

51593

1520
Hav

SZÁZADOK

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

- T. M. Iszlamo**v: Az 1907. évi osztrák-magyar kiegyezés megkötése
Gonda Imre: A hadi és békecélok a Monarchia háborús politikájában
Szekeres József: Az 1940. évi általános bányászsztrájk története

KÖZLEMÉNYEK

- Káldy-Nagy Gyula**: Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez
Diószegi István: Kálnoky, Andrássy és a bolgár válság 1885—87-ben

VITA — A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNKA — BIBLIOGRÁFIA

101. ÉVF.

1967. 1—2. SZÁM

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT MEGALAKULÁSA

MIKÓ IMRE

1805—1876

a Történelmi Társulat első elnöke

„Elhatároztuk egy oly Magyar Történelmi Társulat kezdeményezését, melynek czélja a hazai történelem minden ágának művelése mellett, e tudomány iránt mennél nagyobb részvétet gerjeszteni. Ezt pedig a hazában eddig szétszórtan működő történetbúvárok és szakkedvelők egyesítése, az e nembeli munkálkodás rendszeresítése, történelmi folyóirat stb. kiadása, Pesten tartandó szakgyűlések, s a vidék történelmileg nevezetesebb pontjaira levéltárak és műemlékek kutatása végezt teendő társulati kirándulások által véltük elérhetőnek.” (Részlet a *Történelmi Társulat 1867. márc. 10-én kiadott „Aláírási ívé”-ből.*)

„Alig több egy félévnél, hogy a Magyar Történelmi Társulat megalakult, és a részvét, melyet a közönség ezen legfiatalabb magyar tudományos társulat iránt tanúsít, már is olyan, hogy annak szilárd fennmaradásában alig, sőt annál kevésbbé lehet kételkedni, minthogy minden jelek arra mutatnak, miszerint minden honfi fog társulatunk támogatására időhaladtával hozzájárulni, ki nemcsak a történetet mint tudományt becsüli, hanem annak hatását a nemzeti közéletre, és öntudatra méltányolni képes” — írja Pesty Frigyes, a „társulati pénztárnok” a Társulat első év végi jelentésében.

IPOLYI ARNOLD

1823—1886

a Társulat alelnöke

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

101. ÉVFOLYAM

1967. 1—6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1967

A SZÁZADOK 1967. ÉVI (101.) ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMJEGYZÉKE

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALAPÍTÁSÁNAK 100. ÉVFORDULÓJA
 ÜNNEPI KÖZGYŰLÉS ÉS TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

MOLNÁR ERIK EMLÉKEZETE

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Molnár Erik emléktáblája előtt.....	1117
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Molnár Erik társadalomtörténetírásáról.....	1119

AZ ÜNNEPI KÖZGYŰLÉS

<i>Berend T. Iván</i> ; Főtitkári beszámoló	1126
---	------

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

<i>Ember Győző</i> : A Magyar Történelmi Társulat száz éve.....	1140
---	------

KORREFERÁTUMOK

<i>H. Balázs Éva</i> : A Történelmi Társulat könyvkiadásának száz éve.....	1169
<i>Incze Miklós</i> : A száz esztendő Századok	1174
<i>Kosáry Domokos</i> : A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre	1177
<i>Sinkovics István</i> : A történettudomány és a népszerűsítés	1180
<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez.....	1185
<i>Spira György</i> : Hozzászólás	1190

*

<i>Pamlényi Ervin</i> : A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta.....	1191
--	------

KORREFERÁTUMOK

<i>Erényi Tibor</i> : Munkásmozgalom-történeti irodalmunk helyzetéről, fejlődéséről..	1205
<i>Lackó Miklós</i> : A legújabbkori történet kutatásának néhány kérdése.....	1208
<i>Nagy László</i> : Hadtörténetírásunk fejlődése a felszabadulás óta	1212

*

<i>Elekes Lajos</i> : Történeti ismeret és szocialista tudat	1216
--	------

KORREFERÁTUMOK

<i>Köpeczi Béla</i> : A társadalmi tudat rétegződése Magyarországon.....	1229
<i>Szabolcsi Miklós</i> : Az irodalom és a művészetek szerepe a történeti tudat kialakításá- ban	1233
<i>Perjés Géza</i> : Hozzászólás	1234

*

<i>Mátrai László</i> : A művelődéstörténet néhány módszertani problémája	1236
--	------

KORREFERÁTUMOK

<i>Földes Éva</i> : A kulturális fejlődés néhány kérdése	1242
<i>Makkai László</i> : Társadalmi pszichológia — társadalmi mentalitás	1246
<i>Székely György</i> : Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszakos feladatairól..	1248

*

Konferencia 1867 történelmi problémáiról	1251
--	------

*

KÜLFÖLDI VENDEGEINK FELSZÓLALÁSAI

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának üdvözlése a Magyar Történelmi Társulathoz	1254
<i>P. Avramov, L. Tajták, N. Petrović, G. Schilfert, A. Elián, S. Russoczi és P. Sugar</i> felszólalásaiból	1254

*

AZ ÜLÉSSZAK BEZÁRÁSA

<i>Ember Győző</i> : Elnöki zárás	1261
---	------

TANULMÁNYOK

<i>Arató Endre</i> : A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században	505
<i>Berlász Jenő</i> : A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840)	546
<i>Fedoszejev, P. N.</i> : A Nagy Október történelmi tapasztalatainak nemzetközi jelen- tősége	851
<i>Galántai József</i> : Osztrák—magyar egyezkedés 1865—67.....	1265
<i>Gonda Imre</i> : A hadi- és békecélok a Monarchia háborús politikájában.....	37
<i>Hajdu Tibor</i> : A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben.....	869
<i>Halász Sándor</i> : Adatok a szovjet—magyar kapcsolatok történetéhez 1917—1919	989
<i>Iszlamov, T. M.</i> : Az 1917. évi osztrák—magyar kiegyezés megkötése.....	3
<i>Jemnitz János</i> : Az 1917. évi orosz forradalmak és az európai szocialista munkásmoz- galom	917
<i>Józsa Antal</i> lásd Milei György	
<i>Kristó Gyula</i> : Anjou-kori krónikáink	457
<i>Milei György—Józsa Antal</i> : A magyarok részvételéről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban	950
<i>Nemes Dezső</i> : Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz....	827
<i>Szekeres József</i> : Az 1940. évi általános bányászsztrájk története.....	82
<i>Vigh Károly</i> : Bajcsy-Zsilinszky Endre harca Magyarország függetlenségéért a második világháború idején	1311

KÖZLEMÉNYEK

<i>Diószegi István</i> : Kálnoky, Andrássy és a bolgár válság 1885—87-ben.....	148
<i>Donnert, Erich</i> : A petrográdi októberi felkelés 1917-ben.....	1014
<i>Farkas Márton</i> : Forradalmi erjedés az osztrák-magyar hadseregben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után	1026
<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez	138
<i>Rév Erika</i> : A védelem szerepe a népbiztosperben	583
<i>Sipos Péter—Stier Miklós—Vida István</i> : Változások a kormánypart parlamenti képviselőtének összetételében 1931—1939.....	602
<i>Stier Miklós</i> ld. Sipos Péter	
<i>Vida István</i> ld. Sipos Péter	
<i>Zsilák András</i> : Az Októberi Forradalom törvényszerűségei és a magyar forradalmak	1008

VITA

<i>Ölvedi Ignác</i> : Kritikai megjegyzések Tóth Sándor: „A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon” c. művéhez	621
<i>Tóth Sándor</i> : Válasz Ölvedi Ignác bíráló megjegyzéseire	636
<i>Zádor Anna</i> : Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái.....	639
Társadalmi fejlődésünk tíz éve. Beszámoló az MSzMP Központi Bizottsága Párt- történelmi Intézete és az MSzMP Pártfőiskolája 1966. szeptember 30.—október 1-i tudományos ülészakáról (<i>Simon Péter</i>)	198

Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról	155
---	-----

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Geftyer, Ju. M. — Malkov, V. L.</i> : Válasz egy amerikai tudósak	648
<i>Malkov, V. L.</i> ld. <i>Geftyer, M. Ju.</i>	
<i>Obermann, Karl</i> : Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmus kibontakozásának korszakában	216

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

<i>Glatz Ferenc</i> : A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története	233
<i>Glatz Ferenc</i> : Szerkesztőségi munka az induló Századoknál	665

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Benczédi László</i> : A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában	1357
<i>Bodó László</i> : A hadtörténeti irodalom és az életrajzi kisregények szerepe a szocialista hazaszeretetre nevelésben	268
<i>Weitendorf, Friedrich</i> : Történelmi fogalmak alkotása a történelemtanításban	688

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Alvarez del Vayo, Julio</i> : Les batailles de la liberté (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	725
<i>Bakács István</i> : A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században (Ism. <i>Varga János</i>)	1380
<i>H. Balázs Éva</i> : Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	1365
<i>Batowski, Henryk</i> : Ostatni tydzień pokoju (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	297
<i>Bezimenszkij, L. A.</i> : Martin Bormann nyomában (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	295
<i>Briggs, Asa</i> : The Age of Improvement (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	730
<i>Burian, P.</i> : Die Nationalitäten in Cisleithanien und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49 (Ism. <i>Trócsányi Zsolt</i>)	1412
<i>Bünger, S.</i> : Friedrich Engels und die britische sozialistische Bewegung von 1881—1895 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1396
<i>Camariano-Cioran, Ariadna și Camariano, Nestor</i> : Cronica Ghiculestilor (Ism. <i>Nagy Imre</i>)	722
<i>Camariano, Nestor</i> ld. <i>Camariano-Cioran, Ariadna</i>	
<i>Carrol, E. Malcolm</i> : Soviet Communism and Western Opinion 1919—1921 (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	308
<i>Caute, D.</i> : Communism and the French Intellectuals. 1914—1960 (Ism. <i>Köpeczi Béla</i>)	1387
<i>Cipolla, C. M.</i> : Guns, Sails and Empires (Ism. <i>Makkai László</i>)	1422
<i>Csornaja, L. B.</i> ld. <i>Melnyikov, D. J.</i>	
<i>Diószegi István</i> : Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború (1870—1871) (Ism. <i>Incze Miklós</i>)	702
<i>Dutt, R. Palme</i> : Az internacionálé (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1036
<i>Einzig, P.</i> : In the Centre of Things (Autobiography) (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	310
<i>Friedländer, Saul</i> : XII. Pius és a Harmadik Birodalom (Ism. <i>B. Lőrincz Zsuzsa</i>)	727
<i>Georgiev, A.</i> ld. <i>Hadzsiniokolov, V.</i>	
<i>Hadzsiniokolov, V. — Mladenov, D. — Iszulov, M. — Georgiev, A. — Vaszilev, V.</i> : Sztacs-nite borbi na rabotniceszkata klasza v Bălgarija (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	300
<i>Hetés Tibor</i> : Munkásvezredek előre! (Ism. <i>Horváth Jenő</i>)	318
<i>Horváth Zoltán</i> : Teleki László (Ism. <i>Diószegi István</i>)	1370
<i>Höß, Rudolf</i> : Kommandant in Auschwitz (Ism. <i>Pogány Mária</i>)	723
<i>Iszulov, M.</i> ld. <i>Hadzsiniokolov, V.</i>	
<i>Jakó Zsigmond</i> : Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. 1—2. r. (Ism. <i>Bogdán István</i>)	736
<i>Kemény G. Gábor</i> : Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903—1906 (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	714
<i>Kun Béláné</i> : Kun Béla (Ism. <i>Gábor Sándorné</i>)	1054
<i>Lackó Miklós</i> : Nyilasok, nemzetiszocialisták (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1373
<i>Liptai Ervin</i> : A Magyar Tanácsköztársaság (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	699

Löbl Árpád három tanulmányáról (Ism. <i>Kövágó László</i>)	718
<i>Melnyikov, D. J.</i> — <i>Csornaja, L. B.</i> : A kétarcú admirális (Ism. <i>Merényi László</i>)	1394
<i>Merei Gyula</i> : Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-Monarchia 1840—1918 (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	280
<i>T. Mérey Klára</i> : A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Ism. <i>Gyimesi Sándor</i>)	709
<i>Mladenov, D.</i> ld. Hadzsiniokolov, V.	
<i>Navrátil, Jan</i> : Úloha obchodních vztahů mezi rakousko-uherským imperialismem a Srbskom v letech 1901—1914 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	717
<i>Pándi Ilona</i> : Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában (Ism. <i>Szabolcs Ottó</i>)	1384
<i>Pickl, Othmar</i> : Das älteste Geschäftsbuch Österreichs (Ism. <i>Jenei Károly</i>)	312
<i>Piszarjev, Ju. A.</i> : Oszvobogityelnoje dvizsenyije jugoszlavjanszkij národov Avsztri-Vengrii 1905—1914 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	1400
<i>Pogány Mária</i> : Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tiszaszabályozásnál a 19. sz. második felében (Ism. <i>Kolossa Tibor</i>)	1383
<i>Révész Imre</i> : Bécs Debrecen ellen (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	706
<i>Rózsa György</i> : A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatósi problémái (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	319
<i>Ságvári Agnes</i> : Népfront és koalíció Magyarországon. 1936—1948. (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	1376
<i>Sashegyi Oszkár</i> : Az abszolutizmus kori levéltár (Ism. <i>Szabad György</i>)	276
<i>Szabolcs Ottó</i> : Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926. (Ism. <i>Sz. Ormos Mária</i>)	281
<i>Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán</i> : Emlékeim (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1056
<i>Szántó György</i> : A nyugateurópai munkásmozgalom új vonásai (Ism. <i>Esti Béla</i>)	302
<i>Tárkány Szücs Ernő</i> : Vésárhelyi testamentumok (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	316
<i>Tordai György</i> : Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	710
<i>Vasziljev, V.</i> ld. Hadzsiniokolov, V.	
A „legújabb magyar intézménytörténet” (Ism. <i>Bertényi Iván</i>)	288
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. 3. köt. (Ism. <i>Horváth Miklós</i>)	1039
A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945. 4. köt. (Ism. <i>Ólvedi Ignác</i>)	1045
Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis 1964. Series Historica (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	741
Allianz Hitler—Horthy—Mussolini (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>)	283
Amerikai történészek az Osztrák-Magyar Monarchiaról (<i>Deák István</i>)	1402
Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tom. VII. (Ism. <i>Urbán Aladár</i>)	737
Anuarul Institutului de Istorie și Archeologie, Iași (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	1396
Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis 1960—1961 (Ism. <i>Zimányi Vera</i>)	314
Budapest—Bécs—Prága. A szerzői munkaközösség tagjai: <i>R. I. Malinovszkij</i> , a Szovjetunió marsallja, <i>I. V. Agibalov</i> , <i>V. A. Angilov</i> , <i>N. V. Eronin</i> , <i>I. M. Malakov</i> czedesek és <i>M. N. Gorbanov</i> alezredes. Általános szerkesztő <i>R. J. Malinovszkij</i> (Ism. <i>Godó Ágnes</i>)	715
Budapest történetének bibliográfiája. III. köt. (Ism. <i>Varga István</i>)	739
Contrasts in Emerging Societies. Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century (Ism. <i>Katus László</i>)	1418
Europa und Amerika in der Welt von morgen (Ism. <i>Merei Gyula</i>)	1414
Földreform 1945 (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	1057
Isztoriografija novogo vremeni sztran Evropü i Ameriki (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1390
Magyarország története I—II. 1849-től 1918-ig (Ism. <i>Diószegi István</i>)	273
Magyarország története I—II. 1918-tól napjainkig (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>)	696
Nuntiaturreporten aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Erste Abtheilung 1533—1559 (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	733
Ocserki Isztorii isztoriczeszkoi nauki v SzSzsZR I—III. (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1049
Ókori keleti történeti chrestomathia (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	1386
Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453 (Ism. <i>Moravcsik Gyula</i>)	731
Studia Universitatis Babeş—Bolyai (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	298
The Correspondence of Henry Oldenburg. Vol. I. 1641—1662 (Ism. <i>Makkai László</i>)	306
The Correspondence of Henry Oldenburg Vol. II, III (Ism. <i>Makkai László</i>)	729

Vecses község 175 éves. Vecses község története 1786–1961 (Ism. <i>Selmeci László—Schwartz Mária</i>)	742
--	-----

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok	331,	761
Magyar folyóiratok	321, 743,	1424
Szovjet folyóiratok szemléje		1061

FIGYELŐ

A magyarországi vendéglátás történetéből. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Kiállítása (<i>Stier Miklós—Vida István</i>)	795
Látogatás a Hadtörténeti Múzeumban (<i>Barta Gábor</i>)	1446
Új kiállításokról (<i>Stier Miklós—Szász Zoltán</i>)	373
Várkonyi István és Földmunkáskongresszusa. Kiállítás Cegléden (<i>Glatz Ferenc</i>)	794

KRÓNIKA

A jogtudomány és a jogászképzés fejlődése a középkortól az 1848-as polgári forradalomig (<i>Kovács Kálmán</i>)	805	
A közép-európai várostörténet kérdései a Lengyel—Magyar Történetész Vegyesbizottság varsói ülészakán (<i>Székely György</i>)	1464	
A X. Magyar—Csehszlovák Jogtörténettudományi Konferencia (<i>Varga Endre</i>) ..	1469	
A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulójával kapcsolatos rendezvények	804	
A Magyar Történelmi Társulat hírei	379, 797, 1080,	1449
A XIII., moszkvai nemzetközi történetészkongresszus programja	1461	
A IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus	821	
A Történettudományi Intézet hírei	385,	803
Ankét a történelemszemlélet és nemzeti kérdés tárgykörének újabb vitairódmáról	1454	
III. Béla és felesége sírjának felnyitásáról (<i>G. F.</i>)	807	
Beszámoló Józsa Antal kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Csurdi Sándor</i>)	1089	
Beszámoló Maksay Ferenc kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Péter Katalin</i>)	810	
Beszámoló Markó Árpád doktori disszertációjának vitájáról (<i>Szász Zoltán—Vida István</i>)	807	
Beszámoló Molnár János kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Vida István</i>)	1478	
Beszámoló Mucsi Ferenc kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Szász Zoltán</i>) ..	814	
Beszámoló Nevelő Irén kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Vida István</i>) ..	407	
Beszámoló Urbán Aladár kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Glatz Ferenc</i>)	411	
Beszámoló Zimányi Vera kandidátusi disszertációjának vitájáról (<i>Hegyi Klára</i>)	1474	
Csehszlovák—magyar történetész-megbeszélés Szomolányban	804	
Helytörténeti ankét a bölcsészkaron (<i>Mészáros Károly</i>)	405	
Levéltári hírek (<i>I. E.</i>)	384	
Nemzetközi kollokvium a dunamenti országok 1938—1945 közti történetéről (<i>Sz. Ormos Mária—Tilkovszky Loránt</i>)	389	
Nemzetközi történetészkonferenciák az Egyesült Államokban (<i>Hanák Péter—Ránki György</i>)	399	
Pályázati felhívás	822	

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1965. júl. 1.—dec. 31.). (Összeállította <i>V. Windisch Éva</i>)	417
A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború magyarországi irodalmának válogatott bibliográfiája	1094

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51 – 53

101. ÉVFOLYAM. 1967. 1–2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZÖ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVICS ISTVÁN,
SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>T. M. Iszlamo</i> : Az 1907. évi osztrák-magyar kiegyezés megkötése	3
<i>Gonda Imre</i> : A hadi és békecélok a Monarchia háborús politikájában	37
<i>Szekeres József</i> : Az 1940. évi általános bányászsztrájk története	82

KÖZLEMÉNYEK

<i>Káldy-Nagy Gyula</i> : Adatok a levantei kereskedelem XVII. század elejei történetéhez	138
<i>Diószegi István</i> : Kálnoky, Andrassy és a bolgár válság 1885–87-ben	148

VITA

Vita a feudáliskori magyar történet periclitációjáról ...	155
Társadalmi fejlődésünk tíz éve. Beszámoló az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete és az MSzMP Pártfőiskolája 1966. szeptember 30.–október 1-i tudományos üléséről (<i>Simon Péter</i>)	198

A SZOVJETUNIÓN ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK

TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>Karl Obermann</i> : Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmus kibontakozásának korszakában ..	216
---	-----

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK

MÚLTJÁBÓL

<i>Glatz Ferenc</i> : A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története	233
--	-----

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

<i>Bodó László</i> : A hadtörténeti irodalom és az életrajzi kisregények szerepe a szocialista hazaszeretetre nevelésben	268
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Szabad György</i> : Magyarország története 1849–1890. — <i>Hanák Péter</i> : Magyarország története 1890–1918. (Magyarország története I–II). (Ism. <i>Diószegi István</i>) ...	273
<i>Sashegyi Oszkár</i> : Az abszolutizmus kori levéltár (Ism. <i>Szabad György</i>)	276

<i>Mérei Gyula</i> : Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840—1918 (Ism. <i>Tokody Gyula</i>)	280
<i>Szabolcs Ottó</i> : Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926 (Ism. <i>Sz. Ormos Mária</i>)	281
Allianz Hitler—Horthy—Mussolini (Ism. <i>Tilkovszky Lóránt</i>)	283
A „legújabb” magyar intézménytörténet (Ism. <i>Bertényi Iván</i>)	288
<i>L. A. Bezimenszkij</i> : Martin Bormann nyomában (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	295
<i>Henryk Batowski</i> : Ostatni Tydzień pokoju (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	297
Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	298
<i>V. Hadzsinikolov—D. Mladenov—M. Iszulov—A. Georgiev—V. Vaszilev</i> : Sztacsните борби на работническата класа в България (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	300
<i>Szántó György</i> : A nyugateurópai munkásmozgalom új vonásai (Ism. <i>Esti Béla</i>)	302
The Correspondence of Henry Oldenburg (Ism. <i>Makkai László</i>)	306
<i>E. Malcolm Carrol</i> : Soviet Communism and Western Opinion 1919—1921 (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	308
<i>P. Einzig</i> : In the Centre of Things (Ism. <i>H. Haraszi Éva</i>)	310
<i>Othmar Pickl</i> : Das älteste Geschäftsbuch Österreichs (Ism. <i>Jenei Károly</i>)	312
Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1960—1961 (Ism. <i>Zimányi Vera</i>)	314
<i>Tárkány Szűcs Ernő</i> : Vásárhelyi testamentumok (Ism. <i>Wellmann Imre</i>)	316
<i>Hetés Tibor</i> : Munkásezredek előre! (Ism. <i>Horváth Jenő</i>)	318
<i>Rózsa György</i> : A társadalomtudományi kutatás és a tudománysszervezés tájékoztatási problémái (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	319

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	321
Külföldi folyóiratok	331

FIGYELŐ

Új kiállításokról... (<i>Stier Miklós—Szász Zoltán</i>)	373
---	-----

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	379
Levéltári hírek (<i>I. E.</i>)	384
A Történettudományi Intézet hírei (<i>K. E.</i>)	385
Nemzetközi kollokvium a dunamenti országok 1938—1945 közti történetéről (<i>Sz. Ormos Mária—Tilkovszky Lóránt</i>)	389
Nemzetközi történészkonferenciák az Egyesült Államokban (<i>Hanák Péter—Ránki György</i>)	399
Helytörténeti ankét a bölcsészkaron (<i>Mészáros Károly</i>)	405
Beszámoló Nevelő Irén és Urbán Aladár kandidátusi disszertációjának vitáiról (<i>Vida István, Glatz Ferenc</i>)	407

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1965. július 1.—december 31.) (Összeállította: <i>V. Windisch Éva</i>)	417
---	-----

T. M. Iszlámov:

Az 1907. évi osztrák-magyar kiegyezés megkötése*

A koalíciós kormány egyik halaszthatatlan feladata az volt, hogy szabályozza az osztrák–magyar kapcsolatokat, amelyek az utóbbi esztendőkből, 1897-től kezdődően, a válság jeleit mutatták s a Monarchia kormányzó köreiből mély aggodalmát váltották ki.** Annak ellenére, hogy a birodalom két része közötti kapcsolatok válságát lényegében a magyar ellenzéki koalíció kapitulációjának eredményeképpen már 1906 áprilisában megoldották s a Wekerle-kormány elvben kötelezte magát az osztrák-magyar kiegyezés újabb tízesztendő meghosszabbítására, az 1906 őszen megindult konkrét tárgyalások a felek közötti lényeges eltéréseket tárták fel.

A megbeszélések menetére, mint a két fél álláspontjára is, döntő hatással volt a belpolitikai helyzet. A koalíció és mindenekelőtt a függetlenségi párt vezetői arra törekedtek, hogy Ausztriától valamilyen, ha még oly jelentéktelen engedményeket is csikarjanak ki, amelyek lehetővé tették volna a teljes kapituláció tényének elrejtését, az új rendszer „nemzeti” jellegének fenntartását és a nacionalista hangoltságú választótömegek támogatásának megőrzését.

Az osztrák kormány azonban, amely maga mögött érezte a parlament és több befolyásos sajtóorgánium támogatását, egyáltalán nem sietett eleget tenni magyar tárgyaló-partnere kívánságainak. Ami a külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződéseket illeti, azok a kormány által kidolgozott s a parlament által jóvá nem hagyott tarifa-tervezet alapján voltak ténylegesen érvényben.

Az említett tarifa érvényét az új kereskedelmi szerződések megkötésével kapcsolatban 1906-ban kormányrendelettel léptették életbe. A koalíciós kormány azonban nem volt hajlandó törvényesnek elfogadni ezt a tarifát, csupán azt vállalta, hogy csak mint magyar, s nem mint összbirodalmi tarifát cikkelezeti be.¹ Ennek megfelelően a magyar kormány néhány jelentéktelen változtatást kívánt a vámtarifáról szóló törvény szövegében eszközölni. Széll tervezetével ellentétben az új törvény hatálya csak Magyarország s nem az egész Monarchia területére terjedt ki.²

* Jelen tanulmány nem kívánja tisztázni az érintett problémák mindegyikét már csak azért sem, mert a rendkívül gazdag, idevonatkozó forrásanyag feltárása nélkül ez lehetetlen. Elsősorban az 1906–1907-es tárgyalások fővonalait igyekszik szemmel kísérni. Ez úton is szeretném megköszönni igen tisztelt kollégáim, Hanák Péter és Pölöskei Ferenc nagyrértékű tanácsait, baráti készséges útbaigazításait.

** Ld. *Hanák Péter*: A dualizmus válságának elmélyülése a XX. század első éveiben. Budapest. 1955.

¹ OL. ME. 1906—VII—2503—3659.

² Uo.

Az új törvény jóváhagyta az Ausztria és Magyarország közötti szabad, vámmentes kereskedelem fenntartását, azzal a feltétellel, hogy az előbbi hasonló tarifát fogad el és tiszteletben tartja a kölcsönösség elvét. A kormány felhatalmazta Wekerle miniszterelnököt, hogy kérje ki a király előzetes jóváhagyását a vámtarifáról szóló törvény parlament elé terjesztéséhez.

A Pénzügyminisztérium iratai alapján megállapítható, hogy még a gazdasági kiegyezési tárgyalások megindulása előtt határozat született arra, hogy a vámszövetséget szerződéssel helyettesítik, és megváltoztatják egyes, a cukor-, szesz-, bor- és fűtőanyagvámokra vonatkozó cikkeleit. Nagyon valószínű, hogy e határozat elfogadására hatással voltak azok a magukat makacsul tartó híresztelések, hogy „Ausztria gyökeres változásokra törekszik a két országot összefűző kapcsolatokban”.³ Az osztrák minisztertanács egyik ismert tisztviselőjének tanúsága szerint a Hohenlohe-kormány nemcsak az önálló magyar vámtarifa létrehozása elleni tiltakozásul adta be lemondását, hanem azért is, hogy „megszilárdítsa a korona pozícióit” Magyarországgal szemben, és megmutassa, hogy sem a korona, még kevésbé Ausztria nem hajlandó harc nélkül feladni állásaikat. Ugyanennek a tisztviselőnek a véleménye szerint az új osztrák (Beck-) kormány „a Lajtán túl (vagyis Magyarországon—T. I.) sokkal kedvezőbb talajra talált” a kiegyezés megkötéséről folyó tárgyalásokra.⁴

Max Wladimir Beck báró és az osztrák-magyar kiegyezés

Midőn 1906 tavaszán a Hohenlohe herceg vezette osztrák kormány megbuktott, mint ismeretes, Ausztriában újabb kormányválság alakult ki. Ebben nem volt semmi különös, hiszen Ausztriában már régen hozzászórtak a miniszterek és a kormányok gyakori cseréjéhez. A válság megoldásának a módja azonban nem volt ezúttal egészen a megszokott, az új kormány megalakítását ezúttal nem valamely vezető politikusra vagy egy jóhangzású történelmi név hordozójára bízták, hanem a csak nagyon kevesek számára ismert földművelésügyi minisztériumi osztályvezetőre, Wladimir Beckre. Becknek, aki szerény jogász és semmivel sem feltűnő, szürke egyéniség volt, még az egyik leszármazottja által írt terjedelmes monográfiában⁵ közölt jellemzés szerint is, nem voltak különösebb képességei és tehetsége, hacsak nem tartjuk ilyennek pedantériáját, judiciumát vagy „az emberekkel való ügyes bánásmódját”. Lehetséges, hogy ez a választás váratlan volt, de korántsem volt véletlen. A Monarchia sorsának intézői az osztrák kormány fejének olyan embert kerestek, aki a legeredményesebben tudja bevégezni a magyarokkal folytatott nehéz tárgyalásokat az osztrák-magyar gazdasági kiegyezésről és megszilárdítani azt a sikert, amelyet a magyar koalíció kapitulációja révén 1906 tavaszán elértek.

Wladimir Beck személyében ilyen emberre leltek. Beck miniszterelnöki kinevezésében két körülmény játszott döntő szerepet; először: nézetei a Monarchia életbevágóan fontos gazdasági és politikai kérdéseiben teljes mértékben egybeestek az osztrák burzsoázia érdekeivel, másodsor: korábban hosszú időn

³ OL. PM. 1906—2150.

⁴ K. Erhart: In Diensten des alten Oesterreichs. Wien. 1958. 174—175. l.

⁵ Allmayer-Beck: Minister-präsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Oesterreich. Wien. 1936. 94—95. l.

keresztül irányította Ferenc Ferdinánd nevelését, s közöttük a bensőséges jó viszony végig megmaradt. Hogy mennyire nem alaptalanul értékelték úgy Beck kinevezését, mint „Ferenc Ferdinánd kormányalakítását”, mutatja az is, hogy ettől az időtől veszi kezdetét a főherceg aktív és nem mindig tapintatos beavatkozása a politikai ügyekbe, ami nem kis szerepet játszott a reakció hangjának erősödésében és az Osztrák-Magyar Monarchia agresszivitásának fokozódásában.

Beck nézeteit az osztrák-magyar kapcsolatok kérdésében a legteljesebben és legrészletesebben abban a memorandumában⁶ fejtette ki, amelyet kifejezetten a trónörökös számára állított össze 1903-ban, tehát a magyar válság fellángolása idején.⁷ A memorandumot mindenek előtt „a Monarchia jelenlegi helyzete tűzzel-vassal történő fenntartása”-nak elve hatotta át. A javasolt intézkedések rendszerének sarkköve a két rész-állam közös vámterületen alapuló gazdasági egysége volt. Az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági egységének felszámolásában Beck a fegyveres erők közösségének és a közösen vezetett külpolitikának lerombolásához vezető első lépést látta, aminek — szerinte — végeredményben a Habsburg-birodalom szétesésére kellett vezetnie. A vámközösség megóvása érdekében Beck kész volt feláldozni még a hadsereg egységét is, sőt igyekezett erről meggyőzni a főherceget is: „Még a hadsereg teljes felosztása osztrák és magyar hadseregre — bármennyire sajnálatos lépés is legyen az — nem vonná oly gyorsan maga után azokat a következményeket, amelyek szükségszerűen bekövetkeznek a teljes gazdasági különválás esetén” — írta.⁸ Beck, mint egyébként több más ausztriai politikus is, mélységesen meg volt győződve a dualista rendszer gyökeres felülvizsgálásának szükségességéről. Egyik levelében nyíltan bevallotta, hogy „már régen elvesztettem a reményt arra, hogy a Monarchiát fenn lehet tartani a jelenlegi alapokon”⁹ (vagyis az 1867-es alapokon — T. I.). S bár világosan látta a dualizmus megmentésének képtelenségét, állhatatosan kereste a zsákutcából kivezető utat. Ezt az utat szerinte vagy Magyarország erőszakos, fegyveres erővel való újabb meghódítása vagy a birodalmi ügyek hosszas és állhatatos biztosításának politikája jelenthette, melyet kiegészíthettek volna a magyaroknak a másodrendű kérdésekben adandó engedmények.¹⁰ Beck ez utóbbit tartotta kivihetőnek. Mindezt azonban Ferenc Ferdinánd hatalomra jutása utánra tervezte, s pillanatnyilag elsősorban arra ügyelt, hogy minden eszközzel sikerüljön visszatartani az öreg császárt minden, Magyarország

⁶ A memorandumot (Staatsschrift), melyet „Állami Feljegyzés”-nek neveztek el, s amelyet Beck Khuen-Héderváry lemondása után, 1903 augusztus közepén, a kormányválság idején elkészített a trónörökös számára, a főherceg 1905 márciusában átnyújtotta Ferenc Józsefnek. Lásd: *R. Kiszling: Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este. Graz—Köln. 1953. 83. l.; Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 193—195., 256—258. l.*

⁷ Egy héttel később kelt válaszlevelében a császár teljes egészében jóváhagyta a memorandumot, hangsúlyozva, hogy annak tartalma „teljesen megyegyezik az én felfogásommal és törekvéseimmel”. A levélben található fenntartások azonban arra engednek következtetni, hogy elvi egyetértése a Ferenc Ferdinánd—Beck-féle programmal nem gátolta, hogy a lehető legszkeptikusabban szemlélje a gyakorlati megvalósítás lehetőségeit. „Itt az országban megtalálni a helyes utat, olyan feladat, amelyet aligha lehet megoldani a jelenleg uralkodó hihetetlenül zavaros nézetek és a csak valamennyire is elszánt férfiak hiánya következtében” — panaszkodik Ferenc József. Uo. 85. l.

⁸ Uo. 165. l.

⁹ Uo. 164. l.

¹⁰ Uo. 165. l.

számára teendő engedménytől, különösen az olyan természetű kötelezettségektől, amelyek megköthették utódja kezét. Ezen felül Beck szívósan azt a gondolatot sugalmazta a főhercegnek, hogy használja fel a magyarországi politikai zavarokat a korona pozíciójának megszilárdítására és, szükség esetén, olyan lépések megtételére, mint a magyar parlament feloszlata, nemzetiségi viszály szítása: a horvátok, románok és más nemzetiségek szembefordítása a magyarokkal. Ő maga a saját kezdeményezésére, még mielőtt elfoglalta volna a miniszterelnöki posztot, a nemmagyar nemzetiségek egyik-másik polgári pártjának vezetőivel kapcsolatba lépett.

Ilyenképpen a döntő osztrák — magyar tárgyalások előestéjén Ausztria kormányának élére olyan ember került, akinek konzervatív meggyőződése és magyarelles nézetei kellő garanciát nyújtottak az osztrák burzsoázia és a Monarchia reakciós körei érdekeinek megvédésére.

Természetes, hogy — hatalomra jutva — Beck programjának megfelelő tevékenységet igyekezett kifejteni, amely program lényegében a fentebb ismertetett memorandumban s a főherceghez intézett leveleiben rajzolódott ki. Hogy az újdonsült miniszterelnöknek mennyire nem sikerült a tervezett „következetes ragaszkodás” eredeti elképzeléseihez, azt mutatja, hogy két héttel kinevezése után így írt: „... ha én csak megközelítőleg is tudtam volna, hogyan állnak a dolgok a valóságban, kézzel-lábbal tiltakoztam volna még a császár parancsa ellenében is”.¹¹

E politikai vonalvezetés másik „kulcsembere”, a mind inkább aktivizálódó trónörökös viszont a maga katonai következetességével intette miniszterelnökét, hogy „... csak a mi szellemünkben szabad cselekedni, a memorandum szellemében, abszolúte semmiben sem engedve és a legkisebb engedményt sem téve Magyarországnak, most érkezett el a döntő pillanat és mindent elveszít-hetünk, ha most meghátrálunk”.¹² Ez az ember, aki egészen komolyan önmagát a Habsburg-birodalom jövődjének „megmentőjének” hitte, általában elvileg elutasított mindenfajta kompromisszumot és felemás megoldást, és az erő alkalmazásának fenyegetésével alátámasztott „legfelsőbb rendelkezéseket”, mint a politikai kérdések megoldásának leghathatósabb módszerét nyíltan előnyben részesítette.¹³ Tetőtől talpig militarista lévén, még Ferenc Józsefnél is féltékenyebben védelmezte a korona legfelsőbb előjogait a hadsereg vezetésében, és a leghatározottabb visszautasítója volt azoknak a magyar kívánságoknak, amelyek a magyar vezényleti nyelv bevezetését célozták, az ilyen követeléseket a saját személye ellen irányuló merényletnek minősítette. „Az, aki kezét emeli az én (!) hadseregemre, az engem ragad mellen” — szerette ismételtetni a főherceg.¹⁴ Az egész államapparátus militarizálásának tervét szövegezte a tiszteknek a közigazgatásba való bevonása révén, mert meg volt róla győződve, hogy „bármely foglalkozásra a képzett tiszt alkalmasabb, mint a polgári tisztviselő”.¹⁵ Terveit féltékenyen támogatták a militaristák

¹¹ *Allmayer-Beck*: I. m. 122. l.

¹² Uo. 137. l. „En teljes szívemből kívánom — írta Becknek Ferenc Ferdinánd —, hogy Ön váljék Magyarország rémévé, és megszabadítson bennünket Pesttől, s ezzel minden jóakarató ember szeretetét, magas tiszteletét, elragadtatását és jóindulatát megszerezze.”

¹³ *Österreichische Rundschau*, Bd. XXXIV. 1914. 359. l.

¹⁴ *G. Franz*: *Erzherzog Franz Ferdinand und die Pläne zur Reform der Habsburger Monarchie*. Brünn. 1943. 29. l.

¹⁵ *Österreichische Rundschau*. Bd. XXXIV. 1914. 359. l.

az osztrák-magyar hadsereg vezérkari főnökével, Conrad v. Hötzendorffal az élükön. A fegyveres erők rendkívül fontos politikai szerepet kaptak tehát, és közvetlen környezete előtt nem rejtette véka alá, hogy ez a hadsereg elsősorban a „belső ellenség” ellen irányult volna, „annál is inkább, mert a külháború az ő számára kevésbé látszott valószínűnek, mint a forradalom”.¹⁶ „A Monarchiában az ellentétek mind élesebbekké válnak. Magyarországon egyenesen forradalom felé haladunk, a Monarchiának ebben a részében (Ausztriában — T. M. I.) pedig ijesztő módon kerekednek felül a szeparatista nacionalista törekvések, hasonlóképpen a romboló szocialista eszmék is, amelyeket nap mint nap akadálytalanul terjesztenek az alsóbb néposztályok, főként a munkások között” — írja a vezérkari főnökhöz intézett egyik levelében.¹⁷ Mindez a forradalomellenesség találkozott nála a birodalmi politikusok között nem kis mértékben meglevő állásponttal, amely Magyarországon a „Habsburg-birodalom” örök tehertételét látta. Szemében Magyarország a forradalom, a rebelliség hazája, s minden magyarban — „lett légyen az miniszter, herceg, bíboros, burzsoá, huszár vagy lakáj” — forradalmárt látott.¹⁸

A trónörökösnek szentelt apologikus irodalomban széleskörűen elterjedt az a vélemény, pontosabban legenda, hogy Ferenc Ferdinánd az Osztrák-Magyar Monarchia föderalista átszervezésének volt a híve. Az ilyen állítások teljesen képtelenek. Ez nem azt jelenti, mintha számára idegen lett volna a Monarchia átalakításának bármely elképzelése. Ellenkezőleg, a trónörökös környezetében időnként születtek tervek a Monarchia föderalista átalakítására, de a főherceget ezek elsősorban annyiban érdekelték, amennyiben felhasználhatók lehettek Magyarország „különleges helyzete” és „különleges előjogai” ellenében.¹⁹ Lényegében a már hagyományos Habsburg-politika folytatásáról volt itt szó: a nemzeti kérdést oly módon kell megoldani, hogy a kevésbé erős és veszélyes nemzeti mozgalmakat szembe kell fordítani a legfenyegetőbb és legerősebb mozgalmakkal.²⁰

Az adott esetben arra törekedtek, hogy felszámolják a dualizmust, hogy Magyarországot a horvátok, csehek, románok és más nem teljes jogú nemzetiségek segítségével közönséges koronatartománnyá változtassák át, egyáltalán nem gondolva arra, hogy az utóbbiaknak valódi egyenjogúságot

¹⁶ *Th. Sosnowsky*: Franz Ferdinand. Der Erzherzog-Thronfolger. München—Berlin. 1929. 106. l.

¹⁷ *E. Glaise-Horstenau*: Franz Josefs Weggefährte. Zürich. 1930. 474. l.

¹⁸ *R. Kiszling*: i. m. 83. l.

¹⁹ O. Czernin és Ferenc Ferdinánd más bizalmasainak elmondása szerint a reformtervek különféle változatainak alapján az az alapeszme húzódtott meg, hogy a föderalizmus segítségével megerősödjék a központi hatalom s eltávolíttassék a magyar „hegemónia”. Még a 90-es évek végén a főherceg azt a véleményét fejezte ki, hogy célszerű lenne Magyarországot 4 vagy 5 részre bontani, s e részeket az Amerikai Egyesült Államokbeli államok mintájára területi-adminisztratív egységekké változtatni. A. Mousse francia kutató rámutatott, arra, hogy a főherceg számára a föderalizmus és trializmus, a katolicizmus és a szlavizmus (ausztroszlavizmus értendő) „egyaránt elég jók voltak ahhoz, hogy erős Ausztriát segítsenek létrehozni, olyat, amely képes lenne az ő aktív külpolitikájának vitelére”. Lásd: *A. Mousse*: L'attentat de Sarajevo. Paris. 1930. 14. l. Teljes joggal állapítja meg Julius Miskolczy — ha nem is mutatja kellőképpen annak mozgatóit —, hogy a reformtervezetek „auf dem Gebiete der theoretischen Erörterungen blieben und mit den Möglichkeiten der Durchführung nicht rechneteten”. *J. Miskolczy*: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien—München. 1959. 187. l.

²⁰ Ezt még a trónörököst sok tekintetben idealizáló történetírók is elismerik. Lásd: *Allmayer-Beck*: I. m. 104. l.

nyújtsanak, nem is szólva a függetlenségről és önrendelkezésről. Ugyanakkor a trónörökös nem vetette el a magyar kérdés katonai megoldását sem, és szenvedélyesen várta annak a pillanatnak bekövetkeztét, „midőn beáll a legnagyobb mértékben elkerülhetetlen csőd”, vagyis egy olyan válság Magyarországon, amely ürügyet szolgáltatna az ország fegyveres erővel való lecsendesítéséhez.²¹

Azok a politikai célok, amelyeket a főherceg és „pártja” maguk elé tűztek, a század-elői fejlődés objektív tendenciájával annyira élesen szemben álltak, és ma, fél évszázad múltán olyannyira anakronisztikusoknak tűnnek, hogy sok mondanivalónk nem is lehetne felőle. Mégis röviden szeretnénk kitérni e tervek tárgyalására, mert egyes elemeik továbbéltek a Monarchia felbomlása után is, másrészt pedig a Ferenc Ferdinánd köré tömörülő erők több vonatkozásban meghatározói voltak a Monarchia politikájának.

A Habsburgok trónján várt személyi változásnak az országban a „nyugalom” kialakításához kellett volna vezetnie, s arra, hogy szabaddá tegye a Monarchia kezét abban a nagyhatalmak által folytatott nagyszabású játszmában, amely a balkáni hegemoniáért folyt. Még ennek a pillanatnak a bekövetkezése előtt a főherceg arra törekedett, hogy megerősítse a maga hadállásait és kiterjessze a befolyását nemcsak a hadseregben, hanem a polgári közigazgatásban is. 1906 őszén az Osztrák-Magyar Monarchia egyes igen fontos intézményei élére olyan emberek kerültek, akik kinevezésüket kisebb-nagyobb mértékben Ferenc Ferdinánd pártfogásának köszönhették. Ugyanígy azok, akiket leváltottak, bukásukat a trónörökösnek köszönhették. Pitreich hadügyminiszter a gyanakvó trónörökös számára a magyar kívánságokkal szemben túlságosan engedékenynek tűnt, s kénytelen volt a főherceg közvetlen nyomására beadni lemondását. Hadügyminiszterré „a főherceg kívánságára”²² Schönaich tábornokot nevezték ki, aki addig osztrák honvédelmi miniszter volt. A volt ezredparancsnok Conrad von Hötzendorf tábornokot hirtelen „felfedezték”, és a vezérkar főnökévé nevezték ki, kizárólag ugyancsak Ferenc Ferdinánd fáradozásai következtében. A külügyek vezetése a lengyel arisztokrata Goluchowski helyett a pétervári udvarnál akkreditált osztrák-magyar nagykövet, báró Aehrenthal kezébe került, akinek a nézetei ekkor megfeleltek a trónörökös céljainak és aki helyeselte azokat. A változásokat Ferenc Ferdinánd október 26-án, két nappal Aehrenthal és Schönaich kinevezése után (Conradot november 24-én nevezték ki), Beckhez küldött levelében örömmel nyugtázta: „Hála Istennek, hogy Golu(chowski) és ez a szörnyű Pitreich eltávoztak. Utódaik teljes egészében az én embereim. Ilyen hármassal, mint Beck, Aehrenthal, Schönaich nagyszerű munkát lehet végezni.”²³ Ha meggondoljuk, hogy e „hármassal”-on túl Ferenc Ferdinándnak igen szoros kapcsolatai voltak az egyik legnagyobb tömegebefolyással rendelkező osztrák polgári párt, a keresztény nemzeti párt vezetésével, s hogy több újság állott befolyása alatt (Reichspost, Armeezeitung, Österreichische Rundschau), ezenkívül környezetéhez több később miniszterségre kerülő politikus (A. Spitzmüller, O. Czernin, H. Clam-Martinić) és a magyarországi nemzetiségi pártok vezetői (a német T. Steinacker, R. Brandsch, a román A. Vajda-Voevod, Maniu, Popovici, M. Cristea, a horvát Rauch báró és J. Frank, a szlovák K. Stodola és M. Hodža)

²¹ G. Erényi: Graf Stefan Tisza. Wien. 1935. 96. l.

²² G. Franz: i. m. 31. l.

²³ R. Kiszling: i. m. 94. l.

tartozott, akkor megállapíthatjuk: 1906 őszén a főherceg politikai súlya, hatása a Monarchia politikájára határozottan erősödőben volt. Jellemző, hogy a kortárs politikusok, nyilván kissé túlzóan, egy ún. belvederei párt létéről, mely befolyás tekintetében nem áll a császári udvar mögött, egy „kettős kormányról”, sőt „két császárról” beszéltek.²⁴ Az új osztrák-magyar kiegyezésről folyó tárgyalások Ferenc Ferdinánd és az osztrák uralkodó körök jobbszárnyának egy részét tömörítő pártja számára alkalmas ürügynek látszottak, hogy aktív politikai fellépésre szánják magukat, melyek a tárgyalások menetében újabb bonyodalmak forrása lettek.²⁵

*

Egy olyan kormány hatalomra jutása Ausztriában, amely határozottan úgy döntött, hogy Magyarországgal az „erő helyzetéből” tárgyal majd, s amelyet ráadásul állandóan bujtogatott Ferenc Ferdinánd klikkje, nem ígért semmi jót a magyar fél számára. Már a legelső lépések és az előkészületek is azt mutatták, hogy az Ausztria és Magyarország között 1867-ben megkötött első tízéves gazdasági kiegyezés óta még sohasem készültek Bécsben ilyen gonddal az új „Ausgleich” megkötésére.

Az új osztrák kormány első lépésként visszavette a parlament elé terjesztett, de még jóvá nem hagyott, 1907. évi Körber—Széll-féle kiegyezési tervezetet. Ezzel a „nyakas magyaroknak” tudomásukra hozták, hogy végső esetben Ausztria kész szélsőséges eszközöket is igénybe venni, egészen addig, hogy minden gazdasági kapcsolatot is kész felszámolni. Meg kell jegyezni, hogy a tárgyalások során Bécs nem egyszer folyamodott partnerének fenyegetéséhez és ijesztetéséhez, ahhoz, „hogy hathatósan felhasználja a rendelkezésre álló gazdasági nyomás eszközeit, anélkül azonban, hogy azokat »ultima ratióként« használná fel és a gazdasági kapcsolatok felbontásával fenyegetőznék”.²⁶

Beck és a minisztertanácsnál magas beosztásban dolgozó Sieghart kezdeményezésére — miniszteri szinten — speciális tanácskozó bizottságot hoztak létre, amelyet hivatalosan „a Magyarországgal bennünket összefűző kapcsolatok gazdasági kérdéseinek vizsgálatára alakult miniszteri bizottság”-nak neveztek, amelynek munkájába szakértőkként olyan közgazdászokat és jogászokat is bevontak, akiket az osztrák-magyar kapcsolatok komplexumának különböző vonatkozásaiiban jártasaknak tartottak.²⁷ Ennek a bizottságnak legfontosabb üléseit, amelyeken a döntőnek ígérkező tárgyalásokon követendő osztrák taktikát beszélték meg, rendszerint maga Beck vezette. Az 1906 szeptember — 1907 december között lezajlott tárgyalásoknak nem volt előre meghatározott programjuk, s ezért hol az egyik, hol a másik tárgyaló fél

²⁴ I. M. Muret: *L'archiduc François-Ferdinand*. Paris. 1932. 172. l.

²⁵ Minthogy nem áll módomban a főherceg politikai cselzövéseit a bécsi archívumokban őrzött elsődleges források alapján végigtekinteni, kénytelen vagyok a kortársak memoárjaira, továbbá történeti feldolgozásokra támaszkodni.

²⁶ *Allmayer-Beck*: i. m. 178. l.

²⁷ *Sieghart*: *Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reichs*. Berlin. 1932. 105. l. Kiemelkedő szerepet játszott a bizottságban Spitzmüller, aki 1896-tól 1903-ig kiegyezési referens volt a Pénzügyminisztériumban, 1903-tól kezdve pedig Alsó-Ausztria pénzügyigazgatóságának elnöke. Ld.: A. *Spitzmüller-Harmersbach*: *Der letzte österreichisch-ungarische Ausgleich und der Zusammenbruch der Monarchie*. Berlin. 1929. 4. l.

tűzött napirendre olyan kérdéseket, amelyek túlmentek a gazdasági kapcsolatok keretein.²⁸

Az osztrák fél programja egészében a következő volt: 1. meg kell újítani, alkotmányosan szabályozni kell a Magyarországgal fennálló vámtarifát és kereskedelmi kapcsolatokat; 2. az ún. cukor surtaxe megszüntetése; ez az 1903-ban Magyarország követelésére bevezetett kiegészítő cukor-vámtétel ugyanis nemcsak hogy az osztrák cukorgyárosok érdekeit sértette, hanem az osztrákok úgy tekintettek rá, mint felettébb kétséges kimenetelű kísérletre és veszélyes precedensre a két országot elválasztó vámhatár bevezetésére. 3. Meg kell kísérlni a vám- és kereskedelmi közösség 10 évnél hosszabb időre, 20—30 esztendőre való biztosítását. Egyesek a kereskedelmi kérdéseknek még a „pragmatizálásáról” is ábrándoztak, vagyis ugyanolyan közös ügyvé nyilvánításáról, mint amilyen a külügy vagy a hadügy. 4. Fel kell emelni a közös költségek magyar részarányát, az ún. kvótát legalább 2%-kal. Az osztrák kormány programjának lényege és főcélkitűzése tehát láthatóan az volt, hogy tartósan szabályozzák a gazdasági kapcsolatokat és biztosítsák a gazdasági egységet, mint Magyarország partikuláris törekvései letörésének legjobb és legmegbízhatóbb eszközét.

Az osztrák kormánnyal ellentétben a magyar kormány előre kidolgozott program, határozottan megfogalmazott célkitűzés nélkül fogott hozzá a tárgyalásokhoz. Helyzetüket még csak nehezítette, hogy a kormány tagjai között jelentős nézeteltérések álltak fenn a közelgő tárgyalások legfontosabb kérdéseiben.

Senki számára sem volt titok, hogy a miniszterelnök mindig lelkes híve volt a Magyarország és Ausztria közötti szoros politikai és gazdasági kapcsolatoknak, s nem tudott olyan politikai vonalat követni, amelynek a kapcsolatok bármilyen lazítása vagy éppen elszakítása lehetne a következménye. Határozottan ellenezte nemcsak az önálló vámterület létrehozását, hanem a közbülső vámok felállítását is. A kormány állásfoglalására közvetlen befolyást gyakoroltak az üzleti körök képviselői. A feltétlen dualista érzelmű Kornfeld Zsigmond, a Hitelbank elnöke, az ismert pénzember pl. az ellentétek áthidalására törekedett, és azt javasolta, hogy Magyarország és Ausztria a külországokkal szemben megállapított vámok $\frac{1}{3}$ -át szedje egymástól.

A belügyminiszter szintén a Monarchia és a dualizmus híve volt, de elengedhetetlennek tartotta a kiegyezés revízióját Magyarország javára, végső esetben — ha a nyelvi követeléseket nem teljesítik — gazdasági tekintetben is. Andrassy megengedhetőnek vélte közbülső vámok bevezetését, mint a „legkisebb rossz” elfogadását a közvélemény megnyugtatóására és a birodalom széthullásának megakadályozására.

A függetlenségi párt két minisztere — mint ismeretes — kormányba lépésük előtt igen radikális és messzemenő követelésekkel lépett fel, s így Bécsben arra számítottak, hogy a vámközösség alapján a kiegyezés hosszabb időre (20 évre) szóló megkötésének legnagyobb akadályozója a kereskedelemügyi miniszter, Kossuth lesz. De hamarosan „kiderült, hogy Kossuth nem áll útjában a vámközösség meghosszabbításának, ha a hadsereg magyar részében

²⁸ Így, a kormányelnökök egyik első találkozásán Wekerle azt az eléggé meglepő ajánlatot tette, hogy folytassanak tárgyalásokat „mindenről”, arra célozva ezzel, hogy célszerű lenne általános megegyezésre jutni, ami nemcsak a gazdasági, hanem a politikai és katonai kérdésekre is kiterjedne. Lásd: *Allmayer-Beck*: i. m. 173. l.

bevezetik a magyar vezényleti nyelvet és ha egészen mérsékelt közbülső vámokat vezetnek be, de azokat is csak 10 esztendő múltán, vagyis 1918 után”.²⁹

Szterényi József kereskedelemügyi államtitkár egyébként is arról igyekezett meggyőzni Kossuthot és Apponyit, hogy mondjanak le az önálló vámterület követeléséről, mondván, megvalósulása esetén az osztrák piac elkerülhetetlenül elvész a magyar mezőgazdasági cikkek számára. Kossuth és Apponyi — már többnyire kialakított, Szterényi által is támogatott — álláspontja képezte majd végeredményben a kiegyezés alapját. Ennek az volt a lényege, hogy a két ország egymással kereskedelmi szerződést köt a fennálló kereskedelmi-vám-szövetség helyébe, de az utóbbi fő tartalmát megőrzik. Ugyanúgy érvényben marad a vámközösség, a teljes egészében azonos vámtarifát mind a két fél önálló vámtarifának jelenti ki. Arra kell törekedni, hogy a megegyezésből kivegyék a közvetett adókat, és ebben a kérdésben teljes önállóságra törekedjenek, azzal, hogy egyes általános fogyasztási monopóliumokat vezessenek be (mindenekelőtt a szeszre és a kőolajra).

Az osztrák-magyar tárgyalások kezdete

Az osztrák-magyar tárgyalások szeptember közepén indultak meg Bécsben, egyrészt kormánydelegációk szintjén, másrészt magas beosztású tisztviselőkből álló szakértői bizottságokban. Osztrák kollégáikkal ellentétben a tárgyalások magyar résztvevői a kifelé mutató, a valóságban azonban semmitmondó hatásokra törekedve, az első helyre a közjogi kérdéseket állították — a pénzügyi és gazdasági kérdések rovására. Ez hamarosan vissza is hatott Magyarország pozíciójára. A szakértői bizottságok első ülésén a magyar delegáció vezetője bejelentette, hogy Magyarország abban az esetben, ha nem sikerülne megegyezésre jutni a gazdasági kapcsolatok kérdésében, hajlandó fenntartani a status quot a külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződések határidejének lejártáig, vagyis 1917-ig.³⁰ Ezt a bejelentést csak mint a gyengeség jelét és az Ausztria esetleges gazdasági szankcióitól való félelem megnyilvánulását lehetett felfogni. Így is történt. Az osztrák kormány azonnal még merevebb álláspontra helyezkedett, bár kezdettől fogva az volt az álláspontja, hogy bizonyos formális-jogi jellegű engedményekre hajlandó lesz és cserében egyáltalán nem formális engedményeket csikar ki a magyaroktól. Érdekes, hogy Beck nem sokkal a hivatalos tárgyalások megkezdése előtt, szeptember 8-án azt mondta, hogy ki kell elégíteni a magyar követeléseket, mert „ezek az engedmények nekünk (azaz Ausztriának — T. M. I.) semmibe sem kerülnek, a magyarok viszont megfizetnek érte”.³¹ Midőn azonban kiderült, hogy lehetőség nyílt ennek a fizetségnek a felemelésére, az osztrákok úgy tettek, mintha tőlük nagyon sokat követelnének. A kormány kijelentette, hogy „inkább a Magyarországgal való teljes szakítás mellett dönt, semmint hogy újabb engedményeket tegyen számára...”.³² A „teljes szakításra” természetesen senki sem gondolt, sokkal inkább arról volt szó, hogy — felhasználva a magyar kormány szorult helyzetét — tőle maximális engedményeket csikarjanak ki, és Magyarországot még inkább Ausztriához láncolják.

²⁹ *Spitzmüller-Harmersbach*: i. m. 13. l.

³⁰ *Sieghart*: i. m. 105. l. *Allmayer-Beck*: i. m. 166. l.

³¹ *Allmayer-Beck*: i. m. 181. l.

³² Uo.

Az osztrák delegáció azt követelte, hogy csökkentsék részesedését a közös kiadásokban és emeljék a vámközösségből eredő jövedelemben való részesedését. Wekerle azon az állásponton volt, hogy maradjon meg a közös kiadások előbbi kvótája, vagyis Ausztria számára 65,8 és Magyarország számára 34,2 arányban, továbbá, hogy a vámszövetséget kereskedelmi szerződéssel váltsák fel, vagyis ismerjék el Magyarország formális gazdasági függetlenségét.³³

Az osztrák kormány, Wekerlének az orosz konzul előtt tett nyilatkozata szerint, kész volt elfogadni a magyar követeléseket abban az esetben, ha a magyar kormány hozzájárul a kvóta felemeléséhez, és lemond arról, hogy önállóan rendelkezék a közvetett adókból származó jövedelmekkel.³⁴ Ilyen áldozatokba a dualizmus és a vámközösség fenntartásának olyan meggyőződéses híve, mint Wekerle sem tudott belemenni. Amíg ugyanis a birodalmi kiadásokból, a kincstári rendelkezésekből a magyar burzsoázia egyáltalán nem a kvóta szerint részesedett, addig — mint Wekerle mondotta — a közvetett adók révén tudta a kormány megvalósítani „a költségvetés egyensúlyban tartását”.³⁵ Valóban, amíg 1867-ben a közvetett adókból származó jövedelmek a költségvetésnek csak kis hányadát tették is ki (40 millió koronát), minthogy az egyenes adók 180 millió koronát erecsényeztek, addig 1907-re a helyzet lényegesen megváltozott. Most az egyenes adókból származó jövedelem összesen csupán 200 millió koronát ért el, míg a közvetett adók 400 millió koronát jövedelmeztek, vagyis az adóteher nagy része a dolgozó lakosság vállaira nehezedett. Természetesen nem az utóbbi körülmény készítette a kormányt arra, hogy ellene szegüljön az osztrák követeléseknek. Az osztrák feltételek minden ellenszolgáltatás nélküli elfogadása a koalíciót nehéz helyzetbe hozta volna és teljesen leleplezte volna azok szemében, akik még hittek a koalíció és a függetlenségi párt vezetőinek patriotizmusában.³⁶

Hogy megóvja a tekintélyét, a kormány kitartóan arra törekedett, hogy Ausztriától engedményeket csikarjon ki a másodrendű kérdésekben, anélkül azonban, hogy nyíltan kiélezné vele a viszonyt. Ilyen, a magyar kormány politikájára jellemző kettősség nyilvánult meg II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala alkalmával is. Egyrészt a hivatalos Magyarország igyekezett ezeket az ünnepeket a legnagyobb pompával megrendezni, a koalíció vezetői a sajtóban és szóban egyaránt esküdtek a Rákóczi zászlájához való hűségére, másrészt, néhány nappal az ünnepek előtt a magyar honvédelmi miniszter rendeletet adott ki, amely megtiltotta, hogy a honvédek részt vegyenek az ünnepekben. Kivételt csak Rákóczi és híveinek leszármazottaira tettek. A kormány ezzel vállalta „a magyarok felháborodása” felidőzésének veszélyét, csak hogy ne vonja magára Ferenc József haragját. A felháborodás Wekerle tapintatlan magatartásával szemben mind a parlamentben — különösen a függetlenségi párti képviselők között —, mind a

³³ Arhiv vnesznej politiki Rosszii (Oroszország külpolitikai archívuma; a továbbiakban AVPR) Kancelláriai ir. 1906. 139. őrzési egység (a továbbiakban: ő. e.), 107. l. Ez is mutatja, hogy a magyar kormány állspontját az osztrák kormánnyal megkezdett megbeszéléseken inkább a presztizs féltése, semmint gazdasági vagy politikai megfontolások határozták meg.

³⁴ AVRP. Kancelláriai ir. 1906. 139. ő. e. 214. l.

³⁵ Uo.

³⁶ Erre a felismerésre utalnak Lvov orosz konzul észrevételei is. AVRP. Kancelláriai ir. o. 470. d. 140. 205. l.

parlamenten kívül nagy volt. A budapesti egyetem néhány száz hallgatója, a rektor intelmei és a rendőrség tilalma ellenére, továbbá a függetlenségi párt híveinek egy csoportja Lengyel Zoltán vezetésével november 14-én fáklyás menetet rendezett.³⁷

Ezek az incidensek azonban nem tudtak jelentékenyebb befolyást gyakorolni a kormánynak arra a törekvésére, hogy rendezze a kapcsolatokat Ausztriával. Sőt, október végén, november elején a magyar kormány hozzájárult az évi újoncmegajánlás felemeléséhez, amelyet a közös hadügyminiszterek hiába igyekeztek elfogadtatni az elmúlt négy évben. A kormány ez újabb engedményéről keringő hírek eljutottak a sajtóba, és a függetlenségi párt ellenzéki beállítottságú részének tiltakozását váltották ki. Az országgyűlésben fellépő Wekerle kategorikusan visszaverte ezeket a híreszteléseket, de ugyanakkor azt bizonygatta hallgatóságának, hogy a hadsereg létszámemelése elkerülhetetlen szükségesség, s eközben célzott arra, hogy cserében egyes magyar követelések megvalósíthatók lesznek. Wekerle bejelentésének elfogadása azt jelentette, hogy a parlamenti többség hallgatólagosan hozzájárul a tárgyalásoknak engedékeny szellemben való folytatásához.

November végére a magyar kormány és Schönaich miniszter megállapodásra jutottak, amelynek értelmében abban az esetben, ha a magyar országgyűlés jóváhagyja az újoncmegajánlásról beterjesztett törvényjavaslatot,³⁸ a Hadügyminisztérium kötelezte magát, hogy a közös hadsereg magyar többségű csapattesteinél kiképzési nyelvként bevezeti a magyar nyelvet. Egyébként különösebb engedményt felfedezni a megállapodásnak ebben a pontjában nem könnyű, minthogy az osztrák-magyar hadsereg szolgálati szabályzata értelmében a kiképzés a személyi állomány többségének nyelvén folyt, de mivel a minisztérium arra törekedett, hogy lehetőleg nemzeti tekintetben nem egynemű ezredeket alakítson ki, azoknak az ezredeknek a száma, amelyekbe be lehetett vezetni a magyar nyelvet, igen alacsony volt. Ezért sokkal nagyobb fontossága volt a hadügyminiszter azon ígéretének, hogy a jövőben felülvizsgálja a katonai egységek kialakításának elvét és a magyar nemzetiségű katonákat olyképpen osztatja szét, hogy azokban az ezredekben, amelyeket Magyarország lakóiból állítanak össze, legalább minimális többségbe kerüljenek. Ez kétségtelenül megnövelte volna a magyar kiképzési nyelvű katonai egységek számát s a magyarországi elnyomott nemzetiségek magyarosításának lehetőségét.³⁹

Wekerlének sikerült megszereznie a hadügyminiszter arra vonatkozó ígéretét, hogy a katonai rendelkezések egy részét magyar üzemeknek juttatja, ami a magyar hadiipart hatalmas jövedelemmel kecsegtette.⁴⁰

Ahol tehát a Monarchia más elnyomott népei érdekeinek megrövidítéséről volt szó, ott az osztrák és a magyar uralkodó osztályoknak nem volt nehéz megtalálni a közös nevezőt. Sokkal nehezebb volt számukra meg-egyezésre jutni azokban a kérdésekben, amelyek saját érdekeikbe vágtak és kölcsönös áldozatokat és engedményeket követeltek. Ez a magyarázata annak,

³⁷ Uo. 263. l.

³⁸ A megállapodás feltételeiről kapott információkat az orosz konzul megbízható forrásokból merítette. Lásd. uo. 317. l.

³⁹ El kell ismernünk ezzel kapcsolatban az orosz konzul aggodalmainak jogosságát; aki azt írta, hogy „Ausztria még egyszer fegyverszünetet köt a magyarokkal a többi nemzetiség rovására”. Uo. 317. l.

⁴⁰ Uo. 316. l.

hogy az osztrák-magyar kiegyezésről folyó tárgyalások annyira elhúzódtak. Másrészt a tárgyalások menetének figyelmes tanulmányozása megmutatja, hogy mind a két kormány — amelyekre állandó nyomás nehezedett saját közvéleményük részéről — arra törekedett, hogy egyben fel is használják a tárgyalásokat a néptömegek figyelmének elvonására mind a két országban az égető társadalmi és nemzeti átalakulásokról. Ez a magyarázata a nagyszámú manővernek és ellenmanővernek, amelyeket oly nagy előszeretettel használt fel hol az egyik, hol a másik fél.

1907 elején a magyar sajtóban — kézzelfoghatóan a kormány által inspirált — hírek jelentek meg arról, hogy a Wekerle-kormány törvényjavaslatot szándékozik benyújtani a parlamentnek az önálló magyar vám-tarifa bevezetéséről. Magyarországon éppen ebben az időben hatalmas korrupciós és megvesztegetési botrány robbant ki, amelybe bele volt keverve Polónyi Géza igazságügyminiszter is. Most, hogy eltussolják a Polónyi-ügyet és egyben a botrányt is, amelyet az váltott ki, hogy a kormány különböző sötét politikai szolgálatokért több személyt megvesztegetett, továbbá azért, hogy elvonják róla a közönség figyelmét, a magyar kormány teljesen váratlanul felvetette az önálló magyar vámtarifa égető kérdését, a sajtóban olyan híradást téve közzé, hogy úgy tervezi: máris átadja azt az országgyűlésnek megvitatás végett.⁴¹

Természetesen ez a körülmény viharos reakciót váltott ki az osztrák sajtó- és kormánykörök részéről, annál is inkább, mert a magyar kormány határozott ígéretet tett Beck bárónak arra, hogy e kérdésben nem terjeszt elő törvényjavaslatot mindaddig, míg az osztrák-magyar tárgyalások véget nem érnek.

Az osztrák kormány úgy döntött, hogy felhasználja ezt az incidenst arra, hogy megszerezze a parlament támogatását, amelyet most először kellett megválasztani az általános választói jog alapján, s ezért alapos volt a félelme, hogy erős szocialista és nemzetiségi ellenzéki frakcióval kell majd számolnia. És ez az a pont, ahol az osztrák-magyar kiegyezés megkötése és az ausztriai választójogi reform végleges kialakulása különös módon összekapcsolódott egymással.

Mint ismeretes, az osztrák proletariátus választójogi küzdelme újabb ösztönzést nyert akkor, midőn a magyarországi politikai válság arra készítette az uralkodót és a Fejérváry-kormányt, hogy hivatalosan fellépjen a választójogi reform programjával. 1905 végére az uralkodó körök már elvben hozzájárultak a reform bevezetéséhez: nehéz lett volna megtagadni Ausztriában azt, amit Magyarországon megígértek. A reform megígérése és tényleges megvalósítása között azonban óriási távolság volt. A reform megvalósítását befolyásos konzervatív körök, a trónörökös az élükön, ellenezték. Az utóbbi nem egy alkalommal kijelentette, hogy a választójogi reform jó és alkalmazható Magyarországon, de nem Ausztriában.

Ilyenképpen most a Beck-kormánynak két rendkívül nehéz feladatot kellett megoldania. Az osztrák parlament rendes működése csak a választói jog kiterjesztése révén volt elképzelhető, s ilyen parlamentre a kormánynak nemcsak azért volt szüksége, hogy megszilárdítsa a helyzetét a magyarokkal folytatott tárgyalások alkalmával, hanem azért is, hogy az osztrák-magyar kiegyezés törvényerőre emelkedjék. Az osztrák kormánynak ezen kívül a

⁴¹ AVPR. Kancelláriai ir. 1907. 470. ő. e. 133. 29. l.

magyar miniszterekkel folytatott tárgyalások során is szüksége volt parlamentje támogatására, minthogy az előbbieket mögött ott állt a budapesti parlament túlnyomó többsége. A fenti okok következtében Beck joggal óriási jelentőséget tulajdonított a választójogi reformnak, s mint mondotta: benne „az egyesülés és erő zálogát” látta, „amelyek sok, napirenden levő kérdés megoldásához szükségesek, s amelyek közül a legfontosabbnak a Magyarországgal való normális kapcsolatok hosszú időre szóló megteremtését kell tekintenünk”.⁴²

Elismeréssel kell adóznunk Wladimir Beck politikai művészetének, aki fel tudta használni a választójogi reform és a gazdasági kiegyezés közötti összefüggéseket arra, hogy semlegesítse a konzervatív ellenzék szembenállását, s a reform oldalára állítsa azt. A trónörökösnek, aki mind a két kérdésben hajthatatlan állásponton volt, azt javasolta, hogy ne ellenezze a reformot, „játssza meg a nép barátjának szerepét”, s vegye figyelembe, hogy „az, aki ellenzi a választójogi reform megvalósítását, az Magyarországnak dolgozik”. Az utóbbi érvnek Ferenc Ferdinánd előtt meggyőzőbben kellett hangzania, mint az elsőnek. Beck — életrajzírója szerint — „mindig felhasználta a magyar kérdést arra, hogy nyomást gyakoroljon” vele a reform ellenzőire, vagyis saját politikai ellenfeleire. 1906 szeptemberében Beck arra kérte a trónörökösöt, hogy az urak házának konzervatív ellenzékét vezető Thun-Hohensteinre ugyanennek az érvnek a segítségével igyekezzék hatni: a reformot meg kell valósítani, mert ez előfeltétele „a magyar kérdés megfelelő megoldásának”.⁴³ Ugyanakkor a Reichstag-béli ellenzékét Magyarországhoz címzett fenyegető hangú beszédeivel igyekezett megnyugtatni.

Ezért beszélt hát Beck miniszterelnök Magyarország elszakadásának lehetőségéről s fejezte ki eközben azt a reményét, hogy „a megújított parlament szükség esetén eléggé szilárd támasza lesz Ausztriának abban, hogy önállóan határozza meg sorsát”.⁴⁴ A valóságra azonban Beck báró — ahogy később bebizonyosodott — még kevésbé volt hajlamos, mint Wekerle, arra ti., hogy beváltsa fenyegetését, s ennek következtében elegendő volt a két ország miniszterelnökének egyetlen találkozója s Aehrenthal külügyminiszter közvetítő akciója, hogy a konfliktus elsimuljon. Az osztrák miniszterelnök a tárgyalások gyors befejezését ígérte, a magyar miniszterelnök pedig azt, hogy a vitát a vámtarifa kérdésében áprilisig elhalasztja. Az osztrák sajtó, mintegy a varázspálca suhintására, a haragról kegyre váltott át: a Magyarország elleni élehangú támadások és a tárgyalások megszakításáról való szónoklás helyett most a mérsékeltébb, a „kiegyezésre hajló” hangnemre tért át.⁴⁵

1907 első hónapjaiban azonban a bécsi hivatalos körökben még lemondás és pesszimizmus uralkodott az osztrák-magyar kiegyezés perspektíváit illetően.⁴⁶ Valóban, az Ausztria és Magyarország között folyó tárgyalások február-

⁴² Uo. 2—3. l.

⁴³ *Allmayer-Beck*: i. m. 139—151. l.

⁴⁴ AVR.P. Kancelláriai ir. 1907. o. 470. 6. e. 133. 23. l.

⁴⁵ A bécsi orosz konzul a következőképpen jellemezte ezt a váratlan fordulatot: „... nem egészen érthető ez a fordulat és ismét azt bizonyítja, hogy Ausztria, még engedelmények árán is, meg kívánja őrizni a Magyarországgal fennálló kapcsolatokat. Ebben az irányban érezteti hatalmas befolyását Ferenc József császár is...” Uo. 30. l. Uruszov jelentése 1907. febr. 8/21-i kelettel.

⁴⁶ Jellemezve az erre az időre kialakult helyzetet, az orosz konzul megállapította: „A gazdasági kiegyezés kérdése... amelynek megvalósítása annyi időn át legyűrhetetlen akadályokba ütközött, ismét kiéleződött, és teljes egészében leköti a Habsburg-Monarchia mind a két országának közvéleményét”. AVR.P. Politarhiv. 1907. 581. 6. e. 28. l. Márc. 5-i jelentés.

ban annyira zsákutcába kerültek, hogy Bécsben komolyan foglalkozni kezdtek azzal, hogy Magyarország ellen különböző megtorló intézkedéseket foganatosítanak, hogy engedékenyebbé tegyék. Az osztrák kormány elsősorban a gazdasági szankciók alkalmazásának kérdését vitatta meg; arról volt szó, hogy korlátozzák vagy egészen megszüntetik a magyar állat- és egyéb mezőgazdasági termékek behozatalát Ausztriába és tranzitját az országon át; felemelik a vasúti szállítási tarifát, és végezetül beszüntetik az Osztrák-Magyar Bank tevékenységét.⁴⁷ Kétségtelen, hogy valamennyi említett lépés külön-külön is hatalmas veszélyt jelentett volna a magyar gazdaság számára, együttesen viszont pénzügyi-gazdasági összeomlást váltottak volna ki. Ez azonban egyben nyílt kereskedelmi-gazdasági hadüzenet is lett volna Magyarországnak, amely ebben a formában a magyarországi osztrák érdekeltségeknek egyáltalán nem kedvezett volna. Egyszerűen, ha közelebbről megvizsgálták, az osztrákok kénytelenek voltak meggyőződni arról, hogy a gazdasági nyomás első pillantásra csábító eszközei a valóságban kétélű fegyvernek bizonyulnának. A Beck-kormány elutasította ezeknek a rendkívül veszélyes kísérleteknek az alkalmazását, és jobbnak látta, ha más utakat keres céljának elérésére.

Az osztrák kormány végül arra a következtetésre jutott, hogy meg kell szerezni a magyarok hozzájárulását az osztrák feltételek alapján történő gazdasági kiegyezéshez azon az áron, hogy kielégítik a magyarok követeléseit a katonai kérdésben. Erre nézve azonban tisztázni kellett a katonai vezetők álláspontját. Február 25-re Beck kezdeményezésére és Ferenc József parancsa alapján az osztrák fővárosba összehívták a hadsereg vezető parancsnokait az osztrák-magyar közös hadügyminiszter, Schönaich elnöklete alatt. A tábornokok elé azt a feladatot állították, hogy határozzák meg, hogy — véleményük szerint — mi az a maximum, amit a magyaroknak a katonai kérdésben nyújtani lehet, s hogy legalább egy tízéves időszakra ez a kérdés lekerüljön a napirendről „és ki legyen zárva újabb nemzeti követelések benyújtása” (Magyarország részéről — T. M. I.).⁴⁸ A tábornokok véleménye az volt, hogy a hadsereg egységes vezetését meg kell őrizni. Nem segítettek Aehrenthal külügyminiszter rábeszélései sem, aki ugyanazon a napon (február 25-én) arról igyekezett meggyőzni Conradot, hogy a magyar követelések teljesítése nemcsak politikai tekintetben előnyös, hanem tisztán katonai szempontból is, mert ez megkönnyítené, hogy a magyar parlament jóváhagyja az új katonai kiadásokat és a létszámemelést, amire Conrad annyira törekedett.⁴⁹

A vezérkari főnök kategorikus vétója megbuktatta a miniszterelnök tervét. Conrad közvetlen szembeszegülésén kívül ebbe az irányba hatott a trónörökös kulisszák mögött folytatott tevékenysége is, aki éppen e javaslat miatt érezhetően elhidegült a miniszterelnöktől.

Mivel még 1906 november közepén Beck levélben ígéretet tett a trónörökösnek, hogy tudta nélkül az osztrák-magyar kiegyezés kérdésében „egy lépést sem tesznek”, a katonai kérdésben folyó tárgyalásokat eltitkolta a trónörökös elől, attól tartva, hogy ellenkező esetben „minden elvész”. Beck minden erőfeszítése azonban hiábavalónak bizonyult. Annak ellenére, hogy a császár a legszigorúbb titoktartást rendelte el, a trónörökösnek mégis tudomására jutottak a tárgyalások, s minden igyekezetével azon volt, hogy megakadályozza

⁴⁷ Sieghart: i. m. 121. l.

⁴⁸ Allmayer-Beck: i. m. 173. l. Lásd még: Sieghart: i. m. 122. l.

⁴⁹ Conrad von Hoetzendorf: Aus meiner Dienstzeit. Bd. 1. 503. l.

azokat, megghiúsítson minden Magyarországnak teendő engedményt.⁵⁰ A trónörökös és katonai irodájának főnöke, Brosch (örnagy) nemcsak Conradtól és Schönaichtől követelt beszámolót és felvilágosítást, hanem magától a császártól is. Ilyenképpen Beck összeütközésbe került mind a vezérkari főnökkel, mind pedig a trónörökössel, akiknek — mint ismeretes — a magyar kérdés megoldására vonatkozó nézeteik teljesen megegyeztek.

1907 tavaszán Conrad tábornok már nyíltan hirdette azt az elképzelést, hogy Magyarországgal szemben „energikus lépéseket” kell alkalmaznia, követte, hogy szakítsák félbe a megbeszéléseket, ideiglenesen függesszék fel a magyar alkotmányt, sőt kidolgozta a hírhedt „Kriegsfall U”-tervet, amelynek értelmében Magyarországra Alsó-Ausztria és Dél-Morvaország irányából mértek volna katonai csapásokat.⁵¹

Április elején Conrad, arra hivatkozva, hogy a magyarokkal folytatott tárgyalások teljesen csődbe jutottak, hivatalos nyilatkozatban megengedhetetlennek minősíti azt, hogy „mi (vagyis az osztrákok — T. M. I.) egyidőben két ellenféllel, M(agyarország)-gal és O(laszország)-gal kerülünk szembe s azok megfojtsanak bennünket”.⁵² Ez a nyilatkozat azonban nyilvánvalóan azt célozta, hogy megteremtsek minden magyar követelés jogosnak látszó visszaverési alapját.

Conrad a Monarchia válsága megoldásának módozatát egy 1907 április elején összeállított feljegyzésben fejtette ki. Véleménye szerint a Monarchia s egyben a Habsburg-dinasztia megmentésének egyetlen feltétele az volna, ha erős egységes hadsereget és egységes államot hoznának létre. E cél elérése érdekében azt javasolta, hogy számolják fel a dualizmus rendszerét, szakítsanak meg mindenfajta tárgyalást Magyarországgal, függesszék fel annak alkotmányát, válasszák le róla Horvátországot és valósítsák meg a választójog reformját.⁵³

A magyar kormány arra törekedve, hogy meggyorsítsa a tárgyalások menetét, március elején magasrangú delegációt küldött Bécsbe, amelynek Wekerle, Kossuth és Darányi földművelésügyi miniszter volt a tagja. Mint azonban rövidesen kiderült, egyik fél sem akart harc nélkül meghátrálni, minthogy a magyar burzsoázia, miként az osztrák burzsoázia is, erőteljesen követelte érdekeinek védelmét. Még 1906 decemberében pl. a budapesti kereskedelmi és iparkamara azzal a kéréssel fordult a kormányhoz, hogy tegyen intézkedéseket a magyar nemzeti kereskedelmi érdekek védelmére, amelyeket a vasúti tarifa-kérdésben folytatott osztrák politika veszélyeztet, az Ausztriával folytatott tárgyalások idején pedig azt követelte, hogy amennyiben az hajthatatlan maradna, megtorló intézkedéseket léptessen életbe.⁵⁴ Minthogy

⁵⁰ *Allmayer-Beck*: i. m. 175. l.

⁵¹ *Conrad*: i. m. 505. l.

⁵² *Allmayer-Beck*: i. m. 180. l. Ferenc Ferdinánd, aki nemhivatalos látogatáson Berlinben tartózkodott, a maga részéről igyekezett kipuhatolni, hogy Vilmos császár milyen álláspontra helyezkednék, ha nemcsak Olaszországgal, hanem Magyarországgal is konfliktus törne ki. Lásd: *Allmayer-Beck*: i. m. 190. l. AVR.P. Kancelláriai ir. o. 470., d. 133. 266, 268. 11. Szerbejev jelentése. 1907. ápr. 4.

⁵³ *Conrad*: i. m. 505. l.

⁵⁴ OL. ME. 1906—XI—6357. A magyar árukra kivetett magas vasúti szállítási díjak segítségével Ausztria állandóan korlátozta a magyar kereskedelmet a külföldi államokkal, elsősorban Németországgal, amely a magyar mezőgazdasági cikkek legnagyobb fogyasztója s egyben a sziléziai szén magyarországi szállítója is volt. Ez a kérdés azonban a tárgyalások későbbi szakaszán vetődött fel.

azonban sem 1906 végén, sem 1907 elején nem volt semmiféle szemmel látható jele annak, hogy az osztrákok kielégíteni szándékoznának magyar partnereik igényeit, a magyar miniszterek bécsi tárgyalásai osztrák kollégáikkal nem váltottak ki Budapesten különösebb reményeket. Az orosz konzul, aki a magyar fővárosban akkor uralkodó hangulat jószemű és jólétesült megfigyelője volt, így írta azt le: „... a magyar társadalom feszült figyelemmel kíséri ezeket a tárgyalásokat, amelyekhez azonban kevesebb szenvedély köti, mint az osztrák társadalmat. Egyáltalán mind a politikai, mind az üzleti körök itt igen pesszimisták és semmi jót sem remélnek a miniszterek bécsi tanácskozásaitól.”⁵⁵ És valóban, miután meggyőződtek arról, hogy álláspontjaikat nem lehet közelebb vinni egymáshoz, a két delegáció abban állapodott meg, hogy a tárgyalásokat Budapesten folytatják.

Hogy a tárgyalásokat kimozdítsák a holtpontról, s kiutat találjanak a zsákutcából, az osztrák kormány kénytelen volt lázasan új megegyezési lehetőségeket keresni. Március közepére elfogadta — s úgy tűnik, most már véglegesen — azt a döntést, hogy beleegyezik magyar követelések teljesítésébe, a vám- és kereskedelmi szövetséget szerződéssel váltják fel s kivesszik a kiegyezés szövegéből „a közös vámterület” kitételt. Beck, hogy elkerülje a trónörökösrel való újabb összeütközést, március 14-én sietett őt Brosch útján értesíteni újabb tervéről, hangsúlyozva egyben, hogy a jelentőségüket tekintve nem számottevő közjogi engedmények egyáltalán nem érintik a katonai kérdéseket és lehetővé teszik ugyanakkor, hogy teljes mértékben megóvják Ausztria gazdasági érdekeit.

Az események menetébe ez alkalommal Aehrenthal külügyminiszter avatkozott be, aki még pétervári követi minőségében leveleiben azzal ostromolta Bécset, hogy semmi olyan engedményt ne tegyen, ami Magyarországot állami önállóságának látszatát keltene és a Monarchia tekintélyét, nagyhatalmi állását veszélyeztetné. Aehrenthal hivatalos tiltakozást jelentett be a tervezett közjogi engedmények ellen előbb a császárnál, majd közvetlenül az osztrák kormánynál is. Beck viszont a maga részéről a külügyminisztert hatásköri túllépéssel vádolta. Aehrenthalnak nemcsak az osztrák miniszterekkel gyűlt meg a baja, hanem a magyarokkal is, akik Magyarország alkotmányának és közjogainak elismert szakértői és megfellebbezhetetlen tekintélyei voltak. Ilyenképpen 1907 márciusában a két fél álláspontja közeledésének első jelei napfényre kerültek.

Vita a gazdasági kiegyezés tartamának kérdése körül

A tárgyalások adott szakaszában a legnagyobb vitákat az új gazdasági kiegyezés időtartamának kérdése váltotta ki. Az osztrák fél kezdeményezésére napirendre tűzték az 1867. évi kiegyezés egyik legfontosabb tételét, amely a két országra nézve közös gazdasági és pénzügyi kérdések minden 10 évben történő szabályozását írta elő.

A dualizmus osztrák bírálói az 1867. évi kiegyezés egyik legnagyobb hibájának az Ausztria és Magyarország közötti 10 évenkénti gazdasági kiegyezés megújítását tartották, ami véleményük szerint megfosztotta a Monarchiát egy nagyhatalom számára annyira fontos gazdasági egységtől, s egy napon magának a birodalomnak a létét tehetette kérdésessé. A dualizmus

⁵⁵ AVPR. Polit. archiv. 1907. 581. ő. e. 28—29. l. Lvov jelentése, 1907. márc. 5.

létrehozóinak legnagyobb mulasztása — a Gesamtstaat híveinek és hirdetőinek véleménye szerint — az volt, hogy a vám- és kereskedelmi ügyeket nem nyilvánították közös ügynek, s ezzel a dualizmus fundamentumába „robbanó bombát” helyeztek el, amelytől bármely pillanatban levegőbe repülhetett a külügyek intézésének és a hadsereg vezetésének egysége.⁵⁶

Az osztrák burzsoázia, amely Magyarországon ipari termékei legfőbb elhelyezési piacát látta, arra törekedett, hogy a kétcentrumú Monarchia gazdasági egysége lehetőleg minél hosszabb időre biztosítva legyen. Az osztrák pénzügyi körök egyik képviselője s a tárgyalások egyik résztvevője a későbbiekben beismerte, hogy „a vámközösség hosszas megőrzése nem kis jelentőségű kérdés volt az osztrák ipar számára”.⁵⁷ Ugyanennek a személynek a tanúsága szerint a gyáriparosok „állandóan panaszkodtak”, hogy a rövidlejáratú kiegyezés csak igen „labilis alapot” nyújt a magyar piac megőrzése számára és megnehezíti az osztrák tőke behatolását Magyarország gazdaságába. Ilyenképpen a bécsi kormány követelését a burzsoázia közvetlen gazdasági érdekei diktálták.

A vezető politikusok szempontjából is igen kívánatos volt a kiegyezés hosszúlejáratú és tartós rendezése, mert ettől nemcsak a birodalom presztízisének megszilárdulását várták, hanem külpolitikai tevékenysége és kereskedelmi-gazdasági terjeszkedése hatásfokának növelését is.⁵⁸

Érdekes, hogy midőn Bécsben először felvetődött a kiegyezés időtartamának meghosszabbítása, a trónörökös leplezetlen örömmel írta Becknek: „... ha Önnek sikerül Magyarországgal 25—30 esztendősz szerződést kötnie, akkor Ön hatalmas művet alkot...”.⁵⁹ Igaz, midőn kitudódott, hogy ezt a művet bizonyos engedményekkel meg kell fizetni, a trónörökös lelkesedése azonnal lelohadt, s kettőzött erővel látott hozzá a hosszúlejáratú szerződés elleni celszövéseihez.⁶⁰

Osztrák szempontból a kérdés ideális rendezése a kereskedelmi-vámügyek pragmatizálása lett volna, vagyis ugyanolyan közös ügyekként való elismerésük mint a külügyek és a hadügy. Erről azonban Bécsben csak álmodozni lehetett, mert nehezen lehetett volna elképzelni, hogy Magyarország önszántából hozzájáruljon szuverenitásának ilyen nagyfokú megsértéséhez. Ezért a pragmatizálás kérdését a tárgyalások folyamán csak igen általános formában érintették.⁶¹

A Beck-kormány arra törekedett, hogy 20 éves időtartamra szóló szerződést érjen el, igyekeztén a kialakult feltételek között a legmegfelelőbbben biztosítani az ország uralkodó osztályainak érdekeit, másrészt ezzel azt is el akarta érni, hogy legalább két évtizedre levegő a napirendről Magyarország politikai és gazdasági önállóságának kérdését.

A magyar kormány és mindenekelőtt a kormányzó függetlenségi párt

⁵⁶ *Fr. Tezner*: Der Kaiser (Österreichisches Staatsrecht in Einzeldarstellungen). Wien. 1909. 98. 1.

⁵⁷ *Spitzmüller-Harmersbach*: i. m. 10. 1.

⁵⁸ Uo. 9. 1.

⁵⁹ *Allnayer-Beck*: i. m. 171. 1.

⁶⁰ *Leopold v. Chlumecsky*: Erzherzog Franz Ferdinands Wirken und Wollen. Berlin. 1929. 302. 1.

⁶¹ Minden logika ellenére és az osztrák delegáció számára váratlanul Kossuth márc. 26-án előállt egy ilyen javaslattal a tapogatózó megbeszélések idején, de az ár, amit ezért az engedményért kért, valószínűleg olyan nagy volt, hogy a kérést nem tűzték a konkrét gyakorlati tárgyalások napirendjére. *Sieghart*: i. m. 123. 1.

természetesen nem vállalhatták a felelősséget a dualizmus ilyen hosszú időre szóló fenntartásáért, s csak abba egyeztek bele, hogy az osztrák-magyar kiegyezést 10 évre kötik meg, vagyis a külföldi államokkal már megkötött kereskedelmi szerződések lejártáig. A vámközösség fennállásának időszaka alatt ilyen vagy olyan formában Budapest arra törekedett, hogy elismertesse azt a jogát, hogy bizonyos osztrák import-cikkekre (pl. textiliákra) vámot vethessen ki, hogy elősegítse a megfelelő magyar iparágak fejlődését. Bécs azonban ezeket a magyar követeléseket is elutasította.

Ami a magyar kormányt illeti, kénytelen volt kitartani e követelés mellett, minthogy ellenkező esetben teljes politikai csőd fenyegette. Ennek ellenére a koalíció vezetői, akik számára a közjogi és katonai kérdésben adandó engedmények rendkívül fontosak voltak, készek voltak, hogy elfogadják a kiegyezés időtartamának meghosszabbítására vonatkozó osztrák kívánságokat. Március végén és április elején (március 21-től április 7-ig) a magyar delegáció megfelelő javaslatokat tett az osztrák delegáció előtt. Arra számítottak, hogy Magyarországnak a 20 éves kiegyezéshez való hozzájárulása elegendő lesz, hogy az osztrákokat engedményekre bírják a katonai kérdésben és a közbülső vámok 1918 utáni bevezetésének dolgában.⁶² Maguk az osztrák képviselők is hangsúlyozták az említett vámok szimbolikus jellegét, minthogy azok nem haladhatták meg a külföldi árukra kivetett vámok 30%-át, s „aligha lett volna gazdasági jelentőségük”. Éppen ezért felállításuk ellen nem tiltakoztak még a magyar piacon legjobban érdekelt „kiemelkedő osztrák ipari képviselők” sem.⁶³

A javaslatot azonban — a katonai vezető körök közbelépése miatt, akik nem akarták teljesíteni a magyar katonai kívánságokat — elvetették. Az osztrák uralkodó körök arra hivatkoztak, hogy a magyar javaslat nem más mint ravasz tervezgetés: biztosítani akarják magukat egy esetleges Ausztriával szembeni vámháborúra, politikai bonyodalomra számítva. Így a bécsi kormány kénytelen volt végképp lemondani a 20 évre szóló gazdasági kiegyezés csábos gondolatáról.⁶⁴

Bécs hajthatatlansága arra vezetett, hogy április végén a magyar parlamenti bizottságok elfogadták a tárgyalásra kiadott, kormány által kidolgozott, az önálló magyar vámtarifáról szóló törvényjavaslatot.

A Wekerle-kormány erre a lépésre alulról jövő nyomásra kényszerült. Március és április folyamán az országban sok gyűlés és tüntetés zajlott le, amelyeknek résztvevői az Ausztriával való gazdasági kapcsolatok megszakítását és a függetlenségi párti jelszavak megvalósítását követelték. A gazdasági önállóságot követelő hangok mind erőteljesebbekké váltak a koalíció vezető pártjában. E látványos gesztus — ami végeredményben pusztán az automóm vámtarifának a parlamenti bizottságok által való for-

⁶² Uo.

⁶³ *Spitzmüller-Harmersbach* : i. m. 13. l.

⁶⁴ A Monarchia széthullása után voltak, akik azt állították, hogy ha akkor sikerült volna elérni a pragmatizálást vagy egy hosszúlejáratú szerződést, akkor az események másfajta, a Monarchia sorsa szempontjából kedvezőbb fordulatot is vehettek volna. Megszabadultak volna attól, hogy a háború kelles közepén ismét tárgyalásokat folytassanak a két rész közötti gazdasági kapcsolatokról s még azok a megrázkódtatások, amelyek a Monarchiát a háború utolsó szakaszában érték, sem öltöttek volna olyan katasztrófális méreteket, legalább is ami az Ausztria és Magyarország közötti viszonyt illeti. Uo. Ez is mutatja, hogy az osztrák burzsoáziának mennyire fontos lett volna a hosszútartamú kiegyezés.

mális jóváhagyása volt — a kormány megingott helyzetét volt hivatva megerősíteni.

A tárgyalásokban szünet állott be, melyet a magyar kormány tagjai arra használtak fel, hogy előkészítsék a talajt a visszavonulásra.

Fordulat a tárgyalások menetében

Tavaszi végére a budapesti és bécsi hivatalos körök kapcsolatában alig észrevehető, bár határozott javulás következett be. A két fél magatartásában észlelhető változást mindenekelőtt az váltotta ki: kölesönös volt a kívánság, hogy a konfliktust ne érezzék ki, ami a legváratlanabb és legkevésbé kívánatos következményekre vezethetett.

Miután meggyőződtek arról, hogy maximális céljaik: a magyaroknál a katonai kérdésekben, az osztrákoknál a hosszúlejáratú szerződés elérésében megvalósíthatatlanok, a két kormány magának a gazdasági szerződésnek a konkrét pontjait kezdte megvitatni. Még a tavaszi tárgyalások során a Beck-kormány úgy döntött, hogy elvben elfogadja azt a magyar javaslatot, amely a kereskedelmi-vámszövetséget szerződéssel, s a lényegében azonos vámtarifát autonóm vámtarifaként kívánta elfogadtatni. Ezért cserébe Ausztria azt követelte, hogy növeljék meg Magyarország részvételét a közös kiadások fedezésében, hogy a magyar kormány mondjon le arról a szuverén jogáról, hogy egymaga rendelkezék a közvetett adókból befolyó jövedelmekkel azzal az ürüggyel, hogy egységes törvényhozás szükséges a közvetett adók tekintetében. A közös szakbizottsági ülések, amelyek Budapesten zajlottak le 1907 májusában—júniusában, a két kormány álláspontjának közeledéséről tanúskodtak a kiegyezés némely pontjában, bár az alapvető vitás kérdések még igen messzire voltak a megoldástól.

Nem kis jelentősége volt Ferenc József nyílt fellépésének az alapvető osztrák követelések mellett. A császár június 19-én elmondott trónbeszédében annak az óhajának adott kifejezést, hogy az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági kapcsolatok szabályozása a régi tradícióknak megfelelően menjen végbe, s ne tegyék ki veszélynek a Monarchia épségét és egységét. A trónbeszéd „kedvezőtlen benyomást keltett” ... „kivétel nélkül valamennyi koalíciós pártban”, amelyek úgy fogták azt fel, mint a gazdasági függetlenségre való magyar törekvések egyenes elítélését.⁶⁵ Mi több: a trónbeszédben teljesen váratlanul ismét felvetődött, ha burkolt formában is, a hadsereg létszám-emelésének kérdése, annak ellenére, hogy a korona még 1906 áprilisában kötelezte magát: nem fogja ezt az ügyet erőszakolni. Ugyanakkor az osztrák kormányfő programbeszédében a Reichstagban azzal fenyegetőzött, hogy a tárgyalások kudarcra esetén Ausztria előnyben fogja részesíteni „a szabad és erős kéz politikáját”, szemben a Magyarországgal fennálló ingatag kapcsolatokkal, amelyek nem nyújtanak garanciákat életfontosságú érdekei számára. Megjegyezve, hogy a tárgyalások „igen akadozva” haladnak, és kifejezve sajnálatát, hogy nem lehetett hosszú időre szóló kiegyezést kötni, Beck kijelentette, hogy határozottan reméli, sikerül 10 esztendősz kiegyezést kötni valamennyi kérdésben.⁶⁶ Noha az osztrák miniszterelnök fenyegetései — mint mindig — most is heves viharokat váltottak ki a koalíciós pártok

⁶⁵ AVPR. Politarchiv. 1907. 581. ő. e. 122. l. Jún. 20-i jelentés.

⁶⁶ AVPR. Kancelláriai ir. 1907. 133. ő. e. 470. l. Jún. 24-i jelentés. 129—130. l.

képviselőinek soraiban, a magyar főváros vezető köreiből mérsékeltbb fogadtatásra találtak, mivel sokan érezték, hogy „Beck báró szavai nem voltak többek taktikai lépésnél, azzal a céllal, hogy többséget biztosítson magának az állami költségvetés megszavazásánál”.⁶⁷

1907 júliusában a Lajta mindkét oldalán bizonyosak voltak abban, hogy sikeresen fognak befejeződni a gazdasági tárgyalások, amelyek az összes vitás kérdések végleges megoldásának stádiumába léptek. Hátra volt egyeztetni Ausztria és Magyarország egymással homlokegyenest ellentétes álláspontját három konkrét gazdasági kérdésben: a kvóta, a vasutak és a közös Osztrák-Magyar Bank kérdésében.

Az első kérdésben a Beck-kormány július végén kísérletet tett, hogy egyoldalúan tett lépéssel megszilárdítsa a maga helyzetét. Válaszul arra, hogy a magyar parlamenti bizottságok jóváhagyták az autonóm vámtarifáról előterjesztett törvényjavaslatot, az osztrák kormány revansra törekedett a kvóta kérdésében. Kihasználva, hogy a császári parancsnak a határideje, amely szabályozta a kvóta méreteit, s amely — 1906. július 1-i keltezésű lévén — 1907. július 1-vel lejárt, annak csak féléves meghosszabbítását eszközölte ki. Ezzel a bécsi kormány egyértelműen arra célzott, hogy nem hajlandó fél évnél hosszabb időre hozzájárulni a közös kiadások korábbi elosztásának számára túlságosan is terhesnek vélt arányához, s nem akarta fél évnél hosszabb időre megkötöni e kérdésben kezét.⁶⁸ A császári rendelkezés megjelenése július 28-án ezért az osztrák sajtóban egyetértő helyeslésre talált, azt a Beck-kormány kétségtelen sikerének könyvelték el.⁶⁹

Magyarország hozzájárulását a kvóta felemeléséhez azonban az osztrák kormánynak csak a tárgyalások legutolsó, a kiegyezés aláírásának napján sikerült elérnie. A magyar delegáció kezdetben egyáltalán elutasította a kapcsolatot a közös kiadások mértéke és a gazdasági kiegyezés között, később azonban osztrák nyomásra kénytelen volt megváltoztatni az álláspontját. Szeptemberben végül is hozzájárult ahhoz, hogy megvitassák a közös birodalmi kiadásokhoz történő magyar hozzájárulás emelésének kérdését azzal a feltétellel, hogy teljesítik azt a régi kívánságát, hogy kapcsolják össze a magyar vasutakat (a Kassa—Oderberg vonalat) Poroszország vasútvonalával olyképpen, hogy egy 70 km hosszú vonalat építenek osztrák területen keresztül. A Németországgal való közvetlen vasúti kapcsolat, amit a 70-es évek végétől hiába akart elérni Magyarország, a kereskedelmi kapcsolat rohamos növekedésével párhuzamosan, a magyar gazdaság számára évről évre mind nagyobb jelentőségű lett. Ez a vonal megnyitotta volna a magyar mezőgazdaság számára az olcsó szállítási utat Németország piacai felé, amely Ausztria után a legnagyobb kereskedelmi partnere volt, s lehetővé tette volna a sziléziai szén és a német iparcikkek Magyarországra való akadálytalan szállítását, minthogy Magyarország, amelyet félkörben körülzártak az osztrák területek, s amelynek csak a balkáni agrárországokkal volt közös határa és csupán egy tengeri kereskedelmi kikötője (az Adrián Fiume), szállításainak nagy részét kénytelen volt osztrák területen lebonyolítani. Az osztrák burzsoázia minden skrupulus nélkül kihasználta ennek a „földrajzi” fekvésnek az előnyeit, minthogy lehetősége volt arra, hogy érzékeny csapást mérhessen a magyar gazdaságra a vasúti

⁶⁷ Uo. Politarchiv. 1907. 581. 6. e. 129. l. Júl. 24-i jelentés.

⁶⁸ AVPR. Kancelláriai ir. 1907. 470. 6. e. 133. l. 141—142. l. Aug. 5-i jelentés.

⁶⁹ Uo. Politarchiv. 1907. 581. 6. e. 130. l. Aug. 5-i jelentés.

szállítási tarifa megváltoztatása révén. Ha beleegyeznek a magyar és a porosz vasútvonalak összekapcsolásába, elveszti ezt a fontos előjogát.

Ausztria egyébként sem akarta elveszíteni Magyarország függősége megtartásának ezt a fontos eszközét, amelynek segítségével állandó nyomás alatt tudta azt tartani. Ezért az osztrák kormány ez alkalommal, mint korábban is, visszautasította a magyar javaslatot. Sőt az osztrák kormány elutasította Budapestnek még azt a rendkívül mérsékelt kérelmét is, hogy építsék ki a Kassa-oderbergi vasútvonal második sínpárját, ami pedig a két ország közös tulajdona volt, „minthogy a vasútvonal kapacitásának növelése kizárólag Magyarország érdekében álló intézkedés lenne, amelyen át kenyeret, lisztet, fát és állatokat szállíthatna Németországba . . .”⁷⁰

E vasútvonal második sínpárjának megépítését az osztrák delegáció attól tette függővé, hogy Magyarország hozzájárul-e ahhoz, hogy az osztrák vasutakat összekapcsolják a dalmáciai vonalakkal — Horvátországon keresztül.

A kvóta-kérdés összefonódása a vasútvonal problémájával csaknem felborította a tárgyalásokat, s hogy ez mégsem következett be, az csak annak köszönhető, hogy a magyar fél teljesen kapitulált és elfogadta az osztrák gazdasági feltételeket. Ez a nagy fordulat összefüggött azzal a kérdéssel, amelynek sem Ausztriához, sem a vele kötendő gazdasági kiegyezéshez tulajdonképpen semmi köze sem volt, azzal a kérdéssel, amely végül is csaknem döntő szerepet játszott a gazdasági kiegyezés sorában, az ún. alkotmánybiztosítékok kérdésével

Az osztrák-magyar tárgyalások és az alkotmánybiztosítékok

Egész sor törvényjavaslatról volt szó, amelyek Andrassy Gyula gróf elképzelése szerint és az ő kezdeményezésére biztosítani voltak hivatva Magyarország alkotmányos jogait. Az alkotmánybiztosítékokról már 1906 tavaszán szó esett az új parlament megnyitásakor elhangzott trónbeszédben. Andrassy gróf elképzelése szerint, aki a megfelelő törvényjavaslatok szerzője volt, az alkotmánybiztosítékoknak magukba kellett foglalniuk a megyék hatáskörének kibővítését, a királyi biztosok intézményének eltörlését, amelyet a Fejérváry-kormány olyan nagy sikerrel és széleskörűen használt fel, és végül a közigazgatási bíróság hatáskörének kibővítését. Úgy tűnt, mintha a koalíciós pártok — alighogy hatalomra kerültek — máris arra törekednének, hogy segítségükkel kedvező, mondhatni jól kiépített harci terepet hozzanak létre arra az esetre, ha ismét oppozícióba kerülnének.

A vármegyei önkormányzat kibővítését szolgáló speciális törvénycikkek elfogadásának eszméjét az hozta létre, hogy a néptömegek elégedetlensége a koalíciós kormány politikájával szemben mindinkább növekedett, főként annak következtében, hogy a kormány lemondott az ún. nemzeti követelések megvalósításáról. Az alkotmánybiztosítékok első helyre állításával a koalíció vezetősége kettős célt követett: meg akarta nyugtatni a koalíció tagjait a rendkívül komoly gazdasági engedmények tekintetében, amelyeket a kormány Ausztriának tenni készült, másrészt pedig a megyékben megbízható bázist akart teremteni magának a koroná elleni legális küzdelem számára, ha a kor-

⁷⁰ Spitzmüller-Harmersbach: i. m. 163. l.

mány lemondásra kényszerülne. A vármegyei önkormányzat megszilárdítása, amelyben osztatlanul uralkodtak a koalíció bázisát adó földbirtokosok és dzsentri hivatalnokok, a központi kormányzat bizonyos gyengítése árán megnövelte volna egy új „passzív ellenállás” hatáskrát és ugyanakkor feleslegessé tett volna mindenféle felhívást a néptömegek segítségére.

A Wekerle-kormány a gazdasági kiegyezésről folytatott tárgyalások során megkísérelte, hogy kipuhatolja: lehetséges-e megnyerni előbb a Beck-kormányt, majd a koronát is a maga elképzelésének. Beck naplója alapján ítélve ilyen kísérletre 1907 márciusában került sor Andrássy részéről, de nem volt különösebb eredménye.⁷¹ Két hónap múlva azonban, midőn teljesen világossá vált Budapestnek az a szándéka, hogy a gazdasági megegyezést az alkotmánybiztosítékok elfogadásától tegye függővé, a légkör átforrósodik, kritikussá pedig akkor válik a helyzet, amidőn a trónörökös ismét minden diplomáciai érzék nélkül beavatkozik az ügybe: a belügyminiszter által kidolgozott alkotmánybiztosítékok törvénytervezetét Bécsben ugyanis elsősorban az ő szembehelyezkedése folytán fogadták ellenségesen.⁷² De nem járt sikerrel Andrássynak az a kísérlete sem, hogy megnyerje a király előzetes szankcióját a törvényjavaslatok képviselőházban való bemutatása előtt, mert Ferenc József elfogadhatatlanul lényegbe vágó változtatásokat követelt bennük. Sok kortárs túlértékelte a hírhedt biztosítékok jelentőségét, egyesek, persze, nem minden hátsó gondolat nélkül. Így ilyen szándékos túlértékelést tapasztalhattunk a bécsi kormányzó körök részéről, bár az is kétségtelen, hogy Andrássy kénytelen volt a törvényjavaslatoknak radikálisabb színezetet adni, hogy megmentse a kormány tekintélyét legalább a saját hívei körében. Világos az is, hogy sem a király, sem — még kevésbé — az osztrák kormány, megérezve a koalíció hajlását a megegyezésre, nem voltak hajlandók annak különösebb szüksége nélkül a segítségére sietni. Részben ezzel magyarázható az a könnyedség, amellyel Ferenc József — szavát megszegve — megtagadta Andrássynak az előszentesítést.

Ennek ellenére Andrássy és Wekerle folytatták arra irányuló makacs törekvésüket, hogy elfogadtassák az alkotmánybiztosítékokat. Erre kényszerítette őket, hogy a függetlenségi párt soraiban immár nyílt elégedetlenség támadt az osztrák-magyar gazdasági kiegyezés feltételeivel.⁷³

Arra törekedve, hogy lecsillapítsák a fellángolt szenvedélyeket, a koalíció vezetői e biztosítékokat úgy emlegették, mint olyan eszközöket, amelyek minden időkre biztosítani tudják „a nemzet akaratát” „a király hatalmával” szemben. Az említett törvényjavaslatok jelentőségét szándékosan felnagyító taktika azonban, másrészt, fokozta a monarchista körök bizalmatlanságát és ellenséges érzületét. Még Kristóffy is, aki megértette a koalíció újabb manőverének propagandisztikus célját, a Ferenc Ferdinándhoz küldött soron következő feljegyzésében 1907 júniusában azt „a koalíció egyik legveszedelmesebb törekvésének” nevezte, amelynek az a célja, hogy a semmivel tegye egyenlővé a végrehajtó hatalmat.⁷⁴

Az Andrássy gróf által május elején megkísérelt előzetes szentesítés

⁷¹ *Allmayer-Beck*: i. m. 184. l.

⁷² *Kristóffy József*: Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek. 1890—1926. Bpest. 1927. 463. l.

⁷³ Uo. 468. l.

⁷⁴ Uo. 469. l.

kísérlete kudarcba fulladt, valószínűleg a Beck-kormány nem minden „hozzájárulása” nélkül. Beck örömmel írt e kísérlet csődjéről.⁷⁵

Beck azonban, aki ugyancsak a korona jogai elleni merényletnek tekintette az alkotmánybiztosítékokról szóló törvénytervezeteket, hamarosan kénytelen volt megváltoztatni álláspontját Andrassy törvénytervezetével kapcsolatban, mivel az megmagyarázta neki, hogy e biztosítékok nélkül a Wekerle-kormány további hivatalban maradása lehetetlen. Egy új politikai válság perspektívája Magyarországon nem kevésbé volt ijesztő az osztrák, mint a magyar politikusok számára, mivel az csapást mért volna a gazdasági kiegyezésre s ezzel együtt, minden valószínűség szerint, a Beck-kormányra is. Egy ilyen irányú fejlődéstől Budapesten és Bécsben egyaránt tartottak. Csak ezzel magyarázható az az első pillanatra váratlanlannak tetsző támogatás, amelyben az osztrák kormány a koalíciós kabinetet részesítette e kérdésben. Már május 9-én úgy dönt az osztrák miniszterelnök, hogy javasolni fogja a császárnak a magyar tervezet szentesítését, mivel „minden attól függ, sikerül-e Magyarországon a válságot őszig elhúzni”, vagyis a kiegyezés megkötéséig.⁷⁶

Ilyeténképpen az alkotmánybiztosítékok kérdésében a két kormány között mintegy közös front kezdett kialakulni. A változás szükségképpen maga után vonta a trónörökös nyílt fellépését a Beck-kormány és különösen Beck személye ellen. A magyar koalíció alkotmánybiztosítékai elleni harcában, továbbá a saját volt pártfogoltja elleni küzdelemben is, Ferenc Ferdinánd hűséges és aktív segítőtársra talált a volt magyar belügyminiszter, Kristóffy József személyében.

Kristóffy és Ferenc Ferdinánd

A sors iróniája folytán nem más, mint Wladimir Beck, aki most politikai ellenfelévé vált, mutatta be a trónörökösnek Kristóffy Józsefet, a volt magyar belügyminisztert. Azt a memorandumot, amelyet Kristóffy József az osztrák miniszterelnök megbízásából állított össze, Beck átadta Ferenc Ferdinándnak. A dokumentum gondolatai, javaslatai tetszetek a trónörökösnek, szerettett volna megismerkedni szerzőjükkel. A találkozó 1907 márciusának egyik napján teljes titokban, a Belvedere palotában történt, ahol Kristóffy memorandumára célozva a trónörökös nem titkolta örömét és elégedettségét, hogy végre talált egy olyan magyar politikust, akinek elképzelései teljesen egybeesnek az övéivel.⁷⁷

Milyenek is voltak tehát azok az eszmék, amelyek annyira fellelkesítettek azt az embert, akiről köztudomású volt, hogy mennyire gyűlöl mindent, ami magyar ?

A választ erre a kérdésre a memorandumban adja meg. Megbízva Kristóffyval ezzel a munkával, Becknek az volt a célja, hogy igyekezzék tisztázni a kérdést: az általános választói jog bevezetésének milyen hatása lehet a Monarchia és a dinasztia sorsára a magyar politika szemszögéből. Mint tudjuk, ez a kérdés korántsem volt jelentéktelen Beck számára, aki éppen ebben az időben vetett be minden eszközt, hogy a parlamentben győzelemre vigye az általános választójogi tervezetet, ami nélkül lehetetlennek tartotta a Magyar-

⁷⁵ *Allmayer-Beck*: i. m. 186. l.

⁷⁶ *Uo.* 186. l.

⁷⁷ *Kristóffy*: i. m. 391. l.

országgal való gazdasági kiegyezés megkötését. Kristóffy dokumentuma azonban messzire túlmutatott az adott konkrét kérdés keretein, és lényegében az osztrák—magyar ellentétek megszüntetésének politikai programja volt, azzal a végső célkitűzéssel, hogy megmentse és megszilárdítsa a Habsburg-monarchiát. Éppen ez keltette fel Ferenc Ferdinánd figyelmét.

Kristóffy azt jósolta, hogy előbb vagy utóbb, de elkerülhetetlen lesz a korona és Magyarország között egy újabb összeütközés, azzal kapcsolatban, hogy a koalíció vagy éppen a függetlenségi párt hatalomra kerül, s ez végső soron a Monarchia széthullására és bukására vezethet. Ezért a Monarchia semmi esetre sem teheti meg, hogy ölbetett kézzel várja az események bekövetkeztét, ellenkezőleg, össze kell gyűjtenie minden hozzá hű erőt és jóelőre fel kell készülnie erre az elkerülhetetlen összeütközésre. Ebben a küzdelemben a Monarchiának „az alsóbb néposztályok széles körére” kell támaszkodnia, mert enélkül a dinasztia ügye elveszett. Kristóffy a néptömegek elégedetlenségének felhasználását javasolta, mégpedig minél előbb, mielőtt azokat bevonnák a koalíciós és függetlenségi politika hálójába, mert „összeütközés esetén Magyarország csak fegyveres erővel lesz megőrizhető”.⁷⁸

Kristóffynak a trónörökösrel való első találkozása alkalmával az utóbbi elég világosan célzott arra, hogy egy szép napon meg fogja bízni magyar kormányalakítással. Várakozva erre a napra — amely a hajlott korú császár egészségi állapotára való tekintettel igen közelinek tetszett — Kristóffy beleegyezett abba, hogy — katonai irodájának közvetítésével — informálja Ferenc Ferdinándot „a legfontosabb magyar ügyekről”.⁷⁹ Kristóffy így a belvederei klikk politikai celszövéseinek aktív résztvevőjévé vált, s több — a kormányt hátbatámadó — feladattal bízta meg. Első megbízása az volt, hogy széles körű kormányellenes agitációt szervezzen meg az általános választójog jelszavával. Kristóffy a Választójogi Ligára támaszkodva akart eredményt elérni, de a Liga korábbi sikertelenségein nem tudott változtatni. Mint írja, ennek oka elsősorban az volt, hogy ő sem tudott a Liganak pénzt szerezni, mivel a trónörökös visszautasította kérését.⁸⁰

Érdekes azonban, hogy nagyzoló és nyilvánvalóan kalandor jellegű terveit nemcsak a Belvedere-palotában fogadták együttérzéssel és nemcsak itt támogatták, hanem az osztrák miniszterelnökségen is. A miniszterelnökség osztályvezetője, R. Sieghart, Beck egyik legközelebbi munkatára, aki hírhedt volt arról, hogy kitűnően értett a politikai megvesztegetés művészetéhez, s aki erre a célra nemcsak a titkos kormánylapokat használta fel, hanem az általa a nemesi címekkel és kitüntetésekkel űzött nagyszabású spekulációt is, Kristóffynak 16 000 koronát juttatott így „agitációs célokra”.⁸¹ Ez a pénzügyi „támogatás” csak akkor szűnt meg, midőn az osztrák kormány meggyőződött az osztrák-magyar tárgyalások végleges sikeréről, továbbá arról, hogy a magyar koalíció kormányontartása rendkívül fontos, ha ugyan nem egyetlen garanciája annak, hogy felszámolják az osztrák—magyar viszonyban bekövetkezett válságot s megkössék az Ausztria számára kívánatos — előnyös — gazdasági kiegyezést.

Minthogy ennek az elképzelésnek a segítségével nem sikerült megingatni a koalíciós kormány és a függetlenségi párt pozícióit — Kristóffynak a Liga sike-

⁷⁸ Uo. 385. l.

⁷⁹ Uo. 393. l.

⁸⁰ Uo. 456. l.

⁸¹ *Allmayer-Beck*: i. m. 203. l.

reiről szóló optimista jelentései ellenére — a Belvedere-palotában megszületett az a terv, hogy a dualizmus híveiből politikai csoportot vagy pártot szerveznek, amely fel tudná váltani Tisza feloszlatott szabadelvű pártját és sikeresen tudná felvenni a küzdelmet a függetlenségi párttal és a kormánnyal. A trónörökös környezetében arra számítottak, hogy a koalíció pártjai között fennálló nézeteltéréseket felhasználják annak felbomlasztására. Mindenekelőtt a klerikális „néppártot” szemelték ki, valamint az alkotmánypártot, amelyekről köztudott volt a Monarchiához és a dualizmushoz fűződő ragaszkodásuk s elvi alapjaikat tekintve teljes egészükben megfeleltek egy konzervatív párt létrehozása követelményeinek. Kristóffy javaslatára azonban — aki gyengének tartotta e pártot a koalícióval szemben — 1907 májusában már azon igyekeztek, hogy egy „polgári radikális pártot” (vagy „a szabad polgárok pártját”) hozzanak létre Tisza volt szabadelvű pártjának híveiből, amely lényegét és programját tekintve konzervatív, de jelszavai és taktikája tekintetében: radikális. Mint ismeretes, Kristóffy e vállalkozása is eredménytelen maradt.⁸²

Több siker kísérte Kristóffy felbújtó tevékenységét. Tavasszal, midőn kialakult a terv: a gazdasági kiegyezés megkötése érdekében Magyarország egyes katonai követeléseit kielégítik, Kristóffy elsőnek adott vészjelet és felrázta a Belvedere-palotát, hogy megakadályozza a döntés elfogadását.⁸³ Figyelmeztette a trónörökös, a katonai kérdésben teendő engedmények csak megszilárdítják a koalíció pozícióit, s visszaadják neki az ingadozó elemek sokaságának bizalmát az országban, s népszerűsége még emelkedik is. Kifejezve teljes egyetértését Kristóffy értékelésével, Ferenc Ferdinánd kettőzött energiával látott hozzá az említett terv megvalósítása elleni küzdelemhez.

*

Július elején—augusztus végén még egy kísérletet tettek arra, hogy valamennyi vitás kérdésben megegyezést érjenek el. Ausztria hajlott arra a gondolatra, hogy elfogadja az alkotmánybiztosítékokra és a magyar nyelv vezényleti nyelvként való elfogadására vonatkozó magyar követeléseket, ha Magyarország aláírja a gazdasági kiegyezést és hozzájárul a katonai kiadások összegének felemeléséhez.⁸⁴ Ez a terv azonban nem valósult meg nemcsak Conrad tábornok és a trónörökös beavatkozása folytán, hanem azért sem, mert a magyar kormánynak nem állt módjában még azokat a feltételeket sem teljesíteni — a hadsereg szükségleteinek és az évi újoncmegajánlás felemelésének kérdésében —, amelyeket az előző évben Schönaich hadügyminiszterrel történt tárgyalásakor vállalt.

A kialakult helyzetben a koalíciós kormány számára nem maradt más hátra, mint hogy az alkotmánybiztosítékok megvalósítását sürgesse, amelyek nélkül elképzelhetetlen volt elnyerni a parlament jóváhagyását a megkötendő gazdasági kiegyezéshez. Andrassy a Kristóffy által felbújtott trónörökös rendkívül erős ellenállásába ütközött.

1907 szeptemberében—októberében, amikor az osztrák-magyar tárgyalások döntő szakaszukhoz érkeztek, Kristóffy arra ösztönözte Ferenc Ferdinándot, hogy akadályozza meg az alkotmánybiztosítékok szentesítését, s nem éppen alaptalanul úgy ítélte meg azokat, mint a magyar koalíciónak a korona

⁸² *Kristóffy*: i. m. 458. l.

⁸³ *Allmayer-Beck*: i. m. 177. l.

⁸⁴ *Uo.* 174. l.

részéről nyújtott jutalmat annak fejében, hogy engedékenynek bizonyult a kiegyezésről folytatott tárgyalások során. Ferenc Ferdinánd igyekezett meggyőzni mind az osztrák kormányelnököt, mind a külügyminisztert arról, hogy az alkotmánybiztosítókról szóló törvény életbe lépése esetén „az uralkodó Magyarországon megszűnik uralkodó lenni”, s hogy ő, Ferenc Ferdinánd „nem tűrheti, hogy Őfelsége kezét, majd az én és valamennyi utódom kezét mindörökre megkössék csupán csak azért, mert ez egy magyarországi kis csoport hazaárulónak így tetszik”.⁸⁵ Az osztrák kormány azonban más véleményen van és nemcsak a kiegyezés megkötése miatt, hanem azért is, mert nem talált egy megfelelő „erős embert”, aki a magyar kormány élére állhatna és a győzelem reményével vezethetné a küzdelmet a koalíció ellen. Ugyanakkor a kormány szívesen felhasználta Ferenc Ferdinánd hajthatatlan álláspontját, hogy Andrássyt és a magyar minisztereket zsarolja, fenyegetve őket a trónörökösnek a tárgyalások menetébe való közvetlen beavatkozásának veszélyével. A fenyegetés használt, és szeptember végén Andrássy hozzájárult ahhoz, hogy tervezetébe felvesz „bármely elfogadható változtatást” (szeptember 24.). Két hét múltán pedig befejeződtek a tárgyalások a gazdasági kiegyezés tárgyában, amelynek tervezetét — jóváhagyás végett — mind a két országban 1907 októberében terjesztették az országgyűlés elé. Az egyik leglényegesebb változtatás abban állt, hogy a helyi önkormányzati szerveket kötelezték arra, hogy minden körülmények között hajtsák végre a katonai hatóságok mozgósítási rendelkezéseit és parancsait.

Az osztrák-magyar tárgyalások befejezése

A mind a két országot érdeklő kérdésekben való megegyezés október 6-ra jött létre, s ugyanezen a napon fejezték be az utolsó, legélesebb és gazdasági tekintetben a leglényegesebb kérdésben az érdekek egyeztetését: a kvóták kérdésében is.

Végérvényesen az osztrák fél azon kívánságának kielégítésére, hogy az öszbirodalmi kiadásokban a magyar részesedést emeljék fel, a magyar minisztertanács ülésén került sor, amely 1907. október 5-én zajlott le. Abban az esetben, ha Magyarország megtagadná a hozzájárulását a kvóta 2%-os emeléséhez, a Beck-kormány azzal fenyegetőzött, hogy megszakítja a tárgyalásokat, fenntarva magának azt a jogot, hogy valamennyi gazdasági kérdésben szabadon rendelkezhetik, kivéve a külföldi államokkal kötött kereskedelmi szerződéseket.⁸⁶

Így a magyar kormány válaszút elé került: magára vállalja-e a felelőséget a katonai költségek miatt úgyis magas adóterhek további növeléséért, vagy pedig kockáztassa meg az Ausztriához fűződő gazdasági kapcsolatok megszakítását. Elsőnek Kossuth Ferenc kereskedelemügyi miniszter szólalt fel, annak a Függetlenségi Pártnak a vezetője, amely állandóan azt hirdette, hogy ki kell harcolni Magyarország gazdasági önállóságát. Most azonban kijelentette, hogy bármilyen nehéz lenne is a kvóta 2%-os emelése, súlyosabbnak ítéli meg azt a felelőséget, amelyet a kormány magára vállalna, ha elutasítaná az egyezményt. Ez, véleménye szerint, „gazdasági katasztrófát” idézne elő.⁸⁷

⁸⁵ R. Kiszling: i. m. 108. l. lásd még: Allmayer-Beck: i. m. 186. l.

⁸⁶ OL. MT. Jkv. 1907. okt. 5. 28. l.

⁸⁷ Uo.

Kossuth és hívei pedig nyilvános beszédekben a gazdasági önállóságról mint olyan eszköztől beszéltek, amely egyedül képes megmenteni minden bajtól és nyomorúságtól.

Kossuth hozzájárult a kvóta felemeléséhez, mint mondotta, „elvi álláspontja ellenére, amelyet továbbra is fenntart”. Ezzel együtt Kossuth azzal indokolta meg az osztrák kormány követelésének elfogadását, hogy az utóbbi kész elfogadni az Osztrák-Magyar Bankra vonatkozó magyar előterjesztést.

Andrássy belügyminiszter még világosabban és határozottabban nyilatkozott. Kijelentette, hogy „a kiegyezést egészében jónak” tartja, ugyanakkor a kvóta kérdésében azt javasolja, hogy tegyenek engedményt, minthogy meg van róla győződve, hogy enélkül nem lehet megkötni a kiegyezést. Andrássy megismételte miniszterársának a „gazdasági katasztrófa” vonatkozó érveit, hozzátéve, hogy az ország gazdasági helyzetét igen súlyosnak tartja. Véleményét teljes mértékben osztotta Darányi földművelésügyi miniszter, aki azt követelte, hogy a határozatot „még ma fogadják el, mert nincs idő a halogatásra”.⁸⁸ A horvát-szlavon miniszter javasolta a kiegyezés megkötésének meggyorsítását, „kedvező befolyást” remélve ettől az aktustól „az ottani politikai viszonyokra”. Apponyi vallás- és közoktatásügyi miniszter és az igazságügyminiszter teljes egészében csatlakoztak Kossuth álláspontjához. Wekerle véleménye szerint — aki utolsóként szólalt fel, „hogy ne befolyásolja miniszterársait a véleménynyilvánításban” — a kiegyezés hiánya nemcsak pénzügyi, hanem politikai válságra is vezetne.⁸⁹ Az egyhangúlag elfogadott határozat hangsúlyozta, hogy a minisztertanács egyöntetűen hozzájárult ahhoz, hogy a miniszterelnök, a kereskedelemügyi és a földművelésügyi miniszter teljesítsék az osztrák kormánynak a kvóta 2%-os felemelésére vonatkozó követelését, s ezen az alapon írják alá a szerződést Ausztriával, „figyelembe véve annak sürgősségét az ország gazdasági helyzete szempontjából”.⁹⁰

A kiegyezést október 5-én sikerült létrehozni, szövegét mégis csak 16-án tették közzé, amikor a megfelelő törvényjavaslatok szövegét hivatalosan a két parlament elé terjesztették. A magyar parlament elé terjesztették ezzel egyidejűleg Andrássynak az alkotmánybiztosítékokról szóló törvénytervezeteit is. Ezzel a koalíciós kormány nyilvánvalóvá tette, hogy arra törekszik, hogy leszerelje a függetlenségi párt „elég tekintélyes részének” szembenállását a kiegyezés jóváhagyását illetően.⁹¹ Annak ellenére, hogy a kiegyezés híveinek kezében az alkotmánybiztosítékok formájában hathatós ütőkártya volt, a gazdasági kiegyezésről szóló törvényjavaslat tárgyalása december közepéig elhúzódott és nem sokkal az előtt ért véget, hogy lejárt a közös gazdasági ügyekre nézve kötött ideiglenes szerződés határideje.

A jelentékeny gazdasági engedmények a parlament sok tagja számára novumként hatottak, s ezért Wekerle beszéde a képviselőház első ülésén a képviselőkre igen kedvezőtlen benyomást gyakorolt s „igen fagyos fogadtatásra lett, amely viharos felháborodásba csapott át”, midőn az előadó említést tett a kvóta felemeléséről.⁹² A megmentő szerepében ismét a függetlenségi párt vezetősége, s közte Kossuth lépett fel, aki igyekezett meggyőzni híveit,

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ AVPR. Politarchiv. 1907. 581. 6. e. 140. l. Stralborn mb. főkonzul budapesti jelentése okt. 10-ről.

⁹² Uo. 157. l. Okt. 20-i jelentés.

hogy a kiegyezés ideiglenes jellegű, hogy kompromisszum eredménye, célozva arra, hogy a jövőben meg lehet változtatni feltételeit.

A parlament folyosóin a kiegyezést a Kossuth-párt egyes képviselői árulásnak bélyegezték s azzal fenyegetőztek, hogy kilépnek a pártból, és nyílt kampányt indítanak a kiegyezés elfogadása ellen.

A koalíció vezetői igyekeztek meggyőzni a közvéleményt, hogy a gazdasági kiegyezés előnyös Magyarország számára. Olyan „eredményekre” hivatkoztak, mint a kereskedelmi és vámszövetség szerződéssel való felváltása és az önálló magyar vámtarifa formális osztrák elismerése.

Ezekhez a tényleges, de alapjában lényegtelen engedményekhez viszonyítva a külföldi államokkal való szerződések aláírásánál bevezetett újítás a magyar kormány jelentős fegyvertényének tűnt. Ez abban állt, hogy ezeket a szerződéseket a jövőben nemcsak a közös külügyminiszternek kell aláírnia, hanem Ausztria és Magyarország megbizottainak is. Egyébként ez az újítás bizonyos fokig viszonylagos volt, mert már 1902-ben a cukoregyezmény aláírásakor Brüsszelben is sor került hasonló precedensre. Teljes mértékben egyet lehet érteni Allmayer-Beck-vel, hogy „a magyarok semmi olyat nem kaptak, ami már ne lett volna meg nekik”.⁹³

Az 1907. évi kiegyezés Ausztria számára minden tekintetben előnyös volt, mindenekelőtt gazdasági szempontból; sikerült elérnie a közös kiadások magyar kvótájának 2%-os emelését, a dalmáciai vasútvonalak csatlakozását az ausztriaiakhoz magyar területen keresztül (s az itt szükséges építkezéseket a magyar kormány fizette!), s a cukor-surtaxe állandó meghatározását (225 000 q), ami kb. megfelelt a korábbi behozatal mértékének. A birodalom gazdasági egységének fenntartásával az osztrák uralkodó köröknek sikerült ideiglenesen megszilárdítaniuk a dualizmus rendszerét és meghosszabbítaniuk a Monarchia életét.⁹⁴

Jó képet vágva a rossz játékhöz, a koalíció vezetői Kossuth Ferencsel az élükön „a nemzeti ügy nagy győzelmét” kürtölték világgá.

Az osztrák uralkodó körök nemcsak azt tudták elérni, hogy a legjobban kielégítsék tisztán gazdasági érdekeiket, hanem egy igen fontos politikai eredményt is kicsikartak: megvédték a Magyarországgal való gazdasági és kereskedelmi közösséget újabb 10 esztendőre.

Mint említettük, a gazdasági kiegyezés tárgyalásával egyidejűleg a magyar képviselőház hozzálátott az alkotmánybiztosítékok megvitatásához is, amelyek lényege abban állt, hogy a legfelső közigazgatási bíróság hatáskörének bővítésével hozzá került az a jog, hogy a helyi önkormányzatok és a végrehajtó hatalom közötti konfliktus esetén végleges döntést hozzon és megállapítsa az utóbbi hatáskörét az adott vitás kérdésekben. A megyei és városi önkormányzatok jogot nyertek arra, hogy panaszt emeljenek a miniszterek vagy az esetleg kinevezett királyi biztosok szerintük törvénytelen cselekedetei ellen.

Andrássy elképzelése szerint ennek a törvényjavaslatnak kellett biztosítania a parlamentben a gazdasági kiegyezés elfogadását, ennek kellett megszilárdítania a koalíció helyzetét a vármegyékben és kellett átváltoztatnia azokat a koalíció biztos támaszaivá egy, a jövőben folytatandó,

⁹³ *Allmayer-Beck*: i. m. 183. l.

⁹⁴ A kiegyezés egyéb gazdasági kérdésekben is intézkedett (pl. magyarországi börtörvény szigorítása, a tőzsdejáték szabályozása stb.), melyeket itt nem tárgyalunk.

„nemzeti követeléseket” elérni hivatott küzdelemben. Az utóbbi körülmény volt az alapvető oka annak, hogy Ferenc Ferdinánd olyan élesen szembenállt az alkotmánybiztosítékokkal, s hogy harcát még akkor is folytatta, midőn a törvényjavaslatokat a magyar képviselőház tárgyalni kezdte.

*

Csak utalni szeretnénk azokra a kulisszák mögött zajló cselszövésekre, melyeket a főherceg elsősorban Kristóffy József segítségével folytatott a kiegyezés meghiúsítására, s amit ennek egyik előfeltételéül gondoltak: a magyar koalíciós kormány megbuktatására.

Kristóffy visszaemlékezéseiből is ismeretes, miként fogalmazták meg az alkotmánybiztosítékok elleni jól ismert elvet: „ha ez a tervezet törvényerőre emelkedik, akkor a magyar király a királynak csak az árnyéka lesz”,⁹⁵ s miként küldözgeti a volt magyar belügyminiszter a trónörökösnek a jelentéseket, leveleket, fejtegetve bennük a koalíció elleni magyarországi összefogás — a Néppárttól a szociáldemokratákig — terveit. De a koalíciós kormány ekkor már a Beck-kormány személyében hatalmas szövetségesre lett, amely minden erejét arra összpontosította, hogy semlegesítse Ferenc Ferdinánd veszélyes befolyását a királyra. Ez a befolyás azzal fenyegetett, hogy az utolsó pillanatban felborítja az oly nehezen elért gazdasági megegyezést.

Ugyancsak Kristóffy mondja el, hogyan igyekezett a trónörökös a magyarországi politika szálait Ferenc Józseftől átvenni, miként készült el a magyarországi helyzetről október 25-i memoranduma — melyet Kristóffy állított össze —, s miként maradt eredménytelen a Wekerle-kormány ellen tervezett akció.⁹⁶

Miután Ferenc Ferdinánd továbbra is kategorikusan ellenezte az alkotmánybiztosítékok elfogadását, Bécsben úgy döntöttek, hogy megkísérlik eloszlatni aggodalmait, személyes találkozást szervezve meg Andrássy gróffal. Beck kezdeményezésére Ferenc József azt tanácsolta a trónörökösnek, hogy fogadja a magyar minisztert, s Ferenc Ferdinánd, aki kategorikusan elzárkózott az elől, hogy magyar politikusokkal kapcsolatba lépjen, főleg pedig a számára gyűlöletes koalíciós vezetőkkel, kénytelen volt engedelmessé válni.

Egyébként ez a találkozó, amely a maga idejében nagy visszhangot váltott ki, lényeges eredményekre nem vezetett. A találkozó csupán felszínre hozta a tárgyaló felek álláspontjának összehátréklését nemcsak az alkotmánybiztosítékok kérdésében, hanem más olyan kérdésekben is, amelyek Ausztria és Magyarország, továbbá az utóbbi és Ferenc Ferdinánd kapcsolatára vonatkoztak. A trónörökös azt bizonygatta, hogy az ő ellenakciója Andrássy tervezetével szemben állítólag Magyarország érdekeit szolgálja, minthogy a királyi hatalom meggyengülése ugyanúgy, mint az Ausztriával való kapcsolatok meglazulása is, magára Magyarországra is csapást mérne, minthogy egyedül nem elég erős ahhoz, hogy megvédelmezze függetlenségét, és ezért „Magyarországnak arra kell törekednie, hogy Ausztriával egy egységet alkosson”.⁹⁷

⁹⁵ *Kristóffy*: i. m. 468. l.

⁹⁶ Uo. 472—493. l.

⁹⁷ *Magyar Szemle*. XX. köt. 1934. 388—396. l. A tárgyalás leírását Pethő Sándor publikálta Andrássy naplója alapján.

Andrássy azt javasolta a trónörökösnek, hogy ne ellenezze az alkotmánygaranciák jóváhagyását, ha nem akarja végérvényesen aláásni magyarországi presztizsét, s ha nem akarja elérni, enyhén szólva, a magyarok elidegenedését magától. Egyben Andrássy kifejezte csodálkozását afölött, hogy a trónörökös annyira ragaszkodik az általános választói jog magyarországi bevezetéséhez és támogatja a nemmagyar nemzetiségű polgári pártok magyarelles tevékenységét. Majd a továbbiakban azt bizonyította, hogy a szlovákokat nem lehetne felhasználni a magyarok ellensúlyozására, minthogy gazdaságilag nem elég erősek és „intellektuálisan nem eléggé fejlettek”, ami pedig a románokat illeti, ha hatalomra kerülnének Erdélyben, minden engedmény ellenére arra törekednének, hogy egyesüljenek a román királysággal. Ezért, Andrássy véleménye szerint, a Habsburgok maguk érdekeltek a magyar hegemonia fenntartásában Magyarországon és támogatniok kell Andrássy törekvéseit az általános választójog elleni küzdelmében és a plurális választói jog bevezetésében Magyarországon. Andrásynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült meggyőznie a trónörököszt, aki kijelentette: el van szánva arra, hogy annak rendje és módja szerint bejelentse a maga hivatalos tiltakozását az alkotmánybiztosítékok ellen. Ennek a szokatlan lépésnek az alátámasztására Ferenc Ferdinánd különböző, az uralkodóra nézve egyáltalán nem hízlgó és a magyarokra nézve sértő kijelentést tett. Azt hangoztatta, hogy a magyar miniszterek úgy csikarták ki Ferenc Józseftől az alkotmánybiztosítékokhoz való hozzájárulását, hogy „pisztolyt szegeztek a mellének”, midőn pihenni készült Ischlbe.⁹⁸ Más alkalommal, midőn jogtanácsosának, H. Lammaschnak Andrásyval folytatott beszélgetését ismertette, a trónörökös, — konstatálva a császár beszámíthatatlanságát — hangsúlyozta, hogy a császár betegsége idején hagyta jóvá Andrássy tervezetét, midőn nem volt abban az állapotban, hogy fel tudta volna mérni lépéseinek jelentőségét.⁹⁹

Hasonló érveléssel Ferenc Ferdinándnak sikerül az említett tiltakozásnak megnyernie rokonát, a gyengeakarató Károly Ferenc József főherceget is, a Habsburg-dinasztia jövendő (és utolsó) császárárt.¹⁰⁰ A megfelelő dokumentumot 1908. január 8-án írták alá a legnagyobb titokban a külügyminiszter és Ferenc Ferdinánd két bizalmasa (Clam Martinic gróf és a főudvarmester) jelenlétében.¹⁰¹ Arra hivatkozva, hogy az alkotmánybiztosítékok állítólag „megkötik az uralkodó kezét az ország kormányzásában és egyáltalán minden jogától megfosztják”, továbbá arra, hogy jóváhagyása idején a császárra nyomást gyakoroltak, Ferenc Ferdinánd törvényteleneknek és érvényteleneknek nyilvánította őket.¹⁰² Január 15-én a tiltakozás egyik példányát Aehrenthal megőrzés végett átadta az állami levéltárnak, ahol is napjainkig elfeküdt, anélkül, hogy pecsétjét feltörték volna. Kétségtelen, hogy Ferenc Ferdinánd hatalomra kerülése esetén ez a dokumentum gyakorlati politikai jelentőségre tett volna szert, és Magyarország és Ausztria között újabb ellentétek forrásává vált volna.

⁹⁸ *Kiszling*: i. m. 105. l.

⁹⁹ H. Lammasch. *Seine Aufzeichnungen, Sein Wirken und seine Politik*. Wien. 1922. 81. l.

¹⁰⁰ *Kristóffy*: i. m. 423. l.

¹⁰¹ Ezt a dokumentumot csak 1959-ben találta meg és tette közzé az osztrák állami levéltár levéltárosa, R. Neck. Lásd: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Wien. 1959. 121. köt. 433—436. l.

¹⁰² Uo.

Az Ausztria és Magyarország közötti pénzügyi-gazdasági, politikai és jogi nézeteltérések szabályozása hozzájárult a dualista rendszer ideiglenes megszilárdulásához, megnehezítette a Monarchia valamennyi népe számára a demokráciáért és a felszabadulásért vívott küzdelem feltételeit és szabaddá tette az osztrák-magyar imperiálistikus kezét a külpolitikai expanzió számára. Néhány hónappal a gazdasági kiegyezés megkötése és az alkotmánybiztosítékok elfogadása után az Osztrák-Magyar Monarchia uralkodó körei elég erősnek érezték magukat arra, hogy a maguk területéhez csatolják Boszniát és Hercegovinát. 1907 után az osztrák-magyar kapcsolatok elvesztették azt a feszültségüket, amellyel az 1900-as évek elején, különösen 1905—1906 folyamán telítve voltak. Az elért kompromisszum nem likvidálta az osztrák és a magyar uralkodó osztályok között fennálló mély gazdasági és politikai ellentéteket, inkább azért jöhetett létre, mert ideiglenes egyensúlyi helyzet állt be az ellentétes érdekek és azon közös érdekek között, amelyek tartósan egymáshoz kapcsolódtak az osztrák burzsoáziát és a magyar uralkodó osztályokat; nevezetesen annak szükségessége, hogy közös erőfeszítésekkel megfékezzék a Monarchia alapjait megrengető demokratikus és nemzeti törekvéseket, amelyek a munkásosztály és az Osztrák-Magyar Monarchia dolgozó osztályától indultak ki. Éppen ez az erőegyensúly kölcsönözte a Monarchiának azt a — minden belső gyengesége ellenére is — aránylag hosszú vitalitást, aminek következtében egyik válságot a másik után gyűrte le mindaddig, míg el nem söpörte a forradalom s a harcerekken bekövetkezett katonai katasztrófa hulláma.

Az osztrák-magyar összeütközés kompromisszumos megoldása nem elégitette ki sem Ausztriát, sem Magyarországot. Maga a magyar kormányelnök, aki óriási erőfeszítéseket tett arra, hogy a parlamenttel elfogadtassa a kiegyezést, elismerte, hogy az nagy pénzügyi terhet ró az országra, és arra hívta fel a képviselőket, hogy hagyják jóvá azt a bepolitikai konszolidáció érdekében: „... mind nemzeti konszolidációnk és belső viszonyaink biztoskezü vezetésének érdekében, mind pedig politikai helyzetünk tekintetében egyaránt békére, s nem a harcra van szükségünk...” — érvelt Wekerle a parlamentben.¹⁰³ Majd a szavazás napján beismerte a képviselőházban, hogy a kormány „kénytelen volt elfogadni” az osztrákok követelését a kvóta felemelésére vonatkozóan.¹⁰⁴ Természetes, mint ezt a budapesti orosz konzul jelentette, hogy „az itteni politikai körökben az utolsó pillanatig félték valamiféle bonyodalomtól. Az egyébként is rendkívül feszült viszony a Monarchia két fele között az utóbbi időben különösen kiéleződött. Az utolsó összeütközésre az szolgáltatott okot, hogy Schillinger cseh klerikális képviselő interpellációt nyújtott be, midőn az osztrák Reichsratban az osztrák-magyar kiegyezést tárgyalták. Annak ellenére, hogy Beck báró tiltakozását jelentette be, csaknem egyhangúan elfogadták a Schillinger által benyújtott határozati javaslatot, amely elítélte a nem magyar nemzetiségek üldözését Magyarországon és felszólította az osztrák kormányt, hívja fel a magyar kormány figyelmét arra, hogy megengedhetetlen az erőszak a nemmagyar népek jogaival szemben, s hogy feltétlenül be kell tartani az 1868. évi nemzetiségi törvényt.”¹⁰⁵

Beck, arra törekedve, hogy hangsúlyozza a magyar kormány iránti

¹⁰³ Képviselőházi Napló. XII. köt. 23. l.

¹⁰⁴ Uo. XIV. köt. 452. l.

¹⁰⁵ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Abgeordnetenhauses. XVIII. Session. 1907. 3643. l.

lojalitását, meglehetősen éles hangon ítélte el a határozatot. Sőt mi több, hogy enyhítse a válasz-reakciót Budapestről, meghagyta, hogy táviratilag azonnal közöljék a magyar kormánnyal a képviselőházban elmondott beszédének szövegét. Az osztrák reakció szempontjából elég sikeres munkamegosztás alakult ki: egyrészt a Reichsrat együttérzésének demonstrálásával világosan célzott arra, hogy a nemmagyar nemzetiségeket fel lehet használni Magyarország ellen, másrészt pedig a kormány elnöke idejekorán elhatározta magát ettől a zsarolástól. Ez a határozat a magyar képviselőházban viharos felháborodást váltott ki, és lehetőséget adott arra, hogy rendkívül éleshangú osztrákellenes fellépések történjenek. Batthyány Tivadar a többség nevében elítélte „a magyar nemzet számára sértő” beavatkozást belügyeibe s teljes és azonnali jóvátételt követelt. Különösen felháborította őt a Reichsrat elnökének, Weiskirchnernek „a közös, egységes Monarchiára” vonatkozó kitétele: „... egységes Monarchiáról mernek beszélni — kiáltott fel Batthyány — Magyarországról szólva. Mi nem ismerünk egységes Monarchiát, a mi törvényeink, amelyeket a király jóváhagyott és szentesített, nem ismernek egységes Monarchiát . . .”¹⁰⁶ Bozóki A. pedig mindezt azonnal összekapcsolta a kiegyezés kérdésével, kijelentve, hogy ha egyszer nincs béke az Ausztriával fennálló kapcsolatban s nincs remény arra, hogy a közeljövőben megvalósuljon, akkor „elesik az a motívum, amely alapján mi hajlandók voltunk megszavazni a kvóta emelését”.¹⁰⁷ De a kiegyezés elutasításának veszélyét sikerült felszámolni a két ország miniszterelnökének közös erőfeszítése révén. Beck hivatalos sajnálkozását fejezte ki a Reichsratnak Magyarország belügyeibe való beavatkozása miatt, elismerve annak illetéktelenségét és megígérve, hogy a jövőben nem tesz lehetővé hasonló aktust. Beck bejelentését azonban az osztrák parlament nem hagyta jóvá, s fellépése egyáltalán nem vetett véget az ausztriai magyar-ellenes fellépéseknek.

A kölcsönös ellenszenv s annak ellenére, hogy az osztrák képviselőházban továbbra is hallhatóak voltak a Magyarországgal szembeni türelmetlen hangok,¹⁰⁸ néhány nappal a Széll—Körber-féle ideiglenes megegyezés határ-idejének lejárta előtt a két parlament jóváhagyta az eléjük terjesztett összes törvénytervezeteket, amelyek biztosították a Monarchia gazdasági egységét fennállásának következő tízéves időszakára.

Т. М. Исламов :

Заклучение австро-венгерского соглашения 1907 г.

Резюме

Одним из важнейших задач правительства Векерле, пришедшего к власти в 1907 году, являлось разрешение противоречий, проявившихся в последние годы со все большей остротой. Хотя с помощью пакта, заключенного в апреле 1906 года, эти противоречия частично и были разрешены, все же, когда осенью того же года начались переговоры, стало ясным, что интересы господствующих классов являются во многих отношениях отличающимися друг от друга, а часто и противоречащими друг другу. Когда члены австрийского и венгерского коалиционного правительства сели за стол переговоров, они преследовали следующих требований: Австрия считала несправедливым распределение платежей по общим для обоих государств делам (65,8 : 34,2 за счет Австрии)

¹⁰⁶ Képviselőházi Napló. XIV. köt. 408—409. l.

¹⁰⁷ Uo. 454. l.

¹⁰⁸ Vö. *Allmayer-Beck*: i. m. 192. l.

и настаивала на том, чтобы оно было изменено в ущерб Венгрии; в то же время венгерское правительство добивалось изменения пошлинных тарифов и большей самостоятельности в определении венгерских пошлинных тарифов. Пока австрийское правительство стремилось к тому, чтобы таможенный союз был заключен не на 10-летний срок, а был бы он продлен на 20 или свыше лет, правительство Векерле добивалось — отклонив это предложение, имевшее целью создания «Gesamtmonarchie» — заменить таможенный союз таможенным соглашением.

На исход переговоров имело решающее значение то, что в лице В. Бека во главе австрийского правительства находился премьерминистр, принадлежавший к кругу Франца Фердинанда, все агрессивнее требовавшего безусловного осуществления планов создания «Gesamtmonarchie». Впротивовес этому члены венгерского коалиционного правительства неспособны были даже между собой создать единой платформы относительно их целей.

В середине сентября 1906 года начались переговоры по соглашению на двух уровнях — с одной стороны в правительственных делегациях, с другой — в т. н. комиссиях экспертов. Положение австрийского правительства постоянно усугублялось тем, что Франц Фердинанд и его группа прежде всего ведущие военные круги во главе с Конрадом фон Гетцендорф, становившиеся все более вескими в политическом отношении, сделали невозможными и наималейшие уступки. Так например, когда правительство под нажимом Партии Независимости, составившей ведущую силу коалиции, настаивало на введении в армию венгерского языка командования, и взамен этого было намерено уступить в экономических вопросах, тогда против этого, для Австрии во всех отношениях выгодного соглашения подняли голос именно военные круги. Руки венгерского правительства во многих были связаны «насторениями независимости», подстрекаемыми Партией Независимости.

Переговоры, прения, таким образом, были прерваны вследствие негибкости, созданной внутриполитической всязанностью то одной, то другой стороны. Хотя уже первые месяцы показали, что соглашение будет заключено, ведь обе стороны — и австрийская крупная буржуазия и венгерские господствующие классы, главным же образом круги аграриев, имели важные заинтересованности на соседних территориях, переговоры дошли до решающей точки лишь тогда, когда венгерское правительство поставило на передний план вопросы т. н. конституционных гарантий и по ходотайству австрийского правительства, вопреки всяких махинаций со стороны Франца Фердинанда, не намеревавшегося ни в одной точке уступить Венгрии, кайзер был согласен санкционировать конституционные уступки. Эти т. н. конституционные гарантии в сущности означали, что муниципалитеты получают больше самостоятельности и таким образом венгерские господствующие классы получают гарантии против возобновления антиконституционных шагов со стороны Вены, как это имело место в случае назначения внепарламентского правительства Феервари. Пока Вена была вынуждена принять лишь такого рода государственно-правовые уступки, и заключить вместо таможенного союза соглашение, не имевшее также большего значения, ведь оно содержало по существу старые содержание и прежние экономические условия, в то же время Венгрия соглашалась изменить распределение платежей по общим делам, она даже согласилась тем, что австрийские железные дороги по направлению Балканского полуострова будут построены на средствах Венгрии.

Эрцгерцог, стремившись всеми силами осуществлять планы «Gesamtmonarchie» старался в нескольких направлениях препятствовать заключению соглашения, его попытки, однако, остались безрезультатными, так как они не считались с интересами подавляющего большинства господствующих классов обоих государств. 5 октября 1907 года было заключено соглашение, на кратковременный период удалось принести в равновесие интересы, вернее сказать противоречия австрийской крупной буржуазии и венгерских господствующих классов.

T. M. Islamov:

La conclusion du compromis austro-hongrois de 1907

Résumé

Le gouvernement Weyerle accédé au pouvoir en 1905 considérait comme sa tâche primordiale de régler les antagonismes surgis entre les deux parties de la Monarchie, antagonismes ayant revêtu au cours des dernières années un aspect de plus en plus grave.

Bien que les accords conclus en avril de 1906 réussissent en partie à porter solution à ces antagonismes, à l'automne de la même année, période du commencement des négociations économiques, il devint manifeste que les intérêts des classes dirigeantes des deux pays présentèrent sous maints rapports de divergences accentuées, voire se révélaient être opposés les uns aux autres. Lorsque les membres du gouvernement de coalition se mirent à la table des négociations leurs réclamations furent les suivantes: l'Autriche jugeait absolument préjudiciable les charges qui lui incombaient en connexion avec la quote-part des affaires communes (65,8 : 34,2) et elle tenait à ce que celle-ci soit modifiée au dépens de la Hongrie; le gouvernement hongrois à son tour visait à faire modifier le tarif douanier et quant à l'établissement de ces tarifs elle s'efforçait de s'assurer une autonomie plus large. Pendant que, par rapport à cette dernière réclamation, le gouvernement autrichien visait à obtenir qu'au lieu d'un délai de 10 ans l'union douanière soit prolongée à 20 ans ou davantage, le gouvernement Wekerle, tout en refusant les aspirations à «une Monarchie unie» s'efforçait à substituer à l'union douanière un contrat douanier.

Le fait que W. Beck, le nouveau président du cabinet, appartenait au cercle de François Ferdinand qui exigeait la réalisation absolue des projets relatifs à l'unification de l'empire, avait une influence décisive sur l'issue des négociations. Par contraste les membres du gouvernement de coalition hongrois se trouvaient dans l'impossibilité de créer une plate-forme commune pour atteindre leurs objectifs.

Mi-septembre 1906 les tractations relatives au compromis commencèrent à deux échelons: d'une part au sein des délégations gouvernementales et d'autre part dans les soit-disant commissions d'experts. La situation du gouvernement autrichien ne cessait d'être difficile du fait que les milieux attachés à la personne de François Ferdinand, en premier lieu les cercles militaires dirigeants avec en tête Conrad von Hötzendorf, mirent souvent obstacle à une souplesse minime témoignée au cours des négociations. Ainsi p. e. lors que sur les sollicitations du Parti de l'Indépendance, parti dirigeant de la coalition hongroise, le gouvernement exigeait l'introduction dans l'armée du commandement hongrois et en revanche il se montrait disposé à des concessions économiques c'étaient précisément les cercles militaires autrichiens qui s'opposèrent à la conclusion de l'accord étant de tous les côtés favorable à l'Autriche. Quant au gouvernement hongrois il se vit paralysé «d'une atmosphère d'indépendance» créée par le Parti de l'Indépendance.

Les négociations et les débats furent ainsi de temps à autre interrompus à la suite de l'attitude intransigeante témoignée par les deux parties sur le terrain de la politique intérieure. Bien que dès les premiers mois il devint évident que le compromis ne tarderait pas à être conclu, vu que la grande bourgeoisie autrichienne aussi bien que les classes dirigeantes hongroises, en premier lieu les milieux agrariens, avaient d'importants intérêts dans les territoires voisins, les pourparlers n'arrivèrent à leur point décisif que lorsque le gouvernement hongrois mit au premier plan le problème des garanties constitutionnelles et lorsque sur l'intervention du gouvernement autrichien l'empereur venait de les sanctionner malgré les manœuvres de François Ferdinand qui refusait toute concession donnée à la Hongrie. Les garanties constitutionnelles signifiaient dans leur essence que les classes dirigeantes hongroises en attribuant plus de compétence aux unités administratives plus modestes (comitats, villes) désiraient prévenir la nomination d'un nouveau gouvernement extra-parlementaire (comme l'était le gouvernement Fejérváry). Pendant que Vienne ne fut contrainte à admettre dans la sphère du droit public qu'une concession de ce genre et dans le domaine économique elle ne devait consentir qu'à la substitution du contrat douanier à l'union douanière, contrat gardant l'ancien contenu et les anciennes conditions économiques de l'union, la Hongrie elle, ne manquait pas de consentir à la modification de la quote-part et ne se refusa pas à l'extention, à ses propres frais, des chemins de fer autrichiens à destination balcanique.

Le prince héritier visant à réaliser à tout prix les intérêts de la «Gesamtmonarchie» s'efforçait à maints égards d'entraver la conclusion de l'accord; cependant n'ayant pas tenu compte des intérêts de la majeure partie des classes dirigeantes des deux pays, ses essais furent voués à l'échec. Le compromis réalisé le 5 octobre 1907 réussit pour un certain temps à mettre en équilibre les intérêts de la grande bourgeoisie autrichienne et des classes dirigeantes hongroises et applanir les antagonismes qui à l'heure séparaient ces mêmes classes.

Gonda Imre:

A hadi- és békecélok a Monarchia háborús politikájában

Az első világháború kitörése pillanatában az egyes nagyhatalmaknak alig voltak határozott elképzeléseik hadi- és békecéljaikról. A háború, amelynek a kirobbantásával kapcsolatos agressziós-cselekmények körül több évtizedes vita zajlott, nem pontosan kidolgozott célok elérésére indult meg, hanem bizonyos nagyhatalmi helyzet megváltoztatására, az újonnan kibontakozott erőviszonyok alapján. Ilyenformán két tényezőtől függött főképpen a hadicélok kialakulása az egyes államokban: közvetlenül természetesen a katonai téren elért eredményektől s közvetett formában belpolitikai viszonyaiktól.

A Központi Hatalmak esetében a második tényezőnek különösen jelentős szerepe volt. Németországban a háborús cél-politika egyik főindítéka az a törekvés volt, hogy a konzervatív és militarista annexiós háborús politika útján ebbe az irányba vezessék le a politikai radikalizálódást.¹

Az Osztrák-Magyar Monarchiában még ennél is bonyolultabb volt a helyzet, mert a háború kirobbanásának egyik főmotívuma éppen a Birodalom helyzetének megszilárdítása, s minden — ezen túlmenő — terjeszkedési szándék éppen a legsúlyosabb viták kútforrása volt az elkövetkező háborús évek során az osztrák és a magyar államférfiak között. Ezt igazolja a Monarchia 1914. évi július 19-i közös minisztertanácsi ülése is, amelyen gr. Tisza István m. kir. miniszterelnök határozatot visz keresztül, s eszerint „a háború kitörésekor rögtön ki kell jelenteni az idegen hatalmak előtt, hogy a Monarchia nem visel hódító háborút s nem szándékozik a királyságot (ti. Szerbiát, amelynek megtámadásával a háborút kirobbantotta) bekebelezni”.² Ezen határozathoz a minisztertanács egyhangúlag még azt is hozzáfűzi, hogy „a Szerbia ellen irányuló akciókhoz nem fűződnek a Monarchiának katonai határkiigazításoktól eltérő hódító tervei, mert Szerbia egyetlen darabját sem kívánja elcsatolni”. Ezt a határozatot nem tartották sokáig fenn — módosítására hamarosan sor került. Az azonban ugyancsak nyilvánvaló, hogy a Monarchia vezetőinek körében nemcsak ellentétek voltak az elérendő hadicélok tekintetében, hanem tisztázatlanság és politikai bonyodalmakat okozó zavar is.

*

A Monarchia sűrű erdőségeiben immár másodszor is lehullottak az őszi falevelek, de a háború csataterein végleges döntés csupán az elhullottak százazreinek sorsában következett be, a népek és államok küzdelme szinte vége-

¹ Itt elsősorban *J. Gatzke: Germany's drive to the West* (The John Hopkins Press, 1951. Baltimore) című könyvére kell utalni, mint az egyik legjobb, e tárgyra vonatkozó vizsgálatra.

² Többek között: Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik. VIII. köt. N° 10393.

láthatatlanul folytatódott. A Habsburg-monarchia kormánya 1916. január 7-én ismét elérkezettnek látta az időt arra, hogy háborús céljait, ezúttal végre részletekbe menően is megtárgyalja. Bár a háború néhány alapvető szempontját a hadüzenetet elhatározó 1914. július 19-i közös minisztertanácson leszögezték, az azóta lepergett másfél év néhány olyan tapasztalatot értelt meg, amely ezen elvek módosítását is indokoltá tette. Nem hat az újdonság erejével az a megállapítás, hogy a bekövetkezett változások a háborús célok revíziója terén éreztették hatásukat, s az 1914 nyarán még igen burkolt nézetkülönbségek másfél évvel később már erőteljesebb körvonalakat mutattak.

Ha nem is célunk az említett 1916. január 7-i közös minisztertanács teljes anyagának ismertetése, az idevonatkozó problémák részletes elemzése igen érdekes eredményekhez vezethet.³

Az értekezletet b. Burián külügyminiszter két igen lényeges megállapítással indította el: először is azzal, hogy „a háborút elsősorban a Monarchia integritásáért és biztonságáért vezeti”. Másodszor: a szóbakerülő kérdéseknél „sem egyoldalúan osztrák, sem egyoldalúan magyar érdekekről nem lehet szó, csakis a dualista Monarchia jól mérlegelt összérdekeiről”. Míg az első megállapítás a Monarchia kormányának eredeti álláspontját ismételi meg a kezdődő vita kiindulópontjaként, legfeljebb azzal a — nem stílárius — hangsúlyváltozással, hogy nem emeli ki az annexiókkal szembeni határozott állásfoglalását, addig a második kijelentés egy lépéssel továbbmegy, amennyiben a dualista állam két alkotóelemének különálló, de a közös cél érdekében összeegyeztetett érdekeire hívja fel a figyelmet. A különállóságnak ez az óvatos megfogalmazása Burián tájékoztató előadásában nem kelti a vitathatatlan összhang benyomását. Burián expozéjának legjelentősebb részét — tartalmi és terjedelmi szempontból egyaránt — a szerb-délszláv, illetőleg a balkáni kérdés alkotta. Ebből is látható, hogy ez a kérdés továbbra is a Monarchia Achilles-sarka volt, annak ellenére, hogy Szerbia — ahogy azt Burián hangsúlyozta — a központi hatalmak haderőinek megszállása alatt állott. A legjellemzőbb azonban mégis az, hogy a Monarchia kormányának dilemmája: a szerb kérdésnek a Monarchián belül, vagy azon kívül létrehozandó megoldása — így sem oldódott meg. Burián szerint Szerbia jelentős része a titkos szerződések szerint Bulgáriának jut. Csupán kb. 1 1/2 millió lakost magában foglaló kicsiny hegyvidék sorsáról kell döntenet. Ezzel kapcsolatban is két lehetőség áll fenn: vagy bekebelezik a Monarchiába, vagy Montenegroval együtt önálló államot hoznak létre belőle, amelynek államiségát azonban jelentősen korlátozzák a Monarchia biztonsága érdekében. A bekebelezésnek — Burián szerint — éppúgy megvannak a hátrányai, mint az önálló állam létrehozásának. Az előbbinek államjogi és gazdasági akadályai vannak, utóbbi viszont azzal a veszéllyel járna, hogy — szerinte — új szerb nemzeti agitációs központ alakulna ki, s éppen ezért minden politikai akciószabadságot meg kellene vonni az új királyságtól s gazdaságilag drákói eszközökkel kellene gazdasági függőségbe hozni a Monarchiától, aminek hatása egyáltalán nem bizonyos. Hogy a szerb kérdés mindenképpen megoldhatatlan a Monarchia számára — akár a szerb állam 66%-át, akár 100%-át bekebelezik be —, az Burián előadásából világosan kiderült. Az az áthidalhatatlan ellentmondás, amely szerint a bekebelezett Szerbia a Monarchia

³ OL. Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten. 526. Protokoll vom 7. Jänner 1916. Ld. még: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918). Eingelegt und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest. 1966.

számára ugyanolyan veszélyes, mint a puszta szimbólumméretekre csökkentett szerb árnyék-állam — Burián minisztertanácsi beszámolójában nem volt feloldható. Éppen ezért nem túlzás az a beállítás, hogy mindazok a javaslatok, amelyeket főleg Burián, de részben Tisza is beterjesztett a minisztertanácsi értekezleten, tartalmukat tekintve alig tekinthetők másoknak, mint kísérleti ötleteknek, amelyeknek „eredményessége” még a központi hatalmak teljes győzelme esetén is kérdéses lett volna. Ezek közé tartoztak Szerbia különböző — de főleg aszerint kigondolt — felosztási tervei, hogy Bulgáriát vagy Albániát kívánják-e felduzzasztani. Természetes, hogy e két állam kialakítására ugyancsak számos elgondolás született, amely mind alá volt rendelve a délszláv kérdés „megoldását” szolgáló törekvéseknek. Éppen azért látszik e tervek elemzése épp oly fölöslegesnek ebben az összefüggésben, mint Tisza azon javaslatának ismertetése, amely szerint magyar és német parasztokkal kell betelepíteni a déli határvidéket és Belgrád környékét, továbbá a délszláv érintkezési területeket, hogy elszigeteljék egymástól e népeket, s „vidéki magyar várossá tegyék a szerb fővárost”.⁴

Ehelyett inkább az elvi főkérdéshez kell visszatérnünk, amely Szerbia és Montenegro, valamint a két állam kialakítandó kapcsolatán túlmenően azon kérdés körül összpontosult, hogy a Monarchia létét, vezetői szerint, a perem-nemzetek bekebelezése vagy kicsiny csatlósállamok gyűrűjének létrehozása biztosítja-e jobban. Ez volt az a kérdés, amely körül az osztrák és magyar kormány képviselői között leplezetlen elvi ellentét bontakozott ki. Nem csupán azért, mert e kérdéscsomó a délszláv problémán keresztül éppen a magyar kormányt érintette a legközelebről, ami Tisza minisztertanácsi hozzászólásából jól kiviláglott. Ugyanekkor Stürghk osztrák miniszterelnök felszólalásából kiderült, hogy az osztrák felet viszont a lengyel kérdés érinti közelebről, amely nemcsak elvileg vet fel hasonló kérdéseket, de a bekebelezendő tömeg nagysága miatt még súlyosabb feladat elé állítaná a Monarchiát, mint a Burián és Tisza tervei szerint „önállóan” maradó 1—1 1/2 milliós Szerbia. (A későbbiek folyamán román viszonylatban e kérdések — mint kiderül — szintén felmerülnek.) Az elvi különbség az osztrák és a magyar kormányférfiak között abban a kérdésben éleződött ki a minisztertanács értekezletén is, hogy míg Tisza a bekebelezést az osztrák-magyar dualista egyensúly fenntartása, pontosabban a magyar uralkodó osztályok társuralmi helyzetének egyre nehezebbé váló megmentése érdekében élesen támadta, addig osztrák részről elsősorban Stürghk miniszterelnök és Koerber pénzügyminiszter az annexió politikának határozottan védelmére kelt. Alig leplezhető, hogy e nézeteltérések mögött az osztrák és magyar uralkodó osztályok ellentétei húzódnak meg. Tiszának ugyane vitában jelentős tartalékai voltak, amelyek az 1914. július 19-i annexióellenes határozatból adódtak: erre nyúlt vissza a magyar miniszterelnök, amidőn egyrészt e határozat felújítását kérte, mert „szerb terület messzemenő anektálásával szemben a leghatározottabban állást foglal”, másrészt azonban kérte azt is, hogy amennyiben mégis sor kerülne észak-szerbiai területek bekebelezésére, úgy ezeket szerinte „direkt Magyarországgal kell egyesíteni”. Stürghk nem tagadta az 1914 júliusi határozat érvényességét, de kétségbe vonta annak birodalmi törvény-jellegét s azt, hogy ne lehetne új határozattal pótolni. Amellett, hogy ellenezte annak felújítását,

⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy hasonló „telepítési” terveik a németeknek is voltak Lengyelországban.

helytelenítette a magyar miniszterelnök által kívánt kiegészítést is, főleg azért, mert „abból a szándékból, hogy csak az északnyugati sarkot akarják Magyarországhoz csatolni (ti. Szerbiától — G. I.) arra lehetne következtetni, hogy mást nem is akarnak elcsatolni. Éppen ezért az a véleménye, hogy e rész-kérdésben se hozzanak olyan határozatot, amely a kérdés tényleges megoldásánál megkötné a kezüket.” Az osztrák és a magyar miniszterelnök között tehát éppen az annexiók elvi kérdésében éleződött ki az ellentét. Igen jellemző, hogy Stürghk kijelentése pontosan eltalálta Tisza javaslatának lényegét: Tisza kiegészítése éppen a legszűkebb korlátok közé akarta szorítani az annexió lehetőségét, Stürghk viszont ezt a megszorítást kívánta kiiktatni. Ilyen előzmények után e vita minisztertanácsi határozat formájában megszületett eredménye sem volt érdekesség nélkül való. Az elnöklő Burián külügyminiszter javaslatára hosszabb — itt csupán szélső álláspontjában vázolt — tárgyalás alapján az a különös kompromisszum született meg, hogy a hadicselekmények eredményeképpen a Monarchia északi részén annektálható területek Ausztriához, a szerbiai területgyarapodások Magyarországhoz csatolandók. Eszerint tehát: elfogadták Tisza kiegészítő javaslatát az esetleges szerbiai annexió korlátozásáról, de ugyanakkor áttörték annak elvi érvényét, mivel hatályát más területre is kiterjesztették. Ezzel Stürghk igényét is kielégítették, annál is inkább, mivel a lengyel területek bekebelezhetőségének kimondásával az osztrák vezető körök törekvései „biztonságérzetük” fokozására — legalábbis elvben — elérték céljukat. A gyakorlat teljes mértékben a katonai eredmények függvénye maradt, amivel a Monarchia kormányfőrfiai tisztában is voltak. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy hadicéljaik kialakítása közben színes ábrándjaikat bele ne szőjék terveikbe.

E célok és ábrándok, amelyek a birodalom „integritása és biztonsága” szövegben fogalmazódtak meg, tartalmi szempontból csupán egy ponton különböztek pl. Németország széles körű hódító programjától: hogy nem a világ különböző tájaira kiterjedt, hanem viszonylag szűk területre szorított „átszervezési” tervet jelentettek. Ezen belül azonban Délkelet-Európa feltörekvő nemzeteinek teljes politikai megsemmisítését tervezték. Igaz, hogy a Monarchia kormányai nem törekedtek új területi hódításokra, csupán a már befolyásuk alá tartozó országok végleges alávetésére. Hogy ez Krobotin hadügyminiszter szerint azt jelentette volna, hogy Szerbiát végleg el kell tüntetni a térképről, Stürghk szerint pedig azt, hogy pl. Montenegrót mint tengertől elzárt, hegyi országot, fenntartják ugyan, Szerbiával való egyesülését azonban megakadályozzák, s általában úgy kezelik, mint valamilyen „amerikai nemzeti parkot”, azaz élő néprajzi múzeumot, — mindez alig volna hihető, ha nem szerepelne történetesen a közös minisztertanács jegyzőkönyvében. Mindehhez azonban még Conrad vezérkari főnöknek a minisztertanácsi értekezlet jegyzőkönyvéhez csatolt s Tisza állásfoglalásához fűzött megjegyzéseit is hozzá kell vennünk, s akkor az osztrák vezető körök háborús céljaival kapcsolatos pillanatnyi elképzeléseit megismertük, beleértve azokat a nézeteket is, amelyeket a magyar törekvésekről kialakítottak.

Conrad feljegyzése ui., amelyet az osztrák hadicélokkal kapcsolatban beterjesztett, két szempontból igen tanulságos: egyrészt maga is abból a megfontolásból indul ki, hogy nem a határtalan annexiók vágyak, hanem „hadicéljaink bölcs mérséklése” győzhetik meg az ellenséget a háború folytatásának céltalanságáról. Mégis csupán a pozitív és negatív hadicélok helyes kiválogatása mentheti meg a Monarchiát az adott kritikus helyzet megismétlő-

désétől. Másrészt — s ez utóbbi megállapításába is jól belefér — a felsorolt hadicélok nem csupán tartalmilag állanak szemben a Tisza-féle annexió-ellenes állással, de, mint végső következtetést, nyíltan is felvetik az 1914. július 19-i magyar kezdeményezésű minisztertanácsi határozat megváltoztatásának szükségességét.

Nem kívánjuk a Conrad-féle hadicélokat részletesen felsorolni, csupán néhány legjellemzőbb pontját említjük meg. Ezek közé tartozik: *Lengyelországgal* kapcsolatban mint elérendő cél a német és osztrák csapatok által megszállt orosz-lengyel területeknek a Monarchiába való bekebelezése. Ezt Németország nyilván ellenezni fogja. Éppen ezért mindenképpen meg kell akadályozni az önálló Lengyelország megalakítását és Orosz-Lengyelországhoz Németországhoz való csatolását.

Olaszország kizárása az Adria keleti oldaláról.

A délszláv kérdés — Conrad szerint — csakis a Monarchián belül oldható meg, hiszen bármilyen kicsiny is; Szerbia mindig megtalálná az ellenséges védőhatalmat. A gazdasági kényszerrendszabályokat a szerződéses kötelezettségek ellenére is csak állandó zaklatásnak tekintenék. A Monarchián belül viszont mégsem válhatik Monarchia-ellenes kristályosodási ponttá, mert megfelelő bánásmód mellett el lehet érni, hogy itt „találják meg nemzeti fejlődésük lehetséges mértékét”. A protektorátus rendszere mindkét fél részére csupán a súrlódások és nehézségek forrása. A Monarchia szempontjából csak egy biztos, hogy bármilyen kicsiny, de önálló Szerbia soha, semmilyen körülmények között sem válhatik a Monarchia barátjává.

Albánia önálló formájában nem életképes, mert ez szintén csak az ellentétes külső befolyások gyülekezőhelye volna. Albániából azonban csak az északi részt kellene a Monarchiának megtartania, a déli részét, Valonával együtt Görögországnak lehetne felajánlani, míg Közép-Albániát, Durazzoval együtt, Bulgáriának kell átengedni.

Conrad vezérkari főnök feljegyzése, mint látható, szinte teljes egészében Tisza annexióellenes álláspontjának cáfolatát tartalmazza. Már említett végső következtetése, amelyben nyíltan felveti az 1914. július 19-i határozat revíziójának szükségességét, azzal indokolja, hogy annakidején is az volt e döntés előfeltétele, hogy Szerbia ellen csupán büntetőakciót indítanak éppen a világháború elkerülésére. Minthogy azonban a világháború mégis kitört, s a minisztertanácsi határozat feltételei megváltoztak, ezért a szóban levő döntés sem tekinthető többé megváltoztathatatatlannak.⁵

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadicéljait tárgyaló közös minisztertanácsi ülés eredményeképpen tehát két következtetést kell levonnunk: az első, hogy a Monarchia osztrák kormányképviselői és katonai vezetői egyre határozottabban foglaltak állást az annexiók mellett. A második, hogy ennek következtében mindjobban ellentétbe kerültek a magyar vezető körökkel, ami — mint már említettük — főleg a háborús körülmények miatt nem okozott nyílt válságot. Kétségtelen azonban, hogy osztrák részről igyekeztek az ellentétet trialisztikus színezettel dualizmus-, de főleg magyarelleses céllal kiélezní. Az is tény, hogy ha az osztrák annexió törekvések jelentősen különböznek a területi hódításokat tartalmazó és egyre vakmerőbb német háborús céloktól, a magyar birodalmi koncepciótól is minőségi különbség választotta el őket,

⁵ Conrad feljegyzése az 1916. jan. 7-i közös minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének melléklete.

amennyiben utóbbi hívei, képviselői nem törekedtek új területek szerzésére. Így történt, hogy a Kettős Szövetség rendszerében már a háború első szakaszában is hármas ellentét feszegette belülről e hatalmak viszonyát, amely éppen a háborús célok kialakítására is kihatott:

- a) a tárgyalat osztrák—magyar ellentét,
- b) a speciális osztrák—német ellentét,
- c) a Monarchiának és Németországnak az ellentéte.

Az alábbiakat azokat a problémákat kell elemeznünk, amelyek a központi hatalmak háborús-cél politikájának második és harmadik kérdésköréből adódnak.⁶

*

A háborús cél-problémák a kettősszövetség államaiban -- mint említettük -- a politikai élet legfontosabb megnyilatkozásaiává lettek az első világháború éveiben. Aktuális előtérbe kerülésük rendszerint valamely katonai, kül- vagy belpolitikai folyamat következménye volt.

Az 1916-os év katonai stagnálása -- stagnáló abban az értelemben, hogy döntést hozó hadicselekmény továbbra sem következett be -- a kettős szövetség kormányait ún. békeakció indítására készítette, mivel arra, ha nagyon vontatottan is, kénytelenek voltak rájönni, hogy elsöprő gyors győzelemre nincs kilátásuk. Ahhoz viszont valóban túlságosan is jó volt ekkor a katonai helyzetük, hogy jelentős elvi engedményekkel mozdítsák el holtpontjáról a béke ügyét. Ezért veti fel Burián, a Monarchia külügyminisztere 1916 őszén béketárgyalások megindításának szükségességét, természetesen a meglévő birtokállományt biztosító status-quo alapján.

Hogy e békeakció sürgőssége miért éppen a Monarchia részéről mérült fel, az éppoly kevésbé elemezhető ebben az összefüggésben, mint -- e manővernél semmiesetre sem mélyebb szándékú -- diplomáciai hadművelet lefolyása.⁷ Csupán egy szempontnak van a jelen vizsgálat szempontjából nagyobb fontossága: annak, hogy a békeajánlat előkészítéséhez a kettős szövetség hatalmai kénytelenek voltak saját -- egyéni és közös -- hadicéljaik és -- nem utolsó sorban -- békefeltételeik tisztázásához hozzálátni. E belső „tisztázás” lefolyásának pedig a háború diplomáciatörténeti szempontjából szinte ugyanakkora jelentősége van, mint az egész akciónak.

Burián emlékiratában megállapítja, hogy 1915 közepétől kezdve a központi hatalmak olyan helyzetbe kerültek, hogy a legsúlyosabb életveszélyből megmenekülve, békére nyújthatták volna jobbjukat, ha az Entente a legkisebb jelét mutatta volna annak, hogy hajlandó hadicselekményeit végső következtetései levonása nélkül abbahagyni. „A Monarchia ekkor minden

⁶ Az osztrák—magyar ellentét a hadicélok kérdésében 1916 januárja után is felmerült, ilyen részletekbe menő nyílt vitára azonban később nem került sor. Amikor ugyanis a hadicélvita szélesebb területre terjedt ki, az osztrák—magyar vita háttérbe szorult. Egyes vonatkozásaira még e tanulmányban visszatérünk.

⁷ Az akció részletes leírása *W. Steglich: Bündnissicherung und Verständigungsfrieden* c. munkájában található meg (Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft. 28. sz. 1958). Bár e mű több elvi szempontot homályban hagy, tény, hogy ezidőszert a legszélesebb forrásanyagra támaszkodó tanulmány, amely a problémára vonatkozik.

békelehetőséget osztatlan megelégedéssel fogadott volna, amely birtokállományát és békés fejlődése feltételeit meghagyta volna.”⁸ Az Entente erre azonban ekkor sem volt hajlandó, többek között azért, mert úgy látta, hogy Franciaország azon békefeltételét, hogy a németek adják vissza Elzász-Lotharingiát, az utóbbiak nem fogják teljesíteni. Később, 1916-ban, amidőn a németek belebonyolódtak a verduini harcokba, keleten pedig megindult a Brusszilov-offenzíva, a békeakció kilátásai ismét csökkentek. A németek és a Monarchia között különben már ekkor is fennállott az a nézeteltérés, hogy a birtokállomány pusztá fenntartása — ami az Entente számára amúgy sem volt elegendő tárgyalási alap — a német polgári közvélemény számára ugyancsak kevés volt a háború befejezéséhez. Az igény a német hadsereg megfelelő győzelmére, „amelyet a katonai körök még tápláltak, megterhelték a kormány békegondolatát, amely pedig nem vesztette el a szemérmékét a tekintetben, hogy ebben a háborúban már a védelmi célok elérése is hatalmas eredményt jelentett volna”.⁹ Így az Elzász-Lotharingiával kapcsolatos német merevség és a Belgiumra vonatkozó német biztosítékok megfoghatatlan megfogalmazása eleve megnehezítették — már Burián szerint is — az összes békekísérleteket. A Monarchia, mint a Kettős Szövetség kevésbé exponált hatalma, ennek ellenére mégis felveti a békeajánlat szükségességének gondolatát. Ezt Burián 1916. szeptember 28-án a császár elé terjeszti, majd pedig a német kormánynak is a tudomására hozza. Október 18-án Plessben, majd e hó 29-én Bécsben, s november 15-én és 16-án Berlinben erről folytatja tárgyalásait.

Németország és a Monarchia kormányának megbeszélései a békeajánlat előkészítésére legfontosabb feladatuknak valóban a hadicélok és a békefeltételek megállapítását tekintették.¹⁰ Afelől ui., hogy ezt a manővert a békeajánlattal végre kell hajtani, alig volt különbség a két szövetséges között; a különbség csupán a tárgyalások módszerének kérdésében mutatkozott. A német kormány, fennálló nehézségei ellenére is, szívesebben tárgyalt, vagy tárgyalt volna közvetlenül az ellenséggel, mintsem hogy olyan „kollektív” tárgyalásokba bocsátkozzék, amelyekben akár egy, akár mind a három szövetségesének hadicéljait vállalnia kell. Márpedig Burián egyik legfőbb törekvése valóban az volt, hogy a központi hatalmak a közös hadicéllistába felvett pontokért vállaljanak egymással kölcsönösen kötelezettséget.¹¹ A német kormány azonban — amelynek a dolog természeténél fogva a legnagyobb rész jutott volna a kötelezettségvállalásból — a szövetségesi megnyilatkozást

⁸ *Gr. Burián*: Drei Jahre. Im Verlag Ullstein. Berlin. 1923. 135—136. 1.

⁹ Uo. 137. 1.

¹⁰ Erre vonatkozólag két fontos utalást találunk. Az egyik egy 1916. nov. 3-i hivatali feljegyzés, amely szerint Burián elengedhetetlennek tartja, hogy Bécs és Berlin között ne csupán a tervbevett békeakció formája és tartalma ügyében létesüljön meg egyezés, hanem beható eszmecsere jöjjön létre a két fél békefeltételeire vonatkozólag is. Sőt, ezekre vonatkozó megállapodás nélkül ne is kerülhessen sor az ellenséggel való tárgyalásokra (OL. Filmtár W. 406. doboz, P. A. Geheim XLVII/13. Nr. 5583). A másik utalás Ferenc József II. Vilmos császárhoz intézett 1916. nov. 5-i levelében található, s arra vonatkozik, hogy a két uralkodó kormányai ne csak a békeakció eljárási módját tárgyalják meg, hanem tekintsék elengedhetetlen feladatuknak, hogy a békefeltételeikben megállapodjanak az ellenséggel folytatandó megbeszélések előtt. (OL. Filmtár, 404. doboz, H. H. St. A. P. A. Krieg 25) P. Schreiben S. K. Ap. Maj. an S. Maj. den DtK. u. Preuss. König. Neues Palais, Potsdam. Schloss Schönbrunn am 5. Nov. 1916.

¹¹ Lásd: *Steglich*: i. m. 23. 1.

mindvégig következetesen kerülté.¹² Tény, hogy Burián szinte azt is jelentős eredménynek tekinthette, hogy az általa beterveztett lista egyáltalán tárgyalási alapul szolgált, s hogy a Monarchia a békeakcióban mint Németország főszövetségesese működhetett közre. Sőt, a bekövetkező tárgyalásokon már maga is részt vett a bolgár és török „szövetségeseknek” a hadicél-tárgyalásokból való kihagyásában. E lista különben a következő fontosabb pontokat tartalmazta:

- I. A négy szövetséges hatalom területének teljes integritása.
- II. Az I. §-nak megfelelően az összes német gyarmatok visszaadása.
- III. A francia terület teljes integritása.
- IV. Belgiumnak, mint szuverén államnak helyreállítása, Németország törvényes érdekeinek megegyezés szerint nyújtandó biztosítékai mellett.
- V. A Kongó-államnak a német gyarmati birtokba való bekebelezése.
- VI. Ausztria-Magyarország olaszországi határának helyi stratégiai kijavítása.
- VII. A Németország és Ausztria-Magyarország által teremtett Lengyel Királyság elismerése.
- VIII. Németország és Ausztria-Magyarország oroszországi, kurlandi és litvániai határainak stratégiai kijavítása.
- IX. Ausztria-Magyarország romániai határának stratégiai kijavítása, különösen a Vaskapunál.
- X. Bulgária határainak kibővítése Kelet-Szerbiának általa megszállandó területeivel, Macedóniával, valamint a Dobrudával.
- XI. A Szerb Királyság helyreállítása az általa Bulgáriának átadandó fentemlített kelet-szerbiai és macedón területek nélkül, egy északi és északkeleti területcsík Ausztria-Magyarország részére való átengedés után, továbbá az albánlakta területek Albániának való átadása után.
- XII. Albánia Ausztria-Magyarország protektorátusa alatti önállósága.
- XIII. Az Oszmán Birodalom összes kapitulációinak megszüntetése és viszonyosság alapulő nemzetközi egyezményekkel való helyettesítése.
- XIV. Oroszország tengerszorosokon való áthajózására vonatkozó kívánóságának figyelembe vétele. Törökország szuverén jogainak és a többi hatalom érdekeinek nyújtandó megfelelő biztosítékok mellett.
- XV. Görögország területi integritásának helyreállítása. Semlegessége esetére határkiigazítás helyezendő kilátásba Észak-Epiruszban.
- XVI. Lemondás az olyan gazdasági megegyezésekről, amelyek az összes országok közötti normális kereskedelem és forgalom helyreállításának akadályát képezik. A tengerek szabadsága.¹³

Németország és a Monarchia 1916 őszén megindult tárgyalásain, amelyeken a békeakcióval kapcsolatos hadicélpolitikájukat egyeztették, két problémakör alakult ki: az *egyik* abban állott, milyen pontok vehetők fel a hadicéllistára, a *másik* pedig, mi legyen a hadicélok közlésével kapcsolatos eljárás a másik két szövetséges és az ellenséges államokkal szemben. E két kérdés-

¹² Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy „sem az osztrák-magyar, sem a német államférfiak nem voltak képesek békelépésüknek azt a formát adni, amely tulajdonképpeni szándékaiknak megfelelt”. Lásd: *Steglich*: i. m. 22. 1.

¹³ Buriánnak Hohenlohe berlini nagykövethoz intézett szig. biz. utasításából (Bécs, 1916. nov. 7.) a német kormányznak beterveztendő osztrák-magyar hadicél-lista (OL. Filmtár W. 405 doboz. H. H. St. A. P. A. Geheim, XLVII/13. Karton rot. 524).

csoportban elfoglalt álláspontban igen jellemzően összegeződött a Kettős Szövetség államainak háborús politikája ebben az időszakban.

a) A hadicél-lista összeállításának egyik alapszempontja az volt, hogy a két szövetséges hatalom semmiesetre se vállaljon olyan hadicél-pontokat, amelyek az ellenséges hatalmakkal való tárgyalásaikban túlzottan megterhelnék őket, vagy korlátoznák akciószabadságukat. Ezen alapelvet — bár csak a bolgárokra és a törökökre korlátozott érvénnyel — Burián és a német kormány 1916. november 15—16-i tárgyalásain a következőképpen fogalmazták meg: „Mindenképpen fenn kell tartanunk magunknak azt, hogy túlzottan messzemenő török és bolgár követelésekkel, amennyiben ilyenek felmerülnének, ne terheljük magunkat.”¹⁴

Ezt a cinikus szemléletet, amely az idézett szavakban a bolgárokra és a törökökre vonatkozott, a németek természetesen a Monarchiával szemben is érvényesítették. Erre a központi hatalmak szövetségi rendszerének belső hierarchiája meg is adta a lehetőséget. Soron következő berlini tárgyalásain Burián rövid ellenállás után lazítja régebbi merev állásfoglalását azzal kapcsolatban, hogy a hadicélokért vállalják kölcsönösen kötelezettségeiket. Ennek ellenére mégis azt kellett tapasztalnia, hogy ezen elv feladása semmivel sem könnyítette helyzetét szövetségeseivel szemben, amikor a Monarchia érdekeit kellett megvédenie a novemberi tárgyalásokon a német diplomácia három támadási kísérletével szemben. Először akkor, amikor Bethmann kancellár Montenegro bekebelezését a Monarchiába túlságosan messzemenő követelésnek nyilvánította,¹⁵ s felvetette a gondolatot, hogy e területet a Lovčén és a tengerpart nélkül egyesítsék Szerbiával. Amidőn Burián a leghatározottabban tiltakozott e terv ellen — arra való hivatkozással, hogy ez csupán Szerbia nagyzási hóbortjának feleledését eredményezné, s a Monarchia különben is be akarja vonni e területeket saját gazdasági rendszerébe —, a német államférfiakat ez az érvelés láthatóan nem tudta egészen meggyőzni. Zimmermann államtitkár nem titkolta, hogy miről van szó: arról, hogy szerinte az Entente-hatalmakat nagyon felbőszítené Montenegro bekebelezésének terve. Burián szellemes válaszában szembeállíthatta ugyan, hogy az ellenséget a németeknek francia terület bekebelezésére irányuló törekvése valószínűleg sokkal jobban feldühítené, — mindez azonban nem téríthette el a németeket azon szándékuk-

¹⁴ Aufzeichnung über die Verhandlungen in Berlin am 15. u. 16. Nov. 1916. Wien, am 18. Nov. 1916. OL. Filmtár W. 406. doboz H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot. 524.

¹⁵ Meg kell állapítani, hogy e követelés nem szerepel Burián fent közölt listáján, hogy azonban e követelés is szerepelt a Monarchia hadicéljai között, azt két fontos irat bizonyítja: Az egyik Burián kísérőlevele Conrad vezérkari főnökhöz (Wien, 1916. nov. 6.), amelyben a bírálatra mellékelten megküldött 16 pontból álló (fenti) hadicél-listát kommentálva külön kiemeli, hogy Montenegróról nem történt említés. Katonai és politikai szempontból azonban mégis kívánatos, hogy e „katonai kormányosság” (Militärgouvernement), az Albániához csatolandó partvidék és az albánlakta belső részek kivételével, a Monarchia fennhatósága alá kerüljön. Ez különben olyan követelés, amely orosz nycomásra, alku, ill. csere tárgyát képezheti. A másik irat, amelyben Montenegro bekebelezése szerepel, Pallavicini kontantinápolyi és V. Mittag szófiai követhoz intézett, csakis személyi tájékoztatásra szolgáló, szigorúan titkos utasítás (Wien, 1916. nov. 20.), amelyben e hadicél Ausztria-Magyarország listáján az 5. helyen szerepel. Hogy e követelés milyen megfontolás alapján maradt ki a fent idézett lejtromból, az tisztázatlan (OL. Filmtár W. 405. doboz. H. H. St. A. P. A. Geheim, XLVII./13. Karton rot. 524). A Montenegro-problémának a tárgyalt szövegben főleg a német—osztrák-magyar viszony jellemzése szempontjából van jelentősége.

tól, hogy a Monarchia képviselőit hadicéljaik tekintetében nagyobb szerénységre ne sarkallják. Ez történt akkor is, amidőn arra akarták Buriánt rávenni, hogy biztosítson Szerbiának az albán tengerparton kikötőt, s hogy a Monarchia mondjon le Olaszországgal szembeni határkiigazítási szándékairól, ami ellen Burián ugyanúgy hadakozott, mint a Montenegróval kapcsolatos német kívánság ellen. Az Olaszországgal szembeni határkiigazítás kérdésében azonban mégis bizonyos visszavonulást jelentett Burián azon kijelentése, hogy az inkább az olasz követelések elhárítását szolgálja s nem jelent főfontosságú osztrák hadicélt.

Tény, hogy a németek Monarchia-ellenes megnyilatkozásainak volt bizonyos előzményük. Burián ui. ugyanezekben a tárgyalásokon szintén bírálatot gyakorolt a németek Franciaországgal és Belgiummal kapcsolatos békefeltételei fölött. E bírálat azonban egyfelől hangjában volt lényegesen „konstruktívabb”, mint Bethmann Hollweg és Zimmermann nyilatkozatai, másfelől, ha tartalmában nem is volt elfogadható a német kormányférfiak számára, inkább magyarázatot váltott ki belőlük, mint tiltakozást.¹⁶

Ami ezekután a német és osztrák-magyar részről beterjesztett hadicél-listák egyes pontjait illeti,¹⁷ ismeretes, hogy ezek a vezérkarok közreműködésével megszerkesztett és a pillanatnyi hadihelyzetet tükröző kívánságlajstromok voltak. Számos pontjuk egészen szándékosan olyan cézzel került a listára, hogy legyen miből engedni és alkudni. Alapjában véve azonban még a legszerényebbnek látszó I. pont — e birodalmak területi integritásának fenntartását követelő békefeltétel — olyan területgyarapítások lehetőségét tartalmazta, amelyek a kiindulópontot is irreálissá teheték. Erre utal — többek között — az, hogy a Burián-féle listán a német gyarmatbirodalom helyreállítása, Kongó megszerzése is szinte mint az I. pont kiegészítése szerepel, s hogy a Monarchia részéről Kelet-Galícia és Bukovina visszaadását s az olasz határkiigazításokat szintén mint az integritást érintő követelést tüntették fel, amit a németek eléggé rosszalltak.¹⁸ Általában megállapítható, hogy a november 15. és 16-i tárgyalásokon létrejött program több vonatkozásban német túlsúlyt mutat. Erre nemcsak német érdekeket érintő pontok vallanak, mint az eléggé

¹⁶ Aufzeichnung, am 19. Nov. 1916., mint fent. — *Gerhard Ritter*: Staatskunst und Kriegshandwerk (München, Oldenbourg Verlag. 1964) című műve III. kötetében e kérdéssel kapcsolatban azt a véleményét nyilvánítja, hogy Németország szövetségesei olyan végtelen hosszú háborús-céllistával állottak elő, hogy az az adott balkáni viszonyok között csupán bonyodalmakat okozott. Kétségtelen, hogy ez a szempont nagymértékben érvényesült, de az is csak azt bizonyítja, hogy a központi hatalmak háborús szövetségének hierarchikus szerkezetében Németország döntötte el szövetségesei elérhető céljait, sokszor — többé vagy kevésbé — jogos igényekkel szemben is (339. l.). G. Ritter e legújabb könyve csak jóval a tanulmány elkészülte után jutott a szerző kezébe, s ezért e munkában már nem volt teljes mértékben felhasználható. Egyes megállapításaira ugyan utalunk, az egész mű értékelésére azonban — éppen mert az újkori német történet alapkérdéseit új szempontból világítja meg — más alkalommal még visszatérünk. G. Ritternek *Fritz Fischer*: Griff nach der Weltmacht című művével folytatott vitája számos probléma új értékelését teszi szükségessé, sok esetben éppen olyan módon, hogy a Ritter és Fischer által képviselt történészcsoportok felfogásán túl új szemlélet kialakulása válik lehetővé.

¹⁷ E hadicél-listák (a Burián és a Bethmann Hollweg-féle) megtalálhatók Burián idézett feljegyzésének A. és C. jelzésű mellékleteként — a fenti jelzetszámon — és az Ursachen und Folgen vom deutschen Zusammenbruch 1918 — 1945 c. sorozatban, Bd. I. Die Wende des ersten Weltkrieges und der Beginn der innerpolitischen Wandlung 1916/1917. c. kötetében. Berlin, Dokumenten-Verlag, Dr. Herbert Wendler and Co. 1958. 61—62. és 65—68. l.

¹⁸ Erre vonatkozólag ld. *Steglich*: i. m. 74—75. l.

általánosságban kezelt német gyarmati követelések, továbbá a francia és belga területek elszakítására utaló igények, hanem kimondottan Monarchia-érdekű hadicélok, mint amilyen a Szerb Királyság helyreállítását kitűző XIII. pont. Igaz ugyan, hogy a hadicél-lista ezen pontjának eredete és jellege eléggé homályos. E pont ui. nemcsak a német és osztrák-magyar kormányférfiak 1916. november 15-én és 16-án létrejött hadicél-lajstromában szerepel, de a Burián által beterjesztett listán is, mint annak XI. pontja. Minthogy nem egészen valószínű, hogy Burián ezt az osztrákok szemléletével teljesen ellenkező pontot kizárólag a németek iránti előzékenységből vette volna fel, máshol kell e jelenség okát keresnünk. A probléma hátterében Tisza és a magyar uralkodó osztályok állásfoglalását találhatjuk meg, amely — mint kifejtettük — a háború kezdete óta a szerb állam fenntartásához ragaszkodott, az osztrák katonai körökkel éles ellentétben. A szerb állam az általuk meghagyott keretek között persze területi és jogi vonatkozásokban a legsúlyosabb csonkításokat szenvedte volna,¹⁹ s a Monarchiától a legszorosabb függőségbe került volna. Formailag azonban mégis úgy festett a dolog, hogy a „Szerb Királyság helyreállítása” a központi hatalmak háborús céljai közé tartozik. Hogy e programpont valóban erről az oldalról kerülhetett a hivatalos hadicél-listára, azt Conrad vezérkari főnök igazolhatja talán a legjobban, aki Burián külügyminiszterhez írt, s 1916. november 9-én keletkezett átiratában, amelyben a hozzá küldött hivatalos hadicél-listát bírálatban részesíti, a következőképpen nyilatkozik a Szerbia helyreállítását tartalmazó pontról: „Utóbbi” (ti. Szerbia helyreállítása) „azt jelentené, hogy az uralkodó magyar párt rövidlátó külön törekvéseire való tekintettel, s az Összmonarchia biztos kárára, visszaállítanánk mindazokat a tarthatatlan állapotokat, amelyek e gyilkos háborúhoz vezettek . . . A mégoly kicsiny, tehetetlen szerb államiság helyreállítása egyértelmű egy engesztelhetetlen háborúban végleg legyűrt ellenség feltámasztásával.”²⁰ A német kormánynak e pont listára-vétele ellen aligha lehetett észrevétele, hiszen — mint láttuk — az újjáalakított szerb államot inkább erősítette volna — amit viszont már Burián is igen határozottan ellenezett —, mert idáig viszont a vele szoros kapcsolatban levő Tisza sem kívánt elmenni. A valószínűséget, hogy e hadicél magyar kezdeményezésre került a listákra, az is fokozta, hogy mind a november 7-i lista XI., mind a vele azonos szövegű november 15/16-i közös lista XIII. pontja, a helyreállítandó Szerb Királyság határait éppen a Tisza-féle területátcsatolásokkal és csonkításokkal kívánja végrehajtani. Conrad azonban elvi okokból így sem hajlandó e pontot elfogadni, s ismételten — hasonló indokolással — tér vissza erre.²¹ A szerb állam helyreállítása kérdésében a német és a Tisza-féle magyar álláspont feltűnő közelséget

¹⁹ Hogy Tisza hogyan képzelte el a jövőndő szerb államot, arra vonatkozólag lásd 1. Frigyes főherceghez írt levelét, Budapest, 1916. május 25. Gr. T. I. összes munkái, 4. sor. 5. kötet, 1501/9. sz., 16. l.; 2. A Buriánhoz írott levél melléklete, Bpest, 1915. dec. 4. Gr. Tisza István összes munkái, 4. sor. 4. köt. 1444/b. 296—301. l. — Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben a kérdésben többek között pl. Gr. Anrássy Gyula is teljesen egyetértett Tiszával. Lásd: *Gr. Julius Andrássy: Diplomatie und Weltkrieg.* Berlin—Wien, Verl. Ullstein. 1920. 180—181. l.

²⁰ An. S. Exz. . . . St. Freiherr Burián von Rajecz Minister des Kaiserlichen und Königlichen Hauses und des Aeussern. A. O. K. am 9. Nov. 1916 (OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot. 524).

²¹ K. u. K. Chef des Generalstabes Op. Nr. 187. Geh. Friedensaktion B. Burián — Frherr v. Bethmann. — Teschen, 13. Dez. 1916. Conrad. OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524.

mutat. Nagyon is valószínű, hogy német segítség nélkül ez — a magyar uralkodó köröket igen közlrol érintő — igény nehezen kerülhetett volna a hadicél-listára.

Az 1916 decemberi békeajánlat előkészítése során kialakult hadicél-lajstrom viszonylag még igen szerény volt. A későbbi hónapokban megnőtt igényeknek ekkor csupán a kiindulópontjai voltak láthatók. Így Romániával kapcsolatosan csak a Vaskapuval és az Alduna hajózásával kapcsolatos követelések merültek fel a Monarchiában a vezérkar és a tengerészeti hivatal javaslatára. Ezen túlmenően felmerült még a moldvai csángó-lakta területek elcsatolása²² és a Brassótól délre eső területek megszállása,²³ de a román állam létét érintő nagyobb területátadások Románia részéről főleg Conrad vezérkari főnök terveiben szerepeltek.²⁴ Itt hasonló értelemben és kísérőkívánságokkal szerepeltek ezek a hadicélok, mint Szerbia esetében: Románia helyreállítása eddigi birtokállományával a Monarchiához való szoros támaszkodása nélkül nem volna kedvező megoldás utóbbira nézve. A háború további menete meg fogja mutatni, nem volna-e lehetséges valamilyen, Oroszországgal kapcsolatos megoldás. Magyar nemzeti oldalról ezen megoldással szemben ugyanolyan ellenállás lenne tapasztalható, mint a szerb kérdésben — éppen hegemoniája fenntartása érdekében. Ha azonban állandóan engedni fognak ezen rövidlátó törekvéseknek, akkor a Monarchia minden határán egyre súlyosbodó terhekkel lehet számolni a jövőben, ami viszont éppen a magyarokat fogja a legsúlyosabban érinteni. „E nehézségek pedig annál súlyosabbak lesznek, minél erősebbé válik a magyaroknál az az irányzat, hogy e háborúban elért, vélt nagyszerű teljesítmények alapján olyan helyzetet igényeljenek, amely e nemzet tényleges erejének nem felel meg, de amely mind Magyarországon, mind a szomszédoknál a legnagyobb ellenállást váltaná ki.” Hamis az a feltételezés, hogy valamely irredenta elv képviselőivel inkább el lehet bántani, ha azok az állam határain kívül maradnak, mint akkor, ha a Monarchián belül biztosítják számukra azt a nemzeti birtokállományt, amely az Összmonarchia érdekeivel összeegyeztethető.²⁵

Meg kell jegyezni, hogy a fenti vita Conrad és Tisza között eldöntetlen és eldönthetetlen maradt, mert azon látszólagos ellentét mögött, amely a két álláspont között mutatkozott, lényegében ugyanazon törekvés húzódott meg: e nemzetek állami függetlenségének teljes megsemmisítése, legalábbis a központi hatalmak győzelme esetén.²⁶

A Monarchia Lengyelországra és Valonára vonatkozó hadicéljait ugyancsak Conrad véleményével jellemezhetjük. Az előbbire vonatkozólag a vezérkari főnök álláspontja az, hogy bármennyire kívánatos is a Monarchia határainak stratégiai kiigazítása Oroszország irányában, Lengyelország megteremtése e lehetőségeket erősen korlátozta. Van azonban ezen kívül még egy szempont, amelyet Conrad kiemelendőnek tartott a lengyel kérdésben. Azt, hogy „német szövetségünk részéről Balkán-ügyekben annál nagyobb előzékenységet

²² Burián egyik feljegyzése a Conradnak küldendő hadicél-lajstrom kísérőlevele céljára. Wien, 1916. nov. 5. OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. Geh. XLVII/13. Karton rot 524.

²³ Pallavicinihez Konstantinápolyba, V. Mittaghoz Szófiába intézett távirat. Wien, 1916. nov. 20. Uo.

²⁴ K. u. K. Chef des Generalstabes Op. No. 187. 1916. Dez. 13. Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Tiszának az annexiókkal kapcsolatos elvi nézeteit a 19. jegyzetben említett okmányok tartalmazzák.

igényelhetünk, minél kevésbé érhető el ezután északkeleten . . . számunkra kedvező megoldás, minthogy a német befolyás ott a jövőben is uralkodó marad. Bármennyire sajnálatos is ez a Monarchia szempontjából, katonai álláspontom alapján ki kell emelnem, hogy nem lehet elég komoly óvást emelni az olyan kísérletek ellen, amelyek . . . akár lengyel területen versengést akarnak támasztani köztünk és a Német Birodalom között.”²⁷ A Conrad által kifejtett álláspontban elsősorban a Monarchia Lengyelországgal kapcsolatos igényéről való lemondást kell látnunk. Ez az álláspont a Monarchia más politikai körei részéről a következő időszakban többször megismétlődött. Pontosabban: amellet, hogy Lengyelország az osztrák uralkodó körök számára ezúttal nem részletezhető rendkívül nagyjelentőségű problémát alkot, s ezen belül többek között igen fontos expanziós terület is volt, emellet olyan cserealapot is jelentett, amelyet megfelelő nyomás mellett más területre is hajlandók voltak kicserélni. Így merült fel később a lengyelországi érdekeltségnek a romániaiával való helyettesítése is, ami nem csupán a gazdasági kötöttségek lazaságát árulta el, de a hadicélok változtathatóságát is tanúsította.

A Balkán volt az egyetlen olyan terület, amelyen a Monarchiának szilárd gyökerű érdekeltségei és határozott törekvései voltak. Erre vezethető vissza az a rendkívüli érzékenység, amellyel az itteni eseményekre felfigyelt. Ez volt az oka annak is, hogy Valona olasz megszállása oly éles visszhangot váltott ki Burián és Conrad megnyilatkozásaiban. Olaszország megszilárdulása az Adria keleti partvidékén alapjaiban fenyegette a Monarchia balkáni hegemóniáját. Ennek tulajdonítható, hogy Valona visszafoglalása Burián és Conrad írásaiban oly jelentős helyet foglal el, s hogy Albánia stratégiai jelentősége mind itt, mind pedig a hadicél-listákon oly központi kérdésként szerepel. Általában felismerhető azonban az, hogy a balkáni hadicélpontok két közvetlen feladata az itt elérhető teljes hegemonia biztosítása érdekében éppen az orosz és az olasz befolyás kikapcsolása volt. Ennek a célnak a szolgálatában állottak Bulgária és Görögország megnagyításának tervei, továbbá az Albánia és Montenegro jövőjével kapcsolatos, sok tekintetben igen ellentmondásos elképzelések, amelyek a protektorátusi állapottól a teljes felosztásig terjedő skála különböző lehetőségeit végigpróbálták a Monarchia balkáni érdekeinek előmozdítására. Erre vonatkozik Conrad november 9-i átiratának egyik megjegyzése is: „A 16 pont összességének áttekintése mindenekelőtt azt a benyomást kelti, mintha Ausztria-Magyarország, a Német Birodalom és Törökország e hosszú és áldozatos háborút azért viselték, hogy létrehozzák Nagy Bulgáriát, amely egykor arra lesz hivatva, hogy a Balkán vezető hatalma legyen.” Az ilyen illúziók alaptalanságára azok az utasítások és jelentések is utalnak, amelyeket a konstantinápolyi követek kaptak, ill. adtak. Ezek közé tartozik Burián 1916. november 23-i utasítása, amelyben — amellet, hogy figyelmezteti a külképviseltek vezetőit a velük közölt hadicél-lista kizárólagos személyes tájékoztatásukat szolgáló jellegére s arra, hogy ezen lista létezéséről fogadó államuk kormányának említést ne tegyenek — még a következő utasítás is olvasható: kérjék fel e kormányokat, hogy békefeltételeiket mielőbb ismertessék. Ugyanekkor azonban hívja fel a figyelmüket arra is, hogy békefeltételeik kialakításánál egyrészt tartsák a legnagyobb józansággal szemük előtt a tényleges hadihelyzetet, másrészt az esetleges béketárgyalásokon el-

²⁷ Conrad uo.

érendő eredményhez szükséges mérsékletet.”²⁸ Utóbbi megjegyzése alátámasztására Burián november 28-i utasításában példamutatás céljából — ha bizonyos fokig képmutató módon — azt is kifejti, hogy Németország — kapott értesülései szerint — a háborút védelmi harenak tekintvén, nem támaszt jelentős területgyarapítási igényeket, csupán katonailag indokolt határkiigazításokat. Nem kíván további háborús jóvátételeket sem, hanem csak a megszállt ellenséges terület visszaadásáért járó megfelelő jóvátételt.²⁹ Pallavicini válaszjelentéséből kitűnt, hogy Burián akciója a szövetséges kormányok igényeinek a lehűtésére, amelyet német részről is támogattak, „sikerrel” járt. A török kormányt kétségtelenül nem érintették kellemesen e fenti közlések, mert e szerény békefeltételek minden ürügyét megsemmisítették nagyobb területi és anyagi igények támasztására. Az osztrák-magyar kormányok azonban — a némettel együtt — éppen ez volt a szándéka. Sőt, midőn a török kormány részéről bizonyos tráciai területek megszerzése iránt tapogatóztak, Pallavicini e kísérleteket arra való hivatkozással hátrította el, hogy e kérdés szövetségközi problémát alkot (bolgár területekről volt szó), s így nem tartozik a szóban forgó békefeltételek keretébe.³⁰

A Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia 1916. évi decemberi békeajánlatának előkészítése — mint említettük — kettős feladat volt. Az egyik a maximális hadicélok és minimális békefeltételek tisztázása, a másik a megállapított igények közlésének, főleg pedig a közlés mértékének kidolgozása. A fentiekben már hangsúlyoztuk, hogy mindkét területen jelentős különbségek figyelhetők meg a két szövetséges hatalom álláspontja között, amelyeknek eredete államuk alapvető szerkezeti különbségeire vezethető vissza. Hogy a hadicélok kialakulásában és megfogalmazásában a különbségek hogyan jutottak kifejezésre, annak vázolására az előbbieken szintén történt kísérlet. A két hatalomnak a háborús célokban megmutatkozó szerkezeti különbsége egyrészt a Monarchia belső ellentmondásaira és gyengeségeire utal, másrészt arra, hogy Németország — bár be nem vallott, sőt titkolt formában — lényegében azonban sokkal erőteljesebb törekvéseket képviselt. A háborús célok közlésének a problémája éppen ezért lényegesen több volt, mint diplomáciai taktika. A Monarchia imperializmusának tőkeszegénységéből eredő tehetetlenségével szemben a német hódítóképesség korlátlan volt. E jelenség — amelyet a német kormány nem vallhatott be nyíltan — legfeljebb a német uralkodó osztályok egyes csoportjainak programjában juthatott kifejezésre. Kétségtelen, hogy a csoportok között, különösen 1916 után, voltak bizonyos ellentétek, mert Hans Delbrück és Friedrich Meinecke történészprofesszorok köre az adott helyzetben szerényebb eredményekkel is beérte volna, mint a Tirpitz—Ludendorff s az Alldeutsch csoportosulás, amely túltette magát Németország világban elfoglalt helyzetének reális megítélésén. Hogy a német kormány hódítási törekvéseinek felső határait azért nem közölte, mert ezeket katonai eredményeitől tette függővé, s nem kívánta előre megkötni a kezét, az abból következett, hogy a

²⁸ Telegramm in Ziffern an 1. Markgrafen von Pallavicini in Konstantinopel, No. 407, 2. an Freiherrn v. Mittag in Sofia, No. 414. Wien, 1916. November 23. OL. Filmtár, W. 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13, Karton rot 524.

²⁹ Telegramm in Ziffern an 1. Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel, No. 524, 2. Freiherrn von Mittag in Sofia, No. 428, 3. Prinzen G. zu Hohenlohe in Berlin, No. 339. Wien, 1916, No. 28. OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. XLVII/13. Karton rot 524.

³⁰ Telegramm in Ziffern von Markgraf Pallavicini, Pera, 1916. Nov. 28. No. 564. OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13.

német imperializmus nem volt stabil, megállapodott jellegű, amely meghatározott célokra tört, hanem dinamikus, korlátlan célokra törekvő. Az a súrlódás, amely éppen ezért jött létre a német vezetőkörök és a Monarchiát képviselő Conrad és Burián között, a két hatalom ellentétes fejlődéstörvényeiből és érdekeiből fakadt, még akkor is, ha ez a vezető személyekben nem volt tudatos. Ugyanekkor azonban alig tagadható, hogy végső fokon a Monarchiát képviselő álláspont volt a realisabb, éppen mert szerkezeti gyengesége, katonai akcióképtelensége a háború gyors befejezését követelte meg. A német vezetők viszont nem azért vállalták a háborút, hogy azt a számukra „vereséget” jelentő status quo-val fejezzék be. A lezajlott hadicél-közlési vitából kiderült, hogy az osztrák-magyar politikusok „realizmusa”, amely a Monarchia egyre nyilvánvalóbb gyengeségének felismerésén alapult, közelebb állott a valóságos helyzethez, mint a német katonák erélyeskedése, amely a képzelt erő ijesztő hatására épült. A Központi Hatalmak szövetségi rendszerének végzetes irrealitását azonban mi sem jellemezte jobban, mint az, hogy a Ludendorff-féle militarizmus képzelt ereje hatásosabban érvényesült, mint a tényleges helyzet valamennyi reális jelzése.

Amikor Burián 1916. október 18-án Plessben felvetette a német kormány-nak a békeajánlat gondolatát, akkor az általa képviselt és előadott koncepcióban a béke elérésének feltétlen szükségessége s viszonylag legegyszerűbb módja szoros egységet alkotott. A békeajánlat megtétele s a beterjesztett békefeltételek megvitatása Burián elképzelésében logikailag összefüggő gondolatsor volt, amelyen belül volt ugyan lehetőség taktikázásra, amelynek alapján azonban a status quonak mint előfeltételnek az elfogadása mellett meg lehetett egyezni az ellenséggel. Hozzá tartozott e koncepcióhoz az is, hogy Burián a központi hatalmakat, mint háborús szövetséget szintén egységnek tekintette. A német kormánnyal megindult tárgyalások elején azonban rögtön kiderült, hogy az eljárás kérdésében komoly nézeteltérések állanak fenn. A békeajánlat időpontjában hamar meg lehetett egyezni, azt néhány héttel a lengyel állam proklamálása után kívánták kitűzni. A nyílt nézeteltérés három kérdés körül bontakozott ki, amelyek közül az első s a legélesebb a békefeltételek közlése körül mozgott, míg a status quo és a szövetséges bolgár és török békefeltételekkel való szolidaritás kérdésében nem okozott különös nehézséget a meg-egyezés.

A békefeltételek közlésével szemben — mint már említettük — többek között két főérvet hozott fel a német kormány, az egyiket v. Stumm követ útján, hogy ui. nem vállalhat a német közvélemény előtt felelősséget olyan előzetes igényfeladásokért, amelyek nem teljesen indokoltak. Ilyen eset fordulhatott volna elő — többek között — Belgium kérdésében, amelyre Németországban olyan igényeket támaszthatnak, amiket Anglia sohasem fogadna el. Stumm nem mulaszthatta el a megjegyzést, hogy Ausztria-Magyarországnak e tekintetben könnyebb a helyzete.³¹

A hadicélok közlése elleni másik érvet II. Vilmos császár hozta fel I. Ferenc Józsefhez írott levelében. Ez pedig abban állott, hogy ha magas igényeket támasztanak, azokat elege elutasítják, ha alacsonyakat, úgy a tárgyalások folyamán még jobban visszaszorulhatnak. Ilyenformán a németek egyetlen tárgyalási alapnak saját tárgyalási készségüket tekintették, továbbá

³¹ Burián gépirásos feljegyzése a német kormánnyal folytatott tárgyalásairól. Wien, 1916. okt. 30. OL. Filmtár W. 404. H. H. St. A. P. A. Krieg 25/P.

azon kijelentésüket, hogy nem hódító, hanem védelmi háborút folytatnak népük létéért és szabad fejlődésének biztosításáért.³²

Burián és Conrad különböző változatokban megismételt érve a békefeltételek közlése mellett az volt, hogy mind a semleges, mind pedig az ellenséges államok közvéleményére igen kedvezőtlen hatást gyakorolna az, ha bármilyen oknál fogva eltekintének e feltételek nyilvánosságra hozatalától. A feltételek nélküli békeajánlatot a központi hatalmak kényszerhelyzetéből következő visszavonulásának foghatná fel, ami barátnál, ellenségénél és semlegesnél egyaránt igen megalázó lenne a Monarchia szempontjából. Ami viszont a német közvéleményt illeti, erről Conradnak az volt a meggyőződése, hogy az adott katonai helyzetben a német nép többségének aspirációi aligha lehetnek olyan nagyvonalúak, hogy a kancellár ne merhetne mérsékelt békefeltételekkel a nyilvánosság elé lépni.³³ Meg kell azonban állapítani, hogy ugyanakkor éppen Conrad volt, a békeajánlat elutasításának esetére, a fenyegetésig menő erély híve s az, aki nyíltan a tengeralattjáró háborút akarta kilátásba helyezni. Így már csak Bethmann Hollweg kancellár és v. Jagow külügyi államtitkár kijelentéseit kell megemlítenünk annak aláfestésére, mennyire meddő volt Burián vitája a német kormánnyal a békefeltételek nyilvánosságra hozataláról. Mindkettő éppen Burián november 15—16-i tárgyalásain hangzott el. Bethmann kancellár itt egészen kereken kimondotta, hogy miután az a célja, hogy a lehető legtöbbet elérje, már gondolatban is elutasítja azt, hogy békefeltételeit pontosan megfogalmazza az ellenség számára.

A német kormány álláspontja azonban — ahogy arra már több ízben utaltunk — nemcsak az ellenséges hatalmakkal szemben akarta hadicéljait eltitkolni. Szövetségeseivel szemben sem volt nyíltabb, s ezzel kapcsolatos álláspontját a kancellár azzal indokolta, hogy kész békeprogram előterjesztése a török és a bolgár kormánynak azért sem volna célszerű, mert egyrészt feszélyezné őket, másrészt az ilyen közös program az összes érdekelték bizonyos kölcsönös kezességét foglalná magában, igen messzemenő török és bolgár követelések tekintetében is. Még az is meggondolandó volna, hogy az ellenségnek egyetlen békeprogramot nyújtssanak-e át, vagy nem volna-e helyesebb, ha a szövetséges hatalmak külön-külön terjesztenék elő kívánásaikat a tárgyalásokon.

Burián szembeszállt ezzel az állásponttal, mert szerinte a szövetséges hatalmak bizonyos, s egymást kölcsönösen érintő feltételeinek szétválasztása épp úgy lehetetlen, mint ahogy bizonyos kölcsönös kezességvállalás is elengedhetetlen.

Burián elérte, hogy az ellenséges államokkal való tárgyalások céljaira összeállítottak ugyan közös programot, de olyan hadicél-listát, amelyben a bolgár és török követelések is benne lettek volna, nem küldtek el a kormányoknak. Ehelyett csupán egy jegyzékfogalmazványt juttattak el nekik, amelyet a nem ellenséges államokhoz kívántak intézni és felhívták e két szövetséges kormányt, közöljék mielőbb feltételeiket a közös lista előkészítéséhez, anélkül azonban, hogy ezek szolidáris képviselőtét biztosan megígérnék nekik.³⁴ Ezt a formulát azután Burián is elfogadta.

³² II. Vilmos Ferenc Józsefhez. Berlin, 1916. nov. 1. Közli: Ursachen und Folgen. . . I. köt. 38. sz. 63—65. l.

³³ Buriánra vonatkozólag ld. a 29. sz. jegyzetet. Conradra a már idézett 1916. nov. 9-i átirat adatait.

³⁴ Ld. a 44. oldalt.

Az 1916. december 12-i békeajánlat diplomáciai előkészítését a hadicélok megfogalmazása szempontjából az elmondottak alapján két mozzanat jellemzi: egyrészt a német kormánykörök törekvése saját — magasra emelt — hadicéljaik eltitkolására s szövetségeseik törekvéseinek mérséklésére, továbbá minden kölcsönös felelősségvállalás és biztosítás elkerülésére. A másik mozzanat — szövetséges rendszerben viselt háborúról lévén szó — az ezzel ellentétes irányzatot jelentette: együttesen elkészített és közös felelősségvállalással képviselt hadicél-listát. Ezt az irányzatot — elvben — az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája képviselte, s bár a bolgár és török szövetségesek érdekei szintén ehhez fűződtek, utóbbiak szempontjai csak igen másodlagosan juthattak kifejezésre a központi hatalmak kollektívnek alig tekinthető diplomáciájában. A Monarchia külpolitikája sokkal szorosabban kapcsolódott Németországgal fennálló szövetségéhez, mintsem hogy ezt Bulgáriával vagy Törökországgal való szolidaritásból kockára tehette volna. Ilyenformán Burián inkább a közös hadicél-lista közös képviselőtének eszméjét és elvi alapját hagyja el, hogy a Monarchia számára — adott esetben a szövetségesek hátrányára — mentse meg érdekeinek minél szélesebb körét. Az 1916. decemberi békeajánlattal kapcsolatos hadicélvita lefolyása mindenestre betekintést enged a központi hatalmak szövetségi rendszerének belső ellentéteibe, amelyek a következő időszakban — a háborús válság további éleződésével — egyre inkább elmélyülnek.

*

A központi hatalmak 1916. decemberi békeajánlatát követő napokban új folyamatok és áramlatok válnak érezhetővé a nemzetközi politikában, s ennek nyomán a Habsburg-külpolitika különböző csatornáiban is. Ezek hullámai két forrásból indultak el. Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének 1916. december 18-i akciójából s az ún. Sixtus-akcióból. Bár ezúttal nem szükséges ezeket részletesen elemeznünk, néhány vonásukat ki kell emelnünk.

A központi hatalmak általánosságokban mozgó békeajánlatának³⁵ egyik diplomáciai főcélja a Wilson-akció megelőzése volt. Az USA elnökének a hadviselő államok kormányaihoz intézett jegyzéke azonban a német kormány szándékainak keresztülhúzását jelentette. Míg ui. az előbbi a békefeltételek közlésére legfeljebb a háborús felek képviselőinek összeülése után lett volna

³⁵ Az 1916. dec. 12-i békeajánlatból idézzük: „Léte és nemzeti fejlődésének szabadsága védelmében kényszerült a négy szövetséges hatalom arra, hogy fegyvert fogjon. Seregeik haditettei sem változtattak ezen semmit. Mindig kitartottak azon meggyőződésük mellett, hogy saját jogaik és jogos igényeik semmiféle ellentmondásban sincsenek más nemzetek jogaival. Nem törekednek arra, hogy ellenfeleiket szétzúzzák, vagy megsemmisítsék.

Katonai és gazdasági erejük tudatában, s készen arra, hogy a reájuk kényszerített küzdelmet szükség esetén a végsőig folytassák, ugyanakkor azonban attól a kívánságtól áthatva, hogy a további vérontást elhárítsák és a háború borzalmainak véget vessenek, javasolja a négy szövetséges hatalom, hogy kezdjenek mielőbb békétárgyalásokat. A javaslatok, amelyeket magukkal hoznak a tárgyalásokra, s amelyek népeik becsületének, létének és fejlődési szabadságának biztosítására irányulnak, meggyőződésük szerint alkalmas alapot képeznek a tartós béke helyreállítására.

Ha a küzdelem ezen békére és kibékülésre irányuló ajánlat ellenére folytatódna, akkor a négy szövetséges hatalom elhatározása, hogy azt a győzelmes befejezésig folytassa. Ugyanakkor azonban az emberiség és a történelem előtt ünnepélyesen elhárítanak ezért minden felelősséget.” (OL. Filmtár, W. 403. doboz, H. H. St. A. P. A. Krieg 25/P. és Ursachen und Folgen, Bd. I. No. 40. 68. 1.

hajlandó, de ekkor is csak a tárgyalások folyamán kipuhított erőviszonyoknak megfelelő részletekben, addig Wilson éppen az ellenkező eljárás javasolta, amidőn többek között kifejtette, hogy „mielőbb alkalmat kell találni arra, hogy meg lehessen ismerni a jelenlegi háborúban résztvevő nemzetek nézeteit azokról a feltételekről, amelyek között a háború befejezhető, s azokról az eljárásokról, amelyek elegendő biztosítékoknak tekinthetők a jövőben hasonló összeütközések megelőzésére, — olyannyira meg lehessen ismerni, hogy e nézetek összehasonlíthatók legyenek. Az Elnök számára mindegy, milyen eszközöket vesznek igénybe a cél elérésére. Boldog lenne azonban, ha bármilyen elfogadható módon hozzájárulhatna, vagy kezdeményező szerepet játszhatna ebben, de anélkül, hogy ennek a módszereit maga kívánná meghatározni . . . A különböző hadviselő államok vezetői, mint említettük, feltételeiket általánosságban leszögezték. Általánosságban fogalmazva úgy látszik, e feltételek mindkét részről azonosak. Mindeddig azonban egyik fél felelős vezetői sem nevezték meg pontosan azokat a feltételeket, amelyeknek teljesítése őket és népeiket a háború befejezésére készítetné . . .”³⁶ Ha e jegyzék szövegéhez még azt is hozzáfűzzük, hogy Lansing államtitkár követeinek szóló utasításában annak közlését is meghagyta, hogy az Egyesült Államok kormányát az elutasító válasz igen súlyosan érintené,³⁷ akkor világosan kiderül, hogy e jegyzék alapeszméje ellenkezett a német vezető körök szándékaival. Ez derül ki Zimmermann német külügyi államtitkárnak Bernstorff washingtoni német nagykövethoz intézett táviratából és J. W. Gerard berlini USA nagykövethoz küldött válaszjegyzékéből. Mindkettőben, a kérdés lényegét megkerülve, azt közli az államtitkár, hogy a „császári kormánynak a közvetlen eszmecsere látszik a legalkalmasabb útnak a kívánt cél elérésére”.³⁸ A kérdés lényegét csak Bernstorff nagykövet 1916. december 29-i jelentése mondja ki, amidőn közli, hogy „House megmondta nekem Wilson véleményét, hogy békekonferencia előzetes bizalmas tárgyalások nélkül nem jöhet létre . . .”³⁹ amin a békefeltételek bizalmas közlését érti, s hozzáfűzi, hogy Wilson és House, más amerikaiakkal ellentétben, valóban meg tudják őrizni a titkokat. A továbbiakban a nagykövet amerikai tapasztalatainak eredményeképpen a német külpolitika még két érzékeny pontjára is rátapintott: az egyik az a közlése volt, hogy Németország ellenségei a „jövő biztosítékai”-n olyan intézkedéseket értenek, amelyek elejét vehetik annak, hogy ha a németek most békét kötnek, számukra alkalmasabb időben ne robbanthassanak ki újból háborút. E gyanú eloszlatására a Wilson által javasolt békekonferencia lenne a legalkalmasabb. Bernstorff másik közlése az volt, hogy békekonferencia az Egyesült Államok segítsége nélkül nem jöhet létre.⁴⁰ A német kormány egyik közlést sem vette tudomásul, Zimmermann államtitkár 1917. január 7-én közli Bernstorff-fal, hogy az amerikai közvetítés a béketárgyalásokra „közvéleményünk miatt” nem kívánatos, s ezért a béke-

³⁶ The Presidents suggestions of December 18, 1916, that the belligerent governments communicate their terms of Peace. The Secretary of State to the Ambassadors and Ministers in the belligerent countries. — Washington, Dec. 18. 1916. Papers relating to the foreign relations of the U.S. 1916. Suppl. The World War. 97—99. 1.

³⁷ Uo. 98. 1.

³⁸ a) Note des Staatssekretärs Zimmermann an Botsch. J. W. Gerard Berlin, 26. Dez. 1916. — b) Staatssekretär Zimmermann an Botsch. Gr. Bernstorff (Washington) Berlin, 26. Dez. 1916. — Ursachen und Folgen, Band I. No 47 és 46, 78 és 77. 1.

³⁹ Botsch. Gr. Bernstorff (Washington) an das Auswärtige Amt. Washington, den 29. Dez. 1916. Ursachen und Folgen I. No. 48, 78. 1.

⁴⁰ Uo.

feltételeik közlését „kezelje Excellenciád halogatólag”. („Die Frage der Mitteilung unserer Friedensbedingungen wollen Euere Exzellenz daher dilatorisch behandeln.”) Egyébként felszólítja a nagykövetet, hangsúlyozza House ezredes és Wilson elnök előtt, hogy „tulajdonképpen békefeltételeink igen mérsékelték és, az Entente-éival ellentétben, igen ésszerű határok között mozognak; ez vonatkozik különösen Belgiumra is, amelyet nem akarunk annektálni . . . Ezzel szemben az elzász-lotharingiai kérdés számunkra továbbra sem képezheti vita tárgyát.”⁴¹ Nem kell különösen hangsúlyozni, hogy e közlés, ill. a fel-fogás és a szándék, amely sugallmazta, gyakorlatilag a Wilson-javaslat el-utasítását jelentette.

Hogy az Osztrák-Magyar Monarchia diplomáciájának mi volt a véle-ménye a németek állásfoglalásáról a Wilson-akcióval kapcsolatosan, arra főleg közvetett módon lehet következtetni. Az egyik következtetési alap Czernin utasítása követihez, amelyben a békefeltételek „időelőtti” és egyoldalú körülhatárolásától óv, és ezzel kapcsolatosan az a kívánság is megfogalmazott formát nyer, miszerint „nem szabad hagyni, hogy az alig megfont szál ismét elszakadjon”.⁴²

Pallavicini örgróf, a Monarchia konstantinápolyi nagykövetének 1916. december 30-i jelentése azonban szintén igen világosan festi a Wilson-akció-visszhangját.

E rendkívül érdekes okmány, amely igen jó betekintést ad a Monarchia diplomáciájának homályosabb hátterébe, első részében a török kormány igen rossz hangulatát ismerteti amiatt, hogy a Német Birodalom és a Monarchia kormánya egyrészt nem hallgatta meg a Wilson-jegyzékre adandó válasz kidolgozása alkalmával a véleményét, másrészt amiatt, hogy Wilson javasla-tait gyakorlatilag elutasította. A szövetségi megbántottság, a politikai bosszúság és tényleges nézetellentét a nagykövet szerint olyan mély volt, hogy minden rábeszélőkészségét szinte „hiába tékozolta” ellenérvekre, mégsem sikerült vitapartnerét, a Nagyvezért meggyőznie, holott „a legcsekélyebb módon sem engedtem kitűnni azt, hogy álláspontjával szemben bizonyos megértést tanúsítok. . . Be kell vallanom, hogy amidőn amerikai kollégámnál Wilson úr jegyzékét olvastam s még nem ismertem Excellenciád felfogását az Elnök lé-péséről, az volt a benyomásom, hogy közvetítését nem kellene visszautasítani.” Pallavicininak az a véleménye, hogy Wilson a központi hatalmak békeakció-jának akart segítséget nyújtani, s arról szó sem volt, hogy a békeközvetítésnél szerepet játsszék, vagy éppen az ellenséget támogassa. A központi hatalmak győzteseknek tekintik magukat, s erre van is néhány biztosíték a kezükben, ami lehetővé tette volna azt, hogy „meggondolás nélkül elfogadják” az ame-rikai közvetítést és közöljék mérsékelt békefeltételeiket, ami még mindig lehe-tőséget adott volna arra, hogy az Entente elfogadhatatlan feltételeit, a világ erkölcsi elégtétele mellett, visszautasítsák. Ennek az eljárásnak pedig gyakorlati kihatása is lehetett volna az amerikaiak Entente-államokba küldött hadi-anyag- és élelmiszerszállításaira.²³

⁴¹ Staatssekretär Zimmermann an Botschafter Gr. Bernstorff (Washington). Berlin, den 7. Januar 1917. Uo. No 55, 85. 1.

⁴² Tel. in Ziffern an I. Prinzen Fürstenberg in Madrid, No. 400. — Wien, am 27. Dez. 1916. OL. Filmtár W. 404. H. H. St. A. P. A. Krieg 25/P.

⁴³ K.u.k. Öst.-Ung. Botschafter. Konstantinopel, am. 30. Dez. 1916. No. 99/p. — d — G. Die amerikanische Friedensaktion, etc. OL. Filmtár W. 404. H. H. St. A. P. A. Krieg 25/p.

A nagyköveti jelentés befejező része, amely vitába száll azzal az — értesülések szerint — felülkerekedőben levő német felfogással, amely az Entente-hatalmak ellentéteinek kiéleződését várva, különbékére is hajlandó lett volna Oroszországgal — a fenti összefüggés szempontjából csupán egy okból jelentős. Megmutatta, hogy Pallavicininak — s a Monarchia követi kara más tagjainak — volt bizonyos ellenzéki hangulata a német diplomácia hivatalos irányzatával szemben. A Wilson-akcióval, ill. az elutasításával kapcsolatos jelenségek viszont abból a szempontból nyertek jelentőséget, hogy ráébresztették a Monarchia külügyi szerveit annak a komoly veszélynek a tudatára, amelyet a német külpolitikával kiépített szoros kapcsolat jelentett a dualista birodalom érdekeire és létére. Hogy ez milyen mértékben volt így, azt tanúsítja Hohenlohe hercegnek, a Monarchia berlini nagykövetének 1917. január 3-i távirata, amelyben közli, hogy német részről is hibásnak tartanak, miként Czernin külügyminiszter, ha a befűzött békeszálát szakadni hagynák, ezért szükségesnek tekintik, hogy az ellenség által megadott hangot megtartsák, még akkor is, ha a háborút folytatni kellene. A nagykövet erre a német külügyi hivatalban kifejtette, hogy a Legfelső Hadvezetőség írás- és beszédmódja, amely mindennek inkább tekinthető, mint diplomatikusnak, bármikor teremthet olyan kész helyzetet, amely a fáradságosan létrehozott szálát reménytelenül szétszakíthatja. Az, hogy német részről e lehetőséget nem tagadták, s elkerülésére csupán azt a jámbor törekvést helyezték kilátásba, hogy Ludendorff diplomáciai tevékenységét korlátozzák,⁴⁴ világosan igazolta, hogy a Monarchia érdekeit s külügyminiszterének kijelentéseit nem értékelték különösen sokra.

Ezen mozzanatok nem maradtak hatástalanul a Monarchia legfelső vezető köreire. Nemcsak a diplomácia felső rétege érzékelte a német szövetséges eljárásának egyoldalú irányító szerepét, de a bécsi udvarban is erősen sűrűsödni kezdett az ingerültség. E jelenségek egyik fő oka az uralkodó személyében ebben az időben lezajlott változás volt. Károly, az új császár és király túlságosan kritikus helyzetben került a trónra, hogy ugyanott folytathatta volna, ahol I. Ferenc József hat és fél évtized után uralkodását befejezte. Ehhez még két körülmény járult, amely a helyzetet jellemezte. Egyrészt az, hogy a világháború — katonai csúcspontját elérve — egyáltalán nem kecsegtetett gyors győzelemmel a központi hatalmak számára. Másrészt — ez is fontos körülmény — az új uralkodó családi kapcsolatai folytán már trónralépése napjaiban megtalálta az Entente vezető személyiségeihez vezető szálakat, ami a katonai és belpolitikai válság éleződésének idejében különös jelentőséget nyert. Hogy e szálakon a Monarchiát nem lehetett a válságból kimenteni, az nem meglepő.

Az ún. Sixtus-ügyről, amelynek kezdetei éppen a fent vázolt események napjaira estek, s amelyről az utóbbi fél évszázad restaurációs-legitimista publicistikája annyit írt — csupán a legszükségesebb megjegyzéseket kívánjuk most megtenni. Jelentősége távolról sem akkora, amekkorára a cs. és k. romantika festi, mert az Osztrák-Magyar Monarchia a világháború utolsó puskalövéséig sokkal erősebb láncokkal volt a német birodalom sorsához kapcsolva, semhogy azokat dinasztikus konspirációkkal szét lehetett volna szakítani. Az osztrák uralkodó családdal rokoni kapcsolatba került francia—olasz hercegek képzelgése a Kaunitz-féle francia—osztrák szövetségről nem volt

⁴⁴ Telegramm. Prinz Hohenlohe, Berlin, 3. Jänner 1917. No. 8. OL Filmtár, W. 403. H. H. St. A. P. A. Krieg 25/P.

elegendő ahhoz, hogy a Monarchiát — letépve a háborús vereség felé rohanó Németországról — megmentse. E hercegek kapcsolata a francia köztársaság vezetőivel legfeljebb néhány diplomáciai manőver lefolytatásához volt elegendő, és azt eredményezte, hogy az utolsó Habsburg-uralkodót az akció dicstelen végén megaláztatásra kényszerítse a német császár előtt, a Monarchiát pedig — a megkísérelt „hütlenség” büntetéseképpen — teljesen kiszolgáltatassa a német gazdasági és katonai agresszió bekebelezési törekvéseinek.

Eléggé ismeretes, hogy Habsburg Károly, mint utolsó szalmaszál, szívesen felhasználta volna sógorait az Entente felé való közeledés előmozdítására. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezekben az években sokkal realisabb és megalapozottabb közvetítési akciók is eredménytelenek maradtak. Az ún. Sixtus-akció jelentőségét nem is a kísérlet ténye adja meg, amely csupán egy volt a számtalan próbálkozásból álló sorozatban, hanem az, hogy egyrészt az uralkodói ház kezdeményezte, másrészt oly feltételek mellett, amelyek nem hagytak kétséget, hogy az uralkodó német szövetségese rovására is szívesen kilépne a háborúból. Így Károly Sixtushoz címzett, a valóságban azonban Poincaré francia elnökhöz szóló levelében Elzász-Lotharingia Franciaországhoz való csatolása, Belgium visszaállítása, s összes afrikai gyarmatainak visszaadása mellett foglal állást, a Monarchia részéről pedig a megnagyobbított, de a Monarchia befolyása alatt tartandó Szerbia megteremtésére tett ígéretet.⁴⁵ Ilyenformán az új uralkodó kormányzásának kezdete valóban a régi szövetségi kapcsolat felszámolásának kísérletével indult el. Persze, voltak szépséghibái. Egyrészt az, hogy főcélja a dinasztia hatalmának megmentése volt. Az egész akció nem annyira egy átgondolt, politikailag megalapozott átalakulás kezdetét mutatta, mint inkább egy végig nem gondolt udvari-diplomáciai kísérletet. Ugyanekkor tagadhatatlan azonban az is, hogy az új uralkodó által képviselt szellem, amely az eddigi külpolitikai irányzattal s belpolitikai módszerekkel való szakítás szándékát mutatta, valóban jelentősen hozzájárult a Monarchia régi, merev stabilitásának fellazításához. Ezzel kétségtelenül hozzájárult a Monarchiában folyamatban levő bomlási tünetek meggyorsításához is, s azoknak a legális kereteknek a megteremtéséhez, amelyek között az átalakulás végbemehetett volna — ha nem lett volna máris késő. Az 1917 júliusában összehívott osztrák parlamentben lezajlott viták és egyéb jelenségek is ezt bizonyították. Ha tehát egyes régebbi német nacionalista törekvések és reakciós politikusok Károlyt és környezetét tekintik a Monarchia sírásójának⁴⁶ és a központi hatalmakat ért háborús vereség egyik előidézőjének, akkor megállapíthatjuk, hogy bár indítékaik nem rokonszenvesebbek, mint Károly törekvései, a dolog lényegét tekintve van bizonyos, persze nagyon is korlátozott, igazságuk. Kétségtelen, hogy a Monarchiának — léte megmentése érdekében — indokoltá vált elszakadása a Német Birodalomtól minden körülmények között csak „árulással” határos módszerekkel volt megkísérélhető. A Károly által igénybevett módszer azonban nem volt célravezető. A másik kérdés, hogy a németektől való elszakadás ebben az időben megmenthette vol-

⁴⁵ A Sixtus-akció lefolyására vonatkozó munkák között ld. az egyik legújabbat: R. Lorenz: Kaiser Karl und der Untergang der Donau-Monarchie. Graz, Wien. Verlag Styria. 1959. 319—348. 1. Említésre méltó még: R. Fester: Die Politik Kaiser Karls und der Wendepunkt des Weltkrieges. München, J. F. Lehmanns Verlag. 1925 stb.

⁴⁶ Ld. R. Fester: i. m. előszó és 2. sz. függelék, amely Gr. Wedel bécsi német nagykövet egyik jelentését tartalmazza, s amelyre még visszatérünk.

na-e még a Monarchiát. Az Entente más irányú kötelezettségei miatt ez is kétséges, de miután a kérdés megelőzi további vizsgálódásunk tárgyát, a választ későbbre kell halasztanunk.

*

Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai helyzetét és légkörét 1916 — 17 fordulóján a katonai helyzet mellett, amelyet Románia legyőzése jellemzett, két tényező határozta meg. Egyfelől az említett Wilson-javaslat kitérő hangú, de tartalmilag egyértelmű visszautasítása és a szövetséges hatalmak ugyancsak elutasító válasza a központi hatalmak 1916 decemberi békeajánlatára. Másfelől Károly császár és király kezdődő titkos érintkezése az ellenséges táborral, amelynek tapintható eredményei ugyan nem voltak (később is csupán kínos következményei lettek), a szándék és törekvés azonban mégis árasztott s meghatározott bizonyos hangulatot, amely erősen különbözött az előbbi időszak bürokratikus-monarchista merevségétől. A dualizmus szemléletének államfenntartó kizárólagossága nemcsak a dolgozó osztályok körében és a nemzetiségi mozgalmakban volt egyre inkább megszűnőben, de az államvezetés legfelsőbb osztrák köreiben is. Egyedül a Tisza vezette magyar uralkodó csoport képviselte még — érdekeinek megfelelően — a dualizmus államcszméjének rendíthetetlenségét. A Habsburg-hatalom így — nem utolsó sorban a háborús válság hatása alatt — egyre gyorsabb ütemben emésztette fel utolsó birodalomszervezési formájának eszmei és gyakorlati alapját, a dualizmus elvét, amivel belső válsága tovább mélyült. Egészen természetes, hogy ez külpolitikai viszonylataira is kihatott, sőt a német birodalomhoz való viszonyában is tükröződött, ami mind a minisztertanácsi üléseken, mind pedig a közvetlen tárgyalásokon lemérhető volt.

*

Ebből az átalakulóban levő hangulattól az 1917. évi január 12-én megtartott koronatanácson már érezhetőek voltak az első, bár még igen enyhe fuvallatok. A tanácskozáson, amelynek két napirendi pontja volt: a lengyel kérdés és a békekérdéssel kapcsolatos háborús célok problémája, különösen az első probléma körül vált a szövetségi viszony néhány mozzanata szokatlanul idegenszerűvé. Ezen új hang egyik megnyilatkozása éppen Czernin külügyminiszter felszólalásából volt kiérezhető, aki kifejtette, hogy a lengyel kérdésben a Monarchiának minden eshetőségre — szükség esetén tehát az Entetne-tal, ill. az oroszokkal való tárgyalások esetére is — fenn kell tartania szabad kezét. Ehhez pedig „mindenekelőtt az szükséges, hogy a német túlsúly túlzott mértékű kialakulását már most megakadályozzák”.⁴⁷ Ezért utasította vissza a külügyminiszter azt a német javaslatot is, hogy a Monarchia ürítse ki az általa megszállt lengyel területeket, hogy egy száz herceg uralma alatt is bevezessék a német közigazgatást. Ez Ausztria és Galícia viszonyára katasztrófáisan hatott volna. Amidőn a németek elejtették e javaslatukat, a két hatalom meg egyezett abban, hogy a lengyel kérdést a háború végéig nyitva hagyják, s

⁴⁷ Protokoll des zu Baden am 12. Jänner 1917 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten unter dem Allerhöchsten Vorsitze S. M. des Kaisers und Königs. G. M. K. P. Z. 530. OL.

kifejezték azon kívánságukat, hogy igyekezni fognak ebben a kérdésben Ausztria-Magyarország és Németország között nagyobb összhangot elérni. Jelentős mozzanata volt ezen értekezletnek az is, hogy a cs. és k. lengyel főkományszágnak Tisza felfogása szerint is zálog és cseretárgy szerepét kell játszania a Monarchia számára, amelyet nem Németországnak, hanem a felállítandó lengyel államnak kell majd átadni a háború után. Tisza további szavai-
ból kiviláglott, s ezt Czernin azonnal nyugtázta, hogy a lengyel kérdést első-
sorban osztrák érdekeltségnek tekinti, mint ahogy Szerbiáét főképpen magyar-
nak, s ezért a megfelelő viszonyosság alapján akkor is támogatja az osztrák
érdekű megoldást, ha annak árnyoldalai nyilvánvalóak. A lengyel kérdés így
vált ezen minisztertanácsi értekezleten a német—osztrák alku problémájává,
s közvetett formában az osztrák—magyar viszony jellegzetes megnyilatko-
zásává is. E sajátos „kiegyezés” szükségességét az értekezlet második napi-
rendi pontjának nehézségei érdekesen igazolták.

Az 1917. január 12-i közös koronatanácsi értekezletnek a fent vázolton
kívül több figyelemre méltó mozzanata volt. Ezek közé tartozott, hogy Károly
császár és király első ízben foglalta össze a Monarchia maximális és minimális
háborús céljait. Az előbbi csoportba tartozik a kongresszusi Lengyelország,
Montenegro és a Mačva átcsatolása a Monarchiához, továbbá az erdélyi határ
bizonyos kiigazítása, s végül a szerb Karagyorgyevics uralkodó-ház kicserélése
más dinasztiára. A minimális háborús-cél program a Monarchia teljes integri-
tásának követelését tartalmazza, továbbá a Lovčen megszerzését s a szerb
dinasztia leváltását. Igen sokat sejtető volt azonban Czernin külügyminisz-
ter hozzászólásának bevezetése is, amelyben kiemelte, hogy „a Monarchia
sokat elért, ha a háborút területi integritásának megőrzésével zárhatja le.
Bármilyen plusz ebben az irányban persze igen örvendetes járulék, amelyre
vonatkozólag azonban nem lehet jóslásokba bocsátkozni. Az ellenség teljes
térdrekenyszerítése a valószínűtlenségek birodalmába tartozik, s ezért kompro-
misszumos békével kell számolni.” A továbbiakban a külügyminiszter kételyét
fejezte ki a tekintetben, hogy az Entente hozzájárulna a kicsiny balkáni
államok teljes megsemmisítéséhez, legfeljebb Románia bizonyos megconskí-
tását nézné el. A béke mielőbbi elérésére mindenesetre helyesnek tartaná, ha
különösen Angliával megpróbálnák elhitetni, hogy nincsenek sem győzők, sem
legyőzöttek, ami ugyan kizárja a háborús jóvátételt, ez azonban amúgy is
csak a nyilvánvalóan legyőzött ellenségen volna behajtható.

Czernin külügyminiszter igen illúziómentes megnyilatkozása után Tisza
miniszterelnök abban foglalja össze a Monarchia balkáni politikájának vezérlő
elvét, hogy Szerbiát a lehető legnagyobb mértékben le kell gyengíteni, Bul-
gáriát viszont ugyanilyen mértékben meg kell erősíteni, s a Monarchiával való
szárazföldi érintkezését feltétlenül meg kell tartani, Oroszország aldunai elő-
nyomulását pedig meg kell akadályozni. A legyengített s területileg meg-
kisebbitett Szerbiának persze bizonyos gazdasági könnyítéseket kell nyújtani,
de legalább is fel kell venni a Monarchia vámközösségébe.

A tulajdonképpeni vita akkor kezdődött, amikor Clam-Martinic osztrák
miniszterelnök kezdeményezésére ismét fellángolt a vita a délszláv kérdés
Monarchián belüli, ill. kívüli megoldási módjáról, amelyben Tiszával szemben
igen határozott osztrák egységfront zárult össze (Czerninnel és Conraddal),
amely azonban elvi vonatkozásban sok újat nem hozott, azon kívül, hogy
Conrad a problémát Romániára is kiterjesztette, s azt javasolta, hogy ezt a
kérdést a bajor—német kapcsolathoz hasonlóan oldhatná meg a Monarchia.

A koronatanácsi értekezlet legszembetűnőbb jelenségei közé nem is ez, hanem elsősorban a háborús győzelemmel kapcsolatos kiábrándultság és a német szövetségessel szemben fokozódó ingerültség tartozik. E mozzanatok ekkor — a háború csúcspontján — még nem olyan élesek, hogy gyűrűzései a harcoló néptömegeket elérve, azok háborúellenes mozgalmait előmozdíthatták volna. Kétségtelen azonban, hogy ez az — a Monarchia vezető csoportjaiban is — erősödő ellenállás a háború előreláthatóan véstjölő jelenségeivel szemben új vonás volt e körök politikai szemléletében. Döntő jelentőségű — hangsúlyozzuk — még itt sem volt, mert alapvető fordulatot a Monarchia vezető köreinek háborús politikájában az új felismerések nem idéztek elő. A tervezgetés, a kis államok határainak elméleti ide-oda tologatása tovább folyik. S minél feltűnőbbé válik e vezető körök illúzióvesztése a háború várható alakulása iránt, annál veszélyesebbnek tűnik a játék, amelyet a háborús célokkal űztek. S még az sem állítható, hogy ők maguk nem ismerték fel a helyzet fonák-ságát, hiszen maga Conrad vezérkari főnök is céltalannak minősítette a maximális — minimális program felállítását, mielőtt tudnák, mi az, amit a békekötéskor elérhetnek. Igaz, hogy Conradot ekkor még — s ebben emlékeztetett a német vezérkariak politikai magatartására — optimista hangulat töltötte el, Czernin azonban — mint láttuk — élesebben ismerte fel a Monarchia lehetőségeinek és jövőjének körvonalait. Felismerései nem könnyítették meg helyzetét a szövetséges hatalmakkal folytatott tárgyalásain az elkövetkező hónapokban.

*

1917 első hónapjai az első világháborúnak a központi hatalmak számára legmegtévesztőbb időszakai közé tartoznak. A korlátlan tengeralattjáró-háború rendkívüli látszateredményei s a cári orosz hatalom összeomlása olyan ábrándokra ringatták a német legfelső hadvezetőséget, amelyek hónapokra elfeledtették vele azt, hogy az előbbi csupán szárazföldi hadviselésének csőd-jét tudta elodáznai, s az Egyesült Államok hadbalépését siettetni, ami viszont Oroszország katonai kiválásának várt és remélt könnyítéseit ellensúlyozta. Kétségtelen, hogy ezek az események alkalmasak voltak a német hadvezetőség illúzióinak felkeltésére, hiszen csupán februárban közel 800 000 tonna hajótérvesztést okoztak a tengeralattjárók az Entente tengerészetének. A háború menetét azonban ilyen eszközökkel aligha lehetett megváltoztatni. Csupán egyetlen eredményt lehetett elérni. A szövetséges Osztrák-Magyar Monarchia harcostársi „hűségét” és kitartását lehetett — bár azt is igen nehezen — kikényszeríteni. Ez volt ui. az egyetlen „győzelem”, amelyet a német vezérkar a háborún túlterjedő, maradandó hatással el tudott érni. Igaz, hogy ennek a győzelemnek az értéke ekkor már igen kétes volt.

Az Osztrák-Magyar Monarchia belpolitikai és katonai helyzete, külpolitikai válsága és egész fennállásának kérdésessé válása 1917 tavaszán azonban sürgősen szükségessé tette a háború befejezését. Két tényező: az 1915. április 26-i londoni szerződés,⁴⁸ amelyben a szövetséges hatalmak Olasz-

⁴⁸ A londoni szerződést Anglia külügyminisztere, Sir E. Grey, valamint Franciaország és Oroszország londoni nagykövetei kötötték meg Olaszország londoni nagyköveteivel. — A szerződés a kölesönös katonai kötelezettségeken kívül, amelyek Olaszországnak az Entente oldalán való hadbalépése pillanatában lépnek érvénybe, bizonyos területi rendelkezéseket tartalmaz. Ezek szerint Olaszország megkapja a Habsburg-Monarchia területéből Trentinot, Dél-Tirolt, Triest, Görz, Gradiska, Istria területeit, Dalmáciát

ország területi igényeinek kielégítésére vállaltak kötelezettséget a Monarchia integritásának rovására, valamint a szárazföldi, főleg a nyugat-európai katonai helyzet megrekedése, arra készítették a Monarchia kormányát, hogy ismét komoly eszmecserét kezdeményezzen német szövetségeseivel a háború befejezésének feltételeiről. E megbeszélésre 1917. március 15-én került sor Bécsben, Bethmann Hollweg birodalmi kancellár és Zimmermann államtitkár részvételével.

Ezen értekezlet egyike volt az első világháború legjelentősebb tárgyalásainak, amelyeken a Monarchia és Németország háborús érdekeinek alapvető ellentétei igen határozottan kifejezésre jutottak. A tárgyalások egyes mozzanatainak sajátosságát még az is aláfesti, hogy ezekben a napokban történtek meg a Sixtus-akció első lépései, az új uralkodónak és udvarának kettős játéka tehát alig vitatható. A március 15-i értekezleten megvitatásra került — és a többségében Czernin külügyminiszter által beterjesztett — anyag megítélésénél ez a szempont semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül. Pontosabban: az 1917. március 15-i német—osztrák-magyar tárgyalások és a Sixtus-akció párhuzamosságában IV. Károly és Czernin irányzatának differenciája is megnyilatkozik. Amíg ui. Károly az Entente-tal keres kapcsolatot, Czernin — mint látni fogjuk — a németeket igyekszik — meddő módon — meggyőzni a Monarchia harc képtelenségéről. E két akció összeférhetősége ugyan kétséges, de a Monarchia külpolitikájának kettősége folytán elkerülhetetlen.

E szempont érvényesítése már a Czernin által felvetett első téma elemzésénél is érdekes megfigyelésekre ad alkalmat. E kérdés pedig a Monarchia gazdasági helyzetének, ill. csődjének eléggé pesszimista vázolása volt. Czernin már bevezető szavaiban kijelentette azt, hogy a Monarchia — borulátás, vagy szépítés nélkül — erejének végéhez érkezett. A birodalom élelmezési helyzete rendkívül kritikus, a cseh Érc-hegységben és Dalmáciában éhségtífusz ütötte fel a fejét, szarvasmarha- és trágyahiány, a tavaszi munkák elmaradása jellemzi a helyzetet. Eleinte a Romániából várható segítségben reménykedtek, miután azonban az ottani termés is 30—40%-a volt a normálisnak, ezért e remény hiúnak bizonyult. Nem jobb a helyzet nyersanyagok tekintetében sem. Az emberanyag (Menschenmaterial) dolgában a Monarchia szintén utolsó tartalékaihoz kénytelen nyúlni. Ilyen körülmények között le kell vonni a szükséges következtetéseket azon tényből — hangsúlyozza Czernin ismét —, hogy a Monarchia ereje végéhez érkezett. Ha pedig abból az álláspontból indulnak ki, hogy a Monarchia képtelen a dolgot tovább csinálni,⁴⁹ akkor minden szálát meg kell ragadni, amely elfogadható békéhez vezethet. Erre éppen az adott pillanatban van lehetőség, mert a franciák éppen béketalogatózásokat kezdeményeztek, amelyeket, ha komolyaknak bizonyulnak, nem kellene elutasítani. Ezért javasolja, hogy küldjék Gr. Mensdorffot megfelelő látszatküldetés ürügyével Svájcba, hogy a franciák bizalmi emberével érintkezésbe lépjen. A fel-

stb., kap ezután Albánia s a Balkán nyugati területeiből is. A szerződés elhatárolja Anglia és Franciaország érdektérületeit Olaszországtól ázsiai Törökországban, az afrikai gyarmati területeken, megállapítja Olaszország igényét háborús kártérítésre. Ezen kívül még számos lényeges rendelkezést tartalmaz Olaszország további hatalmi helyzetének megszilárdítására. A londoni szerződés Ausztriára vonatkozó területi rendelkezései azonban ugyanakkor igen súlyos ellentétek forrásaivá váltak a szerb-horvát, illetőleg a későbbi délszláv államalakítási törekvésekkel. Ezen ellentétek az érintett hatalmak későbbi viszonyára is kihatottak. (Az 1915. április 26-i londoni szerződés szövege megtalálható többek között: 1. Ursachen und Folgen I. köt. 187. sz. 349. l.; 2. Foreign Relations 1915.)

⁴⁹ Az eredetiben: „... die Monarchie nicht mehr weiter könne...”

adat tehát az, hogy kidolgozzák a számára szükséges utasításokat. Ehhez pedig kívánatos volna, hogy a német birodalmi kancellár megállapítsa azt a minimális és maximális programot, amely e tárgyalások vezérfonalául szolgálhat.⁵⁰

A továbbiak teljesebb megvilágítása kedvéért itt kell megjegyeznünk azt, hogy a Monarchia súlyos helyzetének erőteljes hangsúlyozása és ismétlése a német kormánnyal folytatott tárgyalások visszatérő szólama lett. E szólam komolyságát erősen csökkentette, hogy Németországban sok tekintetben a Monarchiáénál is rosszabb volt a helyzet. Hohenlohe, a Monarchia berlini nagykövete, egyik jelentésében meg is jegyzi, hogy a Monarchia panaszai egyre kevésbé találhatnak hitelt a német vezetőkörökben, sőt az a veszély is fennáll, hogy a békekötés siettetéséért s az esetleg rosszabb békefeltételek bekövetkezéséért esetleg szintén majd a Monarchiának kell bizonyos felelősséget vállalnia, ami fölösleges volna.⁵¹ Ebből is nyilvánvalónak látszik, hogy a Czerninék által festett sötét gazdasági helyzetképnek bizonyos értelemben az előzetes felmentvény szerepét is kellett játszania a Monarchia minden későbbi béke-lépése számára.

A németek, ill. Bethmann Hollweg kancellár, majd pedig v. Stumm államtitkár részéről Czernin expozéjának fogadtatása tartózkodó volt, amire jellemző, hogy a Monarchia gazdasági helyzetének problémáira egyik sem találta szükségesnek visszatérni. Ehelyett a kancellár azonnal kijelentette, hogy Elzász-Lotharingia átadásáról — ami a franciák részéről még mindig a Németországhoz való viszony feltétele — szó sem lehet. Németországnak viszont vissza kell kapnia gyarmati birtokait, s amíg ez megtörténik, zálognak tekinti — elsősorban Angliával szemben — Franciaország és Belgium megszállt területeit. Ilyen körülmények között tehát az osztrák-magyar kormány bizalmi emberének teljesen tartózkodóan kell viselkednie, mert az oroszországi zavarok és a tengeralattjáró-háború sikerei oly mértékben gyengítetik az Entente-ot, hogy esetleg ők maguk tesznek javaslatot a központi hatalmaknak. Utóbbiak tehát Franciaországgal szemben sem köthetik meg előre a kezüket. Ami végül is Németország minimális hadicélját illeti, úgy megemlíthető, hogy Elzász és Lotharingia egyes részeinek kicserélése a Longwy—briey-i értelelőhelyre — lehetséges. Ezzel szemben Longwy—Briey megszerzése a csereterület átadása nélkül a maximális hadicélok közé tartozik. A kancellár szavaihoz csatlakozó v. Stumm államtitkár a franciákkal való — igen elővigyázatos — érintkezés felvétele mellett nyilatkozva kijelentette, hogy a német katonaság az adott helyzetben oly optimistán ítéli meg Anglia hamaros térdre-kényszerítésének kilátásait, hogy mérsékelt békefeltételek keresztülvitelére aligha lehet számítani.

Ha e szigorúan meghatározott eljárási szabályzattal szembeállítjuk Habsburg Károlynak a 8 nappal később, március 24-én írott említett levelét Sixtushoz, amelyben Elzász-Lotharingia visszacsatolását Franciaországhoz s Belgium helyreállítását minden feltétel nélkül jogosnak ismeri el, és keresztülviteléhez közreműködését is kilátásba helyezi, akkor az osztrák-magyar kormány március 16-i tárgyalásainak szövetségi „őszinteségé”-re a németekkel szemben — enyhén szólva — árnyék borul.

⁵⁰ Aufzeichnung über eine am 16. März 1917 unter dem Vorsitze S. E. des K. u. K. Ministers des Aeussern O. Gr. Czernin stattgehabte Besprechung. — OL. Filmtár W. 405. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/3—18. Karton rot 504.

⁵¹ OL. Filmtár W. 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524. Berlin, den 31. März 1917. No. 48/P—B.

Ezen árnyék pedig a keleti békefeltételek — ugyanezen tárgyalások során lefolytatott — megbeszélésén sem tűnt el.

Németország keleti hadicéljainak vázolását a német kancellár annak az alapelvnek a leszögezésével kezdte, hogy míg a Nyugaton terület-cseréről beszélnek, addig a Keleten mindaddig, amíg Oroszországot meg nem verték, „csupán az eltulajdonítás mértékéről, tehát arról lehet szó, hogy mi az, amit megtartunk, legrosszabb esetben tehát a status quo-hoz való visszatérésről”. A lengyel királyság helyreállításának, annak, hogy határait Oroszország felé kitolják, jelentős előnyei volnának a Központi Hatalmak számára. Németország lengyel területre nem tart igényt, csupán Kurlandban és Litvániában van szó német terjeszkedésről, s ebbe Grodno és Vilna is beleszék, ami azonban a békekötés katonai helyzetétől is függ. Ha a Kongresszusi Lengyelországot vissza kellene adni Oroszországnak, akkor Németország számára csak sziléziai és kelet-poroszországi határkiigazítások lehetségesek.

Czernin válaszfejtegetéseit azzal vezette be, hogy a Monarchia lényegesen rosszabb helyzetben van, mint Németország, amely mindenütt ellenséges területen áll, s ezért az első követelése területi integritásának fenntartása. Galícia és Bukovina ellenség által megszállt területeinek visszaszerzése éppen ezért sokkal fontosabb a számára, mint a Lengyel Királyság megteremtése, nem is beszélve a Lublini Kormányzóság visszaadásáról. S itt kezdődött Czernin fejtegetésének leglényegesebb része, amely a következő időszakban e tárgyaláson túlmenően is meghatározta a Német Birodalom és a Monarchia viszonyát:

„Németországnak nem szabad elfelejtenie azokat a végtelen áldozatokat, amelyeket a Monarchia ebben a háborúban hozott, s azt, hogy az osztrák és a magyar lakosság nagy része saját érdekei ellen harcol — legyenek ezek az érdekek ténylegesek, vagy képletesek. Éppen ezért lehetetlenség volna, ha ez a háború úgy fejeződne be, hogy Bulgária, a leggyengébb harcostárs, jelentős, Németország pedig remélhetőleg szintén lényeges területi nyereségre tesz majd szert, míg a száz sebből vérző Monarchia üres kézzel, ha nem megfogyatkozva kerül majd ki a népek küzdelméből.” Minthogy e felelősséget egyetlen uralkodó és kormány sem vállalhatja, ezért bizonyos összhangba kell hozni a Négyes Szövetség egyes tagjai által a háború végén remélhető területi és gazdasági előnyöket. Ilyen összhangot — Czernin szerint — a Román Királyság felosztásával lehetne olymódon elérni, hogy a Monarchia kapná Havaselvét és Moldva Kárpátok és Szereth folyó közötti részét, Bulgáriának jutna a Dobrudzsa 1912-ben átengedett területe. A Dobrudzsa többi részéből nemzetközi ellenőrzés alatti államot lehetne alakítani, a Moldva Szereth-től keletre eső területeit pedig Oroszországnak lehetne felajánlani, hogy hajlamosabb legyen a békére.

Bethmann Hollweg kancellár és Stumm államtitkár álláspontja, Czernin javaslatára, nem volt mentes éles fogalmazásoktól. Ilyennek tekinthető az a megjegyzésük is, hogy mivel ők maguk nem remélnék nagyobb területnyereséget, a Német Birodalomban igen rossz benyomást keltene, ha Ausztria-Magyarország olyan gazdag területeket tudna szerezni, amelyeneket a cs. és k. külügyminiszter programja tartalmaz. „A háborús eredmények ilyen aránytalanságát a német népek nem lehetne megmagyarázni.” Éppen ezért eltekintve attól, hogy helyesebb volna, ha Oroszországnak is csak Moldva északi részét juttatnánk, Ausztria-Magyarországnak is meg kellene elégednie Havaselve nyugati részével, míg a többi részeket meg kellene hagyni a Román Királyságnak, ahol a Német Birodalom kizárólag gazdasági előnyökre törekszik.

Ezen érvek lényegi részét Mérey nagykövet próbálta megcáfolni, kijelentvén, hogy a Monarchia előnyomulását az Alduna felé hasznosnak tartja, mert az itteni lakosság szerinte könnyebben asszimilálható, mint pl. a szerbek. Ugyanakkor veszélyesnek látja az oroszok előnyomulását Konstantinápoly irányában a Monarchiában élő szlávok szempontjából. Ha azonban mégis sor kerülne a Monarchia részéről román területek annexiójára, akkor az irredenta üzelmek elkerülése céljából hasznosabbnak tartaná nagyobb területek elcsatolását. Ami pedig azt a rossz benyomást illeti, amelyet a Monarchia annexiói kelthetnek Németországban, utal Bulgáriára, amelynek — teljesítményével arányban nem álló — szerzeményei ott bizonyára szintén megütközést keltenének.

Czernin külügyminiszter a vita eredményét két — a Monarchia szempontjából igen jelentős — pontban foglalta össze, amelyhez Bethmann Hollweg kancellár legalább is elvi beleegyezését adta. 1. Amíg nem bizonyos, hogy a Monarchia nem kapta vissza ellenséges megszállás alatt levő területeit, addig a Központi Hatalmak által megszállt orosz és balkáni területek visszaszolgáltatása sem történhetik meg. 2. *Németország és Ausztria-Magyarország új szerzeményei területi és gazdasági szempontból bizonyos méltányos arányba hozandók.* Ha a békét oly módon kötnék meg, hogy Németországnak a status quoval kellene megelégednie, akkor a Monarchia is megelégszik a teljes integritással. Ha azonban Németország mégis újabb területeket kebelezne be, akkor a Monarchia is kénytelen lesz Havaselve hozzácsatolásához ragaszkodni.

E megállapodás tartalmi értéke azonban — mint kiderült — már az elkövetkező hetekben is lényegesen alászállott. A tanácskozás záró részében felmerült két kérdésben: Törökország elszakadásának megakadályozásában és az amerikai leszerelési javaslat ügyében, nem volt vita a német és az osztrák-magyar államférfiak között. Törökországot csábító ígéretekkel kívánták magukhoz láncolni. A második kérdésben viszont azt határozták, hogy nem fognak durván elutasító álláspontot elfoglalni.

Az 1917. március 16-iki tárgyalások, a német és az osztrák-magyar kormány képviselői között, három igen jellemző, szövetségesek között némileg szokatlan problémát vetettek fel. Ezek közül kettő a Monarchia képviselője részéről hangzott el. Az egyik volt Czernin azon kijelentése, hogy az osztrák és a magyar nép nagy része a világháborúban az érdekei ellen harcol. E miniszteri megállapítás radikalizmusában valóban nem sok kívánnivalót hagy, legfeljebb azt, hogy e sokatjelentő tényből semmiféle következtetés levonására nem került sor: a Monarchia részéről éppen a németekhez való kötöttség miatt nem volt erre lehetőség. Czernin másik meglepő megnyilatkozása a győzelem eredményeinek arányosításával kapcsolatos javaslata volt. Nehezen tagadható, hogy e mögött elsősorban a Monarchia viszonylagos gyengesége keresendő a németekkel szemben, mert természetes körülmények, azaz egyenlő katonai erőt képviselő harcostársak között a harctéri eredmények önmaguk is biztosítékai a győzelem után rendelkezésre álló területi és anyagi előnyök arányos elosztásának. Kétségtelen, hogy diplomáciai tárgyalások módosíthatták volna némiképpen ezeket az arányokat, de semmiesetre sem helyettesíthették a katonai győzelmeket. Ez volt az oka annak, hogy Czernin javaslata alapján véve illuzórikus volt, s a németek részéről rövidesen — igen kínos — kiigazításra adott okot.

A harmadik, a németek részéről megnyilatkozó gesztus a Monarchia Havaselvére vonatkozó igényének visszautasítása. Az indoklásról még azt

sem lehet mondani, hogy tapintatos lett volna. Az összkép, amely a Kettős Szövetség belső viszonyairól a márciusi tárgyalások nyomán kibontakozott, nem volt különösen harmonikus. A belső erők azonban, amelyek a tárgyaló feleket mozgatták, szintén nem voltak azok. Ez derül ki abból az összefoglaló feljegyzésből is, amelyet maga Czernin szerkesztett a Német Birodalom és a Monarchia viszonyáról 1917. március 20-án.⁵²

A feljegyzés első részének — igen őszintének látszó — gondolatmenete abból indul ki, hogy a Monarchia az orosz és az olasz fronton védekezésre kényszerül, s mivel a Nyugaton is 100 új hadosztály jelent meg, arra sem lehet számítani, hogy a németek nyújtanak katonai segítséget Olaszországban. Valószínű, hogy a Monarchiát itt veszteségek érik, amelyeket máshol kell pótolnia — ha valóban el akarják kerülni annak az állapotnak a bekövetkezését, hogy a háborúból egyedül a Monarchia kerüljön ki megfogyatkozva, míg Németország és Bulgária — az ismeretes gondolatmenet szerint — jelentős területnyereségeket kebelez be. E kárpótlásra elsősorban a Keleten, Lengyelországban lehetne számítani, amelynek jövője négy lehetőség szerint alakulhat. Minthogy azonban sem az osztrák-lengyel megoldás, sem az önálló Lengyelország megteremtése nem valószínű, azért marad a másik két eset: Lengyelország német vagy orosz támogatással való feltámasztása, ami a Monarchia számára egyformán hátrányos, különösen ha azt is figyelembe kell venni, hogy Galicián keresztül a lengyel irredenta a Monarchián belül is érezhető lesz. Igaz, hogy a Monarchián belül már így is működik négy irredenta: Trentóban, Erdélyben, Csehországban és a délszláv területeken. Európa más államai azonban szintén nem mentesek ettől a problémától. E kérdés megoldása azonban végső fokon katonai erő kérdése, és a Monarchiában is ez fogja eldönteni, hogy bizonyos területek megmaradnak-e a keretében, vagy sem.⁵³ Galícia valószínűleg a Monarchiában marad, ha csak egy új háború — ami nem valószínű, mert a népek nem fogják vállalni — el nem szakítja. A problémák persze így is megmaradnak.

Ezen a ponton tér a feljegyzés a lényeges problémára: Keleten a Monarchia nem tud boldogulni s ezért minden érdeke a Balkánra utalja, amit Németország is elismert. Ez az a terület, ahol a Monarchia kárpótolhatja magát a hozott áldozatokért. Montenegróban a Lovčent kell megkapnia, Szerbiát pedig be kell vonnia vám- és kereskedelmi közösségébe. „Románia hozzánk kell, hogy tartozzék. Havaselvét és az egész Moldvát a Sereth-ig meg kell kapnunk” —, majd ismétlődik a már ismert és a németek részéről március 16-án visszautasított felosztási terv. Ezután felveti a kérdést: hogy lehet ezen — a Monarchiára nézve a legkedvezőbb — megoldást elérni?

Semmiesetre sem úgy, hogy minden eszközzel megakadályozzák a német-lengyel megoldást. Ellenkezőleg: ha kijelentik, hogy a Monarchia részéről csak akkor kerülhet sor a megszállt lengyel területek kiürítésére, ha Romániát a Monarchiához csatolták. Ezzel megtalálták azt az eszközt, amelyet Berlin-

⁵² Kriegsziele und die polnische Frage 20. März 1917. OL H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524. E feljegyzés azonban más helyeken is olvasható. Így többek között: K. F. Nowak: Der Sturz der Mittelmächte c. könyvében (München. 1921).

⁵³ Roppant jellemző a feljegyzés itt olvasható kijelentése: „Ha Trentot elveszítjük, akkor ez nem az ottani irredenta miatt történik, hanem azért, mert gyengék vagyunk ahhoz, hogy a birodalmi olaszokat kidobjuk onnan; és ha a románokat nem kergettük volna el Erdélyből, úgy valószínűleg Erdélyt is elvesztettük volna, akár volt ott irredenta akár nem” (uo.).

ben is meg tudnak érteni s alkalmas a cél elérésére. „Jószándékúan és önként nem megyünk ki Lengyelországból mindaddig, amíg azt meg nem vásárolták tőlünk” — közli a feljegyzés. Románia milliárdos érték, megszerzésének van értelme, még akkor is, ha Bécsben és Magyarországon vannak ellenzői. Osztrák szempontból ugyan felvethetik azt, hogy a megoldás előnyei csak Magyarországnak lesznek hasznára, míg Ausztriát — az olasz országrészek elvesztésével — csupán a károk fogják terhelni. Ez azonban több szempontból hibás felfogás: Először is azok a milliárdok, amelyek Magyarországon kerülnek forgalomba, Ausztriát is erősítik. Másodszor, az így előállott új helyzet több vonatkozásban módosítaná Ausztria és Magyarország viszonyát, így többek között a quota kérdésében is. De különben is: miért kellene Romániának feltétlenül Magyarországhoz tartoznia, amikor birodalmi tartomány is lehet, amelyet a Monarchia autokratikusan kormányozhat? Magyarország amúgy sem szívesen kebeleznék be Romániát, ezért talán hozzájárul ahhoz, hogy Ausztriának jusson.

Végül pedig: ha Németország Franciaországot és Belgiumot kiadja, s valamit még hozzátesz, akkor itt a béke. „A birodalmi kancellár — írja a feljegyzés szerzője — ezt az áldozatot nekem szigorúan titokban megígérte. Az ehhez szükséges nyomást azonban nem tudom eredményesen kifejteni, ha ugyanakkor kijelentem, hogy ezért keleten (Lengyelországban) minden elképzelhető nehézséget okozunk neki . . . Csak ha mi a Balkánra megyünk, Lengyelországot pedig eladjuk Németországnak, ölthet testet Elzász-Lotharingia részleges átadásának gondolata.”⁵⁴

Kétségtelen, hogy a háborús célok kialakítása sem Németországban, sem a Monarchiában nem ment súlyos belpolitikai harcok nélkül. Németországban éppen ez a folyamat, a „Kriegszielpolitik” idéz elő 1917 nyarán a kancellárt megbukató válságot. Bethmann Hollweg Michaelisnek adta át helyét.

Az Osztrák-Magyar Monarchiában szintén igen komoly küzdelem folyik — legfelső szinten: a koronatanács ülésein. E küzdelem, amely tartalmát tekintve eléggé meddő, kettős irányú. Egyfelől a Német Birodalom kormányával szemben folyik, másfelől pedig arra irányul, hogy mint a dualista Monarchia legfelső szerve, fenntarthassa a birodalmat.

E kettős küzdelem egyik legfontosabb szócsatája az 1917. március 22-i koronatanácsi ülésen zajlott le.⁵⁵ Ezen Czernin határozati javaslatot terjeszt be, amelynek két pontja különösen figyelemre méltó:

1. A külpolitikát úgy kell vezetni, hogy Németország, amennyire ez lehetséges, bizonyos kezességet vállaljon a Monarchia integritásáért.

2. Németország területi növekedése méltányos arányba hozandó Ausztria-Magyarország gyarapodásával. Utóbbinál elsősorban a Balkán (Románia, Montenegro és Szerbia) jön tekintetbe. A második ponttal kapcsolatban a külügyminiszter megjegyzi azt, hogy Szerbiát és Montenegrót csupán azért vették fel a második pontba, hogy a Monarchia politikáját ne csupán egy kártýára, Romániára tegyék fel.

⁵⁴ Ritter idézett munkájában ezt az anyagot külön fejezetben ugyancsak igen részletesen elemzi. Álláspontja azonban túlzott mértékben teszi magáévá az egykori német felfogást. Nem mintha Czernin és a Monarchia álláspontja pozitívnek volna tekintendő. Mindenesetre tükrözte a Habsburg-Birodalom helyzetét és szükségleteit. Ezeket azonban Ritter ma éppúgy nem veszi tekintetbe, mint egykor a német államférfiak.

⁵⁵ Protokoll des zu Wien, am 22. März 1917 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze S. M. des Kaisers und Königs. OL.

A határozati javaslat első pontjában szereplő német kezesség-vállalás felvetése a Monarchia területi integritásáért, nem csupán a Habsburg-Birodalom gyengeségének bevállása volt a kormány részéről, hanem ennél jóval több: e gyengeség tüntető meghirdetése, sőt — alig némi túlzással — zsarolás-szerű kihasználása a szövetségessel szemben. Ebben a vonatkozásban rokonjelenség volt a Monarchia anyagi csődjének demonstratív kihangsúlyozásával. E jelenségre lehet következtetni abból is, hogy Czernin külügyminiszter a német kezességvállalással kapcsolatban még csak meg sem említette a Monarchia katonai erejének, esetleges eredményeinek, vagy pusztán közreműködésének szerepét integritásának biztosításában. A *Habsburg-kormány* ezzel a kísérletével kettős célt kívánt elérni: *egyrészt valóban függetlenné akarta tenni a Monarchia háborús eredményeit: integritását*, vagy esetleges területi növekedését *igen kérdéses katonai teljesítményeitől*. Másrészt pedig katonai erejét akarta — amennyire lehetséges — szövetségese rovására megkímélni. Nem meglepő, ha a március 22-i koronatanácsi határozat első pontjának e nem véletlenszerű hiányossága német részről — nem sokkal azután, hogy tudomást szereztek róla — kiigazításban részesült.

Czernin előterjesztése után Tisza miniszterelnök állásfoglalására került a sor, amelynek kiindulópontját az a tény képezte, hogy helytelen volna a kétségbeesés politikáját folytatni, de ha szükséges, fel kell adni a tarthatatlan olasz területeket. A lengyel kérdéssel kapcsolatban Tisza az itteni pozíciókról való fokozatos visszavonulást tartja a legjobb politikának, s hangsúlyozza, hogy a háború előtti status quon alapuló békével a Monarchia annál is inkább megelégedhetik, mivel ezzel ellenségeinek felosztási tervei megghiúsulnak. Nagyon sajnálja, hogy vannak, akik területi kárptólást igényelnek, s éppen Romániában, ami nemcsak Magyarországnak, de az egész Monarchiának komoly nehézségeket okozna, s veszélyeztetné a Birodalom konszolidálódását. 3—4 millió román beilleszkedése, többségükben ellenséges érzelmekkel — igen súlyos teherpróba lenne, még akkor is, ha e hátrányokkal az az előny állana szemben, hogy a Monarchia nem kerülne ki üres kézzel a háborúból. A semlegesített alduinai állam gondolatával viszont csak az áll szemben, hogy eléggé életképes lesz-e, főleg a feltörekvő Bulgáriával szemben. Bárhogy alakuljanak is azonban a bekebelezendő és a semlegesített Románia határai — hangsúlyozta Tisza a leghatározottabb módon —, minden román terület annectálásának elengedhetetlen feltétele, hogy a bekebelezendő terület azonnal Magyarországnak utaltassék át, amely azt előbb autokratikusan kormányozza, majd fokozatosan bevezeti az alkotmányos életbe. Minden más bekebelezési mód kizártnak tekintendő. Ha ezen álláspontjáért magyar egyoldalúsággal vádolják, akkor csak azt mondhatja, hogy nem tehet arról, ha a Monarchia megnövekedése magyar oldalon történhetik meg, különben is, amíg az osztrák-lengyel megoldás lehetősége fennállott, addig ő emellett is kiállt, holott csak Ausztria számára lett volna előnyös. Éppen ezért tart most igényt Havaselvének Magyarországhoz való csatolására. Az ebből származó előnyökkel Magyarország a terhek arányos részét is vállalná, a quota felemelését, s a hadikiadásokban való részesedés növekedését. Sőt, ha a Havaselve valóban Magyarországhoz kerül, úgy lemond összes, Boszniával és Hercegovinával kapcsolatos jogairól, amelyek így Ausztriához csatolhatók lesznek.

Végezetül Tisza ismét nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „a bekebelezendő terület azonnali átadása Magyarországnak a feltétele a délkeleti irányú annexiók politikához való hozzájárulásnak, s hogy ez az átadás kapcsolatba

hozható azzal, hogy Magyarország lemond minden Boszniára és Hercegovinára vonatkozó jogáról Ausztria javára”.

Gróf Clam Martinic, az osztrák miniszterelnök vitába szállt Tisza álláspontjával. Kijelentette, hogy Ausztria Lengyelországban és Valonában amúgy is kénytelen lesz területekről lemondani, s ilyen körülmények közt elégtelennek tartja azt a kárpótlást, amelyet a háborúból amúgy is érintetlen területtel kilépő Magyarország felkínál a Havasalföldért. A Boszniára és Hercegovinára vonatkozó magyar jogok átruházása Ausztriára, éppen ezért nem egyenértékű ellenszolgáltatás, amihez hozzájárulását adhatná, bár elismeri, hogy Románia Magyarország érdekkörébe tartozik. Ausztria kártalanítására ezért más előnyöket is kell biztosítani: ilyen volna Észak-Szerbia hozzácsatolása, amely kikerekítené bosznia-hercegovinai birtokát. Egyébként javasolja, hogy a magyar kormánnyal való megállapodást halasszák el, mert most amúgy sem tudná elfogadni Tisza formuláját.

Tisza erre kijelentette, hogy ragaszkodik eredeti álláspontjához, ahhoz, hogy azonnal kötelezzék el magukat, mert később még nehezebb lesz a megállapodás.

A vitának végül is az uralkodó igyekezett véget vetni, azzal, hogy az ő feladata gondoskodni a birodalom egyes államai egymással szembeni előnytelen helyzeteknek megszüntetéséről.

Amidőn Tisza az értekezlet befejezésekor is kijelentette, hogy ragaszkodik az esetleg megszerzendő román területek azonnal végrehajtandó átcsatolásához, a Boszniára és Hercegovinára vonatkozó magyar jogok Ausztriára való átruházása mellett — az uralkodó csupán arra volt hajlandó, hogy két miniszterelnökét a kérdés mielőbbi megtárgyalására utasítsa.

Tiszának tehát nem sikerült az általa sürgetett határozatot az 1917. március 22-i koronatanácsoson keresztülvinnie. Nem mintha ennek a határozatnak különös gyakorlati jelentősége lehetett volna. A koronatanácsos ülésnek — nem utolsósorban Tisza hibájából — amúgy is volt bizonyos szervi hibája: hiába hangoztatták ezt megelőzően, hogy a háborús célok a háború katonai eseményeinek függvényei, résztvevői mégis állandóan engednek a medve bőrére való alkudozás félrevezető csábításainak. Tény, hogy az értekezlet után a helyzet semmivel sem tisztázottabb, mint azelőtt. Ez derül ki abból a megjegyzésből, amelyet az uralkodó egyik bizalmasa előtt tett Tisza magatartására „... ilyen miniszterekkel kell nekem kormányoznom, akik egyáltalán nem értik az idők szavát. Nem akartam Tiszát az ellentmondással izgatni. Lépésről lépésre kell előrejutnom.”⁵⁶ E kijelentés egyben az uralkodónak a koronatanácsos mondtott szavaira is fényt vet, amelyek szerint országai érdekeinek pártatlan védelme az ő feladata.

Az osztrák—magyar viszonylatban keletkezett kusza helyzet azonban nem volt az adott időpont egyetlen jellemvonása. A német szövetséggel szemben tanúsított osztrák magatartás semmivel sem volt sem őszintébb, sem nyíltabb. Ezúttal csupán arra utalunk, hogy a koronatanácsos követő-napon érkezett Sixtus Bécsbe, s március 24-én keletkezett — tanúk szerint Czernin tudomásával — az első Sixtus-levél,⁵⁷ amelynek arra vonatkozó ígérete, hogy

⁵⁶ *Arthur Graf Polzer-Hoditz*: Kaiser Karl. Aus der Geheimmappe seines Kabinettschefs. Zürich—Wien, Amalthea Verlag. 1929. 355. l.

⁵⁷ Uo. 329—331. l. Bőségesen foglalkozik e kérdéssel a már említett R. Lorenz munkája is, továbbá *Werkmann*: Deutschland als Verbündeter. Berlin. 1931.

Károly közreműködik Németország befolyásolásában az Entente Elzász-Lotharingiára és Belgiumra vonatkozó követeléseinek teljesítése ügyében — azonnali fellépést igényelt. S ekkor derült ki a Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségi viszonyának tényleges tartalma. A Habsburg-uralkodónak s külügyminiszterének nemcsak ilyen irányban nem volt befolyása a német külpolitikára, főleg pedig a katonai irányvonal alakulására, hanem még szűkebb érdekeinek keresztülvitelét sem tudta következetesen biztosítani. Habsburg Károly trónralépése s az új irányzat felülkerekedése óta a szövetségi viszony fokozatosan egészen sajátos függőségi viszonyná alakul át, illetőleg amennyiben a háború kitörése óta is az volt, úgy ez 1917 március végének eseményei óta a Monarchia vezetői számára is egyre nyilvánvalóbbá vált. A viszony függőségi jellege a Monarchia hivatalosan kifejezett kívánságainak sorozatosan ért visszautasításában⁵⁸ jelentkezett. A kapcsolat másik sajátossága abban állott, hogy Németországnak is létfontosságú érdeke fűződött ahhoz, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a háborúban maradjon, mert különbke útján való kiválása nemcsak délkeleti frontjának, de egész háborús gépezetének megbénulását vonta volna maga után.⁵⁹ Így különös túlzás nélkül állítható, hogy a két hatalom szövetségének jellege érdemben 1916 decembere, gyakorlatilag 1917 márciusa óta teljesen megváltozott, mert a Monarchia küzdőtársból nehezen vonszolt teherré vált a Német Birodalom számára. E folyamat pedig nem is elsősorban a háborúellenes tömegek mozgalmi következtében bontakozott ki, közvetlen előmozdítói éppen az ezen mozgalmaktól rettegő osztrák uralkodó körök voltak, amelyek hatalmukat a háborúnak e szakaszában a Szövetséges Hatalmak oldalán még némi veszteségek árán is nagyobb mértékben látták volna biztosítva, mint a kétes jövőjű Németországné. Elképzeléseik azonban egyre valószínűlenebbé váltak.

1917. március 25-én Czernin utazott Berlinbe, a március 16-i bécsi tárgyalások folytatására, ill. a március 22-i koronatanácsi határozat keresztülvitelének megkísérlésére, de nem utolsósorban a Sixtus-program megvalósításának előkészítésére. E tárgyalás lefolyása — amelyet német részről Bethmann Hollweg kancellár folytatott — meglehetősen ködbevesz. ⁶⁰ Eredménye azonban egy szempontból világos. Abból, hogy a március 22-i osztrák-magyar koronatanácsi határozatának 1. pontját igen jelentős vonatkozásban „kiigazította”; az 1917. március 27-i megbeszélés határozata ugyan kimondja azt, hogy az integritás biztosításán túlmenő bekebelezések esetén „egybehangzó-

⁵⁸ Erre vonatkozólag ld. *Fritz Fischer: Griff nach der Weltmacht.* 441—447. l.

⁵⁹ Graf Ottokar Czernin über die Politik während des Weltkrieges. Rede, gehalten am 11. Dezember 1918 im Niederösterreichischen Gewerbe Verein. Fremdenblatt, 12. Dezember 1918. N° 339.

⁶⁰ A Berlinben lefolytatott konferenciáról Polzer-Hoditz ad bővebb felvilágosítást. Eszerint e fontos értekezleten Bethmann kancelláron és Czerninen kívül német részről Zimmermann államtitkár és von Stumm volt jelen, osztrák részről pedig Hohenlohe nagykövet, lényegében tehát mindenki, aki illetékes volt. Az 1918. febr. 5-i berlini német—osztrák megbeszéléseken (közli: *Volkmann: Die Annexionsfragen des Weltkrieges.* 21. sz. melléklete 217—223. l.), mégis több német államférfi: Gr. Hertling, v. Kühlmann, Helfferich azt állította, hogy nem tudott ezen értekezletről. Felvetődik a kérdés, kellett-e akkor tudniuk róla? Ugyanezt állítja *Ludendorff* is (Urkunden, 374. l.), aki viszont akkor is illetékes volt — legalább is a németeknél bevett szokás szerint. Homályos az is, miért kapta az itt létrejött határozat a „Bécsi Megállapodás”, vagy „Bécsi Okmány” elnevezést az egykorú hivatalos körökben. Az szintén nem világos, hogy Fritz Fischer miért használja ezt a tudományos szempontból eléggé indokolatlan elnevezést (i. m. 447. l.).

lag arra a felfogásra jutottak, hogy a két hatalom területbővülései mindkét oldal teljesítményeivel hozandók összhangba”.⁶¹ E megállapítás mindenesetre illuzórikussá tett minden olyan elképzelést, amely a Német Birodalom és a Monarchia szövetségének pusztá lététől s elsősorban a németekre áthárítandó katonai erőfeszítésektől várta utóbbi integritásának biztosítását, vagy ezen túlmenően az esetleges területi növekedést is, ahogy ezt az eredmények „arányosításának” Károly—Czernin-féle elvé előírta volna. A határozat ezen pontjának megszövegezése meghiúsította azt a reményüket, hogy az általuk elképzelt „automatizmus” egyáltalán érvényesülhet. Ez ui. azt jelentette volna, hogy a német győzelem a Monarchia nagyobb katonai erőfeszítései nélkül is területi gyarapodást hozhatott volna a Habsburg uralkodónak. Ez persze eleve hiú remény volt,⁶² de nyilvánvaló kudarcra még jobban csökkentette a Monarchia és Németország szövetségének értékét Károly új irányzata szempontjából. Ezzel szemben igen gyenge vigaszt jelentett Czerninnek az az egy évvel később hangsúlyozott kiegészítő megállapítása, amely szerint a minimális program többek között azt jelentette, hogy „Ausztria-Magyarország. . . nem köteles német hódító törekvésekért tovább harcolni”.⁶³ Hogy e kitétel mit jelent akkor, amikor a „hódító törekvések” tartalmát lényegében a németek állapítják meg, arra nem térünk ki ezúttal. Itt a szóbanforgó megállapodásra ill. annak bizonyos homályos születési körülményeire vonatkozólag csupán Czernin egyik megjegyzésére kell még utalnunk, amely szerint „a Bethmann Hollweggel való tárgyalások sohasem teremtettek teljes világosságot”.⁶⁴ Nem kell külön kiemelni, hogy a Monarchia külügyminisztere részéről 1918 februárjában nem volt különösen gáláns gesztus e megjegyzés, de tükrözte a hangulatot, amelyet, a márciusi tárgyalások „eredménye” hagyott benne.

Semmi ok nem volt arra, hogy e hangulat az elkövetkező napokban megjavuljon. Czernin március végi berlini megbeszélései — amelyek csupán a Sixtus-akció megvalósításának bevezető aktusát jelentették — azt mutatták, hogy a háborús politikával kapcsolatos lazítási kísérlet német részről ellenállásba ütközik, holott ekkor — Bethmann Hollweg kancellársága idején — még lett volna bizonyos hajlam arra, hogy a későbbi veszélyek előjeleit felismerjék. Maga Bethmann is tanúskodik erről, amidőn Czerninnek azon törekvéséről, hogy megteremtse az ellenséggel való kiegyezéses béke alapját, s meggyőzze ennek szükségességéről a német hatalmi tényezőket is, azt írja, hogy „ha fel is ismertem a Czernin-féle felfogás alapjainak helyességét, kivételének módját azonban — még ha a közben leleplezett eseményeket nem is ismertem —

⁶¹ Bethmann Hollweg és Czernin megállapodása a háborús célok minimális programjára vonatkozólag. 1917. VI. 27. Közli: *Volkmann*: i. m. 13. sz. melléklet. Megtalálható még az okmány *Ludendorff*: *Urkunden*, 373—374. 1. és más helyeken is.

⁶² G. Ritter idézett munkájában szintén foglalkozik a Monarchia külpolitikájának azzal a törekvéssel, hogy „szolidaritási megállapodás” címen olyan kötelezettségek vállalására bírja a német kormányt, amelyek a szövetségi viszonyból nem következnek, s indokolatlan előnyökhöz juttathatott volna a Habsburg-birodalmat. Ritter szerint ez is az „osztrák bizalmatlanság” jele volt, a „német-birodalmi prepotenciával” szemben, s azzal a következménnyel járt volna, hogy a németeket a háború végnélküli elnyújtására kényszerítette volna, csupán azért, hogy szövetségeseik elvesztett területeit visszahódítsák. Németország ehhez nem járulhatott hozzá, csupán a katonai teljesítmények alapján végbemenő elosztásához. Az egész vita azonban — G. Ritter véleménye szerint is — teljesen elméleti jellegű, a valóságtól idegen volt (254—255. l.).

⁶³ *Deutsch-öster. Verhandlungen vom. 5. Februar 1918. Volkmann*: i. m. 21. mell. 217. l.

⁶⁴ Uo. 219. l.

kizárólag politikai célszerűség szempontjából sem tartottam szerencsésnek 1917 tavaszán. Hogy Elzász-Lotharingia központi kérdése volt minden olyan békének, amelyet nem mi diktálunk, az világos volt . . . Országá végső veszélyében egy osztrák államférfi tehát indítatva érezhette magát, hogy az elzász-lotharingiai kérdést éppoly kevéssé tekintse érinthetetlennek, mint mi a Trento kérdését. Éppen ezért nem voltam meglepve, hogy Czernin gróf beszélgetésekben ismételten felvetette nekem a gondolatot, hogy Elzász-Lotharingia francia határkerületére vonatkozó megközelíthetőséggel növeljem a megegyezések béke kilátásait.”⁶⁵ Arra a kérdésre, hogy mennyiben nem tartotta Bethmann szerencsésnek Czernin kérdésfelvetését, s mi lett volna ennek szerencsésebb formája — a volt kancellár nem adott felvilágosítást. Az kétségtelen, hogy 1917 tavaszán, az ellene irányuló jobboldali és katonai részről egyre inkább fokozódó támadások idején, már aligha volt lehetősége, hogy e tekintetben engedékenységet tanúsítson.

Ez volt — többek között — az oka annak, hogy az 1917. április 3-i homburgi császártalálkozó sem zajlott le nagyobb eredménnyel, mint Czernin március-végi berlini látogatása. Habsburg Károly gyorsított ütemben akarta valóra váltani — nemcsak a Birodalom érdekei által megszabott, de a Sixtus-levélben is rögzített — ígéretét arra vonatkozólag, hogy közbelép a szövetségeseinél a megegyezések béke alapfeltételének, az elzászi kérdés és Belgium helyreállításának rendezésére. Kideríthetetlen, hogy elképzeléseinek megvalósíthatóságával kapcsolatban tényekre támaszkodott-e, vagy pusztán illúziókra. Erre vonatkozólag csak egy — bár igen érdekes — közlés áll rendelkezésünkre: Egy még 1916 decemberéből származó szófiai jelentés az ottani osztrák-magyar nagykövettől, a német katonai megbízottal folytatott beszélgetéséről. Ebben v. Massou alezredes elmondotta: Franciaország nyilván hajlandó lenne a békére, ha Németország lemondana Lotharingia egy részéről, amiért cserébe gazdag kárpótlást kaphatna (esetleg gyarmatokat is). A német katonai megbízott azon személyes véleményét is közölte, hogy néhány lotharingiai fészek átadása, amelynek lakói úgyszólván átmentek volna az ellenséghez a háború elején, végeredményben nem tekinthető lehetetlenségnek.⁶⁶

A nagy pompával megrendezett homburgi császártalálkozó „Zita királynő bemutatására”, amelyre az uralkodópárt Czernin külügyminiszter és Árz, az új vezérkari főnök — Conrad utóda — is elkísérte, teljes sikertelenséggel végződött. Czernin szokás szerint ismét felvázolta a Monarchia súlyos helyzetét. Árz pedig a szláv seregek növekvő megbízhatatlanságáról szólt. Német részről meglehetősen ellenszenvvel hallgatták e beszámolókat, Ludendorff pedig egy megbeszélésen a Monarchia népeinek erélyesebb összefogását javasolta Czerninnek.⁶⁷ Az a javaslat pedig, amely a Habsburg-uralkodó látogatásának valódi célja volt, hogy a Lotharingiáról való lemondás esetén a Galíciával kiegészített osztrák-lengyel területeket átadják a német kormánynak — utóbbi számára még tárgyalási alapként sem jöhetett számításba⁶⁸; a kérdés első részét, ti. a francia területek visszaadását Károly meg sem említette Vil-

⁶⁵ *Th. v. Bethmann Hollweg: Betrachtungen zum Weltkrieg. 2. Teil — Während des Krieges.* 201–202. 1. Berlin. 1921.

⁶⁶ *Tel. B. Mittag.* Sofia, 11. Dez. 1916. No 931. OL Filmtár W 406. H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII./13. Karton rot.

⁶⁷ *Fester: Die Politik Kaiser Karls.* 84. 1.

⁶⁸ *Bethmann Hollweg: i. m.* 202. 1.

mosnak.⁶⁹ Csupán István főherceg lengyel trónjelöltsége nem ütközött nagyobb ellenállásba német részről. Ugyanakkor az is tény, hogy Károly enyhíteni igyekezett a külügyminisztere által festett helyzetképet.⁷⁰ Csak ilyen módon sikerült biztosítania, hogy „a tárgyalások tervszerűen folytak le, anélkül, hogy a Bourbon herceg árnyéka alkalmatlan időben felmerült volna”.⁷¹ Ez az „árnyék” azonban a német kormány számára állandóan ott lebegett a cs. és k. küldöttség fölött, s igen jelentős mértékben befolyásolta cselekedeteit. Ha a Monarchia uralkodóját s az udvari szerelvény utasait „láthatóan lehangolta” az elszenvedett kudarc,⁷² akkor ez főként arra vezethető vissza, hogy nem ismerték eléggé a német háborús politika igazi mozgató erőit, s nem számoltak eléggé azoknak a számukra különösen veszélyes irányzatoknak a tényleges befolyásával, amelyek ekkor már a hivatalos német kormány állásfoglalásainál is erősebbek voltak. A Monarchia külpolitikája azonban képtelen volt zsákutcába vezető irányzatát módosítani, holott Hohenlohe herceg berlini nagyköveti jelentései igen reális képet adtak a német belpolitikai irányzatok erőviszonyainak alakulásáról. E jelenségek jelentőségét Czernin külügyminiszter sem tudta felmérni, amint ezt április 12-i emlékirata bizonyítja. Ezen okmány azonban azt is megmutatta, hogy a Monarchia számára ez sem kiút. Már pedig, ha a német kormányt nem lehet meggyőzni a háború megegyezés útján való befejezésének szükségességéről, s a háborúból kiugrani szintén nem lehet, akkor nem sok kilátás marad a Monarchia integritásának megmentésére a háború után.

Czernin emlékirata,⁷³ amely a március-végi és április eleji tárgyalások eredménytelenségének benyomása alatt született, újabb erőfeszítést jelent a német kormány „megdolgozásának” meddő kísérletében. A Monarchia csődjének s e veszély ismert adatainak felsorolása után újabb érveket is felsorakoztat a megegyezéses béke elfogadásának sürgetése mellett. S itt ismét hangsúlyozandó, hogy a béke megteremtésének vágya sem a Habsburg uralkodónál, sem külügyminiszterénél nem öncélú békevágyból, vagy éppen haladó és demokratikus érzületből fakadt, hanem kizárólag abból a felismerésből, hogy ez a Monarchia megmentésének egyetlen lehetséges módja.

Czernin helyzetábrázolásának újabb mozzanatai közé tartozik elsősorban az orosz forradalom nyomán fokozódó félelem a tömegek felkelésétől, amely egészen megindító leírásokra készíti a szerzőt, aki e jelentését tulajdonképpen a német katonai és kormánytényezők meggyőzésére, sőt megijesztésére szánja. „A mi szlávjainkra — írja Czernin áprilisi jelentésében — az orosz forradalom erősebben hat, mint a birodalmi németekre, s a háború folytatásának felelőssége sokkal súlyosabban nehezedik arra az uralkodóra, akinek országát csak a dinasztia köteleke egyesíti, mint arra, akinek a népe maga küzd a nemzeti önállóságért. Felsőged tudja, hogy a nyomás, amely a lakosságra nehezedik, szinte elviselhetetlen fokot ért el . . . s hogy a húr annyira megfeszül, hogy megpattanása naponta várható. De ha egyszer komolyabb nyugtalanságok lépnek fel nálunk vagy Németországban, akkor lehetetlenné válik, hogy e tény a külföld előtt eltitkoljuk, s e pillanatban eredménytelenné válik minden további fáradozás a béke elérésére . . . Ha a központi hatalmak ural-

⁶⁹ *Fester*: i. m. 85. l.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ *R. Lorenz*: i. m.

⁷² *A. Gr. Polzer-Hoditz*: i. m. 343—344. l.

⁷³ Az emlékiratot annak a szövegnek az alapján ismertetjük, amely a szerző már említett munkájában („Im Weltkrieg”) megjelent. I. m. 198. l.

codói a legközelebbi hónapokban nem képesek békét kötni, akkor a népek a fejük felett fogják ezt megtenni. . .

. . .Az amerikai hadüzenet szintén lényegesen kiélezte a helyzetet. Még ha hónapokig is tarthat, míg jelentős erők juthatnak a hadszíntérre, a kilátás, hogy az Entente új erőkhöz juthat, erkölcsileg és anyagilag a Központi Hatalmak hátrányára változtatja a helyzetet, s így az Idő az Entente javára dolgozik. . .

Mindehhez hozzátartozik az is, hogy a tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos nagy német remények is csaláknak bizonyultak. Bár a német tengerészek tettei valóban mesébe illőek, a várt eredmény nem következett be, gondolni sem lehet arra, hogy Anglia, a legnagyobb ellenség, összeomlás előtt állana. Ha pedig a Monarchia eddig fegyvertársi hűségből részt vett ebben az akcióban, úgy most már Németországnak is be kell látnia, hogy e remények nem váltak valóra: mindebből pedig az következik, hogy a német államférfiakkal közölni kell, hogy a Monarchia erejének határaihoz érkezett, s hogy Németország nyár végén túl nem számíthat a segítségre.”

Ez utóbbi megállapítás alkotta Czernin — a német kománynak szánt — emlékiratának központi mondanivalóját. S ha a német katonai körök e mondanivalót a Monarchia vezetőiben végbemenő idegösszeomlási folyamat jelenek tekintik,⁷⁴ akkor ismét felmerül az a kérdés, amely már az április 3-i császártalálkozással kapcsolatban is felvetődött, hogy ti. milyen alapon feltételezték a Monarchia vezető körei azt, hogy birodalmuk csődjére vonatkozó érvekkel — vagy még inkább fenyegetésekkel — sürgős békekötésre készíthetik német szövetségeseiket. Még indokoltabbá válik e kérdés Hohenlohe berlini nagykövet 1917. március 31-i jelentésének ismeretében, aki részletesen fejti ki, hogy Németországnak magának sem érdeke a háború elhúzódása 1917 őszén túl. A Monarchia állandó hivatkozása a Németországban is ismert anyagi nehézségeire olyan veszélyeket támaszt, amelyek éppen a békekötésnél éreztetnék hatásukat. A németek az ilyen alapon kikényszerített és létrejött béke összes kedvezőtlen és hátrányos kihatásáért a Monarchiát tennék felelőssé, ami annál is kellemetlenebb volna, mivel „közismert, hogy a németek igen gyakorlottak abban, hogy előnyüket mások rovására keressék és találják meg”.⁷⁵ Hohenlohe jelentését különösen figyelemreméltóvá az teszi, hogy ha a nagykövet időben közölte azokat a tapasztalatain alapuló észrevételeit, hogy helytelen a Monarchia gazdasági csődjét érvként használni a németekkel szemben, akkor nemcsak Károly hurburgi tanácskozásain, de főleg Czernin április 12-i emlékiratában miért éppen ez szerepelt a legfontosabb ütköztényként? Kétségtelen, hogy Czernin nem vette tekintetbe Hohenlohe jelentésének erre vonatkozó megállapításait. E figyelmetlenség következményei nem is maradtak el. A német vezérkar és a „Kriegszielpolitik” irányzatának képviselői nem elégedtek meg az osztrák memorandum megbélyegzésével, hanem haladéktalanul hozzáfogtak ellenintézkedéseik foganatosításához, amelyek abban összpontosultak, hogy a Bethmann-kormányt császári beavatkozással olyan hadicél-lista összeállítására utasították, amely nemcsak elvileg szögez le igen messzemenő követeléseket, hanem a kormány kezét is igyekeztek az Osztrák-Magyar Monarchiával folytatott tárgyalásaiban minél szorosabban meg-

⁷⁴ *Bethmann Hollweg*: i. m. 202. l.

⁷⁵ OL. ftár. 406 A H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524 Berlin, den 31. März 1917. N° 48/ A—B/p.

kötni. Mindez pedig egyben azt is jelentette, hogy a kancellár — éppen azáltal, hogy elfogadta a vezérkar beavatkozását a békecélok megállapításába — „az általános politikai és gazdasági szempontokat a katonaiak mögé helyezte, s ezzel félreérthetetlenül kinyilvánította, hogy a katonai hatóságoknak a hadicélok kérdésében elsőbbségi joguk van a polgári birodalmi vezetéssel szemben”.⁷⁶ Így történt, hogy amidőn 1917. április 23-án a kreuznachi konferencián a Német Birodalom polgári és katonai vezetése megegyezett a háborús célok újabb listájában, akkor itt már eltűnt a különbség a polgári és katonai álláspont között. Az Osztrák-Magyar Monarchia szempontjából e kreuznachi listának két lényeges pontja volt. Egyrészt az, hogy a Monarchia átengedi Kelet-Galíciát Oroszországnak, a németek által megszállandó Kurlandért és Litvániáért, míg maga Szerbiában, Montenegróban és Albániában jut kárpótláshoz. Ezenkívül Havaselve keleti részét is megkaphatja, de Románia olajterületei német érdekeltségek maradnak. Másrészt azonban Németország hajlandó Elzász-Lotharingia kis határsávjait a franciáknak feláldozni, de csakis azért, „hogy a béke ügye ezen ne bukasson meg”.⁷⁷ Legfőbb jellegzetessége a hadicéllistának a Monarchia szempontjából mégis az volt, hogy pontjain keresztül nyilvánvalóvá lett „a status quo alapján kötendő béke követelésének leküzdése”, illetőleg az, hogy Ausztria-Magyarország akarata ellenére volt kénytelen a háborúban maradni.⁷⁸

Ilyen közvetlen előzmények után került sor Czernin április 12-i memorandumának megválaszolására Bethmann Hollweg kancellár részéről, amelyben eléggé mesterségesen felfokozott optimista hangulatban igyekezett cáfolni az osztrák-magyar külügyminiszter megállapításait.⁷⁹

⁷⁶ *Fritz Fischer*: Griff nach der Weltmacht. 449. l.

⁷⁷ Uo. 451. l. és *Volkmann* i. m. Anlage 14. Aufzeichnung über die Kreuznacher Besprechungen.

⁷⁸ Uo. 452. l.

⁷⁹ A Czernin memoranduma és a német kancellár 1917. máj. 14-i válasza között lezajlott — s vázolt — események benyomásai igen jól tükröződnek abban az optimizmusban, amelyet Bethmann hivatalos állásfoglalásából kiolvashatunk. A Bethmann hivatalos válaszára vonatkozó utalás itt azért indokolt, mert Emlékirataiban ugyanezt a problémakört és időszakot sokkal lehangoltabbnak mutatja be. Az 1917-es tavaszi angol-francia támadás megakadása, valamint a februári orosz forradalom ebben a helyzetben ugyan — látszat szerint — valóban a német katonai helyzet javulását mutatták. A kancellár hivatalos válaszában szereplő megállapítás azonban, hogy ti. „a nyersanyag és a hadianyagtermelés mindkét szövetséges Monarchiában elegendő mennyiségű” — mégis túlzottnak tűnik. A tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos sikerek kiértékelése a hivatalos emlékiratban szinte fenntartás nélkül csak az eredményeket tünteti fel, s az ellenséges államok helyzetének kilátástalanságát ábrázolja. A visszaemlékezésekben viszont lényegesen más kép tárul elénk. Utóbbi szerint a tengeralattjáró-háború nem vezethet belátható időn belül az ellenség katasztrófájához, az ember- és az anyagtartalékok pedig minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt csökkennek. Bethmann hivatalos irata szerint az Entente-hatalmak Amerikából kapott segítsége későn fog érkezni, a nem hivatalos beállítás viszont úgy szól, hogy „az orosz forradalom számunkra kedvező hatásai Amerika ellenünk bekövetkezett hadbalépése után nem voltak olyan nagyok, hogy általunk diktált béke ábrándját kergettük volna”. Czerninnek adott válaszában Bethmann Franciaország óriási megterheléséről s összeomlásának kilátásairól ír. könyvében viszont azt állítja, hogy Franciaország minden megegyezési kísérlete mellett követelni fogja Elzász-Lotharingia egyes részeit, már pedig „az általános helyzet nem jogosított bennünket ebben a kérdésben teljes intranszigienciára”. A hivatalos irat végén, az egy oldallal előbb vázolt helyzettel ellentétben, arról van szó, hogy támadásuk döntő eredményének várakozásában s az új orosz támadás reményében az általános béke csakis a teljes alárendelés eredményeképpen volna elérhető. Éppen ezért nyugalom, határozottság és kifelé mutatott bizakodás az idő parancsa, annál is inkább, mivel „az oroszorzági események eddig kedvezően alakultak a

Az a rendkívüli különbség, amely Bethmann Hollweg hivatalos és nem hivatalos megnyilatkozása között megmutatkozott, aligha magyarázható azzal az időkülönbséggel, amely a Czerninnek adott válasz és a Visszaemlékezés megírása közben eltelt, mert utóbbiban a szerző az események idejében elfoglalt valódi álláspontját rögzíti — nem utolsósorban éppen öngigazolásként. Másfelől viszont az is nyilvánvaló, hogy Bethmann nem hivatalos véleménye és az általa — bár hivatalosan — erősen bírált Czernin-féle álláspont között alig van eltérés.⁸⁰ Mindennek persze nincs gyakorlati jelentősége a Monarchia és a Német Birodalom háború alatti viszonyának alakulása szempontjából, mert a vezérkar és a német belpolitika annexionista csoportosulásai ekkor már nemcsak a hadicélok kérdésében, hanem a külpolitika egész területén, tehát szövetségi viszonylatban is döntő túlsúlyban voltak a törvényes kormánnyal szemben. E körülmény igen nagymértékben befolyásolta a május közepén soron következő hadicéltárgyalásokat is.

Az 1917. május 17—18-i, Kreuznachban lefolytatott tárgyalások a Monarchia és Németország kormányai között a hadicélok kérdésében az eddiektől több szempontból eltérő körülmények között mentek végbe. A különbség a Birodalom belpolitikai életében nemcsak a német annexiók körök imént említett előretörésében állott. Lényeges változást jelentett a Sixtus-akció május első napjaiban bekövetkezett megghiúsulása, amelyet az olaszok Ausztriával szemben támasztott területi követeléseik idéztek elő. Károly 1917. május 9-i második „Sixtus-levele” lényegében a kezdeményezés feladását és befejezését tartalmazza,⁸¹ miután nyilvánvalóvá vált, hogy az angol és a francia kormány az Entente fenntartása érdekében teljes mértékben támogatja az olasz igényeket. Hozzájárult azonban az akció bukásához Károly és Czernin határozatlansága is a különbéke-akció német és Entente viszonylatban egyaránt kockázatos keresztülvitelében. Tény, hogy — a március—áprilisi tárgyalásokkal ellentétben — májusban már abban a reményben sem bizakodhatott a Monarchia diplomáciája a német kormány növekvő intranzigenciájával szemben, amelyet a Sixtus-féle kezdeményezés jelentett. Ezért figyelhető meg a német—osztrák-

számunkra”. Ugyanekkor viszont az őszintébbeknek ható visszaemlékezésekben Bethmann a következőket írja: „A pillanat teljesen alkalmatlan volt arra, hogy a nép hangulatát a Legfelső Hadvezetőség kívánságára, vagy háborús célok megmutatásával izzásba hozzuk. Egy éhező népet, amely azt látja, hogy a tengeralattjáró-háborúval kapcsolatos kicsapongó reményei szertefolynak, nem lehet sem a flandriai partvidékkel, sem a Baltikummal jóllaktni. . . És ami a legfontosabb, a külföldnek megfelelő bizonyítékokat szolgáltatott volna arra, hogy megegyezéssel békére nem is gondolunk. Ezzel magunk semmisítettük volna meg politikánkat, amelyre a valóság kényszerített.” (Bethmann Hollweg iratának hivatalos szövegét ld.: Ursachen und Folgen I. köt. No 201/c: Bericht des Reichskanzlers v. Bethmann Hollweg vom 4. Mai 1917 über das Exposé Graf Czernins. 383—386. l. — A Czernin-leveleiben vázolt helyzetre vonatkozó nem hivatalos véleményét „Betrachtungen” e. id. műben fejtette ki, 206—210. l.

⁸⁰ Itt meg kell említeni azt, hogy Bethmann Hollweg a Czerninnek adott hivatalos válaszon kívül is írt egy feljegyzést II. Vilmos császárnak, amelynek tartalma ugyan azonos a hivatalos válasszal, hangja azonban valamivel objektívebb. Az itt is jellemzően kivilágító mesterséges optimizmus mellett mégis szerepel egy mondat, amely így hangzik: „. . . Bár mindezek alapján jogosan ítéljük a helyzetet kedvezőnek, mégis teljesen egyetértek Gr. Czerninnel azon cél elérése tekintetében, hogy minél előbb létre kell hozni egy becsületes, a Birodalom és Szövetségeseiének érdekeit kielégítő békét.” (Kiemelés tőlem — G. I.) Bericht des Reichskanzlers, Berlin, 9. Mai 1917 O. L. ftár W. 405 H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/3—17. Karton rot, 504.

⁸¹ Zweiter Brief Kaiser Karls an seinen Schwager Prinzen Sixtus von Bourbon-Parma de dato Laxenburg 9. Mai 1917. *Polzer-Hoditz*: i. m. Anhang XII. 603. l.

magyar hatalmi egyensúly — eddig legalább is látszat szerint fenntartott állapotának — folyamatos felborulása.

A kreuznachi megállapodás Czernin-féle tervezetének öt pontja az ismert osztrák tételeket tartalmazta: 1. A területi status quo helyreállítása s a megszállt ellenséges területek kiürítésének függővé tétele az integritás biztosításától. 2. Az integritáson túlmenő ellenséges terület bekebelezésének egymás közötti arányosítása. Ausztria szempontjából Románia, Németország számára a Kelet jön elsősorban számításba. 3. Ausztria-Magyarország és Németország kijelenti, hogy az egykori ellenséges területek politikai és katonai csatlakozása a két hatalom egyikéhez egyenértékű az előbbi pont szerint értelmezett tartós bekebelezésekkel. 4. A két hatalom kötelezettséget vállal arra, hogy a békekötésnél globálisan követelendő kárpótlások összegét a katonai teljesítmények és a megszervezendő területek és javak arányában fogják egymás között elosztani. 5. Fenti megállapodás titkosan kezelendő — további intézkedésig.⁸²

Ez volt a Monarchia kormányának elképzelése a Kreuznachban elérendő megállapodásról, amely még magán viselte a márciusi—áprilisi elgondolásokát a hódítások „arányosításáról”. A valóságban azonban nem ez lett a kreuznachi tárgyalások eredménye, mivel Czernin ekkorra úgylátszik már nem tartott ki oly szilárdan a kompenzációs politika elvei mellett. Ennek oka nyilván az, hogy a német hivatalos álláspont éppen az ellenkezője volt a Czerninének, amennyiben azon az alapon állott, legalább is Helfferich miniszter szavai szerint, hogy „a Központi Hatalmak seregei és népei ekkor még igen jelentős teljesítményekre voltak képesek, s nem szorultak rá arra, hogy minden áron, s hanyatt-homlok békét kössenek. . . 1917 tavaszán tehát még semmi ok nem volt a gróf Czernin-féle pánikhangulatra. A diplomáciának még igen tág tere volt a béke előmozdítására. . . Meggondoltság és okosság a német politika számára parancsoló szükségesség volt, mivel gróf Czernin áprilisi lépése megmutatta, hogy osztrák-magyar szövetségünkben többé nem bízhatunk meg feltétlenül.”⁸³

Ilyen hangulati előzmények és politikai feltételek mellett a következőképpen alakult a kreuznachi megbeszélés a Monarchia és Németország hadicéljairól:

1. Ausztria-Magyarország részéről a Monarchia integritása mellett kicsiny Új-Szerbia megalapítását követelik, kikötő nélkül, továbbá Montenegro és Albánia helyreállítását, olyanformán, hogy mind a három állam katonai, politikai és gazdasági szempontból a Monarchiától függjön. A Monarchia nagy áldozatnak tekintené, ha a tőle függő Új-Szerbia adriai kijáratot rendelkeznék. A Szerbiával kapcsolatos bolgár kívánságokat a Monarchia lehetőleg figyelembe veszi.

Német részről a balkáni viszonyok tartós rendezését kívánják, a kicsiny államok eltűnését és a Monarchia, valamint Bulgária kielégítését. Németország ilyenformán Nagy-Szerbia létrehozását javasolja Montenegro hozzácsatolásával, továbbá észak-albán államot; mindkettőt azonban Ausztria-Magyarországtól való teljes függőségben.

Németország ajánlja, hogy Ausztria-Magyarország könnyítse meg Bulgária Morava-parti és Pristinával kapcsolatos igényeinek kielégítését.

⁸² OL. ftár W 406 H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524. Vertrags-Entwurf, Wien, Mai 1917. Einigungsformel.

⁸³ *Karl Helfferich: Der Weltkrieg. Band III. Vom Eingreifen Amerikas bis zum Zusammenbruch.* 73—74. 1.

Kívánja, hogy az Új-Bulgária talajkincseinek kiaknázására létrehozandó megállapodásához engedjen neki szabad kezét.

2. Amennyiben Németország keresztülviszi Litvánia, Kurland és esetleg Lengyelország bekebelezését, egyben hozzájárul Románia bizonyos részeinek Ausztria-Magyarország részéről végrehajtandó megszállásához Németország romániai gazdasági részesedésének biztosítása mellett. Utóbbira vonatkozóan külön megállapodások fognak létrejönni, nehogy vám- és tarifarendszabályokkal lehessen Németország gazdasági részesedéséből eredő hasznát veszélyeztetni. A biztonság szükséges alapját egységes német—osztrák-magyar gazdasági terület létrehozására irányuló megállapodásokkal lehet elérni. Németország részéről különösen hangsúlyozzák azt a nagyhatalmi növekedést, amelyhez Ausztria-Magyarország jut azáltal, hogy kijáratot kap a Fekete tengerhez. Németország Ausztria-Magyarország kívánságára utasítja romániai katonai hatóságait, teremtsenek hangulatot Romániának a Központi Hatalmakhoz való csatlakozása mellett.

3. Ausztria-Magyarország az ismeretes feltételek mellett lemond a lengyelországi kondominiumról, s érdektelennek nyilvánítja magát lengyel ügyekben.

4. A két hatalom kötelezi magát, hogy „mindkétoldalú gyarapodások és gazdasági előnyök tekintetében az egymáshoz való megfelelő arányokhoz tartják magukat”.⁸⁴

Fenti okmány jellegzetességei közül különösen három érdemel figyelmet: Először is az, hogy a német álláspont Szerbia és a délszláv kisállamok kérdésében éppen az ellenkezője volt annak, amit a Monarchia kormánya képviselt. Mint ismeretes, a Monarchia vezetői, elsősorban azonban magyar részen éppen a magyar—délszláv államegység létrejöttétől irtóztak a legjobban, s e tekintetben alig tettek különbséget, hogy ez mint csatlós állam, vagy mint „alkotmányosan” bekebelezett országrész jön-e létre. Az e kérdés körüli viták — amelyek korábban osztrák és magyar részről a közös minisztertanácsi értekezleteken lezajlottak — megmutatták, hogy a Monarchia vezetői tudatában voltak annak, hogy a délszláv egység a Monarchián belül és kívül egyaránt megközelíthető kívülről érkező centrifugális befolyások számára, s ezért létében veszélyezteteti, függetlenül attól, hogy mint tömény egység önmagában is robbantó erőt jelent a dualizmus államrendszerében. A Monarchia érdekeinek a tőle függő, s egymással szembeállítható szláv kisállamok létrehozása felett volna meg a legjobban, ami persze fejlődésellenes és irreális törekvés volt. Hogy a németek a Monarchia ezen létérdekét nem voltak hajlandók tekintetbe venni, annak valószínű oka az, hogy számukra a délkelet felé irányuló terjeszkedés vonalán a gazdasági és politikai áthatolás az egységes délszláv államban könnyebben lett volna keresztülvihető, különösen ha ez a vele szövetséges Monarchia érdekkörébe tartozik.

A kreuznachi megállapodás második jellegzetessége a 2. sz. pontban, a Romániával kapcsolatos német kívánságokban mutatkozik meg. Abba ugyan beleegyeztek a németek, hogy az államként megmaradó s erősen leszűkült Románia az Osztrák-Magyar Monarchia csatlósává legyen. Ugyanakkor azonban arról is gondoskodtak, hogy a Romániában valóban kincset jelentő bányák, olajforrások stb. kiaknázására kizárólagos, minden zavaró körülmény-

⁸⁴ OL. ftár W 406 H. H. St. A. P. A. Geheim XLVII/13. Karton rot 524. Aufzeichnung über die Kreuznacher Besprechungen am 17. und 18. 5. 1917. Kreuznach, den 18. Mai 1917.

től, vagy „szövetségesi” beavatkozástól mentes lehetőségük legyen. Ilyenformán valóban teljesen helytálló és találó az a megállapítás, hogy „ha a németek... az osztrákoknak azt jelezték, mily nagy hatalmi növekedésre tesznek szert Romániában, nem utolsó sorban azzal, hogy kijáratot kapnak a Fekete-tengerhez, akkor az egész szinte burkolt gúnyként hangzik: az elvesztett Lengyelorszáért járó román viszontadomány belülről már ki volt vájva, még mielőtt az osztrákok birtokba vették volna”.⁸⁵

A kreuznachi megállapodás harmadik „eredménye” a Monarchia előbbi pontban már említett új fekete-tengeri kijáratával kapcsolatos. A német kormány részéről ezt valóban olyan engedményként igyekeztek feltüntetni, amely egyfelől egyenértékű Románia általuk igényelt gazdasági kiaknázásának monopóliumával, másrészt alkalmas arra, hogy a Monarchia nagyhatalmi helyzetét öregbítse és erősítse. Ezzel kapcsolatban azonban mégis meg kell jegyezni azt, hogy a fekete-tengeri kijárat értékét tekintve semmiképpen sem volt összehasonlítható azokkal az előnyökkel, amelyekre a német állam tett volna szert Románia „milliárdos értékű” kincseinek kisajátításával. Ezen túlmenően azonban a fekete-tengeri kijárat követelése nem is szerepelt a Monarchia elsőrendű hadicéljai között. Itt tehát valóban elsősorban arról volt szó, hogy a németek a Monarchiát olyan látszateredményekkel akarták kielégíteni, amelyek megóvják ugyan a tekintélyét, mégis megteremtik a feltételeit Németország teljes gazdasági, majd pedig politikai befolyásának érvényesítéséhez Romániában.

*

Áttekintve az Osztrák-Magyar Monarchia hadicélpolitikáját az Októberi Szocialista Forradalom előestéjéig, önként adódik néhány összefoglaló megállapítás, amely egyfelől a Monarchia háborúban elfoglalt helyzetére vonatkozó, másrészt bizonyos jövőt illető utalásokat tartalmaz. Így mindenképpel fel lehet ismerni azt, hogy a Monarchia hadicélpolitikája — éppen úgy, mint a többi hatalmaké — nem stabil, hanem állandóan változó, módosuló volt. Németország hadicélpolitikájára szintén el lehet mondani ugyanezt, de a kettő között mégis jelentős különbségek vannak. A német hadicélpolitika az agresszív s világhatalomra törő német monopolkapitalizmus imperializmusának megnyilatkozása, amelynek minden irányba kiterjedő konkrét hódító tervei vannak, amelyek a háború kezdetétől állandóan fokozódnak. A Monarchia ezzel szemben területi hódítást tiltó, anxióellenes közös minisztertanácsi határozattal kezdte a háborút. Ha a Monarchia el is jutott az 1914 júliusi határozattól Szerbia és Románia különböző felosztási terveig, úgy ebben a saját imperializmusán túl a német hadicélpolitika lícitáló hatásának is volt szerepe, továbbá annak a versengésnek, amelyet szövetségeseinek hódító törekvései támasztottak benne. Nem arról van szó, hogy a Monarchia uralkodó körei nem akartak hódítani, vagy hogy a hódításra külső erők készítették őket. Az Osztrák-Magyar Monarchia imperializmusának lényegét és főtörekvését azonban létének, tágan értelmezett „integritásának” fenntartása alkotta.

Hogy ezen „integritás” értelmezése hódító szándékokat is takar, az kétségtelen. E ponton pedig különös ellentmondás keletkezett. Az „integritás” követelményének túlságosan tág értelmezése a birodalom egyensúlyát fenyegette, s bár ez a központi hatalmak győzelme esetén nem okozott volna köz-

⁸⁵ *Fr. Fischer*: i. m. 459. l.

vetlen veszélyt, sok tekintetben fokozta volna a Német Birodalomtól való függőséget, ami a Monarchia vezető csoportjainak szintén nem állott érdekében. Ugyanekkor az is tagadhatatlan, hogy a Monarchia uralkodó osztályainak állásfoglalása, külső behatások és belső törekvések befolyása alatt, egyre inkább az integritás ezen tág értelmezése irányában tolódott el. Így történt, hogy a hadicél-viták csúcspont-időszakára a „békefeltételek” különböző listáira a különböző balkáni s kelet-európai szomszédállamok felosztási tervei is rákerültek, amelyek a Monarchia felbomlására törekvő későbbi irányzatokat politikailag teljes mértékben igazolták.

И. Гонда:

Военные и мирные цели в политике Австро-Венгерской Монархии во время войны

Резюме

Военные и мирные цели центральных держав и дискуссии о них показывали, что внутри этого союза имеются значительные разногласия. Уже внутри дуалистической Монархии имелись серьезные разногласия по вопросу об аннексии. Проявлением этого были дискуссии о возможной аннексии Сербии, что венгерское правительство — в противовес австрийскому правительству — решительно отвергало.

Дискуссии об аннексии сказывались и на отношениях к Германии. Активную империалистическую экспансию Германии во многих отношениях тормозила сокращенная вследствие внутренних противоречий экспанзия Монархии и давала возможность, чтобы Германия использовала последнюю в своих целях. Расхождение во мнениях сказывалось в конкретных вопросах: 1) о военных целях, 2) о публикации военных целей, 3) о взаимоотношениях военных целей Монархии и Германии, 4) о взаимоотношениях военных целей этих двух держав по отношению к военным целям остальных союзных государств. Австро-венгерский министр иностранных дел Буриан, настаивавший на определении военных целей с целью содействовать «мирной акции» центральных держав, сначала придерживался мнения, что союзники должны составить единый список о своих требованиях. Однако, эту свою позицию он скоро оставил вследствие сопротивления немцев и довольствовался единым германо-австро-венгерским списком военных требований.

Составление этого списка оказался также сложной задачей, ибо требования отдельных сторон привести в согласие друг с другом было нелегко: ведь в Германии действовало также немало политических группировок, для которых было одинаково характерным некоторый максимализм, отсутствие реальной оценки создавшегося положения. Разногласия были также в вопросе о публикации военных целей. Немецкие правящие круги, которые не хотели связать свои руки на возможных переговорах публикацией военных целей, своим твердым поведением и провалили «мирную акцию» декабря 1916 года.

Одновременно с изменением на престоле Монархии, в ее внутреннем положении созрели также изменения, которые оказали свое содействие и на позиции господствующих кругов. Это влияние выразилось в двух направлениях. Новый монарх, с одной стороны, с помощью своих родных, живших за границей, попробовал наидти контакт с правительствами Антанты, чтобы по возможности подготовить выход Монархии из войны. Однако с другой стороны, путем своего министра иностранных дел, Оттокара Чернина, он старался находить на новых в некоторых отношениях основах соглашения с немецкими союзниками, тем более, что со временем стало для него ясным, что Монархия полной победы одержать не может и можно считать серьезным результатом, если она сможет сохранить свой интегритет. Переговоры, начатые с немецким правительством в марте 1917 года, уже протекали на основе просьбы, чтобы Германия по возможности разгрузила максимально Монархию и чтобы первая гарантировала территориальную неприкосновенность Габсбургского Райха. Факт, что картина, которую Чернин рисовал немцам о надвигающимся крахе Монархии, служила также цели избавления испод ответ-

венности за попытки заключения мира, за выход из войны. Похожей цели служила и другая попытка Чернина, направленная на то, чтобы заставить Германию отказаться от Эльзаса и Лотарингии — что являлось бы предпосылкой заключения мира. Чернин имел еще два, заслуживающего внимания заявления в переговорах с Бетманом Гольвегом; по первому, народы Монархии воевали не за свои интересы и таким образом немислимо, чтобы Монархия вышла из войны безо всяких результатов или даже с потерями в смысле некоторых территорий. По другому — возможный территориальный прирост Германии и Монархии необходимо привести в пропорции независимо от военных успехов.

Причиной тому, что Монархия не смогла достичь своих целей, служило между прочим то, что дело Сикста в это время уже значительно затенило германо-австрийско-венгерские отношения. Изменения, происшедшие во внутренней политике двух держав, также значительно содействовали изменению отношений в дальнейшем двух союзников.

I. Gonda:

Buts de guerre, buts de paix dans la politique de guerre de la Monarchie Austro-Hongroise

Résumé

Les buts de guerre et les buts de paix des puissances centrales et les débats en ouverts attestent fort bien que d'importantes divergences de vues existaient au sein de ces groupements de puissance. La question de l'annexion n'était pas sans susciter de sérieux controverses à l'intérieur de la Monarchie dualiste. Le débat déroulé par rapport à l'annexion éventuelle de la Serbie en fut une des formes de manifestation, annexion à laquelle — à l'encontre de l'Autriche — la Hongrie s'opposa résolument.

Le débat éclaté en connexion avec l'annexion ne manqua pas d'exercer un effet sur les relations avec l'Allemagne. L'impérialisme actif de cette dernière ce vit sous maints rapports freiné par la faculté d'expansion — bien que limitée par des antagonismes intérieurs — de la Monarchie disposant des moyens lui permettant de l'utiliser comme son propre instrument. Cette divergence de vues se fit prévaloir dans de problèmes de caractère concret: tels 1. les buts de guerre à s'assigner, 2. la propagation des ces mêmes buts, 3. les rapports entre les buts de guerre de la Monarchie et ceux de l'Allemagne, 4. la corrélation des objectifs de guerre de ces deux puissances et les objectifs de guerre de leurs alliés. Le ministre austro-hongrois des affaires étrangères, Burian, qui se mit à solliciter l'instauration d'une politique définissant les buts de guerre espérant encourager par cela l'action de paix des puissances centrales, se prononça au début pour l'établissement d'une liste comportant les revendications des États alliés. Cependant en raison de l'opposition témoignée par les Allemands il se vit obligé à renoncer à sa prise de position et à se contenter d'une liste commune dressée sur les buts de guerre germano-austro-hongrois.

Cependant l'établissement d'une pareille liste s'affirma être une tâche fort compliquée étant donné que les exigences des deux parties n'étaient à réconcilier qu'au prix de grandes difficultés, nombreux furent en effet les groupements politiques qui déployèrent de l'activité en Allemagne; ceux-ci se caractérisèrent d'un certain maximalisme et d'un manque de sens réel à mesurer la situation donnée. De divergences de vue prédominèrent également quant à la propagation des buts de guerre. Les cercles gouvernementaux allemands qui — par la publication de leurs buts de guerre se refusèrent à se ligoter aux négociations éventuelles, finirent par vouer à l'échec «l'action de paix» entreprise en décembre 1916.

Parallèlement au changement de règne survenu en décembre 1916 on assista dans la situation intérieure de la Monarchie à des transformations qui n'étaient pas sans influencer sur les partis pris des cercles dominants. Cet effet s'exerçait dans un double sens. Le nouveau monarque qui, afin de préparer la sortie de la guerre de la Hongrie, essaya, par l'entremise de ses parents étrangers, de se mettre en rapports avec les gouvernements de l'Entente, tenta par l'intermédiaire de son ministre des affaires étrangères, Ottokar Czernin, de conclure un nouvel accord avec ses alliés allemands et cela d'autant plus car entretemps il reconnut d'être dans l'impossibilité de remporter une victoire décisive et compris que le maintien de l'intégrité de la Monarchie s'avérait être, à lui seul, un sérieux résultat. Les échanges de vues qu'il eut avec le gouvernement allemand en décembre

1917 visaient à convaincre l'Allemagne de décharger le mieux possible la Monarchie et de lui arracher des garanties assurant l'intégrité territoriale de l'empire des Habsbourg. Il est de fait qu'en insistant devant les Allemands sur la désagrégation imminente de la Monarchie Czernin entendait se soustraire de toute responsabilité qui lui incombait pour ses tentatives de paix et ses efforts visant à détacher la Hongrie de la guerre. Ce fut le même objectif qui l'amena à tenter de convaincre l'Allemagne de renoncer à l'annexion de l'Alsace-Lorraine *condition sine qua non* de la conclusion de paix. Lors de ses négociations entamées avec le chancelier allemand, Bethmann Hollweg, Czernin fit des remarques fort importantes: suivant la première les peuples de la Monarchie ne luttaient pas pour leurs propres intérêts, dès lors il est impensable que cette dernière n'y enregistre aucun résultat et ce qui plus est qu'elle sorte vaincue de la guerre. L'autre remarque est celle qui réclame de mettre de la proportion — sans eu égard aux résultats militaires — entre les conquêtes territoriales acquises éventuellement par l'Allemagne et la Monarchie.

Le fait que le gouvernement de la Monarchie ne put atteindre ses objectifs trouve son explication en ce que l'affaire Sixtus venait à cette époque de ternir les relations germano—autro-hongroises. Les changements accomplis dans la politique intérieure des deux empires ne manquèrent pas eux non plus de modifier les prochaines relations des alliés.

Szekeres József:

Az 1940. évi általános bányászsztrájk története

1940. október 8-án robbant ki a magyar bányamunkásság történetében egyedülálló, az ország minden jelentős bányavidékét hosszabb-rövidebb időre megbénító, országos sztrájkmozgalom, melynek letörésére a honvédelmi miniszter általános karhatalmi készültséget rendelt el.

Történetírásunk mindezt ideig alig vett tudomást erről a nagyméretű, külső megnyilvánulásaiban sokszor megrendítő s az uralkodó osztályt megfélemlítő munkásmegmozdulásról, amelyet azonban a maga céljaira igyekezett felhasználni a hazai nácik nyilaskeresztes pártja. Tanulmányunk első sorban azt a célt szolgálja, hogy bemutassa azokat a bonyolult politikai és gazdasági hatóerőket, melyek a sztrájkot kirobbantották. A bányatókésék az országos sztrájkmozgalom kezdetétől fogva makacs következetességgel mindvégig csupán a mozgalom politikai jellegét hangoztatták és bizonygatták. Ezt tette a hirhedt tatabányai igazgató, Rehling Konrád, a magyar bányakapitalisták akkoriban legtöbb tapasztalattal rendelkező, engszelhetetlenül munkásellenes doyenje is. Egyéniségére mi sem jellemzőbb, mint hogy a kirendelt katonaságtól a sztrájk kíméletlen elfojtását sürgette, sőt még azoknak a katonáknak a megtizedelését is követelte, akik megtagadták, hogy tankjaikkal az út porában fekvő gyermekeken és asszonyokon keresztülgázoljanak. Teljes mértékben érthető, hogy Vidáék, Chorinéék, Bíróéék és Réhlingéék kizárólag a sztrájk politikai vonatkozásairól beszéltek és mélyen hallgattak annak alapvetően gazdasági okairól, hogy eltereljék a figyelmet a maguk bűneiről, arról a szörnyű helyzetről, amelybe a háborús állapotok felhasználásával, profit-mohóságukkal munkásaikat taszították. Embertelenségükre igen jellemző, hogy még a harc közvetlen kitörése előtt is köménymagos-levest és csalánfőzeléket ajánlottak bányászaiknak, ha azok panaszkodtak nyomorúságos keresetük miatt. Ha azonban így éltek a bányamunkások 1940-ben, ki állíthatja, hogy egyedül a nyilasok demagógiájának hatása alatt kezdték meg a törvényekkel, tankokkal, géppuskákkal, börtönökkel tiltott, elszánt sztrájkmozgalmat?

A bányászok nagyon jól tudták, mi vár rájuk, ha leteszik csákányaikat és a légkalapácsokat, eloltják lámpáikat és elhagyják az aknákat. Mindenek felett elviselhetetlenné vált helyzetük készítette őket erre a lépésre, amit egyébként semmiféle nyilas demagógia befolyására, Szálasi Ferenc, vagy Gruber Lajos képviselő handabandázására nem vállaltak volna. A bányászok a harc kezdeti szakaszában azért fogadták el a nyilasok vezető szerepét, mivel más politikai tényező nem akadt az országban, amely elviselhetetlen helyzetük gyors orvoslását ígérte volna.

Igy tehát különbséget kell tenni a következőkben tárgyalásra kerülő sztrájk során a bányamunkások és családjuk valóságos éhezése, nyomora és katonai alávetettsége következtében kiérlelődött sztrájkhangulat, valamint a nyilasok titkos puccstervei között még akkor is, ha e két folyamat egy adott helyzetben, bizonyos ideig együttesen jelentkezett. Ezen alapvető megállapításon túl nincs semmi ok annak tagadására, hogy az ellenforradalmi korszak negyedszázados szüntelen revíziós, sovíniszta, álhazafias demagógiája nem maradt hatástalan — hasonlóan más munkáskategóriákhoz — a bányamunkásság bizonyos rétegeire sem.¹ Tényként kell tudomásul venni végül azt is, hogy a munkásosztály a maga osztályharcában nem haladt mindig győzelemről győzelemre, nem követte mindenkor saját osztályának legjobbrait, sőt néha saját érdekei ellen is felhasználhatták ellenségei.

*

Magyarország területén 1940-ben összesen 77 barnaszénbányában és 8 feketeszénbányában folyt termelő tevékenység. 46 626 munkás és tisztviselő dolgozott a szénbányászat területén, az egy telepre eső átlag 512 fő. 1940-ben 279 volt az üzemnapok száma, jóval magasabb, mint a korábbi években. A munkásoknak kb. 87%-a a magánkapitalista, mintegy 13%-a az állami üzemekben dolgozott.^{1a} Az összes alkalmazottak részére 1940-ben, a természetbeni juttatások értékét is figyelembe véve, a barnaszénbányászatban 66,8 millió pengő, a feketeszénbányászatban 11,4 millió pengő munkabért fizettek ki.²

10,3 millió tonna barna- és 1,2 millió tonna feketeszenet bányásztak ki, és ez a mennyiség 24 illetve 15%-kal haladta meg az 1938-as színvonalat. A széntermelés kb. 95%-a az 1938. évi országterületen levő bányák felkocozott termeléséből adódott.³

Az 1940. október 8-i salgótarjáni sztrájjal kezdődő országos megmozdulásban, a hivatalos statisztika szerint, 16 bányatársulat 36 széntermelő üzeméből 31 219 munkás vett részt. A sztrájk elhúzódása következtében 335 669 munkanap esett ki a termelésből, a bányászok 1,7 millió pengő bérvésztetést szenvedtek. Egy sztrájkoló munkásra számítva majdnem 14 nap munkabeszüntetés és 70 pengő munkabérvésztetés jutott. A széntermelés jelentősen visszaesett és országosan 40 000 vagon szénnel kevesebbet bányásztak ki; ez a mennyiség az 1940. évi összes széntermelés 3%-át jelentette.⁴ A sztrájk okozta kiesés erősen éreztette hatását a legnagyobb szénfogyasztók készleteinek csökkenésében: az államvasutak a sztrájk kitörésekor 65 napra elegendő szénkészlettel rendelkeztek, de ez a tartalék a sztrájk befejezésekor

¹ E problémát részletesen elemzi *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzeti szocialisták 1935—1944 (Bpest. 1966) c. művének „A nyilas mozgalom társadalmi bázisa” c. fejezete (126—136. l.), továbbá a készülő párttörténeti tankönyv tervezetének IX. fejezete: Küzdelem a totális fasizmus és a háború növekvő veszélye ellen. A proletár egységfront és a népfrempolitika fejlődése (1934—1941) — Küzdelem a jobboldali erők ellen az antifasizista függetlenségi frontért. Párttörténeti Közlemények 1966. évf. 4. sz. XXXV—XLVIII. l.

^{1a} A m. kir. kormány 1940 évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bpest. 1943. 97. l.

² Uo. Statisztikai rész 95. l.

³ Statisztikai Évkönyv 1945. 93. l.

⁴ Statisztikai Évkönyv 1940. Bpest. 1942. 66. l.

csupán 11 napi szükségletre volt elegendő. A hadiüzemek készletei is a rendelkezésben előírt hatheti mennyiség helyett csupán 2—3 napra biztosították az üzemek menetét.⁵

A kormány szociálpolitikája a második világháború előtt

1939-ben, a második világháborút közvetlenül megelőző hónapokban a magyar szénbányászok életviszonyai valamelyest javultak a korábbi évek állapotaihoz képest. A Teleki-kormány területszerző terveire elengedhetetlenül szükséges volt a szociális feszültség csökkentése, az osztályharc leszerelése és a munkásosztály nyugalmának biztosítása. Ezért, ha kényszeredetten is, hozzáláttak a még Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt életrhívott un. legkisebb-munkabér megállapító bizottságok működésének nagyobb mérvű gyakorlati beindításához. Gömbös és csoportja csak demagógiának, az egyes tőkés csoportokat fenyegető Damokles kardjának szánta szociális reformprogramját. Különösen a munkabérmegállapító bizottságok életrhívásáról intézkedő törvény tekinthető ilyennek, hiszen alkalmazására alig került sor, legfeljebb egyes jelentéktelen vidéki kisiparos mesterek kirívó munkásnyúzásának mérséklésére használták. Ilyen szórványos esetektől eltekintve csak röviddel a második világháború előtt került újból napirendre a törvényes bérmegállapítás.

1937 nyarán, tehát több mint két évvel a Gömbös-féle 6600/1935 ME. sz. rendelet meghozatala után a munkásság 15%-ának rendezték csak úgy-ahogy a munkabérét, és csupán a munkások 18%-ának biztosították törvényes úton a napi 8 órai munkaidőt. A bányamunkásságra sem a legkisebb-munkabér megállapítása, sem a munkaidőszabályozás nem terjedt ki, azzal az indoklással, hogy a kormány majd más eszközökkel biztosítja szabályozó szerepét a szénbányászati munkaviszonyok terén.⁶

Hiába született meg tehát a 6600/1935. M. E. sz. rendelet, hiába adta meg a kormánynak a felhatalmazást a képviselőház 33-as bizottsága a munkáskérdés törvényes úton történő szabályozásához, újabb két év telt el, míg megszületett az 1937. évi XXI. tc. a munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról. Ez a törvény sem lépett azonnal hatályba, mert végrehajtási utasítását csak 1938-ban adta ki az Iparügyi Minisztérium. A többéves huzavonából látható, hogy a kormánynak egyáltalában nem volt sem sürgős, sem pedig könnyű a munkásügyeknek ez a szerény mértékű rendezése. Teleki Pál és kormánya úgy vélte, hogy valamit tenni kell ezen a téren: mégis az előzőekben ismertetett jogszabályokon túl, újabb rendeletek útján kell biztosítani az elégséges jogi alapot a munkáskérdésnek a nemzetközi feszültség növekedése megkívánta rendezésére. Ezért 12 212/1939. M. E. sz. alatt újabb rendeletet hoztak, amelynek alapján a szakminiszterek felhatalmazást nyertek a tárcájuk területéhez tartozó üzemeknél a minimális munkabérek megállapítására.

A munkásügyek rendezését sürgette a nyilaspártok nagyméretű előretörése is. A szélsőjobboldali pártok demagóg vezetői, akiknek a hatalom

⁵ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Salgótarjáni Köszénbánya Rt. iratai. Igazgatósági ülésjegyzőkönyvek. 1941. márc. 8-i ülés.

⁶ Petneházy Antal államtitkár előadása a Mérnökpolitikai Társaság ülésén. Bányászati és Kohászati Lapok, 1937. febr. 15.

bármilyen úton és áron való megszerzése volt a fő céljuk, nem riadtak vissza a legvadabb szociális frázisok alkalmazásától sem, hogy szociális bázisukat a kispolgárságon kívül az ipari és mezőgazdasági dolgozókra is kiterjeszthessék. A szélsőjobboldali vezérek hamar felismerték a kormány ingadozását és tehetetlenségét a munkásügyek rendezése terén, és nem is késlekedtek, hogy ezt kihasználják.

Telekiék a nyilaspártok bomlasztó demagógiájának leszerelése vagy legalább fékezése céljából úgy igyekeztek kifogni a szelet a nyilasok vitorláiból, hogy egy sor olyan intézkedést hoztak, amelyek a nyilaspártok programjában is szerepeltek. Ilymódon a Teleki-kormány által 1939-ben hozott új szociális rendeletek, illetve a korábbi rendelkezések most meginduló végrehajtása hideg politikai számítás szülöttei voltak és szervesen beleilleszkedtek a burzsoázia általános politikai vonalvezetésébe.

A bányamunkások helyzetének rendezése terén 1939 nyarán került sor az Esztergom—budapestvidéki, a dorogi és a nógrádi szénmedence dolgozóinak legkisebb munkabére megállapítására.⁷ A bérmegállapító bizottság első összetételében igyekezett a bányamunkások helyzetén komoly mértékben javítani. A bizottság első elnöke éppen az a Hilscher Rezső volt, aki egy 1936-ban megjelent, Komárom vármegyét ismertető gyűjteményes kötetben hiteles és egyben megdöbbentő tényeket tartalmazó tanulmányt adott közre a tatabányai munkásviszonyokról⁸. Elnöklete alatt a salgótarjáni szénmedencében 20—40—60%-os béremelést jelentő minimális munkabéreket állapítottak meg. A bányatókészek, akik amúgy is a legeléesebb ellenzői voltak a kormány szociális reformprogramjának, fellebbezést nyújtottak be az iparügyi miniszterhez, a Teleki-kormány pedig sietett a szénkapitalisták kívánságát teljesíteni. Az iparügyi miniszter hatályon kívül helyezte a bizottság döntését és visszahívta az állami kiküldötteket. A bizottság ezen tagjai intésben részesültek, az újonnan kiküldötteket pedig alapos instrukciókkal látták el. Új összetételében is azonban kénytelen volt a bizottság 15%-os béremelést elhatározni. A többi bányában is hasonló bérmegállapítási határozatok születtek.⁹

Dr. Varga József egyetemi tanár iparügyi miniszterré történt kinevezése után gyorsabb lépések következtek a meglevő munkásügyi rendeletek végrehajtása terén. Rövid egy év folyamán a legkisebb munkabérek rendszerét oly mértékben fejlesztették tovább, hogy 1940 őszére 53 iparágban és 8 bányászati szakmában voltak határozattal megállapított munkabérek. Ez a rendszer az összmunkásság 85%-ára terjedt ki. A fennmaradó 15% főleg új gyárakban és üzemekben dolgozott, s ezáltal már az indulásnál is kedvezőbb bérezésben részesült. A munkaidő tekintetében egyedül az idényjellegű építőipar területén nem történt szabályozás; egyébként a vállalatok 94%-nál a napi munkaidőt 8 órában állapították meg. 1939 nyarán valósult meg először tömegméretekben

⁷ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PIA.) Bányászszakszervezet iratai. 11/1939. sz.

⁸ *Magyary Zoltán—Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatabányai járás közigazgatásáról* (Bpest. 1939) c. kötetből *Hilscher Rezső* tanulmánya: *A bányász népeesség*. 98—107. l.

⁹ A salgótarjáni szénmedencébe kiküldött minimális munkabérmegállapító bizottság működését ismerteti: *A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 1919—1944. Válogatott dokumentumok gyűjteménye*. A kötet forrásanyagát összeállították és szerkesztették: Kubitsch Imre, Szekeres József (Bpest, 1960). 254—257. l.

a munkások fizetéses szabadsága, melyhez a feleség és a 14 éven aluli gyermekek részére 50%-os utazási kedvezményt biztosítottak. 76 000 munkáscsalád élt ezzel a lehetőséggel, sokan pedig pénzben váltották meg szabadságukat. 1939 januárjában kezdte meg működését az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár. Az első évben 15,4 millió pengő, 1940-ben 19,2 millió pengő gyermeknevelési pótlékot fizettek ki. Az általános munkabérek javítása tekintetében szintén történtek intézkedések, amelyek, ha nem is elégítették ki a munkások igényeit, mégis a korábbi évekhez képest némi javulást hoztak. Az 1935-től számított öt év folyamán Varga iparügyi miniszter szerint, „a bérek összege évenként 160 milliótól 200 millió pengőig emelkedett, kb. 800 milliót kitevő kereset mellett”.¹⁰ Az említett politikai okokon kívül a munkásság élet- és kereseti viszonyainak javulásában a kedvező gazdasági konjunktúra is közrejátszott. A gazdasági életet átmenetileg fellendítették a kormány fegyverkezési programjának realizálására tett intézkedések, a kedvező mezőgazdasági terméseredmények és a mezőgazdasági export nagymértékű fellendülése. Mindezen tényezők mellett az iparügyi miniszter nyilatkozata a kifizetett munkabérek összegének növekedéséről mégsem tekinthető objektívnek, mert egy szó említést sem tett az 1934. év óta szakadatlanul emelkedő árszínvonalról, a nagyiparban és a bányászatban 1938-ig munkábaállított 60 000 új dolgozóról. A két utóbbi tényezőt is figyelembe véve megállapítható, hogy a kifizetett munkabérek összegének jelentős emelkedése inkább az új munkások béréből, s a megélhetési költségek növekedése következtében elkerülhetetlen béremelésekből adódott. Kétségtelen tény azonban, hogy sokkal kisebb mértékben ugyan, de a reálbérek is emelkedtek. Az egyes tőkés csoportok és érdekképviselések részben gyártmányaik árának emelésével, de többnyire a csekély mértékben felemelt bérek és természetbeni juttatások megnyirbálásával igyekeztek kárpótolni magukat. Természetesen a munkások sem voltak elégedve az elért eredményekkel. Így a kormány nem érte el célját a szociális feszültség enyhítése tekintetében. Ideig-óráig, az átmeneti területgyarapodások nyomán felszított nacionalista hullám hatására, valamint a második világháború kezdeti időszakában a kizsákmányolt tömegek még lendülettel végezték munkájukat, de várható volt, hogy akár egy újabb külpolitikai esemény, akár helyzetükben bekövetkező kedvezőtlen fordulat újból fellobbantja az osztályharc tüzeit.

A gazdasági élet militarizálása és az 1940-es év kedvezőtlen jelenségei

1939. szeptember 1-én kitört a második világháború. Magyarországon, minthogy a Teleki-kormány a *fegyveres* semlegesség álláspontjára helyezkedett, a gazdasági életet militarizálták.

A jelentősebb üzemek militarizálásával egyidejűleg a termelés szervezése és a nyersanyagellátás katonai, vagy katonai irányítás alatt álló kormány-szervek közvetlen hatáskörébe került. A korábbi hadiüzemi titkárok most már nyíltan az üzemek katonai parancsnokai lettek, akiknek feladatát képezte a zavartalan termelés biztosítása, a munkafegyelem szigorú betartatása és a politikailag gyanús munkások megfigyelése, jegyzékbe vétele. A munkásokat

¹⁰ Varga iparügyi miniszter felszólalása a képviselőház 1940. nov. 18-i ülésén. Képviselőházi Napló 1939–1944. 7. köt. 532–533. l.

a bányüzemeknél is katonai egységekbe osztották, felállították a fogdákat, rendszeresítették a napiparancsokat és kihallgatásokat, valamint a kisebb-méretű fegyelmetlenségek helyszíni megfenyítését. A katonai parancsnokok az üzemekben a kaszárnyai fegyelem és légkör megteremtésére törekedtek, ezenkívül kiépítették saját besúgóhálózatukat is. Az üzemek és bányák militarizálása egyben a katonai hatóságok előtérbe jutását eredményezte a szocialista munkásmozgalom és a kommunisták üldözése terén. Súlyosan érintette a munkásokat a militarizálással egyidejűleg bevezetett üzemi helyhez-kötöttség is, ami a szabad munkavállalás jogának elvesztését jelentette, mert ezentúl munkahelyet kizárólag a katonai parancsnok hozzájárulásával változtathattak.

Amíg a munkások helyzetében kedvezőtlen változást hozott a katonai rendszer bevezetése, addig a tőkésék zömének kedvezett a gazdasági élet militarizálása. A bányatókésék is gyorsan felismerték, hogy a munkásoknak katonai fegyelem és bíraskodás körébe vonása milyen kedvező számukra, és nem késlekedtek sokáig, hanem egyre nyitabban éltek az új helyzet adta előnyökkel, minden eszközt megragadtak a szociális törvényhozás révén némileg csökkent profitjuk maximális fokozására.

1940 rendkívüli időjárással sújtotta Magyarországot. Kemény, hosszú, hideg tél uralkodott még márciusban is. A téli hónapokban olyan szokatlan havazás köszöntött be, hogy a hirtelen tavaszi olvadás megindulásakor jéges árvíz pusztított. Több ezer lakóépület dőlt romba, s a még hónapok múltán is fennmaradt belvizek mintegy 250 000 kataszteri holdon tették lehetetlenné a földművelést.

Az ország lakosságának jelentékeny hányada, a falusi törpebirtokosok és a mezőgazdasági munkások, igen nehéz helyzetbe jutottak. A belügyminiszter szerint 1940 őszén mintegy 800 000 mezőgazdasági munkavállaló került kritikás helyzetbe, mert a rossz termés és a mozgósítás miatt elestek a nyári munkalehetőségtől. Ezeknek megsegítésére a minisztertanácstól 40 millió pengő folyósítását kérte.¹¹ Könnyen kiszámítható, hogy ebből az összegből egy rászoruló személyre mindössze 50 pengő esik, s elképzelhető, milyen segítséget jelentett ez az összeg, figyelembevéve, hogy legalább három hónapig ebből kellett volna az inségesnek fenntartania magát és családját. Nyilvánvaló, hogy ilyen szűkkeblűség láttán a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok elégedetlensége fenyegetően fellángolt, s levezető utat keresett. A forradalmi munkásmozgalom ezidőbeli gyengesége következtében a mezőgazdasági nincstelenek jelentős része nem balfelé, hanem a szélsőséges demagógiával fellépő nyilaspártok felé fordult.

A kedvezőtlen terméseredmények következtében csökkent a piacokra felhozott áruk mennyisége, emelkedtek az árak. A kormány egymás után vezette be a fontosabb közéleti cikkekre a jegyrendszert. A drágulást a belügyminiszter is beismerte a minisztertanács ülésén: „... az utóbbi hónapokban az elsőrendű életszükségleti cikkek jelentősen megdrágultak”.¹² A pénzügyminiszter pedig konkrét adatokkal világította meg a drágulás mértékét, amikor ismertette, hogy a nagykereskedelmi árak indexe — 1929 évet 100-nak tekintve — az 1940. június 30-i 98,7-ről 1940 szeptember hónap végére 105,7-re emelkedett. Egy négytagú család létfenntartási indexe — az 1913. évet véve alapul — az 1940. június 30-i 108,3-ról szeptember végére

¹¹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. okt. 4.-i ülés, 34. pont.

¹² OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1940. okt. 4.-i ülés.

112,3-ra emelkedett.¹³ Ha a nagykereskedelmi árnál tehát a kormány hivatalos álláspontja szerint is 7%-os áremelkedés mutatkozott, akkor ez a kapitalista viszonyok között a kiskereskedelemben nem 7%-ot, hanem annál jóval többet jelentett, hiszen a kiskereskedelem bevallottan 30%-os haszonkulccsal dolgozott. Vagyis legfájdalmasabban a kifogyasztó hátán csattant az ostor.¹⁴ A kormány tengelybarát külpolitikájának következtében a kedvezőtlen mezőgazdasági termés és a belső piacon jelentkező áruhiány ellenére sem csökkentették a Német- és Olaszországba irányuló élelmiszerexportot. A kivitel Németország felé 1940-ben nagyobb volt, mint 1937-ben vagy 1938-ban, és összege meghaladta a 249 millió pengőt, Olaszország felé pedig 76,4 millió pengő értékben exportáltak mezőgazdasági terményeket.¹⁵

A kedvezőtlen termés ellenére folytatott túlzott élelmiszerexport következtében a készletek gyorsan kimerültek, bizonyos élelmiszerekben hónapokon át semmiféle kínálat nem volt. Egyes országrészekben fontos élelmiszereket, mint pl. zsírt és szalonnát, egyáltalában nem lehetett kapni. Gyakran a jegyre járó adagokat sem tudták heteken át biztosítani. Elsősorban az ország északi bányavidékein, főleg Nógrádban és Borsodban nyilvánult meg jelentős mértékben a zsír- és szalonna-ellátás csődje.

A kíméletlen katonai rendszabályokkal biztosított egyre féktelenebb és szemérmetlenebb kizsákmányolás, a mezőgazdasági proletariátus éheztetése és az élelmiszerhiány következtében fokozódó drágasági hullám fellobbantották a belső elégedetlenséget, a tőke és a munka közötti fokozott, nyílt osztályharcot.

A kormány már 1940 júniusában észlelte a munkásosztály soraiban egyre jobban erősödő elégedetlenséget és nyugtalanságot. Ezért feladva korábbi álláspontját, mely szerint a drágulási hullám csupán átmeneti jelenség, mely a termés betakarítása után enyhül, látva a kedvezőtlen előjeleket, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nyugalom fenntartása érdekében a munkásoknak mégiscsak adni kell valamit. Az új helyzetnek megfelelően azután a kormány felhívta a „Magyar Munkaadók Központja” elnevezésű, az összes tőkés ipari csoportokat magába foglaló érdekképviselői szervezet, hogy tárgyalja meg a kormány béremelési javaslatát és alakítson ki közös álláspontot az egyes érdekcsoportok között. A június 11-én tartott bizalmas munkaadói megbeszélésen Knob Sándor ügyvezető igazgató a kormány intenciójának megfelelően ismertette a gazdasági helyzetet, és 5%-os béremelést javasolt oly módon, hogy a béremelés bizonyos hányadát drágasági pótlék formájában áthárította volna a gyártmányokra. Knob bevezető tájékoztatójában kiemelte, milyen fontos az, hogy ezúttal a béremelést a munkaadók kezdeményezzék. „Ha rajtunk kívül álló tényezők nyomására kell megadni a béremelést — mondotta —, ez a munkaadókra hátrányos lenne. Ennek a kérdésnek kényes politikai háttere van. Ha már adni kell, mi adjuk meg, a magunk kezdeményezésére.”¹⁶ A legjelentősebb érdekcsoport, a gépipari tőkés képviselői azonban elvetették Knob álláspontját: „Jelenleg a megélhetési indexszám 3,5%-os emelkedést mutat. Ez nem indokolja a béremelést. . . . sehol komoly nyugtalanság nincs és ne vessük falra az ördögöt. Ha a minisztérium bér-

¹³ Uo. 1940. okt. 25-i ülés.

¹⁴ Malasits Géza interpellációjából. Képviselőházi Napló, 1939—1944. 4. köt. 190. l.

¹⁵ *Katona Béla*: Magyarország közgazdasága 1940-ben. Bpest. 1941. 492—496. l.

¹⁶ A pécsi bányagazdátóhelyettes jelentése a munkaadók üléséről. Közli: A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 266. l.

emelést ad, akkor vállalja is érte a felelősséget.”¹⁷ Végül is hosszabb vita után olyan értelmű határozatot hoztak, hogy egyelőre nem adnak béremelést és a várakozás álláspontjára helyezkednek, azzal, hogy ha a kormány akar valamit tenni, úgy a saját felelősségére kell eljárnia. Felhívták a kormány figyelmét, hogy határozata előtt feltétlenül kérje ki a szövetség véleményét és eleve számoljon azzal a körülménnyel, hogy ha mégis béremelésre kerülne sor, akkor annak anyagi terhét a gyártmányok árába építenék be.

1940 nyarán a magyar kormány előtt újabb területszerzés lehetősége csillant fel, ezúttal Erdély vonatkozásában. Ez átmenetileg háttérbe szorította a „társadalmi egyensúly” és a „szociális béke” problémáját. Pedig különösen a bányamunkások tekintetében vált égetővé a probléma. Nemcsak azért, mert a bányatókések használták ki a legkíméletlenebb módon a munkások katonai elnyomását, hanem azért is, mert a nyilaspárt felismerve a több tízezer főnyi harcos munkásréteg kétségbeejtő helyzetét, legmozgékonyabb agitátorait és parlamenti képviselőit a bányamunkások megnyerésére utasította. A kormány minden figyelmét az erdélyi kérdésre összpontosította, a bányatókések elszántan buzgólkodtak a satnya szociális reformok révén vesztett profitjuk visszaszerzésén, s így a nyilasok szinte szabadon aknázhatták ki a bányavidékeken kialakult helyzetből támadt esélyeiket. A nyilasoknak kedvezett az is, hogy a baloldali munkásmozgalom a szüntelen üldöztetés nyomán támadt veszteségek és a fasiszmus nemzetközi méretű előretörése, a fasiszta Németország első háborús sikerei nyomán átmenetileg visszaesett. A nyilas pártvezérek, felismerve a helyzet adta kedvező lehetőségeiket, egy pillanatig sem haboztak politikai céljaik érdekében kihasználni a bányamunkásság helyzetének hirtelen romlása nyomán kialakult elégedetlenséget, elkeseredettséget és harckészséget.

A bányamunkások élete 1940-ben

Arra a kérdésre, hogy milyen volt a bányamunkások helyzete Magyarországon 1940-ben, számtalan dokumentum idézésével válaszolhatunk, melyekből igen nyomasztó kép alakul ki. Példaként álljon itt néhány mondat a farkaslyuki és somsályi (Borsod megye) bányamunkásoknak az iparügyi miniszterhez írt leveléből: „Amikor valamit kérünk, akkor egyenesen kigúnyolják a munkást és állandóan azzal fenyegetnek, hogy bevonultatnak vagy elbocsájtanak... A keresetünk bizony az itteni rettenetes árakhoz csekély, csak épen az a kis kenyér esik meg. A négy és ettől nagyobb családú gyermekeseknek itt a decemberi kereseti kimutatásokon még 1,70 filléres, 2,60 és 1,80 és 3 pengős összegek is szerepeltek, amikor még 6 pengőből sem tudjuk a családot eltartani.”¹⁸ A Wolfner Gyula báró tulajdonában levő kisgyóni bányákban is szomorú állapotok uralkodtak. A vājárbérek az országos átlagnál alacsonyabban állapították meg, a segédvājároknak és csilléseknak nem a vājárbérek 80–70%-át fizették, hanem csak 70–50%-át. A csekély keresetek következtében a legtöbbjük már 45–50 éves korára teljesen tönkrement egészségileg. A földdel rendelkező bányászaiknak nem adtak szénjárandóságot, a bányahatóság által betiltott munkahelyeken rendszeresen dolgoztattak. Ha a fizetési nap a községi vásár napjára esett, akkor csak késve fizettek,

¹⁷ Uo. 267. l.

¹⁸ A levél teljes szövegét közli: A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 262. l.

kényszerítve munkásaikat saját bányatelepi boltjukban való vásárlásra.¹⁹

Egy ajkai helyzetjelentés szerint a munkások arról panaszkodnak, hogy „... keresetükből megélni nem tudnak, mert az élelmiszerárak 50—100%-kal emelkedtek”.²⁰ A várpalotai Unió bányamunkásai szökéssel próbálták javítani sorsukon. A bányauzemben egyébként nem volt fürdő s így a több mint ezer bányász szénporosan, sárosan tért haza munkája után, a külszíni munkások és napszámosok 30—40 fillér órabért kaptak, ami 2,40—3,20 pengős napi keresetnek felelt meg. A szakmunkások munkabére napi 5 pengő körül alakult. Az élelmiszerárak viszont a környékbeli nagyszámú hadiüzem és katonaság igényei miatt magasra emelkedtek. Így a munkások tömegesen szöktek el az üzemből. A környékbeli falvakban lakókat az üzemi katonai parancsnok segítségével próbálták elfogni és munkahelyükre visszakényszeríteni, ahol még elzárás-büntetésben is részesültek. Azonban a szökések száma nem csökkent.²¹

A tatabányai üzemi katonai parancsnok 1940 őszi helyzetjelentéseiben a kifizetésű munkások körében mutatkozó nyugtalanságról számolt be, hangoztatva, hogy a drágasági hullám miatt már alig bevések megélni. Rámutatott arra is, hogy a háborús események miatt bevonultatott munkások családjainak kiutalt segélyekből — feleség után 12, gyermek után 8 pengő egy hónapra — legfeljebb csak nyomorogni lehet. Az ilyen családok kényszerűségből minden nélkülözhető holmijukat eladták vagy elzálogosították, és amikor a leszereltek hazajöttek, a család már annyira eladósodott, hogy a törlesztés és a megélhetés a csekély keresetből már nem volt lehetséges. Különösen súlyosan érintette a tatabányai munkásokat a lakáskérdés megoldatlansága. A bányatulajdonos Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (MÁK) az 1920-as években, munkástörzsgárda biztosítása céljából mintegy 6000 munkáslakást építtetett, de 1940-ben a munkások száma már meghaladta a 10 000 főt. Az új munkások nagyrésze azonban már családos ember volt, akik a környékbeli falvakban, mosókonyhákban és fáskamrákban kényszerültek családjukkal együtt meghúzódní. A telepen 8—10 személy is összezsúfolódott 25—30 m² alapterületű lakásokban. Ilyen körülmények között a lakbér-uzsora, semmitől sem korlátozva, virágzott s a munkásfizetések 30—40%-át nyelte el. „Éppenséggel nem csodálható — írta egyik jelentésében az üzemi katonai parancsnok —, ha a munkásság azt látva, hogy gyermekeit nemcsak megfelelően élelmezni nem tudja, hanem lehetetlen egészségügyi körülmények között is nő fel, mozgolódní kezd és elégedetlen.”²²

Néhány dokumentum fennmaradt arra vonatkozóan is, hogyan bántak el a bányavezetők a panasztevőkkel vagy a hozzájuk forduló segélykérőkkel. 1940. május 7-én a dorogi bányai igazgatónál öt vājár jelentkezett és elpanaszolták, hogy Reimann-aknai munkahelyükön az a szokás, hogy a hónap végén összegezik a teljesítményeket és állapítják meg a kereseteket. Ha az aknavezetők úgy vélik, hogy némelyeknek túl magas kereset jött ki, akkor az előre megállapított bérű szakmánymunkák helyett más, alacsonyabb bérezésű munkát számolnak el, mint amilyent végeztek. Másnap az érintett munkavezetők jelenlétében újból kihallgatta az igazgató a panaszosokat: „Kölcsönös

¹⁹ Pap József interpellációja. Képviselőházi Napló 1939—1944. 4. köt. 396—398. 1.

²⁰ PIA. Törzssanyag A. XIX. 3. 1. 1939. 4.

²¹ OL. Budapesti Bányakapitányság 5256/1940.

²² Hadtörténelmi Intézet Levéltára (HIL), Vezérkari Főnökség (VKF) iratai Eln. 1. 5112/1940.

magyarázkodás közben, Fodor lévén a szóvivő, figyelmeztettem őt, hogy fegyelmezetlen magaviselete miatt már a múlt évben is a munkától bizonyos ideig el volt tiltva, a folyó évben is eljárás van ellene fegyelmezetlen magaviselete miatt. Beszélgetésünk közben Urvölgyi bányamester kijelentette, hogy Fodor igenis izgága természetű s neki egy alkalommal azt mondta, hogy »Még én meg fogom élni azt az időt, amikor az urak szaladni fognak!« A bányamester kijelentésére Fodor rászólt, hogy ő ezt nem mondotta. Mikor a bányamester állítása mellett kitartott, Fodor feléje fordult a következő szavakkal: Akkor maga hazudik! E kijelentésére Fodort az irodából kiutasítottam. Ő távozni nem akarván, könyökénél megfogtam, hogy az ajtó felé dirigáljam. Tiltakozás közben elhagyta az irodát. Tekintetes Katonai Parancsnokság! A történeteket leírtam úgy, ahogy azok lefolytak. Megállapítom, hogy Fodornak viselkedése abszolúte nem felel meg sem a hazafiaság szempontjából, sem pedig katonai szempontból. Fodor egyéniségét a hadiüzem nyugodt és megbízható menetének biztosítása szempontjából felette veszedelmesnek látom.²³ Ebből az egy feljelentésből is kitűnik, milyen eszközökkel éltek a bányai igazgatók azon munkásaikkal szemben, akik szót emeltek a kizsákmányolás mértéktelen fokozása és fondorlatossága miatt.

Az üzemi katonai parancsnok és a bányai igazgató aláírásával Tatabányán rendeletet tettek közzé, melyben az 1939. évi II. tc. 20 §-ra hivatkozással kimondották, hogy a katonai parancsnokok megbízottai, mint üzemvezetők, művezetők és munkafelügyelők szintén katonai feljebbvalónak tekintendők s a nekik alárendelt munkások parancsaitak feltétel nélkül teljesíteni kötelesek. Ez a rendelkezés önkényes magyarázatát jelentette a hivatkozott törvény-cikknek, mégis a rendelet alapján megkezdték az „engedetlenség” és „ellenkezők” helyi megbüntetését. Így pl. 1940. február 19-én négy csillést, mert a műszaki segédtséggel feleseltek és műszakváltás beéréke előtt eltávoztak, 7 napi, böjttel súlyosított elzárásra ítélték, melyet vasárnaponként kellett letölteni csendőrk őrizete alatt az üzemi fogdában. Hasonló büntetések dokumentumai tömegével találhatók a MÁK levéltári anyagában.²⁴

A katonai parancsnokok önkényeskedését még Teleki miniszterelnök is kifogásolta egy Horthy Miklóshoz írt levelében, amelyben a vezérkari főnök, Werth Henrik és a főtitkárság magatartását minősíthetetlennek bélyegezte és felajánlotta lemondását is az esetre, ha a katonai vezetők önkényeskedését a kormányzó nem inti le. A levél szerint: „Panasz érkezett, hogy a munkásságot katonai alapon szervezik, sorozatos kihallgatásokat tartanak s ezzel a munkásságot a termeléstől elvonják. Hasonlóképpen nehézségeket okozott az is, hogy egyes katonai parancsnokok a polgári közigazgatási hatóságok, különösen a bányahatóságok ellenőrző munkáját gátolják, sőt megakadályozzák. Egyes katonai parancsnokok olyan rendelkezéseket adtak ki, amellyel az egész hadiüzemi szervezést majdnem nevetségessé tették. Az egyik pl. napiparancsban megengedte, hogy a munkások egymást Jó szerencsét! köszöntéssel üdvözölhessék. Egy másik elrendelte, hogy a hadiüzem területére rovarokat és legyeket nem szabad bevinni. Egy harmadik pedig megtiltotta, hogy a munkások pihenőidő alatt egymással beszélgessenek.”²⁵

²³ OL. Budapesti Bányakapitányság 3.269/1940.

²⁴ OL. MÁK irattár. Igazgatósági rendeletek 1921—1940.

²⁵ A levél teljes szövegét közli: Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szücs László. Bpest. 1963. 233—260. 1.

A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. (Rima) bányavezetői már jobbindulatúaknak mutatkoztak munkásaikkal szemben és a katonai parancsnokok közvetlen igénybevétele nélkül, a bajaikkal, kéréseikkel hozzájuk forduló munkásaiknak „baráti” jótanácsokkal szolgáltak. Eke Ferenc sáti lakos, farkaslyuki bányában dolgozó vájár katonatisztek előtt jegyzőkönyvbe mondta, hogy 1940 tavaszától kezdve három alkalommal is küldöttségben kérték a bányavezetőséget helyzetük javítására, de egy alkalommal sem teljesítették kérésüket. „Én egy alkalommal bementem Holcman bányatanácsoshoz és előadtam neki, hogy keresetemből (18 évi munka után napi 4 pengő) 9 tagú családomat fenntartani nem tudom. Holcman tanácsos azt felelte nekem, hogy mondjam meg a feleségemnek, főzzön köménymagos levest és azon töltsük műszakjainkat. Én közöltem, hogy azon nem bírunk dolgozni, egyébként rántott levest nem is tudunk magunkkal vinni a bányába. Holcman erre azt felelte, reggelizzünk meg otthon, mert ő is megreggelizik és azon dolgozik. 1940 október hó közepétől zsírt és szalonnát a bánya élelemtárában nem kaptunk, ha kértünk, azt felelték, hogy nincs. A zsír és szalonnahiány miatt Holcman tanácsoshoz fordultam, ki azt felelte, hogy főzzünk lucernát és csanalast, mert azt is meg lehet enni... 1940 október 20-án Holcman Gusztáv bányatanácsoshoz küldöttséget küldtünk, hogy emeljék bérünket, mert már nem bírjuk tovább. Holcman bányatanácsos a küldöttségnek azt felelte, hogy béremelést nem adnak, még ha tudnának sem. Erre a munkásság egyhangúan kijelentette, hogy ha nem adnak, akkor ők leállnak és nem dolgoznak.”²⁶

A borsodi „Rima ország” belső megszervezettségét Kara Hegedűs Elek, Csokva községbeli vájár vallomása a következőképpen leplezi le: „Kérelmünk támogatására eleinte felkértük a főjegyzőt, továbbá a kántortanítót és a bírót, de mindenütt csak elutasításban részesültünk; sőt a csokvai bíró azt a kijelentést tette, hogy a disznó kommunisták külön államot akarnak létesíteni és az én 90 holdamat akarják felosztani, de inkább hozatok egy század katonát, de céljukat mégsem érik el... Több embernek van szénjárandósága, amit még nem kapott meg egy sem, viszont a bíró a rendesnél mindig nagyobb mennyiséghez jut. A bíró, a jegyző és a tanító egyébként is a Rimamuránytól különböző javakat élvez és így nem csoda, ha a község népével szemben a Rimamurányi érdekeit védik.”²⁷

Általános és jogos panasza volt a bányamunkásoknak, hogy míg más iparágakban a túlórákért pótlékot fizettek, addig az 1937. évi XXI. tc. végrehajtási utasításából egyszerűen „kimaradt” a túlóráknak a bányászatban is kötelező bérpótlékolása. A bányászok „kihagyása” — mint később megállapítást nyert — az iparügyi minisztérium hallgatolagos hozzájárulásával történt, nyilván a nagy befolyással és a kormány felé kiváló összeköttetésekkel rendelkező bányabárok nyomására.²⁸ A túlórák pótlékolása terén egészen az 1940. évi őszi bányászsztrájk kitöréséig nem is sikerült a bányatókészek ellenállását megtörni, s akkor is csak a kivételes hatalom alapján valósította meg a Teleki-kormány a túlórák külön díjazását. Az októberi sztrájk előtt a bányamunkások kénytelenek voltak bérpótlék nélkül 12—16 órát is dolgozni, mégpedig egyre sűrűbben kényszerültek pótműszakokat teljesíteni, hogy a

²⁶ HIL Honvédelmi Minisztérium (HM) irattára. Eln. Ia. 66.458/1940.

²⁷ HIL HM Eln. Ia. 67.088/1940.

²⁸ Uo.

gyorsan emelkedő árak mellett valamit vásárolhassanak fizetésükből. A Rima bányáiban is a sztrájkot közvetlenül kirobbantó oknak bizonyult, hogy a bányászok az áremelkedések hatására vállalt heti két pótműszakot, a zsír- és szalonnahiány miatti legyengülésük következtében már nem tudták végigdolgozni s ezáltal keresetük tovább csökkent.²⁹

Az általánossá vált bányászsztrájkot kirobbantó Nógrád megyei bányamunkások helyzete még kedvezőtlenebbül alakult ezekben a hónapokban a hegyvidék elzártsága, a fontosabb utaktól és mezőgazdasági területektől való távolsága miatt. Ami a munkabérek összegét illeti, Borbély-Maczkó Emil Borsod megyei főispánnak a kormányhoz intézett titkos jelentése szerint: „Kétségtelenül megállapítható, hogy a munkásság jövedelmét 15—20%-al emelni kell, ... egy vájár átlagos napi keresete 4,20 pengő, amely összegből mintegy 15—20% kerül levonásra, OTI járulék, kereseti adó, szerszámoktatás, karbidbeszerzés címén. Nem fedti a valóságot a munkaadók azon állítása, mely szerint az átlagos napi kereset 5,20 pengő körül mozog, mert ezt a jövedelmet a munkásoknak csupán kis, 20—30 százaléka kapja. Még szomorúbb a felszíni munkások kereseti viszonya, mert napi 2,50 pengőtől 3,20 pengőig terjed csupán. Ezek a bérek a mai körülmények között egy 4—6 tagú családnak a létminimumot sem biztosítják.”³⁰ Az élelmiszerrel való ellátás is kedvezőtlenebb volt más bányavidékeknél, mert egy földalatti dolgozó havi 2 kg zsiradékot, a külszíni munkások 1,5 kg-ot és a családtagok havi 25 dkg-ot kaptak, de ezt is rendszertelenül. 1940 őszén a kereseteket teljes egészükben élelmiszer vásárlására kellett fordítani, szinte semmi sem jutott a szokásos őszi beszerzésekre. Sok helyen a gyerekeket sem tudták az iskolába járattatni, mert hiányzott a megfelelő ruházat.³¹

A zagyvapálfalvai bányában sem fizettek pótdíjat a vasárnapi munka és a pótműszakok után. A bánya szellőztetését elhanyagolták, a munkások többsége hányingerrel küzdödé végezte napi munkáját. Ivóvízről nem gondoskodtak, ellenben elrendelték, hogy mindenkinek a társulattól kell vásárolni egy kulacsot, ami fél—háromnegyednapi munkabérükbe került. A rendes munkaidőre fél—háromnegyedórát rádolgoztattak velük, s ha valaki emiatt panaszt emelt, elbocsátással fenyegették. A munkásoktól állandóan túlzott teljesítményeket követeltek és olyan esetek is előfordultak, hogy elégtelen teljesítmény miatt leszámoltattak munkásokat. Az 1939 augusztusi béremelés óta megszüntették a korábban szokásos őszi és karácsonyi segélyeket.³²

A Mátraszele község határában fekvő kisteleki aknánál szombat estétől vasárnap reggelig is dolgoztatták a munkásokat, de vasárnapi pótléket nem fizettek. A munkaidő nyolc és fél órát tett ki, de csak nyolc órát számoltak el. Hasonló helyzet volt a homokterenyei aknánál, az Ilona-aknánál Kisterenyé mellett, a mátranováki Kutfői lejtőszaknánál és a kisterenyei Chorin-telepi aknáknál. A kibíratatlan állapotok és a túlzott teljesítmények követelése ellen panaszkodókat elbocsátották, vagy vasárnapi kényszermunkára ítélték. A vájároknak 4,10—4,80 pengőt, a külszínieknek 2,08—3,10 pengőt, a rokkant vájároknak, akikkel napszámismunkát végeztettek, 2,60—3,50 pengőt fizettek egy műszakra. A segédvájárok és csillések a vájárbér 90 ill. 80%-át kapták.³³

²⁹ HIL HM Eln. Ia. 66.302/1940.

³⁰ HIL VKF Eln. I. 5112/1940.

³¹ PIA MÁK iratok 58/1. dosszié.

³² Uo.

³³ Uo.

Az elviselhetetlen gazdasági helyzet nyomán a munkások körében egyre gyakrabban merült fel a munkabeszüntetés gondolata. Ez a módszer követeléseitek kikényszerítésére egyébként sem állt távol tőlük, hiszen éppen a bányászok alkották a munkásság azon legharcosabb rétegét, akik az ellenforradalmi korszakban, ha helyzetük elviselhetetlenné vált, letették munkaeszközeiket. 1940 nyarának utolsó heteiben szintén ez a helyzet következett be, amikor már minden szócséplés, minden külpolitikai esemény, országgyarapodás, a nacionalista frázisok hangos puffogatása hatástalanná vált, mert éheztek és nyomorogtak családjaikkal együtt, s az elviselhetetlen gazdasági helyzethez még a katonai elnyomás lealázó ténye is hozzájárult. Hiába fordultak konkrét panaszokkal az üzemvezetőkhez, bányagazdátokhoz — hiszen, mint ez a dorogi példából kitűnt, a panaszost feljelentették a katonai hatóságoknál, vagy olyan tanácsokkal látták el, mint a farkaslyuki üzemvezető, aki köménymagos levest ajánlott. A katonai parancsnokok közül egyesek kötelességszerűen leírták ugyan a bányászok panaszait felsőbb hatóságaikhoz intézett jelentéseikben, de mit várhattak attól a kormányzattól, amely a bányamunkások túlóradíjairól egyszerűen megfeledkezett és tétlenül tűrte, hogy a bányászok nyugbérének megszerzéséhez szükséges szolgálati idő mintegy 40%-kal legyen több, mint más ipari munkáskategóriáké, pedig éppen a bányamunka ronsolta leginkább az emberek testét-lelkét és éppen ennél a munkáskategóriánál volt feltétlenül indokolt a rövidebb várakozási időszak.³⁴ Természetesen a katonai parancsnokok és más kormánysszervek jelentéseire semmiféle intézkedés nem történt, ezért a katonai parancsnokok a hozzájuk forduló munkások panaszaira azt válaszolták, hogy bérügyekben nincs hatáskörük.³⁵ A közigazgatás helyi képviselői — mint a csokvai esetből kitűnt — leginkább a bányatársulatok lekötöleztet emberei voltak, akiket éppen a munkások közigazgatási úton történő fékentartására használtak fel.

A bányamunkások helyzete tehát 1940 szeptember végére országszerte elviselhetetlenné vált, sztrájkhangulat alakult ki és a munkások számára nem állt nyitva más kiút, mint a munkabeszüntetés. A bányamunkásság elkeseredettsége érlelte a harcoss megmozdulást. Az volt csak a kérdés, vajon hol pattan ki először a szikra, és — ami legalább olyan fontos volt — milyen politikai irányzat ragadja majd magához az immár elkerülhetetlenné vált tömegmozdulás vezetését.

Politikai erőviszonyok a sztrájk előtt

1940 őszén mind a szociáldemokrata párt, mind az ahhoz kapcsolódó szakszervezeti mozgalom, de különösképpen a bányamunkások szervezete igen nagy mértékben elvesztette korábbi tömegbefolyását, a legális munkásmozgalom területén — különösen az 1939. évi választásokon elszenvedett kudarc óta — a bomlás és hanyatlás jelei mutatkoztak. Mindebben nagy szerepe volt az ellenforradalmi rendszer által két évtizede folytatott szüntelen elnyomásnak és üldöztetésnek, a fasizmus világméretű előretörésének és átmeneti sikereinek, de nem utolsó sorban a pártvezetőség reformista politikai

³⁴ Stitz János interpellációja és a belügyminiszter válasza. Képviselőházi Napló 1939—1944 I. köt. 159. l.

³⁵ HIL HM Eln. Ia. 67.088/1940.

vonavezetésének és passzivitásának. 1940 végére a szociáldemokrata párt elvesztette régi tömegei jórészét és a párt- valamint a szakszervezeti mozgalom tevékeny tagjai közül számosan olyan emberek sorából kerültek ki, akik előzőleg az illegális kommunista párt, a KMP, a Kommunista Ifjú munkások Szövetsége, a KIMSz vagy a Vörös Segély szervezeteihez, illetőleg a legális munkásszervezetek balszárnyához tartoztak. Ezek a forradalmi érzelmű munkások, hiven a KMP utasításaihoz, a fasiszta előretörés éveiben is kitartottak a legális szervezetekben, a széthullás időszakában is igyekeztek építeni a szakszervezeteket és erősíteni a szociáldemokrata pártot. Más szóval, ügyesen kombinálták a legális és illegális politikai munkát. Az ilyen pártmunkások száma nem volt ugyan nagy, politikai képzettségük sem állott mindenkor a kellő magaslaton, mégis a munkástömegekre gyakorolt befolyásuk meghaladta létszámukat és hatásuk a nagy bányászsztrájk egyes szakaszaiban és számos bányavidéken világosan felismerhető volt. A peyerista beállítottságú szociáldemokrata pártvezetőség is felismerte a kommunisták és a balszárny fokozatos előtérbe nyomulását, de kénytelen volt azt hallgatólagosan tudomásul venni, mert a párthoz korábban csatlakozott tömegek a nacionalista-fasiszta előretörés hatására nagyrészüben passzívakká váltak, kisebb mértékben pedig csatlakoztak a jobboldali szervezetekhez.³⁶

Az ellenforradalmi rendszer örömmel látta két évtizedes haladás-ellenes propagandája és a nemzetközi események gyümölcseként a baloldali erők szervezeti széttzilálódását, s igyekezett ezt a számára kedvező folyamatot a maga részéről előmozdítani és gyorsítani. Ez az aknamunka szervesen beleillett a politikai vonavezetésbe. A kormány felismerte, hogy az ellenforradalmi rendszer viszonyai között általában a szakszervezetek képezték a baloldali munkásmozgalmak kiinduló pontjait, bázisait, ezért nem utolsó sorban ezek felbomlasztására, tevékenységük megbénítására törekedett. Természetesen ezen a területen sem idegenkedtek az antiszemita uszítás szélsőségesen demagóg eszközeinek alkalmazásától, a szakszervezeti pénzek politikai célokra való felhasználásának hazug hiesztelésétől sem.

A szociáldemokrata vezetők a párt legalitásának megőrzésére, a jobboldali-fasiszta erők fokozott nyomásának hatása alatt mindent megtettek, hogy „nemzetivé” formálják át a pártot és a szakszervezeteket és a nemzetköziségnek még a látszatát is igyekeztek gondosan elkerülni. Együtt örvendeztek az uralkodó osztállyal az országgyarapításoknak, szemethunyva azok súlyos következményei előtt. Törekvéseikben odáig mentek, hogy a szociáldemokrata pártot egy polgári ellenzéki párt színvonalára süllyesztették, amelytől a tetteket váró és az események hatására ingadozó munkástömegek elfordultak. Ugyanakkor az uralkodó osztályra nézve is veszélyes következményei támadtak a baloldali szervezetek elleni kíméletlen harc és állandó adminisztratív nyomás politikájának, mert a szociáldemokráciától elriasztott vagy kiábrándított munkás- és földmunkás tömegek nem a kormánypárt, hanem a rendkívül vegyes összetételű, német fasiszta mintájú demagógiával operáló és a későbbiekben egybeolvadó nyilaspártok felé orientálódtak.

A bányászszakszervezet tagjainak száma is erősen visszaesett és a rendszeres tagdíjat fizetők még a 200-as létszámot sem érték el.³⁷ A kormány a bányamunkások szakszervezetének visszaszorítására is tett lépéseket. 1938

³⁶ PIA. Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról. 1939. máj. 19.

³⁷ PIA. Bányászszakszervezet iratai. Tagdíjfizetési könyv 1939–1941.

végén a belügyminiszter betiltotta a szakszervezet lapjának, a „Bányamunkás”-nak a megjelenését, s ezzel nagymértékben megnehezítette a szakszervezeti központi agitációt és a helyicsoportokkal való kapcsolat fenntartását. 1940-ben a szakszervezeti munka nem érte el a két megelőző év színvonalát. A vezetőség tagjai ritkán keresték fel a bányatelepeket, figyelmüket a szakszervezet deficitjének felszámolása, a tatabányai ingatlanok kedvező értékesítésének problémája kötötte le. De az 1940. év őszére kialakult helyzetben a szakszervezet már nem is érhetett volna el jelentősebb eredményeket még akkor sem, ha erre komolyan törekedett volna is. A bányamunkások zöme az állandó hatósági zaklatás, elnyomás, sikertelenségek és a vezetőség kétes magatartása miatt kiábrándult a szakszervezetből. Ennek megfelelően a sztrájk előtt a Bányamunkás Szövetség már nem mint eleven és életképes, erőteljes szervezet állt fenn, hanem csupán egy korábban viruló munkásszervezet tehetetlen vázaként tengődött. Így a bányászszakszervezet szinte bénultan állt szemben a jobboldali előretörés hullámaival. Ez a szervezet már nem volt alkalmas az események irányítására. Sok évi hibás gyakorlat vezetett e szomorú eredményre. Ez magyarázza meg, hogy a politikai életben járatlan, tapasztalatlan, munkásmozgalmi élményekkel és kritikai érzéssel egyáltalában nem, vagy csak alig rendelkező fiatalok és az új munkások jelentős része kiábrándult a szakszervezetből és a nyilaspártok felé fordult.

A szociáldemokratákban nem bíztak többé, különben is az 1939. évi képviselőházi választási vereség és a parlamentben helyet foglaló 5 képviselő a korábbi 15 helyett, jelképezték egyben a párt erejét is.

A bányászok nem vették komolyan a kormánypárt ígéreteit sem. Tudták, hogy az uralkodó osztályoknak kisebb gondjuk is nagyobb a munkások sorsának javításánál. A megerősödött és az első háborús sikereit ünneplő fasiszta német állam állítólagos messzemenő szociális intézkedéseivel agitáló nyilasoknak így átmenetileg szabad terük nyílt. Az 1940 nyarára kialakult helyzetet egy szélsőjobboldali képviselő a következőképpen jellemezte: „Ebben az országban óriási eltolódás történt a magyar ipari munkásság politikai és gazdasági életében az utóbbi 4—5 esztendő alatt. Óriási eltolódás történt, amelyről az igen t. kormányzat tud, mert hiszen a legutóbbi választások eredményeiből a politikai eltolódást mindenki kétségtelenül láthatta. Mindenki láthatta, hogy a magyar munkásság a marxizmusnak és a szociáldemokráciának az oldaláról — mivel titkos szavazat van, nem tudom hova — de óriási és hatalmas tömegekben eltávozott.”³⁸ Az interpelláló arról nem tett említést, hogy a munkásság egyes csoportjainak átmeneti eltávolodását a baloldali mozgalmaktól elsősorban a nyilaspárt igyekezett kihasználni, méghozzá képmutató, álszent módon, mert szavaikban a munkások életszínvonalának javítását hangoztatták, de valójában csak hatalmi, politikai céljaik érdekében igyekeztek kiaknázni a bányamunkásoknak a nyomorból fakadó elkese- redettségét.

A nyilaspárt törekvései a hatalom megszerzésére

A nyilaspárt tehát idejekorán felismerte a bányamunkások között zajló politikai mozgást, a baloldal erőinek bénultságát. A párt egyik vezető emberét, a gépészmérnökből kisebb húsgyárossá lett Gruber Lajos országgyűlési kép-

³⁸ Rajniss Ferenc interpellációja 1940. nov. 13-án. Képviselőházi Napló 1939—1944 7. köt. 362. l.

viselőt állította a bányászügyek élére. Gruber már 1939 nyaratól kezdve több bányász vonatkozású interpellációt terjesztett be a képviselőházban, melyek sokszorosított szövegét azután nagy példányszámban illegálisan terjesztették a bányamunkások között. Az interpellációkban Gruber demagóg módon mindazokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyek kapcsolatban álltak a bányászok életével, s így sikerült olyan látszatot keltenie, mintha ő személyesen, de méginkább a nyilaspárt szívükön viselnék a bányamunkások sorsát. Holott csak arról volt szó, hogy a nyilasok a hatalom megszerzéséért folytatott harcukban bázisként akarták felhasználni a csaknem 50 000 főnyi harcoss munkásréteget. A nyilaspárt vezetőinek egyrésze ui. 1940 őszén elérkezettnek látta az időt a hatalom megszerzésére. A Teleki-kormány néhány belpolitikai intézkedéséből, melyet a nyilasok vad ellenzéki ségének és szociális demagógiájuk megfélemezésére, feljűk irányuló gesztusként hoztak, mint pl. a köztisztviselők szélsőséges politikai pártba való belépését megtiltó ún. 3400-as rendelet visszavonásából, Szálasi Ferenc szabadonbocsátásából, néhány nyilas vezető azt a következtetést vonta le, hogy a régi, történelmi uralkodó osztály döntő mértékben meggyengült és különösebb ellenállás nélkül sikerül majd kormányra jutniuk.

A hatalom közvetlen megragadására több tervet is készítettek. Így Wirt Károly képviselő és terrorista csoportja Horthy Miklós kormányzót akarta egy gödöllői útja alkalmával elfogni és mindaddig elzárva tartani, míg Szálasi Ferenc nyilasvezér elnökletével nyilas kormányt nem nevez ki.³⁹ Gruber és csoportja viszont a bányászok sztrájkbaállításával és más iparágak munkásainak általános sztrájkjával kívánt belpolitikai zűrzavart teremteni. Elképzelésűk a továbbiakban az volt, hogy mivel a kormány majd képtelen lesz úrrá lenni a belső problémákon, rákényszerül a németek segítségül hívására. Úgy képzelték, hogy ez esetben a németek kezűkre játszanak majd a hatalom megszerzésében.⁴⁰ Wirt Károly terveiben is szerepet játszott a német segítség.

A kormány és a kormánypárt valóban nem volt sem elég erős, sem eléggé egységes. Teleki, ha nem akarta a hatalmat elveszteni, csak igen ügyes lavírozással vághatta ki magát a kényes belpolitikai helyzetből. Az uralkodó osztályok zöme és maga Teleki miniszterelnök is úgy látta a hatalom kézben tartásának és a területgyarapítások folytatásának lehetőségét biztosítva, ha külpolitikailag egyre szorosabb szövetségre lépnek a tengelyhatalmakkal. Ennek a politikai koncepciónak a jegyében a magyar kormány fokról-fokra haladva előre a szövetség erősítésének útján, lényegében elvesztette önállóságát. Teleki a területi revízió és a németeknek a magyarországi szélsőséges fasiszta pártok támogatásától való visszatartása érdekében behódolt Németország követeléseinek. A történelmi magyar uralkodó osztály és kormánya mindenképpen bizonyítani akarta a németek előtt, hogy ők évszázados kormányzási és elnyomási tapasztalataikkal jobb és eredményesebb szolgálatra képesek, mint egy esetleg nagy zavarok és véres belső harcok árán hatalomra kerülő szélsőjobboldali, nyilas kormány. E politikai elgondolás jegyében, az ország ellátásának rovására is folytatták az élelmiszerexportot Németország felé, a fasiszta német hadsereg számára átengedték a honvédség céljaira tartalékoltt legfontosabb nyersanyagok nagyrészét, korlátozták a baloldali sajtót, a cenzúra a német érdekek szolgálatát tartotta fő szempontjának, egymás után hozták

³⁹ Horthy Miklós titkos iratai 225—233. 1.

⁴⁰ PIA. Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról 1940. nov. 2.

a zsidótörvényeket, elősegítették a magyarországi németajkú kisebbség német fasiszta érdekeket szolgáló megszervezését, nem léptek fel erőteljes módon a nyilasokkal szemben, még annyira sem, mint 1938-ban, sőt szabadjára engedték működésüket és zavartkeltő tevékenységüket sem torolták meg.⁴¹ De éppen azáltal, hogy nem rendelkeztek semmiféle szociális érzéssel a munkásság és a parasztság sorsa iránt, ezeket a rétegeket a legsúlyosabb nyomorúságba döntve, bázist teremtettek a nyilasoknak a hatalom megragadását célzó próbálkozások véghezvitelére.

Nyilas szervezkedés a bányavidékeken

A Gruber által megindított szervezkedés, amely sokkal nagyobb méretűnek és fenyegetőbbnek mutatkozott, mint Wirték összeesküvése, melyet még 1940 nyarán lelepleztek, ügyesen felhasználta a nyilaspártnak a bányatelepeken meglevő szervezeteit és a titokban folyó munkából eredő előnyöket is. A bányásztelepüléseken a nyilaskeresztes agitáció évek óta folyt, többnyire a helyi bányavezetők anyagi támogatása mellett. A nyilas szervezkedést nem a bányamunkások kezdeményezték, hanem a bányatelepek kisiparosai, cipésmesterei és legényeik, akik felhasználták agitációjukban a bányászok egyre nyomorúságosabb helyzetét, tájékozatlanságát, a szociáldemokráciából való kiábrándultságukat. A Gruber-féle interpellációk alapján készült röpiratokon kívül más nyilas kiadványokkal is mérgezték az emberek lelkét, de ezek hatása főleg akkor jelentkezett, amikor a munkások előtt más választás már nem maradt, mint a munkabeszüntetés vagy a teljes elnyomorodás. A nyilas agitátorok állandóan hangoztatták, hogy a bányászok panaszait és sérelmeit csak pártjuk hatalomra kerülése után fogják orvosolni.⁴² Ugyanakkor a nyilasvezetők maguk között abban állapodtak meg, hogy teljesíthetetlen gazdasági követelések ürügyén sztrájkba viszik a munkásokat s ezáltal az első lépést megteszik a kormány megbuktatása és a hatalom megragadása felé vezető úton.⁴³

A Belügyminisztérium csak 1940. augusztus 14-én adta ki a főispánoknak az első figyelmeztetést a bányászok körében folytatott intenzív nyilas szervezkedésről és egy tervbevetett bányászkongresszusról. A belügyi bizalmas értesülések szerint a kongresszuson a bányamunkások béremelésre vonatkozó kívánásait szándékoztak megtárgyalni. Ugyancsak e hírforrás szerint az összes fontosabb nyilasvezető megjelenik majd a kongresszuson, hogy ezáltal is meggyőzzék a bányászokat, milyen fontosnak tartják kívánásaik megtárgyalását.⁴⁴ A Baranya vármegyei főispán augusztus hó utolsó napjáról keltezett bizalmas jelentése szerint: „A bányamunkások egyrésze, főleg a fiatalabb generáció, tagadhatatlanul szimpatizál a nyilas eszmékkel, azonban a párt mai vezetőségével szemben bizalmatlan, a pártba beszerveve nincsenek. Az összes bányamunkásoknak mintegy 25%-a nyilas érzelmű.”⁴⁵ Az események azonban most már gyorsan követték egymást, s mint a fennmaradt dokumen-

⁴¹ PIA Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról. 1940. nov. 22.

⁴² Kabók Lajos interpellációja 1940. nov. 18-án. Képviselőházi Napló 1939–1944 7. köt. 503. l.

⁴³ HIL HM Eln. Ia. 65.575/1940.

⁴⁴ Pécsi Állami Levéltár (továbbiakban PÁL) Baranya vm. főispáni biz. 451/1940.

⁴⁵ Uo.

tumokból megállapítható, a hatósági szervek csak jóval a történetek után jutottak fontos adatokhoz.

Igy nem szerezték kellő időben tudomást az 1940. szeptember 1-én megtartott bányászkongresszusról sem. A nyomozók figyelmét elkerülte az a mintegy 120 bányász, akik a nyilaspárt költségén az Andrassy-úti székházba érkeztek, hogy ott kialakítsák az egységes béremelési követeléseket. Az egész napon át üléselő kongresszuson, mint utólag kiderült, az Esztergom megyei, a salgótarjáni és a pécsi kiküldöttek voltak a hangadók. Hosszas vita után végül is a dorogi küldöttség javaslatára 30%-os béremelési követelést tartalmazó memorandumot állítottak össze. Az elnöklő Gruber képviselő ezután bejelentette, hogy a memorandumot munkásküldöttség élén adja át az iparügyi miniszternek.⁴⁶

A kongresszus után fokozott erővel, most már konkrét cél érdekében folytatódott a bányamunkások körében az elégedetlenség szítása, a nyilaspárt népszerűsítése, a munkabeszüntetés előkészítése és a tagtoborzás. A Baranya megyei főispán szeptember 16-i jelentése pedig már megállapítja, hogy nagyobbarányú bérmozgalom van folyamatban, amelyről a munkások maguk sem tudják, hogy a nyilasok szerveznék vagy vezetnék. A bányászok között, a főispán szerint, számottevő vagy felderíthető nyilas szervezetek nincsenek és a mozgalom nem is nyilas jelszavak alatt folyik.⁴⁷ Ugyanezen a napon a főispán tájékoztató jellegű körlevelet küldött szét a szolgabíráknak, melyben az információk kívül elrendelte a bányászok állandó megfigyelését és minden lényegesebb esemény azonnali jelentését. A körlevélben a főispán egyben rávilágított a mozgalom különös, a korábbiakban ismeretlen jellegére is: „... a szénbányamunkások között tényleg kezdődik és erősen terjed egy béremelés iránti mozgalom, melyre nézve azonban egyelőre maguk a munkások sem tudják, hogy az honnét ered, kik szervezik és irányítják... Miután a szociáldemokrata szervezetek mindenhol szétszóródtak, és az ismert bizalmi emberek is elszigetelve állanak, valószínű, hogy a mozgalom vezetése tényleg valamely nyilas szervezet kezében van, amely azonban ezúttal igen ügyesen, nem az ismert szervezetein keresztül és nem a nyilas jelszavakkal és propagandaeszközökkel, hanem suttagó propaganda útján dolgozik olyképp, hogy a munkásságnak a nyilas mozgalmak felé hajlamos hangulatát kihasználva, bizalmi emberek, magára a nyilas pártokra hivatkozás nélkül terjesztik a mozgalmat.”⁴⁸

Szeptember 28-án a belügyminiszter újból felhívta a főispánokat a bányászmozgalmak megfigyelésére, mert „... bizalmas értesülés szerint a nyilas propaganda újabban erősen ráveti magát a bányászokra”. Ezt az állítást azzal is alátámasztotta a felhívás, hogy két helyen kisebb mozgalmak már kirobbantak, és amikor a munkások az igazgatókkal megegyezni nem tudtak, a nyilaspárthoz fordultak segítségért.⁴⁹ Az események itt is túlhaladták az értesüléseket, ami arra mutat, hogy a nyilas mozgalmak megfigyelése korántsem történt oly nagy buzgósággal, mint a baloldali mozgalmaké, mert egyetlen hatóság sem akart érdemeket szerezni a nyilasok rovására, félve azok közelgő hatalomátvételétől s az azt követő, előre beígért véres leszámolástól. A babér-

⁴⁶ HIL HM Eln. Ia. 65.575/1940.

⁴⁷ PÁL, Baranya megyei főispáni bizalmas iratok 451/1940.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

szerzést a rendőri szervek inkább a baloldali mozgalmak leleplezése útján óhajtották elérni.

Kisebb bérmozgalmak Nógrádban, a nyilasok elötörése és a 7 %-os béremelés hatása

A nyilasok által szervezett bányászkongresszus és az azt követő felkocott propaganda hatása elsősorban a különösen rosszul fizetett és elégtelenül ellátott nógrádi szénbányászok között jelentkezett. Szeptember 8-án a mátránováki bányatelepeken, melyek a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. (Salgó) tulajdonában voltak, 1200 bányász szüntette be a munkát és mozgalmukhoz rövid idő alatt 4000 munkás csatlakozott. Ezekben a bányatelepeken a munkások heteken át nem kaptak zsírt, s amikor emiatt küldöttségileg tiltakoztak, az üzemvezetők felhívására a katonai parancsnok a mozgalom három vezetőjét csendőrökkel elhurcoltatta — mintegy jelképezve a magyar ipari burzsoázia eltompult szociális érzékét és korlátoltságát. A mozgalom célját ez időponttól a gazdasági követelések mellett a letartóztatott bányászok kiszabadítása képezte. Minthogy két napon át semmiféle kormány szerv nem foglalkozott a mozgalommal, megjelent a színen Gruber Lajos. Helyszíni vizsgálati során megállapította a pontos tényállást és értesítette az iparügyi minisztert a munkabeszüntetésről, mert három napon át a helyi szervek még csak jelentést sem küldtek erről. A miniszter a központi készletekből soronkívül kiutalt szalonnát és zsírt, s eljárta a belügyminiszternél a letartóztatottak szabadonbocsátása érdekében. Ezzel a sztrájk — nyilas közreműködéssel — 72 órán belül befejezést nyert. Ez a kis előjáték csak erősítette a nyilasok befolyását, növelte propagandájuk súlyát. Legfőképpen azonban azt bizonyították a nógrádi mozgalmak, hogy a munkások türelmük végső határához érkeztek és hajlandók akár a sztrájkharcra is, nem törődve a háborús kivételes törvények fenyegető szankcióival sem.⁵⁰ Ugyancsak a munkások nyugtalanságáról érkeztek hírek a Rima bányákból is, ahol szeptember 14-én Bánszálláson, szeptember 23-án Farkaslyukon követelték a fizetésemelést, a szénjárandóság növelését, a munkafeltételek megjavítását és a jobb élelmiszerellátást.⁵¹

A Baranya megyei szénbányászatban a nyilas szervezkedés még október elején sem jutott el a nyílt színre lépésig. A főispán jelentései szerint a bányászok között nagyobb arányú bérmozgalom volt folyamatban, egymás között állandóan arról beszéltek. „Az is kétségtelen, hogy a bányamunkások nagy tömegei erősen hajlanak a nyilas mozgalmak felé. Viszont helyileg nem volt eddig bizonyíték szereszhető arra, hogy mily mérvű összefüggés van a két jelenség között és az sem volt eddig megállapítható, hogy a bányamunkások milyen számban csatlakoztak tényleg, forma szerint is a nyilaspárthoz. A hangulat az utóbbi napokban a nyilas mozgalmak mellett általában erősödik, ez úgy a bányamunkásoknál, mint más társadalmi osztályoknál is érezhető és megállapítható.”⁵² A Baranya megyei főispánnak a sásdi főszolgabíróhoz intézett leveléből azután világosan kitűnik, hogy a munkásokat a nyomasztó anyagi helyzetükből való gyors menekülés vágya fordította a szélsőjobboldal felé,

⁵⁰ PIA MÁK iratok 58/1 dosszié.

⁵¹ OL. Ózdi Bányai igazgatóság iratai. 365/1940 Bánszállás és 108/1940 Farkaslyuk.

⁵² PÁL, Baranya megyei főispáni bizalmas iratok 451/1940.

és az 1940. évi mozgalmaknál egyszerűen arról volt szó, hogy a helyzetük rosszabbodása miatt kezdeményezett bérmozgalmat a nyilaspárt látszólag támogatta és igyekezett azt a maga javára felhasználni. „Tájékoztatásul közlöm — írta a főispán Sásdra —, hogy a jelenlegi tapasztalatok szerint a szociáldemokrata és a nyilas agitációk helyileg teljesen összefolynak, a nyilasmozgalmak során ugyanazok állnak előtérben, akik a szociáldemokrata mozgalmak során is előtérben állottak, az agitációs anyag csaknem teljesen ugyanaz és számosan tartanak fenn mind a két szélsőséges központtal összeköttetést. A munkabeszüntetési mozgalmakat a nyilaspárt támogatja, a szociáldemokrata ellenzi. Az emberek viszont adhoc a szélsőségesebbikhez, így jelen esetben a nyilasokhoz csatlakoznak.”⁵³ A főispán ugyan nem magyarázza meg részletesen, de nyilvánvaló volt, hogy a súlyos anyagi helyzetben élő munkások természetesen a gyorsabb, radikálisabb megoldás hirdetői felé vonzódtak. A nyilasok vállalkoztak a vezető erő szerepére, pedig céljaik elérése esetén még nagyobb bajt hoztak volna nemcsak a bányászokra, hanem az egész országra, mint ahogy ez 1944-ben a gyakorlatban is bebizonyosodott. A szociáldemokraták taktikája azonban, a fegyelem és a tétlen kivárás hirdetése az adott helyzetben, amikor mindenki tetteket várt, nem lehetett alkalmas a bányamunkások meggyőzésére, még kevésbé harcaik vezetésére.

A Teleki-kormány annyit felismert a nógrádi szénbányászok munkabeszüntetésének tanulságaiból, hogy nem zárkozhat el teljesen a béremelés elől, még a nagytökések makacs tiltakozása ellenére sem, mert különben súlyos belső megrázkódtatásokkal kell számolniuk. Ezért hosszas vita után a kormány úgy határozott, miután a hivatalos létfenntartási index 1940 őszére a háború kitörése óta 14%-os emelkedést mutatott, hogy 7%-kal felemeli az ipari munkabéreket. A hivatalos megállapítások szerint ui. a munkások fizetésüknek mintegy felét költötték el élelmiszerekre, így a 7%-os emelés a háború előtti színvonal tartását biztosítja. A minisztertanács ülésén Varga iparügyi és Reményi-Schneller pénzügyminiszter között vita alakult ki e kérdésben. Varga előadta, hogy az újonnan alapított és felfokozott termelést folytató üzemek tulajdonosaiban van hajlandóság béremelésre, míg a hagyományos iparágak vezetői minden bérjavítás elől elzárkóznak. A pénzügyminiszter az utóbbi érdekképviseltek álláspontjának adott hangot, amikor a maga részéről semmiféle béremelést nem javasolt, mondván, hogy a meglevő áruhiány miatt a béremelés csupán inflációt eredményezne. A Nemzeti Bank Főtanácsa is az utóbbi álláspontra helyezkedett. Végül is azonban a 7%-os emelést fogadta el a minisztertanács.

Amikor október 7-én a kormány közhírré tette az ipari és bányamunkások részére adott 7%-os béremelést, egyszerre kitört az elégedetlenség a munkások között, akik a hosszú hetek várározása és a felelőtlen nyilas ígéretések nyomán most jogosan megcsalatra érezték magukat. Méltán zúgolódtak, különösen a bányászok, hiszen zömükben 2,80—3 pengős napi keresetekből tartották el magukat és családjukat. Emellett a magyar bányamunkásság helyzetét vizs-

⁵³ Uo. A levélben említett szociáldemokrata mozgalom a bányászszakszervezet által 1940 nyarán indított szervezési és béremelési agitációra vonatkozik. A Magyar Vas-
munkások Lapjában (a továbbiakban MVL), a beszüntetett Bányamunkás szaklap pótlásaként indított „Bányamunkások köréből” rovatban e hónapokban szervezkedésre hívták fel a bányamunkásokat, hogy „amikorra bekövetkezik a tél, elérhessétek jogos kívánságaitok teljesítését” (MVL, 1940. aug. 15.). A felhívások azonban nem konkrét akciókat, hanem tagtoborzást és pontos tagdíjfizetést céloztak.

gálva, mindig szem előtt kell tartani, hogy a bányatelepeken, a bányász-falvakban egyáltalában nem tartoztak ritka kivételek közé az 5—6 gyermekes családok, közöttük ismeretlen fogalom volt az „egyke” vagy az „egyse”. A drágasági hullám következtében a munkások nem tudtak családjuknak már elegendő táplálékot beszerezni, s a 7%-os bérjavítás ezen a helyzeten vajmi keveset változtatott volna. Ilyen csekély béremelés mellett ruházkodásra és más nélkülözhetetlen cikkek vásárlására továbbra sem gondolhattak. Méginkább elkeserítette a munkásságot a kormánynak a béremeléssel egyidejűleg nyilvánosságra hozott másik rendelkezése is, amelynek értelmében a „mezőgazdaság életképessé tétele érdekében” egyes élelmiszerek termelői árának további felemelésére nyílt lehetőség. A munkások világosan felismerték a kormány kétszínű eljárását, hiszen adtak ugyan 7%-ot, de egyben utat nyitottak a további élelmiszerdrágulás előtt.

A salgótarjáni sztrájk kirobbanása

Az elkeseredett hangulatot ügyesen élte és továbbcsitotta a nyilas suttogó propaganda. Szeptember végén, kapcsolatban az említett 3400-as rendelet visszavonásával és Szálasi szabadonbocsátásával, a nyilasok olyan híreket terjesztettek, hogy néhány héten belül bekövetkezik fegyveres hatalomátvételük is. Embereket neveztek meg, akiknek a hatalomátvétel utáni kivégzését ígérték, halállistákat terjesztettek és a Teleki-kormánynak a pártközi béke megteremtésére irányuló elhibázott lépéseit, mint pl. Szálasi fogadása Telekinél, a „liberális” rendszer belső gyengeségeként tüntették fel. Egyidejűleg arról beszéltek, hogy a kormányzat összeomlóban van és békés úton adja majd át a hatalmat. Az 1940 nyárvégi német villámháborús sikerek nyomán erősödött a pángermán uszítás és a Volksbund propaganda.⁵⁴ A nyilas híreszteléseket alátámasztották a kül- és belpolitika újabb eseményei. Október első napjaitól kezdve nagyobb német fasiszta katonai alakulatok vonultak át az országon Romániába, belpolitikailag pedig az uralkodó osztály megszottságát tükrözte az Imrédy-csoport október 7-én bejelentett kiválása a kormánypártból. A nyilaskeresztes párt úgy értékelte a helyzetet, hogy rövidesen sor kerül Magyarország német megszállására is. Ezt a lépést — hatalomra kerülésük érdekében — minden eszközzel siettetni akarták. Ilyen légkörben került tehát sor a 7%-os béremelés közzétételére. Másnap elsőként a Salgó Frigyes-aknai bányászai szüntették be a munkát, hangoztatva, hogy az október 8-i béremelés őket nem elégíti ki. Joggal állították, hogy kívánságaik kivívása érdekében most már más fegyvert nem látnak, s annyi hasztalan kérés után kénytelenek a sztrájkhoz folyamodni. A nagy bérharcot tehát a Frigyes-akna bányászai kezdték meg, azok a munkások, akiknek bátor fellépése következtében 1939 nyarán a kormány minimális-munkabér megállapító bizottságot kényszerült kiküldeni a nógrádi szénmedencébe, megtörve a szénkapitalisták négy éven át tartó ellenállását.⁵⁵ Az 1940. évi sztrájk kezdeményezésében is az övék volt a döntő szerep, különösen Faragona József munkásvezetőé, akiről a nyilasok azt állították, hogy szakszervezeti bizalmi, a szociáldemokraták pedig

⁵⁴ PIA, Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról 1940. okt. 11.

⁵⁵ Az 1939 évi harcok dokumentumait közli: A bányamunkások élete a Horthy-rendszerben. 252—257. l.

nyilas beállítottságúnak vélték.⁵⁶ Tény, hogy a Frigyes-aknai munkások előző évi memorandumát aláíró bizalmiak és Faragona neve sem a szakszervezeti vezetőségi névsorokban, sem a nógrádi illegális kommunista mozgalom névsoraiban nem szerepel. Az is tény viszont, hogy a memorandumból semmiféle nyilas behatás vagy más szélsőjobboldali frazeológia nem tűnik ki. Lényegében a Frigyes-aknai munkások politikai hovatartozását ugyanúgy lehet értékelni, mint az 1940. évi bányászmozgalmakat általában: a munkások, akik évtizedeken át csalódtak a szociáldemokrata pártban és a bányászszakszervezetben, akik nem állottak kapcsolatban az illegális kommunista párttal, kétségbeesztő helyzetükben — hasonlóan az 1939. évi mozgalmakhoz — ösztönösen és önállóan bérmozgalmat kezdeményeztek, amelyet a nyilaspárt igyekezett a maga kalandor politikai céljaira felhasználni. A Frigyes-aknai sztrájkot még ugyanaznap követték a Salgó valamennyi nógrádi bányájának dolgozói. A bányászok követelték a fizetések 30%-os emelését, a zsír- és egyéb élelmiszerellátás rendszeressé tételét, a jegyre kiszolgáltatott adagok felemelését és a bányákban uralkodó embertelen állapotok megszüntetését.

A sztrájk váratlan kirobbanása meglepte az erdélyi területi visszacsatolás felett örömmünnepet ülő uralkodó osztályt. A kormány, bár értesüléseket kapott a bányatelepek hangulatáról, nem fogta fel a maga komolyságában a helyzetet és nem hitte, hogy a többszörösen közhírré tett szigorú katonai rendszabályok ellenére a munkások alkalmazni merik majd a munkabeszüntetés fegyverét, különösen a 7%-os béremelés után. A sztrájk hírére nem a munkás-kívánságok érdemi kivizsgálására kezdtek megbeszéléseket, hanem katonaságot vezényeltek ki a sztrájkolók ellen Salgótarjánba. 1940. október 8-án délután riasztották az aszódi I/III-as zászlóaljat és a honvédelmi miniszter külön parancsára egy harci létszámú puskás századot gépkocsikon még az est beállta előtt Salgótarjánba szállítottak. A kirendelt és a helyszínen levő összes karhatalmi erő parancsnokául a budapesti 1. sz. gyalogezredtől báró Ungár Károly ezredest küldték ki, akit indulása előtt Bartha honvédelmi miniszter személyesen igazított el.⁵⁷ A miniszteri kihallgatáson Bartha tájékoztatta Ungárt a sztrájk kitöréséről és gyors terjedéséről, majd megparancsolta, hogy a sztrájkot erélyesen törje le, szükség esetén vegye őrizetbe a hangoskodókat. Felhívta, figyelmeztesse a munkásokat, hogy mint hadiüzemi foglalkoztatottak, katonai eljárás alá tartoznak. Végül a fegyverhasználatról úgy rendelkezett, hogy csak abban az esetben engedélyezi a munkásokra lövetést, amennyiben a karhatalom kényszerhelyzetbe kerül és önvédelmének biztosítására más kiút nincs, mint a fegyverhasználat.⁵⁸ A honvédelmi miniszter

⁵⁶ PIA, Bányászszakszervezet iratai. 3/1940. — Faragona József 1943 őszén a zagyvapálfalvai szakszervezeti helyi csoport vezetőinek egyike (MVL 1943. okt. 15.). A bányászszakszervezet egyébként még közvetlenül a harc kirobbanása előtt is igyekezett a munkásokat a nyilas befolyás alól kivonni és a sztrájkot megakadályozni. A Magyar Vas munkások Lapjában az erdélyi bányászok csatlakozásáról megjelent cikkben írták: „Künn a bányatelepeken és az azok körül levő falvakban serényen folyik a hazudozó, rágalmozó és megszárdító agitáció egy homályos cél érdekében. Veszedelemes és értelemmergező folyamat ez . . . a bányász ne legyen vak eszköze olyan céloknak, amelyek tőle idegenek, amelyek nem javulást, hanem csak további nyomort és szenvedést hoznak számukra . . . Felelőtlen egyének szabadon uszíthatnak, gyűlésezhetnek és nyíltan agitálhatnak” (MVL 1940. okt. 15.).

⁵⁷ HIL HM Eln. Ia. 58.162/1940.

⁵⁸ HIL VKF Eln. I. 4.898/1940.

tehát mitsem törődve a sztrájk okával, pusztán arra utasította a kirendelt karhatalom vezetőjét, hogy a sztrájkot mindenáron, sürgősen törje le, az ellenálló munkásokat és munkásvezetőket tartóztassa le. Ez az utasítás nemcsak embertelen és ostoba volt, hanem súlyos következményekkel is járt. De ellenkezett a honvédségi karhatalmi szolgálat tömören és világosan lerögzített szabályzatával, melynek lényegét képezte, hogy a honvédségi karhatalom kirendelés alkalmával nem léphet fel mint önálló tényező, hanem csupán arra van felhatalmazva, hogy a közhatóságokat és „... közegeiket oltalmazza és rendelkezéseiknek a szükséges nyomatékot megadja... A csapat vagy annak egyes tagjai közvetlen rendőri vagy közbiztonsági végrehajtó szolgálatra ne alkalmaztassanak. Ily feladatok teljesítése a rendészeti alakulatok, közegek kötelessége.”⁵⁹ Nyilvánvaló, hogy a szabályzat készítőit is a kapitalista társadalom védelmének gondolata vezette, amikor a fenti megállapításokat írásba foglalták. A katonai jogászok úgy vélték, helytelen volna a központi elnyomó apparátus legfontosabb fegyveres szervezetének tekintélyét helyi érdekek miatt feláldozni, s a munkástömegek előtt mint a tőkés érdekek nyers védelmezőjét nyíltan leleplezni. A katonaságra a szabályzat készítői szerint az a feladat várt, hogy a magyar uralkodó osztály érdekeit elsősorban más országok elleni támadás útján képviselje, és ebből a szempontból szemlélve valóban tekintélyrombolónak és a kirendelt alakulatokra nézve demoralizálólag hatott a hazai polgári lakosság elleni fellépés. Az adott esetben azonban Bartha megfélemezett ezekről a szempontokról és a katonaság kíméletlen bevetésére adott parancsa ellentétben állott a szolgálati szabályzatokkal. Az egész eljárás szabálytalan voltára az a körülmény is rávilágít, hogy a salgótarjáni kirendelésre vonatkozóan utólag maga a vezérkari főnök sem tudta megállapíttatni, hogy végül is kinek a kérésére született meg a honvédelmi miniszter parancsa.

A kirendelt karhatalmi erők parancsnoka, Ungár ezredes első helyzetjelentésében megállapította, hogy a nógrádi bányauzemekben dolgozó kb. 7500 bányász közül 6000 szüntette be a munkát. Közölte, hogy mivel 27 üzemből 70 községből és 38 bányatelepről járnak be dolgozni a munkások, tehát nagyon szétszórtnak laknak, ezért nem tudja maradéktalanul végrehajtani az embereknek a munkába való visszavezetését. Beszámolt arról, hogy utasította egységeit, hogy járőrökre oszolva hajnali 3 órától mozogjanak a sztrájkterületen, elsősorban a Frigyes-akna körzetében, ahol a mozgalom megkezdődött, és hívják fel a munkásokat a honvédelmi miniszter parancsára. Kötelességévé tette a járőrök vezetőinek, hogy minden körülmények között állapítsák meg a sztrájk szervezőinek és vezetőinek kilétét.⁶⁰

Október 9-én reggel leállt a szomszédos nagybátányi bányamű 600 munkása is, csatlakozva sztrájkoló társaikhoz. A honvédelmi miniszter e hír beérkezése után azonnal még egy századot irányított Aszódról Salgótarjánba, majd a nap folyamán további két géppuskás századot rendelt ki a sztrájkterületre. Október 10-én az állandóan erőinek elégtelenségéről panaszgató Ungár ezredes kérésére egy lovaszázadot vezényeltek segítségére.⁶¹ Ugyancsak október 9-én kezdték meg a sztrájkoló munkások letartóztatását. Az „izgató főkolomposok” közül egyelőre 9 személyt vettek őrizetbe. Ungár mindenáron szeretne volna a munkát felvétetni a bányászokkal, s miután látta,

⁵⁹ HIL VKF Eln. 1. 5.366/1940.

⁶⁰ HIL HM Eln. 1a. 58.162/1940.

⁶¹ HIL VKF Eln. 1. 14.898/1940.

hogy a hajnalban kiküldött járőrök felhívásainak senki nem tesz eleget és az első letartóztatások sem váltottak ki különösebb félelmet, elrendelte a csendőröknek, hogy mindazokat a bányászokat, akik a felhívásra nem kezdik meg a munkát, fogják el és a katonai járműveken szállítsák a bányákhoz. Azonban egy későbbi bizalmas jelentéséből kitűnőleg ez a megoldás sem vezetett eredményre: „Első nap ugyan néhány bányászt lenyomtunk az aknába, ott leszálltak és leültek és azt mondták, bármit csinálunk velük, ők éhesek és a családjuk rettenetes nyomorban van, vigyük őket inkább a törvény elé.”⁶² Az esti órákban újabb parancs érkezett a honvédelmi minisztertől, mely szerint feltétlenül el kell érni, hogy október 10-én délig a munka a bányákban meginduljon. Bartha honvédelmi miniszter szerint az embereknek komolyan meg kell magyarázni, hogy akik 10-én délig nem állnak munkába, azokat összefogják és máshova elszállítják. Az ilyen személyek azután soha nem jöhetnek vissza a bányába dolgozni. Felhívta Ungárt, hogy mutasson több szigort. Kijelentette, ha másnap délig nem veszik fel a bányászok a munkát, akkor elhatározott szándéka a sztrájkot a legkíméletlenebb eszközökkel letörni.⁶³

Október 10-én Ungár, érezve a délben várható kudarcot, kétségbeesetten jelentette, hogy csak az esetben tudja a munkásokat visszakényszeríteni, ha felhatalmazást kap az asszonyok összefogására és elszállítására, mert a bányászok hajlanának a munka felvételére, de az asszonyok nem engedik őket munkába menni. Ugyanekkor közölte, hogy mintegy 4–500 főnyi sztrájkoló tömeg Homokterenyén gyülekezve elindult Salgótarján felé.⁶⁴ Ekkor a honvédelmi miniszter parancsára újabb erőket irányítottak a sztrájkterületre: Ceglédről két páncélautós és gépesített alakulatot vetettek be. Ungár a délelőtt folyamán a sztrájk felszámolása céljából kímélet nélkül letartóztatott mindenkit, akit csak elérhetett. Összesen 768 bányászt szállítottak a déli órákig a salgótarjáni kaszárnyába. Délután már belátta, hogy ezzel a módszerrel sem ér el eredményt, már csak azért sem, mert a laktanya közben teljesen megtelt. Ekkor leállította a letartóztatásokat és jelentette Budapestre, hogy október 10-én a sztrájkot letörni nem tudta. Egyúttal tájékoztatást is adott 60 óras időtartamú salgótarjáni tevékenységéről. „Tisztek által lett felszólítva mindenki a jogi helyzetre, másrészt felhívták figyelmüket munkájuknak honvédelmi szempontból való fontosságára, arra, hogy az ő munkaleállításuk elsősorban az állam és a honvédség érdekeit veszélyezteti; rá lett mutatva arra, hogy míg a románok a magyar testvérekkel így bánnak, üthet az óra, midőn a honvédségnek ezek védelmére kell szállnia és ők a magatartásukkal a termelést súlyosan veszélyeztetik.” Majd így zárta jelentését: „... most már minden kioktatást és erélyes figyelmeztetést abbahagytam és akit a járőrök elcsíptek és munkába nem állottak, őrizetbe vették és a laktanyába szállították.”⁶⁵ Ebben a jelentésében tett először említést Ungár ezredes a sztrájk okáról is; mert a honvédelmi miniszternek csak a tömeges letartóztatások kudarcra után jutott eszébe, hogy a sztrájknak s a bányászok ilyen kemény ellenállásának esetleg valamilyen komoly oka is lehet. „... A túlnyomó többség kizárólag a kevés bére hivatkozott és a kevés 7%-os béremelésre, azzal az indokkal, hogy amikor a béreket

⁶² HIL VKF Eln. 1. 14.898/1940.

⁶³ HIL HM Eln. 1a. 58.501/1940.

⁶⁴ HIL HM Eln. 1a. 58.802/1940.

⁶⁵ HIL HM Eln. 1a. 58.803/1940.

emelték, ugyanakkor emelték a liszt, zsír és a többi árakat. Ezek a karhatalmi egységek megállapításai. A bányavezetőség azonban azt állítja, hogy ezeknek politikai jelentősége van. Ez az összes bányák közül az én megállapításom szerint csak Mátranovák, Mátraszele, Nádújfalu, Homokterenyé és Jánosakna területén látszik némileg igazolva, de csak némileg. Az onnan behozott bányamunkások is jelentették, hogy azonnal munkába állnának, ha valamivel több béremelést kapnának. Tény, hogy egyes emberek onnan az itteni nyilas pártvezetőhöz mentek állítólag tanácsért... Benyomásom, hogy a zömnél kimondottan bérmozgalomról van szó és csak egy kisebbik rész használja fel ezt az alkalmat, főleg suhanc gyerekek, akik politikai okokból csatlakoztak a sztrájkhoz. A bányászok helyzete kereseti szempontból, amennyire én értesültem és láttam, nem a legrózsásabb. Pl. az egyik öreg bányász mutatta, hét családjára napi 4 pengő 19 fillér a keresete... a sztrájk háttére benyomásom szerint tényleg bérmozgalom.”⁶⁶

Ungár ezredes jelentése további részében előadta, hogy parancsnoki harcálláspontja a bányagazgatóság épületében van, ahol együtt tartózkodik Alliquander miniszteri tanácsossal az iparügyi minisztériumból és a bányagazgatóság embereivel. A jelentés a kormányzati és bányagazgatósági emberek álláspontját a munkabeszüntetésről a következőképpen foglalta össze: „Igen együtt vagyok velük, de ők mindig a politikai háttérre hivatkoznak, és nem a munkabérre. Ugyanígy van a bányavezetőséggel is. Azoknak az érdeke azonban a legkisebb munkabér. Én ezen a téren nem vagyok velük egy nézetben, itt nézeteink eltérnek egymástól. Ők nemigen akarnak a munkássággal tárgyalni. Talán — gondolják — a sztrájkot így is le lehet törni. Én pedig meg vagyok győződve, hogy egy kis béremeléssel a munkások 80%-a, azonnal munkába állna.”⁶⁷ Ungár jelentésének fentebb idézett része a bányatókésék álláspontját leplezi le. Világosan kitűnik, hogy a bányatókésék a katonaság kirendelésével és a sztrájkolók elleni kíméletlen bevetésével ugyanazt a munkáspolitikát kívánták folytatni, mely 1939-ben az üzemek katonai felügyelet alá helyezésekor kezdődött meg. A különbség annyi volt, hogy amikor csak egyes munkások vagy néhány ember tiltakozott, akkor az üzemi katonai parancsnok ségédletével nyomták el az elégedetlenkedőket, amikor pedig tömeges munkabeszüntetéssé nőtt a tiltakozás, akkor a hadsereg magasabb egységeit rendelték ki a munkások ellen és tömeges letartóztatással, elhurcolással, katonai híroság elé állítás fenyegetésével akarták kényszeríteni a bányászokat a munkabeszüntetés előtti viszonyok feltétel nélküli elfogadására. A politika nem változott, de most tömeges méretekben valósították meg a bányamunkások katonai elnyomását, mivel a háborús konjunktúra közepette, az újonnan alapított hadianyaggyárak növekvő szénszükséglete mellett, a szénkészletek nélkül álló kormányzat nem szemlélhette tétlenül a bányászat termelésének esetleg hosszabb időre való szünetelését.

Bartha honvédelmi miniszter tehát hiába akarta még 9-én letörni a sztrájkot, 24 órával később kénytelen volt belátni, hogy más módszerekkel kell próbálkozni. Ezért október 10-én délután, az iparügyi és belügyminiszterek hozzájárulásával, Barabás Emil altábornagyot, honvédelmi minisztériumi főcsoportfőnököt küldte le Salgótarjánba, hogy a helyszínen tartózkodó kormányzati személyekkel karöltve vizsgálja meg a helyzetet és ha szükséges,

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

vegye rá a bányatulajdonosok képviselőit bizonyos engedmények megadására, a sztrájk gyors befejezése érdekében. Barabást útjára elkísérte Kádas iparügyi államtitkár és Magasházy miniszteri tanácsos, valamint más katonai személyiségek. A kormány engedélyével ugyancsak leutaztak Ronkay és Mocsáry kormánypárti képviselők, a nyilaspárt részéről pedig Gruber Lajos. Barabás megérkezése után először az élelemtárakat vizsgálta meg, majd a képviselők jelenlétében meghallgatott néhány munkást. Este 21.30 órakor tárgyalásra ültek össze a sztrájk teljhatalommal való letörésére kirendelt Barabás elnöklété alatt a karhatalmi parancsnokok, a vezérkar és a kémelhárító tisztjei, a három képviselő, a városi közigazgatási hatóságok és a bányatársulat megbízottai. A tanácskozás résztvevőinek zöme megegyezett abban, hogy a sztrájkot kíméletlenül, a legerélyesebb eszközök alkalmazásával le kell törni, mert „a mai időkben nem lehet sztrájkolni”. A közigazgatási vezetők hangoztatták, hogy a sztrájk politikai megmozdulás, melyet a nyilaspárt rendezett és amelyet tagtoborzásra akar felhasználni. Gruber visszautasította a vádat és kijelentette, hogy éppen ő volt az, aki felhívta az iparügyi miniszter és a kormány figyelmét a bányászok tarthatatlan helyzetére, és hónapokon keresztül igyekezett számukra béremelést kiharcolni. A legnagyobb meglepetésre és a résztvevők általános elképedésére ezután az elnöklő Barabás altábornagy szólalt fel. Egy kezében levő céduláról fizetési adatokat olvasott fel. Elmondotta, hogy hat bányászt hallgatott ki, akiknek napi keresetük 2—4,33 pengőt tett ki. Ő megállapította, hogy ezek családos emberek és fizetésük a létminimumot sem éri el. Ezután személyszerint aposztrofálta a jelenlevő Schmidt vezérigazgatóhelyettest és megkérdezte tőle, vajon ő meg tudna-e élni havi 66 pengőből. Majd kijelentette, bár őt teljhatalommal küldte ki a kormány, ő nem lesz hajlandó a munkásság elnyomásához segédkezni adni, legfeljebb elcsapják. Véleménye szerint nem politikai harcról, hanem bérmozgalomról van szó, amelyet úgy lehet megszüntetni, ha a társulat ad valamit a munkásoknak. Álláspontjához csatlakoztak a vezérkar és a kémelhárító képviselői is.⁶⁸

A nagylétszámú tanácskozás után Barabás, Kádas és Schmidt zártkörű tanácskozásra vonult vissza. Barabás eléjük tárta megállapításait és felszólította Schmidt vezérigazgatót, hogy a termelés felvétele érdekében hozzanak áldozatokat annál is inkább, mert nyilvánvaló, hogy a bányászok zöme a megélhetéshez szükséges létminimumot sem éri el.⁶⁹ Kádas államtitkár hangoztatta, hogy a 7%-os béremelésnél a kormány többet nemigen tudna engedélyezni, viszont sor kerülhet a minimális bérek újabb megállapítására. Első lépésként az őszi segély megadását javasolta a munkások részére. A bányatársulat részéről Schmidt vezérigazgató elzárkózott minden további béremelés elől, és legfeljebb az őszi segély megadására mutatkozott hajlandónak. Végül is olyan megállapodás született, amely a munkások részére alig jelentett többet a semminél. A bányatársulat vállalta, hogy október 20-án a munkásság szeptemberi keresetének 20%-át adja meg külön őszi segélyként és Kádas államtitkár kötelező ígéretet tett arra nézve, hogy október 31-ig a kormány felülvizsgálhatja a kereseteket és garantáltan megadja a munkásoknak a létminimumot. A bányaközigazgatás pedig vállalta a durva bánásmódra vonatkozó panaszok kivizsgálását és megszüntetését. E feltételek, illetve kedvezmények

⁶⁸ OL Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. levéltára. Chorin bizalmas iratok. Feljegyzés 1940. okt. 11.

⁶⁹ HIL HM eln. la. 58.811/1940.

azonban csak akkor léptek volna életbe, ha a munkások október 11-én délután 2 órakor megkezdték volna a munkát.⁷⁰

Az eredmények kihirdetésére a laktanya-udvaron a délelőtti órák óta étlen-szomjan álldogáló letartóztatott munkások előtt a két kormánypárti képviselő vállalkozott. A képviselők a munkásokhoz intézett beszédjükben dicsőítették a társulat áldozatkészségét és hangoztatták, hogy a kilátásba helyezett engedmények révén a munkások elérték céljukat és vegyék fel a munkát. Beszédjüket azonban a várakozásukban csalódott munkások dühös elégedetlenség-nyilvánításai miatt nem tudták elmondani, s visszatértek a tanácskozásterembe. Gruber igyekezett meggyőzni a jelenlevő kormány megbízottakat, hogy nagyobb engedményeket tegyenek, de arra nem mutatott hajlandóságot, hogy ő beszéljen a munkásokhoz és megpróbálja őket rávenni a sztrájk beszüntetésére. Végül Barabás altábornagy 10 tagú küldöttséget hívott be a munkások közül, akik előtt ismertette a kedvezményeket és felszólította őket a munka felvételére. Ezután az elfogott munkások között ennivalót osztatott szét és katonai gépkocsikon hazaszállította őket.

A semminél alig több „engedményeknek” természetszerűleg nem volt meg az „urak” által várt foganatja, pedig ekkor még józan és reális engedményekkel elébe lehetett volna vágni a még súlyosabb következményeknek. De a karhatalom kíméletlen eljárása és a bányatókésék rövidlátó, kapzsi profitvágya elkerülhetetlenül gátszakadást okozott és maga után vonta az események lavináját. Október 11-én Ungár ezredes a sztrájk továbbfolytatásáról küldött jelentést Budapestre. Korábbi utasításához képest ezért megkezdte a behívójegyek kézbesítését. „Mindenkít — jelentette —, aki a behívójegyek kézhezvétele után munkába nem áll, őrizetbe vétetek. Minden törvényes eszközt a legkíméletlenebb módon fogok igénybevenni, hogy a sztrájkot letörjem. Eddigi tapasztalatok szerint úgy látom, legalább 7—800 főt kell elszállíttatni.”⁷¹ Az esti órákban érkezett Bartha honvédelmi miniszter újabb parancsa, mely szerint 200 sztrájkolót az éj folyamán tartóztasson le és szállíttson Hatvanba, ahol árvízvédelmi munkát fognak végezni. Bartha külön utasította a hatvani helyőrséget, hogy az elfogott bányászokat a legnehezebb munkára állítsák be és vasárnap is keményen dolgoztassák őket. Ezenfelül újabb 6 páncélautót és katonaságot vezényelt a bányavidékre. Ungárt újból felszólították, hogy erélyesebben járjon el, mert „... a miniszter úr is most már elvesztette türelmét”.⁷²

Október 12-én reggel Ungár közölte, hogy az éj folyamán 217 személyt fogatott össze és szállíttatott Hatvanba. A letartóztatások és a munkások elhurcolása a sztrájkjal járó feszült légkörben mindenütt robbanásig fajuló izgalmat és elkeseredést váltott ki. Zagyvapálfalván és Nagybatonyban nagy tömegek verődtek össze és tiltakoztak a letartóztatások ellen. „Mindenuzt az első három sorban az asszonyok, karjaikon gyermekkel. Egy másik helyen az asszonyok embereinket kövel megdobálták, úgyhogy a járőr (tagjai) valami 8—10 asszonyt felnyomtak a kocsikra és elvitték őket. A tömegeből ekkor kiváltak a férfiak, így azokat is felnyomták, majd az asszonyokat később letették. A legfőbb izgatók kimondottan a nők... Egy másik helyen olyan agresszíven és támadólag léptek fel, hogy a járőr kénytelen volt őket meg-

⁷⁰ Uo.

⁷¹ HIL HM Eln. la. 58.813/1940.

⁷² HIL HM Eln. la. 58.814/1940.

adjusztálni. Ezt azonban kérek csak mint négy szemközti kezelni.”⁷³ Zagyvapálfalvára az éppen beérkezett két páncélautós szakaszt és gépesített gyalogságot küldte ki Ungár a tiltakozó és tüntető tömeg széjjelosztatására, de az akció több órán át tartott, és csak újabb letartóztatások révén sikerült a déli órákra a „rendet helyreállítani”. Kisterenyén ugyancsak páncélautók és könnyű harcokocsi bevetésével oszlatták fel a sztrájkolók és asszonyaik elkeseredett tüntetését. Nagybátonyban az igazgatóság épülete előtt összegyűltek követelték az éjjel letartóztatott munkások szabadonbocsátását. A kirendelt karhatalom itt is a legkeményebben lépett fel az egybegyűlt tüntetők ellen, míg végül újabb letartóztatások után sikerült felszámolni a tüntetést. A nap folyamán összesen 65 újabb letartóztatás történt. Az elfogottakat Miskolcra szállították a 7. honvéderületi parancsnokság fogházába, későbbi katonai bíróság elé állításuk céljából.⁷⁴ A letartóztatások és a tüntetők kíméletlen széjjelkergetése páncélos járművekkel fokozta a munkások elkeseredettségét és harcászóságát. A bányatelepeken a hangulat izzóvá változott. A megrémült bányavezetők karhatalmat kértek személyi és vagyónbiztonságuk megővésére, de az eredménytelen salgótarjáni kiszállás miatt a bányatársulatra neheztelő Barabás altábornagy személyes utasítására Ungár ezredes megtagadta a karhatalomnak a bányatisztviselők védelmére való felhasználását. Ezekben a napokban, amikor a maga teljes leplezetlenségében mutatkozott meg a Teleki-kormány igazi munkásellenes politikája, még a sztrájkterők száma is erősen visszaesett.

A honvédelmi miniszter elsietett és csúfos kudarcot valló ténykedései után október 12-én átadta a sztrájkügyekkel való foglalkozást a külföldi útból hazatért Werth Henrik vezérkari főnöknek. Werth, miután tájékozódott a helyzetről és az addig megtett intézkedésekről, elrendelte, hogy a munkásokat falragaszok és doboltatás útján kell munkára szólítani. Felhívta Ungárt, hogy szüntesse be a további letartóztatásokat és adjon időt az embereknek a hirdetések elolvasására.⁷⁵ Az esti órákra a letartóztatások felfüggesztése és a karhatalmi egységeknek szálláshelyeikre történt visszarendelése következtében nyugodtabb légkör alakult ki, de a vezérkari 1. elnöki ügyosztályon, ahol Németh százados karhatalmi előadó foglalkozott a sztrájkügyekkel, egyre szaporodtak a beérkező jelentések további bányakerületek munkásainak kialakulóban levő bérmozgalmáról és szolidaritás sztrájkokról. A fenyegető hírek nyomán a honvédelmi miniszter elrendelte a Dorog, Tokod és Tatabánya területén dolgozó munkások várható munkabeszüntetése esetére a katonai behívójegyek előkészítését.

Október 13-án nyíltan a színre lépett a nyilaspárt. Gruber képviselő, akinek említett terveiben a sztrájk mint a nyilas hatalomátvétel felé vezető út első lépcsője szerepelt, néhány napi lázas előkészítő munka után újból leutazott Salgótarjánba. Útjának célja a munkások további kitartásra buzdítása és a sztrájkmozgalom kiszélesítése volt. Leutazásának engedélyezése körül Bartha honvédelmi miniszter és Werth vezérkari főnök között vita bontakozott ki. Bartha mihelyt tudomást szerzett Gruber tervezett útjáról, felszólította Werthet, hogy ne engedélyezze Grubernek a sztrájkterületre való beutazását.

⁷³ Ungár ezredes és Németh vezérkari százados Hughes-gépen folytatott megbeszélésének anyagából. HIL HM Eln. 4.898/1940.

⁷⁴ HIL VKF Eln. 1. 4.898/1940.

⁷⁵ HIL VKF Eln. 1. 4.897/1940.

Werth erre nem volt hajlandó, mert szerinte a karhatalom nem jogosult a képviselők szabad mozgásának megakadályozására. Később oda módosította felfogását, hogy a képviselők mozgását a belügyminiszter szabályozhatja. A huzavona közben, Werth magatartásának következményeként Gruber leutazott Salgótarjába s szabadon garázdálkodhatott a sztrájkban állók között. Werth ismerte az adatokat, mely szerint a nyilaspárt a hatalom átvételére törekszik, tudta, hogy a sztrájkoló bányászok sok helyen a nyilas körzetvezetőkhez fordultak tanácsért, mégsem volt hajlandó megakadályozni Gruber nyilvánvaló sztrájkszervező tevékenységét. Ez a magatartása is — ismerve Werth szélsőséges németbarát beállítottságát — legalábbis arra enged következtetni, hogy a vezérkari főnök nyilvánvaló rokonszenvvel figyelte a nyilasok törekvéseit.

Gruber megérkezve Salgótarjába, a karhatalom parancsnokánál jelentkezett. Előadta, hogy felsőbb engedély alapján beszélni fog a pártjához tartozó munkásokkal, akiknek a leghatározottabban megprancsolja majd a munka felvételét, mert a sztrájk nem az ő pártjának fegyvere. Az esti órákban azután a csendőrpáncsnok jelentette is, hogy Gruber bejárta a sztrájkterületeket, betartotta a kiadott rendelkezéseket és az embereket mindenhol a munkábaállásra szólította fel.⁷⁶ A jelentés azonban nem híven tükrözte a történeteket. Gruber ui. ha hivatalos személy a közelben nem volt, kintartásra buzdított, kijelentette, hogy rövidesen a dorogi bányászok is csatlakoznak. A nyilas párthelyiségekben megjelent munkásvezetőket szintén kintartásra szólította fel.⁷⁷

Október 12-én tartotta Budapesten ülését a nyilaspárt nagytanácsa és Gruber utazása a nagytanács titkos határozata alapján történt. Az ülésen résztvett a röviddel korábban szabadonbocsátott Szálasi Ferenc is. Ott voltak még a dorogi, tokodi és más bányavidékeken működő nyilaspárti funkcionáriusok. Közvetlen adat arra vonatkozóan, hogy a sztrájkkkal kapcsolatban mit határoztak, nincsen, de Gruber utazása, továbbá a Dorog—tokodi munkabeszüntetések keresztülvitele október 14-én hétfőn, azt valószínűsítik, hogy a szombati nyilas nagytanács ülésen elfogadták Gruber tervét, s ennek megfelelően kezdték kibontakoztatni a bányászsztrájkot is.⁷⁸ A pécsi nyilasvezetőkhez is október 13-án érkezett egy levél (vasárnap, amikor nincs postakézbesítés), amelyben tájékoztatták őket a salgótarjáni sztrájkról és a kirobbanóban levő Dorog—tokodi és tatabányai munkabeszüntetésekről, s ennek alapján készítették el a követeléseiket tartalmazó 24 órás ultimátumot.⁷⁹ A későbbi nyomozások során azután két adat is előkerült, amelyek hitelt érdemlően bizonyították, hogy a nyilaspárt tervszerűen törekedett a munkások elégedetlenségének kihasználására. Október 1-én Gruber levelet intézett Kassa Alberthez, a sztrájk megszűnése után Németországba kiszökött dorogi nyilasvezetőhöz. A levél a sztrájk alkalmával tartott házkutatások során került elő s a következő a szövege: „Testvér! Légy szíves értesítsd a bányásztestvéreket, hogy ügyükre vonatkozóan f. hó 7-e után fogom pontos utasításaimat megküldeni. Addig fegyelmezetten viselkedjenek és kerüljenek minden rend-

⁷⁶ HIL VKF Eln. l. 4.900/1940. — Gruber agitációja nyomán egyes üzemek munkásai sztrájkhatározatban már a kormány lemondását követelték. *Saly Dezső*: Szigorúan bizalmas. Fekete könyv 1939—1944. Bpest. 1945. 263—264. 1,

⁷⁷ HIL HM Eln. la. 65.575/1940.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ HIL HM Eln. la. 66.441/1940.

bontást és munkabeszüntetést. Kitartás!”⁸⁰ Október 6-án pedig Gruber a tokodi nyilasházban tartott értekezletet és a megjelent kb. 50 bányász előtt kijelentette, hogy amennyiben nem teljesítik a béremelés iránti kérelmet, az összes bányákat leállítja.⁸¹ Október 16-án a sztrájkbalépett pécsi bányászok négytagú küldöttségét fogadta Gruber Lajos az Andrássy úti nyilasházban és vállalta, hogy a sztrájkolók nevében megindítja a tárgyalásokat. A pécsi küldötteket tisztelgő látogatáson Szálasi Ferenc is meghallgatta, más bányavidékekről érkezett munkásokkal együtt. Szálasi a sztrájkolók küldötteit kézfogással köszöntötte és megígérte, hogy ügyüket el fogják intézni.⁸² Ugyancsak több adat van arra is, hogy Dorogon, Pécsen és Borsodban a nyilaspárt segélyezte a nagycsaládú sztrájkolókat és a letartóztatott munkások hozzátartozóit.⁸³

Az idézett dokumentumok eléggé meggyőzően igazolják tehát a nyilaspárt manővereit.

A Dorog -tokodi, tatabányai és pécsi munkabeszüntetések

„Amikor ez a sajnálatos esemény tudomásomra jutott — mondotta Varga iparügyi miniszter a képviselőházban —, akkor az lepett meg, hogy a sztrájk túlgyorsan terjedt el és harapódzott el az országban.”⁸⁴ Ehhez hozzáfűzte még, hogy más alkalmakkor az Iparügyi Minisztérium rövid idő alatt szokta a helyi jellegű megmozdulások ügyeit elintézni. Valóban a kormánykörök nem számoltak sem a bányászok nagyfokú elkeseredettségével, sem a katonaság kirendelésének következményeivel. Hiába futottak be jelentések a nyilaspárt tevékenységéről, nem hitték, hogy a hazai nácioknak sikerül a bányászokat általános munkabeszüntetésre bírni. Október 13-án, amikor sorra érkeztek be a vezérkari főnökhöz a titkos jelentések újabb és újabb bányavidékek leállításáról, merült fel először az államhatalom egyes képviselői előtt, hogy talán mégis kellene adni valamit a munkásoknak. Werth utasítására kérdést intéztek Ungárhoz arra vonatkozóan, hogy erőszakos eszközökkel le lehet-e törni a sztrájkot, vagy kívánatos lenne-e a kormánynál interveniálni a bányászok által kért béremelés megadása érdekében. Ungár válaszjelentésében kifejtette, hogy az eddigi tapasztalatok alapján, véleménye szerint, erőszak alkalmazásával a sztrájkot letörni nem lehet, s egyben ismertette az első napok folyamán tett s eredménytelenül maradt erőszakos intézkedéseket.⁸⁵ De ez a felismerés már későn jött! A kormányzat elmulasztotta azt az időpontot, ameddig a sztrájk kisebb engedmények árán leszerelhető lett volna. Október 14-én, hétfőn reggel lavinaszerűen következtek az újabb sztrájkok. Leálltak a dorogi, a tokodi, a tatabányai bányaművek, sztrájkba léptek a salgótarjáni gépgyár és a tokodi üvegyár munkásai is béremelési követeléssel. Október 14-én Ungár az újabb sztrájkok hírére kissé rezignáltan a következő

⁸⁰ HIL HM Eln. la. 66.458/1940.

⁸¹ Országgh Ferenc tokodi nyilaszvezető vallomása. HIL HM Eln. la. 65.575/1940.

⁸² Bencze János pécsi nyilaszvezető vallomása. HIL HM Eln. la. 66.441/1940.

⁸³ Drávai Ferenc pilisszentiváni (HIL HM Eln. la. 65.592), továbbá Vetési József dorogi és Bencze János Pécs-szabolesi nyilaszvezetők idézett vallomásai.

⁸⁴ Varga iparügyi miniszter felszólalása a képviselőház költségvetési vitájában. Képviselőházi Napló 1939—1944 7. köt. 536. l.

⁸⁵ HIL VKF Eln. l. 4.898/1940.

jelentést küldte a vezérkarhoz: „Meggyőződésem szerint az egész sztrájk bérmozgalommal indult, ha a munkásokon korábban segítettek volna, a sztrájkot csírájában el lehetett volna fojtani. Az meglehet, hogy a bérmozgalommal indult sztrájkot egyes politikai pártok talán most már kihasználják.” Majd beszámolt egy lehallgatott telefonbeszélgetésről, melyet a nyilaspárt helyi vezetője a budapesti nyilas központtal folytatott. A helyi vezető ennek során kifejtette, hogy most volna a legalkalmasabb a pártvezetőknek lejönni és valamit elkezdni. „Tehát ez is amellet szól — folytatta Ungár —, hogy a pusztán bérmozgalommal indult sztrájkba úgy kapcsolódik csak be egyik vagy másik politikai párt.”⁸⁶ Ungár jelentéséből mindenestre világosan megállapítható, hogy a sztrájk letörésével megbízott katonai vezetők inkább csak másodkézből hallottak alapján állapították meg a nyilasok szerepét, ami ugyan nagyobb volt, mint amiről Ungár tudott, de az bizonyos, hogy a sztrájkban a döntő szerepet mégis elsősorban a bányászok elkeseredettsége, elszántsága, hagyományos harci módszereik alkalmazása képezte — mint ahogy ezt a helyszínen ténykedő karhatalmi parancsnokok is megállapították.

A kormány és Horthy az első sztrájk hírek nyomán nem tanúsított nagyobb érdeklődést az események iránt, hiszen bérharcra, különösen a szénbányászat területén, sok alkalommal került már sor az ellenforradalmi rendszerben. A nyilasoknak a sztrájkba történt bekapcsolódása, összefüggésben 1940 őszi fokozatos térhódításukkal és napfényre került kalandor puccsterveikkel viszont már sokkal nagyobb figyelmet és érdeklődést váltott ki. A vezető kormánytényezők úgy értékelték az általánossá váló sztrájkot, mint a nyilasoknak a hatalomátvétel felé vezető útjuk első állomását. Horthy Miklós kormányzónak 1940. október 14-én Teleki miniszterelnökhöz intézett leveléből is kitűnik, milyen nagy hatást gyakorolt órá is a bányászsztrájk: „... Kétségtelen, hogy a sztrájk szítása is nyilas munka. Nagyon sajnálom, hogy a hóhérmunkát a katonaságnak kell végezni, mert egy ezrekből álló, de facto nehéz viszonyok között élő, felheccelt sztrájkoló tömegbe, kik különben nyugodtan viselkednek, nem lehet belelőni. Pedig a katonaság csak mint forradalom letörője szerepeljen, a többi a főszołgabíró dolga, belügyminiszteri irányítással. Itt a lázító nyilasokat kell letörni, különben nagy bajok lesznek . . . Nem látok más kiutat, mint hogy a nyilasvezetőket meg kell fenyegetni, hogy ha felfordítják a helyzetet, a pártot betiltjuk és a vezetőket falhoz állítjuk. Ma, amikor teljes üzem mellett sem lesz elegendő szenünk, nem játszhatunk. Az erélyes fellépést statáriummal és az egész sajtó energikus igénybevételével kell bevezetni. Ha Szálasi a mozgatóerő, menjen vissza a Csillagbörtönbe.”⁸⁷ Horthy felhívására most már nagyobb szabású intézkedések következtek — de nem a nyilasok — hanem a sztrájkolókat ellen.

Az újabb munkabeszüntetések hírére, melyek a dorogi szénmedencében kb. 8000 munkást, Tatabányán az október 15-én reggelre általánossá vált sztrájk következtében 11 000 munkást érintettek, a honvédelmi miniszter további karhatalmi alakulatok kiküldetését rendelte el. Salgótarjánba a teljes váci gyalogos zászlóaljat, a dorogi szénmedencébe először Székesfehérvárról 2 puskás századot és 9 gépkocsin 100 csendőrt, majd a 4. gyalogdandár parancsnokságot 2 gyalogos zászlóaljjal, 1 huszárosztállyal és 1 üteggel, Tatabányára a 6. gyalogdandár parancsnokságot 4 gyalogos zászlóaljjal, 2 üteggel, 1 huszár-

⁸⁶ HIL VKF Eln. 1. 4.899/1940.

⁸⁷ A levél szövegét közli Horthy Miklós titkos iratai. 263. 1.

osztállyal, 1 műszaki századdal, 2 munkaszolgálatos századdal, valamint 4 kis- és könnyű harcokocsiszázaddal rendelték ki. Intézkedés történt a pécsi szénbányák biztosítására is. Ide a 11. gyalogdandár parancsnokságot irányították 1 gyalogezred, 1 hegyi zászlóalj, 1 huszárosztály és 2 üteg harci erővel.⁸⁸ További katonai erők mozgósítását megakadályozta az a körülmény, hogy a karhatalmi utasítás szerint csak olyan alakulatokat lehetett karhatalmi célokra felhasználni, amelyeknek sorozási területe nem esett egybe a karhatalmi felhasználás körzetével. Jelentős katonai erők voltak még ezenkívül Erdély északi felében, amelyeknek visszavezénylésére még nem történtek meg az intézkedések. A honvédelmi miniszter utasította a központi szállításvezetőséget, hogy a katonai szállítások soronkívüli lebonyolításával biztosítsa a riasztott alakulatok 16-án hajnalra a bányavidékekre történő elszállítását.

Október 14-én az esti órákban rendkívüli minisztertanács tárgyalta meg a sztrájkhelyzetet. Itt olyan értelmű határozat született, mely szerint a munkabeszüntetés elsősorban politikai izgatás eredménye, a bérharc csak külső ürügy. E határozat elfogadásában közrejátszott Horthy levelén kívül az a körülmény is, hogy a beérkezett jelentések szerint Dorogon vasárnap a nyilaspárt helyiségében mondták ki a sztrájkot, Tatabányán és Pécsen nyilas pártgyűlésekbe öltözött egyének adták át az ultimátumszerű memorandumokat. Ugyanekkor a minisztertanács a belügyminiszter és az iparügyi miniszter felszólalása alapján határozatot hozott arról is, hogy ha a bányászok visszatérnek majd munkahelyükre, akkor lehet tárgyalásokat kezdeni jogos követeléseik teljesítéséről.⁸⁹ A minisztertanácsi határozat hangsúlyozta, hogy a bányássztrájk politikai erőpróba, s ezért minden eszközt fel kell használni annak letörésére. A határozatnak megfelelően október 15-én a honvédelmi miniszter a belső rend fenntartása céljából elrendelte az összes karhatalmi erők készenlétebe helyezését és intézkedéseket tett Budapest fokozottabb katonai megerősítésére. Az 1. gépkocsizó dandárt Erdélyből gyorsított menetben, Szegedről egy kerékpáros zászlóaljat és Ceglédre egy huszárosztályt Budapestre vezényeltek.⁹⁰ Ugyanezen napon Bartha honvédelmi miniszter fenyegető hangú felhívást intézett a sztrájkoló munkásokhoz:

„Figyelmeztetés! Országunk súlyos helyzetére tekintettel, újólal felhívom a honvédelmi munkára igénybevetek figyelmét, hogy aki a kifüggesztett Üzemi Hirdetményben elrendelt honvédelmi munkával kapcsolatos bármely bűncselekményt követ el s így különösen aki a honvédelmi munkát megtagadja, aki beosztását, munkahelyét önkényesen elhagyja vagy onnan önkényesen távol marad, vagy aki ilyenre felbújt, az ellen a katonai bűnvádi eljárást azonnal megindítatom és ellene a törvény szigorát a legkíméletlenebbül alkalmaztatom.”⁹¹

A szigorú felhívás hátterében a kormányra nézve újabb kellemetlen jelentések állottak. A tatabányai üzemi parancsnok jelentette, hogy a bányahidai erőmű részére csak négy napi szénkészlet áll rendelkezésre, s a továbbiakban csak akkor tudja biztosítani az erőmű további munkáját, ha segítséget kap a szállítózsalag üzemének fenntartásában és az ebszónyi bányában termelt

⁸⁸ HIL HM Eln. Ia. 59.316/1940.

⁸⁹ HIL VKF Eln. I. 4.934/1940 és 4.961/1940.

⁹⁰ HIL VKF Eln. I. 5.366/1940.

⁹¹ A honvédelmi miniszter felhívásának teljes szövegét közli: A bányászok élete a Horthy-rendszerben. 274. l.

szén elszállításában. Erre a vész hírre az iparügyi miniszter intézkedett a MÁV Istvántelki főműhelyének és a Fővárosi Elektromos Művek erőközpontjainak azonnali üzembeállítására, hogy a bányahidai áramtermelés szüneteltetése esetére legalább a budapesti villamosközlekedés és közvilágítás biztosítható legyen. A fővárosi, saját energiategellel nem rendelkező üzemek ellátására, a MÁV villamosvontatás és a győri ipartelepek üzemeltetésére semmiféle lehetőség nem állt volna rendelkezésre.⁹² Salgótarjánból Ungár is jelezte, hogy elterjedt hírek szerint a nyilaspárt további mintegy 52 000 munkást akar leállítani. Ungár ehhez hozzáfűzte, hogy első hallásra az ilyen híreket nem vették komolyan, de az események láttán feltétlenül számolni kell realitással.⁹³ Dorogról olyan hírek érkeztek, hogy ha a kormány nem hajlandó levonni a bányászok bérmozgalmának tanulságait és nem mond le, akkor a budapesti villamos és autóbusz üzemeket is leállítja a nyilaspárt követeléseinek alátámasztására.⁹⁴

Október 16-án tovább terjedt a sztrájk. Beszüntették a munkát a teljes pécsi szénmedencében és az egercsehi szénbányában. Tokodon az üveggyár is teljesen leállt. A sztrájkolók száma meghaladta a 40 000 főt. A vezérkari főnök most már kénytelen volt szigorú intézkedéseket hozni a sztrájk terjedésének megakadályozására. Utasítást adott ki a bányatelepek hermetikus körülvételére, az ott tartózkodó idegenek és uszítók azonnali eltávolítására, a rendezavarók kíméletlen letartóztatására. Elrendelte, hogy nemcsak a munkába menő sztrájk-törő bányászokat, hanem azok családtagjait és vagyonát is meg kell védenie a karhatalomnak. Ugyancsak karhatalmi feladattá emelte a rend és közbiztonság fölötti örködést, a mozgási és gyülekezési tilalom betartását, a bányafenntartási munkák elvégzését. Ily módon a katonaságot formális csendőri-rendőri feladatokra használták fel a megélhetésükért harcoló munkások ellen. A bányavidékek katonai megszállása idején a bányászokat és családtagjaikat, mint legyőzött állam polgárait kezelték. Tilos volt a házakból kijőve megállni, az utcákon járókelőket rendszeresen megmotozták, kihallgatásokat végeztek, elkobozták a bányatelepekre behozott élelmiszereket, őrséget álltak a sztrájk-törők háza előtt. Ha az asszonyok tiltakozó felvonulásokat rendeztek, éppúgy tankokat vonultattak fel, mint a férfiak ellen, s a nőkre éppúgy ráfogták a puskát, mint a férfiakra. De ezeken túlmenően a kormány hozzájárulásával a karhatalom Tatabányán még nagyobb terrorhoz is folyamodott.

A dorogi, tatabányai és pécsi legjelentékenyebb bányavidékek munkásainak sztrájkbalépésével a salgótarjáni bérharc ügye viszonylag háttérbe szorult. Nyilvánvaló lett, hogy a salgótarjániak csak egy nagyobb csatának a bevezető harcát kezdeményezték, egy országos méretű összecsapás kirobantását végezték, amelyről szinte előrelátható volt, hogy végkimenetelének alakulására a salgótarjáni események már nem bírnak döntő befolyással. A harc súlypontja áttértelődött Tatabányára, a bányahidai erőműre, mert e bányavidék széntermelésének huzamosabb kiesése, az erőmű leállása szinte beláthatatlan zavarokat okozott volna Győrött, de főleg Budapesten és hozzájárult volna az általános belső zavar megteremtéséhez, ami elősegítette volna a nyilasok terveinek megvalósulását.

⁹² HIL VKF Eln. 1. 4.935/1940.

⁹³ HIL VKF Eln. 1. 4.938/1940.

⁹⁴ HIL VKF Eln. 1. 4.935/1940.

Tatabányán átmenetileg teljes munkabeszünetést ért el a nyilaspárt. A bányászok túrheterlen helyzete lehetővé tette a nyilasok akcióinak sikeres keresztülvitelét. Az igazgató előtt jelentkező munkásküldöttség 30%-os béremelést, valamint a túlórák pótlékolását kérte. Rehling Konrád bányaignazgató nem adott határozott választ a munkásoknak, ezért 14-én hétfőn délután sorra leálltak a bányaművek és a velük kapcsolatos ipari üzemek. Mintegy 11 000 munkás közül 10 000 szüntette be a munkát. Az alumínium-öntödében és az erőműben a hadiüzemi parancsnok a rendelkezésre álló két szakasz katonasággal megszállva az üzemeket, személyesen kényszerítette ki a munka folytatását.⁹⁵ A délutáni órákban „... ordítózó férfiak, emberi mivoltukból kivetkőzött nők és gyermekek ezres tömegei lepték el a tereket. A tömeg állandóan túlkapasokra ragadtatta magát, súlyosan bántalmazta azokat, akik munkában voltak, vagy oda igyekeztek. A helyzet forradalmi jellegű, a hangulat túlfűtött, az idegek túlfeszítettek voltak” — jelentette a karhatalmi parancsnok. Október 15-re a helyzet tovább éleződött. Az utcákat megszállva tartó tömegek most már nemcsak a sztrájkőröket, hanem családtagjaikat is megverte, lakásaikat széjjelrombolta. Az esti órákban érkezett meg a kivezényelt nagyobb katonai karhatalom, Bántay Alfréd tábornok vezetésével. Bántay 16-án délelőtt, mielőtt a rendcsináláshoz látott, tájékozódott a sztrájk okairól. A bányaignazgatóságnál nyert benyomásairól a következő jelentést küldte: „Felfogása, hogy tisztán politikai háttére van a mozgalomnak. Bízik benne, hogy a munkahelyek biztosítása esetén fokozatosan meg fog szűnni a sztrájk” — idézte Rehling bányaignazgató véleményét, amelyből kitűnik, hogy a tőkésék álláspontja a béremelés tekintetében a munkabeszünetés ellenére változatlan maradt, s a kirendelt katonaság segítségével vélték biztosítani a kizsákmányolás zavartalan folytatását. Bántay azonban Barabás altábornagyhoz hasonlóan — akit időközben salgótarjáni magatartása miatt nyugállományba helyeztek — a munkásság vezetőit is meghallgatta, akik elpanaszolták anyagi helyzetüket és kijelentették, kívánásaik teljesítése esetén azonnal felveszik a munkát. Egyes jelentések szerint Bántay igen sok munkással beszélt, fizetési cédulákat tekintett meg, s amikor a több gyermekes munkások adták elő kérelmeiket és számoltak be nyomorúságos életükről, Bántay tábornok könnyes szemmel hallgatott. Ilyen előzmények után vett részt a Keresztes-Fischer belügyminiszter elnökletével megtartott értekezleten.⁹⁶

A belügyminiszter a megjelentek előtt kifejtette a kormány ismert álláspontját a sztrájkról és kijelentette, csak a munka felvétele után kerülhet sor a munkások panaszainak és követeléseinek megvizsgálására. Bántay tábornok felszólalásában szembeszállt a belügyminiszter álláspontjával és kifejtette, hogy a munkások követeléseit jogosnak tartja, függetlenül a nyilaspárt céljaitól, és véleménye szerint a sztrájk megszüntetésére a legjobb megoldás a méltányos munkáskövetelések teljesítése lenne. Igazságtalannak bélyegezte meg a munkások és tisztviselők fizetése közötti nagy különbséget is. Az értekezlet résztvevői elhülten hallgatták Bántay fejtegetéseit.⁹⁷ A belügyminiszter azonnal elhagyta a tárgyalótermet és telefonon tájékoztatta a honvédelmi minisztert Bántay álláspontjáról. Október 16-án este a vezérkari

⁹⁵ OL Budapesti Bányakapitányság 7.266/1940.

⁹⁶ HIL VKF Elm. I. 4.961/1940.

⁹⁷ Uo.

főnök utasította Bántay tábornok fölöttesét, a székesfehérvári II. hadtest parancsnokát, hogy azonnal gondoskodják Bántay leváltásáról, egyben kérjen be tőle igazoló jelentést arra vonatkozóan, hogy beérkezése után miért paktált a munkásokkal és miért jelentette ki a belügyminiszter előtt, hogy a munkások követeléseit jogosnak találja, továbbá, miért jelölte meg igazságtalannak a munkások és tisztviselők közötti fizetéskülönbségeket.⁹⁸

Bántay tábornok magatartása a kivezényelt és többnyire tartalékos tiszték irányítása alatt álló s amúgy sem túlságosan lelkes katonaságra olyan megrázó hatást gyakorolt, hogy Rehling bányaigazgató, meghallva a katonaság tétlenségéről szóló tájékoztatásokat, dühében kifakadva az egész katonai karhatalmat nullának bélyegezte és egyenesen megtizedelésüket javasolta.⁹⁹ A vezérkari főnök Barabás altábornagy salgótarjáni magatartása és Bántay tábornok tatabányai viselkedése nyomán felhívást bocsátott ki a karhatalmi parancsnokokhoz: „Előfordult esetből kifolyólag figyelmeztetem a karhatalmi csoportparancsnokokat, hogy nem az a feladatuk, megállapítani, hogy a munkásság követelményei jogosak-e vagy sem, hanem azért lettek kirendelve, hogy a rendet fenntartsák és az ország gazdasági helyzetére oly hátrányos bányászsztrájkot mielőbb letörjék.”¹⁰⁰ A rendeletben a vezérkari főnök újból felhívta a karhatalmi parancsnokokat, hogy a honvédelmi munkát megtagadó, behívójegyeknek nem engedelmeskedő bányászokat minden további nélkül tartóztassák le és szállítsák a hadbírószághoz.

Október 17-én Hennyey Gusztáv tábornok, az 5. dandár parancsnoka vette át Bántaytól a karhatalom irányítását. Újabb három gyalogos zászlóalj is beérkezett. Hennyey kíméletlenül fellépett a munkások ellen. Besúgók közlése alapján őrizetbe vette a munkások vezetőit, csendőrökkel záratta le a MÁK telepeit, becsukatta az élelemtárákat, nem engedélyezte a beérkező élelmiszerszállítmányok szétosztását, kijárási tilalmat rendelt el.¹⁰¹ Amikor a letartóztatottak sorsa miatt aggódó nők és gyermekek a bányaigazgatóság elé vonultak, akkor tankokat vezényelt ki ellenük. Amikor a munkásasszonyok látták, hogy a feléjük robogó tankok elől a szűk utcákban sem kitérni, sem gyermekeikkel elfutni nem tudtak, végső elszántságukban, elkeseredésükben lefeküdtek az úttestre a lánctalpak elé, ezzel is bizonyítva, hogy még az életüket is hajlandók feláldozni igazságos ügyükért. A páncélos járművekben azonban ugyancsak emberek voltak, akiket ugyan az uralkodó osztály éveken át igyekezett saját érdekeinek feltétlen kiszolgálására nevelni, mégis maradt bennük annyi emberi érzés, hogy a parancs ellenére, leállították járműveiket a földön fekvő asszonyok előtt. A pattanásig feszült helyzetet végül is a bányaigazgatóság elé rohanva érkező csendőrök számolták fel, akik állati szitkozódás közepette rontottak a földön fekvőkre és a rémülettől dermedten figyelőkre s kíméletlen puskatusozással, kardlapozással kergették széjjel a tüntetőket.¹⁰² Október 17-én egész napon át folytatódott a karhatalom és a munkások közötti összetűzés. A következő nap hajnalán megkezdődött a sztrájkban szerepet vivő és hangadó munkások tömeges méretű letartóztatása. A csendőrök éjjel többszáz bányászt ágyukból kirángatva, hiányos öltözékben katonai teher-

⁹⁸ HIL VKF Eln. I. 4.974/1940.

⁹⁹ OL Budapesti Bányakapitányság 7.266/1940.

¹⁰⁰ HIL VKF Eln. I. 4.972/1940.

¹⁰¹ HIL VKF Eln. I. 5.013/1940.

¹⁰² Uo.

autókra zsúfoltak és a komáromi várbörtön kazamatáiba hurcoltak. A Teleki-kormány, belügyminiszterének személyes utasítására 176 nőt is letartóztattak és a komáromi internálótáborban helyeztek el, köztük sokgyermekes és szoptató anyákat is.

A kormány a letartóztatásokon, a megfélemlítő, erőszakos eszközök alkalmazásán kívül egyelőre nem talált más eszközt a sztrájk megszüntetésére. A nyilasok viszont zavartalanul folytathatták sztrájk-kiszélesítő tevékenységüket. Október 17-e után, a sztrájkolók iránti szolidaritás jelszavát kihasználva, sorra állították le a móri, gánti, kisgyóni, szászvári, nagymányoki, az ózdi és a ragyolci bányák munkásait. A sztrájkharc ezen döntő szakaszában a nyilasok október 20-ra ígérték országos fontosságú! események bekövetkezését. A dorogi csendőrségi bizalmi egyének jelentése szerint a nyilas pártvezetőség utasítást küldött a bányászoknak, hogy október 20-ig feltétlenül tartsanak ki. Salgótarjánban olyan hírek terjedtek el, hogy október 20-án a németek megkezdik Magyarország megszállását.¹⁰³ Egy másik hírszerzőtől származó jelentés szerint október 17-én Szálasi Ferenc titkos felhívást intézett a bányászokhoz, melyben felszólította őket, hogy a bányafenntartási munkákat végezzék el, de a munkabeszünetés mellett mindenképpen tartsanak ki. A felhívás szerint a kormány most már hajlandóságot mutatna a béremlés megadására, mégis ő felhívja a munkásokat, hogy ne fogadják el a kormány ajánlatát, hanem harcuk folytatásával biztosítsák a lehetőséget a nyilaspárt számára az összes még működő ipartelepek leállítására.¹⁰⁴ A nyilaspárt titokzatos híresztelése, felhívásai és rémhírei nyomán nőtt a munkabeszünetések száma és a sztrájkoló bányászok aktivitása is fokozódott. Tatabányán és Dorogon egy-két napig tartó nyugalmi állapot után újból tüntetésekre, letartóztatások elleni tiltakozó felvonulásokra került sor, amelyeket a karhatalom kímélet nélkül feloszlattott. Dorogon motoros tűzoltó-fecskendőket is „bevetettek” a felvonulók ellen.¹⁰⁵

Az idő múlása azonban nem kedvezett a nyilas terveknek. Nem sikerült leállítaniuk a bánhidai erőművet, ahová a kormányzat munkásszázadokat és menekülteket vezényelt. Kudarcba fulladt a Salgótarján környéki teljes munkaszünet megvalósítása is, mert bár a Dél-Erdélyből menekült magyar bányászok, amikor értesültek a sztrájkról, megtagadták a munka felvételét, de helyükön maradtak és megfeszített erővel dolgoztak a szociáldemokrata befolyás alatt álló bányászok és a hadseregéből kivezényelt, bányász foglalkozású sorkatonák. Nem állt le a MÁV szükségleteire dolgozó komlói bányamű sem, amelynek vezetői megígérték, hogy mindazt megadják munkásaiknak, amit a sztrájkolók más bányákban megkapnak. A hatalmi harc szempontjából az is fontos szerepet játszott, hogy a nyilasoknak egyáltalában nem sikerült más szakmák és iparágak munkásait munkabeszünetésre rábírní.

1940-ben a magyarországi háborús konjunktúra, ha lendülete különösen az év második felében kissé visszaesett is, továbbra is éreztette kedvező kihatásait. Az újonnan megindult üzemek lényegében felszívták a munkanélküliséget. Így a munkások helyzetében, a drágulás és bizonyos élelmiszerek hiánya ellenére, némi javulás mutatkozott. A vidéki ipari városokban, ahol a területvisszacsatolások hatására bizonyos kormánypárti-nacionalista hangulat

¹⁰³ HIL VKF Eln. I: 5.013/1940.

¹⁰⁴ HIL VKF Eln. 1. 5.034/1940.

¹⁰⁵ HIL VKF Eln. 1. 5.095/1940.

alakult ki, a nyilasok nem rendelkeztek komolyabb befolyással. A bányatókészek mesterkedése és a kedvezőtlen terméseredmények nyomán a bányamunkásság és az agrárproletariátus helyzetében rosszabbodás következett be az általános konjunktúra közepette. De bármilyen ügyesen ismerte fel és igyekezett kihasználni a nyilaspárt az e két igen jelentős társadalmi réteg helyzetében és hangulatában észlelt változást, valamint a hivatalnoki kar és a hadsereg egyes vezetőinél megnyilvánuló nyilas szimpátiákat — ezek az erők kevésnek bizonyultak a nyilas pártvezetőség által annyira óhajtott hatalomátvétel megvalósításához.

Bekövetkezett végül a nyilasok által annyira döntőnek elhíresztelt október 20-a is, de ezen a napon nem történt semmi, ami igazolta volna a nyilasok előzetes híreszteléseit. A nyilasoknak, miután nem bizonyultak elég erősnek a hatalom megragadására, csakis külső segítség révén sikerülhetett volna Horthyékát kiűtni a nyeregből. A nyilaspárt, ismerve belső gyengeségét, az összes hatalomátvételre irányuló terveiben a német fasiszták aktív segítségével kalkulált. Wirt Károly és csoportja is a németek segítségével szövögette terveit, Gruber zavartkeltő terveinek középponti gondolata a német „rendcsináló” csapatok behívása és a nyilas hatalomátvételben való aktív közreműködése volt. Ez rejtett az október 20-ával kapcsolatos híresztelés mögött is. De a nyilasok által várt német segítség elmaradt.

A Teleki-kormány idejekorán felismerte a nyilasok utolsó, de legerősebb adujának veszélyességét, és különböző lépéseket tett annak elhárítására. A bányászsztrájkról külföldre továbbított jelentésekben — mert a külföldi hírközlésekre nem vonatkoztatták a belföldön életbeléptetett hírzárlatot — nyíltan hangoztatták, hogy a nyilaskeresztes párt jelszavaival és vezetésével kirobantott sztrájk veszélyezteti az ország belső békéjét, a gazdasági élet zavartalan menetét.¹⁰⁶ Telekiéknek a németek felé adott hasonló tájékoztatása ellen védekezett a nyilaspárt, amikor a sztrájkjal kapcsolatban október 26-án közzétett hivatalos nyilatkozatában a következőképpen mosakodott: „... Úgy látszik a kormánynak az a szándéka, hogy a tengelyhatalmak, különösen Németország felé úgy állítsa be a dolgot, hogy a Nyilaskeresztes Párt politikai célok érdekében állította sztrájkba a munkásságot.”¹⁰⁷ Az események további menete azután a nyilaspárt szemre is látványos elfordulását a sztrájktól és a bányászoktól eredményezte, és ebben a fordulatban elsősorban a német fasisztáktól várt segítség elmaradása képezte a döntő okot.

Október 24-én állt le másodszor a móri bánya munkássága, de ez már csak utóregzésnek tekinthető a sztrájknak a nyilasok által támogatott szakaszában. Valójában az október 22-én a Rima ózdi bányáiban bekövetkezett munkabeszüntetés tekinthető az utolsó olyan lépésnek, melyet a nyilaspárt kezdeményezett. A Rima ózdi bányáiból elszórtan beérkező küldötteket még Gruber fogadta a nyilas pártközpontban és felhívta őket, hogy az ő közvetítése nélkül ne bocsátkozzanak senkivel se tárgyalásokba. De az Ózd környéki bányák 10 tagú munkásdelegációját október 26-án már maga Szálasi Ferenc fogadta. A nyilaskeresztes párt támogatását kérő küldötteknek Szálasi kijelentette, hogy a sztrájkot nem támogatják és általában elítélőleg nyilatko-

¹⁰⁶ A Budinszky László nyilas képviselő interpellációja kapcsán kialakult vitában Mosonyi Kálmán nyilas képviselő szemére is vetette ezt a módszert a kormánypártnak. Képviselőházi Napló 1939—1944. 7. köt. 735. l.

¹⁰⁷ PIA MÁK iratanyag 58/1 dosszié.

zott a sztrájkról, mint harci fegyverről. Hangoztatta, hogy a bérköveteléseknek más elintézési módja is van mint a sztrájk, amely nem a nemzeti szocialisták fegyvere.¹⁰⁸ Szálasi október 26-i magatartásában tehát már világosan felismerhető a bányamunkások sztrájkjától való elfordulás. Feltehetőleg ekkorra már beérkezett a Horthy által részére címzett fenyegetés a falhozállításról vagy a Csillagbörtönbe való visszaszállításáról, s miután a nyilaspárt belső ereje elégtelennek mutatkozott, s a nyílt fegyveres német segítség elmaradt, jobbnak látta sietősen hátat fordítani az egész mozgalomnak. Ugyanezen a napon jelent meg a nyilasok hivatalos nyilatkozata a munkabeszüntetésről. Ettől a naptól kezdve a nagy „bányásztestvér”, Gruber képviselő sem volt hajlandó többé foglalkozni a sztrájkjal.

Október 26-án érkezett az Andrássy úti nyilas pártközpontba a tata-bányai küldöttség, amely a további magatartásra kért volna útmutatást, de sem a központban, sem Gruber lakásán nem fogadta őket senki.¹⁰⁹ A sárisápi sztrájkoló munkások küldöttségét Gruber azzal utasította el, hogy „... sztrájkoló bányamunkásokkal nem áll szóba”.¹¹⁰ A pilisszentiváni nyilas körletvezetőnek, aki utasításait kérte, Gruber „... magából kikelve és összeszorított ököllel hadonászva azt válaszolta, hogy én semmiféle utasítást nem adok, alkalmazkodjon a dorogi munkásokhoz”.¹¹¹ Pedig néhány nappal korábban még 190 pengőt, majd 50 pengőt kapott Grubertól és más nyilas vezetőktől a sztrájkolók segélyezésére.¹¹² Egy Tatabányáról beérkezett háromtagú küldöttségnek ugyancsak ezen a napon Gruber asztalsapokodás és ordítózás közepette jelentette ki, hogy neki semmi köze nincs a sztrájkhoz. Kétféle nyilas van — mondotta —, az egyik a tisztességes, a másik a salak. Ezt a sztrájkot a salak csinálta, ehhez neki semmi köze.¹¹³

Október 26-ára tehát véglegesen megváltozott a nyilaspárt magatartása. A bérmozgalom kezdeti szakaszában mind Szálasi, mind Gruber fogadták a munkás küldötteket, megígérték a sztrájk támogatását, felajánlották közvetítői szerepüket, majd segélyezték a sztrájkolókat és kintartásra buzdították őket. Amikor azután további szakmák munkásait nem sikerült harcba állítani és a németek sem adták meg a várt fegyveres segítséget, megijedve Horthyék erélyes kijelentéseitől, sietve hátat fordítottak a sztrájkoló bányamunkásoknak.

Mi volt az események mögött? Bár a nyilaspártban ez ügyben folytatott tanácskozások anyaga nem áll rendelkezésre, az események menete és a töredékes dokumentumanyag arra enged következtetni, hogy 1940 őszén még maguk a német fasiszták inthették le magyarországi követőiket és nem adtak segítséget a hatalom átvételéhez. A német fasiszták ilyen álláspontjának kialakulásában feltétlen szerepet játszott az a tény, hogy a sztrájk további kiterjesztésére már nem volt elégséges ereje a nyilas pártnak, ami feltétlenül belső bázisuk elégtelenségére utalt, de külpolitikai okokból sem támogatták még ekkor nyíltan és intenzívebben az erőszakos eszközökkel a hatalom felé törekvő nyilasokat. A Teleki-kormány gyakorlati ténykedése során szinte maradéktalanul behódolt a német követelések előtt, egyre inkább felad-

¹⁰⁸ HIL HM Eln. Ia. 65.488/1940.

¹⁰⁹ OL Budapesti Bányakapitányság 7.266/1940.

¹¹⁰ HIL HM Eln. Ia. 66.458/1940.

¹¹¹ HIL HM Eln. Ia. 65.592/1940.

¹¹² Uo.

¹¹³ HIL HM Eln. Ia. 66.458/1940.

ták az ország önállóságát és függetlenségét a revízió vágyától sarkallva. A kormány fő gondját a németek különböző követeléseinek teljesítése képezte. Gazdasági téren az ország ellátásának rovására nagymennyiségű élelmiszert és fontos nyersanyagokat szállítottak a német fasiszta háborús gépezet feneketlen torkába. Belpolitikailag korlátozták a baloldali sajtót, elősegítették a Volksbund és más fasiszta szervezetek működését. Kormányprogrammá tették az antiszemitizmust, kíméletlen megtorlásokat foganatosítottak a kommunista és baloldali munkások és szervezeteik ellen. A németek felé tett gesztusok végül is versenyfutáshoz vezettek a kormány és a nyilasok között Hitler kegyeiért.

A német fasiszták 1940 őszén úgy értékelték a helyzetet, hogy a Teleki-kormánytól is megkapnak mindent, amire az adott pillanatban Magyarországról szükségük van, ezért óvakodva a hatalomátvétellel járó zavaroktól és megrázkódtatásoktól, egyben a még bizonytalankodó balkáni kisországok uralmon levő burzsoá csoportjainak megnyerési vágya miatt a legalitás látszatát is fenntartva, leintették magyar híveiket. Ezzel a nyilaspárt számára szertefoszlott az 1940 őszi hatalomátvétel délibábos álma. Így a politikai puccshoz nélkülözhetetlen zavaros helyzet megteremtésére általuk megnyergelt bányászsztrájk most már súlyos teherként nehezedett rájuk, amiktől igyekeztek mielőbb megszabadulni. Az új helyzetben egyszerre fontossá vált számukra a megfelelő védelmi taktika kidolgozása, nehogy rájuk háruljon a felelősség a német érdekek szolgálatába állított magyar háborús gazdasági élet megzavarásáért. A nyilas védekező taktika már az október 26-i nyilatkozatból is kitént. Ebben, jócskán túllőve a célon, még azt állították, hogy a kormány németellenes hangulatkeltés célzatával hagyta éhezni a bányászokat és a tengelyhatalmak elleni állásfoglalásra kívánta felhasználni a sztrájkot.¹¹⁴ Természetesen ez annyira otromba hazugság volt, aminek senki sem adott hitelt. Ezért a későbbiekben oda módosították taktikájukat, hogy a kormánynak a szociális kérdések iránti érzéketlenségét állították be a sztrájk okául. A képviselőház november 13-i és 18-i ülésein a vezető szélsőjobboldali képviselők, mint az imrédysta Rajniss Ferenc és a nyilaspárti Szöllösi Jenő felszólalásaikban a sztrájk okául egyöntetűen a kormánynak a munkáskérdésben való értetlenségét, az élelmiszerhiányt és a munka érdekeit képviselő fasiszta testület hiányát állították.¹¹⁵ A kormány részéről Teleki miniszterelnök és Varga ipariügyi miniszter visszautasították a nyilas vádaskodást, de Varga miniszter felszólalásának egy félmondatában szinte elismerte a nyilas állítások igazát, amikor kijelentette: „... azért nem történt hamarabb intézkedés, mert azt a gazdasági helyzet és egyes külföldi megbeszélések következtében előálló tárgyalások nem tették lehetővé.”¹¹⁶ Valójában a kormányzati tényezők közönyössége, nemtörődőmsége, a munkáskívanságok semmibe vevése alapvetően hozzájárultak a sztrájkhoz. Ezt használta ki azután politikai téren a nyilas demagógia.

A nyilaspárt a sztrájkkal való szembefordulása következtében viszont a bányamunkások közötti befolyását jórészt elvesztette. A bányászok most sajtó kárukon láthatták, hogy a nyilaspárt csupán kalandor politikai céljai

¹¹⁴ PIA, MÁK iratok 58/1 dosszié.

¹¹⁵ Rajniss Ferenc interpellációja a képviselőház 1940. nov. 13-i ülésén. Képviselőházi Napló 1939–1944. 7. köt. 361–362. l.

¹¹⁶ Varga ipariügyi miniszter válasza a tárca költségvetési vitája során elhangzott felszólalásokra. Képviselőházi Napló 1939–1944, 7. köt. 536. l.

érdekében foglalkozott ügyekkel. Felismerhették, hogy amint a nyilas politikai érdek mást kívánt, egyszeriben érdektelenné vált a bányamunkások sorsa, egyszeriben cserbenhagyták a sztrájkolókat. Az a tény, hogy a nyilaspárt éppen a legnehezebb helyzetben fordult el a sztrájktól, mindennél világosabban bizonyította a nyilasok alantas politikai játékait. Ily módon a nyilasok felől illúziókat táplálók saját bőrükön ismerték meg a fasiszta politika megdöbentő hitványságát.

A nyilasok lelepleződésével kiváltott folyamat hatása Tatabányán jelentkezett először. Október 26-án nem fogadták a nyilas központban a munkásküldöttséget, amelynek tagjai hazatérve felháborodva újságolták el a nyilasok magatartását. Másnap délelőtt 80 tagú munkásküldöttség kereste fel Hennyey tábornokot s kijelentették, felveszik a munkát, mert most már látják, hogy félrevezették és becsapták őket. Arra kérték azonban, hogy a munkafelvétel esetére korábban tett ígéreteinek megfelelően járjon el a kormánynál teljhatalmú megbízott kiküldése iránt, akivel mihamarább felvehetnék a tárgyalásokat, illetőleg előadhatnák panaszukat. A tábornok ígéretet tett a kérelem azonnali felterjesztésére. Jelentésében a tárgyalások 24 órán belül való megkezdését javasolta, hogy ily módon a kormány részéről kihasználható legyen a sztrájkban bekövetkezett visszaesés.¹¹⁷

A kormány engedményei a sztrájkolóknak

Hennyey tábornok javaslatával ekkor már nyílt kapukat döngtetett. Az első sztrájkhat után, felismerve a munkások ellen hozott erőszakos intézkedések csődjét, a kormány kénytelen volt változtatni magatartásán. Bármilyen nagy befolyással is rendelkeztek a hatalmi szervekben a bányatókésék, Teleki, Varga és a többi felelős kormányzati személyek belátták, hogy a bányászok helyzetén javítani kell, ha az ország iparának szénellátását biztosítani és a nyilaspárt befolyását erre a jelentékeny munkásrétegre csökkenteni akarják. Ezért a minisztertanács határozata alapján október 20-a után Boór vezérkari ezredest, a hadiipar vezetőjét küldték ki a bányatelepekre a kormány titkos utasításával. Ezek szerint: „... a sztrájk ügye immár tisztán kormányzati kérdés, a jövőben tehát a karhatalmi csoportparancsnokok hatásköre alatt álló területen a sztrájkoló munkássággal való közvetlen érintkezés felvétele kizárólag a karhatalom parancsnokának a kezébe van letéve. Ő van felhatalmazva arra, hogy a munkásság netán előadott kérelmeit további előterjesztésre elfogadja, vagy azokat elvesse... Mint bizalmas közlést elmondotta, hogy a kormány szívügye, hogy a munkásság jogos és méltányos követeléseit megvizsgálja, ha a munkásság előzőleg önként felveszi a munkát.”¹¹⁸ Mindenesetre ez az utasítás már erősen különbözött a korábbi kíméletlen eltipró és munkára kényszerítő rendelkezésektől. Meghozatalában közrejátszott az is, hogy a sztrájk kitörése után 8–10 nappal beérkeztek a kormányhoz a bányavidékekre kiküldött megbízottainak jelentései. Teleki miniszterelnök Rajniss interpellációjára válaszolva elmondotta, hogy „... a kiküldött közegek saját személyes rendelkezésemre mindenféle vonatkozásban érdeklődtek, elsősorban

¹¹⁷ HIL VKF Eln. 1. 5.225/1940.

¹¹⁸ Dömötör tábornok, pécsi karhatalmi parancsnok jelentése a vezérkari főnökhöz. HIL VKF Eln. 1. 5.119/1940.

arról, hogy milyen az élelmezés, amely különösen a nagyon szétszórt lakossági salgótarjáni bányavidéken kétséges volt, hogy megfelelő-e — legalább is előttem kétséges volt —, és nem is találtam megfelelőnek és azon voltak, hogy ez a kérdés rendeztessék.”¹¹⁹

A jelentések egyöntetűen hangsúlyozták a sztrájk anyagi indítékait és feltétlen követelményként jelölték meg a bányászok helyzetének javítását. A vezérkari főnök tájékoztató jelentéseiben szintén a munkások helyzetén javító rendelkezéseket sürgetett. „Tekintettel arra, hogy úgy a szemlélő előljárók, mint a karhatalmi parancsnokok egyöntetű jelentése szerint a munkásság szociális helyzete feltétlen javításra szorul, szükségét látom annak, hogy mindazokon a helyeken, ahol a munkásság a katonai karhatalom ténykedésének hatása alatt a munkát újból vállalja, ezt azonnal a munkásság helyzetének megjavítását célzó kormányintézkedések kövessék.”¹²⁰ A kormány a kedvezmények mértéke felől október 20-a után tárgyalásokba kezdett a bányatókésékkal. Október 24-én Alliquander miniszteri tanácsos, szénkormánybiztos és Vizer Vilmos MÁK vezérigazgató között megállapodás jött létre a munkásoknak adandó kedvezményekről. A megállapodás szerint elsősorban a kisebb keresetű munkáskategóriákon kell béremelés formájában segíteni, a túlórákra meg kell adni a bányászatban is a pótlékot és rögzíteni kell a béremelés előtti időpontban érvényben volt legfontosabb élelmi cikkek és ruházatközlési cikkek árát a bányák élelemtáiraiban.¹²¹ Miután a kormány és a legerősebb bányatókés csoport ilyen módon megegyezett a bányászoknak nyújtandó kedvezmények tekintetében, a sztrájkoló és a kormányképviselők közötti tárgyalásokon a tisztviselők a tőkéséssel közösen kialakított álláspont alapján teljesítették vagy vetették el a munkáskívánságokat.

Tatabányán október 28-án a munkások 98%-a kezdte meg a termelést és még ugyanaznap este megérkezett Kádas államtitkár is, aki a munkások 30 tagú küldöttségével kezdett tárgyalásokat. Ez a megbeszélés nem hozott semmiféle konkrét megállapodást, mert a munkások igen sokféle és szerteágazó panasszal éltek, melyek kivizsgálása meghaladta Kádas hatáskörét. Végül megállapodtak abban, hogy október 30-án hattagú küldöttség keresi fel Varga iparügyi minisztert és ott adják elő az összegezett kívánságokat. A küldöttség két és fél órán át tárgyalt az iparügyi miniszterrel és éjfél felé érkezett vissza türelmetlenül várakozó munkástársaihoz. Beszámolójukban közölték, hogy a kormány a legkisebb munkabérek újból való megállapítását tervezi, amelynek alapján a szakmában dolgozóknál 4—5 filléres, az óra és napibéren dolgozóknál pedig mintegy 10%-os béremelés várható, a korábban megadott 7% mellett. A túlórákra bevezetik a 25—50%-os pótlékolást, az élelmisszerárakat az október 1-i színvonalon rögzítik.¹²² A bányászok nem nagy lelkesedéssel fogadták a küldöttség által közölteket, de figyelembevéve a vállalat által kilátásba helyezett és részben már ki is fizetett 25%-os őszi és 25%-os karácsonyi segélyeket, megállapítható, hogy a tatabányai munkások mintegy 13—17%-os béremelést értek el állhatatos harcukkal, szemben a kormány által eredetileg megadott 7%-kal.

A tatabányai megegyezés hírére az összes többi bányatelepen, a dorogi szénmedence kivételével, megkezdődött a bányászok visszaszivárgása munka-

¹¹⁹ Képviselőházi Napló 1939—1944. 7. köt. 363. 1.

¹²⁰ HIL VKF Eln. I. 5.366/1940.

¹²¹ OL Budapesti Bányakapitányság 7.266/1940.

¹²² PIA Bányászszakszervezet iratai Bsz. 3/1940.

helyeikre és a termelés is lassan emelkedni kezdett. Egyidejűleg mindenütt megindultak az egyeztető tárgyalások, amelyek, a helyi adottságoknak és erőviszonyoknak megfelelően, kisebb-nagyobb béremelést hoztak a bányászoknak.

A tokodi bányamunkások éhségstrájkja

Dorogon és Tokodon a sztrájk a tatabányai megegyezés hatására sem ingott meg, mert itt a munkások sérelmei még súlyosabbak voltak, ezért az elkecseredést is nehezebb volt levezetni. De ezen túl egy másik, fontosabb tényező is rányomta bélyegét a dorogi munkások harcára, mégpedig a munkásegység nagy ereje. Salgótarjánban és Pécsen a szociáldemokrata érzelmű munkások, jóllehet őket éppúgy sújtotta a fasiszta rendszer elnyomása, a bányatókésék csontig ható szipolyozása, pártjuk és szakszervezetük állásfoglalásának megfelelően, nem csatlakoztak a sztrájkhoz. Salgótarjánban a szociáldemokraták dolgoztak, Pécsen és Tatabányán passzívan szemlélték az eseményeket. Egyedül Dorogon alakult másképpen a helyzet. Nem állapítható meg, hogy honnan és kitől, de október 21-én este, csendőrijelentés szerint, utasítás érkezett a dorogi bányatelepekre, amely a korábbiaktól eltérőleg nem a nyilas érzelmű munkásokhoz szólt, hanem a szociáldemokrata bányászokat hívta fel a sztrájkharc melletti további kitartásra.¹²³ A dorogi szociáldemokrata munkások megfogadták az utasításban foglaltakat és a bányászok most már egységesen szálltak szembe a katonai-csendőri karhatalom erőszakos munkára kényszerítő rendszabályaival. Az egységes fellépés következtében nem akadt jóformán egyetlen sztrájkterő sem és még a bányafenntartási munkára is csendőrök vezették elő a bányászokat. A karhatalom dorogi parancsnoka, Paksy Ernő tábornok — eltérően más karhatalmi parancsnokoktól — csupán a bánya fenntartásához szükséges munkák elvégzését szorgalmazta, a munkába állni nem akarók letartóztatására a csendőröket küldte. Ő maga és a katonaság semmiféle erőszakos cselekedetben nem vett részt. Természetesen a katonaság magatartása a sztrájk ügyének alakulására sem maradt hatás nélkül.

Október 27-én, amikor a sztrájk lényegében vezető nélkül maradt, mind a dorogi bányászok, mind a nyilaskeresztes párt helyi vezetői teljesen tanács-talanok voltak a további teendőket illetően. A Szakszervezeti Tanács ekkor üzenetet küldött Dorogra, hogy a szociáldemokrata munkások ne bocsátkozzanak semmiféle tárgyalásba a nyilasokkal és október 28-án, hétfőn a munkát minden körülmények között vegyék fel.¹²⁴ E fellépésnek azonban ugyancsak nem lett meg a várt foganatja, mert a munkások az ellentmondó hírek nyomán kialakult bizonytalan helyzetben nem adták fel a harcot, sőt a nyilaspárt általi cserbenhagyás megerősítette egységüket. A karhatalmi parancsnok ezért október 30-án 10 bányászvezetőt autóval Tatabányára vitt, hogy ott saját szemükkel győződjenek meg a sztrájk befejeztéről, a nyilasok „visszalépése” nyomán meginduló munkafelvételről, ami ekkorra már szinte általánossá vált.¹²⁵ De ez a helyszíni szemle sem változtatott a munkások állásfoglalásán, akik elhatározták, mind-

¹²³ HIL VKF Eln. 1. 5.112/1940.

¹²⁴ HIL VKF Eln. 1. 5.225/1940.

¹²⁵ HIL VKF Eln. 1. 5.269/1940.

addig nem térnek vissza a bányába, míg nem orvosolják panaszaitak.¹²⁶ Hasonlóképpen eredménytelen maradt a karhatalmi parancsnok és Schmidt vezérigazgatóhelyettes, a korábbi dorogi bányaigazgató agitációs körútja, melynek során az egyes bányatelepeken, a sztrájk összeomlására hivatkozva, együttesen felszólították a munkásokat a termelés megkezdésére.¹²⁷ A sztrájk elhúzódása miatt sürgősen a honvédelmi minisztériumba rendelték Paksy tábornokot és felszólították, hogy felhagyva lagymatag magatartásával, most már minden eszköz igénybevételével törje le a sztrájkot. Az október 31-i minisztertanács újból tárgyalta a bányászsztrájk és egy várható esetleges általános ipari munkássztrájk ügyét. Bartha honvédelmi miniszter ismertette a sztrájkhelyzetet s felhívta minisztertársai figyelmét: „...a bármely pillanatban előállható általános ipari sztrájk lehetőségére.”¹²⁸

Paksy tábornok az ismételt felhívások nyomán végül is parancsot adott a csendőröknek, hogy egyenként keressék fel a munkásokat és szólítsák fel őket a munka felvételére. Ha ilyen találnak, kísérik őket a bányaművekhez, hogy a sztrájkorséget álló asszonyok inzultálása elől megvédjék. Akik pedig nem hajlandók a munkát felvenni, azokat tartóztassák le. A csendőri razziák erősítésére Tatabányáról több zászlóalj karhatalmi erőt a dorogi térségbe irányítottak, s elrendelték itt is a legszigorúbb kijárási tilalmat. A vezérkar kémelhárító osztályának ügynökeit is a bányatelepekre rendelték a nagycsaládos sztrájkolóknak érkező anyagi segítség eredetének kinyomozására.¹²⁹

A karhatalom razziái sem jártak azonban a várt eredménnyel, mert a Dorogon ily módon munkára kényszerített bányászok olyan immel-ámmal dolgoztak a tárnákban, hogy abban semmi köszönet sem volt. Ilyen módszerekkel is csupán a bányászok egyharmadát kényszeríthették munkára, mert a többség elbujdosott a razziák elől. Tokodon pedig éppen az ellenkező hatást érték el, mint amire számítottak: október 31-én hajnalra virradóra a tokodi MÁK-telep munkásai közül 320 személyt állítottak elő. Ezek a munkások felszólításra vállalták a bányába való leszállást és a munka felvételét. A csendőrök az aknák szájáig kísérték a bányászokat, akik az első jelentések szerint, vonakodás nélkül beszálltak a felvonókba s elfoglalták munkahelyeiket. A későbbiekben a bányából kiszálló altisztek hozták a hírt, hogy a munkások leérve fenyegető magatartást tanúsítottak, a munkát sem kezdték meg. Az üzemvezetőség rendelkezése nyomán ekkor az első szinten levő szivattyútelep után lezárták az aknát és a szivattyúk működésének biztosítására csendőri karhatalmat kértek, amely meg is érkezett. Paksy tábornok felszólította a munkásokat a termelés felvételére vagy a bánya elhagyására, de miután ez eredménytelen maradt, a bánya kiürítésére Dorogról erősebb csendőri alakulatot indított útnak Tokodra.¹³⁰

A Dorogról beérkező esti helyzetjelentés szerint a munkások továbbra sem hagyták el a bányát, sőt kiüzenték, mindaddig nem hajlandók elhagyni a bányaműveket, míg követeléseiket nem teljesítik. Ekkor a bánya összes kijáratait csendőrökkel szállták meg és minden összeköttetést megakadályoztak a földalatt sztrájkoló és a felszínen levő hozzátartozók, munkástársak között.

¹²⁶ HIL VKF Eln. 1. 5.408/1940.

¹²⁷ OL. Budapesti Bányakapitányság 6.972/1940.

¹²⁸ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1940. okt. 31-i ülés.

¹²⁹ HIL VKF Eln. 1. 5.250/1940

¹³⁰ HIL VKF Eln. 1. 5.300/1940.

November 1-én reggel egy beteg munkás feljött a sztrájkolók közül és elmondta, hogy csoportjuk éhségstrájkba kezdett és akciójukat mindaddig nem fejezi be, amíg igazságos követeléseiket nem teljesítik. Éhségstrájkjuk célja felhívni a közvélemény figyelmét tarthatatlan helyzetükre és támogatni harcoló munkástestvéreiket. A bányában tartózkodók pontos számát nem sikerült megállapítani, egyesek szerint 104 munkás sztrájkolt a föld alatt, mások 125 munkásról tudtak.¹³¹

A tokodi munkások elszánt éhségstrájkjukkal céljukat teljes mértékben elérték. Ennek bizonyítékaul elég az október 31-i minisztertanács ülésére hivatkozni és idézni a honvédelmi miniszter felszólalását: „...különösen kéri az Iparügyi Miniszter urat, hogy mindazok az intézkedések, amelyek a munkásság jogos kívánságainak teljesítésére lehetségesek, tétessenek meg még mielőtt a sztrájkmozgalmak kitornek, nehogy előforduljon az a sajnálatos eset, mint a mostani bányászsztrájk alkalmával, hogy utólag történjenek olyan méltányos intézkedések, amelyek így a mozgalom eredményének tudhatók be.”¹³² Visszaemlékezve Bartha október 9–10-én kiadott parancsaira, melyekkel a sztrájk kíméletlen letörését akarták elérni, látható, hogy a kormánytényezők álláspontja a munkások vissza nem rettenő harcásztsége következtében változáson ment át. Belátták, hogy az annyira fontos széntermelés zavarotalan biztosítása érdekében kénytelenek valamelyest enyhíteni a bányászok helyzetén és katonai elnyomásukon. Az uralkodó osztálynak ezt a felismerését elősegítette és elmélyítette a tokodi bányászok éhségstrájkja, de egyben hozzájárult a munkásoknak adandó kedvezmények körének kiszélesítéséhez és a tárgyalások felgyorsításához.

A tokodi éhségstrájkhoz a dorogi munkások is csatlakozni akartak. Ezért november 1-én többszázan jelentkeztek munkára, de a beszervezett spiclik már jó előre tudatták a karhatalommal a munkások tervét. Így a csendőrök az aknák bejáratánál tartóztatták le a sztrájkszervezőket és a munkásvezetőket. A tervezett dorogi szolidaritás-megmozdulás tehát nem sikerült. A többi bányavidékre sem jutott el a tokodi éhségstrájk híre, mert a kormány különösen szigorú belföldi hírzárlatot rendelt el a sztrájk eseményeire és a bányatelepek hermetikus elzárttsága sem szűnt még meg. A földalatti sztrájkolók azonban rendületlenül állták a harcot, és november 2-án reggel Paksy tábornok csak azt jelenthette Budapestre, hogy az éhségstrájk immár 48. óráján is túllépett.¹³³

Még ugyanaznap délelőtt Paksy tábornokot újból felrendelték a Honvédelmi Minisztériumba és az új helyzetre vonatkozó utasításokkal látták el. Visszaérkezése után érintkezésbe lépett a sztrájkolókkal és közölte velük, hogy a kormány hajlandó kívánságaikat teljesíteni, ha beszüntetik mozgalmukat. A föld alatt harcolók Paksy felhívására délután fél négy órakor megkezdték a

¹³¹ HIL VKF Eln. I. 5.503/1940. A tokodi bányászok végső elkeseredésükben vállalták a földalatti éhségstrájkot, az 1930-as években a magyar bányamunkások többször is alkalmazott harci módszerét, amely a kommunista francia és belga bányászok harcai nyomán vált ismertté Magyarországon is. A tokodi éhségstrájk sorrendben az ötödik ilyen megmozdulás volt a magyar bányamunkások harcainak történetében, az 1934, 1935 és 1937. évi pécsi, valamint az 1938. évi brennbergi földalatti éhségstrájk után. Az a tény, hogy a tokodi bányászok a kommunista munkások harci módszeréhez folyamodtak, világosan mutatta, mennyire nem hatott rájuk a fasiszta demagógia, a nyilasok háttámfordítása a sztrájkmozgalomnak.

¹³² OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1940. okt. 31.

¹³³ HIL VKF Eln. I. 5.322/1940.

kiszállást a bányából. Összesen 125 munkás érkezett fel, de a mélységből napvilágra érkező munkások újból sötétbe kerültek: a vezérkari főnök utasítására azonnal letartóztatták őket és rabszállító kocsikba tuszkolva sújtott le rájuk az államhatalom dühe. Néhány bányászt súlyos egészségi állapota miatt a katonai kórházak zárt osztályain vették ápolás alá, míg a többiek, a dorogi és tokodi sztrájkvezetőkkel együtt összesen 182 munkás, a komáromi Samberg-erődít-mény kazamatáiba zárva várta ítéletét.¹³⁴ November 4-én a letartóztatások és az időközben nyilvánosságra hozott miskolci hadbírósi ítéletek hatására, az anyagilag teljesen kimerült és szó szerinti értelemben éhező bányászok kb. 57%-a felvette a munkát. Nagy része volt a sztrájk befejezésében a Budapest-ről visszaérkezett Paksy tábornok felhívásának is, aki közölte, hogy lényeges kívánságait foglalják memorandumba és adják át neki, hogy alkalma legyen konkrét kívánságai teljesítése céljából tárgyalásokat kezdeményezni. Ugyanakkor nem hivatalosan közölte velük a már dolgozó bányák munkásainak juttatott kedvezmények mértékét is. A tábornok közlései nyomán — amelyekben azonban szó sem volt a 182 munkás letartóztatásáról — a sztrájkkövetelések zöme elfogadottnak látszott, ezért a munkások kezdtek visszatérni munkahelyeikre. A letartóztatások nyomán azonban a munkafelvétel üteme átmene-tileg visszaesett. Tokodon november 4-én csak 1 fő, Leányvárról 219 munkás közül 9, míg Csolnokról a 616 munkás közül és Sárísról az 517 munkás közül senki sem jelent meg a bányánál.¹³⁵ Ezek a tiltakozások azonban már csak utóregéseknek bizonyultak. A munkások zöme látva, hogy a kormány és a bányatókésék hajlandók követeléseik nagyrésztét teljesíteni, megkezdte a termelést és megválasztotta a memorandum-összeállító bizottságot, amelynek három szociáldemokrata és két nyilas munkás lett tagja.

A dorogi és tokodi munkások memorandumát november 12-én nyújtot-ták át az iparügyi miniszternek, aki személyesen fogadta a küldötteket. A me-morandumban a bányászok kérték a minisztert, hogy panaszait és kéréseit ismertesse a minisztertanács előtt, hogy a munkások megkaphassák a becsü-lettel megdolgozott munkáért bérüket „tisztességes elszámolás” mellett és a bányakerületben meghonosodott utólagos alkudozások nélkül. Hangoztatták, hogy csak a bányák államosítása esetén remélik a zavartalan munka biztosí-tását, mert hiába állami érdek az ipar oly fontos nyersanyagának minél nagyobb mennyiségben való kitermelése, a magánvállalkozásnak elsődlegesen a minél nagyobb profit biztosítása a főszempontja. A memorandumban kijelentették, sajnálják, hogy a sztrájk eszközehez kényszerültek folyamodni, de meg kellett hozni ezt az áldozatot, mert az előadott és illetékes helyre eljuttatott sérelmek orvoslására intézkedés nem történt. Majd így folytatták: „A munkabeszüntetés tekintetében tehát állásfoglalásunk elsősorban bérkérdés volt, vagyis meg-élhetésünk biztosításának kérdése, és csak másodsorban politikai, éspedig abban a vonatkozásban, hogy a bányauzemek államosításának szükségességére felhívjuk az illetékesek figyelmét. Meg vagyunk győződve ui. arról, hogy a bányamunkásság helyzetében kedvező változást nem várhatunk mindaddig, míg a magántőke kezében van a széntermelés és így a mi sorsunk is veszély-ben. A megélhetésben bekövetkezett számottevő áremelkedés és a bérezés kérdésében számtalan esetben előfordult a dolgozók megrövidítése, megindí-totta a folyamatban levő bérmozgalmat, mely a munka beszüntetését is kivál-

¹³⁴ HIL VKF Eln. I. 5.327/1940.

¹³⁵ HIL VKF Eln. I. 5.362/1940.

totta. A bányakerületbe kirendeltetett a karhatalom és így az erőszaknak engedve, másrészt a parancsnok úr ígéretébe helyezett bizalom folytán önkéntes elhatározásból is felvettük a munkát.”¹³⁶

A memorandumot november 16-án Alliquander szénkormánybiztos tárgyalta meg részleteiben a munkásokkal. Közölte velük, hogy az újonnan megállapított minimális munkabérek és egyéb kedvezményeket a kormány november 19-én teszi közzé a hivatalos lapban. Felhívta azonban a munkásokat, hogy túl sokat ne várjanak, mert a kisebb bérűek fizetésemelésén kívül csak a 7%-ot és a túlórapótlékot áll módjukban megadni az élelmiszerek és ruházati cikkek árrögzítése mellett. A munkások keveslették az engedményeket és nyomott hangulatban távoztak a tárgyalásokról, azonban ellenállásra eladósodásuk és a hosszú hetek nélkülözései miatt már nem gondolhattak.¹³⁷

A sztrájkügyek lezárása

A dorogi és tokodi munkások elhúzódo ellenállása megértette a kormányt, hogy a munkásoknak kilátásba helyezett kedvezményeket nem csak a tárgyalások folyamán szavakban, hanem a valóságban is meg kell adni, akkor is, ha ezt éppen az érintett bányatókés csoportok a legélesebben ellenzik. Ezt a felismerést fejezte ki Varga iparügyi miniszter a képviselőházban 1940. november 18-án mondott beszédében: „...nem tudok választ adni, hogy ezt a sztrájkot kik rendezték, inkább csak arra, hogy meggyőződésem szerint most nyugalmi állapot fog beállni, mert amikor azt a bizonyos munkabéremelő rendeletet kiadtuk, biztosítottuk azt, hogy a legkisebb munkabérek rendezése a rögzítés ellenére tovább folytatódhassék.”¹³⁸ A kormány — a széntermelés biztosítása és a bányászok megnyugtatása céljából — élt is a béremelés jogával és a november első felében sorra megjelenő iparügyi miniszteri rendeletek egymásután szabályozták a bányavidékek legkisebb munkabéreit és törvényileg rögzítették a munkásság kedvezményes áron történő ellátását. Ez a szabályozás a korábbi fizetésekhez képest javulást jelentett, bár a rendezés országosan nem volt egyforma mértékű. Az uralkodó osztály egy kissé maga is soknak tartotta azokat a kedvezményeket, melyeket az iparügyi minisztérium adott a bányamunkásoknak. Jellemzően azok megítélésére álljon itt a pécsi főispán november 21-i tájékoztatójából néhány adat: A bányászok egyes kategóriái a kedvezmények révén mintegy 20—30%-os fizetésemelésben részesültek. „Mindezen intézkedések nyilvánosságra nem hozhatók, s így ismételten is ezen tájékoztatóm igen bizalmas kezelését kérem, mert az ekként kialakult munkabérek olyan magasak, hogy azok már az üzemek rentabilitásávarányba nem hozhatók s így az ipari termelés egyéb ágazataiban, a termelés lehetőségeinek kockáztatása nélkül, az egyéb ipari munkásság részére hasonló bérek meg nem állapíthatók.”¹³⁹

A bányászoknak juttatott kedvezmények nyomán a bányavidékeken lassan helyreállt a nyugalom és megindult a termelés. A honvédelmi miniszter már október 30-án megszüntette a karhatalmi készenléteket, s november

¹³⁶ HIL HM Eln. 1a. 66.458/1940.

¹³⁷ HIL VKF Eln. 1. 5.591/1940.

¹³⁸ Képviselőházi Napló 1939—1944. 7. köt. 536. 1.

¹³⁹ PÁL, Baranya megye főispáni bizalmas iratok 489/1942.

12-én bevonták a karhatalmat Pécsről és Tatabányáról, november 25-én pedig Salgótarjánból, Ózdról és Dorogról vonultak be állomáshelyeikre az utolsó, még ott tartózkodó katonai alakulatok. A vezérkar főnöke is ezen a napon adta ki utolsó sztrájkjtájékoztatóját a felsőbb kormányzervek részére.¹⁴⁰

A sztrájkügyeket azonban még nem lehetett lezárni, mert többszáz bányász és bányászasszony került letartóztatásba, internálásba, munkásszázadokba és katonai fegyházakba. A sztrájk első időszakában letartóztatott munkások közül sem engedtek még ki mindenkit, bár a legtöbbjük a sztrájk befejezése után néhány nappal, vagy még a sztrájk tartama alatt szabadlára került. A letartóztatások méreteire jellemző, hogy egyedül Salgótarjánban 1600 letartóztatott munkást őriztek — nem egyszerre — a helyőrségi lakatnyában. Többségüket kiengedték ugyan, de jónéhányat közülük a miskolci haditörvényszék hosszú évekre elítélt. Több helyen, így pl. a székesfehérvári hadbírósnál még december 20-án is hoztak ítéletet a sztrájkolók ellen. A kormány szerette volna a sztrájkügyeket minél előbb ebben a vonatkozásban is lezárni, de a katonai szervek, ha nem akarták, hogy egész eljárásuk a komolytalanság látszatába kerüljön, kénytelenek voltak a bírósági komédiát végigjátszani. A nyilasok természetesen itt is felfedték a kormány céljait és most ismét a bányászok felé fordulva híresztelni kezdtek, hogy nem kell komolyan venni a bírósági ítéleteket. A nyilas agitáció azonban a letartóztatottak kiengedését odázta el, mert a kormány — most már tekintélyének megóvása végett is — tovább várt a valóban tervezett amnesztiával. Végül is a katonai parancsnokok kihallgatáson közölték a bányászokkal, hogy az ő jó munkájuktól függ a letartóztatottak szabadonbocsátása. Amennyiben a bányakerület termelése meghaladja vagy eléri a sztrájk előtti színvonalat, abban az esetben hamarabb hazaengedik a lefogottakat. E felhívásnak, a munkásoknak tett egyidejű engedményekkel, lett is fogantatója: a bányatelepek termelése országosan meghaladta a korábbi évek színvonalát és ennek következtében karácsony estéjére az összes letartóztatottak, feltételesen szabadon engedve, már odahaza lehettek.

A szociáldemokrata párt állásfoglalása a bányászok harcával kapcsolatban

A letartóztatottak szabadonbocsátása után még két kérdés foglalkoztatta a kormányzerveket. Először is igyekeztek kinyomoztatni, hogy közvetlenül kik robbantották ki a sztrájkot, kiket lehet felelősségre vonni, másrészt megkezdték a sztrájkból levonható tanulságok, tapasztalatok összegyűjtését, hogy egy esetleges újabb munkabeszüntetés alkalmával már előre kidolgozott módszerek alapján vehessék fel a harcot a munkásokkal.

Az első kérdésre vonatkozó nyomozás eredménytelen maradt. A nyilasok azt állították, hogy ők csupán összegyűjtötték és a kormány elé terjesztették a munkások panaszait, de semmiféle utasítást nem adtak a munka megtagadására. Hangoztatták, hogy a sztrájkot a salgótarjáni Frigyes-akna szociáldemokrata érzelmű munkásai robbantották ki. A hivatalos vizsgálat is ezen az alapon indult meg, jóllehet a Belügyminisztériumban ismerték a nyilasok sztrájkszervező tevékenységét és a szociáldemokraták sztrájkellenességét, de miután bűnbak kellett, és külpolitikai okokból a nyilasokkal szemben alig

¹⁴⁰ HIL VKF Eln. I. 5.688/1940.

lehetett tenni valamit, a sztrájk ügyét felhasználva, a bányászszövetségre és a szociáldemokrata pártra akartak újabb csapást mérni. Azonban ez az igyekezet sikertelen maradt. A Salgótarjánban kihallgatott szociáldemokrata vezetők tiltakoztak a felhozott vádak ellen és felmutatták az 1940. szeptember 8-i helyi csoport közgyűlési jegyzőkönyvének hatóságilag hitelesített példányát. A jegyzőkönyvben foglaltak szerint: „Jelinek központi titkár kijelenti, hogy az utóbbi hetekben gyanús mozgalmak észlelhetők a bányavidékeken. Akik ezt a mozgalmat szítják, az egyik helyen 30, a másik helyen 50, sőt 65%-os béremelés elérését helyezik kilátásba. Még azt is megkockáztatják, ha nem adják szépszerével, akkor sztrájk lesz. Minden szervezett munkást felszólítok, hogy ezektől a mozgalmaktól tartsák távol magukat, mert mi semmiféle sztrájkban részt nem veszünk. Elsősorban hadiállapotban vannak a bányaiüzemek, másodsorban pedig semmi anyagi segítség nincs arra az esetre, ha a munkások keresetnélkülivé lesznek.” Jelinek felolvasott beszédéhez még annyit fűzött hozzá a két szociáldemokrata helyi vezető, hogy amikor a harc már megkezdődött, ők maguk, ahol ez módjukban volt, nem engedték leállni az üzemet. Szavaikhoz a jelenlevő rendőrkapitány a belügyi nyomozókhoz fordulva, a következőket fűzte hozzá: „No lássák uraim! Amit most Hermann elmondott, teljesen olyan értelmű volt, mint amit én megállapítottam. És kijelentem, hogy ezekért az emberekért és Jelinekért bármikor tűzbe teszem a kezem, mert ezek becsületes emberek és hónapok óta folyó megfigyelésem után tudom, hogy soha semmi törvénybeütköző cselekményre a munkásságot nem akarták rábírní.”¹⁴¹ Valóban ezek a munkásvezetők még attól is visszariadtak, hogy egy-egy helyi sztrájkot kezdeményezzenek. A legtöbbször, mint pl. 1937-ben Pécsen is, elítélték a harcot kirobbantó szociáldemokrata munkásokat, s csupán a sztrájk leszerelése érdekében, pozícióik megőrzése céljából avatkoztak be az akaratuk ellenére, spontánul kirobbanó harcokba. A háború kitörése után a szakszervezet a hadiállapot bevezetésére hivatkozva minden sztrájkot ellenzett. A szakszervezeti vezetők tevékenységüket arra korlátozták, hogy összegyűjtötték a kirívó munkáspanaszokat és a kormány elé vitték azokat, orvoslást kérve. Egy-egy küldöttségnek a szénkormánybiztos elé vezetése, előadások tartása képezte tevékenységük lényegét. A bányászszakszervezet központi vezetőségének november 17-én, tehát jóval a bérharc eseményeinek lezajlása után megtartott ülésén hozott határozatok csak aláhúzták az osztályharcos politikáról való letérésüket. A jövő feladatait a következőképpen állapították meg: „Első feladatnak tekintik a külső tagszervezést, másodiknak a tagok szellemi képzését, a harmadiknak a hatóságok előtt a gyűlések engedélyezésének sürgetését.”¹⁴²

A pécsi szociáldemokrata párttitkár, Tolnai, a munkások között azzal agitált, hogy a kormány pártfogolja szervezkedésüket, mert ezzel kiragadják a bányamunkásokat a nyilasok kezéből.

Heim mecsekszabolcsi bányászvezető, a szakszervezet elnöke szerint a pángermán uszítás ellen egyedül a szociáldemokrácia tudna fellépni eredménnyel, ha a hatóságok nem gördítenének akadályokat a szervezkedéssel szemben.¹⁴³ Az idézetekből az is kitűnik, hogy a szociáldemokrata vezetők legfőbb

¹⁴¹ PIA. Bányászszakszervezet iratai. Bsz 3/1940.

¹⁴² PIA. Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról. 1940. nov. 22.

¹⁴³ Bizalmas nyomzójelentés. PIA, Baloldali összesítő jelentés, 1940. dec. 13. és okt. 18.

gondját a kormány és a munkások közötti összekötő szerepének betöltése képezte, nem pedig a munkásság harcának vezetése és szervezése a kapitalista kizsákmányolás ellen.

Az osztályharcos politikától való eltérés jegyében született meg a szakszervezet központi vezetőségének november 17-i határozata, ami még magukkal a tényekkel is ellenkezett: „Ismertették, hogy az elmúlt hetekben lefolytatott bányászsztrájk nem lendítette előre a munkásság szociális helyzetének javulását. A sztrájkot mint a munkásság egyedüli és végső eszközét szükségesnek tartják, de kitörését a jelen időben elítélik, mert azt szervezetlen és nyilas érzelmű tömegek folytatták, amelyek nemcsak az államhatalomra veszedelmesek, hanem a szocializmus intézményeire, így a szakszervezetekre is.”¹⁴⁴

Kommunista bírálat a szociáldemokrata párt álláspontjáról

A szociáldemokrata álláspontot, amely a kormány politikájának támogatását jelentette s egyúttal a bányászok helyzete iránti közömbösségről tanúskodott, az illegális kommunista párt részéről több helyen és esetben bírálták. Október 26-án az újpesti munkásotthonban elhangzott tájékoztatóhoz következő hozzászólások során egy felszólaló kijelentette, hogy a pártnak a sztrájk elítélése helyett inkább a bányászok mellé kellene állnia, mert a bányászok nem a nyilas uralomért, hanem kizsákmányolók ellen indították meg a harcot. A bányászokat fel kellene világosítani — mondotta —, hogy tartsanak ki a harc mellett, de ne támogassák a nyilasok politikai törekvéseit. A bányászok harca annál is inkább indokolt, mert az életszükségleti cikkek árai 50—60%-kal emelkedtek, ugyanakkor a tőkés társadalmi rend csak 7% emelést akar adni a munkásoknak. A budapesti VII. kerületi pártnapon egy felszólaló követelte, hogy a baloldal kapcsolódjék be a sztrájkharcba, mutassa meg a helyes irányt és vezessék a bányászokat a tőkés rendszer elleni küzdelmükben.¹⁴⁵

Az illegalitásban működő kommunista párt tagjai tehát látták a bányamunkások harcával kapcsolatos tennivalókat és hangot is adtak véleményüknek, de nem voltak képesek kellő befolyást gyakorolni a sztrájk vezetésére. Nem kétséges, hogy éppen a következetes forradalmi erő hiánya adta meg a lehetőséget a bányamunkások politikai ingadozására és a nyilas manőverek keresztülvitelére. A Kommunisták Magyarországi Pártja 1940. évi szerepének vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy 1936 januárjában a katonai kémelhárító szervek nyomozása alapján a pártvezetőség csaknem mindegyik Magyarországon tartózkodó tagját letartóztatták. Májusban pedig — azóta sem tisztázott körülmények között — bekövetkezett a párt szervezeti feloszlása is. Súlyosbította a helyzetet, hogy a központi bizottság néhány tagja a Szovjetunióban esett áldozatul a sztálini személyi önkénynek. Természetes, hogy a párt újjászervezése, ütőképessé tétele az ellenforradalmi rendszer viszo-

¹⁴⁴ Uo. 1940. nov. 22-i jelentés. — A bányászszakszervezet 1940. dec. 17-i országos vezetőségi ülésén a sztrájk ügyében a következő határozatot fogadták el: „A Magyar Bányá- és Kohómunkások Országos Szövetsége vezetősége és azok tagjai a leghatározottabban visszautasítanak minden olyan törekvést, amely a bányamunkások gazdasági helyzetének javítását célzó mozgalmát a bányamunkásság igazi érdekeivel ellenkező politikai célokra kívánja kihasználni... és minden közösséget megtagad azokkal, akik kimondott politikai célokból a munkásságot olyan cselekedetekre bírták, amely a termelés menetét megzavarta” (MVL. 1940. dec. 15.).

¹⁴⁵ PIA, Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról. 1940. nov. 3.

nyai között rendkívüli erőfeszítést igényelt és nem történhetett meg rövid idő alatt. 1940 nyarán ugyan már újból működött a központi bizottság, de a szervezeti újjáépítés még nem ölelte fel a bányavidékeket. A központi vezetéstől függetlenül, néhány ipari városban működtek illegális csoportok, így Salgótarjánban is, ezek azonban nem bizonyultak elég erősnek az események szármottevő befolyásolására. Néhány adat azonban így is előkerült az illegális kommunisták sztrájk alatti tevékenységéről. A 2. honvéd lovasdandár parancsnoka összefoglaló jelentésében arról írt, hogy a nógrádi bányavidék egyes településein a kommunisták vették át a nyilasoktól a sztrájk vezetését.¹⁴⁶ Ezt az adatot erősíti meg a nógrádi kommunista veteránok összefoglaló feljegyzése, amely szerint a bányászmozgalomban dolgozó kommunisták igyekeztek a sztrájk folyamán a vezetést kézbevenni és gazdasági követeléseket kiharcolni.¹⁴⁷

A szociáldemokrata párt a maga elszigeteltségében még a nyilasok kikapcsolódását sem tudta a maga javára fordítani. Október végén kiadtak ugyan egy röpiratot a sztrájkról, de ebben szó sem esett a munkások jogos követeléseiről, hanem mindössze Gruber nyilas képviselőnek a tatabányai küldöttek előtt hangoztatott elutasító szavait ismertették, kiemelve, hogy a nyilasok a bányamunkások harcán keresztül szerettek volna a hatalomra felkapaszkodni — ami igaz is volt, de ez a megállapítás csupán az igazság egyik felét tartalmazta.¹⁴⁸ A képviselőházban Kabók Lajos foglalkozott a sztrájkjal. Visszautasította a nyilasok vádaskodásait és felszólította a kormányt, hogy kezdjen hozzá a legnehezebb munkát végző bányászok sérelmeinek orvoslásához, nehogy a bányamunkások körében tovább növekedjék az elkeseredés és a gyűlölet azokkal szemben, akik sorsukon nem akarnak segíteni.¹⁴⁹ Pedig a munkásság körében volt hajlandóság a szociáldemokrata párthoz és a szakszervezethez való visszatérésre, ha láttak volna valamilyen csekély lépést is teljesen indokolt követeléseik támogatására. Erre utalnak azok a tények is, melyek szerint a Dorogon megválasztott tárgyalóbizottságban a szociáldemokraták voltak többségben és Pécsen egyetlen nyilast sem választottak a bányamunkások az egyezkedést folytató bizottságba, hanem becsületességükről ismert és a szakszervezethez tartozó munkásokat.¹⁵⁰ A szociáldemokrata párt és a szakszervezet azonban csak 1943 második felében volt képes újból mélyebb gyökereket eresztetni a bányamunkások között.

¹⁴⁶ HIL VKF Eln. l. 5.408/1940.

¹⁴⁷ Feljegyzés Salgótarján és környéke munkásmozgalmáról 1932—1945.

¹⁴⁸ HIL HM Eln. la. 66.458/1940. — A Szakszervezeti Tanács hivatalos közlönyében, a Magyar Szakszervezeti Értesítőben Peyer Károly írt a sztrájkokról „Rossz befektetés” címmel. A cikkben szemérvé veti a kormánynak és a tőkéseknek, hogy szüntelen hajszát folytatnak a szakszervezeti mozgalom és vezetői ellen, amely politika végül is kedvezőtlen eredményhez vezetett. „Evek óta folyik ez a harc és egyet elértek, hogy a fiatalságnak egyrészt sikerült a mi szervezeteinktől távortartani, a másik része pedig semmi iránt sem érdeklődve élte le napjait . . . Rossz befektetés volt kontra egyletében Mária leányokat nevelni, akik most megmutatták, mit tanultak ott.” A tanulság alapján felszólítja az uralkodó osztályt, hogy ismerje el a szakszervezeteket, hozzon áldozatokat a munkásság életműjének emelésére, mert a zavartalan termelés csak ezen az úton érhető el. Majd a munkásokhoz intézett felhívással fejezi be frását: „A munkások pedig rúgják ki soraikból az oda nem való betolakodott egyéneket . . . Takarodjanak a munkások tájékról, akik nem odaválók. A magunk baját majd magunk fogjuk elintézni. A munkásság ne legyen játékszere politikai kalandoroknak, hanem haladjon azon az úton, amelyet éveken át maga taposott” (Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1940. nov. 1.).

¹⁴⁹ Képviselőházi Napló 1939—1944. 7. köt. 503—504. l.

¹⁵⁰ PIA, Csendőrségi összesítő jelentés a baloldali mozgalmakról. 1940. nov. 5.

A kormány és a bányatókésék intézkedései a sztrájk után

A sztrájk befejezése után a kormány alapos vizsgálatnak vetette alá az eseményeket és igyekezett minden hasznosítható tapasztalatot összegyűjteni új sztrájkok esetére, illetőleg megelőzésére. Maga Horthy is foglalkozott a hozzá eljuttatott jelentések alapján a sztrájkügy tanulságaival. November 9-én Bartha honvédelmi miniszterhez írt levelében megállapította, hogy a kirendelt katonai karhatalom a szolgálati szabályzatban foglaltakkal szemben, azzal ellentétes feladatok elvégzésével bízott meg. A karhatalmi szolgálat szabályait magában foglaló A. 15. jelzésű utasítással szemben a karhatalmat közhatalosi feladatkör ellátásával bízták meg és a kirendelt alakulatok parancsnokai végezték a polgári hatóságok vezetőinek teendőit is. Ezek alapján felszólította a honvédelmi minisztert, hogy „... a jövőben hasonló esetek feltétlenül elkerültesse és a kirendelt karhatalom alkalmazásánál az A. 15. jelzésű szabályzat határozványai maradéktalanul betartassanak”.¹⁵¹ Természetesen tévedés volna arra gondolni, hogy a kormányzót a munkások iránti rokonszenve vezette volna észrevételei megtételénél. Horthy csupán a honvédséget kívánta megóvni egy nem feladatához tartozó harcba való bekapcsolódás következtében feltámadó ellenszenvtől és lejáratástól. Nem akarta, hogy a honvédség hatalmi szóval oldjon meg közigazgatási hatáskörbe tartozó sztrájkproblémákat. A katonaság bevonása a munkások és a tőkésék közötti harcba még inkább kiélezte az ellentétes érdekű társadalmi osztályok szembenállását. Ezért is javasolta Bartha Teleki miniszterelnöknek, hogy minél előbb létesítsenek kormánysszerveket és munkáskamarát a „munka” érdekeinek képviselésére, mert a munkások ma úgy látják, hogy Magyarországon a kormánysszervek nem képviselik az ő érdekeiket, s általában tevékenységük nem kapja meg a kellő társadalmi értékelést. Szerinte ezen a helyzeten csak az említett új szervek létrehozásával lehetne változtatni.¹⁵² Teleki miniszterelnök azonban nem osztotta ezeket a nézeteket.

A bányatókésék, akiknek mérhetetlen kapzsisága és profithajszája szolgáltatót alapot az országos bányászsztrájk kirobbanásához, mitsem tanultak az eseményekből. Nekik a sztrájk mindvégig „lelketlen izgatás” következménye volt.¹⁵³ Szerintük a „... munkásságnak a sztrájkmozgalma nem bérharc volt, nem elégedetlenség munkaadóival szemben, hanem politikai megmozdulás”.¹⁵⁴ Teljes mértékben érthető, hogy a bányatókésék kizárólag a sztrájk politikai vonatkozásait hangsúlyozták, a nyilasok szerepét helyezték előtérbe. A közvélemény figyelmét ui. el kellett terelniük arról, hogy éppen az ő felelősségük volt a legnagyobb, hogy éppen az elviselhetetlen nyomor készítette a munkásokat a harcra, amelybe önző profitvágyukkal belekényszerítették a bányászokat. A harc során kikényszerített engedmények jogosságát és szükségességét soha be nem látták, és valahányszor az 1940 őszi sztrájk eseményeiről megemlékeztek, soha nem mulasztották el kritika alá vonni a kormány eljárását. A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. főrezsényesei igazgatósági ülésükön a következőképpen bírálták a kormány magatartását: „A sztrájk után a m. kir. Iparügyi Miniszter Úr úgy igyekezett a munkásság nyugalmát

¹⁵¹ HIL HM Eln. Ia. 65:266/1940.

¹⁵² HIL HM Eln. Ia. 1.281/1941.

¹⁵³ OL MÁK irattár. Az 1940. évről szóló üzleti jelentés.

¹⁵⁴ OL Salgó, Igazgatósági ülések jegyzőkönyvei. 1940. dec. 17.

biztosítani, hogy mindenütt megvizsgálván a kereseteket, nemcsak az alacsonyabb kategóriáknak javította a bérét, hanem általánosságban olyan bérjavítást engedélyezett, amely 1940 XI. és XII. hónapjaiban 853.425 pengővel terhelte meg vállalatunkat, anélkül, hogy e költségeknek áthárítását, a szénárba való betudását engedélyezte volna. Ha igyekeznénk is elismerni azt, hogy a munkásságnak adott bérjavítás szociális szempontból és a mai drágaságra tekintettel helyes cselekedet volt, akkor is sajnálattal kell rámutatnunk e minden előzetes számítást nélkülöző bérjavításra azért, hogy az vállalatunk megkérdezése nélkül történt, tehát anélkül, hogy meghallgatást nyertünk volna, vajjon a gyakorolt jótékonyság a vállalat teherbíróképességét nem haladja-e meg.”¹⁵⁵

Az 1940. évi bányászsztrájk értékelése

Az 1940 őszi bányászsztrájk kiemelkedő eseményét képezi az egész 25 éves ellenforradalmi rendszernek. A bányászok sztrájkmozgalmaikat az 1893-as nagy pécsi harcától kezdődően mindenkor a rendkívül heves összecsapások jellemezték a munkások és a tőkésék védelmére kirendelt csendőrség és katonaság között. A bányászsztrájkok hosszú sorozatában egyáltalában nem tartozott a ritka kivételek közé a hónapokig elhúzódó harc, de a számos halálos áldozatot követelő csendőrsortűz sem. A magyar bányamunkásság életútját könny és vér öntözte mind a dualizmus „boldognak” mondott évtizedeiben, mind a Horthy-rendszer 25 éve alatt.

Az 1940. évi bányászsztrájkot joggal tekinthetjük országos szakmai általános sztrájkoknak. Ezt az országos mozgalmat a Teleki-kormány kezdettől fogva mint politikai, sőt katonai ügyet kezelte, és féktelen erőszakkal kísérelte meg elfojtani. De hasztalan, mert a harc végül is a munkások és az ipariügyi miniszter között folytatott hosszadalmas tárgyalások útján, jelentős eredmények kivívásával ért véget. A bányászsztrájkok történetében gyakori jelenség volt a korábbi években is a harcban álló munkások ellen katonai egységek kivezénylése, de 1940-ben országos katonai készültséget rendelt el a honvédelmi miniszter, dandár nagyságrendű páncélos és gépesített alakulatokat, tüzérseget küldtek a sztrájkolók ellen és a letartóztatott munkások száma a sztrájk folyamán meghaladta a 3000 főt.

A már háborús méreteket öltő katonai intézkedések mellett az ország legfelsőbb vezetése, a kormányzó és a minisztertanács, több alkalommal is, levélváltásokkal, rendes és rendkívüli üléseken éles, sokszor heves vitákat kiváltva, foglalkozott a sztrájk eseményeivel, a kialakítandó taktika problémáival. Mindezek a tények világosan mutatják, hogy a sztrájk messze túlnőtt a megszokott gazdasági bérharc keretein és méretein, elsőrendű politikai eseménnyé vált. Sajátos, hogy az osztályharc ilyen méretű fellángolása úgy zajlott le, hogy az állig felfegyverzett államapparátussal szemben a másik fél, a bányamunkásság a harc nagyobb részét szervezett központi vezető erő irányítása nélkül vívta meg. A harc első fázisában, a sztrájk kirobantásában és kiszélesítésében jelentős szerepet játszott a nyilaskeresztes párt. Agitátorai a küszöbön álló kalandor puccsterveik érdekében a közeli hatalomátvétel reményében, kihasználták a bányamunkásság sérelmeit, kiáltó nyomorúságát, de nem ezen akartak való-

jában változtatni, a bányászok elviselhetetlen helyzetét átmeneti politikai eszközként szándékoztak felhasználni hatalmi céljaik érdekében. Amikor a sztrájktervek és az azokra épített államcsíny kalandor elgondolása összeomlott, és Berlinből sem jött meg a jóváhagyás a tervezett pucshoz, a nyilasok kereken megtagadtak minden közösséget a bányászsztrájkjal, cserbenhagyták a tömegmozgalmat. Most már — és éppen a harc csúcspontján — valóban magukra maradtak a bányászok. Akkor pedig már ezrével voltak letartóztatásban, százával a katonai fogházakban, internálótáborokban, családjukkal együtt éheztek és a sztrájkfront mégsem omlott össze!

Az október 26-a után bekövetkezett politikai fordulat a bányamunkások tudatában eléggé világos és egyértelmű volt. A megválasztott tárgyalóbizottságokba többségében szociáldemokrata helyi vezetőket, volt vagy tényleges szakszervezeti munkásokat választottak be, egynéhány nyilas érzelmű munkás mellett.

Az 1940. évi általános bányászsztrájkjal a munkások lényeges engedményekre kényszerítették az internálással, elfogatással, csendőrszuronyokkal és tankrohamokkal őket megtörni akaró bányatókéseket és a kormányt. A sztrájkharc eseményeinek — benne a nyilaskeresztes párt szerepének — reális feltárásával igyekeztünk ezt az ellentmondásos, de nagyarányú és jelentőségteljes megmozdulást, az ellenforradalmi rendszer utolsó harmadának, történetírásunk által mindeztideig alig érintett, általános bányászsztrájkját bemutatni.

Й. Секереш:

История всеобщей стачки горняков в 1940 г.

Резюме

25 лет назад, 8 октября 1940 года вспыхнула единственная в истории венгерских горняков всеобщая стачка, распространившаяся на все значительные горные районы страны. Для ее подавления министр обороны приказал привести в боевую готовность вооруженные силы в государственном масштабе. Наша историческая литература не занималась до сих пор должным образом этой забастовкой, в которой сыграла известную роль и венгерская фашистская партия нилашистов. Статья доказывает, что стачка, происшедшая осенью 1940 года, нельзя объявить акцией фашистов-нилашистов, а должна быть рассмотрена во всей ее противоречивости в качестве части классовой борьбы горняков, всего венгерского пролетариата, за хлеб и свободу. Именно господа-капиталисты, владельцы шахт подчеркивали во всей ходе стачки ее политический аспект; данная их позиция служила в первую очередь целям отвести внимание от их ответственности, о том, что именно они — с помощью военных исключительных законов, гонкой за прибылью — толкнули горняков в невыносимое положение.

Горняки хорошо знали, что их ожидает, если сложат кайло и покинут шахты. Несмотря на это, они вступили в стачку, запрещенную законами, танками, гулететами, тюрьмой и военным положением. На этот шаг принуждал их нестерпимое их положение, они не видели, что партия нилашистов воспользуется их борьбой для осуществления своих пучистских планов. Статья именно по-этому резко разграничивает стачечное движение горняков, назревавшее под влиянием действительной голодовки и нищеты горняков и их семей, а также вследствие военной диктатуры, направленной против движения, с одной стороны, а с другой — пучистские планы нилашистов даже в том случае, когда эти два процесса в известной обстановке в некоторый период времени и проявлялись одновременно.

По данным официальной статистики в стачке участвовали 31 219 рабочих от 36 шахт 16 горнопромышленных компаний. К этому еще следует прибавить число рабочих, занятых в предприятиях, связанных с шахтами. Таким образом, по данным военных

властей, всего бастовали 52 000 рабочих. Вследствие забастовки горняков не было добыто свыше 40 000 вагонов угля, что чувствительно повлияло на экономическую жизнь страны.

Стачка была начата горняками шахты Фридеш в г. Шалготарьян и вскоре после их останки бросили работу также все рабочие Ноградского угольного бассейна. Правительство, не распознав неблагоприятное экономическое влияние 1940 года на положение горняков, вместо того, чтобы анализировать основательно причины, вызвавшие стачку, оно направило в район стачки военные силы с тем, что горняки являются военными работниками и не имеют права бастовать. Военные командиры получили приказ каждого шахтера, отказывающегося от принятия работы, арестовать и отдать под военный суд. Несмотря на это, стачку в районе Шалготарьяна не удалось подавить, хотя и было арестовано свыше 800 человек, а когда правительство оказалось готовым проявить некоторую уступчивость по отношению к стачечникам, и рекомендовало владельцам шахт идти на некоторые уступки, было поздно: нилашистам удалось заставить рабочих всех значительных угольных бассейнов страны вступить в забастовку.

Партия нилашистов, после военных успехов немецких фашистов в 1940 году и оккупации Румынии немецкими военными силами, считала, что вскоре придет время оккупации также Венгрии немцами. Этот шаг, с целью их скорейшего прихода к власти, они всеми силами старались торопить. 14 октября, отчасти вследствие акции нилашистов, а отчасти же вследствие невыносимого положения вступили в стачку рабочие угольных бассейнов Тага, Дорог, Печ, Боршод. К ним примкнули более мелкие предприятия Задунайской Области со вспомогательными предприятиями. Стачка достигла своего кульминационной точки после 20 октября, а после 26 октября, после инсценированного отступления от стачки нилашистов, движение падало и пришло к концу 90-дневной голодовкой шахтеров г. Токод, начавшейся 31 октября. Для подавления стачки и уничтожения нилашистских планов пучка правительство сконцентрировало значительные военные и жандармские силы в районах забастовки, которые в свою очередь обращались с шахтерами и их семьей с такой беспощадностью, как будто имели дело с гражданами побежденного неприятельского государства. Под влиянием стачки а также с целью отколоть шахтеров от нилашистов, правительство пошло на значительные уступки. Низшие категории рабочих получили повышение заработной платы на 20—30%-ов, было урегулировано снабжение продуктами питания и промышленными изделиями и были смягчены некоторые положения военной подчиненности. Таким образом стачка окончилась для шахтеров со значительными результатами.

Партия нилашистов, после того, как ей не удалось вовлечь в стачечное движение и другие слои трудящихся, и надежды на смуты более широкого масштаба не оправдались, все свои надежды возложила в помощь со стороны немецких фашистов. Однако, не только внутренняя база была недостаточна для осуществления их планов, но не хватало также и помощи извне, так как немецкие правящие круги считали достаточным помочь правящих венгерских кругов и поэтому не нуждались в поддержке нилашистов. Поэтому они и не оказали помощи партии нилашистов, которая после 26 октября и полностью оторекла от поддержки стачечников.

Всеобщая стачка горняков в 1940 году является значительным моментом в истории венгерского рабочего движения. Стачка, приведшая в движение десятки тысяч рабочих, была успешна, ибо шахтеры, своим смелым выступлением принудили правительство и капиталистов, применивших аресты, интернирование, штыки жандармерии и танковые атаки, пойти на значительные уступки. Реальным вскрытием происшествий стачки горняков, очищением ее от насадившейся нилашистской нечисти, по случаю 25-летия является своевременным отмечать всеобщую стачку горняков, единственную в период контрреволюционного режима, как борьбу шахтеров против беспощадной эксплуатации и военной диктатуры.

J. Szekeres:

L'histoire de la grève générale des mineurs éclatée en 1940

Résumé

Voici 25 ans que le 8 octobre 1940 un arrêt de travail sans précédent dans l'histoire des mineurs hongrois venait de commencer pour s'étendre sur toutes les importantes régions minières du pays. Afin de le réprimer le ministre de la défense ne se refusa pas à recourir aux forces policières. L'historiographie hongroise restait jusqu'à présent quasi

muette sur cette action de grande envergure, où les (nazis hongrois), les croix fléchées, sont à leur tour eux aussi intervenus.

L'étude cherche à démontrer que la grève éclatée en automne 1940 ne saurait être considérée comme une action des croix fléchées fascistes, mais constitua, malgré son aspect contradictoire, la partie intégrante de la lutte de classe menée par le prolétariat hongrois pour l'existence et la liberté. Les propriétaires des mines ne cessaient en effet d'insister sur les traits d'ordre politique de cette même grève, attitude adoptée dans le but de déclinier toute responsabilité pour avoir plongé les mineurs — en ayant recours aux lois d'exception et témoignant d'une avidité de profit — dans une situation insupportable.

Les mineurs ne savaient que trop ce qui les attendait au cas où ils déposaient les pics et quittaient les puits. C'était leur situation insupportable qui les incitait à recourir à cette mesure ne voyant pas que le parti des croix fléchées prétendait utiliser leur lutte afin de réaliser ses projets de putsch. En dépit d'une simultanéité transitoire accusée par les deux processus l'étude n'omet pas de mettre une césure nette entre le mouvement de grève dont la maturation fut due à la misère et à la subordination militaire des mineurs et de leurs familles et le projet secret des croix fléchées visant à l'exécution d'un coup d'État.

Selon les statistiques officielles, de 36 exploitations charbonnières appartenant à 16 sociétés minières, le nombre des ouvriers ayant pris part à la grève éclatée à l'échelon national se chiffrait par 31 219 têtes, auxquels vinrent se joindre des ouvriers occupés dans les entreprises attachées aux mines. Ainsi les rapports des organes militaires évaluèrent ce chiffre au total à 52 000. Par suite de la grève des mineurs 40 000 wagons de charbon venaient en déduction ce qui n'était pas sans affecter l'économie du pays.

L'arrêt de travail initié par les mineurs du puits Frigyes situé à Salgótarján fut rapidement suivi par tous les mineurs du bassin charbonnier de Nógrád. N'ayant pas tenu compte de l'effet défavorable que l'exercice 1940 avait sur l'approvisionnement des mineurs le gouvernement — au lieu de recourir à un examen approfondi des raisons ayant provoqué la grève — détacha des troupes à la garde des régions minières en déclarant que les mines, étant des entreprises militaires, les mineurs n'avaient aucun droit à entrer en grève. Les chefs militaires se virent sommés d'arrêter et de traduire devant le tribunal martial tous les mineurs qui se refusaient à reprendre le travail. Malgré des arrestations frappant près de 800 ouvriers on ne réussit pas à réprimer la grève à Salgótarján et lorsque le gouvernement se montra enfin disposé à suggérer aux propriétaires de mines l'accord de certaines concessions le parti des croix fléchées parvint à faire arrêter le travail dans les régions minières les plus importantes.

Les succès de guerre accusés en 1940 par les fascistes allemands et l'occupation de la Roumanie autorisèrent le parti des croix fléchées à croire que ce serait le tour de l'occupation allemande de la Hongrie, ce qu'il entendaient accélérer à tout prix afin d'accéder au pouvoir.

D'une part en raison de l'action entreprise par le parti des croix fléchées et d'autre part sous l'effet de leur situation insupportable les ouvriers des bassins charbonniers de Tata, de Dorog, de Pécs et de Borsod se mirent le 13 octobre, les uns après les autres, à arrêter le travail. A eux vinrent se joindre les ouvriers des mines de la Transdanubie et ceux embauchés dans les usines qui y appartenaient. La grève atteignit son point culminant après le 20 octobre et accusa — parallèlement à la retraite spectaculaire des croix fléchées — une régression après le 26 du même mois pour s'achever par une grève de faim commencée le 31 octobre et ayant duré presque 90 heures. Afin de réprimer la grève et freiner les aspirations des croix fléchées visant à la prise du pouvoir le gouvernement détacha de considérables forces armées à la garde des mines, forces qui agirent d'une manière extrêmement brutale contre les grévistes et leurs familles. Sous l'effet de la grève et dans le but de détacher les mineurs du parti des croix fléchées le gouvernement se décida enfin à désarmer le mouvement de masse en ayant recours à des concessions plus notables. Outre une majoration de salaire de 20—30% revenant aux catégories inférieures on régla l'approvisionnement en produits industriels et en vivres des mineurs et allégea la subordination militaire de ceux-ci, ce qui ne fit que témoigner de ce que la grève n'était pas sans enregistrer du succès au point de vue des ouvriers.

N'ayant pas réussi à faire entrer en grève des catégories de travailleurs autre que celle des mineurs et ses projets visant à provoquer du désordre voués à l'échec le parti des croix fléchées fonda tous ses espoirs sur l'aide allemande. Cependant non seulement que les assises intérieures des croix fléchées s'affaiblirent insuffisantes à ce temps, mais l'aide extérieure leur manquait également. Au moment donné les Allemands évaluaient la situation comme étant de nature à pouvoir obtenir des classes dirigeantes historiques

tout ce que les croix fléchées leur auraient pu offrir. Dès lors ils se refusèrent à prêter leur aide à ce parti, lequel, après le 26 octobre finit par se désolidariser d'avec les grévistes.

La grève générale des mineurs déclenchée en 1940 représentait une importante étape dans le mouvement ouvrier du pays. Cette grève inscrit à son actif d'avoir mobilisé plusieurs dix mille ouvriers qui par leur attitude courageuse réussirent à contraindre les propriétaires de mine et le gouvernement — qui les menaçaient d'arrestations, d'internements et les attaquaient par les forces armées, les mitrailleuses et les tanks — à leur accorder de notables concessions. Par la mise au point réaliste des événements de la grève purifiés de tout prétendu apport des croix fléchées voici que le temps est venu de commémorer à l'occasion du 25e anniversaire l'unique grève générale des mineurs déroulée sous le régime contre-révolutionnaire, de rappeler la lutte que les mineurs menèrent contre l'expropriation capitaliste inhumaine accompagnée d'une oppression militaire.

KÖZLEMÉNYEK

Káldy-Nagy Gyula:

Adatok a levantei kereskedelem XVII. század eleji történetéhez

Még napjainkban is köztudatban él az a történeti felfogás, hogy az 1492-vel kezdődő nagy földrajzi-kereskedelmi felfedezések végérvényesen tönkre tették a levantei kereskedelmet.¹ Az óceáni út győzelme azonban korántsem következett be máról holnapra; a két egymással versenyző kereskedelmi útvonal harca még a XVII. század első negyedében is tartott, váltakozó krízisekkel és fellendülésekkel, amely hol az óceáni, hol a földközi-tengeri úton jelentkezett. A levantei kereskedelem e késői, de még mindig virágzó korszakát szeretnénk megvilágítani olyan török nyelvű források adataival, amelyek írásbeli sajátosságuk miatt eddig kiaknázatlanul heverték az egykori szultáni szeráj levéltárában, Isztanbulban. A szerencés véletlen a Földközi-tenger éppen egyik legfontosabb kereskedelmi gócpontjának, Aleppó kikötőjének, Alexandrettenek vámnaplóit juttatta kezünkbe levéltári kutatásaink során. Ezeknek adatait, a levantei kereskedelem történetébe illesztve, kívánjuk az alábbiak során bemutatni.

1599 őszén nagy riadalmat okozott Aleppóban a keletről fűszerrel hazatért holland hajók híre,² közli William Clarke angol kereskedő, s örömmel jelenti megbízóinak, hogy szerencsére éppen akkor vette ennek hírét, amikor tíz zsák szegfűszeget akart megvenni; most Aleppóban fűszer helyett, mint a többi kereskedő, ő is selymet vásárol.³ A levantei fűszerkereskedelem helyzete azonban egyelőre nem vált olyan kritikussá, mint amilyenek az a riadalom első pillanataiban látszott, mert a Kelet-India felé kibontakozó kereskedelem a XVI. és XVII. század fordulóján, az Óceán és a kalózok pusztításai miatt, még nagy nehézségekkel küzdött. Szinte azt lehet mondani, hogy ebben az időben „szállítási krízis uralkodott az Óceánon”.⁴ Ez kényszeríthette a hollandokat még 1611-ben is arra, hogy a Németországba szállított nagy mennyiségű fűszert mégis a Levanteban szerezzék be.⁵ Az aleppói riadalom elcsenedése után tehát még továbbra is igen élénk kereskedelmi élet folyhatott a Földközi-tenger keleti partjain. Ahogyan Pedro Teixeira útleírásában 1605-ben feljegyezte, Aleppóban a velenceieknek 14 kereskedő-házuk volt és 1—1 1/2 millió dukát értékű forgalmat bonyolítottak le minden évben 4—5 hajóval.⁶ Behozataluk 5—6000 vég gyapjuszövetből, még ennél is több selyemből és brokátból, sok karmazsinból és ezüstpénzből állt. Ennek ellenében nyers selymet, indigót, gubacsot, gyapotot, gyapotfonalat, fahéjat, szegfűszeget, szerecsendiót, pisztáciamandulát, drágakövet, igazgyöngyöt, aranypénzt és még sok más árut vittek ki. A franciák mintegy 800 000 dukát értékű kivevő forgalmat bonyolítottak le több, mint húsz hajóval. Behozataluk csaknem teljesen ezüstpénzből állt. Teixeiraának feltűnt, hogy öt házukba sokkal többen jöttek-mentek, mint a velenceiekébe. Az angoloknak három kereskedő házuk volt és üzleti forgalmuk évente 300 000 dukátot tett ki. Főleg karázia posztót és más szöveteket, továbbá olmot, önt, rezet, fegyvert és ezenkívül némi készpénzt hoztak be minden évben két-három hajón. Legkevesebbet, évente 150 000 dukátot, a hollandok forgalmazták, akik ekkor csak két kereskedő házzal rendelkeztek Aleppóban.⁷

¹ Ezt a felfogást juttatja kifejezésre még M. M. Szmirin is: Világtörténet IV. köt. (Bpest. 1968) 102. l.

² Batamról tért haza 14 hónapi hajózás után 4 holland hajó. I. d. The Dutch Navigations to the East Indies out of their own Journals and other Histories, megjelent: Hakluyt extra series vol. V. (Glasgow 1905) 201—202. l.

³ William Clarke levelezését ismertette P. R. Harris: An Aleppo Merchant's Letter-Book. The British Museum Quarterly vol. XXII (1960). 87. l. Az aleppói riadalomról más angol kereskedő is írt, I. d. Elizeus Sotheren 1599. dec. 1-én Aleppóban kelt levelét, kiadta W. Foster: The Travels of John Sanderson in the Levant 1584—1602 (London 1931) 189—190. l.

⁴ F. Braudel: La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. Paris 1949. 446. l.

⁵ Calendar of State Papers Venetian, vol. XII (1610—1613) 249. l.

⁶ A Velencei Köztársaság aleppói konzuljának jelentése szerint a velenceiek kereskedelmi forgalma 1603-ban is másfél millió dukátot tett ki. I. d. G. Berchet: Relazioni dei consoli Veneti nella Siria. Torino. 1866. 122. l.

⁷ The Travels of Pedro Teixeira, közzétéve: Hakluyt, series II. vol. IX. London. 1902, 118—121. l.

A levantei kereskedelem protektorátusi jogának megszerzéséért a XVII. század elején még mindig heves küzdelem folyt. Az angolok, akik két évtizeddel korábban még francia protektorátus alatt kereskedtek a Földközi-tenger keleti partjain, a törököknél megnövekedett befolyásukkal 1601-ben elérték, hogy, a velenceiek és a franciák kivételével, minden más nemzet csak angol zászló alatt kereshette fel a török kikötőket és nekik tartozott fizetni a konzuli illetéket. Az angolok ezt a privilégiumot két évvel később elvesztették, s bár 1607-ben újra visszaszerezték, még ugyanebben az évben ismét a franciák kapták meg: a velenceiek és az angolok kivételével mindenki más csak francia zászló alatt kereskedhetett a török vizeken.⁸ Ez a versengés természetesen nemcsak a protektorátusi jog megszerzésében, hanem magában a kereskedelmi életben is kifejezésre jutott.

Velence kereskedelmi tevékenysége Aleppóban egy idő óta annyira lehangyolott, jelenti Sagredo aleppói konzul 1611-ben, hogy szinte a végleges megszűnés fenyegeti. Szerinte ennek okai: a kereskedők kifosztása, gyakori hajótörések, Szíria nem fogyasztja a régebbi posztómennyiségnek még a negyed részét sem, ami összefüggésben áll egyrészt azzal, hogy a nagy mennyiséget felvevő Perzsiában a posztó már nem divat, másrészt Törökország a polgárháború következtében annyira meggyengült, hogy a szokott mennyiségű posztónak csak a felét fogyasztja, ezenkívül az angolok, a franciák és a hollandok nagy mennyiségű készpénzzel jönnek kereskedni, ami a velenceieknek igen számottevő kárt okoz.⁹ A nehézségek okaként említette még Sagredo és 1613-ban Morosini konzul azt, hogy Damaszkusz és Aleppó környékén már elterjedt a selyemszövés, s bár annak minősége nem ér fel a velenceivel, de alacsonyabb ára miatt veszteséget okoz a Kőztársaságnak.¹⁰ Morosini konzul 1613-ban azt jelentette, hogy az aleppói kereskedelem jobban virágzik, mint valaha („Il negozio della mercanzia in Aleppo fiorisce più che mai”), mert az értékes árukat szállító karavánok mindenhol folytonosan érkeznek,¹¹ de ebből a „virágzó” kereskedelemből a Velencei Kőztársaság már egyre kevesebb részt kapott, mert, amint Morosini beszámolójának további részéből kiderül, a velenceiek kereskedelmi forgalma Szíriában ekkor évente nem tett ki többet nyolc — kilencszázezer dukátnál, pedig még egy évtizeddel korábban elérte a másfél milliót. Talán igazak lehetnek azok az okok, amelyek Sagredo és Morosini konzul szerint a velenceiek kereskedelmének csökkenését előidézték, de a hanyatlás okának mélyebbre gyökerére mutatott rá a Kőztársaság angliai követe 1611-ben. Felhívta a figyelmet a vezető angol kereskedők véleményére, akik szerint Velence kereskedelmének hanyatlását az okozta, hogy szándékosan, nagy mértékben elhanyagolták a hajózást és pénzüket birtokvásárlásba fektették.¹² Ez a referálizáció Itáliában már a XVI. században megkezdődött.¹³

A francia kereskedők már 1612-ben a legerősebb versenytársai voltak a velenceieknek a szíriai partokon, mert, amint Sagredo konzul jelentette, egyetlen hét alatt 800 000 dukátért vásároltak selymet, és árujukat kitűnően felszerelt hajókon nagybizonnyal szállítják. Sagredo maga is utazott francia hajóval és beszámol róla, hogy annak a rakománya nem haladta meg a 400 hordót, mégis több, mint ötven főnyi fegyveres őrség kísérte, akik jó fizetésben részesültek.¹⁴ 1613-ban a szíriai kikötőkből és Ciprusról 28 francia hajó érkezett Marseillebe.¹⁵ Morosini konzul szerint pedig a franciák ugyanebben az évben három millió reál készpénzzel kereskedtek, ebből ötszázezret a párizsi posztó és a dohány tett ki. Ennyi készpénzzel szemben a velenceiek csak igen nagy hátránnyal köthettek üzletet.¹⁶

Az angol kereskedők aleppói üzleti forgalmában Teixeira 1605. évi tudósítása óta eltelt néhány év alatt különösebb változás nem történt: 1613-ban fél millió reál értékű kereskedelmi forgalmat bonyolítottak le, főleg karazia posztóval és londoni posztóval, továbbá önnal és valamelyes készpénzzel, amelyet Konstantinápolyból kaptak.¹⁷ Az angolok szíriai kereskedelmi forgalmának alacsony szintjét az okozta, hogy a levantei ki-

⁸ A. L. Horniker: Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612. The Journal of Modern History XVIII (1946), 300—302. l. és K. Lippman: Die Konsularjurisdiktion im Orient. Leipzig. 1898. 63—64. l.

⁹ A konzul szerint ugyancsak kárt okoz még a hollandok kereskedése Goában, valamint az alexandrettei kikötő bezárása és áthelyezése Tripoliszba, stb. G. Berchet: i. m. 130—132. l.

¹⁰ Uo. 141. és 158. l.

¹¹ Uo. 158. l.

¹² Calendar of State Papers Venetian, vol. XII. 249. l. Antonio Foscarini követ jelentésére már utalt B. Pullan: Wage-earners and the Venetian Economy, 1550—1630. The Economic History Review II. ser. vol. XVI. (1964), 421—422. l.

¹³ F. Brivdel: i. m. 616. l. Ugyanerre a problémára mutatott rá az 1619—1622 közötti krízis tényezőinek elemzésekor R. Romano: Encore la crise de 1619—22. Annales Economies Sociétés XIX (1964), 34. l.

¹⁴ G. Berchet: i. m. 147—148. l.

¹⁵ L. Bergasse et G. Rambert: Histoire du Commerce de Marseille, vol. IV (Paris. 1954), 91. l.

¹⁶ G. Berchet: i. m. 158. l.

¹⁷ Uo. 159. l.

kötők közül nagy árutömeggel elsősorban Konstantinápolyt keresték fel, ahol azt jobban el tudták adni, bár megtörtént nem egyszer, hogy ott meg nem találtak megfelelő visszárut és akkor üres hajóval és készpénzzel Alexandrettebe jöttek vásárolni.¹⁸

Hollandia a spanyolokkal 1609-ben kötött fegyverszünet után minden erejét a levantei és a kelet-indiai kereskedelem fejlesztésére fordította. Teljesen ideillenek Sagredo konzul szavai, aki 1612-ben azt írta, hogy miután a hollandok a katolikus királlyal fegyverszünetet kötöttek, igen megnövelték kereskedelmüket: Aleppóban nemrégiben sok új házat létesítettek és a franciák is félnek tőlük, hogy föléjük kerekednek.¹⁹ Velencei angliai követe szintén azt az aggodalmát közölte, hogy miután a hollandok megkezdték kereskedelmüket a Földközi-tenger minden partján, félt, hogy az egész kereskedelmet maguknak szerzik meg, mert nagyon mérsékelt nyereséggel elégszenek meg és hajóik, amelyek könnyűek, fele annyiba sem kerülnek, mint az angol hajók.²⁰ Az aggodalom nem volt hiábavaló, mert a hollandok az 1610-es években szinte villámszerűen törtek előre a Földközi-tengeri kereskedelemben.²¹ Az angolok, franciák és a velenceiek mindent elkövettek, hogy a hollandok a törökökkel ne tudjanak olyan kereskedelmi szerződést kötni, melynek értelmében a saját zászlójuk alatt kereskedhetnek a levantei partokon, de 1612-ben ez mégis sikerült nekik.²² Még ugyanebben az évben kilenc gazdagon megpakott hajójuk horgonyzott Alexandretteben,²³ 1614-ben pedig már tizenkettő.²⁴ Szíriai kereskedelmük forgalmának értéke 1613-ban egy millió reálra nőtt.²⁵ Ennél azonban sokkal nagyobb jelentősége volt annak, hogy 1614-ben egy hajójuk bejutott a Vörös-tengerre és ott helyben felvásárolták azokat az árukat, amelyek korábban onnan kerültek a régi utakon (pl. Mekkából Aleppóba) a levantei piacra. Minden bizonnyal ezért jelenthette Cornelis Haga, a hollandok konstantinápolyi követe 1615-ben, hogy a levantei fűszerkereskedelem az India felé történt hajózások következtében egyre csökken, sőt az utóbbi években csaknem semmivé vált.²⁶ Az aleppói holland konzul 1617-ben szintén a levantei kereskedelem hanyatlásáról írt, amit véleménye szerint, az 1615-ben kezdődött török-perzsa háború mellett, a Kelet-Indiai Társaságnak a Vörös-tengerre és a Perzsa öbölbe történt behatolása idézett elő.²⁷ Fernand Braudel egy emlékiratra és egy levéltári forrásra hivatkozva azt állapította meg, hogy „a Vörös-tengernek 1615 felé megszűnt az Indiai-óceán és a Földközi-tenger közötti nagy összekötő szerepe”.²⁸ A vonatkozó levéltári forrás lényegében arról ad hírt, hogy 1616-ban indigó, gumi-arabicum és más drog-áru érkezett Velencébe angol és holland hajók közvetítésével a Jóreménység fokán és Gibraltáron keresztül. Ez megerősíti Pietro della Valle útleírásának azt az adatát, mely szerint 1616-ban fehér és fekete borsot nem hoztak többé Aleppóba, mert a hollandok, akik azt Indiában, Fiandrában vásárolják, más úton viszik.²⁹ A hollandok hajói másfél évtizeddel ezelőtt még csak mûló riadalmat okoztak Aleppóban, most azonban már a fűszerkereskedelem valóságos válságát idézték elő.

Keresett árucikk volt azonban Aleppóban ekkor még a selyem, mert a keresztény világban a pompa — ahogyan Cornelis Haga írta 1615-ben — nap, mint nap növekszik és ennek következtében a selyemmel való kereskedés annyira fellendült, hogy főleg a franciák szinte csak ezzel rakják meg hajóikat és más árut alig visznek.³⁰ Néhány évvel később ez a fellendült selyemkereskedelem Aleppóban mégis válságba került, mert a selymet nem az ottani bazároknak, hanem a Perzsa-öbölben kezdték vásárolni az angolok, akik a perzsákkal 1618-ban szerződést kötöttek a selyem-kereskedésre. A perzsák megígérték, hogy gondoskodnak a kikötő biztonságáról, az angolok pedig a selyemért cserébe készpénzt, szövetet, higanyt, ónt, cinóbert és mindenféle fegyvert kínáltak.³¹ Időközben azonban kiderült, hogy az angolok nem tudtak annyi selymet megvásárolni, mint amennyit a perzsa sah évente el akart adni. Aleppón és Szírián keresztül eddig (írják 1621-ben) minden évben 6000 bála perzsa selyem jött Európába. Ebből 500 bálát Hollan-

¹⁸ F. Moryson: An Itinerary. Containing his Ten Yeares Travell . . . vol. IV. (Glasgow, 1903), 124. l.

¹⁹ G. Berchet: i. m. 158. l.

²⁰ Calendar of State Papers Venetian, vol. XII. 333—334. l.

²¹ R. Romano: Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619—1622. Rivista Storica Italiana LXXIV. (1962), 490—491. l.

²² Calendar of State Papers Venetian, vol. XII. 420—421. l. és A. L. Horniker: i. m. 303—304. l.

²³ H. Wätjen: Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung. Berlin, 1909. 138. l.

²⁴ K. Heeringa: Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel, deel I. 's-Gravenhage, 1910. 486. l.

²⁵ G. Berchet: i. m. 158. l.

²⁶ K. Heeringa: i. m. 451. l.

²⁷ H. Wätjen: i. m. 146. l.

²⁸ F. Braudel: L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle. Les Cahiers de Tunisie, No. 14 (1956), 195. l.

²⁹ Petri della Valle: Reisl-Beschreibung in unterschiedliche Teile der Welt. Genf, 1674. 178a. l.

³⁰ K. Heeringa: i. m. 451. l.

³¹ Calendar of State Papers Venetian, vol. XV. 119. és 351. l.

diába, 600 bálát Angliába, 1500 bálát Velencébe és 3000 bálát Marseillebe vittek, a többi 400 bálát pedig Genovába, Luccába, Firenzébe, Messinába stb.³² Az angolok, mivel nem volt elég tőkéjük, azt javasolták a hollandoknak, hogy a perzsa selyem megvásárlását közösen bonyolítsák le. Ehhez azonban a két társaság (az angol és a holland) tőkéje együttesen sem lesz elegendő — írják a hollandok az előbb idézett tudósításban —, ha csak nem lehetne Perzsiában fűszert, cukrot, textíliát stb. eladni, ami most Ormuzban történik, ahonnan Arábiát és Törökországot ellátják; amennyiben ezt az üzletet a portugáloktól sikerülne elvenni, a perzsi selyemkereskedés nagyon előnyös lenne. A tervezett közös akcióból azonban nem lett semmi, ezért a perzsa sah kénytelen volt a selymet kisebb-nagyobb tételekben eladni, így például 1622 szeptemberében 40 bálát küldött Brzuszába.³³ Nagyobb mennyiségű selyem szállításáról adott hírt 1623-ban a velenceiek angliai követe: három hajó 800 bála selymet hozott Kelet-Indiából, amely feltehetőleg perzsa selyem volt, mert a spanyol követ azt állította, hogy az áruk nagy részét Ormuzban szerezték szákmányként.³⁴ A hollandok 1623-ban külön kereskedelmi szerződést kötöttek a perzsákkal; a rendelkezésünkre álló források szerint, 1624-ben 500 bála selyem megvételére vállalkoztak.³⁵ A perzsa sah azonban, hogy a törökökkel a háborút folytatni tudja, mindenképpen nagyobb mennyiségű selymet akart eladni, ezért 1626-ban már évi 8000 bála selyem eladását kínálta az angoloknak, olyan feltétellel, hogy a felét készpénzrel, felét pedig szövettel, ónnal, ólommal és egyéb áruval fizethetik, de az angoloknak egyrészt most sem volt elég tőkéjük, másrészt nem tudtak volna mit kezdeni ennyi selyemmel, mert saját évi szükségletük 600 bálánál nem volt több, más országba pedig legfeljebb, ha 2000 bálát tudtak volna eladni.³⁶ A perzsa sah az angolokon kívül a franciáknak, a hollandoknak és a spanyoloknak szintén felkínálta a selyemkereskedelmet, de nem járt sok sikerrel. Így 1628-ban már olyan híreket közöltek, hogy Bagdadból 500 bála selyem érkezik Aleppóba, melyből 150 bálát a perzsa sah adott el, és úgy látszik, írta a Velencei Köztársaság konstantinápolyi követe, hogy a selyem nagyobb részt ismét a szokásos régi úton, Aleppón fog áthaladni, mert a perzsa sah s az angolok és a hollandok között különféle ellentétek támadtak.³⁷

A selyem tehát megmaradt Aleppónak és a fűszer kivételével még sok másféle áru is, így az 1620—1630-as években még mindig igen virágzó város volt.³⁸ Az ezekben az években ott járt Fermanel útleírása szerint Aleppó Levante legnagyobb forgalmú, legélénkebb kereskedő városa, és ezt annak az árumennyiségnek köszönheti, ami Perzsiából, Indiából, Tatórországból és az Abesszin Birodalomból árad ide. Ez a kereskedelmi forgalom igen népszerű teszi a várost; mintegy 200 000 ember él itt. Az utcák legtöbbször, különösen ahol sokan járnak-kelenek, bazárul szolgál. A városban igen sok karavánseráj van, melyek közül egyesek az árukat szállító karavánok befogadására szolgálnak, minthogy ilyenek gyakran érkeznek ide.³⁹ Sok karaván közlekedett Aleppó és Iszfahán között. Aleppóból Iszfahánba öt főútvonal vezetett: az első északi irányba, Biredzsis — Urfa — Diarbekir — Van — Tebriz — Iszfahán, a második Moszul — Hamadan — Iszfahán, a harmadik Ana — Bagdad — Iszfahán, a negyedik, a legtöbbet használt út, Bagdad — Baszra (innen lehetett menni Ormuzba hajóval) — Iszfahán, az ötödik pedig a nagy sivatagon keresztül, Bagdadon át egyenesen Iszfahánba vitt.⁴⁰ A nyugati áruk Aleppóba főleg legközelebbi kikötőjén, Alexandretten (török neve Iskenderun) keresztül jutottak el. Alexandrettet még a korábbi években itt járt utazók, Dandini és Moryson is egyaránt szegénycs és igen egészségtelen levegőjű helynek írták le. Szerintük nem volt itt több 20—22 háznál, és csak a kereskedők házai épültek kőből, de a kikötőbe érkező kereskedők, amint tehettek, hajóikból kirakodtak és Aleppóba siettek, ahová karavánokkal három nap alatt jutottak el.⁴¹ A kereskedők az érintkezést Aleppó és Alexandrette között galambokkal küldött híradással gyorsították meg, amit különösen fontosnak tartottak egy-egy

³² H. Dunlop: Bronnen tot de Geschiedenis der Ostindische Compagnie in Perzie, deel I. 's-Gravenhage. 1930. 11. 1.; T. Mur szerint (A Discourse of Trade. London. 1621, repr. in New York 1930, 11. 1.) Aleppóból ez időtájt egy millió font selymet hoztak Európába.

³³ F. Dalsar: Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik. Istanbul. 1960. 184. 1.

³⁴ Calendar of State Papers Venetian, Vol. XVIII, 95. 1. A perzsa sah ugyanis egy angol flotta segítségével 1623-ban a portugáloktól elfoglalta Ormuzt, ld. J. H. Parry: The Age of Reconnaissance. London. 1963. 199. 1.

³⁵ G. Berchet: i. m. 163. 1.

³⁶ Calendar of State Papers Venetian, vol. XIX, 502—503. 1.

³⁷ Uo. vol. XXI, 54. 1.

³⁸ Az aleppói selyemkereskedésnek a perzsa selymen kívül a helyi selyemhernyótenyésztés szintén bázisul szolgálhatott; William Biddulph Alexandrette környékén 1600-ban nagy selyemhernyótraktárat látott, levele közéttéve: Hakluyt, extra ser. vol. VIII. (Glasgow. 1905). 256—257. 1.

³⁹ M. Fermanel: Le voyage d'Italie et du Levant. Rouen. 1687. 266. 1.

⁴⁰ P. Masson: Histoire du commerce Français dans le Levant au XVIIe siècle. Paris. 1897. 377. 1.

⁴¹ J. Dandini: Voyage du Mont Liban. Paris. 1675. 193. 1. és P. Moryson: i. m. vol. 11, 68—69. 1. — Aleppó másik kikötője Tripolis volt, de onnan csak nyolc nap alatt érhettek el a karavánok Aleppóba. Az 1609—1612. években azonban mindig ezt a kikötőt kellett használni, mert az alexandretteit a törökök bezárták.

európai hajó érkezése esetén.⁴² Fermanel útleírásában nagyon leicsinylően beszél Alexandretteről, amely szerinte nem egyéb, mint 5—6 házból és egy tucat piszkos kunyhóból álló település, az előbbieken az európai kereskedők, az utóbbiakban törökök és a matrózok számára italt mérő görögök laktak. Ezenkívül itt volt még az aga rezidenciája és a vámház.⁴³ A vámházban készült vámnaplókból az 1624—1628. évekre vonatkozóan néhány fennmaradt, és ezek részletesebb tájékoztatást nyújtanak a kikötő forgalmáról. Mielőtt azonban ismertetésükre rátérnénk, röviden szólnunk kell a török vámigazgatásról, hogy lássuk, miként keletkeztek azok a feljegyzések, amelyeket vámnaplóknak nevezünk.

A vámilleték beszedése az oszmán birodalomban a XV. század végétől kezdve az úgynevezett mukátaa-rendszerrel történt.⁴⁴ A mukátaa elnevezés a mohamedán államszervezetek nagyon régi pénzügyigazgatási műszava. Az iszlám klasszikus korában, az Abbaszidák idején mukátaanak nevezték valamely tartomány évi adójának előre megállapított összegét. A szónak ugyanez a fogalomköre volt a szeldzsuk birodalomban, ahol egy-egy terület mukátaáját az uralkodóház tagjain kívül az ország vezető emberei, sőt a katonák is megkaphatták szolgálataik fejében, és ilyen esetekben a rája az államnak fizetendő adót magának a mukátaa birtokosának fizette. Ennek a rendszernek a mintájára épült fel a török pénzügyigazgatás, melyben azoknak a területeknek az adójövedelmét, melyeket a szultán magának vagy családja tagjainak a „szultán hász-birtoka” vagy pl. a szultána „hász-birtoka” néven tartott meg, szintén mukátaanak nevezték. A kincstár az egyes hász-birtokokról beszedendő adójövedelem összegét, vagyis a mukátaat, az adószedők ajánlatainak előterjesztése alapján rendszerint három évre előre állapította meg: bizonyos feltételek mellett annak adott három évre szóló megbízást, aki a szóban forgó adójövedelmekből a legnagyobb összeg beszedésére vállalkozott. A megbízás feltételei közé elsősorban az tartozott, hogy a megbízottnak, aki egyébként napi illetéket kapott, a beszedett adóról, vámról, gabona-tizedről stb. részletes jegyzéket, „defter”-t kellett vezetnie, amelyet, mielőtt azt a kincstárnak benyújtotta volna, a helyi, illetve a legközelebb működő kádi átvizsgált és hitelesített. Azok a részletes elszámolások tehát, amelyeket mi vámnaplóknak nevezünk, tulajdonképpen mukátaa elszámolások.⁴⁵ Ezek közé a mukátaa elszámolások közé tartoznak az 1624—1628. évi alexandrettei vámnaplók.

Az alexandrettei kikötő IV. Murád szultán anyja, a görög származású Kössem válide szultán hász-birtokai közé tartozott.⁴⁶ A kikötő adó-, vám- és egyéb jövedelmének összegét, vagyis mukátaáját 1624-ben 40 000 „rijál gurus”-ban azaz valóban állapították meg és beszedője, vojvodája ebben az évben a görög származású Rum Mehmed aga volt.⁴⁷ Az 1625. és az 1626. évben egyszerre ketten, Ramazán és Musztafa szpáhik viselték ezt a tisztséget, majd a következő három évre (1627—1629) Hadzsi Behráim aga kapott megbízást. A vojvodák illetménye napi egy gurus volt. Mellettük dolgozott egy írnok napi fél gurusért, egy tolmács szintén napi fél gurusért és három vámvizsgáló (didebán), mindegyik napi egyneved gurusért. A vámvizsgálat lebonyolításához szolgálkat, tevehajcsárokat, sőt saját ellátásuk biztosítására még szakácsot is alkalmazhattak, mert a napidíjon kívül élelmezést is kaptak: például 1627-ben kenyérré, húsrá, rizsre és olajra 517 gurust számolhattak el. Ezt az összeget és ugyanúgy a napidíjuktól a bevételtől vonták le és azokat az elszámoláskor a kiadási rovatban feltüntették.⁴⁸ Elszámolásaikat az aleppói kádi felülvizsgálta és hitelesítette. Ezek közül négy ma is megtalálható az egykori szultáni szeráj (Topkapi Sarayi Müzesi) levéltárában, jelzete D. 1306. E megmaradt elszámolások pontosabban az alábbi időszakokra vonatkoznak:

⁴² P. Masson: i. m. 379. 1.

⁴³ M. Fermanel: i. m. 259. 1.

⁴⁴ A rendszeres vámilleték bevezetése a XV. század utolsó negyedében történt meg. A Velencei Köztársasággal 1454-ben kötött szerződés szerint az oszmán birodalomba behozott áruk közül még csak azok után kellett illetéket fizetni, amiket ott el is adtak. (W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart. 1879. Bd. II. 316—317. l.) Az 1470-es években azonban II. Mehmed szultán már olyan rendeletet hozott, hogy a Velencéből, Genovából és máshonnan importált áruk után, akár eladják azokat, akár nem, az európaiaknak 5%, a szultán alattvalóinak pedig 4% vámot kellett fizetni (*N. Beldiceanu: Les actes des premiers sultans, vol. I. Paris. 1960. 146. l.*). II. Bajezid szultán ezt a rendeletet már csak annyiban változtatta meg, hogy a nemmohamedánoknak 5%, az adófizető („haradzsüzár”) alattvalóknak 4% és a mohamedánoknak 2% vámilleték fizetését írta elő. Ez a rendelet azonban nem vonatkozott a raguzejakra, akik továbbra is csak 2% illetéket fizettek az áru eladása helyén; ebben a kiváltságukban 1613-ban még I. Szelim szultán is megerősítette őket. Ezek a vámtarifák természetesen az idő folyamán az egyes országokkal kötött kereskedelmi szerződések alapján vagy néha önkényes vámemelések következtében módosultak.

⁴⁵ A török pénzügyigazgatásra és a mukátaa elszámolásokra vonatkozóan ld. bővebben *Fekete L. és Káldy-Nagy Gy.*: Budai török számadáskönyvek. Bpest. 1962. 645—649. l.

⁴⁶ Kössem (Máhpejker), I. Ahmed szultán felesége volt. Miután fia, IV. Murád szultán (1623—1640) 11 éves korában trónra lépett, mint a szultán anyja, „valide szultán”, nagyon erős befolyással volt a birodalom ügyeinek intézésére.

⁴⁷ A válide szultán és úgyszintén a pasák hász-birtokainak jövedelembeszedőjét nem eminek, hanem vojvodának nevezték.

⁴⁸ Ugyanebben a rovatban számolták el még az útiköltség kiadásait, a beszedett pénz Isztanbulba történő szállításának fuvardíját stb.

- I. Az 1033. év mart 1-től az 1034. év mart 1-ig [1624. márc. 1.—1625. márc. 1.].
 II. Az 1035. év redzseb hava 11-től az 1036. év dzsemáziüláhir hava 19-ig [1626. márc. 3.—1627. márc. 7.].
 III. Az 1036. év redzseb hava 8-tól az 1037. év redzseb hava 3-ig [1627. márc. 25.—1628. márc. 9.].
 IV. Az 1037. év redzseb hava 5-től az 1038. év redzseb hava 12-ig [1628. márc. 11.—1629. márc. 7.].⁴⁹

Az elszámolások szerint 1624-ben 22 hajó, 1626-ban 25 hajó, 1627-ben 20 hajó és 1628-ban 24 hajó érkezett az alexandrettei kikötőbe.⁵⁰ Az itt horgonyzó hajók kikötői illetéke és rakományuk vámilletéke azonban a kalózok támadása miatt nem kerülhetett be mindig hiánytalanul a vámnaplók feljegyzései közé. Így történhetett 1624 április közepén is, amikor hat tuniszi kalózhajó megtámadta a kikötőben horgonyzó angol, francia és holland hajókat. A kalózok mintegy 60 000 reál értékű árut raboltak el. Nyolc napig fosztogattak a kikötőben és mindent felégettek, még a vámházat is.⁵¹ E pusztítás után a kikötő forgalma egy ideig szünetelt, emiatt Rum Mehmed aga Ali pasához, az aleppói defterdárhoz fordult azzal a késsel, hogy írásban igazolja azokat a megtörtént eseményeket, amelyek következtében nem tudta beszélni azt az összeget, aminek beszedésére vállalkozott. Ali pasa Isztambulba küldött jelentésében az alábbiakat igazolta: Rum Mehmed aga, az alexandrettei kikötő mukátaajának vojvodája az elmúlt évben a kikötő összes jövedelmét beszedve, 40 000 gurus befizetését vállalta magára. A berberiai (magrebi) kalózok azonban megtámadták a kikötőt, elrabolták az európai kereskedők áruit és utána a kikötőben 7—8 hónapig egyáltalán nem volt forgalom. Az év végén ugyan jött néhány hajó, de mivel azok a kalózoktól való félelmükben csak nagyon kevés árut és kevés készpénzt hoztak, a behozott áruk vámilletékéből (reszm-i gümrük), a készpénz utáni illetékből, a kivitt áruk bélyegilletékéből (reszm-i damga) és a hajók kikötői illetékéből csak 24 082 1/2 gurus folyt be. Minthogy Rum Mehmed agának sok hiánya, illetőleg az általa vállalt összegből sok hátraléka van, összes bevételének részletes defterét az aleppói vámilleték felügyelője a nála levő részletes defterrel összehasonlította és úgy találta, hogy az egyik a másikkal teljesen megegyezik. Amikor pedig az igazság felől a tényeket ismerő pártatlan mohamedán kereskedőktől és az árukat hozó európai kereskedőktől kérdezősködtünk, akkor azt jelentették, hogy a hiány az említett módon igaz, mert az európai kereskedők azt mondták, hogy „árunk és fizetett illetékeinek valóban nem voltak többek; a mi jegyzékeinkben is csak az említett illetékek átadása szerepel, annál többet nem adtunk át.”⁵²

1627. június 5-én szintén kalózok támadták meg az alexandrettei kikötőt és öt francia bárkát zsákmányuknak nyilvánítottak, de a francia kereskedőknek sikerült megváltani azokat 10 000 reálért.⁵³

1628. június 11-én Kenelm Digby öt angol hajóval behatolt az alexandrettei kikötőbe és megtámadta az ott horgonyzó négy francia hajót, melyekről matrózai 150 000 reál készpénzt és 12 000 reál értékű árut raboltak el.⁵⁴

Az elvámolásra került hajórakományokkal kapcsolatban a vámnaplóba az alábbi adatokat jegyezték fel az egyes tételeknél:

- az elvámolás napját,
- a kereskedő nevét,
- a kereskedő lakhelyét: csak az egészen ritkán érkező nem-európai (bagdadi, bulhári és dzsulfai) kereskedőknél tüntették fel
- a kereskedő állampolgárságát: csak az európai (angol, francia, holland és velencei) kereskedőknél jegyezték fel

⁴⁹ Ezeket az elszámolásokat az alábbiak során röviden csak, mint az 1624. évi, 1626. évi, 1627. évi és 1628. évi elszámolásokat fogjuk említeni. Az elszámolás során egyébként külön jegyzéket állítottak össze az Alexandrettebe behozott és az onnan kivitt áruk vámilletékéről.

⁵⁰ Az elszámolásokkal együtt megőrzött egyéb feljegyzésekből még megállapítható, hogy 1620-ban 19 hajó, 1625-ben 25 hajó és 1629-ben 21 hajó érkezett Alexandrettebe.

⁵¹ *Th. Roe: The Negotiations in his Majesty's Embassy to the Ottoman Porte, 1621—1628.* London. 1740. 243. és 255. l.; *Calendar of State Papers Venetian*, vol. XVII, 321—322.

⁵² Ali pasa jelentése és a vámnapló adatai nem fedik egymást. Elsősorban a hajók kikötői illetékéről készült jegyzék szerint, a kalóztámadás után 22 hajó érkezett az alexandrettei kikötőbe. Másodsorban, az elszámolás szerint, a behozott áruk vámilletékének nagy része, 10 333 gurus szintén a kalóztámadás után folyt be, míg előtte csupán 392 gurus. Teljesen ideilennék Giuseppe Civran aleppói konzul 1625. évi jelentésének a vámszedőkre és a pasára vonatkozó sorai: a vámszedőktől maga a pasa is fél és keresi az alkalmat, hogy magát az ő szolgálatukra készítenének bizonyítsa, különösen olyankor, amikor nem kedvükre való rendelkezések érkeznek és a görbe utakat keresik (*G. Berchet: i. m. 161. l.*).

⁵³ *Calendar of State Papers Venetian*, vol. XX. 392. l.

⁵⁴ *Uo. vol. XXI, 141., 103., 244., 343. és 483. l.; Th. Roe: i. m. 821. l.; J. Bruce: Journal of a Voyage into the Mediterranean by Sir Kenelm Digby, A. D. 1628.* London. 1808. 88—46. és 59. l. — Itt meg kell említenünk, hogy az ekkori alexandrettei vámszedő, Hadzsi Behrám aga ezt a kalóztámadást nem használta fel ürügyül arra, hogy kevesebb vámbevételről számoljon, sőt az előre megállapított összegnél többet, 43.532 gurust fizetett be.

az áru nevét,
 az áru mennyiségét,
 esetenként az áru értékét,
 a fizetett vám összegét.⁵⁵

A hajók rakományainak elvámolásakor az áru mennyiségének megjelölésére különféle mértékeket, illetve egységeket vettek alapul.⁵⁶ A szövetek elvámolásával kapcsolatban az elszámlásokban leggyakrabban a „pasztav” szó fordul elő, melynek jelentése egy vég (ti. egy vég szövet). Kisebbs mértékegység volt a „zira” (rőf), amely 67,98 cm-nek felel meg.⁵⁷ Egyes textilanyagok, mint a taft vagy a fehéritetlen pamutvászon mennyiségét „denk” azaz bála szám jegyezték fel. Ugyancsak bála szám irták be a selymet, a gyapotot, a gyapotfonalat, a rövidárut, továbbá némely vegyianyagot, gyógynövényt stb. A fémek elvámolásánál, ha nagyobb tömegről volt szó, akkor „kantár”-ral mérték, amely 180 okkával volt egyenlő,⁵⁸ tehát 230 kg. Az okkával (amely, mint ismeretes, 1282 gr) vegyianyagot és fűszert mértek. Szinte mindenféle áru mérésére használt súlymérték volt a „menn-i sáhi” (vagy röviden csak „menn”), ez a vámnaplók adatai szerint a kantár századrésze, tehát 2,3 kg. A csészét, a tarbukot (kék bojtos, piros fez), a cobolyprémet darabszám vámosták el, ugyanígy a nyúlprémet, de mivel ebből sokat szállítottak, tízesével számolták és a „deszte” szóval jegyezték fel.⁵⁹ Az edényfélék általában „szanduk” azaz láda szám vámosták el, úgyszintén esetenként az ólomfehér festéket, arzént stb.

A fenti mértékek, illetve egységek szerint elvámolásra került áruk közül a velenceiek által hozott skarlát posztó végje után 2 1/2 gurust, egy vég londoni posztó („londrin”) után 45 parát (a „para” a gurus ötvened része volt), egy vég karazia posztó után 6 parát, egy bála papír után 1/3 gurust, egy bála tükör után 150 parát, azaz 3 gurust szedtek stb. A vámnaplókban feltüntetették néhány importáru értékét is, így tájékoztatást kaphatunk arról, hogy a behozott áruk után hány százalékos vámost kellett fizetni: a mandula, méz és a fűszerek után 3%-ot, a szövetek után 2,5%-ot, viszont a tarbuk után 7%-ot.

Az Alexandrettebe importált áruk elvámolásával kapcsolatban Isztanbulból az aleppói pasának 1614-ben olyan értelmű rendeletet küldtek, hogy ha az angol, francia és velencei kereskedők áru helyett készpénzt hoznak, a kiadásaikra szolgáló 20 000 guruson felüli összeg után Alexandretteben 1%-ot és Aleppóban 2%-ot kell szedni.⁶⁰ Egy későbbi, ugyancsak az aleppói pasához küldött utasításban a velencei kereskedőkre vonatkozóan külön rendelkeztek, mégpedig úgy, hogy az Alexandrettebe hozott készpénzüket után semmit sem, az azon felüli összeg után pedig Alexandretteben 1%-ot fizetnek, de a francia kereskedőktől, mivel árut nem hoznak, hanem csak gurust, készpénzüket után a 2% illetéket Aleppóban szedni kell. Az aleppói vámszedő azonban a francia kereskedőkre vonatkozó rendelkezésre ne hivatkozzék, amikor a velenceiek által hozott készpénz után Aleppóban 2% illetéket akar szedni, mert azok csak Alexandretteben tartoznak 1%-ot fizetni; ennek beszedése pedig az aleppói vámszedőre nem tartozik.⁶¹ A vámnaplók adatai szerint Alexandretteben az angoloktól, franciáktól és hollandoktól a behozott készpénzüket után egyaránt 1% illetéket szedtek. A velencei kereskedők azonban csak egyszer (1624-ben) fizettek illetéket 200 000 gurus után, talán, mert a későbbi években hozott készpénzüket 30 000 gurus alatt volt.

Az Alexandretteből exportált áruk elvámolására példaként említhjük, hogy egy bála selyem vagy gyapot után 3/4 gurus, egy bála anora kecskeszörből készült szövet („szűf”) vagy egy bála fehéritetlen pamutvászon után 1 1/2 gurus bélyeg-illetéket kellett fizetni. Az exportáruk értékét a vámnaplókban nem jegyezték fel.

A kereskedők gyakran tiltakoztak Isztanbulban az alexandrettei vámszedők túlkapásai ellen, akik az áru értékét az elvámolásakor sokszor többre becsülték, és így magasabb vámost szedtek. E tiltakozások hatására a vámszedőket nem egyszer utasítani kellett az áruk hivatalosan megállapított értékének a betartására. Így például 1613-ban elrendelték, hogy az alexandrettei és a tripoliszi kikötőkbe hozott áruk elvámolásakor a velenceiek által hozott skarlát posztót 5000 akcséra, a karaziai posztót pedig 640 akcséra sza-

⁵⁵ A behozott készpénz összegének és vámilletékének a beírásakor a kereskedők nevét csak egészen ritkán tüntették fel, mert ezeket a tételeket inkább summázva, az angolok készpénze, a franciák készpénze stb. cím alatt vezették be.

⁵⁶ Magukat az egyes árufajtákat gyakran a Szíriában ismert különböző nevűkön jegyezték fel a vámnaplókban. Például a levantei halkábítót (anamirta cocculus) egyszer arabul „ta'm szamak” másszor perzsálul „merge máhi” és olykor törökül „balık otu” néven irták be.

⁵⁷ W. Hinz: Islamische Masse und Gewichte. Leiden. 1955. 57. l.

⁵⁸ W. Foster: i. m. 290. l.

⁵⁹ R. Mantran: Règlement de la police des marchés de Stamboul. Les Cahiers de Tunisie, No. 14 (1956), 241. l.

⁶⁰ Isztanbul, Başvekâlet Arşivi (Miniszterelnökség Levéltára): Maliye, No. 5712, 43. l.

⁶¹ Uo. Maliye, No. 6004, 16. l.

bad értékelni végenként, és ezek után 2% vámat lehet szedni.⁶² A vojvodák azonban a vámvizsgálat során elkövetett túlkapásaik mellett a kereskedők más ügyeibe is beavatkoztak. Az egyik alexandrettei vojvoda például a kereskedők óhaja ellenére az Aleppóba induló karaván vezetőjét erőszakkal maga akarta kijelölni és eltávolította azt, a kereskedők választottak. Ezenkívül, ha alkalma nyílt, beavatkozott az ott elhunyt európai kereskedők hagyatéki ügyeibe oly módon, hogy a hagyatékot a török kincstár részére lefoglalta, noha a kereskedelmi szerződések szerint a hagyatékot az illető konzulnak kellett átadni. Ehhez hasonló ügyek miatt igen sűrűn kellett Isztanbulból rendeletet küldeni az aleppói pasának, hogy utasítsa rendre az alexandrettei és az aleppói vámszedőket.⁶³ A vámszedők azonban vakmerő módon igen kevés tiszteletet és engedelmességet tanúsítottak feljebbvalóik iránt.⁶⁴

Az alexandrettei kikötő vámnaplóiban főleg angol, francia, holland és velencei kereskedők nevei találhatók: bagdadi, buharai vagy dzsulfai, egyszóval nem-európai kereskedő neve egészen ritkán fordul elő.

Az angol kereskedők közül 1624-ben 18, 1626-ban 20, 1627-ben 7 és 1628-ban 26 vámostartta el áruját egy vagy több alkalommal az alexandrettei kikötőben.⁶⁵ Ezek közül azonban három-négy nagyon kevés árut hozott, illetve vitt, ők talán nem is kereskedők, hanem matrózok voltak. Eppen ebből a szempontból a hajóírnokot és a szakácsot a fenti adatokba nem is számítottuk be. A számbavettek között viszont volt 12 olyan kereskedő, akiknek neve 1626-ban és 1628-ban többször előfordul a vámnaplókban, feltehetőleg ezek közül néhány Aleppóban vagy Alexandretteben lakó kereskedő, illetőleg kereskedelmi ügynök volt. Az angol kereskedők főleg londoni posztót hoztak Alexandrettebe: 1624-ben 3617 véget, 1626-ban 5510 véget és 1628-ban 10 478 véget. A londoni posztó térhódítása igen nagy károkat okozott a velencei kereskedelemnek.⁶⁶ A karázia posztóból ugyancsak megnövekedett a behozataluk: 1624-ben 769 vég, 1626-ban 1192 vég és 1628-ban 3687 vég. Jelentős volt még a nyúlprémmel való kereskedésük, melyből 1624-ben 3350 darabot, 1626-ban 7460 darabot és 1628-ban 10 050 darabot hoztak Alexandrettebe.⁶⁷ A fontosabb angol árucikkek közül csupán az ón behozatala mutat némi esőket: 1624-ben 22 550 menn (51 865 kg), 1626-ban 6850 menn (15 755 kg) és 1628-ban 19 070 menn (43 861 kg). Ezenkívül még Alexandrettebe hoztak: acélt, ómot, ólomfehérfestéket, higanyt, karmazsint, borszőnyfát, dohányt, korallt, rozmáragyart, porcelánfélét, cobolyprémet, selyemszövetet, szatént, taftot, velúrt, borsot és szegfűszeget. Az ideszállított összes áruk után 1624-ben 4091 gurus, 1626-ban 4860 gurus, 1627-ben 42 gurus és 1628-ban 9306 gurus vámmilletéket fizettek.⁶⁸ Az 1627. évi forgalmuktól eltekintve, árubehozataluk és annak kelendősége tehát emelkedett, ennek következtében csökkent a készpénzbehozataluk, amely 1624-ben 318 971 gurus, 1626-ban 196 131 gurus, 1627-ben 3698 gurus és 1628-ban 171 569 gurus volt. Alexandretteben selymet, gyapotot, gyapotfonalat, angora kecskeszőrt és belőle készített szövetet, fehérítetlen pamutvászt, szőnyeget, szattyánbórt, sevrót, ágytakarót, ópiumot, pisztáciamandulát, borsot, rebarbarát, indiai nárdust, gubacsot, mézgyantát, galbánumgyantát, ammoniumkloridot, semen-conrát, szennát, indigót és szappant raktak hajóikra. A kivitt áruk után 1624-ben 676 gurus, 1627-ben 161 gurus és 1628-ban 1260 gurus bélyeg-illetéket fizettek.⁶⁹ A behozott áru és készpénz után szedett vámmilleték összegéhez viszonyítva a kivitt áruk után fizetett bélyeg-illeték összege aránytalanul kevésnek tűnik, aminek az lehet a magyarázata, hogy a kiszállított áruk egyrésze még Aleppóban elvámolásra került.⁷⁰ Természetesen azért a kivitt áruk viszonylagos mennyiségéről az alexandrettei vámnaplók mégis csak jó tájékoztatást nyújtanak. Nagyon jó példa erre a selyemkivitel, mely az alexandrettei elszámolások szerint a következőképpen alakult: 1624-ben 544 bála, 1626-ban 945 bála, 1627-ben 611 bála és 1628-ban 1801 bála. Ezek az adatok hűen tükrözik az aleppói selyemkereskedelemnek azt a válságát, amelyet az 1620-as évek elején a perzsa selyemnek Órmuzban történt el-

⁶² Uo. Dubrovnik, No. 13/1, 105. 1.

⁶³ Uo. Maliye, No. 17901 jelzetű iratesomó.

⁶⁴ G. Berchet: i. m. 161. 1.

⁶⁵ Összegezésünk mindig az illető évi vámnapló vonatkozó (már fentebb ismertetett) időszakából való, tehát pl. az 1624. évi, az 1624. márc. 1.—1625. márc. 1. közötti időből.

⁶⁶ B. E. Supple: Commercial Crisis and Change in England 1600—1642. Cambridge. 1959, 160. 1.

⁶⁷ Ezt a nagy mennyiségű nyúlprémet a törökök főleg kabátok bélelésére használták, ld. F. Moryson: i. m. vol. IV, 22. 1.

⁶⁸ Az elszámolások szerint 1627-ben csak egy angol hajó érkezett, az is Ligornéból.

⁶⁹ Az 1626. évi elszámolás során az exportáruk jegyzékében a szokástól eltérően nem írták be minden egyes áru után a fizetett vámmilleték összegét, hanem azokat a jegyzék végén egy külön kimutatásban tüntették fel. A fenti adatok között tehát ezért nem tudjuk közölni az 1623-ban beszedett kiviteli illeték vonatkozó adatait.

⁷⁰ Itt említjük meg, hogy az 1628. évi kiviteli illeték elszámolására azt a címet írták, hogy „Az aleppói bélyeg-illeték részletes deftere”. Ez azonban csupán elírás, ami pontosan megállapítható a hozzá csatolt havonkénti összeállításból, ez pedig már azt a címet viseli, hogy „Az alexandrettei kikötő 1628. évi bélyeg-illetéke”.

adása okozott. Ez a válság, mint azt más források alapján fentebb említettük, 1628-ban ért véget, amikor a selyemkivitel a vámnaplók szerint a négy év előttiének háromszorosa lett.

Az európai kereskedők közül legtöbben a franciák keresték fel az alexandrettei kikötőt: 1624-ben 37, 1626-ban 60, 1627-ben 103 és 1628-ban 81 francia kereskedő nevét jegyezték be a vámnaplókba. Ezek közül 41 rendszeres kereskedelmet folytathatott Szíriában, mert nevük az utolsó három év során ismételtelen előfordul a vámnaplókban. Nagyon gyakran vármoltatta el áruját Jehan Venture, aki Aleppóban lakott, míg testvére, Gabriel Venture Marseilleben vezette az üzleti házat.⁷¹ A nevek azonosítása alapján Aleppóban 17 francia kereskedő, illetve kereskedelmi ügynök lakott.⁷² Rajtuk kívül azonban még volt 14 olyan kereskedő, akinek szintén gyakrabban került áruja elvámolásra, ezek közül néhány talán Alexandretteben működhetett, mint kereskedelmi ügynök. A „kapudán”-ok, hajóskapitányok között ugyancsak voltak mintegy tízen, akik rendszeresen kereskedhettek. Többen voltak viszont olyanok is, akik csak igen kevés áruval jöttek mentek, feltehetőleg ezek matrózok voltak. A francia kereskedők áruikból főleg tarbukot (fezt) szállítottak Szíriába: 1624-ben 12 072 darabot, 1626-ban 24 430 darabot, 1627-ben 20 102 darabot és 1628-ban 13 260 darabot. Szövetféléből legtöbbit egy bizonyos fajta egyszerű posztóból (csokai yekta) hozták: 1624-ben 112 véget, 1626-ban 439 véget, 1627-ben 938 véget és 1628-ban 804 véget.⁷³ Jelentős volt még a papírbehozataluk: 1624-ben 260 bála, 1626-ban 297 bála, 1627-ben 271 bála és 1628-ban 64 bála. Nagyon megnövekedett a borszönya (festékanyag) kereskedésük: 1624-ben 1812 menn, 1626-ban 2234 menn, 1627-ben 2013 menn és 1628-ban 5057 menn. A fentiekben kívül még igen sokféle árut hoztak Alexandrettebe, úgymint: selyemszövetet, taftot, szatént, velürt, rövidárut, ónt, vasdrótot, vaslemez, ólmot, ólomszörét, puskaport, higanyt, miniumot, rézroszdát, borkövet, antimoniumot, levantei halkábítót, euphorbiumot, ólomfehérfestéket, cink-oxidot, karmazsint, korallt, dohányt, cukrot, mézet, gyömbért, szegfűszeget, borsot és mandulát. Árubehozataluk alakulása szerint 1624-ben 1827 gurus, 1626-ban 4685 gurus, 1627-ben 2263 gurus és 1628-ban 1669 gurus vámmilletéket fizettek. Áruszállításuk csökkenése mellett azonban növekedett a készpénz behozataluk; amely 1624-ben 160 653 gurus, 1626-ban 371 070 gurus, 1627-ben 374 602 gurus és 1628-ban 522 416 gurus volt. Kivitelük főleg selyemből, gyapotfonálból, fehérítetlen pamutvászonból, szattyánbőről, mesinbőről, gubacsból (csokai yekta), gyógynövényekből stb. állt. Ezek után az áruk után Alexandretteben 1624-ben 1671 gurus, 1627-ben 2048 gurus és 1628-ban 2180 gurus bélyeg-illetéket fizettek.

Aleppóban hat holland kereskedő tevékenykedett, nevük mind a négy vámnaplóban szerepel.⁷⁴ Árubehozataluk, amely fűszerfélékből, dohányból, vegyi anyagokból és fémárukból állt, szinte jelentéktelenné mondható, ha az áruik után fizetett vámmilletékeket összegezzük: 1624-ben 600 gurus, 1626-ban 825 gurus, 1627-ben 131 gurus és 1628-ban 123 gurus. Ugyancsak csökkent a készpénzbehozataluk: 1624-ben 46 948 gurust, 1626-ban 150 079 gurust és 1627-ben 9609 gurust jelentettek be a vámháznál, 1628-ban azonban semmit sem.⁷⁵ A holland kivitel (gyapotfonal, selyem, gubacs) ugyancsak minimális lehetett, mert nagyon kevés bélyeg-illetéket fizettek be: 1624-ben 536 gurust, 1627-ben 265 gurust és 1628-ban 264 gurust. Ruggiero Romano az 1619–1622-es gazdasági krízisről szóló tanulmányában már rámutatott arra, hogy a holland kereskedelem a Földközi-tengeren az 1610-es években történt villámszerű előretörés után az 1620-as években egyszerre megtorpant.⁷⁶

A velencei kereskedők közül 1624-ben 5, 1626-ban 14, 1627-ben 10 és 1628-ban 17 vámmoltatta el áruját Alexandretteben. Közöttük volt 12 olyan kereskedő, akinek áruszállításait 1626-ban és 1628-ban ismételtelen bejegyezték a vámnaplókba. A velencei kereskedők közül azonban még azok is, akik csak alkalmászerűen jöttek Alexandrettebe, viszonylag több árut hoztak magukkal. Meglepő a szövetbehozataluk, noha a Köztársaság alleppói konzuljának 1625. évi jelentése szerint a holland és az angol kereskedők nagy mennyiségű szövetet árasztják el Aleppót, és mivel azokat alacsonyabb áron adják,

⁷¹ K. Heeringa: i. m. deel I, 567. l.

⁷² A. Boppe: Journal et correspondance de Gédoyne „Le Turc” consul de France à Alep 1623–1625. Paris. 1909. 159. 164. és 175. l. Ebben a forráskiadványban több olyan Aleppóban lakó francia kereskedő neve megtalálható, akik az alexandrettei vámnaplókban mint áruszállítók szerepelnek.

⁷³ Marseilleben a XVI. század végén készítették egy gyengébb minőségű szövetet, a „seizains”-t, mellyel a Közéletet látták el, ld. F. Braudel, P. Jeanin, J. Mauvret, R. Romano: Le déclin de Venise au XVIIème siècle, megjélt: Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Venise. 1961. 63. l. A török vámszedő által „csoka-i jektá”-nak, egyszerű posztónak nevezett szövet tehát feltehetőleg a „seizains” nevű szövet volt.

⁷⁴ H. Wätjen: i. m. 186. l., neveik megtalálhatók K. Heeringa: i. m. 536. l. és az alexandrettei vámnaplókban.

⁷⁵ A hollandok 1629-ben ismét hozták be készpénzt, de akkor is csak 39.500 reált, ld. H. Wätjen: i. m. 150. l.

⁷⁶ R. Romano: Una crisi economica: 1619–1622, 491. l.

kiszorítják vele a velencei szöveteiket.⁷⁷ Az angol szöveteknek ezt a térhódítását azonban a növekvő angol hajóipar is elősegítette.⁷⁸ A velenceiek pedig hajó hiányában már majdnem elvesztették a levantei kereskedelmet, írja Cornelis Haga 1626-ban, de mióta holland hajókat kezdtek használni, kereskedelmük újra fellendült.⁷⁹ A vámnaplók adatai szerint a velenceiek kereskedelme ez idő tájt valóban emelkedést mutat: 1624-ben 355 vég, 1626-ban 1516 vég, 1627-ben 2085 vég, 1628-ban pedig 2509 vég skarlát posztót hoztak Alexandrettebe és ehhez még figyelembe kell vennünk azt is, hogy az idehozott szövetek közül ez lehetett a legdrágább, mert egy vég után 2 1/2 gurust, míg a londoni posztó után csak 45 parát (vagyis még egy egész gurust sem) szedtek. Említésre érdemes még a selyemszövet behozataluk növekedése is: 1624-ben 20 161 róf (egy róf „zira” 68 cm), 1626-ban 27 070 róf, 1627-ben 39 389 róf és 1628-ban 48 934 róf. Ugyancsak emelkedett a rövid-áru behozataluk, melyből 1624-ben 12 bála, 1626-ban 83 bála, 1627-ben szintén 83 bála és 1628-ban 115 bála került elváromlásra. Jelentős velencei árucikk volt még a kék, ebből 1624-ben 27 bálát, 1626-ban 12 bálát, 1627-ben 24 bálát és 1628-ban 33 bálát hoztak be. Ezekon kívül a vámnaplókban áruik közül még megtalálható a vasdrót, vaslemez, rézdrót, rézlemez, ón, higány, ólomfehér, cinóber, auripigment, minium, borkő, lazurkő, ladángyanta, sárga ámbra, arzén, bürzsönyfa, levantei halkábító, viasz, cukor, mandula, papír, tükör, kristálypohár, karazia posztó, tarbuk, taft és velur. Az ezek után fizetett vámilletékük 1624-ben 4004 gurust, 1626-ban 5524 gurust, 1627-ben 7566 gurust és 1628-ban 9064 gurust tett ki, tehát alig valamivel kevesebbet az angol kereskedők által fizetett összegnél. A velencei kereskedők 1624-ben 200 000 gurust hoztak magukkal vásárlásra. A későbbi évekre vonatkozóan azonban a vámnaplók nem tartalmaznak bejegyzéseket, talán, mert 30 000 gurusnál kisebb összeget hoztak magukkal, mely után, mint fentebb említettük, nem tartoztak illetéket fizetni. Kivételük főleg selyemből, gyapotsfonálból, fehérítetlen pamutvászonból és ugyanazokból a további árukból állt, mint amit az angol kereskedők Alexandretteből kiszállítottak. A kivitt áruk után 1624-ben 255 gurust, 1627-ben 903 gurust és 1628-ban 1632 gurust fizettek.

Alexandretteből nem-európai kereskedők csak ritkán hajóztak át a Földközi-tengeren. A vámnaplók szerint néha bagdadi, buharai és dzsulfai kereskedők mentek egyszerű posztóért vagy tarbukért, amit Marseilleből, vagy skarlát posztóért, tükörért, amit Velencéből hozhattak. Az általuk fizetett vámilleték 1624-ben 203 gurust, 1626-ban 269 gurust, 1627-ben 229 gurust és 1628-ban 587 gurust tett ki. Volt némi készpénzbehozataluk is: 1624-ben 7100 gurus és 1626-ban 1544 gurus. Kivételük egészen minimális volt, 1624-ben 63 gurus, 1627-ben 4 gurus és 1628-ban 24 gurus illetéket fizettek.

Adataink összegezése szerint (a behozott készpénz és a behozott áruk értékét 3%-os vámilleték alapján kiszámítva) az Alexandretten átmenő kereskedelmi forgalom volumene az alábbi módon alakult:

	1626-ban	1628-ban
angolok	358 100 gurus	481 700 gurus
franciák	527 200 gurus	581 400 gurus
hollandok	177 500 gurus	4 100 gurus
velenceiek	184 100 gurus	302 100 gurus
nem-európaiak	10 500 gurus	19 500 gurus
összesen	1 257 400 gurus	1 388 800 gurus

A holland kereskedelem nagy lehanyatlása ellenére a kikötő forgalma némileg mégis emelkedett. Ez az emelkedés természetesen csak viszonylagos, mert hiszen a franciák levantei kereskedelme, XIII. Lajos 1624-ben történt kijelentése szerint, az egykorinak már a felére csökkent.⁸⁰ E hanyatló kereskedelem történetének vizsgálatakor azonban figyelembe kell vennünk annak a francia kereskedelmi társaságnak a véleményét is, mely szerint 1626-ban a levantei kereskedelem még mindig „a legjövendelműzőbb volt az egész királyságban”.⁸¹

⁷⁷ G. Berchet: i. m. 162. l.

⁷⁸ Az angol hajóipar fejlődésére ld. R. Davis: The Rise of the English Shipping Industry. London. 1962.

⁷⁹ K. Heeringa: i. m. 533. l.

⁸⁰ F. Braudel: L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle, 196. l.

⁸¹ G. Tongas: Les relations de la France avec l'Empire Ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay. Toulouse. 1942. 203. l.

Diószegi István:

Kálnoky, Andrassy és a bolgár válság 1885-87-ben

A soknemzetiségű Habsburg-monarchia számára életének utolsó száz esztendejében a kibontakozó nemzeti mozgalmak jelentették a legsúlyosabb politikai problémát. A birodalmi belpolitika a megfelelő berendezkedés kialakításával vélte a kifelé gravitáló nemzeti mozgalmak ellensúlyát megtalálni, a külpolitika pedig a nemzeti mozgalmak ellen irányuló szövetségi rendszerek kialakításával akarta a fennálló állapotokat konzerválni. Az etnikai szempontokat figyelembevevő belpolitika mellett persze épp úgy megfértek a birodalmon belüli hegemon próbálkozások, mint ahogy a nemzeti mozgalmak megfékezésére irányuló külpolitika mellett a dinasztikus törekvések. A „kétlelkű” politika ugyan kudarcot kudarcra halmozott, a belső és külső körülmények szerencsés összejátszása folytán a Habsburg-monarchia mégis lényegében sértetlenül vészelté át a nyugat-európai nemzeti átrendeződést és változott belső struktúrájával bizakodva nézhetett a veszélytelenebbnek tűnő kelet-európai átalakulások elé.

A kelet-európai nemzeti mozgalmak közül elsőnek a bolgár mozgalom tett szert jelentőségre az osztrák külpolitikában. A nagy keleti válság 1875-ben ugyan a hercegovinai felkeléssel indult el, de a Monarchia vezető köreiből egységes volt a vélemény: a balkáni mozgalmak csak az orosz hatalmi törekvésekkel összefonódva juthatnak jelentőséghez. Az önálló balkáni alakulások lehetőségét nem vonták ugyan kétségbe, de azoktól kevésbé tartottak. A cárizmus kilátásba helyezett törökellenes háborúja viszont olyan nagy délszláv államot produkálhatott, amely a Balkán jelentős részét magába foglalhatta. Ennek a Monarchia szlávjai is rendkívüli vonzórót gyakoroló állammal értelemszerűen csak Bulgária lehetett központja. A Monarchia szempontjából veszedelmesnek ítélt tendenciák ellen az adott belső és külső körülmények között a külpolitika csak a három császár egyezménye keretében vehette fel a küzdelmet. A nemzeti színekben fellépő cárizmus sem idegenkedett a dinasztikus megegyezéstől: a budapesti egyezményben elkötelezte magát a nagy délszláv állam ellen. Az osztrák külpolitika úgy hihette, hogy Nagy-Bulgária megszületésének lehetőségét is sikerült kiküszöbölnie.

A dinasztikus alku azonban nem biztosíték döntő katonai sikerek esetén. Oroszország úgy kötötte meg a San-stefanoi békét, mintha a budapesti szerződést soha alá nem írta volna. A nagy délszláv állam a San-stefanoi Bulgária formájában mégis csak megszületett. A magát megalatottnak érzett Monarchia kénytelen irányt változtatni: a nagy délszláv állam és létrehozója, Oroszország ellen Angliánál keres segítséget. Az eredmény nem lehetett kétséges: Oroszország a győztes háború minden gyümölcseről — Nagy-Bulgáriát is beleértve — kénytelen volt lemondani. Bolgár vonatkozásban a német egyetértést maga mögött tudó angol — osztrák álláspont győzedelmeskedett. Ez utóbbi azonban csak a San-stefanoi revízióban volt egységes, Bulgária jövődő alakításában lényegesen különbözött. Anglia szuverén Bulgáriát és a török fennhatóság alá visszahelyezett Kelet-Ruméliát akart, Ausztria pedig etnikailag körülhatárolt, de önálló bolgár államot, s mindezek mellett természetesen az orosz evakuáció mielőbbi végrehajtását. A Monarchia, amely a boszniai okkupációhoz is igényt tartott az angol támogatásra, nem ellenkezhetett sokáig. A berlini szerződés életbeléptetése során, a kelet-ruméliai statutum kidolgozásánál mégis újra előkerülnek az ellentétek. Anglia az érdekeinek megfelelő kettéosztást úgy akarja stabilizálni, hogy Kelet-Ruméliának a fejedelemségénél liberálisabb alkotmányt indítványoz: szerinte ez a liberális alkotmány lehet gátja az unió-törekvéseknek. A Monarchia szerint a kettéosztás csak akkor tartható fenn, ha Törökország és Kelet-Rumélia belső viszonyai lényegében azonosak maradnak. A megoldás, amely a hosszas viták után végül megszületik, a kompromisszum jegyeit viseli magán, a helyzetben levő ellentmondásokat azonban nem tudja kiküszöbölni. Kelet-Rumélia a török csapatok visszatérének tilalmával kerül vissza a szultán fennhatósága alá.

Az orosz evakuáció elérése és a kelet-ruméliai statutum életbeléptetése a bécsi külpolitika szemszögéből mégis jelentős sikernek számított. Az eredményt az osztrák-magyar külpolitika oroszellenes irányzata könyvelhette magáénak. Andrásy Gyula irányvonaláról van szó, amelyben az Oroszország elleni győztes háború számított a délszláv kérdés megoldása eszközeként. A magyar politikus nyolcesztendőös külügyministersége alatt a kedvezőtlen nemzetközi körülmények miatt elállt attól, de 1878 januárjától újra teljes erővel dolgozott megvalósításán. Kiderült azonban, hogy a keleti kérdés háborús megoldását csupán a magyar liberális párt óhajtja, a Monarchia másik két vezető csoportja, az ún. udvari párt és a Verfassungspartei ellene foglal állást. A berlini szerződés így ugyan az Andrásy-irányvonal győzelme volt, de korántsem a teljes program megvalósítása. A háborús állásponzt kétszeri leszavazásának következményeit előbb-utóbb le kellett vonni. A boszniai okkupáció végrehajtása, majd a kettősszövetség megkötése lepezte ugyan a tényleges tendenciákat és nehezítette az események helyes értelmezését. Az oroszellenes irányzat mutatós eredményei ellenére 1879 végén mégis nyilvánvaló volt azonban, hogy a Monarchia külpolitikájának megszabásában azok az erők kerekedtek felül, amelyek a keleti kérdés megoldását az Oroszországgal való együttműködésben keresték.

A német és újabban az osztrák akták beigazolták a feltevést: Bismarck a kettősszövetséggel az osztrák—orosz közeledés útjába akart áthághatatlan akadályt emelni. A magyar arisztokrata által aláírt szerződés másképp gondolkodó utódainak kezét is megkötötte. Bismarckot a szerződés megkötésére persze a német—orosz kapcsolatok megromlása is ösztökélte, de fél évvel utána újra az eredeti alapállásban állt: a három császár szövetségének helyreállítására összpontosította erőfeszítéseit. Hogy a Monarchia részéről bizonyos ellenállásba ütközik, az abból adódik, hogy ott a külpolitikai vezetés konzervatív restaurációját csak fokozatosan hajtották végre. Haymerle végül látszólag az osztrák-magyar külügyminiszterek mindenkori dilemmája, Anglia kiszámíthatatlan magatartása miatt enged. A hivatalnokminiszter mögött valójában már életében felfelmerkedett a konzervatív arisztokrata árnyéka. A három császár szerződésének aláírásával Haymerle saját politikai kivégzését is aláírta: váratlan halála nem okozta, csak siettetette az elkerülhetetlen fejleményeket. Kálnoky Gusztáv gróf hivatalbalépésével a személyi feltételek vonatkozásában is teljessé vált a külpolitika konzervatív restaurációja. Személyében olyan politikus került a Ballhausplatz élére, aki elveiben, gondolkodásmódjában és módszereiben egyaránt a konzervatív hatalmi érdekpolitika tradícióihoz igazodott. A dinasztikus érdekpolitika terrénuma a XIX. század második felében csak a Balkán lehetett. A nyolcvanas évek kezdetének osztrák—orosz érintkezéseiben a kabinetpolitika valamennyi eszköze felelevenedik. Ezekben az években az osztrák-magyar külpolitikai vezetés úgy viselkedik, mintha soha nem lett volna dolga még a nemzeti mozgalmakkal.

A külpolitikai vezetés konzervatív restaurációja pedig korántsem küszöbölte ki a meglevő problémákat. Az érdekszféra-politika önmagában is a súrlódások forrása lehetett. De orosz és osztrák-magyar részről egyaránt tekintélyes ellenzői is voltak ennek a politikának. A Monarchiában a magyar liberális párt számított a legjelentősebb ellenlábasnak. Indítéka erre a reformkortól meglevő és Világosnál felfokozódott oroszellenesség, amihez a nagy keleti válság óta a kabinetpolitika anakronisztikus voltának felismerése járult. Véleményét sajtóban, parlamentben és delegációban egyaránt kifejezésre juttatta, a külügyminiszternek csak a legnagyobb erőfeszítésekkel sikerült a magyar nyomást visszatartania. S időközben egyre halmozódott a megoldatlan balkáni nemzeti problémák robbanóanyaga.

*

A robbanás nem váratott sokáig magára. A philippopolis-i felkelés 1885 szeptemberében széttepte a berlini szerződést és ténylegesen egyesítette a két Bulgáriát. Az aktusnak a legalitás színezetét kölcsönözte, hogy Battenberg Sándor rövid ingadozás után az egyesített Bulgária fejedelmévé proklamálta magát. A tényleges elismerést azonban a nagyhatalmak jóváhagyása jelenthette.

A philippopolis-i eseményekben sokan a cárizmus kezét vélték felfedezni. A feltételezés nem volt teljesen alaptalan: a konzervatív európai rend letéteményese a balkáni dolgokban korábban gyakorta élt a felforgatás eszközeivel. San-Stefano után hét évvel azonban a feltételezés már csak elméleti lehetett. Felszabadító és felszabadított között e hét év alatt olyan ellentétek bontakoztak ki, amelyek az ilyenfajta segítséget eleve kizárták. Oroszország háborúval szerzett érdekszférájának tekintette Bulgáriát, emellett végleges elkötelezettjének, s ott a protektor nagyhatalom minőségében akart berendezkedni.

Az államiságát éppen csak visszanyert, de nagy történelmi múlttal rendelkező fejedelemség viszont igényt formált az önálló fejlődésre. Az orosz diplomácia részéről csak önámítás volt, hogy a szakítás küszöbéig eljutó fejleményekért Battenberg Sándor személyét tette felelőssé. Ebből viszont eleve következett, hogy a fejedelem presztizsát növelő unióval, a bolgár-ellenesség ódiúmát is magára vállalva, határozottan szembe kellett fordulnia. Az orosz külpolitika a status quo visszaállításáért lépett fel.

A status quo visszaállítására irányuló politikákhoz mindenekelett a három császár szövetségének segítségét kellett igénybevenni. Németország oldaláról nem lehetett kétség a támogatás tekintetében. Hamar kiderül, hogy Ausztria-Magyarország oldaláról sem. A Monarchia a három császár egyezményében kilátásba helyezte ugyan a bolgár unió elismerését, „ha az a dolgok ereje folytán bekövetkezik”, de ez ott még Oroszország számára tett engedmény volt, éppen ezért a nyolcvanötös egyesülésre semmiképpen nem volt vonatkozatható. Amikor Lobanov herceg, bécsi orosz nagykövet Kálnoky előtt a „kelet-ruméliai forradalmi puccsot” nyilvánvaló szerződés-szegésnek nevezi és a status quo visszaállítását jelöli meg az egyetlen lehetséges kiútnak, az osztrák-magyar külügyminiszter részéről teljes egyetértéssel találkozik. A konzervatív lojalitás a dinasztikus érdekszféra-politika természetes következménye volt, amelynek betartásán Kálnoky mindvégig éberben őrködött. Ebből a szemszögből magától értetődő volt, hogy Oroszország saját érdekei szerint akarja a bolgár dolgokat elrendezni, úgyszintén az is, hogy a nagyhatalmi partnereknek ehhez segítséget kell nyújtaniok. A bolgár kérdés, amely korábban a nagy délszláv állam összefüggésében önálló jelentőséggel bírt az osztrák-magyar külpolitikában, most nem több, mint a dinasztikus egyezkedő politika függvénye. Az eljáráshoz a legalitást, a három császár-egyezmény vonatkozó cikkelyéről mélyen hallgatva, a berlini szerződésből kölcsönzik. A három konzervatív monarchiának a bolgár nemzeti megmozdulással szembeni magatartása egységesnek látszott.

A status quo visszaállítására irányuló orosz—osztrák együttműködésnek azonban az utóbbi részről komoly akadályai voltak. Mindenekelett a magyar liberális párt oldaláról, amely még a kromsieri császártalálkozó fölötti háborgását sem hagyta abba. Sajtó és parlamenti megnyilatkozásaiban eleinte van bizonyos dezinformáltság: az uniót orosz machinációnak hiszi, és ezért maga is a status quo visszaállítására sarkallja a hivatalos külpolitikai vezetést. A javasolt magatartás oroszellenes jellege persze erősen kidomborodik. De rövidesen megtudja a dolgok valódi állását, és ettől kezdve az unió tényébe belenyugodva csupán az Oroszországgal való együttműködést perhorreszkálja. A magyar liberális párt ellenkezésének különös súlyt adott az a körülmény, hogy a volt külügyminiszter, Andrássy vállalta magára a vezérszerepet. A kormánypolitika nyílt bírálatától ugyan tartózkodott, a delegációs ülészek lezárása után azonban ötvenoldalas emlékirattal fordult az uralkodóhoz. A felterjesztés, amely az osztrák-magyar külpolitika oroszellenes irányzatának programja, határozottan elutasítja Kálnokynak az egyezkedés elvein alapuló status quo politikáját. Magát az egyezkedő politikát az elkerülhetetlen súrlódások miatt imposszibilisnek ítélve és a status quo visszaállításának lehetetlenségére utalva az orosz—osztrák együttműködést elsősorban azért tartja elhibáztattnak, mert ez nemcsak hogy kompromittálja a Monarchiát a balkáni nemzetek szemében, hanem akadályozza Oroszországnak a Balkánról való végleges eltávolítását. A bolgár—orosz konfliktus ugyanis Andrássy véleménye szerint egyszer s mindenkorra véget vetett annak a lehetőségnek, hogy a cárizmus a balkáni nemzeti mozgalmak támogatójaként léphessen fel. A volt külügyminisztertől persze nem idegenek az érdekszféra-szemponatok: a Monarchia helyzetét ő is meg akarja erősíteni a Balkánon, de a régi liberális tradíciókat felleleventve a természetes balkáni nemzeti átrendeződést kívánja a külpolitika kiinduló pontjával megtenni. Mindehhez persze Oroszország végleges eltávolítása szükséges, amit az adott helyzetben az osztrák—orosz egyezkedés megszakításával, a Monarchia önálló balkánpolitikájának bevezetésével kíván elérni.

Súlyos és nehezen hárítható nyomás volt az, amely a közös külügyminiszterre a magyar liberális párt oldaláról neheztelt. A magyar liberális párt a Monarchia legszervezettebb és legerősebb politikai csoportja volt, s vele szemben Kálnoky annyira kilátástalannak ítélte egy hivatasos diplomata helyzetét, hogy annakidején a tárcavállalástól is emiatt idegenkedett. Az volt a véleménye, hogy a külügyminiszternek a parlamenti kontrolltól mentes birodalmi kancellári funkcióval kell rendelkeznie. Végül mégis a közös-ügy keretek között vállalkozott a funkcióra, de a magyar befolyás visszaszorításáért állandó harcot folytatott. A meg nem szűnő küzdelemben legutóbb fényes sikert ért el: 1884 októberében az oroszellenes parlamenti feliratot megszavaztató Tisza Kálmán magyar miniszterelnököt álláspontja visszavonására és önkritikára kényszerítette. Az újabb magyar támadás kivédéséhez most sokban hozzásegítettek az egy év előtti győzelem morális tartalékai. Az osztrák-magyar külügyminiszter ugyan szükségesnek tartja,

hogy a bécsi orosz követnek jelezze a reá nehezedő parlamenti nyomást és hogy partnerét józan mérsékletre intse, a magyar támadást azonban kemény kézzel elhárítja. Az uralkodó a külpolitika megváltoztatását sürgető Andrássy-felterjesztést egyszerűen irattárba téteti.

Az osztrák—orosz nézeteltérésnek azonban az egyezkedő politikán belül is volt eshetősége. A status quo visszaállítására irányuló orosz törekvéseket ugyanis maga Kálnoky se ítélte posszibiliseknek és eszközöket keresett arra, hogy a bolgár unióval meg-bomlott balkáni egyensúlyt helyreállítsa. Mivel a bolgár egyesüléssel mégis csak egy orosz érdekszférába eső állam erősödött meg, a megoldás csakis a Monarchia érdekszférájába eső Szerbia területi növelése lehetett. Az elképzelés a kabinetpolitika gyökeréből fakadt, de benne kétségkívül a nagy délszláv államtól való félelem is némi szerepet játszott. A Monarchiában a nyolcvanas években is Bulgáriát tekintették a nagy délszláv állam lehetséges központjának. Kálnokynak a szerb területi kompenzáció vonatkozásában nem is kellett kezdeményeznie, csak szabadjára engedni a magát kisemmizetnek érző Milán király aspirációit. A szerb külpolitika a Monarchia támogatását maga mögött tudva területi követelésekkel lépett fel Bulgáriával szemben. Pétervárot, ahol makacsul ragaszkodtak a status quo visszaállításához, már a szerb igény híre is ingerültséget váltott ki. S amikor november közepén Milán király Kálnoky jókívánásaitól kísérvé Bulgáriára támad, III. Sándor és Giers érthetően a Monarchiára is megneheztel. A dolgot Milán silvncai veresége, majd Khevenhüller fenyegető missziója még tovább bonyolítja — a szerbiai osztrák bemasrozás még mint ijesztetgetés is túlsok Oroszországnak —, de végül mégis a szerb katonai vereség rendezi el az osztrák—orosz nézeteltéréseket. A foglalástól éppen csak megmentett Szerbia a jövőben semmiféle területi igényt nem támaszthatott.

A nagykövetek konstantinápolyi konferenciáján a Monarchia újra odaadóan támogatja Oroszországot a status quo visszaállítására irányuló erőfeszítéseiben. A döntést valóban ebben az értelemben hozzák meg, de nincs, aki a felfegyverzett és győztes Bulgáriával szemben annak érvényt szerezhetne. A konzervatív nagyhatalmak a bolgár nemzeti mozgalommal szemben érzékeny veszteséget szenvedtek. Az angol kormány támogatását maga mögött tudó Battenberg az unió tényleges elismerésének értelmében egyezett meg a török kormánnyal. Az orosz status quo politika ilyen körülmények között nem volt tovább tartható. Az angliai liberális fordulat után, a végleges török—bolgár megállapodás alkalmával, 1886 áprilisában az orosz diplomácia valamennyire kiköszörülhetette az elszenvedett csorbát. A megállapodást, amely ugyan távolról sem felel meg az eredeti orosz—osztrák elképzeléseknek, Bécsben is meglepéssel nyugtázzák. Kálnoky azt a bolgár válság lezárásának tekinti és nem tudja leplezni örömét, hogy az osztrák—orosz egyezkedő politika ezt a kritikus időszakot kiállotta.

*

Az osztrák—orosz nézeteltérések kiküszöbölése jelentős mértékben a lankadatlan német közvetítésből származott. Bismarck minden erejét megfeszítette, hogy a két szövetséges nagyhatalom összeütközését megakadályozza. Magatartását ebben a kérdésben is elsősorban a Franciaországtól való félelem inspirálta: a Németországot is lefoglaló keleti bonyodalmakból a francia revans veszélyét vonta le. Angliával szemben pedig, amelynek oroszellenes fellépése megváltoztathatta volna a nagyhatalmak adott elrendeződését, mindvégig bizalmatlan maradt. A bolgár kérdésből adódható összeütközés veszélye számára akkor tűnt véglegesen kiküszöböltnak, ha Oroszország helyreállította eredeti bulgáriai befolyását. Mivel osztotta azt a téves orosz álláspontot, hogy a cárizmus bulgáriai érvényesülésének egyedül Battenberg Sándor áll az útjába, a dolgokat a bolgár fejedelem eltávolításával látta elrendezhetőnek. A kissingeri találkozón 1886 júliusában Bismarcknak ebben a kérdésben Kálnokynál is sikerült egyetértésre jutnia. A bolgár fejedelem nagyhatalmi segítségre többé nem számíthatott.

Kálnoky magatartását a bolgár kérdésben továbbra is a nagyhatalmi partnerek iránti teljes lojalitás jellemzi. Oroszország bulgáriai tevékenységével szemben vannak ugyan bizonyos fenntartásai, de Bulgáriát alapjában véve orosz érdekerületnek ismeri el, és a cárizmus kezére dolgozik, hogy az ottani befolyását maradtalanul restaurálhassa. A Battenberg eltávolításához adott kissingeri elvi hozzájárulás is ilyen természetű volt, de az osztrák-magyar külügyminiszter egyéb konkrét lépésekkel is kifejezésre juttatta hajlandóságát. Biegelebent, a szófiai osztrák-magyar ügyvivőt, aki túlságosan azonosította magát Battenberg politikájával, visszahívja állomáshelyéről. A helyébe küldött Burián Istvánnak így foglalja össze politikájának lényegét: Bulgária szabad és szerencsés fejlődését kívánjuk, de érte Oroszországgal konfliktusba nem bocsátkozunk. A Batten-

berg detronizálására vezető szófiai államcsíny után a legnagyobb tartózkodásra és a régenstanács elismerésére utasítja ügyvivőjét. Battenberg Sándort, aki másodsorozati lemondása után végleg elhagyja Bulgáriát és nagyhatalmi támogatásért kilincsel, nem hajlandó fogadni. A bécsi angol nagykövetnek pedig, aki az új Salisbury-kormány utasításai szerint az orosz terjeszkedés veszélyeit eseteli előtte, azt feleli: nem érti, miért akarja Anglia mindig Ausztriát a csatába küldeni.

Az osztrák-magyar külpolitikában 1886 szeptember végén azonban teljes biztonsággal kitapintható fordulat következett be. Kálnoky már szeptember 21-én visszautasította azt az orosz kérést, amely tőle a szófiai ügyvivők azonos instruálását kívánta. A konstantinápolyi nagykövethoz szeptember 30-án küldött utasításában pedig bolgár politikájának új alapelvét fogalmazta meg: a nagyhatalmaknak tartózkodniuk kell a bolgár belügyekbe való avatkozástól és azok rendezését magukra a bolgárokra kell rábízni. Az új alapelv meghirdetése nyilvánvaló szakítást jelentett az eddigi politikával, amely a bolgár ügyeket eddig a cári külpolitika hatáskörébe tartozónak tekintette és amely az egyezkedés szellemében az orosz külpolitikát a bolgár ügyekben segítette.

Kálnoky fordulata időben egybecsik a Kaulbars-misszióval, s a történés nehezen tud ellentálni a kísértésnek, hogy ezt az egyeztet minden további nélkül magyarázatnak fogadja el. Az osztrák-magyar külügyminiszter úgy állította be a dolgot, hogy a Kaulbars-misszióval Oroszország tért el az eddig követett és a szerződésekből lefektetett politikai iránytól és Bulgáriában azoknál nagyobb befolyásra kíván tenni. A bécsi külügyi vezetés az orosz tábornok megjelenését a bulgáriai orosz okkupáció előszelének tekintette, és ezt a feltételezett okkupációt az eddigi egyezkedő politikával összeférhetetlennek nyilvánította. A Kaulbars-misszióval pedig Oroszország az eddig egyetértésben folytatott orosz-osztrák politikának sem szellemétől sem gyakorlatától nem tért el. Az osztrák-magyar külügyi vezetés Bulgáriát eddig orosz érdekszférának tekintette és minden segítséget megadott ahhoz, hogy a cárizmus a fejedelemség ügyeit belátása szerint rendezze. A Kaulbars-misszió Battenberg osztrák egyetértéssel véghezvitt eltávolításának logikus folytatása volt, és teljesen megfelelt a két nagyhatalom eddigi közös bulgáriai gyakorlatának. Az új osztrák-magyar irányvonalról tudomást szerezve Giers az eddigi egyezmények szellemében reklamálja a további támogatást, Bismarck pedig arra figyelmeztet, hogy Bulgária orosz érdekszférája. A német kancellár azt is kijelenti, hogy a Monarchia balkáni érdekeire nézve Bulgária orosz okkupációjában sem lát fenyegetést és melegen tanácsolja, hogy a sűrűlódások elkerülése végett mindkét fél tartsa tiszteltben partnere balkáni érdektérületét. Bismarcknak válaszulva azonban Kálnoky éppen a Balkán érdekszférákra való felosztását utasítja vissza, érzékeltetve ezzel, hogy a Kaulbars-misszió által kiváltott konfliktus nem egyszerűen az egyezkedő politika keretei között jött létre.

Az osztrák-magyar külpolitika irányváltása abból következett, hogy az érdekszférák elhatárolásán alapuló egyezkedő politika a Monarchia belső viszonyait tekintve tarthatatlanná vált. A permanens nyomás, amely a magyar liberális párt részéről a Kálnoky-féle politikára nehezült, Kaulbars tábornok Bulgáriába érkezésekor gátszakadást idézett elő. A magyar parlamentben szeptember végén az ellenzék padsoraiban vihar tört ki, amely rövidesen a kormánypártra is áttért, és a november folyamán összehívott delegációt is magával ragadta. Tisza Kálmán magyar miniszterelnök kijelentette, hogy ő nem tud egy olyan politikát védelmezni, amely elősegíti Bulgária orosz okkupációját. Ebben a helyzetben Kálnoky őszintén bevallotta a bécsi német követnek, hogy Oroszország politikájának támogatására az országban nem kap többé bizalmat. A belső krízise vezető mozgolódást csak a külpolitikai önvezetés bizonyos korrekciójával lehetett kiküszöbölni. Kálnoky, aki pedig hivatalbalépése óta erőteljesen harcolt a magyar liberális tendencia érvényesülése ellen, most minden további nélkül végrehajtja ezt a korrekciót. Tette, amely végrehajtója személyes meggyőződésével ellenkezett, a dualizmus első időszakának sajátos erőegyensúlyából származott. A Monarchia külpolitikájára a frankfurti békét követő két évtizedben a magyar liberális párt és az ún. udvari párt gyakorolt alapvető befolyást. A létfontosságúnak tekintett balkáni kérdéseket az első Oroszország ellen, a második az Oroszországgal való egyezkedéssel akarta megoldani. A két alapvető társadalmi erő közötti egyensúly nem tette lehetetlenné valamelyik koncepció előtérbe-kerülését, de a szélsőséges megoldást mindenképpen kizárta. Az Andrássy által 1878 februárjában megváltott háborús szándék kétségkívül ilyen szélsőségnek számított, amely a dolgok belső logikája szerint képviselőjének tárcájába került. Most az a politika bizonyult annak, amely Bulgária orosz megszállásának nyitott utat, s ha képviselője vonatkozott is levonni belőle a személyére szóló következtetéseket, magát a politikát dezavválani kényszerült. A magyar liberális párt ellenállása következtében szakítani kellett azzal a politikával, amely Oroszországgal a balkáni érdekszférák elhatárolása útján kívánt kiegyezni.

Ha Kálnoky a magyar liberális párt nyomására szakított is azzal a politikával, amely Bulgáriát eddig a cárizmus érdekszférájának minősítette, az Oroszországgal való együttműködésről korántsem szándékozott teljesen lemondani. Külpolitikai természetű megnyilvánulásaiiban 1886 októberétől sajátos kettősség tapasztalható. Egyrészt határozottan visszautasítja a német és orosz részről érkező, az érdekszférák elhatárolásának fenntartására vonatkozó kívánságokat, másrészt hajlandóságot mutat bizonyos bulgáriai orosz érdekek további elismerésére. Miközben hangsúlyozza, hogy Bulgáriának meg kell védenie önállóságát, egyben tanácsolja a bolgároknak, hogy lépjenek jó viszonyra Oroszországgal. Az ugyancsak magyar álláspontot valló Burián István szófiai ügyvivőnek kívánsága ellenére az orosz fejedelemjelöltet, a mingreliai herceget támogatja. S nemcsak a Bécsben járó bolgár küldöttséget beszéli le Battenberg visszahívásáról, hanem a bolgárok önálló fejedelem-jelöltjének, Koburg Ferdinándnak is megmondja, hogy trónralépéséhez nem látja fennforogni a szükséges előfeltételeket. S amikor 1887 májusában szöbakerül a három császár szövetségének felújítása, a pétervári osztrák nagykövetnek megírja: a Monarchiában változatlanul fennáll a szándék, hogy Oroszországgal tovább folytassák a konzervatív egyezkedő politikát.

A bécsi akták is világosan mutatják, hogy az orosz külpolitika vezetői az első perctől tisztában voltak az osztrák-magyar külpolitika fordulatanak okaival. Giers rosszállását fejezte ki Tisza Kálmán parlamenti megnyilatkozásai miatt, a cár pedig szemére vetette a pétervári osztrák követnek, hogy a magyarok össze akarják veszejteni Oroszországot és Ausztria-Magyarországot. Éppen ezért azt kéri Kálnokytól, hogy a magyar befolyást féltetve az eddigi egyezmények szellemében vezesse tovább a politikát és nyújtson segítséget nekik a bulgáriai felforgató elemek ellen a fennálló társadalmi rend megvédésére. A mindenkori osztrák konzervatív misszióra való utalás és a társadalmi rend fenyegetettségével való érvelés természetesen nem volt egészen hatástalan. A konzervatív meggyőződésű osztrák-magyar külügyminiszter az adott belső körülmények között azonban csak az érdekszféra-politikát elvető együttműködési hajlandósággal válaszolhatott. Az együttműködésnek ez a fajtája azonban értéktelen volt Oroszország számára. Amikor III. Sándor meggyőződik arról, hogy a Monarchiában a konzervatív szolidaritás érvei hatástalanok, kibékíthetetlenül megneheztel Ausztria-Magyarországra. Néhány hónap múlva hallani sem akar arról, hogy a Monarchiával közösen újítsák meg a három császár-egyezményt. Egy évvel azután, hogy az osztrák-magyar külpolitika szakított az érdekszféra-politikával, az Oroszország és az Ausztria-Magyarország közötti háborús összeütközés került napirendre.

*

Az 1887-es decemberi válság nem vezetett háborúra. Oroszországban voltak ugyan erők, amelyek a két nyugati szomszédval való leszámolást sürgették, de III. Sándor a lengyelországi nagy csapatösszevonást csak erőfitogtatásnak szánta. A német és az osztrák vezérkar az adott katonai körülmények között szintén szükségesnek ítélte a háborút. A magyar liberális párt is újra megújta a harci riadót, álláspontja a politikai tényezők körében azonban sehol sem lelt visszhangra. Kálnoky mély konzervatív politikai meggyőződéstől vezetettve minden erejével a konfliktus békés megoldásán dolgozott. A háború lehetősége néhány hét alatt lekerült a napirendről, de az osztrák-magyar—orosz konzervatív együttműködés politikájához III. Sándor életében nem lehetett többé visszakanyarodni.

A diplomáciatörténet számtalan példával rendelkezik arra nézve, hogy a fentihez hasonló konfliktusra az egyezkedő politika keretein belül is sor kerülhet. Az osztrák—orosz kapcsolatok története is jónéhány olyan esetet ismer, amikor az egyik fél a megállapodás be nem tartása miatt nehezelt meg a másikra. A bolgár válság kapcsán azonban a két nagyhatalom annak ellenére kényszerült szakítani, hogy az együttműködési szándék mindkét részről változatlanul fennállott. A régivágású dinasztikus egyezkedő politika azonban nem felelt meg a dualista Monarchia belpolitikai képletének, s amikor Kálnoky mégis belebocsátkozott, olyan kötelezettségeket vállalt magára, amelyeknek betartásáért nem tudott szavatolni. Arról nem is beszélve, hogy a nemzeti mozgalom hevétől átforrósodott balkáni talajt se lehetett már kockázat nélkül nagyhatalmi érdekerületekre szabdalni. A bolgár válság kapcsán bekövetkezett szakítás mindkét hatalom számára meggyőződen mutatta az érdekszféra-politika időszerűtlenségét. Egy ideig úgy is tűnt, hogy Bécsben megszivelték a tanulságot. A nagy krízis után egy évtizeddel Goluchowski csupán a status quo megőrzésére újítja fel az osztrák—orosz együttműködést. Konzervatív, a nemzeti mozgalmak ellen irányuló külpolitika volt az övé is, de legalább az osztrák—orosz összeütközés lehetőségét kiküszöbölte. A dinasztikus külpolitika belső törvényei

azonban Aehrenthalt újra a balkáni érdekszférák elhatárolásához vezetik. Az anakronisztikus csereügyletből származó újabb feszültséget pedig nem lehet többé kiküszöbölni. Amikor a Monarchia rászánja magát, hogy leszámoljon a „délslávok Piemontjával”, Szerbia mögött ott találja a haragos Oroszországot. A konzervatív pályára újra ráálló osztrák-magyar külpolitika képtelennek bizonyult arra, hogy a bolgár válságból adódó nyilvánvaló tanulságokat megszívlelje.*

* Tanulmányunk összeállításában a kiadott német és francia akták mellett elsősorban az osztrák-magyar külügyminisztérium kiadatlan iratait használtuk. A fontosabb iratok lelőhelye: Haus, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ministerium des Aeußern, Politisches Archiv, I. Geheime Akten, Karton 453, 454, 460, 464, 469, 471, 474; Botschaftsarchiv Berlin, Karton 544; Kabinettsarchiv, Geheim Akten, Karton 19; Református Egyetemes Konvent Levéltára, Budapest, Burián István iratai. A levéltári anyagot magyar sajtó- és parlamenti anyaggal, illetve a delegáció irományaival egészítettük ki. A bevezető részben korábbi munkánkra (Ausztria-Magyarország és Bulgária a San Stefanói béke után 1878—79. Bpest. 1961) támaszkodtunk.

Vita a feudáliskori magyar történet periodizációjáról

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1966. március 4-én vitát rendezett a feudáliskori magyar történet periodizációjáról. *Molnár Erik*, az Intézet igazgatója mondott vitabevezetőt. Megvilágította a vitaülés célját és feladatát: „A Történettudományi Intézet I. magyar osztálya és a Magyarország története címmel tervezett tízkötetes összefoglaló munka szerkesztőbizottsága azért hívta ezt a megbeszélést össze, hogy feudalizmuskori történetünk legjobb kutatói fejték ki véleményüket az 1848-ig — vagy 1849-ig — terjedő magyar történet periodizációjáról. Nyilvánvaló, hogy erre, a jelzett korszak mai tudásunk szerinti legpontosabb periodizációjára, egy ilyen nagyméretű munka megtervezésénél és szervezésénél multhatatlanul szükség van, még abban az esetben is, ha az egyes kötetek időhatárai nem fognak feltétlenül egybeesni a periódus-határokkal.”

A periodizáció problémáinak újbóli megbeszélését elsősorban az ez a szükségesség, hogy az elmúlt évtized kutatásai során új eredmények születtek, részletesebben megismertünk olyan döntő jelentőségű társadalmi-gazdasági folyamatokat, amelyek e csaknem ezer esztendő átforduló periódus belső határvonalait módosíthatják.

E tapasztalatokat feljegyzésben foglaltuk össze. A feljegyzéssel célunk az, hogy megismerjük a vita-ülés résztvevőinek felfogását ezekről a javaslatokról. A Magyarország története szerkesztőbizottsága éppen e vita tapasztalatai alapján alakítja majd ki a maga álláspontját. — „Szükségessé tette a megbeszélést még az a körülmény is, hogy egyes rokontudományok — így a művészettörténet, az irodalomtörténet — sokat foglalkoztak az elmúlt évben a magyarországi művészet, a magyar irodalom fejlődésének periodizálásával. Felfogásuk e kérdéssel összefoglaló munkákban is kifejezésre jutott, amelyről tájékoztatást adtunk a megküldött anyagban. A művészettörténeti, irodalomtörténeti periodizációkban nagy eltérések mutatkoznak a történeti periodizációtól. . . Nyitott probléma, hogy feltétlenül teljesen egybe kell-e esni egybe a gazdasági-társadalmi folyamatok lényegét, az osztályharc fejlődésének fővonalát, a politika legfontosabb fordulópontjait tükröző marxista periodizációnak egy másik periodizációval, amely a felépítmény körébe — a gazdaságtól meglehetősen távol — eső jelenségek fejlődését kíséri meg periodizálni. . .”

Talán megkönnyítik a vitát azok „az egyéb tájékoztató feljegyzések is, amelyeket megküldöttünk a szovjetunióbeli periodizációs vitáról és az Annales-kör periodizációs kísérleteiről. Bizonyára ezek is nyújtanak szempontokat, nyújtanak segítséget ahhoz, hogy a periodizáció kialakításánál a magyar történetet az egyetemes történettel szoros összefüggésben tekintsük. Sajnos nem készült összeállítás a szomszéd népek történetének periodizációjáról. Remélem azonban, hogy a szomszédnépek történetének jelenlévő magyar kutatói pótolni fogják ezt a hiányt, ezzel is elősegítik előbb említett célkitűzésünk, az egyetemes történeti szemlélet alkalmazását” — fejezte be megnyitó szavait Molnár Erik.

*

A vita alapja *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „A 10 kötetes Magyarország története periodizációjáról” címmel készített referátuma volt.

A ma általában használatos magyar történeti periodizáció — állapítja meg a referátum — 1951–52-ben, az egyetemi tankönyvek előmunkálatainak kezdetén készült. „A 10 kötetes Magyarország története befejezésekor így negyedszázadnál is régebb lenne,

és mint a magyar historiográfiában eddig példa nélkül álló reprezentatív tudományos összefoglalás periodizációja további évtizedekre meghatározná a magyar történettudomány kutatási és oktatási feladatainak rendszerezését. A munka periodizációjának kérdését ebben az összefüggésben kell felvetnünk.”

Az 1951–52-ben készült periodizációnak a társadalmi formációk fejlődésén és egymásutánján alapuló elvi-szerkezeti felépítése kiállta az idő próbáját: az egyetemi tankönyvek és számos monográfia szerzőinek egységes szemléletű vezérfonalat nyújtott, s a rokottudományok első marxista szintéziseinek kidolgozását is előmozdította. Történettudományunk az elmúlt másfél évtizedben számos értékes monográfiát és szintézist alkotott, s elvi vitákban tisztázott, vagy legalábbis több oldalról megvilágított lényeges kérdéseket.

A periodizáció részleteinek kidolgozásához annak idején csak a polgári tudomány által egyoldalúan feltárt, döntően politikátörténeti tényanyag állt rendelkezésre. Ma viszont hatalmas új gazdaság- és társadalomtörténeti forrásanyagot feltáró kutatómunkára építhetünk. Továbbá annak idején a kultúrtörténeti rokottudományok nem voltak még abban a helyzetben, hogy saját periodizációik kidolgozásával segítsék a történészek munkáját. Ma rendelkezésünkre áll a magyar irodalomtörténet hat kötetes kézikönyvének periodizációja és a régi magyar művészet periodizációs vitájának (1964 október) anyaga. E körülmények indokolják a régi periodizáció felülvizsgálását.

*

„A történeti periodizáció részleteiben akkor megnyugtató, ha korszakai egységbe tudják fogni az alap és a felépítmény, a gazdaság- és társadalomfejlődés, a politikai élet és a kultúra jelenségeit. E feladat megoldását rendkívül megnehezíti, hogy a történelem nemcsak folyamatokból, hanem események egymásutánjából is áll; ezért nem élhet az irodalom- és művészettörténet periodizációjánál legújabban alkalmazott és jól bevált ölelkező korszakhatárok rendszerével, s míg a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok, vagy a kulturális élet korszakváltásai általában nem köthetők egy évhez, a politikai történet megkívánja az egyes periódusok, sőt alperiódusok határainak konkrét évszámokkal való megjelölését.”

A 10 kötetes kézikönyv kötet- és fejezetbeosztását az alapul vett periodizáció határozza meg, de egy főkorszak nem szükségszerűen azonos egy kötetel, s egy alkorszak nem kell, hogy azonos legyen egy fejezettel.

Szélesebb kollektíva feladata a kézikönyv részletes tervének, periodizációjának és fejezetbeosztásának kidolgozása. „Az én feladatomban . . . szögezi le a referátum készítője — csak annyit, hogy összegyűjtsem és csoportosítsam a régi periodizáció korszakhatáraitval kapcsolatban felmerült problémákat, az ellenük felhozható érveket és szempontokat. Ezzel azonban önkéntelenül kirajzolódnak egy új, módosított periodizáció körvonalai.”

Az egyetemi tankönyv három megjelent kötete 1526-tal, 1790-nel, illetve 1849-cel zárul. Az 1526-os periodushatárt az indokolta, hogy ekkor veszett el a középkori Magyarország függetlensége, s idáig nyúlik vissza az ország három részre szakadásának folyamata. E politikai történeti jellegű elhatárolással szemben már annak idején felmerült, hogy 1526 csak közbülső állomás Mátyás centralizációs kísérletének bukása és a három részre szakadást megpecsételőd Buda eleste között. A gazdaság- és társadalomtörténetben az 1526 körüli idő nem korszakhatár. Nem az a kultúrtörténetben sem: az irodalomtörténeti periodizáció ugyan 1530 körül zárja le a középkort, de a következő korszakot, a reneszánszt — az ölelkező periodizáció alkalmazásával — már 1450 táján kezdi. A művészettörténetben pedig reneszánsz 1526 előtt is volt, s a gótika elhalása 1526 után sem fejeződött be. És ha a kortársak ítélete nem is mindig mervadó, teljesen elmellőzni sem helyes; ezért el kell gondolkoznunk azon, hogy a Mohács utáni évek politikusai és humanistái nem vették észre, hogy 1526 őszen valami új kezdődött. „Mohács fogalma úgy, amint a magyarság tudatában szélteiben meggyökerezett, a XIX. század elején, a politikai és irodalmi reformkor beköszöntésével alakul ki” — állapította meg Mohács utóéletét vizsgálván Rédey Tivadar (Mohácsi Emlékkönyv. Budapest, 1926. 319. l.). „A történeti irodalomban 1526 már korábban is korszakhatár. A magyar történetet a királyok uralkodása szerint periodizáló Pray azért tulajdonított különös fontosságot Mohácsnak, mert a királyi döntő csatában vesztette életét. Katona emellett azért is kiemeli az 1526-os korszakhatárt, mert ez a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmának kezdete. Az uralkodóház iránti lojalitás és a romantikus nacionalista múltszemlélet ötvözeteként Szalay László, Horváth Mihály, a Millenáris Történet és Szekfű nyomán az 1526-os korszakhatár immár dogmává merevedett, s a marxista történetírás. . . 1526-ot, mint korszakokat elválasztó határo-

nalat, eredetét nem is vizsgálva, magáévá tette. . . Kívánatos lenne egy elvi és tárgyi szempontból kielégítő korszakhatárt állítani a helyére.”

1790 mint Magyarország újkori történetét megnyitó határkő sokkal jobban, alaposabban és sokoldalúbban volt megindokolva 1526-nál. A reformkor előzményei valóban idáig nyúlnak vissza, s a 90-es évek politikai harcaiban vetődtek fel először együttesen azok az alapvető kérdések, amelyek megoldását a 48-as forradalom és szabadságharc kísérte meg. 1790 mégis kettévágja a magyar jozefinusoktól a magyar jakobinusokig vezető fejlődésvonalat, a Martinovics-mozgalom résztvevőinek 1795-ig töretlen életpályáját. (Ezt kívánta kiküszöbölni a periodizációnak a két kötetes Magyarország történetében végrehajtott korrekciója.) Akár 1790, akár 1795 mellett foglalunk azonban állást, az érveket szinte kizárólag a politikai történetből kell venni. Nem mutatkozik fordulat vagy új korszak sem az agrártörténetben, sem a földesúr – jobbágy viszonyban, sem az ipartörténetben. Korábban jelenik meg a jobbágyságból kiemelkedő nem-nemes értelmiség és korábban indul meg a felvilágosodás. Az 1790-es, illetve 1795-ös politikai-történeti korszakhatár a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet területén korábban megindult szerves folyamatokat vág ketté.

„1849, a szabadságharc bukása, minden valószínűség szerint praktikus megfontolások alapján lett korszakhatárrá. Ugyanazok a kutatók foglalkoztak a reformkorral, mint 1848 – 49 történetével, s azonosak voltak a történeti szereplők is. . . Elvileg a marxista-leninista történetírás mindig kiemelte az 1848 márciusi forradalom korszakalkotó (a feudális kort lezáró s a kapitalizmus korát megnyitó) jelentőségét.” Ma kutatástechnikai akadály a sincs annak, hogy a kapitalista Magyarország történetét – akár egy új kötet élén – 1848 márciusával kezdjük, s így az 1848 – 49-i forradalom és szabadságharc a kapitalizmus korának első alkorszaka legyen.

„Az elmúlt 15 év új eredményei alapján kell megkísérelnünk – hangsúlyozza a referátum – az annakidején helyesen meghatározott korszakok mai tudásunk szerint kielégítő időhatárainak megállapítását.” – Időrendben első probléma: az ösközösségi társadalom bomlása és a korai feudalizmus közötti időhatár. Az egyetemi tankönyv a honfoglalással, történeti irodalmunk általában a feudális földtulajdon kialakulásával és az állam szervezésével kezdi a feudalizmus periodusának tárgyalását. A kezdő időpont az elsőkben 895 körül, a másodikban – annak ellenére, hogy a legújabb kutatások alapján az eddigienél jobban kell értékelnünk Géza államszervező tevékenységét – István hatalmának megszilárdulása és nemzetközi elismerése, tehát 1000 körül lenne.

„A korai és az érett feudalizmus közötti időhatár kérdésében történeti irodalmunk lényegében egységes állásponton van. . . az érett feudalizmus periódusa Magyarországon a XIII. század közepén kezdődik.” (A két kötetes Magyarország történetében Székely György a XII. század végén kezd új fejezetet, hogy első jelentkezésüktől kezdve összefüggően fejthesse ki a XIII. század közepétől kibontakozó új mozzanatokat.)

„A késői feudalizmus időhatárainak problémáját a kultúr-történeti rokontudományok vetették fel azáltal, hogy saját anyaguk alapján eltértek a történettudomány periodizációjától. . . Ez a tudománytörténeti helyzet veti fel a rokontudományok periodizációi közötti viszony kérdését.” Nyilvánvaló, hogy a történeti, az irodalomtörténeti és művészettörténeti periodizáció nem lehet „mechanikusan” azonos, de „az is világos, hogy ha az érintett periodizációk között nagyobb s egyúttal kellően meg nem indokolt eltérések vannak, akkor fel kell vetni az indokolatlanul eltérő időhatárok korrekciójának szükségességét. Ebben a helyzetben nem sok sikert ígérő vállalkozás lenne megindokolni, hogy miért kezdődik a késői feudalizmus kora Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetében vagy politikai életében kb. háromnegyed évszázaddal, s miért végződik kb. két évtizeddel későbbben, mint a magyar irodalom és művészet történetében.” Ezért a késői feudalizmus időhatárainak módosítására tett Heckenast Gusztáv javaslatot.

Felfogása szerint az irodalom- és művészettörténet reneszánsz és barokk korszakának egy a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig, pontosabban 1440 tájtól az 1760-as évek közepéig tartó *történeti periódus* felel meg a késői feudalizmus kora. E korszak történetének „egyelőre legvilágosabban felismerhető tartalma a rendiség és a centralizált monarchia változatos, a korszak egészét tekintve inkább lehangoló küzdelme, a rendi képviseleti állam rövid dicsősége és hosszú nyomorúsága.”

A XV. század közepét s az eseménytörténetben 1440-et alkorszakhatárként – a historiográfiai hagyományt követve – a régi periodizáció is felvette. Történészeink régen észrevették, hogy valami új kezdődött Hunyadi János fellépése körül. „A politikai felépítményben 1440 táján végbement változás lényegét alig 25 éve határozta meg Mályusz Elemér, mint a rendi képviseleti monarchia létrejöttét; gazdaság- és társadalomtörténetünk egyik döntő fordulatát, a magyarországi városfejlődés megrekedését 1450 körül pedig csak 10 éve. Szücs Jenő kutatásaiból ismerjük. A nyugati áru- (elsősorban textil-) beho-

zatallal szemben nem volt versenyképes a tőkeszegény hazai ipar, nem tudott megindulni a hazai tőkés fejlődés; így nem jött létre a centralizáció anyagi bázisa s nem lehetett tartós Mátyás centralizációs kísérlete. Mátyás halála után pedig az elhatalmasodó rendiséggel szemben leve bukásra volt ítélve minden, a centralizált monarchia megteremtésére irányuló hazai törekvés. Gazdaság- és társadalomtörténetünknek ebbe a fejlődési vonalába tartozik bele a magyar agrárfejlődésnek a nyugatitól való — Pach Zsigmond Pál által felismert — elkanyarodása, s Pach monográfiája nagyon nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy ez a fejlődési vonal nem specifikusan magyar. Európa kettészélsa kezdődött itt meg egy iparosodó nyugati és egy agrárjellegű keleti részre, s ha a XV. század közepén vesszük fel a magyar történeti periodizáció egyik sarokkövét, beágyazzuk nemzeti történetünket a kelet-európai, illetve az összeurópai egyetemes történet átfogó keretei közé.”

A magyar történet szerves összefüggése az európai történettel, sőt függése az egyetemes európai fejlődéstől, meghatározó jelentőségű az egyes történeti tudományok periodizációja szempontjából is. Európának „az iparos Nyugat és az agrár Kelet különféleségében meghatározott gazdasági egysége” a XV. század közepétől kezdett kialakulni, s ezt — bonyolult áttételekkel és hosszabb-rövidebb időbeli lemaradásokkal — az európai kulturális élet integrálódásának nyomon kellett követnie. „Így érthető meg, hogy a polgári eredetű és jellegű reneszánsz műveltség a királyi udvaron keresztül és a humanista képzettséget elsajátító főpapok és főurak révén honosodott meg Magyarországon, lényegében az erre alkalmatlan hazai polgári elemek közreműködése nélkül, s polgárságunk műveltségének reneszánsz komponenseit a társadalmilag fölülte álló feudális birtokosoztálytól sajátította el. Ugyanígy, az európai kultúra integrálódása jegyében jelent meg nálunk a XVII. század első felében a polgárságot visszaszorított, feudális restaurációt kifejező barokk, noha Magyarországon a feudalizmus uralma. . . nem rendült meg a reneszánsz időszakában, sőt társadalmilag ugyanaz az osztály, a nagybirtokos nemesség képviselte a barokkot, mint előzőleg a reneszánszot.” Tehát „míg az irodalm- és művészettörténetnek alkalmaznia kell, nemcsak stílusirányzatként, hanem kor meghatározóként is a reneszánsz és a barokk kategóriáját, a történettudományban ez legfeljebb a kultúrtörténet speciális periodizációjában lesz megengedhető. A gazdaság- és társadalomtörténetben, valamint a politikai felépítmény életében nem ismerünk olyan vitathatatlan minőségi változást, amely lehetővé tenné a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig terjedő periódusnak reneszánsz és barokk alkorszakokra osztását.”

Centralizáció és rendiség változatos küzdelmének menetére javasolja felépíteni a késői feudalizmus 1440—1765 közötti korának alkorszakbecsztését a referátum, arra törekedve, hogy a politikai fordulatok mögött érzékeltesse „azokat a gazdaság- és társadalomtörténeti mozzanatokot, amelyek a politikai és a kulturális élet változásait végsősoron meghatározzák. Jelenlegi ismereteink szerint a késői feudalizmus periódusát három alkorszakra, vagy hat olyan alkorszakra osztanám, melyek közül 2—2 szorosan összetartozik.”

Az első alkorszak a Hunyadiak centralizációs kísérlete és e kísérlet bukása a végső kifejtéig, Buda elestéig 1440—1541, s 1490-nel osztható két részre.

„A második alkorszak a három részre szakadt ország története, 1541-től az ország tartós újraegyesítésének kezdetéig, 1683-ig. Ami közben történt, annak oka, motiválójája vagy magyarázataként soha nem mellőzhetjük a török hódítás tényét.” A magyar történelem régebbi periodizációit áttekintve megállapítható, hogy „nincs még egy olyan sokféleképpen tagolt szakasza történelmünknek, mint a török-kor”. A sokféleség alapvető oka az, hogy nem ismerjük eléggé a XVI—XVII. század gazdaság- és társadalomtörténetét. Szembetűnő azonban, hogy a centralizációs vagy korai abszolutista törekvések — mind a Habsburg-uralkodók, mind az erdélyi fejedelmek részéről — feltűnően rövid életű eredményeket hoznak, s a rendiség felülkerekedése követi őket nyomon. E hatalmi ingadozások természetesekek, mivel a centralizáció — más bázis hiján — a rendiség különböző csoportjaira kénytelen támaszkodni. „Nem a hazai erőviszonyok, hanem a Habsburg-birodalom helyzetének változásai magyarázzák, hogy a központi hatalom és a rendiség küzdelmében azért határozottan felismerhető bizonyos tendencia érvényesülése.” A XVI. században a Habsburg-birodalomban a rendiség erősödésének tendenciája érvényesül, s II. Mátyás trónraemelésével éri el tetőpontját; hazai kifejezése a bécsi békét megnyergető rendek 1608. évi törvényhozása. „Am csakhamar megkezdődik. . . a központi hatalmat erősítő tendencia kibontakozása: a belső bázisát kiépítő dinasztia helyreállítja tartományainak egységét, s egymás után törli le az egyes tartományok rendjeit.” A magyar rendiségnek azonban a korlátozása sem kezdődik el a XVII. század közepe előtt, s a törökre támaszkodó kuruc mozgalom végül is az 1681-i soproni országgyűlésen engedményekre kényszeríti a bécsi udvart. — „Az 1541-től 1683-ig terjedő alkorszak lényegét

tehát a Habsburg központi hatalom és a magyar rendek különböző eszközökkel vívott harcában látom; küzdelmükre rávetődik a török birodalom félelmes árnyéka. Az alkorszak kettéosztható 1606—1608 táján, a rendiség hatalmának tetőzésekor.” Külön probléma ebben az alkorszakban Erdély és a török területek kérdése. A külön Erdély nem utolsósorban a Habsburgok gyengeségének is köszönheti sikerreit, s „a Habsburg hatalom megerősödése a XVII. század 30-as éveitől kezdve fokozatosan korlátozta Erdély cselekvési lehetőségeit, s a török kiűzése során különállását is felszámolta. Ami pedig a török területet illeti, ide a XVII. század folyamán — aligha függetlenül a királyi hatalom erősödésétől — megkezdődik és előrehalad a magyar rendiség békés gazdasági behatolása.”

A harmadik alkorszak a török kiűzésétől az 1760-as évek közepéig számítható. Lipót kormánya megkísérelte, hogy az örökös tartományok rendjeinek sorsára juttassa a magyar rendiséget, s az országot saját elképzelései szerint rendezze be, de ezzel „kiváltotta a szabad paraszti állapot elnyerésének lehetőségét elvesztő jobbágyrétegek fegyveres ellenállását, a hamarosan rendi vezetés alá kerülő Rákóczi-szabadságharcot”. A királyi hatalom győzött, de győzelmét csak a rendekkel a jobbágyság rovására megkötött kompromisszum formájában tudta realizálni. A szatmári béke után a rendek szava erős korlátok közé szorítva, de még érvényesült. Az abszolutisztikus tendenciák III. Károly alatt erősödtek, de a hatalom rendi dualista jellegét még nem változtatták meg. Majd az osztrák örökösödési háború kitörése egyrészt a rendi privilegiumok megerősítését, a nemesi föld törvényben biztosított adómentességét eredményezte, másrészt a magyar rendek Mária Terézia birodalmának megmentésével az uralkodónk kezébe adták a hatalmat a felvilágosult abszolutizmus uralomra juttatására. „Az alkorszak története tehát egy inga lengéséhez hasonlítható. Az Einrichtungswerk és az ónodi trónfosztás végletei után szinte szimbolikus jelentőségű a szatmári béke. 1711-gyel oszthatjuk két részre a harmadik alkorszakot.”

A feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet korát megnyitó időhatárt az 1848-as polgári forradalomból kiindulva, de elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti síkon kell megkeresnünk. A kultúrtörténeti rokontudományok periodizációi szerint a határvonaltól 1770 tájára, illetve valamivel 1770 elé esik. „Ide mutat a tőkés manufaktúrák megjelenése Magyarországon a XVIII. század közepe után éppen úgy, mint a magyar területeket az osztrák-cseh örökös tartományoktól gyarmati függésbe hozó 1754. évi vámrendelet, vagy a mezőgazdaságban a földesúri majorkodás kiterjedése, nagyüzemi árutermelő jellegének kialakulása, és a paraszti termelés gazdaságtechnikai haladása, új növénykultúrák meghonosítása. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás szemszögéből nézve van meghatározó jelentősége az 1765—66. évi paraszttömegmozgalmak követően, az 1767. évben kibocsátott úrbéri rendeletnek, amellyel a felvilágosult abszolutista államhatalom — intézményesen és visszavonhatatlanul — földesúr és jobbágya közé lépett. . . Az Urbárium kibocsátásának a szubjektív szándékoktól független objektív történelmi jelentősége alkalmasnak látszik arra, hogy ezzel kezdjük meg a feudális rend bukásához vezető változásának az előadását. A rendi országgyűlések 1765 után 25 éven keresztül történő szüneteltetése, vagy . . . a magyar tudomány megszületése az 1760-as években csak alátámasztja ennek az időhatárnak a célszerűségét.”

Az 1760-as évektől 1848-ig terjedő periódus alkorszakhatárait illetőleg csak annyi bizonyos, hogy az 1831. évi alkorszakhatárt az újabb kutatások alátámasztották.

A két kötetes Magyarország története szerzői kollektívája néhány módosítást hajtott végre az 1848 utáni periodizáción: 1890-re hozta előre az 1900-as alkorszakhatárt, s 1918. október 30—31-vel, a polgári demokratikus forradalommal kezdett új főkorszakot.

Összefoglalva: „megfontolandó, hogy a régi periodizáció 1526, 1790, 1849, 1917 főkorszakhatárai helyébe nem lenne-e célszerű 1440, 1765 k., 1848, 1918 főkorszakhatárokat állítani, megtartva a régi periodizáció többi főkorszakhatárait és elvi-szerkezeti felépítését”.

Benczédi László, a Történettudományi Intézet munkatársa „*A feudális kori magyar történelem periodizációs kérdései a magyar történetírásban*” c. referátumában a nagy összefoglaló munkák fejezet- és korszakbeosztási gyakorlatából indult ki.

A felszabadulás előtti történeti összefoglalásokat illetőleg a részletek szempontjából jelentős eltérések állapíthatók meg a XIX. századi szintézisek és az ellenforradalmi korszak összefoglalásai között. Szalay László, Horváth Mihály műveit és a milleniumi Magyar Nemzet Történetét minden különbözőségük ellenére is egységbe foglalja a túlnyomóan közjogi-politikai szemlélet, ami anyagkiválasztásukban, tematikájukban, fejezeteikben és beosztásukban egyaránt érvényesül. A tíz kötetes milleniumi kiadás 1849-ig terjedő ötven fejezeteiméből pl. 45 politikai jellegű, három egy-egy kisebb korszak társadalmi és műveltségi viszonyairól ad áttekintést, kettő pedig egy-egy eszme hazai úttörését és politikai hatását vizsgálja. Ilyen periodizáció a szűkebben vett politikai

történet periodizálásához sem nyújt segítséget, túlnyomórészt az egyszerű esemény-történetet követi, sokszor a királyok uralkodási évszáma szerint.

Hóman—Szekfü „Magyar történet”-e a korábbiakhoz képest kitűnik a történeti érdeklődés kiszélesedésével, a gazdaság- és társadalomtörténet figyelembe vételével. De a tematikai gazdagodás a szellemtörténet primátusa jegyében történt: a történeti jelenségek és folyamatok közötti összefüggések fejtegetőre állítva jelentek meg. E „szemléleti alapon munkái össze, alácsond néznek az átfogó szellemtörténeti koncepcióban. A mű egyes átfogó fejezetfeleit egymás mellé állítva és vizsgálva „nemcsak a szellemtörténeti korszakolás túlsúlya tűnik szembe, de ennek a rendszerezésnek elégtelensége is, amikor a történelmi folyamat egészének átfogására volna szükség”: az eszméletörténeti címszavakat hol a társadalmi, hol a politikai struktúrára vonatkozó fejezetcímek, hol pusztán időbeli elhatárolások szakítják félbe, ami „valójában a szellemtörténeti módszer periodizálásra való képtelenségét bizonyítja”.

Asztalos—Pethő A magyar nemzet története c. munkánál a korszakbeosztás nagy egységeit az uralkodóházak adják, s ezen belül többnyire eseménytörténetileg meghatározott alfejezetek következnek. Új és pozitív a Mohács előtti alfejezetek címeinek 2. vagy 3. tagja, ami az adott időszak politikai szerkezetének fejlődésére utal. Az alfejezetekben — összefüggésükben bizonyos fejlődési vonalat is felrajzolva — ilyen címek követik egymást: A patrimonialis királyság kora, A rendiség fejlődése az Árpádok kihalásáig, A rendi fejlődés betetőzése és A rendek befolyása az országos politikába.

1945 előtti történeti összefoglalásainktól tehát nem várhatunk konkrét segítséget történelmünk marxista igényű periodizálásához. Annak a szemléleti lemaradásnak, amely 1945 előtti történetírásunkat a polgári tudományosság legjobb, európai színvonalához képest is jellemezte, a periodizálás szempontjából főként két vonatkozása jöhet számításba. Elsősorban az, hogy „a magyar polgári történetírásban meghatározott társadalmi okok következtében nem alakult ki egy olyan izmos gazdaság- és társadalomtörténeti iskola, amely képes lett volna a magyar történelem egészéről átfogó képet rajzolni, s a feltárt tényanyagot tudományos rendszerbe foglalni. A másik okot talán 1945 előtti filozófiai gondolkodásunk általános szegényességében és igénytelenségében lehet megjelölni.”

1945 utáni marxista történettudományunk jelentőségének megfelelő súlyl kellett, hogy foglalkozzék a periodizáció kérdéssel. Az erre vonatkozó viták eredményei a megjelent összefoglaló munkák korszak- és fejezetbeosztásában tükröződnek. Tanulmányok ebből a szempontból összehasonlítást tenni A magyar nép története (1951), az egyetemi tankönyvek kötetei (1961) és a Magyarország története (1964) között. (Az egyetemi tankönyv 1790 utáni kötetét ebben az összefüggésben Benczédi László figyelmen kívül hagyta, minthogy az nem annyira egy nagyobb korszak periodizálásának *elvi* kérdéseit, mint inkább egy rövidebb időszak *konkrét* anyagbeosztási kérdéseit veti fel.) — E munkák szerzőit és szerkesztőit az a törekvés irányította, hogy periodizációjukban a gazdasági és társadalmi fejlődésben végbemenő folyamatokat vegyék alapul és ehhez kapcsolják a felépítményben bekövetkezett változásokat. A legkiegyensúlyozottabb az egyetemi tankönyv periodizálása. A magyar történelem 1790-ig terjedő része itt három nagy korszakra oszlik: a korai feudalizmusra (a XIII. század közepéig), az érett feudalizmusra (1526-ig) és a késői feudalizmusra (1526—1790-ig). A kisebb egységek periodizálási elveit is vizsgálva, az I. kötetnél a politikai felépítményben, illetve a gazdasági alapon végbemenő változásokra utaló fejezetek aránya (eltekintve az őstörténet fejezeteitől) 7:6, míg a II. kötetnél a politikai szempontú periodizálás javára az arány 7:2. Ez az eltolódás elsősorban 1526 utáni történelmünk tárgyi adottságaiból következik, de szemléleti problémákat is tükröz. „Joggal felvethető a kérdés, hogy vajon nem kellene-e eddigi politikai korszakjelöléseinket jobban, szorosabban kapcsolni a gazdasági alapon végbemenő változásokhoz.” E korszakban nagyon sok a még tisztázatlan gazdaság- és társadalomtörténeti kérdés, de történettudományunk újabb eredményei (Pach Zsigmond Pál monográfiája stb.) talán lehetőséget ad arra, hogy előbbrelépjünk. — A Magyarország történetében a honfoglalástól 1849-ig három nagy fejezet van: 1526-ig, 1526—1711-ig, és 1711—1849-ig. A főfejezetcémben a politikai eseménytörténet jut kifejezésre. Az alfejezeteknél a politikai és gazdasági változásokra utaló címszavak aránya Mohácsig 6:4, Mohácestől 1849-ig 10:3. Az arányok lényegében azokat a problémákat tükrözik, mint az egyetemi tankönyv

megfelelő fejezetei. Kiegyensúlyozott periodizálási szempontokra mutat A magyar nép története c. kötet. Az arány itt 6:6.

A továbbiakban a feudáliskori magyar történelem *legfőbb* periodizációs problémáiról adott a referátum áttekintést:

1. A nemzeti társadalom bomlása és a korai feudalizmus kialakulása közötti korszakhatár kérdésében történeti összefoglalásaink két megoldást alkalmaznak. Az egyetemi tankönyv a feudalizmus korai szakaszát a honfoglalástól számította, s első nagy fejezetében 896-tól István haláláig tekintette át a feudális viszonyok fejlődését; innét Kálmán koráig a feudális földtulajdon monopoliumának kialakulását állította a tárgyalás központjába. A magyar nép története viszont Géza fejedelemségéig az őstársadalom bomlását emelte ki, s a feudalizmus kezdetét 970 tájától számította. Hasonló periodizálást követ a Magyarország története: 896—970-ig a társadalmi viszonyok fejlődését, 970—1061-ig a korai feudális társadalom és a feudális állam kialakulását tárgyalja. Úgy tűnik, hogy 970 korszakhatár felvételén a legújabb kutatások eredményei sem módosítottak. Felvetődik azonban: mennyiben tekinthetjük a honfoglalást főkorszak-határnak a magyar társadalom történetében? A társadalmi formációk fejlődésének alapvető szempontjából a honfoglalás olyan alkorszak-határnak tekinthető, amely már korábban megkezdődött folyamatoknak lökést adott, kifejlődésüket meggyorsította.

2. A következő nagy periodizációs kérdés a természeti gazdálkodáson alapuló korai feudalizmus és az egyszerű árutermelés térnyerésén alapuló érett feudalizmus egymásba való átmeneténél vetődik fel. Molnár Erik a XII. század végét jelölte meg korszakhatárnak. A magyar nép története ezt a periodizálást követte. Az egyetemi tankönyv a XIII. század közepéig terjedő időszakot tekinti a feudalizmus korai szakaszának, s innen tárgyalja az érett feudalizmust. A Magyarország története viszont 1196-ig a feudalizmus kibontakozása és a széttagolódás kezdetét, 1196—1300-ig a feudális széttagolódás növekedése c. fejezeteket veszi fel, majd az 1300—1382-es fejezet alatt tárgyalja a széttagolódás elleni harcot és az egyszerű árutermelés rendjének kezdetét. 1200, 1250 és 1300 vetődnek tehát fel, mint alternatívák az árutermelés kezdetének jelölésére. A művészettörténeti periodizációs vitán Mályusz Elemér a XIII. század közepét tekintette egyik döntő fordulópontnak. A prédiáról írt cikkében Szabó István rámutatott: milyen nagyhorderejű változások mentek végbe a XIII. században az élet minden területén. A gazdasági alapon végbemenő hosszantartó folyamatokat igen nehéz egy-egy meghatározott évszámhoz rögzíteni, mégis több érv szól amellett, hogy Elekes Lajos és Mályusz Elemér felfogását és az egyetemi tankönyv beosztását követve, 1250-et fogadjuk el korszakhatárnak. Ehhez viszonylag biztos támpontot nyújt IV. Béla nagyszámú városkiváltságolása, amely fontos előrelépést jelez a társadalmi munkamegosztás fejlődésében. — Számot kell azonban vetnünk a társadalmi élet különböző szféráinak egyenlőtlen fejlődéséből adódó nehézségekkel. A tartományúri hatalom XIII. századvégi kiteljesedése és ezzel párhuzamosan a központi hatalom teljes elgyengülése időbeli lemaradást mutat a gazdasági fejlődésben jelentkező csirajelenségekhez képest. Az egyes szférák fejlődési színvonalai közötti eltérések áthidalásaként felvetődhet esetleg az irodalomtörténetben megvalósított „előlevező” periodizálás alkalmazása is.

3. 1526 korszaklezáró és -nyitó jelentősége eddig nem képezte vita tárgyát történetírásunkban, a művészettörténeti periodizációs vitán azonban Mályusz Elemér és Heckenast Gusztáv részéről is ellenvetések hangzottak el ezzel kapcsolatban. Úgy látták, hogy a magyar társadalomtörténet érett feudalizmuskori fordulópontjának a XV. század közepe táját kell tekinteni, s ezt a korszakhatárt mindkettőn a *rendiség* kialakulásával hozták kapcsolatba. Ismeretes, hogy a magyar városfejlődés XV. századi szakaszának kérdése élnék vita tárgya történetírásunkban. „Úgy tűnik, hogy a XV. század közepének fő korszakhatárként való felvétele is a városfejlődés kérdésén áll vagy bukik. Amennyiben ugyanis a gazdasági argumentációt kihúzzuk a XV. századközepe periodus-határ alól, kérdéses, hogy a rendi átalakulás *önmagában* elegendő alapul szolgál-e az itteni korszakhatároláshoz.” A másik alternatíva: amíg a magyarországi városfejlődés kérdésében nem látunk tisztábban, ideiglenes megoldásként társadalomfejlődésünk megrekedésének, a nyugatitól való elkanyarodásának az agrártörténetbe nyúló gyökereit kell alapul venni. E téren Pach Zsigmond Pál monarchiaja szolgálhat kiindulási alapul. Az 1526. évi korszakhatár koncepciójegyében továbbra is tartható volna, mert az a mezőgazdaság földesúri-majorsági elkanyarodásának a kezdetére esik. — Felvetődhetik az a megoldás is, hogy Mátyás központosított államának összeomlását tekintsük korszakhatárnak. „Ezt a periódus-határt az a megfontolás támaszthatja alá, hogy gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésünkben egyaránt Mátyás államának összeomlásától kezdve jutottak túlsúlyra azok a negatív tendenciák, amelyek 1514-en keresztül végül is Mohácshoz, az állami önállóság és az országegység elvesztéséhez vezettek.”

4. Az 1711-es korszakhatár tekintetében Heckenast Gusztáv indítványa megfontolást kíván, a mellette és ellene szóló érvek alapcs mérlegelését. Az 1711-es korszakhatár abból a felfogásból következett, amely a Bocskaytól Rákócziig ívelő Habsburg-ellenes függetlenségi harcokat a korabeli magyar történelem „fővonalá”-ként értelmezte. Ebben a periodizálásban tehát a külső tényezők viszonylatában a Habsburg-kérdésen s nem Magyarország török megszállásán volt a hangsúly. 1711 mellett lehetne említeni a háborús és békés viszonyok el nem hanyagolható szempontját, mint amelyet történetírásunk eddig nem méltatott kellő figyelemre. A gazdasági-társadalmi fejlődést ugyanis súlyosan hátráltatta a háborús viszonyok 1526–1711-ig tartó állandósága, mint ahogy az 1711-gyel kezdődő békekorszak is igen jelentős tényezője volt a XVIII. században kibontakozó fejlődésnek. — Mégis súlyosabbak azok az érvek, amelyek az 1683–1686–1690 táján felveendő korszakhatár mellett szólnak. A török vonatkozásokon kívül kettőt említ. A török ittléte a XVII. században, illetve a török uralom megszűnése a század végén, a Habsburg-ellenes mozgalmak jellegét is befolyásolta. „Újabb szempontok kétségtelenül relativizálták azt a felfogást, amely a Bocskay–Rákóczi-korszakot a függetlenségi eszme jegyében korábban egységesebben tekintette. Megalapozottnak látszik tehát egy olyan korszakbeosztás, amely a Rákóczi-szabadságharcot már a török kiűzésével kezdődő új korszakban” tárgyalja. Az 1680-as évek mellett szól az önálló erdélyi fejedelemség, mint a nemzeti centralizációs törekvések lehetséges bázisának megszűnése. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy az ország XVIII. századi történetének alapvető politikai keretei már az 1680–1690-es években kiépültek. E kereteken belül történtek azután változások a rendek és az udvar 1711-es kompromisszuma következtében. Tehát „a XVI. század elejétől 1790-ig terjedő késői feudális korszakot indokolatlannak látszik éppen 1711-nél metszeni. Ha a korszak nagy összefüggéseiből indulunk ki, pusztán a *külső* tényezők mérlegelése is a *török* kiűzésének korszakok jelentőségét húzza alá”.

Hegyí Klára, a Történettudományi Intézet segédmunkatársa „*A feudáliskori magyarországi művészet történetének periodizálásáról*” c. tájékoztatójában a művészettörténeti periodizáció mai állását a kétkötetes művészettörténeti kézikönyv és az 1964 októberében tartott periodizációs vita anyagán szemléltette.

A kötetek és a vita anyagát összevetve, a jelenleg használatos művészettörténeti periodizációt a következőkben foglalta össze. Az első kötet a korai művészet négy stílusának történetét tárgyalja, s a vizsgálatot a honfoglalás és államalapítás korával kezdi. A vitán a honfoglalás előtti művészet periodizálására tett javaslat az első szakaszt kb. az időszámítás kezdetétől az V. század elejéig terjedő időszakban jelölte meg, melyben együtt lehetne tárgyalni a római provinciális és az alföldi nomád művészetet. A következő periódus a IX. század közepéig tart, amikor a szlávok és a bulgárok uralma alatt új művészet alakul ki, mely e népek kereszténnyé válásával meghozza a monumentális építészetet. A honfoglalás és államalapítás korának művészete és a román stílus korszakának első alperiódusa a honfoglalás és államalapítás kora, mely a XI. század második harmadával zárul. A korszakot lezáró cezúra az új rend és a külső kapcsolatok megerősödését s ezzel egységesebb ízlés kialakulását, egy új stílus elterjedését vezeti be. Ez a periódus a XII. század utolsó évtizedével zárul, a magyarországi művészet első szélesen kibontakozó korszakának, a román stílusú művészet fénykorának indításával. Virágzásának a tatárjárás vet véget. A tatárpusztítást mind a „Művészettörténet”, mind a periodizációs vita korszakhatárnak tekinti: a pusztulást követő nagyarányú építkezések az új stílus térhódításának tág teret biztosítottak.

A kötet második része a gótikát tárgyalja a XIII. század derekától a XVI. század elejéig. A kora-gótika alkorszaka a XIV. század elejéig tart. Ekkor a fejlődés megtorpan, hogy azután a harmincas évekkel új lendületre kapjon. Az érett gótika szakasza a XIV. század végével zárul le. Ekkorra a pénzgazdálkodás, kereskedelem és kézműves ipar magasabb szintje, a céhek és városi művészet megerősödése, a külföldi kapcsolatok megjelenése talajt teremtenek a reneszánsz-csirák megjelenésének. A tovább virágzó gótika és a proto-reneszánsz e kettős korszaka a XV. század derekán zárul. A reneszánsz királyi udvar mellett azonban a városokban, főleg Felvidéken és Erdélyben tovább él a gótika. felbomlása lassú folyamat. A késő-gótika e korszaka a XVI. század elejére nyúlik.

A reneszánsz korszak kora- és késő reneszánszra tagolódik. Első szakasza a XV. század második felétől Buda elestéig tart, ezen belül Mátyás kora a kora-reneszánsz első, a Jagello-kor a második szakasza és az érett reneszánsz első ideje. Mátyás uralkodása alatt az új kultúra elsősorban a humanista főpapok székhelyein és az udvarral kapcsolatban álló főnemesség körében terjedt el, a Jagello-korban központjai Budáról a vidékre helyeződnek, s művelésébe a vidéki nemesség és városi polgárok is bekapcsolódik. 1526 után három művészeti provincia alakult ki: a Dunántúl, Felvidék és Erdély. A művészet központjai a főnemesi udvarok, de a donátorok sorában sokszor szerepelnek jobbágy-

gazdák, vagy falvak közösségei is. Az 1530-as évektől a XVII. század végéig tartó időszak több stílusperiódusra oszlik: a század végéig az érett reneszánsz az uralkodó. A 70—80-as évektől a késő-reneszánsz szigorú formanyelve uralkodik, a XVII. század pedig a monumentális építkezések ideje, a hazai későreneszánsz virágkora.

A kötet utolsó három fejezete a barokk korszakát tárgyalja. A barokk művészet kialakulása és elterjedése (1604—1711) a szatmári békéig húzódó kettős harc eredménye, melyet egyrészt a nagybirtokos nemesség a feudalizmus meglévő formáinak fenntartásáért, a megerősödő központi hatalommal, másrészt a magyar abszolút monarchia megeremtelésére törekvő nemzeti tábor a Habsburg-gyarmatosítással folytat. E harc részeként rendkívül kiélesedik az ideológiai küzdelem, mely jelentős mértékben vallási téren zajlott. A barokk művészet elterjedése a küzdelem állásától, uralomra jutása kimenetelétől függött. A barokk első meghonosítói, a jezsuiták, az egyházi építészetben, az udvar pedig a pozsonyi várpalota és a nyugat-magyarországi várkastélyok újjáépítésében vették ki részüket. A szatmári béke után a művészi élet irányítását az udvar ragadta magához. A barokk korlátlanul uralomra jutott, már nemcsak az egyházi, de a világi nemesi s városi művészetben is. A század második felére eljut a falusi plébániatemplomokig, a kastélyépítészetben Versailles a példakép. Ez a virágzás azonban egyben fejlődésének utolsó állomása. A felvilágosodás új törekvéseinek megfelelő szigorú és világos formaadás ellenébe kerül a barokk mondanivalójával. Az uralkodó és a nemesség szövetségének meglazulása, a katolikus egyház hatalmának megrendülése csak siettette az új kifejezésforma, a klasszicizmus meghonosodását. Első termékei a 60—70-es években jelennek meg Magyarországon.

Péter Katalin, a Történettudományi Intézet munkatársa „*Feudáliskori irodalmunk periodizációja az új magyar irodalomtörténetben*” címmel készített tájékoztató feljegyzést. A felszabadulás utáni első marxista irodalomtörténeti összefoglalás (1957) az irodalom korszakolását a történetírás politikai történeti beosztásához kötötte. A legújabb irodalomtörténeti összefoglalás az irodalom tagolásánál a politikai történet helyett a gazdaság- és társadalomtörténet korszakhatárait veszi alapul, s „ölelkező” periódus-határokat alkalmaz.

Az új összefoglalás feudáliskori irodalmunk fejlődésében két alapvető szakaszt különböztet meg, fordulójukat a felvilágosodás jelzi; irodalmunk első nagy korát — a régi magyar irodalom szakasza a XVIII. század harmadik harmadáig — négy periódusra bontja: az ósköltészet kora (1200-ig), középkor (1000—1530-ig), reneszánsz (1450—1640-ig), barokk (1600—1772-ig). Művelődési, ideológiai tényezők, a művészet és az irodalom tartalmi és formai jelenségei biztosítják e korszakok művelődéstörténeti egységét. E korszakokat belső fejlődési momentumok tagolják alkorszakokra.

A feudális osztálytársadalom kialakulásáig terjed az ósköltészet kora. A XIII. század elejére a nomád társadalomra jellemző ősi kultúra és ósköltészet hasznosítható elemeit magábaszívta a XI. századtól kibontakozó középkori kultúra. A középkori irodalom fejlődése három ütemű. Európában az egyházi, lovagi és városi kultúra egymást váltó virágzása jellemző erre az időszakra. Magyarországon csak az első tudott gazdagon kifejlődni, a másik ügyszólván a királyi udvarra korlátozódott, a harmadik csak a középkor végén fejlődhetett számottevővé. Így szinte csak az egyházi irodalom fejlődésének menete tagolja irodalmunk középkori szakaszát: 1000 és 1200 között alakul ki a keresztény-feudális irodalom, 1200 és 1450 között, a középkori irodalom virágkorában az udvari-lovagi kultúra is fontos szerepet játszik, az 1450 és 1530 közötti időszak a kolostori irodalom alkonyának, a nemesi-világi irodalom megjelenésének az ideje.

A reneszánsz kultúra korszakát nálunk elsősorban a feudális uralkodó osztály helyzetének alakulása szabta meg. A köznemesség az osztálybázisa a reneszánsz első korszakának (1450—1530), a latin nyelvű humanista irodalomnak. A Mohács után kialakuló új arisztokráciához kapcsolódik a következő szakaszban (1530—1570) anyanyelvűvé váló humanista irodalom és túlsúlyra került a mezővárosokban gyökeret ereszítő reformáció irodalma. A XVI. század utolsó harmadában virágzik a megerősödött új arisztokrácia főúri reneszánsz kultúrája és irodalma. A reneszánsz elhalásának idejére (1600—1640), a manierizmus korában az új arisztokrácia a barokk szellemiség és kultúra irányába fordult. A Habsburg-hatalom és az uralkodó osztály szövetségében bekövetkező erőeltolódások fázisait jelzik az irodalom fejlődésének fordulói a barokk korában. Kezdeti periódusában (1600—1640) a rendek, ezeken belül az arisztokrácia hatalmának túlsúlya jellemző. Ez az időszak az uralkodó osztály és a barokk kultúra egymásratalálásának periódusa. A barokk irodalom „hőskorá”-nak (1640—1690) jellegzetességét a szerzők a rendek és a Habsburg-ház hatalmi vetélkedésében, a nemességnek politikai és irodalmi téren való önálló színrelépésében látják és abban, hogy a polgári erők ekkor tesznek utolsó kísérletet a fejlődés új utakra terelésére. A török kiverése, az önálló Erdély megszűnése a ba-

rokk következő szakaszában (1690—1740) új helyzetet teremtett. Erre az időszakra a Habsburg-abszolutizmus erőfölénye jellemző. A művelődés és az irodalom aulikus-klerikális színezetűvé vált. Ennek a szakasznak az irodalmát „a barokk rendiség válságának és újraerősödésének irodalma”-ként tárgyalják. A rokokó-szakaszban (1740—1770) mind az abszolutizmus, mind a magyar uralkodó osztály erőin belül érlelődnek a törekvések a másfél százados kompromisszum felülvizsgálatára.

A felvilágosodással kezdődő és a népiességgel, 1849-cel záródó második nagy főkor-szakban a politikának és az irodalomnak egyedülállóan szoros összefonódottsága miatt a politikai, a nemzeti önállóságért folytatott harcok eseményei uralkodó szerepet kapnak az irodalom anyagának tagolásában. Ez az irodalom polgárosulását és a polgárosuláson túllépő plebejus törekvések megjelenését tükröző nagy kor az irodalom társadalmi szerepe és a társadalmi harcok alakulása szerint két szakaszra bomlik: a felvilágosodás (1772—1820-as évek) és a reformkor (1820-as évek — 1849) irodalmának periódusára. Az elsőtben az irodalom és a nyelvművelés szinte a politikai életet helyettesítette. Ez a periódus a nemesség politikai célkitűzései és politikai helyzetének alakulása szerint 1795-tel bomlik két alperiódusra. Az 1820-as évektől az irodalom már nem egyedüli hordozója a haladásnak. A kor társadalmának forradalmasodását, a nemesség politikai elképzeléseinek változását tükrözi az irodalom fejlődésének a múltbanéző romantikától a kritikai realizmuson át a népiességig húzódó menete. A köznemesség radikális programjának kialakítása 1841-hez köthető, Kossuth kiszabadulásával tagolódik ez az utolsó korszak két alperiódusra.

Zimányi Vera kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „*A francia gazdaságtörténeti iskola világtörténeti periodizációjának alapelvei*” címmel tartott referátumot. Marc Bloch és az Annales c. folyóirat köré csoportosult munkatársai a huszas évek végétől kezdve tudatosan szembefordulva a német szellem-történeti irányzattal, de elkülönítve a francia politikai történetíróktól is, a társadalmak életének anyagi feltételeit, a gazdaság és társadalom összefüggéseit, sokoldalú kölcsönhatását vizsgálták. E csoportosulás különféle irányzatokat képvisel. Vannak, akik marxistáknak, sőt kommunistáknak vallják magukat, mások a marxizmussal szimpatizáló, ismét mások úgy vélik, hogy túlhaladtak a marxizmuson. E gazdaságtörténeti érdeklődésű csoporttal olasz, holland, spanyol, dél-amerikai, japán kutatók is együttműködnek.

Igen komolyan vették a társadalomfejlődésben a termelőerők alapvető szerepét. Részlettanulmányok után az utolsó 10—15 évben kialakult a társadalmak konjunktúrális fellendüléseiről és általános kríziseiről szóló elméletük. Koncepciójuk egyik alapvető hiányossága, hogy következtetéseiket döntően Nyugat-Európa és a Mediterráneum, kisebb részben Észak-Európa és Németország egyes nyugati, észak-nyugati tartományainak, államainak az alapján vonták le. Közép-, különösen pedig Kelet-Európa majdnem teljesen fehér folt. Ez alól csak Lengyelország kivétel (lengyel kutatók széles köre igyekszik felderíteni: milyen helyet foglal el Lengyelország az európai társadalmak egyes fejlődési fázisaiban).

A francia gazdaságtörténeti iskola által létrehozott munkák látásmódjának, kérdésfeltevéseinek az ismertetését nyújtotta a referátum. — Minél alacsonyabb egy adott társadalom technikai színvonala, a termelőerők fejlettsége, tagjai annál inkább ki vannak szolgáltatva a természet erőinek. Alacsony technikai színvonal mellett meglehetősen determinált, hogy egy adott termékenységi és meghatározott nagyságú földterület mennyi ember megélhetését tudja biztosítani. Az európai földművelő társadalmak már igen korán rájöttek, hogy a föld termékenységet az állati eredetű trágyázással fokozni lehet, s így földművelő-állattenyésztő rendszerek alakultak ki. Az állatállományt, s ezáltal a trágyázást azonban nem lehetett tetszőlegesen növelni, mert a legelők nagyarányú kiterjesztése csak a gabonatermelésre alkalmas szántóföld rovására történhetett. Így nagyon szoros összefüggés alakult ki a művelt föld nagysága, valamint a népsűrűség és az ott tenyésztett állatok mennyisége között. Alacsony népsűrűség esetén csak a legtermékenyebb földeket vették művelés alá: a termelékenység viszonylag magas volt. Ez a népesség növekedését vonta maga után. A társadalom egész fejlődésének felfelé ívelő tendenciája figyelhető meg, a termelési ágak differenciálódnak. Ez a fejlődés azonban — a termelőerők alacsony színvonala mellett — perspektíváiban igen korlátozott, mert a növekvő népesség eltartására szükséges, hogy újabb, immár kevésbé termékeny földeket törjenek fel és vegyenek művelés alá. A változatlan technikai módszerek mellett ez a termelékenység csökkenéséhez vezet. Ha az emberek száma eléri egy kritikus szintet, hosszú, évtizedes alultápláltság következik be. Néhány rossz termés katasztrófális éhínséget von maga után, amely nagy járványok kitérővel párosul. A lakosság erősen megfogyatkozik, elhagyott, műveletlen földeket találunk Európában, ismét csak a legtermékenyebb szántóföldeket művelik, aminek következtében nő a termelékenység, ami a társadalom lassú regenerálódását teszi lehetővé stb., amíg újabb krízis nem

következik be. Így Európa több nagy, évszázados fejlődési irányokat meghatározó válságon, illetve az ahhoz vezető és az abból kibontakozó fázisokon ment keresztül. A segítséget az embernek a természettel szemben folytatott küzdelmében a termelőerők fejlesztése nyújtja. Csak így tudja a mezőgazdasági népesség önmaga eltartásán kívül az egyre nagyobb számú városi lakosságot és az egyáltalán nem termelő nemességet eltartani. A preindusztriális társadalmak e *circulus vitiosus*t csak többé-kevésbé tágitani tudják, de áttörni nem. A mezőgazdaság, a falu részére a döntő segítséget csak a város, illetve az ott kialakult tudományos-technikai felfedezések alkalmazása nyújtja: ugrásszerűen emelkedik a mezőgazdasági termelékenység és lehetővé válik, hogy a társadalom termelésben résztvevő elemeinek kevesebb mint a fele foglalkozék mezőgazdasági termeléssel. Az így felszabaduló erőket az egyre szélesedő ipari termelés szívja fel; mindez eddig soha el nem ért prosperitáshoz vezet, amely a társadalom egészének magasabb életnívót biztosít és sokkal több ember megélhetését teszi lehetővé. Mivel a preindusztriális társadalmakban a lakosság 80–90%-a mezőgazdasági termeléssel foglalkozott, a francia gazdaságtörténeti iskola a falu, a mezőgazdaság történetének vizsgálatát állítja kutatásának középpontjába. S amint ez a müncheni gazdaságtörténeti konferencia egyik fő referátumában elhangzott: e koncepció szerint a falusi népesség története azonos a falu elnéptelenedésének történetével.

A társadalom fejlődési irányának, a fejlődés szintjének és fázisainak vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges a népesség alakulásának a kutatása, vagyis a *történeti demográfia* művelése. A másik alapvetően fontos terület a termelőerők fejlettségének és fejlődésének s különösképpen a mezőgazdasági termelékenység alakulásának a nyomonkövetése. A harmadik legfőbb tennivaló az *árak és bérek* alakulásának a kutatása. Az ársztruktúrák vizsgálata — közzvetve — lehetővé teszi a termelőerők fejlődésének a vizsgálatát. Tehát demográfia, termelékenység és árak-bérek, s e három kölcsönös viszonyának, egymásrahatásának vizsgálata azok a fogódzó pontok, amelyeknek segítségével a francia gazdaságtörténeti iskola a társadalmi struktúrák változásait, fejlődését kutatja.

Nagy figyelmet szentelnek a termelőerők fejlődésében korszakokként bekövetkező válságoknak, amely krízisek mindig mélyreható társadalmi válságot idéznek elő, az osztályharc kiélesedésével, az osztály-erőviszonyok eltolódásával és politikai válságokkal egybekötve. Gondosan elemzik mindennek a tudatformákban, a magas kultúrában és a néphiedelmekben tükröződő változásait is.

Periodizációjukban ezt a gazdasági fejlődésben nyomon kísérhető vonalat követik. Mivel azonban ezt a fejlődést egyben jelentős társadalmi változások és politikai események is kísérték, e periodizáció nem tér el döntően attól a korszakelhatárolástól, amely a hagyományosan fontosnak tartott politikai eseményeket vette alapul.

A továbbiakban a holland Slicher van Bath a Nyugat-Európa agrárfejlődéséről szóló könyvében alkalmazott korszakbeosztást ismerteti: Az önellátó mezőgazdasági fogyasztás korszaka; A részlegesen önellátó mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 500—kb. 1150; ezt a direkt mezőgazdasági fogyasztás korszakának nevezi); A részlegesen önellátó indirekt mezőgazdasági fogyasztás korszaka (kb. 1150—kb. 1850; a lakosságnak aránylag kis hányada önellátó, míg az egész nem-mezőgazdasági népesség, sőt részben a mezőgazdasági népesség is szükségletei kielégítését piacon keresztül biztosítja). A XIX. század közepét látja tehát döntő korszakhatárnak. — Az 1150 előtti korszakot korai feudalizmusnak, az 1150—1550 közöttit késői feudalizmusnak, az 1550 utánit modern korszaknak nevezi. — Az egyes részlettanulmányok nyomtatékosan hangsúlyozzák, hogy az egyes társadalmak fejlődése között még Nyugat-Európán belül is jelentős fáziseltolódások voltak, valamint jelentős különbségek mutatkoztak a különböző államokban elért fejlődési szintben is.

Az újabb francia eredményeket az *Histoire Générale des Civilisations* sorozatban foglalták össze az 1950-es évek közepén. E munka alapbeállítottsága és fő mondanivalója megfelel a francia gazdaságtörténeti iskola képviselői mai felfogásának. A III. kötet tárgyalja — három alapvető szakaszra osztva — a középkort: 1. A keleti civilizációk főlényé, előtérbe állása, V—X. század; a római világ romjain a népvándorlás után létrejött új államalakulatokat vizsgálja, majd a Karoling-kori felemelkedés után e nyugati területek hanyatlását konstatálja, Kelet egyidejű előretörése, megerősödése mellett; a Közel-Kelet és az ázsiai civilizációk a X. században fejlődésük tetőpontján voltak; Bizánc és a szláv államok is megerősödtek; 2. A feudális Európa, a török Izlám és a mongol Ázsia korszaka, XI—XIII. század; Európa hatalmas előretörésének rajzát, a feudális társadalom és a gazdasági fellendülés bemutatását nyújtja. Technikai újítások a földművelésben, nagy népességnövekedés hatalmas területek művelés alá vételét vonta maga után, a jobbgyok tömegesen mentek el erdőt irtani, mocsarakat lecsapolni. A fellépő nagy munkaerőhiány a helybenmaradtak gazdasági és jogi helyzetét is javította. A javak és az emberek

fokozott cirkulációja a kereskedelem és a városok felvirágzását és a kommunális mozgalom széleskörű kibontakozását vonta maga után. E nagy megerősödés a nyugat-európai társadalmak expanzióját eredményezte. Mindez nagy szellemi felvirágzással járt együtt. Nyugat-Európa e nagy előretörése egybeesett az Izlám és Bizánc hanyatlásával, visszavonulásával, a még terjeszkedő mongol Ázsia pedig egy sokkal fejlettebb, erőteljes, expanzív társadalommal találta magát szemben, amelybe nem tudott mélyen behatolni; 3. a XIV—XV. század „Nehéz idők” címet viselő korszaka; éppen e századok válságának a vizsgálatában hoztak sok újat az utolsó évtized kutatásai: a konjunktúra visszajára fordulását tapasztaljuk, a népesség hatalmasan megnőtt száma mellett a termelés volumenének viszonylagos csökkenését, amely több évtizednyi életszínvonal-esés, alultápláltság után a XIV. században katasztrofális járványok kitörését készítette elő, ez Nyugat-Európa lakosságának csaknem egyharmadát elpusztította. Mindez súlyos politikai válságokkal, háborúkkal járt együtt. Új, expanzív erőként lépett fel e korszakban az ottomán hatalom.

A munka negyedik kötete a XVI. és XVII. századot tárgyalja. Nyugat-Európa a Mediterráneummal együtt a XIV. század nagy letörése után a XV. század második fele és a XVI. század folyamán ismét fejlődésének felfelé ívelő fázisába jutott; az emberek száma, a termelőerők fejlettségi foka és volumene gyorsabb és szélesebbkörű felemelkedést tett lehetővé, mint ami a XIII. században lejátszódott. A kötetnek az Európa belső fejlődésével foglalkozó első része Az európai civilizáció haladása alcímet viseli. Az első könyv a XVI. századdal (1492—1598) foglalkozik és mondanivalóját a reneszánsz fogalma köré csoportosítja. A reneszánsz társadalma, a humanizmus, az irodalmi, művészeti és tudományos reneszánsz után a gazdasági reneszánszt ismerteti. Külön fejezet foglalkozik a vallási reneszánszsal, a reformációval és a katolikus egyház ezt követő megreformálásával is. Ezután az állam reneszánszáról olvashatunk; a városállamok hanyatlásával párhuzamosan a fejlődés a nagy abszolút monarchiák megerősödését segíti. A „mérsékelt monarchiák és polgári köztársaságok” államtípusai keretében az angol és a németalföldi államtípussal szembeállítja a „középkori” monarchiákat: Lengyelországot, és a Moszkvai államot. A külpolitika reneszánsza keretében tárgyalja az állandó háborúk politikáját s ennek hadászati feltételeit, a diplomáciai élet kifejlődését stb. A második könyv: A XVII. század (1598—1715) az egész fejlődést a század krízisének a szemszögéből vizsgálja. A gazdasági válság jelenségeinek az ismertetésével kezdi a tárgyalást: a népesség száma és megélhetésének forrásai nincsenek összhangban, éhség és gazdasági válság lép fel, a nemesfémbehozatal csökken, az áremelkedés lassúbbá válik, majd áresés következik be. Mindez a kapitalista fejlődés meglassúbbodásához vezet. — R. Romano újabb munkájában (Una crisi economica 1619—1622) sokkal élesebben fogalmaz: A XVII. század első évtizedeiben fellépő több heves válságot a század közepén állandósuló, tartós depresszió váltja fel, és nemcsak a kapitalista fejlődés ütemének a meglassúbbodásáról beszélünk, hanem határozott *refeudalizációról* is. Mindezt alapvetően a mezőgazdasági termelés lehanyatlásával, a lakosság lélekszámához képest való elmaradásával magyarázza: ez a mezőgazdasági termékek fokozott áremelkedését vonta maga után. A népesség vásárlóerejének nagyobb százalékát volt kénytelen élelmiszerek vásárlására fordítani, kevesebb jutott az iparcikkék vásárlására, ami ez utóbbiak árának további relatív elmaradását vonta maga után. A mezőgazdaság krízise a ciklikus ipari, pénzügyi válságokra egyre súlyosbítóan hatott vissza, végül 1619—22-től a korakapitalista fejlődés megtorpanását eredményezte. E fejlődés tartós depressziós fázisba került és széleskörű refeudalizációhoz vezetett. Csak Hollandia és részben Anglia voltak kivételek. A XVII. századi válság nem vont olyan fokú demográfiai visszaesést maga után, mint a XIV. századi. — (Utalt Zimányi Vera az angol történetírásban kibontakozott széleskörű vitára, amely E. J. Hobsbawm „The General Crisis of the European Economy in the 17th Century” c. tanulmánya, valamint H. R. Trevor-Roper „The General Crisis of the 17th Century” c. cikke nyomán alakult ki.)

A negyedik kötet a krízisjelenségek nyomán kiélesedő osztályharcot vizsgálja a francia, angol és holland történelemben. Az államhatalom, majd a nemzetközi politika krízisének és az itt tárgyalt háborús konfliktusoknak az elemzése után a vallási, szellemi, tudományos, művészeti élet válságáról ír. Külön fejezetben foglalkozik a válság elleni küzdelemmel, s itt gazdasági síkon a merkantilizmust, irodalmi, művészeti vonatkozásban a klasszicizmust, az állam válsága ellen a monarchikus propagandát stb. tekinti annak. — A kötet második részében Európa és az Új Világ, valamint Európa és az Óvilág (Afrika, Ázsia, az Izlám) kapcsolatait, a felfedezések és gyarmatosítások problémáit tárgyalja.

Az ötödik kötet: A XVIII. század, 1715—1815, intellektuális, technikai és politikai forradalommal jellemezhető. Az első könyv a XVIII. század intellektuális, tudományos forradalmával, a jelent és a technikai (ezen belül a haditechnikai, pénzügyi és ipari) forradalommal foglalkozik. A harmadik könyv az európai államok versengését, ellentéteit,

a nacionalizmus ébredését, kifejlődését tárgyalja. A negyedik könyv Amerika fejlődését 1713—1789 között. A kötet második része a XVIII. századi társadalmat vizsgálja, majd a francia forradalmat, a napoleoni konzolidációt és háborúkat. Periodizációja politikai eseményeket követ, ugyanakkor nagy teret szentel a gazdasági erők vizsgálatának. — A hatodik kötet a XIX. századot (1815—1914), a hetedik kötet a jelenkort tárgyalja.

A kötetek szerzői — általában — magukévá tették a gazdaságtörténeti kutatások eredményeit és ezeket az eredményeket alkalmazzák a történelem egyéb területeinek a bemutatásánál is.

A Nouvelle Clio sorozat kötetei tartalmazzák a francia történetírás különböző problémákra adott legújabb válaszait, legújabb eredményeit. Vagy egy-egy kérdés alakulását kísérik — több évszázadon keresztül is — végig, vagy rövidebb korszakokat tárgyalnak behatóan.

A referátum végül kiemeli, hogy a francia gazdaságtörténeti iskola nem terjesztette ki vizsgálódásait Kelet-Európára. „Azonban tisztában vannak vele, hogy a fővonalaiiban felvázolt fejlődés egyes fázisai között országonként is, különösen pedig Európa keleti és nyugati fele között jelentős fáziseltolódások voltak, sőt, hogy olykor ellentétes irányú fázisok játszódtak le. Ugyanakkor e társadalmak kapcsolatban és kölcsönhatásban álltak egymással. Úgy gondolom, hogy az új magyar történeti szintézis elkészítések mindenképpen figyelembe kell venni e jelentős eredményeket és meg kell vizsgálnunk, mit használhatunk fel belőlük ahhoz, hogy a magyar társadalom fejlődését fokozottabban az általános európai társadalomtörténettel való összefüggéseiben ábrázoljuk.”

Bartha Antal kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa „*Oroszország feudalizmuskori történetének periodizációs problémái a Voproszi Isztorii 1945—1962. évfolyamainak hasábjain*” c. referátuma először az oroszországi feudalizmus genezisének problémáit elemezte.

A múlt század jelentős orosz történésze, *Sz.M. Szolovjev* szerint a történeti folyamat szerves egységet képez, a „keleti szláv történelem az európai történet organikus része, sajátossága azonban az, hogy a szláv társadalom marginális, azaz Európa szélén helyezkedik el, bár a Pireneusokon kialakult társadalom történetére szintén jellemző ez a sajátosság. Azsia betört Európába, s ez a betörés mindig a keleti szlávsvágon keresztül történt, majd az európai szláv társadalom tört be Azsia-ba és törte uralma alá a földrész jelentős részét. A társadalmi lét és ideológia terén Oroszország Nyugat-Európa részeként fejlődik, bár lényegesen az eltérések úgy a tartalom, a forma, mint pedig az idő kategóriája terén.”

*B.D. Grekov*nak a korai orosz történetről két kiadást (1942, 1945) megért füzetét *Sz. Juskov*, a kiváló jogtörténész értékelte (V. I. 1946. 2—3.). Felismerte, hogy Grekov történeti koncepciójának lényege „maga a periodizáció és annak elvei, az egyes korszakokat egymástól elhatároló minőségi különbségek összessége”.

Grekov periodizációjában az államiság kritériumát tette az egész korai általános szláv és keleti szláv történeti periodizáció alapelvevé. Juskov azonban helyesen állapította meg, hogyha „az államiságot . . . vesszük fel periodizációs elvként, akkor mulhatatlanul fel kell figyelni az osztályviszonyok problematikájára”. Grekov koncepciójának leggyensúlyozatlanságát abban látta, hogy tehetetlennek bizonyult a korai osztályképződmények meghatározásában, „nem tisztázta a katonai demokrácia és az ún. barbár állam fejlődésfokozati különbségét, sőt. . . a Kijev előtti korszakban szabad földműveseket látott: milyen osztályképződmény alapján jött tehát létre a kijevi állam? Juskov ellenvetésében a Kijev előtti korszakra, a primitív osztályviszonyokra hívta fela figyelmet.” A barbár állam kérdését *A. Nyuszihin* jogtörténész (V. I. 1946. 4.) közelítette meg: „kialakulását a tulajdonviszonyok feudalizálódásával, a közösségi tulajdonformák elhalásával, a feudális tulajdonformák létrejöttével kísérte megmagyarázni”.

A barbár (vagy prefeudális) állam, a korai osztályviszonyok problémáját *Juskov* jelentős dolgozata (V. I. 1946. 7.) igyekezett tisztázni. A feudalizmushoz vezető átmeneti államszerinte nem létezett. A barbár államoknak két változata alakult ki. „1. A rabszolgaság és a patriarehális viszonyok alapján kialakult germán barbár államok. A két társadalmi faktor szintézise a feudalizmushoz és az utóbbinak megfelelő államhoz vezetett. 2. Az ősközösségi viszonyok felbomlása révén kialakult Kijevi állam a XI. századig, a mongol államok Dzsingisz kánig, az angolszász államok a IX. századig. Az angolszász királyságok képviselik a barbár állam legmagasabbrendű változatát.” A nemzeti és a magántulajdonviszonyok összefonódása és küzdelme mindkét főtípusra jellemző. Juskov szerint a barbár államok nem rabszolgatartó, de nem is prefeudális államok, hanem sajátos, kettős osztályképződménynek a termékei. Négy évvel később publikált cikkében (V. I. 1950. 1.) hiányolja, hogy a barbár állam problémájával senki sem foglalkozott behatóan. Hangsúlyozza: a Kijevi állam Vladimirig barbár állam, de „a barbár állam nem különleges államtípus, hanem szerves része a feudális állam fogalmának, az utóbbi fejlődésének leg-

korábbi szakaszát képviseli és a barbár állam alakul át korafeudális monarchiává". *A. Zimin* (V. I. 1950. 3.) szerint a IX—X. század a feudális viszonyok genezisének a kora, és csak a XI. század közepétől, illetve a XI—XII. század fordulójától következett be a feudális állapotok általánossá válása. *A. Pjankov* (V. I. 1950. 5.) szerint „a prefeudális korszak a feudalizmus periódusához tartozó történeti fogalom, és a korszak datálását a VII—VIII. századtól kell kezdeni. A feudalizálódás fokozatos elterjedése a XI—XV. század közötti időre tehető”. *V. Dovzsenok* és *H. Brajcssevszkij* (V. I. 1950. 8.) elveti a prefeudális fogalmat, a Kijevi állam feudális jellegű. *J. Müller* (V. I. 1950. 11.) szerint „a feudalizmus kezdetét illetően a szovjet történészek között nincs egyetértés és zűrzavar van e fontos kérdésben”. *Pasuto* és *Cserepnyin* (V. I. 1951. 2.) szerint „a Kijevi állam a feudalizmus periódusába sorolható, a prefeudális korszak pedig a IX. század előtti időre vonatkoztatható; a IX—XI. század vége, a XII. század eleje pedig a korafeudális állapotokkal jellemezhető”.

A vitát összegező szerkesztőségi cikk (V. I. 1951. 3.) a Kijevi államot korafeudális képződménynek tartja. *I. V. Szozin* (V. I. 1957. 6.) elvi következtetése: „az ösközösség bomlásának korában egyaránt megvannak mind a rabszolga-, mind a feudális rend kialakulásának az előfeltételei. A konkrét megvalósulás feltételei közül megemlíti a vassfeldolgozás, az agrotechnika és a földrajzi környezet jelentőségét. Kelet-Európában a földművelés rendkívül munkaigényes, és ez a munkaigényesség kizárja a rabszolgamunka tömeges alkalmazását a földművelésben”; a patriarchális rabszolgaság sohasem vált a termelési viszonyok alapjává.

M. N. Mejman és *Sz. D. Szkazkin* (V. I. 1960. 1.) szerint egyes történészek mérhetetlenül eltúlozták a rabszolgaság jelentőségét a feudalizmus genezisének. A feudalizmus és a rabszolgaság kialakulásának előfeltételei sok közös vonást mutatnak.

B. A. Ribakov (V. I. 1962. 4.) szerint a VI—VIII. század a katonai demokrácia, a feudalizmus feltételei kialakulásának kora, a feudális Kijevi állam a VIII—IX. század fordulóján kialakult.

Juskov koncepciójának további megvitatására nem került sor. *Juskovnak igaza volt* abban — szögezi le véleményét Bartha Antal —, hogy nem volt prefeudális állam abban az értelemben, ahogyan azt egyes marxista történészek értelmezték. „A barbár állam fogalma Juskovnál eredetileg azonban nem tartozott a feudális állam fogalmához, sőt kezdetben azt is tagadta, hogy a barbár állam a feudalizmushoz vezető átmeneti államtípus. Idővel azonban módosított ezen a nézetén. Ugyanakkor figyelmét elkerülte az, hogy sem a Kijevi államban, sem a mongol államban, de még a legfejlettebb angolszász királyságokban sem alakult ki — az osztályon van a hangsúly — a rabszolgatartók és a rabszolgák osztálya. Nyeuszihin ismerte fel azt a tényt, hogy a nemzeti viszonyok bomlása idején a keleti szlávok rabszolgaszállítók és nem vásárlók, másrészt — erre Szozin hívta fel a figyelmet — a patriarchális rabszolgaság lényegesen különbözik a klasszikus formától... A barbár állam fogalmát tehát nem tartjuk elfogadhatónak; használhatónak látjuk a korafeudális fogalmat, mert ezeknek az államoknak a lényege, a funkciója a feudális osztályviszonyok erősítése volt a Brit-szigetektől Belső-Ázsiáig.”

A vizsgált periodizációs tanulmányokban az egyetemes történeti szempont figyelmen kívül maradt. Egyesek (pl. I. Szmírnov) szerint a periodizáció kritériumai Lenin és Sztálin műveiben adóttak; mások (pl. Müller; V. I. 1950. 11.) szerint „konkrét nemzeti történeti periodizációról kell vitatkozni, s csak második fokozatként lehet kialakítani a nemzetek közötti periodizációs elveket”. *E. A. Koszminszkij*, *E. V. Gutnova* és *N. A. Szidorova* (V. I. 1957. 11.) viszont „éppen abban látták meg a szovjet marxista medievisztika 40 éves eredményét, hogy (legalábbis európai méretekben) egyetemes periodizációjával sikerült bebizonyítani, hogy az V. század közepétől a XVII. század közepéig terjedő (a legfejlettebb országokban) középkor fogalma azonos a feudális viszonyok uralmával”.

Az orosz földek egyesülésének és az állami központosításnak a kérdéseit elemezve Bartha Antal rámutat, hogy *P. Szmírnov* (V. I. 1946. 2—3.) M. Tyihomirovval polemizálva kifejtette: a központosított moszkvai állam kialakulásának körülményeit vizsgálva nem lehet előtérbe állítani a nemzeti elvet. A XIV—XV. század lényeges jelenségeit a moszkvai állam kialakulásában látja, s úgy véli: az agrotechnika tökéletesedése a fejlődés alapja a központi területen. A nemesség kialakulásában és a parasztság antagonisztikus csoportokra bomlásában látja az osztálytagolódás változásait. „A feudális parasztságból kivált... iparos, kereskedőreteg jelentős városiasodás alapját képezte. A tatár adó fizetése és a városi piacok siettettké a fejlődést... A kedvező folyamat azonban csak a központi területen figyelhető meg, mert a széleken az állapotok X. századi színvonalon maradtak. Amí Franciaország X. századi történelmében Normandia volt, az volt Moszkva a XIV. században Oroszország történelmében.”

P. Szmírnov lényegében periodizációs kísérletére *I. Szmírnov*, *Mavrogin*, *Sz.*

Juskov (V. I. 1946. 4.) és *K. Bazilevics* (V. I. 1946. 7.) reagált. I. Szmirnov és Mavrogyin szerint Ivan Kalita kormányzati módszerei és az Arany Horda adópolitikája nem szolgálta a termelők fejlődését; a XIV—XV. században nem következett be agrotechnikai fordulat; a fő osztályképlet változatlan maradt. P. Szmirnov a paraszti osztályharcot reakciónak tartja. Mavrogyin támadta P. Szmirnov antinacionalista koncepcióját: a technikátörténeti gondolatot elveti, de elismeri az agrotechnika fejlődésének jelentőségét, továbbá azt, hogy a tatár adózedésének összpontosítása a moszkvai fejedelem kezében vitathatatlan előrelépés volt.

Juskov szerint: 1. meg kell határozni az orosz állam kialakulásának kronológiai kereteit; 2. a nyugat-európai és az oroszországi fejlődésben lényeges az eltérés; 3. vizsgálni kell a centralizációs folyamatban a néptömegek szerepét és 4. a centralizációs folyamat vizsgálatával párhuzamosan a nagyorosz nép kialakulását is nyomon kell követni. Bazilevics szerint Szmirnov a mezőgazdaságra korlátozza a termelők fejlődését, pedig „a centralizáció és az utóbbi társadalmi, politikai kísérő jelenségeinek okát a városiasodásban kell keresni”. Szerinte Kelet- és Nyugat-Európában a fejlődés minden lényeges mozzanata azonos. De amikor a tényekhez fordul, a centralizáció szakaszait jól elkülöníti: „1. A XIV. század első felében a moszkvai fejedelemség megerősödik; 2. feudális koncentráció, a vazallusi állapot fokozatosan alattvalói állapottá vált; 3. a centralizált orosz állam kialakulása, a fejlődés teljesen nyugati típusú, csak azzal a különbséggel . . . , hogy a centralizáció tisztára feudális alapon történt.”

Ezzel lezárult — az orosz központosítás kronológiai keretét és tartalmát illetően — a periodizációs vita előtörténete. A főkérdések a kérdéses folyamatot illetően megoldatlannak maradtak: „1. tud-e, kell-e szakítania a szovjet történetírásnak a XIX. századból átörökölt sémákkal; 2. miben kell keresni azokat a minőségileg új jelenségeket, amelyek a centralizációhoz vezettek . . . ; 3. azonos-e a nyugati és keleti fejlődés, más szóval az orosz történet periodizációjának kronológiai és tartalmi kérdései hogyan függenek össze az európai történet periodizációjával?”

Grekov (V. I. 1946. 8—9.) az orosz parasztság történetének periodizációjáról szólva arra figyelmeztet, hogy csak a XVI. század közepétől nyomul előtérbe a pénzjáradék és a robotoltatás. A XVI. század egész Európában a nagy átalakulások kora. Az eltérő fejlődés fő oka az orosz belső piac növekedésében — városiasodás, paraszti átrétegződés — keresendő, s e tény és az államszerkezet változása között szerves összefüggés van. Az átalakulás központi alakja a paraszt, s Marx földjáradék-elméletét kell a periodizáció alapjává tenni.

A Moszkai Történettudományi Intézetben 1948 végén lezajlott vita (V. I. 1949. 4.) vetette meg annak a periodizációs vitának az alapját, amelyet annakidején történészeink figyelemmel kísértek. Az előző korszak problémáira nem szükséges visszatérni, a vita lényege ui. a moszkvai állam szerepének problémája köré csoportosul.

Sz. V. Bahrusin szerint (V. I. 1949. 4.) a periódushatár-megvonási elvek: 1. a társadalmi-gazdasági, 2. a felépítményi, a politikai jelenségek összhatásából keletkező jelenségeket kell figyelembe venni, tehát a *több tényezőt* magában foglaló periodizációs kritérium mellett foglalt állást. A XV. század második fele és a XVII. század első fele közé tette az orosz központosított állam korát. *A. D. Udalcov* elmarasztalta a periodizálás kettős elvét, s ökonomiai materializmussal vádolta Bahrusint. Tyihomirov lényegében egyetértett vele, de hangsúlyozta a földművelés, az agrotechnika fejlődésének fontosságát egyes periódushatárok kijelölésében. *Sz. Juskov* (V. I. 1950. I.) a centralizáció kezdeteit már a XIV. század közepén felfedezni véli, s e szerinte hosszú folyamat Rettegett Ivánnal fejeződött be. A központosított állam és az orosz földek egyesítésének folyamatát Juskov szerint a rendi képviselői államforma kialakulása kísérte. A rendiség lényege szerinte „nem a cári hatalom korlátozása, hanem folyamat, amelyik a központi kormányzervek kialakulásához vezet, s előkészíti az abszolút monarchia állami szerveinek kialakulását. A nemesség történeti hivatását abban látja, hogy az megtisztítja a talajt az abszolútizmus számára, szemben a bojárokkal és a fejedelmekkel.” Mások egyetértettek Bazilevics ama véleményével, hogy a centralizáció kezdete a XV. század nyolcvanas éveire esik.

A leglényegesebb számunkra a kérdéses korszak periodizációs elveinek a számbavétele. *Zimin* (V. I. 1950. 3.) a periodizáció alapelveinek az osztályharc elvét javasolja. *Pjankov* (V. I. 1950. 5.) az uralkodó réteget látja a folyamat központi alakjának. *Miller* (V. I. 1950. 11.) a felépítmény jelenségeire hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza: „az elmaradottság az orosz történet legkomolyabb jelensége, s a periodizációban az elmaradottság okainak kifejezésre kell jutniuk. Szerinte ezeket az okokat a mongol uralomban kell keresni . . . ; a nagy nemzeti tragédiát figyelembe kell vennie a periodizációnak”. Bazilevics fő elve viszont a jelenségek kategóriájának és nem maguknak a jelenségeknek a fontossági foka. I. Szmirnov (V. I. 1950. 12.) az osztályharc elvének egyedüli alkalmazását is elma-

rasztalja: szerinte „az osztályharc marxista fogalma magában foglalja a hatalom megszerzését nemzeti keretek között”.

A *Predtyecenszkij* (V. I. 1950. 12.) szerint „a periodizáció alapját a *jelenségek komplexszuma* képezi, a periódushatárok a krízisjelenségek mentén húzódnak, amikor különösen élesen jelentkezik a termelési viszonyok és a termelőerők közötti ellentmondás. A krízisjelenségek fogalmán... általános, feltehetően politikai-társadalmi válságot ért.”

A vita lezárása előtt *Pasuto és Cserepnjin* (V. I. 1951. 2.) egy periodizációs táblázatban próbálták összegezni elgondolásaikat. — Alapvető meghatározó jelenségek a *termelőmód változásai*, ezen belül a termelési viszonyok s termelőerők kölcsönhatására, az osztályharc fejlődésének szakaszaira kell a főfigyelmet fordítani. A külső tényezőket sem lehet elhanyagolni. „Az osztályharc egyes fejlődési szakaszai és a termelőmód fejlődése közötti kapcsolatot kell kiemelni... merőben új mozzanat, ahogyan megközelítik a nagy korszakhatároló eseményt, az orosz földek egyesítését és az állami centralizációt... Tárgyilag megalapozottan szállnak szembe a széttagoltság fogalmának a abszolutizálásával: Kijev bizonyos kormányzati funkciókat megőrzött, időnként politikailag is felülkerekedett az egyesítés, a nagyfejedelmi cím nemesak üres jogi formula volt, az orosz földeken közös törvénykezés, közös egyházi igazgatás, közös súly- és pénzürtékegység uralkodott. Végül az orosz földek politikai egységének gondolata az ideológiában állandóan szerepelt.” — Az 1480. évi sikeres tatárelleses hadjárat után jelentős előrelépés történt a centralizációban: „Moszkva teljes önállóságra tett szert. Az egyes orosz fejedelemségek jogrendszerében mutatkozott eltéréseket kiküszöbölték. A centralizáció folyamata során komoly erőeltolódások mentek végbe az uralkodó osztályon belül.” A gazdasági fejlődés nem egyöntetű, az egységes orosz piac kialakulása még a széttagoltság korával kezdődik és csak a XIX. században fejeződik be.

A vitát összefoglaló *szerkesztőségi állásfoglalás* (V. I. 1951. 3.) pozitív jelenségnek ítéli, hogy elutasították a dogmatikus nézeteket. — A használatos periodizációt az *állami szemlélet* jellemzi. Ez elfogadhatatlan. Ami a periodizációs elveket illeti: „a földjáradék formáinak fejlődése nem tükrözi a történeti folyamatok bonyolultságát. Az osztályharc elve valóban lényeges, csakhogy a termelési viszonyok és a termelőerők konfliktusa különböző formában jelentkezett. Aligha lehet univerzális elvek alapján a valóságos történeti folyamatot periodizálni. A tatárjárás tényét nem lehet elhanyagolni. A centralizáció kérdésében áthidalhatatlanok az ellentétek, a lényeg a gazdasági-társadalmi folyamat, a katonai védelmi funkciók másodlagos szerepet játszanak. A centralizációs folyamatban az orosz és a soknemzetiségi szakasz megkülönböztetése helytelen.”

A vita tovább folytatódott: *V. N. Sevjakov* (V. I. 1956. 9.) IV. Iván centralizációs tevékenységének gazdaságilag katasztrofális körülményeire hívta fel a figyelmet — aktuálpolitikai kicsengéssel. — *A. A. Zimin* és *A. A. Preobrazsenszkij* (V. I. 1957. 12.) értékes historiográfiai cikke az orosz feudális osztályharc történetéből felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy a központosítás és az orosz földek egyesülésekor az osztályharc specifikus területét képviselték a XV. században az eretnekmozgalmak, a XV—XVI. században a reformációs és humanista mozgalmak.

Sz. D. Szakskin (V. I. 1958. 2.) ismert tanulmányának a második jobbágyságról igen nagy a jelentősége a feudális kor periodizációja szempontjából: „a XVI. századot olyan kronológiai határnak fogja fel, amely mögött mélyreható társadalom-gazdasági folyamatok húzódnak. Az eredeti tőkefelhalmozódás nyugaton, a második jobbágység és a robotoltató földesúri piacgazdálkodás Kelet- és Közép-Európában, olyan jelenségek, amelyek egyrészt meghatározzák Európa két nagy területi egységének történeti arculatát, másrészt a jelenségek összességének feltárása az egyetemes történeti összefüggések felismerésének szükségességére irányítja a figyelmet a periodizációs elvek kiválasztásakor. Ez az egyetemes történeti összefüggés olyan feltételek között érvényesül, amikor keleten és nyugaton a fejlődés diametrálisan ellentétes agrárfejlődésben konkrétizálódott.” Az Élbától keletre a XVI. század után a feudalizmus megerősödése a lényeg. A második jobbágység megértése szempontjából igen fontos, hogy „Kelet-Európában az antifeudális parasztmozgalmaknak két fő áramlata jött létre: a kispolgári és a faluközösségi... az orosz fejlődés még az Élbától keletre kialakult fejlődési képen belül is sajátos és nem általánosítható.”

M. A. Szaharov (V. I. 1961. 9.) az orosz centralizált állam problematikáját vizsgálja a szovjet historiográfiában. Cserepnjin „Az orosz centralizált állam kialakulása a XIV—XV. században” c. művét elemezve arra hívja fel a figyelmet, hogy a XIV—XV. században semmi minőségileg új jelenség nincs az agrárviszonyok terén, a XV. század végétől jelentkeznek csak az új elemek. Továbbra sem világos azonban a központosítás

előfeltételei között a feudális és a városi erők aránya. Szaharov kérdésfeltevése jogos: „mi volt tehát a kérdéses kor kereskedelmi és gazdasági kapcsolatának a természete? A XIII. századi előzmények gondos számbavétele nélkül nem lehet megoldani a központosság problémáit.” Nem lehet kiiktatni az orosz történet vizsgálataiból a tatáruralom hatását a politikai életre. Szaharov szerint központosság lehetséges gazdasági egység nélkül is, s kiemeli a védelmi funkció jelentőségét. De „gazdasági tartalmát nézve az egysülés és a centralizáció feudális alapon történt, fő feladata a jobbágyság megszilárdítása. A XVI. századi orosz állam — a »földéke«, fejedelemségek és államok szövetsége — politikai tartalma az önkényuralom. Csak a XVIII. századtól lehet beszélni a nemesi-hivatalnoki monarchiáról”.

M. A. Barq (V. I. 1960. 8.) a polgári medievisztikában elterjedt, a XIV—XV. századi válságot érintő koncepciókra, a krízisjelenségek vizsgálati módszerére kritikailag reagálva nem tagadja, hogy e krízisnek „óriási jelentősége van, minőségi határ a feudalizmus sorsában, társadalmi jellegű is. Sőt gazdasági vonatkozásban a külkereskedelem csökkenését a belső piac bővülése kísérte, új gazdasági központok alakultak ki. Csak ideiglenes gazdasági visszaesésről lehet beszélni, amelynek oka a domeniális rendszer és nem általában a feudalizmus krízise. Az allodiális gazdálkodás — két elemével — elpusztult, helyébe az elkisparasztosodott agrárgazdaság lépett, s ez haladó tendencia volt, bár a feudalizmuson belül maradt.”

A szovjet történettudomány periodizációs problémái körül kialakult álláspontok tanulságainak összegezeképpen Bartha Antal megállapítja:

1. Nagy a bizonytalanság az orosz centralizáció kezdetének és végének időpontját illetően.

2. A szerkesztőségi cikk megállapítása ellenére (lehetetlen univerzális periodizációs elvet kialakítani) „Pasuto és Cserepnyn a termelőmód fejlődését, ezen belül a gazdasági-társadalmi jelenségek változását tették periodizációs táblázatuk alapelvevé”. Am az orosz történetnek mintegy ezer évét a feudális társadalmi formáció uralma határozta meg. A feudalizmusra általában jellemző igen lassú történeti folyamatot az óriási terület különböző részeinek egyenlőtlen fejlődése is számottevően befolyásolta. Így nehéz egy évezreden belül azoknak a gócnak a kitapintása, amelyeken „a legkülönbözőbb társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai jelenségek úgy sűrűsödtek, hogy ebből periódus-eltválasztó minőségi különbségek születtek. A kronológiai holtpontra és a periodizációs elvek problematikája között tehát szemmel látható összefüggés észlelhető.”

3. Nem oldható meg könnyen az orosz nemzeti történeti periodizáció és az egyetemes (európai) történeti periodizáció közötti kapcsolat kérdése sem. Csak Juskov, Grekov és Szkazkin tanulmányaiban történt erre számottevő gyakorlati kísérlet. A XVII. század közepéig külső okokból eredő súlyos tragédiák a nemzeti tragédia koncepciójának kialakulásához vezettek. Pasuto és Cserepnyn álláspontja a külső veszélyt, az idegen elnyomás koncepcióját kellő értékére szállította le, de alperiódus-határként — érthető módon — helyet adott a tatár uralom hatásának. E. A. Koszminszkij és E. V. Gutnova a szovjet medievisztika érdeméért említették meg az európai feudalizmus periodizációját, melynek az V. század közepe az alsó határa. A Kijevi állam a IX. század második felében jött létre, a XIII. század közepén következett be tragikus pusztulása. Felmerül a kérdés: „tarthatjuk-e a Kijevi államot akár a XIII. század közepéig is élenjáró európai állammak? Erre a kérdésre csak az egyetemes történeti összefüggéseket felismerő szovjet marxista medievisztika egyetemes történeti periodizációjában lefektetett elvek adhatják meg az elfogulatlan, tudományosan precíz választ.”

4. Szkazkin cikke számos nyitott problémára választ adott. „A XVI. században bekövetkezett európai szétválás az egyetemes történeti és a nemzeti történeti periodizáció összekapcsolásának lehetőségét kínálja. Európa keletén a jobbágyság második kiadása olyan periódushatár, amelyik minőségileg is meghatározza az orosz történelem további menetét, ennek a ténynek a racionális felismerése vezetett azután az orosz centralizáció feudális társadalmi-gazdasági tartalmának meghatározásához.” Sok kérdés azonban — érthető módon — nyitva maradt. Szkazkin szerint Nyugat- és Kelet-Európa között a XVI. században fellépő különbség „összefügg a társadalmi struktúra egészének különbségével”. A XVI. század előtti kelet-európai állapotokat tekintve „a földesúri robotoltatott rendszer nem a fejlődés kezdetére vezethető vissza, hanem hosszú evolúció eredménye, a kelet-európai parasztság súlyos helyzete szintén hosszú evolúció eredménye”. Azt a kérdést, hogy e hosszú evolúciót mikortól számítsuk, nagyon komolyan meg kell vizsgálni.

5. „A periodizációs elvek körüli polarizáció bizonyítja, hogy minden vitázó voltaképpen azoknak a jelenségeknek az alapján foglalt állást, amelyeket saját kutatásai révén jól ismert. Kifejezetten a periodizálás lehetőségeinek szempontjából senki sem vizsgálta

végig az orosz történet kérdéses korszakát. A vitának ez a vonása nagymértékben meghatározta a vita kimenetelét. Figyelemre méltó pl., hogy bár a központosítás, a rendiség került az érdeklődés középpontjába mint periódus-kritérium, nem találkozni a központosítás és rendiség jelenségek olyan elemzésével, amelyből megnyugtató periodizációs elvekre lehetne következtetni. Említésre méltó az is, hogy minden megkülönböztetésre irányuló törekvés ellenére az orosz földek *egyesítése* és az állami *központosítás* fogalma összerosódott. . . .

6. . . . A szovjet történettudomány periodizációs elvei között a társadalmi-gazdasági fejlődés tényei elfoglalták az őket megillető vezető helyet; mi akkor járunk el helyesen, ha hasznosítjuk ezt a tapasztalatot és következetesen alkalmazzuk a társadalmi-gazdasági jelenségek elsődlegességének elvét.” Szkazkin a XVI. századot periódushatárként megjelölő megállapítása lényeges, de az Oroszország specifikus helyzetére vonatkozó utalást is figyelembe kell venni. Nem felesleges *N. F. Fjlonenko-Alekszejev* (V. I. 1960. 3.) tanulmányára utalni: „a csehországi második jobbágyság vitás, megoldatlan kérdéseit feszegeti, s a csehországi második jobbágyság kronológiájának és sajátosságainak nem kielégítő vizsgálatát hangoztatja”.

A hanyatló feudalizmus és a kapitalizmus genezise kérdéseinek periodizációs problémái az oroszországi kapitalizmus genezisének kezdete és mibenléte körül csoportosultak.

A XVIII. század 40–50-es éveinek fejlődésével elsőként foglalkozó *I. Bak* (V. I. 1948. 4.) szerint I. Péter csak 130, nem pedig 200 manufaktúrát alapított. Szerinte a manufaktúrának nincs döntő fölénye a kisártermeléssel szemben, „a manufaktúra csak díszítő elem a kapitalizmus homlokzatán . . . Az orosz agrotechnika a XVIII. században igen primitív, minek következtében földéhség lép fel.” A paraszti rétegződés teljesen feudális jellegű.

A bankok szerepét vizsgálja a XVIII. század 20–70-es éveiben *Sz. Borovoj* (V. I. 1948. 5.): az állami utasításra létesített bankok hiteleztek a nemességnek, de a feudális viszonyok között a hitelek a hitelt kérők személyes szükségleteit, nem pedig a termelést szolgálják. A bankbetétek (szerinte érthetetlen módon) növekedtek, eredetüket nem sikerült ezideig megállapítani.

Sztrumilin (V. I. 1948. 6.) érvelése szerint az első kohó Nyugat-Európában 1443-ban, Oroszországban 1636-ban épült. Az első oroszországi magaskohó — külföldi példa után — csak a XVIII. században létesült. De az orosz feudalizmus krízise szerinte már a XVI. századtól megfigyelhető. „Az állami szolgáltatások terén a terményjáradékról áttérnek a pénzjáradékra. A manufaktúra-korszak Oroszországban már a XVII. században beköszöntött, s ezek bér munkára alapozott manufaktúrák voltak, mert a bér munka lehetőségét a feudális függőségek, szolgáltatások sokfélesége biztosította.”

Sz. V. Bahrusin a Történettudományi Intézet említett periodizációs vitáján a XVII. század második — a XVIII. század első felére datálta a manufaktúrák keletkezését. Véleménye szerint kialakult az oroszországi piac, de a jobbágyrendszer erősödött. A XVIII. század második felében jöttek csak létre a kapitalizmus elemei. I. Péter uralmi rendszerét felvilágosodott monarchiának ítéli.

A vitán *N. M. Druzsinyin* a XVIII. század hatvanas éveire tette az orosz kapitalizmus kezdetét. Az agrárviszonyok vonatkozásában a földfosztást, a parasztság gyors rétegződését, nagy tömegei helyzetének katasztrofális romlását említi, s az agráréletben csak egyszerű ártermelést konstatálva úgy véli: a korszakot a parasztság helyzetéből fakadó osztályharc fokozódása jellemzi. A feudalizmus ennek hatására fokozatosan szétzilálódik. A reformerek e züllesi folyamat megállítását, illetve a nélkülözhetetlen, elkerülhetetlen változtatások bevezetését szorgalmazzák. „A XVIII. század hatvanas éveinek válságát nem szabad eltúlozni, mert — állapítja meg Leninre hivatkozva — csak nagyon gyenge forradalmi helyzet alakult ki. I. Péter uralmi rendszere nem felvilágosult monarchia, mert ez a francia forradalom sajátos előjelensége. Csak II. Katalin uralkodása idején észlelhetők a felvilágosult abszolutizmus nagyon gyenge jelei. Az 1790–1825 közötti periódust a paraszti osztályharc erősödése és a nemesi forradalmárok fellépése jellemzi. 1826–1861 között bekövetkezik a feudális rend globális krízise, de a parasztfordalom elmaradt.” Polarizálódtak a nézetek az oroszországi kapitalizmus genezisé és a feudalizmus pusztulását illetően. A további vitát is a szélsőséges álláspontok küzdelme jellemzi. — Druzsinyin nézeteivel *M. Gudonyikov* (V. I. 1950. 1.) szállt vitába. A gazdaság, az államiség, a politika, az osztályharc formái és az ideológia fejlődése között fáziseltolódás van. Oroszországban a kapitalizmus első jelenségei csak a XVIII. század 80–90-es éveiben jelentkeznek, ezért 1780–1812 közé teszi a kapitalista elemek létrejöttét. 1812–1861 a nagy eszmélések egységes korszaka.

P. Bakanov (V. I. 1950. 2.) szerint két szakaszra osztható a kapitalista viszonyok kialakulása. Az elsőt az ártermelés, a másodikat a kapitalista elemek tényleges megjel-

nése jellemzi. „Oroszországban a manufaktúra-korszak egybeesik az egyszerű áruterme-
léssel a mezőgazdaságban; a feudális viszonyok béklyójától a munkaerő még nem tud
szabadulni. Megoldatlannak látja az egységes orosz piac problémáját. . . A XVI—XVIII.
században Oroszországban csak a helyi piacok fokozatos egybeolvadása figyelhető meg.
Az ország területi növekedése megelőzte a gazdasági kapcsolatok erősödését.”

D. A. Boriszov (V. I. 1950. 3.) „tagadta a nemesi possesszionális manufaktúrák
jelentőségét a feudalizmus pusztulása és a kapitalizmus genezise szempontjából. . .
A kapitalista manufaktúrák csak a XVIII. század közepétől kezdtek megjelenni”. — *B. Jakovlev*
(V. I. 1950. 9.) szerint a földesúri manufaktúrák már a kapitalista viszonyok
kezdetét jelentik. Az eredeti tőkefelhalmozás kibontakozását I. Péter uralkodásának
idejére teszi.

I. Müller (V. I. 1950. 11.) „figyelemreméltóan szolt a feudalizmus utolsó korszaká-
nak periodizációs kérdéséhez: szerinte az 1812-es év jelentősége nem gazdasági téren,
hanem a nemzeti öntudat ugrásszerű fejlődésében fejeződik ki”.

Pasuto és Cserepnyin (V. I. 1951. 2.) *összegező tanulmánya* szerint az oroszországi piac
kialakulása a feudális széttagoltságtól a XIX. század elejéig tartott; „a polgári elemek a
XVII. század eleje és a XVIII. század vége között alakultak ki. Politikailag ezt a korszak-
ot az önkényuralom és az abszolutizmus kialakulása tölti ki. A XVIII. század végétől
1861-ig húzódik a feudalizmus krízise.”

A vitát lezáró szerkesztőségi cikk (V. I. 1951. 3.) szerint a XVII. században történt az
oroszországi piac kialakulása, de ezt a folyamatot a lengyel—svéd intervenció hátráltatta.
A történészek figyelmébe ajánlja a kapitalista viszonyok kialakulásának további kutatását.

A. M. Pankratova (V. I. 1953. 9.) szerint „az árutermelet nem szabad összezavarni
a kapitalizmussal. Az árutermeletből nem automatikusan keletkezik a kapitalizmus.
A XVII. században Oroszországban még nem kezdődött meg az átmenet a kapitalizmus
irányába. Az ipari kapitalizmus kialakulásának elméleti felvázolása után arra szolt fel,
hogy konkrét kutatásokat kell folytatni az orosz kapitalizmus kezdeteit illetően.”

L. V. Danyilova és V. T. Pasuto (V. I. 1954. 1.) — *Pankratova* fejtegetéseivel
egyetértve — a XVII. század előtti árutermelet tényeire hívják fel a figyelmet. — *M. V. Nyecskina*
a feudalizmus fejlődésének fejlődő és hanyatló szakaszáról tartott előadást
(V. I. 1955. 3.): a termelésben kell keresni a feudalizmus fejlődő és hanyatló korszaka
meghatározásának kritériumait. — *I. V. Kuznyecov* (V. I. 1956. 10.) szerint a XVII. szá-
zadban és a XVIII. század első felében a jobbgyi munkaerőt alkalmazó manufaktúrákat
nem lehet kapitalista vállalatoknak tekinteni. Feudális jellegük a XVIII. század közepéig
uralkodó maradt. — *P. I. Mihajlov* (V. I. 1957. 2.) szerint a XVIII. század második
felében a gazdag paraszti vállalkozók — mivel maguk nem vásárolhattak jobbgyokat —
a gyapot-textil manufaktúrákban dolgozó szegény jobbgyokat egy-egy gazdag főúr
névére írva vették meg.

Szkazkin idézett jelentős tanulmánya után elsőnek *V. V. Szivkov* (V. I. 1958. 3.)
foglalkozott a polgári földtulajdon kialakulásával Oroszországban: csak a XVIII. század
60—70-es éveiben kezdtek kereskedőknek engedélyezni gyárak és üzemek alapítását, a
földtulajdonviszonyokba pedig csak az 1801. évi császári ukáz után tud az ipari bur-
zsoázia behatolni. — *N. I. Pavlenko* (V. I. 1958. 6.) szerint a XVIII. század folyamán az
orosz bérmunka feltételei „prekapitalista” jellegűek, a kizsákmányolás módja a gazda-
ságon kívüli kényszer.

M. V. Nyecskina (V. I. 1958. 7.) vitára bocsátotta koncepcióját a feudalizmus fej-
lődő és hanyatló periódusáról. A manufaktúra-vita szerinte egyoldalúan a termelési visz-
onyok oldaláról vizsgálja az orosz manufaktúrákat. A manufaktúrák kialakulása a munka-
termelékenység növekedésének a jele. Vizsgálandó kérdés a jobbgy- és bérmunka a
manufaktúrákban a termelőerők fejlődésének oldaláról. Már e kérdésselvetésben állást
fogal emellett, hogy a jobbgy munka alkalmazása a manufaktúrában a kapitalizmus
irányában történt haladás. Felteszi azt a kérdést is: hol van a feudális kizsákmányolás
határa?

A. M. Szaharov (V. I. 1959. 1.) szerint az orosz feudalizmus hanyatló korszaka a
XVIII. század második felében indul. Nem lehet kapitalista vállalatoknak tekinteni a
munkakényszeren alapuló manufaktúrákat. „Az orosz manufaktúrák a feudalizmus
gyermekéiként jöttek a világra és vele együtt pusztultak. A manufaktúrák fejlődés és az
orosz kapitalizmus genezise között nincs kapcsolat. Igaz, a munka üzemi, szervezeti
formáinak szempontjából valamelyes előfeltételeket ezek a manufaktúrák teremtettek,
de egészükben igen távolosnak a fejlődés fővonalától.”

Szkazkin és A. N. Csizstozvonov (V. I. 1959. 6.) kifejezetten a periodizáció szem-
szögéből tették fel a kapitalizmus genezisével illetően a kérdést. A „Világtörténet” szerzői
„komoly megoldatlan problémák halmazával álltak szemben a feudalizmus hanyatlásának,

a kapitalizmus genezisének periodizálásában. Az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus kezdetét illetően Oroszországban és általában Kelet-Európában a nézeteltérések rendkívül nagyok. A medievisták »a második jobbágyságbán«, a feudális manufaktúrában a feudalizmus erősödését látják, míg mások e jelenségekben a kapitalista fejlődés sajátos útjait vélik felismerni. Végül javasolják, hogy a kapitalizmus genezise kutatásának szervezeti kérdéseit meg kell oldani.”

V. M. *Lavrovskij* (V. I. 1959. 8.) értékes tanulmányában az eredeti tőkefelhalmozás vitás kérdéseivel foglalkozik. „Lényegében egyetért Szkazkin koncepciójával, a XVI. század utáni fejlődés két vonalával, a Gutsherrschaft véleménye szerint nem átmenet a haladébb kapitalista formához... Helyesli Szkazkin nézetét az angol és francia fejlődés lényegében azonos voltáról, illetve a kapitalizálódás két területi megvalósulásáról. Ugyanakkor finomítja is Szkazkin koncepcióját, mert nem találja egészen szerencsésnek Nyugat- és Kelet-Európa szembeállítását... Megfigyelésének értékét az határozza meg, hogy finom analízissel kimutatja azokat a tényezőket, amelyek figyelmen kívül hagyása Kelet és Nyugat végzettszerű kettéválásának irracionális koncepciójához vezethet. Szkazkin gondolatmenetére alkalmazott bírálata voltaképpen a nemzeti sajátosságok eltűzésára könnyen hajlamos történések ellen irányul. Oroszországban a kapitalista agrárviszonyok az 1861-től Sztolipin reformjág terjedő idő alatt jöttek létre.”

V. A. *Golobuckij* (V. I. 1959. 9.) szerint Szkazkin „tisztán külső tényezőkkel magyarázza a jobbágyság második kiadását, holott ennek belső feltételei voltak. A klasszikus, feudális naturalis gazdálkodás már a XV. században kezdett elhalni, az orosz mezőgazdaságban már a XVII. század hatvanas éveiben terjed a bérmunka. A piaci kapcsolatok és a bérmunka megjelenése a feudalizmus hanyatló korszakának a kezdetét jelenti. A bérmunka megjelenése, a pénz-áruviszonyok kialakulása egyenlő a kapitalista viszonyok kezdetével.” A XV–XVII. század és a XIX. század hatvanas éve közötti korra teszi a hanyatló feudalizmus periódusát.

I. V. *Kuznyecov* (V. I. 1959. 11.) szerint „a feudalizmus hanyatló korszakának kezdetét illető két–két és fél évszázados időn belül bizonytalanság a kialakult álláspontok helytelen módszertani alapjára derít fényt”. Kifejti, hogy az Elbától keletre más a világ, mint attól nyugatra, Kelet-Európában a jobbágyság második kiadása következett be. A XV–XVIII. század között Oroszországban hatalmas fejlődés mentek át a pénz-áru-piac viszonyok, de ez a feudális rend erősödésével járt. A bérmunka elszigetelt megjelenése a XVII. században szerinte lényegtelen. Látni kell, hogy még a korlátozott kereskedelem is a jobbágyság és a robotoltatás erősödését eredményezte. A szőtt manufaktúrák megjelenése nem rugója, hanem akadályozója a kapitalista fejlődésnek. „A XVI. század súlyos krízisek kora, a XVII. században viszont komoly gazdasági fellendülés következett be, ezért tarthatatlan Nyecskina álláspontja, aki a a XVI. századot a fejlődő, a XVII. századot pedig már a hanyatló feudalizmus korának tartja. Tarthatatlan Nyecskina véleménye a XVII–XVIII. századi manufaktúrák kettős jellegeről is. Az 1762. évi ukáz után a bérmunkán alapuló kapitalista manufaktúrák megerősödtek, a jobbágy-manufaktúrák tönkrementek. — „Az iparban a XIX. század elején, a mezőgazdaságban a XVIII–XIX. század fordulóján kezdődött a feudalizmus hanyatló és a keletkező kapitalizmus korszaka.”

N. L. *Rubinstein* (V. I. 1961. 8.) Leninre hivatkozva megállapítja: óriási a különbség a „vagyonai különbség” és a „széthullás” között. „A korai feudalizmust is a paraszti vagyon különbségek jellemzik. Csak a kapitalista manufaktúrák elterjedésével, a XVIII. század második felében kezdődik a parasztság széthullása Oroszországban.” — Sz. G. *Sztrumilin* (V. I. 1961. 9.) szerint elképzelhetetlen kapitalista manufaktúra jobbágy-munkaerővel. Már a XVI. század elején élénk piaci viszonyok jöttek létre. „A feudális állam a kereskedő tőke érdekét szolgálta, IV. Iván volt az első orosz merkantilista.” Sztrumilin a XVI. századra teszi a kapitalista viszonyok kezdetét. — A. M. *Karpacsev* (V. I. 1962. 8.) a kényszermunka-manufaktúra jelentőségét vizsgálja a kapitalista viszonyok kialakulása szempontjából egy földesúri textil-manufaktúra példáján. Lényegében Nyecskinával ért egyet a feudális manufaktúrák kettősségét illetően.

Nyecskina (V. I. 1962. 12.) vállalkozott a feudalizmus fejlődő és hanyatló korszakát tárgyaló vita lezárására. Szerinte a feudális manufaktúra igen bonyolult jelenség, s a XVI. századtól kezdődik a feudalizmus hanyatló korszaka. „A feudalizmus rendszere még évszázadokon keresztül uralkodó, de már nem fejlődő, mert az új jelenségek a feudalizmus ellen hatnak.”

Végül Bartha Antal néhány jelentős tanulságot vont le:

1. Lényeges kérdés, hogy a XVI–XVII. századtól, vagy a XVIII. század második felétől számíttjuk-e az orosz feudalizmus hanyatlását, a kapitalizmus genezisének korszakát. A periódus záró időpontja vitathatatlanul 1861 február.

2. „A »kronológiai holtpont« és a periodizáció elvi kérdései körül kialakult nézetkülönbségek között szerves összefüggés van. A periódushatár kijelölését megoldatlan probléma nehezíti: a XVI. század után elöretörő, kétségtelenül új jelenségek a feudalizmus életképességének, még kiaknázatlan belső potenciáljának a jeleként jöttek-e létre és a feudális rendet erősítik-e, avagy a feudalizmus egészétől idegen, azzal ellentétesen ható tőkés fejlődés egyes állomásait kell-e látni ezekben az új jelenségekben? A második jobbágyság tényét senki sem vitatja, de annál inkább vitatott a második jobbágyság talaján kisarjadzott társadalmi-gazdasági képlet fejlődési iránya. Az egyetemes történeti összefüggések elismerése eléggé tudatosan jelentkezett a vitában, de az európai összefüggések tudományos konkretizálása már távolról sem könnyű feladat. *Saját* periodizációs gondjaink megítélésekor ismételten a XVI. század körüli problémákra kell utalnunk, a figyelmet ezekre kell felhívnom.”

3. A XV—XVIII. század közötti korszakban felismert új jelenségek körüli viták alapján a XVIII. század második feléig tőkés elemekről az orosz fejlődésben aligha beszélhetünk. Ezt Szkazkin már eldöntötte. Ennek ellenére Nyeckina problémafelvetésének az a jelentősége, hogy „egy nagy horderejű megfigyelést tartalmaz: a feudális viszonyok osztatlan uralmának közepette, éppen a feudális függőségek sokfélesége miatt (különösen Oroszországban!) lehetővé vált a gazdasági és technikai haladás, de mindez nem változtatott a feudális lényegén, csak módosította, bonyolította a feudális gazdasági-társadalmi szerkezet ősi mechanizmusát”.

Nem hagyható figyelmen kívül hazai agrárfejlődésünk megítélésekor a szovjet történések jelentős részének elvi állásfoglalása a hasonló jelenségek megítélésében. „Igen jellemző, hogy abban az Oroszországban, amelyik a XVIII. században nemzeti létének mondhatni fénykorát éli, tehát idegen hatalom gazdasági érdekei nem befolyásolták fejlődését, a jobbágyi manufaktúrák elpusztulnak, mihelyt a cári kormány reformintézkedései hatására kialakult a szabad bér munka piacának viszonylag szűk forrása. Jellemező, hogy a XVIII. században az orosz nyersvastermelés felülmúlja az angolt, de az orosz bugákat Pétervárott angol hajókra rakják és angol gyárakban váltak ipari késztermékké. Angliában ekkor már tőkés viszonyok uralkodnak. Oroszországban a jobbágymunkán alapuló uralmi, nagy vasipari manufaktúrák nem vezettek tőkés fejlődéshez, sőt a feudális viszonyok krízisének korában csődbe jutnak.” Hazai manufaktúráink jelentőségének megítélésekor is érdemes e tényen elgondolkoznunk.

4. „Az orosz feudalizmus hanyatlásának kezdetét illetően a megoldási kísérletet ket nem tekinthetjük lezártnak. Minden jel arra mutat, hogy a hanyatló feudalizmus és a tőkés elemek megjelenésének kutatása éppen e vita hatására indult meg a Szovjetunióban; eddig érintetlen levéltári állagok bevonása a kutatásba egész bizonyosan módosítja majd a kialakult álláspontokat, bár igen valószínű, hogy a második jobbágyság egész rendszerének feudális öszskéjét az újabb kutatások sem változtatják meg.”

Az elsőnek hozzászóló *Pach Zsigmond Pál* egyetemi tanár, akadémiai levelező tag, hozzászólásában elismeréssel illette azt a gondosságot, amellyel a Történettudományi Intézet a vitát előkészítette, — „a szoros értelemben vett referátumokon kívül egyéb fontos tájékoztató anyagokat is a vita résztvevőinek rendelkezésére bocsátva”.

Célszerű — hangsúlyozta —, „ha a szovjet történettudomány periodizációs elveiről, korszakfelosztási vitáiról nemcsak Oroszország feudalizmuskori történetét illetően nyernénk összefoglalást, hanem az egyetemes történetet vagy legalábbis az európai feudáliskori történetet illetően is. Jóllehet Bartha Antal sokhelyütt utal az egyetemes történeti szempontokra Oroszország feudáliskori története periodizációs vitáiban, — természetesen, hogy ez nem pótolhat olyan áttekintést, amely a marxista történetíráskak, első renden éppen a *szovjet mediévisztikának* az egyetemes középkori történetet, kivált a nyugat-európai feudalizmus fejlődését illető periodizációs eredményeit, szempontjait, problémáit tárná elénk.”

Fővonásaiban különösen gyümölcsöző lett volna ismertetni azt „az egyetemes periodizációt, az európai feudális formáció ama korszakbecsztását, amelyet a szovjet historikusok elsősorban a feudális fejlődés élén járó nyugat-európai országok történeti anyaga alapján kidolgoztak”.

Ilyen összefoglalás annak az érdekes referátumnak a hasznosíthatóságát is növelte volna, amelyet Zimányi Vera a „francia gazdaságtörténeti iskola” világtörténeti periodizációjáról készített. A marxista egyetemes történeti periodizáció és a tárgyalt — francia és más nyugati — gazdaság- és társadalomtörténések által alkalmazott periodizáció egymás mellé állítása megkönnyítette volna a „francia gazdaságtörténeti iskola” értékelését, kritikáját is. „Egy ilyen egymás mellé állítás pl. közvetlenül megmutatta volna, hogy

egyes francia gazdaságtörténetészeknél vagy a holland Slicher van Bath-nál többé-kevésbé háttérbe szorul, vagy esetenként éppenséggel eltűnik az az alapvető történeti kategória, amelyet a marxisták termelési viszonyoknak, osztályviszonyoknak neveznek; közvetlenül kiderült volna, hogy a „kibontakozások, fellendülések és krízisek, depressziók szemszögéből” történő periodizáció esetében elhalványulnak a különböző termelési módok, társadalmi formációk alapvető korszakai és a feudalizmus kora több vonatkozásban összemosódik a kapitalizmuséval. Egy ilyen szembeállítás esetén világgossá válnék . . . , hogy ez irányzat egyes képviselői nem fordítanak kellő figyelmet a *termelési viszonyok átalakítására* és átalakulására, az embernek a természettel szemben folytatott küzdelmével együtt a *társadalmi elnyomás és kizsákmányolás elleni küzdelmére*, az osztályharcra, ami lehetővé teszi, hogy a termelőerők, a technika fejlesztése terén elért eredmények csakugyan a társadalom előrehaladását szolgálják. — Félreértés ne essék: jócskán van mit tanulnunk francia gazdaság- és társadalomtörténetészektől, főleg módszereket, technikákat, történeti statisztikát stb.; mindezt azonban a marxista bírálat rostáján kell megsűrűnünk és kritikailag szembesítenünk a történelmi materializmus elméletével és módszertanával. S akkor nyilván az fog kiderülni, hogy talán éppen a periodizáció terén, amely a történeti fejlődés egyes szakaszainak kvintesszenciáját sűríti össze, éppen a periodizáció terén nyújtja számunkra ez az irányzat aránylag a legkevesebb tanulságot.”

Csak az egyetemes történet marxista periodizációja szolgálhat egyik kiindulópontul a feudáliskori magyar történelem periodizációs kérdéseinek helyes megoldásához: „éppen akkor fogjuk tudni a periodizáció révén is megragadni, érzékeltetni a magyar történelem sajátos és egyedi jellemzőit, nemzeti mozzanatait, ha hazai történetünket az egyetemes fejlődésmenethez viszonyítjuk; ha a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit viszonylag legtisztábban kifejező *klasszikus* fejlődésmenettel, a feudalizmus esetében a nyugat-európai fejlődéssel konfrontáljuk, — amelynek elemzése alapján a marxizmus klasszikusai a feudális fejlődés legfőbb általános törvényszerűségeit leszűrték, — amelynek konkrét tényanyaga alapján a szovjet medievisztika a feudalizmus történetének általános periodizációját megalkotta”.

Ha ebben egyetértünk — mondotta —, akkor „mai vitánk tulajdonképpeni alaperferátumát . . . számos vonatkozásban értékes tartalma mellett is, meg kell bírálnunk, amiért az egyetemes történeti szemléletet, össz-európai szempontú kiindulást nem, illetve csak nagyon korlátozottan alkalmazta. Függetlenül most már attól, készült-e a feudalizmus marxista egyetemes történeti periodizációjára vonatkozó külön anyag avagy sem, — a magyar problematikát tárgyazó előterjesztést is ebben a szemléletben kellett volna elindítani”.

El kellett volna többek között mondani — fejtette ki Pach Zsigmond Pál —, hogy a „marxista egyetemes történeti kutatások . . . mai színvonalán hogyan látják az egyetemes történések a feudális társadalmi-gazdasági formáció fejlődése . . . fő szakaszainak időbeli határait, kronológiai kereteit, legalábbis az általános törvényszerűségeket viszonylag legtisztábban reprezentáló nyugat-európai feudalizmus történetében; meg kellett volna mondani, mely századokat tekintik Nyugat-Európában a korai, az érett stb. feudalizmus periódusának; esetleg hozzá lehetett volna fűzni: mi az uralkodó vélekedés e korszakok kronológiai határai tekintetében, és milyen nézeteltérések, viták vannak ezen a téren. Csak akkor, ha lehető szabadsággal tudatosítjuk, hogyan helyezi el az egyetemes történet a feudalizmus szóban forgó szakaszait, csak ebben az esetben tudjuk igazán bekapcsolni, beágyazni a magyar középkor történetének periodizációját az összfejlődés folyamatába; csak akkor tudjuk megállapítani, hogy hazai történetünk magában a periódusok időbeliségében hogyan viszonyul a nyugat-európai feudalizmus történetéhez: mi ebben a klasszikustól eltérő, a sajátos; majd további egybevetéssel, összehasonlítással: mi benne a szomszédos közép-kelet-európai országokhoz képest is eltérő, egyedi, — nemzeti.”

Fel kellett volna vázolni — és ez még előbbre való követelmény —: „hogyan határozza meg a marxista egyetemes történet a feudális formáció fejlődésének . . . főbb szakaszait; mit ért azokon; *mik a legfontosabb ismérvei a korai, érett, késői feudalizmusnak* stb. Egy ilyen fogalmi meghatározásnak logikai-történeti szempontból mindenképpen meglenne az indokoltsága, szükségessége egy olyan nagyterjedésű munkátat megindításakor, aminő Magyarország történetének 10 kötetben leendő összefoglalása, — meglenne a létjogosultsága még akkor is, ha a feudális-kori történet említett periódusai meghatározásában teljes egyöntetűség uralkodnék a nemzetközi marxista tudományosságban.” Amint azonban tudjuk — Bartha Antal is utalt rá —, erről nincsen szó; ez még indokoltabbá teszi a követelményt: „a feudális termelési mód, a feudális társadalmi-gazdasági formáció fő korszakainak kritériumait igyekezzünk *lehető szabadsággal, egyben kellő sokoldalúsággal* számba venni”.

Ha az alappreferátum megpróbált volna legalább e két követelménynek eleget tenni: ez „szükségképpen kihatott volna... egész fejtegetésmenetére, — biztosította volna annak egyetemes történeti szemléletét...; egyben szilárdabb elvi talajt nyújtott volna az egyes részproblémák megoldásához: a feudalizmus egyes korszakainak nemzeti történetünkben való megragadásához” — hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál.

Székely György kandidátus, egyetemi tanár felszólalásában leszögezte, hogy a feudalizmus korszakára szorító vita nem veheti fel „azoknak az alapvető szempontoknak a problematikáját, amelyek alapján az egész magyar történetet összefüggően kellene korszerűen korszakokra osztani”. Pedig „összefoglaló periodizációs problémafelvetést — hívta fel a figyelmet Székely György — annál könnyebben lehetett volna készíteni, mert Dercsényi Dezső és Klaniczay Tibor periodizációi korántsem csak művészettörténeti, illetve irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével készültek, hanem tudatosan tekintetbe vették a történeti irodalom és a történeti periodizációs módszerek tanulságait. Méginkább szétágazó a... vita anyaga a külföldi irodalom tanulságait nyújtó beszámolók miatt. Ezek a tárgyalt terület szempontjából sem kapcsolódnak össze. Módszerükben és igényességükben is eltérnek egymástól. Bartha Antal Oroszország feudalizmus-kori történetének problematikáját marxista szellemű kritikai színvonalon elemzi. Ugyanakkor ez nem pótolhatja a világtörténet szovjet periodizációjának ismertetését és összekapcsolását közvetlen feladatunkkal. Nehezen kapcsolható be a magyar periodizációs vita jelenlegi felvetésébe Zimányi Verának a francia gazdaságtörténeti iskola világtörténeti periodizációs alapelveit ismertető, sajnos kritika nélkül készült beszámolója”. Slicher van Bath 1963-ban megjelent munkája mellett sokkal nagyobb figyelmet kellett volna fordítani Graus kezdeményező tanulmányára, Małowist alapvető könyvére, az angol irodalomra. A tárgyalta francia irányzathoz tartozó Jacques le Goff „Das Hochmittelalter” c. könyvében a „XIV. század válsága” témakörében — többször is idézi E. A. Koszminszkijt, F. Graust és R. H. Hiltont.

Az alappreferátum „helyesen állapítja meg a fő korszak és kötet, az alkorszak és fejezet összefüggésének mozgékonytársát, amilehetőseget ad a... kialakuló gyakorlati periodizáció további finomítására”. Heckenast Gusztávnak „erőteljesebben egy módszertani problémát kellett volna kidolgoznia: a változások, új jelenségek csírái, kezdeti formái iránti érzékenység és a mennyiségi felhalmozódás figyelemmel kísérése, ill. a kiérlelt, lezárt fejlődési fokok alapul vételének kérdését a periodizációban. Ebből adódik ugyanis számos gyakorlati probléma. Idevág az irodalmi és művészeti ölelkező periodizációk jogos alkalmazása is. Sajnos, Heckenast Gusztáv ezt a kérdéskört összefüggőben nem elemezte” — állapította meg Székely György.

Elekes Lajos akadémiai levelező tag, egyetemi tanár hozzászólása bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a periodizáció „a történetfelfogás egyik, avagy éppen talán a legfőbb kulcskérdése”. Nem annyira az alapelvek szempontjából szükséges nézeteinket e tárgyban időről időre felülvizsgálni; „a fontosabb, időszerű tennivaló... a helyes alapelvek adekvát alkalmazásának kerestülvitele. Atfogó, nagytávlatú kollektív vállalkozások, amilyen a most tervbe vett tíz kötetes összefoglalás, erre jól alkalmas nyújtanak.”

Elekes Lajos helyeselte a vitaindításnak szánt anyagokban megmutatkozó azon törekvést is, hogy a rokontudományok időközben elért eredményeit számba vegyék: „Az alap—felépítmény kölcsönhatása elvének érvényesítése kívánja, hogy ezeket az általános történeti korszakolás munkájában se hagyjuk figyelmen kívül.”

Leszögezte, hogy nem az alapelvek tisztázásáról, hanem szabatos alkalmazásukról és belső differenciálásukról van szó. A tagolás fő vonalainak a formáció, tehát lényegében a termelési mód változásait kell kifejezniök. Ezen belül „nagy gondot kell fordítani mind a termelőerők, mind a termelési viszonyok fejlődésének, változásainak árnyalt bemutatására. Ezzel tulajdonképpen egybeesik, bizonyos vonatkozásokban könnyebbé is lehetne tenni, ha az osztályharc menetét, annak nagy fordulópontjait állítjuk a periodizáció tengelyébe. Gondot kell fordítani... a termelési viszonyoktól meghatározott társadalmi viszonylatok, az ún. társadalmi »struktúrák«, tehát nem csupán az alapvető osztályviszonyok, hanem az egész bonyolult szövevény konkrétan hiteles bemutatására... A korábbinál nagyobb gondot kell fordítani a társadalmi tudat jelenségeire... a tágas értett kultúra növekedésének, felhalmozott eredményei társadalmi elsajátításának folyamataira, köztük tudományos ismeret és művészi kifejezés... szerteágazó problémáira. Az ideológiák fontosságát nem kell újból hangsúlyozni, annál inkább szükséges kiemelni alapjuk és hatásaik árnyaltabb bemutatásának kívánatoságát.”

Ilyen szempontok mérlegelése módosításokat vonhat maga után a periodizáció egyes részleteiben, főleg egyes — eddig is bizonytalanok tartott — alkorszak-időhatárok megállapításában.

Perényi József kandidátus, egyetemi tanár hangsúlyozta: szinte teljes egészében a

történész történetfelfogásától függ, hogy mit tekint korszaknak. Annak, aki a történet törvényszerűségét vallja, „a törvényszerűséget már korszakolásával is ki kell fejeznie, még pedig úgy, hogy abból a haladás, a progresszív fejlődés is kiderüljön. A marxisták számára ezt a lehetőséget a formációk szerinti korszakolás adja . . .” További tagolásra, alkorszakokra is szükség van, mivel egyes formációk több ezer évig is fennálltak. Az volna kívánatos, ha az alkorszakok elnevezése — a feudalizmushoz, kapitalizmushoz hasonlóan — az alkorszak lényegét is kifejezné. „Ilyen kifejező alkorszak-elnevezéseink azonban jelenleg még nincsenek . . .”, s az ezzel kapcsolatos viták „újra és újra kezdődnek, s a tapasztalatok szerint eredménytelenül végződnek, véleményem szerint — hangsúlyozta — elsősorban azért, mert e problémákat elméleti kérdésként rendkívül szegényes metodológiai irodalmunkban még senki sem tárgyalta, a problémákat a gyakorlat vetette fel, s hiányzik elméleti megalapozásuk.”

Úgy látja, hogy meglehetősen szabadságunk van az alkorszakok elkülönítésénél. Szeretné, ha „a vita folyamán e szabadságot önként megszorítanánk abban az értelemben, hogy még az alkorszak-határoknál is részeseitük előnyben a gazdasági és társadalmi jelenségeket. Ellenkező esetben, mint azt jelenlegi szintéziseinknél láthatjuk, az alkorszakok az elkülönítő jelek oly tarkaságát mutatják, hogy olvasóink . . . önkényességgel, vagy . . . elméleti megalapozás hiányával vádolhatják a szerzőket.”

Perényi József végül annak veszélyére hívta fel a figyelmet, amikor az „egységes” fejlődés jelszavával akarjuk a magyar történetet a nyugat-európai fejlődéssel összehozni. Ebből a szempontból — mutatott rá — mindegy, hogy a késői feudalizmus magyarországi kiindulópontjának 1526-ot, vagy 1608-at vesszük-e. Az a lényeg, hogy e kor „jellemző vonásait nem találjuk meg Nyugat-Európában, sem ebben, sem az előző korszakban. A fontos az, hogy a magyar és az egész kelet-európai gazdasági-társadalmi fejlődés e korban sajátos, csak itt, sehol másutt nem található úton haladt. A fejlődés ugyan itt is a kapitalizmus felé mutat, de az odavezető út »sajátos«, ha Nyugat-Európával, vagy akár az Oszmán birodalommal hasonlítjuk össze. . . Mindez óvatosságra kell, hogy intsen bennünket, ha egyetemes történeti fogalmakkal operálunk. Vigyáznunk kell azzal, nehogy Nyugat-Európát fétisiként a feudális, vagy a kapitalista fejlődés klasszikus földjének tekintsük, abban az értelemben, hogy az a minta, az az értékmérő. . .”

Mályusz Elemér, a történelemtudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa rámutatott: „a tanulságok okából jó volna tudnunk, hogy a népi demokráciák történettudománya, mint arra már az előttem szólók is utaltak, hogyan látja szomszédaink történetének periódusait. Társadalmi fejlődésünk a feudalizmus korában a legrokonabb vonásokat a cseh, lengyel, román, jugoszláv társadalmakéval mutat. Vajon ezeknek a népeknek a fejlődésében a saját történetírásuk hol lát fordulópontokat? A kérdés vizsgálata mindenképpen tanulságos lehet. A jugoszláv periodizációnál különösen érdekes lehet, hogy a különböző alapú és fázisú fejlődésvonalakat miként sikerül a mai történettudománynak összefognia.” A vita alapanyagának ilyen irányú tovább bővítését, teljesebbé tételét javasolta.

Nem fogadta el Benczédi Lászlónak azt a megállapítását, hogy a szellemtörténeti módszer valójában képtelen a periodizálásra, ezzel szemben utalt arra a kísérletre, amely „a szellemtörténeti korszakbeosztást alkalmazta a magyar történet egészére. Ez a kísérlet, sőt javaslat a művészet és irodalom történetéből vett elnevezéseket alkalmazott az egymást követő, egymást felváltó korszakokra, mindegyik elnevezéssel egy-egy életstílust, magatartást, világnézetet óhajtván jellemezni. A román stílus kora, gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika, liberalizmus, demokrácia következtek egymás után. A sor mindenesetre hiánytalan, s ha, mint minden szellemtörténeti konstrukciónban van is önkényesség a korszakok egységbefoglalásánál, illetve szétválasztásánál, aligha lehet tagadni, hogy bizonyos jellegzetes kulturális vonások felismerésére képessé teszi a kutatót.” Véleménye szerint „a kulturális jelenségeknek a társadalomra való vonatkoztatása, ily jelenségeknek a társadalom életétől el nem szakítása, sőt állandó szoros kapcsolatba hozatala, nem volt a magyar szellemtörténeti szemléletnek valami olyasféle mozzanata, amelyet szégyenleni kellene. A mai irodalomtörténeti és művészettörténeti szemlélet a maga öllelkező periódusaival voltaképpen ugyanazt mondja — kétségtelenül az ellenforradalmi korszak teóriájától függetlenül, de időben mégis csak utána —, ami már akkor mint javaslat elhangzott.”

A 10 kötetes szintézis is alkalmazhatja azt az elvet — fejtette ki Mályusz Elemér —, hogy különböző művelődési elemek élhetnek rétegszerűen egymás mellett a társadalom kultúrájában, ha feladatának tekinti „a művelődés fejlődésének — természetesen a társadalom művelődésének — ismertetését. . . Ha . . . úgy gondoljuk, hogy a művelődés fejlődése szociológiai szempontból vizsgálva, érdekli annyira a mai magyar olvasókat, hogy szükséges őket tájékoztatni, akkor nem mellőzhető az öllelkező periódusok fogal-

mának alkalmazása. Bizonyos, hogy a megoldást nem lesz könnyű megtalálni. . . , de egy nagy apparátussal készült munkától senki sem az eredmények egyszerű összefoglalását várja, hanem valami új jellegű szintézist. . . Pl. biztosra veszem, hogy a tömegek anyagi és szellemi műveltségét sikerül majd koronként jellemezni, s az irodalomtudomány. . . , néprajz, etnológia, de legfőbbképpen a szociológia segítségével sikerül majd azt a folyamatot is megismerni, amelynek során a tömegek tudatában a különböző eredetű művelődési elemek időnkint egy sajátos egészzé olvadtak össze, szinte önálló egységgé formálódtak. Ha nem szakítjuk el valami tévesen alkalmazott filológiai módszerrel ezeket az elemeket hordozóiktól, a társadalmi rétegektől vagy csoportoktól, akkor művelődés és társadalom valóban kölcsönhatásukban lesznek szemlélhetők és szemléltethetők."

Mályusz Elemér nem tartja elmellőzhetőnek az ölelkező periódusokat mint kutatási segédeszközt. De vigyázní kell, mert — véleménye beletartozik az irodalom fejlődése a magyar történet egészébe, ugyanúgy beletartozik ebbe pl. a népesedéstörténet, vagy az agrártörténet, technikatörténet stb". — Gondolni kell arra, hogy a periódusok nem választhatók el a tárgytól, sőt tárgyaktól — hangsúlyozta. A tárgyat felfoghatjuk székebb értelemben — mint az egyetemi tankönyv. 1954 óta azonban nagyot fejlődött, sokoldalú lett a magyar történetírás. „Arról, hogy a tankönyv elveit szigorúan tartjuk meg, azokra korlátozzuk magunkat, s további több ezernyi új adattal megvilágítva bővebben tárgyaljuk meg, meggyőződésem szerint nem lehet szó."

Magához a periodizációhoz, amelyről már a művészettörténészek kívánságára elmondotta — azóta nyomtatásban is megjelent — véleményét, egyet óhajtat csak hozzáfűzni: „A művészettörténészek számára hozzáférhető irodalom alapján, tehát bizonyos korlátok közé zárt fejlődési vonalak ismertetéséből szűrtem le az eredményeket. Természetes, ha kitágítjuk a kutatások körét és a történet fogalmába nem csak a termelőerők fejlődését, a társadalmi osztályok mozgását, az állam sorsának alakulását tekintjük beletartozónak, hanem a történeti életet egészében igyekszünk megragadni — már amennyire erőnk-től és a kutatás mai stádiumában lehetséges —, akkor még további periodizálási problémák megoldására lenne szükség."

Klaniczay Tibor, akadémiai levelező tag, az Irodalomtörténeti Intézet igazgatóhelyettese Heckenast Gusztáv periodizációs javaslatát igen figyelemreméltónak és a korábbi korszakolásoknál sikeresebbnek tartja, mivel „a történelem valamennyi jelenségét, s ezzel együtt a rokontudományok periodizációs tapasztalatait is számításba veszi, s így egy komplex egységes periodizáció kialakítására törekszik. Minthogy egy társadalomnak csak egyetlen egységes története van, s egyes életmegnyilvánulásai nem alkotnak egymástól független történelmet, elvileg a periodizáció is csak egységes lehet." Véleménye szerint a gazdaságtörténet nem periodizálható másként, mint a művelődéstörténet vagy az irodalomtörténet, vagyis ugyanazok a korszakok jelentkeznék — legfeljebb kisebb krónológiai eltolódásokkal — a történelem minden ágában; a fejlődés fázisaként kell felfogni a korszakokat. „Egy ilyen elvileg egységes, valamennyi érintett tudományág számára alkalmas korszakolás létrejöttének természetesen az a feltétel, hogy minden tényezőt figyelembe vegyünk. . . Heckenast javaslatát ebbe az irányba haladnak, s többek közötti jelentős közeledést mutatnak ahhoz a periodizációhoz, amelyet az irodalomtörténeti kézikönyv első két kötete képvisel. . . A művészi, kulturális szférában olykor szembeötlően, felismerhetőbben jelentkeznek a nagy fordulatok, mint az alap fejlődésében, vagy pedig az utóbbinak a kutatása elmaradottabb. A szellemi, művészeti tényezők erőteljes figyelembevételével a történeti periodizációnál semmiképpen sem jelenti ugyanis a gazdasági alap elsődlegessége elvének a feladását, sőt ellenkezőleg éppen ezt fogja jobban kidomborítani. Hiszen az irodalom korszakfordulói mindig alapvető gazdasági-társadalmi átalakulások függvényei, még akkor is, ha a kutatás még nem tárta fel az utóbbiakat. Ilyenkor éppen a felépítmény jelenségei figyelmeztethetnek az alap esetleg még észre nem vett, rejtett változásaira."

Ebben az összefüggésben kell említést tenni a stílusok — pontosabban a korszakok — kérdéséről. „Vannak, akik azt hiszik, hogy a stílusok alkotják a periodizáció vezérlőelvét, másrészt vannak, akik azt képzelik, hogy a stílusok figyelembevételével, stílus kategóriák emlegetése már eleve stílustörténeti felfogás, szellemtörténeti alapon. Pedig erről szó sincs. Ha valaki azt hinné, hogy létezik egy stílustörténeti alapon kialakított történeti periodizáció, az odajutna, ahová a stíluselméletek nyugati teoretikusai, akik kifejtik, hogy a *stílusváltozások* semmiből sem magyarázhatók, minthogy a teremtés misztériumának a következményei." Holott a stílusváltozások mindig a művészetek egész strukturális változásával járnak együtt, amelyek feltételül valamilyen döntő társadalmi-gazdasági változás következményei. A korszakok változásai azonban sok figyelmeztető szempontot jelenthetnek és szolgáltathatnak a periodizáció szempontjából, „nem okai,

hanem szimptomái a korszakfordulóknak, s ezért nem alapul, de figyelembevételük feltétlenül hasznos, sőt szükséges.”

„Egy egységes történeti periodizáció kidolgozása csak igen hosszú történeti folyamat eredménye lehet. . . Valamennyi történeti tudománynak, illetve a történelem valamennyi szakágzatának a saját anyagán, annak belső összefüggései szerint kell egyre finomítani a periodizációt, és akkor ezek a törekvések egymást támogatják és előbb-utóbb találkozni fognak. Ennek jeleit mutatja a mostani vita is.”

Kosáry Domokos kandidátus rámutatott arra, hogy minden részletet „az egész keretében, egységes szempontból, egységes elvek alapján kell megítélnünk, különben elvesz a mértékünk, és nem tudunk kellőképpen különbséget tenni eltérő nagyságértékű jelenségek között”.

Az alappreferátum — hangsúlyozta — „helyesen állítja fel azt az elvi követelményt, hogy midőn periodizálunk, egy-egy korszaknak egységbe kell foglalnia az alapot és a felépítményt, a gazdaság, társadalom, politika, művelődés jelenségeit egyaránt. . . , de tisztában kell lennünk azzal is, hogy kielégítését mi minden teszi nehezzé: . . . az alap változásai nem automatikusan egyidejűek a felépítmény változásaival. A lassan bontakozó gazdasági-társadalmi folyamatok nem igen köthetők pontos évszámhoz. . . Magyarország Európa és azon belül Kelet-Európa részeként élte végig történetének máig éró fejezeteit. Európa különböző részei azonban sok vonatkozásban egyenlőtlenül fejlődtek. Nem alkalmazhatjuk Nyugat-Európa periodizációját minden további nélkül Kelet-Európa történetére is, ahol bizonyos folyamatok, mint pl. a feudalizmus bomlása, időben később, és — amint azt Pach Zsigmond Pál kifejtette — sajátos feltételek közt, bizonyos kerülvél mentek végbe.

De ugyanakkor arról sem feledkezhünk meg, hogy . . . nemzetközi, összeurópai jelentőségű fordulatok egy időben voltak kihatással különböző szintű társadalmakra. . . — Nyilvánvaló, hogy periodizálásunknak egyszerre kellene ily esetekben mind a fejlődési szintek eltérő voltát, mind a politikai fordulat európai egyidejűségét jeleznie. . . — Európa egy-egy részén, sőt a régi Magyarországon belül is nem egyszer találkozunk fejlődési egyenlőtlenséggel, — elég itt azon eltérő gazdasági, társadalmi stb. feltételekre utalnunk, amelyek, mint ismertetés, a XVIII. század elején az északi és nyugati peremvidéket és a töröktől visszafoglalt ritkanépeségű központi és déli sík részeket egymástól oly különbözővé tették. Végül. . . a történelemben, minél közelebb érünk a részletekhez, annál több lesz az átmenet.”

Az elképzelhető megoldások közül eleve mellőzhetjük az ölelkező korszakokét. Összefoglaló történeti műben, amelynek a politikai eseménytörténetet is el kell mondania, zűrzavart idézne elő minden ilyen próbálkozás.

A megoldás útja: „a periodizálást olyan egységes alapelv szempontjából kell végeznünk, amely az egész magyar történetre mindenütt, mindvégig alkalmazható. Az olyanféle kísérletezés, amely hol ezt, hol azt a mozzanatot próbálja előtérbe hozni, hol ilyen, hol megint más szempontból óhajt periódus-határokat lelni, szemponttalanságra, ötletszerűsége vezet és nyilvánvalóan veszélyeztetné mind a mű belső egységét, mind azon célját, hogy a társadalom fejlődési törvényszerűségeit, fő mozgási tendenciáit mutassa be konkrét megvalósulási formáikban. Az alapot, a kiindulást nyilván a társadalmi formáció adja meg. . . De a feudalizmus a maga egészében, a X. század végétől 1848-ig, oly hosszú időt, annyi századot fog át, hogy feltétlenül maga is periódusokra, alkorszakokra osztható. S még ezeket is tovább, szakaszokra kell bontanunk. Ez mindjárt a második megállapítás, amelyet ugyancsak világosan ki kell mondanunk: nem minden időhatár egyenértékű. Az időhatárokat három főbb kategória szerint osztályozhatjuk. A legfőbbek, az első kategóriában, magának a formációnak, jelen esetben a feudalizmusnak is korhatárai. A második kategóriába a feudalizmuson belüli periódusok vagy alkorszakok határai sorolhatók. . . Közelebb érve persze még ezeket a periódusokat is kisebb szakaszokra kell majd még osztanunk, de mindenkor úgy, hogy tisztában vagyunk a háromféle időhatár értékrendjével.”

A főtartalmat nemcsak a feudalizmuson, hanem annak periódusain belül is a gazdasági-társadalmi fejlődés határozza meg. „A periódusok konkrét határvonalait a kezdő és záró évszámokat azonban. . . a politikai történetből kell vennünk. A politikai határvonalak persze megint nem egyforma értékűek, mint ahogy azok az események és fordulatok sem, amelyekhez kötni szoktuk őket. Olyan politikai történeti határvonalat kell kiválasztanunk, amely revelálja, kifejezésre juttatja, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatban valaminő jelentős átalakulás, fordulat ment végbe. Nyilvánvaló, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatban beálló átalakulás és fordulat nem a kezdet kezdetén, akkor fog a politikai viszonyokban is manifesztálódni, midőn még csak első jelekről, csírajelenségekről van szó csupán. A periódus-határ nem a gazdasági-társadalmi folyamat új fordulatának

első, kis, induló mozzanatait, hanem tényleges beálltát fogja tehát jelezni. . . A gazdasági-társadalmi folyamatban bekövetkezett változások revelálódhatnak olyan politikai eseményekben is, amelyek a maguk nemében igen jellemzőek, csak éppen nem eléggé jelentősek. Nyilvánvalóan *olyan politikai fordulatot, olyan politikai-történeti határvonalat kell kiválasztanunk, amely a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat Magyarország szűkebb határain túlmenő, nemzetközi jelentőséggel, kelet-európai, vagy éppen általános európai összefüggésben revelálja.*” Ezzel a definícióval meg is találtuk azt az egységes elvi alapot, amelynek segítségével a periodizálás Magyarország egész történetén át végrehajthatjuk.

„Talán nem annyira az olyan bevált és elvileg is jól indokolható, főbb határvonalak helyességén kellene vitatkoznunk, mint 1526, 1790 vagy 1848. Hanem, ezeket elfogadva, inkább azon, hogy miként lehetne a feudalizmus különböző periódusainak és azokon belül a kisebb szakaszoknak más egyéb határvonalait minél alacsonyabb, minél fincímabb elemzés segítségével megvonniuk.”

A periodizációval kapcsolatban egy másik olyan problémát is fel kell vetni, amely ugyancsak az egész munka tervét érinti. „Az előadás szerkezeti felépítésére gondolok egy-egy időszakon, perióduson belül. Mint a periodizálásában, ebben is helyes volna egységes alapelveket követnünk. . . Már a mű egységének biztosítása kedvéért is kísérletet kellene tennünk arra, hogy minden egyes részen belül az alap és felépítmény, a gazdasági fejlődés, az osztályviszonyok, a politikai küzdelmek és a művelődési, ideológiai, művészeti mozzanatok lehetőleg mindenütt egyazon sorrendben következzenek egymás után, úgy, ahogy a társadalomról alkotott képünk felépül.”

Szabad György kandidátus, egyetemi docens annak hangsúlyozásával, hogy „történetünk periodizálásának kialakítása során általában két eljárással indokolt határcsúszottan szembefordulni, egyfelől eklektikus szempontok alkalmazásával, másfelől azzal, hogy a kívánatos elvi következetesség mechanikus megoldásokra vezető merevségre váltson át” teljesen egyetértett azzal az indítvánnyal, hogy a feudális formáció történeti fejlődésmentel képeze a periodizálás alapját. „Ennek megfelelően — egyetérték azzal, hogy a feudális főkorszakon belül négy, az előterjesztésben jelzett korszakot különböztessünk meg, hozzáátve egy további, a kapitalista főkorszakba átvezető, a forradalmi átmenetet magába foglaló, sajátos jellegű korszak megkülönböztetésének a szükségességét.”

Varga János kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa hangsúlyozta: „közismert és nem is vitatható tény, hogy a döntő gazdasági-társadalmi folyamatok kezdetei vagy tetőzése. . . időben korántsem mindig esnek egybe jelentős politikai történelmes dátumaival, vagy éppenséggel az irrcalm, a művészetek és általában a szellemi mozgalmak területén jelentkező új irányzatok fellépésével. Ha az egyidejűség mindenütt fennállana, akkor a történettudománynak a periodizáció kérdésében viszonylag könnyű lenne határozni. Mivel azonban az alapban és a felépítményben végbemenő változások között sokszor nem is kicsi időbeli eltolódások tapasztalhatók, a történetírásnak mindenekelőtt abban a kérdésben kell állást foglalnia, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés többé-kevésbé kitapintható állomásait, vagy pedig e fejlődésnek nagyjából és egészében megfelelő, az élet különböző síkjain — esetleg csak áttételesen tükröző vagy elrkészítő politikai, kulturális és művészeti áramlatok jelentkezéseit válassza-e periodizációja alapjául.”

Csak az alapban történő változások „vizsgálata és rögzítése szolgáltathatja azt a kiindulópontot — még ha e változás nehezen is köthető egyetlen dátumhoz —, amelyről a történelem eseményeinek és jelerségeinek genezise könnyen megfejthető, új összefüggések felismerhetők és áttekinthetőbbé lesznek, megítélésük, értékelésük a történelem menetébe való elhelyezésük pedig kisebb hibalehetőséggel jár”. Ezért fogadja helyesléssel a régi, beidegződött korszakolással szakító alappreferátumot és helyesli, hogy az „az egyes fő-, illetve alkorszakok kezdetét-végét olyan időpontokhoz, pontosabban: időkeretekhez igyekszik kötni, amelyekben megítélés szerint a gazdasági-társadalmi fejlődésben ha nem is fordulat, de érdemleges változás mutatható ki”.

Spira György kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa egyetértett az alappreferátummal abban, hogy az eddigi periodizáció „alapelvei helyesek voltak, gyakorlati kivetele azonban nem volt tökéletes. . . , mert helyes alapelveit következetlenül érvényesítettük. Heckenast Gusztáv most következetesen szakít ezzel a következetlen rendszerrel, . . . s egy másik, önmagában ugyancsak következetlen rendszert állít szembe véle. Hogy ez a periodizációs tervet szintén következetlen, az akkor látzanék igazán, ha alkotója. . . megpróbálná kidolgozni folytatását is egészen napjainkig. . . A tervet ilyen továbbfolytatása esetén. . . jcbban látszanék az is, hogy a Heckenast Gusztáv által utolsóul felvett 1765 körüli korszakhatár nem szerencsés s nem következik logikusan az általa követett — különben helyes — periodizálási alapelvekből.”

Spira György a periodizációs alapelvekről szólva leszögezi, hogy „nagy történeti korok belső főkorszakainak határait az szabja meg, hol következnek be döntő változások a termelőerők és a termelési viszonyok egymás közötti kapcsolatának jellegében. A kérdés csupán az, sikerül-e az ilyen változásokat határozott időpontokhoz kötnünk. S nyilvánvaló, hogy általában nem sikerülhet, mert az alapban végbemenő korszakos jelentőségű minőségi változások többnyire nem a politikai forradalmakhoz hasonló hirtelen és látványos fordulatok formájában öltenek testet.”

Ezért is nagy figyelmet kell szentelnünk a periodizáció kidolgozásakor a politikai életben és az emberek tudatában lejátszódó és időbelileg könnyebben körülhatárolható minőségi változásoknak is. Természetesen „a politikai és a tudatbeli változások időben nem feltétlenül esnek egybe a gazdasági és társadalmi szerkezet minőségi változásaival, vagyis nem akármilyen politikai vagy tudatbeli változás lehet segítségünkre valamely korszakhatár kibúzásakor”. — Figyelemmel kell lennie a korszakbeosztásnak az ország határain kívül végbemenő fejlődésre is. „S Magyarország történetének a XVI. és a XX. század eleje közti időszakával foglalkozván, kiváltképpen figyelemmel kell lennünk a Habsburg-birodalom egészének fejlődésére. . . ”

Györfly György kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa a történeti periodizációk nehézségeit fejtegette: a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés jelenségei nem egyszerre változnak meg, a történésznek viszont praktikus okokból szüksége van egy évszámra vagy szűkebb dátumra, amikor egy korszakot elhatárol. Ilyen elhatároló időpontra legalkalmasabbul azok a történeti események kínálkoznak, amelyek egy új történeti fejlődés elindítói vagy meggyorsítói voltak. A középkori magyar történelemben három ilyen jelentős esemény kínálkozik határkönek. A honfoglalás, a tatárjárás és Mohács. Györfly György e hagyományos korszakhatárok megtartását javasolta.

Nagy László kandidátus, hadtörténész annak a nézetének adott hangot, hogy „Hekkenast Gusztáv kissé talán erőszakoltan választja ketté a gazdaság-társadalomtörténeti, illetve politikai történeti szempontokat. . . A periodizációs tervezet a gazdaság- és társadalomtörténetet »folyamat«-nak tekinti, amellyel szemben a politikai történet események sorozata, minek következtében túlzott ellentétet lát a gazdaság- és társadalomtörténet, valamint a politikai történet egysége, s periodizációs rendszerbe való foglalásánál.” — Holott egyes események sorozatából állanak — fejtegette — a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok is és a politikai történet eseményei is folyamatokat képeznek.

Nem tartotta szerencésnek a magyarországi feudalizmus alkorszak meghatározásainál a „korai feudalizmus” és a „késői feudalizmus” terminológiát. Helyettük a „kialakuló feudalizmus”, illetve „hanyagló feudalizmus”, vagy „bomló feudalizmus” alkorszakneveket javasolta. — Hiányolta továbbá a *háborúk periodizáló szerepének* teljes figyelmen kívül hagyását. „Fel kell vetni. . . olyan háborúk és háborús időszakok periodizációs szerepének figyelmen kívül hagyását, amelyek a magyarországi gazdasági és társadalmi történeti folyamatok alakulásában is jelentős szerepet játszottak, számottevő változásokat eredményeztek.”

*

Rátérve a feudalizmus korszakának konkrét periodizációs problémáira, először a *honfoglalás* problémakörével kapcsolatos vitáról szólunk.

Nemes Dezső akadémikus írásban megküldött hozzászólása szerint az ősközösségi társadalom bomlása és a korai feudalizmus közötti korszakhatár kérdése „összekapcsolódik azzal a kérdéssel is, hogy nem csupán a magyar nép történetéről, történeti fejlődéséről van szó, hanem Magyarország történetéről. Magyarország története pedig a honfoglalással kezdődik. Ezért úgy vélem — hangsúlyozza Nemes Dezső —, helyes megmaradni amellett, hogy a honfoglalást megelőző időszakról a 10 kötetes mű első része ismertesse a magyar nép történetét a honfoglalásig, s a magyarországi területeken élt népek történetét, s mindenekelőtt a honfoglalás idején itt élt népeket, ugyancsak a honfoglalásig. — A honfoglalás még nem korszakhatár a felbomló őstársadalom és a korai feudalizmus között. Szeretném azonban a következők mérlegelését is ajánlani: a) A magyarországi társadalmi állapotokat nemcsak a magyar törzsek, hanem az összes itt élő népek társadalmi állapotának egybevetésével kell értékelni, annál is inkább, mert a kölesönhatás nem kis jelentőségű; b) A honfoglalást követően nem kis mértékben éppen az említett kölesönhatás, s más tényezők következtében is meggyorsult az osztályokra bomlás folyamata és a korai feudalizmus kialakulása. Ez az időszak az átmenet a felbomló őstársadalomból a korai feudalizmusba. Ez a korai feudalizmus kifejlődésének időszaka, mégpedig nem egyszerűen a magyar nép, hanem Magyarország történetében.”

Kosáry Domokos véleménye szerint a feudalizmus kezdőhatára, a korai feudalizmus kezdete, a X. század végére tehető. „Történészeink . . . még vitatkoznak arról,

hogy a pásztor-társadalom válságát mi idézte elő. . . Annyi azonban bizonyos, hogy ezt a belső folyamatot, amelynek irányát megszabták a feltételek, de pontos időtartamát aligha, valami szinkronizálta más, olyan, hasonló helyzetű országoz fejlődésével, amelyek Magyarországgal nagyjából egyidőben, de a pásztor-termelőmód magyarországi válságától függetlenül jutottak el az államalapításhoz. . . Európa e peremvidékein, aligha véletlenül, nagyjából éppen ekkor, időben egymáshoz közel alakultak meg a korai feudális államok és velük a keresztény egyházak, vagyis a gazdasági-társadalmi folyamat változásait olyan politikai fordulat tette nyilvánvalóvá, amely elég általános kelet-európai jelentőséggel bír.”

Székely György nyilvánvalóan tartja, hogy a belső határokat illetően „alkalmazni kell ölelkező periodizációt a magyar föld népeinek története és a magyar nép őstörténete vonatkozásában, amint az is világos. . . , hogy 896 táján, 970/1060 összefüggésében s a XII. század végefelé belső korszakhatárok ezután is fognak adódni”. — Egyetlen historiográfiai kérdéshez tett ezzel kapcsolatos megjegyzést: Géza nagyraértékelése nem László Gyula marxista igényű és Szaboles de Vajay külföldi munkájával kezdődött, hanem a megelőző marxista irodalom is ilyen meggyőződésnek adott hangot. De a historiográfia ebben a tekintetben is régebbre nyúlik vissza. Málusz Elemérnek már a felszabadulás előtti munkásságában „ezen a ponton is a polgári irodalom olyan útkereső tetőpontja jelentkezik, amivel csaknem egyidőben a marxista kérdésfeltevés állt Géza jelentősége mellé. László Gyula fejtegetésének kiindulópontja ugyanis lényegében már. . . megfogalmazást nyert Molnár Erik szavaiban: »Gézát a külföld már Magyarország királyának tekintette« (Szentmiklósy Lajos: A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Bp.—Debrecen, 1942. 24.—25. l.). Ezek a régi periodizációs álláspontok volnának mindegyikük említendőek Heckenast Gusztáv fejtegetésében, amelyek komplexebb, kifejtettebb folytatása László Gyula értékes tanulmánya.”

Perényi József szerint a honfoglalás főkorszakhatár, mert döntő változásokkal hozott. „Egyes kutatók szerint — mondotta — a magyarság hatalmas állatesordákkal kelt át a Kárpátokon, s mivel az új ország területén kevesebb legelő állt rendelkezésre, gazdasági és társadalmi válság állt be, aminek egyik megnyilvánulása a kalandozások, másik pedig a földművelésre való fokozatos áttérés. E nézet szerint valóban, a honfoglalás nem jelent törést a magyar társadalom történetében.” Semmi okunk nincs azonban azt feltételezni, hogy hazánk területére a magyarság nagyszámú állattal érkezett. „S ha ezután gazdasági és társadalmi válság következett, akkor annak oka nem a legelő, hanem az állatok hiányában keresendő. A kalandozások egyik célját tehát a kinesszérés mellett én nem a rabszolga-, hanem az állatszerzésben látom — hangsúlyozta Perényi József —, mivel a megmaradt ló- és marhaállomány szaporítása természetes úton rendkívül lassú.”

Sok mindentől függött, hogy kinek sikerült gyorsabban szaporítani állatállományát hazánk területén, azaz kiemelkedő helyet elfoglalni a társadalomban. „A régi, honfoglalás előtti társadalmi helyzet csak az egyik és biztosan nem is a legfontosabb tényező volt. Szerintem az elszenvedett vereség s az új haza elfoglalása közben a magyar társadalom teljesen átalakult: nem maradtak meg a régi törzsek sem, nemzetségek sem, s ha az újak a régi nevét viselik is, nem az előzők szerves folytatásai. . . 955 előtt tehát a földművelésre való áttérés aligha képzelhető el, mert nem volt szükség rá. Föld volt elég, inkább az állat hiányzott. — Ebben az esetben viszont nehéz Magyarországon fél század alatt egy földtulajdonra s földművelésre, földesúrra és jobbágyra épülő feudális állam kialakulását elképzelni. A magyar feudális állam kezdetei aligha hasonlítanak a cseh, lengyel vagy orosz kezdetekre.” — „Úgy látom tehát — foglalta össze e kérdéskörben véleményét Perényi József —, hogy a honfoglalás külső erők által okozott törés a magyar társadalom történetében, amely azonban gyökeres változásokkal járt. Ettől kezdve a 955—960-as évekig én egy speciális, csak a magyar történetben található alkorszakot állítanék be, amelynek azonban nem a földművelésre való áttérés előkészítése a jellemzője, hanem a bizonytalanság, az útkeresés. S a folytatás, a század végén bekövetkező államalapítás sem lehet azonos a szomszédos földműves népek körében tapasztalható folyamattal. Általában a magyar gazdaság- és társadalomfejlődés a XII. század közepéig egy sor speciális vonást mutat a szomszédos államokkal szemben.”

Bartha Antal nem érezte megnyugtatónak azt az álláspontot, hogy a honfoglalás korával kell kezdeni a magyar nép történetének a tárgyalását. „Ezt az álláspontot — hangsúlyozta — nem azért tették magukévá az ily értelemben felszólalók, mintha a honfoglalás társadalmi-gazdasági vonatkozásban korszakolónak tartanák, hiszen a periódushatárt a széles értelemben vett X—XI. század fordulóján vonták meg.” — „Ha csak a honfoglalástól kívánjuk tárgyalni a magyar történelmet, de ugyanakkor nagyonis helyenvaló fenntartásokkal élünk az illető esemény szakaszoló jelentségét illetően, akkor bizonyos nehézségekkel találjuk magunkat szemközt. Nagyon helyesen azt mondjuk, hogy a X.

század közepé táján bekövetkezett a pásztortársadalom válsága. De arra a kérdésre is feleletet kell adnunk, hogy mikor alakult ki ez a X. század közepén már válságba jutott társadalom. . . A X. század utolsó évtizedétől a XI. század első évtizedéig sorra kialakultak a korafeudális államok. De ezen államok kialakulását illetően egy igen hosszú, 150—200 éves fokozatos folyamat meglétére hívja fel a figyelmet a történettudomány. Ha mi a honfoglalástól számítjuk történetünket, akkor szándékunk ellenére is abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a magyar társadalomnak alig 70—80 évre volt szüksége annak a történeti pályának a befutásához, amelyeknek révén az imént jelzett területek népeinél és nálunk is szinte egyidőben kialakult az állam. — Nem történéthetik-e meg, hogy szándékunk ellenére történelmünk e korai s viszonylag rövid néhány évtizedes szakaszában olyan — más népek esetében egy egész történeti korszakban fokozatosan érvényesülő — előnyös tényezők sűrűsödését tételezzük fel, amelyekről jól tudjuk, hogy sem nálunk, sem más népeknél, a korai középkor századaiban néhány évtized lepergése alatt nem érvényesülhettek. Szándékunk ellenére már történelmünk e korai, de sorsdöntő szakaszának megvilágításában elhinthetjük egy olyan koncepciónak a magvait, amelyek szerint a magyar történelem rövid, de rendkívüli energiától feszülő nekirugáskodásokból, valamint a hosszú, csaknem reménytelen ernyedtség évtizedeiből, századaiból tevődik össze.”

Bartha Antal azonban a javaslatban látja e nehézségből a kiutat, amelyet Székely György az ölelkeztől periódushatárok elveként terjesztett a vitailés elé. Az arab geográfusok, a magyar közlésekre támaszkodó Biborbanszületett Konstantin, az Orosz Évkönyvek és a nyelvtörténeti kutatások közölte tények a IX. századi magyar történet esetében valóban nem túl gazdagok, de nem is olyan jelentéktelenek, hogy figyelmünket ne fordítsuk a honfoglalást megelőző korszak eseményeire.

Nagy erőfeszítéseket tettek a IX—X. századi magyar történet egységes koncepciójának kialakítására a XIX. század liberális történészei is. „Ez a polgári koncepció lényeges elemévé vált a nemzeti történeti felfogásnak és a polgári nemzeti tudatnak is. Ezért is feltétlenül indokolt, hogy összegezzük a mi marxista koncepciókat, azt a kort illetően, amikor valóban a még csak formálódó magyar nép egész léte elválaszthatatlanul összefüggött Kelet-Európa népeinek sorsával, azokkal az igen bonyolult, minden részletben távolról sem idealizálható kölcsönhatásokkal, amelyek keresztelkedésében elődeink alakították saját és más népek sorsát is. — Az így felvázolt történeti folyamatat szervesen kiegészítené a magyar föld honfoglalást megelőző civilizációjának tárgyalását, amelynek felvételét a magyar történet kézikönyvébe Nemes Dezső akadémikus javasolta.”

Szendrey István kandidátus, egyetemi docens, írásban megküldött hozzászólása szerint „a honfoglalás semmiképpen sem tekinthető fő korszakhatárnak, mert bár ez a helyváltoztatás döntőbb jelentőségű a magyar nép szempontjából, mint a pásztortársádalom népeinek rendszeresen ismétlődő helyváltoztatásai, alapvető fordulat még sem kezdődik el, hanem a bomlás folyamata gyorsul meg. . . A korai feudalizmus és az ősközösségi társadalom választópontját Géza fejedelem idejére kell helyezni és ezt a dátumot — 970 (972) — a legújabb eredmények teljesen elfogadhatóvá teszik. . . A feudális magyar állam szervezésének kezdetei ide nyúlnak vissza, a feudális társadalom csfajelenségeinek erőteljesebb feltűnésével egyetemben.”

Székely György véleménye szerint a korai feudalizmus alkorszakát tekintve — a kiteljesedett fejlődés alapul vétele esetén — nyilvánvalóan periodizációs határ húzódik 1250 táján, s „egy nagyobb lélegzetű munkában, amelyen belül. . . kifejtteni is lehet az új jelenségek jelentkezését, felgyűlését és beérését, nem lehet ellenvetés egy 1250 körüli korszak- s akár kötetlezárás igényével szemben. A Heckenast Gusztávótól is helyesen érzékelt s nem antagonisztikus felfogáseltérésként feltüntetett különbség a XIII. század közepi és a XII. század végi fejezethatárok között valóban nem annyira periodizációs, mint írói megoldási probléma.”

Szabad György a korai feudalizmus korszakzáró határául 1222-t javasolta: „nem az Aranybulla közjogi jelentősége miatt, hanem azokra a feudalizmus fejlődésével szoros kölcsönhatásban álló társadalmi változásokra és mozgalmakra tekintettel, amelyek a servieneknek az Aranybullaiban manifesztálódó jogbiztosító törekvéseire vezetnek”.

Szendrey István szerint a korai és az érett feudalizmus határának meghúzásánál csak ölelkező periódushatárral lehet dolgozni. Feltétlenül indokoltnak látja Székely György azon álláspontját, hogy teljes egészében kívánja a XIII. század történetét tárgyalni. „Ezzel a XIII. század közepén IV. Béla uralkodásának második szakaszában bekövetkezett változásokat nem kisebbíti, de nem helyezi fölébe azoknak a jelenségeknek sem, amelyek a század első felében a politikai, gazdasági és társadalmi életben bekövetkeztek.”

Az érett feudalizmus alkorszakának vonatkozásában Nemes Dezső feltétlenül figyelmet érdemlőnek tartotta és elfogadta azt a javaslatot, hogy 1526 helyett 1541-et tekintsük lényegesebb korszakhatárnak, mivel ekkor válik teljessé Magyarország három

részre szakadása. Az 1440 körüli periódushatár kérdését úgy látja, hogy „a városi fejlődés, s egyben a királyi hatalom erősödésének tendenciája is a XIV. században már jelentkezik, bár gyöngén. A XV. század közepén a centralizációs törekvés erősödik, a várcsok fejlődése viszont megreked. Nemszak a centralizáló törekvések erősödésében, hanem a városi fejlődés megrekedésében is lényeges szerepet játszhat a török veszély növekedése. Nem az okoz gondot a számomra — hangsúlyozza —, hogy a XV. század közepét periódushatárnak jelöltük meg, hanem az, ha e periódus-határ olyan hangsúlyt kap, mintha *korszakhatárnak* tekintenénk. Az ország három részre szakadása — nem gazdaságtörténeti esemény, de mégis olyan tényező, amely sokkal inkább korszakhatárt alkot, mint a XV. század közepén tapasztalható stagnáló periódusa a városiasodásnak. . . Úgy érzem, hogy a nemzeti történetünknek az összeurópai történetbe való beágyazása jegyében a XV. század közepe olyan periodizációs hangsúlyt kaphat, ami az ország általános történeti fejlődésének nem felel meg.”

Elekes Lajos nem látta számottevő változtatások szükségességét az érett feudalizmus időhatárait illetően.

Szabad György az érett feudalizmus 1526-os korszakzáró dátuma mellett foglalt állást: „Az 1510-es, 1520-as években olyan gazdasági, társadalmi ill. politikai változások jelentkeznek, olyan folyamatok érnek véget, illetve bontakoznak ki, amelyek ennek megtartását indokoltá teszik”. Utalt a jobbágy-földesúri viszonyban végbemenő változásokra, 1514 előzményeire és következményeire, a Tripartitumra, a kiváltságos rendek egymáshoz való viszonyának alakulására és természetesen Mohács következményeire, a feudális állam három részre tagolására vezető tényezők megjelenésére is.

Perényi József az érett feudalizmus periodizálásának problémakörében azt fejtegette, hogy más a „feudális anarchia” és más a „feudális széttagoltság”. Magyarországon volt feudális anarchia, megvolt a széttagolódás tendenciája is, de nem voltak egymástól független feudális fejedelemségek. „Hogy mégis bekerült e fogalom munkáinkba, annak oka elsősorban a szomszéd államok történeténél mutatkozó jelenségek indokolatlan másolásában keresendő. Én tehát a XIII. század közepétől az 1320-ig tartó korszakot nem tartom, s nem nevezném a feudális széttagoltság korának.” A feudális széttagoltság bekövetkezése vagy fennmaradása az árutermelés megindulása után az európai történetben nem törvényszerű. — Nagyon későn kezdjük felfogása szerint a rendi állam korát. E kort más országok marxista történészei az első tartomány- illetve országgyűlések megjelenésével indítják.

Nem ért egyet e korszak lezárására vonatkozó javaslattal: „Mátyás átmeneti centralizációs kísérlete nem vetett véget a rendi államnak, mert rendi állam van nálunk a Jagellók, sőt az első Habsburgok alatt is.”

Pach Zsigmond Pál a *kései feudalizmus* problémakörét felszólalásában két részre bontotta: a kései feudalizmus korszakának problémájára általában, az egyetemes történetben; e korszak meghatározására a magyarországi feudalizmus történetében. A problematika *általános* részét illetően utalt arra, hogy a vitára bocsátott alappreferátum szerint a „feudális társadalmi-gazdasági formáció fejlődésének. . . négy fő szakasza van: a korai, az érett, a kései feudalizmus, végül a feudalizmus bomlása (másként: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszaka). Amde ha. . . *Nyugat-Európára* pillantunk és a marxista egyetemes történetnek a klasszikus nyugat-európai fejlődésre vonatkozóan kidolgozott periodizációját vesszük szemügyre, — rögtön kiderül, hogy a marxista egyetemes történészek nem beszélnek a feudalizmus fejlődésének négy fő szakaszáról, hanem *csak háromról*: a korai, majd az érett (kifejlett, virágzó) feudalizmus után, tehát a XV. század vége után *harmadikként* — s egyben a feudális formáció *utolsó* fő szakaszként — immár a feudalizmus bomlásában, a tőkés viszonyoknak a feudalizmus keretei között való kialakulásában jelölik meg e zárószakasz fő tartalmát. *Kései* feudalizmus, mint a feudalizmusnak a *bomlási* periódustól, a tőkés viszonyok kialakulása periódusától, a kapitalizmusba való *átmenet* periódusától *elkülönülő*, elhatárolható szakasza — ilyen kései feudális korszak egyszerűen *nincsen* a *klasszikus* nyugat-európai fejlődésben, az erre vonatkozó történeti periodizálásban. — Még akkor sincs, ha a *holland* polgári forradalom XVI. század végi, illetve az *angol* polgári forradalom XVII. század közepi győzelme után. . . a nyugat-európai kontinens legfontosabb országában, *Franciaországban* is refeedalizációs jelenségek mutatkoznak a XVII. század közepétől. . . kezdve. . . Még ha „széleskörű” is volt ez a refeedalizáció — mint ahogy ezt a „francia gazdaságtörténeti iskola” számos képviselője és más történészek is megállapítják —, e refeedalizációs jelenségek — hogy Zimányi Vera referátumából Ruggiero Romano megállapítására utaljak — csak a „korakapitalista” fejlődés megtorpanását eredményezték”, e fejlődés meglassúdását, „depressziós fázisába” kerülését, — de nem olyan viszonyoknak a kialakulását, . . . amelyeket a kései feudalizmus összefoglaló nevezetével lehetne illetni. A refeedalizá-

ciós jelenségek ellenére ugyanis *nem* alakulnak ki azok az *ismérvek*, amelyeket a feudális rendszer „kései kiadása”, a kései feudalizmus kritériumainak joggal tekinthetünk. Ezek az *ismérvek* — mint köztudott — a feudális földtulajdon szerkezetének olyan változása, amely az önkezelési urasági gazdaság számottevő térnyerését jelenti, a feudális földjáraadék szerkezeti módosulásának olyan tendenciája, amely a pénzáradékkal szemben a feudális járadék naturalis formáit, kiváltképpen a munkajáraadékokat tolja az előtérbe, — a mezőgazdasági árutertermelés fejlődésének oly irányzata, amely a paraszti árutertermelés vonalával szemben a földesurak árukereskedő és árutertermelő tevékenységét teszi mindinkább jellemző, uralkodó útvonallá, — a jobbágyosság szociális-jogi helyzetének olyan módosulása, amely a copyholder-censitaire típusú, a parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődéséhez vezető tendenciával szemben a jobbágyviszonyai korábbi, súlyosabb formájának: a villainage-servage formának felelevenedését, vagy az ismertebb német terminológiával a „Leibeigenschaft” második kiadásának kialakulását és megszilárdulását jelenti. . .” stb.

„A kései feudalizmus tehát *nem* korszaka a feudális klasszikus nyugat-európai fejlődésének; ott az érett. . . feudalizmust, a feudális rend bomlási korszaka követi. A kései feudalizmus. . . a klasszikustól eltérő, *sajátos* korszakként jelentkezik Közép-Kelet-Európa számos országában, és a sajátos fejlődés *egyedi* variánsaként, egyedi vonásokkal Magyarországon. — Eppen ezért egyáltalán nem terminológiai vagy éppen stiláris kérdés, hogy a korai és az érett periódust *követő*, a feudális rend *ezek után* következő korszakát — vagy korszakait — ne mossuk össze, ne vonjuk egy kalap alá „a feudalizmus hanyatlása”, vagy „hanyatló feudalizmus” néven, — amire pedig nem egy példa van a nemzetközi marxista történettudományban. . . Világos fogalmi-történelmi különbséget kell vonnunk kései feudalizmus és *bomló* feudalizmus között, — el kell határoznunk a *kései* feudalizmust. . . a *bomló* feudalizmustól. . . amikor az árutertermelés fejlődése talaján, az eredeti tőkefelhalmozás erőszakos eszközeitől siettetve megindul és előre is halad a tőkés viszonyok keletkezése, fejlődése a feudális rend keretei között. Megindul és előre is halad a feudalizmusból a kapitalizmusba való *átmenet*, — hogy elvezessen a polgári forradalomhoz: a feudális formáció történeti létének végpontjához. . .”

Ezek után „a kései feudalizmus *magyarországi*, vagyis az előbbi összefüggésben *egyedi* kérdéskörére” tért rá. A következő fő kérdések merülnek itt fel: „1. Volt-e kései feudális korszak Magyarország történetében? 2. Ha volt, mikor kezdődött, meddig tartott? 3. Mik voltak egyedi vonásai a szomszédos közép-kelet-európai országok kései feudalizmusához képest? — Az első kérdéssel az elmondottak után. . . szükségtelen foglalkozni; a kérdésre minden további nélkül igennel válaszolhatunk. — A . . . harmadik kérdéssel csupán oly mértékben lehet és kell most foglalkoznunk, amennyi feltétlenül szükséges éppen a második kérdés megválaszolásához. Nézzük tehát a második kérdést: hol vehetjük fel e periódus kronológiai határvonalait, — mikortól-meddig tartott a kései feudalizmus korszaka Magyarországon?”

A rendiség és a centralizált monarchia küzdelme — mint Heckenast Gusztáv mondja — végigvonul történetünkön 1440 tájától az 1760-as évek közepéig, s vélekedése szerint éppen ez teszi ki a kései feudalizmus korszakának fő tartalmát. „Ne firtassuk most, hogy e küzdelmet vajon csak az 1440-es évektől kezdve lelhetjük-e fel és vajon nem már korábban is, — amint hogy azt se vitassuk, hogy ez a küzdelem lezárul-e az 1760-as évek közepén, s nem tart-e még továbbra is. Irányítsuk a figyelmünket arra, . . . hogy ez a . . . küzdelem vajon a feudális rend történetének *egyetlen, egyazon* fő periódusába tartozik-e, — méghozzá abba a főperiódusába, amelyet éppen *kései* feudalizmusnak lehet nevezni. — E kérdés felvetése. . . önmagában is aggályokat kelthet az új periodizációs javaslatot illetően, és ez aggályok csak elmélyülnek, ha megpróbáljuk az. . . *egyetemese* történeti szemléletet alkalmazni, vagyis ha megtekintjük, hogy az egyetemes történeti vizsgálódások a rendiség kialakulását, a rendi állam (rendi képviselői monarchia) keletkezését, a rendiség és a centralizációs törekvések küzdelmének megjelenését a feudális fejlődés melyik periódusához tartozónak ítélik. E körben felesleges hosszasan fejtegetnem, hogy a feudalizmus »klasszikus«, nyugat-európai fejlődését vizsgáló historikusok a XII—XIII. századtól jelentkező rendi törekvéseket a feudalizmus *érett* periódusá, *virágkora* szerves tartozékának tekintik. . . Mi több, a centralizációs törekvések megjelenését, a rendiség és centralizáció küzdelmének megindulását sem rekesztik ki az érett feudalizmusnak a XV. század végéig terjedő időszakából, hanem — függetlenül a rendi állam és a centralizált monarchia viszonyát érintő felfogásuk eltérésétől, vagyis függetlenül attól, hogy a rendi képviselői monarchiában a centralizáció előfokát, előzményét, előlépcsőjét látják-e, vagy sem — . . . a centralizációs törekvések megindulását és kezdeti eredményeit is még az érett. . . feudalizmus korszakához tartozónak érzik. Lényegében ezt a felfogást képviselik azok a marxista történészek is, akik nem nyugat-európai, hanem közép-kelet-európai viszonylatban foglalkoznak az érett feudalizmus korszakának politikai-állami

problematikájával. Ha tehát egyetemes történeti szemléletet alkalmazunk, akkor semmi-féle jogcímünk sincsen arra, hogy a rendiség *kialakulását*, a rendiség és centralizáció küzdelmének *első fázisait* kirekesszük az érett feudalizmus történetéből, s a feudális fejlődés következő periódusába utaljuk.”

A *magyarországi* helyzetéhez közelebb lépve: Heckenast érvelésében első renden arra hivatkozik, hogy az 1440 táján végbement változás lényegét Mályusz Elemér mint a rendi képviselői monarchia létrejöttét határozta meg. — Ehhez azonban hozzá kell tenni: Mályusz a rendiség kialakulását, egybekel mellett, a *polgárság előtérbe nyomulásával* kapcsolja egybe: Mályusz Elemér a művészettörténészek periodizációs vitáján tett hozzászólása összegezésében — a szükséges megszorításokat elhagyva — a XV. század közepe körüli változás lényegét abban jelöli meg, hogy „a városi polgárság győzedelmeskedik vagy legalábbis erős lesz”.

A rendiség, a rendi képviselői monarchia 1440 körüli kialakulásának ezt a jellemzését állítsuk most szembe a rendiség fejlődésének egy olyan későbbi szakaszával, amely „még belesik a Heckenast Gusztáv által tartott kései feudalizmus korszakába, — hasonlítsuk össze pl. a XVII. század első felének rendiségével, . . . a rövidség kedvéért csak egy, de éppen nem lényegtelen szempontból: a városi polgárság helyzetének, fejlődésének szempontjából. Vajon itt . . . beszélhetünk-e arról, hogy a városi polgárság »győzedelmeskedik vagy legalábbis erős lesz«, vagy beszélhetünk-e akár arról, hogy a városi polgárság »előtérbe nyomulásának« jelei mutatkoznak? Mindennek éppen ellenkezőjéről beszélhetünk. Köztudott a XVII. század első felébeni rendiségünk, az 1608. évi és követő országgyűlések törvényhozásának nemcsak jobbágyellenes, hanem városi polgárelenes éle; köztudott, hogy az 1647. évi dekrétum mintegy évszázados viszályt zárt le a város-ellenes irány teljes győzelmével stb. Itt, ha szabad így kifejezni magamat, a rendi alkotmány, a *rendi állam* »második kiadásáról«, kései »újravirágzásról« van szó, — olyan politikai felépítményről, amely teljesen megfelelt az örökös jobbágytság rendszere — a »második Leibeigenschaft magyarországi válfaja — korabeli kiépülésének, megszilárdulásának. Heckenast Gusztáv találon beszél »a rendi képviselői állam rövid dicsőségéről és hosszú nyomorúságáról«. Ez a találó fogalmazás azonban stíliserős floszkulus marad, ha nem értjük mögé voltaképpen tartalmát: a rendi képviselői állam rövid *haladó* korszakát és hosszú *reakciós* periódusát. És éppen ez az, ami miatt dicsőséget és nyomorúságot, vagyis haladást és reakciót *nem lehet* egyazon, egységes történeti korszakba foglalni. A dicsőség — a feudalizmus felfejlődő, kiteljesedő korszakáé, a feudalizmus virágkoráé; a nyomorúság — a feudalizmus tetőfokán túlhaladott, hosszan elhúzódó uralmának korszakáé, a kései feudalizmus periódusáé.”

A referátum egyéb érvei között, amelyekkel a kései feudalizmus korszakának 1440 körüli kezdetét véli igazolhatni, fontos szerepet játszik „az irodalomtörténészek és művészettörténészek — valóban nagy figyelmet érdemlő — periodizációjának hatása és tanulsága, — ama periodizációé, amely a reneszánsz művészet jelentőségét Magyarországon a XV. század közepétől kezdve figyeli meg, s hasonlóképpen irodalmunk reneszánsz-korszakát a XV. század közepétől számítja. . . Joggal érvelhetne azzal Heckenast, hogy irodalom- és művészettörténészeink a XV. század közepével a *kései feudalizmus* irodalmi vagy művészeti kifejezésének kezdetét jelölnék meg. Ők azonban . . . nem a kései feudalizmus korszakát indítják ekkor irodalom- és művészettörténetükben, hanem irodalmunk és művészetünk fejlődésének *reneszánsz-korszakát*.” Már pedig az irodalmi és művészeti reneszánsz „éppen nem tekinthető a . . . kései feudalizmus irodalmi és művészeti kifejezésének, — a feudalizmus újbóli megerősödése, hosszú évszázadokra elnyúló reakciós uralma irodalmi és művészeti kifejezésének —, hanem éppen ellenkezőleg, a reneszánsz a *korai kapitalizmus* fejlődésének kifejezője a XV. századi *Itáliában*, a reneszánsz a feudális viszonyok *bomlásának*, a tőkés termelési mód kialakulásának talajáról sarjad a XVI. századi *Németalföldön* stb. Hogyan lehetne akkor a *kései feudalizmus* hírnöke éppen *Magyarországon*? — Nem tudjuk tehát elfogadni azt a megoldást sem, amelyben Heckenast Gusztáv kiutat vél találni a jentebb említett dilemmából. . . : „Az irodalom- és művészettörténet *reneszánsz és barokk* korszakának felfogásom szerint *egy* történeti periódus felel meg, a *kései feudalizmus* kora,” — amint hogy nem tudjuk elfogadni azt az érvelést sem, amellyel a reneszánsz és barokk korszakának egyazon történelmi periódusba, mégpedig a kései feudalizmus korszakába foglalását indokolja: »Társadalmilag ugyanaz az osztály, a nagybirtokos nemesség képviselte a barokkot, mint előzőleg a reneszánszot.« Nem firtatva, indokolt-e a magyarországi reneszánsz és barokk társadalmi bázisát a nagybirtokos nemességre korlátozni, — nagy hangsúllyal kell hozzáfűznünk: még ha mindkettőt a nagybirtokos nemesség képviselte is, ez a nagybirtokos nemesség nem volt ugyanaz, ugyanolyan jellegű a XV. század második felében, vagy akár a XV—XVI. század fordulóján, mint a XVII. században.

Ugyanaz a társadalmi osztály, de nem ugyanaz a társadalmi-gazdasági típus. A XV. század folyamán, kivált a század második felében, a nagybirtokon is előrehalad a feudális járadéknak pénzformában való behajtása, — nem egy olyan nagybirtokos uradalma-ra is ki tudjuk ezt forrászerűen mutatni, akik éppen a magyarországi reneszánsz képviselői —; a XVI. századi magyar nagybirtok sajátos kétarcúságot, átmenetiséget mutat. . . : egyrészt bizonyos mértékben polgárosuló, az angliai „új nemességre” emlékeztető vonásokat, másrészt a robotoltató feudális földesúr rideg arcvonásait; hogy aztán a XVII. század első felére, közepére mindinkább ez utóbbi vonások uralkodjanak el, váljanak egyértelművé a magyar nagybirtokos arculatán. Az ismert német terminológiával szólva: a XV. századi magyar nagybirtokos Grundherr . . . , lényegében hasonlóként nyugat-európai osztályos-társaihoz; a XVII. század első felének magyar nagybirtokosa Gutsherr, robotoltató-majorkodtató gazda, a kelet-európai típusú nagybirtokfejlődés sajátosságainak hordozója. . . Tehát a magyar gazdaság- és társadalomtörténetben — csakúgy, mint a politikai felépítmény életében — igen ismerünk és látunk olyan minőségi változást, amely a XV. század közepétől a XVIII. század második feléig terjedő időtartamot *nem engedi* egyazon periodizációs egységben szemlélnünk.”

Az alappreferátum a magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaítól való elkanyarodását, e tárgykörben írott könyve megállapításait is olyanoknak tekinti, amelyek alátámasztják, hogy a magyar történeti periodizáció egyik sarokkövét a XV. század közepén vegyük fel, holott az idézett könyvben kifejtett vizsgálódások „a paraszti áruterme-lés és kereskedés korábban uralkodó tendenciájával szemben a XV. század végére helyezik a földesúri árukereskedelem ellentendenciájának jelentkezését, majd a XVI. század tartamára a kibontakozását, — valamint . . . a mezőgazdasági áruterme-lés két irányzatának küzdelmét, magán a földesúri áruterme-lésen belül is kétféle fejlődési lehetőséggel. A kései feudalizmus 1440 körüli kezdetének alátámasztására tehát aligha, inkább cáfolása végett lehet ekként az említett könyvre hivatkozni. — Az érveket végigrostálva, marad tehát — amint Benczédi László. . . helyesen látja —, hogy »a XV. század közepének főkorszak-határként való felvétele a városfejlődés kérdésén áll vagy bukik«, — vagyis azon áll vagy bukik, hogy a magyarországi városfejlődés 1450 körüli megkezdését, Szücs Jenő erre vonatkozó megállapításait mennyiben tekintjük olyanoknak, amelyek korszakkezdetet, és pedig a kései feudalizmus korszakának kezdetét alátámaszthatják.» — Szücs Jenő idevágó kutatásaival összefüggésben Pach Zsigmond Pál három észrevételt tett. Még a soproni fejlődés elemzése is a XV. század utolsó évtizedeire vagy éppen a Mohács körüli időkre szolgáltat igazán éles és meggyőző tényeket az 1450 körül bekövetkezett megtorpanás kihatásainak érzékeltetésére. Kubinyi András joggal fedez fel bizonyos gyengéket Szücs Jenő amaz érvelésén, amely a soproni visszafejlődéshez hasonlótt mutat ki már ekkor Pozsonynál is; Budán pedig még a Jagello-korban is, sőt egészen 1541-ig fejlődést állapít meg (ami persze lehetséges, hogy itt ugyancsak sajátos körülményeknek volt betudható). Más városok, pl. Kassa esetében pedig a reagrárizálódás tendenciáját későbbi adatoknak éppen az 1480 körüli helyzettel való szembeállítás jelez. — „Mindez azt a lehetőséget veti fel, hogy a városok és kézművesség helyzetének a XV. század második felében Szücs Jenő ábrázolta alakulását legfeljebb a XV—XVI. század fordulójától érvényrejutó fejlődésneként, előzményeként értékeljük, és — a kutatások mai fokán — még nem korszakváltásnak városfejlődésünk történetében és kiváltképpen: nem korforduló-nak a magyarországi feudális társadalom egész történetében.”

Összefoglalva: „A Magyarország középkori történetének első és második szakaszára vonatkozó kutatások feljogosítanak annak a megállapítására: a magyar társadalom — amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, minthogy a népvándorlásnak egy későbbi hullámával került végleges települési helyére — az indulásban való elmaradást az anyagi és szellemi kultúra, a társadalmi és politikai élet legtöbb viszonylatában a XV. századra lényegileg, minőségi tekintetben behozta: megközelítette a nyugat-európai színvonalat, — még ha a minőségi szint azonosságát mennyiségi elmaradás kísérte is, főként az iparosodásban- városiasodásban. Az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűsége érvényesült abban, hogy a magyar társadalom — ugyan a városi polgárosodás nehézségeitől korlátozva — a mezőgazdasági termelőerők, a termelési és járadékviszonyok, az áruterme-lés, az osztályszerkezet, az állami-politikai rend, a kultúra szempontjából — viszonylag rövidebb idő alatt járta be a feudális fejlődés első és második . . . időszakát, és tömörített fejlődéssel kezdett felzárkózni az akkor leghaladottabb nyugati országokhoz. E tekintetben a XV. század egészének, de a XV. század második felének külön is fontos szerepe van: éppen a rendi monarchia kialakulásával, majd — Mátyás alatt — a centralizált államhatalom szervei kiépítésének megindulásával kezdett kiegészülni ez a felzárkózás az állami-politikai fejlődés fontos mozzanataival is. S ezekhez — ugyancsak éppen a XV. század második felében — a szellemi kultúra terén is jelentős eredmények jártak,

amelyeket főként éppen a reneszánsz és a humanizmus irodalmi, művészeti, tudományos megjelenése jeltett hazánkban. — A magyar történelem *haladó fejlődési vonalát* az az *esemény sorozat* törte meg, amely a XV. század végén, a XVI. század első évtizedeiben játszódott le: az állami centralizáció összeomlása 1490 után, a parasztháború leverése és kemény megtorlása 1514-ben, a török hódítás 1526 után. E drámai eseménysor összefüggő láncszemeiben ragadhatjuk meg a *feudális kori magyar történelem drámai, sőt tragikus kifejlését*: itt ragadhatjuk meg az érett feudalizmus és a késői feudalizmus közötti periodizációs határvonalat, — társadalomfejlődésünknek azt a negatív irányvételét, aminek következtében a virágkor és bomlás közé beiktatódott a késői feudalizmus több évszázados korszaka, s Magyarországon a feudális rendből a tőkés rendbe való átmenet Nyugat-Európához képest immár jelentős késéssel, elmaradással csak a XIX. században mehetett végbe.

Nemes Dezső helytelennek tartaná, ha az 1440—1765-ös időszakot pusztán gazdaságtörténeti szempontból külön történelmi korszaknak jelölnék meg, s „1541 — csupán két alkorszak határa lenne. Azt sem látom eléggé megindokoltnak — fejtegette —, hogy a késői feudalizmus korának kezdetét miért a XV. század közepére tesszük.”

Elekes Lajos nem tud egyetérteni az alappreferátum javaslatával: a „késői” feudalizmus kezdeteinek a XV. század közepére történő áthelyezésével. Az irodalomtörténetben újabban kialakított korszakolást, amelyre az alappreferátum indokként utal, inkább csak anyagelosztásnak mondaná; a városfejlődés megrekedéséről szóló nézetek pedig nem örvendenek általános elismerésnek; a rendiség és a központosító törekvések ellentétét, mint meghatározónak szánt érvet — mind az alkorszak határait, mind további belső tagolását ennek alapulvételével vizsgálja az alappreferátum — *Elekes Lajos* nem tartja elfogadhatónak.

„A késői feudalizmus fő jellegzetessége — kelet-európai általánosságban meghatározó vonása — a feudalizmusból való kibontakozást *előkészítő* fejlődésnek az a lassú és kacskaringós útja, amelyet az alapvető gazdasági-társadalmi viszonyokban döntő ismérv gyanánt mindenekelőtt az ún. „második jobbágyság” (a társadalmi viszonylatoknak ezzel összefüggő rendszere) jellemez. . .” A „második jobbágyság” értelmezésében *Engels* meghatározásához tartja magát. „A feudális rendben mindvégig alapvető úr—jobbágy viszony jelentős átalakulásáról, a jobbágy személyes és földhasználati jogait erősen korlátozó — sok elemében nem új, egészében mégis újat jelentő — függő viszony elterjedéséről van szó. Az osztályviszonyok ráodosulásáról, a gazdasági fejlődés fő vonalát jelző árutermelés különböző tendenciáinak harcáról, a roboton alapuló földesúri majorgazdaság túlsúlyának kialakulásáról. Rendiség és központosítás ellentétének ezen az alapon kialakuló új vonásairól. A kelet-európai fejlődés „elkanyarodásáról”. Ezt aligha fejezhetjük ki a rendiség és központosítás ellentétével. Még annak sajátásosan kelet-európai, vagy sajátosan magyar, esetleg sajátosan új vonásaival sem. Alapvető folyamat ábrázolásánál az alaphoz kell visszatérni.

Az alapnak a késői feudalizmusra jellemző változásai tekintetében — mint azok *előzménye*, részben előkészítője — figyelmet érdemel a XV. század végének, a XVI. század elejének több ténye. Ezek közé szokás sorolni. . . a földesurak egy részének növekvő bekapcsolódását a mezőgazdasági termékek egy részének kereskedelmébe. Az ebből levonható következtetések azonban nem szólnak amellett, hogy helyezzük korábbra a késői feudalizmus döntő ismérveinek kialakulását. Önmagában az sem indokolná ezt, ha elfogadnók *Szücs* megállapításait a hazai városfejlődés megrekedésének a XV. század közepére datált kezdeteiről. A városfejlődés színvonalának viszonylagos alacsonyossága korábban sem elhanyagolható jellegzetessége a kelet-európai fejlődésnek. Megrekedése — amin több más mellett főként a tőkés formák hiánya vagy gyengesége értendő — kétségkívül további, igen fontos mozzanat s még fontosabbnak bizonyul később. Más viszonyok közt: a kialakuló „második jobbágyság” rendjének viszonyai közt, mint e forma kialakulásának és főleg megszilárdulásának egyik igen fontos tényezője. Magában azonban a „megrekedés” nem fogható fel a késői feudalizmus kialakulását, vagy akárcsak ennek kezdetét bizonyító tényként. Ez is csupán előzménynek tekinthető, már amennyire mint tény egyáltalán igazolható.”

Elekes Lajos nem tartja iránymutatónak az irodalomtörténeti periodizációt. „A korszakolás, ha nem játszunk a szavakkal, egymástól valaminő kritériumok alapján különböző — tehát megkülönböztethető — időszakok elválasztását, körülhatárolását, időponthoz kötött megkülönböztetését jelenti. . . Az irodalomtörténeti anyagelosztás ezt a feladatot megoldatlanul hagyja. Ezáltal egész időszakok. . . (a XV. század közepétől a reformáció elterjedéséig terjedő időszak) legfőbb jellegzetességét hagyja figyelmen kívül. . . azt ugyanis, hogy erre éppen a két gyökerében és tartalmában különböző irodalmi, művészeti, művelődési irányzat: »középkori« — »kolostori« — stb., ill. »reneszánsz« — »humanista« stb. egymás mellett élése, esetenként érintkezése a jellemző. Ez magában

is arra utal, hogy a stíluselemzés túlságosan előtérbe került a kulturális bázis — és azon túl az alapvető társadalmi összefüggés — konkrét elemzésének hátrányára. . . Ha tartalmi kérdéseket is figyelembe veszünk, tüstént nyilvánvalóvá válik, hogy a humanizmus nem fogható fel egyszerűen úgy. . . mint a késői feudalizmus ideológiája. Ebben a vonatkozásban nem első, hanem irodalomtörténéseink által is megkülönböztetett második virágzása érdemelne figyelmet. Ott is inkább módosulása és adaptálása, mintsem pusztán előfordulása. Az ún. »kolostori« műveltség fennmarad, sőt néhol mintegy másodikvirágzását éli az érett feudalizmus időszakában. Mégsem tekintti úgy senki, mint az időkak eszmei kifejezőjét. Úgy tekintik, mint a korai feudalizmus továbbélő és módosuló termékét. . . »

Összefoglalva: „Mohácsot önmagában nem tartom korjelzőnek, legfeljebb a rákövetkező negyedszázaddal együtt. A negyedszázad nyomában járó *politikai* változást, mindenekelőtt a török hódítást és a tartósult hadszíntéri állapotot olyan ténynek tekintem, ami jelentősen hatott az alapvető gazdasági-társadalmi folyamatokra, a nép egész életére, a fejlődés tendenciáira és perspektíváira is. Döntőnek a késői feudalizmus általános kelet-európai ismérveit tekintem. Úgy vélem azonban, nem lehet vita tárgya, hogy a török hódítás és a hadszíntéri állapot számottevően hatott ezeknek az ismérveknek konkrét megnyilvánulási formáira is, nem szólva egyéb el nem hanyagolható hatásaiokról. Helyénvalónak tartom tehát, ha ezt a periodizáció is kifejezi. Ez annál könnyebb, minthogy a két dolog: a török hódítás és a késői feudalizmus kibontakozása. . . időben nagyjából egybeesett. Szívem szerint nem adnék dátumhoz kötött metszőpontot, egységben kezelném Mohácsot és a rákövetkező mintegy negyedszázadot. Ha azonban ragaszkodunk valamilyen dátumhoz. . ., akkor nem Buda elestét választanám. Ez csak megpecsétel. . . valamit, ami Moháccsal indul. Ha már ilyen. . . mesterséges metszést hajtnak végre, miért ne tartuk magunkat a hagyományos eljáráshoz. . . az oktatásban kívánatos stabilitás érdekében. . .” — Javasolta: „dolgozzunk olyan évhez nem kötött átmenettel, mint a korai feudalizmus végződésénél. Ha ragaszkodunk a dátumhoz, akkor már inkább maradjon Mohács, de feltétlenül kitekintéssel következményeire”.

Klaniczay Tibor rámutatott: az újabb várostörténeti és társadalomtörténeti eredmények mellett az 1450 körüli korszakhatár kijelölésében annak a ténynek volt fontos szerepe, hogy „az irodalomtörténetírás erre az időpontra rögzítette a magyar reneszánsz kezdetét. Heckenast felfogása szerint így az irodalomtörténet reneszánsz és barokk periódusa. . . a kései feudalizmus korának felelne meg.” Ezáltal a történeti és irodalomtörténeti periodizáció közelebb kerülne egymáshoz. Pach Zsigmond Pál érveléséből szerinte az következik, hogy azok az érvek, amelyeket Heckenast összefoglalt az 1450 körüli korszakhatár igazolására, nem vesztették el hatályukat; a Pach Zsigmond Pál által jellemzett reneszánsz típusú főurat csak 1600 körül váltotta fel végleg a késő feudalizmusra jellemző robotoltató nagybirtokos. Pach Zsigmond Pál és Heckenast Gusztáv — Klaniczay Tibor szerint — külön-külön meggyőző érvelése „csak úgy egyeztethető össze, ha egy a XV. század közepétől kezdődő és kb. 1600-ig, valamint egy innen a XVIII. század derekáig tartó két, egyenrangú korszakkal számolunk”.

A történések Klaniczay Tibor véleménye szerint túlságosan ragaszkodnak ahhoz, hogy a kelet-európai országok történetében a feudalizmus feltétlenül négy fő korszakra oszlik. „Ez az absztrakt séma nem számol azzal, hogy az érett feudalizmusból az ún. kései. . . feudalizmusba való átmenet maga is egy hosszú folyamat, — külön korszak. A kelet-európai országokra jellemző ún. kései feudalizmus nem közvetlenül a feudalizmus érett korszakát váltja fel, hanem egy olyan átmeneti korszakot, amikor amellet, hogy még jelen vannak az érett feudalizmus jelenségei, éles harc folyik a feudalizmus bomlásának és megmentésének, újraerősödésének tendenciái között. Ez utóbbiaknak a végleges győzelme, ami nálunk 1600 körül következett be, jelenti a késő-feudalizmus periódusának a kezdetét, teljes összhangban az irodalom és a művészetek barokk korszakának kibontakozásával. Az ezt megelőző átmeneti kor pedig a reneszánsznak felel meg, mely nem sorolható sem az érett, sem a kései feudalizmus korszakába, s amelyet nem utolsó sorban az jellemmez, hogy megjelentek benne. . . a feudalizmus bomlásának megnyilvánulásai is. A reneszánsz kultúra és művészet ugyanis elképzelhetetlen a feudális gazdasági és társadalmi rend megingása, végleges (mint Hollandiában, Angliában) vagy átmeneti (mint Németországban, Magyarországon) válsága nélkül. — A kutatások és új felismerések logikája tehát óhatatlanul az egységes periodizáció létrejöttéhez vezet.”

Perényi József „terminológiai kérdések”-ben vitatta Pach Zsigmond Pál egyes megállapításait. A „klasszikus feudalizmus”-t inkább „nyugat-európai feudalizmus”-nak nevezné és óvakodnék alkorszakhatárait egyetemes történeti alkorszakhatárokká szélesíteni. A feudalizmus korában a nyugat-európai terület „élenjáró” jellege — Perényi József szerint — erősen kétségbevonható. Még távol állunk attól — hangsúlyozta —,

hogy „a feudalizmus világtörténeti korszakát mint olyant alkorszakokra tudjuk osztani, s olyan kifejezésekkel jelölni, amelyek ezeknek az alkorszakoknak a lényegéről is mondanak valamit. . . világtörténeti síkon nem lehet periodizálni anélkül, hogy a tér kategóriát be ne vonjuk. . . A kínai feudalizmus és az európai feudalizmus alkorszakai pl. abszolud időben erősen elütnek, s az egyes alkorszakok tartalma is erősen különbözik stb. Hasonló a helyzet Nyugat- és Kelet-Európa között is.”

A „késői feudalizmus” kezdetével kapcsolatban nehezen lehet eredményt elérni, mivel nincs tisztázva a feudalizmus alkorszakainak jelentése. „Így pl. az előttem szólók közül többen az érett feudalizmus kifejezéssel Nyugat-Európára gondoltak, a városok virágkorát, a német és itáliai feudális széttagoltság körülményei között jelentős önkormányzathoz jutott városállamok korát, egészen pontosan a XIV—XV. századot jelölik vele. Vannak olyan marxista szerzők is, akik e kort „a feudalizmus virágkorá»-nak nevezik, holott már a polgári történészek sem nevezik a XV. századot „virágkornak”. Még kevésbé mondhatjuk e korszakot nyugat-európai viszonylatban az „érett feudalizmus” korának, ha az „érett” szó „a kiteljesedést, a feudális rendszer összes jellemzőinek meglétét és szinte akadálymentes működését is jelenti. A magam részéről ugyanígy a városok megjelenését, a polgárság. . . erősödését, azaz a falu és a város közti munkamegosztás elmélyülését és összes következményét nem a feudalizmus érettsége, virágzása jelének, hanem éppen ellenkezőleg, hanyatlása jelének fogom fel. A feudalizmus egyik fő jellemzője ugyanígy a társadalomnak két antagonistikus osztályra. . . való oszlása. A harmadik osztály megjelenése, majd megerősödése nem az érettség, nem a virágzás, hanem a hanyatlás jele, s helyesebb e kort hanyatló feudalizmusnak nevezni, mert már tartalmazza. . . a kapitalizmus elemeit, amelyek Nyugat-Európában egyes helyeken már a XVI. században uralomra kerülnek.” — Kelet-Európában viszont „a IX—XI. századot (egyes helyeken még a XII. századot is) kell a korai, a XII—XVI. századot kell az érett feudalizmus, és a XVII—XIX. század közepét a késői feudalizmus korának tartani. Természetesen ezek a korhatárok egyetemes történeti korhatárok, konkrétan egyes országok történetének periodizálásánál jelentős eltérések mutatkoznak” — rögzítette véleményét Perényi József.

Kosáry Domokos szerint a referátum által 1440—1767 közé helyezett késői feudalizmusnak sem kezdő, sem záró határa nem megfelelő. „Az 1450-es években felvehetünk az érett feudalizmus periódusán belül egy szakaszhatárt, amely politikában a centralizációs kísérletet, Mátyás törekvéseit, irodalomban a reneszánsz, közelebbről a humanizmus kezdetét jelezheti. . . A késői feudalizmus kezdő határaként helyesebb volna továbbra is 1526-ot megtartanunk. Hiszen a „magyar államszervezet igenis 1526-ban tört ketté, ettől kezdve volt olyan magyar hatalmi apparátus is, Szapolyai Jánosé, amely már elismerte a szultánt hűbérurának. Az önálló Erdély megalakulása csak székhely-változást, geográfiai súlypont-áttolódást jelentett 1541 után, kelet felé. Azt a rést, amelybe 1541 az éket verte, 1526-ban ütötték Magyarországon.”

1440-től eltérően, 1526 felel meg mint periódus-határ a periodizációs követelményeknek: „revelálta a gazdasági-társadalmi folyamatban beállt változásokat, az örökös vagy második jobbágyság rendszerének kialakulását. Sőt. . . kevés nemzetközi kihatású politikai fordulat revelálta. . . ily példaszerűen a gazdasági-társadalmi változásokat, s joggal beszélhetünk nemzetközi jelentőségű politikai fordulatról, legalábbis kelet-európai viszonylatban. Hiszen ezzel dőlt el, hogy a Duna-vidéki soknemzetiségű monarchia megszervezéséért folyó versengésben végleg a Habsburgok maradtak felül. A Habsburg-monarchia kialakulása. . . Csehország és Ausztria történetében is fordulót hozott. — Hogy a referátum ezt figyelmen kívül hagyja, az annyival is meglepőbb, mivel a továbbiak során. . . annyira a Habsburg-monarchia fordulatait veszi alapul, hogy 1711 helyett is 1683-at, Bécs felmentését. . . javasolja szakaszhatárnak. . . Lényeges fordulatot a török uralom felszámolását tekintve, nem 1683, hanem 1686 hozott. Az kétségtelen, hogy már a XVII. század végén megindult. . . az a nagy népmozgalmi települési folyamat, amely a XVIII. században újraindította a termelőmunkát és az életet a volt hódoltság elnéptelenedett vidékeiben. Ez a folyamat azonban inkább csak. . . 1695 után kezdett kibontakozni, ma majd. . . csak a Rákóczi-szabadságharc után indult meg újra, nagyobb méretekben. Hogy itt a XVII. század végén, vagy pedig mégis 1711-nél helyesebb megvonnunk a szakaszhatárt, az nem kismértékben függ attól is, hogy a Rákóczi-szabadságharcban kifejezésre jutó törekvéseket inkább korábbi, XVII. századi, vagy inkább továbbmutató, XVIII. századi jellegűeknek tekintjük-e.”

Az alapreferátum a késői feudalizmus periódusának záróhatárául az 1760-as évek végét javasolja, indokul a tőkés manufaktúrák megjelenésére hivatkozik. „Ha azt keressük, hogy a XVIII—XIX. század fordulója. . . előtt van-e egyáltalán a hazai manufaktúrák fejlődésében feltűnőbb, újat jelző mozzanat, akkor azt nyilvánvalóan nem az 1760-as évek igen gyérszámú és vérszegény. . . vállalkozásai körül fogjuk felfedezni, hanem II.

József idején, amidőn... valóban beszélhetünk, elsősízbén a manufaktúrák viszonylagos rekonstruálhatóságáról... amely ugyan tisztavirág életűnek bizonyult... de mégis adatszervező rekonstruálható a Helytartótanács kimutatásaiból. Ami pedig az 1754. évi vámrendeletet illeti... erőszakolt dolog korszakhatár alapjának tekinteni... Azt persze, hogy az 1754-
rendelettel az 1767-i határvonalat indokoljuk, ettől függetlenül sem látnám helyesnek De 1754 sem indokolt, mint határvonal... egy hosszú folyamaton belül nyitott újabb szakaszt, amelynek során Bécs a már kialakult egyenlőtlen kapcsolat nyugati partnereit igyekezett kicserélni úgy, hogy az elvesztett Habsburg-Szilézia helyébe most Csehország és Ausztria lépjen. Ha Magyarországot mint addig egyenrangú gazdasági felet, agrárpiaccá szorítja le és profilirozza át valaminő intézkedés, akkor azt bizonyára döntő fordulatként tartanánk számon akkor is, midőn a periodizálásról tárgyalunk. Magyarország azonban addig sem volt egyenrangú gazdasági partner... — „A manufaktúrák és vámrendeletek így esnek az 1760-as évek mellett felhozott érvek közül. Pótolhatjuk azonban másokkal őket, így a tudománytörténet... területéről, amelyek a felvilágosodás új mozzanataira figyelmeztetnek. Ezek, mint más téren az Urbárium, arra vallanak, hogy itt indokolt lehet szakaszhatárról beszélnünk, amely a késői feudális időszak záró fejezetét nyitja meg... Períódus-határvonalnak azonban továbbra is 1790-et kell megtartanunk.”

Spira György a Habsburgok teljesen központosított és teljesen abszolutisztikus birodalmi kormányzat kiépítésére irányuló kísérlet-sorozatának a kezdetét — Heckenast Gusztávval egyetértésben — szintén a XVII. század 80-as éveire helyezné, de 1686—87 eseményeihez, „a török kiűzéséhez, Erdélynek a Habsburgok által történt bekebelezéséhez, Thököly bukásához, a magyar rendeknek az 1687-i országgyűlésen tanúsított behódolásához és az *Einrichtungswerk* megszületéséhez” kapcsolná. Az ekkor kezdődő korszak politikai történetének legfőbb jellemzője ugyanis nem az abszolutisztikus és a rendi elemek ide-oda hullámzó párharca, hanem az abszolutisztikus elemek szakadatlan és egyirányú térhódítása, „betetőzése pedig a józsefi rendszer, a Habsburgok legnagyobb s egyszerű mind utolsó kísérlete arra, hogy a polgári átalakulásnak és a feudális szerkezetű birodalom széthullásának veszélyét a feudális rend belső megreformálásával és a kormányzat modernizálásával központosításával hárítsák el”.

Szabad György szerint a korszak véghatárának az 1760-as évekre helyezését az alappreferátum „meggyőzően és megerősíthetően indokolja. Kiemelendőnek tartom — mondotta — e vonatkozásban a birtokszerzés jellegzetes feudális lehetőségeinek végleges lezárulását a XVIII. század első felében, továbbá mindazt, amit az előterjesztés a jobbágyság-földesúr viszonyban az árutermelés kibontakozásával kölcsönhatásban álló alakulásával kapcsolatban felemlít, beleértve a felvilágosult abszolutizmusnak az Urbáriumban tettenest öltő beleszólását... a fejlődés menetét. Támogatják... mind a korai manufaktúrák megjelenésére vonatkozó adatok, mind a felépítményben végbemenő változásokra utaló érvek.”

Varga János messzemenően támogatja a kései feudalizmus határának a XVIII. század 60-as éveit felvevő javaslatot. — „Gazdasági vonatkozásban a majorság mint termelőüzem országos arányokban a XVIII. század közepére fejleszti ki egészen 1848-ig... fennálló formáját és struktúráját”, s területe erre az időre érte el a megművelt területnek azt a hányadát, amely a piacrtermelés tömegességét és folyamatosságát biztosítani tudta... Ekkor került a nagybirtok majorgazdálkodása az áruterelésben elfoglalt helyét illetően véglegesen a középbirtok gazdálkodása elé... — Ekkor fejeződött be társadalmi vonatkozásban az a folyamat, amelynek eredményeként nemes és nem-nemes között jogi téren élessé merevedett a határ. — Egyidejűleg az a folyamat is lezárult, amelynek során az örökös jobbágyság kötelékeiből kiszabadult nem-nemes rétegek szabadságot megnyirbáltak, vagy előnyös helyzetet felszámoltak. „Az előző évszázadokban mezővárossá emelkedett települések egy részét a század első felében gyakorlatilag visszaszorították a jobbágyságfalvak közé. Másrészt épp a 60-as évektől újonnan alig-alig kapott magyarországi helység oppidum privilégiumot... A XVIII. század első felében fokozatos nivellálódás ment végbe az örökös jobbágyságtól követelt feudális szolgáltatások, valamint a szabadköltöző parasztrétegeknek a földesúri terhei között... E nivellálódási folyamatot az Urbárium formailag véglegesítette és törvényesítette... Végző soron tehát itt tetőződött az a fejlődés, amely századokkal korábban elindult, és amelyet a török uralom részint lelassított, részint színezett, irányától azonban véglegesen épp azért nem tudott eltéríteni, mert az ország egy részén — a királyi Magyarországon — sohasem szakadt meg a fejlődés kontinuitása. Némi túlzással szinte azt lehet mondani, a jobbágyság-földesúri viszonylatban gazdasági-szociális téren másodikban most következett be a jobbágyság egyesülése”.

Amíg a XVIII. század közepe előtt „olyan erők állottak egymással szemben a feudális viszonyok kérdésében, amelyeknek egyike a meglévő csak konzerválni, másika viszont szigorítani akarta; a század közepe után a politikai tényezők a fennálló rendet kon-

zerválni, és a feudális viszonyokat reformokkal enyhíteni igyekvő felekre oszlottak, még akkor is, ha az utóbbi félhez az első szakaszban jóformán csak a felvilágosult abszolutizmus képviselői és hívei tartoztak". — A XVIII. század közepe után válik Magyarország valójában „a birodalom mezőgazdasági áru- és általában nyersanyagot termelő, az örökös tartományok iparának pedig piacul szolgáló országává. 1754-ben lát napvilágot a megosztottság kiteljesedésének és konszolidálódásának útját egyengető első vámrendelet. Ugyanakkor ennek ellenére a 60-as években jönnek létre... az első figyelemre méltó manufaktúrák".

A gazdasági-társadalmi élet változásának e jelenségei összességükben azt tanúsítják, hogy „a magyar történelemben valami befejeződött és valami eltéríthetetlenül útjára indult".

Az 1754 és 1770 közötti időszak periódus-határ-jellege mellett „érvelnek azok az új jelenségek is, amelyek eszmei-ideológiai téren jelentkeznek, és részben a kultúra, a művészetek kontingenciájában nyilatkoznak meg. Birodalmi keretekben a hatvanas években kész világnézetként jelent meg a felvilágosodás, amely azután először mint állampolitikai és kormányzati elv játszik Magyarország életében szerepet, majd gondolatainak egész sora a polgári átalakulás eszmei előkészítésében döntő feladatot vállaló liberalizmus szerves részévé ötvöződik. A 70-es évek elején bukkann fel irodalmi formában a csírájában már polgári tartalmat hordozó és ezért új típusú nacionalizmus. Végül: a művészettörténet művelői 1770-hez kötik az érett barokk befejeződését, az irodalomtörténészek pedig ugyancsak erre az időpontra helyezik a magyar irodalom megújulásának kezdetét."

Nagy László hiányolta, hogy a periodizációs tervezetben nincs kifejezve az a sorrend-csere, amely a török, illetve a Habsburg-veszély elsődlegességében a XVI—XVII. század folyamán bekövetkezett. „Az 1596-tól 1603-ig terjedő évek sokkal inkább alkorszak-határkövet jelentenek Magyarország történetében, mint az 1606—1608 körüli évek, amely időponthoz köti a tervezet a rendiség hatalmának tetőzését."

Nagy László nem ért egyet azzal a szemlélettel, amely egységes folyamatnak tekintti 1440-től 1765-ig Magyarország történetét: „A tervezet ezen szemlélete nem tesz különbséget Hunyadi Mátyás centralizációja és a Habsburgok centralizációja között. Így a Habsburg-uralom a XVI—XVIII. században nem tekinthető idegen elnyomásnak, hanem centralizációs törekvéseknek, amellyel szemben állnak a retrográd rendi megmozdulások a magyar nemesség részéről."

A feudális államok centralizációja és az abszolút monarchia létrehozása „még a legpozitívabb megnyilvánulási formáiban is csak *viszonylag* haladó lépés... amely nem ásta alá a feudalizmust, sőt célul tűzte ki gazdasági rendszere és mindenekelőtt a nagy földesúri birtokok minden oldalú erősítését... Nem lehet tehát egy ország történetében a centralizációs abszolutista törekvések és a rendek harcát alapvető... periodizációs szempontként értékelni, még olyan centralizációs törekvések esetében sem, amelyek nem járnak együtt idegen elnyomással, sőt gyarmatosítással." — Az 1541—1683-as alkorszak-beosztást illetőleg 1541 helyett 1526-ot javasolta, 1683-at nem tartotta elfogadhatónak; a korszakzáró határ szerinte inkább 1711 legyen.

Egészen más kül- és belpolitikai feltételek között játszódik le a Bocskay-vezette szabadságharc, mint pl. Bethlen Gábor küzdelme és ismét más körülmények között a Thököly-felkelés. Sokkal inkább azon az alapon lehet periodizálni, hogy „mettől—meddig érvényesül hasonló módon a háborús viszonyok gazdaság- és társadalomfejlődést gátló hatása". Kisebbségi periodizációs határokként azokat az évszámokat javasolta, amelyekhez a török és a Habsburg-veszély fontossági sorrendjének váltakozásai köthetők.

Benda Kálmán kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa arra hívta fel a figyelmet, hogy Mária Terézia, majd főleg II. József uralmának eddigi értékelését az utóbbi évek kutatásai erősen megkérdőjelezték. „George Lefebvre, Reinhard Wittram, Friedrich Walter és legújában Ernst Wangermann kutatásai általában és közelebbről a Habsburg-monarchia vonatkozásában azt bizonyítják, hogy a történelmi abszolutizmus és annak felvilágosult változata közt lényegi különbség nem volt... Walter Markov meghatározása szerint: a felvilágosodott abszolutizmus, elsősorban a jozefinizmus, a Habsburg-államvezetés ama régi törekvésének volt részben modernizált változata, amellyel az uralma alá tartozó, egymástól gazdasági, társadalmi, etnikai és kulturális tekintetben eltérő országokat nyugati mintára egységes államba igyekezett összeolvasztani. Távol áll tőlem — hangsúlyozta Benda Kálmán —, hogy Mária Terézia vagy József intézkedéseinek nem egy vonatkozásban előremutató jellegét tagadjam, de azt hiszem, arról nem beszélhetünk, hogy az 1760-as évektől vagy akár 1780-tól kezdve az államvezetésben, a kormányzatban a korábbival szembenálló, gyökeresen új eszmék érvényesültek volna, amelyeknek jelentkezése indokolná, hogy két külön korszakról beszéljünk."

Szendrey István véleménye szerint, ha el is kezdődik 1440-től a rendi képviselői monarchia kiépítésének a korszaka, kérdés, hogy a további fejlődésre ez nyomja-e rá a bélyegét, vagy pedig a második jobbágyság rendszere, továbbá a politikai életben bekövetkezett döntő változások.

Ennek a periódusnak kétségkívül több csomópontja van, de a leglényegesebb a végső időpont megjelölése: „A török 1683-as vereségével a hódítók kiűzése kezdődött el, az új nagybirtokos osztály kialakítása, a politikai berendezkedés, a termelőerők országban belüli erőteljesebb migrációja, rendeződése... 1690 körül veszi kezdetét... A magyar kormányzati újraszervezésének indulásával... jelentkezett az a törekvés, ami csak 1711 után teljesedhetett ki. A magam részéről cseppet sem tartom véletlennek a régi, 1711-es határt sem, mégis úgy gondolom, a hegyaljai felkelés, főként a Rákóczi-szabadságharc csupán megtorpantotta azt a kezdetet, ami 1690-nel indult.”

Ami az 1767-es úrbéri rendeletet mint periódushatárt illeti: „az úrbéri rendelet kibocsátásával az uralkodó még csak szubjektív szándékában lépett a nemes és jobbágy közé. Ténylegesen az úrbéri rendelet végrehajtásával vált a szándék valósággá.” A folyamat kétségkívül elindult, de Szlavóniában a királynő már 1756-ban közbelépett. — Véleménye szerint „bármennyire jelentkeznék is a felvilágosult abszolutizmus jegyei Mária Terézia uralkodásának második felében, a határvonal egy évszámhoz kötése itt igen komoly problémákat vet fel”. Így ebben az esetben csak az ölelkező korszakhatár-megvonást tekintí kivihetőnek.

Szabad György a feudális főkorszak negyedik korszakát illetően azt a véleményét fejtette ki, hogy sem 1848-ig, sem 1849-ig nem vinné el a korszakhatárt, hanem — 1790-et középpontba állítva — az 1820-as, 1830-as évek fordulójával zárná a periódust. „Ezt követné egy sajátos helyzetű, az átmenetet magába foglaló korszak (amely önálló korszakként kötné össze a feudális főkorszakot a kapitalista főkorszakkal) az 1820-as 1830-as évek fordulójától 1867-ig, középpontjában az 1848-as forradalommal. Ennek az átmeneti korszaknak az első felében, az 1830-as, 1840-es években bontakozik ki a feudalizmus végső válsága, formálódna ki a forradalmi válságot kirobantó, a forradalmi átmenetet ténylegesen végbevivő objektív és szubjektív tényezők. Nem tartanám szerencsésnek, ha a jövőben ezt a szakaszt elszakítva tárgyalnánk a forradalmi átmenet csúcspontját jelentő 1848—49-től, amint azt sem tartom annak, hogy eddig általában tőle elszakítva tárgyaltuk a forradalmi átmenet korszakának másik felét, a forradalmi és ellenforradalmi erők összecsapásának végső eredőjét kialakító, a kiegyezésig ívelő önkényuralmi szakaszt. Történetírásunkban gyakran alkalmazott, klasszikus előzményekre hivatkozó fordulat a kiegyezésről mint a polgári forradalom korszakának a lezárásáról beszélni magyar, sőt Habsburg birodalmi vonatkozásban. Indokolt, hogy érvényesítsük az e terminológia használata mögött meghúzódó érdemi koncepciót periodizálási vonatkozásban is. Ragadjuk meg az átmenetet önálló egységként, tartalmának lényegét tekintve az átmenetet megvalósító polgári forradalom korszakaként... Ne vágjuk át a feudális főkorszakot a kapitalista főkorszakhoz csatlakoztató izületet periódushatár közébeiktatásával, hanem oly módon oldjuk meg a tárgyalást, hogy a forradalmi átmenetnek a legfontosabb összefüggéseket a történelem valóságában egységes folyamattá zárkóztató főve töretlen maradjon. (Úgy vélem, ez a társudományok, így az irodalomtörténet vonatkozó periodizálási problémáinak a megoldását is elősegítené.) Ami pedig az esetleges elvi aggályokat illeti... csak azt kívánom megjegyezni, hogy a periodizálás akkor jó, ha a lényegest kiemeli. Kiemelni pedig nemcsak egyféleképpen lehet, ti. a szokványos módon, határvonal meghúzásával, hanem másként is, így a kiemelendő középpontba állításával. Javaslatom érvényesítése... nem mosná el 1848 történelmi fordulatának a jelentőségét, hanem éppen kidombrítaná azt.”

Újkori történetünk első korszaka, a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka — mondotta *Spira György* — „nyilván akkor kezdődik, amikor a feudális termelési viszonyok keretei között komolyabb mértékben megjelennek a tőkés termelési viszonyoknak megfelelő termelőerők, s akkor végződik, amikor a termelési viszonyok nagyjából összhangba kerülnek ezekkel a termelő erőkkel, s létrejön a termelés új rendjének megfelelő politikai felépítmény is”. *Spira György* szerint ennek a korszaknak sem kezdő, sem végpontja nem lehet 1848. március 15. A 48-as forradalom csupán tetőzése, de nem nyitánya és nem is lezárulása e korszaknak. Így a korszak valóságos kezdőpontját kell megkeresni. Véleménye szerint az iparfejlődés manufaktúra-korszakának kezdetét az 1790-es évekre kell tenni: a mezőgazdaságban a nemesi hőzépirtoknak az árútermelésbe történő tömeges bekapcsolódása ugyanekkor indul meg, s ettől kezdve megy végbe a parasztság soraiban a gazdasági és társadalmi szerkezet legjelentősebb változása annak közvetítésében, hogy a paraszti birtok területnövekedése nem tart többé lépést a parasztság lélekszámának növekedésével.

A parasztság zöme — legalábbis egyes vonatkozásokban — a XVIII. század végétől kezdve alakul át Magyarországon a tőkés termelési viszonyoknak megfelelő termelőerővé „a tőkefelhalmozás elmaradottsága miatt persze anélkül, hogy már ekkor a tőkés termelés lényeges részesévé is átalakulhatna egyben. — De a parasztság illetően átalakulásának megindulása — akár a nemesi középbirtokoknak az árutermelésbe való tömeges bekapcsolódása vagy a manufaktúra-korszak kezdete —, ha hozzávetőlegesen a XVIII. század 90-es éveire tehető is, egészen pontosan nem időzíthető. Annál pontosabban időzíthető viszont a feudális szerkezetű Habsburg-birodalom e változásoktól egyáltalán nem független válságának kirobbanása . . . : 1790. január 28-ra, a józsefi rendeletek visszavonásának napjára. Ez az időpont pedig korántsem pusztán politikai történeti jelentőségű határhely. Hogy ez a válság éppen ekkor robban ki, ez magyarázható alkalmi politikai eseményekkel . . . de, hogy egyáltalán kirobban, annak a magyarázata . . . sokkal mélyebben rejlő okokban keresendő.” Mi történik ekkor?

1. Megbukik a Habsburgoknak a teljesen központosított és teljesen abszolutisztikus birodalmi kormányzat kiépítésére irányuló kísérlet-sorozata, és a józsefi rendszer bukását tartósan a „ferenci reakció” rendszere követi, amely „a feudális rend belső megreformálásának kísérletét a feudális rend minden porcikájának makacs védelmezésére irányuló politikával, a kormányzat maradéktalan központosításának kísérletét pedig a birodalmat bomlasztó tényezők egymás elleni kijátszására irányuló politikával cseréli fel. S már II. Lipót uralkodásának rövid kétesztendő időszakában is ennek az új rendszernek az első felvonását kell látnunk . . . Nem azért, mert . . . már ő tartat ismét országgyűlést Magyarországon, hanem azért, mert ezzel az 1790–91-i országgyűléssel indul meg a magyar nemesség újólagos politikai térnyerésének 1848-ig azután tartósan többé meg nem akasztható folyamata. Nem azért, mert Kaunitz már Lipót életében kiadja a *divide et impera* jelszavát, hanem azért, mert ez a . . . jelszó már 1790-ben politikai gyakorlati válik nem azért, mert a francia forradalom ellenében 1792 februárjában még Lipót hozza létre a poroszokkal az első koalíciót, hanem azért, mert a Habsburgoknak a francia forradalommal való határozott szembenállása már a forradalom kirobbanásának pillanatától fogva következetesen érvényesülő tény.

2. 1790-ben első ízben lépnek fel egyszerre és tömegesen a Habsburg-birodalom felbomlasztására irányuló tényezők. S mellékes, hogy ezek a tényezők közvetlenül polgári érdekeket képviselnek-e és polgári jelszavakat hangoztatnak-e vagy sem, — a lényeg az, hogy egy olyan feudális szerkezetű nemzetekfölötti birodalom felbomlásztására irányulnak, amelynek a léte önmagában is nagymértékben megnehezíti a keretei között élő népek polgári átalakulását.

3. De a józsefi kísérlet bukását követően először jelentkeznek Magyarországon közvetlenül is polgári jellegűeknek mondható mozgalmak. Ilyen az 1790-i parasztmozgalom, az első olyan országos méretű parasztmozgalom a XVIII. század Magyarországon . . . amely osztályharccs jelszavakkal a földesúri osztály egésze ellen bent rászlólt. S ilyen a magyar jakobinusok mozgalma, amelyeknek résztvevői a józsefi kísérlet bukása után és éppen a kísérlet bukásának hatására lesznek a feudális rend belső megreformálásának híveiből a feudális rend lebomlásának híveivé . . .

4. Végül — bár nem döntő szempontként — utalni kívánok a magyar kulturális életben s általában az emberek tudatában 1790 körül megfigyelhető korszakos változásokra: a) A magyar irodalomban . . . 1790 táján Batsányi és Csokonai felléptei lesznek uralkodókká a felvilágosodás eszméi. b) A magyar nemzeti színjátszás kezdetei éppen 1790-re esnek. c) A magyar zenében a verbunkos-stílus uralmának kezdetei szintén a 90-es évekre . . . nyúlnak vissza. d) A képzőművészetben a barokk és a klasszicizmus korszakváltása . . . ugyancsak 1790 táján megy végbe . . . Nem vitatom . . . hogy klasszicista próbálkozások nem érvényesülnek már 1790 előtt is, vitathatatlanok tartom azonban, hogy uralkodó szerepet a 80-as évek végéig még a barokk játszik, s a klasszicizmus csak a francia forradalom kitörése után lesz uralkodó stílusrámlattá Magyarországon. e) . . . polgári átalakulás folyamatának Magyarországon legfontosabb tudati kísérőjelensége, a nacionalizmus ugyanekkor s robbanásszerűen lép hódító útjára az 1790-i magyar nemesi mozgalom és a véle egyidejű magyarországi nemzetiségi mozgalmak kibontakozásával párhuzamosan. — Ezek azok a megfontolások — összegezve véleményét Spira György —, amelyek arra késztetnek, hogy a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet vagy — ha úgy tetszik — a polgári forradalom korszakának s ezzel a magyar történet újkorának kezdőpontját ne a XVIII. század 60-as éveinek derekára, ne a 1795-re, ne a XIX. század 30-as éveinek elejére s re is 1848 márciusára, hanem . . . továllta is 1790-re tegyem.”

Mérei Gyula kandidátus, egyetemi tanár alkban a kérdésben, hogy 1795 tájór, vagy 1790 táján állapítsuk-e meg a korszakhatárt, 1790 mellett száll síkra írásban megküldött, hozzászólásában: „úgy látom ma is, hogy a Habsburg-monarchia uralkodó osztályainak,

elsősorban a dinasztának hatalmát ekkoriban ingatták meg, addig soha nem tapasztalt mértékben, a Habsburg-birodalom különböző országaiban lejátszódó osztálymozgalmak, s ekkortól számítható a fordulat kezdete, első jelentkezése az új társadalmi forma felé törekvésnek, legalábbis objektíve, a mozgalmak hatásának irányvonalát nézve, nem tartalmukat és a résztvevők szubjektív szándékait tekintve. Belgiumtól Magyarorszáig mindenütt mozgásnak indult a talaj a Habsburg-hatalom alatt és ezzel együtt az általa képviselt uralkodó osztályok lába alatt is. Az más kérdés, hogy a polgári átalakulás vezetésére alkalmas osztályok felettsége sem mennyiségi, sem tudatosságbeli vonatkozásban, és a tőkés csírák fejlődése nem érte el azt a minimális fokot még Belgiumban sem, hogy sikerrel harcolhattak volna a feudalizmus erői ellen és győzelemre vihették volna a polgári átalakulást, elég erősek lettek volna a polgári forradalom diadalra juttatására. Forradalmi helyzet tehát ekkor még nem volt a Habsburg-birodalomban, de a fennálló rend már olyan mértékben megingott az osztályharc csapásai alatt, hogy többé régi szilárdságát vissza nem nyerhette, és ettől kezdve a talaj mindig megmozdult valahol a Habsburg-birodalmon belül.

Abban természetesen igaza van a vitaindító referátumnak, hogy a kultúrtörténeti és bizonyos gazdasági- és társadalomtörténeti tények nem esnek egybe ezzel az időponttal, amely azonban nem politikai-történeti periódushatár . . . , hanem az osztályharc által meghatározott választóvonal, amely nem azonosítható pusztan eseménytörténeti jelenséggel . . . — Már csupán másodrendű jelentőségű kérdés az, hogy a XVIII. század 60-as, 70-es éveit kérészetlenül főúri manufaktúráinak a megjelenése semmiképpen sem tekinthető a manufaktúra-periódus kezdetének Magyarországon, mert ez csupán néhány évtizeddel később kezdődött el.”

Összefoglalva: változatlanul megfelelőnek tartotta az 1790-es periódushatárt, mivel ez az „az időpont, amikor a fejlődési folyamat szerkezetében változás kezdődik el, amely azután 1848-ban éri el első tetőzését. A periodizálás alapelve pedig — úgy vélem —, csak az lehet, hogy ennek segítségével reprodukálhassuk a fejlődési folyamat belső struktúráját.”

Kosáry Domokos a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet periodizálásának a problémái kapcsán hangsúlyozta, hogy három francia forradalom, és nyomában három nemzetközi válság a forradalom kérdését teszi fel Európának. „1790, 1830/31, 1848: Magyarország három válasza e kérdésre, olyan politikai mozgalom formájában, amely jellemző módon revelálja, kifejezésre juttatja az ország gazdasági-társadalmi viszonyaiban beállt változásokat, a fejlődés egyre magasabb szintjét. Mindhárom alkalommal nemzetközi válság köti le a Habsburg-kormányzat erejét, ezért tud Magyarország a maga politikai válaszával szóhoz jutni, mielőtt még Bécsnek, ugyancsak mindhárom alkalommal, sikerül a nemzetközi válságból kiemelkednie: 1790-ben a francia forradalom és Poroszország szorításából a reichenbachi egyezmény, az 1830-at követő német, olasz mozgalmak után a münchen-grázi szerződés, 1849-ben az utóbbit életbeléptető cári intervenció útján. Közben azonban már mindhárom alkalommal végbe ment Magyarországon egy-egy politikai fordulat, amely Bécs felülkerelkedése ellenére sem múlt el nyomtalanul, hanem egyre jelentősebb örökséget hagyott maga után. 1790-ben a nemzeti-nemzeti mozgalom a fő szerep, amely a felvilágosodástól kölcsönzött érvei ellenére megmaradt a feudalizmus korlátai között, és azokat (a magyar jakobinusok kis csoportja kivételével) egyáltalán nem is volt hajlandó átlépni. Nem tudok egyetérteni Spira Györggyel, midőn a nemzeti-nemzeti mozgalom feudális jellegét mellekesnek minősíti, sőt objektíve egyenesen antifeudalizmusnak . . . Nem áll az, hogy minden soknemzetiségű államszervezet eo ipso, végzettszerűen feudális képződmény marad. És még kevésbé helyes, ha a magyar nemzeti nacionalizmust, amely számos megyében 1790 mozgalma kellős közepén is 1514 bosszúálló törvényeire hivatkozott, ily erőszakolt érveléssel próbáljuk a valóságosnál haladóbbnak feltüntetni. . . Az azonban bizonyos, hogy 1790, a balsiker ellenére, tartós örökséget hagyott az utókorra, a politikai erővé nőtt köznemesség hagyományára, a nemzeti nacionalizmus formájában.

1830/31 fordulójára . . . hozta meg, hogy kibontakozott egy olyan reformmozgalom, amely már túllépett a feudalizmus korlátain s amelyet a harmincas évek derekán bekövetkező kormányzati reakció sem tudott többé semmivé tenni. Ez: a feudalizmus túlhaladása, a liberális, polgári reform felvetése itt a lényeges mozzanat. Ezért is kell a határvonalat itt keresnünk és nem 1825 mági rendi korlátok között maradó politikai eseményeinél. . . Az a politikai válasz, amelyet Magyarország 1830 nemzetközi válságára, forradalmi kérdésre adott, világosan megmutatta, hogy lehetséges, sőt van már reformmozgalom, hogy ennek a gazdasági-társadalmi folyamatban bekövetkezett változások már megteremtették feltételeit. A fordulat tünete a megyékben 1831-től, az operátumok vitái során váltak szélesebb körben nyilvánvalóvá. Meglétükkel azonban, úgy gon-

dolom, már 1830-tól számolhatunk. Legalábbis felbukkannak már Széchenyi Hitelében (1830), amely elsőnek mutat túl világosan a feudalizmus sáncain.”

1848 hozta meg a harmadik, legfontosabb, döntő fordulót. „Helyesnek látszik tehát a referátum azon javaslatát, hogy a határvonalat 1848 polgári forradalmánál húzzuk meg itt. Hiszen ez a feudalizmus záró korhatára is . . . Magyarországon 1848-ban győzött a polgári forradalom. És győztes is maradt, nem lehetett visszacsinálni a szabadságharc bukása ellenére sem. A feudalizmus kora 1848-ban lezárult és többé nem tért vissza. A szabadságharc és minden, ami utána következett, már a polgári korszak első fejezetébe tartozik.”

Szabad György azt a gondolatot vetette fel, hogy „a magyar polgári forradalom kora” címen külön periódust kellene nyitni, együtt tárgyalva ebben a reformkort, 1848—49-et és az abszolutizmust — a kiegyezésig. A téma felvetése Kosáry Dezmokos szerint így monográfiában helyes, a 10 kötetes összefoglaló munkában nem. „A feudalizmus mint rendszer 1848-ban zárul le Magyarországon (ha tovább is élnek maradványai), és a kapitalizmus mint rendszer 1848-ban lép helyébe, nem 1849-ben, nem 1867-ben, és nem is 1848 előtt, ha feltételeinek kialakulása meg is figyelhető már korábban . . . A feudalizmus és kapitalizmus közé nem illeszthető be egy harmadik, átmeneti formáció, mert ilyet nem ismerünk, és . . . így, a történeti fejlődés egészét tekintve, nagyobb távlatból, 1848 a döntő korszakhatár.”

Barta István, a történelemtudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa úgy vélte, hogy „az 1790 körüli kissé egyoldalúan politikai érvekkel alátámasztott korszakhatár helyett meg lehetne kísérelni más, inkább a gazdasági-társadalmi fejlődésben gyökerező elválasztó időpontot keresni”. Egyetértett Kosáry Dezmokos okfejtésével, hogy ti. „a magyar történelmet akkor periodizáljuk helyesen, ha az európai egyetemes fejlődés nagy, forradalmi eszmópjontjaival . . . hozzuk kapcsolatba és azt vizsgáljuk, hogy a magyar fejlődés milyen választ adott ezekre a vakító fényű fellobbanásokra . . . 1790 esetében . . . a jakobinus mozgalom nálunk is olyanféle forradalmi helyzetre világít egy pillanatra rá, amilyenekből a nagy európai forradalmak táplálkoztak. De csak látszólag. Mert hiába teszi magáévá a francia forradalom eszméit nálunk egy vékony értelmiségi réteg, hiába jár közel a zsákutcához a feudalizmus, mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban, az új rend termelőerői még csak kibontakozásuk kezdetén vannak, forradalmi helyzet nincs, s nem is lehet társadalmi forradalom.”

Az átmeneti korszak lezárási időpontja kérdésében nem értett egyet az alapreferátum ama megállapításával, hogy 1849 valószínűleg praktikus megfontolások alapján lett korszakhatárrá. „Semmiképpen sem tudnék hozzájárulni ahhoz — mondotta —, hogy az 1848 márciusával kezdődő időszakot leválasszuk a forradalomhoz vezető fejlődést ábrázoló folyamatról. . . Ez a fejlődési folyamat tetőződik, teljesedik ki a forradalomban. A forradalom tehát szerves része ennek a fejlődésnek. Attól való elszakítása nem indokolt, s a forradalom nem fejeződik be március 15-ével. A kapitalizmus kora akkor kezdődik, amikor a polgári fejlődés feudális korlátai ledőlnek, amikor a kapitalizmus lényegét jelentő társadalmi-politikai intézmények létrejönnek. Ez pedig a március 15-ét követő hetekben történik. . . Március elején tehát nincs korszakhatárnak felfogható választóvonal a fejlődésben, a forradalom heteinek leválasztása a megelőző folyamatról tehát semmiképpen sem lenne indokolt. Sokkal könnyebb lenne ilyen választóvonalat találni a forradalmi törvényalkotás befejeztét jelző időpontban, azonban, ha tekintetbe vesszük azt az ezernyi egyéb szálát, amely a forradalom és a szabadságharc időszakát összefüggő kapcsolatba kapcsolja, megelégedhetünk azzal, hogy a polgári államberendezkedés törvényhozási megalapozását egyszerűen csak egy új alfejezet, a polgári társadalomhoz vezető fejlődés zárószakasza kezdetének tekintjük.”

Nemes Dezső teljesen egyetértett azzal, hogy a kapitalizmus korszakának kezdete 1848 és nem 1849. „A kapitalizmus fejlődésében — hangsúlyozta — a jobbágyrendszer megszüntetése volt a döntő kérdés.”

*

Az *Ember Gyűző* akadémikus zárásával végéhez ért vita eredményeként kikristályosodtak a periodizáció következetes alapelvei. A helyes periodizációs alapelvek alapján annakidején kialakított alkorszakok lényegében, e vita eredményeképpen is helyeseknek bizonyultak. De számos, időközben felmerült probléma tisztázódott, és a periodizációs elvek alkalmazási szempontjai finomodtak. A vita elsősorban — eredeti célkitűzésének megfelelően — a magyarországi feudalizmus alkorszak-határainak a tisztázására irányult. Elsősorban a késői feudalizmus periódusára koncentráldott, de a többi alkorszak határainak vonatkozásaiban is, értékes és gyümölcsöző eszmecsere bontakozott ki.

Társadalmi fejlődésünk tíz éve

Beszámoló az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete és az MSzMP Pártfőiskolája 1966. szeptember 30. — október 1-i tudományos ülészakáról

A nehéz történelmi feladatok között is mindenkor a történészhez időbelileg legközelebb álló események valamennyire is időtálló értékelése a legnehezebb. Éppen ezért minden ilyen vállalkozás — a hibaforrások fokozott veszélye ellenére — különös figyelmet érdemel. Annál is inkább, mivel a történelmi ítélet rendszerint épp a közelmúlt eseményeinek értékelésén keresztül gyakorolhat legnagyobb hatást az események további alakulására. S nem szorul bizonyításra, hogy az 1956-os ellenforradalom leverése utáni, nagy horderejű változásokban oly gazdag tíz esztendő tapasztalatainak tudományos összegezését most kell megkezdeni, amikor a legnagyobb szükség van rá, népünk s hazánk továbbfejlődése feltételeinek kimunkálása érdekében.

A Párttörténeti Intézet tanácsstermében 1966. szeptember 30-án és október 1-én lezajlott tudományos tanácskozás sokoldalúan közelítette meg az elmúlt tíz év eseményeit, amiben része volt annak, hogy történészek mellett több más tudományág képviselője is bekapcsolódott az ülészak munkálataiba.

A tudományos tanácskozás referátumát *Vass Henrik*, az MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének igazgatója tartotta, melyben *átfogó képet rajzolt az elmúlt tíz esztendő magyarországi fejlődésének alapvető gazdasági, társadalmi s politikai folyamatairól.*

Az utóbbi egy évtized — mondotta Vass Henrik — kiemelkedő fejezete pártunk és népünk történetének. Az MSzMP megalakulása és tevékenységének kibontakozása véget vetett a személyi kultusz, a pártot és a munkáshatalmat bomlasztó belső harcok időszakának. Olyan szakaszt nyitott népi demokráciánk történetében, melyben a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazása nyomán a szocializmus építése eredményesebben, gyorsabb ütemben haladhat. Ebben az összefüggésben az elmúlt tíz év *gyökeres fordulatot* jelentett az előző periódushoz képest, s *a marxizmus magyar viszonyokra való alkalmazása szempontjából, továbbá a pártmunka alapelveit, módszerét és stílusát tekintve is új és egységes időszaknak tekinthető.*

A gazdasági és társadalmi folyamatoknak, s pártunk politikai célkitűzéseinek tartalmát tekintve viszont azt kell megállapítanunk, hogy az elmúlt tíz esztendő *a szocializmus alapjainak lerakásáért folyó harc befejező és a fejlett szocialista társadalomért vívott harc kezdeti időszakára terjed ki.* E két időszakból összesen három alperiódust fog át. (Az alapok lerakásáért folyó harc két alperiódusát s a fejlett szocialista társadalomért folyó küzdelem első — folyamatban levő — alperiódusát.)

Az első alperiódus 1956. november 4-étől 1958. decemberéig terjed. Ennek társadalmi küzdelmeit mindenekelőtt a munkáshatalom megvédésének és megszilárdításának feladatai; a konszolidáció, a szocialista építés folytatása és társadalmi viszonyaink továbbfejlesztését megalapozó feladatok határozták meg. *Ezen alperiódus első hónapjaiban az osztályharc előterében a politikai-hatalmi kérdések álltak, második felében pedig a gazdasági-kulturális feladatok kerültek előtérbe.* Természetesen ezek a feladatok az egész alperiódusban egybefonódtak és együttes megoldásukkal vált lehetővé a további feladatok kijelölése.

A második alperiódus a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszaka, amelyben *a társadalmi-politikai küzdelmek fő kérdése a szocialista termelési viszonyok létrehozása volt az egész népgazdaságban.* Mint ismeretes, ezt a forradalmi jelentőségű feladatot 1958. decemberétől 1961. tavaszáig oldottuk meg.

A harmadik alperiódussal egyben történelmünk új szakasza kezdődik: a szocializmus teljes felépítésének folyamata. Ebben az alperiódusban *a szocialista termelési viszonyok megszilárdítása és továbbfejlesztése képezi a társadalmi-politikai küzdelmek központi feladatát.*

A továbbiakban a referátum a fenti periodizációnak megfelelően tárgyalta és elemezte a főbb gazdasági-társadalmi folyamatokat, s taglalta pártunk politikájának új vonásait.

Az ellenforradalom fegyveres erői leverése után a munkáshatalom megvédésének, megszilárdításának, a párt újjászervezésének, a termelés beindításának, a gazdaságpolitika és irányítás új alapokra helyezésének kiindulópontja az ellenforradalom okainak tisztázása volt. A munkáshatalom gyors konszolidálódásának és további eredményeinek egyik forrása a proletárdiktatúra lenini elvének helyes értelmezése, a konkrét történelmi viszonyokra való következetes alkalmazása volt.

„A demokrácia és diktatúra viszonyának helyes kezelése és gyakorlata alapvető elvi kérdés volt — mondotta Vass Henrik. — És ami bonyolultta tette ezt: proletárdiktatúrát megvédeni a proletariátus többségének *aktív* (!) támogatása *nélkül*, olyankor, amikor a *tudat* és az *érdek* részben szembekerül egymással. Arra a kérdésre, hogy ez egyáltalán *lehetséges-e*, kézenfekvő az a válasz, hogy éppen a magyarországi fejlődés bizonyította be konkrétan a lehetőségét. De azért a lehetőség kérdése mégsem tisztán akadémikus kérdés. Nálunk nagyon speciális körülmények között került sor erre a helyzetre. De általános kérdés, hogy *kisebbségi* helyzetben meg lehet-e védeni a proletárdiktatúrát. Lenin válasza erre az volt, hogy lehet, ha a döntő helyen és időben túlerőt tudunk biztosítani és ha pótlólag — az áttörés adta erőt is felhasználva — a tömegbázist ki tudjuk szélesíteni; lehet előlegezett energiákkal dolgozni, de az előlegre a fedezetet haladéktalanul elő kell teremteni. A forradalmi diktatúra gyakorlásának együtt kellett járnia a szocialista demokrácia állandó fejlesztésével, a szocialista törvényesség megszilárdításával.”

E kettő dialektikus egységének helyes értelmezése és gyakorlata teremtett alapot a munkáshatalom erősítéséhez, a bizalom növekedéséhez, a szétzilált termelés beindításához és viszonylag gyors felfutásához, valamint a dolgozók jogainak érvényesítéséhez és a közéletben való részvételük kiszélesítéséhez.

A proletárhatalom erősítése azt követelte a párttól, hogy intézkedései ne sértsék a tömegek igazságérzetét, de ugyanakkor ne hódoljon be a tömegek átmeneti hangulatának, hanem *mindenkor azok érdekeit tartsa intézkedései meghozatalánál az alapvetőnek.*

Vezető szerepének érvényesítése során a párt nem az adminisztratív vezetést, hanem az eszmei-politikai irányító munkát helyezte előtérbe. Egyfelől fellépett azok ellen a sektás nézetek ellen, amelyek a párt vezető szerepét csak akkor látták biztosítottnak, ha minden poszton kommunisták ülnek, a munkásosztály vezető szerepét pedig azonosították a vezető szervekben résztvevők számával, másfelől visszautasította a párt vezető szerepének szükségességét tagadó, vagy többpártrendszer visszaállítása mellett kardoskodó jobboldali nézeteket.

Az 1957. június 27—29-i országos pártértekezlet után *az osztályharc előtérébe a gazdasági, politikai és kulturális építőmunka feladatai kerültek.*

A gazdasági építés és ennek politikai hatása szempontjából elsőrendű jelentőségűek voltak azok a *változások*, amelyek 1956 decemberétől kezdve a *gazdaságirányítás rendszerében* bekövetkeztek. A referátum részletesen taglalta az ide vonatkozó intézkedéseket: a kötelező tervmutatók számának csökkentését, a nyereségrészesedési rendszer bevezetését, az 1957 és 1959 között foganatosított bér- és munkaügyi intézkedéseket, a helyesebb népgazdasági arányok kialakítására irányuló tevékenységet, a szabad árufelvásárlás rendszerének bevezetését a mezőgazdaságban, s mindezek hatását a termelésre, a munkások és alkalmazottak politikai magatartására, valamint a munkás-paraszt szövetség alakulására. Majd jellemezte az 1958—1960-as évekre szóló hároméves tervet, s a termelés gyors felfutását az adott tervidőszakban.

A proletárdiktatúra és a gazdasági élet konszolidálása után — mondotta Vass Henrik — 1958 végén előtérbe kerültek a szocialista építés meggyorsításának követelményei, a társadalmi-politikai küzdelmek fő kérdése a *szocialista termelési viszonyok létrehozása lett az egész népgazdaságban.* A párt, a munkásosztály, s az egész dolgozó nép szükségszerűen új feladatokkal került szembe. *Közülük legfontosabb a mezőgazdaság szocialista átszervezésének folytatása és meggyorsítása volt.*

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének folytatását és meggyorsítását *az ipar és a mezőgazdaság termelésének színvonalá közt kialakult éles ellentmondás, s általában a szocialista szektor és a kisárutertermelői szektor közt fennálló ellentmondás megoldásának* szükségessége követelte meg. Ezenkívül az a tény is, hogy nemzetközi síkon a két világrendszer közti *békés gazdasági versenyt került a kapitalizmus és a szocializmus erői közti nemzetközi méretű osztályharc homlokterébe.*

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével egyszer s mindenkorra megszűnt a kizsákmányolás lehetősége, megszűnt a kapitalizmus visszaállításának gazdasági és társadalmi alapja.

A szocialista mezőgazdasági nagyüzem általánossá válásával olyan gazdasági bázis jött létre, amelyen megkezdődött az új szocialista parasztság kialakulásának folyamata, és új tartalommal telítődik a munkásosztály és a parasztság szövetsége.

A mezőgazdaság átszervezésének befejeződésével megteremtődtek a feltételei a népgazdaság egésze gyorsabb fejlődésének, amely a mezőgazdasági termelés gyorsabb ütemű növelését is követeli. Ez a korábbi, elmaradottabb termelési viszonyok alapján kimerülően volt. A növekvő szükségletek, az ipar mezőgazdasági nyersanyaggal való ellátásának és exportszükségeinek — tehát külkereskedelmi mérlegünk javításának — is egyik feltétele a mezőgazdaság termelésének rendszeres növelése.

Ugyanakkor az átszervezés, illetve annak egynémely következménye újabb problémákat is szült, újabb feladatokat is adott:

Az átszervezés során — mondotta Vass Henrik — politikai-gazdaságpolitikai követelmény volt a „kettős feladat” megoldása. Az átszervezés talán legnagyobb eredménye az volt, hogy sikerült ezt a feladatot megoldani, vagyis nem csökkent a mezőgazdaság termelése, sőt bizonyos mértékben emelkedett is. Ez óriási vívmány. Az átszervezés után azonban nem valósult meg olyan gyorsan a termelés növekedése, mint azt reméltük. Ennek több összetevője volt. A régi, megszokott életforma felváltása az újjal nem megy megrázkódtatások nélkül. Viszonylag kedvező belső és külső feltételek ellenére is átmenetileg csökkent a parasztság egy részének termelési kedvét. Az új szövetkezetek nagyüzemi vezetése, munkaszervezése sem alakul ki azonnal. Továbbá az anyagi, műszaki felszerelés biztosítása nagy beruházásokat és hosszú időt igényel.

A termelés gyors fellendülésének várása tehát nem volt reális. A kedvezőtlen természeti viszonyok mellett ez is szerepet játszott abban, hogy a második ötves tervben a mezőgazdasági termelés 20—23%-os tervezett növekedése helyett csak kb. 10%-kal tudtuk növelni a termelést. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban, hogy ez a termelékenység kb. 40—45%-os emelkedése mellett ment végbe. Vagyis az egykori egyéni parasztság jelentős részének az iparba történő elvándorlása miatt az említett termelés-növekedés jóval kevesebb dolgozó munkájának eredményeként következett be.

A mezőgazdasági dolgozók iparba történő átáramlása, illetve faluról a városba történő vándorlása világjelenség. Az elvándorlás folyamatát Magyarországon a tsz-szervezés gyorsította meg, s e folyamat a mezőgazdaság átszervezése után sem szakadt meg. A problémát nálunk az okozza, hogy a parasztság faluról való elvándorlása és a maradék mezőgazdasági lakosság előregedése gyorsabbá vált, mint amilyen mértékben a kieső munkaerőt a gépesítés pótolhatja.

A mezőgazdaság fokozott beruházásigénye — amit a kiesett kisparaszti termelőeszközök, valamint a faluról elvándorló munkaerő is szükségessé tett — az elmúlt öt év során, tehát történelmileg nagyon rövid idő alatt jelentkezett. E beruházások természetesen nem veszték kárba. Előbb-utóbb mindenképp szükség lett volna rájuk. De egyelőre aránytalanul nagy terheket róttak államháztartásunkra. Ugyanakkor a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges anyagi-technikai bázis megteremtése az eddigi beruházásokkal sem fejeződött be. Ez jóval hosszabb folyamat, mint azt korábban feltételeztük.

Ezek a kérdések azonban már átvezetnek bennünket abba az új periódusba, amely napjainkban is tart.

Az addig megtett út eredményeit 1962-ben az MSZMP VIII. kongresszusa összegezte, s kimondta, hogy megszűnt a népgazdaság többszektorisága és *leraktuk hazánkban a szocializmus alapjait. Ezzel 1962-ben történelmünk új szakasza kezdődött, a szocializmus teljes felépítésének időszaka.* A szocialista építés, mint eddig, ezután is három mozzanatot foglal magában:

1. A szocializmus anyagi-technikai bázisának fejlesztését.
2. A szocialista társadalmi viszonyok megszilárdítását és továbbfejlesztését.
3. A tudomány és kultúra fejlesztését.

A szocializmus anyagi-technikai bázisának fejlesztése a második öt éves terv egyik fontos feladata volt.

A második öt éves terv időszakában — a termelés és az életszínvonal emelése terén elért eredményeink ellenére — élesen kiütközött már, hogy az *extenzív gazdálkodás folytatásához szükséges tartalékokkal alig rendelkezünk, és a korábbinál is jelentősebb mértékben az intenzív fejlesztés feladatait kell előtérbe állítani.* Míg a hároméves terv időszakában a termelő népgazdasági ágakban közel 3%-kal nőtt a foglalkoztatottak száma, és az új munkaerők bevonása a termelésbe hozzájárult ahhoz, hogy ebben a szakaszban a nemzeti jövedelem évente átlag 7.8%-kal nőtt, addig ez a forrás a második öt éves terv időszakában már nem játszott szerepet, s a nemzeti jövedelem évente átlagosan 4.6%-kal növekedett. Tehát az előző tervidőszakhoz viszonyítva a *nemzeti jövedelem növekedésének üteme lelassult.* Ilyen körülmények között a *fejlődés egyetlen lehetséges útjává a termelékenység növe-*

lése vált, s különösen azzá vált a jövőre nézve. A termelékenység gyorsabb ütemű növekedése a szocializmus teljes felépítésének elengedhetetlen követelménye.

Az ipari termelés növekedésének kedvezőtlen velejárója volt, hogy a termelés nem elhanyagolható része nem felelt meg a szükségleteknek, s a készleteket növelte. Ezen túlmenően, a forgóalapok egészségtelenül megnövekedtek, s az ország forgóeszköz-állománya 1964-ben meghaladta a kétszáz milliárd forintot.

Ezeket a problémákat felismerve született az *MSzMP KB 1964 decemberi határozata*, s kezdődött meg a gazdasági mechanizmus reformjának kidolgozása.

Ezután a referátum azokkal vitatkozott, akik szerint 1957-ben kellett volna új gazdaságirányítási rendszert kialakítani, majd röviden ismertette a készülő reform lényegét és jelentőségét.

Befejezésül arról beszélt, hogy *a népgazdaság egységes szocialista alapjainak megteremtése következtében létrejöttek a szocialista nemzeti egység objektív feltételei*. Ennek megszilárdulása azonban hosszú időt és számos feladat megoldását kívánja meg.

Eredményeink megszilárdítása, a szocializmus teljes felépítésé szempontjából alapvetően fontos a szocialista eszmék és kultúra térhódítása, a szocialista világnézet érvényrejuttatása társadalmi életünk minden területén. A tudat és a magatartás továbbfejlesztése viszont a termelés fejlesztésén túlmenően gazdasági, politikai és jogi viszonyaink továbbfejlesztésére támaszkodva válik lehetővé. Közülük is politikai rendünk demokratizmusa növekedésének van különös jelentősége, amely a gazdasági mechanizmus reformja nyomán új feltételek között folyik majd tovább.

Ez a demokratizmus — mondotta a referátum — nemcsak a szocialista tudat fejlesztésének feltétele, hanem szervezete részé továbbfejlődésünk folyamatának, bizonyos értelemben azonos ezzel a folyamattal. Az egész szocialista világrendszer előttünk álló fejlődési korszakában a *belső fejlődés* egyik legjellegzetesebb vonása valószínűleg a proletárdemokratizmus eddiginél tartalmasabb formáinak tudatos keresése és kibontakozása lesz. A nemzetközi helyzet ezt esetleg fékezheti, de kedvező feltételek esetén ez a folyamat kibontakozik, amely tovább növeli a szocializmus vonzását és így nemzetközi téren is anyagi erővé válik.

Ezután az előadás fő kérdéseire kapcsolódva hangzottak el korreferátumok és hozzászólások.

A tudományos ülés első felszólalója *Molnár János*, a történelemtudományok kandidátusa volt, aki „*Az 1956-os ellenforradalom leverése és a konszolidáció*” címmel tartott előadást.

Mindenekelőtt azt szögezte le, hogy az ellenforradalom felszámolásáért vívott harc csak forradalmi centrum létrejötte s világos eszmei platform kidolgozása, tehát a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulása után válhatott eredményessé.

Ezután az 1956 novemberi nemzetközi viszonyok és a magyar helyzet összefüggésével foglalkozott. Vázolta, milyen segítséget kaptak a magyar forradalmi erők a Szovjetuniótól és a népi demokratikus országoktól. Kitért arra, hogy milyen negatív következményei voltak a Szovjetunió, a szocialista országok diplomáciai helyzetére, valamint a kapitalista országok kommunista pártjaira annak a ténynek, hogy a magyar munkáscsapat és forradalmi szervezetei képtelenek voltak önerejükkel leverti az ellenforradalmat. Az imperialista hatalmak viszont átmeneti előnyhöz jutottak abból eredően, hogy a magyar ellenforradalomban nem lehetett kimutatni közvetlenül jelentős imperialista csoportok vagy hadseregek részvételét. Később mégis lelepleződtek hazugságaik, nem utolsósorban annak az ellentmondás mentes támogatásnak láttán, melyet egyéb módon a Nagy Imre-csoportnak, a magyar ellenforradalomnak adtak. Az imperializmus pozícióit különösen meggyengítette a szuezi agresszió, s a vele kapcsolatban kialakult katonai-politikai helyzet.

Molnár János ezután a belpolitikai helyzet alakulásáról szólt. — A szovjetellenes és nacionalista nézeteknek a dolgozó tömegek közt is nagy hatása volt. Az ellenforradalom, a revizionizmus központi jelszavát, a demokrácia jelszavát, és sok embernek a polgári demokrácia, a formális demokrácia iránti illúzióját maga az ellenforradalmi terror verte szét. A magyar ellenforradalom nem tömegtámogatás nélküli puccs volt, hanem a tömegek félrevezetését célzó és valóságos elégedetlenségére támaszkodó mozgalom. November 4-e ugyan azonnal megteremtette a kedvező feltételeket a forradalmárok számára, hogy felvilágosítsák és szervezzék a nép erőit, de a munkások és parasztok nagy tömegei eszmileg meg voltak zavarodva, és az ellenforradalmi erők sem mondtak le november 4-e után az ellenállásról.

Az ellenforradalom táborja sajátos polarizáción ment keresztül november 4-e után. Fegyveres csoportjai vereséget szenvedtek, szétestek, szélsőjobboldali szárnya háttérbe szorult, vezető képviselői disszidáltak. A szélsőjobboldal háttérbe vonulása egy pilla-

natra ismét a revizionista erők vezető szerepét készítette elő. A revizionisták különböző csoportjai november 4-e után helyreállították egységüket, nyíltan vállalták a polgári demokrácia platformját, s a politikai szövetséget a különböző polgári erőkkel. November 5-étől kezdve a Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt jobboldala, valamint a revizionisták egyes csoportjai együtt próbálták új koalíciós szövetséget teremteni a Magyar Demokratikus Függetlenségi Mozgalom elnevezésű illegális szervezetben.

Az ellenforradalom minden csoportja levonta azt a tanulságot is, hogy teljesen elhamarkodottan cselekedett, amikor november 4-e előtt nem fordított kellő figyelmet a munkástanácsokra. A nyugati propaganda is gyorsan központi kérdéssé tette e tanácsok eszmei támogatását.

Molnár János ezután ismertette a november 14-én megszervezett Központi Munkástanács megalakulásának körülményeit, s első határozatát, melynek fő mondanivalója a következő volt:

állítsák vissza Nagy Imre kormányát,
vonják vissza a szovjet csapatokat,
állítsák vissza a többpárt-rendszert, s

ha eme követeléseket nem teljesítik, szervezzenek országos sztrájkot.

A Központi Munkástanács megkísérelte megszervezte egységbe fogni a munkástanácsokat. Sztrájkokat szervezett, országos hálózatot épített ki, sokszorosított lapot indított stb. Megpróbálta maga mögé tömöríteni az ellenforradalmi fegyveres csoportok maradványait s az illegálisba szorult s még létező ellenforradalmi szervezeteket. Illegális úton a nyugati imperialista erők is felvették a kapcsolatot egyes vezetőivel, és sugalmazták bizonyos politikai lépéseiket. Tevékenysége azonban nemsokára a tömegek növekvő ellenállásával találkozott. Az MSzMP, a kormány képes volt ellenük fordítani a tömegek elégedetlenségét.

Az előadás ezután a kormány és a párt forradalmi tevékenységére tért át. Ismertette a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásának s irányvonala kialakításának körülményeit.

A kormány a Nagy Imre-féle csoport elleni harc jegyében kezdte meg munkáját. Az ellenforradalom elleni sikeres harcnak s a tömegek bizalma visszaszerzésének ugyanakkor az is feltétele volt, hogy az új vezetés elhatárolja magát az MDP által elkövetett hibáktól, s hogy a kormány azonnal intézkedjék azokban az alapvető kérdésekben, amelyek a tömegek jogos kívánságait fejezték ki. A kormány november 4-én közzétett programja számos ilyen távlati feladatra utalt, melyek megoldásáról később gondoskodott. A munkásságot és parasztságot érintő legfontosabb kérdésekről azonban azonnal intézkedett: felemelte a munkabéreket és megerősítette a begyűjtési rendszer eltörlését.

November 7-én jelent meg az MSzMP Ideiglenes Intéző Bizottságának felhívása a párt újjászervezéséről. Ekkor már sok pártszervezet újjáalakult, de kezdetben a létszám igen kicsi volt, s csak fokozatosan, november végén — december elején indult meg nagyobb mértékben a párttagok jelentkezése.

A párt harcedzett káderei segítségével megindult a főként munkásokból álló karhatalmi ezredek megalakítása is. Ezek a honvédség, rendőrség alakulataival és a szovjet csapatokkal együtt részt vettek az ellenforradalmi fegyveres csoportok felszámolásában.

November elején úgy látszott, hogy a rend igen hamar helyre fog állni. Munkások, bányászok sok helyütt felvették a munkát. Ezt a folyamatot azonban átmenetileg megakasztotta az ellenforradalmi erők utóvéd harca, a Központi Munkástanács tevékenysége. A párt sorain belül is volt eszmei zavar.

De a párt szervezetileg és eszmeileg is egyre erősödött, befolyása nőtt. A párt erősülésének alapján született meg az Ideiglenes Központi Bizottság decemberi határozata, amely először elemezte elvileg is az ellenforradalom okait, lefolyását és fő jellemvonásait. Ez a határozat a további pártépítő munka alapja lett és elősegítette az eszmei, politikai egység megerősítését a pártban.

A párt növekvő erejét tükrözte a kommunisták december 6-i budapesti utcai tüntetése is. A munkástanácsok is egyre inkább lelepleződtek, az általuk szervezett sztrájkok és véres provokációk elbuktak.

A kormány sikerének egyik fontos oka az volt — mondotta Molnár János —, hogy soha nem hátrált meg semmiféle ellenforradalmi nyomás előtt, hanem erejének, befolyásának növekedésével párhuzamosan egyre következetesebben haladt előre, és ugyanakkor mindig szem előtt tartotta a megtévedt, egyszerű emberek meggyőzésének feladatát.

1956. decemberre és 1957. tavaszára az életben kialakult módon egy tiszta proletár eszmeiséget teremtett az országban. Ennek a proletár eszmeiségnek az alapja egyrészt a marxizmus következetes alkalmazása, másrészt az volt, hogy a párt és az állam veze-

tésétől kezdve, a fegyveres szervezeteken át a kulturális élet számos területéig, a fő feladatnak, s a természetesen valóban a nép, közelebbről a munkásosztály politikájának érvényesítését tekintette. A konszolidáció fő oka azonban ezek mellett mégis csak az volt, hogy a magyar nép szocializmust akart.

Ezután *Lázár Györgynek*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettesének *pártunk gazdaságpolitikájáról* szóló korreferátuma következett.

Pártunk — mondotta *Lázár György* — gazdaságpolitikájának ma is érvényben levő alapétezeit 1956 végén — 1957 elején fektette le. Ezek a következőkben foglalhatók össze:

A magyar népgazdaság fejlesztését az ország adottságaira kell alapozni, maximálisan érvényesítve a gazdaságosság elvét és számolva a nemzetközi együttműködés kölcsönösen előnyös lehetőségével. Mindenekelőtt saját erőforrásainkra támaszkodva, tudományosan megalapozott, reális célokat tűzünk magunk elé, kiegyensúlyozott fejlődéssel biztosítva a termelőerők és az életszínvonal egyidejű és rendszeres növelését. A gazdasági feladatok végrehajtásához meg kell nyerni a dolgozó tömegek támogatását és biztosítani kell az anyagi érdekelttség elvének érvényre jutását. A szocialista építő munka irányításában is a lenini demokratikus centralizációt kell megvalósítani. — Ezek a ma is érvényben levő alapétezek.

Gazdasági szempontból az ellenforradalom leverésétől 1958 végéig — 1959 elejéig terjedő periódust az egyensúly, a termelés és elosztás arányai visszaállítása időszakának tekinthetjük. Közvetlenül az ellenforradalom fegyveres leverését követő időben a párt és a kormány egy sor nagy horderejű és messze kiható gazdaságpolitikai rendszabályt, intézkedést léptetett életbe. Céljuk az volt, hogy számításba véve a Szovjetunió és a többi szocialista ország nagyarányú segítségét is, előmozdítsák a politikai és gazdasági konszolidációt, elhárítsák a gazdasági zűrzavart, az infláció és a tömeges munkanélküliség veszélyét.

Az elsődleges és alapvető célt sikerült elérni. 1957-ben hónapról—hónapra gyorsan növekedett a termelés, s az egész évet tekintve az ipari termelés hat százalékkal haladta meg, a mezőgazdaságé pedig elérte az 1955. évi színvonalat. Az adatok összeségükben lényegesen kedvezőbb helyzetet mutattak, mint amit az év elején előkészített tervek számításba vettek, de a belső aránytalanságok nem szűntek meg, s a népgazdasági egyensúly még nem állt helyre.

Ezért az 1958-ban kezdődő hároméves terv fő feladatává olyan arányok elérését kellett tenni, amelyekre már egy hosszabb távra szóló gazdaságpolitikai programot fel lehetett építeni. 1959 végén az MŠzMP VII. kongresszusa pedig már a szocializmus alapjai lerakását, a népgazdaság, különösen az ipar szerkezeti átalakítását, a gazdaságosság növelését helyezte előtérbe. A feladatok tehát összetettebbé váltak. Mi volt ennek az oka? Egyrészt, 1959 végén már látható volt, hogy a hároméves terv fő mutatóit túl fogjuk teljesíteni. A másik fontos körülmény az volt, hogy 1959 elején megindult a mezőgazdaság átszervezése. Ebben az időszakban igen reményt keltő elgondolások voltak kialakulóban a KGST keretében megvalósítandó együttműködésre. Ugyanakkor világos volt, hogy még hatnak az 1957 előtti gazdaságpolitika nyomán előállott népgazdasági aránytalanságok és az ellenforradalom gazdasági következményei. A termelőkenység és a termelési költségek alakulása korántsem volt olyan kedvezőnek mondható, mint a termelési eredmények. A beruházási tevékenységben erőteljes dekoncentrációs tendenciák mutatkoztak meg, s végül a behozatal az 1958. évi helyzettel szemben ismét kezdte meghaladni a kivitelt. Mindezek folytán látható volt, hogy az egyensúly még korántsem szilárdult meg, és még csak kevés jele van annak, hogy a gazdálkodás minőségében, módszereiben a gazdaságpolitikai elvek következetesen érvényre jutnak.

A kongresszus ezért nagy nyomatékkal mutatott rá, hogy egész további előrehaladásunk kulcskérdése a műszaki fejlesztés meggyorsítása és ennek révén gazdaságos iparszerkezet kialakítása, a nagyüzemi mezőgazdaság előfeltételeinek biztosítása, a termelési szerkezetének belterjes irányba való fejlesztése, a fizetési mérleg egyensúlyának fenntartása a számunkra gazdaságos és a nemzetközi együttműködésbe beilleszkedő export fokozása útján, továbbá a beruházásokra szánt eszközök hatékony felhasználásának biztosítása, s a megfelelő tartalékokról való gondoskodás. — Ezek az irányelvek világosan mutatják, pártunk felismerte, hogy a szocialista fejlődés korábban igénybe vehető tartalékaik kimérülöben vannak, s a munka új formáira, új minőségére van szükség.

A második ötéves terv időszakában igen jelentős lépést tettünk a szocialista gazdaság építésének útján. Befejeztük a mezőgazdaság átszervezését. A nemzeti jövedelem összesen 25 százalékkal, a lakosság fogyasztása 20—21%-kal, az állászközök állománya 28—29 százalékkal emelkedett. Mindez úgy ment végbe, hogy az ipar termelése 47 százalékkal, a mezőgazdaságé 10 százalékkal, a nemzetközi áruforgalom volumene pedig 65 százalékkal növekedett.

A fejlődést elemezve az állapítható meg, hogy bár a gazdaságpolitika által megjelölt fő vonalat követték, s számottevő eredmények voltak, a gyakorlat nem mindenben felelt meg a gazdaságpolitika által kifejezett céloknak.

A nemzeti jövedelem növekedésének üteme lassúbb volt a tervezettnél, melynek fő oka az volt, hogy a munkaerő, valamint a termeléshez igénybe vett eszközök felhasználásának hatásfoka nem volt kielégítő. Emellett 1961 és 1965 kivételével az elmúlt időszak legtöbb évében többet használtunk fel fogyasztásra és felhalmozásra, mint amennyi a megteremtett nemzeti jövedelemből rendelkezésünkre állt; ezeknek következményei nagyrészt a fizetési mérleg hiányában, egyensúlyi problémáiban jelentkeztek, mutatkoztak meg. Ennek részben az volt az oka, hogy a mezőgazdasági termelés növekedése jóval alacsonyabb volt a tervezettnél, részben pedig az, hogy a terv pontatlanul mérte fel a mezőgazdaság átszervezésének anyagi költségeit és kihatásait. Az egyensúlyi nehézségekben számottevő szerepe volt annak is, hogy a termelés nem igazodott kielégítő mértékben a szükségletekhez, s az 1961—64 közötti években a nemzeti jövedelem növekedését közel kétszeresen meghaladta a készletek állományának növekedése. A termelés struktúrájának átalakítása terén is csak részben értük el célunkat, noha a termelés átlagos ütemét meghaladó mértékben fejlődött a vegyipar és a gépipar, s az energiaforrások forrásszerkezetében is számottevő javulás, hatékonyságnövekedés következett be.

Az 1963—64-ben kiéleződött ellentmondásokat a párt irányításával folyó elemzések feltárták. Az elemzések a következő megállapításokra jutottak:

a) A nehézségek keletkezésének egyik fő oka az, hogy a tervezésben és a gyakorlatban nem elég következetesen érvényesül a párt gazdaságpolitikai irányvonala. A mennyiségi növekedéshez képest elmaradás mutatkozik a hatékonyság javulásában.

b) Azok a közgazdasági viszonyok, amelyek hatást gyakorolnak a termelés és felhasználás fejlődésére, belső szerkezetére, már nem ösztönöznek eléggé a népgazdasági érdekek érvényesülésére.

c) Az irányítás adott rendszere bizonyos értelemben túlhaladott, az új feladatoknak nem felel meg, s átalakításra szorul.

Az 1964. évi decemberi határozat nemcsak fő elveiben, hanem a konkrét célokban is megfelel a VII. és VIII. kongresszus által elfogadott gazdaságpolitikának, a korábbiakhoz képest azonban határozottabb a következtetések levonásában és az elvek megvalósításához tartozó alapvető eszközök meghatározásában. Ennek indokoltságát a gyakorlat máris bizonyította. 1965-ben, második öt éves tervünk befejező évében néhány fontos vonatkozásban sikerült az előző évek kedvezőtlen tendenciáit lefékezni, sőt némelyiket megfordítani. Az ipari termelés 7 százalékos növekedésének 80 százaléka a termelési költség növekedéséből származott. Az előző években átlagcsan százezer főt, vagy ennél többet is kitevő létszámemelkedéssel szemben 1965-ben népgazdasági szinten gyakorlatilag nem növekedett a létszám. A készletképződés folyamata lassult, bár a készletek növekedése még mindig meghaladta a közgazdaságilag indokolható mértéket. Külkereskedelmi áruforgalmunk egyenlege igen erőteljesen javult, az eladósodás folyamata azonban nem állt meg.

Mindez jelentős lépés volt előre, főleg a népgazdasági egyensúly javítása irányába, világos azonban az is, hogy további olyan intézkedésekre volt szükség, amelyek megfelelnek az irányítási rendszer tervezett reformja időközben határozottá emelt célkitűzéseinek, s amint ismeretes, az 1966. évi tervvel egyidőben ezek az intézkedések napvilágot is láttak.

Gulyás Emül, a közgazdaságtudomány kandidátusa „*A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének történelmi jelentősége*” címmel tartotta a meg előadását.

Az átszervezés történelmi jelentőségű eredménye — mondotta — mindenekelőtt a szétforgácsoltág megszüntetése, a mezőgazdaság nagyüzemesítése, a korszerű, gépesített termelés számára alkalmassá tétele.

1965-ben a termelőszövetkezetek földterületének átlagos terjedelme 2500 katasztrális hold, amely már kezdi közelíteni a szakemberek által a tsz-ek számára optimálisnak ítélt 3000—5000 katasztrális hold területnagyság alsó határát.

A magyar mezőgazdaság a világ „legnagyobbibb” mezőgazdaságainak sorába lépett. Az üzemi területnagyság tekintetében a legfejlettebb nyugati országoknál, sőt az észak-amerikai mezőgazdaságnál is kedvezőbb helyzetbe került. Ez a további fejlődés szempontjából akkor is nagyon jelentős dolog, ha egyéb vonatkozásban, például a gépesítés foka, a műtrágya alkalmazása stb. tekintetében még nagy a lemaradás.

Ezek után az előadó kitért az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok földbirtokviszonyaira, s rámutatott arra, hogy Nyugat-Európában kifejezetten siettetik a földbirtokok koncentrációját. Érintette két európai szocialista ország, Lengyelország és Jugoszlávia problémáját is, melyekben — különböző okok következtében — a mező-

gazdaságban egyelőre a kisárutermelés maradt az uralkodó. Ha a magyar mezőgazdaság termelési eredményeit — mondotta Gulyás Emil — összevetjük a lengyel vagy a jugoszláv mezőgazdasági eredményekkel, a mezőgazdaság bruttó termelési értéke 1964-ben — ha az 1952—56-os éveket vesszük bázisnak — Magyarországon és Lengyelországban egyaránt 31 ponttal emelkedett, Jugoszláviában ennél nagyobb ütemben. Ezeknek az adatoknak ellenére a szétforgácsoltág megszüntetésével túl vagyunk olyan nehézségeken, amelyek Lengyelországban és Jugoszláviában még sok gondot okoznak. Lengyelországban pl. még az elmúlt években is folytatódott a parasztgazdaságok felaprózódása, mely ha tovább tart, akadályozza a tartalékok kihasználását a mezőgazdaságban. Jugoszláviában a siker nagyrésze az ottani társadalmasított szektornak tulajdonítható, míg kisgazdaságaik továbbra is alacsony termelékenységűek.

Az átszervezés jelentőségét végső fokon az támasztja alá, hogy miként hatott a termelésre, az árutermelésre s az exportra. Magyarországon az 1959—61 közötti években a mezőgazdasági termelés 8.5 százalékkal nőtt az előző három évhez képest. A felvásárlás színvonala 1961-ben 13.3 százalékkal haladta meg az 1958. évi színvonalat. A második ötéves tervben pedig 10 százalékos volt a mezőgazdaság termelésének eredménye. Természetesen ingadozás most is mutatkozik az éghajlati, időjárási tényezők hatására, de ezek az ingadozások egy emelkedő görbén következnek be.

Magyarország a mezőgazdasági beruházásokat illetően az európai szocialista országok sorában az átlagosnál magasabb helyet foglal el, de a második ötéves terv 19 százalékos, nem egészen 40 milliárd forintos mezőgazdasági beruházása nem volt még elegendő a termelés erőteljes fellendítéséhez. A korszerű mezőgazdaság óriási beruházásokat, hatalmas eszközállományt igényel. A fejlett kapitalista országok mezőgazdasági eredményei is a modern technika, a tudományos eredmények széles körű alkalmazására épülnek, s mezőgazdaságunk ma sok esetben iparuknál is gyorsabban fejlődik. Egyrészt a mezőgazdaságban alkalmazott nagyarányú tőkebefektetések, másrészt ezzel egyidejűleg a foglalkoztatottak részarányának radikális csökkenése miatt több fejlett kapitalista országban az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének különbsége kiegyenlítőddött. Ma számos tőkés országban az állam is támogatásban részesíti a mezőgazdasági termelést. A magyarországi, 1961 és 1965 közötti, összesen pontosan 38 milliárd 680 millió mezőgazdasági összeruházás nem tűnik soknak. Különösen, ha számolunk mezőgazdaságunk elmaradottságával; ha azzal számolunk, hogy a mezőgazdaság összpítmény-szükséglete mintegy 85 milliárd forintot tett ki, és ebből az elmúlt években csak mintegy 18 milliárdot tudunk beépíteni; ha azzal számolunk, hogy évenként 8—10.000 traktort kell beszerezni, hogy a selejtezésnél kieső mennyiséget pótoljuk és hogy megfelelő szintre emeljük a traktorállományt.

A továbbiakban az előadó Magyarország és néhány tőkés ország terméseredményeit hasonlította össze.

A fejletlen kisüzemi mezőgazdasággal nem gondolhattunk a Nyugattal való versenyre, az átszervezés után viszont csak idő kérdése, hogy mikor közelítjük meg a fejlett országokat. Eredményeink a fejlett országokkal összehasonlítva szerények, de önmagukban nem lebecsülendők. Így pl. a második ötéves terv folyamán olyan hatalmas méretű gyümölcs- és szőlőtelepítési programot hajtottunk végre, amely a kistermelő mezőgazdaságban elképzelhetetlen lett volna; és az új, nagyüzemi ültetvényeink a legfejlettebb kapitalista üzemekkel is versenyképesek. Az öntözött terület növekedése, műtrágyafelhasználás, gépesítési adatokban hasonló lendületes, nagyarányú fejlődést lehet kimutatni.

Az átszervezést követő években, 1961 és 1965 között — változatlan áron számolva — 21 milliárdról 25.5 milliárdra nőtt a felvásárolt mezőgazdasági termékek volumene. Ez 22 százalékos növekedés; jóval több mint kétszerese a termelésnövekedésnek. A mezőgazdaság nettó árukibocsátásának volumene — amely az előbbinél realisabb képet ad áruterelésének fejlődéséről — 1961 és 1965 között 19 százalékkal növekedett, vagyis a bruttó termelés majdnem kétszeresen meghaladó ütemben. A mezőgazdasági áruterelésnek a termelésnövekedést megelőző emelkedése az egyik legbiztosabb és cáfolhatatlan jele az átszervezés sikerének és a munkás-paraszti szövetség szempontjából is óriási a jelentősége.

A mezőgazdaság megnövekedett áruterelése előnyösen érezteti hatását a külkereskedelemben is. Magyarország nyersanyagban, energiahordozókban közismerten szegény, de a mezőgazdasági termelés feltételei kedvezőek. A mezőgazdaság a tekintélyes exportjával szemben csak igen kevés import-anyagot igényel, s nagy szerepet játszik külkereskedelmi egyenlegünk biztosításában. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek kivitele 1965-ben 53.6 százalékkal haladta meg az 1961-es színvonalat, s a második ötéves terv idején átlagosan az összkivitel 22 százaléka körül mozgott. Ugyanezen idő

alatt a mezőgazdasági termékek forgalmából összesen 8.9 milliárd devizaforint pozitív egyenleg jött létre.

Igen jelentős volt az átszervezésnek a munka termelékenységére gyakorolt hatása is. 1949-et száznak véve, az egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó termelési érték színvonalára már 1960-ban több mint 50 százalékkal, 1965-ben pedig több mint száz százalékkal emelkedett. Ezzel csökkent a különbség is ezen a területen a két nagy népgazdasági ág, az ipar és a mezőgazdaság között.

Az átszervezés meggyorsította a foglalkoztatottak ágazati megoszlásának átalakulását is. A mezőgazdasági dolgozók részaránya, egy-egy ország kereső lakosságán belül, fordított arányban áll az illető ország gazdasági fejlettségével. Az USA-ban 1962-ben a keresőknek csak 7.3 százaléka, Hollandiában 10.7 százaléka, Indiában viszont ugyanekkor 72.9 százaléka, Pakisztánban 75 százaléka dolgozott mezőgazdaságban. Magyarországon ez az arány 1910-ben 52.2 százalék, és 1949-ben is még mindig 49.8 százalék volt. 1965-re viszont a mezőgazdasági keresők részaránya 31.2 százalékra csökkent. 1949-től 1965-ig a mezőgazdasági keresők száma csaknem 700.000 fővel apadt. E létszámcsökkenésben az elvándorlásokon túl a természetes fogyás is nagy szerepet játszott.

Napjainkban — mondotta Gulyás Emil — többen helytelenítik a munkaerő elvándorlást, és a dolgozói létszám csökkenésében látják a hibák forrását. Nem a mezőgazdasági keresők számának és arányának a csökkenése kifogásolható, mert ez természetes fejlődés, alapvetően pozitív jelenség, hanem az egészségtelen közmegosztás az ipar és a mezőgazdaság között. Kifogásolható, hogy elsősorban fiatalok vándorolnak el a mezőgazdaságból, s a termelőszoövetkezeti tagok átlagos életkora magas.

A termelési viszonyok átalakulása, illetve pontosabban a területi koncentráció 1961-ben fejeződött be. A nagyüzemi gazdálkodás kialakítása viszont még napjainkban is folyamatban van. Az eredmények csak lassan, kis arányokban jelentkeznek a gyakorlatban. Az emberek tudatában még lassabban! Nekünk azonban meg kell látnunk az egyelőre kis eredményekben is az előremutatót, a fejlődőt, a nagy történelmi változásokat alátámasztó és jelző mozzanatokot — fejezte be felszólalását Gulyás Emil.

Mód Aladárné, a közgazdaságtudományok kandidátusa társadalmunk: struktúrájának változásairól tartott korreferátumot.

A felszabadulás előtt 20 év alatt — mondotta Mód Aladárné — a felszabadulás előtt elért legmagasabb foglalkoztatási szintig, tehát 1941-ig 600 000 emberrel nőtt a foglalkoztatottak száma. Viszont 1949-től 1965-ig, tehát 16 év alatt ennél lényegesen nagyobb mérvű, másfélszeres volt a növekedés, mivel ezidőben közel egymillió fővel emelkedett a foglalkoztatottak száma. Ebből az utolsó 10 esztendőre esik kétfelét 300 000 fő, ami arra mutat, hogy bizonyos mértékig lassúbbodott az említett folyamat. Ez azonban részben csak látszat, mivel erre az időszakra esik az idős paraszti dolgozók nyugdíjassá válása, akik ily módon kiesnek a keresők fogalmából.

A foglalkoztatottak létszámának növekedése pozitív folyamat, de problémákat is rejt magában. A mi esetünkben nem növekedett vele arányosan a javak tömege, az ország gazdagsága. A foglalkoztatottak száma is kissé nagyobb, mint amennyi indokolt lenne. S nem is eléggé gazdaságos a foglalkoztatottak számának ilyen nagymértékű növekedése. Az ország egyik leglényegesebb kérdése, a rendkívül alacsony — a világon a legalacsonyabb — születésszám feltehetően bizonyos mértékig összefügg a nőknek a termelésbe való igen gyorsütemű, nagyarányú bevonásával.

A foglalkozási viszonyokban beállott változásokat a következő fő adatok szemléltetik:

A bérből és fizetésből élők aránya az ország kereső népességén belül 1941-ben 56 százalék, 1949-ben 40 százalék, 1965-ben viszont már 60 százalék volt. (Az 1949-es alacsonyabb arányszám főleg a földosztás hatására vezethető vissza.)

A bérből és fizetésből élők közül a fizikai dolgozók aránya az ország kereső népességéhez viszonyítva 1949-ben 30 százalék, 1965-ben pedig már 45 százalék volt. A szellemi dolgozók 1941-ben 6 százalékát, 1949-ben 10 százalékát, 1965-ben pedig 15 százalékát tették ki a kereső népességnek.

Ennél torradalmibb a változás az úgynevezett önállók esetében, akik a kereső népességnek 1941-ben 40 százalékát, 1949-ben 55 százalékát tették ki, ma pedig mindössze 2 százalék az arányuk. Az önállók helyébe a szövetkezeti népesség lépett, amely ma 22 százalékát teszi ki a kereső népességnek.

A nyugdíjasok aránya 1941-ben négy százalék volt, ma pedig 15 százalék. Itt ugrásszerű változás 1956 és 1965 között következett be.

Ez az egész folyamat — mondotta Mód Aladárné — végeredményben rendkívül pozitív. Ugyanakkor azonban e számok mögött is rejlenek problémák.

Hivatalnokokból talán kevesebbre lenne szükség.

Ennél is nagyobb probléma a bérből és fizetésből élők 60 százalékra való felnevelésével kapcsolatban a fiatalok túlzottan nagy mértékű eláramlása a mezőgazdaságból — amit fokozottabban húzna alá mint az előtte szőlők —, mert ez a jelenség nem egy emberöltő, hanem már öt-tíz év múlva is elég sok gondot okozhat az országnak. S az sem mellékes, hogy az ipari és a mezőgazdasági népesség közti arány eltolódása során az ipari termelés ugyan rohamosan — körülbelül három és félszeresére — nőtt, ami önmagában nagyon jó, viszont a mezőgazdasági termelés alig emelkedett.

Osztályszempontok szerint csoportosítva a lakosságot, ma a következő arányokat kapjuk:

A munkások és alkalmazottak — eltartottaikkal együtt — 63 százalékát, a szövetkezeti tagok és eltartottaik 22 százalékát, az önállók és eltartottaik 4 százalékát, a nyugdíjasok, keresetnélküliek pedig 11 százalékát teszik ki az ország össznépségének.

Tevékenységeink jellege szerint csoportosítva a lakosságot, a következő a kép: Vezető állásúak és értelmiségiek 5 százalékát, a középszintű szakemberek 6 százalékát, az irodai jellegű dolgozók 7 százalékát, összesen tehát 18 százalékát teszik ki az ország népességének.

A szakmunkások 17 százalékát, a betanított munkások szintén 17 százalékát, a segédmunkások 14 százalékát, összesen tehát 48 százalékát — durván számítva kb. a felét — teszik ki az ország népességének.

A mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 34 százalékát, tehát kb. egyharmadát alkotják az össznépségnek.

A jövedelem tekintetében — mondotta az előadó — viszonylag kis különbségek vannak az egyes rétegek között. Lényegesen kisebbek az osztályok szerinti csoportok közti jövedelmi különbségek, mint a tevékenység jellege szerinti csoportok közti különbségek.

Míg az úgynevezett osztálycsoportokban a legalacsonyabb és a legmagasabb közti különbség az egy keresőre eső havi átlagos jövedelemben kereken 20 százalék, addig a munkajelleg alapján képzett csoportoknál ez a különbség majdnem 90 százalék.

A rétegek közti különbségeket az is csökkenti, hogy — a keresők családtagjait is számításba véve — az egy főre eső jövedelem nem igazodik a rétegekhez, nem igazodik a tevékenység jellegéhez.

Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy ezek a számok, tehát az 1 : 1,2-hez, vagy az 1 : 1,9-hez távolról sem jelentik az országban levő összes jövedelmi különbségeket, hiszen ezek az osztályok, illetve tevékenységi csoportok keresői *átlagjövedelmének* különbségeit fejezik ki. Az egyes rétegekben belül ugyanis nagy a szóródás mind a keresők jövedelme, mind pedig a családok összjövedelme tekintetében.

A munkajelleg alapján képzett csoportokat véve szemügyre azt látjuk, hogy a magas jövedelműek között a vezető állásúak és értelmiségiek 40 százalékkal szerepelnek, a szakmunkások már csak 15 százalékkal, a mezőgazdaságiak pedig 6 százalékkal. A legalacsonyabb jövedelemmel rendelkezők közé viszont a vezető állásúaknak és értelmiségieknek 4 százaléka, a szakmunkásoknak több mint 15 százaléka, a mezőgazdasági-fizikai foglalkozásúaknak több mint egyharmada tartozik.

A kulturális színvonal tekintetében is rendkívüli mértékben csökkentek a különbségek, aminek leglényegesebb tényezője az iskolázás kiterjesztése.

Ugyanakkor a statisztikai vizsgálat azt is megmutatta, hogy a kultúra területén lényegesen nagyobbak a távolságok, mint a jövedelemben. A munkajelleg szerinti rétegek átlagos kulturális szintje közötti legnagyobb különbség nem 1 : 1,9-hez, mint átlagos keresői jövedelmük esetében, hanem több mint háromszoros.

E kulturális színvonalbeli különbségek bizonyos mértékig ma még újra is termelődnék. A magasabb iskolázottság megszerzésének lehetősége a dolgozók gyermekei számára ma összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint a múltban volt, ám a lehetőségek felhasználása közti különbségek a különböző rétegek esetében még mindig nagyobbak a kellenél. Például a középiskolás tanulók aránya a vezető állású és értelmiségi rétegek gyermekeinek körében 83 százalék, ugyanakkor a szakmunkások gyermekei körében már csak 37 százalék, a mezőgazdasági foglalkozásúak gyermekei körében pedig mindössze 27 százalék. Ez azt mutatja, hogy bizonyos magasabb iskolázottsággal, magasabb kulturális színvonalal rendelkezők gyermekei nagyobb mértékben kerülnek be középiskolákba, mint a többi rétegéi. Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy nem feltétlenül a legtehetősebbek kerülnek fel a legmagasabb iskolázottság és ezzel a legnagyobb felelősség posztjaira, hanem ezt a bizonyos rétegekhez tartozás behatárolja. Ezen a téren a változás ezután is viszonylag csak lassan következik be.

Ezekután az előadó arról beszélt, hogy a különböző munkajelleg-szerinti rétegekhez tartozók honnan jöttek, merre tartanak, milyen átalakulásban, milyen változásban vannak.

Akik ma vezető állásúak és értelmiségiek, azoknak kereken 40 százaléka munkás származású és kereken 25 százaléka paraszti származású. A mai munkásoknak csak 45 százaléka származik munkáscsaládból, a többi — durván számítva — még egy nemzedékkel ezelőtt paraszt volt. A legstabilabb a legalsó réteg: aki ma paraszt, annak az apja is szinte minden esetben paraszt volt.

A vezető állásúak és értelmiségiek azonban szintén nagy csoport. A munkás- és parasztszármazásúak aránya e csoport nem minden alcsoportjánál, illetve nem mindenfajta vezető állás és értelmiségi foglalkozás esetében olyan jó, mint e nagy csoport átlagos összetétele.

Társadalmunkban a közelmúltban nem két irányú, hanem csak egyirányú mozgás volt. Felülről nem süllyedtek lejjebb, s akik lejjebb voltak, azok jutottak feljebb.

Társadalmunkban ma nagy súlya van az átmeneti rétegeknek. Azoknak, akik újonnan jöttek jelenlegi helyükre, vagy éppenséggel e pillanatban is útban vannak, átmeneti állapotban vannak a különböző rétegek között.

A több keresővel rendelkező családok 70 százaléka a keresők foglalkozása alapján különböző rétegekhez tartozik. Az egyik vagy másik társadalmi réteget tisztán képviselő családok aránya — a több keresővel rendelkezők esetében — csupán 30 százalék. Társadalmunk tehát ilyen szempontból is rendkívül vegyes, de úgy, hogy az egymáshoz közel eső rétegek párosulnak egymással, a szélső rétegek viszont nem találkoznak.

A társadalmi szervezetben is az úgynevezett extenzív fejlődés tükröződik. A felemelkedés fő útja kétségtelenül az volt, hogy óriási tömegek kulturális színvonal és jövedelmi szint, valamint életmód szempontjából viszonylag alacsonyabban levő rétegből magasabb rétegbe kerültek.

Szemben ezzel az extenzív szakasszal — mondotta Mód Aladárné — egy általunk intenzívnek nevezett, de mindenesetre az eddigittől lényegesen eltérő jellegű szakaszban az egyén felemelkedésének a fő útja nem egyik rétegből a másik rétegbe való átkerülés kell hogy legyen, hanem arra van szükség, hogy minden réteg, mint adott réteg felemelkedhessék.

A társadalmi szerkezet és a vele kapcsolatos társadalmi tudat alakulása is azt hűzza alá óriási erővel, hogy milyen elkerülhetetlen szükségszerűség egyfelől egy hatékonyabb gazdaságvezetés, gazdasági irányítás kialakítása, másfelől milyen rendkívül nagy szükség van szocialista demokratizmusunk kiszélesítésére, mint amely elkerülhetetlen előfeltétele egy másfajta és hatékonyabb gazdálkodás kibontakoztatásának.

Kiss Tibor, a közgazdaságtudományok kandidátusa „Magyarország és a KGST” címmel tartotta meg korreferátumát.

Bevezetésként arról beszélt, hogy a gazdaság és politika összefüggése nemzetközi méretekben sokkalta bonyolultabban és nagyobb mértékben van meg, mint nemzeti keretekben. A KGST tevékenységére is hat mindaz, ami a szocialista világrendszereken belül történik, hat a tőkés országokkal folytatott gazdasági verseny és a nemzetközi politikai helyzet alakulása, s hat a KGST országok belső politikai és gazdasági helyzete.

Az extenzív fejlődés eddig nemcsak Magyarországra, hanem a többi KGST országra is jellemző volt. Mindegyikük arra törekedett, hogy az abszolút, vagy latens munkanélküliséget gyors iramban felszámolja; emiatt valamennyiük a munkaigényesebb ágazatok fejlesztésére törekedett. Emellett valamennyiük bizonyos mértékig tőkeszegénységgel küzd, ami abban mutatkozik meg, hogy a KGST országai egy főre eső nemzeti jövedelme csak mintegy 40–50 százaléka az európai kapitalista országok átlagának. Ezért mindegyik KGST ország arra törekszik, hogy a kevésbé tőkeigényes, a kevésbé beruházásigényes ágazatokat fejlessze. Az extenzív fejlődés szakaszában, amikor a feldolgozó ipar még jelentős nyersanyagtartalmúakra támaszkodhatott, ez a fejlődés gyors ütemben folytatózott, s az együttműködés is kevésbé volt zökkenővel tarkított. Mivel azonban az extenzív fejlődés lehetőségének végére értünk, az egyes országok ilyenfajta fejlődése a KGST országai közti együttműködés ellentmondásainak bizonyos kiéleződésével járt együtt.

Ezek után Kiss Tibor arra tért rá, hogy mit jelent Magyarország népgazdasága számára a KGST országokkal való együttműködés.

Valamely ország exportjának volumene s szerkezetének fejlődése döntő módon befolyásolja a népgazdaság szerkezetének alakulását. Különösen kis országok esetében.

A fejlett országok export struktúrájában a gépek kivitele dominál; nyersanyagok vagy élelmiszerek alig szerepelnek benne. Magyarország nyersanyag- és élelmiszerkivitele 1938-ban exportjának 81,5 százaléka, 1965-ben pedig 46 százaléka volt. Gépkivitelünk viszont az ország exportjának 1938-ban 9,3 százaléka, 1950-ben 23 százaléka, 1965-ben pedig már 32,7 százaléka volt.

A gépipari export gazdasági hatékonysága sokkalta nagyobb, mint a mezőgazdasági exporté — mondotta Kiss Tibor. Gépexportunk 80—85 százaléka viszont a KGST országokba irányul. Ebből az következik, hogy a KGST-vel való kapcsolatunk a népgazdasági szerkezet gyors átalakítása irányában hat. A fejlett kapitalista országokkal való gazdasági kapcsolatok a múltban sem nyújtottak ilyen lehetőséget, s ma sem nyújtanak. Ma pl. a fejlett kapitalista országokkal való gépipari forgalmunkban nyolcszor annyit hozunk be, mint amennyit kiviszünk oda. A többi KGST országban is hasonló a helyzet a Nyugattal folytatott gépexportjuk vonatkozásában.

Kiss Tibor a továbbiakban Gulyás Emil néhány megállapításával polemizált. Egyetértett ugyan azzal, hogy a mezőgazdaságnak nálunk hatalmas súlya és szerepe van, s ha a társadalmi ráfordítások tekintetében vizsgálánk az ipar és a mezőgazdaság arányát Magyarországon, akkor körülbelül egyenlő arányok jönnének ki. De szerinte ezzel csak azt mondjuk: ha az ipar termelékenysége olyan alacsony lenne mint a mezőgazdasagé, akkor körülbelül egyenlő arányok jönnének ki. Elismeri, hogy az áruk torzítanak, de az áruk torzítását nem a termelékenység visszaszámolásával kell visszaigazítani, hanem a világpiacon árarányokat kell számítási alapul venni. (Később viszont azt is elismerte, hogy a monopolkapitalizmus viszonyai között a mezőgazdasági s egyéb nyersanyagok ára és a gépek ára között rendkívül nagy az olló, s ezért dotálják a nyugati országok saját mezőgazdaságukat.)

Ha világpiacon áron számoljuk ki a mezőgazdaság, a bányászat, az ipar stb. hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez, azt látjuk, hogy mi körülbelül a középben fekszünk a fejlett és a fejletlen országok között.

A felhalmozásra fordítható összegeket a hatékonysági vizsgálatok alapján kell elosztani — mondotta. Ha azonban a mezőgazdaságnak megadnánk mindazt, amit Gulyás Emil igényelt, az iparnak nem jutna. A mezőgazdasági termelékenység is a gépesítettség függvénye, s a fejlettebb mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő részére is ipari munkahelyeket kell létesíteni.

Befejezésül Kiss Tibor arról beszélt, hogy a KGST országokba irányuló exportunk struktúrája máris hasonló a fejlett ipari országok kiviteli struktúrájához, ezért a KGST országokkal folytatott kereskedelmünk visszahatása népgazdaságunk szerkezetére a legfontosabb nemzetközi feltétele a magyar népgazdaság gyors fejlődésének, a magyar népgazdaság szerkezete gyors átalakításának

Köpeczi Béla, egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora „*Kulturális fejlődésünk tíz esztendeje*” címmel tartotta meg korreferátumát.

A felszabadulás után — mondotta — jelentős eredményeket értünk el a volt uralkodó osztály kulturális monopóliumának felszámolásában, még ha a dogmatikus politika el is torzította és akadályozta is ezt a folyamatot. Az elmúlt tíz évben folytattuk a népművelésben ezt a munkát, s ezt tettük — legalábbis részben — új tartalommal és új módszerekkel.

A gazdasági fejlődés, s ennek következtében az életszínvonal emelése, a falu szocialista átalakulása és az ebből adódó új társadalmi viszonyok, de nem utolsósorban a technikai feltételek javulása, új technikai eszközök bekapcsolódása segítette a kulturális forradalom kibontakozását és új jegyekkel való gazdagítását.

Az országban ma évente több mint 2,2 milliónyian vesznek részt iskolai és iskolán kívüli oktatásban. A televízió előfizetőinek száma megközelíti az egymilliót, a rádióelőfizetőké az elmúlt tíz évben egymillióval emelkedett, s ma közel két és félmillió. Mindez kulturálisan azt jelenti, hogy az általános műveltségi szint nőtt.

A televízió megjelenése hatására bizonyos átrétegződés történt az érdeklődés szempontjából az egyes kulturális ágazatok között, de nem általában a kulturális rendezvények látogatottságának vagy hallgatóságának csökkenése. Egyedül a mozi- és színházlátogatók száma csökkent 10—12 százalékkal.

Könyvből 1955-ben 15 millió példány kelt el, közel 220 millió forint értékben, 1965-ben 52 millió példány, 778 millió forint értékben. Levonva ebből a közületi vásárlásokat, azt látjuk, hogy a lakosság könyvvásárlása tíz év alatt megötszöröződött. A komolyzene hallgatóinak száma az 1958-as 360 000-ról 1965-re már közel 600 000-re nőtt. A múzeumlátogatók száma 2,2 millióról 5,6 millióra emelkedett.

Mégis az egyes rétegek kulturális fejlődése szempontjából sok egyenetlenséget, egyes rétegeknél nagy elmaradást is tapasztalunk. — Az ipari dolgozóknak 53,1 százaléka rendelkezik ma az általános iskola VIII. osztályos bizonyítványával. A televízió és rádióelőfizetőknek kb. a fele munkás. A munkások 51 százaléka vásárol könyvet. Ez ugyanakkor arra is utal, hogy vannak elmaradott rétegek; különösen a munkásszállások lakói és a bejárómunkások azok.

A mezőgazdasági dolgozóknak csak 20 százaléka rendelkezik általános iskolai képe-

sítéssel. A paraszti háztartások 80—85 százalékának van viszont rádiója, de csak 10 százalékának van televíziója, s a parasztság 14 százaléka olvas többé-kevésbé rendszeresen könyvet.

Kulturális politikánkban a korábbinál jobban kell tudatosítanunk a tömegesség előtérbe állításának jelentőségét — mondotta Köpeczi Béla.

Kulturális forradalmunkban az utóbbi években fontos tartalmi változások is mentek végbe: megnőtt az igényesség, s közönségünk korszerűbb művelésben részesül mint korábban. Az 1956 utáni fejlődés fontos jellemzője, hogy a XX. századi jeles külföldi művek mellett nagy példányszámban jelentek meg a mai magyar írók alkotásai is.

Az elmúlt évtized során a szocializmus álláspontját nyílt vitában igyekeztünk győzelemre vinni, ami gyökeresen új módszer a múlttal szemben. E viták nemcsak azt a célt szolgálják, hogy az írókat vagy művészeket meggyőzzük a marxizmus igazságairól, hanem sokkal inkább azt, hogy szocialista közvéleményt teremtsünk, amely társadalmi megrendelőként inspirálja az alkotó értelmiséget is. Közönségünk jelenleg nem egységes. Tovább élnek a könnyű műfajokban, a szórakoztatás terén és másutt is, a régebbi formák és különösen a giccs. Az értelmiség egy részénél hat a sznobizmus a nyugati polgári irányzatok megítélésében és terjesztésében, s ezzel együtt jelentkeznek bizonyos polgári filozófiai és művészeti nézetek. A közönség megnyeréséért — tekintetbe véve a közönség különböző rétegeit — az eddiginél hatékonyabb eszmei harcot kell vívni.

1956 után a szocialista hatóerő sokkal nagyobb jelentőségre tett szert, mint az előző időben. Nagy munkát végeztünk a hazai és külföldi szocialista kulturális hagyományok feltárásában és népszerűsítésében. Ugyanakkor — az indokolatlan korlátozások megszüntetése révén — közönségünk megismerkedhetett a XX. századi haladó polgári irodalmi és művészeti irányzatokkal is.

Az alkotók többsége ma helyesli a szocializmus építését, még ha vannak is fenntartásai és főleg, ha vannak is nem marxista nézeteik. Ezt a tényt nem lehet csak a szocialista rendszer konszolidáltságával magyarázni. E fejlődést a párt politikája és az ennek nyomán alakuló társadalmi valóság határozta meg, de elősegítette az ideológiai harc is, amit a megújult marxizmus segítségével vívtunk a polgári, kispolgári nézetek ellen. A küzdelemből, amelyet az egymással szembenálló erők vívtak és vívnak, végül is alkotások születtek.

A mai szocialista-realista irodalom és művészet — amint ezek az alkotások mutatják — folytatja a hagyományokat és újat is hoz szemléletben és formákban egyaránt. Ebben a megújulásban — nem kétséges — nőtt a szocialista irodalom és művészet tekintélye. A nemzetközi elismerések nagy többsége is azalag magyarázható, hogy alkotóink életünk mai vagy közelmúltbeli kérdéseiről próbáltak valami lényegeset mondani, mégpedig szocialista eszmei alapon.

Ma a szocialista irodalmon és művészen belül több irányzat alakul, és ezek közül mindegyiknek megvan a maga létjogosultsága. Persze vannak olyan irányzatok is, amelyek sok ponton érintkeznek a marxizmussal és különösen a szocializmus politikájával, de tudatosan nem vállalják a munkásosztály ideológiáját. Am az idősebb alkotók többsége sem az ma, aki volt akár harminc, akár tíz esztendővel ezelőtt. Közülük többen igyekeznek kapcsolatot teremteni a jelen feladataival.

A régi ideológiákból mindenekelőtt a nacionalizmus hat ilyen vagy olyan formában. De azért ma a nem marxista jelenségek főleg olyan modernebb öltözetben jelentkeznek, mint a depolitizálódás, dezideologizálódás.

Pártunk a pozitív kulturális programot — mondotta Köpeczi Béla — nagyon bonyolult társadalmi, ideológiai, kulturális körülmények között, és a nemzetközi munkásmozgalom vitái közepette alakította ki. De minden nehézség ellenére az alapvető célokat meghatározta, és nem a részletekbe menve, az eszmei irányítást állította előtérbe. A mai helyzet további erőfeszítéseket kíván az eszmei munkában. Világosabban meg kell határozni kulturánk szocialista jellegét és továbbfejlesztésének útjait. Emellett erőteljesebben kell fordulnunk a népművelés feladatai felé.

Szenes Iván, egyetemi adjunktus a párt újjászervezéséről és politikai irányvonalának kidolgozásáról tartott korreferátumot.

Az MDP 1953 júniusa, de különösen 1956 júliusa után — mondotta az előadó —, ha ellentmondásokkal és újabb negatív jelenségekkel terhelten is, de az átalakulás állapotában volt. Az SzKP. XX. kongresszusa után lépések történtek, hogy a párt a dogmatizmus és revizionizmus leküzdése útján következetesebben alkalmazza hazánkban a pártról, a proletárdiktatúráról szóló lenini elveket. A pártot e közben az átalakulás közben érte az ellenforradalmi támadás, amely súlyos csapásokat mért szocialista rendszerünkre. Az ellenforradalmi támadás következtében beállott súlyos helyzet azonnali forradalmi döntéseket, intézkedéseket követelt meg, amelyek biztosították az ellenforradalom leveré-

sét, a szocialista építés folytatását. Ezek a döntések és intézkedések kezdődtek meg akkor, amikor a párton belüli forradalmi szárny Kádár János vezetésével átvette a kezdeményezést, létrehozta az új forradalmi pártvezetést, a forradalmi munkás-paraszt kormányt, és amikor a Szovjetunió segítségével megindult az ellenforradalom leverésére irányuló fegyveres harc. Ez tette lehetővé, hogy 1956. november 4-e után alapvetően új feltételek mellett induljon meg az MSzMP újjászervezése.

Az előadó ezután azt vázolta, hogy milyen alapelvekre támaszkodva indult meg az ellenforradalom fegyveres leverésével párhuzamosan, a párton belül is jelentkező revizionista és dogmatikus nézetek ellen harcolva, lépésről-lépésre a kommunisták tömörítése.

A párt abból a felismerésből indult ki, hogy a múlt hibáinak következményei két irányban nyilvánultak meg: egyrészt meglazították a kapcsolatokat az államhatalom és a tömegek között, másrészt gyengítették az államhatalom erejét, ezért a jóvátételt illetően ebben a két irányban — az államhatalom erősítése és a tömegekkel való kapcsolatának fejlesztése irányában — kell dolgozni.

Kisebb létszámú apparátusokra, kisebb létszámú, egységes, helyes politikát folytató és új munkamódszerekkel dolgozó pártra, az állami és tömegszervezetek szerepének, tevékenységi körének szélesítésére, a néptömegek iránt tanúsított bizalomra, aktivitásuk, kezdeményezéseik igénylésére és fokozására, az ellenséges nézetek elleni következetes harcra, a demokratizmus kiszélesítése mellett a tényleges ellenség határozott és eredményes elnyomására volt szükség — mondotta Szenes Iván.

A proletárdiktatúra elnyomó funkciójának következetes alkalmazása során a pártvezetés és a kormány gondos ügyelt arra, hogy az ellenségnek szánt csapások valóban az ellenséget ériék, hogy e csapások az ellenség szétzúzását eredményezzék, a megtévesztetteket és ingadozókat viszont leválasszák az ellenségről.

A proletárdiktatúra elnyomó funkciójának következetes alkalmazása együtt járt a szocialista demokrácia kifejlesztésével, a tömegekkel való szoros kapcsolat megteremtésével s jogos igényeik fokozatos kielégítésével.

E politika mindkét vonatkozásban viszonylag gyors sikereket hozott, ami a proletárdiktatúra konszolidációjában öltött testet.

Az előadó végül arról beszélt, hogy milyen közvetlen kapcsolatok alakultak ki a párt vezetői és a helyi pártszervek között, hogyan fejlődött a párton belüli demokrácia, milyen feltételei alakultak ki a párton belül az elméleti munkának, s mik voltak az elméleti munka első eredményei.

Szabó Imre akadémikus, az MTA Jogtudományi Intézetének igazgatója a *szocialista demokrácia fejlődéséről* tartott referátumot.

Bevezetesként a demokrácia fogalmát fejtette ki, majd a szocialista társadalom demokráciája jellemző vonásait határozta meg. „A szocialista típusú társadalom — ilyen a mi népi demokráciánk is — demokráciájának jellemző vonása, hogy az állami demokráciába közvetve, vagy közvetlenül bevonja a társadalom túlnyomó részét, s ezen a módon a szorosan vett állami demokráciát, a demokrácia hagyományos fogalmát társadalmivá szélesíti, társadalmivá teszi” — mondotta Szabó Imre. — „Ugyanakkor elvileg az is a demokrácia kérdése, hogy egy adott társadalom milyen más, nem szorosan politikai jogosítványokat biztosít tagjainak — gazdasági, szociális, kulturális téren —, hogyan növeli anyagi és nem anyagi lehetőségeiket, milyen jogokkal való éleést tesz gyakorlativá.”

Az elmúlt tíz évben a szocialista demokrácia fejlődése folyamatos volt. Fokozódott a dolgozók társadalmi aktivitása. Egészében felépült új típusú, szocialista jellegű jogrendszerünk, megalkotásra kerültek legfőbb törvénykönyveink. Számottevően demokratizáltuk igazságszolgáltatási rendszerünket, fejlesztettük a bíróságok eljárási szabályait. Már 1957-ben sor került az államigazgatási eljárási törvény szabályozására. S ugyancsak 1957-ben törvény vette be a népi ellenőrzés rendszerét.

Az utóbbi törvény, s még egy sor más intézkedés is előmozdította, hogy az állami feladatok egy részét társadalmi szervek vegyék át.

A társadalmi és állami elemeknek ez az egybekapcsolódása — mondotta az előadó — nyilvánvalóan jelentős mértékben erősítette társadalmi rendszerünket. Ugyanakkor ez az egybekapcsolódás bizonyos mértékig bonyolult mechanizmust hoz létre, s különböző újszerű problémákat vet fel.

A továbbiakban Szabó Imre e problémákra tért ki, majd azt a kérdést tette fel, hogy a társadalmi elem szerepének növekedését figyelembe véve, milyen jellegű legyen az elkészítendő új alkotmányunk. Megmaradjon-e a szorosan vett állami keretek között, vagy pedig kiterjedjen arra az egész társadalmi mechanizmusra, amelyben az állami és nem állami szervek rendszere a párt vezetésével és irányításával működik? — E két

szélsőségesnek tekinthető álláspont mindegyike mellett és ellen is felhozhatók érvek — mondotta. — Feltehető, hogy a megfelelő álláspont kialakítása érdekében a jogtudomány művelőinek szorosan együtt kell működniük a filozófusokkal.

Fontos, hogy az országgyűlés és tanácsok — mint hatalmi szervek — tényleg betöltsék hivatásukat és állami vonalon irányítói legyenek a végrehajtó, igazgatási szerveknek. Ezt azonban nem bizonyos, hogy mindenképpen a szervezet módosításával kell elérni. Szabó Imre szerint inkább a munka minőségét illetően van javítani való.

A gazdaságirányítás rendszerének reformja — melyet pártunk napirendre tűzött — szintén a demokratizmus kiszélesítése irányában hat. Vele kapcsolatban új módon igyekszünk megfogalmazni a felső gazdasági irányító szervek, a gazdasági minisztériumok feladatait, egyben esedékessé válik a nem-gazdasági minisztériumok feladatainak megfelelő módosítása is. Elengedhetetlen másrésről a szakszervezetek gazdasági szerepének új megfogalmazása is.

„Ugyanakkor az is nyilvánvaló — fejezte be gondolatmenetét Szabó Imre —, hogy a kérdés lényege nem a mindenáron való változtatásban, hanem a fejlődéshez okvetlenül szükséges változtatások feltárásában, a szocialista demokrácia ésszerű továbbfejlesztésében áll. Ennek során figyelembe kell venni, hogy társadalmi viszonyaink alapvető jellege nyilvánvalóan nem változott meg és a továbbfejlesztés nem mérhető ahhoz a hatalmas méretű, forradalmi átalakuláshoz, amely nálunk az 1945—49-es évek között lezajlott.”

Szántó György, a történelemtudományok kandidátusa a Magyar Népköztársaság nemzetközi helyzetéről tartotta meg korreferátumát.

1956 novemberében — mondotta Szántó György — a munkás-paraszt forradalmi kormány rendkívül nehéz nemzetközi körülmények közt vette át az ország irányítását. Hazánk politikai konszolidációjának fontos feltétele volt nemzetközi helyzetünk rendeződése és nemzetközi politikai tekintélyünk visszaszerzése. A külpolitikai tennivalók a szocialista világrendszer általános nemzetközi politikai kötelezettségeiből, antiimperialista harcából fakadtak, de szükségszerűvé tették aktív, sajátos nemzeti külpolitikánk kimunkálását is.

Az előadó ezután röviden vázolta a magyar népi demokrácia államának 1956 előtti külpolitikáját. E külpolitika — állapította meg — alapvonalaiban és fő kérdéseiben, bizonyos hibáktól eltekintve, a szektás jellegű torzításokat is figyelembe véve, helyes külpolitika volt. Vezérfonalát mindvégig a Szovjetunióhoz való ragaszkodás, a szomszéd népekkel való barátság elmélyítése jellemezte. Külpolitikánk gyakorlata azonban bonyolultabb volt, mint ezen elvek világos leszögezése. A dogmatikus szektarianizmus elterjedése hazánk külpolitikájára sem maradt hatás nélkül. (Pl. a Jugoszláv Népköztársasággal szembeni politikára.)

A szektarianizmus hibáit kihasználó jobboldali revizionista támadás nem hagyta figyelmen kívül a külpolitikát sem, sőt népköztársaságunk külpolitikája a revizionista és ellenforradalmi támadás egyik fontos céltáblája lett. A revizionista erők, átvéve a nyílt imperialista demagógiát, arról beszéltek, hogy Magyarországnak vissza kell nyernie nemzeti függetlenségét, semlegesnek kell lennie, vagyis hogy szakítsuk meg addigi kapcsolatainkat a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal. E külpolitikai követelés, mint ismeretes, az imperialista beavatkozás igényléséhez, a nyílt áruláshoz vezetett.

Az 1956. október 30-i ismert szovjet deklaráció a nemzeti függetlenségről és szuverenitásról a néhány nappal később megalakult munkás-paraszt kormány külpolitikai irányvonalá szempontjából is jelentős segítséget adott. A helyesen értelmezett nemzeti függetlenség és szuverenitás nem választható el és nem mond ellent a proletár internacionalizmusnak, a szocialista tábor országai összetartásának. Ezen belül a Szovjetunióhoz való törhetetlen ragaszkodás népünk történelmének tanulságaiból, a szocializmus felépítéséért folytatott harcunkból, antiimperializmusunkból egyaránt következik.

A forradalmi munkás-paraszt kormány a Szovjetunióval és az új szocialista országokkal való szoros barátságot és együttműködést tekintette külpolitikájának további alapjául, a tényleges nemzeti függetlenség, az önállóság és szuverenitás alapján, anélkül, hogy elzárkózott volna a nemzeti felszabadító mozgalmak és az új, demokratikus független országok támogatásától, vagy a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének lenni alapján a kapitalista országokkal való kapcsolat kiszélesítésétől.

Szántó György ezután történetileg ismertette azt a harcot, amelyet a Magyar Népköztársaság kormánya a Szovjetunió és a népi demokratikus országok támogatásával hazánk külpolitikai elszigeteltségének leküzdéséért s nemzetközi kapcsolatainak kiépítéséért vívott 1956 után, több éven keresztül. E harc eredményeként, a belső stabilizálódással párhuzamosan, az ENSz mind több tagállama tagadta meg a magyar kérdés

kivizsgálására létrehozott ötös bizottság tevékenységének jogosságát, mígnem 1963-ban az ún. „magyar kérdés” végleg lekerült az ENSZ napirendjéről.

Hazánknak jelenleg 70 állammal van diplomáciai kapcsolata, s megerősödött hazánk nemzetközi tekintélye az ENSZ-ben is.

A továbbiakban Szántó György a magyar külpolitika sajátos feladatait elemezte.

Az egyik sajátos feladatunk az, hogy a Magyar Népköztársaság, mint a szocialista világrendszer része, s mint a Varsói Szerződés tagja, nyugati szomszédainkkal megte-remtse a békés egymás mellett élés elve alapján a jó viszonyt és ezáltal erősítse a Duna völgye békéjét.

A másik kérdés, melynek megoldásáért való harcba bekapcsolódva mi is sokat tehetünk az európai béke és biztonság megszilárdítása, éllel az amerikai monopoltókével sajátos partnerségbe került nyugat-német militarista körökkel szemben, anélkül, hogy a Német Szövetségi Köztársasággal, mint rendkívül jelentős európai országgal tagadnók a kapcsolatok fontosságát. A nyugat-európai országokban ma növekszik azoknak az erőknek a befolyása, amelyek szükségesnek tartják, hogy a politikai nézeteken, felfogásbeli különbségeken felülemelkedve sikrasszálljanak a nemzetközi feszültség enyhítéséért, a kölcsönösen előnyös, minden megkülönböztetéstől mentes európai államközi kapcsolatok átfogó fejlesztéséért, országaik teljes függetlenségéért és nemzeti arculatának megőrzéséért. A magyar külpolitika a békés egymás mellett élés elve alapján — történelmi gyökerekkel is rendelkező kapcsolatait tovább fejleszve az európai kapitalista országokkal — igen sok ágon kapcsolódhat be e folyamatokba is.

Külpolitikánk harmadik alapvető kérdése jelenleg világméretű probléma: A Magyar Népköztársaság kormánya és népe a szocialista országokkal, a kommunista mozgalmakkal együtt minden segítséget megad az amerikai mozgalom ellen harcoló hős vietnámi népnek. A szocialista országok kormányai többségének álláspontjához hasonló a mi álláspontunk is: a vietnámi kérdés rendezése az 1954-es és 1962-es genfi megállapodások alapján. Amit hazánk és kormányunk önállóan nyújtani tud, az az, hogy gazdasági, politikai és diplomáciai téren elősegíti a vietnámi háború győztes befejezését, vagy a vietnámi kérdés tárgyalások útján való rendezését.

Szántó György végül azokról a nagyfontosságú kapcsolatokról beszélt, melyeket hazánk az új, független országokkal épített ki, s amelyek éppen az utolsó tíz esztendőben váltak jelentőssé.

Végül három tudománytörténeti korreferátum is elhangzott az ülészak keretében.

Varga Sándor, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorhelyettese *a közgazdaságtudomány hazai fejlődéséről* beszélt.

Bevezetőjében a marxista közgazdaságtudományi kutatások korábbi stagnálásának okait elemezte, majd rámutatott, hogy miért vált szükségessé nemzetközi méretekben és hazánkban is e stagnálás megszüntetése, s hogyan teremthetők nálunk is — döntően az 1956-os ellenforradalom felszámolása után — kedvező feltételek a közgazdaságtudomány gyors fejlődése számára.

Magyarországon jelenleg az MTA Közgazdaságtudományi Intézetén kívül 29 egyetemi tanszéken, több újonnan alakult közgazdasági kutatóintézetben, továbbá néhány minisztérium és országos főhatóság keretei közt, sőt egyes ipari nagyvállalatoknál is folynak közgazdasági kutatások, s ezekben mintegy 1000—1200 kutató vesz részt. Ugrásszerűen emelkedik a közgazdaságtudományi publikációk mennyisége, s nagy fejlődés ment keresztül minősége is.

Az elmúlt tíz év alatt számos területen jelentős kutatási eredmények születtek. Külön kiemelkedő az a munka, amely — pártunk kezdeményezésére és vezetésével — a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítésével kapcsolatban mintegy másfél—két éve indult meg, kutatók és gazdasági vezetők, az elmélet és a gyakorlat képviselőinek részvételével. Abban, hogy a gazdasági mechanizmus reformja napirendre kerülhetett, fontos szerepe van a közgazdaságtudomány utóbbi tízéves fejlődésének, kutatási eredményeinek is. A gazdasági mechanizmus reformjának elméleti előkészítésében figyelemre méltó szerepet játszottak azok a kutatások, tudományos viták, amelyeket a szocialista országok közgazdaságtudományai az elmúlt évtizedben folytattak, többek között az áru- és pénzviszonyok szerepéről a szocialista gazdaságban, a szocialista népgazdaság tervszerű központi irányításáról, a szocialista vállalatok szerepéről, a gazdasági hatékonyság különböző kérdéseiről stb.

A hazai közgazdaságtudomány eredményei külföldön is felkeltették az érdeklődést, elismerést szereztek.

A közgazdaságtudomány fejlődésének egyik problematikus vonása viszont még ma is az, hogy társadalmi, népgazdasági céljaink és a közgazdasági kutató munka között nincs meg minden tekintetben az összhang. Ez többek között a népgazdaság irányításával

kapcsolatos eddigi problémákra vezethető vissza. Ugyanakkor az is igaz, hogy a közgazdasági tanulmányok közül korábban kevés jutott el a tudományos szintézis olyan fokára, hogy átfogó gazdaságpolitikai intézkedés megalapozásához lehetett volna felhasználni.

Szigeti József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója a *filozófiai kutatások tízéves fejlődését* ismertette.

Nagyjából azokat a történelmi periódusokat véve alapul, mint Vass Henrik, a következőképp jellemezte a filozófiai kutatómunka 1956 után megtett útját:

Az első szakaszt mint az irányharcok szakaszát jellemezhetnénk. Irányharcot folytatott azért, hogy a marxista-lenini filozófiai gondolatnak megfelelően, a párt általános politikai, kulturális irányvonalának megfelelően a filozófia a társadalom fejlődése által felvetett kérdéseknek a megoldásán munkálkodjék elsősorban, s harcot természetesen azért is, hogy együtt fejlődjék a mozgalom, a társadalom, valamint a tudomány fejlődésével.

A második szakasz most már ezen az általánosan megtalált helyes irányon belül az útkeresésnek, pontosabban az utak és a módok keresésének szakasza volt.

A harmadik szakasz pedig most már a megnövekedett produkciónak a szakasza. Az első szakasszal kapcsolatban — mint annak legfontosabb kérdéséről — főleg a Lukács-bírálatról beszélt Szigeti József. Leszögezte, hogy ennek során Lukács György nézeteiben meglévő negatív, helytelen elemek bírálatára került sor, de azért ebben a helyzetben is meg kellett mondani azt, hogy helytelen, revizionisztikus nézetei ellenére nagyon nagy értékek vannak Lukács esztétikai, filozófiatörténeti és egyéb munkásságában. S arra is fel kellett hívni a figyelmet — és ma is ezt kell mondanunk —, hogy bizonyos irodalmi körök, nem a szó politikai értelmében, hanem filozófiailag jobbról bírálják Lukács Györgynek az esztétikai visszatükrözésről szóló lenini alapú elméletét. Emellett Lukács György bizonyos kérdésekben változtatott is korábban tényleg kritizálható álláspontján.

A második szakasszal kapcsolatban az előadó részben a filozófia művelői specializálódásának problémáiról, a jelenlegi polgári filozófiai irányzatokkal kapcsolatos helyes kritikai állásfoglalás szükségességéről, továbbá a „provinciális nacionalizmus” és a „provinciális kozmopolitizmus” leküzdésének szükségességéről szólt.

Befejezésül Szigeti József a jelentősebb könyvprodukciókról s a filozófiai kutatás során ma felmerülő néhány fontosabb problémáról emlékezett meg.

Pamlényi Ervin, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője a *történettudomány tíz évéről* tartotta meg korreferátumát.

A magyar történetírás tizesztendő s munkája is szerves része annak az ideológiai tevékenységnek, amelyet pártunk ebben az évtizedben folytatott a marxista-lenini történetfelfogás tisztaságának megőrzéséért és alkotó alkalmazásáért, egyszerre küzdve mind a dogmatikus nézetek újjáéledése, mind a revizionizmus megújuló támadásai ellen — mondotta Pamlényi Ervin.

Az elmúlt tíz esztendő a történettudományban egyfelől a megőrzés és folytatás, másfelől az újrakezdés és magasabb szintre emelés mozzanataival jellemezhető. Megőrzésével és folytatásával mindannak, ami a megelőző időszakban helyes és eredményes volt a marxista elméletnek a magyar történelemre való alkalmazásában, másrészt pedig egyszersmind újrakezdése és magasabb szintre emelése azon történeti kérdések tárgyalásának a dogmatizmus és a személyi kultusz következtében akkor tévútra kerültünk.

A továbbiakban az előadó részletesen ismertette, hogy milyen munkálatok folytak, illetve milyen művek születtek az elmúlt években.

Tovább folyt és elmélyült a feudalizmus kialakulásának, korai és virágzó szakaszának beható vizsgálata. Ugyancsak gazdag forrásfeltárási, feldolgozó munka alapozta meg történelmünk XVI—XVII. századi, oly sokat vitatott fejezetét. Ha a XVIII. század története több ok következtében háttérbe is szorult, annál nagyobb érdeklődéssel fordultak kutatóink a feudalizmus válsága, a polgári nemzeti fejlődés, a forradalom és a szabadságharc kora felé. Egyre inkább tűnnek el a fehér foltok annak a hetven esztendő periódusnak a területén, amely a magyar polgári forradalomtól a kiegyezésen át a polgári demokratikus forradalomig vezet. Gyors ütemben hozta be történetírásunk az elmúlt esztendőkből az 1918—19-es forradalmi periódus, a Magyar Tanácsköztársaság történetének feldolgozásában mutatkozó, sokszorosán és joggal szóváltott lemaradását. (Ennek oka elsősorban az, hogy itt mutatkozott a legnagyobb szükség a személyi kultusz okozta torzítások gyökeres felszámolására.) A Tanácsköztársaság letörését követő 25 esztendő történetével kapcsolatban főként az ellenforradalmi rendszer belpolitikájának feltárása, a haladó erők, a kommunisták harcának ábrázolása, továbbá a nemzetközi viszonyok — elsősorban a német és a magyar fasizmus szoros kapcsolatának — dokumentálása haladt

előre. Mindezeken túlmenően fellendült, ha még nem is a kívánatos mértékben, népi demokráciánk történetének kutatása és feldolgozása is. Ez elsősorban még főleg az 1948-ig terjedő időre korlátozódik, de rendelkezünk néhány fontos munkával és tanulmánykötettel a szocializmus építése időszakáról és az 1956-os ellenforradalom történetéről is.

Ezek után Pamlényi Ervin az elmúlt tíz év során született összefoglaló történeti műveket méltatta: a magyar forradalmi munkásmozgalom történetét (illetve annak eddig megjelent első kötetét), a kétkötetes tudományos népszerű „Magyarország történeté”-t stb.

A megjelent — s az előadók által ismertetett, de itt sajnos fel nem sorolható — forráskiadványok és feldolgozások imponáns tömege, gazdag tematikája, valamint a történeti kutatások növekvő tudományos színvonala a magyar történettudomány valóban jelentős gazdagodásáról tanúskodik.

Az új történeti problémák, az új kutatási ágak természetesen tudományunk módszertani gazdagodását is magukkal hozták. — Figyelemre méltó eredményeket értek el a nemzetközi összehasonlítás módszerével, nemcsak a gazdaságtörténet területén, de a politikai történetben is. Elsősorban a feudális korszakra vonatkozólag dolgoztak ki finom módszereket a történeti statisztika művelői. Megindult a szociológiai módszerek hasznosítása is.

Ha lassan is, de előrehalad a különböző társadalomtudományi ágak, történeti stúdiumok művelőinek törekvése a komplex módszerek gyorsabb bevezetésére.

Sokszínűbbé, igényesebbé vált marxista történetírásunk az elmúlt évtizedben műfaji szempontból is. Alkalmasabbá arra, hogy szakkörökön kívül szélesebb rétegeket is meggyőzzön történetfelfogásunk igazáról. Tért hódított a biográfia, ez az igazán népszerű műfaj. Történeti és irodalmi folyóirataink hasábjain polgárjogot nyert a történeti esszé, a maga kötetlenebb, közvetlenebb előadási módjával. És ami a legfontosabb: magasabb színvonalra emelkedett a népszerű tudományos irodalom.

Végezetül Pamlényi Ervin érintette a magyar történészek között az elmúlt években kibontakozott, de még le nem zárult vitákat is, amelyek fontos elvi kérdések körül folynak és ösztönzőleg hatnak a további történeti kutatásokra is.

A sok vonatkozásban újat adó, illetve az adott korszak számos kérdését első ízben összefoglaló ülésszakot *Vass Henrik* rövid válasza, majd *Nemes Dezso*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete főigazgatójának a tudományos ülésszak jelentőségét méltató elnöki zárszava rekesztette be.

Az ülésszak természetesen nem rajzolt — s ma még nem is rajzolhatott — teljes, sőt megközelítően teljes képet sem az elmúlt évtized magyar történetéről. Ugyanakkor mégis sokoldalúan világitotta meg annak legfontosabb folyamatait.

S miként a politikára nézve bizonyította azt, hogy a történeti fejlődés által napi-rendre tűzött kérdéseket csak a maguk összességében lehet eredményesen megoldani, akként a történettudomány számára azt példázta, hogy a történelmet — különösen a jelenkorét — csak különböző tudományágak eredményeinek felhasználásával, komplex kutatások alapján lehet kielégítően feldolgozni. Ily módon azonban nemcsak a negyedszázad előtti események valódi története és valódi jelentősége deríthető fel, hanem úgyszólván a tegnapiaké is.

Az elmúlt tíz év magyarországi eseményeiről a Nyugaton már nagyszámú írásmű látott napvilágot. Túlnyomórészt ellenségeink, vagy más, polgári szemléletű szerzők tollából. Ezek meghamisítva, de legalábbis egyoldalúan és helytelen beállításban foglalkoznak múltunk e jelentős szakaszával. Velük szemben e tudományos ülésszak előadásai nem valamiféle másirányú egyoldalúságot képviseltek, hanem a történeti igazság ki-derítésének és a jelen kérdéseinek megoldására való felhasználásának igényével készültek. Nemcsak a számunkra kedvező, hanem egyúttal a kedvezőtlen tényeket is számbavéve voltak történeti mérleget. Am éppen ezért leplezik le a történelemhamisítókat, s éppen ezért bizonyítják mozzalmunk, céljaink igazságát.

Simon Péter

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

Karl Obermann:

Társadalmi struktúra és politikai ideológia a kapitalizmus kibontakozásának korszakában

* A kapitalizmus kibontakozásának korszakában bomlott fel véglegesen a feudális társadalom, ekkor alakult ki és szilárdult meg a polgári társadalom. A „polgári társadalom”, ahogy Marx jellemzi, az „anyagilag életviszonyok összessége, melyekben a jogi viszonyok, valamint az államformák gyökereznek”, és ezért „... a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni”.¹ Feuerbachról szóló munkájában Marx 1845-ben megállapítja, hogy „a polgári társadalom átfogja az egyének egész anyagi érintkezését, a termelőerők egy meghatározott fejlődési fokán belül”. Ezzel kapcsolatban rámutat, hogy „a »polgári társadalom« elnevezés a XVIII. században támadt, amikor a tulajdonviszonyok már kinőttek az antik és a középkori közösségből”, de polgári társadalomról valójában csak akkor lehet beszélni, mikor a burzsoázia kialakult.² De, mint azt Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban kifejtik, „... a modern burzsoázia egy hosszú fejlődési folyamattal, a termelési és érintkezési módban végbement sorozatos forradalmi átalakulásokkal teremtődött”.³ A polgári társadalom kialakulásának és megszilárdulásának folyamata során a tulajdon- és jövedelmi viszonyokban mélyreható változás következik be és ezzel kapcsolatban a gondolkodásmód, a politikai ideológia átalakulása. Egy hatalmas társadalmi átrétegződési folyamatról van szó, amely végül létrehozta az egyik oldalon a modern polgári osztályt, illetve a burzsoázia osztályát, a másikon pedig a modern munkásosztályt. A társadalmi struktúra kérdése az anyagi életviszonyok, illetve a tulajdon- és jövedelmi viszonyok, azok változásainak kérdése.

A kutatás nem elégedhet meg az osztály és az osztálytársadalom fogalmának általános formulázásával és meghatározásaival, hanem konkrétan azokkal az anyagi körülményekkel kell foglalkoznia, amelyek az osztályok viszonyait meghatározzák. A társadalmi struktúra fogalmát a polgári szociológiai irodalomban eddig ugyan sokszor arra használták, hogy vele a társadalom osztálystruktúráját elfedjék. Az újabb francia kutatás azonban most abból a helyes tudományos felfogásból indul ki, hogy a társadalmi struktúra vizsgálata nem más, mint az osztályok anyagi alapját részleteiben feltárni. A francia Ernest Labrousse professzor a római, X. nemzetközi történetészkongresszuson tartott „Új utak a XVIII. és XIX. századi (1700—1890) nyugati burzsoázia történetének feltáráshoz” című előadásában arra hívott fel, hogy már ne elégedjünk meg a burzsoázia fogalmának általános meghatározásával, hanem részleteiben meg kell állapítani ennek az osztálynak társadalmi összetételét, tulajdon- és jövedelmi viszonyait, hogy anyagi helyzetének és feltételeinek vizsgálatát tegyük helyes értékelés alapjává.⁴

Labrousse professzor ezen ösztönzése nyomán jelent most meg Adeline Daumard „A párizsi burzsoázia 1815-től 1848-ig” című beható és alapos tanulmánya. A tanulmány abból indul ki, hogy a társadalmi struktúra vizsgálata rendkívül komplex, tehát bonyolult ügy, és ezért foglalkozni kell mindazokkal az anyagi részletekkel, amelyek az életszínvonalat és az életkörülményeket meghatározzák. Arra is történik utalás, hogy a társadalom szociális struktúrájának tanulmányozása főként akkor okoz nagy nehézségeket, ha valamely vizsgált időszakban hátra és előre irányuló társadalmi erők egymás ellen hatnak, erők, amelyek egyrészt a feudális előjogok fenntartását nézik, és erők, amelyek a haladásra, a társadalmi átalakulásra törekcsenek.⁵

¹ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. Marx—Engels Művei. 13. köt. Bpest. 1905. 6. l.

² Marx: Feuerbach. Marx—Engels Művei. 3. köt. Bpest. 1900. 73. l.

³ Kommunista Kiáltvány. Marx—Engels Művei. 4. köt. Bpest. 1959. 443. l.

⁴ Ernest Labrousse: Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles (1700—1890) id.: Comitato Internazionale di Scienze Storiche, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4—11 Settembre 1955, Relazioni, IV. köt. Storia Moderna, 365. l.

⁵ Adeline Daumard: La Bourgeoisie Parisienne de 1815 à 1848, École Pratique des Hautes Études, VIe Section — Centre de Recherches Historiques, Demographie et Sociétés, VIII. Paris. 1963. 3. l.

A németországi társadalmi struktúra ezidőbeli vizsgálatánál abból kell kiindulni, hogy az osztályok még csak kialakulóban voltak. A XIX. század első felében Németországban a modern polgári osztály alakulásának és megformálásának folyamata még nem volt lezárva, de ugyanekkor lassan alakot öltött a modern munkásosztály: a kézműves mesterek és segédek létükért küzdöttek, egyrészt az ipari burzsoáziától, másrészt a proletariátustól félték. Az uralkodó feudális osztály megkísérelte, hogy veszélyeztetett privilégizált, de gazdaságilag reakciós pozícióját új módszerekkel tartsa fenn. Hogyan lehet ilyen feltételek mellett a társadalmi struktúra igazi képet megállapítani? Milyen kritériumok mérvadóak helytálló eredmények kutatásához? Nem elegendő, a foglalkozásokból kiindulni, azaz a lakosság foglalkozás szerinti megoszlását társadalmi struktúra-, illetve osztálytagozódás alapjává tenni. Az osztálystruktúra legbiztosabb kritériumai a tulajdonviszonyok. Emellett Németországban figyelembe kell venni, hogy ugyanabban az időszakban, melyben a tőkés tulajdon lassan növekedett, a fokozatosan tőkés tulajdonná átalakuló feudális tulajdon még mindig azzal az előnnyel járt, hogy politikai és társadalmi előjogokat tudott biztosítani.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a rendkívül szétforgácsolt XVIII. századi Németországban a kapitalizmus és vele a polgári társadalom nem tudott olyan ütemben urolomra jutni, mint az államilag egységesített Franciaországban. Amikor a francia burzsoázia a tulajdonviszonyokat forradalmi úton gyökeresen és alaposan megváltoztatta és önmagát uralkodó osztállyá emelte, a német polgárság hűbéri viszonyok nyomása alatt, feudális kötöttségek kényszere alatt élt, amelyek még 1800 körül is lényegesen gátolták az ipari termelés fejlődését és a tőkés termelési mód kialakulását.

A németországi tulajdonviszonyok átalakulásának, és azzal együtt a társadalmi struktúra változásának lassú folyamata, a burzsoázia keletkezésének és a polgári társadalom kialakulásának lassú folyamata különböző aspektusokat mutat, és ezzel a kérdések egész sorát veti fel.

A társadalmi fejlődés társadalmi struktúra és ideológia kölcsönhatásának folyamatában megy végbe. A feudálisból a polgári társadalomba való lassú átmenet időszakában, a kapitalizmus urolomrajutásának megnehezített feltételei között ezeket a kölcsönhatásokat szintén számos momentum és tényező határozza meg, amelyek a feudális uralom továbbéléséből és feudális érdekek erős befolyásából adódnak.

Amikor Friedrich Engels Heinz Starkenburg német szociáldemokratának 1894. január 25-én elmagyarázta, hogyan kell értelmezni a kölcsönhatást a gazdasági feltételek és a politikai, kulturális, valamint tudományos fejlődés között, hangsúlyozta: „Még a német nyárspolgár halálos aléltása és tehetetlensége, amely Németországnak 1648–1830-ig tartó siralmas gazdasági helyzetéből fakadt, és amely először vallásos jámborságban, azután érzélgősségekben, és a fejedelmek és nemesek előtt való csúszó-mászó alázatosságban mutatkozott, még az sem volt gazdasági hatás nélkül. Egyike volt ez az új fellendülés legnagyobb akadályainak és csak az által ingott meg, hogy a forradalmi és napóleoni háborúk ezt a krónikus nyomort akuttá tették.”⁶

Semmiképp sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Németország politikai és állami szétforgácsoltsága egyben az összes társadalmi erők messzemenő szétforgácsoltságát is jelentette. A sok apró fejedelem politikai önkénye a XVIII. század egész folyamán szervesen államalakulatokat hozott létre, a napóleoni időkben folytatódott német területek önkényes szétosztása, és a Bécsi Kongresszus a német Bund megalkotásával részben elismerte, részben pedig még növelte is az ellentmondásos államalakulatoknak a számát. Különösen Nyugat- és Dél-Németországban egyesítettek egymástól erősen eltérő társadalmi szerkezetű területeket közös államalakulatba. A modern polgári osztály kifejlesztésének folyamatát lényegesen megnehezítették a feudális felépítmény, a legkülönfélébb hagyományok és előjogok. A porosz állam is kapott olyan területeket, ahol még mélyen gyökerezett a hűbéri privilégium-rendszer, mint pl. Erfurtban, amelynek gazdasági fejlődését még a XIX. század huszas éveiben is gátolták a mainzi érek százéves uralkodásából eredő kiváltságok, olyan kiváltságok, melyek egyes foglalkozási ágaknak, mint serfőzőknek, üvegeseknek stb., különleges helyzetet biztosítottak, és akik ennek megőrzésére törekedtek. Németországban tehát a modern polgári osztály kialakulása polgári kisárutermelői rendkívül heterogén és ingatlag tömegének alapján ment végbe s jellemzi a kisárutermelő tömegekben lejátszódó erőteljes differenciálódási folyamat, amely 1848-ban még nem volt lezárva. A kézműiparosok 1848. évi helyzetével foglalkozó egyiki tanulmányban nyíltan elismerik, hogy a kézműipar ugyan nélkülözhetetlen és igen sok személyre terjed ki, akiknek osztályhozátartozatlansága azonban elmosódott.⁷

⁶ Marx—Engels: Válogatott levelek. Bpest. 1950. 546. 1.

⁷ Mittheilungen des Centralvereins für das Wohl der arbeitenden Klassen, 1. évf. 1848/49, Berlin. 1849. 155. 1.

Németország szempontjából nagyon jelentős továbbá, hogy részleteiben vizsgáljuk egyfelől a nagybirtok, másfelől a manufaktúra- és gyártulajdon, tehát termelőeszközök viszonyát. A feudális osztály koránt sem tűnt el, a földtulajdonhoz nem nyúltak. Az 1789-ben jobbágycat dolgoztató feudális nagybirtokok 1871-ben tőkés módra, bér-munkásokkal gazdálkodtak. Nemcsak a kereskedelem, a manufaktúrák és a gyárak terjeszkedése vezetett tőkeképződéshez és volt kihatással a tulajdonviszonyok változására, hanem Németországban a nagybirtok is jelentős szerepet vállalt a tőkeképződés terén. De az a tény, hogy a németországi nemesség a kapitalizmus érvényrejutásának időszakában megtarthatta gazdasági pozícióját, ill., hogy át tudta változtatni a feudális tulajdonviszonyokat tőkés tulajdonviszonyokká, nem csak társadalom-gazdasági tény, hanem mindenekelőtt messzemenő következményekkel járt a junkerek és a burzsoázia társadalmi és politikai kapcsolatainak alakulására, valamint azokra a felfogásokra, amelyek a junkerek, a burzsoázia és a proletariátus viszonyában és vitáiban kialakultak. Az ebből adódó problémákat három újabb monográfia tárgyalja, és pedig Helmut Kubitschek „Gazdaság és politika viszonyához a burzsoázia és a junkerek vitájában a forradalom előtti Poroszországban (1840—1847)” című disszertációja, továbbá Dietrich Eichholz „Junkerek és burzsoázia 1848 előtt, a porosz vasutak történetében” című munkája.⁸ De Helmut Bleiber „A sziléziai parasztek és mezőgazdasági munkások helyzete és harca a forradalom előtti időkben (1840—1847)” című disszertációjának egyik fejezete is ebben a kérdésben foglal állást.⁹

A kapitalizmus németországi érvényrejutásának időszakában a társadalom-gazdasági és politikai-ideológiai fejlődésben három metsző-, ill. súlypont lép világosan előtérbe: 1. a reformkor 1807-től 1811-ig, ill. 1807-től 1815-ig, a felszabadulási háborúk végéig, 2. az 1848—49. évi forradalom, előtörténetével és 3. a felülről végrehajtott forradalom periódusa 1862-től 1866-ig.

A felülről végrehajtott reformokkal 1807—1811 között megkezdődött a feudális termelési mód felbomlásának folyamata mind falun, mind a városban (a céhrendszer megszüntetése). Ha eddig csak kapitalista elemekről lehetett beszélni, melyek a feudális társadalomban fejlődtek ki, úgy most már lassan kiformalódott a burzsoázia. Emellett nem szabad megfeledkezni arról, hogy Poroszországban a reform-törvényhozás Adam Smith angol közgazdász tanainak néhány követőjétől, tehát a gazdasági liberalizmus szószólóitól indult ki. Stein és Hardenberg Göttingában folytatták tanulmányaikat, ahol Georg Friedrich Sartorius 1796 óta elsőként adta elő Adam Smith tanait; von Schön, Klewitz, Staegemann és több más porosz tisztviselő Christian Jakob Kraus königsbergi professzorral állt szoros kapcsolatban, aki szintén Adam Smith tanait terjesztette katedrójáról és ezért Németország számára azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy végét kell vetni a nemesség előnybenrészesítésének és meg kell szüntetni a jobbágyságot és a feudális terheket.

Az 1789—1871 évek között az 1848/49. évi forradalom jelentette egy társadalom-gazdaságilag egyre inkább erősödő, modern polgári osztály olyirányú fáradozásainak és törekvéseinek csúcspontját, hogy Németországban megteremtse a monarchikus szövetségi államot, mely alkotmányos intézményekkel tekintélyes részesedést biztosíthatna számára a politikai hatalomban. Objektív szempontból a burzsoáziának az a követelése, hogy meg kell szüntetni a rendőri módszerekkel élő feudális abszolutista és bürokratikus uralmat, és a német államszövetséget át kell alakítani szövetségi állammá, melynek élén alkotmányos uralkodó áll, forradalmi jellegű volt. Ezzel a burzsoázia olyan programot tűzött napirendre, amelyen saját maga soha sem haladt túl.

De a néptömegek alkotó energiái is kiválóan megnyilvánultak az 1848—49. évi forradalomban. A burzsoázia liberális követeléseit meghaladó demokratikus átalakulásért folytatott küzdelemben döntő erőként jelentkezett a formálódó munkásosztály. De a politikailag erősen differenciált demokratikus kispolgárságnak és a parasztnak is jelentős szerepük volt a forradalom osztályharcaiban.

Az 1848/49-es forradalom után Németországban a burzsoázia által kivívott gazdasági előnyök alapján rendkívül élénk gazdasági fellendülés indult meg. Friedrich Engels később több ízben is rámutatott e jelenség nagy jelentőségére. 1884. október 11-én a következőket írja August Bebelnek: „Mindenesetre azonban 1848-tól datálódik Németországban egy ipari forradalom, amelyre a polgár urak még vissza fognak gondolni.”¹⁰ Karl Kautskynak a következőket írja Engels 1884. november 8-án: „Ézzel szemben Né-

⁸ Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften des Institute für Geschichte, 1. sorozat, 11. köt. Berlin. 1962.

⁹ Helmut Bleiber: Zur Problematik des preußischen Weges der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft, I. d.: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1965, 1. fűzet 57. s. köv. I.

¹⁰ Friedrich Engels: Briefe an Bebel. Berlin. 1958. 94. l.

metországban csak 1848-tól datálódik a nagyipar és ennek az esztendőnek ez a legnagyobb hagyatéka.”¹¹

Ennek az iparosítási folyamatnak során az 50-es és 60-as években a burzsoázia vált társadalom-gazdaságilag a legerősebb osztállyá. De az ipar fejlődésével azonos ütemben növekedett a proletariátus is. A 60-as években megalakult a munkásosztály önálló pártja, amely harcra indult a tőkés kizsákmányolás ellen és a demokratikus átalakulásért. A burzsoázia a Nationalvereinenben és a Haladó Pártban politikai szervezetet teremtett magának, melyek arra törekedtek, hogy a militarista porosz állammal és annak junkereivel tárgyalások és kompromisszumok útján megalakítsák a sürgősen szükséges német szövetségi államot alkotmányos monarchikus porosz vezetés alatt. 1862–1866 rendkívül fontos évek a nagy részvénybankok és a nagy nehézipari részvénytársaságok fejlődésében, amelyek a tőkés hatalomösszpontosítás legjelentősebb központjaivá fejlődtek; egyben döntő évek abban a vitában is, melyet a Bismarck vezetése alatt álló porosz militarista junkerállam folytatott a burzsoáziával a porosz irányítással fentről eszközölt forradalom kérdésében. A legtöbb történész elhallgatja, hogy a burzsoázia 1864-től kezdve elébe ment Bismarcknak. A csúcspontot jelenti az 1866 vége felé létrejött végleges megegyezés Bismarck és a nagyburzsoázia vezető képviselői között.

A berlini liberális „National-Zeitung” 1866. augusztus 12-én vezércikkben a következőket írta: „Most olyan bölcs politikát kell folytatni, amely tudatában van annak, hogy erősíti az államot, és támogatja annak új intézményeit.”¹²

Amikor a Hannoverben 1866. december 14-én megtartott gyűlésen v. Bennigsennek, a Hansemann által alapított befolyásos nagybank, a Diskonto-Gesellschaft felügyelőbizottsági tagjának vezetése alatt megalakult a Nemzeti Liberális Párt, a nagyburzsoázia megteremtette magának azt a politikai szervezetet, amely alapját képezte a két uralkodó osztály, a junkerek és a burzsoázia szoros együttműködése és szövetsége politikájának.¹³ A nemzeti liberális párt megalakulása a polgári történetírás szerint elfordulás a doktriner liberalizmustól és vallomás a realpolitikusan liberalizmus mellett.¹⁴

De a társadalmi struktúra és politikai ideológia kölcsönhatására, illetve a németországi polgári társadalom fejlődésének fontosabb jelenségeire irányuló kutatások középpontjaként ne az utolsó szakaszt tekintsük, hanem az azt megelőzőt, az 1848/49-es forradalom előtörténetét és történetét, amelyeket a gazdaságtörténet ma a németországi ipari forradalom első fázisainak tekint és Hermann Oncken liberális történész mint „eszmeiket képező és előkészítő liberalizmus”-t¹⁵ értékeli. A Vormärz és az 1848/49-es forradalom nemzedéke, melynek szívós küzdelmet kellett vívnia a létfeltételek minden egyes gazdasági társadalmi és politikai megjavításáért, végül is ugyanaz a nemzedék volt, amely a forradalom leverése után egyrészt — ami a polgári osztályt illeti — a következő nemzedékkel egyesült és a Nationalvereinen, a Haladó Párton és a Nemzeti Liberális Párton át a Bismarck vezetése alatt álló porosz katonai állammal való megegyezés útjára lépett, másrészt pedig — ami a határozott demokratákat és forradalmárokat illeti — a munkásegyesületeken keresztül a Szocialista Munkáspárt, illetve az eisenachi párthoz vezető utat, a demokráciáért vívandó harc útját választotta.

A társadalom-gazdasági és politikai fejlődés jellegzetességei a Vormärz és az 1848/49. évi forradalom időszakában

Itt természetesen nem közölhetjük a XIX. század első felének statisztikai adatait és mindazt, amit a társadalmi-gazdasági fejlődésről és struktúráról, a lakosság anyagi helyzetéről elmondanak. „A nép különböző osztályainak, amelyek minden politikai szervezetnek az alapját képezik, Németországban bonyolultabb volt az összetétele, mint bármely más országban” írja Engels.¹⁶ De a társadalmi struktúrára vonatkozó fontosabb adatokkal kapcsolatban feltétlenül rá kell mutatni az anyagi helyzet vizsgálatára irányuló tudományos törekvések céljára és jelentőségére. Az ipar fejlődése és a vámszövet-

¹¹ Friedrich Engels: Briefwechsel mit Karl Kautsky, hrsg. u. bearb. von Benedikt Kautsky, Quellen und Untersuchungen zur Geschichte der deutschen und österreichischen Arbeiterbewegung, 1. köt. Wien. 1955. 154. l.

¹² Martin Spahn: Zur Entstehung der nationalliberalen Partei, Id.: Zeitschrift für Politik. 1. köt. Berlin. 1908. 438. l.

¹³ Hermann Oncken: Rudolf von Bennigsen. Ein deutscher liberaler Politiker. Nach seinen Briefen und hinterlassenen Papieren, 2. köt. Stuttgart/Leipzig. 1910. 14—15. l.

¹⁴ Hermann Oncken: Bennigsen und die Epochen des parlamentarischen Liberalismus in Deutschland und Preußen. Historische Zeitschrift, München und Berlin. 1910. 104. köt. 62—63. l.

¹⁵ I.d. ugyanott, 54. l.

¹⁶ Engels Frigyes: Forradalom és ellenforradalom Németországban. Marx—Engels Művel. Bpest. 1962. 8. köt. 5. l.

ség (Zollverein) megvalósítását célzó törekvések idejére esik Németországban a lakosság- és iparstatisztika tulajdonképpeni kialakítása is. A német vámszövetség (Zollverein) 1834-ben történt megalapítása után jöttek létre első ízben megállapodások a háromévenként, megejtendő népszámlálások közös alapelveire vonatkozóan. Történelem- és államtudomány szakos tanárok és tanítók szoros együttműködése liberális gondolkodású közigazgatási tisztviselőkkel statisztikai hivatalokat hozott létre. A negyvenes években jelentek meg az első statisztikai évkönyvek, és általában jelentékenyen nőtt a statisztikai kiadványok száma. Poroszországban rangos tudósok vették át a statisztikai hivatalok vezetését, még pedig Johann Gottfried Hoffmann (1765—1847) és Karl Friedrich Wilhelm Dieterici (1790—1859), a berlini Tudományos Akadémia tagjai, a berlini egyetemen az államtudomány tanárai. Friedrich Wilhelm Otto Ludwig Freiherr von Reden (1804—1857), aki előbb a hannoveri, majd porosz állam szolgálatában tevékenykedett, akit azonban 1848 után, a frankfurti nemzetgyűlés képviselőjeként tanusított liberális fellépése miatt, állásából felmentettek, 1846-ban megalapította a német Statisztikai Egyesületet (Verein für deutsche Statistik). Az egyesület első, 1846 októberi köriratában azt a meggyőződését fejezte ki, hogy „német hazánk számos sebének okait, természetét és gyógyszerét csak a statisztika segítségével ismerhetjük meg”. Említett köriratában Reden „adatok gyűjtését egy szövetségi statisztika céljaira” és „a kézműves néposztályok helyzetére vonatkozó részletes híryanag gyűjtését” jelölte meg a Német Statisztikai Egyesület legelső és leg-sürgősebb feladatának.¹⁷ Az említett feladatok azt a törekvést tükrözik, hogy a társadalmi és gazdasági helyzetet konkrétan megragadják, megállapítsák, hogy valójában milyen a polgári társadalom, hogyan értékelendő a társadalom-gazdasági fejlődés.

A kézművesség fejlődése, az ipar haladása, a foglalkoztatottak száma és helyzete nem véletlenül álltak számos vizsgálat közép-pontjában. A lakosságstatisztikában nemcsak a lakosság állandó szaporulata játszott fontos szerepet, de behatóan foglalkozott különösen a lakosság megosztásával is az egyes fejedelemségek és szabad városok, a városok és falusi községek között. Nem hiányzanak mindenekelőtt olyan részletkutatások sem, amelyek összehasonlították az egyes országokban vagy a nagyobb városokban a lakosság számát az iparúzők számával. De fokozódó mértékben fordult a statisztika érdeklődése a különböző német országokban, illetve tartományokban kialakult munkabérek és élelmiszerárak felé. 1847-ben v. Reden egy előadásában annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy „csak a kézművesség és a munkások összes viszonyainak legpontosabb és részletes ismeretében juthatunk el odáig, hogy az e viszonyok megjavításához vezető minden lehetséges eszközt megtaláljuk”. Közölte, hogy „egész Németországra kiterjedő levelezőhálózata útján megkezdte az *árviszonyokra, a munkabérek és a nélkülözhetetlen létfenntartási szükségletek viszonyára vonatkozó részletes adatok gyűjtését*”.¹⁸

Feltűnő, hogy e statisztikai vizsgálatokban a negyvenes években messzemenően a termelés és a termelő állottak az előtérben. A kialakulóban levő polgári osztály bizonyosságot akart szerezni fejlődésének feltételeit és lehetőségeit illetően. Vizsgálódásai során rádöbbent, hogy a burzsoázia „létfeltételeinek fejlődésével” párhuzamosan halad a nagyszámú proletariátus „létfeltételeinek fejlődése”.¹⁹ Azt a statisztikai anyagot, melyet az akkori fiatal társadalom- és gazdaságtörténeti tudomány produkált, történettudományi kutatásunk eddig alig vette figyelembe, illetve dolgozta fel. A munkásosztály helyzetéről Jürgen Kuczynskinak a korabeli anyaghoz kapcsolódó kutatásai állanak rendelkezésre.²⁰

Az ábrázoláshoz értékes kiegészítést nyújtanak a dokumentumkötetek.²¹ Kutatásunk azonban eddig nagyon keveset foglalkozott a németországi munkásosztály keletkezésének kérdésével.

A gazdaságtörténetesek Hans Mottek mögött álló köre a németországi ipari forradalommal kapcsolatos tanulmányaiban felvetette az ipari burzsoázia eredetének és fejlődésének kérdéskomplexumát.²² A tulajdonviszonyokban és következésképp a kialakuló osztályok szociális összetételében beálló változások a szociális struktúra egyik legfontosabb problémáját jelentik.

¹⁷ Zeitschrift des Vereins für deutsche Statistik, unter Beirat Mehrerer Mitarbeiter. hrsg. v. Dr. Freiherrn von Reden in Berlin. 1. évf. 1847. 3—5. l.

¹⁸ Ld. ugyanott, 118. l. A „Zeitschrift des Vereins für deutsche Statistik” nem csak az első évfolyamában hanem a későbbiekben is közöl ilyen részletes tanulmányokat és összehasonlító kimutatásokat.

¹⁹ Engels *Frígyes*: Forradalom és ellenforradalom Németországban. 8. l.

²⁰ Jürgen Kuczynski: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, I. rész, 1. köt., Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849. Berlin. 1961. 2. köt., Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1850—1870. Berlin. 1962.

²¹ Uo., 8—11. köt. Berlin. 1960—63.

²² Heinz Wulzner: Die Herkunft der industriellen Bourgeoisie Preußens in den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts. Studien zur Geschichte der Industriellen Revolution in Deutschland. Berlin. 1960. 145. l.

Az 1848. évi forradalom előestéjén a kialakulóban levő polgári osztály különböző, társadalmilag nagyon eltérő rétegek és csoportok tarka keveréke volt.²³ Ugyanabban a mértékben, ahogy az ipari burzsoázia csoportja társadalom-gazdaságilag megerősödött, szilárdult meg a modern polgári osztály is. Ugyanakkor, amikor Németországban a kapitalizmus fokozatosan uralomra jutott és az ipari burzsoázia végül is társadalomgazdaságilag a legerősebb osztállyá vált, a tulajdonviszonyokban bekövetkezett hatalmas változásoknak e korszakában a falusi lakosság is megőrizte túlsúlyát; és a XVIII. század vége felé az összlakosság 75–80%-át tette ki, s csak 1871-re csökkent 63,9%-ra.²⁴ De a falun is sok minden megváltozott 1800 és 1871 között, a feudális kizsákmányolásból itt is kapitalista kizsákmányolás lett. A falusi és városi kapitalista fejlődés folyamata között szoros kapcsolat áll fenn. Mikor a kapitalizmus a feudális terhek megváltása útján behatolt a mezőgazdaságba, falun is társadalmi differenciálódási folyamatot indított meg. A kisparasztnak a nemesi földbirtokos javára történt kisajátítása nemcsak a kapitalista alapokon álló junkergazdálkodást teremtette meg, hanem előmozdította mezőgazdasági ipari üzemet, mint pl. serfőzdek, szeszgyárak, téglafőzők alapítását is, sőt végül a falusi fonást és szövést is elősegítette. Minthogy a városi ipar még nem tudta az elszegényedett parasztokat és földmunkásokat felszívni, azok a téglagyárakban, a vasútépítésekénél stb. vállaltak napszámomunkát.²⁵ Közvetve tehát a kibontakozó burzsoáziának is része volt a parasztek kisajátításában, a falusi lakosság kapitalista kizsákmányolásában. Ebben az összefüggésben a kérdések egész sora áll még nyitva. Mennyiben vált a kereskedő a falusi lakosság, a fonó és szövő háziiparos kizsákmányolásának részesévé? Vajon nem a falusi fonal- és vászontermelésből származó nyereség tette-e messzemenően lehetővé, hogy a kereskedő gyárvállalatot alapítson? Volt-e hatása és jelentősége a németországi munkásosztály keletkezésére falusi proletariátus létesülésének, amelyet az ipar még nem tudott felszívni? És végül voltak, főleg a Rajna-vidéken, olyan polgári nagybirtokosok is, mint pl. Stedtmann, akiknek szerepük volt a polgári liberális mozgalomban, tehát szoros viszonyban voltak a feltörekvő ipari burzsoáziával.

Az 1819-ben Majna-Frankfurtban alapított Német Kereskedelmi- és Iparegyesület (Deutscher Handels- und Gewerbeverein) levelezőinek terjedelmes névsorából világosan kitűnik, hogy a magát gyakran egyidejűleg gyárosnak nevező kereskedő volt az élenjáró képviselője azoknak a polgári törekvéseknek, amelyek egységes és nagy német piac megteremtése érdekében a belföldi német vámhatárok eltörlését sürgették. A névsorban feltüntetett személyi adatok alapján betekintést nyerünk a kialakulóban levő polgári osztály vezető rétegének társadalmi viszonyaiba. Ilyeneket olvashatunk itt: posztókereskedő, selyemgyár tulajdonosa, kereskedő és gyáros, szalaggyáros, bankár, vászongyáros, komlókereskedő, bizományi és szállítmányozási üzlet, fűszerkereskedés és csokoládégyár alapítója, cukorfinomító tulajdonosa, posztógyáros, selyem-fonó és cérnagár, gyapotszövőde, kereskedelmi tanácsos és gyártulajdonos, kiterjedt gyapotfonalipar alapítója, dohánygyáros, vasáru nagykereskedés, bizomány és szállítás, gyapot-gyár és nagykereskedés. Ime egy keresztmetszet, amelyből képet alkothatunk az akkori idők elinduló burzsoáziájának tulajdon- és jövedelmi viszonyairól. Hangadó a nagykereskedő volt, aki elkezdte a fonó-szövő és más munkások kizsákmányolását. Mellettük említenek néhány ügyvélet, tanárt és községi tisztviselőt.²⁶

A 30-as és 40-es években számos városban alapítottak iparegyesületeket, melyeknek az volt a feladatuk, hogy elősegítsék az ipari fejlődést és ezzel mozgítsák elő a modern polgári osztály konszolidálódását. Az 1843. június 17-én Potsdamban alapított Kereskedelmi és Iparegylet (Verein für Handel und Gewerbe) első 168 tagja közt 16 gyáros, 8 serfőzdetulajdonos, 6 szeszgyáros, 73 kereskedő és 52 kézműiparos volt. Ezekhez jött még, többek között, egy professzor, egy-egy igazságügyi és rendőrbiztos, egy vendégfogadó-tulajdonos és három udvari gyógyszerész. Elnökük egy könyvkereskedő volt. Diszelnökül von Modingot, Brandenburg tartomány elnökét választották meg. A számszerűleg még erős ipari kispolgárság saját érdekeinek érvényesítésére törekedett. De az egyesület 1844. március 12-i gyűlésén a Tübingában megjelenő „Polytechnische Mitteilungen” egy cikkére utaltak, amely szerint a fejlődés szembetűnő jellegzetessége, hogy letűnik a közművesség és felvirágozik a gyáripar. Akkor keletkezett az „átmeneti periódus” fogalma. Magyarázata: „Átmeneti időszakban élünk, gyárak lépnek az iparúzők helyére,

²³ Id. ugyanott, 146. l.

²⁴ Jürgen Kuczynski: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1849 bis 1870, Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, I. rész, 2. köt. Berlin 1962. 131. l.

²⁵ Erre a fejleményre utal már A. Petruschow: Agrarverhältnisse in Deutschland und die Agrarreform. Berlin. 1948. 21. és köv. 1., vö.: Karl Obermann: Die deutschen Arbeiter in der Revolution von 1848, 2. kiad. Berlin. 1953. 27. l.

²⁶ Hans-Peter Olshausen: Friedrich List und der Deutsche Handels- und Gewerbeverein; List-Studien, Untersuchungen zur Geschichte der Staatswissenschaften. 6. füzet. Jena 1935. 345–350. l.

és a kézművesek — néhány, közvetlen szükségletet kielégítő iparos, mint pl. mészáros, pék, szabó, asztalos, ács, stb. kivételével — részben pusztulóban vannak, részben üzemük szükségessége vált változtatásán munkálkodnak.²⁷

Amikor 1848. március 31-én a porosz király és Camphausen—Hansemann miniszteriuma sok vita után megadták a korporációs jogot a Zentralvereinen für das Wohl der arbeitenden Klassen elnevezésű egyesületnek, abban az ipari burzsoázia, a gyárosok frakciója egyértelműen magának biztosította a vezetést.

A Zentralvereinen für das Wohl der arbeitenden Klassen előjáróinak és tagjainak névjegyzékében már csak kevés kézművesmester, ill. kisiparos található. Több könyvkereskedőt, egy órát, egy kötélverő mestert, egy udvari kárpitost, egy „őfelsége, a király aranyművese”-t, egy „kőművesmester és városi képviselő”-t, egy ácsmestert és két műszerészt említenek, akik azonban elvesznek a nagyszámú gyáros, kereskedelmi tanácsos, kereskedő, pénzügyi főtanácsos, számtanácsos és más közigazgatási tisztviselő, tanár, magántanár és pap között.²⁸ Ez az ipari burzsoázia arra törekedett, hogy az egyesület segítségével elhárítsa azokat a veszélyeket, amelyek a szűkölködő lakosság, a munkásság és a kézművesek elégedetlensége nyomán fenyegethetnének.

Az egyesület első közlönyében C. Quentin düsseldorfi kormánytanácsos kiemelte: „Nem vitás, hogy az iparok korlátlan szabadsága nagy hasznára volt a polgári társadalomnak. Megnövekedett a tőkések befolyása. Gazdag tőkések átvették nagy gyárüzletek vezetését, szerencsés vállalkozók ugyanerre a lépcsőfokra emelkedtek és így kialakult az ipar jelenlegi helyzete, amelynek egyik jellemvonása, hogy egy aránylag kis számú gyártulajdonos kisebb-nagyobb jelentős tőkét hasznosít kizárólag saját számlájára nagy tömegű bérmunkás útján, akiknek a bérükön kívül nincs semmiféle részesedésük vagy érdekeltségük a vállalatnál. Az így szervezett ipari körzetekben a lakosság száma — gyakran csodálatos gyorsasággal — növekszik.”²⁹

Ez az értékelés megfelelt a tényleges, világosan látható, a társadalmi-gazdasági struktúrában egyre inkább kifejezésre jutó fejlődési tendenciáknak. Így Berlinben például 1815-ben kerekén 180 000 volt a lakosok száma, és ez 1847-re több mint 400 000-re emelkedett. A gyári munkások száma 170,41%-kal, a kézművessegédeké 50,60%-kal növekedett.³⁰ Az 1843. évi, kerekén 1000 munkást foglalkoztató 11 gépgyárral szemben 1846-ban 33 gépgyár dolgozott közel háromszoros munkás-létszámmal, és ehhez jött még az 1837-ben alapított Borsig-Werk a maga 1200 munkásával. Ezek mellett még jelentékeny számú fonoda, szövöde, kartonnyomó üzem, papírgyár stb. működött.³¹ A gyáripar terjedelme ugyan jelentősen előrehaladt és szaporította az ipari burzsoázia tőkéjét, de az angol burzsoáziához viszonyítva ez a tőketulajdon még csekély volt. Dr. Rießler bankszakember becslése szerint 1848-ban 720 márka volt a poroszországi fejkvóta, míg egy 1846. évi becslés szerint Angliában egy lakosra már 2860 márka jutott.³²

Ez a fejkvóta-számítás azonban csak az Angliával szembeni lemaradást jelzi, és semmit sem közöl arról, hogy mekkora volt az ipari burzsoázia kezén levő tőkék összege. Egy 1846 évi statisztika szerint Poroszországban 78 739 manufaktúra- és gyárvállalatot tartottak számon, amelyek együttesen 551 244, vállalatonként tehát 6—7 munkást foglalkoztattak. 148 207 nagy- és kiskerekedésben 172 505 személy dolgozott; a kereskedelemben és az azzal kapcsolatos szállítóiparban összesen 319 641 személy tevékenykedett. Ez a statisztika azonban még 821 148 kézművest tart számon, 457 365 mestert és 384 783 segédet. Ugyanakkor Poroszországban 1 470 091 napszámot számoltak a falvakban, tehát olyan proletártömeget, amelyet nemcsak a junkerek zsákmányoltak ki, hanem mint út- és vasútépítőket is kizsákmányolták őket.³³ Hasonló helyzet jellemezte a többi német állam szociális struktúráját.

Az 1848 augusztusában Szászországban az ipari és munkaviszonyok megtárgyalására alakított bizottságnak tagja volt 10 kézművesmester, 10 kézművessegéd, 9 nagykereskedő és vállalkozó, akik fonó és szövő háziiparosokat zsákmányoltak ki, 6 háziiparos, 6 gyártulajdonos, 6 gyári munkás és még 20 kereskedő, 5—5 Leipzig, Drezda, Pirna és Plauenből.³⁴

²⁷ Verhandlungen des Vereins für Handel und Gewerbe in Potsdam. 1. Jg. Vom 20. Juni 1843 bis dahin 1844. Potsdam. 1844. 39. 51—53. 1.

²⁸ Mittheilungen des Centralvereins für das Wohl der arbeitenden Klassen, 1. évf. 1848—49. 25—34. 1. (Berlin. 1849).

²⁹ Uo. 72. 1.

³⁰ A. Sartorius von Waltershausen: Deutsche Wirtschaftsgeschichte 1815 bis 1914. Jena. 1920. 144—145. 1.

³¹ Veit Valentin: Geschichte der deutschen Revolution von 1848/49. Berlin. 1930. 1. köt. 84—85. 1.

³² Dr. Rießler: Zur Entwicklungsgeschichte der deutschen Großbanken mit besonderer Rücksicht auf die Konzentrationsbestrebungen. Jena. 1905. 21. 1.

³³ Vö. Mittheilungen des Centralvereins für das Wohl der arbeitenden Klassen, 1. évf. 155—157. 1.; Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin, 1. évf. Berlin. 1849. 77, 83. 1.

³⁴ Uo. 160. 1.

Amikor a XIX. század első felében Németországban kiformalódott a modern polgári osztály, a tulajdonviszonyokban bekövetkezett tetemes változások alapján a polgárságban jelentős strukturális változások mentek végbe. Anyagi összeomlás előtt állt a polgári kézművesmesterek és iparúzóik tömege, és a kis mesterek eme gazdasági hanyatlása fontos alapot adott az ipari burzsoázia felemelkedéséhez, a modern polgári osztály konszolidálódásához. A kézműiparosok kisajátítása az ipari burzsoázia felemelkedésének szakaszában különös jellemvonása a németországi eredeti tőkefelhalmozásnak.³⁵ Meggyorsította ezt a folyamatot az 1848. évi forradalom előestéjén bekövetkezett gazdasági válság.

Az 1847. évi gazdasági válság során a polgári iparúzóik és kisárutermelők felélték utolsó anyagi tartalékaikat. A kölni kikötőbiztos, aki, mint hogy a kölni kikötő annak idején fontos átrakodó hely volt, jó áttekintéssel bírt, 1847. május 25-i, Steinberger kormánytanácsos, főpolgármesterhez intézett havi jelentésében a következőket írja: „A családok százai kiadták utolsó megtakarított garasait, vagy adósságba verték magukat... Ez alkalommal az ország kiadási-többletének legnagyobb részét az első középosztály elszegényedése fedezte...” (A burzsoáziát akkor középosztálynak nevezték. — K. O.)³⁶ A városi proletáriátus kézművessegeiből rekrutálódott, de mester is akadt köztük.

Milyen körökből került ki az ipari burzsoázia? Az e kérdésre adott válasz nemcsak a polgári tábor társadalmi gazdasági folyamatairól, a polgári tulajdonviszonyokban beállott változásokról tájékoztat, de ez szolgáltatta a kulcsot a politikai-ideológiai eseményekhez is. A rajna-vesztfáliai ipar jelentősebb személyiségeinek már akadt életrajzírójuk. A kutatás egyáltalában nagy érdeklődéssel fordult a rajna-vesztfáliai ipar és alapítóinak története felé, mivel ez alkalmat adott az ipari burzsoázia teljesítményeit, gyors és figyelemreméltó felemelkedését a legszebb és legtarkább színekben lefesteni, ábrázolni és dicsőíteni, a vállalkozószellemet ünnepelni és azt mindenek fölébe helyezni. De mindezt csak kevés összefoglaló kritikai kutatás áll rendelkezésre az ipari burzsoázia eredetére vonatkozóan. A kutatómunka lényegében itt is a rajna-vesztfáliai iparvidékre szorítkozott. Érdekes útmutatásokat ad a münsteri egyetem társadalomkutató intézetéből származó „Rajna-vesztfáliai vállalkozók 1834—1879” c. munka. E tanulmány első fejezete „a Rajna-vesztfáliai vállalkozó réteg szakmai-szociális eredetét”-vel foglalkozik. Ha a szakmai eredet még nem is árul el semmit a tulajdonviszonyokról, mégis fogódzót képez további kutatásokhoz. Így kimutatja, hogy a vezető rajna-vesztfáliai gyárosok jelentős része kereskedők és kis boltosok közül került ki, akik a XIX. század első felében Köln, Elberfeld stb. városokban telepedtek le. Ezek közé tartoznak, többek között, Camphausen és Mevissen.³⁷

Friedrich Krupp, a Krupp-Acélművek megalapítója, nagyanyja esseni gyarmat- és kézműárúüzletében tanulta a kereskedőszakmát. Nagyanyja halála után ő vette át ezt a gyarmatáru-kereskedést.³⁸ Rudolf Camphausen, egy kereskedő fia, olaj- és gabonakereskedő volt, mielőtt Kölnben a vezető bankárok egyike és új ipari vállalkozások szervezője lett.³⁹ De nemcsak kereskedők és boltosok figyeltek fel azokra a kínáló, kedvező lehetőségekre, hogy a kereskedelemben szerzett profitjukat iparvállalatok alapítására használják fel, hanem számos esetben a fejlődő iparhoz közeledtek a polgári értelmiség tagjai, igazságügyi és közigazgatási tisztviselők, ügyvédek, orvosok és lelkészek fiai. Sőt Zunkel hangsúlyozza: „A rajna-vesztfáliai lelkészcsaládokra azonban különösen jellemző, hogy fiaik a XIX. század óta nagy számban választották a gyáros- és kereskedői hivatást.”⁴⁰

Ez a fejlődés jellemző a német ipari burzsoáziára. Megszabja nemcsak az élet- hanem a gondolkodásmódot is. Ezek a kereskedők, igazságügyi tisztviselők, lelkész-ifjak stb. azon iparkodtak, hogy tőkájüket növeljék, és végső fokon a birtokukban levő termelészközök segítségével tekintélyt és elismerést szerezzenek maguknak. A XIX. század közepe táján, az 1848/49. évi forradalom idején, illetve a negyvenes évektől kezdve, ez az ipari burzsoázia határozta meg a modern polgári osztály fejlődését.

Az 1848-as gyártulajdonosok, illetve az ipari burzsoázia vezető képviselői elérték azt a pontot, hogy nagyiparosokká emelkedjenek fel. 1848-tól kezdve Németország és a

³⁵ Karl Obermann: Die deutschen Arbeiter in der Revolution von 1848. 2. kiad. Berlin. 1953. 46. és köv. 1.

³⁶ Historisches Archiv der Stadt Köln, Abt. IV. 20 A 33, Oberbürgermeisteramt 1847, Materialien zum Zeitungsbericht.

³⁷ Friedrich Zunkel: Die Rheinisch-Westfälischen Unternehmer 1834—1879. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert. Dortmund. Schriften zur Sozialforschung, hrsg. v. d. Sozialforschungsstelle der Universität Münster, Sitz Dortmund. 19. köt. Köln és Opladen. 1962. 22. l.

³⁸ Walther Däbritz: Unternehmergestalten aus dem rheinisch-westfälischen Industriebezirk. Schriften der Volkswirtschaftlichen Vereinigung im rheinisch-westfälischen Industriegebiet. 6. füzet. Jena. 1929, 9., 13. l.

³⁹ Friedrich Zunkel: i. m. 26. l.

⁴⁰ Uo. 29. l.

német burzsoázia története szoros kapcsolatban áll a részvénybankok, illetve a nagy részvénytársaságok fejlődésével. Ezt a fejlődést a kölni Schaaffhausenscher Bankvereinnek Camphausen — Hansemann rajnai liberálisok és gyárosok kormánya alatt részvénybankká, az első poroszországi részvénybankká történt átalakítása vezette be. Mevissen, rajnai gyáros, aki 1848-ban átvette ennek az első porosz részvénybanknak a vezetését, a részvénytársaságokban, nevezetesen a részvénybankokban látta a kapitalista „fejlődés tulajdonképpeni eszközét.”⁴¹ Figyelmet érdemel, hogy a német burzsoázia vezető képviselői által 1848—1856-ban alapított részvénybankok, többek közt a Hansemann által alapított Diskonto-Gesellschaft a német imperializmus legjelentősebb hatalmi eszközeivé lettek. Mikor 1848-ban Mevissen az első részvénybank, a Schaffhausenscher Bankverein élére került, megkezdődött a tőkék koncentrációja nagy nehézipari részvénytársaságok alapítására.⁴²

Nem képezte még részletes kutatás tárgyát, hogy az 1848/49-ben és a következő években megindult tőkekonzentráció, a nagyipar e kezdetei milyen kihatással voltak a tulajdonviszonyok változásaira és a polgári társadalom differenciálódási folyamatára. Egy, Barmen fontos rajnai iparváros társadalomtörténetével foglalkozó helytörténeti kutatómunka statisztikai adatai arra mutatnak, hogy egy kisebb „felső réteg” képződött, amellyel proletár tömeg állt szemben. Barmen 1861. évi 24 300 lakosát társadalmi megoszlás szempontjából egy statisztika három csoportba sorolja. Ezek: „felső réteg”, középosztály és proletárok. „Felső réteg”-ként 336 tőké és egy második rubrikában 534 kereskedő, gyáros, vezető tisztviselő és szabadfoglalkozású szerepel. „Középosztály”-hoz számít 606 alkalmazott, ideértve a közép-tisztviselőket is, és 1045 kézműves. A proletárok számát 19 093 főben adja meg, ezek mellett még 2686 proletároid-ról szól, ami valószínűleg leendő proletárt jelent. Megemlíti ehhez, hogy az ötvenes éveknek ebben a „korai iparosodási fázisában” már kialakult egy „kapitalista felső réteg”, amely „munkanélküli tőkegyedelemből” él. A közölt adatok szerint már 1861-ben részvény-nyereségből élt több mint egynegyede azoknak, „akiknek kimutatott vagyona meghaladta a 100 000 márkát”. Ezzel szemben az összes keresők negyötöde a proletáriátushoz tartozott, további egytizede proletároidként van jelölve.⁴³

Igen valószínű, hogy az 1848-ban megindult társadalmi-gazdasági fejlődés más iparvárosban is hasonlóan alakult, mint Barmenben.

A társadalmi-gazdasági differenciálódás folyamata egyben politikai-ideológiai differenciálódási folyamatnak is bizonyul. Ezért indokolt tehát az a kérdés, hogyan nyilvánulnak meg a tulajdonviszonyok strukturális változásai a politikai ideológiában és a politikai fejlődésben, milyen szemléletek adódnak az anyagi létfeltételek változásaiból. Ahogy a modern polgári osztály 1815 után az 1848. évi forradalomig eleinte csak lassan formálódott, úgy ennek a nagyon is heterogén, az átalakulás folyamatában levő polgári tömegnek eszméi eleinte csak lassan érlelődtek ideológiai rendszerre és formálják a liberalizmus polgári világnézetét.

A liberalizmus mint a modern polgári osztály ideológiája az 1789. évi francia forradalomból fakadt. Az emberi és polgári jogok deklarációjában a francia burzsoázia eme világnézetének vezető eszméi jutottak kifejezésre. A németországi liberalizmus történetének számos polgári ábrázolója egyetért abban, hogy a német liberalizmus ugyan a francia liberalizmustól kapott ösztönzéseket, de a különleges németországi feltételek és feladatokból kiindulva Németország kialakította saját nézeteit. Abban is egyetért a történetírás, hogy a német nemzeti állam megteremtése jelentette ezt a különleges feladatot. Ez a feladat azonban indokul szolgál, hogy a német liberalizmus 1789 eszméit nem teheté magáévá, illetve a feudálisizmus uralmának megszüntetésénél nem választhatta a forradalmi utat, hanem arra kellett törekednie, hogy megegyezzen azzal a német állammal, mely abban a helyzetben volt, hogy elősegítse a nemzeti állam megteremtését. Bár nem tagadják, hogy német liberálisok is, mint Rotteck és mások képviselték időnként 1789 eszméit, azonban ebben a német viszonyokhoz nem illő radikalizmust látnak.⁴⁴

Jogosan állapítják meg egy újabb kutatásban, hogy a XIX. század német liberalizmusa „komplex, csillogó, önmagában ellentmondásos képződmény”.⁴⁵

A kialakulóban levő polgári osztályban, melyben az 1815-ös évet követő első évti-

⁴¹ Joseph Hansen: Gustav von Mevissen. Ein rheinisches Lebensbild 1815—1899. Berlin. 1906. 1. köt. 618. l.

⁴² Uo. 582. l. valamint Karl Obermann: Die Rolle der ersten deutschen Aktienbanken in den Jahren 1848 bis 1856. Közli: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte. 1960, 2. rész, 47. és köv. l.

⁴³ Wolfgang Köllmann: Sozialgeschichte der Stadt Barmen im 19. Jahrhundert, hrsg. v. d. Sozialforschungsstelle an der Universität Münster, Dortmund, 21. köt. Tübingen. 1960. 104/105. l.

⁴⁴ Adalbert Wahl: Beiträge zur deutschen Parteiengeschichte im 19. Jahrhundert. Historische Zeitschrift, 104. köt. München und Berlin. 1910. 544—545. l.

⁴⁵ Wolfgang Hock: Liberales Denken im Zeitalter der Paulskirche. Droysen und die Frankfurter Mitte. Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 2. köt. Münster/Westfalen. 1957. 3. l.

zedben a polgári értelmiség feltétlenül hangadó és vezető volt, amelyben azonban ekkor már kereskedők és gyártulajdonosok is felemelkedtek szavukat, az a tudat ébredt, hogy a nemzet tulajdonképpeni magvát ő képezi, és ezért magának az államnak érdekében egyenjogúságot és a döntésekben részesedési jogot kell nyújtani. A hangnemükben és fogalmazásukban igen eltérő röplapoknak, felhívásoknak és petícióknak nemcsak az volt a rendeltetésük, hogy megértessék a kormányokkal a polgári követeléseket, hanem kifejlessék a közvéleményt is. A „műveltek” és „birtokosok” véleményének érvényt kellett szerezni a nyilvánosság előtt, hogy azt végül is elismerjék és figyelembe vegyék. Követeléseket és véleményeket nyilvánítani, meghallgatásra találni — ezek voltak a németországi polgári mozgalom kezdetének jellemzői. A kollektív folyamodványban látták annak az eszközt, hogy hozzászólási jogukat érvényesítsék, rávegyék a fejedelmeket, hogy alkotmányt adjanak. A kialakulóban levő modern polgári osztály vezető képviselői, professzorok, ügyvédek, gyártulajdonosok és kereskedők kezdetűl fogva nem voltak hajlandók, hogy erőszak útján kényszerítsenek ki polgári jogokat és reformokat. A németországi polgári mozgalom kezdeti szakában jelentős mértékben közrejátszott a bizonytalanság érzete a társadalmi-gazdasági fejlődés iránya miatt. A termelési módban bekövetkezett változások, ez a hosszú és Németországban azonkívül nagyon is lassú fejlődésfolyamat, melynek termékei végül a burzsoázia, a gyártulajdonosok, a nagykereskedők és bankárok voltak, hatalmasan megrázkódtatta a polgári tábor; a németországi modern polgári osztály csak lassan tudott konszolidálódni, miközben a régi polgári ogzisztenciák, a kisárutermelők és kézművesek, tömegesen mentek tönkre, a polgári liberális mozgalomnak ebben az ingadozó tömegbázisában egyidejűleg uralkodott elégedetlenség és bizonytalanság, amiből ingadozás és bátortalanság adódott. A számos nehézség, amely még szemben állt a tőkés fejlődéssel, a feudális-bürokratikus akadályok, az erős és zárt modern polgári osztály kialakulását gátló belnémet vámsorompók a keletkezőben levő burzsoázia nézeteit oly irányban alakították ki, hogy az első feladat a kapitalizmust megszilárdítani, megrázkódtatásokat kerülni, amelyek a tőkés tulajdonra veszélyt hozhatnának. Benzenberg rajnai nagyiparos, egyike az első répacukorgyárosoknak, már 1816-ban az elégedetlen paraszti és kispolgári tömegekben, az egyre jobban elszegényedő kézművesekben és segédekben „jakobinusok”-at, illetve „sansculotte”-okat látott, akik „veszély”-t jelentettek. „Az alkotmányról” c. írásában Benzenberg „a kor veszélyé”-ről szól. Ezt írja: „Nem könnyű megmondani, hogy tulajdonképpen miben áll a veszély. Úgy látom, ez abban rejlik, hogy korunk törekvése annyira polgárivá lett, hogy a sansculotteizmus felé hajlik... A társadalom válsága nem tegnapi keletű... Ez a pénzgazdagság harca a földgazdagság ellen, a polgár harca a nemesember ellen.”⁴⁶

Ami ezt a kezdő burzsoát foglalkoztatta, amit e szavakban kifejezteni akart, egyszerű formulával fejezhető ki: Biztosítani kell, hogy a feudális tulajdonviszonyok kapitalista tulajdonviszonyokká váljanak anélkül, hogy a „sansculotte”-ok a „rendet és nyugalmat” megzavarnák. A korabeli gazdasági irodalom a társadalmi-gazdasági folyamat eredményeit, melyek mind szemelláthatóbban meggyorsították egy ipari burzsoázia és egy nincstelen, szegény proletariátus kialakulását, olyan jelenségként értékeli, amely nagy veszélyeket hoz a „rendre”, és azt csak a burzsoázia és a kormány együttműködése hárihatja el. Dr. Friedrich Schmidt „kutatások a lakosság, a munkabérek és a pauperizmusról kölcsönös összefüggésükben” című írásában elismeri, hogy főként „az anyagi érdekek területe” tekintend minden harc és vita színterének. Hangsúlyozta, hogy: „Ezek jelenleg tehát annál számosabbak és fontosabbak, mennél határozottabban fordul a kor szellem az anyagi érdekek felé, és mennél buzgóbban igyekeznek minden oldalról a dolgok eddigi állásának ilyen irányú megjavítására.”⁴⁷ Két évvel később, egy újabb írásában folytatja kutatásait, amelyeknek eredményeként nem lát módot „a látszólagos ellentmondás megoldására, amely a gazdaságok félreismerhetetlen szaporodása, és az azokat termelők többségének növekvő elszegényedése között mutatkozik”.⁴⁸

Egy Esslingen fontos württembergi ipari városról szóló 1845. évi jelentésében a következők olvashatók például: „Jóllehet a városnak jelentős közvagyonra... és kiterjedt gyári és ipari üzemi vannak, az eredmények mégsem mutatják a jómód általános és fejlődő növekedését; sőt a szegények ellátásának növekvő ráfordításai inkább... a lakosság alsóbb osztályainak fokozódó elszegényedésére mutatnak... Több iparúzó (ez gyár- és manufaktúratulajdonosokra vonatkozik — K. O.) meggazdagodott, mások jelen-

⁴⁶ Benzenberg: Über Verfassung. Dortmund, 1816. 412. 1.

⁴⁷ Dr. Friedrich Schmidt: Untersuchungen über Bevölkerung, Arbeitslohn und Pauperism in ihrem gegenseitigen Zusammenhang. Leipzig, 1836. 3. 1.

⁴⁸ Dr. Friedrich Schmidt: Über die Lage der Gewerbe in Deutschland und über den Einfluß des Fabrik- und Maschinenwesens auf den wirtschaftlichen, politischen, physischen und sittlichen Zustand der gewerbetreibenden Klassen. Berlin, 1839. VIII., 361. 1.

tős jómódba jutottak, de nincs jele annak, hogy az iparos osztály, és elsősorban a középosztály jóléte általában ugyanabban a mértékben javulna. Mint a nagyobb iparvidékeken mindenütt, itt is felismerhetők a gyáripar árnyoldalának hatásai.”⁴⁹

Az 1848. évi forradalom előestéjén, az 1847. évi válság idején jelent meg „A proletárok” című, 495 oldal terjedelmű munka, amely figyelmeztet, hogy „azok, akik születésük révén nem rendelkeznek más birtokkal mint szabad munkaerejükkel, mely felett azonban bizonyos társadalmi helyzetekben a földtulajdon és a tőke annyira uralkodnak, hogy az illető még ezen erejének teljes megfeszítésével és felhasználásával soha sem érheti el politikai vagy társadalmi önállóságát”, tudatára ébredt helyzetének, és csak idő kérdése, mikor fordul a proletárok tömege a birtokos osztály ellen.⁵⁰

A szociális és politikai helyzetet kitűnően jellemzi Marx 1847-ben elhangzott kijelentése: „A német burzsoázia tehát máris ellentétben áll a proletariátussal, mielőtt még politikailag osztállyá szerveződött volna.”⁵¹ Az alakuló burzsoáziának anyagi gondjai, amelyek az erősen felnövekvő proletariátussal való osztályellentétből adódtak, formálták a politikai ideológiát és csapódtak le Németországban a liberalizmus politikai nézeteiben. A liberalizmus Németországban elvárta, hogy az állam elősegítse és támogassa gazdasági és politikai törekvéseit. Még a vezető badeni liberális, Rotteck professor is, aki mégis csak igyekezett 1789 eszméit megőrizni, kijelentette, hogy az állam egyik fő célja az kellene, hogy legyen, hogy a kapitalista ipar minden korlátozását megszüntesse.⁵²

A német liberalizmus történetében az a szemlélet érvényesül, amely szerint számára feltétlen szükségszerűség, hogy az államra támaszkodjék és céljai megvalósítását állami támogatással érje el, amit persze nem a felnövekvő proletariátussal szembeni osztályellentéttel magyaráznak, hanem azzal indokolnak, hogy a német liberalizmus, a franciaival ellentétben, nem talált egységes államra, melyet eszméivel megtölthetett volna, hanem egy szétforgácsolt Németországban legelőbb is a nemzeti állam megteremtésének nehéz kérdését kellett megoldania, ami sohasem sikerülhetett volna egy állam segítségével nélkül. E felfogás szerint a német liberalizmus problémáját az képezte, hogy ezt az államot megtalálja, és céljainak megnyerje; a liberalizmus, illetve a kapitalizmus uralomra jutásának az eszköze ezért nem lehetett a forradalom.⁵³

A keletkező burzsoázia valójában Poroszországban reménykedett, abban a német államban, mely az 1807–1811. évek törvényhozásával, az 1816. és 1818. évi vámtörvényeivel és a vámszövetségnek (Zollverein) 1834-ben történt megalapításával rendkívül előmozdította a kapitalizmus fejlődését. Így került a liberális törekvések és a porosz állam viszonya a német liberalizmus polgári ábrázolásának középpontjába. Azok a történelmi periódusok, amelyeket a liberalizmus fokozott törekvése jellemez, hogy a porosz állammal az alkotmány, a polgárságnak a kormányzásban való részesedése, a német Bund reformjának kérdésében megegyezésre jusson, — ennek az ábrázolásnak metsző- és süllypontjai. Az alkotmányért folytatott 1815–1819. évi küzdelmeket, az alkotmány elnyerésére irányuló 1840 utáni törekvéseket, melyek az 1848/49. években érték el csúcspontjukat, és az 1862–1866. évi vitákat, a német liberalizmus történetének döntő három periódusaként értékelik.⁵⁴ Ezzel kapcsolatban hangsúlyozzák, hogy az első két periódusban a monarchia elhárította a liberalizmus közeledését Poroszországhoz, illetve azt mint „szégyenteljes kapcsolatot a demokráciával” visszautasította; ezzel szemben a harmadik kísérlet, némi vita után, végül is kiegyezéshez, együttműködéshez és a nemzeti liberális párttal való szövetséghez vezetett, „és ennek a jegyében állt azután a következő évtizedben a Birodalom megalapítása és »freiheitlich« kiépítése”.⁵⁵

Ebben a történetírásban a Nemzeti Liberális Párt 1867-ben történt megalapítása és együttműködése Bismarck-kal a porosz vezetés alatt felülről irányított forradalom idején döntő, az „utópiástól” és a „céltalantól” a „lehetőséghez” vezető lépésként szerepel. Észérint Bismarcknak köszönhető, hogy a „reálpolitikus liberalizmus” elvált a „doktriner-től”.⁵⁶ A Poroszországgal elért végleges megegyezéssel beteljesedik a liberalizmus története. A Bismarck-kal való 1862. évi konfliktust azzal szepítik, hogy a liberálisok meg-

⁴⁹ Beschreibung des Königreichs Württemberg, Oberamt Esslingen. H. 21. Hrg. v. königlich statistisch-topographischen Bureau. Stuttgart-Tübingen 1845.

⁵⁰ Dr. Heinrich Wilhelm Bensen: Die Proletarier. Eine historische Denkschrift. Stuttgart. 1847. 291, 302. l.

⁵¹ Marx—Engels Művei 4. köt. Bpest. 1959.

⁵² Rotteck: Nachgelassene Schriften, 3. köt. 1841. 10. l.

⁵³ Hermann Oncken: Benniszen und die Epochen des parlamentarischen Liberalismus in Deutschland und Preussen. Historische Zeitschrift, 104. köt. 1910. 53—54. l.

⁵⁴ Heinrich August Winkler: Preußischer Liberalismus und deutscher Nationalstaat. Studien zur Geschichte der Deutschen Fortschrittspartei 1861—1866. Tübinger Studien zur Geschichte der Politik. 17. sz. Tübingen. 1964. 1. l.

⁵⁵ Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks. Eine politische Briefsammlung, Bd. 1: Die Sturmjahre der preußisch-deutschen Einigung 1859—1870, hrg. v. Julius Heyderhoff und Paul Wentzke. Bonn und Leipzig. 1925. 4—5. l.

⁵⁶ Hermann Oncken: i. m. 58—63. l.

próbálták „a porosz államban alkotmányos meggyőződésüket teljes egészében megvalósítani”.⁵⁷ Bismarck, a „liberálisok végzete”, végül is arra a reálpolitikai belátásra vezette őket, hogy nem az egész a fontos, hanem a kiegyezés, a porosz katonáállammal való megértés. A Nemzeti Liberális Párt alapítását úgy ünneplik, mint annak a kifejezését, hogy „a német nép szükségszerűen felismerte, hogy ennek a leendő birodalomnak töredezett talaján minden politikai munka a rokon erőkkkel való megegyezéshez van kötve”.⁵⁸

A német liberalizmus történetének ez a dicsőítése és idealizálása, amely a Bismarck-kal a felülről irányított forradalom periódusában kötött egyezményben látja a nagy teljesítményt, bizonyos fókig a beteljesülést, jellemzi ugyan a német burzsoázia szándékait és érdekeit, de keveset mond azokról a politikai eszmékről, amelyekről a németországi liberalizmus vezettette magát. A kialakulóban levő modern polgári osztály politikai ideológiájának értékelésénél a Vormärz és az 1848/49. évi forradalom periódusából kell kiindulni, melyet, mint már említettük, maga Hermann Oncken „eszméket alkotó és előkészítő liberalizmus”-nak nevez.⁵⁹ Mint Lenin 1907-ben hangsúlyozta, éppen a forradalmi periódusokban „nyilvánul meg a legnagyobb erővel a különböző osztályoknak a társadalmi életformák meghatározásában játszott közvetlen szerepe, ilyenkor rakják le a politikai felépítmény» alapjait, amely azután hosszú ideig fennmarad a megújult termelési viszonyok alapján”. Ezzel kapcsolatban Lenin rámutat, hogy Marx és Engels is ismételtlen visszatérnek az 1848/49. évi forradalom eseményeihez, „valahányszor a legvilágosabb és legtisztább formában megállapítják a különböző osztályok belső természetét és törekvéseit. Mindig az akkori forradalmi korszak szempontjából értékelik a későbbi, kisebb politikai alakulatokat, szervezeteket, politikai feladatokat és politikai összeütközéseket.”⁶⁰

Mind a polgári osztály, mind a kispolgárság és a munkásosztály „belső lényé” világosan megmutatkozott az 1848/49. évi forradalmi események során. A rajnai gyáros és porosz miniszterelnök által meghirdetett „megegyezési elmélet”-ben nyilvánult meg a liberális burzsoázia politikai meggyőződése. Ez a burzsoázia továbbra is a koronában látta a szuverenitás forrását; a korona elismerést érdemel, hozzájárulása nélkül semmiféle alkotmány sem válhat érvényessé. A Camphausen—Hansemann-kormány tagadta, hogy „teljes átalakulás következett volna be”, és azt a felfogást képviselte, hogy a meglevő alkotmányból az általa nyújtott törvényes eszközökkel történik az átmenet az új alkotmányba anélkül, hogy a régít az újjal összefűző köteleket elvágják”.⁶¹

Itt lép világosan előtérbe a mérsékelt liberalizmus vezető irányvonalának államfelfogása. A mérsékelt liberalizmus a 30-as évek óta az induló burzsoázia gyakorlati-politikai államfelfogásaként fejlődött ki. A francia forradalmi jelszavak — szabadság, egyenlőség és testvériség — helyébe Németországban a felelőssége tudatában levő állampolgár eszméje lépett, aki nem küzd az állam ellen, hanem benne feloldódni akar, aki arra törekszik, hogy saját érdekeit összhangba hozza az állam érdekeivel. Az állam olyan intézménynek számított, amelyet a történelmi fejlődés termékeként el kell ismerni. Arról volt csupán szó, hogy ezt az államot, amely eddig a nemességre támaszkodott, a polgárral, azokkal kössék szorosabban össze, akiknek vezető szerepük van az ország iparának fejlesztésében. Arról volt szó, hogy a tőketulajdonos polgár megbecsült helyzetet nyerjen az államban, egyenjogúságot a nemességgel, ill. politikai beleszólási jogot. Állampolgári műveltséggel akarták elérni a polgári tömegek benső kapcsolatát az állammal, hogy elérjék a célt.

„Az összeszenvedélymentes, mérsékelt és megfontolt liberálisok, tehát azok mérhetetlen többsége”, a 30-as évek elején az „alkotmányos monarchia” jelszava alatt gyülekeztek. Rotteck és Welcker, a két dél-németországi professor; egy politikai szótár, az úgynevezett államlexikon összeállításába kezdett, melynek az volt a feladata, hogy a német mérsékelt liberalizmus kézikönyveként az állampolgári műveltséget a liberalizmus szellemében terjessze.⁶²

A professorok mellett azonban neves gyárosok, mint Hansemann és Mevissen is a mérsékelt liberalizmus szóvivőiként léptek fel. Mindenekelőtt Hansemann emlékirat-

⁵⁷Uo. 59. l.

⁵⁸Uo. 65. l.

⁵⁹Uo. 64. l.

⁶⁰V. I. Lenin Művei. 13. köt. Bpest. 1954. 24—25. l.

⁶¹Stenographische Berichte über die Verhandlungen der zur Vereinbarung der preussischen Staats-Verfassung berufenen Versammlung. 1. köt. Berlin. 1848. 57. l., valamint Karl Obermann: Karl D'Estér, Arzt und Revolutionär, seine Tätigkeit in den Jahren 1842—1849. Közli: Aus der Frühgeschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften des Instituts für Geschichte. 1. sorozat, 1. köt. Berlin. 1964. 156—157. l.

⁶²Hans Zehner: Das Staatslexikon von Rotteck und Welcker. Eine Studie zur Geschichte des deutschen Frühliberalismus. List-Studien, Untersuchungen zur Geschichte der Staatswissenschaften. 3. füzet. Jena. 1929. 62. l. Az idézett szöveg Rottecknek a Staatslexikon 1834. évi 1. kötetéhez írt előszavában található.

tai, kezdve a „Poroszország helyzete és politikája az 1830. év végén” című 1830. december 31-i emlékirattal, betekintést nyújtanak a mérsékelt liberalizmus politikai alapelveibe. A porosz monarchiához intézett 1830. december 31-i emlékirat figyelemre méltó módon annak a veszélynek a tárgyalásából indul ki, amely az úgynevezett alsóbb néposztályok, a „csöcselék” részéről fenyeget. Megfontolásra ajánlja, hogy „minden hatalmak közül a csöcselék uralma a legborzasztóbb”, és ezért az államot fenyegető veszélyek közt „a silányabb néposztályok lázadása” áll első helyen.⁶³

A kormányának „a nemzet tulajdonképpeni erejére, a többségre” kell támaszkodnia, amely, mint hangsúlyozta, azokban a polgároknak van meg, akiknek „magasabb képzettségük folytán nagyobb betekintésük van, vagyonuk következtében pedig nagyobb érdeke egy szilárd, erős és jó államkormányzat”. A többséget nem a lakosság számszerű többségében, hanem a birtokos osztályban látta, „a vagyonban, az állampolgárok képességében és tapasztalatában, függetlenül attól, hogy miben áll a vagyonuk és milyen úton szereztek meg képességeiket vagy tapasztalataikat”.⁶⁴

Az ipari burzsoáziának, a mérsékelt liberalizmusnak legfelsőbb helyen mind világosabban emelt igényével szemben, hogy a tőkés tulajdonnal rendelkező polgárnak állampolgári jogokat adjanak, hogy benne lássák azt az állampolgárt, akinek legnagyobb érdeke az állam jóléte, aki vagyona alapján az állam tulajdonképpeni erejét képezi, a 40-es években a konzervatív porosz junkerek vezetői léptek fel. A porosz junkerkaszt egyik legismertebb képviselője Bülow-Cummerow, 1842-ben kijelentette, hogy csak „a földbirtokosok tekinthetők a tulajdonképpeni szavazatképes népnek”, csak „ők illetékesek, hogy uralkodójukkal közösen intézzék az ország nagy ügyeit. A nemzet egyéb tagjai — bármilyen fontos legyen is egyébként személyiségük és tevékenységük — mindenkör a lakosságnak csak váltakozó és megtúrt tagjai, akiket ugyan személyük és tulajdonuk szempontjából a földbirtokosokkal azonos jogok illetnek meg, akiknek azonban az ország képviselőiben való részvételre nincs indokolt igényük.”⁶⁵

Ez a szociális légkörből, a szociális strukturából született mérsékelt német liberalizmus azonban harcában a tőkés tulajdon egyre fokozódó jelentőségére támaszkodott. A kialakuló burzsoázia kizárólag személyes anyagi érdekei és céljai szemszögéből ítélte meg a politikát. A tőkés tulajdon volt szerintük az a kulcs, amellyel végül megnyitható a tekintélyes társadalmi és politikai pozícióhoz vezető út. A liberális burzsoázia a társadalmi-gazdasági hatalom megszerzésére építette politikai terveit.⁶⁶

Dahlmann, Bassermann, Mevissen és más neves és vezető liberálisok felhasználták a „közvélemény” fogalmát is, amelynek megvan a hatalma, hogy a polgárság követeléseit keresztülvigye. Ezen azonban csak a „birtokos” és „művelt” polgárok úgynevezett ésszerű elgondolásait értették és semmiesetre sem a dolgozó tömegek véleményét. Ennek a „közvélemény”-nek szerintük csak az a feladata, hogy a „vagyonosok” anyagi érdekeit érvényre juttassa.⁶⁷

A feudalizmus hanyatlásának és a polgári társadalom kialakulásának korszakát, amelyben a tulajdon- és társadalmi viszonyok megváltoznak és az egyik oldalon a modern polgári, a másikon a munkásosztály formálódik ki, azonban olyan társadalmi és nemzeti mozgalmak jellemzik, amelyek tömegjelleggel öltönek. Lenin hangsúlyozza, hogy ez a korszak a lakosság minden osztályát belevonja a politikai mozgalmakba.⁶⁸ A mérsékelt liberalizmusnak, amely igen messzire került kiindulópontjától, a felvilágosodás filozófiájától és az 1789-es francia forradalom oszméitől, és amely, a nép felségjogát megtagadva, csak a vagyonosok részére követelt állampolgári jogokat, ebben a széles népmozgalomban ellentmondásba és kritikába kellett ütköznie. A felvilágosodás filozófiája, amely a nemesiség jelentőségének csökkentésében a polgár újszerű értékelése javára az ökonomiát követte, azok az eszmék, melyek az emberi és polgári jogok deklarációjában nyertek legfőbb kifejezést, korántsem veszítették el jelentőségüket a polgári társadalomban, főként nem a kispolgári értelmiség széles köreiben. Az új hegelianus Arnold Ruge 1843-ban a liberalizmusnak szemére vetette, hogy annak „minden politika egyforma”, és kijelenti, hogy „a német világnak, hogy túlélje a jelent és biztonsága jövőjét, nincs másra szüksége, mint az új öntudatra, amely minden szférában a szabad embert elv és a népet célja emeli, egy szóval a liberalizmus feloldására demokratizmusban”.⁶⁹

⁶³ Rheinische Briefe und Akten zur Geschichte der politischen Bewegung 1830—1850, hrg. von J. Hansen, 1. köt. Essen. 1919. 12. és köv. 1.

⁶⁴ Uo. 21. l.

⁶⁵ Bülow-Cummerow: Preußen, seine Verfassung, seine Verwaltung, sein Verhältniss zu Deutschland. Berlin. 1842. 37. l.

⁶⁶ Friedrich Zunkel: Der Rheinisch-Westfälischen Unternehmer 1834—1879, 100—101. l.

⁶⁷ Wolfgang Hoek: 1. m. 44—45. l.

⁶⁸ Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról. V. I. Lenin Művei. 20. köt. Bpest. 1955. 403—469. l.

⁶⁹ Arnold Ruges sämtliche Werke, 3. köt., 2. kiad. Mannheim. 1847. 92. és 116. l.

Még mielőtt az ipari burzsoázia mint osztály érvényre jutott, már a harmincas években láthatóvá váltak komoly törekvések a dolgozó tömegek bevonására az antifeudális polgári mozgalomba, e mozgalomban az egész nép társadalmi érdekeinek érvényre juttatására. A lassan fejlődő polgári-demokratikus ellenzék a negyvenes években annak tudatára ébred, hogy Németországban következetes polgári átalakulás csak a dolgozó tömegek aktív részvételével lehetséges. Ez a nép felé orientálódó demokratikus mozgalom oly felfogást alakított ki a népről, hogy az nemzeti és társadalmi közösség, nem vett tehát tudomást az egyre világosabbá váló osztályellentétekről. A nemzeti és társadalmi kérdés megoldásának döntő előfeltételét a nép szuverenitásában látták. A néptömegek politikai érdekképviselője felé orientálódás viszont arra készítette a vezető kispolgári értelmiségieket, hogy a társadalmi kérdéssel, azokkal a problémákkal foglalkozzék, melyek a tulajdonviszonyokban, illetve a társadalmi struktúrában beállott változásokból, a dolgozók nyomorúságos helyzetéből adódtak. A legkülönbébb színezetű utópista szocialista elméletek nagy befolyást nyertek a polgári demokrácia világnézetére és programjára. Ez a szocialisztikus komponens 1844 óta tipikus és jellemző ismérve volt a németországi kispolgári-demokratikus ellenzéknek. A demokratikus programok szociális követelései, mint a munkához való jog elismertetése, a munka állami megszervezése, a verseny és a nagy vagyonok képződésének korlátozása és más társadalmi reformok, utópista társadalmi ábrándok talaján mozogtak ugyan, végül azonban mégis pozitív ösztönzést adtak a demokratikus mozgalom balszárnyán fellépő munkásmozgalomnak a munkásegyesületekben. A szociális problémákról folytatott viták a demokratikus mozgalmat is előbbre vitték. Egyáltalában a demokratikus mozgalom fejlődésére és eredményeire döntő jelentőségű volt annak viszonya a munkásmozgalomhoz.⁷⁰

Marx és Engels 1842/43-ban mint forradalmi demokraták kezdték meg politikai tevékenységüket. Tevékenységük során szerzett tapasztalataik alapján ismerték fel a proletariátus világtörténelmi szerepét. Az 1844/45. években első írásaik világszemléleti problémák elvi filozófiai magyarázatait adták, nevezetesen az anyagi érdekelttség jelentőségéről a történelemben és a tömegek szerepéről, melyek a demokratikus mozgalom szempontjából nem voltak jelentéktelenek. Mint Lenin mondja: „Marx folytatója és zseniális betetőzője volt a XIX. század három fő eszmeáramlatának, amely az emberiség három legfejlettebb országának vívmánya: a klasszikus német filozófiának, a klasszikus angol politikai gazdaságtannak és a francia szocializmusnak, kapcsolatban a francia forradalmi tanokkal általában.”⁷¹ Ugyanakkor, mikor a liberális burzsoázia eltávolodott a XVIII. század nagy tanaitól, azok egyenes és közvetlen folytatásaként és betetőzéseként Marx és Engels új világnézetet alkottak, amely mint aktív és átalakító erő lépett fel, mint valóban tudományos elmélet, amely a forradalmi gyakorlattal elválaszthatatlanul összeforrott. A kispolgári utópista, az úgynevezett valódi szocializmussal folytatott viták, a marxi tanításoknak a munkásmozgalomban való érvényrejutásáért folytatott küzdelem egyben harc volt egy önálló német munkásszervezet megteremtéséért és a forradalmi demokratikus mozgalom megerősítéséért. A „Kommunisták Szövetségének” tagjai lettek a polgári-demokratikus mozgalom balszárnyának legelszántabb forradalmi harcosai, akik a forradalmat előrevitték.⁷²

Befejezésül végül arra a kérdésre kell kitérni, miként hatottak a tulajdonviszonyokban beállott változások, valamint a polgári társadalom két fő osztálya kialakulásának folyamata a képviselői testületekre, azokra az intézményekre, amelyekben keresztül mindenekezlőtt a liberális burzsoázia próbált követeléseinek érvényt szerezni. A képviselői testületek már az 1848/49. évi forradalmat megelőző években a politikai élet központjaivá, illetve gyújtópontjaivá váltak. Tagjaik arra tartottak igényt, hogy őket a nemzet szóvivőinek tekintsék, és ezért magatartásuk és aktivitásuk nem csekély jelentőséggel bírt a politikai fejlődés, a haladó törekvések szempontjából.

A németországi parlamentek összetételére vonatkozó ismereteink kezdve az 1848. évi frankfurti német nemzetgyűléssel, még ma is teljességgel elégtelenek. Nagyjából ugyan ismerjük a különböző pártok erejét és a képviselők neveit, sok személyről vannak életrajzok, de a mai napig sincs teljes áttekintésünk a parlamentek társadalmi összetételéről, a képviselők jövedelmi és tulajdonviszonyairól. A rendelkezésre álló statisztikák és

⁷⁰ E kérdésekhez ld.: *Peter Schuppan*: Johann Jacoby und seine politische Wirksamkeit innerhalb der bürgerlich-demokratischen Bewegung des Vormärz (1830—1846). Phil. Diss. Berlin. 1963.

⁷¹ V. I. Lenin Művei. 21. köt. Bpest. 1951. 38. l.

⁷² E kérdésekhez ld.: *A. Cornu*: Karl Marx und Friedrich Engels, Leben und Werk, 1. köt. Berlin. 1954. 2. köt. Berlin. 1961; *Herwig Fördér*: Marx und Engels am Vorabend der Revolution. Die Ausarbeitung der politischen Richtlinien für die deutschen Kommunisten (1846—1848). Schriften des Instituts für Geschichte der DAW, 1. sorozat, 7. köt. Berlin. 1960.

kutatások a foglalkozásokból indulnak ki. 1923-ban került ki a frankfurti egyetem Történeti Intézetéből egy kis tanulmány: „Az 1847–1919 évek közötti német és porosz parlamenti képviselői foglalkozása és származása”. A szerző teljeseen tisztán látta, hogy a parlamentek társadalmi összetételében, mindenekelőtt azonban ezen összetétel változásai-
ban „a német történelem sajátos fejlődésmenete” tükröződik, és ezért jogosnak tartja, ha kutatásainak eredményeit „a dolgok általános menetével” hozza kapcsolatba.⁷³ De a képviselők foglalkozási csoportjában beállott csökkenést és egy másikéban beállott növekedést nem egy fejlődési folyamat megnyilvánulásának, hanem adott ténynek tekinti, amely a legkülönbözőbb körülmények és eszmékből adódott, és ennél fogva nem szabad azt mondani, „hogy ennek éppen így, és nem másként kellett bekövetkeznie”.⁷⁴

Mint hogy azonban a képviselőket, amennyire adatok rendelkezésre állnak, foglalkozások, illetve foglalkozási ágak szerint csoportosították (gazdálkodók, kereskedők, állami hivatalnokok, igazságügyi tisztviselők, községi és magántisztviselők, járadékosok, kézművesek, tanítók és tanárok stb.), meg kell vizsgálni, hogy e meghatározások mögött milyen tulajdon- és jövedelmi viszonyok rejtőznek, milyen társadalmi pozíciót töltenek be az egyes foglalkozási csoportok.⁷⁵ A gazdálkodóknál azonban nem említik a földbirtokok nagyságát, és a kereskedők kategóriájában együtt szerepelnek a gyárosok és más iparúzők. Mindenekelőtt azonban a tisztviselőket sem lehet homogén tömegnek tekinteni.⁷⁶

Rosenbaum szerint a „lelkes államigenlés” a közigazgatási tisztviselők, jogászok, egyetemi tanárok, kereskedők és gyárosok közös jellemvonása volt. Így egyértelműen értékeli e foglalkozási csoportok tagjainak a parlamentekben betöltött szerepét és jelentőségét.⁷⁷ Az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó képviselők arányszámából és beállítottságából a parlamentek tevékenységére következtetni mindenesetre fontos utalás a társadalmi struktúra és a politikai gondolkodás és tevékenység közötti összefüggésre, a különböző parlamentek politikai magatartására.

Nem állnak rendelkezésre vizsgálatok az 1848 előtti különféle német államok rendi, illetve képviselői kamaráinak összetételéről, amelyeknek tagjait többnyire testületek által választották. Rosenbaum kutatása az 1847. évi egyesült porosz tartományi gyűléssel kezdődik. Habár ez a tartománygyűlés csupán annak a nyolc porosz tartománygyűlésnek egybefoglalása, melyekben a testületek által választott képviselőknek tisztes földtulajdont kellett igazolniuk, nagy politikai jelentősége indokoltá teszi, hogy közelebről foglalkozzunk társadalmi összetételével. A képviselők között legnagyobb számban a gazdálkodók szerepeltek. Ehhez a foglalkozási ághoz tartozik 149 képviselő (24,7%), közöttük 88 nagybirtokos. De „gazdálkodóknak”, illetve nagybirtokosoknak kell tekinteni azt a 168 képviselőt (27,8%), akik foglalkozásukról nem szolgáltatottak adatokat, mert közülük 70 képviselő a fejedelmi rendből, 83 a lovagi rendből, 15 a falusi községek rendjéből került ki és csak 4 a városok rendjéből. 94 képviselőt (15,5%) a „kereskedők és iparúzők” kategóriájába sorolták be. Közöttük volt nyolc gyáros. Számszerűen jelentősebb volt a hivatalnokok kategóriája, amely a következő alcsoportokból állt: állami tisztviselő 87 (14,6%), igazságügyi 12 (2%) és községi tisztviselő 60 (10%). Szerepel továbbá 16 (2,6%) részben szolgálaton kívüli tiszt.⁷⁸ De az egyesült tartománygyűlés nyilvántartásában tisztként szereplő személyek, mint pl. v. Arnim alezredes és v. Saucken-Tarputschen szk. kapitány egyben földbirtokosok is voltak, akik csupán tisztí rangjukat viselték. Ez a nyilvántartás arról is tájékoztat, hogy az ott szereplő tisztviselők főleg kormánytanácsosok, Landratok és járásbírák voltak. De tudott dolog volt, hogy a Landratok mindegyike a földbirtokosok köréből került ki. A kereskedő, vagy kereskedelmi tanácsos megjelölés, pl. Hansemann és Mevissen esetében, csak csekély lehetőséget ad, hogy a valószínű tulajdon- és jövedelmi viszonyokra következtessünk. Szerepel továbbá a nyilvántartásban két gyógyszerész, egy tanácsi kőművesmester, egy postatisztviselő, egy törvényeszi orvosszakértő és egy kanonok.⁷⁹

A gazdálkodók és hivatalnokok hivatáscsoportjából került ki az 1848. évi frankfurti nemzetgyűlés és a porosz alkotmányozó gyűlés, továbbá az 1849. évi, valamint az 50-es és 60-as évek képviselői kamarák többsége. Ezeknek a foglalkozási csoportoknak, elsősorban a különféle hivatalnokkategóriáknak magas arányszáma tipikus és jellemző

⁷³ Dr. L. Rosenbaum: Beruf und Herkunft der Abgeordneten zu den Deutschen und Preussischen Parlamenten 1847 bis 1919. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Parlaments. Frankfurt a. M. 1923, 65. 1.

⁷⁴ Uo. 78. 1.

⁷⁵ Uo. 18. 1.

⁷⁶ Uo. 71. 1.

⁷⁷ Uo. 72. 1.

⁷⁸ Uo. 59. 1.

⁷⁹ Der Erste Vereinigte Landtag in Berlin 1847, hrsg. unter Aufsicht des Vorstehers des Central-Bureaus im Ministerium des Innern und des Bureaus des Vereinigten Landtages Königlichlichen Kanzlei-Raths Eduard Bleich. 1. köt. Berlin. 1847. 579–582. 1.

vonásnak tekinthető. A kereskedők és gyárosok nem szerepeltek jelentősebb számban sem a forradalmi évek képviseleti testületeiben, sem a forradalom utáni időkben. Ezzel szemben 1848-ban fontos szerepet játszottak a képviseleti testületekben az ügyvédek, tanítók és tanárok, újságírók, írók és orvosok. 1848-ban mindkét felekezet papjainak is tekintélyes volt a száma. A német nemzetgyűlés és az 1848. évi porosz alkotmányozó gyűlés társadalmi összetételével már sokan foglalkoztak. De a foglalkozási ágakat majd minden kutatómunka másként tagolja, és így az eredmények nem egységesek. Jelentős eltérések mutatkoznak a frankfurti nemzetgyűlésre vonatkozó adatokban, mert a kutatók a képviselők nagyon is eltérő számára terjedtek ki. Veit Valentin az összes egyáltalán megválasztott képviselő számából és a később behívott helyettesek számából, összesen 831 képviselőből indul ki,⁸⁰ míg az összes egyéb kutatás a többé-kevésbé állandóan jelen levő 547—573 képviselőre szorítkozik. Egy struktúraelemzés, mely csak a képviselők előkerült életrajzaiból indul ki, 558 képviselővel foglalkozik.⁸¹ Ennek megfelelően ingadoznak az egyes foglalkozási ágak részeseedésére vonatkozó adatok, mint pl. a gazdálkodók száma Valentinnél 60, míg Beushausennél 32; itt viszont azt kell ismét figyelembe venni, hogy a képviselők között szereplő 2 herceg, 13 gróf és 70 báró egyben nagybirtokos is volt.⁸² A kereskedő, gyáros és iparúzó képviselők száma 36 és 46 között ingadozik, Valentin, aki 46 képviselőről szól, felsorolja a fontosabb neveket annak bizonyítására, hogy a legfontosabb kereskedelmi és ipari központok képviselve voltak. De az általa közölt névsorból kiderül, hogy ebben a kategóriában vették számba a könyvkereskedőket is, akik között az egyik oldalon a liberális Bassermann, a másikon Robert Blum szerepelt.⁸³ Schilfert professzor, aki iparkodott a képviselőket a nagypolgárság, az értelmiség és a kispolgárság alosztályokba sorolni, a hat könyvkereskedőt a szabad értelmiségiek kategóriájába helyezi, ami megint csak nem volt helytálló mindegyikükre. Emellett a kereskedők és gyárosok közül csak 20 szerepel itt a nagypolgárság rovatában.⁸⁴ Ha az igazságügyi tisztviselők száma az adatok szerint 97—157 között, az ügyvédeké 66—95 között ingadozik is, mégis világos, hogy e foglalkozási csoportok részeseedsé rendkívül jelentős volt, és lényegesen meghaladta az egyetemi tanárok és tanítók csoportját, akik 104—111 képviselőt adtak.

Életrajzi adatok összehasonlítása a különféle számtáblázatokkal, amelyeket a német nemzetgyűlés hivatások szerinti megosztásáról készítettek, mutatja, hogy mily nehéz a megadott hivatásból a tulajdon- és jövedelmi viszonyokra következtetni. Valentin megkísérelte, hogy további életrajzi adatok alapján világosabban kimunkálja a társadalmi struktúrát, hogy valós képet adjon a gyűlésről, amelyet „az akkori Németország szellemi és társadalmi állapotai tökéletes tükörképé”-nek nevez.⁸⁵ Abban az igyekezetében, hogy a különböző foglalkozási csoportokat behatóbban jellemezze, a kispolgárság képviseletével is foglalkozott, és felsorolt négy kézműves képviselőt, köztük egy bajor és egy bécsi serfőzöt. De igen kérdéses, hogy itt még kisárutermelőkről van-e szó.⁸⁶

A porosz alkotmányozó gyűlés jegyzőkönyvének névsora a képviselők foglalkozására vonatkozóan igen pontos adatokat közöl, úgy hogy azonnal feltűnik a rendkívül tarka összetétel. Ilyenek olvashatók pl.: ügyvéd-jogtanácsos, iskolaigazgató, malomtulajdonos, kormánytanácsos, papírgyáros, lelkész, serfőzdetulajdonos, serfőző, szabad kertész, Freischulze, lovagi birtok tulajdonosa, de szerepel ugyanott: asztalosmester, paraszt, asztalos, mészáros, szellér, festőmester, bírósági írnok, vendéglős, kovács, napszámó, — önálló szellér, mezőgazdasági munkás, kőművesmester, telepes és kiskereskedő. A „paraszt” megjelölés még hozzá sűrűn szerepel a foglalkozási rovatban.⁸⁷ Tény, hogy a kisbirtokosok és kisárutermelők, általában a kispolgárság, a kispolgári értelmiséget is ideértve, sokkal nagyobb számban voltak képviselve. De ez nem derül ki a parlament összetételére vonatkozó minden statisztikai táblázatból. Így pl. foglalkozásuk szerint 77 képviselő mint gazdálkodó szerepel, de közülük csak 27—30 a nagybirtokos, ellenben 31 paraszt és 16 falusi bírő.⁸⁸ A 30 kereskedő, gyáros és iparúzó között valószínűleg a kispolgárság is erősen képviselve volt. Schilfert 21 kereskedőt a kispolgársághoz sorolt.⁸⁹ Egy-

⁸⁰ Veit Valentin: Die erste deutsche Nationalversammlung, Berlin und München. 1919. 6. l.

⁸¹ Gertraud Beushausen: Zur Strukturanalyse parlamentarischer Repräsentation in Deutschland vor der Gründung des Norddeutschen Bundes. Jur. Dissertation. Hamburg. 97. l.

⁸² Veit Valentin: i. m. 11. 1.; G. Beushausen: i. m. 99. 1.; L. Rosenbaum: i. m. 53. l.

⁸³ Veit Valentin: i. m. 9. l.

⁸⁴ Gerhard Schilfert: Sieg und Niederlage des demokratischen Wahlrechts in der deutschen Revolution 1848/49. Berlin. 1952. 402—403. l.

⁸⁵ Veit Valentin: i. m. 11. l.

⁸⁶ Uo. 9. l.

⁸⁷ Verhandlungen der Preußischen National-Versammlung zu Berlin, Stenographische Berichte, Beiblatt zu den drei in Breslau erscheinenden Zeitungen. Breslau 1848. 1. köt. 131—134. l.

⁸⁸ L. Rosenbaum: i. m. 56. 1.; G. Schilfert: i. m. 401. l.

⁸⁹ Uo.

szeri jelenségnek tekinthető, hogy a képviselők között szám szerint 21 kézműves és munkás is szerepelt, mert 1849-ben ismét eltűntek ezek a képviselők a porosz második kamarából. De a vitákat a porosz alkotmányozó gyűlésben is főként a hivatalnokok és az értelmiség képviselői, professzorok, orvosok és ügyvédek, valamint lelkészek folytatták. Nem egyeségek az egyes hivatalnokcsoportok és a különböző szabad foglalkozásúak számára nyíra vonatkozó adatok (Schilfert és Rosenbaum alcsoportjai eltérnek egymástól), mert nagyon nehéz a társadalmi származást a közölt foglalkozás alapján helyesen értékelni. Megegyeznek mindazonáltal a vélemények abban, hogy mintegy 265 képviselő tartozik ezekhez a foglalkozási csoportokhoz.

1849-től kezdve a porosz képviselőkamarákban növekszik a hivatalnokkörökből származó, és enyhén csökken a kereskedők és gyárosok köréből származó képviselők száma, mert az utóbbiak a gazdasági életre koncentrálták magukat. 1855-ben a képviselők 50%-a közigazgatási vagy igazságügyi hivatalnok volt.⁹⁰

Tanítóknak és egyetemi tanároknak már csak 1849-ben, a második porosz kamarai választásokon sikerült jelentős számú, 25 mandátumot (7,1%) biztosítani maguknak. Számuk 1855-ben 2 főre (0,6%) csökkent. 1862-ben ismét 13 képviselővel (3,7%) szerepeltek.⁹¹ A gazdálkodók, ill. földbirtokosok az 50-es és 60-as években fokozatosan ismét megerősíthették pozícióikat. 1867-ben 119 képviselő (27,5%) tartozott e csoportokba.⁹²

A porosz képviselőkamarák társadalmi és politikai erőviszonyainak változásaira irányuló kutatásnak mindenesetre nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy 1849 májusát követően a képviselőket a háromosztályos választójog alapján választották. A harmadik osztályhoz tartozó kis adózók részvétele a választásokban már kezdettől fogva soha sem haladta meg az ebben az osztályban a választásra jogosultak számának 30%-át (1849-ben 28,6%, 1855-ben 18,5%). Ennek a számszerűleg legerősebb osztálynak 30,5%-a szavazott az 1862. évi választásokon, és ezzel elérte a legmagasabb részvételi arányszámot. Az első osztályba tartozó nagyadófizetőknek, tehát a birtokos osztálynak 55,4%-a szavazott 1849-ben és 61%-a 1862-ben; a második osztály, a közepes adófizetők 44,7%-kal szerepelnek 1849-ben és 48%-kal 1862-ben.⁹³

Nagy feladatok megoldása vár itt még a kutatásra. Végül is nem csak a parlamentek társadalmi struktúrájának elemzéséről van szó, hanem mindenekelőtt arról, hogy kapcsolatot létesítsünk valamely parlament szociális struktúrája és a magatartása, illetve ténykedése között. A polgári pártok végül is a parlamentekben alakultak ki. Onnan indult ki mind szervezetük mind tevékenységük. Az, hogy milyen ütemben jutott érvényre a kapitalizmus, az elsősorban annak a kérdése, hogyan zajlott le a tulajdonviszonyokban beállott változás folyamata, mi játszódott le a társadalmi szférában a polgári társadalom fő osztályainak kialakulásánál és szerveződésénél, milyen kapcsolat áll fenn a modern polgári osztály formálódása és a polgári pártok létrejötte között.

⁹⁰ Uo. 71. l.

⁹¹ Uo. 29. l.

⁹² Uo. A képviselők nevelt és rövid személyi adatait az alábbi kiadványok közlik: Statistik des Preußischen Abgeordneten-Hauses in den bisherigen fünf Legislatur-Perioden (1849—1861) und bei dem Beginne der sechsten Legislatur-Periode 1862. Nach den Provinzen und Wahlkreisen geordnet und mit Angabe der Fraktionen, zu welchen die Abgeordneten gehören. Berlin. 1862. Verlag von G. Hieckethier, 32. l. — Preußens Volksvertretung in der Zweiten Kammer und im Hause der Abgeordneten vom Februar 1849 bis Mai 1877. Alphabetisches Namensregister der Mitglieder sowie Verzeichniss der Wahlreise nach Provinzen und Regierungsbezirken. Zusammangestellt vorzugsweise auf Grund amtlicher Materialien von Franz Lauter. Berlin, 236. l.

⁹³ Adalbert Hess: Das Parlament des Bismarck widerstrebt. Zur Politik und sozialen Zusammensetzung des preußischen Abgeordnetenhauses der Konfliktzeit (1862—1866). Köln und Opladen. 1964. 23. l.

Glatz Ferenc:

A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története

Már Lukinich Imre is — éppen a Történelmi Társulat történetének fel-
dolgozása közben — szól arról, milyen szoros egymásrahatás tapintható ki a
neoabszolutizmus Magyarországnak politikai helyzete és történettudománya
között.¹ Megállapítását, hogy az önkényuralom idején a történelem felé for-
dulás tulajdonképpen reakció volt az adott politikai rendszerrel szemben, ki
kell egészítenünk: ez a politikai rendszer ugyanakkor tudományos intézmé-
nyeink működését erősen vissza is szorította. Érezhető volt ez nemcsak a tudomá-
nyos egyesületi élet megfogyatkozásán, a Kisfaludy-Társaság működésének
betiltásán, majd lassú tengődésén,² a Természettudományi Társulatban pl. a
demokratikus beállítottságú vezetők (Bugát) háttérbeszorításán,³ s a társulati
életnek az összbirodalmi érdekeknek történő alárendelésén,⁴ hanem a tudomá-
nyosság hivatott központja, a Tudományos Akadémia tevékenységének erős
korlátozásában is.⁵ A korszak tudománytörténetének mélyebb elemzése bizo-
nyára szoros kapcsolatot állapítana meg az Akadémia e visszaszorítottága és
erősen jobbratolódo vezetése között. Az Akadémia vezetésének harcot kell
indítania, hogy célkitűzései közé a magyar nyelv kiművelése visszakerülhessen;
a történelmi forráspublikációk fedezésére kevés a pénz, s ezért arisztokrata
támogatókat és a kiadványok megvásárlását kötelezően vállalókat kell keresni;⁶
a tudományvezetésben még mindig erős a felekezeti megkülönböztetés katoli-
kus és protestáns között; nem képes az MTA átfogni a mind számosabb magyar
történetkutatókat.⁷ Tények, melyek között az összefüggést első tekintetre is
érezékelhetjük.

A magyar tudományosság egyes ágainak, s talán leginkább a történet-
tudománynak fejlődési vonala így jórészt kivülesik a korabeli Akadémia körén.
Azok a magyarországi és erdélyi forráspublikációk, melyek az 50-es években
indulnak, csak kis részükben akadémiai indíttatásúak. Noha az 1854-ben létre-

¹ Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története. Bpest. 1918. 15—16. l.

² Kéky Lajos: A Kisfaludy Társaság története 1836—1936. Bpest. 1936. 104—
105. l.

³ A Királyi Magyar Természettudományos Társulat története alapíttatásától
fogva máig. Írta: Kátai Gábor. Pesten, 1868. 216—217. l.

⁴ A Magyarhoni Földtani Társulat Alapszabályai. A Társulat 1850-ki szeptember
3-án tartott közgyűlése helybenhagyása szerint kiadta Kováts Gyula társulati titoknok.
Pesten, 1851. 1—2. l.

⁵ Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből (1831—1881).
Bpest. 1881. 13—43. l.

⁶ Uo. 15., 42—43. l. *Angyal Dávid*: A Magyar Tudományos Akadémia és az
önkényuralom. Budapesti Szemle. 1903. 116. köt. 20., 26—28. l.

⁷ *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961. 46. l.

hívott Történelmi Bizottmány a Történelmi Tár kiadásával csökkenteni akarja a történettudományos érdeklődés és az Akadémia közötti szakadékot, és „mind az író és olvasó közönség részvételét a' történelem 's annak forrásai iránt felgerjeszteni és táplálni” szándékozik,⁸ és az 1858-as választásoknál a fiatalabb s vidéki történetkutatók közül is igyekeznek néhányat a levelező tagok sorába választani, az MTA mégsem képes hatókörét növelni, s nem tud társágából engedni. Így szorulhat az Akadémia falain kívülre a Dunántúli Történetkedvelők szinte valamennyi egyesület-alakulási és publikációs kezdeményezése, az első „történettudományi szaklap” alapítási kísérlete.

Az 1866 végi enyhült politikai helyzet, az országgyűlés összehívása, a „kiegyenlítés” konkrét lehetőségének felmerülése a tudományos közéletet sem hagyta érintés nélkül. A kiegyezés előszelétől sok újat, változást vártak a történettudósok különböző köreiből. Már a január végére összehívott akadémiai nagygyűlést is sok találgatás, mozgolódás előzte meg.⁹ Köztudott volt, hogy Horváth Mihály kegyelmet kapott, és útban van hazafelé.¹⁰ Január 21-re összehívták a „philosophiai törvény és történettudományi osztály”, 27-re az MTA Igazgatósági ülését,¹¹ és Wenczel Gusztáv — a kor egyik legrangosabb jogtörténésze és okmányközlője — mind buzgóbban veti fel az Országos Levéltár életrehívásának gondolatát.¹² De a Dunántúli Történetkedvelők soraiban is élénkülés tapasztalható. Az 1866 karácsonyán tartott sikeres összejövetelük után¹³ az Akadémia közgyűlésére Pestre látogató Ráth Károly „a hazai diplomaticával igen nagy összeköttetésben” álló tervéről akar értekezni Thaly Kálmánnal,¹⁴ Pesty Frigyes pedig ismét foglalkozik régi tervével, a Századok megindításával. „Pestyvel tegnap is sokat emlegettünk — írja Thaly Kálmán Ráthnak —, vár ő is, és hogy hoznál le magaddal a „Századunk” számára a Szemerén tartott értekezésekből minél többet.”¹⁵

A történettudományos közélet e fokozott felporzódulásában fogant a Történelmi Társulat alakításának eszméje. „Már 1866 végén 1867 elején bizalmas eszmecserék közben sokszor szóba jött egy történelmi társulat felállításának szükséges volta” — írja 25 év távlatából a kortárs Szilágyi Sándor.¹⁶ A „bizalmas eszmecserék”-nek írott nyomai nem maradtak, s csak sovány hipotézisekre jogosítanak fel bennünket azok a vékony szálak, melyekkel pl. Thalynek „A Magyar Történelmi Társulat keletkezése”-ről nem egy vonatkozásban ferdítéssel megírt krónikáját¹⁷ és a „dunántúliakkal” kapcsolatos néhányszavas

⁸ Történelmi Tár. I. köt. Előszó. VII. 1.

⁹ Thaly Kálmán—Ráth Károly 1867. január 15. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. Ráth Károly levelezése II. Magyar Irodalmi levelezés 4r-163. (A továbbiakban: MTAKK Ráth K. levelezése.)

¹⁰ *Pamlényi Ervin*: Horváth Mihály. Bpest. 1954. 89. 1.

¹¹ A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője (a továbbiakban: MTA Értesítő) 1867. 2. sz. 23., 27—39. 1.

¹² Ld. erről: Pesti Napló január—februári; jún. 6-i számait. A későbbi hivatalos — de elutasított — tervezet-fogalmazványt közli: MTA Értesítő 1867. 6. sz. 133—136. 1.; 9. sz. 171. 1.

¹³ Hon, 1867. jan. 11. Az ülést Répce-Szemerén tartották.

¹⁴ Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek (a továbbiakban: OL. Thaly cs. lvt. Levelezés). Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. jan. 23.

¹⁵ Thaly Kálmán—Ráth Károly 1867. jan. 15. MTAKK Ráth K. levelezése I.

¹⁶ *Szilágyi Sándor*: Titkári jelentés. (Visszapillantás az első század-negyedre: 1867—1892) Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának napján 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmára. Bpest. 1892. 14. 1.

¹⁷ Századok, 1867 júl. 1—18. 1.

utalásait összekapcsolhatjuk.¹⁸ Nincs miért kétségbevonni tehát a kortárs Szilágyi további leírásának igazát, mely szerint a Történelmi Társulat létrehívásának gondolata Pesty Frigyesztől indult ki. Noha túlzás azt állítani, hogy Pesty lapját, az 1865-ben már engedélyezett Századokat „...nem akarta addig megindítani, míg a Történelmi Társulat fel nem áll...”,¹⁹ de tény, hogy ekkor foglalkozik a Századok megindításának tervével, s hogy Pesty később is „ezen eszme (ti. a társulati — G. F.) első ébresztője”-nek nevezi magát.²⁰ Pesty, ki már évek óta a „dunántúliakkal”, mindenek előtt Ráthtal jó kapcsolatban áll, megkéri a „dunántúliak” egyik pártfogóját, Ipolyi Arnoldot, hogy hívjon össze értekezletet, ahol a Társulat megalakítására vonatkozó elképzeléseket megvitathatják.

Így ül össze február 2-án a Történelmi Társulat megalakulását előkészítő első „bizalmas értekezlet” Ipolyi elnökletével. A résztvevők: a „dunántúliak” szervezője, Ráth Károly, az archeológus Henszlmann Imre, Rómer Flóris, Torma Károly, a későbbi neves genealógus Nagy Iván, a tekintélyes jogtörténész Wenzel Gusztáv, Thaly Kálmán s Pesty Frigyes.

Mielőtt azonban a közölt források és a hozzájuk hol jobban, hogy kevésbé szorosan kapcsolódó nagy levelezési anyag alapján megkísérelnénk az „alapító értekezletek” vitáit felvázolni, vessünk egy pillantást a kiindulási pontot képező eddigi kutatásokra.

Már 1867 nyarán Thaly Kálmán szól arról, hogy az értekezletek során több változtatás után alakult csak ki a Társulat alapszabálya. Az első alapelveket a február 2. (és 4)-i értekezlet(ek) fogadta el, majd február 7-én „hosszasabban tartó eszmecsere fejlett ki s különösen a társulati szervezet gyakorlatosságát illetőleg Csengery és Toldy indítványára több rendbeli lényeges változtatás történt, a társulati alap lehetőleg kiszélesítvén.”²¹ E változtatás, vagy esetleg ellentétek, — melyeket Thaly közvetlen a történetek után nem is hallgathatott el — később elmosódtak a társulat történetének irodalmában. A negyedszázados „visszapillantás”-ban Szilágyi Sándor szót sem ejt róla,²² Márki Thaly életrajzában ill. Adatgyűjteményében pedig szintén elhallgatja a feltételezhetően tudott ellentéteket.²³ A legmeglepőbb, hogy a korabeli levelezést jól ismerő, s ha másként nem, a Ráth-levelek kapcsán bizonyára a problémába botló Lukinich sem tesz erről említést.²⁴ E nagy hallgatás oka bizonyára abban keresendő, hogy mind Szilágyi — a kortárs —, mind Márki — a Thaly — Ipolyi levelezés ismerője²⁵ —, mind Lukinich munkája az „évfordulók”, illetve Márkié a Thaly-igazolás jegyében íródtak. Az alapszabály körüli vitákról, azok hevességéről Várkonyi Ágnes szól ismét, s Ráth levelei alapján feltételezi, hogy Ráth Károly elképzelése és az elfogadott alapszabály között — mely mellé Thaly is odaállt — különbség, illetve ellentét volt. „Valószínűleg demokratikusabb alapon képelték el Ráthék a Történelmi Társulatot, amelyben nem a

¹⁸ Uo. 1. 1. és Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. jan. 3. MTAKK Ráth Károly levelezése II.

¹⁹ Szilágyi Sándor: i. m. 14. 1.

²⁰ Források 5. Thaly hasonló értelemben állítja be Pesty Frigyes. Századok, 1867. júl. 1. 1.

²¹ Századok, 1867. júl. 2. 1.

²² Szilágyi Sándor: i. m. 14—15. 1.

²³ MTAKK. Történelem 2r—314.

²⁴ Lukinich Imre: i. m. 22—25. 1.

²⁵ Márki Sándor: Adatgyűjtemény Thaly Kálmán életrajzához. I. köt. MTAKK. Történelem 2r—314.

magas tiszttség, az anyagi tekintély, hanem a tudományos felkészültség és tapasztalat dönt a történetírás kérdései s a historikusok munkája felett” — írja.²⁶ A kutató ezek után joggal érezhette elsődleges feladatának, hogy a Társulat megalakulásának történetéről írva mindenek előtt a megalakulás hogyanjáról határozó előértekezletek menetét igyekezzék rekonstruálni. Próbálja meg tisztázni a különböző álláspontok lényegét: mennyiben álltak ezek szemben egymással, s hogyan alakult ki a Társulat elfogadott alapszabálya; a korabeli történetírók közötti személyi ellentétek, vagy esetleg más-más történészcsoporthoz való csapása húzódik-e meg a Társulat megalakulása körül kibontakozott viták mögött?

Az előértekezletek története ugyanakkor a további és már ismertebb esemény sorozat — közgyűlés, választmányi ülés — szereplőit is megvilágítja, e szereplőket, s magát az életrehívott Társulatot is segíti elhelyezni a korabeli történész-közélet frontjain.

*

Az 1867. február 2-i és ennek folytatásaként a 4-i értekeztet megvitatta és egyhangúlag elfogadta a Társulati alapszabályelveket. Az ülések menetére vonatkozóan nincs miért kételkednünk az eddigi leírásokban: Ipolyi Arnold „előterjeszté az összejövetel célját; a rég óhajtott társulat eszméje közlekedéssel fogadtatott”.²⁷ A vita lefolyásáról igen keveset tudunk. A források csak Wenzel Gusztávot emelik ki, mint akinek az ülésen fontos szerepe volt,²⁸ és Pesty Frigyes egy későbbi levelében utal arra, hogy Ráth Károly a tagok felvételénél a többieknél erősebb szigorral kívánt eljárni.²⁹ A vita után kialakult és egyhangúlag elfogadott alapszabálytervezet első formájának alapvonásait jórészt az alább közölt levelezési anyagból és a „Különvélemény”-ből hámozhatjuk ki.

A javaslat szerint az alakítandó Társulat lényegében szűkkörű, működésében csak tudományos munkára hivatott történészek munkálkodására alapozódó intézmény lenne, melynek meghatározott számú tagjai közé jutni tudományos elismerést jelentene. Szervezeti építményében és egész tervezett tudomány-közéleti szerepének kialakításában a Kisfaludy Társaság példája vezette az alapszabálytervezet alkotóit. Ahogy annak *szervezeti funkcionálása* a néhány — először 10, majd 30, 40, később 50 — irodalmár és tudós együttes, vagy különálló tevékenysége volt, s a „közönség”-nek, a kívülálló irodalmároknak, támogatóknak csak az olvasás, s az „irodalompártolás” jutott,³⁰ úgy a Történelmi Társulat első alapszabálytervezetében is határozottan elkülönül-

²⁶ *Várkonyi Ágnes*: i. m. 109. l. Ezt a szembeállítási alapot fogadja el lényegében Mann Miklós is, aki álláspontjának dokumentálására az üléseken ellenzékbe szoruló Pesty Frigyes és Ráth Károly beadott Különvéleményét is elemzi. (*Mann Miklós*: Ráth Károly. Századok, 1965. 4—5. sz. 856—857. l.)

²⁷ Századok, 1867. júl. 2. l.

²⁸ Nem tudhatni pontosan, hogy az első értekezleten Wenzel csak az ülés lebonyolítási menetére — a „pontonkénti megvitatásra” (Századok 1867. júl. 2. l.) —, vagy pedig az alapszabály pontjainak tartalmi vonatkozásaira tesz-e indítványt (*Szilágyi Sándor*: i. m. 14. l.). Tudjuk róla viszont, hogy ő már éveekkel korábban gondolt „egy Pesten szervezendő történetmívelő társaság”-ra. (*Glatz Ferenc*: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. *Iratok* 10. 123. sz. jegyzet. Századok 1966. 6. sz.)

²⁹ Források 2.

³⁰ Vö. a Kisfaludy-Társaság alapszabályai 7. §. Közli: *Kékely Lajos*: i. m. 33. l. Alapszabálymódosítások: uo. 48. l., 79. l., 106. l.

tek a „szakférfiak” — azaz a *rendes tagok* — és a *résztevők*, valamint az *alapítók*. A társulat minden ügyében — valószínűleg kiírandó pályázatok, egyes munkák támogatása, a társulat „firmája” alatt megindítandó folyóirat, kiadványok iránya stb. felől — az aktív történészek, a rendes tagok döntenének. Ők határoznák meg az alapszabály egyes pontjait, az anyagi alap hova fordítását, ők döntenének, kik kerülhetnének a rendes tagok közé (minden valószínűség szerint itt ajánlás alapján történő választásról van szó, mint a Kisfaludy Társaságnál), s ők választanák meg a társulat vezetőségét is — természetesen a maguk sorából. A résztvevő tagok és az alapítók képezték volna tulajdonképpen a közönséget, akik a maguk évi 5, illetve 100 forintjukkal a társulatot anyagilag fenntartanak. „A közönség pártolja az intézetet, fizessen, olvasson, — mi meg gyűjtünk kútforrásokat, tanulunk, dolgozunk, irunk” — írja az eredeti javaslat szellemében Pesty Frigyes.³¹ Amellett hogy mind Pesty Frigyes ez érvelésében, mind Ráth Károly, a későbbi vita folyamán elképzelésük példaként a Kisfaludy Társaságot emlegeti, s annak mintájára akarják formálni a létrehozandó Történelmi Társulat tervezetét, mégis a levelezésükből kihámozható első alapszabálytervezet szellemén közvetlenül felfedezhetjük évek alatt kialakított társulásuk, a Dunántúli Történetkedvelők „egyleti formá”-jának nyomait.

A kor historiográfiájával foglalkozó valamennyi munka kiemeli, hogy a Történetkedvelők legnagyobb érdeme éppen az volt, hogy bizonyították: a forrásfeltárás, a forráskutatás szervezetté tételére szükség van, a történetkutatókat egybe kell fogni. E tevékenységükkel lényegében előkészítették a talajt a Történelmi Társulat létrejöttéhez.³² A kapcsolat azonban szorosabbra fűzhető s konkrétabbá tehető, ha a „túl a dunaiak” szervezeti életét és az alakítandó Társulat tervezett első formáját összehasonlítjuk.

A történetkedvelők törzsgárdájának mindegyike kutató történész. Céljukat maguk is többször a hazai nagyszámú okmány felderítésében jelölik meg, ez szerteágazó levelezésük állandó témája, ez üléseik napirendje. Összejöveleik első napján új okmányokat olvastak fel, ismertették kutatásaik újabb eredményeit, másodnapon pedig a helyi vagy szomszédos levéltárakat bűjták. Munkahelyük azonban annyira kötötte őket — Ráth levéltáros, Nagy Imre táblabíró, Véghely Dezső ügyvéd, Pesty az Iparbank titkára. . . —, s ráadásul az ország különböző részeiben laktak, hogy személyesen gyakrabban csak a Dunántúl északi felében lakók találkozhattak.³³ Emellett a kimért anyagi helyzet s a hatvanas évek elejének nem egyszer feszült politikai légköre következtében egy-egy összejövetelükön csak hatan-heten jelenhettek meg. Közönség természetesen csak az első napon kapott helyet, akkor a vendéglátó család tagjai, rokonai, betűre kapott barátai hallgatták felolvasásaikat, előadásaikat.³⁴ Társulásuk, közös munkájuk hivatása tehát elsősorban egymás szakmai segítése volt: a tudományos irodalom gazdagítása, új adatfeltárásokkal támogatni a forráshoz nem férő

³¹ Források 12. A.

³² Vö. Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Lukinich Imre, Várkonyi Ágnes és Mann Miklós említett munkáit.

³³ Jellemző, hogy Pesty Frigyes és a „dunántúliak” egyik törzstagja, Nagy Imre — noha állandó levelezési kapcsolatban voltak — személyesen nem is találkoztak. (OL. Thaly es. lvt. Levelezés. Nagy Imre—Thaly Kálmán 1867. dec. 17.)

³⁴ Nagy Imre: A Dunántúli Történetkedvelők. Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados. . .

kutató társakat, igyekezni a történettudományos munkákat az olvasókkal megkedveltetni. A „közönség” ebben az értelemben valóban csak olvasott, vagy — néhány jelenlevő — felolvasást hallgatott.

A megalapítandó társulat alapszabálytervezete és a „dunántúliak” működésének szükségzavú leírása is érzékelhetővé teszi az egymasmelléállítás jogosságát, melyet talán minden egyébnél megfoghatóbban magyaráz az a tény is, hogy az első — február 2-i és 4-i — üléseken részt vevő történészek — Henszlmann és Wenzel kivételével — a Dunántúli Történetkedvelők közé tartoztak.³⁵ Ipolyi Arnold pedig, az értekezletek összehívója és elnöke, éppen a „dunántúliak” új patrónusa.³⁶ Nem túlzott tehát azt állítani, hogy a Társulatban évek óta hol lazább, hol szorosabb együttműködésük szervezeti kereteinek megvalósulását látták.³⁷

A „dunántúliak” és a Történelmi Társulat első tervezete között további kapcsolatok is kimutathatók. Nemcsak a szervezeti felépítés, hanem — amit az erre vonatkozó elképzelések takartak — a Társulat *célját* tekintve is.

Már fentebb mondtuk, hogy a társulat e formájában olyan intézmény valósult volna meg, melynek rendes tagjai közé tudományos rostálás alapján lehetett jutni, s mely céljának mindenekelőtt „a hazában szétszórt szakférfiak közös erővel” történő támogatását tartotta.³⁸ Az elképzelések azonban ennél tovább mentek: mint a javaslathoz legkövetkezetesebben ragaszkodó Pesty Frigyes és Ráth Károly közölt leveleiből is kitétszik, határozottan és nyíltan az Akadémián kívüli erőket — azaz az Akadémián kívülre szorult történészeket — akarják egyesíteni. Látszik ez már akkor is, mikor Pesty és Ráth állandóan a Kisfaludy Társaság példájára hivatkozik,³⁹ mikor a Különvéleményben az Akadémia párhuzamos példaként szerepel „az állítólagos céhszerű szervezés mellett” stb.⁴⁰ De a változtatások ellen harcolva Pesty Frigyes ezt világosan meg is fogalmazta: „Az akadémián kívül álló erők egyesítéséről azonban szó sem lehet, ha az utóbbi javaslat (ti. az eredetitől eltérő — G. F.) elfogadatik.”⁴¹ Ez a szándék, ez a célkitűzés tehát ismert volt. S a Társulatra vonatkozó ilyen elképzelések mögött ismét a „dunántúliak” többéves tapasztalatait, Akadémiához való viszonyuk alakulását kell felismernünk.

Utaltunk az 50—60-as évek akadémiai vezetésének irányára. Ezen az arisztokrata szellemű vezetésen csak enyhe változtatást hozott, hogy a hatvanas évek elejétől Deák körének mind jelentősebb politikai befolyása volt a tudománypolitikai vezetésben is. Noha az 1858-as választásokon tettek bizonyos engedményt a „liberálisok”, a „protestánsok” javára, s bevettek néhány

³⁵ Vö. Nagy Imre: i. m.; Mann Miklós: A Dunántúli Történetkedvelők Társasága. Kézirat.

³⁶ Ipolyi Arnoldot 1866 őszén a korábban anyagi és elvi okok miatt kivált Paur Iván helyére a Dunántúli Történetkedvelők felkérték: vegyen részt a Hazai Okmánytár kiadásában. (Esztergomi Prímási Levéltár. Ipolyi levéltár. A továbbiakban: EPL. Ipolyi lvt.) R. 113. Ráth Károly—Ipolyi Arnold 1866. szept. 20.) Ipolyi — aki a „dunántúliakkal”, különösen Fraknóin keresztül már korábban is kapcsolatban állt, pénzzel is támogatta őket — vállalja is a kiadásban való részvételt: az Okmánytár III. kötetének dedikációját ő írja, s kötetenkénti 50, illetve 100 forintjával is jelentősen segíti Ráthékat. (Ld. MTAKK. Ráth Károly levelezése I. Ipolyi Ráthhoz írott levelei és EPL. Ipolyi lvt. R. 114., R. 116., R. 117., R. 119.)

³⁷ Vö. még Várkonyi Ágnes: i. m. 109. l.

³⁸ Források 12. B.

³⁹ Források 3., 12. B.

⁴⁰ Források 12. B.

⁴¹ Uo.

fiatalabb történészt a levelező tagok sorába — ekkor került be Pesty Frigyes, Ráth Károly is —, mégis a hazai okmányfeltáró „történetbúvárlók” tábora messze túlnőtt az Akadémia által különben is lazán összefogott kutatók, tudósok szűk körén. A kiszorulás legtipikusabb példáját talán épp a „dunántúliak” adják. Bár az említett Ráthon, Pestyn kívül ekkor már Rómer, Nagy Iván s természetesen Ipolyi levelező tagok voltak, egymáshoz intézett leveleikben egyértelműen vallanak a magyar tudományosság hivatalos vezetésével való szembenállásukról. Ráth Károly már 1860-ban elküldi Toldynak „lemondó iratát” az akadémiai tagságról, mivel a Történelmi Társban munkájának megjelenése egyre késik, s noha Toldy „visszavonulás” helyett „tevékeny közreműködését” kéri, Ráth egyik Ipolyihoz írott levelében kissé elkeseredetten írja: „közelebb vagyok az Akadémiávali szakításhoz, mint egygyütt létünkör beszéltem”.⁴² Néhány évvel később Fraknoi a „dunántúliak” egész működésének, a Hazai Okmánytár kiadásának egyik célját abban látja, „hogy lássa a világ, hogy nem engedjük az Akadémiát monopolizálni a tudománnyal”.⁴³ Amikor azután nagy pénzhiánnyal küzködve hiába kéri az Akadémiától az Okmánytár kiadásának támogatását, még jobban eltávolodnak — ahogy Nagy Imre mondja — „a pesti tudós vaskalaposok”-tól.⁴⁴

Az első alapszabálytervezet készítői előtt tehát egy olyan tudományos intézmény létrehívásának eszméje állott, amely megvalósulása esetén az Akadémián kívül tudományos szakmai keretet adhat a közös történész-munkának, amely állandó tudományos fórum, s tagjának lenni felér az „elismerés koszorújára”-val. Ezt a törekvést leginkább a „dunántúliak” rendkívül sok akadállyal nehezített működése érlelte meg, s ennek hatása nemcsak a Társulat első tervezetének szervezeti felépítésén, hanem működési céljainak megfogalmazásán is észrevehető.

Várható volt, hogy egy olyan intézmény létrehívásának terve, amely megvalósulása esetén az Akadémia „tudományos állását” nem kis mértékben csökkentené, a tudományos vezető körökben ellenzésre talál majd. Számbolt ezzel a lehetőséggel maga Ráth Károly is, aki a február 4-i ülés után hazautazva Győrbe, inti Thaly Kálmánt, hogy „vigyázni kell, nehogy testtálgjanak valamit Venczel etc. uraimék!”⁴⁵ Ha az ülés résztvevői közül nem is, de kívülről hamarosan bekövetkezett ez a támadás.

A február 4-i ülésen megbízták Thalyt, az értekezlet „tollívó”-jét (jegyzőjét), hogy az elhangzottak alapján fogalmazza meg a Társulat alapszabálytervezetét,⁴⁶ s mutassa majd be Ipolyinak, Pestynek és Rómernek — valószínűleg azért, hogy ténylegesen egyezik-e az elfogadott tervezettel —, s majd a következő, február 7-i ülésen az ismét összegyűlt értekezletnek olvassák fel.⁴⁷

⁴² Ráth Károly—Ipolyi Arnold 1860. júl. 14. OSzKK Levelestár.

⁴³ Fraknoi Vilmos—Ráth Károly 1864. okt. 5. MTAKK Ráth Károly levelezése II.

⁴⁴ Nagy Imre—Ráth Károly 1866. júl. 21. MTAKK Ráth Károly levelezése I.

⁴⁵ OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. febr. 13. Más levelekből sem derül ki, hogy miért említi itt Ráth Wenzel nevét, talán valamilyen Ráthék ellen szólt. Tény, hogy később az eredeti javaslat egyik védelmezője. (Források 1.)

⁴⁶ Századok 1867. júl. 2. I. Márki Sándor már arról ír, hogy Thaly az előzetes ülés „előadója” volt. (Márki Sándor: Thaly Kálmán élete. 77. I. MTAKK Történelem. 2r—314.)

⁴⁷ Semmi jel nem mutat arra, hogy a febr. 7-i ülésen az előző értekezletek határozata alapján nyitottak volna újabb vitát a már elfogadott alapszabálytervezet felett. Erre enged következtetni az is, hogy Ráth Károly tartott ugyan a változtatástól, de a leendő közgyűlésen, s nem a következő értekezleten. OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly — Thaly Kálmán 1867. febr. 13.

Február 7-én már megváltozott összetételű társaság ült össze. Az ülésen megjelentek — nem tudni kinek a javaslatára történt a meghívás — Csengery Antal és Toldy Ferenc, az Akadémia elismert tekintélyű vezetői, s meghívták az ülés elnökéül az emigrációból nemrég hazatért, s talán hazai tekintélyének csúcsára érkező Horváth Mihályt is.⁴⁸ Ugyanakkor már hiányzott a „dunántúliak” vezetője, Ráth Károly. Thaly felolvasta az előző üléseken elfogadott alapszabálytervezetet, s „az értekezleti elnök Horváth Mihály felszólítá a jelenvoltakat annak pontról pontra való megvitatására”.⁴⁹ A vitában Csengery (és Toldy) az alapszabály két leglényegesebb pontjában javasolt változtatást: törölnék el a szakmai megkötés adta megkülönböztetést, bárki léphessen be a Társulatba, aki megfizeti az 5, illetve az alapítói 100 forintot; másrészt minden tag egyenlő beleszólást nyerjen a Társulat ügyeinek vezetésébe, legyen választó és választhatósági joga. Az eredeti tervezet és e javaslat összevetése azonnal meggyőz bennünket, hogy az új indítvány világosan és határozottan szembehelyezkedett a régi alapelveivel.⁵⁰

Nézzük érvelésüket. Talán nem kis igazuk volt Csengeryéknek, amikor arra hivatkoztak, hogy a Társulatnak szem előtt kell tartania a gazdasági illetve a pénzalapokat.⁵¹ Ha csak a „dunántúliak” anyagi nehézségeire gondolunk, hogy milyen ráfizetéssel adták ki publikációjukat, hogy a Hazai Okmánytár egy-egy kötetére alig-alig találtak vevőt, s hogy éppen a hatvanas években hoz a Kisfaludy Társaság is olyan határozatot, melyben kéri elnöküket, Eötvös Józsefet, igyekezzék alapító és pártoló tagokat szerezni a gazdasági nehézségek leküzdésére,⁵² akkor ténylegesen felmerülhetett a kérdés: vajon a létrehivandó Történelmi Társulat tervezett országos hatósugarú működését nem akadályozzák-e majd az anyagi nehézségek? A kérdés jogos volt, de a válasz e tekintetben legalább annyira az: „nem lehet olyan nagy ösztön a társulat iránti részvételben és támogatásban”, ha a tagok szavazási és választási jogot nyerhetnek — mondja Pesty Frigyes. S az ilyen módon szervezett Földtani Társulat példájára hivatkozva mondja, hogy „a társulatnak ily alapon szervezése nem biztosítja a közönség nagyobb mérvbeni támogatását”.⁵³ S hogy Csengeryék javaslata mennyire nem a gazdasági alap megszilárdítását célozta elsősorban, ezt az mutatja, hogy a vita folyamán a következő, február 15-i ülésen, éppen ebben a kérdésben ajánlkoznak engedményt tenni. Beleenyugszanak abba, hogy a választáskor válogassák meg a jelentkezőket (tehát ne lehessen mindenki tag!), s ily módon a vezetés a szakférfiak kezében maradjon (ne legyen a vezetésbe beleszólása bárkinek, aki fizet!).⁵⁴ Ahhoz azonban végig ragaszkodtak, hogy mindenki egyforma jogokkal rendelkezzen a Társulatban, ne legyen különbség a történészek és a „közönség” között. S ebben állt igazán szemben a második javaslat az elsővel. Amíg az eredeti tervezet

⁴⁸ Horváth Mihályt Toldy Ferenc levélben értesítette a meghívásról. *Márki Sándor*: Horváth Mihály. 398. l.

⁴⁹ Századok 1867. júl. 2. l.

⁵⁰ Források. 2., 12. B. A változtatási javaslat lényegében Csengery nevéhez fűződik. Mind Thaly, mind Ráth későbbi elszórt megjegyzései „Csengery projectumá”-ról szólnak (Thaly Kálmán—Ráth Károly 1867. ápr. 26. MTA KK Ráth Károly levelezése II.; OL. Thaly es. lvt. Levelezés. Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. máj. 31.) Ugyanezt erősíti meg a Csengeryről mondott társulati emlékbeszéd (Századok, 1883).

⁵¹ Források 12. B. 8.

⁵² *Kéky Lajos*: i. m. 106—107. l.

⁵³ Források 12. B.

⁵⁴ Források 5., 12. A.

szűkkörű tudományos fórumot kívánt a Társulat keretében létrehozni, az Akadémiához hasonló tudományos igényekkel, addig a Csengery—Toldy-féle változtatás éppen ezt akarta megakadályozni, s a Társulatot a széles közönség intézményévé változtatni. Ezzel tulajdonképpen elvették az egész alakulás Akadémia-ellenes életét, hiszen javaslatuk szerint a kettőnek — az Akadémiának és a Társulatnak — egészen más lenne a funkciója a tudományos közéletben. A Csengery—Toldy változtatás tehát nemcsak a Társulat vezetésének irányát, gazdasági felépítését, a választmányba, a vezetésbe kerülés feltételeit kívánta az eredeti elképzeléshez képest módosítani, hanem egészen *más típusú intézmény* létrehozását célozta.

Mint a közölt forrásokból — mindenek előtt Pesty Frigyes Ráthhoz írott, az ülésekről jegyzőkönyvi hűséggel számot adó leveléből — kitetszik,⁵⁵ a javaslat heterjesztése után az előtte egységesen állást foglaló tagok véleménye megszlik. Pesty Frigyes, Wenzel Gusztáv határozottan kiállnak eredeti elképzelésük védelmére, s Rómer is csatlakozik hozzájuk.⁵⁶ Ipolyi viszont, az előző ülések összehívója, elnöke, elfogadja Csengeryék indítványát, sőt amikor az ülés után Pestyék tiltakoztak nála, s „erősen fenyegetődtek, hogy így nem vesznek részt”, ő csillapítani igyekezett őket.⁵⁷ Thalyhoz és Ráthhoz írott levelei tanúsága szerint ő az alakulás kudarcbafulladásától tartott nagyobb vita esetén.⁵⁸ Az eredeti állásponttól történt ily könnyű elszakadásban bizonyára szerepet játszott az is, hogy Ipolyi nem érezhette Ráthéhoz hasonló erővel az új tudományos fórum létrehozásának szükségét, nem érezhette a visszazorítotttság terhét úgy, mint a „dunántúliak” általában.

Annál jobban felháborodik Ráth Károly, s ösztönzi Pestyt az eredeti alapszabálytervezet védelmezésére, korholja Thalyt, amiért nem szegült szembe Csengeryék tekintélyével, ha kell a többség akaratát biztosító titkos szavazás követelésével.⁵⁹

A Horváth Mihály lakásán tartott *február 15-i* ülésen — ahol sem Csengery, sem Ipolyi és Wenzel nem volt jelen — Toldyék „a több oldalról hallott ellenészrevételek”-et ügyes húzással akarják elhallgattatni. Mintha a történészek vezető szerepének biztosítása lenne az eredeti és az új alapszabálytervezet közötti legfontosabb eltérés, olyan „modus procedendi”-t javasolnak, hogy az aláírási ívek jól meggondolt szétosztásával elérhetik olyan törzstagság összetöborzását, akik csak „érdemes emberekből fognak választmányt alakítani”.⁶⁰ E módosítvány amellet, hogy — mint korábban erre utaltunk — ellentmond Csengery és Toldy korábbi érvelésének, engedményt adni látszott az ellentábor azon tagjainak, akik azért bírálták az új tervezetet, mert lehetővé teszi a nem szakemberek bekerülését a választmányba. S noha Thaly és az addig ellenkező Rómer Toldy módosítását „nagyon jelesnek találták”, Pesty, mondván, hogy „...e javaslat (ti. Toldyék mostani engedménye — G. F.) nem más, mint modus procedendi, a hibás alapszabályok mindég maradván”,⁶¹ beadja Ráth és a maga nevében Különvéleményüket.⁶²

⁵⁵ Források 2.

⁵⁶ Források 1.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Ipolyi Arnold—Ráth Károly 1867. febr. 17. MTAKK Ráth Károly levelezése I.

⁵⁹ Források 3., 4.

⁶⁰ Források 5.

⁶¹ Források 5.

⁶² Források 5., 12 B.

Az ezt követő vita⁶³ legérdekesebb pontja kétségtelenül Thaly aktivizálódása. Ráth és Pesty régi jó barátja most komolytalan érveléssel fordul szembe Pestyvel (mondván, hogy a módosítás után nincs joga Ráth nevében is beadni a Különvéleményt), majd mikor Toldy meghátrálni látszik, s kész javaslatát is visszavonni „ezen alig hallatott szándékot — mint Pesty írja — Thaly azonnal feldöntötte”.⁶⁴ Pesty jogosan meglepődött Thaly magatartásán, azon, hogy noha az eredeti indítványt tartja helyesebbnek, mégis a másik mellé áll. Nem tudta ugyanis sem ő, sem Ráth, hogy Thaly ekkor már zsebében hordta Ipolyi levelét is, amely az új javaslat mellett szólt.⁶⁵ De Thaly kétszínű viselkedését, a Társulat alakulása körüli harcokban vitt szerepét legjobban talán az a levél dokumentálja, melyet az ülés után ír Ipolyinak, s benne barátairól, mint a „sértett hiúságú Pesty”-ről és a „címvágyó Ráth”-ról beszél.⁶⁶ Ugyenakkor már ő kéri Ipolyit: írjon levelet, melyet a legközelebbi ülésen bemutatathatna, s melyben kijelentené, hogy az új alapszabályokkal és nem Pestyékkel ért egyet.

Ráth Károly is ír Ipolyinak, vegye rá Toldyt indítványuk visszavételére.⁶⁷ Ipolyi ezt nem teszi meg,⁶⁸ hanem Thaly kívánságára február 26. és március 4. között megküldi a kért levelet az „ideiglenes tollvivő”-nek, melyben döntő súllyal esik szó a Társulat további sorsát illető kérdésekről. Maga a levél szövege nem ismert — azt valószínűleg bemutatása után a Társulat irattárába tették —, de létezésére és tartalmának néhány vonatkozására következtetni lehet Thaly előbbi (február 26-i) és következő (március 8-i) levelének összevetéséből.⁶⁹

A március 8-i levél bennünket érdeklő s itt közölt fele⁷⁰ mondaniva lóját tekintve két részre osztható: válasz, illetve kitérés az Ipolyitól korábban kapott levélre és beszámoló a március 4-i ülésről. Az utóbbi részre még a március 4-i ülés tárgyalásánál visszatérünk, most csak a feltételezett Ipolyi-levélre történő reflektálásokat emeljük ki.

Mint ismeretes, Pesty már 1864–65-ben meg akarta indítani országos történelmi folyóiratát, a Századokat.⁷¹ Noha ez 1865-ben nem sikerült, a megjelentetés szándékáról nem tett le, s amikor 1867 januárjában ismét a megindításon töri a fejét, Szilágyi Sándor szerint a megalakítandó Társulat közlönyéül szánta a Századokat.⁷² A Társulat alakuló-üléseinek első napjaiban tehát Pestyt tekintették volna a társulati folyóirat szerkesztőjének. Amikor azonban a viták folyamán Pesty szembekerült az új javaslattal, „makacssága” miatt nyilván elvesztette esélyét is a társulati lap szerkesztőségi tisztségére, mert Thaly február 26-i levelében Pesty „sértett”-ségének okát már abban látja, „hogy »Századok«-ját nem remélheti az egylet (czége alatt s) pénzéből kiadhatni”.⁷³ Tehát a Századokat — melynek szerkesztése összekötődik Pesty nevével — már nem a Társulat folyóirataként említi. Hogy az alapszabálytervezeti vál-

⁶³ Források 5., 12 A., 8., 10.

⁶⁴ Források 5.

⁶⁵ Források 1.

⁶⁶ Források 8.

⁶⁷ Források 6.

⁶⁸ Vö. Ipolyi Arnold Toldy Ferenchez intézett leveleit. MTAKK Magyar Irodalmi Levelézés 3r—114.

⁶⁹ A Társulat Országos Levéltárban elhelyezett iratanyaga 1956-ban elégett.

⁷⁰ Források 10.

⁷¹ *Lukinich Imre*: i. m. 21. l., *Szilágyi Sándor*: i. m. 14. l.

⁷² *Szilágyi Sándor*: i. m. 14. l.

⁷³ Források 8.

toztatással, a vitával függ össze a lap szerkesztésének kérdése, arról az is tanúskodik, hogy levelében ezt Thaly Pesty és Ráth ellenzékiségével köti össze.

A március 8-i levél vonatkozó részében („A mi a Tört. Társulatot illeti: én annak lapja — vagyis inkább folyóirata — szerkesztésére épen nem vágyom valami nagyon, s egy cseppet sem bánom részemről, ha az Pestyre bizatik”)⁷⁴ bukkan fel először — még Pesty neve mellett — Thaly személyének jelölése. Az, hogy Thaly ezt Ipolyi és közöttte már említett dologként kezeli (ha először merülne fel akár a Pesten folyó beszélgetésekben, akár kettejük levelezésében, akkor nem kezdené ilyen válasz-szerűen), s hogy a Társulatról, a Századokról és a szerkesztésről az előző (február 26-i)⁷⁵ Thaly-levelében még egészen más összefüggésben esik szó, az arra enged következtetni, hogy Ipolyi e nem ismert, de bizonyíthatóan létezett levelében amellelt, hogy elhatárolta magát Pesty Frigyes és Ráth Károly véleményétől, Thalyt javasolta — nem tudhatjuk milyen formában és súllyal — a szerkesztői tisztségre. E javaslat után kezdődhetett a március 4-i ülést megelőző beszélgetéseken a Pesty szerkesztői funkciója elleni érvelés, melyek között felvetődhetett az is, hogy Pesty „nem tud jól magyarul, stylusa pedig éppen nincs”.⁷⁶ Ha meggondoljuk, hogy Pesty már néhány évtizeden keresztül Temesvárott is igyekezett mindent elkövetni a magyar nyelvű kultúráért, éveken keresztül országáért ismert szerkesztője volt a magyar nyelvű Delejtűnek, s nagy mennyiségű levelei semmivel sem íródtak rosszabb magyarsággal, mint kortársaié, akkor nem vehetjük komolyan az ellene felhozott kifogást, hanem feltételeznünk kell, hogy sokkal inkább „ellenzékieskedése” és a Különvélemény beadása miatt akarták elűtni a szerkesztőségtől, mintsem stilisztikai járatlansága miatt. S hogy Thaly neve egyáltalán felmerülhetett, hogy az első ülések „jegyző”-jéből nemsokára a Társulat megindítandó folyóiratának egyik szerkesztő-jelöltje lesz, azt Thaly minden tényleges képességei mellett elsősorban annak köszönhetette, hogy hajlandó volt az erősebb szárny javaslatára azonnal irányt változtatni, majd a pozícióit mindinkább erősítő Ipolyi utasításainak teljesen eleget tenni.

Ipolyi, aki ekkor egri kanonok — noha tényleges hatalmát, befolyását a „dunántúliak” kissé túlbecsülik —, láthatóan mind jobban kezében tartja a Társulat megalakulása körül folyó küzdelmek szálait. A „dunántúliak” eléggé függnék tőle: fő anyagi támogatója 1866 óta a Hazai Okmánytárnak, s a győri püspöknél — aki szintén támogatja őket — közvetítőjük. Emellett Rómer egyházi vonalon is függő viszonyban van vele. Az előértekezleteken mindaddig elnököl, míg a tekintélyesebb Horváth Mihály, Csengery, Toldy meg nem jelenik. Február 7. után azonban Csengery több ülésre már nem jön el, a kiegyezés politikai eseményei szinte egész energiáját lekötik,⁷⁷ Toldy Ferenc ebben az időben pedig már energiájavesztett ember. Horváth Mihály a hazakerülése utáni hetekben még nem igen lép fel önállóan, a Társulat körüli vitákban is láthatóan közvetítő álláspontra törekszik, s a források is minden alkalommal Toldyval együtt említik.⁷⁸ Így az Ipolyinak való hízelgésen túl kell igazságot is látnunk Thaly szavaiban: „... a többi nevesebb bizottsági

⁷⁴ Források 10.

⁷⁵ Források 8.

⁷⁶ Források 10.

⁷⁷ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bpest. 1928.

⁷⁸ Horváth Mihály egyébként is erősen kötődik Toldy Ferenchez, hiszen ő járt közben hazajövele ügyében is. Ld. *Pamlényi Ervin*: i. m. 88. 1. és Horváth Mihály Toldyhoz írott leveleit. MTAKK Magyar Irodalmi Levelezés 3r—114.

urak — az egy Wenzelt kivéve — nem elég mozgékonyak s tevékenyek”.⁷⁹ Úgy látszik, Ipolyi súlyát közvetlenül Thaly érvényesíti nagy „hajlékonysággal” a megbeszéléseken. Amellett, hogy mint „tollvivő” azonnal a változtatás mellé állt, most is minden valószínűség szerint ő „intézi el”, hogy Ipolyi „óhajtásához képest” (a február 26. és március 4. közötti levél szerint) az alakuló közgyűlés májusban legyen, amikor Ipolyi is jelen tud lenni.⁸⁰

A március 4-i tanácskozás összehívása előtt így világos volt, hogy Pesty és Ráth egyedül maradt álláspontjával: Ipolyi, akitől még várhattak esetleges közbeszólást érdekükben, a Thaly kérte levélben nem állt melléjük. Ez készíthette megátrálásra az ülésen Pesty Frigyeset is, aki látva a harc eredménytelenségét, s hogy a résztvevők — még a korábban őt védelő Wenzel is — igyekeznek meggyőzni őt, felolvassa ugyan ismét a Különvéleményt, de csak azt kéri — mint Thaly írja Ipolyinak —, hogy „pro aeterna memoria” tétessék le a Társulat irattárába.⁸¹ Nem kellett már Toldynak és Horváth Mihálynak attól tartania, hogy Pesty tovább kitarva eredeti elképzelésük mellett, az alakuló közgyűlésen robbant ki majd vitát. A Csengery—Toldy javaslatot a szakmai vezetés kérdésében tett „engedménye” után tehát az alakulásban résztvevők elfogadták, s Ráthhoz írott utolsó leveléből már úgy látszik, hogy Pesty Frigyes is megbékült a Társulat alakulásának ilyen formájával.⁸²

Az egy hónapig húzódó alakuló-ülések krónikája ezzel lezárult: a korabeli hazai történészek egy eléggé háttérbe szorított csoportjának kísérlete szűkkörű, tudományos intézmény alakítására megghiúsult, s helyette Csengeryék javaslatára egy olyan Történelmi Társulat terve született, melynek értelmében a Társulat feladata a történetkutatás fellendítésén túl a széles közönség felé fordulás volt.

Talán még Ráth Károlyról kell néhány szót ejteni. Már Várkonyi Ágnes és Mann Miklós is hangsúlyozták említett tanulmányaikban, hogy a magyar polgári történetírás első nagy szervező egyéniségének életében érezhető törést okozott a Történelmi Társulat ilyen „változott módon” történt alakulása.⁸³ Nem azért, mert a Társulatot nem a tudósok vezetik, nem is a szervezeti demokratizmus valami csorbája miatt, hanem mert látta: az új alapszabályokra épülő Társulat nem a történészek szakmai egybefogását célozza, amiért ő több évig meg-megújuló energiával küzdött. Nem üres „címvágyás” vezette — mint „barátja” Thaly mondta —, hanem az Akadémiától független történetsszervezet létrehozása. Amikor Csengeryék változtatásával szemben kisebbségben maradnak, arra gondol, hogy a „dunántúliakat” külön szervezi továbbra is függetlenül a Történelmi Társulattól,⁸⁴ de miután az eredeti álláspont melletti harca hiábavalónak látszik, és a „dunántúliak” Pesten tartózkodó tagjai nem állanak pártjára, Pesty Frigyes pedig visszaveszi Különvéleményüket, ő is

⁷⁹ Források 15.

⁸⁰ Források 10. A közlemény elkészülése után volt csak módunk, a most már kutatható; MTA Történettudományi Bizottmány iratait tanulmányozni. Mint a jegyzőkönyvekből és az iratokból kiderül, Thaly éppen 1867 tavaszán többször szerepel az ülések napirendjén, sőt Toldy (!) javaslatára (Toldy a bizottmányi előadó) hamarosan a Bizottmány tagjává is választják. (MTA Történelmi Bizottmány jegyzőkönyvei 1867. febr. 9. stb.; MTA TB Iratai 14/1867.) Ez is magyarázza talán még jobban, hogy Thaly miért változtatott olyan gyorsan álláspontján, s állt a Csengery—Toldy javaslat mellé.

⁸¹ Források 10.

⁸² Források 12 A.

⁸³ Várkonyi Ágnes: i. m. 112. l.; MANN MIKLÓS: i. m. 863. l.

⁸⁴ Források 3., 4.

visszavonul. Nem ért egyet az alakulás „új irányával”, de már március végén biztosítja Thalyt, hogy nem „agitál” ellene.⁸⁵ Véleményével a „dunántúliak” körében is egyedül maradt,⁸⁶ a Társulat választmányi ülésein, közgyűlésén nem jelent meg, Pestyre pedig, amiért visszavonta a Különvéleményt, élete végéig megharagudott, levelezésük is teljesen megszakadt.⁸⁷

*

Miután az előzetes üléseken kikristályosodtak a Társulat alapszabályai, megkezdődtek az alakuló közgyűlés és a szervezés előkészületei. Ennek rövid történetét a valóságnak megfelelően adja elő Thaly Kálmán a Századok első számában. Az értekezlet résztvevői Horváth Mihály elnöklete alatt „előleges bizottság”-gá alakultak a február 7-i tanácskozás után, s kimondták: amint száz jelentkező aláírja a kibocsátandó aláírási íveket, „a társulat meg alakultnak tekintetik”, és az alapszabálytervezet megvitatására az elnök összehívja a közgyűlést.⁸⁸

A március 4-i ülés után Thaly Kálmán megkezdte az aláírási ívek nyomtatását, majd szétküldését. E szervezési munkálatoknál követett elvekről Ráthhoz írott levelében vall.⁸⁹ A Csengery—Toldy javaslaton tett megszorítás értelmében a „törzskatonaságot” elsősorban a „képzett szakkedvelők”-ből akarják szervezni. Másrészt határozottan érezhető, hogy ki akarják használni a kiegészítési légkörben aktivizálódott nemesi-főnemesi politikusok, képviselők „alapítási szándékát”. Ezek aláírásait elsősorban Horváth Mihály szerzi, aki külön meg is kéri Thalyt, írja össze számára, kiket lehet még felkérniök.⁹⁰ Thaly a Társulat alakulásának e szervezési periódusában kétségtelenül jól dolgozott: háttérbe szorítva „a társulat alakítási intézkedéseinek együttes megtételére” választott albizottságot,⁹¹ igyekszik már az első aláírási körlevelekkel az ország különböző részeiben élő történészeket elérni.⁹² Az aláírásgyűjtésben ekkor maguk a vezetők látszanak a legbuzgóbbnak: Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Thaly Kálmán. Így március végére 70,⁹³ egy hónap múlva pedig már 220 (közte 30 alapító) tagja van a Társulatnak, s Thaly, fellelkedve a jelentkezéseken, az 1000 fős tagságot is elérhetőnek tartja.⁹⁴

Ilyen körülmények között hívják össze május 15-re az Akadémián a Társulat első közgyűlését. A tárgy: Horváth Mihály beszéde és az alapszabályok elfogadtatása.

Horváth Mihály először a történetkutatásról, a nemzet életében vitt

⁸⁵ OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. márc. 30.

⁸⁶ „Örömmel értesültem a lapokból, hogy mennyire haladtatok már a történelmi társulat alakításával, akár hogyan és minő alapokon állítatik az össze, én minden tervhez, mely kivihető, hozzájárulnék, s azért nem értem Ráthot, hogy annyira ragaszkodik e tekintetben szűkkörű eszméihez” — írja Nagy Imre Thalyknak. (OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre—Thaly Kálmán 1867. ápr. 7. kiemelés tőlem — G. F.) Hasonló állásponton van Véghegy Dezső is. (Vö. 1867 nyarán levelei Ráthhoz. MTAKK Ráth Károly levelezése II.)

⁸⁷ OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. márc. 30.

⁸⁸ Századok 1867. júl. 2—3. 1. Vö. Források 13.

⁸⁹ Források 10, 11, 13.

⁹⁰ OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Horváth Mihály—Thaly Kálmán 1867. jún. 5.

⁹¹ Lukinich Imre: i. m. 22. 1.

⁹² Források 11.

⁹³ Források 15.

⁹⁴ Thaly Kálmán—Ráth Károly 1867. ápr. 25. MTAKK. Ráth Károly levelezése I.

fontos szerepéről beszél,⁹⁵ majd a tudomány fejlődését összekötve annak társadalmi hasznosságával, mondja: „A kormányok és egyes tudományos intézetek halomra gyűjthetik a történelmi kincseket: de mily korlátolt ezek haszna, ha csak néhány szaktudós kezein forognak, s a társadalomba, a nemzet nagy tömegébe nem hatolnak bel!”⁹⁶ A „nemzet történelmi irodalma” csak úgy virágozik, ha a „kútfő gyűjtemények gazdagok . . . és — mi nem kevésbé lényeges — ha a nagy közönségben érdekeltség létezik azok iránt és élénk a történelmi érzék. Emaz csak a társadalom keblében fejlődhetnek, csak úgy foglalkozhat nagyobb tért, ha történelmi társulatok keletkeznek, oly társulatok, melyek tagjaikat nem egyedül tudósokból nyerik, hanem a melyekbe csekély pénzáldozattal minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szíven hordó minden polgár beléphet, és szabadon minden korlátozástól menten működhetik a történetnyomozás tágas mezején.”⁹⁷ Ha a Társulat alakulása körüli vitákra gondolunk, akkor eléggé egyenes vonallal köthetjük össze a Csengery—Toldy-féle — elfogadott — alapszabálytervezetet és Horváth Mihály e sorainak mondanivalóját. Mégis érezhető a szándék különbsége: amíg az előbbi egy negatív indíttatású, az Akadémia hivatalos irányát védelmező állásból igyekezett a Társulatot a „széles közönség” intézményeként alakíttatni, addig Horváth Mihály a tudományfejlődés egy adott szintjének elérését látja benne. Beszéde tehát elvi és történelmi érvekkel igyekszik bizonyítani, hogy a tudomány és társadalom igényli egy széles társadalmi bázisra épülő történelmi társulat felállítását.

Az alapszabályokat⁹⁸ Thaly fogalmazta meg. Az első változat a február 2-i és 4-i értekezletek, a második és a harmadik a február 7-i Csengery — Toldy javaslat alapelvei, illetve az azt követő megszorítások szerint készült.⁹⁹ Az alapszabályt olvasva így természetesen, hogy nem egyszer bekezdésenként is érezhető: a vita melyik pontján alakult ki a szöveg adott része. Ahogy a Társulat „célja és munkaköre”-re (2—3. §), a tagokra (5—6—7. §), a vándorgyűlésekre (28. §) vonatkozó sorokon érezhető a Csengery—Toldy javaslat, úgy érezhető a Pestyéknek tett „engedmény” is a vezetés „szakszerűségé”-re vonatkozó megkötésekben. Így pl. noha választmányi tagnak bárki megválasztható a tagok közül, mégis a 19. §-ba bekerül egy félmondat — egyébként a szöveg egyetlen kiemelésével —: „különös tekintettel mégis a szakférfiakra”. Ide kívánczik még, hogy a választmány a vezetésben egyedülálló szerepet kapott: a közgyűléstől függetlenül dönthetett, a „nyilvános ülések”-en csak tagjai szavazhattak (25. §); s talán az a negyedik fejezet végére bekerült mondat, mely a társulati tagok felvételét ajánláshoz és a választmányi ülés döntéséhez kötötte (24. §).

⁹⁵ Horváth Mihály beszéde a történelmi társulat első közgyűlésén, 1867-ki május 15-én. Századok 1867 júl. 3—11. l. A beszédet közölték még a vezető napilapok is. (Pesti Napló, 1867. jún. 17.) kivonatot közöl a Magyar Újság, 1867. máj. 17-i száma. A „Magyarország”-ban — máj. 16. — a Vasárnapi Újságban — máj. 19. 245. l. — néhány sorban számoltak be az eseményről.

⁹⁶ Századok 1867. júl. 9. l.

⁹⁷ Uo. 10. l.

⁹⁸ Függelék.

⁹⁹ A szöveg végleges formábaöntését nem lehet csak Thalynek tulajdonítani, mert azt a közgyűlés elé terjesztés előtt még be kellett mutatnia a már említett, Pestyből, Rómerből és Toldyból álló albizottságnak: ellenőrizték, „hogy a jegyző az alapszabálytervezetet az értekező módosításainak értelmében dolgozza át.” (Lukinich Imre: i. m. 22. l.).

Az alapszabály egyébként felépítését tekintve nem sokban tér el a korabeli társulati szabályzatoktól. Lukinich Imre említett munkájában állítja, hogy a Társulat 1845. évi alapítási kísérleténél kialakított alapszabálytervezet¹⁰⁰ a Világos utáni társulat-alapítási törekvések kiindulási pontja volt,¹⁰¹ mégis semmi jel, semmi hivatkozás sem mutat arra, hogy akár a tartalmi, akár a szerkezeti kérdésekben kapcsolat lenne a 45-ben összeállított tervezet és a 67-es alapszabályok között. Ha már ilyen hatásokról beszélhetünk, sokkal inkább a vitákban példaként is említett Társulatok alapszabályaiban kell azokat keresnünk.

A társulat eredeti alapszabálytervezete és a *Kisfaludy Társaság* példájának összefüggéséről esett már szó. Csak általánosságokban vonható párhuzam a másik reformkori társulat, a *Természettudományos Társulat* és a Történelmi Társulat végül is elfogadott alapszabálya között.¹⁰² Noha jogosan hivatkozik Horváth Mihály úgy e társulatra — példaként —, mint amelyik széles körben, az ország nagy részét átfogva számos természettudományos kérdésekkel foglalkozót tömörít soraiba,¹⁰³ mégis mivel a két tudományág társadalmi helye különböző, társulatuk is más és más felépítést kívánt. Nagyobb a hasonlóság a Történelmi Társulat működési elvei — különösen Csengeryék első javaslata — és a *Földtani Társulat* alapszabálya között.¹⁰⁴ Ez utóbbi minden jelentkezőt felvett tagjai közé (9. §), 5 forintos és százforintos tagjai voltak (10—13. §), célkitűzésül elsősorban a közönség — mesteremberek, mérnökök, gyárosok — tudományos érdeklődését kívánta felkelteni. Biztosra vehető, hogy Thaly Kálmán az alapszabályok fogalmazása közben forgatta a *Délszláv Történelmi Társulat* német nyelvű, 1857-ben jóváhagyott alapszabályát. Az alapszabály a Századok iratai között található Thaly kéziratoss feljegyzésével.¹⁰⁵ Első részében a Társulat működési körét taglalja, felsorolja, milyen jellegű történelmi, régészeti források, dokumentumok gyűjtését, feldolgozását tartja céljának, majd a társulat folyóirata, az „Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Archiv für südslavische Geschichte)” szerkesztési irányelveit ismerteti. (A korabeli gyakorlattól eltérően a Történelmi Társulat is az alapszabályokban engedélyeztette a Századok megindítását. 32—34. §.) Tagja bárki lehetett, s a tagság két kategóriára oszlott: közreműködő (Mitwirkende) és támogatókra (unterstützende Mitglieder, 10. § a, b). Minden tagnak szólási és szavazási joga volt (12. §). A vezetést 6 tagú elnökség viszi, kiket 3 évre választanak, és egyharmaduk évente kilép az elnökségből (18. §; vö. Tört. Társ. Alapsz. 22. §). Választási mechanizmusa szintén igen hasonlít a Történelmi Társulatra (21. §; vö. Tört. Társ. Alapsz.: 21., 22., 23. §). E más társulatok példái természetesen csak részletekben és egyes szervezeti kérdésekben lehettek formáló hatással a Történelmi Társulat alapszabályainak kialakítására, mert az alapelveket, mint az előértekezleteken látszott, döntően az adott helyzet különböző tudománypolitikai elképzeléseinek összecsapása alakította ki.

¹⁰⁰ Közli: *Tilkovszky Lóránt*: Kísérlet Történelmi Társulat alapítására 1845-ben. Századok, 1966. 4—5. sz. 955—961. l.

¹⁰¹ *Lukinich Imre*: i. m. 15—16. l.

¹⁰² A Királyi Magyar Természettudományos Társulat története... Függelék. 219. l. A szervezet leírása: 220—221. l.

¹⁰³ Századok 1867, júl. 10. l.

¹⁰⁴ A Magyarhoni Földtani Társulat Alapszabályai. A Társulat 1850-ki...

¹⁰⁵ Statuten des Vereines für Südslavische Geschichte und Alterthümer (am 12. Juli 1857 Nr. 16458/607 durch Seine Excellens den k.k. Herrn Minister des Innern bestätigt). Századok Irattára.

Az alakuló ülés az alapszabályokat — „némi módosítások” után — elfogadta.¹⁰⁶ Felkérték az elnök Horváth Mihályt, hogy a belügyminiszterhez terjessze fel azt jóváhagyás végett, majd a választásokra hívjon egybe újabb közgyűlést.¹⁰⁷

Az alakuló közgyűlést június 13-ra hívták össze. A Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályokat Thaly Kálmán felolvasta, majd az eddig belépett tagok neveit sorolta fel. Javaslatot tett az elnök és a két alelnök személyére, majd a választmányi tagok neveinek előre elkészített listáját osztotta szét a megjelent — ismét „mintegy 40” — tag között.¹⁰⁸

Ha nem is vállalkozhatunk a választmány¹⁰⁹ összetételének részletes értékelésére, szükségesnek látszik az összeállítók néhány kitapintható törekvésére rámutatni. A korábbi szándékoknak megfelelően érezhető a választmányi névsoron: ténylegesen egybe akarták fogni az idősebb, rangosabb és kevésbé ismert történétírókat. A megválasztottak „mind szakemberek” voltak. A nevek természetesen tovább csoportosíthatók: megtaláljuk az idősebb korosztály tagjait — Írды Jánost, Waltherr Gézát, Botka Tivadart —, a „dunántúliak” szinte valamennyi számbajöhető történétkutatóját, a nem annyira a „történetmívelésért”, mint inkább a tudományos közírói tevékenységéért megválasztott Csaplár Benedeket,¹¹⁰ az akadémiai vezetés tekintélyeit, Eötvöst és Csengeryt, s a Thaly barátsága folytán bekerült Nyáry Albertet.¹¹¹

Feltűnő, hogy a választmány majdnem fele vidéki. Ez egyrészt biztosította, hogy a Társulat valóban az ország különböző részein élő történészek szervezete legyen, ugyanakkor — mint azt Szabó Károly hamarosan szóvá is tette — a vidéki választmányi tagok a vezetésben ténylegesen nem is vehettek részt,¹¹² a választmányi ülésekre nem tudtak Pestre utazni s a történekről vagy Pesten élő barátaik leveleiből, vagy a sajtóból értesültek.¹¹³ S noha ezek talán érezték is kiszorítottságukat, Szabó Károly javaslata, hogy a választmányba csak pestieket válasszanak, nem lett volna helyes. Nemcsak azért, mert a „távolvidékiek” és a „központban lévők” között tovább gyengítette volna a kapcsolatot, — melyet a vidéki történetbarátok egyébként is sokszor panasztak —¹¹⁴ hanem azért is, mert a Társulat működésének legfontosabb eredményeit, a vidéki vándorgyűlések szervezését teljesen lehetlenné tette volna.¹¹⁵ A levelezési és sajtó anyagból csak homályosan bontakoz-

¹⁰⁶ Századok, 1867. júl. 11. 1. Az első társulati közgyűlésen 40-en — tehát a későbbi választmány tagjainak számánál is kevesebben — jelentek meg. Ezek között is az alakuló ülések résztvevőit és Eötvöst, Csengeryt találjuk. (Magyarország, 1867. máj. 16., Vasárnapi Ujság, 1867. máj. 19. 245. 1.)

¹⁰⁷ Igaz, hogy az engedélyeztetés ügyében Horváth Mihály járt a belügyminiszternél (Lukinich Imre: i. m. 23. 1.), de az utánjárkálás Thaly Kálmánra várt. (OL Thaly es. lvt. Horváth M. —Thaly K. 1867. . .)

¹⁰⁸ Pesti Napló, 1867. jún. 15.

¹⁰⁹ A választmányi tagok névsorát lásd az Alapszabályoknál (Függelék).

¹¹⁰ Csaplár B. — Pesty F. 1867. V. (VI.) 18. OSzKK Levelestár.

¹¹¹ A Dunántúliak vidéki tagjait is Thaly javasolja: „Remélem a Tört. Társulat választmányában Túl a Duna eléggé képviselve van: te, Imre, Véghely, Horváth Elek. Mind a három utóbbit én proponáltam bele (: te mint törzstag már eo ipso odatartozván:) s keresztülmentek és megválasztattak cum glória” — írja Thaly Ráthnak, majd megjegyzi: „Chernelt is akartam még de azt elejtették”. (MTAKK Ráth Károly levelezése II. Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. jún. 18.)

¹¹² Szabó Károly — Pesty F. 1867. jún. 22. OSzKK Levéltár.

¹¹³ OL Thaly es. lvt. Levelezés. Szabó K. — Thaly K. 1867. júl. 7.

¹¹⁴ Uo. Nagy Imre — Thaly K. 1867. ápr. 7.

¹¹⁵ Később a vándorgyűlés helyén lakó választmányi tagok végezték az ülések előkészítési munkálatainak nagy részét. Ismeretsgük révén segítettek az előadóter-

Mészárosok albuma.

Három nyugtát is 5 főt illetőleg Károlyffy, Barnabás
Deák és Gy. Ráday köztől megvásároltam, az utóbbit
Kelti írodott.

1867 július 25-én album 14 darab öt forintért nyugtát.

Hogy július 25-én 1867. átvettem 14 darab

nyugtát. elismerően Pesten. Mészáros János
Öt nyugtát is az iránt, a penzárkönyv 14 darab
részletét öltet. Pest 1867 augusztus 2-án

Beslyff

Mai nap átvettem 13 darab öt forintért nyugtát, az
illető ípreket későbbesen. Pest 1867 augusztus 8-án

Mészáros János
elismerően.

Mai nap 8 nyugtát is átvettem, és Károlyffy János
nyugtáját későbbesen átvettem. Pest 1867 augusztus 11-én

Beslyff

Mai nap 10 nyugtát átvettem.
Pest 1867 augusztus 14-én

Mészáros János

Mai nap öt nyugtát is az iránt felvettem.
Pest 1867 augusztus 24-én

Beslyff

Emlék Fotó színház album nyugtát megvásároltam 19-én

A fenebbi nyugtát fejében ma átvettem 25 főt
Pest 1867 szeptember 1-én

A vadász György felé nyugtát megvásároltam
Pest 1867 október 3-án

Tíz darab nyugtát ma átvettem későbbesen
Pest 1867 október 30-án

Mészáros János

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége:

1. Gr. Mikó Imre.
2. Horváth Mihály.
3. Ipolyi Arnold.

Választmányi tagjai:

1. Balássy Ferencz.	19. Karácson Mihály.
2. Bottka Tivadar.	20. Knauz Nándor.
3. Csaplár Benedek.	21. Kovács István.
(Nagy-Ajtai.)
4. Csengery Antal.	22. ifj. Kubinyi Ferencz.
5. Dobóczky Ignác.	23. Lehoczky Tivadar.
6. b. Eötvös József.	24. b. Mednyánszky Dé-
nes.
7. Érdy János.	25. Nagy Iván.
8. gr. Eszterházy János.	26. Nagy Imre. (Alsó
Szopori.)
9. Fabó András.	27. b. Nyáry Albert.
10. Frankl Vilmos.	28. Pauler Gyula.
11. Glembay Károly.	29. Pesty Frigyes.
12. Gyárfás István.	30. Pulszky Ferencz.
13. Haán Lajos.	31. Ráth Károly. (györi.)
14. Hajnik Imre.	32. Révész Imre.
15. Heszlmann Imre.	33. Römer Flóris.
16. Horváth Árpád.	
17. Horváth Elek.	
18. Jakab Elek.	

34. Somhegyi Ferencz.	41. Torma Károly.
35. Szabó Károly.	42. Teörcök Gyula.
(Árvai.) †
36. Szalay Agoston.	43. Véghegyi Dezső.
37. Szilágyi István.	44. Waltherr Géza.
38. Szilágyi Sándor.	45. Wenzel Gusztáv.
39. Thaly Kálmán.	
40. Toldy Ferencz.	

Titkár: Thaly Kálmán.

Pénztárnok: Pesty Frigyes.

Jegyző: Pauler Gyula.

Ügyész: dr. Fischer Kálmán.

A Történelmi Társulat elnökségének és választmányának névsora (Függelék)

A Magyar Történelmi Társulat

ü g y é b e n.

Vagyis Botka Tivadár Alapít.

A magyar tudományos Akadémia történettudományi osztályának tagjai között már régebben fölmerült egy szélesebb alapokra fektetendő „Magyar Történelmi Társulat” létrehozásának szükségessége. Az időt ez oszta valóztatására elvégre elérkezettnek ítélvén, alólirottak több ízben összejöttünk a szóban forgó társulat felől értekezni, s alakításának módjait megállapítani.

Elhatároztuk egy oly „Magyar Történelmi Társulat” kezdeményezését, melynek célja a hazai történelem minden ágának művelése mellett, e tudomány iránt mennél nagyobb részvételt gerjesztetni. Ezt pedig a hazában eddigi szétszórtan működő történetbúvárok és szakkedvelők egyesítése, az e némbeli munkálkodás rendszeresítése, történelmi folyóirat stb. kiadása, Posten tartandó szakgyűlések, s a vidék történelmileg nevezetesebb pontjaira levéltárak és emlékek kutatása végett tesudó társulati kirándulások által véltük elérhetőnek.

A mindezeket eszközözendő „Magyar Történelmi Társulat” életbe-leptetésére azért előleges bizottsággá alakítottunk, megkésztők az alapszabály-tervezetet, melyet elfogadás végett az alakító közgyűlés elé terjesztendünk. E közgyűlés azonnal egybehivatik alólirott bizottsági elnök által, mihelyt száz aláíró leszen.

Tagjává lehet a társulatnak bármely hazai történetkedvelő, és pedig alapítvá, a ki a társulat céljának előmozdítására legalább 100 o. é. forintnyi alapítványt tesz, s taggá, a ki szintén e célra 25 o. é. forintnyi évi tagdíjt lefizet, s ugyanerre három évre kötelezi magát. A tagok ez összegért — illetőleg az alapítvány kamataiért — a társulat folyóiratát és almanachját díj nélkül, egyéb kiadványait pedig 25 pctnyi árleszállítás mellett kaptják; azonkívül a gyűlésekre hivatalosak, s az elnökséget és igazgatóválasztmányt ők választják.

Midőn az alakítandó „Magyar Történelmi Társulat” célját és főbb szerkezetét eképen körvonaloznánk: tisztelettel fölkerjük *megkérjük* hogy e honi tudomány- és műveltségterjesztő társulat létrejöttében saját részvételével és más szakkedvelők megnyerése által közremunkálni méltóztatassék, az ajánlkozó alapítók és tagok neveit a tulsó levél rovataiba följegyezvén, s az aláírásokat (Thaly Kálmánnak, belváros zöldfa-utca 4. sz.) legfölsőbb, april 15-dikéig beküldvén. — Az aláírt összegek befizetése felül az alakító közgyűlés fog intézkedni.

Pesten, martius 10-kén. 1867.

Horváth Mihály, m. k.
előigl. bizottsági elnök.

Thaly Kálmán, m. k.
előigl. bizottsági tolvívó.

Toldy Ferencz, Csengery Antal, Ipolyi Arnold, Wenzel Gusztáv,
Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Torma Károly, Nagy Iván,
Pesty Frigyes és Ráth Károly m. k.
előigl. bizottsági tagok.

nak ki azon ellentétek körvonalai, melyek e szempontokon túl is belejátszottak a választmány összeállításába. A felekezeti ellentétek, úgy látszik, itt is tovább éltek. A Magyar Sion — a katolikus egyház folyóirata — már áprilisban megtámadja az alakuló Történelmi Társulatot, mondván, hogy a hazai tudományosság viszonyai között nincs semmi bizalma egy életképes, a vidékre is kiható Társulat létrehívása iránt, és attól tart, hogy az „valamely külön érdek előmozdításának” szolgál majd.¹¹⁶ Ezzel szemben felveti annak szükségét, hogy a katolikus egyház szervezze saját történetíróit, hogy elérhessék, ne kelljen „panaszra fakadnia a magyar kath. egyháznak, hogy nélküle folyván a tört. bűvárlat, még a mellette szóló okmányokat is ellene szólaltatják a tendenciosus írók”.¹¹⁷ Lényegében ez a katolikus tudománypolitikai vonalvezetés érezhető Ipolyi magatartásán is a választmány összeállításakor. Minden erejével azon van, hogy Knauz Nándort és Fraknói Vilmost, a két katolikus pap történetírót vegyék be a választmányba, s amikor azok a közgyűlésen nem jelennek meg, korholva írja Fraknóinak: „Azután mint Knauznak is írom panaszkodunk folyvást, hogy mindenütt hátrazorítottatunk a Calvinisták stb. által. Dehát nem magunk is vagyunk-e okai, midőn folyvást háttérbe tartjuk magunkat.”¹¹⁸

Az így összeállt választmányi névsort a gyűlés elfogadta.¹¹⁹

A Társulat vezetése szempontjából még fontosabb kérdés volt az elnök megválasztása. Az eddigi üléseken elnöklő Horváth Mihály már történetírói tekintélye folytán is jogos várományosa lehetett az elnöki funkciónak, s annál meglepőbb, hogy mégsem őt, hanem gr. Mikó Imrét választották meg a Társulat elnökének. Nem ismerjük pontosan a Társulat élére kerülésének körülményeit, neve, személye mégis jelezte, hogy merre, milyen irányba fejlődött tovább a társulati vezetés.

mek, engedélyek megszerzésében, mozgósították a helybéli „közönséget”, s igyekeztek elintézni, hogy a helyi levéltárakat — nem egyszer a nehezen hozzáférhető nemesi családi levéltárakat is — „buvárolhassák” az összegyűlt történészek. (Ld. a kolozsvári és egri vándorgyűlések előkészítő munkálataival kapcsolatban Ipolyi Arnold és Szabó Károly Thalyhoz írott leveleit. OL. Thaly es. lvt. Levelezés.)

¹¹⁶ Magyar Sion, 1867 ápr. 26. 5. l. C. B. G. (Csaplár Benedek): *Nyílt levél a Magyar Sion szerkesztőjéhez*... 249—273. l.

¹¹⁷ Uo. 267. l.

¹¹⁸ Ipolyi Arnold—Fraknói Vilmos 1867. jún. 24. OSzKK Levelestár.

¹¹⁹ Mátrai Gábort is javasolták választmányi tagnak, de az visszalépett a jelöléstől. Dobóczy Ignác pedig nem kapott állítólag csak 20 szavazatot, tehát a szükséges 21-es szótöbbség hiányzott (Pesti Napló, 1867. jún. 15.).

A lapban egyébként megjelent egy cikk, melyben a szerző kifogásolta a szavazási formát a közgyűlésen, s azt, hogy a választmányba nem került be Toldy István, akit „többetérőnek” tart a választmány többi tagjánál. Szerinte a választásoknál nem szabadott volna előre elkészített javaslatokat készíteni, hanem mindenki nevét papíron kinyomatva titkos szavazásra feltenni. A Társulattól egyébként „vaskalaposság nélküli” működést és „szabadelvűséget” kért (Pesti Napló, 1867. jún. 15.).

Thaly Kálmán „Még egy szó a Magyar Történelmi társulatról” címmel válaszolt a támadásra, védte a választások demokratizmusát, a választmány összetételét, mondván, hogy a tagokat „szakképzettségre” való tekintettel javasolták. A vita azzal zárult, hogy az első cikk írója megígérte: év végén majd összeírja a választmányi tagok tudományos publikációit (Pesti Napló, 1867. jún. 16.).

Szabó Károly azért találja helyénvalónak a „hírlapi ellenvetést”, mert szerinte beválasztottak a választmányba olyan vidékieket, akik „csak a számot szaporítják”, s kihagytak olyan személyeket, mint Salamon Ferenc, akinek pedig ott lett volna a helye. (Szabó Károly—Szilágyi Sándor 1867. jun. 17. OSzKK Levelestár.)

Mikó Imre igaz, hogy történész, az „Erdélyi Történelmi Adatok” kiadója, nevét mégis inkább tudomány- és műveléspártolásáért ismerik. Azon arisztokraták képviselője, akik a közönségbázis hiányában, s a neoabszolutizmusnak a művelődési életet nem egyszer szorongató légkörében mintegy „új-mecénás”-ként támogatják alapítványaikkal a hazai kultúrát. Mikó birtokai jövedelmének jelentős részét költötte az erdélyi magyar kultúra fejlesztésére és magyarországi alapítványokra. Az enyedi kollégium gondnoka, majd főkurátora,¹²⁰ a református iskolák támogatója,¹²¹ 48 után az Erdélyi Gazdasági Egylet felélesztője, majd az Erdélyi Múzeum Egyesület alapítója.¹²² Környezetében ott találjuk Gyulai Pált, Kriza Jánost, Kőváry Lászlót,¹²³ baráti kapcsolatot fűzi a többször is Erdélybe látogató Eötvös Józsefhez.¹²⁴ S amikor a Történelmi Társulat élére kerül, már a 67-es kormány kereskedelemügyi minisztere, s 1000 forintos alapítványa, elnöksége a Társulat szempontjából több, mint a gazdag tudománykedvelő pártoló cselekedete. Nemesak arisztokrata mecénás, hanem arisztokrata politikus is.¹²⁵

Megválasztása után a *július 2-i* választmányi ülésen elnöki beszédének első soraiban a Társulat megalakulását szorosan összeköti „alkotmányunk új életre ébredésével”.¹²⁶ Amíg Horváth Mihály egy hónappal korábbi beszédében a politikumot a nemzeti fejlődés s a „felelős kormányok” szerepének hangsúlyozása adta, Mikó beszédében a Történelmi Társulat, a nemzeti művelődés gondolata szorosan tapad a kiegyezés konkrét politikai körülményeihez. Amíg pl. Horváth Mihálnál a szomszéd népek történetének megismerése az egyetemes kitekintés, a polgárosuló történet szemlélet szükségessége igényét jelöli, addig Mikó beszédében az egész gondolat a kiépülő dualizmus kereteibe illeszkedik: „Szükség továbbá, hogy történeteinket nem elszigetelten, hanem a szomszéd népekével kapcsolatosan írjuk meg; különben egyoldalúságba esünk. Helyzetünk és erőnk túlbecsülését, a nemzeti elfogultságot kerüljük; ennek levetkőzése nélkül politikai állásunkat soha nem fogjuk fel helyes nézpontról. Mint együtt élünk a birodalom és Európa népeivel: úgy egyeknek kell elismernünk a jóllét és műveltség, a jog és szabadság, a népek és emberiség érdekeit” — mondja.¹²⁷ A Társulat célkitűzése, a „szélesebb körben szerezni a tudománynak művelőket” eszméje nála is megtalálható, de míg Horváth Mihály a mindenkori politikai viszonyokkal való összefüggésre, a Társulat ilyen funkciójára

¹²⁰ Nemesak anyagilag — gyakran több ezer forinttal — segíti a kollégiumot, hanem az intézmény vezetési gondjairól többször beszámoltat magának; tanárokat szerez a főiskolára. (OL. Erdélyi Nemzeti Múzeum. Mikó- és Ráday-család levéltára. Mikó Imre levelezése. 789 doboz — 67., 55., 58., 60., 70.; uo. — 69., 30., 41. c.)

¹²¹ Uo. 789 d. — 67 c.: 60., 64; uo. — 68 c.: 12.; — 69 c.: 35.

¹²² Az Erdélyi Országos Gazdasági Egylet alakulási felhívó levele. Uo. 789. d. — 67. c.: 49. A több doboz filmre rögzített levelezés betekintést enged Mikó Imre erdélyi és magyarországi tudománypártolói tevékenységébe.

¹²³ *Dr. Jancsó Elemér*: Gróf Mikó Imre a művelődéspolitikus. Klny. a Hírel 1940. 1. sz.-ból 9. l.

¹²⁴ *Dr. Kristóf György*: Bárá Eötvös József levelei gróf Mikó Imréhez (I—X.) és a Székely Néplap szerkesztőségéhez (XI.). Erdélyi Múzeum, 1932. 1—3. sz. 103—115. l.

¹²⁵ Mikó Imrének a Társulattal kapcsolatos esetleg fennmaradt irat- és levelezési anyagát nem ismerjük. Az Országos Levéltár Mikóval kapcsolatos filmanyaga csak az 1866 végéig íródott leveleket tartalmazza. A Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyagában levő személyi anyagai 1956-ban elégték.

¹²⁶ *Gróf Mikó Imre beszéde a Történelmi Társulat 1867. júli. 2-diki választmányi ülésén*. Századok, 1867 júli. 12—15. l. A beszédet közli még: Magyarország, 1867. júli. 6.

¹²⁷ Századok, 1867 júli. 15. l.

csak a finoman megfogalmazott „történeti érzék”-re nevelés feladatával utal, addig Mikó megfogalmazásában a Történelmi Társulat tevékenységének célja, hogy: „... a történelmi igazságok, a nemzet múltjában rejlő összes tanulságok közkinccsökké tétele által a politikai érettség magas fokára emeli az egész nemzetet”.¹²⁸

S Mikó e mondatai jelölik a „változott módon” létrejött Társulat végleges jellegét, irányát, s első mutatói a Történelmi Társulat és a mindenkori politika szoros kapcsolatának.

Nem állíthatjuk, hogy Csengery vagy méginkább Toldy a társadalom széles rétegeinek történelmi művelésére létrehozott Társulat politikai helyét az alakulás előtti hónapokban ilyen világosan előre látta volna, de tény, hogy javaslatuk már magában hordozta a Társulat később nyert társadalmi funkciójának kifejlődési lehetőségét. Amikor az eredeti tervezet ellen szót emelnek, az elsősorban a Társulat szűk szakmai volta elleni támadás, a hagyományos tudománypolitikai vezetés védelme egy szemléletében is haladó, az Akadémián kívülre szorult történészcsoporthal szemben. Ezt szolgálta az az egyébként ténylegesen meglevő igényre támaszkodó javaslat, hogy a Történelmi Társulat feladata ne csak a történetkutatás pártolása legyen, hanem a tudomány terjesztése is.

Májusban Horváth Mihály beszéde már koncepciózusan fogalmazza meg, hogy a Társulat célja a „nagyközönségben érdekeltséget kelteni”. S a „nagyközönség”, történelmi emlékhanyaga már nem csak tudományos kérdés, mert, mint Mikó Imre is mondotta, a történelmi műveltség tulajdonképpen a polgárok „politikájának kalauza” is. A „politika kalauza” pedig semmiképp sem eshetett ki a kiépülő dualista államszervezet politikai hatóköréből.

Ahogy a dualista államszervezet kiépülése adott társadalmi, politikai irányzatokat tolt előtérbe, illetve nyomott vissza, ugy kicsiben, —, cseppben a tenger” — jelzi ezt a mozgási folyamatot a tudománypolitika egy területén, a történész-közéletben a Történelmi Társulat megalakulásának néhány hónapja.

FORRÁSOK

I.

1867. február 10. — Eger

Ipolyi Arnold levele Thaly Kálmánhoz, melyben leírja, hogyan nyugtatta meg a Történelmi Társulat korábban kialakított alapszabálytervezetének megváltoztatása miatt tiltakozó történészeket

Eger II. 10. 867.

Tisztelt Collega Úr!

Lekötelezve köszönnvén Kd szíves baráti közbenjárását, itt küldöm a 15 ftot azon esetre, ha talán olcsóbban nem lehetne megszerezni.

Bottyán temetkezési adatai kitudása iránt már is tettem lépéseket. Reméllem hogy nem sokára azok eredményeiről tudósíthatom. De addig válaszómmal nem mertem várni, ne hogy a tárgyat valaki az alatt előlünk megvegye.

Legyen Kd rajta, hogy a társulat alakulása el ne ejtessék. Mire elváltunk Wenczel, Rómer, Pesty szemrehányták, hogy az eredeti tervezettől eltérve elfogadtam Toldy és

¹²⁸ Uo. 16. 1.

Csengery ajánlatát, s erősen fenyegetődztek, hogy ők így nem vesznek részt. De én minden áron kész voltam a megalakítást eszközölni. A többi úgy is majd a jövő dolga és kiforrja magát. Járjon tehát ha kell közbe, hogy létesüljön.¹

Isten önnel. Barátságába ajánlott
tiszteelő híve
Ipolyi

A tárgyat valami kis dobozba kérem értéke nyilvánításával bérmentetlenül megküldeni.

Eredeti kézíratos levél. Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek. (A továbbiakban: OL. Thaly cs. lvt. Levelezés.)

2.

1867. február 12. — Pest

Pesty Frigyes Ráth Károlyhoz intézett levelében beszámol a február 7-én tartott társulati alakuló ülésről

Pest 1867 február 12-én

Kedves barátom!

E hó 7-én ismét conferentiánk volt a történelmi társulat ügyében, és ez alkalommal Toldy és Csengery is vettek részt.

Fájdalom, ki kell jelentenem, hogy a mily büszke voltam ezen két férfi részvételére, olyannyira csalatkoztam bennük, mert ők eredeti programunkat, és alapszabályi tervezetünket tökéletesen kiforgatták, véleményem szerint, a leendő társulat nem hasznára. Többi tagtársaink, jobb meggyőződésük dacára, engedtek az új propositióknak, kivéven Wenzelt és magamat.

Toldy és Csengery javaslata szerint a történelmi társulatnak nem leendnek rendes tagjai, kiket a szakférfiakból álló társulat maga választ, hanem a pártfogó és 5 forintos tagok közgyűlésen választmányt fognak választani valamelyi résztvevők közül, akár legyenek írók és szakértők, akár nem. Ezen választmány 3 évre választatik, évenként egy harmada sorsolás útján kilép, és pótválasztás által kiegészítetik.

Közlöm veled ezen chablont, mely szerint eddig az anyagi spekulációra tervezett egyesületek alakultak, azon meggyőződéssel, hogy te azt rosszállani fogod; mert, a mint tudom, te a rendes tagok választásánál még nagyobb szigorral akartál eljárni mint magam.

En ezen tervvel nem tudok megbarátkozni, azért külön véleményt akarok a jegyzőkönyvhöz mellékelteni, még ha véleményemmel egyedül maradnék is. Ha azonban más társaim véleményemet, hogy ti. eredeti programunk fenntartassék, pártolásra találna, tán még nem volna veszve az ügy.

Kérlek ennél fogva, hogy (ha) te is a febr. 2-án és 4-én egyhangúlag megállapított tervezetet jobbnak tartod, jelentsd ki postafordultával levélben, hogy te is külön votumomhoz járulsz. Wenzel az én véleményemet, illetőleg az első, eredeti javaslatot hatalmasan védelmezte, és ezentúl is részünkön áll. Reményem, hogy Rómer és Thaly is csatlakozandik hozzánk. Jövő pénteken Horváth Mihály szállásán fog a kisebb bizottmány, melyhez én is tartozom, az alapszabály szövegéről értekezlet tartatni és aláírási ívek kiosztásáról határozat hozatni. Addig tehát okvetetlenül szükségem volna becses nyilatkozatodra.

Igen sokat kellene még írni, de az idő sürget, azért barátilag köszöntve maradok
igaz híved

Pesty Frigyes

Eredeti kézíratos levél. — Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézírtattára. Magyar Irodalmi levelezés 4r—163. (A továbbiakban: MTAK Kézírtattár. Magy. Irod. lev. 4r—163) Ráth Károly levelezése II.

¹ „Az alapszabályokat a tegnapi módosítás szerint holnap vagy holnap után elkészítem, csak Toldyék miatt ne kelljen soká haladnia a dolognak” — számol be a társulati ügyekről a közben Pestről már elutazott Ipolyinak. (Esztergomi Frimási Levéltár. Ipolyi levéltár. — A továbbiakban: EPL. Ipolyi lvt. — T. 234. Thaly Kálmán — Ipolyi Arnold 1867. febr. 8.) Ugyanebból a levélből derül ki, hogy Ipolyi a febr. 7-i ülés alkalmával megkérte Thalyt, vásároljon meg neki egy már korábban kismemelt gyűrűt. Thaly ugyanekkor kérte Ipolyit, segítsen neki a Bottyán temetkezésére vonatkozó adatok felkutatásában Gyöngyösön. (Vö.: *Thaly Kálmán*: Bottyán tábornok haláláról s temetőhelyéről. Újabb adatok nyomán. Századok, 1867. okt. 167—175. 1.)

3.

1867. február 13. — Győr

Ráth Károly Pesty Frigyeshez intézett levelében a különvélemény kiadására és az eredeti javaslat védelmére buzdítja barátját

Kedves barátom!

Nagyon leverőleg hatott reám azon hír, hogy a febr. 2 és 4-ki megállapodások felforgattak. Nem hiszed mennyire oda vagyok, még az étel sem kell, 's talán megis betegszem. A' magyar történelmi társulattól lesz tehát kófic, no én ugyan nem veszek abban részt, valamint — úgy hiszem — a Dunántúli történetkedvelők sem, a kik reám szoktak hallgatni.

En csatlakozok hozzád, 's jelen levelem alapján írd alá nevemet is a külön véleményt előadó jegyzőkönyvbe 's beszéld reá Rómert, Nagy, Thaly, Henszلمان és Tormát, hogy a végelhatározáskor titkos szavazatot sürgessenek. Szent Kleofás, ha én ott vagyok, közéjük vágtam volna a labancoknak. Fostos kuruc lehet az a Thaly is — tisztességes legyen mondva, — valamint Nagy sem lehet igazi palóc, hanem csak olyan tót zember. Mond meg Rómernek, hogy majd Amalazunta fog szavazni műve fölött, ha minden kócos skribler választmányi tag lehet. Szóval iparkodj, hogy baj ne legyen, minden fát megmozgass. Azt gondoltam, hogy lesz egy történelmi társulatunk a Kisfaludy társaság mintájára, de ebből majd Amalazunta társaság leend.

Tudósítsd a történetekről

még szerető barátodat

Ráth Károly^a

Győr, febr. 13. 1867.

Kubinyi cikkét Thaly adandja át.

Küldj értekezést martius elejére, a történetkedvelők a Dunántúlban összejevetelt tartandnak.²

Eredeti kéziratol levél. Országos Széchényi Könyvtár Kézíráttára Levelestár. (A továbbiakban: OSzKK Levelestár).

4.

1867. február 14. — Győr

Ráth Károly levele Thaly Kálmánhoz, melyben felszólítja Thalyt, lépjen fel az alapszabályváltoztatás ellen

Kedves barátom!

Majd megütött a guta, midőn Pestytől értém, hogy alapszabályainkat feldúlták. Én Pesty protestációjához csatlakozva azonfelül kijelentem, hogy én a társulattba így nem lépek 's hiszem, hogy a Dunántúliak sem lépnek. Ilyen kuruc vagy te, hogy két labanc által leengeded magad verni és tarsaidat is, hát mire való a titkos szavazat, azt kellett volna kérni, 's akkor is megdönthették volna. Ha a dolog nincs elveszve, úgy csatlakozzatok Pesty 's az én prótestáciomhoz, 's döntsétek meg a labancokat. Henszلمان, Nagy, Tormával beszélj az Istenért, ne alugyanak. Rómernek írtam, hogy a Résző Esisel Sándor választmányi tag fog az ő archeológiai munkái fölött határozni a választmányban, szóval minden öt forintot fizető ember grássálhat a szakértő ember munkái, indítványai fölött.

Nem áltatok a résen, bibasz emberek vagytok, *csak amolyan líkra való nemes emberek.* Isten veled küldj munkát a húshagyókor tartandó összejevetelünkre, így demonstráljunk a labancoknak.

Még ma Nagy Imre meglátogat, ne haragudj a pár nem sürgős commissióért. Ölel szerető barátod

Károly

Győr, febr. 14. 1867

Eredeti kéziratol levél. OL. Thaly cs. lvt. Levelezés.

^a A levél nagy részét idézi még *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961. 109. l.

² A gyűlésre 1867 március végén került sor. Vö. *Mann Miklós*: A Dunántúli Történetkedvelők Társulatának története. Kézirat. 30. l.

5.

1867. február 17. — Pest

Pesty Frigyes újabb Ráthhoz írott levelében ad számot a Társulat alapszabályai ügyében február 15-én összehívott értekezletről

Kedves barátom!

Pest, 1867. február 17-én

Tegnap előtt (pénteken) a történelmi társulat alapítói ismét értekezletet tartottak. Thaly felolvasta a múlt ülés jegyzőkönyvét, és az új alapszabályokat. Én az utóbbiak megvitásában részt nem vettem, mert alapjuk elhibázva lévén, apróbb módosítások nem segíthettek volna. Mikor a megvitásnak vége volt, felszólaltam az eredeti program mellett, és az új javaslat ellen külön szavazatot adtam be az én és a te nevedben,³ kérvén, hogy ezen motivált külön szavazatot jegyzőkönyvhöz mellékeljék. Már a megvitatás kezdetekor Toldy kinyilatkoztatta, hogy ő több oldalról hallott ellenészrevételeket az ő (és Csengery) javaslatára és aggodalmakat azok helyessége iránt kifejezni. Maga is ezeket méltányolni kénytelen, és azért oly modus procedendi-t indítványozott, hogy az aláírási ívek kiosztásánál jól nézzük meg azt, kinek adják át, és egyszersmind erkölcsi kötelességévé tegyük, miszerint valódi irodalombarát és tisztességes ember aláírását fogadják el csak. Ily módon, gondolá Toldy, a legelső közgyűlés oly elemekből fog alakulni, melyek teljes megnyugvást nyújtanak, miszerint csak érdemes emberekből fognak választmányt alakítani. Ha ez aztán egyszer funcióban lesz, semi ok nincs félni attól, hogy a pótválasztások a mi kívánságunk szerint mindenkoron fognak véghez menni.

Thaly, Rómer stb. ezen indítványt (sőt nem is az, mert e javaslat nem más mint modus procedendi, a hibás alapszabályok mindig megmaradván) nagyon jelesnek találták, én mind mondám nézetemhez ragaszkodtam, és a különszavazatot beadtam. Ez csinált egy kis sensatiót, de Thaly közbeszólt, megjegyezvén, hogy miután Toldy ezen módosítványt tette, én tán feljogositva sem vagyok, Ráth Károly nevében is különszavazatot beadni. Azt viszonzám, hogy Ráth az ellen ad különszavazatot, ami február 7-én végeztetett, tehát közös szavazatunkat köteles elfogadni. Vajjon módosítja-e Ráth nézetét azok következtében, a mit febr. 15-én határozott a tanácskozmány, ezt a következő napok fognak mutatni, — én kételkedem benne.

Toldyra nem egészen hatás nélkül fog felszólalásom, ő és Horváth Mihály kértek, hogy ejtsem el külön szavazatomat, — de én nem tehettem meggyőződéseim ellenére. Miután azonban attól féltek, hogy külön szavazatom, illetőleg az első alapszabályi terv szintén vitatás alá fog kerülni a közgyűlésen, és így tán szakadás előidéztetni, kijelentém, hogy én, mint ezen eszme első ébresztője sokkal inkább szeretem a társulatot, mintsem hogy megbuktatására törekedjem, én egyebet nem akartam, mint ellenfeleimet az én meggyőződésemre téríteni, ha pedig nem lehet, jegyzőkönyvben annak nyomát hagyni, hogy én a káros irányt már jókor kimutattam.

Toldy még készségét is jelentette ki, hogy a társulat keletkezésének biztosítására indítványát inkább vissza is vonja, de ezen alig hallatott szándékot Thaly azonnal feldöntötte. Midőn szétoszlottunk Thalynak gyenge szemrehányást tettem, hogy tőlünk elpártolt, noha felteszem, hogy a mi nézetünket helyesebbnek tartja. Ő az utóbbit elismerte, még is úgy találta hogy az én eljárásom ném egyéb macacságnál. Tessék!

A mit elértem, csak annyiból áll, hogy a Toldy—Csengery féle alapszabályok még az eredeti alapítók összes tanácskozmányának fognak bemutatni, — a mi különben szükséges nem lett volna. Ezen tanácskozmány holnapról az egy hétre, az az február 25-én meg fog tartani.⁴ Ha tehát valamit lendíteni akarsz a dolgon, tedd meg addig. Nekem kevés reményem van, hogy többségre vergődünk, legfeljebb, ha Toldy visszavenné indítványát és okainkat méltányolná. Csengery és Wenzel jelen nem voltak.

Barátom! el nem hiheted, mennyire fáj, hogy a dolgok ezen irányt vették. Én nem képzelhetem, hogy ezen az úton a történelmi társulat tekintélyt vívthasson ki valaha; vagy hogy lényegesen elősegítse a tudományt. Nyisd ki segéd eszközeid arzenálját, és kísérsd meg, vajjon többre nem mehetsz-e nálamnál. Ha sikerül én örömet hódolnék ügysségednek és buzgóságodnak.

Szíves köszöntéssel maradok híved

Pesty Frigyes

Eredeti kéziratot levél. MTA Kézirattár. Magy. Irod. lev. 4r—163. Ráth Károly levelezése II.

³ Források 12 B.⁴ A végül is március 4-én tartott tanácskozásról van szó.

6.

1867. február 20. — Győr

Ráth Károly Ipolyi Arnoldhoz intézett levelében igyekszik rábírní Ipolyit: álljon ki az első alapszabálytervezet mellett

Igen tisztelt barátom Uram!

Ezen örömteljes napokat sajnos! kénytelen vagyok búval tölteni. Mint Pestytől értém, a magyar történelmi társulat, a harmadik és negyedik conferentián egészen kiforgatott eredeti formájából. E szerint tehát csak alapító és rendes tagok lehetnek. Rendes tag lehet mindenki, aki 5 ftot befizet. Ezekből választatik a tisztikar, szerkesztő, és a választmány. Nem hiszem, hogy így boldogulni lehessen. Ha tisztelt barátom uram is azon véleményben van, még lehetne a bajon az által segíteni, hogyha Toldyt egy levélben ellenkező nézetre bírni igyekeznék Nagyságod. A gyűlés jövő hétfőn leend. . .^b

Társulatunkat becses figyelmébe ajánlvá maradok Nagyságod

Győr, febr. 20. 1867.

alázatos szolgája

Ráth Károly^s

Eredeti kézíratos levél. Esztergomi Prímási Levéltár. Ipolyi levéltár (A továbbiakban: EPL.) Ipolyi lvt/R. 115.

7.

1867. február 23. — Győr

Ráth Károly levele Pesty Frigyeshez, melyben ösztönzi, harcoljon az eredeti elképzelés mindenféle megváltoztatása ellen

Kedves barátom!

Vettem febr. 17 én kelt leveledet, melyben körülményesen leírod a jobb sorsra érdemes magyar történelmi társulat históriáját. E napokat, melyek a nemzet történetében oly fényesek 's minden magyar ember előtt oly örömteljesek, én a legnagyobb szomorúság közt töltöm el. Toldy, ki a menyí fenségést cselekedett a magyar irodalom körül, ugyanannyi kárt is okozott, itt is rágó féregként dül indítványával, 's azok a törömlőkös likra való nemes emberek csak hódolnak ő Nagyságának!, hát mire való a titkos szavazat kérése! ily esetekben evvel dönt az ember, nem a magas állásúsággal.

Harcolj tehát kedves barátom, a mint tudsz, igazságod érdekében, ne rettegj semmitől; a távolban betűimmel én is harcolok és pedig írtam Virághalminak, hogy a Pester Lloydban⁶ írjon egy naplócikket, hogy asszonyok is lehetnek rendes tagjai sat. nem tudom megtette e? Különbent mindent megírtam 's megpanaszkodtam neki. Másodszor Ipolyinak is írtam 's kértem beszélje le Toldyt indítványáról. Megteszi e? aligha!, mert másnap levelet kapván tőle, ezt írja: a történelmi társulat alakulásáról hallott már barátink által. Egy kevéssé változott az eredeti eszme, de se baj, csakhogy létesül." Baj bizony, hogy így gondolkozik, vajon felrátá e levelém álmából?⁷

Felhatalmazlak minden az eredeti megállapodás ellen tett újjítás irányában, ellen nevemben is külön szavazatot beadni, protestálni, mert én noha már egy hétig gondolkodtam folytonosan, nem tudom belátni, hogy a Toldy féle másítás üdvöt hozzon a társulatra, hanem a felbomlást igenis látom.

^b Ezután Ráth Károly okmánymásolatokat és a Hazai Okmánytár IV. kötetének korrektúra íveit ízei küldeni.

⁶ Ipolyi válasza a levélre: „Részemről hogy csak sikerüljön a társulat belenyugodtam. Most már csak azon legyünk, hogy minél inkább közértelemmel megalapítsuk, a többi majd magától jön s kifejlődik. Szándékom az alakító gyűlésre május elején Pestre rándulni, majd találkozunk reméllem.” (MTAKK Ráth Károly levelezése. I. — Ipolyi Arnold — Ráth Károly 1867. márc. 17.)

⁷ Virághalmi Ferenc tanár, hírlapíró, műfordító, több történelmi tárgyú regény szerzője. Ráth Károly valószínűleg a közös győri diákevekből ismeri még; az említett levélről nem tudunk. A Pester Lloyd a Lloyd társaság — melynek Virághalmi is tisztviselője ekkor — német nyelvű folyóirata. Az említett cikk nem jelenik meg az újságban (lásd a lap 1867. február—szeptemberi számain). Egyébként Virághalmi igen jó barátságban van Thalyval. Thaly os. lvt. Levelezés — Virághalmi Ferenc — Thaly Kálmán é. n.)

⁷ Idézet Ipolyinak Ráthoz 1867. febr. 17-én írott leveléből. (MTAKK. Ráth K. lev. I.)

Keressd még fel Vencelt is és kérd menjen el a gyűlésbe és harcoljon ellene. Kérj titkos szavazatot. Én még írok, ha keservem engedi Nagy^s és Tormának, Rómer és Thaly-nak már irtam 14-én.

Harc az élet, harcolj

szerető barátodért is
Ráth Károlyért.⁹

Győr, febr. 23. 1867.

Eredeti kéziratot levél. — OSzKK Levelestár.

8.

1867. február 26. — Pest

Thaly Kálmán levele az Egerben tartózkodó Ipolyi Arnoldhoz, melyben tájékoztatja a Történelmi Társulat megalakítására február 17-én összehívott értekezletről, a különböző álláspontokról. Kéri Ipolyit, küldjön egy levelet, melyben a változtatás mellett nyilatkozik

Pest, febr. 26. 1867.

Mélyen Tisztelt
Nagyságos Úr!

...^d A Történelmi Társulat módosított alapszabályaival én már régen kész vagyok, de a megsértett hiúságú Pesty — hogy t. i. „Századok”-ját nem remélheti az egyesület [ezégen alatt s] pénzből kiadhatni — s a címzvényő Ráth külön véleményt adott be; ennek megvitatása, illetőleg a dolog barátságos kiegyenlítése végett Horváth M. ó mlga a jövő mart. 4-iki akadémiái ülés után tartandó még egy conferentiára hitta össze az ideigl. bizottság tagjait; a többség eddig a Csengery—Toldy féle módosítványok mellett van — anyagi szempontból, oly concessióval mindazáltal, hogy az 5 frtos tagok is választás alá essenek, t. i. morális szempontból legalább, s csak azok lehessenek tagok, a kiket [most] először az ideigl. bizottság (s) azután (majd) a választmány megválaszt; így a kontár s rossz jellemű emberek ki lesznek zárva. Pesty és Ráth még e concessio megadása után is makacsokodnak: de csak ketten vannak, s ha nem engednek, a többség náluk nélkül fog intézkedni. Kérjük Ngodat: kegyeskedjék nekem mielőbb írni, hogy hétfőn (mart. 4.) Ngod levelét is bemutat-hassam, hogy Ngod mily véleményen van? Tudjuk ugyan, hogy nem a Pestyékén: de jó lesz ezt újabban is kijelenteni, hadd lássák, hogy csak ketten vannak, annál inkább engedni fognak, s nem szitanak viszályt. — Ezek után maradok

Ngodnak alázatos szolgája

Thaly Kálmán⁹

U. i. Tegnap az Akadémiában Henszlmann és Rómer rítul összevesztek; az emezt többek előtt leszamarazta, de aztán bocsánatot kért hevességéért, azonban hiába.^e

Eredeti kéziratot levél. — EPL. Ipolyi lvt. T. 235.

9.

1867. március 7. — Győr

Ráth Károly Pesty Frigyeshez írott levelében kéri, tájékoztassa, mi történt a Társulat újabb alakulásiülésén

Kedves Frigyesem!

Mi az oka, hogy nem tudósítasz a febr. végén történt gyűlésről. Vagy tán ebül ütött ki? 's jónak véled a rossz hírt később is elég korán közölni?

^a Nagy Ivánról van szó.

^b A levelet egészében idézi még *Várkonyi Ágnes*: I. m. 110. l.

^c A levél első részében Thaly megköszöni Ipolyi közbenjárását a Bottyán temetkezésére vonatkozó adatok ügyében, s a megvásárlandó gyűrűvel kapcsolatos utánjárásait írja le.

^d Ipolyi Thalyhoz intézett febr. 24-én kelt levelében érdeklődött a társulat sorsa felől: „Hát a társulat ügye hogy áll? Ráth a napokban Pesty ált. informálva, szinte protestált. De úgy hiszem majd megnyugszanak, csak léte-süljön.” (OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ipolyi Arnold—Thaly Kálmán 1867. febr. 24.)

^e A lap szélén tett utólagos bejegyzés. Az ellentétéről semmi közlelbit nem tudunk.

Már akárhogy van a dolog, kérlek értesíts, mert összejöveteleink ideje közelg¹⁰ és én ott a társulat történetét elő akarom adni, a maga meztelenségében, 's azután tegyen mindeki úgy, a mint tetszik.

Várja tehát leveledet

szerető barátod

R. Károly

Győr, mart 7. 1867.
Várhatok munkát?

Eredeti kéziratos levél. — OSzKK Levelestár.

10.

1867. március 8. — Pest

Thaly Kálmán levelében beszámol Ipolyi Arnoldnak a Társulat alapszabályait megvitató utolsó — március 4-i — előértekezletről

Pest, mart. 8. 1867.

Főtisztelendő és
Nagyságos Úr!

... A mi a Tört. Társulatot illeti: én annak lapja — vagyis inkább folyóirata — szerkesztésére épen nem vágyom valami nagyon, s egy cseppet se bánom részemről, ha az Pestyre bizatik;¹¹ de Pesty ellen Nagy Iván s mások azt hozzák fel, hogy nem tud jól magyarul, stylusa pedig épen nincs. — Egyébiránt a múlt hétfői értekezlet nagyon jól folyt le (a febr. 25-kére hirdotett, az akadémiái gyűlés hosszúra nyúlása miatt nem tart-hatott meg akkor); tehát a múlt hétfői értekezleten Pestyt alapos okokkal meggyőzván, kivált Wenzel — ki ez ügyet igen buzgón veszi — Pesty végre engedett, s maga és Ráth nevében visszavonta különvéleményét, csak azt kérvén, hogy ennek kézirata pro aeterna memoria tételessék le a társulat kéziratárába. Bene. Ezzel tehát a bajnak vége lévén szerencsésen: megbízott engem a gyűlés, hogy az aláírásokra felhívó körleveleket nyomassam ki, s küldözsem szét, minden tagnak legalább tízet-tízet küldvén, hogy kiki a maga megbízható jó ismerősei közt szétosztogathassa. Azért a mai postával Ngod számára is íme küldök keresztkötés alatt tíz körlevelet; méltóztassék ezekre Egerben aláírókat gyűjteni vagy gyűjtetni, illetőleg egynehányat, Leleszre, Váradra, Jászóra, Kassára, Miskolczra, vagy a hová méltóztatik gondolni, szétküldözni. Az alakító közgyűlés Ngod óhajtasához képest¹² mindenestre Májusban — tán elején lesz —, csak minél több aláíró jelentkezék. Mi itt jól rajta leszünk. A Dunántúliaknak is most küldök körleveleket.

Henszelmann és Rómer összekocczanásának okát Ngod jól sejté;¹³ de már úgy a hogy kibékültek. — Ha mikor mehetek Gyöngyös illetőleg Eger felé: Ngodat jó eleve bátor leszek értesíteni. S ezzel maradok a Nagyságos és Főtisztelendő Úrnak

mint nagy jó uramnak

alázatos szolgája

Thaly Kálmán

U. i. Ha még több körlevél kell Ngodnak: szolgálók. —

Eredeti kéziratos levél. — EPL. Ipolyi lvt. T. 236.

¹⁰ Ugyanis a Dunántúli Történetkedvelők ülése.

¹¹ A levél első részében köszöni Ipolyi „becses küldeményét” és levelét. A Pestynek küldött másolatot, valamint a Nagy Miklósnak és Szalay Gusztávnak szóló küldeményeket továbbította — írja.

^{11, 12, 13} Utalások a febr. 26. és márc. 4. közötti levél néhány tartalmi vonatkozására.

II.

1867. március 8. — Pest

Thaly Kálmán Ráth Károlyhoz írott levelében igyekszik megindokolni a társulati alapszabályzatban hozott változtatásokat, s kéri: a „dunántúliak” körében kezdje meg a társulati tagok szervezését

Pest, mart. 8. 1867.

Kedves Barátom!

Megbocsáss, hogy ezernyi dolgom miatt csak most írhatok.¹⁴ A Történelmi Társulat múlt értekezletén Pestyvel minden szép békecségesen elintéztetett; minden aggodalom teljesen meg van nyugtatva. Az 5-frtos tagokat a választmány fogja megbírálni: bevehetők-e? Választmány csak szakértőkből választathatik. Ezek folytán Pesty visszavette különvéleményeteket, s beleegyezett azon határozatba, hogy a körlevelek az aláírásokra kibocsátassanak, úgy a mint neked is küldök a mai póstával keresztkötés alatt 10 darabot. Igyekezzél rajta, hogy minél több szakember s alapító gyűljön össze. A Dunántúlt ezekből te lásd el. Ha kell még többet is küldök, csak írd. Imrének¹⁵ küldj belőlök egyet Kőszegre, hogy írassa ott alá magán kívül Chernel Kálmánt, Merßsichet stb.; tán Lippichnek s Véghelyinek is küldhetnél egyet; vagy én küldjek? Hát Ebenhöcknek?¹⁶ Szóval tudósíts: kiket láttál el? De csak oda küldj: a hol bizonyos az aláírás, illetőleg a gyűjtés, mert most egyelőre nem sok körlevelet nyomattunk, bővebben majd az alakító gyűlés után intézkedik a választmány; most csak olyan 150—200 aláíró akarnak egyelőre összehozni: a ki az első választmányt oly szakértőkből választja meg, a kiket mi akarunk és ajánlunk; majd csak aztán indítsuk meg Isten igazában az aláírásokat a nagy közönséget; most egyelőre vagy csak 200 értelmes, képzett szakkedvelőt (a törzs katonaságot) akarunk összehozni; hadd jöjjön a popule azután ha már alakulva leszünk. Így gondolta célszerűbbnek a többség: vagyis mi mind, egyhangúlag, s azt hiszem: e praecautiót te is helyesled. Az ittlevő követeket, urakat stb. mi ellátjuk, Ipolyi az egriekét, miskolcziakat, jászóiakat, kassaiakat; Torna az erdélyiekét körlevelekkel; Wenzel, Toldy az esztergomi, nagy-váradli, Rómer a benzés papokat s papos embereket stb. Te főleg Győr, Szombathely, Kőszeg, Veszprém, Sopronyt s vidékeket lásd el. — A túl a dunai összejövetel napját s helyét mért nem írtad vagy írod meg nekem?..¹⁷

A Tört. Társulat alakító közgyűlése jóformán május első napjaiban lesz. Akkorra te is lehetsz. A hírlapokban jó előre meghirdetjük, bár Imrét is le lehetné akkorra csalni. A választmányba mindenesetre bevigyük őt, s ez legyen neki gradus ad — Academiam. Csak a Martonfalvi¹⁸ kiadására sarkald őt minduntalan, én se hagyok békét neki e tekintetben. — Ezzel Isten veled

ölel szerető barátod

Kálmán

U. i. Nagy Iván rég megkapta a Patriust,¹⁹ — melyet küldöttél volt neki.

Ha még kellenek körlevelek: írd küldhetek még vagy 10-et, 12-öt.

Eredeti kézirat levél. — MTA Kézirattár. Magy. Irod. lev. 4r—163. Ráth Károly levelezése I.

¹⁴ Thaly csak most válaszol Ráth febr. 14-én írt levelére. (Vö. Források 4.)

¹⁵ Nagy Imrének.

¹⁶ Chernel, Mersich, Lippich, Ebenhöch a Dunántúli Történetkedvelőkkel — elsősorban Nagy Imrével és Ráth Károlyval — közeli kapcsolatban álló személyek.

¹⁷ A febr. 27-re, majd márc. elejére tervezett ülést csak március végén tartották meg. (OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly—Thaly Kálmán 1867. febr. 18.)

¹⁸ Nagy Imrét, a „dunántúliak” egyik törzstagját, Ráth már régen igyekszik bejuttatni az akadémiai levelező tagok közé. (OL. Thaly cs. lvt. Levelezés. Ráth K.—Thaly K. 1867. jan. 17.) Mind Ráth, mind Thaly előbb szükségesnek látja, hogy legalább egy jelentősebb munkája jelenjék meg. Nagy Imre Martonfalvy Imre emlékiratainak kiadásán dolgozik, melynek egy része hamarosan napvilágot lát a Századokban. (Egy magyar emlékirat a XVI. századból. Közli Nagy Imre. Századok 1867 júl. 47—53. l.)

¹⁹ A Hazai Okmánytárról van szó.

12.

1867. március 10. — Pest

Pesty Frigyes levele Ráth Károlyhoz, melyben leírja, mint tettek az új javaslat védelmező bizonyos engedményeket, s miként volt kénytelen a többség véleménye ellenében meghátrálni, s a mellékelten küldött „Külön szavazat”-ot visszavonni

A)

Pest 1867 március 10-én

Kedves barátom!

E hó 4-én a történelmi társulat ügyében ismét értekezletünk volt; részt vettem benne nem mintha elveimnek többséget reményltem volna szerezhetni, hanem, hogy ezeket védjem. Sajnosan tapasztalám, hogy noha ügypártosaink nagyobb részétől felteszem, miszerint a mi javaslatunk inkább nyűkre volt, ők még is belenyugodtak a változott alapszabályokba. Közlöm itt véled a különsvavazatot, melyet a te nevedben is a jegyzőkönyvhöz adtam. Látván a körülményeket, nem erőszakolhattam a dolgot. Én a különvéleményt felolvastam, és midőn kijelentém, miszerint szándékom nem az hogy a közgyűlésen ennek érdekében vitát kezdjek, Toldy és Horváth Mihály nagyon könnyebbülve érezték; úgy látszik, attól tartottak, hogy mi ezen kérdést feszegetvén, szakadást fogunk előidézni a társulatban. Nézeteink méltánylásául a modus procedendi-ban kívának nagyobb szigorú alkalmazni. Azt hiszik t. i. a túlsó oldaliak, hogy ha az aláírási ívek csupán csak megbízható, mívelt egyének kezébe adatnak, és ha kezdetben csak oly aláírókat fogadunk el, kik a választásoknál a szakemberekre lesznek tekintettel, akkor a legelső választmány csakugyan oly férfiakból fog alakulni, kik a mi tetszésünket is bírják. Később aztán a választmány módjában áll a választásokra üdvös befolyást gyakorolni. Ám tegyék! De én azt mondom, sokkal jobb lett volna inkább meg sem adni oly választó jogot, melyről belátják, hogy mellékiúton azt ismét kijátszani szükség.

Reményilem, hogy megkaptad már az aláírási íveket.²⁰ Ezek ápril 15-ig beküldendőek Thalyhoz, május elején lenne aztán az alakító gyűlés.

Azt már reményleni nem lehet, hogy a jelenlegi terv szerint létesülő közgyűlés a mi tervünket fogadná el; mert ez rendkívüli önmegtagadást tételezne fel. Ha valakinek megadtuk a választó jogot, ez ugyan maga le nem mond róla. A jelenlegi javaslat nem enged visszatérést a mi tervezetünkre, holott ellenkezőleg a mi tervezetünkről át lehetett volna térni oly szervezéshez, a milyent Toldy és Csengery javaslott, ha t. i. a tapasztalás kimutatta volna, hogy azzal kísérletet tenni szükséges.

Ha te, kedves barátom, a történelmi társulat ügyét nyilvánosan szóba hozni akarod, azt csak legnagyobb tárgyilagossággal tedd. Azt hiszem, a különsvavazat tartalmából egyet mást közleni lehetne ugyan, de semmi esetre nem az egész szöveget szó szerinti. Kerülnünk kell azt, ami Toldy és Csengeryt sértené, mert habár ez uttal ők azok, kik egy helyes alapokra fektetett társulati tervet kőficcá változtatták, még is meg vagyok rólok győződve, hogy ők a társulat életbeléptetését óhajtják, és szilárdítására hozzájárulni fognak. Azt sem kell felejtened, hogy a közönség szemében a Toldy—Csengery féle jelszó népszerűbb mint a miénk, kik könnyen jöhetünk olyan gyanúba, mint ha mi a közönséget profanum vulgusnak tartanók. Isten látja lelkemet, szerénytelenkedni nem az én dolgom, — ez oldalról nem vádollahat senki; és midőn a közönségnek választási jogot egy tudományos társulatnál engedni nem akarok, ez csak azért történik, mert tudom, hogy a szerepek felcserelése mindig kárral jár. A közönség pártolja az intézetet, fizessen, olvasson, — mi meg gyűjtünk kútforrásokat, tanulunk, dolgozunk, frunk. —

Panaszolja Thaly hogy nem tudja, mikor lesz a dunántúli történetkedvelők márciusi összejövetele, és hol? Barátom, cikket ez úttal sem küldhetek; van ugyan tárgy elég, mely kidolgozásra vár, de egyszem érett meg annyira, hogy pár nap alatt kidolgozhassam. Majd jut máskor. Kubinyi cikkét megkaptam.

Írd meg, miként fogadták a Dunántúliak a történelmi társulat érdekében történt mozgalmakat, — addig is küldi üdvözetét

szerető barátod

Pesty Frigyes

Eredeti kéziratos levél. — MTAK Kézirattár. Magy. Irod. lev. 4r—163. Ráth Károly levelezése II.

²⁰ A társulati tagok toborzására kiadott aláírási ívekről van szó. Vö. Források 11.

B)

Külön szavazat

A magyar történelmi társulat alapítói legelső összejövetelükben 1867 évi február 2-án az ezen cím alatt keletkezendő társulat programját állapították meg, és február 4-én egy alapszabályi javaslatot szerkesztettek, mely szerint a társulatot alakították volna pártfogó tagok, kik legalább 100 forintnyi alapítványt tettek, résztvevő tagok, kik a társulat céljaihoz évenkénti 5 forint fizetéssel hozzájárulnak, és rendes tagok, az az, a történeti tudományok valamely ágában működő szakférfiak, kiknek száma meglenne határozva, és kik a társulat rendes tagjai által érdemeik elismeréséül, vagy tevékenységük megnyerésére választatnak.

Ezen tervezettől a f.é. február 7-én tartott értekezletben lényeges eltérés történt, a mennyiben t.i. az határozottatott, miszerint a pártfogó és résztvevő tagoknak döntő befolyás engedessék a társulat ügyeiben éspedig az anyagi ügyekbe szintűgy, mint a szellemi működésre. Az újabb javaslat szerint a társulat minden tagjai közgyűlésen választó jogot gyakorolnának, és kebelökből egy választmányt neveznének ki 3 osztendőre, mely választmány évenként harmadrésében pótválasztás által megújítatnék, és hivatva volna arra, hogy a társulatot képviselje, annak kitűzött célját elősegítse és általában, hogy működés központja legyen.

Az eredeti terv szerint tehát bizonyos számú, élethossziglan, pályatársak által választott rendes tagok vállán feküdne a működés súlya, — a módosítvány, vagy inkább újabb tervezet szerint ellenben a nagy közönség választ rövid időre választmányt, nemcsak szakférfiak, nemcsak írók sorából, hanem minden megszorítás nélkül, kivéven, hogy valaki pénzbeli járulékra kötelezte magát a társulat irányában.

Tökéletesen méltánylom azon indokokat, melyek az utóbbi indítvány általam mélyen tisztelt indítványozóit vezérelte, és melyek célja az volna, tömeges részvét által a társulatnak anyagi segélyforrásokat biztosítani.

Az is hozatott fel ajánlásául, hogy ez által a társulat demokratiai alapra fektettetik. Mi köze van a demokratiának, a népuralomnak tudományos feladatokra, azt felfogni nem vagyok képes, de ama másik indok is, hogy t.i. a társulat vagyona az úton szaporodnék kelletlenül kedvezőbb feltevésen látszik alapulni, mert a választójog nem lehet oly nagy ösztön a társulat iránti részvételben és támogatásban, mint azon meggyőződés, hogy a pénzbeli hozzájárulás a hazai művelődést hatalmasan előmozdítja; de különben is a földtani társulat²¹ példája mutatja, hogy a társulatnak ily alapon szervezése nem biztosítja a közönség nagyobb mérvbeni támogatását.

Mind ezeknél fogva el nem titkolhatom nagy aggodalmamat, hogy a harmadik értekezletben túlsúlyra kapott indítvány a keletkezendő társulat kárára fog válni, hogy ezen az úton a társulat tekintélyt magának nem fog szerezni, és hogy az úgynevezett demokratizálás nálunk, hol az alaposságra, mélyebb tanulmányokra úgyis kevés a hajlam, az irodalmat inkább el fogja silányítani, a felszínen járni, mintsem emelni.

Aggodalmam van, hogy a február 7-én elfogadott indítvány a miként láthatólag még a beleegyezők keblére is nem megnyugtatólag hatott, ezen társulatot szellemi tevékenységében háborgatandja, és hogy abban nem a szellemi érdekek lehetnek mindig a döntők.

Magyar íróvá lenni a jelenkorban még mindig bizonyos heroicus elhatározással jár. Anyagi hasznót nem vár, nem reményl egyik író társunk sem. A mi őt a legháládatlanabb tevékenységre buzdítja, az nem egyéb, mint a tudományok iránti önzetlen szeretete, és legfeljebb a művelt közönség elismerése. Legfőbb jutalma, ha pályatársai, ha egy tekintélyes irodalmi testület az elismerés koszorúját nyújtják neki, ha ily intézet tagjává avatják.

Midőn a magyar tudományos akadémia mostani szervezete szerint még a levelező tagok állása is csak annyiban különbözik a hallgató közönségétől, hogy a levelező tag széke másutt áll, és hogy neki felszólalni szabad, de választási és szavazati joga nincs, miért akarnók mi, a másik szélsőségre menvén, az írókat elkedvetleníteni, kiknek megnyerése, egyesítése a történelmi társulatnak célja? Az akadémian kívül álló erők egyesítéséről azonban szó sem lehet, ha az utóbbi javaslat elfogadtatik.

A legutóbbi indítvány azon chablon, mely szerint speculatioira és anyagi nyereszkesedésre egyesült részvénytársaságok alakulnak, de a miatt, hol idegen anyagi vagyon kezeléséről van szó, helyén van, az nem alkalmazható oly társulatnál, melynek feladata a

²¹ A Magyarhoni Földtani Társulat Alapszabályai. A Társulat 1850-ki szeptember 3-kán tartott közgyűlése helybenhagyása szerint kiadta Kováts Gyula társulati titoknok. Pesten, 1851.

szellemi tőke értékesítése, és hol előtérbe nem a pénzgyűjtési törekvés, vagy osztalékok emelése lép, hanem azon meggyőződés, hogy a hazában szétszórt szakferfiakat közös erővel támogatni kell a nemzeti művelődésre hasznos tevékenységökben.

A Kisfaludy-társaság azon elvek alapján szerveződött, melyek a történelmi társulat első két tanácskozmányaiban irányadók valának, még sem tagadhatja senki, hogy ezen irodalmi testület a magyar akadémián kívül legnagyobb népszerűséggel bír, és ha egy szépirodalmi intézet nem tartotta szükségesnek vagy célszerűnek az alapító és résztvevő tagokat szavazati jogokkal felruházni, annál kevésbbé lehet azt kötelességévé tenni oly társulatnak, mely a szorosabban vett tudományok egyik ágát kívánja művelni.

Ne engedjük magunkat szójárások által tévútra vezetetni. Amint az úgynevezett demokratizálás nem fogja a közönség tömeges részvétét megnyerni, úgy nem fogja az állítólagos célszerű szervezés az értelmes közönséget történelmi társulatunktól visszariasztani. Ily értelemben a magyar akadémia is csak tudományos céh volna, — de én még ezen elnevezést sem habozom elfogadni, mert ha fogalmaink szerint a művelődés tetőpontján álló Franciaország és Angolország az ily állítólagos céheket még nem tudják nélkülözni, midőn a Németország egyes tartományaiban, vidékein, sőt kitűnőbb városaiban keletkezett történelmi és archaeológiai társulatok az egyesülés ezen alakját tartották és tartják folyvást célszerűnek, pirulás nélkül kérdezhetjük mi, vajjon mire ment volna a magyar tudományosság, a magyar akadémia nélkül?

Távol sincs céloom, a magyar történelmi társulat életbe léptetését nehezíteni, hanem csak aggodalmaimnak kifejezést kívántam adni, kijelentvén itt, hogy a február 7-én javasolt szervezés módját hibásnak, sőt károsnak tartván, részemről ezen külön szavazat által az eredeti programot illetőleg alapszabályi tervezetet pártolom, miként az, a fenebbi pontokra nézve a február 2-án és 4-én tartott tanácskozmányokban megállapítva volt.

Pest, 1867. február 15-én

Pesty Frigyes
saját és
Ráth Károly nevében.^g

Pesty Frigyes eredeti kéziratos tisztázata. MTAK Kézirattár. Magy. Irod. lev. 4r—163. Ráth Károly levelezése II.

13.

1867. március 10. — Pest

A Történelmi Társulat aláírási körlevele

A Magyar Történelmi Társulat
ügyében

Nagyságos Botka Tivadar Urnak.

A magyar tudományos Akadémia történettudományi osztályának tagjai között már régebben fölmerült egy szélesebb alapokra fektetendő „Magyar Történelmi Társulat” létrehozásának szükségessége. Az időt ez eszme valóstítására elvégre elérkezettnek ítélvén, alólirottak több ízben összejöttünk a szóban forgó társulat felől értekezni, s alakításának módjait megállapítani.

^g A „Külön szavazat” első fogalmazványa: „A magyar történelmi társulat alapítóinak 1867. február 7^{én} tartott értekezletben az ugyanezen hó 2^{án} megállapított programtól, és február 4^{én} elfogadott alapszabályi tervezetből lényegesen eltérő alapszabályok fogadtattak el a többség által. Az eltérés abban áll, hogy miután az alapítók eredeti eszméje szerint az alakítandó magyar történelmi társulat alapító, résztvevő és rendes tagokból állt volna, melyek elseje legalább 100 forintot alapítani, a második évenként 5 forinttal az intézet céljához járulni tartoztak, a rendes tagok irodalmi emberekből élethossziglan választván a rendes tagok által, addig az új javaslat szerint választó joggal a tagok minden osztálya ruháztatnak fel, választható bárki lehessen, habár soha sem tett kísérletet az irodalmi téren, és a társulat munkássága egy választmányban lenne központosítva, mely harmad részében évenként pótválasztás által a közgyűlésben megújítatnék.

Ha nem volna is rá példa a Kisfaludy társaságban, hogy a társulat azon része, mely a szellemi munkásságot képviseli, sem nem az öt forintos tagok, sem nem a 100 ftos alapítók választásának köszöni lételet — és mind a mellett ezen társulat a közönség pártolásának örvend.” (OSZKK. Pesty Frigyes Vegyes Iratai. II. Föl. Hung. 1115.) A beadványból minden változínúság szerint két példány készült. Az egyiket Pesty kérésére „a társulat kéziratrába” tették, (vö. Források 8.), s ez a Társulat levéltárával elpusztulhatott. A másik — jelen — példányt Pesty elküldte Ráth Károlynak. Egyébként a külön szavazat elemzésével először Mann Miklós foglalkozott. (Ráth Károly élete és munkássága. Századok, 1965. 4—5. sz. 856—857. 1.)

Elhatároztuk egy oly „*Magyar Történelmi Társulat*” kezdeményezését, melynek célja a *hazai történelem minden ágának művelése mellett, e tudomány iránt mennél nagyobb részvételel gerjeszteni*. Ezt pedig a hazában eddig szétszórtan működő történetbuvárok és szakkedvelők egyesítése, az e nembeli munkálkodás rendszeresítése, történelmi folyóirat stb. kiadása, Pesten tartandó szakgyűlések, s a vidék történelmileg nevezetesebb pontjaira levéltárak és műemlékek kutatása végett teendő társulati kirándulások által véltük elérhetőnek.

A mindezeket eszközölnödő „*Magyar Történelmi Társulat*” életbe-leíptetésére azért *előleges bizottsággá* alakultunk, megkésztők az alapszabály-tervezetet, melyet elfogadás végett az alakító közgyűlés elé terjesztendünk. E közgyűlés azonnal egybehivatik alól-írott bizottsági elnök által, mihelyt száz aláíró leszen.

Tagjává lehet a társulatnak bármely hazai történetkedvelő, és pedig *alapítóvá*, a ki a társulat céljának előmozdítására legalább 100 o. é. forintnyi alapítványt tesz, s *taggá*, a ki szintén e célra 5 o. é. forintnyi évi tagdíjt lefizet, s ugyanerre három évre kötelezi magát. A tagok ez összegért — illetőleg az alapítvány kamataiért — a társulat folyó-iratát és almanachját *díj nélkül*, egyéb kiadványait pedig 25 pctnyi árleszállítás mellett kapják; azonkívül a gyűlésekre hivatalosak, s az elnökséget és igazgatóválasztmányt ők választják.

Midőn az alakítandó „*Magyar Történelmi Társulat*” célját és főbb szerkezetét eképen körvonaloznánk: tisztelettel felkérjük Nagyságodat, hogy e honi tudomány-és műveltségterjesztő társulat létrejöttében saját résztvevése és más szakkedvelők megnyerése által közremunkálni méltóztassék, — az ajánlkozó alapítók és tagok, neveit a tulsó levél rovataiba följegyezvén, s az *aláírásokat* (Thaly Kálmánnak, belváros zöldfa-utcza 4. sz.) legföljebb april 15-dikéig beküldvén. — Az aláírt összegek befizetése felől az alakító közgyűlés fog intézkedni.

Pesten, martius 10-kén. 1867.

Horváth Mihály, m. k.
ideigl. bizottsági elnök.

Thaly Kálmán, m. k.
ideigl. bizottsági tollvivő.

Toldy Ferencz, Csengery Antal, Ipolyi Arnold, Wenzel Gusztáv, Rómer Flóris, Henszlmann Imre, Torma Károly, Nagy Iván, Pesty Frigyes és Ráth Károly m. k. ideiglenes bizottsági tagok.^h

Eredeti nyomtatvány. ČSSR. Štátny Archiv Bratislava, pobočka v Nitre. Botka Vozokany kart. 25. Rómer Flóris—Botka Tivadar.

14.

1867. március 21. — Eger

Ipolyi Arnold levél kíséretében küldi Thaly Kálmánnak a betelt aláírási ívet, s tanácsokat ad a Társulat ideiglenes titkárának a további szervezéshez

Eger III. 21 867

Tisztelt Collega

Küldöm az aláírási ívet. Ha nem sok is mit hamarjában összeszereztem, mégis első lépésre kielégítő; s ha az aláírók²² mindegyike csak ennyit hoz is, közel kétszázzal kezdhetjük meg.

A vidékre alig küldhettem egy két helyre, miután a többit itt kellett szétküldöz-nöm. A papok csak aláírnak, de bizony a világiaknak nem kell ilyesmi nálunk. Alig szerezhettem egy kettőt, s csupán a Cassinó ígérését bírom, hogy a legközelebbi ülésben elhatá-rozzák alapítól lépni be.

Kérek azért még néhány ívet, hogy a vidékre is küldhessek. De jó lenne ám ha Ktek s egyenesen is küldenének keresztökötés alatt mindenféle. A tanodák tanárainak, igazga-

^h A nyomtatvány 4 oldalas. Elején a szöveg, belső oldalai közül az egyik üres, a másikon az aláírók ne-veinek helye, hátsó oldalán pedig nyomtatva Thaly Kálmán címe. Az ismert levelek tanúsága szerint a március 10-i keltezés ellenére már korábban is terjesztették. (Vö. Források 10., 11.)

²² Az első alapítói értekezleten jelen volt tagok.

tóknak, püspököknek, káptalanoknak. Azután a lapokban is erősebben kellene hirdetni. Eddig csak is a Napló²³ hozta a felszólítást; ebben is alig olvasható s észrevehető betűvel és helyen jelent meg. Jó volna a lapok szerkesztőit megkeresni, hogy ajánlva, figyelemzetve, feltűnőbbben közöljék, nevezetesen: az újdonságok közt is. Nem fog ártani különösen Lonkayt²⁴ is megkeresni, hogy emelje ki lapjában a felhívást, s olvasói közül sokat reménylenünk lehet megnyernünk.

Írtam Ráthnak is megnyugtatólag,²⁵ s remélve most hogy május elején az alakító gyűlésen találkozunk — csak össze ne essék a borsodi tisztújítás s előtanácskozmányokkal, hol előre a pártok által igénybe lévén véve megjelennem kell, igyekezni fogok megjelenni.

Addig is szíves

baráti érzelmeibe ajánlott

tisztelő híve

Ipolyi

Mire e sorokat megírtam volt, veszem a „Magyarországot” s olvasom benne a tudósítást oly érdekes felolvasásáról. Fogadja baráti kézszerítáomat.

Eredeti kézíratos levél. — OL. Thaly cs. lvt. Levelezés.

15.

1867. március 25. — Pest

Thaly Kálmán a Történelmi Társulat szervezési munkálatairól ír Ipolyi Arnoldhoz intézett levelében

Pest, mart. 25. 1867.

Igen Tisztelt Nagyságos Úr!

Becsés levelét kapván, még tegnap küldöttem néhány nyomtatott körlevelet, mint kívánni méltóztatott. Nagy köszönet a valóban ritka buzgó pártfogásért, melyről Ngod szépen betöltött íve ugyancsak tanúskodik. Az alapítók és tagok száma napról napra szépen szaporodik, már van a Ngodéival együtt vagy 70-ig való, mely számból én is 24-et gyűjtöttem. A dunántúliak és erdélyiek — a hol pedig úgy tudom nagyon melegen vették az ügyet — még nem érkeztek be, s általában azt hiszem a legtöbb tag april folyamán fog jelentkezni.

Hogy több ívet nem kültünk szét s hírlapilag [most még] jobban nem agítalunk: annak oka a már megírt elv szerinti eljárás, hogy ti. most csak mintegy 150—200 művelt törzstag összeszerése a fődolog, a kik a választmányt csupa szakértőkből válasszák meg; a részletes taggyűjtést majd aztán maga a választmány fogja eszközölni. Én hiszem, hogy a társulat még Anno 1867-ben fel fogja vinni 1000, tagra, s ez 5000 frt évi budget, a mivel már mégis lehet valamit lendíteni. Kivált, ha a tanulni vágyó érettebb, akadémiai ifjúságot sem zárjuk ki majdan az 5 frtos tagok sorából: — a kiből kell a történetkedvelőket nevelni — szép részvételre tehetünk szert. — Ma is két alapító tagot kaptam, az egyik Botlka Tivadár, a másik egy szerémvármegyei öreg, uradalmi mérnök, a ki mindgyárt régiségek rajzát — castrumokból való téglák stb — is küldött be, és okmányok közlésére ajánlkozik szlavóniai levéltárakból. Írok neki, megköszönve szíves részvétét, és jelentve, hogy levelét életerjesztendem a legelső választmányi gyűlésnek. Lesz itt érdekeltég, csak mozognunk kell.

De Ngod már csak csinálja ki valahogyan hogy az alakító gyűlésről ne hiányozzék; nekem megvallom Ngod nélkül nem lenne semmi bizodalmam az egészhez, mert a többi nevesebb bizottsági tag urak — az egy Wenzelt kivéve — nem elég mozgékonyak s tevékenyek, egy társulat megalakításához pedig élet és tevékenység kell. —

Igen köszönöm Ngod kegyes megenlékezését igénytelen értekezésémről, melyet bizony az akadémia érdemem fölött melegen fogadott, s kinyomatását is a bírólák bírálat nélkül még azon este elrendelték. — Lónyai ő excja pedig engedélyt adott számomra,

²³ Pesti Napló.

²⁴ Lonkay Antal az 1850—60-as évek ismert katolikus beállítottságú hírlapírója, ekkor az Idők Tanúját szerkeszti.

²⁵ Utalás a márc. 17-én Ráthhoz írott levélre. (MTAKK Ráth Károly levelezése I.)

hogy a kir. kamarai levéltár Rákóczi-okmányait átvizsgálhatom; holnap megyek először ama levéltárba, hol a Munkácson maradt Rákóczi — s tán a Beresényi — archivumot is feltalálni remélem.²⁶

Hogy Ráthnak írt Ngd: igen jó, mert az úgy látszik még mindig duzzog, ámbár csak úgy magában; mégis, ismerve ügybuzgalmát, hiszem hogy egyik legbuzgóbb tagja lesz a társulatnak. — Húsvét tájban nyakamba vészem Nógrádot. Szécsény, Ludány, Kékkő, Gács lesznek a főstációk, s tán Losonc is; ha Rimaýra vonatkozót találok: különös figyelemmel leszek reá, s azonnal írok Ngodnak.²⁷ Az Isten pedig elhozván a szép kikeletet, majd a „végeknek tükörét” Egret is adandja látnom. — Ezzel ajánlom magamat továbbra is Ngod nagyrabecsült szíves hajlamaiba,

Ngodnak

tisztelő szolgálja

Thaly Kálmán

Eredeti kézíratos levél. — EPL. Ipolyi lvt. T. 237.

Függelék

A Történelmi Társulat alapszabályainak szövege, melyet a társulati közgyűlés 1867. május 15-én elfogadott, a belügyminiszter pedig május 26-án jóváhagyott

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALAPSZABÁLYAI*

I. A TÁRSULAT CZÍME ÉS SZÉKHELYE, CZÉLJA ÉS MUNKAKÖRE.

1. §. A társulat czíme „Magyar Történelmi Társulat”; székhelye Pest.

2. §. A Magyar Történelmi Társulat czélja: a hazai történettudomány minden ágának művelése, megkedveltetése, és iránta minél széleskörű érdekelttség ébresztése.

3. §. Ezen czél elérésére nemcsak a szakképességek és szakkedvelők egyesítése, történettudományi dolgozatok írása és kiadása: hanem nyilvános gyűlések és kirándulások tartása, levél- és könyvtárak, műemlékek tanulmányozása és ismertetése által törekszik.

4. §. A társulat munkássága kiterjed a hazai történelemre, és annak minden segédtudományaira: nevezetesen a paleographia és archeológiai csoportozatokra.

II. A TÁRSULAT TAGJAI ÉS TISZVISELŐI.

5. §. A társulatot képezik a) az alapító, b) az évdíjas tagok.

6. §. Alapító tagokul tekintetnek mindazon honfiak, kik a Történelmi Társulat czéljának előmozdításához legalább 100 o. é. forintnyi alapítvánnyal járulnak, és pedig akár készpénzben, akár a választmány által megítélendő biztosítékkal bíró kötelezvényekben és 5 százalékot jövedelmező értékpapirokban.

7. §. Taggá választathatik minden hazai történetkedvelő, ki a társulat pénztárába évenként 5 o. é. forintnyi tagdíjat befizet, s a nevezett összeg befizetésére három évre kötelezi magát.

8. §. A társulati elnökség áll az elnökből és két alelnökből, kik a társulatot a választmánynyal egyetértve vezetik és igazgatják.

9. §. Elnökké csak oly férfiú választathatik, ki a hazai történettudomány előmozdítása által magának kitűnő érdemeket szerzett. A társulatot a hatóságok és mások irántában ő képviseli; a gyűléseken s üléseken elnököl; s jogában áll — ha a társulat érdekei sürgetőleg kívánják — rendkívüli üléseket is hirdetni. A tagok egyenlő szavazatai esetében az elnök döntő szavazattal bír.

10. §. Az egyik alelnök a társulatnak főként anyagi ügyeit vezeti. Jogában áll a pénztár állapotát bármikor megvizsgálni; nagy gyűléseken az elnök távollétében őt illeti az elnöklés.

²⁶ Vö. *Várkonyi Ágnes*: I. m. 107. l. Lónyay Menyhért a 67-es pénzügyminiszter.

²⁷ Ipolyi ekkor Rimaýval foglalkozik, ahhoz ígér — ha kutatásai közben talál — adalékokat Thaly.

* Pest, Nyomatott Emich Gusztáv, Magyar Akad. Nyomdásznl. 1867.

11. §. A másik alelnök — ki az elnök távollétében a választmányi üléseken elnököl — a hazai történettudomány ismert érdemű irodalmi férfiai közül választatik.

12. §. A két alelnök egyike Budapesten tartja állandó lakását.

13. §. A társulat titkára — ki a társulat anyagi állapotához képest díjaztatik — úgy az évi mint a havi üléseken előterjesztői hivatalt visel; a határozatok végrehajtásáról gondoskodik; a jegyzőkönyvet, melyet az elnökkel együtt aláír, — vezet; a társulat közlönyét és évkönyvét a választmány befolyása mellett szerkeszti, levelezéseit folytatja, s könyvkiadásaira, valamint az irattárra főlügyel.

14. §. A társulat jegyzője a titkárnak segítségére van, és őt gátoltatása esetében pótolja.

15. §. A pénztárnok a társulat vagyonát híven és pontosan kezeli; a pénztár állapotáról a havi üléseken általános jelentéssel, az évi közgyűlésnek pedig részletes számadással tartozik. Pénzt csupán a választmány határozata alapján az elnök által aláírt utalványokra — a melyekkel azután beszámol — szolgáltathat ki, kivéven a rendkívüli eseteket, a midőn az elnök saját határozatából is utalványozhat 50 forintig való összeget, a legközelebbi választmányi ülés utólagos jóváhagyása reményében. A pénztárnok bármikor is tartozik az illető alelnöknek módot nyújtani arra, hogy a pénztár állapotát megvizsgálhassa, és a választmány elé minden év végén pontos számadást terjeszt, melynek megvizsgáltságáról a választmány intézkedik, s felülvizsgálat végett az évi közgyűlés elé terjeszti.

16. §. Az ügyész a társulat jogait védi.

III. A V Á L A S Z T M Á N Y.

17. §. A választmány — mely egyelőre 30, de a társulati tagok szaporodásának arányához képest 60-ig bővíthető számú tagból áll — havonként Pesten tartja üléseit, kivéven a szünidőt: augusztus és szeptember hónapokat.

18. §. A választmány, az elnökök egyikének vezérlete alatt, ezen havi üléseken igazgatja a társulat ügyeit, meghatározza a kiadványokat s az azokra fordítandó összegeket; az évi közgyűlés tárgyait és napjait, úgy a vidéki kirándulás idejét és helyét megállapítja; a társulat gazdasági ügyeinek vitelére, közlönye s évkönyvei szerkesztésének vezetésére, benyújtott munkák megbírálására, beküldött régiségek, műtárgyak meghatározására, s a társulati számadások megvizsgálására stb. bizottságokat nevez ki, mely bizottságok a havi üléseken tesznek jelentést.

19. §. Választmányi taggá a társulat bármely tagja megválasztható, k ü l ö n ö s tekintettel mégis a szakférfiakra.

20. §. A választmányi tagoknak jogukban áll a havi üléseken a társulat szakába vágó felolvasásokat tartani, okmányokról, műtárgyakról akár írásból, akár élőszóval értekezni, ily tárgyakat bemutatni, másoktól írt értekezéseket fölolvasni; a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, azokra határozó szavazattal be is folyni. Köteleességek pedig, kivált a Pesten lakóknak, a havi ülésekre rendszeren eljárni, s az ügyek vitelében — megbízatás szerint — ez üléseken kívül is munkás részt venni.

IV. T Á R S U L A T I V Á L A S Z T Á S O K.

21. §. Az elnököt és alelnököket a közgyűlés — titkos szavazás útján, a jelenlevő tagok abszolút szótöbbségével — választja meg, három évre.

22. §. A választmány szintén a közgyűlés által választatik, oly mód szerint, hogy tagjai közül 10-en — illetőleg 60-nál 20-an — minden évben sorsolás útján kilépnek; e tíz helyett a közgyűlés mindannyiszor más tízet választ, vagy az illetőket újra megválasztja.

23. §. A titkárt, jegyzőt, pénztárnokot és ügyészt az összes tagok közül a választmány választja meg, szintén titkos szavazás által, és pedig mindnyáját állandólag.

24. §. Társulati tagok, valamely tag indokolt ajánlatára, a választmány által havi üléseken, szavazattöbbséggel választatnak.

V. T Á R S U L A T I Ü L É S E K, G Y Ü L É S E K É S K I R Á N D U L Á S O K.

25. §. A társulat havonként egyszer — kivéven augusztus és szeptember hónapokat — nyilvános ülést tart, Pesten, rendes helyiségében. Ez üléseken minden tag jelen lehet, sőt magával vendéget is hozhat; szavazattal azonban csupán a választmányi tagok bírnak. Határozathozatalra legalább tíz választmányi tag jelenléte szükségeseltetik.

26. §. A havi ülések tárgyait képezik: tudományos felolvasások, értekezések; bejelentések, előterjesztések a társulat ügyeiről s körébe vágó tárgyakról; okiratok, mű-

emlékek bemutatása, ismertetése; indítványok; társulati kiadványok fölötti határozás; pénztári kimutatás stb.

27. §. E havi ülések kivül a társulat minden év május havában közgyűlést tart Pesten, a melyen minden tag egyforma szólás- és szavazatjoggal bír.

28. §. Ezenkívül évenként egy társulati tudományos célú kirándulás rendeztetik a szünetidőben, az országnak történelmi és régészeti szempontból nevezetesebb helyeire, fölváltva.

29. §. A közgyűlés tárgyait képezik az elnökségi s választmányi választások; az alapszabályok netaláni módosítása — a mi azonban a közgyűlés egybehívásakor előre és különösen tudtúl adandó léssen; nyílt számadás a társulat anyagi állapotáról; továbbá tudományos közlések, melyeknek tárgyát — valamint a közgyűlés egész programját — a választmány állapítja meg.

30. §. A vidéki kirándulások tárgyai: egy nyilvános ülés tartása, szakértekezésekkel, a történettudomány érdekében büzdító beszédekkel; továbbá e vidéki kirándulások főcéljának valószínűsítése — a mire különös súly fektetetik — tudniillik: levél- és könyvtári búvárlatok, műrégiségek kutatása és ismertetése, s általában mindaz, a mi a szakkedvelő közönségben a hazai történettudomány és archeológia iránt részvétet gerjeszthet, vagy részvételre emelő hatást gyakorolhat.

31. §. A vidéki kirándulás helyét és napjait a választmány havi ülésben évről évre határozza meg, legalább három hónappal előre, s a titkár a társulat közlönyében — úgy más lapokban is — idejében közzé teszi.

VI. TÁRSULATI KIADVÁNYOK.

32. §. A társulat közlönyének havonként egy-egy száma jelenik meg, a havi ülések utáni napokban, a titkár szerkesztése mellett, — kivéven a kéthavi nyári szünetőt, a mikor e folyóirat is szünetel.

33. §. Ezen közlöny képezi a társulat hivatalos értesítőjét, mely annak minden ügyéről rövid értesítéseket ad; tartalmazza — kivonatilag — az ülések tárgyait, a pénztári kimutatást; megemlíti a működő tagok történelmi búvárlatosságait; folytonos figyelemmel kíséri a hazai történelem terén fölmerülő jelenségeket; e szakba tartozó kérdéseket tesz, megfajtasításokat hoz stb. E folyóirat legtermészetesebb munkatársaiul a társulati választmányi tagok tekintetnek: de szívesen fogad használatos közleményeket a többi tagoktól, sőt a társulaton kívül álló történetkedvelőktől is.

34. §. A havi közlönyben megjelent dolgozatok a társulat anyagi erejéhez képest díjaztatnak. Az intézkedés e tekintetben a választmánynak tartatik fenn.

35. §. A társulat az évi közgyűlések alkalmára almanachot ad ki, mely az alapszabályokat, ülésrendet, a választmány és tagok névsorát s lakhelyét, a társulat lefolyt évi működésének vázlatát, kiadványainak jegyzékét, számadásait stb. közli.

36. §. A havi közlönyt és almanachot a társulat minden tagja díj nélkül megkapja. A havi közlönyre külön előfizetés is nyitattik.

37. §. A társulat e két rendbeli kiadványán kivül, pénzerejéhez mérve, önálló történelmi munkákat is adhat ki. E köteteket csak a választmányi és azon alapító-tagok kapják, kik legalább 200 o.é. forintnyi alapítvánnyal járultak egyszerre a társulat céljához. A többi tagok azon kedvezményben részesíttetnek, hogy e társulati kiadványokat 25 százalék levonása mellett szerezhetik meg.

VII. A TÁRSULAT ANYAGI FORRÁSAI, VAGYONA.

38. §. A társulat bevételeit képezik a főntebb meghatározott alapítványi összegek és 5 forintos tagdíjak, a kiadványok jövedelmei, továbbá a lelkes ügybarátok részéről a társulat számára várható fölülfizetések, adományok és hagyományok.

39. §. A tagdíjak a társulat kiadásainak fődözésére fordítatnak, valamint az alapítványok kamatai is; de magok az alapítványi összegek alapítóikéül biztos helyre letétetvén, gyümölcsösztetnek; elkölteni ezeket nem szabad.

40. §. A fölülfizetésekéből s adományokból — a mennyiben ez utóbbiak alapítványi természettel nem bírnak — a választmány, ha a körülményekhez képest jónak látja, külön tőkét alakíthat; azonban az ily tőke az alapítványok természetével nem bír, s ha a czélszerűség úgy kívánja, folyóvá tehető.

41. §. A társulat vagyonát képeznek még a részére gyűjtött és ajándékozott okmányok, könyvek, műtárgyak, régiségek: de a mennyiben a társulat saját gyűjteményt rendezni nem szándékozik, az ily adományok valamely hazai közintézetnek ajándékozása felől a választmány intézkedik, fő tekintettel az okmányokat és könyveket illetőleg a

Magyar Tudományos Akadémiára, s a műtárgyakat és régiségeket illetőleg a Magyar Nemzeti Múzeumra.

VIII. A TÁRSULAT CZÍMERE, SPECSÉTJE; S TÖRTÉNHEŐ FELOSZLÁSA.

42. §. A társulat czíme: „Magyar Történelmi Társulat” lévén, e köriratot viseli a titkár őrizete alatt álló pecsétjén is, mellyel kiadványait jelöli, s történelmi bűvárlatokra kiküldött választmányi tagjainak megbízó vagy ajánlóleveleit stb. hitelesíti. A pecsét czímerrészének meghatározása az első választmányra bízatik.

43. §. A társulat mindenrendű tagjai és tisztviselői fel vannak jogosítva az őket megillető társulati czímek használhatására.

44. §. A társulat feloszlását csak oly közgyűlés határozhatja el, mely előleges kihirdetés folytán e czélból hivatott össze, s a jelenlevő tagok kétharmada a feloszlás mellett van.

45. §. A társulat feloszlása esetében annak alaptőkéje s minden egyéb vagyona a Magyar Tudományos Akadémia történelmi és archeologiai bizottságának rendelkezésére hagyatik, fele részben az egyik, fele részben a másik bizottságot illetőleg.

1105 szám
R. B. M.

Ezen alapszabályok jóváhagyatnak.

Budán, 1867-dik évi májushó 26-án.

A minster helyett

Szlávy József m. k. államtitkár.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ELNÖKSÉGE:

1. Gr. MIKÓ IMRE
2. HORVÁTH MIHÁLY
3. IPOLYI ARNOLD

Választmányi tagjai

1. BALÁSSY FERENCZ	24. b. MEDNYÁNSZKY DÉNES
2. BOTTKA TIVADAR	25. NAGY IVÁN
3. CSAPLÁR BENEDEK	26. NAGY IMRE (Alsó-Szopori.)
4. CSENGERY ANTAL	27. b. NYÁRY ALBERT
5. DOBÓCZKY IGNÁCZ	28. PAULER GYULA
6. b. EÖTVÖS JÓZSEF	29. PESTY FRIGYES
7. ÉRDY JÁNOS	30. PULSZKY FERENCZ
8. gr. ESZTERHÁZY JÁNOS	31. RÁTH KÁROLY. (győri.)
9. FABÓ ANDRÁS	32. RÉVÉSZ IMRE
10. FRANKL VIILMOS	33. RÖMÉR FLÓRIS
11. GLEMBAY KÁROLY	34. SOMHEGYI FERENCZ
12. GYÁRFÁS ISTVÁN	35. SZABÓ KÁROLY
13. HAÁN LAJOS	36. SZALAY ÁGOSTON
14. HAJNIK IMRE	37. SZILÁGYI ISTVÁN
15. HENSZLMANN IMRE	38. SZILÁGYI SÁNDOR
16. HORVÁTH ÁRPÁD	39. THALY KÁLMÁN
17. HORVÁTH ELEK	40. TOLDY FERENCZ
18. JAKÁB ELEK	41. TORMA KÁROLY
19. KARÁCSÓN MIHÁLY	42. TEŐREŐK GYULA
20. KNAUZ NÁNDOR	(Árvaí.) †
21. KOVÁCS ISTVÁN	43. VÉGHELYI DEZSŐ
(Nagy-Ajtai.)	44. WALTHERR GÉZA
22. IFJ. KUBINYI FERENCZ	45. WENZEL GUSZTÁV
23. LEHOCZKY TIVADAR	

Titkár: THALY KÁLMÁN

Pénztárnok: PESTY FRIGYES

Jegyző: PAULER GYULA

Űgyész: DR. FISCHER KÁLMÁN

Eredeti nyomtatvány. Századok irattára.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Bodó László:

A hadtörténeti irodalom és az életrajzi kisregények szerepe a szocialista hazaszeretetre nevelésben

A munkájával szemben igényes pedagógus az elmúlt iskolai évben nem egyszer tapasztalhatta, hogy a szaklapok hasábjain mind több szó esett a hazaszeretetre s haza védelmére irányuló nevelőmunka hangsúlyosabbá, eredményesebbé tételének szükségességéről.

A szocialista hazaszeretet a teljes azonosulást jelenti a szocialista társadalommal, annak törekvéseivel gazdasági, eszmei-politikai, ideológiai és kulturális tekintetben egyaránt. De ugyanúgy jelenti a szocialista országok nemzetközi méretekben kibontakozó gazdasági, eszmei-politikai érdekközösségének gyakorlatával való azonosulást, amely éppen a jogos nemzeti büszkeség alapján készletet a minden árnyalatú nacionalista, kozmopolita megnyilvánulás elleni küzdelem felvételére.

A szocializmus alapjainak lerakásával fejlődésünket alapvetően a szocialista termelési, társadalmi viszonyok határozzák meg. Hogy ez a meghatározó alap milyen ütemben erősödik, az nem kis mértékben függ a szocialista tudattól, amely a különféle csatornákon közvetlenül is visszahat a termelési, társadalmi viszonyokra, s kisebb vagy nagyobb mértékben *anyagi erők szülőjévé válik*.

*

Az iskola egyre tudatosabban és célratörőbben munkálkodik a szocialista hazaszeretet ismeretekben, érzelmekben, cselekvésben gazdagabb elmélyítésén. Ezirányú feladatait a tanterv és utasítások, a nevelési programok — az iskolai élet nyolc, illetőleg tizenkét évét egységes szakasznak véve, a részfeladatokat a célok összhangjában is komponálva — tartalmazzák, s a megjelent tankönyvek mind teljesebben adják ezt a tartalmat.

A szocialista hazaszeretetre nevelés tartalmában szerepelnek meghatározott ismeretek (pl. a proletárforradalmak története, szerepük a társadalom fejlődésében; igazságos és igazságtalan háborúk, a személyiségek és a néptömegek szerepe a forradalmi harcban stb.). Ezek az ismeretek elengedhetetlenek az erkölcsi belátás, a *tudatos erkölcsi tevékenység, a meggyőződés, az ezeket motiváló hazafias, a szocialista nemzetköziség erkölcsi érzelmei* kialakulásának tekintetében (pl. legyen az ifjú büszke a szocialista forradalomnak hazánkban és más szocialista országokban elért eredményeire, sikereire). Erkölcsi érzelmek nélkül nem jöhet létre *erkölcsi meggyőződés*.

Az ismeretek, a pozitív érzelmek táplálta meggyőződés mellett a szocialista hazaszeretetre nevelés tartalmának elengedhetetlen részét képezik az *erkölcsi szokások* (a közösségi magatartás), a fegyelmezettség, barátság, bajtársiasság, bátorság, ügyesség, következetesség a kötelességteljesítésben, állhatatosság, hűség, helytállás, hiszen ezek alkotják az *erkölcsi magatartást*, és biztosítják a szocialista erkölcs normáinak feltétlen betartását a *cselekvés* bármilyen rendű és rangú megnyilvánulásaiban.

Az állampolgári erények nemcsak a békés építőmunka keretei között érvényesülnek, hanem alkalmassá tesznek a létrehozott értékek, a haza védelmére is, a honvédelmi feladatok ellátására is. A haza védelmében a *magasfokú szellemi, erkölcsi, fizikai erőlkijetésre egyaránt szükség van*. Amikor maradéktalanul becsületes munkavégzésre, szorgalomra, kitartó szívósságra, következetességre, maximális szellemi, erkölcsi, fizikai erőlkijetésre szoktatjuk, tesszük képessé — szóval neveljük — az ifjúságot, ugyanakkor ezekkel a szokásokkal, képességekkel a haza védelméből rájuk háruló kötelezettségek maradéktalan ellátására is neveljük őket. *Az állampolgári erények és a katonai erények nevelési elveinkben és gyakorlatunkban nem választhatók el egymástól*.

A fentiekből levonható az az egyértelmű következtetés, hogy az iskola nem a közvetlen honvédelmi kötelezettségek teljesítésére készít fel, hanem a *szocialista emberesz-*

mény formálásának folyamatában olyan követelmények teljesítésére szoktatja az ifjúságot, amelyek eredményeként a haza védelmére is képes állampolgárrá válnak.

E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a szocialista hazaszeretetre — és ebben a szocialista haza védelmére — nevelés összetett feladatának minden vonatkozásával foglalkozzunk. Mondanivalónkat leszűkítjük a hazafias nevelés ismereti, érzelmi bázisára, s majd ezt összekapcsoljuk a *Zrínyi Kiadó* gondozásában — az elmúlt három évben — megjelent művek ismertetésével. Tesszük ezt azzal a szándékkal, hogy a pedagógus olvasó tájékoztatást kapjon azokról az értékes és érdekes munkákról, amiket oktató-nevelő tevékenységében hasznosíthat.

*

A szocialista hazaszeretet elválaszthatatlan az internacionalizmustól. Internacjonalizmusunk mélységének fokmérője a Szovjetunióhoz való viszony. A történelemtanítás során — különösen az általános iskola 8. és a középiskola 4. osztályaiban — adódik a lehetőség a szovjet nép heroikus erőfeszítéseinek bemutatására a Nagy Honvédő Háború éveiben, de ennek kapcsán a magyarországi felszabadító hadműveletek ismeretanyagának feldolgozása alkalmával is.

Kitűnő forrásul szolgál a szaktanár felkészüléséhez a P. N. Poszpelov elnökletével szerkesztett *Nagy Honvédő Háború története* eddig megjelent három kötete. (Az I—II. kötet 1964-ben, a III. kötet 1965-ben jelent meg, s további három kötete is hamarosan megjelenik.) Az első három kötet a háború kirobbanásának előzményeitől 1943 decemberéig dolgozza fel a második világháború történetét kitűnő szovjet történészek és hadtörténészek közreműködésével.

1940 derekára a fasiszta Németország elérkezettnek látta az időt a Szovjetunió elleni támadás előkészítésére. A hitleri hadvezetés a szovjet—finn háborúból azt az alaptalan következtetést vonta le, hogy a szovjet fegyveres erők harcértéke alacsony fokú, és saját hadereje minden oldalú fölénnyben van a szovjet hadsereggel szemben. A Szovjetunió megtámadására való elkészülés egy éve alatt újabb ötven hadosztályt állított fel a fasiszta hadvezetés, és a gépesített, a páncélos magasabb egységek számát is megkétszerezte. Számíthatott Olaszország, Románia, Magyarország és Finnország katonai erejének egy részére, valamint a megszállt Európa technikai, gazdasági kapacitására.

Az 1941. június 22-ét közvetlen megelőző napokban a hitlerista vezérkar befejezte a Szovjetunió határain a mintegy 130 hadosztály összehívását, felvonulását. Ezek a csapatok több mint ötvézezer löveggel és aknavetővel, csaknem négyezer harcokocsival és ugyanannyi repülőgéppel rendelkeztek. Június 22-én hajnali négy óraker — előzetes hadüzenet nélkül — a felvonult fasiszta hadsereg hatalmas tüzcsapást mért a szovjet védelem gócaira, s megindultak a páncélos és a gépesített csapatok.

A váratlan támadás súlyos helyzetbe hozta a Vörös Hadsereget. A katonai helyzet súlyosságához hozzájárult az is, hogy a határ védelmére rendelt magasabb egységek 50—70 km-re voltak a határtól, s csak kisebb előretolt erők vehették fel a harcot a betolakodókkal, s a magasabb egységek tüzéregységei lövészeti gyakorlaton vettek részt. E súlyos helyzet egyik oka volt az, hogy Sztálin, aki egyedül döntött a legfontosabb katonai ügyekben is, úgy vélte, hogy a közeli jövőben nem kell a fasiszta Németország támadásától tartani. Így azokat a jelentéseket, amelyek az agresszióra hívták fel figyelmét, szándékos provokációknak minősítette. Hasonlóan vélekedett a kialakult helyzetről a Honvédelmi Népbiztonság és a vezérkar is. A nyugati katonai körzetek haditanácsai csak három és fél órával a német támadás előtt kapták meg a parancsot a harcészültség fokozására. Azt, hogy mindez milyen mérhetetlen veszteséget és szenvedést eredményezett, olvashattuk *K. Szimonov* „Élők és holtak” című nagy sikerű regényéből. E nehéz viszonyok közepette mutatkozott meg a szovjet emberek, katonák, a harcoló csapatok parancsnokainak önfeláldozó hazafisága. A breszti erőd szinte minden védője példátlan hősiességről tett tanúságot.

*

A szovjet—német fronton 1941 december elején vált a helyzet a legkritikusabbá.¹ A hitleri csapatok mélyen behatoltak a Szovjetunió területére, Leningrádot blokád alá vették, Moszkva alatt harcoltak. A fasiszta vezérkar a háború első hónapjainak sikereiből azt a következtetést vonta le, hogy a Vörös Hadseregnek már nincsenek újabb erői, s egy Moszkva alatti megsemmisítő csapással felmorzsolják az utolsó harcalakulatokat is.

¹ A Nagy Honvédő Háború története II. kötetét Mucs Sándor ismertette részletesen. — Lásd. a Századok 100. évf. 1966. 2—3. sz. 523—535. l.

A szocialista rend fölénye éppen abban mutatkozott meg, hogy a háború első felében sikerült úgy megszervezni a hátországot, a gazdasági életet, mozgósítani a szovjet munkásokat és parasztokat, hogy el tudták látni a harcoló csapatokat hadianyaggal és élelemmel. Ugyanakkor a hátország pótolni tudta a termelésből kiesett bevonultakat is. Gigászi volt az az erőfeszítés, amit a szovjet állam, a kommunista párt, a hátország népe fejtett ki.

Ezekre az eredményekre támaszkodva tervezhetett úgy a Legfelsőbb Parancsnok-ság Főhadiszállása, hogy megérték a feltételek a hadászati támadásra való áttérésre. 1941. december 6-án a Vörös Hadsereg Nyugati Frontjának jobbszánya indult támadásba, melynek eredményeként a német csapatokat 100–250 km-re vetették vissza, aminek következményeként vereséget szenvedett a fasiszták tyihvini csoportosítása, melynek eredményeként csődbe jutott a német vezérkar villámháborús terve, új erőre kapott a megszállt országrészek partizánmozgalma, fellendült az európai népek ellenállási mozgalma is, erősödött az antifasiszta koalíció.

1942 novemberéig a fasiszta csapatok megszállták a balti szovjet köztársaságokat, Belorussziát, Ukrajnát, Moldáviát, az Orosz Szocialista Föderatív Köztársaság nyugati és déli területeinek jelentős részét, a Karél Finn Köztársaság egy részét, melyen beékelődtek a Volga alsó folyása és a Kaukázus irányában. E területek adták a háború előtti szántó-földi termelés 47%-át, a nyersvas termelés 71%-át, az acélttermelés 58%-át, a széntermelés 63%-át, a villamosenergia termelés 42%-át, — és ezeken a területeken több mint 80 millió szovjet ember élt.

A nemzetközi reakció a Vörös Hadsereg közelinek vélt katonai vereségében reménykedett. (A készenlétben álló Japán a kedvező pillanatot várta, s Törökország is több mint két tucat hadosztályt vonultatott fel a szovjet határra!) Nyugaton a második front megnyitása késlekedett, amit a fasiszta hadvezetés arra használt fel, hogy nélkülözhető erőit a Keleti-Frontra csoportosítsa át.

E tények konkrét ismeretében értékelhető az a heroikus erőfeszítés, amit a szovjet állam kifejtett a hadigazdaság megszervezése, s amit a Vörös Hadsereg vezérkara tett a front megszilárdítása és az ellencsapás feltételeinek megteremtése érdekében. — A megszállt területek ipartelepeinek jelentős részét áttelepíteni keletre, a haditermelés megszervezése új nyersanyaglelőhelyek feltárását igényelte, s a termelés folyamatossága, „a mindent a frontnak. . .” maradéktalan teljesítése sok jól képzett szakembert kívánt. Az üzemi iskolák, iparitanulmányintézetek, az ipari és a vasúti szakiskolák, a sokféle szaktanfolyamok rövidített tanulmányi idővel ontották a szakembereket. (1942 őszéig a keleti területek szakmunkás-létszáma csaknem egymillióval növekedett.) Az átszervezett hadiipar 1942-ben 24 700 harcokocsi és több mint 25 000 repülőgépet bocsátott a front rendelkezésére.

1942 október közepére elkészült az ellentámadás „Uran” fedőnevű terve. A terv végrehajtásának sikere érdekében meg kellett oldani a katonák erkölcsi-politikai felkészítésének nem kis jelentőségű feladatát. Az eltelt másfél év elkeserítő vereségei a tapasztaltabb katonákat is megrendítették. — S hogy a mindenoldalú gondos előkészítés eredményes volt, bizonyította *Sztálingrád*. (E hadműveletek során szenvedett megsemmisítő vereséget a 2. magyar hadsereg, amely körül Osztrogozsszk—Alekszejevka—Karpenkovo térségében zárult be a gyűrű.)

A harmadik kötet első fejezete igen részletesen mutatja be a sztálingrádi csata előkészületeit és történetét, amellyel kezdetét vette a fasiszta csapatok tömeges kiűzése a Szovjetföldről. Hiszen ezután gyors egymásutánban következtek az észak-kaukázusi, a Leningrád ostromgyűrűjét áttörő hadműveletek, majd a „döntő fordulat” betetőzéseként a kurszki csata, a Donyec-medence felszabadítása, a dnyeperei átkelés stratégiai szempontból igen jelentős megszervezése és az eredmény: Kíev felszabadítása.

A harmadik kötet külön fejezetet szentelt a tengeri és a légiflotta hadműveleteinek. A kezdeti súlyos veszteségek ellenére 1943 végére a szovjet légiflotta hadászati légifőlényt vívott ki a nagy veszteségeket szenvedő német légierővel szemben. Az Északi-tengeri, valamint a Balti-tengeri haditengerészeti erők, ha óriási nehézségek árán is, de biztosították a körülzárt Leningrád legszükségesebbekkel való ellátását s ezzel azt is, hogy a várost az ellenségnek elfoglalnia nem sikerült.

Külön fejezetek foglalkoznak a megszállt területeken kialakuló és mind nagyobb mértékét öltő partizán csapatok tevékenységével. Ez időszakban jöttek létre a sokszerecs létszámú partizánhadosztályok, amelyek a reguláris csapatokkal összehangolt terv szerint mérték érzékeny csapásokat a megszállókra. Leleményes haremmodoruk ellenszerét a megszálló csapatok vezérkarai megtalálni soha sem tudták. Nem véletlenül alakul ki az olvasónak az az érzése: az egész szovjet nép kelt fel a megszálló fasiszta csapatok ellen, s így azoknak szükségszerűen kellett vereséget szenvedniök.

A megjelent kötetek fenti ismertetése korántsem teljes illusztrációja csupán annak, hogy az egyén miként azonosult a socialista közösség érdekeivel, céljaival, és hogyan torkollott ez az azonosulás a tömeges hősiességbe, illusztrációja az áldozatvállalásnak, a bátorságnak, a hűségnek, a haza szeretetének.

A Zrínyi Kiadó felszabadulásunk huszadik évfordulójára külön kötetben megjelentette a magyarországi felszabadító hadműveletek történetét.² A könyv első része elemzi az ellenforradalmi rendszer uralkodó osztályának népellenes, háborús politikáját, megvilágítva azokat a társadalmi, politikai okokat, amelyek a felszabadító harcok elhúzódását eredményezték. (Amíg Románia és Bulgária felszabadulása viszonylag rövid idő alatt bekövetkezett, a magyarországi hadműveletek mintegy fél évig tartottak.)

Érdeklődésre tarthat számot annak bemutatása, hogy a Szovjet Hadsereg gyors és eredményes balkáni előretörése mily nagy nyugtalanságot váltott ki Anglia és az Egyesült Államok politikai, katonai vezetőkörében, s milyen terveket szőttek arra vonatkozólag, hogy a szovjet csapatokat megelőzzék Közép-Európa egyes területein, így hazánk nyugati, dényugati térségében is.

Eddig a széles olvasóközönség előtt nem ismert részletességgel mutatja be a frontparancsnokságok, a politikai és a pártszervek ama intézkedéseit, amelyek a felszabadító csapatoknak a proletár internacionalizmustól áthatott magatartására irányultak a felszabadult területek lakosságához való viszonyukat illetően. A proletár internacionalizmus számtalan megnyilvánulása ösztönzőleg hatott demokratikus átalakulásunk gyors kibontakozására, az antifasiszta erők tömörítésére, akcióképességére.

A történelmi hűségnek megfelelően — a legújabb kutatások alapján — ismertet meg azokkal a nehézségekkel (pl. a támadó hadműveletek közbeni új csapásirányok meghatározása, az ehhez szükséges harccsoportosítás, a sérült harceszközök menetközbeni javítása stb.), amelyeket a felszabadító Szovjet Hadseregnek le kellett győznie azért, hogy népünk mind kevesebbet szenvedjen a háborútól.

Nagy meglevenítő erővel sorakoznak fel az olvasó előtt a Nyíregyháza, Debrecen, Székesfehérvár és Budapest térségében lezajlott harcok. A hősiesség nagyszerű példái elevenednek meg Lebegyenko, Roszkopanszkij gárdisták és Sztarikov őrmester félelmet nem ismerő bátorságában.

Közel két évtizedig váratott magára a Szovjet Hadsereg magyarországi hadműveleteit feldolgozó hazai történeti mű. *Tóth Sándor* munkája³ a magyarországi hadműveleteket a korabeli nemzetközi politikai törekvések szerves részeként tárgyalja, s részletesen elemzi az eredményes hadműveletek hatását a nemzetközi politikai élet változásaira. Foglalkozik a felszabadított területek társadalmi, politikai törekvéseivel, az antifasiszta, a demokratikus erők előretörésével, a még megszállt területek ellenállási mozgalmával, a magyar partizánosportok harcainak eseményeivel, elemzi ezek jelentőségét és hatását a felszabadító hadműveletekre. Bizonyítja, hogy a Szovjet Hadsereg 7. gárdahadseregében, a 46. hadseregben és a 18. önálló gárda-lövészhadtest kötelékeiben kisebb magyar katonai csoportok is harcoltak.

Az ismertetett művek nemcsak a történelemórák tényekben és érzelmekben gazdag légkörét biztosítják, de szinte kínálják azt a lehetőséget, hogy mind a szakköri, mind az ifjúsági szervezeti tevékenység közepette a felszabadító harcok emlékeinek felderítésével, ápolásával, gondozásával is készüljenek tanítványaink a *Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenéves évfordulójának méltó megünneplésére*.

E munkák nemcsak a történelemórákon, a szakköri és ifjúsági szervezeti foglalkozásokon használhatóak, hanem az osztályfőnöki órák etikai tárgyú beszélgetéseim, vitáin is. (Pl. A haza, az igazi hazaszeretet; a közösségi ember legfőbb tulajdonságai; eszmények, eszményképek, példaképek szerepe, jelentősége a felnőtté válásban; az internacionalizmus; a helytállás, felelősségvállalás, hűség; az ember társadalmi értéke témákkal foglalkozó középiskolai osztályfőnöki órákon.)

Az oktató-nevelő munka fentebb jelzett szervezett alkalmain nemcsak a tudományos munka produktumai használhatóak fel nagy haszonnal, hanem azok az irodalmi igénynyel írt kisregények is, amelyek az ellenállási mozgalom hőseit mutatják be, s állítják e hősöket — gazdag érzelmi hatással — tanulóink elé. Ezt a nevelési feladatot segíti a Zrínyi Kiadó „Fegyver a munkáskézben” sorozata.

Az eszményképek formálásában a legtöbbet a kommunista hősök életéből meríthetünk. A szocialista hazaszeretet, a munkás nemzetköziség érzelmi megalapozásában komoly jelentősége van az olyan *katonai példaképeknek*, mint Zalka Máté, aki szívvel-

² Lásd erre A magyarországi felszabadító hadműveletek 1944—1945. Bpest. 1964 valamint A Nagy Honvédó Háború V—VI. kötetének vonatkozó fejezeteit.

³ *Tóth Sándor*: A Szovjet Hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Zrínyi Kiadó, 1965.

lélekkel magyar kommunista hazafi volt akkor is, amikor Oroszországban a szovjet hatalomért küzdött, és akkor is, amikor a fasiszmus elleni harcban a spanyol nép szabadságáért áldozta életét. A kommunista, az igaz hazafi, az internacionalista ember portréjának lebilincselő, izgalmasabban bővelkedő regénye *Árkus József: Tüztengerben* c. írása.

A kisregény sorai közül táruul élénk Zalka Máté fordulatokban gazdag élete. A valamikori nyíregyházi önkéntes huszárszászlós, az első világháború felkorbácsolta, hazug hazafiságtól áthatva indult el az orosz frontra, hogy a pusztító ágyúdörrenések közepette döbbenjen rá a háború igazságtalan voltára. A látni akaró fiatal tiszt szemei előtt kibontakozó valóság szüli a „János, a katona” és „A sörgyáros” c. novellákat; amelyekért hadbírótság elé idézik, és a fogságból a hadifogság menti meg, Volhíniában. A hadifogság eseményei arra ösztönzik, hogy végleg szakítson a tiszt környezettel. Volt katonái között érzi jól magát. Amikor az Októberi Forradalom katonái felszabadítják a foglytáborot, hozzálát az első internacionalista osztag megszervezéséhez, melynek parancsnoka lesz. Végigharcolja a polgárháborút. Bátorságát, hadvezéri képességeit jelzik az omszki, a szevasztopolli bravúrok, az Aranyvonat. A polgárháború küzdelmei érlelték kommunisztává, havezérré, íróvá. A harcok befejeztével tollával szolgálta a forradalmat, mígnem a más népek szabadságáért érzett felelőssége, kommunista volta Spanyolországba vezényli.

Ebbe a sorba tartozik ugyancsak *Árkus József: Brüsszeli magyar század* c. kisregénye is. A Horthy-fasiszmus rendőri üldözése elől külföldre emigrált magyarok Belgium német lerohanása, megszállása után azonnal bekapcsolódtak az ellenállási mozgalomba. Századot szerveztek Molnár István, a spanyol szabadságharc egykori tisztje vezetésével. A Magyar Század — Compagnie Hongroise — számos sikeres akcióban vett részt. Vajon ismerik-e tanítványaink — és maguk a pedagógusok is — Löwenwirth Miklós, Lévai József, Strausz Sándor, Klein György, Kiss Ferenc, Simon Zoltán, Berger Emil, Goldberger Kálmán — és persze parancsnokuk — Molnár István nevét, akiket a belga nép ma is nemzeti hősként, mártírként tisztel.

1944. augusztus 25-én tíz órakor a párizsi ellenállók vezérkara parancsot adott a megszállók elleni általános támadásra. És Párizs még aznap ünnepelte felszabadulását. A Francia Kommunista Párt székháza tárt kapuval várta az érkezőket, a bevándorolt munkások szervezetének kommunista tagjai itt adtak egymásnak találkozt — immár legálisan. Az érkezők között már nem lehetett ott Békés-Glass Imre, Boczor József, Elek Tamás. Az élők — Csordás Sári, Mód Péter, Farkas Jenő, Pikler Ferenc, Szabó Sándor — főhajtással adóztak emléküknél. A franciaországi magyar ellenállók drámai fordulatokban gazdag tevékenységét mutatja be *Bedecs Éva: Magyarok Párizsért* c. kisregénye.

Szabadi Sándor: Egész szívvel c. kisregényében egy munkásember — Ruscák Lajos — életét tárja elénk, aki szinte gyerekefjével került ki az első világháború keleti frontjára, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom érlelte kommunisztává, s ott volt a Magyar Tanácsköztársaság születésének bölcsőjénél. Ennek emléke kíséri végig a fasiszta rendszer börtönein, irányítja a felszabadulás utáni forradalmi átalakulás bonyolult szituációiban, s ez adja a fegyvert a kezébe 1956-ban is, az ellenforradalmárok elleni harcban.

De ma is itt élnek közöttünk — néhányuknak csak az emléke és életüknek mai eredménye — a csepeli, az újpesti partizánok, a Budai Önkéntes Ezred volt katonái. *Csepeli Szabó Béla: Forgószél; Bedecs Éva: Külvárosi történet; Fülöp János: Kelenhegyi hajnal* c. írásai közül kilépnek, megelevenednek, szólnak az olvasóhoz.

Életük, tetteik újra és újra megelevenedhetnek nevelőmunkánk alkalmával, példaképpé válhatnak, serdült-ifjút formálhatnak okos, tudatos tevékenységünk során. Bizonyíthatja életük, tevékenységük az „állampolgári” és a „katonai” erények egységét, azonosságát, hogy a szocializmus építése és védelme oszthatatlan.

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZABAD GYÖRGY:

AZ ABSZOLUTIZMUS KORA MAGYARORSZÁGON 1849–1867; A DUALIZMUS KORA (1867–1918) ELSŐ RÉSZ: A KIEGYEZÉSTŐL A DUALIZMUS VÁLSÁGÁNAK KEZDETEIG 1867–1890

HANÁK PÉTER:

A DUALIZMUS KORA (1867–1918) MÁSODIK RÉSZ: A MONARCHIA ALKONYA 1890–1918

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE I–II.

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1964. II. köt. V–VI. fejezet, 5–130. ill. 131–279. I.)

A bírálónak, aki az abszolutizmus és dualizmus koráról írt fejezetek vizsgálatára vállalkozott, első szavaival a *művészi teljesítmény* iránti elismeréséről kell számot adnia. Szabad György és Hanák Péter tcllaból az írott szó ereje és szépsége árad. Hogy a kifejezések történelmi levegőt teremtő árnyaltsága, vagy a leírások lényegét kidomborító plaszticitása, a szereplő személyek típusot teremtő egyénítése vagy az egymásra bukó történések virtuóz elrendezése kapja meg jobban az embert? — nehéz megmondani. Szabad Györgyöt olvasva talán inkább az előbbi, Hanák Pétert lapozgatva inkább az utóbbi impressziók az erősebbek. A Magyarország története hasábjain mindenesetre két *történetíró*t üdvözölhetünk.

A történetrőt, akinek már-már elfoglalta helyét szakosodó tudományos világunk fő figurája: a specialista. Bizonyára a történelmi megismerésnek is törvényszerűsége, hogy az egésztől a rész, az általánostól az egyes felé halad. Korántsem ilyen szabályszerű, mégis vitathatatlan: a történetírás, mint irodalmi műtáj, ezt a tendenciát alaposan megsínylette. A kutatási eredményekről számotadó értekezések hovatovább az egzakt természettudományi beszámolókhöz váltak hasonlatossá, amelyekből a művészi alkotásnak még az igénye is kilúgozódott. Ennek pedig végelemzésben maga a tudomány is kárát látta. Nemesak azért, mert a részletekbe merülve sokszor az egészet elveszítette szeme elől, hanem mert arisztokratikus elzárkózottságával önön társadalmi létjogosultságát is veszélybe sodorta. Hogyan lehetett az a történettudomány az élet tanító mestere, amelynek nyelvét csak a kiválasztottak értették, amelynek csak a szakmabeliek számára volt mondanivalója és az élettel legteljebb bonyolult áttételeken keresztül érintkezhetett? Valamikor a históriamondás hajnalán történettudós és történetíró egy és ugyanazon személy volt. Az egyre mélyebbre hatoló problémái is összetorlódtak. Kibontásuk és magasabb kor egyoldalú szakkutatóját állította. A tudós és az író munkaköre elvált egymástól. Ismereteink mai állapota azonban éppúgy szükségessé teszi magasabb szinten történő újraegyesülését, ahogy annakidején hasadásukat kiváltotta. A történettudomány, ha hivatását be akarja tölteni, nem térhet ki e feladat vállalása elől. A Magyarország története Szabad György és Hanák Péter által írt fejezetei e tekintetben reménykedéssel töltik el olvasójukat.

Történelmünk általuk tárgyalt hetven esztendejét a bukott nemzeti szabadságharc és az induló új polgári forradalom fogja közre. Benne nemesak a kibontakozásában hamar megrekedt polgári társadalom régi és újkeletű ellentétei sűrűsödtek össze, hanem a nemzeti lét nemzetiségi kérdéssel terhelt problémái is összetorlódtak. Kibontásuk és magasabb egységben történő elrendezésük rangos tudósi feladatnak számított azóta, hogy a fejlődés logikája e hét évtizedből zárt egységet csinált. A feladat nagyszerűsége már három történelmszerveletet megihletett, de a leginkább felkészültek erejéből is csak a magyar belpolitika-történet megrajzolására teltet. Kétségtelen, hogy szerzőink, akik ma az összegezésre vállalkoztak, az elődöknél előnyösebb feltételek mellett kezdhettek munkához. Nemesak a korábbi próbálkozások tapasztalataira támaszkodhattak; a másfél évtizede szisztematikusan végzett részletkutatások eredményei is rendelkezésükre állottak. A szűkebb értelemben vett egyéni kutatómunka mélyreható ismeretei nélkül azonban meddők maradtak volna e kétségkívül értékes tapasztalatok. Szerzőink nemesak birtokában voltak az egyéni tapasztalatoknak, hanem éppenséggel a legjobb alapról indultak. A gyökerüket kiásva, illetve a növekedést végigkövetve, mint specialisták korábban egy-egy gazdasági-

társadalmi egység, földesuri nagybirtok, illetve kapitalista nagyüzem analizisét végezték el, amellyel egy elstüllyedt világ legmélyebb rétegeihez is lehatoltak. Kutatásaik egyéb területeiről és a mindig az egész megértésére törekvő tudósi alkatukról nem is beszélve ez is elegendő lett volna ahhoz, hogy az újabkori magyar történet kibontásához *szintetikus* látásmóddal fogjanak hozzá.

A történeti egységet jelentő hét évtizedből Szabad Györgyre annak az időszaknak a megírása jutott, amelyben a magyar polgári társadalom kibontakozott és berendezkedett. A polgári rend, amely fejlődésének útján a nemzeti katasztrófa ellenére is megindult, hogy felélje azokat a tartalékokat, amelyeket számára a középnemesi szinten tetőzött burzsoá forradalom felhalmozott. A körülmények összes adottságait számításvávéve, az előrelendítő és visszahúzó tényezőket reálisan mérlegelve (ez utóbbinál a nemzeti önállóság hiányát talán a kelleténél még mindig jobban hangsúlyozva), Szabad György ennek a kibontakozásnak a képét rajzolja meg. A monumentális tabló alapötönását a társadalomrajz színfoltjai adják. A polgárosulás útjára lépett magyar társadalom, amely most Szabad György tolla alatt tárul ki először sokoldalú valóságában. A földtehermentesítés és az agrárkonjunktúra révén tökécsődő, de a ledolgozást se megvető arisztokrata, az anyagi romlás kikerülhetetlenségére rádöbbenő középbirtokos, az emancipációtól megszédült és a vállalkozásra még bátortalan polgár, a kismesterek szekatúráit nénián túró és az önállóság után sóvárgó munkás nem most bukkan fel először történeti irodalmunkban. A lakosság háromnegyedét kitevő parasztság, amelynek kisebb része jobbágytelke szabad tulajdonosaként volt urától egyéb jogait perelte, többsége azonban eladásra csak saját munkaerejét kínálta — talán már egy kicsit otthonosan is mozog benne. Az egyes osztályok további belső rétegződéséről, anyagi és jogi helyzetéről, nemzetgazdasági szerepéről, életmódjáról és végül, de nem utolsósorban tudatáról Szabad György azonban többet mond, mint előtte a korábbi irodalom együttvéve. Az etnográfus és a szociográfus módszerével is élő történéssz szakszerűsége ezekben a részekben a szépíró kifejezőerejével párosul. A tárgyilagos sorokon pedig átizzik a humanista tudós emberszerete, a letűnt kor természetével és osztályrenddel küzködő dolgozó embere iránt érzett elismerés. A látzólag széteső részekből alakul ki végül a századközép magyar társadalma, Bécsre figyelő arisztokratáival, szkeptikus középbirtokosaival, bátortalan polgáiraival, tétova munkásaival és aláztos parasztjaival, akiket mégis csak összehogott és határozottan előre mozgató a társadalmi viszonyok forradalom által végrehajtott nagy átrendeződése. Egyéb tényezőket se mellőzve, elsősorban ennek az önmagában is változó társadalmi képletnek a használatával ad Szabad György magyarázatot a kor egyéb jelenségeinek megértéséhez. Az akadozva előrelépő agrárfejlődés, a birtokos érdekekre tekintetet vető vasútépítés, az olesó kubikumunkával végzett vízszabályozás és a koncentrálás előnyöit kihasználni akaró várostelepítés éppúgy az adott társadalmi átrendeződés terméke, mint a liberalizmust csak szegénylősen valló, magyarok és nem magyarok iránt egyformán szűkkeblű belpolitika. Még a nemzeti kérdés kiegyezéses megoldása is elsősorban ezzel a társadalmi képlettel kerül összefüggésbe. A bécsi udvar magyarországi politikája, különösen az ötvenes években, a gondolatmenet önálló fonala, úgyszintén a külkapcsolatokkal rendelkező emigráció tevékenysége, a döntés értelmezésénél mégis a hazai osztályviszonyok kerülnek első helyre. A kereskedő-polgárság és a birtokososztály anyagi érdekeltsége a Monarchia fenntartásában. Az élet különféle területeire Szabad György a társadalmi alapvetésből merített biztonágérzettel terjeszkedik ki. A jelenségek társadalmi alaptól meghatározott bonyolult kölcsönhatását állandóan figyelembe veszi, de egyes önálló folyamatok eredetét, végkifejletét és azoknak az egészre gyakorolt hatását is szemmel követi. Leírásai, elemzései és általánosításai végül a fejlődésnek indult, s bár nehézkesen, körülményesen és akadozva, de mégis csak bontakozó magyar polgári társadalom képében összegeződnek.

Hanák Péter témaköre a dualizmus érlelődő, majd kiteljesülő válsága. Az az időszak, amelyben kimerültek a szociális és nemzeti struktúra elrendezése révén nyert tartalékok és a magyar társadalom újra átélte a megtorpanás tényének és a továbblépés problémáinak gyötrelmeit. Hanák Péter először a válság szimptomáit jelzi: az agráriusok és a dzsentri nemzeti elégedetlenségét, a munkásmozgalmat megerősödését és a paraszti szocializmus térhódítását, a magyar liberalizmus utolsó nagy nekirugáskodását: az egyházpolitikai reformokat, az obstrukcióba torkolló parlamenti küzdelmeket és a sort bezárva: az erős kéz politikájának jelentkezését. Aztán a megtorpanás belső lényegére mutat rá. Arra, hogy a feudális maradványoktól amúgy is torzult gazdasági struktúrára hogyan épült rá a továbblépésre ugyancsak képtelen formáció: az imperializmus. A krízis tényét egzakt mutatókon méri: a nemzeti jövedelem emelkedésének lelassulásán és más országokhoz viszonyított elmaradásán, majd konkrét szociális jelenségek kiemelésével is plasztikussá teszi: a nemzeti jövedelem megdöbbsentően aránytalan elosztásának és a dualizmus népesedése két „passzívájának”: a magas halálozási arányszámnak és a kivándorlásnak a

bemutatásával. Végezetül a fejlődés megrekedésének tényét a feudalizmusból kilépett, de a terheitől megszabadulni nem tudó magyar társadalom megmerevedésével hozza összefüggésbe. A valamennyi rétegre és valamennyi vonatkozásra kiterjedő analízisben a centrális helyet a „középosztály” probléma foglalja el. A dzsentri, amely az idők változása, anyagi romlása, deklaszálódása és szétzilálódása miatt alkalmatlan és gyenge volt ahhoz, hogy a polgárság szerepkörét tovább is gyakorolja, de elég erős arra, hogy a nagyobbrészt idegen eredetű burzsoáziát és a parasztságból felkapaszkodó egyéb városi rétegeket saját képére formálja. A dzsentri életformát és tudatot alakító hatásától csak a munkásosztály maradt mentes, ezen belül azonban éppen a torz iparfejlődés miatt nehezen csapódott ki az emancipálódásra leginkább alkalmas réteg: a betanított munkások törzsállománya. A huszadik századba lépő magyar társadalom arculatát alapjában véve a dzsentri pöfeszkedő úri gögje, a nem magyar népekkel szembeni elfogultsága és nemzeti illuzionizmusa határozta meg. Ez a társadalom képtelen volt arra, hogy magából az égető problémák megoldására szolgáló értelmes politikai programot kitermeljen. A társadalom megmerevedése a politikai választésvonalakat a hatvanhatosság és negyvennyolcaság természetén szembenállásban merevítette meg. Hanák Péternek ez a lebilincselő logikájú, művészen megírt szuggesztív szintézise adja meg a századforduló utáni események megértésének kulcsát. Ezerkilencszázöt groteszk nemzeti ellenállása, a koalíció tragikomikus kormányzása, a magyar politikai frontoknak a demokratikus tábor születésében jelentkező szétválása és a világháborúban bekövetkező újbóli összeomlása és végül ennek az egész megújulni képtelen társadalomnak a világháborús összeomlása úgy jelenik meg az olvasó előtt, mint a Hanák Péter által vázolt alaphelyzet logikus kibomlása.

Az abszolutizmus és dualizmus történeti egységet jelentő, de két különböző szerző által megírt két része nem kapcsolódik minden tekintetben össze és a kötet szerkesztőjének bizonyára nem kis gondot jelentett azok összeillesztése. Eltérő mindenekelőtt a két szerző ábrázolási módszere. Ha Szabad György művét klasszicista festményhez hasonlítanánk, amely szépségét első látásra megmutatja, akkor Hanák Péter alkotását modern képpel kellene összevetni, amelynek mondanivalóját csak a megfelelő perspektíva kiválasztásával lehet méltányolni. Nem egyeznek a szerzők abban sem, hogy az irányzatokat megtestesítő személyek közül kit tüntessenek ki rokonszenvével. Szabad Györgyöt a függetlenségiekhez, Kossuth Lajoshoz húzza a szíve, Hanák Péter a magyar demokrácia táborával, különösképp Ady Endrével szimpatizál. A történetírónak azt a jogát, hogy a küzdők közül valamelyiknek oldalára álljon, elvitatni nem lehet. Ezt tenni nemcsak kilátástalan, hanem értelmetlen vállalkozás is lenne. A letűnt nemzedékek viszonyait a ma embere számára csak a múlt küzdelmeit saját kora differenciált szempontjai szerint újra átélő történész keltheti életre. A történettudomány társadalmi funkciójának gyakorlásához — a jelen biztonságtudatának erősítéséhez — ez aszubszektív egynesen nélkülözhetetlen. A baj csak ott kezdődik, amikor a ma szemével visszanező történeti véleményalkotásában a rokonszenven felruházott személy vagy irányzat szempontjai befolyásolják. A fejezetek érzéseikben különböző frói egyek abban, hogy ezt a hibát csak elvétve követik el. Az ábrázolási módszerükben és szimpátiáikban eltérő szerzők azonban sokkal lényegesebb dologban is azonosak: a *történetírás tudományos feladatának értelmezésében*. Történetírásunk régen túlnőtt már azon a koron, amelyben még a szimpla állásfoglalással megelégedett. A forrásfeltárónak az események rekonstruálására törekvő hogyanja azonban még ma sem mindig párosul a kutatónak az okokat a legmélyebb rétegekből kibontó mértékével, és csak ritkán találkozik a történész megértést adó és távlatokat nyitó rendező elvével. Szabad György és Hanák Péter egy honyolult kor történetét bemutatva a történetírás valamennyi és tudományos rangját csak együttesen biztosító szempontját érvényesíti.

Az összképet szemlélve a részek ismerője persze felfedezhet haloványabb színeket, és azt is megállapíthatja, hogy azok az együttes hatást is hátrányosan befolyásolják. Jelen sorok frója a magyar történet osztrák és nemzetközi vonatkozásainak kimunkálását kifogásolja, amelyet ugyan minden eddiginél alaposabbnak, de még mindig csak konvencionálisnak talál. Az a véleménye, hogy a szerzők nem követték kellő figyelemmel a magyar társadalom külpolitikai természetű megnyilvánulásait, nem vizsgálták annak a nagyobb egység: a Monarchia egészére gyakorolt hatását és az összkép kialakításakor a kívülről jövő indítékok jelentős részét is számításon kívül hagyták. Más szakterületek ismerői bizonyára a többi részekben találnak kifogásolni valót. Szabad György és Hanák Péter műve azonban a felhozható összes ellenvetések ellenére részeiben és egészében időtálló alkotás, az érett marxista történettudomány nagyszerű produkciója. Ha a fejlődő tudományosság egykoron majd túl is lép rajta, a megismeréshez vezető úton mindig mérföldkönek fogja tekinteni.

DIÓSZEGI ISTVÁN

SASHEGYI OSZKÁR:

AZ ABSZOLUTIZMUSKORI LEVÉLTÁR

(A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 522 l.)

A hazai tudománytörténet eljövendő kutatója történetírásunk fejlődését vizsgálva minden bizonnyal nagyobb jelentőséget tulajdonít majd a levéltárosok és kézirat-tárosok szerepének az előrehaladásban, mint aminek felismeréséről a kortárs szakmai közvélemény tanúságot tesz, — szögeztük le közel egy évtizede. (Századok, 1957. 870. l.) Alighanem érvényes — lényegét tekintve — ez a megállapítás mindmáig. Gyarapodott ugyan tevékenységük fontosságának elismerése, de az érdemi foglalkozás produkciójuk értékelésével már korántsem olyan mértékben, mint amennyire hasznosítja munkájuk eredményeit a múlt valóságának feltárásában a legmesszebbre és legmélyebbre éppen általuk jutó történetkutatás.

A levéltári leltárak mind tekintélyesebb sorozatának kiemelkedő jelentőségű új darabja Sashegyi Oszkár „Az abszolútizmuskori levéltár” című kötete, amely a Magyar Országos Levéltár egyik nagyfontosságú irategyüttesében nyújt eligazítást. Tájékoztató feladatának ellátásával egyidejűleg képet ad arról a magasszínvonalú belső munkáról is, amely a tárgyalat forrásanyag mai, e leltár lapjain tükröződő feszes és logikus rendjét kialakította. Mindehhez társul még Sashegyi Oszkárnak az a sok figyelmet érdemlő eredményt felmutató törekvése, hogy bevezető tanulmánya révén a kötet használóját megismertesse Magyarország abszolútizmuskori politikai kormányzatával és az egykorú kormányzati szervek irattermelésének rendszerével.

Már az előszó világossá teszi, hogy a kötet csak a magyarországi abszolútizmuskori politikai hatóságok és az azoknak közvetlenül alárendelt szakhivatalok zömének irathagyatékáról ad számot. Azaz — a tartalmilag némiképpen túlméretezett címadástól eltérően — nem terjeszkedik ki sem a más levéltárakban őrzött hatósági anyagra, sem az Országos Levéltár egykorú pénzügyigazgatási, ill. nem közhatósági eredetű állagaira. Hatalmas irattömeg így is, amit számba vesz, több mint 17 ezer raktári egység (esomó, kötet, téka). Zöme az iratöröklés hagyományos rendjének megfelelően szállt hivatalról-hivatalra, míg nem az idő múlása az élő ügyiratokat holt aktákká változtatva a levéltárba juttatta, hosszú időn át keveset bolygatott raktárak mélyére.

Az iratanyag egy részének ettől eltérő volt a sorsa. A birodalmi kormány 1850-es évekbeli belügyi, vallás- és közoktatásügyi, igazságügyi, kereskedelem-, ipar- és középítésiügyi minisztériumai anyagának Magyarországot érintő aktáiból már az udvari kormányzások visszaállítása nyomán, az 1860-as évek elején, majd a kiegyezést követően, végül az 1920-as években a bádeni levéltári egyezmény alapján adtak át bizonyos állagrészeket. A teljességre törekvő és a minisztériumok legfontosabb, előnként kezelt iratainak ismeretét igénylő kutató azonban éppen úgy a bécsi levéltárak használatára szorul továbbra is, mint az, aki a rendőrminisztérium kikülföldött Széchenyi-aktáin és a pénzügyminisztérium néhány kisebb állagán kívül a birodalom központi kormányzatszerveinek más működési területeit kutatja, vagy kutatná. De nemcsak e kormányzatszervek iratanyagának a sorsa érdemel külön is figyelmet. Ellenkező irányú, az alárendelt szervektől az országos, illetve a birodalmi hatóságokhoz tartó iratáramlásra is sor került. 1860 végén — amint arról a szerző megemlékezik — a Bach-rendszer funkcionáriusait felváltó konzervatív kormányférfiak nem akarva, hogy a támogatóik egy részére kompromittáló meggyefőnői és szolgabírói titkok iratok az önkormányzati szervek kezére jussanak, Budára hozatták, majd bezúgatták zömüket. Ennél is jelentősebb az a tény, hogy a fenti intézkedéseket némileg megelőzve az önkényuralom magyarországi központi hatóságainak politikailag szinte legfontosabb iratait Bécsbe vitették, és azck csak az 1920-as években — eredeti mennyiségük negyedére zsugorodva — kerültek vissza Magyarországra. E vonatkozásban a kötet előadása némi kiigazítást is érdemel. Míg előszava általánosságban szögezi le, hogy „az abszolútizmus korában az államigazgatás gyakori átszervezésével kapcsolatban a megszűnő hatóságok irataikat mindig az utódhatóságnak adták át” (6. l.), addig a részletes tárgyalás már utal — ha nem is teljes pontossággal — az ellenesetre: „A kormányzóság megszüntetése után Benedek tábornagy a rendőri osztály iratait összecsomagoltatta s felküldte Bécsbe, a rendőrminisztériumba.” (200. l.) Érdemes megemlíteni, hogy Ferenc József 1860. október 30-i személyes rendeletben intézkedett úgy, hogy az Armeé-Commando és az 1851—1856 között működött Militár- und Civil-Gouvernement Polizei Sectionjának, valamint az 1856—1860 között a General-Gouvernement kötelékében a rendőri funkciókat Präsidial Bureaua szépített néven ellátó osztálynak az iratanyagát adják át a rendőrminisztériumnak. A császári rendelet keltének már

a harmadnapján a rendőrminisztérium egyik tanácsosát utaztatták Budára, ahol lázas munkával négy nap alatt kiemelték, és jegyzékbe foglalták a tekintélyes mennyiségű anyagot, amelynek csak töredéke jutott vissza Magyarországra két nemzedék múltán. Az egész ügylet két vonatkozásban érdemel figyelmet. Jelzi egyfelől, mennyire félt Bécs fellebbenteni a fátylat politikai-rendészeti tevékenységéről még az Októberi Diploma nyomán a magyar udvari kormányzások élére állított konzervatívok előtt is, másfelől olyan szálát ad, amelynek a nyomán haladva talán felderíthető lenne az 1850-es évek politikai üldöztetéseivel foglalkozó legfontosabb iratsorozatok mintegy háromnegyedét tevő akták sorsa.

Sashegyi Oszkár az anyag felállításában és a leltár azt tükröző rendjének kialakításában a proveniencia elvét a történetiség és a célszerűség követelményével egyeztetve olyan következetesen és sikeresen, hogy munkájának éppen e legfontosabb eleme csak elismerést érdemel. A birodalmi minisztériumok hazai vonatkozású iratait a forradalom időszakában Windischgrätz által felállított magyarországi politikai hatóságok anyaga követi, majd a Schwarzenberg-Bach szisztéma át- meg átszervezések útján formált hatalmas aktafolyama. „A birodalmi centralizmus korában működő politikai hatóságok iratai” címen egybefogott első részt a Benedek kormányzósága idején keletkezett iratanyag bemutatása zárja. A második rész az Októberi Diploma és a kiegyezés közötti időszak anyagát tárgyalja, a tárcsa nélküli magyar miniszter iratai és további két, kisebb jelentőségű állag mellett a magyar és az erdélyi udvari kancellária, valamint a Helytartótanács tekintélyes sorozatait. A harmadik rész a politikai kormányzások által felügyelt szakhivatalok közül az építészeti hivatalok igen becses anyagát és az állami ill. az adószámvevőségek csonkaságukban is figyelmet érdemlő iratsorozatait mutatja be. Messzemenően egyetértve a bürokratikus hierarchiát is tükröző, történetileg is megalapozott elrendezéssel, mindössze egy fogalomhasználati kérdést teszünk szövére. A szerző „az októberi diploma koráról”, ennek a „kornak” a kormányhatóságairól szól az 1860—1867 közötti időszak tárgyalása során. Ez a fogalom, amely újra és újra felbukkan a történeti bevezető lapjain is, indoklást találhat, ha nem is menteset minden legyszerűsítettől, az 1860—61-es szakasz kormányzattörténete vonatkozásában, de a provizórium időszakára aligha. A provizórium 1861 végi bevezetésével nemcsak az Októberi Diplomával Magyarországra oktrojált udvari kormányzások jellege és funkciója változott meg alaposan, hanem de facto a felfüggesztésre került maga ez a Habsburg-hatalom és a magyar konzervatívok kiegyezését megtestesítő, de gyakorlatilag megvalósíthatatlannak bizonyult „birodalmi alaptörvény”, amit egyébként (93, 101. l.) a szerző is regisztrál.

Sashegyi Oszkár leltárának értékét, használhatóságát mindennél inkább az egyes állagok ismertetése biztosítja. Az irattermelő szerv történetének hatásköri és ügyviteli vonatkozásokat is érintő összefoglalását a forrásanyag tagolásának, terjedelmének szabatos leírása követi. A szöveg a forrásanyag feltárásának legfőbb technikai feltételeit minden esetben jelzi, és — eltérő mértékben ugyan — közvetlen tartalmi eligazítást is nyújt a kutató számára, amit a kötet mutatója a fontosabb fogalmak kiemelésével maga is elősegít. Az állagok bemutatása során a szerző kitűnő tájékozottsága sokoldalúan mutatkozik. Jobbnál-jobb hivaltörténeti miniatűrök sorakoznak az anyagismertetések élén. Egyeseket kidolgozottságuk (pl. „a polgári ügyekben teljhatalmú” Geringer császári biztos hivatalának megszervezéséről festett), másokat új kutatási eredményekben bővelkedésük (pl. a visszaállított erdélyi kancelláriáról, ill. az építészeti szakhivatalokról rajzoltakat) teszi különösen becsessé. Sok esetben kapcsolódnak közvetlenül a hivaltörténeti vonatkozások a kutató számára nélkülözhetetlen ismeretek közléséhez. Gondolunk az ügyintézés menetéről általában írottakra éppen úgy, mint például a visszaállított udvari kormányzások ügyintézésének viszonyítására az 1848 előtt működött hivatalokéhoz, vagy annak az önmagában is beszédes ténynek a jelzésére, hogy a Helytartótanács évi ügyforgalma a forradalom előtti 49 ezerről a hatvanas évek elején 129 ezer fölé emelkedett. S végül, de nem utolsósorban: a kutató szabatos, mégis minden felesleges bonyodalomtól, szakismeret-fitogtatástól mentes eligazítást kap, hogyan közelítheti meg legcélszerűbben az őt érdeklő anyagot. S ha tekintetbe vesszük, hány esetben jelzi szerény öntudattal a szerző, hogy a levéltári munka során (tegyük hozzá: személyes teljesítményeként) készült segédlet pótolja, vagy egészíti ki az egykorút, akkor mérhetjük fel igazán, mit jelent Sashegyi Oszkár munkássága az adott korszak kutatásának előmozdításában.

A magyar kormányzattörténet, különösen az újkori kidolgozatlansága nagyonis megbecsülendővé tesz minden kezdeményezést e téren, még inkább, ha az a vizsgáló terület rendszerezett áttekintését nyújtja, mint Sashegyi viszonylag terjedelmes bevezető tanulmánya. A szerző alapos anyagismerete révén sok vonatkozásban egészíti ki az ország abszolútizmus kori politikai kormányzatáról eddig tudottakat. Különösen sok újat

mond a katonai, a rendőri és a polgári szervek együttműködésének mikéntjéről, a magyarországi hatóságok és a birodalmi központi szervek kapcsolatáról. A részletkérdések közül indokolt felfigyelni annak bemutatására, mint kívánták az önkényuralom magyarországi politikai céljait előmozdítani az ország területi széttagolásával, a kerületi rendszer kialakításával, valamint arra, hogyan lehetetlenítette az abszolutizmust teljessé tevő kormányzati alapelvek kibocsátása 1851 végén a bírások és közigazgatás szétválasztását, noha Bach annak keresztülvételét eredetileg nagyon is szorgalmazta. A politikai történet nevezetes kérdéskörét érintő új eredménye Sashegyi tanulmányának, annak kimunkálása, mi történt konkrétan 1865 elején, még Deák hűsvéti cikkének megjelenése előtt a provizórium magyarországi berendezkedésének felszámolását előkészítő intézkedések terén.

A bevezető tanulmány nagy gonddal ismerteti, milyen előírások és utasítások szabályozták a magyarországi hatóságok működését. Amennyire hasznos és szükséges ez, annyira indokolt annak jelzése (sőt — a kormányzattörténet célját tekintve — talán még a jelzésnél is több), hogy a valóságban mennyire érvényesültek ezek a normák. A szöveg csak kivételesen utal az önkényuralom meghirdetett kormányzati elvei, célkitűzései és gyakorlata között feszülő, az aktaanyagban is tükröződő ellentmondásra. Sőt, a szöveg a követelményekről szólva olykor beteljesülésüket impresszionálja (34—38, 47—48, vö. 251. l.). Alig történetik utalás arra, amit pedig forráskritikai szempontként is indokolt az önkényuralmi korszak kutatójának a figyelmébe ajánlani, hogy a fentről kapott utasítások sokszor lényeges csorbulása a gyakorlatban mint párosult a felküldött jelentések tartalmi torzításaival. Túl azon, hogy a csak fentről függő hivatalnokok saját tevékenységük fontossága, illetve érdemeik elismertetése érdekében torzítottak, az is számbaveendő, hogy az önkényuralom bürokratikus vízfőjének telhetetlensége bizonyos fokig kényszerítette is őket erre. Egykorú hivatkozás szerint pl. a székestévhárvai megyefőnöki hivatalnak a tízezer meghaladó számú akta elintézésén kívül 1858-ban 232 határ-idős beszámolót kellett készítenie a felsőbb szervek kívánságára. Nem meglepő ilyen körülmények közt, hogy a kutató elé sűrűn kerülnek a formális követelményeket kielégítő, de tartalmilag semmitmondó, vagy éppenséggel megbízhatatlan jelentések.

Történetírásunk már tett egyet-mást, hogy túljusson a Bach-korszak vagy akár csak annak bürokráciaja megítélésében a vármegyeházáról kiszupplott táblabírák zsörtölődésein. Elismeri szerepét a feudális hivatalszervezet hátrahagyott lim-lomjainak félre-söpprésében, illetve a rendi előjogok részleges felélesztésére irányuló egyes törekvések elhárításában. De a tények — lényeges mozzanatok tekintetében — továbbra sem teszik meggyőzővé Bachék öndicséretét, elfogadhatóvá az olykor talán önmagukat is megtévesztő „civilizátor”-jelmezt. A bevezető tanulmány általános értékelést adó összefoglalásában a Bach-rendszer szerepének történetírásunk eredményeivel összhangban álló jellemzését adja, a részletező előadás során azonban alkalmankint — olykor csak stílusosan — utat enged más megítélésnek, anélkül azonban, hogy az adott keretek között a bizonyító anyagot felsorakoztathatná. A szerző úgy látja, az 1850. évi népszámlálás célja az volt, hogy „az állam pontos képet nyerjen a magyarországi nemzetiségi viszonyokról, és a nyelvi egyenjogúsítást végre tudja hajtani” (38. l.). Eddig úgy tudtuk — még a pesti polgármester egykorán publikált tiltakozó megnyilatkozása is azt tanúsítja —, hogy a katonaság közreműködésével végrehajtott népszámlálás során alig leplezett politikai cél volt a magyarság létszámának a leszorítása a németnevelék németnek nyilvánításával és más módszerekkel. Ami pedig a tanulmányban másutt is említett nyelvi, nemzetiségi egyenjogúsítást illeti, azzal kapcsolatban érdemes emlékeztetni arra, hogy a nemzetiségi politikusoknak milyen hosszú sora (többek között Babeş, Bariş, Bogović, Ignjatović, Miletić, Palarik, Polit-Desančić, Stratimirović, Vlad) nyilatkozott úgy, hogy az ígéretekből édes-keveset realizálódott. Túló a bevezető tanulmánynak a Bach „paraszt-politikájában” jelentkező „liberális tendenciák” tárgyalása kapcsán tett azon megállapítása, hogy „a parasztvédő politikának azonban gátat vetett a birtokos nemesség befolyása, ami az államapparátusban kezdettől fogva érződött, s ami lassanként minden liberális kísérlet ellenére egyre inkább felülkerekedett” (38. l.). Teljesen igaza van a szerzőnek, amikor az önkényuralmi rendszer politikáját meghatározó erők összetettségére figyelmeztet, sőt konkrétan abban is, hogy a Bach nevével fémjelzett nagypolgári csoportnál retróradabb tendenciák is jelentkeztek (sőt érvényesültek) az önkényuralom agrár-politikájának kialakításakor, de az általánosító „parasztvédő” jelző ennek tekintetbevételel is elnagyolt. Bachék agrárpolitikáját ugyanis korántsem jellemezte csupán az, hogy „védték” a parasztot Zichy Ferenc és társai feudális érdekektől áthatott törekvései ellenében, hanem — legalább annyira — az is, hogy a forradalom célkitűzéseire és gyakorlatához mérten a főkérdések egész sorában (maradványföldek, majorsági zsellér-ségek, szőlődezsma, úrbéri kármentesítés stb.) retrórad módon szabályozták újra a jobbágyfelszabadítás végrehajtását. A „liberális” jelző alkalmazásával kapcsolatban ez-

úttal elég talán annak megjegyzése, hogy e fogalom értelmezését s főképpen használatát nem kevés zavar és következetlenség jellemzi történetírásunkban általában is. Ennek a hatását is kell látnunk abban, hogy pl. Stadion — tevékenységének azonos korszakára értemen — hol „liberálisnak”, hol „konzervatívnek” minősül (17. l., vö. 137. l.).

A bevezető tanulmány előadásában itt-ott helyet kap néhány, az egykorú hivatalok szövegezését követő, a fejtegetés menetével olykor tartalmi ellentmondásba is kerülő stílusfordulat. Az 1850. április 17-i minisztertanács elhatározza, hogy a magyarországi közigazgatás alapelveit kidolgozó bizottságba „magyar nacionalistákat” is meghív (40. l.). A nép körében „erősen érezhető volt a konszolidáció ellen dolgozó elemek befolyása” (55. l.). A Schmerling-provizórium időszakának kormányzásai — történetírásunk indokolt megítélése szerint — éppen olyan kevésbé voltak „törvényesek”, amint 1865-ben sem kerülhetett sor a törvényesen 1848-ban felszámolt Helytartótanács „törvényes hatáskörének helyreállítására” (vö. 99, 114. l.). A rendőrségről szólva megírja a tanulmány, hogy „az ellenforradalmi rendszer stabilizálásának eszköze volt”, ezt azonban a történész számára mindig indokolt árnyalás nagyon is sajátos érvényesítésével előzi meg: „A hazai, familiáris viszonyokhoz szokott közönség ritkán tudta értékelni a külső koronaországokból átkerült rendőrtisztek civilizált magatartását, gyakrabban szenvedett azok aggályoskodó, gyanakvó bizalmatlansága miatt” (54. l.). Ha az ötvenes években csak a bizalmatlanságtól meg az aggályoskodástól és nem azok súlyos következményeitől szenvedett volna a „közönség”, úgy jobban értékelt volna minden bizonnal az önkényuralom rendőrtisztjeinek „civilizáltságát”. . . (Itt említjük meg, hogy a rendszer funkcionálásában a rendőrségnél nagyobb és kétségtelenül még brutálisabb szerepet játszó csendőrség működése erősen háttérbe szorul a tanulmány előadásában.)

A bevezetésnek a köztörténetet közvetlenül érintő részletei is indokoltá tesznek néhány észrevételt, kiegészítést. Az „udvari körök” 1848 őszén nem Lamberg meggyilkolása után foglaltak állást a nyílt fegyveres beavatkozás mellett, támogatásukkal folyt az akkor már hetek óta, amint korábbi a bécsi minisztertanács magyar politikájában is az alapvető fordulat (15. l.). — Nem a krensiéri parlament szétkergetése óta még formálisan is érvényesíthetetlen miniszteri felelősség hatályon kívül helyezése 1851. augusztus 20-án jelenti „az abszolutizmus bevezetésének első lépését” (21. l.), sőt inkább ez az utolsó előtti lépés az abszolutizmus decemberi elvi deklarálásához vezető, 1849-ben megkezdett úton. — A tanulmány szövegezése (77., vö. 89—90. l.) nem teszi világossá, hogy az udvari kormányzások élére került konzervatívok 1861. március 17-i, nagyfontosságú felterjesztésükben az Októberi Diploma elutasítása, ill. az uralkodói jogokra sérelmesnek ítélt állásfoglalás esetére maguk is elismerték az országgyűlés felosztásának a szükségességét. Ugyanakkor említést érdemel az a kormányzattörténeti szempontból közvetlenül is jelentős tény, hogy egyidejű kívánságukat — csak „a korona magyar tanácsosai”, nem pedig az őszminisztérium tárgyalja a „külön magyar kérdéseket” — a „liberális” jelzőt ugyancsak kétes indokoltsággal viselő Schmerling azzal verte vissza, nem indokolt kisebbségbe szorítástól tartaniok, hiszen a minisztertanács nem a többségi elv alapján, hanem a császár mindenkori akaratának megfelelően dönt.

Befejezésül még egy, immár teljesen formális megjegyzés. A szerző, a levéltár rendjének mesteri kialakítója, bevezető tanulmánya jegyzeteiben az egyes állagokat nem teljes, ill. rövidített nevükkel, hanem a levéltárainkban (a belső ügyvitel vonatkozásait tekintve teljesen indokoltan) rendszeresített fondszámokkal határozza meg. Megítélésünk szerint nemcsak kedvezesebb egy az állag nevéből formált rövidítés, hanem — és ez a lényeg — célszerűbb is. A fondszámok ugyanis korántsem követik törésmentesen növekvő sorrendben egymást. Így az esetek egy részében a fondszámok feloldása még a leltárkötetben is csak hosszabb kereséssel biztosítható, hiszen az erre is szolgáló jegyzék állagrendet ad, amely szakaszonként nagyonis hullámveréses számmrenddel egyeztetett. (Pl. a leltárkötet második részébe sorolt állagok egymást követő fondszámai így sorakoznak: D. 284, 185—190, 288, 228—230, 285, 191—227.) A fondszámra hivatkozó jegyzetelés esetén az ebből adódó nehézségek kiküszöbölése legalább két mutatód igényel. Mennyivel egyszerűbb a következetesen alkalmazott hagyományos betűrövidítéses hivatkozási módszer a történelmi feldolgozások jegyzetelésében, hiszen az is egyértelművé tehető, mégpedig egyetlen könnyen kezelhető alfabetikus feladási jegyzékkel.

Sashegyi Oszkár kötete reprezentatív terméke a levéltárainkban folyó nagyjelentőségű rendező és állagismertető munkálatoknak. Jelzett hiányosságai majd mind másodsorbeliek, s ami a legfőbb, korántsem akadályozói annak, hogy a kötet hivatását betöltve kitűnő eszköz legyen az abszolutizmus kora történetének még oly sok munkát igénylő feltárásában.

MÉREI GYULA:

FÖDERÁCIÓS TERVEK DÉLKELET-EURÓPÁBAN ÉS A HABSBURG-MONARCHIA 1840—1918

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 163 l.)

Mérei Gyula könyve szervesen illeszkedik bele a szerző utóbbi években végzett kutatómunkájába. A Délkelet-Európára vonatkozó föderációs tervek ugyanis elvi összefüggésben vannak a második világháború után Nyugat-Európában elterjedt integrációs törekvések történelmi indoklásával, amelyekkel a szerző az utóbbi években megjelent tanulmányaiban foglalkozott. Ez a kapcsolat önmagában is rámutat a téma tudományos, valamint ideológiai és politikai aktualitására. A történettudomány számára ezen túlmenően azért is fontos a Délkelet-Európát és a Habsburg-monarchiát érintő föderációs tervek ismertetése és kritikai elemzése, mert ezt a feladatot a marxista történészek átfogóan még nem oldották meg. Márpedig a közel egy évszázadon át újra és újra felmerülő, ismét és ismét kudarcba fulladó föderációs tervek Európa e területén az osztály- és nemzetiségi harcok sajátosságok kifejező formái voltak. Azok feltárása tehát gazdagabbá és pontosabbá teheti Délkelet-Európa népeinek politikai történetét.

Az öt fejezetből álló könyv elsőként az 1848 küszöbén született tervekkel foglalkozik. Központba a Wesselenyi-féle föderációs koncepciót állítja, amely a népek forradalmi és önállósulási törekvéseivel szemben a legfőbb biztosítékot a Habsburg-monarchiának államszövetséggé való átalakításában és liberális alkotmány bevezetésében jelölte meg. Az ellentmondásokat, de haladó vonásokat tartalmazó tervezet elképzeléseivel azonban sokkal merészebb reményeket ébresztett az 1848-as forradalom.

Mérei behatóan ismerteti a Monarchia forradalmi és ellenforradalmi erőinek nemzetiségi politikáját, újszerű szempontokkal világítja meg azokat az okokat, amelyek a forradalmi Magyarországot szembeállították természetes szövetségeseivel, a Habsburgok által évszázadok óta elnyomott népekkel. A német forradalmi demokraták, a német liberális burzsoázia vagy az ausztróslávizmussal képviselőiknek elgondolásai, valamint román, horvát, szlovén és más tervek egymással vívott harcukban, egymással való összehasonlításban, illetve szembeállításban tárulnak elénk. E tervek szoros kapcsolatban álltak a Habsburg-monarchia belső rendszerének radikális vagy kevésbé radikális átalakítására irányuló követelésekkel. S bár a tervek megvalósítását a forradalom bukása levette a történelem napirendjéről, azok az 1849 utáni föderációs elképzelések nagy részének sok tekintetben alapjaivá vagy kiindulópontjaivá váltak.

Az 1848—49-es forradalom tanulságai alapján a Kossuth-emigráció vezetői is felismerték Délkelet-Európa föderatív átalakításának horderejét a magyar függetlenség kivívása és a szomszéd népek támogatásának megnyerése szempontjából. Mérei kiemeli e tervek lényeges mozzanatait, kitér a román nemzeti állam létrehozásának problematikájára és behatóan elemzi azokat a nemzetközi körülményeket, amelyek döntő hatást gyakoroltak a délkelet-európai népek sorsára.

A szerző szerint az 1860-as évekig még megvoltak az osztrák vagy török elnyomás alatt élő népek összefogásának objektív feltételei: „társadalmi fejlődésük azonos iránya és nagyjából hasonló szintje; a tőkés-polgári viszonyok többé-kevésbé hasonló mértékű elmaradottsága a monarchiabeli német burzsoáziához, a magyarok esetében a cseh burzsoáziához, a többi nemzetiségeké pedig még a burzsoázia szerepét betöltő magyar uralkodó osztályokéhoz képest is. Mindebből következően pedig az, hogy a nemzeti ellentétek az 1860-as évekig még nem voltak annyira kiélezettek” (98—99. l.).

A nemzeti önállóság kivívásához azonban erős, a polgári forradalmat vezetői képes burzsoáziára lett volna szükség. E feltétel hiánya, a burzsoázia gyengesége következtében viszont mindegyik érintett országban megnőtt a külföldi hatalmakra támaszkodás szerepe. Így a függetlenségi-föderatív tervek sorsa jelentős mértékben a nagyhatalmak szeszélyétől, a nemzetközi helyzet változásaitól függött. Márpedig ez az 1850-es és 60-as években sem volt egyértelműen kedvező a délkelet-európai népek számára. Anglia és Franciaország ugyanis a krími háború után a Habsburg-monarchiában látta a cárizmus balkáni törekvéseinek legfőbb természetes ellenfelét, így a Monarchia felszámolása nem állott érdekükben. Ugyanez volt az oka annak is, hogy Anglia támogatásában részesítette a balkáni népek szabadságtörekvéseinek legfőbb ellenlábását, az Európa e részét még mindig hatalmában tartó török birodalmat. Az 1849 és 1867 közötti tervek így ismét papíron maradtak.

A párizsi kommun után nemcsak Nyugat-, hanem Kelet-Európában is forradalom-ellenessé vált a burzsoázia, nem is szólva a két évtizeddel azelőtt még forradalmi szerepet

betöltő árutermelő birtokos nemességről. E társadalmi erők illetve képviselőik ezéért Délkelet-Európa föderációja terén sem voltak képesek valóban haladó, az összes itt élő nép érdekeit figyelembevevő, társadalmi reformokkal együttjáró terveket kidolgozni. Szerepüket a szocialisták, pontosabban a balkáni népek munkásosztályának képviselői vették át. Mérei részletesen ismerteti a balkáni szocialisták által javasolt föderatív köztársasági terv és létrejöttének körülményeit. Bár e terv nem volt mentes az irreális elképzelésektől, el lehet fogadni a szerző álláspontját arra vonatkozóan, hogy az ebben az időben egyedülálló volt következetes demokratizmusával. Mi sem mutatja ezt meggyőzőbben, mint az, hogy a balkáni szocialisták összekötötték a nemzetek egyenjogúságán alapuló szövetséget a szocialista állam megteremtésére irányuló törekvéssel, megvalósítását pedig a proletariátus vezető szerepével.

Ausztria-Magyarországon belül 1867 után már az elnyomott népek köréből sem kerültek ki a Monarchia következetesen demokratikus átalakítására irányuló polgári föderációs tervek. Mérei ennek főokát abban látja, hogy a korabeli nemzetközi és belpolitikai, valamint társadalmi adottságok mindinkább a különválás tendenciáját helyezték előtérbe, s így a föderatív tervek a Monarchia fenntartását — „autonomista megoldást és nem egyenlő jogú népek föderációját” (116. l.) — tűzték ki célul. Különösen világossá válik ez a nagysztrák tervek esetében, amelyekből többet bemutat a szerző, központba állítva Ferenc Ferdinánd körének elgondolásait. De a Monarchia fennmaradását szolgálták az ausztromarxisták nézetei is csakúgy, mint Aurel C. Popovici Nagy-Ausztriáról szóló tervezete, vagy a cseh nemzeti mozgalom vezetőinek föderalisztikus elképzelései a köztük levő, sokszor lényegesnek látszó különbségek ellenére. A legradikálisabb felfogást a délszláv kispolgári, polgári értelmiség csoportjai képviselték, akik eljutottak a délszláv népek föderatív köztársaságba való egyesítésének gondolatáig, és sok tekintetben megközelítették a balkáni szocialisták koncepcióját.

A könyv befejező, első világháborúra vonatkozó fejezete csupán Jászi Oszkár terveivel foglalkozik, figyelmen kívül hagyva az ugyanebben az időben Ausztriában vagy a Monarchia más területein felmerült elgondolásokat. Ezzel a szerző feladta a szélesebb áttekintésre irányuló törekvést, amely a második, harmadik és negyedik fejezetet jellemezte. Az olvasó hiányérzetét csak némileg tudja csökkenteni az a sokoldalú, új szempontokat felvető elemzés, amellyel a munka a magyar polgári radikálisok vezető alakjának a világháború eseményivel változó, demokratikus elképzeléseket tartalmazó, de nacionalista elfogultságot is tükröző nézeteit ismerteti Európában, különösen pedig Közép-Európa átalakítására vonatkozóan.

Mindent egybevetve Mérei könyve újabb értékkel gyarapítja történelmi irodalmunkat. Érdekessége, problematikájának fontossága, a feldolgozás igényessége ellenére azonban csak vázlatnak tekinthetjük ezt a munkát, amely elfogadható alapot, sikerült kiindulópontot adhat egy esetleges későbbi, nagyobb teljességre, s az összefüggések teljes bonyolultságának kimutatására törekvő monográfia számára.

TOKODY GYULA

SZABOLCS OTTÓ:

KÖZTISZTVISELŐK AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER TÁRSADALMI BÁZISÁBAN

1920—1926

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 210 l.)

Mi volt eredete, milyen volt helyzete, szemlélete és a Horthy-rendszerben betöltött szerepe a magyar tisztviselő rétegnek — ezekre a kérdésekre keresi Szabolcs Ottó munkája a feleletet.

Kutatásait széles körre terjesztette ki, tekintélyes irodalmi anyag mellett levéltári forrásokat is felkeres, s a statisztikai módszertől a jellemző egyedi eset megjelenítéséig a megértetés, ábrázolás módszereinek széles skáláját vonultatja fel. Minthogy nem zárkózik el a nehezen megválaszolható kérdések elől sem, ellenkezőleg: megkísérli kijelölni e réteg helyét a stabilizálódó magyar ellenforradalmi rendszer keretében, e rétegről alkotott képünket pontosabbá, a vitatott kérdéseket pedig részben megoldottakká, részben világosabban körvonalazottakká teszi.

Könyvének azok a részei, melyekben a tisztviselő társadalom eredetével, társadalmi helyével, anyagi viszonyaival, kiváltságaival és illúzióival foglalkozik — imponálóan magas szintű adatbeli fegyverzettel — egyértelműen igazolják a szerző egyik fő tételét:

nevezetesen, hogy a tisztviselők legkülönbözőbb rétegeit objektív érdekei kapcsolták az ellenforradalmi rendszerhez, s tették annak egyik legfőbb támaszává. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy éppen e körülmény biztosította e réteg egységét minden belső rétegzettségével, különbözőségével, sőt ellentéteivel szemben. A szerző bemutatja a tisztviselőréteg belső differenciáltságát is, melynek ábrázolásánál következetesen halad végig az egyes csoportokon, és szemléletesen megrajzolja karakterüket.

A tisztviselőrétegről adott keresztmetszet után a könyv történeti résszel folytatódik, melyben az olvasó előbb áttekintést kap a tisztviselők anyagi helyzetéről közvetlenül a Tanácsköztársaság megdöntése utáni időben, majd a megtorló intézkedések jellegéről, a B-listázásokról, leépítésekről és fizetésrendezésekről tájékozódhat a címben jelölt korszak végéig. E vizsgálatok végső következtetését a szerző abban foglalja össze, hogy a Bethlen-kormány igyekezett a tisztviselők helyzetét javítani, elégedett, a rendszer mögé felzárkozó tisztviselőgárdát teremteni.

A munka utolsó fejezete a köztisztviselőréteg politikai arculatával és a rendszerben játszott szerepével foglalkozik. Először a tisztviselő-, ill. a középréteg helyét kívánja meghatározni az ellenforradalmi rendszer létrehozásában. Úgy véli, hogy bár ez a réteg az „ellenforradalmi erők potenciális bázisának jelentős részét alkotta”, önálló szerepet nem játszott, hanem csoport- vagy személyes érdekei döntötték el, hogy az ellenforradalom melyik útját, módját támogatta, hogy a legitimisták, a szegediek stb. oldalára állt-e. Végül kimondja: „A köztisztviselők egyes csoportjainak megoszlása azonban nem változtat sem az ellenforradalom jellegén, sem azon, hogy ki kinek érdekében gyakorolja a diktatúrát. Legfeljebb színezi a magyarországi fasizmust, a fináncőke és a nagybirtok uralmát — s nagymértékben befolyásolja formai sajátosságait anélkül, hogy annak lényegén változtatna.” Ezt a meghatározást a szerző azokkal a nézetekkel szemben szögezi le, melyek szerint a középrétegek (s bennük a köztisztviselők), vagy más megfogalmazás szerint a dszentrikatonatiszti rétegek ebben az időben bizonyos önállósulási törekvéseket mutattak volna, vagy — ahogyan Nemes Dezsőtől idézi — melyek szerint kezdetben Horthy, valamint Friedrich, Huszár, Gömbös, Prónay stb. „a középrétegek önállósulási törekvéseit testésítik meg, és nem a nagytőkés-nagybirtokos diktatúra képviselői”, hanem valamiféle kispolgári diktatúra megvalósítói, akiknek a kezéből a hatalmat a nagybirtokosok és a nagytökések csak később vették ki.

Megemlítve, hogy érzésem szerint egy ilyen fajta elvi értékelés elvégzéséhez a tisztviselők, ill. a középréteg politikai tevékenységének vizsgálata is szükséges lenne, nem tudok a szerző által érintett problémák mellett anélkül elmenni, hogy azokat legalább jelzészerűen tovább ne szaporítsam akkor is, ha egy rövid ismertetés keretében természetesen nincs is mód a probléma részletesebb elemzésére.

Szabolcs Ottó formulája azonossági jelet tesz a fináncőkés diktatúra és a fasizmus közé, illetőleg Magyarország esetében a fináncőkés-nagybirtokos diktatúra és a fasizmus közé. Ezzel elejti az államtípus és az államforma megkülönböztetését, aminek messzemenő következtetéseiről nem kívánok szólni. Csak azt jegyezném meg, hogy ha teljesen igaz az is van abban, hogy a középréteg politikai szereplése nem befolyásolta azt a tényt, hogy Magyarországon nagytőkés-nagybirtokos diktatúra alakult ki, tehát nem befolyásolta az állam típusát, attól még befolyásolhatta az állam formáját, tehát azt a kérdést, hogy vajon demokratikus köztársaság, alkotmányos monarchia, vagy éppen fasizmus alakult ki.

A következő kérdés, hogy a Magyarországon kialakított államformának mi a helyes definíciója. Ezzel kapcsolatban két gondolatot szeretnék felvetni. Először, hogy az ellenforradalmat és az ellenforradalmi stabilizációt nem statikusan, hanem harci folyamatként értelmezve világosan különbséget lehetne tenni az ellenforradalomban résztvevő csoportok egymásközötti küzdelmének és ezzel együtt a szervezés alatt álló, majd a már létező államstruktúra fejlődésének egyes szakaszai között (ami természetesen függvénye az elnyomandó, illetve elnyomott osztály ellen valamennyi csoport által közösen vívott harcnak és Magyarországon erősen befolyásolt a nemzetközi helyzet által). A másik említésre méltónak vélt gondolat, hogy a polgári demokratizmus és a fasizmus, tehát a fináncőke (vagy Magyarországon a nagytőke-nagybirtok) legreakciósabb elemeinek nyílt terrorista diktatúrája között a történelem több átmeneti formát produkált, s ha annak eldöntése, hogy melyik ponttól nevezzük az állam formáját fasiztának, voltaképpen megegyezés kérdése is, annál lényegesebb — minden ponton — a demokratizmustól való elrugaszkodás mérvének és a nyílt terrorista diktatúrához való közeledés fokának pontos lemérése.

Az utolsó kérdés, melyet e problémakörrel kapcsolatban szeretnék felvetni, hogy vajon ha a fasizmus tartalmát a fent idézett definíció tökéletesen ki is meríti, feltételeinek megteremtéséről mindent elmond-e. Azt hiszem nem, annál kevésbé, mert nem is ez a célja. Vajon nem tartozik-e hozzá a feltételekhez egy többé-kevésbé erős fasizta mozga-

lom, vagy legalább áramlat létrejötte? Vajon ebben milyen szerepet játszik a közép réteg? E mozgalom keletkezésében és kibontakozásában milyen szerepe van e réteg „önállósulási törekvéseinek”? (Az utóbbi kérdéssel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az önállósulási törekvések természetesen nem jelentik ezek megvalósulását, abban az esetben sem, ha a nyílt terrorista diktatúra létrejön, és ezen belül abban az esetben sem, ha ennek keretében a középrétegek egyes képviselői a legmagasabb állami tisztségekbe jutnak is.)

Azt hiszem, Szabolics Ottó tételének, mely szerint a középréteg azért nem játszott önálló szerepet a magyar államforma kialakításában, mert megoszlott az egyes ellenforradalmi csoportok között, tovább vizsgálendő ellenpólusa, hogy az ellenforradalmi tábornak viszont létrejött egy olyan csoportja, melynek vezetőit és tömegeit nagy többségében ez a réteg szolgáltatta, s melynek ideológiája akkor is, ha meglehetősen zagyva volt (melyik fasiszta elmélet nem az?), s ha a fasiszmus szót még nem is ismerték — kétségtelenül fasiszta volt, méghozzá abban az értelemben, hogy a „klasszikus” fasiszmus, tehát a nyílt terrorista diktatúra bevezetésére irányult. Ha tehát egyfelől teljesen egyetérték Szabolics Ottóval abban, hogy a középréteg semmiféle önállósulási törekvése nem befolyásolja sem az ellenforradalom jellegét, sem a diktatúrát, nem változtat a nagytőke-nagybirtok uralmán, másfelől úgy vélem, szerepe kellett legyen éppen abban, hogy a „színezés” a fasiszmus irányában tendált, s a „formai sajátosságok”, melyeket befolyásolt, az adott államtípus formájának meglehetősen lényeges kérdései voltak. Hogy e fasiszta mozgalomnak milyen tényezők szabtak határt, hatása meddig terjedt, mekkora volt az egyéb tényezők mellett a szerepe abban, hogy az államforma a fasiszmus egy különleges formájában, vagy másként fogalmazva: egy feléje irányuló átmeneti formában stabilizálódott 1922–23-ra, hogy a nagytőke és a nagybirtok mikor, milyen mérvben támogatta, ill. vonta meg tőle támogatását és miért, ezek szintén tovább vizsgálendő kérdések.

Anélkül, hogy más idetartozó és a szerző által is felvetett kérdésre (parlament, pártok stb.) kitérnék, azt remélem, hogy e néhány vázlatosan érintett probléma is világosan jelzi egyrészt a szerző tiszteletreméltó szembenézését a korszak legnehezebb problémáival, ezek részbeni megoldását, másrészt azt az erényét, hogy e kérdéseket központba helyezve ösztönzőleg hat a további kutatásokra is.

Sz. ORMOS MÁRIA

ALLIANZ HITLER—HORTHY—MUSSOLINI

Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933-1944)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 409 l.)

HITLER—HORTHY—MUSSOLINI SZÖVETSÉGE

Dokumentumok a magyar külpolitikához (1933—1944)

A bevezető tanulmányt írta és az iratokat sajtó alá rendezte ÁDÁM MAGDA, JUHÁSZ GYULA, KERÉKES LAJOS. Fordította JOHANNA TILL. Szerkesztette: KERÉKES LAJOS.

A magyar történetkutatás az utóbbi évek folyamán — többek között — eredményesen fáradozott az ún. Horthy-korszak utolsó harmada magyar külpolitikája forrásanyagának feltárásán, legfontosabb dokumentumainak publikálásán, s ezen időszak magyar külpolitikája történetének marxista feldolgozásán is. Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos mint kezdő történészek láttak hozzá Zsigmond László, majd Ránki György szakavatott irányítása alatt az igen nagy hozzáértést, ítélőképességet és nem utolsó sorban gyakorlatosságot igénylő hatalmas munkához; s miközben valóságos kis kollektívává forrtak össze, amely hamarosan olyan eredménnyel jelentkezett, mint a „Magyarország és a második világháború” címen 1959-ben, majd 1961-ben második, 1966-ban harmadik kiadásban is megjelent dokumentumgyűjtemény, egyénileg is ez időszak magyar külpolitika-történetének elismert szakértőivé lettek. Számos kisebb tanulmány mellett Kerekes Lajosnak 1963-ban jelent meg az Anchlussról, Juhász Gyulának 1964-ben a Telegi-kormány külpolitikájáról (1939—1941) írott könyve; most kerül sajtó alá Ádám Magda munkája, amely Magyarország és a kisantant viszonyát tárgyalja az 1936—1939-es években. E tevékeny kis kollektíva tagjai rendezik sajtó alá a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945” című nagyszabású kiadványsorozat anyagát; mindegyikük nevéhez máris a sorozat egy-egy vaszkos kötetének meg-

jelentetése fűződik. (1962: I. és IV. kötet, 1965: II. kötet.) Munkásságuk szép értékelése a „Magyarország és a második világháború” című kötetük 1962. évi Szovjetunióbeli kiadása.

A jelzett időszak magyar külpolitikájára vonatkozóan feltárt és feldolgozott anyag nemzetközi megismertetése szempontjából további lényeges lépést jelent ez a kötet, amely az Acta Historica-ban német és francia, a The New Hungarian Quarterly-ben angol nyelven megjelent kisebb forráskiadásoktól és tanulmányoktól, valamint a „Diplomáciai iratok. . .” kötetekben a közölt akták tartalmáról tájékoztató németnyelvű kivonatoktól, s a Szinai Miklós—Szűcs László szerkesztésében 1962-ben megjelent „Horthy Miklós titkos iratai” angolnyelvű kiadásában is szereplő több igen fontos külpolitikai vonatkozású irattól eltekintve, elsőnek ad nyugati nyelven *összefoglaló* áttekintést az 1933—1944 közti magyar külpolitikáról és először teszi lehetővé ez időszak egészét felölelő válogatott dokumentumanyag teljes szövegében való tanulmányozását.

A 90 oldal terjedelmű bevezető tanulmány mindenekelőtt megpróbálja röviden jellemezni a magyarországi ellenforradalmi rendszert; megvilágítani viszonyát az olasz és a német fasizmushoz. E feltétlenül szükséges jellemzés értékét csak némileg érinti, ha az olvasónak maradnak még egyik-másik vonatkozásban igényei, problémái.

Az 1933—44 közti magyar külpolitika kérdéseire közelebről rátérve, az első fejezetben méltán kap hangsúlyt az Anschluss-kérdéssel kapcsolatos magyar külpolitikai állásfoglalás sokoldalú elemzése során a magyar fasizmusnak az osztrák fasizmus erősítéséhez nyújtott ösztönzése, támogatása, amely azonban — természetesen eleve kudarcra ítéelve — nyilvánvalóan a náci fasizmus ausztriai térhódítása akadályozását célzó Anschlussellenem attitűd volt; ugyanígy a magyar külpolitikának az osztrák—csehszlovák közeledés elleni lépései is anélkül járultak hozzá objektíve Ausztria pozíciójának gyengüléséhez, hogy érdekei az Anschlusshoz fűződtek volna. E tekintetben nem téveszthet meg sem az a körülmény, hogy Horthy és mások megnyilatkozásai — különösen az Anschluss-szal szembeni olasz ellenzék határozottsága tűnőben voltakán hatása alatt — távoli perspektívában nem utasították el mereven az Anschluss gondolatát, sem azután a már bekezdettben Anschluss-ra belenyugvással reagáló és az alapfontosságúnak tartott németbarátság jegyében fogant formális megnyilatkozások.

A magyar külpolitikának az Anschluss-kérdésben elfoglalt álláspontjába Ausztria birtokállományát érintő revíziós törekvések nem játszottak bele, ezt a tanulmány sem állítja kifejezetten. A közvetlenül az Anschluss után a német birodalomhoz benyújtott és a tanulmány által „félhivatalosnak” minősített igények bizonyos burgenlandi területekre a szélsőjobboldali politika magánakciói voltak, amelyek egy Hitleről kieszközölhetőnek vélt revíziós sikerrel belpolitikai feltörésüket szerették volna megalapozni. A kormány egy percig sem ringatta magát olyan álmokban, hogy döntő többségben németlakta területeket bekebelezhet egy olyan szituációban, amikor a német politika ismeretében Magyarország németek által sűrűn lakott nyugati határterületeiért is aggódnia kellett.

Mint a második fejezet előadásából kitűnik, a magyar revíziós törekvések ekkor döntően Csehszlovákiára koncentráltak; ez vezet az ellene 1938 tavaszán kibontakozó német agresszióban való részvétel problematikájához. A nyugati hatalmak várható magatartása Csehszlovákia elleni fegyveres támadás esetén, és a kisantant-szövetségesek semlegesítése lehetőségének mérlegelése a magyar külpolitika legfőbb gondja volt e vonatkozásban; habozása a döntő pillanatban hozzájárult ahhoz, hogy Csehszlovákia célul tűzött fegyveres teljes likvidálása helyett Németország egyelőre kénytelen volt a müncheni tárgyalások hozta részleges eredménnyel beérni. Minthogy a nyugati hatalmak az etnográfiai elv érvényesítéséeként leplezték az agresszornak tett engedményt, a Csehszlovákiával szembeni magyar területi igények is csak etnográfiai alapon, tehát részlegesen érvényesülhettek. A náci Németország viszont nem utolsósorban azzal leplezte Csehszlovákia teljes likvidálására tovább táplált terveit, hogy ragaszkodni látszott az etnográfiai elvhez, s egyelőre a legerélyesebben erre szorította a további északi területi igényeit történelmi és gazdaságföldrajzi érvek alapján érvényesíteni próbáló Magyarországot. 1939 márciusában Csehszlovákia likvidációja során a magyar kormány csak Kárpátukrajna birtokbavételére kapott a németektől szabadkezet, Szlovákia német befolyás alatti bábállammá alakult. Ezek a fejlemények világosabban áttekinthetők volnának, ha a tanulmány nagyobb figyelmet szentelt volna a szlovák és kárpátukrán területen 1938 őszén Csehszlovákia keretében megalakult autonóm kormányzatoknak és a német birodalom velük kapcsolatos politikájának. A tanulmányban szó esik arról, hogy a Kárpátukrajnát birtokba vevő magyar csapatok egyes egységei szlovák területre is behatoltak, de tévesen jegyzi meg, hogy ezeket a német Wehrmacht készítette megállásra.

Már az első fejezetben tárgyalt időszakkal kapcsolatban foglalkozni kellett volna a magyar—német kapcsolatok alakulását igen lényegesen befolyásoló két kérdéssel: az

egyik a Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában élő német és magyar kisebbség együttműködésének problematikája; a másik a magyarországi német kisebbség kezelésébe való német birodalmi beavatkozás kérdése. (A kötetben ez időszakból közölt dokumentumok jelzik e kérdések korabeli jelentőségét.) A második fejezet beszámol a kisebbségi együttműködés Csehszlovákia bomlásztása érdekében történt megvalósulásáról, de a magyarországi német kisebbség kérdését ez a fejezet sem veti fel, ezzel majd csak a negyedik fejezetben találkozunk, ahol a második bécsi döntéssel kapcsolatban anélkül esik szó a Volksbund monopolhelyzetbe jutásáról, hogy annak legalább 1938 őszi megalakulásáról korábban említés történt volna. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a Volksbund nem párt volt; különleges helyzetét tehát nem a magyarországi pártokhoz való viszonyítás által kell megjelölni, hanem „népességjogi” autonómiájában és a német „anyaországhoz” való viszonyában.)

A harmadik fejezet igen színvonalasan tárgyalja a második világháború kitörésének időszaka magyar külpolitikáját, amelyet a Lengyelország elleni agresszióban való részvétel előli elzárkózás, de ugyanakkor a Romániával szembeni agresszióra való felkészülés jellemez; a negyedik fejezet számol be az erdélyi részleges területi revízió kierősztakolásáról, ennek súlyos bel- és külpolitikai kihatásairól: a politika erőteljes jobbratolódásáról és a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozásról. Jugoszlávia, majd a Szovjetunió elleni támadásban való részvétel már a következő, ötödik fejezet tárgya; itt domborodik ki legpregnansabban a magyar külpolitikának — a németekkel szembeni fenntartásai ellenére — német járszalagra kerülése, amelyben a területi revízióra törekvés fel nem adása, valamint a bécsi döntések által elvesztett területeket visszaszerezni kívánó szlovákokkal, románokkal a németek támogatásának elnyeréséért megindult versengés oly nagy szerepet játszott.

A második világháborúnak a tengelyhatalmak és csatlósai számára egyre kedvezőtlenebbé váló menete, beleértve a magyar haderő szörnyű pusztulását a Donnán, nem maradt hatás nélkül a magyar külpolitikára, amelynek a Kállay-kormány időszakában a végzetes szövetség lazítására és az angolszász hatalmakkal való kiegyezésre irányuló kísérleteiről a tanulmány hatodik fejezete szól. 1944 tavaszán azonban, az olaszországi események megisméltődését megelőzően, a németek megszállják Magyarországot, s mint az erről szóló hetedik fejezet elmondja, újabb magyar csapatok indulnak az egyre közelebbi szovjet frontra, s megkezdődik a magyarországi zsidóság tömeges deportálása. A megszállás ellenére helyen maradt Horthy erélytelenül próbálja 1944 októberében az előzetes moszkvai fegyverszüneti tárgyalások alapján a háborúból való kilépést proklamálni: a németek Szálasi, a szélsőjobboldali nyilas mozgalom vezérért ültetik helyébe, aki a németek mellett a végsőkig való kitartással hadszíntérré változtatja az egész országot.

A tanulmány nagy érdeme, hogy igyekezőn a magyar külpolitikát ugyanezen időszak belpolitikájával érintkezésben tárgyalni, újra és újra rámutat azokra a belső erőkre, amelyek szembenálltak a politikával, és a magyarországi elnyomó rendszer teremtette rendkívül súlyos körülmények között is harcoltak ellene. Kár, hogy e harc bemutatása meglehetősen hézagos, még vezetőereje, a kommunista párt szerepét illetően is. (Újbóli megalakításáról a hetedik fejezetben anélkül történik említés, hogy Béke-párt néven folytatott harcáról korábban egyáltalán szó esett volna.) De a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt szerepe, a Bajcsy-Zsilinszky-féle híres parlamenti felszólalások és memorandumok is említést érdemeltek volna. Nem felesleges ugyanis a külföldi olvasót figyelmessé tenni arra, hogy volt egy „másik Magyarország” is, nemcsak az a Horthy-Magyarország, amely Hitlerrel és Mussolinivel állt „allianz”-ban.

A bevezető tanulmány módot adott arra, hogy utalásaival felhívja a figyelmet a felhasználott külföldi szakirodalom mellett a mai magyar történetírás vonatkozó munkáira. Ez a figyelemfelhívás azonban igen rapszodikus: sok hasznos utalása mellett is hiányolható, hogy nem hivatkozik például Zsigmond László idevágó tanulmányaira, Ránki György „Emlékiratok és valóság” című könyvére (1964), amely az emigráns magyar emlékirók ferdítéseit szembesíti a történelmi tényekkel; Kis Aladár „Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén” című könyvére (1963), Karsai Elek dokumentumkötetére és tanulmányaira, Pintér István munkásságára. S az sem lett volna szerénytelenség, ha Kerekes Lajos mellett a szerzői kollektíva másik két tagja könyvére illetve tanulmányaira is hivatkozás történik.

A dokumentum-résszel kapcsolatban rendkívül hiányát érezzük valamiféle szerkesztői tájékoztatónak, amely elmondaná, hogy milyen természetű forrásanyagokból és milyen elvek alapján történt a válogatás, s hogy a forrásközlésben milyen eljárást követtek. Az olvasó joggal lehet igényesebb ezekben a kérdésekben, mintsem hogy beérje a könyv borítólapja belső oldalán közöltekkel, amelyek ráadásul némely tekintetben pontatlanok és félrevezetőek.

Mindenekelőtt korrigálnunk kell azt az állítást, hogy a kötetben olyan dokumentumok foglalnak helyet, amelyek nagyjából itt publikáltak először. Valójában e kötet 136 dokumentuma közül mindössze 25 volt eddig publikálatlan, a többi megtalálható legnagyobbrészt a „Magyarország és a második világháború” című kiadvány 3 hazai és a Szovjetunióbeli orosznyelvű kiadásában, illetve a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945” című kiadványsorozat eddig megjelent három kötetében; egy kisebb hányaduk a „Horthy Miklós titkos iratai” című kötet magyar és angolnyelvű kiadásában, Karsai Eleknek a Gömbös—Hitler találkozó iratait közléte, angol nyelven is megjelent publikációjában, az Ádám Magda által az Acta Historicában francia, Kerekes Lajos által német nyelven közölt iratok között. A hiányolt szerkesztői tájékoztató rámutathatott volna, hogy e kötetnek nem az a feladata, hogy nagyjából eddig publikálatlan iratokat tegyen közzé, hanem hogy az 1933—1944 közti magyar külpolitikát dokumentáló iratokból sokoldalú és gazdag válogatást nyújtson át a külföldi olvasónak — német nyelven ilyen átfogó jelleggel először. Egy ilyen tájékoztatás előrebocsátása esetén kevésbé lenne visszás, hogy — a „Horthy Miklós titkos iratai” című kiadványból átvett iratok egy részétől eltekintve (ahol viszont sokszor a levéltári jelzet közlése marad el) — mindenütt csak a levéltári jelzetek vannak feltüntetve, eddigi — egyes esetekben többszörös — publikásuk adatainak feltüntetése nélkül.

Pontosabbá kell tennünk továbbá azt a megállapítást, miszerint e kötet diplomáciai dokumentumokat tartalmaz. A diplomáciai iratok (a magyar külügyminisztérium politikai osztályának általános és rezervált iratai; a számjelosztály, mindenekelőtt a berlini és római magyar követekkel folyt táviratváltások anyaga; Szabó László római magyar katonai attasé tevékenységével kapcsolatos iratanyag) mellett ugyanis — hasonlóan a „Magyarország és a második világháború” című kötet esetében követett eljárásához — helyet kaptak a magyar külpolitikát megvilágító nem-diplomáciai iratok is, mint minisztertanácsai jegyzőkönyvek — (előhelyük megjelölése, különösen a 131. és 132. dokumentum esetében, pontatlan) — kormányzói kabinetirodai iratok, naplőfeljegyzések (Hóman) és egyebek. Feltétlenül felvilágosítást igényelne az olvasó a hiányolt szerkesztői tájékoztatótól arra vonatkozóan, hogy mi az a részben a Külügyminisztérium levéltárában, részben a Ráday-levéltárban fellelhető „Szentiványi-kézirat”, amelyre már a bevezető tanulmány is oly sokszor utal, s magyarázatot vár arra, hogy miért e diplomáciatörténeti kézirat szövegeiből emel ki — ott in extenso idézett — iratokat még abban az esetben is, ha az egykorú dokumentum fennmaradt, és esetleg ki is van adva, mint e kötet 101. és 118. dokumentuma esetében (vö. „Horthy Miklós titkos iratai” 56. és 73. dokumentumával); továbbá, hogy miként lehet valamit „eredeti”-nek minősíteni, ha az, mint a 118. dokumentum, a Szentiványi-kéziratból vétetett? Hasonló forráskritikai problémák várnának válaszra a Kállay Miklós emlékiratából (Hungarian Premier, New York, 1954) kiemelt 121. dokumentum, a Nagybacsoni Nagy Vilmos könyvéből (Végzetes esztendő, 1946) kiemelt 133. és 134. valamint a Pesti Hírlapból idézett 135. és 136. dokumentum esetében.

Valóban a „legfontosabb és legérdekesebb” iratok lettek-e beválogatva a kötetbe? Örömmel adhatjuk azt a választ, hogy igen sok fontos dokumentumot tartalmaz, és az anyag egészében véve rendkívül érdekes. Különösen sikerültnek tekinthető több átfogóbb jellegű, nagyobb áttekintést nyújtó dokumentum szerepeltetése. Megállapítható viszont, hogy a magyar államférfiaknak a német és olasz vezetőkkel kialakított közvetlen kapcsolatairól, levélváltásaikról, tanácskozásaikról valló dokumentumok sokkal hézagosabban és esetlegesebben szerepelnek ebben a kötetben, mint címe után ítélve az olvasó gondolná. A „Horthy Miklós titkos iratai” című kötet vonatkozó anyagából még tíz-tizenkét, a „Magyarország és a második világháború” című kötetből még négy-öt olyan dokumentumot említhetnénk fel, amelyek beválogatását e szempontból hiányolhatjuk. A magyar külpolitika dokumentáltsága a kötetben nem hézagmentes, különösen feltűnő, hogy 1942-ből egyetlen irat sem szerepel. A délvidéki vérengzésre közvetlenebb forrásokat lehetett volna hozni, mint a bűnösök perével kapcsolatos 1943 decemberi feljegyzést, amely itt az iratok kelte szerinti rendezési elv megtörését is eredményezi egyben. A bevezető tanulmánynak az az említett helyes törekvése, hogy rámutasson a Horthy-rendszer szerencsétlen és bűnös külpolitikájával szembe forduló belső erőkre, a dokumentum-részben — Bajcsy Zsilinszky egy levelétől (115. dokumentum) eltekintve — nem nyer megfelelő alátámasztást. Helyes lett volna a „Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből” című kötetből (1964) néhány dokumentum átvételével ennek az igen lényeges kérdésnek nagyobb hangsúlyt adni.

A Magyarország külpolitikájáról szóló tanulmány technikailag nincs megfelelő kapcsolatba hozva a dokumentumrésszel. A tanulmány által felhasznált akták köre szélesebb ugyan a kötetben közölteknél, de többségük mégis megtalálható magában a

kötetben. A hivatkozásnak az a módszere azonban, amely abban az esetben is levéltári jelzetre utal, amikor a jelen kötetben közölt dokumentum sorszámát adhatná meg (erre csak kivételesen, mindössze négy esetben találunk példát), teljesen feleslegesen és ésszerűtlenül nehezíti meg a kötet használatát.

Az iratok regeztái — a 116. és 126. dokumentum kivételével — nem tartalmazzák a tárgy megjelölését. A 155. és 158. lapon nyilván Kánya és nem Göring napijelentésének záradékáról illetve mellékleteiről kellene a címeknek beszélni. A 86. dokumentumként közölt 1940. július 2-i Csáky-napijelentés jelzett melléklete a 84. dokumentumhoz keveredett, ahol most, mint Hitler Telekihez intézett 1940. május 14-i levelének melléklete szerepel, holott ahhoz semmi köze nincs. A birodalmi kormánynak a magyar kormányhoz intézett szóbanforgó feljegyzése mind tartalma, mind levéltári jelzete szerint világosan a Csáky-napijelentéshez tartozik, amely még szó szerint idézi is annak legjelentősebb mondatát. Kifogásolható továbbá Sztójay 1939. augusztus 31-i számjeltáviratának közlési módja. Ennek az öt részletben történt továbbítás ellenére is egységet képező dokumentumnak első és negyedik részletét elhagyva (tartalmukra jegyzetben utalás történik) a második részletet 63., a harmadik és ötödik részletet pedig egy külön szám alá vonva, 64. dokumentumként közli a kötet.

A közölt dokumentumok tanulmányozásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak a jegyzetek. Nyilvánvaló, hogy erre a segítségre a magyar dokumentumokkal ismerkedő külföldi olvasónak még fokozottabban szüksége van. Ennek ellenére azt kell tapasztalunk, hogy az itt közölt iratok igen kevésbé vannak jegyzetekkel ellátva; olykor még azon jegyzeteik is meggyérültek, vagy elmaradtak, amelyekkel pedig rendelkeztek azokban a hazai kiadványokban, melyekből vétettek. A bevezető tanulmány — nem is ez a feladata — nem pótolhatja az egyes dokumentumok beható tanulmányozásához joggal igényelt részletes tárgyi magyarázatokat; aki a dokumentumok felől kezdi meg az ismerkedést a kötettel, az mindössze két esetben talál a bevezető tanulmány megfelelő részére jegyzetbeli utalást. Természetesen az is előfordul, hogy az egyik dokumentumban felvetődő kérdésre választ találunk egy másikban, vagy akár ugyanazon dokumentumon belül is „magától” megvilágosodik egy-egy rejtély — néhány oldallal tovább. Mégis helyes lett volna — miként az szokás — minden szükséges esetben azonnal megadni a precíz felvilágosítást.

A dokumentumok szövegében előforduló nevek egész sora kívánna magyarázatot, annál is inkább, mert a kötet végén csupán egyszerű névregiszter található. (Hibás formában szerepel benne Esterházy, Faulstich, Koreň, Krejčí, Vološin neve.) A 78., 131., 132. dokumentumként közölt minisztertanácsai jegyzőkönyv-részletekben a felszólaló miniszterek ráadásul nem is névszerint, hanem tárcájuk szerint lévén megnevezve, aligha fogja kitalálni a külföldi olvasó, hogy például „a belügyminiszter” az egyik esetben Keresztes-Fischer, a másikban Jaross, a harmadikban Bonczos. A „Magyarország és a második világháború” című kötetben volt legalább a mellékletek közt egy áttekintés a tárgyalt időszak minisztereiről.

Az iratokban igen sok utalás történik politikai és katonai eseményekre, államférfiak látogatásaira, tárgyalásaikra, különböző nyilatkozataikra. — nagyrészt pontos felvilágosítást nyújtó jegyzetek nélkül. A „Magyarország és a második világháború” című kötetben legalább az „Időrendi áttekintés” című melléklet sokat segített ezen.

Az esetek többségében jegyzet nélkül maradnak az iratok szövegében más iratokra történő utalások. Hogy a hivatkozott iratok fellelhetőek-e, s ha igen, milyen levéltári jelzet alatt található, továbbá, hogy mi a tárgyuk, rendszerint nem derül ki; egyes esetekben a „wird hier nicht abgedruckt” megjegyzés árulja el a közelebről sem tárgya, sem lelőhelye szerint meg nem jelölt irat fennmaradásának tényét.

Szükség volna azután olyanféle jegyzetekre is, amelyek kommentálnák a magyar államférfiak egyes kijelentéseit. Csak példaként: Horthynak Tisza István háborús felelősségét tagadó álláspontjához (360. l.) volna a magyar történettudománynak néhány szava; rendszerének korrupciómentes közéleti tisztaságáról szóló fejtegetései (361. l.) is megérdemelnének egy utalást a korszak hírhedt nagy panamáira.

Azon esetek részletes és sajnos eléggé terjedelmes listájának előterjesztése helyett, amikor egy-egy tömör, szakszerű jegyzet feltétlenül megkívántatott volna, vessünk egy pillantást a dokumentum-részben alkalmazott jegyzetekre. Ezek nagy többsége hasznosan tölti be feladatát; mindössze néhány esetben emelhetünk kisebb-nagyobb kifogást. Így a 110. lapon a 3. jegyzetben a „Bleyer-ügy” nem egyedül Bleyer parlamenti beszédével, hanem az amitt ellene indított hecc-kampánnyal egységben volna magyarázandó; a 170. lapon a 45. jegyzet szövegéből úgy tűnik, mintha Bohle államtitkár a VDA képviselőjében lépett volna fel Budapesten, holott mint az NSDAP AO vezetője igyekezett a magyar kormánykörök számára megnyugtatóan tisztázni, hogy a német nemzetiszocialista párt

eljutott a társadalmi alapok fontosságának a felismeréséig, s ma már enélkül elképzelhetetlenek tartja az egyes jogintézmények keletkezésének, fejlődésének vizsgálatát. A magyar öröklési jog „harmonikus épületéről” írva *Eckhardt Ferenc* már a harmincas évek elején hangsúlyozta, hogy azt a társadalom emelte (Hóman Bálint szerk.: A magyar történetírás új útjai, Budapest, 1932. 285—296. l.), a második világháború óta megjelent magyar jogtörténeti szakirodalom pedig mindig a társadalmi és gazdasági alap feltárásával kezdi tárgya vizsgálatát. A szerző e súlyos módszertani hibája egy sereg konkrét kérdésben is visszaüt, s a történeti tények félremagyarázásához, az egyes jogintézmények helytelen megítéléséhez vezet.

A társadalmi és gazdasági alapok előtérbe állításával és helyes értelmezésével világossá vált volna, hogy a pápztörténet-társadalom válsága volt a kalandozások igazi oka (I: 48—51. l.), a társadalmi alap megfélelő értékelésével szerző nem fogadta volna el kizárólagosnak a Timontól vett hódításos társadalmi struktúrát (I: 63. l.), s a X—XIII. századi magyar társadalom nem egyszerűsödött volna le a szabadok (= honfoglalók és utódaik), félszabadok (= semlegesek) és a rabszolgák (= legyőzöttek) kategóriáira. Más értelmezést kapott volna az Aranybulla, a Magna Charta és a jeruzsálemi alkotmány — formailag kétségtelenül sok ponton fennálló — párhuzama is (I: 74. és 191—192. l.), ha a szerző nagyobb súlyt helyez a serviensek, a várjobbágyok és a néptömegek mozgalmára, amely az Aranybulla kiadását megelőzte, és egészen más politikai helyzetet teremtett, mint az angol vagy jeruzsálemi volt. A kunokról olvasva, nem értesül az olvasó az ország politikai életében játszott szerepük fontosságáról, holott köztudott, hogy királyaink azért támogatták a betelepülésekkor még nemzeti szervezeten élő kunokat, mert a külső (tatár) hódítók elleni harcban túlmenően az ellenük törő belső partikuláris erőkkel szemben is fel akarták használni erejüket. Így mindjárt érthető, miért voltak a magyar feudális urak annyira kunellenesek a XIII. században, s keresztény hitre térítésük, feudalizációjuk — amely egyben társadalmuk nemzeti szervezésének a felbomlasztását is jelentette — milyen fontos egyensúly-eltolódást jelentett a magyar társadalom erőinek egymás elleni harcában is. Ha jobban figyelembe vette volna a szerző a társadalmi vonatkozásokat, nem mosolyoghatna a magyar történelemben jártas olvasó III. András első igazán alkotmányos királyként szerepeltetésén (I: 230—231. l.) és az 1290. valamint az 1298. évi dekrétumoknál a királyi jogkör korlátozásának egyoldalú kiemelésén (I: 193—194. l.), hiszen III. András két dekrétumában éppen az egyháznak és a nemességnek a bárói hatalom korlátozására irányuló törekvései kaptak hangot, s a két törvény — ilyen vonatkozásban — a központi hatalom érdekeit szolgálta. Világossá kellett volna tenni a külföldi olvasó számára, hogy a nemesség fejenkénti megjelenése a Jagello-kori országgyűléseken (II.: 88. l.) politikai kérdés volt, s az országgyűlések időszakának mértéktelen elnyújtása összefüggött a főnemesi és a köznemesi pártok harcával.

Nem olvasunk a munkában az egyházi és magánnagybirtok eredetéről, népeiről, azok szolgáltatásairól, pedig a feudális államfejlődés, a feudális jogintézmények megértéséhez nélkülözhetetlen lenne ezek ismertetése. Hiányoljuk a későbbi időszakokban a (nemesi és paraszti) árutermelés vizsgálatát, a majorsági gazdálkodás tárgyalását, a külkereskedelem problémáit, a városi lakosság társadalmi szerkezetének ismertetését, a céhek kialakulását, fejlődésük bemutatását. Mindezek ismertetése nélkül a középkori Magyarországról rajzolt kép egyoldalú, torz marad, pedig a gazdasági és társadalmi kérdések jelenleg már több-kevesebb részletességgel ki vannak munkálva, s legalábbis rövid ismertetésük nélkül nem képzelhető el egy modern intézménytörténeti feldolgozás. A majorsági gazdálkodás és társadalmi, valamint jogi vonatkozásainak elhagyása annál inkább feltűnő, mert *Maksay Ferenc*nek a parasztságról és a majorsági gazdálkodásról írt munkája az Eszlárly által idézett 3 (!) 1945 után megjelent, magyar történeti munka egyike (II: 346. l.).

Nem érthetünk egyet a szerzővel akkor sem, amikor a XV. század előtti magyar társadalmat minden ellentétől mentes, egységes egésznek ábrázolja, s a parasztság elégedetlenségének néhány szétszórt és izolált panasz kivételével nem látja nyomát (I: 380. l.), hiszen az elégedetlenség már ekkor is és a későbbi századokban is többször fel-feltört.

A XI—XIV. századi vallási helyzet tárgyalásánál (I: 382—397. l.) a szerző megemlékezhetett volna a schizmatikusok monostorainak az 1230-as években meginduló felszámolásáról és az eretneküldözésről, amelyek miatt sokan menekültek külföldre. Valószínűleg ilyen menekült volt a francia pastoureaux-felkelés vezetője, Jakab mester is, akinek nevét már franciaországi szereplésére való tekintettel is meg lehetett volna említeni. A XIV. század elején Budán került sor valdens eretnekmozgalomra, a budai polgárok még a pápát is kiközösítették. A XIV. század második felében a Balkánon

terjedő bogumil eretnokség elleni harcot I. Lajos magyar király déli expanziós politikájának indokaként is felhasználta. A XV. században — a szerző által említett (II. 368. l.) megmozdulások mellett — még számos eretnekmozgalmat ismerünk, tárgyalásukat joggal elvárhattuk volna. A Habsburgok abszolutisztikus, németesítő törekvéseivel szemben nem a nemesség volt a „nemzeti ellenállás egyedüli reprezentánusa” és „a magyar érdekek egyedüli védelmezője” (III: 9. l.), hiszen Habsburg-ellenes küzdelmeinkben a parasztság, a hajdúk, a polgárság egyaránt részt vállaltak. Ezt más helyütt (pl. III: 334. l.) szerző maga is így tárgyalja.

A társadalmi és gazdasági alapok háttérbe szorításán túlmenően nem érthetünk egyet szerzőnek műve előszavában kifejtett azon módszertani elvével sem, hogy a jogtörténet fő feladata nem a jogra vonatkozó régi dokumentumok felfedezése, hanem a már felfedezettek osztályozása, tisztán elkülönítve a közjogot, a magánjogot és a büntetőjogot. E felfogását Eszláry még egyszer hangsúlyozza, amikor a fontosabb forrásgyűjteményeket felsorolva (I: 180—182. l.) kijelenti: az általa közölt bibliográfia csaknem teljes, s nincs több olyan felfedezetlen jogtörténeti dokumentum, amely módosítaná e tudományág bázisát. Más nem vár tehát a XX. század történészére, mint elvégezni az anyag tudományos feldolgozását (I: 182. l.). Nem beszélve most a szerző által nyújtott forrásfelsorolás hiányairól (hogy mást ne említsünk: hiányzik belőle pl. a Schwandtner-féle és a Szentpétery—Scriptores, a Veszprémi regeszták, a Zsigmondkori oklevéltár . . .) nap mind nap kerülnek elő oklevelek, iratok stb., amelyek egy-egy korszak társadalmi-gazdasági életéről, jogi helyzetéről alkotott képet komoly mértékben módosítják. Természetesen szó sincs arról, hogy az eddig ismert történeti dokumentumok feldolgozásának a fontosságát kétségbe vonnánk, de ugyanilyen fontosnak tartjuk az új, eddig ismeretlen források felkutatását, valamint a régen közölt, de azóta feledésbe merült és a szakirodalom által fel nem használt anyag újbóli feltárását is.

Nem tudunk egyetérteni azzal a módszerrel sem, ahogy Eszláry a történettudomány vitás, eldöntetlen kérdéseit kezeli. A külföldi olvasó a munka olvasása közben joggal azt hiheti, hogy a magyar történettudomány már minden, Eszláry által tárgyalt kérdést véglegesen és egyértelműen megoldott, s nem tudhatja, hogy az ősmagyarok régebbi hazáinak a helye, vándorlásuk útja (I: 17—20. l.), a gyulák és horkák szerepe (I: 39. l.), a X. századi fejedelmek uralkodási évei (I: 42. l.), az I. László korabeli törvények kronológiája (I: 72—73. l.) stb. korántsem egyértelműen eldöntött kérdések. Természetesen nem kívánjuk megtiltani a szerzőnek, hogy munkájában az ilyen és hasonló jellegű kérdéseknél is állást foglaljon, de egy nagyterjedelmű feldolgozás szerzőjétől joggal elvárhatnánk, hogy saját álláspontja mellett az egyéb nézeteket is ismertesse, különösen akkor, ha azok modernebbek, mint *Hóman és Szekfű* Eszláry által kizárólagosan alapul vett véleménye.

A jogforrások tárgyalásánál szerző, a régebbi szakirodalom hibájába esve, el-túlozza a törvények jelentőségét, s nem vizsgálja, ténylegesen sor került-e végrehajtásukra. Sorban idézi a XVI. század második évtizedének törvényeit, amelyek az országgyűvelmek az országgyűlés és a királyi tanács által történő ellenőrzéséről szólnak (II: 84. l.), de arra nem gondol, hogy a gyakorlatban a királyi jövedelmek egy része nem került a rendek ellenőrzése alá: a budai vár udvarbírójához tartozó jövedelmeket az országgyűlés és a királyi tanács nem ellenőrizte. A törvényeknek tulajdonított túlzott jelentőség mellett más jogforrásokat mellőz a szerző. Nem látjuk nyomát a jogforrások közt a krónikáknak, legendáknak, pedig a középkorban olykor ezeket is jogforrások tekintették. Hiányoljuk a források közül a pecséteteket, amelyek a középkorban a mindennapi joggyakorlat fontos szereplői voltak, ma pedig fontos tárgyi emlékei a régi jogéletnek. Helyes lett volna, ha szerző név szerint is megemlíti I. András király híres törvénybe idéző ércbillógát. Két helyen is olvashatunk a cartáról (I: 293, 311. l.), de Márton comes végrendeletét, amely Kálmán király vonatkozó törvényének a végrehajtását s a Cartula sigillata alkalmazását bizonyítja, hiába keressük a munkában. De ezen túlmenően súlyos hibának kell tartanunk a pecsétábrák eredményeinek az elhanyagolását, hiszen az egyes intézmények, bíróságok működése így nem tisztázható, s mint a továbbiakban még rámutatunk, Eszlárynál is téves hivataltörténeti megállapításokra vezet.

Szerző egységesnek veszi az 1298. évi törvényt (I: 76. l.), holott másik fele (a tudományvételekről és fogantatási módjukról beszélő cikkelyektől kezdve) a királyi tanács külön keletkezett határozatait tartalmazza. Az ősgesta kérdésének tárgyalásánál nem említi, hogy keletkezésének időpontja vitatott (ő I. László korinak tartja), a XII. századbéli folytatásokat pedig, amelyek későbbi krónikák szövegébe olvastva maradtak ránk, úgy ismerteti, mintha napjainkban is önállóan fellelhető művek lennének.

Az államszervezet tárgyalásánál szerző célkitűzésének megfelelően az egyes időszakokon belül külön igyekszik tárgyalni a törvényhozói, a bírói és a végrehajtó hatalmat.

Az Anjou-kor államszervezetének a tárgyalásánál nem tudja kivonni a régebbi szakirodalom befolyása alól. Ezért I. Lajos uralkodása idején a királyi tanács szerepét eljelentéktelenítve Nagy Lajos „abszolutizmusáról” beszél (II: 101 és 107. l.). A XVIII—XIX. századi magyar országgyűlések tárgyalásánál (III: 70—103. l.) hiányoljuk a kerületi és országos ülések intézményének részletesebb magyarázatát. A kerületi ülések politikai szempontból is fontos szerepet játszottak, hiszen itt a követek nem a király érdekeit képviselő személynek elnökletével, hanem egymás közt tanácskoztak. Nemesak a szabad királyi városok küldötteinek (III: 103. l.), hanem az egyházi küldötteknek is egy szavazatuk (votum curiatum) volt csak az alsótáblán; így ott kizárólag a megyei nemesség akarata érvényesült. Viszonylag keveset olvashatunk a Mohács utáni időszakban a Habsburg-korabeli királyi tanácsról, s ráadásul a szerző ezt azonosítja a helytartóság tanácsával és az 1723-ban megalakult Királyi Helytartótanács („conseil gouvernemental royal”) elődjének tünteti fel. Nem gondol arra, hogy a Helytartótanács megalapításáig még egy sereg államigazgatási reformra sor került, s a helytartóságnak (locumtenens et consilarii) nincs semmi összefüggése a Helytartótanáccsal (consilium regium locum tenentiale). Ha figyelmesebben megnézte volna az általa is idézett (III: 116. l.) törvényeket, különösebb nehézség nélkül megállapíthatta volna, hogy a „consilium regium locumtenentiale” kifejezés 1723-ig nem szerepel azokban. A Helytartótanács történetének (kialakulása, működése, a bizottságok, ügyosztályok stb. kialakulása) a részletes tárgyalását már csak azért is hiányoljuk, mert *Ember Győző*, *Felhő Ibolya* és *Vörös Antal* munkái alapján kellő részletességgel szólhatott volna minderről a szerző.

A királyi udvarban működő központi oklevéladó szervek közül alig olvashatunk valamit a királyi nagy kancellária történetéről a XIV. századtól Mohácsig terjedő időszakban. Hiányoljuk szervezetének, működésének, hatáskörének tárgyalását (II: 128. l.), pedig e kérdéseket Szentpétery Imre a magyar diplomatika máig el nem avult, alapvető kézikönyvében, a „Magyar oklevéltan”-ban már 1930-ban jórészt megoldotta. A Hunyadi János kormányzósága alatt működő kormányzói kancellária ismertetése szintén hiányzik.

A szerző a XIV. századi titkos kancelláriát azonosítja a kis kancelláriával, s élén a titkos kancellárral Károly Róbert uralkodása idején alapítottak vallja (II: 129. és 198. l.). Úgy látszik, a királyi kápolnaispán által viselt secretarius cancellarius cím Eszláryt is megtévesztette, mint annak idején *Gárdonyi Albertet*. Gárdonyi tévedését azonban már 1914-ben kijavították, s *Szentpétery*, valamint *Kumorovitz* munkáinak az ismeretében nem lett volna szabad még egyszer elkövetni. Ugyanezen az alapon a kis kancelláriának tulajdonított hiteleshelyi jellegű tevékenység részletesebb ismertetését — természetesen annak tényleges folytatójánál, a királyi kápolnaispánnál — viszont joggal elvárhattuk volna. Ha az egyes kuriai szervek pecséthasználatát figyelemmel kíséri, szerző elkerülhette volna ezeket a súlyos hibákat! Annak ellenére, hogy a királyi kápolnaispán XIV—XV. századbéli működéséről több helyen olvashatunk, nem találkozunk audientia jellegű ténykedésével, amely az 1370-es évek derekának kuriai reformjait követően a hiteleshelyi működést felváltotta. A titkos kancellárt szerző tévesen a specialis praesentia regia vezetőjének teszi meg a personalis praesentia regia helyett (II: 205. l.). A personalis praesentia regia bíróságáról a Mátyás uralkodását megelőző időszakban csak egy lábjegyzetet (az 1435/2: 5.-t) kap az olvasó (II: 207. l.).

A nádor bírói működésének a tárgyalásánál hiányoljuk az általa a XIII. századtól kezdve tartott vidéki bírói közgyűlések (generalis congregatio-k) részletes ismertetését *Istványi Géza* vonatkozó munkája alapján. A zsidók feletti bíraskodás — Eszláry véleményével (I: 238. l.) szemben — nem volt a XIV. században a kancellár kezében. Az 1370-es években a zsidóbírói tisztelet egy ideig az országbíró, majd a tár nokmester viselte. A XVI. században a nádor is ítélkezett — a királyi helyetteseként — a zsidók felett. Nem találkozunk a munkában a kincstartó (II: 135. l.) működésének részletesebb elemzésével, hiányoljuk oklevéladásának, bíraskodásának ismertetését, csakúgy, mint a kincstartóság funkcióit Mohács után átvevő Habsburg pénzügyi szervnek, a királyi kamarának a részletesebb tárgyalását. Szerző a királyi kúria életében fontos szerepet játszó protonotariusokat a XIV. században még csak bírósági segédszemélynek tartja, s a XV. század végétől kezdve ismeri el, hogy önállóan ítéltek (II: 208. l.). Az ítélőmesterek szerepe a Mohács utáni időszakban különösen fontos volt, a XVI—XVII. században az országot járva vándorbíróságok élén álltak és bíraskodtak. Erről azonban szintén hallgat a szerző. Eszláry úr szerint a Habsburg-korszak nagybíróinak és protonotariusainak az ítélkezése csak a királyi távollétében volt lehetséges, utólagos beszámolósi kötelezettség mellett (III: 178. l.). Mivel az ilyen bírósági tárgyalások mindig ítélőtársak bevonásával folytak, sokszor a királyi székhelytől távol (pl. protonotariusok vándorbírósága), a nagybírók pedig olykor több ítélőszéket is vezettek párhuzamosan, ill. egyszerre több ítélőszéknek a tagjai is voltak, a gyakorlatban a király befolyása, ill. felügyelete távolról sem érvénye-

sült olyan mértékben, ahogy ezt Eszlárý feltételezi. Szinte semmit sem tudunk meg az alsóbb beosztású kúriai személyzetról, a kancelláriák irnokainak származásáról, munkájáról, javadalmazásukról, szerepükről a király és a rendi erők küzdelmeiben, pedig a kérdések fontosságára már több történet-, ill. jogtörténetírónk rámutatott.

A megyei intézmény tárgyalása nemkülönben sok hibát tartalmaz. Szerző szerint a vármegyék szervezetüket, hatáskörüket és működésüket tekintve sokat változtak a századok folyamán, de területi beosztásuk alig módosult (I: 159. l.). — Ezek után joggal kérdezhetjük, hogyan értekezhetett *Pesthy Frigyes* már a múlt században az eltűnt vármegyékről. A megyei intézmény századeleji monográfusa, Gábor Gyula is utal arra, hogy változott a megyék területe. Szerző szerint a szolgabírói tisztség megjelenésével szimultán történt a megye járásokra (processus) osztása (I: 269. l.). — Már *Gábor Gyula* rámutatott, hogy I. Lajos alatt a megye még osztatlan, egységes volt, a járásokra osztása csak később történt meg. Igaz, hogy ez utóbbi időpontját illetően a szakirodalom nem egységes (*Gábor Gyula* a XIV. század végére, *Eckhart Ferenc* a XV. század elejére datálja a járások keletkezését), de abban mindketten megegyeznek, hogy erre jóval a szolgabírói intézmény megjelenése után került sor. A járások száma — Eszlárý véleményével (I: 269. l.) szemben — nem volt *mindig* négy. Voltak 2, 3, 5 és 6 járásból álló megyék is. Később ennek megfelelően a szolgabírók száma is többnyire változott. A járásoknál kisebb igazgatási egységekről, a kerületekről vagy körökről (circulus) — élükön az alszolgabírák álltak — szintén megfelelő a szerző. A megyei tisztikar élén valóban többnyire egy főispánt és egy alispánt találunk (II: 226. l.), de előfordult, hogy több megyének volt közös főispánja, vagy ugyanabban a megyében két főispán, két, három, sőt négy alispán is működött egyszerre. Az alispánnak, mint birtokos nemesnek — amennyiben szüksége volt rá — lehetősége volt arra, hogy familiárisai közül másodalispánt válasszon, később a XVII. századtól a másodalispánt is a megyei nemesség választotta, s rendszerint megegyeztek az alispánnal, ki milyen ügyeket intézzen. A köznemesség ítélkezése 1526 után nem csupán a sedrián folyt (III: 185—186. l.), ismerünk alispáni ítélőszéket, szolgabírói ítélőszéket is, amelyek kisebb perértékű polgári perekben ítélkeztek. Szerző szerint a birtokos nemesség minden külön királyi beleegyezés nélkül bírói funkciókat gyakorolt azon ügyekben, amelyek a területén élő személyeket érintették (I: 234. l.). A gyakorlatban (különösen amikor a központi hatalom ereje lehanyaglott) erre valóban gyakran sor került. Általános azonban nem volt ez a bírói kiváltság: a súlyosabb ügyekben (lopás, rablás, gyujtogatás stb.) a XIII. században a comes, később a megye ítélőszéke ítélkezett, a földesúr csak akkor, ha pallosjogot, vagy mint nevezték, „szabad ispánságot” kapott a királytól.

Sem a szolgabírói intézmény tárgyalásánál, sem Erdély intézményeinek az ismeretetésénél nem értesül az olvasó arról, hogy az erdélyi megyékben — már a XIV. században is — csak két szolgabíró működött. Úgyszintén nem említi szerző az erdélyi magyar megyék tisztikarát, hogy itt az ispánokat és az alispánokat a vajda nevezte ki, de a szolgabírákat és a 4—4 esküdtet a vajdai közgyűlésen választották. Csak a XV. századtól kezdik választani az erdélyi megyék vezető tisztviselőiket. Addig még külön közgyűlést sem tartottak, hanem a hét erdélyi megye a vajda elnöklete alatt együtt tartotta közgyűlését. A székelyek ispánja — a székelyeken kívül (I: 337. l.) — a XV. századig a szebeni hét széken kívül álló szász kerületek (Meggyes és Selyk, Beszterce és Barcaság) ispánja is volt. Hiányosnak tartjuk szerző értekezését az erdélyi bíraskodásról, különösen a vajdai bíraskodásról. Alig olvashatunk valamit a vajdai bíraskodás szervezetéről. Szerző nem különbözteti meg a vajdai bíraskodás három fajtáját (alvajdai ítélőszék, vajdai ítélőszék, congregatio generalis), nem szól a vajdától a királyi udvarba fellebbezett perekről (a XIV. században ezek itt is a vajda elé kerültek, a XV. században a personalis praesentia, ill. más udvari bíróságok elé). Eszlárý nem ír a vajda oklevéladásáról, kancelláriája szervezetéről, ott a protonotáriusi és a secretariusi joghatóság alakulásáról; a Mohács előtti időszak hivatali fejlődéséről, majd a kialakuló fejedelmi kancellária okleveles gyakorlatáról stb., pedig *Pécsi Anna*, *Janits Iván* és *Jakó Zsigmond* vonatkozó munkájából bőséges anyagot meríthetett volna ezek tárgyalásához. Hiányoljuk a függetlenségi küzdelmek, főleg a Rákóczi-szabadságharc — magyarországi és erdélyi — államszervezetének ismeretetését, a határvidéki szervezetét, bíróságait, a kiváltságotl területlek igazgatásának, joggyakorlatának a bemutatását, a katonai bíraskodás ismertetését stb. — ha szerző figyelembe vette volna a vonatkozó szakirodalmat, különösen *Bónis György*, *Degré Alajos* és *Varga Endre* bíróság- és perjogtörténei feldolgozását, mindezekre legalább röviden sort keríthetett volna.

Nem találkozunk a munkában a mezővárosok jogi helyzetének beható vizsgálatával. *Osizmadia Andor* munkája főleg az egyházi mezővárosok szabad királyi városok jogállásáért folytatott küzdelmeit tárta fel. Pest és Buda szabad királyi városok XVII.

század végi — XVIII. század eleji joghatóságának a fejlődése, bírósági szervezete, büntető és polgári eljárásjoga, magánjoga stb. *Bónis György* tollából részleteiben is ismert már, csak szerző nem tud róla.

Erdélyt és a Részeket szerző véleményével (III: 242. l.) szemben nem 1861-ben, hanem az 1868: XLIII tc.-kel csatolták vissza Magyarországhoz. Kár, hogy szerző csak felületesen nézte meg *Molnár Kálmán* alapul vett „Magyar közjog”-át, amelyből világosan kitűnik, hogy 1861-ben csak a Partiumot csatolták vissza, Erdélyt nem.

A *jogintézmények* közül hiányoljuk a magyar parasztság történetében végig fontos szerepet játszó falusi földközösség intézményének a bemutatását. Nem találjuk a munkában a XI—XII. századi „magánjogi” írásbeliség ismertetését a királyi trónbetöltés tárgyalásánál (I: 100—106. l.), a korai feudalizmus időszakában fontos „idoneista” és „legitimista” felfogás és a királyi koronáért folyó harcban betöltött szerepük ismertetését. A bírói oktávák (octavae judiciales) nem az ünnep után 8 napig ülészetek (I: 247. l.), hanem az ünnepek utáni 8. napra hívták össze azokat. Vannak bírói ítéletek, amelyek az ünnep oktavájának 20—22. napján keltek. Nemcsak Erdélyben és Szlavóniában, hanem az anyaországban is találkozunk más ünnepek nyolcadára kitűzött bírói terminusokkal a szerző által feltételezett szt. György és szt. Mihály-napi nyolcadokon kívül (II: 214. l.). A familiaritást Eszlára a magyar társadalom egészét átható egységes s a dominus vagy a familiáris haláláig tartó intézményként fogja fel (II: 360—365. l.). Nem veszi észre, hogy komoly különbségek vannak a familiárisi viszony egyes ágai közt. A kúriai bíróságoknál a „szakszerűség” már a XIV. századtól kezdve át-átörte a familiaritás korlátait, s egyre gyakrabban fordult elő, hogy a nagyhatalmú nádor, országbíró stb. távozása után kancelláriája személyzetének egy vagy több tagja változatlanul az intézmény kebelén belül maradt, s az új nádor, országbíró továbbra is igénybevette szolgálatait. Így a familiaritás korábbi egységes intézménye bizonyos jogtudó réteg esetében legalábbis módosult. A római jog magyarországi befolyását röviden ismerteti ugyan a szerző (I: 80. l.), de csak a XIII. századtól kezdve. Korábbi nyomairól nem szól. Milyen utakon jutott el a római jog hazánkba, hogyan jelentkezett a hiteleshelyi gyakorlatban, a formuláskönyvekben; miként éls együtt a kánonjoggal, hogyan jelentkezett az államjog, családjog, büntetőjog, eljárási jog stb. területén — mindezen kérdésekkel adós marad Eszlár. A római jog terjesztő közt külön kiemelt Veszprém a szerző beállításával (I: 81. l.) szemben soha nem fejlődött egyetemmé. Ezt a szakirodalomban már a századforduló óta közismert tényt Eszlár nem ismeri. Nem találkozunk a királyi hatalom jellemzésére a XIII. századtól megjelenő fogalom párral, az „absoluta potentia” és az „ordinaria potentia” ismertetésével sem. Ugyancsak nem tesz különbséget a munka a királyi kihallgatásoknak a XIV. századtól kezdve fokozatosan elkülönülő két válfaja, az „audientia” (panaszfelvétel) és a „praesentia” (bírói jelenlét) között, pedig *Kumorovitz* erről szóló dolgozata már 1941-ben megjelent. Szerző szól ugyan az autentikus pecsétről (I: 256. l.), de az „authenticitas” fogalmának ugyancsak *Kumorovitz* által immár negyedszázada kidolgozott magyarázatával adós marad. Ez annál inkább hiba, mert az autentikus személyek, ill. pecsétek köre nálunk nem teljesen esett egybe a franciaországgal, azonkívül — bizonyos kezdeti megegyezés után — Magyarországon a kánonjogi és a világi jogi felfogás is eltért egymástól az authenticitás kérdésében. Míg a XIII. századig általában saját ügyében is mindenki pecsétje autentikusnak számított, a XIII. századtól kialakult a világi jogban a pártatlanság elve, melynél fogva a saját ügyében senki sem lehetett illetékes forum. Az egyházi pecsétek közül a világi jog ezentúl csak a hiteleshelyek pecsétjeit ismerte el feltétlenül autentikusnak. Külön említést érdemelt volna a speciális praesentia regia Zsigmond-korabeli pecsét-használata: e fontos bírói szerv kisebb jelentőségű kiadványait ugyanis a kancellárok (saját) pecsétselvel erősítették meg. Ez az eljárás annál inkább érdekes, mert a főkanclár helyett többnyire vices gerense vezette a speciális praesentia regia bíróságát, s használta ott a főkanclár saját pecsétjét. Íme, egy „magánpecsét” fontos „közjogi” funkciókat látott el a XIV. század végétől mintegy negyven évig. . . Ha az ország címerének tárgyalásánál a vágások és a kettőskereszt kialakulásának a problémájára kitért a szerző (II: 63. l.), megemlíthette volna azt is, hogy a hármashalom az Anjouk alatt jelentkezett, de még a klasszikus heraldika szabályainak megfelelően, egyszerűen, körvonalalaiban, az egyes halmok plaszticitása nélkül. Ha foglalkozott a magyar címer történetének a problémájával, szentelhetett volna pár sort a magyar zászló és nemzeti színeink múltjának is a szerző.

A felsorolt komoly hiányosságok, vaskos tévedések mellett található sok felületeség, pontatlanság, téves idézet szintén nem válik a munka javára. Eszlár II. Béla király 1135. évi oklevelére hivatkozva Szt. István király koráig vezeti vissza az udvarbírói intézményt (I: 114. l.) — pedig II. Béla vonatkozó okleveléről már 1903-ban megállapította Sörös *Pongrác*, hogy az 1249. évi szűcsi földosztásra készült hamisítvány. . .

Szerző szerint szent István király II. dekrétumának 27. cikkelye arról szól, hogy ha egy halálraítelt asilumhelyre menekült, megmentette életét, de családjával együtt szolgaként eladták (I: 170. l.). — I. István II. dekrétumának 27. cikkelye. Az I. László III. dekrétumának tartott törvény 4. és 5. cikkelye intézkedik a templomba menekült szabad tolvaj szolgaságra vetéséről, de a családtagok szolgaságra vetéséről nem szól. Jellemző a munka pontatlan idézeteire, hogy a II. kötet 205. oldalán a 45. sz. lábjegyzetben idézett öt okmányári adat közül egy hibátlan, kettő 1—2 oldalnyi hibával található meg, a másik kettő nincs az idézett hely közelében sem. További kisebb hibák, elírások: a keresztshadjárat alkalmából kivetett collecta nem 1247. évi (I: 205. l.), hanem 1217. évi dolumentumban fordul elő. A hiteles helyek megnevezésére szokatlan a „loci credibiles” (I: 241. l.) a szakirodalomban általános „loca credibilia” helyett. „Cancellaria secretaria” (II: 129. l. 5. sor) helyett „cancellaria secreta”, „Les forteresses de la flotte” (II: 179. és 181. l.) helyett az előfejekben „Les forteresses et la flotte” értendő. Az országbíró hatáskörét nem az 1350: 9. (II: 204. l.), hanem az 1351: 9. tc. szabályozza. A II. kötet 211. l. 2. bekezdés 5. sorában „XVIIe siècle” helyett „XVe siècle” olvasandó, a királyi adószedőket nem „dictatores” (II: 238. l.), hanem „dicatores” névvel illették, a könyvben „Baják”-nak nevezett (III: 17. l.) végvár neve helyesen „Buják”, a speyeri szerződést nem 1565-ben (III: 228. l.), hanem 1570-ben kötötték meg; 1370-ben „Vörös Oroszország” nem Magyarországhoz (III: 409. l.), hanem Lengyelországhoz tartozott, s csak 1377-ben került Magyarországhoz.

Ezek után még két kérdést szeretnénk röviden érinteni: a munka modernségét és szerzőjének 1945 utáni történetírásunkról alkotott véleményét. A két kérdés tulajdonképpen összefügg. Eszláry műve szomorú példája annak, hogyan lehet egy történeti alkotás már megjelenése pillanatában — elavult. S ez nem is véletlen: szerző a magyar szellem-történet negyedszázaddal korábban megjelent szintézisét, *Hóman és Szekfü Magyar történetét* vette alapul műve megírásához, s az azóta megjelent magyar történeti, ill. jog-történeti irodalom számára nem létezik. Előszavában büszkén vallja, hogy műve az első magyar jogtörténet, amely tárgyat a modern kor kezdetéig, 1848-ig rendszerezetten kifejti (I: 3. l.) — s közben nem tudja, hogy *Eckhart Ferenc* Magyar alkotmány- és jog-története ezt a munkát 1946-ban Eszlárynál rövidebben és sokszorta jobban már elvégezte. Feltűnő, hogy a munkában, amelynek második kötete egy egész korszakot a szent korona tannal jelöl, a szent korona-tan monográfusának a nevét sehol sem látjuk. De nem találkozunk a lábjegyzetekben *Eckhart* tanítványainak, vagy a pécsi *Holub József*nek a nevével sem, pedig szerző munkája címlapján is hangsúlyozza pécsi illetőségét. Az a mentegetőzés, amellyel a modern munkák elmellőzésének a vádját alól kívánja magát tisztázni a szerző, nem állja meg a helyét. Nem fogadható el Eszláry közlése, hogy ti. csak a párizsi könyvtárakban fellelhető munkákra tudott támaszkodni, s innen az utóbbi évtizedek folyóiratai és művei hiányzanak. A legfontosabb magyar történeti munkák és folyóiratok — miként erről személyesen is meggyőződünk — a Bibliothèque Nationale-ban, ill. az Archives Nationales Könyvtárában megtalálhatók.

A szerző — úgy látszik — a legújabb szakirodalomban való járatlanságát kívánja elleplezni, amikor munkája II. kötetének előszavában durva támadást intéz felszabadulás utáni történetírásunk ellen. „Nem tudtam használni a magyar jogtörténetről szóló 1945 utáni munkákat, — mert nincs ilyen. Ez egyébként nagyon érthető: ugyan ki foglalkoznék napjainkban a mai Magyarországon (és külföldön is) a régi királyság intézményével, a nádor, az országbíró, a tárnokmester, a kancellár stb. szerepével, a királyi tanács kormányháza és a nyáktanácsnak felső táblává alakulásával, az „eltűnt világ” egyházi és világi, katonai és polgári intézményeinek, az egyes társadalmi osztályok, a főnemesség, a kismemesség és a polgárság jellemzőinek a bemutatásával . . .” (II: 2. l.); panaszkodik, hogy a múltban megjelent 10, 15, 28 sőt 43 kötetes munkákkal szemben az 1945 után eltelet időszak semmit sem produkált, mindössze 6 „állítólag tudományos” mű jelent meg, amelyekből csak 2 monográfia, s ezek is tendenciózus beállítottságúak stb. — Nem érezzük feladatunknak, hogy egész felszabadulásunk utáni történeti, ill. jog-történeti irodalmunkat itt ismertessük. Készséggel elismerjük, hogy az elmúlt évtizedek történeti irodalmában nem egy hibás nézet, torzítás jelentkezett. Az is kétségtelen, hogy a magyar jogtörténeti irodalomnak egyelőre még nincsenek olyan teljesítményei, mint a franciának. Azt a képet azonban, amelyet 1945 utáni történet-, ill. jogtörténet-tudományunkról Eszláry rajzol, semmiképpen sem fogadhatjuk el hitelesnek. A századfordulón *Wenzel Gusztáv* halála után a magyar jogtörténetet *Hajnik* magános nagysága fémjelzte, utána a hanyatlás hosszú éveit követték. Újabban azonban a középkori történet kutatása mellett a középkori állami és jogintézmények kutatása is örvendő módon virágba szökött, s ma már a magyar tudományos élet számos képviselője foglalkozik a szerző szerint senki által nem művelt kérdések kutatásával. Erről bárki meg-

győződik, aki a magyar történeti szakirodalmat figyelemmel kíséri. — S hogy Eszláry éles hangú politikai frázisokba burkolt támadása ténylegesen mennyire a szerző szakmai tájékozatlanságát kívánja takarni, abból is látható, hogy a Hóman—Szekffü-féle magyar történet kiadása után, de 1945 előtt megjelent (s így a szerző által tendenciózus beállítottsággal egyáltalán nem vádolható) szakmunkák eredményei is ismeretlenek Eszláry számára.

BERTÉNYI IVÁN

L. A. BEZIMENSZKIJ:

MARTIN BORMANN NYOMÁBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 145 l.)

A legújabbkori történelem izgalmas, fordulatos eseményeit az újságíró könnyen-szántó tollalval riportszerűen feldolgozni — hálás frói feladat; már maga a téma is biztosítéka, hogy sokezren veszik kézbe ezen írásokat. A faszimus egy-egy részletét ilyen módon feldolgozó munkák is azért örvendenek nagy olvasottságnak a társadalom különböző rétegeinek körében, mert a közvetlen, gyakran átélt múlt eseményeit pergőn, olvasmányosan jelenítik meg.

Műfaját tekintve ezek sorába tartozik Bezimenszkiy könyve is. A szerző újságíró, aki szemtanúja volt a második világháború németországi harcának s ez biztosítéka lehet, hogy a Birodalom összeomlását, a berlini utcai harcokat, a hitleri bunker lakóinak utolsó kitérés kísérletét valóságosan írja le. A személyével kapcsolatos másik körülmény, melyet munkája értékelésekor figyelembe kell vennünk, hogy bejárta a nyugati országokat, alkalma volt beszélni a ma is élő náci vezetőket ismerő emberekkel, rendelkezésére állott szinte az egész nyugati irodalom; újságok, melyekből a „Bormann-rejtély”-re valamit is meg lehet tudni. Ezenkívül felkutatta a birodalmi bunker környékén folyt harcok egykori szovjet parancsnokait, felhasználta elbeszéléseiket.

A Bormann-kérdés kiindulópontja 1945. május 2., amikor a Führer pártirodájának főnöke életben maradt társaival, néhány harcokosi fedezete mellett megkísérelt kijutni a szovjet csapatok gyűrűjéből. A kis csoport tagjainak nagy része odaveszett, mert a szovjet tűzérség kilőtte a kitérést fedező tankokat; sokan azonban, mint erre évekkel a háború befejezése után fény derült, életben maradtak. Bormannról sokáig egyértelműen hitték, hogy elpusztult a közvetlen mellette haladó harcokosi felrobbanásakor. A halála körülményeiről tett, egymásnak gyakran ellentmondó vallomások, másrészt a 45 utáni sajtóban sorozatosan felbukkanó, Bormann életbenmaradásáról, más és más helyeken történő megjelenéséről beszámoló tanúk közlései azonban kétségessé tették halálhírét. Több személyt tartóztattak le az Obergruppenführert sejtve áruhában, ismételt nyomozást rendeltek el — Bormann-nak azonban sem haláláról sem életbenmaradásáról nem sikerült meggyőződni.

Bezimenszkiy nem vállalkozik újabb regényes történet, ki tudná megmondani hányadik variáns felállítására, hanem „főhőse” életútjának legfontosabb fordulóit felvillantva, a „Bormann-rejtély” előbbemlített történetét összefoglalva, a kérdés aktuális politikai vonatkozásaival foglalkozik részletesen.

A századfordulón katonazenész családból született Bormann, fiatalon könyvelő, majd gazdatiszt volt egy mecklenburgi földbirtokon. 1920-ban belépett „A zsidóság fejlődése ellen küzdő szövetség”-be, hamarosan tagja lett a volt császári hadsereg tisztjeiből alakult és a letterszági forradalmi mozgalom leverésében résztvett, majd felosztatott és a 20-as évek elején már csak illegálisan működő „Roszbach-féle önkéntes hadtest”-nek. Első politikai fellépésére 1923-ban kerül sor, amikor az ő és Rudolf Hess (a későbbi koncentrációs tábor-parancsnok) vezetésével meggyilkolják a kialakulóban levő hitlerista mozgalom egyik „hősenek” árulóját. A két vezér börtönbe kerül, majd szabadulásuk után Bormann belép Hitler pártjába. Gyors „karriert” csinál: 1926-ban részt vesz a Weimarban tartott náci kongresszuson; a Führernek tett szolgálatai alapján 1930-ban már a párt segélypénztárának főnöke lett, s e minőségében Hitlernek földeket vásárolt potom pénzen; többek között ő szerzi meg a berchtesgadeneri telkeket és rendezi be rajta a hírhedt rezidenciát. Ő kezeli az „Adolf Hitler alap”-ot. 1937-ben belép az SS-be, gruppenführeri, majd 1940-ben obergruppenführeri rangot kap. Rudolf Hess közvetlen munkatársa, majd 1941 májusától a Führer pártirodájának főnöke, birodalmi vezető. E minőségében részt vesz a legbizalmasabb megbeszéléseken is, kezén minden Hitler számára érkező hirtanyag keresztül megy. Személyében kétségtelenül a kancellária központi utasításainak egyik aktív kidolgozóját kell látnunk, és lehetséges, hogy Göring igazat mondott a

nürnbergi per folyamán, amikor Hitler ún. politikai végrendeletének alkotójául Bormannt jelölte meg. Véleményünk szerint azonban a szerző olyan dokumentumok kidolgozását is neki tulajdonítja, melyeknek csak megfogalmazója lehetett. Így pl. Bormann szovjet-ellenességének hangsúlyozására, az 1941. július 16-i „Bormann memorandum”-ra hivatkozva állítja, hogy „ő dolgozta ki Hitlerrel együtt a szovjet népek leigázásának, majd kiirtásának általános koncepcióját” (30. l.). A nürnbergi perben is szereplő okmány egy tanácskozási jegyzőkönyve, melyet valóban Bormann készített, de a tanácskozásnak ő csak résztvevője volt, az ott elhangzott „irányelvek”-nek lényegében nem kidolgozója, csak feljegyzője. Bormann kulcs helyzetét különben sem lehet világosan látni, ha mindezek előtt a Szovjetuniót érintő utasítások kidolgozóját keressük benne. Sajnos a szerző, korábban megjelent munkákból, elsősorban J. Wulf: Martin Bormann — Hitlers Schatten c. könyvéből kiragadott részletek alapján erről az oldalról mutatja be Bormann 1941—1945 közötti tevékenységét, és így az olvasó előtt nem rajzolódhat ki játszott szerepének egésze, főként a pártügyek egyik legfőbb irányítói tevékenysége. Ez teljesen homályban marad.

A szerző 1945. május 2-ig követi Bormannt, s noha elsősorban az eddig megjelent publikációkra támaszkodva tárgyalja eltűnését, igen érdekesek azok az új tények, melyeket a harcokban résztvevő szovjet tisztek elbeszélései alapján ismertet. Mivel nem tudja Bormann sorsának alakulását, életbenmaradását vagy halálát az eddigieknél pontosabban felkutatni, s mert — véleményünk szerint az ő leírása alapján is érezhetően — a szovjet tisztek visszaemlékezései Bormann halála mellett tanúskodnak inkább, egy váratlan, de vitatható fordulatot vesz a cselekmény bonyolításában: mivel a tények nem győznek meg sem a náci vezér haláláról, sem életbenmaradásáról, a kérdést nyitva hagyja. Szerinte lehetséges, hogy Bormann él, minden lehetsége megvolt, hogy a többi szökött háborús bűnöshöz hasonlóan elrejtőzködjék. Felsorol egy sor Bormannról szóló, egymásnak ellentmondó 1945 utáni tudósítást, majd félre is dobja azokat egy olyan indoklással, melyet a könyv végén fogalmaz meg: „Nem az a fontos, hogy él-e Bormann vagy sem, sokkal fontosabb azoknak az eszméknek és annak a politikának a sorsa, amelyeknek ő a szimbóluma” (142. l.).

Igy az első részben központba állított Bormann-figura eltűnik, elszemélytelenedik a munka második felében. A sorsára vonatkozó egyéni vélemény rövid kifejtése is — mely szerint ui. minden lehetőség megvolt Bormann számára, hogy a háború után elrejtőzzék — csak azért fontos a szerzőnek, hogy „szellemi örökségét” nyomonkísérhesse.

A történelmi publicisztikából így politikai riportgyűjtemény lesz. Bezimenszkij ugyanis Bormann „politikai nyomain” haladva egy-egy rövidebb-hosszabb fejezetben felvázolja a fasiszta tendenciák háború utáni fejlődését azon országok életében, amelyeken át a többi háborús bűnös menekült s melyekről később kiderült, hogy a náci vezérek még az összeomlás előtt előkészítették erre vezető szökési útjukat. A „politikai nyomozás” állomásai: Nyugat-Németország, ahol 1953-ban leleplezik a Bormann-nal együtt menekülő Werner Naumannt, s ahol a szerző hosszadalmasan, gyakran a valóságnak nem megfelelő politikai-történelmi párhuzamokkal (pl. Adenauer és Hitler pártjának hasonlósága — 94. l.) írja le az újjáéledő fasiszta mozgalmakat. Ezután Ausztria, Olaszország és Spanyolország, majd a Dél-Amerika egyes államainak politikai életében fellelhető neofasiszta vonásokat veszi sorra. A személyes élményekkel tarkított, riportszerű írásokat egy közös szál tartja egybe: mindegyikben kitapintható a régi fasiszta mozgalmak új formákban való megjelenése, ezekben az országokban legálisan is sok háborús bűnös él.

A törekvés világos: történelmi szerepének bemutatásával leleplezni a fasiszta politikát. Emlékeztetni, hogy ma is van fasiszta veszély, s hogy a fasiszta uralomra kerülése világháborút eredményezett. Elismerjük a szerző szándékának helyességét, hogy megmutassa a régi és az új fasiszta mozgalmak közötti személyi és ideológiai kapcsolatokat, a különböző államok politikájában fellelhető fasiszta vonások hasonlóságát. Túlságosan leegyszerűsített és politikailag is káros azonban a hitlerizmushoz ilyen közelségbe hozni napjaink nyugat-német kormányát, vagy az Egyesült Államok pillanatnyi politikai helyzetében a náci (!) diktatúra, egy Rockwell, egy Robert Pew vagy Kennet How vezérségének lehetőségét állítani (134. l.). Ezen jelenlegi fasiszta politikai tendenciák bemutatása is tudományosabb, alaposabb elemzést kíván.

Külön szót kell ejtenünk a könyv stílusáról is. Nagy erénye a könnyedség, amely azonban nem egyszer felszínes fogalmazásokra vezet. Csak példaként idéznénk a szerző berchtesgadeni látogatásának leírásáról egy részletet: „... a tisztás előtt útjelzést pillantottam meg: fehér kör, piros szegéllyel. Benne a felírás: »Balesetveszély!» A helyi berchtesgadeni hatóságok természetesen a gépkocsiforgalom biztonságára gondoltak. De nehéz alkalmasabb táblát találni erre a helyre, ahol az őrzőgő Führer háza állt. Itt valaha

szörnyű katasztrófa történt. De vajon elmúlt-e a veszély?" (104. l.) Nem hisszük, hogy a fasizmus történelmének tanulságait ilyen fordulatokkal kellene elmélyíteni a szélesebb tömegek tudatában, s nem hisszük, hogy a 20 000-nél magasabb példányszámban megjelent könyv ilyen módon mégirt második része rendeltetésének megfelelően hozzájárul a politika és történelem közötti mindenkori kapcsolat megértéséhez.

Bezimenszkij munkája tehát mint történeti-politikai publicisztikai mű fontos vállalkozás. A műfaj követelményeinek megfelelő első fejezetek értékét azonban egy jóval gyengébb második rész erősen lerontja.

GLATZ FERENC

HENRYK BATOWSKI:

OSTATNI TYDZIEŃ POKOJU

(Poznań, Wydawnictwo Poznańskie. 1964. 262 l.)

A BÉKE UTOLSÓ HETE

A jeles lengyel szerző a második világháború kitörését megelőző napok drámai történetét állítja olvasói szeme elé azzal a tudományos precizitással, melyet tőle már megszoktunk. A nemzetközi aktapublikációk gazdag anyagából a legfontosabb adatokat emeli ki, s igyekszik a háború kirobbantását megelőző egy hét diplomáciai erőfeszítéseinek egész skáláját elénk tárni. Újszerűen hat a könyv élén a diplomata-szereplők jellemzése és igen sokoldalú tájékozottságra vall a mű végéhez csatolt irodalomjegyzék. Számítsuk ehhez azt a többletet, amit a szerzőnek — ki e tárgyról már számos tanulmányt megjelentetett — a lengyel külpolitikában való jártassága jelent. A szerző ugyan nyelvi ismeretek hiányára hivatkozva többször is szabadkozik a magyar vonatkozások hiányosságai miatt, de ennek ellenére a magyar külpolitika tárgyalása arányosnak tűnik.

A téma természetesen elkerülhetetlenül magával hozza a háborús felelősség problémájának érintését. Ebben a tekintetben a szerző teljes mértékben megerősíti a kérdés higgadt, elfogulatlan szemléltőinek azt a felfogását, hogy Lengyelország megtámadásáért száz százalékosan Hitler felelős. E történeti tény nyomatékos hangsúlyozását indokolja, hogy Batowski könyvének megjelenése előtt két kísérlet is történt (A. J. P. Taylor és David L. Hoggan sok jogos ellenvetést kiváltó, tendenciózusan torzító könyvei), hogy a hitleri agressziót valamiféle, a nyugati kormányok által előidézett kényszerhelyzettel indokolják. E mentegető kísérletek alaptalanságát már Walther Hofer több kiadásban is megjelent műve (Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges. Új kiadása Frankfurt—Hamburg, 1960) kimutatta, s még egyben az ő vállalkozásának folytatása Batowski professzor könyve is, melyből meggyőzően tűnik ki az a körülmény, hogy Hitler megmásíthatatlan elhatározása volt a lengyel háború kirobbantása — ennek összes következményeivel.

A hitleri agressziós szándékok leghatékonyabb akadályozója Anglia lehetett, s ezzel magyarázható, hogy a Lengyelország diplomáciai és katonai elszigetelésére törekvő német politika elsősorban a brit kormányt kívánta távol tartani a lengyel—német konfliktustól. Ez utóbbi viszont az utolsó pillanatig — a közvetítő szerepét játszva Berlin és Varsó között — azzal áltatta magát, hogy megfelelő eréllyel (mindenekelőtt az augusztus 25-i lengyel—brit agreementből folyó kötelezettség valóra váltásának fenyegetésével) képes lesz megakadályozni a háborút. Ez az egyezmény azonban a valóságban csak néhány napos eltoldást idézett elő az agresszió végrehajtásában. A brit kormány és vele együtt a francia külpolitika is igyekeztek erélyt mutatni Hitler felé (Coulondre francia követ augusztus 25-i, Daladier augusztus 26-i kijelentései arról, hogy egy Lengyelország elleni német agresszió esetén Franciaország a lengyelek oldalára áll, a brit kormány pedig még augusztus 30-án is arra figyelmezteti Hitlert, hogy a brit—lengyel szövetség érvényben van), de másrésről sok jelét adták annak is, hogy a valóságban nem fognak habozás nélkül háborúba bonyolódni és az alkudozások érdekében elmennek a végső határig. A béke utolsó napjaiban a müncheni válság kísérte: Lengyelországot igyekeznek presszionálni engedményekre, hogy ezzel elkerüljék a háborút. Batowski szerint az angol kormány éppúgy bízott az alkudozás sikerében, mint a francia vagy akár az olasz diplomácia, nem is beszélve a lengyel diplomáciáról, mely még augusztus 31-én is arra épített, hogy Hitler fenyegetései csak zsaroló jellegűek, s hogy a nyugatiak visszatartják Hitlert a döntő lépéstől.

A könyv — hivatkozva a lengyel külpolitikai okmányanyagok bizonyos hiányaira — a lengyel külpolitikát föltöbb passzívnak mutatja. Augusztus 31-én. miután a

német kormány a brit kormánnyal folytatott tárgyalások során hozzájárult ahhoz, hogy közvetlenül a lengyel meghatalmazottal lépjen érintkezésbe a németek által lobogtatott (valóban csak „lobogtatott” irat volt!) békepontokról, Lipski lengyel követ felkereste Ribbentropot, de, mint kiderült, kormányától semmiféle felhatalmazása nem volt a német feltételekre vonatkozóan, ami joggal annak bizonyítékául vehető, hogy Varsóban még most sem hittek a küszöbön álló agresszióban, de indokolatlanul bizakodtak a nyugati segítségben. Igaz viszont, hogy a varsói kormány nem kapta meg hivatalosan a német követelésekről szóló jegyzéket. A német követeléseknek elébe menni pedig a lengyel kormány egyáltalán nem akart, ezért tért ki Beck is a Hitlerrel való találkozás elöl; nem akarta Schuschnigg gyászos szerepét eljátszani. Az erőszakos és kíméletlen német propaganda a lengyel kormánynak ezt a magatartását úgy tárta a világ elé, hogy a lengyelek visszautasították a Német Birodalom jóakarátát.

Kevesebb helyet kapott a munkában a francia külpolitika és az általános elvi nyilatkozatokon túlmenően nem ad képet a könyv a Szovjetunió diplomáciai tevékenységéről. Ami a magyar kormánynak a döntő pillanatban való állásfoglalását illeti, Batowski idézi Szembek lengyel külügyminiszterhelyettes naplóját, mely szerint a háború kitörésének előestéjén, augusztus 31-én Hóry magyar követ újból biztosította Lengyelországot arról, hogy a magyar kormány semmiben sem hajlandó támogatni egy német agressziót.

KOVÁCS ENDRE

STUDIA UNIVERSITATIS BABEŞ—BOLYAI

(Series historia, Fasciculus 1.—2. 1965.)

A kolozsvári tudományegyetem történeti kiadványsorozatának 1965. évi 1. füzeté nyolc tanulmányt tartalmaz.

Bodor András a dák papság megnevezésére Strabon majd Flavius Josephus által használt egykorú kifejezések (*καρνοβάται, πολιται*) interpretációjának kérdésével foglalkozik. Az utóbbi időkben feltárt Holttengeri tereksek — melyeken a gumrani közösség életére vonatkozó ismeretek is alapulnak — megengedik azt a feltételezést, hogy a „*πλειστοί*” kifejezés Flaviusnál a „*rabbim*” (sokak, ez esetben azonban főbbek) megfelelője, s egy vallási közösség vezetőjére vonatkozik. A „*kapnobatai*” kifejezés a dák papoknak a jövedélesi tevékenységük megjelölésére szolgáló elnevezés.

Bity Ilona: Nagy Sándor alakja a XVI—XVII. századi kultúránkban c. tanulmánya a középkori Alexandriák magyar és román variánsainak egybevetéseivel föltárja azt a különbséget, mely a Bizánctól Nyugat-Európán át érkező latin, illetve a szlávok közvetítésével érkező keleti változatok között megfigyelhető. A XVI. századi regények közül a román variáns szívesebb, több mesészerű elemet tartalmaz, népiesebb gondolatmenetű, a magyar ugyanakkor kevésbé fordít gondot Nagy Sándor alakjának kereszténnyé színezésére. Megőrizte a középkor folyamán fölvetett antik irodalmi és történelmi elemeket. Egy hiteles Nagy Sándor-kép kialakításának igénye vezette Bethlen Gábort Curtius Rufus Historia Alexandri Magni c. munkájának lefordíttatásához (1619). A fordító, Háportoni Forró Pál jegyzeteiből kibontakozik a kor Nagy Sándorról, az uralkodók mintaképéről alkotott felfogása. Ez a korszak, melyben a történeti gondolkodás lassan elkezdli levetni az „irodalmi” elemeket.

Al. Neamfu: Új dokumentum az erdélyi bányászok XVIII. századi harcaihoz c. tanulmányában a felsőbányai aranybányászoknak a munkatempó fokozása, illetve a bérek csökkenése elleni korai mozgalmával foglalkozik. A mellékletben eredetiben közölt iratból (a zsepesi kamara adminisztrátorának, Fernyei Jánosnak 1726. december 12-i jelentése) kitérünk, hogy 1723-ban nagyobb zúzdákat, egy selmei típusú kohót építettek, melynek nyomán a bányászat jövedelme a duplájára emelkedett.

Aurel Răduţiu a Jósika-család magyarfenesi levéltárából közöl egy 1747-es összeírást, melyben a fogarasi görög-keleti vallású kereskedőket, parasztokat névszerint, a cigányokat pedig számszerűen tüntették fel.

V. Veşa: Az olasz egységért folytatott harc és az erdélyi román sajtó (1859—1860) c. tanulmányában az erdélyi román sajtó azon megnyilvánulásait vizsgálja, melyek a románságnak az olasz egység iránti szimpátiáját tükrözték. A Monarchia többi népeivel együtt az abszolutizmus igáját hordozó román értelmiség is várakozással tekintett az olaszországi események elé. Az erdélyi román polgárság tekintélyes részének álláspontját tükrözte az a havasalföldi újságcikk, mely szerint fölösleges hűségnyilatkozatot tenni annak a császárnak, „aki bennünket megszábadított egy korhadt járomtól, hogy kegyesen ránkadjon egy fájdalmas tüskével teleagatott vasigát”. A szerző szerint a román

burzsoázia nemcsak pártolta, hanem harcosan támogatta az olasz egységmozgalmat, mivel maga is a nemzeti egyenjoguságért, az unió felé vezető út első állomásának eléréséért harcolt. A fentiektől eltérő állásfoglalásokkal szerző nem foglalkozik.

Josif Kovács és Maria Mirel az 1896. évi XXV. tc. (a szerződéses zsellérbirtokról) végrehajtásának kérdésével foglalkozik. Vizsgálataikat a Jósika-család levéltára alapján három községre is kiterjesztették, s bebizonyították, hogy ezekben a főleg volt curialistákból álló falvakban, ahol lehetett, a földesúr a bírói fórumok segítségével megkaparintotta a parasztok kezén levő földet, ahol nem lehetett, ott beírta a magasban megállapított megváltási összeggel, illetve ennek fejében lehasított birtokrészsel.

Constantin Enea a Hunyad-megyei munkásság 1919–1920 közötti politikai és bérharcait vizsgálja, levéltári és sajtóanyagot felhasználó tanulmányában. Részletesen vizsgálja a katonai igazgatás és a munkásság 1919 januári összetűzéseit, a mozgalmak kisugárzását, a megtorló intézkedéseket, a két fiatal szocialista állam támogatására irányuló internacionalista megmozdulásokat stb.

Margareta Tóth a Román Kommunista Párt 1947-es, az ország gazdasági és pénzügyi helyreállítására vonatkozó javaslatait és a gyáripar ellenőrzésének kérdéseit vizsgálja. A párt az 1938. évi termelés 70%-ának elérését hat hónapra tűzte ki célul. A javaslat végrehajtására irányuló erőfeszítés túllépte a gazdasági harc kereteit, meggyorsította a polgári erők széthullásának folyamatát. A termelés ellenőrzése lényegében két szinten történt. Az állami ellenőrzés az ágazatonként szervezett iparkamarákon keresztül érvényesült, melyek vezető testületében a párt irányítása alatt működő iparügyi tárca $\frac{1}{3}$ részében volt képviselve. Ilyenformán lehetett a vállalatokat rákényszeríteni, hogy a minisztérium termelési programjának megfelelő tevékenységet végezzenek. A hamarosan létrehozott gazdasági ellenőrző vezérigazgatóság kiterjedt szervezetten keresztül sikerült a vállalatok gazdasági tevékenységének minden területét kézben tartani, s a tőkés ellenállását a helyi termelési bizottságokkal együttműködve megtörni.

Kurt Horedt azt az 1961-ben feltárt sajátos medgyesi lelet-sorozatot ismerteti, melynek érdekessége abban áll, hogy az utóbbi években Erdély más részein is fedezték fel hasonló, IX—X. századi inhumációs temetéssel kombinált urnatemetőket. A szerző rajz- és fényképanyagot mellékel a tanulmányához. *Gheorghe Arion* ugyancsak rajz-mellékletek közlésével ismerteti néhány Kolozsvár területén kiasott középkori kerámiát, melyek keletkezése a XIII—XV. század közötti időszakra esik. *Eugen Chirilă és Vasile Lucăcel* a Bánfihunyad közelében levő Egeresen feltárt XVI—XVII. századi kincsleletet ismerteti és elemzi a vonatkozó fényképanyag egyidejű közzétételével. A nyakékból, gyűrűből és (összesen 1263 db) érméből álló lelet nagyobb részét Lengyelországban, Erdélyben, Elbingben, Poroszországban vert pénzek teszik ki, mintegy 6574 dénár értékben.

Pompiliu Teodor: „Az 1848-as forradalom ideológiája és Samuil Micu történeti műve” c. tanulmányában néhány levéltári forrás alapján azt vizsgálja, milyen mértékben mutatható ki az ún. „erdélyi iskolához” tartozó S. Micu-Klein történetiszemlélete az 1848-as román mozgalom olyan vezetőinél, mint pl. Buteanu, Balint stb.

Ludovic Vajda az osztrák tőke Erdély nehéziparának és bányázatának megszerzésére irányuló manővereit vizsgálja az 1850-es évek viszonylatában. Az osztrák tőke kivétel elsősorban a StEG (osztrák államvasúttársaság), illetve a Creditanstalt érdekkörébe tartozó Kronstädter Bergbau- und Hütten AG tevékenységén figyelhet meg. Az előbbi a Resica környéki bányákat és kohókat, az utóbbi főként a zsilvölgyi széntelepeket, a Brassó vidéki vas- és szénbányákat igyekezett megszerezni. Az osztrák tőke behatolás ezen iparágak fejlődését jelentős mértékben mozdította elő, egy olyan időszakban, amikor a helyi burzsoázia különböző okoknál fogva e területeken képtelen volt beruházásokat eszközölni. Az egységes vámpiacon beáramló osztrák jellegű tőke, számos torzító hatása ellenére Erdély iparának általános fellendítését eredményezte.

Liviu Botezan és Maria Roșca-Rosen a romániai jobbágyfelszabadítást közvetlenül megelőző parlamenti küzdelmeket elemzi, egybeveti a végrehajtott hatalmat pillanatnyilag kézbe tartó ipari-kereskedelmi burzsoázia (M. Kogălniceanu), valamint a tőkés-földesúri koalíció (Catargiu — Ghica — Brătianu), az ún. többség, és Brătianu terveze révén külön „kisebbség” reformjavaslatait. A tervezetek között lényegbevágó eltérések nem voltak, mindegyik a paraszti kárptólásból indult ki, ugyanakkor a „többség” javaslata a földesurak igényeit messzemenően előnyben részesítette. Ismeretes, hogy ez a kérdés 1864 májusában államcsíny révén a Kogălniceanu-csoport tervei alapján nyert rendezést.

Gh. Dumitrașcu a „Titan—Nădrag—Călan” fémpari művek munkásságának életkörülményeit és politikai harcát vizsgálja az 1943—44-es évek forrásanyaga alapján.

V. HADZSINIKOLOV—D. MLADENOV—M. ISZULOVOVA—A. GEORGIEV—V. VASZILEV:

SZTACSINTE BORBI NA RABOTNICESZKATA KLASZA V BÄLGARIJA

(Szofia. Profizdat. 1960. 604 l.)

A MUNKÁSOSZTÁLY SZTRÁJKHARCAI BULGÁRIÁBAN

A magyar szakszervezeti mozgalom történetének megírása éppen most van fel-
 lendülőben, s ilyen összefüggésben is tanulságos ez a munka, amely szintézist nyújt egy
 ország sztrájkharcainak különböző szakaszairól s mintegy teljes problematikájáról.
 Magát a munkát igényes bevezető teszi könnyebben feldolgozhatóvá. Ebben a szerzői
 kollektíva a sztrájkharcek különböző megközelítési módját elemezte. A bevezető így
 megkülönböztet politikai és gazdasági harcokat, illetőleg a két típus közötti átmeneti
 jelenségeket. Utal a védekező és támadó sztrájkokra, arra, hogy külön csoportosíthatók
 a sikeres és sikertelen sztrájkok. Külön elemzésre nyílik lehetőség aszerint, hogy e harcok
 ösztönösen, elemi erővel robbantak-e ki, vagy szervező munka előzte-e meg ezeket.
 A szervezeti előkészítéssel kapcsolatban további ismerveket sorakoztattak fel a szerzők.
 A feltételek megléte szerintük kiváltképpen ilyen terület (itt utaltak a közvélemény
 reagálására, a megfelelő anyagi támogatásra), de ugyancsak elemzendő ehelyütt, hogy a
 sztrájkoló harcukat milyen hosszú időre tervezik, s milyen irányban kívánják, hogy a
 sztrájk éle forduljon, milyen a sztrájk vezérkara. Különbséget lehet tenni a sztrájk
 kiterjedése szerint is: részleges, vagy általános sztrájkról van-e szó. Külön jelezték az
 olasz és lengyel-típusú sztrájkokat. Az olasz típusú sztrájk a munkatempó lelassítását
 eredményezte, amihez Bulgáriában főként a második világháború napjaiban nyúltak.
 A lengyel, vagy nálunk inkább elterjedtebb szóhasználatban üllő-sztrájkok módszerét
 főként azért s ott alkalmazták, ahol a munkanélküliség nagy volt, s így tartani lehetett
 attól, hogy a tőkés sztrájkterőket alkalmaznak, és ily módon a sztrájkokat letérthetik.

A sztrájkok típusainak ilyen átfogó feltérképezése után a szerzők tömör össze-
 gezést adnak a bolgár tapasztalatokról. Ehelyütt utalnak arra, hogy a gazdasági sztrájkok
 gyakorta itt is politikai színezetet öltöttek, olykor egyenesen forradalmi eseményekkel
 párosultak. A szerzők rámutattak, hogy a tesznyák szocialisták (valamint az 1917—19
 előtti baloldali szocialisták) mindig nagy figyelemmel kísérték a sztrájkmozgalmakat,
 miként a bolgár kommunisták is ezt tették az 1920—1930-as években. Végül a szerzők
 felhívták az olvasók figyelmét az utóbbi időben megjelenő tanulmányokra, könyvekre,
 amelyekben a sztrájkmozgalmakat elemezték.

Magát a történeti anyagot a szerzők kronológiai és tematikai csoportosításban
 dolgozták fel. Az első nagyobb fejezet a sztrájkmozgalom és szakszervezeti mozgalom
 kezdeteit öleli fel. Ebben megjelölik az első ösztönös sztrájkokat az 1840—50-es években,
 majd a már nagyobb létszámú proletariátus egyes csoportjai az 1870-es években kezdenek
 újabb mozgalmakat. Az 1880-as években sajátos színárnyalatot képvisel a bolgár mozgal-
 makban a tanítók béremelési igénye, akik sztrájkokkal kényszerítették ki, hogy ne pusztán
 4—5 hónapra kapják meg fizetésüket, hanem az egész évre.

A nagyobb periodizálási egységen belül is megjelölhetők kisebb cezurák. Ilyen határ-
 kő a bolgár szociáldemokrata párt megalakulása 1891-ben. A munka külön részfejezetben
 vizsgálja a megalakuló párt magatartását e vonatkozásban. 1894—96-ban újabb sztrájk-
 hullám kezdődött el, amelynek élén ismét a nyomdászok és tanítók álltak. (Ehelyütt
 megfigyelhető a bolgár sajátos szín, de az is, hogy — nem véletlenül — Bulgáriában is a
 magasan kvalifikált munkások teszik meg a kezdő lépéseket.) A század utolsó éveire az
 1897—1901-es gazdasági válság nyomta rá a bélyegét, ami munkanélküliséggel, a bérví-
 szonyok romlásával s egy sor védekező sztrájkjal járt, amit a szerzők újabb részfejezetben
 tanulmányoztak. Majd ugyancsak külön tagolva vizsgálták az újabb társadalmi jelenséget,
 mikor az 1900-as évektől kezdve a bolgár munkásmozgalom élére is immár a gyáripari
 munkások álltak.

A II. főfejezet címe: A sztrájkmozgalom a tesznyák szocializmus korában (1903—
 1918). A fejezet bevezető részében az olvasók mindenekelőtt a bolgár gazdasági, társadalmi,
 politikai viszonyok átalakulásáról, fejlődéséről kap képet. Ezekután ismerkedhet meg a
 tesznyák állásfoglalásaival, majd az 1905—1907-es évek tömegméretű sztrájkharcaival.
 A szerzők rámutatnak a tesznyákok erőfeszítéseire, amelyek végül sikerrel jártak, s így a
 párt segítségével megalakulnak a szakszervezetek. Majd a sztrájkhullám görbéje — mutat-
 ják ki — Bulgáriában a speciális történeti körülmények miatt az európaítól eltérőleg
 alakul: az újabb tetőzés 1908—1910-ben következik be, s 1911—1912-ben, a Balkán-
 háborúk előestéjén már hanyatlás mutatkozik. Ezekről az évekről, 1904—1912-es áttekin-
 tésben érdekes statisztikai táblázatot is láthatunk, amely kimutatja a sztrájkok eredmé-

nyességét, illetőleg kudarcát (171. l.). A szerzők ugyanitt utalnak egy további módosító körülményre: a széles (siroki) szocialisták, vagyis a reformista irányzat gyakorta megoppo- nálta a sztrájkokat, s nem nyújtott ezeknél segítséget.

A Balkán-háborúk idején a munkásmozgalom általában visszaesett, részint az ostromállapot, cenzura, részint az aktivisták behívása, frontraküldése miatt. Mind- emellett a háború idején tapasztalható, olykor fokozott kizsákmányolás miatt még ösz- tönösen is kibontakoztak sztrájkok, amelyek a háború nyomán általános forrongásba, a mozgalom fellendülésébe torkollottak. Míg azonban 1912—13-ban gyakoribbak voltak a védekező sztrájkok, 1914-ben már követelő, támadó megmozdulásokkal találkozunk, többször eredménnyel zárulnak a leállások, s kikényszerítenek — s ez ismét új mozzanat — kollektív szerződéseket is. (Az 1914. évi sztrájkoknál jellemző egyúttal nagy kiterjedé- sük, a résztvevők nagy száma, továbbá az a körülmény, hogy a nagyüzemek munkásai, illetőleg a közüzemi dolgozók is harcba indultak.)

Az első világháború kezdeti hónapjai — a nemzetközi tapasztalatoknak megfele- lően — itt is apályra vezettek. A mélypontra 1916-ban jutott el a munkásság, de még 1917-ben, mikor az erjedés már megkezdődött, sem bontakozott ki nagyobb méretű sztrájkhullám (részint mert sok üzem leállt, illetőleg csökkentett kapacitással dolgozott, részint mert a katonai parancsnokságok szorgalmaztak bizonyos szociálpolitikai intézkedéseket). A háború végével, 1918 végén, 1919 elején viszont valóságos forradalmi árként követték egymást a sztrájkok a munkabéremelésért, a 8 órás munkanapért, egészségügyi, társadalombiztosítási stb. reformok meghozataláért — amelyek ekkor már gyakorta, s összességükben mindenképp politikai jellegű kaptak.

A III., nagyobb fejezet a forradalmi válság (1918—1924) időszakában vizsgálja a sztrájkmozgalmat. Először ezúttal is az általános politikai helyzetről nyerünk tájékoztatót, majd részletesen olvashatunk az egyes megmozdulásokról. A korszak jellegét jól tükrözi egy adat: 1919-ben 135 sztrájk zajlott le, s ebből 108 támadó jellegű volt. E sztrájkokban 76 ezer ember vett részt. A szerzők külön fejezetet szenteltek a nagy hatást kiváltó 1919—1920. évi általános vasutassztrájknak, bemutatván ennek politikai összefüggéseit is (csak egyet említve, ekkor Janko Szakaszov, a reformista szociáldemokraták vezetője volt miniszter). 1920—21-ben azonban már Bulgáriában is beköszöntött a sztrájkmozgalmak apálya, amit 1922—23-ban követett újabb fellendülés. Ezeket az akciókat azután az 1923. évi felkelést követő fasiszta terror fejezte be.

A IV. fejezet 1925—1934 között taglalja a szakszervezeti és sztrájkmozgalmat. Ehelyütt képet nyerhetünk az új legális munkáspárt megteremtésének, továbbá a szak- szervezetek felélnökülésének következményeiről, miközben a szerzők jelzik, hogy a sztrájkmozgalom maga csak 1929-től lendült fel ismét. Kiviláglik, hogy 1930-ban és 1931 első felében inkább védekező sztrájkokat vívtak a munkások, de hovatovább ezek lendü- letüknél s a szervező munka folytán politikai szint kaptak, a rendszer politikai pilléreit is megtámadták. Mindez a politikai terror fokozódására vezetett, s a mozgalmat súlyosan érintette a pártban jelentkező szektás szemlélet. A kommunista párt 1932. évi szófiai választási sikereit követően ugyanis a pártvezetésben 1933-ban olyan következtetéseket vontak le, hogy „a döntő küzdelmek időszaka” érkezett el, amelyet „a proletárdiktatú- ráért” kell lefolytatni (396—397. l.). A sztrájkokat a pártmunkások e téves értékelés következtében minden esetben a politikai végkifejlés irányába igyekeztek terelni, s a köz- vetlen munkásköveteléseket nem karolták megfelelően fel. Ennek következtében repedések keletkeztek a munkások, a pártzöm és a pártvezetőség között, a szakszervezeti mozgalom átmenetileg visszaesett, s 1934-ben következett be újabb fellendülés. Ehelyütt a munka nagy figyelmet szentel a helyi körülményeknek, a burzsoázia követeléseinek, amelyekre sokszor mintegy válaszként robbantak ki védekező sztrájkok. Mindennek következtében az osztályellentétek — hangsúlyozza a munka — még inkább kieleződtek, s a szervező megállapítása szerint kedvező feltételek alakultak ki a tömegmozgalom számára, csak ezt egyfelől az uralkodó osztályok, a kormány terrorja, másfelől a párt által még le nem küzdött szektás hibák fékeztek le, s hiúsították meg.

A könyv V. s egyben utolsó fejezete az 1934—1944-es időszakot öleli fel. Ehelyütt képet alkothatunk, hogy az 1934. május 19-iki fasiszta diktatúrát megteremtő állameszély miként hatott vissza a szakszervezetek s még szélesebben a munkások helyzetére. Kivilág- lik, hogy ekkor nemcsak a kommunistákat, hanem a szakszervezeteket, sőt a reformista szociáldemokratákat is ki kívánták szorítani a bolgár politikai-társadalmi életből. A szán- dékok mellett megvalósíthatjuk a vonatkozó intézkedéseket, az állami szakszervezetek felállításának kísérleteit, a rendeleteket, amelyek az állami alkalmazottakra vonatkoznak — mindazt, ami a „totális fasiszmus” megteremtésének bolgár (de nemcsak bolgár) előre- haladását kísérte. A munka ezután is nagy tényanyag alapján vizsgálja a sztrájkok mozgá- sában bekövetkező apály-dagály szakaszokat, mindezt összefüggésbe hozza a belpolitikai

tendenciákkal, a törvénykezéssel és a gazdasági élet alakulásával. Érdekes az a kép, amelyet az 1940-ben már a háborús körülmények közepette kibontakozó nagyméretű sztrájkokról kaphatunk, továbbá az az utolsó két részfejezet, amelyben a szerzők kimutatják, hogy a szélesedő sztrájkok miként olvadtak be a bolgár nép antifasiszta fegyveres harcába, illetőleg annak végkifejlésébe: az 1944. szeptember 9-iki győztes felkelésbe.

A kötetet név- és földrajzi helységnévmutató egészíti ki, továbbá egy részletes táblázat, amely szakmák, illetőleg helységek szerint mutatja ki a sztrájkokat.

JEMNITZ JÁNOS

SZÁNTÓ GYÖRGY:

A NYUGATEURÓPAI MUNKÁSMOZGALOM ÚJ VONÁSAI

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1965. 296 l.)

Szántó György könyve összefoglaló munka. Ilyen jellegű művet írni a nyugat-európai munkásmozgalom mai helyzetéről bátor vállalkozás. Elsősorban azért, mert az összefoglalás alapjaként felhasználható tanulmányok száma nemcsak a hazai, hanem a külföldi irodalomban is kevés, a téma sok kérdése feldolgozatlan. Különösen hiányzik az 1948–1956 közötti időszak munkásmozgalmának kritikai elemzése. A dokumentumok „kivülről” nehezen hozzáférhetőek, a feladatot tulajdonképpen csak az egyes nyugati pártok teoretikusai, történészei valósíthatják meg minden vonatkozásban kielégítően. Ez a munka folyamatban van, különösen Franciaországban és Olaszországban mutat fel jelentős eredményeket. Az összefoglalás nehézsége továbbá abban áll, hogy kibontakozóban levő folyamatokról van szó, melyek alakulását számtalan tényező befolyásolja, ezek hatóerejét pontosan felmérni lehetetlen, annál is inkább, mert az egyes jelenségeket számbavevő statisztikák sem teljesek, arról nem is szólva, hogy pontosságuk felülvizsgálása, forráskritikai elemzése ugyancsak túlmege az adott lehetőségek határán.

Mégis, Szántó György könyve nemcsak bátor, hanem rendkívül hasznos munka, hézagpótló jelentőségű, nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a „Nyugat”-ról alkotott összkép teljesebbé, igazabbá váljék. Ezen túl: teoretikus mélységű elemzései korunk legfontosabb problémájának, a szocialista forradalom új perspektíváinak megértését segítik elő.

Bevezetőben a szerző kifejti, hogy Nyugat-Európa mint *politikai* és *gazdasági* fogalom nem fedi pontosan a *földrajzi* fogalmat; idesorolja pl. a dél-európai Olaszországot is. E felfogás alapján viszont indokolatlannak tűnik Spanyolország, Portugália idesorolása, másrészt a gazdaságilag és politikailag jobban ideillő skandináv államok kirekesztése.

A könyv második fejezete a nyugat-európai munkásmozgalom második világháború előtti történetének vázlatát tartalmazza. E rövid áttekintésben Szántó György jól érzékelteti a munkásmozgalom egyetemenességét, az egyes országok munkásmozgalmának kölcsönhatását, az általános és a sajátos dialektikáját a munkásmozgalom és a tudományos szocializmus fejlődésében. Ugyancsak ki kell emelni a jobboldali és baloldali opportunizmus elleni kétfrontos harc jelentőségének hangsúlyozását, különösen a két világháború közötti időszakban, a népfrontpolitika kialakulásával kapcsolatban. Persze e rész vázlatjellegéből következő tömörség, summázottság néhol veszélyeket is rejt. Úgy érezzük, hogy egy-egy megállapítást, jóllehet egészében igaz, árnyaltabb kifejtés hiján félreérthet a nem elég alaposan tájékozott olvasó. Így például igaz, hogy a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusa a húszas évek végén érlelődő válság következtében kialakuló történelmi helyzet és az első világháborút követő forradalmi fellendülés mechanikus azonosítása alapján több tekintetben hibás irányvonalat tűzött ki; igaz, hogy a népfrontpolitika irányvonalának kialakítása történelmileg késett; a német fasizmus uralomrajtását nemcsak a szociáldemokrata opportunizmus, hanem a kommunista pártokban meglevő szektáság is megkönnyítette. De mindehhez hozzákíváncskozik annak megmagyarázása is, hogy az új történelmi helyzet felismerése, a munkásmozgalom számára ebből adódó új feladatok kijelölése, az új irányvonal elfogadtatása a mindig jelentkező maradi vagy tévutakra kerülő elemekkel szemben időt, sok időt igénylő tudományos, politikai, harci feladat, amit csak a legtrikább esetben sikerül késés nélkül, időben elvégezni. A teljes igazsághoz továbbá az is hozzátartozik, hogy a szociáldemokrata pártok opportunizmus és a kommunisták szektás hibái sem teljesen azonos minőségű tényezők.

Igen jó, rövidsége ellenére is hiánytalanul árnyalt a második világháború alatti ellenállási mozgalmak jellemzése. Ennek alapján teljesen érthetővé válik a háború utáni

időszak egyik legfontosabb jelensége; a munkásmozgalom befolyásának, a kommunista pártok politikai és szervezeti erejének megnövekedése.

A második világháború utáni évek világtörténelmi jelentőségű eseménye az imperializmus láncának újabb átszakadása, a szocialista forradalom győzelme Európa és Ázsia számos országában. Felmerül a kérdés, mi volt az oka annak, hogy Nyugat-Európa azon országokban, ahol a munkásmozgalom, és ezen belül a kommunista mozgalom nem kisebb befolyásra tett szert, nem sikerült a fordulatot kivívni.

Szántó György az erőviszonyok részletes elemzése alapján megállapítja, hogy egyrészt a külső feltételek kedvezőtlenlége — angol, amerikai megszállás —, de egy sor nélkülözhetetlen belső feltétel hiánya is lehetetlenné tette a burzsoá hatalom megdöntését. A háború végén Franciaországban, Olaszországban és még néhány nyugati országban a burzsoázia gazdasági és politikai rendje megingott, a munkásosztály a hatalom részesevé vált, fegyveres erővel is rendelkezett. A politikai hatalom kivívását azonban mégsem tűzhetette ki célként, mert a háború még tartott, s minden erőt a fasizmus szétzúzására kellett összpontosítani. A burzsoázia elleni eredményes harchoz megfelelő szövetségesekkel sem rendelkezett (a parasztság és városi kispolgárság nagy része ebben nem támogatta volna), sőt saját sorai sem voltak egységesek e tekintetben; a szocialisták többsége, akik a fasizmus ellen akcióegységben harcoltak a kommunisták oldalán, nem tartották szükségesnek a hatalomért folyó küzdelmet. Ilyen körülmények között — állapítja meg Szántó — a „kommunista pártok Nyugat-Európában taktikájuk középpontjába az antifasizista harcban kivívott demokrácia biztosítását, illetve kiterjesztését állították”. Ez volt ebben az időszakban az egyedüli helyes és lehetséges taktika, s meg kell jegyeznünk, hogy ez lényegében azonos azzal, amit akkor a népi demokráciák kommunista pártjai is követtek. A különbség lényege, úgy gondoljuk, abban áll, hogy Nyugat-Európa egyes országokban a munkásosztály csak *részese* volt a hatalomnak, a népi demokráciában pedig a hatalom *döntő* részét birtokolta. Ennek persze sok belső, történeti fejlődésben gyökerező oka is volt, de hiba lenne nem eléggé kihangsúlyozni az adott külső feltételeknek ebben az esetben különösen nagy jelentőségét.

A háború befejeződése után rövidesen kiderült, hogy a nyugat-európai burzsoázia még jelentős tartalékokkal rendelkezik megingott hatalmának helyreállításához. Szántó György rámutat arra, hogy a burzsoázia taktikát változtatott, a nyílt reakciós politika helyett a polgári demokratikus mezbe öltöztetett kereszténydemokráciát támogatta, a *politikai katolicizmus* vált a burzsoázia fő fegyverévé.

A szerző differenciálisan elemzi a nyugati országok viszonyait, politikai erőit, irányzatait. A közös vonások mellett rámutat pl. az olasz, a német, a francia kereszténydemokrácia eltérő vonásaira, az egyes országokban végbemenő folyamatok különböző jellegére. Ez annál is inkább fontos, mert gyakran találkoznak a háború utáni nyugat-európai fejlődés leegyszerűsítő, különbségeket elmosó ábrázolásával. A nyugat-európai kommunista pártok mai célkitűzéseit sem lehet helyesen megítélni az előzmények konkrét ismerete nélkül. Olaszországban — mutat rá Szántó — „az antifasizista ellenállás és az 1945—1947 közötti időszak tömegküzdelmei egészében egy demokratikus forradalom kibontakozását hozták magukkal, amelyet csak a kommunistáknak és a szocialistáknak a kormányból való kiszorítása állított meg”. Az Olasz Kommunista Párt törekvése ma éppen e folyamat feltámasztására irányul. Franciaországban és Nyugat-Európa más országában ennyire mélyreható társadalmi folyamat a háború után nem bontakozott ki, ezért a munkásmozgalom később sem támaszkodhatott olyan vívmányokra, mint pl. az 1947-ben elfogadott olasz alkotmány, amelyre „a polgári demokrácia leghaladottabb formája” épült.

Szántó fontos tanulságokat von le az 1945—1949 közötti időszak nyugat-európai munkásmozgalmának elemzéséből. Megállapítja, hogy a háború előtt kibontakozó népfrontpolitika az új viszonyok között is fő alkotóeleme volt a munkásosztály hatalomért vívott harcának. De felhívja a figyelmet, hogy már ebben az időszakban jelen voltak a később mind nyomasztóbbá váló dogmatikus szektarianizmus csirái: „Ez elsősorban abban nyilvánult meg — írja —, hogy a kommunista pártok a jobboldali szociáldemokrata vezetők mesterkedéseinek hatására gyakran visszaestek a két világháború közötti időszak szektás, az egész szociáldemokrata mozalmat egy kalap alá vevő megítélésébe. A legfőbb hiba azonban abban rejlett, hogy a kommunista pártok Nyugat-Európában sem tettek meg mindent a háború alatt egészséges irányban fejlődő népfrontmozgalom szélesítésére.” Az időszak egészének értékelésénél azonban, helyesen, a pozitívumokat húzza alá: egyik „hőskora” volt ez a nyugat-európai munkásmozgalomnak. A kommunista pártok, a forradalmi szakszervezetek, a baloldali szocialisták és egyéb demokratikus erők együttes fellépésének nagyszerű fegyvertényei jelzik: „a nyugati munkásosztály és más dolgozó tömegek képesek lesznek a gazdaság és állam vitelét magukra vállalni”.

Az 1947—1948-as fordulattal, a kommunista pártok kormányból való kiszorulásával új szakasz kezdődött a nyugat-európai munkásmozgalomban. Szántó rámutat arra, hogy ebben a szakaszban a fejlődés igen ellentmondásos: egyrészt a társadalom belső ellentéteiből következően erősödtek a tömegmozgalmak, másrészt a kommunista pártok politikájában tért hódított a szektarianizmus. A szektarianizmus főként a szociáldemokratákkal szemben tanúsított türelmetlenségben és a reakciós kapitalista kormányzatok fasizmussal való leegyszerűsítő azonosításában mutatkozott meg. Ez akadályozta a helyzet reális felmérését, a helyes harci módszerek kialakítását. A fő irányvonal azonban helyes volt, és a nyugat-európai kommunista mozgalom ebben az időszakban is felfelé ívelt, nagy eredményeket ért el: hozzájárult a béke megvédéséhez, hatásosan küzdött a szennyes gyarmati háborúk ellen, harcolt a demokratikus vívmányok megvédéséért, a dolgozók jogaiért és gazdasági érdekeiért. E harcban a legnagyobb nyugati kommunista pártok szervezeti ereje, tömegbefolyása évről-évre növekedett, amit a parlamenti és helyi önkormányzati választások sora is jelzett. Egyes pártok, mint például az Angol Kommunista Párt, ezekben az években, bár alapvető munkástömegeiket megtartották, az objektív körülmények és a szektás hibák miatt veszítettek befolyásukból. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy éppen az Angol Kommunista Párt első között tett kísérletet arra — 1951-es programjában —, hogy a szocialista forradalom új, békés, parlamenti megoldást is számításba vevő útját felvázolja, sőt a háború és béke kérdésében is új szerű álláspontot foglalt el („a kommunista párt elveti azt az elméletet, hogy a szocialista és a kapitalista tábor között a háború elkerülhetetlen”).

Az SzKP XX. kongresszusa fordulatot hozott a nyugati kommunista mozgalomban is. Nagy harc bontakozott ki a különféle revizionista és szektás irányzatok kiküszöböléséért. Ebből a harcból a nyugati kommunista pártok némileg csökkent taglétszámmal, de eszmileg-politikailag megerősödve kerültek ki. A XX. kongresszus által kiváltott fordulat — állapítja meg Szántó — „... elsősorban az eszmei tisztulás lehetőségére vonatkozik, és objektíve-szubjektíve a győztes stratégiai fordulat lehetőségét tárta fel”.

A könyv további fejezeteiben a szerző szakít az eddig alkalmazott kronológikus tárgyalási móddal, és témakörök szerint veszi sorra az egyes kérdéseket. Napjaink történetéről lévén szó, ez a módszer teljesen indokolt. Mindenekelőtt a kapitalista gazdaságban végbement változásokat elemzi (állammonopolizmus, integráció), majd az osztálystruktúra alakulását vizsgálja, különös tekintettel a munkásosztály összetételének változására. A munkásosztály anyagi helyzetét illetően vitathatatlan tényként szögezi le, hogy az állandóan növekvő elnyomóról szóló dogmatikus nézetek tarthatatlanságát az élet bizonyította be, az elmúlt 10—15 év alatt valamennyi fejlett nyugat-európai országban kisebb-nagyobb mértékben emelkedett a munkásosztály életszínvonala. Ugyanakkor rámutat arra, hogy ez a folyamat ellentétes tendenciákon keresztül jutott érvényre, a kialakult helyzet rendkívül ingatag, súlyos problémákkal teltett. Sok adatot hoz ennek érdekeltségére; ezek az adatok egészében alkalmasak arra, hogy megvilágítsák a valóságos képet, hatásosságukat azonban korlátozza, hogy csoportosításuk, kezelésük helyenként nem elég átgondolt. Így pl.: a relatív elnyomóról bizonyítására adatot közöl a francia monopóliumok profitjának növekedéséről (1958—1962 között 69,2%). De a reálbérek alakulásáról itt csak általános megállapítás szerepel: „A francia munkások életszínvonal-emelkedése ehhez képest rendkívül csekély” (129. l.). Konkrét adatot csupán néhány oldallal tovább, más kérdéssel, a termelékenység és a reálbérek összefüggésével kapcsolatban kapunk. Megjegyezzük, e helyütt nem elég meggyőző fejtegetés kíséretében: a termelékenység 1959—1961 közötti 11%-os, a reálbér 8%-os emelkedéséről szóló adatok vajon megalapozzák-e azt a következtetést, hogy „... a bérek megközelítőleg sem emelkednek a munka termelékenységének növekedéséhez képest” (132. l.)? Tudjuk, a *következtetés helyes*. Ezt azonban meggyőzőbb adatokkal kellene igazolni. Ilyen adatokat a fenti rövid időszak nem produkálhat. Hasonló okból hiányérzetet keltenek az angol munkások reálbéreinek alakulását bemutató számok. Itt még kisebb időszakok is szerepelnek összehasonlítási alapként: pl. az 1961 júliustól decemberig terjedő félvév (135 l.).

A munkásosztály helyzetének súlyos problémáit tükrözi a sztrájkmozgalom állandó növekedése. 1958—1962 között a fejlett tőkés országokban a sztrájkok résztvevőinek száma 13,5 millióról 42—44 millióra emelkedett. Szántó mint fontos jelenséget említi, hogy „a sztrájkok nemcsak harc közben öltenek politikai jelleget, hanem igen gyakran eredendően politikai okokból törnek ki”. Adatai meggyőzően támasztják alá azt a következtetést, hogy a konjunktúra, bár kétségtelenül növelte a reformista illúziók veszélyét, a kapitalista rendszer belső ellentmondásait nem simította el, sőt ezek az ellentmondások a társadalmi élet valamennyi szférájában tovább élesedtek.

Ez kifejezésre jut a monopóliókés állam demokráciellenes intézkedéseiben is. Az V. Köztársaság reakciós alkotmánya, amely megfosztotta a francia népet a demokrácia

alapvető biztosítékaitól, és méginkább a nyugat-németországi „szükségállapot-törvény” szemléltetően bizonyítják, hogy az állammonopolista kapitalizmus nem osztályok feletti államot hoz létre, hanem ellenkezőleg, a politikai reakció fokozódását jelenti minden téren. Éppen ezért nem véletlen, állapítja meg Szántó, hogy „a nyugat-európai kommunista pártok stratégiájuk és taktikájuk középpontjába állították a demokráciáért folyó harcot”. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a demokráciáért vívott küzdelem módszerei és formái országonként változnak; más követelményeket állít fel a harc Franciaországban és Nyugat-Németországban, ahol a demokrácia szűkebb korlátok közé szorult, méginkább Spanyolországban, ahol még mindig fasiszta terror uralkodik, és megint mást Angliában, Olaszországban, ahol a polgári demokrácia klasszikus formái megvannak.

A demokráciáért folyó harc elválaszthatatlanul összefügg a szocializmusért folyó küzdelemmel. A nyugati kommunista pártok nem a polgári demokrácia konzerválásáért, hanem új típusú demokrácia megteremtéséért küzdenek, amely a szocializmusba való átmenet sajátos formáját jelenti. „A demokratikus reformok objektive szerves részei a szocializmusért való harcnak — írja Szántó —, szubjektíve pedig a széles monopol-ellenes front megteremtését szolgálják.” A *strukturális reformok* taktikája Olaszországban, a *valódi demokrácia* megteremtését szolgáló célkitűzések Franciaországban lényegében a szocialista forradalom új stratégiájának alkotóelemei.

A strukturális reformok az *államosítások* kiterjesztését, antimonopolista *demokratikus tervezés* megvalósítását, a dolgozó tömegeknek a gazdaság irányító pozícióiba való benyomulását jelentik, de nem csupán ezt, hanem a *politikai struktúra* módosítását is, a tartományi önkormányzat általános kiterjesztését, a helyi autonóm szervek jogainak biztosítását, a parlament jogkörének kiszélesítését stb. A strukturális reformok kiharcolásának feltétele a legszélesebb munkás-, népi és demokratikus erők mozgósítása a nemzet életével kapcsolatos valamennyi döntő kérdésben, egy új, baloldali tömörülés létrehozása és vezető szerephez juttatása az olasz társadalomban. Ily módon lehet „a strukturális reformokért vívott harc a szocializmushoz vezető »olasz út« fő tartalma és jellemző vonása”.

Az új út tisztázása sok elméleti problémát vet fel, és természetes, hogy e problémák körül élénk viták folynak a kommunista mozgalomban. Szántó ezzel kapcsolatban bírálja Luciano Gruppi „Lenin és Engels tézisei az államról” című cikkét, amelyben Gruppi a speciális olasz viszonyokat helytelenül általánosítja és valamennyi nyugati országra kivetíti, továbbá hibásan értékelve a monopolkapitalista állam jellegét és a szocialista forradalom békés formáját, bizonyos értelemben eljut a forradalmi diktatúra tagadásához. Az Olasz Kommunista Párt legutóbbi, XII. kongresszusa is bizonyítja, hogy a vitákbló helyes álláspont alakult ki, az OKP politikája töretlenül a marxizmus — leninizmus vonalán halad és mind nagyobb reményekre jogosít az olaszországi osztályharc perspektíváit illetően.

Szántó az egyes kommunista pártok stratégiájának és taktikájának konkrét elemzése után külön is foglalkozik a szocialista forradalom békés vagy fegyveres útjának kérdésével. A probléma kiemelése mindenképpen indokolt, mert talán e kérdésben mutatkozik a legtöbb értelmetlenség vagy félreértés különböző körökben. Szántó élesen elhatárolja a békés út forradalmi koncepcióját a revizionista „belenövési” teóriától. Rámutat arra, hogy a szocialista forradalom békés formája is magában foglalja a *hatalom megragadását* (benne a fegyverek potenciális birtokát) és a *termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételét*. A békés út sem automatikus folyamat, hanem a *tömegek szívós, következetes, céltudatos harca*. És ami nem kevésbé fontos: *a békés út nem abszolútizálható!* A kommunista pártoknak mindkét eshetőségre fel kell készülniök. Amennyire hibás, a marxizmus — leninizmussal alapvetően szembenálló felfogás a polgárháború mitizálása, olyannyira hibás a fegyveres harc lehetőségének egyszer s mindenkorra való elvetése. Hogy a munkásosztály melyik utat válassza, azt csak az osztályviszonyoknak, az osztályok mozgásának, a nemzetközi helyzetnek pontos elemzése alapján lehet eldönteni. Fejtegetése során Szántó leszögezi: „1. sem a fegyveres, sem a békés út nem abszolútizálható a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet problematikájában és gyakorlatában; 2. egyik vagy másik taktikai irányvonal mint fő vonal hosszabb vagy rövidebb ideig előtérbe kerülhet; 3. minél erősebbek egy kapitalista ország belső forradalmi tényezői és kedvezőbb a nemzetközi helyzet, annál inkább előrenyomul a »békés út« lehetősége; 4. a forradalom kivívásának legfőbb feltétele a munkásosztály pozícióinak megerősödése és behatolása az állam irányítását meghatározó funkciókba, 5. a munkásegység körül kibontakoztatott nagytőke-ellenes osztályszövetség létrehozása.”

Könyve végén Szántó összefoglalja a nyugat-európai kommunista mozgalomban az 50-es évek derekától kibontakozó új vonásokat. Az új vonásokat egyfelől a nemzetközi erőviszonyok és bennük a kapitalizmus új formációi és jelenségei, másfelől a kommunista

mozgalomnak a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusa alapján kialakuló új irányvonala váltotta ki. Az új vonások egyik jellemzője a kor viszonyainak és erőtényezőinek megfelelő rugalmas taktika alkalmazása. A taktika új jelenségei kapcsolatban vannak a szocializmusnak mint világregszernek létével és fejlődésével, a gyarmati rendszer szét-esésével, a kapitalizmus szerkezetének változásaival (az állammonopolizmus általánossá válása, a társadalmi struktúra változása, az integrációs tendencia stb.), a viszonylag hosszán tartó konjunktúrával. Az új vonások szubjektív tényezője a kommunista mozgalom nagyarányú megerősödése a második világháború előtti időkhöz képest. De a tőkés gazdasági és szociális manőverei is megkövetelik új elemek bevitelét a mozgalomba. A gazdasági és politikai sztrájkok új vonása a tömegmozgalmak mennyiségi és minőségi — forradalmi irányba mutató — fejlődése.

Az új vonások közé tartozik a hatalmas tömegeket egyesítő békeharc, a békéért és a szocializmusért folyó küzdelem mai, minden korábbinál szorosabb összefüggése. Ugyancsak új összefüggésben jelentkezik a demokráciáért és a szocializmusért folyó harc, ennek mai sajátos vonása a munkásosztály állami és gazdasági pozíciókba való benyomulásának megnövekedett lehetősége, a békés út lenini koncepciójának kiszélesedése és alkalmazhatóságának növekvő realitása. „A két világháború között keletkezett és sok helyen győzelemre jutott népfrontpolitika korszerű változatáról, a lenini permanens forradalomról van tehát szó — írja Szántó —, amelyben a taktika keretei még szélesebbre tárulva magukban foglalják a stratégia elemeit: a teljes demokrácia kivívásán keresztül a szocializmust.”

Az új vonások a munkásmozgalom minden területén megmutatkoznak, így a munkásegységért való harcban, a szociáldemokrata pártokhoz való viszony tekintetében (beleértve az együttműködésnek a hatalom megragadása utáni perspektíváit), a katolikusokkal való „párbeszéd” során, a kommunista pártok szervezeti, ideológiai tevékenységében, minden megnyilatkozásában.

Végezetül Szántó felhívja a figyelmet arra, hogy az új vonások nem jelentik a nyugat-európai kommunista mozgalom régi, egyszerű forradalmi hagyományainak elvetését; ellenkezőleg, a régi és az új pozitív elemek egyébeolvasztása viszi előre a nyugat-európai munkásmozgalmat, amely „egy áradatban a szocializmussal mint meglévő világregszerrel és a nemzeti demokratikus forradalmi mozgalmakkal győzelmet arat a nyugati monopóliumok felett”.

A könyvhöz csatolt függelékben adattáblázatokat találunk a nyugati tőkés országok gazdasági és politikai viszonyairól. E táblázatok összeállításával a szerkesztés nem végzett elég körültekintő munkát. Az egyes területek kiválasztása ötletszerűnek tűnik, kevésbé lényeges kérdésekről részletes ismertetést kapunk, fontos tényezők egész sora egyáltalán nem szerepel. Tekintettel a könyv műfaji és tartalmi értékére, jóval bővebb, a legfontosabb területeket felölelő táblázatanyaggal való ellátására újabb kiadás esetén feltétlenül gondolni kell.

ESTI BÉLA

THE CORRESPONDENCE OF HENRY OLDENBURG. VOLUME I. 1641—1662.

(Edited and translated by A. Rupert Hall and Marie Boas Hall. Madison and Milwaukee, 1965. The University of Wisconsin Press, 504 l.)

HENRY OLDENBURG LEVELEZÉSE. I. KÖT. 1641—1662

Henry Oldenburg neve jól ismert a tudománytörténetben. 1662-től, mint a Royal Society titkára, majd a társaság folyóiratának, a Philosophical Transaction-nak a kiadója, 1667-ben bekövetkezett haláláig élő központja volt az angol és a nemzetközi tudományos életnek.

Levelezése így egyik legfontosabb forrása a modern természettudomány keletkezési éveinek, ami érthetővé teszi, hogy kiadására a tudománytörténet két olyan neves művelője vállalkozott, mint a Hall-házaspár. A szép kiállítású kötet (melyet hamarosan még kettő fog követni) 251 Oldenburg által írt vagy hozzá írott levelet tartalmaz, életrajzi bevezetéssel, gazdag jegyzetapparátussal és névmutatóval.

A brémai születésű Oldenburg kevéssé ismert tanulóévei után 1653-ban, mint városának Cromwellhez küldött követe került Angliába, ahol az akkori külügyi államtitkár, Milton révén megismerkedett a nagy kémikus, Robert Boyle családjával, valamint már régebben Londonban élő honfitársával, a puritán értelmiségiek szervezőjével, Hartlib Sámuellel. Három nagynevű barátja, akiknek neve egyébként leggyakrabban fordul elő levelezésében, bevezette az eredetileg politikai és teológiai érdeklődésű Oldenburgot az

eleven angol tudományos életbe. „Néhány embernek a társaságába kerültem, akik másoknál alaposabb tanulmányokra fordítják elméjüket és megcsömörlöttek a skolasztikus teológiától meg a nominalista filozófiától; magának a természetnek és az igazságnak a követői, sőt azt vélik, hogy a világ még nem vénült meg, sem korunk nem gyengült el annyira, hogy semmi nevezetesen ne lehessen alkotni” — írja 1655-ben egy hollandi barátjához. A Hartlib által alakított s 1654-ben Cromwell sógora, John Wilkins vezetésével Oxfordba települt tudóskörrel van szó, melynek már ekkor legkiemelkedőbb tagja az ifjú Boyle volt.

Mint Boyle unokaöccsének nevelője indult Oldenburg 1657-ben európai tanulmányútra tanítványával, akinek a klasszikus műveltség mellett már ekkor a puritán kegyességet és a baconi filozófiát, Hartlib körének eszmei programját ajánlja figyelmébe. Három évig tartózkodott Franciaországban, Svájcban és Németországban, és ahol megfordult, mindenütt a természettudomány legújabb eredményei iránt érdeklődött, beszámolva olvasmányairól és tapasztalatairól Boylenek és Hartlibnak sűrűn írott leveleiben. Egész bibliográfiákat, emellett fizikai kísérleteket, kémiai recepteket küld barátainak, akik cserében az angol tudományos életről tájékoztatják őt. Ezeket az értesüléseit viszont siet közölni újonnan szerzett külföldi barátaival, nem kisebb nevekkal, mint Huygens, Helmont, Borel, Pascal, Regius és mások. Legmélyebb benyomást Párizs tette rá, s bár meggyőződéses puritánként botránkozással ír a francia libertinizmusról, lelkesedéssel vett részt a tudósok vitáin, azt a baconi és karteziánus eszmékből összeötvöződött és erősen puritán színezetű természetfilozófiai felfogást képviselve, melyet Hartlib és Boyle körében tett magáévá.

Ezekben az években az angol köztársaság buzgó híve, s 1659 végén aggodalommal értesül az angolok „megdöbbenő cselekedeteiről, akik úgy látszik, visszaesni vágyakoznak a királyság alá”. Ennek ellenére 1660 elején visszatért Angliába s leveleiben a „szerencsés elrendeződést”, a „vértelen restaurációt” dicséri, ugyanakkor azonban bizalmas hollandi barátjának rezignáltan ír: „Semmit sem várok a jövőtől.” Republikánus és puritán baráti körével együtt mégis igyekszik beilleszkedni az új helyzetbe, s hamarosan örömmel számol be „az új angol akadémia” megalakulásáról (1660. november 28.), melyből 1662-ben a Royal Society jött létre, s melynek Boyle pártfogása révén ő is tagja, sőt első titkára lett.

Ezután levelei már nem csupán a műkedvelő magántudós eszmeifuttatásai, hanem a Royal Society nemzetközi kapcsolatainak ápolására szánt tájékoztatások és tájékozódások, elsősorban Boyle munkásságának népszerűsítése céljából. Rajta keresztül folyt le Spinoza és Boyle természetfilozófiai vitája, a kötetben közzétett levelezésnek kétségtelenül legérdekesebb darabjaiban, melyek közül az egyik igen pregnáns fogalmazásban körvonalazza a Royal Society tudományos hitvallását: „filozófiai társaságunkban igyekszünk amennyire lehetőségeink engedik, szorgalmasan kísérletezni és megfigyelni, és sok időt fordítunk a mechanikai mesterségek leírásának előkészítésére, biztosra véve, hogy a dolgok formáit és minőségét legjobban mechanikai elvekkel lehet megmagyarázni, s hogy a természet minden jelenségét az (anyag) mozgása, alakja és szerkezete és ezeknek különböző kombinációja okozza, s hogy nincs szükség magyarázhatatlan formákhoz s okkult kvalitásokhoz folyamodni, ami nem egyéb, mint a tudatlanságba menekülni” (432. l.). A mechanisztikus természetfilozófiának ez a klasszikus, Boyle és Hooke írásaira emlékeztető megfogalmazása arról tanúskodik, hogy Oldenburg jól megértette nagy kortársainak tudományos koncepcióját és világnézeti mondanivalóját, melynek szolgálatába állította hatalmas munkabírását és kiváló szervezőképességét.

Nem kétséges, hogy Oldenburg levelezésének további kötetei szintén érdekes és fontos tudománytörténeti adatokat fognak közkinccsé tenni. Ezért és a kitűnő apparátusért (melyben csak itt-ott fordulnak elő kisebb hiányok, mint pl. a 303. lapon a Lux in tenebris szerzője, Comenius azonosításának elmaradása) hálásak lehetünk a kiadóknak, akiktől nem lehet rossz néven venni, hogy a csekélyke magyar vonatkozást (Erdély katasztrófájáról néhány mondatnyi tájékoztatást, valamint az 1659. évi magyarországi földrengés említését) nem kísérték jegyzetekkel ill. hogy egyetlen idevágó jegyzetükben (395. l.) Váradot összetévesztették Varasddal.

MAKKAI LÁSZLÓ

E. MALCOM CARROL:

SOVIET COMMUNISM AND WESTERN OPINION 1919—1921

(Ed. by Frederic B. M. Hollyday. The University of North Carolina Press. 1965. 302 l.)

A SZOVJET KOMMUNIZMUS ÉS A NYUGATI FELFOGÁS

E kötet az 1959-ben elhunyt Carrol professzor „történeti végrendelete”, mint Hollyday megállapítja, hozzátéve, hogy a közzététel során mindössze néhány lényegtelen változtatást eszközölt a kéziratban.

E. M. Carrol sokoldalú, bőséges és hazai vonatkozásban nem csak ismeretlen, de hozzáférhetetlen forrásanyag alapján tárgyalja a nyugati hatalmak viszonyát, politikai csoportjainak állásfoglalását Szovjet-Oroszországgal kapcsolatban, Szovjet-Oroszország létének, tevékenységének a nemzetközi politikai életben játszott szerepét, hatását. Amikor a szerző „nyugati felfogásáról, véleményéről” beszél, elsősorban az angol, francia, valamint az amerikai hivatalos és nem hivatalos politikai megnyilatkozásokra, sajtóvéleményekre kell gondolnunk; ezek állnak munkája középpontjában. Ezen belül is főként a polgári pártok és irányzatok, amelyeket nem csak levéltári anyag, hanem — és ez számunkra különösen hasznos — igen bőségesen citált sajtó alapján ismertet. Ugyanakkor e kötet több, mint a nyugati vélemények bemutatása: széles összefüggéseket feltáró politikai, diplomáciatörténeti feldolgozás.

A könyv első fejezete azokat a kérdéseket vizsgálja, amelyek a Nyugat számára is szükségessé tették a szovjet rendszerrel való modus vivendi kialakítását. Ugyanakkor hosszan foglalkozik azzal a szinte hiszterikus félelemmel, mely a nyugati — polgári — közvéleményt a forradalom terjedésének lehetőségétől, egy esetleges szovjet—német szövetségtől eltöltötte; bemutatja, hogyan sújtotta ez a munkásmozgalomnak távolról sem forradalmi irányzatait a nyugati országokban, s hogyan fonódott össze a forradalomellenesség az antiszemitizmussal. Megítélése szerint ez a félelem alaptalan volt, mert a Nyugaton nem volt meg a bázisa a forradalom győzelmének.

A könyv további hét fejezetének szinte azt az alcímét is adhatnánk: Lloyd George politikája a szovjet—angol s ezzel a szovjet—nyugati viszony normalizálása érdekében. Ugyanis mindazokban a kérdésekben, amelyek 1919 július—augusztusától felmerülnek (blokád, intervenció, a fehér hadseregek támogatása, tárgyalások szükségessége és lehetősége) első helyen ismerteti az angol kormány és vezető pártok lépéseit, ehhez igazítja a nemkülönben fontos franciát s a távolról megnyilatkozó amerikaiakat; de a felmerülő problémákat is (beleértve a lengyel—szovjet háborút) elsősorban a tekintetben vizsgálja, hogyan befolyásolták e törekvéseket.

Lloyd George „orosz politikáját”, az angol—szovjet kereskedelmi tárgyalásokat elemezve (Csicserin, Litvinov, Krasin) hangsúlyozza, hogy az angol miniszterelnök kezdetben távolról sem egyértelmű álláspontja végül is abban kristályosodott ki, hogy a pillanatnyi kereskedelmi, gazdasági tárgyalásokat ki kell szélesíteni. 1919 második felében, 1920 elején azonban még csak a kereskedelmi kapcsolat állt előtérben, noha Clemenceau és az Egyesült Államok politikusai ezt is hátráltatni igyekeztek, míg az olaszok támogatták Lloyd George akcióját. Itt, és végig az egész könyvben, a kormányok (beleértve a szovjetet is) tettei, elhatározásai sokoldalú politikai képbe illeszkednek, minden irányzat álláspontját megismeri az olvasó, a munkásmozgalomtól a jobboldalig.

A továbbiakban a lengyel—szovjet háború eseményei és az azokkal összefüggő problémák állnak a könyv középpontjában. Szerző úgy látja, a szövetségesek határozatlan lengyel politikája egyfelől, a „Lengyelország a Nyugat civilizációjának keleti bástyája” elv támogatása másfelől kezére játszott a lengyel kormánynak, elsősorban Paderewskinek majd Piłsudskynak oroszországi „romantikus terveik” melengetésében. Véleménye szerint a lengyel vezetők, ha kellett zsarolva is a szövetségeseket, igyekeztek megszerezni támogatásukat a Szovjet-Oroszország elleni nagyszabású fegyveres akcióhoz.

Mindezzel összefüggésben helyet kap az előadásban a lengyel—magyar együttműködés terve és lehetősége, valamint a Paléologue nevéhez fűződő francia—magyar tárgyalások.

A francia politikát elemezve úgy látja, hogy a lengyel háború támogatása távolról sem volt egyértelmű, egyszerű probléma. A franciák Lengyelországgal sakkban akarták tartani Németországot, nem helyeselték a lengyel—szovjet békét, ugyanakkor azonban Angliával sem akartak újat húzni, s így nem annyira a nyílt színen, mint inkább a háttérben bátorították a lengyel támadást.

Foglalkozik a szerző azzal is, hogyan igyekezett a szovjet kormány a maga javára

fordítani a szövetségesek valamint a szövetségesek és lengyelek közötti ellentéteket, majd tárgyalja a szovjet kormány magatartását a lengyelekkel folytatott tárgyalások idején.

A lengyel offenzíváról szólva leszögezi, hogy az Pilsudsky politikájának volt következménye; bírálva elemzi a lengyel eljárást és indokokat, ugyanakkor azonban szovjet vonatkozásban nemcsak a forradalom továbbterjedésének reményéről beszél a háború kapcsán, hanem „az orosz nacionalizmus jelszavainak felélesztését” s ezeknek a „forradalmi célokkal történő egyesítését” is bizonyítani akarja.

A lengyel front eseményeinek ismertetését összekapcsolja a polgárháborúra gyakorolt hatásuknak valamint az angol tervek alakulásának bemutatásával. Részletesen szól a szovjet—angol kereskedelmi tárgyalásokról, amelyeket Lloyd George akkor is folytatott, amikor szövetséges külön missziót küldtek Lengyelországba a lengyel hadsereg támogatására, s hangsúlyozza, hogy Anglia — az amerikai, következetesen elutasító magatartás ellenére is — ki akarta terjeszteni a tárgyalásokat a szovjet kormány elismeréséig. Carrol felfogását minden vonatkozásban jól tükrözi az a megállapítása, hogy az ez időben folytatott francia—magyar tárgyalások sokkal nagyobb veszélyt jelentettek Európa békéjére, mint Lloyd George és Krasin megbeszélései.

A lengyelek „arrogáns önbizalma”, ahogyan Carrol mondja, súlyos katonai vereséget szenvedett, magukra maradtak, még Litvánia is inkább Szovjet-Oroszországot, semmint a lengyel pánok mellé állt, s nem sikerült megnyerniök Lloyd George támogatását sem (spaai konferencia).

Nemcsak a korabeli nyugati és szovjet sajtó, hanem a szovjet rádióadások felhasználásával ismerteti a Curzon-vonal létrejöttét, visszhangját, a szovjet vezetők ezzel kapcsolatos állásfoglalását, majd a kritikus lengyel helyzet „megoldására” tett nyugati lépéseket.

Szerző előadásából világosan kitűnik, hogy amikor e kényes helyzetben Lloyd George közvetítőként lépett fel, egyúttal saját tervének realizálását szorgalmazta: a kereskedelmi szerződés aláírását a szovjet—lengyel fegyverszünet létrejöttéhez kötötte, nyomást gyakorolva a szovjet kormányra és támogatva a lengyeleket. Az ezzel kapcsolatos angol—francia ellentéteket nem kúszbólte ki Lloyd George és Millerand különtárgyalása sem, a Colby-jegyzékbe foglalt amerikai álláspont pedig a franciákat támogatta.

Igen érdekes fejezet tárgyalja Németország helyét és szerepét, a német politikai csoportok terveit, talán gazdagabban idézve a német munkásmozgalom, baloldal megnyilatkozásaiból, mint angol vonatkozásban. Foglalkozik a német semlegesség létrejöttével, tartalmával a lengyel—szovjet háború idején, s részletesen szól azokról a német tervekről, melyek Lengyelország vereségére bafizrova engedményeket akartak kicsikarni a Nyugaton, akár a szovjet rendszerrel való kacérkodás árán is. Stresemann nem publikált iratait is felhasználva ismerteti a Churchill által is támogatott elképzeléseket egy angol—francia—német közös szovjetellenes együttműködésről.

A kötet két utolsó, legterjedelmesebb fejezete a szovjet—lengyel háború utolsó hónapjait és ezek következményét, valamint az angol—szovjet kereskedelmi szerződés létrejöttét és hatását elemzi. Széles síkon mutatja be a szovjet hadsereg előnyomulásának visszhangját, Loyd George álláspontjának megingását a katonai erőszak alkalmazása irányába, valamint a tömegek, a Labour-párt akciót az általános háború ellen, a Szovjet-unióval való megegyezés mellett. Ezzel összefüggésben foglalkozik a Labour-párton belüli irányzatokkal, a párt és kormány ellentéteivel, az angol—francia különmegbeszélésekkel, s azzal a kétértelmű nyugati politikával, amely egyfelől a lengyel—szovjet fegyverszüneti tárgyalások sürgetésében, másfelől a lengyelek bátorításában mutatkozott meg. Különösen érdekesek a franciaországi eseményeket tárgyaló oldalak, amelyeken szó van Vrangél elismeréséről, későbbi hatásáról is.

Az egymástól eltérő nyugati vélemények, a Szovjet-Oroszországot támogató — főként angol —, szélesebb tömegeket megmozgató akciókból azt a következtetést vonja le, hogy Európa képtelen volt megbirkózni a „bolsevizmus veszélyével”, nem utolsósorban azért, mert nem tudott egységesen fellépni.

Megállapítja a könyv, hogy a lengyelek váratlan sikere a Visztulánál kimentette a szövetségeseket egy rendkívül kínos helyzetből, de nem mulasztja el a szerző azt sem, hogy rámutasson: a „lengyel imperializmus” nem tartotta tiszteletben azt a Curzon-vonalat, amelyet a szovjet vezetők elfogadtak.

Az új viszonyok között — mint szerző leszögezi — „a helyzet kulcsa Anglia kezében volt” (211. l.). A nagyhatalmak ekkor készek voltak messzemenően támogatni a lengyel hadsereget, ugyanakkor azonban az angol kormány folytatta a kereskedelmi tárgyalásokat a szovjet megbízottakkal. Ismertetve az oroszországi erőviszonyokat valamint a nyugati polgári közvéleménynek egy lengyel ellentámadáshoz fűzött illúzióit, kiemeli, hogy a szovjet rendszer közeli összeomlását ekkor rendkívül reálisnak tartották,

míg viszont a baloldali csoportok síkraszálltak a Szovjetunióval való békés kapcsolatok megteremtéséért.

Szerző rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a Rigában aláírt lengyel—szovjet fegyverszüneti szerződésnek, amelyről, mint mondja, a lengyel fél nem kérte ki a nyugatiak véleményét.

A szerződés leverően hatott a német kormány elképzeléseire, és Németország helyzetét meggyengítette nemzetközi vonatkozásban, a nyugati közvélemény nem helyezte a Curzon-vonal megsértését a lengyelek részéről, s mint a könyv rámutat, az orosz vezetők a Nyugatnál jobban itélték meg a helyzetet.

A lengyel fronton felszabadult erőket ugyanis most Vrangel ellen vetették be, Vrangel veresége pedig, amelyet követett az angol—szovjet kereskedelmi szerződés aláírása, tehát a szovjet kormány de facto elismerése az első nyugati nagyhatalom részéről, teljesen új helyzetet teremtett. Carrol szerint mindez nemcsak elvette a kedvet az intervenció további támogatásától, de formálisan is lehetetlenné tette azt, s megindította a szovjet kormány elismerésének folyamatát a többi állam részéről. Kiemeli, hogy a lengyel fegyverszünet és béke következtében beállott változások olyan időben erősítették meg a szovjet kormány pozícióját, amikor az igen súlyos, és talán egész jövőjét befolyásoló belső nehézségekkel küzdött.

Carrol könyvéből feltárul az Egyesült Államok elutasító magatartása a szovjet kormánnyal való viszony rendezésében, a francia politika félelme mind a szovjet, mind a német veszedelemtől, a nagyhatalmak ellentétei, s helyet kap — bár a többihez képest mérsékeltén — az olasz kormányok kevésbé feldolgozott álláspontja is ezekben a problémákban. Mindezen túl egyértelműen áll az olvasó előtt Anglia és Lloyd George szerepe. Carrol, amikor ezt helyezi a tárgyalás előterébe, nem hallgatja el Lloyd Georgenak a franciáknál mérsékeltébb felfogását, de nem hagy illúziót afelől, hogy e mérséklet, e közvetítő szerep mögött az angol gazdasági és politikai érdekek húzódnak meg, ezek juttassák a döntő szerepet. Fényt vet a szovjet kormány politizálására is, amelyből az tűnik ki, hogy eredményesen használta ki a lehetőségeket. Mindezt kiegészíti a nyugati országok belpolitikai irányzatainak áttekintése, s egy-egy ponton Szovjet-Oroszország belső helyzeténél is elidőzik.

Carrol álláspontjának, könyvének nagyönis vázlatos ismertetéséből kitűnik talán, hogy számos helyen nem érthetünk egyet megállapításaival, problémaállításaival, főként ami a szovjet politika egy-egy lépésének, tartalmának értékelését, a nyugati hatalmaknak a lengyel agresszió bátorításában játszott szerepét illeti. Annak ellenére, hogy egy-egy tényező súlyának, szerepének, a nagyhatalmak felelőssége mértékének megítélésében vitatható vagy vitatandó a könyv, mégis anyagában igen hasznos, megállapításaiban is gondolatébresztő Carrol professzor munkája, amely nem rokonszenvezik a proletárdiktatúra rendszerével, de realisan ítéli meg az erőviszonyokat és sokoldalú képet fest tárgyaról.

L. NAGY ZSUZZA

P. EINZIG:

IN THE CENTRE OF THINGS (AUTOBIOGRAPHY)

(London, Hutchinson. 1960. 319 l.)

AZ ESEMÉNYEK KÖZÉPPONTJÁBAN. ÖNÉLETRAJZ

Paul Einzig, a világszerte ismert magyar származású angol közgazdász, mintegy félszáz közgazdasági munka, kézikönyv szerzője, ebben az önéletrajzszerű monográfiájában visszatekint élete utolsó 40 esztendejére. Műve nem kifejezetten önéletrajz: életéből annyit nyújt az olvasónak, amennyi a két világháború közötti időszak nagy eseményeivel volt kapcsolatos. Innen a cím: Az események középpontjában. Ha azonban elolvassuk Einzig könyvét, azt kell megállapítanunk, hogy a szerző nem az események középpontjában, hanem közelében élt. Többnyire a gazdasági és politikai események leírója, magyarázója volt. Néhány esetben gyors judiciumával, következtetőképességével, nagy szaktudásával és finom érzékével előrelátott. Gyors hírközlési és kommentálási lehetőségével pedig bizonyos esetekben befolyásolni tudta az angol vagy amerikai vezető pénzügyi körök magatartását vagy taktikai állásfoglalását.

Einzig — könyve szerint — avval az elhatározással hagyta el 1919-ben Magyarországot, hogy ott legyen, ahol a sorsdöntő eseményeket alakítják. Anglia rövidesen befogadta. Az Economic Journal szerkesztője, J. M. Keynes, a világhírű közgazdász

közlésre fogadta el cikkeit, néhányat az Economist is hozott. Írt a magyarországi és romániai gazdasági helyzetről, „a bolsevizmus pénzgazdálkodásáról”. A kezdeti sikerek átmenetieknek bizonyultak, de előkészítették Einzig számára az utat a „Financial News” c. neves angol újsághoz, amelynek állandó munkatársa 1921-től 1945-ig, majd a Financial Times-szel való egyesülése után ez utóbbinak 1956-ig. Ilyen minőségében hamarosan ismeretségbe került a vezető gazdasági emberekkel, államférfiakkal és újságírókkal, könyvei és cikkei révén tekintélyt is szerzett előttük. Paul Einzig név, ő maga pedig befentes lett a pénzügyi világban, s ha mindez túlságosan hangsúlyozottan kap is helyet önéletírásában, kétségtelen tény, hogy sok mindent közelről és jól látott. Így ez a munkája és e munkájában említett számos más műve kétségkívül fontos a két világháború közötti időszak kutatói és e korszak gazdaságtörténete iránt érdeklődő nagyközönség számára. Emellett nélkülözhetetlen adalékokat nyújt e korszak diplomáciatörténetéhez valamint az angol belpolitika történetéhez is.

Közgazdasági szakírói tevékenységének főiránya a harmincas években a font, a dollár és a frank helyzetének a boncolgatása, az aranyalapon való maradás vagy attól való letérés előnyeinek és hátrányainak kérdése, valutáris kérdések („The Tragedy of the Pound”, „The Comedy of the Pound”, „Sterling—Dollar—Franc Tangle”, „The Future of Gold”, „Will Gold Depreciate”, „Exchange Control” stb.) valamint a német és olasz fasizmus gazdasági berendezkedésének és gazdaságpolitikájának más országok felé irányuló gazdasági behatolásának leírása és leleplezése („The Economic Foundation of Fascism”, „Germany’s Default—The Economics of Hitlerism”, „Bloodless Invasion”, „Europe in Chaos”). Einzignek e tevékenységénél érdemes kicsit hosszasan elidőznünk. Az angol pénzügyi és gazdasági életben igen kevés jelentősebb hatókörrel rendelkező közgazdasági író és publicista volt, aki kampányt szervezett és vezetett Hitler közép- és délkelet-európai gazdasági behatolása ellen, és aki kampányt vezetett az Angliában ezekben az években eluralkodó, Hitler politikai és gazdasági megbékéltetését célzó koncepciók ellen. Einzig e polémikus sőt harcias magatartása miatt összeütközésbe került az angol pénzügyi és gazdasági élet olyan nagyságaival is, mint például a Bank of England kormányzója, Montague Norman. (Ld. Einzig életrajzát e különös, igen sok vitát keltett közéleti férfiúról: „Montague Norman, A Study in Financial Statesmanship”.) Einzig ellenezte, hogy az angol bankok Németországnak 1931 előtt hosszú, 1931 után pedig rövidlejáratú kölcsönöket nyújtsanak. A Financial News-ban állandóan bírálta és támadta Hitlernek és Schachtnek, a Reichsbank elnökének az álláspontját az 1931-es moratoriumot követő, évenként megisméltlődő angol—német ún. Standstill tárgyalásokon. Ugyanakkor az angol tárgyaló feleket is gyakran bírálta, akik nem kellő erélyvel képviselték a brit álláspontot. Enzig ugyanis azt az álláspontot képviselte, hogy a brit kormány ne csak a brit exportőrök érdekeit védje, hanem a német—angol kereskedelmi forgalomból származó jelentős német sterling nyereséget (ui. Németországnak a harmincas évek közepén nagyobb exportja irányul Angliába, mint fordítva) az angol bankok hitelei egy részének visszafizetésére fordíttassa. Einzignek ez az álláspontja népszerűtlen volt a cityben, mert elkerülhetetlenül növelte volna az állami beavatkozást a kereskedelmi és pénzügyletekbe. 1936-ban néhány angol bankház, a standstill megállapodáson kívül, újabb, bár nem jelentős kölcsönöket nyújtott Németországnak. Einzignek sikerült ekkor számos képviselőt, sőt Daltont is mozgósítania, avégből, hogy a kormány foglaljon állást a Németországnak nyújtandó újabb hitelekkel szemben. Mintegy tucatnyi képviselőt nyert meg a náci délkelet-európai gazdasági behatolás elleni küzdelemhez, illetve annak a szemléletnek, hogy ezt a tendenciát nem szabad elkerülhetetlennek elfogadni. Einzig felfogása elismerésre talált az angol politikai és gazdasági élet egyik befolyásos, bár ekkor már nem előtérben álló tekintélyénél, Vansittart külügyi államtitkárnál, aki röviddel München után elérte, hogy az angol kormány egy nagyobb tételt átvegyen Románia gabonafeleslegéből, ami által Károly király a náci járszalagtól bizonyos mértékig és ideig függetlenedni tudott.

Jelentősek Einzig megállapításai a háború első éveire vonatkozó angol hadigazdálkodásról. Akkor már, mint politikai tudósító közelebről nyert bepillantást, ahogyan ő fogalmazta meg: „a politika által szükségszerűen kondicionált” államgazdaságba, a politikai és gazdasági élet összefonódásába. Kétségtelenül bizonyítja, hogy 1940—1941-ben Angliában a háborús gazdálkodásra való áttérést „mélyen” a lehetőségek alatt folytatták, a Hitlerrel való esetleges különbékére számítva. Mindezeket a kérdéseket a náci gazdasági kizsákmányolás részletes adataival együtt Einzig folyamatosan felszínre tartotta — megjelent könyvein túlmenően — (főleg 1940—1941-ben) a Financial News, a Time and Tide és az Economic Journal hasábjain.

Einzig a fasizmus előretörése idején, 1933 és 1936 között állandóan küzdött azért is, hogy a mesterségesen magas árfolyamú valutával rendelkező államok (így a többi között

Olaszország és Franciaország) devalváljanak, mert ezt a nemzetközi pénzügyi stabilitás és gazdasági újjáéledés előfeltételének és nélkülözhetetlen alapjának tekintette. 1934-ben személyesen, de sikertelenül igyekezett erről Mussolinit is meggyőzni. 1936-ban leértékeltek ugyan a lírát, akkor azonban ennek már nem volt komoly jelentősége. Einzig szerint, ha 1934-ben Mussolini megfogadja az ő tanácsát, megmarad a stresai front (Anglia, Franciaország és Olaszország), és a stresai front léte elegendő lett volna Németország megfékezésére. Úgyszintén Franciaországban komoly bajokat idézett elő a túlértékelt frank. Einzig ekkor írta Franciaország válságban („France's Crisis”, 1934) c. könyvét, lényegi mondanivalóját így tömörítette: „A francia nemzetnek választania kell Franciaország és a frank között.” A túlértékelt frank védelme miatt özönlött ki a tőke az országból, a frank „védelme” paralizálta a gazdasági életet, míg Németország erőteljesen fegyverkezett. S amikor 1936. március 6-án Hitler elrendelte a Rajna-vidék megszállását, a francia kormány azért nem mozgósított, mert a francia bank elnöke és a pénzügyminiszter úgy tájékoztatta Sarraut miniszterelnököt, hogy a részleges mozgósítás milliárdos költségei miatt elkerülhetetlenné válik a frank leértékelése. Einzig utal arra, hogy a Rajna-vidék militarizálása után két esztendővel Hitler és Göbbels nyilvánosan elismerte, hogy ha Franciaország akkor beavatkozott volna, Berlinig nem tudták volna megállítani. 1936 szeptemberében a francia szocialista kormány már túl későn folyamodott a frank leértékeléséhez.

A fasizmust és az irányában megbékélést hirdető vagy tehetetlen gazdaságpolitikát támadó munkáin túl, Einzignek számos olyan gazdaságtörténeti és közgazdasági műve jelent meg, amely összefoglaló, átfogó jellege miatt kézikönyvvé vált („The Control of the Bourse”, „How Money is Managed”, „Inflation”, „The Theory of Forward Exchange”, „Foreign Balances”, „Monetary Reform is Theory and Practice”, „International Gold Movements”, „The Economic Consequences of Automation”).

E könyvek keletkezéséről és fogadtatásáról, Einzig életének kisebb-nagyobb eseményeiről, jelenlegi tudományos terveiről, az angol életformáról vallott nézeteiről hol bővebb, hol tömörebb betéteket találunk önéletrajzában. Elevenen, szemléletesen jellemez olyan személyeket, mint Chamberlain, Churchill, Cripps, Morrison.

Ez az őszinteségre törekvő írás nem leplezi szerzője polgári korlátozottságát a kommunizmus megítélésében, nem kendőzi bizonyosfokú angomániáját és azt a meglepő „fejlődést”, amit a pártpolitikától „független” állásponttól a Labour-párt támogatásán keresztül — szerinte éppen az 1945-ös Labour-kormány politikájának hatására — a konzervatívok felé megtett.

H. HARASZTI ÉVA

OTHMAR PICKL:

DAS ÄLTESTE GESCHÄFTSBUCH ÖSTERREICHS

(Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXIII. Band. Graz, 1966. 495 l. + 2 t.)

AUSZTRIA LEGRÉGIBB ÜZLETI KÖNYVE

Alexius Funck bécsújhelyi cég boltregisztere 1516—1538.

A stájerországi történelmi bizottság támogatásával Othmar Pickl gráci történész szerkesztésében és részletes bevezető tanulmányával megjelent forráskiadvány elsősorban Stájerország és Alsó-Ausztria XVI. századi kereskedelem-története szempontjából bír jelentőséggel. De a nyugat-magyarországi városokra és községekre vonatkozó gazdag anyaga miatt a magyar gazdaságtörténeti kutatás érdeklődésére is feltétlenül számot tarthat.

Ausztria „legrégebb üzleti könyve” a bécsújhelyi Alexius Funck kereskedelmi ház tevékenységéről ad nem egészen teljes, de meglehetősen színes képet.

Az üzleti könyvek a középkor végén és az újkor elején a kereskedelem-történet forrásai között fontos helyet foglalnak el. Németország nagy kereskedelmi városaiban tekintélyes számban maradtak fenn XIV—XV. századi üzleti könyvek. Ausztriában ezzel szemben csak két cég kereskedelmi könyvei állnak (azok is csak a XVI. század elejéről) a gazdaságtörténeti kutatás rendelkezésére: Alexius Funck bécsújhelyi kereskedőház 1516—1538. évi és Clemens Körbler judenburgi kereskedő 1526—1548. évi üzleti feljegyzései. A judenburgi kereskedelmi könyvet 1960-ban publikálták (F. Tremel: Das

Handlungsbuch des Judenburger Kaufmannes Clemens Körbler). Elismerés illeti a kiadót és szerkesztőt, hogy a legrégebb osztrák üzleti könyvet kivonatossan közzétették.

A bécsújhelyi kereskedőház alapítása a memmingeni születésű Alexius Funck nevéhez fűződik. A Funck-család tagjai a XIV. században Schwäbisch-Gmünd, Memmingen, Lindau, Augsburg, Nördlingen és Kempten városokban tekintélyes pozíciókat értek el. A XV. században különösen kiemelkedett memmingeni ág tagjai kereskedelmi társaságba tömörültek, és Alexius Funckot érdekeik képviselőre Bécsújhelybe küldték. Funck nem sokkal a magyar seregek Bécsújhelyből való kivonulása után, 1492-ben telepedett meg a városban. 1497-ben feleségül vette Stainer Hippolyt bécsújhelyi polgármester leányát. Felesége révén rokonságba került Cuspinianusszal, a kor neves humanistájával, I. Miksa császár tanácsadójával. A XVI. század elején Alexius Funckot már Bécsújhely legtehetősebb polgárai között tartották számon, aki 1504–1515 között a városban nyolc házat, Nyugat-Magyarországon pedig több szőlőt vásárolt. 1514–1515 és 1517-ben Bécsújhely polgármestere. 1521-ben szülővárosában, Memmingenben történt látogatása alkalmával a pestisjárvány áldozata lett. Halála után a céget bizalmas embere, Michel Herman 1524-ig az özvegy javára vezette, 1525-től kezdve pedig átvette.

Alexius Funckot, illetve a memmingeni kereskedelmi társaságot a bécsújhelyi kereskedő ház megszervezésére a város kedvező földrajzi fekvése és élénk tranzitkereskedelme készítette. Bécsújhely a Velence felé vezető kereskedelmi út mentén feküdt. Nyugat-Magyarországgal sűrű úthálózat kötötte össze Mattersburg, Sopron, Ruszt és Kismarton irányában. Észak felé Bécsen át Morvaországgal és Sziléziával tudott kereskedelmi kapcsolatokat kiépíteni. Ősztönző erőt jelentettek ezenkívül a város kereskedelmi privilégiumai: a bécsújhelyi kereskedőknek a Habsburg-uralkodók országában élvezett vámmentessége és a város árumegállító joga. Mindezekhez hozzájárult, hogy Bécsújhely a stájerországi vásárok lerakódó helye volt, ahonnan Bécs, Nyugat-Magyarország és Morvaország vasáru szükséglete nyert rendszeresen kielégítést. Funck cége profiljába a vasárúkkal való kereskedést is felvette. A közeli és helyi kiskereskedelme hasznát stájer vásárukba fektette be, melyeket azután a memmingeni Funck kereskedelmi társaságnak adott tovább.

A Funck-ház kereskedelmi tevékenységének egyik területét dokumentáló üzleti könyvek 5 kéziratkötetből állnak, és a bécsújhelyi városi levéltár állományába tartoznak. Pickl a 2801 beírt oldalt tartalmazó üzleti könyvek teljes terjedelmének a közzétételét nem tartotta szükségesnek, és ebben egyet is lehet vele érteni. Ehelyett az egyes kötetekből kivonatokat, fontosabb bejegyzéseket közölt. A bejegyzéseket nem eredeti rendjükben, hanem földrajzi és tárgyi kategóriák szerint csoportosította a következőkben: 1. adatok az üzletvitelre, 2. Alexius Funck kereskedése olasz árukkal Bécsben, 3. kereskedelmi kapcsolata Linz-cel és Dél-Németországgal, 4. kereskedelme Nyugat-Magyarországgal, 5. kereskedelme Stájerországgal és Karintiaival, 6. helyi kereskedelme, 7. hitelügyletei, 8. nagyobb adóssai és 9. üzeletfelei. Pickl az üzleti könyvek bejegyzéseit a XV–XVI. századi stájerországi kereskedelem történetéhez, a bécsújhelyi polgárság végrendeleteiből, valamint Nürnberg város leveleskönyveiből és vámjegyzékeiből stájerországi, sőt budai és pozsonyi kereskedőkre vonatkozó rokonszövegek kivonatossal közlésével egészíti ki. Végül függelékben Alexius Funck végrendeletét közli, a bécsi és bécsújhelyi nagykereskedelmi eladási és beszerzési árakról, továbbá egyes árúknak elért bruttó nyereségekről és jelentősebb üzletfelek árubeszerzéseinek évi összértékeiről jól szemléltető összeállításokat mellékel. Az egészhez differenciált név-, helynév- és tárgymutatókat készített, melyek a közölt forrásanyagban való tájékozódást lényegesen megkönnyítik.

Az üzleti könyvekben minden üzletfél részére egy vagy több lapot nyitottak. Az egyes lapokon a tartozik és követel rovatban a bejegyzések kronologikus rendben követik egymást. Az üzleti könyvek lényegében adóskönyvek. Az aránylag ritkán előfordult készpénz üzleteket Alexius Funck és bizalmi embere, Michel Herman csak elvétve jegyezték fel.

Az öt kötet kézirat a Funck-kereskedőház könyvvitelének töredékét képviseli. Funck feljegyzései az árubeszerzésről, a vásárokon és piacokon kötött üzletekről, a helyi és távolsági kereskedelemről, valamint főkönyvei valószínűleg megsemmisültek. Így a bécsújhelyi kereskedőház tevékenységének egész terjedelméről nem lehet ítéletet formálni.

Bár az üzleti könyvek csak a közeli kereskedelemről és detail-üzletekről tájékoztatnak, ennek ellenére a XVI. század kereskedelemtörténetének fontos forrását képezik, egyszerűen azért, mert hasonló értékű adatok a XVI. század első felére megközelítőleg sem állnak rendelkezésre. Az üzleti könyvek forrásértéke vitathatatlan, mert feljegyzései betekintést adnak a mindennapi életbe. Funck közelkereskedelme kiterjedt Stájerországon és Alsó-Ausztrián kívül Nyugat-Magyarországra, a határtól a Fertő-tón át Sopronig,

Kőszegig és Szombathelyig, valamint a cseh-morva és a szász-sziléziai területekre is. A feljegyzésekből a legkülönbözőbb rendű és állású üzletfeleket ismerjük meg: a bécs-újhelyi püspököt, apátokat, gvardiánokat, papokat, nemeseket, polgárokat, iparosokat, szatócsokat, művészeket, egyszerű parasztokat, vincelléreket és szolgákat. Gazdaságtörténeti szempontból értékesek az árukra, kereskedelmi utakra, vásárok látogatására, fizetési megállapodásokra, az áruszállítások megszervezésére és költségeire vonatkozó adatok. Az üzleti könyvek szerint sok esetben az árut nem készpénzzel, hanem áruval számolják el, csak a különbözetet egyenlítik ki készpénzzel. Fizetési terminusként az egyházi év ünnepei, különböző szentek ünnepei és egyes vásárok napjai szerepelnek. Nagyon tarka és élő az a kép, melyet az üzleti könyvek feltárnak.

A magyar gazdaságtörténet szempontjából legértékesebbek azok az adatok, melyek Nyugat-Magyarországra vonatkoznak. A nyugat-magyarországi városok és községek nem jelentéktelen helyet foglalnak el a Funck-cég üzletfelei között. A Michel Herman által 1524—1538 között nyilvántartott 911 üzletfél közül 281, tehát 31% a mai Burgenland, illetve Nyugat-Magyarország területéről származott. Mattersburg 50, Sopron 23, Ruszt 15, Kőszeg 13, Kismarton 9 és Szombathely 3 üzletféllel szerepel ebben a számban. A vásárlók között a lakosság minden rétege képviselve volt, a soproni plébános, papok, káplánok, iskolamesterek, szatócsok, iparosok, vincellérek és szolgák, akik szükségüket a Funck-boltban hitelben szerezték be. Funck, majd később Michel Herman emberei rendszeresen látogatták a soproni és kőszegi vásárokat is, s ott nemcsak künnlevőségeiket szedették be, hanem üzleteket is kötöttek.

A nyugat-magyarországi üzletfelek a feljegyzések szerint elsősorban ruhaanyagokat, bársony-, selyem- és vászonárúkat vásároltak, a posztóvásárlás nem volt jelentős. Különösen keresettek voltak a németországi vászonárúk. A ruhaanyagok után mindjárt a fűszerek, a bors és sáfrány következtek a beszerzésben. A nyugat-magyarországi üzletfelek nagy részét szatócsok tették ki, akiknek jó része az árukért mézzel fizetett, melyet a Funck-kereskedőház a mézeskalácsosoknál jó haszonnal értékesített. De gyakran történt a tartozás kiegyenlítése borral és lóval is. A lovak a linzi vásárokon találtak gazdákra.

Az üzleti könyvek adatai vitathatatlanul igazolják, hogy Bécsújhely kereskedelme Nyugat-Magyarországgal, elsősorban Sopron és Vas megyével sokkal jelentősebb volt, amint azt eddig tudtuk. Nem szabad itt figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Bécsújhelyen a Funck-kereskedőház mellett más cégek is léteztek és működtek. Valójában Bécsújhelyen keresztül bonyolódott le a stájerországi vasárúk forgalma Magyarország felé, és rajta keresztül jutottak el a nyugat-magyarországi agrártermékek, különösen a bor, vágóállatok és állati bőrök a belsőausztriai piacokra.

Mint érdekesség említhető, hogy a feljegyzések szerint a magyar királyné udvari szabója is megfordult a bécsújhelyi Funck-boltban és ott fekete selyem anyagot vásárolt, melynek árát 1527. szeptember 8-án egyenlítette ki.

A törökök 1529. és 1532. évi pusztító hadjáratai a Funck-ház nyugat-magyarországi kereskedelmi tevékenységét megbénították. A törökök Vas és Sopron megyét, a Bécsi-erdő környékét és Kelet-Stájerországot végig dúlták. Az üzleti könyvek a török pusztításnak a gazdasági életre gyakorolt katasztrofális hatását híven tükrözik. Számos szatócs, aki korábban rendszeresen jelentős mennyiségű árut vásárolt a Funck-háztól, a forgalom visszaesése miatt beszerzéseit beszüntette vagy nagy mértékben csökkentette. Spitzer Jörg soproni kiskereskedő a forgalom visszaesése és künnlevőségeinek behajthatatlansága miatt teljesen tönkrement, házát a Funck-cég tartozásai fejében megvette. Lőrinc kőszegi szatócs két szőlőjét volt kénytelen a bécsújhelyi cégnek adósságai fejében átadni.

Othmar Pickl forráskiadványa értékes, figyelemre méltó munka. A kiadvány nemcsak a XVI. századi osztrák, hanem a magyar gazdaságtörténetet is rendkívül értékes forrásanyaggal gazdagította.

JENEI KÁROLY

**BIBLIOGRAPHIA HISTORIAE RERUM RUSTICARUM INTERNATIONALIS
1960—1961**

(Redegit Péter Gunst. Budapestini. Edidit Museum Rerum Rusticarum Hungariae
MCMLXIV. 272 1.)

A nemzetközi történeti irodalomban eddig soha nem látott érdeklődést figyelhetünk meg napjainkban az agrártörténet, a paraszti társadalmak problémái iránt. Különösen az utolsó 10—15 évben kerültek a mezőgazdaság kérdései ilyen erősen a kutatás homlokterébe. Ez annak a felismerésnek köszönhető, hogy a preindusztriális társadal-

makban, tehát az ipari forradalom előtti korszakban az adott társadalom túlnyomóan mezőgazdasági jellegű volt, a lakosság 80—90%-a (sok helyen még nagyobb hányada is) mezőgazdasági munkával foglalkozott. Ez alól még a legfejlettebb polgársággal, nagy városokkal és virágzó nemzetközi kereskedelemmel rendelkező államok sem voltak kivételek. Bármennyire csábító feladat a polgári fejlődés kutatása, ha ezzel egyidejűleg nem fordítanak kellő gondot a társadalom túlnyomó többségét kitevő agrárnépesség vizsgálataira, az így nyert kép egyoldalú és megtévesztő lesz, a városok csillogása elvakítja a szemlélt és eltakarja előle az önellátó gazdálkodáson csak nagyon korlátozott mértékben túlnőtt parasztháztartások millióit.

Az emberiség egész történetét végigkíséri a természettel folytatott küzdelem a megélhetési eszközökért. Európa a XVIII. század elejéig szenvedett országos méretű, pusztító éhínségektől (és az ezek nyomában fellépő járványoktól), ezt követően mintegy másfél évszázadon keresztül országos méretekben már csak lappangó éhezés, tartós alultápláltság jelentkezett, míg az ipar fejlődése segítségére nem sietett a mezőgazdaságnak és hosszas vajadás, a városi proletariátus mérhetetlen szenvedése után az éhezés veszélye (békés körülmények között) végképp elhárult az európai társadalmakról. Napjainkban viszont egész sor gazdaságilag gyengén fejlett, volt gyarmati ország járja-küszködői végig ugyanezt az utat, keresvén a módokat, hogyan lehetne a termelőerők fejlődésének meggyorsításával ez újonnan függetlenné vált államokban is minél előbb biztosítani a lakosság elemi szükségleteinek kielégítését, az éhség elhárítását. Nem véletlen, hogy latin-amerikai, távolkeleti és egyre fokozódó mértékben afrikai szakemberek is elmélyülten kutatják az európai gazdasági és társadalmi fejlődés, elsősorban agrárfejlődés kérdéseit, hogy segítséget nyerjenek saját vajdó problémáik megoldásához. Ez új államok új szakemberei is hallatják hangjukat a nemzetközi tudományos életben; ez világosan kitűnt a közelmúltban lezajlott müncheni és bécsi nemzetközi történelemszakkongresszuson, ill. konferencián.

A tudományos közvélemény ilyen igényei mellett alapvetően fontos szükségletet elégít ki a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szerkesztésében megjelent nemzetközi agrártörténeti bibliográfia. Az „Agrártörténeti Szemlé” korábbi nemzetközi bibliográfiai munkássága nyert méltó elismerést, amikor külföldi szakkörök a Mezőgazdasági Múzeumot kérték fel az egyre nélkülözhetetlenebbé váló nemzetközi bibliográfia szerkesztésére és kiadására. A magyar tudomány jelentős sikereként könyvelhetjük el, hogy egy ennyire a nemzetközi érdeklődés középpontjában álló feladat elvégzésére magyar szakköröket kértek fel. A Múzeum, amely kötetenként szándékozik közzétenni egy-egy év tudományos termését, a további munka során neves külföldi szakemberek és tudományos intézmények közreműködésével fog dolgozni.

Az első kötet az 1960—61. évben megjelent nemzetközi agrártörténeti munkákat (könyveket és folyóirataikat) tartalmazza: az itt közölt több mint 3250 mű közel 2900 szakembernek 90 ország agrártörténeti kérdéseivel foglalkozó munkáját sorolja fel.

A gyűjtőkör elhatárolásakor a legszélesebben értelmezték az „agrártörténet” fogalmát. A bibliográfia előszavából megtudjuk, hogy nemcsak a földművelés, növénytermesztés, kertészet, ültetvényes gazdálkodás, rét- és legelőgazdálkodás, állattenyésztés, valamint az üzemgazdasági rendszerek történeti vizsgálatával foglalkozó munkákat vették fel a kötetbe, hanem azokat is, amelyek az élelemgyűjtögetés, a halászat, a vadászat és az erdészet, vagy a mezőgazdaságot kiegészítő, ill. a termékeket feldolgozó iparok témakörét tárgyalják. Helyet kapott a bibliográfiában valamennyi mezőgazdasági munkafolyamatról (pl. szántás, vetés, betakarítás, takarmányozás stb.), valamint a munkaeszközökről, továbbá az alkalmazott agrotechnikai és zootechnikai módszerekről szóló történeti munka. A munkaeszközök (kézi szerszámok, munkagépek, energiaforrások és erőgépek, szállító eszközök) történetével foglalkozó tanulmányokat szintén felvették a kötetbe. Fontos helyet juttattak a bibliográfiában a társadalmi viszonyoknak: a paraszti élet, a földbirtoklás és földhasználat rendje, a szociális és kulturális viszonyok, az agrárjog és agrárközigazgatás, a művelődés és mezőgazdasági szakoktatás, valamint az agrártudományi kutatómunka történetével foglalkozó műveknek is. — Gyűjtésüknek nem szabtak időhatárt: a legrégebb időktől napjainkig minden korszakra kiterjedt az érdeklődésük. Figyelmiüket a rokon tudományágak agrártörténeti részeitek tartalmazó eredményei sem kerültk el. Nyelvi határt sem állítottak fel: közlik a bármely nyelven publikált munkák adatait, sőt, a nem német, francia, spanyol vagy olasz nyelven megjelentek címének angol fordítását is.

A bibliográfia címléírás ad, annotációk nélkül. A címanyagot viszonylag nem túl részletesen tagolt tárgyi csoportosításban közlik, a következő köteteket is hasonló csoportosításban, egységes szerkezettel kívánják megjelentetni.

Reméljük, hogy a magyar Mezőgazdasági Múzeum Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfiai Szekciójának munkatársai és vezetője: Gunst Péter a jövőben folyamatosan fognak jelentkezni az újabb kötetekkel, tovább szilárdítva a nemzetközi tudományos életben eddig elért eredményeiket és sikereiket.

ZIMÁNYI VERA

TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ:

VÁSÁRHELYI TESTAMENTUMOK

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1961. 447 l., XXXII t.)

Az utóbbi években mind határozottabb körvonalakkal bontakozik ki a törekvés: minden eszközt megragadni, hogy parasztnépünk hajdani hétköznapijait megeleveníthessük. Része van ebben annak a felismerésnek, hogy az ipari forradalom ideje előtt döntően a mezőgazdaságra épült az anyagi élet, s túlnyomó nagy többségben agrárnépességből tevődött össze a társadalom. A föld népének életét pedig a feudális időkben úgyszólván teljesen kitöltötte a hétköznapi gondja-munkája. Am a kutató, ki e csodés tevékenység megjelenítésére vállalkozik, roppant nehézségekkel találja magát szemben. Magának a parasztnépnek ugyanis korántsem nyílt módja, hogy meg-megújuló erőfeszítéseiről tartós emléket állítson; munkája haszonélvezőinek, az elnyomó-kizsákmányoló osztályoknak meg éppenséggel nem volt efféle gondjuk. Így a történetírás hosszú idők óta előtérben álló, elsődrendűnek tekintett forrásai segítségével csak vajmi gyér világosság vetődik a paraszt hajdani életmódjára.

Örömmel kell tehát fogadni minden olyan törekvést, mely a történeti kútfők megszokott körének ilyen irányban való kiterjesztését tűzte céljául. S ezt tette a szerző, midőn Hódmezővásárhelyre vonatkozólag az 1730—1796. évekből (zömében a XVIII. század második feléből) nem kevesebb mint 518 paraszti végrendeletet kutatott fel. A gazdag anyag láttán önként adódik az észrevétel: a paraszti végrendelet mint kútfő-féleség részletes forráskritikai mérlegelést is érdemelne volna. Nemcsak azért, mert kiaknázásának lehetőségével mindeddig nem élt gazdaság- és társadalomtörténetírásunk. Ugyancsak lényeges, hogy míg paraszttörténeti kútfőink általában az uralkodó osztály köréből erednek s ennek látásmódját tükrözik, a testamentumok a ritka kivételek közé tartoznak: bennük maga a nép nyilatkozik meg, mondhatni közvetlenül. Vásárhelyen a földesúr csak ellenőrzési jogot gyakorolt, jóváhagyására a végrendeletek érvényességéhez nem volt szükség; csupán a magvaszakadt jobbágy végintézkedésekor kellett az uraság emberének az 1760-as évektől fogva jelen lennie. Beavatkozást azonban a testamentum megszövegezésébe ez sem jelentett. Am amíg földesúr és város között a kizsákmányolás fokozódásával párhuzamosan ki nem élesedett a viszony, a végrendeletek rendszerint önként hagytak valamit, nem is csekély értékben, az uraságra, hogy ezzel is simábbá tegyék végső akaratuk érvényesülésének útját.

Több körülmény is közrejátszott abban, hogy a végrendelet az örökhatározat nemcsak intézkedését, hanem vagyoni helyzetét is maradéktalanul és leltárszerű hitelességgel adja vissza. A végső akaratnyilvánítás az atyafiság tudtával történt, a tanúk sorában maguk az érdekeltek is helyet foglaltak, ott voltak a városi tanács képviselői is; a teljes nyilvánosságot szolgálta továbbá a kihirdetés, s hogy a testamentumok szövegébe mint afféle nyilvántartott vagyonleltárba mások, hitelezők is betekintheztek. Gyakran előfordult az is, hogy a végrendelet még az örökhatározó életében érvénybe lépett, mintegy élők közti jogügylet jellegét öltve. Ha pedig halál esetére szólt, a végrehajtás dolgát maga az eljárárság vette kezébe. Mindez nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a végrendelet, ilyen intézményesített keretek között, az örökhatározó termelészkozéseinek s egész anyagi erejének közhiteľü tükrözője, számunkra pedig megbízható történeti forrása legyen.

Azt persze hangsúlyozni kell, hogy a vásárhelyi testamentumok jellegzetességei az egykorú paraszti végrendeletekre országosan s mindenestül nem általánosíthatók. Hódmezővásárhelynek a török és a kuruc időkben — Bercsényi Miklós pallasjoggal is felruházta a várost! — a paraszti önállóság jelentős maradványait sikerült átmentenie. Igaz, földesurai: a Károlyiak rajta voltak, hogy ezt összességben és összességben szorítsák. Károlyi Sándor mindjárt a birtokbavétel során pálcát nyújtott át a bírának, ezzel is jelképezve, hogy immár nem a közösség akaratából, hanem földesúri hatalomátörüházás révén gyakorolják funkciójukat. De Vásárhely így is, már mezőváros-jellegénél fogva is jóval meszebb terjedő autonómiával rendelkezett a szokványos jobbágyfalvaknál. (Mindamellett a közhatalmú „város” megjelölés nem elegendő alap arra, hogy autonómiáját a „civi-

tas" fogalmából próbáljuk levezetni, mint a szerző teszi.) S az itteni végrendeletek nemcsak jellegükben: tartalmukban sem típus-értékűek a XVIII. századi magyar paraszt vagyoni helyzetét, gazdasági felszerelését illetően. Nyilvánvaló, hogy testamentum készítésére elsősorban módosabbak gondoltak mindenütt (Vásárhelyen is jóformán csak halálraítéltek képviselik ebben a szegényebb réteget). De ez a bőhatáru s viszonylag kedvező helyzetű mezőváros még a vagyonosabbak közt is kiugró példáit mutatja a jómódú hagyatkozóknak. Érdekes lett volna részletesen kifejteni: szociális szempontból milyen kép bontakozik ki a végrendeletek vallomásából, s hogy viszonylik ez Hódmezővásárhely társadalmi összképéhez.

Ilyen egybevetésre annál inkább adva volt a lehetőség, mivel Tárkányi Szűcs igen messzemenő gondot fordít arra, hogy a végrendeletek dolgát széles gazdasági-társadalmi háttérbe ágyazza. A testamentumok formai s tartalmi elemzését, azok anyagi természetű rendelkezéseinek taglalását részben Szeremlei monográfiájának adataira, részben önálló levéltári kutatásokra épített terjedelmes fejtegetések előzik meg Hódmezővásárhely XVIII. századi társadalmi viszonyairól és gazdálkodásáról. A mutatóban kövölt s az örökhatyó anyagi helyzetébe világító bevezetéssel mintaszerűen ellátott végrendelet-szövegeket, továbbá leltárakat és egyéb iratokat, meg az illusztrációkat pedig nomenclatura követi fontosabb fogalmak, kifejezések magyarázatával. Kár, hogy e hasznos törekvés eredményességét itt-ott túlzó megállapítás csorbitja, másutt meg nem teljes-értékű tájékozottság egyes vonatkozásokban, ami néhány latin szóalak visszaadásában, rövidítések feloldásában is megmutatkozik. Hadd említsünk csak egy-egy példát mind-egyikre. Általánosságban erősen vitatható megállapítás, magának a szerzőnek gazdagok és szegények közti küzdelemről adott ábrázolásával sem fér össze, hogy az erkölcstelen úri vagyonharácsolással szemben a paraszti vagyongyűjtés tiszteletreméltó, mert a családot s a közösséget [!] szolgálta (18., vö. 134—136. l.). Bizonytalanságra vall pl., hogy a jobbágy állami terhei sorában szerepelteti a szerző a „domestica”, a városi kivetések közt a „házi-adót” (109. l.). Nyilvánvaló az is (mint a 413—414. l.-on kövölt szöveg is mutatja), hogy az „A fél” nem alperest, hanem, ellenkezőleg, felperest (actor) jelöl, s az „I”-ből (incattus, alperes) hibás olvasás formált felperesre magyarázott „F”-et (417, 419. l.).

Annál otthonosabban mozog a szerző, midőn a tárgyalt végrendeletek jogi vonatkozásait fejtegeti. A tétéles feudális jogból kiindulva arra a megállapításra jut, hogy a testamentum a XVIII. században, társadalmi osztályoktól függetlenül, egységes érvényességi kellekekkel bírt, az idevágó jogszabályok parasztra éppúgy vonatkoztak, mint nemesekre. Tartalmilag is lényeges egyezést lát abban, hogy a vásárhelyi végrendeletek, a Hármaskönyv előírásainak megfelelően, éppoly éles megkülönböztetést tettek ősi és szerzett javak között, akár a nemesi jog, tehát gyakorlatilag jobbágy-ösiségről lehet beszélni. A lényeges különbség abból adódott, hogy a jobbágy tulajdon- és rendelkezési joga — ugyancsak Werbőczy alapján — az ingóságokra korlátozódott. Amikor tehát a vásárhelyi gazda szállásáról vagy szőlejléről hagyatkozik végrendeletében, nem magát a tanyát vagy beültetett földet kell értenünk a szerző szerint, hanem mindig csakis a felépítményt, azt, ami a földtől elkülöníthető, ami az egészből emberi munka alkotása. Az érvényes jog szerint ugyanis — folytatja — a földből nem illette meg a jobbágyot más, mint hogy „az ingatlan művelhetne és munkabér, illetőleg jutalom fejében elvihette magának azt a részt, amit a földesúr megengedett” (171. l.).

Ezen a ponton úgy tetszik: fordított eljárás — a vásárhelyi gyakorlatból kiindulni s ezt azután a jogi előírásokhoz mérni — árnyaltabb s megnyugtatóbb eredményre vezetett volna. Nem térve ki az ingatlan fogalmának a házat stb. kirekesztő szűk értelmezésére, a paraszti „incapacitas” idézett körülírása is arra vall, hogy a szerző könyvében túlságosan is hagyatkozik Werbőczyre s késői kommentátoraira, az uralkodó osztályt képviselő XVIII—XIX. századi jogtudósok munkáira. Pedig nem lenne érdektelen egyszer tüzetesen megvizsgálni: hogyan viszonylottak a Hármaskönyv előírásai az egykorú eleven gyakorlathoz, s miképp alakult azok utóélete a történeti fejlődés során. Werbőczy a szokásjog rendszerezésének nevezte művét, nyilván nem ok nélkül; de az sem kétséges, hogy paraszti vonatkozásban a bosszútól fűtött nemesség törekvéseinek is helyt adott. S ezek a tendenciák nemcsak a hagyományos szokással nem álltak összhangban, de egyáltalán időbe telt, amíg, helyenként változó mértékben, érvényre juthattak. A Tripartitum-ban foglaltak teljes mértékű életbeléptetésére igazában a Rákóczi-szabadságharc bukása után jött el az alkalom, midőn a Habsburg-hatalomra támaszkodva új erőre kapott a földesúri felsőség. Még pedig elsősorban a „királyi Magyarországon”; a töröktől szabadult országrészen még jóideig eleven volt a kötetlenebb, közvetlen úri felsőségtől mentes paraszti élet hagyománya. Itt mélypontról indult el a földesúri hatalomgyarapodás, s mint Hódmezővásárhely példája is mutatja, egyelőre korántsem ért el hasonló határfokot. A végrendelezéssel való élés itt a paraszti osztályharcnak is eszköze:

eyebekek közt arra szolgál, hogy a jobbágyvagyon földesúrra háramlását korlátozza vagy épp meghüsiítsa. Kéz a kézben jár ezzel az a törekvés, hogy a végrendelező, az ősről maradt vagyon viszonylagos súlyát csekélyebbre szorítva, hagyatékának minél nagyobb részéről intézkedési jogot tartson fenn magának. S itt maga a szerző állapítja meg, hogy midőn az örökagyó a gazdasági üzem életképes fennmaradásának s a családtagok termelőeszközökkel való ellátásának biztosított elsőséget, „az ősi és a szerzeményi javak közötti megkülönböztetés általában elhomályosult, az élet a Werbőczy-féle korlátokat erősen feszegette” (289—290. l.). S nem hiába kénytelen maga is megállapítani, hogy a jobbágynek [csak] elvileg nem volt szabad az ingatlannal rendelkezni (hisz a földbe tett beruházás nem ingó jószág többé): a végrendeletekben mindenekelőtt az „örökségről”: szőlő, szállás, ház és egyéb épületek sorsáról, meg a lábasjóságról történik intézkedés. Magáról a jobbágytelekről persze nem: ebben az utód kijelölésének jogát magának tartja fenn a földesúr. S éppen ebben a vonatkozásban érthető, hogy Werbőczy örökösnek a fiút tekintette elsősorban: a sessio fiúgyermekre kellett hogy szálljon, ki munkájával a telekkel járó terhek viselésére alapot tud teremteni.

Tárkány Szűcs újszerű forrás csoportot értékesítő tartalmas könyve gondolatébresztő anyagán és fejtegetésén felül is számos tanulsággal szolgál. Megismerjük az öröklés rendjét a le- és felmenők, oldalági vérokonok hierarchiáján keresztül, az özvegy jogait, a hagyományozás mögött rejlő indítékokat. A végrendeletek tárgyainak előszámlálása során részletes képet kapunk a hódmezővásárhelyi paraszt gazdalkodásáról. Mint a szerző kifejti, e gazdalkodás egysége a nagycsalád volt, s a végintézkedések többek között e nagyobb gazdasági egység fenntartására irányultak. A század vége felé haladva azonban e törekvés gyengülését, a nagycsalád fokozatos bomlását lehet megfigyelni. S ugyancsak a vérségi kapcsolat lazulására vall, hogy fekvő jószág eladásakor az atyafiságnak való felkínálás régtől meglevő követelménye mellett érvényre jut a szomszédság joga is. De ne folytassuk a felsorolást; ennyi eredmény is elég, hogy jogos várakozással tekintsünk a paraszti végrendeletek további, szélesebb körű felkutatása és értékesítése elé.

WELLMANN IMRE

HETÉS TIBOR:

MUNKÁSEZREDEK ELŐRE!

(Budapest, Tánecsics Kiadó. 1960. 144 l.)

A Magyar Tanácsköztársaság történetét, nemzeti és nemzetközi jelentőségét történettudományunk az utóbbi években — különösen a negyvenéves évforduló alkalmával készült sok kiadvány — nagyrészt tisztázta. A Tanácsköztársaság történelmi és politikai jelentőségének tudományos feltárása mellett azonban igen fontos az eredmények népszerűsítő formában történő publikálása. Hetés Tibor ehhez a munkához kíván kapcsolódni művével. „Ez a kis könyv szerény célokat kíván szolgálni. Egyrészt a ma élő egykori vöröskatonákat akarja ismét végigvezetni azon az úton, ahol egykor fegyverrel a kézben harcoltak. Másrészt emléket kíván állítani e nagyszerű korszak hősi harcainak és azoknak, akik elsőik közt áldozták életüket a szocializmus győzelméért. E dicsőséges forradalmi háború kicsi és nagy hőseivel együtt legyen a fiatal nemzedék tanítója is, új társadalmunk elevenen ható harcos hagyományá” — írja a szerző.

A „Munkásezredek előre!” a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum kiadványai sorozatban jelent meg a Tánecsics Kiadónál. Elsődleges forrásanyaga a hadijelentések, tudósítások, a korabeli sajtó, kisebb mértékben a szemtanúk emlékezései. Noha népszerűsítő kiadványról van szó, forrásjelölése mégsem helyeselhető: jegyzetanyaga nincs, általában a szövegbe ágyazva jelöli meg a forrásokat, vagy sehol.

Könyv első oldalára Stromfeld börtönaplójából vett sorokat állított. Az első fejezetek: a „Fegyverbe hát!” az „Aki egyszer a napba nézett . . .” a könyv legjobban sikerült részei. Szinte érződik 1919 tavaszának levegője, az első napok nagyszerűsége: az első rendeletek, köztük a munkásezredek felállításáról szóló megjelenése. Hetés leírja a munkásezredek funkciójáról a kommunisták és a jobboldali szociáldemokrata népbiztosok vitáját, felvillantja Szamuely, Haubrich, Landler, Stromfeld portréját, felidéri az első szabad május elseje hangulatát.

Május első napjai a munkásezredek történetében új szakasz kezdetét jelentették. A tavaszi támadások megélénkülésével a fiatal Tanácsköztársaság katonailag igen súlyos helyzetbe került. A Forradalmi Kormányzótanácsot viták gyengítették. A kommunista és baloldali szociáldemokrata népbiztosok a munkásezredek fordulatát és Budapest prole-

tariátusa e felhívásra szerszámaikat fegyverrel cserélte fel. Ezután kezdődött meg komolyan a munkásezredek felszerelése, kiképzése.

A könyv további részeiben a szerző végigkíséri a harcoló munkásezredek, Szolnok, Salgótarján, Miskolc, az északi hadjárat harcaiban. Ezeknek a részeknek súlyos hibája az elaprózódás (egy-egy magaslát stb. elfoglalásának részletes leírása) s a munkásezredeknek számaikkal való jelölése nehezíti is a megértést. Lendülete, hangulatteremtő ereje visszaesik, és ezt nem tudják ellensúlyozni a hőstettek, portrék felvillanó képei.

Könyve utolsó fejezetében a budapesti ellenforradalmi lázadás leverésében szereplő munkásezredek szereplését méltatja. Itt azonban már csak adalékokat kapunk, s az események leírásának folyamatossága is megszakad.

A könyvhöz Liptai Ervin írt rövid előszót. Kiemeli a Tanácsköztársaság jelentőségét népünk történetében, összehasonlítja korábbi szabályság- és forradalmi harcainkkal. Méltatja a magyar munkások hazafiságát, akik a négyéves világháború után hazájuk megvédésére fegyvert fogtak. Talán azt tehetnének szóvá ezzel kapcsolatban, ami talán szűk terjedelméből következik, hogy helyenként túl általános. Csak példaként említjük meg, hogy igaz, a katonák érezték, hogy a Tanácsköztársaság helyzete mennyire súlyos és számítottak harcukban a világpöletariátus segítségére, de túlzás olyan tudatossággal felruházni őket, mely szerint átértékelték: vereség esetén se hiábavaló harcuk, mert azzal is a világpöletariátumi folyamat előrevívói (8—9. l.).

Csak néhány szót a könyv külső formájáról: szerencsés lett volna a borítón a Tanácsköztársaság valamelyik plakátját használni; a jó fényképmelléletek értékéből levon, hogy nem használja ki az egész oldalnyi terjedelmet. A térképmelléletek és a könyvhöz csatlakozó táblázatok jó áttekinthetést adnak a munkásezredek szerepének jelentőségéről.

Hetés Tibor könyve hibái ellenére is értékes alkotás, a Tanácsköztársaság jelentőségének megértéséhez jó szolgálatot tesz.

HORVÁTH JENŐ

RÓZSA GYÖRGY:

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁS ÉS A TUDOMÁNSZERVEZÉS TÁJÉKOZTATÁSI PROBLÉMÁI

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 174 l., 5 tb.)

A szerző, aki már eddig is számos tanulmányában megmutatta, hogy a dokumentáció kérdéseinek nemesak gyakorlati oldalukról kitűnő ismerője, hanem ezeknek a kérdéseknek elméleti aspektusai iránt is (tegyük hozzá, nálunk Magyarországon eléggé egyedülállóan) érdeklődik, ebben a könyvében a tudományos tájékoztatás elvi rendszerezését nyújtja. Hatalmas szakirodalmi anyagot dolgoz fel, ezen belül a szovjet és az amerikai anyag az uralkodó, példáiban is a leggyakrabban erre a két országra kell utalnia, ahol — elsősorban persze a szerző által csak érintőleg tárgyalt természettudományok és műszaki tudományok területén — a legnagyobb arányú munkálatok folynak. A sok gyakorlati hasonlóság és egyezés mellett azonban a szerző mindig hangsúlyozza a kettő között meglevő elvi különbségeket.

Mint a cím mutatja, a szerző elsősorban a szorosabban vett társadalomtudományok (a social sciences), és ezen belül is a közgazdaságtudomány problémáiból indul ki. Az első két fejezet a tudományos tájékoztatás történeti kialakulását vizsgálja, második, legelméletibb jellegű részében a kutatás és a tudományos tájékoztatás közti ellentmondásokat rendszerezi. Az első fejezetből sok hasznos (de szinte azt is lehetne mondani, megdöbbentő) adatot tudunk meg a tudományos produkció növekedésének arányairól: a tudományos irodalom terjedelme átlagban 10—15 évenként megkétszereződik; a világon összesen élt tudósok 90%-a az utóbbi évtizedekben tevékenykedik stb. Ez a hallatlan méretű felduzzadása a tudományos kutatásnak, és ami még ennél is fontosabb, s amit a szerző többször is erősen hangsúlyoz, a tudomány termelőerővé válása, szükségessé teszi a tájékoztatás, a dokumentáció kiépítését, hiszen J. D. Bernal megfogalmazta, manapság már könnyebb egy új eljárást felfedezni, mint kikutatni azt, vajon más már nem fedezte-e fel. Ezek után a tudományos tájékoztatás elméleti kérdéseire irányuló kutatásokat ismerteti a könyv, ill. felveti azokat az irányokat, amelyekben ennek a kutatásnak eredményeket kellene elérnie, (a gépek alkalmazása a dokumentációban, dokumentációs kiadványok új módszerei stb.). Az első fejezet végén veti fel az osztályozás

problémáját: kétségtelenül a legsúlyosabbat, mert egy könyv vagy tanulmány dokumentálása, eredményeinek rövid kivonatolása viszonylag könnyen megoldható, de a tárolás olyan szakrendszerben, amely minél sokoldalúbban és minél gyorsabban megközelíthetővé teszi az anyagot, ez már jóval problematikusabb. A szerző úgy látja, hogy minden hiányossága ellenére, s elvben csak ideiglenes megoldásként, de egyelőre az Egyetemes Tizedes Osztályozás rendszerét lehet használni. Persze, itt a szocialista és kapitalista tudomány közötti eltérések miatt, amelyek elnevezéseikig, fogalmakig terjednek, bizonyos közös fogalmi rendszer kidolgozását is szükségesnek tartja, hogy ugyanazon a fogalmon ugyanazt lehessen érteni. Ezt a tudományos tájékoztatás nemzetközi jellege feltétlenül megkívánja.

A második fejezet sorra veszi a kutatás és tájékoztatás közti ellentmondásokat. Különösen fontos, amit ezzel kapcsolatban a felhalmozódott ismeretanyag túlméretezettsége és viszonylag kevés hasznosítható része közti ellentmondásként fogalmaz meg, s ehhez kapcsolódva: a tudományos termelés exponenciális növekedése és az ismeretek exponenciális „erkölsi kopása” közti ellentmondás, ez azonban ma még csak a természettudományok és a műszaki tudományok terén igen nagy. Kifejti a tudomány differenciálódása és ugyanakkor (a határterületek révén) integrálódása közti ellentét szerepét a tájékoztatásban. Végül a szubjektív tényező: a szakember inkább kutató akar lenni, viszont a tájékoztatás a megfelelő szaktudomány ismerete nélkül lehetetlen, s még egy: egyre nagyobb a tudományos tájékoztatás gyakorlata, s egyre inkább elmarad mögötte az elmélet.

A harmadik fejezet a tudományszervezés dokumentációs kérdéseit rendszerezi, a tájékoztatás igényein túlmenően voltaképpen elméleti részletezését adja, mit jelent a tudományszervezés, amely egyre inkább a szervezéstudomány egyik fontos részévé alakul át.

Az utolsó fejezet inkább gyakorlati jellegű, a könyvtári állománygyarapodási jegyzékek használhatóságát és jellegét tisztázza, sok hazai és külföldi példa alapján, ismerteti a lapkivágat-archivumok jelentőségét és szerepét, s a földrajzi katalógus hasznát bizonyítja.

Mindezzel persze korántsem merítettük ki a könyv elméleti mondanivalóját, hiszen erőssége éppen az, hogy igen tömören fogalmazva, számos elméleti kérdést vet fel, ezek mindegyikének ismertetése igen megduzzasztaná a recenzió kereteit. Bár a szerző az ETO 3-as főszakjának az anyagát vizsgálja (ha az ETO nyelvén beszélünk) s így a még több problémát felvető 9-es (történeti) főszak és a vele kapcsolatos problémák nemigen kerülnek elő, a történész-dokumentátor számára igen hasznosak az első két fejezet elméleti megállapításai. A történész számára pedig, aki nem foglalkozik a tudományos tájékoztatás gyakorlatával, a könyv talán abból a szempontból lehet hasznos, hogy felhívja figyelmét egyrészt magára a tájékoztatásra, másrészt — talán — az ezzel foglalkozók iránti némi megbecsülésre.

NIEDERHAUSER EMIL

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK XIII. (1966) évf. 2. sz.: A folyóirat vezető helyen nekrológot közöl Barta Istvánról, röviden méltatva munkásságát s ismertetve pályája főbb állomásait. — **TÓTH SÁNDOR** *A Horthy hadsereg gyorsadteste a Szovjetunió elleni rablőháborúban* c. tanulmánya a Szovjetunió elleni háborúban 1941-ben még csak egyetlenként résztvevő magyar katonai magasegység harcainak részletes katonai elemzését adja. A gyorsadtestet a német Dél Hadseregsoport kötelékében üldözési harcokat folytatott. Kamenev-Podolszkij, Pervomajszk irányában nyomult előre, résztvett az Uman-i csatában és Nikolajev elfoglalásában. Kiev ostroma idején a Dnyeper vonalán védelmi harcban biztosította a német támadás szárnyát. A hadtestet novemberelején hazaszállították mint leharcolt alakulatot. A tanulmány megállapítja, hogy a gyorsadtestnek sem felszerelése, sem kiképzési színvonala nem felelt meg a harcbevétel követelményeinek; az alakulat nem tudta betölteni egy gyorsított magasegység funkcióját, s így a harcokban, amelyekben résztvett, csupán jelentéktelen szerepet játszott. — **GAZSI JÓZSEF** *Az 1944–45-ös ardenni német támadás* címmel nyugati feldolgozásokra és a német emlékirat-irodalomra támaszkodva megállapítja, hogy a német hadvezetés szándékosan igen nehéz hegyi terepen indította meg a támadást, arra számítva, hogy itt az angol–amerikai hadvezetés nincsen kellőképpen felkészülve a védelemre. A számítás helyes volt, a nyugati parancsnokság a támadást kezdetben csupán tehermentesítő támadásnak vélte. Ez volt a fő oka a támadás jelentős kezdeti sikereinek. Az angol és amerikai erők azonban hamarosan megszilárdították védelmüket, majd eredményes ellentámadást bontakoztattak ki. A tanulmány utal arra, hogy a Szovjet Hadsereg a nyugati kormányok felkérésére jelentős tehermentesítő akciókat indított a keleti fronton, amelyeknek nagy részük volt a német offenzíva visszaverésében. — **JÓZSA ANTAL**

Az osztrák-magyar hadsereg frontpropagandája és az internacionalista hadifoglyok szerepe az Októberi Forradalom idején lezajlott katonabarátkozásokban című tanulmánya kifejti, hogy az első világháború vége felé, s különösen a februári forradalom győzelme után mind a Monarchia, mind pedig az orosz bolsevik mozgalom saját érdekében igyekezett felhasználni a katonák közötti barátkozást a szembenálló fronton. A Monarchia azért, hogy csapatai nagy részét átdobhassa az olasz frontra; a bolsevikok pedig a mielőbbi béke megteremtésére. Az Októberi Forradalom győzelme után a bolsevik katonatanácsokra a frontokon kettős feladat hárult: egyrészt míg korábban bomlasztani igyekeztek az ideiglenes kormány hadseregének fegyelmét, most meg kellett szilárdítaniuk azt, másrészt megbízást kaptak saját frontszakaszukon helyi fegyverszünet kötésére. A tanulmány a továbbiakban a központi hatalmak orosz fogságba esett katonáinak a bolsevik mozgalomra történő bekapcsolódásával foglalkozik. Kiemeli Kun Béla jelentős szerepét a hadifoglyok között végzett agitációs és szervező munkában. — **PERJÉS GÉZA** *A hadászati belső és külső vonal viszonyának alakulása a XIX. század első felében (Emlékezés Königrätzre)* című tanulmánya szerves folytatása a szerző korábbi kutatásainak, amelyekben, a XVII. századi ún. metodista hadviselés (Montecuccoli) elemzéséből kiindulva szoros összefüggést állapított meg a hadseregek éllemezése és a hadviselés módja között, alapul véve, hogy az éllemezés módja determinálta a hadvezetés logisztikai felépítését. Ily módon arra a következtetésre jutott, hogy a XVI–XVII. század döntő csatáit mellőző harcmódora annak eredménye volt, hogy a mezőgazdaság termelési viszonyai nem tették lehetővé a hadseregek terepről való éllemezését. Az éllemezést központi raktárakból szekér-ingajáratok bonyolították le, s ezek hatósugara a hadműveletek lehetséges mozgási határa volt. A XIX. század elejére, a

napoleoni háborúk idején a hadviselés történetében döntő fordulatot jelentett a mezőgazdasági termelés növekedése, mely lehetővé tette a terepről való élelmezést, tehát a csapatok jóval nagyobb mozgási lehetőségét. Ez meghatározta a hadseregek felvonulásból csatába való összevonásának módját is. A két lehetséges módozat: az ún. külső vonal, azaz a külön-külön felvonuló csapategységek külön-külön harcbevetele, s csak a csata folyamán egyesítése és az ún. belső vonal, a csapategységek egyesített csatába vetése közül általában az utóbbi bizonyult célszerűnek, mivel lehetővé tette az ellenség csapategységeinek külön-külön való megsemmisítését. A XIX. század hatvanas éveiben a technikai forradalom, s mindennek előtt a vasutak és az elektromos hírközlési eszközök forradalmian megváltoztatták a hadseregélelmezést és vele a hadviselés módját. A vasutak alkalmazása lehetővé tette a csapatok anyaországból való élelmezését. A gyors felvonulás és a modern hírközlési eszközök által való jobb összeköttetés mint rugalmasabb formát előnyösebbé tette a külső vonal alkalmazását. A tanulmány a külső vonal eredményes alkalmazása első jelentős esetének a königrätzi csatát tekinti. Véleményét a csata részletes elemzésével bizonyítja. — SZTOJA RADEV: *Az 1876-os áprilisi felkelés kitörésének és leverésének visszhangja a magyar sajtóban* címen az 1876-os bolgár nemzeti polgári forradalom magyarországi sajtóvisszhangját ismerteti, megállapítva, hogy a korabeli magyar sajtó pártállásra való tekintet nélkül egyhangúan elítélte a törökök barbár kegyetlenkedését a felkelés leverése után. — SZABÓ ISTVÁN a 15 éves Zrínyi Katonai Kiadó tevékenységét ismerteti. — Sz. M.

LEVÉLTÁRI SZEMLE. XVI. évf. (1966) 2. sz.: A szám közli a levéltárak szervezésében folyó, „Az élet megindulása a felszabadulás után” témájú, nagyszabású kutatás munkautasítását, valamint OLTVAI FERENCnek a szegedi, KANYAR JÓZSEFnek a kaposvári, SIMONFFY EMILnek a zalaegerszegi állami levéltárban folyó, e tárgyú kutatásokról szóló beszámolóit. Közülük Oltvai tanulmánya a számbajöhető forrásanyagot elemzi, rámutatva az egyes közigazgatási szervek irathagyatékának, a tárgy szempontjából lényeges, általában országosan is jellemző vonásaira. Kanyar a felszabadulás körüli hónapok történetének teljes somogyi problematikáját vázolja fel, gazdag helyi anyagon mutatva be a kutatásra számbajöhető témaköröket; Simonffy egyetlen szerv, a zalaegerszegi

polgármesteri hivatal iratanyagának elemzésén mutatja be e hónapok egy későn felszabadult kisvárosra jellemző problémáit. — FARKAS GÁBOR *Fehér megye és Székesfehérvár város közigazgatása 1911. március 19-től 1945 végéig* c. tanulmánya igen gazdag adatanyag alapján mutatja be a városnak nemcsak igazgatását, de életét is a német megszállás, a nyilas uralom és a hadműveletek alatt. Különösen figyelemreméltó a németek által átmenetileg visszafoglalt város viszonyainak bemutatása, valamint az élet megindulásáról immár az egész megyére vonatkozóan összegyűjtött adatanyag. — LENGYEL ALFRÉD Moson vármegye levéltárának történetét ismerteti: A XVII. századtól kezdve egészen a vármegye megszületéséig (1923) terjedően gazdag anyagot tartalmazó levéltár története egyúttal a kutatók számára is hasznos tájékoztatót ad a levéltár jelenlegi rendszerének kialakulását illetőleg. — RÉTI LÁSZLÓ az Országos Levéltárban a felszabadulás 20 éves fordulójára rendezett kiállítást ismerteti, közölve a kiállított anyag részletes jegyzékét: értékes, és a kutató számára is használható összeállítás ez, a kor jellemző és fontos dokumentumaiból. — BARACZKA ISTVÁNNÉ az Országos Levéltár kutatótermének 1961—66. évi forgalmáról adott részletes beszámolója érdekes, sokoldalú kép a Levéltár felé irányuló kutatói érdeklődés jelenlegi helyzetéről és alakulásáról (vidéki, külföldi lakóhely, foglalkozás, kutatási tárgyak, kutatott periódus és megbízó szerinti, évenkénti bontásban). — SÁNDOR PÁL *Az úrbéri periratok és peridokumentumok forrásértékéről és tárgyi rendezésének feladatairól* c. tanulmánya nagy vidéki forrásanyag elemzése alapján ismerteti az 1848 utáni úrbéri perek legfőbb forrascsoportjait: a permenet egyes fázisaiban keletkezett sajátos irattípusokat és azok forrásértékét, rendkívül hasznos és konkrét segédeszközként minden, a vonatkozó iratanyagban dolgozni szándékozó kutató számára: végül országosan egységes rendezésükre tesz javaslatot. — SOÓS IMRE az egri káptalan magánlevéltárát ismerteti részletes és rendszeres tájékoztatót adva a levéltár kialakulásáról, egyes állagairól és azok belső rendjéről: nélkülözhetetlen segédlet ez a levéltár anyagában kutatni kívánók számára. — BORSA IVÁN az Országos Levéltár Filmtárának 1965. évi gyarapodását ismerteti, benne újabb jelentős forrásértékű külföldi levéltári anyaggal. — JÁNOS FERENC az eddig megjelent hat levéltári olvasókönyvet ismerteti és elemzi, általános tanulságokkal a további hasonló munkálatok és általában a helytörténeti forrásgyűjtemények készítői számára. —

STEINMANN JUDIT Luxemburg nagyhercegség állami levéltárát ismerteti a főbb anyagsoportok felsorolásával és rövid annotációjával. — V. K.

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.

XII. évf. (1966) 3. sz. — A folyóirat közli a párttörténeti tankönyv VIII. fejezetének tervezetét. Ez a következő kérdéseket foglalja magába: a világgazdasági válság és nemzetközi politikai következményei, a válság hatása Magyarországon és a KMP II. kongresszusa, az 1930. szeptember 1-i tömegtüntetés, Sallai és Fürst mártírhalála, a párt harca a válság utolsó éveiben. — BETLEN OSZKÁR *A Spanyol Kommunisták a munkásosztály egységes forradalmi pártjáért* című cikke 1932-től elemzi az egységfront-törekvések erősödését és eredményeit a két munkáspárt, a szakszervezetek és ifjúsági szervezetek vonalán. Megállapítja, hogy ebben jelentős szerepet játszott a Spanyol Kommunista Párt politikájának fejlődése, a szocialista baloldali viszonylag gyors kialakulása és a reakció által gyakorolt terror. A két párt egyesüléséért folytatott küzdelemmel a kommunisták célja az egész szakaszban a demokratikus forradalom győzelemrejuttatásához szükséges feltétel megteremtése volt. 1936 júliusig a polgári köztársasági kormányra ezúton akartak hatni a forradalom meggyorsítása érdekében, a fasiszta lázadás kirobantása után viszont felülről kívántak hozzájárulni az államgépezet erősítéséhez. A fejlődő mozgalom 1937-ben megszorpant, amikor a szocialista párt egy része, Largo Caballerot félreértve, megijedve a kommunisták népszerűségének növekedésétől, az egyház ellen fordult; ezt azonban a SKP ki tudta védeni, s 1937 második felében az egység megvalósítása számára kedvező helyzet alakult ki. Ennek realizálását a szocialista vezetők határozottságának hiánya gátolta meg. A későbbiek folyamán a vereségek háttérbe szorították a pártegység gondolatát. — CSATÁRI DÁNIEL *Élő hagyományok — élő nemzetköziség. A KMP internacionalista küzdelme Észak-Erdélyben (1940 szeptember—1941 június)* címen a II. bécsi döntés által Magyarországnak ítélt erdélyi területen vizsgálja a Szovjetunió elleni háború kitöréséig a kommunista mozgalmat. Ismerteti a szervezés folyamatát, a párt felépítését, programját, politikai akcióit s küzdelmét az antifasiszta, háborús egység megvalósítására. Vizsgálódása központjába a párt internacionalista nemzetiségi álláspontját állítja. — BORSÁNYI GYÖRGY *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájáról (1929—1933)* címen

ismerteti a párt összetételét, befolyásának körét, s megállapítja, hogy ez a párt valóban munkáspárt volt. Politikája azonban a polgári demokrácia megvalósítására irányult, a Magyarországon fennállt fasiszta diktatúrát nem megdönteni, hanem reformálni akarta. Ismerteti erre irányuló programját, majd a párton belüli áramlatokat, s megállapítja, hogy a baloldali csoportokkal szemben a jobboldali Peyer—Mónusféle vezetőség mindvégig szilárdan tartotta magát. Ennek magyarázatát a fasiszta viszonyok által meghatározott, évről évre erősödő jobboldali nyomásban látja. — *A Közlemények* c. rovat VARGA LAJOS írását közli Alpári Gyulának az MSzDP-ből való kizárásáról, majd a lap LIPTAI ERVINNÉ tollából életrajzi írást ad Vági Istvánról (1883—1940), a baloldali szociáldemokratáról, az MSzMP elnökéről. — O. M.

TÖRTÉNELEM 1966. 5. sz. — JOHANCsik János *Lenin és az 1917-es forradalmak* c. cikkében bemutatja Lenin kétféretes harcát, egyrészt a szocialista forradalomra való irányvétel ellenzők, másrészt az azonnali fegyveres felkelést követelők ellen, ismételt szövetkezési kísérleteit a kispolgári pártokkal. — KÖVÁGÓ LÁSZLÓ *Föderációk és föderációs tervek* címen azt a nagyrészt ismeretlen küzdelmet ismerteti, amelyet az 1918—19-i forradalmi időszakban Közép- és Délkelet-Európa internacionalistái folytattak saját országaikban a proletárdiktatúra megvalósításáért s határaikon túl Lenin útmutatásának megfelelően egy szocialista föderáció megvalósításáért. Ennek a mozgalomnak központja eredetileg az OK/b/P Központi Bizottsága mellett megalakult Külföldi Csoportok Föderációja volt Moszkvában, majd Kijevben; később pedig Budapest, a Magyar Tanácsköztársaság lett a centrum. Ebből a nagyszabású tervből azonban csupán a Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges, a cseh—szlovák-államegység alapján álló Szlovák Tanácsköztársaság valósult meg. — NÁNDORI PÁL *Adalékok Magyarország első világháborús felelősségéhez* címen a már ismert háborús dokumentumkiadványok s néhány új külügyminisztériumi anyag alapján azt az utat mutatja be, amelyen Tisza a háborúnak a magyar uralkodó osztályok önálló imperialista céljai miatt ideiglenes taktikai okból sugallt ellenzésétől fokozatosan eljutott a német—osztrák imperializmus által elhatározott háború fenntartás nélküli vállalásáig s eredetileg hangoztatott anxióellenes álláspontjáról Szerbia, sőt a háború vége felé, 1917-ben Románia részleges

anexiójának gondolatáig. — TILKOVSKY LÓRÁNT *Adalékok az 1944. évi dél-szlovákiai partizán-tevékenység történetéhez* címen ismeretlen anyag alapján az 1944. augusztus 29-én kirobbant szlovák nemzeti felkelés magyarországi hatását vizsgálja. Megállapítja, hogy bár a felkelés a dél-szlovákiai magyar uralom ellen is irányult, mégsem öltött magyar-ellenes jelleget, ellenkezőleg: németellenes magyar—szlovák összefogás kialakítására törekedett. Célkitűzései rokonszenves fogadtatásra találtak a dél-szlovákiai és az észak-magyarországi magyarság, sőt a magyar katonaság körében is. A magyar állami hatóságok és a magyar hadvezetés ennek ellenére segédkezet nyújtott a németeknek a felkelés október végén történt leveréséhez. — TARDY LAJOS *A magyar—grúz kapcsolatok történetéből* címen színes és tanulságos összeállítást közöl Magyarország és a távoli Grúzia közvéleményünk előtt nagyrészt ismeretlen történeti, irodalmi, művészeti kapcsolatairól. A középkorok és az újkor elején a kapcsolatok a közös tatár—török ellenség elleni harc jegyében inkább diplomáciai, politikai jellegűek, bár ekkor sem hiányoznak a kulturális kapcsolatok (pl. Misztótfalusi Kis Miklós grúz nyomdászati tevékenysége). Az újkorban a kapcsolatok Oroszország közvetítésével sűrűbbekké és intenzívebbekké válnak, s kiterjednek a kaukázusi szőlő- és bortermelés (Hatvani Turköly Sámuel, Porobics, Martini), vasgyártás, közművelődés-, közegészségügy (Reineggs Jakab dr., Koháry János gróf) magyar megalapozására, a Kaukázus-vidék, főleg Grúzia föld- és néprajzának, történetének magyarázó tudósok, útleírók, orosz szolgálatban álló katonák (Orlay János, Nagylaki Jaksics Gergely, Besse János Károly, Emánuel György, Nogel István) részéről való felderítésére, még ha ebben jelentős szerepet játszott is a romantikus őshazakeresés. A XIX. század második felében a tudomány (Déchy Mór, Zichy Jenő, Posta Béla, Jankó János) mellett az irodalom (Csudáky Bertalan) és a művészet is felfedezte Grúziát. Ennek az együttműködésnek tetőpontja Zichy Mihály Rusztavelliusztrációi és Vikár Béla fordítása. — VÖRÖS KÁROLY *A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában* c. referátuma kivonatossan megjelent folyóiratunk 1965. 1—2. sz. 337—342. lapjain. — B. B.

TÖRTÉNELMI SZEMLE. IX. évf. (1966) 1. sz. — Közli JEAN BOUVIER, *A XIX. századi franciaországi kapitalista profitorvonatkozó adalgyűjtés problémái és eredményei* címen 1965 decemberben a Történettudományi Intézetben tartott előadását. — SIPOS PÉTER *Az Imrédy-kormány válsága és bukása* című tanulmányában kifejti, hogy a válság kezdetét Imrédynek a rendeleti úton való kormányzás bevezetésére irányuló 1938. október 4-i minisztertanácsi előterjesztése jelentette. A Kárpátalja elfoglalására irányuló kalandor akció kudarcra azután felszabadította a NEP keretében ekkor megindult erjedés erőit. Ismerteti Imrédy parlamenti lemondását, a kormánypárt bontási folyamatát s vizsgálja ennek okait. Imrédy ellenzékének kísérlete az egyesülésre és egy kormányképes párt létrehozására nem járt azonban sikerrel. Imrédy fasiszta tömegpárt szervezésére irányuló tevékenységének kudarcával és a konzervatív jobboldali tábor ellentámadásával foglalkozva kimutatja, hogy Imrédy sorsát a finansztörke és a nagybirtok szembefordulása, Horthynál bekövetkező kegyvesztettsége döntötte el. — ORBÁN SÁNDOR *Adalékok a földreform utáni falusi viszonyok tanulmányozásához* c. írásában három kérdést vet fel. Rámutat arra, hogy a földreform számos — nem a reform belső korlátainak eredményeként mutatkozó — problémát hagyott maga után; így először is, most, hogy az igényjogosultak egy jelentős része juttatás nélkül maradt, s ugyanakkor kellő mennyiségű munkaalkalommal nem rendelkezett, míg a juttatásban részesültek pedig vetőmag- és iga-problémával küzdöttek. A falusi politikai megoszlással kapcsolatban kimutatja, hogy a juttatottak és a földigénylő bizottságok tagjainak többsége a Baloldali Blokk pártjaiban tömörült, ezen belül a földigénylő bizottságok tagjainak 34,5%-a a kommunista pártban, ami jól megvilágítja a párt nagy szerepét a reform lebonyolításában. Végül a szerző a háborús károkkal és a kommunális viszonyokkal foglalkozik. — A *Vita* rovat közli TOLNAI GYÖRGY és SIMON PÉTER válaszát Berend T. Iván vitacikkére (Történelmi Szemle 1965. 2—3. sz.), Tolnainak „A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840—1849” című könyvével kapcsolatban. — O. M.

Egyéb tudományos folyóiratok

ANTIK TANULMÁNYOK. 12. köt. (1965) 2. sz.: HEGYI DOLORES *A tyrannis eredetének kérdéséhez* c. tanulmánya arra mutat rá, hogy a politikai hatalomnak a görögök által

idegen eredetűnek tekintett rendszere és formája Anatólia II. évezredii politikai viszonyaiba nyújtja vissza gyökereit. — HARMATTA JÁNOS *Az ókori selyemkereske-*

delem történetéből c. tanulmánya egy selyemtekeres végén található rövid brahmi feliratot elemezve megállapítja, hogy a kínai selymet iráni és indiai kereskedők vásárolták. — BALLA LAJOS *Deorum prosperitati* c. közleménye az istenek tiszteletének és a Vindobonában, Savariában, Carnuntumban végbemenő társadalmi változásoknak kapcsolatát vizsgálja a III. században. — *H. Gy.*

ÁLLAM ÉS IGAZGATÁS. XVI. évf. (1966) 2. sz.: SCHMIDT PÉTER *Magyarország — köztársaság (1946. évi I. törvény)* címmel a törvényt elemezve megállapítja, hogy az csupán a köztársasági elnök megválasztásának a módját és az elnök jogkörét határozta meg, tehát nem tekinthető alkotmánynak. A törvény polgári demokratikus jellegű volt, a polgári demokratizmus kereteit nem lépte túl. A baloldal, elsősorban a MKP, a törvényt előnyös politikai kompromisszumnak tekintette, „amelynek talaján a népi demokratikus átalakulást kedvezőbb és visszafelé lezáró feltételek között tovább lehet folytatni”.

4. sz.: SÁPI VILMOS *A községi és mezővárosi bíróságok a feudalizmus korában* c. cikke elemzi a községek és mezővárosok helyi önkormányzati szervezetének belső felépítését, valamint közigazgatási és igazságszolgáltatási tevékenységüket, elsősorban XVIII—XIX. századi adatok alapján. — *Sz. M.*

DEMOGRÁFIA. VIII. évf. (1966) 2. sz.: AMRIT LAL *A népszámlálások és a népességi statisztika Kínában az i. sz. 2 — 1644. években* c. közleménye szerint a megjelölt korszakokra vonatkozó demográfia-történeti anyag rendkívül hiányos és a források értéke különböző. Használhatóságukat csökkenti a nyelvi nehézségek mellett a vitatható terminológiák, továbbá az összeírás céljával összefüggő szempontokból adódó különböző tárgyú érdeklődés, pl. egyes esetekben társadalmi osztályokat írtak össze, avagy férfiakat, míg más esetben csupán a háztartásokat. Az összeírásoknak leggyakrabban gazdasági és katonai céljuk volt. A XIV. században azonban már pontos összeírásra törekedtek. Ekkor már találkozunk a kínai hivatali rendszerben „statistikusokkal”. Mint a kínai szerző megállapítja: „Sokan és gyakran folyamodtak ahhoz, hogy kibújjanak a nyilvántartásbavétel alól, megmeneküljenek a közmunkák végzésétől, a katonáskodástól és az adózástól.” — *H. Gy.*

ÉPÍTÉS ÉS KÖZLEKEDÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. X. köt. (1966) 2. sz.: SZÉCHY KÁROLY Mihajlich Győzőről

(1877—1966) közl nekrológot: a kiváló hidépítő professzor életpályájának adatain túl a hazai műszaki felsőoktatás és a vasbetonépítés történetének is becses adaléka ez. — V. I. PILJAVSKIJ *A barokk és klasszicizmus sajátosságai az orosz építészetben* c. tanulmánya a XVIII. század elején épülni kezdő Pétervár különféle idegen építészeinek munkáiban egy jellemző pétervári stílus jegyeit mutatja ki, melyre a díszítő elemek mértéktartó alkalmazása, plasztikusság és a többszínűség a jellemző, és melyben az orosz megrendelők (köztük a cár) befolyása, a felhasznált építő anyag sajátos természete, valamint a kivitelező orosz kőművesek hatása egyaránt megfigyelhető. A lakóépületekre már korán a racionális stílus volt a jellemző, ha ennek elterjedését a század közepének erős díszítő igényei háttérbe szorították is. A tanulmány a továbbiakban elemzi a klasszicizmus jelentkezését és fejlődésének előfeltételeit Oroszországban, majd a klasszicista stílus sajátosságait és sajátos nemzeti jellegét emeli ki, ennek okai között rámutatva az orosz gazdasági élet átalakulására és arra, hogy az ennek nyomán megszerte kibontakozó hatalmas építkezésekben (köztük a hatalmasan felinduló városépítésben) a barokk stílus költséges és bonyolult épületei nem voltak megfelelőek. A polgárosodás jelentkezése emellett eszmeileg is új stílust igényelt. Az orosz klasszicizmusban azonban már korán megjelenik egy nemzeties színezetű, romantikus formanyelv több eleme is, párhuzamban a hazafias érzés kibontakozásával. A tanulmány a hazai klasszicizmus gazdasági, társadalmi értékelésénél is alkalmazható analógiákra hívja fel a figyelmet. — ZÁDOR ANNA *Henszlmann Imre építészeti elmélete és a „gótizálás” kialakulása* címen Henszlmann 1852 decemberében Londonban a Királyi Építészeti Társaságban tartott előadását ismerteti: ebben Henszlmann, kutatásaira hivatkozva, azt hangoztatja, hogy sikerült megtalálnia a gótikus építészet „titkát”, azt a méretegységet, amelynek segítségével az elemből is az épület teljes szerkezete, minden részlete kiszámítható. (Ennek az arányelméletnek alapja a kockába írható háromszög volt.) A tanulmány bemutatja Henszlmann kutatásának hátterében a gótika iránt a XVIII. század második felétől kezdve növekvő és éppen ekkor új fázisába lépő érdeklődést: ekkor indul meg a gótika építészetének tudományosabb igényű kutatása, mely egyrészt később a historizizmushoz vezetett, másrészt a kor szélesen alkalmazott neogót építésze számára, annak munkáját megkönnyítő, elméleti szabályszerűségeket keresett a gótikában. A tanulmány kiemeli

Henszlmann jó érzékét, mellyel kutatásai-ban már túlmenve a csupán gótikán, az építészet egyetemes fejlődésének elveit kutatja. — V. K.

FÖLDRAJZI ÉRTESETŐ 1966. évf. 2. sz.: IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ *Adatok a XVII. századi és a korábbi idők magyar térképtörténetéhez* c. tanulmánya megállapítja, hogy hazánkról az első összefüggő országtérkép, Lázár Deáké, az 1510-es években készült és halála után barátja, G. Tanstetter 1528-ban jelentette meg. De határjárásai és egyéb iratokból kiviláglik, hogy már a XIV—XV. században végeztek hazánkból földmérési munkákat, amelyeket rajzban is igyekeztek rögzíteni. — H. Gy.

JOGTUDOMÁNYI KOZLÖNY. XXI. (új) évf. (1966) 4. sz.: HORVÁTH PÁL *Adalékok a nemzeti ideológia múltjának elemzéséhez a magyar jogi hisztorizmus történetéből* c. tanulmányát a Századok 1966. 4—5. sz. már ismertettük.

8—9. sz.: SÁPI VILMOS *Községi bíraskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadaiban* címen a községi bírák igazságszolgáltatási tevékenységét elemzi és ismerteti a községi bíraskodás szervezetét. — Sz. M.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE X. évf. (1966) 2. sz.: KISS ARTÚR *A szocialista építés nemzeti és általános érvényű vonásairól* című vitacikkében a szocializmusra való átmenet változatait és a szöveget példa szerepét vizsgálja. — B. B.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 1966. 3. sz.: MEZEY LÁSZLÓ *A latin írás magyarországi történetéből* c. tanulmánya, valamint FÜVES ÖDÖN *Egy pesti görög könyvtára 1820-ban* c. közleménye mellett PÉTER LÁSZLÓ—REGULI ERNŐ *A Szikra kiadó szegedi tevékenysége* c. közleménye érdemel történész szempontból különösebb figyelmet. — H. Gy.

MAGYAR NYELVŐR XC. évf. (1966) 1. sz.: ILLYÉS GYULA *A polgár és a bugris* c. szómagyarzatában Komlós Aladárral vitázza a bugris szót nem a német „bürger”-ből eredezteti, hanem az albigens vagy katar mozgalom elterjedése révén Dél-Franciaországban nagy tekintélynek örvendő bolgárok latin—francia bulgarus > bougre nevéből. — B. B.

MAGYAR TUDOMÁNY. LXXIII. köt. (1966) 6. sz.: VEKERDI LÁSZLÓ *Leibniz*

élete és kora címmel Leibniz tudományos gondolkodási stílusának alakulását elemzi, elsősorban matematikatörténeti szempontból, középpontba állítva a függvénytan, a differenciál-integrál számítás alapjainak megvetését. — BEREND T. IVÁN *A marxista eszmeiség mércéje* címen kapcsolódik a TMB állásfoglalásához, amely megvizsgálta a marxista eszmeiség érvényesülését a társadalomtudományi tárgyú disszertációkban. — Sz. M.

MTA NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI XXIII. köt. (1966) 1—4. sz.: NIZSALOVSKY ENDRE *Eötvös József életművének ismeretlen elemei* c. tanulmányában Eötvös akadémiai elnökké választásának 100. évfordulója alkalmából legjobb barátjával és munkatársával, Szalay Lászlóval folytatott levelezésének újonnan előkerült 43 darabját ismerteti életrajzi, szépprózai, költői, irodalomtörténeti, regényirodalmi és politikai jelentőségüknek gondos mérlegelése alapján. Életrajzi szempontból figyelmet érdemel a levelekben Eötvös 1848. szeptember 28-i távozásának, Kossuthhoz való viszonyának nem egész őszinte motiválása, politikai szempontból Ráday Gedeon infámiás ügyében való felszólalása a szólás-szabadság védelmében az 1838 februári borsodi megyegyűlésen, a Pesti Hírlap szerkesztésével kapcsolatos, szerkesztő- és irányváltásra vezetett nagy politikai csatlódása és szabadságesszmével telített liberális katolicizmusa. — PÁNDI PÁL *Kemény Zsigmond és az utópista szocializmus* c., egy monográfia részét képező tanulmányában „A korteskedés és ellenszerei”, valamint más politikai röpiratok alapján az utópikus szocializmus eszméit jól ismerő, s azokat a munkásság nyomorult helyzetének ismerete ellenére is egyértelműen elutasító Keményt mint a magyar liberalizmus népellenes szárnyának képviselőjét mutatja be. Kemény a népi tömegmozgalomtól, az általános választójog bevezetésétől nemcsak a társadalom rendjét, hanem egyben a kultúrát, a nemzeti érdeket is féltette, s eme félelmének a haladás követelményét is kész volt áldozatul dobni. — KÓKAY GYÖRGY *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodáskori irodalmunk kezdetei* c. tanulmánya a Kazinczytól és Batsányitól kijelölt méltó helyre állítja a felvilágosodás irodalmi életében Rát Mátyást, a magyar nyelvű újságírás megindítóját. A győri német polgári családból származó, de teljesen magyarra vált evangélikus teológus a hazai protesztáns pietizmustól és a göttingai német felvilágosodástól, elsősorban Klopstocktól és Herdertől nevelve, eljutott a

felvilágosodás demokratikus politikai és irodalmi platformjáig, a Habsburg-ellenes antifeudalizmusig. A magyar nemzeti nyelv és kultúra ápolása fogékonnyá tette a nemzetiségek hasonló törekvései iránt. — RIGÓ LÁSZLÓ *A Petőfi értelmezések történetéből* című tanulmánya Salamon Ferenc 1858-ban adott, Petőfiben csupán a népies genre költő vonásait kiemelő, forradalmiságát elutasító s nemzeti költői rangját is tagadó értékelésének továbbélését mutatja be, azzal a történéssz számára is fontos tanulsággal, hogy egy-egy kritikus esztétikai nézeteket is alakító egyéniséget nem csupán a központi személyeknek, hanem a korszak egész szervezetébe illesztve kell vizsgálnunk — MUSNAI LÁSZLÓ Szilágyi Ferenc a folyóirat XXI. kötetében megjelent cikkeivel vitázza Körösi Csoma Sándornak a kolozsvári tudósok köréhez való kapcsolatát vizsgálja, új adalékok alapján. — B. B.

szekszárdi plébános múzeumteremtő energiájáról s népművelő tevékenységéről. — V. K.

STATISZTIKAI SZEMLE. 44. évf. (1966) 6. sz.: GYULAI FERENC *Az első magyar hivatalos statisztikai publikációkról* c. tanulmánya az 1867—1893 közt megjelent statisztikai évkönyvekkel és közleményekkel foglalkozik. A publikációk megindítása Keleti Károly nevéhez fűződik. 1868-ban jelent meg a Hivatalos Statisztikai Közlemények I. száma (1874 és 1878 közt szünetelt). A kiadványok forrásértékét nem csak az egymástól eltérő szerkesztői szempontok, hanem az egységes adagyűjtés hiánya is változó értékűvé teszi. — Az Évkönyv először 1872-ben jelent meg. Ezek sem nyújtottak teljes képet a társadalmi-gazdasági élet egészéről. — A szerző felhívja a kutatók figyelmét az Országos Magyar Statisztikai Tanács üléseiről készült jegyzőkönyvek értékes anyagára.

7. sz.: KÁRMÁN TAMÁS *Német Statisztikánk első nemzetközi kapcsolatai* c. tanulmánya ismerteti, hogyan kapcsolódott be az 1867-ben felállított Statisztikai Hivatal a nemzetközi statisztikai kongresszusok munkájába. Hazánkat először Keleti Károly és Hunfalvy János képviselték a nemzetközi fórumon. A francia—német ellentétek miatt bekövetkezett válság idején a magyar bizottság szerepe és tekintélye csak növekedett. A Nemzetközi Statisztikai Intézet huszonekét alapító tagja közül három (Keleti, Körösi, Hunfalvy) volt magyar. — H. Gy.

MÚZEUMI KÖZLEMÉNYEK 1966. 3—4. sz.: VERŐ GÁBOR *A legújabbkori munkásmozgalmi múzeológia néhány sajátossága a moszkvai és leningrádi múzeumokban* címmel a szovjet múzeumoknak a történeti tudat sajátosan múzeumi eszközökkel s módszerekkel történő befolyásolását célzó figyelemreméltó, sokoldalú tevékenységét ismerteti. — MÉSZÁROS GYULA Wozinszky Mórról, a szekszárdi múzeum alapítójáról emlékezik: az autodidakta, de roppant szakmai (elsősorban nemzetközi hírnevet biztosító régészeti) műveltséget szerző

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE X. évf. (1966) 2. sz.: GAZSI JÓZSEF *A miskolci 7. hadosztály megszervezése a fasizmus elleni harcra* c. tanulmányában arról számol be, hogy élelmezési, ellátási nehézségek, szervezési hibák és nem utolsósorban a reakciós hadosztályparancsnok, Kaffka Zoltán ezredes aknamunkája következtében miként késett az le a német fasizmus elleni harcban való részvételről, és csupán őrfeladatok elvégzésére szorult. — TÓTH PÁL *Az ellenforradalmi rendszer hatalomrajutása és uralmának néhány sajátossága Borsod megyében a román megszállás időszakában* címen gazdag levéltári és sajtóanyag felhasználásával a fehérterror borsodi kibontakozásának és lefolyásának körülményeivel foglalkozik. A relative nagyszámú s egy tömbben élő munkástömegek, a miskolci kereskedőpénztőkések burzsoázia érdekeit szolgáló, liberális szellemű közigazgatás, különösen a

miskolci Hodobay-klikk ellenállása, a Friedrich-kormány és a fővezérség Borsodban is megnyilvánuló hatalmi harca, a munkásságnak a katasztrofális gazdasági helyzet ellen a szakszervezetekben és a szociáldemokrata pártban vívott küzdelme egészen 1919 novemberéig, a „nemzeti hadsereg” bevonulásáig meg tudta akadályozni a terror szélsőséges formáit. — BODGÁL FERENC *Regula Ede története* címen egy Edelenyben 1911 nyarán történt Regula Ede asztaloslegény által elkövetett véres rablógyilkosság ponyva- és népköltészeti feldolgozásait közli, ezek kölcsönhatásának figyelembevételével. — B. B.

JÁSZKUNSAG XII. évf. (1966.) 2. sz.: BETKOWSKY JENŐ *Egy század a földműves szemével nézve* c. közleménye ismerteti egy parasztesalád folyamatosan vezetett napló-

ját az 1837—1911 közti időből. A feljegyzések legnagyobb része a termeléssel, időjárással kapcsolatos. Történeti feljegyzést találunk a világségi fegyverlettel kapcsolatban. — MEZŐSI KÁROLY *Titkos jelentések adatai Petőfi kunsági születéséről* c. írása az Österreichisches Staatsarchiv anyagából és Vahot Imre Pesti Divatlap c. folyóiratából vett adatok alapján foglal állást Petőfi lélegyházi születése mellett. — SELMECZI LÁSZLÓ *Népi műemlékkutatás Szolnok megyében* c. írása ismerteti a vállalkozás elveit s gyakorlatát, majd a Jászapátiban végzett munkálatok település-és gazdaságtörténeti eredményeit mutatja be: a szálláskertes telepítési formák kialakulását, továbbélését. — H. Gy.

SOPRONI SZEMLE. XX. évf. (1966) 3. sz.; KLINGER ANDRÁS Sopron népességének lakásvizszonyait mutatja be az 1960. évi népszámlálás alapján, a főbb tényezők esetén (lakások és lakóépületek száma, lakások nagysága, felszereltsége) 1930-ig visszamenő, és a város magasfokú urbanizáltságára jellemző adatokkal. — CSATKAI ENDRE *A soproni vendégfogadók a XVI/XIX században* címmel több mint negyedszáz soproni vendégfogadó történetét adja értékes és gazdag topográfiai és kultúrtörténeti forrásanyag alapján. — FRIED ISTVÁN *A lakompaki csata* című cikke a Lakompakba szorult Eszterházy Miklós ellen Bethlen Gábor jeles vezére, Taródy Mátyás által vezetett ostromot ismerteti: Eszterházyt a császáriak végül is felmentették, az ostromlókat szétverték, Taródy maga is elesett. A cikk kitér az ostrom irodalmi és folklór jellegű utóéletére is. — HÁZI JENŐ az 1624—1760 közötti soproni evangélikus és az 1652—1756 közötti katolikus anyakönyvek demográfiai adatait közli évenkénti bontásban, de egyelőre értékelés nélkül. — GARAI LENKE Garbai Sándornak, az 1909. évi brenbergi bányászsztrájk alkalmával Sopronban az SZDP kiküldöttjeként elmondott beszédét elemzi; ebben Garbai minden baj okozójául a bányát garanciák nélkül bérbeadó városi törvényhatósági bizottságot állítja be. — KELÉNYI FERENC a közel száz éves soproni felsőbb leányiskola alapításának történetét ismerteti: a Soproni Tanító Egylet először felekezettől független községi népiskolát javasolt, a katolikus konvent tiltakozott, az evangélikusok kompromisszumként városi felsőbb leányiskola létesítését javasolták. Az így alakult iskolát eredményei láttán 1881-ben átvette az állam, öt év múlva pedig megkapta ma is álló szép épületét. — KRAMMER JENŐ Ferdinánd Raimundnak, a reformkor híres bécsi színészének és színműrójának soproni kapcsolatait ismer-

teti: Ramund 1810—14 között Sopronban eltöltött évei alatt kezdte meg színészi pályáját és végig jó emlékében tartotta a várost. — MIKA SÁNDOR a lózi parasztság XVIII. századi történetét ismerteti: harckukat a mezőváros és földjeik védelmében. — FÜVES ÖDÖN *Görög imaház alapítása Sopronban* c. alatt az itteni tizenkét görög kereskedő társulat képviselői által 1787-ben beadott, imaház felállítását célzó kérvényt ismerteti: jól mutatja ez a város akkori jelentőségét a görög kereskedőknek a Balkántól Bécsig nyúló üzleti hálózatában. — KÖRNYEI ATTILA a Liszt Ferenc Múzeum új kiállításait ismerteti. — V. K.

VASI SZEMLE. XX. évf. (1966) 3. sz.: NOVÁK ZOLTÁN az 1938-ban a MAORT által alapított Répcelaki Szénsavtermelő Vállalat történetét mutatja be, részben a 28 évre visszanyúló számszerű termelési adatokkal. — KUNTÁR LAJOS *Adatok a vasi munkássaji történetéhez* címen az 1902—1904 között megjelent Munkáslap, a Szocializmus (1904: egyetlen példánya sem ismert), Testvériség (1906—1907) és a Társadalmi Forradalom (1907-től) útját ismerteti. A Munkáslap kapcsán Stettner Lajosnak a lap tehetséges és bátor, Szombathelyről végül is elüldözött szerkesztőjének portréját is megrajzolja. A két utóbbi lap Batthyány Ervin anarchista nézeteit hirdette: így állandó polémiában volt nemcsak az uralkodó osztállyal, hanem a Szociáldemokrata Párttal is, ennek ellenére nagy példányszámban jelent meg. A Társadalmi Forradalom utolsó számai már Budapesten jelentek meg. — MOLNÁR LÁSZLÓ Weimann Ágoston községi köedénygyárának történetét ismerteti: az 1837-ben megindult gyár (melynek termékeit, gyártási eljárásait a cikk részletesen ismerteti) már a következő évben csődbe jutott, jellemző példjaként a kor vidéki, kevésbé tőkeerős ipari vállalkozásai sorsának. — TAKÁCS INCE *A szombathelyi ferences rendi templom és rendház története* című tanulmánya (I. rész az I. számban) az 1360-ban Kálmán győri püspök által szegény betegek kórházából alapított rendház és a hozzá tartozó templom történetét ismerteti. A templom falai és a kolostor déli szárnya még középkori. A kolostor 1550—1630 között lakatlan volt, majd az ellenreformáció visszatelepítette a szerzeteseket. Ekkor épült fel a templom mai boltozata és tetőzete; a kórus XVII. század végi építmény, vele egykorú a kolostor jó része, melyhez a XVIII. században épített nyugati szárny csatlakozik. A cikk számos értékes, a korabeli építési eljárásokat és munkaszervezést is jól érzékeltető adatot

tartalmaz. — SMIDT LAJOS *Szombathelyi hetilap a múlt század végén* címmel egy *Jenseits der Donau* című, eddig kevésbé ismert hetilap egy 1875. évi számát mu-

tatja be, jó példáját — mintegy keresztmetszetét — adva a kor vidéki sajtójának. — V. K.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

JELENKOR IX. évf. (1966) 9. sz.: KÁSZON JÓZSEF *Húsz éves a forint* címen a stabilizáció pécsi és baranyai előzményeihez és heves politikai harcok között végbement lefolyásához közlő egyes jellemző adatokat.

9. sz.: TAKÁTS GYULA *A Nagyberék völgye és a Balaton* c. cikke (I. rész a 8. számban) a hatalmas somogyi mocsárvilág régi archaikus életének és a lecsapolására tett, 1950 után sikerrel befejezett, de nem egyértelműen gyümölcsöző kísérletek történetét adja. — SÓS ENDRE *Jegyzetek Radnóti Miklósról* címen a költő fiatal-koráról közlő személyes visszaemlékezéseket: a gimnazista Radnóti részvételéről egyes budapesti, inkább még polgári radikális értelmiségi szervezkedési kísérletekben, majd elviselhetetlennek érzett budapesti tisztviselő életéről, végül szegedi éveiről. — V. K.

GILYÁN NÁNDOR a szatmári Erdőház népi műemlékeit ismerteti, sok szép fényképpel: a töröktől kevésbé elpusztított vidéken, melyre a hódoltság már nem terjedt ki, sajátos összetett építészeti kultúra alakult ki és maradt meg, sokszor archaikus formákkal. — ANTALL JÓZSEF *Semmelweis Ignác tabáni szülőháza és utolsó pesti lakóhelye* címmel gazdag levéltári forrásanyag alapján Semmelweis apjának, a már a századforduló táján Budára jött kereskedőnek és családjának vagyoni és családi viszonyairól: házairól és lakásairól tájékoztat; Semmelweis személyétől függetlenül is érdekes adatokkal a kor budai polgári életmódjának történetéhez. — ZÁDOR ANNA Ybl Ervinről, a jeles művészettörténészről (1890—1965) közlő nekrológot. — V. K.

MŰEMLEKVÉDELEM. X. évf. (1966) 3. sz.: DERCSÉNYI DEZSŐ számos nagyon szép fényképpel illusztrálva az Országos Műemléki Felügyelőség 1964—1965. évi munkáját ismerteti és ezek eredményeképpen a történész számára különösen jelentős gyarapodását az ország történeti érdekű műemléki állományának: a beszámoló rámutat az egyes helyreállított objektumok építészettörténeti és művelődéstörténeti jelentőségére is. — ZÁRONYI FERENC *Balaton-i várak hiteles rajzai 1651-ből* címen a herzogenburgi ágostonrendi apátság könyvtárában talált alaprajzokat és a hozzájuk tartozó — aránylag igen részletes — egykorú várléírásokat ismerteti, konkrétan bemutatva Vázsony, Szigliget és Keszthely anyagát és rámutatva arra, hogy a rajzok az eddig ismert Turco-féle rajzoknál jóval hitelesebbek, mivel Turco nem a javasoltság állapotot, hanem az általa javasolt átépítés alaprajzát adta meg. — NÉMETH PÉTER a Városlód felett emelkedő, azóta teljesen elenyészett Hölgykő váróról ad rövid történeti ismertést nagy forrásanyag alapján. — CSÁSZÁR LÁSZLÓ *Korai ritka ipari szerkezetek és megővások* címmel a kapitalizmus kezdetére jellemző technika (és részben gazdagság) valamint kultúrtörténeti szempontból egyaránt jelentős, elsősorban vasszerkezetek megőrzésére és történeti kutatásuk fontosságára hívja fel a figyelmet. —

TISZATÁJ XX. évf. (1966) 7. sz.: KATONA IMRE *Az agrármozgalmak ösztönössége — a kubikozmozgalmak tudatossága* c. cikkében a századgyománnyozott anyag-történet felhasználására tesz tanulságos kísérletet. A századforduló körüli agrármozgalmakban éppúgy, mint a korábbi tömegmozgalmakban sok volt a költői, esetleg éppen a csodás, sőt vallásos elem. Ezeket a munkások, főként a kubikosok beáramlása kezdte kiszorítani. A munkásmozgalmakban az ösztönös népköltészet helyét egyre inkább a tudatos irodalom (mozgalmi dalok, szavalatok, szindarabok stb.) foglalja el, ami növeli az irodalom határfokát. — B. B.

VILÁGOSSÁG. VII. évf. (1966) 6. sz.: LORÁND IMRE *A Három Nemzedéktől a Forradalom utánig* címen Szeffkú Gyula történetírói útjához közlő adalékokat. Első, nemzeti felháborodást keltő művében a Rákóczi-szabadságharc tragikus irrealitását bizonygatta. 1920-ban megjelent *Három Nemzedék* c. művében a három magyar liberális nemzedéket állította oda bűnbaknak a keresztény magyar közeposztály elé a történelmi Magyarország bukásáért, s járhatatlan kuruc út helyett a nem kevésbé járhatatlan Habsburg-utat javasolta. Ez utóbbit összefüggő rendszerre a Magyar Történet hatalmas kötetiben építette ki. A *Három Nemzedék* 1933-as kiadásához írt új fejezetben visszont már a neobarokknak jellemzett ellenforradalmi korszak

föltött is kimondja az ítéletet, és sejteti a közelgő tragédiát. Így jutott el lassan a hitlerellenes népfront, a demokracizmus kiterjesztésének gondolatáig. Forradalom után c. művében kimutatja az úri Magyarország életképtelenségét, a munkás-paraszti forradalom kikerülhetetlenségét és a Szovjetunióval való együttműködés bízható perspektíváit. — BENDA KÁLMÁN *A jozefinizmus útja és megdicsőülése* címen eleven és problémagazdag beszámolót közöl az 1965. augusztus 29. — szeptember 5-én Bécsben megtartott XII. Nemzetközi Történelem Kongresszusnak a vallási türelemmel foglalkozó szekciója üléséről. Az osztrák és részben a német történetírás jozefinizmuson csupán II. Józsefnek összpolitikájából kiszakítottan s eltorzítottan vizsgálta egyházpolitikáját érte, s ezt is a katolikus felvilágosodásra, ill. a bécsi udvar merkantilista érdektől sugallt, a XVII. század második felétől egyre erőteljesebben érvényesülő valláspolitikájára vezeti vissza. Ezzel szemben a magyar történészek — egy osztrák történésztől is támogatva — rámutattak a Cseh- és Magyarországon ugyanebben az időben érvényesülő türelmetlen ellenreformációra, az itt időnként érvényesülő türelmi politikának a rendiség által kikényszerített voltára s e politika gyakorlati érvényesülésének az osztályok és rétegek közt szerteágazó külön útjaira. — A számhoz csatolt Mellékletben ZOLTAI DÉNES *A középkor zeneesztétikája és világnézeti alapjai* címen a középkori zene kialakulását és fejlődése perspektíváit vizsgálja.

7—8. sz.: DOBROVITS ALADÁR *Rabszolgaság és megváltás* c. tanulmányában rámutat arra, hogy a rabszolgafelszabadítás miként hatott az antik vallásos ideológiára, így a kereszténységre is. — KOMORÓCZY GÉZA *Ábrahám Mezopotámiában és Kánaánban* c. tanulmányában Ábrahám, Izsák, Jákob alakjában a zsidó népet alkotó népcsoportok képviselőit látja, akik Észak-Mezopotámiából, arám környezetből érkeztek a Szíria és Dél-Arábia közti területre a „gér” (jövevény), ill. a „héber” (idegen alkalmazott) szavak tanúsága szerint afféle kereskedő-pásztorok, később földművelésre is rákapó vazallus népelemekként. — KARDOS TIBOR *Az olasz természetfilozófusok* c. tanulmányában hangsúlyozza a XIII—XVI. századi olasz természet-

filozófia jelentőségét a modern európai filozófia kialakulása szempontjából. Fejlődésének állomásait veszi sorra ezután a padovai egyetem averroizmusától Giordano Brunoig, aki már az újkori materializmus jelentkezését jelzi. — MÁTRAI LÁSZLÓ *Az olasz reneszánsz filozófia hanyatlása a tridentin zsinat után* c. fontos módszertani kérdéseket is felvető tanulmányában kimutatja, hogy a katolikus restaurációnak a tridentin zsinattal kezdődő előnyomulása kiszorítja a XVI. század olasz reneszánsz filozófiából a humanizmust, az arisztotelizmust. és csupán az újplatonizmust hagyja meg, amely azonban magába szívja és az utókor felé közvetíti a másik kettő elemeit is. Ahhoz, hogy a filozófia a kapitalista fejlődéstől megkívánt magasabb grádicsra lépjen, a reformátorok harcos türelmetlenségére és a természettudományozására volt szükség. A XVII. században már csak a természettudományos fejlődés lehetett a filozófia kibontakozásának alapja. — TÁRJÁN IMRE *Történelmi igazság vagy apologétika?* c. cikkében a XII. Pius pápa rehabilitációját szolgáló kétkötetes pápai diplomáciai kiadvány kudarcáról számol be. A lengyel válság idején tett közvetítésével a pápa a diplomáciai forráskiadvány szerint is Mussolinivel együttműködve tulajdonképpen Hitlernek tett szolgálatot, elutasítva a lengyelek melletti állásfoglalást. Ribbentrop 1940. március 11-i fogadása semmit sem használt a német katolicizmusnak, annál inkább Hitlernek. A pápa iparkodott lecsendesíteni a német püspökök Hitler-ellenes szárnyának, így pl. Preysink berlini püspöknek háborgását is. Noha tudott a náci haláltáborokról, mégsem emelte fel tiltakozó szavát a halálraítélt zsidók érdekében. 1944-ben, a háború végefelé sem a háború szörnű szenvedéseinek enyhítése volt a főgondja, hanem a világ összes katolikusainak összefogása a „vörös áradat” feltartóztatására. — ZEMPLEN JOLÁN *A jezsuiták és a fizika fejlődése (Egyházi tankönyvek Magyarországon a XVIII. században)* címen a kor hazai fizikatanításának tartalmát vizsgálja a fizika egyes irányzatai szerint, s megállapítja, hogy a században a fizika Magyarországon még a jezsuita fejekben is megvívta a maga szabadságharcát, ha érvényesülését még a vallással való kényszerű kompromisszum sokban korlátozta is. — B. B.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B. B.), Hölvényi György (H. Gy.), Sz. Ormos Máris (O. M.), Szabó Miklós (Sz. M.) és Vörös Károly (V. K.).

Hibaigazítás: A Századok 1966. évi 2—3. számában megjelent hazai folyóirat-szemlénk készítőire utaló szíglák helyesen: a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr esetén: B. B.—Sz. M.; a Valóság esetén: B. B.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSZI ISZTORIKI 1966. 3. szám. — A. A. GUBER: *A XII. nemzetközi történet-tudományi kongresszus* (3—14. l.) a fontosabb előadások és viták ismertetésén túlmenően megállapítja, hogy főképp aktuális és vitás kérdések iránt volt nagy az érdeklődés, a korábnál nagyobb volt a marxista történészek száma, és egyre inkább érződik a marxista elmélet hatása a polgári történészek körében. Utal a módszertani kérdésekben kibontakozott vitákra, különösen a nacionalizmus és internacionalizmus kérdésében még a marxista történészek közt is lezajlott nézeteltérésekre, hangsúlyozza, milyen nagyarányú egyetértéssel találkozott Fritz Fischernek a német háborús célokról írt könyve. A nyugati történészek körében bonyolult folyamatok mennek végbe, ezért nagy figyelmet kell erre fordítani. — A. J. E. JOFFE: *A külföldi „Szovjetunió barátai társaságai”-nak működése* (15—30. l.) részletes adatokat hoz az 1927—1932 közti időszakra, amikor a forradalom 10. évfordulójára Moszkvába érkezett küldöttségek révén megindult az ilyen társaságok szervekedése. 1932-ben 21 országban 100 000 tagja volt a társaságoknak, ezek 30%-a kommunista párttag, 14 folyóiratot adott ki. 1928—32-ban 2400 ember látogatott segítségükkel a Szovjetunióba. A burzsoá kormányok persze üldözték és korlátozták tevékenységüket, mégis nagy eredmények voltak a szovjetellenes tervek leplezésében, a Szovjetunió eredményeinek népszerűsítésében. Gyengéjűk volt, hogy nem méltatták kellő figyelemre propagandájukban az értelmiséget, a parasztságot, a nőket, az ifjúságot. 1933-ban Németországban betiltották az egyes országos egyesületeket egybefogó nemzetközi szervezetet, s a társaságok csak néhány országban maradtak fenn. De bebizonyították addig is, hogy a nemzetközi szolidaritás a békeharc fontos tényezője. — B. M. SERESVENSZKIJ: *A Távolkeleti Köztársaság létrehozása* (31—42. l.) részletesen ismerteti az 1920 elején Szovjet-Oroszország és Japán közt ütközőállamként létrehozott köztársaság problémái körül akkor a párton belül folytatott vitákat. A vezetők egy része — még a külön köztársaság ügyeinek irányítására a Központi Bizottságon belül létrehozott Távolkeleti Irodában is — helytelenítette a távolkeleti terület elszakítását. Lenin azonban szükségesnek látta, persze csak ideiglenes megoldásként, a nemzetközi helyzet miatt. 1921 áprilisában jött létre a köztársaság kormánya, ekkor szavazták meg alkotmányát. — J. S. KUKUSKIN: *A szovjetek a helyreállítási*

időszakban (43—52. l.) 1921-től vizsgálja a szovjetek aktivizálására irányuló törekvéseket. A polgárháború befejezése tette ezt lehetővé, a pártonkívüliek nagyobb arányú bevonását is. 1921-ben 134 városban a választók 46%-a vett részt a szovjetek választásában, és 72,6% a kommunista párt jelöltjeire szavazott, más pártok jelöltjei csak a szavazatok 0,1%-át kapták meg. A falusi szovjetek aktivizálása a kulákok elleni éles harcra fonódott egybe. 1924-ben ismét hanyatlott az aktivitás, ezért tett a párt újabb intézkedéseket, amelyek már 1925 elején jelentős eredményeket hoztak. Ez azonban csak újabb szakasza a fejlődésnek, nem a kezdete a szovjetek aktivizálásának, mint eddig általában elfogadott volt. — I. N. OLEGINA: *A mai amerikai és angol történetírás a Szovjetunió iparosításáról* (53—69. l.) az 1930-as évektől napjainkig megjelent munkák elemzése alapján úgy látja, hogy egy objektív értékelésre törekvő tendencia mellett van egy tudatosan hamisító is, ezek azonban az egyes művekben keverednek. Az angol-szász történészek arra törekszenek, hogy az 1917 előtti iparosítást összekapcsolják a szovjet korszak fejlődésével, az egységes ipari társadalom elmélete alapján, s ezzel véletlennek állítsák be az Októberi Forradalmat, azt állítva, hogy a tőkés Oroszország is képes lett volna olyan irányú iparosításra, mint a szovjet állam. — L. A. ZAK: *A bécsi kongresszuson lezajlott diplomáciai harc történetéből* (70—82. l.) a lengyel és a szász kérdés körül harcoltak ismerteti elég részletesen, hangsúlyozza, hogy I. Sándor szerint Oroszország kiérdemelte, hogy megkapja Lengyelországot. Az angol-osztrák-francia közeledés és az 1815. január 3-i szerződés teljesen megsemmisítette a Napóleon-ellenes koalíciót. — A visszaemlékezések rovatban B. Sz. BÁSZKOV: *A Dnyeprogesz építőjének feljegyzései* (96—108. l.) c. befejezetlen írását közlik a dnyeperi villanyerőmű építéséről, az 1884—1965 élt mérnököt bemutató bevezető tanulmányt V. Sz. LELCSUKTÓL (94—96. l.). — V. J. YEVLER röviden összefoglalja Garibaldi szerepét 1849-ben a római köztársaság védelmében (109—113. l.), utána közlik Garibaldi emlékiratainak ezzel foglalkozó részét: A római köztársaság védelme. A második száműzetés (113—123. l.). — Az adatközlő rovatban R. V. OVICSINNYIKOV: *Je. I. Pugacsov pere és elítéltése* (124—130. l.) részletesen ismerteti a per lefolyását, azután megkezdti a vonatkozó dokumentumok közlését (130—138. l.). — A. J. SPIRT ismerteti a trópusi

Afrika történetével foglalkozó mai haladó történetírást (143—147. l.), többek közt Sik Endre francia nyelvű könyvének I. kötetét. — N. B. KOVALENKO áttekintést ad arról, hogy a szovjet társadalom történetére vonatkozólag az Októberi Forradalom Központi Állami Levéltárában milyen intézmények anyaga található meg, s ez milyen kérdések kutatását teszi lehetővé (154—160. l.). — A. P. SELJUBSZKIJ: A bolsevik, a harcos, a tudós (167—170. l.) I. I. Minc akadémikus életpályáját ismerteti 70. születésnapja alkalmából. — A. I. ALATORCEVA: „*Isztorik-marksziszt.*” — „*Voproszsi Isztori.*” 40 év krónikája (170—176. l.) a közlemény első részében 1945-ig ismerteti, többnyire évről-évre a tanulmányok tematikáját, a folyóirat beosztását, szervezetét, a szerkesztőbizottság összetételét. — L. L. LEPESINSZKIJ: *Bélyeggyűjtés és történelem* (205—209. l.) az 1840—50-es évek és a századforduló bélyegeire hivatkozva igazolja, mennyire tükrözik a politikai helyzetet, ezért szükségesnek tartja, hogy a történések foglalkozzanak a kérdéssel.

1966. 4. szám. — O. I. SKARATAN: *A szovjet munkásosztály története tanulmányozásának módszertani aspektusai* (3—15. l.) az újabban fellendülő kutatás elméleti alapjait tisztázza. Jónéhány munka úgy tárgyalja a munkásosztály történetét, mint a párt és az állam történetének egy részét. Holott speciális kutatási téma, amely feltárja a szovjet munkásosztály, mint a társadalom vezető ereje fejlődésének törvényeit. A legfontosabb ebben az egyre erősödő kommunista vonások kutatása. Beletartozik a munkásosztály létszáma, összetétele, képzése, kulturális színvonala, mindennapi élete, politikai aktivitása, részvétele a termelés irányításában, a polgári csökevények leküzdése. A munkásosztály kétféleképpen szerepelhet, mint objektum, amikor a társadalmi átalakulás keretein belül vizsgálja a kutató a fejlődését, és mint szubjektum, amikor a változások vezető erejét vizsgálja. A szerző részletes táblázatot ad évenként és témánként a megjelent feldolgozásokról, s megállapítja, hogy az utóbbi években ugyan erősen megnőtt a munkák száma, de csak néhány problémát dolgoztak fel eddig, a munkásosztály, mint szubjektum, alig került feldolgozásra, így alig foglalkozik munka a munkások politikai aktivitásával, nemzetközi kapcsolataival. A meglevő munkákban is sok még a faktológia, az elméleti általánosítás hiányzik. Minthogy a forrásanyag igen nagy, a szerző a kiválasztásos (reprezentatív) módszer szükségét hangsúlyozza. — A nemzet fogalmáról megkezdett vita keretében M. Sz. Dzsunszov: *A nemzet mint az emberek társadalmi-etnikai*

közössége (16—30. l.) az eddig adott meghatározások kritikája után maga, más-más szempontból kiindulva, három meghatározást javasol. Az első, általános meghatározás szerint a nemzet olyan nagy embercsoport, amely különbözik más csoportoktól a nyelv, az etnikai terület, a nemzeti öntudat és a kultúrában és jellemében megmutatózó sajátos nemzeti vonások tartós közössége révén, amelyek mind a tőkés, mind a szocialista gazdasági-társadalmi viszonyok kialakulása során fejlődtek ki. A szociális funkciói szempontjából úgy határozza meg a nemzetet, mint a társadalmi fejlődés olyan formáját, amely a kapitalista és a szocialista társadalom sajátja, s egységes társadalmi-etnikai szervezet. A kapitalizmus korában és a kommunista világrendszer első szakaszában a nemzetek a rendszer strukturális elemei. Végül mint etnikai közösséget úgy határozza meg, hogy a nemzet az etnikai közösségek legfelső formája, amely a burzsoá és a szocialista társadalmi viszonyok alapján kialakult. Az etnikum (narodnoszty) fejlődése során nemzeté konszolidálódik. Egyre nagyobb etnikai közösségek alakulnak ki. Ma az emberiség $\frac{3}{4}$ része 43 nagy nemzethez tartozik, amelyek mindegyike legalább 10 millió tagot számlál. Az első meghatározásban adott tényezők önmagukban nem elégségesek a nemzet kialakulásához, csak összességükben. A gazdasági elmaradottság konszolidálja a nemzetet megelőző, primitívebb etnikai formákat. Szükségeseznek látja a szerző a nemzet és állam viszonyának a tisztázását, az egy államhoz való tartozást nem tekinti a nemzeti lét előfeltételének. A nemzeti öntudat tartósabb lehet a nyelvi hovatartozásnál (az 1959-es népszámlálás szerint a Szovjetunióban 114,1 millió vallotta magát orosz nemzetiségűnek, de 124,3 milliónak az anyanyelve az orosz). — V. M. HOLODKOVSKIJ: *Vajon Napóleon gyűjtötte fel Moszkvát?* (31—43. l.) megnyugtatóan tisztázza a kérdést: a szovjet történetírás is régebben azt állapította meg, hogy az oroszok gyűjtötték fel a várost. Csak az 1940-es évek végén került elő az a verzió, amely szerint Napóleon, ill. a franciák gyűjtötték fel. Ez volt egyébként a korabeli hivatalos orosz magyarázat is, mert a kormányzat nem mert bevallani, hogy maga gyűjtötte fel a várost. A franciákhoz intézett röpirat viszont ezt hirdette. A szerző az egyéb, sokszor ellentmondó források mérlegelése alapján állapítja meg, hogy a várost az orosz hatóságok gyűjtötték fel, s ezt a heroizmust a franciák is elismerték. — G. Sz. MATVEJEVA: *A munkásosztály kialakulásának tapasztalatai a Mongol Népköztársaságban* (44—51. l.) leszögezi, hogy

az elmaradott gazdaságú ország esetében is győzhet a forradalom, de ehhez kell a győztes szocializmus támogatása és az elmaradt ország parasztságának szövetsége a nemzetközi proletariátussal. Mongóliában a forradalom győzelme után már megindult a munkásosztály kialakulása, részben a parasztság, részben a kézművesek soraiból. 1940-ben 33 100 volt a munkások és alkalmazottak létszáma, ebből 14 600 közvetlenül a termelésben volt foglalkoztatva. 1963-ban a munkások és alkalmazottak száma már 160 300. — JE. V. GURNOVA: *A középkori parasztság ideológiájának néhány problémája* (52—71. l.) a szerkesztőség által sok szakértő közreműködésével megvitatott tanulmány megállapítja, hogy a parasztságnak van saját ideológiája, osztálytudata, amely nemcsak a parasztmozgalmak követeléseiben mutatkozik meg. A szorosan vett történeti források (krónikák, levelek, paraszti petíciók mellett az irodalmi [folklor stb.] források) is fontosak. A nyugat-európai parasztság vizsgálata alapján a szerző kimutatja, hogy a paraszti ideológia kettős függésben van: elválaszthatatlan egyrészt a korabeli gazdasági és társadalmi viszonyoktól, másrészt pedig a középkori világnézet rendszerétől. A gazdasági élet lassú fejlődésének a következménye, hogy a gondolkodásban sok az állandó elem; még állandóbb jellegű a monarchikus illúzió. A paraszti ideológiában tehát sok a mozdulatlanság, a konzervativizmus. De a parasztság ekkor az egyik antagonisztikus osztály, gondolkodásának vannak változó elemei, s ezek a parasztság alapvető helyzetének a változásával kapcsolatban módosulnak. A szerző négy korszakot különböztet meg: 1. a VIII—IX. században a parasztság mozgalma a feudalizmus kialakulása ellen irányul, ideológiája tehát a régi szabadság visszaállítása; 2. a XI—XIII. században már csak a kizsákmányolás növelése ellen irányul, tehát követelése a feudális szokás védelme; 3. a XIII. század derekától a XV. század végéig a pénzjáradék megjelenése, az egyéni felszabadulás lehetősége, ugyanakkor a kizsákmányolás növekedése és a nagy parasztháborúk idején terjednek el a paraszti eretnokségek, az egyéni szabadság követelése, a paraszti munka méltóságának tudata; 4. a XVI. századtól kezdve a fő követelés már a földtulajdon és a vagyoni egyenlőség. A konzervativizmus és a lázongás a parasztság kettős osztályhelyzetének kifejezése. A paraszti ideológia megfogalmazói sokszor nem a parasztok, hanem a papok. A paraszti ideológia nem terjedhet túl az uralkodó világnézet határain. A benne levő pogány és korai keresztény elemek visszahatnak az uralkodó

egyházi ideológiára. A hivatalos, a polgári és a plebejusi ideológiától való elválasztásra a szerző néhány kritériumot állít fel: a rendek egyenlőségének követelése lehet plebejus ideológia is, de a naiv monarchizmus és a paraszti munka dicséréte csak paraszti ideológiára vall. A vallási eretnokség viszont plebejus, sőt polgári ideológiát takarhat. Az irodalomban a nemzeti nyelv és formák használata révén kísérelhető meg a paraszti ideológia elkülönítése. A paraszti ideológia hamis eszméket jelent, ezek azonban mozgósító jellegűek voltak, s nem is mindig ösztönösen születtek a felkelések idején, hanem lassankint alakultak ki. Általában az ösztönösség uralkodik a paraszti ideológiában a tudatosság felett, a nem adekvát eszme az adekvát eszme felett, de mégis fejlettebb tudatosság ez, mint az ókorban. A késői középkorban már megjelennek az osztályöntudat csirái. — V. M. LAVROVSKIJ: *A történelem mint tudomány tárgyának és módszerének a kérdéséhez* (72—77. l.) hangsúlyozza, hogy nincs éles elkülönülés a természettudomány módszereitől. A szubjektív tényező a marxizmus megjelenésével válik tudatossá. A szociológiával összevetve fontosnak tartja a társadalmi struktúrák vizsgálatát, amely természettudományos, mennyiségi módszerekkel mehet végbe. Ezeknek a módszereknek pontos kidolgozását sürgeti. — A folyóirat folytatja Garibaldi emlékiratainak közlését, V. JE. NYEVLER bevezetője (78—81. l.) az 1859—60-as évek jelentőségét vizsgálja, az emlékirat (82—95. l.) az 1859 februárja — 1860 októbere közti korszakot tárgyalja. — N. M. PIRUMOVA ismerteti V. V. Szuhomlin emlékiratait (96—97. l.), az 1885—1963 élt szerző narodnyik családból származott, maga eszer volt, francia, majd amerikai emigrációban élt. 1954-ben tért haza a Szovjetunióba. Emlékiratainak között része (97—110. l.) a Kara folyó mentén, Csita közelében volt kényszermunka-telepen folyt életet ismerteti. — Folytatódik a Pugacsov elleni perre és ítéletre vonatkozó források közlése (111—125. l.). — ANDICS ERZSÉBET ismerteti R. A. Averbuhnak az 1848-as magyar forradalomról és szabadságharerről írt orosz nyelvű monográfiáját (140—141. l.). — JE. V. GURNOVA, V. M. DALIN, JA. A. LEVICKIJ és A. N. CSISZTOZVONOV 75. születésnapja alkalmából ismertetik Szergej Danyilovics Szkazkin tudományos tevékenységét (148—158. l.), a középkori agrárkérdés, a reneszánsz és a XVIII. század végéig terjedő nemzeti közti kapcsolatok kutatása terén. — A. I. ALATORCEVA folytatja az „Isztorik-marksziszt” — „Vcproszi Isztorii” krónikáját (158—169. l.), itt az 1945—65 évek fejlődésének adatait

sorolja fel. — D. N. SZTASEVSKIJ ismerteti az 1919—1923 közt az Egyesült Államok részéről Szovjet-Oroszországnak nyújtott segély burzsoá irodalmát (173—180. l.) s megállapítja, hogy a polgári szerzők eltűlőztek a segítség jelentőségét. — L. I. GINCBERG: *A háleri diktátúra létrejöttének előzményeiről* (180—189. l.) ismerteti az 1950-es évek második felében és főképp 1960 után megjelent burzsoá munkákat, amelyek sok új forrást tárnak fel, de nagyrészt még monopóliumok és junkerek felelősségének az elvitatását célozzák. — G. F. KISZELJOV: *N. K. Krupszkaja és az első Lenin-alakítók színházban és moziban* (203—208. l.) Krupszkaja kritikai megjegyzéseit összegezi, amelyekből Lenin emberi portréja bontakozik ki. — A. D. KOLPAKOV: *A „Vörös hásvét”* (213—216. l.) az ír felkelés 50. évfordulóján feleleveníti a felkelés lefolyását és kiemeli a forradalmi demokrata Patrick H. Pearse szerepét, aki szövetszik a proletariátussal, mert már 1914 előtt meglátja, hogy a politikai szabadság megszerzése nem elég.

1966. 5. szám. — A. F. HAVIN: *A szovjet ipar kapitányai. 1926—1940* (3—14. l.) a nagy iparvállalatok vezetőiről ad összefoglaló képet, először szakmai képzésükről: az ún. ipari akadémiákon 1932-ben a hallgatók 35%-a egykori illegális bolsevik volt, 83%-a egykori szakmunkás, 77%-a ekkor vezető állásban volt. 1929 és 1940 közt 868 000 fő kapott felsőfokú szakmai képzést. 1940-ben a Szovjetunióban 290 000 mérnök működött (az Egyesült Államokban ugyanezért csak 156 000). Különösen az újonnan épülő nagy gyárkombinátok és erőművek vezetőire fordít nagy figyelmet a tanulmány, megállapítja, hogy ezek az építkezések valóságos forradalmat jelentettek. Számos egyéni portrét ad a vezetők-ről, hangsúlyozza, hogy elősegítették az újításokat, kockázatot is vállaltak, s nagy mértékben gondoskodtak az építőkről személy szerint is. — M. A. VILCAN, M. P. KIM: *A kulturális építés a szovjet faluban, 1933—1940* (15—26. l.) a kultúrforradalom kevésé feltárt szakaszát ismerteti. Az ilyen tárgyú ráfordítások ekkor egyre nőttek. Az állam, a kolhozok és társadalmi szervezetek kulturális kiadásai egy főre 1932-ben 61,73 rubelt tettek ki, 1937-ben 234,74 rubelt. A falusi lakosság saját erejéből is hozzájárult a kiadások fedezéséhez. Az ország legnagyobb részében ebben az időszakban végbement az írástudatlanság felszámolása. 1935-ben a Kaukázusi SzSzk lakosságának 61%-a már tudott írni és olvasni. De a közép-ázsiai területeken lassabban ment ez a folyamat, 1936-ban pl. Üzbekisztán egyik körzetében 176 párttag közül 47 nem tudott írni, 110 pedig

csak nehézségekkel. Olykor adminisztratív eszközöket is vettek igénybe, nagy sietséggel dolgoztak, néhány hetes tanfolyam után már írástudóknak minősítették a hallgatókat. A felnőttek oktatása mellett nagy gondot fordítottak az iskolahálózat növelésére, 1932 és 1938 közt falun 16 353 új iskolát hoztak létre, ezek közül 9504 hétéves iskola volt. A türkmén köztársaságban a tanulók száma 26,5-szeresére nőtt meg. Mezőgazdasági szakiskolákat is hoztak létre, ezek azonban valójában nem voltak eléggé szakosítva, mindent oktattak. A felsőfokú szakképzettségű agronómusok nagyrésze pedig nem dolgozott közvetlenül falun, ezért 1940-ben sok ezret irányítottak át falusi munkára. A kulturális felvilágosító munka a parasztság új arculatának a kialakulását célozta, könyvtárak, színházak, műkedvelő mozgalom, a sajtó terjesztése voltak ennek fő formái. Az egész együtt jelentette a kultúrforradalmat. — Sz. M. ASZKOLDOVA: *A fő irányzat a munkásmozgalom amerikai burzsoá történetírásában* (41—53. l.) a J. R. Commons (1862—1945) által a wisconsinai egyetemen 1904-ben megindított irányzatot ismerteti, amely az amerikai munkásmozgalmat kivételes jelenségnek tartja. Pozitívuma, hogy ez az iskola valóban nagy adatfeltáró munkát végzett, elsőnek vizsgálta a munkásosztály gazdasági helyzetét, történeti statisztikai módszereket alkalmazva. De elvi alapjai: a munkás és tőkés érdekegysége, egyenjogúsága, mindkettő függése a piactól. A munkanélküliséget részleges hibákkal magyarázza. Trade-unionista irányzat, támogatja a reformizmust. A marxista elmélet az iskola szerint nem alkalmazható az amerikai munkásmozgalomra. A tudományos szocializmus alapján álló „értelmiségi” vezetők helyzete a „gyakorlati” munkásvezeteket dicsőítik, igazolják a szakszervezetek semlegességét a politikai harcban. A mai amerikai polgári történetírás lényegében véve ma is ezeket az elveket hirdeti. — A. Z. MANFRED: *A társadalmi és politikai eszmék 1815-ben* (54—64. l.) az 1965-ös bécsi történetész kongresszuson tartott előadás, amely áttekinti a fő ideológiai áramlatokat. A monarchia isteni eredetébe vetett hit ebben az időpontban már nem volt tartható, de Bonald tradicionalizmusa is csak kevés követőre talált. Jelentős volt a legitimizmus ideológiája, Talleyrand nyomán, bár ennek az elvet sem valósították meg minden téren következetesen. Az előző század felvilágosodása is még hat, hársai azonban kiábrándultak a létrejött társadalomból s lázonganak (Byron). A burzsoáziának inkább Benjamin Constant liberálizmusa felel meg, a tulajdon és szabadság elveinek abszolutizálásával. Ez a legszele-

sebb köröket felélelő áramlat. Haladó szerepet játszanak a nemzeti szabadságmozgalmak. A forradalmi demokratizmus még a forradalom maradványa (Riego vagy a dekabristák). A szélsőbalt az utópikus szocializmus képviselői alkotják. — A vitarovatban A. I. GOKOVSKIJ: *A szovjet archeográfia vitás kérdései* (65—76. l.) számos szovjet forráskiadvány tapasztalatait ismertetve a forráskiadás kérdésével foglalkozik, tudományos forráskiadványoknál alapvető követelménynek tekinti egy-egy forrás csoportot lehetőleg teljes kiadását. A válogatás minden esetben szubjektívvé teszi a kiadványt. A tematikus forráskiadványok csak népszerűsítő jellegűek, ezért nem kell nagy terjedelmű tematikus kiadványokat összeállítani. — Ugyancsak ebben a rovatban L. SZ. VASZILJEV. I. A. SZTUCSEVSZKIJ: *A kapitalizmus-előtti társadalmak létrejöttének és fejlődésének három modellje. Az ázsiai termelési mód problémájához* (77—90. l.) egészében vetik fel a kapitalizmus előtti osztálytársadalmak problémáját. A földközösség (obszcsina) fejlődési sajátosságaiból indulnak ki, s hangsúlyozzák ebben a természeti tényezők elsődleges szerepét. Az antik földközösségben a földművelés könnyű volt, nem volt szükség nagyobb kollektív erőfeszítésre. Viszont katonai okokból szükség volt erős kollektívumra, a szomszédos közösségekkel szemben. Ebből származik a földközösség belső egyenlősége, demokratizmusa, ugyanakkor kezdetétől meglévő katonai szervezete. Az idegen hadifogolyból jogtalan rabszolga lesz. A germán földközösségben (és alapjában véve ugyanez áll a szlávra is) sem gazdasági, sem katonai tényezők nem tették szükségessé az erős kollektívum kialakulását (területi szétszórtság), a család alkotja a gazdasági egységet. Itt a közösség egyik része fölébe kerekedik a másiknak, alávetett helyzetbe hozza. Marx a tőkés termelést megelőző formákról írt munkájában ezt a fejlődési utat teljesen egyenjogúnak tartja az előbbivel. A germán feudalizmus kialakulásánál tehát nem volt döntő a rabszolgatartó táradalmi formáció által felhalmozott tapasztalat, bár ennek nagy szerepét volt, gyorsította a fejlődést, ezért alakult ki a kapitalizmus és a szocializmus Európában. Osztálytársadalom csak akkor alakulhat ki, amikor többleterméket lehet előállítani, Ázsiában ez igen fejletlen termelőeszközökkel már lehetséges, a Földközi-tenger vidékén csak a vasszerszámok teszik lehetővé, a germán földközösségeknél még a vas használata sem elegendő, fontos tényező a közvetlen termelő érdekelt volta a termelésben, ezért itt a termelőerők fejlettebbek. Az antik társadalomban a termelőerők gyorsan, látványosan fejlőd-

nek a rabszolga munkájának intenzifikálása után, de a szabadoknak a termelésből való teljes kivonulása zsákutcába juttatja a fejlődést. A feudalizmusban a fejlődés lassabb, de állandó. Az ősközösségből a feudalizmusba való átmenet jóval gyakoribb, mint a rabszolgatartó formációba, ez azonban nem attól függ, hogy ez az átmenet időszámításunk előtt vagy után következik be, hanem a földközösség sajátosságaitól. Az ázsiai földközösség fejlődése Marx korában alig volt ismert, Marx mégis meglátta sajátosságait. Itt a földműveléshez nagy kollektív erőfeszítésre van szükség (öntözés), az egyén nem válhat önállóvá a kollektívummal szemben. Ezért olyan állandó és kollektív ez a közösség. A rabszolgák itt is idegenek közül kerülnek ki, de a földközösségi előkelők tulajdonába kerülnek, tehát a földközösségen belül is antagonizmus jön létre. Ez tehát az előbbi két típus keveredése, a rabszolgák kizsákmányolása mellett a közösség egy részét is kizsákmányolják. Ez mutatja a rabszolgatartó és a feudális kizsákmányolás szoros rokonságát: a gazdaságon kívüli kényszer két formájáról van szó. A ma ismét felélelt vitában sokan az ázsiai termelési módot átmeneti jellegűnek tartják, s alapvetően a stadialitás hívei: ezek a különböző formák egymást követően vezetnek el a kapitalizmushoz. A megoldás azonban csak az lehet, ha a három formát egymással egyenrangúnak ismerjük el. A továbbfejlődésre azonban különbözőképpen alkalmasak. Az első típus ritka, voltaképpen csak a görög és római fejlődésben van meg, fejlődési lehetőségei korlátozottak, a rabszolgának a termelésben való érdektelensége miatt, tehát zsákutcába jut, ill. visszatér kiindulópontjához, s a meglévő feudális elemek révén jut át a feudalizmusba. A második típus a legalkalmasabb a fejlődésre, ezért alakul ki belőle a kapitalizmus. A harmadik típus fejlődik a leglassabban, a két tendencia egymást akadályozza. De nem tér vissza kiindulópontjához, a feudális elemek erősödő tendenciát mutatnak. A kapitalizmusig azonban nem jut el, mert korábban bekövetkezik már az európai kapitalizmus betörése. Persze a történeti fejlődésben igen sok a szubjektív elem, ezért ténylegesen ennél a három típusnál jóval több variáns alakult ki. A köztük levő különbségek azonban csak másodlagosak. Végeredményben tehát a kapitalizmus előtt alapjában véve két társadalmi formációt kell megkülönböztetni, az elsődleges az ősközösség, a másodlagos a magántulajdonon és a gazdaságon kívüli kényszeren alapuló osztálytársadalom, három formája közül a feudális a legfejlettebb. — A visszaemlékezés rovatá-

ban N. G. KUZNYECOV: *A spanyol tengerészekkel a fasizmus ellen* (91—106. l.) a spanyol polgárháborúban mint haditengerészeti attasé és tanácsadó működött szovjet tengerésztiszt emlékiratait teszi közzé, ebben a részben Spanyolországba érkezésétől 1936 végéig. — R. V. OVCSINNYIKOV folytatja a Pucacsov elleni per anyagának közlését, itt a Szimbirszkben lefolytatott vállalatokra vonatkozó dokumentumokat közli (107—121. l.). — Új rovatot indít a folyóirat *Dokumentált vázlatok* címen, amelyben egyes kérdések részletes eseménytörténetét ismertetik. A. N. SZAHAROV: *A narodovolecek „vörös terrorja”* (122—129. l.) az olvasók kérésére a narodnyik szervezet által 1879—1881 közt végrehajtott merényletek és kísérletek történetét mutatja be II. Sándor megöléséig, s hangsúlyozza, hogy minden hősiessége ellenére a mozgalom kudarcra volt ítélve. — V. G. TRUHANOVSKIJ: *Winston Churchill. Egy politikai életrajz töredékei* (130—148. l.) gyermekkorától az első világháború kitöréséig számol be Churchill életútjáról, kiemeli, hogy a többi konzervatív politikushoz képest valóban óriás volt, bár jelentőségét 1940 óta személyi kultusza is növelte. — B. M. KOGAN ismerteti a cseh nemzeti megújulási mozgalommal foglalkozó szovjet munkákat az 1950-es évektől kezdve (151—155. l.). — B. P. KANYEVSKIJ: *Az amerikai „szovjetológia” jellemzéséhez* (181—186. l.) egy 1963-ban megjelent amerikai tudós-lexikon adatainak feldolgozásával megállapítja: 262 történezt sorol fel a lexikon, akik a Szovjetunió történetével foglalkoznak; a legtöbben már 30 éven felül vannak, jórészt csak 1946 óta foglalkoznak szovjet történelemmel. 31,6%-uk orosz vagy egyéb emigráns. 51%-uk a szovjet korszakkal foglalkozik. Csak az egyetemeken a kutatás évi 6—10,5 millió dollárba kerülhet. A kutatók nagyrésze különböző alapítványoktól kap anyagi támogatást, különösen hallgató korában. Egy hatoda állami szervekkel működik együtt. — G. A. CIPKIN: *A vörösgárdisták anekdotái mint történelmi forrás* (199—202. l.) egy érdekes források csoportra hívja fel a figyelmet: 1930—1934 közt összeírták a vörösgárdistákat, ekkor kérdőíveket kellett kitölteniök és meg kellett írniok részletes önéletrajzukat. Mintegy 15 000 ilyen dokumentum maradt meg, amelyek igen értékes és megbízható források, hiszen minden vörösgárdistának két másik, már igazolt gárdista által kellett hitelesíttetnie saját adatait.

1966. 6. szám. — *Nagy feladatok* (3—8. l.) címen a vezércikk a XXIII. kongresszus jelentőségét és tanulságait foglalja össze a történettudomány szá-

mára, hangsúlyozza a szociológiai vizsgálatok fontosságát, az Októberi Forradalom közelgő évfordulójával kapcsolatos teendőket, a jövővel kapcsolatban megoldását a Szovjetunióban. A történettudománynak a mai nemzetközi osztályharcban is segítséget kell nyújtania. A történelmi események értékelésében nem szabad teret engedni a szubjektívizmusnak. — V. Z. DROBIZSEV: *Az iparirányítás tökéletesítése az első öt éves terv éveiben* (9—23. l.) ismerteti a felső irányítás fejlődését. 1926-ban még a Nép gazdasági Főtanács igazgatósági útján közvetlenül irányította az üzemeket, de Kujbisev, a Főtanács elnöke ekkor vetette fel a nagyobb önállóság kérdését. Jelentős lépés volt ezen a téren a gazdasági elszámolás (hozraszcsojt) bevezetése 1927-ben, amely a trösztöknek nagyobb önállóságot adott. Sokan azonban nem értették meg ennek a jelentőségét, akadályozták az önállósodást. 1929-ben a párt újabb határozata az egyes vállalatokat tette meg az egységekké, amelyeknek önálló gazdasági tevékenységet kell folytatniok. Egyúttal megerősítették az egyes vállalatok vezetését. Az önállósítás nem sikerült, de a tendencia kétségtelenül ez volt. Eleinte akadályozta kibontakozását a bürokrácia. A gazdasági fejlődést elősegítették a termelési értekezletek, a munkaverseny kibontakoztatása, a vállalatok pénzügyi ellentervei. Eleinte kísérlet történt arra is, hogy a gazdasági irányítást az egyes köztársaságokra, területekre bizzák, az ipari rekonstrukció igényei azonban mégis az iparágankénti központosított irányítást tették szükségessé, ahogy azt az 1932-ben bevezetett reformok betetőzték, ezt azonban később bürokratikus módon eltűlozták. — A nemzetfogalomról folyó vita keretében Sz. T. KALTAHCSEJAN: *A „nemzet” fogalmának kérdéséhez* (24—43. l.) az eddig megjelent tanulmányokkal vitatkozva helyesli a burzsoá nemzet fogalmának elvetését. A fogalom meghatározásánál Marxhoz és Engelshez tér vissza, akik a nemzet kifejezést már a rabszolgatartó és feudális korszak vonatkozásában is használták. A nemzeti sajátosságok korábban jelentkeznek, mint a nemzetek, a nemzet pedig a tőkés viszonyok kialakulásával, de még a kapitalizmus győzelme előtt. A nemzeti érzésnél alapvető szerepet játszanak az anyagi érdekek, ez nem velünk született érzés. Marx és Engels véleményét abban összegezi, hogy a terület mellett a gazdasági kapcsolatok (és nem a gazdasági élet) és a nyelv közösséget tartották alapvetőnek. Lenin vonatkozó nézeteit ismertetve hangsúlyozza, mennyire szembefordult Lenin a pszichológiai fogantatású nemzetelmélettel, a nemzetien belül meglevő két kultúra

elméletét ezért is hangsúlyozta. Nincs tehát külön nemzeti lélek, bár számolni kell azzal a ténnyel, hogy hisznek ilyennek a léteben. Ami az ún. nemzeti lelki alkatban valóban közös, azt a természeti környezet és a nagy történelmi események alakították ki. Egyébként a nemzetben belül az uralkodó osztálynak és a kizsákmányolt osztályoknak más-más nemzeti jellemük van. A nemzet általános ismérvei tehát: a terület, a gazdasági kapcsolatok és a nyelv közössége, ill. az ezek alapján kialakuló etnikai hovatartozás tudata. A nemzetnek vannak különböző típusai: a burzsoá típus, a szocialista típus és az átmeneti típus (ahol a fejlődés kapitalista vagy nemkapitalista útja még nem dőlt el). A szocialista nemzetben egyre több az internacionalista elem, ahogy azt a szovjet nemzetek példája mutatja. — I. D. OCSAK: *A Jugoszláv Szovjetek Oroszországban 1918—1921-ben* (44—55. l.) a mintegy 200 000 délszláv hadifogoly sorsát intéző szervezetek történetét ismerteti. A hadifoglyok 1918 során egyre élesebben léptek fel a hazai kizsákmányoló osztályok képviselői (hazatelepítő bizottságok) ellen, követelték az orosz módra való szervezkedést. 1918 novemberében megalakult az Osztrák-Magyar Szovjet, amely az orosz proletariátussal való közös harcot hirdette 1919 februárjában tartott kongresszusán. Minthogy azonban a Monarchia közben már felbomlott, felvetődött egy délszláv szovjet megalakításának a gondolata. 1919. március 20-án ez meg is alakult, a bolsevik párt délszláv csoportjának a javaslatára, szerb, horvát és szlovén tagokból. Elsősorban nagy politikai munkát végzett az egykori hadifoglyok közt, támogatta a szovjethatalom harcait. A hazatelepítés kérdésében felajánlotta együttműködését a jugoszláv kormánynak, ez azonban nem volt erre hajlandó. Később a szovjetállam egyéb területein is alakultak Délszláv Szovjetek, a központ Kijevbe került, mert ott volt a legtöbb délszláv hadifogoly. A szovjetek valószínűleg 1921-ben szüntették be tevékenységüket. — J. D. CSERMENSZKI: *Az orosz burzsoázia 1905 őszén* (56—72. l.) igen részletesen ismerteti az 1905. október 17-i manifestum létrejöttét és a vezető burzsoá politikusok állásfoglalását. Úgy véli, hogy a cári rendszer és a burzsoázia között nyílt szövetségre nem került sor, a kadetok és októbristák vezetői azonban gyakorlatilag támogatták Wittét; s azért nem vállaltak tárcákat a kormányban, mert nem kívántak részt venni a forradalom leverésében, viszont alkotmányos illúziók terjesztésével gyakorlatilag támogatták ezt a politikát. — I. D. TROCENKO: *A nyugat-német parasztság harca a monopóliumok*

uralma ellen (73—85. l.) megállapítja, hogy 1953 óta a nyugat-német állam a 10 hektárnál kisebb terjedelmű paraszthirtokok felszámolására törekszik. Ez, a növekvő agrár-olló, a monopóliumok támadása paraszti megmozdulásokra vezet, amelyek persze kispolgári jellegűek, de mégis kiváltják a hatóságok üldözését. A közös piac tényleges megvalósítása, a kormány erőteljesebb beavatkozása a mezőgazdasági árakba még jobban kielezi majd a parasztság nehézségeit. — K. B. VINOGRADOV és J. V. PISZAREV: *Ausztria-Magyarország külpolitikájának fő irányai* (86—101. l.) a századfordulótól a világháború végéig tekintik át a Monarchia külpolitikáját, s úgy látják, hogy a századforduló idején sem lehet arról beszélni, mintha ez a külpolitika passzív volna, csak éppen óvatos. 1906-tól Oroszország meggyengülése, a Monarchia látszólagos belső konszolidációja és az a tény, hogy nem sikerült Szerbiát gazdasági eszközökkel legyűrni, aktivizálta a külpolitikát. Az annexió azonban csak megnéhezítette a Monarchia helyzetét. Minél aktívabb lett ez a külpolitika, annál inkább került függő viszonyba Németországtól. A háború kitörése után pedig végleg kiéleződtek az ellentétek, a különbéke-kísérletet sem oldhatták volna meg a Monarchia fenntartását. — N. G. KUZNYECOV: *A spanyol tengerészekkel a fasizmus ellen* (102—116. l.) befejezi visszaemlékezéseit, 1937 augusztusában történt hazahívásáig tárgyalja az eseményeket. — V. G. TRUHANOVSKIJ folytatja Churchill életrajzát (117—137. l.) az első világháborútól a második világháború kitöréséig. — A. F. VASZILJEV összefoglaló ismertetést ad azokról a munkákról, amelyek a szovjet hátország fejlődését ismertetik a Nagy Honvédő Háború idején (138—147. l.), A. J. A. MANUSZEVICS a népi Lengyelország történetével foglalkozó szovjet munkákról (147—154. l.), P. P. LAPTYEV az Albánia történetét tárgyaló újabb szovjet irodalomról (162—164. l.). — V. V. POHLEBKIN: *A dán burzsoá történések tevékenysége a háború utáni években* (177—185. l.) időrendben ad áttekintést a dán történelemre vonatkozó eredményekről, s hangsúlyozza, hogy a régebben erősen művelt egyetemes történet terén csak kompilációk jöttek létre, ezek azonban igen gyorsan reagáltak a világeseményekre és a közönség ebből fakadó érdeklődésére. — E. B. FAJNSTEJN: *A kis levelezőlap tilka* (201—203. l.) áttekintést ad a képes levelezőlapok történetéről és utal bizonyos forrásértükre (Repinnek van olyan festménye, amelynek az eredetije elveszett, s csak a róla készült képeslap ismeretes.). — JE. A. MESCERSZKAJA: *A „hosszú cékek éjszakája”* (204—

207. l.) az 1934. június 30-ig, a Röhhmml és az SA-vezérekkel való leszámolásig vezető utat és magának a leszámolásnak az eseményeit mutatja be. — V. M. DALIN: *Gülbert Romme, Pavel Sztroganov és a szentpétervári udvar* (207—213. l.) a forradalmár Romme újabban megjelent életrajza kapcsán arra utal, hogy 1779—1790 közt volt Sztroganov nevelője, úgyhogy az I. Sándor uralkodása kezdetén létrejött bizottságban, ha egészen távolról is, de a francia forradalom is érezte hatását. — I. A. SZATUCEVSKIJ: *Nero élettörténetét* ismerteti (213—217. l.). — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1966. 2. szám. — L. Z. ZEVIN, M. P. SZTREPETOVA, N. A. USAKOVA: *A szocialista államok gazdasági együttműködése a fejlődő országokkal* (3—16. l.) megmutatja a tőkés országok által nyújtott segítség igazi arcát: a monopóliumok helyzetének a fenntartását célozza, s a partnerek egyenlőtlen helyzete miatt nem is olyan nagy. 1962-ig a fejlődő országok 6,6 milliárd dollár segítséget kaptak, de ebből le kell számítani 2,6 milliárdot kamatra és osztalékra, amely visszakerül, 3,6 milliárdot pedig az 1950 óta végbement áremelkedések miatt bekövetkezett veszteségre, így ténylegesen csak 400 millió a segítség. A szocialista államok önzetlen segítsége az 1950-es évek közepén indult meg, elsősorban a külkereskedelem formájában, amely 1956—1963 évi átlagban 13,3%-kal nőtt, 1964-ben 3,7 milliárd rubelt tett ki. A szocialista országok nagy részét gépeket szállítanak. Az 1965. január 1-i helyzet szerint 1938 üzemet építettek, építenek vagy terveznek építeni a fejlődő országokban, ezek közül kb. 1300 ipari üzem. 1965 elejéig 5 milliárd rubel hosszúlejáratú hitelt nyújtottak, ebből 3,5 milliárdot a Szovjetunió (Magyarország 38 milliót). A legtöbbet India és az EAK kapott (egyenként több mint 1 milliárd rubelt). 17 000 szakembert képeznek ki a szocialista országok főiskoláin. A fejlődő országok közül majdnem 50 tervgazdálkodást folytat. A szocialista országok az ENSZ-segélyakciója után is segítséget nyújtanak. — I. I. ZSIGALOV: *A reakciós külpolitika elleni angliai harc történetéből, 1955—1964* (17—30. l.) sok adatot hoz fel a békés egymás mellett élés gondolata melletti kiállásra, többek közt a Munkáspárt részéről, a leszerelésre irányuló szovjet lépések kedvező visszhangjára. Utal arra is, hogy sokszor korlátozott pacifizmus is megnyilvánul az angliai állásfoglalásokban, a nagyhatalmakat válogatás nélkül egységesen felelősöknek tartják a háborús veszély és a feszültség

miatt. — V. K. VOLKOV: „*A Teutonkard akció*” (31—43. l.) részlet egy készülő könyvből, amely a németek felelősségét állapítja meg a marseille-i királygyilkosságban. Az itt közölt első részben Sándor jugoszláv király franciaországi látogatásának külpolitikai jelentőségét mutatja be: várható volt az olasz—jugoszláv s ennek révén az olasz—francia viszony javulása, ami a németek számára kedvezőtlen volt. Azután ismerteti a merénylet lefolyását és a merénylők felkészítését, többek között magyarországi táborokban is. — Sz. A. GONYIONSZKIJ: „*Duvalier apó*” — *Haiti őrvjngö zszarnoka* (44—55. l.) megállapítja, hogy Haitiben még eddig sohasem volt igazi demokrácia. Az 1907-ben született orvos, Fr. Duvalier 1957-ben lett köztársasági elnök, s azóta — egyik bizalmasának bevallása szerint — évente 300 ellenfelét óhajtja kiirtani. Roppant méretű személyi kultuszt honosított meg. Az ország gyakorlatilag az Egyesült Államok gyarmata, a lakosság 90%-át a mezőgazdaság foglalkoztatja. Az Egyesült Államokban is bíráló hangok hallatszanak Duvalier zsarnoksága ellen, mert attól félnek, hogy baloldali forradalomhoz vezet. Az illegális mozgalom erősödőben van. — A. Z. MANFRED: *Robespierre az orosz és szovjet történetírásban* (56—64. l.) a bécsi történeisz kongresszuson tartott előadását bővítette itt ki, a kortársaktól kezdve kíséri nyomon a Robespierre-rel foglalkozó történeti irodalmat, hangsúlyozza, hogy az orosz haladás hívei mindig kiálltak mellette. — Sz. V. VOLFSZON: *McArthur és a világháború veszélye 1950—51-ben* (65—74. l.) kiadott anyag alapján ismerteti McArthur törekvéseit a koreai konfliktus kiterjesztésére, amelyek miatt a mélysekeltebb amerikai politika hívei, Truman-nel az élükön, leváltották főparancsnoki tisztjéből. — B. JA. MIHAJLOV: *Az AFL jobboldali vezetői az amerikai munkásmozgalom haladó erői ellen (1930—40-es évek)* (75—82. l.) J. Ph. Freynek a washingtoni kongresszusi könyvtárban levő hagyatéka alapján mutatja be, hogy a haladó irányzatok ellen a szakszervezeti vezetők még az FBI-vel is hajlandók voltak együttműködni. — E. L. NYITOBURG: *Dokumentumok a kubai forradalmi mozgalom történetéről* (83—94. l.) ismerteti a moszkvai forradalmi múzeumban levő mintegy 150 róplapot, broszurát stb. az 1920-as évek végéről és a 30-as évek elejéről, amelyek a kubai baloldali mozgalmak munkáját tükrözik. — R. JA. JEVZEROV: *Rosa Luxemburg a német militarizmus ellen az első világháború küszöbén* (95—105. l.) az 1914 első felében ellene lefolytatott perek anyaga és sajtóvisszhangja alapján rámutat arra, hogy a töme-

gek körében volt visszhangja R. Luxemburg antimilitarista magatartásának, a szociáldemokrata párt vezetői azonban formális szolidaritásuk mellett tényleg vele szemben foglaltak állást. — JA. M. SZVET befejezi az Antilla-tenger kalózáiról szóló közleményét (106—115. l.), a XVII. század végéig tárgyalja a kérdést. — I. SZ. MILLER ismerteti az 1863-as felkelés lengyel évfordulójára kiadott szovjet és lengyel dokumentumkiadványokat (116—124. l.). — N. G. ILJINA: *Az „erőszak” (violenca) problémája a columbiai történetírás megvilágításában* (125—132. l.) az 1940-es évek vége óta a forradalmi mozgalommal szemben alkalmazott terror elvi igazolását mutatja be a columbiai burzsoá publicisztikában. — JE. M. KAN: *A marxista történettudomány fejlődésének problémái Magyarországon* (164—165. l.) ismerteti Pach Zs. Pálnak a Századok 1964. évfolyamában megjelent tanulmányát.

1966. 3. szám. — *A szovjet történettudomány nagy feladatai* (3—8. l.) címen vezércikk értékeli a XXIII. kongresszus által felvetett teendőket. Emlékeztet a történettudomány eredményeire a XX. kongresszus óta, különösen módszertani téren, a szovjet—német történész bizottság munkájára, amelyhez hasonló szervezet jön létre a csehszlovák és lengyel történészekkel. Hangsúlyozza, milyen helytelen a történelmi eseményeknek a napi politika szempontjából való értékelése. A társadalomtudomány feladata nem merül ki a propagandában. A feladatok közül elsőnek az Októberi Forradalom közeledő 50. évfordulójára és Lenin születésének 100. évfordulójára utal. A legújabb kutatásában alapvető az együttműködés a filozófusokkal, közgazdászokkal és szociológusokkal. Felsorolja a legfontosabb problémákat, témákat, amelyeket fel kellene dolgozni, vagy amelyekről vitákat kellene rendezni. Az összefoglaló munkák igen fontosak, de ezek alapjai a monográfiák, ezeknek az összeállítását és kiadását sürgeti. Különösen a marxista történetírásban kevésbé tárgyalt országokra vonatkozik ez. — KURT HAGER: *A Német Szociálista Egységpárt 20 éve* (9—21. l.) az évforduló alkalmából visszatekint az egyesülés előzményeire a második világháború előtti korszakban is, azután felvázolja a pártegyesítés és az egyesült párt működésének jelentőségét a német történelemben. — L. A. SZLEPOV, JA. G. TYOMKIN: *A Kienthal konferencia* (22—36. l.) a készülő hatkötetes párttörténet II. kötetének egyik részlete, amely, az Amsterdamban őrzött jegyzőkönyv alapján részletes képet ad a konferencián lefolyt vitáról, a nemzetközi szocialista iroda összehívásának a kérdé-

sében lezajlott összecsapásokról, s végül a konferencia kiáltványának a megszövegezése körüli harcokról. A konferencia végeredményben a baloldaliak nagy győzelme, mert a zimmerwaldi jobboldal kénytelen volt a baloldal útjára lépni. — V. G. KORIONOV: *Az USA-imperializmus latin-amerikai politikai stratégiájának és taktikájának néhány kérdése* (37—46. l.) megállapítja, hogy a gazdasági súly mellett az Egyesült Államok politikai presztízse is csökkent. Az Amerika-barát diktátorokat az 1950-es évek végén megbuktatták. A kubai forradalom győzelme bebizonyította, nem igaz az a földrégi determinizmus, hogy az amerikai államoknak az USA vazallusainak kell lenniük. Nagy szolidaritási mozgalom bontakozott ki. Az amerikai kormány kénytelen manőverezni, kiutat keres. Az imperialisták egyik szárnya engedelményeket akar tenni a burzsoá nacionalizmusnak. Ezért hozta létre Kennedy a Szövetség a haladásért c. szervezetet, amelynek a tervek szerint 10 év alatt 20 milliárd dollár segélyt kell adnia a latin-amerikai államoknak. 4 év alatt 4,5 milliárd segélyt csakugyan adott, de ez nem az iparosításra ment, hanem az állami költségvetési hiányok fedezésére, utak építésére. Kilene országban agrárreformot léptettek életbe, ez a földnélkülieknek megműveletlen földből juttat tulajdont, vagy a nagybirtok részeit megváltás fejében veszi el. A Szövetség célja, az egy főre eső nemzeti jövedelem emelése csak az államok felében valósult meg. Johnson elnöksége a keményebb módszerek felhasználását hozta. Az 1964 márciusában bejelentett Mannedoktrina a magántőke befektetéseinek az útját kívánta egyengetni. Az amerikai kormány Dominikában megkezdte a nyílt fegyveres beavatkozást is. Ezt az „ideológiai határok” elméletével igazolják, amely szerint a nemzeti határok ma már idejét múltak, az ideológiai szempontból ellenséges rendszerek közt húzódnak a fő elválasztó vonalak. — V. K. VOLKOV: *A „Teutonkard”-akció* (47—59. l.) folytatja a marseille-i gyilkosság hátteréről szóló összefoglalóját, s megállapítja, hogy a merénylet a németek készítette elő, ők az értelmi szerzői, amire nézve néhány éve kerültek elő írásos bizonyítékok, macedon terroristák hajtották végre a cselekedetet, s ez az usztasa-mozgalom tettének tünetet. A fő cél az európai biztonság rendszerének a felszámolása volt. — V. L. AFANASZJEV: *Bartolomé de Las Casas — a spanyol gyarmatosítók leleplezője* (60—72. l.) halálának 400. évfordulóján ismerteti Las Casas életét (1474—1566): a salamancai egyetemen tanult, humanista műveltség-

get szerzett, földbirtokos, majd szerzetes lett a spanyol gyarmatokon, s vallásos hite és humanista meggyőződése alapján szállt szembe a spanyol gyarmatosító módszerekkel, az indiánok kiirtásával. V. Károly udvarában először látszólag megértésre talált, valójában persze az udvar csak az abszolutizmus számára kényelmetlen conquistadorokkal akart szembeállni, ezért engedélyezte 1520-ban Venezuelában Las Casas tervei szerint egy keresztény földműves település létrejöttét, de az indiánok kiprovokált felkelése után a kísérletet abbahagyták. Las Casas még évtizedeken keresztül próbálkozott az udvarnál, hiába. Munkái azonban pontosan megőrkítették a spanyol hódítás embertelenségeit. — Z. I. ROMANOVA: *A gazdasági integráció Latin-Amerikában: az ellentétek újabb szakasza* (73—83. l.) elsősorban a közgazdasági irodalom alapján foglalkozik a két integrációs szervezettel, a 9 országot egyesítő latin-amerikai szabadkereskedelmi szövetséggel és az 5 kis országot tömörítő közép-amerikai közös piaccal. Az előbbi megszervezésénél a hazai nagyburzsoázia érdekei játszottak szerepet, az utóbbinál az USA katonai érdekei is. 1961 óta a szabadkereskedelmi társulás övezeten belüli forgalma nem nőtt meg. Az integráció hozott bizonyos gazdasági növekedést, de elsősorban a szervezetben részt vevő erősebb államok számára, ezért a gyengébbek ellenállása nő, s így új ellentétek jönnek létre. Kétségtelen viszont, hogy ez az integráció egyúttal a függetlenségért vívott harc egyik formája is. Biztos, hogy ezideig nem sikerült az integráció alapján valamiféle jelentős iparosítás. De a hazai munkásosztály mégis jelentősen megnőtt. Az amerikai és a nyugat-európai monopóliumok egyre élesebb harcba keverednek egymással ezen a területen. Az integrációnak még ebben a tőkés, vagyis torz és ellentmondásos formában való megvalósulásában is vannak pozitív vonásai. — N. I. LEBEGYEV: *A „felsők” válságának érlelődése Romániában a második világháború éveiben* (84—94. l.) 1943-tól kísérő figyelemmel ezt a folyamatot, amikor a háborús gazdasági nehézségekhez az egyre nyilvánvalóbb katonai és politikai nehézségek is csatlakoztak. Az Antonescu-kormány a nacionalizmus felszításával próbálkozott, hogy elhárítsa a veszélyt, ezért megnőtt a román—magyar határcinkidensek száma. Antonescu egyes kérdésekben önálló álláspontot foglalt el (Olaszország), ezért Hitler elhidegült tőle, bizalmatlan lett. A király kapcsolatot teremtett Maniuval és Brătianuval, a hivatalosan beszűntetett „történelmi pártok” vezetőivel, s Antonescu tudtával és

beleegyezésével kezdett tárgyalásokat Kairóban a nyugati szövetségekkel. 1944-ben a kommunista párt is elfogadta a királlyal való együttműködést, abban a reményben, hogy ez meggyorsítja az ország felszabadulását. Májusban zajlott le a királyi palotában az első tanácskozás a kommunista párt képviselőinek a bevonásával. A király és az ellenzéki pártok vezetői egyszerű államesínnel akarták az országnak a szovjetellenes háborúból való kilépését megoldani, a párt azonban a népi felkelés tervét vetette fel. 1944 nyarára a forradalmi helyzet kiéleződött az országban. — I. A. ZAK: *A nyugati hatalmak és a német kérdés a bécsi kongresszuson* (95—106. l.) bemutatja, a nagy irdalmi anyagot orosz diplomáciai levéltári anyaggal kiegészítve, hogy az egyes német államok uralkodó körei nem kívánták Németország egyesítését, a nagyhatalmak sem, különböző megfontolásokból. A német nemzeti érdeket Stein, Scharnhorst és Gneisenau képviselték. — A. M. NYEKRICHS: *A titkos háború útvesztőiben* (107—114. l.) befejezi a második világháború alatti kémkedésre vonatkozó eseménytörténeti közlését. — A folyóirat részteket közöl az 1821—1829 közt Braziliában járt orosz expedíció résztvevőinek a naplójából és egyéb feljegyzéseiből (115—127. l.). — JULIO LE RIVEREND: *A történettudomány Kubában* (128—140. l.) az 1899—1958 közti korszakot tekintti át, a legfontosabb munkák bemutatása kapcsán utal arra, hogyan terjedt el már ekkor a materialista történetfeldolgozás. — A. I. MOLOK összefoglalóan ismerteti a párizsi kommünnel foglalkozó újabb francia munkákat. — A. N. SLEPAKOV az újabb irodalom alapján beszámoló arról, milyen jelentőséget tulajdonít az amerikai történetírás a bevándorlásnak az USA történetében (148—156. l.) — N.

ISZTORIJA SZÉSZR 1966. 2. szám. — V. JA. ZEVIN, E. V. KLOPOV, B. M. JAKOVLEV: *A szovjet társadalom történetének néhány problémája V. I. Lenin műveiben. Az Összes művei új anyaga alapján* (3—26. l.) az 55 kötetes új kiadás kötetekinek sorrendjében vizsgálva az eddig ismeretlen anyagot, kiemelik, hogy Lenin hangsúlyozta az Októberi Forradalm szocialista jellegét, ezért lehetetlennek tartotta a visszavonást a polgári demokráciához. 1918 tavaszán a proletárdiktatúra jelentőségét emelte ki. Harcolt a bürokratizmus ellen, szükségesnek látta a nagyfokú tapintatot a nemzetiségekkel szemben. A gazdasági fejlődésben a koncessziók mellett nagy szerepet szánt a burzsoázia eredetű fogyaszt-

tási szövetkezeteknek a helyreállításban. Óvott a mezőgazdaság kollektivizálásának elsietésétől. Szükségesnek tartotta az erkölcsi és anyagi ösztönzés egybekapcsolását. Külpolitikai téren különösen a génuai konferenciával foglalkozott igen sokat, részletesen irányította a szovjet delegáció munkáját. — Sz. Sz. SAUMJAN: *V. I. Lenin és a brüsszeli „egyesítő” tanácskozás* (27—43. l.) ismerteti a Nemzetközi Szocialista Iroda 1913 decemberi határozata alapján az orosz pártcon belüli kérdések megoldására összehívandó értekezlet előzményeit és lefolyását. A bolsevikok ellenették, hogy ezen a tanácskozáson minden emigráns áramlat részt vehessen. Az 1914. július 16—18-án (3—5-én) Kautsky és Vanderveelde részvételével tartott megbeszélésen Inessa Armand ismertette Lenin 14 pontját, amelyekben az egység helyreállításának feltételeit foglalta össze. A bolsevik képviselők nem szavazták meg Kautsky határozati javaslatát, amely szerint a pártcon belül nincs lényeges ellentét, és amely így a széthullott augusztusi blokk helyett létrehozta a likvidátorok új, július 3-i (az orosz időszámítás szerint) blokkját. Lenin helyeselte ezt az álláspontot. A bolsevikok nem is vetették alá magukat a határozatnak. Ez az elhatárolódás a likvidátoroktól volt az Októberi Forradalom győzelmének előfeltétele. — M. A. VILCAN: *A kolhozfalu társadalmi és gazdasági struktúrája 1933—1940* (44—65. l.) számos statisztikai adattal bizonyítja, hogy a kolhozok vagyonának a felét az igazsálat és az épületek tették ki még a korszak végén is, a gépi felszerelés csekély részt. A gabona és az ipari növények zömét a kolhoz termelte meg, a zöldség, gyümölcs és az állati termékek nagyrésze azonban a kolhoztagok egyéni gazdaságából került ki. Az egyéni gazdaságok természeténél nagy része azonban fogyasztásra került, nem piacra. A kolhoztagok körében még voltak magántulajdonosi maradványok. A brigádszervezet még nem volt általános. A belső demokrácia megsértése a korszak végére már nagyrészt kiküszöbölődött. A gépállomások nagy segítséget adtak, 1940-ben a szántás 94,1%-át végezték. Az államnak adó formájában átengedett gabonamennyiség a korszakon át csökkent, viszont megnőtt a piaci áruforgalom (gabonából pl. a kolhoz piacára kerülő mennyiség tízszeresére nőtt). A városi iparcikkek az állami kereskedelem és a fogyasztási szövetkezetek révén jutottak el a kolhozokba. — H. S. INOJATOV, D. A. CSUGAJEV: *A népi forradalmak győzelme és a népi szovjet köztársaságok megalakulása Horezmben és Buharában* (66—83. l.) a közép-ázsiai területek fejlődését vizsgálják, ahol

1920-ig még feudális viszonyok álltak fenn. A forradalmárok Szovjet-Oroszország segítségét kérték. Megalakultak a helyi kommunista pártok, 1920 februárjában Hivában, szeptemberben Buharában győzött a felkelés. Ezek antifeudális népi felkelések voltak, nem szocialista forradalmak, a burzsoázia is részt vett bennük, amely utána szította a nacionalista gyűlölködést az egyes népek között. A kizsákmányolókat csak fokozatosan sikerült kiszorítani a hatalomból, a kommunista pártokat is többször kellett megtisztítani a befurakodott osztályidegen elemektől (volt úgy, hogy 12 000 párttagból 60 maradt meg). — V. J. NYEVLER: *Az orosz küldöttség a II. Internacionálé londoni kongresszusán, új adatok alapján* (84—93. l.) ismerteti a Plehanov vezette nyolc tagú küldöttség szerepét: a felvetett kérdésekben egységesen forradalmi álláspontot foglaltak el, de a parasztságot reakciónak tartották, s hozzájárultak ahhoz, hogy az Internacionálé a parasztkérdésben nem hozott határozatot. — L. V. CSEREPNYIN: *A nyírfa-kéregre írt oklevelek forráskritikai vizsgálataiból* (94—105. l.) számos oklevélszöveg elemzése alapján megállapítja, hogy a XV. századból ismeretes novgorodi és pszkovi jogi normák már a XIII—XIV. században alakultak ki. — V. I. BUGANOV: *A XVII. század utolsó negyedében kiűrt moszkvai felkelések a forradalom előtti és a szovjet történetírásban* (105—115. l.) megállapítja, hogy az 1940—50-es években a szovjet történetírás, a régebbi orosz történetírás tételét folytatva, az ún. sztrelec-felkeléseket reakciós lázadásoknak tartotta. Korábban Pokrovskij, újabban néhány elszigetelt kutató utal arra, hogy ezek a megmozdulások nemcsak a sztrelecek harcai voltak, hanem az antifeudális városi osztályharc megnyilvánulásai. — D. T. SZUBBOTYIN: *Tudósok Sz. M. Kirovról* (116—131. l.) néhány visszaemlékezést közöl, melyet 1935-ben, Kirov megyivárosának első évfordulóján írtak. — O. A. BLUMFELD: *A főhadiszállás mellett működő katonai forradalmi bizottság* (131—142. l.) az 1917. november 22-től decemberig fennállt bizottság munkájára vonatkozólag közli egyik tagjának, R. I. Berzinnek 1919 májusában írt visszaemlékezéseit. — I. Sz. ROZENTAL: *A bolsevikok és az alsóbb beosztású állami tisztviselők mozgalma, 1913—1914* (142—150. l.) az ellenzéki Szputnyik eszovovnyika (A tisztviselő újtársaság) c. folyóirattal kapcsolatos 9 levelet közöl, amelyek mutatják a bolsevikok által nyújtott támogatást. — ČESTMĚR AMORT: *A Szovjetunió népeinek leigázására és kiűrtására irányuló náci tervek. Heinrich Himmler titkos levéltárának dokumentumai*

alapján (163—188. l.) részletesen ismerteti a Szovjetunió területének egyes birodalmi biztosságokra való felosztására, bábállamok megteremtésére irányuló pontos terveket, amelyek már a közép-ázsiai területeken létrehozandó félautonóm államok tervét is tartalmazták. — JE. I. SZPIVAKOVSKIJ: *Új adatok V. I. Lenin kapcsolatairól a román munkásmozgalommal és a leninizmus romániai propagandájáról* (188—200. l.) az újabb román kutatások részletes ismertetésével mutatja be Lenin személyes segítségét és a leninizmussal foglalkozó román irodalom kibontakozását. — M. JU. BRAJCSJEVSKIJ: *Őrizzük meg a történelmi emlékeket* (205—226. l.) a történelmi értékű épületek fenntartását sürgeti, beleértve ebbe a legújabbkori ipartörténet szempontjából értékes gyárépületekét is.

1966. 3. szám. — *A XXIII. kongresszus kötelező üzenete* (3—9. l.) címen vezércikk vonja le a kongresszusból a szovjet történettudományra érvényes következtetéseket, hangsúlyozza a szubjektivizmus és konjunkturalizmus elleni harc fontosságát és a magas színvonalú elvi viták szükségességét. — B. N. KAZANCEV: *A Szovjetunió ipari munkásai reálbérének és jövedelmeinek növekedése 1951—1958-ban* (10—26. l.) számos, iparágankint is részletezett adattal mutatja be a növekedést, ennek formáit: az árleszállításokat, a pénzber növekedését (az 1940-es színvonalhoz képest 96%-kal nőtt, a reálber ugyanakkor 1,9-szeresére). Az ötödik ötéves terv idején a munkások reálbére 40%-kal nőtt meg. 1955-ben azonban még sok hiányosság volt, mintegy kétezer fizetési rendszer volt érvényben, a prémium-alapot az alacsony fizetések pótlására használták fel. Az egyes országrészek közt nagy aránytalanságok álltak fenn. 1957. január 1-től felemelték a legalacsonyabb kategóriák bérét, ezzel első ízben állapítottak meg minimális munkabért. Végül bemutatja a cikk a fogyasztás növekedését, amely eltolódik pl. az egyszerűbb élelmiszerektől a magasabb tápértékűek felé. Persze bérkategóriánként is változó, a 600 rubelnél alacsonyabb jövedelmű kategóriáknál a pénzber 16%-át fordítják lisztre és kenyéreneműre, 1200 rubel felett 9%-át. Az üdülési és szanatóriumra való beutalási lehetőségek első sorban az ipari munkásoknak jutnak. — M. R. AKULOV: *A szibériai munkások harca a haditermelés fejlesztéséért 1941—1942-ben* (27—47. l.) bemutatja a kezdeti munkaerőhiányt, a helyi lakosság átképzését a hadiüzemekben való beállítás érdekében, a munkaverseny révén elért eredményeket, az üzemek haditermelésre való átállítását. Hangsúlyozza a

szovjet tudósok által nyújtott segítséget. A nyugatról kitelepített gyárakat is sikerült munkába állítani. Egyes ágakban a termelés ebben az időben már a kétszeresére nőtt. — I. F. GINGJIN: *Az oroszországi kapitalizmus gazdasági és társadalmi struktúrájának néhány sajátosságáról a XX. század elején* (48—66. l.) V. Ja. Lavericsev: A monopólióké a textiliparban 1900—1917 c., 1963-ban megjelent munkájával polemizál, s megállapítja, hogy a moszkvai nagyburzsoázia éppen csak kezdett finánc-oligarchiává átalakulni, de a kezdet 1917 októbérében megszakadt. Még ebben az időpontban is sok olyan vonása volt, amely a monopóliokapitalizmus előtti korszakra, sőt a feudális korszakra emlékeztetett. A moszkvai burzsoáziával szemben álló monopolista körök (az olajiparban, egyéb nehézipari ágakban) még maguk sem húztak monopolprofitot. A szerző óv a sematikus általánosításoktól, az orosz burzsoázia fejlettségének túlbecülésétől, ugyanakkor karikatúrának nevezi, ha azt állítják, hogy a monopóliumok mindig a termelés csökkentésére törekcsenek, s hogy az orosz monopóliumok már megszületésük pillanatában rothadtak voltak. — V. SZ. LELCSUK ismerteti a nemzetiségi köztársaságok szocialista iparosításával foglalkozó történeti irodalmat, az 1920-as évektől kezdve, beleértve a korabeli gazdasági áttekintéseket és statisztikákat is (81—102. l.). — *A szovjet történelem alkotó tapasztalatai c.* rovatban V. A. GOLOBUCKIJ ismerteti élettörténetét (115—129. l.) 1915-től, 12 éves korától kezdve, eddigi kutatásait és az őt most foglalkoztató problémákat. — V. V. ABRAMOV: *Az adzsimuskaji kőfejtő védelme, 1942 május—október* (130—134. l.) a Kercsi félszigeten vívott harcok egyik epizódját tárja fel részletesen, a védők az utolsó pillanatig reménykedtek a felmentésben, a hadvezetőség készített is erre vonatkozó tervet, de a helyzet általános rosszabbodása nem tette lehetővé megvalósítását. — J. P. ALEKSZEJEV: *A. G. Slihter és Sz. P. Szereda expedíciói gabonáért 1918-ban* (135—143. l.) a hadikommunizmus megvalósítását mutatja be, a vidékre küldött biztosok a beszédet gabona értékének 25%-áért iparcikket adtak a parasztoknak. — JA. JE. VODARSKIJ: *Az európai oroszországi központi ipari körzet ipari településeinek kialakulása* (144—160. l.) a XIX. század derekától az első világháborúig vizsgálja (a mellékletben számos, az egyes falvakig lemenő statisztikai adattal illusztrálva) a manufaktúra, majd a gyár létrejöttével következő változásokat, a parasztságból először idénymunkások lesznek, azután ipari proletárok. — Sz. M. KAS-

TANOV ismerteti a feudalizmus korabeli Oroszország társadalomtörténetével és belpolitikájával foglalkozó, 1960–1964 közt megjelent francia kiadványokat (189–203. l.), hangsúlyozza a gazdaság- és társadalomtörténet iránt egyre inkább megnyilvánuló érdeklődést. — N.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYENYIJE 1965. 3. szám. — *A népek nagy győzelme* (3–7. l.) c. vezércikk kiemeli a szláv népek szerepét a második világháborúban. — N. A. SLENOVA: *A csehszlovákiai szocialista ipar fejlődésének húsz éve* (8–14. l.) rövid áttekintést ad, megállapítja, hogy az 1950-es évek elején a kedvezőtlen nemzetközi helyzet és Csehszlovákia elszigeteltsége bizonyos nehézségeket okozott. Kiemeli az ötéves tervek eredményeit, különösen a szlovák ipari fejlődés gyorsaságát, és főbb vonásaiban kitér az új gazdasági rendszerre. — A. JA. MANUSZEVICS: *A Szovjetunió és a népi Lengyelország közötti szövetségért és barátságért vívott harc történetéből* (15–24. l.) a megkötés 20. évfordulójára alkalmából ismerteti az 1945. április 21-i szovjet–lengyel barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződés előtörténetét, a szovjet–lengyel kapcsolatok alakulását a második világháború alatt, kiemeli az emigrációs londoni kormánnyal szemben a hazai ellenállási mozgalom kapcsolatait a Szovjetunióval. A varsói felkelésben az emigráns kormány által kirobantott provokációt lát, amely a lengyel népnek nagy tragédiát okozott. — F.-CH. GENTZEN: *Az imperialista német Ostforschung tárgya, fejlődése és tartalma* (25.–40. l.) részben saját kutatásai alapján foglalja össze a német kelet-kutatás történetét az 1890-es évektől máig, felsorolja a működő fontosabb intézményeket, és rámutat a kutatás újabb formáira, többek között az ún. szovjetológiára. — V. GURKIN, V. ZUBANOV: *Csehszlovákia felszabadítása a hüleri megszállás alól* (60–70. l.) 1944 szeptember elejétől, a Szlovák Nemzeti Felkeléstől ismerteti az ország felszabadulását eredményező hadműveleteket. — L. SZ. KISKIN közli egy röplap szövegét, amely a felszabadult Prágában fogadták a szovjet katonákat (71. l.). — A. F. NOSZOVA: *Generalplan Ost* (72–79. l.) a szovjet és lengyel kutatások eredményeit összefoglalva ismerteti a teljes szövegében máig meg nem talált, csak részleteiben ismert tervet a német hódítás utáni berendezkedésre, a szláv lakosság alávetésére és kiirtására, s az első lépéseket, amelyeket a németek 1943-ban meg is tettek a terv végrehajtására. — L. V[ALEV] ismerteti

a második világháború alatti bolgár antifasiszta mozgalom történetével foglalkozó újabb bolgár munkákat (88–90. l.), V. SZ. PARSZADANOVA pedig a második világháború alatti szovjet–lengyel katonai együttműködésre vonatkozó kiadványokat (90–93. l.).

1965. 4. szám. — I. BELZA: *Dante és a szláv népek kultúrája az évforduló alkalmából mutat rá Dante utóéletére az egyes szláv népeknél.* — JU. A. PISZAREV: *Szerbia megszállása Ausztria-Magyarország által és a szerb nép harca felszabadításáért 1916–1918-ban* a szaloniki frontnak az antant-csapatok által való áttöréséig kíséri figyelemmel a megszállás gazdasági hatásait és az ellene irányuló harcot. — RATNYER N. D.: *Az osztrák pángermanizmus és Ausztria szláv népei az alldéutsch mozgalom szlávellenes elképzeléseit tárgyalja.* — V. M. TUROK: *Ausztria-Magyarország történetének néhány problémája a szláv népek fejlődését vizsgálja és kimutatja a Monarchia felbomlásának szűkszerű voltát.* — A. I. CSERNYIJ a bolgár ipar fejlődésében a munkásellenőrzés szerepét mutatja be az 1944-es felszabadulástól 1947 decemberéig, a nagyipar államosításáig.

1965. 5. szám. — B. N. TOPORNYIN: *A Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzetgyűlése fejlődésének fő irányai az 1960-as alkotmány elfogadása óta* (3–13. l.) ismerteti a nemzetgyűlés helyét az új alkotmányban, hangsúlyozza, mennyire kiszélesedett a hatásköre: a kormány ellenőrzése és általában az egész állami szervezet felügyelete a feladata. Gyakoribb ülésezéseivel is hozzájárul az egész közélet demokratizálásához. Az ülészakok szüneteiben pedig a bizottságok munkájának van nagy szerepe. — V. I. FREJZON: *A burzsoá nemzeti radikálisok és a Párizsi Kommun horvátországi barátai* (14–25. l.) a Kvaternik-vezette horvát jogpárt belső polarizálódását ismerteti 1871-ben. A Hérvatska c. lap egyes közleményeiből látjuk, hogy a párton belül volt egy baloldali irányzat, amely rokonszenvezett a Kommunéval. Fő képviselői F. Matasić, A. Cesarec, V. Barac, A. Jakšić. Éppen a Kommun hatására a nemzeti követelések mellett társadalmi téren is radikálisabb követeléseket vetnek fel, de nem voltak elég erősek ahhoz, hogy fölébe kerekedjenek a párt társadalmi szempontból konzervatív jobbszárnyának. — L. V. GORINA: *A virginiai oklevél hitelességének kérdéséhez* (60–68. l.) Konsztantín Tih bolgár cárr keltezetlen adománylevelével foglalkozik, amelyet egy macedóniai kolostornak adott, s az oklevelet XIV–XV. századi hamisítványnak tartó legújabb bolgár álláspont-

tal szemben is úgy véli, hogy az oklevél eredetisége ellen felhozott érvek nem teljesen meggyőzőek, s számos jel mutat arra, hogy az oklevelet mégis hiteles XIII. századi iratnak lehet tekinteni.

1965. 6. sz. — G. M. SZLAVIN: *A szocialista Jugoszlávia megalakításának történetéből* (3—11. l.) bemutatja a jugoszláv népi ellenállási mozgalom helyzetét 1943-ban s ismerteti a Jugoszlávia nemzeti felszabadítására törekvő fasisztaellenes szervezet 1943. november 29-én megtartott második ülészakát, amely megszabta az új szocialista Jugoszlávia fejlődésének alapelveit. — J. K. ZSIGUNOV, J. B. RASKOVSKIJ: *A lengyelországi szocialista mozgalom korai programjai. A „Proletariátus” párt ideológiája formálódásának történetéből* (12—24. l.) megállapítják, hogy az 1879 októberében összeállított ún. brüsszeli programnak két előzménye is volt, a varsói program 1878-ban, amelynek szövegét P. L. Lavrov iratai közt találták meg, s az 1878—1879 fordulójáról származó lvovi program. A brüsszeli program elnevezést csak konspirációs célokból használták, de J. Lelewelre emlékeztek ezzel, tehát a program a nemzeti szabadságmozgalom korábbi hagyományaihoz kapcsolódott. A három program forrásait a szerzők Marx és Engels munkáiban, az I. Internacionálé dokumentumaiban, a német szociáldemokrata párt irataiban, az 1830—60-as évek lengyel radikális demokráciájában, a nyugat-európai kispolgári szocializmusban (Proudhon, Lassalle) és az orosz narodnyik mozgalomban látják. Függelékben közlik az eddig ismeretlen varsói program szövegét orosz fordítással. — V. V. ZELENYIN: *A szovjet emberek részvétele Jugoszlávia nemzeti szabadságharcában* (35—39. l.) sok részletadatot közöl azokról a ma is élő egykori hadifoglyokról, akik megszöktek a német táborokból és részt vettek a jugoszláv felszabadító hadsereg harcaiban. — A. A. ZAJCEVA: *Ján Kollár „Naplója”. A költő világnézete kialakulásának kérdéséhez* (40—53. l.) ismerteti Kollár 1815—1819-ből származó, csak részben naplószerű feljegyzéseinek 1815—1817-re terjedő részét, amelyet Kollár 1815—1817 során, besztercebányai tartózkodása alkalmával írt. Későbbi emlékirataival egybevetve látszik, hogy ekkor Kollár a francia felvilágosodás hatása alatt állt, lelkesedett a francia forradalomért és elítélte a Magyarországon meglévő rendi különbségeket, tehát sokkal radikálisabb álláspontot alakított ki, mint későbbi éveiben.

1966. 1. szám. — I. N. CSEMPALOV: *A német tőke pozíciójának megerősödése Bulgáriában az 1930-as években* (3—11. l.) sok

adattal világítja meg, hogy az 1929-es válságig a francia és a belga tőke részesedése volt a legerősebb a bolgár gazdasági életben, s ez elég jelentős mértékben az osztrák bankok közvetítésével valósult meg. A világgazdasági válság idején viszont a francia és belga tőke nagyrészt kivonult innen. A bolgár kivétel közel egyharmadára csökkent le. A német behatolás az 1932-ben kötött kereskedelmi szerződéssel indult meg. A bolgár kivétel 1/2—3/4 része irányult már ekkor Németországba, Ausztriába és Csehszlovákiába. 1933 után a német behatolás már üzemek felvásárlásával folytatódott. 1938-ban nagyarányú fegyverszállítás indult meg. Ausztria, majd Csehszlovákia megszállása a német tőkének már monopóliumhelyzetet biztosított. Németország ettől kezdve már nem kompenzálja a bolgár szállításokat, s csak a mezőgazdasági ipar fejlesztését hajlandó engedni. — Z. SLÁDEK, M. ŠVANKMAJER: *A burzsoá történetírás a csehszlovák—szovjet kapcsolatokról* (12—17. l.) visszautasítja azt a felfogást, amely szerint az 1945 utáni barúti kapcsolatok a csehszlovák külpolitika alapvető változását jelentenék, s kimutatja ennek a barátságának mély történelmi gyökereit. Elsősorban újabb amerikai és nyugat-német munkákkal vitaközik. — P. OLSANSZKIJ: *Adalékok Vera Horuzsaja működéséhez Nyugat-Beloruszsiában 1924—1925-ben* (18—24. l.) az 1928-ban folytatott per alapján világítja meg, hogy a lengyel elnyomott alatt működő forradalmár tevékenysége mennyire fellendítette a forradalmi mozgalmat, különösen az ifjúság körében, a komszomat-tagok száma 100-ról 1200-ra növekedett. — J. PODGÓRECZNY: *Lengyel paraszt a porosz törvény súlya alatt* (64—65. l.) feleleveníti Michał Drzymala esetét, aki az első világháború előtt nagy feltűnést keltett a porosz törvények kijátszásával. — I. D. OCSAK közli Filip Filipović egy ismeretlen levelét (66—68. l.), amelyet 1918. december 14-én írt Budapestről, s beszámol a jugoszláv forradalmi mozgalom helyzetéről. — J. L. NYEMIROVSKIJ áttekintést ad a szláv országok könyvnyomtatásának kezdeteivel foglalkozó újabb munkákról (69—79. l.). — A folyóirat részletes szakrendszerbe csoportosítva közli a szovjet folyóiratokban 1965-ben megjelent, a szláv népekkel foglalkozó cikkek bibliográfiáját (104—106. l.).

1966. 2. szám. — M. I. BOGUSZLAVSZKIJ: *A Komintern VII. kongresszusa és a népront létrehozásáért vívott harc Lengyelországban, 1934—1935* (3—13. l.) a kongresszus előtti hónapok kísérleteit ismerteti az segítségért megteremtésére, május 1. előkészítése és az új választójogi tör-

vény elleni egynapos politikai sztrájk voltak ennek legfontosabb állomásai. Július végén a Kommunista Párt és a Lengyel Szocialista Párt Központi Bizottságainak tagjai megállapodást kötöttek a kölesönös támadások beszüntetéséről és az akcióegységről, amelynek célja a demokratikus szabadságjogok megvédése, a tiltakozás a Németországgal való szövetkezés ellen. Ezt a reális politikai platformot képviselték a lengyel küldöttek a kongresszuson is.

— JE. M. DVOJCSENKO-MARKOVA: *Az orosz—amerikai tudományos kapcsolatok történetéhez a XVIII. század második felében (41—47. l.)* főképp a Franklin és Lomonoszov kölesönös ismeretére és hatására vonatkozó adatokat ismerteti. — P. GLINKIN: *A lengyelországi népmozgalom forrásánál (48—55. l.)* az 1830—40-es évek mozgalmát mutatja be, a „rajongók” (entuziaszta) tevékenységét, a mozgalom vezetőjének, Narczya Żmichowskának az életrajzán keresztül. — L. M. MORDUHOVIC: *Jurij Križanić kádatlan érkezése (66—70. l.)* a XVII. századi horvát politikusi és tudós De non extrahendo frumento c. értekezését közli latin eredetiben és orosz fordításban. A politikai munkájához utólag készült kiegészítésben Križanić ellenzi a gabonakivitel, mert ez csökkenti a népesség számát és ezzel gyöngíti az ország erejét. — Sz. G. ZAVOLZSSZKIJ és L. I. LUKIN ismertetik az 1964—65 során megjelent, a népgazdaság irányításának át-szervezésével foglalkozó csehszlovákiai és lengyel tanulmányokat (71—76. l.). — Sz. I. SZIGYELNYIKOV alapos áttekintést ad az 1860—70-es évek bolgár szabadságmozgalmával foglalkozó, Bulgáriában 1944 óta megjelent irodalomról (76—82. l.). — L. P. LAPTYEVA ismerteti a csehszlovák történeészek 1962—1965 megjelent munkáit a későközépkori Csehszlovákia gazdaságtörténetére vonatkozólag (82—86. l.). — Folytatódik az 1965-ben megjelent, a szláv országokkal foglalkozó szovjet cikkek bibliográfiájának közlése (107—109. l.).

1966. 3. szám. — *Világtörténelmi jelentőségű esemény (I—IV. l.)* címen a XXIII. kongresszus általános jelentőségét méltatja a szerkesztőségi vezércikk, utalva a tudomány és kultúra terén adódó feladatokra. — M. N. KUZMIN: *A tömegek művelődési színvonalának emelése Csehszlovákiában a szocializmus építésének folyamatában (3—15. l.)* megállapítja, hogy már az első köztársaságban gyakorlatilag megvalósult a 8 osztályos kötelező oktatás, persze a közép- és felsőfokú oktatás erősen osztályjellegű volt. 1950-ben a lakosság 86,3%-ának volt nem teljes középiskolai végzettsége. 1948-ban az elemi iskolát és az alsóbb középfokú iskolákat összevonták a 9

osztályos általános iskolában, amelyre a 4 éves gimnázium épült (a középiskolák szakosítását ekkor, helytelenül, megszüntették). 1953-ban újabb reformmal 8 és 11 éves iskolákat hoztak létre, ez bizonyos túlterhelést okozott. Nagy jelentőségű volt az esti és levelező oktatás bevezetése. 1950—1961 közt a teljes középiskolát végzettek abszolút száma kétszeresére nőtt, a felsőfokú végzettségűeké 2,3-szorosára. Ez az iskola által adott ismeretanyag belső, tartalmi változásaitól függetlenül is nagy eredmény. Minél fiatalabb korosztályokról van szó, annál nagyobb a teljes középiskolai végzettségük aránya. — V. A. GYAKOV: *A forradalmi mozgalom az orosz hadseregben és a lengyel szabadságmozgalom 1856—1865 (16—30. l.)* az orosz és lengyel forradalmi demokraták agitációja és az egykori forradalmárok személyes példája mellett a parasztmozgalmakkal való közvetlen kapcsolatban és a katonaiskolák tevékenységében látja a forradalmasító tényezőket. Forradalmi szervezetek jöttek létre, s ezek egymás között teremtettek kapcsolatokat. Különösen jelentős volt a lengyelországi orosz tisztek szervezete, amely a felkelést előkészítő lengyel vöröskel is kapcsolatot teremtett. A felkelés idején több forradalmár átállt a lengyelek oldalára, az említett tiszti szervezetnek mintegy 200, a pétervári forradalmi köröknek mintegy 180 tagja nyújtott jelentős közvetett vagy közvetlen segítséget a felkelésnek. A résztvevők 94%-a a nemesi rendhez tartozott, de 69%-ának semmi vagyona sem volt, tehát inkább az értelmiséghez számítható. — M. A. ALPATOV: *Jurij Križanić történelmi koncepciója (31—44. l.)* a XVII. század második felében Oroszországban tevékenykedő horvát szerzetes munkáinak vizsgálatából azt szűri le, hogy a bibliai négy monarchia történelmi koncepcióját csak fenntartásokkal fogadta el, hogy kellő helyet biztosíthasson a szlávok szerepének. Elveti az orosz cárok Augustustól való származtatását, s minden egyéb idegen kapcsolatukat, hogy kiemelje az orosz nép és állam autochtont voltát. Oroszországnak a nyugattól való elmaradottságát, amelynek az okát a zsarnokságban látja, reformokkal akarja bepótolni. XIV. Lajos Franciaországa az eszményképe, tehát a feudális abszolutizmus. A jobbágy-ság intézményét természetesen tartja. Az iparfejlesztést a céhektől várja. A külföldieket ki akarja tiltani Oroszországból. Oroszország külpolitikai feladatát a nyugati és déli szlávok felszabadításában látja, ezért elsősorban a törökök ellen kell harcolnia. — M. KOPASEVA ismerteti a csehszlovákiai ellenállási mozgalom történe-

tére vonatkozólag 1965-ben Csehszlovákiában megjelent irodalmat (68—72. l.). — A folyóirat közli a szláv országok helyzetére, történetére, kultúrájára vonatkozólag 1965-ben a Szovjetunióban megjelent könyvek és folyóiratok jegyzékét (97—103. l.). — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1966.

1. szám. — KRYSZYNA KERSTEN: *Államközi népességtelepítések a XX. században* (3—32. l.) a kérdés nemzetközi irodalmát is összefoglalva úgy látja, hogy az 1817-es angol—török szerződés volt az első, amely lakosságcsere, ill. áttelepítést irányzott elő. Az első világháború előtt és után is voltak ilyen áttelepítések, de a Népszövetség ekkor még a kisebbségvédelem elvét szorgalmazta. A második világháború alatt a németek sok országból maguk telepítették haza a német lakosságot. A világháború után az ENSZ elismerte nemzetközi megoldásként, elsősorban németek kitelepítéséről volt szó, ezek számát — a 10 millióról szóló német adatokat túlzottaknak minősítve — a szerző kb. 6 millióban állapítja meg. A Szovjetunió területéről Lengyelországba 1944—47 során 1,4 millió ember települt át, 1956 után kb. 200 000. A legnagyobb arányú áttelepítések India és Pakisztán közt mentek végbe, 1947—48 során ez kb. 11—12 millió embert érintett, 1949—50-ben még újabb 3,5 milliót. A kitelepítésekkel kapcsolatban felvetődik az önkéntesség és a kényszer kérdése, Lengyelország esetében a nemzetiségi hovatartozás döntött, a szerző ennek a döntésnek a következményeire utal. — ALFRED ANDRZEJ JANOWSKI: *Zaliwski hadjárata az 1833—1848-as évek lengyel irodalmában* (33—54. l.) a Józef Zaliwski vezetése alatt 1833-ban végrehajtott sikertelen betörési kísérlet irodalmi visszhangját vizsgálva rámutat arra, hogy a vállalkozás jelentőségét az irodalom eltúlozta és idealizálta. — *Varsó felszabadításának és újjáépítésének problémái* (55—68. l.) címen közli a folyóirat a jegyzőkönyvi feljegyzést a Marian Szychalski tábornagy és lengyel történészek közt a felszabadulás 20. évfordulóján történt találkozási pontokról, ahol Szychalski ismertette Varsó felszabadításának katonai és politikai előkészítését. Bár sok érv szól ellene, mégis Varsót választották ismét fővárossá. Szychalski kitért az újjáépítés tervezésének a kérdéseire is, és az új élet megindulásának jeleire. — *A XIX. század egyetemes története* (69—88. l.) közli a folyóirat a Mieczysław Żywiecziński: *Egyetemes történet 1789—1870 c.* 1964-ben megjelent könyvéről folytatott vita összegezését. Az öt kötetre tervezett egyetemes történeti összefog-

lalásnak ez a kötete nagy igényt elégit ki, a 20 000 példány rövid idő alatt elfogyott. A jól megírt könyv erényei közé számítható, hogy a 91 fejezetből 26 nem országgonkinti történetet ad, hanem általános kérdéseket tárgyal. Hibája, hogy főképp a politikai történettel foglalkozik. A korszak nagy alternatívája: reform vagy forradalom. A szerző rokonszenve a reformot kívánó liberálisok oldalán van. Társadalmi terminológiája pontatlan. Alig foglalkozik az Európán kívüli országokkal. — FRANTIŠEK MATĚJEV: *A későfeudális cseh és szlovák falu. Az újabb kutatások áttekintése* (127—150. l.) részletes képet ad a XVI—XVIII. századra vonatkozó kutatásokról.

1966. 2. szám. — ALBERT SOBOL: *Leírás és mérték a társadalomtörténetben* (277—290. l.) megállapítja, hogy végső fokon minden történelmi társadalomtörténet. A társadalom története azonban külön diszciplínaként is jelentkezik, s itt már nem elegendő módszer a leírás, hanem szükség van bizonyos kvantifikálható adatok megállapítására is. Simiand, Labrousse és Hamilton már az 1930-as években ilyen formában vetették fel a kérdést, de elsősorban a gazdasági fejlődéssel hozták kapcsolatba. A társadalmi struktúra kvantitatív vizsgálata csak később került az előtérbe, bár G. Lefebvre már 1924-ben példát mutatott rá. Csak mennyiségi vizsgálat után vonhatók le általános következtetések. A társadalomtörténet persze meghaladja a mennyiségi eredményeket, túllép rajtuk. A társadalmat nemcsak mérni kell, hanem értékelni is, az osztályviszonyoknál a termelőeszközök tulajdonának a kérdését és a termelőeszközök-höz való viszonyt kell a központba állítani. A társadalomtörténetnek a kollektív pszichológiát is fel kell ölelnie (a vallásos hit kérdését pl.), ez azonban még bajosan mérhető. — JAN REYCHMAN: *Varsó és Sztambul közt. A Kościuszko-féle felkelés kapcsolatai és visszhangja Délkelet-Európában* (291—325. l.) részletes eseménytörténeti ismertetést ad arról, hogyan próbált a felkelő kormány török közvetítéssel kapcsolatot teremteni Franciaországgal. A török kormány a moldvai fejedelem ügynökei révén szerezte be értesüléseit, a lengyel kormány azonban egy albán ügynököt küldött Konstantinápolyba, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen. Az ottani francia követ viszont egy emigráns lengyel katonatisztet küldött Lengyelországba, ez azonban csak a leverés pillanatában érkezett meg, ezért visszatért Törökországba. Az albán ügynök 1794 novemberében ért Konstantinápolyba, a bukás után segítette a lengyel menekülteket, akikből

később francia támogatással megalakult az itáliai lengyel légió. — BOLESŁAW DRUKIER: *A lengyel ügy a Nemzeti Felszabadulás Lengyel Bizottsága megalakulásának időpontjában, 1944. júl. 22.—aug. 1. (327—353. l.)* a ténylegesen ideiglenes kormány megalakulásának hatását vizsgálja. Az angol-szász sajtó tudomásul vette a tényt, mint a háború menetében szükséges lépést, és optimistánál ítélte meg a londoni lengyel kormánnyal való megegyezés lehetőségeit. A lengyel kormány tiltakozott, de nem vonhatta vissza Mikolajczyk miniszterelnök bejelentett moszkvai útját. Ezért sürgette a régóta előkészített varsói felkelés kirobantását. Ez a felkelés csak katonailag irányult a németek ellen, politikailag szovjetellenes éle volt. A moszkvai látogatással időzítették, hogy megerősítsék Mikolajczyk helyzetét a tárgyalásokon. Az angol kormány addig ellemezte a felkelés kirobantását, mert nem tudott volna segítséget adni, az adott pillanatban azonban nem tett semmit ellene, bár nem is vállalta a felelősséget. Churchill a lengyelekkel szemben is kettős politikát folytatott, mint a Szovjetunió tekintetében, valószínűleg arra számított, hogy a Szovjetunió ebben a térségben koncentrálja majd csapatait, s így nem tudja folytatni a balkáni hadműveleteket. — ALEKSANDER GIEYSZTOR: *A történettudományok kongresszusairól (481—483. l.)* a bécsi kongresszus tapasztalatai alapján felveti a kérdést, érdemes-e ilyen arányokban kongresszust tartani, s jobb-e előre megszervezni a tematikát, vagy a spontán alakulásra bízni. — SZAMOS cikk ismerteti a kongresszus egyes problémáit, menetét: BOGUSŁAW LEŚNODORSKI: *Történelmi szembeállítások. Bécs 1965 (484—487. l.)*, HENRYK BATOWSKI: *A bécsi nemzetközi történetész kongresszusról (488—490. l.)*, JÓZEF KOVALSKI: *Bécsi benyomások (490—492. l.)*, IRENA PIETRZAK-PAWŁOWSKA: *A mai történetírás néhány tendenciájáról a nemzetközi kongresszusok megvilágításában (492—495. l.)*, JÓZEF WOLSKI: *Az okori történelem a bécsi kongresszuson (495—496. l.)*, TADEUSZ JĘDRUSZCZAK: *A német kérdések a történettudományok XII. kongresszusán (496—501. l.)*. — *Kongresszusok és kollokviumok (501—503. l.)* címen szerkesztéségi cikk számol be a szerkesztőségben 1965. október 8-án tartott megbeszélésekről, amely a tapasztalatok alapján úgy foglalt állást, hogy inkább szűk szakmai kollokviumokat kell tartani, ezekből alakulhat ki egy-egy történettudományi diszciplína nagyobb összefüvetele, amelyet a gazdaságtörténelészek már tartanak, s az ilyen jellegű találkozók kből nőhetnek ki érdemleges eredményeket hozó nagy kongresszusok. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1966. 1. szám. — TADEUSZ WASILEWSKI: *A grieznói kongresszus bizánci szimbolikája és ennek jogi és politikai jelentősége (1—14. l.)* az 1000-ben III. Ottó császár és Bolesław lengyel fejedelem közt lezajlott találkozás formáit elemezve úgy látja, hogy az ekkor alkalmazott szertartás (diadem átadása) nem azonos a patriciusi méltóság adományozásának a szertartásával, hanem azzal a szintén bizánci eredetű szertartással, amellyel például a bizánci császár 626-ban vagy 627-ben a kazár kagánt „lelki fiává” fogadta. III. Ottó ezzel Bolesławot bevezette a királyok és népek családjába, s országának, Szklavinianak a birodalom egyéb részeit alkotó Romával, Galliával, Germaniával egyenrangú szerepet szánt. — ANDRZEJ WYROBISZ: *A kereskedelem a Visztula menti Solecben a XVIII. század végéig. Adalék a belső piac történetéhez a felosztás előtti Lengyelországban (15—48. l.)* korábbi forrásanyag híján a XV. század elejétől kísérő figyelemmel a Visztula középső folyásánál fekvő kis város kereskedelmét. A XVI. században van virágkorában, a helyi vásárokon gábonát, sőt, ill. átmenő forgalomban élő állatot árusítanak. A XVII. században már megkezdődik a hanyatlás, a XVIII. században a kereskedelmi forgalom majdnem teljesen megszűnik. Ennek okát nem lehet a hadi eseményekben vagy természeti csapásokban keresni, sem a földesúri kizsákmányolásban. Hozzájárulhatott a kereskedelmi útvonalak megváltozása, még inkább a parasztság elnyomorodása következtében a vásárlóerő csökkenése. A hanyatlást nem lehet egy tényezőre visszavezetni, az okok itt nem azonosak a nagy városok gazdasági hanyatlásának az okával. — ANDRZEJ ZAHORSKI: *A „Moniteur” 1789—1795 a lengyel ügyekről (70—96. l.)* részletesen ismerteti a francia forradalom vezető lapjának érdeklődését a lengyel fejlődés iránt: bírálja a nemesség álláspontját, 1792 előtt Szaniszló Ágost királyt példaképpül állítja XVI. Lajos elé. Különösen nagy az érdeklődés és a rokonszenv az 1794-es felkelés iránt. A lengyel híranyag igen bő, s a legtöbb esetben tárgyilag helytálló. Források lengyel újságok, lengyel emigránsok, a forradalmi kormány nyugaton működő kiküldöttei. A Moniteur állásfoglalása azért fontos, mert Európa nagyrészt innen értesült a lengyel eseményekről. — MIROSLAW WIERZCHOWSKI: *Chetm vidékének kérdése az orosz állami dumában (97—125. l.)* azzal a területtel foglalkozik, amelyet az orosz kormányzat már régebben el akart szakítani a lengyel területtől, 1875 itt betiltották az unitus egyházat, hogy elősegítsék az oroszosítást.

1905 áprilisa után 200 000 ember hagyta ott a pravoszláv vallást, s tért át római katolikusknak. Ez ismét felvetette a terület köztvetlenül Oroszországhoz való csatolásának kérdését. Ezt a kormányzat által benyújtott javaslatot az egyház és a nemesség jobboldali képviselői támogatták, az októbristák nem merték ellenezni, bár kételkedtek az oroszosítás lehetőségében. A kadetek elleneztek a hozzácsatolást azáltal a megindokolással, hogy ez csak fokozná a lengyel nacionalizmust. A polgári lengyel дума-képviselők is elleneztek, de azért lojalisak maradtak. Az orosz és a lengyel szociáldemokrata képviselők (az oroszok közt bolshevikok és mensevikek egyformán) azon az állásponton voltak, hogy a kérdés csak a nemzeti önrendelkezés elve alapján oldható meg, a forradalom győzelme után. — *N.*

ACTA POLONIAE HISTORICA 1966. 13. köt. — TADEUSZ MANTEUFFEL: *A szegények mozgalmái a középkorban. Szentek és eretnekek* (5—13. l.) lengyel nyelven megjelent munkáinak kivonatát adja. Az eretnekség fogalma szerinte relatív. A XI—XV. századi nyugati eretnekségeket a dualista és a szegény-mozgalmak csoportjára osztja, ez utóbbiakat tekinti át, s utal arra, hogy az őskeresztény szegénységet kívánó mozgalmakat az egyház csak akkor tekintette eretnekségeknek, ha a tan hirdetése túlmélt a kléruson és az egész néphez szólt. Példának Pierre Valdo és Assisi Szt. Ferenc mozgalmát hozza, a valdens eretnekséget és a ferences rendet. — ADAM VETULANI: *A krakkói egyetem kezdetei* (14—40. l.) az alapítás egyes problémáit vizsgálja részletesen, s úgy látja, Nagy Kázmér személyi okokból nem vonta be a krakkói püspököt az alapításba; nem kívánt laikus egyetemet alapítani. — JANUSZ WDJCIECH GOŁĘBOWSKI: *Lengyelország magatartása az opolei Szilézia őslakosságával szemben 1945—1947* (41—64. l.) megállapítja, hogy 1945-ben a lengyel lakosságot 700—800 000-re becsülték. A lengyel hatóságok 1945-ben vették át a terület közigazgatását. A lengyel nemzetiséghez való tartozást hűségnyilatkozattól tették függővé, egyéni kérsére. A lakosság nagyfokú hullámváza miatt azonban ez az igazolás nem ment rendes mederben. A visszamaradt németek szabotázs-akciókkal kísérleteztek. 1945 nyarán a lengyel lakosság három nagy csoportból állt: a Szovjetunióknak átengedett területekről idetelepültek, a Lengyelország belső tartományjaiból idetelepültek, és az őslakosok. Közülük mind egyik csoport magát tartotta a leginkább jogosultnak földre és megélhetésre. 1945

októberében le kellett zárni a területet, hogy a további népesség-fluktuációnak véget vessenek. A helyi lengyel származású lakosság megnyerése volt a cél, ezért nem a lakosok lengyel voltát vizsgálták, hanem a kifejezetten németeket telepítették ki. A következő évben a helyi lakosság már részt vett a közigazgatásban. Közel 800 000 embert ismertek el lengyelnek. Több mint fél millió német részben még a hadműveletek előtt menekült, részben 1945—46 folyamán települt el erről a vidékről. — HIERONIM FEICHT áttekinti a lengyel zenetörténet problémáit a XVIII. század végéig (65—85. l.). — ZBIGNIEW WÓJCİK: *A XVII. századi lengyel—tatár kapcsolatok néhány problémája. Az 1654—1666. évi lengyel—tatár szövetség pénzügyi aspektusa* (87—102. l.) részletesen vizsgálja, mennyi pénzbe került Lengyelországnak a krími tatárokkal való szövetség, de leszögezi, hogy különösen politikai szempontból ez kifüzetődött volt. — JAN BORKOWSKI áttekintést közöl a XX. századi lengyel paraszti mozgalmakkal és parasztpártokkal foglalkozó irodalomról (103—113. l.) a kezdetektől, tehát 1918 utántól az 1960-as éveikig. — *N.*

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTS-WISSENSCHAFT 1966. 2. szám. — A főbb tanulmányok a Német Szocialista Egységpárt megalakulása 20. évfordulójának jelentőségével foglalkoznak történelmi szempontból. Közülük a legjelentősebb ROLF STÖCKIGT: *A Német Szocialista Egységpárt és jelentősége a munkás-parasztszövetség szempontjából* (197—207. l.) a párt munkás- és parasztpolitikájának történelmi sikereit elemzi. A Német Kommunista párt azzal, hogy az antifasiszta demokratikus rendszer, az összes demokratikus szabadságjogokat magában foglaló parlamentáris demokratikus köztársaság felállításával mellett döntött, leküzdötte a német munkáosztály meosztottságát, és megvetette az új szövetségi politika alapjait. A föld nacionalizálása helyett a föld-reform politikáját választva, közel 2,2 millió hektár földet juttatott a parasztság kezére, 5—10 év alatt három különböző formában, a parasztsággal való teljes egyetértésben rávezette a termelőszövetkezeti gazdálkodás útjára, s ezzel jelentős mértékben növelte a termelést. — A *Vegyes Közlemények* rovatban ANDREJ IVANOVICS SZTYEPANOV: *A német—szovjet kapcsolatok 1917—1927 közt a diplomáciai akták fényében* címen (255—265. l.) az 1959-től megjelenő, eddig tíz kötetes szovjet diplomáciai aktakiadvány alapján ismerteti témáját. A szovjet állam fennállásának

kezdeté óta páratlan jelentőséget tulajdonított a német—szovjet politikai és gazdasági kapcsolatok fejlesztésének, és egy évtized alatt sikerült mindkettőt magas fokra emelni. Ennek politikai eredményei az ismert 1922-i Rapallo-egyezmény és a Locarno-paktum ellensúlyozására 1926. április 24-én Berlinben aláírt meg nem támadási és semlegességi egyezmény, gazdasági eredményei pedig a különféle gazdasági egyezmények, az egyre szélesedő gazdasági együttműködés (koncessziók német cégeknek, német—szovjet vegyes vállalatok, német cégek részvétele szovjet kiállításokon, német szakemberek alkalmazása), a kereskedelmi forgalom növekedése 1925—1931 közt 1,002 milliárd rubelről 1,8 milliárd rubelre. — A *Beszámolók és Jegyzetek* c. rovatban több fontos nemzetközi tanácskozásról kap tájékoztatást az olvasó. — GERHARD SCHILFERT és MARTIN ZÖLLER a Jugoszláviai Történelem Intézetek Szövetségének 1965 november derekán Szarajevóban rendezett IV. kongresszusáról számol be (271—272. l.). A kongresszus tárgyalásainak középpontjában Jugoszlávia népeinek 1918 utáni története, különösen pedig az 1941—45 közt lezajlott nemzeti és társadalmi forradalom története állt. Magyar történészeket is közelről érdeklő vita alakult ki az ún. „zöld kérdések”-ről, akikben a többség nem a szociális forradalom, hanem a nemzeti küzdelem harcosait látta. — HELGA KÖPSTEIN az 1965 nov.—dec. fordulóján Berlinben magyar történészek élénk részvételével a kései antik problémáiról rendezett ókortörténeti konferenciáról számol be (281—285. l.). A konferencia középpontjába W. SEYFARTH előadása révén főképp a késő-antik és a kora középkor kontinuitásának problémája került, amelyet főképp szellemi és kulturális oldalról sikerült Z. UDALCOVÁNAK és VÁCZY PÉTERNEK megvilágítania; a gazdasági-társadalmi oldal (colonatus), valamint a periódizáció megvilágítása már kevésbé sikerült. — BERNHARD STOHR a Berlinben 1965 október végén szintén magyar szakemberek részvételével megtartott nemzetközi történettudományi szimpozion lefolyásáról tájékoztat (285—286. l.). Az előadások és a hozzájuk kapcsolódó témékeny viták hangsúlyozták a tudományos történelemszemlélet jelentőségét a szocialista tudatformálás szempontjából, a történettudomány tudományos nivója emelésének szükségességét a tanterv és a történelmi megismerési folyamat fejlesztése révén, a gondolkodásra való nevelés fontosságát a dialektikus materialista determinizmus, a logikai és a történeti kategóriák, valamint a történelmi materializmus elméleti alapján.

1966. 3. szám. — KURT FINKER: *A militarista védszervezetek a weimari köztársaságban* (357—377. l.) a német nagyburzsoázia stratégiájának és taktikájának egyik érdekes fejezetét ismerteti. Az első világháború után, az 1920-as évek elején gombamódra szaporodtak el Németországban a különböző militarista szervezetek, a Stahlhelm, a Jungdeutscher Orden (Jungdo), a Wehrwolf, a Bund Wiking és társaik. A tanulmány részletesen ismerteti ezek létrejöttét, szervezetét, osztályösszetételét és politikáját. Társadalmi bázisuk a nagyburzsoáziaól és a junkerektől a kispolgárságig ívelt, vezetőik elsősorban a fölöslegessé vált katonatisztek, ideológiájuk a sovinizta revansizmus, a forradalom- és szovjetellenesség, a frontkatonasolidaritás volt. Bár fantasztikus kalandterveiket a 20-as évek második felében sem adták fel (memeli kaland, szovjetellenes háború), ekkor megpróbálták társadalmi bázisukat a munkásságra is kiterjeszteni, s taktikájukat módosítva az állami és politikai életbe szervesen beépíteni. A 30-as évek elején nagyrészt beolvadt a különböző náci szervezetekbe. — KLAUS DROBISCH: *Flick és a nácik* (378—397. l.) azt a politikai és anyagi támogatást mutatja be, amelyet a nemzeti szocializmus a német monopólisták eme markáns képviselője részéről élvezett, és amelyet aztán hatalomrajutása után és főképp a második világháború idején busásan viszonzott. Flick és konzernje 1932—1944 között megközelítőleg mintegy 10 millió birodalmi márka összegű támogatást nyújtott a náci pártnak és államnak, s messzenemően támogatta azt világháborús terveiben. Viszonyásképp a fegyverkezésből és vérből, megszállt területek üzemeinek kizsákmányolásából óriási profitot haragcált össze. A legjelentősebb Flick-vállalatok alaptőkéje 1939 és 1943 között 269,05 millió márkáról 439,91 millió márkára, adóköteles nyeresége pedig 1940—1943 között 116 millióról 182,5 millióra emelkedett. — JOACHIM HERRMANN: *Korai osztálytársadalmi különbségek Németországban* c. vitacikkében (398—422. l.) a Müller-Mertens által a német feudális társadalom kialakulásáról elindított vitába kapcsolódik bele, felvonultatva a régészet bizonyító anyagát. Terület (Elba, Északi-tengerpart, Schleswig-Holstein, Dánia, Rajna-Weser) és szociális csoportok, valamint rétegek szerint gondosan rendezve a régészet anyagát, végülis arra a következtetésre jut, hogy Müller-Mertensnek igaza van annyiban, hogy a patriarkális udvarközösségen (Hofverband) nyugvó germán kizsákmányolási viszonyokat — éppen

annak erős patriarkális vonásai miatt — lehet ugyan sui generis termelési viszonyoknak tekinteni, de nincs igaza annyiban, amennyiben ezeket a korai feudális társadalmi rendjével szembenálló külön társadalmi rendnek tekinti, mert tendenciájuk és lényegük szerint a kora feudális jellegű termelési viszonyok Germániában is az ősközösségi termelési viszonyokból fejlődtek ki, a nyugati frank betörések előtt is. A *Vegyes közlemények* rovatban MANFRED BENSING: *Thomas Müntzer fiatalága* címen (423—429. l.) Hermann Goebke: *Új kutatások Thomas Müntzer-ről* c. könyvéhez fűz kritikai megjegyzéseket.

1966. 4. sz. — GERHARD LOZEK: *Az imperialista totalitarizmus-tan keletkezése, változása és hatása* (525—541. l.) megállapítja, hogy a totalitarizmus fogalmának atyja a fasiszta állam-teoretikus Carl Schmitt, aki az olasz „stato totalitario”-hoz kapcsolódva 1930-ban dolgozta ezt ki. A totalitarizmus fogalmát a német jobboldali szociáldemokrata politikuskok és ideológusok, Rudolf Hilferding és társai kezdték először alkalmazni a Szovjetunióra, az antikommunizmus összefüggő rendszerévé pedig a második világháború után az USA-imperializmus-ideológusai, Carl J. Friedrich és társai dolgozták ki. Bár az 1960-as években német részről, így pl. Peter Christian Ludz részéről, bizonyos kritikának vetették alá ezt a totalitarizmus-fogalmat, új formában tovább él a nyugat-német történetírásban és történettanításban. — DIETER LANGE: *A Szovjetunió elleni fasiszta támadás és emigráns német szociáldemokrata vezetők magatartása* (542—567. l.) azt a fejlődést elemzi, amelynek során az Angliába emigrált német szociáldemokraták, Erich Ollenhauer és társai — a mindvégig élesen kommunistaellenes s emiatt Friedrich Adlertől is bíralt amerikai német szociáldemokrata emigrációval szemben — eljutottak a Szovjetunió harcának és a német ellenállásnak támogatásáig, az antifasiszta népfrontpolitikáig. Ennek első határozott megnyilvánulása a német antifasiszták első egységnyilatkozata volt Londonban 1942. november 7-én, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom negyedszázados évfordulóján. Kedvező fogadtatásra talált szociáldemokrata körökben a Német Kommunista Párt Központi Bizottságának a német néphez és a német véderőhöz intézett békekiáltványa is, amely a népellenes fasiszta háborúval szemben igazi alternatívát ajánlott fel a német népnek. Ezen az alapon indultak meg 1943 januárjában a tárgyalások a német szociáldemokraták és kommunisták között egy szabad német mozgalom közös felállításáról Angliában.

Bár a tárgyalások során, 1943 július végén Ollenhauer és Vogel kinyilvánította együttműködési készségét a kommunista Kahle és Koenen előtt, hivatalos megegyezésre a két párt között mégsem került sor, mert a szociáldemokrata vezetők szerint nem sikerült a legfontosabb politikai alapkérdéseket tisztázni. Ez azonban nem akadályozta meg az angliai német szociáldemokratákat abban, hogy a Freies Deutschland mozgalom keretében együtt ne dolgozzanak a német kommunistákkal. — HERBERT SCHWAB: *Düppeltől Königrätzig* (588—610. l.) a német burzsoáziának a nemzeti kérdéssel kapcsolatos magatartását vizsgálja 1864—1866 között. A német liberális burzsoázia a német egységben rejlő gazdasági előnyöktől csábítva, Bismarck hol páncéltörős, hol kesztyűs kezű politikájától szorítva tulajdonképpen már a porosz-osztrák háború előestéjén eljutott a junkekerekkel való reakciós osztrálysövetség vállalásáig annak ellenére, hogy a munkás-ság kész volt harcba szállni Bismarck reakciós és háborús politikájával. Erről az időről írta Engels: „Németországban napról napra forradalmibb a helyzet.” A königrätzai porosz győzelem és az 1866-i választások aztán meghozták a porosz liberális teljes bukását és a bismarcki reakció végleges győzelmét. A fordulat történeti ábrázolását vizsgálva a szerző szembeszáll Tokody Gyulának azzal az álláspontjával, amely szerint a döntő fordulat a német burzsoáziának a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontjában már 1863-ban bekövetkezett volna; ez a szerző szerint csak Königrätz után történt meg. — A *Jelentések és megjegyzések* rovat GERHARD BECKER tollából beszámoltól közöl a Német Szocialista Egységpárt nemzeti politikájáról 1966. márc. 29—30-án Berlinben rendezett tudományos ülésszokról (618—625. l.), amelynek tárgya tulajdonképpen a német munkásmozgalom történetéről készülő nyolc kötetes mű 1945 utáni részének négy előadásban való ismertetése és megvitatása volt. Az előadásokból plasztikusan domborodott ki a 45 utáni fejlődés egyes szakaszainak lényeges politikai tartalma. A népi demokratikus országokból érkezett küldöttek sorában Tokody Gyula a magyarországi népi demokratikus forradalom kezdetéről, jellegről, a szocialista forradalomba való átmenet időpontjáról és az ezzel összefüggő kérdésekről tartott előadást, hangsúlyozva az anyaggyűjtés és a kérdések lezáratlanságát. — HANS RICHTER a német kérdéssről és Európa jövőjéről szintén Berlinben 1966. február 28. — március 1. közt rendezett kollokviumról számolt be (628—630. l.), amelynek középpontjában az imperia-

lista Európa-gondolat főbb megjelenési formáinak, veszélyeinek, az ellenük való védekezésnek megvitatása állott. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1966. 2. szám. — BOHUMILA ZÁSTĚROVÁ: *A bizantinológia fejlődésének és mai állásának áttekintése* (161—178. l.) a XVI. századtól tekinti át a fejlődést, országok szerint, kiemeli többek közt a magyar bizantinológusok, elsősorban Moravcsik Gyula jelentőségét. A mai kutatóintézetek ismertetése után felhívja a figyelmet a teendőkre: az elbeszélő források és az oklevelek nagyrésze csak régi kiadásban található meg, vagy kiadatlan, a feliratos anyag nagyrésze nincs kiadva, tehát a kiadásban látja a legsürgősebb feladatot. — VĚRA PSOTOVÁ: *Harc a német demokratikus színházért a Csehszlovák Köztársaságban* (179—206. l.) részletesen ismerteti a Henlein-féle párt kísérleteit, hogy a német színházak vezetését a haladó, demokratikus erőktől megszerezze. Liberecben 1938 februárjáig, Brnóban szeptemberig sikerült ezt megakadályozni. Az államhatalom támogatása mellett a cseh demokratikus értelmiség egyes alakjai személy szerint is nagy szerepet játszottak. A demokratikus elemek azonban mindvégig védekezésre szorítottak, a nemzetközi helyzet a támadó félnek kedvezett. — BOROS FERENC: *A versailles-i rendszer 1920-as válságának kérdéséhez* (207—213. l.) a *Vita*-rovatban A. Gajanová: A München előtti csehszlovák köztársaság nemzetközi helyzetének néhány kérdéséhez és V. Olivová: A versailles-i rendszer és 1920-as válságának jellege (ismertetését ld. Századok 1965. 620. l.) c. tanulmányaihoz szól hozzá. Véleménye szerint egyik sem oldja meg a kérdést. A nagyhatalmi ellentétek mellett nagyobb figyelmet kell fordítani a kis országok nemzetközi kapcsolataira. A kisantant éle első időszakában Franciaország ellen is irányult. A szocialista forradalom terjedésének legnagyobb akadályá a nacionalizmus térhódítása volt. Egy reakciós magyar—osztrák—német blokk létrejötte 1920-ban nem volt reális veszély. Az egyes országok külpolitikájának differenciáltabb tárgyalását sürgeti. — JAROSLAV MAREK: *Világtörténet* (214—222. l.) a F. Graus által felvetett kérdéshez szól hozzá: az egyetemes történetek ma mindenütt kelendő árucikkek, ezért is jelenik meg belőlük oly sokféle nyugaton. Ezek a kiadványok mind az értelmiségi olvasóhoz szólnak. Van-e Csehszlovákiában elegendő szerzőgárda az elképzelés megvalósításához? Az egyetemes történetközpontjában Európa történetének kell állnia, különben egységes koncepció

helyett egymás mellett létező civilizációkra hull szét a világtörténelem. Az egész munkának nem tudományos ambícióból vagy anyagi érdekből, hanem intellektuális és morális felelősségtudatból kell fakadnia. — VILÉM PREČAN közli a Szlovák Kommunista Párt funkcionáriusainak 1945. április 8-án Kassán tartott értekezletéről készült jegyzőkönyvet (236—249. l.), amely megvilágítja az újjáalakuló csehszlovák állam belső problémáit. — L. B. ismerteti Csizmadia Andor: A pécsi egyetem a középkorban c. tanulmányát (254—255. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] a magyar szerzők által írt Ukrajnászko-uhorszki isztoriczni zvjazki c. kötetet (255. l.), P. O. a debreceni egyetem Acta classica sorozatának első kötetét (257—258. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914 c. Szabó István szerkesztésében megjelent kötetet (267—268. l.), valamint néhány folyóiratcikket és néhány tanulmányt a bécsi kongresszusra készült Nouvelles Etudes Historiques c. kötetből.

1966. 3. szám. — JOSEF KABRDA: *A timár-szpáhi rendszer fő vonásai az oszmán birodalomban* (293—311. l.) kiadott török forrásanyag és az irodalom alapján ismerteti a birtokok fajtáit, a birtokos jogait és a birtokon élő jobbágyok szolgáltatásait. — HANA MEJĐROVÁ: *A Csehszlovákiai Kommunista Ifjúsági Szövetség történetéből 1924—1925-ben* (312—327. l.) megállapítja, hogy ekkoriban a csehszlovákiai munkásosztály 25%-át tették ki az ifjúmunkások. A szövetség csak köztük fejtett ki tevékenységet, taglétszáma 1924 elején 4—5000 körül mozgott. Néhány eredményes akciót fejtett ki az ifjúmunkások gazdasági helyzetének a javítására, de a falusi fiatalság körében, még a mezőgazdasági munkásoknál sem tudott eredményt elérni. Bizonyos eredményt mutathat fel a tanulóifjúságnál. Néhány politikai akciót is hajtott végre a szövetség, a kommunista párttal együtt vagy külön. Pozitívuma a korszaknak, hogy felnőttek a szövetség saját vezető káderei, a taglétszám is 1925 végére 8000-re nőtt meg. De tömegmozgalommá nem lett, mert nem látta meg a fiatalok sajátos problémáit. — BOHUMIL ČERNÝ: *A Schwarze Front Csehszlovákiában, 1933—1938* (328—357. l.) az Otto Strasser nevével elválaszthatatlan mozgalom tevékenységét ismerteti. Hitler hatalomrajutása után Csehszlovákiában fejtett ki nagy propaganda-tevékenységet, nyomtatott anyagokat juttatott át a határon, sőt külön rádióadója is volt. A német hatóságok felfigyeltek rá, az adóállomás vezetőjét 1935 elején a Gestapo ügynöke agyonlőtte. A Gestapo néhány egyéb ügynöke

beférközött a Schwarze Front vezetői közé. A csehszlovákiai évek módosították egyes kérdéseket Strasser nézeteit, befolyást gyakorolt rá a demokrácia rendszere, a zsidókérdésben is módosította álláspontját, együttműködött egyéb antifasiszta német szervezetekkel, a szociáldemokratákkal is, csak a marxizmussal szemben való elutasító magatartásán nem változtatott, s nem volt hajlandó együttműködni a kommunistákkal. 1938. október 1-én a csehszlovák kormány segítségével repülőgépen Franciaországba menekült. Befejezésül a cikk rövid kitekintést ad későbbi szereplésére a háború alatt és után. — MILOSLAV KRÁSA: *Dzsavaharlal Nehru és Csehszlovákia az 1938-as európai válság idején* (358—373. l.) ismerteti Nehru korábbi kapcsolatait és látogatási tervét, 1938 augusztusában tett látogatását, amelynek során a egyes nemzetiségű határvidékeket is bejárta, s nyilatkozataiban élesen szembefordult a nyugati hatalmak megbékélési politikájával. — FRANTIŠEK GRAUS folytatja összefoglaló ismertetését a nagymorva állammal és a Ciriill és Metód-féle misszióval foglalkozó újabb irodalomról (390—401. l.), melynek első részét a folyóirat 1964. évi 3. száma közölte. — ZDENĚK NĚMEC: *Megjegyzések az 1918—1938 közötti csehszlovákiai ipari termelési index összeállításának tematikájához* (411—425. l.) Anatol Dobrýnak a folyóirat 1964. évi 5. számában megjelent tanulmányához kapcsolódik, s a szlovákiai bányászat feldolgozásának a tapasztalata alapján fűz hozzá módszertani megjegyzéseket. Helyteleníti a bányaiipari termelés indexének négy bányaiipari ág alapján való kiszámítását, valamennyi ág feldolgozására van szükség. Nem elég az évente kibányászott mennyiséget vizsgálni, hanem azt is meg kell nézni, mennyi volt évente a fel nem használt, tartalékolt érc. Az ércek fémtartalmát is ki kell számítani, bár ez nem könnyű. A foglalkoztatott munkások száma helyett hasznosabbnak tartaná a ledolgozott munkások számbevételét. 1913-nak kiindulópontként való elfogadását vitathatónak tartja, de hosszabb vita eredménye lehet csak, milyen időpontot lehetne alapként elfogadni. A szlovákiai bányászat sajátos vonását abban látja, hogy 1918—1923 itt nagy hanyatlás látható, az 1918 utáni évtizedben alakul ki a szlovákiai bányászat új arculata. 1926-tól nagyarányú racionalizálás megy végbe, 1928—30 a konjunktúra csúcspontja. Befejezésül arra utal, hogy a termelési indexet csak minden iparág gondos vizsgálata után lehet végérvényesen megállapítani. — JOSEF POLIŠENSKÝ: *Az 1895—98. évi kubai függetlenségi háború és a csehek és szlovákok* (426—432. l.) hazai

és kubai léváltári és egyéb adatok alapján néhány adalékot közöl csehek és szlovákok személyes részvételére a szabadságharcban, ill. a gyakoribb jelenségre, a függetlenségi harccal való rokonszenvre és annak közvetett támogatására. — A. G. ismerteti L. Nagy Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. c. könyvét* (460. l.), a folyóirat még néhány tartalmi ismertetést közöl magyar történeti folyóiratok egyes tanulmányairól. — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1966. 1. szám. — LUDOVÍK HOLOŤÍK: *A szlovák történetírás jelenlegi helyzete és problémái* (1—9. l.) a szlovák történetészek kongresszusán 1965. június 16-án elhangzott előadás: a Szlovák Nemzeti Felkelés értékelésében bekövetkezett nagy változás általánosan is a tudományos kutatás előrehaladásáról tanúskodik, a szakmai felkészültség növekedéséről. Helyes a nemzeti hagyományok koncepciózus feldolgozása, különösen a megújulási mozgalom, 1848 tekintetében. De figyelni kell a korábbi, elhanyagolt századokra, ahol a várostörténet terén van eddig bizonyos eredmény. Az erők összefogását sürgeti. — ANTON ŠPIŠEK: *A szlovák városi polgárság a XVIII. században* (10—36. l.) a Helytörténeti Acta neociivium anyaga alapján vizsgálja az 1711—1790 közötti korszakot. A 17 000 adat városunkinti elemzése alapján megállapítja, hogy a városi polgárságnak csak 6—7%-a volt kereskedő, 90%-át a kézművesek tették ki, a maradék bányapolgár, értelmiségi stb. A nemzetiségi összetételt elsősorban az újonnan felvettek származási helye alapján állapítja meg, a szlovákok zömmel a kézművesek sorait gyarapítják. Besztercebánya, Selmecbánya, Nagyszombat, Eperjes, Trencsén, Szokolca, Modor és Bazin már túlnyomóan szlovák városok ebben a korban, Kassán a magyar, szlovák és német elem egyaránt képviselve van. Komárom túlnyomóan magyar, Lőcse és Kézsmárk (az erős elzárkózás következtében), ill. Pozsony (az erős német bevándorlás miatt) zömében német város. Utal az északnyugati városokban már ekkor megmutatókozó erős szlovák nemzeti öntudatra. Sok adatot hoz a városi polgárság többnyelvűségére (általában több mint fele két vagy három nyelven beszél). — JÁN MLYNÁRIK: *A munkanélküliek mozgalmának csúcspontja Szlovákiában 1929—1933-ban* (37—74. l.) részletes adatokat közöl havonként a munkanélküliek számának alakulásáról (1932 végén már elérte a negyedmilliót), valamint a kommunista párt által vezetett megmozdulásokról.

Nek 1932 január—februárjában érték el a tetőpontot, ekkor a szlovákiai megmozdulások a cseh országrészekben ugyanakkor lezajló mozgalmaknak kb. 34% -át tették ki (addig arányuk ennél jóval csekélyebb volt), s viszonylag több volt a radikálisabb fellépések aránya. A mozgalom leverésében a burzsoázia fokozódó terrorja mellett nagy szerepet játszott az, hogy a kommunista párt továbbra is ragaszkodott addigi irányvonalához, hogy a szociáldemokrácia a főellenség. — RUDOLF KRAJČOVIČ: *Helynév kutatások és történelmi-társadalmi problematika* (75—84. l.) válaszol Matuš Kučera vitacikkére (A koraközépkori szlovákiai szolgáló-népeség szervezetének problémáihoz, ismertetését ld. Századok 1965. 4—5. sz. 1011. l.), nyelvészeti szempontból védi álláspontját, és úgy látja, hogy már a IX. században megvan a lehetséges a lakosság foglalkozásából létrejövő helynévnek, bár itt a régészeti eredményeitől vár újabb érveket. — A folyóirat közli fordításban WACŁAW FELCZAK: *A nemzetiségi kérdés befolyása az 1848-as magyar forradalom társadalmi arculatára* (85—99. l.) c. tanulmányát a Kwartalnik Historyczny 1963. 2. számából (ld. Századok 1964. 1—2. sz. 295. l.). — L. F. ismerteti Niklós András: *Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források. Feldolgozások c. könyvét* (130—131. l.), CHM. Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről c. könyvét* (133—134. l.), A. Šk. Bendeffy László: *Magyar geodéziai irodalom 1498—1960. Bibliográfia c. könyvét* (136. l.), F[RANTIŠEK] B[OKES] a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatokról készült tanulmánykötet cseh nyelvű kiadását (140—142. l.).

1966. 2. szám. — LUBOMÍR LIPTÁK: *A szlovák állam és a fasisztaellenes mozgalom 1939—1943* (161—219. l.) részlet a Szlovákia története c. munka készülő III. kötetéből. Kitekintést ad a két világháború közötti időszakra, amikor Szlovákiában erős volt az ellenzék, a kommunista párt mellett a magyar nemzetiségi pártok és főképp a Hlinka-féle néppárt. Utána ismerteti a szlovák állam politikai fejlődését, a konzervatív Tiso-féle és a teljesen fasiszta Tuka-féle csoport belső harcát, amely 1940 nyarán a salzburgi megbeszélések alkalmával Tukáék első győzelmét eredményezte, s 1941 őszén a zsidóságnak vallási helyett faji alapon való elkülönítésével a fasiszta irányzat teljes uralmát hozta. Az uralkodó csoport így egyre jobban eltávolodott a társadalomtól. Az illegálitásba szorult kommunista párt propagandával, sztrájkokkal és bérharcokkal, 1941 júniusa óta pedig szabotázscselek-

mények szervezésével folytatta a harcot a kormányzat ellen. A polgári ellenállási csoportok száma igen csekély volt, tévénységük kizárólag információk továbbadására és az üldözöttek megsegítésére korlátozódott. A néppárt ügyesen tudta a társadalmi ellentéteket letompítani, a szlovák falut a háborús nehézségek még alig érintették, így az ellenállás társadalmi bázisa szűk volt. A kommunisták és a többi csoport közt nem volt együttműködés. A kommunista párt látta, hogy a régi Csehszlovákiához való visszatérés lehetetlen, de helytelen módon Szovjet-Szlovákia jelszavát vetette fel, a polgári csoportok viszont mereven ragaszkodtak a München előtti köztársaság helyreállításához. Bizonyos együttműködés csak 1941 nyarán kezdett kialakulni. Polgári részről Vavro Šrobár lépett fel kezdeményezőként, aki Beneš irányelveit próbálta megvalósítani. 1943 végén a karácsonyi egyezményen az ellenállás különböző csoportjai megalakították a Szlovák Nemzeti Tanácsot. — L'UDOVÍT HOLOFIK: *Harc a köztársaság jellegéért — a forradalmi Galgóc 1920* (219—250. l.) részletesen ismerteti a mezőgazdasági munkásság forradalmi fellépését március—április, ill. június és augusztus folyamán, amikor már a hatalom átvételének a kérdése is felvetődött. A munkásosztály azonban még gyenge volt, az állam jellegét a cseh burzsoázia szabta meg. A cseh államhivatalnokok galgócói eljárása kiabrándította a szlovák értelmiséget. Az események elemzése alapján a szerző úgy látja, hogy ekkor már nem lehet beszélni az állam jellegéért folytatott harcról, ekkorra már eldőlt, hogy a csehszlovák köztársaság burzsoá állam lesz. — MÁRIA VYVÍJALOVÁ: *Törekvések a nyelvi egyesítésre az 1820-as években és Ondrej Rošáni* (251—263. l.) a korabeli kísérletek bemutatása után, amelyek az ún. ócshe nyelv szlovákosítása alapján próbálták egységes szlovák irodalmi nyelvet megteremteni, részletesen tárgyalja a selmečbányai bányakadémiát végzett Ondrej Bošáni (1766—1831) kísérletét. Bošáni műszaki szakértőként nem tudott elhelyezkedni, ezért 1807-től a nagyváradi jogakadémián működött, mint a görög nyelv tanára. Az idegen környezetben szlovákra fordított. Az általa alkalmazott nyelv nagyjából a Bernolák-féle nyelv helyesírását és nyelvtant használta fel, sok tájnyelvi sajátossággal, s a cseh helyesírásból átvett elemekkel. Alapul a nyugat-szlovák nyelvjárás helyett a középszlovák nyelvjárását vette. — ONDREJ STOJKA: *Az egyetemes és a nemzeti történelem oktatásának állása a közép- és szakiskolákban* (264—269. l.) az 5. szlovák történész-kongresszuson tartott előadás,

véleménye szerint a történelemre jutó óraszám csekély, ezért probléma, milyen anyagot kell tanítani. A tankönyvekben a tudományos és pedagógiai követelményeket egyesíteni kell. A tanárok számára egységes, magas fokú szakképzettséget kell biztosítani. — JÚLIUS MÉSÁROŠ: *A Stúr-problematika kutatásának jelenlegi állása* (270—280. l.) általában a szlovák nemzeti megújulási mozgalomra vonatkozólag 1955 óta megjelent munkákat vizsgálja. Úgy látja, a mozgalom új koncepciója van kialakulóban, de a fejlődés gazdasági alapjait még nem tarták fel kellő mértékben. Stúr 1848-as szerepének az értékelésében még most is erősen hat Révai József koncepciója. Az ezzel ellenkező Rapant-féle álláspontban van sok tárgyi igazság, de minthogy a kérdés gazdasági és társadalmi alapjait nem vizsgálja, nem ismeri el a magyar forradalom polgári jellegét, csak valami feudális kalandnak tekinti, holott az 1840-es évek magyar liberális mozgalmának a követelésesei kétségkívül polgári jellegűek. A kérdés tisztázására mindenképp előttről a szélesebb európai összefüggések vizsgálatára van szükség. — F[RANTIŠEK] B[OKES] ismerteti Perényi József: *A történelmi műhelytitkaiból* c. könyvét (298. l.), ugyanő Horváth Zoltán Teleki-monográfiáját (304—305. l.), Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár* c. könyvét (306—307. l.), ČHM-ismerteti Juhász Gyula: *A Teleki-kormánykülpolitikája 1939—1941* c. könyvét (309—310. l.), ismét F. B. pedig Unger Mátyás—Szabolcs Ottó: *Magyarország története* c. könyvét (319. l.) és az új magyar irodalomtörténet első öt kötetét (319—320. l.), ismerteti még a folyóirat a magyar történészek bécsi kongresszusi kötete és a Századok és Acta Historica néhány tanulmányát. — N.

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE, 1965.

1. szám. — E. PETROVICI: *Helynevek és történelem* (3—13. l.) összegezi a helynévanyagból a román nép ókori és középkori történetére vonatkozóan levonható tanulságokat. Ókori eredetű román helynevek csak Daciában és Moesia Inferiorban találhatók, a Balkán középső és nyugati részein nem; ide később észak-keleti irányból vándoroltak a román pásztorok. A szerbek és a bolgárok közé a korai középkorban nem román, hanem albán népesség ékelődött. A víznevekben van kontinuitás, a városok és települések ókori nevei azonban eltűntek. A szláv személy- és köznevekből a románok által képzett nagyszámú helynév a középkori román—szláv együttélésekről és a szlávasság asszimilációjáról tanúskodik. A szerző Kniezsa

István párhuzamos helynévadási elméletével szemben a helyneveknek egyik nyelvről a másikra való fordítása mellett foglal állást. — ȘERBAN PAPACOSTEA XV. századi nyugati forrásokra hivatkozva mutatja ki, hogy a római eredet nem a nyugati humanisták tudós kitalálása, mert a román nép körében már a középkorban élt és általánosan elterjedt volt a romanitásának tudata és autochton hagyománya (15—24. l.). — LIVIU PATACHI: *Egy román részvétele az 1861—65-ös amerikai polgárháborúban* (25—40. l.) végigkíséri Gheorge Pomuț-nak (1818—1882), a gyulai születésű pesti román ügyvédnek, az 1848—49-es magyar honvédsereg kapitányának életútját, különösen az amerikai emigrációban kifejtett tevékenységét és a polgárháború alatti katonatiszti pályafutását. — VASILE NETEA a nagy román történettudós, Nicolae Iorga (1871—1940) személyiségét és tudományos tevékenységét mutatja be (41—54. l.). — VICTOR GH. AXENCIUC: *A monopóliumok Románia iparában* (55—79. l.) áttekinti a tőkekoncentráció és centralizáció folyamatát, a monopól-kapitalizmus kibontakozását a XX. század első éveitől a második világháborúig. A monopóliumok viszonylag későn jelentek meg a román iparban, de az ipari protekcionizmus és a külföldi tőke benyomulása gyorsította fejlődésüket. A monopóliumok az első világháborúig még nem hajtották uralmuk alá az egész ipart — csak mintegy harmadát — s még nem játszottak döntő szerepet a belső piacon és a nemzetgazdaság egészében. A két világháború között a monopóliumok csaknem teljesen uralkodóvá váltak a cement-, cukor-, papír- és szesziparban. A termelőeszközöket gyártó iparágak monopolizációja előrehaladottabb volt, mint a fogyasztási cikkek gyártó iparé. A monopóliumok fejlődése azonban nem érte el a nyugati tőkés országok színvonalát, s a viszonylag jelentős kis- és középipar és mezőgazdaság révén a szabad verseny még fontos szerepet játszott a román nemzetgazdaságban. — GHEORGHE CRONȚ áttekintést nyújt az állam- és jogtörténeti kutatások fejlődéséről a Román Népköztársaságban (81—94. l.). — ILEANA BOZAC eddigi ismeretlen dokumentumok alapján ismerteti Lazzaro Spallanzani, a neves paviai természettudós 1786. évi erdélyi utazását (95—104. l.).

1965. 2. szám. — Szerkesztőségi cikk (171—182. l.) emlékezik meg a fasiszta Németország feletti győzelem 20. évfordulójáról, hangsúlyozva a román nép antifasiszta ellenállásának jelentőségét. Rámutat az 1944. augusztus 23-i felkelés és a romániai fordulat fontos szerepére a második világháború befejezésében, s ismerteti a

romániai események egykorú nemzetközi visszhangját. — EM. CONDURACHI a nagy régész és ókortörténész, Vasile Pârvan (1882—1927) pályafutásával és tudományos életművével foglalkozik (183—205. l.). — D. PROTASE numizmatikai bizonyítékokat hoz fel a dákok továbbélése mellett a római Dáciában (207—220. l.). Olyan római pénzleleteket mutat be, amelyek a római hódítás előtti darabokkal kezdődnek, s átnyúlnak a római korba. Ezek a kincsek valószínűleg gazdag dákok kezén halmozódtak fel, akik a római hódítás után is folytatták korábbi gazdasági tevékenységüket és életmódjukat. — P. P. PANAITESCU és N. STOICESCU a románok részvételéről írnak az 1444-es várnai csatában (221—231. l.). Ismertetik Hunyadi erőfeszítéseit, hogy törökellenes szövetséget és együttműködést hozzon létre Erdély és a román fejedelemségek között. Ezen erőfeszítések eredményeképp jelentős román kontingens vett részt az 1444-es hadjáratban. A szerzők cáfolják néhány egykorú krónikásnak azt az állítását, hogy a román csapatok magatartása okozta a csatavesztést, s rámutatnak a román katonai erőfeszítések fontosságára a délkelet-európai népek közös törökellenes harcában. — EUGEN STĂNESCU azt vizsgálja, hogyan tükröződnek a Nagy István korabeli politikai tendenciák és eszmeáramlatok a korabeli írott emlékekben (233—260. l.). A formájában és nyelvében bizánci—szláv, tartalmában román középkori írásbeli kultúra Moldvában a XV. század második felében érte el fejlődése tetőpontját. A cancellária bel- és külpolitikai vonatkozású oklevelei, a jogi, történeti és vallási irodalom a kor alapvető társadalmi és politikai problémáival kapcsolatos állásfoglalásokat juttatja kifejezésre. A feudális állam centralizációjára és a nagybojárok hatalmának korlátozására irányuló törekvések, a moldvai állam szuverenitása, fontos nemzetközi szerepe (a kereszténység védőpajza az oszmán veszélyel szemben) alkották az írott források tanúsága szerint a korabeli politikai gondolkodás központi problémakörét. — EMIL VÎRTOSU az 1829-es moldvai trónigénylő, Ioan Tăutul (1795—1830) politikai eszméit mutatja be. Tăutul kisnemesi reformátor volt, aki a francia felvilágosodás eszmeikörének szemszögéből bírálta röpirataiban a moldvai társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat, s kidolgozta egy felvilágosult alkotmányos monarchia programját. — MIRON CONSTANTINESCU az 1918. november 3-án Ausztria-Magyarország munkásaihoz és népeihez intézett lenini üzenet francia fordítását adja közzé, a Pravda egykori közlése alapján. Rámutat arra, hogy a Népszavá-

ban 1918. november 20-án megjelent fordítás több helyen szándékosan eltér az eredetitől. Az üzenet történelmi előzményeit és körülményeit ismertetve hangsúlyozza, hogy — bár a romániai burzsoázia letért a nemzeti egység megvalósításának demokratikus forradalmi útjáról — Erdély és Románia egyesítése a néptömegek és valamennyi belső haladó erő harcának eredménye volt az 1917—18-as demokratikus forradalmak által teremtett kedvező körülmények között. A lenini üzenet szövegének elemzése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy az az elszakadásig menő nemzeti önrendelkezés jogának alapján állva nem tesz semmi ellenvetést a közép- és délkelet-európai nemzeti államok megalakulásával, illetve kiteljesedésével szemben, s nem tartalmaz semmi olyan kitétel, amely a Habsburg-Monarchia romjain bármiféle föderatív állam alapítását javasolná. — K.

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES. 1964. 1—2. szám. — Történet-szek számára is érdekes olvasmány ROMULUS VULCĂNESCU néprajzi és nyelvészeti módszerrel készült tanulmánya a „kárpátbalkáni táj” jogi jeleiről (17—69. l.). Részletes historiográfiai bevezetés után az ismert népi szokásjogi jelek funkcionális osztályozását, formai és nyelvi elemzését nyújtja. Megállapítja, hogy ez az igen elterjedt szimbolikus jogi jelölésrendszer, amely az ősközösség óta ismételt átalakuláson ment át, általunk ismert — többnyire a XIX. században feljegyzett — formájában a feudális faluközösség jogviszonyait tükrözi, s a rovásírásos eredetű jelek a kvantitatív, a technikai eredetű jelek pedig a kvalitatív jogi viszonylatok jelzésére szolgáltak. — PETRE Ș. NĂSTUREL: *A Havasalföld és az Athos hegy közötti kapcsolatok kritikai áttekintése a kezdetektől a XVI. század elejéig* (93—126. l.) görög, szláv és román források alapján összeállítja az athosi szerzetesek számára tett havasalföldi ingatlan és ingó adományokra, az athosrománokra és a Havaselvén megfordult athosi szerzetesekre vonatkozó adatokat a XIV. és XVI. század között. — TRAIAN IONAȘCU és VALENTIN AL. GEORGESCU összehasonlító módszerrel elemzik a római jog nyugati és a bizánci jog keleti recepciójának formáiban mutatkozó egységet és különbözőséget (153—186. l.). Bár a kelet-európai országok jogrendszerébe csak a XVII—XIX. században és nem olasz (bolognai), hanem bizánci—görög közvetítéssel jutottak el a római jog elemei, a recepció forrásaiban, történeti-társadalmi feltételeiben és technikájában annyi hasonló vonást találunk,

hogy joggal beszélhetünk a recepció nyugat- és kelet-európai formáinak alapvető egységéről. — G. G. FLORESCU: *A modern délkelet-európai államok létrehozásáért vívott harc néhány vonása. Román—török kapcsolatok (187—214. l.)* bemutatja, hogyan harcoltak a román fejedelemségek az egyesülés időszakában (1856—1864) török hűbéri fennhatóság lerázásáért, s nemzetközi kapcsolataikban, valamint a nemzetközi jog különböző területein hogyan szereztek meg fokozatosan az önálló államiság és szuverenitás legfontosabb elemeit. — OCTAVIAN ILESCU és GAVRILĂ SIMION előzetes beszámolót adnak arról az Észak-Dobrudzsában, Tulcea környékén, 1962-ben előkerült nagyértékű kincsletről, amely XIII—XIV. századi bizánci és tatár pézeket, ezüstrudakat és ékszereket tartalmaz, s arra utal, hogy az Alduna vidékén ebben az időben fejlett gazdasági központok voltak, kiterjedt és élénk nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokkal (217—228. l.). — EMIL VÎRTOSU a kéz ábrázolását mutatja be a román és a bolgár okleveles gyakorlatban (241—253. l.). — *A Krónika* rovatban STEPHEN FISCHER-GALAȚI detroiti professzor beszámol a Délkelet-Európa történetére vonatkozó újabb amerikai tudományosirodalomról (263—271. l.). — K.

ISZTORICESZKI PREGLED 1965. 6. szám. — *Alekszandár Kolev Burmov professzor és tudományos munkássága* (3—8. l.) címen nekrológot közölnek a szófiai egyetem 1965 szeptemberében elhunyt tanáráról, aki a feudalizmus korabeli bolgár történelem kutatója volt, több kötetes monográfiát készült írni az 1878-as felszabadulásig terjedő korszakról. Különösen sokat foglalkozott a bolgár megújulás korszakával. — DIMITĂR KOSZEV: *A XII. nemzetközi történettudományi kongresszus Bécsben és a bolgár történészek részvétele munkájában* (9—22. l.) sajnálattal állapítja meg, hogy bolgár történész nem tartott előadást. Ennek okát a nyugati történészek elfogultsága mellett abban látja, hogy a bolgár történészek eddig alig vettek részt a nemzetközi tudományos életben. A kongresszuson a bolgár történészek 25 hozzászólást tartottak, többen két-három esetben is felszóllaltak, vita alakult ki D. Djordjević professzor előadásával kapcsolatban a makedón kérdésben. A tanulságok: a bolgár történészek eddig el voltak szigetelve, nem tanúsítottak kellő érdeklődést a nagy elméleti kérdések iránt. Kevés a külföldi kutatási lehetőség. Nagy hátrány, hogy csak néhányan beszélnek valamilyen nyugati nyelvet. Javítani kell a nemzetközi szervezetekhez

fűződő kapcsolatokat. — GORAN D. TODOROV: *Bulgária 1885-ös egyesítésének diplomáciai történetéhez* (23—37. l.) kimutatja, hogy mind egyik nagyhatalom kizárólag saját érdekei szerint foglalt állást. Anglia az orosz befolyás gyengítését, a három császár szövetségének felbomlasztását kívánta, ezért fogadta kedvezően az egyesülést, nem pedig érzelmi okokból, ahogy azt a bolgár polgári történetírás hangoztatta. — DIMITĂR ANGELOV: *Néhány kérdés a bolgárok megkeresztelésével kapcsolatban* (38—57. l.) a források alapos elemzése révén megállapítja, hogy már a kereszténység hivatalos felvétele előtt voltak hívei a bolgár államban. De a kereszténység a bizánci befolyást is jelentette, ezért ellemeztek az uralkodók. Felvételére csak akkor került sor, amikor ennek külső és belső feltételei megértek, amikor szükségessé vált a központosítás érdekében s a külföldi ellenséges magatartásának a leszerelésére. — SZTELA DIMITROVA sok adattal mutatja be, hogyan bírálták a bolgár kommunisták 1917—1921 folyamán a jobboldali szocialistákat, mert azok nem fogadták el a proletárdiktatúra elvét (58—73. l.). — SZIMEON DAMJANOV: *A francia diplomácia és az 1885-ös egyesülés* (73—80. l.) úgy látja, hogy Franciaország azzal, hogy nem támogatta Battenberg Sándort, voltaképpen az orosz politikát erősítette. Ezért itt kell keresni a későbbi orosz—francia közlekedés kezdeteit. — BRANKO DJORDJEVIĆ: *Források és fel dolgozások az Októberi Forradalom jugoszláviai hatásáról* (81—98. l.) címen részletes bibliográfiai tájékoztatást ad. — N.

ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE 1965. 42. köt. — VASILJE KRESTIĆ: *Levelek, melyek miatt Mihály fejedelem halála után Ljuben Karavelovot lecsukták* (63—75. l.). Mihály szerb fejedelem meggyilkolása 1868-ban alkalmat adott Andrassy Gyulának, hogy leszámoljon a magyarországi szerb liberálisokkal és az Egyesült Szerb Omladina kiemelkedő tagjaival. Az elfogott összeesküvők vallomásai nyomán Andrassy utasítja Kállay belgrádi követet, érje el, hogy a szerb kormány kifejezze az újvidéki politikusok letartóztatása iránti óhaját. Ennek nyomán azután házkutatásokat bonyolítottak le a magyar szervek a szóbanforgó politikusok lakásán, s így Ljuben Karavelovnál is. A nála talált levelekből a magyar kormány tizenkilencet Belgrádba küldött, a többi 137 pedig itt maradt. Ezekről a levelekről Horváth Boldizsár igazságügyminiszternek az volt a véleménye, hogy azok nem lehetnek befolyással a bírósági tárgyalás menetére.

tére. A levelek a Magyar Országos Levéltárban találhatóak. A németül közölt forrásanyagok Karavelov tevékenységének kutatásához elsőrangú fontosságúak, rámutatnak a törökök ellen, a felszabadításért folytatott széleskörű szervező munkájára, új, eddig ismeretlen személyeket fednek fel, akikkel kapcsolatban állt, de adatokat tartalmaznak irodalmi és kulturális tevékenységére vonatkozóan is. — Mészáros Sándor: *Az 1942. évi újvidéki razzia visszhangja a magyar politikai életben a háború időszakában* (76—93. l.) ismerteti a horthysta hadsereg 1942 januárjában lefolytatott dél-bácskai szerb-ellenes razziáját. A razzia során megölt mintegy 3500 szerb lakos ellen elkövetett bűn politikai visszhangjához értékes adatlékokat ad. Sokat foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky Endre akcióival és interpellációival; ő a magyar nemzet becsülete ellen elkövetett bűnként kezelte e mézárásokat és a résztvevők és szervezők szigorú megbüntetését kérte. Akciói sikertelenek voltak, de jelentőségüket ez nem kisebbíti. Mégsem lehet azt állítani, hogy tevékenysége minden befolyás nélkül lett volna a magyar háborús kormányra. Különösen arra a memorandumra vonatkozik ez, amelyet Mussolini bukása kapcsán intézett a kormányhoz, 1943. július 31-én. Ezt illegális úton sikerült elküldenie Svájcba, ahol megjelent a Berner Tagwacht című lapban, ebben követeli a mézárálás szervezőinek megbüntetését, s hangoztatja a szerb és horvát nép képviselőivel való azonnali kiegyezés szükségességét. A magyar kormány végül bírósági eljárást indított. Az egész „eljárás” formális jellegét különösen aláhúzza a cikkíró szerint az a tény, hogy a bűnösöket nem helyezték őrizet alá, sőt valószínűleg megszervezték szökésüket. A „kisebb” bűnösök ellen hozott ítélet enyhesége is a bírósági tárgyalás valódi céljáról vallott véleményét támasztja alá. — NOVAK PETROVIĆ: *Harc a hatalomért és erületért a Szerémségben 1943 őszén* (94—120. l.) Jugoszlávia megszállása után a Szerémség a Pavelić-állam keretébe került, s annak legfontosabb gabonatermő vidékét képezte. Ezért a horvát fasiszta kormány rendkívül nagy figyelmet szentelt ennek a területnek. Az 1941—1942-es években a kormány a természetfölöslegeknek úgyszólván teljes egészében a birtokába került. 1943-tól azonban e terület egy részét a partizánegységek tartják ellenőrzés alatt, s az usztasa-hatalom ellenőrzése egyre inkább formálissá válik. Ezért a hatalom úgy döntött, hogy a németekkel közösen lebonyolított nagyobbzabású akcióval megtisztítja e területet a forradalmi erőktől. A szerző ezt az akciót írja le, különösen

sokat foglalkozik azokkal a mézárásokkal és büntényekkel, melyeket a fasiszta hadsereg, s különösen a kozák fehérgárdista egységek követtek el a horvátokkal és a szerbekkel szemben egyaránt. A németek által nekik szánt szerep is az volt, hogy még idejöttem előtt kompromittálják a vörös hadsereget, az „oroszoikat”. A szerző rámutat a partizánerek harcára, s bebizonyítja, hogy az 1943-ban a Szerémségben indított fasiszta offenzíva, a békés lakosság tömeges legyilkolásán kívül, semmit sem ért el. — FILIPOVIĆ: *Adalék a krasovánok és Bosznia közötti kapcsolatokhoz* (121—124. l.) a mai Románia területén élő délszláv népesoport származásával és boszniai kapcsolataival foglalkozik. — LAZAR ANDRIĆ: *Elemi iskolák Zmajevóban a XVIII. század végétől 1941-ig* (124—135. l.) a dél-bácskai település iskoláival foglalkozik. Kimutatja, hogy az itteni magyaroknak röviddel idetelepedésük után már van iskolájuk 1793 óta, s hogy 1868-ban új elemi iskolát építenek itt, mely ma is az itteni magyar tannyelvű iskolának az épülete. A szerző felsorolja azokat a magyar tanítókat, akik ebben az iskolában fennállása óta tanítottak. — VUK VINAVER ismerteti Kis Aladár: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén c. könyvét* (137—139. l.). — BRANISLAV VRANEŠEVIĆ ismerteti az 1965-ös bécsi történeztudománykongresszust (139. l.). — G.

ISTORIJSKI ZAPISI 1965. 18. évf. 22. köt. 2. szám. — NOVAK RAZNATOVIĆ: *A montenegrói és a szerbiai kormányok tevékenysége a prizreni és a skopljei metropoliák felállítására körül 1890 és 1902 között* (217—275. l.) a prizreni és a skopljei pravoszláv metropoliáknak szerb származású emberekkel való betöltését s a görögöknek e fontos pozíciókból való kiszorítását mutatja be. Ily módon a szerbiai és a montenegrói kormány aktív politikai harcra kezd az ún. respektív befolyásért a török fennhatóság alatt álló szerb lakta területeken (a Novipazari Szandzsákbán, Koszovo és Metohiában és Észak-Makedóniában). E tevékenység célja az volt, hogy az egyházi, ill. az egyház fennhatósága alatt álló intézményeken (iskolákon stb.) keresztül e kormányok politikai befolyását érvényesítsék az itteni szerb, ill. délszláv lakosság körében. Ebből a célból szélesedik a szerb elemi iskolák hálózata. A két kormánynak ezen a téren elért sikerei sokban a balkán-háborúk sikerének morális előkészítését jelentették. — RADOJE PAJOVIĆ: *A montenegrói csetnik-vezetőség likvidálása Ostrogban 1943 októberében, különös tekintettel a montenegrói csetnik-mozgalom hely-*

zetére a Neretva folyónál lezajlott csata után (277—303. l.) az Ostrog helységben bekerített és foglyulejtett montenegrói csetnikvezetőség likvidálásával foglalkozik. Ez nemcsak fokozta a csetnik-mozgalom demoralizálódását, hanem hozzájárult ahhoz, hogy lerántsa a leplet a csetnik-mozgalomról. Ettől kezdve vége lett a szövetségeseikkel kapcsolatos taktikázásnak és a csetnik vezérek nyíltan a németekkel való szövetség útjára léptek. — JOVAN R. BOJOVIĆ: *Jugoszlávia Kommunista Pártjának részvétele a montenegrói községtanácsai választásokon 1926-ban* (305—319. l.) vázolja azokat a körülményeket, melyek között létrejön a megállapodás a JKP és a Föderalista Párt baloldala között a közös választási listáról. A kommunista pártnak ezzel az volt a célja, hogy realizálja a széles néptömegek összefogására irányuló politikáját. A szerző ismerteti a választási eredményeket, helységei szerint. Véleménye szerint a kommunisták lépésének jelentősége, hogy pozitív visszhangot váltott ki a montenegrói föderalista beállítottságú néptömegekben. — BRANKO BOŠKOVIĆ: *A Koszovo-metohiai Brigád létrehozása és 1944. évi tevékenysége Andrijevice térségében* (320—329. l.) a brigád történetét, tevékenységét és jelentőségét méltatja. — DIMO VUJOVIĆ: *Francia dokumentumok az 1879—1912 közötti montenegrói—bolgár kapcsolatokról* (330—360. l.) megállapítja, hogy Franciaország, Oroszország, Ausztria-Magyarország élénken figyelték ezeket a kapcsolatokat. Ügyvivői jelentései a montenegrói—bolgár kapcsolatok jelentős forrásanyaga. Ilyenek az itt közölt és kommentált francia dokumentumok is, a cetinjei francia ügyvivő jelentései. A legjelentősebbek azok, amelyek Ferdinánd bolgár fejedelem és Nikita montenegrói uralkodó találkozásaira vonatkoznak. E találkozásokat az ausztrofil Obrenović-Szerbia elleni él jellemzi. — G. STANOJEVIĆ: *Földrendés Boka Kotorskában a XVII. század első felében* (361—365. l.) a földrendés körülményeinek, lefolyásának leírása velencei források alapján. — SLAVKO MIJUŠKOVIĆ Vasilije vladika egy 1755-ből származó, a velencei Albánia providurjához intézett levelét közli, amely eredetileg latin nyelven íródott (365—366. l.). — G.

kutatására. A közmunkáknak nagyon eltérő jellegük lehet: van, amikor kifejezetten szociálpolitikai, morális jelentőségük van, akad, mikor gazdaságilag is fontos közmunkákat indítanak. A tanulmány rövid kitekintést nyújt a közmunkák modern angliai történetére, majd a szerzők hangsúlyozzák, hogy a világháborút követően a tudományos közgazdasági irodalomban csak 1931 után ismerték fel a közmunkák gazdasági jelentőségét, minthogy azt megelőzően — a szerzők szerint ortodox módon — a közmunkáknak a gazdasági válságok idején csak pillanatnyi enyhítő szerepét tulajdonították. A politikusok és közgazdászok tulajdonképpen a szakszervezeti vezetők ösztönzésére tették fokozatosan magukévá a közmunkák vezetésének gondolatát. A szakszervezetek ugyanis már 1919-ben felléptek e követeléssel, amit Lloyd George és a liberálisok 1924 után karoltak fel. — F. REID: *Szocialista vasárnapi iskolák Nagy-Britanniában, 1892—1939* (18—47. l.) Hobsbawm kutatásaira támaszkodik, azokból indul ki (Hobsbawm Primitive Rebels c. könyve), de ezeket részben kiegészíti és helyesbíti, mikor hangsúlyozza, hogy a sajátosan angol „munkásegyszázak” szocialista szektái nem tűnnek el 1914-ben, hanem, miként a vasárnapi iskolák esetében is, ezeknek 1918—1939 között még van utóvirágzásuk. Reid ismerteti a vasárnapi iskolák keletkezését az 1890-es évek elején, amelyek kiindulópontja az volt, hogy a szociális nyomort már itt a földön meg kell szüntetni. A vasárnapi iskolákban műveltséget, de főként etikai nevelést adtak, miközben egyúttal a szocializmus tételeinek elfogadására nevelték — főként a gyermekeket. A hallgatóság jellegzetesen proletár volt. A kiindulópont az volt, hogy a szocializmus vallás, amelyet megismerni, elfogadni, vallani és amelyért harcolni kell. A szocialista vasárnapi iskolák között eltérések is mutatkoznak: egyesek az ismert gondolatok elfogadtatására neveltek, mások viszont az önálló véleményformálást tartották szükségesnek. 1910—1914 között a vallásos főáramlat mellett pozitívista, racionalista előadók is felléptek az iskolákban. A vasárnapi iskolák az első világháború éveiben antimilitaristák, pacifisták maradtak. 1918 után radikalizálódtak, időnként az angol kommunista mozgalommal is együtt haladtak. A gazdasági válságok (1921—23, 1929—33) szervezeteiket megtépták, mindazonáltal az iskolák száma, hallgatósága 1939-ig növekedett főként Londonban, valamint a nyomor által inkább sújtott körzetekben. 1939 után ez a sajátos angol szocialista szekta nem hatott többé. — WOODFORD

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY 1966. 1. szám. — DONALD I. MACKAY, DAVID J. C. FORSYTH, DAVID M. KELLY: *A közmunkaprogramok vitája 1917—1935 között: néhány megjegyzés a munkásmozgalom ráhatásához* (8—17. l.) kimutatják, hogy a Keynes-hívők nagy erőfeszítéseket tesznek az „elődök” fel-

McCLELLAN: *Szerbia és a szociáldemokrácia. 1870—1878* (48—72. l.) hangsúlyozza, hogy az ismert feldolgozásokkal szemben az orosz forradalmi demokraták, valamint az orosz szocialisták hatása mellett az ismertnél nagyobb volt az a nyugati, közép-európai szocialista hatás, amely ekkor a szerb szocialistákat érte. McClellan az orosz és szerb forráskiadványokra, feldolgozásokra, valamint az Amszterdami Intézet levéltári forrásaira támaszkodva mutatja be, miként figyelt fel az egykori cári diplomácia arra, hogy a fiatal fiatal értelmiség a szocializmus felé fordul (ami természetesen csak részben volt igaz), megvilágítja azt a szerb szocialista értelmiségi csoportot, amely az 1870-es évek elején utat vágott Szerbiában a szocializmusnak (Svetozar Marković mellett Djura Ljotićot, Mita Rakićot, Svetomir Nikolajevićet, Nikola Markovićot, Vasa Pelagićot, Pera Todorovićot és Vlada Ljotićot ismerteti az olvasóval). Hangsúlyozza, hogy a csoportban valóban Svetozar Marković volt a legrátermettebb, legnagyobb tudású vezető, s korai halála (mindössze 28 éves volt, amikor meghalt) a szerb mozgalomban zavart, fennakadást okozott. McClellan érzékelteti, hogy Csernisevszkijekhez hasonlóan az 1870-es évek szerb szocialistáinak is bele kellett ütközniök abba a nehézségbe, hogy Szerbiában még nem alakult ki ipari proletariátus. Így ők is a néphez, a paraszti közösségekhez fordultak, abban bizakodván, hogy a kapitalizmus kibontakozását megelőzve is eljuthatnak a szocializmushoz. McClellan kimutatja esetükben a szocializmus és narodnyik eszmék vegyülését, amelynél azonban a szocializmus volt a meghatározó. Aláhúzza milyen szoros kapcsolatok fűzték a szerb szocialistákat a genfi központhoz és személyesen Beckerhez. Sajátos színtként tünteti fel azt a körülményt, hogy a szocialisták kapcsolatot tartottak fenn az emigrációba kényszerített trónkövetelő Karagyorgyevicsekkal. Megjegyzi, hogy jellemző módon később is a radikális politikai párt segítette 1903-ban hatalomra a Karagyorgyevicseket. A cikk ismerteti a S. Marković szerkesztette Radenik (Munkás) c. lap cikkeit, azokat, amelyekben a szerb szocialisták a Párizsi Kommuné védelmében léptek fel, valamint azokat a kapcsolatokat, amelyek a Radenik és a svájci szocialista Vorbote és a német szocialista Volksstaat között szövödték. Utal arra is, hogy a különféle hatóságok milyen akadályokat gördítettek a szervezkedés, lapkiadás és terjesztés elé (többek között a magyar hatóságok is Zágrábban). A szerző Bakunyinnak a szerb szocialistákra gyakorolt hatásáról meg-

állapítja, hogy az félreérthetetlenül kimutatható a svájci szerb emigráció körében, de a hazaiak körében nem. A tanulmány érdekes kitekintést nyújt a balkáni népek törökellenes harcának korabeli szocialista felfogására. Míg a szerb szocialisták a török elnyomás megszüntetését progresszívnek tartották, a németek, a Volksstaat és W. Liebknecht e harcok mögött mindig Pétervár kezét keresték, e harc szocialista jóváhagyását megtagadták. Általában a németek úgy vélték, hogy a balkáni viszonyok túlságosan fejletlenek ahhoz, hogy szocializmus értelemben valamit is elérhessenek, így ki kell várniuk a kapitalizmus ottani kibontakozását — amit a szerb szocialisták nem tehettek magukévá. McClellan hangsúlyozza, hogy e súrlódás mindvégig megmaradt. — ROLF ENGEL-SING: *Létfenntartás és létfenntartási költségek Bréma és Hamburg Hansa-városokban a XVIII—XIX. században* (73—107. l.) rövid historiográfiai áttekintés után tematikai csoportosításban ismerteti a szegényekre vonatkozó, majd a munkás, kispolgár és nagyvállalkozók életszintjének történeti változásait. — J.

CAHIERS D'HISTOIRE MONDIALE 1965. IX. köt. 2. szám. — Az egész szám a japán társadalom, tudomány és technika fejlődésének kérdéseivel foglalkozik. YAJIMA SUKETSU: *Tudomány és technika Japánban 1900 óta* (179—186. l.) a természettudomány és az egyetemi intézetek fejlődésének fő adatait foglalja össze a legújabb időkig. — YUASA MITSUTAMO: *A tudományos forradalom és a technika kora* (187—207. l.) utal arra, hogy Japánnak az utóbbi száz évben végbement rohamos fejlődése a második ilyen nagy ugrás az ország történetében, az első a VII. században ment végbe az állam létrehozásával. Japán azért tudott olyan gyorsan európaizsodni, mert a japánok fogékonyak a külső hatásra, a kínai mintára kialakult intellektuális rendszer az egész társadalmat áthatotta, s az elzárkózás korában is fenntartották a holland kapcsolatokat. A gyors alkalmazkodás a modern civilizációhoz a tudományos forradalom útján ment végbe, amely 1774-ben kezdődött és 1889-ben zárult. 1740 tudós életrajzi adatainak a feldolgozása és eredményeinek grafikonban való rögzítése mutatja a modern tudósok számának gyors növekedését a hagyományos értelemben vett tudósok rovására. Ahogy 1853-ban a külföldi beavatkozás, 1930-ban a szocializmustól való félelem új gazdasági és társadalmi intézmények meghonosítására vezet, itt fejeződik be az ipari-technikai forradalom

1965-ben. — YABUTI KIYOSI: *A modern tudomány előtörténete Japánban. A nyugati tudomány importja a Tokugawa-korszakban* (208—232. l.) úgy látja, hogy korábban a kínai szellemi hatás átvétele tette lehetővé később az európai, ill. ebben a korszakban holland eredmények átvételét, amely persze korlátozottabb volt az 1868 utáninál. — YAMAGUCHI KAZUO néhány japán nagyiparos és gazdasági szakember életrajzát és az ipar fejlődésében játszott szerepüket ismerteti (233—253. l.). — WATANABE MINORU: Japán diákok külföldön és a tudományos és technikai ismeretek megszerzése (254—293. l.) a Tokugawa-korszak utolsó éveinek és az 1894-ig terjedő időszaknak az adatait ismerteti részletesen, országonként. Magyarországra bőripari, erdészeti és orvosi ismeretek megtanulásáért jöttek hallgatók. — NAKAMURA TAKESHI: *A külföldiek hozzájárulása* (294—319. l.) az oktatás terén ismerteti a külföldiek tevékenységét, azután az ipar, mezőgazdaság egyes területei szerint ad részletes tárgyi tájékoztatást. — HIRO-SIGE TETU: *A kormány szerepe a tudomány fejlesztésében* (320—339. l.) az anyagi támogatás, intézmények alapítása adatait foglalja össze. — NAKAYAMA SHIGERU: *Az egyetemek szerepe Japán tudományos és technikai fejlődésében* (340—362. l.) az első egyetem kezdeti társadalmi összetételét vizsgálja (szamurájok mellett értelmiségiek gyermekei kerültek oda, meg a sógnátus fenntartása mellett harcolt klánok képviselői), azután ismerteti a porosz oktatási rendszer átvételét, új egyetemek alapítását és a magánkézben levő egyetemek csekély szerepét. — OTOHIKO HASUMI: *Tudomány és technika hatása a hagyományos japán társadalomra* (363—379. l.) a falura gyakorolt hatást vizsgálja, amely a második világháború előtti korszakig nem volt erős, az agrotechnikában alig érződött, rejtett munkanélküliség is volt. Az ipar elsősorban külföldi piacra dolgozott. Most már a mezőgazdaság munkaerőhiánnyal küzd, ezért kénytelen a legmodernebb agrotechnikát alkalmazni. — CHIKAYOSHI KAMATANI a nagy ipari vállalatok részvételét elemzi a tudományos fejlődésben (400—421. l.) és megállapítja, hogy a háború előtti helyzethez képest itt nagy az előrehaladás, bár a fejlett tőkés országokhoz viszonyítva az ipari vállalatok csak tizedannyi kutatót foglalkoztatnak. — N.

LA PENSÉE 1966. ápr. szám. — MARIANNE DEBOUY: *Az „új baloldal” az amerikai egyetemeken* (3—19. l.) újabban a vietnami háborúval kapcsolatos tiltakozó hullám egyetemi jelentkezését vizsgálja,

de hangsúlyozza, hogy a jelenség egyúttal reakció a McCarthy-korszak terrorjára. Kitekintést ad az amerikai egyetemi városok életére, a különböző demokratikus egyesületek tevékenységére, ezek szerkesztésére, a tiltakozás különböző formáira. — YVES BENOIT: *A meggyorsított fejlődés és a társadalmi forradalom Nyugat-Afrikában* (19—57. l.) elsősorban Mali, Ghana és Guinea példáján elemzi a gazdasági, társadalmi konzervativizmus erősít, a nehézségeket. Aláhúzza az eltérő vonásokat is, így többek között azt is, hogy míg Nyugat-Afrikában a francia behatolás viszonylag új keletű volt (a XIX. század utolsó harmadára nyúlt vissza), addig Ghana és Nigéria esetében az angol gyarmatosítás jóval régebbi keletű, e területek már három évszázada kapcsolatban álltak az európai országokkal. Benoit foglalkozik az afrikai értelmiség szerepével, a parasztság helyzetével. Véleménye szerint az afrikai forradalmakban mindenekelőtt a városi baloldali értelmiség és a városi kispolgárság játszott nagyobb szerepet. Kitekint az afrikai proletariátus problémáikájára is. Rávilágít ennek gyérebb voltára, arra, milyen foglalkozási ágakban helyezkednek el a munkások, milyenek életkörülményeik, saját szervezeteik mennyire jutnak, illetőleg juthatnak önállóan szóhoz. Végül a tanulmány nagyobb része az afrikai gazdasági élet, a tervgazdaság problémáival foglalkozik. — A folyóirat krónikarovatában CLAUDE WILLARD Jean Maitron: Ravachol és az anarchisták c. könyvét (Paris 1964) ismerteti. Az ismertető aláhúzza: Maitronnak igaza van, amikor helyesbíti azt a leegyszerűsítő véleményt, mintha az anarchistákat a rendőrségi ügynökökkel lehetne közös nevezőre hozni. A valóságban az anarchizmus a munkásmozgalmon belül jelentkező áramlat a munkásmozgalom egy fontos korszakában. Willard Maitron nyomán megállapítja, hogy az első, 1892—1894-es időszakban az anarchistákat az egyéni merényletek jellemezték. Később, az 1890-es évek második felétől és az 1900-as években az anarchisták betörték a szakszervezetekbe, befolyásuk az anarcho-szindikalizmus formájában érvényesült. 1907 után bekövetkezett a harmadik, a hanyatlás periódusa, mikor az anarchisták tevékenységét megint egyéni akciók jellemezték, de ezekben sokszor önös, immorális színek is feltűntek.

1966. jún. szám. — JEAN CHESNAUX: *A vietnami háború értelme és következményei* (3—24. l.) az ázsiai országok fejlődését elemző történész ezúttal az 1960-as évek vietnami háborúját, az amerikai beavatkozást, annak rugóit, hivatalos ideológiáját

amerikai és nemzetközi sajtóvisszhangját vizsgálja, s e mellett megvilágít más történeti összefüggéseket is. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a népi forradalmak csak akkor voltak eddig eredményesek, amikor a felkelő élcsapat valóban az egész nép támogatására támaszkodhatott, a katonák, a falvak és a városok népének harca egybeolvadt. Ellenkező esetben a fegyveres partizánharcot végül elfojtották (miként a Fülöp-szigeteken a Hukbalap-mozgalmat, a Maláj-félsziget és Kamerun partizánjainak erőit). Vietnam esetében viszont ez az erő eredményes volt a japánok ellenében 1944—45-ben, a franciák ellenében 1946—1954 között. Chesnaux rávilágít a Délvietnami Függetlenségi Front belső összetételére és az egyéb harcoló, rokonszenvező csoportosulásokra is. — CHARLES PARAIN: *Földközi-tengeri őstörténet és az ázsiai termelési mód* (25—43. l.) a terminológiai tisztázások után a megalit-kultúra, a krétai-mükénéi és etruszk civilizáció történeti adalékaira támaszkodva teszi meg észrevételeit, miközben az egyedi vonásoknak nagy jelentőséget tulajdonít. — GERMAINE WILLARD: *Gazdasági kollaboráció Franciaország megszállásának első esztendőjében* (70—81. l.) megállapítja, hogy az utóbbi időben „divatosabb” lett a Vichy-politikusok felmentése, a felelősök körét leszűkítik szinte a Laval, Déat, Doriot-féle kalandorok személyére. Ezzel a tendenciával szemben a szerző hivatkozik a Wiesbadeni Fegyverszüneti Bizottság dokumentumkiadványaira, amelyekből világosan kitűnik, hogy a kollaboránsok köre jóval szélesebb volt, a burzsoázia tekintélyes részére kiterjedt. G. Willard hangsúlyozza, hogy a németeknek szükségük volt a termelés eredményességére végett a burzsoáziára, ez viszont a tőkés kiszármányolás fenntartása érdekében támaszkodott a német megszállókra. A szerző rávilágít a gazdasági egyezményekre, amelyeket a francia és német társaságok kötöttek egymással, majd a bizalmas jelentésekből idézve érzékelteti a francia munkások, a francia nép növekvő ellenállását. Kitér a német szervek és a francia hatóságok közötti sűrűlődszóra, belső érdekellentétekre, sőt a Vichy-politikusok közötti színaranyalati különbségekre is. Jelzi, hogy „Vichy ellenállónál” mekkora szerepet játszott a kommunistaelenesség, s hogy ugyanezek a kollaborációt magát mégsem opponálták meg ténylegesen. — JEAN DAUTRY: *Claude-Henri de Saint-Simon újramegjelenése* (82—92. l.) Saint-Simon munkáinak új kritikai kiadásához fűzött észrevételeiben kitér a munkák eddigi megjelentetésének történetére, Saint-Simon gondolataira, majd Saint-Simon

interpretálásaira is. Rávilágít, hogy annak idején kik segítették írásainak kinyomtatásában, hangsúlyozza, hogy Saint-Simon 1789-ben csakúgy, mint 1793-ban a forradalmat támogatta, s még 1794-ben is kitűnő kapcsolatokat tartott fenn a „sans-culottes”-okkal, s köztársasági maradt később Bonaparte és a restauráció idején is. Mindezt Dautry annál inkább hangsúlyozza, mert újabb amerikai feldolgozásokban olyan felfogásnak adott hangot, hogy Saint-Simont sokféle irányzat tekintheti előfutárának: a szocialisták, fasiszták, a nagytőke, a technokraták, a demokratikus planisták — ezzel szemben Dautry a lényegbevágó alaprendenciát húzza alá. — Ugyancsak e rovatban PIERRE BOITEAU: *J. C. Vanini és a fejlődés fogalma a XVII. század elején* (93—104. l.) ismertetésében észrevételeket fűz az inkvizíciónak áldozatul esett gondolkodó munkáinak új kiadásához. — J.

LE MOUVEMENT SOCIAL 1966. ápr.-jún. szám. — GÉRARD VINCENT: *Tanárok a XX. század elején. Vázlat szociális és földrajzi elhelyezkedésük változásairól* (47—73. l.) a rendkívül gazdagon dokumentált, számos táblázattal alátámasztott tanulmányban a szerző kimutatást közöl a tanárok származásáról (az apa és anyja foglalkozásáról), s eszerint megállapítja, hogy zömükben az alsó középosztályból kerültek ki. Külön táblázatot mellékel a tanárnők esetében a férjek foglalkozásáról (kitűnik, hogy a férjek 45% tanár, 10% szabadfoglalkozású értelmiség). Figyelemmel kísérte az időbeli változásokat is, végül azt az aspektust, hogy a végzett tanárok ott maradnak-e huzamosabb ideig, ahol tanítani kezdtek. — PAUL GERBOD: *Szövetségek és szakszervezetek az egyetemeken 1828 és 1928 között* (3—47. l.) kiterjedt forrásanyag alapján tekinti át az egyetemista és tanári szövetségek, szakszervezetek történetét, alakulását, programját, sajtókiadványait Párizsban és a vidéki egyetemeken egyaránt, vázolja tevékenységüknek a középiskolákra való kisugárzását is. — GINETTE LEMARCHAND: *1936 júniusa Caenben* (75—85. l.) bemutatja a sztrájk résztvevőit s célkitűzéseiket, a tőkéseknek a sztrájk idején tanúsított magatartását. Az írás fényt vet a sztrájk közvetlen eredményeire is. — GUY BOURDÉ: *Az 1938. november 30-i sztrájk* (87—91. l.) megállapítja, hogy a sztrájkra vonatkozó levéltári forrásanyag rendkívül hiányos, de a szakszervezeti sajtó és visszaemlékezések segítségével a történeti esemény jól megvilágítható. Hangsúlyozza, hogy 1938 őszére Franciaországban egyszerre bontakozott ki a politikai, társa-

dalmi, gazdasági és pénzügyi válság, amelyek természetszerűen össze is főnódtak. Politikai téren a radikális párt szakítani akart a népfronttal, a kiugrási lehetőséget kereste, másfelől viszont a kommunista párt volt bizalmatlan a müncheni politikussokkal szemben. Társadalmi síkon a tőkés körök teljes restaurációra, a népfront-korszak eseményeinek, a 40 órás munkahétnek az eltörlésére készültek. A CGT viszont ennek megtartásáról nem volt hajlandó lemondani. Gazdasági téren kiderült, hogy a kormány kiadásait a bevételek nem fedezik, miközben a katonai kiadások egyre növekedtek. Mindez pénzügyi válsaggal fenyegetett. A frank és a költségvetési egyensúly biztosítására Paul Reynaud dolgozott ki tervet, amelynek lényege a szociális kiadások csökkentésében és adóemelésben foglalkozott össze, de amely ismét vaskosan antiszociális volt (a 15%-os fogyasztási adóemeléssel szemben a vagyonadó csak 2%-kal növekedett). Mindezt olyan indoklással támasztotta alá, hogy a termelési kedvet kell növelni — vagyis a gazdasági stabilizáció jellegzetesen tőkés szellemben következett be —, de ehhez előbb le kellett törni a munkások ellenállását. G. Bourdieu bemutatja, hogy a kommunista pártban, a szocialistáknál s a CGT-ben erre a veszélyre miként reagáltak, hangsúlyozza, hogy a sztrájk sok helyütt szinte spontán módon kezdődött el, s a CGT felső szintjén késlekedve határozták el magukat. A sztrájk ezek után elbukott, amihez hozzájárult, hogy nem volt teljes, a kulcszerepet játszó közlekedések, főként a vasutasok nem léptek sztrájkba. A sztrájk összeomlása mégsem a sztrájkolók bukásaként, hanem a kormány erejének gyengülésévé el. Kitekintést nyújt arra, hogy a sztrájk után tömeges elbocsájtásokra került sor (800 000 ember), majd megállapítja, hogy ez a sztrájk tette véglegesen sírba a népfrontot. — A kritikai rovatban ismertetőt olvashatunk többek között Enzo Santarelli: A marxizmus revíziója Olaszországban c. munkájáról, amelyben korszakonként végigvezeti a marxizmus elterjedését Olaszországban, a kezdeti párhuzamos tendenciákat (Bakunyin, Proudhon, Mazzini), majd később Bernstein, Croce és Sorel hatását, később Leone, Labriola, végül Gramsci és Togliatti és a maximalisták, Serratiék munkásságát, miközben kitekint Bordiga fellépésére is. Figyelmet fordít az általános és az olasz specifikus vonások érzékeltetésére is. — J.

ANNALES. ÉCONOMIQUES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS 1966. 2. szám. — FRANÇOIS CROUZET: *Anglia és Franciaország*

a XVIII. században. Kísérlet két gazdasági növekedés összehasonlító elemzésére (254—291. l.) megállapítja, hogy Franciaország a XVII—XVIII. század fordulóján alacsonyabb fejlődési szinten állt. A XVIII. században mindkét országban növekedés mutatkozott. A külkereskedelemben a francia fejlődés gyorsabb, különösen a hetéves háború előtt. Franciaországban több vásznat, selymet, vasat állítanak elő, Angliában több szentet, egyéb fémeket, hajót, pamutszövetet. De az egy főre eső ipari termelés Franciaországban alacsonyabb, s ez a különbség megmarad. Angliában az 1760-as évektől a gazdaság egész struktúrája megváltozik, Franciaországban nem. Ennek az okát nem kereshetjük abban, hogy a francia gazdasági életben erősebb az állami szabályozás szemben az angol liberalizmussal, hiszen Franciaországban nincs minden reglementálva. Angliában kétségtelenül erősebb a tőkés mentalitás, de ez sem oka az eltérésnek. Az okot a gazdasági fejlődésben kell keresni: Angliában van igazi nemzeti piac, az egy főre eső jövedelem nagyobb. Franciaországban nagyobbak az áringadozások. A század közepén a vaskohászásban a tüzelőanyag problémája (a faállomány kipusztulása), a textiliparban pedig a munkaerőhiány miatt az angol ipar olyan ponthoz ért, ahol a további fejlődés már csak technikai újításokkal volt elérhető. A francia ipar ezt a kritikus pontot nem érte el, a forradalmi korszak pedig még nagyobb fázisbeli eltolódást okozott az angol és a francia fejlődés közt. — GÉRARD GENETTE: *Oktatás és retorika a XX. században* (292—305. l.) a XIX. századi francia oktatási rendszerrel összehasonlítva úgy látja, hogy akkor a retorika oktatásával a felsőbb osztályokban is normatív, inkább a minták utánzására a hangsúlyt helyező nyelvi-irodalmi oktatás folyt, ma az irodalomtörténet előtérbe helyezésével a leíró jelleg az uralkodó. — JACQUES ZOUF: *Mérték és szertelenség: a közvélemény kutatása* (324—345. l.) módszertani kérdéseket vet fel a közvéleménykutatással kapcsolatban. A sajtó és különböző jelentések előtérbe állítása arra vezet, hogy csak jólinformáltak véleményét kutatják. A hagyományos forrásokat másokkal kell kiegészíteni (gyermekkönyvek, magánkönyvtárak jegyzékei pl.). Harminc éve rendelkezésre állnak a választások előtti közvéleménykutatások, ill. a piac kutatás. Valamivel korábbi időszakra fel lehet használni a ma még élők visszaemlékezéseit (pl. megvizsgálták a tanítók helyzetét 1914 előtt még élők emlékei alapján, 20 000 címből mintegy 4000 választ kaptak, ez persze nem volt repre-

zentatív, de az adódó hibaforrásokat ki lehetett küszöbölni korabeli statisztikák felhasználásával). Az írott anyagok tartalmi elemzése igen lassú és költséges, de az amerikai vizsgálatok példával kimutatták, hogyan tükröződik bizonyos értékrendszer dezintegrálódása a sajtó lapjain, ezt a dezintegrálódást azután forradalmi változás követi (pl. a cári Oroszország esetében). A szerző végül a kutatás mennyiségi módszerét veszi védelembe a kritikával szemben, s kimutatja, hogy a mennyiségi elemzésnél is minőségi tényezőket kell figyelembe venni. — DAG NORBERG: *Melyik korszakban szüntek meg latinul beszélni Galliában?* (346—356. l.) nyelvészeti és történeti adatok alapján egyaránt arra a megállapításra jut, hogy a VI. században, különösen az előkelőknel, még élő volt a római hagyomány, de a VII. századtól kezdve már a népnyelv vette át a latin helyét. — ARTHUR BIREBAUT, GUY THUILLIER: *Egy kiadatlan forrás: Jean Hellot vegyész (1685—1766) iratai* (357—364. l.) a caeni városi könyvtárban felfedezett kéziratokat ismerteti, amelyek kivonatok és jegyzetek különböző hivatalos jelentésekből, egyéb forrásokból, nemcsak Franciaországra, hanem a külföldre vonatkozólag is, s a gazdasági életre, különösen a bányászatra sok értékes adatot szolgáltatnak. — Az ismertetések tematikusan csoportosított része a keresztény egyháztörténetre vonatkozó munkákat ismerteti (388—451. l.). — N.

REVUE D'HISTOIRE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE 1965, 3. szám. — Az ipari fejlődés jellemző kísérőjelenségének, a falusi munkaerő elvándorlásának franciaországi jelentkezésével foglalkozik tanulmányában M. A. CARRON: *A falusi kitelepedés kezdetei Franciaországban: a creuse-i munkások régi vándorlásai* (289—320. l.). Bevezetőben rámutat arra a hagyományos, időszerű munkás-migrációra, amely a középkor óta felismerhető Közép-Franciaország egyes vidékein, így Creuse départment területén is. Az ipari fejlődés meggyorsulásával a XIX. század folyamán ez a vándorlás jelentős átalakuláson ment keresztül: a mennyiségi növekedéssel párhuzamosan változik az idegenben vállalt munka jellege is; s az időszakos távollét fokozatosan végleges kivándorlássá válik, ami végül is a XX. század elejére szinte egy „menekülés faluról” (exode rural) méreteit ölti magára. — P. GUILLAUME a bordeaux-i tőke keresztmetszetét vizsgálja fel, virágzásának utolsó szakaszában: *A bordeaux-i vagyon a XIX. század derekán* (321—363. l.). Számos kimutatással alá-

támasztott vizsgálatai kiterjednek a tőke koncentráció méretére, egyes típusok (mozgó, álló tőke, ingó, ingatlan vagyon stb.)-a kereskedelmi és ipari befektetések ará-, nyára, ill. az arányok eltéréseire és egyes vagyoni kategóriák között. Megállapítása szerint Bordeaux gazdasági hanyatlása a régi típusú, kereskedelmi befektetések túlsúlyával magyarázható. — A. KRIEGER: *Haza vagy forradalom: A francia munkásmozgalom a háború előtt — 1914 július—augusztus* (363—386. l.) a francia munkásmozgalom, ill. annak vezetősége 1914-es meghátrálásának okait a szakszervezeti mozgalom (CGT) és a szocialista párt rivalizálásában keresi. Az e két szervezet közötti ideológiai nézeteltérés áthidalására Jaurès által közvetlenül a háború előtt — annak megakadályozása érdekében! — tett kísérletek, bizonyos taktikai lépések következtében, megbénították a forradalomból szakszervezeti vezetőséget, a Jaurès meggyilkolásával pedig fej nélkül maradt francia baloldal közös akciók megindítása helyett ezt az első jobbra tett lépést (az általános forradalmi sztrájkra való lemondást) rohamos jobbratolódással folytatta. — A francia pénzügyi élet 1949—1961 közötti alakulásával foglalkozik D. SALEM: *A kötelező kölcsönök hozadéka Franciaországban* (387—399. l.). Elsősorban az értékpapírok jellegére kiterjedő vizsgálatainak középpontjában a gazdasági helyzet megszilárdítására hozott állami intézkedések, közelebből a stabilizációt követő árfolyam- és hozadékváltozások állanak, valamint mindennek kihatása a francia hitelélet fellendülésére.

1965. 4. szám. — F. G. DREYFUS Németország gazdasági fejlődését vizsgálja az 1815-öt megelőző évtizedekben (433—464. l.). Az árvízszonyok és alakulásaik világosan kimutatják a német gazdasági élet változatlan lemaradását a Nyugattal szemben. Ezt az általános megállapítást a mezőgazdaságra és iparra külön-külön részletesen kitérő elemzés révén a következőképpen differenciálja a szerző: 1780 és 1800 között tapasztalható ugyan bizonyos fellendülés, azonban 1805 után ismét stagnálás következik. Felvetődik tehát a kérdés: lehetséges, hogy a francia forradalmat követő események, bár szellemi és társadalmi téren elősegítették a haladást Németországban, gazdasági életére — talán a háborús pusztítások révén? — hátráltató hatással voltak? — Turgot munkásságának újraértékelése mellett tör lándzsát tanulmányában J. BOURINET: *Turgot, a liberális individualizmus teoretikusa* (465—489. l.). Szerinte Turgot gazdasági nézetei lényegében megegyeznek a XIX. században uralkodóvá vált szabad-

kereskedelmi eszmékkel: a klasszikus politikai gazdaságtan előfutárjának, s nem a fiziokrata iskola követőjének kell tekintenünk. Állásfoglalását Turgot gondolatainak részletes elemzésével alapozza meg: felhívja a figyelmet a szabadverseny és az irányított (ez esetben protekcionista, merkantilista) gazdaságpolitika éles szembeállítására, az állami beavatkozás káros hatásáról vallott nézeteire, s különösképpen a gazdasági fejlődés lehetőségeiről kialakult optimista szemléletére. — F. FAURÉ-SOULET: *A gazdaságtudományi szintézis problémái; John Stuart Mill és kora* (490—516. l.) éles kritikái szemmel vizsgálja J. S. Mill munkásságát: először általános elméletének bírálatát kapjuk, majd mérlegre kerül Millnek a korabeli angol gazdaság alapján elképzelt „modellje” is. — M. LUTFALLA a lehetséges (virtuális) mozgások fogalmának gazdaságelméleti alkalmazásával foglalkozik (517—532. l.). Meghatározva ezek közgazdasági értelemben vett tartalmát, figyelmét az egyensúly, a statikus állapot és a dinamikus állapot problémáira fordítja, vizsgálván a virtuális mozgások hatását és szerepét a gazdasági mechanizmusban. — B. G.

PAST AND PRESENT 1965. 31. (júl.) szám. — R. H. HILTON: *Szabadság és jobbság Angliában* (3—19. l.) főleg a XIII. századvégi és XIV. századi források alapján, a régebbi és új feldolgozások újból való figyelembevételével kísérli meg társadalmi és gazdasági értelemben a szabad ember és a jobbság közti határ megvonásait. — V. G. KIERNAN: *Állam és nemzet Nyugat-Európában* (20—38. l.) keresi azokat a feltételeket, amelyek a modern nyugat-európai nemzetállamok kialakulásához vezettek. Kiindulva H. Kohn ismert tételéből, miszerint a modern nacionalizmus szálláscsinálói az abszolút monarchiák voltak, nyomon kíséri a nyugat-európai feudális monarchiának az abszolút monarchiához vezető útját, ismertetve a nyugat-európai feudalizmus jellegzetes vonásait is. Vizsgálatának fő tárgya az államnak, mint politikai szervezetnek átalakulása, számbavétele azoknak a gazdasági, földrajzi, társadalmi és ideológiai tényezőknek, hatásoknak, amelyek jelentkeztek, részt vettek ebben a folyamatban; módszere összehasonlító, szembeesítő, nem csupán a kelet-európai, hanem a közel- és távol-keleti fejlődés jegyeivel is. — J. HART a XIX. századi angol társadalmi reformot tory történések tolmácsolásában mutatja be (39—61. l.), utalva arra, hogy a történelem whig

tolmácsolásánál a toryk szemlélete sem jobb. Főleg dr. Kitson Clark, Dr. O. Mac Donagh, D. Roberts, W. L. Burn professzor és dr. R. J. Lambert művei alapján jellemzi az általa torynak nevezett szemléletet, amely a XIX. századi angol társadalmi haladásban a véletlenszerű vagy vak erők játékát látja, amely tagadja a tervszerű, emberi küzdelmet a társadalmi fejlődésért, s amely szerint a keresztényi lelkiismeret és egyház általában humanitásra sugall — szemben a szerző véleményével, aki az angol államegyház és képviselői haladást gátoló tevékenységére hoz példákat. — A *Vita rovatban* közli a szám a Tudor-korszak történetírásáról (87—96. l.), valamint a XVI—XVII. századi angol társadalomról, puritanizmusról, vallásról és, a monarchia lényegéről szóló viták folytatását (97—126. l.).

1965. 32. (dec.) szám. — A szám tartalmazza az 1965 júliusában Londonban tartott nyolcadik Past and Present konferencia összefoglalását a „társadalmi mobilitásról” és az egyik résztvevőnek, K. Hopkinsnak előadását a római birodalom „elitjének mobilitásáról” (12—26. l.). Következtetéseikhez nem tudott eljutni kvantitatív bizonyítással, így megkísérelte a kérdés néhány oldalát strukturális analízis révén megvilágítani. Megkönnyítette ezt a római birtokrendszer jellege, amely az egyes társadalmi rétegek közti különbségeket jogilag is meghatározta. A társadalmi mobilitás, a társadalmi helyzet változásának folyamata ekkor főképpen a társadalmi ranglétrán emelkedni törekvőknek a mozgása, amely nyomban felveti azt a kérdést, hogyan fogadja őket be az „elit”. A szerző megkísérelte e befogadásnak lehetőségeit, meghatározóit feltárni. — N. BLEWETT írásában az angliai választójog helyzetét foglalja össze az 1855—1918-as időszakban (27—56. l.). Vitába száll azzal a gyakori megállapítással, hogy az 1885 utáni brit választójogi rendszer szinte azonosnak mondható a jelenlegivel. A tény az, hogy e rendszer 1885 után jobban hasonlított az 1960-as állapotokhoz, mint az 1832-eshez, de ugyanakkor számos jelentős vonatkozásban eltért a maiótól: pl. a választójoggyezéken a felnőtt lakosságnak kevesebb mint 30%-a szerezelt, néhány választókerület nyolcszorosa volt a többinek, a szavazás néha hetekig eltartott stb. A szerző főképpen az első kérdéskörrel foglalkozik: milyen tényezők következtében szavazott csupán egy bizonyos százalék a felnőtt lakosságnak, melyek voltak az 1880-as évek választójogi törvényeinek lényeges eredményei, s milyen visszaélésekre hagyott alkalmakat, milyen nehézségek álltak út-

ját a további választójogi reformoknak, azaz milyen politikai tényezők játszottak közre abban, hogy a reformok után — még 25 esztendőös joggyakorlat után is — 1911-ben a felnött lakosság 40%-a nem szerepelt a választójegyzékeken. — T. RANGER az 1900 és 1939 közti időszakban a közép- és kelet-afrikai oktatásnak afrikai ellenőrzési kísérleteiről szóló cikkében (57—85. l.) kapcsolódik a Past and Present korábbi számaiban a XVII. századi oktatás és politikai történet kapcsolatáról szóló vitához. Hasonlóan a XVII. századi Angliához, a XX. századi Afrikának is megvolt az „oktatásügyi forradalma”, ismeri a „művelt” emberek problémáját, akik nem akarják már tovább túrni a vezetést, illetve a felülről jövő „rossz” vezetést; megismerve az „elidegenedett értelmiségiek” kérdését is, azoknak az embereknek a problémáját, akik túl szűknek és kicsinynek érzik életcéljaik kielégítése szempontjából az új afrikai létesítményeket. Bármilyen következtetéseket vonnak le a XVII. századi angol oktatásügy és politikatörténet egymásrahatásából a történészek, afrikai vonatkozásban ez az összefonódás, egymásrahatás kétségtelen. Afrika politikai történetének historikusai az afrikai nacionalizmussal foglalkozva, tanulmányaikban központi helyet adnak e kérdésben az iskolák szerepének. A szerző az afrikai „oktatásügyi forradalom”-nak független vonalát igyekszik bemutatni, azaz az afrikaiak által életrehozott missziós iskolák tevékenységét eleveníti fel, melyek a kormány nyomása ellenére akarták érvényesíteni elképzeléseiket az oktatás hosszú folyamatában. Erőfeszítéseiket az uralkodó anglikán oktatási rendszer ellen küzdő katolikus írekéhez vagy szektárius walesiekéhez lehet hasonlítani. A szerző szerint kutatásai nemcsak a XVII. századi angliai kérdések megértéséhez szolgálnak adalékokat, hanem a megoldáshoz segítik a XX. századi afrikai politikai fejlődés számos kérdését is. — A *Vita- és Szemle rovatban* találjuk J. Z. TIROV tanulmányát a XIII. századi angliai politikai fejlődés szerről (86—102. l.), G. R. ELTON hozzájárulását a Tudor-korszak történetírásának forradalmáról (103—109. l.), CH. HILL megjegyzéseit a XVI—XVII. századi tudomány-, vallás- és társadalom-vitához (110—125. l.) és G. E. AYLMEY értékelő szemleciikkét L. Stone: „The Crisis of Aristocracy 1558—1641” c. (Oxford, 1965) nagyszabású művéről (113—125. l.). — H.

hasonlító módszere (269—280. l.) a Turgot, Comte, J. S. Mill, H. Spencer, Morgan, Darwin és követőik révén a XIX. században kialakuló elméletet foglalja össze, amely szerint az emberiség története egyenes vonalú, folyamatos fejlődés az európai formák, intézmények felé, az emberi társadalom természetében potenciálisan bennerejlő tényezők eredményeként; a ma élő fejlettebb népek csupán még egy korábbi lépcsőfokra értek el, így életmódjuk, szokásaik híven tükrözik a fejlettebb népek korábbi viszonyait. Ezt az elméletet azóta sokan támadták, ma már legfeljebb nagy általánosságban fogadják el, történelmünk korábbi szakaszait nem lehet megismerni egyedül az összehasonlító módszerre támaszkodva, szükség van a konkrét történeti elemzésre. Ahogyan Maitland mondta, „lassanként az antropológiának választania kell, hogy történelem lesz — vagy semmi”. — H. W. TURNER (281—294. l.) a különféle afrikai vallási mozgalmakat, szektákat vizsgálja, ezeken belül az összehasonlító módszer lehetőségeit. A szerző elveti e mozgalmak közös társadalmi alapjait és önálló vallásos jellegüket hangsúlyozza. Tanulmányozásuk — a szerző szerint — csak vallástörténeti, teológiai alapon történhet. — HERBERT S. KLEIN: *Anglikanizmus, katolicizmus és a néger rabszolga* (295—327. l.) az angol és spanyol gyarmati rabszolgáság különbségeit vizsgálja, a kubai és virginiai viszonyok összehasonlításával. Álláspontja szerint Kubában a katolikus egyház — elmentésben az anyaországban a mohamedánok, zsidók és protestánsok iránt tanúsított intoleranciával — a néger rabszolgákat befogadta, nagy segítséget nyújtva nekik munkakörülményeikben, magánéletükben (házasság, család elismerése) és önálló kultúrájuk kialakításában, előkészítve későbbi integrálódásukat a társadalomba. Ezzel szemben Virginiában az anglikán egyházat a fehér rabszolgatartók alkották; akik gazdasági megfontolásból elleneztek a kereszténységnek a négerek és indiánok közötti terjesztését. A függetlenség kivívása után létrejött protestáns egyházak is alkalmazkodtak a hívők érdekeihez. — ELSA V. GOVEIA *hozzászólásában* (328—330. l.) kétségbevonja a latin-amerikai rabszolgáságról festett kép rószaszínű voltát. Nem a katolikus vallás volt a szelidebb, hiszen a katolikus francia Nyugat-Indiákon a rabszolgák helyzete igen súlyos volt, és Kubában is jelentősen rosszabbodott a nagy ültetvények kialakulása után. A négerek helyzetét arányuk és a gazdálkodás jellege, nem pedig vallásuk határozta meg. — CHARLES E. WOODHOUSE és HENRY J. TOBIAS: *Ósi*

kötélékek és a politikai folyamat a forradalom-előtti Oroszországban: a zsidó Bund esete (331—360. l.) a modernizáló államokban található nemzeti, faji és vallási kisebbségek szeparációs törekvéseit és az ezzel ellentétes beolvadási tendenciákat vizsgálják, végigkövetve a Bund történetét. Tárgyalják a zsidó közösségek vezetőinek személyét, képzettségét, a fiatal zsidó értelmiség radikalizálódását és szerepüket a zsidóságon belül, a Bund jelentőségét a zsidó kultúra és a jiddis nyelv fejlesztésében, pozícióját az OSZDMP-on belül. A Bund fejlődésének fő kérdése az volt, hogy kulturális (szegregáló, hagyományörző, konzervatív), vagy politikai (integráló, forradalmi) mozgalommá fejlődjék, — mindez párosulva a zsidó tőkésék és munkások ellentétével. Foglalkoznak a Bund sorsával 1917 után, főleg a lengyel szervezet jelentőségével, baloldaliságával. — ALAN C. BECKMAN: *Rejtett elemek a határ-elméletben (Frontier Thesis): a pszichoanalízis alkalmazása a historiográfiára* (361—382. l.) összefoglalja a Fr. J. Turner híres elméletéről (a szabad földek léte és az állandó nyugati irányú terjeszkedés magyarázza az amerikai fejlődés különleges voltát) napjainkig folytatott polémiaát. A szerző Turner elméletében legendát, mítoszt lát és megkísérli az elmélet keletkezését összefüggésbe hozni Turner magánéletének eseményeivel. — J. G.

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW 1965. 3. szám. 18. köt. — D. M. METCALF írásában azt vizsgálja, milyen méretű volt a pénzforgalom Anglia történetének angol-szász, VIII—XI. századi korszakában (475—482. l.). Bár számításai hozzávátólagosak, nagyjából megegyeznek más kutatók eredményeivel: míg a lakosság ezidőben kevesebb, mint egy millió, a forgalomban levő pénzürmék 10 és 30 millió között mozogtak. Vizsgálatainak körét kiterjeszti arra a kérdésre is, hogy a X. és XI. századbéli, előbb 6, utóbb 3 évenként ismétlődő „renovationes monetæ” hoztak-e változást a pénzforgalomban vagy sem. A XIII—XIV. századi angliai pénzforgalomra már pontos adatok állnak rendelkezésre, ugyanis Anglia az egyetlen ország, ahol a pénzverdek teljes összegezése fennmaradtak. — R. S. SCHOFIELD a vagyon földrajzi megoszlását igyekszik megállapítani Angliában az 1334—1649-es időszakra vonatkozóan (483—510. l.). Alapul véve és kritikailag értékelve az adózási adatokat, vitába száll E. J. Buckatshch eredményeivel, melyek szerint a középkortól a XVII. századig a vagyon földrajzi megoszlása igen figye-

lemreméltó módon nagyjából azonos maradt. — Schofield egy cikk keretében csak vázolni tudja ennek a megállapításnak tarthatatlanságát. Bár az adózás adatai vidékenként és időszakonként hiányosak, elegendő bizonyítékokat szolgáltatnak a vagyon földrajzi megoszlásának változásaira a korai XIV. századtól a XVI. századig. Hogy milyen gazdasági tényezők húzódnak meg e változások mögött, és hogy milyen méretűek voltak e változások egyes megyékben, egyes időszakokban, arra sok kis területre (főleg a városiasodó területekre) vonatkozó rész-tanulmány összegezése adhatna csak kielégítő feleletet. — H. KAMEN a spanyol inkvizíció gazdasági hátteréről írt tanulmányában (511—525. l.) hangsúlyozza, hogy inkább kérdéseket kíván feltenni, mint megválaszolni azokat. Feltűnően hiányos a spanyol inkvizíció gazdasági alapját és funkcióit tárgyaló irodalom. Általában nagy a tájékozatlanság az inkvizíciónak mint gazdasági intézménynek a jelentőségéről, szerepéről. A szerző főképpen azt a kérdést kutatja, hogy az inkvizíció által üldözöttek vagyonának elkobzása mennyire fékezte a városi burzsoázia prosperálását és általában mennyiben hozható az összefüggésbe a spanyolországi gazdasági élet hanyatlásával és a kialakuló kapitalizmus folyamának lelassulásával. — S. D. CHAPMAN a közép-angliai XVIII. századi gyapotfonó-ipar átmenetének útját kíséri végig a gyárrendszer kialakulásáig (526—543. l.). A cikk fontos adalék az angol ipari forradalom, azon belül a fonógépek (Hargreaves, Arkwright) elterjedésének és felhasználásának történetéhez. — Két tanulmány foglalkozik a XIX. századi angol gazdaság- és társadalomtörténet egy lényeges részletkérdésével, a gabona-törvényeket hatálytalanító 1846-os törvénnyel. D. C. MOORE írása — főleg e kérdés-komplexum gyakorlati vonásait tolvá előtérbe — a gabona-törvények, illetve azok visszavonásának a mezőgazdaságra gyakorolt hatását ismerteti és elemzi (545—561. l.). S. FAIRLIE pedig újból vizsgálat alá veszi azt a lezártnak tekintett és a kérdés kutatói által általánosan elfogadott tételt, amely szerint a gabona-törvények körüli vita tulajdonképpen értelmetlen volt, a földbirtokosok és gyárosok közt dúló harc szimbólumának tekinthető (562—575. l.). Fairlie kimutatja, hogy 1838-ig valóban volt alapja a vitának, ugyanakkor arra is meggyőződen utal, hogy mire a megoldás ideje — e gabona-törvények hatálytalanítása — eljött, az európai gabonapiac helyzete alapvetően megváltozott: a bőség helyett a kínálat hiánya adta a problémát. — H.

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY 1965. 4. (dec.) szám. — H. HEATON az Amerikai Gazdaságtörténeti Társulat volt elnöke (1948—1950 között) visszaértékelésben számol be az Amerikai Gazdaságtörténeti Társulat (Economic History Association) elmúlt 25 esztendejéről (465—479. l.). Visszaidézi az 1939-es alakulás körülményeit, adatokat hoz az előfizetők számának növekedéséről, a Társulat Szemléjében megjelent tanulmányok számáról és jellegéről, mérlegre teszi a Társulat célkitűzéseit és az elért eredményeket. Érdemileg méltatja az utolsó két évtized kiemelkedő gazdaságtörténeti témáit és az azokból kialakult vitákat (pl. a vállalkozói rendszerről és a vállalkozó szerepéről), valamint az évi társulati gyűléseken elhangzott nagyobb témaköröket (az 1848-as európai forradalmakról, a gazdasági fejlődésről stb.). — F. REDLICH a gazdaságtörténet „új” és „hagyományos” megközelítéséről és a két módszer kölcsönös függéséről értekezik (480—497. l.). Megítélése szerint az „új” megközelítés határozottan pozitívista oly értelemben, hogy csak az mérlegelendő, ami kiszámítható vagy mérhető. Két főeleme: a kvantifikáció és a gazdasági elméletek felhasználása közül az első, a kvantifikáció nem új felfedezés a gazdaságtörténet körében. Általában má már úgy tekintik a kifinomult matematikai és analitikus módszerek alkalmazását a gazdaságtörténetben, mint e tudományágban a fejlődés, előrehaladás szükséges kellékét. Sokak szerint a gazdaságtörténész tulajdonképpen álcázott matematikus. A gazdaságtörténet „új” megközelítése tehát nem a kvantifikáció alkalmazásával, hanem annak „tisztán a gazdasági problémákra” való koncentráálásának igényével ad újszerűt. Mint a szerző kifejti, a statisztikai beavatkozással a kvantitatív bizonyítást fel lehet és kell használni a kvalitatív történeti hipotézisek igazolására. A lényeges különbséget a gazdaságtörténet „új” és „hagyományos” megközelítése között így fogalmazza meg: a hagyományos főleg a gazdasági intézmények fejlődésével foglalkozott, folyamatokkal csak annyiban, amennyiben az intézmények keretében zajlottak le. Az új megközelítés ellenben elsősorban gazdasági folyamatok kutatására, leírására irányul, míg a gazdasági intézmények kérdése, szerepe háttérbe szorul. — H. J. ELLISON: *Gazdasági modernizálás a cári Oroszországban: célok és eredmények* (523—540. l.) végigkíséri a XIX. századi és korai XX. századi orosz gazdasági fejlődés fázisait, magyarázatot keres a gyors gazdasági újítások okaira, szemlélteti a korábbinál jóval nagyobb

befolyásra szert tevő orosz vállalkozói réteg szerepét, külön figyelmet szentel a folyamatok leírásánál a kormány tevékenységének mind pozitív, mind negatív értelemben. További kutatások szükségesegek annak felmérésére, hogy a kormány milyen közvetlen vagy közvetett indítékokat adott a gazdasági modernizálás folyamatához. Keveset tudunk pl. a mezőgazdasági és ipar-politika kölcsönhatásáról, az iparnak nyújtott szubvenciók eredményeiről, kihatásairól, az állami vasutak költséges üzemeltetéséről, a vállalkozókat akadályozó bürokratikus intézkedésekről és sok egyéb kérdésről. — M. MIYAMOTO, J. SAKUDO, J. JASUBA az ipari korszakot megelőző japáni gazdasági fejlődést ismertetik az 1859—1894-es időszakra vonatkozóan (541—564. l.). — R. P. THOMAS tanulmányában a brit birodalmi politika hatását vizsgálja a 13 amerikai gyarmat gazdasági életére (615—638. l.). E kérdéssel már előtte néhány történész foglalkozott, a vélemények megoszlottak: többen azt állították, hogy a brit birodalmi politika által emelt korlátok károsan érintették a gyarmatokat, túl sok terhet jelentettek számukra, mások szerint a gyarmatok részesültek az általános kedvezményekből, előnyökből. A szerző pontos statisztikai vizsgálódások alapján igyekszik a valóságot megközelíteni. Minthogy a 13 gyarmat gazdasági életét főleg a hajózási törvények érintették, a szerző főleg e törvényeknek a gyarmatokra gyakorolt hatását elemzi. Más birodalmi törvényeknek és szabályzatoknak a közvetlen hatása az amerikai gyarmatokra — összehasonlítva a hajózási törvények hatásával — jelentéktelenek voltak gazdaságilag. A szerző szerint a brit gyarmatbirodalomhoz való tartozás nem jelentett különösebb gazdasági hátrányt az amerikai gyarmatok számára. — A. SCHWEITZER cikke Walter Eucken könyve alapján (660—679. l.) azt a problémát veti fel és részben válaszolja meg, hogy melyek a gazdaságtörténet és a gazdasági rendszereket összehasonlító tudomány rokon vonásai. — H.

SLAVIC REVIEW 1965. 24. évf. 2. (jún.) szám. — M. HORAK: *Ukrán historiográfia 1953—1963* (258—272. l.) a Szovjetunióban megjelent művek értékelése mellett kitér a nyugati publikációkra is. — NIEDERHAUSER EMIL ismerteti az 1867—1918 közötti magyar történelem készülő bibliográfiáját, áttekintve az eddigi történelmi bibliográfiák eredményeit és hiányosságait (291—296. l.). — JOSEPH F. ZACEK: *Palacký és a marxisták* (297—306.

l.) összehasonlítja az eltérő szovjet és cseh-szlovák értékeléseket. — HERONIMS TICHOVSKIS Ernst Glück XVII. századi lutheránus pap, bibliafordító és pedagógus lett, majd oroszországi tevékenységét (pl. az első orosz gimnázium felállítása) ismerteti (307—313. l.). — GEORGE TOKMAKOFF Sztolipin 1911. szeptember 1-i kijevi meggyilkolását és a merénylő indítékait írja le (314—321. l.), aki tettét egyedül, a forradalmi szervezetek támogatása nélkül követte el.

1965. 3. (szept.) szám. — DAVID JORAVSKY: *A Vavilov testvérek* (381—394. l.) a szovjet tudományos élet korábbi problémáit igyekszik boncolni. Ismerteti Nyikolaj Vavilov és Lizenko összeütközését, valamint Szergej Vavilov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egykori elnökének életútját. — VICTOR TERRAS: *Leo Diaconus és a kijevi Oroszország etnológiája* (395—406. l.) a bizánci császár és Szvjatoszláv 968-as találkozásának leírása alapján sem tudja eldönteni a kijevi állam eredetének kérdését, az uralkodót inkább normann származásának tekinti, de nem zárja ki a szláv eredetet sem. Felhívja a figyelmet Kijev délkeleti, mohamedán kapcsolataira is. — WILLIAM L. BLACKWELL: *Az óhitűek és az egyéni vállalkozás kezdetei a kora XIX. századi Moszkvában* (407—424. l.) hangsúlyozza, hogy az I. Miklós alatt újból üldözött raszkolnyikok voltak Moszkva első ipari vállalkozói, növekvő anyagi jólétük a szekták fellazulására, a vezetők nyugat-európai értelemben vett tökéssé válására, az „apákkal” való szakításra vezetett. A folyamatot jól példázza a Gucsovc-család története. — PIOTR S. WANDYCZ: *Titkos szovjet—lengyel béketárgyalások 1919-ben* (425—449. l.) 1919 júliusában és októberében Pilsudski és a szovjethatalom között lengyel származású kommunisták (pl. Marchlewski) segítségével megkísérelt tárgyalásokat ismert, melyeket azonban a nagy követelésekkel fellépő Pilsudski novemberben megszakított. — JACK M. CULPEPPER egykorú osztrák és angol követek feljegyzéseit idézve a IV. Iván cár által 1575-ben elrendelt kivégzések és Szimeon Bekbulatovics rövid ideig tartó trónraemlése közötti összefüggéseket bizonyítja (503—506. l.). — REGINALD E. ZELINEK közli a pétervári Alekszandrov-gyár munkásainak 1860-ás petícióját és annak következményeit (507—520. l.). — GEORGE L. YANEY kritizálja (521—527. l.) az előző számokban folytatott oroszországi stabilitás-vita szerzőit, mert a helyzetet csak az egymással hadakozó értelmiségi csoportok vitáinak tükrében vizsgálták, további szempontok figyelembevételét ajánlja.

1965. 4. (dec.) szám. — VÁCLAV HOLEŠOVSKÝ: *Személyi fogyasztás Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban 1950—1960: Összehasonlítás* (622—635. l.) a fenti országok nemzeti jövedelmének növekedését, az ebből személyi fogyasztásra kerülő hányadot, a beruházások arányának évi változásait hasonlítja össze más országok megfelelő adataival. — A. J. GROTH az 1918 és 1928 közötti lengyelországi választásokat elemzi (653—665. l.). Megállapításai szerint ez időszakban növekedett a baloldalra és a nemzeti kisebbségek pártjaira adott szavazatok száma. Pilsudski pártfőlőti érzelmekre apelláló kísérlete nem járt sikerrel, mert szavazókat csak a hagyományos jobboldali pártoktól hódított el. Az 1928 utáni választások eredményeit a szerző nem vizsgálja, mert azok nem tekinthetők valósnak a választási manipulációk következtében. — WILSON R. AUGUSTINE: *Oroszország vasutasai 1917 július—október* (666—679. l.) a Vasutasok Összoroszországi Szervezetének letelkezéséből a szerzőségének összetételéből indul ki. A VIKZSEL potenciális súlyát igen nagyra ítéli, amit csökkentett a vezetés ingadozása a tagság bérköveteléseinek támogatása és az Ideiglenes Kormány iránti lojalitás között, miközben a bolsevikok befolyása egyre nőtt a tagság sötét kisebb mértékben a vezetőség körében is. Így az ellenforradalmár vezetőknek az októberi forradalmat követő sztrájkkísérlete kudarcot vallott. — TRUMAN B. CROSS a korábbi számok vitáihoz hozzászólva (706—708. l.) hangsúlyozza a földrajzi tényező, nevezetesen az egyes vezetők születési, illetve lakóhelyének jelentőségét az orosz forradalmi mozgalom alakulásában. A szerző véleménye szerint ennél távolabb élt valaki a fejlett területektől, a központoktól, gondolkodása annál radikálisabbá fejlődött, mert a fejletlenebb területek lakossága jobban tapasztalta a cári uralom önkényességét. — IHOR ŠEVČENKO a kijevi uralkodóház problematikájához, a fejedelem és Tzimiskes János találkozásához szól hozzá: Svjatoszláv bizánci és szláv miniatúrákon (709—713. l.), és fényképmásokokat közöl Skylitzes XI. századi krónikájából. — J. G.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1966. 202. köt. 1. szám. — DIETRICH KURZE: *Nemzeti ösztönzések a késő-középkori jóvendölésekben* (1—23. l.) a XIV—XV. és a kezdődő XVI. század francia és német profécia-irodalmát vizsgálja elsősorban a nemzeti küldetésudat kialakítása szempontjából. Ezekben a jóvendölésekben — még korántsem nemzeti kizárólagossággal —

egyik vagy másik nemzet világhatalmi, egyházvédő, a Szentföldet felszabadító igénye jut kifejezésre. — EDGAR BONJOUR: *Svájc visszatérése az abszolút semlegességhez* (24—57. l.) azt a diplomáciai harcot vizsgálja, amelynek során Svájc eljut a differenciált semlegességét biztosító 1920. február 13-i londoni egyezménytől a teljes semlegességét kimondó 1938. május 14-i népszövetségi határozatig. Erre a lépésre Motta szövetségi elnököt a népszövetségi kollektív biztonsági rendszer és szankciós politika összeomlása és a fenyegető háborús konfliktusból való kinaradási szándék ösztönözte. Ebben a törekvésében a belgák és a skandináv államok kezdettől fogva támogatták. Anglia és Franciaország beleegyezését csak nehéz diplomáciai tárgyalások után sikerült megnyerni. A Szovjetunió és a japán támadástól szenvedő Kína mindvégig ellenezte Svájcnak a kollektív biztonsági rendszeréből való kivonulását. A tengelyhatalmak meglepéssel fogadták Svájc lépését, és messzenemő, bár meg nem valósult politikai kombinációkat fűztek hozzá. — THEODOR SCHIEDER: *Az európai nemzeti állam topológija és megjelenési formái* c., a XII. bécsi nemzetközi történet-tudományi kongresszuson elhangzott tanulmányában (58—81. l.) három fázisban vizsgálja a nemzeti államok kialakulásának a reneszánszsal kezdődő, a felvilágosodással és a francia forradalommal betetőződő folyamatát. Az első szakaszban Angliában és Franciaországban a korábbi állami keretek közt létrejön a nemzeti forradalmi és nemzeti demokrata állam. A második szakaszban Közép-Európában a népeknek mint nyelv- és kultúrközösségeknek felfogása alapján, új állami kereteket teremtve megszületik a német és az olasz egység-állam. A folyamat harmadik szakasza Kelet-Európában zajlik le, ahol három nagy birodalommal szemben államellenes elszakadási mozgalmak létrehozják az új nemzeti államokat. Ez a három fázis össze is fonódhat, amire Olaszország a legjellegzetesebb példa. A belső berendezkedés tekintetében Schieder a következő megjelenési formákat különbözteti meg: unitarista, szövetségi, unitarista-autonómista, ill. monarchista (képviselői, hegemonisztikus, nemzetközi viszonyokat tükröző) és köztársasági nemzeti államokat. A továbbiakban a nyelvi egységre, a nemzetiségek felszívására irányuló törekvést vizsgálja. Végezetül a nemzeti államok egyre szélesedő társadalmi bázisát elemzi, amely kezdetben főképp a polgári értelmiségre és (a hadseregben) az arisztokrácia egy részére terjedt ki, ma pedig a nyugati országokban már a munkásosztályt, lényegében az egész társadalmat magában foglalja. Vég-

következtetésében túljut a nemzeti állam kategóriáján.

1966. 202. köt. 2. szám. — HANS GANGL: *Franciaország alkotmányfejlődése 1814—1830* (265—308. l.) a tárgyalat időszak jelentőségét abban látja, hogy fokozatosan kifejlesztette Franciaországban a parlamentáris rendszert. Ennek a fejlődésnek kiindulópontja a XVIII. Lajos jelenlétében 1814. június 4-én a francia szenátus és törvényhozó testület által kihirdetett „Charte constitutionnelle” volt. Ez ugyan a monarchista elvből kiindulva jogilag a királyi hatalom javára korlátozta a nemzet törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltatató hatalmát, de ez a korlátozás a politikai viszonyok szikláján hajótörést szenvedett, és — mint a szerző a parlamenti kormányzás strukturális elemeinek létrejöttével részletesen bizonyítja — végül is a parlamenti kormányzati rendszer kialakulásáig vezetett. Ennek figyelmen kívül hagyása okozta X. Károly bukását, a monarchia válságának az angol „dicsőséges forradalomra” emlékeztető megoldását Franciaországban. — ANDREAS HILLGRUBER: *Riezler elmélete a kiszámított kockázatról és Bethmann Hollweg politikai koncepciójáról az 1914 júliusi válságban* (333—351. l.) a Fritz Fischer ismert könyve körüli vitába kapcsolódik be, és Riezlernek, a kancellár bizalmas tanácsadójának iratain keresztül igyekszik közelebb férkőzni Bethmann Hollweg politikai koncepciójához. Ennek fő meghatározó eleme a Németország és a Monarchia fokozódó elszigeteltségétől, Oroszország növekvő hatalmától való félelem, ill. ennek kompenzálása volt. A politikai helyzet megjavítására a kancellár felhasználhatónak vélte a háborús fenyegetést, sőt a korlátozott háborút is anélkül, hogy Riezler szerint el akart volna menni a világháborúig. Ez az elgondolásiirányította politikáját a júliusi válság idején is. A kancellár csupán július 29-én akarta leállítani a Monarchia háborús gépezetét, amikor azonban már végzetesen késő volt. A minden oldalról mozgásba lendült háborús gépezeteket diplomáciai eszközökkel már nem lehetett megállítani. A racionális számvetés gondolata is ellentétben állott szerinte az egész politika irracionálisával. — A *Könyvszemle* rovatban WALTHER MASS ismerteti Pach Zs. Pál: *A magyarországi agrárfejlődés a XVI. századtól a XVII. századig* c. németnyelvű tanulmányát (454. l.), beágyazva a marxista agrártörténet fejlődésébe, kiemelve gazdag irodalmi anyagát, a nemesség és parasztság viszonyára, az elmaradott városi fejlődésre vonatkozó új megállapításait. — B.

VIERTELJAHR SHEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE 1966. 1. szám. — KLAUS SCHWABE: *Az össznémet annexionizmus eredete és elterjedése a német professzori karban az első világháború idején* (105—138. l.) azt a folyamatot világítja meg az értelmiségi beadványok tükrében, amely az 1913-ban még nacionalizmusellenes, az Össznémet Szövetség imperialista célkitűzéseitől nagyrészt érintetlen német professzori kart két évvel később, 1915 nyarán a szélsőimperialista annexiós tervek útjára, az „össznémet” politika kalózlógója alá vezérelte. Az „össznémet” politika lényegét a szerző a gyarmati helyett az európai (keleti—nyugati) terjeszkedésben és a leigázott lakosság jogfosztott helyzetbe kényszerítésében jelöli meg. Az Össznémet Szövetség és a mögötte álló nehézipari körök a háborús győzelmek nyomán terjedő annexiós hangulatot és a belpolitikai Treuga Deit ügyesen kihasználva, fokozatosan nyerték meg a professzorokat a maguk hódítói politikája számára. A R. Seeborg berlini teológus által 1915 nyarán tető alá hozott, az össznémet programot magában foglaló emlékiratot rövid idő alatt 1347-en írták alá, köztük 352 professzor. A Bethmann Hollweg kancellárt támogató, H. Delbrück által kezdeményezett, a szociáldemokratákkal való együttműködésére törekvő ellenmemorandum elvi gyöngeségét mutatja, hogy csupán a nyugati hódítások gondolatát utasította el határozottan, a keletiekét nem; hatástalanságára jellemző, hogy mindössze 191-en írták alá. — JOHANN AUER: *Hitler két bécsi tartózkodása* címen (207—208. l.) Hitler 1921. december 28-i és 1922. június 17-i bécsi tartózkodásáról és két osztrák nemzeti szocialista gyűlésen való felszólalásáról számol be. — A dokumentációs rovatban H. R.: *Wilhelm Staehle ezredes* címen (209—223. l.) G. van Roon bevezető tanulmányával közreadja a német ellenállási mozgalom Goerdeler köréhez tartozó, a német történeti irodalomban eddig ismeretlen ezredesnek a holland ellenállási mozgalommal való összeköttetésére vonatkozó 1942—44. évi holland dokumentumokat. A kapcsolat felvételének célja a megszállt Belgium és Hollandia visszavezetése volt a függetlenség és a demokrácia útjára a Hitler-ellenes összeesküvés sikere esetén. A holland emigráns kormány negatív álláspontot foglalt el az akcióval kapcsolatban, s csak későn, az 1944. július 20-i puccs után mutatott érdeklődést iránta. Staehle ezredes ekkor már fogságban volt. 1945. március 16-án két évi fogságra ítélték, közvetlenül a vereség előtt, április 23-án pedig tarkólvéssel kivégezték.

1966. 3. szám. — MARTIN BROZAT: *Fasizmus és kollaboráció Kelet-közép-Európában a világháborúk között* (225—251. l.) nem tartván kielégítőnek a fasizmus német változatára és a totalitarizmus ideológiájára korlátozó tudományos kutatást, a fasizmus kelet-középeurópai megjelenési formáit és a német fasizmussal való összeshívódását nyomozza. A közös elvi alapokat a nacionalizmusban, a nemzetiségi és a határproblémák rendezetlenségéből eredő revizionizmusban, a szovjet- és a kommunistaellenességben, az antiszemitizmusban, és nem utolsósorban a kelet-közép-európai államok ingatag belpolitikai rendszerében találja meg, amely ezekben az országokban — az egyetlen Csehszlovákia kivételével — részben már a 20-as években, de főként 1934—38 között a demokrácia összeomlására és a fasizma berendezkedésre vezetett. A továbbiakban a szerző a német és a kelet-középeurópai fasizmusok együttműködésének történeti fejlődését vizsgálja. Szerinte a német fasizmus csak akkor szánta el magát a radikális fasizta csoportok támogatására, ha a mérésekelték már leszerpeltek, ill. ha nem akadt más a csatlós szerep vállalására. — BR. KARL OTMAR v. ARETIN: *Kaas prelátus, Franz von Pápen és az 1933-i bíróalmi konkordátum* (252—279. l.) meggyőző bizonyítékát nyújtja annak, hogy az 1933. július 20-i német konkordátum elsősorban nem a Vatikán, még kevésbé a német püspöki kar kezdeményezésére, hanem Pápen és Kaas prelátus, a katolikus Centrum elnöke raffinált diplomáciai összjátékából született meg. Ennek sikerült leszerelnie a Vatikán és a német püspöki kar ellenállását különösen a papok politikai tevékenységét eltiltó, a Centrum halála ítéletével egyértelmű 31. §-sal kapcsolatban, s elhítenni velük, hogy az uralomra jutott nemzeti szocializmus törvényhozásában nem fog összeütközésbe kerülni a katolikus társadaloptani felfogással. Kaas prelátus a tárgyalások alatti magatartásával előkészítette saját pártja nációk által való gleichschaltolását is. Nem csoda, hogy a konkordátum megkötésére vezető tárgyalásai után sohasem mert többé Németországba visszatérni. Nem sokkal a konkordátum aláírása után ennek a nációk részéről való sorozatos megsértése miatt vatikáni részről is heves szemrehányásoknak volt kitéve. — HEDWIG MATER: *Az SS és 1944. július 20.* (299—316. l.) arra a meglepő következtetésre jut, hogy az SS magasabb vezetősége — Himmlert is beleértve — pontos tudással bírt a Hitler-ellenes összeesküvés tervéről, a részvevőkről, az összeesküvők politikai elképzeléseiről. Ennek ellenére sem lépett

közbe, mert már meg volt győződve a háború kilátástalanságáról, s élte a hiú remény, hogy az összeesküvés segítségével, Hitler nélkül át tudja menteni magát az új rendszerbe. Sőt az összeesküvők maguk is kapcsolatba léptek az SS-szel abban a számításban, hogy a hadsereg vonakodása esetén az SS-szel is megvalósíthatják tervüket, utána pedig félreállítják, ill. felszámolják. — A dokumentációs rovatban REINHARD KÜHNL: *A nemzeti szocialista balszárny programjának kérdéséhez: Az 1925—26-i Strasser-program (317—333. l.)* gondos bevezető tanulmány után közli a Berlinben előkerült, jelenleg a koblenzi szövetségi levéltárban található programtervezet, összehasonlítva azt a nemzeti szocialista párt 25 pontból álló hivatalos programjával. Az összehasonlításból kiderül, hogy mind bel-, mind különösen külpolitikai szempontból sokkal kisebb a különbség az észak-nyugati, baloldalinak, proletárnak és szovjetbarátnak minősített Strasser- és az ezzel ellentétben álló müncheni szárny között, mint ahogy ezt eddig feltételezték. A programtervezet utópisztikus kispolgári-paraszti jellege félreismerhetetlen. — *B.*

MITTEILUNGEN DES INSTITUTS FÜR ÖSTERREICHISCHE GESCHICHTSFORSCHUNG 1966. 74. köt. 1—2. füzet.

— OTTO KRESTEN: *Kiemelt oklevéltár a késő antikban és a korai középkorban (1—50. l.)* azokat a különleges írásmódokat vizsgálja, amelyeket a császári, pápai, tartományi közigazgatási hatóságok oklevéltáruknál részint hiteleség, részint tekintélyi okokból a tárgyalt időszakban használtak. Ezek közül a késő ókori császároktól használt litterae caelestes és az egyiptomi, itáliai gesta jegyzőkönyvekben szereplő scrittura iniziale egyaránt a régebbi római kurzív írásra, az ún. maiuscula kurzíva megy vissza, míg a késő antik tartományi hatóságok által használt litterae officiales, a litterae communes, éppen úgy, mint a bizánci, a pápai, a Meroving királyi és a Karoling császári oklevelek kisebb-nagyobb változtatásokkal (nyújtás, kerekítés, egyes betűelemek kiemelése) ugyan, de világosan felismerhetően az újabb római kurzív írást, az ún. minuscula írást követik. A folytonosság tehát a késő antik és a korai középkor között ezen a területen is töretlen. — PAUL ULBLEIN: *Néhány középkori bécsi teológus élettörténetéhez (95—107. l.)* megállapítja, hogy a VI. Orbán pápa 1384. február 20-i bullájával életre hívott bécsi hittudományi kar tanári kara — más fakultásokkal ellentétben — kétharmadrésben világi papokból került ki,

s csak egyharmad részben szerzetesekből. A világi papok közé tartozott az 1368 körül született Nikolaus von Dinkelsbühl, aki gondolati eredetiség és kielégítő rendszerező képesség nélkül írt számos, elterjedt munkájában már a hanyatló skolasztikát képviseli. A tanulmányíró Alois Madre közelmúltban megjelent Dinkelsbühl-életrajzával kapcsolatban helyesbítéseket és kiegészítéseket közül a neves bécsi teológus életrajzával, műveivel, könyvtárával kapcsolatban. Dinkelsbühl kor- és kortársa volt Peter von Pulkau, aki irodalmi tevékenységével ugyan nem éri el Dinkelsbühlt, de jelentőségében mégis fölébe emelkedik a konstanzi zsinatról írt jelentéseivel, amelyen egyébként egyetemet képviselte. Róla Dieter Girgensohn írt monográfiát. A szerző ehhez a munkához is helyesbítéseket, kiegészítéseket fűz, főként a művek tekintetében. Megállapítja pl., hogy Peter von Pulkau nemcsak Petrus Lombardus híres Sententiae műve I., hanem II. és III. kötetéhez is írt polemizáló kommentárokat. — HELMUT FEIGL Alsó-Ausztria középi- és újabbkori történetének 1945—1965 közti (118—166. l.), WERNER KÖFLER pedig Tirol történetének 1953—1965 közt gyarapított újabb irodalmáról (167—186. l.) közöl összeállítást. — *B.*

DER DONAURAUM 1966. 1—2. szám. — SURÁNYI-UNGER TIVADAR: *A délkelet-európai tervgazdaság alapproblémái (1—22. l.)* a szocialista országokban végbemenő gazdaságirányítási reform fő kérdéseivel és egyes jellemző vonásaival foglalkozik. Nincsen szó a szocialista országok gazdasági-társadalmi rendje megváltoztatásáról, hanem csupán ennek hatékonyabbá tételéről. — HUGO HANTSCH: *Metternich és a nemzetiségi kérdés c.*, vitával kiegészített előadásában (51—63. l.) részben új anyag alapján azt bizonyítja, hogy Metternichnek forradalmat és „nemzeti imperializmust” elítélő s mindkettőben az európai ügyszűlyű fő veszedelmét látó politikája a Habsburg-monarchia egységes politikai irányítása mellett nem zárta ki — különösen Olaszország, Illiria, Galícia, Lodóméria és Magyarország esetében — az ún. helyi nacionalizmusok érvényesülését, amelyek elsősorban a kultúra és a közigazgatás terén jelentkeztek. Mire azonban ezek kibontakozhattak volna, a polgári nemzeti forradalmak már túlhaladtak rajtuk. — FELIX ERMACORA: *A kisebbségvédelem a dunai államok második világháború utáni békeszerződéseiben c.*, szintén vitától kísért tanulmányában (64—67. l.) kísérletet tesz a dunai államok kissé tágan értelmezett

nemzetiségei számszerű, jogi és tényleges helyzetének felmérésére. — HARALD BACHMANN: *Joseph Maria Baernreither és a cseh kérdés az első világháború alatt* (78—83. l.) az ismert osztrák államférfinak azokat a kísérleteit ismerteti, amelyeket 1912—1917 között a különböző osztrák kormányoknál a cseh nyelvi, közigazgatási autonómia oktroj útján vagy más úton való megvalósítása érdekében tett. Erőfeszítései sorra megbuktak az osztrák kormányok és pártok rövidlátó határozatlanságán.

1966. 3. szám. — A százéves évforduló alkalmából OSKAR REGELE: *Ausztria hadserege és flottája az 1866. háborús esztendőben* c., térképvezetékkel ellátott tanulmányában (125—139. l.) az osztrák háborús vereség okát az osztrák hadsereg felkészületlenségében, technikai elmaradottságában (elöltöltő puskák) látja. Felmenti Benedek tábornagyot a tehetetlen, rossz hadvezetés történetírók és a közvélemény által ráhalmozott vádjai alól, hangoztatva, hogy ha a königgrätzi csatát nem tudta — nem is lehetett — megnyerni, a dunai visszavonulást sikeresen végrehajtva elkerülte a megsemmisítő vereséget. Az északi kudarcot bizonyos mértékig ellensúlyozták a déli fronton az

olaszokkal szemben elért sikerek, Albert főherceg custozzai és Tegethoff tengernagy lissai győzelmei. — FRIEDRICH ENGELJANOSI: *Az 1859. év mint 1866 előjátéka* (140—150. l.) az 1859-i francia—olasz—osztrák háború diplomáciai eseményeit és a háború következményeit ismerteti. Kiemeli az osztrák diplomáciai sikertelenségét, amellyel nemcsak elszigetelte magát ebben a háborúban, hanem még az agresszor ódiúját is magára vonta anélkül, hogy ebből katonai előnyt tudott volna a maga számára kovácsolni. — Ehhez a témához kapcsolódik HABSBERG OTTÓNÁK az 1966. június 12—19-e közt Münchenben megrendezett szudétánémet napokon elhangzott előadása (176. l.). Az előadás szerint Königgrätznél az egyetemesség régi osztrák gondolata szenvedett vereséget a kisémet nacionalizmustól, s ez előjátéka volt annak a történelmi katasztróának, amelybe később nemcsak Németország, hanem az egész világ belesodródott. — HELMUT SLAPNICKA: *Új törvényhozás Keletközép- és Dél-Európában* (151—161. l.) összehasonlítást és irodalmat közöl Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia, Magyar- és Lengyelország, valamint Bulgária jogalkotásáról. — B.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Barta Gábor (B. G.), Bellér Béla (B.), Gulyás József (G.), H. Haraszi Éva (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Katus László (K.) és Niederhauser Emil (N.).

FIGYELŐ

ÚJ KIÁLLÍTÁSOKRÓL . . .

Kiállítások Pesterzsébeten

A Budapesti Történeti Múzeum Pesterzsébeti Múzeumában „*Helytörténet 1865—1965*” címmel a kerület történetének néhány fontosabb részletét jelző dokumentumokból állandó kiállítást rendeztek. A tárlók bemutatják az alapítókat, a település első évtizedeinek néhány jellemző emlékét, majd a betelepülő munkáslakosság között kibontakozó munkásmozgalmat s a pesterzsébeti igen gazdag munkáskultúra emlékeit. Helyes, hogy a rendezők nem feledkeztek meg a helyi kisiparos-mesterek eszközeiről és a város polgárságának mindennapi tárgyairól sem, hiszen Pesterzsébet jelentős kisiparral rendelkező peremváros volt, ahol a kis- és középpolgárság számottevő társadalmi rétegnek számított a múltban. Néhány jól megválasztott használati tárgy tanúsítja, hogy a nagyobb méretű városiasodás megindulásáig, a századforduló időszakáig Pesterzsébeten is jelentős volt a falusias életforma. A terem közepén húzódó tárlósor a helyi újságok számos eredeti példányával ismerteti meg a látogatót. Majd az első világháború s az ellenforradalmi korszak bemutatása következik — véleményünk szerint szegény anyaggal, túlságosan is leegyszerűsítve, csupán a legelesettebbekről, a nyomornegyedekről téve említést. Az utolsó tárlók a helyi sportmozgalmat és a különböző egyesületek gazdag emléktanyagát sorakoztatják fel, s végül a helyi írók, költők munkásságával, könyveivel és különböző kiadványaival találkozhat a látogató.

Kétségtelen, hogy a kiállítás Pesterzsébet fejlődésének több jelentős speciális vonását megragadja. Jól tükrözi például, hogy Erzsébetfalva fejlődése kimondottan a hazai, pontosabban a fővárosi kapitalizmus fejlődésének, a főváros ipari centrummá alakulásának függvénye.

Az 1890-ben még gyér lakosságú, még nem is önálló község lélekszáma — betelepülés útján — akkor emelkedett számottevően, amikor kiépítették a HÉV ráckevei vonalát, s így közvetlen közlekedési kapcsolatba került a fővárossal, majd pedig akkor, amikor a környékbeli nagy gyárak (Weisz Manfrédé például) felépültek. (Lakóinak száma: 1890-ben 4754, 1910-ben már 31 000.)

Kétségtelen, hogy a kiállítás többé-kevésbé plasztikusan mutatja be a kerület fejlődésének egyéb számos sajátos vonását, mindezek ellenére meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kiállítás csak részben valósítja meg célját. Ennek okait a következőkben látjuk: A láthatóan gazdag anyag erősen szubjektív szempontú válogatásában, rendkívül kis helyre történt összezsugorításában, s olykor ömlesztett állapotra emlékeztető tárlásában. (Egy egész tárló-szekrénnyel például inflációs pénzek foglalnak el. Bár az az időszak, amelyre ezzel emlékezteti a látogatót, valóban súlyosan érintette Pesterzsébet lakóit is, azonban ez nem helyi specialitás, s nincs szükség ilyen mérvű dokumentálására.) Úgy érezzük továbbá, hogy nem sikerült a rendezőknek megtalálni azokat — az anyagból egyébként jól kitapintható — periódusokat, amelyeket megkülönböztetve, világos szerkezetűvé tehetné volna az egész kiállítást. A város története ugyanis — legalábbis a kiállított anyag erről győz meg — főbb vonalaiban követi a főváros történetét, így annak periodizációját jól lehetett volna alkalmazni még akkor is, ha a város életének különböző jelenségeit (munkásmozgalmat, dalosmozgalmat, műkedvelő színjátszás, kismesterségek, sportmozgalmak stb.) tematikus rendben óhajtották bemutatni az elmúlt száz év egészében.

*

Egészen más benyomásokkal távozhat azonban a látogató a múzeumból, ha megnézi a legújabb kiállítást, melynek címe „*Korok és vallások*”. Nagyszabású vállalkozás, hazánkban ez az első olyan vallástörténeti kiállítás, amely komplex módszert alkalmazva az emberi társadalom gazdaság-, vallás- és művészettörténetéből egyszerre merítve

fejezi ki közölnivalóját. Ezt oly módon sikerült a kiállítás rendezőinek elérniük, hogy minden egyes korszakot, amelynek vallását s ekorszakbeli fejlődését tárgyalják három, egymástól elválasztott részből álló, de egy egységet alkotó, álló tárlószekrényben jelenítenek meg. A baloldali szekrény mindig a korszak termelési viszonyait hivattott bemutatni a gazdasági haladás, az életmód nehány, a kérdéses korszakra legjellemzőbb tárgyi és írásos emlékével. A jobboldali a korszak vallási ideológiájának lényegét érzékelteti, s a középészt mindig e vallás s a kor valamelyik, többnyire reprezentáns művészeti, zömében építészeti kultikue alkotását ábrázolja ízlésesen, hűen, szinte művészi en elkészített makettok segítségével. A több száz kiállított tárgy egy része az Iparművészeti Múzeum, a Nemzeti Múzeum, a Nemzeti Galéria, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum, a Közlekedési Múzeum, az Egyetemi Könyvtár és a Budapesti Történeti Múzeum emléktanyagából való, másik része pedig színvonalas művészi másolat.

A kiállítás mindenekelőtt igen nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy a vallás nem öröktől fogva létező, az emberiséggel együtt született tudatforma, hanem történeti jelenség, amely az ember megjelenése, az ősember több százezer éves fejlődése után, az ősközösségi társadalomban jelentkezett először, primitív formában természetesen, nem kialakult, kész vallásos rendszerben. A korai „vallásos” elképzelések: a vadász-mágia, a totemhit s az animizmus meglétét részben a barlangrajzokból levont következtetésekkel, részben pedig az összehasonlító néprajz remek kiállítás-technikai formában történő ügyes alkalmazásával érzékeltetik a rendezők. Nagyon szép, kifejező reprodukciók elhelyezése biztosítja a figyelem felkeltését, s kiváló magyarázó szövegek adnak kellő útmutatást. Úgy gondoljuk azonban, hogy a korai vallásos elképzelések egyéb ősrégészeti bizonyítékainak — pl. a temetkezés minden kétséget kizáróan túlvilági képzetek meglétét igazoló szokásának — nyomatékosabb bemutatása helyes lett volna. A vitrin aljába tett egyetlen fényképfelvétel fölött elsiklik a szem, s a látogató egy roppant fontos és nagyon érdekes forrásról egyszerűen nem vesz tudomást.

Az ősközösségi társadalom anyagi és szellemi kultúrájának bemutatása után az ókori kelet népeinek osztálytársadalmát elevenítik fel a következő tárlók. Anyag- és gondolatgazdag a dokumentáció, világosan vezeti le a totemizmus maradványaira épülő sokistenhit kialakulását. Éles szemre vall az a tény, hogy az egyiptomi papyrusz-tekercekből kiválogatták azokat is, amelyekben bizonyos vallás-ellenes megnyilvánulások találhatók („Az életűnt vitája lelkevel”, „A hárfás énekéből”). „Senki sem tér vissza, aki egyszer eltávozott” — a túlvilág hitének megrendülése ez a motívum, egy fokozatosan erősödő tendencia első állomása, amelynek fejlődését szintén végigvezeti a kiállítás. Két apróbb megjegyzést tennék azonban ezzel kapcsolatban. Úgy gondoljuk, korai ezekbe a megnyilvánulásokba az osztálytársadalom tagadását belemagyarázni, mert csak nagyon áttételesen érvényes ez a megállapítás. A másik észrevételünk az lenne, hogy kissé tendenciózus szövegyszerkezéssel a látogató számára az egyiptomi ateizmus túlértékelésére adnak lehetőséget.

Egyiptom, Mezopotámia gazdaságának és hitvilágának emlékei után a palesztinai sémi nomád pásztortörzseknek kitűnően szemléltetett Jahve-hite elevenedik meg a látogató előtt. Jól sikerült az egyistenhit kialakulásának konkrét történeti körülményeit ábrázolni, mintegy előkészítve ezzel is a kereszténység kialakulásának problematikáját. A görög városállamok és Róma rabszolgatartó viszonyait tárgyaló rész egyik igen fontos mozzanata: a kereszténység kialakulása, majd államvallássá válása szintén sikerült egysege az egész kiállításnak. Még a Holt-tengeri leletből is közöl részletet, tehát az időben legkésőbb feltárt forrásokra is támaszkodik a kiállításrendező.

Ugyancsak színvonalas, valóban komplex szemléletmódot bizonyít a középkori rész. Legfőbb pozitívuma, hogy sajátos technikával sikerült a gazdasági-társadalmi alap és felépítmény szerves egységét érzékeltetni, s mindezt a leegyszerűsítő szematismus veszélye nélkül. Sok fontos és nagyon érdekes forrás mutatja be a római katolikus egyház világi hatalmát, a keresztény művészetet, majd az eretnek mozgalmakat, a korai egyház-és valláskritikát. A legfiatalabb világvallásról, az iszlámról is érdekes tájékoztatást kaphat a néző, bár egy alapvető fontosságú kérdés: e vallás és hallatlanul erős, hódításokra mozgósító erejének összefüggésére nem ad magyarázatot.

Méltó helyet kap a továbbiakban az újkorba való átmenet: a reneszánsz, a reformáció és az ellenreformáció története is. Nem válnék kárára a kiállításnak azonban, ha jobban kidomborítaná a reformáció polgári jellegét. Nemcsak Kálvin tanaival kapcsolatban kell rámutatni arra, hogy mennyiben fejezi ki a polgárság érdekeit, hanem fokozottabban kell érvényesíteni e korszak szemléletében Engels értékelését: a reformáció lényegében a polgári forradalmak első felvonása.

A vallási mozgalmak bemutatása mellett minden korszakban megfelelő teret kaptak a vallásellenes mozgalmak és filozófiai irányzatok is. Ez különösen azokban a tárlók-

ban mutatkozik meg, amelyek a XVIII., majd a XIX. század közepi polgári forradalmaknak, a tudományos szocializmus születésének, kialakulásának, a párizsi kommünnek, majd a szocialista világrendszer keletkezésének és fejlődésének időszakát dolgozzák fel. Ezek a tárlók bemutatják a tudomány fejlődését, a felvilágosodás és a materialista világszemlélet térhódítását, majd mintegy befejezve a kiállítás első gondolatát, rávilágítanak arra, hogy miként sorvadnak el fokozatosan a vallás társadalmi gyökerei, azaz, hogy a vallás történeti jelenség, amelynek megszűnése máris folyamatban van.

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a kiállításról csak az elismerés és dicséret hangján beszélhetünk, mert valláskritikai feladatát nem a még mindig szokványos felvilágosodás-kori ateista propaganda mintájára, hanem a tudományos megismerés eszközeivel oldja meg. Eredményesen valósult meg a magas színvonalú gondolati tartalom s a kiállítás adta formai keretek — technikai kivitel — összhangja. Néhány kritikai megjegyzésünk nem kisebbíti, mert nem is kisebbítheti értékét, csupán néhány újabb szempontot szeretnénk volna felvetni, hogy ezzel is hozzájáruljunk a végeredményben közös ügy, a népszerű ismeretterjesztés sikeréhez.

A Postamúzeum kiállítása

A *Postamúzeum* (Budapest, XII. Krisztina krt. 6—8.) nem egészen új, mégis kevésbé ismert technikatörténeti intézményünk. Maga az állandó kiállítás kettős célt szolgál: a hírközlési intézmények — tehát a tágabb értelemben vett posta — gazdaságpolitikai szerepének ismertetése, továbbá a hírközlés fejlődésének technikatörténeti bemutatása.

A levéltörténeti kiállítás az írás keletkezésétől a mai levéltípus kialakulásáig mutat be anyagokat, fonalírást, csontkarcolásokat, sumér agyagtábla-másolatot, bambuszköteget, nyírfakéreg, kínai fametszet-utánzatot, papiruszt, arab, görög, római pergamen-tekerceseket stb. Ugyanígy nyomon követhetjük a rovásírás egyes formáit, a keleti írószerszámok s az európai íróeszközök alakulását a római ceruzáig, illetve a XVI. századi faragott lúdtollig, a papíroskészítést Kínától (kb. 105) Európáig (XII—XIV. sz.). A spanyolviasz „feltalálása” (XV. sz.) után valamelyest egységesebb lesz a levélhajtogatás, a XVII—XVIII. századtól pedig már a posta igyekszik szabványosítani a címzést. Innen veszi eredetét a feladási bélyegző. Az 1840-es évektől már ismert a dátumos bélyegző, a 80-as évektől a betétrendszerű bélyegző.

A vasút jelentette a modern posta történetében az első döntő fordulatot, amennyiben a gyors csomag- és levéltovábbítás kérdéseit egy csapásra megoldotta, egyúttal a forgalmat biztonságossá tette.

A kiállítás bemutatja a Habsburg-birodalomban feltalált levelezőlap elterjedését. Érdeemes megemlíteni, hogy a „lev-lap” megjelenési napján (1869. okt. 1.) csak a pesti főpostán tízezer darabot adtak el; négy év múlva 6 $\frac{1}{2}$ milliót kézbesít a magyar posta, 1875-ben pedig megjelent a képeslap is. Úgyes dioráma-sorozat szemlélteti a mai levéltovábbítás menetét a postaládától a címzettig, a hírlap útját a nyomdától az olvasóig. A kiállítás valamelyest érzékelteti, hogy a sajtó végső fokon a posta fejlődésének terméke. — Külön terem ismerteti a távíró kialakulását. Találó dioráma mutatja be az ógörög fáklyástávíró működését. A korszerű optikai távíró a francia forradalom újítása. Ezzel negyven mérföldnyi úton kb. fél óra alatt továbbítottak egy rövid hírt, s 1810-ben így létesítettek pl. állandó összeköttetést Párizstól Milánóig. Hazánkban hasonló rendszerrel kísérletezett a XVIII. század végén Chudy József. Az elektromosság bevezetése a távírásba először akkor hozott kézzel fogható eredményt, amikor az elektromágneses hatást felismerték. Schilling, majd Bain távíróit Morse alakította korszerű berendezéssé; 1844-ben már rendszeresen üzemelt, 1850-ben Magyarországon is bevezették. Hamarosan ismertté vált Hughes betűnyomtató távírója. A kiállítás jól szemlélteti, hogy a telefon felfedezése (1876) nem támasztott komoly konkurenciát a távíróknak, mindkét berendezés párhuzamosan fejlődött. A századfordulón jórészt magyar szabadalomként fokozatosan elterjed a gyorstávíró, mely később lyukszalagos kiegészítést kap. Ettől kezdve elvi változás nem következik be, magát a fejlődést számos modell, illetve távírókészülék szemlélteti.

A telefon felfedezését és fejlődését (Edison, Hughes) is szemléltetik. Az új találmány elterjedésében nagy szerepet játszott a telefonközpont bevezetése (Puskás Tivadar), tökéletesítése, a gépi kapcsolórendszer meghonosítása.

A rádió fejlődését — nyilvánvaló helyhiány miatt — kevésbé részletesen ismerteti a kiállítás, bár a magyar rádiózásról így is átfogó képet kaphatunk. Hasonlóképpen a televízió átviteltechnika fejlődését is bemutatják.

A történetfelfogás szempontjából erősen kifogásolható ismertető prospektussal ellentétben a Postamúzeum kiállítása egy-két apró szemléletbeli problémától eltekintve, sikeres kiállításnak mondható. Egy feladattal azonban nem tudtak megküzdeni — bármennyire is törekedtek erre a kiállítók. A bonyolult technikai berendezések magasszínvonalú, de mégis közérthető szemléltetése terén kevés újat tudnak felmutatni. Amint a technikai fejlődés egy olyan pontra ér, hogy „a készülékek nem lehet belátni”, a látogató lényegében megakad, a fejlődést nem látja, az iparág misztifikálódik. Különösen áll ez a modern telefonközpontokra, de méginkább az URH-berendezésekre. A jövőben meg kell találni e nehéz feladat megoldásának módozatait, különben az egyébként értékes kiállítási tárgyak nem tudják betölteni ismeretterjesztő funkciójukat.

A Közlekedési Múzeum kiállítása

1966. április 2-án nyitotta meg kapuit az újjáépített és korszerűsített Közlekedési Múzeum, s azóta ismételtelen bebizonyosodott, hogy a tudományos technikatörténeti ismeretterjesztés terén belátható időn belül különleges hely illeti meg. Ennek két alapvető oka van. Egyrészt a közlekedés kérdései szinte egyaránt érintik a társadalmi munkamegosztás bármely fokán álló embert, s ez mindjárt megvilágítja, miért olyan nagy az érdeklődés a kiállítás iránt. Másrészt az is különleges helyzet biztosít számára az ismeretterjesztésben, hogy a járműgyártás szinte metszetét adja egy ország egész ipari színvonalának, szintézise az adott technikai viszonyoknak. Aligha van még egy olyan iparág, mely ennyire széles műszaki kooperációra épülne.

A Közlekedési Múzeum állandó kiállításai mellett jelenleg két kisebb kiállítás fogadja a látogatót.

A *Clark Ádám emlékkiállítás* az alig 23 éves fejjel műszaki megbizottként hazánkba érkező angol fiatalember életútját és alkotásait kíséri végig. A „Vidra” nevű — a maitól elvben nem különböző — kotrógéppel a dunai hajózást mozdította elő. A hidépítés (Lánchíd) már nem csupán gazdasági, hanem politikai jellegű lépés volt, hisz rést ütött a nemesi előjogokon. Az alagútépítés, majd a vízvezetéktervezések idején már asszimilálódott pesti polgár, aki fiatalon, 55 éves korában, 1866-ban hunyt el.

A *Fővárosi Villamosvasút történetét* tablók, tárlók és felszerelési tárgyak szemléltetik. 1866. augusztus 1-én indul a lóvasútközlekedés Újpest és a Kálvin-tér között, 1887 a kísérleti villamos éve, 1889-től sorra kiépülnek a villamosvonalak. Ez a villamos hőkora, a tekintélyes kocsivezetők időszaka, amikor még — bizonyára nem eredménytelenül — a kalauzzal százszor írták le büntetésből, hogy nem szabad idő előtt indítani.

A kiállítás bemutatja a villamoskocsik fejlődését az alsóvezetékes, ún. budapesti rendszertől a XX. század 20-as éveiben általánossá váló felsővezetékes rendszerig, a karosféktől a két független fékrendszerig, de nyomon követhetjük a vezérlőkapcsolók, a vezetékfüggesztések, sinek, a jegyrendszer változásait is.

A múzeum igazán szép önálló egysége a *magyar vasúttörténeti kiállítás*. Komoly történeti megalapozottsággal elrendezett tárlók világítják meg a látogatók előtt a vasút hazai megjelenésének körülményeit, a reformkor politikai harcaiban betöltött helyét. A kőbányi „lebegővasút” még szerény kezdet. Az országgyűlés kereskedelmi bizottsága 1831-ben már az építést szorgalmazza, az 1836. XXV. tc. kijelöli a 13 kiépítendő vonal főirányát. Ezek az irányok lényegében megegyeznek a ténylegesen megépült vasutak fővonalaival. A kiállítás bemutatja az első modern vasút (1846. VII. 13.) megépülését, látható az első hazai mozdonyterv („Derű”, 1847), a korai (pálya-és biztosító berendezés, a Bain-féle távíró stb. A múlt század 50-es és 60-as éveinek fejlődését kitűnő osztrák mozdonymodellek szemléltetik, s láthatunk emeletes személykocsit is 1873-ból.

1867-ben a kiegyezés kormánya 25 új vonal építését javasolta, mintegy 5000 km hosszúságban kamatbiztosítással vagy államköltségen. A magánvasúti rendszer gyors sikereket, ugyanakkor veszélyes műszaki anarchiát eredményezett. A MÁV-vonalak főleg a nehezebb szakaszokon vagy a katonai szempontból fontos irányokban létesültek. Az állami szektor erősödését mozdította elő a MÁVAG alapítása (1871) s a hamarosan meginduló mozdonygyártás. 1877-ben a MÁV megépíti a déli összekötő vasúti hidat, s ezzel kapcsolatot létesít a két országrész között. A kamatbiztosítással magánvasutak államosítása után (1892) megkezdődött a gyöngye pályák kicserélése, a korszerű biztosítóberendezések üzembehelyezése és a nagyteljesítményű járművek beszerzése. Ez utóbbit szemlélteti a kiállítás kitűnő modellek segítségével. Itt látható a GANZ 40 tonnás forgóváz as éreszállítója (1908), forgóváz as gyorsvonati kocsija (1896), hűtővagonja (1891), mind olyan konstrukciók, melyektől a mai készítmények csak annyiban térnek el, hogy a technikai fejlődés révén a sokszoros túlbiztosítás eltűnt róluk.

A vasúttörténeti kiállítás a klasszikus kronológiai rendszert követi. Alapforrásként ismert dokumentumokat tár a látogató elé, az 1 : 5 léptékű mozdonyok és kocsik a szó eredeti értelmében vett modellek; ezek alapján ui. dokumentáció nélkül megépíthető az üzemképes jármű. A körbeállított modellek szemléltetik, hogy az 1880-as évektől a hazai mozdonygyártás európai szinten álló járművekkel tudta ellátni a vasúti vontatás minden területét. A korszerű kiállítástechnika fontos tartozéka az átvilágított domborzati térkép. A közlekedés vizsgálatánál ui. elengedhetetlen a domborzati viszonyok ismerete, hisz csak így érthető, hogy egy vonal miért ott épült, és miért nem másutt. A térképeken mindig az új elem ugrik ki, így a MÁV-vonalak, majd a helyi érdekű vonalak tömkelege. A kiállítás a vasúti szolgálati ágak időrendbeli komplexitását is bemutatja, azt ti., hogy a vasút nem csupán vonatot, hanem kiszolgáló személyzetet, pályafenntartást, biztosító berendezést, menetrendet stb. jelent. Így válik aztán nyilvánvalóvá, hogy a vasúthálózat műszaki-gazdasági egység.

A szorosan vett közlekedési részen túl a kiegyezéskori vasúthálózatnak a tőkés gazdaságban játszott egyéb szerepét is igyekszik megvilágítani a bemutatott részveny-gyűjtemény, a királyi szentesítő engedélyokirat, a magánvasutak ismertetése stb. Elmondható, hogy a magyar vasúttörténeti kiállítás európai szintű, sok tekintetben útmutató rendezése és anyaga a történeti kutatás számára jelentős segítséget tud nyújtani.

A múzeum központi csarnokában nyert elhelyezést az *általános közlekedéstörténeti kiállítás*, amelynek rendezőelve: hogyan fejlődött a közlekedés az energiaforrások fejlődésének megfelelően.

A természeti erők, állati, emberi erő, a szél hasznosításának bemutatása után a gőzgép térhódítását követhetjük nyomon, főleg a dunai magyar hajózás tekintetében. A terem másik oldalán párhuzamosan figyelhetjük a vasúti, főleg a magyar vasúti vontatás főbb állomásait. Látható pl. az óbudai hajógyártás néhány terméke, az első gőzhajó 1817-ből, napjaink hajótípusainak makettje, a mozdonykazánok szerkezete stb.

A századforduló táján megjelenik a belsőégésű motor, hazánkban a Bánki—Csonka-féle petróleumüzemű, majd vizes—benzinporlasztós robbanómotor, melynek eredetije itt látható, akárcsak néhány későbbi külföldi érdekesség (pl. a tolatyúvezérlésű motor, Krupp—Junkers ellenőrzött dízel-motor 1935-ből), valamint hazai dízel-motorok GANZ—Jendrasi kisvasúti hajtóművétől a mai Csepel motorig.

A belsőégésű motorokkal kettéválk a szárazföldi közlekedés fejlődési útja. A kiállítás nagyértékű darabjai közé tartoznak a közúti járművek közül az 1896-os évjáratú, még konflisjellegű Oldsmobile, az 1904-es Opel-D. stb. A vasúti közlekedésben modellek szemléltetik a dieselelőmozgatót.

Az elektromosság természeténél fogva a vasúti közlekedésben jut nagyobb szerephez. A kiállítás jól szemlélteti a villamosvontatás fejlődését, melyben a magyar ipar Kandó tevékenysége révén fontos szerepet játszott. Eredeti nagyságában látható az utolsó Kandó-rendszerű villamos-mozdony, a V55-ös, melynek minden berendezése üzemel, és 110 km/óra sebességgel „vezethető”. Megismerhetjük a legkorszerűbb vasúti biztosítóberendezést, valamint a villamosvontatás további fejlődését is.

Érdekes újítás a léptékhelyes közlekedési világtérkép forgó modellje. Azt mutatja, hogy ma már közlekedési szempontból nem választható részekre földünk, s lényegében eltűntek a fehér foltok.

A *magyar gépkocsitörténeti kiállítás* (nyilván helyhiány miatt) elég szegényes. Jól látható azonban így is, hogy a századforduló után hamarosan kifejlődő iparág nálunk is produkált kiemelkedő darabokat (a WM összkerék-meghajtású tartálygépkocsija, a MÁVAG 1935-ös nyergesvontatója). A tárlók a még csak tervben szereplő típusokig kísérik figyelemmel a felszabadulás utáni járműveket.

A *repüléstörténeti kiállítás* az ókor ábrándjaitól az űrhajós öltözékig szemlélteti a legfiatalabb közlekedési ág fejlődését. A nemzetközi előzmények után a magyar repülés hőskorát, a rákosmezei kísérletek időszakát ismerhetjük meg leginkább. Még Blériot rákosi repülése évében (1909) elkészül az első magyar repülőmotor (Adorján—Dedics, 25 LE), 1910-ben nemzetközi repülőversenyt rendeznek, a világháború alatt pedig már számottevő a magyar repülőipar. A békeszerződés katonai szempontok alapján derékbatöri a fejlődést. Vannak ugyan jelentős kezdeményezések a motorok területén (pl. a Fejes-féle lemezmotor 1923-ból), vagy a helikopterépítésben (Kármán Tódor nyomán Asbóth Oszkár 1928-ban), a lemaradást azonban többé nem sikerült helyrehozni.

A *pályatörténeti kiállítás* a római kortól napjainkig ábrázolja az út- és hídépítést. A kiállítók mindig az egykorú és mai modern módszerek párhuzamba állítására törekedtek. Figyelemre méltó az 1815-ös tordai fahíd modellje, a szolnoki vasúti fahíd makettje, vagy az eredeti darabokból álló útépítési tárgyak, jelzőtáblák, földalatti falazóelemek stb. gyűjteménye.

A közlekedési dolgozók a munkásmozgalomban c. kiállítás sok szempontból meglepi a látogatót. A kiállítás új kutatási eredményeken alapul. A kiállítás maga is szemlélteti ugyan, hogy a közlekedési dolgozók nagy része különleges jogi helyzetben volt, „közhiatalnoknak” volt minősítve, azonban azt is bemutatja, hogy már a 60-as évektől (Farkas Károly Temesvárt!) többé-kevésbé bekapcsolódnak a mozgalomba. 1904-ben országos vasúti sztrájk van, 1906-ban Landler szervezi a villamosvasúti sztrájkot. A polgári demokratikus forradalomból és a Tanácsköztársaság harcaiból igen tevékenyen kivették részüket a vasúti dolgozók, kik közül nem egy a proletárdiktatúra fontos posztjain teljesített szolgálatot.

A kiállítás bemutatja az ellenforradalomnak a vasutasokkal szemben alkalmazott megtorló intézkedéseit, a mozgalom további állomásait. A kiállítás tulajdonképpen külön tanulmányt érdemel, s továbbfejlesztése indokoltnak látszik.

A Közlekedési Múzeum kiállítása történeti és műszaki szempontból egyaránt példamutató. A léptékhelyes modellek, a pontos és érthető műszaki leírások, az értékes eredeti tárgyak és iratok, az alapjában materialista szemléletű, átgondolt rendezés a technikai-tudományos történeti ismeretterjesztés mintaképévé teszi a múzeumot, s egyben bázist jelent a közlekedéstörténeti kutatómunka számára is.

Stier Miklós—Szász Zoltán

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége 1966. november 24-én *Ember Győző* elnökhelyettes vezetése alatt ülést tartott, amelynek napirendjén a centenáriumi ülészak előkészítésével kapcsolatos kérdések szerepeltek.

Széchenyi emlékülés

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi, valamint Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Közgazdasági Társaság Széchenyi István születésének 175. évfordulója alkalmából 1966. november 16-án tudományos emlékülést tartott az Akadémia Dísztermében.

Friss István akadémikus megnyitó szavai után *Spira György*, a történettudományok kandidátusa „Széchenyi alakja és a történettudomány” címmel tartott előadásában összefoglalta a Széchenyi-kutatás és a magyar polgári átalakulás kutatásának problémáit. Hangsúlyozta, hogy az első nehézség, amellyel a Széchenyihez közeledő történetíróknak meg kell küzdenie, kutatástechnikai jellegű. Ugyanis a forrásanyag bősége éppen Széchenyi esetében nemcsak páratlan előnyöket, hanem páratlan nehézségeket is zúdít a kutatóra. Rámutatott arra, hogy a kutatónak szemléleti eltévelyedésekkel is meg kell birkóznia. Ezzel kapcsolatban utalt a Széchenyi — Kossuth viszony differenciált megítélésének szükségességére, valamint arra, hogy egymással való összecsapásaik ellenére is, lényegét tekintve, mindkettőjük tevékenysége ugyanazt az ügyet, Magyarország polgári átalakulásának ügyét szolgálta. Megállapította, hogy Széchenyi 1848 március előtti jobbágyfelszabadítással kapcsolatos programja szintűgy a tőkés fejlődés „porosz utas” válfaja felé mutatott, akár Kossuthé.

Befejezésül elemezte azokat a bizonytalanságokat, amelyek a történetelméleti kérdések kezelésében jelentkeztek történettudományunkban. Foglalkozott azokkal a Széchenyi körül kialakult nézetekkel, amelyek akkor jöttek létre, midőn a kutatómunka feltárta, hogy Széchenyi politikai rendszerét nem lehet közvetlenül és egyszerűen az ő osztályhelyzetéből eredeztetni. Megállapítása szerint Széchenyi István — „anélkül, hogy valaha is megtagadta volna a magyar arisztokráciát, amelyhez tartozott — elhatározottan és őszintén szembefordult azzal a feudális renddel, amelyet a magyar arisztokrácia zöme erőnek erejével konzerválni törekedett”.

Mátyás Antal egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok kandidátusa Széchenyinek a magyar közgazdaságtudományban elfoglalt helyéről szolt; *Csizmádia Andor* egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora a nagy reformpolitikusként a feudális jogrendszer megváltoztatására irányuló munkásságáról tartott előadást.

Tudományos előadásorozat

A Társulat 1966—67. évi tudományos előadásorozatának keretében 1966. november 25-én a Magyar Tudományos Akadémia 100-as termében *Ottó István* vezérőrnagy, Társulatunk elnökségi tagja a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum parancsnoka megnyitó szavai után *Borus József* kandidátus, Társulatunk titkára „A moszkvai csata előzményei új német adatok tükrében” címmel tartott előadást.

Az előadó azzal kezdte, hogy a hadtörténetírás az 1941-es Moszkva előtti csatát a sorsdöntő csaták közé sorolja. A hitleri Wehrmacht 1941. évi utolsó nagy hadászati kísérlete a Szovjetunió fővárosa elleni támadás volt, ezt a Fedor von Bock vezértábornagy parancsnoksága alatt álló Közép-Hadseregcsoport hajtotta végre. Az október 2-án indi-

tott támadást azonban a Vörös Hadsereg nemcsak megállította, hanem december 5-én és 6-án ellentámadást is kezdett. Így következett be a német hadsereg első hadászati veresége a második világháborúban.

Az utóbbi években megjelent nagyszámú feldolgozás, emlékirat és forráskiadvány alapján ma már teljesen világos, hogy a németek Moszkva előtti vereségének, egyáltalán a Nagy Honvédő Háborúban elszenvedett vereségüknek egyik fő oka a Szovjetunió lebecsülése, a szovjet rendszer gazdasági, politikai eredményeinek, a Vörös Hadseregnek az alábecsülése volt. A német katonai vezetés kezdetben néhány hetes villámháborúval számolt, 1941 nyarán és őszén pedig azt hitte, hogy a Vörös Hadseregnek már nincs ereje Moszkva védelmére, és annak elfoglalása, pontosabban: bekerítése pusztán csak elhatározás kérdése.

A következőkben az előadó kifejtette: a német vereség másik fő mozzanata hadászati terveikben, nem utolsó sorban Hitler Moszkvával kapcsolatos elgondolásaiban rejlik. A volt hitlerista tábornokok jelentékeny részének az az álláspontja, hogy a Moszkva elleni támadás azért fulladt kudarcba, mert túlságosan későn indították meg a hadműveleteket. Ha október helyett már szeptemberben támadnak, akkor Moszkva körülzárása sikerült volna. Ennek az álláspontnak a képviselői bírálják Hitlert, mert ő a keleti arcvonal más szakaszán folytatott hadműveleteket fontosabbnak látta Moszkva elfoglalásánál.

Moszkvát azonban nem lehet az arcvonal egészéből kiszakítva szemlélni, ezt maga Hitler mondta meg éles formában éppen a Moszkva elleni támadást mindenáron sürgető magasabb parancsnokainak 1941. augusztus 22-én. Hitler közölte önnállóságra törekvő tábornokaival, hogy a legfelső vezetés, a főparancsnokság nem fog az egyes hadseregcsoportok után igazodni.

Amikor azután a német támadás megindult, pár nappal később beköszöntött az esőzés, majd a havazás. Téli hadjáratra a német hadsereg nem volt felkészülve, még kevésbé a Vörös Hadsereg szívós, ellenlökésekkel kombinált ellenállására. A szovjet harcokcsikkal szemben a német páncélelhárítás tehetetlen volt, a német utánpótlást a partizánok eredményesen zavarták és késeleltették. A Moszkvát északról, illetve délről bekeríteni akaró páncélos csoportok támadása elakadt, és 1941. december 5-én és 6-án lecsapott „a megtorlás villogó kardja”, megindult a Vörös Hadsereg ellentámadása.

A nyíregyházi tudományos emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1966. szeptember 24-én Nyíregyházán Esze Tamás születésének 300. évfordulója alkalmából *Köpeczi Béla* egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora elnöklelte alatt *tudományos emlékülést* rendezett. *Köpeczi Béla* megnyitó szavai után *Gulyás Emilné*, a megyei tanács elnökhelyettese üdvözölte az ülészak résztvevőit.

Az emlékülés vitaindító referátumát *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A jobbágyság és a Rákóczi-szabadságharc” címmel tartotta. Előadásának bevezető részében utalt a polgári történetírás megállapításaira, mely szerint a jobbágyság, a szegénylegények uraik mellett a hazáért önzetlenül fogtak fegyvert, s ontották véréüket. Ugyanakkor a marxista történettudomány új kutatási eredményei és elméleti vitái mellett túlhaladt már az az általános megállapítás is, melynek értelmében a jobbágyság a társadalmi felemelkedés reményében fogott fegyvert, de ez a reménység megtört a nemesség hatalmán, önzésén. Hiszen ez a megállapítás nem világítja meg, hogy miben rejlett a társadalmi felemelkedés lényege, melyben a jobbágyság reménykedtek. A probléma differenciált vizsgálatának szükségességére rámutatva, *R. Várkonyi Ágnes* több kérdést vetett fel, melyek közt leglényegesebbként emelte ki: a jobbágyság kardjával csak nemesi célokat szolgált-e, vagy „vágott utat, előremutató, jövőbe látatót a jobbágyosztály előtt is?”

Esze Tamás és Rákóczi brezáni megállapodását — mely szerint a fejedelem megígérte: aki katonának melléje áll, az minden teher alól felszabadul és szabadságot nyer — elemelve megállapította: az ígéret mozgósító ereje éppen abban rejlett, hogy nem hatott újszerűen, mert történelmi hagyományokra épült. A török és Habsburg-hatalom elleni harcok során egész rendszere alakult ki a fegyveres szolgálattal nyert szabadságoknak. Olyan jogokkal, melyek összességét a köztudat fegyverrel nyert szabadságnak vagy hajdúszabadságnak nevezte, a végvári katonaság többé-kevésbé mindenütt élt, sőt a várakat s fontosabb hadiutakat környező vidékek népe is hasonlóknak részesülhetett. Az előadó kifejtette, hogy a török kiűzése után ez a fegyveres szolgálat feleslegessé vált, a kiharcolt kiváltságok elvesztek, sőt a XVIII. század elejére a jobbágyság előtt lezáródott a felemelkedés lehetősége. Ebben a helyzetben — mutatott rá *R. Várkonyi Ágnes* — Rá-

közi ígérete országos méreteiben újított fel egy nagymúltú hagyományt, s nem földesúrként, hanem államfői minőségben ígért szabadságot. Ez a szabadság a jobbágy számára mentességet jelentett az úrbéri kötelességek, az állami adófizetés, a megye hatalma alól s szabadságot földek, rétek, szőlők művelésére, vámmentes kereskedésre stb. . . . Várkonyi Ágnes teljes joggal mondotta: ha a katonaszabadságot így nyeri el az ország jobbágya, az már a feudalizmus felszámolásának lehetőségeit is magában hordja.

Az előadás a továbbiakban végig kísérte a jobbágyország és a szabadságharcot irányító nemesség, a jobbágykatonák és a fejedelem viszonyának alakulását. Már 1704-re kiderült, milyen nagy ellentét van a fejedelem elgondolása és a jobbágyok elképzelése között. A Rákóczihoz hivatkozó jobbágyok természetesnek veszik, hogy a katonáskodók egész háza-népe felszabadul. A fejedelem viszont csak a hadbavonultak legközvetlenebb családtagjainak mentesítésére gondolt, s a vetési páténsben leszögezi: az otthonmaradt jobbágyok engedelmisséggel tartoznak földesuraiknak.

1704 közepén Rákóczi változtat a katonaaállítás módján; a spontán parasztfelkelés helyett reguláris, szoldaddal fizetett hadakkal akarja folytatni a háborút, s ezért a megyéi katonaaállítási kötelezettségét vezette be. Eltérve történetírásunk eddigi álláspontjától, az előadó hangsúlyozta, hogy a regularizálás kudarcának társadalmi okai voltak: „nem lehetett a fegyverfogást a társadalmi érdekeltségtől elvágni”. A parasztság vonakodott csupán pénzért fegyverbe állni, értelmetlenné vált számára a harc.

Az előadó a továbbiakban kifejtette, hogy Magyarországon nem alakult ki a reguláris hadsereg anyagi és társadalmi bázisa. Ránutatott arra a rendi ellenállásra, amely megbénította Rákócziinak az anyagi bázis megerősítésére irányuló törekvéseit. Ugyanakkor egyre inkább élesedett a jobbágykatonák antifeudális mozgalma is. Ez a válságos helyzet Rákóczit új út keresésére ösztönözte. Az 1707-es ónodi országgyűlés kimondta a nemesség hadicélokra történő megadóztatását, s az 1708-as sárospataki országgyűlés egyik törvénye leszögezte, „akik felkelnek és állhatatosan fegyverben maradnak, azok minden jobbágyi szolgálattal, s kötelességtől felszabadítottak”. R. Várkonyi Ágnes ezzel kapcsolatban felvetette a földesúri érdekek kérdését, majd az ónodi országgyűlés egyik végzésére hivatkozva arra hívta fel az ülészak figyelmét: a fejedelem állami kárpótlással kívánta a hajdúszabadsággal letelepítésre kerülő katonákat a földesúri kötöttségből kiemelni.

Befejezésül az előadó annak a meggyőző véleményének adott kifejezést, hogy az ónodi országgyűlés e végzéseiben az 1848. évi jobbágyfelszabadítási törvény alapelgondolása villan fel. Tehát az ország függetlenségéért vívott harc olyan új formáját teremtette meg az osztályharcnak, mint a hajdúszabadság, s az osztályharc lendíti előre a függetlenségért vívott harcot a küzdelemnek korszerűbb módja felé.

A felkért hozzászólók közül először *Balogh István* levéltárigazgató tartotta meg korreferátumát. Felhívta a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy a Bocskai, illetve közvetlen utódai által letelepített hét privilegizált hajdútelepülés mellett, a török hódoltság határa mentén talán több száz helyiségben is laktak hajdúk. A magánföldesúri hajdútelepek kiváltságainak különbözősége mellett nyomatékosan hangsúlyozta, hogy közös vonásuk a kilenced- és tizedmentesség. Utalt a magánföldesúri hajdúk társadalmi és jogi lefokozódásának a XVII. század utolsó éveiben kitapintható folyamataira. A továbbiakban közvetlen bizonyítékokkal támasztotta alá a referátum tételét: a hajdúszabadság, mint reális társadalmi tényező, a szabadságharc kezdeti szakaszában egyik döntő mozgatója volt a hadrakelt jobbágyágnak, s így hozzájárult a szabadságharc első sikereihez is.

Orosz István egyetemi adjunktus hozzászólásában a szabadságharcban résztvevő jobbágyok célkitűzéseinek és törekvéseinek realitását vizsgálta. Vélekedése szerint a Rákóczi-szabadságharc közelebb áll a 48-as forradalomhoz, mint a XVII. század rendi küzdelmeihez; s erről állíthatjuk először igazában azt, hogy a parasztság nemcsak valami vagy valaki ellen, hanem valamiért is harcolt. A továbbiakban elemezte a szabad paraszti kitalajdon megerősítését célul kitűző ideológia megszületésével összefüggő gazdasági és társadalmi kérdéseket.

Rácz István egyetemi adjunktus hozzászólásában azokat az okokat vizsgálta, melyek eredményeként Rákóczi a jobbágyország részéről jelentkező hajdúvárosi szabadság-igényt csak kis részben tudta teljesíteni. E vonatkozásban nyomatékosan hangsúlyozta a Rákóczi korabeli parasztkatonaság összetételének hátrányos vonásait az előző évszázad, különösen a Bocskai-féle hajdúkatonasággal szemben. Míg Bocskai hajdúi a török elleni küzdelemben megedződött, szervezett, fegyverrel rendelkező katonák, addig Rákóczi jobbágy-kurucjai mögött — emelte ki a hozzászóló — nem állott a hajdúkhoz hasonló katonaműlt. Rákóczi parasztserege tehát nagy létszáma ellenére sem volt olyan ütőképes, mint Bocskai hajdúkatonasága, és osztályharcos törekvéseit, hajdúszabadság megszerzéséért folytatott küzdelmét e tényezők is fékeztek.

Kirilly Zsigmondné tudományos kutató arra hívta fel az emlékülés figyelmét, hogy az ónódi országgyűlés kezünkbe adott egy olyan forrásanyagot, mely a szabadságharcban résztvevő parasztság helyzetét sokféle szempontból világítja meg. Az 1707. évi adózási törvény értelmében ugyanis a mai statisztikai felvételekre emlékeztető, általános vagyonösszeírást hajtottak végre az egész kuruc állam területén. A felmérés során minden városban és falun számbavették valamennyi parasztgazdaság és nemesi birtok sebben tárják fel a parasztság és az adózás alá vont nemesek jövedelemforrásait, gazdasági helyzetét. Az adófelmérés alapegysége, a „dica”, bizonyos mennyiségű jószágot, földet, terméshozamot vagy egyéb jövedelmet jelentett. Konkrét értékét több, mint 30-féle vagyontárgy, illetve kereseti forrás alapján határozták meg, s egy-egy dica minden jövedelemtíjánál azonos értéket képviselt. A rendkívül részletes összeírás elemzése lehetővé tenné — jegyezte meg *Kirilly Zsigmondné* — a kuruckori társadalom differenciálódásának, gazdasági fejlettségének felderítését, a szabadságharc társadalmi bázisának tisztázását is.

N. Kiss István tudományos kutató kifejtette, hogy a dicális összeírások egy része lehetőséget nyújt a Rákóczi hadseregébe állt, illetve otthon maradt jobbágyok gazdasági helyzetének vizsgálatára. Kutatásai szerint kilenc hajdúvárosban, ideértve a Rákóczitól hajdú kiváltsággal felruházott Tarpát, a jobbágy családfők 34,4%-a szolgált kuruc zászlók alatt 1707 nyarán. Ezekre a fegyverbe állt parasztokra eset az egész népesség — dica szerinti — vagyonának 37,1%-a. A két adat egybevetése azt bizonyítja, hogy a hajdúk különböző társadalmi csoportjai arányosan vették ki részüket a katonai szolgálatból. A hajdúk mozgósítási arányát (34,4%) a más területekre vonatkozó adatokkal egybevetve, azt tapasztalta, hogy csak a tiszántúli Rákóczi-uradalmak (Tokaj, Ecsed) parasztsága adott még több katonát a kuruc hadseregnek. Ugyanakkor megjegyezte, hogy a hajdúvárosiak kiváltságaik fejében eredetileg is teljes hadkötelezettséggel tartoztak. Végül hangsúlyozta, hogy néhány egykorú kimutatás adatai szerint a kuruc hadsereg vérszerinte jóval magasabb volt a korábban feltételezett aránynál. (Egyetlen példa: 1705—1708-ig a tokaji uradalomból bevonult parasztkatonák egyharmada hősi halált halt.)

Varga János kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólása első részében kifejtette, hogy a XVII. század utolsó harmada a magyar adózó osztályok történetének egyik legválságosabb szakasza volt, mely az adófizetők különféle jogállású kategóriáit az államhatalom ellen hangolta. Ebben a helyzetben Rákóczi brezáni kiáltványára a magyarországi parasztság zömét alkotó örökös jobbágyok kategóriája számára ígért legtöbbet. Rámutatott arra is, hogy a tehetősebb jobbágyok Rákóczi mozgalmában lehetőséget láttak egyébként elérhetetlen vágyaik megvalósítására. A következőkben részletesen elemezte a taksások és naposok elnevezéssel jelölt igen vegyes összetételű kategória helyzetét, s megállapította, hogy az állami pénzterhek lerázására, társadalmi süllyedésük megállításának, sőt ellenkezőjére fordításának vágya többségüket azonnal Rákóczi oldalára állította. Az előadó hangsúlyozta, hogy a taksáskérdés a szabadságharc alatt az általános parasztp probléma részévé változott. A sárospataki országgyűlés határozatából *Varga János* azt a következtetést vonta le, hogy az a taksások végváriakból és egykori hajdúkból álló rétegének elképzeléseivel állt legközelebb. Véleménye szerint a kuruc katonák jutalmazásának ez volt az a módja — a hajdúszabadsággal felruházott katonák kikülönítése a többiek közösségéből —, amelyet a feudális osztály még leginkább hajlandónak látszott elfogadni, hiszen földesúri jussait legkevésbé ez a megoldás sértette.

Az emlékülésen kibontakozó vitában elsőként felszólaló *Bónis György* kandidátus, a Fővárosi Levéltár Osztályvezetője a rendi országgyűlések vizsgálatának fontosságára hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint a jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc problémáinak igen fontos intézménytörténeti vonatkozásai is vannak. Hiszen a rendi állam — ahogy visszaállítja uralmi formáit — úgy szorítja vissza fokozatosan a paraszti önkormányzat formáit.

Benda Kálmán kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa vitába szállt azokkal a következtetésekkel, amelyeket *N. Kiss István* a hajdúvárosok részvételére, valamint a kurucok felfegyverzésére vonatkozólag az 1707-es dicális összeírásából levont. A kuruc katonaság összetételével kapcsolatban — ellentétben *Rácz István*nal — utalt a végvári taktika elavultságára, s leszögezte, hogy a reguláris seregekkel sem Boeszkai, sem Rákóczi seregei nem értek fel.

Ruzsás Lajos kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet főmunkatársa a dunántúli levéltárak forrásai alapján elemezte azokat az okokat, amelyek a jobbágytáborokat a Rákóczi-szabadságharc mellé állították.

Benda Kálmán hozzászólásával egyetértve csatlakozott a vitához *Heckenast Gusztáv* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa. Véleménye szerint a

szabadságharc bonyolult problémáit nem lehet csak egy forrás — jelen esetben az 1707-es összeírás — alapján vizsgálni, mert más hasonló jellegű források is vannak Rákóczi idejéből (pl. Szabolcs megyében 1704- és 1707-ből, Gömör megyében 1706-ból stb.). Ezután rávilágított arra a szemléleti különbségre, mely a fejedelem, illetve a hadúvárosok álláspontja között fennállt.

A korreferátumokra és hozzászólásokra válaszolva *R. Várkonyi Ágnes* a hajdú-kiváltság kérdésében a történelmi előzmények további kutatásának szükségességéről szólt; míg a Habsburg-abszolútizmus és a jobbágytság viszonyának megítélésében azt tartotta perdöntőnek: mit jelentett a jobbágytság számára a Habsburg-abszolútizmus gazdaság- és társadalompolitikájának egésze. Továbbra is tisztázatlanként értékelte a szabadságharc és a nemesség viszonyát, s ebből a szempontból mint további kutatási területet jelölte meg a rendi formák mögött a tartalom feltárását. Rákóczi jobbágypolitikájának jelentőségét méltatva kiemelte: a fejedelem „összegezte az-előző évszázad történelmi tapasztalatait és ezeken túllépve a jövőbe is nyitott kapukat”.

Az egész napos ülészak vitája *Köpeczi Béla* egyetemi tanár zárszavával ért véget. *Köpeczi Béla* a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatása szempontjából az emlékülést hasznos és értékes hozzájárulásként értékelte.

Az emlékülés résztvevői 1966. szeptember 25-én megjelentek a *tarpai jubileumi ünnepségeken*. A művelődési házban rendezett díszünnepélyen *Köpeczi Béla* egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora tartott ünnepi beszédet. (Megjelent az Új Írás 1966. 12. számában.) Délben került sor Németh Mihály szobrászművész Esze Tamás szobrának leleplezésére. A szoboravató beszédet *Erdei Ferenc* akadémikus, a Hazafias Népfront főtitkára tartotta. Társulatunk nevében *Borus József* mb. főtitkár helyezett koszorút a szobor talapzatára. Délután a Történelmi Társulat képviselői részt vettek Bajcsy-Zsilinszky Endre sírjának megkoszorúzásában.

A tarpai ünnepségekről visszatérőben az emlékülés résztvevői megtekintették a nyírbátori múzeumot és templomot.

A társulati rendezvény harmadik napján került sor a *munkácsi kirándulásra*. Társulatunk tagjai számára Munkács várának megtekintését a Kárpátontúli Terület és Munkács városának pártvezetősége, valamint a nyíregyházi párt- és állami szervek szívesége — különösen *Orosz Ferenc, Gombás Sándor, Horváth Gabriella, Gulyás Emőlné, Lábas Menyhért, Hársfalvi Péter* és *Gyarmathy Zsigmond* — tette lehetővé. A munkácsi kirándulás résztvevői számára nagy élményt jelentett a szabadságharc történetéből ismert helyek megpillantása. Munkács várában *Sztyepán Dvorák*, a múzeum vezetője és *Várad-Sternberg János* egyetemi docens kalauzolták a kirándulást résztvevőit, akik megtekintették a kuruckori kiállítást. A város megnézésével, majd a beregszászi kultúrház meglátogatásával ért véget a Magyar Történelmi Társulat munkácsi kirándulása.

A tanári tagozat hírei

1966. november 30-án a tanári tagozat felolvasó ülésén *Spira György* kandidátus „A magyar negyvennyolc vitás kérdéseiről” címmel tartott előadást. Elemezte Révai József koncepcióját, mely a magyar 48-at nem egyoldalúan nemzeti szabadságharcnak, hanem egyszerűen polgári forradalomnak is minősíti, tehát a nemzeti függetlenséggel egyenrangúként helyezi mellé a jobbágyfelszabadítás kérdését, s rámutatott arra, hogy a magyar forradalom valójában nem nemzeti állam teremtésére irányult.

A következőkben azt a kérdést vizsgálta, hogy a Habsburgok ellen megvívandó forradalmi harc csakugyan elengedhetetlen feltétele volt-e Magyarország polgári átalakulásának. Kifejtette, hogy a Habsburgok Magyarországon a belső feudális rendet védelmező hazai erőknek is részét képezték, sőt a legjelentősebbek voltak. Ezenkívül a Habsburgok a belső feudális rend védelmében nemcsak a magyar államhatalomnak az ő kezükben levő eszközeire, hanem birodalmuk egészére is számíthattak.

A Habsburg-birodalom gazdasági-társadalmi helyzetéből kiindulva rámutatott az erős központosítás elmaradásának következményeire, s ebből vezette le, hogy a XVIII. század végére a belső feudális rend általános válságának talaján a széthúzó erők általános válságba sodorták a szerkezetének feudális jellegétől szabadulni nem tudó birodalmi rendszert is. A Habsburgok 48-as politikáját vizsgálva kimutatta, hogy a feudális társadalmi viszonyok polgári átalakítása és az államrend liberalizálása terén hajlandók voltak engedményekre, csak hogy ne kelljen engedniük a magyarok önállósodási törekvéseinek.

A magyar forradalom elérhető eredményeiről és céljairól több példa alapján megállapította, hogy a ténylegesen elérhető eredmények azoknak a céloknak feleltek meg, amelyeket a magyar liberális nemesség jobbszárnya tűzött maga elé, de ezen eredmények

elérését csak az a harc tette lehetővé, amelyet a magyar forradalom kossuthi irányzata vezetett. Vagyis az az irányzat, amely a ténylegesen elérhetőknél messzebbmenő eredmények kivívásáért küzdött.

A magyar forradalom nemesi vezetőrétegének útjáról szólva hangsúlyozta, hogy a nemesség — saját szempontjából — helyesen politizált, hiszen ez az út Világoson át törvényszerűen vezetett tovább, hatvanhét felé. S így a magyar nemesség elérte birtokainak kapitalizálását, kivívta az államhatalomban való részesedését, s fenntartotta az ország nemzetiségei feletti hatalmát.

Előadásának befejező részében a nemzetiségi kérdést elemezve kiemelte Teleki László programját, mely a nemzetiségi kérdés rendezésének s a tőkés fejlődés kibontakozásának is legkedvezőbb magyarországi, sőt általános kelet-európai kereteire világított rá.

*

1966. december 14-én a tagozat felolvasó ülésén *Vass Henrik*, a Párttörténeti Intézet igazgatója „Társadalmi fejlődésünk 10 éve (1956—1966)” címmel tartott előadást, amelynek összefoglalását a folyóiratunk jelen számának Vita-rovatában közzölt beszámoló tartalmazza.

*

A közelmúltban látott napvilágot a Tankönyvkiadónál a tanári tagozat és a Párttörténeti Intézet közös gondozásában a tagozat első kiadványa: *Vágó Mária—Vértes Róbert: Történelmi Olvasókönyv. Forrásszemelvények a Magyar Munkásmozgalom Történetéhez.*

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei Csoportja és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1966. december 9-én Salgótarjánban megemlékezést tartott a moszkvai csata 25. évfordulója alkalmából. *Borus József* kandidátus, Társulatunk titkára „A moszkvai csata és előzményei új német adatok tükrében” címmel tartott előadása után tájékoztatót adott az 1967 tavaszán Salgótarjánban megrendezendő országos történešz-vándorgyűlés előkészületeiről és a centenáriumi ünnepegekről.

*

A Magyar Történelmi Társulat Kelet-Magyarországi Csoportja, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezete és a megyei múzeumok igazgatósága 1966. december 10—11-én Debrecenben a hajdúk letelepítésének 360. évfordulóján *tudományos emlékülést* rendezett. *Dankó Imre* a hajdúság kialakulásáról, *Nagy László* „A hajdúk Boeckai szabadságharcában” címmel tartott előadást. Hozzászóltak: *Balogh István, Benda Kálmán, Komoróczy György, Perjés Géza, Rác István* és *Szendrey István*.

LEVÉLTÁRI HÍREK

Az Országos Levéltár 1945 előtti anyagának szaporulatából különösen háromra hívjuk fel a kutatók figyelmét. Az első Veres Endre történész édesapjának, Veress Sándor mérnöknek — „A magyar emigráció a Keleten” c., Budapesten 1878-ban megjelent könyv és sok különféle cikk világlátott, érdekes sorsú szerzőjének — 410 drb-ból álló levelezése az 1851—1884 közötti időből. Elsősorban törökországi emigránstársai írtak hozzá őszinte, részletes, helyzetüket, politikai véleményüket feltáró leveleket, továbbá a nyugati emigráció néhány tagja (Ihász Dániel, Klapka György, Kossuth Ferenc, Rónay Jácint stb.) és Magyarországon élő vagy az emigrációból hazatért barátai. — A második szerzemény 2940 db mikrofilmfelvétel a washingtoni Nemzeti Levéltárból, a Budapesten állomásozott amerikai konzulok hazaküldött jelentései (General Records of the Department of State: Consular Despatches Budapest 1876—1906). — A harmadik a Szabadalmi Bíróság 1916—1944 közötti teljes anyaga, amelynek legutolsó még kint levő részlete is beérkezett.

Új szerzeményekkel egészítette ki anyagát a népi demokratikus osztály is: a Könyvüipari Minisztérium, az Országos Tervhivatal, a Művelődésügyi Minisztérium, a Pénzügyminisztérium (elnöki osztály, törvényelőkészítő osztály, állami és megyei költségvetések) 1945—1950 közötti irataival.

*

Az Országos Levéltárban 1966-ban rendezett, áttekintő raktári jegyzékkel vagy repertóriummal ellátott anyagából kiemelhetjük a következőket:

Pénzügyminisztérium Általános Iratai (1867—1944); Kuria (1882—1884); mindkettőnél befejeződött a szükségesnek mutatkozó tárgyi átrendezés, azokban a fondokban és állagokban, amelyeknek nem volt ma is használható régi segédletük.

Szabadtóműves Szervezetek Levéltára (1868—1920): páholyok és azokon belül tárgyi csoportok szerinti végleges rendezés.

Heinrich-család levéltára (1794—1919), a múlt század elején létesült vaskereskedésről szóló iratokkal.

Wenzel-család levéltára (1818—1944): Wenzel Gusztáv történetírónak és leszármazottainak személyi iratai és családi levelezése.

A gazdasági levéltárak közül befejeződött a nagy szén- és bauxitbányák (XIX—XX. sz.), valamint a Budapesti Áru- és Értéktőzsde anyagának (1860—1948) rendezése.

A népi demokratikus osztály elkészült a Pénzügyminisztérium, a Könyvüipari Minisztérium és a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium teljes beszállított anyagának rendezésével. A Pénzügyminisztérium anyagában a Magyar Nemzeti Bank 1945 utáni iratai is benne vannak.

*

A sokszorosított formában kiadott levéltári segédletek közül újabban két fondjegyzék, egy alapleltár és egy repertórium jelent meg:

A Szegedi Állami Levéltár és a Szentesi Állami Levéltár fondjainak jegyzékei. A jogszolgáltatás budapesti területi szervei c. alapleltár, a Fővárosi Levéltár vonatkozó anyagáról, mégpedig a kapitalista korszakból a budapesti kir. ítélőtábla, kir. törvényszék, váltótörvényszékek, büntetőtörvényszék, járásbíróságok, munkásbiztosítási bíróságok, ügyészség, fogházak, közjegyzők iratairól; a Tanácsköztársaság idejéből a forradalmi törvényszék és ennek fogháza, a szocialista korszakból a népbíróság, népügyészség és főállamügyészség iratairól; a függelékben található a budapesti közjegyzői kamara és az ügyvédi kamara iratainak ismertetése, továbbá a budapesti kir. ítélőtáblai terület helységnévtára. A kötethez mutató és egy térkép is készült.

A Weisz Manfréd Konzern-Vállalatok (Labor Bizalmi Rt. — Vállalatok Okmánytára — WM Acél- és Féművek Rt. — WM Repülőgép- és Motorgyár Rt.) iratainak repertórium (két kötet, név- és tárgymutatóval).

*

A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya gondozásában megjelenő Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban Trócsányi Zsolt, az Országos Levéltár munkatársa az 1819—1820. évi erdélyi úrbéri összeírásnak, az ún. Conscriptio Czirakvana-nak Kraszna és Középszolnok megyére, valamint Kővárvidékre vonatkozó adatait dolgozta fel „Az északi Partium 1820-ban” c. tanulmányában (Bpest, 1966, 294 l.).

*

A népi demokratikus osztály Hess András-téri épületében megnyitotta új kutatótermét.

I. E.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HIREI

1966-ban megjelent monográfiák és forráskiadványok:

Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. Akadémiai Kiadó. 282 l.

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929. Bp. Akadémiai Kiadó, 498 l.

Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé (1911—1914). Bp. Akadémiai Kiadó. 393 l.

Kerekes Lajos: Ausztria története 1918—1950. Bp. Akadémiai Kiadó. 233 l.

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935—1944. Bp. Kossuth Kiadó. 347 l.

M. Adam, Gy. Juhász, L. Kerekes: Allianz, Hitler—Horthy—Mussolini. Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik (1933—1944). Szerk.: L. Kerekes. Bp. Akadémiai Kiadó. 408 l.

- Az orosz felvilágosodás a XIX. században. Összeállította és az előszót írta: *Niederhauser Emil*. Bp. Gondolat Kiadó. 255 l.
- Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágytság kialakulásának korszakában. Gyűjteményes kötet. Írták: *N. Kiss István—Veress Éva—Király Zsigmondné—Román János*. Szerkesztette és bevezette *Makkai László*. Bp. Akadémiai Kiadó. 638 l.
- Kossuth Lajos Összes Munkái, VI. köt. Szerkesztette: *Barta István*. Bp. Akadémiai Kiadó. 1202 l.
- Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Szerkesztette: *Hanák Péter*. Bp., Akadémiai Kiadó. 358 l.
- Wilhelm Weitling válogatott művei. A bevezető tanulmányt írta és szerkesztette *Jemnitz János*. Bp. Gondolat Kiadó. 383 l.
- Magyarok és románok, I. Tóth Zoltán írásából válogatta, szerkesztette és az életrajzt írta: *Csatári Dániel*. Bp. Akadémiai Kiadó. 496 l.
- Az Intézet gondozásában megjelenő *Értekezések a történeti tudományok köréből*. (Új sorozat.) ezévi számai:
38. *Révész Imre*: Bécs Debrecen ellen. 129 l.
39. *Pogány Mária*: Tókéi vállalkozók és kubikos bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a XIX. század második felében. 120 l.
40. *Paulinyi Oszkár*: A vállalkozás kezdeti formái a feudális kori nemesérbányászatban. 95 l.
41. *Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. 156 l.

*

A *Comité International des Sciences Historiques* vezetősége az MTA és a Magyar Történészek Nemzeti Bizottsága meghívására ez év szeptember 10—12. között Budapesten tartotta ülését. Az ülésen résztvett: *Michel François*, a CISH főtitkára, *Paul Harsin* elnök, *A. A. Guber* és *Boyd C. Shafer* alelnökök, *Friedrich Engel-Janosi*, *Aleksander Gieysztor*, *Ernest F. Jacob*, *Raffaello Morghen* és *Jorjo Tadić* professzorok, a Büro tagjai. — A vendégeket a Magyar Nemzeti Bizottság és a Magyar Tudományos Akadémia részéről *Pach Zsigmond Pál* akadémiai l. tag üdvözölte. A beszámoló után megtárgyalták az 1970-es moszkvai nemzetközi történészkongresszus előkészületeit. *Michel François* és *Engel-Janosi* professzorok az ülésszak után még egy hetet Magyarországon töltöttek. Előbbi az Országos Levéltárban, *Engel-Janosi* professzor az Intézetben és a Dunántúli Tudományos Intézetben Pécsen tartott előadást.

Viták

Az Intézet *feudális kori magyar osztálya* vitát rendezett a parasztgazdaságok termelési struktúrájának vizsgálata a XVI—XVII. századi urbáriumok és dézsmajegyzékek összehasonlító elemzése alapján c. témakörből. *N. Kiss István* és *Király Zsigmondné* ismertették a forrásfeltárás rendszerét és eredményeit. — Az Országos Levéltárral közös rendezésben vitatták meg *Kállay István* „Szabad királyi városaink gazdálkodása 1740—1780” c. munkáját. — Júniusban *Benczédi László* Magyarország története 1711-ig c. középkolai tankönyvrészét vitatta meg az osztály.

Az *új kori magyar osztály* 1966 szeptemberében vitát rendezett a középkelet-európai polgári átalakulás problémáiról. A vitaindító referátumot *Niederhauser Emil* tartotta. A megbeszélések középpontjába az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségei kerültek.

A *legújabb kori magyar osztály* megvitatta *Márkus László* „A Bethlen kormány bukása” c. készülő disszertációját. — *Juhász Gyula* vitaindító előadásával a legújabb kori történetkutatás új feladatairól, „A társadalmi rétegződés új jelenségei Magyarországon” c. témakörből pedig a Statisztikai Hivatallal együttműködve rendezett vitát.

Az *egyetemes történeti osztály* vitára bocsátotta a Szociológiai Intézettel közös rendezésben *Gonda Imre* „Osztály és nemzet” c. kéziratát és *Sz. Ormos Mária* „A dunai paktum kudarcának okairól” c. tanulmányát.

Az Intézet *ideológiai továbbképzése* keretében 1966-ban két alkalommal vitatták meg a szellemtörténet és nacionalizmus viszonyával kapcsolatos kérdéseket. A bevezető előadást *Varga János* tartotta. *Szücs Jenő* „A magyar szellemtörténet nemzetkonceptiójának tipológiája” címen tartott referátumot. — Decemberben „A magyar irodalomtörténet kézikönyve” első négy kötetéről tartott az Intézet közös vitát az MTA Irodalomtörténeti Intézetével. Az egyes kötetekről *Szücs Jenő*, *Benczédi László*, *A. Péter Katalin*, *Varga János*, *Spira György* és *Kolossa Tibor* referáltak.

A magyar—csehszlovák kutatócsere keretében 1966-ban a magyar levéltárakban a következő csehszlovák kutatók dolgoztak: Špiesz Anton, Hapák Pavel, Fundárek Radoslav, Rečková Eva, Vadkertyová Katerina, Marsina Richard, Juck Lubomir, Sopko Julius, Kazimir Stefan, Sedlák Vincent, Vantuch Anton, Bokes František, Saučin Ladislav, Chmelová Otilia, Vyvijalová Mária.

Az Intézet tagjai közül a csehszlovák levéltárak és könyvtárakban H. Haraszti Éva, P. Mayer Mária, Gonda Imre, Mucsi Ferenc, Stier Miklós, Rozsnyói Ágnes, Sz. Gyivicsán Mária, Belényessy Márta, Szücs Jenő, Kóvágó László és Veres Miklós (ÖL) kutattak.

Külföldi kongresszusok, előadások

Anglia

Oxfordban, 1966 szeptemberében rendezték a XIII. Nemzetközi Bizantinológiai Kongresszust, ahol *Győrffy György* előadást tartott „Die Grenze des Byzantinischen Reiches und Ungarns im XI. Jh.” címmel.

Bulgária

Aug. 25.—szept. 2. között Szófiában rendezték meg az első balkáni és délkelet-európai kongresszust. Mintegy 1300 résztvevő előtt több mint 500 előadás hangzott el a délkelet-európai népek történetéről, régészetéről, irodalmáról, művészetéről és nyelveiről. Az Intézet részéről *Benczédi László*, *Hegyi Klára*, *Makkai László*, *Niederhauser Emil*, *Katus László* és *Szász Zoltán* vettek részt a különböző szekciók munkájában. *Hegyi Klára* orosz nyelven „A török—magyar condominium Magyarországon a XVI—XVII. században”; *Niederhauser Emil* „Az értelmiség és a balkáni társadalom”; *Katus László* „Horvátország gazdasági növekedése a dualizmus korában” címmel tartott előadást.

Csehszlovákia

A Szlovák és Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetei közös vitát tartottak 1966. okt. 25—26-án Pozsonyban. A tanácskozási programján; 1. „A fasizmus problematikája; kelet-európai sajátos vonásai”, 2. „Magyarország és Szlovákia viszonya a második világháború időszakában s ennek tükröződése a magyar ill. szlovák uralkodó osztályok politikájában” c. témák szerepeltek. Az Intézet részéről *Ránki György* vezetésével *Juhász Gyula*, *Kóvágó László*, *Lackó Miklós* és *Tilkovszky Lóránt* vettek részt a vitán.

A Prágában és Jáchymovban megtartott nemzetközi symposiumon, melyet a jáchymovi ezüst- és uránércletelepek felfedezésének 450. évfordulája alkalmából rendeztek 1966 szeptember végén, résztvett *Paulinyi Oszkár* is. Referátumának címe: „Einiges über die sozialen Belange der empirischen Technologie zu Schemnitz, Mitte des XVI. Jhts.”

Franciaország

Benda Kálmán júniusban előadást tartott a párizsi Sorbonne-on „A hajdúság kialakulása és története Magyarországon és Délkelet-Európában”, majd az École Pratique IV. osztályán „XIV. Lajos török politikája a spanyol örökösödési háború idején” címmel.

Az École Pratique des Hautes Études meghívására ez évben *Jemnitz János*, *Győrffy György*, *Márkus László* és *Ádám Magda* kutathatott a párizsi könyvtár és levéltárakban.

Jugoszlávia

A zágrábi Tudományos Akadémián *Győrffy György* tartott előadást „Zur Kritik der dalmatinischen Stadtprivilegien aus dem XII. Jh.” címen.

Lengyelország

1966. okt. 17—22. között tartották Varsóban a magyar—lengyel vegyesbizottság ezévi ülését, melyen a városfejlesztés kérdései szerepeltek. Magyar részről *Kovács Endre*, *Ruzsás Lajos* és *Székely György* vett részt. A jövő évi ülés tárgyát is meghatározták, amely az Októberi Szocialista Forradalom közelgő évfordulájához fog kapcsolódni.

Német Demokratikus Köztársaság

1966 júniusában a Szovjetunió elleni német támadás 25. évfordulója alkalmából Berlinben tudományos konferenciát rendeztek, melyen *Juhász Gyula* és *Kerekes Lajos* „Magyarország szerepe a Barbarossa tervben” c. közös előadással vett részt.

Ránki György a berlini Humboldt-egyetem meghívására előadást tartott az egyetem november 17–18-án megtartott jubileumi ülészakán. Előadásának címe „Az 1945 utáni gazdasági fejlődés kérdései”.

Olaszország

A torinói Institut Universitaire des Études Européennes tudományos kutatók számára szervez tanfolyamokat, melyek egyikére előadások tartására meghívták *Makkai Lászlót*. Előadásainak témája a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kelet-európai történetírása.

Györffy György a trieszti egyetem meghívására „Relazioni bizantino—ungheresi e la Dalmazia” címen tartott előadást.

Mint a római Magyar Akadémia ösztöndíjasai ez évben *L. Nagy Zsuzsa*, *Kovács Endre* és *Tilkovszky Loránt* kutattak Róma könyvtáraiban.

Szovjetunió

Kővágó László 1966. ápr. 19.—máj. 6. között Moszkvában tartózkodott, ahol részt vett a SzU Tud. Akadémiája Szláv Intézetének *Drang nach Osten* szimpoziúmán.

Várkonyi Ágnes aug. 15.—szept. 15. között Moszkva, Leningrád és Kárpátalja levéltáraiban végzett kutatásokat.

Mályusz Elemér és *Bartha Antal* a Thuróczy-krónika kiadásával kapcsolatos problémákról tárgyalt szeptember végén Moszkvában.

Nevelő Irén 1966 októberétől egy éves időtartamra a moszkvai Akadémia Történet-tud. Intézete státuszában, mint az Intézet munkatársa dolgozik.

Hegyi Klára és *Vida István*, az Intézet tudományos segédmunkatársai, féléves moszkvai tanulmányúton voltak, ahol *Hegyi* a szovjet turkológia eredményeivel, *Vida* a népi demokratikus korszak kutatásával ismerkedett.

USA

Hanák Péter áprilisban az Egyesült Államokba utazott, hogy résztvegyen és előadást tartson az Indiana Egyetem által szervezett konferencián, melynek tárgya „A nemzeti kérdés a XIX. században a Habsburg Monarchiában” volt. Ezenkívül még több egyetemen tartott előadást az újkori magyar történet tárgyköréből.

Ránki György 5 hónapos tanulmányútja során előadással vett részt az Indiana Egyetem Habsburg-Monarchia konferenciáján és a Seattle-ben rendezett fasizmus-történet konferencián. Ezenfelül számos előadást tartott a Columbia, Harvard, Wesleyan, Bloomington stb. egyetemeken a XX. századi magyar történet ill. gazdaságtörténet kérdéseiről.

*

A Corvina Könyvkiadónál megjelenő, kb. 40 íves Magyarország története c. munka előkészítése megtörtént. A Corvina öt nyelven adja ki a könyvet, mely a magyar történelem marxista igényű összefoglalása a külföld számára. Szerzői: *Makkai László*, *Barta István*, *Hanák Péter*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Berend T. Iván*—*Ránki György* és *Lackó Miklós*. Szerkeszti *Pamlényi Ervin*.

Továbbképzés

Az Intézet az Országos Pedagógiai Intézettel karöltve folytatta és befejezte kétéves szakmai továbbképző tanfolyamát. Az előadók az egyetemek, a tudományos intézetek és az Intézet munkatársai közül kerültek ki; a résztvevők többsége vidéki volt. A foglalkozások a következő előadásokkal folytatódtak:

A statisztikai és matematikai módszerek alkalmazása a történeti kutatásban. Előadók: *Dányi Dezső, Perjés Géza.*

Gazdaságtörténeti vizsgálati módszerek. A történelmi forrásközlés szabályai. Előadók: *Veress Éva, Benda Kálmán.*

A magyar polgári történetírás áttekintése a XIX. század második felétől 1944-ig. A magyar marxista történetírás fejlődésének főbb vonalai. Előadók: *R. Várkonyi Ágnes, Pamlényi Ervin és Márkus László.*

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok mai történetírásának főbb kérdései. Haladó áramlatok a nyugati történetírásban. Napjaink polgári történetírása. Előadók: *Niederhauser Emil, Incze Miklós, Kovács Endre.*

A francia gazdaságtörténeti iskola ismertetése. A nemzetközi várostörténeti kutatások legújabb eredményei. Előadók: *Zimányi Veronika, Kubinyi András.*

Nacionalizmus és internacionalizmus a történetírásban. A XVII—XVIII. századi függetlenségi harcaink kérdései. A felvilágosodott abszolutizmus a Habsburg-birodalomban. 1848—49 a legújabb kutatások tükrében. Előadók: *Molnár Erik, Várkonyi Ágnes, Kosáry Domokos, H. Balázs Éva, Spira György.*

Magyarország helyzete az Osztrák-Magyar Monarchiában. A nemzeti kérdés a dualizmus korában. Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája. Az 1918—19-es forradalmak történeti kutatásában elért legújabb eredmények. Előadók: *Hanák Péter, Katus László, Diószegi István, Nagy Zsuzsa, Siklós András.*

Az első világháború és Németország háborús felelőssége. Magyarország az első világháborúban. Előadó: *Galántai József.*

A magyarországi fasizmus vitatott kérdései és főbb kutatási eredményei. Magyarország a második világháborúban. A népi demokratikus átalakulás útja Magyarországon. Előadók: *Lackó Miklós, Juhász Gyula, Ságvári Ágnes.*

A Szociáldemokrata Párt története kutatásának problémái. A magyar munkásmozgalom történetének kérdései a két világháború közötti időben. Parasztmozgalmak a XX. századi Magyarországon. Az Európán kívüli országok legújabbkori történetének kutatási problémái. Előadók: *Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, Szakács Kálmán, Salgó László.*

A nemzetközi munkásmozgalom kutatásának legújabb irodalma. Előadó: *Jemnitz János.*

A tanfolyam szervezését az Intézet megbízásából *Benda Kálmán* végezte.

K. E.

NEMZETKÖZI KOLLOKVIUM A DUNAMENTI ORSZÁGOK 1938—1945 KÖZTI TÖRTÉNETÉRŐL

Az európai ellenállás történetét tanulmányozó konferenciák Nemzetközi Szervező Bizottsága 1965 nyarán, a nemzetközi történész-kongresszussal egyidőben Bécsben megtartott ülésén úgy határozott, hogy az e témakörben legközelebb kollokvium-jelleggel rendezendő tudományos tanácskozás előkészítésére a magyar történészszerveket kéri fel. A kollokvium témájaként „A dunamenti országok a müncheni egyezménytől a második világháború befejezéséig. Megszállás és ellenállás”-problematikát jelölte meg.

E megtisztelő felkérésnek eleget téve, az MTA Történettudományi Intézete, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum valamint a Magyar Partizán Szövetség 1966. október 13—15-én Budapesten megrendezte a nemzetközi tudományos tanácskozást. A programon két egymáshoz szorosan kapcsolódó problémakör szerepelt: előbb a nagyhatalmaknak a dunamenti országokkal kapcsolatos politikája került megvitatásra a jelzett időhatárok között, majd a résztvevők a dunai és balkáni államok sajátos történeti problémáinak vizsgálatára tértek át, különös tekintettel az ellenállási mozgalomra.

A tanácskozásnak, amely a magyar történészek nagy érdeklődését keltette fel, mintegy ötven külföldi résztvevője volt. A bolgár delegáció *N. Gormenski*, a csehszlovák *A. Šnejdarek* vezetésével jelent meg, francia részről *M. Baumont* és *H. Michel* vett részt a tanácskozásban; a jugoszláv delegációt *J. Marjanović*, a lengyelt *S. Orecki*, a nyugat-németet *H. Krausnick*, az olaszt *F. Parri*, a román *I. Popescu-Puțuri*, a szovjetet *J. A.*

Boltyin vezette. *F. Parri* szenátornak, az ellenállástörténeti konferenciák Nemzetközi Szervező Bizottsága elnökének, az olasz ellenállási mozgalom kiemelkedő személyiségének részvétele aláhúzza a tanácskozás tudományos és politikai jelentőségét. A második világháború történetét vizsgáló bizottságot annak főtitkára, *H. Michel*, az Unesco mellett működő Nemzetközi Történelemoktatási Bizottságot *B. Gheysens* belga történész képviselte. A kollokviumon a Német Demokratikus Köztársaságból, Ausztriából és az Egyesült Államokból is vettek részt történészek.

Vass Henrik, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, az előkészítő bizottság elnöke megnyitó szavai után *F. Parri* szenátor üdvözölte a kollokviumot, majd kezdetét vette a tanácskozás, melynek alapjául a fő vonásaikban szóbelileg is előterjesztett referátumok szolgáltak. Ezek többségükben terjedelmes tanulmányok, amelyek témájukat gazdag anyag alapján, sokoldalú megvilágításban, alapos elemző munkával tárgyalják.

A nagyhatalmak és a dunamenti országok 1938—1945 közötti kapcsolatait megvilágító referátumok közül az első a náci Németország politikáját vizsgálta a délkelet-európai térségben, amelynek igen nagy jelentősége volt számára, mind hadigazdálkodási tekintetben, mind szovjetellenes keleti katonai tervei felvonulási terepe szempontjából. A referátum szerzője, *M. Broszat* nyugat-német történész a terjedelmes témát időben 1938—1941-re, térben pedig Magyarországra és Romániára szűkítette le, annak érdekében, hogy a referátum adott keretei közt módja legyen alaposabb elemzésre és a náci német hatalmi és szövetségi politika jellegzetes vonásainak megállapítására. Az anyagában viszonylag kevés újat nyújtó referátum a magyar és a román kül- és belpolitikának a jelzett időhatárokon belül időszakról-időszakra következetesen alkalmazott — természetesen a fő vonásokra szorítkozó — egybevetésével mégis igen instruktív, mert számos összefüggésre, azonosságra és eltérésre hívja fel így a figyelmet. A Magyarországgal és Romániával szemben ezidőben folytatott német politikát olyként jellemzi, mint amely egyre inkább nyúl kényszerítő eszközökhöz, hogy ezen országokat hatalmi terveinek alárendelje, gazdasági erőforrásait kiaknázza, politikailag szövetségeseivé, majd végül katonailag fegyvertársaivá tegye. Nagy figyelmet szentel a két ország közt dúlt területi viszálynak, az ezzel kapcsolatban a németek kegyeiért közöttük megindult versengésnek, mint mindkét országban a német behatolást nagymértékben elősegítő tényezőnek. Érdekesen vizsgálja meg az új délkelet-európai elrendezésre vonatkozó német ígéretek cinizmusát, a valójában elvi alap nélkül, a pillanatnyi helyzetnek német szempontból leginkább megfelelő módon hozott különböző döntéseket, állásfoglalásokat. Alapjában helyesen ábrázolja a náci német politikának a magyarországi és romániai szélsőjobboldali mozgalmakkal, illetve az ottani német „népcsoportokkal” fennálló kapcsolatait: ezek evonatkozásban az illető országok kormányaira a náci német hatalmi politika kívánalmi méltánylása érdekében gyakorolt belső nyomás eszközei voltak. A nyugat-német történeti objektív tárgyalásmódja a dunamenti országok vonatkozásában folytatott náci német politika kritikus ábrázolását eredményezte; kevésbé áll ez a tárgyalt időszak magyar és román politikájá bementatására, ahol tudniillik ezen országok vezetőinek a német hatalmi túlsúlyhoz való kényszerű alkalmazkodását hangsúlyozza, s kevésbé érzékelteti ezek figyelmen kívül nem hagyható saját felelősségét.

A Szovjetuniónak a dunamenti országokkal kapcsolatos külpolitikáját a második világháború éveiben *V. L. Iszraeljan* referátuma tárgyalta. A világháború első szakaszában a szovjet külpolitika fő törekvését e vonatkozásban abban jelölte meg, hogy megakadályozza a fasiszta agresszió további kiterjesztését, hogy lehetőség szerint támogassa a dunamenti országokat nemzeti függetlenségük védelmében. Ezek az erőfeszítések azonban nem jártak a kívánt eredménnyel, mert a dunamenti országok reakciós uralkodó köreit túlságosan is erős szálak fűték a fasiszta Németországhoz, amelynek pozícióját a nyugat-európai hadjárat sikere mégjobban megerősítette. Bulgária beleegyezett katonai megszállásába, Jugoszlávia áldozatul esett a német agresszióknak, Magyarország és Románia olyannyira lecsatlakozott a tengelyhez, hogy részt vállaltak a Szovjetunió elleni hadjáratban.

A második világháború alatti szovjet külpolitika második szakasza a Nagy Honvédő Háború éveire esik. Az első szakasz vázlatosabb, inkább bevezető gyanánt szolgáló bemutatása után ezt tárgyalja a referátum behatóbban. Előbb azt világítja meg, mit tett ezekben az években a szovjet külpolitika a fasiszta agresszió által megcsemmisített Csehszlovákia és Jugoszlávia államisága helyreállításának előkészítésére, majd hasonló részletességgel tárgyalja, miként támogatta a Szovjetunió Romániának, Magyarországnak, Bulgáriának a háború menetében beállott fordulat nyomán a német szövetségtől való elszakadásra irányuló törekvéseit. A referátum különösen érzékletesen ábrázolja mind-ezen kérdésekkel kapcsolatban a Hitler-ellenes koalícióban belül felmerült ellentéteket:

a szovjet külpolitika ezen országok haladó erőit támogatta, míg a magukat átmenteni igyekvő régi rezsimek Angliában és az Egyesült Államokban kerestek támaszt, és a koalíció széteséséhez fűzték reményüket. A szovjet külpolitika jelentős sikere volt, hogy a mutatózó ellentétek ellenére végül is minden lényeges kérdésben, így nem utolsósorban a fegyverszüneti tárgyalásoknál, biztosítani tudta a koalíciói képező hatalmak egységes állásfoglalását. Sikerült továbbá megghiúsítania azokat a konföderációs terveket, amelyek egy szovjetellenes „cordon sanitaire” létrehozását célozták. A referátum annak megvilágításával zárul, hogy a dunamenti országok szovjet csapatok általi felszabadítása mint tette szabadá az utat népidemokratikus fejlődésük előtt, s hogy a szovjet külpolitika mily jelentős védelmet és támogatást biztosított ehhez a kibontakozó fejlődéshez.

J. A. Boltyin „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja és a dunamenti országok felszabadítása” című referátumában egyenként vizsgálat tárgyává tette ezen országok egymástól sokban különböző katonapolitikai helyzetét, s annak alakulását egyrészt a világháború, s különösen a szovjet front helyzete, másrészt a belső ellenállás hatására. Rámutatott a dunamenti országok felszabadulása e két feltételének elválaszthatatlan összefüggésére és kölcsönhatására, valamint arra, hogy — mint Magyarország és Jugoszlávia példájának egybevetése különösen jól mutatja — ezen tényezők országonként meglehetősen eltérő súllyal szerepelhetnek, ugyanakkor joggal hangsúlyozta a szovjet honvédő háború alapvető jelentőségét a dunamenti országok felszabadulásában. Referátumának számos érintkező pontja volt V. L. Izraeljan referátumával; ezúttal azonban a szovjet külpolitika különböző fontos lépései a katonapolitika aspektusából nyertek megvilágítást: így a csehszlovák emigráns kormányral, a jugoszláv nemzeti felszabadítási fronttal kiépített, kölcsönösen nagyjelentőségű kapcsolat; a román átállást lehetővé tevő körülmények megteremtése; a Bulgária elleni szovjet hadüzenet mozgósító hatása a német megszállók gyors eltávolítását elősegítő belső forradalmi erőkre stb.

Franciaország dunai politikáját *M. Baumont* referátuma vizsgálta meg. Bevezetőül a müncheni időszak francia politikáját elemezte, megállapítva, hogy ez a Chamberlain-féle angol politikához igazodott. E politika tragikus következményeként Csehszlovákia, felismerve teljes elhagyatottságát, fordulatot hajtott végre politikájában, hogy ily módon elkerülje az ország német megszállását. A francia politika ebben az időszakban az időnyerésre irányult, mert csak ezen a módon remélhette, hogy teljesen defenzóra beállított hadseregét modern, ellenállóképese hadsereggé változtathatja. Ezzel magyarázható, hogy a német kívánságnak engedve fokozatosan feladta a délkelet-európai térségben minden politikai érdekét és lemondott a megmaradt Csehszlovákia határainak garانتálásáról, s ezért határozott 1939 márciusában is úgy, hogy a német lépéssel szemben semmit sem tesz.

A további eseményekben, így Románia, Jugoszlávia sorsának alakulásában Franciaországnak már csak negatív szerep jutott, amennyiben ezeknek az államoknak a hitleri Németország egyre erősödő befolyása alá kerülését elősegítette Franciaországnak a Duna-medencében mutatott érdektelensége. A francia politika lengyel vonatkozásban is az angol irányvonalhoz igazodott. Amikor Csehszlovákia 1939 márciusi felszámolásának hatására az angol kormány szakított 1919 óta követett közép-európai politikájával, hirtelen érdeklődést mutatva Lengyelország függetlenségének megóvása iránt, és garantálta a lengyel határokat, Franciaország ennek megfelelő politikát követett. A továbbiakban a referátum a közép-európai kisállamok helyzetében 1939 végéig bekövetkezett változásokot ismertette, megállapítva, hogy azokra Franciaországnak már rendkívül csekély befolyása volt.

H. Michel referátuma eddig ismeretlen adatokat tárt fel a dunamedencei francia érdekeltségek német kézre jutásának történetéből. Foglalkozott a francia dunai flottilla részleges német kisajátításának folyamatával, majd ismertette a jugoszláv, bolgár és csehszlovák bányák francia kézben levő részvényeinek kisajátítását, a román petróleum-érdekeltségeknél bírt francia befolyás megszüntetését és a többi akciókat, melyek révén Németország teljesen megszüntette Közép-Európában a francia gazdasági kapcsolatokat, és biztosította a német hegemoniát, még mielőtt csapatai itt színre léptek volna.

Olaszország dunamenti és balkáni politikájáról *E. Collotti* igen figyelemreméltó referátuma számolt be. Megállapította, hogy az Anschluss véget vetett a német befolyás ellen harcoló olasz politikának, s ugyanakkor megszüntette ebben a térségben a hatalmi egyensúlyt, Olaszország rovására. Az olasz kormány Németországnak a Csehszlovákia elleni akcióban való elfoglaltságát sietett kihasználni régi terve, Albánia megszállására, leküzdve aggályait, hogy Jugoszlávia ezáltal történő meggyengítése alkalmat nyújthat Németországnak Jugoszlávia megszállására. Ezt ellensúlyozandó, Olaszország megszüntette Jugoszláviára gyakorolt korábbi nyomását. Jóllehet a német kormány elismerte a balkáni olasz befolyást, ez nem jelentette, hogy lemondott a Balkánról és különösen

Jugoszláviáról. München és a háború között a tengely politikájának ebben a térségben annak befolyási övezetekre való felosztása és az itteni államok semlegességének biztosítása volt a fő vonása. A befolyási övezetek elkülönítése azonban továbbra is bizonytalan maradt, s ezért Olaszország „nem hadviselő” álláspontja is ideiglenes volt.

Az olasz befolyás megszilárdítását és kiterjesztését kívánta szolgálni 1939 őszén a balkáni olasz befolyás alatt álló semleges blokk kialakításának terve, amelyet minden érdekelt, de különösen Románia szimpátiával fogadott, s először Hitler is magáévá tett. Ciano kezdeményezését azonban a németek lengyelországi győzelme után Mussolini elvetette, mivel úgy vélte, hogy ezzel a blokkal a tényleges balkáni behatolás és hódítás lehetőségét tenné kockára, s a német kormány is ellene fordult, minthogy ő meg az olasz befolyás megerősödésétől és egy esetleges németellenes fellépéstől félt.

A semleges blokk kialakításának elmaradása Romániát arra készítette, hogy fokozott közeledéssel biztosítsa Olaszország jóindulatát. Ezeket a törekvéseket azonban az olasz kormány elhárította, mert nem akarta stabilizálni a semlegességet, másrészt mert nem akart Németországnak ürügyet adni, hogy interveniáljon olyan területen, melyen Olaszország akart befolyáshoz jutni. Mindamellett álláspontját befolyásolták a magyar revíziós igények is. Románia így teljes izoláltságba került, s Gafeneu fikciója semlegességéről már csak formálisan fedte a valót, minthogy Románia gyakorlatilag arra kényszerült, hogy a tengely háborúja számára termeljen.

Németország 1939-ben és 1940 elején a Balkánon és a Duna-medencében nyugalmat kívánt biztosítani, s azon volt, hogy a döntő befolyást Magyarországhoz s Romániához hasonlóan gazdasági és diplomáciai eszközökkel érje el. Ezt Mussolini akceptálta abban az igyekezetében, hogy a nyugati háború eredményeit Olaszország javára felhasználja, ezek megtörténte után azonban elérkezettnek látta az időt a balkáni olasz hatalom kézzelfogható demonstrálására. 1940 októberében egy könnyű katonai séta reményében megtámadta Görögországot. Az itt elszenvedett kudarc végleg megpecsételte a tengelyhatalmak egymáshoz való viszonyát. Miután Olaszország csak német segítséggel tudta a görög hadjáratot befejezni, a jugoszláv kérdésben már kezdeményezni nem mert, s midőn Hitler a balkáni komplikációk elkerülése végett végrehajtotta Jugoszlávia bevonását a hármasszövetségbe, majd midőn a jugoszláv puccs után Jugoszlávia megtámadását határozta el, Mussolini már csupán asszisztálhatott a német tervekhez, és saját érdekeit csak a szeparatista, mindenekelőtt az usztasa erőkhöz kapcsolódva próbálta megvédeni. Minthogy Pavelić rossznéven vette a Dalmáciára irányuló olasz igényeket és felhasználta a német—olasz rivalizálást, ez is csak igen kis mértékben sikerülhetett.

Ezt követően a referátum a magyar revíziós törekvésekkel kapcsolatos olasz álláspont és a második bécsi döntés kérdésének megvilágításával foglalkozott. Megállapította, hogy a Bécs—Budapest—Róma vonal az 1936-i német—olasz egyezményenl összeomlott, Magyarország azonban, mely a német lépéseket fel akarta ugyan használni revíziós igényeinek kielégítésére, de egyúttal félt is a német hatalomtól, továbbra is biztosítani kívánta Olaszország támogatását. Érdekei között az erdélyi kérdés az első helyen szerepelt, e tekintetben azonban 1939 folyamán sem Németországtól, sem Olaszországtól nem kapott segítséget, sőt mindkét tengelyhatalom, közös érdekei folytán, igyekezett visszatartani a Románia elleni fellépést. A magyar kormány nem tett le szándékáról és diplomáciai erőfeszítéseit sem csökkentette, s ez végül is Magyarország további felhasználhatóságának és a konfliktusok elkerülésének érdekében részleges sikerre vezetett.

Bulgáriának a hármasszövetséghez történt csatlakozása az olasz reményekkel és a német ígéretekkel szemben Németország uralmát tette teljessé a Balkánon. A német erőfölény kifejezésre jutott az olasz—német gazdasági osztozkodásban is, amennyiben Németország döntő befolyáshoz jutott s ellenőrzése alá vonta az egész szektorban az olasz gazdasági tevékenységet is.

Ily módon Olaszország nem tölthette be azt a feladatot, hogy Németország ellensúlyaként és az egyensúly biztosítójaként szerepeljen, amint azt Magyarország, Románia és Bulgária remélte. A teljes német fölény kibontakozása a Szovjetunió elleni háború kirobbantása után következett be, ami azonban nem jelentette az olasz befolyás növeléséhez fűzött remények feladását, s az olasz kormány megkísérelte ezeknek az államoknak szorosabban magához fűzését. Erre szolgált az általa előterjesztett terv a fasiszta „új rend” programjának meghirdetéséről, amelyet azonban Hitler mereven elutasított.

Konklúzióként Collotti megállapítja, hogy az olasz politika fő törekvése az Adria másik partjának megszerzésére irányult, aminek legfőbb akadályja a balkáni német expanziós szándék volt, ami a Balkánon Németország hegemoniájához vezetett. Olaszországot politikai és katonai felkészületlensége eleve inferioris helyzetbe hozta, s ez megmutatkozott a diplomácia területén is. Ebben a folyamatban döntő fordulatot jelentett

a görög akció kudarca és a német segítséghez történt folyamodás. Így végeredményben az olasz politika a tengely győzelmeinek csúcán teljes vereséget szenvedett.

A fentebb ismertetett referátumok mellett a kollokvium résztvevői kézhez kapták *J. De Launay* belga történész referátumát is. Az ukrán kérdéssel foglalkozó referátum arra mutatott rá, hogy az ukrán nacionalisták „felkarolása” a hitleri Németország részéről csupán eszköz volt agresszív keleti tervei szolgálatában, s jól érzékeltette a német támogatás iránt illúziókat tápláló ukrán nacionalisták kisémmizését a nagy ukrán nemzeti állam helyett az ukrán területeken megszállási rendszert bevezető németek részéről.

A tanácskozások ezen első napirendjén szereplő referátumok megvitatása során *Ránki György* mindenekelőtt E. Collotti munkáját méltatta, amely marxista elemzéssel vizsgálta Olaszország dunavölgyi politikájának ellentmondásait, s különösen az olasz—jugoszláv viszony ábrázolásában sok újat is adott. M. Broszat referátumával kapcsolatban elismerően szolt objektív tárgyalásmódjáról, de vitatta a nagyhatalmakhoz alkalmazkodó kis országok „szükségszerűen mimikri” politikájáról, valamint a hitleri Németország által tervezett délkelet-európai „új rend” perspektíváinak kialakulatlanságáról vallott felfogását. *H. Batowski* lengyel professzor H. Michel és E. Collotti referátumára reflektálva maga is hangsúlyozta, hogy a dunamenti országok politikai állásfoglalását a tengely-hatalmakhoz fűződő gazdasági kapcsolataik jelentős mértékben meghatározták, bár annak kialakításában természetesen más, nem-gazdasági jellegű tényezők is szerepet játszottak.

Dolmányos István méltatta a két szovjet referátum bátor kérdésfelvetését és hangsúlyozta az itt-ott még mutatkozó leíró jelleggel szemben e módszer további elmélyítésének szükségességét. Felhívta a figyelmet a dunamenti országok belső politikai élete alaposabb és összehasonlító jellegű vizsgálatának fontosságára. A második világháború időszakában született konföderációs tervekkel kapcsolatban azon nézetének adott kifejezést, hogy mivel konföderációs elképzelések kommunista oldalról is felmerültek, e kérdés megítélése nagy körültekintést és további kutatást igényel. *Mc. Cagg* amerikai történész felszólalásában azt fejtegette, hogy 1944-ben jutott érvényre a dunamenti országok ellenállási mozgalmak tekintetében képviselt szovjet állásfoglalásban az ellenállás kommunista és polgári erői szoros együttműködésének szorgalmazása, amelyet a maga részéről Sztálin egyéni felfogásának változásával magyarázott.

Az ukrán kérdéssel foglalkozó referátumhoz *Tilkovszky Loránt* szólott hozzá. Véleménye szerint célszerűbb lett volna a kérdésnek az ukrán nacionalisták problémája felől történt megközelítése, illetve ilyenértelmű leszűkítése helyett a szovjet támogatással végbement ukrán nemzeti és egységesülési folyamat pozitív vonalát vizsgálni ahhoz, hogy a referátum valóra válthassa célkitűzését, az ukrán kérdés nemzetközi viszonyokra gyakorolt nagy hatásának bemutatását. Felszólalásában megvilágította e folyamatnak a magyar megszállás alatti Kárpátukrajnára gyakorolt hatását és a magyar kormány ezzel kapcsolatos politikáját. *M. Broszat* — referátuma koncepciójához híven — az ukrán kérdés tekintetében is a német tervek mélyebb megalapozottságának hiányára utalt: a német hatalmi politika pillanatnyi érdekei döntöttek az „ukrán gondolat” támogatásáról majd elejtéséről egyaránt.

A további felszólalások során *H. Radandt* (NDK) az I. G. Farbenindustrie példáján érzékeltette a német gazdasági behatolást a dunamenti országokba. *Ólvedi Ignác* azt fejtegette, hogy a szovjet hadsereg jasi-kisinyevi győzelme nemcsak Románia és Bulgária, hanem Magyarország számára is lehetőséget teremtett a német megszállókkal való szembe fordulásra, hiszen azok száma Magyarországon nem haladta meg a 70 ezret; a magyar politikai és katonai vezetés mégsem élt ezzel a lehetőséggel.

A kollokvium második napjának tudományos programja a magyar referátum *Juhász Gyula* általi előterjesztésével vette kezdetét. A referátum, mely *Juhász Gyula*, *Pintér István* és *Tilkovszky Loránt* közös munkája, azt tűzte céljául, hogy Magyarország 1938—1945 közti nemzetközi helyzetét és belpolitikai viszonyait abból a szempontból tekintse át, mennyiben határozták meg azok a magyarországi ellenállási mozgalom jellegét, sajátosságait, méreteit. Már bevezetőben utalás történik arra, hogy a magyarországi ellenállási mozgalom nem lehet helyesen megítélni annak figyelembevétele nélkül, hogy a Tanácsköztársaság tragikus bukása után évtizedekre tartós rendszerré szerveződő ellenforradalom mennyire gravisa kötötte a haladás erőit, s hogy a rendszer külpolitikájának tengelyébe állított revizión törekvés, különösen mikor sikereket mutathatott fel, és további lehetőségekkel kecsegtetett, mily végzetesen láncolta Magyarországot a fasiszta Németországhoz, mennyire akadálya volt a szomszéd országokkal való kiegyezésnek és egy németellenes védelmi tömb kialakulásának, illetve mennyire bódította-bénította a hazai belső németellenes erőket is.

Különös jelentőséget tulajdonít továbbá a referátum azoknak az illúzióknak, amelyeket a tárgyalt időszakban elsősorban a Teleki- és a Kállay-kormány tudott keltetni maga iránt. A nyugati hatalmakkal a kapcsolatok megőrzésére, illetve helyreállítására irányuló törekvés, bizonyos cselekvésszabadság fenntartásának illetve visszaszerzésének igénye, a fasizmus náci formájával szembeni fenntartások érzékeltetése, a parlamentáris formákhoz való ragaszkodás stb. azt a hitet táplálták meglehetősen széleskörűen, hogy a kormányzat a magyar nemzeti érdekeknek megfelelő politikát folytat: egyúttal halad a németekkel, mert hatalmi helyzeténél fogva nem tehet mást, és mert hasznát is húz a német szövetségből, de a korlátozott lehetőségekhez képest ellenállást is tanúsít a túlzott, vagy a magyar érdekeket különösen sértő követelésekkel szemben, sőt képes lesz arra is, hogy kiszabadítsa magát e szövetség egyre súlyosabbá váló kötelekei közül, kivárva az arra legalkalmasabb pillanatot. Végeredményben azonban a kormányzat ellentmondásos manőverei nem lazították, hanem elmélyítették a függést, és az ellenforradalmi rendszert átható szovjetellenesség útját, ezért a Kállay-kormány némileg meg is könnyítette politikai mozgási lehetőségüket. Változatlan eréllyel folyt azonban a két és fél évtizede az illegális körülményei közt hallatlan nehézségek és áldozatok árán dolgozó kommuniszták üldözése, akik a munkásosztály vezetésével minden antifasiszta erő széleskörű összefogását kezdeményezték, követelve a szovjetellenes háborút azonnali beszüntetését és a németekkel való határozott szembe fordulást. A párt azonban gyengesége és lehetőségeinek rendkívül korlátozott volta következtében nem tudott azzal a hatásfokkal dolgozni, mint elhivatott szerepe megkívánta.

Az 1918–19-es forradalmak megismétlődésétől rettegő kormányzat a Hitler-ellenes koalíció felbomlásában, a szovjet csapatok távoltarthatóságában, Magyarország nyugati hatalmak általi megszállásában reménykedett. A magyarországi németellenes politikai erők polgári szárnyának, a Szociáldemokrata Pártnak, a Kisgazdapártnak a vezetői maguk is lényegében a kormányzat elgondolásainak megfelelően képelték el a kibontakozás sürgetett útját, ezért a Kállay-kormány némileg meg is könnyítette politikai mozgási lehetőségüket. Változatlan eréllyel folyt azonban a két és fél évtizede az illegális körülményei közt hallatlan nehézségek és áldozatok árán dolgozó kommuniszták üldözése, akik a munkásosztály vezetésével minden antifasiszta erő széleskörű összefogását kezdeményezték, követelve a szovjetellenes háborút azonnali beszüntetését és a németekkel való határozott szembe fordulást. A párt azonban gyengesége és lehetőségeinek rendkívül korlátozott volta következtében nem tudott azzal a hatásfokkal dolgozni, mint elhivatott szerepe megkívánta.

Magyarország német megszállása 1944 tavaszán ellenállás nélkül zajlott le; az a körülmény, hogy Horthy helyén maradt, és a magyar államgépezet látszólag háborítatlanul működött tovább, még mindig alkalmas volt a kivárási politikája iránti illúziók továbbéltetésére. A kommunista kezdeményezésre létrejött s az ellenállás lehetséges politikai erőit összefogó Magyar Front tanácsát Horthy nem vette figyelembe; október 15-i előkészítetlen fegyverszüneti deklarációja csúfos kudarcba fulladt. Szálasi vette át a hatalmat, hogy a harcot a németek oldalán a végsőig folytassa. Az ország megmentésére létrejött a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága; vezetőit azonban árulás bitófára juttatta. Központilag szervezett, széles ellenállási harc helyett elszört akciókra került sor; ezeket s az ellenállás egyéb változatos formáit a referátumzáró fejezete mutatja be.

A csehszlovák referátum, amelyet A. Šnejdarek terjesztett elő, négy egymáshoz kapcsolódó tanulmányból tevődött össze, amelyek együttvéve igen tanulságosan világították meg a csehszlovák problémát 1938–1945 közt. R. Kvaček és F. Lukeš tanulmánya a történelmi előzmények, a kisanant-politika, a magyar revíziós törekvések, a német agresszió kibontakozása, a nyugati hatalmak magatartása felvázolásával vezet be a müncheni egyezménytől Csehszlovákia teljes likvidálásáig terjedő időszak jellemzését, kitérve a bécsi döntés illetve a kárpátukrán terület magyar megszállása körülményeire. T. Brod a nyugati csehszlovák emigráció, a Beneš vezette londoni kormány elgondolásait ismertette Csehszlovákia háború utáni helyreállítására és egy, az angol külpolitika által sugallt konföderációban betöltendő szerepét illetően, s utalt arra, hogy az e koncepció jegyében a csehszlovák és lengyel emigráns kormányok közt kiépíteni kezdett kapcsolat a „cordon sanitaire” létesítésétől nem ok nélkül tartó szovjet külpolitika ellenzésével találkozott. Brod szerint Beneš részéről nem szovjetellenesség, hanem a demokratikus országok háború utáni szoros együttműködésének óhaja nyilvánult meg ezekben a konföderációs törekvésekben, de, mint rámutat, bizonyos illegális baloldali szervezetek a cseh-morva protektorátusban épp a lengyel demokrácia hiányára hivatkozva kritizálták a csehszlovák–lengyel konföderáció tervét. V. Kotlyk tanulmánya tovább boncolta ezt a kérdést, arra hívta fel a figyelmet, hogy Benešben megvolt a készség a Szovjetunió harmadikként való bevonására az esetleges újabb német Drang nach Osten útját állni hivatott csehszlovák–lengyel szövetségbe. A szovjet fronton beállott döntő fordulat azonban óriási mértékben megnövelte a Szovjetunió nemzetközi tekintélyét, s az 1943 decemberi szovjet–csehszlovák kölcsönös barátsági, segélynyújtási és háború utáni együttműködési egyezmény megkötésével a konföderációs tervek jelentőségüket veszítették. L. Lipták tanulmánya a Csehszlovákia likvidálása nyomán a német „védelem” alatt önálló állami életet kezdő Szlovákia problémáit vizsgálta, különös figyelmet fordítva a Magyarország-

hoz való viszonyt meghatározó tényezőkre. Az e vonatkozásban is igen sok újat adó tanulmány leginkább mégis a Szlovákia jövőjére vonatkozó s az ellenállási mozgalom szempontjából alapvető jelentőséggel bíró korabeli szlovákiai koncepciók vizsgálatával kelt érdeklődést. A szlovák kommunista párt egy adott szakaszban a „szovjet Szlovákia” jelszavával operált, később azonban a népi demokratikus alapon helyreállítandó Csehszlovák Köztársaságon belül jelölte meg Szlovákia helyét, a teljes nemzeti egyenjogúság alapján. E koncepció jegyében folyt le az 1944. évi szlovák nemzeti felkelés, amelynek nagy szerepe volt e koncepció valóraváltása feltételeinek megteremtésében.

Románia részvételéről a háborúban, illetve a román nép háborúellenes, antisziszta harcáról *I. Popescu-Pufuri* terjesztett elő referátumot, amely több román történész (*Gh. Zaharia, Gh. Matei, I. Oprea, E. Campus, Gh. Savu, D. Tuşu*) közreműködésével készült. A referátum bevezetőben megállapítja, hogy az első világháború utáni román állam nem használta fel a gazdaság fejlesztése tekintetében azokat a lehetőségeket, melyeket a román állam egységének realizálása nyújtott, majd azt hangsúlyozta, hogy Románia külpolitikáját az ország integritása megvédésének szüksége szabta meg, jóllehet Románia helyzetére nagy befolyást gyakorolt az a tény is, hogy földrajzilag a nyugati világ és a Szovjetunió között fekvő, különösen erősen hatottak rá a kapitalista világ szovjetellenes tervei. Az antant-hatalmakkal való szövetség, abban az időben, mikor ezek a német revansizmus politikáját bátorítani kezdték, a román külpolitikának ellentmondásos jelleget kölcsönzött. Ez utóbbit fejezte ki az 1932-ben, de különösen 1936-ban a Szovjetunióval egy kölcsönös segítségnyújtási egyezmény létesítésére irányult kísérlet is, amely azonban meghiúsult a román uralkodó osztályok szovjetellenesség, illetve németbarátságán. A szovjetellenesség és Románia súlyos gazdasági nehézségei nyitották meg az utat Németország számára a behatoláshoz, amit elősegített az ötödik hadoszlop, elsősorban a Vaszgárda tevékenysége. A német és magyar nyomás, a nemzetközi helyzet súlyosbodása ellentéteket és vitákat váltott ki az uralkodó osztály különböző rétegeiben is, melyek egy része az ország függetlenségének megvédése mellett lépett fel (Titulescu, Iorga stb.). Az eseményekre azonban a nyugati hatalmak megbékélő politikája a továbbiakban negatív hatást gyakorolt. A Goga-csoport uralomra kerülése után a román külpolitika továbbra is az egyensúly fenntartásán fáradozott és igyekezett függetlenségét megővni.

A csehszlovák válság idején, noha minden jel arra vallott, hogy Anglia és Franciaország hozzájárulnak a Németországnak teendő újabb engedményhez, Románia megpróbált fellépni Csehszlovákia érdekében. Visszautasította Magyarország bilaterális egyezmény-ajánlatát, mivel a magyar kormány nem volt hajlandó azt Csehszlovákiára kiterjeszteni; bejelentette, hogy Csehszlovákiával szemben fennálló kötelezettségét kész teljesíteni, s közölte, hogy a Csehszlovákia segítségére siető szovjet repülőgépek áthaladását engedélyezi. Jugoszláviát pedig közös fellépésre szólította fel arra nézve, hogy egy csehszlovák-ellenes magyar támadást megállíthassanak. Ezt a politikát folytatta München után is azzal a céllal, hogy Csehszlovákia további feldarabolását megakadályozza.

Ugyanakkor azonban, hogy Németországban védelmet találjon a magyar revizionizmussal szemben, a birodalomnak tett mind nagyobb gazdasági koncessziók útjára lépett. Az éppen a csehszlovák kérdésben elfoglalt román álláspont miatt az 1938 végén és 1939 elején kialakult német–román feszültség, melynek során a német kormány Románia megszállását fenyegetődzött, az 1939 márciusban kötött gazdasági egyezményrel oldódott fel.

Hasonló módon, nemcsak a román nép kommunista, szocialista és egyéb demokratikus rétegei, de a román kormány is támogatta Lengyelországot a német veszéllyel szemben. Románia átengedte a lengyeleknek szánt fegyvereket, s Calinescu miniszterelnök ezzel kapcsolatban minden német kifogást visszautasított. 1939 szeptemberében a Gestapo utasítására a miniszterelnököt a Vaszgárda meggyilkolta.

Ezt követően azonban Románia már nem tudott hasonló ellenállást kifejteni akkor, midőn a német, magyar és olasz nyomással szemben magára maradt. Kénytelen volt elfogadni a második bécsi döntést és Erdély északi felét Magyarországnak átadni. Ezt követően Károly királynak le kellett mondani fia, Mihály javára, az „államvezetést” Antonescu vette kezébe. 1940 októberében megkezdődött az ország német megszállása és teljes gazdasági kifosztása, amelyet az 1940-i gazdasági egyezmény tett lehetővé. Antonescu 1941-ben ellenkezés nélkül járult hozzá Románia szovjetellenes hadbalépéséhez.

Mindezek a körülmények az országban kiszélesítették az ellenállás erőit, melyek közt a román kommunista párt vezetésével nemcsak a szocialista munkás- és demokratikus paraszt-szervezetek, de széleskörű értelmiségi, kispolgári és polgári rétegek is résztvettek, sőt a német befolyás ellen és a nyugati kapcsolatok megtartása érdekében a királyi udvar is fellépett. Ezt a mozgalmat nagymértékben előrelendítették a szovjet hadsereg sikerei

és a szövetségesek afrikai eredményei, valamint Olaszország kiválása a fasiszta koalícióból. Az ellenállás polgári szárnya azonban ekkor még abban reménykedett, hogy Churchill terve a partraszállás balkáni megoldására sikerre vezethet, s elkerülhető lesz a fegyverszünet a Szovjetunióval.

A kommunista párt a többi aktív ellenálló csoporttal együtt növelte az ellenállási mozgalom intenzitását, és 1943 őszén kidolgozta a felkelés és az Antonescu-rendszer megdöntésének katonai tervét. Ezt követően egyezményt kötött a harc közös vitelére a szocialista, majd a liberális párttal és felvette a kapcsolatot a királyi udvarral. 1944 júniusában létrejött a Nemzeti Demokratikus Blokk, az ellenállás széles erőinek szövetsége, s megkezdődött a fegyveres csoportok szervezése, amit megkönnyített a hadsereg jelentős részével kialakított jó kapcsolat. A széles összefogás és a jól kidolgozott terv tette lehetővé az 1944. augusztus 23-án elkezdett fegyveres akció sikerét. A román nép hősi és sikeres küzdelme, azáltal, hogy megnyitotta az utat a szovjet csapatok számára a Balkánra és Magyarország felé, mintegy hat hónappal rövidítette meg a háború tartamát.

Az *N. Gornenski* által előterjesztett bolgár referátum (*N. Gornenski, Sl. Petrova, M. Ereliska* munkája) a második világháború időszakának bolgár bel- és külpolitikáját tekinti át, felvázolja a bolgár ellenállási mozgalom fő vonásait. Bemutatja Borisz cár monarcho-fasiszta rendszerét és az uralkodó csoport németbarátságát, amely alapot képezett ahhoz, hogy Bulgária — még mielőtt a német katonai nyomás közvetlenül ránehezedett volna — a német politika kiszolgálójává váljék, s hogy majd a Filov-kormány csatlakozzék a szovjetellenes hármasszövetséghez, és hozzájáruljon 1941 februárban az ország német csapatok általi elözönléséhez. Ezzel Bulgária a német szövetség álarcában valójában megszállott országgá vált. Ennek eredménye a további belső fasizálódásban és a németbarát külpolitika kiteljesedésében mutatkozott meg. Az utóbbihoz az alapot az uralkodó csoport azon meggyőződése szolgáltatta, hogy Németország elkerülhetetlenül a háború győztese lesz, s ezért kívánságainak teljesítése bolgár érdek. Ezt megerősítette, hogy Jugoszlávia lerohanása után Németország bolgár megszállás alá juttatott bizonyos Bulgária által magának vindikált területeket, noha óvakodott attól, hogy ott a bolgár közigazgatás kiépítését is engedélyezze, vagy ott bolgár gazdasági érdekeket érvényesíteni engedjen. A német kérések előtt Bulgária sorra meghajolt, háborút üzent az Egyesült Államoknak és Angliának, a román ajánlatot, mely a két ország érdekeinek megvitatására irányult, visszautasította, illetve a németeknek továbbította. Borisz cár és a Filov-kormány úgy vélekedett, hogy a háborút a Nyugattal csak azon az áron lehet beszüntetni, hogy Németország mintegy felhatalmazást sőt támogatást kap tőle a Szovjetunió leverésére.

A német háborús kudarcok sorozatának megindulása után azonban a bolgár uralkodó körök nyugtalanság töltötte el, s alátámasztotta a népi és polgári ellenzéki erők harcát a monarcho-fasiszta rendszer ellen. Az 1943 őszi kormányzati válság után alakult Bojilov-kormány azonban minden változtatás nélkül követte elődei bel- és külpolitikáját, abban reménykedve, hogy a nyugati hatalmak nem fogják a hitleri rezsimit veszni hagyni, és különbékét kötnek vele. Ebben bízakodva járult hozzá 1944 februárban, hogy az akkor mintegy 360 ezer főnyi bolgár hadsereg jelentős részét a hitleri hadigépezet rendelkezésére bocsássa. Nem rajta, hanem a szovjet hadsereg gyors előrenyomulásán s Törökország semlegességének fenntartásán múlt, hogy erre nem került sor. Ebben az időben a bolgár kormány fokozta erőfeszítéseit a nyugati hatalmakkal való kapcsolatok újrafelvételére és különbéké kötésére, a szovjet kívánságokat viszont elutasította. Az egy újabb kormányválság után 1944 májusában megalakult Bagrjanov-kormány sem változtatott az ország külpolitikáján, s egyik fő gondjának az ellenállási mozgalom teljes felszámolását tekintette. A német—angol különbékére építő reményeknek azonban végetvetett az 1944 júniusi angol—amerikai partraszállás, amely végül is a bolgár kormányt arra kényszerítette, hogy a német csapatoknak az országból való kivonását követelje. Miután a Bulgáriában állomásozó német csapatok helyzete veszélyessé vált, a német kormány ehhez hozzájárult, a bolgár kormány pedig az eseményeket úgy igyekezett feltüntetni, mintha megtörténnék a Bulgáriát elhagyó német erők lefegyverzése is, a valóságban azonban a csapatok teljes harci erejüket megtartva hagyták el az ország területét. Augusztus 27-én a kormány proklamálta Bulgária teljes semlegességét, amely azonban még mindig a német érdekek pártfogolását jelentette és szovjetellenes tendenciákat takart. A szeptember 2-án megalakult Muravjev-kormány még mindig nem tette meg sem az égetően szükségessé vált demokratikus intézkedéseket, sem a német egységek intakt elvonulását nem zavarta meg. Minthogy ez utóbbi tény súlyosan érintette a szovjet hadsereg érdekeit, a szovjet kormány szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának, 6-án a kormány megszakította Németországgal a diplomáciai kapcsolatokat és deklarálta Német-

ország ellen a háborút, 8-án a szovjet csapatok átlépték a határt, 9-re virradóan a népi fegyveres felkelés megdöntötte a kormányt s a Népfront kormánya bekapcsolódott a hitleri Németország elleni háborúba.

A bolgár ellenállási mozgalom első szakasza a Szovjetunió elleni támadás nyomán vette kezdetét, s erre a fegyveres harc szervezése, a partizán csapatok kialakítása, s széles támogató hálózat megszervezése volt a jellemző. Szomorú következményekre vezetett a bolgár ellenállás azon sajátos vonása, hogy egyrészt külföldi segítséget nem kapott, másrészt a királyi hadsereg csak az utolsó pillanatokban, s akkor is csak részben állt melléje. Így felfegyverzését mindvégig nem lehetett kellő szinten biztosítani. Az ebből eredő súlyos veszteségeket csak részben ellensúlyozta a jó kiképzés és a fegyelem, amelyet az ellenállási mozgalmat vezető Bolgár Munkáspárt a partizánegységek soraiban megvalósított. Az 1943 januárban kezdődő második szakaszra az ellenállás nagymérvű kiterjedése és a szovjet győzelmek nyomták rá bélyegüket. A fegyveres akciók és szabotázsok száma rohamosan szaporodott, s ez lehetővé tette, hogy a harmadik szakasz elején, 1944 tavaszán, mint következő harci cél, a felkelést tűzzék ki. A partizán-mozgalom számos helyen megbénította a helyi adminisztrációt, a felkelő hadsereg létszáma 18 ezer főre nőtt. A párt augusztus 26-án kiadta a felkelés konkrét tervét. Ez utóbbi szeptember 6-án vette kezdetét és 9-én a monarcho-fasiszta rendszer megdöntéséhez vezetett. A sikeren szerepet játszott, hogy ekkorra a hadsereg részben demoralizálódott, részben a felkelők mellé állt.

A lengyel referátum, *H. Batowski* munkája, a dunai és balkáni államok magatartását vizsgálta a Lengyelország elleni német hadjáratral kapcsolatban, s rámutatott a német győzelem sorsukra gyakorolt befolyására. Megállapította, hogy a szlovák kormány a szlovák nép érzelmeivel ellentétben teljes mértékben a német akciók mellett állt, míg a magyar kormány, Németországhoz fűződő szoros gazdasági kapcsolatai ellenére, igyekezett megőrizni egy bizonyos függetlenségét, s a németekkel való kollaborációt nem akarta a lengyelelenségig vagy a nyugat-ellenességig fejleszteni. Még nehezebb volt Románia helyzete, amelyet a Szovjetunió elleni szövetség fűzött Lengyelországhoz, és félt ezt a szövetséget elveszteni; de őt is szoros gazdasági szálak fűzték a német birodalomhoz, s attól tartott, hogy a német kívánságok elutasítása esetén a német kormány pártfogásába veszi a román-ellenes magyar revíziós politikát. Ebben a bonyolult helyzetben a román kormány egyre jobban német befolyás alá került, annál is inkább, mert a nyugati szövetségesek nem tudták a német törekvéseket ellensúlyozni. Jugoszláviában a lakosság szimpátiája csaknem teljes egészében Lengyelország mellett volt, a kormány azonban, a németek elégedetlenségét minden áron elkerülendő, óvakodott feladni a hivatalos semlegességet, és így Lengyelország érdekében nem mozdult meg. A bolgár kormány ezzel szemben nagy várakozással tekintett a lengyel-ellenes offenzíva elé, minthogy attól román- és jugoszláv-ellenes revíziós vágyainak közelebbkerülését remélte. Görögország és Törökország volt a német invázió miatt a legnyugtalanabb, a cselekvés lehetőségétől azonban ők is meg voltak fosztva.

Mindezek az államok semleges álláspontra helyezkedtek a Lengyelország elleni támadás idején, de ugyanakkor valamennyi kormány sietett titokban baráti gesztusokat tenni Lengyelország irányában. A német győzelmet nem kívánták, és nem akarták elveszteni nyugati kapcsolataikat. A jugoszláv és a görög kormány átengedte a Lengyelországnak szánt fegyverszállítmányokat, Románia átengedte a Lengyelországból menekített aranyat és egyéb értékeket, a magyar kormány megtagadta német egységek átengedését az országon, s valamennyi állam befogadta, illetve továbbsegítette a lengyel menekülteket. Az a körülmény, hogy Lengyelország a nyugati szövetségesektől semmiféle támogatást nem kapott, meggátolta ezeket az országokat a hathatósabb segítség nyújtásában, s arra kényszerítette őket, hogy óvakodjanak Németország haragját kiváltani. A német győzelem valamennyi ország helyzetét jelentősen rontotta; növelte függésüket, illetve veszélyeztetettségüket.

Jugoszláv részről nem terjesztettek elő a fentebb ismertetettekhez hasonló átfogó jellegű referátumot; *D. Biber* felszólalása részletkérdést tárgyalt: a jugoszláviai német nemzeti kisebbség „gleichschaltolását”, — amely azonban a vonatkozásban is általános érdekű délkelet-európai problémák felvetésére adott módot.

A kollokvium második napirendi pontjához előterjesztett referátumok nyomán kibontakozott vita alkalmat adott arra, hogy egyik-másik referátum bővebb kifejtést is érdemlő részletei további megvilágítást nyerjenek. Így *Csima János*, majd *Gazsi József*, akik a magyar referátum elkészítéséhez hadtörténeti vonatkozásban értékes segítséget nyújtottak, felszólalásaikban a magyar vezérkarnak a Horthy-rendszer háborús politikájában betöltött szerepét, illetve a magyarországi katonai ellenállás kérdéseit behatóbban fejtegethették. A vitában résztvevő román történészek hasonlóképpen megragadták az

alkalmat, hogy bizonyos kérdéseket felszólalásuk során is elemezzenek. *E. Campus* és *Gh. Zaharia* a Kisantant és a Balkán-antant, s bennük Románia szerepével foglalkoztak, a status quo védelmét hangsúlyozva a német agresszióval és magyar revíziós törekvésekkel szemben. *Gh. Matei* felszólalása a Csehszlovákia mellett romániai szolidaritási mozgalmat mutatta be, a müncheni egyezmény és a bécsi döntés, majd Csehszlovákia teljes likvidálása idején. A szovjet *A. Nyedorezov* a dunamenti országok társadalmi-politikai helyzetének néhány aspektusát vizsgálta, majd a konföderációs tervekkel kapcsolatos szovjet álláspontot akként világította meg, hogy a Szovjetunió nem ellileg ellenzte a konföderációt, hanem csupán az olyan konföderációval állt szemben, amely a Szovjetunió elszigetelését, továbbá annak megakadályozását célozta, hogy az abban résztvevő országok a szociális átalakulás útjára lépjenek. Mint rámutatott, a konföderációt nemcsak a Szovjetunió ellenezte, hanem az egyes országok is féltették tőle nemzeti szuverenitásukat. *G. Vaccarino* felszólalása a dunamenti és balkáni országok ellenállási mozgalmának olasz vonatkozásait vizsgálta, egy másik olasz történész, *T. Salu* a katonai megszállás és polgári közigazgatás kérdéseit vizsgálta a ljubljanai „tartományban”; a jugoszláv *D. Zografski* Macedonia felosztásának kérdésével foglalkozott. Figyelmetkeltő magyar felszólalás volt *Sipos Péteré*, aki a dunamenti országok részére folyt német fegyverszállítás adatait vetette egybe.

A nemzetközi kollokvium harmadik napján folytatódott a vita, számos felszólalással a kollokvium mindkét, egymáshoz szorosan kapcsolódó témaköréhez. A magyar történészek részvétele ezúttal is élénk volt: *Herceg Géza* a nagyhatalmak müncheni politikájának gyökereit elemezte, *Lackó Miklós* a dunamenti országok, különösen Magyarország és Románia fasiszta mozgalmait vizsgálta, *Horváth Miklós* jugoszláv területek magyar katonai megszállásáról adott képet, *Borús József* az 1944–45-ös magyarországi hadihelyzettel foglalkozott, *Mucş Sándor* pedig az ellenállási mozgalom szervezését a hadseregben világította meg. Érdekes volt *Földes Pál* partizánemlékeit felelevenítő felszólalása.

Ránki György a kollokviumon felvetődött kérdésekre több vonatkozásban is reflektált. Vizsgálta a dunamenti országokba történt német gazdasági behatolás formáit, s rámutatott arra, hogy a németek elsősorban nem tőkebefektetés útján, hanem a külkereskedelmi kapcsolatokon keresztül növelték ez országokban befolyásukat. Kifogásolta a Kisantant szerepének egyoldalú megítélését, s felhívta a figyelmet a magyar revíziós törekvésekhez tanúsított német viszony különbözőségére csehszlovák és román vonatkozásban. *Mc. Cagg* korábbi felszólalására reflektálva úgy találta, hogy az ellenállási mozgalommal kapcsolatos szovjet állásfoglalás alakulását kevésbé Sztálin személyes befogadásában beállott fordulatnak, mint inkább a népfrempolitika követelményei fokozottabb alkalmazásának kell tulajdonítani. Végezetül hangsúlyozta, hogy a magyarországi ellenállási mozgalom lebecsüléstől és túlbecsüléstől egyaránt mentes vizsgálatára van szükség. *V. L. Izraelján* felszólalása a Kisantant revízióellenességének egyoldalú hangsúlyozásával szemben nyomatékkal mutatott rá arra, hogy annak szovjetellenes éle is volt. Majd azt fejtegette, hogy Románia viszonya a Szovjetunióhoz Titulescu alatt sem volt baráti, s a rezsim szovjetellenességének befelé kommunistaellenesség felelt meg.

A magyarországi felszabadító harcokkal foglalkozó felszólalását *J. A. Boltyin* végezetül a budapesti kollokvium jelentőségét méltató szavakkal zárta. A román történész-delegáció vezetője, *I. Popescu-Puţuri*, ugyancsak elismeréssel szólt arról a kedvező tudományos légkörrel, amelyben a tanácskozás folyt. *H. Michel*-nek, a második világháború története kutatását szorgalmazó és támogató nemzetközi bizottság főtákarának mély átérzéstől fűtött zárószavai további eredményes tudományos erőfeszítésekre ösztönöztek.

A kollokviumon elhangzottak kétségtelenül azt bizonyították, hogy bizonyos, egész Európát érintő történeti kérdésekben a történészmunka nemzetközi konfrontálása nemcsak lehetséges, de minden résztvevő számára szerfelett hasznos és tanulságos is. A korábbi, hasonló tematikájú konferenciákkal szemben a budapesti kollokvium jelentős előrelépést tett abból a szempontból, hogy sokkal jobban megalapozta az ellenállási küzdelmek eseményeinek a bel- és külpolitikával, a nemzetközi situációval összefüggésben történő vizsgálatát. A Nemzetközi Szervező Bizottság elnöke és jelenlevő tagjai maguk is elismerően nyilatkoztak a kollokvium említett új vonásáról, amely megerősítette azt a meggyőződésüket, hogy a bizottság munkáját az ellenállás kérdésén túlmenően helyes lesz a második világháború teljes problematikájára kiszélesíteni.

Igen sokoldalú képet adott a kollokvium a dunamenti országok 1938–45-ös történetének kérdéseiről, bár korántsem merítette ki azokat a lehetőségeket, melyek a vitatott problémák sokoldalú összevetésére kínálkoztak. Így is demonstrálódott, hogy az egyes országok történeti problematikáját is csak ilyen komplex, összehasonlító módon lehet igazán eredményesen vizsgálni; hogy a többnyire az egyes nemzetek sajátos szem-

szögekből kialakított történeti képnek az összefüggések bonyolult egészében való elhelyezése, s ezáltal kontrollja, a történelmi folyamatok és jelenségek sokkal tudományosabb, általánosabb, és nemzeti szempontból is letisztultabb magyarázatához vezethet.

Sz. Ormos Mária—Tilkovszky Lóránt

NEMZETKÖZI TÖRTÉNESZ KONFERENCIÁK AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN

1.

A nemzeti kérdés a Habsburg-monarchiában a XIX. században

Bármilyen rohamosan távolodik is korunk a XIX. századtól, bármilyen gyorsan túlnőnek is a mai eredmények és problémák a múlt századi kereteken, a nemzeti kérdésnek sem hatóereje, sem történeti érdekessége szemernyit sem csökkent. Az elmúlt évek történetiszakállkozói és vitái arról tanúskodnak, hogy a nemzeti kérdés vizsgálatának valamiféle — nem egyértelműen pozitív — reneszánsza van kibontakozóban, különösen a közép- és kelet-európai nemzeti kérdés kutatásának, amelybe növekvő érdeklődéssel kapcsolódnak be a különböző országok tudósai, Amerikától Japánig. Hivatkozhatunk az 1964. évi budapesti nemzetközi történész-konferenciára, az 1965. évi bécsi történészvilágkongresszusra, a múlt évi szófiai Balkán-konferenciára: ezeken az egykori Habsburg-monarchia és a balkáni országok nemzeti fejlődésének problémái széleskörű nemzetközi eszmecsere tárgya voltak. Ebbe a sorba illeszkedik bele a Bloomingtonban 1966 április elején rendezett konferencia, amelynek *A nemzetiségi kérdés a Habsburg-monarchiában a XIX. században* volt a témája.

A konferenciát az Indiana állami egyetem és a texasi Rice egyetem égisze alatt, több amerikai tudományos társaság támogatásával a közép-kelet-európai történelem két kitűnő szakértője, *Charles Jelavich* és *R. John Rath* rendezte. A rendezők elsősorban arra törekedtek, hogy a program felölelje a monarchiai nemzetiségi kérdés legfontosabb vonatkozásait, kiterjedjen a Monarchia keretei között élt valamennyi nép történetére, és hogy a konferencián a kérdés szakértői minél szélesebb körben vehessenek részt. Emellett célul tűzték, amint erre a program címében is utaltak, a nacionalista elfogultságból fakadt korábbi álláspontok, az eddigi történeti irodalom kritikai újraértékelését is.

A rendezők többéves fáradásai jórészt eredményesnek bizonyultak. A konferencián közel száz történész vett részt, a többségük az Egyesült Államokból, mintegy huszan Európából — Csehszlovákiából, Romániából, Jugoszláviából, Magyarországról, Ausztriából, Németországból — s egy történész Japánból. A résztvevők számát és összetételét tekintve a Monarchia történetével foglalkozó konferenciák közül mindeztől ez volt a legszélesebb körű, habár sajnálatos módon hiányzott a kérdés néhány európai, szakértője.

A program felépítésének központi gondolata a Monarchiát összetartó és bomlasztó erők áttekintése volt. Ennek keretében a következő referátumok kerültek megvitatásra: *Robert A. Kann* (Rutgers University): *The Dynasty and the Imperial Idea*, *William Jenks* (Washington and Lee Univ.): *Economics, Constitutionalism, Administrative and Class Structure in the Monarchy*, *Peter Sugar* (Washington Univ.): *The Rise of Nationalism in the Habsburg Empire*, *George Hoffmann* (Texas Univ.): *The Political Geographic Basis of the Austrian Nationality Problem*, *Andrew Whiteside* (Queens College): *The Germans as a Force of Integration and Disintegration*, *Erich Zöllner* (Bécs): *Die Deutschen als Faktor der Erhaltung und der Auflösung*, *Georg Barany* (Denver Univ.): *The Uncompromising Compromise*, *Hanák Péter*: *Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy*, *Wayne Vucinich* (Stanford Univ.): *The Serbs of Austria-Hungary*, *Đimitrije Djordjević* (Belgrád): *The Serbs as an Integrating and Disintegrating Force*, *Charles Jelavich* (Indiana Univ.): *The Croatian Problem in the Habsburg Empire in the 19th Century*, *Bogdan Krizman* (Zágráb): *The Croats as an Integrating and Disintegrating Force*, *Fran Zwitter* (Ljubljana): *The Slovenes and the Habsburg Monarchy*, *S. Harrison Thomson* (Colorado Univ.): *The Czechs as Integrating and Disintegrating Factors in the Habsburg Empire*, *Jan Havránek* (Prága): *The Czechs*,

- Henryk Wereszycski* (Krakkó): The Poles as an Integrating and Disintegrating Force,
Piotr Wandycz (Indiana Univ.): Poles in the Habsburg Monarchy,
Václav Beneš (Indiana Univ.): The Slovaks in the Habsburg Empire. A Struggle for Existence,
L'udevit Holotik (Pozsony): The Slovaks as an Integrating and Disintegrating Force,
Ivan I. Rudnytsky (La Salle College): Ukrainians in Galicia under Austrian Rule,
Stephen Fischer-Galati (Wayne State Univ.): The Rumanians and the Habsburg Monarchy,
Andrej Ofetea (Bukarest): The Roumanians during the Disintegration of the Habsburg Monarchy,
Friedrich Engel-Janosi (Bécs): The Church and the Nationalities in the Habsburg Monarchy,
Emanuel Turczynski (München): Die Nationalbewegung innerhalb der griechisch-orthodoxen Glaubens- und Kulturgemeinschaft,
Hajo Holborn (Yale Univ.): The Final Disintegration of the Monarchy,
Victor Mamatey (Florida State Univ.): Legalizing the Collapse of Austria-Hungary at the Paris Peace Conference,
Paul Schroeder (Illinois Univ.): The Status of Habsburg Studies in the United States.

A programon kívül hangzott el *Hans Kohn* záróelőadása: Was the Collapse Inevitable?

Amint a felsorolásból látható, a program valóban gazdag, sokoldalú volt. Kiterjedt a nemzetiségi kérdés földrajzi, gazdasági, eszmetörténeti vonatkozásaira, az egyházak szerepére, felölelte a végső felbomlás történeti problémáit, s nem hiányzott belőle a fél évszázada visszakísértő kérdés sem: elkerülhetetlen volt-e a felbomlás? A program gerincét az egyes nemzetek Monarchián belüli helyzetének és összetartó, ill. bomlasztó szerepének részletes, valamennyi nemzetiségre kiterjedő vizsgálata alkotta. Szerencsésnek bizonyult az a megoldás, hogy az egyes nemzetek fejlődésének problémáit általában két referátum világította meg, az egyiket egy amerikai, a másikat az illető nemzet történésze készítette. Ez módot nyújtott a különféle felfogások és módszerek konfrontálására. Hadd említsük végül, hogy a résztvevők a referátumok többségének szövegét néhány héttel a konferencia előtt megkapták. Ez a ritka szervezői teljesítmény lehetővé tette az érdekesnek ígérkező előadások előzetes tanulmányozását.

Amint a konferencia előtt és alatt nem volt lehetőség a több mint ezer oldalt kitevő anyag gondos tanulmányozására és a szerteágazó viták követésére, úgy ehelyütt sincs módunk valamennyi referátum és minden vita értékelő ismertetésére. (Erre minden bizonnyal szolidabb alapul szolgál majd a konferencia nyomtatott anyaga, amelyet az *Austrian History Yearbook* külön kötetben publikál.) Ezúttal néhány olyan szempont kiemelésére szorítkozunk, amelyeket a magyar történészek tájékoztatása végett fontosnak tartunk.

Először azt említjük, ami talán a legmélyebb benyomást tette ránk: a Monarchia-kutatások intenzitását, a közép- és kelet-európai történelem iránti nagyfokú érdeklődést. *P. Schroeder* professzor referátuma módszeres ismertetést nyújtott az Egyesült Államokban folyó kiterjedt — zömmel a monarchiai nemzetiségi kérdésre irányuló — kutatásokról. Ezt a képet *F. Fellner* salzburgi professzor a Németországban és Ausztriában, a szocialista országok történészei pedig a saját országukban folyó munkálatok eredményeit összefoglaló beszámolókkal egészítették ki. E beszámolókból, akárcsak az egész konferenciából, a történész gyűjtő és feldolgozó munka imponáló szorgalma és gazdagsága bontakozott ki. S egyúttal az a figyelmeztetés is, hogy történészeinknek nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a nemzetközi Közép-Keleteurópa kutatás új eredményeinek megismerésére és ismertetésére.

Számunkra rendkívül tanulságosak voltak a szomszéd népek nemzeti fejlődését elemző tanulmányok. Ezek nagy része, pl. *F. Zwitter*, *D. Djordjević*, *W. Vucinich*, *B. Krizman*, *Ch. Jelavich*, *J. Havránek*, *L. Holotik*, *E. Zöllner* referátuma az egy-egy nemzetre vonatkozó történeti irodalom és az újabb eredmények áttekinthető összefoglalásával, a nemzeti fejlődés sajátosságainak és belső problematikájának megvilágításával nemcsak ismereteinket bővítik, hanem ahhoz is hozzájárulnak, hogy saját múlt századi történelmünk több problémáját tágabb perspektívában, teljes regionális összefüggésükben lássuk. *F. Zwitter* és *J. Havránek* kitérő referátumának gazdaság- ill. társadalomtörténeti elemzése metodológiailag is figyelemreméltó szempontokkal járul hozzá az összehasonlító módszer kidolgozásához.

Új összefüggésekre hívta fel a figyelmet *G. Hoffman* előadása, amely a Monarchia természeti, gazdaság- és politikai-földrajzi viszonyait vizsgálta. Rámutatott, hogy a Monarchia, bár nem szerves fejlődés útján jött létre, természeti-földrajzi szempontból

kedvező egységet alkotott. Utalt arra is, hogy ez az egység kiegyensúlyozatlan, rosszul szervezett volt, és a kedvező objektív földrajzi tényezőket súlyos társadalmi és politikai ellentmondások gyengítették. Tanulságos volt *P. Sugar* referátuma, amely alapos anyagismerettel világította meg a közép-kelet-európai nacionalizmusok közös XVIII. századi forrását, kifejlődésük társadalmi és főként eszmetörténeti vonatkozását. Sugar érdekes kísérletet tett a XIX. század első felében kiforrálódnak a nacionalizmusok tipizálására, és megfontolandó érveket sorakoztatott fel annak bizonyítására, hogy a Monarchiát a nacionalizmus bomlasztó erejével szemben az 1848-as reformok sem tarthatták volna fenn.

H. Holborn tömören jellemezte a Monarchia háború előtti válságát és a válság háború alatti mélyülését, amelyet a Németországtól való függés fokozódása miatt a győzelem sem oldhatott volna meg. Az emigráns nemzeti bizottságok szerepének és az antant politikájának elemzése során arra a konklúzióra jutott, hogy a Monarchia felbomlása elkerülhetetlen volt. *V. Mamatejnek* a felbomlás törvényesítéséről szóló terjedelmes, rendkívüli tájékozottságot tanúsító referátuma új anyagokkal és szempontokkal ismertette meg a kérdés kutatóit is. A szerző igen alaposan és kritikusán elemezte a párizsi békekonferencia tevékenységét, elemzéséből csak a társadalmi háttér rajzát, kritikai szempontjai közül a társadalmi jelleg mércéjét hiányolhatjuk. Ez a szemléleti egyoldalúság vezetett olyan megállapításra, amely pl. a Károlyi-kormány, a Tanácsköztársaság és az ellenforradalmi rendszer külpolitikáját fő vonásaiban azonosította.

Az egyes részeredmények mellett, úgy gondoljuk, érdeklődésre tarthat számot az is, hogy szemléleti és módszerbeli kérdésekben adott-e újat a gazdag tartalmú konferencia. Magunk is kíváncsian figyeltük, vajon az elmúlt évek hasonló rendezvényeihez és a Monarchia történetét, felbomlását összegezve művekhez képest mutatkozni-e és téren előrehaladás. Hogyan és mennyiben valósul meg a nemzeti kérdések kritikai újraértékelésére irányuló rendezői intenció? Nos, a konferencia előadásai nem jogosítanak fel arra, hogy valaminő jelentős fordulat hírnökei lehessünk. Bloomingtonban is a két tradicionális irányzat: a Monarchia egységéből, fennmaradásának lehetőségéből kiinduló „szupranacionális” — és a Monarchia bonyolult problémáihoz egyoldalúan, csupán a nemzeti önállóság szempontjából közeledő irányzat volt túlsúlyban.

R. Kann ezúttal a Monarchiát összetartó erők közül a dinasztia és birodalmi eszme szerepét vizsgálta. A kérdés neves amerikai szakértője elég realisan mutatott rá a birodalmi eszme meggyökerezésének akadályaira, a nemzeti eszmével való feloldhatatlan konfliktusára, de az előbbinek valami magasabbrendű összefogó elvet, a Monarchiának pedig még a bukása után is továbbélő, pozitív hatást tulajdonított. *G. Hoffman* a természeti-földrajzi tényezők tanulságos vizsgálatából a Monarchia pozitív szerepére vonatkozóan olyan politikai következtetéseket vont le, amelyek túlmentek az anyagából adódó tudományos lehetőségeken. *W. Jenks* referátuma is egyoldalúan értékelte a Monarchia nagy piaca, gazdasági fejlődése és közigazgatási rendszere által nyújtott előnyöket. Kétségbe vonta, hogy a gazdasági fejlődés hozzájárult volna a nemzeti ellentétek élesedéséhez, s így a Monarchia felbomlásának alapul szolgált volna. A gazdaságpolitikai problémákra koncentrált előadás, amint erre *Ránki György* opponens rámutatott, nem alkalmazott modern közgazdasági módszereket, és nem kapcsolta össze a gazdaság-társadalom-politika szervesen összefüggő folyamatait. *Hans Kohn* záróelőadásában ugyancsak a Monarchia értékeit és fennmaradásának lehetőségeit domborította ki. Szerinte a sok belső konfliktus ellenére nem a nemzetiségi és nem a társadalmi ellentétek következtében, hanem az elhibázott külpolitika miatt került a Monarchia az összeomlás sorsára. Mindazonáltal figyelemreméltó érveket mondott a felbomlás utáni problémákra, a nacionalista konfliktusokban rejlő veszélyekre vonatkozóan.

A konferencia középpontjában természetesen a nemzeti kérdés, a nemzetté válás problematikája állott. A téma kitűnő alkalom adott a nemzeti eszme történelemformáló, progresszív szerepének, gyakran hősi erőfeszítésekre mozgósító erejének bemutatására. Ugyanakkor, minthogy a Dunatáj nemzetei egymás mellett, párhuzamosan, gyakran egymás ellenében, nacionalista konfliktusok közepette fejlődtek ki, a saját nemzeti érdekek és szempontok egyoldalú túlzásának, az egyetemes haladás mércéjével való mérés elhanyagolásának veszélyét is magában rejtette. Amíg a progresszív mozzanatok megragadásával a referátumok nem is maradtak adósak, addig az utóbbi veszélyt nem mindegyik tudta elkerülni. A nemzeti irányzatok egyoldalúsága sokféleképpen megnyilvánult: megmutatkozott a saját nemzeti fejlődés többé-kevésbé elszigetelt vizsgálatában, a más népek — részben ugyancsak progresszív — nacionalizmusának elutasításában, olykor a társadalmi demokratizmus szempontjainak mellőzésében. Megmutatkozott továbbá abban is, hogy egyes referátumok a dinasztia szerepét, a monarchiai uralkodó körök politikáját kizárólag a saját nemzettel szemben tanúsított pártfogó vagy elnyomó magatartás szerint ítélték meg.

A szempontok különbözősége szemléletesen megmutatkozott az 1848-as forradalom értékelésében. A referátumok egy része nem emelte ki a forradalom antifeudális, polgári jellegét, nem vette tekintetbe európai összefüggéseit, hanem csak a nemzeti autonóm jogok biztosítása alapján értékelt az eseményeket és irányzatokat. A magyar nemesi vezetőréteg, az 1848-as magyar kormány nemzetiségi elnyomó politikájának jogos bírálata mellett elhalványult, néhány referátumban elsikkadt az a nem kevésbé jelentős mozzanat, hogy ez a liberális vezetőréteg, ez a kormány vívta ki elsőnek a jobbágyság eltörlését, a polgári parlamentarizmust, s hogy a magyar forradalom a cárizmussal szövetségzett Habsburg-reakcióval szemben az olasz, a német, a lengyel szabadságmozgalom, s általában az európai demokrácia szövetségese volt.

A nacionalista látásmód egyoldalúságára jellemző példa *V. Bencz* — jórészt *D. Rapant* tanulmányain alapuló — referátuma. A szerző a reformkori magyar mozgalomban nem látja meg a szlovákkal azonos jellegű nemzeti törekvéseket, kizárólag a nemzetiségeket elnyomó vonásokat domborítja ki. 1848-ról szólva előbb a magyar „lázdákat” marasztalja el a megértőbb bécsi udvarral szemben, majd „az arisztokratikus magyarokat” a „félproletár szlávoknál” jobban kedvelő, ígéreteit nem teljesítő ulvart is a szlovák forradalmi mozgalommal szemben. Szerinte a császári, majd a cári csapatokkal együttműködő szlovák felkelők szabadították fel az ország északi részét a „Kossuth-rezsim elnyomó uralma” alól. Referátumából végül is az a kép bontakozik ki, hogy 1848-ban a magyar elnyomókkal és a bécsi reakcióval szemben a szlovák nemzeti mozgalom képviselte a forradalmi haladást.

Rendkívül érdekes, a konferencia legélénkebb vitája alakult ki a románok Monarchiában játszott szerepéről. A téma egyik referátumát *S. Fischer-Galati* professzor készítette. Elismeréssel szólt a mai román történetírás eredményeiről, de bírálta azt a beállítást, amely szerint a szociális és a nemzeti mozgalmak kezdetől összekapcsolódtak. Szerinte a román nemzeti mozgalom kezdetben konzervatív tartalmú volt, s társadalmi programjának radikalizálódása ellenére is megtartotta a Habsburg-dinasztia iránti lojalitást, s 1848—49-ban az integráló erők közé tartozott. Az erdélyi román vezető réteg a kiegyezés után passzivitásra vonult, de 1914-ig kereste a kompromisszumot Béccsel vagy Budapesttel, vagy mindkettővel, mert a Monarchián belüli autonómiát tartotta a maga számára a legkedvezőbb megoldásnak. A dolgozó tömegeknél sem mutatható ki a Romániához való csatlakozás tömeges követelése, különösen az 1907-es romániai parasztfelkelés véres letörése után nem. A „szociális” forradalom és a „nemzeti” forradalom összefonódását nem tartotta bizonyítottnak. Fischer-Galati azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti mozgalmat a polgári, értelmiségi elemek vezették, és csak a világháború alatt előállt kedvező helyzetben gondoltak a csatlakozásra.

Gyökeresen ellentétes álláspontot fejtett ki az *A. Otetea* professzor által előadott referátum. Abból indult ki, hogy a Kárpátok két oldalán élő román nép története folyamán megőrizte egységes nemzeti karakterét, és a középkortól kezdve gazdasági szempontból is egységet alkotott. A referátum első része a kereskedelmi kapcsolatoknak — különösen a határvárosok forgalmának — adataival bizonyította, hogy Erdélyt szorosabb gazdasági kötelékek fűzték a fejedelemségekhez, mint a Monarchia, ill. Magyarország piacához. A továbbiakban az ismert álláspontot fejtette ki, hogy a magyarok és más népek által szétszakított román nép kezdetől törekedett az egységre. Ennek feltételei a XIX. században fokozatosan bontakoztak ki. A román nemzeti mozgalom a népi-paraszti forradalmi törekvésekkel fonódott össze, s ez a dualizmus korában megerősödött. A román dolgozó osztályokra kettős elnyomás súlya nehezedett: osztály- és nemzeti elnyomás és kizsákmányolás. Ezért a román dolgozó nép harca is kettős: osztályharca és nemzeti felszabadító harc. Tulajdonképpen a munkásosztály és a mögötte álló néptömegek alkotják a nemzeti felszabadító mozgalom alaperejét. A világháború végén a forradalmi román tömegek mondták ki Erdély egyesítését az anyaországgal. A királyi román csapatok és utóbb a párizsi békekonferencia csak szentesítette, végrehajtotta azt, amit a népi forradalom már megalapozott.

A referátumok szerzői között heves vita bontakozott ki, amelybe többen bekapcsolódtak. *Ránki György* hozzászólásában Otetea referátumának módszerbeli problémáját tette szóvá, és három kérdést tett fel: 1. melyek a tudományos kritériumai két különböző történeti fejlődési és különböző állami keretek közé tartozó terület gazdasági egységének; 2. lehet-e a kereskedelmi kapcsolatokat önmagukban gazdasági egységként felfogni; 3. milyen volt Erdély illetve Románia gazdasági fejlődésének üteme és színvonala a XIX. században? Otetea professzor referátumának téziseit egészében fenttartva arra utalt, hogy ezek a kérdések kellőképpen még nem tisztáztak.

A magyar kérdésről szóló referátumok szemléletben és módszerben eltértek az említettektől. *G. Barany*nak a régebbi és a legújabb magyar történeti irodalom alapos

ismeretéről tanuskodó, széles horizontú előadása végigkísérte a magyar nemzeti mozgalmat kibontakozásától, progresszív szakaszától a mind retrográdabb hanyatló szakaszáig. Élesen bírálta a magyar vezető réteg nacionalizmusát, nemzetiségi és társadalmi elnyomó szerepét, s rámutatott az Ausztriával szembeni oppozíció tartalmára is. Konklúziója az volt, hogy a magyarok, bár rászorultak a Monarchiára, bár kiegyeztek a dinasztíával, nem mondtak le ellenzéki pozíciójukról, s végeredményben dezintegráló szerepet töltek be. *Hanák Péter* referátuma a gazdasági fejlődés differenciált, összehasonlító elemzésével és a legfelső szintű döntések jogi és tényleges modelljének összevetésével igyekezett felmérni Magyarország tényleges helyzetét a Monarchiában. Szerinte ez jóval bonyolultabb volt annál, semhogy egyszerűsítve akár „uralkodónak”, akár „elnyomottnak” lehetne jellemezni. A történelmi előzményekhez képest a dualista Monarchia Magyarország számára relatíve kedvező fejlődési feltételeket biztosított, de a történelmi előzményekből következően fennmaradtak olyan hátrányos mozzanatok is, amelyek akadályozták a gazdasági és társadalmi struktúra lényeges módosulását.

A bloomingtoni konferencia egyrészt azt mutatta, hogy a Monarchia-kutatásban még erősek a tradicionális irányzatok. A nemzeti kérdés szemléletében a megrögződött felfogások, egyoldalúságok még szívósabbak, mint a kritikai újraértékelésre való készség. Ezért, a gondos előkészítés, a jól összeállított program ellenére a tartalmi célkitűzést, a nemzetiségi kérdés kritikai újraértékelését a vártnál talán kisebb mértékben sikerült elérni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ilyen irányzat hiányzott volna, illetve, hogy a kritikai újraértékelésre, a gazdaság- és társadalomtörténetileg megalapozott, objektív szemléletre, az összehasonlító módszer alkalmazására törekvő referátumok hatástalanok lettek volna. Éppenséggel az történt, hogy az ilyen típusú előadások, korreferátumok, felszólalások — pl. *I. Lederer, F. Fellner, J. Havránék, Deák I.* színvonalas opponensi hozzászólásai — jelentősen formálták a résztvevők véleményét. A konferenciát záró historiográfiai vitából világosan kitűnt, többen meg is fogalmazták e véleményt: a további kutatásnak nem a szellemtörténet vonalán, nem elszigetelt nemzeti keretekben, hanem a nacionalista elfogultságoktól mentes, egzakt bizonyításra épülő regionális összehasonlítás felé kell haladnia.

Egészében a konferenciát — különösen az új irányba ösztönző hatását tekintve — eredményesnek tekinthetjük. A konferencia minden résztvevőnek alkalmat adott az új anyagok, kutatási eredmények megismerésére, a nézetek kifejtésére. Említést érdemlő pozitívuma, hogy a viták — egy kivételével — korrekt tudományos légkörben zajlottak le. E légkör biztosítása a vendéglátók tapintatát is dicséri, amint az egész konferencia kitűnő megszervezéséért messzemenő elismerés illeti őket.

*

Röviddel ezután, április 15-én egy rendkívül érdekes összejövételre hívták meg az európai történészeket a Stanford University (California). Az egyetem történelmi tanszékének vezetői, *Gordon A. Craig* és *Wayne Vucinich* professzor *The Collapse of Austria-Hungary: was it inevitable?* címen kerekasztal vitát rendezett. A vitán a vendéglátó professzorokon kívül *Dimitrije Djordjević* (Belgrád), *Fritz Fellner* (Salzburg), *Bogdan Krizman* (Zágráb), *Joachim Remak* (California Univ.), *Carl Schorske* (California Univ.), *Ránki György* és *Hanák Péter* vettek részt. A vita formája is érdekes volt: mindegyik résztvevő rövid, kb. húsz perces kiselőadásban körvonalazta álláspontját, ezután a többi kolléga és a szép számú hallgatóság tett fel kérdéseket. Ily módon a felbomlás sokrétű problematikája, mint egy fuga-tétel fő témája, különböző szövegekben és variációkban, új aspektusokkal gazdagodva tért állandóan vissza. A kifejtett álláspontok nem tartalmaztak meglepő újdonságokat, az ismert pro és kontra érvek gyűrűköttek ezúttal is, de a csaknem parallel kifejtés és a pergő ütemű vita igen világosan bontotta ki az érveket, és kiváló alkalmul szolgált a Monarchia felbomlásával kapcsolatos nehéz problémák áttekintésére. A vita ugyan ezúttal is eldöntetlen maradt, de bennünk — és a résztvevők nagy részében — megerősödött az a meggyőződés, hogy a felbomlás okait nem esetleges, csupán a világháború viszonyai között fellépett tényezőkben, hanem mély és távolról eredt történelmi folyamatokban, a társadalmi és nemzeti fejlődés ellentmondásaiban kell keresni.

A stanfordi kerekasztal konferenciát az izgalmas és tanulságos vita mellett a rendező kollégák szívélyes vendéglátása tette emlékezetessé.

Hanák Péter — Ránki György

2.

A fasiszmus történeti problémái Kelet-Európában

Hat kelet- és délkelet-európai ország történészei találkoztak a Csendes óceán partján Seattleben — 1966. április 7—11-ig —, hogy háromnapos tudományos konferencián vitassák meg a fasiszmus problémáit országuk két világháború közötti történelmében. A washingtoni egyetem hívott meg Ausztriából, Lengyelországból, Jugoszláviából, Romániából, Csehszlovákiából és Magyarországból egy-egy történészt, hogy az illető ország egyik amerikai specialistájával párhuzamosan és valamennyien együttesen próbálják a fasiszmus oly izgalmas s máig is időszzerű problémáját tudományos megvilágításba helyezni. *Native fascism*, a hazai fasiszmus volt a konferencia címe, ami a célkitűzést még világosabbá tette. Nem az volt a cél, hogy a háború, a német megszállás vagy az általuk létrehozott rendszer jellegét vizsgálják, hanem azt a társadalmi-gazdasági struktúrát és ideológiai felépítmenyt, mely minden országban kitermelte a hazai fasiszta mozgalmakat. Igaz, e mozgalmak ereje, jellege országonként különbözött, s igaz, különösen a 30-as években nemzetközi hatásoktól sem elválasztható, mégis minden országban a hazai történelmi folyamat szerves terméke volt.

P. Sugár professzornak, a konferencia szervezőjének megnyitója után elsőnek a lengyelországi fasiszmus kérdéseiről hangzott el a két előadás *H. Wereszycki* a krakkói egyetem és *P. Wandycz* (Indiana) egyetem részéről.

H. Wereszycki — ki személyesen nem tudott megjelenni — a lengyel osztálystruktúra azon elemeit emelte ki (erős nagybirtokos befolyás, gazdasági elmaradottság, soknemzetiségű összetétel), mely a diktatúra felé vitte a lengyel állam politikai berendezkedését. Véleménye szerint azonban csak 1935-től lehet fasiszta rendszerről, ekkor is legfeljebb sajátos formájáról beszélni. A nyílt náci csoportok befolyását ugyanis a német veszély visszazorította.

P. Wandycz ugyan erős fasiszta tendenciákat tárt fel a két világháború közötti Lengyelországban, érdekesen elemezte a Nagy Lengyel Tábor és egyéb fasiszta szervezeteiket, de kétségbevonta, hogy maga a rendszer fasiszta lett volna.

Szellemesen s nagy történelmi műveltséget csillogtatva elemezte az osztrák fasisztust *Fritz Fellner*, a salzburgi egyetem professzora. Elvi igényesség jellemezte előadását, utalt arra, hogy a mai osztrák történelem jórészt elszakítja a kérdést történelmi gyökereitől. Szellemes, bár erősen vitatható az a hipotézise, amely szerint a fasiszmus elsősorban katolikus országokban győzött, mivel a katolikus gondolkodás számos konzervatív, reakciós eleme könnyen beilleszthető, illetve összeegyeztethető a fasiszta nacionalista eszmékkel.

Az osztrák fasiszmus kérdését más aspektusból világította meg *J. Rath*, a texasi Rice egyetem professzora, aki elsősorban az olasz fasiszmus eszmei befolyását s a Schuschnigg-féle alkotmányt elemezte.

A román témát, tekintettel arra, hogy *A. Opetea* professzor előadását váratlanul lemondta, európai oldalról *E. Turczynski*, müncheni professzor világította meg. Részben a beugrás váratlansága, másrészt a kérdés történeti vonatkozásainak nem elég mély ismerete érezhető volt előadásán. Ezért inkább a kérdés eszmetörténeti előzményét, semmint magát a fasiszmust tárgyalta.

Fischer-Galati detroiti professzor vizsga a Vaszgárda kérdéseinek sokoldalú elemzésével meggyőződen tárta fel a román fasiszmus számos történeti összefüggését. A Vaszgárda ideológiájában a nemzeti sovinizmust, a misztikus kereszténységet, a diktatúra feltétlen elismerését és a faji antiszemitizmust tartotta a legfontosabbnak, vitatkozva egyes történészekkel, akik túl nagy jelentőséget tulajdonítottak a szobcális jelszavaknak.

A második napon került sor a magyar fasiszmus problematikájára is. Először *Ránki Gy.* fejtette ki véleményét, hangoztatva, hogy a fasiszta vonások Magyarországon az 1919-es ellenforradalommal jelentkeztek. A fasiszta tendenciák fő hordozója, a dzsentri katonatiszti, államhivatalnokai csoport, mely az ellenforradalom végrehajtója, és ennek során politikai szerepe rendkívül megerősödik. Az 1920-as években azonban sem a nemzetközi, sem a belpolitikai viszonyok nem tették lehetővé a totális fasiszmus uralomra jutását.

A 30-as évek végén jelentkeztek az ún. nemzeti-szocialista nyilaskeresztes pártok, melyek megkísérik egyesíteni a totális fasiszmus hagyományos magyar bázisát a munkás-és paraszttömegekkel. Különböző bel- és külpolitikai okok következtében a totális fasiszta rendszer Magyarországon csak a német megszállás után valósult meg.

Ezt követően *Gy. Barany*, a denveri egyetem professzora szólt. Széleskörű historiográfiai áttekintéssel, a történeti előzményekhez kapcsolódva vizsgálta a korszak

belpolitikai és társadalmi viszonyait. A 19-es ellenforradalomból kiindulva elemezte a magyar uralkodó osztály társadalmi struktúráját, ideológiáját, a német orientáció megjelenését s ennek belpolitikai konzekvenciáit. Az előadás különös élességgel emelte ki a konzervatív feudális vonásokat, s talán egy árnyalattal túlhangsúlyozta a Bethlen-kormány időszakában jelentkező liberális tendenciákat.

J. Havránék, a prágai egyetem docense mindenekelőtt arra utalt, hogy a háború előtti Csehszlovákiában három egymástól különböző, s bizonyos fokig egymással szembenálló fasiszta mozgalommal találkozhatunk: a cseh, a szlovák és a német mozgalommal. A leggyengébb a cseh, melynek szociális okai mellett nemzeti okai is vannak. A világháború után nincsenek cseh nemzeti sérelmek, a 30-as években viszont a fasiszmus fogalma túlságosan azonosul a német veszéllyel, semhogy a tömegek túlságosan fogékonyak lennének rá.

J. Zacek a Los-Angeles-i egyetem tanára elsősorban a szlovák kleriko-fasiszmus kérdéseit taglalta. Szerinte Hlinka hagyományos klerikális konzervatív pártja fokozatosan átalakul, s az ún. nastupista vonal erősödésével mindinkább fasisztává válik, a kleriko-fasiszmus fogalom pontosságára azonban így is kérdéses.

Jugoszláviáról először *D. Djordjević*, a belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa szólt, három periódusra osztotta a két világháború közötti jugoszláv fejlődést. Az 1931 utáni ún. monarchofasiszta időszakról beszélt részletesebben. A király személyes abszolutizmusa, ill. a hadsereg és a közalkalmazottakra épülő rendszere ugyan számos félfasiszta, nacionalista szövetségre támaszkodik, bizonyos fasiszta politikai módszereket is alkalmaz, de kimondott uralkodó ideológia nem fejlődik ki.

Az amerikai partnert ez alkalommal *Abrahamovics* kanadai professzor képviselte. Véleménye szerint a kommunista veszélytől való félelem, a liberális demokrácia hiánya és a nemzeti ellentétek erősítették a fasiszta tendenciákat, jöllehet Sándor király személyes uralmát is nem tudja fasiszmusnak tekinteni.

A konferencia előnyére vált, hogy nem merült ki a párhuzamosan futó előadásokban, hanem szinte valamennyi előadást igen élénk vita követte. A legtöbbet vitatott kérdés a fasiszmus definíciója volt, vagy talán inkább: kísérlet a fasiszmus definíciójának kialakítására. A marxista és polgári megközelítés különbsége ebben a vitában elég élesen felszínre került. Bár a vitán egyetlen marxista sem tartotta ugyan a történettudományi kutatás szempontjából kimerítőnek a dimitrovi definíciót, de kivétel nélkül elvetették az olyan véleményeket, melyek a fasiszmust inkább külsődleges formái, s nem tartalmi jegyei alapján kívánták meghatározni. Többé-kevésbé egységes vélemény alakult ki a tekintetben, hogy Délkelet-Európa más fejlettségi szintje s osztálystruktúrája következtében elhibázott lenne a fasiszmus jelenségeinek kutatását csupán azokra a szempontokra koncentrálnunk, amelyek Német- s Olaszországban is megtalálhatók. Felmerült a vitában, mennyiben beszélhetünk nemzetközi fasiszusról. A jelenlevő marxista kutatók véleménye szerint — s ehhez sokan mások is csatlakoztak — a fasiszmus ugyan egy korszak nemzetközi jelensége volt, de tekintettel arra, hogy politikájának és ideológiájának szerves része a sovinizmus, a nacionalizmus, sohasem volt képes nemzetközileg egységes szervezetté válni. A délkelet-európai fasiszta mozgalmak pl. fő inspirálói voltak e népek háború alatti szembenállásának. Egység legfeljebb az antiszemitizmus tekintetében mutatkozott.

A vita egészében érdekes, tudományos szempontból igen tanulságos volt. Megerősítette benyomásunkat, hogy a fasiszmus nemzetközi kutatása korunk egyik legérdekesebb tudományos feladata, érdemes és szükséges tárgyú kutatásainkat intenzíven továbbfolytatni és nemzetközi eszmecseréken megvitatni.

Ránki György

HELYTÖRTÉNETI ANKÉT A BÖLCÉSÉSZKARON

1965 áprilisában immár ötödik ankétjára jött össze az ELTE Bölcsészkarának új- és legújabbkori helytörténeti munkacsoportja. A helytörténeti munkacsoport ötödik ankétja a másfélszáz megjelenővel (125—130 középiskolai tanár, vendégek, egyetemi hallgatók) az eddigi legnagyobb érdeklődésről tanúskodott.

Andics Erzsébet professzor megnyitójában hangsúlyozta, hogy helytörténet nélkül nincs komoly, tudományos nemzeti történet. Ez a felismerés a helytörténeti kutatómunkára kell, hogy készítsen bennünket. El kell érniünk, hogy minden végzett, jó felkészültséggel rendelkező hallgatónk akkor is folytasson tudományos kutatómunkát, ha nem

tudományos intézetbe kerül. A helytörténeti munkacsoport tevékenységének hatása máris érződik:

a) A múlt évben benyújtott doktori disszertációknak több mint fele helytörténeti témájú.

b) Magyar történelemből szakdolgozó egyetemi hallgatóink közel fele helytörténeti témát választott.

c) A helytörténeti munkacsoport tagjai az év folyamán mintegy 5–6 készülő dolgozatot, vagy annak egy fejezetét küldték be bírálatra tanszékünkhez. A disszertációk és dolgozatok sok figyelemreméltó eredményt mutatnak föl, ha nem is mentesek a hibáktól. Leggyakoribb hibák: a statisztikának, mint fontos forrásnak teljes elhanyagolása, polgári szerzők megállapításainak kritikátlan átvétele, hiányzik az élő források és levéltári források felhasználásánál a helyes arány kialakítása.

Szabad György „Magánjogi források felhasználása a helytörténeti kutatómunkában” című előadásának bevezetéseként arra utalt, hogy a korábbi ankétok előadásai már tanúságot tettek arról, milyen nagyok a helytörténetírás elsőrangú feladatai közé tartozó társadalomszerkezeti vizsgálatok lehetőségei. A magánjogi források széles köréből olyan típusúakra hívta fel a figyelmet, amelyek alkalmasak az összeírásokban lényegében homogénnek feltűnő rétegek belső-differenciáltságának a bemutatására, illetve hozzájárulhatnak azoknak az energiáknak a felméréséhez, amelyek a társadalmi változások belső dinamikájában szerephez jutottak. Első példája szerint két Naszály községbeli, egyforma teleknagysággal bíró, mellékfoglalkozást nem űző, egyazon nemzedékhez tartozó reformkori jobbágy azonos módon készült becsülevele több mint 300 százalékos „értékbeli” különbséget mutatott ki a két család vagyonában, amelyet a nemzedékváltás — az osztozó gyermekek számbeli különbsége folytán — tovább fokozott. Két Pér községbeli, az 1850-es évek derekán elhalt földműves foglalkozású, legelőltményéhez már hozzájutott volt úrbéres házas zsellér hagyatékleltára szerint pedig az egyik hagyatéktizenegyszeresen múlta felül a másikat. Egy 1845-ben kötött házassági szerződés elemzése során az előadó abban, hogy a szolgasorú vőlegény a gazdaság feltételeken megígért ráöröklésének reményében vette feleségül gazdaasszonyának megözvegyült testvérnénjét, a teljes gazdasághoz jutás mind nehezebbé váló körülményei közt növekvő számú zsellérfü-jobbágyasszony házasságok érdekmotívumait példázta. Végül Majthényi Pálné, Beniczky Mária 1849—1865 között készített végrendeleteinek ismertetése során azt mutatta be, egyes esetekben milyen céltudatosan érvényesültek a gazdasági és társadalmi pozícióörzés, sőt -erősítés szempontjai a földbirtokosság — közvetve az általa birtokolt terület sorsát is messzemenően befolyásoló — nem ritkán kíméletlen családi politikájában. Előadását Szabad György azzal a figyelmeztetéssel zárta, hogy példáinak csak részlet-elemei esetlegesek, a magánjogi források széles és tömeges adatszolgáltatást biztosító köréből emelte ki azokat, néhány főbb típus jellemzésére. Véleménye szerint a szerves gazdasági-társadalmi összefüggések feltárására minden más megközelítési módszerrel alkalmasabb helytörténetírás használatukkal is közelebb kerülhet a társadalom szerkezetének és változásainak megismeréséhez.

Molnár József „A helytörténeti kutatások elméleti és módszertani kérdései” c. előadásában utalt a társadalom történeti fejlődésének tere és a földrajzi tér közötti különbözőségekre. Ezután áttért a történeti hely fogalmának meghatározására. Majd a faluról szólt. Ezután a falutörténeti kutatás funkcióit elemezte. A falutörténeti kutatás egyoldalú pedagógiai értékelésével szemben elsősorban azok tudományos és politikai jelentőségére utalt, különösen arra a szerepre, amelyet a falutörténeti monográfiák a mai magyar falu életének megváltoztatására irányuló politikai és tudományos tevékenység megszervezésének területén kell betölteniük.

Orbán Sándor „A népi demokratikus korszak helytörténeti kutatásának néhány problémája” c. előadását annak a gondolatnak a felvetésével kezdte, hogy miért nőtt meg ugrásszerűen az utóbbi években a népi demokratikus korszak helytörténeti kutatóinak a száma. Egyrészt azért, mert e korszak hatása a legnagyobb, a legmaradandóbb, másrészt azért, mert a felszabadulás utáni korszak általános történeti feldolgozásának késése nemcsak fékezden, hanem lendítően is hatott a helytörténetírásra, ugyanis nem kötötték kialakult koncepciók és sémák. Majd a rész és egész összefüggésével foglalkozott. Két véglet található e tekintetben. Az egyik az, hogy helytörténet címén az országos fejlődést adja a szerző. A másik véglet az, ha csak a részt látja és képtelen a fő folyamat bemutatására. E partikuláris vizsgálat esetén a specifikumot nem sikerül feltárni. Ez utóbbi politikai történeti vizsgálat esetén különösen szembeötlő. Felhívta a figyelmet a szubjektív élmény és az objektív társadalmi folyamat problémájára is. Ezután néhány forrásproblémára mutatott rá. Kiemelte az országos statisztikai összeírások helyi adatainak felhasználását, amelyek a történeti folyamat objektív oldalát számszerűen mérik. Majd a statisztika

tikák használatának több igen fontos módszertani kérdésére tért ki az előadó. Végül az élő források felhasználását érintette. Az élő forrásoknak különös jelentősége van a társadalmi változás, átalakulás egy olyan szakaszában, amikor a közigazgatási stb. intézmények tevékenysége szünetel s írott források csak hézagosan állnak rendelkezésre.

A délutáni referáló ülésen két téma eddigi kutatási eredményeinek ismertetésére került sor.

Kiemelkedő dolgozatot hallottunk *Benke József* tanártól (Pécs) „A barcsi Vörös Csillag termelőszövetkezet történetéről” címen.

Benke József először a földreformról, telepítésről, majd az 1948 októberében megalkuló termelőszövetkezeti csoport kezdeti nehézségeiről s eredményeiről beszélt. Majd évről-évre számbavette a terméseredmények alakulását, az állatállomány szaporodását, az egy munkaegységre jutó jövedelem emelkedését, a közös vagyon gyarapodását, az új belépők számát, a munkaszervezet fejlődését. A fentiek alapján kibontakozott az a gyorsiramu fejlődés, amelynek következtében a szövetkezet 1952-ben az ország II., majd 1953-ban az ország élenjáró szövetkezete lett.

Ezután részletesen szólt az 1956-os ellenforradalom okozta megrázkódtatásról s a tagok jelentős részének kilépéséről. Majd pedig azokról a tényezőkről, melyek az 1956 utáni rohamos fejlődést lehetővé tették.

Az előadó megfelelő gazdaságtörténeti felkészültséggel elemezte a termelőszövetkezet új jövedelemelosztását. Kitént, hogy az országban elsőnek a barcsi termelőszövetkezetben vezették be a munkaegységen alapuló készpénzfizetést, amely lendítőben hatott a szövetkezet és a tagok egyéni jövedelmének alakulására.

A referátum egyik igen sikeres része, a tagság összetételének keresők és nyugdíjasok, korszerinti (60 éven felüliek és 60 éven aluliai), valamint a munkahely jellege szerinti elemzése volt.

A beszámolót követő vitában hozzászóló Nagy Katalin (Hódmezővásárhely) kiemelte, hogy Benke József vállalkozása úttörő jellegű s az első olyan munka, amely szinte a teljes vonatkozó levéltári anyag felhasználásával készült.

Bali János és *Fegyő János* IV. éves hallgatók „A kataszteri felmérések felhasználásának eredményessége a helytörténeti kutatómunkában” c. referátumukban arról a jelentős kutató munkáról számoltak be, melyet a Magyar Tudományos Akadémia VI. osztályának megbízásából működő munkacsoport keretében végeztek. Sárszentlőrinc (Tolna m.) 1859. és 1887. illetve Gelej (Borsod m.) 1889. és 1910. évi felméréseit vetették egybe, községenként 60—65 ezer adat sokoldalú felhasználása alapján. Megállapították, hogy a kataszteri felmérések felhasználása minden más egykorú forrásnál alkalmasabb a birtokosok számára, a birtokkategóriák szerinti megoszlásnak, a művelési ágak szerkezeti változásának vizsgálatára. Jelezték azokat a sajátos lehetőségeket, amelyeket a felmérések vizsgálata a faluhatár dülök szerinti struktúrájának és a tagosítottság megállapításának vonatkozásában nyújt. Felhívták a figyelmet azokra a fő forráskritikai megfontolásokra, amelyek a felmérések felhasználása során figyelembeveendőek. Végül kifejezték azt a véleményüket, hogy a követett munkamódszer alkalmazásával a kapitalizmus-kori falu legfontosabb meghatározó tényezőit minden más forrását meghaladó eredményességgel lehet kielemezni a kataszteri felmérések anyagából.

A vitában felszólaló *Huszár Pál* (Veszprém) e témakörben folyó igen értékes kutatási tapasztalataival egészítette ki a referátumot.

Mészáros Károly

BESZÁMOLÓK NEVELŐ IRÉN ÉS URBÁN ALADÁR KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Nevelő Irén „A magyarországi munkásosztály helyzete és mozgalmi az első világháború kezdetétől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig” című disszertációja a magyar munkásmozgalom történetének mindeddig feldolgozatlan szakaszával foglalkozik. A szerző előljáróban gazdag statisztikai adatok alapján bemutatja a munkásosztály szociális helyzetének alakulását, az összefoglaló kép mellett jól jellemzi az egyes dolgozó rétegek életkörülményeiben beállt változásokat, s érzékelteti a helyzetük között kialakuló különbségeket. Így pl. rámutat arra, hogy miközben az iparágak zömében — különösen a szállító-, építő-, és nyomdaiparban — a reálkeresetek 30—60%-kal csökkentek, addig a vasiparban foglalkoztatottak életszínvonala, kisebb ingadozásoktól eltekintve, 1917-ig majdnem változatlan maradt.

A háború terheit nagymértékben a munkásosztály viselte, s magatartása, hangulata ennek megfelelően alakult. A szerző egyfelől részletesen ismerteti az ipari proletariátus gazdasági és politikai mozgalmait, másfelől nyomonkíséri a Magyar Szociáldemokrata

Párt politikáját, a párt helyzetében és állásfoglalásában bekövetkezett változásokat. Az SzDP 1914 júliusában, a háború kirobbanásakor elutasította az imperialista hatalmak ellentéteinek fegyveres úton való megoldását. A béke megvédésére azonban keveset tett, a nemzetközi munkásmozgalom kezdeményezésére várakozott. Miután ez nem következett be, s a közben életbeléptetett kivételes intézkedések a pártot is veszélyeztették, nyílt kritikáját beszűntette és arra összpontosította erőit, hogy legalitását megtartsa, pozícióit a háború utánra átméntsse. Az orosz hadbalépést követően már az SzDP is ott található a háború feltétlen támogatói között, szociálsovinizmusa azonban nem esett teljesen egybe a nyugat-európai munkáspártokéval.

A háború kiszélesedése és elmélyülése nyomán fokozódott a dolgozó tömegek elégedetlensége és kiábrándultsága, nőtt körükben a pacifista hangulat. Mindezek hatására az SzDP felülvizsgálta a háborúról vallott nézeteit.

1915 nyarán már nem azt hangsúlyozta, hogy a háború a haladásért és a demokráciáért folyik, hanem elismerte, hogy a proletárok milliói imperialista érdekekért áldozták fel életüket. 1915. július 28-án levélben fordult a Nemzetközi Szocialista Irodához, melyben egy nemzetközi békeakció megindítására tett javaslatot. A kezdeményezés sikere a II. Internacionálé egységének helyreállításától függött, s az SzDP mindenekelőtt ennek megvalósításán munkálkodott. Kísérletei azonban kudarcot vallottak, a békeakció egyelőre lekerült a napirendről. A párt külpolitikai lépései nem jelentették a magyar uralkodó osztályokkal való szembefordulást, továbbra is lojálisak maradtak, s ez a magatartás jellemezte politikájukat a proletár érdekek képviselőiténél is. A dolgozó tömegek követeléseit a kormánnyal együtt akarták megoldani. Így támogatták és a sérelmek orvoslására megfelelő eszköznek tekintették a Tisza-kabinet által 1916 januárjában, a tömegek elégedetlenségének levezetése érdekében létrehozott Munkásügyi Panaszbizottságokat.

1916 első felében az SzDP továbbra is a nemzetközi munkásmozgalom egységének helyreállításán tevékenykedett, ismét eredménytelenül; a május 1-i nemzetközi békedemonstráció tervét az Internacionálé nem tette magáévá. Az újabb kudarc csüggedést és elkeseredést váltott ki a párt vezetőinél. A nyári hónapokban a beletörődés, a békés jövő utáni vágyakozás jellemezte a párt politikáját.

A háború második évének végén mindkét imperialista táborban a kifáradás jelei mutatkoztak; óvatos kezdeményezések történtek a békekötés és a fegyverszünet megkötése felé. Miután a központi hatalmak helyzete volt kedvezőlenebb, országaikban éleződött ki leginkább a belső feszültség. A közhangulat változása az SzDP-t is politikai magatartásának felülvizsgálatára kényszerítette. 1916—1917 fordulóján komoly erjedés indult meg a párt soraiban. A pártvezetőséget az alsóbb szervek — először a háború megindulása óta — élesen bírálták, cselekvésre ösztönözték. Új irányvonal részletes kidolgozására és meghirdetésére azonban ekkor még nem került sor.

1917 tavaszán új kül- és belpolitikai helyzet alakult ki a Monarchiában. A háborús helyzet, a tömegek elégedetlensége, s nem utolsósorban a februári orosz forradalom hatására az MSZDP szakított korábbi politikai vonalával, és áprilisi kongresszusán legfontosabb célkitűzését a háború mielőbbi befejezésében, a demokratikus Magyarország megteremtésében jelölte meg. Ezzel lezárult az elméleti pacifizmus, a nemzetközi akcióra várás időszaka, és helyet kapott a gyakorlati pacifista tevékenység. A béke előfeltételének a demokrácia kiépítését tekintették, s ennek első lépését a választójog rendezésében látták; kezdeményezéseikre jött létre a Választójogi Blokk. Békeakciójuk a nemzetközi munkásmozgalomra is kiterjedt, a nagy reményekkel várt stockholmi konferenciára azonban nem került sor. Tisza bukása után a Választójogi Blokk egyes tagjai kerültek hatalomra, ez fokozta a pártnak a demokratikus szabadságjogokért és a választójog megreformálásáért folytatott küzdelmét.

Sipos Aladár opponens véleményében először a disszertáció érdemeit méltatta. A gazdag tényfeltárás mellett legjelentősebb eredményét abban látta, hogy a szerző sok vonatkozásban finomította az MSZDP első világháború alatt folytatott politikájáról adott korábbi értékeléseket, kimutatva: a magyar szociáldemokratáknál a háborúnak a nyugati pártokhoz hasonló támogatása igen rövid ideig tartott, a magyar párt nem egyszerre tért át a szociálsovinizmusról a szociálpacifista vonalra, hanem lassanként. A két évig tartó átmeneti időszaknak két fontos jellemzője volt: a pártvezetőség egyrészt rendkívül sokat fáradozott azért, hogy a II. Internacionálét nemzetközi békeakció kezdeményezésére és vezetésére serkentse, másrészt belpolitikailag nem tett semmit a háború ellen, pusztán a munkásosztályra nehezedő szociális terhek könnyítéséért szállt síkra.

Az opponens a tanulmányt elsősorban közgazdasági szempontból bírálta. Kifogásolta, hogy hiányos a disszertáció gazdaságtörténeti megalapozottsága, bár elismerte, hogy átfogó marxista gazdaságtörténeti munka nem áll rendelkezésre. Rámutatott arra,

hogy a munkásosztály helyzetének vizsgálata nem eléggé komplex, nem terjed ki az elemzés a munkásosztály helyzetét meghatározó valamennyi főtényezőre, így pl. a munkásosztály relatív helyzetének alakulására, a munka intenzitásának fokozására. Nem helyeselte a „relatív reálbér” kategóriájának használatát. Nehezményezte, hogy a szerző az általa között adatokból nem vonja le minden esetben az adódó következtetéseket, nyugodtan le lehet szögezni, mondotta, a háború alatt a munkásosztály helyzete abszolút mértékben is romlott. Kiigazítandónak tartotta Nevelő Irén azon megállapítását, mely szerint a nagyipari proletariátus kialakulása a századfordulóra tehető. Szerinte ez az imperializmus kialakulásával párhuzamos folyamat és időben is korábbi. Egyetértett viszont azzal, hogy a századforduló táján megváltozott az ipari munkásság összetétele, a munkásság többsége nagyipari munkássá lett.

Befejezésül Sipos Aladár hangsúlyozta, hogy a disszertáció színvonalas munka, alapjában véve a pozitívumok jellemzik, komoly segítséget nyújt a párt történetének elkészítéséhez is, s ezért javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Galántai József opponensi véleményében felhívta a figyelmet arra, hogy a disszertáció a munkásmozgalom történetének eddig homályos szakát dolgozza fel, s így komoly hiányt pótol; a háború előtti munkásmozgalom fonalát köti össze az 1918-as esztendő forradalmi megmozdulásaival. Külön kiemelte a munkásosztály szociális helyzetében beállt változások jól sikerült bemutatását, a háború kitörése utáni első munkásmozgalmak újszerű rajzát, a panaszbizottságok szerepének sokoldalú feltárását. A tanulmány egyik jelentős új eredményének nevezte az SzDP vezetésének a pacifizmushoz való viszonya elemzését, ezen belül is a pacifizmus irányában való ingadozások ábrázolását 1915–1916-ban.

Áttérve kritikái észrevételeire, az opponens nem a témához tartozónak vélte az uralkodó osztályok egyes csoportjai nacionalizmusának elemzését. Hasonlóképpen nem helyeselte a háború előtti társadalomnak az alapvető osztályviszonyokon túlmenő átfogó felrajzolását. Nem tartotta kielégítőnek a háttér, a hadi helyzet alakulásának, illetve annak a bel- és külpolitikai akciókkal való összefüggésének feltárását.

Az opponens megítélése szerint a munkának viszonylag gyengébb része a Választójogi Blokk megalakulásának feldolgozása. Bátrabban lehetne értékelni a Blokk különböző irányzatainak politikai vonalát, különösen az SzDP és a polgári balszárny összefogásának lehetőségét. Ugyancsak gyengén sikerült résznek tartotta a tanulmány historiográfiai fejezetét.

Galántai József néhány kiegészítő megjegyzést fűzött az SzDP-nek a világháború kitörésekor bekövetkezett fordulata kérdéséhez, bár alapjában véve egyetértett Nevelő Irén álláspontjával. A szerző valóban helyesen látja — mondotta —, hogy 1914. július 4. és 22. között a párt propagandájában a választójogi propaganda kerül előtérbe. Itt azonban rá kell mutatni arra, hogy nem egyszerűen „becsapódott” az SzDP vezetése, amikor nem vette észre a háborús veszélyt, hanem ez a hiba összefügg a párt általános politikájával, amely a választójogi küzdelmet minden másnál előbbrevalónak tartotta. A Monarchia és Szerbia közötti első katonai összecsapások idején a szociáldemokrata sajtó még nem szociálsoviniszta. A soviniszta uszítás csak a világháború kitörésekor jelenik meg. Nem értett egyet azzal, hogy az SzDP propagandája nem tárta fel világosan a Szerbia elleni támadás igazi osztálycéljait.

Összegezve véleményét, az opponens kijelentette, hogy Nevelő Irén munkája minden szempontból megfelel a kandidátusi követelményeknek, ezért javasolta a TMB-nek, hogy a szerző részére a tudományos fokozatot ítélje oda.

Jemnitz János, reflektálva Galántai József megjegyzésére, kifejtette, hogy a „becsapódottság” nemcsak magyar jelenség, hanem általános. A szarajevói merénylet után a háború lehetőségére felfigyeltek, de az utána következő két héten, az utalmatöm benyújtásáig a legkülönbözőbb szocialista irányzatok Európa-szerte egyaránt nem tekintették reális veszélynek a háború kirobbanását.

Hajdú Tibor hozzászólásában követendő példának állította a disszertáció gazdag tényanyagfeltárását. Különösen jelentősnek és újnak értékelte az egyes rétegek sztrájkmozgalmi kölcsönhatásának bemutatását, az 1917-es aratás előtti éhségmegmozdulások kimutatását, általában a parasztmozgalmak figyelemmel kísérését. Hiányolta viszont a munkásmozgalomnak az általános politikai helyzettel való megfelelő összekapcsolását. Így pl. a Tisza bukásával és az Esterházy-kormány kinevezésével bekövetkező változás elsikkad a tanulmányban, s e miatt a szerző nem tud választ adni olyan kérdésre: mi állította meg 1917 júliusa után a munkásság felfelé ivelő sztrájk- és bérmozgalmát. A politikai viszonyok vázlatos ábrázolása miatt nem teljesen pontos a magyarázat, miért engedték ki a szociáldemokratákat Stockholmba, és miért nem akarták kiengedni a keresztényszocialistákat. Itt utalni kellett volna Tiszának e kérdésben Czernin

folytatott vitájára, amelyben a külügyminiszter meggyőzte a miniszterelnököt, csak hasznát láthatják annak, ha támogatják a szociáldemokraták kiutazását.

Nevelő Irén válaszában nem tette magáévá opponenseinek azon igényét, mely szerint erőfeszítéseket kellett volna tennie az első világháború alatti időszak gazdaságtörténetének pótlására. Úgy látta, hogy e feladat megoldása nem lehet egy munkásmozgalomtörténeti feldolgozás mellékterméke, külön önálló kutatásokat kíván. Elismerte, nem ad a munkásosztály helyzetéről komplex képet, hozzáfűzte azonban, hogy néhány tényező vizsgálata elé objektív nehézségek tornyosultak. A munkásosztály relatív helyzetével kapcsolatosan rámutatott: a kifizetett béreknek a termelési értékhez, illetve a vizsga nyereséghez viszonyított arányának elemzését ki kellett volna egészítenie olyan vizsgálatokkal, amelyek figyelembe veszik a termékek értékének, a termelési költségek emelkedésének, a korona értékesökkenésének változásait, mindehhez azonban annyira szerteágazó kutatások és bonyolult számítások szükségesek, melyeket már nem tudott elvégezni.

A kormány és az SzDP viszonyát érintve a jelölt kifejtette, hogy a magyar uralkodó köröket nem nagyon érdekelték a munkáspárt külkapcsolatai. Tudták, a pártvezetőség tartózkodik minden olyan akciótól, amely a Monarchia katonai helyzetét gyengíti, csupán arra törekedtek, hogy a Svájcban szervezkedő radikális irányzattól elszigeteljék őket. Ez az álláspontjuk csak a háború második felében változik meg. Ugyanakkor igyekeztek meggátolni a párt külföldi tapasztalatainak magyarországi meghonosítását.

A szerző egyetértett Galántai József azon megjegyzéseivel, amelyek a "Szociáldemokrata Párna" a háború kitérésekor követelt politikájára vonatkoztak. Kétségtelen, hogy akkor a párt politikájának középpontjában a választójogi harc állt. Ugyanakkor azonban arra utalt, hogy az első háborús krízis után a mindennapos feladatra való áttérés nem pusztán magyar jelenség, hanem csaknem valamennyi európai munkáspárt magartartását jellemezte. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a szociáldemokrácia felismerte-e a háború osztályéeljait, arra utalt, hogy azon általános, bár fontos megállapításon nem jutottak túl, mely szerint a háborút az osztrák-magyar imperializmus idézte fel; a magyar uralkodó osztályok uszító jelszavai mögött a valódi lényegzet nem ismerték fel.

Befejezésül *Nevelő Irén* köszönetet mondott opponenseinek segítőkész kritikájukért, fáradozásaikért, mindazokért a tanácsokért, amelyek elősegítik munkája jobbítását.

Galántai József felszólalásában ismételtén aláhúzta, hogy a munkásmozgalom történetét a Monarchia kül- és belpolitikai helyzetének alakulásával jobban összhangba kell hozni. Így pl. a munkásosztály hangulatára rendkívüli mértékben kihatott a hadi helyzet változása, s ezt következetesebben figyelembe kell venni. A stockholmi kiutazás kérdésének megvilágításánál sem lehet eltekinteni attól, hogy 1917 elején a Monarchia vezető köreinek, de a magyar uralkodó osztályok egyes csoportjainak az SzDP-vel kapcsolatos politikájában is fordulat állt be. Ezt bizonyítja, hogy Czernin érveinek hatása alatt még Tisza is hajlandó megváltoztatni álláspontját.

Jemnitz Jánossal vitakozva azt hangoztatta, hogy a háborús veszély fel nem ismerése nem pusztán taktikai hiba volt, s ez nem magyarázható azzal, hogy az egész nemzetközi munkásmozgalom becsapódott. A „becsapódottság” magyarázata az SzDP politikai koncepciójában keresendő. A háborús veszéllyel tisztában voltak, s azt is tudták, milyen osztályérdekekről van szó. Az adott időszakban azonban napirendre került a választói névjegyzék összeállítása, azaz a parlamenti mandátumhoz jutás lehetősége, s ez minden mást háttérbe szorított.

Sípos Aladár közölte, úgy érzi, a szerző félreértette, ő nem kívánja a háború alatti időszak gazdaságtörténetének teljes feldolgozását, de megítélése szerint a munkásosztály helyzetét gazdaságtörténeti megalapozás nélkül nem lehet alaposan bemutatni, elsősorban azokat az anyagi tényezőket kellene alaposabban feltárni, amelyek közvetlenül kapcsolódtak a munkásosztály harcához. Mégegyszer javasolta, hogy a szerző hagyja el a relatív reálbér fogalmát, s ajánlotta Berend T. Ivánnak és Ránki Györgynek a század eleji ipartörténetet feldolgozó könyve felhasználását.

Jemnitz János befejezésül néhány szempontot vetett fel. Véleménye szerint meg kellene vizsgálni az SzDP antimilitarizmusát, valamint forradalmiságának fogyatékosságait, s ezzel összefüggésben háborús felelősséget. Hasonlóképpen alaposabb elemzést kíván a „becsapódottság” kérdése, mind a munkásmozgalom vonatkozásában, mind a más osztályok esetében világszerte. Értékelné kellene a választójogi harcot nemzetközileg, a francia és német pártok ugyanúgy központi kérdésnek tekintették a választójogi harcot, mint a magyar párt.

A vita lezárása után a bírálóbizottság egyhangúan javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy *Nevelő Irén* számára a kandidátusi fokozatot ítélje oda.

Urbán Aladár „A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán” c. kandidátusi disszertációjában bevezetésül utalt a magyar szabadságharccal és polgári forradalommal foglalkozó irodalom témaválasztásainak bizonyos egyoldalúságaira: amíg feladatának tekintette a politikai és társadalmi viszonyok alapos elemzését, addig a katonai kérdésekkel, különösen a sok egyéb — társadalmi, gazdasági, kül-, és belpolitikai — problémát is magában foglaló *hadszervezés* kérdésére alig szánt energiát. A jelen munka tehát ennek a hiánynak pótlását tűzte ki céljául, elsősorban a 48-as események adott szakaszának tárgyalásán keresztül.

A munka első része a *nemzetőrség* szervezésének történetével foglalkozik. A kezdeti — a nemzetőrség toborzásáról szóló törvény életbeléptetéséig eltelt — időszak vizsgálata azt mutatja, hogy a polgári forradalmak korábbi tapasztalatai alapján megalakuló nemzetőri alakulatok elsősorban a fővárosban és az Alföld legjelentősebb városaiban értek el nagyobb létszámot. Az országos szervezés megkezdéséig jellemző, hogy általában spontán, a régi polgárőrség kiegészítéseként, az ifjúság kezdeményezésére jöttek létre; soraikban a városi iparos-kereskedői réteg, hivatali tisztviselők, jobbmódú parasztek, diákok, honoráciorok, esetleg a nemesség képviselői találjuk. A plebejus elemek bekerülése igen ritka, s távol maradt általában a parasztság is, a szolgáltatások új formáját látva a nemzetőrségben. Ilyen körülmények között az első hetekben a nemzetőrség-polgárőrség létszáma kb. 60 000 főre becsülhető.

Az áprilisi zavargások sürgetően vetették fel a kormány előtt a nemzetőrségnek mint belső rendfenntartó erőnek megteremtését. A minisztertanács Batthyány miniszterelnököt bízta meg a szervezéssel, aki hamarosan életrehívta a miniszterelnök hadügyi és nemzetőrségi kérdésekkel foglalkozó titkársága mellett a nemzetőrségi haditanácsot. A haditanács intézte — Batthyány közvetlen irányítása alatt — a szervezés, kiképzés ügyeit, a Belügyminisztériumnak és a Hadügyminisztériumnak szinte semmi szerepe nem volt ezekben. Az április 21-én, az 1848: XXII. tc. értelmében megkezdett országos szervezésnek több hátráltatója is volt: az összeírás nem volt kötelező; a volt jobbágyság uraikkal szembeni ellentéteik (legelőkelkülönözés, úrbéres földek stb.) miatt és a katonaszkodástól, mint az adózás egyik formájától való idegenkedésük több helyen határozott szembenállást váltott ki a lakosságból. Akadályt jelentett az is, hogy a terület szerinti szervezés elvének szigorú betartása gyakran ütközött a polgárőrség és pl. a pesti fiatalság azon törekvéseivel, hogy megtartsák régi alakulataikat. Zavarók voltak az olyan mozzanatok is, mint a zsidó nemzetőrök leszerelése. E nehézségek ellenére az eredményes szervezést jelzi, hogy július elején 350 000-re, szeptemberben pedig 400 000 főre volt tehető a nemzetőrség létszáma.

Nem kis nehézséget jelentett a felfegyverzés és a kiképzés sem. A kormány a hazai fegyvergyártást már áprilisban megindította, de mivel rendszeres termelésre csak november-től lehetett számítani, keresni kellett a fegyvervásárlás lehetőségeit is. Még áprilisban, majd májusban sikerült Batthyáynak Bécsből több tízezer fegyver szállítására szerződnie, mivel azonban ennek realizálására csak nyár végétől került volna sor, júliustól az angliai, belgiumi vásárlások — részben már Kossuth bekapcsolódásával — kerültek előtérbe. A modern külföldi fegyverek elsősorban az új honvéd zászlóaljoknak jutottak, a nemzetőrségnek csak a hazai és régi mintájú puskák. A kiképzés vonalán sem volt jobb a helyzet: noha sikerült a parancsnokságok nagyobb részét nyugalmazott katonatisztekkel felállítani, a sok szervezési probléma (saját soraikból választott parancsnokok esetén viták, torzszalkodások, a nemzetőrségi törvény be nem tartása, különböző egyenruhák) nyomán a fegyelem igen laza volt. A zömében alföldi megyékből kikerült lovasság alacsony létszámú volt, a tüzérség megteremtésére tett kezdeti lépések csak ószre hoztak eredményt.

A nemzetőrség alkalmazására egyelőre csak kisebb belső posztokon (vám- és sőházaknál, harmincad-hivataloknál, vásárnál, őrtállásnál, antiszemita zavargásoknál) került sor. Mielőtt még megvalósulhatott volna az eredeti tervek szerinti felállítás, az egyre erősödő szeb felkelés ellen a sorkatonaság megerősítésére szükségessé vált a nemzetőrség táborbaszállása. Július második felében kb. 20—22 000 nemzetőrt vezényeltek a bácska—bánsági, mintegy 28 000-t a Duna—Dráva vonala mentén húzódó táborokba. A nemzetőrség mobilizációja már ekkor válságos jelenségeket mutatott: a legnagyobb mezei munkák idején kellett otthagyni a földeket, a katonai vezetést zavarta a 2—8 hetes felváltási idő, amely lehetetlenné tette a komoly ütőerejű csapatok kialakulását. Fokozta mindezt a fegyverzet gyengesége is. A kormány előtt világos volt, hogy ez a jórészt hasznavehetetlen, rosszul felkészített, laza fegyelmű nemzetőrség nem képes komolyabb harci cselekményekre (pl. a Szenttamás elleni támadás után a kellően fel nem fegyverzett tolnaiak önkényesen elhagyták a tábor). Ezért elrendelték a nemzetőri zászlóaljokban a honvéd fegyelmi szabályzat életbeléptetését, majd elhatározták; hogy

ellenség elé csak alaposan felkészített egységeket engednek, s végül Batthyány utasítást adott ki, hogy az alakulatoknak legalább 10 hétre táborban kell maradniok. Az intézkedések sorát az augusztus 13-i miniszterelnöki rendelet zárta le, amely kimondta, hogy a hosszabb szolgálatra önkéntes nemzetőröket kell kiállítani. Mivel várható volt, hogy a király a honvéd zászlóaljok szaporításához nem fog hozzájárulni, Batthyányék a szervezés során hallgatólagosan tudomásul vették a census teljes mellőzését, s a nemzetőrségbe szép számmal áramlottak be az eddig kirekesztett mesterlegények, napszámások, eselőd-sorsú elemek (az ismert összeírások szerint ezek aránya 75%-ra tehető). Ez tehát lényeges osztályösszetételbeli változást jelentett a nemzetőrség soraiban. Ha figyelembe vesszük, hogy a zászlóaljok nagy része ősszel honvéd zászlóaljjakká szerveződött, világossá válik, milyen jelentős fordulatot jelentett a nemzetőrség létrehozása.

Urbán Aladár megállapítja, hogy a kormány e lépésével nagy rugalmasságról és egyben következetességről tett tanúságot, majd ismerteti az augusztus végi miniszteri rendelet nyomán kialakított 4 kerületi tábor (Vác, Szolnok, Arad, Pápa) szervezési munkálatait, melynek eredményét az is jelzi, hogy Pákozdnál a sereg 40%-át a néhány hete kiállított önkéntes nemzetőrség alkotta.

Disszertációjának második felében a magyar honvédsereg kialakulását, szervezését, összetételét elemezte. Már áprilisban, a szerb mozgolódások megelénkülésének idején a kormány gondolt a sorkatonaságot kiegészítő önkéntes haderő megszervezésére, amelyet vagyoni census nélküli toborzások útján „rendes nemzetőrség” néven májusban létre is hívtak. (Érdekes, hogy a baloldal ekkor — a teljes katonai függetlenség követelésére összpontosítva — nem tulajdonított jelentőséget ennek.) A tervek szerint ezen alakulatok — melyeket nyár közepére már mindenütt „honvédek”-nek neveztek — csak a katonasági helyőrségi szolgálatokat látták volna el, s szervezeteileg a Nemzetőrségi Tanács, illetve Batthyány közvetlen parancsnoksága alá tartoztak. A megindított toborzások a rendes serezhadri hadfogadó kormányok (Werbe-Kommandos) és a hatósági toborzó biztosok együttműködésével történtek. Noha munkájukat sok probléma hátráltatta — elhelyezési gondok, a magassági mérték okozta nehézségek — június közepére mégis Pesten, Debrecenben, Szegeden betelt az előírányozott létszám. (Annak, hogy a toborzás elsősorban az alföldi megyékben hozott szép eredményeket, szerző szerint a gazdasági érdekelttség mellett a Habsburg-ellenes harcok hagyományainak továbbélése volt az alapja.) A kormány ekkor — nem számolva annak lehetőségével, hogy más helyen lassabban és kisebb sikerrel járnak majd a toborzások — sietősen leállította e területeken azt, ami nagy hiba volt részéről, mivel visszafogta a néptömegek lendületét. Az augusztus közepére besorozott kb. 9500 honvéd önkéntesnek társadalmi összetétele a következő volt: 60% paraszt (elsősorban szegényparaszt), 25–30% iparos, mesterlegény, kb. 10% értelmiségiekből, birtokos elemekből állott. Életkoruk 80%-ban 18–25 év között volt. A felszerelés és a kiképzés jóval kisebb gondot jelentett volna, mint a nemzetőrség esetében, ha a szerb felkelés nem sürgette a kormányt. A ruhák anyaga — melyek varratási költségfedezetét Kossuth teremtette elő — az óbudai katonai raktárakból került ki, a fegyvereket a budai, eszéki, temesvári fegyvertárakból szerezték. A kiképzés hátráltatója volt, hogy az első zászlóaljok nem rendelkeztek kellő számú megfelelő tiszttel. Gondot jelentett a fegyelmezés, az új szolgálati szabályzat bevezetése is. A miniszterelnök által kinevezett tisztek — ez törvényesen a nádor joga volt — összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy többségük a megyei birtokos nemességéből került ki, s noha nagy részük nyugállományból illetve serezhadri szolgálatból került új beosztásába, sokan voltak, akik néhány hetes katonáskodás után nyerték el a tiszti rangokat. A zászlóaljok szervezését áttekinthető megállapítható: a Batthyány-kormány nagy teherterele volt, hogy a tábornoki kar, valamint a honvédsereg főparancsnokságának kinevezésében olyan — egyébként megfelelő szakértelemmel bíró — régi tisztszisztekre volt kénytelen támaszkodni, akik szeptemberben, a legnehezebb időkben elhagyták a kormány szolgálatát.

A létrehozott 10 honvéd zászlóalj tábori szolgálatának körülményeit, táborbászallásuk helyét, első ütközeteiket nyomon kísérve Urbán Aladár megállapítja, hogy a honvédség és a nemzetőrség jól megállta helyét. Disszertációjának mintegy összefoglalásaként leszögezi, hogy a Batthyány-kormány — hangsúlyozva a miniszterelnök érdemeit — a nemzetőrség és a honvédség megszervezésével lerakta az önálló hadügyi szervezet alapjait, e hadszervezési eredmények az angol és francia polgári forradalmak mércéjével mérve is jelentősek és azt jelentették, hogy a kormány felkészülten igyekezett várni az ellenforradalom megmozdulását.

Borús József kandidátus abból indult ki opponens véleményében, hogy bár 1848–49 történetéről könyvtárnyi munka látott eddig napvilágot, a forradalom és szabadságharc éveinek hadtörténeti kérdései még csak igen kis részben nyertek feldolgozást: „A szabadságharc katonai története régóta óhajtott szintézise elkészítésének nélkülöz-

hetetlen előfeltétele új, az eddigi munkákban nem található adatok és összefüggések feltárása, a hadszerzési problémák kutatásának megkezdése, valamint az egész kérdés társadalomtörténeti keretbe való ágyazása." A levéltári anyag fokozott használatára és a társadalomtörténet szempontjának figyelembevétele a centennárium és az 1952. évi Kossuth-évforduló óta egyre inkább megtermékenyítőleg hatott a hadtörténetírásra is, amelyet jelentős új eredményekkel gyarapít most Urbán Aladár tíz évi levéltári kutatómunkán alapuló, témaválasztásánál, anyaggazdagságánál, a társadalomtörténeti összefüggések megvilágítására is kiterjedő módszerességénél fogva egyaránt méltán figyelmet érdemlő disszertációja.

A terjedelmes munkának a nemzetőrséggel foglalkozó első részét illetően kiemelte Urbán Aladárnak a nemzetőrség szociális összetételének vizsgálatában elért azon eredményét, hogy „az önkéntes nemzetőrség a lakosság jobbmódú elemeiből, városi iparos-kereskedő polgárokból, mezővárosok tehetősebb parasztaiból tevődött össze; így nem állhat helyt az a korábbi elképzelés, hogy benne a munkások és a plebejus elemek tömegével vettek volna részt. A kezdeti időszak után azonban változott a helyzet, azaz az összetétel, és megynként — mint a szerző írja — „a nemzetőrség soraiba jelentős számban kerültek be a kvalifikációt meg nem őrítő elemek.” A munka második részét illetően, amely a honvédség szervezésével foglalkozik, és helyesen állapítja meg, hogy a szabadságharc hadserege a nemzetőrséggel párhuzamosan szervezett honvédségből fejlődött ki, Borus József megjegyezte, hogy a honvédszázlaljak szociális összetételének vizsgálatát szélesebb alapon végezve, az általánosítható összkép teljesebb, meggyőzőbb lenne.

A továbbiakban arra mutatott rá, mennyire fontos tudományos feladat az 1848—49-es évek osztályharcának beható tanulmányozása: „A felszabadulást követő dogmatikus szemlélet negyvennyolccal foglalkozó történetírásunknak azzal ártott legtöbbet, hogy a nemzeti összefogás és a függetlenségi harc szempontjának egyoldalú hangoztatásával lehetetlenné tette az osztályharc vizsgálatát.” Urbán Aladár munkája gazdag anyagot tartalmaz annak megvilágításához, hogy „mit jelentett, hogyan érvényesült ekkor az osztályharc” a téma vonatkozásában, azonban a szerzőnek „ennyi adatból bátrabban kellene levonni a következtetést: a nemzetőrségben kezdetől fogva érvényesült a szegényebb rétegeknek vagyoni helyzetük javítására, föld szerzésére, társadalmi emelkedésre irányuló törekvése, — és a gyaragosoknak a küzdelme e törekvással szemben. Az adatok alapján az is logikusan következik, hogy az arisztokrácia és a tehető polgárság jobban félt a honvédségben fegyverhez jutott nincstelenektől, mint a külső ellenségétől.”

Kisebb megjegyzései során szóvá tette a tiszántúli toborzás sikerében a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hagyományai továbbélésének tulajdonított szerep eltűlését; kitért a löszereállítás nehézségeire, amelyek a szabadságharc egész folyamán végig fennállott fegyverrellátási problémákat is felülmúlták; az kiképzéssel kapcsolatban rámutatott arra, hogy nemcsak színvonalának alacsony voltáról, hanem sokhelyütt teljes hiányáról kell beszélnünk. Korrigálta a disszertáció néhány megállapítását a szerveződő honvédségnek a nemzetőrséghez, illetve a császári hadszervezetthez való viszonyára vonatkozólag, s felhívta a figyelmet a korabeli katonai terminológia magyarázatának szükségességére. Elismeréssel szólt a disszertáció logikus szerkezeti felépítéséről, olvasmányos stílusáról, a kiegészítésre csak itt-ott szoruló hatalmas jegyzetapparátusról, s nem utolsó sorban a munka mellékleteiről, amelyek fontos szervezési és létszámjelentéseket, toborzási szabályzatokat, kiképzési tervet, tiszti névsorokat tesznek hozzáférhetővé.

Véleményét abban összegezte, hogy Urbán Aladár disszertációja „jelentős gyarapodása és értéke 1848-ra vonatkozó történetírásunknak, különösen hadtörténetírásunknak. Nemcsak ráirányítja a figyelmet a nemzetőrség és a honvédszázlaljak története kutatásának fontosságára, a hadszerzés és a szociális összetétel vizsgálatának nélkülözhetlenségére, hanem mintaszerűen meg is oldja a feladatot, végleges választ ad a témából adódó kérdésekre.”

Varga János kandidátus opponensi véleményét a disszertáció érdemeinek méltatásával kezdte. Urbán Aladár a nemzeti történelem oly problémáinak tisztázására vállalkozott, amelyekről néhány évvel ezelőtt sokan azt mondták: kutatásával semmi újat nem kaphatunk már. Ezzel szemben a munka a teljesnek mondható levéltári és más források korrekt, tárgyilagos felhasználásával, valamint témájának sokoldalú, a ható társadalmi tényezők szinte valamennyijét számításba vevő elemzéseivel figyelmeztet, hogy az első felelős magyar minisztériumunk megítélését a honvédelmi kérdések vonatkozásában módosítanunk kell, mert a sok buktató, megtorpanás ellenére is „lényegében sokkal jobban ellátta a haderő megszervezésében reá váró feladatot, mint ahogy ezt korábban véltük”. A disszertáns tudományos erényeit mutatja az is, hogy annak ellenére, hogy szinte minden fejezet, minden rész tartogat új megállapításokat — s itt a dolgozat gondolatmenetét követve felsorolta a leglényegesebb új eredményeket —, mégis képes

az egyidőben lejátszódó s a valóságos fejlődés különböző oldalait képező eseményeket, mozzanatokot sokoldalú kritikai hozzáállás alapján fontosságuk szerint együtt-láttatni.

Kritikai észrevételei — mint mondotta — tulajdonképpen nem is érintik a diszsertáció lényegét, hanem sokkal inkább egyes részletkérdések kiegészítésére korlátozódnak. Hogy a város mögött elmaradt a vidék a nemzetőrség szervezésében, annak szerinte elsősorban az az oka, hogy noha vidéken az úr—paraszt viszony kielevezettebb volt, mint a városi társadalmi ellentétek, mégis a városi zártabb közösség, a vidéki szétszórt településviszonyokkal szemben már eleve lehetővé tette, hogy itt a szervezés sokkal eredményesebb legyen. A szerzőnél világosabban fogalmazná meg: a kormánynak a nemzetőrséggel részben az eljövendő honvédelmi szervezet, részben belső karhatalmi erő kialakítása volt a célja. Nem ért egyet azzal az irodalomban más helyen is felbukkanó megállapítással, hogy az 1848 tavaszi antiszemita hullámmal egyidőben kiadott parancs a zsidó nemzetőrök leszerelésére a kormány és a szélsőbal egyes tagjainak antiszemitizmusát bizonyítaná, mert ez sokkal inkább kényszerű kompromisszumként értékelendő. Ezután több kiegészítést tett a nemzetőrség létszámára, szociális összetételére, vagyoni állapotukra vonatkozóan. Azok az egyes, a diszsertációban fel nem használt anyagok — Sopron, Zemplén megye nemzetőrségi összeírásai —, melyeket ő korábban átnézett, alátámasztják a szerző létszámra, összetételre vonatkozó állításait és becsléseit, de néhány esetben szükséges lett volna a korabeli lajstromok foglalkozás-kategorizálását az adottnál részletesebben elemezni, mert a nemzetőrök valóságos szociális összetételét ez alapján még alaposabban tekinthetjük át. Ezek például rámutatnak arra is, hogy az összeíró bizottságok a cenzust nem mindig tartották be, aminek oka egyrészt abban rejlett, hogy már a következő honvédelmi célokra gondoltak, másrészt egyes helységekből úgy történt a nemzetőrállítás, hogy a tozsalkodások elkerülése végett minden felnőtt férfitagot besoroltak. A nemzetőrségbe lépéshez sokféle anyagi, egzisztenciális érdek is fűződött, ugyanakkor a források arról is tanúskodnak, hogy sok helyen még a törvény által kötelezettek sem sikerült megnyerni a nemzetőrség eszméjének.

Kiseb megjegyzések után bővebben foglalkozott a nemzetőri zászlóalj és a honvédség viszonyával. Egyetértett azzal, hogy a nemzetőrség katonai értéke messze elmaradt a honvédségtől, de fontos oldala a kérdésnek, hogy az önkéntes nemzetőrség egy része később rendes honvédszászlóaljjá alakult, s így a magyar honvédsereg egyik fontos részét képezte. Viláthatónak tartja azt a megállapítást is, hogy a baloldal kezdetben nem értett egyet az önkéntesek toborzásával, hanem a teljes hadügyi függetlenség megvalósítását tartotta céljának. Ez szerinte nem bizonyítható. Továbbiakban szerinte az események nyomankövetése megmagyarázza a kormánynak június elején a honvédkérdésben tanúsított látszólag ingadozó magatartását: amíg nem tudták, hogy a királynál tartózkodó Batthyány milyen eredményt ér el a szerb kérdést és Jellasicsot illetően, addig tanácsosnak látszott a toborzást függőben tartani. A szerzőnek az önkéntes társadalmi összetételéről alkotott képének valós voltát igazolják egyéb helyi részadatok is. Azt, hogy az önkéntesek 60%-a a parasztságból került ki, az ország társadalmi struktúrája magyarázza. Kiemelendő viszont, hogy országos létszámukhoz viszonyítva milyen nagy az iparosok és az értelmiségiek aránya. A jelentkezők a különböző területeken eltérők voltak. A szerző indoklása, amely — noha hangsúlyozza ebben a gazdasági tényezők jelentőségét —, a tiszántúli toborzás tárgyalásakor pl. mégis a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hagyományait igen fontos tényezőnek tartja, kiegészítésre szorul. Az ugyancsak szép toborzási eredményeket felmutató Szabolcsban e hagyományok alapjai: a lakosság állandósága, a Habsburg-ellenes harcok hagyományainak friss volta, korántsem mutathatók ki, s egyébként is a toborzásoknál még említés sem történt, hogy a Habsburgok elleni háborúról lesz majd szó. A gazdasági tényezők szerepe már jelentősebb, de ezek mellett nagyobb súllyal esnek latba a szervezéstechnikai, pszichológiai elemek is. Ha ehhez számítjuk, hogy a nincstelen elemek egy részének a katonáskodás egzisztenciájuk rendezését is jelentette, akkor érthető, hogy „az önkéntes zászlóaljakra végeredményben csak bizonyos megszorítással illik az önkéntes elnevezés, mert legénységüknek egy kisebb hányada valójában fogadottakból állt, vagy ha önkéntesen is, a 3 évtől — a 10 évtől való menekvés reményében — és anyagi előnyöktől csábítva választotta a katonáskodást”. Ez nem jelentheti természetesen a ténylegesen ható nemzeti érzés mozgósító erejének lebecsülését, de int, hogy sok tényezőt kell figyelembe venni az értékeléskor, és az önkéntesség mértéke koránt sem lehet azonos a hazafiság mértékével. A „beállítás” megítélésekor nem ért egyet a szerzővel abban, hogy az iparoslegények nemzeti tudata magasabb szintű lett volna az értelmiségénél, mert az iparoslegényeket sokkal inkább a meg-megújuló munkakereséstől, a vándorlástól, a hányódástól való szabadulás vágya hajtotta a katonáskodásra, míg az értelmiség magatartásában nagyobb

szerepe volt „nacionalizmussal keveredett nemzetudatának”. Befejezésül rövid értékelő megjegyzést fűzött a dolgozat alapján kialakuló Batthyány-képhez.

Mindkét opponens, hangsúlyozva a jelölt tudományos felkészültségét, munkája jelentőségét, javasolta Urbán Aladár számára a kandidátusi fokozat odaítélését.

Trócsányi Zolt kandidátus hozzászólásában csatlakozott az opponensek elismerő megállapításaihoz, majd néhány kritikai megjegyzést tett. Szerinte a téma körülhatárolása nem eléggé pontos, mert a disszertáció jelenlegi címéből következően joggal várnánk, hogy a szerző a kormány és az egyes főhadiparancsnokságok viszonyát is elemezze. Ez különösen Erdély esetében látszik fontosnak, ahol pl. a határőrezredek magatartását a nemzetiségi problémák erősen befolyásolták. A polgári irodalom bírálata mellett szükséges lett volna a kérdés marxista irodalmának kritikája is, a memoár-irodalom bírálatát viszont túl keménynek tartja. Nem tekinti lezártnak Urbán Aladár kutatásait a nemzetőrség előtörténetére vonatkozóan, mert a reform-korban többekben felvetődött már a „nemzeti őrsereg” eszméje, noha ez természetesen semmi programban nem szerepelhetett. Határozottabban el kellett volna marasztalni továbbá néhány vezető tisztelet, akiknek nagy részük volt a zavarok felkeltésében. Végül kifogásolta, hogy a dolgozat óriási anyaga mögött gyakran úgy tűnik, elvész a lényeg, és ha nem is „bekezdésenkénti lelkenedezést” vár a szerzőtől, mégis határozottabban rá kellett volna mutatni a hadszervezés tényének nagyszerűségére.

Szabad György kandidátus a nemzetőrség kérdésének előtörténetéről szólva elmondotta, hogy érdemes lett volna figyelemmel lenni arra, hogy mennyiben tekintették a magyar politikusok irányadónak a korábban lezajlott európai polgári forradalmak hadszervezési tevékenységét, másfelől utalt arra, hogy a nemzetőrségi gondolata felmerül már a márciusi ifjúság egy március 14-i tanácskozásán, sőt Kossuth már március 3-i feliratában is érinti ezt a problémakört.

Perjés Géza felszólalása is kiemelte a disszertáció azon erényét, hogy a katonai történetet társadalomtörténeti nézőpontból tárgyalja. Enélkül a hadtörténeti irodalom, mint mondotta, alapvető tévedéseket követhet el. Trócsányi Zsolttal ellentétben nem tartja fontosnak a jelenleginél többet szólni a Batthyány-kormány „érdemeiről”, hiszen a sorozatos nehézségek leküzdésében megnyilvánuló tevékenysége önmagáért beszél. A fegyelem igen helyesen nagy súlyt kapott kérdése szerinte nem egy esetben konkrétabb megítélést követelne. Végül megállapította, hogy ismeretei szerint a zászlóaljok vasúton szállítása „mérőföldkövet jelent”, s a részletesebb kidolgozást is megérdemelné. Tovább lehetne színesíteni a korabeli társadalom struktúrájáról alkotott képet, mert a társadalmi, tudati tényezők feltárása nélkül sok korabeli kérdésre nem kaphatunk helyes választ.

Barta István, a történelemtudomány doktora, a bizottság elnöke, hozzászólásában vitába szállt Borus Józsefnek az 1848/49 történetével foglalkozó irodalomba tett megállapításával, hogy a függetlenségi harc előtérbe állítása lehetetlenné tette az osztályharc vizsgálatát, és utalt arra, hogy éppen ebből a problémakörből születtek Ember Győző, Varga János munkái. Mivel a kérdés-feltevés összefügg a nemzeti és függetlenségi harcokról a történetírásunkban több éve folyó vitával, fontosnak tartja leszögezni, hogy a feudális kor függetlenségi harcaihoz és az 1848–49-es harcokhoz csatlakozó parasztság megítélése két különböző dolog. Amíg az első esetben nem várhatták igényeik teljes kielégítését, addig 1848-ban erre megvolt a lehetőség. Az 1848-ról szóló munkák tehát a társadalmi összefogásról ilyen értelemben szólva nem vétenek a marxista történeti igazság ellen.

Ezután *Urbán Aladár* olvasta fel az opponenseknek adott válaszát s reflektált a hozzászólásokra. Megköszönve az opponensek elismerő szavait, igen méltánylandónak tartotta kifogásaikat, észrevételeiket is. Elismerte, hogy egy több évvel ezelőtti cikkének megállapításait átvéve eltűzta a Habsburg-ellenes hagyományok szerepének jelentőségét a toborzás eredményességében. Jogosnak találja a katonai fogalmak és szakkifejezések világosabbá tételére vonatkozó igényt is, nem érzi azonban annak szükségességét, hogy a nemzetőrség és a honvédség szociális összetétele vizsgálatakor — a rendelkezésre álló egyébként is igen töredékes anyag alapján — a disszertációban különben végig nyomonkövethető osztályharc alakulására messzebbmenő következtetéseket vonjon le. Varga János idevágó megjegyzései azért is igen értékesek, mert a szerzőnél jobban ismeri az egyes vidéki levéltárak anyagait. Köszönettel fogadja éppen ezért a városi és vidéki nemzetőrség szervezési útjeme közötti különbségre, a regionális kérdésekre tett megjegyzéseit. A baloldalnak a honvéd-kérdésben tanúsított kezdeti tájékozatlanságának okaira vonatkozóan csak negatív bizonyítékaink vannak, de tény, hogy a baloldal csak a Bécsből való teljes függetlenség követelését hangsúlyozta. Batthyány személyes szerepének jelentőségét ismét kiemelte, majd Trócsányi Zsoltnak válaszolva elismerte, valóban helyes lett volna a téma pontos körülhatárolása a munka bevezetőjében. A nemzetőrség korai

előtörténetére vonatkozó adatokat — amire Szabad György is felhívta figyelmét — nem ismerte; a polgárőrségre is kiterjeszkedő kutatás e téren új eredményeket adna. Nem érzi, hogy a kormány hadszervezési tevékenységéről alkotott kép ne lenne elég elismerő, az erdélyi helyzettel kapcsolatos észrevételeket viszont köszönettel vette. Szabad György és Perjés Géza hozzászólásai meggyőzték, hogy igen fontos lenne régi tervének megvalósítása, a polgári forradalmak hadszervező tevékenységének összehasonlítása.

Borus József és Varga János megnyugtatónak tartották az opponensi véleményükre kapott választ. Borus József Barta István hozzászólásában igen fontosnak tartotta a függetlenségi harcoknak a feudalizmus korszakában és 1848-ban tett megkülönböztetését. Majd arról szólt, hogy a jelenleg elfogadott álláspont valóban az, hogy 1848 „függetlenségi harc is volt, meg osztályharc is volt”, de ez utóbbinak konkrét vizsgálata nem történt meg. Véleménye szerint „el fog jönni az idő, amikor az 1848-as függetlenségi harcot is elsősorban az osztályharc szempontjából fogják vizsgálni”.

Miután Barta István újra kifejezést adott azon nézetének, hogy a dogmatizmus korlátozta, befolyásolta ugyan, de nem tette lehetetlenné az osztályharc vizsgálatát, s hogy nem csak most kezdik történészeink valóságszerűen tárgyalni az érintett időszakot, hanem „ezen a téren is történ egy és más”, a bizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek a disszertáció elfogadását és Urbán Aladár számára a kandidátusi fokozat odaítélését.

Glatz Ferenc

HELYREIGAZÍTÁS

A Századok 1966. évi 2—3. számában megjelent „A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés” című tanulmányomban a Népszava 1941-es karácsonyi számát elemezve, Földes Mihályt helytelenül soroltam a jobboldali szociáldemokrata befolyás alatt álló újságírók közé.

Pintér István

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1965. július 1. — december 31.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

1. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák*

Bibliographie d'oeuvres choisies de la science historique hongroise 1959—1963. NÉH. 2. 463—629. 1.

A bibliográfia a címek orosz nyelvű fordításait is tartalmazza.

Budapest munkásmozgalmának válogatott irodalma. 1919. aug. 1—1945. febr. 13. /Főszerk. Zoltán József. Szerk. Rozgonyiné Pöschl Aranka. Bev. Remete László. 2. átd. kiad. [Lezárva]: 1964. jún. 30./ [Kiad. a.] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1965. 478 l., 24 t.

Borítékeim: Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bibliográfia.

A felszabadulási évforduló helyismereti kiadványai. [Bibliográfia.] (Összeállította): Andrassy Mária. Kts. 1965. 15. évf. 11. sz. 661—662. 1.

Folyóiratszemle. (Készítette: Bélay Vilmos.) LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 179—190. 1.

Folyóiratszemle. /Magyar folyóiratok. — Külföldi folyóiratok./ Száz. 1965. 99. évf. 3—5. sz. 584—637, 971—1028. 1.

Magyar munkásmozgalmi bibliográfia. 1848—1948. Átdolg. kiad. (Átdolg. Forgács Sándorné.) [Kiad. az] MSzMP, KB, Párttörténeti Intézet. Bp. 1964 [1965]. Soksz. 2 db, 737 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1965. január—június./ PtK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 259—261, 197—198. 1.

Magyar technika- és ipartörténeti bibliográfia 1962. [Összeállította: Károlyi Zsigmond.] TechSz. 1964. 1. sz. 179—205. 1.

Mit olvassunk a II. világháború történetéről? Tudományos és ismeretterjesztő művek, dokumentumok, szépirodalom. [Bibliográfia.] Összeállította: Csomor Tibor. Kts. 1965. 15. évf. 8. sz. 469—471. 1.

Mutató a Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 21—30.

számához. Összeállította: Kapronczay Istvánné. CMed. 1965. 36. sz. 239—260. 1.
Rotberg, Robert J.: Mit olvashatunk Afrika történetéről? Világtörténet. 1964. 4. sz. 23—37. 1.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1964. ápr. 1.—dec. 31. Összeállította: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. VSz. 1965. 19. évf. 2—4. sz. 310—318, 471—480, 623—633. 1.

Zimányi Vera: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet. 1964. 4. sz. 54—67. 1.

b) *Katalógusok, leltárak. Gyűjtemények ismertetése*

Borsa Iván: Az Országos Levéltár Film-tárának 1964. évi gyarapodása. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 156—184. 1.

Dancza János: Az egri Dobó István Vár-múzeum legújabbkori és munkásmozgalom történeti anyagából. AnnAgr. 2. 395—406. 1.

Emlékezzünk régiokról. Látogatás a Kaposvári Állami Levéltárban. Kanyar József levéltárigazgatóval beszélget Benda Kálmán. [Elhangzott a Magyar Rádióban.] LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 249—254. 1.

Emlékezzünk régiokról. Látogatás a Kecskeméti Állami Levéltárban. [Balanyi Béla levéltárigazgatóval beszélget Benda Kálmán. Elhangzott a Magyar Rádióban.] LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 123—128. 1.

Emlékezzünk régiokról. Látogatás a Pécsi Állami Levéltárban. Szinkovics Márta levéltárigazgatóval beszélget Benda Kálmán. [Elhangzott a Magyar Rádióban.] LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 120—123. 1.

Emlékezzünk régiokról. Látogatás az Országos Levéltár középkori osztályán Dózsa György kivégzésének 450. évfordulóján. Komjáthy Miklóssal... beszélget Benda Kálmán. [Elhangzott a Magyar Rádióban.] LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 243—249. 1.

Gazdag László: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára. FőÉ. 1965. 14.

- évf. 3. füz. 359—371. l., LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 185—216. l.
- A Győri Xántus János Múzeum és kiállításai. — Xántus János Museum Győr und seine Ausstellungen. [Összeáll.] (Uzsoki András. Munkatársak: Czigány Béla, Dávid Lajos stb.) Győr 1965. 48 l. /A Győri Xántus János Múzeum közleményei. — Mitteilungen des Xántus János Museums Győr 2./
- Jenei Károly: Fejér megye feudális kori törvénykezési iratanyagának rendezése 1737—1848. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 103—112. l.
- Kopasz Gábor: Baja város levéltára. Baja 1965. 53 l. /A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 11./
- Magyar Országos Levéltár. A Csáky család levéltára. Repertórium. Összeáll. Maksay Ferenc. Bp. 1964, LOK. Soks. 191 l., 1 t. /Levéltári leltárak 29./
- Magyar Országos Levéltár. Sajtó levéltár. /1897—1950./ Repertórium. Összeáll. Bekény István. Bp. 1964, LOK. Soks. 220, 2 l. /Levéltári leltárak 23./
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 522 l., 1 térk. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai 1. Levéltári leltárak 4./
- Schneider Miklós: Adalék a Szentesi Takarékpénztár iratanyagának helytörténeti forrásértékéhez. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 217—228. l.
- Seenger Ervin: A Kiscelli Múzeum metszetgyűjteménye. BTM. 108—120. l.
- Soós Imre: Útmutató Heves és Külső-Szolnok törv. egyesült vármegyék nemesi közgyűlésének irataihoz. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 39—56. l.
- Tőkei Ferenccné: Építészeti tervek gyűjtése a Budapesti Történeti Múzeumban. BTM. 121—124. l.
- Veres Miklós: Az Országos Levéltár bírósági iratainak rendezése. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 19—39. l.
- c) *Ismertetések*
- Budapest munkásmozgalmának válogatott irodalma 1919—1945. Bp. 1965. — Ismerteti: *Pálvölgyi Endre*. Kts. 1965. 15. évf. 11. sz. 694—695. l.
- Budapest történetének bibliográfiája. 2—3. köt. Bp. 1963—1964. — Ismerteti: *T. Gy. Valóság*. 1965. 8. évf. 7. sz. 109. l.
- Budapest történetének bibliográfiája. 2—4. köt. Bp. 1963—1965. — Ismerteti: *Kóshalmi Béla*. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 288—290. l.
- Budapest történetének bibliográfiája. 4. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Vértesy Miklós*. Kts. 1965. 15. évf. 10. sz. 628—629. l.
- Codices Latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis. Bp. 1961. — Ismerteti: *J. Hajdú Helga*. FK. 1965. 11. évf. 1—2. sz. 238—243. l.
- Csekey István: Baranya és Pécs bibliográfiája. Pécs 1964. — Ismerteti: *Péter László*. Kts. 1965. 15. évf. 8. sz. 499—500. l.
- Kiss Géza: Megjegyzések Baranya és Pécs bibliográfiájához. [Csekey István azonos c. műve.] Jelenkor. 1965. 15. évf. 8. sz. 783—784. l.
- Kóshalmi Béla: A „Magyar Könyvészet” felszabadulásunk utáni első /16 éves/ ciklusa. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 217—218. l.
- Magyar könyvészet 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 4. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kosáry Domokos*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 570—571. l.; *Rázsó Gyula*. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 615—616. l.; *Vértesy Miklós*. Kts. 1965. 15. évf. 7. sz. 435—436. l.
- A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete /1920—1935/. Bp. 1963. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 969—970. l.

2. Marxizmus — leninizmus

a) *Források*

- Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 7. köt. 1902. szept.—1903. szept. Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. (2. kiad.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XVI, 578 l., 4. t.
- Lenin, V[ladimir] I[l'ics] összes művei. 33. köt. Állam és forradalom. (Goszudarstvo i revolucija.) — (A marxizmus az államról./ Marksizmus o goszudarsztve.) Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. (2. kiad.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XVIII, 314 l., 5 t.
- Lenin utolsó napjai titkárainak feljegyzésében. [A Voproszi Isztorii alapján.] Világtörténet. 1964. 4. sz. 79—84. l.
- Marx [Karl]: „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai.” /Részletek./ (Ford. Lissauer Zoltán.) MFSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 518—535. l.
- Marx, Karl — Engels, Friedrich művei. 13. köt. 1859—1860. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XII, 713 l., 2 térk.

b) *Feldolgozások*

- Ágoston György*: Marx Gazdasági-filozófiai kéziratok c. művének conceptusa. /Adalék a pedagógiai filozófia alapjaihoz./ MP. 1965. 5. köt. 2—3. sz. 149—167. l.
- Betlen Oszkár*: Otto Bauer cenzurázott öröksége. Gondolatok az ausztrómarxista teoretikus mai értékeléséhez. Valóság. 1965. 8. évf. 9. sz. 101—105. l.
- Garaudy, Roger*: A gondolat forradalma. Karl Marx. (Ford. Székely Andorné.) Bp. 1965. Kossuth Kiadó. 251 l.
- Jemnitz János*: Engels Frigyes. Halálának 70. évfordulójára. Nsz. 1965. 23. évf. 183. sz. 5. l.
- Szpirin, L.*: Lenin szerepe a szovjet parancsnoki állomány megerősítésében. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 524—537. l.

c) *Ismertetések*

- Lenin Összes Műveinek 7. kötete. [Bp. 1965. Ismerteti]: *Soós Levente*. TáSz. 1965. 20. évf. 12. sz. 116—120. l.

3. *Általános és gyűjteményes munkák*a) *Történetelmélet, elvi kérdések*

- Bródy Ferenc*: Az „ázsiai termelési módról” és a gazdasági társadalomalakulatok periodizációjáról. Jegyzetek Tökei Ferenc [Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Bp. 1965. e.] könyvéhez. KgSz. 1965. 12. évf. 7—8. sz. 809—816. l.
- Dercsényi Dezső*: A régi magyar művészet periodizációs problémái. [A Művészet-történeti Dokumentációs Központ 1964. októberében megrendezett III. Elméleti és módszertani konferenciájának anyaga. Dávid Katalin, Mályusz Elemér, Heckenast Gusztáv és Klaniczay Tibor hozzájárulásával.] MűÉ. 1965. 14. évf. 3. sz. 191—213. l.
- Diószegi István*: A marxizmus és a mai történettudomány. A bécsi történeti-kongresszus után. Kritika. 1965. 3. évf. 12. sz. 14—26. l.
- Dolmányos István*: A világtörténelem fel fogásáról. Nsz. 1965. 23. évf. 214. sz. 7. l.
- Johanesik János—Torzsa István*: A magyar népi demokratikus átalakulás kérdéseiről. /Jegyzetek egy vitáról./ Pártélet. 1965. 10. évf. 7. sz. 50—58. l.
- Klaniczay Tibor*: A nemzeti irodalom fogalmáról. Helikon. 1965. 11. évf. 3. sz. 303—309. l.
- Mérei Gyula*: A polgári történetiszemlélet és történettudomány válsága Nyugat-Németországban a II. világháború után. MFSz. 1965. 9. évf. 5. sz. 763—798. l.
- Mód Aladár*: Vitával az egységért. A népi demokráciáról folyó vita eredményei és problémái. Valóság. 1965. 8. évf. 12. sz. 24—39. l.

- Molnár Erik*: Les antécédents idéologiques du matérialisme historique. (Trad.: László Pödör.) Bp. 1965. Akad. Kiadó. 114 l.
- /Studia philosophica Academiae Scientiarum Hungaricae 7./
- Molnár E(rik)*: Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme. NÉH. 1. 285—297. l.
- Molnár Ferenc*: A mai tőkés gazdaság néhány elvi kérdése. KgSz. 1965. 12. évf. 12. sz. 1431—1446. l.
- Szabó Bálint*: A népi demokrácia és a kommunista politika néhány kérdése a felszabadulás után. [Hozzászólás Mód Aladár: A népi demokratikus forradalom és a magyar népi demokrácia elvi és történelmi kérdései c. cikkéhez.] Valóság. 1965. 8. évf. 7. sz. 74—82. l.
- Szabó Imre*: Ideológia és tudományos közzelfogás. MT. 1965. 10. köt. 11. sz. 693—703. l.
- Vita a népi demokratikus forradalom kérdéseiről. [Részletek Szabó Bálint, Mikecz Ferenc, Kárpáti Sándor hozzászólásából.] PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 142—173. l.

b) *Módszertani kérdések*

- Gerelyes Ede*: A legújabbkori múzeológia soronkövetkező feladatairól. LMúzK. 1965. 1. sz. 5—12. l.
- Kázmér Miklós*: Helynévazonosítások egy új forrás adataival. MNy. 1965. 61. évf. 3. sz. 338—339. l.
- Komjáthy M(iklós)*: Zur Untersuchung des geschichtlichen Quellenwertes des Telegrammas. /Auf Grund des Materials der Friedensverhandlungen von Brest-Litowsk./ NÉH. 2. 357—377. l.
- Léderer E(mma)*: „Tradition” und „Kontinuität” in der heutigen deutschen Zeitgeschichte und politischen Wissenschaft. NÉH. 2. 427—461. l.
- Móra M(ihály)*: Bemerkungen zu der historischen Betrachtungsweise im römischen Recht. AJ. 1965. 7. tom. 1—2. fasc. 1—32. l.
- Ormos Mária, Sz.*: A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Egyetemes Történeti Osztályán 1963. október 18-án tartott vita Makkai László technikatörténeti periodizációs téziseiről. TechSz. 1964. 1. sz. 160—162. l.
- Perényi J(ózsef)*: L'Est européen dans une synthèse d'histoire universelle. NÉH. 2. 379—405. l.
- Romano, Ruggiero*: Ártörténet és gazdaságtörténet. Világtörténet. 1964. 4. sz. 38—53. l.
- „A történettudomány módszertani kér-

- dései"-nek vitája a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnöksége Társadalomtudományi Szekciójának 1964. január 3—6. kibővített ülésén. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 522—533. 1.
- Verő Gábor*: Gondolatok a vidéki múzeumok felszabadulási kiállításairól és a legújabbkori múzeumi munka feladatairól. Múz.K. 1965. 2. sz. 101—114. 1.
- Vörös Károly*: Néhány szó a történeti múzeológiáról. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 885—892. 1.
- c) *Gyűjteményes munkák*
- /A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakokban./
- Arrabona. /A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr./ 7. 1965. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1965. 570 l., 1 t.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. /Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis. . . / 7. köt. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 170 l.
- A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. /Tudományos ülés. 1965. ápr. 12./ /Jegyzőkönyv./ Bp. 1965. Soks. 133 l.
- Az egri múzeum évkönyve. — Annales musei Agriensis. 2. (Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1964. 411 l., 1 t.
- /Heves megyei múzeumok közleményei/ Embernevelés. A Győri Tanítóképző Intézet tanárainak pedagógiai tanulmányai. 2. (Szerk. Hegedűs András.) Győr 1965, Győr—Sopron m. Tanácsa. 236 l.
- A hírközlés krónikájából. Adalékok a posta történetéhez. (Szerk. Vajda Endre.) Bp. 1965, Közdoc. 173 l.
- Honismeret. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. 7. füz. Összeáll. Dömötör Sándor. [Bp.] 1965, Hazafias Népfront. Soks. 101 l.
- A Kisfaludy Károly Könyvtár évkönyve. 1965. Szerk. Perneszy Gyula. Győr (1965). 144 l.
- Nevelésügyünk húsz éve. 1945—1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. (Szerk. Simon Gyula.) Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 601 l.
- Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du 12. Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 1—2. köt. (Red.: D[ániel] Csatári, L[ászló] Katus, Á[gnés] Rozsnyói.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 666, 629 l.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 4—5. 1961—62. (Szerk. Csallány Dezső.) Nyíregyháza. Bp. 1964 [1965], Jósza András Múz. — Múz. Ismeretterjesztő Közp. 261 l.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848—1914. Tanulmányok. 1—2. köt. Szerk., bev.: Szabó István. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 479, 756 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai./ Pest megye múltjából. Tanulmányok. Szerk. Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Kiad. Pest megye Tanácsa. Bp. 1965. 460 l., 2 t., 1 mell.: 2 db. (Balla Antal térképe Pest-Pilis-Solt megyéről és a Kiskúnságról. 1793.)
- A Szántó Kovács János Múzeum évkönyve. 1963—64. Orosháza, 1965. Soks. 463 l., 10 t.
- A szegedi Tanárképző Főiskola tudományos Közleményei. — Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1965. [1. r.] (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkó László.) Szeged 1965. 376 l.
- Történelmi évkönyv. 1. (Szerk. Deák Gábor. Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, Borsod-Zempléni Csoport.) Miskolc 1965. 260 l.
- /A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni könyvtára 2./
- d) *Ismertetések*
- Az Agrártörténeti Szemle vitája a Kossuth Klubban. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 349—354. 1.
- Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. II. Bp. 1964. — Ismerteti: *Csapodi Csaba*. MT. 1965. 10. köt. 11. sz. 751—752. 1.
- Eperjessy Géza*: A technika fejlődésével eltűnő iparágak nyomában. /Az 1963. évi ipártörténeti témájú tanulói verseny-dolgozatokról./ Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 534—539. 1.
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. III. 1959—1961. Miskolc 1963. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. ET. 1965. 76. évf. 2. sz. 295—298. 1.
- Károlyi Zsigmond*: Új magyar folyóirat: a „Technika története” [Technikatörténeti Szemle]. FSz. 1965. 14. évf. 9. sz. 581—582. 1.
- Klaniczay Tibor*: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. — Ismerteti: *Barta János*. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 246—250. 1.
- A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1962. Bp. 1962. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 397—400. 1.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve I. Bp. 1960. — Ismerteti: *Kő-*

- hegyi Mihály*. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 402–403. l.
- Péczy Béla*: „Műemlékeink.” /Az azonos c. sorozat ismertetése./ Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 3. sz. 188–189. l.
- Perényi József*: A történezműhelytitkai-ból. Bp. 1965. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin*. MN. 1965. 21. évf. 248. sz. 5. l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bp. 1963. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 581–583. l.
- Tókei Ferenc*: Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Bp. 1964. — Ismerteti: *B. L. Világosság*. 1965. 6. évf. 7–8. sz. 506–507. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

I. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Deák Gábor—Gyimesi Sándor*: Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc 1965. 248 l., 7 t.
/A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Zempléni Csoportja könyvtára 1./
- Gazdag László*: Győr város térképei. Arr. 7. 297–330. l.
- Horváth Ferenc*: A Vas megyei munkásmozgalom történetének forrásai. VSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 418–431. l.
- Lakatos Ernő*: Pest megye történetének forrásai. /Útmutató a helytörténeti kutatók számára./ PestMM. 429–448. l.
- László Ferenc*: Adatok a győri mészáros-céh történetéhez. Arr. 7. 375–412. l.
- Olvasókönyv a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. 1848–1945. [Kiad. a] (Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága, Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem, Magyar és Nemzetközi Munkásmozgalom Tanszék.) Bp. 1965. Kossuth Kiadó. 611 l.
- Orvostörténeti levelek. 1–2. CMed. 1965. 34–35. sz. 85–245, 65–309. l.
- Páli Ferenc—Schneider Miklós*: Pusztaszertől — Pusztaszertig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged 1965. 179 l., 4 t.
- /Csongrád megyei múzeumok füzetei 4./ Szórtörténeti adalékok. [Közli]: Zsoldos Jenő. [1.] MNy. 1965. 61. évf. 3. sz. 363–367. l.
- Timaffy László*: A győri szíjgyártó és nyergesmesterek munkái a XVII–XX. században. Arr. 7. 365–374. l.
- Zórád Aladár*: Képek a borsodi kohászat történetéből. TtK. 1965. 9. évf. 10. sz. 466–468. l.
- kultur zum Balkan. AEt. 1965. 14. tom. 3–4. fasc. 227–258. l.
- Antalfy Gyula*: Körömöcbánya az arany városa. ÉIT. 1965. 20. évf. 41. sz. 1942–1947. l.
- Bakó Ferenc*: Maklár. Településnéprajzi tanulmány. AnnAgr. 2. 287–350. l.
- Balogh István*: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. ET. 1965. 76. évf. 2. sz. 161–186. l.
- Bárczi G[éza]*: Sechzig Jahre Ungarische Gesellschaft für Sprachwissenschaft. AL. 1965. 15. tom. 3–4. fasc. 213–227. l.
- Benedek Jenő*: Részletek a korai magyar munkásbiztosítási jog köréből. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965, MTA. Soksz. 39 l.
- Bereczki Sándor*: A pedagógia tantervének története a polgári iskolai tanárképző főiskolán. /1873–1947./ ASzeg. 305–328. l.
- Bogdán István*: A 16–19. századi anyag-előkészítő gépek és módszerek néhány műszaki adata. Papíripar. 1965. 9. évf. 4. sz. 152–156. l.
- Boronkai Pál*: Arvizek Sopronban. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 339–346. l.
- Csatkai Endre*: Néhány adat a győri muzsika történetéből. Arr. 7. 359–364. l.
- Czigány Béla*: Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez. 3. Átcsapatás, átvágatás. Arr. 7. 413–428. l.
- A tanulmány első részei az Arrabona 1962. és 1963. évi kötetiben jelentek meg.
- Eperjessy Géza*: A Pest megyei céhes ipar 1686–1872. PestMM. 243–291. l.
- Fejezetek az Egri Dobó István Gimnázium és Szakközépiskola történetéből. A történelmi szakkör munkája. Vez.: Polyák Alajos. Eger [1965]. 31 l.
- Felhő Ibolya*: A magyarországi városi levéltárak története. LSz. 1965. 15. évf. 1–2. sz. 115–150. l.
- Fráter Jánosné*: Százéves az Akadémia palotája. MN. 1965. 21. évf. 287. sz. 8. l.
- Halmai János*: Intézkedések hazánkban a gyógyszerártalom megelőzésére Semmelweis előtt és korában. Orvosképzés. 1965. 40. évf. 6. sz. 437–441. l.
- Hetey Ottó*: Mozaikok a pécsi tájak postai múltjából. PostaT. 57–78. l.

b) *Feldolgozások*

Andrásfalvy Bertalan: Der Rotwein in Ungarn. Die Beziehungen unserer Wein-

- Hidasi István*: Az ajkai szénbányászat fejlődése. Bányászati Lapok. 1965. 98. évf. 12. sz. 797—800. 1.
- Huszár György*: A magyar fogászat története. Kiad. az Országos Orvostörténeti Könyvtár. Bp. 1965. Medicina. 266 l. /Orvostörténeti könyvek. — Libri historiae medicae./
- Jenei Ferenc*: Régi győri órásmesterek. Arr. 7. 345—352. 1.
- Jubileumi emlékkönyv Újkígyós község megalapításának 150. évfordulójára. 1815—1965. (Szerk. Zsótér József.) Újkígyós 1965. Közs. Tanács. 132 l. A kötet tartalmából:
Füzesi Etelka: Újkígyós vázlatos története.
Füzesi Etelka: A község népesedési, kulturális és szociális viszonyai.
- Kalmár János*: A buzogány. JAM. 4—5. 31—46. 1.
- Király Zs (igmondné) — Makkai L (ászló) — N. Kiss I (stván) — Zimányi V (era)*: Production et productivité agricoles en Hongrie à l'époque du féodalisme tardif. /1550—1850/. NÉH. 1. 581—638. 1.
- Kiss Albert*: Áttekintés a magyar növénytermesztési statisztika történetéről. StSz. 1965. 43. évf. 11. sz. 1136—1146. 1.
- Kócsán László—Kovalcsik József*: A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat történetéből. Népművelési Értesítő. 1965. 1—2. sz. 62—95. 1.
- Kumorovitz B (ernát), L.*: Die Entwicklung des ungarischen Mittel- und Grosswappens. NÉH. 2. 319—356. 1.
- Kun László*: Miskolc 600 éves. TtK. 1965. 9. évf. 10. sz. 433—436. 1.
- Lehoczky Alfréd*: A borsodi szénbányászat története. 1. A tizenkilencedik század. Miskolc 1965, Borsodi és Ózdvidéki Szénbányászati Tröszt. 144 l.
- Jencsés Ferenc*: Martonvásár története. Székesfehérvár 1965. 240 l. /István Király Múzeum közleményei. B. sor. 26./
/A Magyar Történelmi Társulat Kelet-dunántúli Csoportjának kiadványai 7./
- A magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története 1848—1945. A marxizmus—leninizmus esti egyetem tankönyve. (Szerk. Csonka Rózsa, Szabó Ágnes.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 495 l.
- A magyar irodalom története. Főszerk. Sötér István. 5. A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. (1965), Akad. Kiadó. 543 l.
- Nagy Gyula*: Képek Gyöngyössolymos történetéből. Gyöngyös 1964 [1965], Gyöngyössolymosi Közs. Tanács. 274 l.
- A Nemzeti Színház. (Szerk. Székely György.) — [Függelék]: (Staud Géza: A Nemzeti Színház műsora. 1837—1964.) Bp. 1965, Gondolat. 269 l.
- Nógrád. (Szerk. András Endre, Belitzky János.) [Salgótarján, 1965], Nógrádm. Tanács. 59 l., 84 t.
- Patay Pál*: Szécsény műemlékei. Bp. 1965, Pannonia. 64 l. /Műemlékeink./
- A pécsi Sopiana Gépgyár. 1865—1965. Szerk. Kopasz Gábor. Pécs 1965. 123 l., 9 t.
- Perehazy Károly*: Címerekről. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 4. sz. 200—203. 1.
- Pongrácz Pál*: Kallómalomok. A kézműves és manufakturális gyapjúipar kallómalmainak rekonstrukciós vizsgálata. Tech. Sz. 1964. 1. sz. 35—66. l., 6 sztl. levél, 4 t.
- Sereg József*: A 630 éves Gyöngyös. Tudósító. 1965. 1. sz. 76—80. 1.
- Taar Ferenc—Pálfi Lajos—Béber László*: Százéves a Csokonai Színház. Alföld. 1965. 16. évf. 10. sz. 58—79. 1.
- Takács Lajos*: Einige Überreste der Rodungsarbeiten beim Ackerjäten. AET. 1965. 14. tom. 3—4. fasc. 363—374. 1.
- Tárkány Szűcs Ernő*: A jászágók égetett tulajdonjegyei Magyarországon. 1. ET. 1965. 76. évf. 2. sz. 187—199. 1.
- (*Tóth János*) Jászberény. Jászberény 1965, Városi Tanács. 71 l.
- Trócsányi László*: A munkavédelmi jogszabályalkotás alakulása Magyarországon 1872—1945 között. AJ. 1965. 8. köt. 2. sz. 269—278. 1.
- Tungli Gyula*: Izsákfa. /Részlet egy falumonográfiából/ VSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 432—440. 1.
- Újváry Zoltán*: Hahnenschlagen und Hahnenschüssen in Ungarn. /Die Frage der Übergabe und Übernahme./ AET. 1965. 14. tom. 3—4. fasc. 277—301. 1.
- Uzsoki András*: A győri és Győr környéki régészeti gyűjtés és kutatás története. Arr. 7. 5—96. 1.
- Vadász Ferenc*: A forradalmi tömegharc élén. Kilencven éve született Landler Jenő. Nsz. 1965. 23. évf. 276. sz. 4—5. 1.
- Vértesy Miklós*: A hitbizományok. ÉIT. 1965. 20. évf. 34. sz. 1612—1615. 1.
- Vida Zoltán*: A makói hagyomány. Szeged 1965. 25 l. /Csongrád megyei múzeumok füzetei 3/
- c) *Ismertetések*
- Bogdán István*: A magyarországi papíripar története 1530—1900. Bp. 1963. — Ismertetik: *Fenyő József*. TechSz. 1964. 1. sz. 176—178. l.; *Klanczay Tibor*. ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 395. 1.
- Czöbel Ernő válogatott írásai. Bp. 1963.

- Ismerteti: *Rigó László*. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 244—246. 1.
- Gazdag László*: Nógrád megye térképei. Balassagyarmat 1964. — Ismerteti: *Rétvári László*. FÖÉ. 1965. 14. évf. 2. sz. 299—300. 1.
- Hanák Péter—Hanák Katalin*: A Magyar Pamutipar története 1887—1962. Bp. 1964. — Ismerteti: *Berend T. Iván*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 549—551. 1.
- A hatszázéves Miskolc. [Várostarténeti kiállítás ismertetése. Írta:] /s./ BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 79—80. 1.
- Hoffmann Tamás*: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp. 1963. — Ismerteti: *Papp László*. NyK. 1965. 67. köt. 1. sz. 177—179. 1.
- Ila Bálint—Kovácsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp. 1964. — Ismerteti: *Dégré Alajos*. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 175—178. 1.; *Györffy György*. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 174—178. 1.; *Wallner Ernő*. FöK. 1965. 13. köt. 2. sz. 169—172. 1.
- Kanyar József*: Elisiklasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban /1920, 1945/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Jakab Ildikó*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 405—407. 1.; *Jenei Károly*. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 178—182. 1.; *Szakács Kálmán*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 571—573. 1.
- Kiss György—Siklós András*: Megjegyzések Horváth Zoltán két bírálatához. [Károlyi Mihály válogatott írásai 1920—1946. és Magyarország történelme c. művekről.] Kritika. 1965. 3. évf. 12. sz. 62—64. 1.
- Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp. 1964. — Ismerteti: *Havas László*. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 263—267. 1.; *Révész Imre*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 564—566. 1.
- A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében. Bp. 1963. — Ismerteti: *Ujczné Orbán Magda*. PSz. 1965. 15. évf. 7—8. sz. 752—754. 1.
- A magyar irodalom története. 1—2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Mezey László*. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 279—280. 1.
- A magyar irodalom története. 3. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Fekete Sándor*. Kritika. 1965. 3. évf. 7. sz. 50—53. 1.; *Katona Jenő*. Kts. 1965. 15. évf. 8. sz. 495—496. 1.
- A magyar irodalom története. 3—4. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kovács Győző*. Valóság. 1965. 8. évf. 11. sz. 103—105. 1.
- A magyar irodalom története. 4. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Fenyő István*. Nsz. 1965. 23. évf. 156. sz. 7. 1.; *Keresztúry Dezső*. Kritika. 1965. 3. évf. 12. sz. 58—62. 1.
- A magyar irodalom története. 5. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *-cs-*. Kts. 1965. 15. évf. 12. sz. 751—752. 1.; *Gyárfás Imre*. Napjaink. 1965. 4. évf. 11. sz. 8. 1.
- Magyarország története. 1—2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Horváth Zoltán*. Kritika. 1965. 3. évf. 7. sz. 37—44. 1.
- Magyarország történeti demográfiaja. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp. 1963. — Ismerteti: *Horváth Pál*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 394—397. 1.; *Kőhegyi Mihály*. ET. 1965. 76. évf. 2. sz. 291—295. 1.; *Vörös Károly*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 930—933. 1.
- Nagy Gyula*: Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán. Bp. 1963. — Ismerteti: *Kávásy Sándor*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 402—403. 1.
- Nemeskürty István*: A magyar film története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Almás Miklós*. Kritika. 1965. 3. évf. 10. sz. 62—64. 1.
- Novák József*: Munkásotthonok krónikái. [Ismertetés.] Népművelési Értesítő. 1965. 1—2. sz. 268—275. 1.
- Az Orion Rádió és Televízió Vállalat története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Rácz Béla*. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 187—188. 1.
- Páhi Ferenc—Schneider Miklós*: 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttáru-gyár. Hódmezővásárhely 1964. — Ismerteti: *Jenei Károly*. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 189—191. 1.
- Ruzsás Lajos*: A városi fejlődés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1961—1962, 1963. Bp. 1963, 1964. 279—315, 179—226. [lapjain megjelent tanulmány]. — Ismerteti: *Tóth Gyula*. VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 636—638. 1.
- Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron 1964. — Ismerteti: *Domonkos Ottó*. Ssz. 1965. 19. évf. 3. sz. 286—287. 1.; *Gyapay Gábor*. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 191—193. 1.
- Szekeres József—Tóth Árpád*: A Klement Gottwald /Ganz/ Villamossági Gyár története. Bp. 1962. — Ismerteti: *Károlyi Zsigmond*. TechSz. 1964. 1. sz. 168—175. 1.
- Tóth Pál*: Helytörténeti kiadványok. Napjaink. 1965. 4. évf. 11. sz. 7. 1.
- Unger Mátyás—Szabolcs Ottó*: Magyarország története. 1—2. köt. Bp. 1965. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. MN. 1965. 21. évf. 156. sz. 13. 1.
- Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964. — Ismerteti: *Papp László*. Valóság. 1965. 8. évf. 7. sz. 107—108. 1.

2. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Kottanner Jánosné emlékirata. /A legrégibb német női memoár./ /1439—1440./ Közzéteszi: *Mollay Károly*. 1—3. SSz. 1965. 19. évf. 2—4. sz. 142—149, 233—239, 323—329. 1.

(Magyar Nemzeti Múzeum. Történeti Múzeum.) Az 1964. év régészeti kutatásai. (Szerk. Burger Alice.) Bp. 1965. Soksz. 87 l., 1 térk.

/Régészeti füzetek 17./

Mollay [Károly] Karl: Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottannerin. Die ältesten deutschen Frauenmemoiren. /1439—1440./ Arr. 7. 237—296. 1.

Redl Károly: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 211—217. 1.

b) Feldolgozások

Barkóczi L[ászló]: New Data on the History of Late Roman Brigetio. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 215—257. 1.

Bartha A[ntal]: Vosztocsnaja Evropa i rannee szrednevekov'e Vengrii do szeredinü XI veka. NÉH. 1. 11—26. 1.

Békefi Antal: Vasi zenei emlékek a honfoglalástól a török időkig. VSz. 1965. 1. évf. 2. sz. 196—226. 1.

Bónis Gy[örgy]: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. NÉH. 1. 83—103. 1.

Borzák István: Budapest helyének ismerete a görög—római irodalom és a korai középkori térképbázisok tükrében. FőÉ. 1965. 14. évf. 3. füz. 335—351. 1.

Csapódi Csaba: Hunyadi János és Poggio Bracciolini. FK. 1965. 11. évf. 1—2. sz. 155—158. 1.

Csizmadia Andor: A pécsi egyetem a középkorban. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 25 l. /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 40./
Ua. megjelent német és francia nyelven is.

Dienes István: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. Jászok. 1964. 10. évf. 4. sz. 152—156. 1. 1965. 11. évf. 1—4. sz. 83—87, 97—106, 145—150. 1.

Elekes L[ajos]: Désaccord entre les Etats et Ordres dans la Hongrie du XVe siècle et les problèmes de recherche y relatifs. NÉH. 1. 105—131. 1.

Fettich Nándor: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. Bp. 1965. Akad. Kiadó. 152 l., 4 mell.

/Studia archaeologica. Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum, Hungaricae 3./

Gerézy Rabán: Thúröczy, Bonfini és a vitatott Mátyás-vers. ITK. 1965. 69. évf. 4. sz. 478—486. 1.

Győrffy Gy[örgy]: Formation d'Etats au IXe siècle suivant les Gesta Hungarorum du Notaire Anonyme. NÉH. 1. 27—53. 1.

Hauptprobleme der Vorgeschichte der ungarischen Tiefebene. Archäologische Konferenz. Szeged. 1963. (Red.: Gyula Gazdapusztai, [Samu] Szádeczky-Kardoss.) Szeged 1965. 127 l.

/Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből 8./

Havas László: A. Cortesius panegyricusa Mátyás és a pápaság diplomáciai érintkezésének tükrében. ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 323—327. 1.

Heckenast G[usztáv]: Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. NÉH. 1. 159—179. 1.

Juhász Kálmán: Egy magyar főpap [Remetei Péter] Hunyadi János oldalán. Vigilia. 1965. 30. évf. 8. sz. 470—473. 1.

Kerényi László: Újabb gondolatok Anonymus Gestájának prologusáról. Vigilia. 1965. 30. évf. 8. sz. 488—491. 1.

Kniesz A[stván]: Hungarica im Lexikon der slawischen Altertümer. SSL. 1965. 11. tom. 1—2. fasc. 11—26. 1.

Kovács E[ndre]: L'Université de Cracovie et la culture hongroise aux XVe—XVIe siècles. NÉH. 1. 197—218. 1.

Kozák Károly: Győr-Sopron megye középkori egyezszerződési templomairól. Adatok az Arpád-kori építészet történetéhez. Arr. 7. 133—156. 1.

Kristó Gyula: Megjegyzések az ún. pogány-lázadások kora történetéhez. Szeged 1965. 57 l.

/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 18./
Lakatos Pál: Római leletek a szegedi vár területéről. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 91—102. 1.

László Gyula: Szent László győri ereklyetartó mellszobráról. Arr. 7. 157—209. 1.

Lengyel Alfréd: Az autonóm nemesi Győr megye, kialakulása és működése 1526-ig. Arr. 211—235. 1.

Lengyel Pál: A sághegyi őstelep. Cell-dömölk [1965], Közs. Tanács. 104 l.
A szerző Cell-dömölk története c. művének 1. része.

Levárdy Ferenc: Pannonhalma. Bp. 1965. Pannonia. 75 l.

/Műemlékeink./

Major Jenő: A városalprajz mint a korai

- magyar városépítéstörténet forrása. ÉKK. 1965. 9. köt. 1. sz. 153–174. 1.
- Mályusz E(lemér)*: Les débuts du vote de la taxe par les Ordres dans la Hongrie féodale. NÉH. 1. 55–82. 1.
- Mészáros István*: A vitatott Mátyás-dal és a néphagyomány. FK. 1964. 10. évf. 3–4. sz. 389–394. 1.
- Nábráczky Béla*: A második országalapítás IV. Béla korában. ÉIT. 1965. 20. évf. 33. sz. 1554–1557. 1.
- Nagy Tibor*: Az albertfalvai római-tábor feltárásáról. BTM. 47–53. 1.
- Pais Dezső*: Fethich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dolgában. MNy. 1965. 61. évf. 2. sz. 255–256. 1.
- Palkó István*: Kámon és Kám helységnevek eredet-problémája. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 276–279. 1.
- Pálvölgyi Endre*: A nándorfehérvári diadal és a déli harangzó. Egy kulturtörténeti illúzió eredete. FK. 1964. 10. évf. 3–4. sz. 380–387. 1.
- Párducz Mihály*: Magyarország szkíta kora. Doktori értekezés tételei. Bp. 1965. 11 l.
- Prokopp Gyula*: Vitéz János Esztergomban. Vigilia. 1965. 30. évf. 9. sz. 528–530. 1.
- Radnai Lóránt*: Az újjászülető Budavár. ÉIT. 1965. 20. évf. 51. sz. 2423–2429. 1.
- Radocsay D(énes)*: Renaissance Letters Patent granting armorial bearings in Hungary. 1. AHA. 1965. 11. tom. 3–4. fasc. 241–264. 1.
- Sós Ágnes*: A Dunántúl IX. századi szláv népessége. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. MTA. Soksz. 16 l.
- Szűldgyi János*: A helytartók erődpalotája Aquincumban /praetorium/. BTM. 42–46. 1.
- Tóth István*: Janus Pannonius származása. ITK. 1965. 69. évf. 5. sz. 603–613. 1.
- Tóth István*: Megjegyzések Mithras pannóniai kultuszának történetéhez. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 86–90. 1.
- Zolnay László—Jakab Árpád*: Városaink és váraink vízellátása a középkorban. Épületgépészet. 1965. 14. évf. 5. sz. 178–184. 1.

c) Ismertetések

- Képes Krónika. 1–2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kurcz Ágnes*. ITK. 1965. 69. évf. 5. sz. 614–617. 1.
- Kubinyi András*: A XI–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéseire. /Egy könyvismertetés [a La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Bp. 1963. c. tanulmánykötet ismeretése] kapcsán./ Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 513–521. 1.

A magyarországi Corvinák. Bp. 1962. — Ismerteti: *Gerézdi Rabán*. ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 390. 1.

Póczi Klára, Sz.: Sopron római kori emlékei. Bp. 1965. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 287–288. 1.

Székelgy György: A XI. századi magyar egyház megítélésének kérdéséhez. [Vita Horváth Zoltánnak a Magyarország története c. műről írott, a Kritika 1965. 7. számában megjelent ismertetésével.] Száz. 1965. 99. évf. 4–5. sz. 882–884. 1.

3. Magyarország története 1527–1790

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Alszegehy Zsolt: Magyar verses paszkvillus a XVIII. század közepéről. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 197–199. 1.

Baraczkai István: Két magyar vonatkozású kereskedőkönny külföldi levéltárakban. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 240–244. 1.

Borsa Gedeon: Egy soproni patika nyomtatott hirdetése 1730 tájáról. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 377–379. 1.

Csinády Gerő: Egy európai híró régi magyar földrajzkonnyról. [Frölich Dávid: Medulla geographiae practicae c. műve.] PSz. 1965. 15. évf. 7–8. sz. 674–678. 1.

Dénes György: Orosháza község 1772. évi úrbéri szerződése. SzKJM. 9–17. 1.

Egykori levél az 1692-es Duna–Tisza-közi pestisről. [Közli: Kóhegyi Mihály. C. Med. 1965. 35. sz. 311–314. 1.

Endrei Walter—Spiesz, Anton: Fehéritési eljárás a XVIII. századból. TechSz. 1964. 1. sz. 117–123. 1.

Esze Tamás: Újváry Tamás versei. Katolikus hang a Rákóczi-szabadságharc költészetében. ITK. 1965. 69. évf. 2–3. sz. 217–235, 348–363. 1.

Fekete Nagy Antal: Dunántúli természetrajzi eredmények 1589-ből. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 245–247. 1.

Feljegyzés 1777-ből aszúbor készítéséről. Közli: Schram Ferenc. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 253–254. 1.

Hajnóczy Dániel 1739. évi városleírása Sopronról. 1–2. r. Kivonatolta és latinból fordította Waigand József, jegyzetekkel ellátta Csatkaí Andree. SSz. 1965. 19. évf. 3–4. sz. 257–267, 362–369. 1.

Hetyéssy István: Wittnyédy István soproni ügyvéd levele a török flastromról. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 381–382. 1.

Huszár Lajos: A nyíribronyi érelelet. JAM. 4–5. 47–64. 1.

- Kardos Tibor:** Hír 1527-ből I. János király választását dicsőítő népénekről. FK. 1964. 10. évf. 3–4. sz. 394–397. l.
- Karner Károly:** Soproni névnap kiadvány 1680-ból. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 373–374. l.
- Kovács limitációk Magyarország északi területéről a XVII–XVIII. századból.** Közli: Bodgál Ferenc. NrK. 1964. 9. köt. 1. sz. 272–291. l.
- Oltvai Ferenc:** A szegedi boszorkányüldözés újabb dokumentumai. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 8. sz. 655–658. l.
- Róza György:** Romeyn de Hooghe és a magyarországi török háborúk. MűÉ. 1965. 14. évf. 1. sz. 17–24. l.
- Sill Ferenc:** Náray György liturgikus feljegyzései. Vigilia. 1965. 30. évf. 8. sz. 491–494. l.
- Smidt Lajos:** Kuruckori igazolási eljárás. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 273–274. l.
- Vértesy Miklós:** Az első magyar kertészeti szakkönyv. Vigilia. 1965. 30. évf. 8. sz. 510–512. l.
- b) *Feldolgozások*
- Balogh István:** A tiszavasvári református templom. JAM. 4–5. 65–77. l.
- Barlay Ödön Szabolcs:** Báthory András és Borromeo Szent Károly barátsága. Vigilia. 1965. 30. évf. 7. sz. 447–448. l.
- Békefi Antal:** A vasi várak zenei élete a török megszállás idején 1526–1686. VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 516–555. l.
- Bencez József:** Vas megye első fizikusáról [Ehrlinger Lajosról]. CMed. 1965. 35. sz. 49–54. l.
- Benda K (álmán):** Der Haiduckenaufland in Ungarn und das Erstarcken der Stände in der Habsburgermonarchie. NÉH. 1. 299–313. l.
- Benda Kálmán:** Rákóczi pátense a camisardokról. Francia reformátusok Magyarországra telepítésének terve 1704-ben. ÉIT. 1965. 20. évf. 28. sz. 1299–1303. l.
- Bogdán István:** Háromszáz éves búzaszem az Országos Levéltárban. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 248–252. l.
- Bogdán István:** Papírkereskedelmünk a XIV–XVII. században. Száz. 1965. 99. évf. 4–5. sz. 871–881. l.
- Borzsák István:** A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. ITK. 1965. 69. évf. 4. sz. 433–445. l.
- Csatkai Endre:** A salétromfőzés soproni múltjából. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 274–279. l.
- Csizmánia Andor:** Egy kétszázéves alkotmány-és reformtervezetről. AI. 1965. 15. évf. 9. sz. 836–844. l.
- Détszy Mihály:** Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között. 2. AnnAgr. 2. 151–180. l.
- Eckhardt Sándor:** Toronyi Tamás. ITK. 1965. 69. évf. 5. sz. 597–598. l.
- Ember Gy (özö):** Zur Klassenpolitik des Habsburgerabsolutismus in Ungarn in den sechziger Jahren des 18. Jahrhunderts. NÉH. 1. 389–413. l.
- Füves Ödön:** Görög kereskedők a Dunán úton 1754–1771 között. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 106–109. l.
- Füves Ödön:** Görög kereskedők Vas megyében a XVIII. század folyamán. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 272–274. l.
- Házi Jenő:** A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben. SSz. 1965. 19. évf. 2–3. sz. 127–141, 223–232. l.
- Hegyi Ktára:** Kádik és cívisek. Magyar városok a török uralom alatt. ÉIT. 1965. 20. évf. 30. sz. 1406–1410. l.
- Hegyi Klára:** A parasztvármegye kérdése a történeti irodalomban. Száz. 1965. 99. évf. 4–5. sz. 861–870. l.
- Hervey Ferenc:** L'imprimerie cyrillique de Transylvanie au XVIe siècle. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 201–216. l.
- Horányi István:** Rát Mátyás soproni kapcsolatai. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 355–358. l.
- Horváth Tibor Antal:** Adatok Szombathely történetéhez. VSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 445–448. l.
- Jenei Ferenc:** Az utolsó magyar humanista főpap: Náprági Demeter. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 137–151. l.
- Kelecsényi Ákos:** Méliusz négy „elveszett” munkája. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 263–266. l.
- Kosáry Domokos:** Pest megye a kuruc korban. PestMM. 9–94. l.
- Kováts Zoltán:** A népesség korösszetétele Somogyban a XVIII. sz. közepén. ASzeg. 237–257. l.
- Kubinyi A (ndrás):** Topographic Growth of Buda up to 1541. NÉH. 1. 133–157. l.
- Márkus István:** Az elkanyarodás és következményei. /Máig érő múlt – 3./ Kortárs. 1965. 9. évf. 7. sz. 1100–1106. l.
- Mátrai László:** Az itáliai „averroizmus” hatása a XVI. századi Magyarországon. MFSz. 1965. 9. évf. 3. sz. 401–409. l.
- Mészáros László:** II. József jobbágyrendelése. KKEvk. 111–119. l.
- Molnár József:** Szulejmán szultán síremléke Turbéken. MűÉ. 1965. 14. évf. 1. sz. 64–66. l.
- Nyárády Mihály:** Salétromfőzés /kálisalétromfőzés/ Szabolcs megyében a XVI–XIX. században. Magyar Kémikusok Lapja. 1965. 20. évf. 11. sz. 584–589. l.
- Opitz László:** Egy XVII. századi szemüvegleletünk optikatörténeti megvilágításban. TechSz. 1964. 1. sz. 103–110. l., 2 t.

- Pach Zsigmond* *P(ál)*: Neuvième et dème seigneuriale au XVIIe siècle en Hongrie. NÉH. 1. 261—283. 1.
- Paulinyi O(szkár)*: Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des XVI. Jahrhunderts. NÉH. 1. 181—196. 1.
- Petróci Sándor*: Pest megye újjátelepülése 1711—1760. PestMM. 95—153. 1.
- Révész E. (Imre)*: Entre l'orthodoxie et les Lumières. Tolérance et intolérance dans le protestantisme calviniste des XVIe—XVIIIe siècles en Hongrie. NÉH. 1. 415—436. 1.
- Román János*: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának szakmai mesterségei a XVI—XVII. században, különös tekintettel a Hegyaljára. TörtÉvk. 1. 9—91. 1.
- Sági István*: Egy érdekes XVIII. századi vitairat. /Hatvani István 1785. évi röpirata./ Vigilia. 1965. 30. évf. 11. sz. 702—704. 1.
- Szabó Lajos*: A miskolci református ispótyály. ThSz. 1965. 8. évf. 11—12. sz. 373. 1.
- Szathmári I(stván)*: István Geleji Katona und die deutschen Sprachgesellschaften des 17. Jahrhunderts. AL. 1965. 15. tom. 3—4. fasc. 323—330. 1.
- Székelly György*: Olasz színész budai útjai 1527 és 1532 között. FK. 1964. 10. évf. 3—4. sz. 387—389. 1.
- Szeverényi Etel*: A magyar sörfőzés a XVI. és XVII. században. Sörpar. 1965. 12. évf. 5. sz. 193—195. 1.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán*: Hatvani István mint orvosvegyész. CMed. 1965. 35. sz. 9—24. 1.
- Váradí Sternberg János*: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. /Részlet az ukrán—magyar kulturális kapcsolatok történetéből./ FK. 1965. 11. évf. 1—2. sz. 158—165. 1.
- Váradí-Sternberg János*: Az 1707-es orosz—magyar tárgyalások előzményei. ASzeg. 281—293. 1.
- Varga Imre*: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. században. ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 281—291. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A Habsburg-abszolutizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 679—720. 1.
- Várkonyi Á(gnes)*, [R.]: Hapsburg Absolutism and Serfdom in Hungary at the Turn of the XVIIth and XVIIIth Centuries. NÉH. 1. 355—387. 1.
- Víta Zsigmond*: Bethlen Gábor könyvtára. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 211—227. 1.
- Wellmann Imre*: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. MT. 1965. 10. köt. 11. sz. 738—741. 1.
- Wellmann Imre*: Királyi mérték és mérő alá való föld. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 236—244. 1.
- Wellmann I(mre)*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. NÉH. 1. 315—354. 1.
- Wellmann Imre*: Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. PestMM. 155—202. 1.

c) Ismertetések

Klaniczay Tíbor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.

— Ismerteti: *Komlowszki Tíbor*. ITK. 1965. 69. évf. 4. sz. 520—522. 1.

Maksay Ferenc [Parasztság és majorgazdálkodás a 16. századi Magyarországon c.] kandidátusi disszertációjának vitája. [Szabó István és Sinkovics István opponensi véleménye, Pach Zsigmond Pál felszólalása, Maksay Ferenc válasza.] AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 328—345. 1.

Monoszlai Gyula: „A stratégia válsága” a XVII. század második felében. [Perjés Géza: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a XVII. század második felében c. művéhez kapcsolódó megjegyzések.] HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 603—608. 1.

Tarnóc Márton: Zrínyi Miklós emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 278—279. 1.

Vekerdí László: A fizika története Magyarországon. [M. Zemplén Jolán két művéről.] Valóság. 1965. 8. évf. 8. sz. 96—100. 1.

Zemplén Jolán, M.: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Bp. 1964. — Ismerteti: *Bíró Gábor*. MT. 1965. 10. köt. 7—8. sz. 546—548. 1.

Zoltán József: A barokk Pest-Buda élete. Bp. 1963. — Ismerteti: *Csapodí Csaba*. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 282—283. 1.

4. Magyarország története 1791—1849

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. 3. Iratok. 1849 márc.—1850. ápr. Összegyűjt. és szerk. — . Bp. 1965, Akad. Kiadó. 543 l., 7 t.

/Magyarország újabbkori történetének forrásai. — Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris./

Fried István: Kortársak a soproni, Sopron megyei ipari létesítményekről. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 267—269. 1.

Gyenis Vilmos: Emlékirat és parasztkronika. ITK. 1965. 69. évf. 2. sz. 153—171. 1.

Jókai Mór: Cikkek és beszédek. 1. köt. /1847. jan. 2.—1848. márc. 12./ Összeáll.

- és sajtó alá rend. Szekeres László. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 894 l., 2 t.
/Jókai Mór összes művei. Cikkék és beszédek./
- Kelényi Ferenc*: Sopron 1848-ban. /Újabb adalékok a város 1848-as történetéhez./ SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 346–355. l.
- Kelényi Ferenc*: „Soproni újdonságok” az Életképek 1847-es évfolyamában. 1–2. SSz. 1965. 19. évf. 2–3. sz. 153–161, 250–257. l.
- Komoróczy György*: Egy debreceni könyvkereskedő cég iratai a Debreceni Állami Levéltárban. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 230–234. l.
- Kőhegyi Mihály*: Adatok Rómer Flóris munkásságához. Arr. 7. 555–556. l.
- Kuntár Lajos*: Osztrák katonai bírósági ítélet Szombathelyen „zendületi irományok” miatt. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 275–276. l.
- László Ferenc*: Állatorvosi szakoktatásunk őskoráról. Magyar Állatorvosok Lapja. 1965. 20. évf. 11. sz. 512–513. l.
- Minárovics János–Tarján Rezső*: Kőszegi-Mártonyi Károly életmentő készüllete. A süritett levegős légzőkészülékek fejlődése. TechSz. 1964. 1. sz. 123–132. l., 2 t.
- Rózsa Gy[örgy]*: József Frigyes Wagner, pastelliste de Hongrie. [XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején élt személyiségek portréinak közlésével.] AHA. 1965. 11. tom. 3–4. fasc. 303–320. l.
- Sasu, Dorothea*: 1848–49 hőseinek román nyelvű közzételvélei. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 227–230. l.
- Vedres István*: Nemcsak magunknak születünk. Válogatás — — frásaiból. Összeáll., [bev.] Rully János. Szeged 1965, Tömörkényi István Gimn. 115 l.
- Vita Zsigmond*: Orvosok és fürdők hirdetései a reformkorban. CMed. 1965. 36. sz. 179–188. l.
- Waldapfel Eszter, V.*: A forradalom és szabadságharc levelestára. 4. Összeáll., jegyz. és bev.— —. Bp. 1965, Gondolat. 607 l.
/Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai 53./
- b) Feldolgozások**
- Almássy György*: Fáy András, „a haza mindenese”. /1786–1864./ PSz. 1965. 15. évf. 7–8. sz. 679–687. l.
- Andics Er(zsébet)*: August 1849. /Unbekannte Daten über die letzten Tage der ungarischen Revolution und des Freiheitskampfes von 1848–1849./ NÉH. 1. 531–563. l.
- Andics Erzsébet*: 1849 augusztus. /Ismeretlen adalékok az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc végnapjairól./ Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 425–457. l.
- Antall József*: Bugát Pál 1793–1865. ÉIT. 1965. 29. évf. 44. sz. 2067–2071. l.
- Arató Endre*: Az 1848. évi elemi oktatásról szóló törvényjavaslat és a magyar nacionalizmus. PSz. 1965. 15. évf. 7–8. sz. 688–963. l.
- Arató E(ndre)*: voproszu isztorii ponjatija nacii v Vengrii. /1780–1825. NÉH. 1. 461–489. l.
- Balázs Péter*: Egy győri német polgár [Ecker János] 1848–49-ben. /2. közl./ Arr. 7. 441–470. l.
A tanulmány 2. része az Arr. 6. kötetben jelent meg.
- Barta István*: Entstehung des Gedankens der Interesseneinigung in der ungarischen bürgerlich-adligen Reformbewegung. NÉH. 1. 491–516. l.
- Barta István*: Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 399–424. l.
- Bauer Tiborné*: Egy reformkori gyermekkönyv 125. évfordulójára. *Bezerédi Amália*: Flóri könyve. Magyar Ovónőképző Intézetek Tudományos Közleményei. 1965. 3. évf. 237–255. l.
- Boros Vilma, H.*: A Trattner–Károlyi ház Pesten. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 3. sz. 146–151. l.
- Csatkai Endre*: A magyar quodlibet. Arr. 7. 353–357. l.
- Csukás István*: Petőfi és a szlovákok. ASzeg. 77–123. l.
- Dolmányos István*: Október 6 évfordulóján. Világostól Aradig. Nsz. 1965. 23. évf. 235. sz. 8. l.
- Dolmányos István*: Stúr emlékezete. Nsz. 1965. 23. évf. 254. sz. 4–5. l.
- Dutka Mária*: Ki volt Szerelmey? MN. 1965. 21. évf. 183. sz. 4. l.
- Gáll Imre*: A budapesti Lánchíd mintája. Mélyépités-tudományi Szemle. 1965. 15. évf. 8. sz. 397–399. l.
- Juhász Géza*: Csokonai Forradalmi Káté-ja. Alföld. 1965. 16. évf. 9. sz. 71–77. l.
- Kardos Tibor*: A magyar szentimentalizmus európai kapcsolatairól. FK. 1964. 10. évf. 3–4. sz. 291–312. l.
- Kilián István*: A Védegyelet Borsodban. TörtÉvk. 1. 93–123. l.
- Kiss Ákos*: Az 1831. évi kolerajárvány Pest megyében. CMed. 1965. 35. sz. 25–47. l.
- Kiss Mária*: Szombathely piaca a XIX. században. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 263–267. l.
- Kosáry D(omokos)*: 1815: remarques sur son historiographie. NÉH. 1. 437–459. l.
- Kovács Tibor*: Népösszeírások a XIX. században. VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 586–601. l.

Lehoczky Alfréd: Rombauer Tivadar és a borsodi ipar. BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 82—83. l.

Major Ervin: Liszt Ferenc és a Nemzeti Zenede. Láthatár. 1965. 15. évf. 4. sz. 710—713. l.

Mérey Klára, T.: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete.) Bp. 1965, Akad. Kiadó. 276 l.

Mezősi Károly: A követjelölt Petőfi megbuktatása. Kiskundorozsma választóinak petíciója. Jászkunság. 1965. 11. évf. 4. sz. 162—170. l.

Molnár László: Az apátfalvi keménycserépgyár és az 1846-os iparműkiállítás. Ann-Agr. 2. 273—285. l.

Molnár László: Iparegyesület és az iparműkiállítások. MűE. 1965. 14. évf. 1. sz. 25—39. l.

Oltvai Ferenc: Pitvaros telepítése és küzdelme az úrbéresítésért. 1816—1849. SzKJM. 19—72. l.

Péter László: Szeged Széchenyiye. Vedres István emlékezete. MN. 1965. 21. évf. 231. sz. 4. l.

Spira György: Parasztsors Pest megyében a jobbágyfelszabadító forradalom küszöbén. PestMM. 203—242. l.

Spira Gy(örgy): Széchenyi's tragic Course. NÉH. 1. 517—529. l.

Szökefalvi-Nagy Zoltán: A magyar vegyipar egyik úttörője: Wágner Dániel. Magyar Kémikusok Lapja. 1965. 20. évf. 9. sz. 478—481. l.

Szökefalvi-Nagy Zoltán: A XVIII. századi magyarországi hamuzsírfozás technológiája. TechSz. 1964. 1. sz. 110—117. l.

Tordai György: Az 1848-as márciusi ifjak az egyháztól és a vallásról. (Sajtó alá rend. és bev. Pogány Róbert.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 264 l.

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 560 l.

Tulogdi János: Brassai Sámuel földrajzi nevelő-oktató munkássága. FöK. 1965. 13. köt. 3. sz. 278—282. l.

Vekerdi László: Bugát Pál emlékezete. Valóság. 1965. 8. évf. 10. sz. 1—8. l.

c) Ismertetések

Markó Árpád: Egy elfelejtett magyar írókatona /Jakkó László huszárkapitány 1781—1833/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Borus József*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 579—580. l.

Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848. Kaposvár. 1962. — Ismerteti: *Für Lajos*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 439. l.

Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete

és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Bp. 1964. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*. Jelenkor. 1965. 8. évf. 11. sz. 1070—1072. l.

Sötér István: Nemzet és haladás. Bp. 1964. — Ismerteti: *Horváth Zoltán*. The New Hungarian Quarterly. 1965. 6. vol. 19. no. 170—174. l.

Stier Miklós—Szász Zoltán: Beszámoló *Barta István* doktori disszertációjának [A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom kibontakozásának történetéhez.] vitájáról. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 650—657. l.

Süle Sándor: Kisszánthói Pethe Ferenc /1763—1832./ Bp. 1964. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 281—282. l.

Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon /1840—1849/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Ruzsás Lajos*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 960—961. l.

5. Magyarország története 1849—1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Ady Endre összes prózai művei. 5. Újságcikkek, tanulmányok. /1904. febr.—1905. jan./ Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 455 l., 11 t.

/Ady Endre összes művei./
Bor K[álmán]—Tömörny M[árta]: Der Briefwechsel zwischen Vatroslav Jagić und Lajos Thallóczy. SSI. 1965. 11. tom. 1—2. fasc. 27—44. l.

A publikáció első része a SSI. 1962. évfolyamában jelent meg.

Kanyar József: Herman Ottó ismeretlen levelei. BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 63—66. l.

Kanyar József: Néhány ismeretlen Herman Ottó levélről. ET. 1965. 76. évf. 2. sz. 243—245. l.

Károlyi [Katalin] Catherine: Childhood in Hungary. The New Hungarian Quarterly. 1965. 6. vol. 19. no. 76—84. l.

Részlet szerző készülő önéletrajzából.

Kohut Mária, H.: Adalék a munkásgyufa történetéhez. LMúzK. 1965. 2—3. sz. 62—64. l.

Koppány János: Adatok a tótkomlói idénymunkások vándorlásáról, életéről, a visszaemlékezések alapján. SzKJM. 197—206. l.

Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat 1964 [1965.] 125 l.

/Nógrád megyei múzeumi füzetek 9./ Magyar tudósok levelei a velencei Marcianában. Közli: V. Waldapfel Eszter.

MT. 1965. 10. köt. 10. sz. 677—685. l.

- Nagy Czirok László:** Betyárélet a Kiskunságon. Bp. 1965, Magvető. 336 l.
- Nagy Dezső:** Az agrárszocialista mozgalmak költészeti hagyományainak a gyűjtéséről. LMúzK. 1965. 1. sz. 61—70. l.
- Nemcsik Pál:** Ózdvidéki munkásdalok gyűjtésének tapasztalatai. LMúzK. 1965. 2.—3. sz. 46—61. l.
- Radó György:** Zalka Máté — itthon. Jelenkor. 1965. 8. évf. 11. sz. 1061—1064. l.
- Sipos István:** Vier slowakische politische Golegenheitsgedichte vom Ende des Jahres 1860 und Beginn des Jahres 1861. SSl. 1965. 11. tom. 1—2. fasc. 127—140. l.
- Thüring Lajos:** Egy színházi statisztikai adatgyűjteményről. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 379—381. l.
- Valkó Arisztid:** Emlékezés egy nyolevanes dokumentumra. [Id. Bariók Béla gazdasági tárgyú tanulmányáról.] MZ. 1965. 6. évf. 4. sz. 382. l.
- b) *Feldolgozások*
- Antall József:** Markusovszky Lajos 1815—1893. ÉIT. 1965. 20. évf. 29. sz. 1372—1374. l.
- Antall József:** Semmelweis Ignác /1818—1865/. TtK. 1965. 9. évf. 7. sz. 289—293. l.
- Balogh István:** Az alföldi tanyás gazdálkodás. PMoKK. 1. 429—479. l.
- Balogh István:** A paraszti gazdálkodás és termelési technika. PMoKK. 1. 349—428. l.
- Balogh István:** A paraszti művelődés. PMoKK. 2. 487—564. l.
- Banner János:** Emlékezés Rómer Flóris születésének 150. évfordulójára. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 3. sz. 142—145. l.
- Barta János** Madách történetzsemléletéről szóló előadásának megvitatása az Irodalomtörténeti Társaságban. [R. Várkonyi Ágnes, Horváth Károly, Baranyi Imre, Nagy Miklós hozzászólásai.] ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 337—347. l.
- Bartucz Lajos:** Semmelweis négyszeri exhumálása. TtK. 1965. 9. évf. 12. sz. 546—550. l.
- Bartucz Lajos:** Világnézeti viták és egyéb tényezők a budapesti embertani társaság felállításának hátterében 85 év előtt. AnK. 1964. 8. köt. 3—4. füz. 51—68. l.
- Bendefy Sándor:** Centenáriummra. /Megemlékezés Szombathely állomás és a sopron—nagykanizsai vonal 100 éves évfordulójára./ VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 570—577. l.
- Benedek István:** Ignác Semmelweis and Lister. The New Hungarian Quarterly. 1965. 6. vol. 19. no. 148—151. l.
- Benedek István:** Semmelweis. Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 33. sz. 1—2. l.
- Benedek Jenő:** Részletek a korai magyar munkásbiztosítási jog köréből. JK. 1965. 20. évf. 7. sz. 334—341. l.
- Csillag István:** Toldy /Schedel/ Ferenc /1805—1875/. OHI. 1965. 106. évf. 32. sz. 1525—1527. l.
- Deák Gábor:** A századeleji kivándorlás gazdasági, társadalmi, politikai okainak vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatainak tükrében. TörtÉvk. 1. 153—165. l.
- Diószegi István:** Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború. 1870—1871. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 275 l.
- Diószegi István:** Le Parti libéral hongrois et l'unité allemande. NÉH. 2. 47—70. l.
- Erényi Tibor:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásának 75. évfordulójára. TáSz. 1965. 20. évf. 12. sz. 82—88. l.
- Erényi Tibor:** Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und der Dualismus. NÉH. 2. 121—151. l.
- Faludi Szilárd:** Kármán Mór /1843—1915/. Köznevelés. 1965. 21. évf. 19. sz. 743—745. l.
- Furkas József:** Várkonyi István /1852—1918/. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 131—154. l.
- Felkai László:** Kármán Mór emlékezete. PSz. 1965. 15. évf. 12. sz. 1135—1145. l.
- Fráter Jánosné:** Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből. /1865—1875./ Bp. 1965. 59 l., 7 t.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 45./**
- Für Lajos:** Jobbágyföld — parasztföld. PMoKK. 1. 33—153. l.
- Galántai J (ózsef):** Die Kriegszielpolitik der Tisza-Regierung 1913—1917. NÉH. 2. 201—225. l.
- Gortvay György:** Medicus in omne aevum nobilis. Grósz Emil emlékezete. Orvosképzés. 1965. 40. évf. 5. sz. 321—325. l.
- Gortvay György:** Semmelweis emlékezete. OHI. 1965. 106. évf. 33. sz. 1538—1541. l.
- Göllecz Viktor:** A magyar gyógypedagógia másfél évszázados hagyományainak jelentősége napjainkban. /Adatok a gyógypedagógiai múzeum gondolatának történetéhez./ Gyógypedagógia. 1965. 10. évf. 6. sz. 178—182. l.
- Gyimesi Sándor:** Miskolc történetének néhány kérdése a kapitalizmus korában. 1850—1914. TörtÉvk. 1. 145—151. l.
- Gyimesi Sándor:** A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. PMoKK. 2. 616—652. l.
- Gyimesi Sándor:** A telepítvényes falvak „felszabadulása”. PMoKK. 1. 154—206. l.

- Hajnal Éva*: Adatok a munkásmozgalom történetéhez: a sárvári gyárrobbanás /1905/. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 241—251. 1.
- Hammerl Lajos*: Események a Morgenstern c. lap körül Sopronban. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 372—373. 1.
- Hársfalvi Péter*: Törekvések a parasztbirtok védelmére. PMoKK. 2. 146—183. 1.
- Hatos Géza*: Teleki László halálának körülményei. CMed. 1965. 36. sz. 49—66. 1.
- Hetés Tibor*: Przemysl. ÉIT. 1965. 20. évf. 48. sz. 2270—2274. 1.
- Hetés Tibor*: Stromfeld Aurél világháborús portréjához. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 482—501. 1.
- Hiller István*: Az első erdészeti kiállítás Sopron vármegyében és Sopronban. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 244—246. 1.
- Horváth Zoltán*: A községi önkormányzat és a parasztság. PMoKK. 2. 565—615. 1.
- Kabos Ernő*: Hatvan éve... [Az 1905-i orosz forradalom magyarországi hatásáról.] Munka. 1965. 15. évf. 8. sz. 29. 1.
- Kadocs Gyula*: A táviratozás magyar világrekordja. PostaT. 155—169. 1.
- Kálmánchey Éndre*: Török József /1813—1894/. TtK. 1965. 9. évf. 9. sz. 385—387. 1.
- Kamody Miklós*: Mit olvastak Tibolddarócon 1888-ban? BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 83—84. 1.
- Katona Imre*: Átmeneti bérmunkaformák. PMoKK. 2. 382—432. 1.
- Kenyeres Zoltán*: Lukács György útja a forradalomig. Kritika. 1965. 3. évf. 10. sz. 41—46. 1.
- A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola közleményei. Publicationes Academiae Horti- et Viticulturae. 28. évf. 1964. Tom. 1. fasc. 3. Red. A(ndrás) Somos. Bp. 1965. Mezőgazd. Kiadó. 364 l., 2 t.
- A kötet tartalmából:
- Földmési János*: Munkás- és parasztmozgalmak Tokaj-Hegyalján a XIX. sz. elejétől a Horthy-fasizmus hatalomrajutásáig.
- Kolozs Csaba*: Győr-Sopron megyei gyógyszerészek a kar szociális törekvéseiről a századfordulótól az első világháborúig. Gyógyszerészet. 1965. 9. évf. 10. sz. 386—390. 1.
- Komjáthy Miklós*: A közös minisztertanács kialakulása. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 59—102. 1.
- Lovas Gyula*: A Sopron—Kanizsa közötti vasút. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 300—307. 1.
- Lukács Lajos*: Gondolatok a Dunakonföderáció eszméjének elindítóiról és magyarázóiról. Kortárs. 1965. 9. évf. 7. sz. 1106—1118. 1.
- Mádai Gyula*: Diósgyőri adatok a közös, népi gazdálkodás és birtoklás múltjához. TörtÉvk. 1. 125—143. 1.
- A Magyarországi Szociáldemokrata Párt I. kongresszusának 75. évfordulójára. Nsz. 1965. 23. évf. 289. sz. 4—5. 1.
- Mann Miklós*: Ráth Károly élete és munkássága. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 836—860. 1.
- Márkus József*: Megemlékezés Tormay Béláról. Magyar Allatorvosok Lapja. 1965. 20. évf. 11. sz. 514—516. 1.
- Mérei Gy(ula)*: Föderationspläne in Südosteuropa und die Habsburger Monarchie in den Jahren 1849—1914. NÉH. 2. 5—45. 1.
- Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia. 1840—1918. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 163 l.
- Mucsi F(erenc)*: Taktika vengerszkoj Szocial-demokratsieszkoj partii vo vremja politiceszkoj krizisza 1905—1906 gg. NÉH. 2. 173—200. 1.
- Nagy Dezső*: Az oroszai agrárproletár mozgalom kezdetei. /1867—1891./ SzKJM. 73—96. 1.
- Orosz István*: A differenciálódás és kisajátítás. PMoKK. 2. 9—145. 1.
- Palásti László*: Teleki László és Abony. Jászkunság. 1965. 11. évf. 3. sz. 107—110. 1.
- Polányi Imre*: A szlovák polgári politikai csoportok a századforduló után. ASzeg. 258—279. 1.
- Rácz István*: Parasztok elvándorlása a faluból. PMoKK. 2. 433—483. 1.
- Rajnavölgyi Géza—Szabó Ferenc*: Justh Zsigmond és a századvégi agrárszocialista mozgalom. SzKJM. 97—107. 1.
- Rappich, H.*: Friedrich Bodenstedt szerepe az orosz szellemi kincsek németországi és magyarországi terjesztésében. Adalék a XIX. századi német—orosz—magyar irodalmi kapcsolatok történetéhez. FK. 1964. 10. évf. 3—4. sz. 412—416. 1.
- Regős János*: Az 1879. évi nemzetiségi népoktatási törvény útja az 1880-as évek végéig. /Különös tekintettel a Vas megyei viszonyokra./ MP. 1965. 5. köt. 2—3. sz. 271—287. 1.
- Sándor Pál*: A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 177—197. 1.
- Sárközi Zoltán*: A summások. PMoKK. 2. 321—381. 1.
- Sáry István*: Győr megye népiskolai viszonyai a közigazgatás tükrében. 1869—1873. Arr. 7. 499—515. 1.
- Simonffy Emil*: A parasztföld és a tagosítás. PMoKK. 1. 207—264. 1.
- Sós József*: Markusovszky Lajos /1815. ápr. 25.—1893. ápr. 21./ OHI. 1965. 106. évf. 52. sz. 2450—2453. 1.

- Szabad György*: A hitelviszonyok. PMoKK. 2. 184—246. l.
- Szabó László*: A földmunkásmozgalmak jellegzetességei Szolnok megyében. Jászkunság. 1965. 11. évf. 4. sz. 183—188. l.
- Székely Sándor*: Hipotézis és bizonyosság. A semmelweisi felfedezés. Világosság. 1965. 6. évf. 11. sz. 688—692. l.
- Szénássy Barna*: König Gyula. /1849—1913./ Bp. 1965, Akad. Kiadó. 142 l., 1 t.
- Szuhay M(iklós)*: L'évolution des cultures à charrue en Hongrie, de 1867 à 1914. NÉH. 1. 639—666. l.
- Tóth E(de)*: Bor'ba oppozíciói nezáviszimoszti protiv dualizma v period ot zakljucsenija szoglasenija sz Avsztrej do konca XIX veka. NÉH. 2. 71—93. l.
- Tóth János*: Az utolsó magyarországi hajómalom. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 4. sz. 212—216. l.
- Tóth Lajos*: Benka Gyula munkássága és a szarvasi nevelőképzés százéves története. Szarvas 1964 [1965], Szarvas Közs. Tanácsa. 448 l.
- Trencsényi Tibor*: Markuszovszky Lajos emlékezete. OHI. 1965. 106. évf. 52. sz. 2454—2458. l.
- Turok, V. M.*: Ausztria-Magyarország, az európai integráció „modellje”. [A Voproszi Isztorii-ben megjelent tanulmány.] Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 71—85. l.
- Vajda Endre*: Az 1895-ös postás sztrájk. Posta T. 87—109. l.
- Varga Gyula*: A parasztgazdaság munkaeszközei. PMoKK. 1. 267—348. l.
- Varga István*: A közterhek. PMoKK. 2. 246—318. l.
- Vida Tamás*: Semmelweis, „az anyák megmentője”. Vigilia. 1965. 30. évf. 11. sz. 653—660. l.
- Vietor, Martin*: Az önkormányzat a dualizmus magyar államelméletében és gyakorlatában. JK. 1965. 20. évf. 11. sz. 570—574. l.
- Vincze E(dít), S.*: Kampf um die Schaffung einer sozialistischen Massenpartei in Ungarn. /1848—1900./ NÉH. 2. 95—120. l.
- Vörös Károly*: Győr és Pest harca a dunai gabonakereskedelmért. 1850—1881. Arr. 7. 471—491. l.
- Waldapfel József*: Madách és Fourier. MT. 1965. 10. köt. 6. sz. 383—397. l.
- Zádor Tibor*: Miskolc munkásmozgalmának kezdetei. TörtÉvk. 1. 167—183. l.
- Csapláros István*: Kraszewski és Magyarország. Bp. 1963. — Ismerteti: Kovács Endre. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 944—945. l.
- Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1965. — Ismerteti: S. Vincze Edít. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 240—248. l.
- Horváth Zoltán*: A polgárosodás irodalma Világos után. Sötér István: Nemzet és haladás című műve kapcsán. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 540—545. l.
- Horváth Zoltán*: Teleki László 1810—1861. 1—2. köt. Bp. 1964. — Ismerteti: Oltványi Ambrus. ITK. 1965. 69. évf. 4. sz. 515—520. l.
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. 1900—1903. Bp. 1964. — Ismerteti: Szász Zoltán. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 929—930. l.
- Pamlényi Ervin*: Egy legenda szertefoszlik. [Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871. Bp. 1965. c. művéről.] MN. 1965. 21. évf. 251. sz. 9. l.
- Szabó Ferenc*: A dél-alföldi betyárvilág. Gyula 1964. — Ismerteti: Oltvai Ferenc. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 182—186. l.

6. Magyarország története 1918—1919

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Hevesi Gyula*: Egy mérnök a forradalomban. 2. kiad. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 381 l., 5 t.
- Károlyi Mihályné*: Károlyi Mihály október. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 10. sz. 799—804. l.
- Kékesdi Gyula*: Lenin elvtársnak jelentem. [Ágoston Ignácsról.] Nsz. 1965. 23. évf. 262. sz. 4. l.
- Kékesdi Gyula*: Öt szabadságharc katonája [Münnich Ferencről.] Nsz. 1965. 23. évf. 264. sz. 4—5. l.
- Kékesdi Gyula*: A párt alapító tagja. Hevesi Gyula hetvenöt éves. Nsz. 1965. 23. évf. 274. sz. 6. l.
- Kékesdi Gyula*: A történelem sodrában. [Gyetvai Jánosról.] Nsz. 1965. 23. évf. 299. sz. 10. l.
- Lengyel Gyula válogatott írásai. (Vál. Gönczöl György. Bev. és jegyz.: Aranyosi Magda.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 298 l., 1 t.

c) Ismertetések

- Arany János összes művei. XIV. kötet. Hivatali iratok, 2. Akadémiai évek /1859—1877/. Bp. 1964. — Ismerteti: Rejtő István. ITK. 1965. 69. évf. 5. sz. 619—621. l.

b) Feldolgozások

- Az 1918 októberi polgári demokratikus forradalom. A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a szocialista forradalomért /1918. október—1919. március/. (A készülő párt-

- történeti tankönyv IV. fejezetének tervezete.) PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. III—XLVI. l.
- Gellért Tibor:** Adalékok a magyar polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság légíerejének történetéhez. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 502—523. l.
- Hajdú T(íbor):** Mirnaja pobeda revolucij v Vengrii i bor'ba za nezavisimoszt' /1918—1919/. NÉH. 2. 227—249. l.
- Horváth Béla:** Lenin a margón. [Kernstok Károly 1918—1919-ben.] MűÉ. 1965. 14. évf. 2. sz. 143—147. l.
- Kávássy Sándor:** Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben. /2./ ASzeg. 209—236. l.
A tanulmány 1. része az ASzeg. 1964. évi kötetében jelent meg.
- Kirschner Béla:** A Tanácsköztársaság centrista és jobboldali vezetői a polgári demokrácia visszaállításáért: hatalomra jutásuk és bukásuk. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965, MTA. Sokszt. 42 l.
- Krizsán László:** Az 1919-es tanáshatalom és előzményei Pest megyében. PestMM. 293—336. l.
- Mészáros Károly:** A marcai szocializált mezőgazdasági üzem /„termelőszövetkezet”/ gazdálkodása 1919-ben. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 198—215. l.
- Milei György:** Mikor alakult a KMP? PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 124—141. l.
- Móra László:** A Műegyetemi Könyvtár a Tanácsköztársaság idején. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 235—241. l.
- Péter László:** Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 340 l., 6 t. /Irodalom — szocializmus./
- Schleich Lajos:** A győri pedagógusmozgalom története 1918 októberétől 1919 augusztusáig. Embernevelés. 189—216. l.
- Szabó Agnes:** Szamuely Tibor. Munka. 1965. 15. évf. 12. sz. 16. l.
- A Tanácsköztársaság.** 1919. március 21.—augusztus 1. /A készülő párttörténeti tankönyv V. fejezetének tervezete./ PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. III—XLVI. l.
- Vadász Ferenc:** A marékba szorított szív gazdája. Szamuely Tiborról születése 75. évfordulóján. Nsz. 1965. 23. évf. 304. sz. 6. l.
- e) **Ismertetések**
- Balog János, K.:** Tolna megye a Magyar Tanácsköztársaság időszakában. Szekszárd 1964. — Ismerteti: *Ballabás Sándor László*. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 255—257. l.
- Farkas Dezső:** A két forradalom Bihar megyei történetéhez 1917—1919. Bp. 1965. — Ismerteti: *S. L.* PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 258. l.
- Hajdú Tibor:** Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 551—553. l.
- Kelen Jolán—Barabás Gyula:** A néptribun. Fejezetek Bokányi Dezső életéből. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kabos Ernő*. TáSz. 1965. 20. évf. 11. sz. 125—127. l.; *Serfőző Lajos*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 961—963. l.
- Lengyel Gyula válogatott írásai.** Bp. 1965. — Ismerteti: *Nagy Tibor*. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 192—195. l.; *Pénzügyi Szemle*. 1965. 9. évf. 10. sz. 875—878. l.
- Lőkös Zoltán:** A forradalmi újságíró Juhász Gyuláról. *Péter László* [Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. c.] könyve kapcsán. MS. 1965. 6. évf. 7—8. sz. 252—254. l.
- Nagy Zsuzsa, L.:** A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bp. 1965. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin*. MN. 1965. 21. évf. 257. sz. 11. l.
- Péter László:** Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dersi Tamás*. Nsz. 1965. 23. évf. 188. sz. 8. l.
- Siklós András:** Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Bp. 1964. — Ismerteti: *József Farkas*. ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 393—395. l.
- 7. Magyarország története 1919—1944**
- a) **Forrásközlések, forrásismertetések**
- Árkus József:** Magyar antifasiszták részvétele a belga ellenállásban. Történelem. 1965. 4. sz. 124—130. l.
- Buchinger Manó** feljegyzései a Szocialista Munkásinternacionálé Végrehajtó Bizottságának 1935. augusztus 16—18-i üléséről. Közli: *Betlen Oszkár*. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 174—183. l.
- Dékán Károly:** Dokumentumok a Németországba hurcolt magyar egyetemisták sorsáról. PSz. 1965. 15. évf. 11. sz. 1040—1051. l.
- Az ellenállás lobogója alatt Franciaországban.** /Gereblyés László és Mód Péter előadásai nyomán./ Történelem. 1965. 4. sz. 110—123. l.
- Horthy Miklós titkos iratai.** Sajtó alá rend., magy. és jegyz.: *Szinai Miklós, Szücs László*. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. 3. kiad. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 533 l., 14 t.
- Kandó Kálmán levele a villamos vontatás új rendszeréről.** Közli: *Manndorff Béla*. TechSz. 1964. 1. sz. 138—149. l.
- Kékesdi Gyula:** Dr. Szóke utazása. [Nóhror Árpádról.] Nsz. 1965. 23. évf. 245. sz. 4. l.
- Kékesdi Gyula:** A halál vonata. [Jász Dezsőről.] Nsz. 1965. 23. évf. 251. sz. 6. l.

- Kékesdi Gyula:** Minket nem törnek meg! [Polyák Jánosról.] Nsz. 1965. 23. évf. 281. sz. 4. 1.
- Kékesdi Gyula:** Vallatás Orosházán. Nsz. 1965. 23. évf. 233. sz. 6. 1.
- Kopré József:** Emlékeim a Szabad Szóról. Jelenkor. 1965. 8. évf. 9. sz. 865–870. 1.
- Lévai Jenő:** Szálasi diplomatájából Bonn diplomatája. Adalékok „dr.” Török Sándor pályafutásához. Nsz. 1965. 23. évf. 250. sz. 6. 1.
- Mészáros Ferenc:** Magyarok a jugoszláviai partizánharcokban. Történelem. 1965. 4. sz. 79–92. 1.
- Nagybirtok-leltárak 1934–1939.** Közli: Gunst Péter. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 255–327. 1.
- (Palotás Imre):** Munkáért, kenyérért, szabadságért! Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók mozgalmanak válogatott dokumentumai. (2. köt.) /1920–1945./ (Összeáll. és szerk. — —.) Kiad. az Építő-, Fa- és Építőanyagipari Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 336 l., 18 t.
- Pásztor Emil:** Egy csongrádi munkásszony és önéletrajza. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 11. sz. 853–857. 1.
- Pásztor Emil:** Turi Istvánné csongrádi földmunkásszony 1897–1962. Új Írás. 1965. 5. évf. 10. sz. 67–74. 1.
- Pásztor József, M.:** Irodalmi sajtóper 1934-ben. /Adalék a magyar ellenforradalmi rendszer cenzúratörténetéhez./ ITK. 1965. 69. évf. 3. sz. 368–372. 1.
- Pintér István:** A bányászok harca a fasiszmus és a háború ellen, a független, szabad, demokratikus Magyarország megteremtéséért. Történelem. 1965. 4. sz. 35–46. 1.
- Pintér István:** Magyar antifasiszták részvétele a szlovákiai partizánharcokban. Történelem. 1965. 4. sz. 65–78. 1.
- Sallai Elemér:** Magyarok a szovjet partizánmozgalomban. Történelem. 1965. 4. sz. 47–64. 1.
- Sochacki, Stanislaw Andrzej:** Magyar antifasiszták a lengyel ellenállási mozgalomban. Történelem. 1965. 4. sz. 93–109. 1.
- Történelem dobszóra.** /Pünkössti Árpád összeállítása./ Valóság. 1965. 8. évf. 7. sz. 68–73. 1.
- Vadász Ferenc:** Harminc éve, októberben. [A kubikosok 1935. évi szerveződéséről.] Nsz. 1965. 23. évf. 256. sz. 10–11. 1.
- b) **Feldolgozások**
- (Acsádi György—Klinger András):** Magyarország népesedése a két világháború között. Bp. 1965, Közgazd. és Jogi Kiadó. 329 l.
- Ádám Magda:** Magyarország és a Kisantant. /1936–1938./ Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. 19 l.
- Berend I (ván), T.—Ránki Gy (örgy):** Capital Accumulation and the Participation of Foreign Capital in the Hungarian Economy after the First World War. NÉH. 2. 269–292. 1.
- Berta Jenő:** A magyar–szovjet tudományos kapcsolatok néhány soproni vonatkozása a Horthy-fasiszmus időszakából. SSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 336–339. 1.
- Fábry Zoltán:** „Rohanj, ha rongy is a mentéd.” Napjaink. 1965. 4. évf. 10. sz. 6. 1.
- Gazsi József:** „Honvéd! Vár a brjanszki erdő!” Magyar partizánok a Szovjetunióban. ÉIT. 1965. 20. évf. 44. sz. 2101–2105. 1.
- Gazsi József:** A Kóvpak-partizáncsoport portyája a Kárpátokban /1943. július 15–augusztus 6./ HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 425–450. 1.
- Godó Agnes—Sztana Béla:** „Nemzetnevelés” és „nemzetvédelem”. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 451–481. 1.
- Hajnóczky Istvánné:** Az Állatorvosi Főiskola egyetemné válásáért folytatott törekvések a Horthy-rendszer idején. Magyar Állatorvosok Lapja. 1965. 20. évf. 11. sz. 517–519. 1.
- Halkovics László:** Hivatalos magyar iparstatisztikai felvételek 1921–1944 között. StSz. 1965. 43. évf. 8–9. sz. 874–897. 1.
- Három hónap a hatvan esztendőből.** Hatvan éve született Schönherz Zoltán. Nsz. 1965. 23. évf. 174. sz. 4–5. 1.
- Havasi Zoltán:** A társadalom tudata és a tudomány társadalmasodása. Vizsgálódások a két világháború közötti tudatideológiai viszonyokban. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 12. sz. 953–959. 1.
- Hrancisak, I. M.:** Rabocsee dvizsenie v Vengrii 20. godov XX v. v oszvescsenii szovetszkoj pecsati. ASzeg. 199–207. 1.
- Kanyar József:** A hatalom átvétele és megszilárdítása az ellenforradalom első hónapjaiban Somogy megyében. LSz. 1965. 15. évf. 1–2. sz. 75–115. 1.
- Kerekes István:** Három évtized távolából: A hetedik kongresszus. Nsz. 1965. 23. évf. 173. sz. 7. 1.
- Kónya Sándor:** Kísérlet a totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon. /1932–1935./ Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1964. 19 l.
- Kovács Győző:** Fábry Zoltán. Napjaink. 1965. 4. évf. 8. sz. 4. 1.
- Lackó Miklós:** A magyarországi nyilas mozgalom 1935–1944. 1–2. r. ÉIT. 1965. 20. évf. 38–39. sz. 1805–1808. 1852–1855. 1.
- Latinák István:** A szentgotthárdi kasza-

- gyár. *TechSz* 1964. 1. sz. 67—94. 1., 7 sztl. levél, 4. t.
- Lehoczky Alfréd:** Gazdasági és politikai viszonyok Ózdon a fehérterror és az ellenforradalmi rendszer első éveiben /1919—1922/. *PtK.* 1965. 11. évf. 4. sz. 104—130. 1.
- Loránd Imre:** A magyar legitimizmus a két háború közt. Világosság. 1965. 6. évf. 11. sz. 683—687. 1.
- A munkásmozgalom jeles harcosának emlékére. [Dr. Ries Istvánról.] *Nsz.* 1965. 23. évf. 269. sz. 5. 1.
- Nemes Dezső:** A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának irányelvei és a Kommunisták Magyarországi Pártjának gyakorlati tapasztalatai. *TÁSz.* 1965. 20. évf. 12. sz. 73—82. 1.
- Pándi Iлона:** Osztályok és pártok Magyarországon a Bethlen-konzolidáció idején c. kandidátusi disszertációjához kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. Soksz. 15 1.
- Papp István:** A budapesti hadművelet és a korabeli soproni nyilas sajtó. *SSz.* 1965. 19. évf. 3. sz. 240—244. 1.
- Petőcz Pál:** A Gömbös-kormány irodalompolitikájáról. A „reformnemzedék”. *ITK.* 1965. 69. évf. 2. sz. 185—196. 1.
- Remete László:** Dienes László és a Korunk. *ITK.* 1965. 69. évf. 3. sz. 292—305. 1.
- Safrankó Emánuel 1890—1965. *Nsz.* 1965. 23. évf. 170. sz. 5. 1.
- Schönherz Zoltán emlékezete. [Írta:] /Cs./ MN. 1965. 21. évf. 174. sz. 7. 1.
- Serfőző Lajos:** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben. 1922—1926. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1965. 18 1.
- Sik Ferenc:** A megtorlás és az államvédelem munkajogi eszközei Magyarországon az ellenforradalom hatalomra jutása idején. 1919—1921. *AJKA.* 7. 113—133. 1.
- Szabolcs Ottó:** Köztisztviselők és ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában. /1920—1926. Tisztviselőkérdés Magyarországon az első világháborút követő infláció és a szanalási válság éveiben./ Bp. 1965. Akad. Kiadó. 210 1., 2 t.
- Szabolcsi Miklós:** József Attila és az illegális Kommunista Párt viszonyának kérdéséhez. *Kritika.* 1965. 3. évf. 11. sz. 11—20. 1.; *PtK.* 1965. 11. évf. 4. sz. 30—46. 1.
- Sztrókayné Mándi Teréz:** József Attila újságírói és szerkesztői munkássága. *MS.* 1965. 6. évf. 10. sz. 315—318. 1.
- Tóth Sándor:** A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. *HK.* 1965. 12. évf. 3. sz. 401—424. 1.
- Vadász Ferenc:** Csepel harcos, hú fia. Kalmár József emlékezete. *Nsz.* 1965. 23. évf. 244. sz. 4—5. 1.
- Vadász Ferenc:** Harcba a Kutyaszöveggel. Emlékezés az 1935-ös nagy építősztrájkra. *Nsz.* 1965. 23. évf. 172. sz. 4—5. 1.
- Vadász Ferenc:** Önfeláldozó hős volt. Háry Mihály születése 70. évfordulóján. *Nsz.* 1965. 23. évf. 300. sz. 6—7. 1.
- Vajda Pál:** Magyarország első hegesztett vasszerkezetű hídja. *TechSz.* 1964. 1. sz. 97—100. 1.
- Vigh Károly:** Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Pest megyében. *PestMM.* 337—375. 1.

c) Ismertetések

- Acsádi György—Klinger András:** Magyarország népesedése a két világháború között. Bp. 1965. — Ismerteti: *Nyáry Zsigmond.* *StSz.* 1965. 43. évf. 11. sz. 1150—1153 1.
- Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. /1935—1945./ Bp. 1964. — Ismerteti: *Zágoni Ernő.* *PtK.* 1965. 11. évf. 4. sz. 175—178. 1.
- Három Károlyi Mihály? *TÁSz.* 1965. 20. évf. 7. sz. 108—109. 1.
- Jóború Magda:** A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában. Bp. 1963. — Ismerteti: *Balogh Sándor.* *Száz.* 1965. 99. évf. 3. sz. 548—549. 1.
- Juhász Gyula:** A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941. Bp. 1964. — Ismertetik: *Sipos Péter.* *MT.* 1965. 10. köt. 6. sz. 449—452. 1.; *Tilkovszky Lóránt.* *Száz.* 1965. 99. évf. 4—5. sz. 925—929. 1.
- Kállai Gyula:** A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. 5. kiad. Bp. 1965. — Ismertetik: *Somlai Alz.* *Kts.* 1965. 15. évf. 8. sz. 494—495. 1.; *Vass Henrik.* *Nsz.* 1965. 23. évf. 281. sz. 7. 1.
- Károlyi Mihály:** Egy egész világ ellen. Bp. 1965. — Ismerteti: *Faragó Vilmos.* *Élet és Irodalom.* 1965. 9. évf. 34. sz. 4. 1.
- Karsai Elek:** A budai vártól a gyepfüig. Bp. 1965. — Ismerteti: *Berend T. Iván.* *MN.* 1965. 21. évf. 245. sz. 13. 1.
- Komját Irén:** Az idők sodrában. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szabó Ágnes.* *PtK.* 1965. 11. évf. 3. sz. 248—251. 1.
- Kubitsch Imre:** A magyar bányamunkás-ság küzdelmei /1919—1933/. Bp. 1965. — Ismerteti: *Szabó Ágnes.* *Nsz.* 1965. 23. évf. 270. sz. 8. 1.
- Markovits Györgyi:** Üldözött költészet. Bp. 1964. — Ismerteti: *Kabos Ernő.* *PtK.* 1965. 11. évf. 3. sz. 251—253. 1.
- A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—1938. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dolmányos István.* *Nsz.* 1965. 23. évf. 237. sz. 9. 1.

- Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964. — Ismerteti: *Wéber Antal*. ITK. 1965. 69. évf. 4. sz. 511—513. l.
- Ormos Mária, Sz.*: Az 1924. évi magyar államkölcson megszerzése. Bp. 1964. — Ismerteti: *Stier Miklós*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 567—569. l.
- Pamlényi Ervin*: Bankárok és tábornokok ideje. [*Kónya Sándor*: Kísérlet a totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon /1932—1935/. c. kandidátusi értekezés vitájának ismertetése.] MN. 1965. 21. évf. 174. sz. 11. l.
- Pamlényi Ervin*: Végzetes esztendő. [A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936—1938. Bp. 1965. c. mű ismertetése.] MN. 1965. 21. évf. 168. sz. 10. l.
- Szilágyi János*: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között /1920—1944/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Agárdi Ferenc, Száz.* 1965. 99. évf. 3. sz. 569—570. l.
- Szilágyi János*: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919—1945 között. Bp. 1964. — Ismerteti: *Friss Istvánné*. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 253—255. l.; *Stenczer Ferenc*. ITK. 1965. 69. évf. 5. sz. 636. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Emlékiratok és valóság. [*Ránkai György*: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Bp. 1964. c. művéről.] Nsz. 1965. 23. évf. 155. sz. 7. l.

8. Magyarország története a felszabadulás idején

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Kanyar József*: A helytörténetkutatás időszaki kérdései a Kaposvári Állami Levéltárban. (I. sz. függelék: A visszaemlékezések kérdőpontjai. — II. sz. függelék: Felszabaduláskori eseménynaptár és vezetőkataszter /1945—1946/.) LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 157—175. l.
- Karsai Elek*: Dokumentumok Magyarország felszabadulásának történetéhez. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 139—170. l.
- Karsai Elek*: Két Magyarország. 1—6. Kortárs. 1965. 9. évf. 3—5, 7—8, 12. sz. 377—384, 529—534, 709—714, 1053—1060, 1218—1223, 1860—1864. l.
- Kékesdi Gyula*: A rettegés vége. [Tóth Györgyné Szerémi Borbáláról.] Nsz. 1965. 23. évf. 257. sz. 6. l.
- Nógrádi Sándor*: Emlékeimből. (Részlet a szerző Emlékeimből című, 1961-ben megjelent könyvének készülő II. kötetéből.) PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 196—215. l.
- Smidt Lajos*: A felszabadulás emlékeiből. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 252—262. l.

- Szagyilenko, A. M.*: A mi magyar barátaink. [Visszaemlékezés.] HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 560—565. l.
- Vágó Ernő*: Az antifasiszta ellenállás emlékei Budapestén és vidéken. /Összeállítás./ Történelem. 1965. 4. sz. 131—151. l.
- Welser Tibor*: 37 nap a kolozsvári „főhadiszálláson”. /Egy segédtszint naplója./ HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 566—602. l.

b) Feldolgozások

- Borus József*: Felszabadító hadműveletek Borsod-Abaúj-Zemplénben. /1944. nov. 6.—dec. 24./ TörtÉvk. 1. 185—196. l.
- Gárdos Miklós*: A budapesti partizánharcok 1944-ben. Történelem. 1965. 4. sz. 19—34. l.
- Strassenreiter Erzsébet*: Közös harcban szövődött barátság. Munka. 1965. 16. évf. 9. sz. 19. l.
- Tóth Sándor*: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965, Zrínyi Kiadó. 393 l.
- Váradi György*: A partizánharcok szerepe a második világháborúban. Történelem. 1965. 4. sz. 5—18. l.
- Welther Dániel*: A felszabadulás előestéje Kecskeméten. Kecskemét [1965], MHS. 27 l.

c) Ismertetések

- Ankét „A szabadság hajnalán” című könyvről. [Ismerteti:] P. K. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 227—228. l.
- Fodor József*: „Magyarország felszabadítása” kiállítás a Hadtörténelmi Múzeumban. LMúzk. 1965. 2—3. sz. 40—45. l.
- A magyarországi felszabadító hadműveletek. 1944—1945. Bp. 1964. — Ismerteti: *Seres József*. Kts. 1965. 15. évf. 7. sz. 433. l.
- Pethő Tibor*: A „Páncélököl” és a kiugrási kísérlet. A hadtörténelem válaszai két-évtizedes kérdésekre. [Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965. c. művéről.] MN. 1965. 21. évf. 203. sz. 7. l.
- Sipos Péter—Szász Zoltán*: Éjszakára hajnal. /Dokumentumfilm a felszabadulás történetéről./ [Ismertetés.] Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1029—1030. l.

9. Magyarország története 1945—1965

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Bak János*: Húsz év magyar könyvkiadása. 1945—1964. Bp. 1965, Könyvkiadók és Terjesztők Tájékoztató Közp. 129 l., 4 t. Földreform. 1945. Tanulmány és dokumentum gyűjtemény. (M. Somlyai Mag-

- da: Az 1945-ös földreform. — Iratok a földreformról. Szerk. Jenei Károly, Szabó Ferenc, Hársfalvi Péter.) [Kiad.] Levéltárak Országos Központja; MTA, Történettudományi Intézet. Bp. 1965, Kosuth Kiadó. 572 l., 4 t.
- Győrffy Sándor*: A népi demokrácia korszakának pártjai és tömegszervezetei. LMűzK. 1965. 1. sz. 12—28. l.
- Hadházy Lajos*: Hogyan került haza Szabolcs megye „elmenekített” levéltári anyaga? LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 150—155. l.
- Hatályos törvények és törvényerejű rendeletek. 1945—1963. [Kiad.] a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány. Bp. 1965, Közgazd. és Jogi Kiadó. LXX, 834 l., 1 t.
1. része Hatályos kormányrendeletek és kormányhatározatok. 1945—1963. c. jelent meg.
- Kállai Gyula*: A polgári nemzettől a szocialista nemzetig. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 39 l.
/Az MSZMP Központi Bizottsága politikai akadémiaja./
- Kászon József*: A pécsi napilapok újjászületése /1944—1945/. Jelenkor. 1965. 8. évf. 8. sz. 715—721. l.
- A kommunista holnap embere. Sziklai Sándor születésének 70. évfordulóján. [Irtá]: M. Gy. Nsz. 1965. 23. évf. 303. sz. 4—5. l.
- Marton Pálné Homok Erzsébet*: Versegi hétköznapok. /Egy falusi asszony feljegyzései./ [Szeged.] — Bp. 1965, Tiszatáj — Magvetés. 270 l.
/Tiszatáj irodalmi kiskönyvtár./
- Munkacérhelyzet. /1949—1964. jan. 1./ [Kiad a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965. Soksz. 214 l.
/Statisztikai időszaki közlemények 76./
- Orbán Antal*: A népi demokratikus korszak tárgyi emlékei gyűjtésének néhány kérdése. LMűzK. 1965. 1. sz. 28—44. l.
- Ortutay Gyula*: Emlékezés az államosításra. Köznevelés. 1965. 21. évf. 13—14. sz. 501—504. l.
- Péter Ernő*: 20 éves a Pedagógusok Szakszervezete. Köznevelés. 1965. 21. évf. 13—14. sz. 497—500. l.
- Statisztikai évkönyv. 1964. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. XII, 439 l.
- Szávai Nándor*: Az úttörő mozgalom kezdetekre gondolok. Köznevelés. 1965. 21. évf. 13—14. sz. 490—494. l.
- b) *Feldolgozások*
- (*Aba Iván*): Műszaki-tudományos kutatás Magyarorszárgon. Bp. 1965, Műszaki Kiadó. 434 l.
- Bakonyi Pál*: A pedagógusok átképzése és továbbképzése. Nev. ügy. 559—601. l.
- Balogh Sándor*: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 458—483. l.
- Bárcsi Béla*: Az ipar 20 éve Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. TtK. 1965. 9. évf. 10. sz. 445—449. l.
- Berend T. Iván*: A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 805—835. l.
- Bíró Imre*: A magyar szemészet fejlődése az elmúlt 20 évben. Szemészet. 1965. 102. évf. 3. sz. 150—156. l.
- Bizó Gyula*: Az általános iskolai nevelőképzés. Nev. ügy. 419—450. l.
- Blaskovits János—Labádi Lajos*: Az MKP Pest megyei szervezeteinek kiépülése a felszabadulás kezdetétől az 1945-ös országgyűlési választásokig. PestMM. 377—407. l.
- Bónis Lajos*: Körmen 20 éve. VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 184—195. l.
- Bori István—Tihanyi Ferenc*: A hazai politikatéchnikai oktatás. Nev. ügy. 151—177. l.
- Dávid Lajos*: A népi demokratikus forradalom Győr-Moson megyében. 1945—1948. /2. r./ A szocialista forradalom kibontakozása: 1946. Arr. 7. 517—553. l.
A tanulmány első része az Arr. 6. kötetben jelent meg.
- Deák Gábor*: Népi demokráciánk kialakulásának főbb kérdései Borsod-Abaúj-Zemplén megyében és Miskolcon a napilapok tükrében. TörtÉvk. 1. 197—222. l.
- Dobos László*: Nevelőmunka középiskolás ifjúsági szervezeteinkben. Nev. ügy. 233—270. l.
- Egyetemünk [Budapest, Orvostudományi Egyetem] húszéves fejlődése. 1945—1965. Bp. 1965. 66 l.
- Erdélyi Béla*: Vas megye közoktatásának fejlődése /1961—1965/. VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 481—495. l.
- Fazekas Béla*: A magyar mezőgazdaság fejlődéséről /1938—1964/. StSz. 1965. 43. évf. 8—9. sz. 808—831. l.
- Fazekas Béla*: Növénytermelésünk és állattenyésztésünk fejlődése /1938—1965/. StSz. 1965. 43. évf. 11. sz. 1059—1084. l.
- Fonay Tibor*: Egy körzeti iskola alapításának története. Köznevelés. 1965. 21. évf. 13—14. sz. 505—506. l.
- Gódor Ferenc*: Tisztelettel adózunk a harcok forradalmár, dr. Zöld Sándor elvtárs emlékének. Alföld. 1965. 12. évf. 12. sz. 87—90. l.
- Habuda Miklós*: A magyar szakszervezetek első szabad kongresszusa. Munka. 1965. 15. évf. 11. sz. 15. l.
- Hermann Alice*: Az óvoda és az óvónőképzés. Nev. ügy. 365—418. l.

- Hortobágyi Tibor:** Biológiai kultúránk 20 éves fejlődésének főbb eredményei. Élővilág. 1965. 10. évf. 4. sz. 195—201. l.
- Horváth Imre:** A biológiai tudományok helyzete és fejlődése hazánk felszabadulása óta eltelt 20 évben. A MTA Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei. 1965. 8. köt. 2. sz. 203—213. l.
- Horváth Miklós:** A Magyar Kommunista Párt stratégiája és taktikája 1945—1948 között a szocialista forradalom békés úton történő megvalósításában. ÁJKA. 7. 41—53. l.
- Juhász Ferenc:** Pedagógiai törekvések a népi kollégiumi mozgalomban. Nev. ügy. 319—364. l.
- Kékesdi Gyula:** Példaképpé nőtt. Mező Imre születésének 60. évfordulóján. Nsz. 1965. 23. évf. 293. sz. 6. l.
- Kemenes József:** Adalékok az általános iskola Győr-Sopron megyei történetéhez. 1945—1963. Embernevelés. 217—235. l.
- Klínger András:** Sopron népességének társadalmi-gazdasági összetétele. SSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 208—222. l.
- Kolta Ferenc:** Húsz év ifjúsági irodalma 1945—1965. Jelenkor. 1965. 8. évf. 6—8. sz. 560—564, 649—653, 737—744. l.
- Komlósi Sándor:** Az iskola és a család kapcsolata. Nev. ügy. 271—318. l.
- Komoróczy György:** Az állami élet megindulása a felszabadult Bihar megyében. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 11—55. l.
- Kontra György:** A biológiatanítás két évtizede. A MTA Biológiai Tudományok Osztályának Közleményei. 1965. 8. köt. 2. sz. 215—222. l.
- Kordos László:** Miskolc és Borsod könyvtárügyének fejlődése a felszabadulás óta. TörtÉvk. 1. 237—256. l.
- Kovács Tibor:** Tizenöt évesek a tanácsok. AI. 1965. 15. évf. 10. sz. 865—878. l.
- Kovácsné Rózsa Klára:** Az Újszegedi Kender-Lenzövény Vállalat munkáslétszámának és a munkásság összetételének alakulása 1945 óta. ASzeg. 3—18. l.
- Kóti János:** A földért folytatott harc Pest megyében 1945—1946. PestMM. 409—428. l.
- Kun László:** Harc a közélet demokratizálásáért, a reakció ellen Miskolcon. BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 5—14. l.
- Kun László:** Népi demokráciánk test-kultúrájának 20 éves fejlődése. A Testnevelés Tanítása. 1965. 1. évf. 2. sz. 33—42. l.
- Ladányi Andor:** A középiskolai tanárképzés. Nev. ügy. 451—557. l.
- László Lajos:** A Sorsunk/1945—1948/. Jelenkor. 1965. 8. évf. 9. sz. 832—838. l.
- Lettrich Edít:** Urbanizálódás Magyarországon. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 83 l., 1 térk.
- /Földrajzi tanulmányok. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatócsoportjának kiadványai 6./
- Merényi László:** Szabolcs-Szatmár megye középiskolai oktatásának fejlődése a felszabadulástól napjainkig. PSz. 1965. 15. évf. 9. sz. 830—838. l.
- Mucs Sándor:** Népi demokratikus forradalmunk és a hadsereg. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 538—553. l.
- Nagy László:** A magyar munkajog fejlődésének néhány jellemző vonása. JK. 1965. 20. évf. 7. sz. 289—296. l.
- Nagy Sándor:** A didaktika fejlődése. Nev. ügy. 109—150. l.
- Nemes Dezsdő:** A népfronttól a népi demokráciáig. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 12. sz. 51—56. l.
- Pap Miklós:** A tokaji Kossuth Termelőszövetkezet megalakulása és első éve. TörtÉvk. 1. 223—235. l.
- Perlai Rezső:** A Tanácsok Lapja 15 éve. AI. 1965. 15. évf. 12. sz. 1146—1151. l.
- Rác Béla:** A Nehézipari Központ (NIK) szervezetének története 1946—1948. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 57—137. l.
- Rados Kornél:** Az építőipar 20 éves fejlődése a párttáborzatok tükrében. Magyar Építőipar. 1965. 14. évf. 8. sz. 434—446. l.
- Rónai Sándor 1892—1965.** Nsz. 1965. 23. évf. 229. sz. 3. l.
- Ságvári Á(gnes):** Popular organs in Hungary 1944—1945. NÉH. 2. 293—318. l.
- Schmidt Péter:** A demokratikus választójog megteremtése Magyarországon. AI. 1965. 15. évf. 11. sz. 961—970. l.
- Simon Gyula:** A köznevelésügy fejlődésének néhány sajátossága. Nev. ügy. 9—80. l.
- Strassenreiter Erzsébet:** Minden erőt az ország újjáépítésére. Munka. 1965. 15. évf. 10. sz. 26. l.
- Strassenreiter Erzsébet:** Az üzemi bizottságok I. országos kongresszusáról. Munka. 1965. 15. évf. 7. sz. 13. l.
- Szabó András Endre:** Kulturális fejlődésünk a számok tükrében. Népművelési Értesítő. 1965. 1—2. sz. 10—61. l.
- Szabó Bálint:** A munkásosztály szövetségi politikájának fejlődése. Tudományos ülésszak a Párttörténeti Intézetben. TáSz. 1965. 20. évf. 7. sz. 70—75. l.
- Szabó Ferenc:** A felszabadulás és a földreform Kaszaperen. SzKJM. 115—144. l.
- Szabó István:** A szegedi ipar fejlődésének néhány fejezete. ASzeg. 19—38. l.
- Szarka József:** A nevelés elméletének fejlődése. Nev. ügy. 81—108. l.
- Szedő Antal:** 20 év munkája a magyar levéltárakban. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 3—10. l.

- Szirmai Györgyné*: A magyar úttörőszervezet. Nev. ügy. 179—232. l.
- Tóth Dezső*: A magyar irodalom története a felszabadulás után. /Tézisek/ [az irodalomtudományi kézikönyv vonatkozó kötetéhez]. Kritika. 1965. 3. évf. 12. sz. 43—51. l.
- Tóth Lajos*: Húsz év a szarvasi nevelőképzés történetéből 1945—1965. Magyarországi Óvónőképző Intézetek Tudományos Közleményei. 1965. 3. évf. 9—46. l.
- Tudományos ülésszak a párt szövetségi politikájának történetéről. [Ismerteti]: *E. T. PtK.* 1965. 11. évf. 3. sz. 216—225. l.
- Zsigmond László*: Tovább az úton. /Mezőgazdaságunk fejlődése 1960—1965./ VSz. 1965. 19. évf. 2. sz. 162—183. l.
- Zsúák András*: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikájának főbb vonásai/1949—1956/. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 47—84. l.
- c) *Ismertetések*
- Benedek Emma—Domonkos Anna*: Vita a népi demokrácia fejlődéséről. Valóság. 1965. 8. évf. 8. sz. 24—36. l.
- Berend T. Iván*: Gazdaságpolitika az első 5 éves terv megindulásakor 1948—1950. Bp. 1965. — Ismerteti: *Lázár Vilmos*. Valóság. 1965. 8. évf. 10. sz. 106—108. l.
- Erényi Tibor*: A szövetségi politika történetéről. [A Párttörténeti Intézetben rendezett tudományos ülésszakról.] Nsz. 1965. 23. évf. 191. sz. 4—5. l.
- Földreform 1945. Tanulmány- és dokumentumgyűjtemény. Bp. 1965. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Nsz. 1965. 23. évf. 264. sz. 8. l.
- Garamvölgyi Károly*: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Bp. 1965. — Ismerteti: *Csizmadiáné Székely Magda*. KgSz. 1965. 12. évf. 7—8. sz. 974—975. l.
- Gerelyes Ede*: Politikai plakátkiállítás 1945—1965. [Ismertetés.] Művészet. 1965. 6. évf. 11. sz. 22—25. l.
- Horváth Ferenc*: Vas megye 20 éve. [Az azonos c. kiállítás ismertetése.] VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 611—614. l.
- Húsz év. Tanulmányok a szocialista Magyarország történetéből. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kiss György*. TáSz. 1965. 20. évf. 7. sz. 112—115. l.; *Somlai Alisz*. Kts. 1965. 15. évf. 7. sz. 427. l.
- 20 év a szocializmus útján. Csongrád megye 1945—1965. Szeged 1965. — Ismerteti: *Oltvai Ferenc*. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 7. sz. 579—580. l.
- Johancsik János*: Vita a népi demokratikus forradalomról. FSz. 1965. 14. évf. 7—8. sz. 447—452. l.
- Munk Károly*: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig. Bp. 1964. — Ismerteti: *Hudy Attila*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 575—579. l.
- Murányi-Kovács Endre*: Politikai plakátok 1945—1965. Kiállítás a Nemzeti Galériában. Nsz. 1965. 23. évf. 203. sz. 8. l.
- Nevelésügyünk húsz éve 1945—1964. Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. Bp. 1965. — Ismerteti: *Gábor István*. MN. 1965. 21. évf. 257. sz. 13. l.; *Salamon Zoltán*. TáSz. 1965. 20. évf. 10. sz. 130—132. l.
- Stier Miklós—Vida István*: Népi demokráciánk húsz éve. (Kiállítás a Nemzeti Múzeumban.) [Ismertetés.] Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1030—1032. l.
- Szakács Sándor*: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Bp. 1964. — Ismerteti: *Orbán Sándor*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 407—408. l.
- Székely Endréné*: Az Egyetemes Neveléstörténet sorozat kötetei a magyar szocialista nevelésügy fejlődéséről. PSz. 1965. 15. évf. 10. sz. 977—981. l.
- Varga István*: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Bp. 1964. — Ismerteti: *Riesz Miklós*. KgSz. 1965. 12. évf. 7—8. sz. 984—986. l.
10. Tudományos élet
- a) *Méltatások, nekrológok*
- Baleczky E[mil]*: István Kniezsa 1898—1965. SSI. 1965. 11. tom. 1—2. fasc. 3—10. l.
- Bekény István*: Szászai András 1908—1965. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 408—409. l.
- Bogdán István*: Bottló Béla 1905—1964. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 405—406. l.
- Hadrovics László*: Kniezsa István 1898—1965. MT. 1965. 10. köt. 7—8. sz. 519—521. l.
- Horváth Ferenc*: Horváth Tibor Antal irat-hagyatéka. VSz. 1965. 19. évf. 3. sz. 444. l.
- Kemény G. Gábor*: Jancsó Elemér köszöntése. Új Írás. 1965. 5. évf. 8. sz. 101—103. l.
- Kiss Lajos*: Kniezsa István 1898—1965. MNYör. 1965. 89. évf. 3. sz. 409—410. l.
- Kovács János*: Darnay-Dornyay Béla halálára. Honismeret. 7. 96—98. l.
- Ligeti Lajos—Bárcai Géza*: Kniezsa István 1898—1965. MNY. 1965. 61. évf. 2. sz. 129—132. l.
- Rexa Dezső 1872—1964. [Írta]: *L. E. LK.* 1965. 36. évf. 1. sz. 191. l.
- Sashegyi Oszkár*: Bottló Béla 1905—1964. LK. 1965. 36. évf. 1. sz. 191—192. l.
- Simon Gyula*: Hanzó Lajos 1915—1964. MP. 1965. 5. köt. 2—3. sz. 292. l.

- Szimonidesz Lajos ny. vezérőrnagy, a történettudományok kandidátusa 1884—1965. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 399—400. 1.
- b) *Tervek, beszámolók*
- Bélay Vilmos*: „A magyar internacionalisták a Szovjetunió polgárháborújában 1917—1922-ben” című magyar—szovjet dokumentumgyűjtemény előkészítő munkájáról. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 234—237. 1.
- Beszámolók *Bartha Antal*, *Bácskai Vera*, *Merényi László* és *Petrák Katalin* kandidátusi disszertációinak vitáiról. [A vitákat összefoglalta:] (*Hegyi Klára*, *Sípos Péter*, *Szász Zoltán*.) Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1045—1056. 1.
- Böge József*: A népművelési felszabadulási kiállításokról. Múzk. 1965. 2. sz. 114—118. 1.
- A budapesti országos történész-vándorgyűlés. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 641—646. 1.
- A debreceni ülésszak. [A Magyar Történelmi Társulat Keletmagyarországi Csoportjának tudományos ülésszakáról.] Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 647—649. 1.
- Dercsényi Dezső—Entz Géza—Voit Pál*: Műemlékvédelmünk újabb tudományos eredményeiről. Műemlékvédelem. 1965. 9. évf. 3. sz. 129—141. 1.
- Dömötör Sándor*: A honismereti mozgalom fejlődésének időszerű kérdései. [Előadás az 1965. febr. 16-i honismereti konferencián.] — (A konferencia vitája.) Honismeret. 7. 4—46. 1.
- Az 1965. évi országos levéltári konferencia. [Szédő Antal és Sashegyi Oszkár referátumaival és ezek vitájával.] LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 1—58. 1.
- Faller Jenő*: Az Ajkai Műszaki Emlékmúzeum megnyitása. Bányászati Lapok. 1965. 98. évf. 12. sz. 801—803. 1.
- Faller Jenő*: Földalatti bányászati múzeum Salgótarjánban. Bányászati Lapok. 1965. 98. évf. 11. sz. 782—784. 1.
- Faller Jenő*: A Központi Bányászati Múzeum Ajkai Műszaki Emlékmúzeuma. Bányászati Lapok. 1965. 98. évf. 12. sz. 813—817. 1.
- Farkas Károly—Fekete Sándor*: Semmelweis szülőháza mint orvos-gyógyyszerész-történeti múzeum. OHI. 1965. 106. évf. 33. sz. 1554—1555. 1.
- Fülep Antal*: Az új egri történeti kiállításról. Múzk. 1965. 2. sz. 201—203. 1.
- Gábori Miklós*: Beszámoló az Ős- és Ókortörténeti Osztály munkájáról. BTM. 21—41. 1.
- Gazsi József*: A Hadtörténelmi Levéltár kezdeményezése az ellenállási mozgalom dokumentumainak összegyűjtésére és feldolgozására. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 238—243. 1.
- Gerehyes Ede*: A felszabadulási kiállítások tanulságai. LMúzk. 1965. 2—3. sz. 3—20. 1.
- Gyimesi Sándor*: A helytörténetfrás Borsod megyében. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 139—157. 1.
- Gyulay Ferenc*: A III. Statisztikatörténeti Vándorülés Miskolcon: StSz. 1965. 43. évf. 8—9. sz. 901—905. 1.
- Halmái János*: Az „Ernyey József gyógyszerészeti múzeum”-ról. CMed. 1965. 36. sz. 209—212. 1.
- Horn Emil*: Az auschwitz-i magyar emlékkiállítás előkészítése. LMúzk. 1965. 2—3. sz. 87—91. 1.
- Horváth Ferenc*: A Vas megyei Helytörténeti Lexikon előkészületeiről. VSz. 1965. 19. évf. 4. sz. 610—611. 1.
- Ila Bálint*: Egy adatfeltáró és adatgyűjtő tanulmányút [Csehszlovákiában]. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 223—230. 1.
- Komjáthy Miklós*: A Módszertani Kollégium Hungarica Bizottságáról. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 229—234. 1.
- Kováts Zoltán*: „A történettudomány módszere és a helytörténeti kutatás” című tantárgy és szeminárium foglalkozások [a Szegedi Tanárképző Főiskolán]. Felsőoktatási Szemle. 1965. 14. évf. 11. sz. 686—687. 1.
- Kubinyi András*: Várostörténeti kutatások a Középkori Osztályon. BTM. 80—83. 1.
- Kumorovitz Lajos*: Beszámoló a BTM Középkori Osztályának a felszabadulás óta végzett munkájáról. BTM. 60—79. 1.
- Külföldi történészek hazánkban, magyar történészek külföldön. [Irtá:] /p. e./ MN. 1965. 21. évf. 281. sz. 8. 1.
- Lakatos Ernő*: Beszámoló a szlovák levéltárakban végzett kutatómunkámról. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 230—235. 1.
- Lengyel Alfréd*: A Győri Állami Levéltár a helyi rádió szolgálatában. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 129—135. 1.
- Lócsy Erzsébet*: A Középkori Osztály kiállításrendező tevékenysége az elmúlt húsz évben. BTM. 84—88. 1.
- A Magyar Országgyűlési Emlékek munkálatairól. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1036—1037. 1.
- A Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakulásának 40. évfordulóját ünneplő ülésről. [Ismereti:] Sz. A. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 225—227. 1.
- Móra Magda, K.*: Kiállítás Székesfehérvár kereskedelmének XIX. századbeli fejlődéséről. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 259—261. 1.
- Moravcsik Gyula*: A magyar bizantinológia helyzete és feladatai. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 1—11. 1.

- Nagy István*: VII. Magyar-Csehszlovák Jogtörténeti Konferencia. Pécs, 1965. szeptember 23–25. AJ. 1965. 8. köt. 4. sz. 578–586. l.
- Nagy Lajos*: Beszámoló az Új- és Legújabbkori Osztály 20 éves munkájáról. BTM. 89–107. l.
- Oltvai Ferenc*: Kiállítás Mezőkovácsháza község dokumentumaiból. LSz. 1965. 15. évf. 3. sz. 135–138. l.
- Oltvai Ferenc*: A magyar területi levéltárak a népgazdaság szolgálatában. LSz. 1965. 15. évf. 1–2. sz. 1–19. l.
- Ormos Mária, Sz. — Glatz Ferenc*: Beszámoló *H. Haraszi Éva, Jemnitz János, L. Nagy Zsuzsa és Sziklói Sándorné* kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 657–670. l.
- Az V. Magyar-Csehszlovák Jogtörténeti Konferencia. [Ismerteti]: /Cz—E—/. AtSz. 1965. 7. évf. 2–3. sz. 346–348. l.
- Pándy Árpád*: Legújabbkori múzeológusok konferenciája Békéscsabán. Honismeret. 7. 52–57. l.
- Schneider Miklós*: A Szentesi Állami Levéltár kiállításai 1964-ben. LSz. 1965. 15. évf. 1–2. sz. 254–258. l.
- Szamosfalvi Imre*: Felszabadulási emlékkiállítások Bács-Kiskun megyében. LMúzk. 1965. 2–3. sz. 30–37. l.
- Szász Zoltán*: A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállítása és a legújabbkori múzeológusok országos tanácskozása. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 638–640. l.
- Tarjányi Sándor*: Beszámoló a Budapesti Történeti Múzeum 20 éves fejlődéséről. BTM. 4–20. l.
- Tarjányi Sándor*: A Budapesti Történeti Múzeum várpalotai kiállításának tervei. Múzk. 1965. 2. sz. 127–135. l.
- Tóth Imre*: Az ipartörténeti gyűjtés távlati és 1965. évi terve. Hozzászólások: Ambrus József, Tóth Imre, Szalai György. BTM. 125–129. l.
- Tudományos ülés a KI VII. kongresszusának 30. évfordulója alkalmából. [Írta]: B. E. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 160–167. l.
- Uzsoki András*: Jelentés a Győr-Sopron megyei múzeumi szervezet 1964. évi működéséről. Arr. 7. 557–567. l.
- Ünnepélyesen megnyitották a párt megalakulásának emlékmúzeumát. *Dr. Münich Ferenc* elvtárs megnyitó beszéde. Nsz. 1965. 23. évf. 278. sz. 5. l.
- Végh Katalin, K. — Kemenczei Tibor*: A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 1945–1965 között. BSz. 1965. 9. évf. 2. sz. 38–44. l.
- Vita a Hadtörténelmi Közlemények 10 éves munkájáról. [Összeállította]: M. P. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 617–619. l.
- Welther Dániel*: A helytörténeti kutatás egyes kérdései. LMúzk. 1965. 2–3. sz. 21–30. l.
- Zsilák András*: Tudományos ülésszak a szövetségi politika történetéről. Pártélet. 1965. 10. évf. 9. sz. 35–41. l.

c) Történelemtanítás

Balázs Györgyné: A történelmi érdeklődés forrásairól. Ttan. 1965. 10. évf. 5. sz. 1–5. l.

Bálint Béla: A tanulók önálló munkája a történelemórán. MP. 1965. 5. köt. 2–3. sz. 207–225. l.

Csatáry Mária: Hogyan használja fel a történelemtanár a „Magyarország történetét”? [Bp. 1964. 1–2. köt.] Ttan. 1965. 10. évf. 4. sz. 28–30. l.

Eperjessy Géza: Önképzés — önművelés — továbbképzés. Ttan. 1965. 10. évf. 4. sz. 21–22. l.

Eperjessy Géza: A történelemtanítással kapcsolatos órán és iskolán kívüli munka. MP. 1965. 5. köt. 2–3. sz. 226–235. l.

Ferenczy Mária: A történelmi fogalomalkotás problémájához egy gimnáziumi I. osztályos óra elemzése alapján. MP. 1965. 5. köt. 2–3. sz. 236–243. l.

Király Károly: Tervszerű nevelési törekvések a történelemtanításban. Szakmunkásnevelés. 1965. 16. évf. 12. sz. 20–21. l.

Kiss József: A technikatörténeti érdeklődés néhány forrásáról a középfokú történelemtanításban. Száz. 1965. 99. évf. 4–5. sz. 910–924. l.

Suba Imre: A történelmi fogalmak kialakításának problémái iskoláinkban. Szakmunkásnevelés. 1965. 16. évf. 11. sz. 12–14. l.

Szebenyi Péter: A 6. osztályos történelemtanításról. Ttan. 1965. 10. évf. 4. sz. 9–13. l.

Tóth László: Általános és középiskolai történelemtanításunk főbb feladatairól az 1965/66-i tanévben. Ttan. 1965. 10. évf. 4. sz. 1–6. l.

Turái Kálmán: Szemelvények felhasználása a történelemórán. Módszertani Közlemények. 1965. 5. évf. 5. sz. 377–384. l.

Turái Kálmán: A történelem tanításának néhány problémája az 5. osztályban. Módszertani Közlemények. 1965. 5. évf. 4. sz. 287–291. l.

Veress Julit: A marxista történelemtanítás módszertanának elvi alapjai. Kandidátusi disszertáció tézisei. Bp. 1965. 15 l.

d) Ismertetések

Kislaki Károly: Új tankönyv a gimnázium I. osztályában. Ttan. 1965. 10. évf. 4. sz. 16–18. l.

Major József: Az új 6. osztályos történelem-könyv. Módszertani Közlemények. 1965. 5. évf. 4. sz. 274—278. l.

Veress Judit: Kísérletek a történelem-tanítás köréből. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szebenyi Péter*. Ttan. 1965. 10. évf. 5. sz. 29—30. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

Andai Pál: A technika fejlődése az óskortól az atomkor küszöbéig. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 597 l.

Bartha Antal: Mongólia. Bp. 1965, Kosuth Kiadó. 117 l., 16. t.

/Egy ország — egy könyv./

Bedő Sándor—Szilágyi Géza: A merinó-tenyésztés története. TtK. 1965. 9. évf. 7. sz. 319—322. l.

Bogdán István: A fehér mesterség [a papírgyártásról]. ÉIT. 1965. 20. évf. 41. sz. 1966—1961. l.

Ceram, C. W.: A régészet regénye. (Götter, Gräber und Gelehrte. Roman der Archäologie.) (Ford. Gottschlig Ferenc.) 2. kiad. Bp. 1965, Gondolat. 336 l., 16 t.

Farádi László: Az egészségügyi szolgálat fejlődése különös tekintettel a katonai és polgári egészségügyi szervek közötti együttműködésre és a háborús kórházi ellátásra. Honvédorvos. 1965. 17. évf. 3. sz. 213—218. l.

Hajnal István: A gépkorszak kialakulása. TechSz. 1964. 1. sz. 9—26. l.

Horváth Árpád: Camera obscura. A fényképezés és a film története. Bp. 1965, Táncsics Kiadó. 342 l.

Katona János: Tengeri csaták és ütközetek. ÉIT. 1965. 20. évf. 43. sz. 2034—2038. l.

Kofler, Edward: Fejezetek a matematika történetéből. (Z dziejów matematyki. Ford. Andorka Rudolf.) Bp. 1965, Gondolat. 282 l., 2 t.

Korompay György: A főterek kialakulása a késő feudalizmus korában. ÉKK. 1965. 9. köt. 1. sz. 103—151. l.

Latin-Amerika historiográfiája. (Tulio Halperin Donghi: A gyarmati Spanyolország történeti irodalma. — Gustavo Beyhaut: Irányzatok és problémák Latin-Amerika újkori történetírásában.) Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 35—70. l.

Lukász Alfonz: A Világposta-Egyesület megalakítása. PostaT. 79—85. l.

Pokrovskij, Mihail Nyikolajevics. Részletek — „Orosz történet a legrégebb időktől 1917-ig” című művéből. Világtörténet. 1964. 4. sz. 71—78. l.

Richolm István: 200 éves a Freibergi Bányászati Akadémia. Bányászati Lapok. 1965. 98. évf. 12. sz. 829—833. l.

Schmidt Péter: Az állampolgárok szabadságjogai. AJ. 1965. 8. köt. 4. sz. 443—478. l.

Schultheisz Emül: 600 éves a Bécsi Egyetem. OHL. 1965. 106. évf. 30. sz. 1328—1331. l.

Sik Endre: Histoire de l'Afrique noire. Tom. 1. (Trad. par Frida Léderer.) 3. ed. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 406 l., 18 t., 4 térk.

Szántó Tibor: A betű. A betűtörténet és a korszerű betűművészet rövid áttekintése. 1—2. köt. Bp. 1965, Akad. Kiadó. 1. köt.: 167 l., 2 t., 1 mell.; 2. köt.: V, 358 l., 1 mell.: 41 l.

Szilágyi Miklós: Eine primitive Fischfangsmethode und ihre Verbreitung in Europa. AEt. 1965. 14. tom. 3—4. fasc. 385—393. l.

Vajda Endre: Adatok a távíró őstörténetéhez. PostaT. 111—154. l.

Vajda Endre: A pálmalevéltől a légi levélíg. PostaT. 3—56. l.

Vekerdi László: A matematikai absztrakció fejlődéstörténetéből. 1—2. Világosság. 1965. 6. évf. 6, 10. sz. 347—354, 591—597. l.

Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija.) (Főszerk.: J. M. Zsukov. [Kiad.] a Szovjetunió Tudományos Akadémiája.) 7. köt. (Fel. szerk.): A. A. Guber. (Ford. Mucsi Ferenc.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 807 l., 14 t., 12 térk.

Wütmán Tibor: Gondolatok Vietnam szabadságharcának történelmi erőtenyezőiről. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 10. sz. 789—792. l.

2. Ókor

Erdélyi István: Halomsírok az ázsiai sztyeppéken. ÉIT. 1965. 20. évf. 52. sz. 2474—2477. l.

Füz Jenő: C. Iunius Faustinus [P]a[ci]dus Postumianus. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 82—85. l.

Hahn István: Themistoklész-problémák. A troizi felirat hitelességének kérdése. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 13—26. l.

Hahn I[stván]: Zur Echtheitsfrage der Themistokles-Inschrift. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 27—39. l.

Harmatta J[ános]: Iz isztorii alanoparfjanszkijh otnosnij. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 127—147. l.

Harmatta János: Két baktriai felirat. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 47—66. l.

Harmatta J[ános]: Minor Bactrian Inscript.

- tions. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 149—205. 1.
- Harmatta János*: A rabszolgatartó társadalom korszakbeosztásának kérdéséhez. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 120—125. 1.
- Hippokratés*: A levegőről, a vizekről és a helyekről. [Bev.] (Harmatta János). (Ford. Ritoók Zsigmond.) AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 150—164. 1.
- Horváth István Károly*: „Róma legelőbb történetírója.” Megemlékezés C. Sallustius Crispus halálának kétezredik évfordulója alkalmából. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 7. sz. 576—578. 1.
- Mócsy András*: A római polgár nevééről. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 39—45. 1.
- Petur László*: Róma gyomra és kenyere. ÉIT. 1965. 20. évf. 31. sz. 1451—1455. 1.
- Pólay E[lemér]*: Der Kodifikationsplan des Pompeius. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 85—95. 1.
- Rowland, R. J. Jr.*: The Number of Grain Recipients in the Late Republic. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 81—83. 1.
- Tóth Kálmán*: A bibliai őstörténetek társadalom- és kultúrtörténeti vonatkozásai. ThSz. 1965. 8. évf. 9—10. sz. 271—275. 1.
- Velkov, V.*: Zur Geschichte der Provinz Thracien im II. Jh. u. Z. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 207—214. 1.
- Wilkes, J. J.*: ΣΠΛΑΥΝΟΝ — Splanum again. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 111—125. 1.
- Zinserling, G.*: Zeus-Tempel zu Olympia und Parthenon zu Athen — Kulttempel? Ein Beitrag zum Raumproblem griechischer Architektur. AA. 1965. 13. tom. 1—2. fasc. 41—80. 1.
- 3. Középkor**
- Bugyi Balázs*: Conrad Gesner. OHI. 1965. 106. évf. 50. sz. 2386—2388. 1.
- Castiglione László*: Abdallah Nirqi 1964. Az MTA núbiai expedíciójának ásatása. MT. 1965. 10. köt. 7—8. sz. 467—488. 1.
- Endrei Walter*: A műszaki eszme csírája. TechSz. 1964. 1. sz. 27—34. 1.
- Győrffy György*: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. (Vál., bev. és jegyz.: — —. Ford. Győrffy György, Gy. Ruitz Izabella.) Bp. 1965, Gondolat. 273 l., 4 térk.
- /Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet./
- Hankóss Elemér—Makkai László*: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965, Gondolat. 462 l., 28 t.
- /Európa nagy korszakai. Angol reneszánsz és polgári forradalom./
- Heqyi Klára*: The terminology of the Ottoman-Turkish Judicial Documents on the basis of the sources from Hungary. AO. 1965. 18. tom. 1—2. fasc. 191—203. 1.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Cola di Rienzo. Világosság. 1965. 6. évf. 11. sz. 665—669. 1.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Máglyák az újkorban. A boszorkánypörök okairól. Világosság. 1965. 6. évf. 7—8. sz. 423—429. 1.
- Kulcsár Zsuzsanna*: A templomosok drámája. ÉIT. 1965. 20. évf. 36. sz. 1712—1716. 1.
- Petur László*: Így történt... Helyszíni tudósítás az Armada pusztulásáról. ÉIT. 1965. 20. évf. 52. sz. 2460—2464. 1.
- Ráczó Gyula*: A Magna Charta-tól az eveshami ütközetig 1215—1265. Fél évszázad az angol alkotmány történetéből. ÉIT. 1965. 20. évf. 46. sz. 2164—2168. 1.
- Scher Tibor*: Valláskritikai tendenciák a középkori héber irodalomban. Világosság. 1965. 6. évf. 10. sz. 598—603. 1.
- Skulimowski, Mieczyslaw*: Kopernikusz — az orvos. OHI. 1965. 106. évf. 30. sz. 1423—1426. 1.
- Szalatnai Rezső*: Ötszázötven évvel ezelőtt égették meg Husz Jánost. MN. 1965. 21. évf. 157. sz. 4. 1.
- Székely György*: Hitujító a máglyán. Husz János és a huszitizmus a konstanzi per tükrében. Világosság. 1965. 6. évf. 7—8. sz. 583—590. 1.
- Székely Gy[örgy]*: Les rapports des citadins et des paysans dans la Confédération Helvétique à l'époque de la Réforme. NÉH. 1. 219—241. 1.
- Szimán Oszkár*: A görögtűz. ÉIT. 1965. 20. évf. 50. sz. 2387—2390. 1.
- Weiner Piroška*: Un elenco di orefici romani del XVI secolo. AHA. 1965. 11. tom. 3—4. fasc. 265—273. 1.
- Wittman T(íbor)*: Apuntes sobre los métodos de investigación de la decadencia castellana /siglos XVI—XVII/. NÉH. 1. 243—259. 1.
- 4. Újkor**
- Bíró Gábor*: „Fenomenológia” és modell. /A fizikatörténet néhány ismeretelméleti tanulása./ MFSz. 1965. 9. évf. 5. sz. 745—762. 1.
- Bogdán István*: A nagyiparrá vált fehér mesterség. ÉIT. 1965. 20. évf. 42. sz. 2004—2009. 1.
- Csillag István*: 100 éve született a modern sebészet. Joseph Lister /1828—1912/. OHI. 1965. 106. évf. 48. sz. 2290—2292. 1.
- Dénes Magda*: A francia materialista filozófusok pedagógiai nézetei. Bp. 1965, Tankönyvkiadó. 81 l., 2 t.
- /Egyetemes neveléstörténet 15./
- Dénes Magda*: Helvétius születésének 250. évfordulójára. PSz. 1965. 15. évf. 10. sz. 919—923. 1.

- Donáth Regina*: A felvilágosodás könyvei és a cenzúra. A Könyv. 1965. 5. évf. 9. sz. 311—312. l.
- Endrei Walter—Nagyrévi György*: Két ismeretlen léggömbfelszállás. TechSz. 1964. 1. sz. 132—137. l., 2 t.
- Fábián Gyula*: Gregor Mendel. TtK. 1965. 9. évf. 12. sz. 529—532. l.
- A filozófia története. (Isztorija filozofii.) 5. (Szerk. M. A. Dinnyik, M. T. Jovcsuk stb. Ford. F. Hazai Lujza.) Bp. 1965, Gondolat. 810 l.
- Geiss, Imanuel*: Németország és a Monarchia az 1914. évi júliusi válság idején. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 495—502. l.
- Jemnitz János*: James Keir Hardie. ÉIT. 1965. 20. évf. 49. sz. 2324—2327. l.
- Jemnitz J(ános)*: Nationalism and Internationalism and the Labour Movement at the Turn of the Century. NÉH. 2. 153—172. l.
- Jemnitz János*: A szocialista pártok, pártcsoportok háborúellenes fellépése 1914—1915-ben és a zimmerwaldi konferencia. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 89—123. l.
- Kende István*: Amerikai gyarmatosítás Kongóban. Adalék a neokolonializmus történetéhez. ÉIT. 1965. 20. évf. 32. sz. 1491—1495. l.
- Kenéz János*: Megemlékezés Paul Ehrlich halálának 50. évfordulója alkalmából. OHI. 1965. 106. évf. 48. sz. 2287—2290. l.
- Kenéz János*: A vegyszeres gyógyítás első nagy diadala. Ehrlich és a Salvarsan története. ÉIT. 1965. 20. évf. 35. sz. 1643—1645. l.
- Mérei Gyula*: A Habsburg-monarchia fenntartására irányuló tervek 1848-ban. MT. 1965. 10. köt. 9. sz. 565—578. l.
- Molnár Erik*: A marxizmus szövetségi politikája az I. Internacionálé időszakában. PtK. 1965. 11. évf. 3—4. sz. 1—54, 1—29. l.
- Niederhauser Emil*: A parasztság Európában. PMoKK. 2. 655—691. l.
- Niederhauser E(mil)*: The problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. NÉH. 1. 565—580. l.
- Owen, Robert válogatott írásai. Vál. és bev. A. L. Morton. (Ford. Forgács Géza.) Bp. 1965, Gondolat. 243 l.
- A. L. Morton*: The life and ideas of Robert Owen c. válogatásának magyar kiadása.
- Perjés Géza*: A statisztika és a hadtudomány kapcsolata a XIX. század elején. StSz. 1965. 43. évf. 12. sz. 1247—1260. l.
- Petur László*: A géprombolástól a „füstölő hordóig”. ÉIT. 1965. 20. évf. 38. sz. 1779—1784. l.
- Romano, Ruggiero*: Spanyol Amerika a XVIII. században. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 484—494. l.
- Stohl Gábor*: 1965 — Mendel centenáriuma. 100 éves a tudományos örökléstan. Búvár. 1965. 10. évf. 6. sz. 323—326. l.
- Szendei Ádám*: A 606. vegyület. [Paul Ehrlichről.] Nsz. 1965. 23. évf. 193. sz. 9. l.
- Szimán Oszkár*: Ernst Abbe, a technikai fizika úttörője. ÉIT. 1965. 20. évf. 51. sz. 2430—2434. l.
- Török Endre*: Lomonoszovról, koráról és szerepéről. Nagyvilág. 1965. 10. évf. 10. sz. 1544—1546. l.
- Vadász Sándor*: Nagy politikai perek. Danton pere. ÉIT. 1965. 20. évf. 51. sz. 2413—2417. l.
- Vorobjova, O. B.—Szinyelnyikova, I. M.*: Marx lányai. (Docseri Marksza.) (Ford. Marjanek Károlyné.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 163 l., 6 t.
- Vörös László*: Ehrlich és a Salvarsan. TtK. 1965. 9. évf. 11. sz. 481—484. l.
- Wittman Tibor*: A kubai gazdaság választóútján /1700—1762/. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 782—804. l.
- Wittman Tibor*: Reflexiones sobre la derrota del tabaco en las Antillas /siglos XVII—XVIII/. — (Varga Ilona: A prikákok az orosz és szovjet történeti irodalomban.) Szeged 1965. 45 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 17. Studia mediaevalia historiae universalis 6./
- Zemplén Jolán, M.*: Mihail Vasziljevics Lomonoszov /1711—1765/. A Fizika Tanítása. 1965. 4. évf. 5. sz. 140—142. l.
- Zemplén Jolán, M.*: Mihail Vasziljevics Lomonoszov, a fizikus /1711—1765/. Fizikai Szemle. 1965. 15. évf. 9. sz. 257—263. l.
- A zimmerwaldi konferencia dokumentumaiból. Közli: Jemnitz János. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 184—195. l.

5. Legújabb kor

- Ahmed Sekou Touré. Nsz. 1965. 23. évf. 178. sz. 3. l.
- Badia, Gilbert*: Németország tegnap és ma. /1917—1962./ (Histoire de l'Allemagne contemporaine.) (Ford. Simon Józsefné.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 543 l., 24 t.
- Balogh Sándorné*: A Szovjetunió első diplomáciai kapcsolatainak kialakulása Közel- és Közép-Keleten /1917—1921/. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 503—512. l.
- Battaglia, Roberto—Garritano, Giuseppe*: Az olasz ellenállás története. (Breve storia della resistenza Italiana.) (Ford. Fekete Sándor.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 209 l., 8 t.
- Betten Oszkár*: A Szocialista Munkásinternacionálé állásfoglalása a Komintern

- VII. kongresszusához. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 55—88. l.
- Bezímenszkij, L[ev] A[lekszandrovics]:* Martin Bormann nyomában. (Po szledam Martina Bormana.) (Ford. Rózsa István.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 145 l.
- Braundi, Emile R.:* Neokolonializmus és osztályharc. Világtörténet. 1964. 4. sz. 3—22. l.
- Churchill, Winston /1874—1965/. [Személyek történeti műveiből.] [Bev.] (H. Haraszti Éva), [válogatta] (H. Haraszti Éva, Makkai László). Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 103—120. l.
- Coulard, Jacques:* Az arab világ. (L'éveuil du monde arabe.) (Ford. Litván György.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 177 l., 1 térk.
- Csonka Rózsa:* Az antifasiszta népfrentmozgalom előtörténetéből. Nsz. 1965. 23. évf. 167. sz. 7. l.
- Danilevics, M.:* Latin-Amerika társadalmi és politikai fejlődése. Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 5—13. l.
- Dolmányos István:* A kelet-európai földreformok néhány problémája /1917—1939/. VII. Bulgária. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 216—235. l.
- Fábián Ferenc:* A Pinczówi Köztársaság. Nsz. 1965. 23. évf. 171. sz. 6—7. l.
- Forgács Zoltán:* A bányászat hazai és nemzetközi fejlődése. KgSz. 1965. 12. évf. 12. sz. 1476—1488. l.
- Gallacher, William. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 9. sz. 144—145. l.
- Gonda Imre:* „Megragadni a világhatalmat...” /„Griff nach der Weltmacht.”/ Történeszek vitája Nyugatnémetországban [Fritz Fischer azonos c. művéről. A vitát ismerteti — —.] Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 87—102. l.
- Gurevics, Sz.:* Adatok a szovjet háborús gazdaságról. /1941—1945./ StSz. 1965. 43. évf. 10. sz. 982—996. l.
- Gyurkó László:* Lenin, Október. /Munka-napló./ 4—5. Kortárs. 1965. 9. évf. 10—11. sz. 1600—1609, 1759—1764. l.
- Az internacionizmus eszméi legyőzhetetlenek. Nemzetközi találkozó a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának harmincadik évfordulója emlékére. [A Prágában 1965. okt. 21—23-án tartott találkozáson elhangzott előadások.] Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 12. sz. 3—144. l.
- Jánossy Ferenc:* A háborúk utáni helyreállítási periódusok jellegzetességei és a japán „gazdasági csoda” vége. KgSz. 1965. 12. évf. 10. sz. 1197—1212. l.
- Jászay Gabriella:* Latin-amerikaiak Latin-Amerikáról. [A bordeauxi egyetem 1963. évi kerekasztal-konferenciájának anyagából.] Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 15—29. l.
- Komját Irén:* A népfrentpolitika kezdetei és fejlődése. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának 30. évfordulójára. TSz. 1965. 20. évf. 8—9. sz. 56—69. l.
- Komját Irén:* Palmiro Togliatti emlékezete. MN. 1965. 21. évf. 196. sz. 9. l.
- Kővágó L(ászló):* Popütka internationalnogo resenija nacionalnih problem v Jugo-vosztocnoj Evropi v 1919 gody. NEH. 2. 251—268. l.
- Kropilák, Miroslav:* Néhány új szempont a Szlovák Nemzeti Felkelés történetéhez. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 893—909. l.
- Leibzon, B.—Sirinya, K.:* A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. Béke és Szocializmus. 1965. 8. évf. 8. sz. 123—134. l.
- Lőrinc Tamás:* A húszéves ENSz. TáSz. 1965. 20. évf. 10. sz. 49—57. l.
- Lőrincz Lajos:* A tudományos élet országos irányító szervei az európai szocialista országokban. ÁJ. 1965. 8. köt. 3. sz. 387—409. l.
- Majszkij, Ivan Mihajlovics:* Churchill és Beaverbrook. [Részlet szerző emlékirataiból.] Világtörténet. 1964. 4. sz. 85—90. l.
- Mérei Gyula:* A nyugat-európai tőkés integrációs törekvések politikai és gazdasági háttere. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 721—781. l.
- Nemzetközi statisztikai évkönyv. 1965. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1965, Stat. Kiadó. Soksz. VIII, 247 l.
- Ólvedi Ignác:* Néhány gondolat a hadászati hadműveletek politikai céljáról. HK. 1965. 12. évf. 3. sz. 554—559. l.
- Pethő Tibor:* Így végződött. A második világháború utolsó hónapja. MN. 1965. 21. évf. 209. sz. 13. l.
- Politisz János:* Gazdasági és politikai tényezők hatása a Latin-Amerikába irányuló tőke kivételre a II. világháború után. KgSz. 1965. 12. évf. 12. sz. 1496—1505. l.
- Salgó László:* A Komintern VII. kongresszusa és az antiimperialista egységfront. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 85—103. l.
- Sárfalvi Béla:* A társadalmi-foglalkozási átrétegződés történelmi és földrajzi típusai Európában. FöK. 1965. 13. köt. 1. sz. 19—40. l.
- Sterl István:* 1945 szeptember 2: Japán kapitulál. ÉIT. 1965. 20. évf. 35. sz. 1661—1664. l.
- Szántó György:* A nyugat-európai munkásmozgalom új vonásai. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 294 l.
- Szovjet diplomata a szovjetellenes német

- támadás franciaországi visszhangjáról. [Részlet A. E. Bogomolov visszaemlékezéseiből.] Világtörténet. 1964. 4. sz. 90—95. l.
- Timár István*: A Hitler elleni merénylet évfordulójára. MN. 1965. 21. évf. 169. sz. 5. l.
- Tokody Gy(ula)*: Zu einigen Fragen der deutschen faschistischen Weltgeschichtsauffassung. NÉH. 2. 407—425. l.
- Vámos Imre*: Kereszt és horogkereszt. 1—3. Világosság. 1965. 6. évf. 7—8, 10—11. sz. 482—488, 611—616, 670—675. l.
- A világ politikai és gazdasági fejlődése. (Írták *Radó Sándor*, *Markos György* stb.) Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1965. Közgazd. és Jogi Kiadó. 409 l., 1 t.
- Wesselényi Miklós*: Hirosima előtt. Az atombomba első bevetésének előzményei. ÉIT. 1965. 20. évf. 31. sz. 1443—1446. l.
- 6. Ismertetések**
- Antalfy György*: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Bp. 1962. — Ismerteti: *Szepessy Tibor*. FSz. 1965. 14. évf. 7—8. sz. 519—520. l.
- Bábel tornya. Az ókori Közel-Kelet mítoszai és mondái. Bp. 1964. — Ismerteti: *Pákozdy László Márton*. ThSz. 1965. 8. évf. 7—8. sz. 245—251. l.
- Badia, Gilbert*: Németország tegnap és ma. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kulcsár Péter*. Tiszatáj. 1965. 19. évf. 11. sz. 890—892. l.
- Balázs Tibor*: A tudományos kutatástól az ipari gyártásig az izzólámpa története nyomán /1830—1940/. Bp. 1965. — Ismerteti: *Antos László*. KgSz. 1965. 12. évf. 11. sz. 1392—1394. l.; *Szántó Lajos*. MT. 1965. 10. köt. 9. sz. 619—621. l.
- Bucsay Mihály*: A mi világunk kamaszkora. [*Hobsbawm, E. J.*: A forradalmak kora 1789—1848. Bp. 1964. c. művének ismertetése.] ThSz. 1965. 8. évf. 9—10. sz. 310—312. l.
- Ceram, C. W.*: A hettiták regénye. Bp. 1964. — Ismerteti: *Ladányi Sándor*. ThSz. 1965. 8. évf. 11—12. sz. 378—380. l.
- Cseres Tibor*: Napkelet felfedezése. [*Györffy György* azonos c. kiadványáról.] Élet és Irodalom. 1965. 9. évf. 34. sz. 2. l.
- Delarue, Jacques*: A Gestapo története. Bp. 1965. — Ismerteti: *Kiss György*. Nsz. 1965. 23. évf. 290. sz. 8. l.
- Dolmányos István*: Bolgár testvérintézetünk „Közleményei”-ről. PtK. 1965. 11. évf. 3. sz. 231—234. l.
- Dolmányos István*: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964. — Ismerteti: *új. Dobozy Imre*. Nsz. 1965. 23. évf. 248. sz. 8. l.; *Niederhauser Emil*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 562—563. l.
- Az európai szocialista országok elméleti és párttörténeti folyóiratai a KI VII. kongresszusáról. [Írta]: *B. O. PtK*. 1965. 11. évf. 4. sz. 172—175. l.
- A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963. — Ismerteti: *Borzák István*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 573—575. l.; *Maróti Egon*. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 133—135. l.
- Hankiss Elemér—Makkai László*: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965. — Ismerteti: *Bisztray György*. Valóság. 1965. 8. évf. 11. sz. 105—106. l.; *Sükösd Mihály*. Nsz. 1965. 23. évf. 254. sz. 8. l.
- Hobsbawm, E. J.*: A forradalmak kora /1789—1848/. Bp. 1964. — Ismerteti: *Makkai László*. TáSz. 1965. 20. évf. 11. sz. 119—122. l.
- Jemnitz János*: Az I. Internacionálé újabb szovjet történeti irodalmáról. PtK. 1965. 11. évf. 4. sz. 178—186. l.
- Kovács István*: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Bp. 1962. — Ismerteti: *Csizmadia Andor*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 963—965. l.
- Kulcsár Zsuzsanna*: Eretnekmozgalmak a XI—XIV. században. Bp. 1964. — Ismerteti: *Borosy András*. MK. 1965. 81. évf. 3. sz. 292—293. l.
- Melnyikov, [Danil Efimovics]*: Összeesküvés Hitler ellen. Bp. 1964. — Ismerteti: *Ránki György*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 938—940. l.
- Ókori történeti chrestomathia. I—III. Bp. 1960—1965. — Ismerteti: *Ladányi Sándor*. ThSz. 1965. 8. évf. 11—12. sz. 380—382. l.
- A polgárháború a Szovjetunióban 1918—1922. Bp. 1964. — Ismerteti: *Gyurkó László*. Valóság. 1965. 8. évf. 9. sz. 107—108. l.
- Sik Endre*: Fekete-Afrika története. I. Bp. 1964. — Ismerteti: *Krizsán László*. Száz. 1965. 99. évf. 3. sz. 545—547. l.
- A technika története. Bp. 1964. — Ismerteti: *Szántó Lajos*. MT. 1965. 10. köt. 7—8. sz. 548—551. l.
- Ürögdi György*: A régi Róma. Bp. 1963. — Ismerteti: *B. Révész Mária*. AT. 1965. 12. köt. 1. sz. 135—136. l.
- Varga Jenő*: Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról. Bp. 1965. — Ismerteti: *Bertóti László*. KgSz. 1965. 12. évf. 12. sz. 1506—1509. l.
- Világtörténet. IV. kötet. Bp. 1963. — Ismerteti: *Makkai László*. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 965—968. l.

- Zeitschrift für Geschichtswissenschaft /1956—1964/. — Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 417—427. 1.
- 7. Tudományos élet**
- Bartha Antal*: Altájisztikai napok Budapesten. 1965. május 17—19. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1037—1039. 1.
- A bécsi nemzetközi történészkongresszusról. [Írta]: *E. T. PtK*. 1965. 11. évf. 4. sz. 155—158. 1.
- Barend T. Iván*: A marxista társadalomtudományok elretörése. A III. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusról. Nsz. 1965. 23. évf. 240. sz. 8. 1.
- Dias, Jorge*: Az agráretológia helyzete Portugáliában. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 393—394. 1.
- Dolmányos István*: A bécsi történészvilágkongresszus napirendjén: Az első világháború, nacionalizmus és internacionalizmus. Nsz. 1965. 23. évf. 208. sz. 7. 1.
- Dubrovszkij, Sz. M.*: Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij /1868—1932/. [Kivonat a Voproszi Isztorii-ban megjelent cikkből.] Világtörténet. 1964. 4. sz. 68—71. 1.
- Földes Éva*: Nemzetközi történészkongresszus Bécsben. Köznevelés. 1965. 21. évf. 22. sz. 869—870. 1.
- Fussel, G. E.*: Agrártörténetírás Nagy-Britanniában. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 359—373. 1.
- Hass, Gerhard*: A nyugat-német történeteszek 26. kongresszusa. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1039—1043. 1.
- Iványi Emma*: Az essexi levéltár és az iskolai történelemtanítás. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 310—320. 1.
- Kállay István*: A bécsi Városi Levéltár jubileumi kiállítása. LSz. 1965. 15. évf. 1—2. sz. 281—285. 1.
- Kongresszus a felvilágosodásról. [Genf 1963. A L'Humanité beszámolója alapján.] Világtörténet. 1964. 4. sz. 162—163. 1.
- Mika, Alois—Lacina, Vladislav*: Agrártörténeti kutatások Csehszlovákiában 1945—1964 között. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 374—392. 1.
- Nemzetközi konferencia az első Internacionálé történetéről. Páris 1964 november 16, 17, 18. Kivonat Carlos M. Rama professzor Latinamerika és az Internacionálé c. beszámolójából. Világtörténet. 1965. 5—6. sz. 31—33. 1.
- Nemzetközi tudományos konferencia a munkásmozgalom történetéről. Linz, 1965. augusztus 25—28. [Írta]: *B. J. PtK*. 1965. 11. évf. 4. sz. 158—160. 1.
- Nováki Gyula*: Gyakorlati kísérletek neolitikus agráreszközökkel. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 414—416. 1.
- Pamlényi Ervin*: A bécsi nemzetközi történészkongresszus után. MN. 1965. 21. évf. 215. sz. 9. 1.
- Pamlényi Ervin*: A bécsi párbeszéd. Vitás kérdések a történeti kongresszuson. MN. 1965. 21. évf. 227. sz. 10. 1.
- A Párttörténeti Intézet küldöttségének jugoszláviai látogatása. [Írta]: *M. Gy. PtK*. 1965. 11. évf. 4. sz. 167—170. 1.
- Szabadvány Ferenc*: Beszámoló a Német Orvos-, Természettudomány- és Technikatörténeti Társaság schaffhauseni kongresszusáról. TechSz. 1964. 1. sz. 158—159. 1.
- Szebenyi Péter*: Az ellenállási mozgalom történetének oktatásával foglalkozó II. nemzetközi konferencia. Száz. 1965. 99. évf. 4—5. sz. 1043—1044. 1.
- Troickij, Sz. M.*: Kelet-Európa agrártörténetének kérdései a VII. köztársaságok közötti szimpozionon. AtSz. 1965. 7. évf. 2—3. sz. 355—358. 1.
- Vaskó Ákos*: Közlekedéstörténeti kiállítások nemzetközi cseréje. A szocialista országok közlekedési múzeumainak együttműködése. TechSz. 1964. 1. sz. 153—157. 1., 1 t.

TANULMÁNYKÖTETECÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- ÁJKA. 7. — A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 7.
- AnnAgr. 2. — Az egri múzeum évkönyve. 2.
- Arr. 7. — Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 7.
- ASzeg. 1965. 1. — A szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 1965. 1. r.
- BTM. — A Budapesti Történeti Múzeum tevékenysége a felszabadulástól napjainkig.
- JAM. 4—5. — A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 4—5.
- KKÉvk. — A Kiszfaludy Károly könyvtár évkönyve.

- NÉH. 1—2. — Nouvelles études historiques. 1—2.
 PestMM. — Pest megye múltjából.
 PMoKK. 1—2. — A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1—2.
 PostaT. — A hírközlés krónikájából. Adalékok a posta történetéhez.
 SzKJM. — A Szántó Kovács János Múzeum évkönyve.
 TörtÉvk. 1. — Történelmi Évkönyv. 1.

(A kötetek teljes címlírását ld. a bibliográfia I. 3. c. szakaszában.)

FOLYÓIRATCÍMEK RÖVIDÍTÉSJEGYZÉKE

- AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AEt — Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AHA — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
 AI — Állam és Igazgatás
 AJ — Acta Juridica
 AJ — Állam és Jogtudomány
 AL — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AnK — Anthropológiai Közlemények
 AO — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
 AT — Antik Tanulmányok
 AtSz — Agrártörténeti Szemle
 BSz — Borsodi Szemle
 CMed — Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae
 ÉKK — Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények
 EIT — Élet és Tudomány
 ET — Ethnográfia
 FK — Filológiai Közlöny
 FöÉ — Földrajzi Értesítő
 FöK — Földrajzi Közlemények
 FSz — Felsőoktatási Szemle
 HK — Hadtörténelmi Közlemények
 ITK — Irodalomtörténeti Közlemények
 JK — Jogtudományi Közlöny
 KgSz — Közgazdasági Szemle
 Kts — A Könyvtáros
 LK — Levéltári Közlemények
 LMúzK — Legújabbkori Múzeumi Közlemények
 LSz — Levéltári Szemle
 MFSz — Magyar Filozófiai Szemle
 MK — Magyar Könyvszemle
 MN — Magyar Nemzet
 MNy — Magyar Nyelv
 MNyör — Magyar Nyelvőr
 MP — Magyar Pedagógia
 MS — Magyar Sajtó
 MT — Magyar Tudomány
 MúzK — Múzeumi Közlemények
 MúÉ — Művészettörténeti Értesítő
 MZ — Magyar Zene
 NrK — Néprajzi Közlemények
 Nsz — Népszabadság
 NyK — Nyelvtudományi Közlemények
 OHl — Orvosi Hetilap
 PSz — Pedagógiai Szemle
 PtK — Párttörténeti Közlemények
 SSl — Studia Slavica
 SSz — Soproni Szemle
 StSz — Statisztikai Szemle
 Száz — Századok

TáSz	— Társadalmi Szemle
TechSz	— Technikatörténeti Szemle*
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
TtK	— Természettudományi Közlöny
VSz	— Vasi Szemle

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

* 1965-ben a TechSz. 1964. 1. sz. jelent meg. A belső címlapon szereplő adatok (1963. 1—2. sz.) tévesek.

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05,915,111—46. MNB egyszámszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. XII. 19. — Példányszám: 1900

Terjedelem: 39,55 (A/5) ív. + 4 old. műmelléklet

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ

<i>Т. М. Исламов</i> : Заключение австро-венгерского соглашения 1907 г.	3
<i>И. Гонда</i> : Военные и мирные цели в политике Австро-Венгерской Монархии во время войны	37
<i>Й. Секереш</i> : История всеобщей стачки горняков в 1940 г.	82

СООБЩЕНИЯ

<i>Дь. Калди-Надь</i> : Данные к истории левантийской торговли в начале XVII века ...	138
<i>И. Диосеги</i> : Кальноки, Андрашши и болгарский кризис 1885—1887 гг.	148

ДИСКУССИЯ

Дискуссия о периодизации истории Венгрии в средние века	155
Десять лет развития венгерского общества. О научном заседании Института Истории Партии при ЦК ВПТ (<i>П. Шимон</i>)	198

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>Ж. Оберманн</i> : Общественная структура и политическая идеология в период развертывания капитализма	216
---	-----

ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК

<i>Ф. Глац</i> : История создания Общества Историков Венгрии	233
--	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>Л. Бодо</i> : Роль военно-исторической литературы и биографических романов в воспитании социалистического патриотизма	268
--	-----

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

T A B L E D E S M A T I E R E S

ÉTUDES

<i>T. M. Islamov</i> : La conclusion du compromis austro-hongrois de 1907.....	3
<i>I. Gonda</i> : Buts de guerre, buts de paix dans la politique de guerre de la Monarchie Austro-Hongroise	37
<i>J. Szekeres</i> : L'histoire de la grève générale des mineurs éclatée en 1940.....	82

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Káldy-Nagy</i> : Contributions relatives à l'histoire du commerce levantin au début du XVII ^e siècle	138
<i>I. Diószegi</i> : Kálnoky, Andrassy et la crise bulgare en 1885—1887	148

DISCUSSIONS

Discussion ouverte sur la division chronologique de l'histoire hongroise de l'époque féodale	155
Dix années d'évolution sociale en Hongrie. Compte-rendu sur la session scientifique organisée par l'Institut d'Histoire du Parti (<i>P. Simon</i>)	198

LE FRONT DES HISTOIRES DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DÉMOCRATIQUES POPULAIRES

<i>K. Obermann</i> : Structure sociale et idéologie politique à l'ère du développement du capitalisme	216
---	-----

DU PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE D'HISTOIRE ET DE LA REVUE SZÁZADOK

<i>F. Glatz</i> : L'histoire de la fondation de la Société Hongroise d'Histoire.....	233
--	-----

LES PROBLEMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

<i>L. Bodó</i> : La littérature d'histoire militaire et les contes biographiques au service de l'éducation dans le patriotisme socialiste	268
---	-----

LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES REVUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

C O N T E N T S

ARTICLES

<i>T. M. Islamov</i> : The Austrian-Hungarian „Ausgleich” in 1907.	3
<i>I. Gonda</i> : War and peace aims in the war policy of the Monarchy.....	37
<i>J. Szekeres</i> : The history of the general miners' strike in 1940.....	82

NOTES AND DOCUMENTS

<i>Gy. Káldy-Nagy</i> : Data concerning the history of the Levante-trade in the beginning of the XVIII th Century	138
<i>I. Diószegi</i> : Kálnoky, Andrassy and the Bulgarian Crisis in 1885—87.....	148

DEBATES

Debate on the period question of the Hungarian feudal history.....	155
Ten years of our social development. Review about the session held at the Institute of the Party-history (<i>P. Simon</i>)	198

HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

<i>K. Obermann</i> : Social structure and political ideology in the period of formation of capitalism	216
---	-----

FROM THE PAST OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION AND OF THE „SZÁZADOK” („CENTURIES”)

<i>F. Glatz</i> : The history of the formation of the Hungarian Historical Association....	233
--	-----

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

- L. Bodó*: The literature of war history and biographical small novels; their role in the education for socialist patriotism 268

HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — NOTES — CHRONICLE — BIBLIOGRAPHY

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- T. M. Islamow*: Der österreichisch-ungarische Ausgleich des Jahres 1907..... 3
J. Gonda: Die Kriegs- und Friedensziele in der Kriegspolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 37
J. Szekeres: Geschichte des allgemeinen Bergarbeiterstreiks des Jahres 1940 82

BEITRÄGE

- Gy. Káldy-Nagy*: Daten zur Geschichte des Levantehandels zu Beginn des 17. Jahrhunderts 138
I. Diószegi: Kálnoky, Andrassy und die bulgarische Krise 1885—87..... 148

DISKUSSION

- Debatte über die Periodisation der ungarischen Geschichte im Zeitalter des Feudalismus 155
Zehn Jahre unserer gesellschaftlichen Entwicklung. Bericht über die wissenschaftliche Session des Instituts für Parteigeschichte des Zentralkomitees der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei und der Parteihochschule der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei (*P. Simon*) 198

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

- K. Obermann*: Soziale Struktur und politische Ideologie in der Epoche der Durchsetzung des Kapitalismus 216

AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZAZADOK

- F. Glatz*: Geschichte der Konstituierung der Ungarischen Historischen Gesellschaft 233

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

- L. Bodó*: Rolle der kriegsgeschichtlichen Literatur und der kleinen biographischen Romane in der Erziehung zur sozialistischen Vaterlandsliebe..... 268

BUCHBESPRECHUNGEN — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE

Következő számaink tartalmából

- Arató Endre*: A külső erők hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmaira a XIX. században
- Berlász Jenő*: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840)
- Dolmányos István*: Lex Apponyi (Az 1907. évi iskolatörvények)
- M. Ja. Gefter—V. L. Malkov*: Válasz egy amerikai tudósnak
- Glatz Ferenc*: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál
- Hajdu Tibor*: A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben
- Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink
- Kubinszky Judit*: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz
- J. Le Goff*: Van-e Annales-iskola?
- Rév Erika*: A védelem szerepe a népbiztosperben
- Stier Miklós—Vida István—Sipos Péter*: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931—1939
- Szabolcs Ottó*: Adatok a modern értelmiség kialakulásához Magyarországon
- Székelgy György*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Kelet-Európában
- V. Windisch Éva*: Kovachich Márton. György és a magyar tudományoszerzés első kísérletei

E számunk munkatársai

Barta Gábor a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Bertényi Iván* egyetemi tanárság (ELTE, Bp.) — *Bodó László* az Országos Pedagógiai Intézet főigazgatóhelyettese — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Esti Béla* a Munkásmozgalomtörténeti Múzeum főigazgatója — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tud. s. munkatársa — *Gonda Imre* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Gulyás József* középiskolai tanár (Bp.) — *H. Haraszti Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Horváth Jenő* egyetemi tanárság (ELTE, Bp.) — *Hölvényi György* az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa — *T. M. Iszlamo*v kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkatársa — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Jenei Károly* az Országos Levéltár osztályvezetője — *Jeszenszky Géza* tanár (Bp.) — *Katus László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Káldy-Nagy Gyula* egyetemi tanárság (ELTE, Bp.) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Simon Péter* kandidátus, az MSZMP Párttörténeti Intézetének tudományos főmunkatársa — *Stier Miklós*, a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szekeres József* levéltáros (Fővárosi Levéltár) — *Tilkovszky-Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *Wellmann Imre* a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője (Bp.) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Zimányi Vera* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa.

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Szabó István*: **A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X—XV. század).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 215 l. Ára: 44,— Ft
- H. Balázs Éva*: **Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763—1795)** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 387 l. Ára 70,—Ft
- Varga János*: **A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 155 l. Ára 19,—Ft
- Révai József*: **Válogatott történelmi írások I—II.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 325 l. + 509 l. Ára: 65,— Ft
- I. Tóth Zoltán*: **Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok.** Válogatta, sajtó alá rendezte Csatári Dániel. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 496. l. Ára: 65,— Ft
- Remete László*: **A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története.** Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1966. 324 l. Ára: 65,— Ft
- Süle Sándor*: **A keszthelyi Georgikon 1797—1848.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 245 l.
- Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918.** Redigiert von Péter Hanák. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 358 l.
- Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918).** Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 723 l.
- Csizmadia Andor*: **A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 442 l. Ára: 80,— Ft
- Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért 1944—1948.** Összeállította, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Jenei Károly, Rácz Béla, Strassenreiter Erzsébet. Budapest, Tánácsics Könyvkiadó. 1966. 860 l. Ára: 57,— Ft
- Balogh Jolán*: **A művészet Mátyás király udvarában I—II.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 799 l. + 509 l. Ára: 240,— Ft
- Jemnitz János*: **A háború veszélye és a II. Internacionálé (1911—1914).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 393 l. Ára: 73,— Ft
- Wilhelm Weitling*: **Válogatott művei.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1966. 383 l. Ára: 23,50 Ft
- Világtörténet X. kötet.** Szerkesztették: V. V. Kuraszov, A. M. Nyekrics, J. A. Boltyin, A. J. Grunt, V. M. Hvosztov, M. N. Jakovlev, N. G. Pavlenko, Sz. P. Platonov, A. M. Szamszonov, Sz. L. Tyihvinszkij, Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 703 l. Ára: 160,— Ft

51593

1300/26

SZÁZADOK

A tartalomból:

TANULMÁNYOK

1967 SZEP - 8.

Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink

Arató Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században

Berlász Jenő: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás

KÖZLEMÉNYEK

Rév Erika: A védelem szerepe a népbiztosperben

Sipos Péter — Stier Miklós — Vida István:
Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931—1939

VITA — A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA — A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL — A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRAT-SZEMLE - - FIGYELŐ — KRÓNKA

101. ÉVF.

1967. 3—4. SZÁM

Nagy Imre 1822—1894

Nagy Imre írja a szerkesztőnek:
„A »Századok« igen kielégítenek környékünkben mindenkit, megint szerettem egy új tagot, azonban előfizetési az az aláírási íveim elfogytak, küldj nehányat.”

✕

„... mert szégyen gyalázat lesz a magyar történetirodalomra nézve, ha a közönséget, mely szépen pártol bennünket (most is 63 új tag jött) cserben hagyjuk, s a »Századok«-nak munkák hiánya miatt meg kellene szünie. Igéret van elég: de cikk nincs” — panaszolja gondjait a szerkesztő Thaly.

A SZÁZADOK MULTJÁBÓL

RÉSZLETEK AZ ELSŐ SZERKESZTŐK LEVELEZÉSÉBŐL

„Jó lenne, ha a t. Úr 10—14 példány Századokat küldene hozzám. Nem sokára megyei bizottmányi gyűlésünk lesz. Bizonyosan könnyebben találhatnék részvényeseket, ha azonnal megkínálhatnám a Századok eddig kijött füzetével . . .” — kéri a Társulat békéscsabai szervezője, Haan Lajos Pesty Frigyesztől a „társulati közlöny” számait.

✕

„A cikk honoráriumát annak idejében, ha t. i. utalványozva lesz, kérem postán leküldeni. Megfáradtam érte Isten igazában; nem kerestem a munka könnyebb végét” — írja Szabó Károly.

Szabó Károly 1824—1890

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I, URI UTCA 51—53.

101. ÉVFOLYAM 1967. 3—4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND
PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKO-
VICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT .

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Kristó Gyula</i> : Anjou-kori krónikáink	457
<i>Arató Endre</i> : A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században..	505
<i>Berlász Jenő</i> : A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790—1840)	546

KÖZLEMÉNYEK

<i>Rév Erika</i> : A védelem szerepe a népbiztosperben	583
<i>Sipos Péter — Stier Miklós — Vida István</i> : Változások a kormánypart parlamenti képviselőiténél összeállításában 1931—1939	602

VITA

<i>Ölvedi Ignác</i> : Kritikai megjegyzések Tóth Sándor: „A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon” c. művéhez	621
<i>Tóth Sándor</i> : Válasz Ölvedi Ignác bíráló megjegyzéseire	636
<i>Zádor Anna</i> : Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái	639

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK
TÖRTÉNÉSFRONTJA

<i>M. Ja. Geftyer—V. L. Malkov</i> : Válasz egy amerikai tudósnak	648
---	-----

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Glatz Ferenc: Szerkesztőségi munka az induló Századoknál 665

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Friedrich Weitendorf: Történelmi fogalmak alkotása a történelemtanításban 688

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Magyarország története I—II. 1918-tól napjainkig (Ism. *Tilkovszky Lóránt*) 696
- Liptai Ervin*: A Magyar Tanácsköztársaság (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 699
- Diószegi István*: Ausztria-Magyarország és a francia—porosz háború (1870—1871). (Ism. *Incze Miklós*) 702
- Révész Imre*: Bécs Debrecen ellen (Ism. *Vörös Károly*) 706
- T. Mérey Klára*: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba (Ism. *Gyimesi Sándor*) 709
- Tordai György*: Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról (Ism. *Bellér Béla*) 710
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903—1906 (Ism. *Szász Zoltán*) 714
- Budapest—Bécs—Prága. A szerzői munkaközösség tagjai: *R. I. Malinovszkij*, a Szovjetunió marsallja, *I. V. Agibalov*, *V. A. Angilov*, *N. V. Eronan*, *I. M. Malakov* ezredesek és *M. N. Gorbanov* alezredes. Általános szerkesztő: *R. J. Malinovszkij* (Ism. *Godó Ágnes*) 715
- Jan Navrátil*: Úloha obchodních vztahů mezi rakousko-uherským imperialismem a srbském v letech 1901—1914 (Ism. *Kovács Endre*) 717
- Löbl Árpád három tanulmányáról (Ism. *Kővdágó László*) 718
- Ariadna Camariano — Cioran și Nestor Camariano*: *Cronica Ghiculeștilor* (Ism. *Nagy Imre*) 722
- Rudolf Höß*: Kommandant in Auschwitz (Ism. *Pogány Mária*) 723
- Julio Alvarez del Vayo*: Les batailles de la liberté (Ism. *Jennütz János*) 725
- Saul Friedländer*: XII. Pius és a Harmadik Birodalom (Ism. *B. Lőrincz Zsuzsa*) 727
- The Correspondence of Henry Oldenburg (Ism. *Makkai László*) 729
- Asa Briggs*: The Age of Improvement (Ism. *H. Haraszi Éva*) 730
- Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565—1453 (Ism. *Moravcsik Gyula*) 731
- Nuntiaturreporte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken, Erste Abteilung 1533—1559 (Ism. *Mályusz Elemér*) 733
- Jakó Zsigmond*: Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata. 1—2. r. (Ism. *Bogdán István*) 736
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae (Ism. *Urbán Aladár*) 737
- Budapest történetének bibliográfiája. III. köt. (Ism. *Varga István*) 739

Acta Academiae Paedagogicae Szegedinensis 1964. Series Historica (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>)	741
Vecsés község 175 éves. Vecsés község története 1786— 1961 (Ism. <i>Selmeci László</i> — <i>Schwartz Márta</i>) ...	742

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	743
Külföldi folyóiratok	761

FIGYELŐ

Várkonyi István és Földmunkás Kongresszusa. Kiállítás Cegléden (<i>Glatz Ferenc</i>)	794
A magyarországi vendéglátás történetéből. A Magyar Vendéglátóipari Múzeum kiállítása (<i>Stier Miklós</i> — <i>Vida István</i>)	795

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	797
A Történettudományi Intézet hírei	803
A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfor- dulójával kapcsolatos rendezvények	804
Csehszlovák—magyar történész-megbeszélés Szomolány ban	804
A jogtudomány és a jogászképzés fejlődése a középkortól az 1848-as polgári forradalomig (<i>Kovács Kálmán</i>). ..	805
III. Béla és felesége sírjának felnyitásáról (<i>G. F.</i>)	807
Beszámoló Markó Árpád doktori disszertációjának vitájá- ról. (<i>Szász Zoltán</i> — <i>Vida István</i>)	807
Beszámoló Maksay Ferenc és Muesi Ferenc kandidátusi disszertációjának vitáiról (<i>Péter Katalin</i> , <i>Szász Zoltán</i>)	810
A IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus	821
Pályázati felhívások	822

Kristó Gyula:

Anjou-kori krónikáink¹

Jelen tanulmányunk a XIV. századi krónikasztintézis felderítésére vállalkozik. Régtől ismert, hogy ez a szerkesztmény — nagy általánosságban — az 1300-as évek középső harmadára lokalizálható. Dolgozatunkban kibővítjük ezt az időkeretet, egyrészt mert a bővebb krónikákban² — Kézainak IV. Lászlóra vonatkozó tudósítását pótló, az Ákos mesternek tulajdonított fejezetekhez simuló, 1272-vel kezdődő rész³ szerzősége nincs megnyugtatóan tisztázva, másrészt mert a XIV. századi krónikasztintézis keletkezésének kérdését nem szűkíthetjük le a Képes Krónika és családja megszövegezésére, hanem be kell vonnunk vizsgálatunkba a Budai és Dubnici Krónikában, valamint a Thuróczinál hagyományozott, 1335 és 1342 közötti eseményeket elbeszélő részt,⁴ továbbá a Dubnici Krónikában Küküllei szövegébe interpolált, az 1345 és 1355 közötti időre forrásként szolgáló Névtelen (ún. János) Minorita szövegét.⁵ Ilyenformán dolgozatunk az 1272 és az 1350-es évek közötti időszakra vonatkozó krónikahagyomány felmérését és értékelését tűzi ki célul; alapproblémánk a XIV. század közepén keletkezett krónikasztintézis eredetének, szerzője kilétének lehető tisztázása, e kompiláció tartalmi és formai elemzése, értékelése.

I. A BUDAI MINORITA KRÓNIKA

Ma már közismert és általánosan elfogadott nézet, hogy a XIV. század közepe magyar krónikasztintézist, „középkori krónikairódmunk monumen-tális záróművét”⁶ nem tekinthetjük egyenes, közvetlen hídnak 1272-höz,

¹ A jelen dolgozat egy tematikában tágabb, megfogalmazásban részletesebb monográfia bő kivonata.

² Bővebb krónikáknak a (Bécsi) Képes Krónika és a Budai Krónika családjának tagjait nevezzük. Az előbbihez tartozik maga a Képes Krónika (V₁), a Teleki- (V₂), a Csepreghy- (V₃), a Béli- (V₄) és a Thuróczy-kódex (V₅), az utóbbihoz maga a Budai Krónika (B), a Dubnici Krónika (D), a Római (R), az Acephalus (A) és a Sambucus-kódex (S).

³ Kiadva: *Scriptores Rerum Hungaricarum. Edendo operi praefuit Emericus Szent-pétery*, Volumen I., Budapestini, MCMXXXVII. (továbbiakban: SRH I.), 471—505. (cc. 181—212.). A krónika szövegét *Domanovszky Sándor* rendezte sajtó alá, és tartalmas előszóval látta el.

⁴ Az általunk használt kiadás: *M. Florianus: Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, volumen III., *Quinque-ecclesiis*, 1884 (a továbbiakban: *Mátyás F.*: HHFD III.), 127—136.

⁵ Kiadva: *uo.*, 143—167. (cc. 154—172.).

⁶ A magyar irodalom története 1849-ig, szerk.: Bóka László és Pándi Pál. Bpest. Bibliotheca. 1957. 19. l.

azaz nem egy személy, nem a krónikasintézis létrehozója, megalkotója írta krónikás feljegyzéseinket 1272-től. Tudósaink — már több évtized óta — teljes joggal tételeznek fel egy közvetítő krónikát 1272 (tehát Ákos mester, illetve Kézai Simon), valamint a XIV. század derekán létrejött krónikasintézis között.⁷

Marczali Henrik az első, aki alapos érvekkel kétségtelenné tette egy összekötő krónika létét.⁸ Ez a szerkesztés, mely szerinte „III. Endre korától fogva egykorú, és 1330-ig terjed”,⁹ *Marczali* döntő súlyú vizsgálódásai nyomán a Budai Minorita Krónika elnevezést nyerte.¹⁰ *Marczali Henrik* kutatásai nagy előrelépést jelentettek, meghatározott és — ami a legfontosabb — helyes mederbe terelték a további vizsgálódást. A probléma *Marczali* után már „csak” az volt, hogy egy vagy több szerző írta-e a Budai Minorita Krónikát, illetőleg hogy mikor keletkeztek e mű részei. *Marczali* ama megjegyzésével, hogy a krónikában kifejezetten III. András-párti, ill. alatta keletkezett részek vannak,¹¹ egy hosszú évtizedekig megfellebbezhetetlen tételt szögezett le. Ezt tette magáévá *Hóman Bálint*,¹² illetve *Horváth János*,¹³ *Győrffy György*,¹⁴ *Berkovits Ilona*,¹⁵ valamint a régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény.¹⁶

Domanovszky Sándor hosszú és tevékeny pályájának már kezdetén feltételezte, hogy a Budai Minorita Krónika „időről-időre eszközölt följegyzések” gyűjtőmedencéje.¹⁷ Cáfolja a szakirodalomban elterjedt hipotézist a III. András korabeli folytatásról,¹⁸ ugyanakkor több tanulmányában maga is igyekszik feltárni e krónikakompozíció rejtett cezúráit. Döntően bizonyos formai tényezők (a szöveg elbeszélésének módja, hangneme) figyelembe vételével a Budai Minorita Krónika alapvető belső határvonalát az 1312-es bejegyzés után vonja meg, elkülöníti az előzőktől az ez utáni annalsztikus bejegyzéseket, a „more annalium librorum” írottakat. De az 1317-től 1342-ig terjedő rövid, évkönyvszerű kommentárhalmazon belül is különbséget tesz a

⁷ A korábbi, ellentétes álláspont képviselői közül említhetők: *Toldy Ferenc*: A magyar nemzeti irodalom története³, I. köt. Pest. 1862. 157. l.; *Toldy Ferenc—Szabó Károly*: Marci Chronica de gestis Hungarorum. Pest. 1867, Praefatio 6. l.; *Békefi Emil*: Magyar írók az Anjouk és utódaik korában. Katholikus Szemle 1899, (XIII. évf.), 581—584. l.; *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul. Szeged. 1943. 8. l.

⁸ *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. Bpest. Franklin. 1880. 49., 57. stb. l.

⁹ Uo. 49. l.

¹⁰ A Budai és Dubnici Krónika közös forrását „budai minorita krónikának nevezhetjük” (uo.). Az elnevezés magyarozatát az adja, hogy a krónika valószínűleg a budai-minorita kolostorban keletkezett.

¹¹ Uo.

¹² Szerinte „... a XIII. századi Gestát III. András első éveiben (1291—1292) egy hozzá közelálló író 1291-ig folytatta, kiélezetten László-ellenes tendenciával”. *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest. Magyar Tudományos Akadémia. 1925. 64. l.

¹³ *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bpest, Magyar Szemle Társaság. 1931. 65. l.

¹⁴ *Győrffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bpest. Néptud. Int. 1948. 180. l.

¹⁵ *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok. 1953. (87. évf.) 74. l.

¹⁶ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. rész, I. köt., szerk.: Barta János és Klaniczay Tibor. Bpest. Tankönyvkiadó. 1951. 40. l.

¹⁷ *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok. 1902. 829. l.

¹⁸ *Domanovszky Sándor*: A magyar királykrónika XVI. [sic! Recte: XIV. — *K. Gy.*] századi folytatása. Berzeviczy-emlékkönyv. Bpest. Franklin. 1934 (a továbbiakban *Domanovszky*: A magyar királykrónika). 27. l.

szárazon annalisztikus, valamint az eseményeket (Záh Felicián merényletét és a Bazaráb elleni hadjáratot) bővebben tárgyaló részek között.¹⁹ *Domanovszky* tehát határozottan — ha szabad így mondani — a „pluralizmus” álláspontjára helyezkedett, azaz több szerzőnek tulajdonította a Budai Minorita Krónika létrejöttét. Az „időről-időre eszközölt följegyzések” *Domanovszky*-féle elméletét más szerzők is átvették (a cezúrák konkrét rögzítése nélkül): így *Dékáni Kálmán*,²⁰ illetve *Klaniczay Tibor*,²¹ valamint a magyar történelem egyetemi tankönyvének szerkesztői.²²

A Budai Minorita Krónikában több szerző közreműködését feltételező „pluralista iskola” megalapítója voltaképp nem *Domanovszky Sándor*, hanem *Raimund Friedrich Kaindl* volt. Nézete szerint a Budai Minorita Krónika 1300 körül keletkezett, utolsó feljegyzései 1342-ben keltek.²³ Ebből a minorita szerkesztményből származtatja *Kaindl* az összes többi magyar krónikát oly módon, hogy ezek, illetve elveszett elődeik 1300 és 1342 között fokozatosan váltak ki a „Nationale Grundchronik”-ból, magukkal vive — mint utolsó évszámot — a „Grundchronik” pillanatnyi helyzete, állapota szerinti utolsó bejegyzést.²⁴

A „pluralista” felfogással homlokegyenest ellenkező — ha szabad így mondani — „monista” nézetet vall *ifj. Horváth János*, aki végig egy kéztől, egy szerzőtől származtatja a Minorita Krónika 1272-vel kezdődő bejegyzéseit. *Horváth János* alkalmazta először Magyarországon elbeszélő forrásra az új szempontú stíluselemzést, s a hazai forráskritika történetében elsőként részesítette krónikáinkat következetes formai elemzésben, főként a ritmikus prózát használva fel kor- és szerző-elkülönítésre. E módszerre támaszkodva újszerűen határozta meg a Budai Minorita Krónika végét is.²⁵ *Horváth János* eredményei szélesebb körben elfogadásra találtak:²⁶ a „monista iskolához” sorolhatók *Galgóczi György* [= *Horváth János*],²⁷ *Dercsényi Dezső*,²⁸ az új magyar irodalomtörténetek szerzői²⁹ és *Kardos Tibor*.³⁰

¹⁹ Minderre ld. uo. 29. l.; *Domanovszky Sándor*: SRH I. köt. 219—222. l.

²⁰ *Dékáni Kálmán*: A Bécsi Képes Krónika. Erdélyi Múzeum. 1915. 57. l.

²¹ *Klaniczay Tibor*: A régi magyar irodalom, I. rész (egyetemi jegyzet), Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Bpest. 1957. 48—49. l. — *Klaniczay* utóbb megváltoztatta nézetét — vö. alább a 29. jegyzetet.

²² *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György*: Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Bpest, Tankönyvkiadó. 1961 (a továbbiakban: Mo. tört.). 223. l. (A vonatkozó részt *Székely György* írta.)

²³ *R. F. Kaindl*: Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, Studie XI., Archiv für österreichische Geschichte, 88. Band (1900). 426. l.

²⁴ *Kaindl* elméletének alapvető hibáiról ld. *Domanovszky Sándor* bírálatát. Századok, 1903, 461—468. l.

²⁵ *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1954 (a továbbiakban: *Horváth*: Stílusproblémák). 256—260. l.

²⁶ *Karácsonyi Béla*: Hozzászólás *Horváth János* könyvének vitájához, Irodalomtörténet 1956, 318—319. l. (Bár a Budai Minorita Krónika végének meghatározásában opponál *Horváth Jánossal*.)

²⁷ *Galgóczi György*: „Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái” (könyvismertetés). Magyar Nyelv, 1954, 240. l.

²⁸ *Dercsényi Dezső*: *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái (könyvismertetés). Művészettörténeti Értesítő, 1954, 315—316. l.

²⁹ A magyar irodalom története 1849-ig. 19. l. (a vonatkozó részt *Klaniczay Tibor* írta; vö. fentebb a 21. jegyzettel); A magyar irodalom története I., A magyar irodalom története 1600-ig, szerk. *Klaniczay Tibor*. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1964. 88. l. (E részt szintén *Klaniczay* írta.)

³⁰ *Képes Krónika*. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről (Monumenta Hungarica III.). Magyar Helikon, 1959, *Kardos Tibor* bevezetése (a továbbiakban: *Kardos*:

Sok évtized gazdag — az imént csak főbb vonalaiban vázolt — irodalmából tehát elsősorban *Marczali* alapvető megállapítása bizonyult helytállónak és általánosan elfogadottnak (leszámítva *Toldyt* és követőit, valamint *Erdélyi Lászlót*): hogy ti. a XIII. századi eredetű krónikarészek és a XIV. századi krónikasztintézis között az átvezető hidat az ún. Budai Minorita Krónika alkotja. De továbbra is alapos vizsgálatra szorul a Minorita Krónika végének, továbbá egységének, illetve részekre tagozódásának, szerzőjének, illetve szerzőinek problémája.

1) A Budai Minorita Krónika eleje és vége

A krónika kezdete nem kérdéses. Tartalmi szempontú vizsgálatok már régen kétségtelenné tették, hogy a Budai Minorita Krónika IV. László uralkodásával, 1272-vel kezdődik, ami a kritikai (*Szentpétery-féle*) szövegkiadás 181. fejezetének felel meg. A 180. fejezet ugyanis még Kézaiából kölcsönzött: ezt a szövegösszevetés világosan mutatja.³¹ Kun László uralkodásának tárgyalása viszont már nem Kézainak királyát dicsérő szövegéből való a variáns krónikákban, hanem egy erősen László-ellenes szerző tollából. A Minorita Krónika kezdetére vonatkozó eme megállapítást a stílusvizsgálat eredményei is teljes mértékben igazolják.³²

Sokkal problematikusabb a Budai Minorita Krónika végének meghatározása. E kérdés érdemi tárgyalását nagyban segítheti tematikai táblázatunk, mely a bővebb krónikák végének adatait, eseményeit szemlélteti.

	A Képes Krónika családja		A Budai krónika családja					Thuróczi J. krónikája
	Képes Krónika (V ₁)	Thuróczi-kódex (V ₂)	Acephalus kódex (A)	Sam-bucus-kódex (S)	Római kódex (R)	Budai Krónika (B)	Dub-nici Krónika (D)	
1330: a Bazaráb elleni hadjárat (209. fej.)	■ expi- cit	■	■	■	■	■	■	■
1332: István születése (210. fej.)		■	■	■	■	■	■	■
1333: Károly Róbert és Endre fia nápolyi útja (211. fej.)		omit- tit	■	■	■	■	■	■
1335: visegrádi kongresszus		o m i t t u n t			expi- cit	■	■	■

Bevezetés), 10–11. l. — Elméletének újszerűsége abban áll, hogy azonos szerző (Lackfi Dénes) keze nyomát véli felfedezni a Budai Minorita Krónikában és a Dubnici Krónikába interpolált Névtelen (János) Minorita művében is. — Legújabbban *Mályusz Elemér* [Krónika-problémák, Századok. 1966 (a továbbiakban *Mályusz: Krónika-problémák*), 733. l.] hangsúlyozza a Budai Minorita Krónika (nála János ferences provinciális munkája) egységét.

³¹ Ld. SRH I. 184., ill. 470–471. l.

³² Így: „... a 181. fejezettől, IV. László uralkodásától kezdve a krónikák szövege mintaszerű ritmikus prózában van megfogalmazva, míg az ezt megelőző részekről ez nem állítható.” *Horváth: Stílusproblémák*, 256. l.

1338: Lothka látogatása	o m i t t u n t						
1339: Kázmér látogatása	o m i t t u n t						
1340—42: sáskajárások	o m i t t u n t						
1342: Károly Róbert halála és temetése (212. fej.)	expli- cit	expli- cit	expli- cit				
A Kükülleinek tulajdonított munka							

Pillanatnyilag — az adott összefüggésben — figyelmen kívül hagyhatjuk a Budai, a Dubnici Krónika és Thuróczy János krónikája 1335—1342 közötti tudósításait. A Képes Krónika sem játszik szerepet a Budai Minorita Krónika végének megállapításában, hiszen szövege a Bazaráb elleni hadjárat eseményei elbeszélésének (209. fej.) vége felé, mondat közben, egy „quatenus” szónál megszakad.³³ Így tehát négy, az alapszöveget tovább folytató kódex — a Thuróczy, Acephalus, Sambucus, Római — szövegét kell vizsgálat alá vetnünk.

Horváth János a formai elemzésből adódó megállapítások miatt a Budai Minorita Krónika végének határvonalát az 1332-es év (210. fej.) bejegyzése után húzza meg.³⁴ Feltűnő, hogy *Horváth* olyan ritmusösszetételű fejezeteket, mint a 182. (2 ritmikus — 1 ritmustalan mondatvég), a 189. (2—1), a 209. (23—9), hibátlanul ritmikusnak minősít,³⁵ viszont a 211. fejezetet, melynek 6 mondatából 4 ritmikus és 2 ritmustalan,³⁶ a prózaritmus szempontjából kifogás alá veti. Még érdekesebb képet kapunk, ha az egyes ritmikus formációk alkalmazásának gyakoriságát vizsgáljuk meg. Az előző fejezetek ritmusképletét *Horváth János* így összegzi: „... abszolút mondatvégeken az esetek túlnyomó többségében a velox formáció fordul elő. Ezután gyakoriság tekintetében a tardus és planus következik körülbelül egyenlő arányban. A dispondaiicus abszolút mondatvégeken jóformán sohasem fordul elő, de a mondat belsejé-

³³ Ez világosan arra utal, hogy nem a másoló előtt fekvő eredeti alapszöveg fejeződött itt be, hanem a Képes Krónika példányának leírását hagyták abba valamilyen ok miatt.

³⁴ Mint írja: „... megállapítható, hogy a ... 211—212. fejezetek ... variáns szövegei ritmus szempontjából egyöntetűen kifogásolhatók az ezeket megelőző fejezetek kifogástalan ritmikus prózájával szemben” (*Horváth: Stílusproblémák*, 260. l.). — *Karácsonyi Béla* — szintén stilisztikai szempontból — a 209. fejezet előtt vonná a határt (i. m. 318—319. l.). — A stíluselemzés elvi és metodikai kérdéseiről vallott felfogásunk vázlatos kifejtését ld. *Kristó Gyula: A tartalom és forma kérdéséhez a történeti források belső kritikájában*. Acta Universitatis Szegedensis, Acta Iuvenum, Sectio philologica et historica, tomus II. Szeged. 1962. 211—218. l., különösen 216. l.: „... ha egy ritmikus prózában írt szöveg egyéni stílussajátosságait keressük, akkor nem a szöveg ritmikus voltát kell hangsúlyozni, hanem a ritmusformációk megoszlását, a ritmusképletet”; ezzel *Horváth* (*Stílusproblémák*, 64. l.) megállapításait húztuk alá.

³⁵ Uo. 256—259. l.; vö. *Karácsonyi Béla*: i. m. 317—318. l. (táblázat); *Kristó Gyula*: i. m. 213. l.

³⁶ E két ritmustalan mondatvég minősítése is vitatható. Mindkettőt relatív mondatfűzés követi, így a jelenlegi, ritmustalan klauzulát záró pont helytelen interpunkció is lehet. Az egyik pont vesszővé alakításának lehetősége különösen nagy: „... et protectione regis Roberti, patruelis sui. Qui rex Robertus erat...” (SRH I. 502. l.).

ben néha még feltalálható, bár ezt a formációt láthatóan kerüli az író.”³⁷ Jóllehet mi is valljuk *Horváth János* nézetét,³⁸ most mégis párhuzamba állítjuk *Horváth* imént idézett összefoglaló értékelésével a rövid terjedelmű 211. fejezetet a Budai és a Dubnici Krónikából:

	211. fejezet	
	abszolút	mondatvég
velox	3	12
planus	1	6
tardus	—	7
dispondaicus	—	—

Úgy véljük, a 211. fejezet ritmusformációi tökéletesen megfelelnek a 211. fejezet előtti részekre *Horváth János* által felállított ritmusképletnek. Ez viszont azt jelenti, hogy — egyelőre *formai* eszközökkel — bizonyítottuk: a kritikai szövegkiadás 1333-nál, a 211. fejezet alatt közölt bejegyzése a megelőző szövegekkel egy eredetre vall, a Budai Minorita Krónikából való.

Sokkal fogósabb kérdés a 212. fejezet hovatartozásának megállapítása. Ez a fejezet, mint fentebbi tematikai táblázatunk is mutatja, három különböző kódexben három, eltérő hosszúságú szövegezésben maradt fenn. A leghosszabb szöveget a Thuróczi-kódex őrizte meg. Az Acephalus szövege rokon ezzel, de valamivel rövidebb. A Sambucus-kódex alig két mondatos bejegyzése származhat az előbbi két szöveg bármelyikének kivonatolásából is, de felfogható azoktól függetlenül készült, a teljesség kedvéért eszközölt beírásként is. A problémát bonyolítja az a tény, hogy a fenti három kódex nem azonos krónikacsoporthoz tartozik.³⁹ A kérdés megoldására itt is segítségül hívhatjuk a formai elemzést. A három kódexben a ritmusformációk abszolút mondatvégi előfordulása, megoszlása a következő:

	Sambucus	Acephalus	Thuróczi-kódex
velox	2	2	2
planus	—	1	—
tardus	—	1	1
dispondaicus	—	—	2
jellegtelen	—	—	3

Feltűnő, hogy a Thuróczi-kódex jellegtelen megfogalmazású abszolút mondatvégeinek száma igen magas. Az Acephalus és Thuróczi-kódexek szövegeinek egy része fedi egymást, így érdekes az abszolút mondatvégek összehasonlítását elvégezni.⁴⁰ Az egymással érintkező szövegek összevetéséből az következik, hogy az A-kódex fogalmazása, szöveg hagyománya eredetibb, az alapszöveg-

³⁷ *Horváth*: Stílusproblémák, 263. l.

³⁸ „A tudatos ritmizálás, a szabályszerűség csak nagyobb szövegegységek vizsgálatából állapítható meg . . .” (*Horváth János*: Megjegyzések György János könyvismeretetésére. Irodalomtörténeti Közlemények, 1955, 360. l.).

³⁹ Vö. fentebb, 2. jegyzet.

	Acephalus (A)	Thuróczi (V ₃)
1. mondat:	migravit ad Dominum	(tardus)
2. mondat:	terre gremio commendatur. (velox)	terre gremio conditum est. (jellegtelen)

nek inkább megfelelő.⁴¹ A Thuróczy (V₅)-kódex önálló, máshol már nem található bejegyzése négy mondatra terjed. Ezek ritmikus megoszlása a következő: 2 velox, 1 dispondaicus, 1 jellegtelen. Ebből a ritmusképletből csak arra lehet következtetni, hogy a V₅ ezen önálló szövege is XIV. századi, mert kétségtelenül ritmikus. Tehát a 212. fejezet egyik variánsának szövegezése sem mutat „egyöntetű kifogásolhatóságot” a ritmus szempontjából az előző fejezetekhez képest. A formai elemzés amellet szól, hogy a kritikai kiadás 211. és 212. fejezete egyaránt homogén a megelőző fejezetekkel, azok ritmikus megfogalmazottságával.

Horváth János lexikai és frazeológiai bizonyítékokkal is igyekszik elkülöníteni a 211—212. fejezeteket az előzőktől. Ezt írja: „Szókincsükben is elütnek a Krónika előbbi fejezeteitől (pl. a 211. fejezetben *comitiva* [kíséret], továbbá *mortis debito obedire* szokatlan kifejezések, a 212. fejezetben pedig a költői, de a Krónikában másutt elő nem fordul *terre gremio conditum* kifejezés).”⁴² A 196. fejezetben a *mortis debita persolverunt* és a 207-ben a *mortis debitum solvit* kifejezés található. Igaza van Horváthnak: a *terre gremio conditum (est)* sehol másutt nem fordul elő a krónikában, csak a V₅-kódex 212. fejezetében. Ehelyett az *Acephalus terre gremio commendatur* alakot hoz, amelyről láttuk, hogy eredetibb. Ám ez a kifejezés előfordul a krónika 197. és 205. fejezetében is! (Ez utóbbiban a Sambucus-kódex szövegvariánsa hozza.)

A formai elemzésből adódott eredményeket feltétlenül szükséges a tartalmi vizsgálat kontrolljának alávetnünk, a formai bizonyítékok mellé tartalmi érveket is fel kell sorakoztatnunk, noha ez — a két fejezet annalista jellege miatt — nem könnyű. *Domanovszky* kutatásaiból tudjuk, hogy az Endre királyfiról is megemlékező 211. fejezet feltételezhetően 1345 szeptembere, Endre meggyilkolása előtt keletkezhetett.⁴³

Hasonlóképp közvetett módon állapítható meg a 212. fejezet keletkezési ideje is. A 205. fejezet után ugyanis az *Acephalus* kódex terjedelmes betoldást közöl Telegdy Csanád esztergomi érsekről. Ez a szöveg csak az A-ban van meg, még a vele igen szoros rokonságban álló kódexekből is hiányzik, s így nem alaptalan az a feltevés, hogy ezt a betoldást az A-kódex írója eszközölte.

Kétségtelen, hogy az A-kódexben lévő az eredetibb szöveg. Ennek tökéletes veloxát a V₅ kódex XV. századi másolója, aki a ritmikus prózát már nem érezte, elronthatta, valószínűleg grammatikai ihletésre. Az előző mondat praes. perf. act. „migravit” alakjához idomított a praes. perf. pass. „conditum est”-et, fülével már nem érezvén, hogy ritmikus mondatvéget ront el.

3. mondat:	XXXII annis, XI mensibus et VII. diebus. (planus)	XXX-ta II. annis. (jellegtelen)
------------	--	--

Az A-kódex planusa itt voltaképp érdektelen, hiszen a V₅ abszolút mondatvégén is szám van.

4. mondat:	honorifice coronarunt. (velox)	gloriose coronarunt. (dispondaicus)
------------	--------------------------------------	---

A szinkópált igealak feltétlenül tudatos ritmizáltságra mutat. A V₅ XV. századi scriptora itt „csak” dispondaicusra rontja az A-kódex szabályos veloxát.

⁴¹ Vö. másképp *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok, 1902, 731. l.: „A végfejezet három változata közt épen ezt a legbővebbet, melyet a Kaprinai-codex [= a Thuróczy-kódex XVIII. századi másolata — *K. Gy.*] tartott fenn, vélem az eredetinek, melyből az *Acephalus-codex* és a *Sambucus-codex* rövidebb alakjai keletkezhettek...”

⁴² *Horváth*: Stílusproblémák, 260. l.

⁴³ *Domanovszky Sándor*: SRH I. 226. l.

E szöveg aprólékos, szeretetteljes megjegyzései kétségtelenné teszik, hogy az interpolátor Telegdy érsek csodálója, esetleg közeli munkatársa lehetett, aki nem sokkal főpapja halála (1349) után írhatta feljegyzését.⁴⁴ Ennek alapján nagyon valószínű, hogy az Acephalus kódex röviddel 1349 után keletkezett. Ezt mindenekelőtt a kézirat külső kritikája (hártya, írásmód stb.) igazolja.⁴⁵

Már a korábbi irodalom rámutatott arra, hogy az A- és S-kódexek „mindig feltűnően egyeznek”,⁴⁶ sőt *Erdélyi László* még messzebbre ment következtetésében: a „Budai krónika leghasonlóbb őse az 1347 körül írt Acephalus codex, amelyet még teljes épségben látott és másolt le a XV. században Sambucus codexének az írója. . .”⁴⁷ A körültekintőbb vizsgálat némileg módosítja *Erdélyi* eme megállapítását. A Sambucus-kódex írója kétségtelenül nagy szolgálai alázattal másolt egy, az A-kódexhez nagyon közel álló szöveget, de nem magát az Acephalust. Ha ugyanis magát az A-kódexet írta volna le, indokolatlan lenne, hogy miért hagyta ki másolatából az Acephalus mai szövegének Telegdy Csanádra vonatkozó terjedelmes betoldását, és miért rövidítette le Károly Róbert halálának és Nagy Lajos koronázásának a 212. fejezetben elbeszélte bővebb szövegét két rövid mondatra. Éppen az S-kódexnek az Acephalushoz viszonyított hiányai alapján jutottunk arra a megfontolásra, hogy az Acephalus e bővebb szövegezői a kódex scriptorának tulajdoníthatók. Milyen részekről van itt szó? Ha összevetjük az A- és S-kódex szövegét, az általános egyezés tendenciája mellett azt tapasztaljuk, hogy az Acephalus kódex néhány fejezettel bővebb. Így pl. a kritikai kiadás 92., 156. fejezete nincs meg a Sambucusban (az A-kódex írója az elsőt teljes egészében, a másodiknak csak az elejét közli, tehát mindkét fejezetnél egy korábbi krónikából dolgozhatott), hiányzik a már említett Telegdy Csanád-epizód, valamint a 212. fejezet is sokkal rövidebb.

E vizsgálódásunkból, miután az imént a 212. fejezet összövegét is az A-kódex írójának tulajdonítottuk, két lényeges megállapítás adódik. Mindenekelőtt a legfontosabb az, hogy a Budai Minorita Krónika szövege 1333-mal, a 211. fejezettel zárult. E tételünket más úton is bizonyítani tudjuk. A XIV. század közepi, német nyelvű Mügel-krónika,⁴⁸ valamint a Budai Krónika családjához tartozó Római (Vatikáni) kódex egyaránt 1333-mal zárja tudósítását. Nagy a valószínűsége annak is, hogy az 1350 körüli keletkezésű⁴⁹ kivonatos Pozsonyi Krónika ugyancsak a Budai Minorita Krónikából rövidült.⁵⁰ Következtetéseink másik érdemi eredménye az, hogy az Acephalus-kódex

⁴⁴ Vö. másképp *Marczali Henrik*: i. m. 57. l. Szerinte Telegdy Csanádról „még mint előről van szó”. — Am az ilyen fajta mondatok: „Benedictus Deus, qui talem prefecit prelatum, qui post aurum non abiit, nec speravit in pecunia thesauris, sed omnia in usum et utilitatem ecclesiarum consumpsit pariter et exegit” (SRH I. 493. l.) egyáltalán nem bizonyítják *Marczali* feltételezését.

⁴⁵ *Marczali Henrik* (i. m. 57. l.) szintén a XIV. század közepére helyezi.

⁴⁶ *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok, 1902, 625. l.

⁴⁷ *Erdélyi László*: Krónikáink kritikai ismertetése, Szeged, 1943. 25. l.

⁴⁸ E krónika hovatartozását illetően ld. *Domanovszky Sándor*: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika. Századok, 1907, 26–35. l. („... Mügeln szövege az Acephalus- és Sambucus-codex szövegéhez áll közelebb...” — Uo. 35. l.)

⁴⁹ SRH II. 10. l.

⁵⁰ Sajnálatos, hogy a Pozsonyi Krónika éppen a végén erősen kivonatos. Jelenlegi alakjában, amely bizonyára sokszoros másolás eredménye (hiszen szövege, különösen a személynevek vonatkozásában, erősen romlott), 1330-ig terjed. Mindenesetre megfontolandó, hogy a krónikák kritikai kiadásának 204–208. fejezeteiből semmi sincs meg a Pozsonyi Krónikában. Így a bővebb krónikákban kimerítően tárgyalt Záh-merényletet is említetlenül hagyja. A bővebb krónikák több oldalon taglalják a Bazaráb elleni had-

szövege bővebb, mint amilyen a Budai Minorita Krónika eredeti szövege lehetett.⁵¹ Ez a megállapítás viszont — mivel az A-kódex scriptora nemcsak másoló, hanem író is — módot ad arra, hogy körvonalazzuk személyét. Valószínűleg esztergomi volt, vagy legalábbis jól ismerte Esztergomot, amint ez Telegdy Csanádról szóló betoldásából kiderül. Feltétlenül minoritának kell tartanunk, hiszen megemlékezik arról, hogy Csanád a minoriták számára kolostort építtetett saját birtokán, s adományairól is tájékozottnak mondható.

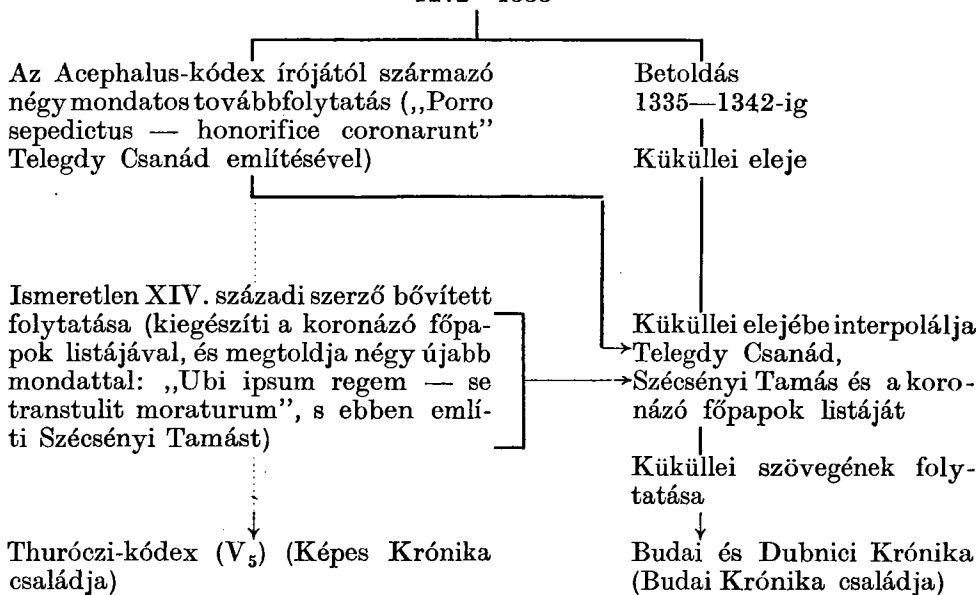
Problémát jelent a továbbiakban még az, hogy honnan származtatható a V₅-kódex 212. fejezete. Kétségtelen, hogy első, az Acephalus kódexszel szinte szó szerint egyező része onnan került át. Utolsó négy mondata ellenben csak itt található, sehol másutt nem. Imént a stílusvizsgálat kapcsán már láttuk, hogy ez a szöveg — éppen ritmikus megfogalmazása révén — XIV. századnak tekinthető: egy ismeretlen XIV. századi szerző hozzáírása. A 212. fejezet ilyenformán bővített összvegét mind a Budai, mind a Dubnici krónika (a Budai Krónika családjának ágán), mind pedig a Thuróczi (V₅)-kódex (a Képes Krónika családjának ágán) felhasználta. A Thuróczi-kódex lényeges változtatás nélkül vehette át, míg a Budai s nyomában a Dubnici Krónika érdekes módon kompilálta ezt az 1342-re vonatkozó bejegyzést. A B- és D-krónika 1342-nél egy rendkívül terjedős forrást vett alapul, s így a Thuróczi-kódexbe átkerült szűkszavúbb tudósítást nagy általánosságban mellőzhette, de értékes adatait, a Lajos koronázásán jelen volt főpapok névjegyzékét, valamint Tamás erdélyi vajda nevének említését mégis átvette, és Küküllei János művének első mondatai közé interpolálta. Hogy a koronázó főpapok listája és Tamás vajda neve egy, a V₅-kódexben is megőrzött, a Budai Minorita Krónika továbbírását képező XIV. századi forrásból és nem Küküllei eredeti művéből került át a B- és D-krónikába, azt az igazolja vitathatatlanul, hogy a leghívebb Küküllei-szöveget fenntartó Thuróczi János krónikája egyik adatot (a főpapok listáját, Tamás vajda nevét) sem hozza. Kétségtelen tehát, hogy a Budai Minorita Krónikának az Acephalus-kódex írója közreműködésével továbbfolytatott XIV. századi fejleménye forrásul szolgált egyik oldalon a Képes Krónika családjába tartozó Thuróczi-kódex, másik oldalon a Budai Krónika családjából való Budai és Dubnici Krónikák számára:

járatot, amelynek története itt egy mondatra zsugorodik össze. Eszerint nem alaptalan az a föltevésünk, hogy a Pozsonyi Krónika szerzője egy 1333-ig terjedő krónikából (a Budai Minorita Krónikából) kivonatolt, s annak teljesen érdektelen 1332-es és 1333-as annalsztikus bejegyzéseit elhagyta. Feltételezzük: ha forrásában még egy 1342-es adat is lett volna, azt mint az adott időszakra fontosat (Károly Róbert halála) nem mulasztotta volna el kijegyezni. — *Domanovszky* kutatásai szerint a Pozsonyi Krónika a „Budai Krónika családjából az Acephalus, Sambucus- és Vatikáni kódexek csoportjához áll közelebb” (SRH II. 9. l.), de nem az Acephalus kódexből kivonatolt: annak egyéni bővítései mind hiányoznak belőle.

⁵¹ Itt kell megjegyeznünk, hogy az ún. Budai Minorita Krónika nyilvánvalóan nemcsak 1272-től kezdve tartalmazta az eseményeket, hanem a korábbi magyar történetet is tárgyalhatta régebbi krónikasövegek alapján. Mai krónikasövegeink — interpolációk formájában — ennek nyomait őrzik is. Ide sorolható a kritikai kiadás 67. fejezetének egy része (szent István megalapítja az óbudai kanonokok egyházát), a 124. fejezet némely utalása (I. Géza adományokkal gyarapítja ezt az egyházat), a 179. fejezet (vita IV. Béla koporsójának elhelyezése felett) stb. Az Acephalus bővítései közül a 92. fejezet szinte változatlan szövegezésben, a 156. fejezet még további bővítéssel átkerült a Képes Krónikába. Ezzel alátámasztottuk *Dékáni Kálmán* óvatosan megfogalmazott sejtését: nem lehetetlen, hogy az Acephalus kódex a Bécsi Képes Krónikának részben forrásul szolgált, mivel a Képes Krónikához hasonló betoldásai vannak (*Dékáni Kálmán*: i. m. 59. l.).

Budai Minorita Krónika

1272—1333

E táblázatból kétségtelen: a két krónikacsalád 1342-es közös adatai azonos forrásra mennek vissza.⁵²

Talán újszerűnek tűnik a korábbi nézetekhez képest az a megállapításunk, hogy a Budai Minorita Krónikának több továbbfolytatását, több kéziratát tételeztük fel. Pedig ez egyenes következménye annak az általánosan elismert és már sokak által igazolt tételnek, hogy ránk maradt krónikáink leszármazási rendje nem közvetlenül „alárendelő”, tehát nem minden esetben egymásból keletkeztek, s az egyes kódexek egymáshoz való viszonya sem mindig „mellérendelt”, vagyis nem vezethetők vissza közvetlenül egy közös ősrre. Névtelen, de nevüket, személyüket illetően nem is túlzottan érdekes másolókat, másolások sorozatát kell feltennünk, amit a régebbi irodalomban is emlegettek, csak éppen elfelejtettek komolyan számításba venni. Az is kétségtelen, hogy a végfejezetek eltérései mind az 1333 utáni bejegyzésekre vonatkoznak. Ismeretes, hogy több kéziratunk ezzel az évvel zárul, de azok is, amelyek tovább folytatják az adatközlést, 1333-ig homogének, és jelentősebb szövegingadozások, eltérő megfogalmazások csak ezen időpont után mutatkoznak. Az a tény, hogy összes ránk maradt krónikáink tudósításai 1333-ig lényegében egyformák, azonos szöveget hoznak, közvetve bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a Budai Minorita Krónika, minden XIV. századi krónika-szerkesztményünk alapszövege szintén 1333-ig terjedt.

A korábbi kutatás általánosan elfogadott tételként könyvelte el, hogy a Sambucus-kódex szövege áll legközelebb az elveszett Budai Minorita Krónikához, illetve azonos azzal.⁵³ Mi, szövegösszevetések és egyéb megfontolások

⁵² Vö. *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. Századok, 1902, 734. l.

⁵³ Vö. *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi krónika. Századok, 1899, 252. l.; *Horváth*: Stflusproblémák, 262. l.

alapján,⁵⁴ a két forrás viszonyát úgy ítéljük meg, hogy a Sambucus-kódex XV. század végi írója közvetlenül a Budai Minorita Krónika szövegéről másolt.⁵⁵ S ha mégsem tekintjük a két szöveget abszolút mértékben azonosnak, ez azzal magyarázható, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül az S-kódex másolójának személyét, aki, ha nem is alapvetően, nem is sokat, de árnyalatokban, stílusban, grammatikailag változtatható, és bizonyára változtatott is a szövegen.

Vizsgálódásaink eredményeképp leszögezhetjük, hogy a Budai Minorita Krónika önálló szövegezése 1272-től (a kritikai szövegkiadás 181. fejezetétől) 1333-ig (a kritikai szövegkiadás 211. fejezetének végéig) terjedt. Az a néhány kisebb jelentőségű zárómegjegyzés pedig, amely a Sambucus-, Acephalus- és Thuróczi-kódexekben az 1333-as bejegyzés után van, különböző, javarészt még XIV. századi másolók munkájának tekinthető.

2) Az interregnum Anjou-ellenes krónikása

Véleményünk szerint a Budai Minorita Krónika négy, egymástól mind tartalmi, mind formai szempontok alapján viszonylag jól elhatárolható részből tevődik össze, amelyek különböző pártállású és történetírói koncepciójú szerzők művei.

Az első szerzőnek a krónikák 1272—1308 közötti bejegyzéseit (a kritikai kiadás 181—191. fejezeteit) tulajdonítjuk.

Már maga az a tény érdekes, és mind ez ideig kellőképpen még nem érintelt, hogy a XIV. századi krónikák, bár sokat merítettek Kézaiból, IV. László korának leírását, a „Kun” király dicsőítő értékelését nem vették át. Ugyanakkor a Budai Minorita Krónika feltűnő részletességgel tárgyalja ezt a kort: olyan adatokat és neveket közöl, amelyek a hitelesség bélyegét hordják magukon, tehát nem vallanak sokkal későbbi mesterséges konstrukcióra. Másfelől az egész tárgyalást áthatja a személyes indulat, az izzó gyűlölet Kun László személye ellen, ami inkább egy olyan szerzőt sejtet, aki Kun László korát maga is átélte, annak nyomorúságát saját bőrén tapasztalta;⁵⁶

⁵⁴ Ld. fentebb.

⁵⁵ Nem mond ellent ennek az sem, hogy az S-kódexnek az 1333-as bejegyzés után van egy — rövid, két mondatnyi — tudósítása 1342-ből. Ezt nem kell feltétlenül az A- vagy a V₅-kódexben található bővebb szövegezés kivonatának tartanunk, sőt, kivonat-jellegét nagyon is nehéz lenne bizonyítani. E két mondatot a Sambucus írója akárhonnan vehette. Az S-kódexnek más krónikákkal való összevetése bizonyítja, hogy a Sambucus scriptora az előtte fekvő szöveget (= a Budai Minorita Krónikát) nagy általánosságban híven másolta, ha olykor módosíthatott is rajta, sehol sem rövidített. Teljesen alogikus, hogy éppen a terjedelmes szöveg legutolsó mondatainál kivonatolt volna. Tételünkből következők, hogy a XV. század végén még megvolt a Károly Róbert korában keletkezett Budai Minorita Krónikának legalább egy példánya. Ezt alább más adatokkal — Thuróczi soliloquiuma alapján — még megtámogatjuk.

⁵⁶ Vö. *Hóman Bálint*: i. m. 64. l. Mi azonban — *Domanovszky* érvelését fogadva el (A magyar királykrónika, 27—30. l.), nyomában — elvetjük *Hóman* III. András-kori szerzőt feltételező hipotézisét. Viszont egy Anjou-kori krónikás szerzősége ellen bizonyít közvetve az, hogy szerzőnk kiválóan ismeri III. András családi viszonyait, nagyanyja és apja viszontagságait (ld. *Hóman*: i. m. 64. l.). — Talán nem lesz felesleges, ha — szerzőnk portréjának színezése szempontjából — felvillantjuk *Berkovits Ilona* egyik értékes gondolatát: a krónikás „III. András származásának további leírásánál nem kívánja elhallgatni, sőt az Árpád-házi származásmellett hangsúlyozottan és dicsekvően írja, hogy anyai nagyapja Velence egyik előkelőbb és gazdagabb polgára volt... Vagyis a velencei patrícius származás a hatalmas pénzvagyon folytán csaknem egyenértékű lesz itt a királyi származással.” (*Berkovits Ilona*: i. m. 101. l.)

ez a rész aligha eredeztethető egy 1332—33 körül író, sok évtizedre visszatekintő szerzetes tollából.

Krónikáink e részletében a történeti irodalom a Károly Róbert-pártiság visszatükröződését vélte felfedezni.⁵⁷ Holott valójában *krónikásunk legjellemzőbb ismérve a Károly Róbert-ellenesség*. Ez az a politikai koncepció, amely áthatja, diktálja művét, és aminek olykor szokatlan őszinteséggel ad hangot.

Mielőtt ezt bizonyítanánk, meg kell határozoznunk e szerző „krónika-betétjének” keletkezési idejét. Meglepő s a kutatók által mindeddig észre sem vett tény, hogy krónikáink 191. és 192. fejezete között hangulati, időrendi — de ami a legfontosabb —, *állásfoglalásbeli* különbség van. A törést külsőleg a következtelen kronológia juttatja kifejezésre. A 191. fejezet 1307—1308-ig⁵⁸ halad előre az események tárgyalásában, míg a 192. fejezet visszanyúl 1305-re, s még a 194. fejezet közepén is csak 1308-nál tart a cselekmény. Többek között éppen e kronológiai döccenő is indokolja azt, hogy krónikásunk munkájának végét a 191. fejezettel zárjuk. Mivel a 181—191. fejezetekben a megírás szempontjából korjelző adat nincs, így a keletkezés „post quem”-jét az utolsó leírt esemény évszámára, 1307—1308-ra kell tennünk. Szerzőnk bejegyzései keletkezésének megállapítása azért nagy jelentőségű, mert nézőpontját adja meg. Kis műve egészen más elbírálás alá esnék ugyanis akkor, ha a XIV. század legelső éveiben írta volna, amikor még szinte senki nem látta, hogy „vajon Károly Róbert-e az a trónjelölt, aki a királyi hatalmat kellően megerősítve, képes lesz a bárókat visszaszorítani...”⁵⁹ De munkáját akkor készítette, amikor „az erők megoszlása már sokkal világosabb, mint az Árpád-ház kihalásakor volt”,⁶⁰ így tehát krónikásunk már egy olyan trónkövetelő ellen ír, aki vagy a trón felé vezető lépcső utolsó, legfelső fokán áll (ha krónikája 1308 elején, közepén íródott), vagy már király (ez esetben 1308 utánra tehetnők bejegyzései keletkezését). Névtelen krónikásunk Károly Róbert-ellenességét e szempontból kell tehát vizsgálnunk.

Szerzőnk nyílt Károly Róbert-ellenessége éppen ott kezdődik, ahol *Domanovszky* s nyomában *Horváth* is Károly Róbert felé húzó „vonzalmának”, pártosságának kezdetét látja: III. András trónra lépésénél. Egy Károly Róbert-barát Anjou-kori minorita „nem írt volna az Anjouktól bitorlónak tartott András trónigényének jogosságáról”.⁶¹

⁵⁷ „Kezdve III. Endre trónra lépésétől minden a trónigények és Károly Róbert ügye előhaladásának szemszögéből van földolgozva” (ld. *Domanovszky*: A magyar királyi krónika, 29. l. és SRH I. 222. l.). „A szerzőt tehát csak a trón kérdése és Károly Róbert igényeinek érvényesülése vezeti az előadottak tárgyalásában” (*Domanovszky*: SRH I. köt. 222—223. l.); hasonlóképpen vélekedik *Horváth János* is (*Stílusproblémák*, 257—258. l.).

⁵⁸ A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor. III. köt. Bpest, Athenaeum. 1895. 32. l.

⁵⁹ Magyarország története. 177. l.

⁶⁰ Uo. 181. l.

⁶¹ *Hóman Bálint*: i. m. 64. l. — Márpedig a krónikában határozottan ilyen tendenciájú sorok vannak: „Cuius Andree regis ortum et originem videamus, qua ratione meruerit coronam regni Hungarie accipere” (SRH I. köt. 475. l.). Koronázását is teljesen más magyar királyok megkoronázása szerint írja le: „... a baronibus regni feliciter coronatur” (uo. 476—477. l.). Egy Anjou-párti krónikás nem emelte volna ki az Anjoukkal szemben győztes rivális érdemmel szerzett koronáját, szerencsés megkoronázását. — Azt is tudjuk, hogy külső hatalmak (a német-római császárság, a pápa) Andrásnak „kétségbe vonták törvényes származását, és szemére vetették a velencei »kalmárcsaládokkal való rokonságát” (*Magyarország története*. 164. l.). Krónikásunknak e vádakra adott válasza ismeretes, s ez megint András melletti pártosságát, királya védelmét fejezi ki (ld. fentebb, az 56. jegyzetben *Berkovits Ilona* szövegértelmezését).

Nem éppen melioratív, ahogyan szerzőnk Károly Róbertről első említése alkalmával szól.⁶² Talán az sem véletlen — éppen a trónbetöltés szempontjából —, hogy Károly Róbert neve mellett még ezen kívül két ízben (azaz szinte mindig, ha neve szerzőnk tollára kerül) ott áll a *puer* szó,⁶³ míg Vencelről meg sem említi kiskorúságát, noha ez kétségtelen.⁶⁴

Félreismerhetetlenül tendenciózus, ahogy leírja a pápa által az Anjouk ügyének támogatására küldött legátusok sorozatos kudarcait. Szinte „gyűjti” az ilyen jeleneteket, és sokat sejtető körítéssel találja őket; mindez vitathatatlanná teszi szerzőnk Károly Róbert-ellenes arculatát.⁶⁵

András halála után a prelátusok és bárók egy csoportja Csehországba megy Vencelért, hogy őt tegyék királlyá. Szerzőnk „*viri valde magnifici*” jelzővel illeti őket.⁶⁶ Vencelért azért mennek, „hogy vegye át Magyarország kormányát, mert ha az *egyház adta királyt fogadják el, az ország szabad lakosai elveszítik szabadságukat*”.⁶⁷ Ez világos fogalmazás. Kifejezi szerzőnk pápa- és Károly Róbert-ellenességét, minden kétséget kizáróan bizonyítja króniká-sunk teljes bizalmatlanságát, sőt ellenséges érzületét az Anjouk iránt,⁶⁸ aminek még papi mivoltát is alárendelte.

Vencel kezdettől fogva élvezi szerzőnk rokonszenvét. Már az a tény figyelmet keltő, hogy Gödingben az idősebbik Vencel *természetes* királyul adja fiát a magyaroknak.⁶⁹ Vencelt — más püspökökkel együtt — János

⁶² „Quorum instantiam papa admittens *quendam* puerum XI. annorum nomine Karolum . . .” (SRH I. köt. 477—478. l.). A *quidam* szó itt érzékelhetően lekicsinylő hangulatú.

⁶³ Uo. 479. és 481. l.

⁶⁴ Magyarország története. 176. l.

⁶⁵ Ld. SRH I. köt. 478., 481—484. l. — Szerzőnk Bocasini Miklós magyarországi követségét teljesen eredménytelennek ítéli. Megállapításának helyessége vitatható. Van ugyanis történelmi irodalmunkban olyan nézet, mely szerint Miklós pápai legátus eredményes működése következtében kényszerült távozni Vencel király (vö. *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története, I. köt. Bpest. 1894. 394. l.). Amennyiben ez utóbbi felfogás képviseli a történelmi igazságot, még világosabbá válik: szerzőnk a maga elfogultságát a tények ellenére is kifejezésre juttatta. — *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 733. l.) hívta fel a figyelmet arra, hogy a kun öltözet és viselet ügyében a krónika éppen az ellenkezőjét jegyezte fel Fülöp fermói püspök, pápai legátus intézkedése gyanánt, mint ami valójában történt. Ebből mi nem vonnánk le olyan következtetést — mint *Mályusz* (uo.) —, hogy a fogalmazásnak akkor kellett végbemennie, amikor az állítás alaptalan volta már senkinek sem tűnhetett fel, vagyis az eseményeknél jóval későbbben, hiszen maga *Mályusz Elemér* írja, hogy a szerző „a valóság megváltoztatásával azt kívánta bizonyítani, hogy az ő korában meglevő külsőségek voltaképpen tilalmas dolgok”. (Uo. 734. l.) Ez pedig más szavakkal kifejezve azt jelenti, hogy Fülöp még a *külsőségek terén* sem ért el eredményt, amit szerzőnk általában véve nem is mulaszt el leszögezni: a legátus „*nichil in rege proficiens repatriavit*” (SRH I. köt. 473. l.).

⁶⁶ Uo. 479. l.

⁶⁷ Uo. 480. l.

⁶⁸ Talán már az kifejezi állásfoglalását, hogy nem emlékezik meg Károly Róbertnek Bicskei Gergely esztergomi érsek által történt 1301-es koronázásáról. (*Zolnai László*: Amikor a budaiak kiátkozták a pápát. Világosság, 1961, 5. sz. 39. l.). Ezt egy Anjou-párti író bizonyára nem mulasztotta volna el közölni.

⁶⁹ SRH I. köt. 480. l. — *Mályusz* (Krónika-problémák, 735—736. l.) éppen ebben a híradásban látja annak jelét, hogy a szerző az Anjou-ház uralmának legalitását akarja bizonyítani. Hogy a krónikás miért szötte be elbeszélésebe — tévesen — az idősebb Vencel alakját, többféleképpen is magyarázhatónak véljük. Hogy csak a legkézenfekvőbbet említsük: *Mályusz* szerint „az Anjou trónkövetelő közelebbi rokonságban állott az Árpád-házzal, mint a cseh király, aki azzal, hogy a krónika szerint megkínáltatva a hatalommal, nem fogadja el a választást, hanem lemond fia javára, ennek uralmát még inkább megfosztja a jogosság látszatától.” (Uo. 736. l.) Nem természetesebb megfordítani a

kalocsai érsek koronázta meg tiszteletteljesen. Krónikásunk — nehogy ez az aktus bárki szemében is törvénytelennek tűnjék — rögtön megjegyzi: az esztergomi érseki szék akkor ugyanis nem volt betöltve.⁷⁰ A feltétlenül minorita szerző Vencel-pártisága akkor érthető és értékelhető teljes súllyal, ha ismerjük a minoriták és más szerzetbeliek korabeli hivatalos álláspontját. Tudomásunk van arról, hogy VIII. Bonifác pápa ama nyilatkozatát, mely szerint a magyar királyi trón I. Károlyt és nem Vencelt illeti,⁷¹ a szerzetesek jelenlétében a székesfehérvári káptalan előtt István kalocsai érsek megbízásából kihirdették.⁷² Aligha képzelhető, hogy VIII. Bonifác eme állásfoglalásának híre ne jutott volna el a minoriták központjába, a budai kolostorba, ahol minorita szerzőnk dolgozott.

A budai polgárok kiközösítésének leírása további bizonyítéku szolgál. A krónikás elmondja, hogy a távozó Miklós pápai legátus „*valami okból*”

hipotézist? Az idősebb Vencel mégiscsak IV. Béla leányági unokája volt, míg Károly Róbert „csak” V. István szintén leányági dédunokája. Ha volt tendenciája — és kellett hogy legyen — az idősebb Vencel szerepeltetésének, az semmi esetre sem az Anjou Károly Róbert trónigényének — elvi — jogosságát szolgálta. Mert azzal, hogy Vencel lemond fia javára, nem fosztja meg uralmát a jogosság látszatától, azzal viszont, hogy a magyarok az idősebbik Vencelhez fordultak, aki közelebb állt az Árpádokhoz, még nőtt is fia uralmának — elvi — legalitása. Az a *Mályusz*tól aláhúzott tény pedig, hogy szerzőnk hallgatással mellőzi III. András leányát és az ifjabb Vencellel kötött jegyességét, nagyon is természetes. A jegyesség befolyásolhatta és befolyásolta is a magyar előkelők állásfoglalását a trónutódlás kérdésében Vencel javára — 1301-ben, de semmi esetre sem lehetett legális jogalap Vencel uralmának igazolására Károly Róbert ellenében — 1307—1308-ban, amikor már ismeretes volt, hogy az egykor jogalapot jelentett jegyesség füstbe ment, és Vencel 1305-ben egy tescheni hercegnő férje lett. Különbösen is az egész 188. fejezet ellentmondani látszik *Mályusz* feltevésének. Ha a krónikás valóban az Anjou-ház uralmának legalitását kívánta volna itt bizonyítani, akkor kevésbé valószínű, hogy a *Mályusz* által kikövetkeztetett logikai salto mortale-t választotta volna, hiszen sokkal célravezetőbb utak — s ami a lényeg: tények — mutatkoztak számára. Elég talán Károly Róbert 1301. évi koronázására utalni. Egy Anjou-párti (s valamikor 1330 táján élő és író) krónikás ennek megemléztését alkalmasint nem mellőzte volna, különösen nem, ha tudjuk — s erre újólágg éppen *Mályusz Elemér* hívta fel a figyelmet —, hogy a „királyi oklevelek . . . Károly Róbert uralkodási éveit első koronázásától, 1301-től számították, ami . . . kifejezésre juttatta Vencel és Ottó királyságának jogtalanságát . . .” (Uo. 738. l.) S hogy nem ezt az utat választotta a feltételezett Anjou-párti ferences provinciális (1330 táján — amikor a királyi kancellária immár 30 éve örölte az oklevelek eschatocollumában az 1301-es koronázás monoton szlokszámját), az talán nem rendjének tárgyilagos felfogásából következik, hanem — szerintünk — inkább a szerző Anjou-pártiságának dogmája veendő revízió alá.

⁷⁰ SRH I. köt. 480. l. — *Mályusz* (Krónika-problémák, 737. l.) is elismeri, hogy a szerző együtt érzett az 1301-ben Vencelt megkoronázó János kalocsai érsekkel. Sőt úgy véli, hogy a krónikásnak az esztergomi érsekség betöltetlenségéről szóló fiktív megjegyzése nyílt állásfoglalással ér fel: „A krónika tagadva Bicskei érsekségét, azonosította tehát magát az Endre-párti főpappal, kétségtelenül azért, mert igazolni kívánta eljárásukat.” (Uo.) Nem is beszélve arról, hogy 1330 táján már az egész probléma aktualitását és politikai élet vesztette, csak azt említjük meg, hogy az érsekség betöltetlenségének hangoztatása egyszerre látszik jelenteni Vencel megkoronázásának *jogszerűségét*, illetve a szerző Anjou-ellenességét [hisz a számára és még sokak számára nem létező Bicskei érsek nem is koronázhatta meg *jogerősen* Károly Róbertet (csak mint érdekeséget említjük meg, hogy a Pozsonyi Krónikának a század közepén élő, nyilván Anjou-párti írója önálló interpoláció formájában megemlíti — mintegy polemizálva szerzőnkkel — Gergely „electus” nevét, SRH I. köt. 480. l. 6. jegyzet)].

⁷¹ *Theiner*: Vetera Monumenta Historica Hungariorum sacram illustrantia, I. köt. Róma. 1859. 404. l. Az előzményekre ld. uo. 397—401. l.

⁷² *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig, I. köt. Bpest. 1922. 32. l. „Nekik tehát — mint az apostoli szék hú fiainak → ezentúl kerülniök kellett Vencel királyt és annak párthíveit . . .” (Uo.)

kiátkozás alatt hagyta Buda városának polgárait.⁷³ Eleve kétkedéssel fogadhatjuk, hogy a Budán élő, az itteni eseményekben igen jól tájékozott szerző ne tudná az interdictum okát. Inkább hihető, hogy tudatosan, szándékosan elhallgatja azt, különösen akkor, ha ez az ok Károly Róberttel kapcsolatos, s elhallgatása érdeke az Anjou-ellenes beállítottságú szerzőnek.⁷⁴ Amikor válaszul a polgárok — részben Károly Róbert-ellenes indítékokból — kiátkozták magát a pápát, krónikásunk mint szerzetes ezzel már nem rokonszenvezhetett. Művének egy mondata talán saját személyére is vonatkozhat: a szerzetesek és plébánosok *persze* szigorúan tiszteletben tartották a pápa rendelkezését.⁷⁵ Itt már alárendeli politikai pártállását szerzetesi voltának: bár határozottan Károly Róbert-ellenes, az exkommunikált eretnekektől elhatárolja magát.

Az sem érdektelen arculatának felvázolása szempontjából, hogy a feledés homályába igyekszik borítani olyan mozzanatokat is, amelyek jelentőségével műve megírásakor már okvetlenül tisztában kellett lennie. Így pl. hiába várjuk tőle Gentilis bíboros látogatásának tárgyalását — hogy a legfontosabbat említsük csak —, pedig a pápai követ 1307-ben talán már Magyarországon volt.⁷⁶ Azt hisszük, nem tévedünk: ezen — javarészt 1304—5 után történt, általa el-mellőzött — események Károly Róbert fokozatos erősödését tükrözik, s éppen ezért, tehát célzatosan, tudatosan hallgat róluk krónikásunk.

Nem lenne helyes azonban a krónikásunkról rajzolt kép, ha nem szólánánk realizmusáról, arról, hogy kétségtelen pártossága mellett is bizonyos őszinteség, kora társadalmi problémáinak éles szemre valló megfigyelése és valós ábrázolása is jellemző rá. Ez a mozzanat végigvonul egész művecskéjén. Bár IV. László alakját egészen sötétre színezi, de egy helyt mégis biblikus idézettel a vitéz Józsuéhoz hasonlítja.⁷⁷ Realizmusa, éleslátása különösen az interregnum, a feudális anarchia vad tombolásának idejére teljesedik ki. Észreveszi, hogy azok a feudális oligarchák, akik András halálakor Károly Róbert oldalán állnak, csak névleges királynak fogadják el őt.⁷⁸ Az sem kerüli el figyelmét, hogy Vencel tényleges hatalom nélküli király, Károly Róbert pedig tényleges hatalom nélküli trónkövetelő.⁷⁹ A szöveg *nullum*-jai a maguk szomorú egyhangúságával mintha a ténylegesen királytalan kor siralmas állapotait fejeznék ki. E kiragadott kis részben benne van a feudális anarchia lényege és — burkoltan is éles — bírálata.

A 191. fejezet Ottóval foglalkozik. Adatai itt is hitelesek, kiállják az ellenőrzést.⁸⁰ Ottó már nem bírja a névtelen krónikás osztatlan rokonszenvét.

⁷³ SRH I. köt. 482. l.

⁷⁴ „1302-ben . . . , amikor *Károly Róbert hívei ostromolták Budát* [kiemelés tőlem — *K. Gy.*], az esztergomi érsek és a Károly Róbert érdekeit képviselő pápai legátus . . . kiátkozta a budai polgárságot.” (Magyarország története. 178. l.).

⁷⁵ SRH I. köt. 482. l.

⁷⁶ Magyarország története. 180. l. — *Pór Antal* szerint csak 1308 máj. végén ért Spalatóba (vö. Vatikáni Magyar Okirattár, első sorozat 2. köt. Bpest. 1885. LVIII. l.).

⁷⁷ SRH I. köt. 471—472. l. Itt nem szükséges — a hasonlat megmagyarázására — forrásul egy IV. Lászlót dicsőítő művet feltételeznünk, mint *Hóman* (i. m. 64. l.) teszi; egyszerűen arról van szó, hogy krónikásunk azonosítja magát a hivatalos egyházi állásponttal, és helyesli a kunok leverését.

⁷⁸ SRH I. köt. 479. l.

⁷⁹ Uo. 481. l.: „Postea rege iam dicto [Vencezlao — *K. Gy.*], quem Hungari Ladizlaum vocaverunt, in Buda degente nullum castrum, nulla potentia seu potestas, nullum ius regale, sicut Carulo puero, ex parte baronum restituuntur. Sed una pars regni Carulum, altera Ladizlaum regem appellabant nomine tantum, sed non effectu regie potestatis . . .” etc.

⁸⁰ Vö. pl. *Fejér*: Cod. dipl. VIII. l. köt. 215. l.

Bár a szövegben kétszer is előfordul a „törvényes király” kifejezés, de csak mint Ottó szubjektív igénye.⁸¹ Szerzőnknek — bár ezt nem mondja ki — konstatálnia kell, hogy Ottó királysága árnyékkirályság. S talán nem véletlen, ha éppen azokat az eseményeket emeli ki szűkre szabott előadásában, amelyek ezt bizonyítják.⁸²

Krónikásunk ezen mozzanatok lejegyzésével eljutott — kimondatlanul is — a feudális anarchia bomlasztó szerepének, „esztelenségének” felismeréséig. Tovább azonban nem lépett. Talán azért, mert nem tudott, talán azért mert nem akart.

Bizonyos tartalmi és formai (ritmikai, frazeológiai) érvek alapján e szerzőnek, e szerző interpolációjának lehetne tulajdonítanunk a 174. fejezetnek Bánk bán gyilkosságával foglalkozó végét (Sed proh dolor — subsecuta⁸³) és a 179. fejezet zömét, amely a minoritáknak a Churla nembeli Fülöp esztergomi érsekkel IV. Béla teteméért vívott harcáról emlékezik meg.⁸⁴

Valószínűnek tartjuk, hogy szerzőnk volt az, aki az V. István korabeli forrást (az ún. Ákos mester művét) megtoldotta Kézai krónikájából kölcsönzött részekkel, és saját művét e kompozíció folytatásául írta. Ez interpolációiból és Kézai Kun László-konceptiójának mellőzéséből is következtethető.⁸⁵

3) Károly Róbert krónikása

E szerzőnek tulajdonítjuk a krónikák 1305—1312 közötti bejegyzéseit (a kritikai kiadás 192—196. fejezeteit). Krónikabetétjének záróhatárát a rozgonyi csata leírása után vontuk meg, mert ezt követően a krónikákban annalisztikus bejegyzések olvashatók, melyek feldolgozásukban, stílusukban és koncepciójukban (illetve koncepciótlanságukban) élesen elválnak az előző részekről, a Károly Róbert krónikása által írott fejezetektől.⁸⁶

E második szerzőnk krónikafolytatása időben 1305-tel kezdődik, Ottó herceg magyarországi bevonulásával, s már első szavai vitatkoznak elődje előadásával: „Nem hallgathatjuk el azt sem. . .”⁸⁷ A kezdő fejezetben a magyar koronának Ottó herceg által történt elvesztését és szinte csodával határos megtalálását mondja el. Ennek az epizódnak krónikájába való beleszövése — kétség sem fér hozzá — szimbolikus értelmű, s vele kimondatlanul is Károly Róbert ügyét propagálja.⁸⁸ Még ugyanebben a részben egy másik, figyelmet

⁸¹ SRH I. köt. 483. l.

⁸² Ünnepponon királyi díszben, királyi koronával a fején, nagyszámú kíséretével utcákon és tereken végiglovagolva kell bizonyítania uralkodásának „törvényes” voltát. Erdélybe látogatva a Kán nembeli László erdélyi vajda elfogta, és várában sok napon át (multis diebus) láncon tartotta, majd egyszerűen kizavarták az országból (uo. 483—484. l.).

⁸³ Uo. 464—465. l.; e rövid rész azonban sokkal inkább a Záh-merényletről beszámoló szerző interpolációja.

⁸⁴ Uo. 469—470. l.

⁸⁵ A Budai Minorita Krónika egyes szerzői által írt „krónikabetétek” formai elemzését, melyből egyúttal szerző- és szövegalkülönítési kritériumok is adódnak, ld. alább.

⁸⁶ Ld. *Domanovszky Sándor*: SRH I. köt. 219. l.; A magyar királykrónika. 29. l.

⁸⁷ SRH I. köt. 484. l.

⁸⁸ Szerzőnk maga magyarázza meg szimbolumát: „Mit értsek ugyanis a korona elvesztésén, ha csak nem azt, hogy a herceg nem viselhette élete fogytáig a koronát, hanem elvesztette fejről a koronát is, meg a becsületet is? Mit jelent, hogy senki nem találta meg, hanem csak azok, akik vitték? Csak azt, hogy Pannónia ne veszítse el angyal adta koronáját.” (Uo.) S az, aki megőrzi e koronát — amint a későbbiekből kiderül —,

érdemlő kifejezés van. A Magyarországra jövő Ottó *ellenségeitől való félelmében* egy csobolyóba rejti el a koronát.⁸⁹ Az interregnum történetének leírásában itt fordul elő először s nem utoljára az „ellenség” (hostis) szó. S ebben az is benne van, hogy Ottó bejövetele nem diadalút. Ottó tudatában ott leselkedik, de az utakon is, amerre a trónkövetelő elhalad, ott rejtőzik az „ellenség”, s alig fér kétség hozzá, hogy ez Károly Róbert híveinek táborát jelenti.

Szerzőnk háromszor utal Ottóra, s mindháromszor mint herceget (dux) említi.⁹⁰ Ez semmi esetre sem lehet véletlen. Az interregnum Anjou-ellenes krónikásánál Ottó kétszer is *törvényes* (legittimus) *királyként* szerepelt; itt csak herceg. Nem túlzás, ebből azt kiolvassunk, hogy szerzőnk nem ismeri el Ottó királyságát.

Az interregnum Anjou-ellenes krónikása szerint Vencel király távozásakor fogolyként magával vitte Werner fia Lászlót, a budai bírót (189. fej.). Nem kétséges, hogy eme László Károly Róbert híve.⁹¹ Előző szerzőnk azonban László visszatértéről — noha az 1307-ben történt — nem emlékezik meg. Ez nyilván politikai állásfoglalásából adódik. S az, hogy jelen krónikásunk éppen ezt az eseményt taglalja a körülményekhez képest bőven, szintén pártállásából magyarázható. Az is jellemző, hogy szerzőnk László visszatérének tárgyalásakor a politikai vonatkozásokat emeli ki. Werner fia László és társai — tehát Károly Róbert hívei — azokat a budai polgárokat ölik meg, akik ellenségeik és árulók voltak,⁹² azaz Vencel támogatóit, elvbarátait. László nem feledkezik meg Peturmanról sem, aki fogsága idején — mint Vencel híve — budai bíró volt.⁹³ László számol le az eretnek színezetű, a pápát kiközösítő egyházellenes budai mozgalom vezetőivel is.⁹⁴ E fejezet mondanivalója (ha úgy tetszik: szimbolikája) világos: „... a régi budai bíró cseh fogságból kiszabadulva visszatért, és a város megtért Károly Róbert hűségére”.⁹⁵ A bosszuló és a várost megtisztító Werner fia László az országot megtisztító Károly Róbert előhírnöke.

Az „országmegváltó” Károly Róbertre nem kellett soká várakozni. A szerző — kivehetően — nem kevés büszkeséggel állapítja meg, hogy a pápa felhatalmazásával egy minorita rendű bíboros, Gentilis jött Magyarországra, aki „rettentő hirdetménnyel az ország nemeseit átok kötelékével kötötte meg... Azokkal a nemesekkel cselekedte ezt, akik nem akarták Károly *királynak* visszaadni a királyi és királynéi jussokat, és nem tekintették őt királynak.”⁹⁶ Az interregnum Anjou-ellenes krónikása csupán a Károly Róbert érdekében küldött legátusok kudarcairól emlékezett meg — észrevehető örömmel. Szerzőnk nem mulasztja el — éppen krónikás-elődjevel szemben —

Károly Róbert. — Már Bonfini helyesen ismerte fel a motívum szimbólum-jellegét, előjel voltát. (*Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades*, tomus II., MCMXXXVI. Lipsiae, Teubner. 202. 1.)

⁸⁹ SRH I. köt. 484. l.

⁹⁰ Ez kétszer indokolt, amikor a herceg (mert ekkor még valóban herceg, és nem király) a koronázásra megy. Egy ízben azonban a már megkoronázott Ottóról szólva említi neve mellett a *herceg* szót (uo. 484., 486. l.).

⁹¹ Vö. Magyarország története. 177–178. l.

⁹² SRH I. köt. 485. l.

⁹³ Magyarország története. 178. l. — Peturmanról egyébként az interregnum Anjou-ellenes krónikása is megemlékezett, de csupán nevét közölte és azt a tényt, hogy Vencel tette bírónak (190. fej. SRH I. köt. 482. l.).

⁹⁴ Uo. 485. l.

⁹⁵ Magyarország története. 178. l.

⁹⁶ SRH I. köt. 486. l.

nyomatékosan hangsúlyozni Gentilis működésének eredményességét: a megrettent, lelkükben megzavarodott nemesek *egyöntetűen* (concorditer) királlyá koronázzák Károly Róbertet.⁹⁷ A „concorditer” történet koronázással kapcsolatban persze *jogos* fenntartásaink lehetnek.⁹⁸ Krónikásunk szemmel láthatóan torzít, hamisít — Károly Róbert javára.⁹⁹

Szerzőnk tarsolyában azonban van egy olyan többlet, amit az interregnum Anjou-ellenes krónikása a maga pártjáról nem tudott, nem tudhatott elmondani: egy nagy győzelem, Károly Róbert rozgonyi diadala. Ezen esemény ábrázolása irodalmunkban egészen újszerű. Az ellenség erejének szinte maximálisra fokozott túlsúlya, a csatában elfoglalt többszöri jó pozíciója ellenére is Károly Róbert arat győzelmet.¹⁰⁰ Írónk Károly Róbert-pártisága itt is kiütközik: a Károly király ellen harcoló oligarchákat a *béke legnyakasabb ellenségeinek* nevezi.¹⁰¹ Előző krónikásunk a kiskirályokat *igen nagyságos férfiaknak*¹⁰² titulálta. Ezt a kétségtelen ellentmondást konkretizálni is tudjuk: mindkét felsorolásban szerepel Miklós fia Demeter, pozsonyi és zólyomi ispán neve. Amott mint Vencelhez menő, tehát annak pártján álló (s ebből következőleg Károly Róbert-ellenes beállítottságú) politikus „vir valde magnificus”-nak neveztetik: emitt viszont a Károly Róbert ellen harcoló sereg vezéréként a „durissimus pacis hostis” névvel illetetik.¹⁰³

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Köztudott, hogy pl. Károly Róbert 1308. nov. 27-i koronázását a jelenlévők egy részének morgása, ellenkezése kísérte (ld. Vatikáni Magyar Okirattár, első sorozat. 2. köt. Bpest. 1885. 117. l.), s azt is tudjuk, hogy Károly Róbert megkoronázásával a „királytalan kor lényegében még nem ért véget” (Magyarország története. 181. l.).

⁹⁹ Szerzőnk egyébként itt is polemizál az interregnum Anjou-ellenes krónikásával. Elődje leírta, hogy fermói Fülöp pápai legátus Kun Lászlót is kiközösítéssel fenyegette, mert nem gyűlöli a pogányokat, nem követi a keresztény szokásokat, és nem él házastársi nyoszolyában (183. fejezet, SRH I. köt. 473. l.). Azt sem mulasztotta el azonban — nem kevés tetszéssel — hozzátenni, hogy a követ mit sem érven el a királynál, hazament. Ezzel szemben szerzőnk — teljes helyesléssel — közli, hogy Gentilis bíboros László erdélyi vajdát *külön* kiközösítésben részesítette egyéb ok (a korona önkényes magánál tartása) mellett azért is, mert István szerb király félhitű fiához adta feleségül leányát (uo. 486. l.).

¹⁰⁰ Azt, hogy az ellenség szellemi fejét, Csák Mátét igen hatalmas főúrnak (potentissimus princeps) nevezi, hogy Károly Róbertet úgy ábrázolja, mint a csatától húzódozó, az ellenség ereje miatt megütközni habozó hadvezért, hogy az ellenségnek juttatja a jobb felvonulási terepet, s hogy részükről kevesebben is esnek el, mint Károly oldaláról, nem lehet másként magyarázni, csak művészi fogásként: hiszen minél erősebb ellenfelet győz le egy hadsereg, diadala annál értékeesebb. E fenti színező tényezőket nem is kellett volna feltétlenül megemlítenie; de hogy mégsem hagyta szó nélkül, azt egyrészt a realitás, a történeti „igazságosság” iránti „érzékével” lehet magyarázni, másrészt legalább ilyen mértékben művészi törekvésével is (196. fej. uo. 487—489. l.).

¹⁰¹ Uo. 488. l.

¹⁰² Uo. 479. l.

¹⁰³ Ez önmagában is kétségtelenné teszi, hogy a legteljesebb mértékben indokolt a két szerző munkájának elkülönítése, hiszen nagyon nehezen hihető el, hogy *egy* szerző ilyen eltérően nyilatkozzék ugyanazon személyről, vagy hogy *egyazon* szerző álláspontja ennyire megváltozzék, hiszen e jelzők nem csupán szóvirágok, hanem a politikai pártállás hű kifejezői is.

Jelen szerzőnk csupán egy dologban látszik egyezni az interregnum Anjou-ellenes krónikásával: a pápaellenességben. Voltaképp azonban ez is csak látszat-egyezés. Az előző író pápaellenessége nyers és szinte minden esetben Károly Róbert-ellenességgel társul: e két tényező kiegészíti, kölcsönösen táplálja egymást. Jelen szerzőnk esetében a pápaellenesség önmagában álló, semmi mással nem társuló sajátosság. Egyszerűen, minden kommentár nélkül sikkasztással adolja meg V. Kelemen pápát. Persze, a két krónikás pápaellenességében történetileg adott, objektív különbség is van. Az interregnum Anjou-ellenes krónikása által leírt egyes események idején „VIII. Bonifác szemé-

Krónikásunkra jellemző továbbá annak megemlítése, hogy a királyt Kassa és a szepesiek is támogatták. Ezen esemény elmondása logikusan kapcsolódik Buda városának Károly Róbert hűségére történt megtéréséhez: vagyis szerzőnk nem mulasztja el egyetlen konkrét esemény tárgyalása kapcsán sem, hogy utaljon királya hatáskörének, uralma hatósugarának növekedésére.

Jelen szerzőnknek nem véletlenül adtuk a „Károly Róbert krónikása” nevet, mert legfőbb jellemzője — ami a leghatározottabban elválasztja előző írónktól — a leplezetlen, nyílt pártosság Károly Róbert, az Anjouk mellett. Ez teszi célzatossá művét mind a tárgyalásra kerülő mozzanatok kiválasztásában, mind pedig — olykor — azok taglalásában. Ha némi, történelmi esemény adta párhuzam adódik saját közlendője és krónikás-elődjének már tárgyalt, leírt eseményei között, e párhuzamot mindig — feltétlenül tudatosan — kifejti, s ilyenformán élesen vitatkozik vele; rövidke alkotása így elődje művének antitézisévé válik. Művét nem is zárhatta volna jobban, kifejezőbben és méltóbbal, mint Károly Róbert nagy, de még nem végleges sikert jelentő győzelmének leírásával. Bejegyzése polemizáló jellegéből kétségtelen, hogy már eredetileg is folytatásként készült, s talán nem sokkal 1312 után keletkezhetett.

Krónikairodalmunk nagy kára, hogy sem a budai minorita kolostorban, sem — esetleg — másutt nem akadt olyan koncepciókban, meglátásokban gazdag, határozottan politikai beállítottságú író, aki az itt megütött szinten tudta volna folytatni krónikáink törzsét.

4) Az annalista

Mivel az 1312. évet követően a krónikákban igen rövid, annalsztikus, döntően a királyi családi ügyekre vonatkozó kommentárok találhatók, *Domanovszky* nyomán¹⁰⁴ mi is a kritikai kiadás 196. fejezete után húzzuk meg krónikáink zárórészének egyik cezúráját. Új szerzőnk, aki minden bizonnyal szintén minorita, folytatja elődei munkáját, de minden állásfoglalás, egyéni íz, elgondolás, s ami ebből kikövetkeztethető, tehetség híján.¹⁰⁵ Feltétlenül neki kell tulajdonítanunk — a Záh-merénylet és a Bazaráb elleni hadjárat elbeszélését kivéve — a Budai Minorita Krónika még hátralévő, 1333-ig terjedő bejegyzéseit, azaz a kritikai szövegkiadás 197—205. és 210—211. fejezeteit.

A többnyire lakonikus rövidséggel leírt események (nagy részt családi, szinte anyakönyvi adatok) semmitmondóak, nem engednek betekintést írójuk egyéniségébe, egyéni arculatába, sőt nehezzé teszik annak megállapítását is, hogy e bejegyzések egyetlen scriptortól származtathatók-e. E problémához csupán egy biztos fogódzónk van, s ezt a legilletékesebb, maga a szöveg adja.

lyében még a világruralmi terveknek teljes érvényt szerezni kívánó pápa uralkodott” (Magyarország története 177. l.), míg második szerzőnk megvádolt V. Kelemenje már ártalmatlan tényező, a francia király avignoni „foglya”. Valószínűleg igaza van *Mályusz Elemér*nek (Krónika-problémák, 740—741. l.), amikor az V. Kelemen pápán gyakorolt bírálat kapcsán nyomatékosan hangsúlyozza a krónikásnak a ferences hagyományt tolmácsoló véleményét. Éppen *Mályusz* kutatásai alapján (uo.) úgy látjuk, hogy az általa elkülönített két szerző egyezőnek látszó pápaellenessége — az objektíve meglévő, imént érintett különbségek ellenére is — nagyrészt a két krónikás ferences mivoltából magyarázható.

¹⁰⁴ *Domanovszky Sándor*: SRH I. köt. 219. l.

¹⁰⁵ *Domanovszky* jellemezte legjobban szerzőnket — ha egyáltalán megilleti a „szerző” szó nemesebb értelme: „aulikus adatrovó scriba” (A magyar királykrónika, 29. l.).

A 203. fejezet egy szubjektív megjegyzése (ut superius meminī) a 198. fejezetre utal vissza.¹⁰⁶ Ebből az a következtetés vonható le, hogy e két, egymástól nem túlságosan távol eső fejezet azonos író műve. Van azonban egy másik — közvetett — mód is a kérdés megoldására: feltűnő, hogy az adatok az annalista bejegyzéseknek éppen a legelső éveinél (1320 körül) tévesek.¹⁰⁷ Ebből — szerintünk — az a következtetés adódik, hogy az író az 1317 utáni eseményeket hosszabb időtávlatból visszaemlékezve írja le. Ez a visszaemlékezés valamikor a 20-as években történhetett, mert innen kedve kronológiai tévedéseket már nem követ el. Feltétlenül közel szinkronisztikusan rögzíti az 1333-as bejegyzést, amely a legbővebb: itt még olyanok nevét is említi, akik nem a királyi család tagjai.

A scriptor ezzel az 1333-as bejegyzéssel bevégezte folytatását, lezáratlanul is lezárta, s megalkotta — úgy tűnik — a Budai Minorita Krónika utolsó, egyben legértékteleb, legszürkébb mozaiklapját. .

5) Az údvári krónika előkészítője

Teljesen nyitott kérdés, hogy kitől származtathatók a krónikák 206—209. fejezetei, melyek igen bő fogalmazásban tartalmazzák Záh Felicián királyellenes merényletét, illetve a Bazaráb vajda elleni sikertelen kimenetelű hadjáratot. E rész legfontosabb jellemzője a terjedelmes, részletekre is kiterjedő előadás, ami élesen elválasztja a megelőző és követő annalista bejegyzésektől.¹⁰⁸

Problemátikus, hogy miképp keletkezhetett e krónikabetét, hogyan ékelődött az annalista bejegyzései közé. E kérdés még csak hozzávetőleges megoldásánál is — adatok híján — találgatásokra, feltevésekre vagyunk kényszerítve. Legvalószínűbbnek az a hipotézis látszik, hogy előbbi annalis-tánk 1312-től 1333-ig terjedő adatokat vitt bele krónikafolytatásába, tehát e „scriba” röviden, egy-két mondatos tudósításban, a tény pusztá közlését tartva szem előtt, megemlékezett az 1330. év fontos eseményeiről: a Záhmerényletről és a Bazaráb elleni hadjáratról is. Egy másik, az adatokból ki-

¹⁰⁶ SRH I. köt. 491. és 490. l.

¹⁰⁷ Ezt mutatja alábbi kis táblázatunk:

<i>A krónikában hibás:</i>		<i>Így helyes:</i>
a)	Károly Róbert második felesége 1318-ban halt meg (uo. 490. l.);	1319 novemberében;
b)	Csák Máté 1318-ban halt meg (uo.).	1321-ben.

Itt kell megjegyeznünk: valamennyi krónikánk 1318-ra teszi Máté halálát, azonban az A-kódex írója, már leírván ezt a hibás dátumot, a margón 1321-re javítja (SRH I. köt. 490. l.): ez pedig Máté halálának helyes évszáma. Ha e margójegyzet valóban a scriptortól származik (és nem későbbi kéztől), úgy ebből két következtetés adódik. Az egyik az, hogy az Acephalus írója még bizonyára emlékezett erre a dátumra, s a hiba gépies átmásolása után eszmélvén, a margón javított. Ez is igazolja, hogy valóban helyes volt a XIV. század közepére tennünk e kódex keletkezését. Másik következtetésünk az A-kódex írójára vonatkozik. E javítás bizonyos önálló ítélőképességet, gondolkodást, kritikusi szemléletet tételez fel. Ennek alapján megerősítve látjuk ama valószínű feltételezésünket, hogy az Acephalus kódexben bizonyos részeket (az 1342-es bejegyzést feltétlenül) írója önálló munkájának vettünk.

¹⁰⁸ *Domanovszky Sándor*: A magyar királykrónika. 27—29. l.

vehetően feltétlenül jól értesült szerző (közvetlenül 1333 után!)¹⁰⁹ e rövid tudósításokat kibővítette, helyesebben újraírta, hiszen feltételezhető, hogy az annalista scriptor bejegyzése még azt a minimális gerincet sem tartalmazta, amelyet bővíteni lehetett volna. Így tehát *nem az annalista, hanem jelen szerzőnk az, aki utolsónak nyúlt cselekvő módon a Budai Minorita Krónika anyagához.*

Ha szerzőnk nevét nem is tudjuk az idők homályából felszínre hozni, nem érdektelen felderítenünk írói profilját. *Domanovszky* szerint bejegyzései „egy nagy tekintélyű, független íróra vallanak, aki a király cselekedeteiről is nyíltan meg meri mondani véleményét”.¹¹⁰ *Domanovszky* — számunkra is mérvadó — véleményét talán még annyival bővíthetjük — s ez nem is jelentéktelen —, hogy a Budai Minorita Krónikának ez az *egyetlen része*, mely *nem szól* a minoritákról, melynek szerzőjéről a szöveg nyomán nem derül ki minorita volta;¹¹¹ ennek alapján alkalmasint feltételezhető, hogy a jelen fejezetek szerzője nem volt a minoriták budai kolostorának tagja, sőt, egyáltalán nem volt minorita. Ezt a hipotézist valamelyest támogatják *Domanovszky*nak a szerző „függetlenségéről” írott, fentebb idézett sorai. Még inkább emellett szól egy másik momentum: *Kardos Tibor* vette észre, hogy e rész kifejezései oklevelekben csengenek vissza.¹¹² A krónika- és oklevél-megfelelések arra a következtetésre vezetnek, hogy szerzőnk igen közeli kapcsolatot tarthatott fenn a királyi kancelláriával, alkalmasint talán alkalmazottja is volt.

Interpolációja — bátran nevezhetjük így — elején az Anjou-kor idealizált képe jelenik meg: azt az időt idézi, amikor Magyarország a béke óhajtott nyugodalmán örvendezett, és ellenség sehonnan sem háborgatta.¹¹³ Ezt a harmóniát zavarja meg Záh Felicián tette. Vita sem fér hozzá, hogy a Feliciánnal szemben alkalmazott megtorlást helyeselte szerzőnk.¹¹⁴ Felicián lányának, Klárának bűnhődésével kapcsolatban állásfoglalása már korántsem ilyen egyértelmű. Az a tény, hogy a bosszúhoz nem fűz kommentárt az író, megfontolásra késztet. Úgy érezzük, a Klárára vonatkoztatott „misera” (szerencsétlen) jelző nem becsmérő, hanem éppen szánakozó, együttérző

¹⁰⁹ Az, hogy a betét *közvetlenül* 1333 után keletkezhetett, több oldalról bizonyítható. A szerző bírálja a király cselekedeteit (elsősorban a Záh-merényletre következő kegyetlen megtorlást), s a szövegből világosan kiérezhető, hogy aktuális politikai céllal teszi ezt. Hasonlóképpen az a tény is, hogy krónikabetétje belekerült valamennyi bővebb szövegezésű krónikánkba, feltételezésünk igaz volta mellett szól.

¹¹⁰ *Domanovszky Sándor*: SRH I. köt. 219. l.

¹¹¹ Ez a megfigyelés különösen akkor válik jelentőssé, ha tudjuk, hogy a Budai Minorita Krónika többi — már tárgyalt — szerzői többször is hivatkoznak a rendre, büszkén emelik ki mindazt, ami az adott időszakban a minoritákkal, a minoritáknál történt. — *Mályusz Elemér* szerint (Krónika-problémák, 739. l.) az udvarba bejáratos ferences szerzetesnek — rendjének jellegéből fakadó — önállósága, függetlensége ad magyarázatot arra, hogy koronás királyának bűnét elhallgatás helyett kipellengérezzi. Azon körülmények, hogy éppen e szerző nem látszik biztos azonosításra módot nyújtó ferences jegyeket hordozni, illetve hogy krónikája szoros kapcsolatba hozható a kancelláriai oklevelezéssel (erre ld. alább, 112. jegyzet), nem erősítik *Mályusz* feltevését. Különösen az minősülhet döntő tényezőnek, hogy — maga *Mályusz* írja, jellemezve a ferences történetírást sajátos jellegét — a „ferences történetírók adataikat nem oklevelekből merítették . . .” (Uo. 742. l.)

¹¹² *Kardos Tibor*: Bevezetés. 12. l. — Saját kutatási eredményeink (*Kristó Gyula*: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, tomus XXI. Szeged. 1966. 13—22. l.) igazolni látszanak *Kardos Tibor* feltevését.

¹¹³ SRH I. köt. 493. l.

¹¹⁴ Uo. 495. l.

hangulatú.¹¹⁵ Mintha saját lelkiismeretét is meg akarná nyugtatni, a Záh-család kiirtásáról hirtelen fordulattal visszasiklik Felicián merényletének értékelésére. Szerzőnknek a Záh-család teljes kiirtása felett mondott ítéletét a 208. fejezet tartalmazza.¹¹⁶ E fejezet nagyon különbözik a fentebb idézett idillikus képtől. Éppen ebben, a Záh-merényletre következő megtorlás igazi summázását képező fejezetben van kimondatlanul is kimondva a változás oka: a király kegyetlensége. A szerző véleményére és bátor szókimondására jellemző, hogy „nem menti fel a kegyetlenség alól Károly Róbertot sem”.¹¹⁷ A király igazi bűnhődése a Bazaráb elleni hadjárat csúfos kudarca, s hiába az a konklúziója e fejezetnek, hogy a gőgös magyarokat maga Isten fenýíti meg, az „erkölcsi paradigma ellenére is nem valami általános bűn egyetemes megjavításáról van szó, hanem Károly Róbert egyéni szenvedélyes kegyetlenségének és gőgjének súlyos büntetéséről...”¹¹⁸ Mindenesetre, ha szerzőnk Károly Róbert híve is (amit sok kis részlet bizonyít), e részben pártosságát alá tudta rendelni egyéni ítélőképességének, a királyt pedig saját erkölcsnormái követelményének. Szerzőnk, bár az Anjou-király híve, ezen interpolációjával elmentébe került Károly Róberttel, a hivatalos udvari állásponttal. S ez a tény *Domanovszkyt* igazolja: feltétlenül nagy tekintélyű, az országban felelősségteljes beosztást viselő embernek kellett lennie a szerzőnek, aki kevéssel a leírt események időpontja, 1330 után állást mert foglalni Károly Róbert jellemének két visszataszító tényezője, kegyetlensége és dölyfössége ellen, s ugyanakkor puritán realizmussal *merete* ábrázolni a teljes sikertelenségbe fulladt hadi vállalkozást.

Ilyenformán szerzőnket tekinthetjük a Budai Minorita Krónika legkésebb keletkezett bejegyzése létrehozójának, a differenciálatlan krónikatörzs lezárójának.

*

A döntően *tartalmi* mozzanatok figyelembe vételével eszközölt szerző- és szövegelkülönítési vizsgálódásaink eredményeit kontrollálhatjuk a *formai* elemzésből adódó megállapításokkal is.¹¹⁹ Az 1272-től 1333-ig terjedő Budai Minorita Krónika egységesen szép ritmikus prózában írtnak minősül, ami megfelel a XIV. század első fele általános stílusgyakorlatának, s ebből mindössze az a — magától értetődő — következtetés vonható le, hogy a krónika

¹¹⁵ Uo. — Már csak irodalomtörténeti szempontból sem érdektelen felvillantánunk *Arany János* sorait:

„S felkerül az eset, a Feliciáné,
S a lófarkon hurcolt ártatlan leányé.”

(Toldi szerelme, XII. ének, 36. versszak. Válogatott művei, I. köt. Szépirodalmi Kiadó, 1952.)

¹¹⁶ Érdemes e rövidke fejezetet mind tartalmi mondanivalója, mind formai szépségei miatt idéznünk: Károly király eddig kedvező szelekkel hajózott, és szerencséjének sajkája tetszésére hasogatta a tenger tarajos hullámain. De már a forgandó szerencse elfordította tőle arcát, hátat fordított neki, mindenfelől háborúság támadt, seregét legyőzték; kezét-lábát is nagy fájdalmak hasogatták (SRH I. köt. 496. l.).

¹¹⁷ *Kardos Tibor*: Bevezetés, 16. l.

¹¹⁸ Uo. 17. l.

¹¹⁹ Vö. fentebb a 34. jegyzettel. — A stíluselemzéssel kapcsolatos — általunk is elfogadott s alkalmazott — elvi és gyakorlati rendszer, ill. módszer kifejtését ld. *Tóth Sarolta*: Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, tomus XI. Szeged. 1962. 17—29. l.

szövege az elmondottakkal nagyjából egykorú, stílusgyakorlata korszerű.¹²⁰ Úgy véljük, a szöveg egyes ritmikus formációk szerinti megoszlása (= ritmusképlet), a rímhasználat (= rímképlet) mind az abszolút mondatvégen, mind a különvégen feltétlenül objektívebb, megbízhatóbb képet ad az egyes szerzők stíluskésztségéről, írásművészetéről, s így sokkal inkább alkalmazható szöveg-és szerzőelkülönítésre is, mint a ritmizálás mértéke, foka (ez utóbbi százszázalékos volta ugyanis a XIV. században *általános* stíluskövetelmény, s nem *egyéni, egyedi* stílussajátosság).

Alábbi táblázataink az iménti szempontok figyelembe vételével készültek, s mutatják a Budai Minorita Krónika egyes szerzői által írt részek stílusvizsgálatának végkonklúzióját.

*Abszolút mondatvégi ritmusképlet:*¹²¹

	Planus	Tardus	Velox	Dispondaicus
Anjou-ellenes krónikás	15% (11)	13% (9)	61% (44)	11% (8)
Károly Róbert krónikása	3% (1)	3% (1)	94% (32)	— (—)
Annalista	18% (3)	— (—)	82% (14)	— (—)
Az udvari krónika előkészítője	19% (10)	4% (2)	68% (36)	9% (5)

Kölonvégi ritmusképlet:

	Planus	Tardus	Velox	Dispondaicus
Anjou-ellenes krónikás	19% (56)	25% (75)	40% (119)	16% (47)
Károly Róbert krónikása	24% (38)	10% (15)	51% (80)	15% (23)
Annalista	19% (14)	25% (18)	45% (33)	11% (8)
Az udvari krónika előkészítője	22% (46)	17% (36)	43% (90)	18% (37)

Rímes ékítmények:

	Mondat	Kölon
Anjou-ellenes krónikás	12% (9)	40% (205)
Károly Róbert krónikása	6% (2)	34% (80)
Annalista	11% (2)	44% (62)
Az udvari krónika előkészítője	19% (11)	51% (180)

Ha az egyes tételek nem is mutatnak abszolút különbözőséget (ezt — lényegében azonos korról lévén szó — nem is várhattuk), de a több irányú formai elemzések végösszege kétségtelenné teszi: a *teljességgel* ritmikus prózájú Budai Minorita Krónika a ritmus- és rímképletek alapján *heterogén* szövegek

¹²⁰ Hasonlóképp értékeli *Horváth*: Stílusproblémák. 256–259. l., de ebből más következtetésre jut a szerzőségeit illetően.

¹²¹ A százalékos arányszám után zárójelben az elemzett mondatok (ill. kölonok) száma áll.

konglomerátumának bizonyul. S ez az eredmény tökéletes összhangban van a tartalmi elemzés kapcsán levont végkövetkeztetéssel.

II. A MÁSODIK ANNALISTA

A Budai és Dubnici Krónikában, valamint Thuróczi János krónikájában ránk hagyományozott, 1335 és 1342 közötti eseményeket tárgyaló bejegyzések¹²² mind tartalmi, mind formai szempontból élesen két részre választhatók. A visegrádi konferenciától a sáskajárás említésével bezáruló részig *annalista jellegű* beírásokkal van dolgunk; szerzőjük ugyanazt a pusztán tényközlésre irányuló szándékot mutatja, mint a Budai Minorita Krónika annalistája. Élesen elkülönül ettől a résztől a Károly Róbert halálát és temetését rendkívül bő szövegezésben, nagy részletességgel tárgyaló bejegyzés.

E megállapítás teljes összhangban van a formai elemzés eredményeivel.¹²³

Az első rész annalista jellegéből természetesen adódhatna az a feltevés, hogy a Budai Minorita Krónika 1317—1329 és 1332—1333 közötti bejegyzéseinek annalistája azonos a Budai, Dubnici és Thuróczi-krónikákban hagyományozott szövegű, 1335—1342 közötti idők eseményeit elbeszélő, szintén annalista scriptorral.¹²⁴ Az a tény azonban, hogy az 1333 utáni bejegyzések csak egy szűkebb, egymással szoros kapcsolatot tartó krónikacsoportban őrződtek meg, s hogy éppen a Budai Minorita Krónikát másoló kódexek írói nem tudnak az 1333 utáni annalista bejegyzéseiről, nem támogatja ezt a feltételezést. Hasonlóan cáfolja e hipotézist a tematikai különbözőség is. A Budai Minorita Krónika annalista része döntően családi vonatkozású, míg a jelen bejegyzés különböző szintű és értékű eseményeket tartalmaz, vegyes tematikájú. Mindez arra mutat, hogy ezen 1333 utáni rész annalistája nem azonos a Budai Minorita Krónika annalista scriptorával. E nézetünk egybevág korábbi megállapításaink summájával: az 1333-ig egységes Budai Minorita Krónika 1333 után szövegében differenciálódott.¹²⁵ Úgy gondoljuk, az 1335—1342 közötti annalista bejegyzések a Budai Minorita Krónika valamelyik *folytatójának* tollából származtathatók.

III. KÁLTI MÁRK KRÓNIKASZINTÉZISE

Toldy Ferenc ismertette meg történéseinket a Márk (Marcus) nevét tartalmazó forrásokkal, s azok Márkját a Képes Krónika író-szerkesztőjévé tette meg.¹²⁶ Ez az azonosítás elhatároló jelentőségű az irodalomban. *Toldy* után szinte minden szerző evidensen összekapcsoltnak vélte Márk nevét a Képes Krónikával (annak szerkesztésével, némelyek szerint írásával).

¹²² Ld. fentebbi tematikai táblázatunkat.

¹²³ A szöveg ritmikus prózában íródott, ami feltétlenül XIV. századi keletkezését bizonyítja. Másképp: *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika. 630. l.; A Pozsonyi Krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok, 1905, 404. l. (Szerkesztését, illetve írását Hess Andrásnak tulajdonítja.) — A velox és dispondaicus arányának teljes megfordulását, azaz a dispondaicus túlsúlyba kerülését, a velox számarányának alapos csökkenését — az önálló Kézaitól eltérően — itt, a bő előadásban figyelhetjük meg krónikáinknál a legplastikusabban. — A formai elemzés eredményeit tartalmazó táblázatunkat ld. alább. — Ezen bejegyzések részletes tartalmi elemzését *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 726—733. l.) végezte el.

¹²⁴ Ezt vallja *Domanovszky*: A magyar királykrónika. 28. l.; SRH I. köt. 220. l.

¹²⁵ Ld. ábránkat fentebb.

¹²⁶ *Toldy Ferenc*—*Szabó Károly*: i. m., Praefatio, 1—2. és 6. l.

Érthető, hogy mindazok, akik — jobbra *Toldy* nyomán haladva — nem ismerték fel az ún. közvetítő krónika, a Budai Minorita Krónika létét, a Képes Krónika egy jelentős részének írását is Márknak tulajdonították.¹²⁷

*Marczali Henrik*nek a Budai Minorita Krónikát feltételező, annak létét cáfolhatatlan bizonyítékokkal igazoló tézise gyökeresen megváltoztatta a régi Márk-képet is. Mivel a szerzők továbbra is mintegy a priori elfogadták Márk nevének és a Képes Krónikának az összekapcsolását,¹²⁸ s mivel a tudomány íróasztalán immár ott feküdt egy 1272-től az 1330-as (mások szerint az 1340-es) évekig terjedő, kétségbevonhatatlanul igazolt krónikaszakasz, a Budai Minorita Krónika, így a Képes Krónika kompozíciójában — amelyhez (és csak ehhez) változatlan szívóssággal kötötték a tudósok a Márk nevet — effektíve már igen kis hely juthatott az önállóan Márk által írt részek számára. Új nézet terjedt el, mely Márk szerkesztői tevékenységét hangsúlyozta.¹²⁹ Többben — nem akarván, vagy nem tudván megoldást adni — óvatosan, homályosan fogalmaznak.¹³⁰ Történezeink egy része megkísérelt helyet adni Kálti Márk tollának a krónikahagyomány befejező, utolsó bejegyzéseiben. Ezek a feltevések azonban — az előzőkhöz hasonlóképp — óvatosan megfogalmazottak, sokszor körülhatárolatlanok, nem ritkán a bizonyító erőt is nélkülözik.¹³¹ *Kardos Tibor* az utolsó fejezetek írásánál szoros együttműködést tétel fel „a minorita udvari pap és a kancelláriában alkalmazott Kálti Márk között”.¹³² *Domanovszky Sándor* — bár ezt sehol sem mondja ki nyíltan — nem fogadja el a középkori íráshagyomány Marcusról adott tudósítását, és mértéktel tartózkodó *Jakubovich Emil* Márknak nevet adó kutatásai iránt is.¹³³ *Erdélyi László* határozottan elveti Kálti Márknak a krónika létrehozásában játszott szerepét, mert „történetírásáról nincs hiteles közel egykorú adat”.¹³⁴ *Horváth János* szintén elveti (illetve nem említi) Kálti Márk szerzőségét a végfejezeteket illetően.¹³⁵

A Márk krónikaszerzőségéről szóló, csaknem minden szakember által kritika nélkül adoptált tételt vette revízió alá *Karsai Géza*.¹³⁶ Tanulmányában pontról-pontra haladva elemzi a középkori íráshagyomány Marcusra (Márkra) vonatkozó adatait, s rendre cáfolja azt, hogy e források Marcusai egy magyar

¹²⁷ Uo. 6., ill. p. CXXIV., annot. 177.; *Békesi Emil*: i. m. 582. l.; *Negovetich, Arturus*: De Marci Chronicae de rebus gestis Hungarorum latinitate, Pótkötetek az Egy. Phil. Közl.-höz, II. köt. 1890. 275. l.; *Vértesy Jenő*: A Képes Krónika irodalmi jelentősége. Századok, 1905, 2. l.

¹²⁸ E tévhit elterjesztéséért maga *Marczali* is „sokat tett”: „A bécsi krónikát Baranyai Decsi szerint Márk... írta.” (I. m. 63. l.)

¹²⁹ *Dékány Kálmán*: i. m. 45. l. vagy pl. A magyar irodalom története 1849-ig. 19. l.

¹³⁰ Pl. *Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bpest. 1935. 30. l.

Avagy: Szöveggűjtemény a régi magyar irodalomból, id. kiad., 40 l.

¹³¹ *Dékány Kálmán*: i. m. 44. l.; *Jakubovich Emil*: Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv, 1925, 37. l.

¹³² *Kardos*: Bevezetés, 13. l. Korábbi véleményét ld. Középkori kultúra, középkori költészet (A Magyar Történelmi Társulat könyvei VII.), é. n., 164. l.

¹³³ Ld. *Domanovszky Sándor*: A Budai Krónika, 829. l.; SRH I. köt. 222., 231. l.

¹³⁴ *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul. Szeged. 1943. 268. l. (névmutató). Vö. még uo. 8. l.; Krónikáink kritikai ismertetése. Szeged. 1943. 26—27. l.

¹³⁵ *Horváth*: Stílusproblémák, 260. l. Vö. *Kardos*: Bevezetés, 13. l. 17. jegyz.

¹³⁶ *Karsai Géza*: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok, 1963, 671—676. l. *Karsai* nézetét feltétel nélkül elfogadja: A magyar irodalom története I., A magyar irodalom története 1600-ig. 90. l. (A vonatkozó részt *Klaniczay Tibor* írta.) Továbbá: *Mályusz*: Krónika-problémák, 744. l.

krónikaszerzőt takarnának.¹³⁷ Márk neve először egy XVI. század végi írásműben, *Baranyai Decsi János* munkájában tűnik fel: „Si unus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset: peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Thurocius materiam scribendi sumpsit omnem. . .”¹³⁸ *Baranyai Decsi János* Márkkal kapcsolatos megállapításának hitelét — legalábbis egyelőre — *Karsainak* nem sikerült megingatnia. *Baranyai Decsi* Márkra vonatkozó tudósítása kétségtelenné teszi, hogy szerinte

1. Márk (scriptor barbarus) egy olyan magyar krónikának a szerzője volt, amely a magyarok *eredetét* (originem) és *történetét* (res gestas) tartalmazta. (*Karsainak* egy vonatkozásban igaza van: az „unus quidam” kifejezés valóban arra utal, hogy „Baranyai Decsi semmi biztosat sem tudott Márk személyéről”, de nem szükségszerű a Márkkal kapcsolatos idézetből azt kiolvasni, hogy *Baranyai Decsi* Márk „nevét is mástól hallotta, nem pedig krónikakéziratban olvasta”¹³⁹ — mint *Karsai* következteti.)

2. Thuróczi felhasználta Márk munkáját. (*Karsai* ebből azt következteti, hogy Márk munkája „csak a Dubnici vagy az 1473-as Budai Krónikához hasonló, folytatott krónikaszerkesztés lehet, nem pedig a Képes Krónika, mely akkor Baranyai Decsi és mások számára is hozzáférhetetlen helyen lappangott, és szövege Nagy Lajos megkoronázásával végződik.”¹⁴⁰)

Mi — *Karsai*val ellentétben — az iménti két mozzanatból az alábbi következtetéseket vonjuk le:

1. Noha kétségtelenül úgy lászik, hogy *Baranyai Decsi* Márkról, személyéről *nevének kívül* vajmi keveset tudott, ebből még nem következik, hogy az általa adott név hamis, légből kapott.¹⁴¹ Ha Márk *személyét* nem is ismerte

¹³⁷ Bizonyítékaival a szepesszombati krónikát és *Waddingot* érintő kérdésekben egyetértünk. — Helytálló végkövetkeztetéséhez még egy adalékot tehetünk, *Wadding* művének egy másik bejegyzését (amelyre csak utal *Karsai*, de nem idézi): „XII. Hoc eodem anno [lap tetején: „1342.”], teste Mariano, vel circa hoc tempus [margón: „Marian. citat. Pisan. conf. 8. Marc. cit. c. 47.”], uti magis placet Pisano et aliis, martyrium passi sunt, in Ducatu Livoniae, in castro Vilnae, frater Ulricus de Alechonivez et frater Martinus de Alid . . .” [Annales Minorum . . . auctore . . . *Waddingo*. Tomus VII. Editio tertia accuratissima auctior et emendatior ad exemplar editionis P. *Josephi Mariae Fonseca ab Eborae*. Ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, 1932., p. 306. (Margón a 2. kiadás lapszáma: 258.)] *Wadding* ezen adata meggyőző bennünket arról, hogy Marianus (= *Marianus de Florentia* vagy *Florentinus*; vö. *Fabricius, Io. Alb.*: Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis, tom. V., Patavii, 1754. p. 27.) és Pisanus (*Bartholomaeus de Pisis* vagy *Bartholomaeo degli Albizzi*; vö. *Graesse*: Trésor de livres rares, IV. köt. Dresde. 1863. 196–197. l.) mellett feltehetőleg Marcus sem magyar, hiszen miért is írta egy magyar (udvari) krónikás spanyol–portugál (?) minoriták mártírháláláról, amelyről csak a legnagyobb rendtörténetekben van említés. *Wadding* Marcusa tehát — hasonlóképpen a szepesszombati krónika „Chronica Marciana” (~Martiniána)-ja is — nem jelenthet semmi bizonyítékot egy magyar Marcus, illetve annak krónikája mellett.

¹³⁸ *Baranyai Decsi János* Magyar története. A szerző életével közli *Toldy Ferenc*, Monumenta Hungariae Historica, Scriptores XVII. köt. Pest. 1866. LX. l. — *Karsai Géza* azzal a megjegyzéssel siklik át *Baranyai Decsi* Márkra vonatkozó megjegyzésén, hogy a Márk nevet *Baranyai Decsi* egy, a szepesszombati krónikára visszamenő és a „Chronica Marciana” „javított” kifejezést használó kéziratból vette; eme megállapítását azonban nem tudja igazolni. (I. m. 672–673. l.)

¹³⁹ *Karsai Géza*: i. m. 672. l.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Hasonló esettel állunk szemben Thuróczi vonatkozásában a Rogerius-kiadást illetően. — Ha elkészült volna a *Baranyai Decsi* által tervezett magyar történet teljes corpusa (amelynek tervére ld. *Baranyai Decsi János* Magyar története, id. kiad. LXI. l.), talán többet tudnánk Márknak — ha nem is személyéről, de — művéről, koráról.

Baranyai Decsi, ebből nem szükségszerű, hogy ne ismerte volna *munkáját*. Mindenesetre felfogásunk mellett szól több körülmény:

a) Márk nem csupán a magyar történetet (res gestas) írta meg, hanem a magyarság eredetét (originem) is. Ebből csupán annyi — és semmi több! — kétségtelen, hogy Márk krónikasztentézist írt.

b) Márk „scriptor barbarus” elnevezése. Helyes *Karsai* meglátása, hogy *Baranyai Decsi* mint „művelt és öntudatos humanista barbárnak nevezi »Márk« stílusát”,¹⁴² azaz: a „barbarus” melléknév Márk stílusára vonatkozik. Ez azonban feltételezi *Baranyai Decsi* részéről a marcusi mű szövegének ismeretét!

c) Márk műve anyag (materia) volt Thuróczi számára.

2. E legutóbbi megállapításunkkal kapcsolatosan még a következőket jegyezhetjük meg:

a) Thuróczi művének *csupán* az a része nincs szerzővel megjelölve, amely az eredettől Nagy Lajos koronázásáig terjed. Nyilvánvaló, hogy Márk ennek a résznek a szerzője lehet (hisz ezt Küküllei, majd Thuróczi névvel jegyzett munkája követi).

b) Annál is inkább indokolt Márkot a XIV. század közepén keresnünk, s művének keletkezését is erre az időre tennünk, mivel éppen az eredettől Nagy Lajos koronázásáig terjedő rész előtti Soliloquiumban jegyzi meg Thuróczi, hogy az ő korában két krónikát ismertek, az egyik Károly Róbert-kori, a másik Nagy Lajos idejéből való, s ezek a magyarság eredete kérdésében különböznek egymástól.¹⁴³ Tehát ha az 1342-ig terjedő rész szerzőjének nevét nem is közli Thuróczi (minden valószínűség szerint azért, mert nem ismerte), kimondatlanul is elárulja, hogy melyik korban kell keresnünk a számára *alapot* (=anyagot) adó krónikairót.

c) Márk működési idejét célzó vizsgálódásunkban a XIV. század közepénél sem előbbre nem mehetünk, hisz ebben az esetben Thuróczi nem Márktól vette volna írásának egész — nyilvánvalóan névtelenül hagyott — anyagát (materiam scribendi omnem — jegyzi meg *Baranyai Decsi*), sem későbbre, mert a XIV. század közepétől Thurócziig nincs tudomásunk — még utalásokban sem — krónikasztentézisről.¹⁴⁴

d) *Karsai* — helyesen — elvitatja Márktól a Képes Krónikát.¹⁴⁵ Ebben vele egyező nézetet vallunk, hiszen ismeretes, hogy Márk munkájának és a Képes Krónikának azonosítása *Toldy Ferenctől* származik; *Baranyai Decsi* Márkkal kapcsolatos kitételében ilyenről szó sincs, ott „csupán” az áll, hogy Marcus egy magyar (szintetikus) krónikának a szerzője volt. S ennek a tudósításnak a hitelét — *Karsai*val szemben — nem látjuk kétesnek.

Azt, hogy *Baranyai Decsi* Márkra vonatkozó közlése hitelt érdemel, más, közvetve bizonyítékot szolgáltató tények is igazolni látszanak:

¹⁴² *Karsai Géza*: i. m. 672. l. (*Bonifini* is hasonlóképp nyilatkozik az általa forrásként használt művek szerzőiről: „... si qui reperiuntur, hi perquam pauci sunt ac ineptissime barbareque scripsere.” *Antonius de Bonifinis*: Rerum Ungaricarum Decades, id. kiad., Prefatio, 3. l.).

¹⁴³ *J. G. Schwandtnerus*: Scriptorum Rerum Hungaric. veteres ac genuini..., Vindobonae. MDCCLXVI., pars I., 51. l.

¹⁴⁴ Véleményünk szerint sem a Dubnici, sem az 1473-as Budai Krónika nem szintetikus krónika, illetve csak annyiban az, amennyiben közli az 1342-ig terjedő eseményeket. 1342–1382 között — elhallgatva a szerző nevét — Kükülleit másolja mindkét krónika, míg 1382 utáni bejegyzéseik rendkívül elnagyoltak, mennyiségileg sem számottevők.

¹⁴⁵ *Karsai Géza*: i. m. 676. l.

1. *Baranyai Decsi* munkamódszere, adatfelhasználása eredendően hitellességre tarthat számot. Márk nevének említése már csak azért sem tekinthető megalapozatlannak, mert *Baranyai Decsi* maga is „meg akarta írni Magyarország kritikai történetét, ezért kutatott régi források után” —, amint ezt maga *Karsai* is kénytelen megállapítani.¹⁴⁶

2. *Baranyai Decsi* Márkra vonatkozó tudósításának hitelét nagy mértékben emeli az a körülmény, hogy ott, ahol Márkról említést tesz, szól még Thuróczirol, Ranzanusról, Bonfiniról, Sambucusról, s a róluk tett rövid megjegyzések megalapozottságához kétség sem férhet.¹⁴⁷

Mi egyelőre és mindaddig Márkot tartjuk (a XIV. századi) krónikasztintézis (és nem a Képes Krónika!) szerzőjének—szerkesztőjének, amíg nem éri kivédhetetlen támadás *egyrésztől Baranyai Decsi* Marcusra vonatkozó híradását, *másrésztől* a szerzőiül általánosan elismert XIV. század közepi (Kálti) Márk személyének hitelességét, illetve annak lehetőségét, hogy egy krónikaszerkesztmény összeállításának munkáját neki tulajdonítsuk.

Márk személyének, származásának és nevének kikutatását *Jakubovich Emil*nek köszönhetjük. Ugyancsak ő körvonalazta a rendelkezésre álló, meglehetősen csekély számú adat felhasználásával Kálti Márk életének főbb mozzanatait.¹⁴⁸

1. A magyarság genealógiája

Marczali Henrik nyomán¹⁴⁹ általánosan elterjedt nézetté vált, hogy bizonyos krónikáink bevezető fejezetei (a bibliai alapokra helyezett hun—magyar leszármazási rend, a magyarság genealógiája) Kálti Márk alkotásának tekintendők. Már az első fejezetek vizsgálatából kétségtelen, hogy — csupán ezeknek alapján is — krónikáink két nagy csoportra oszlanak. Az egyik csoport a feltehetően Kézaira visszamenő prologust („Multiplarie — pronior erat”) hozza. A magyarság genealógiáját — Nimród (Nemprot, Menrot) bekapcsolásával — a következőképp adja: Noé — Japhet — Thana — Nemprot (Kézai: Menrot) — Hunor és Mogor (Magor). A másik csoport Kézai csekély terjedelmű prologusa helyett egy lendületes és bő fogalmazású prologust hoz. E prologus szerzője, szerintünk Kálti Márk, a genealógiát is módosította: kikapcsolta belőle Nimródot, mivel rájött, hogy ha a magyarok Japhettől származnak, amint a szent doktorok, Jeromos és a többiek írják, akkor nem származhatnak Nimródtól, mert Nimród nem Japhet utóda, hanem Kus fia, aki Kám fia, akit Noé megátkozott.¹⁵⁰ A magyarok pedig nem származhatnak — az egyházatyák íráshagyománya szerint sem — Noé megátkozott fiától. Ennek alapján nála a magyarok genealógiája így alakul: Noé — Japhet — Magog (~ Magor) — Magor és Hunor.¹⁵¹ Az első fejezetek nagy különbsége tehát abban az ellentmondásban van, hogy krónikáink egyik csoportja a magyarságot kamita, a másik japhetita eredetűnek tartja.

¹⁴⁶ Uo. 672. 1.

¹⁴⁷ Hasonlóképpen nem tudjuk elfogadni *Karsai Géza*nak ama érveit sem, amelyek a XVII. század derekán élt, Márk nevét is felemlítő *Töppelt Lőrinc* (*Laurentius Toppeltinus*) tudósításainak hitelét hivatottak cáfolni (uo. 674. 1.).

¹⁴⁸ *Jakubovich Emil*: i. m. 35—38. 1.

¹⁴⁹ *Marczali Henrik*: i. m. 63—64. 1.

¹⁵⁰ SRH I. köt. 248—249. 1.

¹⁵¹ Ezzel öntudatlanul is Anonymus leszármazásrendjének kiindulópontjához tért vissza (uo. 35. 1.).

Krónikáink leszármazására perdöntő Thuróczi Jánosnak krónikája Soliloquiumában olvasható megjegyzése.¹⁵² Ebből kétségtelen, hogy (az 1480-as években) Thuróczi két régi krónikát ismert, ezek a magyarság eredete kérdésében különböztek egymástól, s az egyik Károly, a másik Lajos király idejében keletkezett. Ma már kétségtelen, hogy a Károly Róbert-kori munka a Budai Minorita Krónikával azonosítható (amely feltétlenül csonkítatlan és bővítetlen, tehát változatlan formában is létezett Thuróczi korában, hiszen az ekkor keletkezett S-kódex felhasználta, illetve róla másolt), a Nagy Lajos-kori alkotáson pedig valamely olyan, a Képes Krónika családjába tartozó kódexet kell értenünk,¹⁵³ amely a Budai Minorita Krónika szövegénél — érdemileg — éppen Kálti Márk önálló művével, az általa eszközölt változtatásokkal volt több. A Káltitól eredeztethető, japhetita genealógiát közlő kezdő fejezetek¹⁵⁴ stíluselemzése különösen azért fontos számunkra, mert Kálti Márk formakésztségének alapvető mércéit adja kezünkbe.¹⁵⁵

2. Károly Róbert halála és temetése

További problémát jelent annak meghatározása, hogy a krónikák végén mely részek tulajdoníthatók Kálti Márk önálló munkájának. Előző fejtegetéseinkből világos, hogy a Budai Minorita Krónika 1333-ig terjedt, s ami egyes kódexekben ezután található, az különböző másolók jobbára igénytelen hozzátoldása. Így tehát sem a Képes Krónika, sem az ott megszakadt szöveget folytató kódexek végén nincs semmi olyan megjegyzés, amit Kálti Márknak tulajdoníthatnánk. Persze elképzelhető volna egy olyan feltevés, mely szerint Kálti a kezébe került Budai Minorita Krónika szövegét változatlanul hagyta, s csupán a prologust írta át és bővítette ki, valamint a hamisításnak ítélt kamita leszármazási elméletet cserélte fel a japhetita genealógiával. Ennek a hipotézisnek ellentmond egy megjegyzés, éppen Kálti Márknak egy eddig kellő figyelemre nem méltott kifejezése. *Saját* krónikaszintézisének időbeli kiterjedésére célozva leszögezi, hogy az a magyarok régi és *legújabb* tetteiről szól.¹⁵⁶ Tudjuk, hogy Kálti alkotása 1358-ban keletkezett,¹⁵⁷ így a „novissimus” szó használata sem egy 1333-ig, sem egy 1342-ig terjedő krónika esetén nem lett volna 1358-ban indokolt. Teljesen alogikusnak érezzük azt, hogy egy Nagy Lajos korában (uralkodása 16. évében!) író szerző megelégednék krónikájának az 1333-as vagy éppen 1342-es évnél történő lezárásával, s éppen arról a királyról ne írna, akinek uralkodása alatt ő maga nem jelentéktelen tisztségeket viselt, akinek talán személy szerint is nem keveset köszönhetett, és éppen azt

¹⁵² J. G. Schwandtnerus: i. m. 51. l.

¹⁵³ Vö. *Dékány Kálmán*: Küküllői munkájának kritikájához. Századok, 1916, 94—95. l.; *Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI. 3.). Bpest. 1944. 10. l. — A Képes Krónika családjába tartozó kódexek mind a japhetita leszármazást tartalmazó fogalmazást hozzák. A Budai Krónika családjának többsége a kamita eredetet vallja (Sambucus-kódex, Budai Krónika, Mügelin krónikája, a Pozsonyi Krónika). Kétségtelen, hogy az elején csonka Acephalus és Római kódex is kamita eredetről szólhatott a ránk már nem maradt, elkallódott első lapokon. Érdekes — mind ez ideig magyarázat nélküli — tény, hogy a magát erősen, szinte szolgálai a Budai Krónika szövegéhez tartó Dubnici Krónika viszont japhetita leszármazást hoz.

¹⁵⁴ SRH I. köt. 239—249. l. (1—4. fejj.).

¹⁵⁵ A formai elemzés eredményeit ld. alább.

¹⁵⁶ SRH I. köt. 239. l.: „de gestis Hungarorum antiquis et novissimis . . .”

¹⁵⁷ Uo.: „Anno Domini M-o CCC-o quinquagesimo octavo . . . incepta est ista cronica . . .”

a kort hagyná említés és tárgyalás nélkül, amelynek eseményeiről közvetlen tudomása lehetett, és bizonyára volt is. Tudjuk, krónikáink a megjelenéstől a „műfaj” pusztulásáig udvari jellegű alkotások,¹⁵⁸ s az eseményeket „mindig a dinasztia uralmon lévő ága érdekében”¹⁵⁹ adják elő. Azt is tudjuk, hogy Nagy Lajos — nem akarván gyökértelennek látszani a magyar trónon — erősen hangsúlyozta vérségi kapcsolatát az Árpádokkal, példaképeül a nagy lovagkirályt, I. Lászlót választotta, egyszóval „a történetiség emlékeivel igyekszik magát körülvenni és trónját megerősíteni, felújítja a nemzeti történetírás dinasztikus változatát, s az Árpád-házi feudális uralkodókhöz hasonlóan erőteljesen pártulfogja az udvari történetírást”.¹⁶⁰ Ha mindezekhez még hozzávesszük Kálti Márk felelősségteljes állásait, krónikája jellegét és utóéletét, nem túlzás Kálti Márkot „Nagy Lajos krónikása”-nak¹⁶¹ nevezni, s nem túlzás benne az „Anjouk bizalmas emberé”-t¹⁶² látni, s az a feltevés sem túlzott, hogy a „Képes Krónika [itt a. m. Kálti Márk krónikája — *K. Gy.*] a XIV. század második felében készült Nagy Lajos udvarában...”¹⁶³ (kiemelés tőlem — *K. Gy.*). Már *Toldy Ferenc* felteszi, hogy a Képes (*Márk-féle*) Krónika „valódi királyi díszszel, hihetőleg I. Lajos számára leírva”¹⁶⁴ készült.¹⁶⁵ A példák számát még szaporíthatnánk: kutatóink teljes joggal tételezik fel, hogy Kálti Márk krónikája a királyi udvar közelében, vagy éppen ott, de mindenképp Nagy Lajos megbízásából keletkezett. Mindezek után még nagyon tanulságos *Kardos Tibor* véleményének idézése: „... Kálti Márk *Képes Krónikája* udvari alkotás... Az uralkodóház és különösképpen Anjou Lajos szándékait követi felfogásában s az események tárgyalásában, még ha az események időrendje nem is ért el Lajos kormányzati cselekedeteihez, hanem megállt Károly Róbert halálánál, illetve Lajos trónralépésénél.”¹⁶⁶ Mindezekből, a „novissimus” szóból, krónikája keletkezésének indítóokaiból nem lesz egészen alaptalan azt a feltevést megkockáztatnunk, hogy Kálti krónikája talán nem is 1333-ig, nem is 1342-ig terjedt, hanem még tovább: belenyúlt I. Lajos uralkodásába.

Tudjuk, hogy Kálti Márk mint *custos Albensis* „Szent István ősi, koronázó bazilikájában őrizte az ország kincseit, az egyház kiváltságlevelleit, királyaink necrologiumait és szentelt tetemeit...”¹⁶⁷ A Budai, Dubnici Krónikában és Thuróczi krónikájában hagyományozott, Károly Róbert halálát és temetését bőbeszédűen elmondó rész¹⁶⁸ egy olyan kitévelt tartalmaz, mely nehezen kerülhetett volna oda éppen a királyok nekrológjainak ismerete nélkül.¹⁶⁹ E rész valamilyen nekrológ vagy hasonló írásmű nyomán keletkez.

¹⁵⁸ Vö. *Berkovits Ilona*: i. m. 82. l.

¹⁵⁹ *Domanovszky Sándor*: SRH I. köt. 236. l.

¹⁶⁰ *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest. Akadémiai Kiadó, 1955. 56. l.

¹⁶¹ A magyar irodalom története 1849-ig. 19. l.

¹⁶² *Kardos*: Bevezetés. 14. l.

¹⁶³ Képes Krónika, id. kiad., Magyar Helikon. 1959. *Berkovits Ilona*: A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége, 29. és 31. l. Ld. még *Toldy Ferenc—Szabó Károly*: i. m. 6—7. l.

¹⁶⁴ *Toldy Ferenc*: i. m. 159. l.

¹⁶⁵ Ld. még *Jakubovich Emil*: i. m. 37. l.

¹⁶⁶ *Kardos*: Bevezetés. 8—9. l.

¹⁶⁷ *Jakubovich Emil*: i. m. 37. l.

¹⁶⁸ *Mátyás F.*: HFFD III. 129—136. l. (147—148. fej.).

¹⁶⁹ A szerző elmondja, hogy Károly Róbert tetemét nem úgy vitték el a temetés színhelyére, Fehérvárra, mint más, azelőtt elhalt királyokét — kiket boldog emlékezetű-

hetett. Ezt a forrást nem is kell feltételeznünk: maga a szerző hivatkozik rá. Az pedig, hogy utal, hivatkozik egy régi forrásra, nagyon hasonló szemléletet mutat Kálti Márkéval, aki krónikája kezdősoraiban szintén a régi krónikákra utal („collecta ex diversis cronicis veteribus”),¹⁷⁰ hogy azután kijelentsen: azoknak (a régi krónikáknak) igazságait leírja, hamisságait megcáfolja.¹⁷¹

3. Nagy Lajos első évei

A Dubnici Krónika — a Kükülleinek tulajdonított szövegbe interpoláltan — egy krónikát hagyományozott ránk, mely Nagy Lajos koráról, illetve annak 1345 és 1355 közötti szakaszáról nyújt értékes, becses adatokat. Ma már nagyjából elfogadott és eldöntött tény, hogy nem egy teljes szövegű krónika ez, hanem csak részlet, töredék.¹⁷² Ezt mind az első, mind az utolsó fejezet jellege bizonyítja.¹⁷³ Bár több kísérlet történt, hogy szerzőjének személyét felfedjék, nevet adjanak neki, mégis a legutóbbi időkben *Trencsényi-Waldapfel Imre* a „Lajos-kori Névtelen Minorita” elnevezést ajánlja és használja.¹⁷⁴

Figyelmes, körültekintő vizsgálat után két, eléggé jól elkülönülő rész figyelhető meg eme, a Dubnici Krónikába interpolált, 19 fejezetnyi krónikatöredékben.¹⁷⁵ A cezúrát a *Mátyás Flórián*-féle szövegkiadás 165. és 166. fejezete között húzhatjuk meg. Lássuk, melyek azok az érvök, melyek e két rész elkülönítésének jogossága, helyessége mellett szólnak!

a) Már az első, e krónikatöredékkel foglalkozó kutatók *János minoritá-nak* tulajdonították e mű szerzőségét. Bár *Domanovszky* megalapozott érvelése szétzúzta a Jánosra vonatkozó feltevést, ő sem,¹⁷⁶ és nyomában mások sem kételkedtek a szerző feltétlenül *minorita* voltában. A krónikatöredék általunk javasolt két részre bontása alapvetően más beállításba helyezi e kérdést. Az első részben (154—165. fej.) *ugyanis szó sincs minoritákról*, még utalás formájában sem, míg a második rész (166—172. fej.) 7 fejezetéből 4 emlékezik meg róluk.¹⁷⁷ Ez aligha lehet a véletlen játéka, s arra mutat, hogy a krónika-

nek mond *egyéb írások* tiszteletre méltó tekintélye —, ti. letakart arccal s néhány nap múltán elfödött testtel, mert a hagyomány szerint más királyi temetéseknel ez a „csúnya szokás” járta: hanem minden jelenvalók szeme láttára. Mindenki szemtől szembe láthatta. Uo. 133. l.

¹⁷⁰ SRH I. köt. 239. l.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² *Dékáni Kálmán*: János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke (Középkori krónikások, szerk. *Gombos F. Albin*, XI. köt. Bpest, Athenaeum. 1910.), 34. l.

¹⁷³ Uo. 87. l. jegyz. — Legújabbban *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 726. l.) is felteszi, hogy e szerző Nagy Lajos trónralépésével kezdte elbeszélését.

¹⁷⁴ Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája (Monumenta Hungarica IV.). Magyar Helikon. 1960, *Trencsényi-Waldapfel Imre* bevezetése, 29—30. l.

¹⁷⁵ *Mátyás F.*: HNF III. 143—167. l. (154—172. fej.)

¹⁷⁶ *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika. 434. l.

¹⁷⁷ *Trencsényi-Waldapfel Imre* (i. m. 29. l.) helyesen látja, hogy a szerzőnek a „minorita rendhez tartozását igazolja mindenesetre gyakori kedvezése e rend iránt, így az a kijelentés, amelyet az Aversa alatt súlyos sebében szenvedő király ajkára ad (kiemelés tőlem — *K. Gy.*): a király annak, aki a mütét alatt a fejét fogta, meghagyja, hogy halála esetén az esztergomi minorita-rendi templomba temessék, mert egész lelkével a minorita testvérek közé tartozik. Még feltűnőbb talán az az elbeszélés, amely szerint Kornis Jaksó csúfos halálát az okozta, hogy egyszer két kéregető minorita barátal gúnyolódott.” *Trencsényi-Waldapfel* e helyes meglátásai (mivel a minoritákkal kapcsolatos helyek nem a töredék egészén vonulnak végig, hanem annak csak második részében fordulnak elő) nyilvánvalóan csak e második rész szerzőjére érvényesek.

töredék első részében nem feltétlenül indokolt a második részével azonos, *minorita szerzőt* keresnünk.

b) Tudósgenerációk emlegették büszkén, hogy a Névtelen (János) Minorita már egy új szellem jegyében, *okleveles anyagra* támaszkodva szerzi munkáját. Ezt a tételt is módosítanunk kell. E megállapítás ugyanis csak a töredék első részére vonatkozatható.¹⁷⁸ Bár a második rész is hivatkozik misszilis levélre,¹⁷⁹ ebből nem szükségszerű azt a következtetést levonni, hogy használta is. Az oklevélhasználat tehát csak az első rész szerzőjéről bizonyos, s ez talán fogódzót jelent arra, hogy e szerzőt a kancellária közelében, vagy éppen ott keressük. De még egy más, fontosabb következtetés is levonható. Az oklevélhasználat e szerzőnél nem alkalmi, nem ad hoc, hanem tudatos. Azt kell hinnünk, hogy a szerző éppen azért nyúlt az oklevélhez (ami alkalmasint misszilis levél volt), s talán nem is egyhez, hogy adatait, tudósításait pontosítsa. Ez a törekvés pedig olyan szerzőnél tehető fel, aki nagy elhatározással vagy éppen királyi megrendelésre ír krónikát. Annyi mindenestre bizonyos, olyan helyet kellett neki a feudális állam gépezetében elfoglalnia, ahol az oklevelekhez könnyen hozzájutott (kancelláriai alkalmazott, vagy az oklevelek őre, *custosa*).

c) Teljesen eltérő szerzőre utal a kiválasztott s tárgyalt események rendszere. Az első részben minden logikus, minden a helyén van, s ami a legdöntőbb — a király áll a középpontban. Úgy érezzük, bizonyos „magasabb szempont” vezeti e rész íróját, ami ott érhető tetten, hogy villanásnyi kitérést sem engedve magának, az események fő vonalán halad.¹⁸⁰ A krónika második részéről korántsem mondhatjuk el ugyanezt. E rész nem egységes vonalvezetésű, a vezérfonal alig követhető a leírt eseményekben. A témakiválasztás olykor erősen szubjektív, ami sokszor háttérbe szorítja magát a királyt is, és más személyeket állít időlegesen a középpontba (pl. Morócs, Bessenyő János, János minorita, Kornis Jaksó). Kétségtelen, e rész szerzője sokkal szubjektívebben tud szólni, ez azonban a szerkezeti arányosság rovására megy. Olykor szinte teljesen elvész az epizódokban, ezek a kitérők legtöbbször a cselekményvezetés belső logikája ellen szólnak, szétszórta, zilálta teszik a kompozíciót. Az epi-

¹⁷⁸ *Mátyás F.*: HFFD III. 155. l.: „...quorum nomina in literis eiusdem Stephani filij Laczk domino regi transmissis habere non potui.”

¹⁷⁹ Uo. 156. l.: „...quidam drombetarius portavit literam Lodouici de Tarento, continentem, quod rex cum eo duellum seu certamen singulare deberet committere.”

¹⁸⁰ S ha egy esetben van is ettől a nyílegyenes fő vonaltól eltérés (szent László király csodatette, harcba avatkozása a magyarok és székelyek oldalán a tatárok ellen), az nem véletlen, és még kevésbé önoélu. Hogy éppen királya, Lajos, nagy elődjének, példaképének hőstettét mutatja be, abban tükröződik Nagy Lajos egész udvarának szellemi ós-választása, a korabeli eleven László-kultusz. S ez az egy kitérés máris árulkodik szerzőjéről, aki ennek a motívumnak, a Nagy Lajos-i udvar ízlésének megfelelően szötte bele krónikájába e politikailag cseppet sem közömbös epizódot. — Ebben az összefüggésben talán nem látszik feltétlenül hitelt érdemlőnek *Bóta László* [Képes Krónika. Kálta Márk krónikája a magyarok tetteiről (ismertetés). Irodalomtörténeti Közlemények. 1961. 244. l.; Kükküllei János és a Névtelen Minorita krónikája (ismertetés). Irodalomtörténet. 1962. 333. l.] hipotézise, amely szerint a László-legenda (161–162. fej.) nem lehetett szerves része a krónika első redakciójának, hanem később illeszthette bele a krónika szövegébe annak valamelyik későbbi másolója, talán a Dubnici Krónika váradí vagy Várad környéki szerzője. *Kurcz Agnes* (Anjou-kori történetfróink kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1964. 363. l.) — véleményünk szerint helyesen — nem lát okot a László-epizód interpoláltságának feltételezésére. *Kurcz* helytálló utalása a László-legendának a szöveggörnyezettől nem eltérő ritmizáltságára, egyáltalán az inkriminált két fejezet ritmikus volta eleve kizárja a kései interpolálás reális hipotézisét.

zódok nem ritkán öncélúak.¹⁸¹ Az előbb mondottakkal szoros kapcsolatban van, hogy a második szerző — éppen az epizódok számánál és szerepénél fogva — sokkal több szereplőt mozgat, mint az első, aki viszont lényegesen határozottabb kézzel tud bánni a megformálandó anyaggal, az mindenkor engedelmeskedik neki, s a cselekmény nem fut szét tolla alatt százfelé, mint a második rész alkotójánál.

d) Kapcsolatban az előzőkkel, a krónikatörédek két része tulajdonképpen két különálló műfaj ismerveit hordozza. Az első egység az udvari történetírás reprezentatív műfajának, a *királykrónikának* a jegyeit mutatja, a második rész határozottan *regényes gestának* minősül.

e) Az első szerző igen gyakran említi Isten nevét, lépten-nyomon hivatkozik rá, s neki tulajdonítja az eseményeket. Feltétlenül papi ember; ezt szövegének sorai is elárulják.¹⁸² Ezzel szemben a második rész szerzője, bár minorita voltához nem férhet kétség, nagy mértékben függetleníteni tudta magát Istentől. Ami az első részben Isten, az nála egy heroikus, emberfelettivé nagyított, de mindig emberi vitézség műve. Nagymérvű — ha szabad így mondani — „feudális nacionalizmus” jellemző rá. Csakis e második rész szerzőjére korlátozva állja meg helyét és minősül igaznak *Dékáni* megjegyzése, mely szerint „... hazaszeretete vallásosságánál is nagyobb”.¹⁸³

f) Különbségeket fedezhetünk fel a két rész keletmeghatározásaiban is. A második rész dátum-adatai kivétel nélkül egyháziak, egyházi ünnepekhez kötöttek. Ezzel szemben az első rész dátumozása változatosabb, nem ritkán „világi” (=pogány hónapnevezés szerinti) keletmeghatározást ad. A dátumozással kapcsolatban még egy különbségre hívhatjuk fel a figyelmet. A második rész szerzője mindent és mindig „pontosan” datál. E gyanúsán „pontos” adatközlés¹⁸⁴ a második litván hadjáratnál felbomlik, a kinos pontosságba mintegy belezavarodik a szerző, és kronológiai képtelenségeket közöl. Az első rész szerzője lelkiismeretesebben, egyszersmind óvatosabban bánik a dátumokkal. Ahol biztosan tudja a pontos, napot is jelző kelteztést, ott természetesen közli azt. Nem egyszer azonban körülbelüli időmeghatározást ad. Előfordul még az is, hogy olykor csak az évet közli, bizonyára nem rendelkezvén közelebbi adatokkal.

g) A második szerzőnek nemcsak témakiválasztása, cselekményvezetése, de előadásmódja, stílusa is sokkal subjektívebb, mint az elsőé. Az első rész szerzője (Endre halálának eseményét kivéve) objektíven, tárgyilagosan ad elő, stílusa a szélesen, nyugodt ütemben, bő víztömeggel hömpölygő folyam képét nyújtja. Nagyon jellemző s egyedi sajátosság, hogy végig a szerző beszél, nem adja a szót szereplői szájába. A második szerző stílusa sokkal rapszodikusabb, inkább egy vékonyabb vénájú, vízesésekkel tarkított hegyi patakhoz

¹⁸¹ Pl. a 171. fejezet Lajos király medvevadászataról és megsebesüléséről szól. Világosan kiérezhető azonban, hogy ennek az epizódnak az elmondása nem is annyira a tényközlés kedvéért történik, hanem azért, hogy a szerző kiemelje a magát kockáztató, a király életét a sajátjájánál is jobban szerető Bessenyő János hőstettét, de még inkább azért, hogy a szerző az írás, a toll erejével tiltakozzék Bessenyő János megjutalmazásának elmaradása miatt, amit az ellene — a szerző szerint természetesen alaptalanul — ármánykodóknak, különösen Horvát Nováknak tulajdonít. (Az egyébként jelentéktelen Bessenyő János nevét már első fejezetében — c. 166. — sürgősen közli.)

¹⁸² Pl.: „Per omnia benedictus deus qui sic tradidit impios puniendos.” *Mátyás F.*: HFFD III. 151. l.

¹⁸³ *Dékáni Kálmán*: János minorita . . . , 42. l.

¹⁸⁴ *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi *Krónika*. 433. l.

hasonlítható. Amint mód adódik rá, átadja a szólamot hőseinek, beszélteti őket, „idéz” tőlük, párbeszédet konstruál, melyek művészileg igen hatásosak, nagyban emelik e rész stílusértékét. Ugyancsak az erősen szubjektív előadásmóddal kapcsolatos az, hogy gyakran ad szereplői szájába rövid, hatásos felkiáltást, s ami igen egyedi, a stílus élénkítésére — de minden bizonnyal a hitelesség emelésére is — litván, német és magyar nyelvemléket is tartalmaz krónikája.

h) Sok vonatkozásban e tartalmi vizsgálatok eredményeit erősítik meg a formai elemzés végkövetkeztetései is.¹⁸⁵

Az eddigiek alapján kísérletet tehetünk arra, hogy felvázoljuk az első krónikás írói profilját is. A krónikatöredék első részének szerzője sokkal határozottabb egyéniség a másíknál. Munkájának, a krónikatöredék első részének egészen — töredékes volta ellenére is — érződik, hogy alkotója higgadt, megfontolt jellem, aki mérlegel, önálló ítélőképességgel rendelkezik. Tudóstípus, gyűjti, rendszerezi az anyagot, értékkel, mégha ez az értékelés legtöbbször skolasztikus jellegű is, nem jutván tovább Isten abszolút tekintélyénél. Rendezőkészsége révén azonban eléri azt, hogy töredékesen fennmaradt alkotásának is van kompozíciója, belső logikája, s műve nem szürke adathalmaz. Politikus egyéniség, aki mélyebben látott kora magyar „lovagvilágának” színes díszletei mögé, mint más kortársai. Mind e készségek mellé virtuóz formaművészet társul. Jelen szerzőnkben, akit Kálti Márkkal gondolunk azonosnak, a magyar krónikairódalom egy markáns arcú, határozott egyéniségű alakját ragadtuk meg.

4. Kálti Márk és krónikasztintézise¹⁸⁶

Úgy foglaltunk állást, hogy bizonyos krónikáink kezdő fejezetei¹⁸⁷ Kálti Márk önálló munkájának tulajdoníthatók. Előző fejtegetéseinkből az is világos, hogy a Kálti-féle krónikasztintézis végén — egyelőre több-kevesebb alappal — feltételesen Kálti Márknak tulajdonítottuk a Károly Róbert halálát és temetését bő előadásban tárgyaló részt,¹⁸⁸ valamint krónikahagyományunkban a Nagy Lajos uralkodásának első éveiről (1345—1349) szóló tudósításokat.¹⁸⁹ Az alábbiakban megkíséreljük hipotézisünket bizonyítani. Mindig szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a *Szentpétery*-szövegkiadás 1—4. fejezetei (a magyarság genealógiája) minden kétséget kizáróan Kálti Márk önálló munkáját képezik, s így csak e rész révén ismerhetjük meg Kálti eszméit, elveit és stílus-készségét.

Elsőként a *formai elemzés* révén nyert eredményeket összegezzük.

¹⁸⁵ A formai elemzés eredményeit ld. alább. Már itt megjegyezzük, hogy ebben az esetben a ritmusképletek kevésbé, a rímképletek viszont egészen világosan igazolják a krónikatöredék kettéválasztásának jogosságát.

¹⁸⁶ Előre kell bocsátanunk, hogy továbbra sem kívánunk foglalkozni a krónikasztintézis egészével, hanem annak csak végső, Káltitól eredeztethető bejegyzéseivel.

¹⁸⁷ SRH I. köt. 239—249. l. (1—4. fej.)

¹⁸⁸ *Mátyás F.*: HHFV III. 129—136. l. (147—148. fej.)

¹⁸⁹ Uo. 143—155. l. (154—165. fej.). — *Horváth János* legújabbban „lehetségesnek tartja, hogy »Károly Róbert meggyászolója« és a Dubnici Krónika-beli I. Lajos életrajz írója azonos személy volt . . .” (*Surányi Bálint*: *Vita Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája c. művéről, *Történelmi Szemle*, 1961, 517. l.) A *Horváth* által elejtett fonalat *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 728. l.) veszi fel, s a stílus jellegének vizsgálatát szorgalmazza. Alább bizonyításra kerülő nézetünk rokon *Horváth* véleményével.

Abszolút mondatvégi ritmusképlet:

	Planus	Tardus	Velox	Dispond.
A magyarság genealógiája	10% (3)	26% (8)	26% (8)	38% (12)
Károly Róbert temetése	11% (4)	— (—)	39% (14)	50% (18)
Nagy Lajos első évei	9% (9)	8% (8)	38% (37)	45% (44)

A hasonlóság kétségtelen. Mindhárom szövegrész előnyben részesíti a dispondaicust a veloxszal szemben, s ez — mivel a XIV. század derekán nem tipikus¹⁹⁰ — *egyéni, egy szerzőre jellemző* sajátosságként értékelhető.

Kólonvégi ritmusképlet:

	Planus	Tardus	Velox	Dispond.
A magyarság genealógiája	20% (28)	23% (34)	24% (35)	33% (47)
Károly Róbert temetése	24% (54)	17% (37)	25% (55)	34% (74)
Nagy Lajos első évei	15% (77)	25% (124)	25% (128)	35% (174)

A megfelelés szinte tökéletes.

Rímes ékítmények:

	Mondat	Kólon
A magyarság genealógiája	18% (7)	37% (100)
Károly Róbert temetése	50% (21)	58% (239)
Nagy Lajos első évei	37% (44)	49% (435)

Az 1—4. fejezetek (a magyarság genealógiája) a bennük lévő sok név, szám és idézet miatt szinte alkalmatlanok a rímeltetésre. Kólonjainak kb. 48%-ában helyezkedik el név, szám és idézet, éppen ezért a szöveg 18, ill. 37%-os rímessége más szöveggörnyezetre átszámítva jóval nagyobb arányúnak felelhet meg. A Károly Róbert halálát és temetését elmondó rész igen kiváló rímeltségi fokát is a szövegjelleggel tudjuk magyarázni. E részben — akár csak a Lajos első éveit tárgyaló részben — az írónak nem kell személynevek, helynevek, dátumok oly sokaságát használnia, mint az 1—4. fejezetekben. A — könnyen magyarázható — különbségek ellenére is e három szöveget homogénnek lehet tehát a rím szempontjából tartanunk.¹⁹¹ Mindhárom szöveg

¹⁹⁰ Vö. táblázatunkkal, fentebb. Összehasonlítási alapként megemlítjük, hogy a Küküllői Jánosnak tulajdonított munka 1363-ban keletkezett részénél a velox abszolút mondatvégi százalékos aránya 56, a dispondaicusé 31.

¹⁹¹ Összevetésül közöljük a Második Annalista, valamint a Dubnici Krónikába interpolált 19 fejezetnyi krónikatöredék második szerzője (= Névtelen Minorita) munkájának formai elemzését.

igen gazdagon, kőven használja a párhuzamos szerkesztésmódot, ez képezi a magas fokú rímeltség egyik leglényegesebb okát. Sajnos, nincs terünk a kifejezésformák azonosságainak, megfeleléseinek illusztrálására, mindenestre a lexikai, frazeológiai összevetések is aláhúzzák: egyes krónikáink első, japhetita leszármazást adó fejezetei, a Károly Róbert halálát és temetését bőven tárgyaló rész valamint a Nagy Lajos első éveit leíró szöveg (a 165. fejezettel bezáróan) a teljes formai elemzés egybehangzó tanúsága, bizonyítóereje szerint egy kéztől, egy szerzőtől, Kálti Márktól eredeztethető.

Belső, tartalmi—tárgyi érveinket is a krónikák 1—4. fejezeteihez (a magyarság genealógiájához) kell viszonyítanunk. E fejezetek közül is érdemileg csak a 2. használható fel tartalmi jellegű vizsgálatra.¹⁹² Kálti Márk a valószínűleg Kézaitól származtatható, a Budai Minorita Krónikában is megvolt rövid, semmitmondó prólógust („Multipharie — pronior erat”) „egy teljességgel más jellegű, nem pesszimista, de lelkes előszóval váltja fel”.¹⁹³ E próló-

Abszolút mondatvégi ritmusképlet:

	Planus	Tardus	Velox	Dispond.
Második annalista	20% (2)	— (—)	60% (6)	20% (2)
Névtelen Minorita	17% (18)	5% (5)	39% (42)	40% (43)

Kölonvégi ritmusképlet:

	Planus	Tardus	Velox	Di spond.
Második annalista	26% (12)	23% (11)	30% (14)	21% (10)
Névtelen Minorita	24% (130)	19% (100)	25% (131)	32% (173)

Rímes ékítmények:

	Mondat	Kölon
Második annalista	27% (3)	50% (41)
Névtelen Minorita	15% (20)	35% (323)

¹⁹² Az 1. fejezet mindössze egy mondatos, a krónika jellegét s az írás megkezdésének idejét jelöli meg. A 3—4. fejezetek a magyarság leszármazását tárgyalják, s nagyon keveset mutatnak Kálti Márk ízléséből, eszményeiből, különösen, mióta *Mályusz Elemér* kutatásaiból tudjuk (*Krónika-problémák*, 747—749. l.), hogy a 3. fejezet alaposan kiaknázza a XII. századi Petrus Comestor művét. — Itt szeretnénk megemlíteni, hogy a 2. fejezet eszmétörténeti értékelését szintén *Mályusz Elemér* végezte el (uo. 744—745. l.). Igaznak tűnik, hogy „a Képes Krónika szerzőjének felfogása államról és társadalomról látszatra történetietlenül időtlen, valójában a XI. századi gondolatkörben mozog”. (Uo. 744. l.) Azonban — megítélésünk szerint is — az érem másik oldalát jelenti, hogy e fejezet „gondolati tartalma kétségtelenül hozzáillik a XIV. század közepi magyar királyság stabilizációs törekvéseihez.” (Uo. 745. l.) S ha e fejezet biblikus színekkel megrajzolt királyportréjának lényeges vonásait feltűnni látjuk a „gyanúba vett” XIV. század közepi egységeknél, akkor *Mályusz* alapvető ideológiatörténeti vizsgálódása nem gyengíti, hanem erősíti bizonyítani szándékolt feltevésünket. Ld. alább, 234. jegyzet.

¹⁹³ *Kardos*: Bevezetés, 14. l.

¹⁹⁴ *Horváth*: Stílusproblémák, 268. l.

gus, amely a „bibliából vett idézetek segítségével a középkori uralkodó ideális képét rajzolja meg”,¹⁹⁴ tekintést enged Kálti Márk világfelfogásába, eszményeibe, állampolitikai nézeteibe.¹⁹⁵

A prólógus a jó király erénylistája, „erénykatalógusa”; Kálti Márkot tehát éppen akkor tudjuk legjobban „megfogni”, ha megnézzük, hogy a prólógus királyi erényei hogyan tükröződnek vissza, hogyan nyernek alkalmazást Károly Róbert és Nagy Lajos alakján, azaz a krónikahagyomány 1342-es és 1342-n túli, általunk Kálti Márknak tulajdonított részeiben.

A Kálti-féle előszónak — *Kardos Tibor* szerint — „lényege az, hogy az érdemdús tettekre és a virtusra van felépítve. . .”¹⁹⁶ Nos, ez az *erény*, ez a *virtus* jelen van a tőlünk újonnan Káltinak tulajdonított részekben is. Károly Róbert temetése kapcsán hivatkozik a szerző I. Istvánra és fiára, Imre hercegre, s nem mulasztja el, hogy e rövid kitérő kapcsán is kiemlje a legendás államalapító és fia legjellemzőbb tulajdonságát, az *erényt*, a *virtust*, éppen azt, ami a magyar királyoknak általában leginkább sajátjuk,¹⁹⁷ s amit a prólógus is fokozottabban húz alá. Egy nagyon szépen rímelő s a párhuzamos mondat-szerkesztést tökéletesen megvalósító, Nagy Lajost jellemző résznél a szerző kétszer is, mintegy kiemelten foglalkozik királya tulajdonságai között az erénnyel, a virtussal.¹⁹⁸

Ha a virtus kiemelése *általános* középkori írói sajátosság is, s önnélfogva hiba lenne belőle mélyreható következtetéseket levonni, a *háború* és a *béke* problémája viszont már egészen speciálisan, egyedien jelentkezik a prólógusban Kálti Márk tollán.¹⁹⁹ *Kardos Tibor* szögezi le nagyon helyesen Káltiról: „Élesen elítéli a zsarnokságot. . . A király feladata . . . nem a háborúskodás önmagáért; hanem azért, hogy mindennemű zsarnokságot eltávolítva rendet, békét és bőséget hozzon létre.”²⁰⁰ Kitűnően megfelel ennek az előszóban hangoztatott nézetnek a krónikatörredék 154. fejezetében az Endre herceg, halálának tárgyalása előtt található mondat: „. . . expectauimus pacem et non venit, quesui-

¹⁹⁵ A vizsgálat, az összevetés óvatosságot igényel, hiszen az itt található gondolatok, megállapítások nem tekinthetők *jeltétlenül* Kálti Márk *egyéni* felfogása jelentkezésének: inkább általános (és nem egyéni) elvi problémák kerülnek itt fejtegetésre; másrészt a Kálti-prólógusban is csak igen kevésszer szól maga Kálti Márk, hiszen az, „egész prólógus tulajdonképpen egy, a bibliából készült cento . . .” (Uo.) A bibliából kiválasztott idézeteket azonban Kálti szedegette össze, s így — közvetve — az idézetekben is az ő eszményeit láthatjuk tükrözve.

Az alábbiakban sokszor idézzük majd mások véleményét, elemzését, mert ezek a szerzők *csak* az első fejezetekben vélték Kálti Márk keze nyomát fellelni, s így a magunk részéről e nézetek gyakori idézésével az eleve-gigondoltság vádját szeretnénk elhárítani.

¹⁹⁶ *Kardos*: Bevezetés, 14. l.

¹⁹⁷ *Mátyás F.*: HFFD III. 134. l.: „. . . ubi sanctissimi regis Stephani et Emerici ducis filij sui sanctissima corpora diuersis coruscancia *virtutibus* et miraculis in domino feliciter requiescunt . . .”

¹⁹⁸ Uo. 149. l.: „. . . dominum regem Lodouicum morum honestate preclarum, generositate prefulgidum, magnanimitate decorum, largitatis *virtute* venustum, in armis strenuum ac multis *virtutum* margaritis adornatum. . .”

¹⁹⁹ „Quod bene impletur in regibus Hungarie, qui cunctos tyrannos debellant populos Hungarie in *pulchritudine pacis* et in requie opulenta sedere procurarunt, propter hoc, quia pre cunctis regibus timuerunt dominum Deum” (SRH I. köt. 242. l.). *Horváth János* jól látta, hogy ez „a mondat kétségtelenül korjelző, és tartalmilag alig lehetne más korszakban elhelyezni, mint az Anjou-ház uralkodása idejére, amikor az oligarchák hatalmaskodását már megtörték, az ország gazdaságilag megerősödött, és a nép a »béke gyönyörűségében« és viszonylag »nyugalmas bőségben« élhet.” (*Horváth*: Stílusproblémák, 268. l.)

²⁰⁰ *Kardos*: Bevezetés, 15. l.

mus tempus curacionis et ecce turbacio.”²⁰¹ *Kardos Tibor* nagyon helyesen arra is rámutat, hogy Kálti „... zsarnokának jellemvonása az *igaztalan, jogtalan* (kiemelés tőlem — *K. Gy.*) hódítás”.²⁰² Kézenfekvő tehát annak megvizsgálása, hogy a krónikahagyomány 1342-n túli részeiben mennyiben tudja Kálti Márk ezt az általános elvi tételt a korabeli gyakorlatra, a konkrét történeti eseményekre alkalmazni, azaz hogyan tudja összeegyeztetni az öncélú háborúskodás és jogtalan hódítás ellen a prológusban mondottakat Nagy Lajos uralkodásának ellentétes tényeivel. Azt kell tehát megvizsgáljunk, hogy indokolja-e az író valamivel is Nagy Lajos háborúit, s ha igen, mivel. Szerzőnk „remekel” e téren, s bizonyosan újszerűséget mutat azzal, hogy Nagy Lajos egyetlen háborúját sem hagyja „okok”, „indoklások” nélkül. Vegyük ezeket sorra!

1. A zárai—velencei háború: „Rex autem Lodovicus. . . processit cum valida multitudine armatorum contra Venetos *ad defendendum* ciuitatem Jadransensem, quia Veneti eam expugnabant, ex quo ab eis recesserat, et omagium fecerat regi Hungarie, sicut *iure* ad eum pertinebat.”²⁰³

2. A nápolyi hadjárat:

a) Az első ok az Endre halálában bűnösnek ítélt Johanna, aki — hogy a prológus szellemében szóljak — non timuit dominum Deum. Ha ez a kifejezés nem is fordul elő a gyilkosságot tárgyaló részben, vannak ott bizonyos frázisok, amelyek vitathatatlanul mutatják, hogy a szerző az előszó fenti elvi tételére gondolt Johanna alakjának megrajzolásánál; a szerző beállítása szerint Johanna „de beneficys dei ingratisissima” és „contra deum ceruicosa”.²⁰⁴ Johanna zsarnok, a zsarnok ellen pedig harcolni kell.

b) Lajos királyt számosan „. . . ut ad ipsos transiret de Hungaria assumtuosius inuitabant, et per nuncios et affines consanguineos et cognatos, ut regimen regni Sicilie, quod ipsum regem Ludouicum *de iure* contingebat assummeret. . .”²⁰⁵ Ezt a gondolatot nyomatékosan hangsúlyozza a szerző, s még Nápoly elfoglalásának leírása után is előkerül mint a hódításnak látszó hadjárat utólagos indoklása: „Rex autem Lodouicus domino deo ipsum protegente et dirigente, regnum Sicilie, quo pater suus rex Karolus *iniuste* priuatus fuerat, recuperauerat sicut superius est declaratum.”²⁰⁶

3. A tatárok elleni háború: a magyarok azért támadtak a tatárokra, mert óvták jövőjüket („precauentes futura”),²⁰⁷ a harc oka tehát egy „túl-biztosított önvédelem” volt.

A példákból világos: a szerző felfogásának „ok”-nyomozó volta kétségtelen (a tényleges okok persze — köztudott — egészen mások), s formailag ezek az „okok” teljes mértékben összhangban vannak az előszó eszményeivel, a méltányos, igazságos királyról ott megrajzolt képpel. („Reges regnant, qui habent *iustitie* equitatem”. . .)²⁰⁸ A szerző tehát a biblia s kora államelmélete normáihoz igazítja, méretezi Lajos királyt is, s ezzel igyekszik tisztára mosni, alakját naggyá, háborúit jogossá, igazságossá tenni.

²⁰¹ *Mátyás F.*: HFFD III. köt. 143. l.

²⁰² *Kardos*: Bevezetés, 15. l.

²⁰³ *Mátyás F.*: HFFD III. köt. 144—145. l.

²⁰⁴ Uo. 143. l.

²⁰⁵ Uo. 146. l.

²⁰⁶ Uo. 153. l.

²⁰⁷ Uo. 152. l.

²⁰⁸ SRH I. köt. 242. l.

Tézis ide, tézis oda, Nagy Lajos harcolt, olykor kegyetlenül és vadul, s a krónikásnak ezt meg kellett örökítenie. Az a kérdés, hogyan tudta ezt az előszó programjának megfelelően megoldani. Az előszó ugyanis többször kiemeli az irgalmas király (rex misericors) ideálját. A szerzőnek — ha azonos szerzőt tételezünk fel — itt is tartania kellett magát a prológus eszményéhez. Íme a módszer! Capua elfoglalásáról így ír: „Rex autem Lodouicus habens liberum aditum, introiuit Capuam, et cepit eam sine sui et cuiuscunque lesione. Et postquam rex habuit Capuam. . . , venit Auersam, qui receperunt eum cum honore.”²⁰⁹ Ez „tévedés”, de felettébb valószínű, hogy a szerző tudatos, szándékos hamisításáról van szó. A krónikás úgy ábrázolja az eseményt, mintha a capuaiak belátták volna, hogy a magyar királlyal az Isten áldása és erős sereg van, ezért megadták magukat.²¹⁰ Ébből a krónikás teremtette szituációból egyenesen magasztosul fel Nagy Lajos rex misericors-szá, hiszen nem vérszomjas, nem áll bosszút a kapitulált ellenségen. Ez a kép, persze, hamis: Capua nem hódolt be, véres ütközetben kellett szétverni Johanna seregét és elfoglalni a várost.²¹¹ Természetesen nem lehetett, de nem is kellett minden véres csatát meghamisítani; ahol ilyenről ír a szerző, ott mindig igazolja a királyt a hadjárat jogosságával, az igaz ügy harcosaként állítva be Nagy Lajost, de igazoltatja a királyt az állandóan jelenlevő és kifogyhatatlan kegyű isteni segítséggel, valamint az ellenség kegyetlenségével is. A durazzói herceg kivégzéséért még hálát is ad az Istennek: „Per omnia benedictus deus qui sic tradidit *impios* puniendus.”²¹² A gonoszok (*impii*), a király ellenségei szemben állnak a kegyes Lajossal, az előszóbeli királyi kegyességgel (*misericordie pietas*). A legjellemzőbb ezzel kapcsolatban az az epizód, amelyben Lajos seregének a foggiabeliek elleni hadműveleteit beszéli el. Ezek során a várost teljesen megsemmisítették. Ezt is — mint minden eseményt — igyekszik megindokolni a szerző, hogy lemossa a vért királyáról, s jogossá tegye eljárását.²¹³ E résznél még egy körülmény figyelemre méltó. A csatát Lajos távollétében Laczkfi István irányította, s az *ég* adott neki győzelmet.²¹⁴ E rész tökéletesen párhuzamba állítható a prológus híres, bibliai ihletésű koncepciójával: „Per me», inquit Deus, et non virtute propria »reges regnant«. . .”²¹⁵

Mint láttuk, a szerző az előszóbar a béke gyönyörűségének (*pulchritudo pacis*) képét vetíti az olvasó elé. Bár Nagy Lajos korából szinte csak háborúkat van módjában leírni, az előszó elveinek szellemében itt is többször felcsillan a békességre való törekvés igénye. Ennek legteljesebb kifejezése a már idézett mondat Endre meggyilkolásánál, a nagy viszályok kezdetének küszöbén: „expectauimus pacem et non venit. . .”²¹⁶ De többször a háborús képek közé is belevegyíti a békés szólamokat, amelyekkel a prológus szellemében igyekszik átszínezni királya alakját: „. . . premisit suos intimos et dilectos, videlicet dominum Johannem episcopum Wesprimensem et magistrum Nicolaum filium Laurency (Toldi Miklós?) cum magna pecunia, firmiter eis

²⁰⁹ *Mátyás F.*: HHFD III. köt. 150. l.

²¹⁰ Uo.

²¹¹ *Pór Antal*: Nagy Lajos (Magyar Történeti Életrajzok). Bpest. 1892. 156—157. l.

²¹² *Mátyás F.*: HHFD III. köt. 151. l.

²¹³ Uo. 154. l. A szerző indoklása: a város lakói a gyilkos, a jogtalanul, tehát zsarnok módon trónbitoló Johanna mellé álltak, és fegyveres sereggel fordultak a magyarok ellen.

²¹⁴ Uo.

²¹⁵ SRH I. köt. 241. l.

²¹⁶ *Mátyás F.*: HHFD III. köt. 143. l.

precipiens, ut in transitu suo in itinere nemini noceant, nec cuiquam molestiam inferant, et de rapina exercenda caueant; sed placabiliter omnibus et pacifice per viam suam gradientur, ne nomen suum, regnum dignum et honorificum per sue male operationis infamiam maculent, et ex hoc multis scandalum generarent.”²¹⁷ Ugyanez a gondolat, a nyugalomnak, a békének az igénye más-hol is kifejezésre jut, itt azonban már szorososan kapcsolódik ehhez az irgalmasság, a kegyesség motívuma, s így fonódik egybe a békeszerető és irgalmas király képével: „Tunc rex Lodouicus miliciam suam non subito nec simul misit in Apuliam, sed particulatim, ne terrigene pertimescerent, quod manu violenta et vindicta regnum vellet optinere.”²¹⁸ Az itáliai hadvonulás leírásában sem mulasztja el a szerző, hogy célzást tegyen a király békés szándékaira. Itt még inkább a *rex misericors* eszményének megvalósulását látjuk, hiszen a magyar uralkodó nem áll bosszút az itáliai területek büntelen és védtelen lakosságán: „...per Manthwam Bononiam Forliuum cum pace pertransiuit.”²¹⁹

A prolóógus tartalmazza a király Kálti szerinti négy „sarkalatos erény”-ét,²²⁰ a iustitiát, sapientiát, patientiát és misericordiát.²²¹ E négy erényből különösen a bölcsesség válik uralkodóvá. *Kardos Tibor* helyesen állapítja meg, hogy Kálti Márk „... a biblikus anyagból érdekes módon a »bölcs király« (rex sapiens) eszményét emeli ki, sőt emberarcú istenségének formálásában is odáig megy, hogy isten »kimondhatatlan eszességének fenségéről« (ineffabilis altitudo prudentie), sőt isten »józan eszének ítéletéről« (recti censura iudicii) tesz említést.”²²² Két olyan biblikus idézetet is használ Kálti, amely a bölcs király eszméjét hangsúlyozza: „»Rex sapiens« sedens »in solio intuitu suo dissipat omne malum«”²²³ és „»Rex sapiens et misericors stabilimentum populi est«, »et dissipat impios«, subiectos populos a tyrannis eripiendo”²²⁴ Amennyiben a krónikahagyomány fenti, 1342-es és 1342-n túli részei Káltitól származnak, úgy a bölcs király eszményének előfordulását, jelentkezését biztos kereshetjük bennük is. A krónikatöredék így szól Nagy Lajosról: „... multum se prudenter rexit et habuit; quia quamuis per suos principes et barones honorem tunc non reportauerit, tamen omnia facta eorum sapienter dissimulauit.”²²⁵ Egy más helyen szintén királyára vonatkoztatva így ír: „Sed quia sapientis est ordinare, et fienda prudenter disponere.”²²⁶ E gondolatokat másutt is ismétli, királyáról szólva: „... et sic sapienter ordinatis, et prudenter dispositis.”²²⁷ E példák kétségtelenné teszik, hogy a királyra alkalmazott jelzők — bölcs, okos — a legszorosabb kapcsolatban vannak az előszó „bölcs király”-eszményével.²²⁸ A Károly Róbert temetéséről szóló rész-

²¹⁷ Uo. 147. l.

²¹⁸ Uo.

²¹⁹ Uo. 150. l.

²²⁰ *Horváth*: Stílusproblémák, 268. l.

²²¹ SRH I. köt. 242. l. »Reges regnant«, qui habent iustitie equitatem, sapientie claritatem, patientie tranquillitatem et misericordie pietatem...”

²²² *Kardos*: Bevezetés, 15. l.

²²³ Prov. 20, 26. és 8., vö.: SRH I. köt. 242. l.

²²⁴ Sap. 6, 26.; Prov. 20, 26., vö.: uo.

²²⁵ *Mátyás F.*: HFFD III. köt. 145. l.

²²⁶ Uo. 146. l.

²²⁷ Uo. 148. l.

²²⁸ Ezt még csak aláhúzza és elmélyíti az, hogy a szerző által mindig a legnagyobb tisztelettel emlegetett anyakirályné, Erzsébet — szintén igen bölcs (*sapientissima*: uo. 151. l.). — De hogy szerzőnk nem csupán a királyok ékességének tartja a bölcsességet,

ben az író leszögezi, hogy Istennel semmi nem állítható szembe. Ez általános tétel, de az viszont már nagyon egyedi, hogy az általános emberi, az Istennel alternatívaként szembeállítható, de ott elégtelennek bizonyuló erények közül éppen a bölcsességet és az okosságot helyezi a sor elejére: „... et quod non est *sapientia* neque *prudencia*, neque fortitudo neque consilium contra dominum. . .”²²⁹

A *sapientia* mellett a *iustitia* (igazságosság) is a négy sarkalatos erény egyike. Ennek jelentkezéséről nem kell külön szólnunk: Kálti Márk királya szinte valamennyi hadjáratát Nagy Lajos igazságosságával, igazságszeretetével indokolja, hisz éppen a jogtalanságok, az igaztalanok ellen vezeti hadait.

A *patientia* (tűrés) is általános emberi erénnyé szélesül írónk tollán: „... sed potius ferendus est gravis euentus necis *patienter*. . .”²³⁰ Hogy azonban — a prólógus szellemében és szava szerint — a jó király erényének is tartotta, az a 156. fejezetből derül ki. Itt van szó a velenceiekkel Záránál vívott háborúról, a velencei „forintok” által megrontott magyar főurakról, akik népük dicsőségre méltó híret lerombolták, magukra és utódaikra örök gyalázatot hagyva ezáltal.²³¹ A király mégsem állt rajtuk véres bosszút. A türelmes király itt már egyszersmind irgalmas király is. (Más kérdés, hogy e kényszerű türelmességet a valóságban reálpolitikai tényezők tették szükségszerűvé.)

A prólógus különös kiemeltséggel hangsúlyozza a király irgalmasságának (*miseriordia*) fontosságát. Ez a jellemvonás ékesen jelentkezik Nagy Lajosra konkretizálva is, amit főként a hadjáratok tárgyalásánál láttunk. A szerző Károly Róbert temetési jeleneténél sem mulasztja el István király és Imre herceg nevéhez hozzátenni: „... et sumpna pietatis opera ipsa benigne implorantibus *miseriorditer* partiuntur. . .”²³²

Az irgalmassághoz szorosan hozzátartozik a kegyesség (*pietas*) erénye is (*miseriordie pietas*). Károly Róbert temetésénél a szerző kétszer is hivatkozik elhunyt királya kegyességére.²³³

A fentiek alapján úgy látjuk, hogy a Képes Krónika családjának tagjaiban és a Dubnici Krónikában hagyományozott bevezető sorokon, a lendületes, optimista prólóguson, a magyarság japhetita leszármazását tárgyaló részekben (SHR I. 1—4. fej.) kívül Kálti Márknak kell tulajdonítanunk a Károly Róbert halálát és temetését igen bő fogalmazásban elmondó fejezeteket (*Mátyás F.*: HHFD III. 147—148. fej.), valamint a korábban János, majd Névtelen Minoritának tulajdonított, a Dubnici Krónikába interpolált krónikátörredék első, az eseménytörténetet 1345-től 1349-ig vivő részét (*Mátyás F.*: HHFD III. 154—165. fej.).

hanem általános emberi eszménynek, az kitűnik az általa mindig kiemelt Laczkfi István jellemzéséből: „...Stephanum filium Laczk... in armis militaribus audacissimum et strenuum, et in rebus ac negoeyis habunde disponendis multum *prudentem* (unde in Apulia exiuit de ipso prouerbiu: tu es homo victoriosus et *sapiens*, quasi alter Stephanus filius Laczk) . . .” (Uo. 153—154. l.) Jellemző, hogy a szerző Laczkfi Istvánról mint legjellemzőbbet a győzedelmességet és — bölcsességet mondja el.

²²⁹ Uo. 135. l.

²³⁰ Uo.

²³¹ Uo. 145. l.

²³² Uo. 134. l.

²³³ „Nouissime vero videntes ipsum regnicole esse *pium* ac exaltatum sicut cedrum Libani. . .” (Uo. 131. l.) — „Quapropter tuum grande factum nepharium, omnibus re vera dilectissimis catholice fidei cultoribus, pariter fidelitati semitarum adherentibus, *pium* ut ipsum dominum Karolum oporteat flere, et ipsius obitum proch dolor lamentabiliter condolere.” (Uo.)

E megállapítás lehetővé teszi, hogy belőle további következtetéseket vonjunk le, másrészt újabb problémákat vet fel. Kálti Márk önálló alkotásának tisztázása után mód nyílik felvillantani alkotója emberi portréját is. Műveltsége skolasztikus, biblikus,²³⁴ lépten-nyomon hivatkozik Istenre, a biblia tanúságára.²³⁵ Nemcsak hivatkozik a bibliára, de idéz is belőle, észrevétlenül, a bő vénájú elbeszélés sodrába elrejtve.²³⁶ A Károly Róbert temetéséről szóló rész kezdetének mondanivalója, hangja is mutatja a szerző korszerű skolasztikus műveltségét: „Heu me quia huius mundi decus et gloria a primeuo temporis spacio nunquam in uno statu permanens, sed semper variando versaliter atque caduce se protendens in nichilum, tamquam aqua decurrens incedit.”²³⁷

Az újabb irodalomban elterjedőben van egy olyan nézet, amely szorosabb kapcsolatot vél felfedezni Kálti Márk és a humanizmus között.²³⁸ Mi, ennek ellenére, ha vannak is bizonyos jelek, inkább nyomok, amelyek túlmutatnak a skolasztikán, mégis *Kardos Tibor* egy korábbi tételéhez tartjuk magunkat: „Kálti Márk »Képes Krónika«-ja még töretlen teljességében mutatja a lovagkort.”²³⁹ Legújabban *Klaniczay Tibor*²⁴⁰ nyomán valljuk: XIV. század közepi krónikáinknál, így Kálti Márk művénel is hibás akár kifejtett, akár prehumanista ihletettség feltételezése.

A krónikasztézis Kálti Márktól eredeztethető részei három forrásca-tornán keresztül ötvöződtek össze. Az általa leírt események egy részét mint szemtanú látta, átélte. Utal erre Károly Róbert temetésének leírásánál.²⁴¹

²³⁴ Vö.: *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei VII.), Bpest, é. n. 164. l. — Ez a megállapítás — úgy érezzük — szorosan csatlakozik *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 744—745. l.; vö. fentebb, 192. jegyzet) eszmetörténeti megalapozottságú fejtegetéséhez. Talán nem véletlen, hogy alig valamivel Kálti Márk krónikasztézisének elkészülte után egy másik történetíró, Küküllői János kezd hozzá — ő már valóban ízig-veéig XIV. századi gondolati tartalommal — Lajos életének megírásához. S ha igaz az a feltevés, hogy Küküllői királyi megrendelésre dolgozott, talán nem abszurdum feltételezni, hogy maga Lajos király is saját-magának valami másféle, kevésbé „káltias”, inkább „küküllőies” megörökíttetésére vágyakozhatott. Persze azt sem szabad feledni, hogy Kálti egy döntően XI—XII. századi eseménysort tartalmazó szintézis létrehozója volt, s valószínűleg e szövegeknek nemcsak betűje, hanem gondolata is kötötte.

²³⁵ *Mátyás F.*: HHF III. köt. 146. l.: „... scripture... testimonio...”

²³⁶ Uo. 134. l.: „... fauces rauce facte sunt...” Vö.: „rauae factae sunt fauces meae”, Psal. 68, 4. — Ld. még a 233. jegyzet idézetét.

²³⁷ *Mátyás F.*: HHF III. köt. 129. l. — Anélkül persze, hogy a végső szó kimondására vállalkozhatnánk, hiszen magunk is további kutatásokat tartunk szükségesnek, megkérdőjeleznék *Mályusz Elemér* (Krónika-problémák, 745—746. l.) ama nézetét, mely hajlik arra, hogy a Képes Krónika szerzőjét is a ferences szerzetesek sorából való-nak lássa. Az újonnan Káltinak tulajdonított szövegek egy ilyenfajta feltevést nehezen engednének meg. Mi továbbra is Kálti Márknak inkább világi pap jellegét, művének pedig udvari — kancelláriai ihletettségét hangsúlyoznánk.

²³⁸ *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónika-ban, Századok, 1953, 102. l.; *Kardos Tibor*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 56—57. l.

²³⁹ *Ua.*: Középkori kultúra, középkori költészet, 164. l.

²⁴⁰ Vö. *Klaniczay Tibor*: Reneszánsz és barokk. Bpest, Szépirodalmi Kiadó. 1961. 22. l.

²⁴¹ „Cuius quidem lacrimositate innumerabilis mesticie pretextu creditur eos, qui reges tumulari non conspexerunt, de acerbitate doloris instillationeque lacrimarum, quasi imparticipes et inscios fore et extare.” *Mátyás F.*: HHF III. köt. 134. l.

Az események nagyobb részénél azonban nem volt jelen, itt gyakran hálomásra támaszkodik — és hivatkozik is.²⁴² Oklevélhasználata kétségtelen.²⁴³

Valószínűnek kell tartanunk, hogy Kálti Márk megírhatta az 1342—1345 közötti évek eseménymenetét is, ez azonban — a véletlen szeszélye folytán — nem maradt ránk. Jelen ismereteink birtokában nem tudunk válaszolni arra sem, hogy krónikaszintézise 1349-en túl is terjedt-e.

Problémát jelent még, hogy Kálti Márk művét miért csak *bizonyos krónikák* tartották fenn, mégpedig 1342-es, Károly Róbert halálát és temetését tárgyaló fejezeteit a Budai, Dubnici Krónika és Thuróczi János krónikája, az 1345—1349 közötti időre vonatkozó töredékét pedig csak a Dubnici Krónika. A megoldáshoz emlékeztetnünk kell ismét arra, hogy a Budai Minorita Krónika létrejötte után az addig egységes, homogén krónikaszöveg szétszakadt, differenciálódott, s elsősorban ebben leli magyarázatát a mai, erősen eltérő végződésű krónikás szöveghagyomány. Egy bizonyos: a jelenlegi formájában a 209. fejezet végén „quatenus” szóval végződő csonka (Bécsi) Képes Krónika csak töredék, s ahhoz sem férhet kétség, hogy eredeti mintája tovább haladt időben: tartalmazta még Kálti Márk önálló, 1342-től *legalább* 1349-ig terjedt munkáját. Az is kétségtelen, hogy a Kálti alkotta magyar krónikaszintézis szövege már 1358 körül megcsonkult, illetve pontosabban: a krónikaszintézis *egyik* szövegvariációja csonkult meg.²⁴⁴ Érdekes, hogy a Képes Krónika családjának utolsó, ötödik tagja, a Thuróczi-kódex az, amely nem szakad meg. Ez a kódex a „quatenus” szó után folytatja a szöveget Károly Róbert halálának, illetve Nagy Lajos megkoronázásának egyaránt igen lakonikus fogalmazású eseményéig. Nem alap nélkül tételezhetjük fel erről a V₅-kódexről, hogy a „quatenus” szóig a Képes Krónikát, vagy inkább annak egy másolatát vette át, onnan azonban — mivel a Képes Krónika családja ezen tagjának mint forrásnak a szövege nem ment tovább — átváltozott egy, az Acephalushoz közelálló, tehát feltétlenül a Budai Krónika családjába tartozó forrás másolására, s szövegét 1342-vel zárja.

Nagyon érdekes az, hogy a Thuróczi-kódex végfejezetét (1342-es bejegyzését) felhasználja a Budai és a Dubnici Krónika. E két szöveg — mint láttuk — 1342-nél Kálti Márk munkájához nyúl, de a Thuróczi-kódex ugyane témájú, csak gyér fogalmazású, szinte annalista bejegyzését sem mellőzi teljesen, amennyiben Küküllői művének elejére interpolálja azt. Az is bizonyos, hogy Kálti Márk 1342-es elbeszélése, közleménye a *Budai Minorita Krónika folytatásaként* kerülhetett a Budai Krónika kompilátora elé, hiszen a Budai Krónika *kamita* leszármazást hoz, míg az eredeti, nem csonkult, Kálti önálló művét is tartalmazó kézirat — mint a Képes Krónika s négy leszármazottja is mutatja — éppen Kálti Márk tollából a *japhetita* eredet mellett tört lándzsát. E folyamatok valószínűleg még az itt leírtnál is bonyolultabban játszódhattak le az idő és a másolók jellegtelen tevékenységének ma már felderíthetetlen homályában.

Még érdekesebb azonban az, hogy Kálti Márk önálló alkotásának harmadik, az 1345—1349 közötti időt tárgyaló része *csak* a Dubnici Krónikában található. E kérdés megoldásához van egy alapos és biztos fogódzónk. A Budai

²⁴² Pl. uo. 145., 148. stb. l.

²⁴³ Uo. 155. l.

²⁴⁴ Csak ezzel magyarázható, hogy az előszó és az interpolációk, valamint a szöveggyezések vonatkozásában a Képes Krónika családjába tartozó V₂- és V₃-kódexek szintén a 209. fejezet végén, a „quatenus” szónál mondat közepén szakadnak meg. (A V₄-kódex szövege már a 207. fejezetnél megcsonkul.)

Krónika családjába tartozó szövegek közül *egyedül* a Dubnici Krónika az, amelyik a Képes Krónika családjára kizárólagosan jellemző bevezető sorokat, a lendületes prologust és a magyarság japhetita leszármazását tartalmazza. A Dubnici Krónika tehát — családjának valamennyi tagja közül egyedül. — ismeri Kálti Márk bevezető fejezeteit. Éppen ennek alapján nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ezen első Kálti-fejezetek, valamint az általunk Káltinak tulajdonított krónikatöredékek (legalábbis azok egy része) között igen mély, egymást igazoló kapcsolat van. Vagyis az itt teljesen meglepő *Kálti-előszó* igazolja a Dubnici Krónikába interpolált Kálti-féle krónikatöredéket (1345—1349) és fordítva.²⁴⁵

IV. A NÉVTELEN MINORITA

A Dubnici Krónikából előkerült, Küküllei szövegébe interpolált 19 fejezetnyi krónika, mely az 1345—1355 közötti évek eseményeit mondja el, már a XIX. század eleje óta az érdeklődés középpontjában áll. Az irodalom a krónika behatóbb vizsgálatának rovására a mű szerzőségének izgalmas kérdését helyezte középpontba.²⁴⁶

E munka értékelését, illetve átértékelését új alapokról elindulva kell elvégeznünk, hiszen egyrészt a *Domanovszky*²⁴⁷ nyomán évtizedeken át fatálisan félreértett *Wadding*-adat²⁴⁸ *Karsai Géza* által²⁴⁹ történt helyes interpretálásával egy, cselekményében 1342-n túl haladó minorita krónika létének „elvi” alappillére omlott össze, másrészt fenti vizsgálataink igazolták, hogy e töredékes krónika első része a Kálti-féle krónikasztézishez tartozónak minősül, így tehát alábbi vizsgálataink tárgyát már csak annak második, eseménymenetében 1349-től 1355-ig terjedő része képezi.²⁵⁰

Sem János minorita, sem Laczkfi Dénes szerzőségét nem látjuk bizonyítottnak, de még csak valószínűnek sem, ezért a *Trencsényi-Waldapfel Imre* által ajánlott és használt „Lajos-kori Névtelen Minorita” elnevezést

²⁴⁵ Mindehhez nagyon tanulságos még *Domanovszky*nak egy más, szigorúan filológiai úton nyert tételét idézni, mely szerint a Dubnici Krónika írója (talán inkább a Dubnici Krónika írója felé közvetítő valamelyik másoló) krónikájának elején „a Bécsi Képes Krónika családjának egy elveszett, általunk nem ismert codexét használta, mely legközelebb magához a Képes Krónikához állott, talán annak eredeti szövege volt...” *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika, 251. l.

²⁴⁶ A vonatkozó irodalom jelentősebb termékei: *S. F. L. Endlicher*: Cronica de gestis Hungarorum... , Jahrbücher der Literatur. 1826. Anzeige-Blatt XXXIII. 4. l.; *Josephus Podhradczky*: Chronicon Budense. Budae. 1838. 307. l.; *Toldy Ferenc*: Chronicon Hungarorum Poseniense. Budae. 1852. Praefatio XV. l.; *Alfons Huber*: Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer. Archiv für österreichische Geschichte LXVI. (1885), 10—11. l.; *Mátyás F.*: HFFD III. köt. Praefatio, II., 143. l. l. jzet.; *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika, 431—436. l.; *Pór Antal*: Nagy Lajos (Magyar Történeti Életrajzok). Bpest. 1892. 9. l.; *Dékány Kálmán*: János minorita...; *Karácsonyi János*: i. m., II. köt. 565—566. l.; *Erdélyi László*: Krónikáink magyarul, 219. l.; *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei VII.), é. n. 165. l.; *Ua.*: A magyarországi humanizmus kora. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1955. 59. l.; *Ua.*: Bevezetés, 10—11. l.; *Trencsényi-Waldapfel Imre*: i. m. 29—30. l.; *Karsai Géza*: i. m. 676—677. l.; *Kurcz Ágnes*: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 363—368. l.

²⁴⁷ *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika, 436. l.

²⁴⁸ *Annales minorum... auctore... Waddingo*. Tomus VIII. Id. kiad., 23. l. (Margón a 2. kiadás lapszáma: 20.)

²⁴⁹ *Karsai Géza*: i. m. 676—677. l.

²⁵⁰ *Mátyás F.*: HFFD III. köt. 155—167. l. (166—172. fej.)

fogadtuk el és használjuk.²⁵¹ Ha nevét nem is ismerjük, profilját viszonylagos élességgel tudjuk megrajzolni.²⁵² A szerző minden látszat-pontossága ellenére sincs közel az eseményekhez, s talán ezzel magyarázható, hogy alkotásában kevés a központi jellegű probléma. Adatai azért ellenőrizhetetlenek, mert kevés bennük az országos szintű esemény. Nem mutat a szerző különösebb érzéket a kompozíció, a művészi szerkesztés iránt. Alkotása arra utal, hogy írója korántsem hordoz magában tudós törekvéseket; haszabad így mondani, inkább „regényíró”. Stílusa élénk, változatos, szereti a romantikát, a fordulatokat. Előadásmódja minden bizonnyal egyéniségét tükrözi: szószátyár, fecsegő. Akárcsak Szerémi. Alakja élesen elválik a magyar krónikahagyomány más szerzőinek egyéniségétől, műve, művének eszmeisége, íze pedig krónikáink más darabjaitól.

Sajnos, a krónikában sem a mű időkeretére, sem keletkezési idejére nem találunk direkt adatot. Még így is valószínűnek tartható, hogy e krónika elején és végén is töredékes: a mai kezdő- és zárófejezet igazolni látszik ezt. Tételünk igaza mellett szól az is, hogy a fennmaradt részben több visszautalás van a leírt eseménysort megelőző időre, pl. az 1345-ös „első” litván háborúra.²⁵³ Ez talán némi létjogosultságot ad ama feltevésnek, hogy az ismeretlen szerző annak a pár évnek az eseménymenetét is megírta, amelyre a ránk hagyományozott szövegben csak e visszautalások vannak. Arra vonatkozóan, hogy krónikája időben meddig terjedt, még hipotézisre feljogosító közvetett adat sem áll rendelkezésre.

Hasonlóképp szinte megoldhatatlan az ismeretlen idősugarú krónika keletkezési dátumának hozzávetőleges megállapítása. A szöveg ritmikus volta a XIV. századi eredet mellett szól, a leírt események élénksége pedig közel egykorú elbeszéléstre mutat. Talán nem kell véletlennek tartanunk, hogy a szerző kétszer is hivatkozik János lektorra,²⁵⁴ éppen arra a János lektorra, a királyi gyóntatóra, aki az 1363-as évig a minoriták rendfőnöke, minister provincialisa volt. Ezt oklevél is,²⁵⁵ a minorita rendfőnökök listája is igazolja.²⁵⁶ Azt is tudjuk, hogy Jánost szerzetestársai buktatták meg a szegénységi fogadalom megszegése miatt. Ebből talán arra is lehet gondolni, hogy a krónikatöredék 1363 előtt keletkezett, akkor, amikor János még a minorita rend főnöke volt. Nehezen hihető ugyanis, hogy egy minorita bukott rendfőnöke nevét örökítette volna meg.²⁵⁷

²⁵¹ *Trencsényi-Waldapfel Imre*: i. m. 29–30. l. Az ismeretlen szerző minorita volta kétségtelennek tűnik.

²⁵² Szerzőnk és műve értékelésének bizonyos vonásait ld. fentebb.

²⁵³ *Mátyás F.*: HHFD III. köt. 162. l.

²⁵⁴ A János (minorita) lektorra vonatkozó okleveles anyagot *Karácsonyi János* (i. m., II. köt. 563–565. l.) állította össze: *Fejér*: Cod. dipl. IX. 7. 171., 523. l.; *Bossányi*: Regesta supplicationum II. Bpest. 1918. 351–352. l.; *Theiner*: Vetera Monum. Hist. Hung. s. ill. II. Róma. 1860. 37., 39. l.

²⁵⁵ *Fejér*: Cod. dipl. IX. 7. 523. l.: „...per Johannem, quondam ministrum Capellanum et confessorum nostrum...”

²⁵⁶ *Borovszky Samu*: A ferencziek történetéhez. Történelmi Tár, 1895. 752. l.: „Fr. Johannes minister et capellanus regine depositus Strigonii in capitulo anno 1363.”

²⁵⁷ Persze ez nem fellebbezhetetlen érv. Szerzőnk többször hadakozik az igazságtalanság ellen (pl. Bessenyő János esetében), s elképzelhető, hogy itt a már — szerinte talán igazságtalanul — leváltott János minorita alakját vázolja fel, János nevének fel- említesével „hadakozva” az igazságtalanság ellen. Mindenesetre — talán nem a véletlen játékként — erre az időre, 1363 tájára mutat az a hír is, amit szerzőnk Lestákról ránk hagyományozott. A Rátót nembeli Lóránt fia: (helyesebben: Lóránt unokája, III. Rátót fia:) Lestáknak (akinek tettéről eléggé elfogult hangnemben egyébként már — jellem-

Meglepő, hogy szerzőnk az 1352-es litván hadjárat kapcsán a következő megjegyzést teszi: „Die autem sequenti sero venerunt ad fluuium Ethel, circa cuius ripam olim Atila natus fuisse perhibetur, cum cetus hungarorum de Scitia in Pannoniam transmigravit.”²⁵⁸ Hasonlóképpen feltűnő, hogy Laczkfi Pál zürichi győzelme elbeszélésénél a magyarokat hunoknak nevezi: „De hunis autem in ipso prelio quindecim iuuenes corruerunt.”²⁵⁹ Mindkét megjegyzés nagyon érdekes, magyar történeti krónikarészben igen egyedi utalásokat tartalmaz a hun történetre. Ebből talán az a perspektíva nyílhat, hogy szerzőnk ismerte a hun—magyar eredetmondát, olvashatott Attiláról, talán éppen a Budai Minorita Krónikából vagy a Kálti-féle krónikasztézisből. Esetleg folytatta is valamelyikét. Csak ilyen alapon látszik némileg valószínűnek *Dékáni* egyébként teljesen bizonyító erő nélküli feltevése, mely szerint ez a minorita szerzőtől eredeztethető munka, illetve annak e ránk maradt töredéke „... a Budai Minorita Krónikából, annak 1342-n túli szerkesztéséből való”.²⁶⁰ E két, a hun történet ismeretét feltételező utalásból talán arra következtethetünk, hogy névtelen szerzőnkben egy krónika-kontinuátort, műve fennmaradt részében pedig talán egy új, mondhatnók úgy is: minorita érdekltségű és „házi használatú” gesta-kísérlet nyomát kereshetjük. Műve ilyenformán már leágazást képvisel a XIV. században új virágkorába szökkenő magyar krónikairástól középkori történeti irodalmunk más műfajai — elsősorban Küküllei — felé.²⁶¹

Дь. Кришто:

Хроники из эпохи династии Анжу

Резюме

Статья имеет своей целью измерить и оценить сохранившиеся венгерские хроники, относящиеся к периоду с 1272 по 1350 гг. Основной ее проблемой является возможное выяснение происхождения, состава хроникального синтеза, возникшего в середине 14 века (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Изданный: Szentpétery: *Scriptores Rerum Hungaricarum I.*, Budapestini, 1937, 239—505), и также анализ данной компиляции с точки зрения как содержания так и внешней обработки.

По установлению автора вышеупомянутый хроникальный синтез по его происхождению может быть разделен на четыре единицы. Первая из них, *Budai Minorita Krónika* (Будайская Хроника Миноритов), содержащая данные венгерского хроникального материала с 1272 по 1333 гг. (См. Szentpétery, *SRH I.*, гл. 181—211.) на основе признаков по

zben! — a 166. fejezetben olvashatunk) közvetett módon a halálát is feljegyezte a 170. fejezetben a krónikás: „Leustasium ciam filium Lorandi de genere Ratholth tunc Senasclanum regis et comitem Simigiensem, cum uno lapide in pectore percusserunt et ad terram deiecerunt, cuius percussionis vestigium in suo torace usque ad mortem extitit luculentum.” (*Mátyás F.*: *HHFD III.* köt. 163. l.) Lesták 1361-ben még szlavóniai bán, de utána nevének említésével már nem találkozunk a forrásokban. Ld. *Bóta László*: i. m. ItK, 1961. 244. l.; *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához, *Történelmi Tár.* 1906. 591. l.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, III. 1. köt. Bpest, MTA. 1901. 15. l., 6—7. lapnál melléklet.

²⁵⁸ *Mátyás F.*: *HHFD III.* köt. 165. l.

²⁵⁹ *Uo.* 167. l.

²⁶⁰ *Dékáni Kálmán*: A Bécsi Képes Krónika. 58. l.

²⁶¹ Részint műfaji korlátok, részint az adott terjedelem korlátai gátolnak bennünket, hogy itt — a *krónikák* között — kitérjünk Küküllei János *vita*-jának (világi biográfiájának) elemzésére. Kükülleivel kapcsolatos — már elvégzett — kutatásaink eredményeit külön közleményben kívánjuk publikálni.

содержанию и внешних признаков делится также на четыре части, является работой четырех, по имени неизвестных, но ясно различимых по их политической позиции и стилю авторов. Это были: *летописец времени междуцарствия, выступающий против Анжу* (там же, главы 181—191), *летописец Кароя Роберта* (там же, главы 192—196), *анналист* (там же, главы 197—205 и 210—211), и *подготовитель придворной хроники* (возможно не являвшимся миноритом), (там же, главы 206—209). Они являются последними представителями венгерской хроникальной литературы, не имевшей еще дифференциации. После 1333 года, хроника, являвшаяся до тех пор единой, разветвлялась в разные направления. Одним из продолжителей хроники автор видит в т. н. *втором анналисте* (M. Florianus: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici, Scriptores, vol. III., Quinqueecclesiis, 1884., 127—129. old., 143—146. fejezet*), другого — в *Марке Калти*. Также можно принять за невзыскательных продолжителей единой до 1333 года хроники записи от 1342 года в рукописи Турочи, Самбукус и Ацефалус (Szentpétery, SRH I. 212. fej.). *Марка Калти* можно считать последним автором и конечным редактором хроникального синтеза 14 века в Венгрии. Калти, с одной стороны, «модернизировал» предание о происхождении венгров, написанного Кезаи (Szentpétery: SRH. I., 1—4. fej.) с другой — продолжал и обогащал новыми частями венгерскую национальную хронику (опись смерти Кароя Роберта и первых лет царствования Лайоша Великого) (Florianus: NHFD III., 147—148. fej., 154—165. fejezet). В частично сохранившейся работе (Ibidem, 166—172. fejezet) *Безыманного Минорита* можно искать следы попытки создать гесту в духе миноритов. Таким образом она уже представляет собой ответвление от хроникальной литературы, расцветавшей с новой силой в эпоху династии Анжу к другим жанрам венгерской исторической литературы, прежде всего в направлении диспута, значит в сторону *Кьюкюллеи*.

Автор в своей работе пытается начертать общечеловеческий портрет новоявленных летописцев, а также их мировоззрение и писательский облик. Доводы в основном по содержанию дополняются данными о результатах изучения стилистических особенностей летописцев.

Gy. Kristó:

Chroniques hongroises de l'époque angevine

Résumé

La présente étude se propose d'établir le bilan et de présenter l'appréciation des traditions des chroniques hongroises qui se rapportent à la période allant de 1272 à 1350. L'éclaircissement dans la mesure du possible de l'origine et de la structure de la rédaction des chroniques provenant du milieu du XIVe siècle (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Édités en Szentpétery: *Scriptores Rerum Hungaricarum I., Budapestini, 1937. pp. 239—505*) et une analyse consacrée au contenu et à la forme de cette compilation constituent le principal objectif de cette composition.

Suivant l'avis de l'auteur cette rédaction de chroniques se répartit quant à son origine en quatre unités. Parmi elles, la première portant le titre de *Chronique Mineure de Buda* et renfermant les données de la matière des chroniques hongroises embrassant la période entre 1272 et 1333 (In Szentpétery: SRH I., chapitres 181—211) témoignent, à en croire les signes portant sur le contenu et la forme, de l'empreinte de quatre auteurs inconnus qui, de par leur attitude politique et leur style, se distinguent nettement les uns des autres. Ceux-ci sont les suivants: *le chroniqueur anti-angevin de l'interrègne* (Ibid. chapitres 181—191.), *le chroniqueur du roi Charles Robert* (Ibid. chapitres 192—196.), *l'annaliste* (Ibid. chapitres 197—205 et 210—211.) et *le préparateur* (peut-être n'était-il pas un frère mineur) *de la chronique de la Cour* (Ibid. chapitres 206—209.), derniers auteurs du corps de chroniques hongroises non-différenciées. En 1333, les chroniques hongroises, homogènes jusqu'à cette date, se sont divisées en plusieurs branches. L'auteur en voit l'un de leurs continuateurs dans la personne du *second annaliste* (M. Florianus: *Historiae Hungaricae Fontes Domestici, Scriptores vol. III. Quinque-Ecclesiis, 1884. pp. 127—129 chapitres 143—146.*), alors que l'autre en serait à son avis *Márk Kálti*. Les notes se trouvant dans les manuscrits de Thuróczi; de Sambucus et d'Acephalus sont, elles aussi, à considérer comme la continuation peu signifiante de la chronique présentant un aspect homogène jusqu'en 1333 (Szentpétery: SRH I., chapitre 212.). C'est *Márk Kálti* dont on doit tenir compte comme du dernier auteur et rédacteur des chroniques provenant du XIVe siècle. Il venait d'une part «de moderniser» la conception relative aux

traditions de l'origine léguées par Kézai (Szentpétery: SRH I. chapitres 1—4.) et la continuait de l'autre tout en complétant la chronique nationale par de nouvelles parties telles la description de la mort du roi Charles Robert (Florianus: HHFD chapitres 147—148) et de celle des premières années du règne de Louis Ier (ibid. chapitres 154—165.). L'ouvrage nous resté en fragments *du frère mineur anonyme* (ibid. chapitres 166—172.) porte les vestiges d'une tentative visant à la rédaction des *Gesta*. Dès lors son ouvrage représente une transition de la rédaction des chroniques ayant connu un nouvel essor à l'époque angevine vers de nouveaux genres de la littérature historique hongroise, tels en premier lieu le genre polémique représenté par J. Küküllei.

Dans son étude l'auteur cherche à préciser les traits humains, la conception du monde et les particularités littéraires des chroniqueurs récemment trouvés. Les arguments se rapportant pour la plupart au contenu se complètent par les résultats acquis à la base de la réunion des données statistiques ayant trait à l'examen du style.

Arató Endre:

A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században

A múlt század a Balkán népeit a török birodalom elnyomása alatt találta. S bár voltak különbségek az egyes népek helyzete között, polgári-nemzeti fejlődésüket az ázsiai despotikus rendszer nagy mértékben akadályozta. Viszonylag lazán kapcsolódtak az oszmán birodalomhoz a román fejedelemségek, amelyeket Bulgáriától vagy Szerbiától eltérően a török nem hódított meg. Így a XV—XVI. századba visszanyúló autonómiával rendelkeztek, nem volt a két fejedelemségre kiterjesztve a török rendszer, de ugyanakkor súlyos adót fizettek, s uralkodóikat is a porta nevezte ki. Crna Gora népe pedig vad hegyei között a maga független, de elmaradott törzsi-teokratikus állományban élt. Kedvező, s a többi balkáni néphez képest — mondhatjuk — uralkodó helyzetben volt a jómódú görög kereskedő-polgárság, valamint a klérus, amely a konstantinápolyi görög-keleti egyházban vezető szerepet töltött be.

A többi nép, szerbek, bolgárok, macedónok nemcsak a török birodalom súlyos terheit viselték, hanem közvetlenül érezték a görög kulturális nyomást és a század első felében erősödő, ill. felcseperedő kereskedő-polgárságuk kemény konkurrenciaharcot vívott a jelentősebb pozíciókkal rendelkező görög polgársággal. Nem feledkezhetünk meg végül azokról a rétegekről, amelyek az elnyomott balkáni népek köréből kerültek ki, de a török uralkodó osztály részévé váltak, miután a török hódítást követően felvették a mohamedán vallást. Ezek a bosnyák és albán bégek, ha időnként szeparatiztikus harcot folytattak is a szultáni központi hatalommal szemben, s ez nem tekinthető modern nemzeti mozgalomnak, ugyanakkor hűek maradtak szerb ill. albán nyelvükhöz, valamint több régi szokást és hagyományt is fenntartottak. A bosnyákoknál nagyobb számban az albán nép széles tömegei is felvették a mohamedán vallást és ez a magyarázata annak, hogy Szkander bég XV. századi hősi harcai után törökellenes küzdelmek Albániában nem voltak, a tömegek általában a porta hű támaszát alkották, hisz mint mohamedánok kiváltságokkal rendelkeztek. Kréta szigetén a görög lakosság egy kis része is iszlám vallású lett, s ez ugyancsak privilégiumokat biztosított számára. Így e kisebbség mindvégig a porta leghívebb kiszolgálója maradt.

Ezen kivételektől eltekintve a török nem térített, de ugyanekkor döntő volt számára a vallási hovatartozás. A törökök a nem mohamedán, keresztény lakosságot nem vették emberszámba, az semmiféle jogokkal nem rendelkezett. Igen súlyosak voltak a szultánnak és a szpahiknak pénzben és természetben fizetett adók. Mindezekhez járult még a pasáknak és kádiknak az önkényeskedése, akik így akarták visszacserezni azokat a nagy összegeket, amelyeket hivatalaikért a portának fizettek. Nagy teherként jelentkezett a katonai szol-

gálat helyett fizetett adó, valamint a gyakran végzett kíméletlen robotmunka a török állam és a hadsereg számára.

A helyzet tehát nagyon nehéz volt: nemcsak igen primitív gazdasági-társadalmi viszonyoknak lehetünk tanúi, hanem az elnyomott népek között ellentétek is kibontakoztak, amelyek akadályozták az elkerülhetetlenül szűk-séges törökellenes összefogást.

Ezen akadályozó mozzanatok mellett kedvező momentumokról is beszámolhatunk, olyanokról, amelyek segítették az elnyomott népek felszabadító küzdelmét. Itt mindenekelőtt a török birodalom bomlására kell utalnunk, amely a XVII. században megindult és a XVIII. században már nagy mértékben elmélyült. Ez az egyre előrehaladó folyamat alapvető különbséget mutat a többi kelet-európai centralizált soknemzetiségű monarchiákhoz képest, amelyeket ha meg is remegtetett a feudalizmus válsága, e birodalmak felbomlása mégsem volt napirenden.

A Balkánon tehát az ismertetett körülmények között különös jelentősége volna annak, hogy a cári Oroszország hagyományos külpolitikája az oszmán birodalom Európából való kiszorítására irányult. Ez természetesen hódító politika volt, de egybeesett a balkáni népek függetlenségi törekvésével. Oroszország és a balkáni népek szövetségének kiépítésében a közös valláson, a pravoszlávián kívül egyre inkább helyet kapott a szláv gondolat is. Ez az ideológia éppúgy, mint Oroszország török politikája cári érdekeket szolgált; a cári külpolitika követelményeinek rendelték alá a szláv és pravoszláv népek megsegítését, de Oroszország fellépése sokszor erősítette az elnyomott népek törökellenes küzdelmét.

A többi nagyhatalom, mindenekelőtt Anglia és Franciaország a cári Oroszország terjeszkedésével szemben általában törökbarát politikát folytatott. A törökországi viszonyok a fejlett tőkés országok számára kedvező lehetőséget nyújtottak a török piac megszerzésére, a gazdasági befolyás és kizsákmányolás kiterjesztésére, valamint megnövelésére. Ezek a kifejezetten kapitalista indítékú követelmények voltak a nyugati hatalmak külpolitikájának rugói. A portával kötött egyenlőtlen szerződések, a számukra kedvező alacsony vámok biztosították a behatolást az országba és az igen magas profitot. A külföldi, angol, francia kereskedők és vállalatok több olyan kiváltságot kaptak, amelyekkel helybeliek nem rendelkeztek. Különös gazdasági és kereskedelmi jogokat biztosított Franciaországnak az 1740-es kapituláció. Az 1838-ban Nagy-Britannia és a porta között aláírt kereskedelmi egyezmény pedig szerves része volt annak a fokozódó érdeklődésnek, amelyet a nyugati hatalmak a kelet-európai és ázsiai piacok iránt tanúsítottak. A gazdasági befolyásnak ez a kiterjesztése súlyos következményekkel járt. Törökországban jelentősen visszaesett az amúgyis elmaradott kisárutermelés, a kézmű- és manufaktúraipar.

Más politikát folytatott Ausztria, e birodalomnak fejlődése ugyanis lényegesen elmaradt a nyugati országokétól. Ausztria a XVIII. század végén az oroszokkal együtt harcolt a törökkel szemben (II. József és II. Katalin szövetsége), majd a francia háborúk idején is gyakran volt egy táborban a cárral, s később együtt alkották a Szent Szövetség bázisát. Tehát mint szövetséges — néhány kivételtől eltekintve — nem akadályozta a cári törökországi akcióit. Mindehhez döntő mértékben hozzájárult, hogy Ausztria külpolitikájában a XIX. század első felében még nem állt előtérben a balkáni hódítás, s nem voltak erősek nemzetiségeinek, főképpen a délszlávoknak egységmozgalmai.

Az így kibontakozott külpolitikai viszonyoknak és eseményeknek jelentős befolyásuk volt a török birodalom elnyomott népeinek felszabadító küzdelmére, s főképpen a francia háborúk után európai problémává növekedő keleti kérdést ragadták a kezükbe a nagyhatalmak, Törökország balkáni birtokainak sorsa gyakran szerepelt a különböző tárgyalásokon.

E külpolitikai viszonyok természetesen csak azon népek életére fejthettek ki hatást, amelyek fegyvert fogtak; a diplomáciai tárgyalásokon a nagyhatalmak csak a már megmozdult nemzetekre voltak tekintettel. Ily módon tehát a nemzetközi élet előterébe a XIX. század különböző évtizedeiben más és más balkáni nép került. Először a szerbek, görögök és románok, majd a bolgárok, a Bosznia-hercegovinai szlávok és végül a macedónok és albánok következtek.

A XIX. század fordulatot hozott a törökországi szerbek történetében. Míg a XVIII. század második felének orosz—osztrák—török háborúiban az orosz és osztrák csapatok oldalán harcoltak, addig a XIX. században már önálló akciókra került sor. Az 1804-ben meginduló szerb felkelés, amely ugyan a szerbek által lakott terület csak egy kis részére, a belgrádi pasalikra terjedt ki, annak a fejlődésnek köszönhető, amely ezen a területen a XVIII. század utolsó évtizedeiben végbement. A pasalik szerb parasztjainak egy része a szabadabb viszonyok között — amihez III. Szelim reformjai is hozzájárultak — jószágot, főként disznókat vásárolt és azokat Ausztriába, ill. a dél-magyarországi városokba szállította. A parasztok egy része meggazdagodott és a differenciálódó szerb társadalomban kialakult a falusi burzsoázia, az állatkereskedők vékony rétege, amely jelentős befolyásra tett szert. Ugyanekkor fokozódott a janicsárok kegyetlenkedése, amely elviselhetetlenné tette a szerbek helyzetét. Vezérek, a dáhik ellen meginduló felkelés azután nemzeti felszabadító harcá szélesült, önálló szerb állam megteremtésére irányult.

Az első esztendő a szerb felkelők sorozatos győzelmét hozták és a porta Oroszország beavatkozásától tartva hajlandó volt bizonyos engedményeket tenni. 1806 októberében orosz csapatok valóban elfoglalták Moldvát és Havasalföldet, s ezzel kezdetét vette az 1806—1812. évi orosz—török háború. Közben a szerb felkelők küldötte, Petar Ičko 1807 elején békét is kötött Konstantinápolyban. E békeszerződés széleskörű önkormányzatot biztosított a szerbeknek. A megállapodás azonban nem ment át az életbe, mert míg Ičko a török portával tárgyalt, a szerb csapatok 1807 januárjában elfoglalták Belgrádot és visszautasították a békeszerződést. Az események ily alakulásában része volt a cári Oroszországnak, amely a szerb felkelőket a harc további folytatására ösztönözte. Erre az időre esett az első orosz—szerb szerződés megkötése is, amelyben a szerbek a cár védnöksége alá helyezték magukat, s kérték, hogy biztosítsa a „nemzet szokásainak megfelelő alkotmány” bevezetését. Említésreméltó, hogy a nemzet szokásain azt értették, hogy az alkotmány ne ismerje el a nagybirtokot. Ez a demokratikus követelés, amelyet a despotikus cári Oroszország elfogadott, összefüggött a szerb társadalom demokratikus struktúrájával, amely a sajátos török rendszer következtében csak oszmán földesurat ismert, s ha a cár a törökkel szemben a szerbekre akart támaszkodni — már pedig ezt döntő külpolitikai célkitűzésnek tekintette —, el kellett fogadnia a valóságot: nem voltak szerb földesurak, akikkel persze szívesebben kötött volna szövetséget. Ehhez hasonló ellentmondásos jelenséggel később az orosz—görög és orosz—bolgár viszony kapcsán is találkozunk. — A szerződés többi pontjai az orosz—szerb katonai együttműködést szabályozták és a szerbek támogatását voltak hivatva szolgálni.

Az orosz hadsereg aldunai sikerei megnövelték a szerbek erkölcsi erejét, valamint az orosz és szerb csapatok egyesülése 1807-ben fényes győzelmeket eredményezett. Nem lehet feladatunk, hogy figyelemmel kísérjük a hadműveleteket, az orosz csapatok és a szerb felkelők együttműködését, viszonyát. Elegendő lesz megjegyeznünk, hogy a török főerő a Niš melletti Čegarnál 1809-ben a szerb csapatokat megverte. A közben meginduló orosz támadás következtében azonban a töröknek nem maradt elég ideje ahhoz, hogy kihasználja a čegari győzelmet, hisz hadainak zömét harcba kellett vetnie az oroszok ellen. Ilyen körülmények között az 1810-es esztendő első fele orosz—szerb győzelmet hozott, s Szerbiát ismét megtisztították a törököktől.

Az együttműködés az orosz—török háború folyamán azonban nem ment mindig ilyen simán. A cári Oroszország ugyanis a maga külpolitikai és stratégiai érdekeinek rendelte alá a szerb felkelés támogatását, az orosz és szerb érdekek tehát az alapvető egyezés mellett különböztek is egymástól. Hiba volt az is, hogy a cár szerbiai megbízottjává Rodofinikint, az orosz szolgálatban álló görög politikust nevezte ki, aki a szerbek által gyűlölt görög főpapokkal is felvette a kapcsolatot. Így fordulhatott elő, hogy a szerb felkelők többször kérték Ausztria segítségét, s felvetődött a Napóleonhoz való fordulás gondolata is, amikor a cári Oroszország a tilsiti béke következményeképpen 1807-ben a portával is fegyverszünetet kötött, s így a szerb felkelés támogatása háttérbe szorult. Az újólág felmerülő osztrák orientáció annál is inkább érthető volt, mert a szerbek törökellenes harcaikban a XVIII. században jórészt Ausztriára támaszkodtak, s csak az 1787—1792-es osztrák—török háború folyamán, amikor Ausztria magára hagyta őket, pártoltak át a cári Oroszországhoz: a század elején, a fegyveres harc kitörése után több segítségkérő követséget küldtek Pétervárra.

Az említett ingadozások után azonban végül is az orosz orientáció győzedelmeskedett, s ezt azért sem tekinthetjük véletlennek, mert a szerbek felismerték: a legnagyobb segítséget Oroszországtól kaphatják, ez a hatalom viselte a legtöbb háborút a szerbeket rabságban tartó ottomán birodalom ellen.

A nemzetközi helyzet azonban kedvezőtlenül alakult a szerb felkelés számára. Oroszország és Franciaország között a viszony egyre feszültebbé vált. A cári Oroszország sietett tehát befejezni a törökökkel folytatott háborút, mert számított Napóleon támadására. Így került sor azután a bukaresti béke megkötésére 1812-ben. E békeszerződés tartalmazott bizonyos engedményeket a szerbek számára, de azok távolról sem elégitették ki őket. (1. Általános és teljes kegyelem számukra. 2. A törökök visszatérnek a szerbiai városokba, de nem veszélyeztetik a szerbek nemzeti biztonságát. 3. A szerbek önkormányzatot kapnak, de kötelesek mérsékelt adót fizetni.) Ugyanakkor az adott külpolitikai viszonyok között, Napóleon oroszországi hadjárata idején, amikor az orosz csapatok elvonultak az Al-Dunáról, a porta nem hajtotta végre a bukaresti béke szerbekre vonatkozó pontjait. Majd a török csapatok megtörve a magukra maradt szerbek bátor küzdelmét, fokozatosan elfoglalták a felkelők kezén levő területeket, és ezzel a szerbek első jelentős fegyveres megmozdulása 1813 őszére befejeződött.

A vereséget követő török kegyetlenkedések miatt csak elszigetelt fegyveres megmozdulásra kerülhetett sor, majd az 1815. évi második felkelés sikeres csatája után a szerbek követséget küldtek Konstantinápolyba, a portával kötendő megállapodás céljává. Ugyanekkor Oroszország is interveniált a fel-

kelők érdekében. S mivel a török félt egy újabb orosz háborútól, a tárgyalások sikerrel jártak: Szerbia, tulajdonképpen a belgrádi pasalik, korlátozott önkormányzatot kapott, s a felkelés vezérét, Miloš Obrenovićot szerb főkenéznek ismerték el. A szerbek ezt az autonómiát csak kiindulópontnak tekintették, s ezen önkormányzat kiszélesítése, ill. függetlenségük ügye már nem fegyveres felkeléshez, hanem különböző tárgyalásokhoz, a nemzetközi helyzethez, a 20-as évek orosz—török viszonyának alakulásához kapcsolódott. Mielőtt azonban számbavennék ezeket az eseményeket, figyelmünket a közben kitört görög felkelésre kell fordítanunk.

Az 1821-es fegyveres megmozdulás kiterjedt Moreára és az Égei-tenger szigeteire, majd az egész görög nép harcává szélesedett. Vezető ereje a görög kereskedőpolgárság volt, amely jelentősebb pozíciókkal rendelkezett, mint a szerb. Rajta kívül a parasztság is jelentős mozgató erőt képviselt. A hazai polgárság mellett a felkelést támogatták Európa több nagy városának görög kereskedő kolóniái (Odessza, Moszkva, Genova, Trieszt, Bécs, Marseille, Liverpool, Manchester). Az itt élő kereskedők a balkániaknál gazdagabbak voltak. Míg a szerb felkelők csak szerb testvéreikre számítottak (s a hercegovinaiak, Crna-goraiak és magyarországiak támogatták is őket), addig a görögök a török birodalomban élő népek megszervezésére is törekedtek. E szolidaritás biztosításának jelentős előzménye volt a kiváló görög költő és forradalmár, Rigasz Velesztinlisz költészete és tevékenysége. Írásaiban hangot adott annak a fontos gondolatnak, hogy a felkelés valamennyi leigázott balkáni nép közös ügye. Rigasz egy demokratikus szellemű alkotmánytervezetet is kidolgozott, amelyben jelentős helyet foglalt el a balkáni népek testvérrei együttműködése.

A görög fegyveres küzdelemhez kapcsolódott a havasalföldi Tudor Vladimirescu megmozdulása, amely mindenekelőtt antifeudális felkelés lévén, később éles ellentétbe is került a fanariota Alexander Ipszilantisz-vezette török-ellenes görög nemzeti mozgalommal. Ebben az ellentétben nemcsak az előkelő fanariota és a román parasztmozgalom vezérének, az uralkodó osztály és a parasztság küzdelmét kifejező harca jelentkezett, hanem az az ellenszenv is, amelyet a románok a görög elnyomással szemben éreztek. Ipszilantisz lépéseket tett Miloš Obrenović megnyerésére, hozzá írt levelét azonban az osztrák konzul kezdeményezésére a vidini pasa elfogatta. Kedvezett azonban a felkelésnek Ali janinai pasa szultán-ellenes, feudális-szeparatista mozgalma, amely lekötötte a porta figyelmét. A görögök oldalán bolgár csapatok is harcoltak.

Milyen álláspontot foglaltak el a görög felkeléssel kapcsolatban a nagyhatalmak? A cári Oroszország, a törökellenes küzdelmek természetes támogatója ingadozott, nyilvánvaló volt előtte a mozgalom oszmán birodalom ellen irányuló éle, de egyben az is, hogy kapcsolatban áll a Szent Szövetséget gyengítő olasz és spanyol forradalmi mozgalmakkal. Ennek megfelelően a cár tett ugyan bizonyos kísérletet a nagyhatalmagnál 1821-ben, hogy kompromisszum útján oldják meg a görög kérdést, de erre nem került sor. Különben is Metternich a görög felkelés forradalmi vonásait hangsúlyozva előtte, befolyást gyakorolt rá: a görögökről, mint nemzetközi gyújtogatókról, rebellesekről beszélt, akiket meg kell büntetni. A cári Oroszország szolgálatában álló görög politikus, Kapodisztriasz ezt a befolyást nem tudta ellensúlyozni. A Szent Szövetség 1822-es veronai kongresszusán Ausztria, Orosz- és Poroszország képviselői kijelentették, hogy a görög felkelőket lázadóknak tekintik, akik „törvényes

uruk”, a török szultán ellen keltek fel. Metternich javaslatára pedig meg sem hallgatták a görögök két követét.

A haladó közvélemény Európa-szerte azonban más véleményt képviselt. A filhellén mozgalom pénzzel, önkéntesekkel, fegyverekkel, sajtóval támogatta a görög nép hősi küzdelmét, amely az első két esztendőben eredményes volt. Az ország jelentős része a felkelők kezébe került és 1822 januárjában kikiáltották az ország függetlenségét is. A szultán ezért Mohamed Ali egyiptomi pasa segítségét kérte. Mohamed Ali Egyiptomban több gazdasági és katonai reformot vezetett be, és azokra a kereskedőkre és földesurakra támaszkodott, akik önálló egyiptomi állam megteremtésére törekedtek, ő maga pedig az arab birodalom létrehozásáról ábrándozott. Reguláris hadserege jóval felülmúlta a szultán fegyveres erőit. Hódító céljainak elérése érdekében örömmel tett eleget a porta kérésének és 1824-ben nagy hadsereggel valamint hajóhaddal támadt a görög felkelésre. A forradalmárok hősi ellenállást tanúsítottak s a török—egyiptomi sereg megtorló akcióinak kegyetlensége nem ismert határt. A görög felkelők táborát a belső ellentétek is gyengítették, a görög társadalom ugyanis fejlettebb, differenciáltabb volt mint a szerb, bár ebben a felkelésben is jelentkezett, igaz kisebb mértékben, a jómódú kereskedő-polgárság és szegényparasztság ellentéte. A görög jobboldal nem folytatott következetes harcot, hajlamos volt megalkuvásra, és félt a tömegek elszántságától. A haladó görög polgárság és a parasztok, akik nem takarékoskodtak erejükkel, gyengék voltak azonban a polgári demokratikus fejlődés kibontakoztatására. A nagyhatalmak közül pedig Ausztria nyíltan bátorította az egyiptomiak büntető akcióit, s 1826-ra a porta Mohamed Ali szövetségében csaknem teljesen megtörte a görög felkelők ellenállását.

Nagy-Britannia állásfoglalása azonban másképpen alakult. Bár az angliai filhellén mozgalom hatása is érvényesült, de a kormány magatartását elsősorban mégis az alakította ki, hogy fellépése révén Görögországban kiterjesztheti gazdasági-politikai befolyását, és ezért a görögöket hadviselő félnek ismerte el. Látva a görög kérdésben a cári Oroszország bizonytalankodását, a kezdeményezést a maga kezébe vette. Hozzájárult ehhez, hogy a görög nemzetgyűlés még 1825 augusztusában, miután meggyőződött, hogy nem számíthat I. Sándor támogatására, azt a határozatot hozta, hogy „Görögország nemzeti függetlenségének, szabadságának és politikai létének szent ügyét Nagy-Britannia oltalma alá helyezi”. Ezek után az új cárnak, I. Miklósnak cselekednie kellett, ha nem akarta elveszíteni politikai befolyását a Balkánon. Az angol kormány, hogy megakadályozza Oroszország egyoldalú fellépését, Pétervárott tárgyalásokat kezdeményezett. Az 1826-ban aláírt jegyzőkönyvben a két hatalom követelte a portától, hogy szüntesse be a görögök elleni hadműveleteket, és síkra szálltak, a szultán névleges hatalmának fenntartása mellett, Görögország autonómiájáért. E megállapodásukat azután a többi nagyhatalom tudomására hozták, Ausztria és Poroszország ellenzett mindenféle beavatkozást, de Franciaország, amely kereskedelmi kapcsolatban is állott Görögországgal és befolyását tovább kívánta növelni, készségesen csatlakozott a pétervári jegyzőkönyvhöz, amelyből így 1827-ben, londoni konvenció lett. E szerződéshez egy titkos függelék csatlakozott, amely feljogosította a hatalmakat, hogy szükség esetén fegyveres nyomást gyakoroljanak Törökországra.

Közben azonban Oroszország önálló lépéseket is tett. Ultimátumot küldött a portának, hogy hajtja végre a régebben megkötött szerződéseket

nemcsak az orosz—török viszonylatokat illetően, hanem Szerbia, Havasalföld és Moldva autonómiájának ügyében is. A porta kénytelen volt engedni, és így került sor az akkermani konvenció aláírására. Ez a szerződés az elnyomott népek ügyében jelentős követeléseket tartalmazott.

Moldvára és Havaselve vonatkozólag megállapodtak abban, hogy e két fejedelemség uralkodóit az ősi szokások szerint s hét évenként választja. A porta nem emelhette Moldva és Havaselve adóit és különböző kötelezettségeit. Ugyanakkor biztosította számukra az ipar és kereskedelem szabadságát, amelyet már az 1774. évi kücsük-kainardzi békeszerződés is elhatárolt, véget kívánván vetni a fejedelemségeket nagy mértékben sújtó török kereskedelmi monopóliumnak. Végül elismerte a porta a fejedelmek jogát a belső igazgatási szabályok kidolgozására.

Az akkermani konvenció pontosan körülhatárolta a belgrádi pasalik autonómiáját, amelyet korábban már a bukaresti béke is érintett, s ez egyet jelentett a szerb—török megállapodás kiszélesítésével. A porta tehát elismerte, hogy Szerbia belső közigazgatását maga intézheti, biztosította a szabad vallásgyakorlatot és költözködést, a kereskedelem és az ipar szabadságát, valamint iskolák, nyomdák és kórházak létesítésének jogát. Ezenkívül a szerbek — a szerződés szerint — visszakapják elvett földjeiket, és kezükbe kerül a mohamedánok volt birtokainak igazgatása. S végül előírták, hogy a török erődítmények helyőrségének kivételével muzulmánok nem élhetnek a belgrádi pasalik területén.

Az orosz ultimátum, valamint az akkermani konvenció tehát nem tartalmazta a görög autonómia ügyét, ezt — tudjuk — a londoni egyezmény foglalta magába és e megállapodás kötötte a cári Oroszországot, amely külön nem léphetett fel Görögország érdekében. S miután az egyiptomi csapatok továbbra is tüzzel-vassal pusztították a görög területeket, s a szultán — főként Metternich tanácsait követve — nem volt hajlandó engedményeket adni a görög kérdésben, a londoni egyezményt aláíró három nagyhatalom blokád alá vette a görög partokat, hogy így akadályozzák meg Törökország hadműveleteit. 1827 októberében az orosz, angol és a francia hajóraj befutott Navarino kikötőjébe, ahol a török és egyiptomi flotta horgonyzott. A törökök tüzet nyitottak, de a szövetségesek rövid két óra alatt megsemmisítették az ottomán flottát. A törökök a csata után semmisnek nyilvánították az érvényben levő szerződéseket, köztük az akkermani konvenciót, és Oroszország ellen is több intézkedést léptettek életbe (a Boszporuszon való hajózás jogát megszüntették, lefoglalták és elrabolták az orosz árukat). Itt kell megjegyeznünk, hogyha a különböző szerződésekben újból és újból biztosítani kellett az elnyomott népek belső autonómiáját — s ez önmagában is bizonyítja, hogy a végrehajtás a porta ellenkezése következtében nehézségekbe ütközött —, mégis ezeknek a követelményeknek a rendszeres leszögezése közelebb vitte e népeket a nemzeti függetlenséghez.

Viisszatérve a külpolitikai eseményekhez: az angol kormány nem örült a navarinói győzelemnek, mert ez megkönnyítette Oroszország hadbalépését Törökország ellen. A cári kormány az említett török magatartást sértő kihívásnak tekintette, de nem tudott azonnal hadműveletekbe kezdeni, előbb be kellett fejeznie az Irán ellen elhúzódó háborút. Ezekben a hónapokban nagy mértékben kieleződött a viszony — a XIX. század első felében egyedül ekkor — Ausztriával, amely a törökök oldalára állott. Ezek voltak az előzményei az 1828—29. évi orosz—török háborúnak, amely döntő orosz győ-

zelemmel ért véget. E háború idején nem volt jelentős felkelés, mint 1806—1812-ben a szerb, a görög megmozdulást a háború kezdetéig sikerült a portának teljesen elfojtania. Egyedül a bolgárok részvételéről tehetünk említést, akik már a XVIII. századi orosz—osztrák—török háborúknban, valamint az 1806—1812-es háborúban az oroszok oldalán vettek részt, de tevékenységük 1828—1829-ben volt a legjelentősebb. A korábbiakhoz képest számban is megnövekedett bolgár önkéntes csapatok különösen a szilisztriai erőd ostrománál tüntették ki magukat.

Az orosz győzelem kedvezett a balkáni népeknek. A háborút lezáró drinápolyi békeszerződés az orosz követelések mellett román, szerb és bolgár kívánságokat is magába foglalt. Moldva és Havasalföld autonómiája kiszélesedett: a fejedelmeket már nem hét évre, hanem élethossziglan választották, és a „divánnal való tanácskozás alapján mindenben rendelkezhetnek, ami a fejedelemség belső ügyeit illeti”. Megsemmisítették a Duna balpartján (tehát Havaselvén) levő török erődítményeket, s ugyanakkor megengedték a két román fejedelemségnek, hogy helyi rendfenntartó alakulatokat szervezzen és létrehozson, „olyan intézményeket, melyek a fejedelemség kormányzását érintik, s melyek megfelelnek a terület legtisztelendőbb lakosainak gyűlésén kifejezett kívánságoknak”. Mohamedánok nem lakhattak a Dunától északra, tehát Havasalföld területén. A törökre kirótt hadisarc megfizetéséig az orosz hadsereg megszállva tarthatta a dunai fejedelemségeket. Moldva és Havaselve egyébként a cári Oroszország protektorátusa alá került, az orosz birodalom jogot kapott arra, hogy részt vehessen e fejedelemségek statutumának kidolgozásában. A kiszélesedő autonómia ellenére a cári beavatkozás több tekintetben akadályozta a román nemzeti fejlődést, és konzervatív-feudális iránya is rányomta bélyegét a fejedelemségek életére.

A drinápolyi békeszerződés külön cikkelye megerősítette Szerbia autonómiáját és kötelezte a portát, hogy haladéktalanul és pontosan hajtsa végre az akkermani konvenciót.

E békeszerződésben került először szóba a bolgár kérdés, jeléül annak, hogy a bolgárok ebben a háborúban vettek — a korábbiakhoz képest — leginkább részt. Lehetővé tették számukra, hogy a várható török kegyetlenkedések elől Oroszországba emigráljanak. A háború után a bolgárok tömegesen át is települtek Besszarábiába. A függetlenségi mozgalom szempontjából e jelentéktelen engedmény egyben kifejezésre juttatta a bolgár nemzeti-felszabadító harc helyzetét: még nem bontakozott ki széleskörű felkelés, ami az autonómiára irányuló kívánságok indokolásául szolgálhatott volna.

A görög ügy megoldásának problémáját a londoni konferencia elé utalták, s a cári Oroszország ez alkalommal is az akkermani konvencióhoz hasonlóan járt el. Az orosz győzelem, a drinápolyi szerződés egyébként is kiélezte az ellentéteket a nyugati hatalmak és Oroszország között. Anglia hivatalosan tiltakozott a szerződésben foglaltak ellen, Ausztria azért elégedetlenkedett, mert elvágta a Duna torkolatától. Ilyen körülmények között került sor az újabb londoni egyezményre (1830 február), amely deklarálta Görögország függetlenségét, majd monarchikus államformáját a három hatalom (Anglia, Francia- és Oroszország) garanciája alapján. E londoni egyezményben érvényesült az az angol politika, amely Törökország fenntartására irányult, a megalakítandó Görögországot ugyanis igen kis területen hozta létre. Az új állam északi határa az Arta és a Volo öböl vonalán haladt, tehát a Peloponneszoszon kívül Rumélia déli része és Euboa tartozott az országhoz. A szigetek közül csak

a Peloponneszostól keletre eső Kikládok kerültek a görög államhoz, amelyeknek csak 800 ezer lakosuk volt, háromszor ennyi görög élt a török birodalomban, valamint a Nagy-Britanniához tartozó görög szigeteken. S ha közvetlenül a londoni egyezmény proklamálta is az önálló Görögországot, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a döntő lökést ehhez az 1829-es orosz győzelem adta. Helyesen állapította meg Marx, hogy a görögök ügyét, a felkelés sorsát „nem Ali pasa janinai összeesküvése és lázongásai, nem a navarinói csata vagy a moreai francia hadsereg, vagy a londoni értekezletek és jegyzőkönyvek döntötték el, hanem Dibics, aki az orosz hadsereg élén a Balkán-hegységen át benyomult a Marica völgyébe”.

A drinápolyi béke Szerbiára és a két román fejedelemségre vonatkozó pontjai is megvalósultak. Az 1830 decemberében kiadott hattí serif biztosította a különböző szerződésekből lefektetett jogokat, valamint jelentősen kibővítette a szerb autonómiát (pl. a porta nem avatkozhatott Szerbia belügyeibe, a megszabott adón kívül többet nem vehetett ki, a szerb fejedelem megszervezhette a fegyveres őréséget, a szerbek törökök szolgálatára nem voltak kényszeríthetők. Intézkedés történt a szpahi-birtokok szerb parasztságnak történő átadására is).

A szerb fejedelemség 1833-ban azután kihasználva a török birodalom belső nehézségeit, Mohamed Ali egyiptomi pasa támadását, elfoglalta azt a hat náhiet, amely ugyan nem tartozott a belgrádi pasalikhoz, de a szerbek az első felkelés idején felszabadították azokat. A cári Oroszország követelésére a porta elismerte a szerb fejedelemség e területi gyarapodását.

A cári Oroszország a drinápolyi szerződés értelmében 1831-ben Moldvában és 1832-ben pedig Havaselvén bevezette az ún. Szervezeti Szabályzatokat. E statutumok alapján a két román fejedelemség megtartotta korábbi feudális-arisztokratikus berendezkedését, amelyben azonban bizonyos polgári-nemzeti elemek is helyet kaptak. A törvényhozó hatalmat a bojárok által választott országgyűlés képviselte, amelynek határozatával szemben a török vagy az orosz birodalomhoz lehetett fellebbezni. A végrehajtó hatalom a fejedelem kezében összpontosult, akit jórészt bojárokból álló, erre a célra külön összehívott gyűlés választott — tudjuk — élethossziglan. Kiépült a modern vonásokat is felmutató államapparátus, amelynek vezető tisztségeit bojárokkal töltötték be. Ezekután nem csodálkozhatunk azon, hogy a parasztság számára a statutumok igen kedvezőtlen intézkedéseket tartalmaztak, s Marx találóan nevezte azokat a „robotmunka kodexeinek”. Ugyanekkor a Szervezeti Szabályzatoknak voltak pozitív elemei is. Már az a tény, hogy e statutumok mindkét fejedelemségben azonosak voltak, egyengette a két fejedelemség egyesülésének az útját. A törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom szétválasztása, a belső vámhatárok felszámolása, a nemzeti hadsereg és a román nyelvű oktatásügy megszervezése a polgári-nemzeti fejlődést készítették elő. I. Miklós az európai nagyhatalmak befolyására, valamint azért is, hogy megnyerje a szultánt, a határidő lejárta előtt, 1834-ben kivonta csapatait a két román fejedelemségből.

Ez utóbbi mozzanat már jelezte az orosz külpolitika átmenetileg megváltozott irányát, amely már nem kedvezett a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmainak. A porta és a Franciaország által támogatott egyiptomi pasa, Mohamed Ali közötti harcban ugyanis a cári Oroszország jól felfogott érdekeit figyelembe véve (kedvezőbb volt számára egy gyenge török birodalom, mint a francia befolyás alatt álló és erős Egyiptom, amelynek csapatai 1833 elején Konstantinápoly felé nyomultak), a szultán oldalára állt; flottája és

szárazföldi csapatai az ottomán birodalomnak nyújtottak segítséget. Ezt pecsételte meg a Hünkiar-iszkeleszi szerződés 1833 júliusában, amely barátságai egyezmény volt Orosz- és Törökország között. A szerződő felek nyolc évi időtartamra védelmi szövetségre léptek egymással. A cár biztosította az oszmán birodalom sérthetetlenségét és ígéretet tett arra, hogy szükség esetén a porta rendelkezésére bocsátja tengeri és szárazföldi erőit. Törökország viszont titkos cikkelyben arra vállalkozott, hogy a cár érdekében „elzárja a Dardanel-lákat, vagyis egyetlen külföldi hadihajót sem enged be oda, bármi kifogással jönnének is”. E szerződés jelentős befolyást biztosított a cári Oroszországnak az ottomán birodalomban. Ugyanekkor utat nyitott olyan két évtizednek is, amikor a törökországi népek felszabadulásának ügye alig haladt előre. Az oszmán birodalom támogatása annak a hatalomnak a segítségét jelentette, amely brutális uralma alatt tartotta a balkáni szláv, román és görög népek többségét. A cári Oroszország külpolitikája tehát — ezek az évtizedek is mutatják — a maga hódító céljait követte.

Oroszország kiváltságos helyzete, amelyet a Hünkiar-iszkeleszi szerződés biztosított számára az oszmán birodalomban, a nyugati hatalmak, s főképpen a legerősebb vetélytárs, Anglia diplomáciai fellépése következtében nem maradhatott fenn sokáig. 1839-ben újból fellángolt a harc a porta és a hatalmas egyiptomi pasa között. Anglia ekkor elhatározta, hogy az 1833-as orosz-török szerződéssel szemben felveti az európai hatalmak közös akciójának gondolatát. S a kritikus pillanatban a nehéz helyzetben levő szultán nem csak Oroszországhoz, hanem az összes nagyhatalmakhoz fordult segítségért. 1840 júliusában Londonban Anglia, Oroszország, Ausztria, Poroszország és Törökország képviselői egyezményt írtak alá, amelynek alapján a porta e hatalmak kollektív védelme alá helyezi magát. Ezt az egyezményt az 1841-es második londoni konvenció egészítette ki, amely elfogadva a török birodalom „ősi szabályát”, és pedig azt, hogy a „Boszporusz tengerszoroson át vezető út állandóan zárva marad idegen hadihajók előtt mindaddig, amíg a porta békeállapotban van”, bezárta az orosz hajóhadat a Fekete tengerre. Mindez az angol diplomácia nagy győzelme volt, s a Hünkiar-iszkeleszi szerződés „elsüllyedt” az 1841-es konvencióban. A cári diplomácia ezeket követően kísérletet tett arra, hogy a legerősebb konkurencssal, Angliával egyezzen meg „Európa beteg embere”, Törökország felosztásában. Ezek a tárgyalások azonban nem jártak eredményre, — az angol kormány hajlandó volt „Törökország pusztulása” esetén előzetes tárgyalásokba bocsátkozni Oroszországgal, de kitért minden olyan kötelezettség vállalása elől, amely a kezét megkötötte. Ezek a diplomáciai akciók, mégha elsősorban az oszmán birodalom közeledő „halálát” vették is tekintetbe, mégsem segítették elő annak szétesését, ami pedig a balkáni népek elsődleges érdeke volt.

Sőt éppen ebben az időben folytatódott a tanzimat, az ottomán birodalom megmentése, az ország átalakítása reformok útján. Az ismertetett külpolitikai konstelláció, mégha a nagyhatalmak, mindenekelőtt a cári Oroszország számba is vették a birodalom felbomlását, mégis kedvezett ezeknek a reformtörökvéseknek, amelyeknek jelentős képviselője a neves török diplomata, Resid pasa volt. A tanzimat kiinduló pontja az 1839. évi gülhanei hattí seríf, amely enyhíteni kívánt a balkáni népekre nehezedő nyomáson. Kilátásba helyezte az oszmán birodalom minden lakójának élet- és vagyónbiztonságát, a mohamedánokkal való egyenjogúságot, vallásszabadságot, a méltányos adózás bevezetését, valamint a szabályszerű újoncoszást, a katonai

szolgálat idejének pontos meghatározását. A felségrendelet fellépett az állami tisztségek adásvétele és a megvesztegetés ellen. Ebbe az irányba mutatott a porta azon intézkedése, amely 1846-ban korlátozta a pasák jogkörét és ún. medzsliszeket, tanácsadó testületeket állított fel, amelyekben törökökön kívül a balkáni népek képviselői is részt vettek, akiknek persze e szervezetben semmiféle befolyásuk nem volt. A tanzimat nemcsak azért nem járhatott sikerrel, mert nem nyúlt a problémák mélyére, hanem azért sem, mert nem volt osztályalapja. A konzervatív rétegek a tanzimatban veszélyes újítást láttak, amely aláássa az oszmán birodalom ősi alapjait, a gyenge polgári elemek, mindenekelőtt a török kereskedőpolgárság, pedig félt, hogy elveszti privilégiumait az elnyomott népek hasonló rétegeivel szemben folytatott konkurrenciaharcában. Ily módon az elnyomott népek számára valóban enyhülést jelenthető engedmények nem mentek át a gyakorlatba, sőt teljesen le is kerültek a napi-rendről.

Törökország fenntartásának politikája, amely a 30-as és a 40-es években a cárizmus külpolitikájában is kifejezésre jutott, valamint az 1848-as forradalmaktól való félelem magyarázza, hogy a cár és szultán csapatai 1848 őszén együttesen számolták fel a havasalföldi forradalmat. Ezen együttműködést követően, 1849-ben, kötötték meg a román fejedelemségek számára hátrányos Balta-limani egyezményt, amely eltörölte a bojárok gyűléseit és a fejedelmek választását. Moldvának és Havaselvének ekkor nem kedveztek a külpolitikai viszonyok.

A 30-as évek elején autonómiát, ill. függetlenséget kapott területek fejlődése is igen nagy nehézségekbe ütközött. Bár a nemzeti függetlenség Szerbiában és Görögországban a polgári forradalom legfontosabb vívmányának a megvalósulását is jelentette, a túkehiány, a rendkívül elmaradott viszonyok, a kis terület, — pl. Görögország esetében, amely koldusszegény is volt, kevés termőfölddel, erdő, ásványi kincs nélkül —, mindez nagy mértékben akadályozta az előrehaladást. Mégis ezek a kis országok, beleértve Moldvát és Havaselvét, alapját alkották az új nemzeti-polgári életnek. Itt bontakozott ki e népek nemzetté alakulása és ezek a területek váltak szerb, görög Piemontokká a nemzeti egységmozgalom, a nemzeti felszabadító küzdelem középpontjaivá.

Ezzel a XIX. század közepéig át is tekintettük a legfontosabb eseményeket, amelyekből bizonyos következtetéseket vonhatunk le.

Mindenekelőtt a külpolitikai helyzet, a külső erők jelentőségét kell aláhúznunk. A kedvező külpolitikai viszonyok hiánya a balkáni népek vereségéhez, megléte pedig sikerhez vezetett, ezt jól mutatják a szerb és a görög események.

Miért volt feltétlenül szükség kedvező külpolitikai helyzetre a Balkánon? Az elnyomott népek kis nemzetek voltak, amelyek hatalmas birodalommal álltak szemben, még akkor is, ha azt „Európa beteg emberé”-nek nevezték. Igaz, volt egy alapvető fejlődésbeli különbség: a keresztény nemzetek felszabadító harca már a kialakuló kapitalista viszonyok talaján bontakozott ki, szemben a török birodalommal, amely alapjában, a reformok dacára, ázsiai feudális-despotikus rendszerű állam maradt. Az elnyomott népek nemcsak kicsik, hanem gyengék is voltak, gazdasági-társadalmi fejlődésük, ha már abban jelentkeztek is kapitalista elemek, még Kelet-Európa más területeihez képest is jelentéktelen volt. S éppen ezért a fegyveres küzdelem nem terjedt ki valamennyi elnyomott népre, sőt a felkelt nemzetek területének is csak egy, nem egyszer kisebb részére. A fegyveres felkelések tehát elszigeteltek

maradtak (belgrádi pasalik, Peloponneszosz, Nyugat-Görögország, Havaselve). Mindehhez járult, hogy a balkáni népek közötti összefogásnak igen nagyok voltak az akadályai. A vallási különbségek mellett az új, kapitalista alapokon kibontakozó görög—román, görög—szerb és görög—bolgár ellentétekről kell említést tennünk. A Balkán nemzetiségi és vallási tarkasága tehát nagy lehetőséget nyújtott az oszmánnak e népek szembefordítására. Ugyanakkor azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mindenekelőtt a görög felkelésben, ha következtelenül is, de megvalósult bizonyos együttműködés a balkáni népek között.

Nélkülözhetetlen volt tehát valamelyik nagyhatalom támogatása, s szerencsés külpolitikai körülménynek mondható, hogy a cári Oroszország érdekei gyakran egybeestek a balkáni népek felszabadító törekvéseivel. Ezt az orosz—szerb fegyverbarátság, a bukaresti béke, az akkermani konvenció, a drinápolyi békeszerződés, valamint a szerb egységtörekvés támogatása mutatja. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Oroszország külpolitikai súlya, jelentősége, miután nagy szerepet játszott Napóleon leverésében, 1815 után átmenetileg megnőtt, s ez a presztizs is kedvezett a balkáni népek felszabadulásának. Ugyanakkor jól tudjuk azt is, hogy a cári külpolitika, önálló hódító céljait követve, többször keresztezte a felszabadulásukért harcoló nemzetek kívánságait. Jól mutatják ezt a szerb felkelés egyes eseményei és méginkább a 30-as és 40-es évek szerződésai, törökországi politikája, együttes fellépése Törökországgal 1848-ban Havaselvén, majd a Balta-limani megállapodás. Persze Oroszország haladó körei a balkáni népek következetes támogatásának álláspontját képviselték. Nem kevésbé ismeretes előttünk az is, hogy a cári Oroszország despotikus rendszerű országa, a Szent Szövetség egyik kezdeményezője és legfőbb támogatója volt, a forradalmak ádáz ellensége. Ez a magatartás jutott kifejezésre a görög felkelés első szakaszának az idején is.

A nagyhatalmak, s mindenekelőtt Anglia és Oroszország vetélkedése és befolyása is ezt a kettősséget mutatja. 1827-től kezdve a külpolitikai viszonyok kedveztek Görögországnak, de ugyanakkor főként Angliának az a politikája, amely az oszmán birodalom fenntartására irányult, szorította szűk határok közé ezt az országot.

A nagyhatalmak egymásnak ellentmondó érdekei és harcai kapcsán nem feledkezhetünk meg arról, hogy míg a cári Oroszország feudális, addig a nyugati hatalmak már kapitalista országok voltak. Ezzel is magyarázható, hogy a cári birodalomnak, amely nem utolsósorban ezért is gyengébb volt, többször engednie kellett Nagybritannia és Franciaország nyomásának. Sajátos ellentmondás jutott kifejezésre abban, hogy általában a kapitalista hatalmak, szemben a feudális cári Oroszzággal, nem, vagy alig támogatták a már polgári alapokon kibontakozó nemzeti mozgalmakat. A görög felkelés példája pedig azt mutatja, hogy míg a népi tömegek a cári Oroszországra tekintettek (persze segítséget nem kaptak), a jobboldal (Mavrokordatos vezetésével) a nyugati nagyhatalmak felé orientálódott és mindenekelőtt Nagy-Britannia fellépése nyomán, tehát a külső erők hatására, a jobbszárny kerekedett felül.

Az elmondottak választ adnak arra a sokhelyt felbukkanó felfogásra, amely a külpolitika jelentőségét a Balkánon eltúlozza, s az események alakulásában kizárólagossá teszi. Pedig nem lehet vitás előttünk, hogy a balkáni népek fegyveres felkeléssel szereztek meg a maguk számára a nagyhatalmak figyelmét, azt, hogy számolni kellett velük. E két jelenség: külpolitika és fegyveres harc szorosan egybekapcsolódik, kölcsönhatásban áll egymással. Az egyik

kiemelése, előtérbe állítása a bonyolult események leegyszerűsítését jelenti. A szóbanforgó összefüggést a szerb, görög és román példán kívül (az utóbbi nem annyira a felkelés, hanem korábbi autonómiája miatt került a különböző szerződésekre) éppen azok a népek bizonyítják, amelyek fegyveres megmozdulás, ill. korábbi autonómia híján még nem kaptak támogatást (Bosznia-hercegovinai szlávok, macedónok, albánok).

Nem feledkezhetünk meg végül arról, hogy a nagyhatalmak a diplomáciai, katonai segítséget felhasználták befolyásuk növelésére. Ezt nem egyszer maguk a konvenciók tartalmazták, de sor került erre szerződés nélkül is. A szerb fejedelemségben kezdetben orosz befolyás érvényesült, bár itt nem a cári hatóságok szervezték meg az államot, mint a román fejedelemségekben vagy később Bulgáriában. A szerbek ugyanis még az első felkelés időszakában létrehozták a legfontosabb állami szerveket (skupština, Szerb Kormányzó Tanács). Görögországban angol, orosz és francia orientációjú pártok álltak egymással szemben, s közülük jelentős befolyása az angolnak volt.

A század második fele függetlenségi harcaiban továbbra is megfigyelhető a nagyhatalmak külpolitikájának és a balkáni népek jelentős megmozdulásainak kölcsönhatása. Persze más népek is a történelem színpadára lépnek és a kis Szerbia, valamint Görögország a majd egyesülő román fejedelemségekkel és a gyorsan felzárkózó Bulgáriával nemcsak olyan erőkké növekednek, amelyek előremutató harcot vívnak nemzet-testvéreik török alóli felszabadulásáért, hanem harcba szállnak hódító célokért is.

A cárizmusnak az 1848—49. évi forradalmak leverésében betöltött szerepe, az európai reakció győzelme megnövelte nemzetközi befolyását. I. Miklós ezt arra akarta felhasználni, hogy visszahódítsa törökországi pozícióit. Az egyre nagyobb válságba kerülő jobbágyrendszer s a növekvő belső ellentétek miatt is szüksége volt a cári Oroszországnak győzelemre, s ezért hódító törekvéseit az „oszmán birodalom pravoszláv alattvalóinak pártfogója” tetszetős szerepe mögé rejtette. I. Miklós és diplomatái azonban elszámították magukat, mint feudális politikusok nem ismerték fel, hogy a kapitalista Anglia és Franciaország lázas hajszát folytat a külső piacokért és megnövekedtek igényeik az ottomán birodalom leigázására. Kihasználták a vallási ellentéteket, és Oroszország elnyomott mohamedán lakosságát az iszlám védelmezésének ürügyén a cárizmus elleni harcra ösztönözték. I. Miklós számított Ausztria támogatására is, amelyet megmentett a magyar szabadságharc leverésével. Az osztrák birodalom azonban „csődálatba ejtette a világot hálátlanságával” és semleges maradt, ugyanakkor, amikor Anglia és Franciaország 1853-ban harcba lépett a török oldalán. Ez volt a krími háború, amelyben a feudális cári Oroszország három évvel később súlyos vereséget szenvedett a kapitalista Angliától és Franciaországtól.

Mielőtt a háborút lezáró párizsi béke vizsgálatára térnénk, érdemes számbavennünk, milyen álláspontot képviseltek a krími háború idején az új balkáni államok: Görögország és Szerbia.

A háború idején a görög—angol viszony kieleződött, miután a görögök szimpátiája a törökök ellen harcoló cári Oroszország oldalán volt. Görög guerilla-csapatok hatoltak be az oszmán birodalomhoz tartozó Thesszália és Epirusz tartományokba. Nagy-Britannia és Franciaország e lépés ellen-súlyozására elfoglalták Pireuszt és azt három évig megszállva tartották. A görög csapatok tehát visszavonultak és a kormány kénytelen volt feladni területi követeléseit.

A szerbiai helyzet némiképpen hasonló volt. A kormány ingadozott. Hozzájárult ehhez Ausztria magatartása, amely hajóhadának egy részét az Al-Dunára küldte, valamint a szerb határon csapatösszevonásokat hajtott végre, hogy így akadályozza meg az orosz és szerb haderő esetleges egyesülését. A porta Anglia rábeszélésére egy fermánt is kiadott, amelyben megerősítette a szerbek korábbi jogait. Másrészt ez volt a Szerbiának autonómiát biztosító 1828—1829. évi orosz—török háború után az első török-ellenes küzdelem, s a szerb közvéleményben érthetően túlsúlyban volt a cári Oroszország iránti szimpátia, amit a 40-es években uralomra került orosz-ellenes orientáció sem tudott ellensúlyozni. E nyomás ellenére azonban a szigorú semlegesség politikája érvényesült, de mégis hatott a közvélemény is: szerb önkéntesek vettek részt a krími háborúban a cári Oroszország oldalán. Ezeknek a szerb katonáknak a szándéka nem a cári Oroszország hódító politikájának támogatása, hanem a szerb függetlenség és egység kiharcolása volt.

A párizsi béke súlyos következményekkel járt a cári Oroszországra: területvesztéseken kívül visszavonták azt a jogát, hogy hajóhadat tartson a Fekete-tengeren és a tenger mellett haditengerészeti arzenáljai legyenek. Szerbiát, Moldvát és Havasalföldet pedig a szultán főhatalma és a szerződést aláíró birodalmak közös védnöksége alá helyezték. Ezzel a cári Oroszország elvesztette az egyes korábbi konvenciókban biztosított, ill. a valóságban gyakorolt protektori hatalmát e fejedelemségek fölött. A törökországi pravoszlávok védelme is a nagyhatalmak kollektív hatáskörébe ment át. Külön pont szólt még a román fejedelemségekről és a bolgárok átköltözési lehetőségéről. Havasalföld és Moldva — mondották ki a párizsi békeszerződésben — „ugyanazokkal a kedvezményekkel és kiváltságokkal fognak rendelkezni, mint most. A kezes hatalmak közül egyik sem gyakorol kizárólagos védnökséget felettük. Semmiféle külön jog alapján nem engedhető meg a belügyeikbe való beavatkozás.” Dél-Besszarábiát pedig elvették a cári Oroszországtól és Moldvához csatolták, s területéről engedélyezték a bolgárok elköltözését.

A krími háborúban elért győzelem természetesen biztosította Anglia és Franciaország fokozódó gazdasági behatolását az ottomán birodalomba. A nyugati hatalmak befolyására sor került a tanzimat második időszakára, amelyet az 1856. évi hatti humájun vezetett be. A cél a birodalom fenntartásán kívül a nyugat-európai behatolás, a keresztény kereskedőpolgárság helyzetének megkönnyítése volt. A szokásos pontokon kívül (a teljes vallásszabadság biztosítása és az adók enyhítése) a rendelet kilátásba helyezte, hogy mindenki — nemzeti és vallási hovatartozástól függetlenül — hivatalt vállalhat, szervezhetnek iskolákat, bevezetik a vegyes bíróságok felállításával a mohamedánok és keresztények közötti egyenjogúságot az igazságszolgáltatásban, biztosítják a keresztények részvételét a legfelsőbb igazságügyi tanácsban. Engedélyezték a külföldieknek az ingatlan- és földszerzést, ígéretet tettek bankok létesítésére, utak és csatornák építésére, a kereskedelem fejlesztésére. Bár a tanzimat ezen intézkedéseinek többsége sem ment át az életbe, mégis megfigyelhető a tőkés viszonyok lassú fejlődése, de hogy ez milyen keserves volt, azt mutatja, hogy a polgári-nemzeti fejlődésért harcoló ifjú törökök 60-as években kibontakozó mozgalmát is a porta elfojtotta.

A két tanzimat, az 1839-es és az 1856-os tartalmukat tekintve több hasonlóságot mutat. Keletkezésük és céljuk azonban alapvetően eltért egymástól: míg az 1839-es reformintézkedéseket a török uralkodó réteg legmesszebb látó képviselői önszántukból indították el, nem utolsó sorban azért,

hogy megakadályozzák a külső beavatkozást, az utóbbi éppen ezen alapult és ezt segítette elő.

A cári Oroszország veresége a balkáni népek függetlenségi harca szempontjából nem hozott rosszabbodást, sőt a román fejedelemségek kedvezőbb helyzetbe kerültek. E kedvező külpolitikai viszonyok magyarázata abban rejlik, hogy a hatalmak nem tudtak megegyezni a két fejedelemség birtoklásában (a portán és a cári Oroszországon kívül Ausztria is igényt tartott rájuk, vagy más országok gazdasági érdekei is e területeken ütköztek), és ezért egyre inkább előtérbe került az önállóság, valamint Moldva és Havaselve egyesítésének eszméje. Jól mutatja ezt a cári Oroszország politikája, amely kezdetben határozottan szembenállt az unióval, annak liberális képviselőivel. Később azonban, nem akarván elszigetelődni, az egyesítés ügyét úgy vetette fel, hogy az védelmül szolgáljon más hatalmak igényeinek elhárítására. Egyébként a mérsékelt román liberálisokat továbbra is anarchistáknak, Voltaire követőinek nevezte.

A párizsi béke értelmében ún. ad-hoc bizottságok, ill. gyűlések kezdték el működésüket azzal a céllal, hogy létrehozzák a fejedelemségek politikai intézményeit. Mindez lehetőséget adott az unió előkészítésére. A nagyhatalmak 1858. évi újabb párizsi konferenciájukon az ad-hoc gyűlések működését figyelembe véve azt az egyesülés felé mutató határozatot hozták, hogy a két ország „Moldva és Havaselve egyesült fejedelemség” név alatt egy államot alkosson, de mindkettőnek külön fejedelme, kormánya és országgyűlése legyen. A fejedelemségekre egyaránt érvényes törvényeket — így szólott tovább a határozat — egy vegyesbizottság készítse elő. A legfelsőbb bíróság közös és a hadsereg szervezete azonos legyen. A teljes egyesülésre azután 1862-ben került sor, népmozgalmak nyomására, valamint annak az ügyes lépésnek következményeképpen, hogy a két fejedelemség már korábban (1859) egy uralkodót választott. Nem érthetünk tehát egyet azzal a felfogással, amely csupán a kedvező nemzetközi helyzettel, egy „szerencsesorozattal” magyarázza Románia megalakulását. A román fejedelemségek között egyre erősödő korábbi kapcsolatok, a belső fejlődés, valamint a népmozgalmak, a kedvező külpolitikai helyzettel együtt eredményezték az egyesülést, az új állam megalakulását.

A krími háborúban elszenvedett orosz vereség korszakhatárt jelent a bolgár nemzeti-felszabadító küzdelemben. A bolgárok, akik néhány kisebb, elszigetelt fegyveres megmozduláson kívül (az 1835-ös Velcso-féle összeesküvés és Niš-környéki parasztmozgalom, az 1841. évi niši felkelés, majd bolgár emigránsok betörési kísérletei 1841 és 1843-ban Havasalföldről, a lomi felkelés 1850-ben) elsősorban az orosz—török háborúkban vettek részt és nyelvi-kulturális harcot vívtak, valamint a görög elnyomással szemben az önálló bolgár egyház megteremtéséért folytattak küzdelmet, rádöbentek arra, hogy saját belső erőiket jobban meg kell szervezni, és mindenekelőtt azokra kell támaszkodniok. Ezt a felismerést a belső fejlődés, valamint az emigráció fokozódó tevékenysége is erősítette.

A krími háború után Georgi Rakovszki még úgy akarta a hazai bolgár felkelést kirobbantani, hogy Szerbiában és Romániában toborzott csapatokkal kísérletezett. A 60-as években, ugyancsak az emigrációban alakultak bolgár felszabadító bizottságok. Fordulatot jelentett az 1870-ben létrejött Bolgár Forradalmi Központi Bizottság, amely már differenciált mozgalomról tanúskodott, jelöl a fejlődő viszonyoknak. A demokratikus irányzatot Vaszil Levszki,

a liberálist pedig Ljuben Karavelov képviselte. Közülük Levszki elsősorban a bolgár nép széles tömegei között végzett szervező munkát. Vezetése alatt a forradalmi központi bizottság közgyűlést tartott, s egy programot fogadott el, amely kimondta, hogy a cél Bulgária felszabadítása népi forradalom útján. A program a belső erők fontosságának hangsúlyozásán kívül valamennyi balkáni nép felszabadítását és összefogását is igen szükségesnek tartotta. Úgy vélték, hogy a győzelem után egy szövetségi államot hoznak létre és a lakosság dönti majd el, hogy a szövetségen belül melyik államhoz kíván csatlakozni. Mennyire különbözött ez a koncepció a balkáni monarchiák (értve közöttük a későbbi Bulgáriát is) irredenta politikájától! Több mint fél évvel a közgyűlés után egy áruló török kézre adta Vaszil Levszkit, akit 1873 elején Szófiában kivégeztek. Halála után Karavelov a belső forradalmi erők kibontakoztatása helyett a szomszéd délszláv országokra, Szerbiára és Montenegróra kívánt támaszkodni, míg Hriszto Botev, a kiváló bolgár költő vezette a plebejus-demokratikus irányzatot.

Mielőtt figyelmünket az 1876-os bolgár felkelésre fordítanánk, foglalkozni kell a már bizonyos fokig önálló és a még elnyomás alatt élő görög és délszláv népek törökellenes harcaival, valamint egységmozgalmával. A Görögországban bekövetkező belső változás 1862-ben az ország görög területekkel való megnövekedéséhez vezetett. Az osztrák orientációjú és autokratikusan uralkodó Bajor Ottót megfosztották trónjától, s e jelentős eseményekben komoly szerep jutott az ország demokratikus elemeinek. Nehéz volt kielégíteni a nagyhatalmakat az új király kiválasztásában. Végül is angol javaslatra megállapodtak a dán herceg, Glücksberg György személyében, aki Nagy-Britanniától mint dinasztikus birtokot kapta meg a Ion szigeteket (1864) azzal a kikötéssel, hogy a jövőben nem kerül sor törökellenes megmozdulásra.

De nem így történt. 1866-ban Kréta szigetén tört ki a felkelés. Ez a megmozdulás méltó folytatása volt az 1841-es és 1858-as felkelésnek. E szigetet ugyanis Anglia a Görög Királyság megalakulása idején stratégiai okokból nem engedte az új államhoz csatolni, s azt 1824-től 1840-ig az egyiptomi pasa, Mohamed Ali birtokolta, s csak 1840-ben került ismét a porta uralma alá. A krétai felkelések kibontakozását a 'szükségyszerű egyesülési törekvés, valamint az az ellentét okozta, amely a görög többség (a lakosság kb. $\frac{4}{5}$ része) és az iszlám kisebbség között éleződött ki. Ez utóbbi nézeteltérést jelentős gazdasági momentumok élesítették: szűk, mohamedán földbirtokos réteg kezében voltak az ország termékeny területei, a lakosság többsége pedig alig vagy egyáltalán nem rendelkezett földdel.

A krétai felkelést a cári Oroszország segítette és orosz hajók mentették át a törökök bosszúja elől a felkelők családtagjait a szigetről Görögországba. Az orosz diplomácia támogatta Kréta Görögországhoz csatolását, de ezt Anglia újból megakadályozta. Nagy-Britanniának ez a politikája megkönnyítette a krétai görög felkelés elfojtását is. Ugyanekkor e megmozdulás mégsem volt hiábavaló. A szultán 1868-ban egy Szervezeti Szabályzatot adott ki, amely biztosította a krétai keresztények (görögök) részvételét a sziget kormányzásában és lazított adóterheiken.

A görög kül- és belpolitikában igen nagy szerepet játszott az ún. nagy eszme, amely nemcsak a görög területek további egyesítését kívánta, hanem a bizánci birodalom helyreállítását is. Ez hódító és egyben irreális koncepció volt. Ez az irredentizmus egyébként a belső bajokról, nehézségekről való elterelést is szolgálta. Különösképpen koncentráldott a görög aspiráció Mace-

doniára, amely szláv többségű terület volt. Az ezirányú görög törekvés előtt jelentős akadályt képezett az önálló bolgár exarchátus megteremtése 1870-ben. Ezzel a bolgárok harca az önálló nemzeti egyházért fokozatosan megvalósult, s megszűnt a konstantinápolyi görög klérus bulgáriai befolyása. Ez az önnállósodás — a görögökkel szemben — megnyitotta az utat a Macedónia irányába való terjeszkedésnek is.

Az 1860-ban Szerbiában uralomra lépő Mihály arra törekedett, hogy országát teljesen függetleníse a portától, s ezzel szoros összefüggésben az Obrenović-dinasztia uralma alatt egy délszláv birodalmat akart létrehozni. Ez az állam jórészt a török uralom alól felszabadított területekből alakult volna meg, és a szerb egység eszméjének lett volna a megvalósítása, ami persze nem volt ment hódító törekvésektől sem. A fejedelem első lépése modern szerb hadsereg létrehozása volt. Ezután jelentős, alkotmányt kiegészítő törvényeihez nem kérte az előírt hozzájárulást a portától. Különösképpen a hadsereg váltotta ki Törökország tiltakozását, s így állandó incidensekre került sor a szerb—török határon, valamint több olyan nagy városban, ahol török helyőrség tartózkodott. Különösen a belgrádi, 1862 júniusi események élezték ki a szerb—török viszonyt és váltottak ki nemzetközi visszhangot. Ez alkalommal fegyveres összefűzés zajlott le a lakosság és a Belgrádban állomásozó török garnizon között. E véres eseményekkel a szerb kérdés ismét az európai közvélemény elé került és a törökök e kegyetlen lépése felhívta a figyelmet arra, hogy milyen súlyos veszélyeket rejt magában a török helyőrségek állomásozása a szerb városokban, s mennyire szükség van a szerb fejedelemség és a porta viszonyának végleges rendezésére. Ebben az ügyben Konstantinápolyba nemzetközi értekezletet hívtak össze, amelyen a Szerbia autonómiáját garantáló nagyhatalmak vettek részt. Orosz- és Franciaország támogatatta a szerb kérést. A szerbek — teljes joggal — a fejedelemség területén fel akarták számolni a török helyőrségeket. Anglia és Ausztria azonban ellenezték ezt az indokolt kívánságot és Törökországot támogatták. Ilyen körülmények között 1862-ben kompromisszumos határozatra került sor: a hat török garnizonból csupán kettőt szüntettek meg. Az 1866-os esztendő azonban kedvező változást hozott a nemzetközi helyzetben Szerbiának. Ausztria vereséget szenvedett a porosz—osztrák háborúban és az említett krétai felkelés is meghátrálásra kényszerítette a portát. Így 1867-ben, a cári Oroszország diplomáciai segítségével, sikerült a szerb területet a török helyőrségektől teljesen megtisztítani.

Ez a diplomáciai győzelem lendületet adott a szerb egységmozgalomnak. Ugyanebben az időben Olasz- és Németországban jelentősen előrehaladtak az egységtörekvések és e példák is ösztönző hatást váltottak ki.

A fejedelemség a szerb egység megvalósításához elkerülhetetlenül szükséges törökellenes egységfront kiépítéséhez is hozzáfogott. Sorra hozta létre a katonai szövetséget Crna-Gorával, Görögországgal és Romániával. Megállapodást kötött egymással a Bukarestben tevékenykedő bolgár felszabadító bizottság és a szerb fejedelemség. E szövetséget a cári Oroszország támogatta. Mihály azonban törökellenes egységtörekvéseivel párhuzamosan abszolutisztikus rendszert épített ki, s ezért sem válhatott a fejedelemség Mihály uralma idején szerb Piemonttá.

Bosznia-Hercegovinában — Bulgáriához hasonlóan — a parasztmozgalmak jelentős szerepet kaptak a nemzeti-felszabadító küzdelmekben. Különösképpen sűrűsödtek ezek a megmozdulások a század második felében. Az élen

a Crna-Gorával határos kelet-hercegovinai parasztság haladt. Az 1852. évi felkelést Montenegró fegyverrel és katonákkal támogatta, s a parasztok vezetőjét a fejedelem vajdává is kinevezte. Ez a nyílt beavatkozás robbantotta ki a Crna-gorai—török háborút, amelyben az oszmán túlerő győzelmet aratott. Csak Oroszország és Ausztria közbelépésére vonult vissza a Crna-Gorát kegyetlenül pusztító sereg és került sor az 1853. évi békeszerződés aláírására. A hercegovinai szláv parasztok egyébként szociális követeléseiken kívül az őket támogató Crna-Gorával való egyesülés mellett foglaltak állást, s így e mozgalomban antifeudális és nemzeti követelések fonódtak egybe.

Négy évvel később, 1857-ben került sor az újabb felkelésre Kelet-Hercegovinában. Crna-Gora újból nyíltan támogatta délszláv testvéreit, s ez megint a portával való háborúhoz vezetett. 1858-ban az egyesült hercegovinai és montenegrói csapatok győzelmet arattak. A nagyhatalmak közbelépésére azután 1859-ben egy nemzetközi bizottság vonta meg a határt Crna-Gora és Törökország között, amely alapjában véve Montenegro állami függetlenségének elismerését jelentette. E határrendezés során Crna-Gora területe megnövekedett. Az 1858-as győzelem azonban a hercegovinai parasztság számára nem hozott kedvező változást, noha hareukat e terület horvát lakossága is támogatta.

Ezek a mozgalmak néhány újabb felkeléssel együtt az 1875—78. évi hatalmas Bosznia-hercegovinai fegyveres küzdelem előzményét alkotják. Ebben a nagyarányú megmozdulásban az eddigiekhez képest fokozottabban kapcsolódtak össze a nemzeti és antifeudális célkitűzések. A felcseperedő délszláv kereskedő polgárság és polgári értelmiség ugyanis az élére állt a parasztmozgalomnak és a paraszti követelések mellett jelentős szerepet juttatott a nemzeti kívánságoknak. E kereskedőpolgárság számára a török uralom igen súlyos terheket jelentett és fejlődését nagymértékben akadályozta a portához hű adóbérlő és monopóliumokkal rendelkező, nálánál tehetősebb mohamedán polgárság.

A felkelés először a dél-hercegovinai falvakban tört ki, majd ennek a megmozdulásnak hírére kibontakozott a fegyveres mozgalom Északnyugat-Boszniában is. Létrejött a felkelés főbizottsága is, amely széleskörű hálózattal, helyi csoportokkal, ill. megbizottakkal rendelkezett. Alakultak helyi bizottságok a határokon túl is: Szerbiában, Crna-Gorában és Horvátországban, s ezek a csoportok pénzzel, fegyverrel, lőszerrel támogatták a felkelőket és gondoskodtak a menekültekről. A felkelés e szervezőtevékenység nyomán az 1876-os esztendőben megerősödött és Közép-, valamint Kelet-Bosznián kívül az egész bosnyák tartományra kiterjedt. Ez utóbbi területeken ugyanis a lakosság többsége muzulmán volt, s a felkeléssel szemben a portát támogatta. E fegyveres küzdelemben megfigyelhető volt a különböző irányzatok harca is. A liberális csoport mellett volt egy demokratikus szárny, amelynek vezetője már a szocialista munkásmozgalommal állott kapcsolatban.

A Bosznia-hercegovinai felkelés jelentős hatással volt az amúgyis állandó mozgásban levő bolgár helyzetre. A forradalmárok elérkezettnek látták az időt a fegyveres harc kirobbantására. Botev és Sztambolov az emigráció forradalmi erőinek egyesítésére bizottságot hozott létre, és e központi szervezet kezdeményezését a bulgáriai helyi csoportok támogatták. 1875 augusztusában összeült a közgyűlés, amely egy öttagú központi szervet alakított, s ebben Hriszto Botev is helyet foglalt. A közgyűlés legfontosabb határozata a felkelés megindítása volt. Ebből a célból Bulgáriába ún. apostolokat küldött.

A fegyveres harc szervezése azonban az ellentétek következtében bizonytalanul haladt. Voltak, akik sietteték a felkelés kitörését, mások még az előkészületeket tartották fontosnak. A felkelés végül is 1876 áprilisában indult meg, azok után, hogy a tervet egy résztvevő a töröknek elárulta. E kedvezőtlen viszonyok dacára a bolgár nép hősiessen harcolt a túlerővel szemben, és fegyveres megmozdulása jelentős területekre terjedt ki. A törökök embertelen kegyetlenkedései nem ismertek határt, bolgár parasztok ezreit, tízezreit mészárolták le. A haladó európai közvélemény tiltakozására a nagyhatalmak vizsgálóbizottságot küldtek ki, s bár a törökök kegyetlenül elfojtották az áprilisi felkelést, a bolgár kérdés az európai diplomácia homlokterébe került.

A törökellenes fegyveres küzdelembe bekapcsolódott a két önálló délszláv állam, Szerbia és Crna Gora is: kettőjüket összefűzte az 1866. évi szövetségi szerződés. E reguláris katonai küzdelem megindítása Crna Gora részéről teljesen nyilvánvaló volt, újabb fellépése a hercegovinai mozgalmak korábbi rendszeres támogatásából következett. Szerbiában azonban Mihály uralmához képest változás következett: az új fejedelem, Milan valamint a régensek Ausztria felé is orientálódtak, s ez nem férhetett meg a délszláv népek törökellenes nemzeti egységmozgalmának támogatásával. A Bosznia-hercegovinai és bulgáriai felkelés azonban az érdeklődés középpontjába állította a szerb egység eszméjét és a tömegek, valamint a liberális közvélemény nyomása meghátrálásra kényszerítette Milant, aki 1876 júniusában Crna-Gorával együtt hadat üzent Törökországnak, miután a porta elutasította azt a követelést, hogy Bosznia kormányzását Szerbiának, Hercegovináét pedig Crna-Gorának engedje át.

Ezt a fegyveres küzdelmet a liberális és haladó orosz közvélemény is tevékenyen támogatta. Már korábban is több társadalmi bizottság jött létre a balkáni szlávok kulturális, politikai életének segítésére. Több száz délszláv és bolgár értelmiségi fiatal szerzte képzését Oroszországban, ösztöndíjakat kaptak, a bizottság könyveket juttatott el a déli szláv területekre. Hivatalos támogatással zajlott le 1867-ben a moszkvai etnográfiai kiállítás alkalmából rendezett szláv kongresszus, amelyen ausztriai és magyarországi szlávok is részt vettek. Ez az esemény egyébként élezte az osztrák—orosz viszonyt.

Az anyagi segítségen kívül 1875—76-ban sokan önkéntesnek jelentkeztek, hogy a szerbek és a Crna-Gora-iak oldalán részt vegyenek a porta elleni harcokban. A balkáni szláv népek megsegítésére irányuló e nagy tömegmozgalmat, amelyben reakciós pánszlávok és haladó elemek demokratikus szláv összefogásra vonatkozó célkitűzései kapcsolódtak egybe, a hivatalos Oroszország külpolitikai érdekeinek megfelelően a háttérben támogatta, vagy mérsekelte. Így bizonyos számú orosz önkéntes részvételét tette csak lehetővé a szerb hadseregben, valamint elnézte, hogy Csenajev tábornok a szerb kormány rendelkezésére állt.

A török túlerő azonban legyőzte a kevésbé felszerelt szerb sereget. A cári Oroszország közbelépésére Szerbia mégis — a status quo alapján — a portával fegyverszünetet köthetett. A montenegróiak és a hercegovinai felkelők azonban több győzelmet arattak.

Ilyen körülmények között nagy jelentősége volt annak, hogy a cári Oroszország 1877 tavaszán megüzente a háborút Törökországnak. A balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmában bekövetkező eme fordulat Bosznia-Hercegovinának — Szerbiától, Bulgáriától, Montenegrótól és Romániától eltérően — nem hozta meg a nemzeti felszabadulást. E tény a kedvezőtlen

nemzetközi helyzet, az Osztrák-Magyar Monarchia beavatkozása és hódító politikájának sikere magyarázza. Míg a cári Oroszország Ausztriával folytatott több diplomáciai tárgyalásain, valamint a nagyhatalmak Konstantinápolyban, 1876-ban tartott konferenciáján e délszláv tartománynak a török birodalom belül autonómiát akart adni, ami az ekkor még jól működő három császár szövetsége politikai koncepciójának megfelelően lényegében a status-quo fenntartását jelentette. Persze azért mutatkozott jelentős különbség az orosz birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia tervei között. Az utóbbi ugyanis azt javasolta a nagyhatalmaknak, hogy csak bizonyos reformok bevezetését követeljük Bosznia-Hercegovinában. Emellett már 1875 végén Ausztria nyíltan beavatkozott a porta oldalán Törökország és a felkelők küzdelmébe. Különösen kedvezőtlenül fogadták a Monarchia uralkodó körei a délszlávok széleskörű összefogását: Crna-Gora és Szerbia bekapcsolódását a harcba. Mindezek az események sietteték a reichstadti és a budapesti egyezmények megkötését a cári Oroszország és a Monarchia között. Ezeknek a megállapodásoknak az alapján Ausztria-Magyarország semlegességet ígért egy orosz—török háború esetére, Oroszország pedig beleegyezett Bosznia-Hercegovina osztrák-magyar megszállásába. A boszniai felkelők közvetlen vereségéhez is tevékenyen hozzájárult a Monarchia. A kormány engedélyével egy 10 ezer főből álló török sereg az Ausztria-Magyarországhoz tartozó Dalmácián keresztül hátbatámadta a felkelőket, s így a porta 1877 augusztusában megtörte a felkelők hősi ellenállását.

A cári Oroszország azonban győzelmet aratott. A Konstantinápoly felé haladó cári hadsereg nem vállalta a főváros elfoglalásával bekövetkező nemzetközi bonyodalmakat, valamint azt a veszélyt, amely abból fakadhatott volna, hogy utánpótlási vonalai nem voltak megfelelőek, s ezért megállt Konstantinápoly közelében, San-Stefanóban, ahol aláírták az orosz—török előzetes békeszerződést. Közben bekapcsolódott a háborúba a korábban vereséget szenvedett Szerbia is. E fellépése már sikerrel járt: hadserege több helységet elfoglalva, érintkezésbe lépett az orosz csapatokkal, bevette Ništ és Pirotot, majd délnyugat felé nyomult. Görögország Plevna eleste után akart beavatkozni a háborúba, de Anglia fenyegetésére semleges maradt. Ezzel magyarázható, hogy a San-Stefanó-i békeszerződésben Görögországról nem esett szó. Nehéz dolga volt a görög kormánynak, amely fékezte a háborúba beavatkozni kívánó közvéleményt. Amikor az orosz hadsereg Drinápoly felé közeledett, a háborús hangulat a tetőpontjára hágott. Az ekkor hivatalba lépő új kormány nyilatkozatot tett, hogy ideiglenesen elfoglalja Törökország görög-lakta tartományait. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert közben a háború befejeződött.

Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1875—1878-as balkáni események a krétai görög mozgalomra is hatással voltak. Újabb felkelés tört ki, amelynek következményeképpen került kiadásra 1878-ban az ún. aleppói paktum. Ez engedélyezte egy választásokon alapuló országgyűlés működését, amelyben a többség a görögöké lett.

Rátérve most már a San-Stefanó-i békeszerződésre, amely teljesen megváltoztatta a Balkán politikai térképét, nagyjelentőségű volt az oszmán birodalomhoz tartozó, ill. attól még függő népek számára. A porta elismerte Crna-Gora, Szerbia és Románia függetlenségét, s mindhárom ország területe megnövekedett. Az első Albánia és Hercegovina felé, valamint az Adriai-tenger mentén, a másodiké déli, az ún. Ó-Szerbia irányában (Ništ, a Novipazari

Szandzsák egy része), Románia pedig az Oroszországhoz visszakerült Dél-Besszarábia helyett, melyet a párizsi béke csatolt el a cári birodalomtól, megkapta Dobrudzsa északi nagyobb részét.

Külön pontok foglalkoztak Bulgária megteremtésével, amely „önkormányzati és adózó fejedelemséget alkot, keresztény kormánnyal és belföldi hadsereggel”. Az új állam jelentős területet foglalt magában a Dunától az Égei-tengerig és a Fekete-tengertől az Ohridi tóig. Tehát Bulgária részét alkotta Macedónia is. A szerződés szabályozta a fejedelem megválasztását, amelyet a lakosságra bízott, de uralkodásához a porta megerősítésére és a nagyhatalmak beleegyezésére is szükség volt. Külön szóba került az új állam alkotmányának kidolgozása, amelyben a cári Oroszország is szerepet kapott. A szerződés ugyanis előírta Bulgáriában a két évig tartó orosz megszállást. Végül a török csapatoknak ki kellett vonulniuk Bulgáriából és a török erődítményeket is le kellett rombolni. A cári Oroszország politikája azonban itt már az 1876. évi konstantinápolyi konferenciához képest fordulatról tanúskodott: a status quo koncepciójának feladásáról. E konferencián ugyanis Bulgáriának is Bosznia-Hercegovinához hasonló státuszt kívánt adni: autonómiát a török birodalom belül. Ezt akkor a nyugati hatalmak akképpen változtatták meg, hogy két bolgár-lakta tartományt kell létrehozni, amelyek közül az egyik Macedónia lett volna, nem akarták tehát Nagy-Bulgária autonómiáját még a török birodalomon belül sem.

A Bulgáriára vonatkozó pontok sok hasonlóságot mutatnak a drinápolyi békében lefektetett szerb autonómiával, ill. az azt követő gyakorlattal. Fennmaradt bizonyos függés, hisz a teljes önállóságot Szerbiában is éppen ez a szerződés biztosította, és a cári orosz befolyás megteremtésére is történtek lépések. Ugyanakkor jelentős kérdésekben éppen a bolgár nemzeti fejlődés szempontjából kedvezőbb volt (nagy terület, önálló hadsereg, törökök kivonulása az országból stb.), jeléül annak, hogy 1878-ban a törökellenes küzdelem, nem utolsósorban a nagy felkelések következményeképpen jóval magasabb szinten állott, mint a 20-as években, amikor a cári Oroszország mellett a viszonylag szűkkörű szerb és görög felkelést lehetett csak felsorakoztatni az oszmánok visszaszorítására.

A már ismertett okok következtében nem volt kedvező a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó határozat. A cári Oroszország a Monarchiával kötött reichstadi és budapesti egyezményekben vállalt kötelezettségeket ugyan félretette és korábbi felfogásához tért vissza, tehát biztosítani kívánta a délszláv tartománynak a török birodalom belüli autonómiáját.

A San-Stefano-i békével azonban egyedül a bolgárok és a montenegróiak voltak elégedettek. A szerbek, görögök és románok nem jó szemmel nézték az új államot, Nagy-Bulgáriát, félték túlsúlyától. A görögök Macedóniára, valamint az Égei-tenger partvidékére tartottak igényt, a szerbek keveselték a kapott területet, s a románok nem szívesen mondtak le Dél-Besszarábiáról. A szerbek protestáltak is Pétervárotnál, a válasz azonban egyértelmű volt: először az orosz érdekek jönnek szóba, azután a bolgár, s csak a legvégén a szerb kívánságok. Ez az elutasítás végérvényesen az Osztrák-Magyar Monarchia karjaiba kergette Milant. A balkáni államok ezen törekvéseiben — tudjuk — a jogos nemzeti igények és a hódító törekvések fonódtak egybe.

Persze nem a balkáni kis államok elégedetlensége vezetett el a San-Stefano-i békeszerződés revíziójához. A nagyhatalmak közül mindenekelőtt Anglia és a dualista Monarchia fordult szembe az orosz befolyást növelő és a

déli szláv népek függetlenségét sok tekintetben előnyösen befolyásoló békeszerződéssel. Ausztria-Magyarország nemzetközi kongresszus összehívását javasolta San-Stefano megvitatására. Oroszország beleegyezett ebbe, Nagy-Britannia azonban valamennyi cikkely felülvizsgálását követelte. A cári birodalom külügyminisztériumának kitérő válaszára Anglia háborús előkészületeket tett. Ehhez kapcsolódott a porta lépése: csapatokat vont össze Konstantinápoly körül. A betegségekől és a nehéz harcoktól legyengült orosz sereggel nem lehetett háborúra gondolni, a viszonyok több tekintetben emlékeztettek a krími háború körülményeire: nemcsak Törökország, hanem Nagy-Britannia és Ausztria-Magyarország hadbalépése is várható volt.

Ilyen körülmények között Oroszország beleegyezett San-Stefano felülvizsgálatába. Erre került sor 1878 júniusában Berlinben, ahol a cári Oroszország szükségyszerűen elszigetelődött. A berlini kongresszus tehát megváltotta a San-Stefano-i szerződést, s ez Anglia és a Monarchia nagy győzelmét jelentette. A cári Oroszország, amely igen terhes háborút viselt, engedni volt kénytelen, Nagy-Britannia és különösen Ausztria-Magyarország pedig céljaikat háború nélkül érték el.

Melyek voltak tehát a jelentősebb változtatások? Mindenekelőtt a tervezett Bulgáriát három részre osztották. Az egyik terület volt a törököktől még bizonyos tekintetben függő bolgár fejedelemség, amelynek déli határa általában a Balkán-hegység mentén húzódott. Az ettől délre elterülő, jórészt bolgár-lakta terület, Kelet-Rumélia a török birodalomhoz tartozott, de autonómiát kapott, s végül Macedónia változatlan része maradt az ottomán birodalomnak. A nyugati hatalmak tehát bolgár vonatkozásban visszatértek az 1876-os konstantinápolyi felfogásukhoz hasonló koncepcióhoz, de az orosz győzelem — még ily megtépázott formában is — legalább a bolgár fejedelemségnek az 1876-ban tervbe vettnél több függetlenséget biztosított. Persze még e szabadabban léleklző, a Balkán-hegységtől északra elterülő területnek a berlini kongresszus értelmében sok terhes kötelezettséget kellett teljesítenie (előírták a porta által kötött kereskedelmi, hajózási és vasútépítési szerződések megtartását, részt kellett vállalnia az ottomán adósság visszafizetésében, megtiltották, hogy vámot szedjen a külföldi tranzit áruk után, el kellett ismernie a külföldi alattvalók összes kiváltságait stb.), persze ezek közül több csak papíron maradt. Az orosz megszállást két évről 9 hónapra csökkentették és az orosz mellé török megbizottat is osztottak be.

A kongresszus elismerte Montenegro függetlenségét, de San-Stefanótól eltérően csak egy kis parti sávot kapott az Adriai-tenger mellékén. Flottát az ország nem tarthatott és az egész partvidéket, tehát a Crna-Gora-i kereskedelmet is a Monarchia ellenőrizte. A vasútépítést ugyancsak osztrák ellenőrzés alá helyezték. Ezenkívül Crna-Gorát is terhelte a török adósság egy része.

Természetesen elismerték Szerbia függetlenségét is. Novipazar helyett négy délkeleti kerületet — jórészt bolgár lakosságúakat — csatoltak az országhoz. Ebben a nem jelentős területnövekedésben (11 ezer km², 300 ezer lakossal) a Monarchia támogatta a szerb uralkodó osztályt, amelynek egy része — tudjuk, Milannal az élen — osztrák orientációt folytatott. Ez a politika tovább fokozta a korábbi súlyos gazdasági függést, s ugyanakkor tudjuk azt is, hogy a Monarchia a balkáni népek felszabadító mozgalmának egyik legnagyobb ellensége volt. A szerb uralkodó osztály egy része tehát megmutatta, hogy mennyire viseli szívén a török uralom alatt élő délszlávok sorsát,

egy kis területért hajlandó volt támogatni a délszlávokra sérelmes berlini kongresszus határozatait és elmélyítette kapcsolatát a Monarchiával. Ennek az orientációnak a kifejlődésében természetesen fontos szerepet játszott a cári Oroszországnak ezekben az években követett bolgár-barát politikája.

Különösképpen súlyos volt a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó döntés. E tartományt ugyanis elszakították Törökországtól, kormányzását és birtoklását pedig, határidő nélkül, átengedték az Osztrák-Magyar Monarchiának. Ausztria-Magyarország ezenkívül jogot kapott arra, hogy helyőrségeket tartson, valamint katonai és kereskedelmi útvonalat létesítsen a Novipazari Szandzsákon. Ez a Crna-Gora és Szerbia közötti kapcsolatok kibontakozása elé állított jelentős akadályt. A Romániára vonatkozó határozatokban nem következett be változás.

Mindent egybevetve, a cári Oroszország visszaszorítása és elszigetelése kedvezőtlenül hatott több balkáni szláv nép nemzeti törekvéseire, még akkor is, ha a San-Stefano-i békeszerződés is nyitva hagyott néhány problémát, ill. több népnek nem is kedvezett, miután nem követte az egyébként bonyolult néprajzi viszonyokat. Ausztria-Magyarország balkáni hódító törekvéseinek kielégítése újabb, nagy gátat emelt a délszláv nemzeti törekvések elé.

Még kevésbé oldotta meg a berlini kongresszus a balkáni monarchiák közötti ellentétet. A határozatok a már jelentkező, de később egyre inkább kibontakozó ellentéteket erősítették. Görögország számára sem hozott a berlini kongresszus kedvező változást. Sőt a kongresszus feljogosította Nagy-Britanniát, hogy megszállja a jórészt görög lakosságú Ciprusz szigetét. A thesszáliai és epiiruszi görög követelésekre pedig azzal a határozattal válaszoltak: „ajánlják” Törökországnak, engedje át a görögöknek Thesszália és Epirusz egy részét. Persze a porta nem ment ebbe bele, s az albánok, akik az ún. Albán Liga soraiban szervezkedtek, — s nemzeti mozgalmukkal még alább foglalkozunk — a görög kívánságokkal szemben Epirusz egy részére tartottak igényt. Az albánoknak ez volt az első nemzeti fellépésük a XIX. században.

Mindez természetesen megnehezítette a görög kívánságok teljesítését, a törökök elzárkóztak mindenféle engedmény elől. Két nemzetközi kongresszus is eredmény nélkül oszlott fel, míg 1881-ben Konstantinápolyban Törökország és a nagyhatalmak között megállapodásra került sor a görög kérdésben. E konferencián Görögországnak nem is volt képviselője, és noha Anglia ez alkalommal támogatta a görög kívánságokat, a megállapodás nem tartalmazta a berlini kongresszuson a portának visszaadásra „ajánlott” területek egészét: Thesszálián kívül Epirusból csak az Arta-öböl vidékét kapták meg.

A cári Oroszország, miként a drinápolyi béke után a román fejedelemségekben, 1878—79-ben részt vett a bolgár államapparátus és gazdasági élet kiépítésében. Már a háború idején, amikor bolgár parasztok tömegei a török bosszúja elől az orosz csapatok által elfoglalt területre menekültek, az orosz katonai hatóságok támogatásával elfoglalták a török szpáhik által elhagyott földeket. Ebben a magatartásban természetesen nem a cári katonai parancsnokság „földosztó” politikája jutott kifejezésre, hanem a nagy tömegek eltartása nagy gondot okozott, s így kívántak segíteni az élelmezés nehéz problémáján, ami azonban gyakorlatilag a bolgár paraszt földhöz juttatását eredményezte. A berlini kongresszus után a helyzet ebben a tekintetben is megváltozott. Ausztria-Magyarország és Nagy-Britannia ugyanis támogatták a török földesurak visszatérését Bulgáriába. A cári Oroszország a leghatározot-

tabban szembefordult ezzel a kívánsággal, s pedig nem a bolgár parasztok, hanem a maga jól felfogott érdekében, hisz a török földesurak a cári Oroszország ádáz ellenségei voltak. Számára tehát sokkal kedvezőbbnek ígérkezett, ha a török földesurak helyett a földet a bolgár parasztok kapják meg. Tehát a cári állásfoglalás a gyakorlatban a bolgár parasztok földjének a megvédését jelentette, s ezt a magatartást az a hatalom tanúsította, amely az orosz birodalom parasztságának az 1861-es reformot adta. E reform ugyanis, bár megindította a kapitalista fejlődést, de a volt jobbágyságra súlyos terheket rakott, s jelentős, korábban használt telkeitől fosztotta meg az oroszországi parasztok millióit.

A cári Oroszország bulgáriai megbízottja rendeletet adott ki: azonnal bíróság elé állítják azt a török földesurat, aki visszatér, s korábban a kegyetlenkedésekben résztvett. Ezt természetesen nem volt nehéz egyikükre sem rábizonyítani. Ezenkívül a rendelet szerint a bíróság előtt kellett igazolniuk a földre vonatkozó jogukat. Anglia ezekután a török földesurak ügyét ki akarta venni az orosz hatóságok kezéből és egy konzuli bizottság hatáskörébe kívánta adni. Ez természetesen restaurációt jelentett volna. Két török földesúr visszajött, s halálos ítéletet is hoztak ellenük, majd Anglia közbelépésére kitoloncolták őket. E határozott fellépés hatása nem maradt el, a török földesurak nem mertek visszatérni. Ha egyesek mégis visszajöttek, a földjüket igen alacsony, inkább formális vételáron adták el a bolgár parasztoknak.

Hasonlóan ehhez Bulgária számára kedvező volt az orosz hatóságok szerepe a tirnovoi alkotmány kidolgozásában. Ez az alkotmány a korabeli Európa egyik legliberálisabb konstitúciója volt, egykamarás országgyűlés, általános, census-mentes, titkos választójog jellemezte. Joggal vetődik fel tehát a kérdés, hogy miképpen segédkezhettek a cári hatóságok egy ilyen alkotmány megszületésében, mikor az orosz birodalomban csak a polgári demokratikus forradalom időszakában, 1905-ben került sor a дума felállítására és ez az országgyűlés a későbbiek folyamán távolró sem olyan demokratikus elvek alapján ült egybe, mint amilyeneket az 1879-es alkotmány rögzített. De Kelet-Európa más országában sem volt (a szerbet kivéve) egykamarás parlament, általános titkos és közvetlen választójoggal. Tudjuk, hogy ez az utóbbi csak nehezen valósult meg 1907-ben Ausztria ciszlajtán területein (Magyarországon erre csak az 1918-as októberi polgári forradalom idején került sor). A cári hatóságok szokatlan magatartását a már említett külpolitikai momentumok határozták meg. A törökkel szemben éppúgy, mint a század elején a szerb felkelés időszakában, a demokratikus bolgár paraszti társadalomra kellett támaszkodniuk. Ennek felelt meg a tirnovói alkotmány. A román fejedelemségekben a drinápolyi béke után az államszervezet kiépítésében — láttuk — a bojárokról támaszkodtak. Ott megválaszthatták a nekik tetsző szövetségest, Bulgáriában, s korábban Szerbiában azonban nem volt ilyen választási lehetőség.

Nem lehet feladatunk, hogy a továbbiakban figyelemmel kísérjük a bolgár fejedelemség belső fejlődését, ehelyett Kelet-Rumélia és Bulgária egyesülésének körülményeit kell megvizsgálnunk. Ekkor a bolgár kérdés ismét a nemzetközi politika előterébe került.

Kelet-Ruméliában már 1878 után titkos bizottságok alakultak a fejedelemséggel való egyesülés kiharcolására. E célkitűzés mögött az erősödő bolgár polgárság állott, amely piaca kibővítésére törekedett. A liberálisok tevékenysége nyomán Zaharij Sztobjanovval, az 1876-os áprilisi felkelés egyik ve-

zetőjével az élen létrejött Plovdivban a Bolgár Titkos Központi Forradalmi Bizottság, amely Levszki módszereit követve, a helyi erők mozgósításával akarta elérni a polgári-nemzeti fejlődést szolgáló egyesülést. Ezt a törekvést Battenberg Sándor, Bulgária fejedelme is támogatta, aki osztrákbarát külpolitikát folytatott, s ezért a cári Oroszország, nem nézvéen jó szemmel uralkodását, megbuktatására törekedett. Tehát kapóra jött Sándor számára az egyesítés, amelytől trónja megerősítését remélte. 1885 nyarán Kelet-Ruméliában az egyesülés érdekében kifejtett agitáció kiszélesedett, nagyarányú demonstrációk kezdődtek és a Bizottság megszerezte a tartományi milícia támogatását. A Plovdiv környéki parasztság is felkelt, és a Bizottság a milícia segítségével elfoglalta Plovdivot és a török főkormányzót letartóztatta. Sztojanov kiáltványában bejelentette az ideiglenes kormány megalakulását, amely addig lesz hivatalban, míg Battenberg Sándor át nem veszi a hatalmat. A fejedelem két nappal később bejelentette, hogy elfogadja az egyesülést és a bolgár országgyűlés elnökével megjelent Plovdivban.

Az egyesülés hírére a török kormány a határon csapatösszevonásokat hajtott végre és a nagyhatalmakhoz jegyzéket intézett, valamint követelte a porta jogainak helyreállítását. S ez alkalommal a cári Oroszország a törökkel értett egyet, bulgáriai befolyásának elvesztése miatt ellenezte az egyesülést, nem akarta, hogy ez a jelentős esemény ellenfelének, Sándornak helyzetét erősítse. Amikor bolgár küldöttség kérte a cár támogatását, azt válaszolta, hogy erre addig nem kerülhet sor, míg a bolgár trónon Sándor ül. Nagy-Britannia kormányának álláspontja éppen azért ellentétes volt, egyetértett az egyesüléssel, mert jól tudta azt, hogy a változásnak oroszellenes éle van. A helyzet tehát 1878-hoz képest megfordult: San-Stefano alkotója, Oroszország hivatkozott a berlini kongresszus megsértésére, ami a bolgár egységgel következett be, és Anglia, a berlini kongresszus határozatainak egyik megfogalmazója pedig közeledett a San-Stefano-i békeszerződéshez.

Ausztria-Magyarország álláspontja azonban eltért ettől. Az osztrák politikusok, de különösen a magyar uralkodó osztály képviselői attól a téves koncepciótól vezettetve, hogy a bolgár egység Oroszország műve, élesen tiltakoztak ellene. Németország is, amely ebben az időben már a nagyhatalmak sorába tartozott, a status quo fenntartása mellett foglalt állást. Így a nagyhatalmak többsége megállapodott a bolgár nemzeti egység szétzúzásában. Nagyköveti konferencia ült össze Konstatinápolyban, s azt a határozatot hozta, hogy képviselőikből vegyesbizottságot küldenek Bulgáriába a „berlini szerződés kikötéseinek megfelelő törvényes rend helyreállítására”.

A bolgárok azonban elutasították ezt a döntést. A szultán nem akart Kelet-Ruméliába csapatokat küldeni, a Monarchia pedig nem volt hajlandó beleegyezni Bulgária cári orosz megszállásába. Uymódon nem tudtak érvényt szerezni a nagyköveti konferencia döntésének. Ausztria-Magyarország azonban nem adta fel a harcot, és Bulgária megnövekedését úgy próbálta ellen-súlyozni, hogy a vele szövetséges Szerbiának akart újabb területet juttatni. Ezért Németország tiltakozása ellenére rábeszélte az ausztrálit Milant, hogy támadja meg Bulgáriát. A szerb király és kormánya ugyanekkor igen éles harcban állott az abban az időben még haladó Szerb Liberális Párttal, amely az ország demokratikus átalakításáért és az osztrák-magyar orientáció felszámolásáért harcolt. Milan szövetségeseivel együtt úgy vélte, hogy a sikeres háború esetén helyzetét megszilárdíthatja. A bécsi bankok negyedmillió dollár kölcsönt adtak Szerbiának az igazságtalan háború céljaira. A váratlan tá-

madást Szerbia teljes nyíltsággal azzal indokolta, hogy a bolgár egység megbontotta a hatalmi egyensúlyt, s ezért Szerbiának területi kárpótlást kell kapnia.

A szerb haderő Vidin és Szófia irányában támadt, s a határon nem talált ellenállásra, mert a bolgár csapatok a déli, a török határt védtek. Nehézséget jelentett, hogy a korábban már kibontakozott ellentét miatt a cári Oroszország visszahívta a bolgár hadseregben szolgáló tiszteket. A bolgárok azonban erőltetett menetben felvonultak a nyugati határra és igazságos küzdelemben rövid tíz nap alatt győzelmet arattak. Az előrehaladó bolgár csapatokat a Monarchia fellépése állította meg: a kormány azzal fenyegetőzött, hogy a szerbek oldalán beavatkozik a háborúba. Bár a cári Oroszország — más meggondolásból mint Ausztria-Magyarország — helyeselte Milan akcióját, amikor a Monarchia a bolgár támadás elhárítása ürügyén el akarta foglalni Szerbiát, megnövekedtek az orosz—osztrák-magyar ellentétek. Németország, mely ekkor még kereste Oroszország barátságát, visszatartotta szövetségesét, Ausztria-Magyarországot a háborútól. 1886 elején Szerbia és Bulgária aláírta a fegyverszünetet, majd a bukaresti békét, amely azonban nem tartalmazott semmiféle területi változást.

Az egyesítés ügye, Kelet-Rumélia problémája még ezzel nem zárult le. Nagy-Britannia abból a meggondolásból, hogy egy oroszellenes Bulgária a tengerszorosok felé irányuló terjeszkedés hatékony gátja lehet, továbbra is támogatta az egyesítés ügyét. Anglia nyomására így közvetlen bolgár—török tárgyalások kezdődtek, és ennek eredményeképpen 1886 tavaszán a porta Sándort nevezte ki Kelet-Rumélia főkormányzójává, ami a bolgár egység gyakorlati elismerését jelentette. Még ugyanebben az esztendőben ugyan újból kiéleződött a Monarchia és a cári Oroszország ellentéte a bolgár kérdésben, az ausztrófil Sándort ugyanis orosz befolyásra lemondásra kényszerítették, de Németország ismételt fellépése visszatartotta a Monarchiát az Oroszország elleni háborútól.

Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítésének sikere felbátorította a görög kormányt, amely a nacionalista érzelmekre appellálva, anélkül, hogy a megfelelő feltételekkel rendelkezett volna, Epirusz elfoglalására törekedett. Azt hangoztatta, hogy ha Bulgária magába olvaszthatta Kelet-Ruméliát, ezt Görögország is megteheti Epirusszal. A nagyhatalmak a görög mozgósítás azonnali megszüntetését követelték, s miután a kormány ezt visszautasította, 1886 tavaszán blokád alá vették Görögország partjait. Ezzel a krízis véget ért, amely az ország gazdasági helyzetét nagy mértékben lerontotta.

A görög, szerb és bolgár területeken kívül jelentős macedón lakosság élt nehéz körülmények között török uralom alatt. Ez a bolgárokkal közeli rokonságban élő délszláv nép nemzeti hovatartozása kezdetben bizonytalan volt. A XIX. század első felében a macedón nemzeti mozgalom nyelvi-kulturális szakasza a hasonló bolgár törekvésekkel igen szorosan összefonódott és mondhatjuk, hogy azzal egységet alkotott. Az 50-es és 60-as években mutatkoztak önálló macedón nyelvi, kulturális törekvések, a bolgárhoz hasonló politikai mozgalmakkal azonban még nem találkozunk. A nemzetté alakulásnak ebben a kezdeti szakaszában volt San-Stefano, valamint a berlini kongresszus, amely Macedoniát Nagy-Bulgária része helyett török uralom alatt hagyta. A Bulgáriától való külön történeti fejlődés magyarázza azután, hogy a korábban már meginduló önálló nemzetté alakulás tovább folytatódott, s a bolgárokkal való igen közeli nyelvrokonság ellenére, éppen a jelentős törökellenes harcok során,

létrejött a macedón nemzet. Tekintsük át röviden ezt a fejlődést, a macedónok helyzetét, mozgalmait s viszonyát a balkáni monarchiákkal.

Az 1878-as berlini kongresszus egyik pontja kötelezte a portát, hogy európai területén reformokat kell bevezetnie, hogy így javítson az uralma alatt élő keresztény népek, közöttük a macedónok helyzetén. Ezeknek a reformoknak a végrehajtására azonban, bár ekkor többször is kidolgoztak enyhítést szolgáló törvényeket, nem került sor, a porta rendeletei papírrongyok maradtak. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy Macedóniában a török elnyomás mellett továbbra is érvényesült a görög egyház kulturális uralma, amely akadályozta a macedón nemzeti fejlődést.

Ilyen körülmények között a nagyhatalmakon kívül a szomszédos monarchiák (Bulgária, Szerbia) léptek fel Törökországban a macedóniai oszmán elnyomás enyhítése, ill. megszüntetése érdekében. E lépéseknek volt is bizonyos pozitív eredményük, sor került bolgár, szerb iskolák felállítására, szláv nyelvű könyvek kiadására, szláv kulturális tevékenységre, a macedón egyházközségeknek a konstantinápolyi görög egyháztól való elszakadására. Mindez csökkentette a görög befolyást. Ilyenformán a különböző nemzetiségű helyi lakosság körében jelentkező ellentétet (hisz nem macedón iskolák alapításáról, könyvek kiadásáról volt szó), valamint a balkáni monarchiák közötti nézeteltéréseket nem egyszer a török a maga érdekében jól ki tudta használni.

A szomszédos nemzeti államok beavatkozása, amely nemcsak kulturális jellegű, hanem kifejezetten politikai irányú is volt, kétségtelenül a török elnyomás ellen, s nem egy vonatkozásban a szláv lakosság érdekében történt. Ugyanakkor azonban burzsoá monarchiákról lévén szó, nem feledkezhetünk meg e beavatkozás nacionalista, irredenta célkitűzéseiről. Jól megmutatkozik ez abban, hogy a szerb burzsoázia a macedónokat szerbeknek, a bolgár pedig bolgároknak tartotta, s ezen a jogcímen, ill. a történeti jog hangoztatása alapján (Macedónia a középkorban egy ideig a szerb államhoz, máskor a bolgárhoz tartozott) igényt tartott e területre. Ugyanígy Görögország is, korábbi befolyását felhasználva, s erre hivatkozva — tudjuk — a maga számára akarta megszerezni Macedóniát. Eképpen a macedónok szempontjából a segítség Janus-arcú volt: a török uralom ellen irányult, de siker esetén ott leselkedett rájuk egy másik, a polgári típusú nemzeti elnyomás. Tehát a polgári rendszerű balkáni monarchiák egyikéhez való csatolás — kialakuló burzsoá nemzetről lévén szó — nem jelenthette már a macedón nemzeti törekvések megvalósulását. A balkáni monarchiák a nemzeti kérdés, a török elnyomás előtérbe állításával egyébként háttérbe szorították azokat a szociális követeléseket is, amelyek a sajátos macedóniai viszonyok következtében szorosan egybekapcsolódtak a nemzeti felszabadulás ügyével.

A macedónok tehát nem hagytakoztak csak a külső segítségre. A társadalmi és nemzeti célkitűzések jegyében nagyarányú felkelések robbantak ki. E jelentős népi bázissal rendelkező megmozdulások élén kispolgári értelmiségiek állottak. Az első felkelés nem sokkal a berlini kongresszus után, 1879-ben tört ki. E vállalkozásnak megvolt a maga központja, s innen terjedt el a mozgalom szinte egész Nyugat-Macedóniában. E felkelést, bár nem kis területet ölelt fel, a portának viszonylag gyorsan sikerült levernie. A fegyveres megmozdulást követő megtorlás óriási méreteket öltött, nagy tömegek hagyták el Macedóniát és költöztek a szomszédos Bulgáriába. 1890-ig mintegy százezer macedón vándorolt át e török alól felszabadult testvéri területre. Így Bulgária több városában (Plovdiv, Szófia) a 80-as évek közepétől macedón

forradalmi körök alakultak, amelyek kapcsolatot teremtettek egymással és a hazai tömegekkel.

A súlyos elnyomás és a belső erők gyengesége magyarázza, hogy 1878 -- 1895 között jórészt kívülről, mindenekelőtt Bulgáriából szervezett macedon mozgalmakkal találkozhatunk. Lassanként azonban a belső macedon erők is magukra találtak. A bulgáriai köröknél nagyobb jelentőségre tett szert az 1893-ban Macedóniában megalakult Belső Macedon Forradalmi Szervezet, amely szerte a tartományban egymással szoros kapcsolatban álló csoportok széles hálózatát szervezte meg. A résztvevőket katonai elvek alapján organizálták. A tagok eskü alatt kinyilvánították, hogy alávetik magukat a szervezet követelményeinek. Bevezették a forradalmi ítélkezést azok felett, akik nem tartották be esküjüket. A szervezet lapja, a Pravo, Szalonikiban jelent meg. A macedon mozgalomnak volt titkos nyomdája, fegyverraktára, pénztára.

A szervezetre nagy hatással volt a szomszédos két délszláv állam, amely már létével is ösztönözte a macedon nemzeti-felszabadító törekvéseket. Ezek a nemzeti célkitűzések Macedónia felszabadítására irányultak és a nagyhatalmak védelme alatt mindenekelőtt teljes autonómiát követeltek. A szervezetek először a városokban alakultak meg, s ennek megfelelően kispolgárok, értelmiségiek, munkások voltak a tagjaik. Úgyanígy kezdetben a szervezkedés csak a macedonok körében indult meg. Később kísérlet történt Macedónia valamennyi népének bevonására és a parasztság körében végzett propaganda-munka megszervezésére. A mozgalom vezetői felismerték a parasztság súlyos helyzetét, s valóban forradalmi módon kezdtek hozzá a parasztság megszerzéséhez és a parasztkérdés megoldásához. A falusi szervezetek megszabták a szolgáztatások mennyiségét, szabotázs-akciókat hajtottak végre, meggátolták a parasztság kegyetlen kizsákmányolását. Ezek a lépések biztosították a paraszti tömegek támogatását.

A mozgalom legkiválóbb alakja és vezetője Goce Delcsev volt, aki igen nehéz körülmények között egy évtizeden keresztül, tragikus haláláig, járta Macedónia helységeit és szervezete a fegyveres osztagokat. Goce Delcsev helyesen mutatott rá az imperialista nagyhatalmak, valamint a balkáni monarchiák beavatkozásának igazi arcúlatára: mindez Macedónia újabb elnyomását eredményezheti.

A század utolsó éveiben a titkos szervezet hatására egész Macedónia fegyverben állott. 1895—1903 között a fegyveres osztagok 132 alkalommal ütköztek össze a törökökkel. E harcok kegyetlen török megtorlásokat vontak maguk után, de Macedónia népe bátran folytatta tovább igazságos fegyveres felszabadító küzdelmét.

Közben 1894-ben a bulgáriai macedon emigránsok is létrehozták Szófiában a Forradalmi Főbizottságot, amelynek az volt a célja, hogy Macedóniát felszabadítsa a török uralom alól, és e területet Bulgáriához csatolja. Ez a csoport, melyet a bolgár kormány látott el pénzzel és fegyverrel, több sikertelen betörést szervezett Bulgária területéről Macedóniába. A sófiái főbizottság egyébként szembenállott a macedóniai szervezettel, s a közöttük kibontakozó ellentétek csak a portának kedveztek.

Az állandó fegyveres küzdelem Macedóniában nem volt kedvére a nagyhatalmaknak, amelyek a balkáni status quo fenntartására törekedtek és lépten-nyomon be is avatkoztak a macedon kérdésbe. Erről a beavatkozásról írta Lenin a balkáni háborúk időszakában, hogy „a balkáni népek elmondhat-

nák, amit hajdanában mondogattak a mi jobbágyaink: szabadíts meg uram az úr haragjától is, meg szeretetétől is, mert mindkettő egyformán keserves. Az európai hatalmaknak mind ellenséges mind állítólag baráti beavatkozása csupán azt jelenti a balkáni parasztok és munkások számára, hogy mindenféle újabb akadályokat és sorompókat állítanak a szabad fejlődés elé, ráadásul a kapitalista kizsákmányolás általános feltételeihez.”

E beavatkozásnak két szakaszát különböztethetjük meg. Az első periodusban, amikor még nem volt nagyméretű belső megmozdulás, s a fegyveres küzdelmet mindenekelőtt külső erők kezdeményezték, a fő cél az volt, hogy hatásukat Macedóniában megakadályozzák, s így módon fenntartsák a status quot. E politika másik oldalát a porta olyan irányú befolyásolása jelentette, hogy enyhítsen az elnyomásán, szüntesse meg a kegyetlenkedéseket és a megtorlást. Ezt a kettős célt szolgálta Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia megállapodása 1897-ben, majd e két nagyhatalom 1903 februári közös jegyzéke Konstantinápolyhoz, ill. Bulgáriához. Ez utóbbiak különösképpen mutatják a két irányt: bizonyos kedvezményeket, de ezzel egyidőben a macedón fegyveres küzdelem kibontakozásának megakadályozását is. Így a Törökország-hoz küldött jegyzék határozottabban kérte a kegyetlenkedések felszámolását, javasolta az adóterhek enyhítését, az adók bérbeadásának megszüntetését, amnesztia biztosítását. Ezzel párhuzamosan a két nagyhatalom Bulgáriától a szófiai macedón emigráns bizottság felosztatását, valamint a bolgár-török határ lezárását kívánta. Ez utóbbi kívánságok, amelyeket a bolgár kormány teljesített is, kifejezetten a macedón mozgalom ellen irányultak.

E diplomáciai események után fél évvel, augusztus 2-án, Illés napján kitört a macedón belső mozgalom tetőfokát jelentő felkelés, amely lezárta a nagyhatalmak beavatkozásának első szakaszát. Mielőtt az újabb periodusra térnénk, röviden foglalkoznunk kell magával e Délnyugat-Macedóniában kibontakozott nyagarányú megmozdulással.

A felkelés központja Krusovo városa volt. A macedón forradalmárok három városban és néhány száz faluban magukhoz ragadták a hatalmat és kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság elnöke a szocialista Nikola Karev lett. A tizenkét napig fennálló köztársaság szerveit a nép választotta, a macedónokon kívül e terület más nemzetiségű lakossága is. Sőt a köztársaság kiáltványa felhívta a török dolgozó népet, hogy csatlakozzék a közös ellenség, a kizsákmányolók elleni küzdelemhez. A macedón mozgalom halálfejes fekete-fehér zászlója helyett a vörös lobogót tűzték ki. Az új hatóságok a mozgalom szempontjából hadifontosságú vállalatokat is kisajátították. Az árulókat és kémeket forradalmi bíróság vonta felelősségre. A krusovói köztársaság tehát rövid fennállása idején forradalmi demokratikus elvek alapján rendezkedett be és nem egy intézkedésén a szocialista eszmék hatása is kifejeződésre jutott.

A porta a kb. 30 ezer felkelő ellen annak tízszeresét számláló haderőt vonultatott fel. A nagy számbeli fölény ellenére csaknem három hónapra volt szükség a felkelők erejének megtörésére. A török kegyetlenkedések nem ismertek határt. Házak ezreit gyújtották fel, faluk százait dúlták szét. A fegyvertelen lakosság sorozatos kivégzésétől sem riadtak vissza. A délnyugat-macedóniai bitolji kerületet csaknem teljesen feldúlták, a lakosság nagyrészt Bulgáriába menekült, vagy Amerikába vándorolt ki.

Az illésnap felkelés után a macedón mozgalom lehanyatlott. Hozzájárult ehhez, hogy a forradalmi szervezet több egymással szembenálló csoportra hullott szét. E csoportok egymással le akartak számolni. Ezenkívül a balkáni

monarchiák is különböző osztagokat küldtek Macedóniába, amelyek egymással harcoltak, így igyekeztek befolyásukat növelni a macedón-lakta területen. Természetesen mindez csak Törökországnak kedvezett, és megkönnyítette az európai hatalmak beavatkozását is.

A két nagyhatalom következő lépése, a levert felkelés után már új mozzanatot tartalmazott. A status quo politikája ugyan változatlan maradt, de ennek eredményessége érdekében a portát nagyobb engedményekre akarták rászorítani. S ha még nem is vetették fel a macedón autonómia kívánságát, az 1903 októberi müzrstegi megállapodás és az ezt követő, Törökországnak küldött jegyzék már lépést jelentett ebbe az irányba. Felvetették Macedónia kettéosztását a nemzetiségi viszonyoknak megfelelően, a közigazgatás, a bíraskodás átszervezését s a keresztény lakosság alkalmazását a hivatalokban. Persze nem erre volt szüksége a macedón népnek, hanem a nemzeti és társadalmi felszabadulásra, ezt azonban a nagyhatalmak nem támogatták, sőt a „béke”, a status quo érdekében továbbra is törekedtek a macedón fegyveres mozgalom leszerelésére. Ezt célozta a helyi rendfenntartó erőre, a csendőrség felállítására vonatkozó javaslat is, amelynek értelmében a fegyveres erőt külföldi tábornok, külföldi tisztek segítségével szervezik meg.

Nem lehet feladatunk annak megvizsgálása, hogy mindebből mi valósult meg, mit fogadott el a külső körülmények kényszerítő hatása alatt a porta, s azután miképpen fordított mindezeknek hátat. Később, 1908 júniusában egy újabb közbelépésre is sor került. Ez volt az angol—oroszmegállapodás, amelyet VII. Edvard király revali látogatásakor kötöttek. Eszerint Macedónia igazgatását egy kormányzó veszi át, aki egy nemzetközi tanácsadó testületre támaszkodik. Az országban csak kisszámú török csapatok állomásozhatnak, s a kormányzónak a rend fenntartására külföldi tisztek által vezetett csapatok állanak rendelkezésére. A macedónoknak pedig biztosítani kell az *autonomiát*. Itt szerepelt először a macedón önkormányzat követelése. Ezt a megállapodást is a status quo sugallta, de a porta azt mégsem fogadta el.

A macedon felkelésekkel egyidőben — bár nem olyan méretekben és intenzitással — Kréta szigetén voltak jelentős megmozdulások. 1889-ben, egy ilyen felkelés leverése után a szultán új fermánt adott ki, amelyben visszavonta az 1868 és 1878-ban adott kedvezmények nagy részét és Kréta szigetére muzulmán kormányzókat nevezett ki, akik persze nem hívták össze az országgyűlést.

Ezek az iszlám—keresztény nézeteltérések, amelyek mögött nemzeti és gazdasági ellentétek húzódtak meg, vezettek el 1896-ban egy újabb felkeléshez. A nagyhatalmak, amelyek a balkáni status quo álláspontját képviselték, rábeszítették a portát, hogy — éppen a birodalom további bomlásának megakadályozása érdekében — olyan belső autonómiát adjanak Krétának, amely túlmege a korábbi engedményeken. A Görögországból kiinduló egységmozgalom nacionalista propagandájának hatására a krétai felkelés vezetői — bár kezdetben belemertek — később visszautasították az autonómiát és Krétának az anyaországhoz való csatolása mellett álltak ki. Nem lehet vitás, hogy ez a nemzeti célkitűzés előre mutatott, s a görög közvélemény is az egység mellett foglalt állást, de Görögország népellenes kormánya ezt az akciót a maga érdekében igyekezett kihasználni, és meggondolatlan kalandba vitte az országot. Miután a krétai felkelők deklarálták az anyaországgal való egységet, 1897 tavaszán megkezdődött a 30 napig tartó török—görög háború. A török hadsereg, amelyet német tisztek szerveztek újjá, minden téren felülmúlta a

görögöt. Bulgária és Szerbia pedig semleges maradt, nem utolsósorban Oroszország és Ausztria-Magyarország fellépésére — e hatalmak ugyanis a status quo megbontásától félve nem akarták a háború kiterjesztését. Ugyanakkor a törökök kisebb időleges engedményekkel (Macedóniában) kiengesztelték a két balkáni monarchiát. A közöttük lévő ellentétek éppen Macedónia kérdésében — tudjuk — sokszor akadályozták a Törökországgal szembeni egységes fellépést. Ilyen körülmények között a görög seregek súlyos vereséget szenvedtek, s nyitva állt a törökök előtt az Athén felé vezető út. A nagyhatalmak ekkor ismét közbeléptek, nem akarták azt sem, hogy a porta megerősödjék. Megkötötték tehát a békét, amelynek értelmében a görögök jóvátételt voltak kötelesek fizetni Törökországnak. Ugyanakkor azonban sor került Kréta autonómiájának kidolgozására a görög király második fiának, György hercegnek a vezetése alatt.

Befejezésül az albán nemzeti mozgalommal kell foglalkoznunk, amely legkésőbb, s az eddigiektől jórészt eltérő módon indult el és bontakozott ki. Már ismeretes előttünk az a tény, hogy az albán lakosság többsége (70%) felvette a mohamedán vallást, 20% volt görög-keleti és 10% katolikus. Míg a balkáni népeknél általában a vallási azonosság (döntő többségük — mint tudjuk — görög-keleti volt) a nemzeti felszabadító harcban összetartó erőt képviselt, addig az albánoknál a vallási különbség — az adott elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyok között sokáig — a nemzeti egység kialakulásának akadályát jelentette. Ugyanakkor azonban meg kell jegyeznünk, hogy az albán mohamedánok nem tartoztak a türelmetlen iszlám szektához, s ennek megfelelően muzulmánok és keresztények évszázadokon keresztül viszonylagos békességben éltek egymás mellett. A türelmesség olyan messzire ment, hogy voltak családok, amelyeknek tagjai különböző vallást követtek, és gyakran megtörtént, hogy a gyermekeket, mint pravoszlávokat keresztelték meg és ugyanakkor körül is metélték őket, amint ez a mohamedánoknál szokásos volt. Előfordult az is, hogy albánok két nevet használtak, egy keresztényt és egy muzulmán. Az albán törzsek persze gyakran viszálykodtak egymással, ennek oka azonban sohasem a vallási különbség volt. Tehát az elmaradottság következtében el sem jutottak addig a szintig, ahol a vallási ellentét szükség-szerű volt.

A 60-as években indult meg a modern nemzeti mozgalom, amelyben döntő szerepet játszottak azok az albán kolóniák, amelyek már a középkor folyamán a török hódítás előtt, vagy közvetlen utána jöttek létre, az albán nyelvterületen kívül. Így különösen jelentős az olaszországi, amely a XX. század elején már 200 ezres létszámú volt. Itt az albánok külön közösségekben, szabadon éltek, voltak iskoláik, nemzeti intézményeik, s ezekben nyelvüket, kultúrájukat zavartalanul ápolhatták. Nem szorul tehát bővebb magyarázatra e fejlettebb területen élő albán kolóniák ösztönző szerepe az anyaországra. Az Olaszországban meginduló nyelvi-kulturális mozgalom hasonló volt a XIX. század első felének bolgár és macedón törekvéseihez, és érdeklődésének középpontjában az albán nyelv antikvitásának és a dicső történelmi múltnak a bemutatása állott. Ugyanebben az időben vette kezdetét a török birodalomban a szervezett közoktatás, amely azonban nem kedvezett az albán nemzeti mozgalomnak. A muzulmán iskolák török, a pravoszlávok pedig görög tanításvelvűek voltak, s egyedül az igen kisszámú katolikus iskolában használták az albán nyelvet. A görög főpapság vezetése alatt álló pravoszláv egyház hellenizáló politikája ismeretes előttünk, de a török albániai politikája

e tekintetben sajátosságokat mutat. A porta ugyanis mindent elkövetett az albánok eltörökösítésére, amikor felismerte, hogy a nemzeti mozgalom az albán nyelv és kultúra ápolásával egységet teremt a különböző vallású albánok között és elidegeníti őket a mohamedán portától. Az albánok ugyanis jelentős támaszai voltak a török rendszernek, az oszmán birodalom egész története idején fontos szerepet tölthettek be, több nagyvezírt, más magasrangú tisztségviselőt adtak, nem beszélve arról, hogy a török hadseregben, beleértve a szultáni palota gárdáját, nagy számban vettek részt. Ez volt az oka e sajátos török politikának, amely egyébként sohasem törekedett a balkáni népek beolvasztására. Amikor 1879-ben Konstantinápolyban albán értelmiségiek megalakították a nyelvük ápolását szolgáló társaságot, a porta mindent elkövetett, hogy megakadályozza e szervezet működését, amelyben mindhárom felekezet képviselői részt vettek, és céljuk az albán nyelvű irodalom és sajtó kiadása, terjesztése volt.

A török kormány és a görög egyház tehát az albán vallási különbségek fenntartására és az ellentétek elmélyítésére törekedett, szemben a nemzeti mozgalommal, amely éppen a nyelvet és kultúrát tekintette — nagyon helyesen — összekötő kapocsnak. A mozgalomban elfogadott jelszóvá vált: „Ne hagyjuk, hogy a mecset és a templom elválasszon bennünket. Az igazi vallás az albán nemzeti eszme.” Az említett szervezetben kibontakozó együttműködés pedig mutatja a jelentős sikert, amit persze megkönnyített az albánok körében általánossá vált vallási tolerancia.

A török és görög elnyomás dacára az albán nyelvi-kulturális mozgalom jelentős fejlődést tett meg. Mellette politikai lépésekre is sor került. 1878-ban jött létre az Albán Liga, amelynek tevékenységét — a nyelvi-kulturális mozgalomtól eltérően — a törökök azért támogatták, mert szembenállott a szerb, görög és Crna-Gora-i törekvésekkel, s nem önálló albán állam megteremtését tűzte ki célul, hanem az oszmán birodalmon belül csak autonómiára törekedett. Ez az utóbbi kívánság azonban később már bizonyos ellenkezést is kiváltott Törökországban. A liga megalakítására döntő indítékot adott az a tény, hogy a San-Stefano-i békeszerződés olyan területeket juttatott Szerbiának, Montenegrónak és Bulgáriának, amelyekre az albán racionalisták is igényt tartottak. S bár San-Stefanót — tudjuk — Berlinben megváltoztatták, az Albán Liga memorandumot küldött a nagyhatalmakhoz, amelyben tiltakozott az ellen, hogy a szláv államok északon albán területhez jutottak. A liga memorandumuma azonban Bismarckot nem befolyásolta, s kijelentette, hogy nem ismer semmiféle albán nemzetet.

Később, 1880-ban az Albán Liga szembefodult a Crna-Gora-i kormánnyal, amely Podgorica és Bor városán túl az Adriai-tenger partvidékén kívánt terjeszkedni. A nagyhatalmak többrendbeli diplomáciai fellépése után azonban Montenegro megkapta a kért területet. Sikeresebb volt az albán tiltakozás a görögökkel szemben, amikor a porta úgy hártotta el az utóbbinak Epiruszra irányuló kívánságát, hogy ha átadják ezt, várható az Albán Liga fegyveres ellenállása.

Az autonómia-kívánság a jogos nemzeti területeken kívül, amelyeket szomszédos balkáni monarchiák fenyegettek, már bizonyos nacionalista étvágyról is tanúskodott, és Janina, Bitolj, Skoplje és Skutari területekre terjedt ki. Amiképpen ezt a tendenciát — persze fokozottabb mértékben — a szerb, a bolgár, a görög és a román monarchiaknál figyelhettük meg, az ébredező albán nemzeti mozgalom sem állt meg az albán terület határainál. Az

autonómiát úgy képzeltek el, hogy a török kormányzó egy szélesen választott albán tanácsra támaszkodnék. Nemzeti hadsereg megszervezését is szükségesnek tartották, török tisztek vezetésével. Az autonóm területen természetesen az albán hivatalos nyelv használatát követelték.

A törökök addig a pontig támogatták a ligát, amíg az érdekeiknek megfelelt. Nem értettek azonban egyet ilyen széles autonómiával, s amikor a liga a maga módján, fegyveresen állott ki mindezért, valamint török tisztviselőket fosztottak meg hivataluktól, a porta 1881-ben fegyveres erővel verte szét az Albán Liga csapatait.

Anélkül, hogy túlértékelnénk e szervezet jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy fontos szerepet töltött be az albán nemzeti fejlődésben és tevékenységének köszönhető, hogy a nagyhatalmak tekintetbe vették az albán igényeket, Bismarck 1878-as nyilatkozata anakronizmussá vált.

A XIX. században az albánok fellépésével befejeződött valamennyi, a török birodalom balkáni területén élt nép jelentkezése a függetlenségért folytatott harcban. A század második felében is tapasztalhattuk, hogy a különböző felkelések és fegyveres megmozdulások a diplomáciai tárgyalásokhoz belépőjegyül szolgáltak s kedvező külpolitikai körülmények között különböző engedményekhez, autonómiához, ill. az egységtörekvések részbeni teljesítéséhez vezettek. Jól mutatják ezt a Bosznia-Hercegovina-i, a bolgár, a Kelet-Rumélia-i, a sorozatos krétai és macedón, valamint az Albán Liga fegyveres fellépései. Továbbra is megfigyelhetjük, hogy a sajátos török elnyomás következtében, amely a sorozatos reformok (tanzimat) dacára sem változott meg alapvetően, szociális és nemzeti kívánságok szorosan egybeestek. Ezt különösképpen és a század első feléhez képest fokozottabban a Bosznia-Hercegovina-i, a bolgár, macedón és krétai megmozdulásokban láthattuk. A szociális és nemzeti kívánságok összefonódása azt is jelentette, hogy a török földesurak elmenekülése, a nemzeti szabadság kivívása egyben polgári forradalom is volt.

A balkáni monarchiák támogatásával a felkelések nem egyszer reguláris harcokká, háborúkká szélesedtek (a hercegovinai felkelések és Crna-Gora az 50-es években, a Bosznia-Hercegovina-i, a bolgár fegyveres megmozdulások és Szerbia, Crna-Gora háborúi a török ellen 1875—1878-ban, az 1897. évi görög—török háború a krétai felkelés támogatására), de a siker fontos feltétele volt ebben az esetben is a kedvező nemzetközi helyzet.

Ez utóbbi összefüggés átvezet bennünket fontos problémánkhoz: milyen hatással voltak a külpolitikai viszonyok a nemzeti függetlenségi és egységtörekvésekre a század második felében? Míg korábban a cári Oroszország támogatása gyakran teremtett kedvező nemzetközi háttérrel, e tendencia a század második felében egyre inkább háttérbe szorult. A krími háború vereségével, ha általában nem is rosszabbodott a balkáni népek helyzete, függetlenségi harcukban nem következett be kedvező változás. Az egyedüli kivétel a két román fejedelemség volt, ugyanakkor azonban a bolgárok számára az események kedvezőtlenül alakultak, s a saját erejére, valamint a szomszéd, már önálló államokra (Szerbia, Románia) támaszkodó bolgár mozgalom igen gyenge volt.

A külpolitikai viszonyok azonban megváltoztak a nagyarányú déli szláv felkelések idején, s a cári Oroszország bekapcsolódása a harcba 1877—78-ban a századelő orosz—török háborúira emlékeztetett, amelyek autonómiát és függetlenséget hoztak több balkáni népnek. San-Stefano mutatja e tekintetben a

tetőpontot, de hogy ezt a nyugati hatalmaknak, mindenekelőtt Angliának a berlini kongresszuson sikerült megváltoztatniok, már tükrözi az orosz befolyás visszaszorulását. S ha a cári Oroszország hódító törekvései, amelyek sokszor egybeestek a balkáni népek nemzeti kívánságaival, nem valósultak meg, a török alatt synylődő népek jelentős része mégis felszabadult a rendkívül súlyos elnyomás alól.

A század első feléhez képest Ausztria, ill. az Osztrák-Magyar Monarchia is egyre tevékenyebben és erőteljesebben lépett fel a balkáni kérdésekben, s a cári Oroszországgal nagymértékben éleződő ellentétek során kibontakozott az a jórészt általános politika, amely a status quo fenntartására irányult. Ez a felfogás, amely 1878 után már a cári Oroszország politikájában is kizárólagossá lesz, jól sejtette azokat a várható következményeket, amelyek e kedvezőtlen helyzetből a még fel nem szabadult népekre vártak. A status quo politikájából fakadt a felkelések leszerelésére irányuló törekvés, amely gyakran kisebb engedményeket is helyezett kilátásba (a krétai kérdés, Macedónia). Ugyanakkor azonban nem szabad elfeleznünk arról, hogy a század első feléhez képest határozottabban előtérbe lépett az a kedvező mozzanat, amely nem egy-egy hatalom közvetlen támogatásában jutott kifejezésre, hanem olyan egyensúly-helyzetben, amikor a nagyhatalmak szembenálló érdekei semlegesítették egymást. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az egyes nagyhatalmak az adott viszonyok közepette ne támogatták volna egy-egy nép törekvéseit. Ez a támogatás a balkáni népek oldaláról nézve ellentmondásos, esetenként változó, e tarka képben az eligazítást a nagyhatalmak közvetlen érdekei mutatják meg.

Ha a görög mozgalmakat vizsgáljuk, Nagy-Britannia hatékonyan szembefordult az egységet szolgáló fellépésükkel a krími háború idején, de támogatásával 1862-ben Görögország megkapta a Ion-szigeteket. Mindvégig akadályozta Kréta csatlakozását az anyaországhoz, s nemcsak ellenezte Görögország törökországi területi igényeit a berlini kongresszuson, hanem meg is szállta Ciprusz szigetét. 1886-ban pedig blokád alá vette a görög partokat, nehogy a bolgár egységmozgalomhoz hasonló görög lépésre kerülhessen sor. Ugyanakkor azonban 1881-ben az ő támogatásával került sor Thesszália és Epirusz egy részének Görögországhoz való csatlakozására. Ha megvonjuk a mérleget, e segítség nem multa felül a XIX. század első felében nyújtottakat, s ehhez hasonlóan igen kétes értékű volt.

A cári Oroszország a 60-as és 70-es években az 1877—78-as orosz—török háborút megelőzően általában támogatta a balkán népek felszabadító harcát, a felkeléseket és az önálló államok reguláris katonai vagy diplomáciai akcióit egyaránt (Montenegró, Szerbia háborúi a porta ellen, az 1866. évi krétai felkelés, Szerbia megtisztítása a török garnizonoktól, a bolgár felkelések stb.). Igen jelentős volt az a tevékenység, amelyet a cári Oroszország a bolgár állam kiépítésében végzett. Ez alkalmmal is kifejezésre jutott az az ellentmondás, amellyel a század első felében is találkoztunk: e despotikus hatalom — akaratán kívül — külföldön a maga jól felfogott külpolitikai érdekeitől vezetve — a progressziót támogatta.

Nem volt ilyen pozitív a cári Oroszország állásfoglalása Bosznia-Herzegovina kérdésében. Bár törekedett arra, hogy e terület is kapjon autonómiát, mégis külpolitikai érdekeit követve nagy engedményeket tett az Osztrák-Magyar Monarchiának (reichstadi és budapesti egyezmények). Ausztria-Magyarország fellépése tehát igen kedvezőtlen külpolitikai konstellációt ho-

zott e hősiesen harcoló délszláv népeknek, s ez csak tovább romlott a berlini kongresszussal. Az a tény, hogy egy nagyhatalom szállta meg Bosznia-Hercegovinát, hosszú időre kilátástalanná tette a felszabadulást.

Oroszország 1878-ban s az azt követő években Bulgáriát Szerbiánál jobban támogatta. Ez megerősítette Milan és a szerb uralkodó osztály egy részének osztrák orientációját, ami tovább mélyítette a szakadékot Szerbia és a cári Oroszország között. Bizonyos fokig hasonló volt, de jellegénél fogva nagy diplomáciai akciót és mozgolódást váltott ki a Bulgáriával való szembe fordulás 1885-ben, a bolgár egységmozgalom idején. A nagy nemzetközi visszhangot kiváltó esemény során Bulgária kihasználta a nagyhatalmak ellentétei következtében beállott egyensúlyi helyzetet. Látva ezt, nem volt hajlandó engedményeket tenni az angol állásponttal ellentétes orosz és osztrák-magyar követeléseknek; a bolgár egység valósággá vált, s ehhez, Oroszországgal szemben, ez alkalommal Anglia nyújtott Bulgáriának segítséget. A szerb—orosz és bolgár—orosz viszonyok megváltozása egyben azt is tükrözte, hogy a század első felében szokványos nagyhatalmi orientációk a balkáni monarchiák politikai életében később is megfigyelhetők és gyakori változásoknak voltak kitéve.

Sajátos körülmények között jelentkezett a status quo politikája az 1867. évi görög—török háború végén. Jól tudjuk, hogy ez a koncepció a törökkel szembenálló erőknél volt elsősorban kedvezőtlen. A gyors és megsemmisítő görög vereség azonban — éppen a status quo elvének megfelelően — a nagyhatalmakat arra bírta, hogy a görögök oldalán lépjenek fel. Így adódott az ellentmondás — amelyre nem volt példa a Balkán történetében —, a vereség ellenére Kréta autonómiát kapott.

Már a század első felében is jelentős követelmény volt a balkáni népek összefogása. Igaz, akkor is komoly akadályok állottak e fontos szövetség kialakítása előtt. A század második fele e tekintetben is új mozzanatokkal gazdagodott. Míg korábban ez az együttműködés különböző felkelések és mozgalmak között szövődött, ekkor már elsősorban államok állottak egymás mellett. Ez a tényező, összefogás megvalósulása esetén, hatékonyabbá tette a küzdelmet, de az egymás közötti ellentétek kibontakozása során — és ez volt inkább a korra jellemző — élesebb harcokhoz, háborúkhöz is vezetett. Ezen ellentétek, küzdelmek mögött a már befolyással rendelkező balkáni monarchiák területi hódító törekvései állottak. Nem szabad persze megfeledkeznünk arról, hogy ezekkel szorosan összefonódtak az indokolt egységmozgalmak (Szerbia, Bulgária, Görögország), s rendkívül vegyes népességű területekről volt szó, ahol az etnikai elvet nehezen lehetett alkalmazni. Ugyanakkor azonban a hódító szándék valamennyi esetben kimutatható. A görög „nagy eszme”, a szerb és bolgár egységtörekvések megfogalmazóinak étvágya idegen földekre is kiterjedt. S ha különbséget tehetünk ezek között a hódító szándékok között, talán a görög volt a legmohóbb, ami korábbi vezetőszerével magyarázható. A görög uralkodó osztályok nehezen mondtak le a többi balkáni nép feletti előjogaikról, s terjeszkedésüket korábbi történetükkel is igyekeztek alátámasztani.

E gazdasági-társadalmi téren elmaradt monarchiák tehát nem gazdasági expanzióra törekedtek, erre nem is lett volna meg az erejük, hanem területi hódításokkal akarták növelni országukat annál is inkább, mert kívánságaik részben indokolhatók voltak, és az erőviszonyok szempontjából az efféle imperializmus keresztülvihetőnek látszott, hisz az egymással ellentétben álló balkáni államok nagyjában-egészében azonos erőt képviseltek. Ezen-

kívül a török birodalom is gyenge volt, amellyel szemben viszont valamennyien felléptek. Hozzájárult ehhez az is, hogy ha lassan is, de erősödő államokról volt szó, amelyek hadsereggel rendelkeztek, ez a század első feléhez képest jelentős különbség volt. Itt kell utalnunk arra az eltérésre is, hogy míg korábban a hódító törekvés alig jelentkezett, ez alkalommal a nemzeti mozgalom és külpolitika döntő indítékává vált.

A török elleni fellépés kétségtelenül az összefogás irányába mutatott, az egymás közötti ellentétek azonban — tudjuk — nagyobbaknak bizonyultak. Átmenetinek volt tekinthető a Szerbia által összetákolts szövetség a 60-as években Törökország ellen. Ily módon korszakunkban igazán csak egy alkalommal jött létre tevékeny együttműködés, s ez is csak a déli szláv államok és mozgalmak között 1875—78-ban. Volt törekvés Macedónia népeinek összefogására is.

Az együttműködéshez hasonló jelenségnek tekinthető a törökellenes megmozdulások ösztönző hatása. Így a déli szlávok fellépése a 70-es évek derekán harcra buzdította Görögországot, más kérdés, hogy Anglia megakadályozta hadbalépését. Az 1885-ös bolgár egységmozgalom sikere ugyancsak ösztönözte Görögországot, bár az utóbbi fellépésében a hódító szándék is erőteljesen jelentkezett. Teljesen nyilvánvaló Szerbia és Bulgária pusztá létének hatása a macedón megmozdulásokra.

A balkán monarchiák közötti ellentéteket számbavéve: míg 1875—78-ban Szerbia és a bolgár felkelők együtt harcoltak a török ellen, 1885-ben már fegyveres küzdelemre került sor Bulgária és Szerbia között. Állandó volt az ellentét Macedónia kérdésében Bulgária, Görögország és Szerbia között. Valamennyiükkel szembefordult a török által is támogatott Albán Liga, amely védekezett e monarchiák albán területek felé irányuló hódító törekvéseivel szemben, s különösen éles viszály bontakozott ki a görögök és albánok, valamint Crna-Gora és az Albán Liga között a 80-as években. Nézeteltérések zavarták Románia és Bulgária viszonyát Dobruzsza kérdésében.

Ezeknek az ellentéteknek a kiéleződéséhez a nagyhatalmak politikája is nagy mértékben hozzájárult. A nemzetközi értekezleteken hozott határozatok közül nem egy hintette el a viszályok magvát a Balkánon. Különösen a berlini kongresszusnak volt ilyen szerepe.

A nagyhatalmak nemcsak az ellentétek felszításával használták ki a maguk érdekében a viszályokat (pl. a Monarchia Szerbiának Bulgária elleni izgatásával 1885-ben), hanem fellépésükkel többször megakadályozták az amúgyis nehezen összeszövődő egységfrontot. Ezt tette Nagy-Britannia Görögország visszatartásával 1877—78-ban, vagy éppen megfordítva, amikor nem utolsósorban a cári Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia befolyására maradt semleges Bulgária és Szerbia az 1897-es török—görög háború idején. A balkáni monarchiák ellentéteiből a porta ekkor is hasznót húzott, ezek a viszályok is meghosszabbították az oszmán birodalom agóniáját.

Ha korszakunkat áttekintjük, valamennyi új állam elvesztett legalább egy háborút. Szerbia 1876-ban és 1885-ben, Görögország 1897-ben és Bulgária 1913-ban, egyedül Románia volt az, melyet háborús vereség nem ért.

Ez a kérdés vezet át bennünket Románia sajátos helyzetének vizsgálatához. Ez az állam kevésbé vett részt a balkáni viszályokban, távolabb állt az itt zajló eseményektől. Ennek magyarázatát mindenekelőtt abban kell látnunk, hogy a román egységtörekvések iránya nem a Balkán, hanem az Osztrák-Magyar Monarchia (Erdély), ill. a cári Oroszország (Besszarábia)

volt. Az ottomán birodalomban 1878 után nem volt összefüggő román lakosságú terület, s hódító politikát is irreális lett volna a Balkán irányában folytatni, nem volt semmiféle jogcím, és valamennyi területre más állam aspirált. A kivétel — mint tudjuk — Bulgária volt, a román kormány 1878-ban szerette volna a jórészt bolgár lakosságú Szilisztriát s környékét, Dél-Dobrudzsát megszerezni, amit azonban Oroszország támogatásával az új szláv állam kapott meg. Ezért fordult szembe Románia Bulgáriával a második balkán háború idején és szerzte meg, igazságtalan háborúban, ezt a területet. — Montenegro kisebb szerepe a balkáni eseményekben mindenekelőtt a többi monarchiákhoz képest mutatkozó gyengeségével magyarázható.

A 80-as, 90-es évektől, amikor a balkáni államok s uralkodó osztályok politikájának hatására a népek között az ellentétek egyre nagyobb méreteket öltöttek, a szociáldemokraták kitűzték az egyedül helyes programot: a balkáni népek összefogását és forradalmi harcát a kapitalizmus megdöntésére. Ez a program, amely a múlt demokratikus törökellenes összefogásának hagyományait fejlesztette tovább, később a balkáni országok föderatív köztársaságának megteremtésében érte el tetőfokát, s valóban egyedül ez lett volna alkalmas eszköz a proletariátus egységfrontját is akadályozó sovinszta torzsalkodások kiküszöbölésére. A balkáni szociáldemokraták, akik közel állottak az orosz bolsevikokhoz, később — bár ettől óvta őket Lenin — nemzeti nihilista hibát követtek el azzal, hogy csak hódító törekvéseket látva, nem vették figyelembe a balkáni monarchiák által támogatott törökellenes nemzeti egységmozgalmak progresszív vonását. Különösképpen kifejezésre jutott ez a rossz politika az első balkánháború idején.

A sajátos macedón és albán viszonyok külön figyelmet igényelnek. A külpolitikai helyzet nem kedvezett a macedónoknak, azt mondhatjuk, hogy a nagyhatalmak előbb vetették fel még a krétai autonómiát is, mint a macedóniát. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy míg Kréta hovatartozása nem lehetett vitás, Macedóniáért — mint ismeretes — három ország vetélkedett. A nagyhatalmak status quo politikája, valamint a balkáni monarchiák hódító törekvései megakadályozták az önállóságot, noha a macedónok már külön nemzetté alakultak. A történelem ismer hasonló eseteket, amikor egy nép az eltérő történelmi fejlődés következményeképp közeli, s szomszédságban élő rokonaitól különálló nemzetté alakul. (Ilyen az osztrák, vagy a Balkánon a Bosznia-Hercegovina-i és a Crna-Gora-i, akiknek nyelve a szerbhorváttal azonos és mégsem alkotnak sem a szerbvel, sem a horváttal egyazon nemzetet.)

Később indították meg nemzeti mozgalmukat az albánok és sajátos helyzetük következményeként csupán autonómiára törekedtek. Mégis e későbbi és kisebb méretű mozgalmak az adott külpolitikai viszonyok közepette, a macedóntól eltérően, önállósághoz vezettek. Az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország, Szerbia, ill. Görögország sakkban tartására Albánia önállósága mellett foglaltak állást. Ugyanekkor albán területi igényekkel léptek fel a szomszédos Szerbia, Montenegro és Görögország. Ezek az egymásnak ellentmondó érdekek semlegesítették egymást. Az albán mozgalom pedig, amelyet jórészt konzervatív vonások jellemeztek — hisz szembenállt az 1908-ban uralomrakerülő ifjú-török mozgalom nemcsak a nemzetiségeket elnyomó, de polgári törekvéseivel is —, félve az első Balkán-háborúban vállvetve harcoló, s a törökkel szemben igazságos győzelmet kivívó monarchiáktól, amelyek azonban ugyanekkor albán területeket is elfoglaltak, — kikiáltotta Albánia függetlenségét.

A nagyhatalmak később, az első balkánháborút lezáró londoni konferencián jóváhagyták az új állam megalakulását, valamint azt a határozatot hozták, hogy Szerbiának és Montenegrónak ki kell üríteniök a töröktől elfoglalt albán-lakta területeket. E határozat végrehajtása azonban nem ment könnyen, különösen Szerbia albán területekre éhes uralkodó körei húzták-halasztották e területek átadását. Mindez lehetőséget nyújtott az Osztrák-Magyar Monarchiának, amely a birodalmához tartozó népek nemzeti fejlődését is akadályozta, hogy az albán „nemzeti jogok” védelmezőjeként lépjen fel. Ugyanekkor, a londoni konferencián elhatározták Macedónia három részre szakítását. Ezen elszánt nép fegyveres küzdelme tehát nem járt eredménnyel, a török elnyomást a három balkáni monarchia (Szerbia, Görögország, Bulgária) uralma váltotta fel, amely, ha nem is ázsiai feudális formák között, de polgári módszereket alkalmazva akadályozta a macedónok nemzeti fejlődését. A második balkánháború, amelyben már felbomlott a korábbi törökellenes egység, s az újólag felmerülő jelentős ellentétek léptek előtérbe az egymással már igazságtalan harcot vívó balkáni államok között, sem változtatott Macedónia három részre szakításán.

Az albánokhoz képest megmutatkozott kedvezőtlen külpolitikai viszonyok mellett akadályozta a függetlenség megvalósulását az a közeli rokonság, amely a macedónokat elsősorban a bolgárokhoz, de a szerbekhez is fűzte. Ez lehetőséget adott hódító törekvéseik indokolásához, ami a görögök esetében a pravoszláv vallási rokonság volt. Az albán nyelvi különállás, amely e népet megkülönböztette mind a szomszédos szlávtól és görögtől, valamint a mohamedán vallási többség, amely útját állta a hellenizálásnak is, hozzásegített az önállósághoz.

A Balkán első világháborúig terjedő XX. századi történetében nem vették fel újabb momentumok, az első és második balkánháború a tárgyalt XIX. századi eseményekkel szerves kapcsolatban áll, s azok nélkül meg sem érthető.

Irodalom

Az általános külpolitikai problémákra vö. M. V. Nyecskina (szerk.): A Szovjetunió története II. köt. Oroszország a XIX. században. Bpest. 1956. 56—70, 77—103, 163—188, 227—245, 579—592, 636—655, 756—770. I.; A. V. Fagyjejev: Doreformennaja Rosszija 1800—1861 gg. 41—58, 108—127. I. Moszkva, 1960; Isztorija SzSzSzR. I. köt. Moszkva. 1964. 627—635, 698—713, 737—750. I.; I. M. Rejsznyer—B. K. Rubcov: A keleti országok újkori története. Bpest. 1955. 43—72, 309—347. I.; V. M. Chvostov: Isztorija Diplomatii. Diplomatiya v novoe Vremja. II. köt. 1871—1914. Moszkva. 1963; N. Sz. Knyijapina: Vnesnaja politika Roszszii pervoj polovini XIX. v. Moszkva, 1963; A. O. Fagyjejev: Roszszija i vosztoecsnyj krizisz 20-h g. XIX. veka. Moszkva. 1958; Lavisse—Rambaud: Isztorija XIX. veka. Moszkva. 1938. I. köt. 70—195; II. köt. 151—182; III. köt. 67—87, 166—176, 201—206; IV. köt. 338—357; V. köt. 200—234; VI. köt. 62—67, 92—99, 102—123; VII. köt. 423—448; VIII. köt. 5—14, 44—50. I.; W. Markow: Akteure der Balkandiplomatie 1878—1912. Jahrbuch für Geschichte der deutsch—slawischen Beziehungen. Halle. 1958; L. S. Stavrianos: The Balkans since 1453. New-York. 1959. 198—229, 300—338, 381—424, 513—543. I.; Georg Stadtmüller: Geschichte Südosteuropas. München. 1950. 345—377, 392—398. I.; Ugyanő: Geschichtliche Ostkunde. München—Stuttgart, é. n. 115—120, 142—147. I.; Charles Jelavich: Tsarist Russia and Balkan nationalism. Los Angeles. 1962; Barbara Jelavich: A century of Russian foreign policy 1814—1914. Philadelphia 1964.

Szerbia története: Kállay Béni: A szerbek története 1780—1815. Bpest. 1877; Kállay Béni: A szerb felkelés története 1807—1810. Bpest. 1909. I—III. köt.; Lavisse—Rambaud: i. m. II. köt. 190—207.; III. köt. 209—212.; V. köt. 243—248.; VII. köt. 450—457. I.; Isztorija Jugoszlavii. Moszkva. 1963. I. köt. 309—343, 473—508. I.; Isztorija

juzsnih i zapadnih Szlavjan. Moszkva. 1957. 227—243, 313—316. I.; *Z. Kostelski*: The Yugoslavs. New York. 1952. 371—396. I.

Görögország történetére: *Lavisse—Rambaud*: i. m. II. köt. 212—219; III. köt. 176—201, 206—209; V. köt. 237—243; VII. köt. 474—478. I.; *L. S. Stavrianos*: i. m. 269—299, 467—482. I.; *Janisz Politisz*: Az osztályok szerepe az 1821. évi görög nemzeti felkelésben. Századok, 1961. I. sz. 118—137. I.

Románia történetére: *M. Roller*: Dějiny Rumunska. Praha. 1957. 188—197, 210—324. I.; *V. N. Vinogradov—E. D. Karpescsenko—N. I. Lebegyev—A. A. Jazikova*: Isztorija Rumünii novovo i novejsvo vremenii. Moszkva. 1964. 9—31, 45—100. I.; *V. N. Vinogradov*: Rosszija i obedinenie rumünszkih knjazsesztv. Moszkva. 1961; *N. Jorga*: Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen. Gotha. 1905. II. köt. 239—379. I.; Gáldi László—Makkai László (szerk.): A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. Bpest, é. n. 235—292, 331—359. I.; *R. W. Seton-Watson*: A history of the Roumanians. Cambridge. 1934. 192—268, 301—389. I.; *Lavisse—Rambaud*: i. m. II. köt. 207—212; III. köt. 213—218; V. köt. 248—256; VII. köt. 469—474. I.

Bulgária történetére: Isztorija na Bálgarija. Szófia. 1954. I. köt. 297—518. I.; II. köt. 5—173. I.; Isztorija Bolgarii. Moszkva. 1954. I. köt. 214—442. I.; Isztorija juzsnih i zapadnih Szlavjan 250—272, 329—339. I.; *Niederhauser Emil*: Bulgária története. Bpest, 1959. 84—174. I.; *Zsak Natan*: Isztorija ekonomicseszko razvityija Bolgarii. Moszkva. 1961. 108—369. I.; *K. J. Jireček*: A bolgárok története. Nagybeeskerek. 1889. 454—547. I.; *Lavisse—Rambaud*: i. m. II. köt. 182—184, 212—213; VII. köt. 457—469. I.; *Z. Kostelski*: i. m. 430—443. I.

Crna-Gora történetére: Isztorija Jugoszlavii I. köt. 344—355, 509—526. I.; Isztorija juzsnih i zapadnih Szlavjan 243—245, 324—326. I.; *Lavisse—Rambaud*: i. m. II. köt. 186—190; V. köt. 234—238. I.

Bosznia-Hercegovina történetére: Isztorija Jugoszlavii. I. köt. 356—367, 599—624. I.; Isztorija juzsnih i zapadnih Szlavjan 245—249, 326—328. I.; *Lavisse—Rambaud*: i. m. V. köt. 235—237. I.

Macedonia történetére: Isztorija Jugoszlavii I. köt. 368—374, 625—638. I.; *Blaže Koneski*: Towards the Macedonian renaissance. Skopje. 1961; *Palotás Emil*: Iz diplomatiszeszkoi isztorii makedonszko voprozsa na iszhode XIX veka. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensae de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica t. V. Bpest. 1963. 117—146. I.; *F. Hýbl*: Dějiny národa bulhárského. Praha. 1930. II. köt. 120—142. I.; *Z. Kostelski*: i. m. 463—474. I.

Albánia történetére: *L. S. Stavrianos*: i. m. 496—512. I.

Э. Агато:

Влияние внешней политики на национально-освободительное движение балканских народов в XIX в.

Резюме

Автор рисует в введении сходные и отличительные черты положения балканских народов. В связи с этим он указывает на трудности, стоявшие перед их освободительным движением, но также на обстоятельства, облегчившие достижения независимости. В последнем отношении значительная роль принадлежала внешней политике царской России, которая, хотя и преследовала захватнической цели, но все же, вследствие своей противотурецкой направленности, оказывала помощь освободительной борьбе балканских народов.

Великобритания и Франция, в противовес царской России, стремились к сохранению Оттоманской Империи, а также к экономическому захвату рынков турецкой империи. Политика феодальной России и капиталистических крупных держав, следовательно, во многом расходились. Австрия в первой половине столетия еще не была значительной силой в восточном вопросе и несмотря на некоторые исключения, она тесно сотрудничала с царской Россией. Эти внешнеполитические обстоятельства и события имели значительное влияние на освободительное движение угнетенных народов турецкой империи, разумеется, в первую очередь они могли оказать воздействие на судьбы народов, взявшихся к оружию, на дипломатических переговорах крупные державы считались только с народами, уже пришедшими в движение. Таким образом на передний

план международной жизни выступали в разных десятилетиях XIX столетия различные народы Балканского полуострова. Вначале фигурировали сербы, греки и румыны, затем во второй половине века — болгары, славяне Боснии—Герцеговины и вконец следовали македонцы и албанцы.

Сама национально-освободительная борьба была не достаточной — отсутствие благоприятных международных отношений приводило к поражению балканских народов, присутствие же их — вело к успеху. Взаимодействие внешних сил и борьбы за независимость характеризует историю этих балканских государств. Статья анализирует причины этих своеобразных обстоятельств.

Во второй половине XIX столетия также наблюдается это взаимодействие, но появляются и новые обстоятельства. Возникшие в этот период или уже раньше балканские государства боролись не только за создание национального единства, но преследовали также экспансионистских целей (Сербия, Греция, Болгария). Вследствие сложных этнографических и политических обстоятельств а также вследствие последних причин балканские страны были разъединены острыми противоречиями друг от друга, что помогло вмешательству крупных держав; из последнего требовала своей доли также и Австро—Венгрия, а это в свою очередь опять-таки вело к тому, что продлился процесс освобождения славянских и греческих территорий из-под турецкого ига. Эти острые противоречия вели также часто к войнам, как порождали также войны национально-освободительные движения, поддержанные балканскими монархиями (Босния—Герцеговина, Крит).

Царская Россия во второй половине XIX века все более занимала позицию сохранения турецкой империи, в противовес своей прежней позиции. Эта концепция естественно, не была нова, предисторию ее можно находить в 40-ых и в 70-ых годах прошлого столетия.

Статья занимается деятельностью царской России, создавшей болгарское государство а также причиной того противоречия, что данная деспотическая власть помогала провести демократическую земельную реформу и создать самую демократическую конституцию в Восточной Европе.

Автор прослеживает причину, почему Босния—Герцеговина были присоединены к Австро—Венгрии и почему не привела к успеху героическая борьба народов этих провинций. Автор показывает также условия в Македонии и Албании и отвечает на вопрос, почему македонцы не завоевали свою независимость, как например завоевали ее албанцы, несмотря на то, что среди них национально-освободительная борьба не приобрела столь широкого размаха, как в Македонии.

Статья в заключение анализирует причину, почему Румыния, по сравнению с другими балканскими государствами, осталась вне противоречий на Балкане. Причиной тому являлось, что румынские движения за создание национального единства были направлены своим острием против Австро—Венгрии.

E. Arató:

L'effet de la politique extérieure sur les mouvements nationaux-libérateurs des peuples balcaniques au XIXe siècle

Résumé

En guise de préambule l'auteur de l'étude décrit les traits semblables et divergents qui se présentaient dans l'histoire des peuples balcaniques. Ce faisant il n'omet pas de relever les difficultés où se heurtaient ces mouvements ni de faire ressortir les circonstances qui devaient encourager la conquête de leur indépendance. Sous ce dernier rapport un rôle important revint à la politique extérieure de la Russie tsariste qui, encore qu'ayant des visées de conquête, par suite de sa ligne politique anti-turque favorisait les luttes de libération des peuples balcaniques.

Contrairement à la Russie tsariste la Grande Bretagne et la France s'efforçaient de maintenir l'empire ottoman et de conquérir les marchés de ce dernier. Dès lors une divergence notable se fait prévaloir entre la politique de la Russie féodale et celle des grandes puissances capitalistes. Au début du siècle l'Autriche, elle, entra encore fort peu en ligne de compte quant à la question orientale et à quelques exceptions près elle établit une coopération étroite avec la Russie tsariste.

La situation de la politique extérieure et les événements susmentionnés influaient grandement sur les luttes de libération menées par les peuples opprimés par l'empire turc en premier lieu sur ceux qui ne tardèrent pas à saisir les armes; au cours des négociations diplomatiques les grandes puissances ne tenaient compte que des peuples insurgés. En conséquence au cours des décennies du XIXe siècle ce sont tour à tour les différents peuples balkaniques qui se trouvaient au premier plan de la vie internationale. D'abord les Serbes, puis les Grecs et les Roumains et en fin dans la seconde moitié du siècle les Bulgares et les Slaves de la Bosnie et de la Herzégovine pour terminer avec les Macédoniens et la Albanais.

Cependant les luttes libératrices n'y suffisaient point: le manque des conditions favorables sur le plan de la politique extérieure conduisit à la défaite des peuples balkaniques, alors que leur présence y assura du succès. C'est l'interaction des forces extérieures et des luttes d'indépendance qui caractérisent les pays balkaniques. L'étude ne manque pas de souligner les raisons de ces conditions d'aspect particulier.

Dans la seconde moitié du XIXe siècle cette interaction ne cesse de jouer, mais on assiste à l'apparition d'autres phénomènes. Les Etats créés antérieurement et dans la période en question (Serbie, Grèce, Bulgarie) ne luttaient pas seulement pour la réalisation de leur unité nationale, mais se proposaient des objectifs de conquête. Par suite des conditions ethnographiques et politiques compliquées, ainsi que pour des raisons susmentionnées des antagonismes aigus venaient de séparer les pays balkaniques ce qui ne fit que faciliter l'intervention des grandes puissances, intervention où la Monarchie Austro-Hongroise avait sa part à elle; cet état de choses n'était pas sans retarder la libération des territoires grecs appartenant à l'empire ottoman. Ces antagonismes exacerbés aboutirent dans la plupart des cas à des guerres, tout aussi bien qu'à certaines luttes d'indépendance soutenues par les monarchies balkaniques (Bosnie, Herzégovine, Crète).

A l'encontre de sa politique suivie dans la première moitié du XIXe siècle la Russie tsariste prit position pour le maintien de l'empire turc. Cette conception n'était d'ailleurs point neuve, ses antécédents remontaient aux années 40 et 70 du XIXe siècle.

L'étude s'occupe également de l'activité de la Russie visant à organiser l'Etat bulgare et analyse la raison de cet antagonisme suivant lequel un empire despotique prêta son aide à la réalisation d'une réforme agraire progressiste et à l'élaboration d'une constitution étant la plus démocratique en Europe orientale.

L'auteur se penche sur l'étude des raisons qui se trouvaient à l'origine de l'annexion de la Bosnie et de la Herzégovine par la Monarchie Austro-Hongroise et tâche de répondre à la question de savoir pourquoi les luttes héroïques des peuples de cette province ne surent enregistrer aucun résultat. Pour continuer l'auteur de l'étude décrit la situation en Macédoine et en Albanie et cherche à tirer au clair le problème pourquoi les Macédoniens, contrairement aux Albanais, ne réussirent pas à conquérir leur indépendance bien que ces derniers ne connussent pas des mouvements libérateurs aussi développés que les Macédoniens.

Pour terminer l'auteur donne l'explication du fait pour lequel les Roumains — comparés aux autres pays balkaniques — restèrent à l'écart des antagonismes exacerbés dans la péninsule. A en croire les aspirations à l'union de ces derniers se dirigèrent contre la Monarchie Austro-Hongroise.

Berlász Jenő:

A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790-1840)

A török felszabadító háborúktól a napóleoni korszakig eltelt száz esztendő nem múlt el nyomtalanul a Habsburg-országok s közöttük Magyarország életében. Különösen nagyszabású és mélyreható változások zajlottak le a felvilágosult abszolutizmus politikai rendszerének fennállása alatt, a XVIII. század második felében. Mint ismeretes, ez volt az az időszak, amikor az örökös tartományok gazdasági élete — évszázados előkészület után — a feudalizmus kötelekeiből határozottan kezdett kibontakozni s a történelemben új korszakot nyitó tőkés fejlődés útjára lépett. Ekkor, ezzel a folyamattal szoros összefüggésben alakította ki a felvilágosult abszolutizmus a tőkés viszonyok fejlődését előmozdító s a birodalom gazdasági életműködését racionalista megfontolások alapján irányító protekcionista-merkantilista gazdaságpolitikát, — s ekkor jutott teljes erővel és rendszerességgel érvényre a Habsburguralomnak Magyarországgal szemben alkalmazott gazdaságpolitikája. Másfelől ugyanekkor, a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan, ennek következményeképpen kezdett kialakulni a bécsi udvarban egy új politikai kormányzati rendszer, amely a feudális szétforgácsoltság középkori maradványainak, a helyi szeparatizmusoknak felszámolását és a központi közigazgatási és bírósági szervezet kiépítését vette programjába.

De nagy jelentőségű átalakulások mentek végbe egyidejűleg Magyarország belső életében is. Ezekről a legújabb irodalom¹ a következőképpen ad számot.

A ránk nézve háborús megrázkódtatásoktól mentes XVIII. század hatalmas mértékben felfokozta a magyar társadalom életerőit. Az ország népességének száma az 1720. évi mintegy 4 100 000-ról 1828-ig kb. 11 500 000-re emelkedett, ami 280%-os szaporodásnak felel meg. Annyit jelent ez, hogy a neoaquistica hatalmas területei mindenfelé benépesültek, eke alá kerültek, s lényegében mindenütt helyreálltak a török invázió előtti civilizatorikus állapotok. Ám az ország — e demográfiai fejlődés ellenére is — tipikusan agrárország maradt. Az 1828. évi összeírás szerint kb. 1 200 000 földműves családfővel csak kb. 95 000 kézműves-iparos és mintegy 9000 kereskedő állt szemben. A társadalmi munkamegosztásnak ez az alacsony színvonala a termelőerők egyenlőtlen fejlődéséről tanúskodik. E tényben is több más tényező mellett a bécsi gazdasági politika hatása tükröződik.²

¹ H. Balázs Éva — Ember Győző stb.: Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Bpest. 1962. 397 skk. 1. — Arató Endre — Benda Kálmán stb.: Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Bpest. 1961. 7—13. 1.

² H. Balázs — Ember: i. m. 389—392. 1. — Dávid Zoltán: Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. (Bpest. 1957.) 173. 1.

A korszerű tőkés gazdálkodás fejlődéselemei azonban ebben a mérőben mezőgazdasági jellegű, teljesen intaktnak látszó feudális rendszerben is gyökeret tudtak ereszteni. Nem ugyan az ipar területén, ahol természetszerű talajjuk volt, hanem a mezőgazdaságban, amely a kapitalista vállalkozásra ebben a korban még vajmi kevés vonzóerőt gyakorolt. Sajátosképpen ezt a fejlődést — az alkalmi háborús konjunktúrákon túl — éppen a Habsburg-gazdaságpolitika segítette elő azzal, hogy Magyarországot a birodalom területi munkamegosztásában az iparosodó örökös tartományok nyersanyag-ellátójának és élelmezőjének szerepére szorította.

A XVIII. század vége felé a magyar feudális nagy- és középbirtokon széles körben megindult erőteljes mezőgazdasági árutermelés egyfelől, az új osztrák—cseh manufaktúraipar termékeinek a magyar piacra özönlése másfelől az országban állandó jellegű élénk áruforgalmat teremtett; az árukereskedelem kiterbélyesedése nyomán pedig szabályszerűen jelentkezett nálunk is az az alapvető fontosságú gazdasági folyamat, amit a nemzeti vagy belső piac kialakulásának nevezünk: a kisebb-nagyobb helyi gazdasági körzetek középkori elszigeteltségének fokozódó felbomlása s idővel országos egységbe olvadása.³

I. Pest és Buda nagyvárosi fejlődése

Az ausztriai piac felé irányuló rendszeres árukereskedelem nem maradt hatás nélkül a magyarországi vásárhelyekre s különösen nem a kereskedelmi főútvonalak mentén elhelyezkedő vásárvárosokra, ezek között is elsősorban Pest-Budára.⁴

Azt a helyet, ahol Budapest fekszik, a Közép-Dunamedence közlekedési hálózatának ősidőkben kialakult konfigurációja elsőrangú közlekedési tényezővé, az ország természetes forgalmi központjává avatta. Itt van ti. a 300 km hosszú észak—déli irányú Duna-szakasz egyetlen jó átkelőhelye. Ez a pest-budai rév az ország legfőbb útvonalait mintegy nyalábszerűen markolja össze. Pest-Budán nyolc fő kereskedelmi út sugárszerűen fut egybe: a *bécsi út*, amely régi római csapáson halad a Vörösvári völgyön át; a *fehértvári út*, amely szintén római csapást követve, a Nagyalföld és az alpesi tartományok közötti forgalom vitelére szolgál; az *újvidéki út*, vagyis a régi bizánci út, a Balkán és Nyugat-Európa összekötője; a *szegedi út*, amely az újvidéki útból kiágazva, a Bánságba vezet; a *debreceni út*, mely a szegedi útból kiágazva, a Nagyalföld középső részét és Erdély északi felét köti össze a pesti révvél; a *kassai út*, vagyis az ősi galíciai karavánút; a *váci út*, amely a Felvidék középső részének forgalmát vezeti le a Dunához; végül az *eszéki út*, amely a fehértvári útból kiágazva, Szlavónia, Baranya és Tolna felől visz Budapest felé.⁵

— *Bottló Béla*: Az 1828. évi országos összeírás. Uo. 242—272. l. — *Pápai Béla*: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején 1711—1867. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. (Bpest. 1963.) 151. l. — Az 1828-iki országos összeírás eredményei. Közli: *T[agányi] K[ároly]*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle III. (1896), 110—117., 206—213. l.

³ *Araó—Benda*: i. m. 65—72, 88—93. l.

⁴ Uo. 90—91. l.

⁵ *Prinz Gyula*: Budapest földrajza. Bpest. (1914). 61., 82—83. l.

Ilyen páratlanul hatékony földrajzi energiákkal Pest-Budán kívül egyetlen más hazai város sem rendelkezett. Az ikerváros valósággal predestinálva volt arra, hogy Magyarország gazdasági középpontja legyen. Csak idő kérdése volt, mikor alakulhat ki a falvak közé zárt két kicsiny településből igazi nagyváros. Ez az idő a XVIII. század második felében jelentkezett, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a török veszély végleg elmúlt az országra nézve, s a várvédelmi szempont többé nem akadályozhatja a szabad városi terjeszkedést,⁶ — illetőleg amikor az árutermelés és áruforgalom a fentebb vázolt fejlődési fokot elérte.

A nagyvárossá alakulás magától értetődően nem Budán, hanem *Pesten* indult meg. A budai Dunapartnak hegyektől szétdarabolt öbölszerű kicsiny sík területei nem voltak alkalmasak egységes nagyváros kibontakozására. Nagyvárosok csakis síkságon keletkezhetnek; a nagyvárosi kerekedelemnek elengedhetetlen feltétele a síkság.⁷ Valóban a passzarovici békét követő időben előbb óvatosan, majd mind merészebben megkezdődött Pest városának a falakon kívüli épülése. 1730 körül a Kerepesi út két oldalán egyszerre két külváros bontakozott ki: a felső külváros, amelyet később (1777-ben) *Terézvárosnak* neveztek el, és az alsó külváros, amely ugyanazon idő óta *Józsefváros*-ként ismeretes. A század vége felé, az 1780-as évektől kezdve újabb két előváros indult fejlődésnek: a Váci úttól nyugatra a Dunáig terjedő *Lipótváros* és az Üllői úttól délre a *Ferencváros*.⁸ A XIX. század első évtizedeiben Pest már nem volt többé az a kicsiny „egysejtű” város, mint a XVIII. század kezdetén, hanem több településből összenőtt városkomplexum, amely 13-szor akkora területen (2068 holdon) feküdt, mint a középkori Belváros.⁹ Ennek az új modern Pestnek természetesen *lakossága* is hatalmas mértékben felszaporodott. Amíg 1720-ban a városban mindössze 2600 lelket számláltak, a II. József-kori 1787. évi népösszeírás már 20 704 főt mutatott ki.¹⁰ A XIX. század első felében meg egyenesen lenyűgöző volt a népességgyarapodás: 1819-ben 47 188,¹¹ 1835-ben 66 788,¹² a szabadságharc ideje táján pedig 83 828 fő volt a lakosság száma.¹³

A „*sedes regia et metropolis*” büszke címével felruházott Buda a mondott okokból nem tudott lépést tartani Pest fejlődésével. Már a török időkben is meglevő két erődített városrészéhez, a *Várhoz* és a *Vízivároshoz* ugyan a XVIII. század első felében három új kerítetlen külváros is csatlakozott: a *Rácváros* vagy *Tabán*, az *Országút* és *Újlak*, sőt 1760 után kifejlődött egy negyedik városrész is, a nyaralószerű kertes *Krisztinaváros*,¹⁴ — mindez a terjeszkedés azonban meg sem közelítette Pest növekedését. Akkor sem, ha a Budáról északra fekvő, erőteljesen népesedő Óbuda mezővárost is Budához tartozónak tekintenék.

⁶ Uo. 71—72. l.

⁷ Uo. 73—78. l.

⁸ *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. II. köt. Bpest. 1899. 8—11. l.

⁹ *Fényes Elek*: Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 2. kiad. II. köt. Pest. 1843. 332. l.

¹⁰ *Thirring Gusztáv*: Magyarország népessége II. József korában. Bpest. 1938. 96. l.

¹¹ *Fényes*: i. m. 335. l.

¹² Uo.

¹³ *Palugyay Imre*: Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest. 1852. 345. l.

¹⁴ *Schmall Lajos*: Buda-Pest utcái és terei. Bpest. (1906). 108—109. l.

A XIX. század első évtizedeiben Buda beépített összterülete (770 hold) alig harmadrésze volt Pest beépített területének, s alig 2,6-szerese saját török-kori területének.¹⁵ *Lakosságszámát* tekintve Buda egészen II. József koráig előtte járt Pestnek, de attól kezdve rohamosan elmaradt e mögött. Népeisége az 1720. évi 8500 főről 1787-ig 23 919-re emelkedett,¹⁶ de 1821-ig már csak 25 228-ra,¹⁷ 1830-ig 29 676-ra,¹⁸ s a szabadságharcot követő összeírásig 50 127 főre.¹⁹ Világosan meglátszik tehát, hogy a várvédelem hatása alatt keletkezett város az állandó háborús fenyegetettség elmúltával jelentőségét veszítette.

Pest nagyváros jellege azonban nemcsak területi megnövekedésében s hatalmas arányú benépesülésében nyilvánult meg, nem is csupán jelentős kulturális-civilizatorikus intézményei létrejöttében, amelyeknek még vázlatos ismertetése is kivülesik feladatkörünkön, hanem — ami a lényeg — *gazdasági karakterében* is. A nagyváros a nagyban fogyasztás és nagyban termelés helye. A fogyasztás nagyarányú behozatalt, a termelés jelentékeny kivittelt feltételez. A nagyvárosnak így szoros kapcsolatban kell lennie egy vonzási területtel, amely a fogyasztás anyagát szállítja és a termelés anyagát elviszi. Kiváltképpen a vonzási terület nagyságától függ a nagyváros fejlődése és virágzása.²⁰

Pest fogyasztása a XIX. század első évtizedeiben már valóban nagy méreteket öltött. Egy 1832. évi becslés a legfontosabb közellátási cikkekre nézve a következő felvilágosítással szolgál. A városban ez év folyamán 22 250 db szarvasmarhát vágtak 7 526 200 font súlyban, továbbá 10 615 db birkát 353 300 font súlyban és 7078 borjút. A tényleges húsfogyasztás azonban ennél sokkal nagyobb volt, mert a környék falvaiból a hetipiacokra is nagymennyiségű húst hoztak fel és árultak ki kicsinyben. Nem kevésbé nagy volumenű volt a város lisztfogyasztása. Ennek mennyiségét évi 200 000 mázsára tették. Az évi borfogyasztás 300 000 akó körül mozgott, a sörfogyasztásé pedig 40 000—50 000 akó körül. Végül a tényleges tűzifa-szükséglet mintegy 80 000—90 000 ölet tett ki.²¹

Mindezekkel a cikkekkel szükségképpen a vidék látta el Pestet. Hiszen a városoknak *mezőgazdasági célokra hasznosított területe* már egy évtizeddel korábban (1821-ben) is meglehetősen összezsugorodott. A 18 862 holdra terjedő pesti határból 2068 holdat a bépített belterület foglalt el; a külsőségekből 723 holdon feküdt a Város- és Népliget, illetőleg a parcellázott erdőterület; tényleges hasznosítás alatt 16 070 hold állt, amelyből a szántóföld mindössze 941,5 holdat tett ki, a szőlőültetvény 1268,5 holdat; a terület többi része takarmányozás célját szolgáló legelőnek és kaszálónak volt hagyva.²² Ámde az utóbbi, aránylag nagy takarmányterületek sem szolgáltak többé termelési célokra; nem városi állattenyésztés folyt rajtuk, hanem a vásárookra felhajtott gulyák, nyájak legeltetése. Az is nyilvánvaló, hogy a lakosság számához mérten

¹⁵ *Fényes*: i. m. 318. l.

¹⁶ *Thüring*: i. m. 96. l.

¹⁷ *Fényes*: i. m. 324. l.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Palugyay*: i. m. 172. l.

²⁰ *Prinz*: i. m. 80., 89—90. l.

²¹ *Fényes*: i. m. 347—348. l.

²² Uo. 332. l.

jelentéktelen szántó- és szőlőterületek sem jöhettek komolyan számításba a város ellátása tekintetében.²³

Pest élelmezése elsősorban a *hetivásárookra* rendszeresen feljáró közeli és távolabbi környék falusi népének árugabonája, bora, húsa s egyéb élelmicikkei révén történt. Idevágó számszerű adataink csak szórványosan vannak, de tudjuk, hogy a hetente kétszer (kedden és pénteken) lezajlott piacok igen széles körűek és forgalmasak voltak. Egy-egy hetivásárra általában mintegy 1000 parasztszekérnyi áru érkezett. A Városház-téren és környékén kenyeret, lisztet, konyhakerti terményeket, gyümölcsöt és húst árultak, a Dunaparton baromfiakat és élősertést, az Országúton szemesgabonát, az Orczy-kert körül nagyobb vágómarhát. Gabonából évente mintegy félmillió mérőnyi került eladásra.²⁴

A mezőgazdasági áruk felhozatala azonban tudvalevőleg nem korlátozódott a hetivásárok kiskereskedelmére; a nyerstermények nagybani árusítása az *országos vásárokon* folyt a Váci kapu előtti nagyvásártéren. Ekkoriban is, mint 1694 óta állandóan, négy országos vásárt tartottak Pesten (márciusban József-napkor, júniusban Medárd-napkor, augusztusban János fővétele napján és novemberben Lipót-napkor), minden alkalommal 14 napos időtartammal. Egy-egy vásáron — 1821. évi becslés szerint — a lebonyolított összes áruforgalom értéke legalább 4—5 millió forintra rúgott, de gyakran elérte a 8—9 milliót is. A teljes évi vásárforgalom tehát 16—36 millió forint között mozgott. Az agráráruk közül legjelentősebb az élő állat (vásáronként 10 000 szarvasmarha) és a gyapjú (vásáronként 20 000—24 000 bécsi mázsa) volt 2—2 millió forint értékben. Több mint félmillió keretben (640 000 forint) szerepelt a bor (10 000—20 000 akó) s kereken félmillió szinten a sokféle nyersbőr; de nem sokkal maradt el ezektől 400 000 forintnyi értékével az ötödik fő nyerstermény, a dohány sem. A gabonafelhozatal értékéről nincs adatunk, de bizonyos, hogy az is milliós magasságban lehetett, hiszen mennyisége egy-egy vásáron a 2 500 000 pozsonyi mérőt is meghaladta. Az összes áruszállító szekerek számát 1821-ben 13 000—14 000-re, 1837-ben 15 000—16 000-re tették, a dunai szállítóhajókékat mintegy 300-ra.²⁵

Ez az árufelhozatal persze már elsősorban nem a pesti fogyasztást szolgálta, hanem a Pesten lezajló országos és külföldi kereskedelem céljait. Hiszen az országos vásárok kiváltképpen nem az őstermelők és fogyasztók közvetlen kapcsolatának szervezetei voltak, hanem a hivatásos kereskedelem üzletkötéséi. Bennük tulajdonképpen Pest nagyvárosi jellegének már másik oldalát szemlélhetjük, a nagybani kivitelét.

A kereskedelem alapvető jelentőségű tényező volt a városok kibontakozásában: a kézművesipar által létrehozott várost tulajdonképpen a kereskedelem fejlesztette tovább. Szerepe különösen szembetűnő a feudális termelési rendszer bomlásának időszakában, a tőkés termelés kialakulásának előestéjén, amikor a kereskedő tőkésék — felismerve az iparilag fejlettebb országok manufaktúraáruinak és az elmaradottabb országok nyersterményeinek árucseréjéből adódó kitűnő profitszerzési lehetőségeket — egyes közlekedési-forgalmi góccokban nagy összevásárolt árutömegeket halmoztak fel, s innen

²³ Franz Schams: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungarn. Pest. 1821. 77—80. l.

²⁴ Uo. 477—484. l.

²⁵ Uo. 458—471. l.

mint áruforgalmi bázisokról folytatták tevékenységüket. Ezzel a városokban voltaképpen az anyagi termelésnek egy sajátos újszerű ága bontakozott ki, amely a hagyományos kereskedői funkción, az áruk adás-vételén túl bér-munkásokkal végzetett raktározási, szállítási, fuvarozási, válogatási, csomagolási, szétosztási tevékenységet is végzett s ennek révén jelentős haszonra, nyereségre tett szert. Ez az újszerű vállalkozói kereskedelem tágitotta ki a régi kisvárosok kereteit s képviselte a tőkés nagyipar kialakulását közvetlenül megelőző időszakban a nagyváros nagybani „termelését”.²⁶ Pest a XIX. század első felében kitűnő példáját nyújtja a tőkés gazdasági rendszer irányában fejlődő kereskedőváros típusának.

A kereskedelem fellendülése az ország forgalmi központjában a XVIII. század végéig csak igen lassú ütemben haladhatott előre. Útjában ti. igen komoly, szinte leküzdhetetlennek tűnő akadályok tornyosultak: a szűk belső piac, a bécsi udvar gazdaságpolitikájának nyomása, a hitelszűke stb. A napóleoni háborúk következtében azonban új helyzet állt elő, amelyben váratlanul kedvező lehetőségek nyíltak a *terménykereskedelem* számára. Legelsősorban a katonai szükségletek megnövekedése teremtett konjunktúrát a magyar mezőgazdaság élelmicikkeinek és ipari nyersanyagainak. Még a XVIII. század vége felé is teljesen pangó állapotban levő hazai külkereskedelmi ágak, a gabona-, gyapjú-, marha-, nyersbőr-, dohány- és borkereskedelem most többé-kevésbé fellendültek: a kinstári vásárlások jelentős exportüzletekhez juttatták Pest kereskedőit. Ez a tényező állt az országos vásárok fentebb ismertetett nagy forgalmának hátterében. Más oldalról, közvetve nagyban hozzájárult Pest kereskedelmi jelentőségének fokozódásához 1806 óta a világgazdaságban beállott változás is, ti. a kontinentális zárlat következtében kialakult sajátos áruforgalmi szituáció. Az angol kereskedelemnek a kontinensről való kirekesztése Magyarországot abba a szerencsés helyzetbe juttatta, hogy főforgalmi útvonalává válhatott az Európa belseje felé törekvő tengerentúli áruknak, Pest pedig (vásárlónként kb. 1 millió forint értékű forgalommal) e gyarmatáru-kereskedelem főhelyévé. A szerb—görög kereskedő kolóniának, amely a városban a XVIII. század óta kialakult, ez a behozatal nyújtott még egyszer s utoljára módot a vagyonosodásra. Nagy lökést adott végül a pesti kereskedelemnek az a tőkefelhalmozási lehetőség is, amely a francia háborúkat a Habsburg-monarchiában végigkísérő inflációból, illetőleg az ehhez kapcsolódó spekulációs üzletekből eredt.²⁷

Azt a pozíciót, amelyet földrajzi adottságaira támaszkodva Pest az országos és a külforgalomban a napóleoni kor folyamán kiépített magának, a háborús konjunktúrát követő s az egész kontinensre kiható roppant erejű szívós agrár- és hitelválság sem tudta többé megingatni, s nem sorvaszthatta el a bécsi gazdaságpolitikai nyomás megújuló fokozódása sem. Másfél évtizedes dekonjunktúra után az 1830-as években ismét a fellendülés állapotába került az egész magyar gazdasági élet. Ehhez egyrészt a belső piac kibővítése szolgáltatott alapot, a vásárlóképessegnek falun és városban történt számottevő megerősödése, kapcsolatban a korszerű hitelrendszer kezdeti kialakulásával (1839—1840), másrészt a közlekedésben bekövetkezett első forradalmi

²⁶ Gyömrői Sándor: Budapest gazdaságtörténete a manufaktúra korszakában (Kéziratoss kandidátusi értekezés). Bpest. 1955. 85., 205—223. l.

²⁷ Gyömrői Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. Tanulmányok Budapest múltjából, XX. (1957). 197—229. l.

változás: a gőzhajó megjelenése a Dunán. A gőzhajózás kibontakozásával új korszak nyílt meg az áruforgalom történetében: a technikailag problémamentes, olcsó, gyors, nyugat felé is könnyűszerrel folytatható áruszállítás kora. Csak most bontakozott ki igazán a pesti terménykereskedelem. Különösen a gyapjú-, a dohány- és a borkereskedelem öltött óriási méreteket s nyújtott alkalmat hatalmas kereskedőházak (Wodianer, Ullmann, Kappel) s üzleti tőkék kialakulására.²⁸ Nem ok nélkül hasonlították a kortársak Pest vásárait a lipcsei és frankfurti vásárokhöz; s volt valami alapja a „*Kelet kapuja*” és a „*magyar London*” elnevezéseknek is.²⁹

Hasonló fejlődési vonal jellemzi az új pesti nagykereskedelem másik „termelési” területét, az *ausztriai ipari áruknak* Pesten való felhalmozását s innen az ország minden részébe, valamint a Balkánra való „kivitelét”. Hogy mekkora volt az az érték, amely Pesten, az ausztriai iparcikkek fő elosztó-piacán e közvetítő kereskedelem útján évente áthaladt, azt pontosan éppen úgy nem tudjuk megmondani, mint ahogy a nyerstermények kivitele esetében sem tudtuk. Be kell érünk azokkal a hozzávetőleges becslésekkel, amelyeket a kortársak az országos vásárok forgalmának ismertetése kapcsán tettek. A már többször idézett 1821. évi forrás szerint egy-egy pesti vásáron mintegy 4 millió forint értékű manufaktúraáru került forgalomba: elsősorban természetesen textíliák, másodsorban különböző műipari cikkek. További 1,2 millió forint értéket képviseltek a vásáruk, s mintegy 1,2 millió forintot a bútorárak; mindkét utóbbi árucsoportnak javarészt szintén külföldi eredetűnek kellett lennie.³⁰ Valóságosan azonban Pest manufaktúra-áruforgalma jóval nagyobb volt ennél. Az ausztriai iparcikk-behozatal ui. nem korlátozódott az országos vásárookra, sőt még a pesti nagykereskedők körére sem, — hanem igen tekintélyes részben közvetlenül az osztrák iparvállalatok, illetőleg azoknak pesti lerakatai révén bonyolódott le. Az 1810-es évek óta ui. a Helytartótanács megengedte, hogy a kiváltságos osztrák gyárak Magyarországon bárhol lerakatokat állítsanak fel, s hogy ezek mind nagyban, mind kicsinyben szabadon árusíthassanak.³¹ Ennek következtében a pesti manufaktúra-árakereskedelem nem tudott olyan módon egynéhány kereskedőház kezében koncentrálni, mint ahogy ez a terménykereskedelmi ágak esetében történt, hanem aránylag sok kéz között morzsolódott szét. Pesten a XIX. század elején nem kevesebb mint 46 textilnagykereskedő működött.³² Ezek az utóbbi körülmények azonban a város újszerű gazdasági karakterének kialakulását lényegében nem érintették.

A lényeg, amely a pesti nagykereskedelmi tevékenység felvázolt körvonalai mögött kibontakozik, a feudális Pest gazdasági struktúrájának, az öncélú *városgazdasági rendszernek bomlásában* tárul elénk, illetőleg a fejlődő nemzeti piac országos központjának szerveződésében. Ezt az epochális jelentőségű változást maguk a kortársak is felismerték. Széchenyi István a felismerésnek így adott kifejezést: „*Ez a város már nem a polgárságé, ez már a nemzeté! . . . Pest honunk szíve!*” S valóban, azok a civilizatorikus-kulturális alkotások, amelyeket Széchenyi Pesten létrehozott, mind az ország fővárosának

²⁸ Uo. 229—256. l.

²⁹ *Schams*: i. m. 454., 458. l.

³⁰ Uo. 459. l.

³¹ *Gyömtreei*: A kereskedelmi tőke. 234. l.

³² Uo. 257. l.

voltak szánva: a Lánchíd az ország hídjá volt, az Akadémia az ország tudós társasága stb.³³

A pesti városgazdaság kereskedelmi szervezete már a XVIII. század végén működési zavarokkal küszködött. A XIX. század első évtizedeiben pedig egyre inkább megbénult. A *feudális kisváros kereskedelmének* társadalmi funkciója — mint ismeretes — abban állt, hogy közvetítette a helyi fogyasztás számára a gyarmatárúkat s azokat az általánosan használt magasabbrendű iparcikkeket, amelyeket a helyi kézművesipar nem tudott előállítani: a finom gyapjú-, selyem-, gyapotárúkat és vásznakat, norinbergi árukat, különlegesen kikészített bőröket, papirost, különféle vas- és fémárúkat, a XVIII. század második felétől kezdve divatcikkeket s más efféléket. Mint kizárólag a helyi piacra orientált *tevékenység*, ez a kereskedelem csupán *kisüzletre* korlátozódott s üzletkörét monopolizálta. Céhszerű szervezete, a grémium csak korlátozott számmal vett fel tagokat, nehogy a szűk piac nyújtotta megélhetés veszélybe kerüljön. Nyílt üzletet, boltot tartani, csak gremiális kereskedőknek volt szabad; a grémiumba pedig csak az kerülhetett, aki maga is polgár volt. Azokat a kereskedelmi tevékenységeket, amelyek a boltos kisüzlet kiváltságolt ágait nem érintették, vagy kívül estek a város legszűkebb kereskedelmi körzetén, sőt akárcsak a város falain is, ez a „polgári” kereskedelem teljesen szabad területnek hagyta meg. Nem gördített akadályokat sem a nagykereskedelmi, sem a nem-privilegizált árukkal folytatott házaló vagy vásári sátoros, ún. kalmár-kereskedelem útjába.³⁴ Így állhatott elő az a helyzet, amelyet a fentebbiekben vázoltunk, hogy ti. a városban megtelepült nem-polgári elemek (a rendi kategóriákon kívül szorult görögök, majd II. József korától kezdve a zsidók) hatalmukba keríthették a pesti piacon összefutó, mind nagyobb jelentőségre jutó kiviteli és behozatali nagykereskedelmet, s a feudális városgazdaság keretein belül akadálytalanul létrehozták a független *tőkés kereskedelmi rendszert*. A századfordulón felépülő Lipótváros többszáz kétemeletes palotájával, raktárházával imponáns külső kifejeződése volt ennek a fordulatnak.³⁵

A városgazdaság a XIX. század első évtizedeiben már csak illúzió volt. Pestnek egykori 3 mérföldes (25 km-es) belső gazdasági köre, amely hajdan feltétlen biztosítéka volt a városi piac zavartalan működésének, ekkoriban — amikor gyorskocsival 5 óra alatt 50 km távolságból biztosan be lehetett jutni a városba³⁶ — már több mint kétszeresére tágult; külső vonzási övezete pedig, amely száz év előtt a szomszédos megyék határain semmiesetre sem terjedt túl, hovatovább — különösen a gőzhajózás megindulásával — az egész országot átfogta.³⁷ A *polgári kereskedelem* nem is gondolhatott arra, hogy ebben a hatalmasan kitégült piacon kínálkozó lehetőségekből részt kérjen magának. Helyzetét mi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy funkciójának a kitégült helyi övezetben, a megnövekedett városban való gyakorlására sem vállalkozott. Monopóliumát az egymásután felépült régi típusú külvárosokra nem kívánta kiterjeszteni: a Teréz-, a József- és a Ferencvárosban,

³³ *Gárdonyi Albert*: Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. Bpest. 1941. Klny. Tanulmányok Budapest múltjából IX. 15. skk. 1.

³⁴ *Pólya Jakab*: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bpest. 1896. 32., 91—100., 117. l.

³⁵ *Gyömrei*: A kereskedelmi tőke 226. l.

³⁶ *Prinz*: i. m. 90—91. l.

³⁷ Uo. 80. l.

mint amúgy is szegény lakosságú kerületekben, a kisfogyasztás fedezését polgárjoggal nem rendelkező extra-gremiális szatócsoknak engedte át, akiknek a külvárosi bírák előterjesztésére a városi tanács nehézség nélkül megadta a kereskedői jogosítványt. De nem látta értelmét a grémium az új várostípust megtestesítő gazdag Lipótvárosba való behatolásnak sem, nyilván az ausztriai gyári lerakatokkal való verseny kilátástalansága miatt. Bezárkózott tehát az óváros, a Belváros falai közé, nem véve tudomást a körülötte felépülő új világról. Pedig az új időknek beszédes kifejezője volt a városfalaknak, a városkapuknak, a XVIII—XIX. század fordulóján történt gyorsütemű lebontása. Velük nemcsak a feleslegekké vált védőműveket távolították el, hanem az öncélú városgazdaság jelképeit is.³⁸

*

Buda nem járta meg a fejlődésnek ugyanezt az útját. Ismertetett területi növekedését és népességi gyarapodását nem gazdasági strukturális változás idézte elő. A pesti fejlődésnek alapját alkotó nagyszerű közlekedéscsatornák helyzete ugyan ránézve is fennállt, de hasonló következmények nélkül. Budán az új kereskedelmi törekvések nem tudtak maguknak megfelelő feltételeket teremteni. Így hát a város megmaradt annak, ami századokon keresztül volt: földhözköttöt településnek, középkori típusú *bortermelő*, borkereskedelemből élő városnak.³⁹ Pest hatalmas arányú fejlődését Buda nemcsak követni nem tudta, hanem még korábbi kereskedelmi jelentőségét is egyre inkább elvesztette. Fr. Schams 1821. évi megfigyelése szerint Buda országos vásárai (március 1., június 27., szeptember 14., november 30.) forgalmukat tekintve nem múlták felül a legtöbb vidéki kisváros és mezőváros sokadalmait. Kisszerű összeverődései voltak azoknak a kalmároknak, akik nomádokként állandóan úton voltak egyik vásárból a másikba, beérve akkora kereskedelmi hozammal, amely fuvar költségeiket és életfenntartásukat fedezte. Csekélységükre jellemző, hogy nagyobb vásártérre nem is volt szükségük, elérték a Víziváros fő utcáján s egy-két mellékutcájában. Nemi jelentőségre csak a szeptemberi vásár vergődött, ahol a szüretelőik szükségleteire számítva, rengeteg kádár-*ipari* árut hoztak piacra. Igazi országos forgalomnak vagy éppen külkereskedelmi ügyletek lebonyolításának azonban nyoma sem volt a budai vásárokon.⁴⁰ Természetes fontosságuk csak a város élelmezését biztosító heti piacoknak volt; a tabáni hétfői, a vízivárosi szerdai és a várbeli szombati vásárnapokon Buda-környék parasztnépe állítólag elegendő fogyasztási cikket szállított fel s cserébe sok iparcikket vitt szét mindenfelé.⁴¹

Hogy Buda a nagykereskedelmi forgalomból való teljes kiesése ellenére is valamelyest a XIX. században is növelni tudta népességét, azt csak nagyszerű szőlőművelésének köszönhette (bár a gellérthegy, sashegy, svábhegyi szőlőkultúrák mintha ekkor már hanyatlásban lettek volna), s részben politikai fővárosszerepének, amelyet II. József óta betöltött.⁴²

³⁸ *Oszetzky Dénes*: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bpest. 1935. 12., 20—21. l. — *Pólya*: i. m. 21., 34. l. — Adressbuch der königlichen Freystadt Pesth 1815. Pest é. n. 122. l.

³⁹ *Prinz*: i. m. 73—75. l.

⁴⁰ *Franz Schams*: Vollständige Beschreibung der königlichen Freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Ofen. 1822. 110., 542. l.

⁴¹ *Uo.* 543. l.

⁴² *Uo.* 550—574., 489—497. l. — *Palugyay*: i. m. 241—242. l.

Ilyen adottságok mellett a *városgazdaság rendszere* Budán nem mutatta a bomlásnak azokat a jeleit, amelyeket Pesten megfigyelhattunk. Itt a XVIII. század végén szinte megállt az élet s konzerválódtak a hagyományos gazdasági keretek.⁴³

II. Pest és Buda mint iparos városok

A városfejlődés körületekintő vizsgálatára a fentebbiekben azért volt szükség, hogy megismerjük azokat az adottságokat, feltételeket, amelyek közé a kézművesipar be volt ágyazva. Ezeknek figyelembevétele nélkül az ipari tevékenység sajátos helyzetéről, az ipari élet különös problémáiról igen nehéz lett volna helyes képet alkotni. A két város gazdasági jellegének ismerete alapján sokkal biztosabban nyomon követhetjük és mérleghetjük a *céhes ipari árutermelés válságának* egyes mozzanatait, vagyis: a feudális ipari szervezet és tevékenység hanyatlását a tőkés társadalmi-gazdasági rendszerbe való átmenet időszakában.

Programunk első pontjaként a *céhes kézműipar XIX. századeleji fejlettségi fokának és jellegének* felmérését kell elvégeznünk. Mind pesti, mind budai viszonylatban meg kell határoznunk az ipari lakosság számát, az ipari foglalkozások ágait, valamint az egyes szakmák dolgozóinak kontingensét és megoszlását városrészenként, illetőleg iparáganként.

E számszerű vonatkozások tisztázása nem könnyű feladat. A rendelkezésünkre álló „statisztikai” forrásanyag ugyanis nem túlságosan megbízható. Hitelesnek tekinthető összeírásunk csak kettő van, amelyre támaszkodhatunk: egy a korszak elejéről (sőt tulajdonképpen az előző kor végéről), 1787-ből,⁴⁴ egy pedig a korszak közepéről, 1828-ből.⁴⁵ Időszakunk végére nézve csupán Palugyaynak bizonytalan értékű, alkalmasint városi kútfőkre támaszkodó közlései állnak rendelkezésünkre, kevés haszonnal.⁴⁶ De az 1787. és 1828. évi főforrások sem alkalmasak arra, hogy belőlük valamennyi felmerülő kérdésünkre választ nyerjünk; ezért egyéb olyan, különböző esztendőkből származó alkalmi kimutatásokat is figyelembe kell vennünk, amelyek szintén csak fenntartással használhatók. Ez utóbbiakra támaszkodó meghatározásaink tehát csupán korlátolt pontosságú, vagy inkább hozzávetőleges számadatokat fognak nyújtani.

A *pesti iparoslétszám* fejlődésére kizárólag az említett két főforrásból nyerhetünk tájékoztatást. Ezek szerint Pesten 1787-ben 975, 1828-ban pedig 2833 kézművesmester dolgozott.⁴⁷ A további fejlődésről hiteles adataink nincsenek. Fényes Elek 1840. évi 2602-es iparoslétszáma alacsonynak tűnik;⁴⁸ s nem igen lehet teljes Palugyaynak 1850/51. évi adójegyzékében szereplő 2993-as adata sem.⁴⁹ A pesti önálló iparosság számbeli növekedésének mértéke tehát a francia háborús konjunktúra időszakában 290,5% volt, jóval nagyobb mint a kézművesség országos gyarapodása (180,5%), de kisebb mint a város összlakosságának ebben az időszakban bekövetkezett növekedése (301,7%).

⁴³ Uo. 536—542. l.

⁴⁴ *Thüring*: i. m.

⁴⁵ Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. *Magy. Gazd.-tört. Szle.*, III (1896) 206—213. l.

⁴⁶ *Palugyay*: i. m. 171—175., 344—350. l.

⁴⁷ *Thüring*: i. m. 132. l. — *Magy. Gazd.-tört. Szle.*, III. 210. és *Oszetzky*: i. m. 54. l.

⁴⁸ *Fényes*: i. m. 346—347. l.

⁴⁹ *Palugyay*: i. m. 535. l.

Az iparoslétszám jelentősége azonban voltaképpen csak akkor tűnik ki, ha az összlakossághoz való arányában vesszük szemügyre.

E tekintetben bizonyos meglepetés ér bennünket, mert akár 1787. évi, akár 1828. évi adatunkat állítjuk arányba az egyidejű teljes városi népességgel (20 704, illetőleg 62 471), alig 4,7%-os illetve 4,5%-os eredményt nyerünk. Ez ellene mondani látszik a Thirring Gusztáv számításai nyomán az 1782. évre vonatkozólag régebben kialakult s immár közkeletűvé vált 13,9%-os *iparosarány*nak.⁵⁰ Valóban nem áll fenn ellentmondás; azért nem, mert a Thirring-féle százalékszám nemcsak a mesterlétszám alapján alakult ki, hanem a mesterek és legények összességének számbavételével. Csupán a mesterszámra korlátozódva (628),⁵¹ Thirring százalékszámja is 3,5%-ra redukálódik. Viszont a mi 4,7%-os arányunk is bizonyára 10% fölé ugrana, ha összeírásainkban a legényszám is szerepelne. De ami a lényeg: úgy látszik, hogy a város fejlődésével az ipar arányszámának alakulásában nem következett be semmi-féle komoly eltolódás; az a napóleoni háborúk után is ugyanolyan alacsony maradt, mint a XVIII. század egész folyamán volt.

Ami az ipari technika színvonalát illeti, erre nézve a kézművesség *szakmai tagoltságából* következtethetünk. 1792-ben — Schwartner szerint⁵² — Pesten 102 ipari szakmát úztek, 1833-ban — Patachich szerint⁵³ — 141-et. Negyven év alatt tehát az iparágak számában 38,2%-os gyarapodás következett be, esztendőnként 0,9%.

Érdeemes az egyes *szakmai csoportok* terjedelmét és fejlődését is szemügyre venni.

	1792	1833
Élelmező és háztartási iparok száma	16	20
Ruházati iparok száma	24	33
Építő és berendező iparok száma	9	10
Eszközkészítő iparok száma	32	47
Szolgáltattevő iparok száma	6	8
Fényűzési (egészségügyi) és műiparok száma	15	23
	102	141

Mivel a két összeírás azonos szempontok szerint készült, összehasonlításuk messzemenően hű képét nyújtja az ipari tevékenység előhaladásának. Az élelmező és ruházati ipar előtérben állása természetes jelenség; ezek voltak a feudális városgazdaság fő iparágai, a városi élet sine qua non-jai. Az építő, berendező és szolgáltattevő iparágak száma, s e számnak csaknem teljes stagnálása is érthető; ezen a téren a kor általában nem hozott sok újat. Ám az eszközkészítő iparoknak viszonylag nagy és növekvő száma bizonyos fokig már meglepő; ez újabkori jelenségnek tekinthető. Ugyancsak kedvező színtölt a polgári jólét jellemző iparágainak aránylag szép számban való szereplése.

⁵⁰ *Thirring Gusztáv*: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Bpest. 1901. Klny. a M. Gazd.-tört. Szle.-ből. 12. l.

⁵¹ Uo. 15. l.

⁵² *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. Pest. 1798. 233—234. l.

⁵³ *Joseph Patachich*: Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth. Aus dem ungarischen... übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen... von Carl Patisz. Pest. 1833. 124—129. l.

Még beszédeobbokké válnak e számadatok, ha felsorakoztatjuk a mögöttük rejlő iparágakat és a megfelelő mesterlétszámot.⁵⁴

Az *élelmező és háztartási ipart* 1833-ban a következő szakmák képviselik: molnárok (32), kenyérsütők (12), fehérsütők (44), feketesütők (22), kalács-sütők (9), bábsütők (6), tésztaacsinálók (2), cukrászok (10), csokoládékészítők (4), mézárások (46), hentesek (92), halászok (27), pacalfőzők (4), kertészek (35), sörfőzők (4), pálinkaégetők (26), ecetfőzők (10), kávések (42), szappanosok és egyben gyertyamártók (21), végül keményítőkészítők (8).

A *ruházati és ruházati kiegészítő iparok* közül ugyanakkor ezek fordultak elő: posztócsinálók (11), posztónyírók (6), takácsok (12), fátýolszövők (7), vászonfestők (4), selyemfestők (3), magyar szabók (29), német szabók (228), szűrszabók (3), magyar kalaposok (3), német kalaposok (12), sapkakészítők (10), harisnyakötők (2), harisnyaszövők (6), kesztyűsök (14), szűcsök (28), magyar gombkötők (16), német gombkötők (3), paszományverők (7), csatosok (3), tímárok (16), magyar tímárok vagy cserzők (14), irhászok (3), kordovánosok (14), bőrfestők (9), vargák (189), csizmadia (100), bocsorkészítők (15), táskakészítők (5), esernyősök (2), paplanosok (12) és vattakészítők (16).

Az *építő- és berendező iparágak* legfőbbjei is jelen voltak, úgymint: az építőmesterek (7), a kőfaragók (4), ácsok (6), cserepesek (14), üvegesek (15), kövezők (2) és kútcsinálók (9), illetőleg az asztalosok (70), kárpitosok (16) és mázolók (13).

Az *eszközkészítő iparoknak* igen széles skálája sorakozott fel. Fémművesek: kovácsok (20), szerkovácsok (9), szegkovácsok (8), tűkészítők (8), sarkantyú-sok (4), szablyakészítők (2), kardcsiszárok (5), késkovácsok (4), acélművesek (4), ércborítók (5), vargaeszközkészítők, továbbá bádógosok (12), dróthúzó (2), ráspolycsinálók (4), óratokkészítők (2), rézkovácsok (7), rézművesek (7), rézőntők (7), ónöntők (6), sörétöntők (1) és harangöntők (4), végül lakatosok (38), puskaművesek (9), nagyóra-készítők (9), kis-órák (17) és faóra-készítők (2). — Féművesek: esztergályosok (10), csigakészítő (1), kerékgyártók (13), kádárok (30), sámfakészítők (7), puskaagykészítők (3), pipafaragók (7) és kosárfonók (8). — Bőr-, szőr- és kenderművesek: magyar szíjgyártók (4), német szíjgyártók (11), nyergesek (14), kefekötők (6), szítások (9) és kötélgyártók (13). — Agyag-, grafit-, csont-, szarufeldolgozók: fazekasok (7), irónöntő (1), fésűsök (11) és enyvfőzők (4). Papíriparosok: kéregpapírkészítők (3), dobozkészítők (3), papírnyomók (3) és könyvkötők (12).

A *szolgálattevő iparok* közül a borbély-seborvosok (22), hajfonók (3), folttisztítók (3), kéményseprők (4), köszörűsök (6), bérkocsisok (91), fuvarosok (14) és hajósmesterek (6) működtek.

Végül a *fényűzési és műipar* köréből a következő szakmabeliek álltak a lakosság rendelkezésére: arany- és ezüstművesek (28), aranyfonók (2), aranylapítók (2), aranyszövők (2) és aranyozók (9); könyvnyomtatók (3), betűmetsző és -öntő (1), kőírók vagy litográfusok (2), rézmetszők (3) és réz-nyomtatók (3); képirók, azaz festők (17) és képfaragók, azaz szobrászok (7), orgonakészítő (1), hegedűkészítő (5), egyéb hangszerkészítő (21), húrcsinálók (5), gyógyszerészek (9), parókakészítő (14), tobákcsinálók (16) és dohánymetszők (7), végtére lakkozók (17), kártyafestők (8) és virágcsinálók (8).

Ez az ipari seregszemle⁵⁵ a következő megállapításokat teszi lehetővé:

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

a) *Pest kézművesipari apparátusa* meglehetősen tagolt, sokoldalú volt, készséggel a városi (német) és vidéki (magyar) élet felmerülő köznapi szükségleteinek fedezésére, sőt a polgári és nemesi rétegek több-kevesebb fényűzési és kulturális igényének kielégítésére is.

b) Az *ipari teljesítőképesség* viszont nem igen mondható magasnak, hiszen 100-nál nagyobb mesterlétszámú iparág mindössze három fordult elő (német szabó, varga és csizmadia ipar), 100-at megközelítő meg csak kettő (hentesek és bérkocsisok). — Innen meglehetősen nagy az esés a következő kategóriáig: 50 mesteren felüli iparág ti. csak egyetlenegy szerepel (az asztalosipar). Feltűnően kevés volt az olyan szakma is, amelyben 31—50 mester működött (5). Alig szélesebb körben figyelhető meg 20 és egynéhány mester (11). 11 és 20 közötti mesterlétszámú ipar is csak 31 volt. Az abszolút többség (88) az 1—10 mestert foglalkoztató szakmáknak jutott. Ilyen kapacitás mellett vajmi szerény árutermelés volt lehetséges, szélesebb vidék számára szóló semmiesetre sem. A pesti ipar zöme úgy látszik csak a városi piacnak dolgozott, de több tekintetben (textilipar, fémipar) nyilván még ennek a piacnak minőségi és mennyiségi igényeit sem tudta távolról sem kielégíteni.

Összefoglaló pesti legénystatisztikánk — mondtuk — nincsen. Mégis feltehetjük, hogy az egész kézművesiparra nézve a *legény—mester arányt* 3 : 1-nél ekkoriban sem igen lehet többre becsülni. Tehát 6000—7000 főnél nagyobb segédszemélyzettel aligha kell kiegészíteni a megismert ipari keretet.

Továbbá fontos kérdés, hogy ez a lényegében csupán városi orientációjú kézművesség *hogyan oszlott meg* a megnövekedett Pest egyes kerületei között. Ezáltal kapunk ti. felvilágosítást arra, vajon a gazdag városrészek mellett a szegény külvárosok is el voltak-e látva kellőképpen iparosokkal. Idevágóan be kell érniünk egy egyszerű mesterszám-statisztikával. Palugyay 1850. évi közlése szerint a rendi világ elmúltával a Belvárosban 805, a Lipótvárosban 590, a Terézvárosban 1004, a Józsefvárosban 433, a Ferencvárosban 161 kézműves adózott.⁵⁶ Ez az eloszlás nagyjából arányosnak látszik az egyes városrészek egykorú népesedtségével (Belváros 13 665, Lipótváros 10 578, Terézváros 33 751, Józsefváros 17 554, Ferencváros 8280 fő) és szociális viszonyaival.⁵⁷

Végül tisztázandó még a kézművesipari szervezet jellege, pontosabban az a kérdés: mekkora hányada tartozott a fent ismertetett szakmáknak *céhes* keretekbe s hányadrésze volt *céhenkívüli*, ún. *szabadipar*? Tudni kell ui. azt, hogy Pesten a XIX. század elején a céhes kiváltságolt helyzet nem volt általános jellemzője a kézműves tevékenységnek. Céhprivilegiummal, a városi piaci körzet monopolizálására módot nyújtó jogosítvánnyal az iparoknak csak bizonyos köre volt ellátva; ide inkább csak a régi, hagyományos szakmák számítottak, amelyeknek az országban és a Monarchiában már száz- vagy többszázéves múltjuk volt, s kézműves karakterüket általánosan elismerték. Újszerű foglalatosságoknak rendszerint hosszú ideig nélkülözniök kellett a céh-kiváltságot, s túrniük mindenféle konkurenciát. Céhes jogokért ezek csak olyankor nyújthatták ki a kezüket, ha kiállták az idők próbáját, ha gyökeret tudtak eresztetni a városi gazdasági életben, ha a társadalom szokásjogi alapon már előzetesen elismerte őket. De a régiség, a társadalmi hasznosság sem volt minden. Hogyha valamely ipari tevékenység szakértői nem tudtak kellő

⁵⁶ *Palugyay*: i. m. 535. l.

⁵⁷ *Uo.* 345. l.

vagyoni színvonalra és társadalmi tekintélyre jutni, kénytelenek voltak céhen kívüli állapotban megmaradni. Nemcsak azért, mivel a királyi privilegialis levél kiváltása sokba került, hanem azért is, mivel a város nem tekintette méltónak őket a polgárság kebelébe való befogadásra. Olykor az is előfordult, hogy valamelyik régi céhes jellegű szakma képviselői nem tudtak önálló helyi céhet alakítani, de mivel a céhes iparral járó jogokat, ha korlátozottan is, bírni akarták, a szomszédos budai mesterekkel szövetkezve alakítottak közös céhet (uniót), vagy ha ez nem ment, legalább mint kültagok (Landmeisterek) kéredzkedtek be valamely nagy céhbe: a budai, pozsonyi vagy régebben a bécsi céhbe.

Korszakunk elején Pesten csupa tradicionális kézművességet találunk a *céhes iparok* sorában, többnyire a XVII.—XVIII. század fordulóján vagy a XVIII. század első felében szerzett kiváltságokkal. Összes számuk 47 volt, mégpedig 43 önálló pesti céh és 4 pesti-budai céhunió. Ide tartoztak az élelmiszer és háztartási iparból: a molnárok, pékek, mészárosok, halászok, kertészek és szappanosok; a ruházati iparokból: a posztónyírók, német takácsok, magyar takácsok, magyar szabók, német szabók, szűrszabók, magyar kalaposok, német kalaposok (közös céhben a budaiakkal), harisnyaszövők (közös céhben a budaiakkal), szűcsök, magyar gombkötők, német gombkötők és paszományverők, csatosok, tímárok, irhászok, kordovánosok, német vargák, csizmadiák és táskakészítők; az építő- és berendező iparokból: az építőmesterek és kőfaragók (közös céhben), ácsok és üvegesek, valamint az asztalosok; az eszközkészítő iparokból: a kovácsok és bognárok (egyesült céhben), a szegcsinálók (közös céhben a budaiakkal), magyar lakatosok és sarkantyúsok (egyesült céhben), német lakatosok és órások (egyesült céhben), bádgosok, esztergályosok, kádárok, magyar szíjgyártók, német szíjgyártók, nyergesek, szítások, kötélgyártók és fazekasok; a szolgálattevő iparok közül: a borbélysebészek, hajfodorítók (parókakészítők), kéményseprők (közös céhben a budaiakkal), fuvarosok és hajósmesterek (közös céhben a budaiakkal).⁵⁸

A többi 94 ipar közül egynéhányat, amelyeknek Budán, Pozsonyban vagy Bécsben céhük volt, a pestiek ezekbe a céhekbe bekebelezett „vidéki mesterek”-ként gyakorolták; a szakmák többségét azonban az egyes iparosok városi tanácsi engedély alapján, mint *szabad művészeteket* (*artes liberae, freie Künste*) üzték, általában segédszemélyzet nélkül (ad proprium pugnum, auf eigene Hand). Ez igen komoly korlátozás volt; ezért is igyekeztek az érdekelt iparosok, mihamar lehetséges volt, céh kiváltsághoz jutni. Gyakori eset volt, hogy a királyi kiváltságlevél megszerzése előtt, valamely erősebb (több taggal rendelkező) szabad iparág, pl. a cukrászipar, a városi tanácstól kért testületi (gremiális) szabályzatot. Ez afféle közhírső állapot volt a „szabad” helyzet és a privilegizált állapot között. Az 1820—1830-as években az addig céhen kívüli szakmáknak egész sora kért és kapott — az örökös tartományokban fennálló praecedensek alapján — könnyűszerrel királyi kiváltságlevelet. A tizes években nyerték el a céhet: a kesztyűsők, gomböntők, paszományverők, rézöntők, fésűsök, tetőfedők és kövezők (együttesen); a húszas években: a hentesek, szappanosok, magyar—horvát vargák, harisnyakötők, táskások, magyar tímárok, kárposztosok, kőfaragók, szerkovácsok, lakkozók és bérkocsi-

⁵⁸ Főv. lt., Pesti lt., Intimátá a. m. 8004. Városi aktaszámok: 6864/1805., 837/1807., 838/1807., 1084/1807., 1679/1807., 1899/1807., 650/1808.

sok; a harmincas években a tücsinálók és kosárfonók; a negyvenes években a kertészek és rézművesek.⁵⁹

Íme Pest városának ipari arculata fővonásaiban! Az új idők új ipari formái még mellékvonásokként is jelentékteleneknek tűnnek fel ebben a profilban. Az egykorú sematizmusokban csak eldugott helyen, egy-két sorban találunk említést a városban megalapított *tőkés nagyipari vállalatokról*, a manufaktúrákról. Fényes Elek pl. a harmincas évek végén is csak 12 manufaktúrát tartott érdemesnek szakma szerint felsorolni a pesti ipar kataszterében: 1 selyem-, 3 bőr-, 3 vegyianyag-, 3 olaj- és 2 likőrkészítő üzemet.⁶⁰ De azért az új nagyipar, ha közvetlenül nem is, közvetve nem jelentéktelen szerepet játszott a pesti ipari piacon, ti. az *ausztriai gyári lerakatok* és a *pesti nagykereskedő házak* révén. Az előbbieket számát Fényes említett statisztikája 90-re, az utóbbiakét 223-ra tette. A boltok a következő ipari árukat hozták forgalomba Pesten: 25 cég rőfösárut, 23 vasárut, 16 posztót, 12 gyolcsot, 8 gyapjúárut, 2 selymet, 31 szalagárut, 40 divatárucikkeket, 14 kalapot, 5 bőrt, 10 kordovánt, 8 nürnbergi árut, 2 berchtesgadeni cikkeket, 23 vaskészítményeket, 7 papirost, 2 könyvet, 4 művészeti árukat és 2 parfümöt.⁶¹

*

Ami *Buda ipari helyzetét* illeti, azt a következő adatokkal jellemezhetjük.

Az *iparosmesterek létszáma* 1787-ben 1098 volt, 1828-ban pedig 1315.⁶² Korszakunk elején tehát a budai ipar még vezetett a pestivel szemben, de a napóleoni időkben erősen elmaradt; hátramaradása 115%-os volt. De a fejlődés mértéke önmagában is szerényen alakult; amíg ugyanis a város népessége 1787-től 1828-ig 23.3%-kal nőtt, az iparosmesterek száma csak 19.9%-kal. A kézművességnek az összlakossághoz való aránya pedig 4.4%-ot mutat.⁶³ E tekintetben tehát a pestivel azonos helyzet állt fenn. Mivel a legények száma budai viszonylatban sem ismeretes, a teljes ipari kapacitás aránya itt sem mutatható ki.

A kézművesség *szakmai tagoltsága* 1821-ben — Schams adatai alapján⁶⁴ — a következőképpen mutatkozik:

Élelmező és háztartási iparok száma	21
Ruházati iparok száma	33
Építő-és berendező iparok száma	14
Eszközkészítő iparok száma	40
Szolgáltattevő iparok száma	18
Fényűzési és műiparok stb. száma	22
	148

Erről az oldalról nézve tehát az ipar fejlettsége nem állt mögötte a pestinek. Az iparcsoportok száma és megoszlása csaknem azonos volt mindkét városban. Nagy általánosságban azonosak voltak az iparágak is. Legfeljebb

⁵⁹ Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

⁶⁰ Fényes: i. m. 347. l.

⁶¹ Uo. 348. l.

⁶² Thirring: Magyarorsz. népessége. 132. l. — Magy. Gazd.-tört. Szle. III. 206. l.

⁶³ Thirring: Magyarorsz. népessége. 132. l.

⁶⁴ Schams: Beschreibung d. Stadt Ofen. 387—389. l.

annyit lehet idevágólag megjegyezni, hogy a tabáni szerb lakosság körében külön „illir” nemzeti iparok is fennálltak, főképpen az élelmezés (mészáros, szappanos) és a ruházati ellátás (szabó, szűcs) vonalán.⁶⁵

A *mesterlétszámnak* szakmák szerinti alakulásában sok a hasonlóság, de vannak figyelemre méltó eltérések is. 100-on felüli mesterszám (1821-ben) itt is csak a varga (144) és német szabóiparban (106) fordult elő. Mellettük csak a csizmadia (69), molnár (52), kádár (39), asztalos (39), szűcs (31), hentes (28), mészáros (27), illir szabó (24), magyar szabó (20), borbély-sebész (19), patkoló kovács (19), bognár (19), lakatos (17), szappanos (15), fuvaros (15), halász (14), ezüst- és aranyműves (14), paszományos (13), szíjgyártó (12), parókakészítő (12), nyerges (11), üveges (11), kordovános (10) és vörös tímár (10) iparban tevékenykedett nagyobb számú mester. Tehát a kézműves szakmáknak Budán is⁶⁶ abszolút többsége (122 iparág) 10-en aluli mesterlétszámmal dolgozott! Feltűnő azonban egyes iparágakban a megfelelő pesti szakmával szemben mutatkozó aránytalanság. Így pl. a molnár-, kádár- és szűcsiparnak a pestinél nagyobb terjedelme, a mészáros- és hentesiparnak pedig szűkebb kerete. Ez a részben eltérő ipari szerkezet azonban — úgy véljük — helyi adottságokban leli magyarázatát. Pest város óriási legelőin — az alföldi marhapiacok tőzsomszédságában — szükségképpen terebélyesedett ki a húsipar, másfelől Buda nagybani szőlőtermesztése mellett okkal nőtt nagyra a kádáripár.

A városrészek közötti ipari megoszlásra nézve nincsen statisztikánk.

A *céhes és a szabad ipar arányszáma* szinte teljesen azonos volt a pestivel: Budán is 40 s egynéhány céhet lehet kimutatni, mégpedig — a fentebb ismertetett okokból — csaknem ugyanazokat, mint Pesten. A szabadiparok minemősége is jelentéktelen eltérésekkel megfelelt a Pesten megtelepült Freimeister-ek által képviselt „művészeteknek”.⁶⁷

Manufakturaiparról Fényes Elek, a kor első statisztikusa nem tesz említést.⁶⁸

III. A pest-budai kézművesség ipari jellege

Fogalmat alkotva a pest-budai kézművesiparnak számokban rögzíthető helyzetéről, meg kell kísérelnünk az e számadatok által kifejezett ipari fejlődés jellemző tényeit megfogalmazni.

Az első, legfőbb jelenség, amely szemünkbe ötlük, kétségtelenül a céhes kézművesipar korábbi piaci egyeduralkodó helyzetének megszűnése, illetőleg a céhen kívüli ún. *szabadiparok* egész sorának megjelenése.

Fontos fejlődési mozzanat az is, hogy az urbanitás kibontakozásával együttjáró *új igényesebb szükségletek* kielégítése csaknem teljesen a szabadiparok feladataként jelentkeznek.

A következő megfigyelés: a céhes kézművesipar kizárólag a hagyományos városgazdasági funkciókból adódott régi, többnyire *elsőrangú ipari szükségletek* ellátására korlátozódik.

⁶⁵ Föv. It., Budai It. Alphabetisches Gewerb Buch über die unzünftigen Handtierungen pro anno 1811. — Említve vannak benne a céhes iparokhoz tartozó, de nyilván pseudo-magistereként működő legények is.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Fényes: i. m. 324—325. l. — A korábban fennállt manufaktúrákról: *Schams: Beschreibung d. Stadt Ofen. 544—549. l.*

Negyedik tényként adódik az iparstatisztikából a hagyományos, szinte a társadalom egészét érdeklő iparcikkek egy részének *külföldi manufaktúra-termékként* való behatolása a pest-budai piacra.

Végül világosan kifejeződik az is, hogy a céhes iparok abszolút többsége mesterségesen leszűkített, a megnövekedett városi fogyasztópiac arányaihoz képest *valószínűtlenül kicsiny keretek* között működött.

Mindezek a körülmények már maguk is tanúságot tesznek arról az állapotról, illetőleg folyamatról, amelyet a céhes kézművesipar válságaként szoktunk emlegetni, s amely egy mondatban így foglalható össze: *a fejlődésében elmaradott céhes ipar termelőerői nem voltak többé elegendők a helyi fogyasztópiac ellátásánál szélesebbkörű termelésre.*⁶⁹

Feladatunk következő lépése most az lenne, hogy bizonyos fokig részletezve próbáljuk ezt a válságállapotot konkretizálni Pest-Buda iparában. Ha valahol, az országos gazdasági centrummá vált Pesten valóságos követelményként jelentkezhetett a város vonzókörébe került távolabbi vidékek ipari szükségleteinek kielégítése. Ezzel a kereslettel az itteni céhes kézműipar okvetlenül szemben találta magát. Ugyanakkor azonban magában a hatalmassan megnövekedett és benépesedett városban is olyan piaci feladatok elé kellett kerülnie, amelyek alig voltak összeegyeztethetők a céhmonopoliummal, különösen pedig a céhzárlattal. Nem indokolatlan tehát felvetni a kérdést: helyt tudott-e egyáltalán állni a tradicionális ipar ebben az új, immár tőkés nagybani termelést igénylő társadalomgazdasági környezetben? Nem vesztette-e el a maga egészében létalapját mindjárt a nagyipari verseny erőteljes fellépésekor? Esetleg megpróbált-e valamilyen kiutat keresni a félelmetes verseny szorítójából, vagy pedig a céhkiváltságokba fogódzkodva, beérte a manufaktúraipar által szabadon hagyott lehetőségekkel. Mindezeket a vonatkozásokat az alábbiakban a Pest-Budán működött kézműiparágak ipargyakorlási módjának, üzemformájának vizsgálatán keresztül kívánjuk tisztázni.

Korszakunkban Pest-Budán a termelőjellegű céhes-iparban négyféle üzemmód érvényesülését figyelhetjük meg: a) a *munkát vállaló*, „bérmunkát” végző *kézműipari formát*, amely mellett a kézművesek saját műhellyel és szerzőszámmal rendelkeztek, s a rendelő által hozott nyersanyagokat munkadíj („bér”) ellenében dolgozták fel; b) a *megrendelésre dolgozó kézműipart*, amelynél a kézműves nemcsak saját műhellyel és szerszámokkal rendelkezett, hanem a szükséges nyersanyagokat is maga szerezte be és a rendelőnek a kívánt készítményt szállította; c) a *készletre termelő kézműipart*, ahol a mester országos vásárra, heti piacra, esetleg saját állandó jellegű boltjában történő árusításra dolgozott, s maga végezte termékeinek eladását; végül d) a *felvásárló számára* való dolgozást, amelynél a nyersanyag megmunkálása a kézműipari műhelyben történt, de a kereskedelmi értékesítésről már idegen személy, készárúkereskedő gondoskodott. Ezek a munkaformák a kézműiparnak tulajdonképpen egy-egy fejlődési fokát jelölik. Az első még a kézműipart megelőző időkből, a vándoripar korából származó csökevény, az utolsó meg már átvezet a tőkés termelés rendszerébe. Megjelenésük, szélesebb-szűkebb érvényesülésük tehát mindenesetre az ipari fejlettség színvonalát jelzi.

Rátérve a felvetett kérdések vizsgálatára — a manufaktúrafejlődés menetének ismerete alapján — legelsősorban azt kell leszögeznünk, hogy a XIX.

113
113

⁶⁹ Mérei Gyula: A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok 1948. 63. l.

század első felében már komoly tényezőként jelentkező *nagyipari termelés versenye nem járt együtt a kézműves termelési kereteknek minden iparágban való áttörésével*. A tőkés ipari vállalkozás ekkoriban még meglehetősen szűk területre korlátozódott: főleg a vászoniparra, a gyapotárú iparára, a gyapjúiparra, a selyem- és bársonyiparra, a különböző vasárúciókat előállító iparágakra, a bőrkikészítésre, az üveg előállításra, a cserép- és porcelánkészítésre, valamint a papírgyártásra. Egyszóval a manufaktúra csak olyan iparokban vetette meg a lábát, amelyeknek finomabb minőségű termékei iránt széleskörű kereslet nyilvánult meg, s ahol a tömeggyártási technika kialakításának különösebb akadályai nem voltak. A jobb és olcsóbb nagytermelést a gépkorszak előtt nem lehetett a nyersanyag-átalakításnak bármely vonalán megvalósítani. Ezek szerint tehát mindazok a kézműves iparágak, amelyek a manufaktúra körén kívül álltak, korszakunkban is csonkítatlanul fenntarthatták céhes monopóliumukat s zavartalanul kiaknázhatták a belőle adódó lehetőségeket.

A két iparcsoport közül elsősorban azzal kell foglalkoznunk, amely belekerült a *tőkés fejlődés sodrába*. Mi lett a céhes kézműves szakmák sorsa ezen a területen? Milyen következményekkel járt rájuk nézve a nagyipari termelés versenye? Ebbe a körbe a pest-budai céhes iparok közül mintegy 6—8 szakma tartozott: a ruházati iparból a posztónyírók, textílfestők, takácsok és kalaposok, valamint két bőrkikészítő szakma, a tímároké és kordovánosoké; az építő- és berendező iparokból az üvegesek; az eszközkészítő iparból a finomkovácsok, elsősorban a kardcsiszárok, aztán a különböző fémedénykészítők, az ónöntők és rézművesek.

A nyugat-európai iparfejlődésben szinte legendás szerepre jutott *gyapjúszövet-iparnak* Pest-Budán a korábbi századokban sem volt alkalmas telephelye; a posztós iparágak a török utáni időkben a „honfoglaló” céhek között nem szerepeltek, sőt később, a XVIII. század második felében, Mária Terézia céhprivilegium-újító jegyzékében sem találkozunk velük.⁷⁰ A XIX. század elején már mindenestre jelen voltak Pesten a *posztónyírók (Tuchscherer)*, s ezután meg is maradtak korszakunk egész folyamán. Mesterségük a számos munkarészletre bomlott posztógyártásnak egyik végső fázisára, a „kikészítésre” szorítkozott, s mint ilyen — nálunk — bérmunka volt, amelyért a posztó tulajdonosa fizethetett darabbért. Olyan városban, ahol a posztókészítés semmi komolyabb jelentőségre nem jutott, hiszen csak a legszerényebb fogyasztók számára dolgozott, a posztónyírók is a legalárendeltebb mesteremberek közé tartoztak.⁷¹ — Méginkább el lehet ezt mondani a *takácsokról (Weber)* és a *festőkről (Färber)*. A takácsok helyzete a XVIII. század közpe óta egyre romlott, s korszakunkban már a tönk szélén álltak, olyannyira, hogy szinte a vándoriparosokkal egyszinten emlegették őket: készárut előállítaniok a manufaktúra-korszakban már nem volt érdemes, — kizárólag munkavállalásból éltek. Pest-Budán is nyilván polgári és nemesi megrendelőknek dolgoztak (sima végvászmat és mintás asztalneműt készítettek) a megrendelő fonalából. Munkájukat a vármegye krajaéros árszinten limitálta.⁷²

⁷⁰ Nagy István: Céhek és kézművesipar Pesten a 18. században (kézirat). 67—69. l. A kéziratba mint lektornak volt alkalmam betekinteni.

⁷¹ OL., Kanc. lt. Patente und Verordnungen. 1210. raksz. 1812. évi pestvármegyei limitáció. — Budapesti Történeti Múzeum, Újkori osztály, Céhiratok: Meisterstück. Aufgaben 1851. — 1808-ban még céhes iparként jelen voltak a posztókészítők (Tuchmacher) is (Főv. lt., P. lt., Intimata a. m. 8004. Városi iratszám 650/1808), de szóbanforgó megyei lin.ban már nem szerepelnek.

⁷² OL., Kanc. lt., Patente und Verordnungen. 1210. raksz. Idézett limitáció.

A *festők* (*Schön- und Blaufärber*) posztónak, vászonnak, selyemnek, gyapjú- és pamutfonálnak egyszínre való festésével, népi szükségletre kékfestéssel foglalkoztak, ugyancsak bérmunka formájában. Mesterségüknek kereskedelmi oldala — ha ugyan volt valaha — teljesen elenyészett az egyre nagyobb tömegben s egyre finomabb kivitelben forgalomba került finom festettárak versenye miatt.⁷³

Sokkal szerencsésebben tudták kivédeni a manufaktúraáru támadását a *kalaposok* (*Huterer, Hutmacher*). Ők kiváltképpen készárutermeléssel foglalkoztak. Monopóliumukat a vállalkozás azon a címen törte át, hogy új anyagfajtákból új divatos formák szerint készített cikkekkel jelent meg a piacon: főleg selyemkalapokkal. Ennek következtében a céh által előállított hód- és nyúlzsórkalapok a modern divat után gyorsan igazodó igényesebb fővárosi közönség körében elvesztették keletüket. A mesterek ennek ellenére nem hátráltak meg: nem érték be a szegényebb pest-budai társadalomrétegek és a vidékről bejövő parasztvásárlók ellátásával, hanem iparszegény távolabbi országrészek, elsősorban a Délvidék számára kezdtek dolgozni; felgyülemlett készletüket időről-időre az országos vásárokon vidéki kereskedőknek adták át. Ezt a termelési módot ők maguk nyiltan „*Verlag*”-nak nevezték, amely feltehetőleg éppen ezért nem jelentett még igazi tőkés megbízást, csak egyszerűen üzleti összeköttetést. Az ismeretlen piac számára dolgozó készárutermelés mellett jellemző módon nem zárkóztak el a kalaposok a magánmegrendelői munkák elől sem: kalapfelfrissítést és -festést is vállaltak.⁷⁴

A *tímáripár* kézműipari gyakorlata úgy látszott szintén válságba kerül. A nyersbőr kikészítése ugyanis nagyszerű lehetőségeket kínált a tömeggyártásnak. 1815-ben már jelen volt Pesten egy ausztriai gyárlerakat. Ám a nagymultú hazai bőrkézműiparnak oly erős természetes alapjai voltak, hogy azokat nem egykönnyen lehetett megingatni. Az olcsó és könnyű nyersanyag-beszerezés mellett fel lehetett venni a versenyt a szállítási költségekkel terhelt monarchiabeli készítményekkel. Erre annál inkább mód nyílt, mivel a bőrkikészítő iparágak többségükben egyáltalában nem foglalkoztak munkavállalással, hanem a nagyban vásárolt nyersbőrt preparálva, áruként vitték piacra. Pesten a bőrgyártás négy különböző szakmai keretben folyt. A *tímárok* (*Lederer*) és *magyar tímárok* (*ungarische Lederer*) munkaköre elsősorban marha- és borjúbőr kidolgozására, talpbőr, csizmabőr, bocskorbőr készítésére terjedt ki, de ló- és juhbőr elkészítésére is. Az *írhászok* (*Weißgärber*) szarvasbőrt s egyéb vadbőröket, valamint kecske- és báránybőrt dolgoztak ki. A *kordovánosok* főképpen Törökországból behozott félig megmunkált juh- és kecskebőröknek feketére festésével és fényezésével foglalkoztak; termékeik különleges finom bőrök voltak: a kordován és szattyán. Nyilván országos piacra is dolgoztak.⁷⁵

Ismét más helyzet alakult ki az *üvegesek* (*Glaserer*) körül. A nagy csehországi üvegmanufaktúrák finom metszett és polirozott üvegáruik számukra is komoly versenyt támasztottak, hiszen az ő szakmájuk nemcsak üveglakok készítésére terjedt ki, mégpedig drága díszablakoknak ólom- és üvegfoglalatban való összeállítására s egyszerű táblaüvegek bevágására, mellesleg olcsó laternák készítésére, hanem kereskedelmi úton szerzett különféle üvegárukkal való kiskereskedelemre is (teljes nevük: *Glaserer und Glashändlerzech*). Munkájuk tehát egyrészt, mivel az üveget, ólmot stb. ők adták, tipikus megrendelői

⁷³ Uo. és Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

munka volt; másfelől vásári árukereskedés. Tevékenységük nagyrészt a városi piacon zajlott le. Munkájuk díjszabása igen alacsony volt, e mellett állandó kenyérharcot kellett folytatniuk a házaló kontárüvegeseikkel; nem csoda tehát, ha ők maguk is megpróbálták üvegmetéssel és polirozással illegális mellékkeresethez jutni.⁷⁶

Fémipari vonalon a *finomkovács szakmák* (szerkovácsok) többé-kevésbé nehéz viszonyok közé kerültek az ausztriai gyári produktumok eluralkodásával. Legtragikusabb sors a *szablyakészítőket* (*Säbelmacher*) érte. Ezek a XIX. század első felében a magánmegrendelésekből többé semmiképpen sem tudtak megélni; életkérdés lett rájuk nézve a hadsereg számára való dolgozás. Már 1779-ben is, amikor Mária Teréziától privilégiumot kértek, csak a szíjgyártókkal társulva tudtak céhet alkotni. Amíg a *Commissio aerarialis* velük készíttette a huszárszablyákat, fenn tudták tartani magukat, de mihelyt a kincstári munkától vagy megrendeléstől elesetek, a legsúlyosabb egzisztenciális válságba kerültek. A századfordulón még 13 magyar szablyakészítő működött Pesten, egy emberöltő múlva már egy sem volt belőlük. Német *kardcsiszárok* (*Schwertfeger*) ugyanakkor itt négyen dolgoztak, de ezek is mint szabadiparosok. Viszont az időszerű gyakorlati szükségleteket fedező szerkovácsok ugyanilyen körülmények között képesek voltak „*für Kunden*” és „*auf Verlag*” is dolgozni.⁷⁷ — Hasonló válságos helyzetbe kerültek az *önöntők* (*Zinngiesser*) is. Ezek alól a porcelán- és kőedények divatja, illetőleg e divatigényeket fedező manufakturális készítmények húzták ki a talajt. A teljes tönkremeneteltől gyertyatartók, mosdótálak, mérlegsúlyok (fontok) készítése mentette meg őket. Készletre anyaguk viszonylagos drágasága miatt nem igen dolgozhattak, inkább csak megrendelésre, de kénytelenek voltak csupasz munkát is vállalni.⁷⁸ — Nem osztoztak az önöntők sorsában a *sárgarézöntők* (*Gelbgiesser*) és a *rézművesek* (*Gürtler*), bár a norinbergi áruk tömeges behozatala őket is elnyomorodással fenyegette. Mindkét szakma lehetőséget nyújtott az árutermelésre: az előbbi szekrény-, ajtó- és ablakvereteket, díszítményeket s különböző szobai és házi berendezési tárgyakat, főleg függő- és állólámpákat készített in natura vagy ezüstözve; az utóbbi ötvöstechnikával templomi kegytárgyakat, monstranciát, kelyhet, gyertyatartót, egyéb edényeket s legkivált magyar ruhára való öntött gombokat állított elő, ezen felül különböző ezüstözési munkákat vállalt. Jobbára készletre, „*auf Verlag*” dolgoztak; cikkeiket nemcsak nyílt boltjaikban árulták, hanem — a kalaposokhoz hasonlóan — az országos vásárokon nagyban eladták kereskedőknek, akik a Délvidékre, Erdélybe, sőt Törökországba szállították azokat. Gyakorlatukban a „*für Kunden*” produkció egészen alárendelt jelentőségűvé vált.⁷⁹

Fenti körülmétekintés a tőkés nagyipari termeléstől veszélyeztetett kézműiparágakban arról tanúskodik, hogy a *manufaktúracikkek megjelenése Pesten általában nem járt vészes következményekkel a kézművesiparra nézve*. Ennek okát egyrészt a pest-budai ipari fogyasztópiaconak agrártelepülésekre jellemző régies, tulnyomórészt bér munkát, megrendelőmunkát végeztető jellegében látjuk. Olyan városban ui., ahol a kender- vagy lenfonalat, kelmét, bőrt, szőrt, fát, szöveget s általában a hazai kereskedelemben megszerezhető mindennemű nyersanyagot a megrendelő bocsátott az iparos rendelkezésére, mivel nem

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Föv. It., Pesti It., Intimata a. m. 8004.

⁷⁸ Uo. és OL., Kanc. It., Patente und Verordnungen 1210. raksz. Idézett limitáció.

⁷⁹ Uo.

volt bizalommal a tömegkészítmények iránt, s ahol az iparcikkeket jobbra a fogyasztó kívánsága szerint kellett elkészíteni, ott a kézművesség létalapja a manufaktúra és a kereskedelem akkori konkurenciája mellett is biztosítva volt. Másik oka ennek a viszonylag szilárd helyzetnek az volt, hogy a nagyforgalmú pesti országos vásárokon az árutermelő pesti kézművesség megtalálta a kereskedelmi tőkével való együttműködés lehetőségét, s ennek révén készleteit el tudta helyezni az ipari termékekben rendkívül felvevőképes dél-magyarországi, erdélyi és törökországi piacon. Úgy látszik tehát, mintha a pesti kézművesipar a XIX. század első felében még képes lett volna megfelelni a vele szemben felmerülő mennyiségi és minőségi követelményeknek. S hogy ez a helyzet minden bizonnyal mégsem állt fenn, az ekkor még nem annyira a technikai elmaradottságon múlt, mint inkább a céhszervezet bénító szorításán, különösen a céhzárlat csaknem általános érvényesülésén.

Megfigyelésünk valószínűségét messzemenően igazolni látszanak a *manufaktúra által nem fenyegetett kézművesszaktmák* helyzetére vonatkozó adatok is. Hogy az *élelmező és háztartási iparok* teljes mértékben helytálltak a városon belüli piac szükségleteinek fedezése tekintetében, ahhoz kevés kétség férhet. A városi lakcsságnak élelemmel való ellátása ti. a városgazdasági rendszernek első, legfőbb követelménye volt; e mögött minden más érdek háttérbe szorult. Szinte azt lehet mondani, hogy a kenyér- és a húsipar működése nem is a mesteremberek szakmai ügye volt, hanem par excellence közügy. Ez volt az egyetlen ipari terület — erre nyomatékosan rámutatott Széchenyi is —, ahol a városi gazdaságpolitika elsősorban nem a termelői érdekeket védelmezte, hanem a fogyasztók érdekeit. S hogy ettől az irányvonaltól semmiféle belső politikai változás esetén se lehessen eltérni, arra — az 1659: 7. és 1715: 79. tc.-ben biztosított *árszabási jogánál* fogva — Pest vármegye hatósága ügyelt. A megye rendkívül gondos árelemzéssel félkrajcárig menő pontossággal minden évszakban újra szabályozta a *liszt-, kenyér- és húsrakat*, és kérlelhetetlen szigorral ellenőriztette azok betartását. Külön biztosítéka volt az élelmezés zavartalan működésének a pékek és mészárosok piaci monopóliumának megszükitése; a hetivásárokon ti. kenyeret és húst a vidékieknek is szabad volt árusítaniok. Válságos időkben pedig, amikor a szóbanforgó iparágak működése akadozott, a hatóságok a mindennapi behozatalt is megengedték. S ha a vármegye a pékek s különösen a mészárosok részéről valamiben renitenciát gyanított, azonnal a céhkiváltságok elkoboztatásával fenyegette meg őket.⁸⁰ E szorosság s a mestereknek viszonylag nagy száma ellenére a sütő- és húsiparosok teljes egzisztenciális biztonságban, sőt jólétben éltek, hiszen állandó biztos fogyasztópiacra, nagytömegű egyéni fogyasztó mindennapos kisméretű szükségleteire termeltek minden kockázat nélkül. Hogy bérmunkát is végeztek, az nem rászorultságukon múlt, hanem a fogyasztók fentebb említett konzervatív szokásain. Méginkább a polgári jómód képviselői voltak a mészárosok, akik vágóállataikat maguk szereztek be az alföldi megyékben, s útjaikon nagyszerű alkalmuk kínálkozott hogy a húsvágásnál jóval jövedelmezőbb állatkereskedelmi üzleteket is lebonyolítsanak. — Kevésbé voltak kedvezők a molnármesterek kereseti viszonyai. Ezek apró dunai hajómalmaikon kizárólag bérmunkát végeztek meglehetősen alacsonyan limitált áron. Őrlő bérüket a megye csak a legvégső esetben volt hajlandó felülvizsgálni. Ilyen eset fordult elő 1810-ben, amikor a háborus

⁸⁰ Pest megye levéltára., Limitationes. Árszabások 1774—1833. F. 65. és Árszabások jegyzőkönyve 1774—1811.

pénzelértéktelenedésre és addig soha nem tapasztalt méretű áremelkedésekre tekintettel a harminc évvel korábban megszabott órlesi bér felemelésére került sor. Némi kárpótlást a molnárok talán a számukra engedélyezett liszt-árusításban találtak.⁸¹

Az élmezőiparoknál jóval lazább felügyelet és szabályozás alatt álltak a többi termelő iparcsoportok, amelyeknek körében a fogyasztók ellátása nem volt életbevágó fontosságú. Ezekkel a városi hatóság sokkal inkább kesztyűs kézzel bánt, s a vármegye is beérte árucikkeiknek és munkájuknak nagyobb időközökben, esetleg évtizedenként végzett limitálásával. Legfeljebb még a szappanosok (*Seifensieder*) áru (a szappan és a fagyúgyertya) álltak az szabályozás érdeklődésének előterében, de megközelítőleg sem annyira, mint az említett eminens érdekű cikkek.⁸² Ezek tehát a céhautonómia keretei között szabadabban irányíthatták sorsukat. Helyzetük megítélésénél ipargyakorlási módjuk, termékeik értéke vagy munkájuk értékelése és a piaci igények együttese lehet irányadó.

Az olyan feltevések, amelyek szerint a pest-budai céhes kézművesipar még a XIX. század első felében is zömében a megrendelő anyagából dolgozott, tehát bérmunka-jellegű volt, nem állják meg a helyüket. Ellenkezőleg, a tiszta munkavállaló ipart ekkoriban már csak az építőipari szakmák képviselték: a kőművesek, kőfaragók, ácsok és tetőfedők. Munkabéreiket a vármegye meglehetősen alacsonyan állapította meg, ámde ezek tulajdonképpen lényegi bérek voltak,⁸³ a mesterek mint a céhes keretekbe már csak formailag tartozó munkakooperáció vezetői szerződésileg biztosították a tervezésért és a munkavezetésért járó „béruket”. Ezek pedig a Lipótváros építése idején divatba jött kétemeletes paloták és raktárházak esetén nem lehettek jelentéktelenek. — Az építőszakmákon kívül még csak a ruhaszabók (német és magyar szabók) dolgoztak kiváltképpen, de nem kizárólagosan bérmunkában; alárendelten megbízómunkát is végeztek. Általában az ő béreik (*Macherlöhne*)⁸⁴ is meglehetősen alacsonyak voltak, ám a város hatalmas arányú népesedésével piacuk folytonosan tágult, erősödött. Ennek tulajdonítható műhelyeik számának minden más kézműipart felülmúló szaporodása.

Tiszta megrendelő iparágat korszakunkban nem ismerünk, mivel azok a szakmák is, amelyek elsősorban ilyen jellegűek voltak, mellesleg bérmunkával vagy készárutermeléssel is foglalkoztak. Az előbbieket típusát az asztalosok és kovácsok, az utóbbiakét a bognárok, lakatosok, puskaművesek, ezüstművesek és rézkovácsok képviselték. Legkedvezőbb kereseti lehetőségeik — az árszabások szerint — az asztalosoknak, a bognároknak és kovácsoknak voltak.⁸⁵

A céhes iparágak túlnyomó többsége (számításunk szerint húszegynéhány szakma) elsősorban készárutermelést folytatott. Kizárólag készletre dolgoztak a nyergesek, paszományosok, harisnyakötők, sapkások, fésűsök, kefekötők, kötélverők, késkovácsok és a sarkantyusok. Az árutermelést kevesebb-több bémmunkával kapcsolták a csizmadiák, vargák, szíjgyártók, kesztyűsök, bőröndösök, szűcsök, szűrszabók, takarókészítők, kádárok és fazekasok. Árutermelést és megbízómunkát vegyesen az esztergályosok és bádgosok végeztek.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ OL., Kanc. lt., Patente und Verordnungen 1210. raksz. Idézett limitáció.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Uo.

A nagyobbértékű termékeket előállító iparágak közül legkomolyabb haszonra dolgoztak a szűcsök, nyergesek és szíjgyártók, utánuk a csizmadiák, vargák, bőröndösök, köpönyegszabók, takarókészítők, részben a kádárok, a fazekasok (főleg mint mázas kályhakészítők) és a bádogosok; a többiek kisebb értékű cikkeik miatt az ún. szegény iparágak közé tartoztak.⁸⁶ Valamennyi készletre dolgozó iparág között — mint ismeretes — legszélesebben a *vargák* és *csizmadiák* fejtettek ki kereskedelmi tevékenységet. Műhelyeiknek feltűnően nagy száma (Pesten 189, illetőleg 100, Budán 144, illetőleg 69), csakúgy mint a német szabók esetében, a céhrendszer egyik alapelveinek, a kisüzemiségnek áttörését jelenti. A 700—800 legénnyel termelő, hatalmas arányú katonai kincstári szállításokat is lebonyolító szakmák (pontosan: a céheknek, mint a céhmesterek egyetemének vállalkozásai) érdekes kísérletet mutattak a céhes ipari nagyártermelés megvalósítására.⁸⁷ Ezt a példát azonban más iparágak nem követték. Legfeljebb addig jutottak, hogy a hetipiaci és a vásári áruláson túl nyílt boltot tartottak; a kisebb értékű tömegáru-készítő iparok (pl. a fésűsök) pedig távoli piacra és törökországi kivitelre is dolgoztak,⁸⁸ csakúgy mint a manufaktúrával versenyző fentebb említett kézműveságak.

Végso fokon tehát a még egyeduralgó szerepet játszó kézműipari szakmák gazdasági viszonyai alapján is megerősítve láthatjuk az imént már kifejtett nézetünket, hogy ti. *a pest-budai ipar a XIX. század első felében — főleg kereskedelmi oldalának fejlesztésével — tett bizonyos erőfeszítéseket annak érdekében, hogy termelésében lépést tudjon tartani egyrészt a városi belső fogyasztás, másrészt a vidéki felvevő piac növekedésével.* Törekvése, mint láttuk, a sikernek több jelét mutatta. Mindez persze nem változtat azon a tényen, hogy a kézművesipar főleg Pesten — műhelyeinek csekély száma és a műhelyek kapacitásának kicsinyisége miatt — a maga egészében mégis csak mélyen az alatt a színvonal alatt állt, amelyen az ország gazdasági központjában állnia kellett volna, s ennél fogva nyilván számos tekintetben csak tökéletlenül felelhetett meg a vele szemben felmerült igényeknek.

Ennek az elmaradottságnak döntő oka kétségtelenül a kézművesség korszerűtlenné vált munkaszervezetében rejlett: a technikai munkamegosztás alkalmazására való képtelenségben. Ezt azonban, mint általában a mester-ségbeli és üzemi keretek kitégítését is, a céhszervezet tette lehetetlenné. *A céhintézmény bénító hatásának* korszakunkbeli jelenségéről vázlatosan a következőkben adunk tájékoztatást.

IV. Az 1805—1813. évi céhszabályozás és a pest-budai céhek

A városgazdasági szervezet előrehaladó természetes bomlásához a városi jogrendszer hosszú ideig nem alkalmazkodott. Csupán II. József kormányzata kísérlete meg határozottan levonni a következtetéseket a középkori elszigeteltségükből kibontakozó helyi gazdasági körzeteknek országos egységbe olvadásából, amikor megszüntette a szabad királyi városok autonóm jogállását, s a nagy egész, az állam testébe kebelezte be a civitasokat. Ám tudjuk, ez csak kísérlet maradt: 1790-ben bekövetkezett a régi jogrend restitúciója.⁸⁹

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Mérei*: i. h. 81—99. l. — OL., Kanc. lt., Patente etc. 1210. raksz. Idézett limitáció.

⁸⁸ Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

⁸⁹ *Csizmadiák Andor*: A magyar városi jog. Kolozsvár. 1941. 96—104. l.

De a városi jogviszonyoknak az államraion és a polgári fejlődés által köve-
telt megújítása elől a Habsburg-abszolutizmus nem térhetett ki akkor sem,
ha egyébként a feudalizmus rendszerének alapjait fenntartani akarta. Így
a XIX. század első felében folytatódott a teréziánus idők állami beavatko-
zásának óvatosan centralizáló várospolitikája. A municípiumok megmaradtak
különálló jogi személyiségeknek, magán- és közjogi értelemben vett jogala-
nyoknak, amelyek testületi jogaikat a hagyományos önkormányzati módon
gyakorolták, de az állammal mégis egyre szorosabb kapcsolatba kerültek:
közigazgatási tevékenységük mindjobban áttolódott a központi főhatóságok
(Helytartótanács, Királyi Kamara) ellenőrző és rendelkező jogkörébe. E gyám-
kodás során az államhatalom egységes formákba rendezte a középkorban
partikuláris szempontok szerint különféle képpen alakult városi szervezeteket
és jogokat, elvégezve rajtuk a szükségesnek vélt korszerű változtatásokat.⁹⁰

Természetesen nem tudták magukat kivonni a dicasterialis felügyelet
és az *állami megreformálás* alól a feudális városi társadalom életműködéséből
keletkezett kézművesszakmai testületek, a *céhek* sem. Az állami kormányzat
a maga központosító és uniformizáló politikai programjának megfelelően meg-
szüntetni kívánta a helyi és szakmai érdekek szerint száz- meg százféle vál-
tozatban érvényesülő céhjogot, s helyette az egységes, országos céhrendszer
behozatalát határozta el. A program végrehajtásának első fázisára a XVIII.
század hatvanas-hetvenes éveiben került sor. Ekkor zajlott le országszerte
— bár nem maradéktalanul — az addig érvényben volt sokféle régi, gyakran
többszázados céh kiváltságlevél bevonása és ezeknek új, azonos alapelvek sze-
rint szerkesztett, sőt szövegében is uniformizált privilégiumokkal való kicse-
relése.⁹¹ Ennyiben az akció kétségtelenül jelentős volt, hiszen formailag egy
történeti korszakot zárt le, a partikularis céh jog korát; egyébként azonban,
bár az örökös tartományokban III. Károly korára visszamenő komoly előz-
ményei voltak (ti. az 1732. évi ún. *Karolinische Handwerksordnung*),⁹² nél-
külözte a szó valódi értelmében vett reform jellegét. Nem tükröződik benne
átfogó, rendszeres elgondolás, s nem látszik rajta a kérdéskör problematiká-
jának biztos ismerete sem. Úgy tűnik, mintha szerzőit inkább csak egy-két
ötletszerűen kiragadott (merkantilista, népvédelmi, politikai) szempont irá-
nyította volna.⁹³ De úttörés volt, az bizonyos. Folytatása sokáig késett.
II. József alatt csak tervezgetések folytak, tettekig nem jutottak a dolgok.⁹⁴
A teljes igényű rendezést a napoleoni idők kényszerítették ki Ferenc király
abszolutista kormányzatából.

Hogy miféle közvetlen okok tüztették ezt a Ferenc-kori céhszabályozást
napirendre, az egyelőre nem bizonyos. Valószínűleg az örökös tartományok-
ban akkoriban folyamatban levő iparpolitikai szabályozások kapcsán került elő.
De lehet, hogy csak a magyar kézművesipari tárgyú folyóúgyek intézése közben
szerzett tapasztalatok terelték rá a figyelmet. Feltehető, hogy ezeknek nyom-
mán világosodott meg a kancellária vagy a kabinet tanácsosai előtt a céh-
rendszer egész anakronisztikus, korrupt, a „commercium” érdekeit veszélyez-
tető állapota. Tény, hogy 1805 és 1813 között létrejött egy széleskörű, a

⁹⁰ Uo. 122—133. l.

⁹¹ *Nagy István*: i. m. 53—80. l.

⁹² OL., Kanc. lt., Patentes 304. raksz.

⁹³ *Nagy István*: i. h. és OL., Htt. lt., Acta mechanica, Idealia No. 3.

⁹⁴ OL., Htt. lt., Dep. cehalia. Collectio b. normal. resolutionum reg. in cehalibus
ab anno 1733. usque 1781.

céhszervezetnek minden lényeges vonatkozását figyelembevevő reformprogram, amely a bécsi udvar magyarországi gazdaságpolitikájába szervesen beleillő elvek alapján kísérte meg országos viszonylatban megrendszabályozni, illetőleg megújítani a kézművesség elavult feudális kereteit.

A *céhreguláció* hivatalos eljárásának *legfőbb tényei* a következők voltak. Budáról 1805. február 5-i kelettel 3104. sz. a. a Helytartótanács rendeletet intézett az ország összes törvényhatóságaihoz, tudtukra adván, hogy őfelsége az 1723. évi 74. tc.-ben megállapított jogánál fogva a céh kiváltságok megújítását határozta el, és evégből elrendelte a régi céhprivilegiumok beszoigaltatását, illetve a kérelmezőknek új kiváltságlevelek kiadását. Egyszersmind 17 pontban közölte a rendelet azokat az alapelveket is, amelyeknek figyelembevételével az új kiváltságlevelek tervezetét a céhek megszerkeszthetik.⁹⁵ Még ugyanezen év május 7-én Buda és Pest városának a Helytartótanács latin és német nyelvű nyomtatvány formájában is megküldte a szóbanforgó 17 pont szövegét.⁹⁶ A városi tanácsok az ügyet eljárás és jelentéstétel végett a céhbiztosoknak adták ki. Ezek az adminisztrációnak akkoriban szokásos lassú ütemében foglalkoztak az ügygel, úgyhogy Pesten 1806 decemberéig a helytartótanácsi rendelkezés végrehajtása még nem történt meg. A fő kormányszéktől érkezett sürgető leiratra⁹⁷ csak egy félév múlva, 1807. május 16-án terjesztette fel végre a pesti tanács 43 céhnek régi kiváltságleveleit s az addig beérkezett egynéhány új céhi szerkesztésű privilegiumtervezetet.⁹⁸ Valószínű, hogy hasonlóképpen vontatottan járt el a budai tanács is, s nem mutattak nagyobb buzgalmat az új diplomák kikérésére tekintetében a budai céhek sem. Országos viszonylatban is aligha voltak kielégítőbbek az eredmények. Erre vall, hogy nemsokára az egész akció elakadt: a tervbevetett új céhrendszer bevezetése érdekében évekig nem történt semmi. Csak a háborus idők elmúltával tűzték ismét napirendre az ügyet. 1813. április 6-án a Helytartótanács 7262 sz. a. újabb rendeletet bocsátott ki a céhreform tárgyában.⁹⁹ Mellékletként ezúttal a leiratot egy sokkal szélesebb terjedelemben (55 cikkben) kidolgozott elvi és formai útmutató, egy céhprivilegium-minta kísérte. Ez a hivatalos gyakorlatban *Generalia principia* néven emlegetett szkéma magyar, német és latin nyelven kinyomatva 1813-ban, majd 1815-ben önálló brosúra formájában is megjelent, hogy minden céhnek rendelkezésére bocsátható legyen.¹⁰⁰ Mivel a kormányzat kívánalmai most már félreérthetetlenül voltak kifejezve, s minthogy a kibocsátott formulare a céhek részéről most már szinte csak lemásolást kívánt s legfeljebb egy-két különleges szakmai jellegű szakasz betoldását, — a kezdeményezés csakugyan a megvalósulás útjára került. Megkezdődött az új céh kiváltságlevelek összeállításának s legfelsőbb megerősítésre való felterjesztése. A céheket és a hivatalos eljárást jellemző általános nehézség miatt azonban a folyamat így is hosszú időre elnyúlt. Voltak céhek, amelyek még a tízes években végére jártak a dolguknak, ám mások csak a húszas

⁹⁵ OL., Htt. lt., Publ. pol. normale. 1805: 9/3.

⁹⁶ Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

⁹⁷ Uo. helytartótanácsi száma 25.798/1806, városi aktaszáma 392/1807.

⁹⁸ Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

⁹⁹ OL., Htt. lt., Dep. civ. normale. 1813: 6/3.

¹⁰⁰ Uo. — *Kiadva Kassics Ignác: A Magyar Országai mester-embercket, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a mester-czéheket illető kegyelmes királyi rendelkezéseknek kivonatai.* Bécs. 1835 c. okmánytárban 32—38., 63—130. l.

vagy éppen a harmincas években szánták el magukat az új normák szerinti privilégium elfogadására¹⁰¹

Az 1805. évi, különösen pedig az 1813. évi uralkodói rendelkezést a céhek általában kedvetlenül, sőt bosszúsán fogadhatták. Hiszen ha semmiféle jogi megszorítást nem tartalmaztak volna, akkor is ellenszenvesek lettek volna, mivel a legtöbb céh meglehetősen friss keletű, az 1770-es évekből származó privilégiális levéllel volt ellátva; az öregebb mesterek még emlékezhetek a Mária Terézia korában végrehajtott kiváltságújításra. Egy olyan intézkedés pedig, amely szentnek és sérthetetlennek vélt életrendjükbe viszonylag mélyen belenyúlt s megnyirbálni készült jussaikat, — csak elkeseredést váltott ki körükben.

Mit is tartalmaztak hát ezek a reform-intézkedések? Az 1805. évi 17 pont külön ismertetésére nem térünk ki, mivel ezeket maradéktalanul felöleli az 1813. évi 55 cikkből álló *Generalia principia*. Ez az utóbbi rendelet, mint említettük, nem irányelvek pusztá deklarációja volt, hanem kiváltságlevél-prototípus. Az elvek itt a céhélet gyakorlásának szabályaiból elemezhetőek ki: az inások, a legények és a mesterek jogait és kötelességeit rögzítő előírásokból. Az alábbiakban a céhintézmény legfőbb egzisztenciális és funkcionális megnyilvánulásainak, a céhautonomiának, a céhmonopóliumnak és a céh-demokráciának conformálási szempontjait és mértékét kíséreljük meg bemutatni.

A *céhautonomiának* az a szinte szuverén teljessége, amely a XVII. század végéig a szomszédos német tartományokban, s példájuk nyomán hazánkban is fennállt, amely lehetővé tette a céhek számára, hogy város szerepét játszassák a városban, — ekkoriban már régen a múlté volt. III. Károly a birodalmi céhek autonómiájának letörésével egyidejűleg Magyarországon is véget vetett a céhek hatalmi túltengésének, amikor 1729-ben a *céhbiztosi intézmény* országos bevezetésével a városi hatóság felügyelete és ellenőrzése alá vetette működésüket.¹⁰² Ettől kezdve a céhintézmény hatóságjellege *de iure* megszűnt, *de facto* azonban még sokáig érvényesülni próbált. Ezért látta szükségét Mária Terézia kormányzata is, hogy az 1761. évi céhkiváltság-reform alkalmával újból tisztázza a céhi jogállást, — kinyilvánítván, hogy minden céh helyhatósági (városi tanácsi) és országos hatósági (helytartótanácsi) ellenőrzés alatt áll, tehát nem önálló hatósági szerv.¹⁰³ Ugyanezt tette most ismételtén az 1813. évi *Generalia principia*, amikor 30. cikkében általánosságban leszögezte a céhszervezet kettős függőségét, számos más cikkében pedig bizonyos konkrét céhügyeket a fenti hatóságok döntése alá utalt. Most már a régi céhhatósági működésnek csak egyes csökevényei maradtak fenn, a mesterek és legényeik, illetve inasaik közötti kisebb surlódások, viszályok eseteire nézve. Ilyen belső ügyekben a céh bírói székét tarthatott s 2 forintig terjedő bírságolási jogot gyakorolhatott, de ezt is csak úgy, hogy a városi tanácshoz való fellebbezés nyitva állt az ítélettel elégségtelen fél számára (30., 44. c.). Nem járhatott el a céhbírság a céhtagoknak nagyobb vétségei vagy kiváltképpen bűnügyei esetében, s egyáltalán nem céhen kívül álló elemeknek a céhkiváltságokat esetleg megsértő gazdasági jellegű kihágási ügyekben. — Messzemenően fenntartotta azonban a *Generalia principia* a céhek testületi

¹⁰¹ Főv. lt., Pesti lt., Intimata a. m. 8004.

¹⁰² Makoldy Sándor: A remeklés. (Kiadatlan kézirat.) 234. l.

¹⁰³ Nagy István: i. m. 56. l.

jogait: a szakmai igazgatásnak és ügyintézésnek meglehetősen széles körét. A céhbiztos felügyelete mellett (46. c.) szabadon tarthatták gyűléseiket (41—42. c.), választhatták testületi elöljáróságukat (48. c.), szedhettek tagsági járulékokat (41. c.), bizonyos illetékeket (26. c.), s módjukban állt jövedelmüket szociális célokra elszámolási kötelezettséggel felhasználni (50—51. c.). Ám díj- és illetékszedési jogukat ez a rendelet is tovább korlátozta mind tételekben, mind összegszerűségben (23—26., 54. c.). Ugyancsak fenntartotta az 1813. évi rendelkezés — de szintén csak hatósági ellenőrzés mellett — az inasok képzésének és felszabadításának (1—9. c.), a legények vándorlásának (10—11. c.), alkalmazásának (12—14. c.), bérezésének (20. c.) és fegyelmezésének (16—20. c.), valamint a mesterré fogadásnak, azaz a remeklésnek és a recepciónak (21—27. c.), továbbá a mesterjogra, mesterérdekekre való felügyeletnek (34—40. c.) alapvető fontosságú jogait. Végül ami a városi céhek területi hatáskörét illeti, e tekintetben a *Generalia principia* félreérthetetlenül kizárta a vidéki, különösen a földesúri birtokon élő kézművesek dolgába való beavatkozást, — viszont továbbra is megengedte, hogy idegen városokban élő egyes céhetlen mesterek, mint Landmeisterek bekéredzkedhessenek más városi céhbe, s — a Mária Terézia-kori tilalmat figyelmen kívül hagyva¹⁰⁴ — lehetővé tette azt is, hogy egész mester csoportok mint filiális céh csatlakozzanak valamely más város céhéhez (14, 28—29, 33. c.).

A céhi önkormányzatnak e lehetőségei adtak módot a céhes szervezkedés legfőbb értelmét jelentő kiváltságnak, a monopóliumnak élvezetére. Az 1813. évi rendelet a *céhmonopóliumot* lényegében nem kívánta megcsontítani. Elvben kimondta s biztosította a városokban létező céhbeli szakmák, helyesebben ezek mesterei számára mind a munkavállalás és árutermelés, mind a hetivásári áruértékesítés kizárólagos jogát (36. c.), — egyaránt kizárva a versenytől az idegen céheket (34. c.), a szakmabeli, de mesterjoggal nem bíró kézműveseket és a kiskereskedőket (35. c.). Ám gyakorlatilag a fejlődő társadalmi szükségletek kielégítésének közérdeke már régebben áttörte a monopólium falait: II. József kora óta nemcsak a manufaktúraállítást, hanem kivételes esetekben a mesteri állást el nem nyert legények önálló iparúzése (a szisztematizált kontárság) is lehetővé vált,¹⁰⁵ s megengedetté a vándorkalmárok (zsidók, felvidéki szlovákok) házaló kereskedelme.¹⁰⁶ Ezt a gyakorlatot részben a *Generalia principia* is fenntartotta (20, 36. c.), de — mintha csak kárpótolni akarta volna a céheket — megszüntette a mesterlegények külön korporációinak, a szokásjogi alapon évszázadok óta működő legényládáknak működését (19. c.). Mindezen túl különös figyelmet szentelt a rendelet egy a monopólium védelmében kifejlődött s szokásjogi erőre emelkedett gyakorlatnak, az ún. *céhzárlatnak*. Mint ismeretes, ez abban állt, hogy a céhek fejlődésüknek bizonyos fokán, amikor úgy vélték, hogy termelésük, illetőleg munkacapacitásuk teljes mértékben megfelel a helyi szükségleteknek, törvényes és nem törvényes eszközökkel megakadályozni törekedtek a mesterlétszám további szaporítását. Olykor a kiváltságlevelekbe is sikerült becsempészniük ilyen zártszám-cikelyt a fogyasztóközönségnek nem csekély sérelmére. Nem csoda, ha a vidéki, a nemesi-paraszti fogyasztás érdekében a feudális törvényhozás már igen korán tiltakozott az ellen a visszaélés ellen (1715:79. tc., 1729:40. tc.). Tilalmazta

¹⁰⁴ Uo. 55. l.

¹⁰⁵ *Gyömrői*: Bp. Gazd.-tört. 128. l. — *Makoldy*: i. m. 61—68. l.

¹⁰⁶ *Pólya*: i. m. 178—200. l.

a numerus clausus-törekvéseket Mária Terézia 1761. évi reformrendelete is,¹⁰⁷ de úgy látszik hiába. Az 1805. évi rendeletnek,¹⁰⁸ majd a *Generalia principianak* is meg kellett ismételnie a tilalmat (27. c.), mégpedig rendkívül nyomatékosan, örök időkre (pro perpetuo) szólóan. Esetleges restrictiot — különös módon — éppen az elsőrendű fogyasztási cikkeket termelő (molnár-, sütő- és hús-) iparok esetében engedett meg a rendelet, tekintettel a termelő mesterek egzisztenciájának védelmére. — Szoros belső összefüggésben állt ezzel az intézkedéssel egy másik abusus elleni állásfoglalás, ti. a mesterjognak a mester családjában való örökössé tételére irányuló kísérlet tilalmazása. Már az előző századokban országszerte szokássá vált, hogy a *ius exercendi opificii*-t a mester halála után özvegye, majd fia vagy veje örökölje. A XVIII. században pedig a mesterjognak vagyoni állagként kezelése odáig fajult, hogy az érdekeltek nem riadtak vissza annak elzalogosításától vagy eladásától sem.¹⁰⁹ A *Generalia principia* — az 1761. és az 1805. évi rendeleteket követve — ez ellen is erélyesen állást foglalt (27. c.).

Messzemenően fenntartani kívánta az 1813. évi szabályzat a céhrendszernek harmadik nagy előjogát, az ún. *céhdemokráciát* is, s ezen belül kiváltképpen a mesterek egymásközi versenyének tilalmát. Evégből megerősítette a régi céh kiváltságleveleknek azt a szakaszát, amely a céh rendelkezésére álló munkaerőknek a mesterek közötti egyenlő elosztását írta elő; nemkülönben azt is, amely a jobb munkásoknak egymástól való elcsalogatását, egymás boltjainak elszerzését, vagy egymás munkájának lebecsülését tilalmazta (31—32. c.). Másfelől állást foglalt olyan, kevésbé hagyományoszerű jelenségek ellen, mint a mesteri kerületrendszer vagy egyesek munkakörének korlátozása, illetőleg az öregebb (nyilván tőkeerősebb) és ifjabb (nyilván tőkeszegényebb) mesterek közötti különbségtétel volt (32. c.). Végül nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a céh által felvállalt katonai vagy más tömegrendelések teljesítéséből a mestereknek egyenlő arányban kell részesedniök.

A céhintézménynek ilyen módon előírt szabályozását értékelve, megállapíthatjuk, hogy az nem nélkülözte a reform jellegét, ha reformon csupán visszaélések kiirtását, elfajulási tünetek kiküszöbölését értjük. Hogyha azonban a reform tartalmát nem az intézménynek régi „romlatlan” állapotába való visszaállításában látjuk, hanem valóságos megújításában, vagyis a kor társadalmi követelményeinek megfelelő átalakításában, akkor a *Generalia principia* című céhszabályzat *reformnak aligha minősíthető*. Bizonyos mértékig reform volt például az ausztriai kézművesiparnak Mária Terézia kori regulációja, amely a tömeges árutermelésre alkalmas, országos gazdaságpolitikai érdekű kézművesszakmákat, az ún. *kereskedelmi iparokat* különválasztotta a városgazdasági érdekű kistermelő kézművesiparágaktól, az ún. *rendőri iparoktól*, és céhes szervezetüket annyira fellazította, hogy azok szinte szabad iparként működhettek.¹¹⁰ A *Generalia principia* 55. artikuluszából ilyesmire csupán egyetlen intézkedés célzott, ti. a mesteri zártszám tilalmazása. Nyilvánvaló lehetett azonban, hogy ez a tilalom, amelyet 1761 óta hatástalanul ismételtettek a koncepciótlan magyarországi iparszabályozó rendeletek, egymagá-

¹⁰⁷ OL., Kanc. lt., Privilegia coehalia abolita. 1409. raksz. 125—128. és 136. sz.

¹⁰⁸ OL. Htt. lt., Publ. pol. normale 1805 : 9/3.

¹⁰⁹ Néhány példa: OL., Htt. lt., Dep. civ. 1790 : 310/1—5; uo. 1791 : 227; uo. 1804 : 76/4. és 11; uo. 1804 : 307.

¹¹⁰ *Karl Pröbham*: Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik. I. Bd. 1740—1798. Leipzig, 1907. 38., 133—150., 245—280. l.

ban semmiféle szervezeti átalakuláshoz nem vezethet, hiszen a céhautonomiának messzemenő, a céhmonopóliumnak és céhdemokráciának változatlan fenntartása, s mindezen felül a helyi és szakmai *szokásjogok* (particulares consuetudines) megőrzése (54. c.) általában leküzdhetetlen akadályát alkotta a munkaszervezet és az árutermelés mindennemű kiterjesztésének. A *Generalia principiáival* tehát a bécsi udvar úgy látszik a magyar kézművesiparnak csupán állami ellenőrzését akarta biztosítani, egyébként azonban szervezetének, működésének korszerű átalakítására, rendszerének a városgazdasági keretből való kiemelésére egyáltalában nem törekedett.

Az 1805—1813. évi ún. nagy céhreguláció eredményeinek lemerésére Pest-Buda kézművesipara nyilván a legalkalmasabb. Hiszen — az eddigiék során módunk volt meggyőződni róla — mint Magyarország legnagyobb városában és gazdasági központjában, itt jelentkeztek a korszerű ipari termelés iránti igények legfokozottabban, itt vált tehát a céhes rendszernek a termelőerők fejlődését lenyűgöző hatása a legkirívóbbá, „szűk keresztmetszete” a legérezhetőbbé. Hogyha a *Generalia principiáiban* foglalt szabályok érvényesülését a pest-budai céhes kézművesipar körében megkísérleljük nyomozni, a megújulásnak bizony kevés jelére bukkanunk.

A *pest-budai céhek hatalmi köre* a XVIII. század eleje óta valóban erősen összeszűkült. Szerepük a városkormányzatban egészen jelentéktelenné vált: a belső tanácsból mindkét városban úgyszólván teljesen kiszorultak, s csupán a „képviselőtestületben”, az ún. választott polgárságban (Wahlbürgerschaft, electa communitas) tudtak maguknak pozíciót biztosítani, de itt is egyre csökkenő mértékben. Buda városbírái és polgármesterei között pl. 1750 óta kézműves egyáltalában nem fordult elő; a tanácsosok sorába a XVIII. század második felében szórványosan még bekerültek céhesmesterek, de a XIX. század első felében szereplő 27 szenátorból már csupán 1 volt iparos.¹¹¹ Egészen hasonlóan alakult a helyzet Pesten is; az 1800 és 1848 között hivatalban volt szenátorok között szintén csak 1 mesterember mutatható ki, a városbírók és polgármesterek sorában meg egy sem. Viszont a választott polgárság testületében Pesten a XIX. század első felében mintegy 140 kézműves foglalt helyet, — csakhogy mellettük ugyanott még vagy 150 kereskedő és értelmiségi személy is jelen volt.¹¹² Általában a kézművességből került ki a választott polgárság előlülője, a szószóló (Vormund, orator, tribunus plebis) is. Am ez az iparosok alatt megmaradt politikai bázis sem jelentett már ekkoriban igazi hatalmat. A városi közigazgatás teljes jogköre a belső tanács kezében összpontosult; a választott polgárság befolyása a tisztújításokon túlmenően nem igen érvényesülhetett; e testület még városgazdasági ügyekben is csak javaslati joggal élhetett.¹¹³

A céhes kézművességnek a városvezetésből való nagymértékű kiszorítása annyit jelentett, hogy a *céhek* működésének a városi tanács részéről való *ellenőrzése*, illetőleg korlátozása, amit a királyi rendeletek állandóan előírtak, nem pusztán formális volt, hanem szigorú valóság. A városkormányzatot gyakorló polgári arisztokráciának, a nagy szőlőbirtokosokból, többszörös telek- és háztulajdonosokból, nagykereskedőkből, magasképzettségű értelmiségi elemekből kialakult, igen gyakran országos nemességgel is rendelkező *patriciatus-*

¹¹¹ *Schmall*: Adalékok I. 135—162., 178—185. 1.

¹¹² *Schmall*: Adalékok II. 266—287. 1.

¹¹³ *Schmall*: Adalékok I. 59—67. 1.

nak az érdekei ugyanis nem mindenben és mindenkor egyeztek a kis-kézművesekével. Ez a társadalmi réteg nyilván az áruforgalom növekedéséből gazdagodott meg, s ennél fogva hajlamos lehetett arra, hogy elsősorban kommerciális érdekű városi gazdaságpolitikát folytasson. Persze azt a tényt, hogy a városgazdasági rendszer működésének tulajdonképpeni fenntartója és biztosítója kiváltképpen mégiscsak a kézművesipar volt, a patrícius tanácsnak is tudomásul kellett vennie, s lehetetlen volt a hagyományos céhpolitika elveit és gyakorlatát fenn nem tartania. S valóban korszakunk folyamán a pest-budai városkormányzatnak a céhekhez való viszonyában rengeteg ellentétet figyelhetünk meg, s ezekkel kapcsolatban a tanács részéről fölényes, erőszakos magatartást a céhekkel szemben, a céhek részéről pedig fondorlatos, megtévesztésre, kijátszásra, renitenciára való hajlamot a tanáccsal szemben. Viszont másfelől az is megfigyelhető, hogy valahányszor a céhek eminens életérdekeit érintő kérdés merült fel a közigazgatásban, a tanács mindig fenntartás nélkül azonosította magát a céhi érdekekkel.

A *céhi önkormányzat* működése Pest-Budán általában biztosítva volt: a céh előljárósága zavartalanul, teljesen önállóan intézhette adminisztratív belső ügyeit; a tanács képviselőjének, a *céhbiztosnak* közreműködését csak nagyobb jelentőségű aktusoknál (céhgyűlés, mestervizsga) kellett igénybevennie. A szenátor-céhbiztosok általában nemcsak ellenőrizték a céh tevékenységét, hanem irányítani is igyekeztek azt a tanács intenciói szerint; e befolyásolás elől a céhek nem tértek ki, mivel tudták, hogy a biztosok pártfogóik is lehetnek a tanácsnál. Olyankor azonban, amikor a céhek vélt életérdekeiket, „kenyérpolitikájukat” látták veszélyeztetve, könnyen felborulhatott az egyetértés céh és céhbiztos, illetőleg tanács között. Leginkább a mesterfelvétel (incorporatio), illetőleg a kontárkérdés körül szoktak igen éles ellentétek kirombanni. Ilyenkor az is előfordult, hogy a céh szembeszállt a tanáccsal, megtagadta iránta az engedelmességet, a tanács pedig csak erőszakkal, a céhmester letartóztatásával, bebörtönzésével, a céhláda lefoglalásával tudott érvényt szerezni határozatának.¹¹⁴ Különösen két esetben nem volt elnéző a tanács a céhekkel szemben: olyankor, ha elvi jelentőségű, el nem alkudható kormányhatósági (helytartótanácsi) rendelkezést kellett végrehajtania, illetőleg ha városi közérdeknek (ratio publica-nak) vélt ügyről volt szó; bár az efféle mögött nemegyszer csak előkelő pártfogásban részesülő magánérdek húzódtott meg. Egyébként azonban hajlamos volt a tanács arra, hogy a céheknek kisebb-nagyobb szabálytalanságai felett szemet hunyjon; ilyenek miatt ellenük rendszerint csak akkor járt el, ha feljelentés folytán a kormányzék is értesült róluk, s a vizsgálatot elrendelte. Így a különböző céhi aktusokkal kapcsolatban elég bő lehetőség nyílt a hivatalos előírásoktól eltérő járulékok, díjak (pl. remeklési hibákért „önként” felajánlott megváltások s más effélék) szedésére.¹¹⁵ Hasonlóképpen lehetséges volt, hogy a céhek önhatalmúlag, hatóság közbejötté nélkül lépjenek fel a kontárok ellen, kobozzák el azok szerszámaikat, stb.¹¹⁶ Egyáltalán a *Generalia principia* által (54. c.) tiszteletben tartott helyi és szakmai szokásjoggal a legkülönfélébb önkényes eljárásokat igazolni lehetett.

¹¹⁴ Néhány példa: OL., Htt. lt., Dep. civ. 1808: 351; 1810: 230; 1818: 20; 1825: 36/241—243.

¹¹⁵ Budapesti Tört. Múz., Újkori oszt., Céhiratok 13.902, A budai esztergályosok Meister- und Jahrschillings-Protocoll-ja.

¹¹⁶ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1818: 8/144. és 201.

A legérzékenyebben a *Generalia principia*nak azok a megszorításai érintették a céheket, amelyeket az a monopólium területén alkalmazott a *céhmesterek dinasztikus törekvéseinek* letörésére. Itt ti. egy nagyjában befejezett fejlődési folyamat eredményei forogtak kockán. A XVIII. század közepéig ugyanis a céheknek sikerült érvényre juttatniok azt a felfogást, amely szerint a céhet csakis a privilégium elnyerésekor fennállt mesterjogok alkotják, s ezek a jogosítványok a birtokló mestereknek ugyanolyan reális vagyontárgyai, mint házuk vagy szőlőjük. Ezt a feudális társadalom jogrendjébe szépen beleillő jogértelmezést a városhatóság hallgatólagosan tudomásul vette, s így belőle — a mesterlegények nyilvánvaló berzenkedései ellenére — hovatovább *consuetudo* lett. Lassan természetessé vált, hogy az elhalt kézművesmester jogát a fia vagy veje folytassa. A családi szukcesszió biztosítása érdekében a céhek attól sem riadtak vissza, hogy a mesterfiúkat és mestervőket a mesterré válásnak egyébként elengedhetetlen feltételeitől, a vándorlástól és a remekléstől mentesítsék.¹¹⁷ Amíg a családon kívül álló s mesterségre pályázó egyszerű legénynek az agyafúrtnan kieszelt, bonyolult, költséges és ráadásul ellenséges roszszindulattal elbírált remeklésben feltétlenül el kellett buknia, addig a családbeliek pénzen is megválthatták ezeket a terhes próbatételeket. Erre a jogbitorló gyakorlatra csak a merkantilista gazdaságpolitika figyelt fel Mária Terézia korában. Az utilitarista állam szempontjából nyilván nem volt közömbös, hogy a kézművesipari adóalanyok száma növekszik-e Magyarországon vagy sem, — s ezért fel kellett lépnie a mesterszámot zároló, az ipari önállósulást remeklési visszaélésekkel teljesen illuzórikussá tevő céhpolitika ellen. Innen eredtek Mária Terézia többször idézett 1761. évi céhrendszabályai, köztük a céhzárlatot és remekmegváltást eltiltó, a remekmunkát megkönnyítő intézkedései, majd az 1805—1813. évi reguláció ismertetett további korlátozásai.

Az új céhszabályoknak az életbe való átültetése Pest-Budán valószínűleg egyetlen vonatkozásban sem ment könnyen, — de a *mesterszám-zárlat* s különösen az ennek biztosítékát alkotó remeklés-ügy területén csaknem leküzdhetetlen nehézségekkel találkozott. A céhek szinte felzaklatott hangyaboly módjára viselkedtek. Bizonyosság rá a fennmaradt levéltári iratanyag, amely zömében remeklési tárgyú, s nem mindennapi széles panorámáját nyújtja a pest-budai hanyatló céhek elkeseredett, lépten-nyomon törvényt és tisztességet sértő korrupt magatartásának.¹¹⁸ Bámulatraméltó az a konokság, amellyel minden önállósulási törekvést, — a legvitathatlanabbat is — elhárítani igyekeztek, szembeszállva nemcsak a városi tanáccsal, de még az uralkodói elhatározásokat képviselő Helytartótanáccsal is. Hiábavaló volt minden jogszabály, minden konkrét esetben hozott elvi döntés, ugyanazzal a megbélyegzett eljárással újra meg újra, szüntelenül kísérleteztek. A remekelés hosszadalmas és bonyolult módja (jelentkezés, határidő kitűzése, remeklési feladatok kijelölése, a remeklés helyének megállapítása, a rajzremek, majd az anyagi remek elkészítése, a remekbírálat és minősítés, a revízió, a remeklési költségek megfizetése stb.) rengeteg lehetőséget nyújtott az akadémikuskodásra, gáncsvetésre. Hasztalan írta elő pl. a *Generalia principia* a remeknek a jelentkező számára való azonnali feladását, s tiltott el mindenféle késedelmeskedést;

¹¹⁷ Makoldy: i. m. 37—41. l.

¹¹⁸ OL., Htt. lt., a Dep. civ. céhi vonatkozású anyagában minden második-harmadik akta ilyen tárgyú.

hiába mondta ki, hogy a remekfeladat csak kis költséggel előállítható s könnyen értékesíthető közhasználatú tárgyra irányulhat, — hogy mindenféle hibamegváltás tilos, — hogy a remeklés mesterfiúk és mestervők számára is kötelező, hogy mennyi mesterdíjat szabad a sikeres próba után az új mestertől felvenni, stb. stb., mindez nem volt akadálya annak, hogy a remeklési eljárás során mindezzel pontosan ellenkező magatartást tanúsítsanak a céhek mind Pesten, mind Budán. Úgyiszlólván minden céh minden jogszabályt állandóan megsértett, ha nem nyíltan, akkor a jogszerűség látszatával. Nem volt ritkaság, hogy egy-egy mestervizsga ügye évekig elhúzódott, amiben persze része volt a hatóságok nehézkes hivatalos eljárásának is. A céhi visszaélésekbe belenyugodni nem tudó mesterjelöltek ugyanis elszenvedett sérelmeiket rendszerint — ügyvédi közreműködéssel — írásban felpanaszolták a városi tanácsnak, s ha annak határozatával nem voltak megelégedve, jogorvoslatért tovább fellebbeztek a Helytartótanácshoz, s ha itt is elutasításra találtak, más módon előlről kezdték. Bonyolították ezt az eljárást a vándorlással és a polgárjog-szerzéssel járó nehézségek is.¹¹⁹ Voltaképpen tehát a helyzet a céhszabályozás után is az volt, ami korábban: minden mesterjogért szinte meg kellett ostromolni a céhet, s a siker — a hatóságok jóindulata és támogatása esetén is — nagyon bizonytalan volt. A céhzárlat tehát általában csak nagyon lassan, nagyon kis mértékben volt keresztültörhető.

Könnyebben lehetett érvényt szerezni a mesteri stallum vagyonszerű kezelését eltiltó legfelsőbb rendelkezésnek. Bár az elidegenítésre, elzálogosításra irányuló törekvések nem szüntek meg egyszerre (Budán még 1818-ban is akadtt rá példa), a reáljog-rendszer a céhes ipar körében a kéményseprőipart kivéve nem tudott kialakulni.¹²⁰

Mint hogy a mesterjog megszerzése a régi mester családotok kívül állók számára 1813 után is rendkívüli nehézségekbe ütközött, a mesterjog-várományos idősebb legények azon a réven próbáltak boldogulni, amely számukra II. József császár korában nyílt meg, ti. a *rendszeresített kontárság* révén. Szisztematizált kontároknak (*pseudo-magister*-eknek, *Störer*-eknek) nevezték azokat a mesterjog gyakorlására minden feltétellel rendelkező korosabb, többnyire nős-családos legényeket, akiknek a császári kormányzat annak idején — mivel ijesztően elszaporodott a Szerbia felé irányuló legénykivándorlás — megadta a saját személyükben (*auf freie Hand, ad proprium pugnum*) való önálló iparűzés jogát.¹²¹ Ezt a korlátozott jogú (legényeket nem foglalkoztatható, új árucikkeket előállítani nem jogosult, csak javítómunkákra szorított) félmester-réteget azonban a postjosephinus visszahatás — a céhek kérelmére — nem volt hajlandó tovább fenntartani. A Helytartótanács már 1790-ben úgy rendelkezett, hogy jogosultságukat csakis a családos vagy háztulajdonos kontárok tarthatják meg, a többieknek közönséges legényekként vissza kell menniök a céhes műhelyekbe.¹²² Ennek az intenciónak azonban nem lehetett érvényt szerezni. A kontárságot mint szükséges rosszat főkormányzók és helyi hatóságok továbbra is megtűrni voltak kénytelenek, mégpedig nemcsak a II. József által kialakított csoportot, hanem azon kívül

¹¹⁹ Néhány példa: OL., Htt. lt., Dép. civ. 1818 : 8/1; 1818 : 10/12; 1818 : 20; 1825 : 36/196; 1834 : 36.

¹²⁰ *Dobsa László*: A kéményseprőipar és gyakorlásának szabályai. Bpest. 1927. 42—46. l.

¹²¹ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1790 : 350/5—6; 1790 : 372/2—4.

¹²² OL., Htt. lt., Dep. civ. 1790 : 359/1—2; 1791 : 2/1—7.

állókat is. Pest-Buda népességének nagyarányú szaporodása valósággal kikényszerítette ezt. 1818-ban Pesten a pseudomagistereknek már négy különböző jogcímen működő rétegét tartották nyilván: a József császár által kreáltak mellett azokat, akiknek remeklésük folyamatban volt, s a próbatétel befejezéséig tanácsai engedély alapján újták iparukat, — azokat, akik 10 évnél hosszabb idő óta más okból, de ugyancsak helyhatósági engedéllyel dolgoztak és munkájuk után adóztak, — végül olyan legényeket, akik 10 évnél rövidebb idő óta voltak adózó, túrt iparosok.¹²³ Bármennyire elkeseredetten küzdöttek ellenük a céhek, kiküszöbölni őket nem lehetett. A városi tanács inkább csak a titkos kontárok ellen volt hajlandó fellépni (mert a külvárosokban ilyenek is bőven akadtak), s legfeljebb a nőtlenek ellen; a nyilvános, adót fizető, családos störerek működését elnézte.¹²⁴ A *kontár-front* a különböző szakmákban különböző mértékben volt kifejlődve. Voltak iparágak, amelyekben csak szórványosan tűnt fel egy-egy störer. Viszont akadtak olyan iparok is, ahol tucatjával, sőt százszámra „fuseráltak” a mesterjog elnyerésére nem számító tanult iparoselemek. A kontároktól előzőnlött iparágak közé tartoztak a *német szabók*, *német vargák*, *csizmadiák* és *asztalosok*, csupa olyan szakma, amelyek főként a nagyvárosok külterületein élő dolgozó osztályok személyi és házi szükségleteit voltak hivatva fedezni. Egy 1825. évi kimutatás szerint Pesten a *német szabóiparban* 235 kontár működött, mégpedig 126 a Terézvárosban (ez volt a legnépesebb külváros), 33 a Józsefvárosban, 10 a Ferencvárosban, s — ami meglepő — az úrgazdag Lipótvárosban 15, sőt a céh legféltettebb, legkizárólagosabb jogterületén, a Belvárosban is nem kevesebb mint 51.¹²⁵ Valóban válságos helyzet tükröződik e statisztikában: az elnyomott, örökös bérmunkára kárhóztatott mesterlegények lázadása az életkörülmények változását tudomásul venni nem akaró céh ellen. Kisebb arányokban, de ugyanilyen erővel jelentkezett a „kontárveszély” a budai német szabók körében is. A szóban forgó évben itt 72 störert írtak össze; közülük 34 esett a Vízivárosra, 14 Újlakra, 9 Országútra, 7 a Krisztinavárosra, 5 a Tabánra és 3 a Várra.¹²⁶ A belvárosba, a céhi erődbe való betörés tehát itt is sikerült. Némiképpen fokozta a kontárprobléma nehézségeit mindezen felül a *zsidóiparosság* megjelenése is Pest-Buda ipari életében. Amióta II. József császár 1782. évi tolerancia-pátense lehetővé tette a zsidóság számára a szabad királyi városokban való letelepedést és — polgárjog, illetőleg mesterjog híján is — megengedte a korlátolt (auf freie Hand) iparúzést,¹²⁷ — sem Pest, sem Buda nem zárkozhatott el az ilyen irányú zsidó kérelmek elől. A commorans és tolerált zsidóság körében, ha nem is nagy számban, de nyilván egyre több (1825-ben Budán pl. 16 Kleidertandler) zsidó kézműves akadt.¹²⁸ — Hiába volt tehát a céheknek minden erőfeszítése abban a tekintetben, hogy a legényutánpótlást szigorúan korlátozott inastartással a legszükségesebb mértékre szorítsák, — a munkásság bevándorlás útján mégis felszaporodott. A szabó-kontárság felszaporodását pl. olyan széleskörű immigráció okozta, amely nemcsak Ausztriából, Cseh- és Morvaországból, Sziléziából, hanem

¹²³ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1818 : 8.

¹²⁴ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1825 : 36/195.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1825 : 36/196.

¹²⁷ OL., Kanc. lt., Patente, Verordnungen und Instructionen. 1207. raksz.

¹²⁸ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1825 : 36/195.

Bajorországból, Pfalzból, Württembergből, sőt Németalföldről is vetett Pest-Budára vándorlegényeket.¹²⁹

*

Az 1805—1813. évi állami céhszabályozásnak a pest-budai céhes kézművesipari viszonyokban megmutatkozó hatását vagy hatástalanságát nyomonkövető munkánkat még számos vonatkozásban folytatni lehetne, aminthogy szélesebbre és mélyebbre lehetett volna vonni a kézművesipari élet külső és belső helyzetéről szóló előadásunkat is. Jelen tanulmányunk célkitűzésein azonban kívül esik az alakulóban levő főváros kézművesipar-történetének szélesebbkörű feltárása. Ezúttal néhány, általunk fontosnak tartott kérdésen keresztül inkább csak felvázolni akartuk a címben jelzett téma körvonalait. Úgy véljük azonban, hogy ez a szűkre szabott és csekély igényű feldolgozás is gyarapítja valamivel tudásunkat ebben a tárgykörben.

Az előadottakból talán eléggé kitűnik, hogy a pest-budai kézművesipar válsága, társadalomgazdasági szerepének betöltésére alkalmatlanná válása abból a feloldhatatlan ellentétből adódott, amely egyfelől a tőkés erőhatásokra kialakulóban levő országos piac és országos gazdasági központ követelményei, másrészt a feudális céhi jog által gúzsbakötött s emiatt latens erőnek kifejtésére is képtelen kézművesipar teljesítőképessége között egyre erőteljesebben jelentkezett. *Ezen a helyzeten a Ferenc-kori „céh-reform” nemcsak hogy nem segített, de nem is kívánt segíteni, mivel szabályozó törekvései nem a céhszervezet és céhrendszer lebontására, hanem legfeljebb az új viszonyokhoz való idomítására irányultak.* Célját sikerült is elérnie. A pest-budai céhek száma ugyanis a reguláció eredményeképpen a század közepéig majdnem kétszeresére emelkedett.¹³⁰

E. Берлас:

Кризис цеховой промышленности г. Пешт-Буда и урегулирование цехового дела в период царствования Франца I (1790-1840 гг.)

Резюме

Первая глава статьи дает обзор о становлении столицы Венгрии — города Пешт-Буда (по современному названию Будапешта) крупным городом. Она говорит в первую очередь о тех географических-коммуникационных условиях, которые сделали г. Пешт-Буда естественным центром сообщения страны. Пешт и Буда в начале XIX столетия были собственно городами-близнецами; они состояли из двух автономий — города Пешт и города Буда. Из двух городов Пешт, лежавший на равнине, развивался быстрее, чем Буда как в смысле пространства, так и по числу жителей. Развитие города Буда, тесненого горами, рано прекратилось. Число жителей г. Пешт развивалось в период с 1787 по 1840 гг. с 21 тыс. до 84 тыс., тогда как число жителей г. Буда поднялось лишь с 24 тыс. до 54 тыс. Характер крупного города г. Пешт сказывался и на его экономическом блике: он стал со времени наполеоновских войн центром вывоза аграрных культур Венгрии и также центром ввоза иностранных, главным образом австрийских промышлен-

¹²⁹ OL., Htt. lt., Dep. civ. 1825 : 36/196.

¹³⁰ Budapesti Történeti Múzeum, Űjkori oszt., Céhiratok: Meisterstück Aufgaben 1851.

ных изделий. В этом экономическом центре и началось развитие капиталистической торговой системы. Не без основания называли современники город Пешт «венгерским Лондоном», «Воротами Востока». Эта стремительно возросшая торговая деятельность с необходимостью разрушила средневековую самоцельную городскую экономическую систему — город стал всевенгерским центром складывающегося национального рынка.

Вторая глава ориентирует о моментах кризиса феодальной промышленной системы, цеховой организации и цехового товарного производства в данный период перехода к капиталистической системе. Вначале она дает картину о ступени развития и характере цехового кустарного производства в зеркале пропорции промышленной и торговой прослоек в г. Пешт-Буда и отраслевого распределения кустарей. Из этого выясняется, что кустарнический аппарат г. Пешт со своими почти 140 отраслями был довольно разносторонним, был пригодным не только для обеспечения ежедневных нужд городской жизни, но частично и для удовлетворения запросов роскоши и культуры; тем не менее мощностю этой промышленности стояла на довольно низком уровне, отрасли со 100 или свыше мастерами было лишь 2—3. Занимательно, что только 30% всех отраслей включалось в цеховые рамки, остальные были так наз. свободные промыслы (*Freie Künste*) и как таковые были разрешены лишь без подмастерьев. Капиталистические крупно-промышленные предприятия, мануфактуры были в г. Пешт лишь изредка, но новая крупная промышленность, посредством австрийских фабричных депо и купеческих домов, и так сыграла значительную роль на пештском промышленном рынке. В г. Буда эти явления сказывались в более скромных масштабах. В итоге можно заключать, что цеховая кустарная промышленность в г. Пешт-Буда была без сомнения в кризисе; ее производительные силы были лишь с трудом достаточны для обслуживания более обширного рынка, нежели местный рынок сбыта.

Третья глава дает возможность для конкретного, детального ознакомления с вышеуказанным кризисным положением промышленности. На основе ознакомления с различными видами промышленной деятельности, характерными для промышленного развития (пустое предпринимательство, работа по заказу, работа на запас, работа для закупщика) выясняется, что появление изделий мануфактур в г. Пешт-Буда не означало перелома рамок кустарного производства во всех отраслях промышленности. В русле капиталистического развития втягивались лишь отдельные отрасли, занимающиеся главным образом производством текстильных изделий и утвари. В тех отраслях, в которых промышленные изделия нужно было изготовить по желаниям потребителя, там почва для сохранения кустарничества, несмотря на конкурентную борьбу мануфактур и торговли, была обеспечена. Этому способствовало и то обстоятельство, что кустари г. Пешт, ведущие товарное производство, нашли путь к сотрудничеству с торговым капиталом и свои запасы сумели помещать на рынках Южной Венгрии, Трансильвании и Турции. Таким образом, кустарное производство, посредством развития торговой стороны промышленности г. Пешт-Буда, старалось идти в ногу с развитием внутреннего городского потребления и более дальнего рынка сбыта. В конечном счете, однако, столичная кустарная промышленность, вследствие низкой численности производственных цехов и низкой мощности последних, в целом стояла гораздо ниже того уровня, на котором она должна была стоять в экономическом центре страны. Главная причина этой отсталости и несвоевременной организации кустарнического труда — в его неспособности для технического распределения труда.

Глава четвертая рассказывает о том, что государственная власть Габсбургов, в ряде крупных реформ, в ходе которых были унифицированы и взяты под государственный контроль средневековые городские организации, вновь урегулировала организацию кустарных отраслевых объединений — она создала всевенгерскую цеховую систему. Между 1805 и 1813 годами появились государственные указы по урегулированию устаревших феодальных рамок кустарничества. Ими было произведено много более-менее крупных изменений в компетенции цеховой организации. Самыми главными моментами реформ были оттеснение до минимума административной власти цехов и запрет цехового бойкота. Однако, основные привилегии цехов (автономия цехов, цеховые монополии, т. н. цеховая демократия) по сути дела были сохранены и с ними сохранилось и множество злоупотреблений. Промышленный кризис г. Пешт-Буда таким образом не был прекращен — кустарная промышленность, тесненный феодальным цеховым правом, не в состоянии была отвечать требованиям всевенгерского рынка, складывающегося под натиском капиталистического развития и всевенгерского экономического центра.

J. Berlász:

La crise de l'industrie corporative à Pest-Buda et le statut des corporations à l'époque de François Ier (1790—1840)

Résumé

Le premier chapitre de l'étude brosse un tableau général sur le processus au cours duquel Pest-Buda (nom moderne Budapest) s'était développé en une grande ville. Pour commencer l'auteur de l'étude expose les facteurs de géographie des communications qui firent que Pest-Buda devienne le centre naturel des transports du pays. Au début du XIXe siècle Pest-Buda fut une ville jumelle comprenant deux autonomes municipales: Pest et Buda. De ces deux villes c'était Pest, situé dans la plaine, qui accusa un développement plus rapide tant du point de vue de son étendue que de celui de sa population. L'expansion de Buda, acculée contre les montagnes, se trouva vite arrêtée. Se chiffrant à 21.000 en 1781 la population de Pest s'est élevée jusqu'en 1840 à 84.000 têtes, alors que le nombre des habitants de Buda ne monta dans la même période que de 24.000 à 54.000 âmes. Le caractère économique de Pest fit, lui aussi, ressortir l'aspect de grande ville: depuis l'époque des guerres napoléoniennes il devint successivement le centre non seulement des exportations des produits agricoles, mais aussi celui des importations des produits industriels arrivés dans le pays de l'étranger, en premier lieu de l'Autriche. Et voilà que dans cet *emporium* économique on assiste à l'élargissement du système du commerce capitaliste. C'est à juste titre que les contemporains désignent Budapest par le nom de «Londres hongrois» ou «la porte de l'Orient». Cette activité du commerce de gros augmentant en flèche finissait nécessairement par désagréger à Pest le régime médiéval de l'économie municipale; la ville devint le centre du débouché du pays.

Le deuxième chapitre se consacre à l'analyse des étapes de crises que subissait dans la période du passage au système capitaliste l'organisation féodale des industries à Pest-Buda, c'est à dire les corporations et la production marchande de celles-ci. L'auteur de l'étude cherche à préciser le niveau d'évolution et le caractère de l'artisanat corporatif, tels qu'ils se présentèrent dans leur proportion avec les couches industrielles et commerciales de Pest-Buda et avec la stratification professionnelle de l'artisanat. De ces examens il ressortit que l'appareil artisanal de Pest représenté par 140 branches d'industrie montra un aspect assez varié susceptible de couvrir non seulement les besoins quotidiens de la ville, mais de satisfaire aux exigences de luxe et culturelles. Par contraste la productivité de l'industrie se trouva à un niveau peu élevé ainsi qu'il n'y avait que deux ou trois branches d'industrie où le nombre des maîtres s'élevât au-dessus de 100. Chose curieuse, ce n'est que les 30% du total des industries qui travaillaient dans le cadre des corporations, les autres dites libres (*freie Künste*) devaient fonctionner sans pouvoir employer de personnel auxiliaire. Des grandes entreprises, des manufactures étaient fort peu fréquentes à Pest, mais la grande industrie nouvelle représentée par les dépôts de l'industrie et les maisons de grands commerçants d'Autriche avait toute fois un important rôle à jouer dans le débouché industriel de la ville. Quant à Buda ces mêmes phénomènes accusèrent des proportions bien plus modestes. En fin de compte on est à même d'affirmer que l'artisanat corporatif de Pest-Buda se trouvait incontestablement dans une situation de crise: les forces de production n'y suffisait qu' à satisfaire l'approvisionnement du marché local.

Dans le troisième chapitre les raisonnements de l'auteur visent à décrire, avec les faits à l'appui et entrant dans les détails, cette situation de crise où se trouvait l'industrie. La prédominance des différents modes usiniers (embauche, travail pour commande, production pour stockage, travail pour vente) attestent fort bien que l'apparition à Pest-Buda des articles de manufacture ne marque aucunement dans chaque branche d'industrie la décomposition des cadres artisanaux de la production. L'évolution n'entraîna que les industries du vêtement et celle produisant des instruments de travail. Dans les branches d'industrie par contre où les produits étaient à préparer selon le vœu du consommateur l'artisanat supporta bien la concurrence de la manufacture et celle du commerce. Ayant trouvé les moyens de coopération avec le capital commercial les artisans de Pest, producteurs de marchandises, purent en effet s'assurer l'existence et placer leurs produits sur les marchés de la Hongrie méridionale, de la Transylvanie et de la Turquie. Tout en se développant le côté commercial l'industrie de Pest-Buda fit des efforts pour être au pas du développement que présenta d'une part la consumma-

tion à l'intérieur de la ville et le débouché rural de l'autre. Cependant en raison du nombre et de la capacité réduite de ses ateliers l'industrie artisanale de la capitale resta de loin inférieure au niveau exigé par le centre économique du pays. Cet état arriéré remonta en premier lieu à une organisation du travail qui avec le temps devint vieillie, à savoir à une incapacité de division technique du travail.

Le quatrième chapitre relate qu'au cours de l'introduction de ces réformes de grande envergure, qui finirent par unifier et mettre sous le contrôle central les organisations municipales médiévales, le pouvoir d'Etat des Habsbourg réorganisa la structure des corporations professionnelles artisanales et créa un système corporatif s'étendant sur tout le territoire du pays. C'est entre 1805 et 1813 que furent émis les décrets portant règlement sur les cadres périmés de l'artisanat médiéval. Ceux-ci procédèrent à des changements plus ou moins importants quant aux sphères de droit des corporations. La limitation au minimum des attributions des autorités des corporations et l'interdiction de la clôture de leurs comptes s'affirmèrent les deux principales mesures introduites par les réformes. Cependant les privilèges fondamentaux des corporations: l'autonomie, le monopole et la soit-disant démocratie des corporations continuaient de subsister tout aussi bien qu'une profusion d'abus qui en découlèrent. La crise industrielle ne cessa de durer à Pest-Buda: l'industrie artisanale ligotée par le droit corporatif féodal ne sut satisfaire aux exigences lui réclamées par le débouché national et le centre économique du pays développés sous l'effet des forces capitalistes.

KÖZLEMÉNYEK

Rév Erika:

A védelem szerepe a népbiztosperben*

Az 1920. július 5-től december 28-ig lefolytatott népbiztosper anyaga¹ igen fontos történelmi dokumentum. Ebben a perben kísérelte meg először a Horthy-rendszer, hogy nemcsak a volt népbiztosokat, hanem magát a Tanácsköztársaságot is a vádlottak padjára ültesse. Ennek ellenére korábbi irodalmunk érdemben egyáltalán nem foglalkozott ezzel a perrel, aminek elsősorban az volt az oka, hogy a levéltári forrásanyag nehezen volt hozzáférhető. Az utóbbi években is csak néhány rövid megemlékezés jelent meg a perről.²

A népbiztosper a Tanácsköztársaság tíz népbiztosa ellen indították: Vantus Károly, Haubrich József, Bokányi Dezső, Bajáki Ferenc, Dovcsák Antal, Nyisztor György, Ágoston Péter, Kalmár Henrik, Kelen József és Szabados Sándor ellen. Az ügyészségen eredetileg az ügy, mint a Kun Béla és társai elleni bűnügy szerepelt, mert a horthysta igazságügyminisztérium Kun Bélának és a többi Bécsbe emigrált népbiztosnak a kiadását kérte az osztrák kormánytól. Ez a próbálkozás azonban teljesen eredménytelen maradt, és így a bűnügy hivatalosan mint a Vantus Károly és társai ellen indított bűnper került be a Budapesti Büntető Törvényszék iktatókönyvébe.

A tíz népbiztos elleni vád előkészítését már 1919. augusztus—szeptemberében megkezdtek. Valamennyi népbiztos előzetes letartóztatásban volt; a vádindítványt már 1920. április 21-én aláírta Váry Albert, a Budapesti Kir. Ügyészség vezetője. A teljesen elkészített és a már le is sokszorosított vádindítványt azonban csak a trianoni békeszerződés aláírását követő második napon, június 6-án adták be a Budapesti Törvényszékhez. A népbiztosok ellen emelt vád lényege a következőkben foglalható össze:

1) Felségsértés és lázadás büntette a proletárdiktatúra előkészítése és népbiztosi tevékenységük miatt.

2) Többrendbeli gyilkosságra való felbujtás azoknak a kormányzótanácsi rendeleteknek meghozatalában való közreműködésük miatt, amelyek elrendelték a Forradalmi Törvényszékek felállítását és lehetővé tették a Tanácsköztársaság ellen fegyveresen fellépő ellenforradalmárok halálra ítéletét.

3) Pénzhamisítás büntette, az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézeténél lévő klisék felhasználásával készült bankjegyek kibocsátása miatt.

A vádindítványt a második Friedrich-kormány által 1919. augusztus 19-én kiadott 4.039/1919. M. E. számú rendelet, az ún. gyorsított bűnvádi perrendtartás (a továbbiakban Gy. B. P.) alapján készítették el és erre ellenforradalmi jogszabály alapján folyt le a vádlottak elleni nyomozás és a főtárgyalás is. Ez a rendelet a régi liberális korszakban készült bűnvádi perrendtartás, az 1896 : XXXIII. t. c. (a továbbiakban Bp.) garanciális rendelkezéseit teljesen félretette, a nyomozati eljárásban a védelem közreműködése lehetetlenné vált, a vádirat pontosan megszabott alaki és tartalmi rendelkezéseit mellőzte, s az eljárásból a fellebbezést teljes egészében kirekesztette. Erre vezethető vissza, hogy a népbiztosperben készített vádindítvány semmiféle pontos tényállást, eseményleírást nem tartalmazott. A vádlottakat kollektíve kívánta felelősségre vonni, az anyagi büntetőjog alapvető szabályaival teljesen szakított, és ezt azzal akarta pótolni, hogy a Tanácsköztársaságot a maga teljes egészében „bűnszövet-

* A tanulmány egyik fejezete „Az ellenforradalom büntetőjogának és bírói gyakorlatának kialakulása az 1921 : III. törvénycikk meghozataláig” című jogtörténeti kandidátusi értekezésnek.

¹ P. I. Arch. Budapesti Büntetőtörvényszék 1920—827 4.

² Szóó Ámes: A népbiztosper 40. évfordulójára. Párttörténeti Közlemények 1960. 4. sz. 183. l. A munkásmozgalom az ellenforradalom felülkerekedését követő években. A kommunisták magyarországi pártjának újjászervezése 1919—1923. Párttörténeti Közlemények. 1966. 3. XXIII. l.

kezetnek" tüntette fel. Mindez a népbiztosok védelmét rendkívül megnehezítette, hisz az ügyesség a vádindítványban nem terjesztett elő olyan pontosan körvonalazott és határozottan lerögzített tényeket, amelyeket konkrétan meg lehetett volna támadni. A védelmet a régi bűnvádi perrendtartás rendelkezéseivel szemben a Gy. B. P. úgy szólván teljes egészében kiszolgáltatta a bíróság önkényének, mert a gyorsított tanács (így hívták abban az időben a Gy. B. P. alapján szervezett öttagú törvényszéki tanácsokat) egyetlen intézkedése, tehát a védők elleni határozata ellen sem tett lehetővé perorvoslatot. A gyorsított bűnvádi perrendtartás említett intézkedései természetesen a vádlottakat is igen nehéz, kiszolgáltatott helyzetbe hozták.

A főtárgyalás 1920. július 5-től november 24-ig tartott, az ítéletet 1920. december 28-án hirdették ki. A bíróság Vántus Károlyt, Haubrich Józsefet, Bokányi Dezsőt és Ágoston Pétert halálra, Bajáki Ferencet, Dovcsák Antalt, Nyisztor Györgyöt, Kalmár Henriket, Kelen Józsefet és Szabados Sándort életfogytig tartó fegyházra, mint főbüntetésre ítélte.

A 97 tárgyalási napra kiterjedő főtárgyalás során a védelem által előterjesztett hatásköri kifogás és a tárgyalás elnapolására irányuló indítvány elutasítása után, elsősorban a vád ismertetése történt meg. Ezt követte a vádlottak kihallgatása és a bizonyítási eljárás lefolytatása, majd a vád- és védőbeszédre, továbbá a vádlottaknak az utolsó szó jogán tett nyilatkozatára került sor. A vádlottak kihallgatásánál a bíróság eltért az általános eljárási gyakorlattól, amennyiben a vádlottakat nem ugyanazon alkalommal, illetve folytatólágon hallgatta ki a vádindítvány egészére, hanem három alkalommal. Stocker Antal, a bíróság elnöke így már a vád ismertetésétől kezdve három részre tagolta a tárgyalást: 1. A felségsértés és lázadás, 2. a gyilkosság, 3. végül a pénzhamisítás büntetéseivel kapcsolatos eljárási aktusokra. Ez a széttagoltság csak a perbeszéd megkezdésével ért véget.

A főtárgyalás során az egyes vádlottak és a tanúk kihallgatása rendkívül terjedősé vált, a jelentéktelen részletek boncolgatására is kiterjedt. A tárgyalás anyagáról készített gyorsírói feljegyzés mintegy 7000 oldalt tesz ki, és ennek az óriási anyagnak a nagyobbik része a per jogászi eldöntése szempontjából mellékes körülményekre terjed ki.

A tárgyalás vezetésének módjából határozottan megállapítható, hogy a bíróság a per elhúzására törekedett. Hasonló célja volt a védelemnek is. Ennek a körülménynek az az elsőrendű oka, hogy a Vörös Hadsereg előrenyomulása, amely már a tárgyalás elején megkezdődött, nem kedvezett az ellenforradalmi rendszernek. Említettük már, hogy a szovjet diplomáciai beavatkozás nem sokkal a per megindítása után kétségessé tette a hozandó ítélet végrehajthatóságát. Az ellenforradalmi kormányok abban reménykedtek, hogy a Szovjet-Oroszország elleni katonai intervenciók kedvezőbb fordulatot vesznek, s a magyar katonaságot is igénybeveszi akkor az antant. Ennek az ellenforradalom részéről várt reménynek a teljesüléséhez azonban időre volt szükség. Ennek érdekében igyekeztek a népbiztosok elleni tárgyalást elnyújtani mindaddig, amíg az általuk óhajtott esemény bekövetkezik.

A védelem elsősorban Szovjet-Oroszországtól várhatta a volt népbiztosok megmentését. Minél szilárdabbá válik Szovjet-Oroszország katonai helyzete, annál erősebben lehetett bízni a népbiztosok kieserülésében. A per elhúzódása alatt ez a katonai helyzet állandóan javult, és így az a tendencia, ami mind a bíróság, mind a védelem részéről a főtárgyalás elnyújtására irányult, gyakorlatilag a vádlottaknak kedvezett.

A bíróság azzal, hogy módot adott a vádlottak és a tanúk számára a legrészletesebb nyilatkozatok megtételére, azt is bizonyítani igyekezett, hogy az eljárást teljesen legálisan „perrendszerűen” folytatja le, a Gy. B. P. előírásai ellenére nem törekszik annak lerövidítésére, hisz a védelem már amúgyis kifogásolta az eljárásnak a gyorsított bűnvádi perrendtartás alapján történő lefolytatását.

Végül, de nem utolsósorban, a bíróság a kommunista-ellenes propaganda céljait is szolgálni kívánta a terjedős tárgyalási módszerrel. Semmi szükség nem volt pl. arra, hogy a rögtönítélő bíróságok, illetőleg forradalmi törvényszékek halálos ítéletei végrehajtására nézve a legapróbb részletességgel hallgassa ki a tanúkat, hiszen ezt az ítéletekre vezetett záradékok is igazolták. A bíróság azonban a halálos ítéletek végrehajtása minden mozzanatának eltűzött és kiszinezett pertraktálásával a „vörös terror borzalmaikat” igyekezett a köztudatba átvinni, és ezzel megkísérelte, hogy a féherterror különítményeinek a gyilkosságsorozatát az indokoltság és menthetőség látszatába öltöztesse.

A tárgyalás hosszú időre történő elhúzódását elősegítette a vádindítvány ténybeli hiányossága is. Kiemeltük már, hogy a vádindítvány egyetlen alfejezetében sem rögzített le konkrét tényállást, hanem általánosságokat tartalmazott. A vádindítvány-

nak nem voltak ténybeli korlátai, így sem a vádlottak védekezését, sem a tanúk kihallgatását nem lehetett tényállási határokhoz kötni. Ugyanakkor a legfontosabb tanúk (mint például Berinkei Dénes, a Károlyi-korszak utolsó miniszterelnöke) nemcsak tanúknak, hanem vádlottaknak is érezhették magukat. Aczél Imre főállamügyész helyettes ismételtén tett olyan kijelentéseket kihallgatásuk során, amelyekből joggal következtethettek arra, hogy a Népköztársaságban betöltött politikai tevékenységük miatt a büntető eljárás Damokles kardja függ a fejük felett. Ezért arra törekedtek — és ezt egyes tanúk (mint pl. Dietz Károly volt rendőrkapitány) a bíróság előtt világosan meg is mondták —, hogy saját politikai szerepüket tisztázzák, mert erre korábban semmi alkalmuk nem volt.

Hasonló a helyzet a vádlottak védekezésénél is. A vádlottak mindegyike nagyon részletes előadást tartott, valóban aprólékos védekezést terjesztett elő.

A vádlottak védekezésének nagyobbik része azzal állott összefüggésben, hogy a vádindítvány valamennyiüket, mint „a Szociáldemokrata Párt régi vezetőit” vádolta, és ezzel a vád közvetve a Szociáldemokrata Párt ellen is irányult. Ügyszólván valamennyi vádlott nemcsak saját magát kívánta védeni, hanem a Szociáldemokrata Pártot s annak 1919-es szerepét is. Ezért gyakran részletes elméleti fejtegetésbe bocsátkoztak a Szociáldemokrata Párt keletkezéséről, fejlődéséről és politikai céljairól.

A vád és az egész eljárás központi kérdése — amint erre a védelem is több ízben rámutatott — a proletárdiktatúra létrejöttének megítélésében, a Tanácsköztársaság állami létének elismerésében, illetőleg tagadásában állott. Jogászilag ez annyit jelentett, hogy elsősorban a felségsértés, illetőleg a lázadás miatti vád mikénti megítélésén múltott a vád további (a gyilkosság, illetve a pénzhamisítás büntetével kapcsolatos) részének sorsa is. Ha a proletárdiktatúra létrejöttében való közreműködés nem vonható a felségsértésnek és a lázadásnak a Btk-ban lerögzített egyik tényállása alá sem, akkor a többi vádpont automatikusan eselik, hiszen a Népköztársaság egy-egy állami aktusában lelte „büntetőjogi alapját”. Az egész pernek tehát az volt a centrális kérdése: hogyan jött létre 1919. március 21-én a proletárdiktatúra, megállapítható-e emiatt a Büntetőtörvénykönyv szerinti büntetőjogi felelősség. A per lefolytatásának ismertetésénél ezért az ezzel kapcsolatos perceslelményekre helyezük a hangsúlyt.

*

A népbiztosok védelme jóval túlnőtt a kizárólagos büntetőjogi értelemben vett védelmen és a védőügyvédek szerepén. Ez a védelem nemzetközi jellegű volt, és több komponensből tevődött össze. A népbiztosok megmentése érdekében a leghathatósabb erőt Szovjet-Oroszország erélyes fellépése jelentette. A népbiztosper megindulásakor a szovjet csapatok már sikeresen visszaverték a lengyel imperialista hadsereg intervenciók támadását. A Vörös Hadsereg katonai helyzetét a per folyamán egyre jobban megszilárdult, majd a Varsó felé történő előnyomulása halomra döntötte a Horthy-rendszernek azokat a reményeit, amelyeket a szovjet hatalom közeli megdöntésébe vetett, de azt a tervét is, hogy a Szovjet-Oroszország elleni intervencióba saját katonai erejével bekapcsolódjék. A Vörös Hadsereg helyzetének megszilárdulása folytán a szovjet kormány 1920 júliusában már eredményesen lépett fel az Ausztriába emigrált és ott internált népbiztosok kiszabadítása érdekében, és 1920. augusztus 14-én Csicserin külügyi népbiztos Telegi miniszterelnökhöz küldött táviratában élesen tiltakozott a népbiztos-per ellen. Csicserin megállapította, hogy a népbiztosok „áldozatai egy mondva-csinált bűnpernek és ki vannak téve annak, hogy tárgyveszenen gyilkolják meg őket azokért az intézkedésekért, amelyeket a dolgozó nép javát szolgáló kormány tagjaitként a nép akaratát kifejezve hajtottak végre”. A szovjet kormány egyben elrendelte a Szovjetország területén levő magyar tiszttek közül ezernek az internálását, az internált tiszttek közül tízet „túsznak” nyilvánítottak, a tíz népbiztosért, akik a Budapesti Törvényszék elé állanak.³

Az augusztus 14-i diplomáciai lépés, de a perben történt újabb erélyes szovjet fellépés-sorozat is nyilvánvalóvá tette, hogy a Horthy-rendszer nem semmisítheti meg a népbiztosokat, bármilyen lesz is az ítélet, az nem lesz végrehajtható. A szovjetországi kormány a Telegi-kormányhoz intézett diplomáciai irataiban a Tanácsköztársaság kormányának tagjait szövetségeseinek tekintette. Nagy György védő a tárgyaláson ügyesen utalt a szovjet diplomáciai lépésekre, és ezzel a vádlottakat igyekezett tájékoztatni és bátorítani.

³ Nemes Dezső: Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Bpest. 1962.

A nemzetközi védelem másik, ugyancsak nagyon jelentős tényezője a nemzetközi szállítómunkás-bojkott volt. A nemzetközi szállítómunkások szövetsége a Magyarországon dühöngő fehérterror miatt még 1920 márciusában a magyar munkásosztály politikai szabadságjogainak biztosítása érdekében kimondotta Magyarország ellen a nemzetközi bojkottot. Ezt a határozatot csak a Vörös Hadseregnek a lengyel fehérhadsereg elleni sikeres ellentámadása után hozták nyilvánosságra akként, hogy a bojkott június 20-án veszi kezdetét. Ez a határozat sikeres volt. Meghozzatalában nagy szerepet játszottak nemcsak az angol, francia és holland, hanem a Magyarországgal szomszédos országok szállítómunkás-szervezeteinek képviselői is. Június 20-ától augusztus 8-áig megszűnt Magyarországgal mindenmű vasúti, postai és távírdai összeköttetés. A bojkott nehéz helyzetbe hozta az ellenforradalmi Simonyi-Semadam kormányt, amely a bojkott megszüntetése érdekében kénytelen volt részben a Magyar Szociáldemokrata Párttal való tárgyalás felvételére, részben Renner osztrák kancellár közvetítésével az amszterdami szállítómunkás központ kiküldöttével való tárgyalásra. Lényegében a bojkottra vezethető vissza a Simonyi-Semadam kormány június 28-i lemondása. Ezt három hetes kormányválság követte, a Teleki-kormányt csak július 19-én tudták megalakítani. Amikor a népbiztosper tárgyalása 1920. július 5-én megkezdődött, Magyarország minden külföldi forgalomtól teljesen elszigetelve állott. Ez a körülmény a perbeli védelmet jelentősen elősegítette. A Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség „vezetői részben jobboldali szocialisták, részben a kommunistákkal közös akciót vállaló két- és felesek voltak”.⁴

A két- és felesek, közelebről a magyar szociáldemokrata emigrációnak „Világosság”-csoport elnevezésű része a népbiztosok védelme érdekében hajlandó volt együttműködni a kommunistákkal.

A népbiztosper elleni akció, különösen a szomszédos Ausztriában, de más országokban is szélesen kibontakozott, mint a kommunisták és a szociáldemokraták közös akciója.⁵ A népbiztosok védelmében a „Proletár”-ban élesen fellépett Landler Jenő, és cikksorozatban leplezte le a Horthy-rendszert. Ugyanakkor több cikket írt a vádlott népbiztosok védelmében Rónai Zoltán volt igazságügyi népbiztos a „Világosság” 1920. és 1921-i folyóaraiban.

A későbbiekben, a védők ellen indított támadások ismertetése során még részletelesen szólunk arról, hogy a népbiztosper költségeit a bécsi kommunisták és szociáldemokraták közösen biztosították és juttatták el Budapestre. A per egyes adatai arra is rámutatnak, hogy a védőügyvédek összehangolt és rendkívül céltudatos magatartását Bécsből a „Világosság”-csoport irányította és — bár erre közvetlen adatok nem állnak rendelkezésünkre — majdnem bizonyosra vehető, hogy a védelem eszmei irányításában Landler Jenő is részt vett.⁶

A perbeli védelem helyzetét előnyösen befolyásolta a belpolitikai helyzet is. Július elején komoly hírek terjedtek el arról, hogy a horthysta katonai körök katonai puccost terveznek, amely a nemzetgyűlés szétkergetésére irányul. Ez a puccsterv valószínűleg kapcsolatban állott a Ludendorff—Kapp-pucc szervezőinek magyarországi tevékenységével és egy ausztriai szélső reakciós puccs előkészítésével.⁷ Magyarországon tehát nem csupán kormányválság volt a népbiztosper megindulásakor, hanem az egész ellenforradalmi rendszer politikai válsága volt észlelhető, amelyet kiéleztek a különítmények változatlanul folytatódó terrorakciói, a kormány és a horthysta katonai hatóságok között allandósult ellentét.⁸

Az említett körülmények teszik érthetővé a népbiztosok védőügyvédeknek azt a határozott, tiszteletreméltó bátorságról tanúskodó felszólalás-sorozatát, amellyel a per tárgyalása elkezdődött. A védők szerepe erősen túlnúlt a megszokott védőügyvédi tevékenységen, és teljesen meglepő módon az ellenforradalmi rendszer elleni alig burkolt támadásokba is átesapott. Az adott időszakban nem találhattunk egyetlen olyan újságcikket, de még a mentelmi jog védelme alatt álló nemzetgyűlési képviselőktől származó felszólalást sem, amely megközelítené a védők, különösen Nagy György, Gál Jenő és Blauner Mór által tartott felszólalásoknak a rendszert támadó hangját, tónusát.

A védőknek ugyanakkor nem lehetett semmiféle illúziója arról, hogy a bíróság elfogadja felszólalásaiknak érdemét, hiszen a korábbi kommunistaelenes perekből nagyon jól ismerték Stooker Antalnak, a tanács elnökének és a bíróság többi tagjának politikai és jogi felfogását. Ehelyütt természetesen nem ismertetjük a védőknek a bizonyítási eljárás-

⁴ Uo. 253. l.

⁵ Uo. 342. l.

⁶ *Gyűlővezér Bélsz.*: A forradalom vezérkarában. Landler Jenő életéből. Bpest. Táncsics Kiadó 1959. 187—192. l.

⁷ *Nemes Dezső*: i. m. 239—242. l.

⁸ Uo. 243—253. l.

sal, a vádlottak kihallgatásával kapcsolatos szerepét. Egyelőre arra a tevékenységükre mutatunk rá, amely még a vádindítvány elhangzása előtt, a tárgyalás első etapjaként leleplezte a per és a vád teljes tarthatatlanságát, az ellenforradalmi rendszer legalitásának hiányát, azoknak a jogszabályoknak a törvénytelenységét, amelyek alapján a pert megindították. Magatartásuk bemutatása a per ismertetésének elejére kívánkozik, nemcsak azért, mert időrendben ide tartozik, hanem azért is, mert a per nyilvánosságának fokozott lehetőségével élve, a magyar és a nemzetközi közvélemény előtt komoly politikai és jogi érvekkel gyengíteni igyekezett az egész Horthy-rendszer bel- és külpolitikai helyzetét.

A védők már a tárgyalás kezdetén rámutattak arra, hogy az ellenforradalmi rendszer nem tartja be a békeszerződést, tehát még az antant bizalmára sem méltó: ugyanakkor világossá tették, hogy mind az 1918 októberi forradalom, mind a proletárdiktatúra politikailag helyes és az adott nemzetközi viszonyok között szükségszerű lépés volt. A védőknek ez az álláspontja teljesen eltért a Magyar Szociáldemokrata Párt jobboldali vezetőségének a Tanácsköztársasággal kapcsolatos értékelésétől. A magyarországi szociáldemokrata pártvezetőség helytelenítette és elítélte a Tanácsköztársaság létrehozását.

Ennek az álláspontnak az ellenforradalmi Magyarország tárgyalótermében való hangoztatása egyáltalán nem volt veszélytelen. A hallgatóság nagy része különítményes tisztekből állott, — még nem telt el hosszú idő a Somogyi-Bacsó gyilkosság óta. A Prónay-zászlóalj júliusban a törökszentmiklósi járásban követett el sorozatos gyilkosságokat, a különítményes tisztek július 27-én egy budapesti ügyvédet és egy bankigazgatót öltek meg.⁹

Ilyen körülmények között nemcsak kiváló jogi tudás, hanem komoly erkölcsi bátorság is kellett annak a védelmi koncepciónak az előterjesztéséhez, amely a magyar forradalomnak nemcsak indokoltságát, hanem legalitását is hangsúlyozta. A vádlottak érdekében azonban erre feltétlenül szükség volt, hiszen enélkül komoly jogszaki védekezést előterjeszteni nem is lehetett volna. Minderre azonban egyedül a haladó erők ismertették nemzetközi összefogása teremtette meg az alapot.

*

1920. július 5-én, közvetlenül a főtárgyalás megnyitása után a védelem három előterjesztést tett. Első felszólalóként Gál Jenő kifogásolta a bíróság hatáskörét, az eljárásnak a Gy. B. P. szerint történő lefolytatását, és indítványozta, hogy a bíróság tegye lehetővé az eljárásnak a rendes büntető eljárás szerint történő lefolytatását. Majd Blauner Mór a védelem előkészítése végett a tárgyalásnak legalább két hónappal való elhalasztását kérte, végül Nagy György a tárgyalás egész anyagának gyorsírással történő feljegyzését indítványozta.

Ezek az indítványok¹⁰ első pillanatban nem látszanak különösebben jelentősöknek. Fontosságukat az adja meg, hogy rendkívül alapos és éles politikai indokolással terjesztette elő azokat a védelem. A lényeg az indokolás volt, az előterjesztéseket ehhez akként választották meg, hogy azokat közvetlenül a tárgyalás megnyitása után kelljen előadni, és ebben a bűnvádi perrendtartás megsértése nélkül őket a bíróság ne akadályozhassa meg. Az indítványok közül először Gál Jenő felszólalásainak legfontosabb részeit közöljük az alábbiakban. Hosszú ugyan ez az idézet, de jól érzékelteti a tárgyalás kezdetének légkörét, egyben a védők érvelésének magas színvonalát és magatartásuk bátor voltát:

„Méltóságos Elnök Úr! Tekintetes kir. Törvényszék. Mint olyan időben, amikor a magyar alkotmányos élet helyreállt, és amikor kinn szenvedélyek dúlnak, idemenekülünk a bíróság csarnokába, mert itt az objektivitásnak, a törvényes rendnek és a jognak tiszta kultuszában élünk. Ebben a perben is, amelynek jelentőségében az ország határát messze meghaladó, az egész jogász közvéleményt izgató nagy problémák kerülnek bírói döntés alá, amikor az alapjog kérdésében a védelem szót emel, semmi más nem vezet, mint a törvényes rend és a jog uralmának biztosítása és a védelem jogainak az a kötelességszerű őrzése, amelytől eltekintenie nem lehet és nem szabad. A bírói kar iránt, a bíróság egyes tagjai és az egész bírói testület iránti mélyszéges tiszteletünknek hangoztatása mellett kötelességünknek tartjuk mégis szót emelni a bíróság alakítása és azoknak az eljárási szabályoknak megóvása érdekében, amelyeket a törvény biztosít. Igénytelen nézetünk szerint a törvényben meghatározott kellékek a bíróság alakítása és azoknak a perrendtartási szabályoknak érvényre juttatása szempontjából, amelyek kötelezőképpen van-

⁹ Uo. 265. 1.

¹⁰ P. I. Arch. Budapesti Büntetőtörvényszék 1920—6274. XXVIII. köt.

nak előírva, a bíróság jelen alakításában és az előírt rendelet szerinti eljárásban nincsenek biztosítva. Az 1912: LXIII. t. c. Répezi kiindulási pontunkat ebben a kérdésben. A kivételes eljárási szabályok életbeléptetését az 1912: LXIII. t. c. a háború tartamára engedélyezte. A törvényjavaslat miniszteri indokolása, valamint az akkori néhai miniszterelnök úrnak interpretációja szerint a végső terminus, ameddig kivételes intézkedések és a bűnvádi eljárásban kivételes jogszabályok érvényesülhetnek, a leszerelésnek ideje. Nem szenvedhet kétséget, hogy ez az időpont bekövetkezett. Vannak törvényes intézkedések, amelyek kizárják azt, hogy ezek a perek továbbra is aszerint az eljárás szerint folytattassanak le, amit az ügynevezett gyorsított eljárás fogalma alatt ismerünk.

Tekintetes kir. Törvényszék! Szabadjon hivatkoznom az 1920. I. t. c. 10. §-ára. Ez a törvény egészen világosan megmondja, hogy azok a kormányrendeletek, amelyek időközben keletkeztek, ha csak kifejezetten hatályon kívül nem helyeztetnek, érvényben vannak. Az 1920. I. t. c. 10. §-a alapján érvényben lévő rendelet a magyar minisztériumnak 4.038/1919. sz. rendelete, amely 12. §-ának utolsó bekezdése félre nem érthető módon mutatja, hogy mindazokban az ügyekben az esküdtbírósnak kellene határoznia, a főtárgyalást a törvényszék előtt az 1896. XXXIII. t. c. 18. §-ában szabályozott eljárás szerint kell megtartani. E félre nem ismert törvény által fenntartott rendelet világosan megmondja tehát, hogy a törvényben szabályozott eljárást, nem pedig a rendeletileg szabályozott eljárást kell ezekre az ügyekre, amelyek esküdtbírósnak elé tartoztak volna, a jelen időben alkalmazni. A védelemnek igénytelen nézete, tekintetes kir. Törvényszék az, hogy egy olyan eljárás, amelyben perorvoslati rendszer nincs, amelyben a védelemnek esetleges indítványai ellenére való határozat meg nem támadható, amelynél a bíróság megfellebbezhetetlen ítéletet mond, amelynél a határozatokba a jogegységet őrző és hagyományos nagy tisztelettel övezett kir. Kúriának érdemi beleszólása nincs, nem egyikik meg a törvény által fenntartott és a törvény által előírt bűnvádi perrendtartásnak 18. fejezetében szabályozott eljárás követelményeivel.

Ha pedig így van, akkor a bíróság összeállítása, amely rendelet alapján történt, beleütközik abba a semmisségi okba, amit a Bp. 384. § 1. pontja biztosít. De szabadjon még tovább is menni, tekintetes kir. Törvényszék, és még egy forrásra hivatkozni, amelynek alapján kötelességünk a Magyarország szuverén nemzetgyűlését megkérdezni első sorban a tekintetben, hogy az időközben létrejött állapot folytán mi az ő szuverén álláspontja ebben a kérdésben. Azóta t. i., amióta az a bírói rendelet kiadatott, amely a gyorsított eljárást kiterjesztette és fenntartotta, Magyarország a szó teljes értelmében a béke állapotába került. Az 1912. LXIII. t. c.-nek tehát legvégső terminusa is bekövetkezett, a belső konszolidáció és belső rend helyreállítása szempontjából. Amikor tehát egyrészt hivatkozhatunk arra, hogy a magyar békeszerződés kényszerű aláírása mellett tiltakozunk a békefeltételek elfogadhatatlansága és nem kötelező volta miatt, — amit minden magyar ember szívéből lelkéből élő tiltakozásként hirdet, a területi integritás és megmentésünk érdekében — azonképpen féltékenyen őrködni kell afelett, ami a békeedegáció elnökének álláspontja, s amelyet jegyzékekben írottan és szóval is állandóan hangoztatott, hogy a belső konszolidáció és a rendnek törvényes eljárásnak minden attribútuma felett őrködünk és megmutatjuk, hogy itt nem rendelet, de törvény uralma alatt levő eljárások folynak és minden megtorlás is a törvény alapján történik meg. Ezek a békefeltételek egész Európának kritikája előtt nyomulnak bele abba a jogkérdésbe, amit itt kell dönteni. Ezeknek a feltételeknek egy pontja kimondja, hogy a jelenlegi szerződés életbeléptével a hadiállapot megszűnik és ettől a pillanattól kezdve a békének minden belső vonatkozását alkalmazni kell. E békefeltételek 76. §-a azt mondja, hogy politikai magatartás miatt senkit sem lehet üldözni, zaklatni, vagy zavarni. Elismerjük és kiemeljük, hogy magát a bűnvádi eljárást nem tartjuk zaklatásnak, nem tartjuk zavarásnak. Törvényesnek ismerjük el, nehogy azonban a másik oldalról ellenségeink azt mondassák, hogy mi látszólag megóvjuk a jogot, látszólag törvényes keretekben dolgozunk, de a felvényt magát nem alkalmazzuk, ezért kérve kérjük a mélyen tisztelt bíróságot, hogy felülemelkedve minden látszaton, tisztán a törvényesség jegyében működve, helyezkedjünk erre az álláspontra, hiszen az igazság kiderítése mindnyájunknak közös feladata.”

Első pillanatban nem tűnik fel talán ennek az előterjesztésnek rendkívüli bátorsága, mert a lényegét eltakarja a védő által választott forma: állandóan hangoztatja, hogy a bíróság iránt rendkívüli tiszteletet érez, ugyanakkor rámutat a politikai életben dúló szenvedélyekre. Lepelzi az előterjesztés tartalmát a jognak, az ítélezés szerepének szinte vallásos régiókba történő emelése is. Ugyanakkor nagyon jól csoportosította Gál Jenő a jogászai érveket és mellőzött azok közül egyeseket. A lényeg azonban nem kevesebb a következőknél: a már aláírt békeszerződés rendelkezései folytán a kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. t. c. már nem lehet hatályban. A csupán két hónappal

korábban elfogadott 1920. évi VI. t. c. a kivételes hatalomnak a békeszerződés megkötésétől számított további egy évvel történő meghosszabbításáról, szemben áll a békeszerződéssel. A békeszerződés megkötése folytán nem lehet lefolytatni az ún. gyorsított eljárásokat, tehát törvénytelenek a békeszerződés megkötése után így lefolytatott perek, és törvénytelenek tekintendő a népbiztosok perének letárgyalására összeült bíróság összetétele is. Ebben az ügyben biztosítani kell a rendes perrendi szabályok érvényesítését, a fellebbezést és a semmiségi panaszt, tehát az ügynek a Kúria elé történő vitelét is. A békeszerződés 76. §-a szerint senkit sem lehet üldözni politikai magatartása miatt.

Blauner Mór előterjesztéséből a következőket emeljük ki: Forradalomnak nevezte mind az októberi, mind a márciusi forradalmat, ez már önmagában is bátor dolog volt, hiszen a vádindítvány „bünszöveget”-nek tekintette a proletárdiktatúrát.

„Tudományos közhely immár tekintetes kir. Törvényszék és ezt a történelem és a társadalomtudomány már régen megállapította, hogy a forradalmat nem egyes egyének robbantják ki, a forradalom mindig eszméknek, törekvéseknek, bizonyos elmaradott reformoknak, fontos gazdasági szükségletek kiegyenlítetlenségének súlyos, majdnem elháríthatatlan események visszahatásának elemi erővel kitörő evolúciója.”

Rámutatott, hogy a további bizonyításra azért van szükség, mert az eljárás anyagából hiányzik azoknak a fontos külpolitikai körülményeknek a feltárása, amelyek az ügy megítéléséhez feltétlenül szükségesek, mert:

„Mindnyájan tudjuk, hisz vissza tudunk emlékezni még a kétségbeesésnek arra a paroxizmusig menő elkeseredésére és állapotára, amelybe a Vyx-féle jegyzék az egész ország közvéleményét, az akkori kormányt, az egész magyarságot sodorta. Ebben a hangulatban, ebben az idegállapotban nem volt különbség munkás és mánás között, minden rétege a társadalomnak, mindenki, aki nem volt botor és eszelős, érezte, hogy itt a magyarság ellen egy súlyos igazságtalan merénylet követtetik el. Abban a szomorú, abban a rendkívül elkeseredett lelkiállapotban, amikor a Nyugat megtagadott bennünket, amikor minden kérő, esdeklő szavunk hiábavalónak bizonyult, amikor igazságunk süket fülekre talált és még arra sem méltatták ezt a szerencsétlen országot, hogy az ő szavára választ adjanak, csak egyetlen reménység maradt, az akkori felfogás szerint, az egész országban akkor, tekintetes kir. Törvényszék, csak egyetlen egy csillag, a Moszkva felé mutató, halvány csillag volt az, amely felé az ország akkori bizodalma, reménysége, egy pillanatra fellángolt.

Tehtetes kir. Törvényszék! Nézetem szerint ennek az ügynek elbírálásához igenis hozzá tartozik az, hogy mennyiben volt annak az időnek megítélése szerint, — akkor ennek a lépésnek csalogásait még senki előre nem láthatta, — mennyire volt igenis nemzeti érdek az, hogy ezt az utolsó kártyát is kijátsza az ország és megkísérelje, hogy az ország területi integritását talán ezen az alapon megvédje. És ugyancsak tisztázásra szorul az a körülmény is, hogy ennek a fontos külpolitikai lépésnek mennyiben volt eredménye és ellenértéke az a belpolitikai átalakulás, amit éppen a mérsékelt felfogást valló magyar szociáldemokráciának — amelynek hosszú évtizedes múltja van, — minden időben evolúciós, lassú fejlődési alapon álló felfogása és közvéleménye elfogadni volt kénytelen.”

Blauner felszólalásának erősen nacionalista színezetét az indokolja, hogy beszédének lényegét csak így mondhatta el, hiszen annak érdemi része úgyszólván hallatlanok tűnt az ellenforradalmi Magyarországon: a kommunisták ellen meghozott halálos ítéletek nagy száma, a különítmények garázdálkodássorozata közepette azt hangoztatta a védő, hogy helyes volt Moszkva felé fordulni, a Tanácsköztársaságot létrehozni, indokolt volt a proletárdiktatúrával járó belső átalakulás is. Ezt a kijelentést akkor tette meg a védő, amikor a Horthy vezette katonai klikk még azzal számolt, hogy az anta.it igénybe veszi őket a Szovjetunió elleni intervenció céljából.

Blauner indítványának további részében az antant-misszió képviselői: Cunningham, Borghese herceg, Romanelli és Gorton tábornok tanúvallomásainak beszerzését indítványozta, annak tisztázására, hogy a vádlottak milyen konkrét magatartást tanúsítottak a Tanácsköztársaság idején. E bizonyítási indítvánnyal kettős célt igyekezett a védelem elérni. Elsősorban már a tárgyalás megnyitásakor rá akart mutatni arra, hogy az antant-hatalmak hivatalos képviselői összeköttetésben állottak a népbiztosokkal, s ha őket de iure nem is ismerték el, valójában azonban mint a hatalmat gyakorló kormány tagjaival állottak összeköttetésben. Ez a körülmény megdönti a gyorsított tanácsoknak a Tanácsköztársaság állami létét tagadó és a korábbiakban már részletesen ismertetett álláspontját. Másodsorban kiemelte a védelem azt, hogy: „a vádhatóság ebben az ügyben a mindenki egyért, egy mindenkiért elvi álláspontjára helyezkedett, ami büntetőtörvénykönyvünk, sőt az egész világ valamennyi büntető törvényköny-

vének elvi állásfoglalásával ellenkezik.” Ezzel az indokolással a védelem nem a tárgyalás végén, a védőbeszéd során, hanem azonnal a tárgyalás megnyitását követően felhívta a nemzetközi közvélemény figyelmét arra, hogy a vádindítvány ellenkezik az egész kultúrvilág által elfoglalt büntetőjogi alapelvekkel.

Nagy György azzal kérte a tárgyalás egész anyaga gyorírással való feljegyzésének a Bp. 351. §-a értelmében való engedélyezését, hogy a gyorsírók költségeit a védelem magára vállalta. Az előterjesztés indokaként a védő rámutatott arra, hogy:

„Ez a bűnügy messze arányokban túlnó a közönséges bűnügyek keretén, bekapcsolódik a magyar történelembe: Nemcsak Magyarországnak, az egész külföldnek figyelme e felé a tárgyalás felé irányul, mert első eset az, hogy egy modern bűnvádi eljárás szabályai szerint tárgyalva ismerhető meg egy kommün kitörésének és lefolyásának története, ennek a történetnek hűségese megismerése pedig nemzeti érdek.”

Kiemelte Nagy György, hogy a népbiztosper az egyetlen alkalom arra, amikor hitelesen lehet megállapítani az októberi forradalom jellegét. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az októberi forradalom „a nemzet gyönyörű talpra állása volt”, és „a nemzeti megújulásnak egyetlen nagy titka az, hogy vissza kell térni az októberi forradalomig, s annak megőrizve nemzeti vívmányait, de tanulva a megtett út veszélyéből új utakat kell keresni a magyar jövő felé. Ez a per kell, hogy rávilágítson arra az útra, és éppen ezért fontos lehet itt minden elhangzó szó, nem szabad elhalványodnia egyetlen tanúvallomásnak sem.”

Az ellenforradalmi rendszer szempontjából valóban elképesztő volt ez az indoklás. A Horthy-rendszer nemcsak a proletárdiktatúrával állott éles ellentétben, hanem az októberi forradalommal is, hisz az 1920. I. törvény minden egyes néptörvényt és a Károlyi-korszak minden egyes rendeletét érvénytelennek nyilvánította. Nagy György viszont nem kevesebbet mondott, mint azt, hogy a Horthy-rendszer nem lehet a magyar jövő útja, hisz az októberi forradalomhoz kell visszatérni ennek az útnak a megnyitásához. Ilyen kijelentést senkisérmert korábban megkockáztatni.

Sem Nagy György, se Gál Jenő, se Blauner Mór¹¹ nem volt kommunista, felszólalásaikban találhatók a kommunizmust, a proletárdiktatúra egyes intézkedéseit elítélő kitételek is. Felszólalásaiknak azonban nem ez a lényege, ilyen pejoratív megnyilatkozások nélkül 1920-ban aligha lehetett volna a védelmet ellátni. A védelem legfőbb problémája éppen abban állott, hogy a bolsevizmust elmarasztaló, egyébként jelentőséggel és súllyal nem bíró közterek hangoztatása mellett a proletárdiktatúra kiáltásának, létezésének, fennállásának jogosultságát, bel- és külpolitikai szempontból való indokoltágát állítsa és bizonyítsa. A védelem ennek érdekében nemcsak a vádlottak kihallgatását, a bizonyítási eljárás kiszélesítését, a tanúk rendkívül alapos kikérdezésének a módszerét használta fel, hanem megragadott minden alkalmat arra, hogy már a per első stádiumában a perjogi problémákkal kapcsolatosan rámutasson a vád tarthatatlanságára. Ilyen alkalom még az úgy különleges természetű folytán többször adódott, a védők — pontosabban az első védői garnitúra — ezzel a módszerrel tájékoztatta még kihallgatásuk előtt a vádlottakat a védelem fő irányáról és általában arra törekedett, hogy a vádlottak perbeli szerepét a védők szereplése mellett háttérbe szorítsa. Az első védői garnitúra politikai tartalommal töltött meg minden jogi, különösen eljárásjogi kérdést, egyben megteremtette a lehetőségét annak, hogy az egyes vádlottak lényegében egyöntetű védekezést terjesszenek elő, egymással ellentétbe soha ne kerüljenek.

Az adott időpontban még nem alakult ki a kommunista-ellenes perek részletes védelmi taktikája, ezt csak évekkel később, elsősorban Landler Jenő kezdte kidolgozni és erre a munkára ki kellett hatniok a népbiztosperben szerzett tapasztalatoknak. A népbiztosper első védőinek ebből a szempontból is komoly érdemeik voltak.

A védők nagyon jól tudták, hogy a bíróság ítéletében megállapítja a vádlottak bűnösségét, hiszen a hozandó ítélet nem kerülhet szembe az egész ellenforradalmi rendszerrel, éppen ezért arra kellett törekedniük, hogy az egyes vádlottak felelősségének mértékét csökkentse. Ennek érdekében a Tanácsköztársaság jogszerűségének hangoztatása mellett arra törekedtek, hogy a vádlottak közreműködését megafolják a proletárdiktatúra mindazon állami aktusának létrehozásában és végrehajtásában, amelyeket a vád a népbiztosok terhére rótt. Ezen jogszabályok és egyéb állami intézkedések létrejöttét a védők a már emigrációban lévő népbiztosok tevékenysége eredményének tüntették fel anélkül azonban, hogy az emigrált vezetőket támadták volna. Ennek a védői érvelésnek egyébként komoly alapja volt. A vádlott népbiztosok többsége nem tartozott a Tanács-

¹¹ Dr. Nagy György 1880—1923. ügyvéd a Magyar Köztársasági Párt egyik megalapítója. — Dr. Gál Jenő 1872—1940, ügyvéd, országgyűlési képviselő, ismert büntetőjogász és védőügyvéd. — Dr. Blauner Mór 1876—1940. ügyvéd, 1918-ban a Radikális Párt titkára, a Kamarai Közlöny szerkesztője, az Ügyvédi Kamara főtitkára.

köztársaság vezérkarának élvonalába, közülük csak Haubrich, Ágoston és Bokányi töltött be komolyabb pozíciót és fejtett ki jelentősebb ténykedést. De még e három népbiztos politikai ténykedése sem közelítette meg akár Landler Jenő, akár Kunfi Zsigmond vagy Bóhm Vilmos vezető szerepét. Az is megfelelt a tényeknek, hogy a Kormányzótanács üléseinek többségét a vádlott népbiztosok nem vettek részt az ülés egész tartama alatt, és a legfontosabb politikai kérdésekben, különösen 1919 március végén, áprilisában és májusában az ún. ötös direktorium, majd a Kormányzótanácsnak politikai bizottsága hozta meg a döntést. Az ötös direktoriumnak, majd a politikai bizottságnak a vádlottak egyike sem volt tagja.

1920-ban nemcsak a szociáldemokraták és a kommunisták között állottak fenn komoly ellentétek, hanem a kommunisták sem értettek egyet a Tanácsköztársaság egyes intézkedéseinek értékelésében.¹² 1921 őszén pedig egyenesen szakadás következett be a Landler Jenő köré tömörült bécsi és a Kun Béla által vezetett szovjetoroszországi csoportok között, s ez a Tanácsköztársaság értékelésében jelentkező ellentéteket tovább mélyítette. Az adott történelmi körülmények közepette tehát nem tehetjük komoly kritikára tárgyává sem a védők, sem a vádlottak védekezésének az imént említett főbb irányát. A vádlottak perbeli szerepe történelmi értékelésénél elsősorban a szovjet kormány álláspontját kell figyelembe venni. Csicserin külügyi népbiztos által a Teleki-kormányhoz küldött augusztus 14-i távirat utolsó mondata a következőképpen szól: „Az orosz kormány továbbra is figyelemmel kíséri a budapesti per (ti. a népbiztosper) lefolyását és nem fog késlekedni a szükséges rendszabályokkal.” Nem kétséges, hogy ez a figyelemmel kísérés szovjet részről valóban megtörtént. A szovjet kormány nagyon jól tudta, hogy a vádlott népbiztosok többsége a tárgyaláson elhatározta magát Kun Bélától és a „bolsevizmustól”. Szovjet részről ennek ellenére egy velük szövetségben volt kormány tagjainak tekintették őket, minden lehetséges diplomáciai védelmet biztosítottak számukra és perbeli védekezésüket kicserélésük után sem kifogásolták.

Az első védői garnitúra nyilvánvalóan tisztában volt azzal is, hogy az ellenforradalmi rendszert erősen irritálja működésük határozottsága és bátorsága, hogy védői működésük ellátását előbb-utóbb megakadályozzák, így a védőbeszédet ők már nem tarthatják meg. Ezzel magyarázható, hogy a védelem lényegét tartalmazó felszólalásait minél korábban igyekeztek megtenni. A tárgyalás elnöke nagyon gyakran félbeszakította őket azzal, hogy előadásuk majd a védőbeszédre tartozik, az első védői garnitúra tagjait azonban Stocker Antal a tárgyalás első periódusában nem tudta megzavarni, és a védők nagyon gyakran védőbeszéd formájában folytatták, illetve fejezték be előterjesztéseiket.

*

Az ügyészség nem hagyhatta válasz nélkül a védőknek a tárgyalás megnyitása után előterjesztett indítványait. Aczél Imre főügyész helyettes válasza első részében nem is a védőknek reflektált, hanem a magyar igazságszolgáltatás szabadságát és függetlenségét támadó vakmerő támadásnak minősítette a Szállítómunkások Nemzetközi Szövetségének bojkotthatározatát. Az ügyészség tisztában volt azzal, hogy a védők előterjesztése összefüggésben van ezzel a bojkottal és felszólalásának végén burkolt fenyegetést intézett a védők ellen, egyben felhívta őket, hogy a „vádhatósággal karöltve” járjanak el.

A főügyész helyettesnek ez a kívánsága jogi abszurdum, a burzsoá perjogi elvek szerint a védelemnek nem az a feladata, hogy a vádhatósággal karöltve járjon el, hanem, hogy a vád álláspontját megcáfolni igyekezzék.

A vádhatóság Gál Jenőnek a 4.039/1919 M. E. számú rendelet szerinti eljárás elleni támadását azzal kívánta elhárítani, hogy az 1920. évi VI. törvény intézkedéseit olvasta fel. E törvény első paragrafusa a kivételes hatalom időtartamát a békeszerződés ratifikálásától számított egy esztendővel meghosszabbította. Gál Jenő szándékosan mellőzte ennek a törvénynek a megemlítését, annyira mégsem akarta kiélezni a helyzetet, hogy expressis verbis kimutassa, hogy ez a törvény szembenáll a békeszerződéssel, ezt csupán leplezett formában tehetette meg. Éppen a főügyész helyettes felszólalása világítja meg Gál Jenő felszólalásának merészségét, hisz Gál Jenő nagyon jól tudta, hogy az említett törvény meghosszabbította a 4.039/1919. M. E. számú rendelet hatályát. „Igazán meglep engem — mondta a főügyész helyettes —, hogy ilyen kiváló jogtudós nem vesz tudomást arról, hogy a nemzetgyűlés törvényt is hozott már e tekintetben, amely a folyó év március 13-i lapban közöltetett.”

¹² Siklós András: Az 1918—1919 évi magyarországi forradalmak. Bpest, Tankönyvkiadó. 1964. 148—155. l.

A vádhatóság szükségtelennek tartotta a főtárgyalás elnapolását a védelem előkészítése céljából, mert korábban már megkeresést intéztek az antant-missziók kihallgatása érdekében, ehhez azonban a brit kormány nem járult hozzá és az antant hatóságok csupán az 1919. július 27-i, az osztrák sajtóban egyébként is közzétett közismert memorandum közzétételéhez járultak hozzá, amely a Tanácsköztársaság elleni támadást tartalmazott. A főállamügyész helyettes előterjesztéséből azonban nyilvánvaló, hogy az antant-hatalmak Haubrich és Agoston szerepléséről még egyéb okmányokat is közöltek a vádhatósággal, amelyek a vád szempontjából nem lehettek előnyösek. Ezekből a főállamügyész helyettes csupán annyit ismertetett, hogy a Peidl-kormány számára a szövetségesek részéről adott utasítások „nagy zavaroknak, vérontásnak, életben és vagyonban való súlyos veszteségeknek vették elejét”.

Nem tartotta lehetségesnek a vád a gyorsíróknak a bíróság általi alkalmazását sem, mert a 4.039 rendelet 15. §-a szerint csupán a tárgyalás lényegét tartalmazó jegyzőkönyvet kell készíteni. Kijelentette azonban a főállamügyész helyettes, hogy a gyorsíróknak a tárgyaláson való jelenléte őt nem zavarja, de a gyorsírói feljegyzés a tárgyalási jegyzőkönyv alapjául nem szolgálhat.

A bíróság a védők előterjesztéséről azonnal végzéssel határozott és mind a három indítványt — a főállamügyész helyettes indokait elfogadva — elutasította.

A védelem a tárgyalás megnyitása utáni napokban ismét sorozatosan megállta az alkalmat arra, hogy nem csupán a tárgyalás napirendjén szereplő részletkérdésekben, hanem egészében kimutassa a vád politikai tarthatatlanságát. Már július 7-én, tehát a harmadik tárgyalási napon, amikor a lázadás miatti vád folytán a Vörös Hadsereg szervezése szóba került, Gál Jenő vitát provokált a bizonyítás kiegészítéséről: indítványozta a Stromfeld Aurél ellen folyamatban lévő per iratainak beszerzését, mert az ott elhangzó vallomások és szakértői vélemények nélkül a Vörös Hadsereg szerepét és jellegét nem lehet tisztázni. Az indítvány indokolásaként Gál Jenő a bíróság nemzeti érzéseire apellált: „Volt idő — és ezekről az eseményekről csak az újságokból értesülünk —, amikor ez a Vörös Hadsereg kiverte az országból a cseheket és feltartóztatta a románokat, amiből teljes objektivitással nem vonhatok le más következtetést, mint hogy kellett valaminek történnie ott, ebben a hadseregben, ami komoly, méltóságteljes, hazafias érzéstől áthatott akarás volt. Kellott valaminek történnie, ami talán előttünk is rokonszenves lehet. Mi védők nem vagyunk kommunisták és nem vagyunk a kommunizmus hívei, mi a törvényes polgári rendnek a hívei vagyunk, magyarok és hazafiak vagyunk, akik eltéljük a kommunizmust, de amikor egy vádlott védelmében ide állunk és azt mondjuk, hogy keressük a relatív igazságot, aminek elérésére az emberi elme képes, akkor nem elégedhetünk meg azzal, hogy szerveztek a nemzet ellen egy hadsereget, amelyet proletár hadseregnek neveztek el, amely proletár hadseregről tények bizonyítják, hogy ennek a hadseregnek a fiai a magyar hazáért véreztek, volt idő, amikor a katonák kivetkét innen az ellenséget. Tudunk kell tehát, hogy van-e ennek a ténybeli látszatnak valamelyes alapja, van-e értéke?”

Július 7-én a Stromfeld Aurél elleni eljárás még folyamatban van, Gál Jenő ezért a népbiztos-per felfüggesztését indítványozta mindaddig, amíg a Stromfeld-ügyben a katonai bíróság jogerős ítéletet nem hoz, és rámutatott arra, sehol sem történt meg, hogy történelmileg válságos időből származó pereket politikai válságok idején tárgyaltak volna. Véleménye szerint Magyarország július 7-én politikai válság állapotában volt. Stocker Antal, a főtárgyalás elnöke erre megjegyezte, hogy Magyarországon: „Hála Istennek nincs válság, csak kormányválság”. A védő azonnal reflektált erre azzal, hogy a kormányválságot (a Simonyi-Semadam kormány lemondása után beállott kormányválságot) ő is csekély jelentőségűnek tartja, viszont válságosnak tekinti az ország egész helyzetét, mert hiányzik a konszolidáció, az ország nem halad a megnyugvás felé és nem tudja méltó helyét elfoglalni az európai nemzetek sorában. Ilyen körülmények között a mindenre kiterjedő előkészítő eljárás nélkül — amint erre a tárgyalás első napján is rámutatott — a perben megnyugtató eredmény nem születhet meg. Kiemelte Gál Jenő, hogy az adott válságos helyzetben nemcsak a védelem kerül nap mint nap teljesen meglepő új helyzetekbe, de elfordulhat, hogy az eljárás során a nemzetközi helyzet szempontjából is hibákat követ el a bíróság.

A védő felszólalása már a tárgyalás harmadik napján kimutatta, hogy a vádnak a Vörös Hadsereggel kapcsolatos állásfoglalása teljesen tarthatatlan, és ismételten rámutatott azokra veszélyekre, amelyek a gyorsított eljárás szabályai alkalmazásából folynak. Csúszón két nap telt el ezután, és július 9-én Bokányi Dezső kihallgatása közben Nagy György védő újabb alkalmat talált arra, hogy az október 31-i forradalom legalitását hangoztassa és megkísérelje, hogy a főállamügyész helyettes politikai nyilatkozatra bírja az október 31-i forradalom törvényessége kérdésében. Nagy György azzal érvelt,

hogy az ügyész nyilatkozata nélkül nem tudhat megfelelő kérdéseket intézni Bokányihoz, mert a vádindítványban Berinkey Dénest, a Károlyi-korszak utolsó miniszterelnökét mint min. tanácsost idézték meg, Dietz Károlyt pedig, aki főkapitány volt a Károlyi-korszak idején, csupán mint rendőrkapitányt idézte meg az ügyész a tárgyalásra. Ezzel szemben az 1920. évi X. törvény, de a bíróság elnökének egyes nyilatkozatai is a Károlyi-kormány tagjait minisztereknek tekintik. Neki azonban, mint védőnek a vád álláspontjával kell harcolnia, ezért mielőtt a vádlotthoz kérdést intézne, tisztázni kell: miniszterelnök volt-e Berinkey és főkapitány volt-e Dietz Károly? „Ennek a kérdésnek feltétlen tisztázása azért szükséges, mert vagy azt mondja az ügyész úr, hogy azon állapot igenis alkotmánytalan volt, én Berinkeyt nem tartom miniszterelnöknek és akkor nem volt március 21-e előtt alkotmány, tehát nem volt amit megsértsen Bokányi Dezső, vagy pedig azt mondja, elismerem, hogy alkotmány volt és akkor a védelem helyzete meg van könnyítve, mert hiszen akkor ők az akkori alkotmányos államfőtől, Károlyi Mihálytól közvetlenül vették át a hatalmat, nem pedig erőszakos uton.”¹³

A védő ezek után hosszas alkotmányjogi fejtegetésbe kezdett, amit az elnök hiába igyekezett félbeszakítani. Részletesen rámutatott arra, hogy az októberi forradalom előtti alkotmányjogi alapállások a forradalom idején megdőlték. Hiszen a képviselőház önmagát oszlatta fel, és a parlamenti napló szerint örömmel jelentette be az új rendhez való csatlakozását, a főrendi-ház bezúntette működését, a királyt pedig a forradalom idején végérvényesen és megfellebbezhetetlenül eltávolította a nemzet. Kiemelte Nagy György, hogy nem a jelenlévő főügyészhelyettesnek tulajdonítja azt, hogy Berinkeyt nem miniszterelnöknek, hanem miniszteri tanácsosnak tekinti a vádindítvány, nyilvánvalóan tartja, hogy a vádindítványnak ezt a részét az Igazságügyi Minisztérium készítette el, és az nem fedi a főállamügyészhelyettes jogi álláspontját. Nagy György ezzel a beállítással (ti. az Igazságügyminisztérium és az ügyész közötti ellentét hangoztatásával) válasza kényszerítette a főállamügyészhelyettest, aki azt adta elő, hogy a vádindítvány minden szava megegyezik saját álláspontjával, és egyben érdemben is reflektált a védő alkotmányjogi fejtegetésére. Ilyen reflexióra egyébként csak a tárgyalás végén került volna sor. A vád álláspontja szerint 1918 októberében az alkotmányt súlyosan megsértették, de az alkotmány teljes egészében nem dőlt meg, Károlyi pedig a magyar nép hozzájárulása nélkül nem volt jogosult a hatalomnak a proletariátus részére való átadására. Ezt az okfejtést a vádindítvány nem tartalmazta. A védelem tehát Nagy György indítványa folytán már a tárgyalás első napjaiban megismerhette a főállamügyészhelyettes jogi érvelésének lényegét. De megismerték ezt maguk a vádlottak is, ami a védekezésük helyes irányának kialakítását ugyancsak megkönnyítette. A Károlyi-kormány legalitásának kérdése két hét múlva, a július 24-i tárgyaláson, az előzőnél jóval szélesebb mederben, a védők részéről ismét komoly megtárgyalás alá került. Erre Berinkey Dénes tanúkenti kihallgatása adta meg az alkalmat. A védelem azt indítványozta, hogy a bíróság keresse meg a kormányzót Berinkey Dénesnek a hivatali titoktartás alóli felmentése tárgyában.¹⁴ A Bp. 204. §-a értelmében ugyanis a miniszternek a hivatali titoktartás alóli mentesítése kérdésében a király határoz, az 1920. évi I. törvény szerint ez a jogkör a kormányzóra szállt át, az 1920. évi X. törvény pedig, amely a miniszterek felelősségrevonásáról új szabályokat vezetett be, különleges eljárás alá vonta a népköztársaság elnökét és minisztereit is, tehát a felelősségrevonás szempontjából nem tett különbséget köztük és az 1919. augusztus 6-a után megalakult ellenforradalmi kormányok tagjai között. Erre a jogszabályra hivatkozott Nagy György már július 5-én is, ezt az álláspontját július 24-én valamennyi védő magáévá tette, és nemcsak az 1920. évi X. törvény 16. §-ának szövegével, hanem nagyon jól megválasztott politikai érvekkel támasztották alá, hogy a Károlyi-korszak kormányait törvényes kormányoknak kell tekinteni. E kormányok volt miniszterei ezért csak akkor tehetnek a fő tárgyaláson vallomást, ha őket szabályszerű módon felmentik a titoktartás kötelezettsége alól. A védők most a tanács elnöke ellen fordították azt a sorozatosan elhangzott korábbi nyilatkozatát, hogy a perben nincs szó politikáról, hanem csak a büntető törvények alkalmazásáról. A védők felhívták Stockert, hogy most alkalmazza a törvényeket, amelyek teljesen világosak: az adott kérdésben a királyi jogkört gyakorló kormányzónak kell megadni a Károlyi-korszak miniszterei számára a hivatali titok alóli felmentést.

A védők ezzel képtelen helyzetbe hozták a gyorsított tanácsot, hisz a bíróság nem kereshette meg Horthyt, nem hozhatta őt abba a lehetetlen helyzetbe, hogy kifejezetten miniszternek ismerje el a népköztársaság valamelyik miniszterét. A védők, elsősorban Nagy György viszont a legélesebben mutattak rá, hogy a bíróság politizálna akkor, ha

¹³ P. I. Arch. Budapesti Büntető Törvényszék 1920—6274. XXXII. köt. 1793—1862. I.

¹⁴ P. I. Arch. Budapesti Büntető Törvényszék 1920—6274. XLII. köt. 2630—2694. I.

más módot és utat választana a titoktartás alóli felmentés céljából, minden más megoldással megsértene a nemzetgyűlés által alkotott és a kormányzó által megerősített 1920. évi X. törvény 16. §-át. Jogi érvei közben Nagy György ismét hangsúlyozta, hogy a király 1918 novemberében önként mondott le a hatalomról és előre elfogadta a magyar nemzetnek minden olyan határozatát, amelyet az államfői hatalom gyakorlásáról hoz. Kimutatta azt, hogy Károlyi első kinevezését még a királytól kapta, hogy már a népköztársaság kikiáltása előtt sem voltak hajlandók ítéletet hozni a bírák a király nevében, de ettől függetlenül is a Károlyi-kormány a nemzet akaratából nyerte eredetét. Nagy György kiemelte: „Az októberi forradalommal elszakadt a nemzet Ausztriától, a Habsburg-házat eltávolította és visszanyerte a maga teljes önállóságát és függetlenségét. Ez a független nemzet a Nemzeti Tanács útján megnyilatkozva kinevezte Károlyit és kormányát. A volt király november 13-án kijelentette azt is, hogy előre aláveti magát a nemzet akaratának. A nemzet pedig három nappal később, november 16-án az országház kupolacsarnokában kikiáltotta a népköztársaságot, köztársasági alapokra fektette az alkotmányt, és így a volt király éppen saját kijelentése folytán köteles volt tiszteletben tartani a nemzetnek ezt a megnyilatkozását, ezt az akaratát. Ez a történelmi tény.”

A tanács elnöke hiába igyekezett félbeszakítani a védőnek ezt a fejtegetését, hiába szőtt közbe, hogy nem tűri el, hogy a tárgyaláson „reklámot csináljanak a volt forradalomnak”, a védők cáfolhatatlan történelmi tényekkel bebizonyították: az októberi forradalom jogászai szempontból teljesen legális volt. Nagy György és Gál Jenő ugyanakkor olyan érveket használt, amelyek a legszemélyesebb módon érintették a tanács elnökét, Stocker Antalt. Nagy György rámutatott arra, hogy a Károlyi-korszak idején 39 bírót léptettek elő, vagy neveztek ki, akiket most nem lehetne törvényes bírának tekinteni, ha a Károlyi korszakot törvénytelennek tekintik. Gál Jenő egyenesen feltette a kérdést: „Nem tudom, hogy vajjon a mélyen tisztelt bíróság tagjai között is nincsenek-e olyanok, akik éppen ettől a kormánytól (tudniillik a Berinkey-kormánytól) kapták kinevezésüket, mert abban a pillanatban, amint egy esetleges ilyen kinevezést érvényben levőnek tekintik, amint az illető bíró úr itt funkcióhoz jutott és közszolgálatot teljesíthet, nyilvánvaló, hogy ennek a törvényessége sem vonható kétségbe.”

Gál Jenő és Nagy György nagyon jól tudták, hogy Stocker Antalt 1919. március 21-én, néhány órával a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt a Berinkey-kormány utolsó minisztertanácsán nevezték ki kuriai bírónak.¹⁵

A vád képviselője a hivatali titoktartás alóli felmentés kérdésében természetesen ellenezte a kormányzó megkeresését, és arra hivatkozott, hogy a Károlyi-korszak miniszterei nem a király nevezte ki, a Bp. 204. §-a viszont csakis a király által kinevezett miniszterekre vonatkozhat. A bíróság számára a minisztertanács oldotta meg a védők által kielemezett helyzetet, külön határozattal felmentette az összes közalkalmazottat a titoktartás kötelezettsége alól a Stocker Antal által kihirdetett szöveg szerint: „ezen ügyben tanúként kihallgatandó minden közszolgálatban álló, vagy abból kilépett személy a bűnügy tárgyra vonatkozó, vagy azzal összefüggő ténykörülményeket illetőleg”.

A bíróság természetesen ezt a minisztertanácsai határozatot kielégítőnek találta, és a kormányzó megkeresését mellőzte. Ezzel az álláspontjával viszont a bíróság félreérthetetlenül tanúsította, hogy politikai okból hajlandó félretenni még az ellenforradalmi korszak idején hozott törvényeket is. A védelem érvelése ugyanis jogászilag támadhatatlannak tekintendő: az 1920. évi I. és X. törvények intézkedései folytán egyedül a kormányzó adhatta volna meg a hivatali titoktartás alól a felmentést.

*

A védőknek mindezek a felszólalásai, amelyek a politikai kérdéseket rendkívül kielezték és az ellenforradalmi rendszert kényes helyzetbe hozták, még a szállítómunkások bojkottja idején hangzottak el. Nyilvánvalóan látszott, hogy a bojkott megszünése után a vádhatóság nem tűri tovább és nem is hagyja megtorlatlanul a védőknek ezt a magatartását. 1920. szeptember 3-án Aczél Imre főügyészhelyettes megtámadta az egész védelmet és a védők ellen olyan hajsztát indított el, amelyre nincs példa a magyar igazságszolgáltatás történetében.¹⁶ A főügyészhelyettes soronkívül szót kért és kapott és bevezetőként előadta, hogy „aki az igazságot keresi, annak tisztán kell látnia, annak ismernie kell nemcsak a bűnper egész anyagát, hanem a terhelő és mentő bizonyítékokat és adatokat, hanem ismerni kell elsősorban a perben szereplő személyek egész lelki-

¹⁵ Böhm Vilmos: Két forradalom tüzeiben. Bpest, Népszava. 1946. 199. l.

¹⁶ P. I. Arch. Budapesti Büntetőtörvényszék, 1920—6274 LXIX. és LXXII. köt.

világát, gondolatmenetét és azokat a rugókat is, amelyek ezen személyek elhatározását és cselekvését irányítják, mozgatják”. Majd bejelentette Aczél Imre, olyan adatok birtokába jutott, amelyek alkalmasak arra, hogy a bíróság tisztánlátási képességét fokozzák és immunissá tegyék minden megtévesztési kísérlettel szemben. Közölte, hogy augusztus 25-én a Bécs felé induló egyik hajón a rendőrség egyik utasánál, Natonek Istvánnál különböző leveleket, iratokat és nyomtatványokat talált, amelyeket Ágoston Péter védőlt egyik védője, Nagy Mihály juttatott el Bécsbe szállítás céljából Natonekhez. E levelek tartalma és a lefolyt nyomozás egyéb adatai — a főállamügyészhelyettes szerint — kétségtelenné teszik, hogy Nagy Mihály védő összeköttetést tartott fenn „a Bécsbe szökött népbiztosokkal és bolsevik vezetőkkel, hogy tőlük nagyobb összegeket kért és kapott a védelem ellátásának céljára”.

A bejelentés szerint az egyik levél Böhm Vilmoshoz, a másik pedig Kunfi Zsigmondhoz íródott, s e levelekből kétségtelenül kitűnik, hogy a védők pénzt fogadtak el a bécsi emigrációtól. De a Natoneknél talált és az ellenforradalmi rendszer támadó cikkeik kéziratát is világossá teszik, hogy a védőknek a bécsi emigrációval való összeköttetése „nemcsak a kölcsönös tájékoztatást célozta, hanem ennél sokkal magasabb célt szolgált ez az összeköttetés: a mai magyar kormányzati rendszer megdöntésének előkészítését célozta”. A főállamügyészhelyettes felhívta a figyelmet arra: „Tartsa szem előtt a bíróság, hogy a börtönök falai nem elég vastagok ahhoz, hogy az ilyen embereket ártalmatlanná tegyék.” Végül azt indítványozta, hogy a bíróság „a perrendtartás vonatkozó szakaszai alapján tegye mérlegelés tárgyává, hogy a bejelentés folytán milyen intézkedések megtétele nélkülözhetetlen és szükséges”.

A főállamügyészhelyettes bejelentése egész nyíltan fenyegette nemcsak a vádlottakat, hanem a védőügyvédekét is. Ez a fenyegetés a különítmények figyelmét egyenesen a védők ellen irányította, az adott helyzetben bármikor számíthattak arra, hogy elteszik őket láb alól. Ugyanekkor a vád képviselője nem jelölte meg a bűnvádi perrendtartásnak azt a szakaszát, amely bármiféle intézkedést szükségessé tenne, mert a Bp-nek nem volt egyetlen olyan szakasza sem, amelyet a védők ellen fel lehetett volna használni amiatt, mert külföldről fedezték a védői költségeket.

A főállamügyészhelyettesnek az az állítása, hogy a védők olyan összeköttetést tartanak a bécsi emigrációval, amely az egész ellenforradalmi rendszer megdöntésére irányul, természetesen nem volt igaz. Már csak azért sem volt igaz, mert az ügyész kommunistáknak tekintette Böhm Vilmost és Kunfi Zsigmondot, akik a két és feles Internacionáléhoz tartoztak és éles ellentétben állottak a kommunistákkal. Az adott időpontban szó sem volt arról, hogy akár ők, akár más, közvetlen akciót kezdeményezzen az ellenforradalmi rendszer megdöntésére.

A tárgyalás elnöke a főállamügyészhelyettes e bejelentése kapcsán nyilatkozattételre hívta fel a védőket. Az ügyvédek személyét a legközvetlenebbül fenyegető helyzet a magyarázata annak, hogy a védők első nyilatkozatai csupán arra szorítkoztak: egyáltalán nem tudtak arról, hogy a részükre juttatott honorárium a bécsi emigrációtól ered, a külföldi sajtóból viszont köztudomású volt, hogy a nyugati államok munkássága pénzt gyűjtött össze a per költségeire. Az pedig szintén köztudott, hogy hasonló perekben a védelmi költségeket ilyen módon szerzik meg, és ebben soha senki semmiéle diffamáló dolgot nem talált. A védők valamennyien kijelentették, hogy amennyiben bizonyítást nyer, hogy „bolsevik eredetű” pénzből fedezték a honoráriumukat, arról lemondanak, és az általuk kapott összegeket bírói letétbe helyezik. Csupán a harmadik védő: Conda Béla ügyvéd talált magára, aki felszólalásában a főállamügyészhelyettes bejelentését a védelem elleni támadásnak minősítette, és éles vitába keveredett az elnökkel. Az elnök ismételt rendreutasításai ellenére rámutatott arra, hogy a vád jogtalan támadást indított a védők ellen, az általa bejelentettek bizonyítva egyáltalán nincsenek, közismert, hogy Nagy Mihály kommunista-ellenes szociáldemokrata volt, és ő maga mindaddig ellátja Szabados Sándor védelmét, „amíg védői székéből erőszakkal el nem távolítják”. Az elnök ezekért a kijelentésekért ismételtelen rendre utasította őt, de kénytelen volt elismerni: „itt igenis meg vannak támadva Önök azért, mert ki 10.000, ki 15.000, ki 20.000, ki pedig 5.000 koronákat fogadott el dr. Nagy Mihálytól, aki viszont a pénzt Bécsből kapta”.

Amikor a főállamügyészhelyettes észrevette, hogy a védők kezdenek magukhoz térni, az ellenük irányuló veszélyes helyzet ellenére megkísérik a belentés visszautasítását, ismét támadólag lépett fel, felhívta nemcsak a bíróság, hanem a nyilvánosság figyelmét is, hogy a kommunista vezetők március 21-e előtt a gyűjtőfogházban is megtalálták az alkalmat arra, hogy egyes szociáldemokrata vezetőkkel összeköttetést tartsanak fenn. A vád képviselője ugyanakkor a Tanácsköztársaságot Magyarország történetében előforduló „legundorított puccsnak” aposztrofálta és ismét hangoztatta, hogy az „ilyen elemeket” ártalmatlanná kell tenni, és ehhez a börtönök falai sem elég vastagok. Szerinte

ezt bizonyítja e forradalmak története. Ez a felszólalás lényegében ismét a védők elleni életveszélyes fenyegetést tartalmazott.

A további felszólalásokból kitűnt, hogy Blauner Mórt, Ágoston Péter egyik védőjét, a Natonek elleni nyomozás során a rendőrség több órán át kihallgatta, Blauner ezér nyíltan hangzott, hogy a védelem ellen — a tárgyalótermen kívül ugyan — de állandó üldözés folyik, és indítványozta, hogy az ügyész bejelentését tegyék át a Budapesti Ügyvédi Kamarához, annak elbírálása végett, hogy a védők terhére róható-e a Nagy Mihálytól kapott pénz felvétele.

A védők közül egyedül Gál Jenő nem kapott tiszteletdíjat azokból az összegekből, amelyeket Nagy Mihály kezel. Ezt a helyzetét arra használta fel, hogy élesen visszautasította az államügyészhez bejelentéseit, amelyeket „jogtalannak és a védelem elleni illetéktelen támadásnak” tartott. Az elnök és Gál Jenő között a következő vita folyt le:

Elnök: „Ezt a leghatározottabban visszautasítom és az ügyvéd urat rendreutasítom. Nem az ügyvéd úr bírálja ezt meg, mi az, hanem én bírálok meg, mint a tárgyalás vezetője és ha így folytatja, megvonom a szót, mert másra nincs joga, mint arra felelni, kapott-e ebből a pénzből, mennyit kapott és hol van ez a pénz. Erre lehet felelni, másra semmire. Tessék ehhez tartani magát.”

Gál védő: „Azt, hogy mit szabad a tárgyaláson mondani, kétségtelven méltóságod dönti el, meg is vonhatja a szót tőlem. De azt senki nekem meg nem tilthatja, hogy mint védő, a másik oldalról jövő az általam jogtalannak tartott, és az egész ügyvédi kar lebecsülését jelentő támadást vissza ne utasítsam. Engem el lehet innen távolítani, tőlem meg lehet vonni szót, de ügyvédi becsületemet megtámadni senki által nem engedem.”

Elnök: „Még egyszer figyelmeztetem, mert több figyelmeztetést nem fogok adni. Megvonom a szót, ha így beszél. Tessék rátérni a tárgyra.”¹⁷

Bár az elnök többször figyelmeztette és rendreutasította, Gál Jenő rámutatott arra, hogy a Nagy Mihály elleni bejelentés nincs bizonyítva, törvényes módon indítsanak ellene eljárást, mert nélkülül mindaz, ami történt, a védelem megzavarására irányul. Ugyanakkor kiemelte, hogy ő már az eljárás elején rámutatott arra, hogy vissza kell térni a gyorsított eljárásról a Bp. szerinti rendes eljárásra, mert csak az biztosítja, hogy a védelem a váddal egyenrangúan harcolhasson. Hangsúlyozta, hogy a gyorsított eljárásban az ügyészség kezében vizsgálóbírói hatalom van és ilyen, valamennyi védő ellen történő általánosított támadás megindítása után védői funkciói megnyugtató módon ellátni nem lehet. Alkalmat talált a védő arra is, hogy ismét — akárcsak a tárgyalás elején — a békeszerződés rendelkezéseivel érveljen, kifejezésre juttatva, hogy lényegében politikai üldözésnek tekinti a vád képviselőjének a védők elleni fellépését.

A védőknek a főállamügyészhez tartozó és az elnök elleni harca négy tárgyalási napot vett igénybe. A vita végén Stocker Antal elnök már kénytelen volt bizonyos mértékig visszakozni és azt állítani, hogy ő nem szőlította fel a védőket nyilatkozattételre a pénz felvétele kérdésében, erre csupán lehetőséget adott és csupán az nyilatkozott erről, aki akart, de ő neki „esze ágában sem volt” erre bárkit kényszeríteni. Az elnök ezzel meghazudtolta saját magát, mert a gyorsírói feljegyzések híven megőrizték azokat a felhívásait, amelyek egyenesen arra irányultak, hogy a védőknek nyilatkoznia kell a bécsi eredetű honoráriumról.

A vita végül is azzal zárult, hogy Nagy György valamennyi védő nevében bejelentette, hogy az Ügyvédi Kamarához fordultak védői jogaik megóvása és a védői állás tiszteletben tartása érdekében, és amíg megfelelő elégtételt nem kapnak, erkölcsi lehetetlenség számukra a védelem további ellátása. A főállamügyészhez bejelentésre azt indítványozta, hogy a Bp. 302. § 3. bekezdése értelmében a bíróság hivatalból rendeljen ki védőket.

A főállamügyészhez tartozó indítványa folytán a bíróság mind a tíz vádlott részére 1920. szeptember 6-án hivatalból rendelt ki védőt. Az újonnan kirendelt védők közül mindössze öten voltak jelen ezen a tárgyalási napon, és közülük hárman nem fogadták el a kirendelést, részben azért, mert a prolektárdiktatúra idején üldözést szenvedtek s ezért „képtelenek” a védelemre, részben betegsége, részben halaszthatatlan vidéki elfoglaltságukra hivatkozva. Nem kétséges, hogy Aczél Imre főállamügyészhez tartozó támadása olyan nyomasztó léggörcs támasztott, hogy a kirendelt védők többsége biztonságosabbnak látta, ha nem vállalja el a védelmet.

A Budapesti Ügyvédi Kamara válaszmánya részben a Kamara ügyészenek bejelentése folytán megkereste a gyorsított tanácsot és az ügyészséget a fő tárgyalásról készített gyorsírói feljegyzések másolatának, továbbá azoknak a tényeknek és bizonyítékoknak a

¹⁷ Arch. Budapesti Büntetőtörvényszék 1920—6274. XLIX. köt. 3214—15. l.

közlése végett, amelyek szerint nemcsak az Ausztriába emigrált Nagy Mihály, hanem a többi védő is tudott volna a honoráriumként szolgáló pénzek eredetéről és Nagy Mihály-nak bécsi kapcsolatairól. Ugyanakkor a Kamara választmánya foglalkozott a védők ama bejelentésével is, hogy „addig, amíg hazafiságukban és ügyvédi becsületükben minden jogos ok és bizonyíték nélkül történt meggyanúsításukért elégtételt nem kapnak, magukat védői tisztüknek gyakorlásában akadályozva érzik”. E bejelentés folytán a választmány felhívta a védőket, hogy abban a tudatban teljesítsék tovább védői kötelességeiket legjobb tudással, bátorsággal, hazafisággal és azzal a tudattal, „hogy amennyiben meggyanúsításuk alaptalannak bizonyulna, úgy részükre a kellő elégtételt a választmány megfelelő helyen nyomatékkel szorgalmazni fogja”.

Az Ügyvédi Kamara felhívása folytán a védők bejelentették a szeptember 7-i tárgyaláson, hogy a vádlottak védelmét továbbra is ellátják.¹⁸ A bíróság ezt a bejelentést tudomásul vette, egyedül az emigrált Nagy Mihály pótlására volt szükség, aki helyett Bajáki Ferenc védelmével Kiss Jenő ügyvédet bízta meg.

Ez az első választott védői garnitúra azonban már csak október 4-ig láthatta el a védelmet. Az október 4-i tárgyaláson Széchi András tanúkihallgatása során Kiss Jenő védő éles szóváltásba került az elnökkel, mert az elnök megakadályozta Ágoston Péter vádlottat abban, hogy a tanú vallomására megjegyzéseket tegyen. Az elnök eközben a tárgyalásról való kiutasítással fenyegette meg a védőt, aki erre eltávozott a tárgyalóteremből. Védőtársai iránti szolidaritásból elhagyta a tárgyalótermet Székely Aladár is, s ekkor a védők közül egyedül Berend Béla maradt a tárgyalóteremben, akit viszont az elnök nem engedett felszólalni, ezért a tárgyalást ugyancsak otthagyta. A bíróság a védők távozását a tárgyalás olymervű megzavarásának tekintette, hogy a Bp. 299. § 1. bekezdése értelmében mindhármukat kizárta a főtárgyalásról. Az erről szóló végzés kihirdetése után Nagy György, Gál Jenő, Hébelt Ede, Domonkos Andor és Hójtás Ödön védők védőtársaik iránt tanúsított szolidaritásból bejelentették, hogy a védelemről lemondanak. Lemondásuk indokolásaként külön nyilatkozatot adtak be a bírósághoz, abban leszögezték, hogy a tárgyaláson az ügyfélegyenlőség elve nem érvényesült, a tárgyalás elnöke a törvénnyel ellentétben álló kijelentéseket tett, mindezzel a védelemről való lemondásra készítette őket. Ugyanekkor Tordai Gábor, Nyisztor György kirendelt védője, egészségi állapotára hivatkozva szintén lemondott a védelemről. A bíróság most már ismét kénytelen volt hivatalból védőt kirendelni valamennyi vádlott számára, ami október 8-án megtörtént.

A védők kirendelése után Aczél Imre főállamügyész helyettes hosszabb felszólalást tartott. Elsősorban az új kirendelt védőket üdvözölte azzal a megjegyzéssel, hogy az ő közreműködésükkel a per immár befejezhető lesz, előadta, hogy szerinte a védőváltás nem jár a vádlottakra nézve semmiféle hátránnyal. Ezekután a főállamügyész helyettes teljesen szokatlanul és a magyar igazságszolgáltatás történetében precedenst nem ismerő módon összefoglalta és megbélyegezte az első választott védői garnitúra egész magatartását. Álláspontja szerint e védők többsége mindent megtett annak érdekében, hogy a pert ne lehessen befejezni „és hogy lehetetlenné tegye azt, hogy a magyar nemzet, a magyar állam és a magyar állampolgárok sérelmére elkövetett főbenjáró bűnök itt igazságos megtorlásban részesüljenek”. Lerögzítette, hogy „annak a bécsi irányzatnak” tettek szolgálatot a lemondott védők, amely — a főállamügyész helyettes szerint — Magyarország tekintélyének aláásására és a magyar igazságszolgáltatás régi hírnevének kompromittálására törekedett. Ezekre való tekintettel a főállamügyész helyettes feltétlenül megakadályozandónak tartotta, hogy a lemondott választott védők — a szeptember 8-i eseményekhez hasonlóan — ismét elfoglalhassák a védői pulpistust, ezért azt indítványozta, hogy a bíróság lemondásukra való tekintet nélkül a Bp. 299. §-a értelmében zárja ki őket a tárgyaláson való részvételből és fegyelmi felelősségre vonásuk érdekében a jegyzőkönyvet tegye át az Ügyvédi Kamarához. A bíróság a kihirdetett végzésében mindennek helyt is adott.

A bíróságnak ez a végzése törvénysértő volt. Sem a tárgyalásról eltávozó védők, sem azok, akik védőtársaik iránti szolidaritásból bejelentették lemondásukat, e magatartásukkal nem követtek el „rendzavarást”, de ha a bíróság mégis rendzavarásnak tekintette a védőknek a tárgyalásvezetői jogkörrel történt visszaélés elleni tiltakozását, ez semmiesetre sem volt olyan mértékű, hogy velük szemben a Bp. 299. §-a szerinti leg súlyosabb intézkedést kellett volna alkalmazni.

A kirendelt új védői garnitúrával már nem volt komoly összetűzése a bíróságnak. Az ismertetett megfélemlítési akciók és jogtiprások sorozata után az újonnan kirendelt védők óvakodtak attól, hogy korábbi védőtársaikhoz hasonlóan erélytel folytassák a védelem ellátását. A per most már aránylag gyorsan befejezéséhez közeledhetett.

¹⁸ Ügyvédek Lapja, 1920. szept. 15. szám 7—8. 1.

A Gy. B. P. a korábbi perrendi szabályokat a kommunista-ellenes perekben oly nagy mértékben fellazította, hogy a szó szoros értelmében vett eljárási törvénysértés megvalósítására alig hagyott lehetőséget. Úgyszólván egyedül a védelmre vonatkozó perrendi szabályokat hagyta érintetlenül a Gy. B. P. A védelemmel kapcsolatos kérdésekkel ezért is foglalkoztunk részletesen, hogy kimutassuk: a bíróság mennyire semmibe vette a burzsoá törvényességnek ezt a csekély maradékát is.

*

A védelem taktikai irányvonalát természetesen a vádlottak magukévá tették. A per során elhatárolni igyekeztek magukat a bolsevizmustól, anélkül, hogy a Tanácsköztársaságot megtagadták volna, egyéni felelősségüket ők is csökkenteni igyekeztek, a politikai túlsúlyt az emigrációban levő volt népbiztosokra hárították, anélkül, hogy őket rágalmazták volna. Egyetlen esetben sem fordult elő, hogy a vádlottak bármelyike egymásra a vád szempontjából „terhelő” nyilatkozatot tett volna, mint ahogy a védők egyike sem igyekezett védelemnek felelősségét akként csökkenteni, hogy ezzel valamelyik vádlott-társ helyzetét nehezítse. Politikailag ilyen fontos perben és tíz vádlott esetében mindezt feltétlenül a védelem javára kell írni.

A tíz volt népbiztos perbeli magatartásának egy közös jellemző vonása van: senki sem ismerte el közülik a bűnösségét, a proletárdiktatúra létrejöttét politikailag valamennyien szükségesnek és helyesnek tartották.

Teljesen egyöntetű az előadásuk arra nézve is, hogy 1919. március 21-én a polgárság önként adta át a hatalmat a proletariátusnak. A hatalom megszerzése tehát békésen, minden erőszak alkalmazása nélkül történt.

E fejezetben nincs helye annak, hogy mind a tíz vádlott részletes védekezését ismertessük. Vallomásaik részletei, védekezésük, egyéniségük, politikai szilárdságuk — erkölcsi bátorságuk különbözőségének megfelelően — eltérő sajátosságokat mutat.

Befejezésképpen meg kell azonban emlékeznünk Kelen József és Szabados Sándor perbeli védekezéséről, mert mindkettőjük előadása ragyogó példaképe a bíróság előtti kommunista magatartásnak, ennek ellenére ez a helytállásuk mindmáig ismeretlen.

Kelen József határozottan és bátran viselkedett a bíróság előtt. Az elnök kérdésére, hogy bűnösnek érzi-e magát, következőképpen válaszolt: „Egyáltalán nem követtem el semmi olyant, amit bűncselekménynek tudnék tekinteni. Igyekezni fogok a vádirathoz tartani magam, abban amit mondok, előrebocsátom azonban, hogy igyekezni fogok arra is, hogy olyanformán mondjam el a mondanivalóimat, mintha nem a bíróság előtt állanék, amelynek feladata az, hogy emberi cselekedeteket ítéljen meg, hanem mintha olyanok előtt beszélnék, akik történelmi eseményeket kell, hogy megállapítsanak, történelmi folyamatokat kell, hogy tisztázzanak, miután azt hiszem sokkal fontosabb ebben a perben a történelmi igazság megállapítása, mint annak az ítéletnek meghozatala, amely néhány hónapi nagy munka után, mint kis egér fóg megszületni a hegyek vajudása után.” Elnök figyelmeztette, hogy „ügyeljen a nyelvére és vigyázzon magára, mert nincs arra hivatva, hogy lebecsülje a bíróság munkáját, sem annak elbírálására, hogy ez történelem-e vagy igazságszolgáltatás”. Erre Kelen József a következőket mondta: „Ezt mind azért tartottam szükségesnek elmondani, hogy indokoljam, hogy mindazzal, amit mondani fogok nem védekezni akarok, mert én nem akarok semmilyen tényt tendenciózusan beállítani, még a magam hasznára sem, hanem mindent az igazságnak megfelelően akarok elmondani.”

A vádirat felségsértési pontjával kapcsolatban védekezésül elmondta, hogy a gyűjtőfogházban tartóztatott kommunisták és egyes szociáldemokrata pártvezérek közötti tárgyalásokról nem volt előzetes tudomása, tett ugyan magántermészetű látogatásokat öccsénél, Korvin Ottónál a gyűjtőfogházban. Egyébként — véleménye szerint — máskor is megtörtént, hogy egy párt, amely azt hitte, hogy az ország többségét képviseli, átvette a kormányt. A platform jelentősége éppen abban állott, hogy a két párt, amely addig ellenségesen állott egymással szemben, békét kötött, a platform voltaképpen egy békeokmány volt. A két párt kibékülésének tudta be, hogy március 21-e vér nélkül folyt le.

Kifejtette Kelen, hogy mindaz, amiket a vádirat, mint büntetendő cselekményeket felhoz, nem tartoztak az ő reszortjához, az ipar műszaki irányításához, ő egyedül ebben a körben ténykedett. A vád pedig olyan politikai faktumokat tekint bűncselekménynek, amelyekhez ő, mint mérnök nem szólt hozzá és amelyekre bármilyen befolyást is gyakorolhatott volna. Ennek következtében mindaz, amit a perben a „polgári osztály megsemmisítéséről”, a proletárdiktatúra kikiáltásáról, a Bogár—Kun levélváltásról megemlítettek, az ő konkrét tevékenysége nélkül történt, úgyhogy emiatt el kell, hogy hárítsa magáról a felelősséget. Mindazért viszont, amit tett, fenntartás nélkül vállalja a felelősséget. Az

elnök e kijelentését ki akarta forgatni eredeti mivoltából és olyan megjegyzést tett, hogy a Tanácsköztársaság idején ezek szerint felelősség nélkül kormányoztak. Kelen erre az 1919-es politikai helyzetnek megfelelő olyan választ adott, amely nemcsak egyéni bátorságát jellemzi, hanem a proletárdiktatúra vezetőinek felelősségérzetét:

„Nem tudom, hogy volt-e valaha oly nagy erkölcsi felelőssége egy kormányának, mint akkor nekünk. Bennünket ugyanúgy felelősségre vonhatott a munkástanácsok kongresszusa és volt nekünk egy ennél sokkal messzebbmenő egyéni felelősségünk, és éppen nem volt túlságosan bátorságos abban az időben akár népbiztosnak is lenni. Kétszeres felelősségünk volt, de nagyobb volt ennél azt hiszem az a harmadik felelősség, amely nélkül mind a két felelősségérzet úgyis csak írás: a belső felelősség. Ez valamennyiünknel, de énnálam — ezt biztosan állítom — megvolt.”

Kelen nyilatkozatai szinte mérnöki pontossággal különbséget tettek a büntetőjogi és a politikai felelősség között. Büntetőjogi szempontból valóban minden egyes népbiztos csak azért lehetett felelős, amit saját maga tett. Ettől teljesen eltér a politikai felelősség kérdése, amely fennáll akkor is, ha valaki tagja maradt egy olyan kormányának, amelynek nem minden intézkedésével ért egyet. Kelen különben a Kormányzótanács politikájával azonosította magát, a tárgyaláson végig „szocialistának” vallotta magát, a nyomozati eljárás során hangoztatta, hogy ő kommunista. A tárgyaláson bizonyára azért használta a kommunista megjelölés helyett a szocialistát, mert a védők nyilvánvalóan ebben állapodtak meg. De az adott időpontban ez lényegében annyit jelentett, hogy ő kommunista, mert ő volt az egyetlen, aki szociáldemokratá mivoltára soha nem hivatkozott.

A felségsértés vádjával kapcsolatban Kelen felhozta, hogy a Tanácsköztársaság ideiglenes alkotmányát szabályozó F. K. T. XXVI. számú rendelet megalkotásában és kibocsátásában része nem volt, nem is lehetett, miután amikor ezt hozták, nem volt a Kormányzótanács tagja, de nem volt része végrehajtásában sem, mert az olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek nem tartoztak hatáskörébe. A vádirat azonban nemcsak a jogszabály meghozatalát és végrehajtását tartja büntetendő cselekménynek, hanem azt is, hogy ő a rendelet meghozatala után lett tagja a Kormányzótanácsnak. Kelen nagyon helyesen rámutatott arra, hogy nem ez a rendelet hozta létre a munkástanácsokat, hanem csupán szankcionálta azok létezését. A rendeletet nem ismerte pontosan, de hallgatólag csatlakozott azok véleményéhez, akiket ebben a tekintetben saját magánál sokkal kompetensebbnek tartott. Kormányzótanácsai tagságát úgy tekintette, mint bizonyos szocialista termelési eszköz megvalósítására való alkalmat, melyben kötelessége teljes erővel közreműködni.

Semmiféle kapcsolat nincs azonban saját tevékenysége és a vádiratnak azon konklúziója között, amely szerint részt vett volna a magyar állam alkotmányának megváltoztatásában. „Különbén is valószínű — fejtette ki —, hogy ezt mások, nálam hozzá jobban értők elmondották, hogy az alkotmányok általában nem maradandók és mint minden emberi alkotás, meg szoktak változni. Ennek röviddel ezelőtt szintén szemtanúi lehetünk.”

A lázadás vádjára azt válaszolta, hogy nem tud mást mondani, mint minden egyes pont kategorikus tagadását. Nem vett részt a Vörös Hadseregbe vonatkozó rendelet megalkotásában, sem hatósági közegek eltávolításában. A túsok őrizetbevételéről tudott, nem tartotta azt helyesnek, de nem rá tartozott ez a kérdés, és így nem is szól ellene. Elnöki kérdésre előadta, hogy március 21-én részt vett a munkástanácsai ülésen és úgy emékszik, hogy az ott felolvasott platformot örömmel fogadták.

Stocker Antal megkísérelte, hogy Szovjet-Oroszország nyílt megrágalmazásával zavarba hozza Kelen, s minthogy ez a vádlott többször hangoztatta, hogy ő a termelésben tevékenykedett, ezért pedig vállalja a felelősséget, — Stocker olyan kijelentést tett, hogy Szovjet-Oroszországban éveken keresztül semmi mást nem termeltek, „mint hullákat”.

Kelen a rá jellemző mérnöki higgadtsággal és egyben hideg gúnnyal válaszolt: „Úgy tudom, hogy Oroszország ezelőtt egy évvel külkereskedelmi tárgyalásokban volt külföldi államokkal. Tehát csak kellett, hogy valamit termeljen, mert nem hiszem, hogy hullákat akart volna exportálni.”

Az elnök ezután azt vetette közbe, hogy a Tanácsköztársaság jogtalanul vezette be a statáriumot, így az annak folytán történt kivégzések gyilkosságnak számítanak. Kelen erre is bátran válaszolt:

„Többnyire utólag szokták megállapítani, hogy jogosult volt-e az illető a statárium kihirdetésére, vagy sem. Ha egy forradalmi kormány hirdeti ki statáriumot, akkor az jogosulatlan akkor, ha később a forradalmat leverték, de jogosult akkor, ha a forradalom győzedelmeskedett.”

Sen: Stocker Antal, sem az ügyész nem tudták Kelen Józsefet megzavarni, sem megingatni. Egész védekezése ragyogó emléke marad a gránitszilárd jellemű kommunista bíróság előtti pártserű magatartásának.

Az utolsóként kihallgatott vádlott, Szabados Sándor az elnök kérdésére az alábbiakban válaszolt: „Nem érzem magam bűnösnek, abban, amit tettem, a legtisztább meggyőződés vezetett, az a tudat, hogy a népbiztosi állás elfoglalásával szolgálom leghelyesebben az ország érdekeit. Az októberi forradalom és március 21. előkészítésében nem volt részem. Amikor hivatalomat elfoglaltam, az új gazdasági és társadalmi rendbe való átmenetnek előkészítő munkáját már jóformán befejezve találtam. Április 5-én foglaltam el hivatalom. Ellene voltam mindenféle erőszaknak, mert az a felfogásom, hogy egy rend, amely nem az erők belső egyensúlyán, hanem külső erőn, tehát erőszakon alapszik, nem produkálhat harmónikus társadalmat. 1906 óta visszavonultam az aktív politikától. Én ugyan ambicionáltam a pártvezető tisztséget, de ezt az illetékes pártforumoktól szerettem volna elnyerni, nem pedig ügyézi kinevezés alapján.” Szabados itt gúnyosan arra célt, hogy a vádindítvány első oldala őt is a Szociáldemokrata Párt egyik vezetőjének tüntette fel, — tehát az ügyész, a valósággal ellentétben, „kinevezte őt” a SzDP „pártvezetői tagjának”.

További védekezése szerint csupán népbiztosi címe volt, de általában adminisztratív hatáskörrel. A platformot a lapokból ismerte. A proletárdiktatúrát csak átmeneti állapotnak tekintették, egy olyan kormányban, amelynek programja a lakosság számbeli és értékbeli, túlnyomó többségének elnyomása lett volna, egy pillanatig sem foglalt volna helyet, mert ez szeges ellentétben áll a demokráciáról vallott és soha meg nem tagadott elveivel.

A tanácsrendszerre vonatkozó rendeletek sem megteremtésében, sem végrehajtásában nem volt semmi része, de nem tartaná magát becsületes embernek, ha ezt a rendelkezést megtagadná. „Becsületes kísérlet volt ez a rendelet” (ti. a F. K. T. XVI. sz. rendelete az ideiglenes alkotmányról).

A felségsértéssel kapcsolatban kifejtette, hogy 1919. január 11-én a kormány lemondott, a Nemzeti Tanács Károlyit ideiglenes államfői hatalomkörrel ruházta fel, tehát a köztársaság ideiglenes elnöke lett. Március 21-én Károlyi próklamációjában átadta a hatalmat a proletáriátusnak. Majd ezzel kapcsolatban, a vád és a várható ítélet álláspontját gúnyolva, kifejtette: „az, hogy itt nem volt veszített háború, nem volt forradalom, nem volt köztársaság, nem volt ideiglenes államfő, és az, ami itt történt nem volt egyéb, mint egypár veszett zsidó garázdálkodása, ebbe nem fogok beleesni. Le lehet tagadni mindent, le lehet tagadni, hogy ugyanabban az időben Ausztriában, Csehszlovákiában, Németországban is köztársaságok alakultak, le lehet tagadni, hogy még október 29-én mondták ki Horvátországnak Magyarországtól való elszakadását, de az viszont kétségtelen, hogy ebben a terebben magyar bírák hónapokon keresztül a Magyar Népköztársaság nevében hoztak ítéletet.”

A lázadással kapcsolatban Szabados így nyilatkozott: „Nem vettem részt semmiféle fegyveres csoport megszervezésében és szellemi vetésében sem. *Ilyen csoportok nem is voltak és nem követhették el nem létező csoportok azokat a cselekményeket, amelyeket a vádirat felsorol.* A legfőbb állami hatalom gyakorlásából, amely, mint kifejtettem, legálisan jutott a Kormányzótanács birtokába, természetesen folyt az állam védelmére szükséges mindennemű intézkedés megvalósításának joga, sőt kötelessége is. Ezért kellett a szétzillesztett köztársasági hadsereg helyébe felfegyverzett Vörös Hadseregnek lépni. Ezt a Vörös Hadsereget aktív katonatisztek, az egykori magyar kir. honvédség vezérkarának legkiválóbb tagjai szervezték meg és ha elnevezésében osztályhadsergeknek mondotta is magát, néphadsereg volt az, a szó legnémesebb értelmében, méltó utódja a 48-as forradalom vörössipkásainak.” Az elnök isnét rendreutasította Szabados, hogy ezzel az összehasonlítással megsértette a 48-as honvédeket. Szabados ezután is megjegyezte, hogy „a történelem bizonyítani fogja, hogy a március 21-i forradalom mögött nagy nemzeti eszmények és remények rejtőzködtek. Ezek tették ezt a forradalmat vértelenné és egy csapásra diadalmassá. És a Tanácsköztársaság ezeket az eszményeket nem tagadta meg soha.”

„Befejezésül, amit én cselekedtem a diktatúra alatt, nem bántam meg semmit, és én az én ügyemet nyugodt lélekkel bízom rá minden forradalmak legfőbb ítélőbirájának ítéletére: a történelemre.”

A hozzá intézett kérdésekre Szabados előadta, hogy a munkásölytemek és középfokú előkészítő tanfolyamok létesítésével bízták meg. A proletárdiktatúrát nem látta annak a társadalmi alakulatnak, amely az országra nézve veszedelmet jelentett volna, ha egyes megmondatlan személyek részéről túlkapások történtek, ezért az egész irányzatot nem lehet elítélni.

Nem mondott le, mert úgy érezte, kötelessége helyén maradni, hogy megvalósítsa mindazt, amit korábban ideálképpen maga elé tűzött. A Kormányzótanács ülésén csupán három ízben vett részt, de ott soha szavazás nem történt.

A régi bíróságok működésének megszüntetését bolygató kérdésre a következőképpen felelt: „Ez már aztán egy elvi kérdés, melyet nagyon szívesen fejtegetek. Nekünk a bíróság kérdésében az álláspontunk a népbíróságok létesítése. Sohasem volt titok, hogy mi népbíróságot akarunk és nem hivatásos bíróságot, mert hisz aki elolvasta mi programunkat, ott megtalálja, hogy »a bírák választása«. Tehát, ha a bírókat választjuk, akkor nyilvánvaló, hogy nem hivatásos bíróra gondolunk, hanem olyan bíróra, aminők például újabban a munkásbiztosítási választott bíróságban helyet foglalnak, vagy a munkaügyi bíróságban. Az én felfogásom szerint — tudom, hogy ez egyáltalán nem egyezik a hivatásos jogászok felfogásával — a bírói foglalkozásnak az élettől való elszakadását az okozza, hogy teljesen külön foglalkozási ággá merevül, amely éppen ennél a jellegénél fogva, hogy örök időkre szóló és, hogy teljesen független, elveszti az étellel való kapcsolatát. Ezért történik meg, hogy bírák, akik nagyon szívesen mentenének fel vádlottakat, nem merik őket felmenteni, mert nem tudnak és nem akarnak megszabadulni attól a rideg formalizmustól, amelyhez éppen foglalkozásuknál fogva kötve vannak.” Az ügyésznek válaszolva találóan visszavágott a „vörös terrort” elítélő álláspontra: „Minden forradalom kilengésekkel jár, minden átmenetnél történnek ilyen kilengések. Elkövetnek kegyetlenségeket, gyilkosságokat, rablásokat, de ezekért épp úgy nem vagyunk felelősek, mint ahogy nem teszik felelőssé a Huszár-, vagy Simonyi-Semadam-kormányt, amiatt, hogy ily dolgok történtek.”

Újabb kérdésre kijelentette: „Én a művészeti alkotások köztulajdonba vételének híve lennék akkor is, ha akár millió mérföldnyi távolság választana el engem a szocialista tanoktól. Minden valamirevaló zseniális alkotásnak a tömegek előtt van a helye, hogy azok, akik gyönyörködni tudnak a nagy szellemek nagy alkotásaiban, ezt a gyönyörűséget megtalálhassák és esetleg művészi tudásukat fejleszthessék.”

*

A népbiztosper úgyszólván záróaktusa volt a gyorsított bűnvádi perrendtartás alapján lefolytatott büntető eljárásoknak. Nem sokkal az ítélet kihirdetése után, 1921. április 14-én hatályba lépett a hirhedt rendtörvény, az 1921: III. tc. Ez a törvény ugyanúgy széttörte a kapitalizmus liberális korszakából származó Csemegi-kódex számos garanciális intézkedését, amint ezt a népbiztosperben nem sokkal korábban meghozott ítélet is megtette. Ez az ítélet szinte mintául szolgált a nemzetgyűlés igazságügyi bizottságának ahhoz, hogy a burzsoá törvényesség törvényhozási úton történő széttörését hogyan leplezzék jogi frázisokkal.

E témakörben mégis — befejezésül — az alábbiakat emeljük ki:

A népbiztosperben eljáró első védői garnitúra nemcsak a belföldi, hanem a nemzetközi haladó közvélemény előtt is a szó szoros értelmében neveltségessé tette a vádlóindítványban és a bíróság végzéseiben található „jogi” felfogásokat, és meggyőzően kimutatták, hogy a népbiztosokat csak a klasszikus büntetőjogi elvek legsúlyosabb megsértésével lehet elítélni.

A védők e szereplése méginkább nyilvánvalóvá tette a Horthy-rendszer előtt annak a felismerését — ami egyébként ellenforradalmi rendszerük lényegéből következett —, hogy a kommunisták, de minden más haladó mozgalom büntetőjogi üldözését csakis a törvénytérteseknek törvényhozási úton történő alátámasztásával, a burzsoá törvényesség utolsó maradványát is felszámoló 1921: III. tc. — a hirhedt rendtörvény — hatálybaléptetésével folytathatják.

Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931—1939*

A magyar uralkodó osztályok gazdasági és politikai hatalma az ellenforradalmi rendszer idején lényegében mindvégig érintetlen maradt. Másként áll a helyzet a kormányzati hatalom kérdésében. A gazdasági és politikai hatalom gyakorlati megvalósítása nem az uralkodó osztályok egészének részvételével történik, hanem elkülönül, vagy esetleg más társadalmi szférákból is kiegészül egy *politikailag* uralkodó szerepet betöltő réteg. Meg kell tehát különböztetnünk a gazdasági és politikai hatalmon túl egy úgynevezett kormányzati hatalmat is, amely voltaképpen a gazdaságilag és politikailag uralkodó osztályok érdekeinek megvalósulását szolgáló állami mechanizmus birtoklása. Lényegesnek tűnik e hatalmi forma elhatárolása — a politikai hatalommal való számos érintkezési pontja ellenére — már csak azért is, mert a kormányzati hatalmat uráló rétegek számára éppen ez a pozíció teszi lehetővé erőteljesebb térhódításukat a gazdasági és politikai élet területén.

A huszas évek Bethlen által kiépített kormányzati rendszerében a hagyományos uralkodó osztályok lényegében közvetlenül kezükben tartották a kormányzati hatalmat. Az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság azonban kiélezte a magyar társadalom alapvető ellentmondásait, s egyben felszínre hozta az uralkodó osztályok belső ellentéteit is, amelyek középpontjában lényegében a kormányzati hatalomban való részesedés újrafelosztásának problémája állott. Mindezek eredményeként megbukott a fináncnöke, a nagybirtok és az állami bürokrácia szövetségén alapuló bethleni kormányzati rendszer.¹ A válság teremtette kritikus társadalmi-politikai helyzetből az uralkodó osztályok a kiutat a totális fasizmus kiépítésére törekvő társadalmi erők mind szélesebb lehetőségekhez való juttatásában látták. A fasizmus különböző típusait képviselő irányzatok közötti küzdelem áthatotta a politikai élet majd minden területét.

Ismeretes Dimitrovnak az az általános érvényű megállapítása a fasizmus uralomra jutásával kapcsolatban, hogy „a valóságban a fasizmus rendszerint a régi burzsoá pártokkal, vagy azoknak bizonyos részével folytatott kölcsönös, néha éles harcban, sőt magában a fasiszta táboron belül folytatott harcban kerül hatalomra”.² Nálunk is arról volt szó, hogy a bethleni rendszer helyébe a dzsentrif-államhivatalnoki-katonatiszti elemek készültek — éppen a kormányzati hatalom megragadása útján — a totális fasiszta diktatúra bevezetésére. E törekvésük folyamán szembetalálták magukat a korábbi rendszer konzervatív burzsoá vonásait vagy annak látszatát fenntartani igyekvő társadalmi erőkkel. A harc egyik leglátványosabb fórumát a kormánypárt parlamenti képviselőinek tábora képezte. A harmincas évek végéig ugyanis nem jött létre olyan fasiszta tömegmozgalomra épülő parlamenti párt, amely bázisát alkotta volna a fasiszta lódás folyamatának országos szinten, mint például Németországban vagy Olaszországban, s ezért a küzdelem egy párton — mégpedig a kormánypárton — belül zajlott.

A harmincas évek elején kiéleződtek a parlamenti csatározások — mintegy tükrözve a társadalomban, illetőleg az uralkodó osztályok egyes rétegei között mélyülő ellentéteket. Mivel a legfontosabb parlamenti döntések továbbra is a kormánypárt állásfoglalásától függöttek, a hatalmon levő csoportok érdekeit képviselő kormányok

* Az általunk tárgyalt időszakban a kormányzatnak parlamenten belüli legfőbb bázisát a különböző neveken szereplő (1922-től 1932-ig Egységes Párt, 1932-től 1939-ig Nemzeti Egység Pártja, 1939. március 7-től Magyar Élet Pártja) kormánypárt alkotta. Úgy véljük, az a körülmény, hogy 1930—31-ben a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt képviselői is helyet foglaltak a kormányban, nem gyakorol befolyást a kormánypárt parlamenti képviselőinek társadalmi összetételére, mert képviselőik száma viszonylag csekély volt, s a vizsgált periódusnak csak igen kis szakaszában volt kormányzó párt a fent említett párt.

¹ Lásd erről bővebben: *Márkus László*: A bethleni kormányzati rendszer bukása. Századok, 1964. 1—2., 3. sz.

² *Dimitroff*: Válogatott cikkek és beszédek. Bpest. Szikra 1952. 44. l.

arra törekedtek, hogy a párt társadalmi-politikai összetétele mindig kövesse az uralkodó osztályok belső erőviszonyainak eltolódását. Ez egyben együttjárt a kormánypárt parlamenti súlyának számszerű növelésével is.

A kormánypárt képviselőinek aránya a parlamentben 1931—1939

Választások	Összes mandátum	Kormánypárt mandátumai	
		összesen	%
1931 június	245	158	64,5
1935 március—április	245	171	69,8
1939 május	245	183	74,3

Vizsgálódásaink kiinduló pontjául az 1931-es választások eredményeit vesszük, nem utolsósorban azért, mert ez a kormánypárti képviselőgárda még tulajdonképpen a bethleni konszolidációnak megfelelő összetételű, s lényegesebb eltolódásokat majd hozzá képest tapasztalhatunk a 30-as évek folyamán a kormánypárt parlamenti frakciójában.³

A választások nyomán kialakult kormánypárti képviselőcsoport összetételét a következő oldalon lévő táblázat szemlélteti.⁴

A túloldali táblázatból látható, hogy a kormánypárt összetétele nem tükrözi az uralkodó osztályok valóságos erőviszonyait. A *nagyburzsoázia* elenyésző képviselete — hasonlóan a dualizmus időszakához⁵ — korántsem felel meg a rendszeren belüli tényleges befolyásának és szerepének. Az 1920-as évek gazdasági fejlődésének eredményeképpen jelentősen megerősödött finánciókés csoportok exponensei az Egységes Pártban Bíró Pál és Feller Pál voltak, mindketten a Kereskedelmi Bank vezetői⁶ közé tartoztak. Bíró, a Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Rt. vezérigazgatója, a fináncoligarchia egyik legismertebb személyisége. Hosszú időn keresztül a GyOSz alelnöke, aki a gazdasági élet majd minden területén komoly befolyással rendelkezett. Tagja a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamarának, a Vámpolitikai Központ elnöki tanácsának, a Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesülete igazgatóválasztmányának stb. A parlamentben a pénzügyi bizottság tevékeny résztvevője. 1922 óta képviselő. Feller Pál 1931-ben első ízben képviselő. Családja tartotta kézben a legnagyobb magyar cukor- és szeszipari érdekeltségek irányítását. Ő maga élénk tevékenységet fejtett ki a GyOSz-ban, emellett megtalálhatjuk mintegy nyole jelentős vállalat igazgatóságában, egyebek között alelnöke a Hazai Papírgyárnak s igazgatósági tagja a Leipziger Vilmos Szesz- és Cukorgyár Rt.-nek.

A *tőkés érdekeltségek vezető tisztviselői* többnyire nem a legnagyobb finánciókés csoportokhoz kapcsolódtak. Mind ezek, mind a kereskedő és iparos kategóriába soroltak politikai hovatartozásukat illetően a bethleni politika híveinek tekinthetők, sőt Bedő

³ Munkánk során a következő forrásokra támaszkodhattunk: mindenekelőtt átnéztük az érintett három ciklusra vonatkozó Országgyűlési Almanachot — miután parlamenti időszakonként két kiadásban is megjelentek, mindkét kiadást, mert tényközléseikben jól kiegészítették egymást. Emellett felhasználtuk a Nagy Magyar Compass 1929—1930, 1935—1936. és 1938—1939-es kötetait, valamint a Leonhardt-féle Compass személynévtárait. A képviselők birtokviszonyaira vonatkozó adatainkat az 1935-ös Gazdacíműtárból nyertük. Ugyanakkor igénybe vettük az 1940-ben kiadott Keresztény Magyar Közéleti Almanachot s a korszak sajtóanyagát.

⁴ Táblázatunk szerkesztésének kialakításánál elsősorban arra törekedtünk, hogy minél konkrétabb képet nyújtsonk a képviselők társadalmi tározódásáról. Ezért az alapvető osztályok mellett, ill. azokon belül számos réteget különböztetünk meg. Miután a parlament kormánypárti tagjai, néhány birtokos parasztot s az 1939-ben bekerült egyetlen munkást kivéve, zömmel az ún. középrétegekből és kisebb részben a hagyományos uralkodó osztályokból kerültek ki, s ez a harmincas években mindvégig érvényben maradt, a különböző társadalmi rétegeket és osztályokat a következő nagy kategóriákba csoportosítottuk: A „Városi burzsoázia”, valamint a „Földbirtokosok és agrárburzsoázia” kategóriák mellett külön felvettük az állami bürokráciát, lévén mindvégig fontos politikai szerepe, s az értelmiséghez a szűkebb értelemben vett szellemi foglalkozásokat tettük. Nem kis nehézséget okozott a képviselők besorolása, hisz jónéhány képviselőt több kategóriában is elhelyezhettünk volna. Eppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy jelizzük, hogy egyes kérdéses esetben milyen szempontok alapján döntöttünk. A „Tőkés érdekeltségek vezető tisztviselője” csoportba a bank-ill. ipari vállalatok igazgatói, tőkés érdekképviseleti szervek pl. a GyOSz funkcionáriusai kerültek. A földbirtokosok közé azokat osztottuk, akik bizonyíthatóan rendelkeztek földdel és gazdálkodtak. Államhivatalnoknak azt tekintettük, aki élete során főként köztisztviselőként tevékenykedett. Ide soroltunk néhány kormánypárti fizetett funkcionáriust is. Katonatisztnak csak azokat minősítettük, akik nyugdíjazásuk után semmilyen más tevékenységet nem folytattak, s elsősorban nyugdíjukból éltek. Néhány olyan katonatisztet, aki nyugalmába vonulása után visszament birtokára gazdálkodni, a földbirtokosokhoz soroltunk. Az ügyvédek közé csak a praktizálókat vettük fel. A táblázat elkészítésénél nem a mandátumok számát, hanem a ciklus elején összegyűjtött képviselők számát vettük alapul.

⁵ Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg 1848—1918. Bpest, 1942. 85. 1.

Az Egységes Párt parlamenti képviselőiténék társadalmi összetétele az 1931-es választások után

Osztályok és rétegek	1931	%
Városi burzsoázia		
<i>Fináncnök</i>	2	1,3
<i>Tőkés érdekelttség vezető tisztviselője</i>	5	3,2
<i>Iparos és kereskedő</i>	3	1,9
Összesen	10	6,4
Földbirtokosok és agrárburzsoázia		
<i>Földbirtokos</i>	35	22,5
Nagybirtokos	16	10,3
Középbirtokos	19	12,2
<i>Bérlő</i>	2	1,3
Nagybérlő	1	
Bérlő	1	
<i>Mezőgazdasági érdekképviselet és agrártőkés érdekelttség vezető tisztviselője</i>	4	2,6
<i>Birtokos paraszt</i>	6	3,9
Összesen	47	30,3
Állami bürokrácia		
<i>Hivatalnok</i>	53	34,4
Minisztériumi főtisztviselő	42	
Helyi közig. tisztviselő	11	
<i>Katonatiszt</i>	3	1,9
Összesen	56	36,3
Értelmiség		
<i>Ügyvéd</i>	22	14,1
<i>Mérnök</i>	3	1,9
<i>Orvos</i>	3	1,9
<i>Tanár</i>	8	5,2
Elemi és középiskolai	1	
Egyetemi és főiskolai	7	
<i>Író-újságíró</i>	4	2,6
<i>Lelkész</i>	2	1,3
Összesen	42	27,0
Képviselők száma	155	100,0

Sándor, a Nemzeti Hitelintézet ügyvezető alelnöke és Kállay Tamás nagykereskedő, a Horthy-korszakban jelentős politikai szerepet betöltő régi nemesi Kállay-család tagja, a miniszterelnök bizalmas környezetéhez tartoztak.

A képviselők több mint egyötöde földbirtokos. A 16 *nagybirtokos* közül 11 arisztokrata, tízezerholdas mánás viszont mindössze három: gróf Festetics Sándor (24.729 kh.; évi 308.847 aranykor.), gróf Károlyi Gyula (12.029 kh.; évi 54.772 aranykor.) és gróf Almásy Alajos (10.967 kh.; évi 70.178 aranykor. jövedelemmel). A nem arisztokrata nagybirtokosok átlagosan 1000—1200 kh. nagyságú birtokkal rendelkeztek.

A nagybirtokos arisztokráciának a fináncnökével szorosabban összefonódó rétegét gróf Ráday Gedeon és gróf Károlyi Gyula képviselték. Ráday Gedeon igazgatósági

tagja volt a Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó Ajkai Kőszénbánya Rt.-nek, a Magyar Általános Takarékpénztár Rt.-nek, elnöke a Pátria Általános Biztosító Rt.-nek, valamint 6 kisebb ipari és mezőgazdasági vállalatban töltött be vezető szerepet. Károlyi Gyula a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Rt. igazgatósági tagja volt.

A nagybirtokosok többsége (kilenc) csupán helyi jelentőségű pénzintézetek, illetve mezőgazdasági terményeket feldolgozó és értékesítő vállalatok igazgatóságaiban szerepelt.

Politikai múltját tekintve ez a réteg lényegében két fő csoportra osztható: hatan az 1918—1919-es forradalmak előtt kezdték meg politikai pályafutásukat, zömmel a kormánypárt soraiban, heten csak 1931-ben kapcsolódtak be a politikai életbe, többnyire a fiatalabb arisztokrata nemzedékből. Valószínű, hogy Bethlen az ő jelölésük révén is az Egységes Párt felfrissítését és kormányzati rendszerének megszilárdítását akarta elérni.

A nagybirtokos képviselők közül gr. Almássy Lajos, br. Biedermann Imre, br. Prónai György és gr. Ráday Gedeon tagjai voltak Bethlen szűkebb baráti környezetének. Kiemelkedő politikai szerep tulajdonítható gr. Károlyi Gyulának, aki Horthy legbizalmasabb tanácsadóinak egyike volt.

A középbirtokos képviselők birtokviszonyait vizsgálva szembeötlő a kategórián belüli vagyoni differenciálódás: míg 42% a 600—1000 holdasok csoportjába tartozott, addig 21% 2—600 holddal, s 37% 200 holdon aluli birtokkal rendelkezett. A 19 képviselő közül mindössze háromnak volt kimutatható tőkés érdekeltisége, méghozzá a nagybirtokhoz közelebb álló rétegből: Kállay Miklós a MOKTÁR-hoz tartozó Szabolcsi Központi Takarékpénztár Rt., valamint a Hitelbanktól függő Bóni Gyártelep és Mezőgazdasági Rt. elnöke és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alapította Nenzetközi Borkereskedelmi Rt. igazgatósági tagja volt, Putnoky Móric a Hitelbank és a Magyar Általános Takarékpénztár által létrehozott Magyar Tőgazdaságok Rt., Erdélyi Aladár pedig a Nemzeti Hitelintézet Rt. igazgatóságában foglalt helyet.

A középbirtokos képviselőkárda politikai arculata a nagybirtokosokkal összehasonlítva bizonyos eltéréseket mutat. Legjellemzőbb vonása, hogy közel egyharmada az 1918—1919-es forradalmak idején kezdte közéleti pályafutását, mint az ellenforradalmi mozgalmak aktív résztvevője. Feltűnő, hogy az 1931-es választásokon újonnan bekerült 6 középbirtokos képviselő közül négyen tartoznak ebbe a csoportba. Ez a tény egy később jelentősen felerősödő tendencia első mozzanata. A konszolidáció időszakában háttérbe szorult szegediek lassanként ismét visszaszivárogtak a politikai életbe. Ebben döntő szerepe volt Gömbös növekvő befolyásának, aki Bethlennel is el tudta fogadtatni jelöltjeit. Jellemző e tekintetben Marton Béla pályafutásának alakulása. A világháborút tényleges huszártisztként harcolta végig. 1919 januárjában belépett a Magyar Országos Véderő Egyesületbe, amelynek Gömbös elnökké való megválasztásakor ügyvezető igazgatója lett. A MOVE feloszlata után annak irodáit saját lakásába helyezte át és innen irányította a további szervezkedést. Később Bécsbe szökött, résztvett a bankgasse-i rablásban és a bruck-irályhidai áttörési kísérletben, majd Szegeden a horthysta Nemzeti Hadsereg kiépítésében tevékenykedett. A fehérterror éveit követően visszavonult, 1922-től dászentmiklósi birtokán gazdálkodott, s tevékenysége 1931-ig a vármegyei közéletre korlátozódott. 1932-től a kormánypárt ügyvezető főtitkára.

A középbirtokos képviselők soraiban viszonylag kevesen tartoztak Bethlen közvetlen hívei közé. Hegedüs Kálmánt, Kállay Miklóst és Putnoky Móricot a miniszterelnök legszűkebb baráti környezetében találjuk, míg a többség nagyrészt a Bethlennel szimpatizáló agrárblokkhoz tartozott.⁶

Mint a táblázatból látható, az Egységes Pártba bekerültek a *gazdagparasztság* soraiból is néhányan. Bethlen már 1926-ban kibuktatta a pártból a „csizmások” nagy részét. Mindössze 12-en maradtak, s számuk 1931-re tovább csökkent. Valamennyien a huszas évek elejétől képviselők. Vezetőjük Mayer János, Bethlen volt földművelésügyi minisztere. A csoport már csak kis létszámánál fogva sem jelentett komolyabb, önálló politikai tényezőt, legfeljebb a kormánypárt agrárblokkjának egészében, azzal együtt érvényesülhetett. Többnyire a bethleni politika hívei, akiknek mindenekellett a mandátummegtartás volt a legfőbb céljuk. Egyik jellemző figurája a csoportnak Csizmadia András, „a kormánypárt utolsó oszlopa a Tiszántúlon”, aki 197 kat. hold

⁶ A kormánypártban belüli agrárblokk vezetője Marschall Ferenc volt, kialakulása 1930-ban vette kezdetét, amikor az arzárról a válság következtében mind szélesebbre nyílt. 1931 elejére az arzárrusok különállását, bizonyos mértékig ellenzéki státuszt, heti összejöveteleik mutatják, amelyeken fenntartották a párt iránti teljes lojalitási látszatát: az arzárról elleni harcukban ugyanis még a bethleni koncepció támogatójaként léptek fel, de megmutattak elégedetlenségük is a kormány politikáját illetően.

birtokában (évi 2696 aranykor. jövedelemmel) képviselte a „magyar parasztság érdekeit”.

A kormánypárt képviselőinek legnépesebb rétegét az *államapparátusban* elhelyezkedő, többnyire dzsentri eredetű elemek képezték.⁷ Hivatali állásuk szerint közöttük 4 aktív és 7 nyugalmazott miniszter, 6 aktív és 7 nyugalmazott államtitkár és helyettes államtitkár, 7 egyéb miniszteriális tisztviselő, 5 főispán, 11 vármegyei és városi hivatalnok, 3 katonatiszt és 6 az állami és pártadminisztráció egyéb területein működő személy található.

Az 55 képviselőből mindössze 14-en (25,4%) részesedtek tőkés vállalatok profitjából, s ezek egyenlő arányban kapcsolódtak az ipar és bank-, ill. az agrártőkéhez. Utóbbiak jellegzetes figurái Pesthy Pál ny. igazságügyminiszter, a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének igazgatósági tagja és a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet elnöke, valamint Bottlik József ny. főispán, a Helvécia Szőlőtermelő és Értékesítő Rt. (Földhitelbank), Magyar Östermelő Rt. (Magyar Ált. Takarékpénztár Rt.) stb. igazgatósági tagja. Az aktív állami hivatalnokok közvetlen személyes részvételét az üzleti életben elvileg lehetetlenné tette, gyakorlatilag pedig megnehezítette az összeférhetlenségi törvény. Ezzel szemben általános gyakorlat volt, hogy különösen a miniszterek és államtitkárok nyugalmabonulásuk után valamilyen jól jövedelmező gazdasági színekurát kaptak. Néhányan a leggazdagabb finánciókés körökhöz kapcsolódtak. A finánciókés és a legfelsőbb állami bürokrácia összefonódásának tipikus képviselője Ugron Gábor ny. belügyminiszter, aki 13 jelentős vállalat, pl. az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt., a Magyar Asphalt Rt. (Kereskedelmi Bank), a Goldberger Sámuel és fiai Rt., a Zagyvapálfalvai Üvegyár Rt. stb. elnöke, ill. igazgatósági tagja volt. Rakovszky Iván ny. belügyminiszter 1600 holdnyi földbirtok mellett helyet foglalt a Magyar—Olasz Bank Rt. és a Foncière ált. biztosító intézet igazgatóságában. Almásy László, a képviselőház elnöke, a Vulkan Gépgyár Rt. (Hitelbank) elnöke, a Központi Gáz- és Villamossági Rt. (Kereskedelmi Bank) igazgatósági tagja. Ugyancsak számos (17) vállalkozás jól jövedelmező stallumából részesedett Görgey István, ny. miniszteri osztálytanácsos, a Hungária Vegyiművek Rt. (Kereskedelmi Bank), a Nagybatány-Újlaki Egyesült Ipartelepek Rt. (Angol—Magyar Bank), a Győri Textilművek Rt. (Angol—Magyar Bank), a Magyaróvári Műselyemgyár Rt. (Hitelbank) stb. igazgatósági tagja. Róla egyébként még el kell mondanunk, hogy a bécsi ellenforradalmi szervezkedés idején Bethlen bizalmas informátora volt, 1919 után pedig a Kereskedelmi Minisztériumban működött. Külön ki kell emelnünk Bethlen két miniszterét, Szcitovszky Bélát és Valkó Lajost, akik ugyan személyesen egyik monopóliumnál sem voltak érdekelve, családi kapcsolataik révén azonban szintén a leggazdagabb finánciókés körökhöz tartoztak.

A közhivatalnok-képviselők viszonylag nagy számát az állami bürokráciának az ellenforradalmi rendszerben különösen megnövekedett szerepe magyarázza. Bethlen kormányzati koncepciójának lényeges elemét alkotta az államhivatalnoki kar fokozottabb bevonása a politikai irányító és végrehajtó hatalomba. Jellemző e tekintetben az a tény, hogy harmincegyen 1921 után kezdték meg politikai pályafutásukat..

Az állami bürokrácia kategóriájába sorolt 55 képviselő közül 19-en közvetlenül a szűkebb bethleni adminisztrációból kerültek a Ház padsoraiha: Bud János, Klebelsberg Kunó, Pesthy Pál, Rakovszky Iván, Scitovszky Béla volt, Valkó Lajos és Zsitvay Tibor aktív miniszterek mellett 5 államtitkár, 5 főispán és 2 egységes párti funkcionárius.

Az *értelmiségben* belül különös figyelmet érdemelnek az ügyvédek, akik mindig jellemző figurái voltak a magyar közéletnek. A Horthy-korszakban, éppen úgy, mint korábban, az egyetemi-főiskolai kvalifikáció elérésének leginkább járatos útja a jogi diploma megszerzése volt. A kormánypárti képviselők jórésze is jogi végzettséggel rendelkezett,⁸ ügyvédi gyakorlatot azonban csak huszonketten folytattak. Az ügyvédi pálya lehetőséget biztosított széleskörű társadalmi-társasági kapcsolatok kiépítésére, így ezek a mozgékony, a paragrafusokat jól ismerő elemek alkalmassá váltak arra, hogy Bethlen az állami bürokrácia mellett rájuk is támaszkodják politikai elgondolásainak megvalósításában. Döntő többségük politikai pályafutását is Bethlen idején kezdte. Az a tény, hogy hétnek közülük 100 holdon felüli birtokuk volt, hatan tőkés vállalatok igazgatóságaiban ültek, s hárman földbirtokuk mellett igazgatósági tagságokkal is rendelkeztek, azt bizonyítja, hogy ezt a csoportot mindkét uralkodó osztály felé fontos gazdasági és politikai érdekek fűzték. Ott található a különböző jogász érdekképviseleti

⁷ Csak 42 államhivatalnok képviselő származására vannak adataink. Következésképp oszlanak meg: 27-en nemesi, 3-an főnemesi, 11-en értelmiségi, 1 alkalmazott család leszármazottja.

⁸ Az 1931—1935-ös ciklusban 101 képviselőnek (össz. képv. 65%-a), az 1935—1939-es ciklusban 82 képviselőnek (össz. képv. 48%-a), az 1939—1944-es ciklusban 87 képviselőnek (össz. képv. 49%-a) volt jogi végzettsége.

szervek (pl. a Magyar Jogászegylet, az Országos Ügyvédszövetség, a Budapesti Ügyvédi Kamara stb.) mellett több társadalmi szervezetben (TESz, Területvédő Liga, Revíziós Liga, Magyar Nemzeti Szövetség, Tisza István Társaskör, Országos Széchenyi Szövetség stb.), valamint egyéb gazdasági érdekképviselői intézményekben is (Országos Iparos-szövetség, Mérnöki Kamara, Magyar Gazdaszövetség stb.). Bessenyei Zéno, mint a nagytőkével szoros kapcsolatban álló ügyvéd típusa, 8 vállalat igazgatóságának tagja, többek között a Kereskedelmi Bank érdekeltiségebe tartozó Magyar Kerámia Rt.-nek. Rubinek István, atyja politikai örökségéhez híven, a legjelentősebb agrárius érdekképviselői szervezetben tevékenykedett, igazgató-választmányi tagja volt a OMGE-nak és ügyésze a Magyar Mezőgazdák Szövetségének, a Gazdák Biztosító Szövetkezetének, valamint a Hangyának. Kelemen Kornél viszont a társadalmi szervezetekben sokrétű szerepet vállaló ügyvéd jellemző figurája: a Magyar Nemzeti Szövetség, a Mérnöki Kamara és a Pesti Református Egyházmegye főügyésze, a Területvédő Liga alapító tagja, a TESz társelnöke, az Országos Nemzeti Klub főtítkára stb.

Bár a kormánypárt ügyvédcsoportjának döntő többsége hithű bethlenista, itt is megtalálhatjuk már Gömbös egyik bizalmi emberét, az 1931-ben mandátumhoz jutott Lázár Andort, akit összekötöttesei — szemben az előbb jellemzett típusokkal — elsősorban a magyar burzsoáziának a huszas években gazdaságilag még gyenge, de a harmincas években erősödő, jelentős állami támogatást élvező rétegéhez, az un. keresztény burzsoáziához⁹ kapcsolnak. Igazgatósági tagja volt a Péti Nitrogén műtrágyagyár Rt.-nek, a Magyar Nemzeti Gazdasági Banknak, a Diósgyőri Szénbánya Rt.-nek, a Gazdaságberendező és Motorek Rt.-nek és alelnöke a Magyar Távíratok Iroda Rt.-nek.

Az értelmiségben belül még külön kiemelkedőnek véljük az egyetemi tanárok csoportját. Többnyire a finánetőke érdekeket képviselő gazdasági szakemberek. Söpkéz Sándor műegyetemi tanár, Chorin veje, számos (9) elsősorban a Kereskedelmi Bank érdekkörébe tartozó vállalat igazgatósági tagsága révén már szinte a finánetőke vezérekárhoz számítható (Központi Gáz- és Villamossági Rt., Tiszavédiki Villamossági Rt., Magyar Acélárugyár Rt. [Hitelbank] stb.) Kenéz Béla agrárközgazdász a Szolnoki Magyar Bank elnöke (Angol—Magyar Bank), valamint a legnagyobb finánetőkes csoportok által állami támogatással alapított Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet Rt. igazgatósági tagja. Herrmann Miksa műegyetemi tanárt, aki 1926-tól 1929-ig kereskedelemügyi miniszter volt, később megtalálhatjuk a Beocsini Cementgyár Unió Rt. (Hitelbank) igazgatóságában.

A kormánypárt társadalmi tagozódásának részletezése után kísérletet teszünk arra, hogy felvázoljuk a pártban belüli politikai csoportosulások főbb kontúrjait. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a frakciók általában nem osztályalapokon szerveződtek, közöttük állandó volt a fluktuáció, csupán az egyes irányzatok tartósabb jellegűek. Túloldali táblázatunk adatai nem tekintetők abszolút értékűeknek, csak a tendenciákat jelzik.¹⁰

A frakciók egymáshoz való viszonyának és a párt politikájában betöltött szerepének kérdésével e helyütt nem foglalkozhatunk. Mégis bepillantást nyújthat a belső erőviszonyok problematikájába az Egységes Párt vezetőségének összetétele 1931-ben. 18-an ugyanis a Bethlen-frakcióhoz, heten az agráriusokhoz, négyen pedig a kisgazdákhoz tartoztak. Ez a tény azt mutatja, hogy az 1931-es választások után is „István gazdák” volt az úr a kormánypártban.¹¹

⁹ Ld. *Laackó Miklós*: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években. Történelmi Szemle 1962. 3—4. sz. 450. l. Lázár Andor személyével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy pár héttel a választások előtt a Honvédelmi Minisztérium politikai államtitkárává nevezték ki. Ebből a szempontból esetleg helyesebb lett volna őt az államhivatalnokok közé sorolni, viszont ha azt vesszük figyelembe, hogy a választásokig befutott életpályájára mégis elsősorban az ügyvédi gyakorlat nyomja rá a bélyegét, akkor talán helytálló őt az ügyvédek között említeni.

¹⁰ A Bethlen-csoporthoz azokat a képviselőket soroltuk, akikről forrásaink expressis verbis kimondják, hogy Bethlen közvetlen hívei. Ugyanígy állapítottuk meg a szélsőjobban belül Gömbös hívei közé és a kisgazdákhoz való tartozást. Az agrársoport és a szélsőjobb keretébe való besorolásnál az előbb említett — viszonylag egyszerű — megoldás mellett feltétlenül figyelembe kellett vennünk egyéb tényezőket is. Ilyenek pl. tagja-e az illető jelentősebb agrárérdekképviselői szervnek vagy érdekeltségnek, politikai, esetleg publicisztikai, vagy szakirodalmi megnyilvánulásai milyen törekvéseknek fejeznek ki, tagja-e, vagy politikai pályafutása alatt tagja volt-e szélsőjobboldali vagy ellenforradalmi egyesületeknek, szervezeteknek. Honnan indult politikai pályája? Kihez vagy kiknek szorosabb baráti környezetéhez tartozik? Stb. Az így rekonstruált frakciók természetesen nem különíthetők el mereven egymástól. Bethlen hívein azokat értjük, akik szorosabban tartoznak a miniszterelnök politikai, esetleg baráti környezetéhez. Az agrárblokknak — amelyről egyes források kifejezeten úgy emlékeznek meg, hogy azt maga Bethlen hozta létre — számos olyan tagja van, aki amellett, hogy elsősorban agrárius érdekek képviselője, többnyire a bethleni politika támogatója is, s ugyanígy — egy-egy szélső jobboldali beállítottságú is található közöttük. Adott, konkrét kérdésekben való állásfoglalás is felborítható időnként ezeket a kereteket — ezért mondtuk, hogy számadataink nem tekintetők abszolút értékűeknek. Penti, általánosabb érvényű módszertani jellegű megállapításaink a későbbi ciklusok hasonló táblázatainak magyarázatára is értenek, ezért a továbbiakban nem térünk ki a csoportrekonstruálás módszer-tani problematikájára.

¹¹ A pártvezetőség összetétele 1931-ben:

Pártvezér: gr. Bethlen István

A kormánypárt parlamenti képviselőinek politikai csoportjai s azok társadalmi összetétele (1931—1935)

Társadalmi rétegek	Politikai csoportok			A totális fasiszta diktatúra képviselői (ezen belül Gömbös személyes hívei)	
	A bethleni kormányzati rendszer képviselői				
	Bethlen személyes hívei	Agrárblokk			
Agrár-csoport		Kisgazdák			
Államhivatalnok — katonatiszt	24	6	2	3	(2)
Nagybirtokos	7	9		1	
Középbirtokos	4	10		5	(3)
Bérlő		2			
Mezőgazdasági érdekképviselői vezető tisztségviselő	1	1	2		
Birtokos paraszt	1		5		
Ipari tőkés	2				
Tőkés érdekképvis. vez. tisztségviselő	2				
Iparos és kereskedő	1	1			
Ügyvéd	11	6		1	(1)
Egyéb értelmiség	10			1	(1)
Összesen	63 (40%)	35 (22%)	9 (5,8%)	11 (6,4%)	7 (4,3%)

Bár az 1931-es választásoknak az volt a céljuk, hogy megerősítsék Bethlen helyzetét, 1931 őszére azonban a kormánynak le kellett mondania. Utódjának, Károlyi Gyula grófnak az volt a feladata, hogy a fasiszta jellegű konzervatív ellenforradalmi rendszert változatlan formában fenntartsa és átmentse. Vállalkozása azonban nem sikerült: s 1932 nyarán a pártban teljes zűrzavar vált uralkodóvá. Egy új „erőskezü” kormány gondolata mind népszerűbbé vált az uralkodó osztályok körében, amelyek Gömbös Gyula miniszterelnökségében látták a megoldást. Az új kormányfő végső soron a totális fasiszta diktatúra megvalósítására törekedett, azonban egy alapjában bethleni platformon álló kormánypártot örökölt. Ezért mind nagyobb mértékben igyekezett saját híveinek kormánypárti mandátumot juttatni. Időközi választásokon kerültek be a parlamentbe többek között Antal István, Meeser András, Hóman Bálint, Baross Gábor, vitéz Tabodi Tibor, Bárczay János és Krudy Ferenc. Ezen elemek bekerülése nem változtatta meg lényegesen a párt belső erőviszonyait. Gömbös pozícióinak megerősítése érdekében egyéb módszerekhez is folyamodott: megkezdte a kormánypárt fasiszta tömegpárttá való átszervezését, a fővárosi kormánypárt vezetését átjátszotta saját emberei kezébe, és igyekezett megszerezni a Keresztény Gazdasági Párt Wolff Károly vezette szárnyának támogatását. Így a miniszterelnök és a bethlenisták ellentéte 1935 elejére annyira kieleződött, hogy már csak a ház feloszlásával vált megoldhatóvá.¹² Gömbös, Bethlen tudta nélkül, kicsikarta Horthytól a házfeloszlási kéziratot, s a kormányzó március 31-re kiírta az új választásokat. Bethlen, levonva veresége konzekvenciáit, 15

Pártelnök: Pesthy Pál

Ügyvezető alelnök: Rubinek István

Társelnökök: Kenéz Béla és gr. Ráday Gedeon

Alelnökök: Bessenyei Zéno, Bottlik József, Hajós Kálmán, Csizmadia András, Ivády Béla, Schandl Károly

Háznagy: Takách Géza

Az elnökség tagjai: Berki Gyula, Biró Pál, Erdélyi Aladár, Farkasfalvi-Farkas Géza, Kálnoky-Bedő Sándor, Kozma Jenő, Lakatos Gyula, br. Láng Boldizsár, Mándy Sámuel (a vezetőség egyetlen nem képviselő tagja), Marschall Ferenc, Niamešny Mihály, Meskó Zoltán, Örfy Imre, Östör József, Patacsy Dénes, Putnoky Móric, Takách Géza, Temesváry Imre, Tomcsányi Vilmos Pál, Ugron Gábor.

¹² Antal István, Gömbös sajtófőnöke 1935. márc. 17-i jászberényi beszédében a következőképp jellemezte a miniszterelnök és a kormánypárt viszonyát: „Lehetetlen olyan többséggel kormányozni, amely miután a kormányelnöknek egymásután szavazza a bizalmakat, szemével más politikai ábrándképek felé kacsint, a kulisszák mögött összeküvéket szervez és minden alkalommal érezteti a kormányelnökkel, hogy ő, Gömbös Gyula, a pártnak csak albrője, akinek határidővel fel lehet mondani.” (MTA. Történettudományi Intézet Arch. Antal István emlékirata. 684. oldal.)

A Gömbös—Bethlen ellentétre vonatkozóan ld. *Könyv Sándor*: Kísérlet a totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon (1932—1935) V. fejezetét. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. MTA Könyvtárának Kézírtára.

társával együtt kilépett a Nemzeti Egység Pártjából.¹³ Vele tartottak Berki Gyula, Bíró Pál, Fráter Jenő, Gratz Gusztáv, Herrmann Miksa, Kállay Miklós, gr. Keglevich Gyula, Kozma Jenő, Níamesny Mihály, Payr Hugó, br. Prónay György, gr. Ráday Gedeon, Szejtovszky Béla, Scheuer Róbert és Ugron Gábor.¹⁴

1935-ben különösen brutális kormánypárti terror jegyében zajlottak le az utolsó nyílt választások Magyarországon, amelyeken a NEP „hatalmas” győzelmet aratott.

A túloldali táblázat képet ad az 1935-ös választások eredményeképpen a Háza került kormánypárti képviselőségára társadalmi rétegződéséről. Az előző ciklushoz képest a fő kategóriák egymáshoz való arányában lényeges változás nem mutatható ki.

Messzebbmenő következtetések vonhatók le az egyes kategóriákon belül a társadalmi rétegek egymáshoz való viszonyának és az egyes rétegek személyi összetételének megváltozásából. A *fináncióke* és a hozzá legszorosabban kapcsolódó *ipari nagyburzsoázia* továbbra is viszonylag csekély közvetlen képvisellel rendelkezett a NEP-ben. Fellner Pál, Kühne Lóránt, Szurday Róbert és Knob Sándor volt e réteg kormánypárti szószólója. Figyelemreméltó, hogy Reményi-Schneller Lajos révén közvetlen képviselőhez jutottak a keresztényburzsoázia és az agrártőke vállalatának irányításában résztvevő, újonnan feltörekvő és politikai szerepet is óhajtó gazdasági szakemberek. (Vezérigazgatója a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének, igazgatósági tagja a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének, a Nitrokémia Ipartelepek Rt.-nek, a Magyar Hydrobenzin Rt.-nek, a Magyar Ammóniagyár Rt.-nek stb.)

A földbirtokosoknak az 1931-es állapothoz képest 6,1%-os térhódításában — egyelőre a személyek cserélődését még nem tekintve — jellemző mozzanatot láthatunk. Egészében megnövekedett az agrárstruktúrához, az agrárius érdekekhez szorosan kapcsolódó kormánypárti képviselők tábora. Ha megfigyeljük a kategórián belüli elmozdulásokat is, feltűnő mindenekelőtt a *magnás-arisztokrata mammutbirtokos* képviselők teljes kiszorulása. Míg az előző parlamenti ciklusban ott találtuk a *tízezerholdasok* képviselőit, jelen időszakunkban a legnagyobb földbirtokkal rendelkező arisztokrata gr. Károlyi Viktor, akinek birtokai „csupán” 6746 kh-ra (63.764 aranykor. évi jövedelemre) rugtak. Utána következik br. Radvánszky Kálmán, 4210 kh-dal (évi 21.842 aranykor.), azután négyen 3—4000 kh-dal, ugyancsak négyen 2—3000 kh-dal, s végül 1—2000 holddal öt birtokos rendelkezik. Jellemző továbbá erre a nagybirtokos rétegre — szemben az előző garnitúrával —, hogy egyetlen kivétellel, nincs komolyabb tőkés érdekeltsége a fináncoligarchia pénzügyeiben vagy ipari nagyvállalataiban. Mindössze hatan vannak, akik tagjai valamely helyi jelentőségű, többnyire agrártőkés jellegű pénzügyet vagy mezőgazdasági terményeket feldolgozó és értékesítő vállalat igazgatóságának.

A csoport nagyrésze, számszerint 9 (60%) 1935-ben mint új képviselő nyerte el a kormánypárti mandátumot. Közöttük hatan élénk szerepet vállaltak a nagy- és középbirtokos vezetés alatt álló gazdamozgalmakban, tagjai voltak a helyi mezőgazdasági kamaráknak, gazdasági egyesületeknek és szövetkezeteknek. Gr. Festetics Domonkos pl. tagja az Országos Mezőgazdasági Kamarának, s emellett helyet foglal az Alsó-dunántúli Mezőgazdasági Kamara vezetésében. Nirmsee Pál az OMGE igazgató-választmányi tagja, alelnöke a Juhtenyésztők Országos Egyesületének. Beniczky Elemér elnöke a pétervásári járási mezőgazdasági bizottságnak, az Észak-tarnavölgyi Víz-társulatnak és az Egercsehi Hitelszövetkezetnek.

Politikai indításukat tekintve a következő kép bontakozik ki: a két „öreg”, Bárczay Ferenc és Beniczky Elemér (60 ill. 63 évesek) már a század első évtizedében is képviselő volt az alkotmánypártban ill. a függetlenségi és 48-as pártban. 1919 után azonban visszavonultak, s 1935-ig csak a vármegyei közéletnek voltak aktív szereplői. A fiatalabbak közül gr. Károlyi Viktort már 18 éves korában Horthy „nemzeti hadsereg”-ében találjuk, s bár a huszas években nem játszott aktív politikai szerepet, szélsőjobboldali eszméit megőrizve 1935-től egyik legagresszívabb hangadója a kormánypárti szélsőjobboldalnak. Gr. Pálffy-Daun József először a bécsi ellenforradalmi szervezkedésben tevékenykedett, később átment Szegedre, ahol a „nemzeti hadsereg” vezérkarában tűnt fel. 1915-ig bicskei birtokán gazdálkodott. Gr. Almássy Imre 1919-ben a szolnoki fehérgárda szervezője volt, majd átmenetileg visszavonult, s a NEP kampányszerű szervezése idején „élharcosként” működött közre. A többiek 1935-ben kezdték meg közéleti szereplésüket.

A nagybirtokosok közül kimaradtak olyan prominens bethlenisták, mint gr. Károlyi Gyula, gr. Keglevich Gyula, gr. Ráday Gedeon és br. Prónay György, s ez a tény

¹³ A kormánypárt 1932-től, Gömbös javaslatára, a Nemzeti Egység Pártja nevet vette fel. (A továbbiakban: NEP.)

¹⁴ Országgyűlési Almanach. 1935—1939. 228. l., 8 Órai Újság, valamint Újság, 1935. márc. 8. 9. 10-1 számai.

*A kormánypart parlamenti képviselőinek
társadalmi összetétele 1935-ben*

Osztályok és rétegek	1935	%
Városi burzsoázia		
<i>Fináncnölkés</i>	4	2,4
<i>Tölkés érdekeltség vezető tisztviselője</i>	4	2,4
<i>Iparos és kereskedő</i>	1	0,6
Összesen	9	5,4
Földbirtokosok és agrárburzsoázia		
<i>Földbirtokos</i>	44	25,8
Nagybirtokos	15	
Középbirtokos	29	
<i>Bérlő</i>	7	4,1
Nagybérlő	2	
Bérlő	5	
<i>Mezőgazdasági érdekképviselő és agrárnölkés érdekeltség vezető tisztviselője</i>	6	3,5
<i>Birtokos paraszt</i>	5	3,0
Összesen	62	36,4
Állami bürokrácia		
<i>Hivatalnok</i>	41	24,1
Minisztériumi főtitviselő	33	
Helyi közig. titviselő	8	
<i>Katonatiszt</i>	9	5,2
Összesen	50	29,3
Értelmiség		
<i>Ügyvéd</i>	24	14,0
<i>Mérnök</i>	5	3,0
<i>Orvos</i>	5	3,0
<i>Tanár</i>	4	2,4
Elemi és középiskolai	—	
Egyetemi és főiskolai	4	
<i>Író, újságtíró</i>	7	4,1
<i>Lelkész</i>	4	2,4
Összesen	49	28,9
A képviselők száma	170	100,0

alapvetően megváltoztatta a kormánypartban helyet foglaló nagybirtokos réteg politikai arculatát. A régi Bethlen-gárdát már csak Holitscher Károly képviselte, aki 1221 kh. birtoka mellett igazgatósági tagja volt a Pannónia Áramszolgáltató Rt.-nek (Magyar Ált. Kőszénbányák érdekeltsége) és az Országos Szeszértékesítő Rt.-nek. Tizen a Bárczay

Ferenc által vezetett agrárcsoporthoz tartoztak, ill. annak politikai irányvonalával rokonszenveztek. Gr. Károlyi Viktor, gr. Festetics Domonkos, gr. Pálffy-Daun József és br. Vay Miklós elkötelezték magukat az intranzigens szélsőjobb oldali politika lelkes és ügybuzgó támogatása mellett.

A középbirtokos képviselők birtokviszonyainak változását az alábbi táblázat szemlélteti:

Birtoknagyság	1931—1935	1935—1939
1000—600	42%	34,5%
600—200	21%	34,5%
200 kh. alatt	37%	31,0%
összesen:	100%	100%

A középbirtokosok alsó és felső rétegének aránya csökken, ezzel egyidejűleg jelentősen megnövekszik a közbülső rétegé. Az úri kisbirtokon belül csaknem megduplázódik a 100 hold körüli birtokok rendelkezők száma (4-ről 7-re emelkedik).

A 29 középbirtokos közül csak Péchy Lászlónak a fináncotke agrárjellegű érdekeltiségéhez való kapcsolódása és Krudy Ferencnek egy agrártőkés jellegű szövetkezetben betöltött igazgatósági tagsága mutatható ki. (Péchy László a Pesti Hazai Első Takarékpénztár érdekkörébe tartozó Szatmári Gazdasági Bank Rt. elnöke, Krudy Ferenc pedig az Országos Központi Hitelszövetkezet igazgatósági tagja.)

Viszonylag nagy számban, tizenhatan kerültek a parlamentbe új képviselőként a középbirtokosok közül. Politikai múltjukat tekintve hárman a 19-es szegedi ellenforradalmi csoporthoz tartoztak, egy a fajvédőpártban s tizenkettő 1935-ben „homo novus”-ként kezdte politikai pályáját.

Politikai arculatát tekintve ez a társaság egészében jobboldalibb, mint az előző, a 31-es garnitúra volt. A bethlenisták megfogyatkoztak, és jelentősen megizmosodott Gömbös tábora. A 29 főből kb. 15-en tartoztak Gömbös híveihez és közülük nyolcan azok hangadó magvához, a „viharsarokhoz”. A többiek megoszlottak a Bárczay-vezette agrárcsoport és egy olyan önálló, határozott politikai célkitűzésekkel nem rendelkező, a változó politikai fuvallatoknak megfelelően ide-oda lengedező, obskurus figurákból álló csoport között, amelyet amorfi állapota, politikai-erkölcsi gerinctelensége miatt talán „mocsár”-nak is nevezhetnénk. E társaság politikai habitusához hozzátartozik, hogy közöttük 7 szolgálaton kívüli, ill. nyugalmazott katonatiszt található.

A harmincas évek dzsentr-i-katonatiszti politikus csoportjának jellegzetes típusa vitéz Mecsér András és vitéz Csicsery-Rónay István. Mecsér András Ludovika Akadémiát végzett, már a polgári forradalom idején Fejér megyében ellenforradalmi szervezkedést kezdeményezett, majd csatlakozott az ún. „nemzeti hadsereghez” s 1919 őszén Siófokon találjuk. A későbbiekben Berlinbe került katonai attasénak, ahol felveszi a kapcsolatot a náci körökkel. Visszatérte után nyugalomba vonult s pettendi birtokán gazdálkodott. 1934-től az Országos Mezőgazdasági Kamara elnöke, s mint ilyen aktív sürgetője a magyar—német kereskedelmi kapcsolatok fellendítésének. 1933-ban ő készítette elő a Hitler—Gömbös találkozót, a továbbiakban a német orientációjú külpolitika egyik leggresszívabb és legagresszívabb előharcosává vált, akit már a kortársak is a náci körök bizalmi emberének tekintettek.

Hozzá hasonló figura Csicsery-Rónay István, hivatásos katonatiszt, aki 1919-ben a „nemzeti hadsereg” dunántúli főparancsnoksága vezérkari főnökének helyettese. 1924-től, nyugalombavonulása után, Somogy megye vitézi székkapitánya, 865 kh. területű családi birtokán gazdálkodik, s a somogyi középbirtokosok szervezésében játszik aktív szerepet. 1935-től a „viharsarok” egyik oszlopos tagja. A gazdálkodó nem-katonatiszti középbirtokos réteg jellemző alakja Juresek Béla, aki 1914-től 700 holdas családi birtokát kezeli, 1933-ban kapcsolódik a Marton-féle pártszervezési akcióba mint a sárbogárdi kerület „élharcos” szervezője, s ennek révén kerül a parlamentbe.

A 35-es választások eredményeképpen jelentősen megnövekedett agrárelemek számát gyarapították a *bérlők* is. Míg 1931-ben mindössze két bérlővel találkoztunk, jelen időszakban hétre növekedett a számuk. Ketten közülük nagybérlők (Mándy Sándor 3033 holddal és vitéz Mikolay József 2157 holddal), hárman 4—600 kh. s ketten 100—200 kh. bérleten gazdálkodtak. Egyikük sem kapcsolódott semmiféle tőkés érdekeltiséghez,

s többnyire valamely mezőgazdasági érdekképviselői szervben (az OMGE-ban vagy helyi agrártületekben) volt vezető szerepük. Az öt új képviselő közül hárman — Mocsary Dániel, Fricke Valér és Miskolczy István — kifejezetten a párt szélsőjobboldalán, a „viharsarokban” foglalnak helyet. A többiek a két régi képviselővel, Bárczay Jánossal és Lukács Bélával együtt az agrárcsoport jobboldalához tartoznak.

1935-re megnövekedett a száma a *mezőgazdasági érdekképviselők vezető tisztviselőinek* is. A már ismert agrártökes érdekeltségű Schandl Károlyon és Szentmártoni Radó Lajoson kívül még az előző ciklusban időközi választáson jutott be Máriaassy Mihály, 1935-ben pedig három új, politikai pályáját 1931 után — a Gömbös-korszakban — kezdő képviselő kapott helyet a kormánypárt soraiban. A fiatal kora ellenére is jelentős agrárszakembernek számító Matolesy Máttyás, a Magyar Gazdaságkutató Intézet szakelőadója mellett az ugyancsak agrárius érdekeket képviselő Megay-Meisner Károly, az Országos Mezőgazdasági Kamara titkára, voltak e réteg új emberei. Mindketten számottevő szakirodalmi működést fejtettek ki, és gyakran szólaltak fel a parlamentben. Egyedül csak a harmadik új képviselő, Hunyadi Ferenc állott kapcsolatban a jelentősebb agrártökes vezető körökkel. (Igazgatósági tagja pl. a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetségének, a Földreform pénzügyi lebonyolítására alakult szövetkezetnek, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének stb.)

A *gazdagparaszt-képviselők* számában csökkenés mutatkozik, a két kieső kiscgazda képviselő helyébe csak egy új, a Mayer János környezetéhez tartozó Plósz István került be. A réteg társadalmi, gazdasági és politikai arculatán lényeges változás nem tapasztalható.

Gömbös kormánypártjában a Bethlen-féle Egységes Párthoz képest az *államhivatalnokikarnak* csökkenő szerep jutott, megnövekedett viszont a katonatiszti elemek súlya. Előbbiek száma 52-ről 41-re apadt, utóbbiaké 3-ról 9-re emelkedett. Egyébként az államhivatalnokikaron belül hivatali állás szerint lényeges változás nem fedezhető fel. 12 aktív ill. nyug. miniszter, 8 aktív ill. nyug. államtitkár és helyettes államtitkár, 6 minisztériumi főtisztviselő, 1 nyug. főispán, 8 megyei közigazgatási tisztviselő és 8 az állami és pártélet egyéb területén működő főtisztviselő található közöttük. Személyi összetételük azonban módosult. A 41 államhivatalnok közül csupán 12 újonnan bekerült képviselő volt, ezek egyrésze a gömbösi irányzat követője. Túlnyomó többségük nem egészíthette ki nyugdíját vagy fizetését igazgatósági és felügyelőbizottsági tagságok után járó tantiémekkel.

Az állami bürokrácia és a tisztikar soraiból kikerült képviselők politikai elhelyezkedésének vizsgálatakor már első pillantásra feltűnik a bethleni gárda megfogyatkozása, amely kb. 11-re, tehát a felére csökkent. Ezzel szemben a kategórián belül a jobb- és szélsőjobboldali elemek száma 4-ről kb. 17-re ugrott.¹⁵ Ketten — Marschall Ferenc és Ivády Béla — az agrárcsoportozhoz tartoztak.

Az *értelmiség* réteg vizsgálatát ismét az ügyvéd-képviselőkkel kezdjük. Kézzenfekvőnek látszik — mielőtt összképet nyújtanánk — azonnal megállapítani a tény: 14 új ember szerepel a 24 tagot számláló kormánypárti ügyvéd-képviselők között. A régi bethlenistákból már csak Bessenyei Zénó, Almásy László, Lakatos Gyula és Kelemen Kornél maradt a parlamentben. Míg az előző Házból újráválasztott ügyvédek csoportjának mindkét uralkodó osztály felé kapcsolódó gazdasági kötöttsége maradéktalanul kimutatható, az új képviselők között csak elvétve akad egy-egy, akinek földbirtoka, bérelt földje vagy igazgatósági tagsága lenne akár ipari, akár agrártökes vállalkozásban. Ugyanakkor azonban széleskörű társadalmi kapcsolataik továbbra is fennállának. Legáltalában annyiféle társadalmi egyesületben és érdekképviselői szervben töltenek be vezető szerepet, mint az előző ciklus ügyvédei. Ott találjuk őket a különböző lapok szerkesztő-ségeiben, a protestáns egyházak világi tisztségeiben, a helyi közigazgatásban, sőt a sportvilágban is. Az új képviselőkről — politikai indulásukat tekintve — megállapítható, hogy többségükben, a 14-ből 9-en, 1931 után, hárman a szegedi, bécsi ellenforradalmi mozgalommal való részvétellel kezdték politikai pályafutásukat.

Az 1935—1939-es ciklus ügyvédképviselői is többnyire csatlakoztak valamilyen politikai csoportosuláshoz. A 4 bethlenistán kívül 8-an Gömbös hívei közé, ketten az agrárcsoportozhoz, és tízen az általunk „mocsár”-nak nevezett társasághoz tartoztak.

Szinte teljesen kieserélődtek az értelmiség egyéb kategóriáiba sorolható személyek is. A 25 mérnök, orvos, tanár, publicista és lelkes közölt 19 új képviselővel találkoztunk. Ezek közül mindössze egynek van ipari érdekeltége — dr. Benárd Ágost

¹⁵ Gömbös mellett Antal István, Boczonádi Szabó Imre, Baross Gábor, Brandt Vilmos, Hóman Bálint, Kozma Miklós, Lázár Andor, Maday Gyula, Marton Béla, Miskolczy Hugó, Rátz Kálmán, Tahy László, Tasnády-Nagy Antal, Zsindely Ferenc, Zsitvay Tibor.

orvos az egyébként teljesen jelentéktelen Royal vas- és csavarárugyár Rt. igazgatóság tagja. Annál élénkebben vesznek és vettek részt a különböző társadalmi mozgalmakban. Döntő többségük 1919-től megszakitás nélkül tagja, majd vezetője az egyetemi irredenta, szélsőjobboldali mozgalmaknak. Dr. Bánsághy György orvos pl. alapítója a Csaba bajtársi egyesületnek, ugyancsak alapítója, örökös fővezére és primus nestora a Turul Szövetségnek. Ő hívta életre az Attila Bajtársi Központot és a Magyar Jövő Szövetséget is. Emellett társelnöke a TESz-nek és főszerkesztője a Fáklya c. hetilapnak. Az ugyancsak orvos Végvári József nevéhez 32 egyesület alakítása fűződik. Csik József lelkész a keresztényszocialista mozgalmakban játszott vezető szerepet. Egy másik pap, vitéz Pintér József, a különböző katolikus legényegyletek elnöke.

Jellegetes szélsőjobboldali garnitúrát jelentenek az újságírók is. Makkai János és Törs Tibor a Gömbös-kormány hivatalos dömping-sajtójának állanak szolgálatában. Egyben tagjai a TESz-nek, a Turulnak, a különböző keresztény és nemzeti alapon álló egyetemi és főiskolai bajtársi egyesületeknek, a Reformnemzedéknek stb. Sorolhatnánk még a mérnököket, tanárokat, szinte valamennyit, mert jelentős befolyással rendelkeztek a legfiatalabb értelmiségi generáció s egyáltalán az 1919 után felnőtt új nemzedékek tudatának alakítására.

Politikai beállítottságukat tekintve az alábbi csoportokra oszthatók: kb. 12 jobb- és szélsőjobboldali, 3 bethlenista és 10 meghatározatlan.

Bár az egyes rétegek vizsgálatánál külön elemeztük politikai hovatartozásukat, az előző ciklushoz hasonlóan szükségesnek tartjuk a főbb frakciók társadalmi hátterének összefoglaló ábrázolását.

Politikai csoportok	Bethlen hívei	Agrár-csoport	A totális fasiszta irányzat képviselői (Gömbös hívei)	
				ezen belül: viharosok
Társadalmi rétegek				
Államhivatalnok—katonatiszti	12	2	13	4
Nagybirtokos	1	5	3	3
Középbirtokos	2	8	12	8
Bérlő		4	3	3
Mezőgazdasági érdekképviseleti vez. tisztv.		6		
Birtokos paraszt		2		
Ipari tőkés	3			
Tőkés érdekképv. vez. tisztviselő	1			
Iparos és kereskedő			1	1
Ügyvéd	4	2	8	1
Egyéb értelmiségi	3		9	2
Összesen	26 (16%)	29 (17%)	49 (29%)	22 (13%)

A legszembeötlőbb változás a bethleni gárda nagyarányú csökkenése kb. 40%-ról kb. 16%-ra, s ezzel párhuzamosan Gömbös személyes híveinek előretörése kb. 5%-ról kb. 29%-ra. Ezek az adatok már önmagukban is a kormánypart határozott jobbrtolódását jelzik, amely még inkább kidomborodik, ha megvizsgáljuk a fenti frakciókhoz szorosabban *nem tartozó* mintegy 70 képviselő politikai arculatát. Meg kell jegyeznünk, hogy e tekintetben az elhatárolás különös nehézségeket okozott egyrészt a források elégtelensége, másrészt e társaság rendkívül határozatlan körvonalai, cseppfolyós halmazállapota folytán. Annyi azonban több-kevesebb bizonyossággal mégis kimutatható, hogy a 25 régi képviselő közül kb. 10—15 politikai múlt, társadalmi kapcsolatok és közéleti szereplés alapján még a Bethlen-féle konzervatív ellenforradalmiságnál is jobboldalibbnak tekinthető. A 45 új képviselő közül viszont az ide sorolhatók száma kb. 25—30-ra ugrik, összesen tehát kb. 40—45 képviselő számítható a fenti értelemben vett jobboldalhoz. Ez arra vall, hogy Gömbös közvetlen hívein kívül még egy szélesebb bázisra is támaszkodhatott a Nemzeti Egység Pártján belül.

Az 1935-ös választások eredményei Gömbös hatalmának tetőpontját jelentették, bár célját, a teljesen egységes kormánypartot, nem sikerült megvalósítania. 1936 elejétől

mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a párt egy jelentős része, az ún. Centrum¹⁶ szembe került a miniszterelnök politikájával, különösen pedig a Marton-féle totális fasiszta NEP-szervezési akcióival. A szélsőjobboldal pedig mindinkább elégedetlenné vált a kompromisszumokra kényszerülő Gömbössel, s ily módon az év őszére, különösen pedig Darányi miniszterelnök időszakában, a párton belüli frakciók harca erősen kiéleződött.

Lényegében nem változott a helyzet Imrédy miniszterelnöksége idején sem, sőt 1938 őszére — amikor Imrédy újabb kísérletet tett a totális fasiszta diktatúra bevezetésére — kulminált a párton belüli küzdelem, s ez a kormánypárt szakadását eredményezte. 1938 november végén összesen 62 képviselő kilépett a Nemzeti Egység Pártjából, s ennek következtében lényegesen megváltozott a párt politikai összetétele.¹⁷ Az elhalálozások és korábbi kilépések következtében 22 főre apadt Bethlen-csoportból 16-an disszidáltak, közülük négyen: Görgey István, Hegedüs Kálmán, Holitscher Károly és Kenéz Béla (a finánciókével a legszorosabb kapcsolatban álló képviselők) a Bethlen körül tömörülő pártonkívüliek számát gyarapították. A többiek a disszidensek konzervatívabb elemeit tömörítő Sztranyavszky-Kornis csoporthoz csatlakoztak. Kilépett velük együtt a kormánypárt jobboldalának jelentős része is, közöttük olyan prominens elemek, mint Lázár Andor, Tahy László, Végváry József, Halla Aurél és Bánsághy György. Ezek részben Sztranyavszkyékát követték, részben pedig Bornemissza Géza és Mikecz Ödön vezetésével önálló alakulatot képeztek. A disszidensek harmadik rétege, amely az agrárcsoportból és az ún. „mocsárból” verbuválódott, néhány kivétellel az előbb említett csoportosulásokhoz csapódott.

Különös színezetet adott az egész kilépési akciónak az a tény, hogy élén Sztranyavszky Sándor és Bornemissza Géza állottak, akiknek Imrédyval személyes nézeteltérések voltak. Úgy véljük azonban, ez nem ad elegendő magyarázatot arra, hogy miért követte őket a kormánypárt jelentős hányada. A választ abban foglalhatnók össze, hogy az adott pillanatban találkozott a különböző társadalmi szférákba tartozó és eltérő politikai irányvonalat követő elemek érdeke Imrédy politikájának oppozálásában.¹⁸ Félték a miniszterelnök vonalvezetésének előre látható következményeitől: a hagyományos uralkodó osztályok fokozatos kiszorulását a politikai-kormányzati hatalom közvetlen gyakorlásából, különösen veszélyesnek tartották Imrédy kísérletét a nyilas demagógiával való versenyfutásra, s elégedetlenül szemlélték a rohamosan erősödő német penetrációt. A kilépések történetében a kormánypárt — először az ellenforradalmi rendszer történetében — elvesztette abszolút többségét a képviselőházban, amelyben a 245 mandátumból csak 103-at vallhatott magáénak.

Imrédy február közepén kénytelen volt átadni a helyét utódjának, gróf Teleki Pálnak. A kormánypárt zöme azonban nem bízott Telekiben és továbbra is elődjét tekintette vezérének. Az adott helyzetben viszont Imrédy nem fordulhatott nyílt szembe a kormányzó feltétlen bizalmát élvező Telekivel, s ezért a nyílt összecsapás kieroszakolása helyett arra törekedett, hogy megszilárdítsa megingott pozícióit és tovább juttassa a kormánypártban. Imrédy még miniszterelnöksége idején mandátumhoz jutatta gróf Csáky Istvánt, Kunder Antalt, Kolozsvári-Borosa Mihályt, Rátz Jenőt, valamint báró Vay Lászlót, és közvetlenül bukása után sikerült elérnie, hogy a párt felvegye tagjai sorába Milotay Istvánt, Rajniss Ferencet, Ulain Ferencet, Némethy Vilmost és Horváth Ferencet.

Jelentős erőgyarapodást jelentett a szélsőjobboldal számára a keresztény párt Csilléry-vezette fővárosi frakciójának egyesülése a kormánypárttal. A fúzió eredménye-

¹⁶ A „Centrum” a kormánypárt szélsőséges, „martonista” szárnyának működését kezdettől fogva helytelenítő, mérsékelt gondolkodású képviselőkiből alakult. Először csak bizalmas tanácskozások, majd rendszeresített összejövetelek jelezték különállásukat, s 1936 májusának végére már a mintegy 70 főnyi frakció tagjai és a vihararok között elvileg is megtörtént a szakítás. A Centrum tekintélyét növelte Kozma, Darányi és Fabinyi részvétele a különböző összejöveteleken (Esti Kurir, 1936. máj. 30. 5. l.) A Centrum különállását bizonyítja még: OI. BM. VII. res. 1937—6-szn. 169. cs.

¹⁷ A disszidensek névsorát lásd: Magyarország Évkönyve. 1938. 23. l.

¹⁸ A disszidensek társadalmi összetétele a következőképp alakult:

Állami hivatalnok	18
Katonatiszt	4
Nagybirtokos	6
Középbirtokos	6
Bérlő	2
Mezőgazd. érdekképv. vez. tisztv.	2
Gazdaparasztt	1
Tőkés érdekképv. vez. tiszt.	3
Iparos és kereskedő	1
Ügyvéd	10
Egyéb értelmiségi	9
	62

képpen Csilléryn kívül még négy képviselő került át a párt jobboldalának tagjai sorába. Ugyanakkor a pártértekezlet gróf Károlyi Viktor indítványára azt is elhatározta, hogy a disszidensek esetleges újrafelvételi kérelmeivel érdemben nem is foglalkozik. Így a március 7-én Magyar Élet Pártjának (a továbbiakban: MÉP) átkeresztelt kormánypárt összetétele 1935-höz képest már 1939 elejére is határozottan jobbrtolódott.

Bár a kormánypárti képviselők száma a disszidálás utáni helyzethez képest némileg emelkedett (103-ról 120-ra), Teleki számára a parlamenti helyzet tarthatatlannak tűnt, hiszen a Felvidékről behívott képviselőkkel együtt mindössze 136 biztos szavazatra számíthatott.

A veszélyes képviselőházi helyzet kézenfekvő megoldása — új választások révén szilárd és engedelmes kormánytöbbség biztosítása. A titkos választójog teremtette új

Osztályok és rétegek	1939	%
Városi burzsoázia		
<i>Fináncnölkés</i>		
<i>Tőkés érdekeltség vezető tisztviselője</i>	5	2,9
<i>Iparos és kereskedő</i>	6	3,3
<i>Ipari munkás</i>	1	0,5
Összesen	12	6,7
Földbirtokosok és agrárburzsoázia		
<i>Földbirtokos</i>	45	25,3
Nagybirtokos	7	
Középbirtokos	38	
<i>Bérlő</i>	3	1,7
Nagybérlő	1	
Bérlő	2	
<i>Mezőgazdasági érdekképviselet és agrártőkés érdekeltség vezető tisztviselője</i>	8	4,5
<i>Birtokos paraszt</i>	10	5,5
Összesen	66	37,0
Állami bürokrácia		
<i>Hivatalnok</i>	45	25,3
Minisztériumi főtisztviselő	32	
Helyi közig. tisztviselő	13	
<i>Katonatiszt</i>	8	4,5
Összesen	53	29,8
Értelmiség		
<i>Ügyvéd</i>	18	10,0
<i>Mérnök</i>	8	4,5
<i>Orvos</i>	5	2,9
<i>Tanár</i>	8	4,5
Elemi és középiskolai	2	
Egyetemi és főiskolai	6	
<i>Író, újságíró</i>	5	2,9
<i>Lelkész</i>	3	1,7
Összesen	47	26,5
Képviselők száma	178	100,0

feltételek azonban gondosabb előkészítést igényeltek. A brutális erőszak és család önmagában aligha hozhatott eredményt, így mind fontosabbá vált az alapos hangulati előkészítés, s ezzel összefüggésben a választások megfelelő időzítése. Az események önmaguk kínálták a legkedvezőbb időpontot — minél hamarabb a második zsidótörvény elfogadását és a revízió újabb „diadalát”, Kárpátalja megszállását követően. Ebben a kérdésben nem volt nézeteltérés Imrédy és Teleki között. Más kérdés volt azután, hogy az együttműködésből származó sikerek a győzelem után mennyiben szolgálták ellentétes hatalmi céljait, s a közös erőfeszítéssel kivívott diadal végeredményben kinek az aratása volt. Erre a kérdésre világos választ adhat az 1939-es választások nyomán kialakult kormány-párt összetételének elemzése (a táblázatot lásd az előző oldalon).

Az új kormánypárt egyik legjellemzőbb vonása, hogy eltűnt a *fináncotke* személyes képviselője.¹⁹ Míg az elmúlt ciklusban még néhány tekintélyes és dúsgazdag ipari tőkés maga is mandátumhoz jutott, az új MÉP-ben már csak a nagyburzsoázia alsóbb régióiba tartozó elemek találhatók. Biró Pálnak, a Rimamurányi teljhatalmú urának ózdi mandátumát Quirin Leó, a vállalat műszaki vezérigazgatója örökölte, aki tagja volt ugyan a Magyar Vasöntvény Gyár Rt. és a Magyar Vagon és Gépgyár Rt. igazgatóságának, de nyilvánvaló, hogy személyi tekintélye össze sem mérhető főnöke nimbuszával és hírnevével.

A fináncotke közvetlen személyes képviselőjének visszaszorulásával párhuzamosan előtérbe kerültek a keresztény burzsoázia hangadói. Ezek jellemző képviselője gr. Teleki János, akinek a Magyar Általános Takarékpénztár révén bizonyos kapcsolatai voltak ugyan a fináncotkéval, de — különösen 1933 után — a hazai autótéherfuvarozók országos érdekképviselőjének, a MATEOSz-nak Gömbös felkérésére történt megalapítása és megszervezése után annak elnök-vezérigazgatói állását magának biztosítva — elsősorban az újonnan megerősödött keresztény burzsoázia érdekeit szolgálta. Említésre méltó politikai múltja csupán Cselényi Pálnak, a Nemzeti Hitelintézet igazgatójának volt, aki Wolff Károly programjával került be 1931-ben a fővárosi törvényhatósági bizottságba. Képviselői mandátum „jutalmazta” Ilovszky János nagykereskedőnek, a Baross Szövetség elnökének a feltörekvő keresztény középburzsoázia érdekeinek szolgálatában kifejtett buzgó tevékenységét.

Ugyanezen réteget képviselte még Müller Antal, a Keresztény Iparosok Országos Szövetségének elnöke, aki már a 20-as évek elején aktív részese volt a keresztényszocialista mozgalomnak, és Váradny László gyógyszerész, aki az 1918—1919-es egyetemista ellenforradalmi szervezkedések tagjaként kóstolt bele a politikába, majd Szegedre került, ahol Horthy testőrségében szolgált. Sok társához hasonlóan őt is „kifizették”, gyógyszer-tári engedélyt kapott, s kénytelen-kelletlen megelégedett azzal, hogy szűkebb hazája, Csongrád vármegye közelében tevékenykedjék. Ezerkilencszázharmincöt, az 1919—21-es ellenforradalmárok Gömbös kezdeményezte nagy renaissance-ának éve számára is megnyitotta az országos politikába vezető utat. Az új ciklusban már a MÉP soraiban találjuk Horváth Ferenc késgyárost, aki 1935-ben még kigazda színében futott be a választásokon. 1938-ban együtt tartott a Rakovszky-Matolcsy csoporttal a Keresztény Nemzeti Szocialista Front megalapításában, hogy a MÉM szervezésének megindulásakor őket is otthagya Imrédyhez csatlakozzék, aki biztosította számára a helyet immáron a harmadik pártban...

A kormánypárti képviselők között első ízben szerepel egy „díszmunkás”, — Vasváry Lajos, a MÁV Északi Főműhelyének mozdonyvezető csoportvezetője, aki 1935-ben Gömbös jelszavait hirdetve kapcsolódott be a politikába. Karrierje gyorsan fvelt felfelé, s hamarosan a Keresztény Szocialista Vasutasok Országos Egyesülete munkás szakcsoportjának elnöke lett. Személye alkalmasnak tűnt arra is, hogy szembeállítható legyen a nyilasok „munkásképviselőjével”, Wirth Károllyal.

A kormánypártban változatlanul jelentős számban süllyal voltak képviselve a földbirtokosok. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a *nagybirtokosok* fokozatos visszaszorulási folyamata újabb szakaszába érkezett. Számuk az előző ciklushoz képest felére esett, sőt az új képviselők között egyetlen nagybirtokos sem található. A párt leggazdagabb tagjai: gr. Károlyi Viktor 6746 kh., és gr. Festetics Domonkos 3860 kh. földdel rendelkeztek, a többiek valamennyien a nagybirtokosok alsóbb kategóriájához tartoztak, birtokuk 2000 kh. körül mozgott. Fináncotkés érdekeltségeik egyáltalán nem voltak, s ez is arra vall, amit más oldalról politikai arculatuk bizonyít, hogy a bethlenista nagy-

¹⁹ Már a választások jeleztek a fináncotke és a MÉP megváltozott viszonyát. A salgótarjáni kerületben pl. a helyi nagyvállalatok, a Rimamurányi-Salgótarjáni Rt. a Salgótarjáni Üveggyár, valamint Bp.-Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Rt. felsőbb utasításra nem a MÉP hivatalos jelöltjét támogatták, hanem Knob Sándor személyében külön jelöltet állítottak, s érdekében e vállalatok egész apparátusát megmozgatták. Fellner Pál a MÉP-pel szemben a tatatóvárosi egényi kerületben lépett fel pártönkivüli programmal. Mandátumot azonban nem sikerült megszerezniük (OL BM—VII. res. — 1939—4—9532).

birtokosok végleg kihullottak a pártból. Különböző árnyalatú jobboldaliakat (gr. Fesetics D., gr. Károlyi V., Vay testvérek), valamint az agrárcsoport két oszlopos tagját, Törley Bálintot, Beniczki Elemért találjuk közöttük.

A középbirtokos képviselők száma 9 fővel emelkedett. A 38-ból 18 új képviselő, akik nagyrészt a tehetősebb rétegekből kerültek ki: 10-en 500 kh. feletti földbirtokkal rendelkeztek. A politikai életben eddig nem igen töltöttek be jelentősebb funkciókat, inkább vármegyei notabilitások, akik a törvényhatóságokban és helyi agrár jellegű csoportosulásokban, szervezetekben végzett agilis munkájukkal hívták fel magukra a figyelmet. Hadd ragadjunk ki egy jellegzetes figurát: Dr. Csorba Sándor, régi nemesi család sarja, aki elvégezvén a jogot és a gazdasági akadémiát, évi 2891 aranykorona jövedelmet biztosító 646 kh. családi birtokán, valamint 187 kh. bérletén gazdálkodott. Somogy megye közeletének ismert személyisége: tagja a megye törvényhatósági bizottságának, elnöke az Alsódunántúli Mezőgazdasági Hitelszövetkezetnek és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara közgazdasági tagozatának, elnöke a marcali kerület MÉP szervezetének. Országosan ismert neve csupán Borbély Györgynek volt, aki politikai pályáját Tisza István Munkapártjában kezdte, majd 1919-ben a szolnoki ellenforradalmi szervezkedésben folytatta. 1919 után — mint annyian mások — ő is visszavonult 648 kh-as birtokára és gazdálkodott, míg Gömbös 1933-ban Szolnok vm. főispáni székébe emelte. Nem véletlen, hogy az egész gárdából csupán ő rendelkezik komolyabb nagytőkés kapcsolatokkal: igazgatósági tagja a keresztény burzsoázia legnagyobb vállalatai közé számító Péti Nitrogénműtrágya Rt.-nek és a vele kapcsolatban álló Nitrokémia Rt.-nek.

A Gömbös előretörése és kormányzása idején bejutott intranzigens szélsőjobboldali középbirtokosok érzékeny veszteséget szenvedtek Mocsári Dániel és Mecsér András kényszerű távozásával. Bobory Gy., Csicsery-Rónay I., Jurcsák B., Kölcsey I., Krudy F., Marton B. stb. változatlanul a MÉP listáján kerültek be a parlamentbe, befolyásuk azonban korántsem volt olyan jelentős, mint a gömbösi érában. Az egész kategórián belül a jobboldal aránya kb. 60%-ról kb. 45%-ra esett, s az új képviselők közül csupán négyen számíthatók ide: Borbély Györgyön kívül Mocsári Ödön, Németh Andor és gr. Pálffy József.

A *mezőgazdasági érdekképviseleti vezetők* gárdája majdnem teljesen kicserélődött. Feltűnő, hogy az agrártökhöz fűződő kapcsolataik összezsugorodtak, s Deme Aladáron, az Országos Földhitelintézet vezérigazgatóján kívül mást nem is említhetünk ebben a vonatkozásban. Az új képviselők közül különös figyelmet érdemel Piukovich József, az Országos Zöldmező Szövetség elnöke, aki később az imrédysták agrárszakembere lett.

A *gazdagparaszt* képviselők száma 5-ről 10-re emelkedett. A Kisgazdapárt egyre mélyülő válságát jelzi a párt két képviselőjének átlépése a MÉP-be. Az a tény pedig, hogy négy új képviselő gyarapítja a kormánypárton belül a birtokos paraszti képviselők számát, a kormányzat parasztfogó demagógiájának felerősödéséről tanúskodik.

Bár az *államhivatalnokok* száma a MÉP parlamenti csoportjában lényegesen nem változott, e réteg politikai habitusa jelentősen módosult az 1935—1939-es ciklushoz képest. A bethleni gárda a disszidálás következtében végleg eltűnt a pártból. Jellemző, hogy egyetlen olyan képviselőt sem találhatunk közöttük, aki még a dualizmus idején kezdte volna meg politikai pályafutását, ellenben öten 1918—1919-ben az ellenforradalom oldalán állottak, nyolcan Gömbös istápolása mellett kezdték meg politikai tevékenységüket, s négyen valamelyik jobboldali szervezet helyi csoportjában működtek. Az államhivatalnokok tőkés érdekeltségeinek száma nemcsak abszolút mértékben csökkent, de minőségileg is megváltozott: a finantórkés kapcsolatok lényegében eltűntek, és helyükbe — újból hangsúlyozzuk, lényegesen csekélyebb számban — a „keresztény” burzsoázia kezén lévő, egyes esetekben féllármiai vállalatokban való részesedés lépett. Az új képviselők között a listavezető Szász Lajos, aki igazgatósági tagja volt a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt.-nek, a Győri Ipartelepek Rt.-nek, a Földhitelintézetek Országos Szövetségének, a Magyar Dunántúli Villamossági Rt.-nek stb. Megemlíthetjük még Ferenczy Tibort, Inántsy Papp Elemért és gr. Zichy Károlyt, akik egy-egy kisebb vállalat igazgatóságában foglaltak helyet.

A 45 közhivatalnok-képviselő között 28 jobb- és szélsőjobboldali található, ebből 14-en 1939-ben jutottak először mandátumhoz. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy közülük a legaktívabbak a képviselők legfiatalabb generációjához tartoztak. Ők azok, akik tanulmányaik befejezése után társadalmi tevékenységük színterét a különböző fajvédő egyesületekben és egyetemi szervezetekben találták meg. Donáth György néhány évi tiszviselősködés után a Magyar Élet Mozgalom²⁰ budapesti szervezetének vezetője lett,

²⁰ A Magyar Élet Mozgalmat Imrédy és közvetlen hívei — Rátz Jenő, Jaross Andor, Hóman Bálint stb. — 1939 január elején hirdették meg.

Somogyi Ferenc Pécsen fejtett ki aktív tevékenységet — a Turul szenátora, a Werbőczy bajtársi egyesület primusa stb. Tóth József már 19 éves korában részt vett a nyugat-magyarországi felkelésben, majd hazatért szülővárosába, Kiskunfélegyházára, ahol 1930-ban — e tisztségben az ország legfiatalabbjaként — polgármesterré választották. 1938 őszén részt vett a Rongyos Gárda felvidéki garázdálkodásában, majd 1939 márciusában légiforgalmi felügyelővé nevezték ki.

Meg kell még említenünk, hogy az új államhivatalnok képviselők között két olyan képviselőt is találhatunk, aki Teleki bizalmas munkatársai közé számítható. Bencs Zoltán Teleki mellett dolgozott, már a béketárgyalások és első miniszterelnöksége idején is, Faragó Ede pedig a cserkészmozgalomban töltött be magasrangú vezető tisztséget.

A *katonatisztek* között négy új képviselőt találhatunk. Valamennyien Szegedről indultak, ketten, Horváth Géza és Taby Árpád végül Imrédynél kötöttek ki, míg Magasházy László és Lipesev Márton a kormánypart legaktívabb tagjai közé tartoztak.

Az 1939-es MÉP egyik legjellemzőbb vonása az *ügyvédek* számának csökkenése 24-ről 18-ra. Ebben jelentős része volt annak, hogy Bethlen még bentmaradt ügyvéd képviselői, Erődi-Harrach Tihamért, Bessenyei Zénót stb. — a kormánypart vezetői már a jelölések során elejtették. A 18 közül 11 új képviselő, nagyobb része (8) tanulmányait már az ellenforradalmi rendszerben fejezte be, s pályájukra részben az ellenforradalmi mozgalmak, részben az egyetemi jobboldali szervezkedések indították el őket. A MÉP új ügyvéd-gárdájának talán legjellemzőbb vonása a nagyfokúval való közvetlen és kimutatható kapcsolatok teljes hiánya. A politikus ügyvéd új típusa jelent meg a magyar közéletben: energikus becsvágyó fiatal emberek, akik nem a szokványos ügyvédi pályán kapaszkodnak fel a hón óhajtott igazgatósági, felügyelőbizottsági tagságokba, jogtanácsosi állásokba, hanem a politika vált fő foglalkozásukká. Pajor Győző még 20 éves sem volt, amikor részt vett a székely hadosztály szervezési munkálataiban. Később a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnökségén szolgált, majd a Szózat és az MTI munkatársa lett, ezután pedig a Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat igazgatója. A Werbőczy bajtársi egyesület örökös vezére, a Nemzeti Liga és az ÉME tagja. A Fajvédő Párt tiszántúli titkára is volt, majd 1934-től Debrecen tiszti ügyésze s a NÉP hajdúmezei és debreceni titkára. Bocskay Kálmán és Nagy László a Wolff-pártban és a fővárosi törvényhatósági bizottságban tevékenykedtek.

Az *értelmiség egyéb rétegei* jellegzetes képet mutatnak, az orvosok, mérnökök és újságírók túlnyomó többsége kifejezetten szélsőjobboldali beállítottságú,²¹ míg az egyetemi tanárok, Teleki kollégái,²² akik személyes felkérésére vállaltak mandátumot, természetesen az ő politikája mellett sorakoztak fel.

A kormánypart 1939-es parlamenti képviselőinek politikai összetételét az alábbi táblázat szemlélteti:

Társadalmi rétegek	Frakciók	Szélsőjobboldal (Imrédy hívei)	Jobboldal (Gömbös volt hívei)	Teleki személyes hívei	Agrárcsoport
Államhivatalnoki— katonatiszti		6	27 (5)	7	3
Nagybirtokos		2	2 (2)		2
Középbirtokos		1	16 (9)		18
Bérlő		—	2 (2)		
Mezőgazdasági érdek- képviselői vez. tisztv.		1	1 (—)		6
Birtokos paraszt		1	— (—)		6
Ipari tőkés		—	— (—)		
Tőkés érdekképvis. vez. tisztv.		—	3 (—)		1
Iparos és kereskedő		1	3 (—)		
Ipari munkás		—	1 (—)		
Ügyvéd		4	9 (2)		
Egyéb értelmiségi		5	12 (6)	8	
Összesen		21 = 12%	76 = 43% (26 = 15%)	15 = 9%	34 = 20%

²¹ Szeder János, Törzs Tibor, Makkai János, Milotay István, Mühl Henrik, Csilléry András, Incze Antal, Oláh György, Mester Miklós stb.

²² Balázs Károly, Laki Dezső, Szabó Gusztáv, Varga József stb.

A kormánypárt társadalmi összetétele 1931—1939-ig

Társadalmi rétegek	Parlamentari ciklusok					
	1931—1935	%	1935—1939	%	1939—	%
Városi burzsoázia						
<i>Fináncdőkés</i>	2	1,3	4	2,4	—	
<i>Tőkés érdekelttség vez. tisztv.</i>	5	3,2	4	2,4	5	2,9
<i>Iparos és kereskedő</i>	3	1,9	1	0,6	6	3,3
<i>Ipari munkás</i>	—		—		1	0,5
Összesen	10	6,4	9	5,4	12	6,7
Földbirtokosok és agrárburzsoázia						
<i>Földbirtokos</i>	35	22,5	44	25,8	45	25,3
<i>Nagybirtokos</i>	16		15		7	
<i>Úri középbirtokos</i>	19		29		38	
<i>Bérlő</i>	2	1,3	7	4,1	3	1,7
<i>Nagybérlő</i>	1		2		1	
<i>Bérlő</i>	1		5		2	
<i>Mezőgazd. érdekképv. vez. tisztv.</i>	4	2,6	6	3,5	8	4,5
<i>Birtokos paraszt</i>	6	3,9	5	3,0	10	5,5
Összesen	47	30,3	62	36,4	66	37,0
Állami bürokrácia						
<i>Hivatalnok</i>	53	34,4	41	24,1	45	25,3
<i>Központi közig.</i>	42		33		32	
<i>Helyi közig.</i>	11		8		13	
<i>Katonatiszt</i>	3	1,9	9	5,2	8	4,5
Összesen	56	36,5	50	29,3	53	29,8
Értelmiség						
<i>Ügyvéd</i>	22	14,1	24	14,0	18	10,0
<i>Mérnök</i>	3	1,9	5	3,0	8	4,5
<i>Orvos</i>	3	1,9	5	3,0	5	2,9
<i>Tanár</i>	8	5,2	4	2,4	8	4,5
<i>Író, újságíró</i>	4	2,6	7	4,1	5	2,9
<i>Lelkész</i>	2	1,3	4	2,4	3	1,7
Összesen	42	27,0	49	28,9	47	26,5
A kormánypárti képviselők száma	155	100	170	100	178	100

A táblázatból (618. l.) kitűnik, hogy a jobb- és a szélsőjobboldal abszolút többségben van, 178 képviselőből 97 sorolható ide. Figyelemreméltó a szélsőjobboldal társadalmi összetételében beállott változás is: az 1935-ös NEP szélsőjobboldalát a középbirtokosokból álló Mecser-csoport képezte, most pedig a szélsőjobboldalt az Imrédy-frakció jelentette, amely elsősorban értelmiségi és államhivatalnoki elemekből tevődött össze.

A szélsőjobboldal mellett felsorakozott egy kb. 75—80 főnyi határozottan jobboldali csoport, amely részben volt Gömbös-emberekből (26), részben egyéb jobboldali platformon álló politikusokból tevődött össze. Míg Gömbös volt hívei között továbbra is elsősorban azokat a főleg középbirtokos, nagybirtokos és bérlő elemeket találjuk, akik annak idején a „viharsarok” magvát képezték, addig az egyéb jobboldali színezetűek jobbára a közhivatalnoki és értelmiségi rétegekből kerültek ki. A továbbiak során ezek inkább Imrédy, mint Teleki politikáját támogatták, tehát a választások a miniszterelnök szempontjából súlyos kudarcot eredményeztek.

*

Áttekintve a 30-as évek kormánypártja parlamenti képviselője társadalmi-politikai képének alakulását (ld. a. 619. oldalt), megállapíthatjuk, hogy az egyes osztályok és rétegek képviselőjének aránya gyökeresen nem változott meg, *személyi összetétele* azonban csaknem teljesen kicserélődött. 1939-ben már csak 19 olyan képviselő (az összlétszám 10,6%-a) van, aki még az 1931-es választások során szerzett mandátumot. A változások tartalmát az adja, hogy visszaszorult a bethleni rendszer kormánypárton belüli bázisa, és mind fokozatosabban előtérbe nyomultak a totális fasizmus kiépítésére irányuló törekvésekkel szimpatizáló erők. Ezt fejezi ki egyrészt az a körülmény, hogy a fináncdöke személyes részvétele a kormánypártban az évtized végére teljesen eltűnt, a nagybirtokos arisztokráciáé minimálisra csökkent. A hagyományos uralkodó osztályok kormánypárton belüli befolyásának visszaszorulását húzza alá az a tény is, hogy általában gyérült, majd jóformán megszűnt a képviselők tőkés érdekeltségekkel való közvetlen kapcsolata, másrészt pedig jelentősen erősödött a totális fasizma törekvések legfontosabb hordozójának, a dzsentri középbirtokos és katonatiszti elemeknek a kormánypártban való képviselője. Adatszerűen is kimutatható ezek arányának gyarapodása, s ha számokban nem is állapítható meg az államhivatalnoki és értelmiségi réteg jelentős előretörése, kétségtelen viszont az a tény, hogy e rétegek kormánypárti képviselőjében mind nagyobb számban jelentek meg az ellenforradalmi rendszer neveltjeiből kikerült fasizma elemek. A kormánypárt jobbratolódása a nyilas pártok ugrászerű erősödésével szoros kölcsönhatásban olyan politikai tényezőt jelentett, amellyel a későbbi kormányoknak is számolniuk kellett, minthogy a háborús viszonyokra hivatkozva az ellenforradalmi rendszer többé nem írt ki választásokat.

Kritikai megjegyzések Tóth Sándor: „A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon” c. művéhez

Örvendek, hogy felszabadulásunk huszadik évfordulójára Magyarország második világháborús szerepéről kiadóink számos művet jelentettek meg. Tudományos folyóiratainkban pedig több — egy-egy fontos kérdést igényesen feldolgozó — tanulmány került közlésre és elkészült jó néhány kandidátusi értekezés is. Történészeink ezekben igyekeznek bemutatni és értékelni a szovjet hadsereg felszabadító hadműveleteit és azokat a változásokat, amelyek a harcok eredményeként bekövetkeztek.

Ha az ezekről a kérdésekről megjelentetett tanulmányokat, történeti irodalmat és újságcikkeket tanulmányozzuk, azt tapasztaljuk, hogy a felszabadítás katonapolitikájának és hadtörténelmének kimunkálása az ország második világháborús gazdasági, külpolitikai és munkásmozgalmi problémáinak feldolgozása mögött jelentősen lemaradt.

A katonai eseményeket, a szovjet csapatok hősi küzdelmének történetét okmányok felhasználásával sokoldalúan elemző, a hadműveleteket részletesen tárgyaló és értékelő mű mind ez ideig nem jelent meg. Ezzel a magyar hadtörténetírás és a magyar könyvkiadás még adós.

Az eddig közreadott munkák a felszabadító harcokat általában a Szovinformbjuro közleményei, a haditudósítók jelentései és Sztálin beszédei, parancsai alapján ismertetik. A katonai események történetét nagyvonalúan adják, azok társadalompolitikai céljait magyarázzák. Ha jelentek is meg olyan tanulmányok és művek, amelyekben kísérletet tettek egyes hadtörténelmi sajátosságok bemutatására, azokat nem vehették alá mély kritikai elemzésnek, mivel a szerzők megállapításaikat és következtéseiket nem eredeti dokumentumok felhasználásával alakították ki.

Ennek következtében, különösen a háború utáni első 15 év történelmi irodalma a szovjet csapatok hazánk felszabadításáért folytatott harcairól, azok gazdag tapasztalatairól, értékes hadtörténelmi tanulságairól nem adhatott teljes és reális képet. Ez nem egyedül a magyar történészeknél múltott. Az alkotó marxista gondolkodás reneszánsza, amely a XX. kongresszuson indult el, a hadtörténetírásban is gyökeres fordulatot hozott. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Levéltára ma már a magyar kutatók előtt is nyitva áll. Ez, valamint a személyi kultusz és a dogmatikus irányzat száműzése a marxista történetírásból biztosíték arra, hogy a közeli években megjelenhet olyan átfogó feldolgozás, amely hitelesen dokumentálja és értékeli a szovjet hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteit.

Hogy mennyire szükség van ilyen munkára, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy történeti irodalmunkban, történelem-könyveinkben a felszabadító harcokról még 20 év után is sok tárgyi tévedés, a történelmi eseményeknek ellentmondó leírás van. Népünk legjelentősebb nemzeti ünnepével — április 4-ével — kapcsolatos katonai eseményeket, a felszabadító hadműveletek és harcok menetét szakirodalmunk még mindig nem mutatja be kielégítően. Ma már nem elegendő csak a végkövetkeztést adni, hogy országunkat a szovjet hadsereg szabadította fel, azt is meg kell ismertetni, hogy ez hogyan, milyen főbb hadműveletek és ütközetek során valósult meg. Továbbá, hogy miért vált hazánk hadszínterré, mi volt a szovjet hadvezetés elgondolása, Horthyék katonapolitikája és a fasiszta német főparancsnokság terve 1944 őszén, hogy miért tartottak a harcok hazánk területén 194 napig, milyen nehézségeket kellett a felszabadító csapatoknak leküzdeniök, és milyen áldozatokat hoztak a magyar nép függetlenségéért, felszabadításáért. Ezek mind olyan problémák, amelyekre az eddig megjelent irodalom nem ad kielégítő választ.

1965 derekán a Zrínyi Katonai Kiadó gondozásában megjelent „A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon” c. könyv. A szerző, Tóth Sándor ebben népünk történetének egyik legfontosabb szakaszával: a felszabadító harcok menetével, azok

eredményeivel, a szovjet hadsereg szabadságunkért és függetlenségünkért hozott áldozatával igyekszik megismertetni az olvasót. A mű értékét nagyban emeli, hogy azt — nagymennyiségű történeti irodalom feldolgozása mellett — a szovjet főparancsnokság, a 2. és 3. Ukrán Front hadművelési okmányainak felhasználásával, azok tanulmányozásával és elemzésével írta meg. Mondanivalójában, a tényanyag gazdagságában felülmúlja az erről a témáról eddig megjelentetett könyveket. Azokhoz viszonyítva fejlődés, hadtörténelmi irodalmunk figyelmet érdemlő eredménye. Jelentős hozzájárulás hazánk felszabadításának megismertetéséhez, a szovjet hadsereg internacionalista szerepének bemutatásához.

Könyvének előszavában a munka céljáról Tóth Sándor a következőket írja: „Könyvem megírásakor arra törekedtem, hogy részletes összefoglalását adjam a felszabadulás katonai történetének, megmutatva annak a háború egészében elfoglalt helyét és szerepét... Ennek megfelelően a harcselekmények leírásához alapvető forrásanyagként a korabeli szovjet hadművelési iratokat használtam fel. A német nyelvű kiadványokat zömmel kiegészítő anyagként vettem figyelembe és sok esetben csupán utalok rájuk a megfelelő helyeken.”¹

Ezt az ígéretét a szerző sajnos csak részben tartotta meg. Több fontos kérdést megkerült, elnagyolt, nem munkált ki megfelelően, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyott. Ez különösen a katonapolitikai, hadászati, hadművelési értékeléseknél és bizonyításoknál tapasztalható. A tárgyalás során nem mindig elég következetes. A német nyelvű irodalmat nem „kiegészítő anyagként”, hanem gyakran kritika nélkül használja. Ez különösen az októberi harcokban főszerepet játszó Plijev lovas-gépesített csoport tevékenységére vonatkozik. Ennek harcselekményeit, a gyakran változó helyzet elemzését, értékelését alapvetően német könyvészeti irodalomra támaszkodva mutatja be, nem veti össze a szovjet levéltári anyaggal. Ebből következik, hogy több eseményt nem helyesen, egyoldalúan tárgyal, a mondanivaló nem tükrözi vissza mindig az eredeti hadművelési és harcászati helyzetet. Az is előfordul, hogy a történelemnek ellentmondó elbeszéléseket hitelesít. Ehhez tartozik például a „vízlati híd Ercsinél a Dunán” (145. l.). Találkozunk a katonai szakkifejezések helytelen használatával is, ami a hadtörténelemben jártas olvasóban visszatetszést szül. Ezekhez a problémákhoz kívánok hozzászólni.

A szerző könyvét öt fejezetre osztotta. Az elsőben igyekszik bemutatni, értékelni a felszabadító hadműveletek megindulása előtti katonapolitikai helyzet alakulását és az arcvonal eseményeinek hatását a magyar uralkodó osztályok politikájára. Érthetetlen okokból előbbit leszűkítette az osztályviszonyokra, az uralmon lévő párt és kormány politikai célkitűzéseire. Figyelmen kívül hagyta, hogy a katonapolitikai helyzethez hozzátartozik az ország hadipotenciáljának felmérése is: a gazdasági állapot, a termelőképeség, a katonai erő, a lehetőségek számbavétele és értékelése. Ennek a bemutatásával és felméréssel leplezhetjük le igazán Horthy és a Lakatos-kormány szándékát. Azokra a kérdésekre, hogy a horthysta Magyarország 1944 szeptemberében mit és mennyit termelt, milyen katonai erővel rendelkezett, hol helyezkedtek el a honvédség magasabb egységei, milyen volt a csapatok erkölcsi-harci szelleme, mi volt a Honvéd Vezérkar terve, milyen volt a magyar katonai vezetés és a „Dél” hadseregcsoport között a viszony stb. problémákra a fejezetben nem találunk kielégítő választ.

Nem lehet egyetérteni Horthy kiugrási kísérletének az 1. fejezetbeni (32—60. l.) tárgyalásával. Tóth Sándor ezzel a fegyverszünet elfogadásának és aláírásának körülményeit elszakította a „Debreceni” hadművelettől. Nem mutatja meg, hogy Horthy a fegyverszünet aláírásához végül is az október 6-án indított hadművelet első négy napjának hatására járult hozzá. Nem mindegy, hogy egy államfő politikai megfontolásból vagy katonai szükségszerűségből kér fegyverszünetet. Azzal, hogy a fegyverszünet problémáját a hadművelési eseményektől elszakítva tárgyalja, az egész ügynök olyan színezetet ad, mintha Horthy is megértette volna, hogy tovább várni nem lehet, s szembe kell fordulni a németekkel. „Ha azzal számolnánk is — mondja a vezérkari főnök 1944. szeptember 4-i memoranduma —, hogy Németország a háborút elvesztette, akkor is végsőkéig kell hátárainkat védeni, nehogy a bolsevizmus martaléka legyünk, mert a legrosszabb esetben egy nemzeti tragédia esetén is csak úgy tudjuk nemzetünk fennmaradását biztosítani, ha az oroszokat távoltartjuk és egy gyászos megszálláshoz az angolszászoknak időt nyerünk.”² A kormány és a vezér-

¹ Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bpest. Zrínyi Katonai Kiadó. 1965. 6—7. l.

² A Honvéd Vezérkar főnökének 1944. szept. 4-i memoranduma. Idézi Nagybaconi Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938—45. (Emlékirat). Bpest, Körmendy. 1947. 211. l. Lásd még erre vonatkozóan: „A Honvéd Vezérkar 1944. szeptember 4-i memorandumának vitájához” c. tanulmány. Hadtörténelmi Közlemények 1965/4. sz. 680—697. l.

kar tevékenysége 1944 szeptemberében ennek a katonapolitikai célkitűzésnek volt alárendelve. „Az elgondolás változatlanul az volt: kelet felé a végsőkig harcolunk és késleltetjük az oroszok előnyomulását, a Dunántúlon pedig előkészítjük az angol—amerikai megszállást, mert kívánatosabb az angolszász megszállás, mint az orosz” — vallotta a vezérkari főnök helyettese az 1944 szeptemberi helyzetre utalva.³

A szovjet hadsereg feltartóztatása a Kárpátokban, illetve Magyarország keleti határain — amíg megérkeznek a nyugati szövetségesek —, nem új koncepció. Ez Kállay Miklós és a magyar uralkodó osztályok katonapolitikája volt attól a pillanattól, amikor tudomásul kellett venniük, hogy Hitler a háborút elvesztette. Ahogy a szovjet csapatok közeledtek az ország határai felé, és a törekvés egyre erősödött, és mint a Horthy-rendszer átmentésének egyetlen lehetőségét latolgatták. Az elgondolás a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közötti ellentétekre, valamint az angol—amerikai csapatok esetleges balkáni partraszállására épült.

A koncepció tehát nem új. Horthyt és kormányát azonban nem zavarta az, hogy 1944 szeptemberében a Iasi—kisinyovi hadművelet, valamint a román és botgár kiugrás következményeként Délkelet-Európában a hadászati és a katonapolitikai helyzet gyökeresen megváltozott. Igaz, hogy az eredeti elképzeléseket módosították. Kállay csak magyar csapatokkal akart védekezni. Horthyék viszont német hadosztályokat kértek Hitlertől. Vállalták, hogy a német birodalom oldalán mindaddig kitartanak, amíg a németek is hajlandók harcolni Magyarországon. Német segítséggel védekezni és késleltetni a szovjet csapatok előnyomulását, mindaddig, amíg Dunántúlra megérkeznek az angol—amerikai csapatok, ez volt Horthyék katonapolitikája 1944 szeptemberében. Ennek rendelték alá mindent. Ezen csak akkor változtattak és akkor küldték el képviselőiket Moszkvába, amikor már látták, hogy a szovjet csapatokat sem a Kárpátokban, sem az ország határain nem lehet feltartóztatni és a nyugatiak is tudomásukra adták, hogy Magyarországnak fegyverszüneti kérelmével a Szovjetunióhoz kell fordulnia. Horthy tehát megbízottait Moszkvába a fegyverszünet megkötésére kizárólag a hadihelyzet kedvezőtlen alakulásának hatására küldte el. Ezt a szerző nem munkálta ki megfelelően. Azzal, hogy a fegyverszünet tárgyalását elszakította a katonai eseményektől, olyan színezetet ad az ügynek, mintha Horthy végül is belátta volna, hogy Magyarország számára is elérkezett az idő, és ezért szánta el magát a cselekvésre.

Nem, erről szó sincs. Emlékiratában beismerte, hogy a fegyverszünet kérése a Szovjetuniótól valóságos tragédiát jelentett. A fegyverszünet kérése mindig keserű dolog, de az — írja Horthy —, hogy „... az oroszokhoz utasítottak bennünket, valósággal tragédiát jelentett ... amelyben a sors átsiklik az ember kívánságai és akarata felett”.⁴ A kormányzó még akkor is taktikázott és húzta az időt, amikor már a delegáció megérkezett Moszkvába. Vagyis a fegyverszüneti tárgyalásokat alárendelte annak a Kállay-féle koncepciónak, hogy „Magyarországnak... időt kell nyernie, mert az idő segíteni fog...”⁵ Erre kell következtetni abból, hogy Horthy a delegációnak sem a tárgyalások folytatására, sem a szerződés aláírására nem adott meghatalmazást. Kizárólag a szovjet kormány jóindulatán múlott, hogy a megbeszélések megkezdődhettek. Faraghatóék szinte valamennyi sürgönyükben kérték a megbízólevelet, október 7-én két esetben is. Budapesten azonban hallgattak. Végre október 8-án hajnalban a következő távirat ment Moszkvába. „Itteni német erők nagymérvű szaporítása folytán haladékra van szükség. Elhatározás és levélben adott meghatalmazás változatlanul fennáll, a fentiekre hivatkozva feltételek közlését kérjétek: csupán ezek ismerete után adható meghatalmazás aláírásra.”⁶

Az első, amit megállapíthatunk, hogy a megbízólevél elmaradása nem volt véletlen. Másodszor annak ellenére, hogy a német erők szaporodása helytálló, a 8-i táviratot mégis taktikázásnak, időhúzásnak kell tekintenünk. A magyar politikai és katonai vezetés a német erők növekedését bizalommal szemlélte. Horthyék egyik fő problémája szeptemberben, hogy a Magyarországon levő német erők a szovjet csapatok feltartóztatására nem elegendők. Minden összeköttetést felhasználtak arra, hogy minél több német alakulat jöjjön az országba. Ultimátumban követelték a német páncélos hadosztályokat. Nem kétséges, hogy az újabb és újabb német erők érkezése a magyar politikai és katonai vezetésben felkeltette azt a reményt: hátha Debrecenről délre mégis csak megverik és visszavetik a szovjet csapatokat és utána kibontakozhat a néme-

³ Hadtörténeti Intézet Levéltára. A békeelőkészítő bizottság katonai iratai: VII/2. László (Laucek) Dezső vezérezredes vallomása.

⁴ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires. 1953. 281. l.

⁵ *Nicholas Kállay*: Hungarian Premier. A personal account of a nations struggle in the Second World War. New York. 1954. 397—400. l.

⁶ *Gr. Teleki Géza*: A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. Amerikai Magyar Népszava, 1955. szept. 3.

tek október közepére tervezett ellentámadása. Az október 7-én és 8-án kiadott német—magyar hadijelentések is biztatóak.⁷ Minden bizonnal ezért kért Horthy október 8-án hajnalban haladékokat. Azzal viszont, hogy csak a feltételek „ismerete után adható meghatalmazás”, a fegyverszünet aláírásának időpontját igyekezett kitolni. Azaz még mindig abban reménykedett, hogy hátha mégis valami történik és kiléphet a háborúból úgy, hogy ne a Szovjetuniónak adja meg magát.

Meghatározhatatlan, hogy meddig tartott volna még Horthynál a tétovázás, ha a hadiesemények nem készítették 8-i álláspontjának megváltoztatására. A küldöttség október 10-én 00,20 perckor (moszkvai idő szerint) a következő üzenetet kapta: „Fegyverszünet megkötése kívánatos. Aláírásra meghatalmazás megadva.”⁸ Majd október 11-én reggel tudatta a delegációval, hogy „Magyarország az előzetes fegyverszüneti feltételeket elfogadja”.⁹ Mi készítette erre Horthyt?

A kormányzót erre a lépésre a Tiszántúlon bekövetkezett hadihelyzet és a Debrecenről délre dülő harcok menete készítette. Október 8-án a 2. Ukrán Front gyorscsoportja (Plijev lovas-gépesített csoport) birtokbavette Püspökladány, Karcag—Kisújszállás helységeket, átvágta a Szolnok—Debrecen főközlekedési útvonalat. Egy hadtesttel 9-én harckezetett Debrecenért, főerővel délkeletre fordulva Hajdúszoboszló—Derecske—Nagyvárad irányban csapást mért a Breith páncélos csoport hátába.¹⁰ Az 53. hadsereg csapatai Csongrád és Szentés, valamint Szegedtől északra (4 km) a 46. hadsereg erői pedig Szegedtől délre átkeltek a Tiszán.¹¹ Ezekből az eseményekből Horthyék megértették azt, hogy a Vörös Hadsereget nem lehet feltartóztatni. Nem véletlen tehát, hogy a kormányzó éppen október 9-én éjjel közölte a küldöttséggel, hogy a fegyverszünet megkötése kívánatos. Tóth Sándor ezt figyelmen kívül hagyta, és az október 15-i eseményeket a támadás megindulása előtt ismerteti, ezzel elszakította a fegyverszünet kérdéseit az arcvonal helyzetétől. Nem érezzük, hogy Horthy a hadiesemények hatására cselekszik.

Egy másik fontos probléma, ami szintén nagyobb figyelmet érdemelt volna, a Magyarországon állomásozó félmillió német katona kérdése. „Az új kormány az első minisztertanácsi ülésen egyértelműen a további harc mellett döntött — írja Tóth Sándor —, s elhatározta, hogy kérni fogja a német hadvezetést, vesse be a Magyarországon pihenő félmillió német katonát az Északi és Déli Kárpátok vonalán a szovjet csapatok megállítására.”¹² Az, hogy Lakatos ilyen bejelentést tett, megfelel a valóságnak. Különös azonban, hogy a szerző ehhez nem fűz megjegyzést. Az olvasó így könnyen arra a következtetésre juthat, hogy a román kiugrás eljén valóban félmillió német katona állomásozhatott hazánkban, amivel szemben a magyar hadsereg nem vehette fel a harcot. Ezért — Magyarországnak nem volt más választása, mint folytatni a háborút és a várakozás álláspontjára helyezkedni. El kell oszlatnunk ezt a téves felfogást.

Németország katonapolitikai helyzetének, erőviszonyainak értékelése, valamint egyes német anyagok alapján az a következtetés látszik a legmegfelelőbbnek, hogy 1944 augusztus végén és szeptember elején csak mintegy három német hadosztály állomásozhatott Magyarországon. Ezek összlétszáma az SS rendőri és Gestapo-alakulatokkal együtt nem haladhatta meg a 65—70.000-t. A német főparancsnokságnak egyszerűen nem volt lehetősége ennél több erőt Magyarországon állomásoztatni. Hitler ekkor már nagyon szűkben volt a katonáknak. Még oda sem tudott elegendőt adni, ahová feltétlenül szükséges lett volna. Tartalékait a szovjet csapatok nyári támadásai és a szövetségesek partraszállása felemésztette. Ha a németek 1944 augusztus végén és szeptember elején szabad alakulatokkal (tartalékokkal) és 500 000-es megszálló erővel rendelkeznek — mint ahogy ezt Lakatos és Horthy emlékirataiban¹³ állítja — a bukaresti fordulat után minden bizonnal azonnal megszállták volna a Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróit, s a harcot az előrenyomuló szovjet csapatokkal nem Magyarország határain, hanem a védelemre kiválóan alkalmas Kárpátokban veszik fel.

A német főparancsnokság a katonai helyzet rosszabbodása miatt a Magyarországot márciusban megszállt erőit fokozatosan kivonta. A Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1945 erre vonatkozóan azt írja, hogy a légierő ki-
képző alakulatain kívül „... a 389. gyalogos, a 8. SS lovas, még egy SS lovas (22.),

⁷ Pesti Hírlap 1944. okt. 7. és 8.

⁸ Gr. Teleki Géza: i. m.

⁹ Uo.

¹⁰ Archiv Minisztersztva Oboronü SzSzSzR (a továbbiakban: Archiv MO SzSzSzR) fond (f.) 278, opisz (op.) 1519 delo (d.) 20, listz (l.) 11—12.

¹¹ Archiv MO SzSzSzR f. 409, op. 10057, d. 372, li 318; f. 240, op. 2779, d. 1190, li 35.

¹² Tóth Sándor: i. m. 16—17. l.

¹³ Horthy Miklós: i. m. 283. l.

a 18. SS páncélgránátos és még egy páncélgránátos hadosztályt...” terveztek felállítani, illetve kiképezni Magyarországon.¹⁴

A Fall „Margarethe” befejezése után tehát öt hadosztályt szándékoztak Magyarországon felállítani, illetve visszahagyni. Ezek a felszerelés és a kiképzés folytatása mellett a megszálló csapatok feladatát is ellátták, azaz az SS kötelékkel karöltve biztosították a német főparancsnokság Magyarországra vonatkozó politikai és katonai terveinek megvalósítását. 1944 nyarán azonban a 18. SS páncélosgránátos és a 389. gyalogos hadosztályt kivonták.¹⁵ Az 1944. július 31-i helyzetmegbeszélésen, ahol Hitler a vezetők figyelmét Magyarországra irányította, szó esett az ittlévő erőkről is. A jelenlévők csak a 8. SS és a 22. SS lovashadosztályt említették.¹⁶ Augusztus 24-ről 25-re virradóra szintén csak ezekből a magasabb egységekből irányítottak egy-egy harcsoportot Budapest körzetébe.¹⁷

Figyelemre méltó még ezzel kapcsolatban Horthy egyik utalása. Augusztus elején „... beszélgetésünk során — írja — nyomatékosan figyelmeztettem Veesenmayert, hogy a Kárpátok déli hágóinak megszállására feltétlen szükség van. Azt felelte, hogy a megfelelő erő előteremtése nem lehetséges.”¹⁸ Ez újra azt bizonyítja, hogy a németeknek a Kárpátokban nem volt mit felvonultatni, az átjárók megszállására tartalékokkal sem rendelkeztek. Igaz, hogy két oldallal később Horthy mégis azt állítja, hogy Magyarországon 500 000 német katona volt, aminek segítségét nem nélkülözhatték.¹⁹ Különös, hogy az 1944. június 6-án Hitlerhez írt levelében a német megszálló csapatok és a titkosrendőrség létszámát 250 ezerre teszi.²⁰ Az OKW naplója szerint 1944 derekán Magyarországon összesen 116 000 német személy tartózkodott. 1944 augusztus közepére, mivel az „Észak-Ukrajna” és a „Dél Ukrajna” hadseregcsoportok utánpótlása Magyarországon keresztül történt, az ittlévő német személyek száma 309 000-re szaporodott.²¹ Ez a növekedés azonban a harcok kötelekei számát nem érintette. A változás elsősorban a kiszolgáló és ellátó alakulatokra, kórházakra, különféle őrségekre és a légierő Magyarországon települt egységeire vonatkozott.

A német csapathiányt mutatja még az is, hogy a támadást a Déli Kárpátok átjáróinak elfoglalására — amit a Iași—Kisinyov körzetében elszenvedett vereség után a német hadászati tervek követeltek — csak szeptember 5-én indították meg, de akkor is zömében magyar póthadosztályokkal. A hitleri hadvezetés minden igyekezete, hogy megfelelő erőket összpontosítson Románia megtámadásához, kudarcba fulladt. Igazat kell adni Veesenmayernek. Az itt lévő erőkkal valóban nem lehetett a Keleti- és a Déli-Kárpátokat megszállni. Német csapatok hiányára vall az is, hogy Lakatosék ultimátumban követelték a német hadosztályokat. Vörös János vezérkari főnök a minisztertanács szeptember 8-i ülésén a dél-erdélyi kudarcot indokolva kijelentette: „... német erők sem keletről, sem délről nem érkeztek be és német erők Magyarországon is alig voltak”. Rámutatott arra is, hogy erősebb német segítségre nem számíthatnak, magukra maradtak.²²

A felsorakoztatott számok és események — elég meggyőzően — tanúsítják, hogy a helyzetelemzés alapján a román átállás pillanatában és azt követően még szeptember elején is három, harcfeleladatok végrehajtására alkalmas német hadosztálynál több nem állomásozhatott Magyarországon.

Mindezek azt is bizonyítják még, hogy az 1944. augusztus 20-án Iași-Kisinyov térségében indított hadművelet, amely a balkáni irányt védő német csoportosítás szétzúzását eredményezte — Magyarország háborúból való kilépéséhez is kiváló hadászati és katonapolitikai feltételeket teremtett. Különösen előnyös volt az erőviszony. A honvédség létszáma 1944 augusztus végén meghaladta a félmilliót. Még ha figyelembe vesszük is az 1. hadsereg arcvonalán tevékenykedő német egységeket és a Keleti-Kárpátokon át szeptember első napjaiban visszavonult öt német hadosztály erőit,²³ a magyar haderő

¹⁴ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. Band IV: 1944—1945. Erster Halbband. Bernard—Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main. 1961. 829. l. Lásd még erre vonatkozóan: A. Hillgruber: Das deutsch-ungarische Verhältnis im letzten Kriegsjahr. Wehrwissenschaftliche Rundschau, 1960. febr. 85. l.

¹⁵ A. Hillgruber: i. h.

¹⁶ Hitler: Lagebesprechungen. 607. l. Idézi. Borus József: Magyarországi hadműveletek jelentősége a második világháború történetében. Hadtörténelmi Közlemények 1964/3. 428—429. l.

¹⁷ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, i. köt. 835. l.

¹⁸ Horthy Miklós: i. m. 261. l.

¹⁹ Uo. 263. l.

²⁰ Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szöveggel és jegyzetekkel ellátta Szina Miklós és Szücs László. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1962. 456. l.

²¹ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, i. köt. 834. l.

²² Országos levéltár Mt. jkv. 1944. szept. 8.

²³ A 8. német hadsereg Keleti-Kárpátokon át visszavonult mintegy öt hadosztálynyi erőit Magyarországi kiugrási lehetőségeinek tárgyalásánál nem vehették figyelembe. Ezeket az alakulatokat lekötötték a 2. Ukrán Front jobbszárnyának csapatai, ezért kiugrás esetén belső feladatok végrehajtására nem jöhettek számításba.

élőkorában akkor is jelentősen felülmúlta a németeket. Ez a szovjet csapatokkal együttműködve bőségesen elegendő lett volna az országban állomásozó, Romániából visszazönlő és az esetleg menetközben felvonuló német alakulatok lefegyverzésére, megsemmisítésére. A német főparancsnokság a romániai események hatására augusztus 24-ről 25-re virradó éjszaka Németország elleni puccsal számolt. Ezért a 8. és 22. SS lovashadosztály egy-egy harccsoportját Budapest körzetébe irányították, a többi egységet pedig riadószülségből helyezték. Ez bizonyítja talán a legjobban, hogy a helyzetet a fasiszta szövetségből való kiválásra még a németek is alkalmasnak ítélték meg. Horthyék azonban nem cselekedtek. Ettől nem az országban állomásozó német erők tartották vissza őket, hanem politikai céljaik. Ezt a szerző érthetetlen okokból nem mutatja be. Ugyanakkor helyet ad az 500 ezres megszálló erőket — szerinte — igazoló dokumentumnak. De azt nem bírálja, tarthatatlanságát nem cáfolja meg és ezzel lényegében igaznak ismeri el a horthysta vezető körök állítását, hogy a félmillió német megszállóval a harcot nem vehették fel, ezért a Lakatos-kormányának nem volt más választása, mint folytatni a háborút és a várakozás álláspontjára helyezkedni.

Figyelmet érdemlő kérdés a 3. Magyar Hadsereg felállítása. Tóth Sándor könyvének 27. oldalán a következőket írja: „Felállították a 3. hadsereget s ez szeptember 13-án (kiemelés tőlem—Ö. I.) támadást indított Arad—Lippa irányába.” Nem nagy dolgokról van szó, mindössze egy hadsereg felállításáról. De azok a körülmények, amelyek közepette ez végbement, figyelmet érdemelnek.

A parancsnoklás kérdése a német és a magyar vezérkar között állandó súrlódás és vita tárgyát képezte. A honvéd vezérkar főnöke követelte, hogy „... a magyar területen harcoló magyar és német csapatok felett magyar parancsnok álljon”.²⁴ Ezt azzal indokolta, hogy az arcvonalon lévő erők 2/3 része magyar. Hitler azonban a vezetés ügyében mindvégig hajthatatlan maradt. „Nincs olyan magyar tábornok — válaszolta Vörösnek —, aki a hadvezetésben olyan jártas volna, mint amilyen a németeknél van.”²⁵ Majd kifejtette azt a nézetét, hogy a legjobb az volna, ha a magyar csapatokat erőskező német parancsnoknak rendelnék alá, vagy összevegyítenék a németekkel. A vitát a következő kijelentéssel zárta be: „Magyar területen csak egy kézben lehet a vezetés, mégpedig a »Dél-Ukrajna«²⁶ hadseregcsoport parancsnokának a kezében, neki kell feltétel nélkül mindent alárendelni. Magyarországnak e téren nem szabad több ellenvetést tennie.”²⁷

A megromlott magyar—német viszonyt azonban sem ígéretésekkel, sem fenyegetésekkel nem lehetett stabilizálni, mert a kapcsolatokat befolyásoló okot, a szovjet csapatok előnyomulását, Hitler ígérete ellenére sem tudták megállítani.

A magyar vezérkar továbbra is arra törekedett, hogy bizonyos erőket saját alárendeltségében megtartsa. Újabb hadosztályokat nem akart a „Dél” hadseregcsoportnak alárendelni. Friessner a vezérkar törekvésében taktikázást látott. Attól tartott, hogy egy fegyverszünet esetén — ami már nagyon érett — az arcvonal mögötti magyar egységek háttámadhatják a németeket. Ezért követelte valamennyi hadrafogható egység német parancsnokság alá helyezését és harcbevételét. Az Oberkommando des Heeres (OKH), hogy a kormányzatra megfelelő nyomást gyakoroljon, 1944. szeptember 10-e körül a 109. és 110. páncélos dandárokon kívül Budapest térségébe irányította a 13. páncélos hadosztályt, valamint a 20. páncélos és 10. páncélgránátos hadosztály maradványait is.²⁸

Az OKH vezérkari főnöke tehát idejében gondoskodott arról, hogy a német csapatok háta mögött magyar egységek ne tartózkodjanak, és előzetes intézkedéseket tett egy esetleges magyar fegyverszüneti kísérlet meghiúsítására is. Guderian Greiffenberg tábornoknak arra a jelentésére, hogy a magyarok nyugtalanodnak a főváros körüli német csapatösszevonások miatt, a következőket válaszolta: „A német szárazföldi fegyveres erők vezérkari főnöke nem engedheti meg, hogy csapatai olyan körülmények között küzdjenek a harctéren, amikor a hátukban árulás lehetséges. Mi ezt már négy esztendőben átéljük... Ezért most megfelelő előzetes intézkedéseket foganatosítunk.”²⁹ Történelmi tanulság, hogy a fasiszta szövetségből kilépett országokban a fegyveres erők komoly szerepet játszottak az átállás megvalósításában. A horthysta hadsereg tisztikara

²⁴ Belügyminisztérium Irattára „V” 55184/1. 0826. lap. Imrédy-per. Vörös János vkf. vallomása.

²⁵ Uo.

²⁶ A „Heeresgruppe Südkrajne” („Dél Ukrajna” hadseregcsoport) 1944. szept. 24-én a „Heeresgruppe Süd” elnevezést (Dél) vette fel.

²⁷ H. Friessner: Verratene Schlachten. (Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. Halsten Verlag. Hamburg 1956.)

²⁸ Uo. 133. l.

²⁹ Archiv MO SzSzSzR. f. 240, op. 52495, d. 93, li. 205—206.

sajnos messze volt attól, hogy egy ilyen akciónak az élére álljon. A tapasztalatok és a honvédség hangulata azonban arra készítette a fasiszta főparancsnokságot, hogy német egységeket helyezzenek a magyar csapatok háta mögé. A németek nagyon vigyáztak akkor már arra, hogy csírájában elfojtsanak minden olyan kísérletet, ami az ország vagy a hadsereg egy részének átállását eredményezhetné. A magyar vezérkar a Nagyváradtól délnyugatra felvonulásban lévő hadosztályokat minden áron saját alárendeltségében akarta megtartani. Amikor a vita a magyar csapatok feletti parancsnoklási kérdésben újra kiéleződött, megérkezett a Führer ultimátuma. Azzal fenyegetőzött, hogy ha a magyar vezérkar nem teszi magáévá a „Dél” hadseregcsoport által megköveteltek és továbbra is elutasító magatartást tanúsít, megfontolás tárgyává teszi a szövetségi viszony felülvizsgálását.³⁰ Más szóval Hitler megfenyegette a magyarokat, hogy amennyiben nem hajlandók az OKH által diktált feltételek szerint együttműködni, akkor erre erőszakkal fogják őket kényszeríteni.

Ezután 1944. szeptember 20—21-én tárgyalásokra került sor, melyek eredményeként a „Dél Hadseregcsoport jobbszárnyán felállították a 3. Magyar Hadsereget. Ezzel kapcsolatban a „Dél-Ukrajna” hadseregcsoport hadműveleti naplójában szeptember 21-i dátummal a következő feljegyzés van: „A hadműveleti alárendelés . . . tisztázatlan kérdése — a magyar képviselőkkel — két értekezleten is a megbeszélés tárgyát képezte. . . Határozatot fogadtak el, hogy a »Dél-Ukrajna« hadseregcsoport jobbszárnyán egy új magyar hadsereget állítsanak fel, 3. hadsereg megnevezés alatt, amely a »Dél-Ukrajna« hadseregcsoport alárendeltségébe kerül. A tárgyaláson a magyarok ismét előadták javaslataikat a saját hadseregcsoport létrehozására. Kívánságukat a német parancsnokság újra elutasította.”³¹ A 3. Magyar Hadsereget tehát szeptember 20-a után állították fel. Ezért 13-án nem indíthatott támadást Arad—Lippa irányába.

Tóth Sándor könyvében nagy figyelmet szentelt (65. l.) Friessner visszavonulásra tett javaslatának. Az 1944. szeptember 12—13-ra virradóra tartott értekezletre utalva a következőket írja: „Ezen a tanácskozáson Hitler elutasította Friessnernek a Tiszántúl kiürítésére tett javaslatát. Friessner a kiürítést (amelyhez megszerezte Horthy írásbeli beleegyezését is) hadászatiilag teljesen indokoltnak tartotta: véleménye szerint csak így lehetett elkerülni a hadseregcsoport főerőinek bekerítését. Hitler a kiürítést a legmérévebben elutasította és szeptember 13-án megparancsolta, hogy Debrecen térségéből öt gyorsanmozgó hadosztály támadjon déli irányba a Déli-Kárpátok hágóinak visszafoglalására.”³²

Ezt a gondolatmenetet folytatva a 68. oldalon levont következtetése: „Hitler és Friessner tulajdonképpen ugyanazt akarták: minél hosszabb ideig lekötni a szovjet csapatokat Magyarország területén. Csupán abban tértek el, hogy Hitler ezt a terület végsőkéig való tartásával tervezte elérni, és ellenezte a visszavonulás gondolatát. Ezzel szemben Friessner a bekerítés veszélyének elhárítása érdekében fel akarta adni a Tiszántúlt, úgy vélte, kedvezőbb helyzetben harcolhat a Bodrog—Tisza—Duna vonal mögött.”³³

Friessner az említett megbeszélésen nem a „Dél” hadseregcsoport visszavonulását javasolta a Tisza mögé, hanem a hadműveleti helyzet megjavítására az arcvonal megrövidítését, azaz a székely kiszögellés feladását. Friessner visszaemlékezésének 119. és 121. oldalain félreérthetetlenül „arcvonal-rövidítésről” és nem „visszavonulásról” beszél.³⁴ Ehhez szeptember 9-én valóban megszerezte Horthy írásos hozzájárulását is. A fasiszta hadvezetés és a „Dél” hadseregcsoport parancsnoksága is a főfigyelmet 1944. szeptember második felében nem a Tisza jobbpartjára, hanem a Jacobeni—Régen—Marosvásárhely, Torda—Kolozsvár, Nagyvárád—Arad—Temesvár arcvonalszakaszra irányította. Elgondolása, hogy Kárpát-Ukrajna és Észak-Erdély erdős-hegyes területén jól kiépített védelemmel megállítja a szovjet csapatok támadását. Észak-Erdélyt nemcsak a védelemre tartották jelentősnek, hanem az Arad—Szolnok—Budapest irányú esetleges támadás megállítására is. Kolozsvár, Nagyvárád térségéből jól szervezett ellencsapásokkal megműsülhetőnek vélték a Budapest elleni támadást. A „Dél” hadsereg-csoport erőinek, eszközeinek zömét szeptember végén és október elején Észak-Erdélyben és Nagyvárád északnyugati körzetében összpontosította és ellentámadást tervezett a Dél-Erdélyben felvonult szovjet csapatok ellen. Hogy Friessner ezzel teljes mértékben egyet-

³⁰ H. Friessner: i. m. 127. l.

³¹ Archív MO SzSzSzR f. 240, op. 52495, d. 93. li. 153—154.

³² Tóth Sándor: i. m. 65—66. l.

³³ Uo. 68. l.

³⁴ H. Friessner: i. m. 119. és 121. l. Lásd még erre vonatkozóan: Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, I. köt. 838. l.

értett, azt az 1944. szeptember 27-én keltezett, az OKH-hoz felterjesztett hadműveleti helyzetjelentése igazolta.³⁵

Friessner a 2. Ukrán Front várható tevékenységét alapján helyesen ítélte meg, de nem visszavonulást javasolt a Tisza mögé, hanem az erők felvonultatását sürgette, hogy a „Cigánybáró”³⁶ hadműveletet minél előbb meg lehessen indítani. Az „azonnali, legsürgősebb visszavonulást” csak október 8-án 20,45-kor Ia-3899/44. sz. hadműveleti jelentésében kérte. Az „... ellenség október 6-án — mondja a jelentés — megindította a magyar térség mélyébe irányuló és döntést kereső támadását. A fősoportositás erőivel az északnyugati általános irányba tört előre, majd a Sebes-Körös elérése után gyors kötetelékivel ... észak felé fordult. ... Az ellenség ... nyilvánvaló szándéka, hogy a Tiszától keletre előnyomul északra és a Beszkideken áttörő csapatokkal együttműködésben elvágja a hadseregcsoport összeköttetéseit. ... A széles arcvonalon előretörő ellenség megsommisítására vagy visszavetésére a Kárpátokba a helyzet mai állásánál megközelítően nincs elég erő. A hadseregcsoport hátában bekövetkezett előretörés és a bekerítés veszélyének kellő időben történő megakadályozására a parancsnokság szükségesnek tartja az arcvonal azonnali legsürgősebb visszavonulását a »G« vonal mögé.”³⁷

Visszaemlékezésében Friessner ugyanerről a problémáról a következőket írja: „A hadseregcsoport ismét rendkívül kritikus helyzetbe került. Nyugati szárnyán az ellenség Budapest irányába történő előretörésével számolhattunk. Az északi irányú ellenség támadás viszont a csoport főerőinek elvágásával fenyeget. Várható, hogy az ellenség a Beszkidekből újabb erőket vet be, hogy ezek egyesüljenek a Debrecen térségében lévő egységeivel, s így bezárja a katlant. Ebben a helyzetben csupán egyetlen lehetőség megoldás volt: a hadseregcsoport keleti arcvonalát (Wöhler hadműveleti csoport) visszavonni a Tisza mögé, és ezáltal a hadseregcsoport főerőt kivonni az ellenség harapófogójából.”³⁸

A dokumentumok tehát nem igazolják Tóth Sándor állítását. Friessner a visszavonulást csak akkor kérte, amikor a szovjet csapatok már kijutottak Hajdúszoboszló, Püspökladány, Kisújszállás körzetébe és Csongrádnál átkeltek a Tiszán. Október 8-án tehát és nem szeptember 12-én, ahogy ezt a szerző könyvének 65. oldalán írja. A kérést Hitler is elfogadta. Ugyanezen a napon engedélyezte a Wöhler-csoport visszavonulását: Máramarosziget—Nagyvárad vonalra.³⁹

Az előkészületek megtétele a csapatok esetleges hátravonására nem azonos a visszavonulással. Friessner és Guderian a helyzet értékelése alapján felismerték, hogy a 2. Ukrán Front erőinek támadása nem Észak-Erdélyben, hanem a Tiszántúlon Arad—Debrecen és Nyíregyháza irányában várható.⁴⁰ Ez viszont átkarolással és bekerítéssel fenyegette a „Dél” hadseregcsoport főerőit, amittől a német parancsnokok nagyon tartottak. Ezért szükségesnek látták az előkészületek megtételét esetleges visszavonulásra is. Ebben viszont nincs semmi különös. A német tábornokok a háború során megtanulták, hogy minden újabb szovjet támadás előtt a visszavonulásra is gondolni kell, ha nem akarnak „katlanba” kerülni.

Egyébként a szerző önmagával is ellentmondásba kerül. A 65. oldalon azt állítja, hogy Horthy hozzájárult a Tiszántúl kiürítéséhez. A 68. oldalon viszont arról ír, hogy: „a magyar kormánykörök politikáját jelentősen befolyásolta Hitlernek a területfeladást ellenző állásfoglalása. Ettől remélték időt az angolszászokkal való megegyezésre, még mielőtt a szovjet csapatok benyomulnak Magyarországra”. Ha ez így van, akkor a magyar kormánykörök nem járulhattak hozzá a Tiszántúl feladásához. Ez ellenkezett Horthy és a Lakatos-kormány katonapolitikájával.

A „Debreceni” hadműveletet, azaz a Tiszántúl felszabadítását a szerző könyvének ugyanebben a fejezetében tárgyalja. A hadművelet általános kérdéseit és a 2. Ukrán Front októberi tevékenységének katonapolitikai értékelését alapvetően helyesen mutatja be. A harctevékenység hadműveleti és harcászati problémáinak elemzésénél, a magasabb-egységek feladatainak és támadási irányainak meghatározásánál azonban már több pontatlanság fordul elő.

³⁵ A „Dél” hadseregcsoport 1944. szept. 27-i helyzetjelentése. Idézi: *H. Kissel*: Die Panzerschlachten in der Puszta im Oktober 1944. Neckargemünd, Kurt Vowinkel Verlag. 1960. 156—158. l. 2. sz. melléklet.

³⁶ A „Zigeunerbaron” az 1944 október közepére tervezett Dél-Erdélybe irányuló ellentámadás fedőneve volt.

³⁷ A „Dél” hadseregcsoport Ia 3899/44. sz. hadműveleti jelentése. *H. Kissel*: i. m. 160—161. l. A jelentés a „G” vonal földrajzi megnevezését nem adja. Friessner visszaemlékezésében a Tisza vonalát említi. Minden bizonnyal itt is erre utal.

³⁸ *H. Friessner*: i. m. 136. l.

³⁹ *A. Philippi—F. Heim*: Der Feldzug gegen Sowjetrussland. Stuttgart, W. Kohlhammer Verlag. 1962. 262. l.

⁴⁰ A „Dél” hadseregcsoport 1944. szept. 27-i helyzetjelentése. Idézi: *H. Kissel*: i. m. 156—168. l. Lásd még erre vonatkozóan. *H. Friessner*: i. m. 136. l.

„A magyarországi hadművelet megvívására készül 2. Ukrán Front csapatai... — írja Tóth Sándor — Prislop-hágó, Tîrgu-Mureş, Cluj D., majd tovább az akkori omán—magyar határ délnyugati szakaszán és Makó Ny, Bela Crkva vonalában helyezkedtek el”.⁴¹ Ez megfelel a valóságnak. Érthetetlen, hogy két oldallal előbb (70.) miért állítja azt, hogy „a 3. Ukrán Frontnak ugyanebben az időszakban *Temesvár körzetéből Belgrád irányába* (kiemelés tőlem — Ö. I.) kellett kifejlesztenie támadását, ezzel elzárni a Balkánon harcoló hitlerista csapatok visszavonulási útját.”⁴² Bela Crkva (Fehérteplom) Temesvártól délre mintegy 100 km-re van. Ha itt a 2. Ukrán Front csapatai tevékenykedtek, hogyan indította a 3. Ukrán Front támadását Temesvár körzetéből? Itt nemcsak a frontok csoportosításai keverednek, hanem baj van a földrajzi meghatározásokkal is! A belgrádi hadműveletre készülő 3. Ukrán Front főerőit Negotin és Vidin körzetében szponzorosította. A két Front között októberben a Duna volt a sávhatár. Az „ugyannebben az időszakban” tett megállapításával kapcsolatban az az igazság, hogy a belgrádi hadművelet szeptember 23-án kezdődött, kilenc nappal előbb, mint a debreceni, tehát nem ugyanakkor. Az ilyen hibák és ellentmondások az olvasóban visszatetszést szülnek, átszűrést ébresztenek és csökkentik az események leírásának hitelességét.

Hasonlóan tévesen tárgyalja a 6. gárda lovashadtesttel kapcsolatos eseményeket. Súlyos harcok után — írja — a 6. gárda lovashadtest is kitört a bekerítésből és Hajdúszoboszló körzetében felvette az érintkezést a 18. harcokosi és 49. lövészhadtest csapataival.⁴³ A 6. gárda lovashadtest a szerző véleményével ellentétben a bekerítésből nem tört ki, ilyen parancsot nem is kapott. Hadműveleti szempontból a frontparancsnokság óriási hibát követett volna el, ha a kitörésre ad utasítást.

A lovashadtest október 10-től 16-ig nehéz körülmények között minden utánpótlástól elvágvá az ellenség gyűrűjében tevékenykedett. Egy lovashadosztálya (8. gárda) Debrecentől nyugatra 3 km-re, a 13. lovashadosztály pedig Hajdúszoboszló, Hajdúszovát és „Szepes” vasúti megálló körzetében védett. Az elfoglalt helységeket szívósan tartották, az elkezeredetten rohamozó német csapatokat visszaverték. A 18. harcokosi hadtestnek október 16-án sikerült a lovashadtesttel érintkezést teremteni. Majd a Derecskai megkerülő és Hajdúszovát irányába támadó 4. gárda lovashadtest október 18-án átvágta a gyűrűt, egyesült a 6. lovashadtesttel és 19-én a két hadtest szoros együttműködésben indított támadást Debrecen felszabadítására.⁴⁴

Találunk a könyvben olyan részeket is, ahol a következtetések ellentmondanak a hadműveleti helyzetnek, és nem tükrözik a történelmi tényeket. A debreceni hadművelet utolsó szakaszában döntő események Nyíregyháza térségében játszódtak le.

A 4. lovas és a 23. harcokosi hadtest határozott, gyors tevékenységének eredményeként október 21-én éjjel Nyíregyháza a szovjet csapatok kezébe került. Ezzel a lovasgépesített csoport megfosztotta az ellenséget a legkedvezőbb tiszai átkelőhelyektől. A Wöhler-csoport visszavonulása Nyíregyháza megtartására épült. Elvesztése a német ervek teljes felborulását jelentette. Úgy tűnik — írja Friessner —, hogy a fél hónapig tartó kemény harcok után a szovjet csapatok támadó hadműveletei mégiscsak célhoz értek” — elvágta a Wöhler hadműveleti csoport visszavonulási útvonalaikat.⁴⁵

Az ellenség előtt ezután csak két lehetőség volt. Az egyik, hogy megkísérli visszavonulni Nyíregyházát és mindaddig tartja, amíg az Észak-Erdélyből visszavonuló csapatai átkelnek a Tiszán. A másik, hogy lemond Nyíregyházáról és csapatai visszavonulását a Tisza felső folyásához irányítja, majd egy hatalmas manőverrel újra visszatér a Tisza középső szakaszára. Ez nagyon bonyolultnak, szinte keresztülvihetetlennek látszott, ugyanis ekkor már mozgásban volt az 1. Magyar Hadsereg is. Ezért az átkelést a felső-Tiszán a Wöhler-csoport meg sem kísérelhette.

A német parancsnokságnak tehát nem volt más választása, mint harcot kezdeni Nyíregyháza visszaszerzéséért. Ezért keletről és nyugatról Nagykálló általános irányba nért ellencsapással elvágta a front főerőitől a várost birtokba vett hadtesteket.⁴⁶ A gyűrű létrejötte nem sikerült. A németek az erőbevetést állandóan fokozták, a szovjet csapatok neggyengültek. A front tartalékait a szolnoki ellencsapás elhárítására alkalmazta, a riss erőket viszont a budapesti hadműveletre tartotta vissza. Végül is az ellenséges nyomásnak engedve a front parancsnoka utasítást adott a hídfő feladására.⁴⁷ Október 26-án

⁴¹ Tóth Sándor: i. m. 72. 1.

⁴² Uo. 70. 1.

⁴³ Uo. 87. 1.

⁴⁴ Archív MO SzSzSzR, f. 278, op. 1519, d. 23, li. 12—25. Plíjev lovas-gépesített csoport hadműveleti naplója. Átszűrés még ide vonatkozóan: f. 240, op. 2779, d. 1190, li. 88.

⁴⁵ H. Friessner: i. m. 141. 1.

⁴⁶ Archív MO SzSzSzR, f. 278, op. 1519, d. 23, li. 32—35. Lásd még erre vonatkozóan: H. Friessner: i. m. 52. 1. és H. Kissel: i. m. 128. 1.

⁴⁷ Archív MO SzSzSzR, f. 240, op. 2779, d. 1190, li. 137.

Nyíregyháza visszakerült az ellenség kezébe. A Wöhler hadműveleti csoport előtt megnyílt a visszavonulás útja a Tisza mögé.

Ezt az eseményt a szerző a következőképpen értékeli: „Az ellenség nem törődve a súlyos veszteségeivel, tovább erőltette a támadást. Öt napig tartó súlyos harcok után, október 27-én (26-án—Ö. I.) a szovjet csapatok feladták Nyíregyházát. E kétségtelenül jelentős sikeren azonban nem sokáig örülhetett a német parancsnokság. A szovjet csapatok hamarosan védelembe kényszerítették a kezdetben nagy lendülettel támadó ellenséget, amelynek erői felmorzsolódtak a véres küzdelemben. *Friessner kénytelen volt visszavonni csapatait* (kiemelés tőlem—Ö. I.) a Tisza mögé.”⁴⁸ Ismételten arról van szó, hogy elmaradt a hadműveleti helyzet elemzése. Nyíregyházánál a szovjet csapatok az ellenség visszavonulásának megakadályozásáért küzdöttek. Friessner viszont, ellenkezőleg, azért harcolt, hogy erőt kihozza a bekerítésből, hogy visszavonulhasson a Tisza mögé. Nem mondhatjuk erre azt, hogy kénytelen volt a nyíregyházi hídfőből visszavonulni.

Sajnos a német erők a nyíregyházi harcokban nem morzsolódtak fel. A „Dél” hadseregcsoportnak sikerült a 8. hadsereget, valamint az 1. és 2. Magyar Hadsereg maradványait is visszahozni a Tisza mögé és ott újra ütközetbe vetni a Tisza vonalának megtartására. Arra viszont, hogy miért nem sikerült ezt meghiúsítani, nem kapunk választ.

Hadtörténelmi események tárgyalásánál a jó vázlatok nélkülözhetetlenek. A fő követelmény ezekkel kapcsolatban, hogy azok megfeleljenek a szövegben leírtaknak, megkönnyítsék a tájékozódást és elősegítsék az események megértését. Ezt sajnos nem mondhatjuk el a második fejezetben közölt valamennyi vázlatról. Az 1941. október 10-i és 19—22-i helyzetet bemutató, a 81. és 91. oldalon közölt vázlatok rosszak, ellentmondanak a szövegnek, és nem felelnek meg a valóságnak.⁴⁹ Mindkettő *H. Kissel: Die Panzerschlachten in der Pusztá im Oktober 1944 c. művéhez* csatolt mellékletek (9. és 14. sz.) magyar másolatai. Kissel vázlatai a szovjet hadműveleti magasabbegységek állományát hibásan, a hadseregek tevékenységének irányát pedig nem a valóságnak megfelelően mutatják be.

Hasonló esettel találkozunk a 81. oldalon közölt vázlaton. Október 10-én a 7. gépesített hadtest Mezőtúr körzetéből Karcag és Kisújszállás felé támad. A valóságos helyzet: a hadtest ezen a napon Derecske délnyugat körzetéből Hencida—Nagykeréki irányába nyomult előre. A 4. gárda lovashadtest a szerző szerint Debrecen támadja. Nem. A hadtest október 10-én szintén Derecske körzetéből Konyár—Kismarja felé támadt. Estére a hadtestek elérték Kismarja, Gáborján, Szentpéterszeg vonalát, azaz átkeltek a Berettyón.⁵⁰

A vázlaton Derecske északkelet körzetéből a 6. gárda lovashadtest és a 9. gárda gépesített hadtest csapat mér Berettyóújfalura és Mezőpeterdre. Ilyen tevékenységre a gyakorlatban nem került sor. A 6. gárda lovashadtest október 9-én a lovas gépesített csoport 00105. sz. harcparancsa értelmében Debrecen délnyugat, Hajdúszoboszló, Hajdúszovát körzetében tevékenykedett. Megkísérelte Debrecen birtokbavételét, de támadása nem járt sikerrel. Október 10-én az ellenség visszafoglalta Derecskét, és ezzel a 6. lovashadtestet elvágta a főerőktől és bekerítette.⁵¹ Érdekes, hogy a 82. oldalon Tóth Sándor is azt írja, hogy Debrecen alatt a 6. lovashadtest működött. Érthetetlen, hogy a vázlaton miért méret mégis csapat mér Berettyóújfalura.

Különösen érthetetlen a 9. gépesített hadtestnek a lovas-gépesített csoportba sorolása. Igaz, hogy a német munkák többsége ezt így tárgyalja.⁵² De vajon így volt-e? Nem. Tóth Sándor kritika nélkül elfogadta a német állításokat. A 9. gépesített hadtest a 6. gárda harcokosi hadsereg állományába tartozott és október 6—12-ig Nagyváradtól délnyugatra a Berettyó és a Sebes-Körös közén tevékenykedett. Október 5-én azt a parancsot kapta, hogy „... Mezőgyán Naggyanta D terepszakaszról támadjon Zsadány—Komádi általános irányba, keljen át a Sebes-Körösről és 6-án estére vegye birtokba Komádi körzetét”.⁵³ A hadsereg támadása azonban nem járt sikerrel. A kérdéses napon

⁴⁸ Tóth Sándor: i. m. 93. 1.

⁴⁹ Uo. 81, 91. 1. A 2. Ukrán Front közép csapatainak helyzete 1944. okt. 10-én, Helyzet a 2. Ukrán Front arcvonalának középső szakaszán 1944. okt. 19-től 22-ig c. vázlatok.

⁵⁰ Archív MO SzSzSZR. f. 278, op. 1519. d. 23, li. 14.

⁵¹ Uo.

⁵² *H. Kissel*: i. m. 38—46, 48—56. oldalakon és a könyvhöz csatolt vázlatokon (4., 5., 6., 7., 9—10—11.) a 9. gépesített hadtestet az LGCS állományába sorolja. Lásd még erre vonatkozóan *F. O. G. Stores*: 1. Panzer Division. 1935—1945. Bad Nauheim, Podzun Vlg. 1961. 556—663. 1. és Zum Kaukasus und zu den Tauern (Die Geschichte der 23. Panzer Division 1941—1945). Összeállította Ernst Rebentisch. Fsslingen. 412—416. 1.

⁵³ Archív MO SzSzSZR. f. 339, op. 5179, d. 42, li. 3, 13—30. A 6. gárda harcokosi hadsereg hadműveleti okmányai.

(október 10-én) a 9. gépesített hadtest Komádi körzetében a Sebes-Körös északi partján a támadás kifejlesztésével kísérletezett, ami azonban nem hozott eredményt.⁵⁴

A 91. oldalon közölt vázlat is Kissel könyvéből van (14. sz. vázlat). Ezen a 7. gárda hadsereget Nagykovács-Nyíregyháza irányába támadó csoporthoz sorolja. A 7. gárda hadsereget a front parancsnoka az ellenség szolnoki ellencsapásának elhárítására és a hídfő felszámolására vetette ütközetbe. Feladatát az október 21-én 14,40-kor kiadott 00665. sz. parancs tartalmazza.⁵⁵

A szöveg és a vázlat itt is ellentmond egymásnak. A könyv 94. oldalán ez olvasható: a „... 7. gárda hadsereg... Szolnok felé nyomult előre azzal a feladattal, hogy az 53. hadsereggel együttműködésben meghiúsítsa az ellenség Szolnok körzetéből indított ellencsapását. Ez így volt. Annál érthetlenebb, hogy a vázlaton miért viszi északra a 7. gárda hadsereget.

Ezek a példák bosszantóak, azt bizonyítják, hogy a szerző kritika nélkül elfogadja a volt német résztvevők könyveiben és a német páncélos hadosztályok történetében leírtakat. Nem vitatkozik, tárgyí tévedéseiket nem bírálja. Ennek következménye, hogy a hazánk felszabadításának 20. évfordulójára megjelentetett könyvében a lovas-gépesített csoportról írtak nagyrésze ellentmond a hadművelleti okmányoknak, még a szerző által megjelölt levéltári iratoknak is.⁵⁶ A könyv 70. oldalán a 116. sz. jelzet a szovjet főparancsnokság 220215. sz. direktívája. Ebben a Plijev lovas-gépesített csoport állományáról a következő áll: „A vezetés megkönnyítésére a 4. és 6. gárda lovas hadtesteket, a 7. gépesített hadtestet egyesítse Plijev altábornagy parancsnoksága alatt. Az irányításhoz szükséges eszközökkel (rádió, repülőgép, gépkocsi stb.) a front készletéből lássa el. Plijev csoportját tartsa meg közvetlen alárendeltségében.”⁵⁷ A 9. gépesített hadtestről még csak említés sincs. Ezzel szemben a szerző által is használt — A. Mo. SzSzSzR. f. 240, op. 73765, d. 41/3, li. 54—65 (72.1.) — hadművelleti okmány 28. lapja szerint a 9. gépesített hadtest a 6. gárda harcokosi hadsereg állományában van.

Ellentmondásokat, forráskezelési hibákat sajnos a szovjet levéltári okmányokra történő hivatkozásnál is találunk. A 77. oldalon a 131. sz. „A. Mo. f. 680, op. 215801, d. 10. li. 260” jelzettel Tóth Sándor azt bizonyítja, hogy „a szovjet harcokosik lendületesen törtek előre és október 8-án Hódmezővásárhelyről és Szentestről is kiverték az ellenséget. Ezután az 57. lövészhadtest csapataival együtt megkezdtek az átkelés és hídfő létesítését a Tisza jobbpartján”. Ez igaz, a folyó leküzdését valóban október 8-án kezdték meg. Helytelen azonban az erre vonatkozó levéltári irat megjelölése. Az „A. Mo. f. 68., op. 215801, d. 10. li. 260.” A hadművelleti okmány 260. lapja a 18. harcokosi hadtest 1944. október 6-án 24.00-kor keltezett 0219. sz. harcjelentését tartalmazza. Ebben a parancsnok jelenti, hogy csapatai október 6-án 11.00-kor Kunágota—Mezőkovácsháza terepszakasgról Orosháza irányába átmentek támadásba és 22.00-ra elfoglalták a várost. Majd ismerteti a harcokosidárok helyzetét és állományát.⁵⁸ Hasonlóan ellentmondás van a leírtak és a 136. sz. jelzetben feltüntetett okmányok között. A 79. oldalon az október 8-án hozott intézkedéseket tárgyalja. A „Plijev csoportnak — írja Tóth Sándor — a 7. gárda hadsereg 33. lövészhadtestével együttműködve be kellett kerítenie és elfoglalnia Oradeát, majd tovább támadni északi irányban. Ezzel egy időben a front balszárnyán harcoló csapatoknak el kellett érniük a Tiszát és védelembe berendezkedni a folyó balpartján.”⁵⁹ Valóban a hivatkozott okmány 38. lapja az említett problémákkal foglalkozik, de nem a szerző által ismertetett tartalommal. Az 1944. október 8-án 24.00-kor kiadott 00269. sz. parancs alapján Plijev lovas-gépesített csoportjának Nagyváradot nem a 33. lövészhadtesttel, hanem a 6. gárda harcokosi hadsereggel együttműködésben kellett elfoglalni. A 33. lövészhadtest ekkor még nem a 7. gárda, hanem a 6. gárda harcokosi hadsereg alárendeltségébe tartozott. Nem felel meg a valóságnak az sem, hogy „... a front balszárnyán harcoló csapatoknak el kellett érniük a Tiszát és védelembe berendezkedni a folyó balpartján”. Ezt a szerző a 46. hadseregre vonatkoztatja. Ezzel kapcsolatban a 38. lapon az erre vonatkozó feljegyzések szerint a hadsereg a támadás folytatására kapott parancsot és arra, hogy október 10-re foglalja el Szegedet, létesítsen hídfőt a

⁵⁴ Uo. II. 23—24.

⁵⁵ Uo. f. 240, op. 2779, d. 1190, li. 108—109.

⁵⁶ Lásd erre vonatkozóan: Archiv MO SzSzSzR. Zsurnal boevüch dejsztvij 2-go Ukrainszkogo fronta za szantjabr i oktjabr: 1944. f. 240, op. 2779, d. 992, li. 116—122, 126; d. 119, li. 37—40, 44—45, 66, 73, 75, 78—84, 92. Boevüe prikazü i zsurnal boevüch dejsztvij konnoi-mechanizirovannoj gruppü Plijeva f. 278, op. 1519, d. 23, li. 1—50; d. 24, li. 3—40; f. 240, op. 178542/c, d. 13, li. 159—160.

⁵⁷ Archiv MO SzSzSzR, f. 240, op. 178742/c, d. 13, li. 159—160.

⁵⁸ Uo. I. 680, op. 215801, d. 10, li. 250—261.

⁵⁹ Tóth Sándor: i. m. 79—80. 1.

Duna—Tisza közén és utána menjen át védelembé.⁶⁰ Ezek a hiányosságok és pontatlan-ságok csökkentik a mű értékét.

Jelentős változást a kérdések tartalmi munkálását illetően a harmadik fejezet sem hoz. Különösen elnagyolt a budapesti hadművelet terve. Ez pedig, mint hazánk fel-szabadításának fő hadművelete, megérdemelte volna az alaposabb kimunkálást. A Buda-pestért vívott harcselekmények egyes szakaszai teljesen egybefolyának. A két front (2. és 3. Ukrán) együttes tevékenységének szükségességét a szerző nem indokolta meg kielégítően. Ezzel kapcsolatban csak a kirívóbb hibákat említjük meg.

A könyv 145. oldalán a 46. hadsereg dunai átkeléséről ad ismertetést. Idezzük: „A szovjet csoportosítás balszárnyán a 46. hadsereg időközben felkészült a Dunán való átkelésre. . . A hadseregparancsnok az átkelésre Ercsi körzetét jelölte ki. A feladat igen komoly előkészületeket és nagy erőfeszítéseket követelt. Hogy az átkelés helyéről meg-kezdésük az ellenséget, a szovjet csapatok Ercsirtől északra hídverési munkálatokat kezdtek, ami magára vonta a hitlerista légi-erő csapásait, a tüzérség tüzét. Ez alatt ál-cázva és rejtve Ercsinél víz alatt építették ki az átkelőhidat, amely december 7-re elké-szült, s erre az időre befejeződött a csapatok felkészítése is. December 8-ra virradóra megkezdődött az átkelés. Mire a németek felfedték a szovjet csapatok szándékát, már több zászlóalj partot ért és hídfőt foglalt, hogy biztosítsa a főerők átjutását.”⁶¹ Irodalmat ennek bizonyítására nem jelölt meg. Állításának igazolására még csak utalást sem ta-lálunk.

A 46. hadsereg átkelése azonban nem a tárgyalt időben és módon történt.

Még a november 11-én indított hadművelet befejezése előtt, a helyzet és az elért eredmények értékelése alapján a 2. Ukrán Front parancsnoksága arra az elhatározásra jutott, hogy északról és délről megkerüli Budapestet, elvágja az ellenséges erők visszavonulási útvonulát és bekeríti a főváros körzetében összpontosított német—magyar csapatokat.

A hadműveleti terv a következő volt: Hatvan körzetéből Balassagyarmat—Ipolytság általános irányba mért csapással kijutni az Ipoly völgyébe és Budapesttől északra elérni a Duna keleti partját. Ezzel egyidejűleg a 46. hadsereg erőivel a Dunán erőszakos átkelést végrehajtani és Bicske—Esztergom általános irányba mért főcsapással, nyugatról megkerülni az ellenség budapesti csoportosítását és elválni a visszavonulási lehetőségétől.

A 46. hadsereg csapatainak arcvonala december 4-én Tápiószőlő, Vecsés (kizárva) Szigetszentmiklós, Tököl és a továbbiakban a Duna balpartja volt Bajáig. Az átkelésre Szászhalombatta—Adony közötti Dunaszakaszt jelölték ki. A folyó szélessége — az átkelésre tervbe vett mintegy 20 km-es sávban — 550—600 m, mélysége pedig meg-haladja a 6 métert. Ilyen víziakadályon a víz alatti hid építése átkelés előtt, olyan kör-ülmények között, amikor a túlpartot az ellenség megszállva tartja, csak fantasztikus regényekben fordulhat elő. A hídverést a második világháborúban általában csak akkor kezdték meg, ha a túlpart az átkelő már olyan mélységű harcászati hídfővel rendelke-zett, amely a lapos rőppályájú fegyverek hatásától (géppuska, golyószóró) teljes mérték-ben biztosította a műszaki munkálatokat. Erre rendszerint a hadművelet harmadik nap-ján került sor (esetleg a másodikikon). A vízszint alatti híd természetesen ismeretes a hadtörténelemben; a szovjet csapatok ilyet a második világháború során építettek is, de nem a szerző által vázolt körülmények között és nem a 6 méter mély és 600 m széles folyókon. Ercsi körzetében sem vízalatti, sem vízföldti hidat az átkelés megkezdése előtt a szovjet csapatok nem építettek. Valahogy ezzel is úgy vagyunk, mint Sztálinnak a ne-héz tüzérség Budapest alóli kivonására adott parancsával.

Ma már nehéz megállapítani, hogy ez hogyan született. Tény azonban, hogy tör-ténészeink is átvették. Sőt szinte valamennyi történelmi könyvünkben — igaz ugyan, hogy Sztálin nevének elhagyásával de — mind a mai napig azt állítják, hogy a nehéz tüzérséget elvitték Budapest alól. Vörös János vezérezredes, a debreceni koalíciós kor-mány honvédelmi minisztere 1945. szeptember 13-án a Parlamentben tartott beszédében a fővárosunkért folytatott harcokba utalva elmondta, hogy Budapest ostromát nem előzte meg nehéztüzérségi előkészítés, hanem a Vörös Hadsereg hosszú ostrommal foglalta el a várost, hogy megkímélje Budapestet a nehéztüzérségi tűz pusztításától.⁶² Vörös vezér-ezredes ezzel a kijelentésével azt igyekezett bizonyítani, hogy a szovjet hadműveleti vezetés kímélte Budapestet, feleslegesen nem rombolt. Ez igaz, így volt. Königsberg ostromának megindítását például három napig tartó légi és nehéztüzérségi előkészítés

⁶⁰ Archív MO SzSzSzR, f. 240, op. 73765, d. 41/3 li. 37—38. A 33. lövészhadtest 1944. okt. 13-án lépett a 7. gárda hadsereg állományába. Lásd erre vonatkozóan: f. 341, op. 5312, d. 619, li. 14.

⁶¹ Tóth Sándor: i. m. 145—146. l.

⁶² Kossuth Népe, 1945. szept. 14. Vörös János vezérezredes beszéde a nemzetgyűlésben 1945. szept. 13-án.

vezette be. Itt a harcocsik és a gyalogság számára valóban nehéztüzérséggel nyitottak átjárókat. Budapesten ehhez hasonló nem történt, de nem is terveztek. Egyes szépirodalmi művekben ezt a gondolatot fejlesztették tovább, de azzal a kitételrel, hogy a nehéztüzérséget Sztálin parancsára elvezényelték Berlinhez.⁶³ Ez már nem felel meg a történelmi valóságnak. Először is különleges nehéz tüzérkötelekeket nem is irányítottak Budapesthez, tehát nem vezényelhették el. Ami pedig a csapatok szervezetszerű állományában volt, az ott is maradt.

Hadttörténelmi események leírásánál a tévedéseket, túlzásokat abban az esetben kerülhetjük el, ha a hadművelleti, harcászati helyzetről és a csapatok szervezéséből, lehetőségeiből indulunk ki. Ez a szemlélet a vízalatti híd kérdésének vizsgálatánál elmaradt. A szovjet hadsereg második világháborús fegyverténye olyan gazdag és kiapadhatatlan, hogy meg nem történt események terjesztésére és népszerűsítésére nincs szükség.

Visszatérve az átkelésre, az sem a szerző által leírtak szerint történt. A 46. hadsereg — Tóth Sándor állításával ellentétben — azt nem december 8-ra, hanem 4-ről 5-re virradóra, azaz 4-én éjszaka 23.00-kor kezdte meg, mintegy 4—5 deszant⁶⁴ és ugyanannyi kompátkelő helyen, a meglepés érdekében tüzérségi előkészítés nélkül. Az átkelés és hídfőfoglalás sajnos csak részben járt eredménnyel. Az ellenség felfedte, nagyerejű tüzet zúdított az átkelési körzetekre és a folyóra is. Ennek következményeként az első napon (5-én) megsemmisült a kompátkelő eszközök 50%-a és a deszant átkelő eszközök 75%-a. A hadseregnek a hiányok pótlására hosszabb időre lett volna szüksége. A csapatok átkelése meglassult. Az ezredek és a hadosztályok második lépcsői jelentős veszteségeket szenvedtek, késve keltek át. Ezért a hídfő kíméltetése és kiszélesítése nem járt a várt eredménnyel. A csapatok a túlparton a „Margit” vonalba és az ellenség szívós ellenállásába ütköztek. További erők bevetését és a hídfő kiszélesítésének erőszakolását a Balaton és a Duna között a Székesfehérvár általános irányba támadó 4. gárda hadsereg sikerei feleslegessé tették. A Madocsa körzetében átkelt 31. gárda lövészhadtest csapatai december 8-án Adony környékén felvették a kapcsolatot a 46. hadsereggel.

A budapesti ellenséges csoportosítás bekerítésénél szintén érződik a hadművelési elemzés hiánya. A szerző a 171. oldalon ismerteti a 3. Ukrán Front parancsnokának elgondolását. Tolbuhin marsall — írja — „elrendelte, hogy a 46. hadsereg Kápolnásnyéktől északnyugatra hat kilométeres szakaszon törje át a „Margit” vonalat és a főcsapást Bicske irányába mérve, alakítsa ki a bekerítés belső arcvonalat.”⁶⁵

A hadsereg áttörési szakaszát nem Kápolnásnyéktől északnyugatra, hanem a Baracska és Kápolnásnyék vasútállomás közötti szakaszon jelölték meg 8 km szélességben. Ha az áttörést Kápolnásnyék ÉNY-ra kellett volna végrehajtani, át kellett volna menni a 4. hadsereg sávjába és a Velencei tavon át támadni. Itt kívánom megjegyezni, hogy a 2. gépesített hadtest (172. l.) nem a 4. gárda, hanem a 46. hadsereg gyorscsoportját képezte.⁶⁶ A 4. gárda hadsereg gyorscsoportja a 7. gépesített hadtest volt.

Hasonlóan téves az az állítás is, hogy „... Tolbuhin marsall december 21-én a fővédőv áttörése után a hadtestek második lépcsőjének ütközetbevetésével egyidőben megparancsolta a 2. és 7. gépesített hadtest bevetését is...”⁶⁷ Az igaz, hogy 21-én a hadseregek ütközetbe vetették gyorscsoportjaikat és utánuk harcbaléptek a lövészhadtestek második lépcsői is. Mindez azonban nem a fővédőv, hanem az első állás áttörése után történt. A 46. hadsereg a hadművelet első napjának végére mindössze 4—5 km-re ékelődött be az ellenség védelmébe, annak csak első állását törte át. A fővédőv áttörése csak a hadművelet második napjának végére, a 2. gépesített hadtest ütközetbevetésének eredményeként sikerült. Az ideális természetesen az lett volna, ha a hadseregek gyorscsoportjait a fővédőv áttörése után vethették volna be. Így tervezték, de a helyzet mást követelt.⁶⁸

A 4. fejezet, amely a bekerített ellenséges erők felmentési kísérleteinek megghiúsítását és a körülzárt erők megsemmisítését tartalmazza, a könyv legjobban sikerült része. Ebben a szerző gazdag irodalom, sajtóanyagok és eredeti dokumentumok felhasználásá-

⁶³ Illés Béla: A vígszínházi csata. Bpest, Révai könyvkiadó. Nemzeti V. 11. l. „A térkép, Budapest és környékének nagyméretű, domborművű térképe ott állott Igmátov tábornok dolgozószobájának közepén, egy hatalmas asztalon. Tegnap ezen a térképen még rézdrótok mutatták az utat, melyet a szovjet nehéztüzérség lövedékek foglalkoztatni, hogy utat nyissanak a gyalogság számára. A drótokat már eltávolították a térképről, a nehéztüzérség már útban volt Berlin felé.” Minden bizonyval ebből alakult ki a nehéztüzérség Budapest alól elvonulásának története.

⁶⁴ A deszant átkelés a csapatok és fegyverzetük víziakadályokon való átszállításának egyik módszere. Deszant átkelőhely: előre be nem rendezett olyan terület, ahol a csapatok beszállnak az átkelési eszközökbe és átkelnek.

⁶⁵ Tóth Sándor: i. m. 171—172. l.

⁶⁶ Propüv podgotovlennoj oboronü sztrelokövümi szoedinenijami (Szbornik Sztatej). Moszkva, Voennoe Izdatelstvo. 1957. 194—195. l.

⁶⁷ Tóth Sándor: i. m. 174. l.

⁶⁸ Prorüv... 213—214. l.

val részletesen leírja a januári harcokat, a szovjet csapatok fővárosunkért vívott heroikus küzdelmét. Hasonlóan értékes és figyelmet érdemel a Budai Önkéntes Ezred megalakulásának bemutatása is. Ez utóbbi Tóth Sándor kutató munkájának eredményeként került be a magyar történeti irodalomba. A szerző az említettekén kívül figyelmet fordít a német vezetők közötti nézeteltérésekre is. Célszerű lett volna nemcsak a leírását adni a Hitler és a tábornokok közötti vitáknak, hanem elemezni azok gazdasági, politikai és katonai okait, problémáit is.

A német hadvezetés Magyarország nyugati részének mindenáron való megtartásával távol akarta tartani a szovjet csapatokat Németország létfontosságú ipari bázisaitól: az osztrák, a dél-németországi és a csehországi hadüipari központoktól. Ezenkívül Berlinben nem hagyhatták figyelmen kívül azt a gazdasági és katonai segítséget sem, amelyet a Horthy sikertelen kiugrási kísérlete után hatalomra került Szálasi-kormányzat az ország teljes kirablásával nyújtott. Magyarország hadosztályokat, értékes, pótolhatatlan nyersanyagokat, bauxitot, nyersolajat és élelmiszert adott a végnapjait számláló harmadik birodalomnak.

A szovjet csapatok további térnyerése és Magyarország esetleges kiszakadása a fasiszta szövetségből a német hadigépezetet tápláló három kőolajvidék közül kettőnek: a nagykanizsainak és a bécsinek a kikapcsolásával fenyegetett. „A magyar olajmezők és a bécsi medence feldolgozó üzemének elsődleges jelentőségük van — jelentette ki Hitler 1944 végén a főhadiszálláson tartott egyik értekezleten, — mivel ezek adják össze nyersolajtermelésünk 80%-át, amely nélkül a háborút folytatni lehetetlen.”⁶⁹ Ezért fordítanak Románia kiszakadása után nagy figyelmet Magyarországra, és különösen a dunántúli részét mindenáron tartani akarják. Ezeknek a kérdéseknek a sokoldalú elemzése nagyban fokozta volna az érdeklődést. Igaz, hogy az 5. fejezetben a 329—330. oldalakon bizonyos gazdasági kérdésekkel találkozunk. De azokat leszűkítette a márciusi ellentámadás gazdasági problémáira, aminek a tervét a szerző túlságosan felnagyolja.

A 331. oldalon azt írja, hogy annak célja a romániai olajmezők visszaszerzése volt. Ezért részletesen ismerteti a romániai belpolitikai helyzetet. Amit erről mond, megfelel a valóságnak, de jelen esetben fejtegetése indokolatlan, nem tartozik a tárgyhoz. A 333. és 334. oldalak elolvasása után tudomást szerzünk arról, hogy a német ellentámadás tervét a nyilas vezérkar 1945 februárjában készített helyzetmegítélése alapján közli.

Nem szerencsés ennek az anyagnak a beépítése, mivel a szerző nem bírálja, csak ismerteti, s úgy tűnik, mintha egyetértene az értékelésükkel. Később derül csak ki, hogy ez a terv nyilas vágyalom volt.

A német katonai vezetés az arcvonal déli szárnyán kialakult harcászati és hadműveleti helyzet alapján nagy reményeket nem fűzhetett az ellentámadáshoz. A januári sikertelen kísérletet után többet, mint a Duna elérését és esetleg hídfő létrehozását a keleti parton, nem is remélhetett. Tulajdonképpen a helyzet alapján ennyit várni is kalandorság volt. A vezérkar ellenezte is Hitler tervét. Úgy vélte, hogy az ide irányított erőket már nem lesz módjában visszaszállítani Berlinhez. Ezt a vitát egyébként a szerző is érinti. Kimondja, hogy Hitler se akart többet, mint visszavetni a szovjet csapatokat a Duna mögé, újra birtokba venni Budapestet, átkelni a balpartra és ezzel biztosítani a háború folytatásához az üzemanyagot (336. l.). Éppen ezért a nyilas helyzetértékelés és a romániai állapotok összekapcsolása a német tervekkel felesleges volt.

Befejezésül néhány kisebb problémát érintünk. Könyvének 382. oldalán a szerző azt írja, hogy „a 2. és 3. Ukrán Front csapatai tehát minden újabb erősítés nélkül felszabadították hazánkat”. Nem részletezi, hogy mire gondol. Ezt csak úgy értelmezhetjük, hogy a frontok sem személyi, sem anyagi erősítést, azaz utánpótlást nem kaptak, és hazánkat azzal az erővel, azokkal a fegyverekkel szabadították fel, amelyekkel a felvonulás időszakában rendelkeztek. Megállapításával nem lehet egyetérteni. Mindkét front utánpótlása folyamatos volt. Ez másképpen korszerű körülmények között nem is történhet. A 2. Ukrán Frontot például a debreceni hadművelet megindulása előtt megerősítették a 46. hadsereggel, a 4. és 6. gárda lovas, a 7. gépesített hadtesttel, a 6. gárda vadászrepülő hadosztállyal és a 7. áttörő tüzér hadosztállyal; a személyi állományban meglévő hiányok kiegészítésére 75 ezer harcost és tisztet, a harcokcsiegységek feltöltésére pedig 427 harcocsit kapott.⁷⁰

Ez a továbbiakban is folyamatos volt. 1944 októberében a főparancsnokság tartalékából a 2. Ukrán Front állományába utalták a 2. és 4. gárda gépesített hadtesteket, a 23. lövészhadtestet (68., 69., 316. lövészadosztályokat).⁷¹ Hasonlóan történt a 3. Ukrán

⁶⁹ Krasznúj Flot, 7. szeptember, 1948. g.

⁷⁰ Direktívü Sztavki Verhovno-Glavnogo Komandirovanija: Nov 220215. Arhiv MO SzSzSzR f. 240, op. 178542/c, d. 13, li. 159—160; f. 278, op. 1519, d. 23: f. 612, op. 220833, d. 6: f. 645, op. 15742, d. 3.

⁷¹ Uo. f. 240, op. 2779, d. 992, li. 116—117.

Front kiegészítése is. Novemberben a főparancsnokság tartalékából megkapta a 4. gárda hadsereget, 1944 decemberében a „Margit” vonal áttöréséhez alárendeltségébe utalták a teljes feltöltöttségű 18. harcokosi hadtestet⁷² és más egységeket.

Egy másik probléma, amiről szintén szólni kell, a helyes katonai szakkifejezések, szaknyelv használata. A nem megfelelő katonai terminológia a mondanivaló tartalmát gyakran megváltoztatja, vagy érthetetlenné teszi. „A német hadseregecsopot parancsnokság a Debrécent fenyegető veszélyt — olvassuk a 82. oldalon — két páncélos hadosztály találkozó irányú csapásával kísérelte meg elhárítani.” „Találkozó irányú csapást” katonai nyelvünk nem ismer. A szerző idézett mondatával azt akarta kifejezni, hogy a Kisújszálláson és Karcagon át keleti irányba előnyomuló 13. páncélos hadosztálynak Püspökladány körzetében találkoznia kellett a Biharnagybajom felől támadó 1. páncélos hadosztállyal. Ennek a manővernek a helyes és használatos katonai szakkifejezése az „összetartó irányba mért csapás”. Tartalma azt jelenti, hogy saját vagy ellenséges kötelékek olyan irányú mozgást végeznek, amelyek egy megadott körzetben találkoznak. Bekerítések során ezt a manőverformát a második világháborúban elég gyakran alkalmazták. Ilyen esetben használatos a találkozás terepszakaszának vagy körzetének a megjelölése. A szerző által leírt „találkozó irányú csapás”-ra az olvasó találkozó ütközetre, vagy frontális csapásra gondol. Az adott helyzetben nem erről van szó. Nem szovjet és német erők csaptak össze, hanem két német páncélos hadosztálynak kellett találkozni a Plijev lovasgépésített csoport hátában.

Hasonlóan zavarólag hat, hogy Tóth Sándor szinte következetesen az „erők-eszközök felhasználásáról” beszél. „A sikeres belgrádi hadművelet után — írja — a szovjet főparancsnokság elhatározta, hogy a 3. Ukrán Front erőit is felhasználja a magyarországi hadműveletekben.”⁷³ Ez a kifejezés található még a 146., 163., 171. stb. oldalakon. Az adott esetben a szerző helyes katonai szakkifejezést használ, rossz értelemben. Az erőket és eszközöket a harmezőn nem felhasználják, hanem alkalmazzák. A „felhasználás”, vagy „elhasználás” lőszer, élelmiszer, üzemanyag, ruházat stb., egyszóval a fogyóanyagok helyes szakkifejezésére szolgál. A csapatok tevékenységének megjelölésére helytelen. Azokat a szó igazi értelmében alkalmazzák és nem felhasználják.

*

Kritikai megjegyzéseinkkel érzékeltetni szándékoztunk, hogy hazánk felszabadításának hadtörténelme még sok kívánnivalót hagy maga után. Továbbá, hogy történelmi szakirodalmunkban sok ezzel kapcsolatos katonai esemény kellő részletességgel még nincs kimunkálva és gyakori a kérdések téves megvilágítása. Tóth Sándor műve tükrözi vissza legjobban hazánk felszabadítása katonai szakirodalmának helyzetét. Az ebben előforduló tévedések megtalálhatók szinte valamennyi magyar nyelvű munkában. Ezért tartottuk szükségesnek néhány fontos hadiesemény elemzését, bírálatát és más oldalról történő megvilágítását, a felszabadító hadműveletek egyes kérdéseinek tisztázását. Hazánk felszabadítása katonai szakirodalmának átfogó ismertetését és értékelését nem terveztük. Az orosz, német és más nyelveken ezekről megjelent hadtörténelmi feldolgozásokat nem érintettük. Szerény törekvésünk, hogy e témával foglalkozó történészeink, kiadóink figyelmét felhívjuk a hiányosságokra, tévedésekre és a hadiesemények körültekintőbb kimunkálásának szükségességére.

Végezetül a hazánk felszabadításával foglalkozó történészek figyelmét rá kívántuk irányítani történelmünk egyik legjelentősebb szakasza katonai eseményeinek kimunkálatlan problémáira. Érzékeltetni szándékoztunk, hogy felszabadításunk hadtörténelme megírásának csak a kezdetén tartunk. A 25. évfordulóra azonban — ha idejében megkezdjük a kutatást — a jelenlegi hiányosságokat felszámolhatjuk, és 1970-re minden igényt kielégítő, felszabadításunk hadieseményeit könyvészeti és levéltári irodalom alapján sokoldalúan elemző és értékelő művet adhatunk a történelem iránt érdeklődők kezébe. Erre ma már minden lehetőségünk megvan.

⁷² Uo. f. 680, op. 215801, d. 6, li, 870—805.

⁷³ Tóth Sándor: i. m. 148. 1.

Tóth Sándor:

Válasz Ölvedi Ignác bíráló megjegyzéseire

A felszabadulás katonai történetével foglalkozó, szerény célkítűzésű munkámma szemben Ölvedi Ignác a hadtudós magas mércéjét állította. Annak előrebocsátása mellett, hogy könyvemnek a széles olvasóközönséghez szóló népszerű összefoglalás szerepét szántam, és nem tűztem magam elé a hadműveletek részletes hadművészettörténeti feldolgozását, néhány észrevételt kívánok tenni bírálóm kritikai megjegyzéseire.

Jól tudom, hogy a katonapolitikai helyzethez hozzátartozik az ország hadipotenciáljának felmérése is. Azt azonban erősen kétlem, hogy annak „bemutatásával és felmérésével leplezhetjük le igazán Horthy és a Lakatos-kormány célkítűzéseit”. Véleményem szerint a horthysta klikk 1944 őszi tevékenységét akkor értékeljük valóban helyesen, ha azokat a tényezőket és elképzeléseket elemezzük, amelyek megszábták, illetve befolyásolták a kudarcba fulladt politikai manővereket. Márpedig a közismert tények azt bizonyítják, hogy Horthy és környezete vajmi kevéssé vette figyelembe a hadipotenciál kedvezőtlen alakulását. Am vágyaik és terveik irrealitását elsősorban és döntően nem is ez, hanem a *katonai helyzet alakulása és az ország politikai erőviszonyai determinálták*. Eppen ezért a hadipotenciál számbavétele nem módosíthatja és nem változtathatja meg Horthyék 1944 őszi politikájának értékelését. Ez az oka, hogy figyelmen kívül hagytam erre vonatkozó elemzéseim során. Ott azonban, ahol a hadipotenciálnak szerepe van — Hitler és a német főparancsnokság Magyarországhoz fűzött elgondolásainál — nem hagyom számításom kívül.

Ölvedi szerint nem adok kielégítő választ olyan kérdésekre, mint az ország katonai erejének nagysága, a honvédség magasabb egységeinek elhelyezkedése. Vita helyett utalok könyvem 9., 20. és 27. oldalaira, ahol a szükséges adatok megtalálhatók.

Meglep azonban a csapatok erkölcsi-harci szellemének bemutatását hiányoló észrevétele. Könyvemben ugyanis egyik fontos feladatomnak tekintettem: részletesen, adatszerűen ábrázolni a magyar csapatok felbomlásának folyamatát. Sajnálom, hogy ezek a részek is (42—48., 120—122., 176—182., 256—257., 294—296., 309—310. old.) elkerülték bírálóm figyelmét.

Ölvedinek abban igaza van, hogy a magyar vezérkar tervével s a német—magyar katonai vezetés viszonyával nem foglalkozom. Ezek — a hadipotenciálhoz hasonlóan — nem befolyásolják a horthysta politika megítélését. Magam pedig e politika felemáságát, irrealitását s a kiugrási kísérlet előkészítetlenségét előidéző tényezők számbavételét tekintetem legfőbb célomnak, könyvem első fejezetében.

Abból, hogy a fegyverszünetet és a „debreceni hadművelet”-et szerkesztési megfontolásoktól vezetve, egymást követő fejezetben tárgyaltam, Ölvedi mondanivalómmal ellentétes tartalmi következtetéseket von le. Állításával ellentétben könyvem 34. és 39. oldalán világosan érzékeltetem, hogy az október 14-i minisztertanács és a 15-i koronatanács állásfoglalására hatással volt a katonai helyzet alakulása. Megjegyzem, hogy a könyvem megjelenésének időszakában közzétett önálló tanulmányomban¹ is foglalkozom ezzel a kérdéssel, tehát nem tagadom a katonai helyzetnek Horthy állásfoglalására gyakorolt hatását. Ölvedi önkényes belemagyarázásával szemben könyvemben a 21., 22., 30. és 35. oldalon kifejttem, hogy Horthy egyáltalán *nem akart* szembefordulni a németekkel, és nem is értette meg a szembefordulás szükségességét.

Erősen vitathatónak tartom Ölvedi alábbi véleményének helyességét is: „Nem mindegy, hogy egy államfő politikai megfontolásból vagy katonai szükségszerűségből kér fegyverszünetet.” Úgy gondolom, különösebb bizonyítás nélkül is világos, hogy valamely hadviselő félben a fegyverszünet gondolatát általában a katonai szükségszerűség

¹Tóth Sándor: A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban H. K.), 1965. 3. sz.

érelmi meg. Politikai megfontolásai ebből következnek, s az már más kérdés, hogy milyen mértékben tartalmaznak irreális elemeket is. Nem volt ez másként Horthyék esetében sem. Bírálóm idézett véleményében teljesen indokolatlanul olyan tényezőket igyekszik kettéválasztani és szembeállítani, amelyek egymás függvényei.

Ölvedi a magyar vezérkar főnökének szeptember 4-i memorandumából és a vezérkari főnök helyettesének vallomásából idézve magyarázza az október közepén történt eseményeket. Ezzel tulajdonképp ugyanazt a hibát követi el, amelyet velen² szemben vet fel, bírálatának Friessner javaslatával kapcsolatos fejtegetésében.

Nem értem viszont, kivel vitatkozik, mikor két ízben is megállapítja, hogy a szovjet csapatok feltartóztatása a Kárpátokban — amíg megérkeznek az angolszász csapatok — nem új koncepció. Ennek ellenkezőjét ugyanis sehol sem állítom.

Ölvedi saját koncepciójának erőltetése és bizonyítása közben önmagával is ellentmondásba kerül, s figyelmen kívül hagyja az általa leírt tényeket. Véleménye szerint: „Horthy tehát megbízottait Moszkvába a fegyverszünet megkötésére *kizárólag* (kiemelés tőlem — T. S.) a hadihelyzet kedvezőtlen alakulásának hatására küldte el.” Előző mondatának második felében ezzel szemben megállapítja, hogy Horthyéknak „a nyugatiak is tudomására adták, hogy Magyarországnak fegyverszüneti kérelmével a Szovjetunióhoz kell fordulnia”. A tényeket tehát ismeri, állásfoglalása mégis egyoldalú.

Nem értem, mit akar bizonyítani, vagy cáfolni alábbi, személyemre vonatkozó megállapítása: „Azzal, hogy a fegyverszünet tárgyalását elszakította a katonai eseményektől, olyan színezetet ad az ügynek, mintha Horthy végül is belátta volna, hogy Magyarország számára is elérkezett az idő és ezért szánta el magát a cselekvésre.” Álláspontját egy sorral alább még meg is erősíti: „Nem, erről szó sincs.” Vajon mivel magyarázza ezek után azt, hogy Horthy mégis elszánta magát a cselekvésre október 15-én, ha tagadja, hogy megértette: „elérkezett az idő”?

Ölvedi ugyanannak az egyoldalúságnak a hibájába esik a katonai helyzet szerepének megítélésékor, mint amit önkényesen nekem tulajdonít. Én ugyanis nem tagadom, hogy a katonai helyzet alakulásának befolyása volt Horthy döntésére, ő azonban azt abszolutizálja, holott a folyamat sokkal bonyolultabb volt, semhogy abban *egyetlen* tényező kaphatott volna *döntő* szerepet. Érti ezt maga is, hiszen részletesen foglalkozik Horthy taktikázásának bemutatásával. Ez pedig eléggé bizonyítja, hogy a kormányzó más tényezőkkel is számolt, s elsősorban azokban reménykedett. Ölvedi egyik megfogalmazásában világosan megmutatja mindezt, más esetben pedig egyáltalán nem veszi figyelembe.

Véleményem szerint az eseményekből világos, hogy a katonai helyzet alakulásának csupán *végző fokon* volt döntő hatása Horthy elhatározására. Meg kell jegyezni azonban, hogy ez a hatás egyáltalán nem befolyásolta őt a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségek teljesítésére. Arról sem feledkeztünk meg, hogy Horthy az előzetes fegyverszünet elfogadása *után* is húzta az időt, tovább taktikázott. Mindezeket együttesen kell figyelembe venni ahhoz, hogy túlzások nélkül, reálisan mérlegeljük az eseményeket meghatározó és befolyásoló tényezőket.

Ölvedi részletesen cáfolja azt az állítást, amely szerint 1944 szeptemberében félmillió német megszálló erő tartózkodott volna Magyarországon. Ezzel a kérdéssel először az 1964 májusában Szolnokon rendezett történelem-vándorgyűlésen foglalkozott² és fentebb már hivatkozott tanulmányomban magam is helyt adtam bizonyításának. Hosszasan ismerteti azokat a sűrűlódásokat is, amelyek a parancsnoklás kérdésében álltak fenn a magyar és a német vezérkar között. Kétségtelen e sűrűlódások ténye, azt azonban nem lehet bizonyítani, hogy ténylegesen hátráltatták-e, s ha igen, mennyiben a 3. hadsereg felállítását. A fejtegetésekből ugyanis arra következtettek, hogy Ölvedi ebben az összefüggésben tartja fontosnak a két vezérkar ellentéteit. Azt egyébként magam is tudom, hogy a 3. hadsereget szeptember 20-a után állították fel. Sajnos elkerülte figyelmemet, hogy könyvemben a 23-i dátum elírva, mint 13-a szerepel.

Könyvemben nem tértem ki részletesen a „Dél” hadseregcsoport szeptemberi helyzetének változásaira. Bírálóm pontosító helyzetelemzésével egyetértek. Elfogadom a néhány kisebb pontatlanságot feltáró észrevételeit is.

Ölvedi megfogalmazásából úgy tűnik, mintha azt állítanám, hogy a 6. gárda lovashadtest parancsot kapott a kitérésre. Erről könyvemben egy szó sincs. Bírálóm megint úgy adja elő saját véleményét, mintha cáfolná valamely állításomat. Kifogásolt megállapításommal egyébként csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy a 6. gárda lovashadtestet körülzáró ellenséges gyűrűt belülről és kívülről *együttesen* számolták fel a szovjet csapatok.

² Előadásának szövegét lásd H. K., 1964. 3. sz. A Iași-kisinyovi hadművelet hatása Magyarország katonapolitikai helyzetére.

Ölvedi vitatja annak a megfogalmazásomnak helyességét, amely szerint Friessner kénytelen volt visszavonni csapatait a Tisza mögé. Véleményem szerint az a tény, hogy Friessner a visszavonulás lehetőségének biztosításáért harcolt, nem mond nekem ellent. A németek ugyanis nem szabad elhatározásból választották a visszavonulást, hanem *arra kényszerültek*. Ölvedi kétszer is arra utal, hogy Nyíregyháza nem október 27-én, hanem 26-án került vissza az ellenség kezére. Ismereteim szerint azonban október 26-án délben, mikor Plijev tábornok a frontparancsnok parancsa értelmében a 27. hadsereggel való egyesülés céljából csapást mért az ellenségre, Nyíregyházán hagyta védelemben a 3. gárda légideszant-hadosztályt és a 3. harkocsidandárt.

Bírálóm részletesen foglalkozik a könyvem második fejezetében közölt vázlatokkal. Bár minősítéseit és következtetéseit túlzóknak tartom, az elrajzolásokból és a hadrendi számok eseténkénti pontatlan feltüntetéséből eredő hiányosságokat nem mentegtem. Ez vonatkozik némely forrásmegjelölésre is. Ölvedi azonban azt hagyja figyelmen kívül, hogy könyvem 75. oldalán a Plijev-csoport állományát helyesen adom meg, ugyanis nem sorolom bele a 9. gépesített hadtestet. Ennek ellenére, egy vázlaton talált rossz megjelölésből ilyen következtetésre jut.

Munkám harmadik fejezetének általános értékelését néhány, sommás, erősen lebecsülő éllí mondatban fogalmazza meg. Vita helyett legyen szabad néhány tényre rámutatnom. Könyvem 124—126. oldalán foglalkozom minden olyan momentummal, amely szükséges a budapesti hadművelet tervének megértéséhez. A budapesti hadművelet egyes szakaszait négy önálló alfejezetben tárgyalom, amelyek már címeikben is elkülönülnek egymástól. A 126., 132., 148. és 159. oldalon megtalálható alfejezet-címek pontosan kifejezik a hadműveleti szakaszok lényegét és jellegét, amellett, hogy megbízhatóan el is választják azokat egymástól. Az előbb hivatkozott oldalakon találhatóak azok a megállapításaim is, amelyek a kialakult helyzet kapcsán indokolják a 2. és 3. Ukrán Front együttes tevékenységének szükségességét; konkrétan ismertetik annak célját, formáját és módját. Sajnálom, hogy mindezek elkerülték Ölvedi figyelmét.

Általános értékelése után munkám harmadik fejezetének „kirívóbb” hibáival foglalkozik. Annak cáfolatára, hogy szovjet csapatok Ercsinél vízszint alatti hídon keltek volna át, leírja a 46. hadsereg első lépcsőjének (23. hadtest) átkelését. Nem vitatom, hogy a 23. hadtest erőinek átkelése az általa leírt módon és december 4-én 23 órakor kezdődött. Az átkelést Andrjusenko altábornagy, a hadtest akkori törzsfőnöke szerint Erd-Ercsi szakaszon hajtották végre.³ Könyvemben a 37. hadtest átkelésével foglalkozom, amelyet Ercsinél kezdtek meg december 8-ra virradóan. A vízszint alatti hídról egy visszaemlékezésben van szó.

Nem tudom, mi vezette Ölvedit, amikor a Budapest alól elvezényelt nehéztüzérség légendáját könyvemmel foglalkozó kritikai megjegyzéseiben tartotta szükségesnek megcáfolni.

Ölvedi a „kirívóbb hibák” közé sorol még néhány kisebb pontatlanságot, majd a negyedik fejezet általános értékelésében hiányolja, hogy nem elemzem a Hitler és tábornokai közti vitákat. Véleményem szerint ezek a viták önmagukért beszélnek és tartalmuk háttere is teljesen világos. Tekintettel arra, hogy a helyzet első elemzésekor a 64—66. oldalon mindazt elmondom, amit Ölvedi is leír bírálatában, szükségtelennek tartottam ezeket visszatérni a negyedik fejezetben is.

Nem osztom azt a véleményét, mely szerint indokolatlanul foglalkozom a romániai helyzettel a márciusi német ellentámadás tervének ismertetésekor. A romániai olajmezők visszaszerzése lehet feltevés, Hitler azonban fűzőtt bizonyos kalandor reményeket a délkelet-európai reakciós erők mesterkedéseire. Célom csupán ennek értékelése volt.

A nyilas vezérkar helyzetmegítélését illetően meg kívánom jegyezni, hogy nem csupán ismertetem, hanem röviden jellemzem is a 334—335. oldalon.

Ölvedi kifogásolja a szovjet csapatok erősítésére vonatkozó megjegyzésemet is, úgy állítva azt be, mintha nem vennék tudomást a folyamatos utánpótlásról, holott erről szó sincs. Nem kívánom részletezni, mit értünk a csapatok erősítésén és mit az utánpótláson. A dokumentumok ismeretében bizonyosan tudja, hogy az utánpótlás sem növelte lényegesen a hazánk területén harcoló szovjet csapatok kezdetben meglévő erejét, s elsősorban az elhasználás, kiesés és veszteség pótlására volt elegendő.

Befejezésül hangsúlyozni kívánom, hogy bírálóm kritikai megjegyzései elgondolkodtatók és a problémák további alapos tanulmányozására ösztönzők. A téma feldolgozását magam sem tartom befejezettnek, és a felszabadulás 25. évfordulójára megjelenetni tervezett újabb munkámban igyekszem az eddigienél teljesebb és pontosabb, elemzőbb képet adni a magyarországi harcok történetéről.

³ Sz. A. Andrjusenko: A Duna hullámai. H. K., 1965. 4. sz.

Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái

A Művészettörténeti Dokumentációs Központ 1964 őszén rendezett periodizációs vitája — amely a feudalizmus korszakára vonatkozott — a művészettörténet szempontjából eredményesen zárult. Sikerült elvi kérdéseket tisztázni, mint pl. a történelmi valóság szélesebb figyelembevételének szükségességét. Sikerült olyan periodizációs határokat megállapítani, amelyek a történelmi fejlődés korszakhatáraival harmonizálnak és ezzel szilárdítják a történelmi princípium érvényesülését a művészettörténetben. Végül ez a vita rámutatott arra az — a művészetre és irodalomra látszólag egyaránt érvényes — tünetre, amely a stílusáramlatoknak mintegy ölelkező szakaszait specifikumként állítja előtérbe. Még él és virul — például — a gótika, amikor Korvin Mátyás renaissance-a szinte közvetlenül kapcsolódik az olaszországi új művészetéhez. Még él a barokk késői virágzása, amikor a klasszicizmus és romantika jegyei már jelentkeznek. Mátrai L. írja (Ezüstkor. 1943): „... a történelmi korok nem úgy váltják egymást, mint az éjjeli örök, az egyik elmegy s egy egészen más lép helyette szolgálatba”.

Túl a szakmai vonatkozásokon, az 1964. évi vita eredményei igen hasznosak voltak azért is, mert közelebb hozták egymáshoz a művészetek történetének különféle területeit, közelítették egymáshoz az általános történelem és szakágak történelmének művelőit. Nem vitás ezért, hogy e munka folytatása szükséges a további századok művészettörténetére is — itt elsősorban az 1800 és 1945 közötti korszakra gondolunk. Amikor e hozzászólás megtisztelő feladatát vállaltam, nem csak a nehézségekkel voltam tisztában, hanem azzal is, hogy e korszakra vonatkozólag sokkal határozatlanabb körvonalak fognak kialakulni. A javasolandó korszakhatárok nem lesznek minden területre egyértelműen alkalmazhatók és — amire szintén gondolni kell — a hozzánk mind közelebb eső szakaszok egyre több nehézséget okoznak és szubjektív félreértéseket válthatnak és válthatnak ki.

Mindez — véleményem szerint — nem ment fel minket attól, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzunk. Ha csak annyit is elérünk, hogy látjuk a megegyezések és eltérések, az elfogadható és a nagyon is vitatható pontok kiemelkedését, azaz ha erősebb megvilágításba helyeztünk néhány lényeges kérdést: közelebb jutottunk a probléma megoldásához, és ez nem kevés. Többre az itt következő fejtegetések nem irányulhatnak.

Noha a továbbiakban mindig a magyarországi képzőművészet egészéről és elsősorban erről lesz szó, fejtegetéseinknek bizonyos mértékben a többi művészetre is alkalmazhatónak kellene lenniök. Fejtegetéseim — másrészt — építészet, szobrászat és festészet egységes szemléletét és léptékét szeretnék kialakítani abban a reményben, hogy ennek továbbvitele az ugynevezett alkalmazott művészetek területére itt elhangzik majd. Ahogyan a művészeti ágak közt sincs, úgy komplex kutatás szempontjából az úgynevezett nagy és kis művészetek közt sem szabadna szakadéknak mutatkoznia. Természetesen ez önmagában sem időbeli, sem súlybeli azonosságot nem jelent. Végül előrebocsátom — noha feladatunk itt a hazai művészet korszakolása —, nem mellőzhetjük az egyetemes művészettörténeti kutatás eredményeit, azaz munkánkat az egyetemes művészet szemszögéből is néztük.

Az a mintegy 200 év, amelynek a művészettörténeti fejlődését próbáljuk a következőkben szakaszokra osztani, ma már alig ütkezik a túlzások és elfogultságok ama veszélyébe, amit egykor a munkáinkat sokszor beárnyékoló sovinizmus jelentett. A fejlődés kétségtelenül nem azonos ütemű Európában, minden országában, még kevésbé azonos a társadalmi gazdasági fejlettség különféle fokán álló területeken. A specifikumok felismerése, kidolgozása a nemzeti művészet feldolgozásának egyik legfontosabb feladata, csak másodlagosan jelentős — e tekintetben — a minőség, az egyidejűség kérdése. Szemben azzal a korábbi magatartásunkkal, amely az utolsó 100 év gyorsuló érintkezéseivel

izgatottan mérte le, hogy művészetben hol jártunk elől, hol maradtunk le, azt hiszem ideje inkább arra felfigyelni, hogy ezek a stílusáramlatok miért különböznek annyira egymástól itt és ott. A francia impresszionizmus mint olyan nem fedezhető fel sem Magyarországon, sem Olaszországban vagy Angliában — de vannak jelenségek, amelyek az impresszionizmus művészetszemléletéhez, művészi eszközeihez közel állnak, és így — magasabb szintről tekintve — viselhetik az impresszionizmus megjelölést. De ahogyan már elértük, hogy a közöset lássuk Rembrandt és Velazquez, Borromini és Balthasar Neumann művészetében és a specifikum mellett azt is értékeljük, ami és ahogyan bennük a barokk mint stílus jelentkezik, úgy a rövidebb stíluszakaszoknál — nevezzük stílusáramlatoknak — e specifikumok általános szintű kiemelése, minden művészetre való vonatkoztatása épp a kisebb országok területén és főleg a legutolsó 100 évre vonatkozólag meglehetősen hiányzik még.

Ma már minden tudomány belátta, hogy a társadalomban folyó küzdelemnek és harenak a jelentkezése az áttétel olyan bonyolult és finom észlelést igénylő területén, mint aminő a művészetek területe, soha sem jelenthet közvetlen áttételt, sima visszadást, az egyszerű megfelelést mutató kapcsolatokat. Mátrai írja újabb tanulmányában, hogy „a tükrözés egyirányú és egyértelmű determinációjának hipotézise épp úgy felületes vulgarizáláshoz vezethet, mint az a kényelmes hipotézis, hogy haladó fázisban levő társadalomnak kultúrája is haladó és viszont. A művészi alkotásnál döntő szerepű subjektív tényezők mélyebb megismerése és ezek társadalmi gyökereinek felismerése talán a jövőben megóv minket a sokszor nosztalgiából fakadó tévedésektől.” (Haladás és hanyatlás problémái a kultúrhistoriában, MTA. II. Osztályának Közleményei. XIV. köt. 1964. 1—14. l.) Szeretném még azt is előrebocsátani, hogy a következőkben szereplő művészek csak jelzések, úgynevezett fogódzók, hogy a szöveget illusztráljam —, semmiképp sem jelenti azt, hogy elsősorban ezekről, még kevésbé csak ezekről van szó, azaz nem rangjelzés. Több név említése nehézkessé, fásarstóvá tenné szövegemet.

Dercsényi Dezső említett gondolatgazdag és igen logikus felépítésű előadása szükségképp kissé sommásan foglalkozik a hazai művészet XVIII. századi periodizációjának kérdésével. (A régi magyar művészet periodizációs problémái. Művészettörténeti Értesítő, 1965. 3. 191—200. l.) Talán nem felesleges, ha rövid rekapitulálással itt kezdjük a mondandónkat.

A XVII. század — a három részre szakadt Magyarország — az állami függetlenség visszaállításáért illetve a rendiségnek Habsburg-ellenes küzdelmével nagyjában kialakuló barokk stílus kora. A fokozatos barokkizálódás a Habsburg-abszolútizmus kialakulásának korszakában kétségtelen. Talán az sem döntő, hogy a korszakhatárt hová tegyük: a török végső kiűzése vagy a szatmári béke közelébe? Magam részéről az előbbi felé hajlok. Az adminisztratív újjászervezés — Buda központtal — a felszabadulás után mindjárt elkezdődött. Telepítés, építkezés, mesteremberek bevándorlása még 1711 előtt megindult. Az első emlékek is korábbiak: a soproni Szentháromság-emlék 1701-ből, a ráckevei Savoyai-kastély ugyancsak ebből az évből. Egyikre sem illik a korai barokk stílusjelzés. Ugyanekkor befejeződik már az az árkados udvarképzés — 1680 után nem fordul elő —, csak az iparművészet terén figyelhető meg a reneszánsz erős továbbélése. (Bethlen Kata ládája 1696 stb., hínezés terén is számos példa.) *Mányoki Rákóczi* arcképe nemcsak festői előadásban, de az ábrázolt magatartásában barokk, tehát már a szatmári béke előtt indokolt a képzőművészet terén a barokk fejlett azaz érett fázisáról szólni. Ide tartoznék a barokknak az a könnyed hazai változata, amit elsősorban Mayerhofer András építészete, Hebenstreit (Gyöngyös 1759), Stuhlfhof (Tihany 1753) és Bebo szobrászata illetve stukkó-művészete képvisel. Ide tartoznának Maulbertsch sümegei freskói is. Mindezekért indokoltnak tartom az érett barokk korszakának kb. az 1690—1764-ig való vezetését. Utána a késői, a klasszicizáló barokk kora következne, a felvilágosult abszolútizmus kora, ahová Maulbertsch néhány műve tartozik, a szobrászatban a színesség háttérbe szorítása a fehér és az arany előtérbe lépésével, mint Johann Anton Krauss jászói (1764) és egri (1769) szobrainál, valamint Fellner egri építészeti tevékenysége. Természetesen az érett barokk nem zárul pontosan a XVIII. század 60-as éveivel, de megkésített alkotások — minden minőségi kiválóságuk ellenére — nem találnak valóban követőkre. Gondolok a fertői egykori Eszterházy-kastélyra (1762—66) vagy az egri liceum könyvtártermének freskójára, amely a Pozzotól indított látszatfestészet Európában tudtommal legkésőbbi és legszakibb példája (Kracker-Zack 1778). (Hogy e freskó gotizáló templombelsejében, korszerű viseletben, a könyvtárterem falképzésének klasszicizáló, vajútos-girlandos támaszképzését folytatja a freskó alsó szélén: az átmeneti tünetek egyik jellegzetessége csakúgy, mint aminő kettősség mutatkozik Georg Raphael Donner pozsonyi művein, ahol az imádkozó érsek az érett barokk páthosját és retorikáját, Szent Márton oltára pedig — életképi

mozzanataitól eltekintve — a klasszicizálóan szűk tért és annak világos rétegződését állítja elénk, a koldus alakjában szinte páratlanul antikos testábrázolással: most nem lényeges.) Jellegzetes tünete e késői korszaknak az is, hogy egyre ritkábban fordul elő és akkor is inkább az aulikus főuraktól származó, legnagyobb művészeket foglalkoztató megbízásoknál — mint pl. Donner vagy Hildebrandt esetében —, hogy a művész csak rövid vendégszerepléssel dolgozzék Magyarországon. Már Maulbertsch esetében is más ez az arány — amit elsősorban Garas Klára monográfiája dolgozott ki és hasznosított, rámutatva a nyomait követő utódokra is. Ezek a mesterek és utódaik alakítják ki a barokk stílus hazai változatát, mozdítják elő a folyamatos tevékenységet a művészetek terén. Mindezért 1764-gyel kezdeném a barokk késői, klasszicizáló korszakát, amikor a fokozódó racionalizmus, a világi művészet előtérbe jutásával, a tematika átalakulásával mint tünetek a felvilágosodás korának ismérveit nyújtják. Hogy ezzel egyidejűleg az úgynevezett forradalmi klasszicizmus építészete is jelentkezik — így például Canevale váci székesegyházában és diadalkapujában — a mondottakat szilárdítja.

1790 körül és után kezdődik egy új korszak, amelyben — barokkos vissza-vissza-ütések mellett — szinte egyszerre indul a klasszicizmus és a gotizáló romantika, mindkettő az előzményekre épülve, hagyomány és szabadság, fegyelem és fantázia kettősségét érvényesítve. Mivel a fejlődés részleteit máshol már részletesen kifejtettem (Some Problems of the Development of Classicism in Architecture. Acta Historiae Artium VI. 1959), itt csak a gondolatmenetnek azt a konklúzióját közlöm, hogy 1790 után mind kizárólagosabban a klasszikus formakincsel dolgozó, józanabb harmóniát és nyugalmat árasztó felfogás kerül uralomra, amit általában klasszicizmusnak nevezünk. A vezető szerep mindinkább a polgári megbízóé, a városodás gyorsuló ütemével az építészeti irányító volta tagadhatatlan, de főleg a szobrászat háttérbe szorul. Ez a periódus nálunk a polgárság lassú de fokozatos emelkedésének, nemzeti öntudatra ébredésének, sok irányú kulturális érdeklődése kialakulásának a kora. A művészet közügy, a nemzeti küzdelem egyik eszköze. A főúri megbízások egyre ritkulnak és akkor is főleg az építészetre szorítkoznak (vidéki kastély, kápolna, városi ház) és arra vallanak, hogy külsőségekben a főurak építkezései alig térnek el a polgárságétól. Különösen Pesten — a kialakult és szinte kizárólagos központban — mutatják inkább a patricius polgár, mint a főnemes életformáját. Példa erre a Festetich-, Almásy- stb. paloták, amelyek reprezentatív szempontból nem emelkednek túl (még belső kialakításukat illetően sem) a kereskedő vagy iparos világ épületein, gondolok Gömörly patikus vagy Ullmann bankár vagy Wieser ács vagy Horváth tanácsos házaira.

Nehezebb helyzetben volt e kor festészete és szobrászata. Főleg az utóbbi szenvedte meg a legfontosabb feladatoknak és megbízóknak a hiányát. Kevés kivétellel — pl. Ferenczy István — szobrászaink kénytelenek beérni a díszítő szobrászat kereteivel, míg a festészet a szerény alapokat lerakva, csak 1830 után és körül emelkedik számottevő szerepre.

E nagyjában egységes és stílusingadozásokat alig mutató korszak valahol a harmincas évek derekán osztható második, késői szakaszára. Nem változtat ezen az sem, hogy a klasszicista középpöletek legnagyobb része 1830 után keletkezik (1828 — szekszárdi megyeháza, 1828 — Lloyd palota, 1828 — pesti vigadó építése, 1836 — jászberényi városháza, pesti vármegyeháza és Nemzeti Színház és a korszak koronája, az 1836-tól épülő Nemzeti Múzeum). Ugyanebbe a második szakaszba esik a korábban jelentéktelen egyházi építkezés igényben és minőségben egyaránt páratlan fellendülése: gri székesegyház 1836, esztergomi székesegyház Hild vezette szakasza 1839 — 56 (a szatmárnémeti 1828 — 37), azaz még a klasszicizmus uralma érvényesül. Mégis az egész fejlődés ekkor gyorsul meg és fordul abba az irányba, amely az 1848-as polgári forradalomhoz vezet és onnan visszatekintve, a harmincas évek jórésze változást mutat a húszas évek művészetéhez képest. 1836 Barabás pesti telepedésének és ezzel Pest művész központtá válásának időpontja, ugyanekkor a Tudományos Akadémia tagjai sorába választja Barabást és Ferenczyt, ezzel is hangsúlyozva a művészek társadalmi rangemelését, a vezető értelmiség közé tartozását. 1841-ben alakul a Pesti Műegylet, amely a még kialakulatlan műkereskedelem és műipar feladatainak teljesítésére lenne hivatott, 1841-ben indul a Pesti Hírlap Kossuth szerkesztette néhány éves szakasza, 1841 Henszlmann Párhuzamának megjelenési ideje, amely mű már teljesen a romantika eszméit hirdeti (a vele szinte egyszerre megjelenő *Franz Kugler: Handbuch der Kunstgeschichte 1841 — 42. c. művel*). Világos tehát, hogy valami változás érelődik, amit nem érint az, hogy a szakasz uralkodó stílusa — élén a Nemzeti Múzeummal és Barabással — a klasszicizmus. Már az irások hangváltása, az élesedő vitaszellem (Henszlmann-nál és másoknál) figyelmeztet e különbségre. A méretnövekedés — nemcsak a megkésített székesegyházaknál, de Ferenczy Mátyság emlékműtervével, a tartalmi program gazdagsága és bonyolult-

sága, ami nemcsak Ferenczy művét, hanem Casagrande-ét is jellemzi, jellegzetes nemcsak a művészek nem kielégítő művészi képességeire, hanem arra a minden tekintetben tisztázatlan, bonyolult programra, ami ezek mögött a szobortervek mögött lappang. 1840 után egyre több a romantikus vonás, amely új formák keresésében, a történelmi képek jelképiségének kialakulásában is jelentkezik. Hild és Zitterbarth és Zofahl — noha eredetileg klasszicizáló mesterek — alkotnak már gotizáló vagy keleties ízű azaz romantikus homlokzatokat, illetve engedik nevüket ilyen felfogású alkotásuk jelzésére használni. Az a fontos, hogy ekkor — Ybl Miklós 1846-ban kezdett főtí templomával egyetemben — nem a klasszicizmus, hanem a korai romantika formáit mutatják. Egyúttal az is feltűnő, hogy az átváltás, az egész változás most is igen lassan hatol mélyre. Alapjában csak Ybl az, aki már ekkor alapvetően eltér a klasszicizmus törnegalakításától, ritmusától, arányaitól. Hasonló tünetek figyelhetők meg a festészet terén is. Markó Visegrádja 1831?, Barabás: Lánchíd alaplékeltétele 1842, Kiss Bálint: Pethes János búcsúja 1846 felfogásban, fénykezelésben, bizonyos keresett aszimmetriában éreztetnek valami változást, amit azonban az előadás aprólékossága, az ábrázolás sajátos szenvtelensége nagyon eltérőnek mutat a romantika francia értelemben vett szenvedélyétől. Felfogásban tehát nagyrészt, formajegyek terén túlnyomóan a klasszicizmus marad uralkodónak, mégis 1835 körül látnék egy új korszakot indulni, amely — túl a 40-es korhatáron — a hatvanas évek derekáig tart. Itt tehát a stílusok párhuzamossága, helyesebben a stílusokorszakok ölekezése figyelhető meg: 1848-ig fokozatosan hátrébe kerül a klasszicizmus az erősödő romantika javára. Az 1830-as évek derekától mind erősebb a romantika, amely majd 1848 után válik uralkodó stílussá.

A 48-as forradalom bukása és az azt követő megtorlások természetesen súlyos következményekkel járnak a művészet fejlődésére is. A szellemi élet bénultsága, beszűkítése területünkön is különféle tüneteket mutat. Ezek közé sorolható — mint egyik feltűnő jellegzetesség és az általános fejlődésbeli megtorpanás egyik jele — a klasszicizmus továbbélése építészeti terén: méreteiben impozáns, formálásában száraz, kemény homlokzatok, jelentéktelen belső téralakítások születnek még az 50-es, 60-as években is. De emellett kibontakozik és döntően uralkodik e korszakban a romantika múltat és távot ihletőül hívó stílusa is, amelynek csúcsaként Feszl Frigyes 1859—65 közt épült pesti Vigadóját lehet említeni. Benne az egyéni alkotóképesség és a romantikus formagazdagság sajátos ötvözete jelentkezik. Nem mellőzhető annak említése, hogy az építés üteme nemcsak Pesten, hanem vidéki városokban is erősen fokozódik. A festészet uralkodó műfaja ekkor a történelmi tárgyú, többalakos kompozíció, amelynek népszerűségéhez minden bizonnyal a hozzájuk fűződő 48-as eszmék továbbélését hirdető képtárgyak és nem az előadás művészi szintje járult hozzá. Elsősorban Kovács Mihály, Molnár József és társaik szerény kvalitású alkotásaira gondolok, de arra is, hogy Kiss Bálint képe, a Pethes János búcsúja majd két tuat példányban, a Barabás és Borsos által szinte azonos módon megfestett Galambpósta, az érzelmes életkép jelképi erővel felruházott alkotása, ugyancsak számtalan példányban terjedt el. Úgy tűnik tehát, hogy a festészet terén alapjában elavult eszközökkel folytatódik a klasszicizmus művésze, de olyan változott tartalommal és új értelmezéssel felruházva, amely e minőségileg gyengébb alkotásokat mint a magyar romantikus festészet kibontakozásának jellegzetes képviselőit emeli magasabb történelmi rangra. Ez a történelmi tematikájú festészet készíti elő a talajt az 1860 körül fellépő, nagyobb készülségű festők számára — mint pl. Madarász és Székely —, akik először ezt a sajátos nemzeti romantikát folytatják. Igényes kompozícióik, mozgalmas csoportosításuk mindinkább érzékelteti a romantikus festészet fokozatos átfelődését az akadémikus festésbe. Az utolsó magaslat a festészet terén, amely még a nagy romantika szenvedélyességével telített művet produkál, Madarász 1868-ban festett Dózsa népe c. képe. A késői romantika passzív áramlatához — hogy Gorkij kifejezését használjuk — tartoznak Ligeti szinte arkadikus hangulatú keleti tájai vagy Brodszky Sándor magyar várképei.

Az 1848 utáni fejlődésnek e szűkebb folyamában elvben hasonló tünetek mutatkoznak a szobrászat terén is, azzal a többlettel, amelyet Izsó Miklósnak az egész századból kimagasló munkássága jelent. Jóformán csak az ő műveire gondolhatunk, ha a romantikából a realizmusba és nem a steril akadémizmusba vezető útra keresünk példát. A Búsuló juhász legfeljebb témájában rokona a romantikának, megmunkálása épp úgy klasszicizáló, mint kisebb tehetségű kortársainak egész munkássága (Alexy, Célkúti, Engel). De táncoló parasztjainak szenvedélyessége, Csokonai szobrának magabiztossága, monumentalitása szinte már túlmutat a romantikán.

Hol ér véget tehát a romantika korszaka? Gondolom a hatvanas évek derekán, a Vigadó befejezése, a Zrínyi és Frangepán c. kép vagy Wagner és Benczur első művei körül. Hogy ez a honfibával teli, jelbeszédet használó utóromantika nem hal el 1860—64

körül, hanem továbbél, mutatja Kelety Gusztáv 1870-ből való A száműzött parkja c. festménye, amely tehát Munkácsy és Szinyei korai műveinek kortársa.

A romantika stílusával lezárulnak — egyelőre legalább — olyan stílusszerinti korszakalási lehetőségek, amelyek nagyjában azonos keresztszettekkel szolgáltatóknak minden terén a képzőművészeteknek. E korszakban — miként a barokk és a klasszicizmus korában — megfelelő időbeli különbséggel, de nagyjában azonos értelemmel használható az egyetemes művésztromantika fogalma. Nem lenne felesleges a hazai romantikus művészet sajátosságait, előrehúzó és visszafelé mutató jegyeit végre tisztázni és ennek segítségével a most talán vitatható, mert nem eléggé tisztázott megállapításokat, jellegzetességeket élesebben megvilágítani.

De nem a romantika körül rejlik a főproblémánk. Inkább a következő korszak stílusmeghatározása terén, azaz a XIX. század utolsó és bonyolult 30–40 évében. E korszak főhőse Munkácsy. Nemesak mert egyetemes mértékkel mérve is kimagasló művészeti teljesítményt nyújtott, nemesak mert legjava műveiben az előbb jelzett, alapjában túlhaladt és megkésett tematikát úgy tudta előadni, hogy az valóban élő hatóerővé vált. Az a többlet, az az ellenállhatatlan valami, ami Munkácsy legjobb művei előtt elfojtja a nézőt, nem pusztán művészi kvalitásaiból fakad, hanem egy új vonásból, valami új népiesség jelentkezéséből, amit szinte plebejusságnak nevezhetnénk. Ez a befelé forduló humánium, amely alapjában minden konkrét helytől és időtől távoltartva magát, valami nagyon is aktuálisat, frisset állít elénk, ritka a maga korában. Hozzá mérten minden rokon jelenség körötte — beleértve Biharit vagy a korai Deák-Ébner vagy a kevésművű Gyárfást — kisszerűnek, jelentéktelennek tűnik. A nagy lélegzet csak itt, Munkácsy műveiben található. Mondtunk-e valamit, ha ezeket a romantika vagy a kritikai realizmus vignettájával látjuk el? És érdekes-e vajon, hogy Munkácsy néhány tájképében, csendéletében a plein air valamiféle kezdetét, a fényfestés új korszakát nyitja meg? Hiszen nem vitás, hogy Szinyei Majális a XIX. század egyik legnagyobb magyar festői teljesítménye, vagy Mészöly néhány ködben-párában úszó intim tájképe vagy a korai Mednyánszky árnyék és fény, borongás és köd finom szövedékéből ötvöződő festészete jelentékenyebb e tekintetben, többet nyújt a jövő számára. Itt, ebben az atmoszféru- és fényfestésben rejlik a kor festészetének másik fő ága, Mészöly és Szinyei egykorúak Munkácsyval, Mednyánszky nyole évvel fiatalabb. Amíg az első kettőben még van valami gondtalan derű, valamiféle „megállt az idő”-hangulat — Mednyánszkyra ez már sehogyan sem illik. Tragikus feszültség és komorság, tájaiban, alakjaiban egyaránt, s itt él tovább Munkácsy feszültsége is, megfelelő átértelmezésben. Ne feledjük azt sem, hogy a kb. 1865 és 1896 közötti időnek az egyik fő jellemvonása az építészeti tevékenység mennyiségi növekedése. Szempontunkból nem az a lényeges, hogy e városképeinket meghatározó építészeti tevékenységnek milyen az értéke, minősége, hanem inkább az a kérdés, hogyan illeszthető festészetünk ehhez az építészethez.

Bonyolítja mindezt e korszak szobrászatának kérdése is. Izsó Miklósnál — az e korszakba is átnyúló közvetlen előzménynél — a legjobb értelemben népi elemeket felhasználó szobrászat Fadrusznál már pátosszal teli, megkapó monumentálitással, hősi-eket teremtő képességgé változik. Emellett telve van előremutató, mintegy szecessziós és visszahúzó, valami bágyadt természetközelséget árasztó jegyekkel. De már Stróbl Alajos — aki alig tíz évvel Szinyei után lép fel — nagyon külsőleg, nem szobrászi jegyet mutat, noha a kiemelkedő művészek egyike. Az Anyánk (1892) nemes szépsége mellett ott van a Mátyás király-kút széteső jelenetezése, az emlékműszobrok hamis idealizálása, fáradt pátosza: mindez még e nagy mesternél is jelzi az akadémizmus veszélyeit. Hova tegyük, melyik stílusfogalomhoz soroljuk az egészet?

Fokozza a megoldás nehézségét, hogy a XIX. század végének és a XX. század első felének művészetével foglalkozó, egyre élénkülő publikációs tevékenység az egyetemes művészet terén általában nem foglalkozik átfogó korszakok vagy stílusok problémáival. Az egyetlen idevonatkozó tanácskozás 1960-ban Heydenreich és Pevsner vezetésével a historizmus kérdéseit boncolta, és nagyjában csak az építészeti kérdéssel foglalkozott. Historizmus szerintű minden, ami történeti stílusok egyidejű felidézését engedi meg. Az értékelés pozitív és negatív okait vizsgálva — különös tekintettel arra, hogy miben és mennyire készíti elő e historizmus a XX. századot — a festészet és szobrászat kérdése, csupán kutatási programként merült fel (Historismus und bildende Kunst. Vorträge und Diskussionen, München. 1965).

A XIX. század vége, valamikor 1896 táján, korszakhatár. Eldöntendő, hogy fő- vagy alkorszakhatár — a magam részéről inkább főkorszakhatárnak tekinteném, oly korszak kezdetének, amely majd részarába foglalja a XX. század első két évtizedét és a Tanácsköztársaság bukásával zárul.

Már alig beszélhetünk stíluskorszakról, inkább egymás mellett élő stílusáramlatokról, amelyek esetleg kölcsönhatásban állnak egymással vagy egymástól látszólag függetlenül léteznek. A közös vonást, a lényeg azonosságát vagy legalább is rokonságát csak nagy távlatból, magas nézőpontból lehet észrevenni. Talán egy nagyon tágértelmű szecesszióstílus az, ami leginkább összefűzi a különféle törekvéseket.

Bizonyos, hogy az építészetnek fontos szerep jut e korszakban, amiben része van a gazdasági fellendülésnek, az önállató, jelmezben magát mutogató társadalomnak is, ami e korszakra jellemző. Még tart a nagyhangú, sokszor álrepräsentatív építészeti történelmi stílusok egymást váltogató-keverő alkalmazásával. A méretek növekedése, hatásosságukat a díszek szaporításával fokozni igyekvő, de alapjában azt gyengítő épülettömegek mellett egyre nagyobb, alapjában érthetetlen rendeltetésű belsőiségek keletkeznek, akár a néhai királyi palota főlépcsőházára vagy a mai Nemzeti Galéria földszinti termére gondolunk is. De e művekkel egyidőben keletkeznek olyan művek — főleg a legkiemelkedőbb építész, Lechner Ödön munkásságában —, amelyek formában és szerkezetben döntően újat nyújtanak.

Lechner Ödön — aki születési évét tekintve Munkácsy kortársa — a historizmus francia iskolája felől indult, hogy új építészeti stílust — véleménye szerint magyar építészeti — alakítson ki. Elgondolkodtató, hogy ez a fellángoló nemzeti érzés, a magyar építészeti stílus megteremtésének vágya — késői utóda Ferenczy István szobrászatteremtő elképzelésének — minő kapcsolatban lehet az ezredéves kiállítás „fényes múltat” hirdető eszméjével, azzal a megkésített romantikával, amely egyébként nálunk nem bontakozott ki. Az is kétségtelen, hogy Lechner törekvései ennél többre irányulnak, mélyebben gyökereznek bele a kor vívmányaiba. Munkássága összefüggésben áll több műszaki tudomány ekorbeli fellendülésével, új anyagok és szerkezetek kialakításával. Elsősorban nem is a sajátos lechneri díszítés a fontos itt, hanem új szerkezetek alkalmazásának az a bátor módja, amellyel nála (később követőinél is) találkozunk. A nagy feszítvolságú belső terek, a lebegni látszó lépcsőpihenők, a vékonynak tűnő homlokzatfalak. Gondolok az Iparművészeti Múzeum nagy üvegcsarnokára, emeleti lépcsőpihenőjére, a Postatakarékpéntzár homlokzatképzésére és ma már sajnos nyomtalanul eltűnt földszinti nagy pénztártermére. Noha stílussteremtő törekvései nem egyértelműen dicséretesek, nem feltétlenül helyes kisméretű síkdíszítésnek monumentális méretekben vagy helyen való alkalmazása: több és döntőbb változás történt itt, mint a friss színesség és a szokatlan dekoráció bevezetése. Épületeinek tömegformálása a kor legjobbjai közé tartozik, térkapcsolásainak bátorságát, térszintek áthidalásában mutatkozó leleményességét olyan friss áramlatnak tekinthetjük, amely — sajátos népi-nemzeti törekvésektől függetlenül — a haladás irányába mutató legjelentősebb előretörés. Kétségtelen, hogy a Lechner által megindított és széles tanítványi gárdája révén terjesztett új építészeti felfogás — változataival együtt — az ország egész területén elterjedt, és mint sajátos építészeti stílus, Soprontól Marosvásárhelyig, szinte mindenütt felbukkan. Ha Medgyaszay István 1908-ban épült veszprémi színházának tiszta vasbeton szerkezetére vagy a Korb-Giergl építette Zeneakadémia 1907-ből való erkélyének közbülső támasztás nélküli vasbeton áthidalására emlékeztetek, akkor építészetiünk kimagasló és a kor fejlett építészetével együtt haladó teljesítményei közül vetettem szemünk elé egy-két példát.

A Lechner Ödön és köre által képviselt felfogás hivatalossá nem vált ugyan sohasem, de részt vett a kor legjava építészeti megbízásainak megoldásában és korszakunk végén mindjobban fejlődött át egy olyan irányba, amelyben a népi motívumkincs, a tarka dekoratívítás háttérbe szorult, hogy a valóban modern építészet megkívánta formák és anyagok, szerkezetek és megoldások minél zavartalanabban érvényesülhessenek. Ennek a felfogásnak kimagasló képviselője az ugyancsak Lechner köréből kiindult Lajta Béla, akinek Vas utcai iskolája és Martinelli téri üszetháza a legjobb példája az olyan építészetnek, amely egyénit és modernet, nemzetközit és mégis valami sajátosan nemzetinek érvényesítését jelenti. Nevével csak jelezzük a legfontosabb, korántsem elszigetelt példát.

Az építészettel foglalkozó megjegyzéseink már érzékeltették, hogy ekkor a nagy várossá fejlődés volt jellegzetes, első sorban Budapest, de lépésről-lépésre haladt vidéki városaink fejlődése is. A város-fejlődés e korszakra jellegzetes folyamata mélyítette még azt a szakadékot, amely festő és társadalma közt fennállt. Noha e korszaknak legnépszerűbb művészete a festészet volt, miként külföldön, nálunk is legjava festőink keresik a várostól és annak társadalmától való félrevonulást, a magukválasztotta tömörülést. A csendes és idilli vidék szinte mitizált időkívülisége vonzza őket, ahol sem a nagyváros zavaró külső hatásaitól, sem a kulturális élet retardáló mozzanataitól nem kell szenvedniük. Így jön létre 1896-ban Hollósy Simon és Ferenczy Károly vezetésé-

vel a nagybányai művésztelep, amely fejlett festői kultúrával, vonzó természet-ábrázolással, igényes figurális kompozícióival egyszerre hirdette a művészi magatartás igényességét és sajátosan nemes erkölcsét. Hogy hol jelentkeznek szecessziós vonások, az azt hiszem, most nem lényeges. Az sem lényeges, hogy ezt a sajátosan késői csoportosulást impresszionizmusnak vagy posztimpresszionizmusnak nevezzük-e. Amikor Genthon a Ferenczytől vett finom naturalizmus találó megjelölést alkalmazta, olyan jellegzetességre tapintott rá, amely az utolsó 100 év hazai festészetében egyik legerősebb és sajátos vonásnak tekinthető. A látvány finoman fegyvermezett, nemesen érzelmes, fojtott lírájú ábrázolása, a szín és fény sokszor mesteri plein air jellegű használatával, minden nagyobb feszültség kerülésével, erős szenvedély mellőzéseivel. Megkésztett festészet tehát és hangulatában a Mészölyvel indult intim tájfestés továbbélése.

Nagybányával szinte egyidőben, hivatalosan 1901-ben alakul a szolnoki művésztelep, felfogásban és földrajzilag is a meglévő hagyományhoz kapcsolódva. Bizonyos tekintetben e csoport is valami időtlen idilli életkép-világot képviselne, ha derűsebb hangulattal, frissen ragyogó színekkel is, mint Nagybánya. Lényeges eltérés — szemben Nagybányával — a szociális témák előtérbe kerülése, amit — talán weimari példák ihletése nyomán — Fényes Adolf Szegény ember sorozata jelenít meg. Az ilyen témák ekkor mindenfelé Európában felmerülnek, de Fényes összefogó és lényegre törő festészete, egyszerűségében is monumentális megjelenítése túllép korának mind hazai mind külföldi példáin. Belülről és léleken azonosulva ábrázolja alakjait, érzelmesen, de szenvedély nélkül.

Az állásfoglalás élessége, kifejezetten mozgósító jellegű és értelmű művek egész sora egyszerre keletkezik ezzel a most említett gazdag virágzású, alapjában utánélt két művészteleppel. Olyan művekre célok, mint Kernstok Agitátor-ja (1897) vagy Koszta Hazatérő aratók-ja (1897) vagy Révész Panem-je (1899), amelyek a készülő vihar morajlását éreztetik. A korszak végén Nagy Balogh János és Koszta művészete az egyik oldalon, számos más halkabb indulás a másikon bizonyítja, hogy tudatos mellőzése mindannak a hangulatos festői szépségnek, amely Nagybánya sajátja volt, nemcsak a festői látásmód alapvető eltérést, hanem egy fontos tematikus-eszmei változás kialakulását jelzi. Ez a változás, akár erősebben szecessziós-dekoratív utakon halad előre — mint Rippl Rónai párizsi ihletésű festészete —, akár a lényegre törés — az átformálás gondolatából indul ki, mint pl. a Nyolcak és az őket követő aktivisták köre, mind azt bizonyítják, hogy a művészet utjai — főleg a festészeté — szerteágaznak. Talán a vizuális szépség aszketikus mellőzése, a spekulatív elem erős hangsúlyozása okozta, hogy a Nyolcak és a hozzájuk kapcsolódó, a mához vezető törekvések aránylag nem váltak uralkodóvá és népszerűvé.

Mellőzve Gödöllő vagy Kecskemét ugyane korszakban már alakult művésztelepeinek bemutatását — mert az eddig mondottakat csak színeznék — csupán a szakaszunk két nagy magányosára, a már említett Mednyánszkyra és Csontváry Kosztká Tivadarra célunk. Hol a helyük? merről nézzük művészetüket? annál is inkább, mert mindkettő értékelésénél sok torzító elem furakodott be a köztudatba, megnehezítve a helyes történelmi látást. Hogy mindkettő magányos és álmodozó: bizonyára nem véletlen, noha az eltérések köztük talán erősebbek a közös vonásoknál. Kétségtelen, hogy sem a szecesszió, sem a szimbolizmus vagy bármely más izmus sem rájuk, sem az előbb említettekre nem illeszthető a teljesség jogával. Csontváry és Mednyánszky egyszerre modernebb és régisebb is, mindketten új valóságot teremtenek és telve vannak a visszaálmodás vágyával.

Ez az összetett gazdag, minőségben magasmércéjű, eszmei tekintetben általában haladónak nevezhető festészet küzd a Műcsarnokba tömörült hivatalosan pártolt művészekkel. Ez a küzdelem nem jelentkezik úgynevezett véres harcban, inkább hivatali-anyagi előnyök kisajátításában. A műértő közönség mindinkább a — nevezük így — minőségi festészet felé kötelezi el magát, és sokszor egyenesen meglepő, hogy a Műcsarnok — rutinos és jó készütségi műveivel — mennyire nem befolyásolta ezt az összképet.

Sokkal nehezebb helyzetben van a szobrászat, amelynek természetéből kifolyólag — akár az építészetnek — sokkal nehezebb magát a társadalom anyagi támogatásától függetleníteni. Így a most tárgyalt korszak még folytatja, sőt fokozza az emlékműszobrászat hivatalos áradatát, amelyben a Fadrusz kezdeményezte szecessziós elemeket mutató stílzálás mellett a legjobbaknál egészséges monumentalitás is jelentkezik. Noha Stróbl műveiben ez a monumentalitás mindjobban eltolódik egy látványos naturalizmus, pathosztól nem mentes hamisság felé, mégis nem ő, hanem inkább Zala és a köréje csoportosulóok szívják el a levegőt a haladó erők és lehetőségek előtt. De mégis e korszakba esik olyan formában-tartalomban kiváló és előre mutató szobrászok fellépése,

mint Beck Ö. Fülöp vagy Medgyesy Ferenc, ha művészetük teljes kivirágzása túl is mutat a most tárgyalt korszakon.

Mindenképp indokolt a Tanácsköztársaság bukásával ezt a korszakot lezárni. Azt a rövid korszakot, amikor sem felfogásban sem minőségben nincs okunk mentegőzni, de amely kornak egységes stílusjelölésével kénytelen vagyok — egyelőre — adós maradni.

A Tanácsköztársaság után induló korszakot a két világháború közti szakasz követi, noha épp művészet terén a fejlődés nem zárult le 1945-ben. Mégis ez a stílus fogalommal ugyancsak nehezen megközelíthető korszak, ez a nehezen rendezhető 25 év sajátos arculatot mutat és még sok tekintetben tisztázatlan egymás melletti irányvaiva érezteti, minő nagy változások mentek végbe ekkor a társadalomban, mennyi ellentét és küzdelem feszült, mennyi elfojtás és kirobbanás közepette vezet a haladás útja. Sajátos kettősséget mutat művészetünk a tekintetben is, hogy míg egyrészt közvetlenül kapcsolódik az európai művészet legjava törekvéseihez — gondolok pl. az építészek *Cirpac* csoportjára —, másként a kor legerősebben faszálódó művészetéhez, az olasz Novecentozhoz is kötődik. Itt elsősorban a római iskola tagjaira kell gondolni. De ellentmondás az is, hogy a *Cirpac* csoport által képviselt modern építészet mellett, amely alig jutott igazi érvényesülésre, a húszas évek végétől relatíve megélenkülő építészeti tevékenység a Mária Terézia korbéli építészetet tekintette mintaképének és e mestereséges múltidézőssel — amelynek nem egy mutatós építészeti együttes köszönhető Budán, Egerben, Gödöllőn stb. — bénítja a modern építészeti hazai fejlődését.

Meglepő tünet az is, hogy a főúri támogatással látszólag esorbíthatatlanul továbbélő Múcsarnok oly kevés befolyást gyakorolt. Még azt a presztizsét is elvesztette, amelyet a megelőző szakaszban valahogyan még élvezett és hivatalos megbízásokon kívül csak portréművészetben mutat konzervatív irányban kitűnőt (Karlovszky, Kisfaludi Stróbl). E steril haloklón az sem segít, hogy időnként befogadnak a számos művészes csoport valamelyikéhez tartozó, korszerűbb művészeket. E toleranciában része lehetett annak is, hogy a Képzőművészeti Főiskola Lyka Károly által iniciált és meglepő módon kivitelezett reformja során néhány jeles művész — pl. Réti, Csók, Vaszary, Glatz, Benkhard, Rudnay — tanárként működve felneveltek egy minőségi és felfogásbeli derékhadat. E tanárok általában a Szinyei Társaságba tömörültek, amely — mint minden művész társaság — korántsem állt azonos felfogású vagy színvonalú művészekből, de általában a legjobb nagybányai tradíciókat képviselte és tagjai sorában — miként a Társaság által kiadott Magyar Művészet folyóirat hasábjain — ott találhatjuk a legtöbb jó művészt és kritikust. A Társaság befogadja a rövidebb-hosszabb emigrációból hazatérő művészeket is és nem változtatta felfogását a gömbösi fordulat után sem. E csoport legjobbjaikat tömöríti baráti asztaltársaság formájában az ugynevezett Gresham-asztal, a nagybányai hagyományok tudatos ápolója, ama művészi igényességet, a nemes humanumot, a belső fegyelem követelményét illeti. Ide tartoznak például az emigrációból visszatért Bernáth Aurél vagy Berényi Róbert — eredetileg a Nyolcak csoportjának tagja —, a börtönből szabadult Pátzay, az expresszivitásával annyira megkapó fényköltő: Egy József. Az egyre fenyegetőbb viharfelhők közepette hirdetik a művészi tisztaság és hagyománytisztelet parancsát, sajátos világot alakítva és a valóság felett szinte lebegve. Aktívan nem támadnak, de mindvégig harcolnak a Múcsarnok ellen és noha látszólag passzívok politikai tekintetben, ők azok, akik — kilépve a polgári rezerváció síkjából — részt vesznek a háborúellenes-demonstratív megmozdulásokban, együtt állítanak ki a Szocialista Képzőművészek csoportjával.

A Szocialista Művészek csoportja, amely a korszak leghaladóbb harcra készült tömörülése, a magyarországi kommunista párt illegálitása miatt e formára kényszerült kulturális tevékenysége, a párt harcának fontos eszköze. Nehézségei, veszélyeztetettsége, elnyomottsága e politikai hitvallásából fakadt. Mégis kimagasló egyéniségeket tudott magának megnyerni. A csoport ihletője Derkovits Gyula, akinek sajnos rövid ideig tartó munkássága részben e csoport 1931-ben történt megalakulása elé esik. Harciassága, szenvedélyessége, festői előadásának magas szintje és egyéni hangja szinte kizárta az utánzást, de példát mutatott művészeti erkölcs és politika terén egyaránt. Expresszionista-e Derkovits vagy szocialista-realista; nyilván e megjelölések attól függetlenül alakulnak, hogy minő tartalommal ruházzuk fel e fogalmakat. A festők közül Dési-Huber, Háry, Sugár és társaik, a szobrászok közül főleg Goldman és Mészáros nemcsak e csoportnak, hanem e korszaknak jelentős egyéniségei — de közös stílusjelöléssel nehezen láthatók el.

Kifejezetten a haladás irányában, de erősen apolitikus elvonultsággal dolgozik sok művészi eredménnyel a Szentendrei Művészek 1928-ban alakult csoportja, amely e korszak nyílt harcában kevésbé vett részt, annál jobban hozzájárultak egy új, alap-

jában az eddigi hazai hagyományoktól független felfogás kialakításához. Hasonló háttérbe-szorulásra kényszerült az alföldi festők sora is, akik közt nemcsak nagy tehetségeket — Nagy István, Tornyai, Koszta —, hanem erős gerinceket is találunk.

A nyomás pedig egyre fokozódott. 1935-ben eltávolították a Szépművészeti Múzeum főigazgatói székéből Petrovics Eleket, e korszak egyik példamutató kultúrpolitikusát, 1938-ban megszüntették a Magyar Művészetet, a legszínvonalasabb havi művészeti folyóiratot. A magyarországi *Cirpac* ugyanekkor feloszlott. Az építészek legjava már korábban külföldre távozni kényszerült (Breuer, Forbáth, Moholy Nagy stb.). Noha a művészesoportosulások érthetően fluktuálóak voltak, az igazi tehetségek, a valóban vezető alakok — Szónyi, Egry és társaik — eszmei tekintetben soha nem inogtak. A harmincas évek derekán jelentkező nagy konjunktúrát, fokozódó hangosságot és embertelenséget képzőművészet terén az egykori római ösztöndíjasok egyes tagjai képviselték, learatva szereplés, hatalom és pénz minden előnyét. Ez a hivatalos és mégsem hivatalos, összetartozó és mégsem homogén kör okozta, hogy a tőlük való távol tartás miatt az egyébként apolitikus csoportok aktivizálódtak, a középben elhelyezettek balra tolódtak.

Nagyjában a kor egyetemés művészetének minden áramlata megtalálható volt ekkor nálunk, a nagyobb és tudatosabb előretöréseket — amelyek a húszas években Németországban és a Szovjetunióban mutatkoztak —, kivéve. Ezeket természetesen az erős nyomással dolgozó politikai konstelláció akadályozta meg.

E korszakra is — mint művészetünk történetének nem egy modern szakaszára — érvényes az a megfigyelés, hogy egyes áramlatok — itt a nagybányai hagyomány — hosszú utóélete folyik előttünk. De új utakat talál a finom atmoszféra-festés is, a költői természetábrázolás — felfokozódva egészen Egry vízióig. Mi hát a jellemző?

A Szocialista Művészek Csoportja és a Szentendreiek, a Szinyei Társaságból erős összetartásával kiváló Gresham-asztal művészei, a római ösztöndíjasok szétszéledő tagjai és a Múcsarnok, a neobarokk építészetet mindjobban feszegető modern építészeti törekvések néhány megvalósult példájával: ez a vegyes erejű és felfogású művészi hagyaték várta a felszabadulást. Az óriási társadalmi változás, intézmények és csoportok új formálásával indokolná, hogy 1945 korszakhatár legyen. De természetes, hogy a régi irányok-felfogások továbbéltek, többszörös ingadozás után, lassú fejlődéssel találták meg új kifejezésüket. Ha sok tekintetben — mondhatnánk: külsőleg — új művészet indult is, a régi majd tíz évig továbbélt. Ez a művészeti tudatváltozások természetét ismerve, akkor is teljesen indokolt lenne, ha az előbbieket során nem emeltük volna ki — mint művészeti fejlődésünk egyik jellegzetes vonását — a hosszú utánélést.

Összegezve tehát az elmondottakat, az alábbi periódusokat tudjuk felállítani az újkori művészet története terén, belefoglalva — a feudalizmus zárófejezetéből vett — barokk-kori fejlődést is:

1690 körül indul és 1764 körül zárul az érett barokk művészet,

1764-től 1790-ig tart nagyjában a klasszicizáló késői barokk,

1790—1848-ig tart — kezdeti romantikus párhuzamokat levetve — a mind erősebb klasszicizmus,

körülbelül 1835-től kezdve erősödik fel a romantika, amely kb. 1867-ig tart,

az 1860-as évek végétől a 90-es évek végéig egy korszak,

1890 végétől a Tanácsköztársaság bukásáig újabb korszak,

1920-tól a felszabadulásig, helyesebben az ötvenes évek végéig új korszak.

A SZOVJETUNIO ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSFRONTJA

M. Ja. Geftyer—V. L. Malkov:

Válasz egy amerikai tudósak

Arthur Mendel, a michigani egyetem (USA) tanára, a Szovjet—Amerikai Kapcsolatok Intézetének közvetítésével a kérelemmel fordult a szovjet történészekhez, hogy válaszoljanak néhány olyan kérdésre, amelyek a marxizmus történetelméletével kapcsolatosak. Úgy gondoljuk, hasznos lesz, ha olvasóinkkal megismertetjük az amerikai tudós kérdéseit, valamint azokat a válaszokat, amelyeket a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének módszertani osztályán dolgozó munkatársak állítottak össze.

Arthur Mendel kérdései

1. A történészeinkkel folyó vitában az egyik fő szovjet érve az, hogy a mi történészeink tagadják a történelmi törvényszerűséget. Hogyan tudnák megmagyarázni a „törvényszerűség” fogalmát?

2. A törvényszerűség általános fogalma számunkra nem eléggé világos annak következtében, hogy a gazdasági tényezőknek a történelemben játszott szerepét leszűkítik. Itt arra gondolok, hogy gyakran felhasználják Engelsnek J. Blochhoz írt levelét, Marx és Lenin műveiből vett különböző idézeteket, amelyek a politikai és ideológiai tényezők hatását hangsúlyozzák. Ebben az esetben igazságos volna a gazdasági tényező helyett a társadalmi fejlődésnek ezeket az oldalait elfogadni a történelem tanulmányozásának objektív kritériumaként. Mi legyen az irányadó a választásban? Van-e metatörvényszerűség, törvényszerűség, vannak-e törvényszerűségnek különböző kritériumai?

3. A történelem tanulmányozásának és témakiválasztásának az önök által alkalmazott módszerei többé vagy kevésbé azonosak a mieinkkel. Ezt mindannak következtében mondom, amit önök állítottak a különböző tényezőknek a történelemben való együttthatását illetően, valamint figyelembe véve azt, hogy most hangsúlyozzák a konkrét tényeket és megkövetelik a források objektívebb kezelését.

4. Sok történésziünk osztja az önök nézeteit a neopozitívizmus, a relativizmus és a történelem vallásos magyarázatának elvetését illetően, nem tagadják az objektív megismerés lehetőségét, kirekesztik a transzcendentális befolyást, sőt az anyagi viszonyokra is koncentrálnak. Hol van tehát az a legfőbb kritérium, amely elősegítené a vilasztást az ilyen magyarázatok és az önöké között?

5. Valami nem világos az általános törvények és a konkrét tények közötti kapcsolat szovjet fogalmában. Egyrészt, különösen az utóbbi években, azt állítják, hogy a marxizmus törvényeit a tények tökéletesen megalapozzák, másrészt azt állítják, hogy ugyanazek a törvények ezeknek a tényeknek a kiválasztásához és rendszerezéséhez kritériumként szolgálnak.

6. Gyakran hangoztatják azt, hogy a marxista történetelmélet legfőbb igazolásául az 1917-es orosz forradalom szolgál. Ugyanakkor azonban rámutatnak azokra a sajátos körülményekre is, amelyek kiváltották ezt a forradalmat, és azt tartják: Lenin főlénnyé a mensevikkkel szemben abban mutatkozik meg, hogy helyesen értékelte ezeket a sajátosságokat. Ilyenképpen olybá tűnik, hogy a marxizmus általános elméletét kivétel bizonysította.

7. Amennyiben a szovjet elmélet a törvényszerűség egyetlen és objektíve helyes elmélete, hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy alapvető problémákkal kapcsolatban egymástól eltérő szovjet álláspontok léteznek. Pl. a vezérek és népek szerepével, az alap és a felépítmény viszonyának kérdésével, az általánosítás és az egyes konkrét tények viszonyának problémájával kapcsolatban.

8. Számunkra olybá tűnik, hogy az önök felfogása a társadalmi tudat osztályeredetéről nem egyeztethető össze a meggyőződésükkel, hogy a saját történelem- és társadalomelmé-

letük objektív és tudományosan megalapozott, különösen akkor, amikor ez az elmélet olyan világosan egybeesik az önök társadalmának érdekeivel.

9. Ugyanezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekel engem az ideológia marxista fogalma, különösen az a gyakran megmutatózó törekvés, hogy viszonylagos és ideiglenes eszméket az egyetemes és örök szintjére emeljék, valamint az azzal kapcsolatos vélemény, hogy ezek az eszmék anyagi és ideiglenes körülmények visszatükröződései. Ha ezeknek a fogalmaknak a segítségével tanulmányozzuk a szovjet társadalmat, úgy tűnik, hogy a kommunizmus eszméje és a gazdasági tényezőkre való határozás társadalmuk jelenlegi feladatainak visszatükröződése. Helyes-e ez az értelmezés?

10. Számunkra az objektivitás fogalma aligha vág egybe a történelemtudományozás pártosságának követelményével. A nehézséget nem a társadalom szolgálatának követelménye okozza. Nálunk sokan osztják önöknek azt a meggyőződését miszerint a történelemsznek azért kell a múlthoz fordulnia, hogy segítsen megoldani a jelenlegi feladatokat. Azt hiszem azonban, hogy a pártosságnak van egy második gondolata: a történelemsznek ösztönöznie kell az országot és a párt iránti odaadást, valamint az ellenfeleik iránti ellenséges érzést. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen követelmény teljesítésére irányuló törekvés esetenként torzítást eredményezhet. Itt ellentmondás mutatkozik. Ahhoz, hogy a történelem tanulságait megértsük és elkövetkező cselekedeteinkben útmutatóul használhassuk fel, szigorú objektivitás szükséges. Ahhoz pedig, hogy óhajtott gondolatokat terjesszünk a lakosság, különösen az ifjúság körében, néha ferdíteni kell a történelmet. Én azt mondanám, hogy csak azok, akik nem hisznek abban, hogy a történelmet fel lehet tudományosan használni, vagyis azok, akik tagadják ezt a lehetőséget, követelhetik a történelemszektől azt, hogy a második értelemben, a propagandát szolgálva szolgálják a társadalmat.

11. A szovjet szociológiának mint a társadalmi fejlődés alapvető törvényeivel foglalkozó tudománynak a fejlődésével milyen szerep marad a történelmi materializmus számára?

12. Van-e ellentmondás a marxizmus kategóriái és más elméletek, mint pl. a kibernetika elmélete között a társadalmi ténykedés és fejlődés megvilágításában?

13. Maradnak-e nyomai Sztálin korszakának a társadalomtudományokban?

14. Milyen főbb módszertani problémákkal foglalkoznak jelenleg a szovjet történelemsz?

Válasz Arthur Mendelnek

Néhány bevezető észrevétel

Mendel professzor kérdései igen sokrétűek és a történettudomány sok alapvető problémáját érintik. Kimerítő felelethez igen nagy terjedelemlre volna szükség. Ugyanakkor ezek a kérdések nem új kérdések. Ha felsorolnánk csak azokat a legfontosabb műveket, amelyek ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, az is valószínűleg egész kötetet tenne ki. Gyakran éppen ezek a kérdések képezték azoknak a vitáknak a tárgyát, amelyeket a marxisták folytattak eszmei ellenfeleikkel, vagy olyan tudósokkal, akik ugyan nem foglaltak el ellenséges álláspontot a marxizmussal szemben, de nem is fogadták el alapvető tételeit, gyakran pedig pontatlanul képzelték el a marxista koncepciót, mivel nem az elsődleges forrásokból, hanem áttételekből vagy álkritikus kutatásokból ismerték meg.

Úgy tűnik, hogy A. Mendelt, amikor igyekszik tisztázni és pontosan megállapítani a szovjet történelemsz álláspontját, sok esetben szintén olyan kétségek és elítéletek vezetnek, amelyek a marxista társadalom elfogulatlan tanulmányozása következtében már rég eltűnhettek volna, mégis léteznek, s természetesen nem egyszerűen valamiféle rosszindulat miatt, hanem olyan okok hatásának eredményeként, melyeknek mélyreható társadalmi és ismeretelméleti gyökerei vannak. Másrészt az amerikai kolléga által felvetett kérdések véleményünk szerint igen jellemzők olyan szempontból, hogy nemcsak az ő személyes érdeklődését, hanem annál sokkal szélesebbkörű érdeklődést tükröznek az emberiség fejlődésének törvényszerűségei, a történelmi megismerés természete iránt. Csak arról van-e itt szó, hogy ez a „fő érv” a marxisták és ellenfeleik közti vitában, ahogyan Mendel úr írja? Lehetséges, hogy nem kisebb jelentőségű a kor szelleme, azoknak a hatalmas átalakulásoknak a hatása, amelyek megváltoztatták és nemzedékünk szemléletét átalakították meg a világ arculatát, méghozzá abban a fő irányban, amelynek lényegét először a történelmi materializmus létrehozói tárták fel és magyarázták meg. Végül nem arról van-e szó, hogy az olyan próbálkozás, amely a társadalom törvényszerű fejlődésének eszméje nélkül kutatja a múltat, elkerülhetetlenül a tudományos alap elvesztését jelenti?

Nem tudjuk, Mendel professzor így gondolkozik-e. Ilyen jellegű beismerések mind gyakrabban megtalálhatók a nyugati történelmi folyóiratok lapjain, a vitákban és könyvekben, az előadótermekben, és érdeklődést keltenek a marxista történelmi koncepció

íránt. Szeretnénk, ha az amerikai professzor kérdéseire adott, a kényszerítő okok miatt rövid feleleteink legalább valamelyes mértékben kielégítenék ezt az érdeklődést.

Mivel az A. Mendel által felvetett egyes kérdések lényegüket tekintve és néha szó szerint is ugyanazt vetik fel, célszerűnek tartottuk, hogy a válaszokat tematikus elv szerint csoportosítsuk.

I.

Válasz az 1—4. kérdésre. Itt a következő alapvető problémák kerülnek szóba: a) a „törvényszerűség” fogalma, b) a társadalmi fejlődés gazdasági és más „tényezőinek” kölcsönös viszonya, c) az objektív kritérium problémája a történelem tanulmányozásában, d) a marxista történetelmélet és a nem marxista történetfilozófiai koncepciók viszonya.

A törvényszerűség fogalma a történelmi materializmus egyik alapvető fogalma. Ezt azonban nem a marxisták találták ki, hanem évezredek óta léteznek: attól a pillanattól kezdve, amikor azokat az elképzeléseket, hogy az emberek életkörülményei örökkévalók, felváltotta (előbb homályos, ködös mitológiai formában) a történelemben folyó fejlődés eszméje, amikor is a történelmen már nemcsak az események menetét értették, hanem az emberek és népek állapotának változását is. Minél mozgékonyabbá vált a világ, minél élesebb formában folytak le a társadalmi konfliktusok, annál szorgosabban kutatták a változások általános jelenségének filozófiai-történelmi értelmét, az események külső, közelebbi indítékainak és távolabbi, rejtett okainak kapcsolatát, beleértve az anyagi, gazdasági okokat is. Az egyes részletek fokozatosan álltak össze az emberiség mozgásának képévé, a fejlődés képévé, amelyben a haladó gondolat, olyan mértékben, ahogy megsza- badult a vallási dogmáktól és providencialisztikus nézetektől, felfedezte a tényleges földi folyamatot, „a természeti törvény” megvalósulását. Éppen itt jött létre azonban a leküzdhetetlennek látszó akadály. Ha a társadalmi élet teljes egészében az embereken kívül levő feltételektől (természeti-geográfiai környezet stb.) függ, akkor hogyan lehet összeegyeztetni és összehangba hozni a természetben és a körülményekben rejlő vas- zükségyszerűség uralmával a bizonyos és egyáltalán nem egybeeső érdekek, törekvések, óhajok által mozgatott emberek történelmi aktivitását? Ha a haladást az eszmék, az emberek szellemi tevékenysége viszi előre, akkor mi szüli hát ezeket az eszméket?

Már Rousseau is igyekezett megtalálni a kiutat ebből a circulus vitiosusból, amikor azt mondta, hogy az ember „gép”, amely „saját magát húzza fel”. Sem ő, sem más gondolkozó azonban a Marx előtti időkben nem tudta megmagyarázni, hogy az ember miként „húzza fel” magát, és még kevésbé tudták megmagyarázni azt, hogy az ilyen műveletek sokaságából hogyan ered a társadalomnak az a mozgása egészében, amely egyesíti és nivellálja az egyes impulzusokat és ténykedéseket. Pedig a történettudomány számára ez döntő fontosságú kérdés volt: elvesztette volna létezésének értelmét, ha látóköréből kizárja bármely valamennyire is jelentős történelmi esemény és cselekmény indítómotívumait, de *tudományá* vált volna-e a történelem akkor, ha nem tanulta volna meg feltárni maguknak az indítómotívumoknak az indítómotívumait, vagyis az egyes és egyedi jelenségek általános objektív okait?

Vitathatatlan tény, hogy éppen a marxizmus adott választ az elődök által felvetett kérdésekre, és ezt nemcsak azért tudta megtenni, mert a történelmi fejlődés törvényszerű jellegének igen súlyos bizonyítékait sorolta fel, hanem azért is, mert eközben a törvényszerűség fogalma maga is összehasonlíthatatlanul mélyebb, minőségileg új tartalmat nyert.

A marxisták válaszát igen röviden így lehet megfogalmazni: nem az absztrakt „történelem”, hanem az élő ember a társadalom épületének igazi építője, de ezt az épületet nem önkényes elképzelése szerint emeli. Az emberek csinálják a történelmet, miközben leküzdik a világot környező természet ellenállását, alávéteti igyekezve azt, hogy ilyen módon kielégítsék szükségleteiket — mindenekelőtt anyagi szükségleteiket —, és az igazi társadalomtudomány hivatott megmagyarázni azt, hogy az életben spontán végbe- menő termelés és újratermelés miként határozza meg az emberek társadalmi viszonyainak jellegét, tevékenységük összes formáit, a legbonyolultabb és legfinomabb formáig. Marx felfedezését nem véletlenül hasonlítják Darwin felfedezéséhez. A társadalom viszonylatában Marx ugyanazt tette meg, sőt még többet: az *emberi történelem önmozgásának mechanizmusát* tárta fel, amikor megmutatta azt, hogy „a dolgok cseréje az ember és a természet között” elsődleges, lévén mindennek az alapja, mégis a termelés társadalmi formájától való valamilyen függőségben megy végbe, vagyis ezt is a társadalom fejlődésének kell megvilágítania. Ha bizonyos értelemben a munka hozta létre az embert, akkor társadalmi ember nélkül nem alakulhatott ki specifikusan emberi munka — ez olyan ellentmondás, amely necsak a gondolat sajátja, hanem a való történelemé is. Nyilvánvalóan

volt valamilyen kiinduló „pont” (ezt sok ezer évvel számolhatjuk), amikor a mai ember őseinek első munkaaktusai félig ösztönös jellegűek voltak. Annak a fordulatnak az idejével és konkrét vonásaival kapcsolatos kérdést, amely a főként biológiai evolúciót a főként társadalmi evolúciótól elválasztja, a tudomány még nem világította meg teljesen. Attól kezdve azonban, amint ez a fordulat végbement, az emberiség mozgása azok között a legáltalánosabb keretek között folyik, amelyekről Marx azt mondta, hogy ha a termelésről van szó, akkor mindig a társadalmi fejlődés meghatározott fokán levő termelésről beszélünk — az emberek közötti viszony meghatározott típusának az uralma mellett, amelyek a társadalmi munka folyamatában alakultak ki.

Természetesen még azután is, amikor már megfogalmazódott a történelmi törvényszerűség marxi eszméje (a XIX. század 40-es éve), igen nagy akadályok nehezítették az anyagi termelés egyes formáinak feltárását, a társadalmi termelési viszonyok rendszerének konkrét elemzését. Erdemes megemlíteni, hogy egy egész, s emellett a leghosszabb történelmi korszakot, az ősközösségi szervezet maradványait tanulmányozták Ázsia, Európa, Amerika különböző országainak körülményei között, s különösen L. Morgan híres művének megjelenése után. Amint pedig megvolt a vezérfonál, feltárult a labirintusból kivezető út, amely a társadalmi élet sokféleségében az egység felismeréséhez, a történelmi folyamatosságának és minden fokozat minőségileg sajátos voltának felismeréséhez vezetett. A társadalmi-gazdasági forma fogalma (az adott körülmények között uralkodó termelési viszonyok, a velük összhangban levő társadalmi intézmények és tudati formák összessége), amely Marx óta szilárdan bekerült a tudomány szociológiába, egyidejűleg testesíti meg magában a történelmi folyamat statikáját és dinamikáját, lehetővé téve, hogy az egyes társadalmakban önálló társadalmi szervezeteket és ugyanakkor a történelmi fejlődés lépcsőzeit, az emberiség törvényszerűen meghatározott fejlődésének lépcsőfokait láthassuk. A marxisták ilyen (és csakis ilyen) értelemben tekintik a világtörténelmet úgy, mint a társadalmi-gazdasági formák egymást követő változásait. A marxizmus megtette a fő dolgot: a történelmi megismerést olyan módszerrel fegyverezte fel, amely lehetővé teszi, hogy megmagyarázza mind az adott társadalmi viszonyok szükségszerű voltát, mind pedig ezek olyan irányú változásainak objektív logikáját, amelyek más társadalmi viszonyok, más rendszer szükségszerűségét eredményezik, amely rendszer elkerülhetlenül a megelőzőből kell hogy kinőjön annak tagadása útján.

Ha nem ez a forradalmi jellegű felfedezés, amely belsőleg jellemzi a társadalom fejlődését, akkor mi teszi hát elfogadhatatlanná a materialista történetelméletet a társadalmi gondolat vele szembenálló aratlatainak képviselői számára, habár közülük messze nem mindenki meri elvül meghirdetni a létező rendszerek analógiáját? Maga Marx előre látta, hogy a „felháborodásnak” milyen fellebborodásait váltja majd ki az, hogy szentségtörően lerántotta a történelem titkának leplét. A következőket írta: „Az összefüggés megértésével — még a gyakorlati összehasonlás előtt — összemlik a fennálló állapotok örök szükségszerűségébe vetett minden teoretikus hit. Így tehát itt feltétlen érdeke az uralkodó osztályoknak, hogy állandósítsák az értelmetlen zűrzavart.”¹

Tévedett volna Marx, amidőn lebecsülte ellenfeleinek tudományos lelkiimeretességét és esetleges tévedéseit? Nos nagyon is igaza volt. Efelől igen tekintélyes tanúbizonyságot szolgáltat pl. E. Carr az 1961-ben Cambridgeben tartott történetfilozófiai előadásai-ban. Carr a következőket mondja: „A XIX. században a brit történészek csaknem kivétel nélkül úgy tekintették a történelem menetét, mint a haladás elvének kifejeződését; olyan társadalom ideológiáját fejezték ki, amely a rendkívül gyors fejlődés állapotában volt. A történelem a brit történészek szemszögéből értelemszerűen volt telítve, mivel egyfelé vezetett az útjuk. Most, amikor a történelem »helytelen« útra tért (úgy látszik mindenki számára világos, mire gondol Carr — szerzők), a történelem értelmességében való hit eretnekséggé vált. Az első világháború után Toynbee kétségbeesetten megkísérelte, hogy a történelem lineáris fejlődésének elméletét a hanyatlás stádiumában levő társadalmakra jellemző ciklikus elmélettel helyettesítse. Toynbee sikertelen kísérlete után a brit történészek nagy része egyszerűen széttárja karját és kijelenti, hogy a történelemben egyáltalában nincs semmiféle törvényszerűség (general pattern).”²

Erdemes idézni azoknak a következményeknek még egy mai bizonyítékát, amelyeket a történelmi törvényszerűség-féle „előítéletek” től való, a szubjektív-idealista filozófia

¹ Marx — L. Kugelmannhoz. 1868. júl. 11. *Marx—Engels: Válogatott Művek. 2. köt. Bpest. Szikra. 1949. 461. l.*

² *E. H. Carr: What is History? The G. M. Trevelyan Lectures Delivered in the University of Cambridge. January—March. 1961. London. 1962. 37. l.*

(különösen annak szélső, irracionalista irányzatai) által hirdetett „megszabadulás” szült. „Ennek ez lett az eredménye — írja P. Zagorin —, hogy a történészek olyan érzése támadt, hogy munkája egészében elvesztette az ésszerű igazolást . . . Mivel nem volt képes meggyőzően megalapozni a valódi tudásra való igényét, átengedte magát a szkepticizmusnak, amelynek fényében csak a hit alapján folytathatta munkáját.”³

Ilyen az az alternatíva, amelyet magának a tudománynak a fejlődése vet fel, és amely megköveteli a történettől a választást, ha érdekelt az igazság megismerésében. Igaz, hogy meg lehet próbálni a választás elkerülését, sőt ki lehet jelenteni, hogy valaki egyrészt a materializmus, másrészt a szubjektivista és relativista nézetek „végletei” felett áll. Nem véletlenül olyan nagymértékben jellemző a burzsoá tudományra a pluralista gondolkodás, vagyis olyan koncepciók iránti vonzódás, amelyek úgy tekintik a társadalmi fejlődését, mint egymástól független „tényezők” egyidejű, párhuzamos tevékenységét, amelyek között a gazdasági tényező egy a sok közül. A pluralizmus a követői szemében minden átfogónak és objektívnek tűnik. Valóban így van-e ez?

Magától értetődik, hogy a történelmi kutatás feltételezi a társadalmi élet egyes szféráinak, egy korszak vagy akár néhány korszak keretein belül történő többé vagy kevésbé autonóm tanulmányozását. A kérdés, amelyet vizsgálunk, más jellegű. A történelmi egész saját természetével összhangban levő rekonstrukciójának módszeréről van szó. Ilyen szempontból az autonóm kutatások csak előkészítő fokot jelentenek a magasabbrendű feladat megoldásához, és ezeknek a kutatásoknak a hatékonysága is nagymértékben a történész látószögének szélességétől függ, attól, hogy mennyire sikerül tisztázni a különálló, a rész helyét a történelmi mozgás általános képében, és ezzel egyidejűleg „bekapcsolni” ezt az egészet a különálló elemzésébe. Mindenesetre aligha lehet kétségbevonni azt, hogy csak a tényezők sokféleségének elismerése nem magyarázza meg a történelmet, mert nyitva marad ugyanaz a kérdés: *mi és hogyan* kapcsolja össze a különböző tényezőket egy adott, kölcsönösen összefüggő és fejlődő rendszerbe, amely a történelmi mozgásnak egységet és a történész nézetétől független tendenciát kölcsönöz? Mendel professzor is, leróva tiszteletét a pluralizmus előtt, úgy látszik ezért veti fel a kérdést, hogy létezhet-e „meta-törvényszerűség”. Nos, nem fogunk terminusokról vitatkozni, mert a „meta-törvényszerűség” elismerése egyenlő a monista szemlélet szükségszerűségének elismerésével, ami vagy teológiai (széles értelemben, belekapcsolva az abszolút idealizmus összes formáit), vagy materialista lehet, az utóbbin nem a metafizikus, vulgáris, „lineáris” materializmust érte, hanem éppen és csak a dialektikus materializmust.

Opponenseink nem először és valószínűleg nem is utóljára igyekeznek ellentmondást felfedezni a gazdaság elsődlegességéről szóló marxista tétel és a marxisták azon többször előforduló kijelentései között, amelyek a politikának és az ideológiának a társadalmi gyakorlatban játszott hatalmas, esetenként döntő szerepéről szólnak. Ez az ellentmondás azonban látszólagos, mert a marxisták soha nem azonosították a történelmi haladást a gazdaság automatikus mozgásával. Magát a gazdaságot (amint ezt fentebb már kifejtettük) egyáltalán nem fogják fel elszemélytelenítve, az emberek, a lakosság, az emberi kollektívák és társulások *tömegei* — amelyek közül az osztályok a nagyobb történelmi távon meghatározó szerepet játszanak — aktív tevékenységétől elszakítva. Ebben rejlik a marxizmus, valamint a más iskolák és irányzatok közötti fő különbség, amelyek ha ki is zárják, A. Mendel szavaival mondva „a transzcendentális befolyást, sőt az anyagi viszonyokra is koncentrálnak”, de ezeket az anyagi viszonyokat tisztán gazdaságilag, sőt csak technológiailag értik.

Mi figyelembe vesszük azt, hogy ez a gazdasági materializmus egyes kutatók számára előrelépést, sőt olyan összekötő fokot jelenthet, amely a következetes materialista világszemlélethez vezethet; ennek a széles és nagyon soknemű áramlatnak a képviselői a gazdaságtörténet speciális területén nem egyszer igen értékes, konkrét kutatásokat végeztek. Ugyanez a nézet és módszer azonban nem egyszer, helyesebben az előbbinél nem ritkábban a marxizmusra adott sajátos választ képviselt és képvisel jelenleg is, a „veszélytelenítés” formáját olyan módon, hogy a történelmi materializmusnak csak azokat a tételeit fogadják el, amelyek lehetővé teszik az adott viszonyrendszer, az adott folyamat — leggyakrabban a kapitalizmust érte alatta — létezésének, szükségességének konstatálását és szentesítését (a „gazdasági növekedés elmélete” típusú mai rendszerek ilyen szempontból egyáltalán nem újak: az orosz legális marxisták és más katederszocialista iskolák követelhetnék a prioritás jogát). Az ilyen jellegű „gazdasági materialistákat” régi időktől fogva „objektivistáknak” is nevezik, figyelembe véve a kutatás elfogulatlanságára, semlegességére való igényüket. Félretéve most az ilyen igény osztálygyökereinek kérdését,

³ P. Zagorin: Carl Becker on History. Professor Becker's Two Histories: a Sceptical Fallacy. The American Historical Review, 1956. Vol. LXII. No. 1. 6. 1.

csak annyit jegyzünk meg, hogy az objektivista ismeretelméleti szempontból éppen hogy nem eléggé objektív, korlátozottan objektív, mert amikor a történelem általános összefüggéseiből kiragadott technikai fordulatok egymást követő sorának formájában határozza meg a haladás sémáit, figyelmen kívül hagyja azoknak mind a társadalmi feltételeit, mind pedig a társadalmi következményeit. Megfelelnek arról, hogy a fő és legdinamikusabb termelő erőt soha nem a munkaeszközök képviselték, hanem azok, akik ezeket létrehozták és alkalmazták — a dolgozó tömegek, és hogy évszázadok sokaságának folyamán a „gazdasági növekedés” a tulajdon és az idegen munka kisajátítási módszereinek változásai útján ment végbe, vagyis mindennél kevésbé mutatta a gazdasági evolúció idillikus képét. Ha azonban ez a számtalan emberi élet árán megvásárolt evolúció ilyen kegyetlenül és kíméletlenül valósul meg az adott történelmi, társadalmi viszonyok között, akkor nem magától értetődő-e, hogy az adott viszonyokkal szembeni ellenszegülés, a megváltoztatásukért folytatott harc nemcsak „kiegészítés” a gazdasági fejlődés képeéhez, hanem annak szükséges és legfontosabb része? Ezt megkerülve meg lehet-e érteni, hogy az emberiség már gyermekkorától kezdve miért nem rekedt meg hosszú időre egy helyen, hogy a civilizáció gyümölcseinek megőrzése érdekében (amint Marx mondta egykor),⁴ a korábban elért színvonal megtartása érdekében miért kellett feltétlenül előrehaladnia annak a társadalmi megújulásnak az útján, amely nem lehetett más, mint a történelmi események élő szövevényét alkotó sokféle társadalmi, politikai, eszmei konfliktus *eredője*?

Itt közel jutunk a történetfilozófia egyik legnagyobb problémájához (már az ókorban is foglalkoztatta az emberi elmét). Ez a lehetőség és valóság problémája a történelmi folyamatban, amelyet az utóbbi törvényszerűségének szemszögéből nézünk. A vulgáris materialista akarva, nem akarva elkerülhetetlenül a fatalizmushoz jut el, amely szerint a történelem előre meghatározott, vagyis egy olyan nézethez, amelynek a marxizmussal nincs semmiféle közös vonása. Az utóbbi számára abból, hogy elismeri a társadalmi fejlődés szükségszerűségét, szigorú feltételezettségét, egyáltalán nem következik az, hogy az embernek semmi más nem kell tennie, mint menetelni az előre kijelölt úton és megadásal alávetni magát a történelem kéréllhetetlen törvényeinek. Igen, az emberek nem választják szabadon azt az irányt, amelyben a társadalom fejlődik, de a fejlődés *általános irányán* kívül még létezik a *formája*: ezt meg lehet valósítani korábban vagy később, többé vagy kevésbé következetesen, több vagy kevesebb ráfordítással és áldozattal. Ennek a formának a kiválasztása nem más, mint azon valóság egyik törvényszerű lehetőségének realizálódása, amelynek a társadalmi-gazdasági alapja nemcsak kiváltja a politikai és szellemi folyamatokat, hanem hatásuk következtében meg is változik.

A materialista a fejlődési folyamat csak ilyen dialektikus megközelítése esetén tudja megmagyarázni az emberek történelmi aktivitását úgy, hogy ne árulja el saját világszemléletét és ugyanakkor ne „engedje át” ezt a problémát az idealista eszme képviselőinek (mint ez Marx előtt mindig történt). Megemlítjük például Hegel igazán mélyértelmű szavait: „... A létben a fejlődés előrehaladást jelent a kevésbé tökéletestől a tökéletes felé, amikor is az első nem úgy kell tekintenünk, mint valami nem tökéletest, hanem mint valami olyat, ami ugyanakkor a saját ellentétét is tartalmazza, az úgynevezett tökéletest mint eszrát, mint törekvést. Ugyanígy a lehetőség is, legalábbis reflexió útján, valami olyasmire mutat, aminek valósággá kell válnia, pontosabban az arisztotelészi dinamis, ami nem egyéb mint a potentia, erő és hatalom.”⁵ Lehetetlen nem látni azt, hogy Hegel, amikor úgy tekinti a fejlődés szükségszerűségét, mint a lehetőség valósággá válását, közel került a történelem döntő, objektive forradalmi tartalmának megértéséhez. Az ő elgondolásában azonban ennek a tartalomnak nincs önálló, a „szellemtől”, reflexiótól független léte. Marx után már nincs szükség arra, hogy a történelem értelmének kutatásában visszatérjünk az abszolút eszme körébe, amely előre magábfoglalja a kezdetet és a véget. Mi már a tényekre, a történelem tanulmányozására és tapasztalataira támaszkodva úgy képzelhetjük el azt, mint olyan folyamatot, amelyben a „másodlagos”, a szubjektív — éppen azért, mert ezt olyan mértékben szülik az anyagi fejlődés objektív követelményei, amennyiben nekik megfelel — materializálódik, átmev, még hozzá fokozódó ütemben (tekintet nélkül a kivételekre) az objektív körébe. Másképpen: a világtörténelem átmeneti folyamat a fejlődés kezdeti fokaitól — amikor a lehetőségeket még nem annyira az emberek tudatos tevékenysége hozza létre, hanem inkább az ösztönösen kialakuló természeti-történelmi körülmények különbsége — egy érettebb állapotba, amelyre az a jellemző, hogy a társadalmi tudat közelebb kerül a valósághoz, és — ami különösen fontos — a haladó eszmeik átalakulnak a társadalom progresszív erőinek, az emberiség

⁴ Marx — P. V. Annenkovhoz. 1846. dec. 28. *Marx—Engels*: Válogatott Művek. 2. köt. Bpest, Szikra. 1949. 441. l.

⁵ Hegel: Filozofiaja isztorii. Szocs. T. VIII. M. 1935. 54. l.

nagy többségét kitevő elnyomott tömegek érdekeit és vágyait, tiltakozását és kezdeményezéseit akkumuláló társadalmi osztályok és pártok többé vagy kevésbé szervezett és céltudatos tevékenységévé.

A történelemnek ez az oldala korunkban annyira feltűnően mutatkozik meg, hogy egyetlen komoly és lelkiismeretes tudós sem haladhat el mellette. Nem ezért nehezebb-e jelenleg történelmi kutatásaik tárgya, témája alapján megkülönböztetni a marxistákat a nem marxistáktól, mint korábban volt? A marxisták is, a nem marxisták is sokat írnak a forradalmakról és a munkásmozgalomról, de különféleképpen írnak — nemcsak és nem is annyira a közvetlen értékelés, a szimpátia vagy antipátia megosztása értelmében, hanem szélesebben vett módszertani értelemben.

Mivel a történelem mind a gazdasági materialista, mind a pluralista szemszögéből a különböző „oldalak” vagy „tényezők” valamiféle konglomerátumát képezi, rendszerint egyik sem képes arra, hogy az osztályharcban, a tömegmozgalomban és azok legmagasabbrendű megjelenési formájában, a társadalmi forradalomban felfedezze a történelem középpontját, azt a fókuszot, ahol a korábbi evolúciós fejlődés valamennyi oldala és momentumja keresztezi egymást és összeütközésbe kerül egymással, ahol az új valóság szintetizálódik és születik, a társadalom gazdasági struktúrájától kezdve a politikai és szellemi felépítményig. A marxisták a forradalmi változások és átalakulások *alkotó* szerepét hangsúlyozzák, miközben egyáltalán nem feledkeznek meg arról, hogy az emberiségnek hosszú és nehéz utat kellett megtennie addig, amíg „munkájával elérte” a társadalmi haladás tudatos-forradalmi formáját. Marx és Lenin követői a legkevésbé sem hajlamosak arra, hogy a társadalmi tiltakozás bármilyen formáját fetisizálják, és figyelmen kívül hagyják azokat a történelmi gyengeségeket, amelyek az elnyomott tömegek sok mozgalmára jellemzők, valamint azt, hogy ezekben konzervatív és más elemek, vallásos, monarchista és egyéb hasonló előítéletek lelhetők fel, amelyek ezeket a mozgalmakat nem egyszer a nyílt és rejtett ellenség, a társadalom kapzsi kisebbségének vak eszközévé tették. A történelmi tapasztalat tanulmányozása a fejlettebb mozgalmak esetében, de legalábbis a XVII—XIX. századi polgári forradalmak esetében lehetővé teszi a fejlődésükben megmutató sajátos ismétlődési törvény megfogalmazását, amely azzal van kapcsolatban, hogy ezek a forradalmak, amelyeknek „az alsó rétegek” energiája és lendülete volt a mozgató ereje, társadalmi tartalmukat tekintve a kisebbség forradalmi maradtak. Ezért már a régi rendszer felett aratott első győzelmek szakadást idéztek elő a forradalom táborában; a dolgozók szélesebb tömegeinek a cselekvésbe való bekapcsolódását a „mérésékelt” rétegek és pártok egyidejű eltávolodása, a végeredményben felülkerekedő ellenforradalmi erők konszolidációja kísérte. Ezek győztek, bár a történelmi szükségszerűség még a forradalom ellenségeit is arra kényszerítette, hogy annak végrendelet-végrehajtóivá legyenek — a haladás paradox válfaja ez, olyan körülmények között, amikor objektíve nem tudott továbbjutni a kizsákmányolás és az osztályuralom formájának megváltoztatásánál.

Bármilyen volt azonban a közvetlen eredmény, a társadalom előrehaladását nem ezek határozták meg, hanem a forradalmi hullám legmagasabb szintje. Legszilárdabban éppen az maradt meg, amit azokban a korszakokban vívtak ki, amelyeket nemcsak a konzervatívok, hanem a polgári liberálisok is szívesen neveznek „esztelennek”. Vajon a tények nem azt bizonyítják-e, hogy a francia paraszttól a jakobinus diktatúra tizenhárom hónapja után semmiféle restauráció nem tudta elvenni a föltét, és senkinek sem sikerült volna visszaállítani a rabszolgaságot az Egyesült Államokban a gettysburgi csata után. Végül, és ez a legfontosabb, ezek a népmozgalmak és társadalmi forradalmak minél kíméletlenebbül számoltak le a régivel és magát túléltek, minél inkább kiléptek az adott történelmi pillanatban elérhető keretei közül, annál mélyebben fellazították (eredményeikkel, tapasztalataikkal, hibáikkal és vereségeikkel) a talajt a jövő számára, előkészítve ezzel perspektívában azt a világtörténelmi jelentőségű változást, amely a mai nemzedékek szeme előtt megy végbe, amikor a társadalmi forradalom — amely már nem egyedülálló esemény, hanem egész korszak — mind szubjektíve, mind pedig objektíve a többség forradalmává válik a többség érdekében az evolúció, az általános emberi haladás valamennyi szférájában *közvetlen mozgató erővé* válik.

Ez az a nézőpont, amely számunkra a legfontosabb mind az egyes kérdések tanulmányozásánál, mind pedig és különösen a társadalom menetének egészében való rekonstruálásánál. Tulajdonképpen ez az a „legfőbb kritérium” a történelmi törvényszerűség megismerésében, amely vízvonalzóként szerepel a marxisták és nem marxisták között. Ezért amikor Mendel professzor valamiféle engedményeket fedez fel, amelyeket a szovjet történészek tettek a polgári módszertannal szemben, véleményünk szerint olyan kísértésnek enged, hogy valóságként fogadja el az óhajt.

II.

Mivel Mendel professzor ötödik és hetedik kérdése kapcsolatban van egymással, egyszerre felelünk rájuk.

Magától értetődik, hogy nincs semmiféle ellentmondás a történelmi fejlődés általános törvényeinek elismerése és a tények konkrét tanulmányozásának szükségessége között. Ezt másként gondolni, a törvényt a tényektől elhatárolni, legelőször is azt jelentené, hogy magának a törvénynek kölcsönzünk valamiféle misztikus értelmet, a törvénynek, amely — ha valóban tudományos törvény. — a reális valóság (tehát nem egyes, izolált tények, hanem az összesség, az egész mozgást megtestesítő rendszer) tükröződése, és ugyanakkor a megismerés eredménye, a tények korábbi tanulmányozásából származó logikusan általánosított következtetés. Eppen azért a törvény a maga részéről kritériumként szolgál „a tények kiválasztásához és rendszerezéséhez” — ez általános szabály, amelyet minden tudomány, a természet- és társadalomtudományok egyaránt betartanak. D. I. Mendelejev ilyen módon, a tudomány által az ő idejében ismert kémiai elemek reális tulajdonságait, kapcsolatait tanulmányozva alkotta meg híres „periodikus rendszerét”, és a tudósok ennek a vezérfonalnak az alapján sok új elemet fedeztek fel, s betöltötték a Mendelejev-féle táblázat üres kockáit; Mendelejev törvénye idővel sokoldalúbb interpretálást nyert, mivel módosult a XX. század felfedezéseinek (elsősorban a radioaktivitásnak) fényében. Vajon nem ez-e a helyzet a társadalom tanulmányozásánál is, természetesen figyelembe véve azokat a sajátosságokat, amelyek az emberi megismerésnek ezt a területét megkülönböztetik és amelyek kapcsolatban vannak annak társadalmi funkciójával (amiről lentebb ejtünk szót)?

Ami a marxizmust illeti, létrehozói állandóan hangsúlyozták azt, hogy elméletük „vezérfonal a tanulmányozáshoz”, amely nem helyettesíti magát a tanulmányozást. Lenin szavai szerint a történelem materialista értelmezése kezdetben zseniális hipotézis volt és csak annak a részletes kutatásnak az eredményeként vált tudományos szociológiává amelyet Marx folytatott egy meghatározott társadalmi formával, a kapitalizmussal kapcsolatban, olyan kutatásnak eredményeként, amely alaposságát, ténybeli megalapozottságát tekintve valóban nem ismerte párját. Amikor mi azt mondjuk, hogy a marxista — leninista elmélet objektíve helyes, nemcsak arra gondolunk, hogy ezt az elméletet igazolta (és nem is egyszer) a társadalmi gyakorlat, hanem arra is, hogy alapítói egy olyan tudományos módszerrel dolgoztak ki — még hozzá nem spekulatív, hanem a tárgyi kutatások révén —, amely tudományos módszer azután határtalan lehetőségeket nyújt arra, hogy a történelmi folyamat természetét a legmélyebben, annak valamennyi kapcsolatában és kölcsönös összefüggésében megismerhessük.

Ez utóbbi különösen fontos a történettudomány számára, amely minden lehetséges közül a legmozgékonyabb objektummal dolgozik, amelynek a fejlődését gyors minőségi változások, valamint a sokféleség rendkívül széles színképe jellemzi: még az olyan legátfogóbb kategóriák is, mint „a társadalmi-gazdasági forma”, csak a fejlődés fő tendenciáját fejezik ki, és nem az egész valóságot, amely sokoldalú egy korszak és egy ország esetében, és még inkább a világtörténelem esetében. Ehhez még hozzá kell adnunk a változatok és árnyalatok sokaságát, amelyeket már nemcsak a természettudományos pontossággal megállapítható anyagi körülmények különbsége hoz létre, hanem a járulékos körülmények, a „vélelének” tömkelegének hatása is, beleértve olyanokat is, mint hibák, tévedések, történelmi személyek személyes tulajdonságai stb. A marxisták tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy a történelem reális menete szempontjából milyen jelentősége van az egyes személyek, és még inkább egész társadalmi rétegek akaratának, szenvodélyének, fantáziájának, lelkesedésének, sőt illúzióinak. A történelemben, úgyanúgy, mint a természetben, sok sikertelent, ésszerűtlent találunk. Mi figyelembe vesszük az egyes történelmi változások váratlan voltát, a történelem „tréfáit”, és a rá jellemző „gonosz iróniát”. A fejlődés optimális és reális formái közötti eltérés problémája, az emberek történelmi tevékenységének célja és eredményei közötti eltérés nemcsak hogy nem idegen a marxizmus számára, hanem éppen a marxizmus helyezte ezt a problémát objektív alapra, amikor a lehetőség és valóság materialista értelmezésében látta a megoldást, a fejlődés dialektikus szemléletében, amely szerint az előrehaladás „spirálvonalban” halad, az elhagyott ponthoz a fejlődés magasabb fokán tér vissza, oldalirányú visszavonulásokkal, az ideiglenes visszafejlődés, a reakció uralmának egész szakaszaival, amely csapásoknak teszi ki a népek sorsát (a második világháború eseményeit, a fasizmus gonoszait még nem fejeztük el).

Innen fontos ismeretelméleti következtetések is erednek. A mi szempontunkból egyformán tarthatatlanok mindazok a kísérletek, amelyek a történetfilozófiát elkülönített, a tudomány fejlődésével nem változó, tisztán absztrakt tételek területéként fogják fel, mind pedig az ebből eredő és lényegileg a teológiai nézetekhez közelálló irányzat, amely

a valós történelmi objektumok tanulmányozását az előre kimondott tételek bizonyítékainak kutatására, az olyan folyamat egyes változatainak leírására csökkenteni, amelynek jellegét és törvényszerűségeit már a legáltalánosabb, logikus formában megvilágították. Engels már a múlt század 90-es éveiben kritikusan nyilatkozott azokról a fiatal szocialistákról, akik szelvében használták a „materialista” kifejezést, úgy alkalmazva azt, mint egy sajátos álkulcsot. „Az egész történelmet újra kell tanulmányoznunk”, írta akkor Engels, felismerve azt, hogy a materialista történészekre még hatalmas munka vár, az összes korokkal, valamennyi ország és nép történelmi sorsával kapcsolatos tények tömkelegének feltárása és tanulmányozása terén. Bármilyen jelentős is az azóta elvégzett munka, az Engels által állított feladat megőrizte jelentőségét. Hiszen a társadalom maga sem áll egyhelyben, előrehaladásával új problémákat hoz létre és új módon világítja meg a régieket. A friss tények feltárása és felhalmozása (ezek száma pedig, amint az minden kutató előtt világos, mértani arányban növekszik) a történelmi elképzelések továbbfejlesztését eredményezi, új hipotéziseket szül, megköveteli, hogy ezekkel összevegyjük a korábbi következtetéseket és koncepciókat, és végeredményben magának az elméletnek a pontosabb megfogalmazására, fejlesztésére, a történelmi kutatás módszerének tökéletesítésére és megújítására serkent.

Mélységesen téves az az elképzelés, hogy a marxista történészeknek mindig csak egyetlenegy, hogy úgy mondjuk „törvényesített” véleményük van az összes, kis és nagy történelmi problémákat illetően. Ha ez így volna, tudományunk, ismereteink nem volnának képesek továbbfejlődni. A szovjet kutatók véleménye és értékelése gyakran eltérő mind az egyes történelmi kérdéseket (köztük igen lényeges kérdéseket), mind pedig a kutatás módszereit illetően. Ennek bizonyítékai azok a különféle viták, amelyek az utóbbi években folytak a tudományos intézetekben, a felsőoktatási intézményekben és a szovjet folyóiratokban, és amelyek valószínűleg kiváltották Mendel professzor kérdését. Ha azonban az alkotó vita, amelyek folyamán különböző nézeteket fejtenek ki, a tudomány fejlődésének törvénye, akkor az is természetes, hogy a nyílt és egyenlőjogú viták folyamán kihullanak azok a szempontok, amelyeknek helytelenségét vagy hiányos voltát tényekkel bizonyították, és ezzel egyidejűleg közelebb kerülnek egymáshoz azoknak a nézetei, akiket a számukra közös világnézet és megismerési módszer vezet. A legfontosabb eredmény pedig a megvitatott problémák mélyrehatóbb magyarázata. Végeredményben a vita nem öncél, hanem a helyes, tudományos gondolat abszolút igazsághoz való közeledésének eszköze, amelyet sohasem lehet teljességében és azonnal felismerni, de amely létezik a relatív igazságokban, *létezik valóságban*. Az adott esetben az utóbbit hangsúlyozzuk, habár sohasem feledkezzünk meg a tudás relatív voltáról sem, és következőképpen arról sem, hogy állandóan szükséges kutatni, nem szabad megelégedni az elért eredményekkel, ellenőrizni és pontosabbá kell tenni nézeteinket.

III.

Az oroszországi Októberi Forradalom feltételeiről és okairól szóló kérdés a történelmi elmélet és a történelmi megismerés elméletének fényében nagyon fontosnak tűnik. Ugyanakkor abban, ahogy Mendel professzor a kérdést felteszi, világos ellentmondás rejlik. Abból a helyes gondolatból, hogy az 1917-es forradalomban megmutatkozott az általános törvényszerűségek és az oroszországi történelmi fejlődés sajátosságainak összekapcsolódása, teljesen váratlan következtetést von le: „Ílyenképpen úgy tűnhetne, hogy a marxizmus általános elméletét kivétel igazolta.”

Dehát miért kivétel? Nem azért-e, mert az orosz forradalom első volt a győztes szocialista forradalmak sorában? Ebben az esetben azonban jogunk van feltenni egy kérdést opponensünknek: mit tart ő *szabálynak*, milyen tartalmat ad ennek a fogalomnak? Úgy látszik másfélét, mint Marx és Engels, akiknek az volt a véleményük, hogy a proletariátus társadalmi forradalma lehetséges és szükséges a kapitalizmus ellentmondásainak fejlődése következtében, mint a bensejében folyó osztályharc következménye. Oroszországban talán nem volt „igazi” kapitalizmus és hiányoztak az osztályharcra jellemző specifikus formái? Ha annak idején ezt tételezték fel a forradalmár-narodnyikok, akkor történelmi igazolásukul az szolgált, hogy a XIX. század 70–80-as éveiben a polgári viszonyok fejletleneke voltak, és mindenekelőtt az, hogy a reformkori falu viszonyai között a kapitalizmus fejlődése rendkívül lassú, álcázott volt. De azok a tévedések, amelyeket el lehet fogadni bizonyos körülmények között, előtéletté válnak más körülmények között.

* Engels — K. Schmidhez. 1890. aug. 5. *Marx—Engels*: Válogatott Művek. 2. köt. 486. l.

Az orosz marxisták éppen azzal kezdték, hogy bebizonyították, nevezetesen Plehanovnak és Leninnek a narodnyik epigonokkal folytatott jólismert vitájával, hogy Oroszország, társadalmi-gazdasági és politikai rendszerének minden sajátossága mellett is ugyanabban az irányban fejlődik, mint a nyugat-európai és észak-amerikai országok, és hogy társadalmi szerkezete a XIX. század végén, a XX. század elején elvileg nem különbözik az említett országok szerkezetétől. A marxisták számára itt nem az egyes formák mennyiségi túlsúlya volt a döntő, hanem azoknak a kimutatása, amelyek gyorsütemű fejlődésükkel és koncentrált gazdasági erejükkel rányomták bélyegüket az egész evolúcióra, ilyen vagy olyan módon megváltoztatva a gazdaság és a társadalmi viszonyok régi, eredeti formáit. Ott, ahol a felületes pillantás csak a nagytőkés termelés elszigetelt szigetecskéit vette észre az atomizált, természetes parasztgazdaságok tengerében, a tudományos marxista elemzés, amelyet elsősorban Lenin végzett el, feltárta azt a folyamatot, ahogy az áru—pénz viszonyok behatolnak az élet minden pórusába, létrehozva Oroszországban az átmeneti fokozatot és formák egész skáláját — a „tisztá” jobbágyságtól kezdve a „tisztá” kapitalizmusig — és ennek megfelelően a félproletárok, „az osztásföldes bérmunkások” kolosszális hadseregét, akik éltető környezetet képviseltek az ipari proletariátus növekedése számára, társadalmi harcukban pedig csak hozzá húzhattak.⁷

A sajátossággal kapcsolatos illúziói leküzdésének még egy nagyon fontos következménye volt: lehetővé tette a fiatal oroszországi munkásmozgalom számára, hogy a nyugat-európai munkásmozgalom, a XIX. században ilyen értelemben élenjáró országok szocialista mozgalmainak tapasztalataira támaszkodják. Lenin sokszor rámutatott erre a tényre, amikor a bolsevizmus eredetét és győzelmének körülményeit magyarázta. Lenin és a bolsevikok azonban azt is jól értették, hogy az örökséghez való hűség nem jelenti a csak rá korlátozódást. Éppen ellenkezőleg, a marxizmushoz való hűség minden új korszakban, minden adott körülmények között megköveteli azoknak a sajátos, specifikus formáknak a kutatását, amelyekben a történelmi fejlődés általános törvényszerűségei, a társadalmi forradalom általános törvényei megvalósulnak.

Ezzel kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy egy alapjában véve már elmúlt történelmi szituáció — a polgári társadalom felívelő fejlődési szakaszának, a XVIII—XIX. században lejátszódott (még hozzá egyoldalúan értelmezett) európai forradalmak tapasztalatainak és tanulságainak — abszolutizálása az egyik mélyreható oka volt annak, hogy a marxista eszmének a saját idejükben olyan kiváló képviselői, mint Kautsky és Plehanov az opportunizmus irányába fordultak. Lenin fölénye a szocialista mozgalmon belüli opponenseivel és eszmei ellenfeleivel szemben elsősorban abban rejlett, hogy helyesen értékelte az egész világfejlődés jellegét, azoknak a változásoknak és a kezdetben alig észrevehető elmozdulásoknak a következményeit, amelyek a kapitalista világban a XIX. század végétől növekszenek és az 1914-es háború előestéjén már magukra öltötték az imperializmus, Amerika, Európa és Ázsia kapitalizmusa legfelsőbb szakaszának többé-kevésbé kész formáját. Amikor Lenin az 1917-es Oroszországban, amely éppen csak hogy félredobta a cári monarchiát, kiadja a felhívást a szocialista forradalomra, ezt nem azért tette, mert maga is orosz volt, és a szocializmust mindenekelőtt a maga népe számára kívánta. A forradalomra való felhívás nála két döntő momentum egészen sajátos és sokban ellentmondásos összefonódásának számbavételéből eredt. Az egyik momentum az volt, hogy a polgári világ, beleértve Oroszországot is (habár ez sok viszonylatban a legelmaradottabb volt a *kapitalista* országok között) anyagilag objektíve kész a szociális forradalomra, amely a fejlődés adott szakaszában reálisan meg tudta valósítani a termelőeszközök és a vezetés társadalmasítását a népgazdaság kulesterületein, vagyis olyan forradalomra, amelyben a kizsákmányolt tömegek közvetlen érdekeinek kielégítése végbemehetett a szocializmus felé való úton. A háború borzalmai, a katonai vereségek, a pusztulás és az éhség csak meggyorsíthatta a forradalmi robbanást, de magától természetesen nem volt képes meghatározni annak jellegét, belső tartalmát, perspektíváját. Másként könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy ilyen jellegű forradalom végbe mehetett volna mondjuk a harmincéves háború idején.

⁷ A szovjet történészek az utóbbi években élénk vitákat folytattak Oroszország azon korszaka társadalmi-gazdasági fejlődésének általános vonásaival és sajátosságaival összefüggő egész kérdéskomplexumról, amely szélesebb értelemben véve az Októberi Forradalom prologusa volt. Ezeknek a vitáknak az anyagát lásd a következő könyvekben: „Oszobenosztjij agrarnogo sztroja Roszszii-v period imperializma”. Moszkva. 1962; „Ob oszobenosztjij imperializma v Roszszii”. Moszkva 1963. „Rabocsij klaszsz i rabocse e dvizsenijje v Roszszii. 1861—1917”. Moszkva. 1966. Egyes viták historiográfiai áttekintése megtalálható a következő munkában: A. A. Szidórov: Nekotorije problemi razvityija roszszijszkiego kapitalizma v szovetszkoj isztoricseszkoj nauke (Voproszi isztoriji, 1961. No. 12), K. N. Tarnovszkij: „Szovjetszckaja isztoricseszkoj roszszijszkiego imperializma” (Moszkva. 1964), és a következő cikkgyűjteményben: „Szovjetszckaja isztoricseszkoj nauka ot XX k XXII szjezdu KP Sz Sz. Isztorija Sz Sz Sz R” (Moszkva. 1962).

A szocialista forradalom lehetősége azonban még nem valóság. Valósággá annak az élenjáró osztálynak az erőfeszítései változtatják, amely el van szánva arra, hogy áldozatokat hoz a győzelem érdekében és megvannak a képességei ahhoz, hogy a döntő pillanatan maga köré tömörítse a nép többségét. Abban az időben éppen Oroszországban rendelkezett a munkásosztály ilyen tulajdonságokkal. Éppen Oroszország volt az első, ahol a proletariátusnak sikerült megvalósítani a vezető szerepet a forradalomban. Éppen ebben az értelemben nem elmaradt, hanem valamennyi ország között a legélenjáróbb volt — olyan politikai momentum ez, amelynek megvoltak a társadalmi-gazdasági gyökerei és ezzel együtt az elvileg új „gazdasági potenciát” is tartalmazta: az elmaradottság gyorsított ütemű leküzdésének és a szocialista fejlődésnek a lehetőségét.

Adjuk át a szót Leninnek és idézzük szavait a mensevikkal és más kispolgári demokratákkal folytatott nyilvános vitából. Lenin a következőket írta 1917 júliusában a proletariátus veresége és az ellenforradalom ideiglenes győzelme után: „Az objektív helyzet ez: az ország lakosságának őriai többsége életkörülményei és még inkább gondolkodásmódja tekintetében kispolgári. De az országban a nagytőke uralkodik, elsősorban a bankok és szindikátusok útján. Az országban van városi proletariátus, amely eléggé fejlett ahhoz, hogy a maga útját járja, de még nem képes a félproletárok többségét egyesapásra maga mellé állítani.”⁸ Lenin ezekből az összetevőkből, a rendkívül sokszínű és gyorsan változó valóság valamennyi vonásának elemzéséből kiindulva előre látta a forradalom újabb fellendülésének szükségességét, amely a tömegek végleges megérlelődéséhez, a köztük és az uralkodó osztály közti végleges szakításhoz fog vezetni. Nem azért győz a proletariátus, vélte Lenin, mert az ország a katasztrófa szélén van, hanem mert csak a győzelem mentheti meg a katasztrófától. Az orosz burzsoázia nemcsak azért van csődre kárhozható, mert egész történelmi múltja összekapcsolta az orosz jobbágyrendszer élő holttestével, hanem azért is, mert az Oroszország előtt álló feladatokat már nem lehetett a polgári forradalmak szokásos eszközeivel megoldani, anélkül hogy kiléptek volna annak keretei közül.⁹ Lenin szemében a bolsevik forradalmárok az új társadalmi forma, a gép- és vasútak, a monopóliumok és a fináncok korszakának jakobinusai voltak. „A XX. században, kapitalista országban — ismételte meg az októberi felkelés előestéjén — nem lehet forradalmi demokrata az, aki nem mer a szocializmus felé haladni”.¹⁰

Ilyen következetes demokraták voltak a bolsevikok. Ezzel szemben az újtól való félelem, a forradalmi szellemű alkotásra való képtelenség nem utolsósorban szerepet játszott a menseviek bűnbeesésében, abban, hogy elárulták nemcsak a szocializmust, hanem a demokráciát is. Miközben szavakban az oroszországi szocialista forradalom hívének vallották magukat, valójában a forradalom győzelmét olyan ideális körülményektől tették függővé, amelyek gyakorlatilag egyszerűen nem jöhettek létre. Hogyan képzelte el pl. 1917-ben B. Kibrik, az egyik orosz mensevik a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet: „Mi úgy gondoljuk, hogy a polgári világ pusztulása — az uralkodó osztályok feletti győzelem — csak az ország termelőerőinek megfelelő szintű fejlődése mellett, a kapitalista társadalom megfelelő fejlődése mellett mehet végbe, amikor ez eljut önmaga tagadásáig, amikor a középosztály szétesik, amikor a csúson valóban csak jelentéktelen csoport lesz, amelynek kezében összpontosul a világ feletti egész hatalom.” A továbbiakban még hozzátette, hogy „ezt a fordulatot mi nem is nemzeti méretekben képzeljük el, hanem úgy véljük, ez nemzetközi ügy”.¹¹ Ilyen beállítással a szocialista forradalom lehetősége a beláthatatlan távoli jövőbe tolodott ki, ha egyáltalán megtartotta reális jelentőségét.

Az ilyen nézetek gyakorlati következménye a birtokos osztályok uralmának fenntartása lett volna, akik inkább amellett voltak, hogy „az éhség csontkeze és a nép nyomora” fojtassa meg a forradalmat, hogy behívják a „német őrmestert”, lába elé dobva Petrográdot, mintsem hogy lemondjanak a tulajdon és a hatalom monopóliumáról. Mint ismeretes, a bolsevikok és a szocial-reformisták között a proletár forradalomnak egy országban, és éppen Oroszországban való lehetőségéről és szükségszerűségéről folyó vitát eldöntötte a történelmi gyakorlat, amit illene figyelembe venni egyes nyugati

⁸ Lenin: Három válság. Összes Művei. 25. köt. Bpest, Szikra. 1952. 179. l.

⁹ Csak egy körülményre mutatunk rá: már az első világháború előtt 44,5 millió gyeszjatyina magántulajdonban levő, főként földesúri föld (a nagybirtokosok kezén levő összes földnek csaknem a fele) volt megterhelve a bankokban, ebből 30,6 millió gyeszjatyina részvénybankokban, vagyis lényegileg a fináncoligarchia közvetlen ellenőrzése alatt volt (lásd „Sztatisztika dolgozrosznogo kregyita v Roszszii. 1915. g.” Petrograd. 1915). Ily módon a bankok nacionalizálása nélkül lehetetlen volt a radikális földreform és a föld nacionalizálása, a középkor legjelentősebb maradványának, a földesúri latifundiumnak afelszámolása.

¹⁰ Lenin: A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene. Összes Művei. 25. köt. 388. l. Lásd továbbá: „Rezolucija VI. sz'jezda RSzDRP (b) „Ob ekonomiceszkom položenijii” (avguszt 1917 g.) „Szesztoj sz'jezd RSzDRP (boljszevikov)”. Protokoli. Moszkva 1958. 257—260. l.

¹¹ Izvesztija Moszkovszkogo Szovjeta Rabocsih gyeputatov, 1917. ápr. 28.

szociológusoknak és történészeknek is (pl. Sidney Hooknak az Egyesült Államokban), akik továbbra is az orosz forradalom „törvénytelenységének” elcsépelet érveit hangoztatják.

Az 1917-es forradalomban és országunk ezt követő történetében természetesen voltak olyan sajátosságok, amelyek részint az ország történelmi múltjával, részint azzal az úttörő szerepével függtek össze, amelyeket az új társadalom felé vezető út lefektetése terén betöltött. Természetes dolog az, hogy az elméleti tézisek lefordítása a gyakorlat nyelvére különleges erőfeszítéseket és szakadatlan útkeresést követelt, amely nem volt mindig hibátlan. A szovjet embereknek gigantikus nehézségeket kellett elviseelniük, hatalmas áldozatokat kellett hozniok. A marxisták azonban sohasem állították azt, hogy minden forradalomnak egészében és részkérdéseiben meg kell ismételnie az orosz tapasztalatot. Érdemes megemlíteni, hogy Lenin már október után különbséget tett forradalmunknak tágabb értelemben, az egész világ fejlődésére gyakorolt hatása és szűkebb értelemben vett jelentősége között, amelyen az egyes alapvető vonások ismétlődésének történelmi szükségességét értette. A történelem konkretizálta ezt a megállapítást. Megerősítette és kiegészítette a más országokban végbement forradalmi és szocialista változások példájával. Emellett az első szocialista ország tapasztalata azzal a politikai és gazdasági segítséggel együtt, amelyet az új társadalom építésének útjára lépett népeknek nyújt, lehetővé teszi számukra, hogy kisebb befektetéssel ériék el a kitűzött célokat, a forradalmi erőknek pedig impulzust ad újabb alkotó útkeresésekhez. Ez pedig újra meggyőz bennünket a marxista filozófia egyik alapvető tételének helyességéről: nincsenek elvont igazságok, az igazság mindig konkrét, és *konkrétágában*, belső tartalmának egész gazdagságában megtestesül *általános reális volta*.

IV.

Mendel professzor 8–10. sz. kérdései azon opponenseink legállandóbb, úgy is mondhatnánk, hagyományos tévedései közé tartoznak, akik számára minden ideológia szubjektív, az objektivitás és a pártosság fogalmai pedig minden esetben összeegyeztethetetlenek. Ezek lépten-nyomon őszipte tévedések, de gyakran, és ezt nem kell eltitkolni, meghatározott, éppen a burzsoá ideológia tudatos védelmének formáját is jelentik a kommunista ideológiával vívott harcban. Ha minden ideológia szubjektív, akkor nincs értelme, hogy igazságosságról beszéljünk: „Mindenkinek igaza van és senkinek sincs igaza.” Az ilyen álláspont természetesen a saját nézetek helyességében, az objektivitásban való bizonytalanságot tükrözi. A mai világ összetűközéseinek bonyolultsága, valamint magának a megismerésnek ellentétes volta, és végül a történelmi megismerés különleges nehézségei táplálják az ilyenféle bizonytalanságot és bizonyos igazolásául is szolgálnak. Lehetetlen azonban, hogy ne a leghatározottabban szálljunk szembe ennek a pesszimista, relativista nézetnek az egyetemesítésével, mert ez elkerülhetetlenül — akár óhajtja ezt Mendel professzor, akár nem — minden tudományos megismerés, köztük a történelmi megismerés lehetőségének tagadásához vezet. Ez pedig olyan kérdés, amely lényegesen érinti nemcsak a szaktörténészeket, hanem egészében a társadalmat is, amely számára a történelem tanulmányozása az önmegismerés formája és ösztönzés a cselekvésre.

Ezért érdemes részletesebben megvizsgálni Mendel professzor kérdéseit. Hogy világos legyen, miről is van szó, tisztázni kell a fogalmakat, röviden megemlítve ezzel kapcsolatban a marxizmus alapfogalmait. Az ideológia, vagyis a politikai, jogi, erkölcsi, filozófiai, vallási, művészeti nézetek összessége az osztályok, társadalmi csoportok alapvető anyagi érdekeinek, gazdasági viszonyainak szellemi kifejezését alkotja. Ez nem jelenti azt, hogy valamely társadalmi csoport ideológusai feltétlenül csak ennek a csoportnak a képviselői lehetnek. Gyakran a lakosság más rétegeiből kerülnek ki: pl. a művelt értelmiségiek, származásuk szerint nemesek vagy polgárok gyakran váltak vagy válnak a munkásosztály ideológusaivá. Az ideológia továbbá, nézeteink szerint, csak végeredményben tükrözi a gazdasági érdekeket. Saját specifikus törvényszerűségei vannak, valamint jelentős önállósága azokkal az életkörülményekkel szemben, amelyek létrehozták; ezt az váltja ki, hogy a gondolat mozgásának közvetlen forrása a „gondolkodó anyag” — a saját és az elődöktől örökölt. Ezt figyelembe nem venni annyit jelent, mint vulgáris szociologizmusba esni, ami ellen a marxisták mindig harcoltak. És végül az ideológia osztályjellege nem zárja ki azt, hogy általános népi és általános emberi tartalma is legyen, de csak az adott osztály tudatán visszatükröződő formában. Mindez rendkívüli módon megnehezíti mind valamely ideológiai je-

lenség osztályértelmének elemzését, mind pedig a társadalmi élet objektív körülményeivel való kölcsönös kapcsolatának elemzését.

Arról beszélve, hogy az ideológia osztályeredetének fogalma összeegyeztethetetlen a marxistáknak a történelem materialista magyarázata objektivitásáról való meggyőződésével, Mendel úr lényegében a marxi elmélet igazságának kérdésére gondol. Erre a kérdésre csak úgy lehet válaszolni, ha tisztázuk, hogy az elmélet tartalma összhangban van-e az emberi civilizáció fejlődésének fő tendenciáival, amelyeknek a meghatározott osztályok a konkrét hordozói.

Az ideológia a pontosság és a teljesség különböző fokán tükrözheti a valóságot és közben nem szűnik meg betölteni kora és osztálya társadalmi tudatának funkcióját. A történelem ismeri a tudat, az eszme és elképzelés olyan formáit, amelyekben — tekintet nélkül arra, hogy tudományos értelemben illuzórikusak, tarthatatlanok voltak — a valóság haladó mozgása tükröződött vissza (ilyenek pl. a vallási eretnokségek és a társadalmi utópiák különböző formái). Az általános szabály azonban, különösen a mai korhoz való közeledés mértékében a következő: az ideológia tudományosságának foka az általa képviselt osztály, társadalmi csoport progresszív voltától függ, és ellenkezőleg, a progresszív jelleg elengedhetetlen vonásává, sőt *feltételévé* válik az osztályöntudat tudományossága.

Marx és Engels az „ideológia” fogalmát néha negatív értelemben használta annak a jelölésére, amikor a társadalmi lét hamisan tükröződött valamely osztály, vagy osztály teoretikusainak elképzeléseiben. Sem Marxnak, sem Engelsnek nem jutott azonban eszébe azt állítani, hogy az érdekek és a velük kapcsolatos feladatok felismerése az emberek által semmilyen körülmények között nem nyerhet tudományos formát és nem sugallhatja a tudósoknak a következtetések helyességében való megalapozott meggyőződést. A marxisták éppen azért tartják nagyra a forradalmi burzsoázia ideológusait, mert ki tudták fejezni a feltörekvő, az adott történelmi korszakban haladó osztály érdekeit olyan formában, amely a társadalmi tudatot közelítette az objektív valósághoz. Ugyanilyen törvényszerű az, hogy e valóság legadekvátabb visszatükrözésének lehetőségével a proletariátus ideológiája rendelkezik, annak az osztálynak az ideológiája, amelyet helyzete arra kötelez, hogy következetesen harcoljon az igazságért és érdekelt legyen teljességig való megismerésében.

Másrészt abból a világos tényből, hogy a társadalmi tudat rendszerint elmarad a társadalmi élettől, egyáltalán nem következik az, hogy csak a valóság halvány másolata. A történelem arról győz meg bennünket, hogy a tudományos gondolat képes jelentős vagy kevésbé jelentős fokon meghatározni az emberek gyakorlati tevékenységét, vagyis képes kifejezni a társadalmi lét megváltoztatásának már megért szükség-szerűségét még *előtt*, mielőtt ez a szükség-szerűség a *tömeges cselekvés* formáját öltene. A reneszánsz és a felvilágosodás gondolkodói idealizált formában előre megsejtették a polgári társadalmat. Marx és Engels jóval korábban feltárta a szocializmushoz vezető utat, mint ahogy az valósággá kezdett válni.

Ugyanakkor nem lehet tagadni azt, hogy a Mendel úr által felvetett kérdés bizonyos nehézséget tükröz. Valóban, ha elképzeléseinknek csak olyan tartalmát tartjuk helyesnek, amely összhangban van a „magunknak való” dolgokkal és folyamatokkal, akkor lehet-e az eszme helyességéről beszélni? Ha pedig az eszme specifikus sajátossága abban rejlik, hogy nemcsak a létező jut kifejezésre benne, hanem a szükséges is, akkor mi felé törekszenek az emberek, lehet-e az eszmét úgy tekinteni, mint a valóság vissza-tükröződését?

A marxizmus ezt a kérdést úgy oldja meg, hogy magának a valóságnak a többneműségét és ellentmondásos voltát elemzi, azét a valóságot, amely, mint fentebb már rámutattunk, mindig magában hordozza a jövő (sokáig rejtett formában lévő) elemeit, amelyek *benne vannak a meglévőben* és ugyanakkor *tagadják is azt*. Amikor a marxisták azt hangoztatják, hogy meg vannak győződve annak elkerülhetetlenségéről, hogy a kapitalizmust a szocializmus váltja fel, akkor abból indulnak ki, hogy ezt a „szükség-szerűséget” a kapitalista termelési mód fejlődésének egész mechanizmusa és specifikus sajátosságai váltják ki: ez nemcsak saját tagadásának anyagi feltételeit hozta létre, hanem megalkotta azokat a társadalmi erőket is, amelyeknek a tevékenységében realizálódik az új társadalom történelmi valóságossága. Marx és Engels a jövőnek ezekre a reális elemekre támaszkodva általános vonásokban megalkották a kommunista rendszer tudományos eszméjét. Ez nemcsak a társadalmi tulajdonnal, mint az új életforma alapjával kapcsolatos elképzelést tartalmazza, hanem olyan elképzeléseket is, amelyek a termelőerők magas fejlettségi fokával, minden ember anyagilag biztosított létével, a tömegeknek a társadalom irányításában való széleskörű részvételével, az alkotó tevékenységnek az élet minden területén megmutatkozó igazi szabadságával, valamint az

emberi szellem alkatának azoktól a torzító fogyatékoságoktól való megtisztításával kapcsolatosak, amelyeket a konkurrenciaharc és az individualista erkölcs szült. Ilyenképpen Marx és Engels úgy vetette fel a kommunizmus kérdését, „ahogy egy természettudós tenné fel egy új, mondjuk biológiai fajta kifejlődésének kérdését, ha tudná, hogy az így meg így keletkezett és ebben vagy abban a meghatározott irányban módosul”.¹²

Ezért a haladó eszme a fejlődés adott fokán nemcsak előresejtés, a végcél meghatározása, hanem egyidejűleg *mozgás* is, amely a cél felé vezet, méghozzá a gondolat és a gyakorlati cselekvés mozgása bonyolult és dialektikus egységben. A kommunis-táknak gyakran tettek olyan szemrehányást, hogy elárulták Marx elveit, amikor általános koncepciójukat átmeneti jellegű tényekhez idomították. Ez a vád azonban nem állja ki a kritikát. A marxizmus szemszögéből az „érdekeknek” vagy „mai feladatoknak” az eszmével való szembeállítás nem jogos azon egyszerű ok miatt, mert magát a kommunista eszmék fejlődését az „érdekek” fejlődése magyarázza, nem az önzés szűk értelmében véve ezt a terminust, hanem a társadalmi gazdaság és társadalmi viszonyok szélesebb értelmében. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kommunizmus eszméjét nem lehet minden részletében megrajzolni, és nem lehet egyszerre elérni sok közbeeső fokozat megkerülésével. Ha a Szovjetunióban jelenleg a gazdasági tényezőre, vagy amint mondjuk a kommunista társadalom anyagi-technikai alapjának létrehozására helyezik a súlyt, akkor emellett egyáltalán nem feledkeznek meg a kommunizmus felé haladás többi feltételéről sem, amelyek közül nem kevésbé fontosak az eszmei, politikai feltételek — a szocialista demokrácia fejlesztése és a társadalmi tudat, a pszichológia, a magatartás normáinak megváltoztatása. Itt egy szélesebb értelemben vett törvényszerűség is van: a cél és a mozgás együvésszerűsége nem merül ki a cél konkrétizálásával, pontosabbá tételével a megvalósítás felé való haladás útján. A valóságnak szüksége van arra, hogy ellenőrizzük az eszme segítségével és összhangba hozzuk vele (nevezetesen ebben látjuk a szocialista elmélet és a reál alapozott politika funkcióját). A szovjet emberek így értelmezték a legközelebbi célkitűzéseket és így harcolva értük, az egész kommunista mozgalom jövőjét védik. Ezért a végcél védelmezésében nincs semmi misztifikáció, utópia vagy istenítés.

V.

A fentebb elmondottaknak van-e közük a történelemtudományhoz? Feltétlenül, mivel az az ideológia része, a társadalmi tudat egyik formája. Bár a történész a múlttal foglalkozik, nem utolsósorban azért teszi ezt, hogy segítsen megoldani az emberiséget jelenleg foglalkoztató kérdéseket.

A történettudomány aktuális voltának elismerésében szemmel láthatóan nincs különösebb eltérés köztünk és Mendel professzor között. Nála azonban kételkedés vált ki az objektív történeti kutatás lehetősége abban az esetben, ha a szerző meghatározott társadalmi, politikai álláspontonról kiindulva védi a meggyőződését és arra törekszik, hogy azt a lakosság széles rétegei, az egész nép elfogadja. Bontsuk ketté a kérdést. Legelőször megjegyezzük (és ez ellen opponensünk is aligha tesz ellenvetést), hogy „a társadalom szolgálatának igényét” a nem-marxista történetírásnak messze nem minden képviselője teszi magáévá. Azt jelenti-e azonban ez, hogy ezek valamiként, közvetve vagy közvetlenül, nem szolgálgják saját társadalmukat, vagy ha ez a társadalom ellentmondásos egész, akkor ennek az egésznek egy bizonyos részét, más szavakkal egy bizonyos osztályt? Mi tudjuk azt, hogy a történettudomány „osztályokfeletti voltának” hirdetése gyakran jóhiszemű tévelygés volt, vagy egyenesen a tudós kísérlete arra, hogy a reakcióval szemben megvédje az elfogulatlan kutatáshoz való jogát. Természetesen nem fogjuk összetéveszteni az ilyen jellegű tévedést az apolitikusságra irányuló törekvésekkel, amelyek leggyakrabban ott és akkor nyilvánulnak meg, ahol és amikor különösen kedvezőtlenül leleplezni a történelmi szemléletnek a mai korral, az uralkodó ideológiával és politikával való kapcsolatát. Hogyne emlékeznénk arra például, hogy L. Ranke, a XIX. századi „objektív” történetírás elismert vezére, aki a történelemnek „tisza tudománnyá” változtatásáért harcolt, nagyon távol állt az általa posztulált elvektől és meglehetősen határozott — reakciós és prusszofil — politikai szimpátiával kezdte el a konkrét kutatást. Kész volt elárulni a források szigorú osztályozásának és kritikájának követelményét, amennyiben ezt a forrás lehetővé tette, kész volt pl. be-

¹² Lenin: Állam és forradalom. Összes Művei. 25. köt. 491. l.

feketíteni Thomas Münzert, a fellázadt parasztok ideológusát és vezérét. Érdekes, hogy Heinrich von Sybel, az egyik nagy német polgári történész, aki maga is Ranke iskolájából került ki, szükségesnek tartotta, hogy elhatárolja magát a tudomány politikai semlegességének eszméjétől. A következőket írta: Minden történésznek „megvan a saját színezete, vallásos, ateista, liberális vagy konzervatív meggyőződése. Vannak különböző pártú történészek, de nincs elfogulatlan történész.”¹³

A kérdés tehát nem a pártosság, vagyis a történettudomány társadalmi funkciójának szubjektív elismerése, hanem az, hogy milyen az adott pillanatban, az adott körülmények között ennek a funkciónak a töltése, a történelmi eszmék, koncepciók, elképzelések valódi tartalma: egybevágó-e ezek a társadalmi fejlődés haladó tendenciáival, kifejezik-e ezt az *objektív* tendenciát vagy pedig (tudatosan vagy öntudatlanul) más, reakciós vagy konzervatív tendenciát fejeznek ki, amely *szintén* a valóságban gyökeredzik, a társadalmi életnek abban a szférájában, amely a múlt, a letűnőben lévő, de magát meg nem adó felé vonz. A marxista történészek nyíltan úgy tekintik tevékenységüket, mint a népek az új társadalmi rendszer győzelméért folytatott forradalmi, szervezett, tervszerű munkájának egy részét. Tudatosan valljuk a történettudomány pártosságának elvét, mivel ez hozza létre a múlt tapasztalata és a napjainkban folyó harc és alkotó munka közötti állandó jellegű együttműködést.

Zavarja-e ez a pontos történelmi kutatást? Itt ismét visszatérünk egy fentebb már érintett problémához, a valóságnak a múlt tudományos kutatásában speciális módon való visszatükröződésének problémájához. Mily gyakran hangzik el a felhívás opponenseink részéről: rekonstruálni a tényeket mint olyanokat, nem keverve hozzájuk a saját nézeteket, a kutató világnézetét. Ez azonban teljesen megalapozatlan követelés, méghozzá minden esetben megalapozatlan, akár társadalomtudóssal, akár természettudóssal szemben állítjuk fel. Amikor a biológus a mikroszkóp nagyítója alatt először felezi fel az élet új válfaját, vagy amikor a kísérletező fizikus a nagyképeségű gyorsító segítségével először „vág bele” egy elemi részecskebe, akkor ennek az elsődleges felfedezésnek a rejtélyében nincs-e ott láthatatlanul a tudomány egész megelőző története — nemcsak a felszerelés formájában, hanem eszmék vagy hipotézisek formájában is, amelyeknek megerősítése vagy felülvizsgálása céljából folyt a kísérlet, a felhalmozott ismeretek formájában, amelyeknek eredményeként lerövidül a megfigyelés, a leírás és az általánosítás közötti időszak? A társadalom-, a történettudomány csak annyiban különbözik a természettudománytól, hogy a történésznek egyrészt rendszerint nincs meg a lehetősége arra, hogy közvetlenül figyelje meg a tanulmányozott objektumot és közvetlen kísérlet segítségével ellenőrizze következtetési helyességét. Másrészt, és ez a fontosabb, a természetkutatónak (bármilyen változásokat hozzon is itt a tudomány fejlődése és az ember termelő tevékenysége) a természetnek az emberi társadalomhoz képest külsőlegesen világával van dolga, míg a *történelmi kutatásban a társadalom sajátmagával találkozik*. Eppen ezért a történelmi tény, amely a kutató tudatától független objektív alappal rendelkezik, ugyanakkor mintegy kétszeresen „szubjektív”. Olyan forrásokkal van dolgunk, amelyeknek általában bizonyos ideológiai színezetük van, a társadalmilag többnemű valóság valamilyen részét, oldalát tükrözik (pl. a múlt emlékeiben milyen gyakran „hallgat” a nép, az elnyomott tömeg, természetesen nem azért, mert a való életben is hallgatott).¹⁴

A történész, aki a kis és nagy, a lényeges és lényegtelen tények tömegével találja magát szemben, valamilyen kritérium alapján mindig bizonyos válogatást végez. Ez kezdetben a tanulmányozott probléma. De hiszen a probléma kiválasztását, pontosabban felvetését az határozza meg, amit rendszerint a kutató érdeklődésének neveznek, és bár ebben a kiválasztásban nem kis szerepet játszik a kutató egyénisége, a döntő jelentőségű mégsem ez. Itt kezd hatni a kor parancsa. *Végeredményben* mindnyájan a mai kor által felvetett kérdésekre válaszolunk, tőle kapjuk a legjelentősebb impulzusokat, nemcsak mint ember és állampolgár, hanem mint a múlt kutatója is, mivel a mai világban, a mai emberiségben a leglényegesebb vonásokban megtestesült, kristályosodott az egész megelőző történelem, és ki fogja azt állítani, hogy ez a „számtani középarányos”, valamennyi létező osztály és társadalom között egyenlő mértékben elosztott formában testesült meg? És végül, a történész már a tények kiválasztásának elsődleges műveletét is, néha maga sem veszi észre, egy korábban kialakult koncepció szemszögéből végzi, azzal a módszerrel összhangban, amelynek alapján dolgozik — és ez olyan körülmény, amelynek a szerepe növekszik a kutatás folyamán olyan

¹³H. V. Sybel: Über den Stand der neuen deutschen Geschichtsschreibung. „Kleine historische Schriften”. 3. Aufl. Bd. I. Stuttgart. 1880. 355. l.

¹⁴Érdekes gondolatokat fejt ki ezzel kapcsolatban C. Bobińska: Historyk fakt, metoda. Warszawa. 1964.

mértékben, ahogy az egyes tények bekapcsolódnak a bonyolult történelmi egészbe. Egyáltalán nem hagyjuk figyelmen kívül olyan más momentumok jelentőségét sem, mint a felhasználható források mennyisége, a mai ismeretek színvonala, a tudós tehetsége. A történettudomány egész fejlődése azonban arról győz meg, hogy objektivitásának, ténybeli hitelességének, a kutatás mélységének és sokoldalúságának meghatározó feltétele a történésznek a saját korabeli valósághoz való viszonya, viszonyának jellege, a világnézet jellege, a módszer tudományosságának foka. Az eszmék konfliktusa a történelem területén ezért nem valami külsődleges dolog a tulajdonképpeni kutató tudomány viszonylatában, hanem a történelmi megismerés szervesen szükséges része, mert ez a megismerés is mozgásban van, mint minden a világon, a reá jellemző belső ellentmondásokkal, amelyek sajátos módjukon tükrözik vissza a történelmi ellentmondásait. Ezt természetesen nehezebb észrevenni akkor, amikor a rész kutatások és részproblémák területén vagyunk. Ott azonban, ahol nagy általánosításokról van szó, ahol a tudomány a legbonyolultabb szférába, a történelmi szintézis szférájába lép, a világnézet szerepe különös erővel mutatkozik meg. És véletlennek lehet-e azt tartani, hogy éppen ebben a szférában van a nem-marxista történetírás leküzdhetetlen nehézségeinek forrása, amit aggodalommal vesz észre sok jelenlegi képviselője?

A marxista történetírás (különösen ha a hivatásos történetírásról van szó) lényegesen fiatalabb, mint a polgári történetírás. Ez a történetírás a társadalmi elnyomás elleni harcban született. A társadalmi-politikai kiélezettség, amely a módszer tudományosságával párosult, lehetővé tette e fiatal tudomány számára, hogy gyorsan haladjon előre főként a szociológia és az emberiség története sarkalatos problémáinak megoldásában. Így értékeli pl. a szovjet „Világtörténelmet” nemcsak azok, akik velünk egy nézetet vallanak, hanem egyes nem marxista, köztük amerikai kritikusok is. Nem azért említjük meg ezt, hogy elkerüljük saját hibáink vagy mulasztásaink elismerését, ami például a Mendel professzor által érintett aspektust illeti. Igen, történetírásunk kialakulásának volt egy bizonyos szakasza a régi világgal való elkieseredett osztály- és katonai összetűzőkésé körülményei között, amikor az aktualitást gyakran az egyenesvonalú és naív szociologizmus, a mai politikának a múltba való „visszavetítése” szellemében értelmezték. Voltak komolyabb esetek is, amikor eltértek a történelmi igazságtól, amikor a pontos osztályelemzést a tévesen értelmezett politikai szükségzerűség ürügyével önkényes értékelésekkel helyettesítették. Minden jószándékú kutatónak el kell azonban ismernie azt, hogy tudományunk növekedésének gyermekbetegsége, mint az objektivitás és a pártosság egységének, azonosságának marxista — leninista elvétől való eltérés is, nem szabály, hanem a szabállyal ellentétes. Ennek bizonyítékául szolgálhat az a sokoldalú kritika, amelynek az utóbbi években a szovjet történelmi irodalomban a Sztálin személyi kultuszával kapcsolatos hibákat és ferdtételeket alávetették.

A múlt tanulságaiból azonban egyáltalán nem vagyunk hajlandók olyan tanulságokat levonni, hogy „távolabb a politikától”. Ellenkezőleg, meg vagyunk győződve arról, hogy a történelmi valóság kutatásának helyes, objektív módszerével felfegyverzett tudományunk a mai valóságba való aktív behatolása sohasem volt ennyire szükséges. Ennek természetesen nem az elvont moralizálás és okoskodás céljából, nem durva analógiák és alaptalan történelmi párhuzamok segítségével kell történnie. A feladat más: felvértetni az emberiséget, amely jelenleg a legbonyolultabb feladatokat oldja meg azok közül, amelyeket valaha is meg kellett oldania, felvértetni eszmeileg is a társadalmi fejlődés törvényeinek megértésével, a haladást megtestesítő erők fölényébe vetett erkölcsileg megalapozott, józan meggyőződéssel, azzal a meggyőződéssel, hogy az emberek a jelenlegi atomkorban sem a történelmi „végzet” esletté adatai, hanem a történelem alkotói. Nos a marxista történészek és szociológusok ezért tulajdonítanak most különös jelentőséget a történelmi fatalizmus bármilyen formája elleni harcnak. Miközben elvetjük a divatos ciklikus elméleteket idealista misztikáikkal és pesszimista próféciáikkal együtt, az ismétlődés problémáját egyáltalán nem tartjuk másodrendűnek, sem elméleti szempontból, sem pedig társadalmi-gyakorlati szempontból, a fejlődés a múltban ki nem használt lehetőségeinek és változatainak, a haladás egyenesebb, „gazdaságosabb” útjainak keresése szemszögéből. És végül, a világban végbement hatalmas változások, amelyek lényegesen megváltoztatták az egyes országok fejlődése és az egész emberiség haladása közötti kapcsolatot, olyan népek bevonása az aktív történelmi életbe, melyeket gyarmati elnyomók hosszú ideig csak a történelem tárgyaként tekintettek — mindez rendkívül aktuálissá teszi a történelem mai marxista módszertana számára a *világtörténetiség* problémáját, a nemzetközi és nemzeti, az általános és sajátos problémáját, megköveteli a megfelelő kategóriák és fogalmak intenzívebb kidolgozását és a régebbinél nagyobb differenciálását, a tudomány logikai apparátusának tökéletesítését ebben az irányban.

Ha így értelmezzük a történettudomány szerepét a társadalmi életben, akkor világossá válik, hogy mesterkélt dolog szembeállítani a „szigorú objektivitást” a „propagandával”, vagyis azoknak a következtetéseknek a tömegek közti terjesztésével, amelyekhez a történettudomány eljutott. Nem esnek-e opponenseink időnként esetleg akaratlanul is azoknak a csapdájába, akik komoly veszélyt látnak abban, és a maguk szempontjából teljesen megalapozottan, ha a lakosság tömegei, s különösen a fiatalság megtanulja azt, hogy az ellentmondó események külsőleges káosza mögött felismerje az igazi gondolatot, a múltnak a jövővel való kapcsolatát, vagyis a fejlődés általános történelmi vonalát? Indokolt-e, hogy a tagadó gondolatot minden esetben a „propaganda” fogalmával azonosítsuk? Világos, hogy indokolatlan, mert a propaganda különböző lehet. Létezik az ember igazi emancipációja védelmében folyó propaganda, létezik a kizsákmányolás szabadságának és annak a propagandája, hogy elkerülhetetlen és célszerű a társadalom felosztása a „tehetetlen” tömegré, amely csak a végrehajtásra és a mechanikus ismétlésre képes, valamint az „irányítók”, a „technokraták”, a „szervezők” elitjére, amely a vezetés, az alkotás, a hatalom monopóliumával rendelkezik. Létezik a béke és a humanizmus propagandája, és létezik a „gyilkolásra való jog”, mindenféle bestiális fajüldözés propagandája. Utódaink aligha fogják helyeselni a tudomány olyan képviselőinek magatartását, akik napjainkban nem akartak harcbaszállni a reakciós propagandával és nem akarták tudásukat tudatosan és meggyőződéssel népük és az egész emberiség igazi, alapvető érdekeinek szolgálatába állítani.

Több mint száz évvel ezelőtt egy hazánkfia, egy fiatal gondolkodó és forradalmár, A. I. Herzen kihívást dobott a „tudomány buddhizmusának” arcába, akik megpróbáltak elzárkózni a képzelt pártatlan absztrakciók történelemfeletti szférájába: „Ki bírja rá őket, hogy a tágas épületet, ahol nincs mit csinálni, de amely díszes hely, elcseréljék a mi viharos szenvedélyű életünkre, ahol dolgozni kell, néha pedig meg is kell halni?”¹¹ Vajon ma nem jogos ez a szemrehányás?

*

A szövegben feleltünk Mendel professzor 8—10., valamint 13—14. kérdésére. Ami a 11. és 12. kérdést illeti, ezek azok közé tartoznak, amelyek körül élénk viták folynak az utóbbi időben a szovjet tudósok között is. A helyhiány miatt nehéz lenne ismertetni a különböző álláspontokat és érveléseket. Bizonyos képet ad ezekről az „Isztorija i szociologija” c. gyűjteményes kiadvány, amelyet a Nauka kiadó adott ki (ez az 1964 januárjában lezajlott viták gyorsírási anyag). A frissebb adatok az elméleti és történelmi folyóiratokban találhatók.¹²

Nem áltatjuk magunkat azzal a reménnyel, hogy igazunk felől könnyen meggyőzhetjük valamennyi opponensünket, és még kevésbé azzal, hogy megváltoztatjuk azok véleményét, akik velünk teljesen ellenkező nézeteket és módszertani elveket vallanak. Az álláspontok tisztázása azonban mindig pozitív dolog a tudományos vitákban és az eszmék harcában.

(*Voproszi Isztorii 1966. 10. sz. 29—50. l.*)

¹¹ A. I. Hercen: Szobranije szocsinyenij v tridcaty tomah. T. III. Moszva. 1954. 69. l.

¹² Ju. A. Levada: Tocsnyije metodi v szocial'nom iszledovanii. Voproszi filozofii, 1964. No. 9; P. V. Taranjeec, V. Sz. Sztrjev: Nekotorije problemi logika naucnogo poznyanija. Voproszi filozofii, 1962. No. 10; V. A. Gluskov: Gnoszeologicseskaja priroda informacionnogo modelirovanija. Voproszi filozofii, 1963. No. 10; P. P. Maslov: Modelirovanie v szociologicseskikh iszledovanijah. Voproszi filozofii, 1964. No. 3; I. D. Kovalcsenko, V. A. Usztynov, Z. G. Kurnenko, Ju. Ju. Kakh: Novuju viciszlityel'nuju tehniku — na szluzsbu isztoricseszkoi nauke. Isztorija SzSzsZi, 1964. No. 1; A. V. Gulaga: A történettudomány tárgyáról (Századok, 1964, 5—6. sz.); I. P. Kovalcsenko, V. A. Usztynov: Primenenije elektronnih viciszlityel'nih masin v isztoricseszkoi nauke. Voproszi isztorii, 1964. No. 5; M. A. Bary: Sztrukturnij analiz v isztoricseszkom iszledovanijii. Voproszi filozofii, 1964. No. 10; Metodologicseszkije i isztoriograficseszkije voproszi isztoricseszkoi nauki. Trudi Tomskogo unyiversztijeta. T. 173. vip. II. 1964; V. A. Usztynov: Primenenie viciszlityel'nih masin v isztoricseszkoi nauke. Moszkva. 1964; F. Konsztantynov, V. Kelle: Isztoricseszkij materializm — markszistszkaja szociologija. Kommuniszt, 1965. No. 1; A. Berg, I. Novik: Razvityie poznyanija i kibernetika. Kommuniszt, 1965. No. 2; H. Momdszjan: Filozofija obszesztvennogo razvityija. Kommuniszt, 1965. No. 4; Ju. Levada: Kiberneticseszkije metodi v szociologii. Kommuniszt, 1965. No. 4; O. Jahot: Zakon bolsih ciszel i szocialnaja statyisztika. Voproszi filozofii, 1965. No. 12; A. Ja. Gurevics: Obscsij zakon i konkretnaja zakonomernosty v isztorii. Voproszi Isztorii, 1965. N° 8, illetve Általános törvény és konkrét törvényesség a történelemben. (Századok, 1966. 6. sz.); „Szovetszkaja isztoricseszkaja enciklope-gija”. T. 9. Moszkva 1966, stb.

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Glatz Ferenc:

Szerkesztősi munka az induló Századoknál

Amikor 1865 őszen már látszik, hogy Pesty Frigyes terve: a „történelmi szaklap” megindítása egyelőre nem valósulhat meg, Ráth Károly azzal biztatja a szerkesztőt, hogy „reményünk van, hogy a nemzet jobb sorsa beálltával nekünk is virradni fog”.¹ És a szerkesztő valóban várt a politikai helyzet jobbrafordulására. Hogy a pillanatnyi kudarc ellenére a következő hónapokban sem adta fel a Századok megindításának tervét, azt mutatja, hogy még novemberben is cikket kér Ipolyi Arnoldtól,² s Ráth 1866 februárjában a kiadással kapcsolatban további türelemre inti, „mert ha ne talántán nem békülhetünk ki a némettel, Isten utse oly nyomorúság lesz ezen országban, kivált ha még a gabona is olcsó lesz, vagy éppen nem terem, hogy rútul megbuknánk”.³

Pesty folyóiratindítási szándékáról egy év múlva éppen a politikai viszonyok rendeződésének időszakában szólnak ismét a források: 1867 január közepén Thaly cikket kér a folyóirat számára Ráthtól,⁴ majd a hónap végén — mint Thaly és Szilágyi Sándor mondja — Pesty a Századok megindítását „a történelmi társulattal egybe akarná kötni”, s „a lapot a társulat közlönyének szánja”.⁵ Pestyben a korábbi kudarc érlelhette meg a gondolatot: a Századokat összekapcsolni egy, az egész ország történéseit tömörítő Társulat működésével, illetve ez utóbbi „közlönyeként” megindítani azt.⁶ 1865-ben azért kellett felhagyni a lapindítási szándékkal, mert a szerkesztő számos felkérő levele ellenére sem kapott a meginduláshoz szükséges mennyiségű cikket, ugyanakkor a Dunántúli Történetkedvelők társulása, amelyre vállalkozása támogatásában elsősorban számított — ingatag talajnak bizonyult egy rendszeres történelmi szaklap kiadásához. Valószínűleg ezt a támaszt gondolta megteremtőnek Pesty a Történelmi Társulat létrehívásával, s mint korábbi levelezése tanúsítja, ezt az elgondolást egyes történészek (Wenzel) már 1865-ben felvetették a szerkesztőnek.⁷

A Történelmi Társulat létrehívásának „eszméje” tehát kezdettől fogva összenőtt a Századok kiadásának tervével: a folyóiratindítás vetette fel a

¹ Ráth Károly — Pesty Frigyes 1865. szept. 9. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (A továbbiakban: OSzKK) Levelestár.

² Esztergom Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL.) Ipolyi levéltár. Pesty Frigyes — Ipolyi Arnold 1865. nov. 29.

³ Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek (a továbbiakban: OL. Thaly cs. Ivt. Levelezés). Ráth Károly — Thaly Kálmán 1866. febr. 17.

⁴ Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. jan. 15. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár. Ráth Károly levelezése II. köt. 4r.—103. (A továbbiakban: MTAKK. Ráth Károly levelezése.)

⁵ *Thaly Kálmán: A Magyar Történelmi Társulat keletkezése. Századok 1867. júl. 1. l.; Szilágyi Sándor: Titkári jelentés. (Visszapillantás az első század-negyedre: 1867—1892). Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának napján 1892 május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmából. Bpest. 1892. 14. l.*

⁶ *Szilágyi Sándor: i. m. 14. l.*

⁷ *Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok. 1966. 6. sz. 1286., 1288., 1297. l.*

társulatalakítás szükségét, majd később a folyóirat, mint a Társulat kiadványa annak függvénye lesz. Függvénye nemcsak abban az értelemben, hogy tagjainak munkáján áll vagy bukik léte (s mint látni fogjuk viszont: a Századok megszűnése gyakorlatilag egyet jelentene a Társulat bukásával), hanem úgy is, hogy a társulati vezetés tudománypolitikája, történelemfelfogása szabta meg közlönye irányát. Ez az összefonódás határozta meg végül azt is, hogy ki legyen a szerkesztő: a Századokat kiadni tervező Pesty, a társulati eszme „első ébresztője” a megalakulás körül összecsapó történetírói csoportok harcában háttérbe szorul, s a társulati értekezleteken magát „jól forgató”, az erősebb fél oldalára álló Thalyt választják a Társulat titkáranak, s ezzel együtt rábízják a társulati folyóirat, a Századok szerkesztését is. Hogy Thaly neve miként került előtérbe, a Társulat megalakításának történetéből már láthattuk.⁸ Az ott elmondottakhoz talán annyit kell hozzátennünk, hogy még mielőtt megválasztották volna a Századok szerkesztőségét, amikor még a későbbi szerkesztőbizottság összetétele sem alakult ki, Thaly már akkor biztos jelöltje volt a „társulati lap” szerkesztői tisztségének. Jelzi ezt már a februári-márciusi Thaly—Ipolyi levélváltás is, de talán még határozottabban az Alapszabályok 32. §-a, mely kimondja, hogy a folyóirat szerkesztését a társulati titkár — melynek szinte egyedüli várományosa az előzetes bizottság tollvivője, majd ideiglenes titkára, Thaly Kálmán — fogja végezni.⁹ Pesty Frigyes kiszorult a szerkesztői tisztségből. Noha lapjának címét átvette a társulati közlöny,¹⁰ Thaly mellett neki — mint társulati pénztárnoknak — csak a terjesztési munka összefogása volt a feladata.

Az Alapszabályokban és a Századok első számának borítóján is az állt, hogy a titkár, illetve Thaly Kálmán szerkeszti a folyóiratot.¹¹ Mégis a július 2-i választmányi ülés a „közlöny irányának, közleményeinek, rovatainak úgy anyagi körülményeinek megállapítására”¹² egy „albizottságot” választott. A Horváth Mihály (elnök), Thaly Kálmán, Toldy Ferenc, Pesty Frigyes összetételű bizottságnak úgy látszik ideiglenes szerepet szántak: addig funkcionáljon csak, míg ki nem alakul a szerkesztési munka rendje. Tevékenységéről szinte semmi közelebbit nem mondanak a források. Tudjuk, hogy az október 3-i választmányi ülésen előterjesztették jelentésüket az addig „tett intézkedések”-ről. A jelentést a választmány el is fogadta, majd megbízatásukat az év végéig meghosszabbította.¹³ Arról azonban, hogy ez az első szerkesztőbizottság mint testület valamilyen formában funkcionált volna (bizottsági ülés stb.) — nem tudunk. A levelezési anyagok alapján rajzolódik csak ki bizonyos kép az egyes tagok munkájáról.

Horváth Mihály már július 3-án — az első választmányi ülést követő napon — Münchenbe utazik, hogy rendezze magánügyeit, illetve hogy „Szent-István és Gizellát érdeklő adatokat nyomozzon”,¹⁴ majd augusztusban a trencsén-teplítzi nyaralóban találjuk.¹⁵ Az első hónapokban úgy látszik, nincs különösebb befolyással a Századok szerkesztésére, s az említett bizottsági

⁸ *Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok. 1967. 1—2. sz.*

⁹ *Uo. Iratok 1., 8., 10., 14., 15.: Függelék (Alapszabályok).*

¹⁰ A Századok megjelenési engedélyét a társulati alapszabály (32., 33., 34., 36. §) tartalmazza. A lap címét csak a júl. 2-i választmányi ülés határozta meg. (*Lukács Imre: A Magyar Történelmi Társulat története. Bpest. 1918. 24. l.; Századok 1867. júl. 17. l.*) Amíg nem dönt el, hogy Pesty hajlandó-e visszavonni a Társulat alakulásakor beadott Különvéleményét, s így benmarad-e a társulati vezetésben, addig nem volt biztos, hogy lapja címét, a „Századok”-at átveszi-e majd a társulati közlöny.

¹¹ Alapszabályok 32. §.

¹² Századok, 1867 júl. 17. l.

¹³ *Uo. 1867 okt. 211. l.*

¹⁴ Magyarország, 1867. aug. 3.; Századok, 1867 okt. 217. l.

¹⁵ *OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Horváth Mihály — Thaly Kálmán 1867. aug. 17.*

jelentést is Thaly Kálmán terjeszti be az októberi választmányi ülésen.¹⁶ Toldy Ferenc szerkesztőségi munkájáról mit sem vallanak a források. A teendők lényegében Thaly Kálmánra és részben Pesty Frigyesre és Pauler Gyulára, a társulati jegyzőre hárulnak.

Az első füzet összeállításával még nem volt különösebb nehézsége a szerkesztőnek. Igaz, hogy az ígért cikkek közül, melyeket az indulás lendületével ajánlottak a szerzők (Mikó Imre, Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Toldy Ferenc, Wenczel Gusztáv)¹⁷ csak Horváth Mihály tanulmánya volt készen,¹⁸ de hamarosan küldte okmánypublikációját Ipolyi,¹⁹ s több éve készülő forrásközleményének egy részét Nagy Imre.²⁰ Thaly, Pesty, Nagy Iván, Pauler s több szerző — a szerkesztőség munkatársai, és Nagy Iván is a „központban levő ember”.²¹ Az új folyóirat első száma így már augusztus elején kikerült a nyomdából.²²

Az első szám megjelenése után Thaly szabadságra megy: augusztus közepétől szeptemberig az északi megyék levéltárait járja, majd szeptember közepén néhány napos pesti tartózkodás után hazautazik szülőfalujába, Csepren.²³ A szerkesztőségben majd két hónapig csak Pesty Frigyes marad, akit teljesen lekötnek a pénztári teendők, a terjesztés, a beíratások, és Helynévtárjának munkája. Így természetesen nem csoda, hogy miután Thaly szeptember 30-án Pestre érkezett, az októberi szám összeállítása előtti napokban, nem volt nyomdába adható cikke.²⁴ Igaz, hogy még a Századok júliusi számában szerkesztőségi közleményben felszólította a választmányi tagokat, „mint a Századok »legtermészetesebb munkatársait«: támogassák e közlőnyt minél buzgóbban és serényebben gyakori beces közleményeikkel”,²⁵ majd a sajtóban úgy nyilatkozott, hogy a Társulat folyóiratában „minden hazai történetkedvelő szívesen láttatik közleményeivel”,²⁶ mégis Szabó Károly Huszár Gál nyomdájáról írt értekezésén,²⁷ Haan Lajos XVI. századi versközleményén²⁸ és Nagy Imre két kisebb közleményén kívül — melyeket még Pestynek küldött 1865-ben²⁹ — nem volt kézirat a szerkesztő fiókjában. Thaly amilyen lendülettel látott tavasszal a társulati szervezéshez, a tagtoborzáshoz, az ülések előkészítéséhez, most, az első nehézség előtt, s talán az első hiba után — meghátrál: le akar mondani. Amint Ipolyival folytatott levelezéséből kihámozható, lemondásának valóban az lehetett az oka, hogy hiába számított a félezernyi tagságtól újabb cikkekre, 2 hónap alatt sem gyűlt össze annyi, hogy azzal egy számot megtölthetett volna.³⁰ A lemondástól, mely az őszi „tudományos idény” kezdetén, a Századok újabb számainak nyomdábaadása illetve előkészítése előtt kétségtelenül igen érzékenyen érintette volna a társulatot, Horváth Mihály közbelépésére áll el.³¹ Nem ismerjük Horváth

¹⁶ Századok, 1867 okt. 211. 1.

¹⁷ Magyarország, 1867. júl. 3.

¹⁸ Horváth Mihály: Szent István első összeköttetései az egytemes keresztény egyházzal. Századok 1867. júl. 18—42. 1.

¹⁹ Iratok 2. Magyar okmány-érdekességek Ipolyi Arnoldtól. Századok, 1867 júl. 42—47. 1.

²⁰ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre—Thaly Kálmán 1867. júl. 10. Nagy Imre: Egy magyar emlékirat a XVI. századból. Századok. 1867 júl. 47—53. 1.

²¹ Nagy Iván: A murányi Venusről. Uo. 68—78. 1. Pauler Gyula könyvismertetéseket közöl. Uo. 78—81. 1.

²² Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. júl. 25. MTAKK Ráth Károly levelezése II. köt.

²³ Iratok 7.; Századok 1867. okt. 210. 1.

²⁴ Iratok 8.

²⁵ Uo.

²⁶ Magyarország, 1867. júl. 3.

²⁷ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. júl. 7.

²⁸ Haan Lajos — Pesty Frigyes 1867. júl. 11. OSZKK Levelestár.

²⁹ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre—Thaly Kálmán 1867. júl. 10.

³⁰ Iratok 8., 9.,

³¹ Iratok 8.

Mihály érveit, melyekkel a titkári tisztségben maradásra bírta a fiatal szerkesztőt, de egy biztos: noha ekkor írt leveleiben Thaly panaszodik, hogy milyen sok „lótás-futás s kellemetlen teher”-rel jár a titkárság, a szerkesztőség, és hogy „megöl ez a három ár!” („tanár, titkár, bűvár”)³² mégis ismét nagy lendülettel fog a második számhoz szükséges kéziratok beszerzéséhez. Levelezése — amely ekkortól még nagyobbra duzzad — betekintést enged a korabeli szerkesztőség munkájába: miként születnek meg az első hazai történész-szakfolyóirat kéziratai, s hogyan lesznek a kéziratokból cikkek.

*

A szerkesztő gondolatai — mint az eddigiekből is látszott — a megfelelő tanulmányok beszerzésével kezdődött. Noha két év alatt sokat változtak a politikai körülmények, s most már a Századok elvileg egy nagy létszámú, az ország majd minden jelentős történészét magába foglaló Társulat szerzőgárdájára támaszkodhatott, mégis 1867-ben majdnem megismétlődött Pesty Frigyes 1865-ös lapindítási kudarca. Ennek okát egyik oldalról a Társulat alakulásában kereshetjük, hogy olyan felkészült és szorgalmas történétírók, mint Ráth Károly, Szilágyi Sándor távol maradtak a társulati vezetéstől,³³ s nem kis részben abban, hogy Thaly a nyári hónapokban elhanyagolta az új folyóirat megindításánál elengedhetetlenül szükséges munkatársi gárda toborzását. Természetesen nemcsak hanyagságról, gondatlanságról volt szó Thaly esetében, hanem a tudományos folyóirat szerkesztési munkálataiban való tapasztalatlanságról is. Thaly korábbi lapszerkesztői tevékenysége folytán igen fiatalon jártasságot szerzhetett a sajtóvilágban, a szerkesztésben, a nyomda körül stb.,³⁴ mégis az első, havonként megjelenő történész-szaklap szerkesztése egészen más feladatok elé állította, mint előbbi lapjai. Politikai lapok szerkesztőjének lenni, mint Angyal Dávid megjegyzi, „irigylet állás” volt a hatvanas évek Pestjén,³⁵ hiszen a politikai-társadalmi élet változásai ezeket néhány év alatt ugrásszerűen az érdeklődés és a politikai szereplés középpontjába lódították, s egy-egy lap újságírói gárdája igen gyorsan kialakult. Egészen más körülmények között „rajtolt” egy szakfolyóirat. Mindenekelőtt ki kellett harcolnia helyét a már addig is megjelenő tudományos publikációk, illetve a más, ugyanabból a szakágból is közlő folyóiratok között. Első pillantásra úgy látszik, hogy a Századoknak, mint „históriai szaklap”-nak nem kellett helyért küzdenie a történettudományos publikációk között, hiszen az egyetlen ilyen rendszeres folyóiratnak indult. Mégis amikor Thaly a szerzőkhöz fordul tanulmányokért, azok választleveleikben többször is azt hozzák fel mulasztásuk mentségéül, hogy korábbi ígéretük kötik őket már más munkákhoz, melyeket nem szakíthatnak félbe, nem tehetnek félre a Századok miatt. Nemcsak Toldy dolgozik „Chrestomatiáján”, s Finály tartogatja közleményét — mint az Erdélyi Múzeum munkatársa — annak évkönyve számára,³⁶ hanem más irányú publikációkon dolgozik Révész Imre, Csaplár Benedek is.³⁷ Amikor pl. Thaly megkéri Fabó Andrást, hogy ismertesse Horváth Mihály gyűjteményes mun-

³² Iratok 7., 8.

³³ Vö. R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961. 111, 1. *Glutz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat...* 244—245. l.

³⁴ R. Várkonyi Ágnes: i. m. 57., 76. és 112. l.

³⁵ Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Szerkesztette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Angyal Dávid. Bpest. 1925. 107. l.

³⁶ Iratok 8., 12.

³⁷ Révész Imre — Pesty Frigyes 1867. okt. 7. OSzKK. Levelestár; Csaplár Benedek — Pesty Frigyes 1867. V. (VI.) 18. Uo.

káját, az csak a szerző személyére való tekintettel vállalja el.³⁸ A szerkesztő szemrehányására pedig, hogy ui. eddig nem küldött kéziratot a Századoknak, Fabó — s szavai talán az általános helyzetet is jellemzik — így válaszol: „Azon megjegyzésén kezdem, hogy eddig folyóiratunk számára munkát nem küldöttem. Ne csudálkozzék, kedves jó lélek! rajta. Sajtó alatt levő Okmánytárammal s a következő kötetekre való gyűjtéssel, Monumentáim számára egy, több kötetre terjedendő munka másolásával annyira el vagyok foglalva, hogy nekem a szó szoros értelmében egy szabad óráim sincsen.”³⁹

Pedig a Századok a korabeli viszonyokat tekintve nem is fizetett rosszul. Az ívenkénti 20 forint meghaladta a Történelmi Bizottmány kiadványainak általában 15 forintos⁴⁰ honoráriumát, nem is szólva azokról a gyakran szinte nevetségesen csekély összegekről (6—7 Ft.), melyeket az egyéni nyomdász-kiadók fizettek egy-egy történelmi munka íveiért.⁴¹ A cikkek elkészülésének fékje másrészt magában a korabeli történetírói munka viszonyaiban rejtett. Igaz, az ötvenes években megnyíló nemesi levéltárak gazdag forrásanyagot kínáltak a kutatóknak,⁴² s egy-egy szorgalmasabb történetbúvár többszáz oklevélmásolattal is rendelkezett.⁴³ A történeti események rekonstruálásához azonban gyakran kellett más családok levéltári anyagát is átnézni, felkutatni, hol vannak e levéltárak, majd időt szakítani az odautazáshoz. Szabó Károly írja egyik Thalyhoz intézett levelében, hogy a Kendefyek levéltárát pl. a család élő tagjai „mint a sárkányok oly féltékenyen őrizték a legújabb időkig”, s mikor hozzáférhetőnek látszott, akkor derül ki, hogy a levéltár nem is Erdélyben — ahogy addig tudta —, hanem a Hátszeg vidékén van.⁴⁴ Előfordultak még olyan apró kellemetlenségek is, hogy a nyári kutatóidőben, amikor utazásait végezhetette a történész, a nemesi család vagy a családfő éppen nyaralt, nem volt otthon, ezért a munkát halasztani kellett.⁴⁵ Nem volt egyszerű a könyvtári anyaghoz férni sem. Az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia könyvtára ezekben az években rohamosan fejlődtek, forgalmuk növekedett, s bennük a fővárosi kutatók majd minden fontosabb kiadványt megtalálhattak.⁴⁶ A vidékiek helyzete azonban összehasonlíthatatlanul nehezebb volt. Noha Hunfalvy Pál az Akadémia könyvtárából a levelező tagoknak megküldte a kért könyveket,⁴⁷ s egy-egy nagyobb vidéki magánkönyvtár könyvállománya sem becsülhető le, mégis a korabeli levelezésekben igen sűrűn olvas-

³⁸ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Fabó András — Thaly Kálmán 1867. okt. 7. Ismertetése Horváth Mihály kisebb történeti munkáiról Garády néven a Századok 1867 novemberi (291—305. l.), decemberi (391—408. l.) sz.-ban jelent meg.

³⁹ Uo. Fabó itt nyilván az 1869-ben megjelent „A magyar és erdélyországi mindkét vallású Evangélikusok okmánytára” I. köt., és az 1861—73 között folyamatosan megjelenő „Monumenta Evangelicorum Aug. conf. in Hungaria historica” kötetinek munkálataira utal. A szerkesztő e téren adódó nehézségeire vö. *Somogyi Sándor*: Gyulai Pál levelezése. Bpest, 1962. 512. l.

⁴⁰ MTA KK. Történelmi Bizottmány iratai 26/1867. 13. l.

⁴¹ A kiadónál nem volt szabott ár. Az igen alacsony ív-áraknak — mai átszámításuk után — mégis gyakran az az oka (*Szilágyi Sándor*: Erdély története- 60 ív: 400 ft. — ívenként 6,66 ft. *R. Várkonyi Agnes*: i. m. 351. l.), hogy a kiadók 24 ív felett nem fizettek a szerzőknek. (*Márki Sándor*: Adatgyűjtemény Thaly Kálmán életéhez. MTA KK. Történelem 4r-314.) A kérdésre még: *R. Várkonyi Agnes*: i. m. 47. l.

⁴² *R. Várkonyi Agnes*: i. m. 44. l.

⁴³ Nagy Imre 1868-ig összegyűjtött oklevélmásolatairól (és oklevelekről) a következő kimutatást adja:

„Árpádkori mintegy	50—60
Anjoukori mintegy	420
Zsigmondkori mintegy	450
Hunyady kori mintegy	440
Jagello kori mintegy	180
Habsburg kori mintegy	540

OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés Nagy Imre — Thaly Kálmán 1868. márc. 10.

⁴⁴ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. nov. 13., dec. 4.

⁴⁵ Thaly Kálmán — Ráth Károly 1867. júl. 25. MTA KK. Ráth Károly levelezése II. köt.

⁴⁶ *Tóth András*: Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849—1875. Bpest. 1957. 464. l.

⁴⁷ *Szilágyi Sándor* — Pesty Frigyes 1860. máj. 6. OSzKK. Levelestár.

hatunk arról, hogy éppen egy-egy szakkönyv nincs kéznél, s ezért kell állnia félkészben a tanulmánynak,⁴⁸ vagy várni, míg valamelyik fővárosi ismerős átnezi a szükséges anyagokat a nagy könyvtárakban.⁴⁹ Csengery Antal kissé talán elkeseredetten szól a hazai kutatás hátramaradási okainak a könyvtári viszonyokkal való összefüggéséről: „A magyar tudós nem talál könyvtárt, hol a szakára tartozó nevezetesebb munkákat a mint megjelentek, csakhamar feltalálja; s az akadémia, anyagi tekintetben nincs úgy ellátva, hogy csak a különböző szakokban megjelenő külföldi folyóiratokat is mind megrendelje.”⁵⁰

Emellett a kutatók majd mindegyikét időhiány szorítja. Még az aránylag nyugodtabb körülmények között, a megyei közigazgatásban ülő történészek is arról panaszkodnak, hogy hetekre, hónapokra kénytelenek megszakítani kutatásaikat⁵¹ (Nagy Imre, Torma Károly), s a tudományos élethez oly közel álló munkahelyeken dolgozó kutatók, mint Révész Imre, Szabó Károly is magának „csak lopva dolgozhat”.⁵² Szabó Károly, az induló Századok kétségtelenül egyik legképzettebb „állandó munkatársa” az Erdélyi Múzeum könyvtárosa, s így idejének nagy részét kutatási anyaga között töltheti. Mikor azonban — könyvtárnoki teendői elvégzése után a kutatásokhoz kezdene, akkor — mint Torma Károlynak panaszolja — hol „gyűlésbe hívják”, hol mint segédtanárt vizsgákra, otthon pedig állandó családi gondokkal küszködik.⁵³

S igaz, hogy egy-egy tanulmányt, közleményt a mainál jóval kisebb idő alatt, s kevesebb munkaráfordítással írhatott meg a száz évvel ezelőtti történész, az első számok cikkeinek küldésekor nem egyszer mentegetőznek a szerzők, hogy közleményüket csak „hamarjában készítették”. S noha az első számokba olyan gondos munkájú történétírók adtak tanulmányt, mint Horváth Mihály, Nagy Iván, Pauler Gyula, mégis Szabó Károly, Nagy Imre leveleinek egy-egy utalása, Thaly és Ipolyi levélváltása is sejtetik, hogy nem voltak ritkák a rosszul olvasható és a stilisztikailag is gyenge kéziratok.⁵⁴ Ezeket Thaly átjavígtatta, néha átfogalmazta.⁵⁵ Tartalmi átdolgozásról, „húzásról”, vagy új mondatok, szövegrészek szerkesztői beiktatásáról egy esetben sem tudunk, noha, mint később erről szó esik, Thaly nagy előszeretettel fűzött „szerk.” jegyzeteket a megjelenő írásokhoz.

A beérkezett kéziratok javítgatásánál jóval nagyobb energiát kellett fordítania a szerkesztőnek a *nyomdai* munkára.

A szám kézirateit nem kellett egyszerre leadni a nyomdának, hanem folyamatosan szedették az egyes cikkeket, illetve a Tárca rovat friss híreit az utolsó korrektúráig gyűjthették.

Az első évfolyam második (októberi) számának „nyomdai ütemezése” pl. így alakult. Mivel a hónap eleji kéziratleadáskor csak kevés anyag gyűlt össze, október első napjaiban Thaly nyomdába küldte Szabó Károly éppen megérkezett Huszár Gál-tanulmányát s Pauler Zrínyi Péterét, hogy — mint Ipolyinak írta — legyen néhány napig mit szedessen.⁵⁶ Ipolyi forrásközle-

⁴⁸ ČSSR. Štátni Archiv Bratislava, pobočka v Nitre. Botka Vozokany. (A továbbiakban: ČSSR. Nitra. Botka Vozokany) Kart. 23. (44.) Vö. még: OL. Thaly cs. lvt. Levelezés Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. júl. 7.

⁴⁹ Haan Lajos — Pesty Frigyes 1867. júl. 11. OSzKK. Levelestár.

⁵⁰ MTAKK. Rákóczy László feljegyzései. Vegyes Iratok. III. Ms 4948/1 cs. Egyéb. 5. 1. é. n. (1868).

⁵¹ Szabó Károly — Torma Károly 1867. máj. OSzKK. Levelestár.

⁵² Révész Imre — Pesty Frigyes 1867. okt. 7. OSzKK. Levelestár.; OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. nov. 13.

⁵³ Szabó Károly — Torma Károly 1868. jan. 18. OSzKK. Levelestár.; Iratok 13., 16.

⁵⁴ Iratok 2., 10.; OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1867. júl. 10.; Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. júl. 7.

⁵⁵ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Ipolyi Arnold — Thaly Kálmán 1867. okt. 12.

ményének második része csak október 11—12-én, Finály Henrik rövid beszámolója az apulumi ásatásokról csak október 20. körül érkezett a szerkesztőségbe, s ezután kerülhetett a nyomdába.⁵⁷ S azt olvasva, hogy a november 3-i választmányi ülésen Thaly már „bemutatja a Századok éppen akkor megjelent II., azaz októberi hármass (?) füzetét”,⁵⁸ kissé meglepődünk a szerkesztői munka gyorsaságán s a nyomdai átfutási idő rövidségén. Az első füzetek e gyakorlata, amely szerint a megjelenési hónap utolsó hetéig beérkező kéziratokat megjelentették a nyomás alatt levő számban, s a következő hónap elején a szám már az olvasó kezében volt (kimutathatóan így volt ez nemcsak az októberi, hanem a novemberi, decemberi számokkal is), többször megbosszulta magát a sok nyomdahibában.

Ismeretes, hogy az ötvenes, de különösen a hatvanas években milyen ugrásszerűen fellendült a hazai nyomdaipar.⁵⁹ Jelzi ezt nem csak a vidéki nyomdák rendkívül gyors szaporodása, s gyakran a fővárosi üzemeket is meghaladó teljesítménye, hanem a nyomdászüzemek belső szervezettségének növekedése is.⁶⁰ A szervezettség javulása természetesen igen lecsökkentette az átfutási időt is.⁶¹ A Századokat „ívenként az első javítással (azaz egy »házi korrigálással«) együtt 19 forintért” Emich Gusztáv üzemében nyomták.⁶² (A nyomtatási ár megfelel a korabeli átlagos költségnek. A Történelmi Tár XIII. kötetének [1867] íveit 20 forintért nyomták, s ugyanennyit fizetett az Akadémia a Monumenták és a Rákóczi-tár nyomtatásáért is.)⁶³ Emich ellenzéki napilapokat, tudományos hetilapokat már évek óta nagy számban adott ki, illetve nyomtatott. Korszerű üzemének nyilván nem kis része volt abban, hogy a Századok nyomdai munkálatai alig haladták meg az egy hónapot.⁶⁴

Sajnos a korabeli Századok egy nyomdába adott kéziratát, korrektúráját sem ismerjük, s így csak következtetni tudunk a nyomdahibák okaira. Érdekes adalékot nyújt ehhez Ipolyi egyik cikkének, az első (júliusi) számban megjelent Magyar Okmányérdekességek (I. rész) története. Ipolyi küld egy kusza írású, rosszul fogalmazott kéziratot, melyben Thaly „az észrevétlenül hagyott pongyolaságokat” átírja.⁶⁵ Így a nyomdász már egy javított, nehezen olvasható kéziratot kap, a „nonagesimo” helyett így könnyen „nonogerimo”-t, az „obligonis” helyett „obligátis”-t szed, „azután” helyett „azóta”-t.⁶⁶ A szedést követő első levonatot a nyomdai korrektor javította,⁶⁷ akinek — mint egy korabeli nyomdász írta — „amúgy is annyi a dolga, hogy mindent csak nagyjából végezhet”.⁶⁸ A tördeltet csak a szerkesztő olvasta, a szerzők csak egyes esetekben. Mivel rövid időn belül vissza kellett adni a korrektúrákat nyomásra, könnyen elképzelhető, hogy a szerkesztő össze sem hasonlította

⁵⁶ Iratok 8.

⁵⁷ Iratok 10., 12.

⁵⁸ Századok, 1867 nov. 305. l.

⁵⁹ OL. Belügyminisztérium Levéltára Általános iratok. 1867 — III. — 16/a. Az ország nyomdait összeírják 1867 nyarán, s jelentést kérnek tőlük.

⁶⁰ Vö. *Berkesi István: A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története.* Temesvár, 1900. 12. l. *Fereneci Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története.* Kolozsvár. 1896. 102. l.

⁶¹ Vö. *Csülős Ferenc: A debreceni városi nyomda története.* Debrecen, é. n. (1911). 285. l.

⁶² Iratok 1.

⁶³ Az MTA Történelmi Bizottmányának költségvetése 1867. MTAKK. Történelmi Bizottmány iratai. 26/1867. 13. l.

⁶⁴ OL. Abszolutizmuskori Levéltár. Helytartótanács elnökségi iratok. Pest-Budán megjelenő újságoknak Előfizetői számok szerinti kimutatása. 1866. 6983. éln. IV. B. 519.

⁶⁵ Iratok 2., OL. Thaly-cs. ltv. Levelezés. Ipolyi Arnold — Thaly Kálmán 1867. okt. 12.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Iratok 1.

⁶⁸ Magyar Sajtó, 1864. dec. 5. 1302. l.; uo. 1864. dec. 21. 1364. l. A lap hasábjain zajló vita a sajtóhíbráról a korabeli sajtóviszonyok igen sok — a szerkesztőségi munkával, nyomdász bérezéssel, nyelvtudási hiányosságokkal kapcsolatos — kérdését felveti.

az eredeti kézirattal a nyomtatott szöveget. Szédési hibák tehát igen könnyen maradhattak a cikkekben. De ha a szerkesztő vagy a korrektor becsületesen is végezte munkáját, még mindig fennállott az a gyakori eset, hogy a nyomdász — mivel csak a kiszedett betűk száma szerint fizették, s a javításokat nem számították be, — egyszerűen figyelembe sem vette a korrektor vagy a szerkesztő javításait.⁶⁹ A szerző ilyenkor joggal háborodott fel a nem egyszer értelemzavaró betűhibákon.⁷⁰ Nemcsak Ipolyi említett tanulmányában maradtak meg s olvashatók e „roppant bakok”,⁷¹ hanem más közleményekben is sorra észrevehetőek a kisebb-nagyobb nyomdahibák. S noha Thaly több mint egy évtized múltán kissé oktatóan írja Szilágyi Sándornak, hogy a korrektúrák javítására több időt kell fordítania a szerkesztőnek,⁷² a korabeli kiadványok sokat vitatott technikai gyengeségétől, a sok betűhibától a Századok első számai sem tudtak megmenekülni. Amennyire a források alapján meg tudjuk ítélni, ebben valószínűleg nem egyedül Thaly volt a hibás. Abban már viszont jobban, hogy Ipolyi tanácsát — fogadjon egy külön korrektort a szerkesztőség — nemhogy elfogadta volna, de megsértődött rajta.⁷³

És itt röviden szólni kell Thaly szerkesztői tevékenységéről. Az eddig elmondottakból és a hátrébb közölt dokumentumokból is látszik szervezési lendülete, munkabírása. A folyóirat ügyeinek szinte minden szála az ő kezében fut össze, vagy legalább is átmegey kezén. Ő tárgyal a nyomdával, a könyvkereskedővel, ő ír, mozgósít cikkek írására, válogat a beérkezett kéziratok között, jórészt javítja a korraktúrákat s arra is van energiája, hogy elintézzé Szabó Károly alapítvány-befizetését, könyvet vásároljon Nagy Imrének, feladja ingatlanhirdetéseit, s továbbítsa — mivel „drága a posta” — a szerkesztőségbe a levelekkel, cikkekkel érkező csomagokat.⁷⁴

De mint azt a Thallyval foglalkozó irodalom már tisztázta, ez a hallatlan energia elfogultsággal, kiegyensúlyozatlansággal párosult.⁷⁵ Kisebbségekben is megnyilvánult ez. Nem tűrte, hogy beleszóljanak a szerkesztőség munkájába: Ipolyival a sajtóhibákért tett szemrehányások miatt különbözött össze.⁷⁶ Nagy Imrével pedig azért, mert egy alkalommal feltételezni mertte, hogy kézirata elhanyagolt a szerkesztőségben.⁷⁷ A súlyosabb az volt, amikor az elfogultság szerkesztői önkénnyé fokozódott. A Századok első füzetét olvasva például azonnal feltűnik, hogy Thaly ismert nagy személyi „ellenlábását”, Szilágyi Sándort (és munkáját) a Századok többször is megtámadja. Az első számban Pauler (a társulati jegyző, a szerkesztőség munkatársa) Szilágyi Báthory Gáborát marasztalja el, igaz, elvi ellenvetésekkel, de eléggé szigorúan;⁷⁸ majd a szerkesztő néhány oldallal hátrébb elmondja, hogy Szilágyi, „ki mostanában ugyancsak szaporán termékenyíti történetirodalmunkat újabb és újabb munkákkal”, a Rákócziak kora Erdélyben címmel rendezti könyvét sajtó alá, „noha sajnáljuk, hogy a derék szerző elébb megírta

⁶⁹ Uo.; továbbá *Gábel József — Mangold János: A Temesvári könyvnyomdász-egylet története (1851–1887)*. Temesvár, 1890. 38. l.

⁷⁰ *Iratok* 10.

⁷¹ *Századok*, 44., 45., 46. l.

⁷² *Századok irattára*. Thaly Kálmán — Szilágyi Sándor 1833. jún. 13.

⁷³ *Iratok* 10., továbbá: *OL. Thaly-es. lvt. Levelezés*. Ipolyi Arnold — Thaly Kálmán 1867. okt. 12. *Márki Sándor*: Thaly Kálmán élete. 78. l. *MTAKK. Történelem* 4r—314.

⁷⁴ *OL. Thaly-es. lvt. Levelezés*. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1867. júl. 10.; júl. 21.; szept. 29.; okt. 6.; *Véghely Dezső* — Thaly Kálmán 1867. dec. 3.; Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. dec. 4.

⁷⁵ *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. 116. l.; *Förténelmi Szemle*, 1953. 1–2. sz. 243., 245. l.

⁷⁶ *Vö. Iratok* 10.; továbbá: *OL. Thaly-es. lvt. Ipolyi Arnold — Thaly Kálmán 1867. okt. 12.; Márki Sándor*: Thaly Kálmán élete 78. l. *MTAKK. Történelem* 4r—314.

⁷⁷ *OL. Thaly-es. lvt. Levelezés*. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1867. júl. 10.; dec. 27.

⁷⁸ *Századok*, 1867. júl. 80—81. l.

a Rákócziak korát, mintsem a Rákóczi-ház levéltárát... áttanulmányozta volna". S zárójelben még tudtára is adja Szilágyinak, hol található ez.⁷⁹ „Következetessége” folytán azután a novemberi füzetben — miután Szilágyit beválasztják a szerkesztőbizottságba! — arról tudósít, hogy a szerzőnek „júliusi jóakarató óhajtásunk még idejében jött”, s átnézi majd a Rákóczi-levéltárát is.⁸⁰ A személyes elemek ilyen előtérben állása a későbbiekben is jellemző szerkesztői munkájára, s az egyik alapja lesz majd a következő években a folyóirat körüli ellentéteknek.⁸¹

Thaly szerkesztői koncepciójának tárgyalása egész történetfelfogásának, a korabeli történetírás gondolatköreinek felvázolásához vezetne. Az itt közölt levelekben⁸² többször írja: a Társulat és a Századok feladatát a történelem iránt érdeklődő szélesebb közönség felé fordulásban látja. Az első számban megjelent szerkesztői közleményben és Ipolyival vitázva is azért foglal állást a „puszta okmányközlések”-kel szemben a „kidolgozott cikkek” mellett, hogy „füzeteink tartalma a tágabb körű nem annyira szaktudós közönség számára is élvezhető legyen”.⁸³ Elszórt utalások vannak csak arra vonatkozóan is, hogy a szerkesztő a közönség igényére hivatkozva zárkózott el az egyetemestörténeti írásközléstől,⁸⁴ s a novemberi választmányi ülés jegyzőkönyvének néhány mondata vall csak arról, hogy nyíltan is szembe fordult azokkal, akik a külföldi irodalom ismertetését és a magyar történelemmel összefüggő európai események tárgyalását a Századok feladatai közé sorolták.⁸⁵ Nem érezzük feladatunknak annak boncolgatását, hogy a szerkesztői elvek kikristályosodásának, alakulásának ezen első nyomai miként kapcsolódnak a Thaly által képviselt történelemfelfogás alapelveihez. Nemcsak azért, mert a Thaly-monográfia sok vonatkozásban ezt elvégezte, de azért sem, mert az első füzetek, az első hónapok szerkesztői levelezése még messzemenő elvi következtetésekre e téren nem jögszítanak.

*

Jórészt a szerkesztőség (Pesty, Pauler) feladatai közé tartozott a *terjesztés* is. Mint az első füzet hátlapján közölték: a Századokat egyrészt az évi 5 forint tagdíj fejében kapták a társulati tagok, másrészt bárki előfizethette Ráth Mór könyvkereskedésében évi 6 forintért.

Ráth Mór, aki — mint a korabeli könyvkereskedők általában — szintén jelentős nyomdász-kiadói tevékenységet folytatott, Thaly Kálmán és Ráth Károly munkáinak kiadója, forgalmazója.⁸⁶ A Vastuskó-hoz címzett Váci utcai könyvkereskedése az Emich-boltot átvevő Pfeiffer Sándor mellett talán a legismertebb Pesten; történészek között mindenképpen az.⁸⁷ Boltjában megtalálhatók voltak nemcsak Arany, Vörösmarty, Horváth Mihály, Szalay László, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Szilágyi Sándor munkái, hanem ő nyomta és forgalmazta többek között Mills St. J., Macaulay, A. Thiers könyveit — s aránylag olcsó, 1—2 forintos áron.⁸⁸ A Századok árát 1 forinttal — azaz

⁷⁹ Uo. 87. l.

⁸⁰ Uo. nov. 309. l.

⁸¹ Vö. R. *Várkonyi Agnes*: i. m. 116—119., 170. l.

⁸² Iratok.

⁸³ Iratok 3.

⁸⁴ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Haan Lajos — Thaly Kálmán 1870. febr. 9.

⁸⁵ Századok, 1867. nov. 306. l.

⁸⁶ *Márki Sándor*: Adatgyűjtemény Thaly Kálmán életrajzához. I. köt. 111. l. MTAKK. Történelem 2r- 314.: továbbá: Ráth Mór Ráth Károlyhoz intézett levelei. MTAKK. Ráth Károly levelezése I. köt.

⁸⁷ *Gárdonyi Albert*: Régi pesti könyvkereskedők. Bpest. 1930. 105—109. l.

⁸⁸ ČSSR. Nitra. Botka Vozokany. kart. 24. (92.) Ráth Mór — Botka Tivadar 1867. dec. 2. Ráth Mór kiadványainak és boltjában kapható könyveinek jegyzéke.

a szokásos 20%-os könyvforgalmazói felárral — emelte.⁸⁹ (Csak zárójelben jegeznék meg, hogy az évi 25, majd 40 íven megjelenő Századokért 6 forint — a történelmi kiadványok általános árát tekintve, — alacsonynak számított. Szabó Károly: A magyar vezérek kora c. munkáját 3, Magyarország történetének forrásai c. művét 4 forintért, Horváth Mihály Magyarország függetlenségi harcának három kötetét 12 forintért árulták.)⁹⁰

A szerkesztésen belül Pesty Frigyes és Pauler Gyula feladata volt a terjesztés. Ők címezték és postázták a több mint félezer folyóiratpéldányt.⁹¹ A terjesztésnek hamarosan két formája alakult ki: vagy a szerkesztőségből küldték a tagoknak közvetlen a füzeteket, vagy pedig egy-egy régi történetkedvelő, valamelyik választmányi tag elvállalta, hogy a megyéjében, környékén élő, jórészt általa beszervezett társulati tagoknak a Századokat megküldi. E „vidéki központok” majd teljesen a korábban a Dunántúli Történetkedvelőkhez kapcsolódó levelezési hálózat szerint épültek ki: Kőszegen, Szombathelyen Nagy Imre, Győrött Römer Flóris, Ráth Károly, Veszprémben Vég-hely Dezső, Agárdon Fabó András, Békéscsabán Haan Lajos, Kolozsvárott Szabó Károly, Debrecenben Révész Imre stb. szervezte az újabb társulati tagokat, illetve terjesztette a Századokat.⁹² Az új szám megjelenésekor Pauler és Pesty ezeknek egy csomagban elküldte a terjesztésre vállalt példányokat, melyeket ők továbbküldtek. A szerkesztőséghez kapcsolódó terjesztési hálózatnak nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk abban, hogy noha az újságok csak egészen félreeső helyen — a Pesti Napló pl. utolsó oldalán az apró hirdetések között, a bajai főgimnázium önképző körének évkönyve mögött — adott hírt a Századok megjelenéséről,⁹³ a Századokat az augusztusi 500 példány helyett októberben már 800 példányban kellett nyomni.⁹⁴ Nagy Imre pl. 2 hónap alatt 25 tagot szerez a Társulatnak, illetve előfizetőt a Századoknak.⁹⁵ Ha iratait, feljegyzéseit lapozzuk, láthatjuk, hogy a kiadásait, bevételeit is kinos precizitással vezető történetkedvelő szinte külön számadást, külön adminisztrációt visz a Századok terjesztésére.⁹⁶

A terjesztés első formája, amikor a szerkesztőség közvetlen az előfizetőknek expedálta a példányokat, azért volt nehézkes, mert a központban nagy adminisztrációt igényelt. A vidéki szervezőkre történő építésnek pedig abban volt a hibalehetősége, hogy mivel Pesty nem vezette pontosan a kiadott példányok listáját, gyakran egy-egy tag kétszer is kapott a folyóiratból: egyszer a helyi terjesztőtől, egyszer pedig Pestytől.⁹⁷ Kellemetlenebb volt az az eset, amikor pl. az egyik kőszegi előfizetőnek az első szám után sem Nagy Imre, sem Pesty nem küldött Századokat, számítva arra, hogy a másik gondos-

⁸⁹ Lukinich Imre: A Budapesti Szemle történetéből. Magyar Bibliofil Szemle. 1925 október-december. 225. l.

⁹⁰ CSSR. Nitra. Botka Vozokany kart. 24 (92). Ráth Mór kiadványainak ...

⁹¹ Úgy látszik, hogy Pesty vezette az előfizetők listáját, az ezzel kapcsolatos pénztári adminisztrációt. Pauler a kiküldéseket intézte (Márki Sándor: Adatgyűjtemény ... I. köt. 115. l.) s a reklamációkkal foglalkozott. (Pesti Napló, 1867. aug. 17.)

⁹² Iratok 4., 6A., B.: OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Vég-hely Dezső — Thaly Kálmán 1867. dec. 3.; Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. máj. 15.; Révész Imre — Thaly Kálmán 1867. máj. 3.; továbbá: Haan Lajos — Pesty Frigyes 1868. jan. 8.; Fabó András — Pesty Frigyes 1867. júl. 9. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. köt. 106., 125. l. OSzKK. Fol. Hung. 1115.: Századok, 1868. jan. 56. l.

⁹³ Pesti Napló, 1867. aug. 14.; Vasárnapi Újság, 1867. aug. 18.; Magyarország, 1867. júl. 3.

⁹⁴ Iratok 7.

⁹⁵ Iratok 4., 6A., B.

⁹⁶ Nagy Imre Naplója és számadásai. OSzKK. Quart. Hung. 2958. Jellemző pl., hogy még 1868 májusában is szövezeszi Pesty Frigyesnek: nem kapta meg pontosan a múlt évi nyugtákat (Nagy Imre — Pesty Frigyes 1868. máj. 2. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. köt. 135—136. l. OSzKK. Fol. Hung. 1115.), majd mikor azokat nem kapja meg, nem bízza többé a pénztárnokban, külön feljegyzést készít Thaly-nak is, kinek a tagdíját, illetve alapítványát küldte el a pénztárnoknak. (OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1868. máj. 20.; Nagy Imre — Pesty Frigyes 1868. máj. 19. OSzKK. Levelestár.

⁹⁷ OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1867. nov. 2.

kodik a kiküldetéséről. Hiába fizette az előfizető rendszeresen a tagdíjat, az 1867 júliusi szám után csak az 1868 decemberiből kapott legközelebb.⁹⁸

A többszáz folyóiratpéldány postázása nagy munkát adott a szerkesztőség munkatársainak, ugyanakkor sok pénzébe is került a Társulatnak. Igaz, hogy a 60-as évek második felére a hazai postahálózat erősödésével csökkentek a postaköltségek is.⁹⁹ A Századok szerkesztőségének mégis újabb és újabb próbálkozásokat kellett tennie a postaköltségek redukálására, mivel az első évben a Társulat összkiadásainak majdnem 8%-át a postadíjak alkották, s ezeknek nagyrészt a Századok expediálási költsége tette ki.¹⁰⁰ A helyzeten csak 1868 tavaszán történt változtatás, amikor a minisztérium (Mikó, a Társulat elnöke volt a miniszter) noha visszautasította Thalyék díjmentes szállítást kérő folyamodását, de engedélyezte a Századok újságként történő postázását, ami a költségeket harmadára csökkentette.¹⁰¹ A terjesztést a sok kellemetlenség ellenére sem adhatta át a szerkesztőség a könyvkereskedésnek. Nemesak az anyagi szempontok miatt, hanem mert már az első hónapok világosan mutatják: a Történelmi Társulat legfontosabb szervezőereje folyóirata, a Századok.¹⁰² Dokumentálják ezt azok a levelek, melyek arról szólnak, hogy egyesek kijelentik, csak akkor fizetnek társulati tagdíjat, ha kezükbe kapták a Századokat;¹⁰³ Haan Lajos pedig azért kér 10—14 példányt a társulati közlönyből, mert könnyebben talál aláíróra, ha őket — mint írja — „azonnal megkínálhatnám a Századok eddig kijött füzeteivel...”¹⁰⁴

Nem egyszerűen arról volt szó, hogy a Századokhoz olcsóbban lehetett jutni (6 Ft helyett 5 Ft), ha valaki befizette a társulati tagdíjat, de a Századok képezte a tényleges összekötő szálát az ország más-más részein élő társulati tagok, történészek között. Mint azt egy alkalommal Szabó Károly írta Thaly-nak: a vidéki választmányi tagok alig-alig tudtak egy-két évenként megjelenni a pesti közgyűlésen, vagy a vidéki vándorgyűléseken.¹⁰⁵ Erre az összefogó szerepre, mint azt az Alapszabályok s a szerkesztői célkitűzések világosan tanúsítják, tudatosan vállalkozott a szerkesztőség, vagy helyesebben: a Társulat vezetősége következetesen jelölte meg közlönyének ezt az irányt.¹⁰⁶ E „szervező feladat”-ot egy szakág központi folyóirata természetesen a „kis rovatok”-ban oldhatja meg elsősorban: az *ismertetési rovatban* és a hírek között, azaz a *Tárcában*.

Thaly, aki zsurnaliszta korában a Pesti Hírlapnál az „újdonságok” rovatot és a lap híreit írta,¹⁰⁷ most is gyakorlottan és ügyesen állítja össze a Századok híryanagát. Amíg a korabeli lapszerkesztők egyik legnagyobb gondja volt az új hírek beszerzése,¹⁰⁸ addig Thaly, elsősorban hatalmas levelezésére támaszkodva majd minden történész munkájáról, előkerült vidéki történelmi emlékekről bőven kapott híryanagot. Amit a szerzők egyéni munkájukról, el-

⁹⁸ Uo. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1869. márc. 2.

⁹⁹ *Hencz Lajos*: A magyar posta története... Bpest. 1937. 127. l.; *Lukinich Imre*: A Budapesti Szemle... 225. l.

¹⁰⁰ MTAKK. Történelem 4r.—34 sz. Pesty Frigyes jelentése...

¹⁰¹ Századok Irattára. A Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium 1868. márc. 2-án kelt 2733. számú leirata a Magyar Történelmi Társulat elnökségéhez.

¹⁰² „A társulat szellemi működésének eredményét legkiváló havi közlönyük, a »Századok« képezi” — mondja Horváth Mihály az 1868. január 9-i választmányi ülést megnyitó elnöki beszédében. Századok 1868. jan. 55. l.

¹⁰³ Iratok 4.

¹⁰⁴ Haan Lajos — Pesty Frigyes 1868. jan. 8. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. köt. 125. l. OSzKK. Föl. Hung.

1115.

¹⁰⁵ OI. Thaly-es. lvt. Levelezés. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. júl. 7.

¹⁰⁶ Iratok 3.

¹⁰⁷ *R. Várkonyi Ágnes*: i. m. 76. l.

¹⁰⁸ Híndy Árpád, a „Hon” ekkori munkatársa írja majd negyedszázad múlva: „A Hon-nál egy ideig dívott az a szokás, hogy a ki eredeti hírt hozott be, kapott egy kubai szivart”. (*Híndy Árpád*: Hírlapszerkesztés a hatvanas évek közepén. Magyar Salon 1889 máj. 292. l.)

gondolásaikról írtak a szerkesztőnek, annak egy része hamarosan napvilágot látott a Tárca hírei között. Szabó Károly koraközépkori kutatásairól, Huszár Gál életéről írandó cikkének tervéről például a szerző júliusi s októberi levelei alapján számol be,¹⁰⁹ sőt a novemberi számban a Kendefyekről és levéltárakról írott sorok majdnem teljesen egyeznek Szabó Károly erről hírt adó levélrészleteivel.¹¹⁰ Ezek a levelek természetesen nem egyszer érezhetően azért íródtak, hogy Thaly tudjon munkájukról, és írjon is róla a folyóiratban. Ráth Károly egyik novemberi levelében pl. külön kéri a szerkesztőt: a legközelebbi számban jelentessen meg egy hírt arról, hogy a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek IV. kötete most van nyomás alatt, és sorolja fel a benne megjelenő közlemények címeit.¹¹¹ A hír — majdnem szó szerinti egyezéssel — meg is jelent a decemberi Századokban.¹¹²

A folyóirat a társulati választmányi ülésekről lényegében az ülések jegyzőkönyve alapján tudósított, az Akadémia osztályüléseiről pedig az Akadémiai Értesítő beszámolóinak összefoglalását adta. Az így összeállt híryanag az olvasó számára érdekes, friss áttekintést nyújtott a történész közéletéről. A rovat ugyanakkor magán hordta Thaly szerkesztői tevékenysége már említett hibáinak jegyeit is. A decemberi számban például könyvek megjelenéséről (Horváth Mihály „Huszonöt év . . .”, Erdélyi János „Egyetemes irodalomtörténet”) ír néhány sorban, majd szinte olvasmánynaplószerűen ismerteti Botka Tivadarnak a Budapesti Szemlében megjelent kétrészes tanulmányát. Mellette Bercsényi arcának „valódi ősz magyar-jelleg”-ét bizonygatja (saját könyvéből kiemelve), majd „A pesti utcák történeti nevei” címen felesel a városi képviselő bizottsággal: „A kis ronda percz-utczára pedig a fényes, büszke *kurucz* név reátukmálása ellen ünnepélyesen tiltakozunk; a szabadság vitézeit nem szabad ily hitvány utczával prostituálni, — legyen az *labancz*-utczává!”¹¹³

A történelmi irodalom rendszeres ismertetését már 1865-ös lapindítási kísérletekor Pesty is bevette programpontjai közé.¹¹⁴ Egyrészt a külföldi munkák ismertetése által is művelni akarta a hazai történetírókat, másrészt a hazai történelmi munkák „agyonhallgatását” megszüntetni. A Századok 1867 októberi füzetében Pauler Gyula Horváth Mihály könyvéről írva azt mondja, hogy „a Századoknak egyik főfeladata történelmi irodalmunk minden mozzanatáról értesíteni, tájékoztatni a közönséget”.¹¹⁵ E programszerű szavak ellenére sem találjuk annak nyomát, hogy a szerkesztőség súlyt fektetett volna az ismertetési rovatra, s hogy benne a megjelenő történelmi publikációkról valami rendszerességgel tájékoztatni akart volna. S noha októbertől kezdve gyűjteni akarják a legújabb történelmi publikációkat,¹¹⁶ a beérkezett munkákról mégsem készülnek recenziók. Így az első számok ismertetési rovata igen szegényes: Ráth és Fraknoi Dallos Miklósán, Szilágyi Báthory Gáborán, Thaly Bercsényijén kívül sokáig csak Horváth Mihály „Kisebb történelmi munkái”-t — ezt is rendszertelenül — ismertették Pauler Gyula és Fabó András tollából.¹¹⁷ Pedig az újabb munkatársak mozgósításának, bevonásának egyik legjobb módja az ismertetések készíttetése lett volna, nem is szólva arról, hogy amilyen szívesen olvasta bármelyik vidéki kutató vastagon szedett neve mellett

¹⁰⁹ OL. Thaly -cs. lvt. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. júl. 7., okt. 9.: Iratok 12.

¹¹⁰ Uo. Szabó Károly — Thaly Kálmán 1867. nov. 13.: Századok 1867. nov. 309—310. l.

¹¹¹ Uo. Ráth Károly — Thaly Kálmán 1867. nov. 28.

¹¹² Századok 1867. dec. 417. l.

¹¹³ Századok, 1867. dec. 417., 418. l.

¹¹⁴ *Glatz Ferenc*: Kísérlet történelmi folyóirat . . . 1293. l.

¹¹⁵ Századok, 1867. okt. 206. l.

¹¹⁶ Uo. 224. l.

¹¹⁷ Századok 1867. júl. 78—79. l.; okt. 206—210. l.; nov. 291—305. l.; 391—411. l.

a néhány soros tudósítást kutatásairól a *Tárca* rovatban, ugyanolyan örömmel vette volna a munkájáról megjelenő rövid beszámolót a könyvismertetések között.

Végül, ha már a Századok szervező erejéről, a társulati közéletben betöltött központi szerepéről szólunk, nem lehet mellékes — akár hozzávetőlegesen is — felmérni: mit jelentett anyagilag a Társulatnak a Századok kiadása. Ráfizetéssel járt-e, mint a tudományos lapok annyiszor, vagy kifizetődött, esetleg hasznos is hozott.

Pesty Frigyes 1867. évi kimutatása szerint a Társulat évi *kiadásai* 1936 forintra rúgtak.¹¹⁸ Ezt majdnem teljes egészében a Századokra fordították. Nyomdai költségek, „írói díjak”, „könyvkötői számla”, „postai költségek” címén összesen 1345,50 forintot fizettek ki. Hozzávéve még ehhez a szerkesztő-titkár évi 500 forint fizetését és a „társulati szolgáló”-nak fizetett 36 forintot, a folyóirat első évi költsége — ilyen „maximális” számítás szerint — 1881,50 forint volt.

Csak hozzávetőlegesen mérhetjük fel, hogy a Társulat *bevételeiből* mennyi csik a Századokra.

Az előfizetők törzsét (egyéni példányokat nem árultak a Századokból) a társulati tagság adta. Júliusban 393, szeptember végén 457, október végén 507, november végén 545, az év végén pedig 613 tag-előfizető volt. Említettük már korábban azokat az adatokat, melyek dokumentálják, hogy a társulati tagok közé többen azért léptek, hogy kapják a Századokat. Talán nem túlzás azt sem állítani, hogy az első számok megjelenésének is része volt abban, hogy összel az „ötforintos tagok” oly nagy mértékben szaporodtak.¹¹⁹ Az évdíjas tagok 1867 végéig 2200 forintot fizettek be.¹²⁰

Az előfizetők másik részének — a nem társulati tagoknak — száma kezdetben kb. 100 főre tehető.¹²¹ Számuk valószínűleg egyre nőtt, s ezek vásárolták meg az első évfolyam 800-as példányszámából a társulati taglétszámon felül eső részt. Ha a 2200 forinthez hozzászámítjuk az ezektől kapott előfizetési díjat (100 példányért 500 Ft.), melyet a költségvetés egyébként nem tüntet fel a bevételek között, akkor láthatjuk, hogy a bevételek messze meghaladták a Társulat egész évi kiadásainak összegét.

A kimutatás számos szempontja azonban nem mutatják teljesen azt a nyereségyarapodást, amelyet az előfizetők számának emelkedésével a Századok nyomtatása jelentett. Ez a gyarapodás abból származott, hogy az 500 feletti példányszám esetén egy ív nyomdai költsége alig emelkedett (100 példányonként 1,8 forint).¹²² Jórészt ennek a tiszta nyereségnek köszönhető — természetesen a tőkésített alapítványok mellett —, hogy a Társulat költségvetési egyenlege az első években állandóan aktív maradt, s a Társulat így szép bevételhez jutott.¹²³

*

¹¹⁸ MTA KK. Történelem 4r—34. sz. Pesty Frigyes jelentése.

¹¹⁹ Júliustól december végéig az alapítók száma tízzel (52-ről 62-re), az évdíjas tagok száma 210-zel (341-ről 551-re) emelkedett.

¹²⁰ Pesty Frigyes pénztári jelentése az 1867-ik évről. Századok, 1868. jan. 134. l. Ez a jelentés nem részletezi — mint a kézirati példány — a kiadásokat.

¹²¹ Századok Irattára. Pauler Tivadar — Ráth Károly 1867. nov. 3. Egyébként az elkelt 800 példányból a társulati tagok csak 613-at kaptak, a többit valószínűleg szintén Ráth Mór adta el.

¹²² Iratok I.

¹²³ 500 példány esetén 1 ív előállítási költsége (nem számítva az állandó jellegű kiadásokat — titkári fizetés stb.): 19 ft nyomdai költség + 20 ft szerzői díj = 39 ft. Az ára: $500 \times 5 \text{ ft} = \frac{2500 \text{ ft}}{25 \text{ ív}} = 100 \text{ ft}$. (Egyébként láthatóan erre az 500 példányszámra épült a költségvetés is.) 800 példány esetén 1 ív előállítása 24,40 ft + 20 ft = 44,40 ft-ba került. Egy ív ára így: $800 \times 5 = \frac{4000}{25} = 160 \text{ ft}$.

A szerkesztői munka egyes részeinek vázolása, a folyóiratindítással járó szerkesztői gondok, egy-egy szám születésének nyomkövetése, a Századok szerepéről mondottak mozaikszerű egymásmelléállítása talán érzékelteti a folyóirat indításakor kialakult helyzetet. Törekvésünk csak az volt, hogy az induló Századok szerkesztésével kapcsolatosan hátramaradt források alapján megpróbáljuk az első hónapok munkájának egyes részeit rekonstruálni.

A szerkesztőségi levelezés, a folyóirat iratai csak töredékesen maradtak ránk, s a mai kutatónak elsősorban Thaly levelezésére kell munkájában támaszkodnia. Itt sincs azonban teljes anyag: jórészt a Thalyhoz érkező levelek maradtak csak fenn, azok is nem egyszer hiányosan.

A következőkben néhány olyan levelet, nyomtatványt adunk közre, melyek — ha gyakran egészen más és más oldalról is, — betekintést engednek a társulati folyóirat kezdeti időszakának szerkesztői munkájába.

IRATOK

I.

1867 július 3. — Pest

A Századok szerkesztősége és a nyomda közötti megállapodás

Tekintetes

Thaly Kálmán úrnak!

mint a Magyar történelmi Társulat Titoknokának.

A tek. Uraságod által „A magyar történelmi Társulat” *Századok* című havi közlönyének formatuma, betűje és papirosára nézve előmutatott, s az Akadémia Értesítőihez¹ teljesen hasonlító — de egy m-betűvel szélesebben szedendő munka 500 példányát ívenként az első javítással együtt 19 forintért elvállaljuk. Minden további 100 példányért pedig 1f 80 krral többet számíttunk.

Kelt Pesten 1867 július 3-án

Tellyes tisztelettel
Urschitz Jakab
az Emich nyomda ügyvezetője^a

Eredeti kézíratos levél. Századok Irrattára.

2.

1867 július 3. — Eger

Ipolyi Arnold küldi okmánypublikációját Thaly Kálmánnak a Századok első füzeté számára

Tisztelt Collega Úr!

Itt küldöm kednek közlönyünk számára a cikket, amint azt hamarjában elkészíthettem; folytatása majd következik.

Egyre kérem. Méltóztatnék némi gondot fordítani correcturájára. Írásom meg lehetőszen hiányos, s nyomtatásban cikkeim ezért rendesen egészen eltorzítva jelennek meg. Ha lehet arra kérném, méltóztatnék a második correctura után keresztkötés alatt

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője — az Akadémia hivatalos közlönye.

^a „1872. oct. 1-jéig volt érvényben” — olvasható a lap alján Thaly kézírásával.

meg küldeni, de csak e hó 20 dikaig. Azontul, 24-dike felé Pesten lesznek átmenet külföldre, és ha szedésére csak akkor kerül a sor a correcturát majd ott végezhetem.² —

Addig is vagyok

tisztelő híve

Ipolyi

Eredeti kézíratos levél. Országos Levéltár. Thaly-család levéltára. Thaly Kálmánhoz intézett levelek. (A továbbiakban: OL. Thaly-cs. lt. Levelezés)

3.

1867 július — Pest

A Századok „tartalmára s irányára” vonatkozó szerkesztőségi közlemény, mely a Tárcaza rovatban jelent meg

— *Magyar Történelmi Társulat.* E rovat alatt a havi közlőny minden füzete rövid értesítéseket fog adni társulatunk időnkénti működéséről; minthogy azonban most az eddigelő történeteket első cikkünkben bevezetésképen előszámláltuk:³ ezúttal inkább közlőnyünk a „Századok” tartalmára s irányára nézve akarunk itt egyet-mást elmondani. A „Századok” aug. és sept. hónapokat kivéve minden hónapban megjelenend, a jelen alakban, 3—6 íves füzetekben. Feladata, a hazai történelmet minden nemű e szakba tartozó kisebb-nagyobb közlemények által művelni, előbbre vinni, érdekeit híven és serényen képviselni, íranta minél nagyobb érdekeltséget gerjeszteni, s szakkedvelőket vagy inkább szakértőket képezni. Mindezeknél fogva tartalmát inkább kidolgozott cikkek, mint anyagul szolgáló puszta okmányközlések képezendik; azonban bevezetéssel, kellő magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátva kisebb terjedelmű történelmi kútfőket, okmányokat is igen szívesen vesz és közöl, főtekintettel mégis az eredetiben magyarul írt kútfőkre és okmányokra, hogy t. i. füzeteink tartalma a tágabb körű, nem annyira szaktudós, közönség számára is élvezhető legyen. Latin vagy egyéb nyelvű okmányoknál a szöveg fordítását, vagy legalább magyarázatát is kérjük a t. cikkíróktól, kivált az első években, míg a közönség az ily komolyabb — és sokak előtt szárazabb — természetű közleményekhez hozzá nem szokik.

Cikkeink — mint már a jelen első füzetből is tájékozhatja magát az olvasó — 1) történelmi értekezések (pl. Horváth Mihályé, Ipolyié, Pestyé stb.); 2) kisebbféle kútfői közlések, bevezetéssel, befejezéssel, felvilágosításokkal s jegyzetekkel: szóval tájékozással ellátva, mint pl. Thaly Kálmán jelen cikke, 3) a magyar történeti irodalom, vagyis bel- és külföldön megjelenő, hazánk kultját érdeklő könyvek ismertetése, bírálatai, pl. Pauler Gyula cikke, 4) a tárczát, melynek rovatai különösen a „Magyar Történelmi Társulat” működéséről hivatalos értesítéseket, a Magyar Tudományos Akadémia történeti osztálya, történelmi és archeologiai bizottsága üléseiről pedig rövidebb közléseket fognak tartalmazni. Figyelemmel kísérjük ezenkívül a bécsi es. k. akadémiának Magyarország történelmét érdeklő kiadványait is, valamint az erdélyi (kolozsvári) múzeumegylet, a magy. kir. természettudományi társulat archeologiai osztálya, a dunántúli történetkedvelők összejövetelei, a nagy-szebeni honismertető egylet és a zágrábi horvát akadémia Szent-István koronája országainak történetét érdeklő működését stb. Folytonos tekintettel leszünk a hazai levéltár-ügyre, a magyar történelem és archeologia terén koronként fölmerülő fölfedezésekre; sőt egyes honi történettudósaink — különösen társulatunk tagjainak — e szakba vágó egyéni munkálkodásairól, s az ezt érdeklő körülményekről is igyekezni fogunk olvasóinkat apróbb közlések által időről időre tudósítani.

Hogy mindezt valósíthassuk: t. cz. ügybarátaink szíves közreműködését állandóan kikérjük, — kivált társulatunk vidéki t. cz. tagjait: szíveskedjenek adandó alkalmakkor, hacsak rövideden is, értesíteni a „Századok” szerkesztőjét a környékükön fölmerülő történelmi vagy régészeti fölfedezésekről, köz-, családi-, és magánlevéltárak, gyűjtemények tartalmáról, állapotáról; történelmi emlékü épületek, romok, fest-

²Ipolyi augusztus végén egy hónapos nyugat-európai útra (Németország, Franciaország, Anglia) megy. (Századok, 1867 júl. 87. l.)

³Utalás a Társulat megalakulásának történetéről megjelent összefoglalásra. (Századok, 1867 júl. 1—17. l.)

mények vagy szobrászati művek, ó harangok, régi pénzek, zászlók, múlt századokból fennmaradt családi ereklyék, fegyverek, ékek, ruhadarabok stb. miben és hol léteztéről. Bárkinék ilyenmű értesítése szívesen fogadtatik.

A „Magyar Történelmi Társulat” t. cz. választmányi tagjait pedig ezennel kiváltképen fölkérjük, mint a „Századok” „legtermészetesebb munkatársait”: támogassák e közlőnyt minél buzgóbban és serényebben gyakori becses közleményeikkel, figyelembe vévén erre nézve alapszabályaink 33-ik §-át.⁴ Csak az ő lankadatlan közreműködésük mellett reméljük társulati közlőnyünket folyvást jeles tartalmúvá tehetni. Kérjük azért, hogy már a jövő octóberi s novemberi füzetekre is minél többen szíveskedjenek kisebb-nagyobb czikkeket, közleményeket beküldeni, és pedig, minthogy a szerkesztő-titkár augustus havát és september első felét felső-magyarországi levéltári s régészeti búvárlatokkal a fővárostól távol töltendi: ez idő alatt a „Századok”-ba szánt mindennemű kéziratot, valamint a társulatot érdeklő egyéb közléseket is, Pesty Frigyes társ. pénztárnok úrhoz (váczi utca 20. sz. a.)⁵ méltóztassanak intézni.

Megjegyezzük, hogy minden a „Századok”-ban megjelent cikk díjaztatik, kivéven az inkább személyi érdekű, aprós közléseket. Kik közelebről az octóberi s novemberi választmányi üléseken valami történelmi vagy régészeti tárgyról értekezni, okmányokat, régi műtárgyakat stb. — az alapszabályok 20-dik §-a⁶ értelmében — bemutatni akarnak: azokat is tisztelettel fölkérjük: értesítsék erről a titkárt, septem-ber második felében az octóberi, — s octóber folytán a novemberi gyűlést illetőleg; — és így folyvást, egy-két héttel előre az illető gyűlések előtt.

Századok, 1867. július 81—83. l.

4.

1867 augusztus 12. — Kőszeg

Nagy Imre küldi Pesty Frigyesnek a Történelmi Társulat „évdíjas” tagjainak névsorát és tagdíjukat

Tekintetes úr

Itt van szerencsém egy aláírási ívet megküldeni a „Történelmi Társulat”-ra; 10 ft. kíséretében mint Bobest Lajos és a szombathelyi főgymnasium évdíjait, Pontelly Károly és a Sz. Benedekrend székháza Kőszegen még nem fizettek, kijelentették azonban, hogy a mint a „Századok” első füzeté nekik kézbesítenni fog, fizetni fognak. Mind a négy aláírónak járó első füzeteit a „Századok”-nak tessék tehát kérem egyenesen hozzám küldeni majd én mind a négynek kézbesíteni fogom és a még járandó 10 ftot is beszédem az illetőktől. Van továbbá még reménységem arra, hogy több aláíró is szerzendek, ha tehát lehetséges még több példányt kérek a „Századok” 1-⁶ füzetéből, majd pontosan számolandók róluk.

Hazafiúi üdvözléssel vagyok Tekintetes úrnak
tisztelője és szolgálja
Nagy Imre⁶

Bredeti kézíratos levél. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (A továbbiakban: OSzKK) Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. 128—129. l. Fol. Hung. 1115.

⁴ „E folyóirat legtermészetesebb munkatársaiul a társulati választmányi tagok tekintetnek: de szívesen fogad használható közleményeket a többi tagoktól, sőt a társulaton kívül álló történetkedvelőktől is” — mondja az Alapszabály 33. §-a.

⁵ Pesty munkahelyének, az Iparbanknak címe.

⁶ „A választmányi tagoknak jogukban áll a hazai üléseken a társulat szakába vágó felolvasásokat tartani, okmányokról, műtárgyakról akár írásból, akár élőszóval értekezni, ily tárgyakat bemutatni, másoktól írt értekezéseket fölolvadni; a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, azokra határozó szavazattal be is folyni. . .” (Alapszabályok 20. §.)

⁶ A levél hátsó oldalán Pesty Frigyes kézírásával: „E levél folytán küldtem 15 példányt.”

5.

1867 szeptember 17. — Pest

Thaly Kálmán levele Nagy Ivánhoz, melyben cikket kér tőle a Századok részére

Tisztelt Tekintetes Úr!

Kedves Collega uram!

A „Századok” jövő, octóberi füzetére még igen kevés jó kézirat érkezett be; Isten pedig mostan t. kegyednek nyugodalmat adott: szakítson tehát ebből néhány órát a tört. társulatnak, s írjon valami közleményt (: a minő tetszik, mert mind jó az!:) úgy, hogy oct. 1-jére, vagy legföljebb 3-kára — a mikor választmányi ülésünk lesz — megkaphatnám. Igen-igen kérem erre, mert valóban szükséges; a díj — mint tudni méltóztatik ívenként 20 frt —; új tag megint jött valami 60, s az őszszel pár százat reménylünk; sok a búza, jó az ára, van pénz a magyar markába, — juthat így a tudományra. —

Ezzel vitézlő ezeres-kapitány uram tudós unokáját a kuruczok Istenének oltalmába ajánlva,⁷ maradok

a Tekintetes Úrnak

alázatos szolgája
Thaly Kálmán*Eredeti kézíratos levél. OSzKK. Levelestár*

6.

Nagy Imre levelei Pesty Frigyeshez, melyekben számot ad a pénztárnoktól kapott Századok példányairól, s küldi az újabb tagok, illetve előfizetők „illetékét”

A.

1867 szeptember 19. — Kőszeg

Tekintetes ur!

A „Századok” 15 példányát, mult alkalommal megkaptam, egy példányt adtam Bobest Lajosnak, egyet Szombathelyre az ottani prémontrei főgymnasium könyvtárába, számot adandó a többiről, van szerencsém idemellékelve az aláírási ívet, az abbani aláírók által 5 frtjával befizetett évi járulékot 30 ftot o. é. megküldeni, e 6. aláírónak átadtam mindjárt a fennmaradt 13 példányból illetékét, s így még számolnom kell 7 példányról.

Még ezen fellül szerzendek ugy hiszem 10 aláíró, kérek tehát még 10 példányt az 1° füzetből.

Kitünő tisztelettel maradvan

Tekintetes urnak kész szolgája
Nagy Imre*Eredeti kézíratos levél. OSzKK. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. 130—131. l. Fol. Hung. 1115.*

B.

1867 október 5. — Kőszeg

Tekintetes úr!

Ime ismét van szerencsém aláírókkal szolgálhatni és pedig a melléklet szerint négygyel az 1° füzetet át is adtam már, s kiktől az évi járandóságot beszédvén, ezeket valamint a még hátralékból volt Pontelly Károly, és a kőszegi ben. r. gymnasium tulaj-

⁷ Thaly szívesen használt kuruckodó formulának egyike. A z utalás arra vonatkozik, hogy — mint Thaly kutatásai közben kiderítette — Nagy Iván egyik őse kuruc kapitány volt. (Thaly Kálmán Nagy Ivánhoz írott levelei. OSzKK. Levelestár.)

donkép Sz. Ben rend székháza néven van beírva. tartozását összesen tehát 30 ft-o ide mellékelve megküldök; marad nálam még egy példány, melyről annak idejében pótlólag számolandok.

Kitünő tisztelettel maradok

Tekintetes urnak kész szolgálja
Nagy Imre^c

Eredeti kéziratos levél. OSzKK. Pesty Frigyes Vegyes Iratai II. 132—133. l. Fol. Hung. 1115.

7.

1867 október 5. — Pest

Thaly Kálmán Ráth Károlyhoz írott levelében közleményt kér a Századok részére, és panaszkodik sok munkájáról

Kedves Barátom!

Leveledet s küldeményedet kaptam, köszönöm.⁸ A tudósítást átnéztem, igazgattam is benne imitt—amott, s ma átadám a Honéknak: a jövő hétre közleni ígértek, s leiratni sem, szükséges, küldenek belőle levonatot, a Pesti Naplónak,⁹ amelyet a Hon előfizetők dolgában már felülhaladott. Ugy kell, mért bántja Kemény Kossuthot! Vivát, terjed a baloldal! —

Vég helyi derekabb legény mint te: mert az be tudott jönni a tegnapelőtt tartott választmányi ülésre.¹⁰ Hanem azért te sem menekülsz ám meg, mert íme ezennel hivatalosan felszólítottak, hogy a „Századok” novemberi füzeté számára küldj kezembe október végéig valami közleményt; érted: közleményt ne pusztán okmányt; — magyarázott okmányt már lehet, úgy mint az — első füzetben pl. Nagy Iván, v az én közlésem. Közreműködésedet mint választmányi tagét mindenestre elvárja a társulat, valamint mi többiekül mind dolgozunk. Ívenként 20 frtjával díjazunk minden közleményt, mert pénziünk tűrhetően van; jól szaporodunk, megint jött vagy 60 új tag, s új évig még vagy 200-at remélünk; a Századokat már 800. példányban kell nyomtatni.

Hát Ebenhök nem küldhetne valami koronczai históriát? beszélj vele kérlek. Imre most írt: ő ismét küld. —

Utazásomból szept 15-kén megtérve, 19-kén Csepren mentem; ott voltam 30-káig, s most oct. 1-jén jöttem le véglegesen. Dolgom tömérdek, úgy hogy kutatásaimhoz igen kevés időm jut. *Tanár, titkár, buvár*: jaj! megöl ez a három *úr*! ... No neked jobb a dolog: mert a levéltár csak egy *úr*,¹¹ — s az is jó *úr*, — aztán meg a magad *árodát* is jó helyre tetted; azzal kedves csak a munka! ...

De már Isteneved; a mikor lejössz: utazásomat akkor beszélem el. Ezzel maradok, küldeményedet oct. végére okvetlenül várva (:különbön beírlak a lusták légijába!:) maradok

hű barátod
Thaly Kálmán
ugyis mint titkár

Eredeti kéziratos levél. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. (A továbbiakban: MTAKK) Ráth Károly levelezése II. köt. Magyar Irodalmi Levelezés 4r—163.

⁸ Ráth Károly szeptember 30-án írott levele (OI. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Ráth Károly — Thaly Kálmán) kíséretében küldte Fraknóival közösen írott könyvüket és a Dunántúliak utolsó, kismartoni összeállításáról készült beszámolót. Kérte egyben Thalyt, hogy a tudósítást adja át a „Hon” szerkesztőségének.

⁹ A Pesti Napló Kemény Zsigmond lapja, ennek hasábjain támadja meg Kemény Kossuthot.

¹⁰ Az október 3-án tartott választmányi ülésről van szó.

¹¹ Ráth Győr megye levéltárnoka

^c A levél hátsó oldalán Pesty kézírásával:

„Péter Dénes 5
Halasi Casino 5
Hofmeister Illyés 5
Darvady Gábor 5”

8.

1867 október 5. — Pest

Thaly Kálmán Ipolyi Arnoldhoz írott levelében elmondja, hogy hiába gyarapodik szépen a Társulat tagsága, ha továbbra sem kap cikkeket, nem tudják megjelentetni a Századokat

Különösen Tisztelt Nagyságos Úr!

Tegnapelőtt megtartottuk választmányi ülésünket, elég szép számú vál. tag jelenlétében, Toldy elnöklete alatt, mivel Horváth ő maga megbetegedett,¹² — de már jobban van —. A titkári tisztet — bár ugyan van elég lótás-futás s kellemetlen teher vele — Horváth kérésére elhatároztam legalább időleg még megtartani, — de nagy a baj, mert noha szívesen fizetnék a tiszteletdíjakat (:péztűrhetően van a pénztárban; az egriek azonban még, úgy tudom, nem fizettek:),¹³ — de a fizetési késztség daczára is szűkölködünk a jó közleményekben, pedig a választmány utasítása szerint az idén folyvást 7—8 ives füzeteket kellene adnom, minthogy egész évül tudjuk be. Szerencse, hogy Szabó Károlytól tudtam valahogy egy cikket szerezni az októberi füzet számára, továbbá Pauler Gyula adta ide Zrinyi Péter élettörténetét:¹⁴ így legalább van néhány napig mit szedetnem, míg Wenzel egy ígért cikke készen lesz,¹⁵ s a Ngodénak várva várt folytatása megérkezik. Most irok mindenfelé a v. tagoknak cikkekért a nov. s deczemberi füzetekre: mert szégyen gyalázat lesz a magyar történetirodalomra nézve, ha a „Századok”-nak munkák hiánya miatt meg kellene szünnie. Ígéret van elég: de cikkek nincsen. Okmánnyal magam is ellátnám akár husz évre is közlönyünket, úgy de közönségünknek feldolgozott cikkek kellene, mint első füzetünkben adtunk. Az Istenre is kérem Ngodat: küldje mielőbb a „Magyar okmányérdekességek” ígért folytatását, úgy hogy legföljebb, oct. 12-kére szedethessem; továbbá ha Balássy¹⁶ urat is — kivel én nem vagyok ismerős — felszólítaná: küldjön november elejéig ő is valamit. Most irok Szabónak, Fabónak, Ráthnak, Nagy Imrénének etc. Wenzelt, Salamont, Szilágyit, Nagy Ivánt, Véghelyit szóval kértem fel, Toldyt is: de ő nem ad, mert Chrestomathiájával vesződik stb. Conturbabantur Constantinopolitani. —

A Ngod Rákóczi-kori okmányaiból már elkészítém jegyzeteimet, és így az eredetieket Ngod első Pestre jövetele alkalmával köszönettel visszaszolgáltatom. — Ezzel Ngod becses küldeményét várton-várva, maradok Nagyságodnak

alázatos köteles szolgálója
Thaly Kálmán

Eredeti kézíratos levél. Esztergom Primási Levéltár. Ipolyi Levéltár. T. 238.

9.

1867 október 5. (6.) — Eger

Ipolyi Arnold levele Thaly Kálmánhoz, melyben ígéri: hamarosan küldi okmány-publikációja folytatását. Vitatja, hogy a Századokban csak „kidolgozott értekezéseket” kell közölni

Tisztelt kedves Collega!

Csak egy pár napig legyen még türelme, mert 8-kig mint ohajtotta aligha lehetséges már cikkem folytatását beküldenem; de reméllem, hogy 10 v 12-ig már bizonyosan kezénél lesz. Tegnap belekezdtem s látom hogy kevésbbé hosszabban kell fűződnie ugyan, de azért egy pár nap alatt kész lesz.

¹² Vö. Századok 1967 okt. 210—212. l.

¹³ Ipolyi Arnold szervezte az egri előfizetőket. (OL Thaly-es. lvt. Levelezés. Ipolyi Arnold — Thaly Kálmán 1867. márc. 21.)

¹⁴ Századok, 1867 okt. 89—118. l.; 146—166. l.

¹⁵ Wenzel Gusztáv az október 3-i választmányi ülésen ismertetett egy 1444-ben, két héttel a várnai csata után kelt Hunyadi-levelet, és azt „a Századok-ban közölni ígérte”. (Századok, 1867 okt. 212. l.)

¹⁶ Balássy Ferenc Ipolyihoz közelálló plébános, Heves megye történetének kutatója. Több munkája jelent meg az egri egyházmegye történetéről.

Ennyit megnyugtatót, nehogy megnehezítve rám is, abba hagyja állását. Mi történt a tegnapi v tegnapelőtti gyűlésen?¹⁷

Tisztelettel még mindig nyavalyás hive
Ipolyi

X. 6.

Levelém már pecsételve készen állott a póstára, midőn sorait veszem.¹⁸ Köszönve szíves figyelmét és tudósítását, ime kívánságát már annyiban megelőztem, hogy a cikk iránt biztosítom. Nem is látok oly nagy bajt abban mit Kegyed ír. Mért kellene főképp eleinte, míg az erők nem tömbörülnek a lap körül, mindjárt csupa kész értekezést hoznunk. Lehet Mutatványokat is, (gondolom Frankl és Knauz Esztergomban kiket még Kd meg nem keresett, adnának ilyeket, az előbbi Pázmányrólí sajtó alatt levő munkájából) s lehet bizony érdekesb okmányokat is adni. Én épen nem osztom azt, hogy csupa kidolgozott értekezés sőt épen apró közléseket, kérdezősködéseket, s más gyűjteményekben fel nem vett okmányokat, igen helyén vélnék. Nehézség ez a sok értekezés. Míg a kis közlések sat élénkebbé teszik és közvetítővé mint organumot, pedig ez volt szándékunk. Sőt azt sem tartom szükségesnek, és kár volt kifejezni és nyilvánítani, hogy bizonyos pénzért, mint kalmárok, ennyi és annyi ívet adunk. Adunk a mi s amennyi van. A tagság nem csak arra való hogy a pénzért annyit érőt kapjon valaki, de hogy azzal elősegítse a czélt etc. Ennyit csupán megnyugtatósára, addig is míg igyekezni fogok ezen elveket a gyűlésen elmondani, nem henyességünk palástolására, de azért mert így se Kegyed sem senki más nem fog boldogulni a szerkesztással ha csupa értekezést és pedig ennyi meg ennyi ivnyít akar minden hóban. Mert így aztán az érdekes apró emlékek s a tb közlése majd épen kizáratik — mi pedig a legérdekesb — és senki sem fog velek fellépni merni.

Igaz az egriek még nem fizettek kivéve a (gondolom) 4-et mit Kd-nek adtam át Pesten még. Ugy gondolom hogy e hóban beszédem mind, és november elején magammal viszem Pestre.

Épen a mai póstával kapom az első füzetet az ide mellékelt czimszalaggal. Kérem tessék oda igazítani, hogy *Miskolczra* küldessék. (Az ide jött 1 füzetet majd megküldöm neki én.) Én gyűjtöttem ezeket is (t. i. a miskolcziakat,) és értök Nemes káplán ugy tudom már lefizette Pesten a tagdíjt.

Isten áldja

hive

Ipolyi

Eredeti kézíratos levél. OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés.

10.

1867 október 10. — Eger

Ipolyi Arnold kéri a szerkesztőt: most küldött cikkének korrektúráját gondosabban javítsák, mert előző közleményében is durva hibák maradtak. Külföldi folyóiratok példájára hivatkozva javaslatokat tesz a Századok formájának alakítására is.

Tisztelt Kedves Collega!

Ím itt küldöm már a folytatást. Persze csak hogy szavamat tartsam, gyúrtem így hamarjában össze. Mert ha időm lett volna ugy kevéssé szebben alakíthatom vala, ugy például a mint a folytatást kezdtem. De bíz erre nem volt időm, s így amint a vizsgálat processzusa fejlődött, a szerint van az egész megírva, s így valóságosan csak gyúrva inkább mintsem alakítva.¹⁹

De annál inkább kell azután kérnem, hogy a correcturánál ugy a nyelvhibákra mint az írás és nyomdaiakra tessék lehető figyelemmel lenni. Roppant bakok maradtak ben a nyomdaiakból első részében is. Szinte pirul az ember bele, ha olvassa. Mert épen

¹⁷ Ipolyi külföldi útjáról hazafelé Pesten találkozott Thalyval: ott beszélhetek Thaly lemondási szándékáról, s ígérhette meg Ipolyi, hogy hamarosan küldi cikke folytatását.

¹⁸ Thaly okt. 5-én levelét kapja most Ipolyi. (Iratok 8.)

¹⁹ „Magyar okmány-érdekességek” Ipolyi Arnoldtól (Folytatás) Századok, 1867 okt. 119—145. 1.

a fő dologban egészen megzavarja a cikket. Valóban az ember elveszti azután kedvét írni, ha látja, hogy ily csúffá lesz. Azért ha nem biznak magokban vagy nem érnek rá, küldje kérem meg a 3dik javításra keresztökötés alatt nekem cikkemet, s én azt a forduló postával azonnal visszaküldöm.

Még egyet. Gondolom hogy tisztesegebben nézne ki s illendőbb is volna, ha a folyóiratunkban egy cikk bevégeztével nem mindjárt azon, de a következő lapon kezdődne a másik; vagy épen a következő levélen, talán *Schmutztittel* is ellátva. Ez a külföldön már rendes szokás, azért is, mert azután az illető írók könnyen szerezhetnek különlenyomatokat magoknak, mit előbb utóbb nekünk is behoznunk kell majd az ily jelentkező igények miatt. Azután a lapok felett az illető *Colummentitel* behozása sem ártana, nem csak szépíti a kiadást, de könnyíti is a használatot, az áttekintést és keresést. Azután pedig mind a kettő által kevesebb cikk fog kelleni, minek Kd hiányát úgy is panaszolja.

Azonban magamat és cikkemet szives barátságába ajánlva, sietve vagyok

tisztelő szegény híve
Ipolyi

Eredeti kézíratos levél. OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés.

11.

1867 október 12. — Pest

Horváth Mihály körlevelében felszólítja a választmányi tagokat: küldjenek közleményeket, mert különben a Századok, s vele a Társulat meg fog bukni.

Tisztelt tagtárs úr!

A „Századok” első füzetének tárczájában is hathatósan föl voltak kérve a t. választmányi tagok, mint e havi közlőny „legtermészetesebb munkatársai”: támogassák e vállalatot minél buzgóbban becses közreműködésükkel; — egyszersmind ugyanott körvonalaztatott, minemü történelmi cikkeket várnánk t. munkatársainktól a „Századok” számára, hogy e folyóiratot folyvást jeles tartalmává tchessük.²⁰

E célra, egyetlen hazai históriai szakközlőnyünk szellemi biztosítására, mindnyájunknak egyesülni kell; mert midőn lelkes közönségünk az ifju Magyar Történelmi Társulatot már is oly melegen felkarolta, hogy legalább szakközlőnye anyagilag biztosítva van, elannyira, hogy minden abban megjelent cikket (ivenként 20 frttal) díjazhatunk is: az összes magyar történetírókra, sőt műveltségi állapotunkra nézve piritó szegény volna, ha e folyóiratnak *munkák hiánya miatt* meg kellene szünnie.

A hanyagság vádja mégis legközelebb minket, a Történelmi Társulat választmányi tagjait, e közlőny „legtermészetesebb munkatársait” fogná sujtani.

Pedig a dolog majdnem így áll. Ugyanis daczára a szerkesztőtítká számosakhoz intézett gyakori szó- és írásbeli felszólításainak: alig lehetett előteremteni csak az octóberi füzethez szükségelt közleményeket is. Továbbra pedig épen semmi sincs.

Okmányokkal nem akarjuk megtölteni folyóiratunkat; a „Századok” nem okmánytár akar lenni, nem annyira szaktudósok számára lévén írva, mint inkább a tágasbkörü közönséggel akarja a történetirodalmat megkedveltetni. Pusztá okmányközlésekkel ehhez képest itt nem érünk célra. Nekünk feldolgozott cikkek kellenének; a juliusi füzet előttünk fekszik, annak tartalmából tájékozhatja magát a t. tagtárs ur, minemü közleményeket kérünk.

Kérjük pedig becses közreműködését *minélelőbb*, s azutánra is *minél gyakrabban, folytonosan*. Lehetetlen, hogy buvázkodásai köréből közölünk kiki csekély fáradsággal ne küldhetne koronkint kisebb nagyobb történelmi dolgozatokat közlőnyünknek... s mégis csak ígéretet kaptunk sokat: munkát keveset. Szomorú, de így van.

Bizalommal fordulunk azért ezennel t. Tagtárs urhoz, szorgalmas közreműködését kérvén; midőn a választmányi tagságot elfogadtuk, erre különben is mintegy előre kötelezük magunkat. Másként megtörténik rajtunk az a szegény, hogy a „Századok”-nak s vele együtt a Magyar Történelmi Társulatnak meg kell buknia, nem a közönség részvétele, — de *a magyar történetírók közönye, hanyagsága miatt*.

Ezt nem engedhetjük!

²⁰ Iratok 3.

A munkák a társulati titkárhoz (belváros zöldfa-utca 4. szám) intézendők. A megjelent cikkek tiszteletdíja azonnal utalványoztatik.

Pesten, octóber 12-én 1867.

A tisztelt Tagtárs urnak

kész szolgája
Horváth Mihály m. k.
másod elnök

Eredeti nyomtatvány. MTA KK Ráth Károly levelezése I. köt. Magyar Irodalmi Levelezés. 4r—163.

12.

1867 október 17. — Kolozsvár

Szabó Károly Thaly Kálmánhoz írott levele, melyben az „elnöki felszólítás” hatására újabb dolgozatok küldését ígéri, és segít a szerkesztőnek a szerzők toborzásában.

Tisztelt barátom!

Ide mellékelve küldöm Finály Henrik barátom tudósítását az apuliumi ásatások eredményéről. A részletes leírást, mint a muzeum tisztviselője s kétszer a hely színére kiküldött megbízottja, természetesen a muzeumi évkönyvek számára tartotta fen.²¹

Tegnap vettem az elnöki felszólítást a dolgozatok siető és folytonos beküldése iránt.²² Bizony alig hittem volna, hogy éppen a történetirodalmi téren ily gyengén álljunk dolgozó erő dolgában, mint az Ön magán és a társulat hivatalos leveleiből értesültem.

Én magam részéről igyekezni fogok a rám háruló becsületbeli kötelezettségnek kitelhetőleg megfelelni.

A családomra nehezült csapások miatt ez a hónap rám nézve csaknem elvesztettnek mondható. Kis fiam szeme javulóban van ugyan, de még mindig keserves és eléggé veszedelmes állapotban szenved. Két más gyermek himlőben fekszik; nőm levert, csak nem beteg; magam is csaknem elvesztettem lelki erőmet.

A novemberi füzet számára alig lehetek képes egyebet küldeni, mint valami könyvismertetést. Szándékom volna az Erd. Muzeum-egyesület évkönyveinek negyedfél kötetét megismertetni; ha t. i. Ön e mintegy fél ivre terjedhető cikkecskét a Századok számára alkalmasnak tartaná.

Gyűjteményeim- és jegyzeteimből leginkább dolgozhatnám régi m. irodalomtörténetre, egyes XVI. századi írónk életrajzára s ritka vagy eddig ismeretlen magyar nyomtatványokra vonatkozó rövid cikkeket, oly formán, mint Huszár Gálról irtam De. az a kérdés, hogy az efféle közlemények, melyek kidolgozása rám nézve eléggé fáradságos, a közönségre nézve eléggé érdekesek-é? s a m. tört. társulat folyóirata szívesen venné-e több efféle cikket, ha t. i. jól ki bírnám dolgozni? — A Huszár Gálról irt cikk után e kérdésre nézve Ön engem tájékozhatna.

Azt hiszem Heltai Gáspár életét és munkásságát még érdekesebben ki bírnám dolgozni, mint Huszár Gálét; csak hogy erre sokkal több munka és idő kívántatnék, mint amarra.²³

Becses választát szívesen kérem, s egyszersmind a határidő kitézését is; mert én ezerféle elfoglaltatásom mellett csak akkor vagyok képes bármí hitvány munkát befejezni, ha a dolog a körmömre ég.

Arról is kérek csak egy pár sor tudósítást, megkapta-é Ön a Béli Zsuzsánna minap általam felküldött verseit, s veheti-é valami hasznát, becsüli-é valamicskére? Orbán Balázs²⁴ egy hét mulva megy Pestre a Székely földről irt igen terjedelmes kéziratával. Válogatva ebből is lehetne töredékeket közleni, talán leginkább az őskor. régi várakról szóló részleteket.

Minden jót kívánva, de sokat nem ígérve, maradok
Önnek

igaz tisztelője s barátja
Szabó Károly

²¹ Finály Henrik archeológus, filológus, kolozsvári tanár, majd az Erdélyi Múzeumegylet főtitkára.

²² Vö. Iratok 11.

²³ Thaly erről is beszámol a Tárca rovatban. (Századok, 1867 okt. 218. l.)

²⁴ Orbán Balázs erdélyi etnográfus, 1867-ben Kolozs vármegye főjegyzője, ekkor készíti később megjelent „A székely föld leírása” című munkáját.

U. I. Talán nem ártana Önnek gr. Eszterházy Jánost²⁵ is fölszólítani; ő a középkori archeológia terén szenvedélylyel buvárkodik.

Eredeti kézíratos levél. OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés.

13.

1867 október 24. — Győr

Ráth Károly Thaly Kálmánhoz intézett levelében elmondja: megszüntetik a Dunántúli Történetkedvelők összejöveteleit, hogy minden erejükkel a Társulat működését segíthessék.

Szeretett barátom.

Nagyban készül az akadémiai cikk. Pár nap mulva megleszek vele. Igen kérlek tehát, légy oly szíves, jelentsd be a november 11-ki osztályülésre, a mikor majd azután olvasd fel és a Századokba nyomasd ki. Majd küldök a cikk mellett az akadémiának egy kis kivonatot is, érje be vele.²⁶

Ugy van tehát, a mint Pesty Frigyes mondá, fél, hogy nem lesz dolgozótárs és munka, ezt veszem ki Horvát püspök-elnökünk körsürgönyéből is. Nem hiszed, mennyire hatott reám ez, ugyanazért megszüntettük a dunántúli történetkedvelők összejöveteleit is, és ezután jelentést adunk be minden kutatásainkról, ugy hiszem azt érdeklél fogja a közönség olvasni. Megszüntetjük a Győri történelmi és régészeti füzeteket is a IV. kötettel, még a hiányzó két füzetet kiadván. Akármerre járunk, kelünk mindenhol igyekezzünk a társulat érdekét előmozdítani.²⁷

A Hazai Okmánytár IV kötete nem sokára megjelend jó lenne ha a társulat segélyezné e vállalatot.²⁸ Kérlek légy szíves ez érdeemben Ipolyival beszélni, ki november 7-én Pesten lesz. Az académia Hunfalvy nyelvészeti folyóiratát²⁹ is segélyezte. Venne például meg 20 példányt melylyet idővel két annyiért adhatna el. Szeretnénk ha ez ügynek téged megnyerhetnénk, melylyet eléggé képesek nem vagyunk figyelmedbe ajánlani. Mennyi pénzt, időt, fáradságot, szemrontást áldozunk mi, a nyereségre számot sem tartva.

Az akadémiai nagygyűlésre vendégül magamat hozzád ajánlva, maradtam

szerető barátod
Ráth Károly

Győr, 1867. oct. 24.

Eredeti kézíratos levél. OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés.

²⁵ Eszterházy János a Társulat választmányi tagja. Cikke („András erdélyi püspök felségértése 1349-ben” hamarosan megjelenik a Századokban. (1868 jan. 90—94. l.)

²⁶ Az értekezést Thaly valóban felolvasta a november 11-i osztálygyűlésen (Századok, 1867 nov. 308. l.), majd megjelentette a Századok következő füzetében. (Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskai Istvánnal az 1605-dik év nyarán. Századok, 1867 dec. 317—335. l.)

²⁷ Thaly az októberi számban részletesen beszámol — részben Nagy Imre, részben Ráth Károly levele alapján — a Történetkedvelők utolsó, kismartoni összejöveteléről. (Századok, 1867 okt. 215. l.; OL. Thaly-cs. lvt. Levelezés. Nagy Imre — Thaly Kálmán 1867.)

²⁸ A Hazai Okmánytár IV. kötete 1868-ban jelent meg. (Vö. *Gárdonyi Albert: A történelmi segéd tudományok története Magyarországon.* Bpest. 1926. 19. l.) A Társulat egyébként nem támogatta a kiadást. Mindössze e levél alapján közölt Thaly néhány soros tudósítást a Századokban a IV. kötet közeli megjelenéséről. (Századok, 1867 okt. 219. l.)

²⁹ Hunfalvy Pál 1856-ban indítja meg a Magyar Nyelvészet c. folyóiratát, majd 1862-től, az MTA megbízásából szerkeszti a Nyelvtudományi Közleményeket.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Friedrich Weitendorf:

Történelmi fogalmak alkotása a történelemtanításban

A történelemtanítás legfontosabb feladata — nézetünk szerint — abban áll, hogy a tanulóknak tudományos történelmi képet adjunk, melyet lényegesen a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek és ezek specifikus hatásának az egyes népek történelmében játszott megismerése jellemez, és hogy az ifjúságnak korunk bonyolult alapkérdéseiben megbízható politikai és ideológiai tájékoztatást adjunk. A tanulókat ezért képessé kell tenni, hogy a történelmi fejlődésről és annak törvényszerűségeiről nyert tudásukat fogalmilag világosan megragadják és elrendezzék, azt korunk társadalmi fejlődésének elemzésére és a jelen politikai-ideológiai alapkérdéseire alkalmazzák, felismerjék a további társadalmi fejlődés perspektíváit és fejlődési tendenciáit az egész világon és saját országukban. A tanulóknak tehát meg kell tanulniok történelmi-logikai módon gondolkodni és képessé kell válniok, hogy a történelemből a jelenre és a jövőre politikai-ideológiai és erkölcsi végkövetkeztetéseket vonjanak le. Ebből adódik különösen a történelmi képzettség és politikai-ideológiai nevelés egysége a történelemtanításban és ennek a tantárgynak a hozzájárulása ahhoz, hogy a tanulóknak tudományos szocialista világnézet és világos politikai álláspont alakuljon ki. Hogy a tanulóknak a történelemtanítás keretében lehetővé tegyük a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek megismerését, és bennük a materialista történelemfelfogás alapvonásait fokozott mértékben tudományos szocialista világnézetük alkatrészeként tegyük tudatossá, ahhoz a tanításban tárgyalt történelmi tények célrátörő és folytatólagos fogalmi általánosítására van szükség. A fogalomalkotás a történelemtanításban történelmi és politikai-ideológiai ismeretek és beállítások elsajátításának fontos eszközévé válik, s főként abban áll, hogy felfedjük a társadalmi-logikai vonatkozásokat, amelyek a történelmi tények és azok törvényszerű összefüggései közt fennállnak, amelyek ezek a különféle társadalmi formációk fejlődésében és egymást váltásában játszanak, valamint abban, hogy tisztázzuk a történelmi fogalmakat és azokat történelmi alapgfogalmak rendszerébe soroljuk be.

Az egészen a történelmi tények és folyamatok általánosításának síkjáig terjedő fogalomalkotás, amely lehetővé teszi az egyes gazdasági társadalmi formációk és azok strukturális és fejlődési törvényei lényegének megismerését, megköveteli egy fogalmi rendszer kifejlesztését a történelemtanításban. Nézetünk szerint a történelmi tantervek egyik fontos feladata, hogy a tanulóknak az ilyen világnézeti jelentőségű fogalmi általánosításokhoz elegendő tervalapot nyújtsanak. Ézért új tanterveinkben, amelyeket a jövő évtől az 5. osztálytól kezdve tanévenként bevezetünk, rátértünk arra, hogy a mindenkori tananyaggal való foglalkozáshoz átfogó útmutatásokat adjunk a folyamatos ismeretszerzéshez és fogalomalkotáshoz. A tanterv minden anyagegységéhez megismerési rendszereket és ezekhez megfelelő fogalmi követelményeket dolgoztunk ki, s ezeket a tantervben mint elérendő követelményeket fektettük le. Ennél különleges súlyt helyeztünk arra, hogy közvetlen kapcsolatot létesítsünk az ismeretszerzés és fogalomalkotás közt.

Mind a történelmi fejlődés minél mélyrehatóbb és átfogóbb megismerése, mind a történelmi jelenségek és folyamatok ezzel összefüggésben álló fokozatos fogalmi általánosítása megkívánják a gondolkodás folyamatos előrehaladását az egyestől és különöstől az általánoshoz, valamint a mélyebb behatolást a történelmi folyamatban megismert általánostól a sajátosba és az egyesbe. Egy bizonyos tanítási órában nyert minden egyes megismerés, bizonyos történelmi jelenségek és folyamatok minden fogalmi általánosítása egyben részmegismerés vagy logikai lépés egy átfogóbb megismerés vagy messzebbmenő fogalmi általánosítás és differenciálás felé, amint minden átfogóbb megismerés és fogalmi általánosítás megint jobb elméleti alapot teremt új megismerések szerzéséhez.

A fogalom, mint Rubinstein¹ hangsúlyozza, magába foglalja „a jelenséget minden oldalának belső kölcsönhatásában, belső ellentmondásainak egységében, konkrét létezésében és fejlődésében”, és Krugljak² szerint „tudásunk koncentrátumát. . . igen fontos szerkezetét, ismereteink magvát” képezi. A fogalomalkotás a történelemtanításban ezért oly folyamat, amely a konkrétól a fogalmi elvonthoz és általánoshoz, majd onnan a fogalmilag differenciált konkrétéhoz halad. Ez érvényes mind egyes történelmi fogalmak tisztázására, mind egymáshoz tartozó történelmi fogalmak egy-egy csoportjának tisztázására, beleértve a történelmi materializmus kategóriáit, mivel minden ilyen fogalom „sokféle jelenség közös lényeges vonásait ragadja meg és fejezi ki”³. „A fogalom (az ismeret) a létben (a közvetlen jelenségekben) feltárja a lényegét (az oksági törvényt, az azonosságot, a különbséget stb.)”⁴

A történelemtanításban történő fogalomalkotás logikai operációk — mint az absztrakció és az általánosítás történelmi analízise és szintézise —, valamint az összehasonlítás segítségével feltárja a különféle történelmi események és jelenségek közti *lényeges* összefüggést. A fogalomalkotás a történelmi megismerés egyik döntő eszköze, lehetővé teszi az objektív történelmi folyamatok tudományosan helyes tükröződését, és ezzel a konkrét történelmi események és jelenségek mélyebb, mert tudományosan megalapozott visszatükrözését. Rendszeres fogalomalkotás nélkül a történelemtanításban nem érhető el sem a történelmi tények absztrakciójának és általánosításának, sem a tudományosan megalapozott konkretizálásnak olyan foka, amelyet az általános történelmi törvényszerűségek és azok specifikus hatékonysága az egyes történelmi korszakokban megkívánnak.

Ismeretszerzés és fogalomalkotás egysége megkíván bizonyos viszonyt fogalom és ítélet közt a történelemtanításban.

A marxista történettudomány a történelmi folyamatok lényeges elemeit és szerkezeti összefüggéseit fogalmilag ragadja meg és a történelmi folyamatok belső viszonyait ítéletek formájában mutatja be. A történettudomány tényeinek és összefüggéseinek igazságtartalmát csak ítéletekben lehet megragadni és kifejezni. Még értékeléseket és pártos becsléseket is — akár erősen emocionális jellegűeket — csak ítéletekben lehet elvégezni. A történelmi állítás igazságtartalma azonban annál nagyobb, az értékelések és becslések annál megalapozottabbak lesznek, mennél jobban hatolunk be a történelemtanításban fogalmi általánosításokkal a történelmi jelenségek és folyamatok lényegébe és törvényszerű összefüggéseibe.

Ebből a történelemtanítást illetően az adódik, hogy egyrészt bizonyos fogalmi világosság előfeltévése és feltétele a történelmi ismeretek szerzésének, másrészt az ismeretszerzés a nagyobb fogalmi világossághoz járul hozzá.

Ahogy Händel és Kneist „A logika rövid áttekintése” c. könyvükben hangsúlyozzák, minden fogalom „egy sor előítélet eredménye”,⁵ amelyek a maguk részéről viszont csak „legalább két fogalom logikai vonatkozásaként”⁶ keletkezhetnek, és „az ítélet kimondása semmi egyéb, mint »a fogalomban implicite meglévőnek a magyarázata«”⁷. És ezzel kifejezésre jut az ítélet és a fogalom közötti lényeges viszony. A történelemtanításban ennek a viszonynak többféle szempontból kell megjelennie:

Először: Minden fogalommeghatározás ítéletek formájában történik. *Másodszor*: az általánosítás egy sor közbülső foka, nagyszámú logikai vonatkozás a fogalmak közt csupán ítéletek alakjában ragadható meg. Ez a kérdés egy a történelemtanításhoz felállított fogalomrendszerben különös jelentőséget nyer, mivel ott a korlátozott anyagválaszték és a tanulók mindenkori különböző felfogóképessége következtében a fogalmi általánosítás különféle közbülső fokain fogalmak helyett, ill. a fogalom tartalmának jellemzésére ítéleteket kell alkalmazni. Így például az 5. osztályban, mivel ott olyan általános fogalmakat, mint termelőerők még nem tudunk definiálni amidőn az őstársadalom lényeges jellemvonásainak szintézisét jellemezzük, ítéleteket kell mondanunk a szerszámok, fegyverek és eszközök fejlődése, a termelékenység fokozása és az emberek életmódjának javítása közti szoros összefüggésről az őstársadalomban, amely ítéletekben kifejeződik.

¹ S. L. Rubinstein: Grundlagen der allgemeinen Psychologie (Az általános pszichológia alapjai). Berlin 1960. 429. l.

² M. I. Krugljak: Wie formen sich bei den Schülern Begriffe im Prozeß des Geschichtsunterrichts? (Hogyan alakulnak a tanulóknál fogalmak a történelemtanítási folyamatában?). Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde, 1962. 1. füzet, 33. l.

³ A. A. Wagin — N. W. Sperszkaja: Ausgewählte Kapitel zur Methodik des Geschichtsunterrichts der oberen Klassen (Válogatott fejezetek a történelemtanítás módszeréhez a felsőbb osztályokban). Berlin. 1962. 28. l.

⁴ V. I. Lenin: Filozófiai füzetek. Budapest. Szikra. 1954. 218. l. (A filozófiai hagyatékából). Berlin. 1949. 247. l.

⁵ Händel—Kneist: Kurzer Abriss der Logik. Berlin. 1960. 26. l.

⁶ Uo. 29. l.

⁷ Uo. 26. l.

jezésre jut a termelőerők fejlődése és az emberi munka szerepe az őstársadalomban. A tantervben megadott fogalom, „az őstársadalom termelőerői” csak a lényeges fogalom-tartalom illetően jellemzése által tisztázható.

Harmadszor azért használunk történelmi fogalmakat, hogy értékelhessünk és ítéleteket mondhassunk. Ez az eset akkor is, ha a tanításban még nem tisztázhattuk kielégítő mértékben a fogalom tartalmát, a fogalom terminusát azonban már használunk kell, hogy a történelmi eseményekből és jelenségekből a helyes ítéleteket levonhassuk. Így az 5. osztályban az ókori Kelet első osztálytársadalmának tárgyalásánál már használjuk a „kizsákmányolás” fogalmat anélkül, hogy tudományos egzaktissággal már tisztázhatnánk. Használjuk ezt a fogalmat, hogy a parasztok és rabszolgák életmódját, a papok és parasztok, kézművesek és rabszolgák közti viszonyt, az eltéréseket az embereknek az őstársadalomban folytatott életmódjától helyesen értékelhessük. A kizsákmányolás fogalmát magát — mint politikai-gazdasági kategóriát — csak felsőbb osztályokban tisztázhatjuk, amikor egy sor kizsákmányolási viszonyt, kizsákmányolásformát, kizsákmányolásmódszert stb. már értékeltünk, összefoglaltunk és mint a kizsákmányolás fogalom ismertetőjeleit az antagonisztikus osztálytársadalomban már általánosítottunk. Ezt a fokot a jelenlegi történelemtanítás során legtöbbszörre nem érjük el, úgyhogy a tanulók a 10. osztályban a kizsákmányolás fogalmat sokszor formálisan használják, anélkül, hogy lényegét megismerték volna. Ennek következménye, hogy például a jelenlegi nyugat-német viszonyok jellemzésénél megrekednek külső jelenségeknél, és nem ragadják meg a nyugat-németországi tőkés kizsákmányolás lényegét.

Ugyanez a helyzet az osztály, állam, termelési viszonyok és más alapfogalmak tekintetében.

Negyedszer a fogalmak közti logikai vonatkozásokat csak ítéletek által tudatosíthatjuk a tanulóknak. Így például az őstársadalomban használt közszerszámok és kőeszközök fogalma az ókori Keleten használt eke, kerék és kocsifogalma közti logikai vonatkozást azáltal mutatjuk be, hogy kifejezésre juttatjuk, a termelés mily hatalmas fokozását, a termelőerők mily nagy fejlődését lehetett ökrök által vontatott vasélű ekével, kerék és kocsifelhhasználásával elérni. A tanulók az olyan fogalmakkal mint második és harmadik munkamegosztás nem fognak tudni mit kezdeni, ha ezeket a fogalmakat nem kötjük össze az áruterelés fogalommal, és hogyha nem tudatosítjuk a tanulóknak — megfelelő értékelés által — az így elért nagy társadalmi haladást. A fogalomrendszer sok-sok olyan ítéletből tevődik össze, mint: „A rabszolgatartó állam az uralkodó osztály hatalmi eszköze. . .”

A tanítási folyamatban ismeretszerzést, fogalmi általánosítást és differenciálást ítélet és fogalom már jellemzett viszonya értelmében mint egységet kell tekintenünk. A történelmi ismeretszerzés folyamata lényege szerint a történelmi fejlődésmenetek törvényszerűségeinek megismerése érdekében történő fokozatos fogalmi általánosítások, differenciálások folyamata. A fogalomalkotás funkciója az oktatás során tárgyalt történelmi tények fogalmi általánosításában, szintetizálásában és differenciálásában áll. A fogalomalkotás az ismeretszerzés magva.

Ítélet és fogalom közti különleges vonatkozás adódik a történelemtanításban képzet- és fogalomalkotás közti viszonyból az ismeretszerzés folyamatában. Csaknem minden történelmi metodikában hangsúlyozzák, hogy a történelmi események és jelenségek legnagyobbbrészt nem észlelhetők közvetlenül, s ezért ezeket az oktatásban úgy kell reprodukálni, hogy a tanulók történelmi képzeteket és ismereteket nyerjenek, amelyekből történelmi megismeréseket nyerhetnek. A történelmi tényeknek ez a reprodukciója rendszerint a tanár szavával történik, amelyet képek, hanglemezek, modellek, tárgyi és írásbeli források valamint leírások támogatnak. Itt számunkra döntő, hogy ezekben a reprodukciókba, habár kivétel nélkül ítéletek formájában történnek, már előzőleg nyert megismeréseket és előzőleg már egy bizonyos fokig tisztázott fogalmakat kell történelmi képzetek létesítésébe bevonnai, ami által minden történelmi képzet már kezdettől fogva viszonylag magas absztrakciós és általánosító fokot nyer. Másrészt a reprodukciókat már úgy kell hangsúlyozni és a lényegesre orientálni, hogy a képzetalkotás által az illető történelmi események és jelenségek lényeges elemeinek és összefüggéseinek fogalmi absztrahálása és általánosítása megkönnyítettessék és a tanulók a lényegest tükröző történelmi ismereteket és felismeréseket szerezhessenek.

Képzet és fogalomalkotás tehát az ismeretszerzés folyamatossága által szoros összeköttetésben állnak egymással. Míg a képzetalkotásban a történelemtanításban az egyes történelmi tények dús palettáját hangsúlyozzuk és a képzetelemeket ítéletekben fűzzük egybe, a fogalomalkotás által az egyes történelmi tényeket történelmi-logikai kapcsolatba hozzuk a társadalmi fejlődés általánosságával és törvényszerű történelmi összefüggésekbe soroljuk be. Itt figyelemmel kell lenni arra, hogy a fogalomalkotásba

mindig csak bizonyos, a történelmi tényeknek a történelmi megismerés számára lényeges elemeit vonjuk be. Hogy a tanulóknál ne keletkezzék a történelmi képzetkincs elszegényesedése, ezért mindig arra kell figyelniünk, hogy a történelmi képzetek és az alapjukon végzett fogalmi általánosítások mindig szoros kölcsönhatásban maradjanak, és hogy a fogalmi általánosítás után mindig visszakapcsoljanak a képzetszerűen és fogalmilag, tehát megismerésszerűen megragadott konkrét történelmi tényekhez. A fogalmi általánosítás segítségével lehetségessé vált, hogy a konkrét történelmi események és jelenségek lényegébe, törvényszerű összefüggéseikbe mélyebben behatoljunk; ennek a történelmi képzetek gazdagodásához és ezzel a történelmi történések mélyebb átéléséhez is kell elvezetnie. Éppen a konkrétnek és az absztraktnak ezen kapcsolatában rejlenek a történelemben nagy lehetőségek a tanulóknak ideológiailag megalapozott, emocionális befolyásolására.

Igy a Spartacus-felkelés pártos, erősen emocionálisan hatásos értékelésénél nagy jelentőségű, hogy a tanulók már előzőleg egyrészt eleven képzeteket nyerjenek arról, milyen volt a rabszolgák élete és munkája a Római Birodalomban, milyen nehéz volt a sorsuké, másrészt megismerjék a rabszolgaság lényegét, főként a rabszolgatartó állam szerepét a rabszolgák elnyomásában és kizsákmányolásában, hogy mind eleven képzeik legyenek a rabszolgáknak Spartacus vezetése alatt vívott hősi harcáról, mind ennek a rabszolgafelkelésnek az okairól és az osztályharcban bírt jelentőségéről.

Ezekből a fejtegetésekből adódik, hogy a történelemtanításban történelmi elemzés és szintézis kölcsönhatásának különös figyelmet kell szentelnünk. A megismerési folyamatnál a történelemtanításban állandóan végbe kell mennie az átmenetnek valamely az oktatásban újonnan tárgyalt történelmi jelenség első analizisétől ama kölcsönös vonatkozások szintéziséhez, amely vonatkozásokban más, a tanulók által már ismert történelmi jelenségekkel állnak, s ezzel az illető történelmi jelenségek mélyebb analiziséhez és azok lényeges ismertetőjegyeinek fogalmi absztrakciójához és általánosításához. A történelemtanításban ennek a logikai összefüggésnek nem kielégítő figyelembevételével oda vezet, hogy a fogalmilag absztraktnak, a törvényszerű történelmi összefüggéseket és a fejlődéstörvényeket magukat tükröző általánost a történelmi folyamatok konkrétumától elválasztjuk. Ez az elválasztás lényeges oka annak, hogy a tanulók nem tudnak a fogalmakkal operálni és nem rendelkeznek még azzal a készséggel, hogy ezeket további történelmi jelenségek és folyamatok analiziséhez alkalmazzák. Történelemtanításunk egyik hiányossága még mindig abban áll, hogy sokszor nem munkáljuk ki a gondolkodásban a tanulókkal együtt a történelmi összefüggéseket, hanem ezeket a tanár mint fogalmi absztrakciókat és általánosításokat éppen úgy közvetíti nekik, mint a konkrét történelmi tényeket. Így azután a tanulók történelmi ismeretei kevésbé önálló gondolkodás eredményei, mint inkább emlékezetbeli elsajátítás.

„A helyes analizis... átstrukturáláshoz... vezet. Az egésznek ez az átstrukturálása, az egész elemzés által nyert új komponenseinek új korrelációja azonban szintézis. És éppen úgy, mint az analizis a szintézis által, a szintézis az analizis által történik, amely a részeket, elemeket vagy tulajdonságokat kölcsönös összefüggésükben ragadja meg.”⁸

Ez a dialektikus viszony a fogalomalkotásnál mindig újból megjelenik. Mintegy a logikai vonatkozások alfája és omegája a megismerési rendszeren belül.

Igy a jobbágytelek fogalmának, mint a feudális kizsákmányolás központjának tisztázása feltételezi, hogy a tanulók a franciaországi feudalizmus keletkezésének és kibontakozásának tárgyalásánál már tisztában legyenek azzal, hogy a jobbágyfogalom a feudális termelési viszonyok mint a feudális úr és a jobbágyparaszt közti függőségi és kizsákmányolási viszony értendő. A jobbágyfogalom tisztázása viszont feltételezi, hogy a tanulók megértették a feudális nagybirtok és a hűbériség keletkezését és tudják, hogy a feudális urak hatalmában állt, hogy a jobbágyparasztokat robotmunkára és járulékok szolgáltatására kényszerítették. Mindezeket a fogalmakat e tekintetben jellemző történelmi jelenségek elemzéséből kell nyerni. Ugyanakkor valamely fogalom tisztázása egy másiknak tisztázásán épül fel, és a maga részéről a másik fogalom differenciálásához és általánosításához járul hozzá. A jobbágytelek fogalma és az olyan fogalmak közt, mint jobbágyfogalom, jobbágyparasztok, szabad parasztok, feudális urak, nagybirtok, hűbériség, feudális állam, logikus vonatkozások vannak épp úgy, mint a jobbágytelek fogalma és az olyan fogalmak közt, mint a robotszolgáltatás ill. robotmunka és a parasztok járulékkötelezettsége közt, melyeket ismét a feudális járulék fogalmába lehet összefoglalni.

Mivel ezeket a logikai vonatkozásokat eddig túl kevésbé vettük figyelembe, a 6. osztályban a történelemtanításban csak kevés esetben sikerült a tanulókat annak tuda-

⁸ S. L. Rubinstein: Das Denken und die Wege seiner Erforschung (A gondolkodás és kutatásának útjai). Berlin. 1961. 31. l.

tára ébreszteni, hogy *miért* kellett a telkes jobbágyparasztoknak szolgáltatásokat és robotmunkát teljesíteniük. A jobbágytelek fogalmat mint individuális fogalmat kezelték, és nem munkálták ki mint általános fogalmat, melynek tisztázásánál előzőleg csak nagy általánosságban és differenciálatlanul tárgyalt oly fogalmak szükséges konkretizálása és differenciálása történhetik, mint jobbágyság, nagybirtok, hűbériség stb. A jobbágytelek fogalmat ezen felül az oly fogalmakhoz létesített logikai kapcsolatok által, mint háromnyomásos gazdálkodás, természetes gazdálkodás, a kézművesség keletkezése stb. a jobbágytelegazdálkodás fogalmává általánosítjuk. A természetes gazdálkodás és jobbágytelegazdálkodás fogalmakat később a városi árutermelés és céhes kézművesség fogalmakkal állítjuk szembe. Így a jobbágytelek fogalom a forgalomrendszerben mind a már előzőleg tárgyalt tényekkel és fogalmakkal, mind a később tárgyalandókkal logikai vonatkozásokkal van összekapcsolva és konkrét történelmi anyag elemzéséből meghatározott tanítási órán kell kialakítani. Érthető, hogy az ilyen célratörés és folyamatosság a fogalomalkotásban megfelelő elemzések és szintézisek, absztrakciók és általánosítások által nem lehetséges, ha a tanár mindenkor csak egy anyagegység vagy egy tanóra tananyagát látja. Ilyen fogalomalkotás világos fogalomrendszert kíván, mely áttekinthetően jellemzi a legfontosabb logikai vonatkozásokat a történelmi fogalmak közt, és minden egyes történelmi fogalom helyét az összrendszerben. A történelmi fogalmakat csak abban a folyamatban lehet tisztázni, amely a fogalmi terminusok konkrét történeti anyag elemzésénél történő első bevezetésétől fogalmi ismertetőjegyekkel történő tartalmi gazdagodáson és eme ismertetőjegyek általánosításán át az illető fogalom átfogó tisztázásáig terjed. A fogalomalkotás a történelemtanításban elvileg a konkrét történelmi jelenségek elemzéséből indul ki, és az egyestől a különösön át az általánosság felé halad. Minden új történelmi fogalom alkotása a történelemtanításban konkrét történelmi jelenségek elemzését tételezi fel. Ugyanakkor egy új általános fogalom képzése egy sor más fogalom tisztázását tételezi fel, amelyekkel ez a fogalom logikai vonatkozásokkal van egybefűzve. Emellett a jobbágytelek fogalom alkotása azt mutatja, hogy a feltételezendő fogalmaknak egyáltalán nem kell csekélyebb terjedelműeknek lenniük. Sokszor átfogó történelmi fogalmak ugyan még általános és differenciálatlan tisztázása az előfeltétele kisebb terjedelmű új történelmi fogalmak alkotásának. Így már a franciaországi feudalizmus keletkezésének tárgyalásánál a feudalizmus történelmi alapfogalom egy sor faji ismertetőjelét jellemezzük általában és differenciálatlanul, amelyeket azután a német történet tárgyalásánál további történelmi fogalmak tisztázása által erősebben konkretizálunk és differenciálunk, és ezáltal mind jobban tisztázunk. Ezáltal már kezdettől fogva nagyobb koncentrációt érünk el a lényegre a társadalmi fejlődésfolyamatban és megkönnyítjük a fogalmi általánosítást.

Így tehát a történelemtanításnál a fogalomalkotásnál három vonatkozási pontot kell figyelembe venni. Az elsőt a konkrét történelmi tények képezik, amelyekből elemzés és lényeges vonások absztrakciója által kialakítjuk a történelmi fogalmat. A másodikat a már előbb kialakított történelmi fogalmak képezik; ezek és az újonnan kialakított fogalom közt egészen határozott logikai vonatkozások adódnak, amelyeket összehasonlítások, továbbvezető absztrakciók, és általánosítások által ragadunk meg. A harmadikat később kialakítandó fogalmak képezik, amelyekhez szintén logikai vonatkozások állanak fenn; ezekre már az új történelmi fogalom kialakításánál figyelemmel kell lennünk, hogy az e tekintetben döntő fogalmi ismertetőjeleket már a fogalom kialakításánál különösen hangsúlyozhassuk. Ezeknek a logikai összefüggéseknek a tanítás során történő feltárásánál kölcsönös viszony keletkezik az elemzés és szintézis, absztrakció és általánosítás közt.

Krugljak szovjet történelemmetodológus, aki különösen az elemzés és szintézis viszonyával az alsóbb osztályok történelemtanításában foglalkozik, ebben az összefüggésben az abból adódó hibaforrásokra utal, hogy az eleinte szükségszerűen „nem kielégítő elemzés”-t és „elhamarkodott szintézis”-t nem egészíti ki „az elemzés rendszeres továbbvitele, további, az elsődleges elemzésben hiányzó tagok felfedezése”.⁹ Bogojavlenskij és Mencsinszkaja szovjet pszichológusok ebben az összefüggésben az elemzés és szintézis három szakaszát határozzák meg: a kezdeti általánosítást, a differenciálást és a felsőbb szintézist.¹⁰

Ezekből a megfontolásokból logikusan adódik a kérdés, melyek a fogalomalkotás fokozatai, amelyek egyben az elemzés és szintézis minőségileg különböző fokozatait képezik.

A fogalomalkotással foglalkozó metodológusok, didaktikusok eddig ezt a kérdést tárgyalták meg a legkimerítőbben. S itt igen különböző tagolási elveket választottak, és

⁹ Ld. M. I. Krugljak: Zur Aktivierung der Denktätigkeit der Schüler im Unterrichtsprozeß (A tanulók gondolkodó tevékenységének aktivizálásához az oktatási folyamatban). Pädagogik, 1961. 9. füzet, 792. kk. 1.

¹⁰ D. N. Bogojavlenskij — N. A. Mencsinszkaja: Psychologische Probleme des Kenntniserwerbs in der Schule (Az iskolai ismeretszerzés problémái). Berlin. 1962. 50. 1.

a fokozatbecsztásnál igen eltérő eredményekhez jutottak. A történelemtanításban történő fogalomalkotásról eddig mondottakból adódik, hogy a fokozati tagolást feltétlenül történelmi fogalmak logikai rendszerének a tanulók tudatában történő kifejlődésére kell vonatkoztatni. Ez a szempont azonban csak kevés történelmi metodologusnál és didaktikusnál játszik szerepet. A többség a fokozati tagolást csupán egy-egy történelmi fogalomra vagy közvetlen összetartozó fogalmak kis csoportjára vonatkoztatja. A fokozat-tagolás ezért sokszor képzeltalkotásra, lényeges ismertetőjelek absztrakciójára, a fogalom definíciójára és alkalmazására korlátozódik.¹¹

De még oly metodologusok, ill. didaktikusok is, akik ezen a beosztáson túlmennek, és jobban szem előtt tartják a fogalomalkotás folyamatának folyamatosságát, a fokozati tagoláshoz rendszerint nem hivatkoznak egy fogalomrendszer kifejlődésére, habár legtöbbször általában hangsúlyozzák egy ilyen rendszer kiépítésének szükségességét.¹²

A fogalomrendszer kifejlődésénél nagyszámú történelmi fogalom közti logikai viszonyrendszer folyamatos felépítéséről van szó, amelyben a történelmi materializmus kategóriái mint osztályozási fogalmak szerepelnek.

Eközben az egyes történelmi fogalmakat mindig ismét új fogalmi összefüggésekbe soroljuk be, miközben mind jobban differenciálunk és általánosítunk. A fogalmi rendszer fejlődésénél a fogalmak mozgása a döntő kérdés.

Igy a rabszolga fogalom az ókori Kelet, Görögország és a Római Birodalom történetének tárgyalásánál hosszú fejlődésen megy keresztül, amelynek során mind jobban differenciálódik és egyben általánosul. De ez után sem tesszük ad acta, hanem később szembe állítjuk a jobbágyparaszt és még később a bérmunkás fogalmával, és mint osztályfogalmat a „néptömegek szerepe” fogalomhoz soroljuk. Ezért a fogalomrendszer kifejlődésénél nem nélkülözhető az egyes fogalmak közti *mindenkori* faj- és nemi viszonyok figyelembevétele.

Stohr a történelemtanítás módszeréről írt könyvében joggal utal arra, hogy a történelemtanításban a fogalomrendszer „az individuális fogalmakból kiindulva” csakis „a faj- és nemi fogalmakon át” lehet „felépíteni”.¹³

Rajev joggal utal arra, hogy a tanulók „ennek a fogalomrendszernek szorgos kimunkálásánál . . . fokozatosan” jussanak le „a marxista történefeltaláláshoz”.¹⁴

Fogalomrendszereknek a tanulók által történő elsajátításához Rajev a következő szakaszokat jelöli meg:

„a) a nem differenciált, tagolatlan ismeretek szakasza, amelyben nem emeljük ki a határozott fogalmak tartalmát;

b) a fogalom tartalma részben kibontásának szakasza;

c) a fogalom tartalmának teljesebb és beható kibontása és első összeköttetések létesítése korrelációk formájában időben, valamely fogalom tartalma és más fogalmak tartalma közt;

d) a fogalmak közti kauzális összefüggések létesítésének szakasza.”¹⁵

Nézetem szerint ez a vonatkozás fejezi ki legjobban a Stohr által javasolt és a fogalmak faj- és nemi viszonyai által indokolt szakaszsort:

1. Előkészítő szabályok:

a) A fogalom tisztázása (definíció),

b) a definíció nyelvi és adott esetben tartalmi egyszerűsítése (a tanulók szellemi felfogóképességéhez alkalmazni).

2. Alsóbb osztályú általános fogalmak alkotása (fajtafogalmak).

a) Ismertetőjelek konkretizálása (képzetek alkotása a jelenség tulajdonságairól).

b) Képzetek általánosítása (a lényegtelen absztrahálása).

c) A fogalom definíciója (a megismerés befejezése).

3. Magasabb rendű általános fogalmak alkotása (fajtafogalmak).

¹¹ Wincenty Okon: Der Unterrichtsprozess (A tanítás folyamata). Berlin. 1957. 135. l. — I.d. Janko — A. A. Trinzkaja: Die Erarbeitung historischer Begriffe in der 5. bis 7. Klasse (Történelmi fogalmak kimunkálása az 5–7. osztályban). Aus den Erfahrungen sowjetischer Geschichtslehrer (Szovjet történelemtanárok tapasztalataiból) c. műben. Berlin. 1954. 21–34. l. — I.d. Karlheinz Tomaschewsky: Zur Arbeit mit dem Lehrbuch im Geschichtsunterricht (A tankönyvhasználatról a történelemtanításban). Berlin. 1955. 101. l.

¹² I.d. N. A. Lavinow — M. N. Schardakow: Beiträge zur pädagogischen Psychologie (Adalékok a pedagógiai pszichológiához). Berlin. 1961. 122. kk. l. — Vö. A. A. Wagin — N. W. Speranskaja: i. m. 28–49. l. Hangsúlyozzák ugyan a kapcsolatot más fogalmakkal valamely „fogalomcsoportban”, fokozatokra tagolásukban azonban nem hivatkoznak objektíve megkívánt fajta- és nemviszonyokra. — Vö. F. Donath: Begriffsbildung im Geschichtsunterricht (Fogalomalkotás a történelemtanításban). Berlin. 1962. 15–48. l.

¹³ A. Stohr: Methodik des Geschichtsunterrichts (A történelemtanítás metodikája). Berlin. 1962. 242. l.

¹⁴ D. I. Rajev: Tapasztalati történelmi fogalmak rendszerének megszerzése pszichológiai vizsgálatnál a 4–8. osztályban. Leningrád. 1958. 241. l. (orosz nyelven).

¹⁵ Uo. 266. l.

a) A fajtafogalmak ismertetőjelei elképzeléseinek aktivizálása, ill. új képzetek alkotása;

b) ismertetőjelek általánosítása;

c) definíció.

4. A tartalom kibővítése és a fogalom rögzítése.

a) Új elemekről képzetek alkotása és általánosítása;

b) a fogalom alkalmazása új helyzetekre.¹⁶

A fogalomrendszer által a történelemtanítás bizonyos logikai struktúrát nyer, amelyet objektíve indokolnak a történelmi fogalmak és az alapjukat képező történelmi tények közti szükségszerűen kialakítandó logikai vonatkozások. A faj- és nemi viszony szerint a mindenkori fogalomalkotáshoz a vonatkozási pontok egyértelműen fő fogalomnál vannak, amelyhez az alkotandó egyes fogalom mint fogalmi jellemvonás tartozik. Így individuális fogalmak tisztázásához a vonatkozási pont rendszerint már az alacsonyabb rendű általános fogalomnál fekszik, amelyhez az individuális fogalom mint anyag-tartó tartozik. Az alacsonyabb rendű általános fogalmak tisztázásához a vonatkozási pont többnyire a fajtafogalomnál, egy magasabb rendű általános fogalomnál van meg. A történelmi fogalmak faj- és nemi viszonyai szerint elvileg a fogalomalkotás három fokozata különböztethető meg:

1. fokozat: valamely alacsonyabb rendű általános fogalom viszonya individuális fogalmihoz;

2. fokozat: valamely alacsonyabb rendű általános fogalom (fajfogalom) viszonya magasabb rendű általános fogalmához (nemfogalom);

3. fokozat: valamely magasabb rendű általános fogalom (fajfogalom) viszonya a történelmi materializmus valamely kategóriájához (nemfogalom).

Ebben a fokozatsorban kifejezésre jutnak mind a logikai vonatkozások az általános fogalmak és az individuális fogalmak közt, mind a logikai vonatkozások a különféle terjedelmű általános fogalmak, valamint az általános fogalmak és a történelmi materializmus kategóriái közti vonatkozások. Ezek a vonatkozások állandó kölcsönös viszonyt tételeznek fel egyrészt a történelmi események és jelenségek elemzése, másrészt a különféle általánosítási fokozatokon álló fogalmi ismertetőjelek szintézise közt.

Abból kiindulva, hogy a történelemtanítás célja, hogy megismertessük a tanulót az emberi társadalom törvényszerű történelmi fejlődésével a kezdettől a jelenkorig, és őket a társadalmi fejlődés törvényszerűségének, különösen a szocializmus és kommunizmus fejlődésének tudatára ébresszük, olyan fogalmakat kell osztályozó és általánosító szempontokul választani, amelyek lehetővé teszik, hogy feltárjuk a történelmi fejlődés történelmi-logikai struktúráját a különféle társadalmi formációkban, valamint az egyes társadalmi formációk sorrendjében és a társadalomnak ezzel összefüggésben álló továbbfejlődésével. Itt vannak először a termelőerők és a termelési viszonyok kategóriái.

„A materializmus teljesen objektív kritériumot szolgáltatott, minthogy kiemelte a termelési viszonyokat mint olyanokat, amelyek a társadalom szerkezetét alkotják és lehetővé tette, hogy alkalmazzák ezeket a viszonyokra az ismétlődésnek ezt az általános tudományos kritériumát. . . Az anyagi társadalmi viszonyok elemzése . . . azon nyomban lehetővé tette, hogy az ismétlődéseket és a szabályszerűségeket megállapítsák és a különböző országok viszonyait egy alapfogalomban, a *társadalmi forma* alapfogalmában általánosítsák. Csak ez az általánosítás tette lehetővé, hogy a társadalmi viszonyok leírásáról. . . áttérjenek azok szigorúan tudományos elemzésére, amely például azt emeli ki, ami az egyik kapitalista országot a másiktól megkülönbözteti, vagy azt vizsgálja, ami valamennyiben közös.”¹⁷

A termelési viszonyok tisztázása az illető társadalmi formációban és a neki megfelelő történelmi korszakokban, valamint viszonyuk a termelőerők meghatározott fejlődési fokához lehetővé teszi az illető társadalom gazdasági struktúrájának felfedését. A történelmi materializmus hangsúlyozza azonban az egyrészt minden osztálystruktúra „az osztályoknak a termelési folyamatban végbemenő produkciójában és reprodukciójában, az ezen a bázison keletkező gazdasági, politikai és ideológiai osztályharcban realizálódik, amely a maga részéről a társadalmi fejlődés döntő hajtóereje.”¹⁸ Az uralkodó osztály megteremti magának az államot mint hatalmi eszközt; az államon és más osztályszervezeteken ke-

¹⁶ B. Stohr: i. m. 247. kk. 1.

¹⁷ V. I. Lenin művei. I. köt. Bpest. 1951. 136—137. l.

¹⁸ *Bolthagen*: Soziologie und Geschichte (Szociológia és történelem). Berlin. 1966. 24. l.

resztül a gazdasági alapnak megfelelő ideológia segítségével befolyással van a társadalmi tudatra. Jogos tehát, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok kategóriái mellett az osztály és osztályharc, valamint az állam és ideológia fogalmakat is használjuk, mint osztályozó fogalmakat és általánosító szempontokat, hogy a termelőerők és termelési viszonyok, az illető társadalom alapja és felépítménye közti vonatkozásokat kimunkálhassuk és a mindenkori társadalom osztálystruktúráját meghatározhassuk.

Ily módon egy fogalomrendszer történelmi-logikai felépítésén át a tanulókat annak tudatára ébreszthetjük, hogy az oktatás során történelmi fejlődésében tárgyalt minden történelmi osztály „történelmileg adott és fejlődő társadalmi viszonyok” bizonyos „rendszerre, amely viszonyok összességükben a mindenkori adott gazdasági társadalmi formát képezik”.¹⁹

A történelmi materializmus kategóriáinak tehát rendszeralkotó jelentőségük van az ismeretszerzésnél és fogalomalkotásnál a történelemtanításban. Ha eközben a fogalomrendszerek fejlődését a történelemtanításban az egyes gazdasági társadalmi formációk és a nekik megfelelő történelmi korszakok struktúra- és fejlődéstörvényeinek lényegére, megismerésére, valamint a különféle társadalmi formációk egymásutánjának törvényszerűségeire vonatkoztatjuk, akkor ez megfelel a gazdasági társadalmi formáció fogalom központi jelentőségének a materialista történelemfelfogásban és a történelem tudományos periodizációjában.

„A gazdasági társadalmi forma fogalma a materialista történelemfelfogás, az általános marxista szociológia alapvető fogalma. Azonban éppen ez a fogalom, amelyben a társadalmi fejlődés alapvető fázisainak minőségi különbözősége történelmi egymásutánjokban térben és időben rögzítve van, a legmélyebben történelmi fogalom. Ez különösen abban jut kifejezésre, hogy a történelmi folyamat periodizálásának módszertani alapját képezi. A periodizációban pedig a történelem belső logikai struktúrája... különös világossággal jut kifejezésre. Ahhoz, hogy a gazdasági társadalmi forma fogalmát minden oldalról megragadjuk, tehát nemcsak az kell, hogy ismerjük az egyes társadalmi formák belső struktúráját, hanem azok történelmileg, időbelileg és térbelileg meghatározott egymásutánját és az egyes formációkon belüli korszakokat, szakaszokat stb. is.”²⁰

Előadásomban tudatosan hangsúlyoztam a fogalomalkotás tartalmi-konceptcionális oldalát a történelemtanításban. Véleményem szerint egyes történelmi fogalmak tartalmának egyszerű megmagyarázása nem elegendő, ha a tanulókat a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tudatára akarjuk ébreszteni. Ehhez ellenkezőleg történelmi fogalmak történelmi-logikai rendszerének felépítése kell. Emellett különös súlyt kell helyezni a különféle fogalmak közötti logikai vonatkozások fejlődésére és a fogalmak mozgásának jellemzésére. A fogalomalkotás főkérdése ennek megfelelően a tanítás során közvetített történelmi ismeretek fogalmi általánosítása és a történelmi fogalmak besorolása történelmi-logikai módon felépített fogalomrendszerbe.

¹⁹ Uo. 38–39. l.

²⁰ Uo. 204. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM

SIKLÓS ANDRÁS:

AZ 1918—1919. ÉVI MAGYARORSZÁGI FORRADALMAK (281—360. l.)

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY:

AZ ELLENFORRADALOM KORA MAGYARORSZÁGON (361—464. l.)

LACKÓ MIKLÓS:

A MAGYAR NÉPI DEMOKRÁCIA TÖRTÉNETE (465—542. l.)

(Magyarország története II. köt. Budapest, Gondolat Könyvkiadó. 1964)

„Magyarország története” utolsó három fejezetéről szeretnék szólni, amelyek a közvetlenül mához vezető évtizedek történetével foglalkoznak, s amelyek véleményem szerint a szerzőket különösen nehéz feladat elé állították. E fejezetekre teendő észrevételeim korántsem érintik gazdag tartalmuk minden vonatkozását, így mellőzni kívánom a szorosabban munkásmozgalom-történeti, párttörténeti kérdések tárgyalásának vizsgálatát, amely a bírálótól is speciális felkészültséget igényel.

Összbenyomásaim alapján igen sikerültnek és értékesnek tartom *Siklós András* fejezetét az 1918—19. évi forradalmak történetéről. Szerzője ezúttal is bebizonyítja, hogy a problematikának s gazdag irodalmának kiváló ismerője, aki értékeléseiben szilárd tudományossággal és helyes politikai érzékkel küszöböli ki a korábbi torzulásokat; minden korábbinál valósabb képet ad a forradalmak időszakáról; figyelmet szentel az időszak nagy történelmi személyiségeinek, mindenekelőtt Kun Bélának, Károlyi Mihálynak helyes szemléletű bemutatására. Ezzel kapcsolatban csupán azt tenném szövé, hogy Károlyi belső fejlődésének elemzésére az adott keretek közt nem lévén módja, egy kissé mintha túlhangsúlyozná, és Károlyi benső meggyőződésével szembeállítaná a külső események kényszerítő erejét (pl. a kálkapolnai földosztás esetében).

Nem kívánok aprólékos részletkérdésekbe bocsátkozni, különösen nem a magam speciális érdeklődési körébe vágó olyan kérdések észrevételezésébe, hogy a Károlyi-kormány nemzetiségi politikája ábrázolásakor nagyobb hangsúlyt kívánna a törvénybeiktatott kárpátukrán területi (és nem egyszerűen nemzeti) autonómia kérdése, vagy hogy hiányzik a nemzetiségi problémának a Tanácsköztársaság időszakába való átvezetésének megoldása. s ennek következtében az olvasót meglepetésként éri a Forradalmi Kormányzótanács névsorában egy „német népbiztos” és egy „ruszin népbiztos” feltűnése. Hanem igen elismerően méltatva a Tanácsköztársaság történetének alapos, a szűk terjedelemben is sikeres bemutatását, a fő kérdések frappáns kiemelését, határozott exponálását, a tömör értékelések megbízhatóságát, amelyek oly jól jellemzik a szerző odaadó munkáját, egy-két megállapítást mégis további megfontolásra ajánlom.

Amikor *Siklós* felállítja a Tanácsköztársaság mérlegét, megállapítja elévülhetetlen érdemeit és némely hibáját, szerintem vitatható módon rója fel a Tanácsköztársaság vezetői hibájául, hogy a Vörös Hadsereg harcát egyoldalúan csak forradalmi háborúnak tekintették, nem hangsúlyozták, hogy egyúttal a magyar nemzeti önrendelkezésért is folyik a harc, nem tudatosították kellőképpen a Tanácsköztársaság harcainak honvéd jellegét. Elmarasztalja továbbá őket abban, hogy a proletár internacionalizmust nem kapcsolták össze a demokratikus patriotizmussal, nem fordítottak gondot a nemzeti érzés külső megnyilvánulásaira, így a nemzeti színekre. Mindezekben a kérdésekben véleményem szerint a szerző az 1919-es adott helyzettől sok tekintetben elvonatkoztatva, kissé spekulatív módon foglalt állást.

A Tanácsköztársaság vezetői, úgy hiszem, helyesen látták, hogy a népek önrendelkezési jogával az antant hatalmak csak szemfényvesztést úznak; hogy az önrendelkezés tényleges lehetőségét csak forradalmi harcával vívhatja ki a magyar nép is. A forradalmi harcot hangsúlyozták a nemzeti önrendelkezés helyett, annál is inkább, mert ennek jelszavát a magyar burzsoá nacionalizmus sajátította ki olyan értelemben, hogy e jögra hivatkozva próbálta megakadályozni a többségben nemzetiséglakta területek elszakadását, mert azt remélte, hogy megfelelő eszközökkel el tudja érni, hogy a nemzetiségek is a magyar burzsoánacionalista érdekeknek megfelelően rendelkezzenek önmaguk sorsa felől. A Tanácsköztársaság vezetői nem azonosíthatták magukat ezzel a politikával.

„Kétségkívül káros volt az is — véli a szerző —, hogy a proletárdiktatúra nem tudatosította kellőképpen a Tanácsköztársaság harcainak honvédő jellegét.” Azonban valamiféle „honvédő” jelleg tudatosítása elhomályosította volna, hogy éles különbség van a Tanácsköztársaság forradalmi patriotizmusa és az ország területi épségét védő nacionalista „hazafiság” között. Az intervenciók ellenforradalmi, nacionalista támadásával szemben a Tanácsköztársaság forradalmi, internacionalista elvek alapján védekezett: a magyar Vörös Hadsereg északi ellertámadása nem elvesző területeket hódított vissza a hon védelmének jegyében, hanem a kívülről jövő ellenforradalmi támadást visszavetve, egy szlovák Tanácsköztársaság létrejöttéhez teremtett lehetőséget. A Magyar Tanácsköztársaság kormányának, épp ellenkezőleg, azt lehet e vonatkozásban legfeljebb hibájául felelnünk, hogy a Vörös Hadsereg harcának ezt a forradalmi jellegét nem tudta elég intenzíven tudatosítani a tömegekben; a sajtó egy része éppúgy, mint egyes katonai vezetők, hajlamosak voltak a „csehek”, „románok” elleni nacionalista hangulatkeltéssel helyettesíteni az internacionalista forradalmi szellemű tudatosító és lelkesítő munkát.

A proletár internacionalizmus kapcsolatának megteremtése a demokratikus patriotizmussal korántsem volt könnyű feladat egy olyan helyzetben, amikor „48 örökségét” évtizedek óta polgári, nacionalista pártok képviselték, meghamisították, lejáratták. Az ehhez való visszanyúlás a kulturális felvilágosító munkában — olyan finom ideológiai elemzőmunkát igényelt volna, amely a Tanácsköztársaság szakadatlan élet-halálharca közepette nem volt elképzelhető. Márpedig enélkül félt, hogy inkább dezorientálta, mint helyes irányban mozgósította volna a dolgozó tömegeket.

A Tanácsköztársaságnak a nemzeti megnyilvánulásokhoz való viszonyát sem lehet helyesen megítélni annak figyelembevétele nélkül, hogy évtizedek óta következetesen „nemzeti” alapon szálltak szembe a munkásmozgalom nemzetköziségével; hogy a nemzeti lobogót játszották ki a vörös zászló ellenében; hogy nemzeti színekbe burkolták a reakciós, néppellenes politikát; hogy így vitték bele a népet a világháború szörnyű pusztulásába és szenvedésébe. A Tanácsköztársaság vezetői nem a nép nemzeti érzései ellenében cselekedtek, amikor nem fordítottak különösebb gondot a nemzeti külsőségekre, hanem egyszerűen annak megfelelően jártak el, hogy maguk a dolgozó tömegek bizalmatlanok voltak a nemzeti mezben jelentkező megnyilvánulásokkal szemben.

Mindezek az észrevételek jobbra az 1918—1919. évi magyarországi forradalmakat mintegy 75 oldalon át tárgyaló fejezet újszólóan egyetlen lapjának (351. l.) utolsó két bekezdésében foglaltakia vonatkoznak, ahol a szerző véleményem szerint néhány vitatható megállapítással toldja meg vitathatatlanul helyes megállapításainak, értékeléseinek egész sorát. Siklós András fejezete a maga egészében hatalmas előrelépés az 1918—1919-es forradalmak történetének történelmi hitelességű ábrázolása terén; összegezése mindazoknak a jelentős eseményeknek, amelyek történetét máryuk az utóbbi évek során a nagy felkészülteget igénylő hatalmas téma kutatásában elért.

*

A Tanácsköztársaság bukását követő ellenforradalmi rendszer két és fél évtizedét 100 lapon tárgyaló VIII. fejezet *Berend T. Iván és Ránki György* munkája. Nem túlzás, ha azt mondom, hogy ez a fejezet úttörő jelentőségű, hiszen az ellenforradalmi korszak történetéről nagyobb összefoglaló mű mindeddig nem látott napvilágot; a korszakra vonatkozó, az utóbbi években különösen szépen fejlődő kutatómunka kiterjedésedése ellenére még óriási fehér foltok jelzik a megoldásra váró feladatok egész sorát. Ilyen körülmények között nagyon nehéz a korszakról egy minden vonatkozásban kielégítő összképet adni; a kidolgozottabb és nagyobb részek együttese szükségképpen történet-tudományunk vonatkozó kutatásainak pillanatnyi helyzetét rögzíti; ötmet okoz jelentős eredményeivel, és további kiterítő, tervszerű munkára sarkall kiütőző hiányosságaival.

A fejezet legkiemelkedőbb részei kétségkívül a gazdaság- és társadalomtörténeti elemzések, amelyek jelentős mértékben közvetlenül a szerzők monografikus munkásságára támaszkodnak, s amelyek lehetővé tették az ellenforradalmi rendszer jellegének elmélyültebb, szigorúan tudományos megközelítését. Hasonlóan jól megalapozott szilárd bázison nyugszik a korszak magyar külpolitikájának bemutatása. Kevésbé mondható ez el a belpolitika-történeti részekről, amelyek — bár mai ismereteink szerint alapvetően helyesen tájékoztatnak a belpolitikai viszonyok mindenkori alakulásáról — a részletek tekintetében számos korrekcióra szorulnak, azon túl, hogy a tényanyag mélyebb feltárását, a folyamatok további alapos elemzését igényelik.

A fejezet kidolgozásakor még nem voltak érvényesíthetők azok az újabb kutatások, amelyek a polgári kormány és a katonai vezetés viszonyának vizsgálatával számos lényeges kérdésben a mélyebb megértés egyik igen fontos kulcsát ragadják meg. Hasonlóképpen

nem hasznosíthatta még a korszak nemzetiségi problémáira vonatkozóan megindult kutatások eredményeit. Ez a kérdés az ellenforradalmi rendszer első évtizedében sem volt jelentéktelen, majd egyfelől a német követelések folytán, másfelől a magyar revíziós törekvések fokozódásával, az egymást követő területgyarapodásokkal, az ország nemzetiségi tömegeinek ezzel kapcsolatos megnövekedésével valóságos meghatározódott jelentősége. E kérdések jelenlegi helyenkénti futólagos érintése a kiépíteni kezdett új, ún. „szentistváni birodalom” nemzetiségpolitikai berendezkedése gazdag problematikájának bővebb megvilágítását korántsem teszi feleslegessé.

A nemzetiségi politikán kívül van a belpolitikának még egy tereuma, ahol szívesen látnánk a fejezet anyagának majdani továbbfejlesztését: ez az ellenforradalmi korszak kormányainak ún. „szociálpolitikája”. Ennek ismertetése és bírálata nélkülözhetetlen a kép teljességéhez.

A kultúrtörténeti részek tekintetében megint csak azok újszerűségét kell hangsúlyoznom. Ezek a tömör áttekintések elsősorban a rendszer ellenére megnyilatkozó haladó értékekre koncentrálnak; az ellenforradalmi rendszer szellemi areulátának, „kultúrájának” bemutatása halványabb, még igen sok részletkutatást igényel.

E fejezettel kapcsolatban végezetül még azon benyomásomat említeném meg, hogy a korszak történetét jobban illeszti be a korszak átfogóbb egyetemes összefüggéseibe, mint a szomszéd népekkel való kapcsolatok közelebbi, közvetlenebb viszonylatai közé. Az olvasó szívesen tudna meg többet a szomszéd országok Magyarországhoz viszonyított belső helyzetének, illetve Magyarországhoz való külső viszonyuknak alakulásáról.

Figyelembe véve a szerzők előtt a munka úttörő jellegéből fakadóan tornyosuló nehézségeket, fokozottan kell értékelnünk, hogy még a részletkutatások által kellően vagy egyáltalán meg nem alapozott területeken is sikerrel úrrá lettek azokon. Egyes vonatkozásokban kiválóat, más vonatkozásokban, ahol a körülmények jelenleg többet nem engedtek, elfogadhatót alkottak, s elmondhatjuk, hogy a maga egészében megvetették az ellenforradalmi korszak története szélesebb és mélyebb kidolgozásának alapjait. Ennek az alapvetésnek jelentősége az elkövetkezendő évek további, nagyobbszabású szintetizáló munkálataiban különösen gyümölcsözően fog megmutatkozni.

*

Magyarország kétkötetes történetének utolsó, IX. fejezete, *Lackó Miklós* munkája, történelmünk sorsdöntő eseménye, hazánk felszabadulása tárgyalásával kapcsolódik az előző fejezethez, s 75 oldal terjedelemben tárgyalja az azóta 1960–61-ig megtett utat, hazánk népidemokratikus fejlődésének történetét.

Azok az élenk viták, amelyek mostanában akörül folynak, hogy volt-e, és milyen mértékben volt Magyarországon forradalmi helyzet a szovjet felszabadító csapatok megjelenése előtt, e fejezet készítésekor még nem exponálódtak a mai élességgel; ugyanígy az a kérdés sem, hogy mennyiben különböztethetők meg, helyesebben milyen mértékben és hol határolhatók el egymástól a népidemokratikus fejlődés többségében még polgári demokratikus, illetve többségében már szocialista célkitűzéseket tartalmazó kezdeti szakaszai. A szöveg alapján úgy tűnik, hogy a szerző, ha nem is bocsátkozik e kérdések boncolgatásába, a korszak történetének felvázolása során helyes mértéktartást tanúsít bármiféle egyoldalúsággal vagy merevséggel szemben.

Magyarország felszabadulása, a magyar népi demokrácia megszületése és első évei ábrázolása vonatkozásában megállapítható, hogy a szerző helyesen értékeli a felszabadulás megnyitotta út jelentőségét, sikeresen mutatja be annak menetét és főbb állomásait, jól érzékelteti a nagyszerű vívmányokért és az azok megvédéséért folyó harc lendületét, a kitaruló új élet ígéretes mozgalmasságát. Már korán felfedezi ugyan a pártvezetésben egészségtelen jelenségeket, de ezek majd csak később, a személyi kultusz kibontakozása idején kezdik igazán éreztetni hatásukat. A koalíciós politika ábrázolása, a koalíciós partnereknek az egyes főbb kérdésekben elfoglalt álláspontjának ismertetése különös figyelmet érdemel.

Míg az 1948 júniusáig terjedő időszak politikai harcairól, a gazdasági és társadalmi helyzet alakulásáról tudományos részletkutatások által megalapozott képet adhatott a szerző, a további évek vonatkozásában már egyre kevésbé támaszkodhatott ilyen bázisra, s ez észrevehető a tárgyalás eddigi szélesebb menetének rohamos beszűkülésén: a „fordulat éve” utáni fejlődéssel a fejezet teljes terjedelméből mindössze 12 lap foglalkozik. Ez az utóbbi rész ilyen körülmények között több tekintetben inkább csak politikai értékelését, mintsem történeti elemzését adhatja a személyi kultusz időszakának, az ellenforradalomnak, s az azt követő talpraállásnak, a szocialista rendszer megszilárdulásának.

A fejezet egészére vonatkozóan megállapítható az a helyes törekvés, hogy figyelembe vegye a nemzetközi helyzet alakulásának kihatásait. E szélesebb összefüggések

megvilágítása azonban helyenként — pl. az 1956-os események vonatkozásában — elmarad. Különösen fontos kérdés a lényegében azonos utat járó népi demokratikus országok egymáshoz és a Szovjetunióhoz való viszonya. Ami Magyarország népi demokratikus szomszédaihoz fűződő külső viszonyát illeti, arról többször is szó esik, nem kerülve meg a nemzetiségek jogainak biztosítása s a párizsi békével kapcsolatban a határok kérdését sem. Ezek az utalások illetve fejtegetések, amelyek még némi elmélyítést is érdemelnének, határozottan felvilágosító és nevelő értékűek. A népi demokratikus országok belső gazdasági, társadalmi, politikai, ideológiai fejlődésének összehasonlító vizsgálata azonban, amely az illető országok történettudományának az eddiginél szorosabb együttműködését igényli, még előttünk álló feladat lévén, e tekintetben e fejezet még igen keveset nyújthat.

A többi fejezethez hasonlóan itt sem hiányzik a kultúrtörténeti áttekintés. A felszabadult ország kulturális fejlődése, a kulturális forradalom kibontakozása azonban a maga sokoldalúságában a jelenleginél kissé nagyobb teret kívánna. A fejezet az ország társadalmi struktúrájában bekövetkezett változások szemléletes összefoglalásával zárul.

Véleményemet összegezve: anélkül, hogy hajszálnyit is kisebbiteni kívánnám a korábbi fejezetek szerzőinek elismerésre méltó szép teljesítményét, újra kiemelném az eredményeket, amelyeket az általam ismertett utóbbi három fejezet különlegesen nehéz terepen előrehaladva felmutathat, s úgy gondolom, hogy a ma még szükségképpen előforduló hiányosságok hamarosan egyre inkább pótlódní fognak történetkutatásunk további fejlődése remélhetőleg hasonlóan sikeres folyamatában.

TILKOVSKY LÓRÁNT

LIPTAI ERVIN:

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. Népszerű történelem c. sorozat. 475 l., 32 l. kép)

A Kossuth Könyvkiadó „Népszerű történelem” címmel új sorozatot indított, amely egy-egy történelmi csomópont megragadásával az események mögött meghúzódó erőket is meg akarja ismertetni könnyű, olvasmányos formában.

E sorozat első köteteként a Tanácsköztársaság története jelent meg Liptai Ervin tollából. A Tanácsköztársaság összefoglaló történetének megírása önálló kötetben aktuális feladat volt annak ellenére, hogy egyéb népszerű kiadványok mellett a „Magyarország története” is tárgyalta már e korszakot. Liptai kötetének fontosságát nemcsak a téma adja. Ilyen terjedelmű népszerű összefoglaló eddig még nem látott napvilágot, s ma is hiányzik a két forradalom történetének tudományos szintézise. Igaz, rendelkezésre áll monográfiák, színvonalas visszaemlékezések, résztanulmányok egész sora, az egyetemi jegyzet, valamint a munkásmozgalom történetét feldolgozó új kiadvány. (Ennek megfelelő fejezete korábban már napvilágot látott folyóiratban.) Aki azonban egy kötetben akarja kapni a forradalom történetét, e népszerű munkát fogja kézbevenni.

A szerzőnek nyilvánvalóan igen sokféle igényt, kívánságot kellett egyeztetnie annak eldöntésekor, mit és hogyan tartalmazzon munkája. S e kérdés a könyv olvasóját is joggal foglalkoztatja.

Liptai könyve olvasmányos, helyenként szenvedélyes stílusban tekinti át a Tanácsköztársasághoz vezető utat, figyelmét elsősorban a KMP létrejöttére és tevékenységére irányítva, majd a proletárdiktatúra tevékenységét, eredményeit ismerteti. Bemutatja az államrendszer átalakítását, a szocialista gazdaság megteremtésére tett intézkedéseket, külön alfejezetben tárgyalja a földbirtokpolitikát, szól a szociális intézkedésekről, igen részletesen tárgyalja a kulturális élet, művelődés területét, foglalkozik az intervenció előkészítésével és megindulásával, a háború eseményeivel s a hátországgal is. Két alfejezet ismerteti az egyesült párt helyzetét; majd a továbbiakban a tanácskongresszus munkáját, a visszavonulást, az ellenforradalmi kísérleteket, a tiszai offenzívát s a Kormányzótanács lemondását veszi sorra.

Sok helyen érdekes, szélesebb körben talán kevéssé ismert anyagot tár fel, gyakran életszerű, eleven leírást ad (a KMP új módszereiről, a kulturális életről stb.).

A könyvet mégis bizonyos csalódással, hiányérzettel teszi le az olvasó. Ennek okáról szólva csupán egy-két általános és nem a részleteket érintő megjegyzést szeretnék tenni, noha néhány esetben ez utóbbi is indokolt lehetne (pl. a polgári demokratikus kormányzat egészéről alkotott kép, a Kormányzótanács házhely- és kertjuttatási rendelkezések értékelése, a zászló problémája a Vörös Hadseregben, az utolsó kormányzótanács ülés, valamint a szakszervezeti kormány létrejöttének bemutatása stb.).

Az összefoglaló gyengéjét, erősen vitatható pontját abban látom, hogy kerete és előadása beszűkül a hazai belpolitika nem teljes és nem vitathatatlan tárgyalására, tulajdonképpen csak az intervenció kapcsán tágul egy kissé a horizont; a hazai események elvesztik kapcsolatukat azokkal a határokon túli tényezőkkel, amelyek nélkül igazában nem érthetők, jelentőségük le nem mérhető. A győztes nagyhatalmak és szövetségeseik politikája, az oroszországi forradalom s az általa inspirált, különösen Közép- és Kelet-Európában erős forradalmi mozgalmak, a győztesek elfogult mohósága, a nemzeti törekvések, a nacionalizmus ereje s az ezzel szembeálló osztályharcos internacionalizmus, mely minden fajtájú elnyomás (a nemzeti) ellen is sikraszállt, ezek a nagy erők s ezeknek harca nemcsak az ország külpolitikai helyzetét érintették, de ott éltek a belpolitikai küzdelmekben is. A korszak e nagy kérdései és ellentétei az egykori Monarchia népeire különösen nagy súllyal nehezédtek.

Az olvasó természetesen nem ezeknek az eseményeknek, összefüggéseknek, ellentmondásoknak, kölcsönhatásoknak részletes, tárgyi kifejtését keresi, hanem a problémáknak olyan erejű érzékeltetését, néhány mondatos jelzését, amely a magyarországi helyzetet, történéseket egyetemes történeti keretbe illeszti, a nézőpontot kitágítja s a tekintetet nem szűgezi csupán a magyar földre. Csak úgy válhatna világossá, hogy a Tanácsköztársaság nem csupán Magyarország belső történetének volt rendkívül nagy jelentőségű állomása, hanem egyben a Duna-medencei népek útkeresésében, a nemzetközi munkásmozgalom egészében is jelentős szerepet játszott, hogy szorosan kapcsolódott ahhoz a világméretű politikai harchoz, mely a két vilárendszer között ez idő tájt megindult.

Ezzel függ össze, hogy a korszakra oly jellemző internacionalizmus, amely természetesen nemcsak a magyarországi munkásságot, de kisebb-nagyobb mértékben a más nemzetiségűeket is áthatotta, s mely a helyenként rendkívül erőteljes ellenhatásokkal megbirkózva, érezte létét, nem kapja meg az őt megillető helyet. Lenin és Kun Béla táviratváltásai, Szamuely útja, néhány rövid utalás az intervenció visszahangjára, csaknem ez minden, amit e tárgykörből ad a szerző.

Úgy tűnik, Liptai arra törekedett, hogy a fenti problémákkal ne „terhelje” a kötetet, hanem az ilyen és hasonló kérdéseket mellőzve vagy szűkreszabva, a belső történet eseményeit, fő vonalait ismertesse. A magam részéről viszont a népszerű kiadványok legfontosabb feladatát a történelmi összefüggések, erőviszonyok világos és érthető bemutatásában, így az olvasó gondolkodásra nevelésében, világgépének formálásában látom. De a szerző módszere ellen szól néhány további megfontolás is. A kutatómunka a két forradalom történetéről ma már szép eredményeket ért el, s az utolsó mintegy tíz év tudományos termésének java éppen azt tűzte ki célul, hogy a hazai eseményeket sokoldalúan tárja fel, s ezzel együtt szélesebb, nemzetközi összefüggéseiket is bemutassa. De igényesebb lett az olvasóközönség is. A történelem nagy problémái nem idegenek tőle, a szakma vitáit, melyek olvasott, népszerű folyóiratok hasábjain zajlottak, érdeklődéssel követte nyomon. Számontartja és tudja, mint írtunk a forradalmak történetéről 1945 óta, s így az első nagy terjedelmű, önálló munkát fokozott érdeklődéssel veszi kézbe. S egyáltalában nem maximalizmus, ha e fontolgatások körébe a külföldet, közvetlen szomszédainkat is bevonom. A csehszlovák, lengyel, román, jugoszláv stb. történészek és részben olvasók, éber figyelemmel követik nyomon a korszak magyar irodalmát, hiszen a Tanácsköztársaság története szorosan összefügg saját történelmükkel. Cikkük, hírvévek sora jelenik meg (legutóbb pl. önálló kötet Lengyelországban) a magyarországi forradalmakról, a Tanácsköztársaságról, e korszak közérdekű problémáiról.

A hazai és külföldi olvasó azonban sok kérdésre hiába keresi a választ Liptai munkájában.

A hiányok már a bevezető fejezetben érződnek, többek között a polgári demokratikus forradalom létrejöttének tárgyalásánál. Míg bizonyos társadalmi előzményekért 1848-hoz nyúl vissza a szerző, másokat kevésbé fontosaknak tart, s így mellőzi őket (a győztesek és a Monarchia, a bécsi események stb.). Ennek következtében az, ami Magyarországon történik, szinte egyedülálló jelenséggé válik, keret és távlat híján a kép elveszti valóságos arányait.

Nem történik említés a Lenin, Szverdlov, Kamenyev által aláírt táviratról, amely az egykori Monarchia népei előtt álló nagy problémákat, a továbbhaladás dilemmáját és perspektíváját foglalta össze, s így természetesen az egész kérdés-komplexum kívül reked a kötetben.

Jól és érdekesen mutatja be a KMP megalakulását és ennek következményeit a hazai munkásmozgalomra, köztörténetre. Arra azonban nem utal, hogy hasonló folyamat indult meg ekkor Európában és így a szomszédos országokban is, hogy a munkásmozgalmon belüli harc nem csupán Magyarországon éleződött ki, hanem egy világméretű folyamat része volt.

A hatalom átvételének körülményeit, az új hatalom országos fogadtatását adatszerűen, színesen ismerteti. Ugyanakkor mindössze két, keveset mondó mondatot szentel annak, milyen hatást váltott ki a határon túl (154. l.). Ismét nem túlzott részletézést igényel az olvasó, bár valamelyes adatszerűség a szomszédos országok, nem utolsósorban az egyébként is teljesen mellőzött Ausztria tekintetében, helyénvaló lett volna. Helyénvaló, elsősorban azért, hogy az olvasó előtt világos legyen ilyen részletekből is: különböző intenzitással bár, de mindenütt nagy társadalmi erők mozdultak meg és csaptak össze; a későbbi intervenció és fegyveres harcok ellenére, e népekben is élt az összefogás igénye, a proletár internacionalizmus szelleme, mint ahogyan a nacionalizmus és internacionalizmus nemcsak náluk, hanem nálunk is megütközött egymással.

A közép-kelet-európai helyzet vázlatos ismertetése is elmaradván, nem válik világossá, miért jelentett tényleges forradalmasító „veszélyt” a magyarországi munkáshatalom; nem tűnik ki az az ismert tény sem, hogy Jugoszlávia bevonása az intervencióba nem utolsósorban azért volt lehetetlen, mert ott a társadalmi harc, a forradalmi erjedés különösen erős volt.

A csehszlovák és román intervenció kapcsán Liptai helyesen jelzi, hogy a forradalom elleni harc jelszava mögött hódító szándékok is meghúzódtak. Az egyensúly és a teljesség miatt azonban utalni lehetett volna arra, hogy ez nem csupán e két kormány magatartásának volt sajátja, hogy a győztesek érdekharcaiban általában szívesen hivatkoztak a bolsevizmus veszélyére, így igyekezvén előnyöket biztosítani, ha kellett, a szövetséges fél rovására is. Mint ahogyan korábban (120. l.) jelezni lehetett volna, hogy az új burzsoá államok friss, nagyétvágyú nacionalizmusa jogos nemzeti törekvésekkel, az önállósulás természetes és jogos követelésével keveredett.

Nem táruul fel kellő mértékben az az összefüggés, amely a szövetségesek magyarországi politikája és a szovjet-oroszországi intervenció között fennállt, s így az sem kap megfelelő teret, milyen szerepet játszott a Tanácsköztársaság a forradalomellenes általános politika alakulásában (Ogyessza kiűrtése, a „nem saját katonás” intervenció stb.). Sok tekintetben elnagyoltnak tűnik a nagyhatalmak álláspontjának, ellentéteinek bemutatása (pl. politikusok és katonai vezetők); vagy nem eléggé méltányolja a Kormányzótanács diplomáciai sikerét, taktikázását (Smuts útjának méltatása, a Brown-féle tárgyalások).

Szűkmarkúan bánik a kötet a Tanácsköztársaság internacionalista törekvéseinek bemutatásával. Érdemben nem esik szó nemzeti-nemzetiségi politikáról, arról a történelmi méreteken is bátor téttről, amely a területi integritás elvével történt szakításban jutott kifejezésre, arról a jelentős munkáról, amelyet a KMP és az egyesült párt a nem-magyar munkások szervezése érdekében kifejtett; említés sem történik a Nemzetközi Szocialista Föderációról és annak tevékenységéről; s lényegesen több, átfogóbb méltatást érdemelt volna a nemzetközi ezred is.

Itt említem azt is, hogy szerencsésebb megoldás lett volna, ha a szerző a Magyarországi Tanácsköztársaság címet adja kötetének.

A Tanácsköztársaság belső története kapcsán a könyv terjedelemben, tartalomban rendkívül nagy teret szentel a vezetésen belüli harcnak, a párton és a Kormányzótanácson belüli ellentéteknek, a szociáldemokrata csoportok tevékenységének. Ez fontos és szükséges is a belső erőviszonyok mérlegeléséhez. E mellett azonban, úgy érzem, több figyelmet kellett volna fordítani általában az osztályerőviszonyok alakulásának vizsgálatára, mélyebben lehetett volna elemezni a különböző ellenforradalmi megmozdulások mögött meghúzódó és bizonyos keretek között változott erőviszonyokat. Az ezekkel kapcsolatos problémákat még világosabbá tette volna, ha rendszeresen jelzi a nemzetközi erőviszonyok eltolódását, ha több szó esik a munkásság politikai arculatáról, az ösztönöség és tudatosság szerepéről stb. Csak a jelenleginél sokoldalúbb elemzés adhatott volna választ az olyan kérdésekre, miért nem lehetett „megismételni” május 1-ét júliusban.

Az arányok módosítása néhány helyen lehetővé tette volna a szerzőnek, hogy több adatot, életrészletet vigyen azokba a részekbe, amelyek maguknak a tömegeknek magatartását, a mindennapok problémáját tárgyalták. A szép és érdekes kulturális rész rovására is érdemes lett volna bővebben szólni a március 21-e előtti hatalomátvételi mozgalmakról, azokról az erőfeszítésekről, amelyeket a mezőgazdasági munka folyamatosságának biztosításáért, a termelékenység, a produktivitás növeléséért a fővárosi és vidéki gyárakban kifejtettek.

Az összefüggések, kölcsönhatások felismerését nem segíti az a szerkesztési elv, amely nem tiszteli kellően az időrendet, vagy eseményeket csoportosít. Ezt a belső nehézségek, ellenforradalmi megmozdulások tárgyalásakor azért sem tartom szerencsésnek, mert ily módon elmarad vagy elnagyolttá válik a belső erők rajzát finomító mérlegelés, elemzés.

Az erősen hungaro-centrikus szemlélet, a belső társadalmi viszonyok nem kellő mélységű elemzése, bizonyos aránytalanság a tárgyalt anyagban, a befejező-értékelő összegezésül választott idézet azt a sommázott értékelést sugallja, mintha a szubjektív tényezők (ezeken belül is elsősorban a szociáldemokrata úrulás) s nem az objektív erőviszonyok (a belső politikai és gazdasági helyzet, Szovjet-Oroszország helyzete, a forradalmi fellendülés megtorpanása Kelet-Európában, a bajor tanács hatalom leverése, az antant túlereje stb.) játszották volna a döntő szerepet a Tanácsköztársaság megdöntésében.

Befejezésül néhány szót a felhasznált anyagról, a jegyzetekről. Természetesen, egy népszerű munka jegyzetapparátusa bizonyos mértékig korlátozott, s érthető az is, hogy nagyobb részt könyvanyagot tartalmaz. Az azonban meglepő, hogy a szerző szinte kerülni látszik a marxista irodalomra, a legújabb munkákra való hivatkozást. Magyar és külföldi marxistákat, feldolgozást és forráskiadványt is figyelembe véve, mindössze hat munkát illetve szerzőt említ. A KMP-ről, a tanácsokról, a belpolitikáról, az ellenforradalomról stb. megjelent kiadványok, cikkek egész sora (Hajdu, Gáborné, Milei és mások munkái) csakúgy kimaradtak a könyvből, mint ahogyan nem használta azt az előadásszerű gyűjteményt sem, amely először próbálta összegezni a Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségét és hatását, hogy egyebet ne említsek. Ez természetesen nem egyszerűen a jegyzetanyag kérdése, s még kevésbé az olyan kiadvány esetében, amely összefoglaló történetet ad. Az ilyen típusú munkától joggal elvárható, hogy szerzője saját kutatásain, felfogásán túl — ha elengedhetetlen, úgy azokat kissé kordába is szorítva — mintegy a tudományág pillanatnyi tudásának, anyagismeretének, problémalátásának egészét adja; figyelembe vegye és felhasználja, érvényesítse mindazt, ami a korszakra nézve rendelkezésre áll.

L. NAGY ZSUZSA

DIÓSZEGI ISTVÁN:

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS A FRANCIA—POROSZ HÁBORÚ 1870—1871

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 276 l.)

A monográfia jelentős problémát tárgyal: Ausztria-Magyarország külpolitikáját elemzi 1870 júliusa és 1871 augusztusa között — visszanyúlva 1866-ig és kitekintve 1873-ig. Célja annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a nyugat-európai nemzeti mozgalom lezáródásával és a kelet-európai nemzeti mozgalom kibontakozásával megkezdődött időszak milyen hatást gyakorolt a soknemzetiségű Habsburg-Monarchia külpolitikájára. A francia—porosz háborúval és következményeivel kapcsolatos nemzetközi viszonyokban sürűsödik e probléma — innen Diószegi monográfiájának a címe.

A munka forrásbázisa — a kiadott forrásokon és feldolgozásokon túl — a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a potsdami és a merseburgi levéltár iratai (Ministerium des Aeussern, Politisches Archiv) különgyűjteményei, s az Országos Levéltárban és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a korabeli magyar politikások hagyatéka. A monográfia elsősorban e levéltárakban végzett kutatásokra épül (felhasználva természetesen a már említett aktapublikációk és irodalom mellett az osztrák, magyar és német sajtóanyagokat, az emlékiratokat és a képviselőházi iratokat), mivel Diószegi csupán a polgári történetírásnak néhány részletkérdés vonatkozásában tett megállapítására támaszkodhatott kellő biztonsággal.

A munka bevezetőjében a szerző a dualizmus külpolitikai feltételeinek vizsgálatával alapozza meg témáját. Hangsúlyozza: a Monarchia helyzete 1867 után mind a belső (elsősorban a magyar) problémák, mind a nagyhatalmak osztrák politikája szempontjából kedvezően alakult.

Az 1867 utáni külpolitikát vizsgálva a szerző rámutat: egyedül az udvari párt ismerte a külpolitikai vezetési gyakorlatát; a Verfassungspartei (Alkotmánypárt) és a Deák-párt ekkor — kormányrakerülésük után — abban a helyzetben volt, hogy konkrét külpolitikai programmá kellett alakítani nézeteit. (Az udvari párt a németországi hatalmi pozíciókat akarta francia segítséggel visszahódítani; az arisztokrácia a hagyományos konzervatív oroszbarátságot akarta fenntartani, míg a bürokrácia fokozott mértékben vált oroszellenessé — részint Oroszország poroszbarátsága, részint keleti terjeszkedése miatt.)

A Verfassungspartei hatalmi versenytársat és antiliberális erőt látott Poroszországban, de 1866 után felismerte, hogy a német egység porosz vezetésű megvalósulása realitás,

és így nem osztotta az udvari pártnak a német hegemonia visszaszerzésére készített terveit. A Deák-párt porosz annexiótól, bomlasztástól féltette a birodalmat, melyhez külpolitikai okokból ragaszkodott. E birodalmi poroszellenességhez liberális szempontok és a hagyományos oroszellenesség járult. Az 1867 utáni osztrák külpolitika mérlege „éles porosz- és oroszellenesség, laza és bizonytalan franciabarátság, kevésre használható osztrák—francia együttműködés” (27. l.). A birodalom tényleges szükségleteinek, a vezető osztályok törekvéseinek meg nem felelő állapot megváltoztatását a nemzetközi helyzet alakulására bízták.

A szerző a Hohenzollern-konfliktus és az osztrák külpolitika taglalásával indítja a tárgyalást 1870 júliusától. A porosz—francia ellentétek fegyveres kirobbanása után a harcoló felek és a küzdelemben érintett hatalmak természetesen saját céljaiknak megfelelően szeretnék volna mozgásba hozni a Monarchiát; a francia diplomácia Oroszország révén igyekezett aktivizálni Ausztria-Magyarországot: lokalizált osztrák—orosz konfliktust kívánt; Poroszország ezzel szemben vissza akarta tartani a Monarchiát a háborúbalépéstől: hivatalosan biztosította, hogy nem áll szándékában „az Anschluss”. Oroszországnak a Monarchiához való viszonyát a francia—porosz háborúban alapvetően a lengyel kérdés és a pontuszi probléma határozta meg, és így a háború lokalizálására törekedett, Anglia pedig úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nincsenek meg a Monarchia háborúbalépésének a feltételei, így az angol diplomácia az osztrák semlegesség híve, s fő célja a háború lokalizálása.

Az 1870. július 18-i közös minisztertanács (eredeti szövegét a szerző *Függelékben* közli) feladata volt a Monarchia magatartásának eldöntése: az alapkérdésben — a be nem avatkozás álláspontjában — teljes volt az egyetértés. — Erdemben polemizál a szerző a jegyzőkönyv előző felhasználóival és értelmezőivel. A historiográfiai szemle után először azt tisztázza: ki milyen álláspontot képviselt.

Beust minden számítását a francia győzelemre építette. Andrassy a háborút Oroszország visszaszorítására szerette volna felhasználni, kívárva az oroszellenes fellépés kedvezőbb körülményeit. Az udvari párt elgondolása a német hegemonia visszaszerzésére irányuló politikai terv megvalósítása volt.

Az álláspontok tisztázása és a véleményeknek a külpolitikai koncepciók kereteibe illesztése után Diószegi arra az eredményre jut, hogy senkinek az álláspontja sem győzött, de a határozatban valamennyi résztvevő megtalálhatta a maga számítását: várakozás és a háborús részvétel lehetőségével különböző formákban való számolás, valamint a Monarchia külpolitikai gépezetének határozott irányba elindíthatása. „1870. július 18-án a Monarchia valamennyi számottevő tényező óhajának megfelelően elindult azon az úton, hogy a biztosra várt francia győzelem előnyeit diplomáciailag vagy ha kell, katonai tekintetben maximálisan kihasználja” (63. l.).

A koronatanács után a háborús készülődés került előtérbe és a közös minisztertanács sorozatos ülésezése a készülő háborús fellépés előkészítésének egy-egy fontos láncszeme volt. Az augusztus eleji részleges mozgósítás: a július 18-án elvileg jóváhagyott általános mozgósítás előkészítő és bevezető aktusa. — Párhuzamosan haladt a tervezett katonai fellépés belpolitikai előkészítése — a mindkét országrészben erősödő és terebélyesedő munkásmozgalom elleni fellépéssel egybekötve.

Az osztrák-magyar diplomácia előkészíteni igyekezett a háborúbalépés nemzetközi feltételeit; demonstrálta a beavatkozási készséget és biztosította, hogy a háború küszöbén a Monarchia biztonságban érezhesse magát Szerbia felől.

Az első (és egyetlen) francia győzelem hírére augusztus 4-én mozgásba jött a Monarchia nehezen elindítható háborús gépezete. Az ekkor hasznosnak ígérkező háborús fellépés azonban a porosz győzelem után katasztrofálisnak tűnt: a Monarchia ekkor békés terveiről és kizárólagos védelmi elképzeléseiről igyekezett meggyőzni az európai hatalmakat.

A hirtelen foganatosított intézkedések, hogy a készülődés offenzív élet letompítsák, nem leplezheték az osztrák-magyar külpolitika zsákcúkját. Az új külpolitikai helyzet új reális külpolitikai irányvonal kidolgozását követelte.

A porosz katonai sikerek új helyzetet teremtettek és új nemzetközi problémákat vetettek fel Európában. Ausztria-Magyarország egyetlen számottevő — a német és a keleti kérdésben támaszt jelentő — szövetségését elvesztette és mértéktelenül megnőtt ellenfeleinek hatalmi súlya. Az új helyzetben a hatalmak törekvéseit és a vezető osztrák-magyar politikai csoportok véleményét kellett számításba venni. Az európai hatalmak külpolitikai reagálását vizsgálva Diószegi rámutat, hogy az új nemzetközi helyzetben a magyar uralkodó osztály vezető politikai pártja számára lehetetlenné vált az orosz- és porosz-ellenes irányvonal együttes tartása, s érdekes elemzéssel vizsgálja: hogyan függött a külpolitikai irányulás a Deák-párton belül attól, hogy ki ítélte az orosz és ki a porosz

veszélyt súlyosabbnak. — A magyar külpolitikai elgondolásnak a franciabarátság — a hagyományos liberalizmus és a Monarchia hatalmi érdekeinek féltése miatt — jellemző vonása maradt. A porosz veszéllyel szemben a nemzetközi támaszt a Deák-párt egy része Oroszországban fedezte ugyan fel, de az orientáció kérdésében megoszlottak a vélemények.

Az osztrák Verfassungspartei magatartását a porosz győzelmek után a porosz-ellenesség elhalványulása jellemezte, Diószegi szerint a párt egyértelműen német álláspontra helyezkedett. 1870 őszén az osztrák alkotmánypárti sajtó központi kérdésévé az osztrák — német együttműködés gondolata vált.

1870 szeptemberétől a Verfassungspartei határozott németbarátsága a hivatalos külpolitika mozgási szabadságát szűk térre korlátozta. Az udvari párt, az arisztokrácia azonban a hagyományos konzervatív oroszbarátságot kívánta a gyengülő francia szövetség helyébe állítani.

Az 1870. augusztus 22-i közös minisztertanácson Beust semlegességi nyilatkozat kicserélését javasolta Angliával — azután, hogy augusztus elején az olasz kormány poroszellenes európai koalíció kialakítása érdekében lépett fel: „semleges liga” megalakítása érdekében küldött jegyzéket Angliához, és az angol semlegességi javaslatához a cárizmus — a szélsőséges porosz győzelmi remények mérséklése érdekében — csatlakozott. Beust nem tudta maga mögött sem a Verfassungspartei-t, sem a Deák-párt egy részét. — A minisztertanács elfogadta az angol semlegességi indítványt, hozzájárult az Oroszország részéről kezdeményezett közeledéshez és ahhoz, hogy a Monarchia Franciaország integritásának megvédése érdekében diplomáciai tevékenységet fejtsen ki.

Mindez az osztrák külpolitika új aktivitását eredményezte, s ismét bizakodtak abban, hogy a Monarchia a poroszellenes politika továbbfolytatásához komoly partnert talál.

Erre az optimizmusra a francia főserg Sedan melletti kapitulálása cáfolt rá. Beust diplomáciája ezután az augusztus közepe óta formálódó poroszellenes koalíció szétbomlásának megakadályozására irányult. Formális eredménye: orosz és angol diplomáciai nyomás Bickmarekra, hogy a nemzeti védelem kormányával tárgyalásokat kezdjen, a status quo alapján kötetendő békét azonban Bismarck a leghatározottabban visszautasította.

Oroszország Sedan után felismerte, hogy lehetetlen a beavatkozás, mivel a háborúban többé nem két egyenlő fél áll egymással szemben. Ez az Oroszországra támaszkodni próbáló poroszellenes-franciabarát osztrák politika továbbfolytatásának kudarcával volt egyértelmű. Beust nem építhette többé törekvéseit komoly nemzetközi erőkre. Október eleje óta csak a porosz sikerek feltartóztatására kínálkozhattak alkalmak, és Beust ezek maximális kiaknázására törekedett (olasz és angol akciók). Október végétől, Metz feladása után az osztrák diplomácia kénytelen belátni: nem lehet elérni, hogy Franciaország minimális veszteséggel kerüljön ki a háborúból, s ettől kezdve a porosz területi feltételek elfogadására ösztökéli a nemzeti védelem kormányát. Beust számára „a Franciaország megsegítésére irányuló tevékenység csak egyik eszköze volt annak a külpolitikának, amely a porosz győzelmek következményeinek elhárítását tekintette a Monarchia alapvető feladatának” (150. l.).

Az osztrák külpolitika a német egyesítés utolsó szakaszának megakadályozására törekedett, a prágai béke 4. cikkelyére — a dél-német államok nemzetközi státusának szabályozására — hivatkozva. E tevékenység azonban — s ezt a szerző részletesen elemzi — nem járhatott sikerrel.

A november 6-i közös minisztertanács — végül is szembenézve azzal az eshetőséggel, hogy Németország egyesülése bekövetkezik — demobilizálást határozott el. Az osztrák diplomácia, ha taktikai szempontok hatása alatt is, az egységes Németország kialakulásának megváltoztathatatlan tényét kezdte tudomásul venni. — November második felében következett be a fordulat a német kérdésben annál is inkább, mivel az osztrák-magyar diplomácia figyelmét a Monarchia létfontosságú problémájára irányították a keleti kérdés új fejleményei, amivel a monográfiának a pontuszi válságot tárgyaló fejezete részletesen foglalkozik. — Ekkor már a konzervatív—föderalista irányzat hívei jutottak a Monarchiában túlsúlyra és Beust — az alkotmánypárti bázis elvesztésével — mindinkább az udvari körök függvényévé vált. Az orosz jegyzék (a cárizmussal is feszült viszonyba kerülésen túl) belpolitikai tekintetben azt is jelentette, hogy az osztrák-németek után a magyarok is erőteljesen szembekerülnek Beusttal. Mindez csaknem teljes belpolitikai és teljes külpolitikai elszigetelődést eredményezett, s Beustnak vissza kellett utasítania a jegyzéket és fel kellett adnia a poroszellenes politikát, hogy a Monarchia külpolitikai helyzetét javítsa.

A november 14-i közös minisztertanács rugalmas határozatának mikénti felhasználása a Monarchia belső erőtevézőinek további alakulásától és a nagyhatalmak állás-

pontjától függött. Erdéménytelen maradt az Oroszország elleni „kollektív” lépés osztrák szempontból. A porosz—osztrák jegyzékváltás (december 14—26) jelezte az osztrák—német viszony fordulópontját, baráti viszony kezdetét a Monarchia és Poroszország között.

E kibékülést Beust csupán a körülmények által kikényszerített taktikai engedménynek szánta. A londoni konferencián (1871 január) azonban az osztrák—magyar törekvések vereséget szenvedtek (angol—orosz kompromisszum). Az 1871. március 13-án az 1856-os párizsi szerződések Fekete-tengerre vonatkozó cikkelyei helyébe lépett londoni szerződésbe az osztrák program egyetlen pontja sem került bele, — a Monarchia súlyos diplomáciai vereséget szenvedett.

A monográfia utolsó fejezete a háború következményeit elemezve rámutat: az egységes Németország megalakulása mélyreható befolyást gyakorolt az elkövetkezendő évtizedek nemzetközi politikájára. Ettől kezdve az európai politika legfontosabb tényezőjévé Bismarck „három császár” irányvonala vált.

A 70-es években a cárizmus balkáni politikája — az orosz hatalmi érdekeknek megfelelően — a Balkánon a Monarchiával való megegyezést kereste. (Ez az együttműködés persze nem lehetett tartós.) — Nyugat felé Oroszország nem terjeszkedhetett; itt a cárizmus (a lengyelek miatt is) nyugalmat akart, ez felett meg ázsiai érdekeinek is. Az európai orosz politika érdekei számára az egyesült Németország „három császár” kombinációja megfelelő keretül kínálkozott. Az angol külpolitika sem kívánt 1871 után mást, mint a frankfurti békével kialakított viszonyok változatlan fenntartását. „Ilyen körülmények között — állapítja meg a szerző — sejteni lehet, hogy a nemzetközi életben jelentkező egymással ellentétes külpolitikai törekvések közül (Anglia) a Bismarcki elképzelések javára fogja latba vetni befolyását” (224. l.).

A Monarchia vezető politikai csoportjainak külpolitikai gondolkodásában a nemzetközi helyzet hatására végbement változásokat a delegáció 1871 januári külpolitikai vitája tükrözte. Ez egyben a Monarchia delegációjában többségben levő pártjainak — a Verfassungspartei és a Deák-párt — külpolitikai véleményét is tükrözte. — Változatlanul fennállt a franciabarátság, és a poroszellenesség is több vonatkozásban előbukkant, de az utóbbi helyett már a Monarchia és Németország viszonyának rendezése volt a vita központi problémája.

Különösen a „magyar” szemlélet igényelte a korábbiaknál erőteljesebben az osztrák—német viszony normalizálását. A Deák-párt külpolitikai nézeteire a legdőntőbb befolyást a keleti válság fellobbanása gyakorolta: az orosz veszély visszakapta a korábbi első helyét és aktualizálódása okozta e párt döntő külpolitikai fordulatát: „ez a sorvány teszi a korábban porosz-ellenes és Bismarck gyűlölő pártot a német szövetség hívévé” (227. l.). — Diószegi a Deák-párt 1871 eleji külpolitikai programját a hagyományos, de halványuló francia szimpátiában, ismét erősen izzó poroszellenességben és oroszellenes tartalmú német szövetségi törekvésekben összegezi.

A Verfassungspartei külpolitikai gondolkodására — szerző szerint — a német nacionalizmus erősödése és a porosz annexiótól való félelem további halványodása jellemző; a delegáció vitája e tendenciákat tükrözte. A Verfassungspartei a Monarchia külpolitikai érdekeit a jövőre nézve egyedül csak az egységes Németországgal való együttműködés révén vélte biztosítottak. Német politikájának a francia—porosz háború alatt végbement gyors változására lényegében a Monarchia külpolitikai érdekeinek új értelmezése ad magyarázatot. — Az alkotmánypárt külpolitikai programja 1871 tavaszán: „Szilárd német barátság, sőt német szövetség, annak megakadályozása, hogy Németország Oroszország szövetségésévé váljék . . . E program nem ütközött azzal az elképzeléssel, amely a bismarck-i »három császár« politika keretébe kívánta Ausztria—Magyarország külpolitikáját beleilleszteni” (231. l.).

A Hohenwart-kormány kinevezése, az abszolutista—föderalista jellegű fejlődés — az adott belső rugók mellett — a nemzetközi helyzet alakulásával külpolitikai jelleget is nyert. E kormány megalakítása az udvari körök válasza a német császárság létrehozására.

A kormány megnyilatkozásai az udvari párt korábbi külpolitikai terveinek fenntartását mutatták: „Ausztria—Magyarországnak és Poroszországnak konzervatív alapon németellenes éllel történő összefogása — ez volt 1871-ben az udvari párt külpolitikai ideálja” (233. l.).

Nemzetközi tényezőknél kívül a Monarchia belső erői is annak a külpolitikai vonalnak a felülvizsgálását követelték, amely a Monarchia külpolitikai problémáit 1866 óta francia orientációval igyekezett megoldani. „Az a nagyhatalom — szögezi le a szerző —, amelynek léte az európai hatalmi viszonyok függvénye volt, törvényszerűen e viszonyok követelményeihez kellett, hogy igazítsa külpolitikáját” (240. l.).

Az osztrák—német együttműködés programja az előző osztrák külpolitikai irányvonalhoz képest gyökeres változást jelentett. Beust magáévá kellett hogy tegye az Ausztria

számára ekkor egyedül választható lehetőséget: a bismareki „három császár” koncepciót. Az udvari párt viszont az osztrák—orosz együttműködést németellenes tartalommal kívánta. „A külügyminiszter az uralkodó és az udvari körök részéről csak úgy számíthatott . . . az osztrák—német barátság gondolatával való megbékélésre, egyáltalán a javasolt új külpolitikai irány elfogadására, ha a nyugati pozícióért más helyen megfelelő ellenszolgáltatást, vagy legalább az ellenszolgáltatás reményét nyújtja . . . Tudomásul venni az egységes Németország kialakulását, baráti viszonyt létesíteni Európának ezzel a legnagyobb katonai és politikai hatalmasságával, Németország közvetítésével megegyezésre törekedni Oroszországgal, elhárítani Franciaország azon törekvését, amely németellenes szövetségbe kívánja vonni Ausztria-Magyarországot, végül a nyugati pozícióvesztések ellensúlyozására terjeszkedni a Balkánon Törökország rovására — így foglalhatnánk össze annak a külpolitikának főbb vonásait, amelyet Beust elfogadásra ajánlott az uralkodónak” (249—250. l.), amelyhez az alkotmányos szervek hozzájárultak és amelyet — a Monarchia tervezett keleti politikáját — német részről jóváhagytak.

A Monarchiában 1871 augusztusával új külpolitikai időszak kezdődött. A Hohenzollern-kormány menesztése Beustot is magával sodorta ugyan, de Andrassy visszakanyarodni kényszerült a „három császár” elgondoláshoz. „A Beust által érvényrejutott külpolitikai irányzat így túlélte alkotóját . . . A francia—porosz háború eredményeként 1871 augusztusában beiktatott külpolitika — mint a 70-es évek egyedül lehetséges külpolitikai irányzata — tartósan érvényben maradt” (255. l.).

A francia—porosz háború eredményeként végleg lezárult a német nemzeti mozgalom. Az osztrák—német burzsoázia „nemzeti-liberális” fordulata után Ausztriából sem fenyegette többé veszély a német egységet. A Monarchia pozitív értelemben zárult le az egységes Németország megalakulása: kiderült, hogy összeegyeztethető a soknemzetiségű osztrák birodalom létével az egységes Németország adott formában történő megalakulása.

A soknemzetiségű dualista Monarchiát azonban új veszély — a szláv nemzeti mozgalom és az orosz nagyhatalmi politika — fenyegette. A francia—porosz háború — végzi Diószegi — egy korszak lezárásán túl új kérdést is tett fel: összeegyeztethető lesz-e a Kelet-Európában kibontakozó nemzeti átalakulásokkal a soknemzetiségű Monarchia léte.

INCZE MIKLÓS

RÉVÉSZ IMRE:

BÉCS DEBRECEN ELLEN

Vázlatok Domokos Lajos (1728—1803) életéből és működéséből

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 130 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. U. s. 38)

Csatlakozva Sinai Miklós életrajzát és a Bach-korszak protestáns egyházpolitikáját feldolgozó korábbi magisztrális munkáihoz, Révész Imre új kötete ismét — s ezúttal ismét új szemszögből — a világi hatalom és a magyarországi protestáns egyház egymás mellett élésének és együttműködésének, modern társadalom- és politikátörténeti módszerek alkalmazásával történetírásunkban még igen kevéssé vizsgált (pedig éppen ezáltal különösen tanulságosnak bizonyuló) kérdéseivel foglalkozik. Sinairól szólva a XVIII. század végének, a Bach-korszak egyházpolitikáját tárgyalva a XIX. század ötvenes éveinek idevágó problémáit ismertette: az időbeli távolság ellenére is azonban alapjában azonos szituációt: mindkét esetben a Habsburg-állam arra irányuló kísérletét, hogy a hazai protestáns egyházak irányításában a világiakat, az azok gyámkodását már megegyelt egyháziak csendes vagy aktív szekundálásával kikapcsolja, s helyükbe saját magát iktassa be. Könnyű átlátni, e tervek sikere esetén jelentőségüket a rendi-függetlenségi politika hagyományosan legszilárdabb bázisaiként szolgáló protestáns tömegek politikai igazodását illetőleg: így e kísérletek s aulikus hajlamú papi szekértolók kudarcát Révész mindkét esetben azzal az elégtétellel nézte, mely a református egyházra a birtokosnemesi befolyást a Habsburgokénál minden, az előbbivel szemben helyesen hangoztatott fenntartása ellenére is, még mindig hasznosabbnak, két rossz közül a kisebbiknek ítéli. Amely utóbbi nézetrel ha vitatkozni lehet is, jogosultságát mint álláspontnak kétségbevonni mindenestre indokolatlan lenne.

Uj tanulmányában Révész, a Sinai körül bemutatott kérdéskomplexushoz kapcsolódva, a Sinai-perben a tiszántúli református egyházat irányító birtokos nemesség egyik legmarkánsabb vezetőjének, Domokos Lajos, évtizedeken át debreceni főbírónak, Sinai és a papság az udvarra támaszkodó függetlenülési törekvései nagy ellenfelének életútját mutatja be, ennek az életpályának olyan szakaszában, ahol az legszorosabb összefüggésbe kerülve a hazai protestantizmus leglényegesebb problémáival, ennek révén rendiség és protestantizmus az abszolút államhatalommal vívott küzdelmének is új, ismeretlen részleteit világíthatja meg.

A munka hét fejezete közül az első azt az egyre erősödő racionalizmustól átszőtt és a felvilágosodás felé mutató európai protestáns szellemi légkört rajzolja meg (egyetemi gócpontjain és legjobb képviselőin keresztül), melynek a két Domokos: Márton (1735—1764 közt debreceni főbíró) és fia, a főbírósgában őt követő Lajos külföldi iskoláztatása során hatása alá került, s melyet Debrecen ekkor még a majdani református klerikalizmus ideológiai melegágyaként szolgáló ortodoxiától befolyásolt egyházi világában maguk is érvényesíteni igyekeztek. A második fejezet a bécsi udvarnak az ortodox katolikus Mária Terézia és a felvilágosodott, toleráns II. József alatt egyaránt változás nélküli erőteljes és agresszív ellenszenvét tárgyalja Debrecennel, a hazai kálvinizmus szellemi és politikai központjával szemben. Ennek kapcsán gondosan kidolgozott, árnyalatokban gazdag képet nyújt a királynő és fia vallási és valláspolitikai felfogásáról, — és ha röviden is, de rámutat Debrecennek mint egy sajátos magyarországi polgárosodás típusának jellemző, Bécs személyné igy kétszeresen is gyanus és ellenszenves vonásaira. A következő három fejezet a város vezetését apja után ugyancsak főbíróként átvevő Domokos Lajos ellen az udvar által részint koholt, részint kisebb tényleges visszaélések folytán indított, és végül Domokos felfüggesztésével végződött hadjáratát mutatja be. Ennek során élesen megvilágított betekintést nyújt egyrészt az abszolútizmus ellenfeleivel szemben alkalmazott politikai taktikájába és technikájába, másrészt (ha kevésbé részletesen is) a Debrecen társadalmát ekkor már megosztani, a vallási összetartozás kötelekeit is megbontogatni kezdő, nagyon is gazdasági és társadalmi alapú kiélesedő osztályellentétekbe, — végül (igen árnyaltan és elevenen ábrázolva) a társadalmi psziché ilyen körülmények között az egyedekben ugyanúgy, mint a nagyobb csoportokban és egész rétegekben is meginduló átalakulásába, részben deformálódásába: mind Domokosnak, mind belső és külső ellenfeinek esetén. Főleg ez utóbbi vonatkozásban e három fejezet olyan képet ad, melyben a gazdag anyagismeret és az ezáltal részletesen rekonstruált szituáció (történetész számára mindig nélkülözhetetlen) átélése együttesen érvényesülve jelentősen közelebb visz bennünket a XVIII. századi és az abból kinövő, a következő századra is átnyúló, annak emlékeiből táplálkozó Habsburg-ellenes protestáns (legtisztább változataiban azonban mindig is nemesi) politikai magatartás és következményei megértéséhez. A tanulmány hatodik fejezete Domokosnak a türelmi rendelet, ill. 1790 utáni egyházipolitikai tevékenységét és 1780. évi országgyűlési szereplésével az udvarnak személyné, sőt utódaira is kiterjedő ellenszenvét és annak többféle megnyilvánulását ismerteti, — részben már ennek kapcsán, majd az utolsó fejezetben is, az élete alkonyára jutott Domokos Télémaque-for-dítása kapcsán ennek a politikai magatartásának kulturális vetületét is bemutatva.

A családi hagyományoktól az élet alkonyáig terjedőleg egy aktív emberi élet sokféle vetületét, sokféle vonatkozásban háttereivel együtt így bemutatató, kétségtelen — szerző által is hangsúlyozottan — töredékes volta ellenére is végül kerek és többé-kevésbé, (emberi vonásaiban feltétlenül) a teljesség érzetét keltő portré: Domokos Lajos életrajzi vázlata méltón és szervesen illeszkedik Révész Imre recenzióknk bevezetésében hivatkozott munkásságának többi darabjai mellé.

Már csak abban is, hogy a problémák teljességének gazdag és eleven felvázolása mellett — sőt éppen ezáltal — Révész ebben a tanulmányában is igen világosan érzékelteti mindazokat a problémákat, melyek a magyar protestantizmus XVIII. század végi, a türelmi rendelet utáni útján váratlanul — ha a protestantizmusunk (közelebbről kálvinizmusunk) gazdasági és társadalmi bázisában a XVIII. század hazai általános fejlődésének lassú és mély, de szüntelen érvényesülése következtében már nem is előkészítetlenül — jelentkeznek. Mert a feudalizmus elmélyülni kezdő válságában II. József helyesen érezte meg (ha a türelmi rendeletig vezető fejlődésben dialektikusan azokat az elemeket is meg kell látnunk, melyek a toleranciát végül az udvar számára is kényszerítő szükségszerűségé tették): a XVIII. század minden vonatkozásban az egységesülés irányába ható társadalmi-gazdasági fejlődése már anakronisztikussá és így az abszolútizmus számára feleslegessé is tette a protestantizmus politikai gettójának fenntartását. És valóban: a türelmi rendelettel politikailag felszabadult protestantizmus — miután a XVIII. század már elvégezte nagy művét: tisztázta és így egységesítette az osztályellentéteket és a politikai ellentéteket egyaránt — szükségszerűen nem is viselkedhet másként, mint

hogy beleilleszkedik az e fejlődés által már megszabott politikai magatartásokba. A protestáns nemesség eddig az egyház szervezetébe rejtőzött ellenállása a II. József rendszerének bukásával a vármegyékben kibontakozó országos nemesi mozgalomba fog bekapcsolódni (anélkül, hogy azt bizonyos hangulati elemeken túl bármilyen döntő jelentőségű protestáns sajtósággal gazdagítaná), a protestáns parasztság pedig természetesen folytatja tovább a paraszti osztályharcot. Legfeljebb annak olyan jellegzetes elemeit is átvéve, mint (s érthetően kétszeres nyomatékkal) a jó király iránti bizalmát és (megszabadulva az őt a nemességgel még összekapcsoló közös ellenreformációs nyomástól) még erősebben igyekezőn érvényesíteni saját paraszti törekvéseit (ami pl. Debrecenben — a gabonakonjunktúrától is már feltartóztathatatlanul támogatva — a városi földhasználat a parasztpolgárosodás tendenciáját erősítő rendszerének kiharcolásához vezet). A nemesség ezután már csak arra törekszik, hogy az egyházi értelmiség önállóságát megakadályozza, ami sikerül is neki Sinaiék mozgalmának vereségével. Véleményünk szerint azonban a Sinaiék feletti győzelem is már csak azért sikerülhetett, mert végül a nemesség e törekvése hosszabb távon egybeesik a polgárosodó parasztság Sinaiék mozgalma a nemességgel szemben támogatni kész, a nemesség győzelme után azonban e vonatkozásban is a nemesség örökébe lépni kívánó vezetőrétegének törekvéseivel. A XIX. század legelejére így a magyar protestantizmus tehát *mint olyan* lényegében megszűnik széles népi tömegbázissal is rendelkező aktív politikai tényezővé válni: ez a sajátos, még legtisztább tisztántúli típusában is szabatosan szinte definiálhatatlan gazdasági-társadalmi képződmény, melynek a gazdasági alapon egyfajta mezővárosi-paraszti polgárosodás, a politikai felépítményben bizonyos demokratikusabb helyi önkormányzat, társadalmi vetületében már a feudalizmus kategóriáitól elszakadófélben levő struktúra látszik megfelelni, ettől kezdve már szétesik. A koretei között átmenetileg együttműködő osztályok — megszűnően mindazok a korlátok, melyeket a magyar protestantizmus jogait biztosítva azt egyszersz mind (s már eleve anakronisztikusan) rendi képtetté is rögítő XVII. századi közjogi privilegiumok védelme vont köréjük — immár felszabadultan, kizárólag saját osztályuk törvényszerűségeinek megfelelően fognak viselkedni. (Mint ahogyan a Bach-korszak utolsó nagy protestáns egyházi mozgalma ideig-óráig tartó s végig nem zavartalan összefogása mögött is tulajdonképpen az egész magyar társadalom polgárosodni akaró elemei az abszolutizmus rendszerével szembe forduló osztályrédekének ideiglenes egysége áll.) Könnyű belátni ezután, hogy Domokos Lajossal így végül Debrecen történetében ugyanúgy, mint a hazai protestantizmusában, egy jellegzetes korszak zárul le, melyhez a türelmi rendelet már csak az utolsó lökést adta meg.

Ezen a ponton azonban Révész műve egyúttal egy még távolabbi, és már az egész nemzeti történet szféráját érintő kérdést is felvet az olvasóban: mi tulajdonképpen a hazai protestantizmus, és kivált a *kálvinizmus sajátos szerepe és jelentősége* a magyar történelemben? Olyan kérdés ez, mellyel az utolsó húsz év történetírása — ugyanúgy, mint a katolicizmus sajátos szerepének kérdésével — nem foglalkozott, ill. ha tette, úgy csak egyoldalúan a vallási mozgalmak politikai szerepét emelte ki. Révész konklúziójával — mely a kálvinizmus politikai irányítására törekvő udvari kísérleteket gyökerikben végül is ellenreformációs rekatolizációs céljaik miatt ítéli el, ebben látva a debreceni polgárosodás elleni támadásai végső indokát — maradéktalanul nem érthetünk egyet: Bécs politikájában inkább az abszolutizmusnak a rendi-vallási előjogok védelme alatt, az ő tendenciáinak *ellenére* folyó polgárosodással szembeni természetes ellenszenvét látjuk. Kétségtelen azonban, hogy a vallási ideológiának, mint kilenc évszázadon át a tömegek számára kizárólagos társadalmi tudatformának, a politikáinál sokkal szélesebb, az élet minden vonatkozására kiterjedő szerepe volt: olyan, mely évtizedek és évszázadok multával folyamatosan, magára a társadalmi és gazdasági alapra is képes volt jelentős mértékben visszahatni: a protestantizmust a magyar nemzeti jelleg egyik sajátos elemévé téve. Mindennek a társadalmi valósággal való sokoldalú és nem szűkséggel csak negatív kapcsolata, s e kapcsolatok minél több vonatkozásban érvényesülő vizsgálata a múlt reális képét rekonstruálni kívánó történetírásnak — úgy véljük — mielőbb megoldandó feladata kell, hogy legyen.

Révész idevágó — Domokos Lajos életútjának vázlatával tovább gazdagodott munkássága — ha e szempontokat és következtetéseket nem alkalmazza, ill. mondja is ki — e kapcsolatot — mint láttuk — igen világosan érzékelteti. Továbbra — ám a szerző időközben bekövetkezett elhunytá folytán immár örökre teljesíthetetlenül — is ébren tartva recenzens és olvasók igényét arra, hogy az ő, a kérdés további vizsgálatára és boncolására leghivatottabb tollából mielőbb további tanulmányokat is olvashassunk.

T. MÉREY KLÁRA:

A SOMOGYI PARASZTSÁG ÚTJA A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1965. 276 l.)

A török hódoltságot s a XVII—XVIII. század fordulójának háborús pusztításait követő általános gazdasági újjáéledéstől a jobbágyfelszabadítást követő nagy társadalmi-gazdasági átrendeződésig terjedő jó másfél évszázad bővelkedik nagy horderejű változásokban. A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása s az úrbérrendezés, majd — az előbbiektől bizonyos mértékben determinálva — a jobbágyföld egy részének paraszti tulajdonba adása a főbb tényezői annak az átalakulásnak, amely a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének alapvető feltételeit teremtette meg s messzemenően kihatott a parasztság későbbi sorsára. Erről a bonyolult folyamatról alkotott történeti képünk ma még korántsem mondható teljesnek. Tökéletesebbé tételéhez az olyan elmélyült részletmunkák sora — a részt most inkább földrajzi értelemben véve — vihet közelebb, mint T. Mérey Klára legújabb műve.

A dunántúli parasztság történetének szorgalmas kutatója öt, egymást kronológiailag követő fejezetben — a XVIII. század, a francia háborúk időszaka, a reformkor, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc s az ezt követő úrbéri birtokrendezés — veszi vizsgálat alá „Somogyország” jobbágynépének történetét. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy nem a somogyi parasztság életének egészét, csupán a földesúri és állami kizsákmányolás által számukra teremtett gazdasági viszonyokat szándékozik bemutatni. A téma ilyen szűkítésének jogosultságát aligha lehet kétségbe vonni. Annál kevésbé, mivel a szerző számos, szóbanforgó művében csak érintett problémát más tanulmányaiban már részletesen feldolgozott. Mégis azokat a részeket tartjuk sikerültebbeknek — s szerencsére ezek vannak többségben — ahol nem tartotta be szigorúan a magasabba korlátokat. Így vázlatosnak érezzük a XVIII. század rajzát, hiányolván például a megye nemesi birtokviszonyainak rövid bemutatását — annál inkább, mivel hatásokról esik szó —, vagy a robotnövelés és földelvételek másik oldalán a majorságok kiépülési folyamatának összefoglalását, mint az a francia háborúk időszakára vonatkozóan a következő fejezetben meg is történik. Nem éreztük feleslegesnek ebben a részben a mezőgazdasági termelés átalakulásának rövid tárgyalását sem, noha szerző e kérdéssel már önálló tanulmányban is foglalkozott. Ugyancsak szerencsésnek tartjuk, hogy a reformkorban részletesen ismertette a megyének a jobbágykérdésben elfoglalt álláspontját, noha — szigorúan véve — a bevezetésben körvonalazott feladaton ez is túllépést jelentett.

A XVIII. századi viszonyok rajzát három fő kérdés — a szerződéses jobbágyosság, a terhek és az úrbérrendezés — köré csoportosítja a szerző. Ismerteti s számos példán keresztül mutatja be a betelepítési szerződések különböző típusait. Megállapítja, hogy a jelentékeny réteget alkotó szerződéses jobbágyosság — a megye 297 helységéből 105 volt contractualis, így a 35. lapon olvasható kitétel, mely szerint a megye kétharmada szerződéses hely lett volna, elírás lehet — sorsa fokozatosan romlott, s az úrbérrendezés idejére alig különbözött a többi jobbágyokétól. Ez azonban szerintünk még nem indokolja feltétlenül azt a megállapítást, hogy Somogyban kisebb lett volna a különbség az úrbéri és szerződéses jobbágyok között, mint az ország más részén (29. l.). Az eltérés ugyanis másutt is inkább a XVIII. század első felére esett — s hogy ez Somogyban is fennállott, mutatja a jobbágyok törekvése szerződéses állapot elnyerésére —, míg 1767-ig nagyjából mindenütt megtörtént a kiegyenlítődség. A terhek alakulását vizsgálva a század első harmadában Somogyban is az állami terheket, elsősorban a katonai jellegűeket találja legsúlyosabbnak a szerző. Ehhez járult az egyházi dézsma kíméletlen módszerekkel történő s gyakran mértéken felüli beszedése. A földesúri kizsákmányolás túlsúlya csak az 1730—40-es évektől, a robotszolgáltatás előtérbe kerülésével kezdődött. Igazán nagy teherre a robotszolgáltatás azonban csak az úrbérrendezés során vált. A megye helységeinek ugyanis közel felében meghatározatlan számú napok ledolgozására voltak kötelezve a jobbágyok, de ez Somogyban általában kevesebbet jelentett az évi 52 napi ígásrobotnál. Ez volt egyik tényezője annak, hogy az úrbérrendezés — például Baranyával ellentétben — a somogyi jobbágyosságra a korábbiaknál kedvezőlenebb feltételeket szabott. A másik tényező a jobbágyok kezén levő földek és regálejogok jelentékeny csökkentése volt. Ezeket a megállapításokat szerző bő példaanyaggal illusztrálja, a problémák statisztikai úton történő teljes bizonyítása azonban nem állt módjában. Így e kérdések még további, differenciáltabb vizsgálatra szorulnak. (Eltérő lehetett például a Festetics-uradalmak jobbágyosságának és a középirtokosok falvainak helyzete.)

A francia háborúk teremtette konjunkturális időszak, noha a mezőgazdasági termelés fellendülését hozta magával, csak a földbirtokos osztály számára jelentett anyagi előnyöket. A jobbágság helyzetét a tömegessé váló birtokregulációkkal járó földelvonás és a robot mind gyakoribb szupererogációja mellett a megnövekvő hadi terhek és az erőszakos katonafogdosás gyakran az elviselhetetlenségig súlyosbították. A paraszti osztályharc — amelynek bemutatására szerző mindvégig nagy gondot fordít — ebben a fejezetben kapja a legsokoldalúbb bemutatást, külön kiemelve az 1800-as insurgents felkelés összefüggéseit a jobbágság antifeudális mozgalmával.

A reformkori viszonyok ábrázolásának középpontjában az 1848-hoz vezető forradalmi helyzet kialakulásának bemutatása áll. Az adóterhek — különösen a házi adó — növekedése mellett a jobbágság földhasználatának további korlátozása, a regulációs eljárások szaporodása figyelhető meg. Szerző megállapításai szerint a paraszti kézen levő föld mennyisége erősen csökkent, mégpedig a nagy- és középbirtokosok falvaiban egyaránt. 1836 után lezárultak Somogyban a parasztság földhöz jutásának útjai, és ezzel párhuzamosan nagyarányú zselléresedés ment végbe, különösen pedig a curiális zsellérség sorai szaporodtak. Azt a földesúri törekvést azonban, hogy úrbéreszek helyett majorsági zselléreket telepítsenek, szerintünk aligha lehet csupán azzal magyarázni, hogy ezek csak uraiknak adóztak. Az ország más részein található példák szerint ebben legalább ekkora szerepe volt ekkor a földek allodiális jellegének fenntartására irányuló szándéknak.

A gazdasági fejlődés követelményeinek és a feudális viszonyoknak összeütközése ugyanakkor megváltoztatta a nemesség magatartását is. Ezt mutatja be a tanulmány a megye országgyűlési állásfoglalásain keresztül, ábrázolva a XVIII. század végén tanúsított szélsőségesen reakciós nézetektől a korszerű reformok támogatásáig végbemenő változást.

Ezek a folyamatok szabták meg a megye népének magatartását 1848/49-ben. A jobbágyfelszabadítást követően az úrbéres maradványok országosan ismert problémái itt is jelentkeztek. Legsúlyosabban talán a majorsági zselléreké érintette a megyét, hiszen jobbágságának egykilenced része ebbe a kategóriába tartozott. Ennek megoldatlansága hozzájárulhatott, hogy a nép eleinte passzív maradt s csak Jellasics csapatainak fosztogatása robbantotta ki az ellenállást. A megyei nemesség kétféle magatartása Czindery László császári biztos és Noszlopy Gáspár kormánybiztos tevékenységének bemutatásával került szemléltetésre.

A munka utolsó s talán legjelentősebb része az úrbéri birtokrendezések eredményeivel foglalkozik, részletes, községenkénti kimutatást is közölve. Megállapítja, hogy a parasztság tulajdonába kerülő földmennyiség lényegesen kisebb volt, mint amennyit korábban használt, s mindössze a megye művelhető területének egyharmadára szorítkozott. Ugyanakkor az is kiderül azonban, hogy ez még mindig jóval meghaladja a reformkori becslések nagyságát. Mind a telekszám, mind a holdak száma jelentékeny növekedést mutat az 1767-es úrbéri összeírásokhoz képest is. Ezt szerző a használt holdak nagyságának eltéréséből és a maradványföldekből magyarázza, de minden tekintetben kielégítő megoldást nem tud adni. Szerintünk talán az írtásföldek egy részének telkesítésével is számolni lehet, s míg a falvak egy részében a XIX. század első felében kimutathatóan csökken a jobbágyföld, addig más helységeken növekedéssel kell számolnunk. A probléma differenciáltabb vizsgálata és az eltérő jelenségek okainak feltárása még további kutatást igényel. T. Mérey Klára szolid, adatgazdag könyve azonban így is jelentős előrelépést jelent e kérdések történetének vizsgálatában.

GYIMESI SÁNDOR

TORDAI GYÖRGY:

AZ 1848-AS MÁRCIUSI IFJAK AZ EGYHÁZRÓL ÉS A VALLÁSRÓL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1965. 268 l.)

Tordai György posztumusz műve szorosan kapcsolódik előző, Forradalom és papi rend c., 1848—49 antiklerikális irodalmát bemutató gyűjteményéhez. Mint ilyen, annak a rendszeres, a filozófiai elemzést a történeti szemponttal társító bevezetésnek pótlása, amelyet a kritika előző művétől számonkért (Századok 1963. 4. sz. 878—880. l.). Ugyanakkor azonban jelentős új, elsősorban filozófiatörténeti anyagánál fogva, önálló és eredeti alkotás, tulajdonképpen az 1964 végén tragikus hirtelenséggel elhunyt kiváló szerző kandidátusi értekezése.

A mű a márciusi ifjak antiklerikalizmusának és ateizmusának bemutatására vállalkozik. Az első két fejezetben történelmi áttekintést nyújt a magyarországi antiklerikalizmus és ateizmus fejlődéséről a XIII. századtól, a pikardiai Magyar Mestertől egészen a XIX. századi márciusi ifjakig. Szűkebb témáját már logikai rendszerezésben, két nagyobb kérdés csoportosítva tárgyalja. Először a radikális plebejusok és a forradalmi demokráta ateista vagy ateista tendenciájú nézeteit ismerteti. Ennek keretében foglalkozik a vallás eredetéről, társadalmi szerepéről, az isteneszméről, valamint a tudomány és a vallás, a vallás és az erkölcs, a vallás szabadság és a felekezetenkívüliség viszonyáról vallott felfogásukkal, majd bibliakritikájukkal. A másik, számbelileg és súlyban is jelentősebb kérdés csoport fonalán az egyházak korabeli kritikáját nyújtja. Itt olyan szerteágazó kérdéskomplexum megtárgyalására kerül sor, mint a mennyország, egyház és állam viszonya, papság és szerzetesség, szekularizáció és laikus oktatás, házasság és cölibátus. Az egyházak ellenforradalmi tevékenységét és a márciusi ifjak, forradalmi demokráta ez ellen vívott harcát, az egyház reformálásának kérdését, a laicizálást, a vallás- és lelkiismereti szabadság közjogi vonatkozásait szintén ebben az összefüggésben tárgyalja a szerző.

A könyv jelentős forrásanyagra, mintegy tucat magyar és német nyelvű korabeli folyóiratra, önállóan megjelent művekre, köztük az előző kritika által ajánlott röpíratokra, sőt némi levél- és kéziratári anyagra is támaszkodik. Ezeknek feldolgozásával jelentős tudományos eredményeket ért el. Valóságos revelációszumba megy a francia felvilágosodáson túl a klasszikus német filozófia, Kant, Hegel és Feuerbach magyarországi hatásának kimutatása, az önálló vallásfilozófiai rendszer kialakítására irányuló törekvések nyomon követése főleg Horáriknál és részben Petőfinél, Tánicsicsnál, kisebb-nagyobb erősségű vallásfilozófiai hatások kimutatása Kölcsesnél, Vöröskalmánynál, Bajzánál vagy a Petőfi-epigon Lisztyainál. A munka derekát alkotó antiklerikalizmus tárgyalásánál is sok újat kapunk, főleg egyes korábban ismeretlen tények, szereplők ismertetésében.

A műnek ezeket a jelentős eredményeit, sajnos, el nem hanyagolható hibák ellensúlyozzák, amelyeknek fő forrása a hibás koncepcióban és szerkezetben rejlik. Először is a szerző túl tágan értelmezi témáját, az antiklerikalizmus és az ateizmus fogalmát. Az antiklerikalizmus nála szinte egyértelmű az antifeudálissal, s teljesen egybecsik az antikatolikus-sal. Így kerülnek be a szinte semmi újat s főként eredeti kutatást nem tartalmazó bevezető fejezetekbe az antifeudális parasztszozalmak, rendi vagy népi szabadságküzdelmek éppúgy, mint a humanizmus vagy reneszánsz, ill. a már egyházzá szerveződött protestantizmus. Ugyancsak cseppfolyós a határ az ateizmus fogalma körül is. Nemcsak minden, esetleg világnézeti alapot is nélkülöző vallásellenes megnyilatkozás, valláskritikai észrevétel kerül ez alá a címző alá, hanem gyakran vallásreformeri buzgóság, sőt — valamilyen rendkívül laza asszociációs láncón — pusztán művelődéstörténeti adalék is. Jellemző ez utóbbira nemcsak a kritika által egyezben már elutasított Zrínyi-szabadsapat újbóli szerepeltetése (68. l.), hanem még inkább „A természettudományos gondolkodás fejlődése” c. fejezet (73—85. l.), amely jószerivel nem is tartalmaz egyebet, mint a Magyar Természettudományi Társulat megalapításának és működésének leírását.

A témahatárok elmosódásánál is jelentősebb a mű koncepciójában rejtőző hiba. Első szempillanásra is nyilvánvaló, hogy a könyv két, elvi és módszertani szempontból egyaránt divergens témája más-más tárgyalási módot igényel: az antiklerikalizmus vitathatatlannal történetit, az ateista viszont — legalábbis önmagában nézve — logikait. Ha azonban meggondoljuk, hogy egyrészt a könyv súlypontja az antiklerikalizmusra esik, másrészt hogy a magyarországi ateizmus csak kivételesen, egy-egy személyben, jószerivel talán csak Horárikban, de legfőkébb még Petőfiben és Tánicsicsban lép fel a filozófiai általánosítás vagy különösen a rendszeralkotás igényével, akkor nem lehet kétes előttünk, hogy egy filozófiai-logikai típusú vizsgálat elenyészően csekély hasznot hozhat egy történeti szempontú vizsgálattal szemben. De még ha bele kellene is törődnünk történeti helyett egy logikai szempontú rendszerezésbe, akkor sem érthetnénk egyet ezen belül a témának olyan véletlekig vitt szétaprózásával, amely egyszerűen lehetetlenné teszi az egyház- és vallásellenes irodalom társadalmi és politikai háttérének felrajzolását, egyes irányzataik és képviselőik egységes és mégis differenciált jellemzését, s különféle mechanikus szempontok rekeszeibe darabolja fel és hasogatja szét az organikus mozgalmakat és eleven szemléket.

A szerző, sajnos, nem tudott a logikai tárgyalásmód csábításának ellenállni, s az így nyert csalóka látszateredményeknek feláldozta a történelmi tárgyalásmóddal nyervehető maradandó társadalmi, ideológia- és filozófiatörténeti tanulságokat. Előadása nyomán vajmi bajos képet alkotni magunknak az antiklerikalizmus harc magyarországi alakulásáról a jozefinista frontnyitástól a reformkorszak heves, de szétaprózott csatározásain át egészen a forradalom és a szabadságharc időszakáig, amikor a radikális plebe-

jusok és forradalmi demokraták a magyar történelem folyamán elsősorban emelték társadalmi és világnézeti szempontból is megalapozott programmá az antiklerikalizmust, és, legalábbis a szabadságharc kitöréséig, bizonyos kísérleteket tettek ennek a programnak az általános demokratikus átalakulás részeként való megvalósítására. Ismeretes, hogy a szabadságharc kitörésével ez a program egy múlt életű fellángolás után a maga egészében lekerült a napirendről, s csupán a klérus ellenforradalmi tevékenysége elleni harc maradt meg belőle, ez is elsősorban állami vonalon, jórészt politikai eszközökkel s mindenesetre a radikális plebejusok és forradalmi demokraták szervezett közreműködése és propagandája nélkül folyt. Kérdés, hogy csupán a katonai események kényszerítették-e ki ezt a fordulatot, vagy esetleg más tényezők is közrejátszottak benne, pl. a magyar antiklerikálisok doktrinérsege, a magyarországi fejlődés sajátosságainak figyelmen kívül hagyása, amely természetesen vezethetett az elszigetelődéshez, bizonyos fokú ideológiai és politikai fegyverletelhez. Sajnos, a könyvből hiába várunk pontosan dokumentált választ erre a rendkívül fontos kérdésre. — A másik fő kérdésről, az ateizmusról legalább annyira világos, hogy a márciusi ifjak körében sem kristályosodott összefüggő vallásfilozófiává, még kevésbé sürüstödött akcióprogramba; hatóköre még az antiklerikalizmusnál is sokkal korlátozottabb volt. Nem kapunk azonban választ arra az el nem hanyagolható kérdésre, hogy milyen hatása volt az ateizmusnak az antiklerikalizmusra, erősítette vagy esetleg gyengítette-e annak pozícióit, s ezen túlmenően mindkettő hogyan kapcsolódott az osztályharc és a szabadságharc fő frontjaihoz. Ezekre a kérdésekre csak akkor tudna kielégítő választ adni a könyv, ha pontosan felmérte volna az antiklerikalizmus és az ateizmus társadalmi hatását, a kétségkívül meglévő közegellenállást ezekkel a radikális eszmékkel szemben. Ez azonban nemhogy kutatási feladatként, de még egyszerű problémaként sem merül fel Tordai könyvében, vagy ha mégis, általános deklarációval intéztetik el.

A hiányzó történeti módszer előnyeinek még oly meggyőző ecsetelése sem teszi azonban fölöslegessé a ténylegesen *érvényesülő* logikai módszer vizsgálatát, hiszen ennek lehetőségei is számottevők. Vegyük vizsgálati anyagnak Tánics és Petőfi antiklerikális és ateista vagy ateista tendenciájú nézeteinek Tordai által adott elemzését (bár szerzőnk inkább általános deklarációkkal, idézetek konfrontálásával él, semmint részekre bontó, a későbbi szintézist is magábanfoglaló analízissel). Elsőnek az antiklerikális és ateista Tánicsról rajzolt képet véve szemügyre, mindjárt megállapíthatjuk, hogy ez a kép kusza, zavaros, sőt végső fokon kiismerhetetlen. Tordai egyfelől megállapítja, hogy Tánics antiklerikális és ateista álláspontot von le természetfilozófiájából, másfelől magyarázat nélkül idézi Tánicsnak az „első indító ok” szükségességére vonatkozó nézetét (84. l.), vagyis lényegében az arisztotelészi — szenttamási istenérvet, amely viszont ellene mond Tánics ateizmusának. De Tánics magaév teszi Cuvier katasztrófaelméletét is (85. l.), ami szintén feltételezi isten létét, sőt többszöri teremtő aktusát is. A descartesi racionalizmussal átszőtt természetfilozófia (95. l.), a rousseau-i theizmus, a spinozai pantheizmus (115—119. l.) jelentkezőse Tánicsnál szintén nem bizonyíték ateizmusa mellett. Ezekután lassankint a szerző maga is kezdi észrevenni, hogy Tánics ateizmusának állításával túlmént a szigorúan bizonyítható határain, s próbálja legalább a deizmusnak megmenteni Tánicsot. „Tánics — írja — még akkor sem tekinthető egyetlen vallás követőjének sem, ha egy végső mozzatává zsugorodott valamiféle felsőbb lényben (sic!) hisz, amelyet még a természettel, annak törvényeivel is azonosít.” (119. l.) Ebből a tételből is azonban csupán annyira bizonyul igaznak, hogy Tánics valóban nem *egyetlenegy* tételes vallás álláspontját képviseli, hanem — az öt vallási dolgokban jellemző autodidaxis és eklekticizmus révén — egyidejűleg *többet* is. Nem ismeri el ugyan Krisztus istenségét, de elismeri az Atyát (117, 119, 152, 183. l.), ami egyformán lehet manicheus, ariánus, unitárius álláspont, csak éppen deista nem. Az emberi természet lényegi romlanságának és az eredeti bűn nem létezésének hirdetésével (119, 183. l.) Tánics a IV. századi eretnek Pelagius álláspontját vallja. (A fantasztikusnak tűnő párhuzamat kétségtelem nélkül teszi, hogy Tánics maga nevezi meg forrását [183. l.]) A világban tapasztalható erkölcsi rosszból, a bűnből pedig azt a következtetést vonja le, hogy ezt a bűnös világot nem teremthette a jó, hanem csak a rossz isten, magyarul mondva: az ördög (119. l.), vagyis tiszta manicheus álláspontra jut. Úgy tűnik, nem kell tovább sorakoztatnunk az érveket annak igazolására, hogy habár Tánics vallásos álláspontja meglehetősen tarka képet mutat, s keresztény, eretnek, panteista, deista, theista elemek kaotikusan kavargnak benne, vallási tudata a szó tudományos értelmében ateistának nem nevezhető, mint ahogy erre sok botladozás után, egy kicsit később már maga Tordai György is ráeszmél (152—153. l.).

Petőfi ateizmusának Tordai által adott jellemzésével nincs módunk részletesen foglalkozni. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy ha tényként fogadhatjuk is el Petőfi harcos antiklerikalizmusát s — legalábbis élete végén — gyakorlati ateizmusát, nem világos ez

utóbbinak filozófiai alapja s több mint problematikus irodalmi alkotásokban Tordai módszerével való feltárása. Ha Tordai így reprodukálja Petőfi vallási felfogását: Istent a természetben látta megtestesülve, tagadta, ill. a néppel azonosította a természetfelett, valamint azt is, hogy Isten, vagyis a természet és az ember közt szükség lenne közvetítőre, azaz egyházra, s mindezen nézetekkel kapcsolatban a francia felvilágosítók és Hegel hatására utal (111–114. l.), általánosságban ugyan helyes nyomron jár, de konkrétan nem dönti el a kérdést. Azonban akár Holbach, akár Hegel vagy az ifjú hegelianusok, Strauss és Bauer útján jutott el Petőfi az ateizmusig, az kétségtelen, hogy ez nála is, akárcsak Horáriknál, idealista ateizmus volt. Valamivel részletesebben kell foglalkoznunk Petőfi ateizmusának irodalmi tükröződésével. Nyitva hagyván az ajtót egyéb bizonyítékok előtt, határozottan el kell utasítanunk az olyanfajta érvelést, amely akár a jól ismert irodalmi pogánykodásból, akár stilisztikai eszközökből, szóképekből és alakzatokból kísérel meg világnézeti érveket kovácsolni (111–114, 153–155, 161–164, 208. l.). Számunkra egyszerűen felfoghatatlanok azok az érvek, amelyek Petőfinek vallásbeli, tehát lényegében, úgymond, ateista értelmű pogányságát vélik tettenérni az 1844-ben (!) keletkezett Honfidal soraiban: „Szentegyház keblem belseje, / Oltára képed, / Te állj, s ha kell: a templomot / Eldöntöm érted” (153. l.) vagy olyanok is, amelyek A helység kalapácsa kántorának neveléséges beállításában vagy a harangozó „fondor lelkületű” *epitheton oriansában* (208. l.) Petőfi egyébként közismert antiklerikalizmusának ismeretlen oldalait vélik megmutatni. Nem tudunk egyetérteni a Legenda különben irodalomtörténésektől származó olyan értelmezésével sem, amely Isten és Szent Péter népiesen naív és közvetlen naturalista ábrázolásából valamiféle paraszti ateizmus jelenlétére következtet (111, 208. l.), hiszen egy ilyenfajta ábrázolás a paraszti vallásosságának is sajátja lehet, mint ezt a különféle, gyakran bizony vasokomikumú Krisztus- és egyéb legendák bizonyítják.

További, tetszés szerint szaporítható bizonyítékainkat mellőzve, a könyv apparátusáról ejtenénk még néhány szót, annál is inkább, mert ez az előző könyvéhez képest lényeges javulást mutat. Az apparátus gazdagabb, jobban dokumentált, szakemberek és közönség számára egyaránt tanulmányosabb lett. Néhány fogyatékosabb azonban itt is szóvá kell tennünk. A felhasznált irodalom nem mindig az alapvetőt, hanem gyakran a másodlagos tartalmazza. (A magyar puritánokról pl. nem lehet írni Makkai László, a 48-as paraszti mozgalomról Ember Győző, Vajda Péter szarvasi működéséről Hanzó Lajos munkái nélkül stb.) Emellett a jegyzetanyag túlduzasztott — nincs is mindig összhangban a szöveggel. A hivatkozások mellett a jegyzetek bizonyos számú magyarázatot is tartalmaznak, amelyeknek rendeltetése ezáltal sem világos. Szakemberek számára ugyanis fölöslegesekek, laikusok számára viszont nem elegendők, néha hibásak. Az egyik magyarázat pl. hibásan *ország*ra fordítja az augsburgi vallásbéke ismert formulájának *regio* (= vidék, föld) szavát. (244. l. 11. j.) A két Ratio Educationis magyarázata mindössze a közoktatás Mária Terézia által elsőnek végrehajtott állami rendezésére utal (250. l. 20. j.). A puritanizmus, independentizmus magyarázatainál (244. l. 12, 13. j.) a társadalmi tartalom mellől éppen a vallásos forma magyarázata hiányzik. A Simon máusra vonatkozó magyarázatnál nem a „mondára” kellene hivatkoznunk, hanem a megfelelő újszövetségi helyre (Csel. 8, 9–25). A Mammon nem a gazdagság és nyereség asszír istene (261. l. 98. j.), hanem egyszerűen gazdagságot, majd pénzt is jelentő arám közzszo (Mt. 6. 24, Lk. 16, 9, 11, 13). A Taulerről és Eckhardtról (helyesen: Eckehartról vagy Eckhart mesterről) adott magyarázatnak (265–226. j.) olyan megfogalmazást kellene adni, amely látszólag sem zárná ki azt a közismert tény, hogy nevezettek éppen a német *dominikánus* misztika főképviseelői.

Anélkül, hogy stíluslemzésre vállalkoznánk, meg kell jegyeznünk, hogy szerintünk egy nyugodtabb, tárgyilagosabb, a meggyőző szándékot inkább érvekben, mint szavakban érvényesítő stílus inkább szolgált volna a felvilágosítás és a népszerűsítés feladatát, mint a könyvnek kissé propagandisztikus-publicista hangvétele. Ez vonatkozik Pogány Róbert tudományos méltatásnak szánt, valójában azonban inkább emlékezésédré emlékeztető bevezetőjére is.

Tordai György erejeiben és hibáiban egyaránt tanulmányos könyvének ismeretése kapcsán érdemes eltűnődni azon a kérdésen, hogy a békés egymás mellett élés talaján kibontakozó ideológiai harc és „párbeszéd” nem teszi-e szükségessé eddigi vallási-világnézeti tudományos és ismeretterjesztő munkánk bizonyos felülvizsgálatát s esetleg új, korszerűbb hadállások elfoglalását. Más szóval: az eddigi inkább extenzív terjeszkedést nem kellene-e vallási-világnézeti irodalmunkban is intenzív elmélyüléssel felcserélni, éppen a marxista eszmék ható- és vonzóerejének növelése érdekében?

KEMÉNY G. GÁBOR:

**IRATOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON
A DUALIZMUS KORÁBAN. IV. 1903—1906**

(A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Budapest, Tankönyvkiadó.
1966. XI + 749 l.)

A dualizmuskori nemzetiségi kérdésre vonatkozó forráspublikáció immár negyedik kötete (az első kötet 1952-ben, a második 1956-ban, a harmadik pedig 1965-ben jelent meg; ism. Századok 1953. 2—3. sz., 1956. 4—6. sz., illetve 1965. 4—5. sz.) egy átmeneti korszak, a Széll Kálmán lemondása és a koalíciós kormány megalakulása közötti, Khuen-Héderváry, Tisza István és Fejérváry miniszterelnökök nevével fémjelzett időszak nemzetiségi politikáját tárja a kutató elé. A 286 iratot tartalmazó dokumentumgyűjtemény a korszak nemzetiségi viszonyainak minden fontosabb mozzanatára, a fokozódó magyarosító kultúrpolitikára, a nemzetiségi autonómia maradványainak megnyirbálására, pénzintézeteik ellenőrzésére irányuló kormányzati törekvésekre, a nemzetiségi pártokban végbemenő eltoldódásra, a szociáldemokrata párt és a nemzetiségi munkásság közötti kapcsolat kérdésének megvilágítására stb. széleskörű forrásanyagot tesz a hazai és külföldi kutatók számára egyaránt hozzáférhetővé.

A közzétett iratok egyértelműen bizonyítják, hogy az egymást felváltó kormányok nemzetiségi politikájában alapvető eltérés nem tapasztalható, s ha a politika alkalmazásában valamelyes különbséget mégis felfedezünk, annak oka egyrészt az egyes miniszterelnökök — a Monarchia kül- és belpolitikai helyzete megítéléséből fakadó — taktikai elképzeléseinek sajátosságaiban, másrészt pedig a nemzetiségi mozgalmak fokozódásának hatásában kereshető.

Széll Kálmán bukása és a koalíció uradalomrajutása közötti három év; három kormányelnökei közül a nemzetiségi kérdés vonatkozásában is főként Tisza István markáns egyénisége tűnik szembe. Tisza, aki a soknemzetiségű Magyarország létét a dualizmus változtatások nélküli fönntartásában, a Habsburg Birodalom nagyhatalmi helyzetében látta biztosítottnak, pályája kezdetétől az elkövetkező világháborúra való fölkészülést hirdette, s első miniszterelnökségének nemzetiségpolitikai tevékenységén is ez az alapeszme fut végig: Tudomásul vette, hogy a magyarországi szerbeket és románokat mély rokonszenv köti a független királyságokban élő testvéreikhez, s mithogy Szerbiáról és Romániáról azt vallotta, hogy önmagukban életképtelenek, s csupán az Osztrák-Magyar Monarchia árnyékában őrizhetik meg függetlenségüket, a határokon átható vonzóerő ellensúlyozása céljából a birodalom egész hatalmi súlyának latbavetésével akarta ezeket az országokat a vazallus szerepére szorítani.

A hazai nemzetiségekkel szemben alkalmazott Tisza-féle kormánypolitika a „magyar nemzetállam” további kiéptését, a nemzetiségek és a kormányhatalom közötti kapcsolat szorosabbra fűzését célozta. Az iratokból kiténik, hogy Tisza határozottan tagadta a nemzetiségek eszmei-politikai önállóságának, nemzeti egyéniségének gondolatát, s azt szorgalmazta, hogy — különösen a románok — saját pártjaikat fölszámolva a magyar pártokban földoldójanak. Ilyen irányú aktivitásukat helyeselte volna, annál is inkább, mert jól látta, hogy a nemzetiségi politikusok zöme a közjogi viszályból fakadó felszíni ellentétek miatt nem ismerte föl az osztrák és magyar uralkodó osztályok közötti alapvető érdekazonosságot, s úgy vélte, hogy a függetlenségi törekvésekkel szemben Bécs (s részben a kormánypárt) támogatni fogja a nemzetiségi törekvéseket. Tisza számítása, ha a kikísérletezésre nem is kerülhetett sor bukása miatt, nem nélkülözte a realitást. Ennek árnyaltabb kiemelése céljából a nemzetiségi sajtó cikkeinek válogatásánál egy fokkal nagyobb súlyt helyeznénk a nemzetiségek és Bécs (s részben a kormány) közötti potenciális szövetség bemutatására, mely leginkább a magyar ellenzék katonai követeléseinek ellenséges fogadtatásában mutatkozott meg.

A kötet kitünő anyagot sorakoztat fel a kormány magyarosító politikájának vizsgálatához. Tisza ugyanis egyfelől szorgalmazta a nemzetiségi politikusok magyar pártokba való belépését, de ugyanakkor elődeinél hatásosabb eszközöket kívánt a magyarosítás szolgálatába állítani. A Berzeviczy-féle népiskolai törvényjavaslatot — mely a Tisza-kormány bukása következtében már nem került országgyűlési tárgyalásra — a gyűjtemény az iskolatörvények sorában a megfelelő helyre illeszti, a Trefort-i és Apponyi-féle törvények közé, hiszen ez utóbbinak elvi-módszertani előzményét képezte. Ugyancsak kellő iratmennyiség dokumentálja a kormányok egyházpolitikáját, bemutatva azo-

kat a kormányzati kísérleteket, melyek a nemzetiségi egyházak 1868—69-ben biztosított autonómiájának korlátozására, egyháztartományaik megnyirbálására irányultak.

Míg a kormány, vagy „a magyar sovinizmus letéteményességé” süllyedő függetlenségi párt nemzetiségi politikájában végül is alig figyelhetünk meg jelentősebb változást, annál nagyobb horderejű események következnek be a nemzetiségi mozgalmakon belül. Az általános politikai válság, a szociáldemokrata munkásmozgalom előretörése, a nemzetiségi burzsoázia megerősödése következtében e pártokon belül döntő győzelmet aratnak a parlamenti aktivitás hívei. A választások nyomán megjelenő ellenzéki nem-magyar képviselők felújítják a nemzetiségi parlamenti klubot — ez először a dualizmus első éveiben szerepel a hazai nemzetiségértörténetben —, mely tevőlegesen részt vesz a politikai életben. Az iratok bemutatják az 1905-ös választások alapján kialakult új helyzetet, a nemzetiségek és a győztes ellenzéki koalíció közeledését. E közeledésből születik a „fiu-me-i rezolúció”, a horvátok és a koalíció megegyezése, néhány múlt jelentőségű nemzetiségi demokrata kezdeményezés, mint pl. az agrárdemokrata Hodža Milán cikkei a függetlenségi sajtóban stb.

Új momentum a nemzetiségi mozgalmakban az általános választójog bevezetésére irányuló viszonylag következetes törekvés, ami kezdetben a nemzetiségeket (a szászok kivételével) közelítette, később pedig eltaszította a koalíciótól.

Az ország demokratizálásáért folyó küzdelemben, hibái ellenére, a szociáldemokrata párt átmenetileg elő tudta készíteni a magyar és nemzetiségi néptömegek és mozgalmak haladó elemeinek közeledését. Az iratok bemutatják a szociáldemokrata párt támogatásával kibontakozó nemzetiségi munkássajtó korai megnyilatkozásait. A kormány — a nemzetiségi pártok burzsoá vezetőinek nagy meglegedése mellett — rendkívüli szigorral lépett fel e lapok ellen. Egymást követő sajtóperekkel akarta meghiúsítani a nemzetiségi munkásság soraila is behatoló marxista eszmék terjedését. A szociáldemokrata párt azonban, az anyagi nehézségek és sajtóperek ellenére, sikraszállt a nem-magyar munkássajtó fenntartása mellett. 1903 után a munkásmozgalomban megerősödtek az önálló nemzetiségi szekciók illetve pártok alakítását célzó törekvések; főleg ez utóbbi elől — mint a szervezeti szabályzat körüli harcok, a szlovák pártkonferenciával kapcsolatos állásfoglalás mutatta — a szociáldemokrata pártvezetés elzárkózott.

Az *Iratok* negyedik kötete, amely a magyarországi nemzetiségi kérdés egyik fordulópontját, a szabadelvű kormányzati rendszer bukását és a nem-magyar népek politikai aktivizálódását világítja meg, az értékes sorozat kiemelkedő darabja; újabb bizonyosága a szerkesztő kiváló anyagismeretének és szelektálóképességének. A további kötetek az eddigieknél is jobban előtérbe állítják a szelektálás követelményét, hiszen a dualizmus válságának elmélyülése, a nemzetiségi kérdés feszítőerejének ugrásszerű növekedése az iratanyag nagyarányú felduzzadásával jár együtt. Úgy gondoljuk, hogy a terjedelmi kötöttségek miatt a képviselőházi naplók — bár feldolgozásuk természetesen elkerülhetetlen — felhasználásának korlátozásával talán valamivel nagyobb terjedelmet lehetne szentelni a történeti valósághoz még szorosabban kapcsolódó iratok számára.

A sorozat eddigi kötetei ismertetében fokozott várakozással tekinthetünk Kemény G. Gábor értékes forráspublikáló tevékenységének újabb eredményei elé.

SZÁSZ ZOLTÁN

BUDAPEST—BÉCS—PRÁGA

A SZERZŐI MUNKAKÖZÖSSÉG TAGJAI: R. I. MALINOVSZKIJ, A SZOVJETUNÍÓ MARSALLJA, I. V. AGIBALOV, V. A. ANGILOV, N. V. ERONIN, I. M. MALAKOV EZREDESEK ÉS M. N. GORBANOV ALZREDES. ÁLTALÁNOS SZERKESZTŐ: R. J. MALINOVSZKIJ

(Moszkva, „Nauka” Kiadó. 1965. 382 l. és 6 vázlat)

A Nagy Honvédő Háború befejezésének 20. évfordulójára számos monográfia, népszerű feldolgozás és visszaemlékezés jelent meg a szovjet történezszeftől. Az a szerzői munkaközösség, amely a „Budapest—Bécs—Prága” című könyv megírására vállalkozott, nagy szolgálatot tett. Nemcsak arra törekszik, hogy még közelebből világítsa meg az 1944/45 évikatonapolitikai eseményeket, hanem egyúttal az eddig hiányolt összefoglalását adja a Vörös Hadsereg második világháborús küldetése teljesítésének azon országok területén, melyeknek fővárosa szimbólikusan a munka címét is viseli.

A munka műfajilag visszaemlékezés. A szerzők saját élményeiket, háborús tapasztalataikat írják le, ezek történelmi hitelességét emeli az eredeti dokumentumok, illetve

feldolgozások felhasználása és idézése. Sok kérdést — éppen a személyes részvételből következően — más oldalról közelítenek és válaszolnak meg, de általában az eddigi ismeretekről lényegesen eltérő új értékeléseket nem adnak. A munka fő értéke, éppen abban van, hogy a 2. és 3. Ukrán Front harcát bemutató sok esetben túllépnek az adott ország földrajzi keretein, és szélesebb politikai és hadászati összefüggéseket mutatnak be és így bizonyítják, hogy a szovjet — német arcvonal legdélibb szakaszán elért sikerek hogyan járultak hozzá a fasiszta Németország helyzete egészének megromlásához és így tulajdonképpen a felette aratott győzelmhez. Ugyancsak a résztvevő beszámolóján keresztül ismeri meg az olvasó még közelebbről azt is, hogy a Vörös Hadsereg megérkezése a délkelet-európai országokba milyen hatást gyakorolt az egész európai arcvonal alakulására és az egész európai ellenállási mozgalom fellendülésére, ezen belül a román, a bolgár, a jugoszláv, a magyar, a csehszlovák hazafiak antifasiszta harcára.

A könyv több mint kétharmad része a magyarországi felszabadító harcok előzményeivel, az 1944 őszi katonai és politikai eseményekkel, a felszabadító hadműveletek sajátosságaival foglalkozik. Ez a munka központi kérdése. Ez az arány is kifejezi a szerzők azon törekvését, hogy megbizonyítsák: bár Magyarország felszabadítása a szovjet csapatok hadműveleti részfeladata, a hitleri Németország számára az adott időszakban a magyarországi front tartása kulcskérdést jelentett.

A szerzők külön részben foglalkoznak Magyarországon szabadságharcos múltjával, több esetben Petőfi szavait és költeményeit idézik a sokévszázados harcról szólva. Megemlékeznek a Magyar Tanácsköztársaságról, a magyar — orosz fegyverbarátságról a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az orosz polgárháború éveiben. Tolmácsolják a saját és a szovjet katonák többségének akkori érzeit, hogy milyen érdeklődéssel és rokonszenvvel jöttek hazánkba, hogy megismerjék népünket.

A magyarországi hadműveletek megindulásának előzményeit elemelve az írók értékelik az 1944 őszi magyarországi belpolitikai helyzetet, Horthy kormányzó és a náci-barát magyar reakció szerepét és törekvéseit. Foglalkoznak a magyar ellenállási mozgalom helyzetével és megállapítják, hogy a magyar munkásosztály fasiszta elleni harca a a szovjet csapatok beérkezéséig nem tudott fegyveres felkeléssé átnőni (25. l.). Ennek okait vizsgálva a szerzők elsőként a román kiugrást említik meg. Románia a fegyveres felkelés eredményeként hitlerista csatlósiból annak ellenségévé vált s röviddel ezután Bulgária is hadat üzent Németországnak. Hitler azonnal intézkedett: Magyarország egész politikai és gazdasági életének urai a németek lettek. Részletesen foglalkoznak a magyar kormányváltással és az uralkodó osztályok tagjaiban a romániai események hírére kialakult zavarral és félelemmel, az angolszász orientáció előtérbe kerülésével. Ez utóbbit a szerzők külön is kiemelik. A magyar reakció nyilvánvaló szándéka volt az, hogy uralmukat átmentsék a háború utánra és ezt csakis úgy látták biztosítotttnak, ha az országot az angolszászok szállják meg, addig pedig — akár német segítséggel is — feltartóztatják a szovjet csapatokat Magyarországon határainál.

A hitlerista vezetés érdeke ebben egybeesett a horthysta vezetés érdekeivel, amennyiben az előbbi számára létkérdés volt Magyarország megtartása addig, amíg nem sikerül különbékét kicsikarnia az angol — amerikai féltől. Ezért csapatokat dobott át más irányokból Magyarországra és gyors ütemben három védővonal kiépítése is megkezdődött. Ezek a védővonalak (a keleti határon, a Tiszánál, a Duna nyugati partja mentén Érdtől a Drávaig, az ún. Margit-vonal) voltak hivatva a szovjet csapatok feltartóztatására és felmorzsolására 1944 télén.

A felszabadító harcok eseményeit a szerzők három külön fejezetben írják meg: az első az erdélyi hadművelettel, a második a budapestivel, a harmadik a balatoni hadművelettel foglalkozik. Ezt követően a bécsi támadás történetét ismertetik, de ennek nagy része természetesen már az ausztriai, illetve csehszlovákiai felszabadító harcokra vonatkozik.

A szerzők igen nagy figyelmet fordítanak minden hadművelet bemutatásánál a kedvező illetve kedvezőtlen körülményekre, melyek közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakoroltak a harctevékenységre.

A könyv szerzői az 1944/45-ös délkelet-európai háborús események bemutatása során konkrétabb teszik azokat a mély összefüggéseket, melyek a duklai, az erdélyi, a belgrádi és a debreceni hadműveletek között voltak és egymásra kölcsönösen hatottak. Elemzik a magyarországi harcok főbb sajátosságait is. Ezek közül külön ki kell hangsúlyozni, hogy ezekben a harcokban a szovjet csapatok mellett más nemzetek antifasiszta fegyveres alakulatai is részt vettek, így a románok, jugoszlávok, bolgárok. Ez utóbbiakkal kapcsolatban meg kívánok említeni egy adatot, melyet a szerzők tévesen közöltek. Azt írják ugyanis, hogy 1944-december 20-tól a Dráva északi partja mentén az 1. bolgár és a III. jugoszláv hadseregek voltak védelemben (94. és 103. l.): A bolgár és jugoszláv dokumen-

tumok azt bizonyítják, hogy ez időpontban itt csak a jugoszláv csapatok voltak védelemben, az 1. bolgár hadsereg csapatai a Szerémségben harcoltak és csak december 29-én kezdték meg dunai átkeléseiket abból a célból, hogy felváltsák a Dráva északi partján védelemben levő szovjet és jugoszláv csapatokat.

A magyarországi harcok befejezésével nem ért véget a szovjet csapatok támadása. A munka a továbbiakban részletes áttekintést ad Ausztria egy részének és Csehszlovákia nyugati területeinek felszabadulásáról, a szovjet—csehszlovák fegyverbarátság ma is ható tényeiről, különösen a május 9-i prágai felkelésben, ahol a hitleristák utolsó nagy csoportosulását zúzták szét.

A délkelet-európai országok felszabadításában résztvevő 2. és 3. Ukrán Front csapatai nyolc hónapon át szüntelen harcban voltak, melynek során több nagyszabású támadó hadműveletet hajtottak végre, így a Iasi-kisinyevi, a debreceni, a belgrádi, a budapesti, a Bécs—Bratislava—brnoi és végül a prágai hadműveleteket. Több mint 1700 km út volt mögöttük.

E Frontok harctevékenységükkel jelentős támogatást nyújtottak az 1. Ukrán Front, az 1., 2., és 3. Bjelorussz Frontnak a kelet-porosországi, a Visztula-oderaei és a berlini hadműveletek sikeres végrehajtásához. Azáltal pedig, hogy jelentős német erőket kötöttek le Magyarországon — és ezeket az erőket a németek főleg a nyugati arcvonalról vonták el — lehetővé tették az angol—amerikai csapatoknak a Rajnához való kijutást, a komoly víziakadályon való átkelést (melyen a németek „véletlenül” ép hídat is hagytak) és hogy kibontakoztassák támadásukat a Ruhr-vidéken (376. l.).

A 2. és 3. Ukrán Front csapatai hozzásegítették a volt német csatlósokat: Romániát, Bulgáriát és Magyarországot a háborúból való kiugráshoz, hozzájárultak Csehszlovákia és Jugoszlávia teljes felszabadulásához és biztosították ezekben az országokban a demokratikus átalakuláshoz szükséges feltételeket.

Külön említést érdemel a könyv stílusa. Olyan hangnemben szólnak a szerzők az olvasóhoz, hogy egyszerű hatnak értelmére és érzelmeire, élményt adnak és emlékeztetnek. Ehhez a hangulathoz hozzájárul a gazdag képanyag és a közérthetően megszerkesztett vázlatok, melyek az igen értékes könyvet illusztrálják.

GODÓ ÁGNES

JAN NAVRÁTIL:

ÚLOHA OBCHODNÍCH VZTAHŮ MEZI RAKOUSKO-UHERSKÝM IMPERIALISMEM A SRBSKEM V LETECH 1901—1914

(Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství. 1965)

AZ OSZTRÁK-MAGYAR IMPERIALIZMUS ÉS SZERBIA KERESKEDELMI KAPCSOLATAINAK SZEREPE 1901—1914 KÖZÖTT

Az olomouci Palacký-Egyetem történész-munkaközösségében készült tanulmány az első világháborút megelőző évek külkereskedelmi kapcsolatainak statisztikai tükrében vizsgálja az egykori Osztrák-Magyar Monarchia szerb politikáját. A szerző tárgyalási módja sokhelyütt túlmutat a szűkebb külkereskedelmi összefüggések körén a Monarchia balkáni összpolitikája irányában. Ebben a balkáni expanzív politikában Szerbiának kiemelkedő helye jutott a tárgyalt időszakban, ami természetszerűleg folyt az országnak Bécs számára kedvező földrajzi fekvéséből, agrárstruktúrájából és abból a függő helyzetből, melyet a berlini kongresszus óta Szerbia a Monarchia irányában elfoglalt.

A szerző világos gondolatmenettel és áttekinthető periodizációval érzékelteti azokat a lényeges változásokat, melyek a Monarchia és Szerbia gazdasági kapcsolataiban 1900—1914 között végbementek. 1906 februárjáig — a vámháború kitöréséig — Szerbia abszolút gazdasági függésben volt a Monarchiától, bár a szerb burzsoázia emancipációs törekvései már ekkor érezhetőkké váltak, hogy 1906—1911 között, a vámháború időszakában döntő fordulathoz vezessenek a két ország gazdasági kapcsolataiban, ami egyet jelentett az osztrák-magyar befolyás gyors csökkenésével a szerb gazdasági életben. A szerb burzsoázia heves ellenállása az osztrák-magyar beavatkozás ellen nemcsak a gazdaságban, hanem a politikai életben is válsághoz vezetett, és Bosznia-Hercegovina anneksziója idején a háború veszélyét idézte elő a Balkánon. A szerző külön periódusként veszi fel

az 1911—1912-es éveket, melyek meghozták Ausztria-Magyarország és Szerbia között az új kereskedelmi egyezményt és a kapcsolatok normalizálását. Új szakaszt jelez az 1912 októberre és a világháború kitörése között eltelt idő, melybe beleesnek a balkáni háborúk és a két hatalom közti válság háborús kiéleződése.

A munka a kérdésre vonatkozó statisztikai kiadványok bőséges felhasználásával és saját levéltári kutatások alapján rajzol vázlatos képet a századeleji Monarchia és Szerbia gazdasági helyzetéről, s ezt követően már részletesebb számszerű összehasonlításokkal érzékelteti a Monarchia és Szerbia külkereskedelmi forgalmának alakulását. — Ebből kiderül, hogy 1906-ig Szerbia egész mezőgazdasági jellegű exportjának felvevője a Monarchia volt, s ez a helyzet csak 1906-ban változik meg, amikor is a Monarchia megszűnik kizárólagos felvevőpiaca lenni a szerb agrártermékeknek, melyek a vámháború éveiben a legkülönbözőbb irányokban keresnek maguknak utat (Bulgária, Törökország, Olaszország), még hozzá olyan sikerrel, hogy a szerb mezőgazdasági kivitel a vámháború éveiben megmarad korábbi szintjén, mialatt a Habsburg-Monarchiába történő kivitel mélyen alászáll. Ugyanakkor Ausztria-Magyarország Szerbiába irányuló ipari exportja is mélyen visszaesik. A két ország közötti gazdasági kapcsolatoknak ez a lényegbevágó eltérése nemcsak gazdaságilag változtatta meg viszonyukat, hanem politikailag is: a gazdaságilag függetlenül Szerbia a szóbanforgó öt évben felvette a politikai küzdelmet is a Monarchia imperialista törekvéseivel szemben (tiltakozott Bosznia és Hercegovina 1908. évi anneksziója ellen), és a szerb burzsoázia a gazdasági függetlenülést ügyesen összekötötte fokozódó politikai akcióival. Szerbia balkáni politikai jelentősége éppen a vámháború időszakában növekedett meg, ekkor vált Délkelet-Európa fontos politikai tényezőjévé, melyre a többi balkáni nép feltekintett. A Monarchia külkereskedelme nem érezte meg túlságosan a szerb import elmaradását, annál inkább pár évvel később e harc politikai következményeit. Sokkal érzékenyebben reagált a vámháború által teremtett feszültségre és a külkereskedelmi kapcsolatok ellanyhulására Szerbia gazdasági élete, s ezért üdvözölte az 1911. évi kereskedelmi egyezményt Ausztria-Magyarországgal, mely visszaállította a normális kereskedelmi forgalmat Szerbia egyik természetes partnerével. Az 1911-gyel kezdődő új szakaszban is arra törekedett az osztrák-magyar kereskedelmi tőke, hogy egyeduralomra tegyen szert Szerbiában, erre azonban most már kevésbé volt módja, meg kellett küzdenie az idegen konkurenciával, mely időközben berendezkedett Szerbiában, a nagykereskedelem ellenállásával, majd 1912-től a balkáni háború által létrejött nehéz viszonyokkal, s így a korábbi kereskedelmi kapcsolatok normalizálásáról csak viszonylagosan lehet beszélni. A balkáni háborúk idején a gazdasági nyomás helyett az osztrák-magyar külpolitika lépett akcióba és igyekezett ellensúlyozni a szerb burzsoázia önállósági törekvéseit, de ez a fellépés egyáltalán nem könnyítette meg a dualista Monarchia helyzetét a Balkánon. Az a körülmény, hogy a bécsi politika elvágta Szerbiát az Adriai-tengeri kikötőtől és Albánia mellett exponálta magát, erősítette a szerb burzsoázián belül a monarchiaellenes hangulatot, s bár ezzel a kereskedelmi kapcsolatok érzékeny veszteséget nem szenvedtek, a konfliktus magva érlelődött a Balkánon.

A tanulmány egyik fontos megállapítása, hogy a Szerbiába irányuló osztrák-magyar export a finánctóke reakciós csoportjának és a nemesi nagybirtokosok expanzív programja jegyében alakult ki, s ez a Monarchia kereskedelempolitikájának belső ellen-tétére utal. Az agrárprotekciónizmus megakadályozta az osztrák-magyar ipart abban, hogy kihasználja balkáni kereskedelmi összeköttetéseit és előnyös helyzetét. Így a Monarchia ipara a birodalom határain belül, a peremterületek és a dolgozó osztályok rovására keresett magának hasznot.

A hasznos összefoglalás sajnálatosan nélkülözi a kérdés magyar irodalmára való utalásokat.

KOVÁCS ENDRE

LÖBL ÁRPÁD HÁROM TANULMÁNYÁRÓL

Löbl Árpád jugoszláviai történész munkájára kétségkívül érdemes felfigyelnünk. Egyike a vegyesnemzetiségű Vajdaság első történetíróinak, aki nemcsak „délsláv” Vajdaságról és nem a történelmi Magyarország „Délvidéké”-ről ír, hanem arról a Vajdaságról, amely a történelmi fejlődés során alakult nemzetiségileg tarka területté. Konceptiójának alapja a JKP nemzetiségi politikája, amely a centralizált jugoszláv királyságban meghirdette, majd az antifasiszta népfelszabadító háborúban megvalósította — a történelmi fejlődés sajátosság útját bejárta — Vajdaság autonómiáját. Ez a koncepció magában foglalja és az új történelmi körülmények közt továbbfejleszti a Vajdaság haladó szerb polgári politikusának, Vasa Stajicnak a gondolatát, aki az első világháború után elburján-

zott nemzeti gyűlölség légkörében, az uralkodó nagyszerb sovinizmussal szemben is bátran hirdette, hogy „a Vajdaságnak olyan ütköző területté kell válnia, ahol elcsendesednek az északról és délről jövő imperialista nacionalizmus hullámai, s különleges árnyalatú kultúra virágzik, amelyet a Vajdaság etnikai tarkasága diktál”.

Löbl sokrétű munkásságában a Vajdaság munkásmozgalmának története foglal el központi helyet. De irt — hogy csak az utóbbi években megjelent munkái közül említsünk néhányat — az 1948—49. évi vajdasági forradalmi mozgalmakról, a Vajdaság ipartörténetéről (a beocsini cementgyárról és a bánáti cukoriparról), a mezőgazdasági munkások mozgalmáról és a földművesszövetkezeti mozgalomról, Vasa Stajicról, a szerb munkásmozgalom és a magyarországi szociáldemokrata pártellenzék kapcsolatairól. Munkájában jelentős helyet foglal el olyan vajdasági történelemtankönyv összeállítása, amelyből a tartomány különböző népeihez tartozó tanulók egyaránt áttekintést kaphatnak saját népük és a többi nép nemzeti történetéről. Nem könnyű, de az internacionalista szellemű történelemtanítás szempontjából annál jelentősebb vállalkozás, amelyre történelemtanároknak, tankönyvíróknak, de a kutatóknak is érdemes felfigyelniük.

Három rövid tanulmányát mutatjuk most be, amelyek elsősorban témaválasztásukkal és adataikkal gazdagítják a történetírást és hívják fel magukra a figyelmet.

*

Klasne borbe u Vojvodini i revolucionarne veze Vojvodine sa Madjarskom 1918—1919. (Zbornik za društvene nauke, 1959) 22 sz. 25—70. l. klny.) Osztályharcok a Vajdaságban és a Vajdaság forradalmi kapcsolatai Magyarországgal 1918—1919.

Az első világháború végén Európában lezajlott forradalmi mozgalmak kétirányúak voltak: egyrészt társadalmi mozgalmaként nemzetközi jellegűek, többé-kevésbé azonos vagy hasonló követelésekkel nemcsak nemzetek egész sorára terjedtek ki, hanem a mozgalmakban különböző nemzetiségű dolgozók gyakran együtt is vettek részt. Másrészt nemzeti mozgalmak voltak, amelyek nemzeti keretek között folytak, nemcsak a szomszédos népektől való szeparálódás tendenciájával, hanem gyakran egyenesen a szomszéd nemzetek ellen irányultak. Miután — a Szovjetuniót kivéve — nacionalista irányzatok kerekedtek felül, ezek feledtetni igyekeztek a társadalmi mozgalmak internacionalista szellemét, törekvéseit, s még emléküket is üldözték. Ez az irányzat, sajnos, igen nagymértékben éreztette hatását még akkor is, amikor a közép- és kelet-európai nemzetek nagyrésze, a második világháború után a szocializmus építésének útjára lépve, többek között az első világháború végén végbement társadalmi forradalmi mozgalmak örökösének is vallotta magát. Még napjainkban is viszonylag ritkán találkozunk olyan munkával, amely e mozgalmakat egységben igyekeznék ábrázolni. A nemzeti atomizáltság prizmján keresztül való szemléletmód oly mértékben tradicionálissá vált, hogy többnyire a kimondottan nemzetközi mozgalmakat is lényegében mesterségesen nemzeti alkatrészeikre bontva szokták ábrázolni.

Löbl tanulmánya a nemzetiségileg tarka Vajdaság forradalmi munkásmozgalmát és ennek kapcsolatait veszi vizsgálat alá, tehát nem egy nemzethez tartozó forradalmárokat állít középpontba, hanem egy tartomány — különböző nemzetiségű — forradalmárait. Jugoszláviai (vajdasági, zimonyi, zombori, pancsovai stb.) és magyarországi (pécsi, szegedi, budapesti stb.) leváltárakban aprólékos munkával összegyűjtött nagymennyiségű anyagra, korabeli újságokra, a forradalmi mozgalmakról szóló kiadványokra és nem utolsósorban a részvevők érdekes és értékes visszaemlékezéseire támaszkodva írta meg Löbl tanulmányát. Ez értékes részadatokkal gazdagítja mind a jugoszláv, mind a magyar munkásmozgalom s a két ország forradalmi kapcsolatainak történetét is.

1918 végének vajdasági eseményei közül különös érdeklődésre tarthatnak számot azok, amelyek a falusi, több helyen földosztó mozgalmakról szólnak. A Sajkás-vidéken Gyorgye Sikoparija vezetésével kezdtek földet osztani, a dél-bánáti Csentán Vésza Bacsujkov szervezett illegális földosztó bizottságot. Bela Crkva (Fehértemplom) közelében Zlatica és Kuszics községekben bolsevik vezetéssel „köztársaságok” alakultak. A bácskai Moravicián szintén földosztási kísérlet történt.

Sok adatot találhatunk a tanulmányban a szociáldemokrata Róth Ottó vezetésével létrejött Bánáti Köztársaságról, valamint az 1919 februárjában Pécestől Temesvárig kibontakozott erőteljes sztrájkmozgalomról. Sajnos, hogy csak adatokat. Löbl sem vállalkozott arra — amire különben mindeddig nem akart vállalkozni, — hogy feldolgozza és értékelje az ún. Bánáti Köztársaság történetét, amely a Bánátért versengő hatalmak között, igen ellentmondásos (véres ellenforradalmi és internacionalista munkásmozgalmi) megnyilvánulásokkal több mint három hónapig fennállott.

Adatokban különösen gazdag a tanulmánynak az a része, amely a Magyarországon szervezkedő jugoszláv forradalmárok és a jugoszláviai — elsősorban vajdasági — mozgalom kapcsolatairól szól. Számunkra, akik e kapcsolatoknak magyarországi szálaikat ismerjük, érdekes megismerni, hová kapcsolódtak e szálak a Vajdaságban. De Löbl ennél többet ad, mert magukat a kapcsolatot tartó futárokat is megszólaltatja, s így a kapcsolat egész vonalát láthatjuk. Ezek az adatok a mi részünkre főként azért becsekesek, mert nálunk mind nyomozati, mind bírósági iratok között igen kevés ilyen vonatkozású anyag található.

Ez a tanulmány, sok adatával és töredékadatával, amelyek a mi adatainkat és ismereteinket hasznosan egészítik ki, szemléltető példája annak, hogy a nemzetközi vonatkozású forradalmi események megismerése, feldolgozása, majd végül elegendő anyagra támaszkodó értékelése csak egymást kiegészítő nemzetközi munkamegosztás alapján végezhető el. Mindenekelőtt életrajzi torzók szorulnának e tanulmányban kiegészítésre olyan adatokkal, amelyek vagy nálunk találhatók meg, vagy egyes volt oroszországi hadifoglyok esetében, szovjetunióbeli levéltárakban lennének felkutathatók.

*

Agrarna praksa sremskih narodnih odbora 1941—1944. (Zbornik za društvene nauke 1963/34. sz. 5—41. l. klny.) A szerémségi népbizottságok agrárgyakorlata 1941—1944.

Hogyan él és dolgozik a láthatatlan szálakkal földjéhez kötött parasztember, az ellenség hátszögében partizánok által felszabadított területen? Milyen agrárpolitikát folytathat a felszabadított terület csirázó néphatalma, amikor szüntelenül a feje felett lebeg a veszély, hogy az ellenség a felszabadított területet elfoglalja és a partizánokkal fenntartott kapcsolatnak még a gyanúját is megtorolja az ottért paraszton? — Izgalmas és a tudományos kutatás szempontjából is hallatlanul érdekes kérdések ezek. Ugyanakkor a kutató számára rendkívül nehéz feladatot megkísérelni a válaszadási. Hiszen a partizánok által felszabadított területen dolgozó, vagy kivált az ellenség megszállta közsgében működő illegális népbizottság nemcsak nem vezethet rendes adminisztrációt és nem alakíthat ki irattárat, hanem munkájának egyenesen egyik alapfeltétele az esetleg ellenség kezébe kerülhető iratok eltüntetése.

— Ilyen körülmények között nem véletlen, hogy a kérdésről, amellyel Löbl Árpád ebben a tanulmányában foglalkozik, nincs vajdasági irodalom. Maga a szerző is csak e kérdés adalékának szánja tanulmányát.

A Vajdaság déli részét képező Szerémség az élelem-utánpótlás szempontjából rendkívül értékes területe volt a jugoszláviai Népfelszabadító Háborúnak. Az a gabona-termő Szerémség, amelynek csak északi szegélyén vetnek hullámot a Fruska Gora dombvonulatai, nem ideális terület partizán hadviselésre. Legalábbis nem olyan terület, amilyent — nálunk is — partizán hadműveletre alkalmasnak képzelnek: partizánbuvóhelynek alkalmas zord hegyekkel, hozzáférhetetlen szakadékokkal, áthatolhatatlan erdőkkel stb. Inkább a mi szekszárdi dombvidékünkre, meg a sík Kőrösvidékre emlékeztet. S ezen a területen nemcsak partizán csapatok működtek már 1941 nyarától, hanem parasztjai még az élelem-szegény Boszniában működő nagyobb jugoszláv partizánegységeket is élelmeztek. Löbl tanulmánya nem erről, a romantikus kalandos leírásokat lehetővé tevő oldaláról fogja meg a kérdést, hanem a kevésbé érdekes, szárazabb, de annál izgalmasabb politikai oldaláról.

A JKP lényegében 1923-tól világos agrárprogrammal rendelkezett, amelynek lényege: a földbirtokosok földjeit megváltás nélkül a dolgozó parasztnak tulajdonába átadni. Megvalósítható volt-e ez a program a harcok folyamán? Nem. A túlnyomórészt a falura, a parasztságra támaszkodó népfelszabadító háborúnak mindenkire szüksége volt, aki hajlandó volt harcolni a fasiszmu ellen. A szociális kérdések rendezését ezért a harc befejezése utáni időre halasztották.

A felszabadító harc folyamán követendő agrárpolitika fővonalát a Jugoszláv Népfelszabadító Partizán csapatok vezérkara már 1941 augusztusi bulletinjében meghatározta. Ennek lényege: meggyűlölni, hogy az ellenség elvegye a parasztoktól a gabonát, jószágot és más élelmiszereket; a rekvirált élelmiszert elvenni a megszállóktól és szétosztani a nép között, a szükséges mennyiséget megtartani belőle a partizán csapat számára. Védni a falut, a nép vagyonát az ellenséges rablás, a parasztot a kegyetlenkedés ellen. A hadsereg ellátására Népfelszabadító Alapot létrehozni és az alapba élelmiszert gyűjteni.

A hadműveletek következtében gazdátlanul maradt föld, valamint a partizánok elől elmenekült földbirtokosok, jobb módú parasztnak vagyona a népbizottságok kezelésébe került. A bizottságok a rendelkezésre álló eszközökkel gondoskodtak a gazdátlan földek megműveltetéséről, azonban senkinek tulajdonába át nem adhatták. A harcok során

természetesen elkobozták a nép ellenségeinek, a fasisztáknak a földjét, vagyonát, s használatra rendszerint nincstelen szegényparasztoknak adták át. Mindezek a gazdátlanul maradt és elkobozott földek a háború utáni agráralap tartalékföldjei lettek. A falvakban a körülményekhez — a fenti irányelvek szerint — alkalmazkodó intézkedéseket két alapvető politikai szempont határozta meg. Az egyik: „Mindent a frontnak, mindent a győzelemért!” jelszó. A másik: Az intézkedésekkel előkészíteni a háború után végrehajtandó agrárreformot. (Sok helyen a gazdátlan földek kollektív megművelésével már nemcsak az agrárreformot, hanem a kollektív szövetkezeti termelésre való áttérést is előkészítették.)

E politikai szempontok alkalmazása a hallatlanul nehéz, óriási áldozatokat követelő erőfeszítések közepette komoly nevelőhatást váltott ki. A népbizottságok kezelésébe került sok elhagyott vagyontárgy, jószág, mezőgazdasági gépek — mint kőszulajdon — számbavétele, megőrzése, gyarapítása, a föld megművelése, s mindezek a tevékenységek egy cél: a győzelem kivívása érdekében koncentrálva, a szocialista közös tulajdon megbecsülésére, kollektív felhasználására készítette elő az egyéni tulajdon imádatában nevelt embereket.

*

Agrarna politika okupatora u Bačkoj, Baranji i Medjumurju 1941—1944. (Zbornik za društvene nauke, 1963/35. sz. 193—213. l. kny.) A megszállók agrárpolitikája a Bácskában, Baranyában és Muraközben 1941—1944.

Löblnek ez a rövid tanulmánya tulajdonképpen előtanulmány egy készülő munkájához. Témája, amennyire jogoszláv, legalább annyira magyarországi is, hiszen a második világháború alatt magyar közigazgatáshoz tartozó területekről, ezen a területen a magyar hatóságok által folytatott agrárpolitikáról szól. Szervesen illeszkedik tehát Magyarország történetébe, s adaléknak tekinthető a Horthy-rendszer agrárpolitikájához.

Löbl a magyar hatóságoknak a második világháború alatt megszállt jugoszláv területeken folytatott agrárpolitikáját annak az engedmények politikájának keretében illeszti, amelyet jugoszláv és magyar uralkodó osztályok folytattak ezen a területen, amikor az első világháború után, majd a második világháború alatt úgy igyekeztek a szegényparasztság földhétségét csillapítani, hogy a kialakult polgári-nagybirtokosi földbirtoklási rendszert ne érintsék. Mindkét intézkedésnek jellemző vonása volt, hogy lényegében csak saját nemzetéhez tartozóknak juttatott földet, valamint hogy jórészt nem a helybeli érdekelteknek, szegényparasztoknak, hanem telepítetteknek adott a földalappól. 1918 után az ún. kolonistáknak, a szerb hadsereg önkénteseinek, 1941-ben Bukovinából telepített székelyeknek. Szó sem volt tehát egyik esetben sem a földkérdésnek valamenynyire is kielégítő megoldásáról.

1941-ben már a Bácska, Baranya, Muraköz megszállásának napjaiban földalap jött létre oly módon, hogy a Miniszterelnökség 5280/1941 sz. rendelete értelmében 1941. április 15-én minden volt jugoszláv agrár föld a magyar állam tulajdonába ment át. Ez a földalap a későbbiek folyamán különböző rendelkezések következtében (pl. zsidó birtokok földalapjának megteremtése) nagyobbodott. 1944-ig összesen 278.000 holdra növekedett az agrár földalap. Szétosztásának előkészületei azonban olymértékben elhúzódtak, hogy abból mindössze 71 ezer holdat osztottak ki, illetve adtak el az érdekelteknek, míg a földalapba került földeknek mintegy háromnegyed része az állam, egyes nagybirtokok, az Országos Földhitelintézet, valamint a Vitézi Szék kezelésében volt.

Az elhúzó előkészületi munkálatok keretében sokoldalú felméréseket végeztek, amelyek a mai kutató számára hasznos adatokat nyújtanak a tárgyalt területek birtokstruktúrájáról. Ezek az adatok nagyrészt Szremszki Karlovcin, a Vajdasági Történelmi Levéltárban található meg, de részben megvannak Budapesten a Földművelésügyi Minisztérium Levéltárában is.

Löbl kutatásai alapján olyan következtetést von le, hogy a megszállt területeken a földalap szétosztásának elhúzódságában az is szerepet játszott, hogy földek hasznosítása kérdésében kétféle koncepció harcolt egymással. Az egyik koncepció a rendszer megmentését tartva elsődlegesen szem előtt, az elégedetlenkedők száját igyekezett volna apróbb engedményekkel — földjuttatással — betömni. A másik irányzat hívei azok voltak, akik a földalappól birtokosok igényeit akarták volna kielégíteni, pl. azoknak a nagybirtokosoknak földet visszaadni, akiktől az első világháború utáni jugoszláv földreform földet vett el.

Löblnek ez a rövid tanulmánya, vázlatossága ellenére is, adatgazdagságával hasznos hozzájárulás a Horthy-rendszer agrárpolitikájáról kialakuló történeti kép megalkotásához

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

ARIADNA CAMARIANO-CIORAN ŞI NESTOR CAMARIANO:

CRONICA GHICULEŞTIOR

Istoria Moldovei între anii 1695—1754.

(Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialista România. 1965. 808 l.)

A GHICA-CSALÁD KRÓNIKÁJA

A román nép történetének tanulmányozásához bőséges görög nyelvű anyag áll a kutatók rendelkezésére. E görög nyelvű forrásanyag között komoly figyelmet érdemel a Ghica-család krónikája, amely most jelent meg először nyomtatásban kétnyelvű kiadásban. E jelentős időszakot felölelő krónikát Ariadna Camariano-Cioran és Nestor Camariano fordította nagy körültekintéssel és szakértelemmel román nyelvre, s a modern tudományos publikáció követelményeinek megfelelően látták el magyarázó jegyzetekkel.

A krónikát korábban D. Russo román történész fedezte fel a konstantinápolyi Szent Sír kolostor könyvtárában, melyet azzal a céllal másolt le, hogy hazájába visszatérve kiadja. D. Russo azonban — objektív okok miatt — csak rövid tanulmány keretében tudta felhívni a fontos krónikára a figyelmet (Un nou letopiseţ al Moldovei [1695—1754]. Bucureşti. 1915). D. Russo kézírata a bukaresti Román—Szovjet Múzeum könyvtárában található. A krónikát a XVIII. század második felében írták. Valószínű, hogy szerzője két kötetre tervezte, ebből viszont sajnálatos módon csak az első kötet második része maradt meg. A kézirat a 595. oldaltól az 1158. oldalig terjed.

A krónikát még D. Russo nevezte el a Ghicák krónikájának, s e címet utóbb sem változtatták meg. A krónika eredetileg Moldva története címet viselhetett, amit bizonyít a szerzőnek egy megjegyzése is, amikor azt írja egy helyen, hogy „Moldva Története első kötetének vége” (*Τέλος του πρώτου τόμου της Μολδαβικής Ιστορίας*).

A krónikás Moldva történetét örökítette meg a XVII. század végétől a XVIII. század második feléig. A korszak jelentős Moldva történetében gazdasági és politikai tekintetben egyaránt — ekkor kezd a polgári fejlődés kibontakozni, még ha embrionális állapotban is; másrészt mert ebben az időben kezd erőteljesebbé válni a török kizsákmányolás a román fejedelemségekben, ekkor kezdődik a fanarióták uralma.

A krónika írója szemtanúja volt az eseményeknek, ezért a többi kortárs megnyilatkozásához hasonlóan szubjektív szemléletű. De zónéhány olyan megtörtént eseményt is leírt, amelyeket hivatalos okmányokkal, levelekkel, fermánokkal, fejedelmi utasításokkal, száműzetési rendelettel igazol és tesz hitelessé. A krónika legértékesebb része az 1730—1754-ig terjedő időszak történeti eseményeinek a leírása, annál is inkább, mert erre a korszakra nézve más román nyelvű élbeszélőforrás nem áll rendelkezésre.

A krónikát a történész Moldva — néhol Havasalföld — politikai, katonai, gazdasági és szociális életére vonatkozóan egyaránt haszonnal forgathatja. Sok értékes adatot találunk Moldva fejedelmeire, főleg azonban Matei és Grigore Ghica uralkodására, de Antioh Cantemir, Constantin Duca, Mihail Racoviţa, Nicolae Mavrocordat, Dimitrie Cantemir, Constantin Mavrocordat stb. tevékenységére is. De szinte nélkülözhetetlenek a krónikában a kutatók számára azok az adatok is, amelyek a két fejedelemség uralkodója közötti ellentétekre, az uralkodó és elűzött fejedelmek, a fejedelemség és a bojárság, a bojár-frakciók, a román és görög bojárok, valamint a kizsákmányolt nép és az uralkodó osztály közötti osztályharcra vonatkoznak. Az intrika, a gyanúsító bejelentések a Portánál, egymás beárulása, az erkölcsi élet fellazulása jellemezte ezt az időszakot, amikor a bojárok a fejedelmi szék elérése érdekében már semmitől sem riadtak vissza. A krónikaíró mélységesen elítéli a bojárság magatartását, mert szerinte „az államban rendnek és jólétnek kell lennie”.

Értekes adatokat szolgáltat a krónikaíró gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is; leírja azokat a gazdasági változásokat, amelyek Moldvában különböző mértékben befolyásolták a dolgozók anyagi helyzetét, kizsákmányolásuk fokozását. A föld népével is valamelyest szimpatizáló krónikaíró tudósításából értesülünk arról, hogy a parasztok sok esetben Moldva elhagyásával választottak a kegyetlen kizsákmányolásra. Mavrocordat fejedelem azt írja jelentésében a Portának, hogy 60 000 lakos hagyta el az országot és menekült külföldre (1065. l.).

A Ghicák krónikája arról is meggyőz bennünket, hogy a nép a helyi bojárság kizsákmányolásán kívül a török és tatár hordák portyázásaitól is sokat szenvedett. A török-tatár hadak csupán 1717-ben 40 000 embert hurcoltak el Moldvából.

Jól egészítik ki a krónikáiról feljegyzései a török uralomra vonatkozó eddigi ismereteinket, mert beszámolnak mindazokról a kizsákmányolási formákról (adók, út- és várépítési munkák, ajándékok, a török és tatár hordák „segítsége” az ország megvédésében, majd az elfoglalt falvak, városok kirablása stb.), amelyek akadályozták a román fejedelemségekben a kapitalizmus kialakulását.

A krónikás bőven tárgyalja Moldova katona-politikai helyzetét, részletesen beszámol Dimitrie Cantemir uralkodásáról, valamint az orosz—török háborúról, okáról, következményéről. Hosszasan tárgyalja Cantemir fejedelem és Nagy Péter orosz cár kapcsolatait, az orosz seregek bevonulását Moldvába. A krónika terjedelmes részt szentel az orosz—osztrák—török háborúnak (1736—1739). A szerző azonban az orosz politikával szemben elfogult, viszont a Porta diplomáciai tevékenységét néhol szándékosan elhallgatja. Számos eddig kevésbé ismert adatot találunk Oroszországra, Lengyelországra, Ausztriára, Törökországra, Erdélyre és Havasalföldre vonatkozóan is.

A krónikáiról politikai koncepciójára jellemző a kor többi krónikásának elgondolása is, az „egy nyáj — egy pásztor” elmélet. A román feudális állam élén egy uralkodó áll, akinek mindenki engedelmességgel. A szerző helyesli azt, hogy a bojárság és a klerikális arisztokrácia jólétben éljen, míg a jobbagyság viselje az állam összes terheit.

Mint a Ghica-család hivatalos krónikáirója, természetesen dicséri uralmukat, mert „adóengedményeket tesznek, mert nagy éhségek idején élelemmel látják el a népet”. A krónikából következtethetünk a szerző egyéniségére, világnézetére is. Megállapítható, hogy a krónikáiról vallásos és babonás, néha még a csodákban is hisz. Szerinte egy föld-rengés Moldvában nagy szerencsétlenségnek az előjele, amelyet rövid idő múlva Iaşiban pestisjárvány kitörése követ (904. l.).

Végső soron azt mondhatjuk, hogy a krónika jelentős segítséget nyújt a Moldova történetével foglalkozó kutatóknak. A krónika értékét még akkor sem vonhatjuk kétségbe, ha tudjuk, hogy egy része kompiláció és csak részben eredeti.

A kompilált rész ugyanis sok értékes hírrel, eseménnyel egészíti ki azt az anyagot, amelyet az ismert román krónikák nem tartalmaznak, s amelyeket a szerző felhasznált krónikájában. A hiteles részben elbeszélte anyag más krónikában nem található meg, sőt néhol ellentmond azoknak, mint pl. Ion Neculce krónikájának, amely egyetlen forrás erre a korra vonatkozóan.

NAGY IMRE

RUDOLF HÖSS:

KOMMANDANT IN AUSCHWITZ. AUTOBIOGRAPHISCHE AUFZEICHNUNGEN

(München, Deutscher Taschenbuch Verlag. 1965. 3. kiad. 188 l.)

AUSCHWITZ PARANCSNOKA. ÉLETRAJZI FÖLJEGYZÉSEK

A DTV dokumentum-sorozatának egyik legtanulságosabb és egyben legmegdöbbentőbb kiadványát veszi kezébe az olvasó R. Hößnek, az 1947-ben felelősségre vont náci háborús bűnösnek, a német koncentrációs táborok főszakértőjének, a kivégzés előtti hónapokban saját kezdeményezésére börtönben írt feljegyzéseit életéről és társadalmi-politikai tevékenységéről, valamint kisebb tanulmányát a „Zsidókérdés megoldásáról” Auschwitzban és R. Himmler náci vezérről készített portréját. A könyv német nyelven 1963 és 1965 között három kiadást ért meg. A dokumentumokat M. Broszatnak, az ismert Kelet-Európa kutatónak részletes adatfeltáró és értékelő tanulmánya vezeti be. Életrajzi följegyzéseiben (amelyek eredetiben a jellemző „Meine Psyche” címet viselik) Höß, az egykori SS-Obersturmbannführer, egy könyvelő pontosságával és szenttelenségével írja le életének állomásait, közöttük Auschwitz „funkcionálását”: emberek százazrei „gépesített és higiénikus” meggyilkolásának poklát, akiket szinte naponként szállítottak ide a vonatok egész Európából.

Gyermekkora és ifjúsága rajzával Höß karaktere alapvonásainak kialakulását kísérel meg ábrázolni. A milió: a századfordulói évek kisvárosa. A bigottan vallásos apa fiát papnak szánta, szigorú, katonaí szellemben nevelte. Az első világháború kitörése és apja halála következtében élete más irányba tolodott. Katona akart lenni. Pályaudvarokon, kaszárnyákban, kórházakban esellengett, átutazóknak ételt és szeretetsomagokat osztogatott. Egy lovaskapitány segítségével végül is 1916-ban — gyerekkövel, anyja tudta és beleegyezése nélkül — bekerült abba az ezredbe, ahol nagyapja és apja is szolgált. 1916-ban az iraki fronton megsebesült, emiatt rövidesen hazakerült. 17 éves korában

altiszt és a vaskereszt első osztályának tulajdonosa lett, és egy életre eljegyezte magát a hadsereggel, a katonasággal és az egyenruhával. Az 1919–1923 közötti időben „szabadcsapatok”-ban (Freicorps) él. A szabadcsapatok tagjai azokból a tisztekből és katonákból rekrutálódtak, akik visszatértek a világháborúból és a polgári életben nem találták helyüket. Ezeket vetették be az Európa-szerte kibontakozó baloldali mozgalmak letörésére. A szabadcsapatok bevezették és gyakorlattá tették az önbíráskodást és véstörvényszéket ültek. Az általuk árulónak ítélteteket rövid úton megölték. Höß is résztvett egy ilyen politikai gyilkosságban, a Vorwärts az ügyet nyilvánosságra hozta, és Hößt 10 évi fegyházra ítélték. A börtönből 6 év múlva amnesztiával szabadult. Kiszabadulása után kapcsolatot létesített az „Artamanen Bund”-dal. Ez a szövetség a nacionalista fiatalokat tömörítette, s a náci párt útmutatása szerint főleg a nagyvárosi fiatalság kereste benne az utat „a földhöz, amely a német nép életének forrása”. Ebből a körből választotta feleségét is. 1934 júniusában Himmler személyes felszólítására Höß, aki a náci pártnak 1922 óta tagja volt, belépett az SS-be. A náci vezetők bizalmából koncentrációs tábortok vezetőposztjaiba került. 1943-ban ő a fasiszta Németországban „a” koncentrációs tábor-szakértő: hivatalvezetője az összes táborok főfelügyelőségének. Pályája így „ívelt”: 1934–38 között blokk- és kihallgatásvezető Dachauban; 1939–40 között adjutáns és internálótábor-vezető Sachsenhausenben; 1940–43 között parancsnok Auschwitzban.

Höß autobiográfiája a dolog lényegét illetően tényekben és adatokban nem mond többet és újabbat a táborokról, mint ami a magyar közvélemény előtt is ismeretes. Miben áll mégis történelmi forrásértéke? Mindenekelőtt a koncentrációs táborok felépítésének és az ott történtek konkrét, részletes és „szakszerű” leírásában és a megsemmisítés megszállottságig felfokozott auschwitzi gyakorlatának mintegy „tudományos” rajzában. És abban, hogy mindezt maga, „a szerző” tette írásba, az az ember, aki Auschwitzot személyes alkotásának tekintette s az emberirtás emez legnagyobb mérvű „speciális üzemét” személyesen vezette. Írása az emberiség történetében eddig nem ismert, vagy nem közismert, vagy nem eléggé közismert embertípus önmagáról kiállított bizonyítványa, amely páratlanul hiteles bepillantást enged azoknak az embereknek szellemiségébe, ösztöneibe, érzelmeibe és gondolataiba, akik a gépesített halált szolgálták és irányították. Talán a legtanulságosabb számunkra az, ahogyan és amivel Höß — nem tudatosan — hozzájárult e típus jobb megismeréséhez. Höß esete világhosszá teszi, hogy tömeggyilkosság nem feltétlenül párosul személyes kegyetlenséggel, ördögi szadizmussal, brutális durvasággal, vagy ún. elállatiasodottsággal, vagyis olyan vonásokkal amelyekkel általában egy tömeggyilkos attributumának szokás tekinteni. Höß személyében olyan embert láthatunk magunk előtt, aki mindig és mindenben a legközépszerűbbnek mutatkozott és semmi esetre sem tűnt alattomosnak és elvetemültnek, sokkal inkább rendszeretőnek, kötelességtudónak, állatszeretőnek, természetkedvelőnek, a maga módján „belső életet élőnek” tűnt. Ugyanakkor figurája példája annak is, hogy a személyes „érzelmi beállítottság és minőség” nem őriz meg antihumanitástól, sőt eltorzítható és politikai bűnözés szolgálatába is állítható. Höß feljegyzéseiben az a megdöbbentő, hogy keresztül-kasul egy kispolgárian-normális embert ábrázolnak, és ezért korántsem teszik lehetővé, hogy különbséget tegyünk azok között, akik csak szolgálták az „ügyet”, és azok között, akik minden bizonnyal természetüknél fogva kegyetlenek voltak, és mások jóra való törekvését ördögi mesterkedésükkel tették tönkre. Höß példája azt is köztudomásúvá teszi, hogy a harmadik birodalomban élő tört embertelenség lényegét félreismerik azok, akik a gázkamrákban és a légerekben történeteket egyszerűen csupán egy különleges teuton kegyetlenségre vezetik vissza. Különböztetnénk vitathatatlan tény az is, hogy a koncentrációs táborok gyűjtőhelyei lettek a zuhlott, eldurvult és érzéstelen SS-figuráknak, amihez nagymértékben hozzájárult az őrszemélyzet „feltétel nélküli keménységre” való rendszeres nevelése, valamint a legalacsonyabb gyűlöletöszönök ideológiái felszítása.

Höß karakterének fentebb érintett alapvonásaiból válik érthetőbbé többek között írásának „tárgyilagossága”, sőt olykor „lírikussága” is. Az első tömeges elgázostásról maradt élményét így írja le: „Százszámra mentek a virágzó emberek a parasztagadásig virágzó gyümölcsfái alatt [ahol a gázkamrák voltak], legtöbbször mit sem sejtve a halálba. A létezésnek és az elmúlásnak ez a képe még ma is pontosan szemem előtt van” (129. l.). Vagy: „1944 nyarán minden krematóriumban (kivéve a III-t) elérték, hogy az elgázostottaknak és elégetetteknek legmagasabb száma meghaladta a 9000-t 24 órán belül. Mindez az ún. „magyar akció” idején történt, amikor is vonatkozás miatt a várt három szerelvény helyett egy nap alatt öt futott be, amelyek azonkívül is a szokottnál zsúfoltabbak voltak” (165. l.).

M. Broszattal egyetértésben (ő rendezte a könyvet sajtó alá) világos, hogy Höß életéből nemcsak egy ember életpályája bontakozik ki, hanem Höß generációjának

egyfajta tipikus életútja: az első világháború fiatal önkénteseinek frontélményeken alapuló kapcsolatai, a háború utáni szabadcsapatok és harci szövetségek megalakulása, később az Artamenen-Bund „népbarát” mozgalma, majd a tömeges átlépés az SS-be. Mivel Höß magányos természetűnek tartja magát, annál szimpatikusabb lesz az az út, amelyen végigment. Ebben az összefüggésben jellemző az általa felvetett kérdés: miért éppen a „csoport-bajtársiasságban” érzi jól magát? Sokat emlegetett bensőségsége, természetszeretete stb. messzemenően elfordulás az emberi kapcsolatoktól, egyfajta kompenzációi. Az emberi közösségnek abszolutizált bajtársiasságként való felfogása is ilyenféle pótlékot jelentett számára; a bajtársi közösség tagjai közt olyan „barátság” alakult ki, amely nem volt tekintettel az egyéniségre. Ezzel függ össze az is, hogy Höß és társai csak olyan világban tudtak élni, amely hierarchikusan volt rendezett és szigorú „kötelességeket” rótt tagjaira. És ebből a szempontból teljesen mindegy volt számukra, hogy ezeket a feltételeket a frontviszonyok között katonai szervezetben, vagy a szabadcsapatban, vagy a börtönben vagy az SS-ben találták meg, valamiféle nekik megfelelő felsőbbségnek voltak ezek az emberek mindig szolgálatkészek végrehajtói.

Höß élete Németország leverése után így alakult: végrehajtotta az SS utolsó központi parancsát: „merüljete el a Wehrmachtba”. Hamis papírokkal a Friz Sylt szigetre ment a haditengerészet híradós iskolájába. Innen került internálótáborba, majd hivatásos mezőgazdászként egy flensburgi gazdaságba közvetítették ki. Az angol kontrollokon sikerült átésznie. Rokoni kapcsolatai fonálán tartóztatták le 1946. március 11-én. Az SS-ek utolsó menedéke, mérégfiolája letartóztatása előtt tört össze.

Nürnbergbe szállították. Kihallgatták, tanúskodott. 1946. május 25-én amerikai repülőgépen Varsóba vitték. Innen két hónap múlva Krakkóba került, ahol is megírta visszaemlékezéseit. Feljegyzései utolsó mondataiban továbbra is hitet tett a náci Németország, annak vezetői és ideológiája mellett. A lengyel legfelsőbb népbírói tanács 1947. április 2-án halálra ítélte és 14 nap múlva Auschwitzban felakasztatta.

POGÁNY MÁRIA

JULIO ALVAREZ DEL VAYO:

LES BATAILLES DE LA LIBERTÉ

(Paris, Maspero. 1963. 313, 5 l.)

HARC A SZABADSÁGÉRT

Julio Alvarez del Vayo, a spanyol köztársaság volt külügyminisztere, aki immáron negyedszázada kényszerült életének nem első, de ezúttal tartós emigrációjába, könyvének mégis azt az alcímet adta: „egy optimista memoárja”. Alvarez del Vayo önéletrajzának elolvasása után megértjük, hogy ezúttal nem pusztán az emigráns szinte örökkön kötelező optimizmusával állunk szemben, hanem olyan kiegyensúlyozott és messzebb látó bölcse nyugalommal, amely biztos a történelem „mélyáramlatainak” győzelmében, vagyis ezúttal abban, hogy a haladás, a humanizmus, demokrácia és szocializmus erői elsöprik majd a Franco-rendszert.

A memoár lapjaiból kitűnik, hogy a nagy harcok kortanúja, a következetes baloldali szocialista az uralkodó osztályból került ki. Mind anyai, mind apai ágon tábornok, főpap ősök leszármazottja, ifjúságában az Escorial környezetében növekedett fel, apja az Escorial (az udvar) katonai parancsnoka volt. A lázongó, romantikus gyermek a katonatiszti pálya helyett egyetemi tanulmányokat kívánt folytatni, s így az előkelő spanyol körök által nagyra becsült Angliába küldték. A londoni közgazdasági egyetem azonban a Webbek tanítványa és híve lett. Az önállóan gondolkodó ifjú lassan szocialistává lett abban a korban, amikor minden haladó értelmiségi érdeklődéssel fordult a szocialista eszmék felé. Alvarez de Vayo az angol megalapozás, a fábianus szemlélet el-sajátítása után tudatosan választotta Lipesét következő tanulmányi helyül. Lipesre 1914 előtt nemcsak forrongó egyetemista központ, hanem a német proletariátus egyik fellegvára, sőt a baloldali szociáldemokraták góca is volt.

A fiatal egyetemistára a legnagyobb hatást ezúttal Rosa Luxemburg tette. A spanyol diák nem pusztán tisztelni és lelkesedni tudott: megdöbbenéssel és mélységes avertzióval fogadta az első világháború előtti években a német közéletben elburjánzó nacionalizmust, antiszemitizmust, militarista szellemet, hiszen neki is találkoznia kellett az „Alattvalóval”, akitől első pillanattól kezdve viszolygott.

A szerző véleménye szerint a szervezett munkásosztály még 1914 nyarán is eredményesen felléphetett volna — de mindenesetre fel kellett volna lépnie — a háborúval szemben. Megjegyzendő azonban, hogy Alvarez del Vayónál, amikor az 1914-es eseményekre visszagondol, tulajdonképpen kétféle érzés is keveredik: a domináló az, amely mindenféle erőszakos, háborús politikát elmarasztal. Emellett azonban kirajzolódik egy második is, amely elsősorban a német agresszív militarizmusban látja a katasztrófa főokát. Így, amikor 1915-ben el kellett hagynia Németországot (éppen szocialista, internacionalista szereplése következtében), akkor az Egyesült Államokba utazván egyfelől az ottani antimilitarista szocialistákért lelkesedett, másfelől azonban Wilsonnal is rokonszenvezett.

Mindez belső ellentmondásra utal, de hozzátéhetjük, hogy ez nem egyszerűen egyéni jelenség volt, a nyugati haladó értelmiségiek széles köre járta meg ugyanazt az utat, mindazok, akik akkoriban II. Vilmost és a wilhelminus társadalmi-kormányzati rendszert tekintették Európa haladása legfőbb kerékkötőjének.

A háború utolsó éveiben Alvarez del Vayo ismét az európai forradalmi mozgalmak felé fordul, a német forradalmi baloldalt és az orosz emigráció tevékenységére pillant vissza. A háború utáni forradalmi válság eseményeiről azonban úgy tűnik, tulajdonképpen nincsen egyéni élményanyaga.

Igazi érdeklődésre természetesen a spanyol részek tarthatnak számot, hiszen a szerző maga az események egyik cselekvő személye volt, másrészt ő maga közvetlenül ismerte a politikai és kulturális élet mérvadó képviselőit.

Primo de Rivera hétéves diktatúrájának korszakáról a szerzőnek legközvetlenebb tapasztalatai az értelmiségi ellenállás területéről valók. A korszak végén 1929—1931 között ismét széles tablón mutatja be a kötet azt a folyamatot, ahogyan a szocialista és polgári köztársasági politikusok újra meg újra egymásrataláltak, szöveggették az illegális szervezkedés hálóját, hogy fegyveres erővel megdönthessék a diktatúrát. A szerző maga fegyvert csempész, közvetít, sajtóról gondoskodik, s minden idegszálával átéli a Forradalmi Bizottság tagjaként a lázadó Galan kapitány munkatársaként, Caballero barátjaként és az attentista jobboldali szocialisták (J. Besteiro) ellenfeleként a forradalmi légkör sűrűsödését, s a felelősséget. A könyv lapjairól kiderül, hogy végül is nem e szervezkedések döntötték meg a monarchiát és a reakciós körök diktatúráját — hanem a „Nép szava”, a népszavazás, amely még a haladó, bizakodó emberek jórésztét is kellemesen lepte meg a maga váratlan eredményével, ami egyúttal új helyzet elé állította a korábbi évek viszonyaihoz szokott mozgalmi stratégiákat.

A következő nagy körkép már a spanyol polgárháború éveit mutatja be az érdeklődőnek. Oldalakon keresztül vonultatja fel Alvarez del Vayo a fasizmus elleni harc névtelen hőseit, de megmintáz sok kisebb-nagyobb olyan szereplőt is, aki a magyar olvasó előtt kevésbé ismert. Köztük vannak köztársasági demokraták: Manuel Andrés, Azaña; szocialisták: Caballero, J. Negrin; anarchisták: Angel Pestaña és szindikalisták: Gonzales Peña egyaránt. A külügyminiszter szerző visszaemlékezik a külföldi követek — főként a szovjet, francia, angol és amerikai követ — magatartására, személyes tulajdonságaikra is. (Az amerikai C. Bowers esetében aláhúzza, hogy egyéni felelősséget vállalva foglalt állást a köztársaságiak mellett.) Véleményt mond olyan kényesnek tartott kérdésekről, mint az 1937 májusi anarchista felkelés, vagy Prieto defetizmusa, majd a madridi Junta-felkelés. Feleletei magabiztosak, minden esetben az antifasizista harc távlatait, a nagy ügy érdekét tartja szem előtt, s ennyiben hibáztatja mind az anarchistákat, mint Prietot, de mindenekelőtt a lázadó madridi tábornokokat, akik 1939 tavaszán lehetetlenné tették a további ellenállást.

A megállapítások nem teljesen eredetiek, de új szint ad ezeknek az, hogy Alvarez del Vayo ismétli meg ezeket immáron 25 év eltelte után, s mindezt a szemtanú hitelével, a kormánytag szakértelmével, áttekintőképességével.

A baloldali szocialista természetesen elsősorban a reakció, a fasiszta csoportosulások ellen érez gyűlöletet, de őszinte szenvedéllyel korholja azokat is, akik a spanyol antifasizista egységet gyávaságból, rövidlátásból, vagy elhamarkodottságból megbontották. Mindamellett hangsúlyozza, hogy 1939-ben nem a spanyol nép bukott el, hanem a nyugat-európai demokráciák. Hiszen ha a francia és angol nép rákényszeríti kormányait, hogy Hitlerrel és Mussolinival szemben erősebb hangot üssenek meg, akkor a spanyol köztársaság meg tudta volna magát védeni, s így egész Európa sorsa is kedvezőbbben alakulhatott volna.

A memoáriró tulajdonképpen ehelyütt is a régi igazságokat húzza alá. Mindezt azonban egy továbbival egészíti ki. Még a második világháború során fejtette ki, hogy a katonai győzelmeknek nem szabad a haladó embereket megtéveszteniök. Az antifasizista koalíció a népfront-alakulatok fenntartását sürgette, mert tudta, hogy a háború után,

ha ez az egységfront szétesik, a reakció újra az antikommunizmus jelszavával léphet fel, az emberek és népek sorsát bizonytalanná teheti, s újra háborúval fenyegetheti.

Az 1943-ban megírt cikkek, figyelemztetések nem találtak meghallgatásra, 1945 után visszaesés következett be, de az utóbbi évek eseményei, a Franco-rendszer belső megingása, az elégedetlenkedők körének kiszélesedése, a kibontakozó sztrájkhullám, az értelmiségiek fellépései 1963 nyarán Alvarez del Vayot bizalommal töltik el. Nem új polgárháború elindítását szorgalmazza, de nem fogad el passzív attentista véleményeket, magatartást sem. Állandó, pozitív tevékenységet követel, hogy a spanyol belső erők a külső rokonszenvre támaszkodva eltávolíthassanak egy immár 25 esztendeje anakronisztikus rendszert.

JEMNITZ JÁNOS

SAUL FRIEDLÄNDER:

XII. PIUS ÉS A HARMADIK BIRODALOM

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 228 l.)

XII. Pius világháborús szerepe az utóbbi évek sokat vitatott kérdései közé tartozik. Számos kisebb-nagyobb tanulmány, forrásközlés jelent meg az elmúlt esztendőben, amelyek arra lettek volna hivatottak, hogy a problémakörre fényt derítsenek.

Az egyház által támogatott kiadványok és a nemrég VI. Páltól szorgalmazott hivatalos forrásközlés elsősorban XII. Pius békeközvetítéseit, valamint a kegyetlenkedések elleni fellépését huzzák alá és hangsúlyozzák a pápa fáradlozásait az európai egyensúly megteremtése érdekében. Ezekre a kiadványokra a meghatározott céllal összeválogatott forrásanyag és a következtetések elfcgultsága jellemző. Mások felvetik az egyházfő felelősségét a vérengzések kiterjedésében. Pontos tényközléseik ellenére nagy hibája az utóbbiaknak, hogy a levont következtetések sablonossága és a kérdések szimplifikálása miatt mondanivalójuk sokat veszít meggyőző erejéből. Most Saul Friedländernek, Párizsban az Edition du Seuil kiadásában megjelent „Pie XII. et le IIIe Reich” című munkáját fordíttatta le a Kossuth Könyvkiadó és ezzel előbbrevitte ennek a nagyon problematikus kérdésnek a tisztázását. Friedländer (aki Prágában született és jelenleg Svájcban él) az eddig még nem közölt német diplomáciai iratok alapján kísérli meg XII. Pius és a Harmadik Birodalom viszonyának vizsgálatát. Friedländer munkája kitűnik az eddigi irodalomból a diplomáciai iratokon alapuló és realitásra törekvő következtetéseivel.

A szerző nyomon követi XII. Pius útját, megválasztásától 1944 végéig. Két fő kérdésre irányítja a figyelmet: XII. Pius németbarátságára és a zsidók kiűrtásával kapcsolatos közömbösségére. Meggyőző dokumentumokkal bizonyítja, hogy a pápai trónra kerülő volt müncheni nuncius egész egyházfősege alatt általában nyílt németbarátságról tett bizonyosságot. Megválasztását az összes európai államfők közül Hitlerrel közölte elsőnek és a német nagykövetet első audienciája alkalmával kitüntető szívéllyességgel fogadta.

Lengyelország lerohanása után a pápa hallgatása segítette Németországot. Csak október 20-án jelent meg „Summi Pontificatus” kezdetű enciklikája, amelyben kifejezést adott Lengyelország iránti szimpátiájának anélkül azonban, hogy a német agressziót elítélte volna. Ribbentrop német külügyminiszter vatikáni látogatásának szívéllyes légköre, a pápa tartózkodása a sérelmek hangoztatásától teljes mértékben megnyugtathatta a német vezető köröket a pápa együttműködési készsége felől. Ezt igazolta a Kuria magatartása Franciaország megtámadása idején is. Bergen vatikáni német követ jelentése szerint „mint eddig, a Vatikánban most is az a vélemény, hogy Franciaországnak követnie kell Belgium példáját”.

Találón mutat rá Friedländer XII. Pius 1940. évi békeközvetítésének lényegére. 1940. június 28-án a biberos államtitkár magához kérte Berget és átadta neki továbbítás végett a pápa üzenetét, amelyben közölte, hogy Anglia, Németország és Olaszország kormányaihoz óhajt fordulni, a háborúskodás megszüntetésére kérve őket. Helyesen utal arra a szerző, hogy XII. Pius ekkor a kommunizmus előretörése nyugtalanította, és ezért kívánta a nyugati hatalmak közötti békét. Tisztában volt azzal is a pápa — emeli ki Friedländer —, hogy ez a béke a nemzeti szocializmus európai megerősödését szentesítette volna. Ehhez csak azt lehetne hozzáfűzni, hogy ez volt a pápa célja már az 1939-ik évi békeközvetítésnél is (a nyugati szövetség „Kelet ellen”).

Tény az is, hogy a Szovjetunió elleni támadást helyesléssel fogadták a Vatikánban. Korábban félték attól, hogy ha a Szovjetunió távolmarad a háborútól, miközben a nyugati hatalmak veszteségeket szenvednek, a forradalmi erők megerősödve kerülnek ki a háborúból. Egy biztosra vett német győzelem esetén viszont a kommunizmus jelentős

gyengülésével lehetett volna számolni. Mindezek ellenére a Vatikán még sem hirdethetett szovjetellenes keresztesháborút éppen a Szovjetuniónak az európai polgári államokkal fennálló szövetsége miatt. Annyit azonban megtett a Kuria, hogy tartózkodott minden olyan bírálattól, amely gyöngíthette volna a náci Németországot.

Ugyanezek miatt nem emelt szót a pápa a zsidók szisztematikus kiirtása ellen sem. De vajon tudott-e a Szentsek a zsidók pusztulásáról 1942 elejétől fogva? — teszi fel a kérdést a szerző. Ez szerinte a legfőbb probléma, amire munkájában választ óhajtott adni. Minden kétséget kizáró adatokkal bizonyítja, hogy a Vatikánnak pontos értesülései voltak az eseményekről (Hans Gmelin jegyzéke, a Zsidó-Világkongresszus emlékirata, a szövetségesek közbenjárása, Gerstein jelentése). A pápa tisztában volt a történetekkel — de hallgatott, mert nem akarta gyengíteni Németországot a bolsevizmus elleni harcban.

Részletesen elemzi végül a szerző a Sztálingrád utáni eseményeket, amikor a pápa már nem hitt a feltétlen német győzelemben és minden erőfeszítése egy kompromisszumos béke létrehozására irányult. Elítélte azonban a feltétel nélküli megadás gondolatát, és nagyon tartott a kommunistaellenes erők gyengítésének következményeitől. Mussolini eltávolítása után komoly erőfeszítéseket tett a békekötés érdekében, attól tartva, hogy egy összeomlás az olasz munkásosztályt erősítené.

A kötet a magyarországi zsidók 1944-es deportálásával fejeződik be.

A mű címe: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. A szerző tehát nem a Vatikán egész politikájának vizsgálatát tűzte ki feladatául. De, úgy véljük, hogy ebben az esetben sem helyes elszigetelten szemlélni az eseményeket. A Vatikánnak Németországgal való kapcsolatát nemcsak a Szovjetunió léte és erősödése befolyásolta, hanem a Vatikánnak Amerikához fűződő érdekei is. Friedländer ugyan megemlíti Myron Taylornak, Roosevelt személyes megbízottjának és helyettesének, Tittmann-nak vatikáni jelenlétét, utal is Tittmann és a pápa beszélgetésére, anélkül azonban, hogy rámutatna arra, a hatásra, melyet az amerikaiakkal való kapcsolat a Kuria politikájára gyakorolt. Úgy tűnik, mintha nem ismerné fel Myron Taylornak, a tényleges küldöttnék a szerepét. Része van ebben minden bizonnyal a német forrásoknak, amelyek alapján a kiadvány készült. A szerző utal is arra, hogy nem kaphatunk teljes képet a vatikáni levéltár iratai nélkül. Ez az érvelés helytállóan látszik, de mégis úgy gondoljuk, hogy következtetni lehetne és kellene is a jegyzetekben más dokumentumok egybehangzó állításából.

A szerző használ is a már megjelent amerikai forrásokon kívül a Cionista Levéltár anyagából egyes iratokat, de ezek csekély száma miatt és a leszűkített nézőpont következtében mégis kicsit egyoldalúnak tűnik a Vatikán németbarátságának az ábrázolása.

Felvetődik ugyanakkor a diplomáciai iratok forrásértékének problémája is. A diplomáciai iratok kétségtelenül az egyetemes történetírás fontos forrásai. De a szerző akkor járt volna el helyesen, ha megfelelő kritikával fogadta volna a követjelentéseket. Bergennek és később Weizsäckernek ugyanis érdeke volt pl. biztosítani kormányukat a Kuria németbarátságáról. Bergen részben saját munkáját igazolva, másrészt enyhíteni akarva az ellentéteket, úgy állította be jelentéseiben a Kuria politikai hangulatát, ahogy az céljainak leginkább megfelelt. Weizsäcker emlékiratában közölte, hogy a béke közvetítése érdekében ment a Vatikánba. Nagyon kézenfekvőnek látszik, hogy jelentéseiben azt hangsúlyozta, ami ezt a célt szolgáltnak látszott. Csak egy példát szeretnénk említeni. Nemcsak az egyház felhivatalos és hivatalos kiadványai mutatnak rá az olasz kormány háborús politikájának megfékezésére irányuló pápai erőfeszítésekre, hanem a magyar követ jelentései is s a visszaemlékezések is. Ebben az esetben, úgy véljük, az utóbbiakat hitelesebbnek fogadhatjuk el Bergen követ jelentéseinél.

A kötet 1944 végével záródik, mert a német dokumentumok a további időkről elvesztek. Nem lett volna talán érdektelen a magyarázószövegben utalni a német—vatikáni kapcsolatok alakulására a háború végén, mert így a német dokumentum hiányán kívül semmi sem indokolja a kötet lezárását. A magyar vonatkozású anyagok magyarázatába becsúsztott tárgyi tévedéseket (Sztójajt március 22-én és nem 25-én nevezte ki Horthy miniszterelnöknek, Serédi az 1944. június 29-i pásztorlevelet hosszas megfontolás után és a kormány nyomásának engedve nem hozta nyilvánosságra) helyes lett volna, ha a szerkesztő korrigálja. Végezetül úgy gondoljuk, hogy megérdemelt volna a kötet egy színvonalasabb kiadói előszót, mely nem sablonosan általában kérte volna számon a szerzőtől a marxista irodalom felhasználását, illetve az arra való utalásokat, hanem meg is mondhatta volna, mikor és mennyiben vált ez a hiány a munka kárára és melyek voltak azok a pontok, ahol a szerző magyarázatának hiánya torzítja a valóságot.

Mindezek az utólag felvetett gondolatok nem kisebbítik a kötet jelentőségét és a szerző érdemeit.

B. LŐRINCZ ZSUZSA

THE CORRESPONDENCE OF HENRY OLDENBURG

(Madison, Milwaukee, and London. 1966. The University of Wisconsin Press.
Volume II. 1663—1665, XXVI + 678 l.; Volume III. 1665—1667, XXIX + 649 l.)

HENRY OLDENBURG LEVELEZÉSE

Az értékes kiadvány első kötetéről a századok 1967. évi 1—2. számában már beszámoltunk, és ismertettük Henry Oldenburgnak, a Royal Society első titkáranak életrajzát is. A II. és III. kötet Oldenburg titkári tevékenységének első öt esztendejéből közli levelezését, összesen 469 általa vagy őhozzá írott levelet. Ezekből a levelekből kiderül, hogy milyen jelentős szerepe volt Oldenburg fáradhatatlan szervező és propagandatevékenységének abban, hogy a Royal Society az akkori európai tudományos élet legfőbb központjává nőtte ki magát. 1665-től a társaság hivatalos kiadványaként, de saját pénzén adta ki a *Philosophical Transaction*-t, mely neki ugyan sok anyagi hasznot nem hozott, de annál nagyobb szerepet töltött be a tudomány fejlődésében, mint a nemzetközi tudományos élet legtekintélyesebb fóruma.

Az első kötet ismertetése során említettük azt a szoros kapcsolatot, mely Oldenburgot már előzőleg Robert Boyle-hoz, a Royal Society legbefolyásosabb tagjához és ideológusához fűzte. Oldenburg megmaradt Boyle bizalmasának, művei kiadójának és latinra fordítójának azután is, hogy a Royal Society titkára lett, s levelezésében Boyle természetfilozófiai eszméit mint a társaság hivatalos álláspontját képviselte. Etekintetben igen jellemző Spinozával folytatott levelezése (első darabjairól már az I. kötet ismertetésében megemlékeztünk), melyben a két nagy tudós homlokegyenest ellenkező természetfilozófiai elveit próbálta egyeztetni. Oldenburgnak a szóban forgó öt év alatt 25-ről 30-ra szaporodó állandó levelezőpartnere között leggyakrabban Boyle neve fordul elő, mellette John Wallis, a nagy matematikus és csillagász szerepel legtöbbször az angolok közül.

A levelek nagyrésze azonban külföldre ment vagy onnan jött. Oldenburg nemzetközi levelezését messzenéző cél inspirálta. A Royal Society Bacon eszméit kívánta megvalósítani egy hatalmas nemzetközi tudományos összefogás által, mint azt Oldenburg egy francia levelezőtársának kifejtette: „célnk egy szilárd filozófiát felépíteni a lehető legpontosabban végzett megfigyelések és kísérletek alapján, s mihelyt megfelelő anyagi alapokkal rendelkezünk, megbízuk majd az ország legtudósabb és leglelküismeretesebb filozófusait, hogy jelöljenek ki, hajtsanak végre és jegyezzenek fel mindenféle kísérletet, sőt filozófiai követeket is kiküldünk, hogy utazzák be a világot s keressék fel és jelentsék a természet és a mesterség műveit és termékeit, s mindezt azért, hogy idővel összeállítsák a természet és a mesterség történetét, mely ha elkészül, elegendő anyagot fog szolgáltatni egy lerombolhatatlan szilárdságú filozófiai rendszer felépítéséhez” (II. köt. 142. l.). Ennek a naivitásában is tiszteletreméltó programnak az érdekében szötte Oldenburg külföldi kapcsolatait. S ha a levelezés költségeit fedezendő, informátoraitól politikai híreket is szerzett az angol külügyi hivatal számára (ezzel kapcsolatban kellemetlenségei is támadtak, sőt rövid fogságot is szenvedett), az, amiről ő maga beszámolt és másoktól olvasni akart, a tudomány fejlődése volt. Leveleiben vitákat kezdeményezett hazai és külföldi tudósok között, s a döntőbíró a Royal Society volt. Nem egy e levelek közül változatlanul került rá a *Philosophical Transactions* hasábjaira.

A külföldi levelezőtársak közt leggyakrabban a hollandi Spinoza és Huygens, a francia Pierre Petit és Adrien Auzout, valamint a német Hevelius nevével találkozunk. Ezek a nevek egyben azokat a földrajzi határokat is kijelölik, amelyeken belül Oldenburgnak sikerült rendszeres kapcsolatokat létesítenie. Olaszországból már csak ritkán kapott közvetlen információkat; az olasz tudományos életről többnyire francia tudósítói tájékoztatták. Ilyen körülmények közt nem csoda, ha Kelet-Európával még vékonyabb szálak kapcsolótták össze Oldenburgot. Pedig nem is olyan régen, Anglia forradalmi évtizedeiben sok cseh, lengyel, magyar értelmiségi került közelebbi érintkezésbe az angol szellemi élettel. Ennek Oldenburg levelezésében inkább csak emlékei találhatóak; Comeniusnak pl. csak kétes értékű Lux e Tenebris-éről történik futó említés, s egyszer hallunk a Londonban élő nagy cseh rézmetszőről, Hollarról.

Sűrű levelezést folytatott viszont Oldenburg a lengyel ariánusok Hamburgban élő emigráns püspökével, Lubieniecki Szaniszlóval, a neves csillagással, akit egy másik kelet-európai emigráns, Jászberényi Pál tájékoztatót már előzőleg a londoni tudományos törekvésekről. A levelezésre való felszólítást viszont egy erdélyi diák, Frank Ádám vitte Hamburgba. A kiadók ismeretlen személynek mondják Jászberényit, holott a maga ide-

jében ismert ember volt Londonban, ahol 1659-ben (megelőző hollandiai tanulóévek után) telepedett le, s hamarosan híressé vált latin iskolát nyitott. 1665-ben, tehát egy évvel Lubieniecki szóbanforgó levele előtt, otthon járt Erdélyben. Nyilván semmi vonzót nem tapasztalhatott a feldúlt „tündérkertben”, mert visszatért Londonba. A honvágy 1678-ban mégis rávette, hogy elfogadja a tanári meghívást Nagyenyedre, de meghalt, mielőtt útnak indulhatott volna. Latin nyelvtanát többször is kiadták Londonban, s 1662-ben könyvet írt az ariánus-sociniánus vallásról, mely talán a kapcsolatot létesítette Lubienieckivel.

Lehetséges, hogy ugyancsak Jászberényi közvetítésével (mint azt a kiadók is vélik) talált rá Oldenburg arra az emberre, akit „filozófiai követként” küldött Magyarországra. 1666 szeptemberében azzal a kéréssel fordul Boylehoz, hogy októberig készítse el a bányavizekről szóló munkáját, mert akkor „akar magyar barátom hazaindulni a saját országába”. Október 16-án még nincs meg a mű, és a magyar barát várakozik. Végül is egy 1667. március 14-én írott levelében Oldenburg arra kéri Lubienieckit, hogy lássa el tanácsokkal az Erdélybe és Magyarországra induló „dominum Marcum Transylvanum juxta ac Cosmopolitam”, a tudás és jellem tekintetében egyaránt kiváló férfiút. „A filozófus elméket egyesíteni, erőiket és képességeiket összefogni, s ma még szétszórt kísérleteiket és megfigyeléseiket egybegyűjteni kell” — folytatja, majd hozzáteszi: „Marcus úr, ha nem tévedek, ugyanezt az ügyet fogja a Duna mellett, ahova siet, és Németországnak szomszédos részeiben előmozdítani.” Az ugyanazonnap kelt, s a híres boroszlói orvoshoz, Philipp Jacob Sachshoz intézett levélből megtudjuk, hogy „dominus Marcus natione Hungarus” a Royal Society-t tudósítani fogja mindarról, „amit csak tudni érdemes a Magyarországon és Erdélyben található ásványokról, forrásokról, fürdőkről és hasonló dolgokról”. Egy ideig nincs hír az erdélyi barátról, s csak 1667 októberében értesülünk Lubieniecki leveléből, hogy Marcus nem volt nála, mert Stettinből egyenesen Amsterdamba utazott. Nyilván visszatérőben volt hazájából, mert ez év novemberében Frankfurtban J. C. Beckman professornál „magyarországi természeti tárgyak gyűjteményét” készítette elő a Londonba való szállításra.

Mivel a III. kötet anyaga 1667-tel végződik, egyelőre nem tudunk többet erről az érdekes, de ismeretlen személyről, akinek minden bizonnyal előkészítő szerepe lehetett abban, hogy a Royal Society megbízásából Edward Browne 1669—70-ben utazást tett Magyarországon és különösen az itteni bányászatot tanulmányozta, mint az történetírásukban jól ismert könyvéből kiderül.

MAKKAI LÁSZLÓ

ASA BRIGGS:

THE AGE OF IMPROVEMENT

(London, Longmans. 1959. 547 l.)

A HALADÁS KORA

„A haladás kora” a XVIII. század utolsó két és a XIX. század első hat évtizedének angol története. Önálló kötetként is teljes egész, de valójában része a W. N. Medlicott szerkesztésében folyamatosan megjelenő modern irodalomra épülő 10 kötetes Anglia történetének (A History of England in Ten Volumes). A szerző az utolsó évtizednek egyik legtermékenyebb angol történésze, a „History of Birmingham”, „Victorian People”, „Friends of the People” és számos más sikeres munka alkotója.

Felfogására jellemző, hogy itt ismertetett műve elé írt bevezető soraiban az angol történelem 1784-től 1867-ig terjedő időszakát az egész angol gazdasági struktúra jelentősen változó szakaszának tekinti, olyan szakasznak, amelynek alapját a szén- és vasipar technikájának fejlődése szolgáltatta és amelynek felépítményeként (ahogy a szerző fogalmazza: „előtereként”) a politikai struktúra változása jelenik meg: átalakul a kormányzási forma kerete, átalakulnak a régi társadalmi és politikai intézmények, de a múlt jegei még felismerhetően végigvonulnak a korszakon. Asa Briggs véleménye az, hogy ezeknek a döntően alakító évtizedeknek egyfajta tolmácsolása sem lehet határozott vagy véglegesen lezárt, de világosan látni lehet a fejlődés, a haladás méreteit s az azt követő reakciókat.

A munka tíz fejezetre bontott szerkezetével a szerző igyekszik kronológikusan előadni az eseményeket; ez csupán a külpolitika tárgyalásánál vált megoldhatatlanná. Asa Briggs célkitűzésének megfelelően kötete nem csupán politika-történet (bár túlnyomórésztben politikai analízis és leíró politikai történet). A politikát nem szakítja ki az adott gazdasági-társadalmi keretből: a politika, a társadalom és a gazdasági élet egymáshoz való viszonya végig jelen van a munkában, a bírálható az, hogy túlságosan elaprózottan, mozaikszerűen. Sok részletkérdést, apró érdekességet iktat be a szerző, így a fejlődés vonalában a lényeges és lényegtelen bemutatása összemosisodik. A munka széles áttekintést nyújt a változó gazdasági-társadalmi struktúrára reagáló irodalmi, sőt általános intellektuális magatartásról és irányzatokról. Vizsgálja a tudomány és vallás szerepét a „nemzeti” életben s nemcsak Anglia külpolitikájának szentel egy ilyen átfogó tárgykörhöz illően elég figyelmet és teret, hanem az akkori világban elfoglalt helyét és jelentőségét is objektíven mérlegetti.

Abban az értelemben hiányos a munka, hogy nem Nagybritannia, hanem Anglia történetét adja. Annak ellenére ugyanis, hogy a skóciai és walesi gazdasági és társadalmi fejlődésnek sok a rokon vonása az angoléval, mindkettőnek számos és lényeges sajátossága volt. Írországot viszont nem lehetett leválasztani. Az ír probléma annyira át- meg átszötte az angol politikai életet (ezt egyszerűen az Írországnak szentelt hivatalos iratok tömegéből is lehet következtetni), hogy gyakran az angol kabineteknek nagyobb nehézséget okozott ennek az országnak, mint magának Angliának a kormányzása. A szerző tudatosan vállalta a korlátokat, illetve maga emelte őket; nem kísérli meg részletesen méltatni angol történetének a birodalom más részeihez fűződő kapcsolatát. Úgy véli, kötete az angol adalék egy átfogóbb történethez.

A mozaikszerűség, a fejlődésvonal bizonyos fokú elmosódása mellett a gazdag tényanyagra épülő és időnként élvezetes olvasmányt nyújtó munka rovására kell írunk a felületes bibliográfiát, amelyet nem indokol az a mentegőzés sem, hogy más, könnyen elérhető történeti munka kitűnő bibliográfiákat ad e korszakra.

H. HARASZTI ÉVA

REGESTEN DER KAISERURKUNDEN DES OSTRÖMISCHEN REICHES VON 565—1453, BEARBEITET VON FRANZ DÖLGER

4. Teil: Regesten von 1282—1341, 5. Teil (Schluss): Regesten von 1341—1453

(Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit.
Herausgegeben von den Akademien der Wissenschaften in München und Wien.
Reihe A: Regesten, Abteilung I. München und Berlin, Verlag C. H. Beck.
1960; 1965. XXX, 165 + XXXII, 138 l.)

A KELET-RÓMAI BIRODALOM 565—1453 KÖZTI CSÁSZÁRI OKLEVELEINEK REGESZTÁI

A középkori görög (bizánci) oklevelek Corpus-ának tervét először K. Krumbacher müncheni egyetemi tanár, a modern bizantinológia megalapozója még századunk elején, 1901-ben vetette fel. Később ő és munkatársai (C. Jireček és P. Marc) kidolgozták a munkálatok részletes tervét, melyet nemzetközi fórum is megvitatott, s amely 1904-ben nyert végleges formát. Nyilvánvaló volt, hogy mindenképp a bizánci császári oklevelek regesztáit kell elkészíteni, s maguknak az oklevélszövegeknek gyűjteményes kiadására csak azután kerülhet sor. Megkezdődött tehát az anyag felkutatása, s Krumbacher munkatársai e célból több tanulmányutat tettek görög földre. Azonban az előkészítő munkálatok folytatását az 1914-ben kitört első világháború hosszú évekre megakasztotta.

1921-ben F. Dölger, Krumbacher utódjának, A. Heisenberg professzornak tanítványa vette kezébe a Corpus ügyét, s a korábban gyűjtött anyagot jelentősen kiegészítve 1924-ben közzétette az 565-től 1025-ig terjedő évekből való császári oklevelek regesztáit. Az 565-ös kezdő dátumot az a körülmény indokolta, hogy O. Seeck a 311-től 476-ig ter-

jedő időre vonatkozó császári és pápai oklevelek regesztáit 1919-ben megjelent művében már feldolgozta, továbbá, hogy az Iusztinianosz császártól származó novellák gyűjteménye már korábban napvilágot látott. Az első kötetet csakhamar követte 1925-ben a második, amely az 1025-től 1204-ig terjedő idő regesztáit tartalmazza, majd 1932-ben az 1204-től 1282-ig terjedő kor regesztáit felölölő harmadik kötet is.¹ A második világ-háború zivatarai, melyek Dölger professzort is súlyosan érintették, hosszú időre megbénították a Corpus munkálatait, s ezek következtében valamint más akadályok miatt a címben jelzett két utolsó regeszta-kötet csak három évtizeddel később láthatott napvilágot. A szerző bámulatos energiájának, szívós kitartásának köszönhető, hogy a nagy mű, melynek történetéről ő maga számolt be a Bajor Tudományos Akadémiában², befejezést nyert.

A munka öt része kronológiai sorrendben összesen 3555, folytatólagosan számított regesztát tartalmaz, melyek nemcsak eredetiben vagy másolatban, esetleg kivonatban ránk maradt császári oklevelek leírását adják, hanem olyanokról is tájékoztatnak, melyekről bizánci, nyugati vagy keleti forrásokban csupán említés történik. Minthogy pedig a követések, melyeket a bizánci udvar az idegen népekhez küldött, továbbá a békekötések és szerződések, melyek Bizánc és az idegen népek közt létrejöttek, szükségképpen feltételezik császári oklevelek kiállítását, még ha a források kimondottan nem is emlékeznek meg ilyenekről, a regeszta-gyűjteményben ezek az elveszett, de kikövetkeztethető oklevelek is helyet kaptak.

Az egyes regeszták először megjelölik az oklevélfajtaát, megadva az eredetiben szereplő görög terminust, vagy ha ilyen van, a forrásokban olvasható kifejezést, s ezt követi az oklevél tartalmának rövid összefoglalása, illetve az oklevél kiállítását előidéző külpolitikai esemény rövid ismertetése. Következtesen használt betűróvidítésekhez kapcsolódnak azok az észrevételek és megállapítások, melyek a hagyományozás módjára (eredeti, másolat, kivonat, említés?), a Bajor Akadémiában levő fotokópiákra, esetleg megjelent hasonmásokra, továbbá a forrásokra, a kiadásokra, a kronológiára stb. vonatkoznak, s kiegészíti ezt az idevonatkozó irodalom felsorolása. Az egyes regeszták végén, ha fennmaradt oklevelekről van szó, megkapjuk az „Incipit” szavait is.

Mindezeknek a kérdéseknek tisztázása céljából a szerző hosszú évekre terjedő beható kutatásokat végzett. Minthogy szükséges volt az oklevelek autopszija útján való tanulmányozása, felkereste a bizánci oklevelek legfontosabb lelőhelyeit, s felkutatatta az Athosz-hegyi és más görög monostorok (Patmosz, Chiosz stb.), valamint az itáliai (Vatikán, Velence stb.) archívumok anyagát, melynek egy részét két nagyobb, a bizánci diplomatikáról is szisztematikus képet adó munkában közzé is tette.³ Vizsgálódásaiban értékesítette a bizánci történet görög, nyugati és keleti forrásait és az említett kérdésekre vonatkozó bőséges szakirodalmat, amint erről az egyes kötetek élén álló irodalmi jegyzékek tájékoztatnak.

Természetes, hogy az ilyen, hosszú évtizedek folyamán készült és publikált mű sohasem lehet teljes, hiszen a korábbi kötetek megjelenése óta az egyes részletekre vonatkozólag új kutatások eredményei láttak napvilágot, s itt-ott hiányok is mutatkoznak, mint amilyenekre az említett magyar recenziók is rámutattak. Minthogy a mű első két része amúgy is régen elfogyott, a fáradszatólan szerző máris felvetette a Bajor Tudományos Akadémiában az első kötetek javításokkal és pótlásokkal kiegészített új kiadásának tervét, amely — reméljük és kívánjuk — meg is fog valósulni.

A regeszta-kötetek nemcsak a bizánci diplomatika szempontjából alapvető fontosságúak, hanem sok más tekintetben is hézagpótlók. Nagy segítséget nyújtanak a bizánci birodalom és a vele érintkező népek, így a magyarság kapcsolatainak története további kutatásához és szilárd bázisul szolgálnak a bizánci kronológiának. Dölger életművének e maradandó termékével a történeti tudományok művelőit nagy hállára kötelezte.

MORAVCSIK GYULA

¹ Az első két kötetet ismertette Vári Rezső az Egyetemes Philológiai Közölnyben: 48 (1924) 69; 50 (1926) 239—240 és az első három kötetet e sorok írója uo. 57 (1933) 247—248 és a Századokban: 67 (1933) 107—108. 1.

² F. Dölger: Vierzig Jahre Corpus der griechischen Urkunden bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Bericht 1924—1964 (Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Kl. Sitzungsberichte. Jahrgang 1964, Heft 12.) München 1965.

³ F. Dölger: Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden. München. 1931; Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten, München. 1948.

NUNTIATURBERICHTE AUS DEUTSCHLAND NEBST ERGÄNZENDEN AKTEN-
STÜCKEN. ERSTE ABTEILUNG 1533—1559. 16. BAND. NUNTIATUR DES
GIROLAMO MARTINENGO (1550—1554)

Im Auftrage des Deutschen Historischen Instituts in Rom bearbeitet
von Helmut Goetz

(Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 1965. XXVIII, 378 l.)

NUNCIATURAJELENTÉSEK NÉMETORSZÁGBÓL
KIEGÉSZÍTŐ AKTÁKKAL 1550—1554

A kötet oly forráskiadó vállalkozásnak a legfrissebb terméke, amely valaha minden historikus számára fogalmat jelentett. Ez a körülmény indokolja, hogy előbb magáról a sorozatról emlékezzünk meg.

A múlt század utolsó évtizedében a reformáció és az ellenreformáció korában működő pápai követek jelentéseinek kiadására három tekintélyes és gazdag anyagi forrásokkal rendelkező tudományos intézmény vállalkozott: a római német — akkor még porosz — történeti intézet, az ugyanottani hasonló osztrák intézet, végül a német katolikus történetesek társadalmi szervezete, a Görres-Gesellschaft. Az 1888-ban alapított porosz intézet megkésvé jelentette ugyan be igényét, hogy részt kíván vállalni a XVI. századi jelentések publikálásában, s ezért, mint a szemtanú Fraknoi Vilmos mondja, „hosszas tárgyalásokra” volt szükség, amíg a „konfliktus” elsimult (Századok 26 [1892] 412. l.), de elhatározását végül is keresztül vitte. A megállapodás értelmében a XVI. századon a porosok oly módon osztoztak meg az osztrákokkal, hogy a nagyobb részt maguknak biztosították. Vállalták ugyanis az 1533—1559, valamint 1572—1585 közt írott jelentések kiadását, s így partnereikre az 1560—1572 évkör anyagának gondozása maradt. Nagy apparátussal fogtak a munkához, s gyors ütemben bocsátották közre mintaszerű pontossággal készült köteteket. Az első kettőt egyetlen évben, 1892-ben, míg az osztrákok a magukéval 1897-ben mutakoztak be.

A német intézet buzgalma azonban hamarosan alább hagyott: 1912-ig az első sorozatból 12, a harmadikból pedig összesen 5 kötet jelent meg. Még jellemzőbb, hogy a két világháború között egyetlenegy sem látott napvilágot. Ha a jelenség magyarázatát keressük, elsősorban arra gondolhatunk, hogy a pápai követek jelentései érdekesség dolgában nem mérkőzhetnek a velencei diplomatáikéival. Velence sokoldalú és teljes képet igyekezett szerezni az egyes országokról, követei útján tehát a szó szoros értelmében mindenről alaposan törekedett tájékozódni. Nem csak egyes eseményekről, hanem az ország egész állapotáról. A hazatérő követek végjelentésükben kötelességszerűen — és hagyományá válnak — adtak keresztmetszetet az országról, ahol működtek. A külkereskedelmi viszonyokról csakúgy, mint az állam bevételi forrásairól, az egyes társadalmi rétegek magatartásáról, életmódjáról nem kevésbé, mint az uralkodó egyéniségéről és környezetéről, vagy a közhangulatról és a gazdasági viszonyokról, a katonaságról és a politikai törekvésekről. A mai történetkutató számára ezek a jelentések, éppen mert a valóság megismerését tűzték maguk elé feladatul, elsőrendű forrásanyagot jelentenek, nem csodálható tehát, hogy Ranke óta a történettudomány érdeme szerint meg is becsüli. Eltérően a velencei diplomatáktól a nunciások eleve nem törekedtek a viszonyok hasonlóan sokoldalú jellemzésére. A pápai politika római irányítóit nyilvánvalóan nem érdekelték oly mértékben az egyes államok társadalmi viszonyai, mint Velencét, bár a nunciusi jelentések éppen nem korlátozódtak az egyházi élet jelenségeinek regisztrálására. Abban, hogy mégis mellőzték ezeket, a történeteseket elfogó csalódottság érzése mellett nagy mértékben közrejátszhatott a közérdeklődés elfordulása a diplomáciai akcióktól, a gyökeres szakítás a felfogással, hogy a politikai események részletező leírását kell a történetírói tevékenység feladatának tekinteni. Történetkutatók és olvasóközönség tapogatózva, egymással össze is ütközve kereshették a jövő történet-szemlélete felé vezető utat, a negatívumban azonban, úgy látszik, egyet értettek: minél többre van szükség a gazdasági-társadalmi és szellemi fejlődés érzékeltetéséből az egykor kizárólagos politikai történet háttérbe szorítása árán. A Nuntiaturberichte-sorozat két világháború közti stagnálása nem annak a jele tehát, hogy az akkori fiatal szakembereket felkészültségük hiányossága akadályozta elődeik követésében, hanem érdeklődésük megváltozása ösztönzött újabb problémákörök keresésére.

Ezek szerint ha a második világháború után a nunciusi jelentések kiadása ismét megindult, ebben a jelenségben a közérdeklődés visszafordulásának jelét lássuk? A

magyarázat így túlságosan sematikus hangzanék. Bár kétségtelen, hogy a nyugat-némettség körében a politikai-hatalmi viszonyok konzervatív irányba terelik a fejlődést, a konzervativizmus pedig az egyház tekintélyének gyarapodásával jár együtt, s így a történettudomány hajlama megnövekszik, hogy az egyház életét feltáró jelenségeket megismertesse, meggyőződésünk szerint nagy súlytal esnek latba a tervek meghatározásánál a szűkebb szakmai érdekek. A tudományos élet — könyvkiadói és könyvtári vonatkozásaiban — azt az állapotot tekinti ideálisnak, ha a sorozatok befejezettek, s esonkaságukkal nem keltik a látszatot, mintha az eredeti elgondolások túlméretezettek lettek volna, vagy pénzügyi okokból, esetleg szakemberek hiányában bizonyultak volna megvalósíthatatlanoknak. Történettudományunk életéből is hozhatunk fel erre példát. Amidőn a Magyar Tudományos Akadémia a két világháború között Vigyázó Ferenc hagyatékából nagy vagyonhoz jutott, a tervek összeállításánál, hogy a birtok jövedelmét mire is kellene fordítani, a II. osztály a félben maradt XIX. századi vállalkozások folytatását, ill. befejezését találta szükségesnek. Így lett terv a következő sorozatok folytatása: Hazai Okmánytár, Anjou-kori Okmánytár, Magyar Történelmi Tár, Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, Országgyűlési Emlékek, Archivum Rákócziánium, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. A munkálatok akkor valamennyi területen megindultak, több sorozatból napvilágot is látott egy-egy kötet, s főleg a nehézkes szervezésen múltott, hogy valamennyi tervbe vett munka megjelentetésére nem került sor.

A nyugat-német történettudomány ma hasonló helyzetben van, mint a magyar volt negyedszázad előtt. Oly régi jellegű és régen abbamaradt sorozatok folytatásáról adnak hírt a bibliográfiai, mint a Jahrbücher der deutschen Geschichte vagy a Deutsche Reichstagsakten. Látszik, hogy a pénz nem játszik szerepet, a gazdasági prosperitás a történészek munkáinak megjelenése előtt elhárítja az akadályokat. Mint a Nuntiaturberichte-sorozat kötetei tanúsítják, szakemberekben sincs hiány.

A 16. kötet, amelyről szólni kívánunk, gondos, lelkiismeretes, szakszerű munka tekintetében méltóan csatlakozik az előzőkhöz. A jelentésekben szereplő hely- és személynevekre, a bennük említett eseményekre vonatkozó felvilágosításokat, amelyek hozzá segítenek a szöveg értékének megállapításához, megbízhatóságának tisztázásához, pontosan megadja a kiadó. A futó átolvasásra fel sem tűnő hírek nem egyszer jelentőseknek bizonyulnak magyarázatai tükrében. A kutató mindent készen kap, nem kell vesződni a részletek felderítésével, a mozaikszemeket akadálytalanul olvaszthatja össze más kútfőkből vett adataival és a tévedés kockázatát a minimálisra redukálva építheti fel előadását. A kötet igen sok magyar vonatkozásával jelentős gazdagodása egyébként szegényesnek már nem mondható XVI. század közepi forrásanyagunknak. Martinengo Ferdinánd mellett volt nuncius, azokban az években pedig, amelyeket Bécsben a király környezetében töltött, oly nagy jelentőségű események zajlottak le, mint Fráter György halála, Temesvár elvesztése, Eger hősi védelme. A jelentések ugyan csak azt tartalmazzák, ami megírásukkor a nuncius előtt ismeretes volt, ő azonban helyzeténél, az uralkodóval és környezetével való szoros kapcsolatánál fogva hitelt érdemlő értesülések birtokába juthatott, Erdélybe küldött megbízottjától (211., 332. l.) pedig közvetlen híreket is kapott. Szerepének jelentőségét tanúsítja, hogy pápai megbízásból ő folytatta le a Fráter György meggyilkolásának körülményeit feltárni hivatott vizsgálatot. A török elleni háború sok részletének tisztázásához, az események időrendi egymásutánjának megállapításához a közölt szövegek biztos támaszt nyújtanak. A korra vonatkozólag történetirodalmunkban közölt sok, különböző értékű forrásszöveg mellett az azonos tollból folyó híradások alkalmas vezérfonalat adnak a kutató kezébe. A nunciusi jelentéseket egyébként a kiadó bőségesen kiegészítette kiadatlan velencei követjelentésekből vett részletekkel. Ezeket túlnyomórészt a lábjegyzetekben találja meg az olvasó, néhány igen jellemző darabot pedig, más fontos iratokkal együtt, a függelékben. Eppen mert a kiegészítő szövegek többsége szintén magyar vonatkozású, a kiadvány jelentősége nagyobb, mint valamely másik, egyébként talán szintén sok magyar vonatkozást tartalmazó külföldi oklevéltáré.

A kiadó a magyar haretérről, általában a Magyarországról szóló híreket kihagyás nélkül egész terjedelmükben hozza. Megtehetné volna, hogy mint tárgyára, a birodalom és a pápaság viszonyára szorosan nem vonatkozókat elhagyja azokat, ettől a lépéstől azonban visszatartotta — saját szavai szerint — az a meggyőződése, hogy az európai államok egyetlen közösség részei. Indokolása: Az európai államok akkor szorosan összetartoztak, sorsuk közös volt, éppen ezért a történetírónak sem az elválasztó, hanem az egybe fűző elemeket kell előtérbe helyeznie.

Az a kutató, Helmut Goetz, aki a XVI. századi magyar történetet így nem Európa periferiáján lezajló események sorozatának tekinti, megértését a szülői házból hozhatta

magával. A XX. századi német történetirodalom egyik legjelesebb képviselőjének, annak a Walter Goetznek a fia, aki mint politikus is a németiség jobbik énjének volt megszólaltatója. Ily híres név és tekintély nyomasztó súllyal nehezedhet egy fiatal tudóra, de ugyanakkor erőfeszítésre, a nagy példakép követésére ösztönözheti. A jelen esetben ez történt. A szakszerűség szűken megvont határain felül emelkedés jelét látjuk abban, hogy Goetz, nem érve be a Martinengo-jelentések részleteinek felderítésével és azzal, hogy a nyomtatásban megjelent kútfők és monografikus irodalom segítségével megismeri a kor eseményeit, igyekezett a társadalmi hátteret, valamint a kormányzati rendszer mechanizmusát felderíteni. Ily irányú tájékozódási vágyának bizonyossága, hogy kiadta Michele Suriano velencei követ 1555-i végjelentését (Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 41 [1961] 262—322), másrészt rendszeresen csoportosítva a Ferdinánd király tanácsadóira vonatkozó követi jelentések adatait, megrajzolta a királyi titkos tanács tagjainak portréit, hogy a legfőbb kormányzó testületet működésében mutathassa be. (Die geheimen Ratgeber Ferdinands I. [1503—1564]. Ihre Persönlichkeit im Urteil der Nuntien und Gesandten. Uo. 42/43 [1964] 453—494.) A velencei jelentés ugyanis a klasszikussá vált módon jellemzi az egész magyar társadalmat, sőt a gazdasági élet szembeötlő vonásait is, és igen alkalmas a nunciusi jelentések egyoldalúságának pótlására.

Ahelyett, hogy részleteznők, mily mértékben ismerte meg Goetz történetünk forrásanyagát, problémáinak megítélésében pedig mily mélyre tudott hatolni, először emeljük ki a jártasságot, amelyet forrásainak és általában a magyar történetirodalom megismerése terén megszerzett. Tájékozottsága igen előnyösen különbözteti meg a korábbi német kutatóktól. A Nuntiattriberichte első kötetének ismertetésénél Fraknói még nem győzött panaszkodni (Századok 26 [1892] 413., 27 [1893] 905. l.), hogy azok kiadója mily fölényrel mellőzte a Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XVI. kötetét, amelyben Óváry Lipót „III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországgra vonatkozó diplomáciai levelezései (1535—1549)” címen a bécsi nunciások számos jelentését adta ki 1879-ben a nápolyi állami levéltárból. A Magyar Tudományos Akadémia reprezentatív történelmi kiadványsorozatában megjelent forráskiadványról a német történetírás nem vett akkor, megjelenése után másfél évtizeddel tudomást, általában mit sem törődve a Budapesten folyó munkával. Goetz utánjárása példaszzerűen gondos, a fölényességnek még látszatát is kerülve. Azt ismét, hogy mily mértékben tudta történelmünk problémáit megérteni, legalkalmasabban úgy jellemezhetjük, hogy összehasonlíttjuk eljárását polgári történetírásunk kiemelkedő alkotásával, a Szekfü-féle Magyar Történettel.

Ennek Mohács utáni fejezeteihez rendelkezett Szekfü a legtöbb forrásismerettel. Mint „Két historiographus Castaldo erdélyi seregében” címmel (Századok 48 [1914] 17. sk. l.) megjelent tanulmánya mutatja, azután irodalmi tervéből látszik, bécsi levéltári kutatásaiából pedig következtethető, a XVI. század magyar specialistájának készült, az 1900-as évek történetírói gyakorlatának megfelelően választva ki egy szűkebb területet. Sajátságos, hogy a Magyar Történet első fejezeteinek megírásakor még mily csekély mértékben kötötték le figyelmét a társadalmi jelenségek. Nemcsak szociográfiai jellegű adatesortosítástól, hanem oly kútfő értékesítésétől is tartózkodott, amelynek alapján a társadalmi rétegek jellemzésére módja lett volna. Ilyen volt a Goetz által egész terjedelmében most kiadott Suriano-féle jelentés. Ennek bő magyar kivonata Szekfü rendelkezésére állott Óváry Lipót regesztagyűjteményében (A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. Budapest. 1894. II. köt. 144—147. l.), azt tehát értékesíteni lehetett volna. Goetz sokáig kereste ezt a jelentést ott, ahol minden emberi számitás szerint lennie kellett volna: a velencei állami levéltárban és — sajátságos véletlen — éppen Óváry regesztájából tudta meg, hogy Torinóban őrzik. Ugyancsak felhasználás nélkül hagyta Szekfü a Fráter György meggyilkolásának körülményeit felderíteni hivatott vizsgálatok jegyzőkönyveit. Goetz felkutatta azokat a vatikáni levéltárban, ismételtlen hivatkozni az eredeti és másolati példányok jelzeteire, s bár anyagukat terjedelmük miatt sem részletezheti, minden esetre forrásértéküket találóan és tanulmányozásukról tanúskodó módon jellemzi: a tanúk kevés kivétellel Ferdinánd hívei, tehát a bíboros úrülését igazolják (XIII. l.). Szekfü természetesen szintén tud a vizsgálatról s jegyzőkönyvéről, de már a részleteket mellőzi. Azokat is, amelyeket Fraknói Vilmos (Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkel. Budapest. 1903. III. köt. 83—88. l.) jellemzőképpen kiragadott belőle. A tanúvallomások bizonyára nem alkalmasak eldönteni, hogy Fráter György a kereszténység árulójának tartható-e vagy sem, talán a barát politikai koncepciójának, magatartásának megértéséhez sem visznek közelebb, annak vizsgálatához azonban felhasználhatók, hogy a kortársak, köztük sokan Fráter György személyes ismerősei, országbíró, püspökök, főurak, kereskedők,

Pálcán budai bíró vagy Blandrata György, Izabella orvosa mint reagáltak az előttük feltett kérdésekre. A vádiratnak 87 articulusa felől volt alkalma minden megkérdetettnek nyilatkoznia, válaszolnia (Magyar Történelmi Tár 18 [1871] 10—19. l.), s a mód, ahogyan a társadalom különböző rétegeibe tartozók megadták feleletüket, mindenképpen jellemző a korra. (Acsády Ignác találó megjegyzése szerint az „irányzatos vallomásokban a vádak és rágalmak roppant tömege... a kihallgatott tanúkat, elmebeli képességeiket s erkölcsi érzésüket” jellemzi. *Szilágyi S.*: A magyar nemzet története. Budapest. 1897. V. köt. 316. l.) Valóságos teszt-gyűjtemény a jegyzőkönyv. Az a körülmény, hogy Szekfű nem ügyelt a vallomások ily jellegére, noha Fraknói közlése mindenképp rávezet annak felismerésére, csak úgy magyarázható, hogy az I. kötet írása közben még szorosabban egyes személyekhez kötöttnek látta a történelem menetét, mint később.

Behozhatatlanul előnyösebb helyzetben van Szekfű, mint Goetz, amint a XVI. századi elbeszélő kútfők kritikájára kerül a sor. Centorio művének Goetz kétségtelenül nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint megérdemli. Ma is csak sajnálhatjuk, hogy Szekfűnek nem nyílt alkalma idézett forrástanulmányát németül megjelentetnie. Akkor az általános európai, közelebbről az osztrák történettudomány, ma pedig Goetz javára vált volna, ha kútfőkritikai megállapításai idejekorán ismeretesebbek lennének.

Ki tudná ma már megállapítani, vajon ki nem olvasta el annak idején Szekfű tanulmányát s szorította ily módon kényelemszerzetével a magyar nyelvűség határai közé az általános érdekű tudományos eredményeket? Bár lehet, hogy minden a véletlen mulott. Más vonatkozásban ugyanis azt találjuk, hogy az esetlegességnek nagy, sőt a megengedhetőnél nagyobb szerep jut történetkutatói gyakorlatunkban. Az ugyanis, hogy egy magyar történész mily mértékben használja fel a külföldi világtörténeti irodalmat, igen nagy részben nem tudásvágyától függ. Még a történeti bibliográfiák forgatása ellenére is elkerülhetik figyelmét kitűnő szakkönyvek, a címek nem ismerésénél pedig erősebb akadályt jelenthet könyvtáraink hiányos állapota. Mindezt figyelembe véve is sajnálatosnak kell mondanunk, hogy Szekfű nem értesült *W. Platzhoff* ily című munkájáról: *Die Theorie von der Mordbefugnis der Obrigkeit im XVI. Jahrhundert* (Berlin 1906). Azon tipikusan szellemtörténeti munkák közé tartozik, amelyek az uralkodó osztály morális felfogását nemcsak az egész korra jellemzőnek tekintik, hanem jogosságukat is elismerik, mondván: senki saját korának gondolkozásmódját le nem vetheti. Szekfű Platzhoff nélkül is el tudta marasztalni Fráter György próbálkozásait, és írásművészetével sikerrel ébresztette azt a meggyőződést az olvasóban, hogy Martinuzzi politikája már kiindulópontjában téves, eleve kudarcra ítélt volt, mégis, úgy tetszik nekünk, Platzhoffra hivatkozva meggyőzőbbé tudta volna tenni annak idején előadását. Goetz azzal, hogy ezt a Dahlmann-Waitzban nem szereplő munkát kiásta, noha számára távolról sem volt oly jelentős, mint Szekfűnek lehetett volna, mindenesetre alapos szakirodalmi ismeretekről tanúskodik.

Még egy ponton nem mérkőzhet Szekfűvel: Ez, Ferdinánd tanácsadóit jellemezve, két lapon (IV. köt. 67. sk. l.) elevenebb képet tud adni a bécsi udvarban dúló csoport-harcról, a pártok közt zajló ellentétekről, mint ahogyan Goetznek sikerült. A nagyobb történetírói gyakorlattal rendelkező kutató és az emberi gyengeségeket éles szemmel felismerő, azok kipellengérezésében kedvét lelő író határozottan fölényben van Goetz-cel szemben, bár ez természetesen sok oly kitűnő adatra tudja figyelmesé tenni a mai olvasót (pl. Bernhard Cles főkancellár, az erasmista hajlamú trienti bíborospüspök higanybánya vállalkozásával szerzte jövedelme egy részét), amelyekről Szekfű nem emlékezett meg. Az emberek jellemzése terén elmaradni egy Szekfű mellett azonban oly hátrány, amely mit sem von le a fiatal szerző érdemeiből.

MÁLYUSZ ELEMÉR

JAKÓ ZSIGMOND:

**AZ ERDÉLYI PAPIRMALMOK
FEUDALIZMUSKORI TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA. 1—2. r.**

(*Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Ser. Hist. 1962. f. 2. pp. 59—81., 1964. f. 1. pp. 55—92.)

Jakó Zsigmond, a kiváló diplomatikus és paleográfus jelen tanulmánya Kemény Józsefnek az erdélyi okleveles gyakorlatban használt papírokra, azok vízjeleire és az azokat előállító papírmalmokra vonatkozó tanulmányait folytatja 120 év után, korszerű feldolgozásban mutatva be e témakört — két célkitűzéssel. „Egyrészt biztos kiindulási pontot óhajjt nyújtani az egyes papírmalmok történetét részleteiben is feltáró későbbi

kutatásoknak. Másrészt olyan ideiglenes segédeszközül kíván szolgálni, mely a hazai írástudományok művelői számára addig is biztosítja a legfontosabb tájékoztatást a régi belföldi papírgyártás erdélyi ága felől, amíg e kérdés végleges feldolgozása elkészülhet.”

A szerkesztési okok miatt két közleményre osztott tanulmányának első felében a papírmalmok XVI–XVII. századi történetét mutatja be, lényegében 6 erdélyi papírmalom (Brassó, Kolozsvár, Szeben, Lámkerék, Görgényszentimre, Felenyed) sorsát. Különös gondot fordított arra, hogy az alapítások időpontját és körülményeit pontosan meghatározza illetve felderítse, mert — mint írja — az eredmények véglegesítésére törekedett. Megállapítja, hogy amíg a XVI. században a papírmalmok alapítása városi polgároknak a nyomdákhoz kapcsolódó vállalkozása volt, a XVII. században a fejedelmi művelődéspolitikai eszköze lesz a papírmalmok létesítése. Lényegében e papírmalmok történetét ismerteti időrendben. (Technikatörténetet — eltekintve a nyersanyagra vonatkozó néhány adattól — nem ad.) E papírmalmok vízjeleit megállapítva, Jakó leírta és ábrákon bemutatja az egyes vízjeltípusokat, megadva azok levéltári jelzetét és eredeti méretét is.

A második részben az 1712–1848 közötti időszakot tárgyalja, de már más szempontból. E résznek — írja — az a feladata, hogy a további részletkutatásokat helyes irányba indítsa. Mivel a papírmalmok létesítésének oka már a merkantilista gazdaságpolitika, az ipar iránt fokozódó érdeklődés, a gazdálkodás racionalizálása, nem időrendben, hanem az alapítók kiléte (közületi vagy magánvállalkozás) szerint ismerteti 17 papírmalom (Brassó, Kolozsmonostor, Kercsesora, Felenyed, Oltbogát, Középfalva, Roskány, Freck, Magyaró, Görgényszentimre, Sebesvár) történetét, az alapításra és működésre vonatkozó adatokat. Mindegyiknél felsorolja az általa ismert papírkészítőket is, több esetben megemlíti a nyersanyagbeszerzés körülményeit, néhány malomnál az egyes gépek számát, és megelégszik azzal, hogy a technikatörténeti adatokat tartalmazó forrásokra csak utaljon. Mint az előző résznél, gondos kutatások alapján leírja, ábrákon bemutatja a papírmalmok vízjeleinek alaptípusait és néhány változatukat, megadva a vonatkozó levéltári forrásokat és az eredeti vízjelméreteket. Befejezésül röviden összefoglalja az alapítás és működés körülményeire, a papírkészítőkre, a nyersanyagra és beszerzésére, a segédanyagokra, a termék eladására, a papírra és a papírmalom jövedelmességére vonatkozó források fontosabbnak tartott adatait.

A szerző vízjelközlési módszere: a vízjelfényképezés, mint közlés-technika, nem eléggé kidolgozott még. A fotókról készített klisé tovább rontja és rontotta a helyzetet, ráadásul a helyszűke miatt még kicsinyítették is az ábrákat. Így a közölt vízjelek némelyike (pl. az 1. részben a 11, 12, 17., a 2. részben a 11, 15, 23, 24, 28, 35, 36, 39, 54. ábrák) a szakember számára is alig felismerhető. A hagyományos módszer alkalmazása: a vízjelek átrajzolása jobb lett volna.

Jakó rendkívül gondos forráskritikával készített, szép stílusban megírt tanulmánya, amely több mint az általa határolt témakör vázlata, nemcsak — mint célkitűzésében fogalmazta — „az írástudományok művelőinek” adott értékes tájékoztatást, hanem e malmok története sok részletkérdésének tisztázásával elősegítette a hazai papírtörténetkutatást is. Sajnálunk kell azonban azt, hogy a szerző érdeklődési köre e malmok technikatörténetére csak kevéssé terjedt ki. A papírtörténetkutatás — beleértve a vízjelkutatást is — a technikatörténetkutatás szerves része, amely természetesen komplexen vizsgálja témakörét. Éppen ezért szeretnénk hinni, hogy Jakó e tanulmánnyal nem fejezte be a munkát, és az általa ismert, részben idézett források alapján az erdélyi papírkészítés technikatörténetének vázlatát is elkészíti majd, illetve e témakör végleges feldolgozása alkalmával a technikatörténetet is részletesen tárgyalja majd.

BOGDÁN ISTVÁN

ANNALES UNIVERSITATIS SCIENTIARIUM BUDAPESTINENSIS
DE ROLANDŌ EÖTVÖS NOMINATAE. SECTIO HISTORICA, TOMUS VII.
(Budapest. 1965. 219 l.)

A lassan tíz esztendőös múltra visszatekintő *Sectio Historica*-sorozatnak és másik nyolc társának — köztük a társadalomtudományok területén a *Sectio Philologica*, a *Sectio Iuridica* és a legfiatalabb: a *Sectio Philosophica*-sorozattal — elsődleges célja az, hogy országunk legrégebbi egyetemének híret vigyék szét a világba. A kötetek tanúságot tesznek az egyetemen folyó tudományos munkáról, eredményeiről. Mivel a kötetek tanulmányai a fontosabb idegen nyelvek valamelyikén (angolul, franciául, németül,

oroszul, olaszul) jelennek meg, azok hozzáférhetőek a külföldi érdeklődők számára. Ezt a külfölddel való kapcsolattartást segíti pl. a Bölcsészettudományi Kar Történeti Könyvtára, amely a világ százötven egyetemével és főiskolájával áll csere viszonyban, így a kötetek a legtávolabbi földrészek egyetemi könyvtáraiban is megtalálhatók. Sajátos ellentmondásként, nálunk is csak az egyetemi és még néhány más közkönyvtárban férhető hozzá, hiszen az Annales kötetei nem kerülnek terjesztésre. A kötetek egyes tanulmányainak ismertetését csak a szerzők különlenyomatai szolgálják, amelyek — érthetően — szinte kizárólag a személyes kapcsolatok terére korlátozódnak.

A Sectio Historica létrehozása még I. Tóth Zoltán egyetemi tanár, a néhány évig önállóan működő Történettudományi Kar egykori dékánjának nevéhez fűződik. Az 1954/55-ben elkezdett munkálatok azonban csak 1957-ben értek be: ekkor jelent meg a Sectio Historica első kötete (egyidejűleg a Bölcsészettudományi Kar másik kiadványával, a Sectio Philologica induló kötetével). Két évi szünet után, 1960-ban jelent meg a következő kötet. Azóta évente mintegy 20 íven ad sorozat a sorozat nemcsak a szűkebb értelemben vett történeti tanszékek, hanem a tudományos szocializmus, a régészet- és a művészettörténeti tanszékek oktatóinak tevékenységéről is. (A sorozat jelen kötetünkkel együtt 54 történelmi, 6 régészeti és 1 művészettörténeti tanulmányt közölt.)

A Sectio Historica VII. kötete hét tanulmányt tartalmaz: öt a magyar történelemmel, egy a magyar—orosz történelmi kapcsolatok speciális vetületével, egy pedig művészettörténeti kérdésekkel foglalkozik. A magyar történelemmel foglalkozó tanulmányok közül kettő középkori, az Anjou-korral kapcsolatos jogtörténeti problémát vesz vizsgálat alá. *Gerics József*, „Adalékok a magyar királyi kuriai bíraskodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez” c. tanulmánya az alországbíró XIII. századvégi szereplésének értelmezése, valamint az ún. különös jelenléti bíraskodás fejlődése terén nyújt figyelemre méltóan új szempontokat, beágyazva azt a Zsigmond-kori változások felé mutató fejlemények vonalába. Érdekes a városbíróság működéséről adott értékelése is. — A másik hasonló témájú dolgozat *Bertényi Iván* „A nádori és az országbírói ítélőszék működése a XIV. században”, amely az ítélőmesteri joghatóság Anjou-kori kialakulását vesz vizsgálat alá. A tanulmány következtetéseiben számos lényeges megállapítással bővíti jogtörténeti ismereteinket és távolabbi kihatásaiban talán a familiáritásnak a kuriai bíraskodásban betöltött szerepéről alkotott közfelfogás felülvizsgálatához fog vezetni.

Honfi Józsefnek „A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben” c. tanulmánya részletes forráskutatásokon alapuló munka, amelynek mind had-, mind településtörténeti vonatkozásai fontos, a további kutatás számára alapvető megállapításokat tartalmaznak. A dolgozat egyrészt tisztázza a magyar eredetű könnyű lovasságnak: a huszároknak I. Péter idején az orosz hadseregben való megjelenése körülményeit, másrészt ennek kapcsán rávilágít az ukrainai Új Szerbia elnevezésű terület betelepülésére, és ennek magyar vonatkozásaira. A tanulmány egyben az orosz hadtörténelem fontos szakaszának, a reguláris hadsereg kialakulásának folyamatába is betekintést nyújt.

A dualizmus korának történetét feldolgozó írások sorában *Tóth Ede* „Mocsáry Lajos az Osztrák-Magyar Monarchia kül- és belpolitikájáról 1870—71-ben” c. tanulmánya a Monarchia számára nagy dilemmát hozó porosz—francia háború időszakában vizsgálja meg Mocsáry állásfoglalását, mutatja be kevésbé ismert publicisztikai tevékenységét. Az adott időpont kül- és belpolitikai fejleményeit részletesen elemző dolgozat egyik legfontosabb eredménye, hogy bemutatja: Mocsáry Lajos, aki a nemzeti egyenjogúság bátor szószólójaként vált ismeretessé, a külpolitika kérdéseiben is széleslátókörű, jól tájékozott politikus volt. — A dualizmus utolsó éveinek nagy eseményét, Tisza bukását veszi vizsgálat alá *Galdintai József* „A Tisza-kormány bukása 1917-ben” c. tanulmánya. A kérdést új szempontok alapján feldolgozó munka szélesebb alapokon nyugszik, mint azt címe sejteti, mivel Tisza bukását nemcsak a magyar belpolitikai élet fejleményeibe s a Habsburg-monarchia viszonyaiba ágyazza be, de megrajzolja az eseményekben gazdag 1917. év tavaszának európai helyzetét is. A tanulmány egyben foglalkozik a Tiszát követő Eszterházy-kormány politikájával, összehasonlítva azt elődjével, párhuzamot vonva a két kormány helyzete, módszere és eredményei között.

Kürschner Béla „A Magyar Tanácsköztársaság kormányának lemondásának és a szakszervezeti kormány megalakulásának első visszhangja a Dunántúlon” c. tanulmánya gazdag forrásanyag alapján veszi vizsgálat alá a Tanácsköztársaság bukása utáni 2—3 nap dunántúli fejleményeit. Megállapításai szerint a Dunántúlon a forradalmi erők még ezekben a napokban is komoly erőforrásokkal rendelkeztek, és a reakcióval való nyílt összecsapás számukra szinte kivétel nélkül biztosította a győzelmet. A szakszervezeti kormányt az ország nyugati felében a forradalmi erők munkáskormányának tekintették, így az itt jelentős baloldali bázisra támaszkodhatott. Nem látszik indokoltnak tehát — állapítja meg a szerző — az új kormányának a polgári restaurációra irányuló sietése.

A kötet — és eddigelé a sorozat — egyetlen művészettörténeti tanulmánya, *Marosi Ernő* „A hazai művészettörténetírás romantikus korszaka” c. dolgozata érdekes tudománytörténeti témát dolgoz fel. Anyaga bővebb címénél, mert nem csupán az 1840-es évek táján kibontakozó hazai romantikus művészettörténeti szemlélettel, Henszlmann, Ipolyi Arnold, Rómer Flóris és mások nézeteivel és munkásságával foglalkozik — összehasonlítva azt a korabeli európai tudományos színvonallal. Egyben bemutatja a XIX. század második felében Magyarországon elvégzett restaurálási, műemlékvédelmi munkát, Storno Ferenc, Steindl Imre és Schulek Frigyes tevékenységét, valamint a munkájukat irányító megfontolásokat, alapelveket is.

A Sectio Historica VII. kötete tájékoztató munkájának hasznosságát csak növeli, hogy a tudományos étellel foglalkozó rovata beszámolót tartalmaz az egyetem történeti tanszékeinek 1957—62. évi munkásságáról. Emellett *László Gyula* „Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön” (1961), *Elekes Lajos* „Rendiség és központosítás a feudális államokban. Problémák a kérdés keleteurópai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarország viszonyaira.” (1962), *Pölskei Ferenc* „A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910” (1963), *Zsigmond László* „A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői 1918—1923” (1961), valamint *Kis Aladár* „Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén” (1963) c. munkákról közöl a kötet ismertetéseket. (A cikkek és a recenziók nyelve — kivéve Honfi József dolgozatát és az 1957—62-es évek munkáiról készült orosz nyelvű beszámolót — német.)

Mindent egybevetve elmondhatjuk, hogy a Sectio Historica szerkesztősége (titkára: *Diószegi István*) hasznos, nemzetközi viszonylatban is jelentős informatív munkát végez azzal, hogy a budapesti tudományegyetemen folyó történeti kutatómunka termékeit évről-évre jölszerkesztett évkönyv formájában a testvér- és rokonintézmények számára is hozzáférhetővé teszi.

URBÁN ALADÁR

**BUDAPEST TÖRTÉNETÉNEK BIBLIOGRÁFIÁJA. III. KÖT. — BIBLIOGRAPHIA
HISTORIAE CIVITATIS BUDAPESTINENSIS. TOM. III. 1686—1950.
GAZDASÁG. — RES OECONOMICAE**

([Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye. Főszerk. Zoltán József. Szerk. Berza László. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 1964. 639, 1 l.)

A Szabó Ervin Könyvtár 1963-ban kezdte meg a főváros történeti irodalmát összefoglaló bibliográfiai sorozat kiadását, amelynek soron következő kötete Budapest gazdasági élete feltárásához kíván vezérfonalat nyújtani. A kötet 15.592 címléírást tartalmaz s ezt az anyagot a gazdasági élet fő ágai (ipar; mezőgazdaság; kereskedelem; pénz- és hitelügy; közlekedés) szerint csoportosítja. E fő fejezeteket egy általános rész előzi meg, amely a gazdasági élet egészére vonatkozó irodalmat regisztrálja.

Mind az előző, mind a jelen kötettel kapcsolatban ki kell emelnünk a rendkívüli adatgazdagságot, valamint azt, hogy a címnyag igen tekintélyes részét annotációk kísérik, amelyek az egyes tételeket illetően további tartalmi útbaigazítást nyújtanak. Igen hasznos, hogy a bibliográfia feltünteti a Szabó Ervin-könyvtári jelzetet is, olyan önálló kiadványok esetében, amelyek a Könyvtárban megvannak.

A szép kiállítású kötetben az eligazodás a mutatók megjelenéséig a szakrendszer (a tartalomjegyzék) alapján lehetséges. Az anyagnak a fentiek szerinti nagy tematik tagolásához nem férhet kétség, s ezért a tájékozódáshoz elégséges alap, némely tekint. ben azonban a bibliográfia használata még sem problémamentes. Elsőként azt a körmenyt említenénk, hogy a rendezés során az azonos tárgyú címnyag nem feltétlenül került azonos szakcsoportba. Nyilvánvaló, hogy a szerkesztők az anyagot tematikai szempontok szerint kívánták rendezni, de e közben óhatatlanul kínálkozott az a lehetőség is, hogy bizonyos anyagrészeket merőben formális jegyek alapján alakítsanak ki. Így a *Címtárak* gyűjtőnév alá került címek egy részénél: pl. az általános gazdasági, vagy az általános ipari, ill. az általános kereskedelmi címtáraknál a „címtár” formai jellege azonos vagy majdnem egybe esik a tematikai ismérvekkel is, s így a besorolás nyilvánvalóan helyes, viszont az általános rész címtárai közé kereskedelmi-kereskedői

címtárak (263, 265. sz.), vagy az ipari címtárak közé egy-egy szakma címtárai (2746, 2747, 2749, 2750, 2751. stb.) is besorolást nyertek valószínűleg merőben a formális jelleg alapján. Helyesebb lett volna, ha az előbbieket a kereskedelmi címtárakhoz, az utóbbiakat pedig tekintet nélkül címtár-jellegükre az egyes szakmákhoz osztják be, aminthogy a Magyar Tőzsde-Kompassz (283. sz.) vagy a nemzetközi vásári címtár (7170. sz.) is elsősorban a *Tőzsde*, ill. a *Nemzetközi vásár* cím alá lett volna besorolandó. Ugyancsak a formai jegyek előtérbe kerülését találjuk az általános részben a *Gazdasági intézmények, egyesületek* cím alatt felsoroltak esetében. Az itt rendbe szedett intézmények, szervezetek stb. eredete, célja, rendeltetése annyira különböző, hogy egyrészt erőszakoltnak hat illetén csoportosításuk; másrészt igen nagy többségük minden különösebb nehézség nélkül besorolható lett volna a kötet más fő csoportjaiba, sőt mi több, jelen elrendezésben az utóbbi helyeken hiányoznak (pl. a hitelszövetkezetek, a Pénzügyi Központ, a TÉBE a pénz- és hitelügynél; a GyOSz a gyáripárnál; az OMGE a mezőgazdaságnál stb.). Ezzel szemben az 1885-i, valamint a millenniumi kiállítás anyagát szívesebben láttuk volna az *Általános részben*, mivel tematikájuk sokkal szélesebbkörű volt, semhogy az *Ipar* fejezetben lenne a megfelelő helyük. Nem volt szerencsés az sem, hogy az ebadóra vonatkozó szabályrendeletek az *Allattenyésztés* cím alá kerültek (6661, 6664 stb.).

A tájékozódás további elősegítésére fontos lett volna az azonos értékrendű címeket megfelelő betű- és számjelzésekkel ellátni; így elkerülhető lett volna, hogy a „szöveg-rész” azonos rendű címei különféle betűtípussal szerepeljenek és azonfelül a tartalomjegyzék tipográfiai elrendezésétől is különböznek.

Az előző kötetnél kevésbé találtuk zavarónak az egyes címeken belüli elrendezési elvet, nevezetesen, hogy az egyes fejezetek elején a bibliográfiák, majd a vonatkozó hivatalos jellegű címanyag (törvények, szabályrendeletek), azután az összefoglaló jellegű, ill. az általános természetű anyag, végül pedig a kérdés egyéb irodalma szerepel egymástól csupán csillaggal elválasztva. E részekben belül is vagy a logika, vagy a történetiség vagy pedig egyszerűen a betűrend az eligazodásnak. Helyesebb lett volna néhány visszatérő alcím alkalmazása. A jelen kötetben van néhány rész, főként a hosszabbra nyúlt általános jellegű fejezetek, amelyeknél egyik-másik rész hiánya, ill. az előbbi szempontok váltakozása hátráltatják a tájékozódást. Így jobbára a legmelyekben bontott fejezetek a legsikerültebbek, mint a kézművesipar, a nyomdaipar, a gépipar, az iparcikk- és az élelmiszer-kereskedelem, a pénzügyi intézetek, hidak, kikötők stb., amelyek gazdag és jól áttekinthető anyagukkal magukra vonják a figyelmet.

Nem volt szerencsés eljárás, hogy a legtöbb vállalat, szervezet vagy intézmény irodalmát mai elnevezésükből származó címszó alatt közli a szerkesztők (Budapesti Malomipari Vállalat; Április 4 Gépgyár stb.). Egy magát címében is „történeti”-nek mondó bibliográfia esetében történetitlen az olyan kategorizálás, amely bizonyos anyagrészeket a bibliográfia záró időhatáránál (1950) későbbi eredetű hivatalos elnevezésekből származtatott részcímeik alatt közöl. Helyesebb lett volna a kérdéses gyár stb. eredeti nevének részcírnként való alkalmazása; a mai elnevezést pedig zárójelben lehetett volna közölni.

Egy-két hiányra kell még felhívunk a figyelmet. Az általános részben nem találtuk az 1898—1901-ben kiadott Halász—Mandelló-féle Közgazdasági Lexikont, ellenében a 20-as évek végén megjelent Közgazdasági Enciklopédiával (47. sz.). Az előbbi közlése már csak kiváló bibliográfiai adataiért is kívánatos lett volna. 1900-ban jelent meg egy összefoglalás az addig megjelent magyar mezőgazdasági irodalomról az 1895-i mezőgazdasági statisztika „Végeredmények” c. utolsó kötetében (Magy. Stat. Közlemények, Új folyam XXVII. köt. 145—234. l.). Az árkérdés irodalmából hiányzik a Magyar Közgazdasági Társaság által rendezett ankét anyaga (A drágaság. Bpest. 1912, XIII, 454 l.). Nem találtunk egyetlen újságcikket sem a Duna—Tisza-csatorna építkezésének az 1940-es évek második felében történt elkezdéséről sem.

E hiányok amelletts is tanúskodnak, hogy még egy ilyen nagy terjedelmű bibliográfia munkálatai során sem lehet maradéktalanul számbavenni a nagyon is szerteágazó irodalmat; a gyűjtésnek egy ponton határt kell szabni. Az általunk tett néhány észrevétel ellenére e bibliográfia mégis — nagy vonalaiban mindenképpen jó — rendet szab az eddig feltáratlansága következtében csaknem használhatatlan irodalomnak, s ez egymagában is olyan érdem, amely a talán sok vonatkozásban háládatlan bibliográfiai munka iránt elismerésre készlet.

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS 1964.
SERIES HISTORICA

(Szeged, 1964)

H. Drozdik Margit, „Adalékok a XVI. századi Németalföld és a magyar humanizmus kapcsolatához” c. rövid írása Oláh Miklós és Forgách Ferenc, a század magyar humanizmusának e két, egymástól elütő és mégis tipikus alakjának diplomáciai tevékenységét teszi vizsgálatá tárgyává. Célkitűzése a németalföldi és magyarországi humanizmus kapcsolatának néhány szálát megmutatni két jelentős képviselőjük tevékenységén keresztül. Talán határozottabban meg kellett volna azonban különböztetni Erasmus és Oláh Miklós gondolatvilágában a közös ideológiából és a pillanatnyi politikai helyzet hasonló megítéléséből származó érintkezési pontokat; s nem érezzük bizonyítottnak a németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatában — jelen esetben Erasmus és Oláh Miklós ismeretségében — a törökellenesség ilyen erős összetartó voltát. Így a dolgozatban háttérbe szoríthatnak a kulturtörténeti vonatkozások, s inkább korabeli diplomáciatörténeti adalékokat kapunk. Így nem domborodik ki az a különbség sem a tanulmányban, amely a Habsburg-uralkodók és az erdélyi fejedelmek körül kibontakozó humanista gondolkodók között fennállott s melyre a szerző egyébként egy mondatban utal is. Pedig Forgách Ferenc pályája éppen ezt példázhatná Oláh Miklós — és egy rövid kitéréssel Verancsics Antal — mellé állítva.

Gyivicsán Anna, „Adalékok a csehszlovák és magyar kommunisták kapcsolatához (1937—1939)” a két pártnak a területrevíziók idején kifejtett nacionalizmusellenes tevékenységét — mind a csehszlovák burzsoá nacionalizmus, mind a magyar „nagy-hatalmi törekvések” elleni állásfoglalását — fogja össze logikus és igen világos gondolatmenetű cikkben. Nem is annyira a magyar, mintsem inkább a csehszlovák kommunisták álláspontjának ismertetése és elemzése az, amely újnak számít történeti irodalmunkban. (A cseh és szlovák autonomista törekvések szükségszerű elvetésének indoklása; a dunai államok kommunista pártjainak kísérlete a közös álláspont kialakítására.) A jól megírt tanulmányt két Somogy megye történetét tárgyaló írás követi: *Kávássy Sándor*: „Somogy megye direktóriuma 1919-ben” és *Kováts Zoltán*: „Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban”. Az előbbi a Széchenyi Aladár főispán lemondása után hatalomra került direktórium tevékenységét ismerteti 1919. március 10. és 1919. március 19. közötti napokban, bemutatva a megyei vezetésért a szociáldemokraták és kiscgazdák között kibontakozó harcot. A történeti statisztika tárgyából vette témáját Kováts Zoltán cikke, mely alapos felkészültségről tanúskodva közelíti meg Somogy XVIII. sz. közepi demográfiai viszonyait.

Polányi Imre a „Kivándorlás kérdéséhez” című tanulmányában a magyarországi szlovákok kivándorlását követi nyomon s megállapítja, hogy annak okai elsősorban a századforduló Magyarországnak agrárviszonyaiban és a nemzetiségi elnyomatásban keresendők. E viszonyok ismertetése, a felvidéki parasztság nyomorúságának ilyen részletes taglalása nem minden esetben látszik indokoltnak, mert hosszú oldalakon keresztül a történeti irodalomban ismert eredményeket mutat ki helyi viszonylatokban. A kérdésre vonatkozó eddigi magyarnyelvű irodalomhoz új adalékokat szolgáltat viszont a szerző, amikor ismerteti az Amerikába szakadt szlovákok és monarchiabeli honfitársaik politikai mozgalmai közötti összefüggéseket, megállapítva, hogy az amerikai szlovákok körében fellelhető politikai irányzatok megfeleltek a hazaiakénak. Érdekes a kivándorolt szlovákok magyar-ellenes megmozdulásainak leírása s annak kimutatása, hogy az amerikai szlovákok sokféle politikai irányzatai között egység csak e magyar-ellenességben mutatkozott (261. l.). Mindezt a szerző — szoros összefüggésbe hozza a magyar uralkodó osztályok korlátolt nemzetiségi politikájával.

GLATZ FERENC

VECSÉS KÖZSÉG 175 ÉVES. VECSÉS KÖZSÉG TÖRTÉNETE 1786–1961

Szerk. Hetényi Rezső

(Vecsés. Községi Tanács. Budapest, Akadémiai Nyomda. 1962. 191 l.)

Egy, a fővároshoz közel fekvő, annak hatása alatt fejlődő falu történetét ismerheti meg Hetényi Rezső és Lakatos Ernő tanulmányából az olvasó.

Amunka első része 1950-ig foglalkozik a község történetével. Vecsés község 1345-ben szerepel először oklevélben, ekkor már temploma is van, de egy 1323-as oklevélből már ismert a Wecherchi családnév, mint birtoktulajdonos neve, s mivel feltehetően a tulajdonos a nevét a birtoktestről kapta, a falu meglétével már korábban is számolhatunk. A falunak, elpusztulásáig, amely feltehetően Buda 1541-es ostroma után következett be, több tulajdonosa volt, és igen sokszor cserélt gazdát.

1786-ban került sor a falu újratelepítésére, amikor Ecserről, Maglódról, Soroksárról, Dunaharasztról, Taksonyból és Nagykovácsiból 50 család (ebből 29 német) települt be. A szerzők fényt derítenek a betelepülés körülményeire, majd a falu társadalmát elemzik.

1840-től a Belga Bank bérlí a falut, s belterjesebb gazdálkodásra ösztönzi a falu népességét. A század 80-as éveiben lejátszódó mezőgazdasági válság hatására a már addigra felaprozódott telkeken élő népesség teljesen áttér a zöldség- és gyümölcsstermesztésre, és a fővárosban jó felvevő piacra talál.

A gazdasági fejlődés raja mellett élénk táru a helyi politikai és társadalmi élet képe: az SZDP és KMP helyi szerveinek megalakulása és harcuk; megismerjük a Tanácsköztársaság helyi szerveinek vezetőit és tagjait. Megtudjuk, hogy a falu népessége a két világháború között 3000 erdélyi menekülttel szaporodik, akik — mint sokan régebbi lakosok közül is — nagyrészt a fővárosban találnak munkát. Így Vecsés, zöldségellátó centrum szerepe mellett, munkás peremváros jellegét is magára ölti. Ez a társadalmi többrétűség mutatkozik meg a két világháború között működő többféle társadalmi egyesület, kör szerepében is. A felszabadulás utáni időkből megismerjük a helyi Nemzeti Bizottság szerepét, a földosztást, a ki- és betelepítési akciókat s azok hatását a falu fejlődésére.

A második rész „Vecsés története a tanácsválasztástól napjainkig” címet viseli. Egy rövid, összefoglaló fejezettel kezdődik, amelyből nagyon szépen elénk tárul, hogy a szocializmus alapjainak lerakása helyi viszonylatban, egy falu viszonylatában, milyen konkrét intézkedésekkel történik. Az ezt követő fejezetek felmérik, hogy a helyi ipari és mezőgazdasági üzemek, politikai, közigazgatási és kulturális szervek stb. milyen munkát fejtettek ki az utóbbi tíz év alatt; majd a helybeli veteránok megemlékezései következnek a helyi munkásmozgalom történetéről, a község felszabadulásáról.

Az értékes és hasznos kiadvány érdemeinek hangsúlyozása mellett a falusi osztályharc ábrázolásában, a gazdasági és társadalmi struktúra alakulásának rajzában helyenként még több-kevesebb hézagot észlelünk. Ez valószínűleg összefügg a rendelkezésre álló forrásanyag egyenlenségével, amelyet csak az országos történet problematikájával szorosabb összefüggésbe hozott vizsgálat küszöbölhet ki.

A munka népszerűsítő jellege megkövetelné bizonyos történeti fogalmak s idegen elnevezések megmagyarázását. Ugyanakkor nem követelmény itt a község felszabadulás utáni történetében a helyi szervek majd összes dolgozóinak névsor szerinti felsorolása.

Mindent egybevetve: szükség van ilyen jellegű munkákra; a Vecsési Tanács példáját, mindenképpen, még sok más községünk helyi vezetősége követni fogja.

SELMECI LÁSZLÓ—SCHWARTZ MÁRTA

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK.

13. évf. (1966) 3. sz. MUNK KÁROLY: *A szocialista hadseregek kialakításának néhány kérdéséről.* A szocialista hadsereg politikai irányítási struktúrájának alapelveit tisztázza, elsősorban a Vörös Hadsereg politikai irányítása kiépülésének történeti tapasztalatai alapján, főleg Frunze műveire támaszkodva. Megállapítja, hogy a szocialista hadseregek legfőbb politikai irányítását a párt központi vezetősége végzi, a hadseregben döntő fontosságú ezen irányítás szervezetének, a hadsereg párt-szervezeteinek és a politikai tiszt-apparátusnak kiépítése, s végül, hogy a hadsereg párt-szervezeteinek szoros kapcsolatát kell fenntartania a területi párt- és állami szervekkel. — KURT SCHÜTZLE: *A Német Nemzeti Néphadsereg a Varsói Szerződés hű tagja.* Ismerteti a Német Demokratikus Köztársaság hadseregének létrejöttét és szervezeti fejlődését, szoros összefüggésben az adott időszak politikai eseményeivel. — SZANATI JÓZSEF: *A tábori tüzérség fejlődése az első világháborúban.* Elemzi a tüzérség technikai fejlődését az első világháború idején, az első világháborúban résztvevő egyes hadseregek tüzérséggel való felszereltségét, és ennek során bemutatja, hogy a tüzérség az első világháború során segédfegyvernemből önálló fegyvernemmé fejlődött. A tanulmány második része behatóan elemzi a tüzérség harcban való alkalmazásának, a tűzvezetés módjainak fejlődését a háború folyamán. — BENDE LAJOS: *A mohácsi csata.* A tanulmány mondanivalójának gerince a csata helyének tisztázására vonatkozó koncepció. Szerző szerint Földvár község, amelynek közelében a csata lezajlott, Papp László véleményétől és ásatásainak eredményétől eltérően a mohácsi síkság délkeleti sarkában, a buziglicai erdtől Majs felé menő út mentén, a domb alatt volt. Ezt a feltevést a tanulmány krónikák, elsősorban Brodaries alapján valamint bő oklevél-adatokkal bizonyítja. Megvizsgálja a munka a csatában résztvevő török és magyar csapatok

számarányát, és megállapítja, hogy feltehetően hetvenezer török katona állt szemben harminckilencezer magyarral. A továbbiakban részletesen elemzi a csata lefolyását, rekonstruálja mindkét fél haditervét, hadserege felállítását. — NAGY GÁBOR: *Emlékeim a magyar néphadsereg születéséről (Visszaemlékezés).* A szerző az 1945. február 20-án a perccsenyi fogolytáborban megalakult 17/2-es zászlóalj, majd a demokratikus magyar hadsereg hatodik hadosztálya kötelékében szolgált nevelőtiszt beosztásában. Érdekes adalékokat közöl a demokratikus hadseregben folyó politikai-nevelő, agitációs-propaganda, valamint pártmunkáról. Mint résztvevő, emlékei alapján ismerteti a MKP Első Katonai Konferenciájának lefolyását 1945 nyarán; ez az értekezlet jelölte ki a hadseregben folyó kommunista politikai munka irányelveit. — KALMÁR JÁNOS: *A budai vár feltárásának fegyverregészeti leletanyaga.* A XV–XVII. századból származó leletanyag elsősorban magyar és török eredetű fegyvereket tartalmaz, melyeket a szerző részletesen ismertet. — ELŐD IMRE—BUGYI BALÁZS: *Adatok a magyar katonai röntgenológia történetéhez.* A röntgen-átvilágítás magyarországi katonai alkalmazása első előfordulásainak adatait gyűjti össze az első világháború befejezéséig tartó időszakra vonatkozóan. — NAGY LÁSZLÓ: *Megjegyzések „A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai” című tervtanulmány I. részéhez.* A közlemény az idézett tervtanulmány néhány pontatlan megfogalmazását bírálja. Érint néhány lényeges elvi kérdést: kétségesnek tekinti A. N. Szaharov egy 1964-ben a Voproszi Isztorii-ben írt cikke alapján azt, a tervtanulmány által elfogadott nézetet, hogy Magyarországon és általában Kelet-Európában a XVI–XVII. század még nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka volt, hanem későfeudalizmusnak tekinthető. Bírálja továbbá a tervtanulmányt a magyar függetlenségi harcok értékelésével kapcsolatos álláspontját, hogy ti. a magyar

történelmet csak osztályharcok és nem osztályharcok és függetlenségi harcok történetének tekintette. — Sz.

TÖRTÉNELMI SZEMLE IX. évf. (1966) 2. sz. — A szám vezető helyen közli RÁNKI Györgynek az MTA Történettudományi Intézete igazgatóhelyettesének Molnár Erik temetésén mondott búcsúszavait. — HECKENAST GUSZTÁV *A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete* című tanulmányában — az 1959–1964 között Észak-Borsodban és Nyugat-Magyarország különböző helyein végzett ásatások eredményei alapján — nagy vonalakban felvázolja a tatárjárás előtti magyarországi vaskohászat történetét. A honfoglalást megelőző kor örökségét vizsgálva bírálja a régebbi szakirodalomban található, a római kortól számított, felvidéki és vajdahunyadi vaskohászati kontinuitás elméletét. A nyelvészet, a néprajz adatait is segítségül véve bizonyítja a honfoglaló magyarok kovácsmesterségének technikai színvonalát és szakrális vonatkozásait. Ez utóbbiból kiindulva, Györffy Györgynek a honfoglaló magyarok kettős fejedelemségére utaló megállapításaira támaszkodva, Kurszán vezér kendjeinek Vas megyei vaskohászatát részletezi. A kendeik mellett más török eredetű elemek és szlávok egyidejű vaskohászatának meglétét is kimutatja. Nézete szerint „Vasvár a X. századi és későbbi nyugat-magyarországi vasművelés adminisztratív központja volt”. Nevét e funkciójából nyerte. A nyugat-magyarországi vaskohászat termékei a XIII. században versenyképtelenné váltak a fejlettebb nyugati vasárukkal szemben. A XIII. század derekán az említett területeken viszonylag rövid idő alatt megszűnt a vaskohászat. A tanulmány ezután az észak-borsodi vasvidék kérdéseivel foglalkozik. A területi körülhatárolás után megállapítja, hogy az itt feltárt — X–XII. századra datált — vaskohók üzemeltetését a szláv lakosságnak kell tulajdonítani. A termelés feletti ellenőrzést a magyar államszervezet végezte. Erre utalhat a Borsod megyei Vasvárnak a vasvidék felügyeletében betöltött szerepe. Bizonyítást nyer a továbbiakban, hogy az „észak-borsodi vaskohászat megelőzte az állandó falutelepülések kialakulását”. E területeken a vastermelés a Sajótól északra a XII. században, délre pedig a XIII. század közepén szűnt meg. Ennek okára nézve — a további kutatás igényére hivatkozva — inkább csak feltevéseket ad a szerző. Végül a mecseki vaskohászatról esik szó. Az eddigiekkel szemben régészeti bizonyítékok itt még nem kerültek elő, ezért elsősorban okleveles forrásra, hely-

nevek anyagára támaszkodik ebben az esetben a tanulmány. Megállapítja a szerző, hogy az előzőekben említettekhez képest a mecseki vastermelés nem volt jelentős. Az előállított termékekből István király adományozása után a pécsváradi monostoron kívül a veszprémvölgyi apácázárda is részesedhetett. A mecseki területeken a honfoglalás előtt kezdődött a vastermelés, a XI. században valószínűen, a XIII. században bizonyosan megvolt és feltehetően a török hódításig fennmaradt. — VÖRÖS ANTAL *A paraszti termelő munka és életforma változásai a Dunántúlon, 1850–1914 c.* tanulmánya a jobbgyélfelszabadítás és az első világháború közötti mezőgazdasági termelés fejlődését vizsgálva megállapítja, hogy a jelzett időszakban a Dunántúlon volt a leggyorsabb a hazai mezőgazdaság fejlődése. Ez megmutatkozott az állattenyésztés, a szántógazdálkodás, a növénytermelés helyzetének alakulásán is. Az átalakulásnak a legnagyobb lökést a tengerentúli gabona és gypjú megjelenése adta. A paraszti termelés intenzitása rohamosan növekedett, noha a régi gazdálkodási formák, az évszázados szokások, életmód sok eleme továbbra is fennmaradt a parasztság körében. A szerző áttekinti a korabeli paraszteselád hétköznapijait, leírja, hogyan alakult a család férfi- és nőtagjainak helyzete e munkamegosztásban: a vetés és aratás idején erős igénybevétel, az év többi részében inkább csak tétlenkedés. Az aszszonyok munkája elsősorban a háztartás ellátása, szövés, fonás, varrás volt (színpompás népviseletek). Az agrárszűkösség megváltoztatta ezt a patriarchális életmódot: a gabonaárak esése és az alig trágyázott földek kimerülése miatt a gabonatermelés elvesztette jövedelmezőségét, az új, több munkaerőt igénylő intenzív gazdálkodás a család fiatalabb és öregebb tagjainak is a munkába történő bekapcsolását kívánta, az intenzív gazdálkodás pedig fokozott szakértelmet, jobb munkavezetést igényelt. A századfordulóra bekövetkező változás éreztette hatását a parasztság életmódjában is. Az idő pénz lett, a parasztnak minden erejükkel a termelésre kellett koncentrálni. Megszűnnek a többnapos lakodalmak, a díszes népviseletek. A tanulmány végül a paraszti életforma e változásait összefüggésbe hozza a paraszti gazdálkodás, illetve a paraszti társadalmi rétegződés folyamatával. — BEREND T. IVÁN — RÁNKI GYÖRGY: *Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867–1914.* A tanulmány abból indul ki, hogy a XIX. századra vonatkozó magasszínvonalú gazdaságtörténeti kutatások mindeideig nélkülözték a nemzeti jövedelem és a tőkefelhalmozás belső forrásainak, „vala-

mint a külső és belső források arányának behatóbb elemzését. Ezt a hiányt kívánja áthidalni a jelen munka, midőn a fenti kérdést egymásutáni három periódusban (1867—1873, 1873—1900 és 1900—1914) vizsgálja. Megállapítja, hogy ebben a periódusban a mezőgazdaság termelési értéke háromszorosára, az iparé tizennégyeszeresére nőtt, az évenkénti növekedés tehát a kiegyezéstől a világháborúig a mezőgazdaságban 2,6, az iparban 11,2%-ot tett ki. Elsősorban a termelés ugrásszerű növekedése képezte az alapját a nemzeti jövedelem négy és félszeres emelkedésének, ami az egyes periódusokban 3,7; 3,9 ill. 2,9%-os évi ütemnek felelt meg. Az utóbbi számok a növekedés lassúbbodását jelzik a századforduló után, s arra vallanak, hogy a magyar gazdasági fejlődés a XIX. század utolsó negyedében volt a legrohamosabb. A szerzők megállapítják azt is, hogy a nemzeti jövedelem vázolt emelkedéséhez szükséges beruházások 60%-a belső erőforrásokból származott, és a külföldi tőke igénybevétele 40%-os arányban történt. A szakaszon belül az első tíz évben a külföldi beruházások az összes befektetésnek több mint felét biztosították, a századforduló után viszont ezek összege negyedére zsugorodott. — SÁGVÁRI ÁGNES *Népfront és proletárdiktatúra* c. cikkében a magyar népi demokrácia történetében 1947—48 folyamán végbement fordulattal foglalkozik, és adalékokat kíván nyújtani ahhoz a vitához, mely egy ideje a történészek körében a társadalmi polarizáció jellegéről, abban a nemzetközi tényezőkhöz szerepéről, valamint a dogmatizmus hatásának kezdeteiről és annak társadalmi és elméleti alapjairól folyik. A szerző megállapítja, hogy az Egyesült Államok által a háború befejezése óta egyre fokozott provokatív politika, melyről nyilvánvalóvá vált, hogy nem átmeneti, hanem megfontolt és előkészített lépések sorozata, tette időszerűvé a belső osztályharc menetének meggyorsítását, az 1945—46-ban a párt által kidolgozott elképzelések módosítását és új stratégia kidolgozását. A nemzetközi események, a Truman-elv meghirdetése és a Marshall-terv felmerülése jutott kifejezésre az az 1947-es választás után kibontakozott kormányválságban. Polarizáció indult meg a Kiszgázda és a Szociáldemokrata Pártban, a belső harcok során azonban a baloldali szárnyak kerültek fölénybe 1947 utolsó hónapjaiban. Ugyanakkor az imperializmus nemzetközi támadása szükségszerűvé tette a demokrácia erőinek megszilárdítását és szervezettebbé tételét, ami a Tájékoztató Iroda felállításában jutott kifejezésre. Az imperialista támadás hatására vált szükségessé a népi demokratikus átalakítás

ütemének gyorsítása, az összehangolt cselekvés fontossága, az azonos célok hangsúlyozása. Ez viszont háttérbe szorította a szocializmus építésének népi demokratikus vonásait és az egyes országok sajátos fejlődéséből és helyzetéből eredő ütembeli eltérés követelményét. A forszírozott ütem betartására és formai egységre is törekvő kommunista pártok és a széles tömegek között ebből eredően keletkezett bizonyos távolság. Ehhez elméletileg alapot nyújtott a Tájékoztató Iroda 1947-i konferenciája is, melyen Zsdanov — ellenétben Gomulka álláspontjával — az antifasiszta szövetségi rendszer leolvasásával, a volt szövetségesek jelentős részének az amerikaellenes, anti-imperialista harctól való távolmaradásával számolt, s ezek közé sorolta a szociáldemokrata vezetők nagy részét is, kiket az imperializmus ügynökeiként bélyegzett meg. Így kérdésessé tette az elmúlt évtized legfontosabb eredményét, a szociáldemokrata baloldali mikristályosodását és a vele való együttműködés lehetőségét. Ugyanakkor a konferencián a népfront további sorsát illetően is két vonal jelentkezett, a Gomulka által képviselt „lengyel út”, mely a pártkoalíció keretében kívánta a további fejlődést, és a Kardelj által védett „jugoszláv út”, ami a többi pártok kikapcsolása mellett a tömegek alulról történő szervezését tekintette egyedül elfogadható módszernek. Ha az utóbbi meg is felelt Jugoszlávia történelmi fejlődésének, ennek általánosítása nem volt lehetséges. A magyar párt vonalában egyelőre ingadozás, a nemzetközi helyzet további éleződésével kapcsolatban és a Jugoszláv Kommunista Pártot elítélő határozat eredményeként 1948 tavaszán pedig élesebb törés következett be. Az imperializmus 1947-i támadása tehát egyfelől felgyorsította a szocialista fejlődést és elősegítette a szocialista erők tömörülését, másfelől viszont megakadályozta a szocialista forradalomhoz vezető út új formáinak funkcionálását és ezek elméleti általánosítását. — A Szemle rovat közli NAGY LÁSZLÓ választár R. Várkonyi Ágnes Módszertani megjegyzések c. cikkére, ahol a szerző fenntartja korábbi nézetét arra vonatkozóan, hogy a haza fogalma már a Bocskai-féle harc kezdetén, a nemesség csatlakozása előtt felmerült. — TÖMÖRY MÁRTA *Vita dr. Paulányi Oszkár „Termelés és vállalkozás a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán” című monográfiájáról* a MTA Történettudományi Intézet feudáliskori magyar osztályán, 1965. február 5-én tartott vitáját ismerteti. — K. — O.

VILÁGTÖRTÉNET 1966. 11. sz. — A dokumentációs cikkek és a könyvszemle

jelentős része *A szovjet történettudomány az egyetemes történetről* c. téma köré csoportosul. — Az ázsiai termelési módról az utóbbi időben szovjet, francia, csehszlovák marxista folyóiratok hasábjain s nemzetközi tudományos fórumokon folyó, egyre jobban kiterjedő vitáról P. MAYER MÁRIA ad áttekintést, kiemelve a kérdés historiográfiai vonatkozásait, többek közt az ázsiai termelési mód Marx által leszűrt ismérveit. L. SZ. VASZILEV és I. A. SZTUCEVSKIJ *A kapitalizmus előtti társadalmak keletkezésének és fejlődésének három modellje* címen ismerteti a kérdés jelenlegi állását főleg a szovjet és a francia marxista történetírás tükrében, s kísérletet tesz a szétágazó álláspontok egyeztetésére. Véggöveztetése az, hogy „a kapitalizmus előtti konkrét társadalmak minden sokrétűsége behelyezhető a két alapvető és egymás között elvből különböző, szakaszosan egymást követő formáció, az elsődleges (ősközösségi, osztálytagozódás előtti) és a másodlagos (osztálytagozódás) társadalomba. Emellett a kapitalizmus előtti másodlagos formáció, mely a magántulajdonon és a saját, valamint az idegen lakosság gaztlaságon kívüli kényszerén alapszik, három alapvető modifikációval rendelkezik — az »ázsiai«, az »antik« (rabszolgatartó) és a »feudális« változatokkal. E három közül legtökéletesebb és leghaladóbb a feudális. A feudális formációt joggal tartjuk a kapitalizmus előtti másodlagos formációk fő és alapvető variánsának, mely az egész formáció arculatát megszabja. Hiszen a típusa szerinti feudális kizsákmányolás elemei még az ősidőkben keletkeztek, a civilizáció és az osztálytársadalom legelső lépéseitől kezdve, és napjainkig fennmaradtak. Emellett a kapitalizmus előtti másodlagos formáció fennállásának utolsó szakaszában valamennyi többi modifikáció között vitathatatlanul a feudalizmus volt a túlsúlyban.” — Z. V. UDAL'COVA *A feudalizmus keletkezésének problémái a legújabb szovjet művekben* c. rövidített beszámolójában azt emeli ki, hogy a korai feudális struktúrára való áttérés különböző termelési módok és ezek kombinációja alapján történhetett. A világ egyes országában és korszakokban pl. a feudalizmus a rabszolgatartó társadalom felbomlása révén jött létre, míg máshol közvetlenül a törzsi-ősközösségi viszonyokból alakult ki, ismét máshol a kettőnek különböző arányú szintézise volt a feudális fejlődés kiindulópontja. — A. Z. MANFRED *Az újkori történelem legfontosabb problémái a szovjet kutatásokban* címmel az újkori szovjet történetkutatás legfőbb eredményét az europaentrikus szemlélet lektüzdésében és a valóban egyetemes történeti szemlélet

kialakításában látja. Ennek terméke az 1956 óta megjelenő tizkötetes szovjet Világtörténelem. — *A nemzetközi munkásmozgalom kérdései a szovjet történetírásban* címmel JEMNITZ JÁNOS és L. I. ZUBOK közöl beszámolót. Jemnitz János kiemeli a második marxista nemzedék, köztük az orosz D. Rjazanov és J. Sztelklov érdemeit az I. Internacionálé történetének feldolgozásában, ismerteti az 1930-as évekkel meginduló s 1957–60 közt új lendületet vevő nagyszabású szovjet forráskiadványokat és az újabb feldolgozásokat, kiemelve a centenárius alkalmából megjelent kétkötetes Pervuj Internacionálé (1864–1876) c. reprezentatív kiadványt. L. I. Zubok a II. Internacionálé történetének Marx, Engels, Lenin műveiben található tudományos irányvonalát rekonstruálja. Ehhez alkalmazkodtak — nem minden dogmatizmus nélkül — a 30-as évek szovjet történészei. Sztálinnál aztán bekövetkezett a II. Internacionálé teljesen negatív értékelése, amely egybestoma az Internacionálé történetének két, egymástól világosan megkülönböztethető szakaszát. Az első időszakot (1889–1904) a munkásmozgalom viszonylag békés fejlődése, továbbterjedése, az anarchizmussal és a reformizmussal szembeni megerősödése, a proletárszervezetek szaporodása jellemzi. A második időszak (1905–1914) az osztálykonfliktusok éleződésének, a nemzetközi munkásmozgalom belüli két irányzat összecsapásának kora. A harc különösen kiéleződött az 1905. évi első orosz forradalom idején. A forradalom leverése után megerősödött a reformizmus, kialakult a centrizták és a nyílt opportunisták blokkja, amely tagadásba vette a marxizmus alapvető tételeit, és végeredményében a II. Internacionálé bukását okozta. — JÓZSA SÁNDOR *Kína történetének kutatása az orosz és a szovjet történettudományban* c. cikke bevezető részében ismerteti e tárgy kör néhány alapvető orosz forrásmunkáját, majd a XVI–XVII. századra visszanyúló orosz–kínai kapcsolatok történetével foglalkozik. Az orosz sinológia alapját az 1727-ben létrejött pekingi orosz pravoszláv misszió vetette meg, amelynek legkiválóbb képviselője N. J. Bicsurin, a híres polihisztor. Az 1840-es években főleg az Orosz Földrajzi Társaság és a különböző egyetemi fakultások, tudósközpontok új lendületet adtak az orosz orientaliztika fejlődésének, amelynek azonban állandóan gyenge oldala volt a társadalomtudományi érdeklődés hiánya. Ezt igyekezett megszüntetni az 1922-ben szervezeti keretet nyert szovjet orientaliztika, amelynek felvirágoztatásában nagy szerepe volt N. Ja. Marr tudomány-szervező munkájának. A 20–30-as évek

jellemző műfaja a kisebb-nagyobb tanulmány volt. A 30-as évek végének nemzetközi eseményei és a kínai forradalom győzelme meghozta a nagy monográfiákat is. A jelentősebbeket a cikk röviden ismerteti. Részletesebben foglalkozik R. V. Vjatkin és Sz. L. Tihvinszkij sinológusok A Kínai Népköztársaság történettudományának néhány problémájáról c. elvi jelentőségű cikkével, amely az europacentrizmust felváltó sinocentrizmusban és a tudományos elzárkózásban marasztalja el az 1959 utáni évek kínai történettudományát. — J. F. JAZ'KOV *Az Amerikai Egyesült Államok legújabbkori történetéről írt szovjet művek 1960—1964* címen tájékoztatást nyújt az USA történetéről legújában publikált hatalmas szovjet összefoglaló munkáról és alapvető jelentőségű tanulmányokról. Ezeknek a munkáknak középpontjában az amerikai gazdasági fejlődés, a munkásmozgalom, a bel- és a külpolitika kérdései állnak. Nem fordítanak viszont kellő figyelmet az amerikai haladó mozgalma, a 30-as évek reakció és fasizmus elleni mozgalma, ezen belül a roosevelti New Deal, az amerikai izolacionizmus, az agrárkérdés történetére, a második világháború után pedig az állami monopólium s a jelenlegi amerikai munkásmozgalom problémáira. — SOBIESKI ARTUR *A szovjet történetírás Latin-Amerikáról* címen két szakaszban, 1924—1946, ill. 1947-től napjainkig ismerteti a Latin-Amerikával foglalkozó szovjet történetírás fejlődését és tematikáját. Az első szakaszra a kezdeti nehézségek, a szakemberhiány, az öletszerű témaválasztás és a népszerű történeti feldolgozások a jellemzők. A latin-amerikai történet problémakörén belül különösen megragadta a szovjet történetírók figyelmét a pánamerika-

nizmus ideológiája, szervezete és politikája. Ennek a kezdeti periódusnak legjelentősebb alakja az agrártörténettel foglalkozó fiatalon elhunyt V. M. Mirosevszkij. Az 50-es évek elejére megszűnt a szakemberhiány; a témaválasztás ennek ellenére még mindig a felületen mozog. Az 50-es évek derekán végre sokat ígérő tudományos munka bontakozik ki a Latin-Amerikai Intézet kebelében és két szovjet történettudományi folyóirat hasábjain. Bár a témaválasztás most már sokkal tervszerűbb, még mindig vannak a kutatás által megkerült fehér foltok. A cikk befejező része a Latin-Amerikáról az utóbbi időben megjelent nagyobb igényű összefoglaló munkákat és a latin-amerikai függetlenségi háború megindulásának 150. évfordulója alkalmából Moszkvában megrendezett tudományos ülészak anyagát ismerteti. — I. SZINYICINA *A Szovjet Tudományos Akadémia Afrika-Intézete* címmel az 1960-ban megalakult intézet tudományos munkásságáról ad áttekintő képet és értékelést. Az intézet munkájának középpontjában az afrikai országokban végbement társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális változások, az afrikai államok nem kapitalista úton történő fejlődése s gazdasági önállóságuk problémája áll. Ezenkívül behatóan foglalkozik az intézet az afrikai neokolonializmus, munkásmozgalom, afrikai egységmozgalom, a nemzeti felszabadító harcok, az afrikai—szovjet gazdasági, technikai, tudományos kapcsolatok, az afrikai ideológia (afrikai szocializmus, afrikai egyéniség) tematikájával is. — *A Szemle rovat* Módszer és szintézis — Középkor — Újkor — Legújabb kor tagolásban mintegy félszáz külföldi marxista és nem marxista történeti műről ad részletes tájékoztatást. — B.

Egyéb tudományos folyóiratok

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. IX. évf. (1966) 9. sz. — CSIZMADIA ERNŐ, ZSARNÓCZAI SÁNDOR *A parasztság gazdasági-társadalmi viszonyainak átalakulása a Magyar Népköztársaságban. A magyar mezőgazdaság átszervezése az egységes szövetkezeti parasztság kialakulása objektív és szubjektív feltételeinek fejlődéséről ad áttekintést, összefüggésben a pártnak az utóbbi években ezzel kapcsolatban folytatott politikájával. — ALVARO DELGADO* Kolumbia munkásosztályáról: összetételéről, politikai arealutáról ír; röviden végigkíséri a kolumbiai munkásmozgalom útját is, bemutatja, hogy a század elején kezdődő sztrájkharcok (1903, 1910) miként fejlődtek a 20-as, 30-as évek mozgalmain keresztül egy tuda-

tos, a kommunisták vezetésével harcoló munkásmozgalommá. — *Ne feledjük a történelem tanulságait!* címmel a lap visszaemlékezéseket közöl a spanyol polgárháború kitörésének 30. évfordulója alkalmából. — ENRIQUE LISTER, a köztársasági hadsereg volt tábornoka a háború nemzeti-forradalmi jellegét elemzi s hiányolja, hogy eddig még nem született meg méltó történeti összefoglalása a polgárháború eseményeinek. — EUGENIUSZ SZYR kifejti, hogy ha nincs a német és olasz beavatkozás, a köztársaság győzött volna. A polgárháború jelentőségét abban látja, hogy eltolódott Hitler terveinek megvalósítása, sok tapasztalatot adott a partizánháborúhoz, a népi kormányok tulajdonképpen a népi

demokratikus államhatalom kifejlődését jelentették, a Népfront 1936. február 16-i parlamenti győzelme példát adott, hogy miként lehet a tőkés államban a demokratikus jogokat felhasználni népi kormány megalakítására. — PAUL VERNER rámutat: a hitleri Németország most előkerült külügyminisztériumi dokumentumai bizonyítják, hogy Franco a német és olasz segítséggel nélkül nem verhetné volna le a köztársaságot. A német monopoltőke szerepét hangsúlyozza a beavatkozás megindításában. — CESARE COLOMBO hangsúlyozza: a spanyol polgárháborút a nemzetközi munkásmozgalom 20—30-as években történt fellendülésébe kell beilleszteni. — ARCHIBALD BROWN sajtó útját mondja el, mint jutott az amerikai ifjúmunkásmozgalomból a spanyol polgárháborúba. Adalékokat közöl az amerikai szolidaritási mozgalom történetéhez, melyben hazatérése, 1938 után vett részt. — KONSTANTIN MICSEV a népfront-gondolat megerősödéséről, a spanyolországi népfrontnak a későbbi Hitler-ellenes mozgalom kialakításában játszott jelentős szerepéről ír. — Végül PAVEL BATOV, a köztársasági hadsereg volt szovjet katonai tanácsadója a részt vevő szovjet katonákról emlékezik meg.

11. sz. — G. BATAL, C. DAVAGSZUREN, P. MOTTA LIMA: *Október és haladás* címmel történelmi visszatekintést adnak a marxista eszmék kikristályosodása történetének egyes szakaszaira, majd az Októberi Forradalom jelentőségét vizsgálják a termelőerők fejlődése, tudományos fejlődés, kultúra stb. vonatkozásában. — *Forradalmárok emlékezete* című írásukban A. DELGANDO, J. RODRIGUEZ, J. M. FORTUNI a guatemalai katona-forradalmár Luis Turcios, a venezuelai partizánparancsnok Fabricio Ojeda és a haladószemléletű, demokratikus érzelmű columbiai katolikus pap, Camilo Torres életútját ismertetik. — G.

FILOLÓGIAIKÖZLÖNY. XII. évf. (1966) 1—2. sz. — WITTMAN TIBOR: *Vitóriától Suárezig* c. tanulmánya a nemzetközi jog története szempontjából jelentős, XVI. századi spanyol államelméleti iskola történetét ismerteti, mestereit elemzi. Bemutatja a korra vonatkozó nemzetközi irodalmat. Bizonyítja, hogy Vitoria, a salamancai dominikánus szerzetes tanítása mennyire kiaknázhatatlan társadalomtörténeti ismeretek nélkül. Vitoria elmélete nem volt önálló, de alkalmazása új eredményekre vezetett. Vitoria az emberiség állam előtti korszakában feltételezi a vagyonközösséget. Kiemeli a közjó rendező elvét a társadalmi életben. Sajátja a nemzetközi jog értelmezése: „A nemzetközi jog az, amit a természetes ész az összes nemzetek között

létre hoz.” — Vitoria ki akarja zárni a pápát a világi ügyek intézéséből; emellett összeállította a háború szabályainak kódexét is. A spanyolok amerikai terjeszkedésével kapcsolatban a nemzetközi jog elveit alkalmazza. Az indiánokat védi az erőszakoskodással szemben, és a kolonializmus jogi keretek közé szorítja. Nemzetközi hatása csekély volt. Utána gazdasági és társadalmi okok miatt az elmélet fejlesztésében megtorpanás következett. Az államelméletet a valósághoz Mariana alkalmazta, a század végén: Ő rendi alapon igazolta a zsarnokölést, laicizálta az államelméletet; az abszolutizmussal szemben érvényesülő „közösség” elmélete hosszú ideig hatott. Suárez jезuita elmélete Marianával szemben viszont ismét az uralkodót helyezte előtérbe. Tanítása a pápák világi hatalmával kapcsolatban is visszalépést jelent. — DEZSŐ LÁSZLÓ: *A kárpátaljai „népi irodalom”* c. közleménye rámutat, hogy itt az irodalom a XVI. században Kelet és Nyugat kultúráját közvetítette. Belőle csupán néhány emlék maradt fenn, Máramarosban. — Az irodalom a XVII. és XVIII. században védte a szülőföldet az idegen hódítók ellen (törökök és tatárok), emellett természetesen az antifeudális törekvések is jelentkeztek. Szerző ismerteti a szobajövő forrásokat. — FRIED ISTVÁN: *Cseh—magyar kapcsolatok a XIX. század első évtizedében* c. írása „a kultúra névtelen vagy már elfelejtett munkásainak adatközléseiből, hírlapi cikkeiből hámozza ki, milyen kép alakult ki a magyar (hungarus) közvéleményben a csehekről”. A magyar sajtó figyelemmel kísérte a cseh művelődési élet természettudományos és gazdasági eredményeit. A személyes kapcsolatok terén aktív, jelentős szerepet töltek be a csehországi németek. A szláv világgal is német nyelvű színműveken át ismerkedett a magyar közönség (pl. a Libusa-mondával). Történetírásunk is rendszeresen foglalkozott cseh témákkal. Mindez azonban — mint a szerző bizonyítja — nem német hatás következménye volt. Szépirodalmi alkotásokban is találkozunk cseh tárgyú alkotásokkal. — JAROSLAVA PASIAKOVÁ: *A nemzetiségi kérdés visszhangja a cseh és magyar irodalomban* c. közleménye az 1848—1867 közötti időszakkal foglalkozik. A cseh politikai életben ekkor két csoportosulás volt: a liberális burzsoá és a radikális demokrata. Míg az előbbiek, Palacký és társai, Bécs mellett foglaltak állást, addig az utóbbiak a bécsi, a magyar, a lengyel és a német forradalmakkal való szövetkezést helyezték előtérbe. E törekvések a sajtóban Emanuel Arnold 1849-es cikkeiben kaptak hangot. E tábor legjelentősebb alakja volt J. V. Frič és a legbalol-

dalibb Karel Sabina. A cseh haladó erők álláspontja a szlovák politikai mozgalmakkal szemben változó s ellentétes volt. A második részben a cseh szerző Táncsics, Jókai és Eötvös állásfoglalását vizsgálja. — H.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK. LXX. évf. 1966. 3—4. sz. — **IFJ. HORVÁTH JÁNOS:** *P. mester és műve. 2. közlemény.* A tanulmány, ellentétben Szilágyi Lóránd ismert koncepciójával, nem Péter esztergomi kanonokot, hanem Péter győri püspököt tartja Anonymusnak. Véleményét a Gesta ideológiájának és politikai célzássainak elemzésével támasztja alá. Kimutatja, hogy eszmei alapja II. András birtokadományozási politikájának, az „új berendezkedés”-nek ideológiai igazolása volt. Ebből kiindulva feltételezi, hogy a Gesta szerzője csak II. Andrásához közelálló ember lehetett. Ez a feltevés már azért is kétségbevonja az esztergomi kanonok szerzőségét, mivel János esztergomi érsek II. András birtokadományozásainak legerősebb ellenzője volt, nem valószínű tehát, hogy közvetlen környezetében született volna egy olyan mű, amely ezt a politikát óhajtotta propagálni. A szerző ezekkel a körülményekkel magyarázza azt, hogy Anonymus nem nevezte meg állását, csak egykori notariusi rangját említette. Az erősen politizáló gestairó a tanulmány szerint a viharos korban biztonságosnak látta inkognitóban maradni. — **HOPP LAJOS:** *A Mikes-hagyomány a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalomban.* A tanulmány tisztázza Mikes Leveleskönyve Magyarországra kerülésének és 1794-es magyarországi kiadásának körülményeit. Kifejti, hogy Mikes művének megjelentése a magyar irodalmi nyelv megerősítéséért küzdő nemesi nemzeti mozgalom tevékenységének része volt, amely tudatosan ápolta a Rákóczi-felkelés hagyományait. — **LUKÁCSY SÁNDOR:** *Petőfi és Cabet.* A tanulmány Petőfinek egy, a francia forradalom eseményeiről készített kronológiai jegyzetet veszi beható vizsgálat alá. A francia forradalommal foglalkozó XIX. század eleji irodalom historiográfiai áttekintése után arra a következtetésre jut, hogy Petőfi a kronológiai jegyzeteket Cabet: *Histoire populaire de la Révolution française* című munkája alapján készítette. Cabet műve azok közé a francia forradalmat tárgyaló művek közé tartozik, amelyek az 1830 júliusi forradalom hatása alatt újra felfedezték a korábban csupán rágalommal emlegetett jakobinusok értékeit. A munkában egyébként már megjelennek Cabet későbbi kommunisztikus

nézeteinek körvonalai. A tanulmány kimutatja, hogy Petőfi Cabet könyvét 1846-ban olvasta, s annak jelentős része volt a költő ekkor bekövetkezett radikális irányú fordulatában. — **RIGÓ LÁSZLÓ:** *Salamon Ferenc nemzeti irodalomestménye.* A tanulmány megállapítja, hogy Salamon Ferenc esztétikai koncepciója irodalmi vetülete volt a Kemény Zsigmond által kidolgozott konzervatív nemesi polgárosodás koncepciónak. Salamon eszményítő irodalomszemlélete, a magyar nemzeti egyéniség normatív igényű megfogalmazásának következménye — amelyt a nemzeti irodalom elé állít — Kemény politikáját szolgálta. A tanulmány kimutatja, hogy Salamon erősen hatott a későbbi konzervatív irodalomszemlélet számos elemének, elsősorban az általánosan elfogadottá vált Arany-képnek kialakulására. — **DIÓSZEGI ANDRÁS:** *A tragikus Mikszáth.* A tanulmány elveti a közkeletű irodalomtörténeti felfogást, amely Mikszáthot a kritikai realisták közé sorolja. Véleménye szerint Mikszáth művészetének társadalmi talaja a kapitalista világ, s azon belül különösen a torz magyar kapitalizmus mélyreható válságának felismerése, a szembefordulás ezzel a kapitalizmussal, ugyanakkor azonban mély szkepszis minden pozitív megoldás iránt. Ezért művészetének egy nagy korszakában az iróniát választja megoldást jelentő írói magatartásaként. Ekkor írja a Beszterce ostromát, a Szent Péter esernyőjét és az Új Zrínyiaszt. A társadalmi válság felismerésében való fokozott elmélyülés s a magyar történelem tanulmányozása kora liberális történetírói: Acsaády, Takáts Sándor alapján, valamint Dosztojevskij hatása alatt feladja irónikus látásmódját. Művészetében átveszi az irónia helyét a magyar történelem tragikus-szkeptikus látása. Új felfogása szerint a magyar történelmi uralkodó osztály bünei oly mértékben determinálják, megfertőzik a jelent, hogy ez minden értelmes, hasznos társadalmi cselekvést lehetetlenné tesz. Ennek árnyékában élő alakjai képtelenek a cselekvésre, hamleti s még inkább oblomovi figurákká válnak (pl. Buttler János a Különös házasságban). E korszak reprezentatív alkotásai a Különös házasság, a Noszty fiú esete Tóth Marival és a Fekete város. — **PÓR PÉTER:** *Szentessy Gyula: A századforduló izlésválságához és stílusváltásához.* A századvég egy jelentéktelen költőjének példáján mutatja be a tanulmány a népnemzeti iskola felbomlását és a dekadens költészet elemeinek behatolását a korabeli magyar költészet alsóbb színvonalú régióiba. — **MARTINKÓ ANDRÁS:** *Hogyan szűnt meg a győri Hazánk.* A Hazánk című győri lap (megjelent 1847-ben) jelentőségét az adta, hogy teret

biztosított haladó fiatal íróknak, többek közt Petőfinek. 1848 augusztusában rejtélyes hirtelenséggel szűnt meg. Ennek oka az volt, hogy a lap éles támadást intézett a győri nemzetőr alakulat ellen, gyávasággal vádolva azt. Ennek reakciója vezetett a lap bukásához. — *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitái a Kézikönyv harmadik és negyedik kötetéről.* (Összeállította: Rigó László). A Társaság a harmadik kötetéről 1956. december 2-án rendezett vitát: OLVÁNYI AMBRUS kifogásolta, hogy a kötet túlságosan írói portrék gyűjteménye, egységes stílustörténeti koncepciót hiányol. A kötet szerinte nem épül új kutatásokra, s a régieket sem használja fel kielégítő mértékben. Nehezményezi az irodalomszociológiai aspektus hiányát. SZAUDER JÓZSEF szintén bírálta a kötet koncepcióját. Véleménye szerint hiányzik a szerkezet egyszempontúsága, keveredik benne a politikai-esztétörténeti és az esztétikai-stílustörténeti szempont. HORVÁTH KÁROLY reagált egyes bíráló megjegyzésekre, majd PÁNDI PÁL, a kötet szerkesztője a kötet koncepcióját ért bírálatokra válaszolva kifejti, hogy az irodalomszemléleti alapvetést illetően Lukács György realizmus-felfogásával ért egyet, és ezt a felfogást igyekezett a kötetben érvényesíteni. Ennek értelmében a mű és a valóság bonyolult viszonya nem szűkül le stíluskategóriákra, s műve elemzése nem redukálható stílustörténeti elemzésekre. Az irodalomtörténet központi kategóriája a mű; a kötet szerkezete ezért mű-központú és stílustörténeti központú, amely két szempont természetesen nem zárja ki egymást. Ezért sem tartja egyébként hibának a kötet portrékra tagolódo felépítését. — A kézikönyv negyedik kötetének vitája 1965. október 20-án volt. KERESZTÚRY Dezső referátumában kifejtette, hogy a kötet jellege szerint a kézikönyv és az esszékötet között helyezkedik el, s ebből hibák is származnak. Áthidalásul helyes lett volna bizonyos kifejezetten kézikönyv jellegű, csak adatokat tartalmazó fejezetek beiktatása. Megnyugtató a kötet értékrendje: sok korábbi helytelen értékelést korrigál. A kötet szerkezetéről szólva megállapítja, hogy három alperiódusa (1849—1867, 1867—1877, 1877—1905) közül az első szervesen rendszerbe foglalt, a másik kettő kevésbé. — RÓNAY György referátuma szerint a kötetnek nincs egységes koncepciója, hanem a három alperiódusnak külön-külön van központi gondolati magja. Hiányolja az irodalomszociológiai szemléletet; a kötet az irodalmat túlságosan elméletien kezeli, s nem mint az élő társadalom eleven részét. — Hozzászólások: OLVÁNYI AMBRUS védte a

kötetet a koncepciótlanság vádjá ellen. Ő is hiányolta azonban az irodalomszociológiai szemléletet. A kötet szerinte nem épül megbízható társadalomtörténeti alapra. NAGY MIKLÓS a kötet bibliográfiai apparátusát bírálta, s több részletmegjegyzést tett. WÉBER ANTAL válaszolt egyes, főleg a kötet koncepcióját ért bíráló megjegyzésekre. KOMLÓS ALADÁR szintén az irodalomszociológiai szempontot hiányolta. — TARNAI ANDOR: *Verseghy Marseillaise-fordításai.* A tanulmány a magyar jakobinusok Benda Kálmán által kiadott iratai alapján tisztázza, hogy Verseghy az első magyar Marseillaise-fordítást Szentmarjay felkérésére kifejezetten a jakobinus mozgalom céljaira írta. A fordításhoz használta a különbözőbb, jakobinus körökben készült német, magyar és szlovák nyelvű kezdetleges fordításokat. — TERRAY BARNABÁS: *Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulóifjúság kapcsolatához.* Kölcsey 1832 és 1835 között Pozsonyban lakott. Ebben az időben szoros kapcsolatot tartott fenn a pozsonyi líceum diákjainak nyelvművelő körével, a Magyar Társasággal. A közlemény adalékokat közöl e kapcsolatról, dokumentum-szemelvényekkel. — Sz.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE. X. évf. (1966) 3. sz. — POSZLER GYÖRGY: *Polyári szintézistörékvések a két világháború között* c. tanulmánya abból indul ki, hogy a két világháború közt született irodalomtörténeti szintéziseink — nagyrészt Szekfű Gyula konzervatív történet-szemléletének valamely tendenciájához kapcsolódva, azt túlhaladva vagy azzal vitázva — az irodalomtudomány programatikusan hangoztatott autonómiája ellenére is népünknek az új történelmi helyzet, a világháború és a forradalmak bukása által feladott sorskérdéseivel viaskodnak, világnézeti, politikai, nemzetkarakterológiai és nemzetpedagógiai kérdésekre keresvén a választ. — HORVÁTH JÁNOS monumentális irodalomtörténeti szintéziseiben Szekfű eszmerendszerének irodalomtörténeti párját alkotja meg, és Adyval, valamint a Nyugattal szemben az egykori irodalmi Deák-párt politikai eszményeit és nemzeti jellemideáljait kanonizálja. — FARKAS GYULA a végsőig levonja az irodalomtörténetírásunk terhes örökségéből adódó retrográd következtetéseket, és a német tudomány kategóriáit alkalmazó szintéziseiben az ember-telen fasiszta mítoszok átplántálására vállalkozik. Egy a szellem-történeti mozgalom és a Nyugat nagy nemzedékének, különösen Babitsnak hagyományain nevelkedett esszéista csoport — Thienemann Tivadár, Benedek Marcell és Szerb Antal — kultúránk eredendően keresztény és arisztokra-

tikus woltában, a nyugatoseuropéermagyar-ságeszmény kiépítésében, a germán „völkisch” és a magyar népi egyidejű visszautasításában véli megtalálni a német politikai és szellemi behatolás ellenszerét. A népiesek ideológusai — Szabó Dezső, Németh László, Féja Géza — „faji pszichénk” kiteljesítéséhez, a kelet-európai rokonnépek összefogásához, a népi kultúra eltemetett kincseinek feltárásához menekülnek ugyanezen vesztély elől.

4. sz. SÁNDOR PÁL: *Az idős Schelling és a fiatal Engels* c. filozófiatörténeti tanulmányában gazdag életrajzi és filozófiai anyag felhasználásával egyrészt újabb hangsúlyozza Schelling jakobinus észlelméletnek megfelelő természetfilozófiájának pozitív vonásait, másfelől szembeszáll azzal a közkeletű filozófiatörténeti felfogással, amely az idős Schellinget Hegel ellenlábásának tekintti, és kiemeli filozófiájának irracionális mossa ellenére is haladó funkcióját. A forradalmi demokrata ifjú-hegeliánus Engels ebben a filozófiában csak a Hegel-ellenességet látta — ezért fordult szembe vele. Ekkor még nem vette észre, hogy a Schellingi „pozitív” filozófia már az új, a fejlődésben levő, a termelőerők és a termelési viszonyok antagonisztikus ellentmondásával küszködő társadalom valóságát tükrözi vissza, anélkül, hogy e társadalom két alapvető osztálya közül bármelyik osztálytörökvéseit vállalni tudná. — B.

MAGYAR NYELVÖR. XC. évf. (1966) 3. sz. — INCZEPI GÉZA: *A történeti földrajzi nevek lokalizálása* c. cikkében a lokalizálás legfontosabb eszközeként a levéltárakban, múzeumokban található történeti térképeket és vázrajzokat, a szövegkörnyezet gondos elemzését és a részletes terepmunkát jelöli meg, értékesítvén a mintegy félmillió holdnyi terület történeti neveinek meghatározása során szerzett gazdag tapasztalatait és kifinomult módszereit. — B.

MAGYAR TUDOMÁNY. 1966. Új folyam XI. köt. 11. sz. — VAS-ZOLTÁN PÉTER: *Önálló „politikai tudomány” vagy komplex társadalomtudományi kutatások*. A tudomány modern fejlődése egyre nagyobb mértékben szükségessé teszi interdiszciplináris stúdiumok, több hagyományos tudományág munkáját egybefogó komplex tudományágak kialakulását. Ennek a tudományfejlődési tendenciának érvényesülését a szocialista országokban gátolják bizonyos tudományszervezési merevségek, valamint a marxista tudományelmélet kidolgozatlansága, s ennek megfelelően, a tudományok marxista szemléletű osztályozásá-

nak bizonytalansága. A fent említett tudományfejlődési tendencia szükségessé teszi a magyar tudományos életben is a politikai tudománynak, mint a jogtudomány, közgazdaságtan, szociológia, hadtudomány, történettudomány módszerei komplex koordinálását lehetővé tevő interdiszciplináris stúdiumnak létrehozását. — POLINSZKY KÁROLY: *Emlékezés Varga Józsefre (1891–1956)* c. cikke a kémiai technológia magyar úttörőjéről szól. — ERDEI FERENC *Molnár Erik 1894–1966* címen az elhunyt tudós pályaképét rajzolja meg. — Sz.

MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉRTESÍTŐ. XV. évf. (1966) 2. sz. — PROKOPP MÁRIA: *Az egyetemi várkapolna XV. századi freskói* című tanulmánya a feltárások előkerült freskótöredékek leltárát és elemzését adva rekonstruálja a freskók programját, s megállapítja, hogy ez a gótika általános európai gondolkodásmódját követi és megoldásában szorosan az itáliai trecento gyakorlatához kapcsolódik. — PÁL ENDRE: *Suri Benedek kelyhe* című tanulmánya a középkori magyar gótikus ötvösség e legértékesebb darabját írja le és elemzi igen alaposan, művészi és technikai szempontból egyaránt. Kimutatja, hogy a kehely alaposan feltételezhetőleg erdélyi magyar ötvös munkája: ezt bekarcolt magyar szótöredékek és székely-magyar rovásírásnak is feltételezhető jelek is sejtetik. — BÁLINT ZOLTÁN a megszállt Belgrádban jótékony céllal 1918 őszén rendezett magyar képzőművészeti kiálltásról emlékezik meg: itt számos haladó, modern művész képe is kiállításra került, jól érzékeltetve a korszak hazai progresszív művészi törekvéseit. — ARADI NÓRA: *Néhány 1919-es plakátunk nemzetközi vonatkozásairól* gazdagon illusztrált tanulmánya a plakátok nemzetközi, főleg német művészettel való analógiáit elemezve rámutat a XX. század új ikonográfiái és ikonológiai problémáinak feldolgozatlanságára: egyes modern szimbólumok és kifejezési formák általános művészi jelentkezésére különböző, de hasonló gazdasági társadalmi viszonyok között élő országokban, s szempontból az 1920 körüli, a történeti és művészi problémák rendkívül magasfokú koncentrációjával jellemzett nemzetközi forradalmi plakátanyag és grafika jelentőségére a modern művészet útjának tanulmányozása szempontjából. — A szam Felvinczy Takáts Zoltán és Ybl Ervin nekrológja mellett 1964 magyar művészet-történeti szakirodalmának bibliográfiáját közli. — V.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. LXVIII. évf. (1966) 1. sz. — NÉMETH

GYULA: *Magyar törzsnévek a baskiroknál* c. tanulmányában az újabb hazai és külföldi irodalom, valamint saját kutatásai alapján a baskiroknál az eddig ismert két magyar törzsnév mellett még négy újabbat mutat ki, s ehhez ötödiknek még hozzá lehet venni a Gyula törzsnévet. Mindezek alapján az ugor őshaza után feltételez egy baskiriai őshazát is a Volga nyugati partján, ahol a magyarok a törzsnévek által lokalizált helyen a volgai bolgárok törzsszövetésében éltek. Innen a magyarság nagyobb része a IX. század első harmadában vonulhatott következő őshazájába, Dentü-Mogyerbe. A törökök kipszaki ágához tartozó baskirok nyugat-szibériai hazájukból a IX. század után szivároghattak be a Magna Hungariától keletre eső területre. Az itt maradt magyarok később összeolvadtak velük. A XIII. században azonban, Julianus barát látogatása idején még magyarul beszéltek. A magyarnyelvűség a mongol korban szűnt meg, de hogy pontosan mikor, arra vonatkozólag semmi támpontunk nincs. — B.

PEDAGÓGIAI SZEMLE. 1966. XVI. évf. 5. sz. — BAKOS JÓZSEF: *Comenius Tirociniuma*. Comenius egy, az írás-olvasás oktatásával foglalkozó tanulmányának pedagógiai módszertani elemzését adja a mű Prágában található kézírata alapján.

6. sz. — BERNÁTH JÓZSEF: *Adalékok a népi kollégiumi mozgalom történetéhez*. A tanulmány bevezetőben megállapítja, hogy a népi kollégiumi mozgalom 1946 nyarán a népi származású fiatalok továbbtanulása szociális feltételeinek megteremtése végett jött létre a MKP és a Nemzeti Parasztpárt valamint a Györfly Kollégium kezdeményezése alapján, lényeges állami támogatás nélkül, az említett baloldali politikai szervezetek anyagi erőire épülve. A résztvevők visszaemlékezései és korabeli sajtóanyag alapján áttekinti a mozgalom szervezeti fejlődését. Különös figyelmet fordít a NÉKOSz haladó külföldi ifjúsági mozgalmakkal való kapcsolataira.

7—8. sz. — BIHARI MÓR: *Teszársz Kálmán, a magyar szocialista szakszervezeti tanítómozgalom megszervezője*. Teszársz Kálmán (1882—1952) a szociáldemokrata párt jelentős közép-kádere volt, a pedagógusok között végzett mozgalmi szervezőmunka irányítója. Politikailag a párt centrumához tartozott. — BAJKÓ MÁTYÁS: *A zayugróci reformterv pozsonyi előzményei*. A pozsonyi evangélikus líceum 1842-ben készített haladó polgári szellemű tantervének létrejöttét vizsgálja. A reformtervet azért nevezik zayugróci tantervnek, mert a reformpártoló professzorok hangadójuk, Zay Károly zayugróci birto-

kán dolgozták ki a javaslatot. A tanulmány elemzi a pozsonyi líceum korábbi tanterveit, amelyekben már megjelennek polgári követelések is. — MÓRA MAGDA: *Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években*. A megye népoktatási helyzetének adatgazdag ismertetését adja a Székesfehérvári Állami Levéltár anyaga alapján. — BEREZC JÁNOS: *Pedagógiai gondolatok Erdélyi János műveiben*. Négy vonatkozásban vizsgálja Erdélyi munkásságának pedagógiai jellegű elemeit. Méltatja úti-naplójának megfigyeléseit külföldi iskolák állapotáról külföldi oktatási viszonyokról. Esztétikai és kritikai műveit boncolgatva, rámutat arra, hogy Erdélyi az irodalmi művek közönségre tett hatását pedagógiailag releváns viszonylatban, mint közérkölcformáló hatást is számításba vette. Erdélyi filozófiai műveit elemezve a tanulmány kifejti, hogy Erdélyi a pedagógia és a filozófia viszonyát lényegében az elmélet és gyakorlat viszonya sajátos esetének tekintette, a pedagógiát a filozófiai elmélet gyakorlati megvalósulásaként vizsgálta. Végül tüzetesen tárgyalja Erdélyinek a Sárospataki Főiskola háromszáz éves fennállása alkalmából 1860-ban kiadott Emlékkönyvben kifejtett pedagógia-elméleti gondolatait, s megállapítja, hogy azokban erős hegeli hatás érvényesült.

9. sz. — MERÉNYI LÁSZLÓ — RHÉDEY JÓZSEF: *A felnőttoktatás története Szabolcs-Szatmárban a felszabadulás utáni első évtizedben*. A Szabolcs-Szatmár megyei iskolaügy 1945 utáni fejlődésének egyik legfontosabb eredménye a felnőttoktatás volt. Ez kezdetben, 1945—46-ban analfabéta tanfolyamokon, majd az általános és a középiskola keretei között folyó oktatásban történt. A tanulmány a megyei tanács művelődési osztályának irataira támaszkodik. — Sz.

STATISZTIKAI SZEMLE. 44. évf. (1966) 8—9. sz. — KÓKAY GYÖRGY: *A politikai aritmetika magyarországi történetéhez* c. tanulmánya Rát Mátyásnak, mint a magyar statisztikai irodalom úttörőjének munkásságával foglalkozik. Újságrírói tevékenysége során megjelent demográfiai jellegű írásaiiban megtalálhatók a politikai aritmetika nyomai. Ilyen irányú ismereteit Göttingában szerezte. Rát is azok közé tartozott, akik határozottan megálltak II. József követésének útján. Munkásságát Bécsben rossz szemmel nézték. „Rát patriotizmusának antifeudális tartalma nem talált támogatásra az 1790-es évek nemesi nacionalizmusa idején sem.”

10. sz. — MIKES GÁBOR: *A foglalkozási struktúra vizsgálatának módjai* c. írása áttekintést ad a vizsgálatok történetéről.

Hazánkban a népesség átfogóbb vizsgálata a XVIII. században kezdődött. Osztályvizszo-nyok tanulmányozására alkalmas anyagot nyújt az 1857. évi összeírás foglalkozási csoportosítása. 1869-től, a népszámlálások eredményeitől a népesség foglalkozási ágazati struktúráján át követni lehet a változásokat. Az 1890-es összeírás már olyan viszonyításokat és mutatószámokat is alkalmazott, amelyek a mai napig megmaradtak. A szerző részletesen ismerteti végül az 1960. évi népszámlálásban jelentkező új változásokat. — GYULAI FERENC: *Megemlékezés Hunfalvy Jánosról* c. írása a magyar statisztika egyik legjelentősebb munkásának állít emléket. Mun-

kássága kiterjedt a statisztika, a földrajz-tudomány, szépirodalom és a történelem-tudomány területére. A szepességi Hunsdorfer János 17 éves korában tanul meg magyarul, 22 éves korában bátyjával, Pállal nevét Hunfalvyra magyarosítja, és az 1848—1849-es forradalomban részt vesz. Börtönben és nevelői éve alatt tudományosan dolgozik. A német nyelvterület földrajz- és statisztikai tudósait ismeri. Elméleti munkásságát kiegészíti a gyakorlattal. Felismeri az iparstatisztika jelentőségét. A polihisztori életmű egy része volt csupán Hunfalvynak a statisztika területén végzett munkája. — H.

Kulturális és ismeretterjesztő folyóiratok

ALFÖLD XVII. évf. (1966) 9. sz.: VARGA SÁNDOR *A szép Szabóné* címen teszi közzé egy 80 év feletti parasztházaspár magnetofonra mondott önéletrajzát: igen jellemző dokumentumát nemcsak egy életformának, hanem az elmúlt nyolc évtized, a visszaemlékezők tudatában többé-kevésbé társadalmilag is tipikusként tekinthető visszatrükröződésének is.

10. sz.: STANISLAV ANDRZEJ SOCHACKI *Útban hazafelé* címen Kilián György életének utolsó heteire emlékezik, melyeket az 1943 nyarán a Magyarországra juttatás végett ejtőernyővel Lengyelországban, az ottani partizánok közé ledobott Kilián a lengyel partizánok között töltött, mielőtt Varsó felé indulva elesett volna a németekkel vívott harcban. — ABLONCZY LÁSZLÓ *Horváth Árpád Debrecenben (1936—1938)* címen a kiváló haladó színházi rendezőnek a Csokonai Színház bérlejtjeként Debrecen színházi életének megújítására tett kísérleteit ismerteti; jó példa ez a kor vidéki kultúrviszonyaira és bennük a haladó törekvések érvényesülésének útjában álló akadályokra, néhol brutális politikai agresszióra.

11. sz. — JUHÁSZ BÉLA: *Számvetés tanulságokkal* című tanulmánya a folyóirat 17 évét tekinti át, ismertetve bevezetésül a Horthy-kor debreceni folyóiratalapítási kísérleteit, majd az „Építünk” indulását 1950-ben (a folyóirat 1954-től veszi fel az Alföld címet). Ezután műfajonként tekinti át a folyóirat eredményeit: egészében igen jellemző és sokban tipikusnak tekinthető kép — a vidéki irodalmi kultúra felszabadulás utáni átalakulásáról és problémáiról. — V.†

JELENKOR. IX. évf. (1966) 11. sz. — KLANICZAY TIBOR: *Szigetvár irodalmi öröksége* című rövid beszéde hangsúlyozza, hogy

a klasszikus színvonalú érett magyar költészet együtt született a magyar végvárok küzdelmeivel: közülük Eger és Szigetvár jelentősége a legnagyobb: nélkülik régebbi irodalmunkból éppen annak legnagyobb értéke hiányoznék, de a végvári harcok emléke sem élne ilyen elevenen és plasztikusan, ahogyan ma is él. — V.

KORTÁRS X. évf. (1966) 10. sz. — VERES PÉTER *Egy névtelen levélre* címen egy, a Habsburgok „nemzetmentő” szerepét történetileg igazolni igyekvő névtelen, „labanc” levélíróval vitázik. Amikor elhatárolja magát a kuruckodó, nemzetieskedő, mindjárt „árulót” kiáltó terrorizmustól, ugyanakkor nemet mond a körmönfontanmachavellista Habsburg kozmopolita uralomra is, amely minden ún. uralkodói bölcsessége ellenére sem jutott el a nép nagykorúságának és történelemformáló szerepének megértéséig, előkészítve ezzel 1918-as bukását.

11. sz. — LUKÁCS LAJOS: *A népek nemzetközi összefogásának úttörője* címen egy magyar garibaldistának, a bolgár származású Dunyov Istvánnak állít emléket születésének 150. évfordulója alkalmából. A szabadságharc leverése után olasz emigrációba vonult s a Garibaldi oldalán vívott 1860. október 1-i voltornói csatában féllábát vesztett nemzeti radikális Dunyov nemcsak a Habsburg-dinasztiával kötött kiegyezést utasította el, hanem az olasz liberálisoknak és konzervatívoknak a Szavojai-házzal kötött szövetségét is, s kettős emigrációjában is mindvégig kitartott a Garibaldival való szolidaritás mellett. Ennek két szép levélbeli dokumentumát is közli a tanulmány. — VARGA JÓZSEF: *Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen* című memoárját ismerteti történelmi-politikai koncepciójának kibontakozása szempontjából. Politikai pályafutása során lelep-

leződött előtte a néptől idegen látszatalkotmányosság, megvilágosodott a nemzeti ügy és demokrácia összefüggése, a földkérdés demokratikus megoldásának szükségessége, de egyben a polgárság, sőt a jobboldali szociáldemokrácia politikai koncepciótlansága és felelőtlensége is. — IJYAS ANTAL: *A szigetvári bajvívás* címen a 400 éves szigetvári ostrommal kapcsolatban az ostrom legkitűnőbb humanista történetírójának, a gyermekkorát Szigetvárott töltő Istvánffy Miklósnak történeti művét idézi fel néhány érdekes portrén, így pl. Aliportug tűzértábornok alakján keresztül. — B.

KRITIKA. IV. évf. (1966) 8. sz. — VARGA JÁNOS: *Magyar szellemtörténet, magyar nacionalizmus* c. írásában a hazai szellem-történet politikai gyökereit keresi, s megmutatja legfontosabb érintkezési pontjait az ellenforradalmi korszak nacionalizmusával. Általában leszögezi: a szellem-történet nem egységes, zárt koncepció, azonos kérdésekre gyakran teljesen ellentmondó válaszokat ad. Megállapítva, hogy az irányzat filozófiailag az objektív idealizmuson nyugszik, a magyarországi szellem-történet megjelenésének okait a következőkben látja: 1. a marxizmus megjelenésével kapcsolatban egy ellenkoncepció kidolgozásának igénye; 2. a századvég, jobbra pozitivistá, történetírásának válsága; 3. a német szellem-történeti iskola hatása. Az irányzat története három szakaszra bontható: megjelentése és kezdete (kb. 1918–19-ig); 2. kivirágása és uralkodóvá válása, amikor beépül a Horthy-rendszer vezető köreinek politikai gondolkodásába, s szinte divattá válik; 3. a 30-as évek közepén meginduló „differenciálódási szakasz”, a bomlás jelentkezése az irányzaton belül. Előidézője elsősorban a politikai körülmények megváltozása volt. A szellem-történet nacionalizmusáról megállapítja, hogy e történet-felfogás filozófiai alapjaiból még nem következik, hogy szükségszerűen nacionalista legyen; a magyar szellem-történet nacionalizmusa nagyrészt az adott korszak sajátos magyarországi körülményeinek folyamán.

9. sz. — ÁGH ATTILA: *Humanizmus és kultúra* címmel a „kultúra” felfogása legújabb irodalmának állításaiból kiindulva igyekszik a fogalmat tisztázni. Lényegében elfogadja Leontyev Marx-interpretációját: az ember tevékenysége folytán egész környezete is megváltozik, a körötte lévő tárgyak humanizálódnak. Ezen külső körülmények „elsajátítása” tulajdonképpen minden emberi egyed emberi funkcionálásának lényege. Az embernek „ezt az ezocentrikus objektívációs rendszerét tekinti Marx nyo-

mán Leontyev kultúrájának...” A kultúrát a továbbiakban felosztja tárgyi, társadalmi (a társadalmi viszonyok rendszere) és emberi (az emberi szubjektum struktúrája) kultúrára. Mindennek történetiségét hangsúlyozza, s a tanulmány második felében röviden átfogva Marx néhány erre vonatkozó állítását, levonja következtetését: „Az emberiség előtörténete tehát a humanizációs folyamat belső ellentmondásaiból következően a meg nem valósult, be nem teljesedett humanizmus illozszaka, az ember és az emberi világ ellentmondásának szakasza, az emberiség „valódi” történelme, a kommunizmus viszont a beteljesedett, a „reális humanizmus”. — NYIRÓ LAJOS az orosz formalista iskoláról írott tanulmányában a századelő orosz társadalmának művészeti, ideológiai életéből indul ki. Vázolja a kor legjelentősebb irodalmi, képzőművészeti törekvéseit. Röviden elenzi a „formalisták” egyes képviselőinek irodalomfelfogását, majd a 20-as években kibontakozó „szociológiai iskola” és a formalisták közötti harc összetevőit tárgyalja. A szociológiai iskola a marxizmus védelmében támadta a formalistákat, noha maguk tulajdonképpen nem mindég jutottak túl a vulgármaterializmuson. A formalisták filozófiai műveletlenségük folytán nem ismerték fel, hogy ellenfeleik nem a marxizmus talajáról bírálják őket. A vitába bekapcsolódott Trockij is. A formalisták tevékenységét az egyetlen nem-marxista irodalmi áramlatnak nevezte a Szovjetúnióban, s azt „nyílt ellenségessé ideológiá”-nak tartotta. Neki és Buharinnak nem kis szerepe volt az iskola elleni támadásban. 1930-ban a vitát felváltották az adminisztratív módszerek: a formalisták vezéralakja, Sklovszkij „önkritikát” gyakorolt, majd mégis meghirdették ellenük a „Harc a formalizmus megsemmisítéséért” jelszót. Később meghonosodott az a felfogás, mely őket „az európai imperializmus” gondolati áramlatának nevezte. Nyiró így vonja meg a formalisták tevékenységének mérlegét: alapjában idealista irányzat volt, mégis sok olyan mfíveszetelméleti kérdést láttak helyesen, melyek egy-egy elvi tételének kidolgozására később kisebb „iskolák” születtek. — DRÓSZEGI ANDRÁS Molnár Erikéről írott nekrológja zárja a számot.

11. sz. — SZIKLAY ZSÓLÓ: *A prágai iskola* c. cikkében a század eleji jelentős strukturalista irányzat történelmi-társadalmi gyökereit mutatja ki. Irodalomfelfogásuk egyrészt az 1918 után már nem fő kérdést jelentő „nemzeti historizmus” felfogásával, másrészt a pozitívizmussal szemben jött létre. Nézetükre elsősorban az orosz formalisták, lengyel és német irodalomelméleti iskolák hatottak. Tétéleik

közül a legfontosabbakat elemzi (az irodalmi fejlődés immanenciája, az alkotások esztétikai funkciója, az irodalmi korszak problémája). Elvileg vallják a társadalom és a művészet kapcsolatát, de tagadják, hogy az irodalom fejlődésének alapjait az adott kor társadalmi-művelődési helyzetében kell keresnünk. Minden irodalmi termék keletkezésének okait magában az irodalom fejlődésében (főleg a korábbi irányzatokban) kell keresnünk. A „nem irodalmi” indítások csak igen áttételesen éreztetik a művészre hatásukat. Sziklay elfogadja a strukturalisták álláspontját, mely szerint az irodalom periodizációját ennek megfelelően nem lehet más tudományágak periodizációjának alárendelni. Rámutat a marxizmus által is hasznosítható elgondolásaira. — G.

ÚJ IRÁS X. évf. (1966) 10. sz. — DERSI TAMÁS: *Az újságíró Kun Béla 1905-ben* c. cikkében megállapítja, hogy a fiatal kolozsvári újságírónak, a Kolozsvári Friss Újság munkatársának politikai felfogása a polgári radikálisokéhoz állt legközelebb. Ezzel ebben az időben harmonikusan egyesült a szociáldemokrata hatás. Az 1905-i politikai válságban Kun, túlértékelve a koalíció függetlenségi jelszavait, a koalíciót támogatja a Fejérváry-kormányval paktáló szociáldemokratákkal szemben. A gazdasági önállóság és a nemzeti kultúra összefüggésére, a nemzeti követelések társadalmi-gazdasági tartalmára, a Martinovics-összeesküvés és az 1848–49-i forradalom és szabadságharc pozitív értékelésére vonatkozó cikkei arra vallanak, hogy legtöbb polgári radikális és szociáldemokrata elvárásánál tisztábban látta nemcsak a nemzeti kérdés jelentőségét, hanem a nemzeti kérdés és az osztályharc viszonyát is. 1905-ös publicisztikájának gyöngyszeme egy nyíltan forradalomra hívó vezércikk. — B.

VALÓSÁG. IX. évf. (1966) 10. sz. — A szám részletes beszámolót közöl a TIT és a Történelmi Társulat által a Kossuth Klubban 1966. május 19-én rendezett vitáról (a Magyarország története c. mű történelemszemléletéről). Az összefoglalót készítő STIER MIKLÓS az előadások és hozzászólások szövegének bő idézésével is érzékelteti a vita központi kérdéseit az Új Írás hasábjain már korábban megindult „Optimizmus—pesszimizmus” vita továbbgyűrűzését. — PAMLÉNYI ERVIN, a második kötet szerkesztője hangsúlyozta az összefoglaló munka elkészítésének fontosságát, szerepét a történelemszemléletünkben még élő torzítások elleni harcban. Elsőnek MÓD ALADÁR szólalt fel: az Új Írás-

ban kifejtett álláspontját egyrészt a könyv általános értékelése és a munkásmozgalom vonatkozásában igyekezett újabb érvekkel alátámasztani. Miután kiemelte a munka pozitív vonásait, a forradalmi mozgalom, s különösen 1848–49-cel kapcsolatosan pesszimizmusnak nevezte a szerzők felfogását. Nem értett egyet Ady értékelésével sem, véleménye szerint a fejezet írójának közelebb kellett volna maradnia Révai Ady-portréjához. A munkásmozgalmi fejezetekről szólva elmondotta, hogy a munkásmozgalom általában nem kapja meg a megfelelő helyet a munkában; a harmincas éveket tárgyaló fejezetekben pedig teljesen beleolvad az általános politikai történetbe. Mind az 1929–32-es években történt elszigetelődés, a „nyílt sisakos” politika következményei, mind a harmincas évek útkeresése a megfelelő részekben háttérben maradnak, és nem látja az olvasó azokat az eszmei, politikai küzdelmeket egészükből, melyek már a népi demokrácia politikájának előkészítését is jelentik. Végül helyesnek mondotta a hazai történelem egyetemes, európai összefüggésekbe való ágyazását, de megjegyezte, hogy „az egyetemes történeti összefüggések részletesebb és teljesebb kiemelése nem lehet egyoldalú célkitűzése egy nép nemzeti történetírásának”. — BÓNIS GYÖRGY az 1526-ig terjedő első két fejezetről elmondotta, hogy sikeres a szerző, Székely György azon törekvése, hogy a magyar történelmet a közép-európai keretben tárgyalja, az egész középkori rész azonban aránytalanul kis terjedelmű a kétkötetes munka egészéhez viszonyítva. — BENDA KÁLMÁN a Magyarország történetét Mohácutól Szatmárig tárgyaló részből elismerően állapította meg, hogy a szintézis-írás szempontjából példásak; nem elégszik meg a szerző — Várkonyi Ágnes — a politikátörténet szálainak felgöngyöltetésével, hanem igyekszik a gazdasági és társadalmi valóság elemzéséből kiindulni. Ellentmondásos viszont a korszakhatárok megállapítása, mert ha ilyen felfogásban írjuk meg a történelem egyes korszakait, akkor nem látszik indokoltnak a politika-történet adta évszámhatárokhöz tartani magunkat. A gazdag anyag és a sok-szempontú feldolgozás ellenére is véleménye szerint az ideológia- és művelődéstörténeti részek még sok kívánnivalót hagynak maguk után. — VÖRÖS KÁROLY a szabadságharc bukásáig terjedő időszak feldolgozásáról szólott. Véleménye szerint nagyobb figyelmet érdemelne a jómódú, a polgárosodás felé tartó paraszti réteg ábrázolása is, mely a kiterjedt XVIII. századi paraszti árturmelés talaján erősödik meg. Kívánatosnak tartotta a haladó birtokosnemesi réteg szerepének nagyobb hangsúlyozását, majd a

kultúrtörténeti kutatásokról szólt. — **DIÓSZEGI ISTVÁN** az abszolutizmus és a dualizmus történetét tárgyaló fejezetekről szólva mindenek előtt a két szerző — Szabad György és Hanák Péter — történetírói érdemét hangsúlyozta. Szükségesnek tartotta vizsgálni a korszak osztrák és általában nemzetközi vonatkozásaiban történő még elmélyültebb elemzést. — Az utolsó három fejezethez **TILKOVSZKY LÓRÁNT** szólt hozzá. 1918—19 történetének feldolgozását méltónak tartotta azokhoz az eredményekhez, melyeket történettudományunk ezen évek kutatásában az utóbbi években felmutathatott, de **Siklós András**nak, a szerzőnek további megfontolásra ajánlotta a Tanácsköztársaság vezetői felett gyakorolt azon kritikáját, mely szerint „a Vörös Hadsereg harcait forradalmi háborúnak tekintve, nem tudatosították eléggé azok honvédelmi jellegét; és hogy nem fordítottak gondot a nemzeti érzés külső megnyilvánulásaira”. A Horthy-korszak történetéről még nem készült nagyobb történeti összefoglaló, a szerzők — **Berend T. Iván** és **Ránki György** — az ebből adódó problémákat különösen gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásban jól oldották meg. A népi demokrácia történetének feldolgozásánál egy bizonyos aránytalanságra hívta fel a figyelmet: ahogy közeledünk napjaink történetéhez, úgy vehető észre a „tárgyalás arhamos szűkülése”. — **Hajdu Tibor** sokban helyesnek tartotta Mód Aladár véleményét, s szerinte addig kell az „optimista történetfelfogást” igenelnünk, míg az fedi a pártos történetírás fogalmát. Ezután arról szólt, hogy a nemzetközi viszonyok Magyarország történelmére mindig különösen fontos befolyást gyakoroltak. Majd a KMP 30-as évekbeli stratégiai elképzeléseivel foglalkozott, s Mód Aladár e téren tett feltételezéseit túlzónak mondotta. — **Tolnai György** a szubjektív és objektív tényezők történelmi meghatározó szerepét boncolgatta: egyrészt 1848—49 „pesszimista” felfogása megállíthatatlanul vezet szerinte a kossuthi koncepciótól Széchényi felfogásáig, sőt az uralkodó osztályok második világháború előtti politikájának igazolásához is. A XVIII. század történetét tárgyaló fejezetekből hiányolta a manufakturális parasztiipar kifejlődésének megmutatását. — A további hozzászólásokban **Perjés Géza** a történelmi népszerűsítés kérdéseivel foglalkozott, s ajánlotta a történeti statisztikai szempontok jobb alkalmazását; **Varga Endre** a korabeli jog ismeretének fontosságát hangsúlyozta. **Waldápfel Eszter** a kötetek apparátusáról szólt, majd a szerzők szóltak fel. — **Berend T. Iván** a Mód Aladár által számonkért történelemszem-

lélet kérdéseiről beszélt. Elismerte a szubjektív tényezők fontosságát a történelmi folyamatban, de szerinte Mód Aladár az objektív és szubjektív tényezőket egyenrangúnak tekintte. 1848—49 és 1944 megítélésénél is „a történetíró feladata az, hogy ezt megmagyarázza a valóságos folyamatok összefüggésében, hiszen nyilvánvaló, sokkal mélyebb, régebbre visszanyúló okai voltak ennek az adott korszakban szereplő szubjektív tényezők hibáinál, törekvéseinél”. A munkásmozgalmi részt illetően Mód Aladár szemléletében „a tömeg, a munkásmozgalmak tömege idealizálva jelenik meg sorozatosan és konzekvensen”. A történész egyébként sem helyezheti a hangsúlyt elemzésében azokra a jelenségekre, politikai törekvésekre, „amelyek a történelem formálásában nem játszottak akkora szerepet, amint azt esetleg szeretnők, mint az esetleges kívánatos lett volna”. — **Lackó Miklós** rámutatott, hogy a népi demokratikus korszak napjainkhoz közelebb eső szakaszainak feldolgozása további részlettanulmányok alapján lesz csak kielégítően elvégezhető. Maga is a demokratikus hagyományok apóklásának szükségességét vallja, de Mód Aladár sok prekonkriált nézetét elvetendőnek tartja. — **Várkonyi Ágnes** elismerte, hogy a művelődéstörténeti, kultúrtörténeti részek igen szűkre szabottak az általa írt fejezetben, majd ismét hangsúlyozta, hogy a társadalomtörténeti módszert tartja a szintézis-készítés járható útjának. — **Varga János** Mód Aladárral vitatkozva kifejtette: a történelmet valóban „nem objektív feltételek által meghatározott egyetlen lehetőség szükségzerű megvalósulásaként kell értelmezni”, de az sem lehet, hogy a szubjektív tényezőknek olyan nagy szerepet tulajdonítsunk, „hogy azok szinte korlátlanul áttörhettek az általános feltételek által megszabott kereteket”. Részletesen kifejtette nézetét a szabadságharc bukását illetően; elhatárolta magát a Békeárt álláspontjától, mellyel — Mód Aladár szerint — állítólag egyazon következtetésre jutott. — **Siklós András** az Új Írásban megjelent cikk 1918—19-re vonatkozó megállapításaival foglalkozott. Mód Aladár véleménye, mely szerint a Tanácsköztársaság bukásában elsősorban a szubjektív tényezők játszottak elsősorban szerepet, teljesen megegyezik **Gratz Gusztáv** véleményével; azt az álláspontot pedig, hogy a Tanácsköztársaság hadjárataiban a nemzeti érzést kell mozgatóként bemutatni, először a két világháború közötti esek és román polgári történetírás vallotta, majd **Sulyok Dezső** is ezzel dicsekedte a Tanácsköztársaságot 1946-ban. — **Szabad György** a történetírás módszertani kérdé-

seivel, foglalkozott. „A helyes módszer az, ha a tényleges folyamatokat a maguk valóságában tárja fel a kutató, s aztán mondja el a maga ítéletét, sőt, ha úgy tetszik, kifejezheti érzelmeit is.” — HANÁK PÉTER arra mutatott rá, hogy az általa írt rész „pesszimizmusa” valójában együttérzés azokkal, akiknek küzdelme gyakran elbukott, s akik győzelmük esetén más irányba vihették volna az ország fejlődésének irányát. Hajdu Tiborral vitatkozott a pártosság kérdésében: „A marxizmus nem azért igaz, mert a munkásosztály álláspontján áll, hanem azért használhatja fel a munkásosztály a maga igazságos és haladó harcában, mert igaz és megfelel az objektív történelmi valóságnak.” — MÓD ALADÁR reflektált a felszólalásokra, majd ORTUTAY GYULA foglalta össze a vita tanulságait. Legfontosabb — mondotta —, hogy a történetírás a megtörtént dolgokat reálisan, a valóságnak megfelelően örökítse meg. Majd arról szólt, hogy mind jobban kibontakozik előttünk egy művelődéstörténet megírásának fontossága. — MÓD ALADÁR *Az optimizmus vagy pesszimizmus vitájához* c. cikkében a Kossuth Klubban lefolyt vita nyomán tovább fejtegeti az Új Írás hasábjain kifejtett nézeteit. Megismétli azon véleményét, hogy a Magyarország története a gazdaság- és társadalomtörténet alapos tárgyalása mellett háttérben tartja a politikai, szubjektív tényezőket. Mint hangsúlyozza, „a történelem az élet tanító mestere, s az elmúlt idők politikai harcainak, forradalmi tanulságainak megértése előfeltétele mai problémáink megoldásának is. S éppen ezen fordul meg az optimizmus vagy pesszimizmus kérdése!” A Varga János által írott 1848/49 történetéről szóló rész azért pesszimista felfogású, mert nem azt vizsgálja, hogy miért állhatott fenn egy évig a szabadságharc állama, hanem, hogy miért bukott meg. Vitatta, hogy egy demokratikus diktatúra bevezetése esetén ne változtak volna „a forradalom esélyei”. Siklós Andrásal vitatkozva, 1918–19 bemutatását ismételen nem tartja eléggé teljesnek, s szerinte Siklós „nem igazi valójában, tényleges forrásaiban, lehetőségeiben, korlátai ellenére nem mint igazi népforradalmat ábrázolja 1918–19-et”. Pedig csak így lehet, 1848-hoz hasonlóan, 1919 is „egész népünk eszmei erőforrásává, új szocialista nemzeti öntudata, jogos önbizalma részévé”. — KÓVÁGÓ LÁSZLÓ: *1918 forradalmi eseményei a csehszlovák, a román és a jugoszláv történészek munkáiban* c. tanulmányában a legfontosabb összefoglaló munkák rövid elemzése során azt vizsgálja, hogyan történik ezekben az osztályharc és a nemzeti törekvések ábrázolása, hol és

nyennyiben figyelhető meg egyik vagy másik vonatkozás elhanyagolása illetve eltűzése. Majd felhívja a figyelmet, milyen veszélyt jelenthet, ha a nacionalizmus elleni küzdelmet minden ország csak a saját belső ügyének tekinti, illetve ha ennek eredményeként a nacionalizmus történeti szerepének megmutatásában a más-más ország-beli történészek elszigetelődnek egymástól. A nacionalizmus ellen folytatott harcnak közösnek kell lennie.

11. sz. — SZATMÁRI ISTVÁN irodalmi nyelvünk kialakulásának első szakasza és a nemzeté válás kérdéséről közöl vázlatos áttekintést. Összefoglalja a téma kutatásának legfontosabb elvi kérdéseit, hangsúlyozza, hogy a nyelvi fejlődés történetének egy pontja sem szakítható ki a tárgyalt kor történetének egészéből, különösen a művelődéstörténelemből nem. Körvonalazza az irodalmi nyelv ismérveit, melynek kialakulása, illetve kikristályosodása egybeesik a nemzeté válás legfontosabb fázisaival. A nyelvi egységesülés XVI. század előtti csíráinak vizsgálatá után részletesen tárgyalja a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció szerepét a nyelvi egységesülés folyamatában, különösen hangsúlyozva az erdélyi magyar kultúra XVII. századi jelentőségét. Megállapítása szerint e század végére a nyelvtanok lényegében a mai irodalmi nyelvhez igen közel álló nyelvi állapotot tükröznek. Ahhoz azonban, hogy nyelvünk teljes belső rendszere kikristályosodjék, a felvilágosodás és a reformkor társadalmi átalakulásaira volt szükség. — A *Dokumentumok* rovat C. Wright Mills írásaiból közöl részleteket rövid bevezetővel. Mind ez, mind pedig I. A. Goloszenko Mills-esszéje sok új szempontot ad a társadalomtörténeti kutatáshoz. — VARGA JÁNOS: *Pesszimizmus vagy realizmus* c. írása, mely a „Magyarország története” vitájához kapcsolódik, Mód Aladár nézeteivel vitatkozik. Mint rámutat, 1848-ban még teljesen nyílt volt a harc kimenetele a Habsburgok és a magyar forradalom között. 1849 tavaszára azonban az európai forradalmak elbuktak, s azok az erők kerültek fölénybe, melyeknek érdekük volt a Habsburg-monarchia fenntartása. Ekkor már a magyar szabadságharc helyzetén még a demokratikus diktatúra kikiáltása sem segített volna. Reális lehetőségnek ekkor a forradalomra nézve is kedvező kompromisszum elérését tartja. Egy forradalomnak ugyanis nem csak két lehetősége van: a bukás vagy a teljes győzelem. Ismételen elhatárolja magát a Béke-párt és Széchenyi álláspontjától: a Magyarország függetlenségéért harcolók oldalán áll. Ezután az optimizmus helyes történetpolitikai értelmezéséről szól:

„Annak megmutatása, hogy erőink a múltban nemegyszer végeseknek bizonyultak céljaink valósításához, nem szülhet lemondást a jelenben, nem fegyverezheti le a ma nemzedékét. Sőt: okos optimizmusra csupán ezúton nevelhet a történelem illetőleg a történettudomány.” — LÁSZLÓ ERVIN, a freiburgi egyetem Kelet-Európa Intézetének munkatársa egy gyűjteményes kötetet készül összeállítani a magyar marxista filozófusok munkáiból. Ennek bevezetőjét közli a folyóirat, mely tanmese formájában (*Kerek fejűek és lapos fejűek*) veti fel a polgári és marxista gondolkodók közötti érintkezés, illetve viták „központi kérdéseit”. A cikk ismeretelméleti ellentmondásosságát FÖLDESI TAMÁS: *És mi van a fejekben?* címmel tárja fel.

12. sz. — SÁNDOR PÁL a munka problémáit elemzi Hegel műveiben. Kimutatja, hogy a hegeli és marxi munkaelmélet közötti különbségek lényegében történelmi különbségek: míg Hegel a „polgári társadalom küszöbén” a polgárság társadalmi létének alapjait kereste, addig Marx a proletariátus osztályálláspontjáról közelíti meg a problémát. — SZABADY EGON: *A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Budapesten és a vidéki városokban* címmel a Népeségtudományi Kutató Csoport vizsgálatainak néhány eredményét közli (statisztikai felmérések a társadalmi mobilitás különböző területeiről s ezek összevetése a társadalmi dinamizmus egyes tényezőivel). — ROGER GARAUDY: *Korunk problémái és a marxizmus* (az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen elhangzott előadásának szövege). A század legnagyobb történelmi és kulturális tényezőiből indul ki: a tudomány és a technika hatalmas arányú fejlődése, a szocializmus világrendszerré fejlődése, két világrész (Ázsia, Afrika) felszabadulása a gyarmati iga alól. Kifejti, mennyiben jelent minőségi változást is az eddigiekhez képest az utóbbi húsz év gondolkodásának fejlődése: nem az emberi energiák egyszerű megsokszorozásáról van csupán már szó, hanem pl. a kibernetika segítségével a szellemi munka bizonyos mértékű helyettesítéséről is. A hírközlés, a közlekedés gyors fejlődése, a technikai haladás viszont egy maroknyi ember kezébe olyan hatalmas politikai (tájékoztatási, intézkedési) lehetőségeket adott, melyek „iszonyú hatalmat jelentenek”. Ezután a marxizmus egyes alaptételeit veti össze történetiségükben a szocialista társadalomfejlődés sajátosságaival. Központi problémái: a társadalmi munka szervezése, a „marxista materializmus” elvi anti-dogmatizmusa, a modern humanizmus, a marxista esztétika és etika néhány kérdése. Ezután beszámoló következik a Francia

Kommunista Párt KB ideológiai kérdéseket tárgyaló vitájáról (*Francia marxisták vitája a marxizmusról és a humanizmusról*) Etienne Fajon, Lucien Sève, Michael-Simon, Henri Krasucki, Guy Besse, Jean Kanapa felszólalásának és a KB határozatának rövid kivonatát olvashatjuk. — A most meginduló *Figyelő* rovatban GYURKÓ LÁSZLÓ Nemeskürty István „Ez történet Mohács után” című könyvét ismerteti. — BALOGH EDGÁR „Hét próba. Egy nemzedék elindul” című emlékiratát ismerteti, amely a Sarlós mozgalom útját vázolja fel: mint jutottak el a mindenféle nemzeti elnyomástagadó koncepcióig, s mint ismerték fel, hogy a nemzeti felszabadulás egyetlen útja a szocializmus. — G.

VILÁGOSSÁG VII. évf. (1966) 9. sz. — GECSE GUSZTÁV: *A tomista filozófia* címen Aquinói Tamás életútján keresztül a tomizmus kialakulását ismerteti. A XIII. századi városfejlődés, a kézműipari forradalom, az arab, zsidó és antik filozófia hatása tarthatatlanná tette a patrisztika és a koraközépkori egyházi ideológia tudományellenességét és irracionálisumát, s megkövetelte a keresztény teológia racionális filozófiai alátámasztását. Ez a hit és a tudás, a teológia és filozófia (tudományok) olyan új kapcsolatának kialakítását vetette fel, amelyben a hit kötelező felsőbb-sége nem szenved csorbát. Ezt a feladatot oldotta meg Aquinói Tamás filozófiája, a tomizmus. — KATONA IMRE: *Egy világvégét hirdető műretek* címen id. Pieter Bruegel a Szépművészeti Múzeum régi képtárában őrzött Keresztelő János prédikációja című festménynek újszerű értelmezésére tesz kísérletet, az anabaptizmus forradalmi melchiorita irányzatával hozván összefüggésbe a kép eszemi mondanivalóját. A képnek a XVI. század 70-es, 80-as éveiben Magyarországra kerülését az antitrinitarizmust is magában foglaló anabaptizmus egyik irányzatával rokonszenvező Bathhány Boldizsárnak a kiváló belga botanikussal, Clusiusszal (Charles de l'Escluse) való baráti és mecénási kapcsolatával magyarázza.

10. sz. — ÁGH ATTILA: *A fiatal Marx valláskritikája* címen a marxi valláskritika önálló, Feuerbachtól lényegében független fejlődése mellett tör lándzsát. A valláskritika marxi fordulatának lényegét a vallás nem természeti, hanem társadalmi objektívításként való tételezésében, társadalmi funkcióinak feltérítésében látja. A vallás egyfelől a társadalom sajátosan fonák visz-
szatükrözésének, elméleti rendszerezésének funkcióját látja el, másfelől meghatározott szabályozó szerepet tölt be a társadalom-

ban, harmadsorban a mindennapi tudat elemeit önti elméleti formába, vagyis a társadalmi valóságunk „népszerű formába öntött logikáját” nyújtja. A vallást a fiatal Marx a hamis tudat klasszikus megnyilvánulásának látta, melynek számos irányzata közül a kereszténység fejezi ki legegzektebb formában az ember valóságos túlvilágiságát a tőle elidegenedett társadalomban. — HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY: *Aranykor-mítosz-ideológia* c. posztumusz tanulmányában, a csaknem minden népnél szereplő, de klasszikus irodalmi kifejezést a görög-római költőknél találó aranykor konkrét megjelenési formáit és aktuális értelmezését ismerteti Homérosz, Hésziodosz, Ovidius, Vergilius, Calpurnius Siculus, Juvenalis költeményei alapján. Bár az aranykor visszatértét a mítosz régebbi feldolgozói közül sem tartja mindegyik (pl. Hésziodosz) kizártnak, a római császárkor Augustustól Traianusig az utóbbi helyezi előtérbe, és aktuális politikai-ideológiai mondánivaló megfogalmazására használja fel. — SZÉKELY GYÖRGY: *Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben* címen a keresztény és a muzulmán vallás első évezredbeli történetének gondos analízise alapján az ortodoxia, szakadártság, eretnekség újszerű értelmezésére tesz kísérletet. Az arianizmust pl. nem eretnekégsnek, hanem külön vallási irányzatnak és egyháznak fogja fel, amelynek alapja — a római keresztény egyház területi szervezetével szemben — a törzsi-nemzetségi

szervezet. A bizánci birodalom cezaropapista rendszere nemcsak Róma és Konstantinápoly szakadásához vezetett, hanem a görög állammal szembeni ellenállás, valamint a népi-nyelvi különbségek sok belső szakadást, eretnekséget hívtak életre a keleti kereszténységben belül is. Ezeket a bizánci császárok hiába igyekeztek kompromisszumokkal áthidalni. A muzulmán vallásban a szunnitákra és a siitákra való szakadás — a különbségek leszámításával — az ortodox és az ariánus kereszténység szembenállását tükrözi. A szakadártság mellett természetesen a mohamedán vallásban is megtalálhatók a különböző társadalmi és népi ellentéteket kifejező eretnek-mozgalmak. — HELLER ÁGNES: *Mily Isten volna . . . ?* címen az ateizmus, panteizmus és a vallás viszonyát vizsgálja Goethe gondolkodásában. Az ember és Isten társadalmi, morális viszonyának elemzésében, a vallásos szükséglet analízisében Goethe a felvilágosodás vallásfilozófiájának két szélső pólusát egyesíti: egyfelől a Helvetizmust és a kései Diderotnál jelentkező ateizmust, másfelől a Rousseautól Robespierre-ig húzódó, a vallásos szükségletet kielégítő vallást morális és ideológiai tényezővé átalakító felfogást. Természetszemléletében ugyanakkor határozottan panteista, s mint ilyen a felvilágosodással szemben a reneszánsz felfogását vallja. Ettől filozófiai korszerűtlensége ellenére sem lehet elvitatni az összefüggő világ- és emberlátás bizonyos érdemét. — B

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

BORSODI SZEMLE — X. évf. (1966) 3. sz. LEHOCZKY ALFRÉD: *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. helyzete a századelői gazdasági és politikai válság időszakában* címen a Rimamurány helyzetét vizsgálva választ keres az időszerű gazdasági fejlődésének általános jellemzővonásaira is. A közeledő válság előjelei már az egyébként rekordtermelést hozó 1898/99-es gazdasági év utolsó s az 1899/1900-as gazdasági év első hónapjaiban megmutatkoztak. Az 1899/1900-as gazdasági év meghozta a válság teljes kibontakozását. A válságot kihasználva a Rimamurány megvette a magyar vaskartellen kívülálló Hernádvölgyi és az Unió Bádoggyárat, valamint az Andrássy-féle Vasgyárat, s ezzel 1906-ra megszerezte a magyar nyersvastermelés abszolút többségét, 53 %-át. Tőkéjének zöme ebben az időben már a Wiener Bankverein s a befolyása alatt álló Kereskedelmi Bank kezében volt. Az új kartellen kívüli vállalatok megszerzése azonban a Rimamurányt heves konkurrenciára hárta kergette a kartell többi tagjá-

val, elsősorban az osztrák vaskartellei. A kompromisszum 1902 tavaszán jött létre köztük. A vállalat a vasáretermelés terén az 1899/1900-as év átmeneti visszaesése után nyomban elérte az újabb fellendülést, s az 1905/06-os gazdasági évben már kétszeresére növelte termelését. Nem volt alapvető csökkenés a széntermelésben sem; az 1906-os termelés százezer tonnával múlta felül az 1899-est. A vösfeldolgozó ipar egyes ágazataiban, valamint az eladásban és a jövedelmezőségben az 1905/06-os gazdasági évben kezdtek túlhaladni a válság előtti szintet. — B.

JÁSZKUNSÁG. XII. évf. (1966) 3. sz. — BORZÁK LAJOS: *Így született Boldogháza* c. írása a község történetét ismerteti. Az ősi középkori alapítású jász település Csikosszáláson volt. A török időkben elpusztult, majd Jászberény birtoka. Jelentős állattenyésztő hely. 1946-ban lett ismét önálló község. Lakosai nagy részt kisbirtokosok voltak: „Jászboldogházán a felsza-

baülés pillanatában nincs itteni földnélküli ember." A szerző az utolsó húsz esztendő történetének ismertetésével a politikai és gazdasági fejlődésről ad hiteles képet. — SEIDLER ERNŐ: *Szolnok — 1919* c. emlékezése az 53. vörös gyalogezred júliusi emlékezetes helytállásáról ad dokumentum-értékű tudósítást. Az ezred parancsnokai „majdnem kivétel nélkül osztályöntudatos és a világháborúban katonai tapasztalatokat szerzett proletárok” voltak. Landler Jenő bizalmát élvezték. Utolsó haditettük volt Szolnok második visszafoglalása 1919 júliusában. — SZABÓ LÁSZLÓ: *Mária Terézia 1760—61-es cigányrendelete a Jászkunban* c. tanulmánya az uralkodónő letelepítési törekvéseinek gyakorlati megvalósításáról szolgáltat adatokat. A Jászkun Kerület szigorított Mária Terézia rendeletein, telekjuttatásról hallani sem akart, a lótarást is megtiltotta, s még a házhelyadás kérdését is nyitva hagyta. Magatartásának igazolására a kerület a Helytartótanács 1761-ben kiadott, a kolduló és csavargó életmódot folytatók elleni rendeletben foglaltakra hivatkozott. A járszági helyi intézkedések nem tették könnyebbé a beolvadást a cigányságnak. — BELITZKY JÁNOS: *Adatok a hidépítő Mahmud bég életéhez* c. tanulmánya az első szolnoki hid építőjéről emlékezik. Mahmud üzleti érdekei miatt szoros kapcsolatban állott a hazai marhakereskedő családokkal. A szellemiek után is érdeklődő bég ismeretségben volt számos magyar református lelkésszel. A tanulmány értékes adatokat nyújt Szegedi Kis István és Ráckeve történetéhez is. — H.

SOPRONI SZEMLE. XX. évf. (1966.) 4. sz. — CSAPODY ISTVÁN: *Sopron város erdeinek története Oberszky János jelentésétől (1837) Muck András működésének megkezdéséig (1872)* c. tanulmánya szakszerűen értékelt forrásanyagot mutatja be Sopron több mint 12 000 kh erdejének állapotát, az erdőnek a tervszerűtlen, de erős ütemű fakitermelés és szakszerűtlen utánpótlás, valamint az erdei legeltetések következtében beállt leromlását: értékes adatok ezek a XIX. század közepének kevésbé vizsgált erdőtörténetéhez és a városi erdőhasználat megismeréséhez. — KRISTÓ GYULA: *A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében* c. tanulmánya a két nagyhatalmú oligarcha családnak a XIII. század második felében Sopron megye birtoklásáért folytatott harcát mutatja be. A harcban döntő jelentőségű volt a megyében vezető szerepet játszó Osl nemzetség állásfoglalása: ezek először a Csákoknak, később a Kőszegieknek hódoltak be, mikor azonban utóbbiak és Róbert Károly között

kitört a végső harc, Osl Lőrinc a király mellé állt, s a Kőszegiek birtokaiból és pozícióiból jelentős részeket kapva, megvetette az egy évszázad múlva a vezető oligarchák közé emelkedő Kanizsai-család hatalmának alapjait. — HILLER ISTVÁN Petrik Gézának, a jeles bibliográfusnak soproni kapcsolatait és életpályáját mutatja be: apja soproni lelkész volt és Petrik itt járta középiskoláit is. A család egy másik, ugyancsak soproni ágából származott Petrik Lajos, a kerámia technológiájának jeles kutatója. — BORONKAI PÁL Sopron köztisztaságának történetét ismerteti, összefüggően a XIX. század közepétől: adatokban gazdag, általános következtetésekre is alkalmas jó ábrázolás ez az urbanizáció egyik jelentős eleme hazai alakulásának. — VÁRJU SÁNDOR: *Adatok a cenki málmok történetéből* c. cikke a három malom múltját, s részletesebben a malomhoz fűződő életformát s a falu és a környék társadalmi és gazdasági életében a malom szerepét jól megvilágító adatokat, visszaemlékezéseket közöl, mintegy két generációra visszanyulva. — JENEI FERENC befejezi Wittnyédi István egyes kiadatlan leveleinek ismertetését (I—II. rész a 2—3. számban): a levelek értékes adalékot nyújtanak Wittnyédi mozgalmas életpályájához és több vonatkozásban a kor politikai hangulatához is. — KOVÁCS JÓZSEF Lackner Adám ötvöslegény 1568. évi soproni meglepedése és a Kolb-vagyonba történt beházasolása kapcsán támaszt vagyon és családai viszályokat mutatja be: a házmegosztásra és vagyoni viszonyokra vonatkozó jó adatokkal egyrészt egy új polgári vagyon és pozíció keletkezését, másrészt a kor városi életformáját. — SMIT LAJOS a Kismartonban 1842-ben játszó szintársulat műsorát ismerteti: elég színvonalas repertoár, súlyponttal a kor bécsi külvárosi bohózatán és mesejátékán. — V.

TISZATÁJ XX. évf. (1966) 9. sz. — KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: *Az értelmes halál* címen a négy százados szigetvári évfordulóval kapcsolatban a Szigeti Veszedelem és a Szigetvári Emlékkönyv alapján Zrínyi áldozatának értelmét boncolgatja. A Szigetvári Emlékkönyvvel foglalkozva elismeréssel szól a történeti tanulmányoknak, viszont tárgyi és filológiai szempontból is bírálatot illet az iródalom- és zenetörténeti tanulmányt, s hiányolja a Szigeti Veszedelem történeti szempontú elemzését. — B.

VASI SZEMLE. XX. évf. (1966) 4. sz. — VÖRÖS KÁROLY: *Parasztmozgalmak Vas megyében 1798—1848* című tanulmánya (I. rész az előző számban) a szombathelyi

levéltár peranyagának alapján ismerteti a tárgyat (hangsúlyozva kiindulásul a vasi parasztság erős előrehaladását a polgárosodás irányában), a mozgalmakat indítókaik szerint csoportosítva. A mozgalmak a jobbágybirtok határainak védelméért, jogtalan földesúri szolgáltatások ellen, erdőkért és legelőkért, a falusi közösség jogainak védelmében egyaránt jelentkeznek, de találkozunk az urakkal szembeni bizalmatlanság meglepő példáival is. A tanulmány végül 1848 vasi parasztmozgalmát ismerteti. — LÁSZLÓ GÁBOR: *Lakásügyek Szombathelyen a Tanácsköztársaság idején*

című tanulmánya utalva a városnak a háború végére immár tűrhetetlenné váló lakásvizonyaira, a polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság lakásügyi intézkedéseit ismerteti: sikertelen kísérleteket új lakótelep építésére, majd a proletárdiktatúra radikális lakáspolitikáját. — SZÖVÉNYI ISTVÁN A „*vitam et sanguinem*” megajánlásának kőszegi visszhangja címen az 1744. évi kőszegi inszurrekció felszerelésére, ellátására vonatkozó adatokat közöl, és egy 1748. évi verbuválási összetűzést is ismertet katonák és polgárok között. — V.

A magyar folyóiratszemlét összeállították: Bellér Béla (B), Glatz Ferenc (G), Hölvényi György (H), Kardos József (K), Sz. Ormos Mária (O), Szabó Miklós (Sz) és Vörös Károly (V).

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

VOPROSI ISZTORII 1966. 7. szám. — N. J. A. BROMLEJ: *Az életszínvonal a Szovjetunióban, 1950—1965* (3—17. l.) főképp a hétéves terv idején vizsgálja az életszínvonal alakulását, ill. az ezt befolyásoló tényezőket. A nemzeti jövedelem mellett a gazdaságpolitika lényeges tényező. A régebbi árleszállítások azonban nem voltak egyértelműen kedvezőek, mert bizonyos árucikkek eltűnésére vezettek. Az 1960-as évek elején pedig az állati termények hiánya miatt áremelésre is került sor. Az életszínvonal emelése az adott időszakban elsősorban a munkabérnövelés útján történt, 1950 és 1958 közt az átlagos havi bér (új rubelben számítva) 63,9-ről 79 rubelre nőtt, 1964-re pedig 90 rubelre. 1961 végén a 30 rubelnél kevesebb havi jövedelemmel rendelkezők száma az akkori béremelések révén 5,1 millióról 2,1 millióra csökkent. A termelőszövetkezetekben is nőtt az életszínvonal. Általában jelentős volt az adócsökkentések útján történő növelés, az egyéb juttatások emelkedése, bár ezen a téren a kolhozparasztok kb. a felét kapják annak, amit a városi dolgozók. 1964-ben a lakosság jövedelmi forrásai úgy oszlottak meg, hogy 67% került ki a munkabérből, 16% társadalmi juttatásokból és 17% a parasztok egyéni gazdaságaiból. A munkások és alkalmazottak reálbérei 1950—1958-ban 60%-kal nőttek meg, a parasztok reáljövedelme ugyanakkor 92, ill. 153%-kal. A fogyasztás terén még nagy különbségek vannak az egyes társadalmi rétegek közt, amire a szerző szintén számos példát hoz fel. — E. Sz. MARKARJAN: *A történelem összehasonlító tanulmányzásának alapelveiről* (18—31. l.) megkülönbözteti a tágabb értelemben vett és minden kutatásnál szükséges összehasonlító és a szűkebb értelemben vett, filozófiai elvekből és gyakor-

lati kutatási módokból összeálló módszert. Az összehasonlító módszer feladata a hasonlóságok, majd a különbségek kimutatása. A hasonlóság lehet genetikus jellegű, vagy diffúzió eredménye, vagy általános törvényszerűségek érvényesülése. V. M. Zsimunszkij irodalomtörténcsnycmán megkülönböztet tipológiai összehasonlítást, genetikait és a nemzetközi kulturális kölcsönhatást. A legfontosabbnak a tipológiai módszert tartja, amelynél Zsimunszkijtól eltérően a szerző nem látja szükségesnek, hogy eredetük szempontjából különböző jelenségeket lehessen csak így összehasonlítani. A történelemben nemcsak egymemű jelenségek hasonlíthatók össze. Az összehasonlítás két módját nem a szinkroniában és diakroniában látja, mint az amerikai Bagby, hanem abban, hogy egy típushoz tartozó, vagy különböző típushoz tartozó jelenségeket kell-e összehasonlítani, ez a horizontális vagy vertikális összehasonlítás. Az előbbinél a cél az általános törvényszerűségek sajátos megnyilvánulásainak a kutatása, az utóbbi megmutatja a társadalmi fejlődés minőségileg különböző szakaszaiban kifejeződő történelmi struktúrák kölcsönös viszonyát. Az előbbi tehát egy, az utóbbi két modellel dolgozik. Persze egy típuson belül is adódhatnak különbségek. Az összehasonlító módszer segítségével küzdhető le a provincializmus. Bizonyos mértékig helyettesítheti a kísérletet, mert hiányzó adatokat más analóg fejlődésből lehet rekonstruálni. Az absztraháló és analitikai módszerrel egyesítve a módszer hárcm fő szakaszból áll: az elsőben megállapítjuk a jelenségeket és típusokat elemzünk ki, azután kiválasztjuk a legtörvényszerűbb jelenségeket (a társadalmi formáció fogalma ilyen elvonás eredménye), végül az így nyert elméletet

ismét alkalmazzuk a tényekre. A történet-tudományak erősen együtt kell működnie a szociológiával a szélsőségek, az eivont spekuláció és a pusztá empiria elkerülésére. — O. L. VAJNSTEJN: *A szovjet történettudomány létrejötte, a huszas évek* (32—47. l.) részletesen bemutatja, mennyire erős volt még a nep-politika időszakában az ellenséges elméletek, misztika, idealizmus hatása, s ezek részéről milyen erős támadások érték a marxizmust. Folyóiratok jelentek meg, társaságok alakultak a burzsoá ideológia terjesztésére. A velük szemben fellépő marxista folyóiratok kritikája olykor túl éles volt. 1923-ban a marxizmus legkonokabb ellenfeleit kiutasították az országból, mások önként távoztak. A párt és a kormányzat az egész időszakon keresztül a régi értelmiség megnyerésére törekedett, ezért is engedte az ellenséges hangokat érvényesülni, s azért is, mert nem volt kellő létszámú marxista káder. A hajlékony lenini politika működött itt. Ugyanakkor számos intézkedés történt új értelmiség felnevelésére (a Vörös Professzúra intézete stb.). Az új marxista történészek csak az új és legújabb korral foglalkoztak, a régebbi korok kutatása az Akadémia keretei közt történt. De alakultak az Akadémiától független, marxista kutatóintézetek is, 1925-ben létrejött a marxista történészek társulata, 1928/29 fordulóján a társaság már konferenciát tartott. A marxista történettudomány kifejlődésében nagy része volt Pokrovszkijnak. A történelem „kiirtása” az oktatásból, amivel vádolták, csak a szükség diktálta intézkedés volt: a káderhiány miatt a történeti oktatást kivonták az egyetemekről stb., később, mire kiképezték a megfelelő oktatókat, ismét megindult a tanítás. Pokrovszkij ösztönözte a két lenini elv megvalósítását: a tudományos eredmények népszerűsítését és az alkotó vitákat. — A. M. GAK, V. A. KUZKO, I. SZ. POLJANSZKIJ: *A szovjet nép testvéri anyagi segítsége a tőkés országok dolgozóinak, 1917—1927* (48—58. l.) az Októberi Forradalom közeledő évfordulója alkalmából sok új levéltári adatot mutatnak be, hogy nehéz anyagi helyzete ellenére milyen segítséget adott a szovjet nép 1918-ban a német forradalmároknak, azután 1923-ban a sztrájkoló német munkásoknak (pénzben és gabonában). 1923-ban a földrengés-sújtotta japán dolgozók részesültek ebből a segítségből, 1924-től kezdve a kínai forradalom, 1921-ben és 1926-ban az angol munkások. — G. V. FOKEJEV: *Délnyugat-Afrika a háború utáni nemzetközi kapcsolatokban* (59—71. l.) az első világháború után a Délafrikai Unió (ma Délafrikai Köztársaság) védnöksége alá

került egykori német gyarmat sorsát és a körülötte az ENSZ-ben folytatott vitákat ismerteti. A terület bányakincsei miatt is fontos, sok itt az amerikai beruházás. 1952-ben az európaiak kezében volt a föld 45%-a, a kilencszer annyi néger kezében 26%-a. A nyugati hatalmak eddig minden támogatást megadtak a Délafrikai Köztársaságnak. — A Vita-rovatban P. G. SZEMJONOV: *A nemzet és a nemzeti államiság a Szovjetunióban* (72—81. l.) a nemzetről folyó vitába kapcsolódik be, úgy látja, hogy a szocialista nemzetnek nem ismerve az önálló állam. A Szovjetunióban a nemzeti területi autonómia nem az ország soknemzetiségű volta miatt alakult ki, hanem azért, mert a szocialista forradalom idejére a nemzetiségi kérdés még nem oldódott meg. Az egyes nemzetek helyzetében azóta is több változás történt a nagyobb vagy a kisebb autonómia irányában egyaránt. A szocialista nemzetek még sokáig megmaradnak, de nemzeti államiságuk már ma tűnőben van. — N. F. KOLESZNYICKIJ: *A korai osztálytársadalmak néhány tipikus és sajátos vonásáról* (82—91. l.) az ázsiai termelési módról folyó vitához szól hozzá. A rabszolgatartó formáció véleménye szerint is csak néhány országban alakult ki, ahol sok volt a máshonnan behozott rabszolga, és ahol az éghajlat és a gazdasági viszonyok alacsonyra szabták a megélhetéshez szükséges terméket. A legtöbb ókori államban a patriarchális, rabszolgatartó és korafejedális jellegzetességek egyszerre vannak meg, ezeket tehát korai osztálytársadalmaknak kell nevezni. Ázsiai termelési mód nincs, az ázsiai országokban a későbbiekben a feudalizmus sajátos formája uralkodott. A feudalizmus egyébként mindenhol uralkodóvá vált, s mert erősen hasonlít a rabszolgatartó társadalomra, ez könnyen átalakulhat feudális társadalomná. — Folytatódik a Pugacsov elleni tárgyalás iratainak a közlése (92—109. l.), itt a moszkvai vizsgálatra vonatkozó 29 dokumentumot adnak ki. — Az eseménytörténeti vázlatok sorában N. B. KOVALENKO: *Szevasztopoli szónata* (110—119. l.) az 1905-ös forradalomban részt vett Schmidt kapitány életének néhány epizódját és kivégzését mutatja be. — V. G. TRUHANOVSKIJ befejezi Churchill életrajzi vázlatát (119—138. l.), a második világháború kitörésétől haláláig. — M. JA. POPOV ismerteti a kaukázusi népek feudalizmuskori történetével foglalkozó újabb szovjet munkákat (143—150. l.). — P. G. RINDZJUNSKIJ áttekintést ad a 80 éves N. M. Druzsinyin akadémikus életművéről (164—173. l.), hangsúlyozza tudományos bátorságát. — V. K. PECSORKIN ismerteti és bírálja a sztálingrádi csatával foglalkozó újabb külföldi munkákat (177—

184. l.). — L. P. BORISZOV eseménytörténeti áttekintést ad a Nobile-féle északsarki expedíció megmentéséről 1928-ban (207—211. l.) — F. JA. RUMJANCEV: *A névtelen szobrocska titka* (211—214. l.) az SS titkos gazdasági vállalataira vonatkozólag hoz néhány érdekes adatot.

1966. 8. szám. — A. K. BIRON, A. A. DRIZUL: *A történettudomány fejlődésének fő tendenciái Szovjet-Lettországban* (3—19. l.) az előzményekre utalva 1945-től ismereti a legfontosabb munkákat, amelyek a lett történelmet tárgyalják, és a lett történetírás történetével foglalkozó munkákat. — G. F. DAHSLEJGER: *Kazahsztán a nép előéletjén* (20—34. l.) ismerteti az itteni sajátos helyzetet: ipari kapitalizmus nem volt, a lakosság soknemzetiségű, hiszen egy harmada orosz és ukrán telepes. Feudális nagybirtok nincs, föld viszonylag bőven van. A nomadizáló őslakosok körében viszont még erősek a feudális viszonyok. A letelepült lakosság társadalmi megoszlása az oroszra emlékeztet, a középparasztság nagy arányával, a nomádoknál viszont az állatállomány megoszlása igen egyenlőtlen. Itt a patriarhális-feudális termelési mód (uklad) uralkodik. Az 1921—22 végrehajtott földreform nem változtatott a helyzeten. A nomadizáló gazdaságok szinte teljesen kívül állnak a piaci kapcsolatokon, a félig letelepülteknél ezek a kapcsolatok valamelyest erősebbek. — Sz. B. OKUNY: *Ju. N. Tinyanov historizmusa* (35—46. l.) a szovjet író 1927-ben megjelent történeti elbeszélését elemzi, amely az 1829-es teheráni eseményeket, Gribojedov meggyilkolását választotta témájául. Okuny kimutatja, hogy az újabb kutatás igazolta Tinyanov akkor kétségbevitelt történeti koncepciójának helyességét. — N. V. SZIVACSOV: *A néger kérdés az USA munkásmozgalmában, 1919—1939* (47—61. l.) megállapítja, hogy a négerek többsége már ekkor a proletariátushoz tartozott (beleszámítva a mezőgazdasági munkásokat). A szakszervezetek (AFL) negatív álláspontot foglaltak el a négerkérdésben, az amerikai szocialista vezetők már korábban is tisztára osztályproblémának tartották. A kommunista párt nagy figyelmet fordított a kérdésre, de helytelenül egy néger szovjet köztársasági jelszavával lépett fel, s nem vette tudomásul, hogy a négerek is az amerikai néphez tartoznak. A harmincas években a CIO nagyobb érdeklődést tanúsított, a kommunista párt befolyására a négerek nagyobb számban léptek be a szakszervezetekbe, s így a néger kérdés egyre inkább összefonódott a munkáskérdéssel. — A. N. KRASZILNYIKOV: *Anglia uralkodó köreibek katona-politikai doktrínái a második világháború után*

(62—76. l.) időrendben mutatja be a különböző kormányok politikáját, amelynek a konkrét céljai olykor változtak, de a lényeg mindig az a törekvés volt, hogy az Egyesült Államok után megtartsák a második helyet a tőkés világban. — V. T. FORMIN: *A Szovjetunió elleni fasiszta német támadás előkészítésének történetéből* (77—87. l.) a katonai előkészületek mellett különös figyelmet fordít arra, hogyan leplezték a németek még saját szövetségeseik előtt is támadó szándékaikat, 1940 ősze óta már nem gondoltak komolyan az Anglia elleni hadjáratra, mégis ezt állították az előterbe. — A Vita-rovatból JU. I. SZEMJONOV: *A „szociális szervezet (organizmus)“ kategóriája és jelentősége a történettudomány számára* (88—106. l.) c. tanulmányát folyóiratunk egyik következő számában jelentjük meg egészében. — BOTO BRACHMANN, HERMANN SCHREIER: *A dokumentáció maximuma vagy minimuma?* (107—112. l.) M. Sz. Szeleznyevnek és M. N. Csernomorszkijnak a folyóirat 1965. évi 9. számában megjelent cikkéhez (ld. Századok 1966. 2—3. sz. 563. l.) szólnak hozzá a NDK tapasztalata alapján, szükségességnek látják a selejtezést, amelynél a minőségi szempontnak győznie kell a mennyiségi szempont felett. A szovjet szerzőkkel ellentétben úgy látják, hogy az állagképző szerv fontossága dönti el, hogy iratanyagát meg kell-e hagyni vagy sem. A vállalatok iratanyagát még selejtezés után is a helyszínen lehet őrizni, nem kell állami levéltárba átvenni. A személyes anyagokat bizonyos időn túl már nem kell megőrizni. — A visszaemlékezések rovatában P. P. DUDOSKIN: *Egy író feljegyzései M. I. Kalinyinról* (113—116. l.) az emberekkel való törődését mutatja be. — A. I. BULATOV: *A slissziburgi erőd foglyának visszaemlékezései* (116—123. l.) közli L. F. Janowicz (1859—1902) lengyel forradalmár feljegyzéseit 1886—1896 a börtönökben töltött éveiről. — M. JE. SZOLOVJOV: *A cári provokátorok és a II. állami дума szociáldemokrata frakciójának pere* (124—129. l.) bemutatja a provokátorok tevékenységét, amely később még a cári kormányszatnak is gondot okozott, de a leleplezéstől való félelmében nem merte az ártatlanul elítélt szociáldemokrata képviselők ügyét újból tárgyalni. — P. A. ZAJONCSKOVSKIJ: *III. Sándor és közvetlen környezete* (130—146. l.) készülő könyve egyik részletét közli, ebben ragyogó portrékat ad a cár mellett az ekkor szerepet játszó nagyhercegekről és K. P. Pobedonozcevről, D. A. Tolsztoj grófról, M. N. Katkóvról és V. P. Mescerszkij hercegről. — N. A. HALFIN áttekintést ad a kurdokkal foglalkozó történeti irodalomról

(154—161. l.). — A. SZ. ZSERBIN: *Néhány új tendencia a mai finn burzsoá történetírásban* (183—189. l.) néhány újabb munkát értékel, amelyek legújabb kori témát is tárgyalnak, de utal arra, hogy a finn történeti termés mennyiségre nem sok, és a történetek többsége még konzervatív álláspontot foglal el.

1966. 9. szám. — B. A. TULEPBAJEV: *A gyapotprobléma megoldása a Szovjetunióban* (3—14. l.) abból indul ki, hogy 1913-ban Oroszország gyapotszükségletének csak 53,1%-át tudta hazai forrásokból kielégíteni. A polgárháború alatt pedig a gyapottermesztés erősen le hanyatlott, 1922-ben az 1915-ös termésnek csak 3,4%-át takarították be a közép-ázsiai területeken. Ezért a kormányzat nagy hiteleket és egyéb segítséget nyújtott a Turkesztáni Köztársaságnak. Miután 1924-ben a területet a nemzetiségi megosztásnak megfelelően rendezték, a gazdasági fejlődés is meggyorsult. A helyreállítás időszakában 93 millió rubelt költöttek az öntözési rendszer helyreállítására. 1928-ra elérték a háború előtti termelés színvonalát, de a termelékenység még alacsony volt, a technika szintén. 1929-ben határozatokat hoztak adókedvezmények nyújtásáról, a nagy ipari központokból munkásbrigádok mentek segítségre. Az első öt éves terv idején közel 292 milliót fordítottak az öntözési rendszer teljes átépítésére. 1932-ben már csak a szükséglet 5,2%-át kellett behozatallal fedezni. Széleskörű hálózatot építettek ki a szakképzésre. Végeredményben 1913—1938 közt a bevetett terület háromszorosára, a termelékenység másfélszeresére, a termés 3,5-szeresére nőtt. — V. G. SZARBEJ: *Még egyszer a történettudomány lenini szakaszáról* (15—26. l.) szembe száll M. Je. Najgyonovnak a folyóirat 2. számában írt cikkével (ld. Századok 1966. 6. sz. 1398. l.), a leniniszakasztszélesében értelmezi. Najgyonov csak a hivatásos történetírást veszi figyelembe, ezért fest sötét képet. De Lenin mellett harcostársai is gazdagították a történettudományt, már 1917 előtt is. Figyelembe kell venni, hogy Lenin nem engedte folytonos idézgetését, ezért ezen nem lehet lemérni eszméinek elterjedt voltát. A szerző úgy látja, hogy a marxista történetírásban a lenini szakasz az 1890-es évek és 1917 közt kezdődik, 1917 után pedig az egész szovjet történettudomány lép be a lenini szakaszba. — M. O. MNACAKANIAN: *A nemzet és a nemzetállamiság* (27—36. l.) a nemzetfogalmat boncolgató vitához szól hozzá: a marxizmus — leninizus klasszikusai szerint a kapitalizmus korában a nemzetállam a nemzet fontos feltétele, ismérve, kialakulását azonban sokszor gátolják a körülmények.

Viszont ahol a nemzet korábban alakul ki, mint a nemzetállam, ott is a nemzetállamért vívott harc során megy ez végbe. A kisállamiság kétségtelenül ellentmondásban van a gazdasági fejlődés irányával. Ezt az ellentmondást a szocializmus oldja fel az önkéntes társulás formájában: Szemjonov tanulmányával szembeállva a szocialista nemzetállamot törvénytörvényeszerű jelenségnek tartja, s így az államot a szocialista nemzetnek is egyik ismérveként jellemzi. A nemzet meghatározására általánosan azt javasolja, hogy a nemzet olyan történetileg kialakult közösség, amelynek ismérvei a közös nyelv, közös terület, gazdasági kapcsolatok és államszervezet. Az általános meghatározáson belül a szocialista nemzet: állami szervezet keretei között létrejött közösség, ismérvei a közös nyelv, közös terület, a gazdasági-társadalmi, eszmei-politikai és kulturális élet közössége. — SZ. N. SZEMANOV: *Mahno mozgalma és bukása* (37—60. l.) eseménytörténetileg ismerteti az Ukrajnában a polgárháború idején működött csoport tevékenységét. Időnkint nagy paraszti tömegek támogatták, hol harcolt a Vörös Hadsereg ellen (és a fehérek ellen is ugyanakkor), hol együttműködött velő. A néha több ezer főnyi sereg bázisa a módos parasztság volt, ideológiája (néhány anarchistá leszámitva) a parasztok kezére került föld megvédése mindenkivel szemben. A Mahno-féle seregek a polgárháború idején rablásokat is elkövettek. 1921, a Nep után már nem volt bázisa, Mahno a rablott kincsekkel Romániába menekült. — Z. V. UDALCOVA: *A feudalizmus kialakulása tanulmányozásának feladatai a nyugati-európai országok vonatkozásában* (61—70. l.) a szovjet Történettudományi Intézetnek a formációk változásával foglalkozó csoportjában tartott előadás, felveti a típusalkotás szükségességét. Tisztázandó, vajon a germán népeknek volt-e döntő hatásuk a feudalizmus kialakulásában (germanista álláspont), vagy a felbomló római társadalom viszonyai is fontos szerepet játszottak (románista álláspont). Figyelembe kell venni, hogy itt is van egyenlőtlen fejlődés az egyes országok közt, ami visszahat más országok fejlődésére. A korai feudális állam aktíván elősegíti a feudális viszonyok kialakulását. Nagyrészt tisztázatlan a koraközépkori etnikai közösségek kérdése. Az egész középkori fejlődést számba kell venni, így az ideológiai kérdéseket is. Feltáratlan a város és falu kölcsönhatása. Sűrgeti a rokon tudományok módszereinek felhasználását, különösen három téren: a strukturális elemzést az osztályokon belüli csoportok szociológiai vizsgálatára, a szociálpszichológia terén és a szociális

antropológia alkalmazását. Megvizsgálандó az egyén és a társadalom viszonya, továbbá, hogy mi újat hozott a középkori kultúra. Az egyház szerepét differenciáltabban kell vizsgálni. És végül — a forrásnehézségek ellenére — szükséges a népi kultúra feltárása. — Sz. L. TYIHVINSZKI: *A mandzsu Csing dinasztia uralma Kínában* (71—90. l.) az 1644—1912 közti korszakot áttekintve megállapítja, hogy ez idegen elnyomást jelentett, a dinasztia a feudális rendszert védelmezte, és az utolsó évszázadban egyre inkább a gyarmatosítók kiszolgálója lett. Különösen gazdaság- és társadalomtörténeti téren még sok a kutatnivaló. — L. N. VALIKOVICS: *A XXI. egyetemes zsinat* (91—105. l.) a II. vatikáni zsinat lezárása után rámutat arra, hogy a katolikus egyház mindig akkor hívott össze zsinatot, amikor belső válságban volt. Teológiai kérdések mellett aktuális világi kérdések is megvitatásra kerültek, közeledés történt a többi egyházhoz (a pápa és a konstantinápolyi pátriárka kölcsönösen érvénytelenítették az 1054-es kiátkozást). Kísérlet történt a munkássztyához való közeledésre is. A jobboldal nem tudta keresztülvinni azt a javaslatát, hogy a kommunizmust elítéljék. A katolikus egyháznak ez a megújulása azonban csak alkalmazkodás a viszonyokhoz, nem változás. Továbbra is a kapitalizmus érdekeit képviseli, de leplezetebb formákban, mint eddig. — A visszaemlékezők rovatóban N. A. ANTYIPENKO: *Németország kapitulációjától Potsdamig* (106—117. l.) mint a hátrországban állomásozó csapatok akkori parancsnoka mondja el élményeit, különösen a lakosság ellátásának a megszervezése, a leszerelő katonák hazabocsátása és a potsdami konferencia előkészítése tekintetében. — A. P. POGREBINSZKI: *V. B. Lopuhin emlékiratai* (118—120. l.) ismerteti az 1917 előtt magas beosztásban levő, a legfelsőbb körökbe bejáratos hivatalnok emlékiratait, amelyeket 1927—33 közt írt meg Leningrádban. Utána — kisebb részletek elhagyásával — közli az emlékiratok első, 1894-től 1907-ig terjedő részét: *Emberek és politika* (120—136. l.), amely sok érdekes részletet tár fel a vezető politikusokról. — Befejeződik a Pugacsov-felkeléssel kapcsolatos vizsgálat és per anyagának közlése (137—149. l.), itt 20 dokumentumot közölnek a moszkvai vizsgálatra és az ítéletre vonatkozólag. — M. G. SZERGEJEV: *Legendába illő ember* (150—156. l.) elbeszéli a második világháború idején vívott görög szabadságharc egyik vezetőjének, Arisz Veluhiotisznek (eredeti nevén Tanaszisz Klarasznek) az életét, akit a kormány 1945-ben kivégeztetett. — V. Sz. RIKALOV: *A Szovjetunió külpoliti-*

kájának kérdései P. Renouvin és J. B. Duroselle megvilágításában (192—196. l.) megállapítja, hogy a két francia diplomácia-történész újabb munkáiban látható bizonyos fejlődés a helyesebb értékelés felé. — V. JEVGENYEV: *A kensingtoni felirat: valódi vagy legenda?* (215—218. l.) az 1898-ban Minnesota államban talált, runa-írásos feliratos kő történetét ismerteti, amelyet a felirat szerint 1362-ben viking hajósok állítottak fel. A történeti körülmények mérlegelésével — a nyelvészek elutasító álláspontja ellenére — valószínűnek tartja, hogy nem hamisítványról van szó.

1966. 10. szám. — V. D. KOROLJUK, I. Sz. MILLER: *A lengyel állam millenniuma* (3—16. l.) kitérnek az 1960—66 államilag is megünnepeelt legfontosabb eseményekre és azok legújabb történeti irodalmára. 960—966 természetesen csak egyezményesen a lengyel állam megalakulásának időpontja, hiszen erre vonatkozólag vannak írásos források. Az új régészeti kutatások az I—IV. és a VII—XI. század fejlődését már sokkal világosabbá tették, a közbülső két évszázad viszont még eléggé ismeretlen. Ugyanakkor széles sláv távlatokba is állították ezeket a kutatásokat. Egyesek már a II—IV. században látják az állami szervezet kezdeteit. Az biztos, hogy a VIII. században már általános az ekés földművelés, a X. században pedig a háromnyomásos rendszer és a városi fejlődés. Ekkor törzsi fejedelemségek léteznek, nagy központokkal, egymás közti háborúikból alakul ki az állam. 966 igen fontos dátum a kereszténység felvétele miatt. A XI. században a német támadás elleni védekezés könnyű volt, mert az állam segítséget kapott a szomszédos korai feudális államoktól. Az államalakulás és a felosztások közti korszakot csak röviden tekintik át a szerzők, azután a XIX. századi harcokat és azok irodalmát vizsgálják, amely újra bebizonyította, hogy 1863 jelenti ezeknek a mozgalmaknak a csúcspontját. Végül a felszabadulás utáni korszak irodalmát tekintik át, meglegedéssel állapítja meg, hogy a lengyel történészek IX. kongresszusán már az előadások egy harmada ezzel a korszakkal foglalkozott. — A. D. DANYIJALOV: *Dayesztán és Csecsnya hegylakóinak Samil vezette mozgalmáról* (17—28. l.) bemutatja a kaukázusi lakosság helyzetét a feudális széttagoltság és kizsákmányolás közepette. A Samil vezette mozgalom az 1840-es években az imamátus létrehozásával egyesítette a területet, s ez pozitív volt, új jogrendszert, egységes közigazgatást vezetett be, felszámolta a feudális szolgáltatásokat. Csakhogy a régi földesurak helyére újak léptek, a mürdizmus vallási szemlélete is negatív hatást

gyakorolt, s így a mozgalom s vele az állam később felbomlott. Marx és Engels együtt-éreztek a mozgalommal, mert ez gyengítette a cárizmust és lehetővé tette 1848 forradalmait. A terület Oroszországhoz való csatolása végső fokon haladó jelenség volt. — M. JA. GEFTYER, V. L. MALKOV: *Felvet egy amerikai tudósnak* (29—50. l.) c. írását folyóiratunk jelen számában egész terjedelmében közöljük. — A. A. KISZLOVA: *A vallási modernizmus kérdései a protestáns teológiában* (51—57. l.) főképp a századforduló modernista irányzatait ismertetve úgy látja: ez annak a jele, hogy az egyházak nem mondanak le az emberek megnyerésért vívott harcról. A modernisták a tudományt is fel akarták használni. A század végén ez még csak az egyházakon belüli vallási tiltakozás volt, ma már önálló jelenség. A modernisták bizonytalan és határozatlan teológiát hirdetnek, az istenséggel való közvetlen egyesülést. Céljuk az istenországnak a földön való megvalósítása. A modernizmus azonban nem tud az ortodoxia fölé emelkedni, megmarad teológiának, s a tudomány fejlődésére sem tud hatni. — A Vita-rovatban V. T. JERMAKOV: *A Szovjetunióban lezajlott kulturális forradalom tartalmáról és kronológiai hatáiról* (58—64. l.) Lenin megállapításából indul ki, aki a kulturális forradalmat ugrásnak tartja a kultúra fejlődésében. A szovjet történettudományban régebben úgy tekintették, mint a szocialista kultúra megalakulásának szakaszát, amely a szocialista társadalom megalakulásával lezárul. Újabbban viszont jóval szélesebben értelmezik, mint a fizikai és szellemi munka, a falu és városok közötti különbségek felszámolásának folyamatát, ami persze időrendben jóval messzebbre tolja ki a kulturális forradalom határait. A szerző helyesebbnek tartja a régi értelmezést, de a kérdést még tovább vitatandónak látja. — Ugyanebben a rovatban I. A. BULIGIN, JE. I. INDOVA, A. A. PREOBRASZSENSZKIJ, JU. A. TYIHONOV, SZ. M. TROJICKIJ: *A kapitalizmus létrejöttének kezdeti szakasza Oroszországban* (65—90. l.) a szerkesztőség bevezető megjegyzése szerint az 1965 júniusában a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdésköréről folyt országos vitához szólnak hozzá, iii. a vita alapjául szolgáló tézisekkel szállnak szembe. Bevezetésül ismertetik a kérdésre vonatkozó három álláspontot: az első szerint a XVIII. század derekáig szórványosan előfordulnak kapitalista jelenségek, de a feudalizmus uralma miatt eltűnnek, hiszen a feudalizmus ekkor van csúcspontján. A második szerint a tőkés termelési mód (uklad) a XVIII. század második felében alakult ki, de ezt megelőzte

a burzsoá viszonyok kialakulása a feudális rendszer bomlása közepette. A harmadik felfogás szerint a tőkés viszonyok a XVI. században alakultak ki. A vitaindító tézis az első álláspontot foglalta el, a szerzők a második álláspont mellett hoznak fel érveket. A tézisek nem kapcsolták össze a kapitalizmus kezdeteit az eredeti felhalmozással. Bár Oroszországban nem volt meg ez a jelenség a szó nyugati értelmében, a feudalizmus bomlása mégis megfigyelhető. Elsősorban az iparban jobban meg kell vizsgálni a meglévő üzemek jellegét. A XVI. században csak a tőkés kooperáció kezdeteiről beszélhetünk, a XVII. században viszont ez már elterjedt. Ezen túl ebben a században 55 manufaktúra működött (és nem három tucat, mint a tézisek állítják), számuk a század második negyedétől állandó növekedést mutat. A manufaktúrák bér munkásokat, jobbgyókat vagy vegyesen mindkettőt foglalkoztatják. A bér munkásokat foglalkoztató manufaktúrák száma növekszik. A mezőgazdaságban a XVII. század óta a nagybirtok és a parasztság egyaránt bekapcsolódik az árutermelebbe, bér munkával is találkoznak. Új jelenségek mutatkoznak a kereskedelemben is, a felvásárlók jelentős szerepe, a kereskedőtőke egy részének behatolása az iparba. Az abszolútizmus előfeltételei már a XVI. században megvoltak. A XVII. században a városi lakosság jelentős szerephez jut, tehát az abszolútizmus itt is, mint nyugaton, egyensúlyozó szerepet tölt be. A kormányzat a burzsoá viszonyok fejlesztése érdekében tesz egyes intézkedéseket. Még a kultúra terén is mutatkoznak új jelenségek, bizonyos elvilágiasodás. Mindez tanúsítja, hogy a XVII. századot kell a kapitalizmus kifejlődésében a kezdeti szakasznak tartani. — A visszaemlékezések rovatában V. JA. ABOLTYIN: *A szovjet hatalom helyreállítása Észak-Szahalinban* (91—110. l.) közli 1925-ben vezetett naplóját a japánokkal folytatott tárgyalásokról és a terület visszaszerzésének menetéről. — Folytatódik V. B. LOPUHIN: *Emberek és politika* c. visszaemlékezéseinek közlése (110—122. l.), itt az 1907, 1911 és 1916-os év eseményeit tárgyalja. — Az eseménytörténeti rovat Napóleon utolsó éveire vonatkozólag közli E. A. NATANSON: *Napóleon utalgói* (123—130. l.) c. cikkét, amely ismerteti azokat a véleményeket, hogy Napóleonat megszüktették volna, s más maradt helyette Szent-Ilonán, az igazi Veronában élt, s 1823-ban halt meg Schönbrunnban, amikor be akart hatolni a kastélyba, ahol a reichstadti herceg betegen feküdt, s az őrség lelőtte. Ezt és egy másik változatot a szerző valószínűtlennek tartja. — L. P.

BORISZOV: *Napoleon utolsó napjai* (131—133. l.) címen közöl egy az 1830-as évek elejéről származó névtelen orosz kéziratot, amely beszámol az utolsó napok eseményeiről, s azt mutatja, hogy szerzője ismerte az ekkoriban megjelent első emlékiratokat, onnan szedte adatait. — I. A. FEDOSZOV beszámol a moszkvai egyetemen 1956—1965 közt folytatott történeti kutatásokról (tanszékenként), a megjelent kiadványokról, az oktatók külföldi kapcsolatairól és a diákkörök tudományos tevékenységéről (134—144. l.). — P. V. VOLOBUJEV, JU. A. PISZAREV beszámol a szovjet és orosz történészek második konferenciájáról (190—193. l.), amely 1966. május 28—30. zajlott le Rómában, tárgya: a XVIII—XIX. századi orosz—olasz diplomáciai és kulturális kapcsolatok, a két ország agrárfejlődése ugyanebben az időszakban és az első világháború kitörésének előtörténete. — SERFŐZŐ LAJOS ismerteti a szegedi egyetem történészeinek munkásságát (193—197. l.). — Sz. Sz. LURJE: *Tarakanova hercegnő* (207—210. l.) elmondja egy 1772-ben feltűnt leány történetét, aki azt állította magáról, hogy Erzsébet cárnőnek Razumovszkij gróftól (akivel házasságot kötött) származó leánya. Az orosz hatóságok 1775-ben Pisában elfogták és hazaszállították, az év végén a börtönben meghalt. Az igazi leány 1810-ben halt meg, mint apáca, de az ő kiléte sem teljesen biztos. — N.

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1966. 4. szám. — B. G. TARTAKOVSKIJ: *A nemzetközi munkásmozgalom történetének kiapadhatatlan forrása* (3—17. l.) Marx és Engels munkáinak új kiadásával foglalkozik, amely az első kiadáshoz képest jelentős bővülést hozott (1250 munka helyett mintegy 1600, 3300 levél helyett 3950). Kiemeli az új kiadás tudományos pontosságát. Rámutat azokra az új adatokra és szempontokra, amelyeket éppen ez az új kiadás tárt fel, így sok új van Marx és Engels 1848-as szerepére és a Kommunista Szövetségre vonatkozólag, világosabban látszik Engels tevékenysége az I. Internacionáléban, ahol hangsúlyozta, hogy nemzeti alapok nélkül nincs internacionalizmus. A Párizsi Komünnel és Engelsnek az oportunitizmus elleni harcával kapcsolatban is találhatók új munkák. De még ez a kiadás sem öleli fel Marx és Engels egész életművét, még sok a kiadatlan hagyatéka, publikálásán most dolgoznak. — A. V. JERIMOV: *Ki fedezte fel Amerikát?* (18—25. l.) bemutatja a normann és Kolumbusz előtti spanyol felfedezésre vonatkozó felfogásokat, azután az Ázsia felől az i. e. 3. évezredben történő bevándorlás

régészeti bizonyítékait, s azt szűri le, hogy a felfedezés fogalma bizonytalan, különben is vannak olyan területek, amelyeket többször felfedeztek; meg kell különböztetni a lakatlan terület benépesítését tudományos jellegű felfedezéstől. — V. I. ANTYUHINA-MOSZKOVCSENKO: *A tudós és hazafi Je. V. Tarle* (26—41. l.) ismerteti életútját és főbb munkáit. Az 1905-ös forradalom hatására kezdett a francia munkásosztály történetével foglalkozni. Az 1920-as években vált marxistává. Különösen a Nagy Honvédő Háború idején publicisztikájával nagy szolgálatokat tett hazájának. Életművét a nyugati történészek is nagyra becsülik. — A. I. STRAHOV: *Az argentin nép történetének dicső lapja* (42—46. l.) a 150. évforduló alkalmából röviden összefoglalja az argentin függetlenség kikiáltásának menetét. — I. A. ZOLOTAREVSKAJA: *Az indiánok sorsa az USA-ban* (47—55. l.) c. tanulmányának első részében a polgárháború végéig tekinti át az őslakosok sorsát, hangsúlyozza, hogy az önkéntesnek mondott áttelepítéseket Jackson elnöksége óta valójában erőszakkal hajtották végre, holott az indiánok egyáltalában nem voltak olyan elmaradottak, ahogy a fehérek öngigazolással hirdették. — M. Sz. ALPEROVICS: *Miranda és „Nagy-Columbia”* (56—66. l.) Francisco Miranda halálának 150. évfordulója alkalmából ismerteti egy egységes spanyol-amerikai állam létrehozására vonatkozó terveit és erőfeszítéseit, amelyek azonban irreálisak voltak, mert az egyes spanyol tartományok között nem volt meg a gazdasági egység, és már ekkor kialakulóban volt a nemzeti öntudat. — B. V. LUKIN: *Miranda kapcsolatai a londoni orosz diplomáciai képvisellel* (67—73. l.) bemutatja Miranda néhány 1791—1800 közt írt levelét, amelyek mutatják törekvését, hogy I. Pál segítségét is felhasználja. — A. N. KRASZILNYIKOV: *A NATO és az Angol Munkáspárt* (74—84. l.) számos adattal igazolja, hogy a párt tagjai elítélik az atlanti szövetséget, ahogy ez 1960-ban a Scarborough-i konferencián is kiderült, a pártvezetőség azonban ragaszkodik hozzá. — I. A. GOLOSZENKO: *Pityirim Szorokin történetfilozófiája* (85—93. l.) a pozitívista naturalizmus és filozófiai irracionális szintézisének mondja az amerikai szociológus történetfilozófiáját, aki Toynbee-val ellentétben a kultúrák ciklikus ismétlődését vallja. Három típust különböztet meg: a spekulatív, idealista és érzékelő kultúra (a görög kultúra spekulatív volt az i. e. VI. századig, az ún. aranykorban idealista, majd a római birodalom bukásáig az ókor érzékelő, ezután ismét spekulatív korszak következik, a XIII. századtól kezdődik az újabb idealista kultúra korszaka, amelyet a XIV.

száadtól a XIX. századig az érzékelő kultúra követ). A mai kultúra a materializmus és a tudomány fejlődése miatt Szorokin szerint hanyatlik. — G. G. BAUMAN: *Az 1941 februári sztrájk — a hollandiai ellenállási mozgalom fordulópontja* (94—101. l.) kiemeli, hogy ez volt a hitleri megszállás óta az első tömegsztrájk, amely nagy hatást gyakorolt az ellenállási mozgalom kibontakozására, és meghiúsította az emigráns kormány kísérleteit, hogy valamilyen formában megegyezzenek Hitlerrel. — D. Sz. DAVIDOVICS: *A harmadik birodalom foglya* (102—119. l.) több Thälmann-levelet közöl az 1933—38 közötti időszakból és a Thälmannra vonatkozó hivatalos Német levelezés néhány dokumentumát (a Szovjetunióba került hadiszákmány anyagából). — Z. Sz. STEJN közli M. M. Litvinov 10 levelét, amelyeket 1913—1915 írt V. J. Leninhez (120—128. l.) és amelyek az emigrációban kifejtett pártmunkát világítják meg. — G. B. KIZELSTEJN ismerteti G. V. Csicserin egykori szovjet külügyi népbiztos egy munkáját, amelyet 1901—1902-ben írt, mint az orosz külügyminisztérium tisztviselője, amikor hivatalosan megírták a minisztérium történetét (129—131. l.). Csicserin Gorcsakov külügyminiszter korszakát tárgyalja 1870-ig, különösen az amerikai polgárháborúval kapcsolatos tevékenységét. Sok érdekes adatot közöl, de ekkor még nem forradalmár. — B. N. KOMISSZAROV: *A szovjet latin-amerikanisztika történetéből* (132—135. l.) ismerteti a háborúbar eslesett szovjet történész, V. M. Mirosevszkij (1900—1942) hátrahagyott kiadatlan munkáit és jegyzeteit, s hangsúlyozza, hogy Mirosevszkij téves értékelései mellett is a Latin-Amerikával foglalkozó kutatások megalapozója volt a Szovjetunióban. — Z. A. PETROVA ismerteti a kubai nemzetközi politikai intézet kiadásában megjelenő *Politica Internacional* c. negyedévi folyóirat 1963—1965-ös évfolyamait (136—139. l.). — A folyóirat részletet közöl ROBERT MERLE: *Moncada — Fidel Castro első ütközete* c. 1965-ben megjelent könyvéből (140—148. l.), az elsőnek közölt rész az 1953 júliusában a moncadai börtön ellen intézett támadás előkészületeit írja le. — T. D. AUERBAH: *A „cseresznyemag-operáció”* (149—153. l.) a Spiegel alapján ismerteti a német rakétafegyverek történetének néhány epizódját a második világháborúban.

1966. 5. szám. — A. L. NAROCSENYICKIJ: *Két tendencia a Szovjetunió és Franciaország kapcsolatainak fejlődésében (A történelmi kutatás eredményeire és feladataira)* (3—21. l.) korszakonként tekinti át a kapcsolatok fejlődését, először a XVI. századtól 1789-ig, azután 1789—1871 közt,

az egykori orosz külügyminisztérium kiadásra kerülő iratanyagának eddig megjelent kötetei alapján számos részletben újat hoz a diplomáciai kapcsolatokhoz a század elején, hangsúlyozza a francia kultúra jelentős hatását. Az 1871—1917 közötti korszakban, amelyben a kapcsolatok sokoldalúak, de ellentmondásosak, ki kellene dolgozni a közvélemény felfogását mindkét országban a szövetség kérdésében. Az 1917—1945 közötti korszaknál hangsúlyozza, hogy még az intervenció idején is jelentős baráti hangok szólaltak meg Franciaországban. Míg a diplomáciai kapcsolatok történetében már sokat tudunk, a gazdasági, kulturális és tudományi kapcsolatok története még szinte feltáratlan. Az együttműködésre ma is szükség van, s ennek múltbeli előzményeit minél sokoldalúbban kell megmutatni. — A. F. SZMIROV: *A lengyel állam ezeréves* (22—32. l.) a lengyel millenáris ünnepek alkalmából áttekinti a lengyel történelem fő vonalát, különös tekintettel az orosz kapcsolatokra. — D. M. PROEKTOR: *1911* (33—50. l.) részletet közöl „A győzelmek illúziói és a katasztrófa realitása” c. készülő könyvéből, igen színes eseménytörténeti előadásban mutatja be a Szovjetunió elleni háború első heteinek a történetét a német főhadiszállásról szemlélve. Az augusztus végén bekövetkezett fordulatban, amely szerint a németek nem három irányban folytatták az előnyomulást, mint a gyors győzelem reményében tervezték, hanem csak Ukrajna és a Kaukázus ellen koncentrálták erőiket, nem Hitler tévedését látja, hanem az ottani nyersanyagkincsek megszerzésére irányuló törekvést, ez biztosította volna a németek számára az autarkiót. — N. M. LAVROV: *A politikai harc Chiliben a századfordulón* (51—59. l.) az 1891-ben José Manuel Balmaceda elnök ellen kitört sikeres lázadás után a nagybirtokos — plutokrata oligarchia uralmát mutatja be, amely német és angol segítséggel tudta hatalmát megtartani. A korrupció óriási méreteket öltött, az ország fizetési mérlege állandóan passzív volt. A munkásokat üldözték. 1906-ban megalapították ugyan a szociáldemokrata pártot, de ebben még reformisták, anarchisták és utópikus szocialisták is helyet találtak. Csak 1912-ben, a Szocialista Munkáspárt megalakításával indult meg a munkásmozgalom igazi politikai szervezkedése. — I. A. ZOLOTAREVSKAJA: *Az indiánok sorsa az USA-ban* (60—68. l.) az előző számban megjelent tanulmányát folytatja: a polgárháború idején az indiánok egy része a déliek mellett harcolt, ez volt az ürügy arra, hogy utána kollektíven bűnösöknek mondják őket. Az indiánokat üldözték, úgyhogy 1900-ra csak 200 000 maradt, aki-

ket rezervációkba szorítottak vissza. 1887-ben törvényt hoztak a közföldek felosztásáról és a törzsi szervezet megszüntetéséről, ami az asszimilálás fontos lépése volt, az iskolarendszer kiépítése is ezt szolgálta. Csak a demokratikus mozgalom megerősödése javított valamit az indiánok helyzetén, 1934—1936 közt néhány törvénnyel engedélyezték a törzsi szervezetet, biztosították az indiánok gazdasági megélhetését, a szövetkezetek kiépítésével is, és kárpótlást adtak a korábbi évtizedek során elvesztett fölékért. — JUAN MARINELLO: *A Nagy Október és Kuba* (69—72. l.) az 1868-ban, 1895-ben és 1959-ben kirobbant forradalmak közti kontinuitást hangsúlyozza, és az Októberi Forradalom szerepét az 1959-es forradalom győzelmében. — JU. V. TODORSZKIJ, E. F. VANNAH: *Az USA elnökei a gyilkosok puszkája előtt* (Lincoln meggyilkolásától Kennedy meggyilkolásáig) (173—185. l.) Jackson 1835-ben bekövetkezett meggyilkolásától tekinti át az amerikai elnökök elleni merényletek történetét, megállapítja, hogy egyik gyilkosság sem volt politikamentes. Kenneleyt a monopolizáció legreakciósabb elemei ölték meg. — G. JA. RUDOJ: „*A hosszú kések éjszakája*” (86—99. l.) az 1934. június 29-ről 30-ra virradó éjjel, az SA és Röhm elleni véres fellépés előzményeit és eseménytörténetét mondja el. — G. SZ. KUCSERENKO: *Jean Meslier és az enciklopédisták* (100—108. l.) kimutatja, hogy Holbach, Helvétius és Diderot ismerték Testamentum c. művét, ateista propagandájukban fel is használták, néhány csirájában burzsoáellenes nézetét is átvették. — A folyóirat folytatja az orosz diplomatáknak a latin-amerikai szabadságharcra vonatkozó iratai közlését (109—119. l.), itt tíz jelentést közöl az 1817—1826 közti korszakból. — V. A. RIZSIKOV: *Szocializmus munkáspárti módra: mítosz és realitás. Angol szerzők a brit szociáldemokraták politikájáról* (120—129. l.) az utóbbi évek irodalmát tekinti át. — FEDERICO BRITO FIGUEROA: *A magánföldtulajdon kialakulása Venezuelában* (130—136. l.) a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedében mutatja ki levéltári anyag alapján, hogyan kerítették kézre az állami és közföldeket, ill. az indiánok kezében lévő földet. — ROBERT MERLE: *Moncada — Fidel Castro első ütközete* (137—144. l.) folytatja a 4. számban megkezdett közlést, elmondja a börtönerőd elleni támadás eseménytörténetét. — R. A. AVERBUH ismerteti Andics Erzsébetet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe c. forráskiadványának III. kötetét (158—160. l.). — N.

az Össz-szövetségi Műemlékvédelmi Egyesület megalakulása alkalmából a folyóirat ismerteti történések és írók (N. N. VORONYIN, M. P. KIM, I. L. ANDRONYIKOV, SZ. V. SOSZTAKOVICS, L. V. NYIKULIN, P. F. MAKSZJASEV) nyilatkozatait a történelmi és művészeti emlékek védelmének fontosságáról. — A. N. NUSZUPBEKOV: *Kazahsztán munkásosztályának kialakulása a szocialista építés éveiben* (9—19. l.) megállapítja, hogy 1913-ban az országban 675 üzem működött 51 104 munkással (ezek közül a nagyipar 19 851 munkást foglalkoztatott), az első öt éves terv végén 605 600 volt a munkások száma, ezek legnagyobb-részt szovhozokban vagy gépállomásokon dolgoztak, az iparban 75 000, ebből a nagyiparban 49 000. A koncentráció növekedését mutatja, hogy a második öt éves terv végén a munkások 2/3-a 36 üzemben dolgozott. Lényegesen megnőtt a szakmunkások aránya. 1934-ben az iparban foglalkoztatott munkás és alkalmazott 40,5% -a volt kazah nemzetiségű. — SZ. SZ. DMITRIJEV: *A pravoszláv egyház és az állam a jobbagyreform előtti Oroszországban* (20—54. l.) a XIX. század első felének a jelenségeit vizsgálja. Az egyház mindenütt a cár személye iránti tiszteletet hirdette, elfogadta a hivatalos népiesség elvét. A kormányzat a XVIII. századi gyakorlattal szemben a vallás és az egyház erősítését tartotta feladatának. A jezsuiták támogatásával felhagyott, 1820-ban a rendet száműzték egész Oroszországból. I. Miklós idején az állam segítségével történt meg a görög katolikusok visszatérése a pravoszláv egyházba. Az egész korszakban át nőtt a papság létszáma, a templomok száma, ennek megfelelően jövedelmeik is. A kolostorok újra földbirtokokat szereztek, s jelentős adományokat kaptak a társadalomtól terményjuttatások formájában (ezzel még a földesurak is tartoztak). Az egyházi szervezet elbürokratizálódott, és itt is elurhódott a megvesztegetés rendszere. A korszak azonban együttal az orosz szabadgondolkodás kialakulásában is fontos szerepet játszik. — I. D. KOVALCSENKO és L. V. MILOV: *A közép-oroszországi parasztok pénzes terményszolgáltatás útján való kiszármányolásának intenzitásáról a XVIII. század végén és a XIX. század első felében* (55—80. l.) az összefoglaló források és a porták szerinti összeírások számos uradalomban való egybevetése alapján kimutatják, hogy a parasztok átlagos jövedelmének és átlagos pénzterheinek kiszámítása, bár hozzávetőleges, mégis fontos adatokat szolgáltat. Kiderül, hogy minél alacsonyabb volt a parasztok jövedelme, annál nagyobb hányadát tette ki a termény- és pénzszolgáltatás. De a szolgáltatás növekedését is

ISZTORIJA SzSzSzR 1966. 4. szám. — *A szovjet történelem szíviügye* (3—8. l.) címen

meg lehet mutatni, a XVIII. század végéhez képest a XIX. század derekára a termény- és pénzszolgáltatás mintegy másfélszeresére nőtt. A terhek a parasztok nagy többsége számára egyre elviselhetlenebbekké lettek. — Sz. N. AZBELEV: *A textológia mint történeti segédtudomány* (81—106. l.) a korábbi meghatározások kritikája után úgy határozza meg, mint olyan segédtudományt, amely megszabja a szövegek kölesönös genetikús viszonyát összehasonlító történeti tanulmányozás útján. Utána kifejti számos, idevonatkozó fogalom (szöveg, mű, szövegváltozat, alapszöveg, másolat stb.) fogalmát, és röviden utal a szövegkiadás alapelveire és módjaira. — M. G. VANDALKOVSKAJA, D. A. KOLESZNYICSENKO beszámolót közölnek az orosz forradalmi mozgalom raznocsinyec szakaszának belső periodizációját tárgyaló vitáról (107—134. l.), amelyet a Történettudományi Intézetben a forradalmi helyzetet tanulmányozó munkacsoport és a jobbágyreform utáni társadalmi mozgalmakat tanulmányozó munkacsoport együttes ülésén folytattak le 1966 márciusában, A. F. Szmirnov és N. A. Trojckij előadásai alapján. A részletesen ismertetett felszólalások nem vezettek egységes vélemény kialakulására abban az alapvető kérdésben, hogy a hetvenes évek forradalmi narodnyik mozgalma a hatvanas évek mozgalmának közvetlen folytatása-e, vagy külön szakasz a raznocsinyec perióduson belül. Különösen a hatvanas és nyolcvanas évek további tanulmányozása látszik fontosnak megnyugtató eredmény kidolgozása érdekében. — V. N. GAPONOV, A. D. ZAJCEV: *A „nekirepülések” hősei* (135—166. l.) időrendben felsorolja azokat a szovjet repülőket, életrajzi adataikkal, akik 1941—1945-ben repülőgéppükkel ellenséges gépet nekirepüléssel megsemmisítettek. — Ju. I. PISZAREV: *Az orosz hadifoglyok Ausztria-Magyarországon 1917—1918-ban* (166—178. l.) számos részletadatot idéz magyar, osztrák és jugoszláv levéltárakból az orosz hadifoglyok részvételére a „zöld káderek” mozgalmában és forradalmiságukra 1918—1919 során, arra a törekvésükre, hogy minden akadály ellenére hazakerüljenek. — JE. G. PLIMAK: *Marx, Engels és Oroszország. Megjegyzések a mai burzsoá történetírásról* (191—209. l.) ismertet néhány nyu-gati kiadványt, amely Marx és Engels műveiből tendenciózusan kiválogatott szemelvényekkel azt próbálja igazolni, hogy a marxizmus alapítói gyűlölték Oroszországot. Hogy orosz vonatkozású cikkeik milyen történeti körülmények közt keletkeztek, s a cárizmust bírálták, arra ezek a kiadványok nem térnek ki. Marx és Engels „angolelles” munkáiból még

sohasem készítettek például gyűjteményt.

1966. 5. szám. — G. A. TRUKAN: *Közép-Oroszország Október előestéjén* (3—20. l.) bemutatja a központi kormányzóságok helyzetét a Kornyilov-puccs kudarcá után. A sztrájkmozgalom megnövekedésével szemben a burzsoázia kizárásokkal próbálkozik. A nagy szakszervezetekben a bolsevikok többséghez jutnak, erre részletes adatokat közöl. A nagy ipari központokban erős vörösgárdista alakulatok jönnek létre. A parasztnozgalmak ellen a kormány katonaságot kénytelen bevetni. Október elején a szovjetek moszkvai területi konferenciáján bolsevik többség alakult ki. — G. F. KISZELJOV, V. A. LJUBISEVA: *V. I. Lenin és az OSzSzSzk állampecsétjének és címérének létrehozása* (21—26. l.) Lenin személyes közbelépését mutatja be, s a címer végleges formájának elfogadását a szovjetek V. kongresszusán 1918 júliusában. — A. Sz. POKROVSKIJ: *A szovjet kormány első visszahajlása az 1918. november 9-i németországi forradalomra* (26—35. l.) részletes forráskritikával állapítja meg, hogy az első 5 1/2 óra alatt a szovjet kormány 6 dokumentumot készített az eseményekről, s üdvözölte a forradalmat. — M. JE. RAKOVSKIJ: *A Grigorjev-féle mozgalom csődje* (35—52. l.) a polgárháború idején a szovjet hátszágban kitört kulák-lázadás történetét tárgyalja. A baloldali eszer ideológiát követő Grigorjev 1919 februárjában lépett be csapatával együtt a Vörös Hadseregbe, a 6. szovjet hadosztály parancsnokává nevezték ki. Májusban kezdte meg a lázadást a szovjet hatalom ellen, május 7—20. közt ez sikerekre is vezetett, 20—31. közt azonban csapatát szétverték. A teljes felszámolás augusztus elejéig húzódtott el, mert július-augusztus folyamán a dél-ukrajnai német telepések is fellázadtak. A lázadások gyors leverésének okát abban látja a szerző, hogy megvolt a munkás—paraszt szövetség, az erős Vörös Hadsereg, az ország egyetlen katonai táborát tett ki, amelyben a front és a hátszág teljes egységben harcolt. — T. A. KONJUHOVA: *A lusztráció és a liván állami fabu gazdasági elrendezése P. D. Kiszeljov reformja után, 1840—1857* (53—67. l.) ismerteti az állami parasztok helyzetének megjavítását célzó reform hatását a vilnai és kovnoi kormányzóságban: a paraszti differenciálódást csak késleltette valamelyest. Parasztvédő szándékait nem sikerült mindenütt megvalósítani, 1860-ban a kovnoi kormányzóságban a parasztok 34%-a földnélküli. Különösen sok hiba történt a föld újraelosztásánál. Ezért az állami parasztok elégedetlenek voltak, s nagy számban vettek részt az 1863-as forradalomban. — M. T. BELJAVSZKIJ: *A kirándulások és a feudalizmuskori hazai tör-*

tételelem tanulmányozása a főiskolákon (68—79. l.) a moszkvai egyetemen szerzett tapasztalatok alapján bizonyítja be, milyen nagy hasznot hajthatnak a tanulmányi kirándulások, ezért nélkülözhetetleneknek tartja a történelemszallagatók számára. — E. F. JAZIKOVICS: *Külföldi antifasiszták a belorusz partizánok soraiban, 1941—1944* (80—90. l.) számos adatot hoz fel szlovákok, csehek, lengyelek, magyarok, franciák, osztrákok, hollandok, belgák, olaszok és németek részvételére, ill. a partizánokhoz való átállására. — N. I. KAC: *Munkáscsoportok az összoroszországi legális kongresszusokon, 1907—1910* (91—101. l.) bemutatja, hogyan vettek részt bolsevik csoportok a legkülönbözőbb ekkor tartott kongresszusokon (nők kongresszusa, szövetségi, antialkoholista stb.), s milyen nagy sikerrel hirdették itt a párt jelszavait. — G. F. DAHSLEJGER: *A NEP-politika és az agrárkérdés megoldása Közép-Ázsiában* (116—126. l.) az utóbbi években erre vonatkozólag megjelent munkákat ismerteti. — Sz. M. FALKOVICS: *A lengyel történelemszallagatók részvétele Lengyelország millenniumának megünneplésében* (146—160. l.) áttekinti az 1960—66 közt megünnepelt különböző jubileumokat (az állam megalakulása, a grunwaldi ütközet, a krakkói egyetem megalapítása, az 1863-as felkelés, a LEFMP megalakulása stb.), az ezzel kapcsolatban megjelent fontosabb munkákat, ill. a lengyel történelemszallagatók 1963-ban tartott IX. kongresszusát és a Népi Lengyelország történetével foglalkozó munkákat. — N. N. GYEMOSKIN: *A mensevik eszmék lobogója alatt. Megjegyzések az 1905-ös szovjetek mai burzsoá történetírásáról* (164—182. l.) az első forradalomra vonatkozólag újabban megjelent nyugati munkákat bírálja. — GISELA JÄHN: *A német munkáscsoportok segítsége a szovjet dolgozóknak 1921—22* (182—195. l.) sok részletet ismertet az erkölcsi és anyagi támogatás történetére vonatkozólag. A német munkások 16 hajórakomány anyagát gyűjtötték össze. — F. A. MOLOK ismerteti a Slovenský Přehled 1964—65. évi számaiban a csehszlovák—szovjet kapcsolatokkal és a Szovjetunió történetével foglalkozó tanulmányokat. — L. G. BESZKROVNIJ ismerteti a hétéves terv idején megjelent, a Szovjetunió 1917 előtti történetét tárgyaló munkákat (205—210. l.). — N.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE 1966. 4. szám. — K. I. MIKULSZEKIJ: *A kizsákmányoló osztályok felszámolásának fő vonásai az európai szocialista országokban* (3—13. l.) rövid kitekintést ad a felszabadulás előtti helyzetre, amelyre jellemző a nagybirtok uralma, ill. a föld tőkés koncentrációja és a parasztbirtok felapro-

zódása; az agrárproletariátus jelentős számú. A felszabadulás után a fejlődés élére álló kommunista pártok mindenütt úgy látják, hogy a szocialista forradalom békés úton megoldható. A kizsákmányoló osztályok felszámolásában négy szakaszt különböztet meg: 1. a nagybirtokosok és a burzsoázia monopolista felső csoportjának a felszámolása, ezt 1944—45 folyamán kezdték meg, és 1946—47 folyamán fejezték be, egyes országokban már ekkor sor került a középburzsoázia elleni lépésekre; 2. az iparban, kereskedelemben stb. lévő közép- és kistőkésék felszámolása, 1947—49; 3. a mezőgazdaságon kívüli ágakban a felszámolás befejezése, a kulákok korlátozásának kezdete, 1949—53; 4. a kulákság további korlátozása és felszámolása, a mezőgazdaság kollektivizálása (1958—62-ig). Az első csapás a nagybirtokosok ellen irányult, a földreform egyúttal korlátozta a tőkés fejlődést (a juttatott föld eladásának tilalmával). A szegényparasztság nagyrészt eltűnt, a középparasztság aránya megnőtt. A burzsoázia felszámolása néhány szakaszban történt, először csak az olasz és a német tőke elleni demokratikus intézkedésekre került sor. Az egyéb külföldiek, sőt olykor hazai tőkésék tulajdonában volt üzemekért kárpótlást is fizettek, bár nagyjából az nélkül ment végbe a kisajátítás. Ezek után már csak a parasztság, a kisiparosok és kiskereskedők maradtak meg nem szocialista elemként. A kulákok felszámolása részben úgy történt, hogy földjeiket középparaszti méretekre redukálták, nem egész birtokukat vették el. Gazdasági lehetőségeiket is (bérmunka alkalmazása) megszüntették. Bizonyos korlátozásokkal a szövetkezetekbe is bevették őket. A mezőgazdaság szövetkeztetése a legtöbb helyen már megtörtént, Lengyelországban és Jugoszláviában pedig a szövetkezetek egyszerűbb formái honosodtak meg. A burzsoá ideológia és szokások felszámolása hosszabb ideig tart. — V. D. KOROLJUK: *A „Drang nach Osten” és a közép-, kelet- és délkelet-európai népek történelmi fejlődése a feudalizmus korában. A kutatás alapvető problematikájának áttekintése* (14—27. l.) leszögezi, hogy a keleti expanzió nem valami immánens német sajtáság, hanem osztályjellegű, s nem is egyedülálló, hiszen az arab terjeszkedés vagy Oroszország terjeszkedése a Csendes-óceánig sokkal nagyobb területeket érintett. Nem is folyamatos, a szerző a XVIII. század végéig nagy hullámot különböztet meg: 1. a IX. században a nagymorva állam ellen irányuló támadás, amelyet a magyar hódítás akaszt meg; 2. a X. század második fele és a XI. század eleje, a balti szlávok, a cseh és a lengyel állam elleni támadás, amely

ellenállásuk miatt nem jár eredménnyel; 3. a XIII. század és a XV. század eleje közti korszakban a szlovén területek megszerzése a Habsburgok révén, a balti szlávok felszámolása, ezt az expanziót megakasztja a Csud-tavi ütközet, a grunwaldi csata, a német és a livóniai lovagrend legyőzése; 4. a XVI–XVIII. században a Habsburg-birodalom létrejötte és Poroszország terjeszkedése (Pomeránia, Szilézia, további lengyel földek megszerzése). Ennek a szakasznak a francia forradalom vet véget. A XIX. század derekán meginduló új szakasz már burzsoá jellegű. Az agresszióban nem is az egész német feudális uralkodó osztály vett részt. Az egész jelenség sajátos vonása, hogy a XIX. században ideológiává vált. Ez nem véletlen, hanem az addigi fejlődésből következik, a feudalizmus körülményeiből, és később a junkerek feudális hagyományaiából. Kelet felé a német hódítás nem ősközösségi viszonyok közt élő népekbe ütközött, még a magyarok esetében sem, hanem kiélezte a nemzeti ellentéteket, öntudatosította ezeket. Néhány kivételtől eltekintve az expanzió nem tulta megakasztani az egyes országok önálló fejlődését. Viszont amikor a Drang nach Osten ideológia lett, igyekeztek a kelet-európai népek életképtelenségét bebizonyítani. A politikai expanzió mellett volt társadalmi-gazdasági, demográfiai és ideológiai is, s a népek közötti pozitív kölcsönhatás is. Ezeket meg kell különböztetni. A további kutatások kezdeti szakaszát a II–VII. században szabja meg, amikor Európa kialakul, s amikor a szlávok és germánok még mintegy szövetségesek, de a korszak végén már megkezdődik a frank expanzió. Ez a feudális viszonyok között természetesen elsősorban katonai jellegű. A viszonylag egységes korai feudális államok ellen nehezen halad előre, a feudális széttagoltság idején már könnyebben. Viszont elősegíti a megtámadott országokban a központosítást, igaz, hogy túl is hajtja, ezért jön létre a soknemzetiségű lengyel-litván állam, ill. a török fenyegetés által is befolyásolva a Habsburg-birodalom. A lengyelek XVI–XVII. századi keleti hódító törekvései kedveztek a német expanzióknak. A kelet-európai országok belső fejlődése tehát szintén módosítja a Drang nach Osten formáit. Meg kell vizsgálni az egésznek a belső németországi hatását is. Mint hogy a törekvések hordozói a keleti német államok, a német fejlődés süllypontja is ide helyeződik át, ezért küzd a XVIII. század során Ausztria, Poroszország és Szászország a hegemoniáért. Meg kell vizsgálni a német városi telepítés szerepét: a német polgárság nem érdekelt új hazája önállóságában. A német paraszti telepítés viszont

pozitív eredményekkel jár. Feltárandó, milyen szerepet játszott a német városi és paraszti jog átvétele. Ideológiai téren az expanzió a harcos katolicizmust jelentette, ez viszont szintén hozzájárult a nemzeti ellentétek kibontakozásához, nemzeti programok megszületéséhez. Meg kell vizsgálni a szláv kölcsönösség szerepét. A Drang nach Osten végső fokon persze reakciós jelenség. — G. I. KOLJADA: *A déli és keleti szláv könyvnyomtatói kapcsolatok történetéből a XVI–XVII. században* (34–43. l.) az illusztrációk, könyvdíszítések részletes összevetéséből megállapítja, hogy eleinte a velencei hatás alatt álló délszláv könyvnyomtatás gyakorlat jelentős befolyást az oroszra, a XVII. században viszont már az orosz könyvnyomtatás nyújt segítséget a délszlávoknak. — JE. SZ. MAKOVA: *A zágrábi kereskedelem helyzete a XVI. század derekán a városi közösség adójegyzékai alapján* (44–54. l.) az 1544–58-ból fennmaradt harmincad-jegyzéket ismerteti, mint forrást, megmutatja feldolgozási lehetőségeit, és összegyűjti a vizsgálat eredményeit táblázatokban, amelyek mutatják a kivétel és behozatal arányait stb. A kivétel fő cikke az állat, a behozatalé a posztó. A nagykereskedők mellett a zágrábi kézművesek is bekapcsolódnak a kereskedelembe. — A folyóirat közli Julian Marchlewski 1918–1923 közt megjelent munkáinak újabb bibliográfiáját (92–96. l.), valamint a szovjet folyóiratokban 1965-ben megjelent szlavisztikai tárgyú cikkek szakrendbe gyűjtött bibliográfiáját (96–100. l.). — KONRAD GRAU ismerteti a német–szláv kapcsolatok kutatása terén a Német Demokratikus Köztársaságban elért eredményeket (113–119. l.).

1966. 5. szám. — MARIAN ŻYCHOWSKI: *Lengyelország millenniuma (válogatott problémák — Lengyelország — a katolikus egyház — a Vatikán — Németország)* (3–17. l.) rámutat az egyház haláló szerepére a korai századokban, részletesen áttekinti a német agresszió fejlődését a XVIII. század végéig, ismerteti a XIX. századi lengyel kérdés összefüggését a haladó német mozgalmakkal. A katolikus egyház ekkor a hódítók előtti behódolást hirdette. Lengyel—német szövetség lehetséges, ahogy ezt a jelenleg a Német Demokratikus Köztársasággal fennálló viszony mutatja. Végül kimutatja Lengyelország történeti jogait a nyugati területekre. — M. JA. GOLDBERG: *Franko jegyzetei Marković könyvének margójára* (43–50. l.) ismerteti Ivan Franko ukrán író véleményét az utópikus szocialista Svetozar Marković „A nemzetgazdaság elemei” c. 1874-ben megjelent könyvéről és általában Marković szerepéről. — I. N. KISZELJOV: *A szovjet és csehszlovák tudósok*

alkotó kapcsolatairól a társadalomtudományok terén (51—59. l.) a kölcsönös tanulmányutak eredményeiről és az együttműködés egyéb formáiról, közös kiadványokról számol be. — JU. I. STAKELBERG: *Az 1863-as felkelés történetéből* (60—68. l.) bemutatja illusztrációkkal is a felkelők által használt lengyel címert, felkelési érmet és a varsói orosz katonai parancsnokság pecsétjét. — JU. K. BEGUNOV: *A bolgár Kozmasz „Beszéd”-ének tükröződése „Fogoly Dániel imádságában”* (71—74. l.) a bogomil eretnokség ellen írt X. századi bolgár Beszéd egyes megállapításait mutatja ki a XII. századi orosz emlékekben, az orosz forrásokban azonban a szerzetesek bírálata nem a rend eltüntetését célozza, mint a bogomiloknál, hanem megjavítását. — L. P. ZSUKOVSKAJA közli N. P. Rumjancevnek Vuk Karadžičhoz intézett kérdéseit és válaszát (75—77. l.) az 1810-es évek végéről, a szerb történelemre vonatkozó kérdések mutatják a fokozódó orosz érdeklődést a délszlávok iránt. — V. V. MARJINA ismereti a falu szocialista átalakulásával foglalkozó csehszlávok történeti munkáit (78—81. l.). — A folyóirat közli az 1965 végén és 1966 áprilisáig szovjet folyóiratokban megjelent szlavisztikai anyag bibliográfiáját (99—109. l.). — JÓZEF DUTKIEWICZ ismereti a lengyel történészek által 1945—1965 közt a történettudományi elméleti kérdéseiről írt munkákat (125—132. l.). — N.

KWARTALNIK HISTORYCZNY 1966. 3. szám. — JAN TYSZKIEWICZ: *A hanyatló pogányságról a lengyel földeken* (549—562. l.) a pogány vallás mély gyökereire utal a közösségi hagyományokban. Hagymánys, nem írásbeli kultúrát jelentett, s a lakosság a kereszténységet csak akkor fogadta el, amikor integrálódott ebbe a hagyományos közösségi kultúrába. — JANUSZ TAZBIR: *Az ariánusok a szépirodalomban* (563—593. l.) az 1658-ban Lengyelországból elűzött unitáriusok regénybeli ábrázolásait vizsgálja. A XIX. századi regényirodalom áruállományként ábrázolta őket, mert 1655—57-ben a svédek oldalára álltak. A század végének történeti kutatásai azonban új megvilágításba helyezték a kérdést, így Żeromski és azután a két világháború közötti korszak regényei már pozitívan értékelték, a második világháború után pedig egyenesen idealizálták őket. A szépirodalom pontosan követte a történeti kutatások eredményeit. — FRANCISZEK PERSOWSKI ismereti a lengyel állam ezeréves fennállásával kapcsolatos helytörténeti kutatásokat (595—599. l.). — KAZIMIERZ KOZNIIEWSKI publicista: *Hagyjuk-e magunkat millenizálni?* (601—604. l.) 1958-

ban felszólalt az ezeréves évforduló megünneplése ellen; most utólag visszatekintve úgy látja, mégis érdemes volt ünnepelni, mert sok új kutatási eredmény született, ezeket sikerült széles körökben elterjeszteni, így hát több volt a pozitív eredmény, mint a pusztá ünnepelés. — JULIO LE RIVEREND: *A kubai forradalom gazdasági előfeltételei* (605—611. l.) 1965-ben Varsóban tartott előadása, amelyben az 1880-as évektől tekinti át a fejlődést, s megállapítja, hogy a kubai burzsoázia sohasem tudott forradalmat csinálni, a nagyburzsoázia mindig a külföldi érdekeket szolgálta ki. — LEON GROSFELD: *1918 novemberében Varsóban* (665—668. l.) közli eredetiben Eugen von Oettingen-Wallenstein német diplomata jelentését. Az író a német kormány képviselője volt a lengyel régenstanács mellett, november 20. után a lengyel kormány már nem engedte meg további működését. A jelentés a november 10—20. közötti eseményekről számol be. — LEON KORUSIEWICZ: *A polgárháború okai az amerikai történelemben* (673—687. l.) a kezdetektől napjainkig tekinti át a polgárháború értékelésének különböző változatait. — N.

PRZEGLĄD HISTORYCZNY 1966. 2. szám. — JULIA TAZBIR: *Iwan Odrowąż politikai szerepe* (199—212. l.) az 1206—17 közt Leszek Biały fejedelem kancellárjaként működött politikus, 1218—29 krakkói püspök szerepét ismereti a széttagolt Lengyelország beháborúiban. A párizsi egyetemen képzett klerikus későbbi életírásai politikai szerepét a háttérbe szorították, s csak mint a krakkói püspökség nagy mecénását örököltették meg. — MARCELI KOSMAN: *Litvánia nemzetközi szerződéseinek formája a XIII. század első negyedében* (213—234. l.) négy 1201—1225 közt a szomszédos államokkal kötött szerződést vizsgálva Pasuto szovjet történésszel szemlen úgy véli, hogy ezek nem írásos szerződések voltak (amelyek később elvesztek volna), hanem csak szóban kötött és esküvel és vallási rituálé megerősített szerződések, amilyen rituáléval még Kiejsztut is tett hűségesküt 1351-ben Nagy Lajosnak. — RAFAŁ KARPIŃSKI: *Szolgáltatási szervezet és a kasztok problémája Nyugat-Szudánban* (235—250. l.) egy 1519—1665 közt írt krónika alapján vizsgálja Mali és később Szonrai államban a meghatározott szolgáltatásokkal tartozó népelemek nevét, összetételét és szolgáltatásait. A munkamegosztás alacsony foka és a fejletlen piac mellett az állam kénytelen ezt a szervezet létrehozni, hogy biztosítsa szükségleteit. Maliban világosan látszik ez a rendszer, 12 csoportot különböztet meg a forrás (kovácsok, csónak-készítők stb.). Ezek a csoportok csak a

lakosság kis hányadát tették ki, a szultán törekedett elkülönítésükre, pl. az exogámia tilalmával. Ebből fejlődött ki a mai nyugat-szudáni kasztrendszer. — JERZY HOLZER: *Németország 1924—1929. Politikai stabilizáció vagy a politikai válság prológusa?* (251—267. l.) a birodalmi gyűlési és tartományi gyűlési választások elemzése alapján megállapítja, hogy 1928—29-ben a szélső-jobboldali pártok erősen előretörték, amikor még a világgazdasági válságnak nem volt semmi jele, tehát a náciak előretörésénél a válság nem ad kielégítő magyarázatot. A régi politikai pártok ebben az időszakban felbomlanak, egyre inkább elvesztik választóikat, akik előbb a különböző regionális pártokra, később a nemzeti szocialistákra szavaznak. — ANDRZEJ ZAJĄCZKOWSKI: *Irodalmi díjazás a XIX. század második felében* (268—269. l.) Henryk Wierciński (1843—1923) lublini újságíró egy kiadatlan írását közli, amely beszámol az 1870—80-as években szokásos újságírói honoráriumokról. — A vita-rovatban WŁADYSŁAW DZIEWULSKI: *Magyarországi I. Béla lengyelországi tartózkodása kérdésében* (*Kritikai megjegyzések*) (270—276. l.) szembeszáll J. Dowiat tanulmányával (ld. Századok 1965. 6. sz. 1373. l.), amely a források önkényes és felületes kezelésével eltúlozza Béla szerepét. Nem tartja valószínűnek, hogy régensi szerepet játszott volna át a nyugati egyházhoz. — EMANUEL ROSTWOROWSKI: *A „Szabad hang” és a „Testvéri intés”* (277—282. l.) címen visszatért Grabskival és Ojrzynskivel folytatott vitájára (ld. Századok 1966. 2—3. sz. 573. l.), megállapítja, hogy az utóbbi röpirat biztosan Leszczyński műve, s az előbbivel való nyelvi-stilisztikai összevetéssel is bizonyítja más adatok mellett álláspontját, hogy a Szabad hang c. fontos röpirat szerzője nem Leszczyński volt. — N.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT 1966. 5. szám. — GÜNTER BENSER, HEINZ HEITZER: *Németország Szocialista Egységpártjának nemzeti politikája 1945—1955* (709—731. l.) a német nemzeti kérdés és az osztályharc összefüggését vizsgálják. 1945—1949 közt a párt az antifasiszta-demokratikus, parlamentáris köztársaság célkitűzésével, Németország Szocialista Egységpártja létrehozásával kívánta a német egységet megvalósítani. Közben azonban Nyugat-Németországban a megszálló hatalmakra támaszkodva restaurálta magát a német monopoliburzoázia, s 1949 szeptemberében létrehozta a bonni különállamot. Ezt szükségyszerűen követte októberben a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltása, ami

semmiképpen sem jelentette az egysítésről való lemondást. 1949—1952 között a NDK változatlanul tartotta magát az antifasiszta-demokratikus célkitűzéshez, amely összefonódott a koreai amerikai fegyveres intervenció és a német remilitarizálás ellen irányuló békeharccal. 1952-ben a párt napirendre tűzte a szocializmus alapjainak lerakását, mint a legjobb hozzájárulást Németországnak az időközben imperialistává vedlett nyugat-német monopoliburzoázia leküzdése árán való egysítéséhez. Nyugat-Németország remilitarizálása és az 1955-i párizsi egyezmények keretében a NATO-ba való bevonása megnehezítették és bonyolultabbá tették az újraegysítést, amely azonban változatlanul az NDK célkitűzése maradt. — WERNER BERTHOLD: *Otto Hoetzsch történezműveinek változása* (732—744. l.) a neves német polgári történész, az orosz történet legkiválóbb polgári ismerője politikai és történetfelfogásában 1945 után bekövetkezett fejlődést világítja meg, amely nagyban elősegítette Németországban a haladó történeti tudat fejlődését. Hoetzsch először a Szovjetunió világtörténeti szerepét, majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét ismerte fel, és polgári történetíró mestereinek és kortársainak kritikáján keresztül eljut a marxizmus megértéséig s a történelmi materializmus metodológiai alkalmazásáig. — HORST BEDNAREK: *A franciaországi német szakszervezet munkások koordinációs bizottsága 1937* (744—757. l.) a nyolc kötetes német munkásmozgalmatörténet kapcsán a franciaországi német szakszervezeti dolgozóknak az antifasiszta egység és népront érdekében 1937-ben kifejtett jelentős tevékenységét vizsgálja. — A Vegyes rovatban ERICH DONNERT és PETER HOFFMANN: *Az oroszországi abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjainak kérdéséhez* (758—765. l.) Molnár Eriknek a legutóbbi bécsi történezműkongresszuson elhangzott előadásához készült hozzászólásuk kibővített változatát közlik. Az abszolutista kormányzatnak új, a gazdasági-társadalmi tényezőket első helyre állító definícióját fogalmazzák meg. Ezután konkrét bizonyító anyag alapján megállapítják, hogy az orosz abszolutizmusnak saját gazdasági-társadalmi alapjai voltak, polgársága azonban érdekeinek a nemességgel való összefonódása miatt csak lassan fejlődött. Az abszolutizmusnak I. Péter alatt megvetett alapjai utódai alatt is — bár egyenlőtlen mértékben — továbbfejlődtek, sőt II. Katalin uralkodása elején a felvilágosodás eszmévilága is utat talált magának. Ezt a fejlődést azonban a Pugačov-felkelés leverése után feltámadt feudális reakció megtörte. — A Dokumentu-

mok rovatban GUSTAV SEEBER: *August Bebel és Max Hirsch* (766—780. l.) a forradalmi német munkásmozgalom vezérének a polgári munkásmozgalom vezéréből harcos antiszocialistává vedlett Max Hirsch-sel 1865—1868 között váltott, a Német Munkásegyletek Szövetségében megvalósult ideiglenes együttműködésük korából származó négy ismeretlen levelét közli, elsősorban August Bebel politikai és világnézeti fejlődésének megvilágítása végett. — B.

ČESKOSLOVENSKÝ ČASOPIS HISTORICKÝ 1966. 4. szám. — FRANTIŠEK GRAUS: *A szláv liturgia és írásbeliség a Prémystek X. századi Csehországában* (473—495. l.) az eddigi irodalom felvonultatásával úgy látja, hogy a X. században nem lehet nagy szláv nyelvű írásbeliségről beszélni Csehországban, legfeljebb a század elején Ludmila környezetében lehetett szláv liturgia és írásbeliség, de ennek nincs folytatása, s kérdéses, vajon ezt sajnálni kell-e. — ZDENĚK SLÁDEK: *A Szovjetunióval folytatott csehszlovák kereskedelem finanszírozása a harmincas években* (496—520. l.) az 1931-es, a külkereskedelmi állami támogatását célzó törvény utáni fejlődést vizsgálja és részletesen ismerteti az 1935-ben megkötött egyezményt 250 millió koronás kölcsönről, amely erősen fellendítette az áruforgalmat. 1936—1938 folytak tárgyalások újabb kölcsönről, de München véget vetett ezeknek. — BEDŘICH LOEWENSTEIN: *A német háborús élmény és a civilizáció irracionálisa kritikája. A fasizmushoz vezető irányzat az első világháború után ideológiai és kultúrszociológiai távlatban* (521—547. l.) először a civilizáció meghatározását adja, és szoros kapcsolatba állítja a racionalizmussal. Kimutatja, hogy a németeknél már az első világháború előtt milyen ellenhatások érvényesültek ezzel szemben. Az első világháború élménye azután arra vezetett, hogy irracionális eszmeáramlatok jelentkeztek, amelyek nemzeti újjászületést hirdettek, a nemzetet istenítették, hangsúlyozták a népközösség jelentőségét, a háborút természetes állapotnak tartották. A háborús bűnösség vádja szintén irracionális és érzelmi reakciókat keltett a németekben. Olyan tendenciák ezek, amelyeket a mai napig sem küzdöttek le. — A vita-rovatban JOSEF MACŮREK hozzászól a tervezett egyetemes történetkérdéséhez (548—554. l.), helyesli, hiszen a régebbi szintézisek alig tudtak valamit Kelet-, Közép- és Délkelet-Európáról, s az 1945 utáni szintézisekben is még sok a pontatlanság, bár az érdeklődés nagyobb. Még marxista szintézisek sem elég megnyugtatóak (a szovjet világtörténet pl.).

Csehszlovákiában meg is van a kellő számú szakember ilyen munkához. Persze nem országok szerint kell megírni, hanem problémakörök szerint. — VÁCLAV ČERNÝ: *Lomonoszov?* — *Igen, Lomonoszov* (555—557. l.) válaszol Josef Haubeltnek a folyóirat 1965. 6. számában közölt bírálatára (ld. Századok 1966. 4—5. sz. 1041. l.), és megismételve érveit, úgy látja, hogy az általa felfedezett I. Péter-életrajz Lomonoszov tollából származik. — Az adatokzáró rovatban LEONID ŽYTKOWICZ: *A mezőgazdaság fejlődése a cseh tartományokban és Lengyelországban a XVI. században és a XVII. század elején* (589—607. l.) az eddigi irodalom alapján lényeges különbségeket állapít meg: Csehországban ebben a korban még nincs második jobbágyság, nem a nyugati országok nyersanyag-szállítója, a kereskedőket nem szorítják úgy háttérbe, mint Lengyelországban, az árutermelésnek megfelelő hazai piaca van. De még a későbbi korszakban is, amikor a fejlődés erősen hasonlóvá vált, ugyancsak jelentős különbségek is állnak fenn: Csehországban a második jobbágyság a lakosság lélekszámának fogyatkozása idején következett be, Lengyelországban viszont nagy lélekszám mellett; Csehországban alacsony, Lengyelországban magas gabonárak mellett; Csehországban még a XVII. században sem vált oly jelentőssé a külső piac, mint Lengyelországban. Az összehasonlításba természetesen még számos országot kellene bevonnani. — Z. Šr. ismerteti Bónis György tanulmányát a Summa legum és a Tripartitum összefüggéséről (610. l.), J. Hk. Zsigmond László könyvének német kiadását a német militarizmus újjáélesztéséről (628. l.), J[AN] N[OVOTNÝ] Horthy Miklós titkos iratait (629—630. l.).

1966. 5. szám. — JAROSLAV KŘÍŽEK: *T. G. Masaryk és a csehszlovák légiók felépése 1918 tavaszán* (637—666. l.) tisztázza Masaryk szerepét: az Októberi Forradalom idején valóban gondolt az Oroszországban lévő légiók bevetésére a szovjet állam ellen, mivel azonban a japán intervenció elmaradt, irrálisnak látta ezt, ezért a légiók hazatérését kívánta, és számos nyilatkozatot tett ilyen irányban. 1918. április 10-én még a szovjet állam de facto elismerését is javasolta az Antantnak, mert attól tartott, hogy egy teljesen elerőtlenedett Oroszország Németország hatalmát növelné. Bár májusban már kitört a légiók lázadása, még június folyamán is hazaszállításuk mellett foglalt állást, és csak július elején állt át teljesen a szövetségesek álláspontjára, miután látta, hogy nem adnak lehetőséget a hazaszállításra, és a légió tisztjei is Oroszországban akarnak maradni. — MIROSLAV TEICHMAN: *Titulescu és a*

román külpolitika 1933—36 (667—684. l.) halálának 25. évfordulóján, amelyről a román történelem ünnepélyesen emlékeztek meg, a csehszlovák külügyminisztérium levéltára alapján rajzolja meg pályáját, úgy látja, hogy külügyminisztersége idején két fő célja a román—szovjet viszony javítása és a Balkán-paktum volt, mindkettőt az európai biztonság rendszerén belül tartotta fontosnak. A román—szovjet szerződés, amely a szovjet—csehszlovák szerződés mintájára készült, már megvolt, amikor Titulescut meglepetés-szerűen elbocsátották, főképp Károly király személyes közbelépésére, aki számos tétlenség nem értett egyet. — A Vita-rovatban B. MICHEL: *Az osztrák hadikölcsönök szabotálása a cseh bankok által 1914—1916* (685—698. l.) számos adatot hoz annak bizonyítására, hogy a hadikölcsönök kibocsátásával a cseh burzsoázia már 1914-ben választás elé került, hogy Ausztria mellett vagy ellen foglal-e állást, s a kölcsönök nem-jegyzésével ténylegesen már ekkor Ausztria ellen fordult, tehát nem lehet kivárási taktikáról beszélni. — LADISLAV ULČÁK: *A világtörténelem módszertanához* (699—702. l.) a Graus által kezdeményezett és már több számon keresztül folyó vitához szól hozzá, szkeptikus abban, szükség van-e ilyen munkára, s ha igen, akkor olyan módszertani alapokon kell elindulni szerinte, hogy ez a világtörténet a nemszakemberek számára is érdekes legyen, ezért a falu és a belőle kifejlődő város fejlődését, a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést kívánja az előtérbe állítani. — JÁN MLYNÁRIK: *Az új sztrájkstratégia és taktika és az észak-csehországi textíliák 1929-es sztrájkja* (703—727. l.) az 1929 februárjában a III. Internacionálé új jelszavai alapján kibontakozott és vereséggel végződött sztrájk részletes elemzése alapján úgy látja, hogy a szakszervezeti vezetőség kétségtelenül jobboldali volt, de a kommunista párt nem elemezte ki saját hibás lépéseit, s ezért 1931-ig még néhány hasonló esetre került sor, szektás hibákat követtek el. — Az adatközlő rovatban FRANTIŠEK BENEŠ: *Depositaria generale della Crociata* (738—757. l.) részben regeszterűen, részben eredeti szöveggel közli egy vatikáni oklevélgyűjtemény adatait, amely 1465—1471 közt 54 oklevelet tartalmaz, ezek a csehek elleni kereszties hadjáratra adott pénzüsszegekre vonatkoznak. — PETER RATKOŠ: *A Thurzó—Fugger-féle bányavállalkozás 1495-ben való megalakulásának előfeltételei* (758—765. l.) megállapítja, hogy Thurzó János már 1469-ben Lengyelországban új rézfeldolgozási módszereket vezetett be, ezeknek a felhasználása tette azután lehetővé a réztermelés nagymértékű

fokozását. — JOSEF MACEK: *Postumus László halála* (766—775. l.) közli Pietro Thomaso velencei követ 1457. nov. 21-i Prágából írt levelét (a milánói levéltárban levő levél eddig ismeretlen volt), amely V. László halálaként a pestist, nevezi meg, és a közölt eredeti szöveg részletes elemzésével is bizonyítja, hogy a levél Pogyebrád György ártatlanságát igazolja. — J[AN] N[OVOTNÝ] ismerteti Varga János: *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn c. könyvét* (797. l.), Trócsányi Zsolt Wesselényi-életrajzát (798. l.), Tordai György: *Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról c. könyvét* (799. l.) és Sipos Péternek az Imrédy-kormány magalakulásáról szóló cikkét a Századokból (801. l.). — N.

HISTORICKÝ ČASOPIS 1966. 3. szám. — JÁN TIBENSKÝ: *Régibb és újabb nézetek Bernolákról, a Bernolák-féle mozgalomról, és a szlovák nemzeti megújulásról* (329—371. l.) voltaképpen vitacikk Daniel Rapant újabb nézeteivel szemben, amelyekben a szlovák megújulási mozgalom marxista koncepcióját vette bírálat alá. Rapant újabbban úgy látja, hogy Bernolák 1790-ben már a magyarosító tendenciák befolyása alá került, ezzel szemben Tibenský azt bizonyítja, hogy nagy szótárának kiadására éppen a szlovák nyelv tökéletesítésének a szándéka ösztönözte. A szlovák nemzet fogalma Bernoláknál már kezd kiválni az összefoglaló szláv fogalomból, összefüggésben a szlávok Tátra-alatti őshazájának elképzelésével, amely szerint a szlovákok a helyben maradt szlávok. Ez az őshazakoncepció később még a Štúr-iskolát is befolyásolta. — JÚLIUS MÉSÁROŠ: *A dualizmus válsága és a szlovák nemzeti mozgalom a kilencvenes években* (372—411. l.) a készülő Szlovákia története II. kötetének egyik része, a század utolsó évtizedének politikai eseménytörténetét foglalja össze, a nemzetiségek együttműködését. Utal a Zichy-féle néppárt jelentőségére, amely a nemzetiségi és társadalmi kérdésre is forlított bizonyos figyelmet, s ezzel kapcsolatban bemutatja Hlinka karrierjének kezdetét. A Masaryk-tanítványok jelentőségét abban látja, hogy a megvalósítható aprómunka révén akarták elérni a szlovákok felszabadulását, szemben Vajanskýékkal, akik csak valamilyen nagy európai fordulatban tudtak reménykedni. — ZDENKA HOLOTIKOVÁ: *A szlovák politika néhány problémája 1921—1925-ben* (412—463. l.) a Szlovákia története III. kötetéből való. Ismerteti a felszabadulás után a szlovák társadalomban végbement változásokat, rámutatva arra, hogy a szlovákiai társadalmi struktúra még mindig elmaradt a

cseh tartományokétól. Ezután elemzi az egyes nagyobb pártok programját és tevékenységét (néppárt, agrárpárt, szociáldemokrata párt), hangsúlyozva, hogy a néppárt végig a legerősebb párt volt. Az 1921-ben alakult kommunista párt nehéz helyzetben volt a munkásság csekély létszáma, a párttagok soraiban meglevő vallásos maradványok, a lakosság átlagosan alacsony művelődési színvonala miatt. Nemzetiségileg igen tarka volt a párt, internacionalista, vezetői közt sok volt a magyar kommunista. A párt óvakodott attól, hogy akárcsak részben is azonosítsa magát a szlovák burzsoázia követeléseivel, de ezért nem is lett a szlovák nemzeti mozgalom vezető ereje. Végül az 1920-as évek elejének válságát és az abból való kilábalást mutatja be a szerző. — A folyóirat folytatja a Szlovák Történelmi Társulat V. Kongresszusáról szóló beszámolót (464—472. l.), a közölt két hozzászólás a történelemtanítás problémáit tárgyalja. — TH. ismerteti Dávid Zoltán lengyel nyelven megjelent tanulmányát az első magyar kataszterekről (497. l.), A[LEXANDER] Š[PÍESZ] Wellmann Imre tanulmányát a XVII. századi magyarországi merkantilista törekvésekről (498—499. l.), M. B.—U. a budapesti orvostudományi egyetem radiológiai tanszékének emlékkönyvét (506. l.). — N.

ASSOCIATION INTERNATIONALE D'ÉTUDES DU SUD-EST EUROPÉEN. BULLETIN 1965. 2. szám. — EUGEN STĂNESCU: *Nicolae Iorga, Bizánc világának történésze* (15—27. l.) a nagy román történész főbb munkáiból vett bő idézetekkel mutatja be már egész korán felébredt érdeklődését, a bizánci kultúra elemeire vonatkozó megállapításait. Bizánc történetében a fejlődést hangsúlyozta és nagy figyelemmel kísérte a bizánci elemek továbbélését a délkelet-európai népek történetében. — VIRGIL CÂNDEA: *A román kultúra visszhangja a szlávoknál a középkorban* (35—44. l.) a XV—XVIII. században mutatja ki néhány példán a latin európai művelődéssel kapcsolatot biztosító és annak hatását közvetítő román kultúra szerepét, különösen az orosz fejlődésre gyakorolt hatást. — ERNST WERNER, ERNST KALBE: *Délkelet-Európára vonatkozó kutatások a Német Demokratikus Köztársaságban* (45—49. l.) a szervezeti keretek felvázolása után elsősorban a folyamatban levő történelmi, néprajzi, nyelvészeti, irodalomtörténeti stb. kutatásokat ismertetik. — ANDROKLI KOSTALLARI: *A délkelet-európai kutatások Albániában* (51—58. l.) bemutatja általában a társadalomtudományok eredményeit a felszabadulás óta, a kiadott munkák

nagyrészt a hazai történelemmel, irodalomtörténettel stb. foglalkoznak. — JOSEF MACÛREK: *A csehszlovák turkológia hozzájárulása Délkelet-Európa történetének tanulmányozásához 1945—1965* (59—64. l.) felsorolja a forráskiadványokat és megjelent tanulmányokat, mindegyiket röviden ismeretve. — N.

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES 1964. 3—4. szám. — GHEORGHE CRONȚ: *Bizánci jogi hatások a román feudális társadalomban. A román feudális jog bizánci forrásai* (359—383. l.) angol nyelvű tanulmányában a bizánci jog román recepciójának okait és útjait tárgyalja. A bizánci jog — részben bolgár közvetítéssel és az egyházi kapcsolatok révén — már a X. századtól elterjedt a román területeken, előbb görög eredetiben vagy szláv fordításokban, a XVI. század második felétől pedig román fordításokban is. A XVII—XVIII. századi román kodifikációk teljesen a bizánci egyházi és világi jogot vették alapul, s azok társadalmi és politikai eszméit átvéve, szakrális jelleget adtak a feudális állami és társadalmi rendnek. — S. GOLDENBERG német nyelvű tanulmányában Nagyszeben XVI. századi déli irányú kereskedelmét vizsgálja a vámjegyzékek tükrében (385—421. l.). A vöröstoronyi és a tolmácsi vámhelyek 22 reánkamaradt huszadkönyve alapján megállapítja, hogy a levantei áruk importja növekvő tendenciát mutatott, s az egész XVI. századra vonatkozóan több mint 3 millió forintra becsüli a balkáni területekről Szebenbe bevitt áruk összértékét. — A. F. MILLER: *Abdullah Ramiz pasa száműzetésben* (423—432. l.) felvázolja a „ruszcsuki barátok” nevű haladószelemű török reformátor kör egyik vezetőjének és ideológusának, Abdullah Ramiz pasának (1774—1813) életútját, s részletesen foglalkozik 1809 utáni oroszországi száműzetésének eseményeivel. — NESTOR CAMARIANO ismerteti G. Olimpiosz görög forradalmár politikai tevékenységét a román fejedelemségekben az 1821-es felkelést megelőző két évtized folyamán (433—446. l.). — A kisebb közlemények között CORNELIU DIMA-GRAGAN: *Kulturális kapcsolatok Brankovics György szerb krónikás és Constantin Cantacuzino között* (553—560. l.) leírja azokat a könyveket, amelyeket Brankovics 1680-ban Erdélyből magával vitt Havaselvére, s ott Cantacuzinonak ajánlékozott — köztük Apafy Mihály és Bornemissza Péter műveit. — H. DR. SİROUNI ismerteti az örmény és a török forrásokban Bukarestre vonatkozó adatokat (561—563. l.). — Rövid bibliográfiai jegyzetek Káldy-Nagy, Jankovics M.,

Kádár Zoltán, Fehér Géza tanulmányairól. 1965. 1–2. szám. — MILUTIN V. GARAŠANIN: *Megjegyzések a délkeleti határsokról a Balkán prehistorikus civilizációiban* (5–16. l.) újabb adalékokkal bizonyítja, hogy az égei és a közkeleti civilizációk hatásának milyen fontos szerepe volt a Balkán ősi kultúráinak kialakulásában. — PETRE Ș. NĂSTUREL szerint az Anna Komnena Alexiasában szereplő Preszlav nem azonos a bolgár fővárossal, hanem a Skylitzés és Zonaras által említett Kis Preszlavval, s Păcuilul lui Soare dunai szigetre lokalizálható Szilisztra közelében (17–36. l.). — PETRE DIACONU vitatja Năsturel álláspontját és Skylitzés Kis Preszlavját Nagy Preszlav és Pliszka közé lokalizálja (Krum cár erődjének romjai) (37–56. l.). — N. A. OIKONOMIDES: *Kutatások az Alduna történetéről a X–XI. században; a Nyugati Mezopotámia* (57–79. l.) az Alduna és a Duna-delta vidékének politikai viszonyait tárgyalja a bizánci források adatai alapján. 971 után az Alduna balpartján fekvő s a bizánci forrásokban Nyugati Mezopotámiának nevezett terület — amely azonos a magyarok egykori Etelközével — hídfőül szolgált az észak felé irányuló bizánci aspirációk számára. A XI. század elején azonban a bizánciak kénytelenek voltak visszavonulni a Duna mögé, s a balpartot a bessenyők foglalták el. — MIHAIL GUBOGLU rövid áttekintést nyújt az oszmán historiográfiáról a XV–XVIII. században (81–93. l.). Ismerteti az egyes történeti munkák tartalmát, forrásait, módszereit, s rámutat forrásértékükre Délkelet-Európa, különösen a románok története szempontjából. — MUSZTAFÁ A. MEHMET orosz nyelvű tanulmánya bemutatja Idrisz Bitliszi Krónikáját, mint forrást a Balkán félsziget török általi leigázásának történetéhez (95–129. l.). Az 1520-ban elhunyt szerző Heşt Behişt (Nyolc paradicsom) c. műve az első nyolc szultán történetét tárgyalja I. Oszmánról II. Bajazidig, s az egyik legfontosabb forrás a török birodalom első két évszázadára vonatkozóan. — LIVIU P. MARCU: *A mohamedán család elvilágiasodásának néhány vonása Dobrudzsában a XIX. század végén és a XX. század első évtizedében* (angol nyelven) (191–228. l.) érdekes társadalom- és jogtörténeti adalékokat nyújt, s megvilágítja a kánonjog által uralt feudális jogrendből a polgári laikus jogrendbe való átmenet jellegzetes vonásait a balkáni mohamedán lakosság körében. — A kisebb közlemények között OCTAVIAN ILIESCU az Erdélyben talált román aranyrudak leírását adja és készítésüket i. sz. 378–380-ra datálja (269–281. l.). — VASILE GRECU az 1646-os és 1652-es román tör-

vénykönyvek bizánci forrásaira mutat rá (283–289. l.). — A Krónika rovatban SAVA IANCOVICI áttekinti és értékeli a nagy jugoszláv tudós, Jovan Cvijić (1865–1927) munkásságát, amely úttörő jelentőségű volt a Balkán földrajzának, néprajzának, település- és társadalomtörténetének kutatásában (305–311. l.). — K.

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE 1965. 3. szám. — A. OȚETEȚA: *A marxista román történelem problémái* (373–383. l.) áttekinti az elmúlt másfél évtized román történetkutatásának legfontosabb vállalkozásait, ismerteti az egyes korszakok kutatásában elért főbb eredményeket és rámutat a megoldandó problémákra. — L. DEMÉNY: *Az első román nyomtatott szöveg* (385–412. l.) tipográfiai elemzéssel bebizonyítja, hogy a leningrádi könyvtárszláv–román kétnyelvű cirill-betűs Evangheliarját Filip Moldoveanu (vagy más néven Filip Maler) szebeni nyomdájában nyomtatták 1554 előtt, s így a legrégebb ismert román nyelvű nyomtatványnak tekinthető. A könyvet ugyanazon betűtípusokkal nyomtatták, mint a szebeni nyomda 1546-ban készült Tetraevangheliáját. — ȘT. ȘTEFĂNESCU: *A báni méltóság intézménye Havaselven* (413–425. l.) áttekinti az olténiai báni méltóság történetét a XIII. század elejétől megszűnéséig, 1831-ig. Az 1230-as években Olténia magyar uralom alá került, s így lett a szörényi bán a magyar királyi udvar egyik főméltóságává. A XIII. század végétől a havaselvi vajdák udvarában is találkoznak az olténiai bánal. A craiovai bánok a XVI. századtól a Craiovescu család tagjai közül kerültek ki, a vajda után Havaselve második főméltósága, a vajdák központosító törekvéseinek leghevesebb ellenfelei voltak. — P. P. PANAITESCU: *A román országok egyesítése Vitéz Mihály uralkodása alatt* (427–440. l.) szerint a Havaselve, Moldva és Erdély egyesülése felé vezető politikai út fontos szakaszát képezte a török elleni közös harc Hunyaditól Vitéz Mihályig. Rámutat arra, hogy a három ország átmeneti egyesülése 1599–1600-ban Vitéz Mihály uralma alatt még nem valamiféle nemzeti doktrína eredménye, hanem feudális jellegű összefogás volt a török ellen. A három ország politikai, katonai, adminisztratív és gazdasági egyesítésére és centralizációjára nem történt kísérlet, a sajátos feudális intézmények érintetlenül fennmaradtak. A legfőbb egyesítő tényezőt a közös hadsereg és a közös katonai vezetés jelentette, de a szerző szerint már mutatkoztak a három országban élő románság népi solidaritásának bizonyos jelei is. — CONȘT. C. GIURESCU áttekinti a Dobrudzsa román lakosságára vonatkozóan a középkori és újkori térképe-

ken található információkat (441—475. l.) és arra az eredményre jut, hogy Dobruzsában már 1878 előtt — egészen a középkorig visszavezethetően — tömeges román népesség élt, amelyben az autochton elemek keveredtek a havaselvi, moldvai és erdélyi eredetű románsággal. — D. PRODAN: *Inocențiu Micu havoza az erdélyi románság politikai felemeléséért* (477—496. l.) rámutat az 1791-es román nemzeti program belső társadalmi és politikai gyökereire. Micu-Klein püspök a XVIII. század első felében kidolgozta és érvekkel támasztotta alá a román politikai programot: a Bécs által kezdeményezett vallási unió fejében az erdélyi románság negyedik nemzetként való elismerését és az erdélyi alkotmány kereteibe való befogadását kívánta. Mivel nemzetfogalma kiterjedt az egész népre, a petíciók sorában kifejtett politikai követeléseit sem csupán a papságra, nemességre és az értelmiségre vonatkoztatta, hanem kiterjesztette a román nép széles tömegeire, s így fontos szerepet játszott nemzeti öntudatának kialakulásában. — CORNELIA BODEA: *A román nemzeti egység kérdése (1845—1848)* (497—521. l.) a párizsi román diákok egyesületének forradalmi programjával és tevékenységével foglalkozik. Bemutatja, hogyan dolgozták ki a párizsi román diákok — élükön Rosettivel, Ghicával, Bălcesouval és a Brătianu testvérekkel — a román lakta országok politikai egyesítésének programját, s hogyan igyekeztek terveiknek megnyerni egyrészt a moldvai és havaselvi politikai vezetőket, másrészt a francia politikai közvéleményt. A román forradalmi értelmiség célkitűzései hatékony támogatásra találtak H. Desprez francia publicista írásaiban. Foglalkozik a tanulmány a Habsburg-ellenes román-magyar együttműködés, illetve konföderáció programjának a kialakulásával is. — VASILE MACIU összefoglaló képet nyújt arról, hogyan vívta ki Románia függetlenségét (523—545. l.). Végigkíséri az egyesülés és az állami önállóság kiharcolásának útját 1848-tól 1878-ig, elsősorban a nemzetközi konfliktusokon és a diplomáciai akciókon keresztül. Részletesen foglalkozik az 1877—78-as háborúban való román részvétellel és a jelentős román anyagi és véráldozatokkal, amelyek a teljes nemzeti függetlenséget eredményezték. — VASILE NETA a Liga Culturală előzményeivel és a nemzeti egységért vívott harcával foglalkozik (546—570. l.). Az erdélyi és bánáti román egyetemi hallgatók kezdeményezésére 1891-ben alakított Kultúrliga tevékenységét két szakaszra osztja. Az elsőben (1891—1908) egyrészt nemzetközi kongresszusokon, diák- és értelmiségi gyűléseken és a külföldi

sajtóban hívta fel a figyelmet a magyarországi nemzetiségi elnyomásra, másrészt az erdélyi román hazafiak nemzeti harcát támogatta, elsősorban az ellenük indított perek során nyújtva számukra segítséget. Átmeneti stagnálás után 1908-tól kezdve a Liga — N. Iorga vezetésével — az erdélyi román parasztság körében végzett szélesebb körű szociális és kulturális agitációra helyezte tevékenysége súlypontját. — MIRON CONSTANTINESCU egy 1907. aug. 5—9-én kelt ismeretlen dokumentumot tesz közzé az erdélyi románok nemzeti felszabadító mozgalmára vonatkozóan (571—576. l.). A gaiceanai paktumban az aradi Tribuna körül csoportosuló aktivista irányzat négy vezetője — Slavici, Brote, Mangra és Ciorogariu — állapodtak meg a követendő politikai irányvonal és taktika kérdésében. Kapcsolatokat kívánnak kiépíteni a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal, a horvát nemzeti mozgalommal, együttműködni a romániai pártokkal, sőt magával Károly királlyal is, a romániai agrárkérdés megoldását pedig általános nemzeti érdekek tekintik. — P. CONSTANTINESCU-IAȘI és L. BĂNYAI tanulmánya összefoglaló áttekintést nyújt a népi tömegek szerepéről a román nemzeti állam létrejöttében (577—596. l.). A román nemzeti egység középkori előzményeinek összefoglalása után bemutatják, milyen aktív és döntő szerepet játszottak a paraszti és munkástömegek a román nemzeti egység és felszabadulás útjának nagy fordulópontjain: 1848-ban, 1877—78-ban és 1918-ban. A szerzők szerint a néptömegek a szociális felszabadulásukért vívott harcot mindvégig összekötötték a nemzeti egységért és önállóságért folyó küzdelemmel. Bár a néptömegek közreműködése döntő volt az egységes és független román nemzeti állam létrejöttében, polgári demokratikus követeléseik a királyi-burzoá Romániában sem 1918 előtt, sem 1918 után nem valósulhattak meg. — ION POPESCU-PUȚURI: *A szocialista Románia* (597—612. l.) összefoglalja a Romániában 1944 óta végbement politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés fontosabb tényeit és eredményeit, s rámutat a szocialista fejlődés további perspektíváira. — A 641—643. lapokon válogatott bibliográfiát találunk a Románia történetére vonatkozó forrásokról és feldolgozásokról. — K.

ISZTORICSESZKI PREGLED 1966. 1. szám. — EVGENIJ G. KAMENOV: *Bulgária 1941—1944 közti német-fasiszta megszállásának jellemző vonásai* (3—21. l.) kimutatja, hogy a forma szerinti szövetség ellenére lehet bizonyos vonatkozásban német megszállásról beszélni. A nép és a kormány

közt ekkor igen nagy volt a szakadék, a hivatalos politikával szemben egyre erősödött az ellenállás, ezért nem sikerült minden német tervet megvalósítani. A háború végén a német csapatok itt nem tanúsítottak ellenállást, hanem visszavonultak a Szovjet Hadsereg elől. A hazai államapparátust egészében meghagyták, mert hasznos volt számukra. Végül a szerző sok adatot hoz a gazdasági kifosztásra. — BORISZLAV PRIMOV: *A második bolgár állam nemzetközi jelentősége megalakulása és megszilárdulása időszakában* (22—46. l.) hangsúlyozza a román nép részvételét a bizánci uralom elleni felkelésben, rámutat arra, hogy az állam létrejötte gátolta a keresztetek térhódítását a Balkánon, a pápával való egyezmény nemzetközi elismerést jelentett, az önállóság feladása nélkül, s végül a bogomil mozgalom nyugati elterjedése ismertté tette a bolgár államot. — NENCSE DIMOV ismerteti az 1931—1932 során a III. Internacionálé felhívása nyomán tett erőfeszítéseket, hogy a balkáni országok forradalmi egyetemi és főiskolai diákságát antifasiszta egységfrontban egyesítsék (47—51. l.). Az Amsterdamban tervezett konferenciát számos letartóztatás miatt nem sikerült megtartani. — PENCSE HRISZTOV: *Szofia törzökös lakosai* (51—60. l.) megállapítja, hogy a XVII. század végétől kezdve a környékbeli falvakból egyre több bolgár vándorol be a városba, így 1878-ra a többség bolgár, de ezeknek semmi kapcsolatuk a török hódítás előtti bolgár lakossággal. — RADOJ SZ. KRÁSZTEV ismerteti a kurd nemzeti mozgalom fejlődését a XIX. század végétől napjainkig és a ma működő nemzeti szervezeteket (63—80. l.).

1966. 2. szám. — *Tíz év az Áprilisi Plénium kijelölté úton* (3—9. l.) szerkesztőségi cikk foglalja össze Bulgária fejlődésének fő eredményeit az 1956 áprilisában tartott központi bizottsági ülés óta. — ATANASZ LEONIDOV: *A második ellenforradalmi kormány jóvátételi politikája és a nemzetközi imperializmus rabló követelése, 1926—1931* (10—35. l.) a Ljaposev-kormány tevékenységét mutatja be a háborús jóvátétel vonatkozásában: a kormány nem merte a magyar kormány példáját követni, nem tagadta meg a jóvátételi fizetéseket, habár ezek elviselhetetlen terheket róttak a lakosságra. Ennek fő okát abban látja, hogy a kormány fenn kívánta tartani jó viszonyát Olaszországgal, s annak támogatására számított. — SZIMEON DAMJANOV: *A francia diplomácia és a közvélemény viszonya az 1876-os Áprilisi Felkeléshez* (36—64. l.) rámutat arra, milyen erős francia gazdasági érdekek fűződtek Törökország megmaradásához. Francia alattvalók bántalmazása

miatt (a szaloniki konzul meggyilkolása pl.) a kormány egyideig ingadozik, a közvélemény erősen a bolgárok oldalán áll. A kormány azonban végül mégis törökbarát politika mellett köti le magát. — IVAN FILIPOV sok adatot hoz fel arra, milyen tevékenységet fejtett ki Vaszil Kolarov 1905—1910 közt, mint a plovdivi gyári felügyeletet teljesítő bizottság munkásképviselője (65—79. l.). — BOZSANA BLAGOEVA: *Sámuel cár származásáról* (79—95. l.) részletes forráselemzéssel megcáfolja Nicolas Adontz belga történész 1938-ban kifejtett tételét, hogy a nyugati bolgár cárság urakodója örmény származású lett volna, s valószínűnek tartja, hogy az első bolgár cárság uralkodó dinasztiajának rokona, tehát bolgár—török származású. — PETÁR ATANASZOV: *A Jakov-féle Csaszoszlovec* (96—104. l.) a 400. évforduló alkalmából egy 1566-ban Velencében nyomtatott egyházi szertartáskönyvet ismert, amely a bolgár nemzeti öntudatnak az első nyomtatott megnyilvánulása. — CVETANA TODOROVA beszámol a Történettudományi Intézet egy évi tudományos tevékenységéről (138—142. l.). — NIKOLAJ TODOROV és SZTRASZIMIR DIMITROV a Balkanisztikai Intézet 1965. évi működését mutatják be (142—147. l.).

1966. 3. szám. — DIMITÁR TISEV: *A Bolgár Népi Földműves Szövetség és a bolgár nép fegyveres harca a monarchofasiszta diktatúra ellen, 1941—1944* (3—32. l.) kimutatja, hogy az 1934-ben hivatalosan felosztott parasztpárt jobboldala szembezzült az ellenállási mozgalommal, Nikola Petkov vezette baloldala csatlakozott ugyan a Hazafias Fronthoz, de a fegyveres harcban a párt tagjai közül kevesen vettek részt. Viszont igen sok részletadatot hoz a szerző arra, hogyan támogatták az egyszerű párttagok a partizánok tevékenységét, így tehát mintegy ösztönösen találták meg a helyes utat. — CVETAN KRISZTOV: *A bolgár nép etnogenezisének kérdéséhez* (33—50. l.) antropológiai vizsgálatok eredményeit is bevonva, az eddigi elméletek bírálata után megállapítja, hogy a mai kaukázusi balkárok Kubrat bolgár-török népének egyenes utódjai, nincs semmi mongol jellegük, türk-iráni származásúak. A balkáni szlávok Bulgária területén asszimilálták először az itt talált thrákokat, később a türk-iráni bolgár-törököket. A IX. században nem több népből álló keverék élt a bolgár államban, hanem egységes szláv nép, amely később könnyen asszimilálta a besenyő és kun elemeket. — VESZELIN HADZSINIKOLOV sok részletadattal mutatja be, milyen tevékenységet fejtett ki Georgi Dimitrov 1934—1937 közt Ernst Thälmann börtönből való kiszaba-

dítása érdekében (51–59. l.). — SZTOJAN RADEV ismerteti a magyar sajtó állásfoglalását az 1876-os Áprilisi Felkeléssel kapcsolatban (59–67. l.), kiemeli a pozitív visszhangot, rámutat arra, hogy különösen a törökök kegyetlenkedései váltottak ki felháborodást. — ALEKSZANDÁR MATKOVSKI: *Adatok a macedóniai hajdutokról a XVII. század második felében* (67–82. l.) török források alapján név szerint felsorolja a törökök ellen harcoló paraszti felkelőket. — SZTOJAN PETROV: *A bolgár nép által 1941–1944-ben a fasizmus ellen viselt fegyveres harc szakaszairól* (83–90. l.) vitacikkében három szakaszt különböztet meg: az első 1941 júniusától 1943 augusztusáig a fegyveres harc előkészítése, a második 1943 augusztusától 1944 májusáig a forradalmi válság új szakasza, amikor a partizánharcban döntő fordulat áll be, az antifasiszta erők tömörülnek, a harmadik pedig 1944 szeptemberéig tart, amikor a forradalmi válságból már kibontakozik a forradalmi helyzet, és a partizánharc polgárháborúvá szélesedik ki. — KÁNCSEO GEORGIEV: *Történelmünk írott forrásai kiadásának kérdéséhez* (91–114. l.) a felsebesítés előtti és utáni forráskiadványok részletes bírálatát adja, javaslatot tesz a forráskiadás egységes elveinek a megállapítására. — N.

ANNALES. ÉCONOMIES, SOCIÉTÉS, CIVILISATIONS. 1966. 3. szám. — IGNACY SACHS: *A középkortól napjainkig: Európa-centrizmus és a Harmadik Világ felfedezése* (465–487. l.) a lengyel szerző Európa és a többi világ ellentétét a görög–barbár, ill. a középkorban a keresztény–hitetlen ellentétre vezeti vissza. A XVI. században az új világrészek felfedezése után is Európa lakossága még alig vesz tudomást a többi népről. A későbbiekben a feudalizmussal szembeszálló ideológiák a harmadik világban látják az új, idealizált társadalom példaképét. A felvilágosodás először tesz kísérletet az Európa-központú történeti látásmód leküzdésére. De a négerekkel szemben fennmarad a faji felsőbbrendűség tudata, a következő században pedig a gyarmatosítás kiterjedése ismét megnöveli a faji előítéleteket. Persze a harmadik világ ugyancsak nemigen vett tudomást sokáig Európáról, s még később is ethnocentrizmusával, vagyis saját felsőbbrendűségének tudatával rekompenzálja azt, hogy egész technikai civilizációját, sőt műveltségének jelentős részét is a Nyugattól veszi át. A történetes feladata a történeti látókör kitérítése: nem az egyéb társadalmakat kell az európai fejlődésbe beágyazni, hanem az európaiakat kell az egyetemes emberi fejlődés részeként

értelmezni. El kell ismerni a kultúrák pluralitását és egyenrangúságát. — FÉLIX GROSS: *A társadalom strukturális változásai az Egyesült Államokban* (488–517. l.) igen sok táblázattal és grafikonnal mutatja be, milyen gyorsan nő az értelmiség („fehérgallérosok”) aránya, csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkások aránya. A szolgáltató ipar dolgozóinak a száma gyorsabban növekszik, mint a termelő iparban foglalkoztatottaké. 1940–1960 a mezőgazdaságban dolgozók száma a felére csökkent. Az üzemen belül is nő az értelmiségiek aránya. A tudományos kutatásra fordított összegek növekedését mutatja, hogy 1945-ben 1,5 billió dollárt tett ki az összeg, 1970-re 32,6 billió az előirányzat, ebből 13 billió jut az úrkutatásra. A szerző úgy látja, hogy a főiskolát végzetek és technikusok diktatúrája fenyeget. — ROBERT P. CHARLES a régészeti antropológia módszereit, céljait és eddig elért eredményeit mutatja be (518–552. l.). — LOUIS DERMIGNY: *Amerika és demokrácia* (573–607. l.) J. Turner eredetileg 1920-ban megjelent „A határ az Egyesült Államok történetében” c. könyvének francia kiadását s néhány amerikai történeti szöveggyűjteményt ismertette vizsgálja a nyugat felé történő terjeszkedés lehetőségének a hatását az egyenlőség elvének kibontakozására. — LUCIEN GERSCHEL: *Szín és festés különböző indoeurópai népeknél* (608–631. l.) az öltözet színe és a társadalmi hovatartozás közti összefüggés kérdését vizsgálja a görögöknél, a rómaiaknál, az európai középkorban és Indiában, és úgy látja, hogy a fehér, a vörös és a fekete a három alapszín, a fehér a papság színe, a vörös a harcosoké, a fekete pedig a földművelőké, minthogy azonban fekete kelmét technikai okokból sokáig nem tudtak előállítani, ezért maradt pl. Indiában a szöttes természetes színe, vagyis a sárga a földművelők színe. — *Kritikai jegyzetek az Egyesült Államokról* (632–653. l.) címen néhány nagyobb könyvismertetést és bírálatot közöl a folyóirat, a könyvek az amerikai vasúti hálózat fejlődését, a néger problémát és az egyén elszigetelődését a tömegben vizsgálják. — *Vegyés a weimari Németországról* (654–690. l.) ugyancsak néhány hosszabb ismertetés, amely a spartakisták fejlődését, Karl Korsch és Lukács György korabeli munkáit (Lukács-tól a „Történelem és osztályöntudat” c. munkát) és Karl Radek szerepét tárgyalják a nemzetközi munkásmozgalomban, elsősorban német vonatkozásban. — MICHAEL KEUL: *A középkor német historiográfiája* (701–712. l.) a IX–XIII. századi német történelemmel foglalkozó újabb nyugat-német munkákról ad áttekintést.

1966. 4. szám. — JEAN MEYER: *Az Orvostudományi Akadémia ankétja a járványokról, 1774—1794* (729—749. l.) a Vicq d'Azyr vezetésével lefolytatott ankét levéltári anyagát ismerteti, amelynek feldolgozása most van folyamatban. 1776-tól az Akadémia tájékoztatni akarta a vidéki orvosokat a diagnosztika és gyógy mód kérdéseiről, ezért állandó levelezést folytattott velük, s ebben a járványokra és az időjárás viszonyokra vonatkozólag kért tőlük folyamatosan pontos adatokat. Célja az volt, hogy felderítse az összefüggést az évszakok és a járványok közt, a járványok regionális elterjedését és a járványok összefüggését a különböző társadalmi osztályokkal. A kibocsátott és részletes utasítással ellátott kérdőívek emberekre és állatokra egyaránt vonatkoztak. Bár a válaszok egyenletlenek, a válaszadók képzettsége, szorgalma stb. változó lévén, mégis bizonyos vonatkozásokban nagy szeriális anyag használható belőlük, mégpedig a meteorológiai feljegyzések. Egyes vidékek vonatkozásában, ahol nagyobb az anyag, más adatok is feldolgozhatók. A szerző példaként bemutatja a Bretagne éghajlatára vonatkozó feldolgozás eredményeit. — CLAUDE LEFORT: *A demokrácia szociológusjáért* (750—768. l.) az algériai háború idején alakult Politikai Kutatási és Feldolgozási Körben tartott előadás, amely kijelöli a demokrácia, a demokratikus rendszer kutatásának feladatait politikai, gazdasági, információs és személyiségi síkon. Szükségesnek látja a vonatkozó szabályok, előírások, viselkedési módok, magatartások és igények vizsgálatát. Végül meghatároz néhány, a kutatás során használandó alapfogalmat, mint közösség, egyenlőség, autonómia stb. — MARCEL COUTURIER módszertani útmutatást ad, hogy az urbáriumokhoz hasonló livre terrier-k anyagát hogyan lehet gépi feldolgozásra előkészíteni, kódolni (769—778. l.). — A folyóirat tanulmányokat közöl Latin-Amerika gazdasági és társadalmi problémáiról. — ALEXANDRE LIPSCHUTZ: *Agrárproblémák: gyarmati és gyarmati kor előtti maradványok* (779—814. l.) Chile, Bolivia, Ecuador és Venezuela legújabb adatait ismerteti a földbirtok megosztásáról, amelyek a nagybirtok hatalmas túlsúlyát igazolják. Az eddig véghezvitt vagy megkezdett földreformok sem hoztak alapvető változást. Mexikóban a forradalom kezdte a reformot, de végrehajtása elhúzódt. Bolíviában 1953-ban indították el, de a föld 83,6%-a még a nagybirtok kezén van. Chilében 1962-ben kezdték, de egyelőre nem nyúltak a nagybirtokhoz, csak állami földeket osztottak szét, 420 hektáros parcellákban. Egyedül

Kubában valósult meg a földreform, ahol először 402, 1963-ban 67 hektárban állapították meg a nagybirtokokosok kezében hagyható föld nagyságát. Ezek mind a gyarmati korszak maradványai. De a korábbi korszakból még fennmaradt az indián faluközösség, bármennyire is törekedtek régebben a kiirtására, s vele együtt az indián hagyományos kultúra, amelyet nem szabad lebecsülni. Az indiánok elkülönülése ellenére azért az egyes országokban megvalósulhat a nemzeti integrálódás (a szerző itt utal a Szovjetunió példájára), hiszen az előtte álló akadályok gazdasági és társadalmi jellegűek. — FRANÇOIS CHEVALIER: *Írott tanúbizonyságok és növekedési egyenlőtlenségek: A nagybirtok terjeszkedése Felső-Peruban a XX. században* (815—831. l.) részletesen bemutatja, hogyan ment végbe a dél-perui Puquio tartományban az indiánok földjének elrablása, általában legális formák betartásával, különösen 1918—1924 közt. — CELSO FURTADO: *Braziliában: Gazdaság, politika és társadalom* (832—841. l.) megállapítja, hogy 1945—1961 közt Brazília gazdasága növekvőben volt, míg 1962-től bizonyos csökkenés mutatkozik. A fejlődés különösen ipari téren ment végbe, következménye a nagyfokú városiasodás, ez olykor még iparosítás nélkül is megtörténik, ha a város közelében levő agrárterület válságban van. A felduzzadt városi lakosság heterogén összetételű, nem osztályöntudatos, céljai a legkülönfélébbek. Ez a tömeg áll szemben az uralkodó oligarchiával, ebből származik az ország instabilitása. Az egész gazdasági növekedés átgondolt és előrelátó gazdaságpolitika nélkül ment végbe. — MOISES GONZALEZ NAVARRO: *Mexikó gazdasági és társadalmi fejlődése* (842—858. l.) a forradalomtól ismerteti a fejlődést, különösen a földreform lefolyását, megállapítja a jelentős iparosítást: 1910—1959 közt a lakosság létszáma 2,5-szeresére nőtt, az ipari termelés 8,6-szorosára. — PIERRE BROISE: *Anney parcellarendszerének fejlődése: kísérelt egy városiasodó terület történeti sztrati-grafiájára* (859—874. l.) szövegében ismerteti, milyen források alapján állította össze azokat a térképeket, amelyek bemutatják az Alpok lábánál levő település földrajzi képét az őskorban, a gall-római korban, a középkorban, a XVIII. században, a harmadik császárság idején, végül 1860—1960 közt. — A könyv- és folyóirat-ismertetések a következő témák köré csoportosulnak: történelem és betegség (894—902. l.), kereskedelem, kézművesség, manufaktúra, XVI—XVIII. század (902—913. l.), antropológiai történelem (913—918. l.), várostörténet és városföldrajz (919—946. l.).

1966. 5. szám. — ENDREI WALTER: *Egy allegória változása: a tél és az újévi áldozat* (982—989. l.) a tűznél melegebb ember, mint a tél allegóriájának ábrázolását vizsgálja, különösen a XVI—XVII. századi kalendáriumokban, és megállapítja, hogy az ókorban az év elején az isteneknek hozott áldozat ábrázolásából vált először január hónap megszemélyesítőjévé, később általában a hideg hónapoké, a X—XI. századtól kezdve pedig a tél allegóriájává. — RICHARD LEMAY: *A trubadurok művészetének arab eredete kapcsán* (990—1011. l.) egy valószínűleg XII. századi párizsi mozarab kódex latin-arab szövegzetetése alapján úgy véli, hogy az arab daraba 'hangszeren játszás' -ar képzős továbbfejlődése a spanyol trobar ige, amely csak később kontaminálódott a 'talál' jelentésű igével, s ebben az arab eredet új bizonyítékát találja meg. — MAURICE BERTIN, JEAN-JACQUES HÉMARINQUER, MICHAEL KEUL, W. G. L. RANGLES: *Az anyagi élet történeti atlaszáért: az élelmet nyújtó növényi kultúrák történeti térképei* (1012—1025. l.) beszámolnak az École Pratique des Hautes Études VI. osztálya által már évek óta folytatott anyaggyűjtésről, amely az állattenyésztés és növénytermesztés történeti atlaszát akarja összeállítani, kisebbrészt írott források, nagyobbrészt leletek alapján. Mutatóban mellékelik a folyóíráthoz a búza, a kukorica és a manióka elterjedésének térképét, amely az első leletek datálásával képet ad az egyes növényfajták elterjedésének útjáról. — TRAIAN STOIANOVICH: *A kukorica a Balkánon* (1026—1040. l.) a különböző elnevezések földrajzi elhelyezkedését is figyelembe véve megállapítja, hogy először a paraszti gazdaságban tűnt föl kerti veteményként, mert sokszoros hozamot adott és nem volt adóköteles, a XVII—XVIII. század fordulójától már a fölesúri gazdaságban is megjelenik. Addig a termelés nagyrészt a paraszti gazdaságok adták. — JACQUES ROUSSEAU: *A québeci erdőben* (1040—1047. l.) azt mutatja be, hogyan alakították át a kanadai indiánok az európaiaktól átvett elfajtaikat. — ANDRÉ MIQUEL: *Nyugat-Európa Ibráhím b. Ya'qub X. századi leírásában* (1048—1064. l.) a kb. 965 táján készült és arab íróknál fennmaradt útleírásból közli a hitelesen a szerzőnek tulajdonítható megállapításokat, és ennek alapján rekonstruálja Franciaországon, Írországon, Hollandián és Németországon keresztül Kelet-Európába vezetett útját. — ROBERT PARIS: *José Carlos Mariátegui és az inka „kommunizmus” modellje* (1065—1072. l.) úgy látja, hogy a kiváló latin-amerikai marxista gondolkodó az inkák birodalmában valamiféle kommunisztikus rendszert ismert

fel, ahol az ember az egyetlen termelőeszköz. Mariátegui szerint ennek a kommunizmusnak a hagyományai még élnek az indiánok közt. — JACQUES ROUSSEAU: *Összehasonlító pénztörténet: a wampum piacának csődje* (1073—1077. l.) az észak-amerikai indiánoknál fizetési eszközként és áruként egyaránt használatos gyöngyösről mutatja be: az európaiak és az olcsó gyöngyök megjelenésével az egész területen infláció következett be. — PAUL LEUILLIOT: *A kutatás problémái. IV. A magánlevéltárak elherdülése* (1078—1081. l.) a tudósok hagyatékának (anyaggyűjtés, kéziratok) a megőrzését sürgeti, s ezt az illető tudósokat foglalkoztató intézmények kötelességének tartja. — Az ismertetések részben a középkori város és falu kérdéseit tárgyalják (1110—1126. l.), részben a legújabb kori gazdaságot, politikát és társadalmat (1126—1176. l.). — FERNAND BRAUDEL személyes visszaemlékezéseit közli Ferdinand Lot-ról születése 100. évfordulója alkalmából (1177—1178. l.). — JACQUES LE GOFF Ferdinand Lot és az Annales kapcsolatait ismerteti (1179—1186. l.). — N.

REVUE HISTORIQUE 1966. jan.—márc. szám. — P. RENOUVIN: *A francia kormány háborús céljai (1914—1918)* (1—38. l.) a Németországgal szembeni francia követelésekkel foglalkozik; megállapítja, hogy a hálihelyzet mindenkor alakulása döntően befolyásolta az igények nagyságát: míg 1914-től 1916-ig és 1917 végén nagy általánosságban csak Elzász-Lotharingia visszaszerzéséről volt szó, 1916 végén a Saar-vidék, sőt az egész Rajna-balpart francia érdekkörbe vonását tervezték; s hasonlóképpen fokozódtak a követelések 1918 második felében is. Részletesen tárgyalja a szocialisták állásfoglalását az elzászi népszavazás kérdésében, valamint a szövetségesek, különösen Oroszország viszonyulását a francia tervekhez. — R. PARET a Közlet-Kelet kulturális életének 850—950 közötti szakaszát, az arab-muzulmán „enciklopédiizmus” korát vizsgálja (49—100. l.). Az összefoglaló, a múlt eredményeit megőrző művek írására egy időben jelentkező arab és bizánci irodalmi tudományos törekvéseknek csak kiindulópontjuk azonos: egy kulturális hanyatlásról érző kor igényeiből fakadtak. Az eredmény már nagyon különböző: az arab „enciklopédisták” (Ibn Ruszta, al-Maszudi stb.) munkái csak az arab társadalom életében fontos szerepet játszó, sokrétű, de megmerevedett tradíciók széthulló gyűjteményei, ellentétben a bizánciaknak a pogány, múlttal szembeni kritikai állásfoglalásából eredő szabadabb gondolatvilágával. —

P. VAUCHER az Anglia belső fejlődésének problémáit tárgyaló legújabb történeti kutatások eredményeit foglalja össze (107—122. l.), P. TOUBERT Itália középkori történetének 1955—1964 között megjelent szakirodalmáról közöl szemlét (135—192. l.).

1966. ápr.—jún. szám. — Algéria történetének egy kevésbé ismert időszakával, az alkirályság kialakulásának körülményeivel foglalkozik P. BOYER (297—316. l.). Az Alger-i kormányzat legfőbb problémáját a XVIII. században a törökök által betelepített, idegen uralkodó osztályt alkotó zsoldos katonaság, a janicsárság fizetésének gazdasági terhei jelentették. Más erőforrás-híján végül is a janicsárok a meggazdagodott kalóz-vezérek pénzére szorultak: azok közül választottak vezetőt maguk fölé. Így jött létre a török birodalomtól már lényegében független bey-ek uralma, ami azonban nem jelentette a nemzeti állam megalakulását, hiszen a hatalom változatlanul az egyedüli komoly fegyveres erőként jelentő janicsárság kezében maradt. — J.-F. NOËL a francia—német határkérdés alakulását vizsgálja a XVIII. század második felében (333—346. l.). Megállapítása szerint e korszak francia politikája gyökeresen különbözik a megelőző, terjeszkedő időszakokétól: mind a katonai adminisztratív érdekek, mind a gazdasági viszonyok a határvonal ésszerűsítését követelték meg, aminek érdekében elsősorban a birtokok elcserélésével igyekeztek felszámolni az egymás területébe kölcsönösen beekelődtő ún. enklávékat. Így jött létre a történelem során első ízben a mai fogalmainknak megfelelő államhatár Franciaország és a Német Birodalom között. — M. DEVÈZE: *Francia erdők, német erdők* (347—380. l.) a két terület erdőségeinek történetét párhuzamosan vizsgálja az egyes nagy történelmi korszakokban: kialakulásukat az őskorban, a franciaországi erdők kezdődő kiirtását a római uralom alatt, illetve a németországi erdők szerepét a népvándorlást előidéző túlnépesedésben. A középkor, különösen Franciaországban, csak a legrosszabb földeket hagyja érintetlenül, ami, a fa ipari felhasználásának növekedésével együtt, az irtás megtorpanására, s így közvetve a XIV—XV. századi gazdasági válságra vezetett. Ez a korszak hozza ugyanakkor az első erdővédelmi intézkedéseket is mindkét országban. — J. THOBIE e török birodalomban a XX. század elején befektetett francia tőkére vonatkozó forrásanyag lelőhelyeiről nyújt tájékoztatást (386—396. l.), H. BRUNSCHWIG a gyarmatosításra, a felszabadult gyarmatokra és az ezeket a fejlett országokhoz fűző kapcsolatokra vonatkozó kutatás eredményeit

tekinti át (397—412. l.), J. DROZ Németország története a XVIII. század közepétől az első világháborúig terjedő szakaszának történeti irodalmáról (427—454. l.), s végül A. KRIEDEL a munkásmozgalom történetének kutatásáról közöl szemlét (455—490. l.).

1966. júl.—szept. szám. — A középkori francia eretnekségek eredetének problémáival foglalkozik R. MORGHEN (1—16. l.). Kimutatja kapcsolatukat a korábbi balkáni és észak-itáliai eretnekmozgalmak ideológiájával, de tagadja, hogy azok közvetlen hatása bármilyen komolyabb szerepet játszott volna kialakulásukban: a kiváltó okok hasonlósága vezetett hasonló eredményekre. A XI. századi francia eretnekségek végső soron az egyház megújulását sürgető mozgalmakkal párhuzamosan a társadalmi gazdasági fejlődés meggyorsulásának hatására keletkeztek. — É. DEMOUGEOT: *Északkelet-Gallia a 407. évi nagy germán támadás előestéjén* (17—46. l.) a IV. század folyamán három germán törzsszövetség jelentette a legnagyobb veszélyt a birodalom galliai limesére: az alamanok, a sali-frankok és a ripuari-frankok. A tanulmány végigkíséri minden jelentősebb római belviszályt követően megújuló támadásukat, amelyek súlyos véráldozatai végül is annyira elgyengítették őket, hogy a kelet felől az V. század elejére hozzájuk elérő népvándorlásnak sem ellenállni, sem pedig hozzá csatlakozni nem bírtak: ezért nem játszottak szerepet a római birodalom bukását közvetlenül előidéző eseményekben. — M. DEVÈZE: *Francia erdők, német erdők* (47—68. l.) folytatja cikkét; a százéves háború a francia, majd a harmincéves háború a német erdők szempontjából — a már korábban megindult erdővédelemmel, illetve Németországban a feudális birtokjogok korábbi erősödésével együtt — a helyzet jelentős javulását idézte elő: az erdők kiterjedése megnőtt. A XVIII. századtól meginduló ipari fejlődés, majd ipari forradalom hatására a gyors fejlődésnek indult erdő-tudomány semlegesítette, az erdőgazdálkodás tudatos megszervezése révén. Napjainkra a két ország erdőviszonyaiban a római kortól észlelhető időeltolódás (Franciaország javára) teljesen elenyészett. — A francia állami közoktatás fejlődésében jelentős szerepet játszó felügyeleti rendszer 1802—1882 közötti történetét vizsgálja tanulmányában P. GERBOD (79—106. l.). A Napóleon által létrehozott központi felügyeleti intézmény a restauráció alatt elvesztette önállóságát, a hatalom politikai eszközevé süllyedt. Feladatát — az oktatás színvonalának egységesítését országos szinten — csak 1830 után tudta megint eredeti rendelteté-

sének megfelelően ellátni; majd a második császárság ideje alatti újabb visszaszorított-sága után, 1882-re, véglegesen elfoglalta helyét mint az állami alsó- és középfokú oktatás legfelsőbb szerve. — G. CASTELLAN a Balkán történetének kutatásában jelentkező új áramlatok eredményei alapján összefoglalja a balkáni államok kialakulásának történetét (107—124. l.), M. PACAUT a középkori egyháztörténetről 1962—1965 között megjelent munkákról (135—178. l.), J. GODECHOT a francia forradalom és a császárság történetéről ugyanez időben megjelent szakirodalomról közöl szemlét (179—218. l.). — B. G.

REVUE D'HISTOIRE MODERNE ET CONTEMPORAINE 1966. 13. köt. jan.—márc. szám. — A párizsi állami közoktatás tanári karának társadalmi életével foglalkozik P. GERBOD (5—48. l.). Elsősorban a tantestületek összetételét tisztázza: a túlsúly a fiatalabbak oldalán van, a többség párizsi, sőt erősen érezhető egy bizonyos elzárkózás a vidékkel szemben. Igen sokan az École Normale hallgatói voltak közülük, aminek eredménye a liberális eszmék továbbélése a tanárok között. Életszínvonaluk az átlagosnál magasabb, sőt egyenesen jónak mondható. Ennek ellenére sokan szűknek érezték a munkájuk nyújtotta lehetőségeket, s a legkülönbözőbb módon igyekeztek azokból kitörni: tudományos munkák révén, újságok, folyóiratok szerkesztésébe és írásába való bekapcsolódással, a felsőoktatási intézményekbe való átlépéssel. A harmincas évek végén erősödő politikai nyomás hatására világnézeti téren polarizálódás megy végbe soraikban: a restauráció híveinek szaporodásával szemben, az üldözösek ellenére, a többség továbbra is megmarad ellenzékinek. — G. VINCENT: *Középkorai tanárok a „belle époque” társadalmában* (49—86. l.). Az első világháború előtt — a közfelfogással ellentétben — a tanárok a társadalomban nem tartoztak a jelentősebb rétegek közé. A közöttük levő belső hierarchizálódás igen éles volt, többségük fizetése elég csekély, felemelkedésre legfeljebb nemzedékviszonylatban nyílt lehetőségek. Változatlanul egyoldalú human műveltséggel rendelkeztek, s bár hirdették az egyenlőséget, a tömeges otatásnak nem voltak hívei. A francia társadalomban a forradalommal keletkezett morális szakadással nem tudtak segíteni: bár többségükben apolitikusok, a polgári osztálykultúra hirdetői. Általában kisszerűség és konzervativizmus jellemzi őket. — J. OZOUR: *A la Manche-i tanítók és társaságuk a XX. század elején* (95—114. l.) vizsgálatainak célja: megállapítani, mi az, ami egy ilyen társaság tagjait

megkülönbözteti a többiektől, s mi az, ami közösségüket összetartja. Az erősen mezőgazdasági jellegű, hagyományosan konzervatív la Manche départment tanítói közül főleg a haladóbb szelleműek alakítottak társaságokat, amelyek legtöbbször állandó küzdelemet folytattak az egyházi befolyással, sőt hatalommal.

1966. ápr.—jún. szám. — Az 1894-es francia parlament jobboldalának elemzését végzi el J.-M. MAYEUR (117—135. l.). A francia képviselőházban 1910 előtt nem voltak a mai értelemben vett politikai pártok, ezért külön kutatást igényel annak megállapítása, milyen alapon alakultak ki az egyes parlamenti csoportok. A szerző — három szavazás eredményei alapján — megállapítja, hogy a jobboldal nem volt egységes: a reakciós szélsőjobbtól a köztársasági jobboldalig terjed a skála, de sok egyéb (bonapartisták, provinciális elemek) is található közöttük. Külön érdeklődéssel fordul az ún. ralliés, a köztársaságot, mint adott államformát kényszerűségből elfogadó jobboldali képviselők felé. Megállapítja, hogy ez az „elfogadás” igen bizonytalan alapokon nyugodott, pl. az egyházpolitika terére már nincs terjedt ki. — M. LARAN: *A közrendű értelmiség első nemzedéke Oroszországban* (137—156. l.) szerint az orosz felvilágosodás kezdetének jelentős kérdése az új értelmiségi réteg társadalmi összetétele. A II. Katalin uralkodása alatt feltárult lehetőségeket kihasználva a mélyben már csírájában korábban kialakult új intelligencia nememesi elemei (katonák, kereskedők, papok, parasztnak fia) a felszínre juthattak; különösen elősegítette fejlődésüket a moszkvai egyetem megalapítása 1755-ben. Életkörülményeik nehezék, ezért demokraták, realisták, de nacionalisták is egyben. Specializálódásra még nincs módjuk, de sokat dolgoznak, s szeretnek másokat tanítani. Szabad munkálkodásuk azonban nem volt hosszú életű: a már korábban meginduló elnyomás a Pugacsov-felkelés után megerősödik, ezért szinte illegálitásban kényszerülnek. — B. G.

ATTI DELLA ACCADEMIA DELLE SCIENZE DI TORINO II. CLASSE DI SCIENZE MORALI, STORICHE E FILOGICHE 1964—65. 99. köt. 2. füzet. — A Torinói Tudományos Akadémia filozófiai, történeti és filológiai tanulmányokat tartalmazó folyóiratában PIETRO LEONE: *Excerpta Vaticana ex Io. Tzetzae Commentario in Lycophronem et Historiis* (381—488. l.) bevezetés és filológiai jegyzetek kíséretében teszi közzé vatikáni görög kódexből egy XIII. századi bizánci grammatikus kivonatait, Tzetzesz bizánci

költő műveiből, figyelemmel a kézirat XVI—XIX. századi sorsára is. — LUIGI FIRPO: *Alvise Mocenigo kiadatlan jelentése Angliáról 1706-ban* (489—563. l.) című forrásközleménye Anglián túl az egész korabeli európai helyzet megítélése és a velencei diplomácia szempontjából figyelemre méltó. Alvise Mocenigo lovag, az adriai köztársaság angliai hazatért nagyköveteként (1701—6) készítette jelentését 1706. augusztus 21-én a velencei szenátus számára. A bevezetés és a jegyzetek történeti szempontúak, a XVII. század velencei—angol kapcsolatait is áttekintik. Az angliai mindennapi élet, élénk forgalom, haderő, eszmék, tory—whig politikai harcok rendszeres megfigyelésen alapuló gazdag ismerete érdekesen tükröződött a velencei arisztokrata felfogásában. — GUSTAVO COSTA: *Addison és Voltaire ellenfele, John Shebbeare alias Battista Angeloni jezsuita* (565—761. l.) gazdag adalékokat közöl a XVIII. századi olasz—angol kapcsolatokról, ami kiterjed a művelődéstörténet számos részterületére. John Shebbeare „Letters on the English Nation” című írásának észellenes harca élénk vitában nyilvánul meg Voltaire és Addison ellen. A tanulmány Addison két levelének kiadatlan töredékeit is közzéteszi. Eszerint az angol tanulmányíró kedvezően fordult az olasz irodalom felé, Muratori kritikái gondolkodása hatott is Addisonra. — A kötet filozófiai tanulmányai CARLO MAZZANTINI: *Az emberi benső és antiszolipszisztikus szerkezete Epikurosz erkölcsfilozófiájában* (763—776. l.) és LUIGI MARINO: *Husserl és Heidegger: termékenyítő párbeszéd megingathatatlan tárlatok között* (777—810. l.). A folyóirat közli az 1965. május 11-i és június 8-i osztályülések áttekintését is. — Sz.

AFRICAN AFFAIRS 1966. 258. (jan.) szám. — ADU BOAHEN: *Ghana történetének új megközelítése* (212—222. l.) országa történetét „belülről”, az afrikaiak szemszögéből vizsgálja kiadatlan angol, holland és portugál források, valamint a régészet, a néprajz és a nyelvészet új eredményeinek fényében. A jelentősebb műveket bírálva felvázolja az európaiak megjelenése előtti államalapításokat, az asanti birodalom fejlődését és az európai gyarmatosítás hatásait. A ghanai nacionalizmus jelentkezését már a XIX. század végére teszi, az európaiak által békésnek ábrázolt függetlenségi mozgalom harcossá jellegét hangsúlyozza. — Kelet-Afrika történetének egyik vezető szaktekintélye, ROLAND OLIVER: *Bantu Genézis: a korai bantu történelem néhány problémájának vizsgálata* (245—258. l.) a bantu népek elterjedtségét és nyelvük nagyfokú hasonlóságát a Közép-

Afrikában rövid idő alatt elterjedt cirok és köles természetével bekövetkező népesedési ugrással magyarázza. Az így kialakult bantu „ősnép” a mai Katangából az általuk már ismert fémolvasztási eljárások által biztosított főnyelvi segítségével és az Indonéziából behozott trópusi élelmiszerek meghonosításával az i. u. első századokban rohamos szaporodás útján további nagy területeken is elterjedt, majd a második évezred elején az Egyenlítő-től délre eső területeken is többségre tett szert. Az egyes fázisok pontos dátumaira a nagy ütemben meginduló régészeti kutatások fognak választ adni. — J. G.

THE ECONOMIC HISTORY REVIEW 1966. 19. köt. 1. szám. — A lap első helyen közli PACH ZSIGMOND PÁL tanulmányát a magyarországi XV. századi feudális földjáradék fejlődéséről (1—14. l.). Gazdag hazai és nemzetközi irodalom alapján mutatja ki a magyarországi agrárfejlődés irányának rokonvonásait a nyugat-európaival — a XV. század végéig. Az eltérés a XVI. század kezdetétől jelentkezett és a XVII. században öltött határozott jellegget. — M. MAŁOWIST a késői középkor időszakára vonatkozóan vizsgálja az európai gazdasági fejlődés egyenletlenségének kérdését (15—28. l.). Következtetése: a XIII. századtól Kelet-Európában a fejlődés dinamikus, de egyenlőtlen. Ez főleg a mezőgazdaságban és a bányáiparban a legvilágosabb. A fejlődést nem kísérte igazán jelentős városi iparosodás. Fontos tényező a városfejlődés erőtlensége. A XV. századtól a második jobbágyság korszaka köszöntött be, amely főleg Oroszországban, de Lengyelországban is megerősítette a nemességét és szorosabbra fűzte a kapcsolatokat a kereskedelmi és agrárérdekek között. A fejletlen városi iparnak a külföldi termékekkel kellett versenyeznie. Mivel a belső piac szűk volt, a hazai városi ipar vagy jelentéktelen maradt — mint Lengyelországban —, vagy teljesen visszafejlődött. Kelet-Európa hosszú időre a terjeszkedő nyugat kiegészítő területe maradt. — J. A. VAN HOUTE tanulmányában végigkíséri a XIII. század elejétől a XVI. század közepéig Bruges vásárváros fejlődését és hanyatlását (29—47. l.). A város egyike volt Flandria virágzó középkori exportipari központjainak. Jelentőségét emelte Angliával való élénk kereskedelmi kapcsolata és az a tény, hogy Flandria legfontosabb kikötője volt. Németalföldnek Alessandro Farnese spanyol kormányzó által történt visszahódítása után Flandria katonai hadműveletek színtere és 1582 után Bruges fokozatosan ciszigetelődött. — N. Z. DAVIS egy XVI. századi Griffarinek Tár-

saságának nevezett nyomdász szakszervezet életét eleveníti fel újabban napvilágra került okiratok alapján (49—69. l.). Összehasonlításokat végez a XVII. és XVIII. századi hasonló társulásokkal és következtet arra, hogy Londonban is hasonló XVI. századi egyesülésnek kellett lennie, amely talán fedőnévvel működött. Eddig a XVII. századi források tudósítottak csupán a korai iparösszervezetekről. — TH. K. RABB 1575—1630 között vizsgálja Nagybritannia Európán-túli gazdasági terjeszkedését, külföldi beruházásait (70—81. l.). A XVII. század első három évtizede az expanzív gazdaságpolitika egyik legaktívabb időszak, egyszersmind a brit gyarmatbirodalom megalapításának korszaka. Szerző összesíti a sok eddigi részadatot, és összefoglalóan jellemzi az Erzsébet és Jakab korabeli vállalkozási rendszert. — E. A. WRIGLEY az iparosodást megelőző Anglia egyik kelet-devonieg egyházközségének regiszterei alapján ír a korai családsszabályozás kérdéséről (82—109. l.). A Colytonnak nevezett egyházközségnek születési, házassági és halálozási bejegyzései 1538-tól 1837-ig hiánytalanul megmaradtak. Így az angliai demográfia-történet ciklusainak megállapításához is hozzájárul a szerző a község adatainak értékelésével. — R. G. WILSON a yorkshire-i gyapjúipari területek fő szárazföldi és víziútján az áruk szállítási díjait vizsgálja 1778 és 1820 között; ezek az adatok felhasználhatók, mert mutatók a gazdasági fejlődés méreteinek megállapításához (110—123. l.). Új kutatásokon alapuló becslésekkel idézve arra is utal, hogy az ipari forradalom idején a hazai piac állandó és kitűnő felvevője volt az iparcikknek — ezt a tény nem eléggé vették figyelembe a gazdasági növekedés fluktuációjának felmérésénél. — P. S. GUPTA a XIX. század utolsó két évtizedének vasutas szakszervezeti mozgalmát tanulmányozza (124—153. l.): a régi szakszervezeti mozgalom részeinek magatartását az új szervezkedéssel („new unionism”) kapcsolatban, mely időben a londoni dokkmunkás sztrájkjal esik egybe (1889) és John Burns, valamint Tom Mann személyéhez kötődik, továbbá azt a konfliktust, amely a helyi, gyakran magánvállalatokkal viaskodó szervezetek politikája és az 1880 és 1900 között jellegzetessé váló országos szervezetet követelő csoportok politikája között fennállt. Igyekszik képet adni a szakszervezet változó struktúrájáról és a vidékenként változó taglétszámáról. — H. S. COBB a Lordok Háza Irattárának parlamenti anyagából szűri ki a gazdaságtörténet számára forrásértékű dokumentumokat. (154—174. l.). — H.

THE ENGLISH HISTORICAL REVIEW 1966. 319. (ápr.) szám. — S. E. LEHRNBERG az angol forradalom egyik félreértett részletét világítja meg Thomas Cromwell fővikáriusi tisztségének pontos meghatározásával (225—235. l.). Szerinte Cromwell e tisztsége a királyi hatalom megerősítését, ugyanakkor az egyházi hatalom gyengítését, befolyásának megnyirbálását szolgálta, és a jövőre nézve fontos precedenst teremtett. — J. M. FEWSTER Morpeth nevű választóközségnél vizsgálja a földesúr és a helyi kormányzó terület befolyását (236—255. l.). Kiemeli, hogy a földesúr közvetett és közvetlen hatalma nyomta rá a bélyegét a helybeli hatóságok politikájára és adminisztratív intézkedéseire. A Webb házaspár ezt figyelmen kívül hagyva sorolta Morpeth-et a megyei demokratikus községek közé. — J. T. WARD a West Riding-i földesurak álláspontját kíséri figyelemmel a gabonatorvények hatálytalanságért folyó 1846-os küzdelem idején (256—272. l.). Szerinte az ilyen részletkutatások teszik nyilvánvalóvá, hogy tarthatatlan a földbirtokosság és ipari érdekeltségek közti éles határvonal megvonása. Mind az ipari, mind a földesúri érdekeltségek megoszlottak a védvám vagy szabadkereskedelem kívánalmának kérdésében. A földbirtokosság nem egységes álláspontját a szerző csak részben magyarázza anyagi érdekekkel, szerinte a családi hagyományok, rokoni kötelékek és whig vagy egyéb érzelmek is hatottak politizálásukra.

1966. 320. (júl.) szám. — N. M. SUTHERLAND tanulmánya cáfolja Erzsébet királynő és udvara részességét a franciaországi 1560-as amboise-i összeesküvésben (474—489. l.). Az erre vonatkozó munkák egyoldalúak, illetve Erzsébet királynő protestantizmusára alapított feltevésekre épültek. — V. PEARL a Hosszú Parlament közepén álló csoportját jellemzi 1643 augusztusától 1644 májusáig (490—519. l.). Ez a reformista forradalomellenes centrum főerejét a puritán forradalom folyamán Pymtól nyerte, annak betegsége és halála után e csoport politikai vezetőrétege és bizonyos fokig összetétele is megváltozott. E folyamatot s a parlament párjainak szervezetét és politikáját jeleníti meg a szerző. — F. G. JAMES a XVIII. század első négy évtizedére vonatkozóan vizsgálja az ír befolyást a brit politika, gazdaságpolitika és törvényhozás kialakulására (543—557. l.). Szerinte főleg a gazdasági intézkedések voltak előnyösek Írország számára, elsősorban azok, amelyek a brit szénbehozatalt szabályozták az ír fogyasztók javára, vagy amelyek számottevő kiváltságokat adtak Írország számára a

gyarmati piacon. 1700—1750 között az írországi import megkétszereződött, az export megháromszorozódott. Így nem tartható az az álláspont, hogy Írország a brit merkantilizmus erőtlén áldozata volt. — *H.*

HISTORY 1966. 171. (febr.) szám. — N. TEMPLE végigkíséri a pénzügyi ellenőrzés kialakulásának folyamatát a francia városokban az ancien régime idején, és utal az ezt követő központosításellenes átmeneti reakciós tendenciákra (16—34. l.). — T. G. COOK átfogó képet ad a legújabb iskolai vagy az iskolai munkát segítő történelemkönyvekről (39—56. l.). Az újonnan megindult sorozatok közül a 15—17 évesek számára készült „A jelen történelem” („Today is History” — Blond Educational Ltd. kiadásában) c. jelenkori világtörténelmi sorozatot, a „Clarendon életrajzok” sorozatát („Clarendon Biographies” — Oxford University Press kiadásában; nagy emberek portréi, melyeket ismert történészek írnak) és a „Várostörténet” („Town Story” — Blond Educational kiad.) három kötetét emeljük ki. — W. ASHWORTH méltatja „The Cambridge Economic History” legutóbb kiadott kötetét (57—63. l.), amely az ipari forradalmaktól napjainkig különböző szerzők felfogása és módszere szerint tárgyalja a gazdasági jelenségeket (H. J. Habbakkuk és M. Postan szerkesztésében 1965-ben jelent meg.) Lényeges kifogása, hogy nem azonos időszakokat fognak át a fejezetek, így a nemzeti jövedelmekről és lakosságról szóló tanulmány 1960-ig ad képet, míg pl. a közlekedésről csupán 1914-ig, s szembetűnők, a területelmi aránytalanságok: Nyugat-Európa 328 oldalt kapott, Oroszország 74-et, a Távol-Kelet 50-et, az USA 33-at. — *H.*

THE JOURNAL OF ECONOMIC HISTORY 1966. 1. (márc.) szám. — R. HARTWELL a XI. századi kínai piac, technológia és vállalkozási struktúra leírását nyújtja, főképpen a kínai vas- és acélpipar fejlődésének részletes rajzával (29—58. l.). Összehasonlítja Kína 750-től 1100-ig tartó gazdaságtörténeti szakaszát és az európai — a keresztshadjáratoktól a francia forradalomig terjedő — fejlődést. A szerző szerint a XI. századi kínai ipari fellendülés a bányászat nagyméretű kifejlődésével méreteiben meghaladta a XVI—XVII. századi „korai angol ipari forradalmat”. — W. N. PARKER: *Régi bor új palackban* (99—106. l.) elemzi az új Cambridge Gazdaságtörténeti sorozat VI., „Az ipari forradalmak és következményei” kötetét. Kiemeli D. S. Landes „Technikai változások és nyugat-európai fejlődés” című fejezetét, s bírálja Ph. Deane és W. A. Cole a nemzeti jövedelemről szóló írását, a jövedelem országok, rétegek közötti megoszlása feltüntetetésének hiánya miatt. — M. NERLOVE az amerikai gazdasági fejlődésről és vasutakról szóló újabb műkapcsán vet fel olyan gazdaságtörténeti elméleti és módszertani kérdéseket, amelyek adaléku szolgálnak az új gazdaságtörténetírásról amerikai történészkörökben folyó vitához (107—115. l.).

1966. 2. (jún.) szám. — J. J. MURPHY: *Vállalkozói rendszer és az amerikai óraipar megalapítása* (169—186. l.) elemzi az ipar átváltását a kézműipari szakaszból iparaggá, s bemutatja Eli Terryt, e fejlődés legfőbb előmozdítóját, az óraipar legfontosabb vállalkozóját. — P. TEMIN a korai XIX. századi Amerikában a gőzgépek felhasználását vizsgálja (187—205. l.). Az angliai ipari forradalom során a gőzgépek felhasználása az iparban fontos tényezője e hosszú gazdasági-társadalmi folyamatnak, Amerikában viszont szerepét a vasutakra korlátozták. A szerző az 1840-es évekre vonatkozóan kutatja — összehasonlítva az angliai példával — a gőzgépek általános vagy helyi használatát Amerikában. Megállapítja, milyen tényezők befolyásolták a gyárosokat, hogy bizonyos iparágakban a gőzgépek, bizonyos iparágakban a vízierő hajtotta gépek felhasználása mellett döntsenek. — E. R. WICKER közeljövőben megjelenő könyvének egy részleteként képet ad az amerikai Federal Reserve Bank politikájáról az 1920—21-es depresszió idején (223—238. l.). Az elhibázott pénzügyi politika okait főleg abban látja, hogy a Federal Reserve hivatalnokai nem voltak tisztában a pénzellátás mechanizmusával. Nem értették, milyen következményei lesznek a szándékos ár-deflációs politikának és félig értették meg, milyen szerepet játszhat a visszszámítás mechanizmusa a pénzforgalom irányításában, ellenőrzésében. — C. FORSTER jegyzete a látványos jelenkori japán gazdasági fejlődés perspektíváiról szól (239—243. l.). A tiszta nemzeti jövedelem egy főre eső átlaga 1960 elején a harmincas évekbelinek kétszerese, az 1946. évinek négyszerese volt. — *H.*

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH 1966. 99. (máj.) szám. — P. CHAPLAIS: *Az exeteri angol-szász királyi oklevelek hitelessége* (1—34. l.) elveti a korábbi „hiteles — hamis” felosztást, helyette a fokozatos hitelesség fogalmát használja, mivel az ún. hamisítványok általában interpolációk, az anakronizmusok és nyilvánvaló hazugságok eltávolítása után visszamarad az igazság.

Tehát tulajdonképpen irodalmi forrásokkal van dolgunk, melyeket nem a diplomatika szabályai szerint kell vizsgálni. — G. S. HOLMES: *Támadás „a korona befolyása” ellen* (47—68. l.) az angol parlament korai XVIII. századi történetével foglalkozik, amikor a régi udvar—vidék szembenállás megszűnt, mert a tory—whig pártloyaltás vált döntővé. Az egyetlen kivételt a parlamenti, illetőleg alsóházi tagságot a király alkalmazásában álló személyek számára megtiltani igyekvő törvényjavaslatok képezték, melyek több ízben is keresztlimentek az alsóházon, hogy azután a lordok visszavessék. Az 1701-es Act of Settlement ugyan kizárta „a király hivatalnokait és a korona nyugdíjait” az alsóházból az új dinasztia trónralépésétől kezdve, de még hatálybalépése előtt visszavonták. Az 1706-os „Whimsical clause”, majd Edward Wortley Montague hasonló javaslatainak kudarca ellenére ezek a parlamenti harcok fékeztek az udvar befolyásának a közszolgálat útján történő kiterjesztését. — R. B. PUGH a Public Record Office, az angol állami levéltár megteremtésének első lépéseivel, Charles Abbot nagy jelentőségű tevékenységével foglalkozik (69—85. l.), aki először mérte fel a különböző kezekben levő hivatalos iratanyagot és tett lépéseket megőrzésük, kezelésük és hozzáférhetőségük biztosítására. — J. G.

THE JOURNAL OF MODERN HISTORY 1966. 1. szám. — P. RENOUVIN az új- és legújabbkori franciaországi történeti kutatásokról, módszerekről és iskolákról ad összefoglaló áttekintést (1—12. l.). A jelenkori áramlatok, történetírói irányzatok főképpen a gazdaságtörténetnek, a társadalomtörténetnek, azon belül a struktúrakutatásnak kedveznek, háttérbe szorul az eseménytörténet és az életrajzírás. A nemzeti történetírásnak középpontját képezi az Annales-ban számos tanulmányban ismertetett civilizációtörténet, amely tulajdonképpen komplex kutatási eljárást előfeltételez. A nemzetközi tervekhez és munkákhoz főképp a diplomáciatörténet révén kapcsolódnak. Hiányosság: francia kutató más országok történetét eredeti források alapján alig dolgozta fel, ezen belül is igen kevés figyelmet fordítanak az 1914-et követő időszakra. Renouvin méltatja F. Braudel és E. Labrousse munkásságát. Archivális és egyéb problémákat érintve fejti ki álláspontját. A gazdaságtörténeti és társadalmi struktúra-kutatás mellett helye kell, hogy legyen a történeti életrajzoknak, az események leírását nyújtó történeti műveknek is, az „histoire événementielle”-nek. — B. HOLLINGSWORTH Napóleón 1812-es

oroszsországi hadjáratainak jelenkori szovjet történeti értékelését ismerteti (38—52. l.), M. N. Pokrovszkij, V. I. Pieseta, Je. V. Tarle és kritikusaiknak tanulmányait értékeli bevezetésében, majd hosszasan méltatja a Honvédő Háború 150. évfordulójára és azóta megjelent szovjet műveket. — CH. F. DELZELL szemlekkéiben Mussoliniról és az olasz fasizmusról írt új munkákat ismerteti (53—58. l.). — H.

SLAVIC REVIEW 1966. 1. (márc.) szám. — MICHAEL CHERNIAVSKY: *Az óhitűek és az új vallás* (1—39. l.) nem fogadja el a nyugati történészek beállítását, amely az óhitet a tradicionalizmus, a tudatlanság kifejeződéseként kezeli, hanem a szekularizáció, a cári hatalom elvilágiasodása és felvilágosult abszolutizmusa elleni tiltakozásnak tekinti. Szerinte az igen elterjedt szekta követői a XVII. század vallási reformjait az orosz múlt elvetésének tekintették, mivel kétségbevonták a cár törvényhozási jogát az ortodoxiával szemben. A konfliktus következtében Alekszej cárban az Antikrisztus előhírnökét látták és 1666-ra várták a világ végét. Valószínűleg szerepük volt Sztjepan Razin felkelésében, az 1682-es sztrelec-lázadástól kezdve pedig minden felkelés a raszkol zászlaja alatt ment végbe, így az államhatalom az óhitet politikai bűnként kezelte. A teológiai egység hamar felbomlott, kialakult az élet elviselhetetlensége ellen öngyilkossággal tiltakozók, az aktív ellenállók és a kompromisszumot, az Antikrisztusnak tekintett Péter cárért való imádkozást is vállaló meggyalulók csoportja. A szerző Nagy Péter túrelmi valláspolitikáját és a raszkolnyikok üldözését úgy egyezteteti össze, hogy szerinte Péter eltűrte a vallási excentricitást, de nem az új rendszer el nem fogadását, a szegény óhitűeknek viszont nem kellett az evilági boldogság, melyet úgysem érhetek el. Az óhit üldözése ezek szerint hasonló volt a polgári átalakulás idején tetőpontját elérő spanyol inkvizíció tevékenységéhez, az angol Act of Conformity-hoz, a nantes-i ediktum visszavonásához. — ARCADIUS KAHAN: *A „nyugatosodás” ára Oroszországban: a nemesség és a gazdasági viszonyok a XVIII. században* (40—66. l.) azt vizsgálja, milyen viszonyt eredményeztek a modernizálódás következtében növekvő nemesi kiadások (öltözködés, építkezés, neveltetés, utazás) a nemesség, a parasztok és az állam között gazdasági téren. A nemesség és a jobbágyság számának megállapítása után vizsgálja a jövedelem fokozásának módszereit, melyek közül a földterület növelését és az új növények bevezetését emeli ki, szemben a bérlet növelésének

módjával, ami szerinte nem volt jelentős, mert szökésekhez, vagy az állami terhek csökkenéséhez, és nem a parasztság elnyomódásához vezetett. Tárgyalja az iparba való nemesi behatolást, a nem nemesi vállalkozók kiszorítását pl. az alkoholpárlásból, ami az állam és a nemesség szövetségét mutatta. Az állam vállalta a nemesség egyenes segélyezését, hivatalok felállítását, de az 1764-ben szekularizált egyházi birtokokat nem juttatta a nemesség kezére. — HARVEY L. DYCK: *Német—szovjet kapcsolatok és az 1927-es angol—szovjet szakítás* (67—83. l.) elsősorban német oldalról közelíti meg tárgyát. A berlini szerződés mindkét országnak előnyös volt, de a lavírozó Németország számára az 1927-es angol lépések nyomán fellépő háborús veszély a két fél közötti választás kellemetlen alternatíváját vetette fel. A Népszövetség genfi ülésén Stresemann elvállalta a közvetítő szerepét, ami a Szovjetunió ellenségeivel való közös front előhírnöke is lehetett, és a Szovjetunió rosszallását váltotta ki. Egyes német körök ezt kihasználva a szovjet szövetség felmondásáért szálltak síkra, amit Rantzauf moszkvai nagykövet élesen ellenezett mint „a Kelet elvesztését a Nyugat megnyerése nélkül”. Az események tanulsága Németország számára — a szerző szerint — a lavírozási politika csődje, a Szovjetunió számára pedig az önálló ipar és hadipotenciál kiépítése szükségességének felismerése volt.

1966. 2. (jún.) szám. — B. M. DAVIDSON és E. LAMPERT Herzen és Kirkegaard személye és tevékenysége hasonlóságáról folytat vitát (191—222. l.). — Z. A. JORDAN: *Lenin dialektikus materializmusa* (259—286. l.) azt igyekszik bizonygatni, hogy Lenin filozófiai gondolatai csak politikai tevékenységének voltak eszközei, és hogy sokban eltértek Marx és Engels nézeteitől. — WILLIAM A. DANDO az oroszországi 1917. novemberi alkotmányozó nemzetgyűlési választások eredményeit elemzi. A központi területek bolsevik többségével magyarázza politikai sikereiket, majd győzelmüket a polgárháborúban (314—319. l.). — J. G.

HISTORISCHE ZEITSCHRIFT 1966. 202. köt. 3. szám. — OSWALD HAUSER: *Poroszország nacionalizálásának problémájához* (529—541. l.) azt a folyamatot vizsgálja, melynek során Poroszország a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek végéig terjedő két évtized alatt a hegeli ihletésű nemzetelőtti államgondolattól eljutott a német nemzeti államgondolatig. A német nemzetállami fejlődés a nemzetiségek, elsősorban a keleti tartományok lengyel-sége és Észak-Schleswig dán lakossága

rovására érvényesült. Egymásután jelennek meg azok a törvények, amelyek a nemzetiségek „agresszivitására” bivatkozva az iskolai, az állami és egyházi élet germanizálását szolgálták, és az 1886-i lengyelelles telepítési törvényben kulmináltak. E törvények meghozatalában előbb taktikai megfontolásokból, később egyre inkább meggyőződésből Bismarck is részt vett. — GERHARD RITTER: *Tudományos történelem hajdan és most* (574—602. l.) hat évtizedes történetírói pályájára visszatekintve, rezignációval ábrázolja azt a folyamatot, amelynek során Németország világhatalmi rangjával együtt a történettudományban betöltött vezetőszerpét is elvesztette és az amerikai, angol történetírás mögé szorult. Az újabb történeti iskolák közt szemlét tartva, elutasítja magától a politikai történetet kiküszöbölő francia Annales-irányzatot, az egyetemes történeti összefoglalások helyett a tudomány számára hasznosabbnak tartja az egyes rész kérdéseknek szentelt egyetemes történeti összehasonlításokat Max Weber módjára, szűkségtelennek, sőt politikailag veszélyesnek mondja a szükségszerűen ható törvényszerűségek észűrésére törekvő összehasonlító egyetemes történetet, benne A. J. Toynbee munkáját. Viszont érdeklődéssel és elismeréssel fordul a legújabb, kortörténettel foglalkozó angol, amerikai, német ún. survey-irodalom felé, a politikusok és a közvélemény tudományos informálását várva tőle minden világjelentőségű kérdésben. — ERNST NOLTE: *A nemzeti történet koncepciójához ma* (603—621. l.) abból indul ki, hogy a modern nemzetállam mindenütt, de legalább is Franciaországban, Olaszországban és Németországban, meghatározott pártok alkotása volt, minthogy az a társadalom, amelyből született, pártok és ideológiák szerint tagolódott. Az uralkodóvá vált irányzat azonban nem válhatott kizárólagossá, mert a demokratizálódás előrehaladó folyamata előbb-utóbb a visszaszorított pártoknak is módot adott az érvényesülésre, a nemzetállam-kép módosítására. Elemzi, mint lett úrrá az olasz és a német történeti tudat és történetírás a faszizmus által előidézett nemzeti katasztrófa élményén. Az olasz történeti tudat mint az egész fejlődéstől idegen testet egyszerűen kirekesztette a faszizmust a fejlődési folyamatból. A német történeti tudatnak viszont el kellett ismernie, hogy a hitlerizmusnak vannak gyökerei a német fejlődésben, és ennek maradványait ki kell gyomlálni. Felállítja az új szellemű nemzeti történetírás legfontosabb metodológiai alapelveit.

1966. 203. köt. 1. szám. — KARL-GEORG FABER: *Reálpolitika mint ideológia*

(1—45. l.) az 1886. év eseményeinek a német politikai gondolkodás fejlődésére tett befolyását vizsgálja az egyes pártok, ill. osztályok és rétegek viszonylatában. Poroszország Ausztria feletti győzelmét a német közvélemény egy része szükségszerű fejlődési szakasznak tekintette. Ebben a reálpolitikai nézet jelentkezik ideológiai vagy doktrinális jelleggel. Másoknál megjelenik a nemzet életfeltételeire való hivatkozás, a későbbi élettér elmélet előlje, az Ausztria bukását tragédiának tekintő konzervatív katolikus felfogás, az Ausztria bukásán triumfáló protestáns porosz felfogás stb. A szerző általános következtetéseket von le vizsgálataiból, amelyek a birodalomalapítás Bismarck-centrikus szemlélete ellen irányulnak. — GILBERT ZIEBURA: *A nemzetközi rendszer válsága 1936* (90—98. l.) a második világháború előzményeire vonatkozó francia aktakiadvány, a Documents diplomatiques français 1932—1939 két kötete alapján a Rajnavidék hitlerista remilitarizálásának diplomáciai történetét világítja meg. A francia diplomáciai és katonai vezetés tisztában volt Hitler szándékaival, bár az időpont tekintetében tévedett. A politikai és katonai vezetés egymásra hárította a cselekvés felelősségét; a katonai túl is becsülte a németek katonai felkészültségét. A franciáknak a stressai front visszaállítására irányuló kísérletük kudarca, Angliának a németekkel való kiegyezési kísérlete miatt utólag sem sikerült a minimális biztosítékokat sem megszerezniök a német agresszióval szemben. Az esemény világtörténeti jelentőségével, az első világháború utáni francia védelmi rendszer összeomlásának tényével a franciák is tisztában voltak.

1966. 203. köt. 2. szám. — ADOLF WASS: *Nagy Károly jámborsága* (265—279. l.) Nagy Károly levélgyűjteménye, az ún. Codex Carolinus, egykorú költői és prózai források alapján kimutatja, hogy Nagy Károly őszinte és mély vallásossága a frank feudális védelmi és kísérleti szerződésben, a mundeburdenben találta meg a maga korszerű kifejezési formáját: a király Krisztus és Szent Péter harcos hűbéresének tekintette magát. Őszívetségi hivatkozások is csak ilyen értelemben szerepelnek az idézett forrásokban. Az istenharcosság eme képzetével szemben kizárólag egyházi uralkodó-elképzelések is érvényesültek. Ezek azonban Nagy Károly uralkodó eszményében nem mutathatók ki, viszont fiának, Jámbor Lajosnak uralkodó koncepcióját már meghatározták. A szerző röviden érinti a keresztény hit osztályok és rétegek szerinti különböző értelmezésének problémáját is. A fenti feudális színezetű jámborság behatolt a parasztok tudatába

is. Itt azonban a föld és a háziállatok termékenysége iránti gond, az időjárás is nagy szerepet játszott. — GEOFFREY BARRACLOUGH: *Európa, Amerika és Oroszország a XIX. század elképzelésében és gondolkodásában* (280—315. l.) kimutatja, hogy Európa lemaradásának és szárnyakon két világhatalom, az USA és Oroszország előretörésének a XVIII. század gondolatvilágában gyökerező eszméje a XIX. században jelentős módosulásokon megy át. A század közepéig a politikai irodalmat vagy az USA-t, vagy az Oroszországtól való félelem izgatta. Az ötvenes évektől azonban a két hatalom együttes európaellenes fellépésének lehetősége foglalkoztatja a publicistákat. Felmerül olyan elképzelés is, amely Nyugat-Európát a két világhatalom közti közvetítő tagnak fogja fel. Az Európa túlszárnyalása miatt érzett aggodalmat az 1870-es évektől a Német Birodalom megalakulásának ténye ellensúlyozza. Ezt az egykorú közvélemény egészen a 90-es évekig Európa további csorbítatlan világhatalmi szerepének biztosítékaként fogta fel. Ez a reménység azonban a 90-es évektől kezdve a német hódítástól való félelemnek adott helyet. — WALTER LIPGENSnek az előző számban megkezdett (46—89. l.) (316—363. l.): *Európai egységészmé 1923—1930 és Briand Európa-terve a német akták megítélésében* c. tanulmányában először az 1923—1930 közt kibontakozó, a különböző európai egységmozgalmakat, s ezeknek az európai kormányok általi megítélését ismerteti. Ezek szerves folytatását és állampolitikai rangra való emelését látja Briand Pán-Európa tervében. Főképp a francia tervre való német reagálást ismerteti, amely — más államokkal ellentétben — kezletben sem volt egyértelműen pozitív. Stresemann azonban még nyitva hagyta az ajtót a gazdasági együttműködés előtt, amely később politikai téren is gyümölcsözőt volna. Utóda, Curtius már ezt a vékony együttműködési alapot is elhagyta, s a revízió kérdésének előtérbe állításával megbuktatta a tervet. Az angolokkal való megegyezésre számítva, elvetette a franciákkal való kiegyezés gondolatát, s a Briand-terv elutasításából a nemzeti ellenzékkel való együttműködés számára akart politikai tőkét kovácsolni. Ezzel az együttműködés Hitler uralomrajutása előtti utolsó lehetőségét szalasztotta el. Egyébként a Briand-terv is későn, a világgazdasági válság idején jött. — B.

VIERTELJAHRSCHRIFT FÜR SOZIAL-UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTE 1966. 53. köt. 2. szám. — GEORG DROEGE: A tartományi állam pénzügyi alapjai

Nyugat- és Kelet-Németországban a kö-zépkor és az újkor fordulóján (145—161. l.) a XII—XIII. században kialakult tarto-mányi állam és a rendek fogalmának tisztázása után a meglehetősen rendszertelenül kezelt tartományi jövedelmek három faj-táját különbözteti meg: a koronauradalmi bevételeket, a regale-jövedelmeket és a tartományi rendi adókat. Ezeknek meg-oszlása a nyugati rajnai tartományi állam-ban: 20 : 30 : 50. A kiadások 90%-át még a XV. században is az udvartartás költségei tették ki. Még ha ezek a XVI. század végé-re az összkiadás 50%-ára csökkentek is, az általános pénzügyi nyomorúság legfőbb okának tekinthetők. A keleti tartományi államok kategóriájában legrészletesebben az 1485-ben öröklés útján két részre osz-tott Szászország egyik, Albrecht uralma alá eső részének pénzügyi viszonyait tárgyalja. Itt a különböző pénztárakat egyesítették, s a központi pénztár irányításával előbb a polgári kereskedő Jacob Blasbalgot, majd ennek halála után feleségét, Apollónia asz-szonyt, az első és egyetlen német „pénz ügyminiszternőt” bízták meg. Itt a rega-lékból származó bevétel a jövedelmek 20—25, az adók 12—15, viszont a korona-uradalmi jövedelmek nem kevesebb mint 50%-át tették ki. A jövedelmek súlypontja azonban a nyugati tartományoktól eltérően és az észak-keleti tartományokkal megegyezően Szászországban is az agrár-bevételeken nyugodott. A tanulmány arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a nyugati és keleti területek eltérő fejlődésének kul-csát nem egyszerűen a keleti tartományok rendjeinek túlhatalmában, hanem a feje-delem és a rendek városok elleni közös fellépésében s a tartományfejedelemségek központi kormányzerveinek megkésett ki-építésében kell keresni. Németország gazda-sági és politikai fejlődésének bázisai a nyu-gati tartományok voltak. Mikor itt a gaz-dasági élet lehanyaglott, ez végzetes hatás-sal volt egész Németország politikai fejlő-désére, s idegen hatalmak beavatkozására adott lehetőséget. — GERHARD ADELMANN: *A rajnai váson- és gyapotipar szerkezeti változásai az iparosítás kezdetén* (162—184. l.) a XVIII—XIX. században az iparosítás minőségi és mennyiségi jellemzőit, egyéni jellegzetességeit és tényezőit vizsgálja. Végül egy nagy mechanizált gyapotfonó- és szövőüzemben mintegy tükörben mutatja be az iparosítás legfontosabb strukturális problémáit. — A Vegyes rovatban ELISA-BETH ROON-BASSERMANN: *A firenzei ren-dek a dugentóban* (185—194. l.) a XIII. században előforduló rendi fogalmak elem-zésével az osztályviszonyok és a politikai harcok eddigénél pontosabb rekonstruálá-sára tesz kísérletet. Firenze ekkor általá-

ban a ghibellin vagy guelf patriciátus uralma alatt állott, s a városköztársaság szorosan vett rendi felépítéséről nem lehet beszélni. A kisebb céhekhez tartozó kéz-művesek csak átmenetileg jutottak na-gyobb szerephez, így 1193-ban és 1234-ben a városigazgatásban, 1260-ban a hadsereg-ben. Tévedés az a legújabb történeti iroda-lomban szereplő megállapítás, hogy 1293-ban a kézművesek kezébe került volna a város irányítása, ez változatlanul a nagy-kereskedők és a bírák kezében volt. Az 1295-i fordulat — az eddigi irodalommal ellentétben — viszont nem a mágnásokat, a vidéki feudális urakat juttatta hatalomra. Az egyetlen lényeges változás az volt, hogy a polgárok anélkül is beiratkozhattak a céhekbe, hogy a megfelelő hivatást gy-a korolták volna. Csak 50 évvel később kö-vetkezett be az a fordulat, amiről G. Villani tudósít, hogy a középső és alsóbb céhekben megszervezett nép megszerezte a többséget a priorátusban. — WOLF-GANG STRIBRNY közli (195—201. l.) II. Fri-gyes 1779—1785 közti pétervári követé-nek, J. E. Schlitz, másnéven Goertz (1737—1821) grófnak hagyatékából a követi em-lékirata mellékletekét szereplő „Sur les mines de l'Empire Russe” (Az orosz birodalom bányáiról) c. iratot, amelynek minden valószínűség szerint az orosz szolgál-atban állt osztrák természettudós, statisztikus és bánya-szakértő, B. F. J. Hermann a szerzője. Az irat jelentősége a részletezett adatok meglepő pontosságában van. Az irat először a Pétervártól észak-keletre fekvő, továbbá az urali tiszta aranybányá-kat, majd a kolivani és nyercsinszki ve-gyes nemesfém-bányákat tárgyalja. A nemesfém-bányászat a korona kizárólagos joga volt. Viszont a befejező részben tár-gyalt réz- és vasérc-bányászatnak csak egy töredéke volt állami kézben. Társada-lomtörténetileg rendkívül érdekesek az üze-mekben dolgozó parasztokra vonatkozó adatok. Ezeket részben az alacsonyabb-rendű bánya- és kohómunkánál, részben a favágásnál, részben az önellátást szolgáló mezőgazdasági munkában foglalkoztat-ták. A bányamunkára ítéles II. Katalin korában is szokásos volt. Egyedül Nyercsinszokban 1000—1800-ra tehető a kény-szermunkások száma. Egészében véve az emlékirat azt bizonyítja, hogy Oroszország már 1785-ben sem volt tisztán agrárállam, hanem kiterjedt és egyre fejlődő bányá-szattal is rendelkezett. — B.

VIERTELJAHRSHEFTE FÜR ZEIT-GESCHICHTE 1966. 4. szám. — WILHELM DEIST: *A tengeri hadvezetőség politikája és az 1918 októbertvégi flottalázadás* (341—368. l.) a tervbevett és a matrózfelkelés által

megakadályozott angolelles német flotta-támadás motivációjával és célkitűzésével foglalkozik. A terv összefüggésben volt azzal a változással, amely a tengeri hadviselésben a tengeri hadvezetőségnek Scheer tengernagy parancsnoksága alatt való felállításával 1918. aug. 11-én bekövetkezett. Scheer ugyanolyan döntő szerepet akart biztosítani a maga számára a haditengerészetnél, mint amilyennel Hindenburg és Ludendorff a szárazföldi erőknél rendelkezett. Az 1918 nyarán általa kidolgozott óriási tengeralattjáró építkezést előirányzó Scheer-program a Hindenburg-program megfelelője volt. Mikor azonban a fegyverszüneti tárgyalások miatt nemcsak ez a program került le napirendről, hanem szóba került a korlátlan tengeralattjáró háború korlátozása, ill. fel függesztése, Scheer vezérkarában — a politikai vezetéstől függetlenül, sőt ez elől gondosan eltitkolva — megérlelődött az egész német flotta angol flotta elleni bevetésének kalandor terve. Ennek végső motivuma nem a stratégiai szükségességben, nem a visszavonuló szárazföldi hadsereg tehermentesítésének szándékában keresendő, hanem a haditengerészet, elsősorban a tisztikar hagyományos becsület-kodexében. Ezzel az utolsó kétségbeesett harccal akarták biztosítani fegyvernemük fennmaradását és továbbfejlesztését a jövőben. Hogy a flotta teljes bevetése a kétségbeesett háborús helyzeten semmit sem változtathatott, azal nem törődtek. A tengeri hadvezetőség azonban 1918. okt. 29-én kénytelen volt visszavonni a másnapra tervezett akciót a legénységi mozgalmak miatt. — HELMUT METZMÄCHER: *Német—angol kiegyezési erőfeszítések 1939 nyarán* (369—412. l.) azokat a tárgyalásokat ismerteti, amelyeket H. Wohlthat, a német négyéves terv hivatalának miniszteri igazgatója 1939 júniusában és júliusában az angol kormány vezető gazdasági és politikai tisztviselőivel folytatott. A tárgyalások mögött Chamberlain miniszterelnöknek az az igyekezete rejlett, hogy gazdasági engedmények fejében Hitlerrel politikai együttműködésre bírja, és ezáltal elkerülje a háborút és a szovjet politikának való „kiszolgáltatottságot”. Egy általános meg egyezés keretében Chamberlain hajlandó lett volna nemcsak Danzigról, de Lengyelországról is lemondani. Wohlthat londoni

tárgyalásai mögött tehát egy második München körvonalai mutatkoztak. A kiegyezési terv meghíusult, nem csupán a tárgyalásoknak indiszkrécio révén nyilvánosságra kerülése és az angol sajtó, politikai közvélemény felzúdulása, hanem főképp Hitler elutasító magatartása következtében, aki nem volt hajlandó gazdasági engedmények fejében politikai és katonai céljaiból bármit is lealkudni. Az újabb angol katonai lépésben csupán Anglia gyengeségének jelét s ama meggyőződésének megerősítését látta, hogy Lengyelország német megtámadása esetén nem fog beavatkozni a háborúba. — GEORGE H. STEIN, H. PETER KROSBY: *Az SS fegyveres erők finn önkéntes zászlóalja* (413—453. l.) az önálló SS-diplomácia és a külföldi önkéntes mozgalom eddig ismeretlen összefüggéseit elemzi. Diplomáciai és SS dokumentumok alapján írja le azt a folyamatot, amely a mintegy 1500 főt számláló finn önkéntes zászlóaljnak 1941 nyarán való felállítására, harcbevetésére és 1943 nyarán bekövetkezett feloszlására vezetett. Új fényt vet egyrészt a finn—német kapcsolatokra a második világháború alatt, az SS önálló diplomáciájára és a külföldi legénységnek az SS fegyveres erők kötelékében teljesítendő szolgálatra való mozgósítására, amelyben a „germán” népek nagygermán-birodalomban való egyesítésének célkitűzése is szerepet játszott. — A Dokumentumok rovatban FRITZ DICKMANN: *A thüringiai kormányalakítás mint a hatalom megragadásának modellje* (454—464. l.) bevezető tanulmánnyal közli Hitlernek 1930. február 2-án egy külföldi némethez, a nemzeti szocialista mozgalom hívéhez és támogatójához a thüringiai kormányalakításnál követett taktikáról frott levelét. A nemzeti szocialisták az 1929. dec. 28-án megtartott thüringiai tartományi választásokon ugyan csak a szavazatok 11,3%-át s ezzel 6 mandátumot értek el, de ezzel a mérleg nyelvének szerepét játszhatták a munkás- és a polgári koalíció között. Végül is a polgári koalíció egyezett meg velük a belügy- és a népművelési minisztériumoknak Frick részére való átengedése és ezzel a legfontosabb hatalmi pozíciókról való lemondás árán. Mindez szembetűnő hasonlatosságot mutat Hitler 1933. január 30-i németországi hatalomátvételével. — B.

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Barta Gábor (B. G.), Bellér Béla (B.), H. Haraszi Éva (H.), Jeszenszky Géza (J. G.), Katus László (K.), Niederhauser Emil (N.) és Székely György (Sz.).

FIGYELŐ

VÁRKONYI ISTVÁN ÉS FÖLDMUNKÁS KONGRESSZUSA

(Kiállítás Cegléden)

A Magyar Történelmi Társulat, a Párttörténeti Intézet és a Ceglédi Kossuth Múzeum az első ceglédi földmunkás kongresszus összehívásának 70. évfordulója alkalmából tudományos emlékülést rendezett ez év február 14-én Cegléden. Ezzel egyidőben tartották az új általános iskola névadó ünnepségét, s nyitották meg az ülés előtt két nappal a Múzeumban rendezett Várkonyi-kiállítást. Az évfordulón összekapcsolódott a tudományos megemlékezés az ünnepséggel.

A kiállítás rendezőinek nem volt könnyű dolguk. A fennmaradt dokumentumokat az ország különböző részeiből kellett összegyűjteniök. A magánosok mellett a Párttörténeti Intézet, a Széchényi Könyvtár, a Munkásmozgalmi Múzeum, a Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum, a ceglédi Kossuth Múzeum, a Fővárosi Levéltár, a Pest—Nógrád Megyei és a Gyulai Allami Levéltár szerepel azon a listán, mely a kiállításához anyagot kölcsönző intézményeket tünteti fel. A másik nehézséget az okozta — mint azt a kiállítás rendezői elmondották —, hogy a témából következően a kiállítás szempontjából eléggé azonos jellegű anyagokkal kellett dolgozniuk.

A kiállítás öt részre (tablóra) tagolódik. A falra függesztett első tabló Várkonyi politikai pályakezdésére vonatkozó dokumentumokat közöl: a ceglédi detektív 1892. évi jelentését, melyben elmondja, hogy Várkonyi a „szociáldemokratia híve”, terjeszti a Népszavát és a „kisiparosok és kisgazdák körét” szándékozik megalakítani a vidéki városban; a fővárosi Főkapitányi Hivatal feljegyzése Várkonyiról, majd a főszolgabíró jelentése az 1896-os szervezkedésről, Csizmadia Sándor és Várkonyi találkozásairól. Igen ügyes megoldás volt egymás mellé állítani az egy megmozdulásról különböző irat-termelő szervek részéről egyidőben keletkezett forrásokat: az orosházi Csizmadia Sándor Ceglédre utazásáról kelt orosházi főszolgabírói jelentést, a budapesti rendőrségi ügynök feljegyzését a Főkapitányi Hivatalhoz s a Várkonyit éveken keresztül megfigyelő detektív, Aszlay Antal Ceglédéről kelt jelentéseit, melyekben beszámol a létrejött (ceglédi) találkozóról (1896. május 22.). Brosúrák, a „Magyar Munkáskönyvtár” füzetei, a Kommunista Kiáltvány (Bokányi és Pfeifer sajtó alá rendezésében) egy 1896-os kiadású példánya, illetve fotója igyekszik érzékeltetni, hogy Várkonyi politikai eszméinek kialakulására milyen könyvek, olvasmányok hatottak elsősorban.

A következő tablók Várkonyi életútjának egy-egy fontos állomását jelzik. „Az Első Földmunkás Kongresszus”, „A magyarországi független szocialisták első pártkongresszusáról” címet viselő táblákon az 1897 februári Földmunkás Kongresszus és az őszi alakuló pártkongresszusról készült sajtóbeszámolókat, Várkonyiéknak lapjában, a Függetlenségben megjelent jegyzőkönyvszerű tudósítások fotokópiáit találjuk: a földosztást követelő Molnár Ferenc kongresszusi felszólalását, az orosházi és ceglédi földmunkások kapcsolatát dokumentáló cikkeket. Mellettük a kongresszus engedélyezését kérő okirat Csuzdi Ferenc és Várkonyi aláírásával, és a két kongresszus résztvevőinek a Gyulai Levéltárból előkerült névjegyzéke. A Várkonyi-mozgalom 1896—97-es fellendülését követő visszaesését, a mozgalommal szemben mind határozottabban fellépő csendőri terrort külön tabló („... zsendár világ Magyarországon”) dokumentumai mutatják be: a körözött Várkonyi fotója és személyleírása a Rendőri Közlönyben, újságfotók sajtóperéről, Mikecz János alispán 1898 februári körlevele, melyben a Várkonyi-mozgalom veszélyére hívja fel a figyelmet, mivel az „a népet büntetendő cselekmények elkövetésére” ingerli, s mely „szocialisztikus mozgalom . . . a vármegye földművelő népe közt oly sajnálatos mérvben elterjedt.”

1905-ben Várkonyi újra a földmunkásmozgalom élére állt. Ismeretes, mint kezdett a hallatlan energiájú Várkonyi ezekben a hónapokban ismét a választói hadjárat, az újabb kongresszus megszervezéséhez, miként került egy időre Achim Andrással közösen a

létrehívott Független Szocialista Paraszt Szövetség élére. Átmeneti sikerek, belső frakcióharcok, megújuló rendőrségi zaklatások jelzik ezen időszakot. Érzésünk szerint e két évet a korábbiaknál sokkal halványabban sikerült csak a kiállítás összeállításának bemutatniok. Amíg az előbbi tablok egyik legnagyobb erénye éppen mondanivalójuk, tartalmuk egysége, addig az 1905-ös választási sikerekről készült tudósítások, a szeghalmi főszolgabíró feljegyzése, Várkonyi programbeszédének szövege minden összekötő szöveg nélkül egymástól külön él. Az áttekintést nehezíti az is, hogy ide kerültek — szintén minden összekötő szöveg, kronológiai meghatározás nélkül — a Várkonyi Mariska nőmozgalmi szervezőtevékenységéről fennmaradt dokumentumok.

Már fentebb szoltunk az összeállítók nehézségeiről, hogy rendelkezésükre lényegében azonos jellegű kiállítási anyagok álltak. Láthattuk, hogy egyes esetekben igen szellemesen, széles körű anyagismeret alapján válogattak a forrásokból (jelentések, sajtóanyagok ötvözése). Jól idézi a kor hangulatát a korabeli földmunkás-szerszámok (kubikos-talicska, kasza) kiállítása. Kevésbé nevezhető azonban szerencsésnek azon képek, festmények fotómásolatainak kiállítása, melyek az alkotók nevének, a keletkezés helyének, idejének feltüntetése, s minden összekötőszöveg nélkül kerültek az újságkivágások, iratok közé. S a tartalmi kérdésekre jól összpontosító részeket is nem egyszer zavaróan törlik meg a teljesen dekoratív, tartalmilag igen keveset mondó fotók: a sáros, pocsolós, elhanyagolt Várkonyi utca, a Várkonyi emléktábla stb. képe.

Ezek a technikai gyengeségek a kiállítás történeti értékeiből keveset vonnak le. Látszik, hogy a rendezők (Ikvai Nándor múzeumigazgató és Farkas József, a szegedi tudományegyetem tanársegéde) Várkonyi életpályájának, a századforduló földmunkásmozgalmának alapos ismerői, s hogy a kiállítást széleskörű forrásgyűjtés, tudományos kutatómunka előzte meg.

A kiállítás 1967. február 12. és március 20-a között volt nyitva.

Glatz Ferenc

A MAGYARORSZÁGI VENDÉGLÁTÁS TÖRTÉNETÉBŐL

A Magyar Vendéglátóipari Múzeum kiállítása

A Magyar Vendéglátóipari Múzeum az ország legfiatalabb múzeuma, a Belkereskedelmi és Művelődésügyi Minisztérium közös létesítménye, amely 1966. január elsején alakult meg. Feladata a hazai és a lehetőséghez mérten a nemzetközi vendéglátás, ill. vendéglátóipari muzeális jellegű emléktárgyainak felderítése, gyűjtése, a vendéglátás történetének kutatása és feldolgozása, valamint nem utolsósorban kiállítások szervezése.

Elismerést érdemel az a lelkes, áldozatkész szervező és gyűjtő munka, amelynek eredményeként néhány hónapos fennállás után, az indulás temérdek gondja között már augusztusban megnyílhatott a múzeum első állandó kiállítása. Helyéül kitűnő érzékkel Budavár egyik első és legnagyobb vendégfogadójának, a volt Fortunának műemlék-épületét választották.

Magyar földön első ízben a római korban alakult ki a vendéglátás szervezett formája. Pannónia, amely időszámításunk kezdetétől négy évszázadon át a római birodalomhoz tartozott, gazdag a vendéglátás emlékeiben. A hatalmas imperium közigazgatásához kitűnő utak kellett, s a közlekedés akkori követelményeinek megfelelően átlag minden 25 mérföldnyire (37 km) postaállomások (stationes, mansiones) létesültek, ahol szállás és váltólovak állottak az utasok rendelkezésére. A főváros, Aquincum, amely nemcsak közigazgatási központ volt, hanem egyben piachely, kikötő, sőt gyógyhely is, hatalmas átmenő forgalmat bonyolított le, így szükségképpen kialakultak a vendégek ellátását biztosító formák. Az első két tárló ezekből mutat be néhányat. Így többek között látható az Aquincum déli városkapuja előterében feltárt deversorium-vendégfogadó rekonstrukciója és a mellette előkerült tárgyi emlékek, valamint a város főutcáján található taberna-ivóhelység fényképe, egykori ivópharakkal, evőeszközökkel, edénykészlettel együtt.

A magyar vendéglátás első nyomai a XI—XIII. században fedezhetők fel. 1006-ból származik az első adat az italmérésről, s az első fogadót 1279-ben nyitotta Esztergomban „Kopasz Pétör fogadós”, amelynek alapító oklevele a kiállítás egyik legérdekesebb történeti emléke. A középkorban a vendéglátásnak három ága alakult ki: az úri konyha, a népi és pásztorkonyha, valamint a monostorok vendégfogadása. Ez utóbbi volt a legjelentősebb, mert a monostorok külön vendégszobával rendelkeztek, ahol az utazók szállást és ellátást kaptak. Az első ilyen adat Pannonhalmáról származik 1001-ből. A későbbiek

során a monostorok vendéglátó szerepe visszaszorult, s a XV. században a városokban már kialakult a hivatásos kocsmárosság, az italmérés, az ellátás és szállásadás üzletszerű gyakorlása.

1541 után az ország három részre szakadt, egy része török fennhatóság alá került. A török hódoltság jelentősen befolyásolta a hazai vendéglátás fejlődését. A török ismereteket meg bennünket a kávé és a dohány élvezetével. A kávé Magyarországon a XVI. század utolsó negyedében vált ismertté, Budára Ali kereskedő 1580-ban hozta először. A dohány Erdélyben már 1576-ban megjelent. Különösen jelentős a török konyha hatása a magyar szakácsművészetre, közreműködésével érkezett el hozzánk néhány ma már olyan speciálisan magyarnak számító étel, mint a töltött paprika és a töltött káposzta, valamint a rizses ételek. Két asztali és egy álló tárlóban török edényeket mutatnak be, közöttük egy szép réz-kávékészletet.

A török kiűzése után a Habsburgok telepítései nyomán számos német fogadó került Magyarországra. Pesten és Budán ekkor szaporodnak el a fogadók, Budán pl. az első „beszálló” az „Arany Sas” 1700 körül épült. A XVII—XVIII. századi fogadókra az jellemző, hogy azok egyben posta- és lóváltó-állomások is voltak. A fogadók mellett szerte az országban számos bormérés, sörház és pálinkamérés működött. Egy német utazó szerint a XVIII. században Pesten 800 bor- és sörházat számoltak össze, míg Bécsben ugyanebben az időben csak 500 volt.

A mai értelemben vett vendéglátóipar 1848—49 után kezd kialakulni, a városok gazdasági és politikai jelentőségének növekedésével. Önállóságát elősegítette, hogy 1848-ban az italmérés jogát függetlenítették a földesúri jogoktól. Az iparrá izmosodó vendéglátás emlékeit a második teremben, a Fortuna vendégfogadó egykori nagytermében állították ki. Fényképek dokumentálják a hazai szállodaiipar kialakulását és megerősödését. Az első magyar szálló, a Pannonia 1868-ban épült a Kerepesi úton az egykori Griff fogadó helyén. 1868-ban alakult az Első Magyar Szálloda Rt., amely a Hungária Nagyszállót építette. Emellett megemlékeznek a régi nagyszállók közül az Angol Királynő szállóról, a Ritz-ről, az Arany Bikáról. A századforduló táján a jobb közlekedés és a növekvő idegenforgalom hatására a vidéki városokban is sorra épülnek a szállodák.

A kiállítás külön mutatja be a vendéglő-hálózat fejlődését. Egy-egy fénykép vagy cégtábla tanúskodik a legnevezetesebb vendéglőről. Ezek a helyiségek politikai, irodalmi és művészeti életünkben is szerepet játszottak. A Kis Pipa pl. a századforduló író- és újságró nemzedékének volt kedvelt tartózkodási helye, egy időben Ady is járt ide.

Átfogó képet kapunk a hazai kávéházak történetéről is. Az első „kávéfőzős”-ről 1714-ből van adat, amikor megvásárolt egy házat Pesten. A XVIII. század második felében megszaporodnak a kávécsok, 1796-ban megalakítják a Pesti Polgári Kávéfőző Társaságot, s kiadják céhlevelüket. Budán 1809-ben 14, Pesten 1831-ben 28 kávéház működött. A kávéházak az évtizedek során szintén a művészi és a politikai élet központjaivá váltak. A reformkorban nevezetes volt pl. a Pálvax mellett a Philosophushoz, az Arany Sas és a Török Császár épülete. Fénykoruk a XIX. század utolsó harmadára esett, amikor írók és művészek párizsi mintára kerekasztal társaságokat alakítottak. Híres kávéház volt etekintetben a Korona, a New York, a Central, a Japán, a Mienk és a Gresham. A kávéházak később, az 1910-es évektől átalakultak Café-Restaurantokká. A régi kávéházakat zömmel fényképek mutatják, de számos tárgyat állítanak ki belső berendezésükből is. Érdekes a múlt századi kávéfőző „gép” eredeti példánya.

A vendéglátás iparrá fejlődése együtt járt a szakma dolgozóinak szervezkedésével, harcaival. A rendezők nagyon helyesen figyelemmel kísérik a vendéglátóipar alkalmazottainak mozgalmait az első, kezdeti egyesülésektől a két háború közötti bérmozgalmakig. Szaklapok, röpiratok, felhívások, a Pincérek Könyve és más dokumentumok jelzik a harc egyes állomásait. Helyet kapott a kiállításon a magyar szakácsművészet is. A középkortól kezdve szinte napjainkig mutatják be a magyar konyha történetét, más népek ízlésének és főző kultúrájának hatását, a magyar ételek világhírűvé válását. A nagyszámú tárgyi eszköz mellett figyelmet érdemelnek a szakácskönyvek, közöttük néhány igen régi, XVI—XVII. századi kéziratos mű is látható. Érdekes az a gyűjtemény, amely a századfordulót követően a szakácsmesterek által használt konyhai kézi szerszámokat foglalja magában.

A két utolsó terem egészen önálló, különleges kis egysége a kiállításnak. Az egyikben egy XIX. századi cukrászdát rendeztek be az egykori August cukrászda berendezéséből, a másikon egy romantikus csárda belseje látható XIX. századi egyszerű kármertővel, a lábra fektethető cimbalommal, régi üvegekkel és cserépedényekkel. Az ízlésesen és szépen rendezett kiállítás Szentpéteri Erzsébet és Szepessy Géza muzeológusok munkája.

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége *Ember Győző* akadémikus elnöklete alatt 1967. április 19-én ülést tartott, melyen megvitatta az igazgatóválasztmányi ülésen elhangzó beszámoló szövegét, valamint a szekciók kérdését. Az elnökség foglalkozott a magyar polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából kiírásra kerülő pályázatok kérdéseivel.

Igazgatóválasztmányi ülés

Társulatunk Igazgatóválasztmányának *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1967. április 21-én tartott ülésén *Berend T. Iván* főtitkár terjesztette elő az elnökség beszámolóját a Társulat működéséről, a centenáriumi előkészületekről. A vitában felszólalók — *Belátszky János, Benda Kálmán, Deák Gábor, Iványi Emma, Spira György, Szabad György* — főleg a centenárium programjával, a vidéki csoportokkal, a társulati tagság kérdésével foglalkoztak, s felhívták a figyelmet a szakmai viták fontosságára és a kiegyezéssel kapcsolatos ülésszak megrendezésének szükségességére.

Tudományos előadásorozat

1967. február 24-én a Magyar Történelmi Társulat tudományos előadásorozata keretében *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens „A februári forradalom kutatásának új eredményei” címmel tartott előadást a Magyar Tudományos Akadémián.

Az előadó bevezetésként *Marczali Henrik* és mások példájára hivatkozva utalt a magyar történetírás meglepően korai érdeklődésére a második orosz forradalom iránt.

A történettudomány különösen az utóbbi években, főleg pedig most, a februári forradalom 50. évfordulójával kapcsolatban világszerte fokozott figyelemmel kutatja a cárizmus megdöntését eredményező eseménysor okait. Igen gyorsan nő az orosz forradalmakkal foglalkozó nyugati történeti feldolgozások száma. Ezért a szovjet történetíróknak — a saját soraikban végzett elvi tisztázó munka mellett — a nyugati polgári történetírás kritikai értékelését is el kell végezniük.

E kettős feladattal kapcsolatban az előadó annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy az elmúlt évtized nagy eredményei ellenére a szovjet történetírás nem tudta még teljesen eltávolítani a dogmatizmus holt terhét a februári forradalom kutatásából. A fejlődés s ugyanakkor a fejlődés bizonyos vontatottsága a polgári történetírással folytatott vitánál is megmutatkozott. Míg azelőtt hosszú éveken keresztül nem folyt konkrét vita a polgári történetírás képviselőivel, egy évtizede megélenkült a bírálat, de ezt a disputát gyakran a polgári történetírás különböző áramlatainak egybemosása s nem egyszer a rosszul értelmezett pártosság jellemzi.

Mindenesetre a szovjet történeti kutatás újabb értékes eredményei, amelyek többek között *Joffe, Vaszjukov, Puskarjov, Aluf, Burgalov, Volubejev* és *Komin* alkotó munkásságához fűződnek, elősegítik az említett hibák fokozatos kiküszöbölését.

A továbbiakban az előadó kísérletet tett azoknak a fontosabb témáknak megjelölésére és jellemzésére, amelyek a februári forradalommal kapcsolatban jelenleg a szovjet történetírásnak a polgári történetírással folytatott vitájában, illetve a szovjet történészek egymásközi eszmecseréjében az érdeklődés középpontjában állnak.

Az első ilyen kérdésesoportként a forradalom okait jelölte meg. Walsch, Seton-Watson, Vernadszkij és más polgári történetrókok idealista nézeteinek ismertetése mellett utalt arra, hogy a polgári történészek egy csoportja megérez valamit a szubjektív tényezők eltúlzásán alapuló „klasszikus” polgári felfogás tarthatatlanságából, és módosítani igyekszik a szokásos magyarúraton, amellyel tulajdonképpen lépésről-lépésre engedményeket tesz a marxista történétírásnak. Frankland-et, valamint Florinszkijt és Karpovicht említette a rugalmasabb felfogás példájaként. Méltatta Joffe szovjet történész historiográfiai érdemeit e polgári irányzatok bírálatában. Ugyanakkor azonban azt is kifejtette, hogy véleménye szerint Joffe helyenként túlzásokba téved. Nem határolja el magát eléggé attól a korábbi szektás beállítástól, amely megelégedett a forradalom alapvető okainak ismertetésével, és szinte teljesen kikapcsolta a forradalom érlelődésének folyamatából a cári család viselt dolgait, a Raszputyin-ügyet, általában a felső körök válságának leírását.

Dolmányos István ezután a forradalom jellegének vitás kérdéseit boncolgatta. Arra mutatott rá, hogy a cárizmus megdöntésében az elkekeredtettségbe kergetett orosz ellenzéki burzsoázia is érdekelve volt, tehát ebben az időben alkalomszerű együttműködés jött létre a polgári ellenzék és a régi forradalmi mozgalom között.

Az oroszországi pártok fejlődésrajzánál felhívta a figyelmet Burgalov egyik módszertani természetű cikkére, amelyben a szovjet történész tanulságosan mutatja ki, hogy 1917 előtt nem lehet tagadni a mensevik és eszer párt cárellenes forradalmi tendenciáit. Más szovjet munkákban is megjelent az a helyes szemléletmód, amely a történeti fejlődésnek megfelelően közelít az eszer és mensevik párthoz: folyamatában mutatja ki e pártok vezetői kompromisszumos törekvéseinek eltérő bekerülését, s ezzel a folyamattal párhuzamosan nem téveszti szem elől a mensevik és eszer párt tömegeinek forradalmasodását.

Az újabb vizsgálódások egyik legtöbbet ígérő területe az orosz forradalom sajátosan helyi-nemzeti jellegzetességeinek, egyediségének kimutatása. Volobujev nagyszabású műve az Ideiglenes Kormány gazdasági programjáról és politikájáról gazdag tényanyag bevonásával s elmés észrevételekkel bizonyítja be az orosz burzsoázia tradicionális rugalmatlanságát, a polgári reformokkal szemben mutatott féltékenységét. Az előadó Volobujev anyagából különösen azt a mozzanatot tartotta jellemzőnek, hogy az orosz nagypolgári és kispolgári pártok mindkét részről feltétlenül ragaszkodtak a közös, koalíciós kormányzathoz. Tehát az orosz burzsoázia még egy tiszta jobboldali szociáldemokrata kormány elől is elzárkózott, s az utóbbiak sem tartottak erre igényt.

A februári forradalom magyarországi hatásával kapcsolatban Dolmányos István méltatta Remete László, Mucsi Ferenc, Galántai József és mások munkásságának gazdag eredményeit. Megítélése szerint azonban egy fontos probléma nem nyert még megfelelően alapos kidolgozást: miben különbözött a februári forradalom monarchiabeli visszhangja az antant országok közvéleményének reagálásától.

A ceglédi tudományos emlékülés

A Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete és a ceglédi Kossuth Múzeum 1967. február 14-én Cegléden tudományos emlékülést rendezett a ceglédi földmunkás kongresszus 70., valamint Várkonyi István születésének 115. évfordulója alkalmából. Az ülésesszakit *Szeleczki Mihály*, a városi pártbizottság titkára nyitotta meg. A megnyitó után *Simon Péter* kandidátus, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa „Az első magyarországi földmunkáskongresszus jelentősége” címmel tartott bevezető előadásában először a kongresszust megelőző szervezkedésről szólt, mely magával ragadta a szocializmus jelszavával Békés és a többi vihaszarki megye szegény népét, majd hamarosan felütötte fejét az Alföld más területein is. Ahogy növekedett e mozgalom, társadalmi bázisa is szélesedni kezdett, s egyúttal módosult jellege is. Kezdetben kifejezetten proletárszocialista jellegű volt, amely fokozatosan egyre inkább demokratikus paraszti törekvésekkel is ötvöződött.

E mozgalom az ipari proletariátus szocialista mozgalomának hatására s a Magyarországi Szociáldemokrata Párt támogatásával bontakozott ki. Lendülete falun az adott objektív feltételek mellett a 90-es évek derekán döntően attól függött — vetette fel az előadó —, hogy sikerül-e kidolgozni számára olyan programot, mely helyesen tükrözi a mezőgazdasági munkások proletár-érdekeit és paraszti érdekeit, és sikerül-e fenntartani az ipari proletariátus, valamint a falusi dolgozók mozgalomának egységét. Az egység fennmaradása azonban attól függött, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetői mennyire akarják, illetve mennyire lesznek képesek az előbbi két feltételt teljesíteni.

Bár az 1896-os pártkongresszus állást foglalt a földmunkások szakszervezkedésével szemben és az alföldi kivételes állapotok ellen, mégis a pártkongresszus után a pártvezetőség egyik csoportja felvette a harcot mind a földmunkás lap megindítása, mind pedig a szakszervezet megalakítása ellen. Ez kiélezte a párton belüli ellentéteket s végső soron a földmunkásmozgalom szakításához vezetett. Várkonyi és a földmunkásszervezetek nem akartak szakítani az SzDP-vel, de rákényszerültek.

Az 1897. február 14-én összeülő ceglédi földmunkáskongresszus idején Várkonyi mozgalomához már tekintélyes számú szervezet csatlakozott. Szervezeti vonatkozásban a ceglédi kongresszus azokat az elveket fejlesztette tovább, melyeket előkészítő bizottságának 1896. december 26—27-i öbencei értekezlete kidolgozott. Úgy foglalt állást, hogy szétválasztja a pártszervezeteket és a szakszervezetet, de úgy, hogy az utóbbit minden községben a helyi független szociáldemokrata pártszervezet vezetése alá helyezi. A földművelő kamarákon keresztül pedig, a helyi szakszervezet, tehát a falusi proletariátus köré tömöríti szervezetileg is a birtokos parasztságot.

Ezen túlmenően a ceglédi kongresszus határozatot hozott a földművelő munkások politikai követeléseiről és részletesen kidolgozta a földművelő lakosság egyes rétegeinek illetve foglalkozási csoportjainak gazdasági követeléseit is.

Befejezésül az előadó a ceglédi kongresszus jelentőségét a következőkben határozta meg:

a) Elindította a földművelő munkások szakszervezeti mozgalmát. E mozgalom az államhatalom üldözöttsége miatt nem tudott megszilárdulni, de mégis majdnem egy évtizeddel megelőzte az SzDP későbbi földmunkásszakszervezetének létrejöttét.

b) A ceglédi kongresszus 1897 februárjában és ugyanezen év szeptemberében is (mely utóbbi Várkonyi Független Szocialista Pártjának alakuló kongresszusa volt) kiadta a földosztás jelszavát.

c) Az aratórész egy tized részben való megszabásával kiindulópontjává vált az 1897-es alföldi nagy aratósztrájknak s végeredményben a későbbi évek aratósztrájkjainak is.

Farkas József egyetemi tanársegéd (Szeged) „Várkonyi István életpályája, eszméi, politikai magatartása” című referátumának bevezetésében Várkonyi István jelentőségét méltatta. Az ő nevéhez fűződött az első földmunkásszaklap, a Földművelő kiadása, az 1897-es földmunkás szakkongresszus összehívása, az 1897-es nagy alföldi aratósztrájk és az 1897—98-ban Szabolcs megyében és környékén kibontakozó földosztó mozgalom, de tényező volt az 1905/6-os politikai válság időszakában is.

A továbbiakban az előadó Várkonyi István életpályáját ismertette a ceglédi nap-számos évektől a szociáldemokrata pártig. Az 1890-es években, de különösen 1895-től a földmunkásérdekek képviselője lesz a szociáldemokrata pártban. Mindenekelőtt a földmunkások akkori egyre nehezebb helyzetén való javítás gondolata vezeti, ezért az első és ezidőben a legfontosabb lépésnek a földmunkás-szakszervezkedés megindítását tartja, a szakszervezkedésben látja azt az eszközt, ami a földmunkások bérharcait eredményesebbé teheti, kiszolgáltatottságukat megszüntetheti; sürgette továbbá egy önálló földmunkás szaklap kiadását, egy földmunkás szakkongresszus összehívását.

Ezután a referátum a pártszakadás körülményeit ecsetelve rámutatott arra, hogy miért kellett Várkonyi Istvánnak és az őt követő mozgalomnak külön útra térnie, majd Várkonyi néhány legfontosabb politikai nézetével foglalkozott. Kapcsolódva Simon Péter referátumához, rámutatott, hogy a jelek szerint Várkonyinak és híveinek sikerült is 1896—97-ben önálló földmunkás szakszervezeteket létrehozniok. Hangsúlyozta azt is, hogy a ceglédi földmunkás kongresszust már a földmunkások kialakult helyi és országos szervei hívták össze.

Hosszan foglalkozott a referátum Várkonyinak a földkérdésben elfoglalt álláspontjával. Vitatva az e kérdésben kialakult korábbi álláspontokat, rámutatott, hogy Várkonyi István nem volt földosztó és nem akart a mai értelemben vett földosztást. Ezt a referátum Várkonyi különböző állásfoglalásai, cikkei, levelei, nyilatkozatai alapján részletesen bizonyította is. Várkonyi a közös gazdálkodás megteremtését, a „községek, vagy járások vagyonszövetségét”, más szóval a munka- és vagyonegyenlőséget tartotta céljának, de e mezőgazdasági csoporttulajdon megteremtésének útján elképzelhetőnek tartotta a földek felparcellázását és átmeneti bérbe adását is. Az előadó foglalkozott általánosságban is Várkonyi paraszti osztályharccal vallott felfogásával, bizonyítva Várkonyi osztályharcos magatartását, de az ideális anarchizmus javára tett engedményei miatt bírálta is Várkonyit. Igyekezzett továbbá Várkonyi és az ideális anarchizmus viszonyát tisztázni.

Ezek után az előadó ismét Várkonyi István életpályájának ismertetéséhez tért vissza. Az 1898-as év üldözöttségei, az őt elítélő perek bemutatása után az eddig kevésbé ismert, századeleji tevékenységét ismertette. Várkonyit az 1905/6-os politikai válság

idején ismét ott találjuk az alföldi parasztmozgalom élén, majd 1906 márciusában Várkonyi István Független Szocialista Szövetsége és Achim András Szocialista Parasztpártja kimondta az egyesülést.

Befejezésül Várkonyi eddig ismeretlen utolsó éveit ismertette az előadó. Várkonyi 1907-ben szabadult ki börtönéből, jó ideig élt még Budapesten, majd a háború éveiben Szolnokra költözött és ott halt meg 1918. május 19-én.

Szabó Ferenc levéltárigazgató (Gyula) „A ceglédi földmunkáskongresszus hatása Békés megyében” című korreferátumában az agrárszocialista mozgalmak fő bázisát jelentő Viharosok példájával igazolta a hetven esztendeje tartott tanácskozás kiemelkedő jelentőségét. A ceglédi kongresszus előkészítésében az orosházi szocialistáknak alapvetően fontos szerepük volt. A kongresszuson elfogadott munkabérvetelések leglényegesebb pontjai azonosak voltak az Orosházán 1891 tavaszán kialakult és széles körben elterjesztett követelésekkel.

A ceglédi tanácskozás a legélénkebben foglalkoztatta a Békés megyei agrárproletárokat. A földmunkáskongresszus létrejöttéért folytatott küzdelmek során, 1896 legvégén, a megye addig mozgalmi szempontból érintetlen északi része (Szeghalom, Vésztő, Füzesgyarmat, Mezőberény tájéka) Várkonyi oldalán kapcsolódott be a szervezkedésbe. A ceglédi kongresszus közvetlen hatását a szervezőmunka általános megerősödésén kívül elsősorban a bérvetelésekhez való csatlakozás mutatja. Az előadó számos példával bizonyította, hogy a szélesebb értelemben vett politikai célkitűzések hatása sokkal nehezebben mérhető le, de az adatok szerint a közvetlen bérjavítási követelések mellett nem is voltak elsődlegesek. A bérharcok már 1897 február végén, az orosházi magtármunkások sztrájkjával megkezdődtek a megyében, s az 1897-es aratási munkák idején érték el a legtöbb eredményt. Farkas József referátumához kapcsolódva kifejtette a korreferens, hogy Békés megyében nincs számbavehető bizonyíték a földosztás követelésére. A több községben előforduló kisbérletkövetelések már az 1870-es évektől kezdve nyomom kísérhetők. Az úrbéri perek felújításának igénye viszont több helyütt felbukkant az 1890-es évek második felében is.

Tóth István, a Párttörténeti Intézet munkatársa „Az 1897–98-ban Szabolcs megyében és környékén kibontakozott földosztó mozgalmak” című korreferátumában kifejtette, hogy a ceglédi kongresszus döntő jelentőségű volt a Szabolcsban kibontakozó agrárszocialista mozgalom szempontjából. Várkonyi eszméi viharos gyorsasággal terjedtek; az 1897 nyaratól 1898 január közepéig terjedő időszakban az agrárproletariátus létrehozta szervezeteit, megfogalmazta követeléseit. A mozgalom második — 1898 január közepén kezdődő — szakaszában a földosztás gondolata dominált, míg a mozgalom harmadik szakaszában újra a bérmunkások követelése kerültek előtérbe. Az előadó ezt azzal magyarázta, hogy az agrárproletariátus tartott ki legtovább a mozgalom mellett. Február közepétől a hatósági terror fokozódása következtében a tömeges megmozdulások lehetetlenné váltak, s ezzel 1898 késő tavaszára teljesen elbukott a szabolcsi mozgalom; lezárult az 1890–98-as évek nagyarányú agrárszocialista megmozdulásainak sorozata is.

Nagy Dezső, a Munkásmozgalmi Múzeum munkatársa „A ceglédi földmunkásmozgalom az 1890-es években” című korreferátumának bevezetésében Urbán Pál — a helyi munkásmozgalom elismert vezetőjének — tevékenységét elemezte. A továbbiakban részletes adatokkal érzékeltette az SzDP ceglédi szervezetének munkáját. Az erőteljes szervezés eredményeképpen Cegléden a 90-es években mintegy 400 tagja volt a földmunkásmozgalomnak. Újabb és újabb nagygyűléseken ismertették eszméiket, s 1896-ban a Kossuth téren 12 000 résztvevővel tartottak gyűlést. Az erős helyi szervezet résztvevő a választójogi küzdelmekben, majd kemény bérharcokat vállaltak a Hartványi-birtok és az Ungváry-faiskola munkásainak érdekében. Az előadó befejezésül kiemelte: ilyen módon sikerült az SzDP helyi szervezetének megmunkálni a talajt a Várkonyi-féle kongresszus előtt.

A vita megkezdése előtt *Borus József* kandidátus, Társulatunk titkára olvasta fel *Veres Péternek* az emlékülés résztvevőihez intézett levelét.

A hozzászólók közül *Kiss József* vez. tanár a Várkonyi-mozgalom Szolnok megyei hatását elemezte. *Balanyi Béla* levéltárigazgató a kecskeméti levéltárban található források alapján ismertette a helyi parasztmozgalmakat, majd bemutatta a kecskeméti sajtónak a ceglédi kongresszussal foglalkozó cikkeit. *Sápi Vilmos* tudományos kutató a mezőgazdasági munkásság századvégi mozgalmainak jogtörténeti vonatkozásait vizsgálta. *Virágh Ferenc* tanár (Békéscsaba) írásban beküldött felszólalást a Békés megyei alispánnak az agrárszocialista mozgalommal foglalkozó jelentését ismertette. *Horváth Gyula* a Várkonyi-család nevében köszönte meg az emlékülés résztvevőinek érdeklődését.

Erényi Tibor kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője zárszavában rámutatott arra, hogy az a Magyarország — amelyben az itt elhangzott előadások során

megvilágított események lezajlottak — elsődlegesen agrárország volt, olyan agrárország azonban, amelyben már előrehaladt az ipari fejlődés és kifejlődtek az ipari proletariátus százezres tömegei is. Ilyen körülmények között a munkásság szocialista mozgalma szempontjából történelmi jelentősége volt az ipari proletariátus és a parasztság viszonyának. Joggal elmondhatjuk, hogy a kezdeti időszak hazai szocialista mozgalmanak történelmileg magyarázható, de kihatásaiban tragikus vonása volt az agrárkérdés jelentőségének fel nem ismerése; a paraszti küzdelem nem kellő értékelése. Röviden arról volt szó, hogy a munkásság és a paraszti tömegek mozgalma nem talált közös utat, nem vált az úri Magyarország elleni milliós tömegek mozgalmává.

Hangoztatta, hogy a szocialista mozgalom helytelen paraszt-politikájának okai között ott szerepelt a hatósági megtorlásoktól való félelem, a megtorpanás, a legalitás túlzott feltétele — egyszóval az opportunizmus is. Figyelembe kell vennünk azonban azt is — fejtette ki —, hogy az agrárkérdésben a korabeli szocialista mozgalom olyan osztályharcos — opportunizmussal egyáltalán nem gyanúsítható — képviselői is helytelen álláspontot foglaltak el, mint például Alpári Gyula, vagy akár Szabó Ervin. Arról van tehát szó, hogy a földkérdés demokratikus megoldása: a földosztás nyilvánvalóan nem jelenti — és ezt minden korabeli szocialista tudta — a probléma végleges megoldását. A végleges megoldás a társadalmi tulajdonba vétel: a szocializálás. A porosz-utas fejlődés viszonyai közepette, a nagybirtok nyomása alatt szinylődő paraszti tömegek viszont többnyire csak a közvetlen, csak a közvetlenül érzékelhető célkitűzést látták maguk előtt: törekvéseik mögött a demokratikus megoldás, a földosztás igénye állott. Az agrárkérdés demokratikus és szocialista megoldásának, illetőleg a demokratikus és szocialista megoldás összehangolásának feladatait csak 1917 után oldotta meg Lenin ösztönzésére — de nem minden konfliktus nélkül, és nem máról-holnapra — a forradalmi munkásmozgalom.

A szocialista célkitűzések polgári, demokratikus módszerekkel történő megközelítése — erre Farkas József helyesen mutatott rá — valóban Várkonyi István tevékenységének jelentős és magasra értékelhető eredménye. Várkonyi nagyhatású és céltudatos tevékenységében meg kell látnunk az SzDP helytelen agrárpolitikájának bizonyos fajta korrekciójára irányuló törekvést. Ugyanakkor nem elhanyagolható a mozgalom más vonatkozásainak — kispolgári demokratizmus, anarchizmus, bizonyos utópizmus — a vizsgálata sem. Cegléden nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a szegényparasztság, az agrárproletariátus soraiban az első világháború előtti évtized során a szociáldemokraták is jelentős szervező munkát végeztek. Ezzel kapcsolatban megemlítette a ceglédi földmunkásmozgalom kimagasló képviselőjét, Urbán Pált.

Az 1897-es januári szociáldemokrata és februári Várkonyi-féle országos földmunkáskongresszusok kiemelkedő eseményei a modern magyar paraszti mozgalmak történetének. A századforduló különböző paraszti szervezkedéseinek célkitűzései, programjai a haladás ügyét szolgálták. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy — történelmi mértékkel mérve — a korszak legprogresszívebb programja mégis — minden hiányossága ellenére — az 1903-as SzDP-program, amely a fejlődés szocialista távlatait világította meg.

Befejezésül az emlékülés jelentőségéről szólva kiemelte: ez az ülészak is felhívta a figyelmet arra, hogy a parasztmozgalom feltárásának, munkásmozgalomhoz való viszonyuknak a megvilágítása vonatkozásában még számottevő adósságunk van, s ez az ülészak hozzájárult ennek az adósságnak a törlesztéséhez.

Pályázati eredmények

A Magyar Történelmi Társulat, a Legújabbkori Történelmi Múzeum és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1965-ben pályázatot hirdetett a magyar történelem új- és legújabb kori tárgyköreiből. A pályázat eredményeként több mint 100 pályamű került a bíráló bizottság elé. Örvendetes, hogy a dolgozatok többsége helytörténeti jellegű s önálló levéltári kutatásokon alapuló. A pályaműveket elbíráló bizottság tagjai: *Deér László*, a TIT Történelmi Választmányának titkára, *Esti Béla*, a Munkásmozgalmi Múzeum főigazgatója, *Gerelyes Ede*, a Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója, *Korom Mihály* egyetemi docens, *Ságvári Ágnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa, *Vértés Róbert*, a Párttörténelmi Intézet munkatársa, *Vigh Károly*, a Munkásmozgalmi Múzeum csoportvezetője és *Vörös Károly* muzeológus, a Társulat titkára voltak.

A pályázat sikerét jelzi, hogy sok értékes munka érkezett be, s ezért a bíráló bizottság felemelte a pályadíjak és jutalmazások összegét, s az eredetileg meghirdetett 18 000.— Ft helyett mintegy 27 000.— Ft összegnek megfelelően kerültek szétosztásra a pályadíjak és pénzjutalmak.

A bíráló bizottság javaslata alapján az I. díjat megosztva *Fogarassy László* (Bratislava) „A burgenlandi felkelőharcok és a budaörsi csata története” c. és *Janák Emil* (Győr) „Győr két forradalom közt” c. dolgozata nyerte.

A II. díjat a következő öt pályamű nyerte: *Virágh Ferenc* (Békéscsaba); „A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztság köri-egyleti életéről, művelődéséről”, *Czeplédi Imre* (Gyula): „A gyulai harisnyagyár története”, *Ágoston József* (Szeged): „A szegvári Gorkij mezőgazdasági termelőszövetkezet története”, *Gál László*: „Mintaszalosságtól a mintakészítő gyárig”, *Tamási Mihály* (Szeged): „Az ellenzéki Makótól az első felszabadult városig” c. dolgozata.

III. díjat nyertek: *Szecső Károly* (Verpelét): „Az egri járás fejlődésének útja a felszabadulástól napjainkig”, *Gyerák István* (Keszthely): „Felsőpáhok legújabbkori története”, *Tiborc Zsigmond*: „Ötven harcos visszanez”, *Tóth Mihály*: „Szárnyas kerék a forradalmakban”, *Hosszú Zoltán*: „Egy üteg története 1919-ben”, *Áfra János*: „Munkásdalosok és műkedvelők a régi Kispesten”, *Molnár Pál* (Salgótarján): „Adalékok a Salgótarjáni Acélárugyár történetéhez”, *Feldmann István*: „Adalékok az ellenforradalmi kurzus (1919–24) politikájának debreceni történetéhez”, *Nyári Gyula* (Sásd): „Pécs város munkásmozgalmának vázlatos története a Horthy-korszakban”.

Jutalomban részesültek a következő pályamunkák:

Kurgyis Ferenc (Kiskunfélegyháza): „Kiskunfélegyháza iparának fejlődése 1944–60 között”, *Miklós Elemér* (Vitka): „A régi táj új arcot ölt”, *Nyéki Károly* (Mátészalka): „Krasznajarjeszka-i fogolylapok 1916–18”, *Tenk Béla* (Győr): „Parasztfaluból munkásfaluba”, *Nádor György*: „A budapesti mezőgazdasági gépgyár... 75 évének története”, *Bartha István* (Sátoraljaújhely): „A termelőszövetkezeti mozgalom kezdetei Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyékben”, *Molnár Ambrus* (Sáp): „Sáp község története az első világháborútól napjainkig”, *Székely András*: „Adalékok a vegyipar történetéhez”.

A tanári tagozat hírei

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának felolvasó ülésén, 1967. február 22-én *Benczédi László*, a Történettudományi Intézet munkatársa „A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában” címmel tartott előadást. Előljáróban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy mi a jelentősége a társadalom- és ideológiatörténeti vizsgálatok utóbbi időben tapasztalható fellendülésének. A továbbiakban a késői feudális-kori haza- és nemzettudat nemesi, katonai és paraszti változatait korabeli levéltári forrásszövegek elemzése alapján mutatta be. Előadásának szövegét következő számban közöljük.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja rendezésében 1967. március 16-án *T. Mérey Klára* kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa „A helytörténetírás történeti és módszertani problémái Somogy megye XVIII. és XIX. századi mezőgazdaságtörténete alapján” címmel tartott előadást.

Bevezetőül röviden vázolta a helytörténeti feldolgozások kiinduló pontját képező feldolgozási módszereket, majd rátért a XVIII. és XIX. századnak azon történeti problémáira, amelyeket csak a helytörténetírás oldhat meg, és amelyek a modern történetírás számára hazai és nemzetközi síkon is fontosak. Elsőként beszélt a megye-, a falu- és családtörténetek jelentőségéről, majd kiemelte a XVIII. századi népességszám kérdését, ahol a falukutatásra vár fontos feladat, mert a lakosság számának pontos megállapításánál csak az anyakönyvi vizsgálatok és ezek adatainak uradalmi és adóösszeírások táblázataival való összehasonlítása hozhat megbízható eredményt.

A század másik fontos problémája: a termelési eszközök fejlődése az adott, sokoldalú források alapján megoldható, s itt külön felhívta a figyelmet az 1766. évi jobbágyi fassiók nagy értékére a falukutatás szempontjából.

A napóleoni háborúk után bekövetkezett konjunktúra gazdasági hatásának rövid vizsgálata után az időszak sokrétű problematikájából a jobbágyi föld kérdését emelte ki. Részletesen tárgyalta az úrbéri telkek rohamos növekedése mellett Somogy megyében a jobbágyi kézen levő szántó- és rétföldek csökkenését. Megállapításait az úrbéri tabella, egy 1812. évi dézsmaösszeírás és az 1846. évi telekszámösszeírás egybevetésén kívül a

megyei dikális tabellák szántóföld- és rédatainak vizsgálatával és az úrbéri panaszos perek konkrét adataival igazolta.

A forradalom és szabadságharc két esztendejének történeti problematikájából a jobbágy igazi és önzetlen hazafiságát emelte ki. A szabadságharc utáni időszakból röviden és számszerűen összegezte, hogy miként jutott át a parasztság a feudalizmusból a kapitalizmusba, és megállapította, hogy Somogy megyében a lakosság 3/4 részét kitevő parasztság a földterületek mindössze 1/3-át kapta meg tulajdonul. A nagy tömegű maradványföldek visszaváltásával pedig anyagilag is megterhelték. Ebből következett Somogy megye lakosainak későbbi sok súlyos történeti problémája. T. Mérey Klára rámutatott, hogy 1869-ben Somogyban vetették fel először az uradalmi földek felosztásának gondolatát; a kivándorlás (Tolna mellett) ebből a megyéből a legerősebb. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a politikai események rejtett rugói mind a gazdaságtörténetben gyökereznek, és a „hétköznapi történetének” feltárása — ha nem is hálás, de — igen fontos feladat.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HÍREI

1967. május 26-án az Intézet valamennyi munkatársának jelenlétében az Intézet igazgatói tisztségébe beiktatták *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tagot, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti tanszékének professzorát. A beiktatáson megjelentek *Mátrai László* akadémikus, az MTA Filozófiai- és Történettudományi Osztályának titkára, *Hallai Tibor*, az MSzMP Központi Bizottsága Tudományos és kulturális osztályának munkatársa, *Nyers Rezsőné*, az MSzMP budapesti I. kerületi Pártbizottsága Végrehajtó Bizottságának tagja és *Kónya Sándor* kandidátus, az MTA Filozófiai- és Történettudományi Osztályának szaktitkára.

Bevezetőül *Mátrai László* akadémikus méltatta *Pach Zsigmond Pál* professzor tudományos és tudományszervezői munkásságát, majd *Ránki György*, az Intézet helyettes igazgatója mondott üdvözlő szavakat. *Jemnitz János* az intézeti pártszervezet, *Benczédi László* az intézeti Szakszervezeti Bizottság nevében köszöntötte az Intézet új igazgatóját. *Pach Zsigmond Pál* válaszolva az üdvözlésekre, megköszönte az iránta megnyilvánult bizalmat, majd a következőket mondta:

— Igyekszem erőmhöz képest tovább folytatni azt a munkát, amelyet felejtethetetlen elődöm, éveken át közvetlen főnököm, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének első igazgatója, *Molnár Erik* akadémikus csaknem 17 esztendőn át irányított, — és vezetett nem kevés nehézség közepette sok eredményhez.

Munkaprogramot vagy ehhez hasonlókat tehát, úgy gondolom, nem kell adnom a mai ünnepélyes alkalommal. Annál kevésbé van erre szükség, mivel a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya, Pártunk IX. kongresszusának irányvonalát követve, a közelmúltban lefolyt Nagygyűlés kapcsán megpróbálta elemezni, más társadalomtudományokhoz hasonlóan, a történettudomány helyzetét, problémáit, és kijelölni főbb feladatait a következő évekre. Ennek az elemzésnek az eredményei helyet kaptak — rövidebben az Elnökség beszámolójában, — részletesebben a II. Osztály vezetőségének beszámolójában, s nyomtatásban is rendelkezésre állnak. Főlegesen lenne tehát elismételtem azokat.

Teendőink fő vonala világos: történettudományunk hatékonyabban segítse elő társadalmunk új, szocialista tudatának kifermálását, — a továbbiak s időnként felújuló polgári és kispolgári nézetek leküzdését, — a szocialista hazafiság és internacionalizmus szellemének erősítését. Világosak ennek feltételei is. Történetírásunk csak akkor tudja betölteni a hivatását, ha szemernyi sem enged a tudományosság korszerű követelményeiből; ha a dogmatikus korlátozottságot és szűklátókörűséget teljesen levetkezve válik a burzsoá ideológia mindennemű hatása és megnyilvánulása ellen; ha a szocializmus eszmevilágától idegen nézetekkel szemben és a fejlődésünk korábbi fázisában megrekedt felfogásokkal szemben mind erősebbé, egységesebbé, meggyőzőbbé erejűvé válik az alkotó marxista—leninista gondolkodás. A Történettudományi Intézet továbbfejlődésének záloga az a kutatói—történetírói magatartás, amely a klasszikusaink által kidolgozott szilárd elméleti—metodológiai alapokra támaszkodik, — amely eleven, friss, aktív érdeklődéssel figyel és reagál az újra, mai társadalmi—szellemi életünk jelenségeire, problémáira, — amely a *multat* kutatva és a *jelenre* hatva, a szocialista formáció teljes kifejlődését—kiépitését hozó *jövő* felé tekint.

Ebben a szellemben szeretnék az Intézetben magam is dolgozni; ehhez köszönöm a bizalmat, és kérem a felsőbb párt- és állami szervek, az Intézet pártszervezete, vezető munkatársai, egész kipróbált kollektívája támogatását. —

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALAPÍTÁSÁNAK 100. ÉVFORDULÓJÁVAL KAPCSOLATOS RENDEZVÉNYEK

A Magyar Történelmi Társulat ez évben ünnepli alapításának 100. évfordulóját. Ez az évforduló nemcsak a Társulat belső életének ügye, hanem az egész hazai történetész-társadalom eseménye is.

Az évforduló alkalmából augusztus 22-én délután 3 órakor ünnepi közgyűlés ül össze. Itt megvitatásra kerül az igazgatóválasztmány beszámolója a legutóbbi közgyűlés óta végzett munkáról, valamint a következő évek legfontosabb feladatairól, a tennivalók fő irányáról. Tájékoztató beszámolót ad tevékenységéről az a bizottság, amely — az elnökség felkérésére — az alapszabály revideálásának, módosításának előkészítésével foglalkozik. A közgyűlés feladata lesz, hogy a megüresedett elnöki posztot választás útján betöltse. A közgyűlés ünnepi jellegének megfelelően, a közgyűlés által kiküldendő bizottság megkoszorúzza a Társulat alapító tagjainak és *Molnár Eriknek* a sírjait.

A közgyűlést követően kezdődik meg a három napos tudományos ülésszak, amely augusztus 23-tól 25-ig tart. Ennek programja a következő:

augusztus 23-án délelőtt 9 órakor főtitkári megnyitó, majd *Ember Győző* előadása „A Magyar Történelmi Társulat száz éve” címmel: délután fél 3 órakor *Pamlényi Ervin* előadása „A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta” címmel. Augusztus 24-én délelőtt 9 órakor *Elekes Lajos* előadása „Történelmi ismeret és szocialista tudat” címmel; délután 5 órakor kötetlen, baráti megbeszélés a külföldi vendégek és a hazai érdeklődők részvételével az *1867-es kiegyezés* történelmi problémáiról.

Augusztus 25-én délelőtt 9 órakor *Mátrai László* előadása „A művelődéstörténet néhány módszertani problémája” címmel. A vita befejeztével elnöki zárás.

Az egyes előadásokat 3—5 felkért hozzászólás, valamint remélhetőleg élénk vita követi, amelyben a fővárosi és vidéki történészek, valamint a külföldi meghívottak részvételére számítunk.

A tudományos konferenciára a szocialista országok történelmi társulataiból illetve történész-intézményeiből, valamint a nyugati országokból több meghívott és érdeklődő részvételére számítunk.

Az ülésszak befejeztével, augusztus 26-án külföldi vendégeink látogatást tesznek a Társulat vidéki csoportjainál, illetőleg társas kiránduláson vesznek részt.

CSEHSZLOVÁK—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ MEGBESZÉLÉS SZOMOLÁNYBAN

1967. március 1—2-án a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság szakos évi ülészakának keretében Szomolányban (Smolence), a Szlovák Tudományos Akadémia Tudományos Dolgozóinak Otthonában megbeszélés folyt le az 1848—49-es korszak egyes kérdéseiről. A megbeszélésen csehszlovák részről *František Bokes, Jaroslav Dubnický, Pavel Hapák, Ludovít Haraksim, Milan Hübl, Michal Kušik, Vladimír Matula, Július Mésáros, Jan Novotný, Karol Rebro* vettek részt, magyar részről *Andics Erzsébet, Arató Endre, Dolmányos István, Kővágó László, Niederhauser Emil, Spira György, Szedő Antal* és *Varga János*.

A megbeszélés abból az eddig a sajtóban kibontakozott vitából indult ki, amely az 1848—49-es forradalom egyes kérdéseit vetette fel, mindenekelőtt abból a szempontból, mennyiben helytállóak Marxnak és Engelsnek a magyar forradalomra vonatkozó nézetei. Ez a kérdésfeltevés egyébként érintette a magyar és a szlovák mozgalom értékelésének és szerepének általános problematikáját. A megbeszélés alapjául öt, előzetesen a résztvevőknek megküldött vitacikk szolgált, csehszlovák részről Julius Mésárosnak 1966-ban szlovák és magyar nyelven is megjelent cikke, amely válasz volt Andics Erzsébetnek a Valóság 1966. évi 4. számában megjelent cikkére, Jan Novotný cikke, amely ugyancsak Andics Erzsébet tanulmányához kapcsolódott, de általánosabb kérdéseket is felvetett, és Ludovít Haraksim tanulmánya, amely a szlovák nemzeti mozgalom fejlődését mutatta be 1848—1849 során. Magyar részről Arató Endre tanulmánya a kortársak véleményét, az európai forradalom balszárnyának az állásfoglalását összegezte a magyar forradalomról, Spira György tanulmánya (amely egészében megjelent a Kritika 1967. évi 2. számában) a magyar forradalom társadalmi tartalmát taglalta.

A vita az egyes tanulmányok konkrét megítélgálása kapcsán vetette fel a két forradalmi év számos kérdését. A megbeszélés során általában bizonyos közeledés mutatkozott a vitás álláspontok között. Mindkét fél egyetértett abban, hogy a magyar forrada-

lom polgári forradalom volt, s nemzetközi jelentősége igen nagy. Ugyancak egyetértés mutatkozott a szlovák nemzeti mozgalom megítélésében, abban, hogy ez a mozgalom társadalmi követeléseiben haladó volt. Nem volt nézeteltérés a magyar kormány hibás nemzetiségi politikájának értékelésében, valamint abban, hogy e politika nem utolsósorban a szlovák nemzeti mozgalmat sújtotta.

Erősen vitatott kérdés volt a polgári forradalom társadalmi, ill. másfelől nemzeti célkitűzéseinek egymáshoz való viszonya. Megoszlottak a vélemények abban a kérdésben is, vajon a fegyveres konfliktus idején a szlovák nemzeti mozgalom csatlakozása a Habsburgokhoz objektíve az ellenforradalom támogatását jelentette-e vagy sem. Sok kisebb jelentőségű kérdés megvitatására a nagy problémáknak szentelt jelentős idő miatt már nem került sor.

Az eszmeeserét tudományos színvonal, a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásának igénye jellemezte. A szomolányi megbeszélés szelleme és hangneme reményt keltett arra, hogy ez a vita előbb-utóbb megnyugtató megoldásokra vezet.

A JOGTUDOMÁNY ÉS A JOGÁSZKÉPZÉS FEJLŐDÉSE A KÖZÉPKORTÓL AZ 1848-AS POLGÁRI FORRADALOMIG

(A IX. csehszlovák—magyar jogtörténeti konferencia, Smolenice,
1966. november 10—12.)

A csehszlovák és a magyar jogtörténészek évenkénti tudományos találkozója ez idő szerint talán az egyetlen olyan jogtörténettudományi nemzetközi fórum, amelynek megtartására tervszerűen és rendszeresen sor kerül. Ezek az eredetileg bilaterálisnak indult konferenciákon az utóbbi esztendőknben egyre nagyobb számban vesznek részt más szocialista országok szakemberei is. A hangsúly természetesen a marxista jogtörténészek együttműködésén van, de fokozatosan bekapcsolódnak e munkába egyes nyugati államok jogtörténészei is, akik felismerik a tudományos kapcsolatok kölcsönös előnyeit, a hasonló témakörökben folytatott kutatások olykor eltérő eredményei egybevetésének, megvitatásának gyümölcsöző voltát.

A nemzetközi együttműködés továbbfejlődésének jelentős állomása volt a IX. csehszlovák—magyar jogtörténettudományi konferencia, amely 1966 novemberében Smolenicén tartotta üléseit a Szlovák Tudományos Akadémia Allam- és Jogtudományi Intézete, a pozsonyi Komenský Egyetem Jogi Kara és a Szlovák Történelmi Társulat együttes rendezésében. A tudományos tanácskozás időben egybeesett s bizonyos mértékben témáját tekintve is összekapcsolódott az Academia Istropolitana alapításának ötszázadik, valamint a nagyszombati egyetem jogi kara létesítésének háromszázadik évfordulójával.

A lényegileg monotematikus konferencia központi témája a jogi kultúra, ezen belül a jogtudomány és a jogi oktatás, a jogászképzés fejlődésének vizsgálata volt az 1848-as polgári forradalomig. Az előre szétküldött referátumok időbelileg és tematikailag is a lehetőség szerint elhatároltan csoportosítva kerültek tárgyalásra, bár az átfedést természetszerűleg nem sikerülhetett elkerülni. Az első ülésen általában az 1777. évi Ratio educationis kibocsátásáig terjedő időszakokkal foglalkozó előadásokat vitatták meg, a második ülészak témáját főként a felvilágosodás eszméinek a jogi kultúrára gyakorolt hatása képezte, a harmadik napon pedig a jogi oktatás terén a XIX. század első felében végbement változásokat elemezték szlovák, cseh, magyar, lengyel, jugoszláv, osztrák és német vonatkozásban egyaránt. — A háromnapos konferencia eredményeit az egyes témakörök vitaindító előadásain (*K. Rebro, M. Vietor, L. Bianchi*) kívül 29 írásbeli referátum és 33 jegyzőkönyvileg rögzített hozzászólás tartalmazza. Ez a hatalmas anyag a feudális-kori jogtudomány, a jogi gondolkodás és a jogászképzés különféle fejlődési formáinak és első kapcsolatainak, egymáshatásának feltárása terén igen érdekes, sok vonatkozásban új rész-elemzéseket, illetve átfogó értékeléseket ölel fel.

A nagyszámú referátum ismertetésére, amelyeknek anyaga várhatóan nyomtatásban is napvilágot lát majd, nem térhetünk ki, hanem csupán mintegy jelzőszerűen utalunk arra, hogy az egyes üléseken milyen konkrét témák tárgyalására került sor.

A fent említett *első témakör* vitáját bevezető előadásában *K. Rebro* professzor (Pozsony) az Academia Istropolitánával s ezzel összefüggésben a római jog magyarországi hatásával kapcsolatos kérdéseket foglalta össze, majd a nagyszombati jogi karnak a magyarországi jogtudomány fejlődésében elfoglalt szerepét, illetve az erre vonatkozó

kutatások hiányait vázolta. *A. Vetulani* professzor (Krakkó) a XIV. század második felében nagyjából azonos időben keletkezett három közép-európai studium generale (Krakkó, Bécs, Pécs) alapításának körülményeit és akkori tananyagukat hasonlította össze, a feltalálható eléggé gyér adatokra támaszkodva. Ezután *Csizmadia Andor* professzor (Pécs) a magyarországi jus patrium oktatásával, annak társadalmi hátterével, a magyar jogászképzés gyakorlati céljaival foglalkozott, majd a jogi oktatásban generációkon át a legnagyobb szerepet játszott műről, Huszty István „Jurisprudentia practica” c. tankönyvről adott kritikai elemzést. *R. Lieberswirth* professzor (Halle) Chr. Thomasiusnak, a kiváló német jogtudósnak a büntetőjog elméletére gyakorolt hatását mutatta be a XVII. és a XVIII. század vonatkozásában. *Kovács Kálmán* professzor (Budapest) pedig a büntetőjog tudományának és oktatásának nehézkes, lassú kialakulásáról és fejlődéséről adott képet a jogi kar száztíz évig tartó nagyszombati időszakában, feltárta az oktatás módszereinek változásait, s értékelte többek között Gochetz Gábor, Bodó Mátyás, Huszti András, különösen pedig Huszty István büntetőjogi vonatkozású munkásságát.

A cseh jogi kultúra magyarországi hatásának a tárgyalt időszakra vonatkozó kutatási eredményeit *V. Vaneček* akadémikus (Prága) ismertette, megjelölve a további kutatások sokrétű irányát. — A magyarországi jogi tanintézetek és jogakadémiai keletkezésével, fejlődésével, s a Ratio educationis idején a jogászképzésben, továbbá a jogtudományban betöltött szerepükkel foglalkozott *Pecze Ferenc* kandidátus (Budapest) átfogó referátuma. *J. Karpát* kandidátusnak (Pozsony) a szlovákiai jogi oktatás egyes jogtörténeti vonatkozásait analizáló előadása után *Bónis György* professzor (Budapest) a jogász hivatás kialakulásáról s az iskolai kereteken kívüli, gyakorlati jogászképzés jelentőségéről és sajátos módszereiről szólt a XIII—XVI. századi Magyarországon. Végül *H. Lentze* professor (Wien) az osztrák jogtudomány XVIII. századi fejlődésére vonatkozó kutatási eredményeiről számolt be.

A második ülés témája elsősorban azoknak a hatásoknak a vizsgálata volt, amelyeket a felvilágosodás eszméi, majd pedig a német jogtörténeti iskola a jogtudományra, a jogi kultúrára gyakorolt. *M. Vietor* professzor (Pozsony) bevezető előadása felhívta a figyelmet arra, hogy a felvilágosodás eszmevilága a jogtudományba és a jogászképzésbe részint szerves fejlődés útján, részint azonban adminisztratív eszközök alkalmazása révén hatolt be. Utalt a magyar rendek részéről a jozefinizmussal szemben tanúsított ellenállás következményeire, másrészt pedig arra a befolyásra, amelyet az osztrák felvilágosodás magyarellenes tendenciája a szlovák jogászok politikai nézeteire gyakorolt. *Horváth Pál* professzor (Budapest) a felvilágosodás és a francia forradalom igen bonyolultan megnyilvánuló hatását elemezte a magyar jogi gondolkodás területén: a természetjogi iskola, a politikai-kamerális tudományok szerepét, a jozefinizmus, valamint a rendi közjogi szemlélet gyökereit. Majd a magyar jakobinus mozgalmat méltatva rámutatott arra, hogy a forradalmi cselekvés és a haladás szükségszerűségének összekapcsolása a felvilágosodás terméke. *J. Kloubouch* kandidátus (Prága) a felvilágosodás jogi tanainak csehországi genezisével és hatásaival foglalkozott, s kiemelte a prágai jogi kar e téren megnyilvánuló rendkívül nagy jelentőségét. *V. Urfus* kandidátus (Prága) azt taglalta, hogy a felvilágosodás gazdasági ideológiája milyen befolyást gyakorolt a főiskolai képzésre a XVIII. században. *W. Plöchl* professor (Wien) referátuma a jozefinizmus egyházjogi vonatkozásait tárgyalta.

W. Selnou (Berlin) Humboldt és Kant álláspontját világította meg a cenzuráról és a vallásról szóló ediktummal kapcsolatban. *H. Thieme* professor (Freiburg i. Br.) Savigny történeti iskolájáról és annak külföldi tanítványairól értekezett, többek között cseh-szlovák és magyar forrásokra is támaszkodva. E témához kapcsolódott *H. Schröder* docens (Berlin) előadása, amelyben Savignynak a jogászképzés lényegéről s az egyetemek feladatairól vallott felfogását vette elemzés alá.

A konferencia harmadik napján megtárgyalt referátumok közül *L. Bianchi* docens (Pozsony) a magyarországi állapotoknak az osztrák tartományokhoz képest a XIX. század első felében megmutató elmaradottságát a kereskedelmi és váltójog területén mutatta be mind a törvényalkotás, mind a tudomány, mind pedig az egyetemi és jogakadémiai oktatás vonatkozásában. *Vargyai Gyula* adjunktus (Pécs) korreferátuma a magyar közjog tanításának reformkori történetéhez szolgáltatott érdekes adalékokat. *E. Bidodovský* (Kassa) az eperjesi kollégium felső évfolyamain 1848 előtt folytatott jogi oktatásról, *L. Hubenak* kandidátus (Pozsony) pedig a pozsonyi jogakadémianak a magyarországi jogászképzésben betöltött szerepéről adott beható elemzést. *G. Buchda* professor (Jena) a jénai jogi kar történetével foglalkozó előadásában egyrészt Magyarországot és a jénai egyetem tudományos és oktatási kapcsolatait tárta fel a XVI. század közepétől a XIX. század végéig, másrészt pedig rámutatott a kar tanárainak kimagasló szerepére a különféle bírósági fórumok ítélkező tevékenységében, végül a jelentősebb

jénai jogtanárok, köztük a fiatal Feuerbach oktatói és tudományos tevékenységét méltatta. *A. Marinović* professzor (Dubrovnik) a jogtudomány és a jogi oktatás történetéről a mai Horvátország területére kiterjedően adott igen széles körű, részletes ismertetést a XIII. századtól 1848-ig. *Degré Alajos* kandidátus (Zalaegerszeg) a magyarországi ügyvédi vizsgák XVIII. században kialakult rendszerét s e vizsgáknak a jogi oktatásra gyakorolt befolyását boncolgatta.

Ugyancsak a harmadik ülésen került napirendre *Fr. Bokes* (Pozsony), továbbá *J. V. Ormish* (Pozsony) előadása. Az előbbi a szlovák nemzeti mozgalom erősödése és a jogi stúdiumok fejlődése közötti szoros kapcsolatot vizsgálta az 1830-as évektől az első világháborúig, az utóbbi pedig *Pavel Seniczky* (Paulus Seniczensis) szlovák jogász 1836-ban megjelent munkájának a polgári átalakulást célzó javaslataival foglalkozott.

A tanácskozások mindhárom napján élénk, termékeny vita alakult ki, amelynek során többek között felszólalt *St. Luby* akadémikus (Pozsony), *D. Stojčević* (Belgrád), *V. Proházka* (Prága), *W. Trusen* professzor (Würzburg) és még sokan mások.

A konferencia lefolyását és sokoldalú tudományos eredményeit az ott résztvevő jogtörténészek, történészek egyértelműen pozitíven értékelték. A találkozó valóban kiemelkedő esemény volt számos szocialista ország jogtörténészei és történészei közötti termékeny együttműködés elmélyítése terén, s a keleti és nyugati szakemberek a világnézeti különbségek ellenére is megtalálták a közös nyelvet a kutatási eredmények kölcsönös értékelésében, a tudományág fejlesztésében, még akkor is, ha nem sikerült minden kérdésben teljesen azonos álláspontra jutni.

Kovács Kálmán

III. BÉLA ÉS FELESÉGE SÍRJÁNAK FELNYITÁSÁRÓL

1967. január 30-án megkezdődtek III. Béla és felesége sírjának felnyitási munkálatai. Mint ismeretes, a király és felesége, Anna sírját először 1848 decemberében találták meg Székesfehérvárott az egykori Szent István bazilika területén (az ásatásokat akkor Erdy János vezette). A királyi pár csontjai ekkor a Nemzeti Múzeumba kerültek, majd 1862-ben a budai koronázó (Mátyás) templomban temették el őket. 1883–1897 között a csontokat Török Aurél, az Antropológiai Intézet igazgatója tanulmányozta, majd 1898-ban ismét eltemették a csontokat a megmaradt királyi ékszerekkel együtt.

Az újbóli felnyitásra azért került sor, mert a szakemberek elképzelhetőnek tartották, hogy a maradványok az elmúlt hetven esztendő folytán tönkrementek, vagy a háborúk alatt illetéktelenek akár fel is bonthatták a sírokat.

A sírt változatlan állapotban találták. A maradványokon a legmodernebb kutatási módszerekkel végeztek vizsgálatokat. Az antropológiai, paleopathológiai, a radiológiai és vércsoportvizsgálatok egybehangzóan megerősítették a már több mint száz évvel kialakított véleményt: a sír valóban III. Béla és első felesége, Antiochiai Anna maradványait rejtí magában. A kutatás eddigi eredményeiről sajtótájékoztató keretében számoltak be: *Fülep Ferenc*, a Nemzeti Múzeum főigazgatója, *Tóth Tibor* kandidátus, a Természettudományi Múzeum Embertani Tárának vezetője, és *Regöly-Mérei Gyula* orvostörténész, kandidátus.

G. F.

BESZÁMOLÓ MARKÓ ÁRPÁD „KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI MUNKÁLATAI TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓJA ALATT 1850–1851-BEN” CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJÁRÓL

A magyar történetírás már megrajzolta Kossuth Lajosnak, a magyar szabadságharc legkiemelkedőbb vezérének sokszínű alakját, de portréjáról egy fontos színárnyalat — legalábbis emigrációs időszakát illetően — még hiányzik: a katonai szakemberé. Disszertációjában a szerző arra vállalkozik, hogy ezt a hiányt pótolja és bemutassa Kossuthnak katonai tudása bővítésére tett erőfeszítéseit, ismertesse katonai elgondolásait.

Kossuth Lajos törökországi emigrációja idején kezdett intenzíven foglalkozni hadtudományi kérdésekkel. Abban bízott, hogy belátható időn belül a magyar nép ismét fegyvert ragadhat a Habsburgok ellen, s ő e küzdelemnek nemcsak államfője, hanem hadvezére is lesz. A szabadságharc keserű tapasztalatai Kossuthot arra sarkallták, hogy elsajátítsa a hadvezetés és a hadművészet legfontosabb elemeit, hogy magát legalább elméletileg kiképezze. Nagy szorgalommal és kitartással tanulmányozta a kezeihez jutott katonai tárgyú könyveket s konzultált a környezetében élő képzett katonákkal, így

pl. Bulharyn György lengyel tábornokkal. Tanulmányainak eredményeit rövidebb lélegzetű dolgozatokban foglalta össze, amelyek hátrahagyott iratai között fennmaradtak.

Kossuth később is élénken érdeklődött a katonai kérlések iránt, sok szakkönyvet gyűjtött össze, noha emigrációja későbbi szakaszában katonai tárgyú írásokat nem készített. Könyvtárának 1894-ben készült jegyzékében, amelyet Torinóban állítottak össze a könyvtárnak a magyar állam tulajdonába való átvételkor, 2720 könyv között 130 katonai tudományos munka szerepelt. E kötetek a kor hadtudományi irodalmának jelentős darabjai; közöttük Clausewitznek, a katonai tudományok klasszikusának 29 könyve található. A szerző a jegyzék segítségével megkísérelte megállapítani, melyek voltak azok a munkák, amelyeket Kossuth 1850—51-ben Kiutahiában használhatott. Bár teljes bizonyossággal ezt nem tudta felderíteni, három kötetet mégis kiemel, amelyekben az aláhuzások és széljegyzetek Kossuth megkülönböztetett érdeklődéséről tanúskodnak. Ezek Clausewitznek „Der Feldzug von 1796 in Italien” c. munkája (Berlin, 1838), Thiebautnak a vezérkar szervezetével és feladatával foglalkozó Manuel Général des Etats-Majors c. műve és gróf Bismarck württembergi lovasezredesnek, dandárparancsnoknak a lovasság harcéljárásáról szóló „Tactic de la cavalerie” című francia kiadású (Paris, 1821) tanulmánya. Kossuthnak az emigrációban készített katonai írásai a következő címeket viselik: 1. Hadviselet és csatatan elemei; 2. Hadviselet és csatatan függeléke; 3. Magyar sorgyalogság szolgálati szabályzata; 4. Tábor vezérkari utasítás a táborigazgatóra; 5. Tábor vezérkari szolgálat és idevonatkozó jegyzetek; 6. Progressziók a katonai oktatáshoz; 7. Progressziók a katonai oktatáshoz (egy fejezettel bővebb az előzőnél); 8. Táborigazgató utasítás a táborvezérkarnagynak; 9. Alaputasítás a főtáborvezérkarnagynak; 10. Vezérkari utasítás a táborvezérkarnagynak; 11. Gyalogsági iskola; 12. Vezérkari utasítás a lovassági csatatanból; 13. Táborigazgató, hadtelepek; 14. A kalauzkar. Hadtani fogalmazvány; 15. Utászkar, hadszállítási szolgálat; 16. Hadi bíróságok szervezése; 17. Jegyzetek hadászati kérdésekhez; 18. Lovassági hadulatok, tüzérségi jegyzetek; 19. A térlővegek főbb alkotórészei.

Ezen írások közül a szerző véleménye szerint a legfontosabb és legértékesebb a „Hadviselet és csatatan elemei” c. füzet, amelyben Kossuth egy német szakmunkára támaszkodva fejti ki elképzeléseit a magasabb hadvezetés kérdéseiről. Részletesen ismerteti és elemzi a szerző Kossuth tanulmányának gondolatmenetét, kiemelve értékesebb megállapításait. Kossuth alapforrása egy német katonai szakember, Übel „Kurs der Taktik und der Strategie” c. munkája volt. Teljesen követte Übel tárgyalási módjait, könyvének fejezetekre való bontását, azok címét átvette. Kossuth magáévá tette a német szakértő meghatározásait, elméleti fejtegetéseit, példatárát azonban nem vette át, Gusztáv Adolf és Napóleon háborúi helyett a magyar szabadságharc eseményeit dolgozta fel. Számos részt szöszörrent lefordított, s átmásolta munkájába Übel kitűnő, jól áttekinthető helyzetvázlatait is.

A szerző a továbbiakban választ keres arra a kérdésre, hogy Kossuth alkalmas lett volna-e az államfő és fővezér hatáskörének együttes ellátására. Egy svájci hadtörténész, Wilhelm Rüstow következőképpen jellemzi 1848—49-es tevékenysége alapján Kossuthot: „Minél pártatlanabban és alaposabban követi az ember e nagy mozgalomirányító működését, kénytelen elismerni, hogy katonai tekintetben is távolabb látott Kossuth a legjobb magyar tábornokoknál. Ha nem is volt bátorsága harctéren, ha egyáltalában nem ismerte a katonai szolgálat részleteit. . . nagy katonai áttekinthetősége volt, s ez csak az utolsó időben, a kétségbeesés idejében zavarodott meg.” Kossuth valóban nem volt katona, katonai gondolkodásában is megfigyelhető bizonyos kettősség: felismerte, hogy a hadrakelt sereget tudományos alapelvek szerint kell megszervezni, kiképezni és vezetni, ugyanakkor ő a katonai hivatást nem szerette. Nemegyszer hangsúlyozta: „a soldatescai negéd, katonai kaszt” szelleme tele van káros jelenségekkel. Egyéniségének néhány vonása károsan befolyásolta volna hadvezéri tevékenységét, így pl. illúziókra hajlamos lévén, lebecsülte az ellenség erejét, ellenállási képességét, túlértékelte a szubjektív tényezőket a harcászaton. Kossuthnak azonban már nem adatott meg, hogy megégszer bebizonyítsa hadvezéri képességeit, tettekrevalóságát, óriási szervezőképességét.

A tanulmányt a szerző okmánytárral egészítette ki, amelyben Kossuth több hadtudományi írását közli.

Lederer Emma opponens méltatta Markó Árpádnak a magyar hadtörténetírásban vitt kiemelkedő szerepét, majd rámutatott arra, hogy az értekezés Kossuth eddigi ismeretlen munkáit széleskörű tudományos megalapozottsággal elemzi. A szerző bebizonyítja, hogy Kossuth komoly kísérletet tett arra, hogy az emigráció első időszakában, amikor még bízott a forradalom és szabadságharc megismétlődésében, hadtudományi képzettséget szerezzen, elkerülendő azokat a hibákat, melyek részben ennek hiányában 1848—

49-ben bekövetkeztek. A jelölt úgy látja, hogy — tisztán az általános hadászat szempontjai alapján vizsgálva — Kossuth terve az államfő és fővezér személyének egyesítésére a XIX. század második felében már nem célravezető. Lederer Emma opponens azonban hangsúlyozta, hogy forradalmi háború körülményei közepette a kossuthi elgondolás egyáltalán nem helytelen. A továbbiakban a jelölt által ismertetett és részben közzétett Kossuth-tanulmányok történeti értékét méltatta. Rámutatott arra, hogy Kossuth milyen hatalmas energiával, tudományos alapossggal törekedett a hadművészet részletekérdéseiben is jártasságot szerezni. Értékelte azt a tevékenységet, melyet Kossuth a magyar katonai gyakorlati szabályzat kialakítása érdekében folytatott.

Az opponens Markó Árpád munkáját jelentőségénél és tudományos értékénél fogva elfogadásra ajánlotta.

Elekes Lajos opponens Markó Árpád több évtizedes hadtörténetírói munkásságának méltatása után rámutatott arra, hogy a disszertáció Kossuth működésének eddig újszólván ismeretlen oldalát világítja meg: katonai felkészültségének gondos kutató és rendszerező munkával való elmélyítésére irányuló törekvését. A szerző a Kossuth-hagyaték idevágó darabjait szakszerűen elemzi, ismerteti, s a legfontosabbakat publikálja is. Az opponens szerint az értekezés túl azon, hogy új színekkel gazdagítja Kossuthról alkotott képünket, hadtörténetünk egyik fontos részét, a hadművészet és a katonai nyelv fejlődésének érdekes vonatkozásait világítja meg. A téma és a közölt anyag fontossága szükségessé teszi az értekezés kinyomtatását. A továbbiakban Elekes Lajos néhány megjegyzést tett, illetve módosítást javasolt. Elsősorban a „fegyelem” és a „lelkesevés” helyenként egymással való szembeállításának kérdésességét hangsúlyozta, tekintve, hogy a cél iránti odaadás, mint morális hajtóerő, a forradalmi lendülettel vívott háborúk egyik alapvető tényezője. Javasolta, hogy a polgári megbizottaknak az 1848—49-es hadműveletekben vitt szerepét némileg árnyaltabb előadásban kellene bemutatni. Végezetül ismételen elfogadásra ajánlotta az értekezést.

Borus József opponens bevezetőben rámutatott arra a különbségre, amely Kossuth és Dembinski törökországi írói tevékenységében megmutatkozott. Dembinski kizárólag a múlt felé fordult. Kossuth viszont elsősorban a jövőre akart felkészülni. Ennek bemutatásával az értekezés fontos szempontokkal gazdagítja történeti irodalmunk eddigi Kossuth-képét, ugyanakkor értékes hozzájárulás a magyar hadtudomány szinte ismeretlen történetéhez is.

Az opponens bővebben foglalkozott az értekezés által felvetett néhány problémával. Az államfő és hadseregfőparancsnok személye egyesítésének kérdésében szükségesnek látszik a politikai és katonai vezetés viszonyának elvi tisztázása. A másik kérdés az, hogy a szerző Rózsa Sándor csapatára vonatkoztatja Kossuth egyes szabad lovasokat illető megállapításait, melyek valójában Mesterházi István ezredes kunsági, hevesi lovas nemzetőreire utalnak. A disszertációban többször szó esik Kossuthnak a hadsereg és a katonai szellem iránti ellenszenvéről. Opponens véleménye szerint itt az 1848—1849-es negatív jelenségek, Görgey, részben Bem és Perczel politikai vezetést el nem ismerő, néha azzal szembeforduló magatartásának megítéléséről van szó. Kossuth helyesen megkövetelte emigrációban írt munkáiban a politikai vezetés elsődlegességének elismerését. Ez az értelme a „polgári szellem”-nek a hadseregbe való alkalmazása gondolatának; a szabadságharcot szolgáló katonai szellemet megbecsülte, jelentőségét hangsúlyozta.

Befejezésül Borus József megállapította, hogy e néhány, inkább a szabadság szempontjából tett megjegyzés nem csökkenti a disszertáció jelentőségét. Az értekezés olyan alkotás, mely betetőzése Markó Árpád immár 4 évtizedes történetírói tevékenységének; jelentős továbblépés történeti pályáján. Javasolta a Bíráló Bizottságnak, hogy Markó Árpád értékes disszertációját fogadja el.

Markó Árpád válaszában köszönetet mondott opponenseinek a történetírói munkásságát illető méltatásaikért s az értekezésről mondott körültekintő bírálatukért. Ezután válaszolt Lederer Emma opponens azon tételére, hogy a forradalmi hadviselés közepette nem helytelen az államfő és a fővezér hatalmának egy kézben történő egyesítése. Markó Árpád bizonyos történeti analógiákra hivatkozva arra az álláspontra helyezkedett, hogy rendezetlen belpolitikai viszonyok esetén a két funkció egyesítése nem célszerű, mivel okvetlenül az egyik feladatokról elégtelen ellátását eredményezi. Elekes Lajosnak adott válaszában hangsúlyozta, hogy szabadságharcok idején valóban fokozott szükség van lelkesedő katonaságra, de rendszeres hadműveletek végrehajtásához — mint más példák mutatják — a képzettség, fegyelem és kitarás a követelmény. A hadviselés legfontosabb kelléke a fegyelem, a jó értelemben vett katonai szellem — mondotta —, és ezt egészíti ki a lelkesedés is. A forradalmi célokért küzdő sereg forradalmi mozgó ereje véleménye szerint csak akkor érvényesülhet, ha a szembenállók fegyverzete egy színvonalon áll.

Borus József szakszerű bírálatát megköszönve kiemelte, hogy észrevételeit elfogadja s megállapította, hogy a katonai és politikai vezetés egy kézben való összpontosításának problémájával valóban többet kellene foglalkozni.

A Bíráló Bizottság Markó Árpád számára — jelen munkája és eddigi tudományos tevékenysége alapján — a doktori fokozat odaítélését egyhangúan javasolta.

Szász Zoltán — Vida István

BESZÁMOLÓK MAKSAY FERENC ÉS MUCSI FERENC KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Maksay Ferenc „Paraszttság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon” című, 1958-ban már megjelent és 1964-ben megvitatott kandidátusi disszertációjában a XV—XVII. századi agrártörténet egyik központi problémáját teszi vizsgálat tárgyává. Az „allodizációs” fejlődést a magyarországi paraszttság életkörülményeire gyakorolt hatásában mutatja be, azt ábrázolja, hogy a földesúri majorkodtatás terjedésével hogyan alakult a paraszttság úrbéres földjéhez való viszonya, vagyoni helyzete és árutermelése, hogy milyen új munkalehetőségei születtek. Nagy figyelmet szentel a paraszti termelést alapvetően érintő háborus pusztításoknak. A magyarországi fejlődést az európaival összefüggésben tárgyalja, elsősorban a miennkel sok közös vonást mutató cseh—morva—sziléziai—lengyel—porosz—balti országok viszonyai között keres párhuzamokat.

Maksay vizsgálatai területileg a Habsburg-kézen maradt, elsősorban a végvárvidék mögötti viszonylag védett országrészre terjednek ki. Erre a területre — írja — az jellemző, hogy a földesúri majorgazdálkodás itt vette a legnagyobb lendületet, míg a Felső Tiszavidéken és a keleti Felvidéken inkább a paraszti árutermelés figyelhető meg.

Ahogy az „Elba két partja” agrárstruktúrájának egymástól eltérő vonásai csak a XVI. század során bontakoztak ki, úgy az ennek megfelelő alakulás nálunk sem következett be a XVI. század előtt. A XV. századi nemesi áruértékesítés még nem volt nagyméretű, alig támaszkodott a kis majorságok saját termelvényeire. A földesúri járadékok között ekkor a termény- és pénzszolgáltatás jelentős. Csak a századforduló táján mutatkozik a földesurak körében némi törekvés az árutermelésre.

A robotmunka erőteljesebb igénybevételére és az allodialis földek gyarapítására az 1514-es törvények nyújtottak jogi alapot a költözési tilalommal és az úr korlátlan földtulajdonjogának leszögezésével. Az 1526-os katasztrófa a hadiállapot állandósításával növelte a háborus terheket, emellett pedig háborus konjunktúrát teremtett. Ezek a tényezők késztették a földesurakat arra, hogy — most először számottevően — az úrbéri járadék fölöslegén túl vásárolt és saját termelési árukat is igyekezzenek piacra vinni. Ennek következményeként sietve kezdik gyarapítani a saját üzemben való termelés műhelyeit, a majorságokat és az urasági földeket.

Az új-jellegű gazdálkodás kezdeményezői a vezető méltóságok, elsősorban az ország nyugati részén, állapítja meg Maksay. Egyre több uradalom gazdasági vezetése alakult át, anélkül azonban, hogy inkább sokágú, mintsem intenzív és főleg belső szükségletek fedezésére törekvő gazdálkodásuk megváltozott volna. Csak a felesleget szánták piacra. A kisebb nemeseket családi birtokaik ijesztő zsugorodása hajtotta a nagyurak példájának követésére.

Régi típusú uradalmak — pénz- és terményjáradékszedés a jellemzőjük — elsősorban a király, a királyi városok, kisebb egyházi birtokosok kezén és a hódoltságához közel eső részeken maradtak.

Az „allodizáció” hatását a majorkodó földesurak úrbéres kötöttségében élő parasztlakók sok szempontból érezték meg. E hatás vizsgálata során a disszertáció megállapítja, hogy a parasztlakók telkükhöz-házukhoz való joga bizonytalanná vált. Erőszakos kitelepítésre ugyan ritkán került sor, de részleges telekfoglalásra, irtás és szőlő kibecslésére, pusztán maradt telkek használatba vételére annál gyakrabban. Az ország paraszti telkeinek 1—5%-a, egyes területeken sokkal nagyobb hányada került földesúri kézbe.

Ezzel párhuzamosan viszont megnőtt a bérmunka-kereslet, ami az önálló termelésből kiszorult parasztlakók számára új életlehetőségeket teremtett. A bérmunka növelésének azonban gátját szabta a pénzhiány, a robot törvényadta, „olcsó” lehetőségeit egyre inkább igénybe vették. A bérmunka és a robot alkalmazásának mértéke így az allodialis gazdálkodást folytató birtokok területén egy ideig egyformán emelkedett.

A gazdasági struktúra fokozatos átalakulásának következménye a költözési tilalom 1556-os relatív feloldása is.

Végül a majorkodás terjedésének a paraszti rétegződésre gyakorolt hatását vizsgálja a szerző. Megállapítja, hogy a zselléresedést átmenetileg gátolta a bérgazdálkodó majorságok cselédigénye, a földkiszajátító, robotoltató birtokokon viszont éppen az ellenkező tendencia érvényesül. A majorkodástól elzárkózó uradalmakban a fenti tényezők hatása természetesen nem figyelhető meg.

A földesúri gazdálkodást átalakító momentumok a parasztságot is fokozott termelésre készítették. Ártermelő tevékenységüket azonban a konkurrens nemesség, ahol csak lehetett, gátolta. Ennek ellenére nagymennyiségű terményt és állatot vittek piacra. Az ilyen úton meggazdagodó jobbágyok az egyéni és kollektív kedvezmények egész sorát tudták megszerezni.

Maksay Ferenc megállapítja, hogy ebben az időszakban, tehát a XVI. század első felében, a magyarországi paraszttársadalom fejlődése még nem indult meg határozottan a kontinens keleti felére jellemző robotoltató gazdálkodás útján. Ezt jól mutatja a jobbágyrendszeren rést ütő szabadosi kiváltságok, nemesi armálisok, mezővárosi privilégiumok nagy száma, ugyanígy az ezeket az engedményeket elnyerni kívánó szervezkedések, mozgalmak. Ugyanezt tükrözi a majorkodó birtokok jelentős részein fizetésből élő béresek, napszámok, másfelől a telken ülő, inkább pénzzel-terménnyel adózó önálló paraszti egzisztenciák tömege.

Az 1570-es évektől a majorgazdálkodás fejlődésében új szakaszt határoz meg Maksay. Kialakulásának okát az európai gazdaság egensúlyának megbomlásában, az erős pénzérték-csökkenésben látja. A majorságtartóknak a költséges bérgazdálkodásról egyre inkább át kellett térniük a robotoltatásra. Változatlanul folytak a földfoglalások, ezzel azonban most már egyértelműen a zselléresedés járt együtt.

Bár a nemesi gazdálkodás ebben a korban sem alakult még át jellegzetesen árutermelővé, alig akadt mégis olyan parasztagazdaság az országban, melyet a földkiszajátítás vagy a majorsági robot növelése közvetlenül is ne érintett volna súlyosan. Még leginkább a királyi és városi birtokok jobbágyai maradhattak a régi viszonyok között, ott a robot helyett a pénzkövetelések fokozódtak.

A XVI. század utolsó harmadában nagy léptekkel haladt előre a robotoltató gazdálkodás. Ezt azonban a század végének háborus pusztításai visszavetették, a nyomokban beállt munkaerőhiány ugyanígy újra az önálló paraszti gazdaságoknak kedvezett. A paraszti árutermelést is érzékenyen érintette a pusztulás, csak a legéletrevalóbbaknak sikerült az új lehetőségek kihasználásával magasabbra emelkedniük.

Vizsgálatait lezárva Maksay Ferenc megállapítja, hogy a XVI—XVII. század fordulójának eseményei ellentétes hatást gyakoroltak a XVI. század magyarországi agrárstruktúrájának alakulására. Az úrbéres föld területe némileg nőtt, illetve az allodiális tulajdon szűkül, ugyanakkor a fizetett munkaerővel való gazdálkodás időszaka nem tért vissza, az örökös jobbágyág sorsa várt az egész ország parasztságára.

Szabó István ny. egyetemi tanár opponensi véleményében megállapította, hogy Maksay vitára került dolgozatában összefoglalta a témaköréhez tartozó 1930 óta kibontakozó kutatások eredményeit, mégis elsősorban saját vizsgálataira kellett támaszkodnia, mivel az eddigi kérdésfeltevéstől eltérően, „arccal az üzem felé” folytatta kutatásait.

Az opponens indokolatlannak találta a majorsági gazdálkodás fejlődésében az 1570-es periódushatár felvételét, szerinte helyesebb lett volna az első periódust a tizenöt éves háborúig vinni, ez egyébként Maksay adataiból is következnek.

Nem látja igazolhatónak azt a megállapítást, miszerint a XV—XVI. századok fordulója előtt a terményszolgáltatás foglalta volna el a döntő helyet az úrbéres terhek között: többnyire a pénzzolgáltatás volt elsődleges.

Az ország nyugati és tiszavidéki részei között a földesúri, illetve paraszti árutermelés elterjedtsége tekintetében megfigyelt különbséget az opponens helyesli, de felfelhívta a figyelmet arra, hogy a parasztság a nyugati részekben is részt vett az árutermelésben, másrészt a keleti országrészekben is felnyomult az urasági árutermelés.

Egyetért a szerzőnek a földfoglalás eredményeit bemutató mértéktartó fogalmazásával, mivel a majorsági gazdálkodás — a termelés szűkös kereteinek megfelelően — „döntő” szerkezeti változást nem idézett elő az agrártársadalomban, nem semmisítette meg a paraszti társadalom, a parasztság eddigi szerkezetét. A „Bauernlegen” fogalmát viszont szerinte Maksay túlságosan tágan értelmezi. Éles különbséget kell tenni a földnek allodiális termelés növelése céljából történő elvétele és azok között az esetek között, amikor azt az osztó nemesi családtagok használják fel, esetleg törölkötől menekült nemesnek adják, főleg pedig, ha új jobbágy kezére kerül a telek. Különb-

seget kell tenni abban a tekintetben is, hogy önként vagy erőszakra hagyta-e el a jobbágy az úrbéres földet.

Ellentmondásosnak látja a nemességnek a jobbágyi költözési szabadsághoz való viszonyáról a szerző által adott képet. Egyetért azzal, hogy a robot megnövekedett jelentősége a költözési szabadság ellenségévé tette a földesurakat, nem látja viszont igazolhatónak a szerző fejtegetését az 1556-os idevonatkozó törvények értelmezésére. Rámutatott arra, hogy az egykorúak a költözési szabadság kérdésében nem az allodizáló és nem allodizáló, hanem a nagy- és kisbirtokosok között látták az ellentétet. Különösen kitűnik ez az 1546. évi országgyűlésen elfogadott törvények szövegéből, amelyben a rendek kifejezetten leszögezik, hogy a szabadságot törvényben is megadják, a hatalmasok teljesen megfosztanak őket jobbágyaiktól. Valószínűtlen, hogy egy évtized múlva már szívesen vették, ha jobbágyaik elköltöztek tőlük.

A szerzőnek a parasztság differenciálódásáról adott képével az opponens egyetért, az arányok megrajzolását azonban túlzottnak látja. Szerinte téves a szerző kiindulása, az tudniillik, hogy a század elejére még az egész-, de legalább a féltelkes jobbágyok túlsúlya lett volna jellemző, a zsellérek száma pedig még elhanyagolható. A helyenként igen különböző telekarány ugyanis ebben a korszakban országos összegezésben elég pontosan a féltelkes körül járt, a zsellérek pedig körülbelül 20—30%-át jelentették a telkesjobbágyok számának. A szerzőnek a század eleje viszonyairól kialakított téves képéből következik, hogy előadásában a differenciálódás arányai a század során a kelleténél nagyobbra nőnek. Jogosnak tartotta viszont a paraszti áruterelés múltjának hangsúlyozását és azt a megállapítást, ami szerint a paraszti áruterelés kifejlődése együtt jelentkezett a servitiumok nagymérvű pénzbeli átváltódásával a XV—XVI. századok fordulóján. A majorsági gazdálkodás paraszti áruterelésre gyakorolt hatásának a rajzát vázlatosnak tartja.

Szabó István végül rámutatott a disszertáció témájának kutatásában a módszer továbbfejlesztésének lehetőségeire. Szerinte a majorsági gazdálkodás fejlődésének rendkívüli bonyolultsága, az allodizáló uradalomtól a járadékszedésre koncentrált uradalomig terjedő birtok-típusok közötti eltérések, az allodizáció és a földigény méretei, a paraszti differenciálódás biztonságosabban lennének megfoghatók, ha a kutató illusztratív jellegű adatok felsorolása helyett statisztikai értéket jelentő számok nyeresére törekednék. Ehhez azonban dikák és urbáriumok mellett igen nagymértékben fel kellene használni a földesúri számadásokat. Azokkal az is felmérhető lenne, hogy milyen kimagasló szerepet játszottak a magyarországi allodizáció első szakaszában a kisebb királyi haszonvételek, milyen méretű volt a földesúri áruterelés, és az uralági üzemek terméseredményei hogyan viszonyultak a parasztságéihoz. Statisztikai értéket jelentő számok kialakításakor — Maksay adatai alapján — kiderül, hogy a XVI. század közepe, tehát a — szerző szerint — „lázás” majorságépítés korában a mezőgazdasági termelésnek legfeljebb csak 5—8%-át nyújtották a majorsági üzemek, a többi a paraszti gazdaságokból származott, Ennek a futólagos, továbbfejleszthető számításnak az alapján az opponens az allodizáció társadalmi és gazdasági hatásainak ábrázolásában a mértéktartás szükségességére hívta fel a figyelmet, így megmarad a lehetősége annak, hogy a XVIII. században az allodizációs gazdálkodásnak valóban „lázás” lendületéről lehessen beszélni.

Befejezésül a jelölt eddigi tudományos érdemeinek hangsúlyozásával a disszertációt elfogadásra javasolta.

Sinkovics István egyetemi tanár előjáróban megállapította, hogy opponensi feladata eltér a szokványostól, mivel a vitára került munkát a tudománytörténeti keretében kell néznie. A dolgozat az egyetemi tankönyvhöz előtanulmányként készült — mondotta a munka jellegéről szólva —, de mivel az eredeti műfaj keretein túllépett, a szerkesztőség önállóan is megjelentette. Bizonyos fokok mégis érezhető rajta az előtanulmány-jelleg: egyes kérdéseket csak röviden érint és egyes esetekben a bizonyító anyag felsorakoztatása nélkül tesz általánosító megállapításokat.

Még a munka jellegéből következő kötöttségek figyelembe vétele mellett is kevésnek tartja az opponens a paraszti ellenállásról írottakat. A szerző álláspontja szerint a század folyamán a parasztság közös harcának nyílt formái sikertelenségre voltak kárhóztatva. Egyetlen mondatban utal a hódoltság közelében fellángolt felkelésekre. Az opponens szerint a paraszti ellenállás jelentősége nagyobb volt annál, mint ahogyan a disszertáció láttatja.

Maksay munkájának Sinkovics István szerint nem lehetett feladata a paraszti ellenállás részletes bemutatása. A földesúri követelések, a jobbágytság helyzetének alakulása azonban véleménye szerint nem ábrázolhatók a maguk teljességében a parasztság védekezésének bevonása nélkül. A parasztság ellenállása bizonyos mértékig az „örö-

kös jobbágyság” rendszerének ellensúlyául szolgált. A paraszti védekezés hatása több esetben közvetlenül is lemérhető. Így utalt az opponens a kanizsai uradalomban kialakult helyzetre, ahol a jobbágyság panaszai nyomán a földesúri utasítás a szolgáltatásokat bizonyos korlátok közé szorította.

Sinkovics professzor nagyon lényegesnek tartotta volna az 1571–72-es szlavóniai parasztfelkelés bevonását, amelynek okai, kitérése a parasztság helyzetének megvilágításához is beesés támpontot adnak.

Azt vizsgálva, hogy a tanulmány mi újat hozott, az opponens a gazdag anyagot, a kutatók előtt ismeretlen források feltárását emelte ki. Újnak látja azt, amit a bérmunkáról, a cselédnépek, alkalmi munkások felhasználásáról, munkaviszonyáról, társadalmi helyzetéről írt. Új az is, hogy felismerte a robotoltató gazdaság térrnyerését a XVI. század második felében. A munka érdeme a jelenségek sokféleségének ábrázolására való törekvés.

Sinkovics István helyeselte azt a megállapítást, amely szerint a XVI. századi árutertermelésben két irányzat harcol egymással, és hogy e küzdelem a század végéig nem zárult le. Hiányzik azonban a földesúri és paraszti árutertermelés ellentétének bemutatása, bár Maksay erre is felhígyelt, amikor munkája végén a robotoltató gazdaság egyeduralmának ellensúlyát nemcsak a majorsági gazdaságok béreseiben és napszámosaiban látja, hanem a szabadosi kiváltságokban, a nemesi ármálisokban, a mezővárosokban is. A fejlődés főirányát az opponens szerint helyesen állapította meg a szerző az „örökös jobbágyság” megerősödésében, azzal viszont nem tudott egyetérteni, hogy a robotoltató gazdasági forma képviselte a polgáriásuláshoz vezető utat; a feudalizmusból való kibontakozást a paraszti árutertermelés, a parasztság polgáriásulása és a városi polgárság megerősödése jelentette volna.

A munka fejezeteinek rövid áttekintése alapján állapította meg az opponens, hogy az 1570-es korszakhatár felvétele nem indokolt. Ez a drinápolyi béke és a speyeri egyezmény miatt a politikai történetben fontos határkő, de nem alkalmazható az agrár-történetre. Igazat adott a jelöltnél abban, hogy a század közepén a majorsági gazdaságok munkaszervezetében a robot aránya megnőtt. Az viszont szerinte a bérmunka jelentőségének az eltűlése, hogy a bérmunka és a robot a század közepén „közel egyforma” intenzitással növekedett. Azt is vitathatónak tartja, hogy a földjüktől megfosztott parasztek „szabad” munkaerőnek tekinthetők-e, hiszen általában a „zselléresítés”, tehát az figyelhető meg, hogy a földesúr a földfoglalás ellenére is feudális függésben kívánja tartani volt jobbágyságait.

Maksay munkája — fejezte be Sinkovics István — nem csak új eredményeket ad, de ösztönzést is a további kutatásra. Javasolta a disszertáció elfogadását.

Maksay Ferenc válaszában utalt munkája eredeti céljának kettős hatására, azaz a tankönyv magas tudományos igényére és az előtanulmány jellegből következő nehézségekre a téma körülhatárolásában és a szerkesztésben.

Kiemelte a periodizáció kérdését, mivel azt mindkét opponense vita tárgyává tette. Utalt arra, hogy a XVI. század 70-es, 80-as éveit milyen fontos fordulót jelentettek Európa gazdasági életében, szerinte a hazai változások végső okait is csak az európaiakkal összefüggésben lehet megtalálni. A magyarországi fejlődés ugyan valóban sok szempontból törés nélkül haladt át ezeken az éveken, a majorságok munkaszervezetében és a parasztság életviszonyaiban azonban lényeges változás következett be. Pach Zsigmond Pál (Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században c. munkájában) és Sinkovics István joggal figyelmeztetnek a robot mindenkor döntő szerepére; a XVI. században a robot nemcsak abszolút mértékben növekedett az allodiális területek kiterjedésével párhuzamosan, hanem a bérmunkához viszonyítva is, a bérmunka visszaszorult. Másik fontos különbség a század során a parasztság életkörülményeiben következett be. Míg az időszak első felében a földjükről elűzött, idegenbe szakadt parasztek nagy száma figyelhető meg, addig második szakaszában a helyben tartott zsellérek száma nő. Ezen a téren statisztikailag megfogható adatok a jelölt szerint csak a jövő kutatásaitól várhatók.

A jelzett magyarországi változások évtizedeken húzódnak át, nehéz őket egy időponthoz kötni, ez elsősorban külföldi eredmények, analógiák alapján határozható meg. Maksay Ferenc hangsúlyozta: azért nem emelte ki a tizenöt éves háború jelentőségét, mert érzékeltetni akarta azt, hogy itt nem valamilyen helyi háború által kiváltott sajátos hazai jelenségről van szó, hanem olyanról, amely a háború nélkül is kialakult volna. A bérmunka visszaszorításában valóban jelentős szerepet játszhatott mind a háborus konjunktúra gyengülése és a rendi hatalom megerősödése, ahogyan ezt Sinkovics István állította, mind pedig az, amit Pach Zsigmond Pál fejtett ki munkájában: a robotgazdálkodás mindent kiszorító tendenciája. Ezek mellett azonban jelentősek az

Európa többi része gazdasági viszonyaiban beállott változások, azok mintegy külső indítólökést adtak a belső erők előkészítő munkája után amúgyis esedékes átalakulásoknak.

A XVI. század előtti idők paraszti járadékairól adott téves kép, az, hogy a terményjáradékok látta döntőnek, a kutatás természetéből következő okra vezethető vissza — mondta a jelölt. Nem végzett részletes vizsgálatokat a kutatásai alapját képező korszakot megelőző időre. Pach Zsigmond Pál eredményei sem álltak még rendelkezésére.

A paraszti rétegződés XV. század végi állapotával kapcsolatos véleménykülönbségek Maksay szerint félreértésen alapultak. Az egész- és féltelkesek, úrbéresek és zselérek egymáshoz viszonyított arányáról tett megállapításai nem a vizsgált terület egész parasztságára vonatkoznak, csak a falun élő lakosságra, Szabó István eltérő adatai a mezővárosokat is figyelembe veszik.

Ugyancsak Szabó Istvánnak válaszolva mondotta, hogy nem lát lényeges különbséget a parasztság szempontjából abban, hogy nemesi kuria vagy majorság részére vették-e el az úrbéres földet, hasonlóképpen nem tartja az úrbéres- és allodiális föld arányának alakulása szempontjából jelentősnek, hogy erőszakra vagy önként távozott-e a jobbágy telkéről.

Szintén az első opponens ellenvetésére állapította meg a jelölt, hogy az 1556-os jobbágyköltözési törvénnyel kapcsolatban nem fogalmazott elég óvatosan. Szabó István már ismert eredményeihez kívánt még egy tényezőt hozzátenni, a megfogalmazásból azonban úgy tűnik, mintha mindent ezzel az egy szemponttal akart volna magyarázni. A bér munkáltatók véleményének a törvény létrehozásában gyakorolt hatását feltevésszerűen állította.

A paraszti ellenállásnak Sinkovics István által felvetett problémájáról szólva leszögezte, hogy a „sikertelenség” kifejezést csak az ellenállás nyílt formáira vonatkoztatta. Hálás viszont az opponensnek, hogy a paraszti ellenállás többi, a majorgazdálkodásra kiható formáira is felhívta a figyelmet. Ugyanígy azért, hogy az általa vizsgált területtel szomszédos szlavóniai felkelés tanulságaira rámutatott.

Végül foglalkozott a befejező részben foglalt eredményeivel kapcsolatban kialakult vitával. Hangsúlyozta, hogy a XVI. századi agrárstruktúra fejlődési irányának végső értékelésében nem azért tévedett, mert csak a XVI. századi viszonyokat tartotta szem előtt, rámutatott a legutóbbi évekig uralkodó módszertani bizonytalanságra a kelet-európai robotoltatott gazdálkodás megközelítésében. A dolgozatban azonban több helyen foglalkozott a parasztpolgári réteg jelentőségével, amely a XVI. században nagyméretű árutermelésével, a következőben pedig fegyveres harcaival vált valóságosan is a feudalizmusból való kibontakozás fontos tényezőjévé — fejezte be választát a jelölt.

Ezután Pach Zsigmond Pál, a bizottság elnöke szólt hozzá a vita néhány kérdéséhez. Hangsúlyozta, hogy a földfoglalás céljait és fajtáit illetően valóban disztingválni kell; jelentősnek látja azonban — nem utolsósorban a jelölt eredményei alapján — a majorkodás célját szolgáló földfoglalás XVI. századi mértékét. Utalt arra, hogy országos törvények (például az 1563. LXX. t. c.) is foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

A majorságépítés és majorságfejlesztés fő periódusainak kérdését illetően arra hívta fel a figyelmet, hogy a XVI. század végén bekövetkezett ideiglenes megtorpanás után a XVII. század első felében a majorsági gazdálkodás olyan fellendülésével találkozunk, amelyet számításba kell vennünk.

Igen érdekesnek és meggyőzőnek találta Sinkovics professzor fejtegetését a paraszti ellenállásnak a gazdasági utasításokban tükröződő hatásáról. Majd a robotmunka és a fizetett munka arányát vizsgálva az urbáriumok alapján megállapította, hogy az utóbbi a XVI. században sem játszhatott az előbbivel egyenlő mértékű szerepet.

Végül helyeselve Maksay törekvését, amellyel a magyarországi fejlődést a szomszédos közép- és kelet-európai országok agrárfejlődésével szoros összefüggésben ábrázolja, rámutatott, hogy a lengyel gazdaságtörténetírás a gazdasági regressziót, amelyet többségében az eluralkodott robotgazdálkodás negatív hatásának tulajdonít, általában véve a XVII—XVIII. századra teszi.

A bírálóbizottság a disszertációt egyhanguan elfogadta és javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Maksay Ferencnek ítélje oda a kandidátusi fokozatot.

Péter Katalin

Mucsi Ferenc „A magyarországi munkásmozgalom az 1905—1906. évi politikai válság időszakában” c. kandidátusi disszertációja a hazai munkásmozgalomnak az ország demokratizálásáért vívott harcát, harci módszereit elemzi.

Amikor 30 évi kormányzás után megbukott a Szabadelvű Párt, a győztes ellenzéki koalíció létrehozása érdekében a koalíció balszárnya, „nemzeti törekvéseinek érvényesítése végett”, háttérbe szorította egyes demokratikus követeléseit. A tézisek rámutatnak, hogy a kialakuló nacionalista blokk akadályává vált a demokratikus követelések megvalósításának, s azzal fenyegetett, hogy céljának elérése, a dualizmus magyar „nemzeti” szempontokat jobban respektáló átférmálása után a néptömegek törekvéseinek még a fennálló rendszernél is erősebb akadályává válik. A dinasztia és a birodalom összerdekei nem engedték meg a győztes koalíció kormányalakítását mindaddig, míg le nem mond katonai követeléseiről. 1905 nyarán a király parlamenten kívüli kormányt nevezett ki, mely a rendkívül népszerű általános választói jog eszméjének felhasználásával demokratikus követelést szegezett szembe a „nemzeti” követelésekkel, hogy így követeléseinek feladására bírja a koalíciót. Ez utóbbi válaszul az inparlamentáris Fejérváry-kormány rendelkezéseinek bojkottját hirdette meg.

A magyarországi SzDP a demokratikus átalakulás útját — részint dogmatikus elméleti megfontolások, részint gyakorlati opportunizmus eredményeként — nem helyesen támogatta meg. Az átalakulás legfőbb akadályát, a feudális nagybirtokrendszert nem támadta, felszámolását nem követelte, s a nemzetiségi elnyomás ellen a párt alig emelte fel szavát. A dualizmus válságának, a Monarchia jövőjének s a benne élő népek nemzeti törekvéseinek perspektíváit illetően a pártnak nem volt kidolgozott álláspontja. Ugyanakkor a koalíció nacionalista célkitűzéseit a párt helyesen leplezte le, rámutatva arra, hogy célja nem a tényleges függetlenség kivívása, hanem csupán osztályuralma megerősítése Ausztriával szemben s a néptömegek fölött. A párt csak demokratikus, független Magyarország megvalósításáért volt hajlandó harcolni. A párt vezetői azonban a demokrácia feltételeit egyoldaluan az általános választójog megvalósításában jelölték meg s az érte folytatott küzdelemben az uralkodó osztályok egymással szemben álló csoportjainak harcát igyekeztek felhasználni. Korábban a függetlenségi pártot próbálták rászorítani, hogy vállalja az általános választójog programját is. 1905-ben támogatták mindazon függetlenségi képviselőket, akik az általános választójog hívének mondták magukat. Amikor azonban a koalíció demokratikus elemei is lemondtak a demokratikus követelések megvalósításáról, a párt vezetői paktumot kötöttek a Fejérváry-kormány belügyminiszterével, aki a választójog bevezetésére tett ígéretet. Az SzDP vezetői azt remélték, hogy a koalícióra olyan nyomást tudnak gyakorolni, hogy az demokratikus reformok megvalósítására lesz szorítható. Ilyen irányban több ízben is folytat tárgyalások az SzDP és a koalíció egyes vezetői között, ezek azonban a koalíció merev antidemokratikus magatartásán mindig meghiúsultak. Amikor a király megbízottai és a koalíció közötti megbeszélések 1905 végén, 1906 elején sem vezettek eredményre, a korona a „nemzeti ellenállás” erőszakos letörése mellett döntött. A parlament szétkergetése, a vezérlőbizottság feloszlataása nyomán a koalíció meghátrált, s 1906 tavaszán már csupán a teljes leszerelés megfelelő formáját kereste. 1906 elején az SzDP taktikai elképzeléseiben változás állott be. Az abszolutista kormányt tovább támogatva nem várta azt, hogy a koalíció felvegye programjába az általános választójogot. Igyekezett akadályozni, hogy a koalíció és a király között a választójog rovására alku jöjjön létre. A koalíció kormányvállalása a választójog programjának elfogadásával az SzDP e taktikáját látszott igazolni. A párt a tömegmozgalomtól várta e jog biztosítását, de szövetségesként továbbra is a korona ígéretére kívánt támaszkodni. Az ipari munkásság 1905-ös nagyarányú bérmozgalmait, a dunántúli agrárproletárok és parasztnak heves arató- és eszelésstrájkjai nagy szerepet játszottak a politikai válság időszakában. Nem bontakozott ki azonban forradalmi helyzet, nem alakultak ki olyan viszonyok, amelyek között a fennálló rendszert megdönteni lehetett volna.

Az adott helyzetben a demokratikus szabadságjogok megvalósításáért indított harc volt az a mozzanat, amely a társadalmi haladás ügyét a leginkább előmozdíthatta; a demokratizálás egyben a dualizmus felszámolásának s az országban élő nemzetek törekvései számára is kedvezőbb alapot teremthetett. A válság során előkerült másik kérdés, a magyar uralkodó osztályok „nemzeti követelései”, elsősorban a reakciós magyar uralkodó osztályok megerősödését, a demokrácia háttérbeszorítását célozták. E körülmények nem mentik fel az SzDP-t a követett taktika szigorú bírálata alól, melynek eredményeként megállapítható, hogy paktumuk a dinasztia végső eredményében antidemokratikus, militarista célkitűzéseinek támogatása volt. Reálpolitikai szempontból más választás az adott helyzetben nem volt, csak a demokratikus átalakulás programjának erőteljes követelése — de persze nem függetlenül a lehetséges szövetséges célkitűzéseitől. A SzDP vezetőinek el kellett volna határolniuk magukat a dinasztia hatalmi törekvéseitől. Ugyanakkor nem alakíthattak ki egy, a kormánnyal és a koalícióval egyaránt szembenálló taktikát, mert ez a párt teljes elszigeteléséhez vezetett volna.

mivel a munkásmozgalomnak, az SzDP korábbi hibái miatt, nem voltak szövetségesei a parasztság és a nemzetiségi tömegek körében. A paktum súlyával tetézetten is voltak azonban az SzDP taktikájának pozitív vonásai.

Az 1904 elején kialakult, Szabó Ervin vezette ellenzéki csoport föllépett a reformizmus, a politikai alkukötések gyakorlata ellen, s a demokratikus szövetségi politika kialakításának szükségességét hirdette. Az értekezés részletesen kifejti, hogy ez az ellenzék végül is nem alkotóhatott ideológia-politikai és szervezeti tekintetben egységes csoportot, és sikere is korlátozott volt. Tevékenysége azonban a további fejlődés szempontjából jelentőséggel bírt.

Erényi Tibor opponens az értekezés jelentőségét hangsúlyozva kiemelte, hogy a példusan jegyzetelt disszertációt nagy és fontos forrásanyagra támaszkodó, jó történeti érzékkel megírt, alapos, színvonalas és értékes munkának tartja, mely — ha nem is old meg minden kérdést — adatok sokaságát ismerteti meg, gondolatokat ébreszt és néhol vitára is serkent. Az értekezés elkerüli a korábbi szemléleti torzulásból eredő hibákat, és a tényleges történeti helyzetből kiindulva érthetővé teszi az események zajlását, elemzi azokat és több téves elképzelést oszlat el.

Az opponens több megállapítással nem értett egyet, vagy vitathatónak talált. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a koalíció vezéreinek politikája taszította az SzDP-t Kristóffy oldalára. Ennek elemzése során megállapítja, hogy az ország demokratikus átalakításának előtérbe állítása, a koalíció nemzeti törekvéseivel szemben az adott esetben a haladást szolgálta, mivel olyan erőviszonyok alakultak ki, hogy a demokratikus haladás szembekerült a magyar nemzeti törekvésekkel. Ezzel azonban nem lehet egyetérteni, hiszen a magyar nemzeti törekvések nem egy alapvetően progresszív hatalommal szemben vetődtek fel.

A szerző többször megkísérli a szociáldemokrata politika átfogó értékelését. Az adott viszonyok között lényegében helyesnek minősíti a párt taktikai céljait, módszereit és eszközeit, az ezek folyományaként létrejött paktumot azonban nem. Az opponens szerint foglalkozni kellene bővebben azzal a kérdéssel, miért alakult ki olyan helyzet, melyben az SzDP nem fordulhatott szembe a koalícióval és kormánnyal egyaránt. Ki kell emelni, hogy az SzDP a nemzeti kérdéssel nem tudott mit kezdeni. S ha a marxista történetírás korábban túlságosan ki is emelte a nemzeti függetlenség problémáját, ezt az egyoldalúságot nem javíthatjuk ki ellentétes előjelű egyoldalúsággal. Meg kell mondani, hogy az SzDP megkísérelhetette volna a nemzeti és nemzetiségi kérdés jelentőségének tényleges felmérését. E kérdéssel kapcsolatos értetlenség ugyanakkor a korabeli európai szocialista mozgalom egyik jellemző vonása volt.

Az opponens nem értett egyet azzal sem, hogy *egyáltalán* nem alakíthattak volna ki kétfrontos taktikát. Véleménye szerint az adott helyzetben az SzDP-nek önálló politikát képviselő harmadik erőként kellett volna fellépnie. A választójog sorsa nem a paktummal állt vagy bukkott. Ezenkívül a munkáspártnak ki kellett volna állnia a koalíció progresszív követeléseire is, és erről a platformról kellett volna bírálni sovíniszta demagógiáját.

Az értekezés egyik fő érdeme, hogy a maguk bonyolultságában mutatja be az eseményeket. Sikerült része a tanulmánynak Szabó Ervin tevékenységének elemzése; helyes lett volna azonban Szabó és a baloldali szociáldemokraták közötti kapcsolatban rejülő ellentmondások bővebb megvilágítása is. Túlzás azt mondani, hogy az ellenzéki csoport felismerte az ország demokratizálásának két döntő fontosságú feladatát, az agrár- és nemzetiségi kérdés megoldásának szükségességét. Foglalkoztak ugyan mindkét kérdéssel bizonyos mértékben, kiemelték jelentőségüket, de ezen túl nem jutottak. Az a helyzet adódott, hogy akik felismerték a demokratikus feladatok jelentőségét, nem igényelték következetesen a szocialista átalakulást, akik viszont a szocialista célkitűzések valóra váltását sürgették, többnyire megfeledeztek az ehhez vezető út fázisairól. Mucsi az ellenzék sikertelenségének okait többnyire a köreiből mutatkozó elméleti-politikai különbségekre, gyengeségekre vezeti vissza. Be kellett volna mutatni a dolog másik vonatkozását, a Garami-féle politika „erős oldalait”, a párt forradalom-elméletének és szervezeti felépítésének problémáit, valamint, az SzDP-nek az Internacionáléhoz való viszonyát is.

Az opponens ezek után néhány tömörítésre, rövidítésre, egyes fontos megállapítások kiemelésére tett javaslatot. Végezetül leszögezte, hogy az értekezés marxista történetírásunk újabb eredménye, értékes munka, és javasolta, hogy Mucsi Ferencnek a kandidátusi fokozatot ítéljék oda.

Pölöskei Ferenc opponens előljáróban kifejtette, hogy a marxista történetírásunkat sok tekintetben gazdagító disszertációnak több, a munka általános színvonalán is felülemelkedő fejezete van, mint pl. a munkásmozgalom egyre duzzadó árjának bemu-

tatása, a szervezkedés bázisa bővülésének s a harc célkitűzései, módszerei, jellege fejlődésének konkrét rajza. A dolgozat helyesen bírálja a koalíció népellenességét, nacionalizmusát, rámutatva, hogy épp a nacionalizmus volt az összekötőkapocs a koalícióban tömörülő társadalmi rétegek között. Sok új anyagot tartalmaz a SzDP baloldalának rajza is, különösen a baloldali agrárpolitikájának és a SzDP 1905-ös választási taktikájának elemzése. Sok újat mond a független szocialisták útkereséséről, a Mezőfi és Achim vezette paraszti szervezkedésekről is. A szociáldemokrata párt 1905-ös választási taktikájával kapcsolatban vitába szállt a disszertáció egyes helyein kifejtett véleménnyel. A jelölt — mondotta — lényegében elfogadja a baloldali pártvezetőséggel szembeni kritikáját, mind a vezetés módszerei, a föld- és a nemzeti kérdés, mind pedig az 1905-ös taktika vonatkozásában. Ugyanakkor helyesli a SzDP 1905/6-os politikájának taktikáját is. A szerző elismeri, hogy a Fejérváry-kormányral kötött paktum a reformizmus jelentkezésének káros megnyilvánulása volt, azt is bizonyítja, hogy a paktum tartalmazott a haladás ügyét szolgáló mozzanatokot is. Vagy elismerjük a baloldali kritikájának jogosságát, vagy helyesljük az SzDP taktikáját. Nem helyes azt állítani, hogy a SzDP-nak valamelyik reakciós erőhöz kellett csatlakoznia, s ez csak a darabontkormány lehetett. A pártnak az önálló proletárpolitika útját kellett volna választania. A demokratikus és nemzeti követelések összekapcsolása s az önálló irányvonal kialakítása segítette volna az összes haladó erők összefogását már 1905-ben, s gyorsította volna a koalíció bomlását, s így a párt tömegbázisának kiszélesedésére vezetett volna. Azt is meg kell vizsgálni, milyen volt a paktumnak, az együttműködésnek az alapja, tartalma és következményei, mit akart az udvar, a kormány az SzDP-vel való kapcsolattal elérni. Kristóffy elsősorban nem a választójog érdekében, hanem a koalíció sakkbantartása, megpuhítása céljából kereste a kapcsolatot. A párt e szövetséggel — szándékai ellenére — nem a választójog megvalósításához, hanem a koalíció kapitulációjához, hatalomrajutásához járult hozzá. Az együttműködés egyben korlátozta is a párt politikai tevékenységét, mert a demokratikus követeléseket szinte kizárólag a választójog ügyére redukálta, s eleve kizárta, hogy a nemzeti kérdést is napirendre tűzze. A demokratikus és nemzeti követeléseket valójában Bécs állította szembe egymással, ezzel akarta a koalíciót programja feladására kényszeríteni. Hogy ha a SzDP a demokratikus és nemzeti célokért, a nemzetiségek jogaiért egyaránt sikraszáll, s így leplezi le mind a koalíció nacionalizmusát, mind a kormány sötét módszereit, s energiáját nem elvtelen kompromisszumokra fordítja, úgy járult volna igazán hozzá a demokratikus eszmék terjesztéséhez és ezen erők tömörítéséhez. A bécsi taktikát tehát, a demokratikus és nemzeti követelések szembeállítását nem fogadhatjuk el eleve adott objektív helyzetnek.

Végezetül megállapította, hogy Mucsi Ferenc dolgozata jelentős hozzájárulást marxista történetírásunk eredményeihez, a SzDP 1905-ös politikájának értékelése azonban az elmondottak alapján korrekciókra szorul. Mindezek alapján javasolta a kandidátusi cím odaítélését.

Mucsi Ferenc válaszában a disszertáció megírásának nehézségeiről szólva megemlítette, hogy a politikai válság története, a kor agrárhistoriája, a nemzetiségi mozgalmak története mind kidolgozatlan történetírásunkban. Éppen ezért egyes megállapításai — mondotta — nem tekinthetők „véglegesnek”, az értékelések egyrésze csak hipotetikus értékű lehet. A további kutatások az egyes megállapításokat kérdésessé is tehetik. Hangsúlyozta azt is, hogy az értekezés megírásában az általa ismert tények teljes tisztelete vezette. El kell fogadni azonban Pölöskei Ferenc javaslatát, hogy az idézetek számának és terjedelmének csökkentése a munka előnyére válnék. Köszönetet mondott a bírálóknak több fogatékosság felfedéséért, pl. a Szabó Ervin vezette csoport rajzára vonatkozó észrevételekért. Az észrevételek nagyrészt könnyen korrigálható tévedésekre, pontatlanságokra vonatkoznak; átdolgozásnál örömmel hasznosítható valamennyi. Súlyosabb problémát tesznek szövege Pölöskei és Erényi akkor, amikor az *SzDP 1905/6-os taktikáját* érintik. Az opponensek — bár nem egyetlen mértékben és hangsúllyal — lényegében elutasítják ezt az új értékelést, melyet az értekezés a kérdéstről nyújt. Az értékelés azonban nem a SzDP 1905/6-os taktikájának elfogadása, helyeslése. A jelölt hangsúlyozta, hogy a paktum alapján kialakított taktika a dinasztia végső fokozaton antidemokratikus célkitűzéseinek támogatását jelentette. Ugyanakkor a pártnak saját korábbi hibái folytán más lehetősége akkor nem volt, mint hogy a Kristóffy-féle manővert igyekezzen kihasználni a dinasztia törekvéseitől való megfelelő elhatárolódás feltétele mellett. Ez nem azonos azzal, hogy elfogadná a dinasztia célkitűzéseit támogató, annak demokratizmusát eltűző felfogásokat.

S még ezt a taktikát is csak reálpolitikai lehetőségnek lehet elfogadni s a vezetőket az értekezés elmarasztalja, mert célkitűzéseik megvalósításához már korábban is nem kerestek megfelelő szövetségeket.

1905/6 folyamán nem alakult ki forradalmi szituáció. Ebből következik, hogy az SzDP nem léphetett fel olyan követelésekkel és politikával, amilyennel forradalmi válság esetén fellépni kötelessége. Ez persze nem zárja ki, hogy a válság viszonyai közt folytatott taktikáját a legszigorúbb bírálatnak vessük alá. Valamennyien egyetértünk abban, hogy a párt vezetőinek demokratikus szövetségi politikát kellett volna kialakítaniuk. Persze a századelőn nem voltak demokratikus polgári vagy kispolgári pártok, amelyekkel átmeneti szövetséget lehetett volna kötni. A legkevésbé jöhettek számításba a magyar ellenzéki pártok. Arra kellett törekedni, hogy a SzDP gyorsítsa a régi pártok felbomlását, a demokratikus elemek kiválását és megerősödését, és igyekezzék kiépíteni közvetlen befolyását a kispolgárság körében. Az agrárkérdésben a párt vezetői teljes jóhiszeműséggel a marxizmust vélték védelmezni, midőn elutasították a nagybirtok felszámolását, a parasztság földhöz juttatásának fel-felbukkanó követelését s ezzel korlátozták a parasztság irányában mozgási szabadságukat. Azonban még így is lényegesen nagyobb lehetőségek voltak a parasztság szervezésére, s ezt az SzDP nem használta ki. Magyarország ebben az időben soknemzetiségű ország volt. A nem-magyar népek megnyerésére is kísérletet lehetett és kellett volna tenni, legalább a népek teljes egyenjogúságának követelése alapján. A nemzeti kérdés lebecsülése valószínűleg összefügg a szociáldemokrata forradalom-elmélettel, mint erre Erényi Tibor utalt, ez azonban nem menti fel a párt vezetőit a felelősség alól.

A magyar nemzeti törekvések tekintetében bonyolultabb a helyzet. Az SzDP nem helyezkedett szembe a jogos, tehát a tényleges elnyomás ellen fellépő törekvésekkel. A független Magyarországot azonban csak demokratikus formában volt hajlandó elfogadni. Minthogy a polgári jellegű pártok az SzDP-vel szembehelyezkedtek, kézenfekvőnek tűnik, hogy az SzDP maga vegye programjába a jogos nemzeti követeléseket. E követeléseket munkaspárt csak a többi nép önrendelkezési jogának elismerésével összekapcsolhat kísérhette meg. Eddig még a nemzetiségi mozgalmak sem jutottak el. Ha a párt erre kísérletet tett volna, az mind a munkásság mind más társadalmi rétegek soraiban értetlenséget és zavart váltott volna ki, ráadásul a nemzeti törekvések egymást keresztező irányai e politika egészét kérdésessé tették volna. Az internacionalista összetételű és érzelmű hazai munkásság, mely éppen a magyar polgári pártok mindent elborító sovinizmusa elleni küzdelemben harcolta ki politikai önállóságát, a nemzetközi-szféra látta a céljai eléréséhez szükséges reális erőt. S mindig büszkén vállalta a megvetett internacionalizmust. Az SzDP demokratikus nemzeti politikát azért sem követelt, mert az ellenzék is még ezt ígérte. Így tömeget elhódítani nem lehetett. Egyetlen lehetőség maradt: a demokratizálás programja az uralkodó osztályok hatalmi törekvéseit leplező követelések háttérbeszorításával. Akkoriban teljesen elképzelhetetlen volt, hogy bárhol Európában a munkásság „saját” uralkodó osztálya által képviselt érdekekért hirdessen harcot. Ez Magyarországon vagy Lengyelországban (mellyel kapcsolatban Lenin is állást foglalt) a földesúri-dzsentrí pártok támogatásával lett volna egyenlő. Példa erre a Pilsudski-féle PPS, vagy Mezőfi kispolgári demokratikus irányzatának teljes csődje. Nem szabad az egykori pártoktól olyan népfrempolitikát számonkérni, mely később, a fasizmus elleni harc során alakult ki, s egy adott történeti korszak terméke.

Mucsi Ferenc ismételt hangszólta, hogy az általa adott értékelést olyan értelemben nem tartja „véglegesnek”, hogy újabb összefüggések feltárása esetén az ne lenne módosítható. Befejezésül köszönetet mondott opponenseinek, akik értékes észrevételeikkel és bírálataikkal a tárgyalt probléma sok fontos összefüggésére hívták fel figyelmét.

Pölöskei Ferenc a jelölt válaszában egy részével egyet értett, de az SzDP 1905/6-os politikájára és taktikájára vonatkozó részsel nem. Kifejtette, hogy a realitások relációjában a központi helyet a dualista rendszer foglalta el. A demokratikus kérdésmegoldáshoz az egész megmerevedő dualizmust kellett támadni, és ezt a demokratikus és nemzeti követelések egységében lehetett a legeredményesebben megtenni. Az új manőverekkel, a Kristóffy-féle próbálkozásokkal szemben is fel kellett volna lépnie a pártnak. Maga Kristóffy is kifejti, hogy nem gondolta komolyan az általános választójogot. Tehát az udvar 1905-ös taktikája is csak manőver volt. Le kell szögezni, hogy Ausztriával együttesben nem lehetett demokratizálni az országot. A jelölt bizonyos illúziókat fűz az udvarhoz, az adott keretek közötti demokratizálás lehetőségét eltúllozza. Az illúziók az SzDP-nél nemcsak az udvar, hanem 1905 elején a koalíció irányában is mutatkoztak, amikor még a koalíciót támogatták. Az SzDP lényegében ekkor sem válogatta meg szövetségesét, illetve elvtelen szövetséget kötött. Foglalkozik a jelölt azzal, hogy a pártnak ki kellett volna szélesítenie tömegbázisát. Ugyanakkor ezt nem veti fel az önálló politika kialakítása és alkalmazása terén. Ezt lehet leginkább hiányolni az egész dolgozatban. Az 1905-ös politika valójában el sem bírta volna a tömeges kiszélesítését, az arató- és

cselédstrájkok vállalását, a nemzetiségek megnyerését stb. Ez szerves következménye az akkori egész irányvonalnak. Az új szövetségi orientáció kidolgozása és követelése az 1910-es években egyben az 1905 körüli politika kritikája volt. Az opponensi véleményben foglaltak nézete szerint alaposabb mérlegelésre szorulnak, mélyebbre, mint ahogy a jelölt ezekre reflektált. Az elfogadást változtatlanul javasolta.

Erényi Tibor szerint a jelölt néhány megállapítása kisebb félreértésre adhat alkalmat. Az opponensek nem kívánták, hogy a SzDP-t nemzeti-demokratikus párttá alakítsák, a későbbi népfrempolitika alkalmazását sem kérték számon. Nem értett egyet Pölöskei Ferencel sem abban, hogy az SzDP nem bírálta volna a magyar uralkodó osztályok sovinizmusát, nacionalizmusát. Ennek ellenkezőjét számos dokumentum bizonyítja. Erényi szerint 1905-ben annak a politikának alkalmazása lett volna viszonylag előnyösebb, amelyet a szocialista mozgalom az Általános Munkásegylet, majd Frankel idején, végül pedig 1918-ban folytatott. Így elkerülhetővé vált volna az 1905-ös kaland, amely következményeiben károsnak bizonyult. Nem történetietlen ilyen igényt támasztani, hiszen jelentős ellenzéke is volt az SzDP-ben a „darabont”-irányzatnak. Figyelembe kell venni másrészt, hogy mérvadó nemzetiségi körök fenntartásokkal viseltettek Krittóffy iránt, s a nemzetiségek körében sem lett népszerű az SzDP a paktálás miatt. Az említettek közül nyilvánvaló, hogy nincs szó arról, mintha az SzDP-nak a Mezőfiéék útját kellett volna követni.

Simon Péter szerint a jelölt álláspontja nem egységes. Az SzDP-nek az a taktikája, hogy a választójog kérdését nemcsak előtérbe helyezte, hanem ténylegesen szembé is állította a nemzeti önrendelkezés követelésével, az adott helyzetben a pártot az ún. imparlamentáris kormány támogatójává tette. A jelölt szerint a két rossz közül a kisebb rossz a darabont-kormány politikája volt. E megállapítást már az opponensek is bírálták. Abból kell kiindulnunk e kérdés megítélésénél, hogy a századforduló után a Monarchia már minden szempontból akadályos volt a fejlődésnek. Felrobbantása, szétzúzása a haladó erők fejlődésének előfeltétele. Nem azonnali szétzúzása, de ennek előkészítése. A k. u. k. bürokrácia és az egységes hadsereg fennállása mellett nem lehetett lényeges demokratizálást végrehajtani.

Az SzDP az általános választójogot nem egyszerűen a nemzeti önrendelkezés követelményével állította szembe, hanem a demokratizmus más alapvető feltételeivel is. Nem szabad elfogadnunk azt a politikát, amely az abszolutizmus igenlésével lépett fel. Nem fogadhatók el jelöltnék az az érvelése, hogy addig nem szabad valamit napirendre tűznie a pártnak, amíg az illető kérdés megoldására jelentős tömegmozgalom ki nem bontakozott. A disszertációnak sok igen értékes vonása van, s ezzel jelentősen előbbre vitte ismereteinket is, változtatlanul kérte azonban, hogy a jelölt ezt a bírált álláspontját fontolja meg és vonja vissza.

Hanák Péter elmondotta, hogy lényegében egy hatvanéves vitáról van szó, mely az 1905-ös taktikáról azóta is folyik és valószínűleg nem ebben a pillanatban fog eldőlni. A maga részéről egyetlen tisztázatlan kérdésre kívánt ráterni. Egyetértett az opponensekkel és Simon Péterrel abban, hogy az akkor létező két retrógrad fél közül nem feltétlenül kellett az SzDP-nek az egyik fél mellé oly mértékben csatlakozni, mint ezt 1905-ben tette. Önálló vonalat kellett volna kialakítania. Az SzDP azonban eszközül engedte magát, s ez nagyon keveset használt a mozgalomnak. Ha a demokratizálás és nemzeti program összekapcsolását kérnénk számon, gondolni kell arra, hogy az ország soknemzetiségű volt, s a függetlenség követelése az integer Magyarországot kívánta függetleníteni, azaz a magyar fejlődés bizonyos előnyei javára a nemzeti elnyomás új politikáját jelentette volna. Ha úgy vetik fel a bírálók, hogy „kormányzatiságú” kell tenni a hadsereget stb., akkor ezt az SzDP elfogadhatta volna, de ennek ekkor nem volt realitása. A magyar önálló vámtérület követelését helyesként fogadtuk el eddig. De mit jelent az önálló vámtérület Horvátország tekintetében? A magyar burzsoázia fokozott behatolását. A függetlenség követelése önmagában nacionalista követelés volt, ha nem egészíti ki a probléma, mi történjék a nemzetiségekkel. Simon Péter rendkívül helyesen a nemzeti önrendelkezés jogát említette, ami egyet jelent az integritás feladásával. Ezzel fellépni 1905/6-ban az SzDP-nek, noha elvileg helyes lett volna, az akkori közvélemény előtt oly súlyos népszerűség-vesztést jelentett volna, amit fel kell mérnünk. Figyelembe kell venni tehát az itt rejlő ellentmondást. Tudomásul kell vennünk, hogy a történelem produkál néha olyan kényszerhelyzeteket, amelyekben nehéz megtalálni a helyes szocialista állásfoglalást, és ha meg is lehet találni, nem biztos, hogy az nagy népszerűséget biztosít a pártnak.

Felmerült, hogy miért nem folytatta a párt azt a politikát, amelyet Frankel idején és később, azaz miért nem kötött választójogi blokkot. 1905-ben azonban nem álltak fenn azok az erők, mint a 70-es években, s csak 1910—11-re kristályosodtak ki újból a politikai

harcok menete folytán. S azt is meg kell mondani, hogy az 1910 utáni irányvonal is magán hordta a területi integritáshoz ragaszkodás terhéét.

Jemnitz János hangsúlyozta, hogy ilyen bonyolult kérdéseken még éppen elég töprengeni való marad. Az opponensek nem vették eléggé figyelembe, hogy minden szocialista párt kettős értelemben kötött, egyrészt az Internacionálé tagja, másrészt nemzeti területen mozog. Szó sem esett a bírálatban arról, hogy az Internacionálé elfogadta a magyar pártnak ezt a szereplését. Az SzDP vezetői a nemzeti kérdés súlyára is felfigyeltek; látták, hogy egy nacionalista hullám újult meg ekkortájt, s megerősödtek a pártok jobbszárnyán a nacionalista irányzatok. A szocialista pártok nem mondtak a nacionalizmusnak. Az elmondottak a probléma bonyolultságára akarnak utalni, s főleg e bonyolultság meglátása hiányzott a bírálatból. Nemzeti szempontból könnyebben elmarasztható az SzDP, de akkor már nem mint szociáldemokrata pártot vizsgáljuk.

Tokody Gyula egyetértett Hanák Péterrel, hogy a szóbanforgó időben bonyolultabb volt a magyar társadalom, semhogy jelszavakat kiragadva, azokat a való életbe helyezzük és ennek megfelelően próbáljuk kitalálni, vajon mi lett volna a megfelelő politika a párt részéről. De szerinte sem Hanák Péter, sem Jemnitz János nem válaszolt a főkérdésre, hogy a párt taktikáját ezeketán helyeslik-e vagy sem. Csupán azt mondták el, hogy mennyire nem volt lehetséges a koalícióval együtt haladni. Véleménye szerint az SzDP—Kristóffy paktum még a jelölt fenntartásaival sem fogadható el. Ezzen túlmenően még monarchiai szempontból sem fogadható el, mert oly erővel fogott össze, mely erők Ausztriában harcoltak a választójog ellen. A Ferenc Ferdinándhoz közelálló, jórészt nagynémet indítástú mozgalmak Magyarországon a választójog segítségével akarták megörömitni az uralkodó osztályt, hogy felszámolják a dualizmust egy német vagy osztrák központú centralizmus érdekében. E mögött állt a német imperializmus legreakciósabb szárnya, mely a Monarchia rendszerét saját céljaira kívánta átformálni. Az SzDP végül is ehhez a politikához csatlakozott. Egyetértett Simon Péterrel annyiban, hogy a Monarchia szerepe valóban megváltozott, de hangsúlyozta, hogy ebből nem következik az, mintha a legdöntőbb kérdés a függetlenség kérdése lett volna. 1918-ig lényegében az volt a döntő, vajon a nemzeti mozgalmak tudják-e legyőzni a munkásmozgalmat, vagy fordítva. Tudjuk, mi történt 1918-ban; 1905-ben tulajdonképpen ez dől el. Ekkortájt a Monarchia válságának elmélyítése volt az egyetlen, többé-kevésbé forradalminak nevezhető út. Ebből a szempontból is helytelen, hogy a párt a Monarchiát összetartó erők mellé állt.

Berend T. Iván hangsúlyozta, hogy lényegében egyetért a jelölt gondolatmenetével. A jelölt helyesen hangsúlyozta, hogy ne a forradalmi taktikát kérjük számon az adott helyzetben, hanem azt a vonalat, mely a demokratikus politika kialakítását erősítette. A jelöltnek ebben teljesen igazat kell adnunk, persze szükséges hozzátennünk, hogy amint az opponensek is hangsúlyozták, a SzDP programjában sok ellentmondás rejtett. Ezek megvilágítása tekintetében a jelölt nyilván nem zárkózik el a korrekciók elől.

Mód Aladár szerint a disszertáció igen problematikus, de becsületes, hasznos és értékes munka. A szerző vitatott pozíciójával ellentétes anyagot is gazdagon feltárja. A jelölt is hivatkozott arra, hogy nem ért egyet a SzDP politikájával stratégiailag, csupán taktikailag. A disszertációban kétféle vonal van. A jelölt egyrészt ismerteti a SzDP egyik vezetőségi tagjának figyelmeztetését, hogy helytelen belemenni a paktumba. A másik oldalon a jelölt azt szögezi le, hogy nem ért egyet az SzDP paktumot képviselő vonalával. A munka befejező részében, ahol az ellenzék politikáját ismerteti a paktummal kapcsolatban, ismerteti az ellenzék és az SzDP polémiáját, de azt az álláspontot képviseli, hogy a paktum mint taktika, az adott helyzetben elfogadható volt. Véleménye szerint a jelöltnek figyelembe kell vennie, hogy a mozgalomban a taktika nem kerülhet szembe a stratégiával, s az SzDP stratégiai bizonytalanságából következnek azok az ellentmondások, melyek végigkísértettek az egész disszertációban. Egy másik ellentmondás, hogy míg a jelölt hiven ismerteti a történeti anyagot, a másik oldalon bizonyos egyoldalúság jön létre a dinasztia értékelésében, az ahhoz való viszony s a koalíció értékelésében. A jelölt végül is megelégedezik arról, hogy a reakció fő erejét a dinasztia képviselte. A műben csak arról van szó, hogy a Fejérváry-kormány hajlandó támogatni az általános választójogot, s nem esik szó a koalíció oldaláról, pedig ez is igen fontos. Figyelembe kell venni ui., hogy a koalíció követelésében reális nemzeti érdekek és objektíve szükséges érdekek is voltak. A szociáldemokrata párt reális szövetségesi tulajdonképpen ezen az oldalon voltak. Mód Aladár egyetértett azzal, hogy helytelen volna a fasiszmus elleni harc nemzeti politikáját és népfrent-koncepcióját visszavetíteni az 1905/1906-os időszakra. Ugyanakkor meg kell mutatni — mondotta —, hogy a magyar kommunizták harmincas éveikben kialakított helyes stratégiája történetileg hogyan fejlődött ki 1918—19 kritikáján, Révai, Szabó Ervin kritikáján keresztül.

A történésznek bírálatot is kell gyakorolnia éppen a történelmi haladás fővonala alapján. Ezt pedig nem a Garami-féle vonal, hanem mégis csak a másik vonal igazolása képviseli. Az 1918-as szövetség mutatja a történelmileg helyes irányt. Egyetértett Tokodi Gyulával, aki kifejtette, hogy a haladás szempontjából a főkérdés a Monarchia felbontása volt. Igaz, hogy a koalíció 1905-ben reakciós vezetés alatt állt, de a függetlenség csak a demokrácia és a nemzetiségi jogok megadásával juthatott volna győzelemre, ami a reakció főerőinek bomlasztását jelentette volna. Egyoldalú a disszertációban Szabó Ervin értékelése is. Nem helyes, hogy egyértelműen fogadják el azt a kritikát, melyet a párton belüli demokrácia érvényesítésével kapcsolatban képviseltünk, hogy Szabó tulajdonképpen szindikalista volt. Ekkortájt az ő követelése a párton belül progresszív, a belső demokrácia biztosítására irányuló törekvés volt. Révai József nézeteit éppen ebben az irányban kellene továbbfejleszteni. A gondos elemzés azt fogja bizonyítani, hogy a progresszív nézeteknek sokkal szélesebb skálája volt a munkásmozgalmon belül. Maga a téma — mondotta befejezésül — sokkal bonyolultabb, semhogy egy disszertációval le lehetne zárni. Hasznos volna, ha a jelölt az említett ellentmondásokon elgondolkozva megpróbálná helyesebb marxista megoldást kidolgozni.

Mucsi Ferenc válaszában hangsúlyozta, hogy az adott tényeket legjobban összefogó koncepció kialakítása természetesen nem minden vonatkozásban sikerülhetett, mert sok még a tisztázatlan, megoldatlan probléma. A kérdés bonyolultságáról szólva kifejtette, hogy nem tud egyet érteni a Simon Péter által felvetett kívánságokkal. Mint a vita is mutatja, a téma értékelése nem jutott még nyugvópontra. Az értékelések, szempontok alapos munka eredményeként alakulnak ki, azokat egyik napról a másikra nem lehet megváltoztatni. A nagy kérdés, a szociáldemokrata párt 1905-ös taktikája, ennek értékelése, valószínűleg kérdés marad még hosszabb ideig. A jelölt meglepéssel állapította meg, hogy — mint annak Berend T. Iván és Mód Aladár adott hangot, — nem azonosították nézeteit Garami nézeteivel. Hangsúlyozta, hogy munkájában nem esett a korábbi koncepciókkal szemben ellentétes végletbe. Az ellentmondásokon, melyekre felhívták a figyelmet, komolyan kell gondolkodni, s meg kell keresni a megoldást. Egyetértett Mód Aladárrel Szabó Ervin értékelésével kapcsolatban, s hangsúlyozta, hogy ilyen szellemben kívánja megoldani a kérdést. Végezetül köszönetet mondott valamennyi hozzászólónak az értékes szempontokért; azokat további megfontolás tárgyává teszi, s igyekszik majd hasznosítani.

A bírálóbizottság és az opponensek a jelölt választát elfogadták, és javasolták, hogy Mucsi Ferencnek a kandidátusi fokozatot ítéljék oda.

Szász Zoltán

A IV. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS. BLOOMINGTON, INDIANA (USA), 1968. SZEPTEMBER 9—13.

A Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság a IV. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust az Indiana egyetem meghívására Bloomingtonban (USA) rendezi meg 1968. szeptember 9—13. között.

A Kongresszus az alábbi témák megbeszélésére alakult munkacsoportokban (szekciókban) fog tevékenykedni. (Zárójelben az egyes szekciók felelősenek a neve és címe; hozzájuk fordulhatnak azok, akiket a téma érdekel és akik részt kívánnak venni a munkában és a vitákon):

1. A kapitalista struktúrák kialakulása és fejlődése. (*F. Ruiz Martín* prof., bilbaoi egyetem, Spanyolország.)
2. A gazdasági struktúrák folytonossága és átalakulása a XX. században. (*Dr. P. Mathias*, Queen's College, Cambridge.)
3. A technika fejlődése és a gazdasági növekedés. (*A. Klima* prof., prágai egyetem.)
4. Fogyasztás és termelés. (*W. Kula* prof., varsói egyetem.)
5. Történeti demográfia. (*D. Eversley* prof., birminghemi egyetem.)
6. Az ókor gazdaságtörténete. (*I. Gyakonov* prof., leningrádi egyetem, és *M. I. Finley* prof., Jesus College, Cambridge.)
7. Fejlett és fejlődésben elmaradt területek közötti kapcsolatok. (*D. Kumar* asszony, 9, Ashoka Road, New Delhi, India.)
8. Az agrárstruktúráknak és a talaj birtokbavételének problémái a „határvidéken” Amerikában és a világ más területein. (*A. Jara* prof., chilei egyetem, Santiago de Chile.)

Részletes körlevél és jelentkezési űrlap 1968 januárjában kerül kiküldésre. Ezt megkapják az előző kongresszusok részvevői és mindenki, aki ezt kéri.

Minden felvilágosításért a Társaság főtítkárához *Jean-François Bergier* professzorhoz (genfi egyetem, rue de Candolle, 1205 Genève Svájc) lehet fordulni.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A *Magyar Történelmi Társulat* a polgári demokratikus forradalom kitörésének, a Kommunista Magyarországi Pártja megalakulásának és a Magyar Tanácsköztársaság győzelmének közelgő 50. évfordulója alkalmából a *Hazafias Népfront*, a *Művelődésügyi Minisztérium*, a *Párttörténelmi Intézet* és a *Magyar Munkásmozgalmi Múzeum* által felajánlott pályadíjakra pályázatot hirdet.

Pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent, vagy kiadatlan, egyéni, vagy kollektív, új tudományos eredményeket felmutató, összegező, forrásközlő, helytörténeti vagy egyéb jellegű történelmi tanulmánnyal vagy monográfiával, amelyek a polgári demokratikus forradalom fő kérdéseivel, Károlyi Mihály, Kun Béla és a forradalmak más vezetőinek tevékenységével, a Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulásával, a szocialista forradalom győzelméért vívott harcával, valamint a Magyar Tanácsköztársaság történetének egyes kérdéseivel foglalkozik.

A pályadíjak a következők:

- I. díj: 15 000,— Ft,
- II. díj: 10 000,— Ft (2 db)
- III. díj: 5 000,— Ft (3 db).

A pályázaton minden kutató részt vehet. Pályázhatnak pedagógusok, helytörténeti kutatók, muzeológusok. A pályázatok elbírálását a Magyar Történelmi Társulat által alakított bíráló bizottság végzi.

A pályaműveket 1969. március 1-ig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére (Bp. I., Üri u. 51—53).

Magyar Történelmi Társulat
Elnöksége

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A *Magyar Történelmi Társulat* a polgári demokratikus forradalom közelgő 50. évfordulója alkalmából a *Károlyi Mihályné* által felajánlott pályadíjra pályázatot hirdet.

Pályázni lehet minden, a pályázat kiírása után megjelent, vagy kiadatlan, egyéni vagy kollektív, új tudományos eredményeket felmutató, összegező, forrásközlő, helytörténeti vagy egyéb jellegű történelmi tanulmánnyal vagy monográfiával, amely az 1918. évi októberi forradalommal, a forradalmat előkészítő XX. századi magyar haladó mozgalmakkal, Károlyi Mihály történelmi szerepével foglalkozik.

A pályadíjak a következők:

- I. díj: 8 000,— Ft,
- II. díj: 5 000,— Ft (2 db),
- III. díj: 3 000,— Ft (4 db).

A pályázaton minden kutató részt vehet. Pályázhatnak pedagógusok, helytörténeti kutatók, muzeológusok. A pályázat elbírálását Magyar Történelmi Társulat által alakított bíráló bizottság végzi.

A pályaműveket 1968. szeptember 1-ig kell beküldeni a Magyar Történelmi Társulat címére (Budapest I., Üri u. 51—53).

Magyar Történelmi Társulat
Elnöksége

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Дьюла Кришто</i> : Хроники из эпохи династии Анжу	457
<i>Э. Арато</i> : Влияние внешней политики на национально-освободительное движение балканских народов в XIX в.	505
<i>Е. Берлас</i> : Кризис цеховой промышленности г. Пешт-Буда и регулирование цехового дела в период царствования Франца I (1790—1840 гг.)	546

СООБЩЕНИЯ

<i>Эрика Рев</i> : Роль судебной защиты в процессе народных комиссаров	583
<i>П. Шипош—М. Штир—И. Вида</i> : Изменения в составе представительства правительственной партии в парламенте	602

ДИСКУССИЯ

<i>И. Эльведи</i> : Критические замечания к работе Шандора Тота: «Освободительные бои Советской Армии в Венгрии»	621
<i>Ш. Тот</i> : Ответ на критические замечания Игнаца Эльведи	636
<i>А. Задор</i> : Проблемы периодизации венгерского искусства нового века	639

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

<i>М. Я. Гефтер—В. Л. Мальков</i> : Ответ американскому учёному	648
---	-----

ИЗ ПРОШЛОГО ОБЩЕСТВА ИСТОРИКОВ И ЖУРНАЛА САЗАДОК

<i>Ф. Глац</i> : Работа редакции начинающего журнала Сазадок	665
--	-----

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА, — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБОЗРЕВАТЕЛЬ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

<i>Gy. Kristó</i> : Chroniques hongroises de l'époque angevine	457
<i>E. Arató</i> : L'effet de la politique extérieure sur les mouvements nationaux-libérateurs des peuples balcaniques au XIX ^e siècle	505
<i>J. Berlász</i> : La crise de l'industrie corporative à Pest-Buda et le statut des corporations à l'époque de François I ^{er} (1790—1840)	546

COMMUNICATIONS

<i>E. Rév</i> : Le rôle de la défense dans le procès entamé contre les commissaires du peuple	583
<i>P. Sipos — M. Stier — I. Vida</i> : Changements dans la structure de la représentation du parti gouvernemental au Parlement, 1931—1939	602

DISCUSSIONS

<i>I. Ólvedi</i> : Remarques critiques concernant l'ouvrage d'Ede Tóth. Les luttes libératrices de l'armée soviétique en Hongrie	621
<i>S. Tóth</i> : Réplique sur les remarques critiques d'I. Ólvedi	636
<i>A. Zádor</i> : Les problèmes relatifs à la division chronologique de l'art hongrois de l'âge moderne	639

LE FRONT HISTORIQUE DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DÉMOCRATIQUES POPULAIRES

<i>M. Ja. Gefter—V. L. Malkov</i> : Réplique à un savant américain	648
--	-----

DU PASSÉ DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE D'HISTOIRE ET DE LA REVUE SZÁZADOK

<i>F. Glatz</i> : Travail de rédaction à la revue Századok à ses débuts	665
---	-----

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE — LITTÉRATURE HISTORIQUE — RÉPERTOIRE DES REVUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES	
<i>Gy. Kristó</i> : Our Chronicles from the Anjou-Age	457
<i>F. Arató</i> : The Effects of Foreign Policy on the National-Liberation Movement of the Balkan States in the XIX th Century	505
<i>J. Berlász</i> : The Crisis of Guild Industry in Pest-Buda and the Guild Regulations in the Age of Francis I. (1790—1840)	546
REVIEW ARTICLES	
<i>E. Rév</i> : The Role of Defence in the Commissar's Process	583
<i>P. Sipos — M. Stier — I. Vida</i> : Change in the Construction of the Government Party in the Parliament 1931—1939	602
DISCUSSIONS	
<i>I. Ölvedi</i> : Critical Notes on the Work of Sándor Tóth: "The Liberation Battles of the Soviet Army in Hungary"	621
<i>S. Tóth</i> : Answer to the Critical Notes of I. Ölvedi	636
<i>A. Zádor</i> : Problems of the Periods of Modern Hungarian Arts	639
HISTORIANS' FRONT OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES	
<i>M. Ja. Gefter</i> : — <i>V. L. Malkov</i> : Answer to an American Scientist	648
FROM THE PAST OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION AND FROM THE "SZÁZADOK" ("CENTURIES")	
<i>F. Glatz</i> : Editorial Work in the Starting „Századok”	665
PROBLEMS OF HISTORY TEACHING — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — NOTES — CHRONICLE	

I N H A L T S V E R Z E I C H N I S

STUDIEN	
<i>Gy. Kristó</i> : Die ungarischen Chroniken aus der Zeit der Anjou	457
<i>F. Arató</i> : Wirkung der Außenpolitik auf die nationalen Befreiungsbewegungen der Balkanvölker im 19. Jahrhundert	505
<i>J. Berlász</i> : Die Krise des Zunfthandwerks in Ofen-Pest und die Regelung des Zunftwesens zur Zeit der Regierung des Königs Franz I. (1790—1840) ...	546
BEITRÄGE	
<i>E. Rév</i> : Die Rolle der Verteidigung im Prozeß gegen die ungarischen Volkskommissare	583
<i>P. Sipos — M. Stier — I. Vida</i> : Änderungen in der parlamentarischen Vertretung der Regierungspartei in den Jahren 1931—1939	602
DISKUSSION	
<i>I. Ölvedi</i> : Kritische Bemerkungen zum Werk Sándor Tóths: Die Befreiungskämpfe der Sowjetarmee in Ungarn	621
<i>S. Tóth</i> : Entgegnung auf die kritischen Bemerkungen Ignác Ölvedis	636
<i>A. Zádor</i> : Die Probleme der Periodisierung der ungarischen Kunst der Neuzeit	639
HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN	
<i>M. Ja. Gefter — W. L. Malkow</i> : Antwort auf die Frage eines amerikanischen Gelehrten	648
AUS DER VERGANGENHEIT DER HISTORISCHEN GESELLSCHAFT UND DER SZÁZADOK	
<i>F. Glatz</i> : Redaktionsarbeit in der ersten Zeit des Erscheinens der Zeitschrift Századok	665
FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — BUCHBESPRECHUNGEN — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK	

Következő számaink tartalmából

Berend T. Iván — Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában

Diószegi István: A Deák párt és a német egység

Dolmányos István: Lex Apponyi (Az 1907. évi iskolatörvények)

Hajdú Tibor: A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben

Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz

J. Le Goff: Van-e Annales-iskola?

Szabolcs Ottó: Adatok a modern értelmiség kialakulásához Magyarországon

Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Kelet-Európában

V. Windisch Éva: Kovachich Márton és a magyar tudományszervezés első kísérletei

E számunk munkatársai

Arató Endre kandidátus, egyetemi tanár (ELTE) — *Beller Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Berlász Jenő* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Bogdán István* az Országos Levéltár könyvtárának vezetője — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s. munkatársa — *Godó Agnes* hadtörténész (Bp.) — *Gulyás József* középiskolai tanár (Bp.) — *Gyimesi Sándor* aspiráns (Bp.) — *H. Haraszti Éva* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hölvényi György* az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa (Bp.) — *Incze Miklós* kandidátus, tudományos kutató (Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kardos József* egyetemi tanársegéd (ELTE) — *Kovács Kálmán:* egyetemi tanár (ELTE) — *Kovács Endre* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kövágó László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kristó Gyula* egyetemi tanársegéd (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *B. Lőrincz Zsuzsa* az Országos Levéltár osztályvezető helyettese — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mályusz Elemér* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Moravcsik Gyula* akadémikus, egyetemi tanár (ELTE) — *Nagy Imre* középiskolai tanár (Debrecen) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauer Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Sz. Ormos Mária* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Ólvedi Ignác* kandidátus, hadtörténész (Bp.) — *A. Péter Katalin* a MTA Történelemtudományi Intézet munkatársa — *Pogány Mária* a MTA Történettudományi Intézet dokumentációs csoportjának munkatársa — *Rév Erika* kandidátus (Bp.) — *Sipos Péter* az MSZMP KB Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa — *Szter Miklós* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE) — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tóth Sándor* hadtörténész (Bp.) — *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE) — *Varga István* a MTA Történettudományi Intézet bibliográfiai csoportjának munkatársa — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum) — *Friedrich Weitendorf* egyetemi tanár, a berlini Pedagógiai Intézet osztályvezetője — *Zádor Anna* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE)

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.

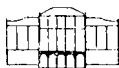
Csekkbefizetési számla: 05.915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 215 lap. Ára: 44,— Ft
- H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763—1795.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 387 l. Ára: 70,— Ft
- Révai József: Válogatott történelmi írások I—II.* Budapest, Kossuth könyvkiadó. 1966. 325 + 509 l. Ára: 65,— Ft
- I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 496 l. Ára: 65,— Ft
- Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon 1797—1848.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 245 l.
- Csizmádia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 442 l. Ára: 80,— Ft
- Az üzemi bi-ottságok a munkáshatalomért 1944—1948.** Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1966. 860 l. Ára: 57,— Ft
- Ságvári Ágnes: Népfrent és koalíció Magyarországon 1936—1948.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 308 l. Ára: 34,— Ft
- Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé (1911—1914).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 393 l. Ára: 73,— Ft
- Wilhelm Weitling: Válogatott művei.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1966. 383 l. Ára: 23.50 Ft
- Sz. A. Tokarjev: Vallás és történelem.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 545 l. Ára: 46,— Ft
- Világtörténet X. kötet.** Szerkesztették V. V. Kuraszov, A. M. Nyekries, J. A. Boltyin, A. J. Grunt, V. M. Hvosztov, M. N. Jakovlev, N. G. Pavlenko, Sz. P. Platonov, A. M. Szamszonov, Sz. L. Tyihvinszkij. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 703 l. Ára: 160,— Ft

51593

1320
Könyv

SZÁZADOK

1967 DEC -16.

A

NAGY OKTÓBERI
SZOCIALISTA FORRADALOM

50.

ÉVFORDULÓJÁRA

Lenin beszél

Az Iparcsarnokban tartott nagygyűlés határozatából:

„Budapestnek és környékének munkásai s velük együtt Budapest egész népe testvéri üdvözlét küldi az orosz forradalmároknak, akik bátor szívvel, erős elmével és kemény kézzel vezetik ki az emberiséget a háború poklából. Mi mindannyian, akik itt összegyűltünk s az egész dolgozó Magyarország, el vagyunk határozva arra, hogy az orosz forradalmárokat a béke megszerzésére irányuló hősi harcukban támogatni fogjuk, és hogy minden erőnkkel küzdeni fogunk azért is, hogy egyik osztálynak a másik által való kizsákmányoltatása és egyik nemzetnek a másik által való elnyomatása a mi országunkban is megszűnjék!”

Az iparcsarnoki nagygyűlés. 1917. november 25.

Moszkva. Tüntetés a Vörös téren
(A Szovjetunió Közp. Áll. Film- és Képtárházából)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I, URI UTCA 51—53.

101. ÉVFOLYAM 1967. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYÖZŐ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND
PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKO-
VICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Nemes Dezső</i> : Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz	827
<i>P. N. Fedoszejev</i> : A Nagy Október történelmi tapasztalatainak nemzetközi jelentősége	851
<i>Hajdu Tibor</i> : A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben	869
<i>Jemnitz János</i> : Az 1917. évi orosz forradalmak és az európai szocialista munkásmozgalom	917
<i>Milei György—Józsa Antal</i> : A magyarok részvételéről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban	950
<i>Halász Sándor</i> : Adatok a szovjet—magyar kapcsolatok történetéhez 1917—1919	989

KÖZLEMÉNYEK

<i>Zsilák András</i> : Az Októberi Forradalom törvényszerűségei és a magyar forradalmak	1008
<i>Erich Donnert</i> : A petrográdi októberi felkelés 1917-ben	1014
<i>Farkas Márton</i> : Forradalmi erjedés az osztrák-magyar hadseregben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után	1026

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>R. Palme Dutt</i> : Az Internacionálé (Ism. <i>Jemnitz János</i>) ...	1036
A Nagy Honvédő Háború Története 1941—1945. 3. köt. (Ism. <i>Horváth Miklós</i>)	1039
A Nagy Honvédő Háború Története 1941—1945. 4. köt. (Ism. <i>Ólvedi Ignác</i>)	1045
Ocserki isztorii isztorieszkoj nauki v SzSzSzk. I—III. (Ism. <i>Menyhárt Lajos</i>)	1049
<i>Kun Béláné</i> : Kun Béla (Ism. <i>Gábor Sándorné</i>)	1054
<i>Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán</i> : Emlékeim (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1056
Földreform 1945 (Ism. <i>Szakács Kálmán</i>)	1057

FOLYÓIRATSZEMLE

Szovjet folyóiratok szemléje..... 1061

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1080

Beszámoló Józsa Antal kandidátusi disszertációjának
vitájáról (*Csurdi Sándor*) 1089

BIBLIOGRÁFIA

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárhá-
ború magyarországi irodalmának válogatott
bibliográfiája 1094

Nemes Dezső:

Az Októberi Forradalom és Magyarország útja a szocializmushoz*

Magyarország egyike azon országoknak, ahol a Nagy Októberi Szocialista Forradalom igen mély visszhangot keltett. Hatására itt is új szakasz bontakozott ki a munkásmozgalomban: a forradalmi irányzat eszmei fejlődésének és politikai előretörésének szakasza. Ez 1918 novemberében a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásához, majd a szocialista forradalom erőinek gyors növekedéséhez, s 1919 márciusában az első magyar proletárhatalom, a Magyar Tanácsköztársaság megteremtéséhez vezetett.

Mielőtt erre rátérnék, szükséges egy rövid visszapillantás arra az útra, amelyet a magyarországi munkásmozgalom a KMP megalakulása előtt megtett.

*

A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháború előtti évtizedekben a nyugat-európai, főleg az osztrák és német munkásmozgalom eszmei hatása alatt fejlődött. A társadalmi és politikai viszonyok azonban itt sokkal elmaradottabbak voltak, mint Ausztriában és Németországban. A magyarországi viszonyokat a félféudális nagybirtokrendszer, az ipar elégtelen fejlődése és az osztrák tőkéből való szoros függése, s a századforduló után a bankok és kartellek — jórészt osztrák-magyar kartellek — hatalmának gyors növekedése jellemezte. A nép életszínvonala alacsonyabb, a kormányzati rendszer pedig reakciósabb volt, mint Ausztriában. A magyar uralkodó osztályok osztrák az osztrák uralkodó osztályokkal Magyarország népeinek kizsákmányolásában; Ausztria segítségével tartották fenn hatalmukat az itteni népek felett s ugyanakkor fő segítőitársai voltak az osztrák reakciónak a Habsburg-monarchia fenntartásában.

A szocialista munkásmozgalomnak Magyarországon 'sokkal súlyosabb repressziókkal kellett megbirkóznia, mint a Bismarck-féle német „kivételes törvények”. Ezek a repressziók itt azután is folytatódtak, amikor Bismarck Németországban már megbukott, s a német munkásmozgalom elérte a szocialista ellenes törvények hatályon kívül helyezését. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt — mely a szakmai egyesületekre támaszkodva tevékenykedett — alig tudott pártszervezeteket kiépíteni. A századforduló idején sikerült elérnie, hogy megkezdődött a helyi szakmai egyesületek tömörülése országos szakszervezeti szövetségekké. A magyarországi proletariátus osztállyá szerveződésének folyamatát ez jelentősen gyorsította. A szakszervezetek alkották egyben a párt

* Előadás a Béke és Szocializmus c. folyóirat szerkesztőbizottságának rendezésében 1967. június 22–24-én Prágában tartott, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentőségével foglalkozó nemzetközi elméleti konferencián.

fő szervezeti erejét, kollektíve tagjai voltak a pártnak. (A szakszervezeti járulék egy része pártjárulék volt.) A pártkongresszuson a szakszervezetek küldöttei alkotják a kongresszusi küldöttek nagy többségét.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a szakszervezetek politikai képviselője és irányítója, befolyása a tömegekre elsősorban a szakszervezetek útján érvényesült. A párt és a szakszervezetek vezetése összefonódott.

Az SzDP vezetésében a reformizmus volt túlsúlyban. A párt propagandájában jelentős a centrista befolyás is, különösen az ausztro-marxizmus hatása. Politikájának irányításában azonban a radikális érzelmek háttérbe tolódnak, s a nyílt reformizmus dominál. Általános politikájában abból indul ki, hogy Magyarországon a társadalmi haladás napirenden levő feladata: a nagybirtokos arisztokrácia politikai hatalmának felváltása a liberális polgárság hatalmával és demokratikus reformok végrehajtása. A párt úgy vélte, hogy a demokratikus átalakulást a liberális burzsoázia vezetésével kell végrehajtani, a munkásságnak vele kell szövethetnie, tudomásul véve az ő vezető szerepét, s a munkásság részére parlamenti képviselőt követelve. Időnként szidalmazták a polgári pártokat, hogy vonakodnak betölteni a reájuk háruló feladatot, de azt vitán felülnek tartják, hogy a vezető szerep őket illeti meg.

A párt fő politikai követelése az általános, egyenlő titkos választójog. Magyarországon ugyanis csak a lakosság 6%-ának volt választójoga. A reakciós kormányzat a választásokat nyílt szavazásos módszerrel, csendőri segédlettel, vesztegetésekkel, itatásokkal rendezte. Az általános választójog fontos követelése volt a demokratikus mozgalomnak, az SzDP-nek harcolnia kellett érte. Ugyanakkor az SzDP a nincstelenek és szegényparasztok földosztásra irányuló követeléseit nem támogatja, agrárprogramja egyáltalán nincs. A magyar-osztrák viszony kérdésében nincs konkrét állásfoglalása. A magyarországi nemzeti-ségek kérdésében hirdeti az egyenjogúságot, támogatja kulturális követeléseiket, de tartózkodik a területi önkormányzati követeléseik felkarolásától.

A liberális parlamenti ellenzék Ausztria és Magyarország állami kapcsolatát a Habsburg-monarchián belül perszonalunióra kívánta korlátozni, önálló magyar vámterülettel, önálló magyar pénzüggel, hadsereggel és külüggyel.

1912 májusában az SzDP — miután a liberális ellenzék politikai szövetséget kötött vele és közös akcióra hívta — százezreket megmozgató tömegsztrájkot rendezett a választójogért és a külön magyar hadsereg fejlesztését követelő parlamenti ellenzék fellépésének támogatására. A liberális pártok azonban a tömegsztrájktól rögtön visszariadnak, elhatárolják magukat tőle, mire az SzDP vezetősége hamar lefújja az akciót.

Ezekben az eseményekben ismételtelen megmutatkozott a munkásság nagy harckészsége, forradalmi ereje, s megmutatkozott az is — nem első esetben —, hogy fellépései meddők maradnak, mert az SzDP reformista vezetősége az akciót a polgári pártok politikájának rendeli alá.

Ez a politika, mely meddőnek bizonyul, a magyarországi munkásmozgalomban állandó elégedetlenség forrása. Ugyanakkor a tömegekben igen nagy rokonszenvet keltenek az oroszországi forradalmi megmozdulások. A nyugat-európai munkásmozgalomban fellépő baloldal, mindenekelőtt Liebknechték fellépésének is mély visszhangja van Magyarországon.

Az SzDP baloldala Liebknechtet egyik vezetőjének tekinti, eszmeileg azonban elsősorban az osztrák ausztro-marxisták befolyása alatt áll. Soraiiban jelentős a szindikalista befolyás is. Mindezek következtében a konkrét magyarországi helyzet elemzésének feladatát a baloldal képviselői sem tudják elvé-

gezni. A reformista politikával szembeni elégedetlenségüket főleg a polgári pártokkal való szövetkezés hibáztatásával fejezik ki, s e tekintetben többnyire ultraradikális álláspontot foglalnak el, elvetve általában mindenféle szövetséget a polgári pártokkal. Az oroszországi forradalmi munkásmozgalom tapasztalatait alig ismerik, a leninizmus nem jut el hozzájuk.

A világháborút közvetlenül megelőző években az SzDP tevékenységének fontos vonása az imperialista háború veszélye elleni harc. AII. Internacionálé stuttgarti, koppenhágai és bázeli határozatait a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetősége magáévá teszi, s a háborúellenes fellépésekben a párt egységes. Az SzDP és a vezetése alatt álló szakszervezetek a legjelentősebb háborúellenes erőt képezték Magyarországon. A világháború előestéjén a párt vezetősége — az osztrák párttal egyetértésben — állást foglal a háború ellen, óvja a Monarchiát a hadüzenettől. A párt lapja, a Népszava 1914. július 25-én még megbélyegzi 'az osztrák-magyar imperializmust a Szerbiának küldött ultimátum miatt. Viszont a hadüzenet után a párt vezetősége feladja háborúellenes álláspontját, s a párt lapja, a Népszava beáll a nacionalista szenvedélyeket szító háborús uszítók közé. Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia imperialista háborúját augusztus 3-án már „civilizációt védő misszió”-nak nyilvánítja.

Az SzDP vezetőségének csatlakozása a központi hatalmak rablőháborújához mély megrendülést idézett elő a szervezett munkásság soraiban. A párt szembekerült az országot kezdetben elborító sovinizta-nacionalista hullám bénító hatásával, amit még csak növelt a pártvezetőség pálfordulása által okozott eszmei és politikai zavar. Vége lett annak az egységnek, amely a pártot az imperialista háború elvi elítélésében korábban jellemezte.

Az SzDP baloldali csoportjai élesen szembekerültek a Pártvezetőséggel. A Pártvezetőség azonban a szervezeteket igen erősen kézben tudja tartani; megbízható aktivistáit mentesítik a katonai szolgálat alól, míg a kiemelkedő baloldali aktivistákat többnyire katonai behívóval távolítják el a szervezetekből, nagyobb részt a frontra küldik őket. A baloldali erői szervezetlenek, csak a háborús kizsákmányolás elleni helyi fellépésekben töltenek be jelentős szerepet, szélesebb körű politikai akciót még nem tudnak indítani. Hosszabb időbe telik, amíg soraikban megszilárdul az a felismerés és elhatározás, hogy létre kell hozni a munkásmozgalom új, forradalmi vezető centrumát, amely kiragadhatja a munkásszervezeteket a reformista vezérkar befolyása alól, s képes vezetni a tömegek harcát az imperialista háború és a monarchia ellen.

*A Nagy Októberi Szocialista Forradalom
közvetlen hatása Magyarországon. A szocialista forradalom
első győzelme hazánkban*

Az oroszországi forradalmi események nagy lökést adnak a magyarországi forradalmi erők fejlődésének. Mély hatást váltott ki az ország népében már az 1917-es februári forradalom is, amely megrendítette a nagy orosz birodalmat és példát adott arra, hogyan lehet megdönteni a gyűlölt monarchiát. Erőteljes balratolódás indul meg a tömegekben. Ennek egyik igen fontos megnyilvánulása, hogy a szakszervezetek taglétszáma 1917-ben majdnem megháromszorozódik. A proletariátus keresi a határozottabb harc útját és tömöríti erőit.

Még nagyobb hatása van természetesen az egész világot megrengető Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak. Igen nagy lelkesedést vált ki és messzemenő reményeket kelt a munkás-paraszt hatalom megszületése és békefelhívása a hadban álló országok népeihez és kormányaihoz.

A békéért folyó küzdelem ekkor Magyarországon a monarchia megdöntésének közvetlen feladatával kapcsolódik össze. De az Októberi Forradalom a proletariátus elé állítja a szocialista forradalom győzelemrevitelének történelmi példáját is. A magyarországi munkásmozgalom balszárnyának politikai fejlődése meggyorsul, befolyása szélesedik. Hirdeti a háborús kormányzat megdöntését, a monarchia megbuktatását, az „orosz példa” követését, beleértve a *tanácsok* létrehozását és *tanácsköztársaság* megteremtését is.

Sajátos helyzet van ekkor Magyarországon. Az uralkodó osztályok egyrészt megrettennek a szovjethatalom megszületésétől, annak forradalmasító hatásától, másrészt nagy reményeket fűznek ahhoz, hogy a Kerenszkij-kormány bukása megfosztotta az antanthatalmakat nagy keleti szövétégesüktől. A császári Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia vezető körei — mint ismeretes — arra számítottak, hogy a szovjet kormányra rákényszeríthetnek egy nekik tetsző békét, s az általuk megszállt balti, valamint lengyel és ukrán területeket megtartva, a háborút keleten befejezik s erőiket a nyugati frontra összpontosítva, rákényszeríthetnek az antantra egy kompromisszumos békét.

A budapesti polgári lapok a fentiekből kiindulva meglelégedéssel fogadták a szovjet kormány békefelhívását, s úgy tesznek, mintha ők is osztoznának a nép lelkesedésében és békereményében. A kormánypárti *Az Újság* azonban már november 10-én nyugtalanodik emiatt. Figyelmezteti lapársait, amelyek „nem akadnak fönn rajta, hogy a forradalmi Oroszországból nemcsak az annexió nélküli béke eszméje jön, ami nekünk kedvez (ezt az elvet ők *nyugati viszonylatban* az antanttal való kompromisszumos béke elérésére remélték felhasználni. — N. D.), hanem egy füst alatt a földbirtok és ipari tulajdon elkobzása és elosztása a parasztok és munkások között szintén. Szóval jön nemcsak a háborút ölő forradalom, hanem a szocializálás is, és a mi jámbor demokratáink . . . kis kacsóikkal tapsikolnak Lenin-bácsinak.”

A lapok többsége ilyen aggodalmak dacára folytatja az örvendezést azon, hogy az antant elvesztette keleti szövetségesét. A legelterjedtebb polgári lap, a „*Pesti Hírlap*” például november 14-én így ír: „Csárszkoje szeló mellett a béke kormányja győzött. Az antant búsulhat rajta. Mi örvendezünk.” Megelégedettségét azzal a megjegyzéssel toldja meg, hogy legfeljebb azt kívánhatják, amit Napóleon édesanyja mondott, mikor fiát császárrá koronázták: „Csak sokáig tartson!” E kívánságnak az az értelme: Csak eltartson addig, amíg az antant rákényszerül a kompromisszumos békére.

Nemsokára megindultak a breszti béketárgyalások, s ott rögtön lelepleződtek a német és az osztrák-magyar uralkodó körök rabló céljai. Ez olyan felháborodást váltott ki, amely Ausztriában és Magyarországon az 1918 januári politikai tömegsztrájkok kirobbanásához vezetett.

E megmozdulásokban a forradalmi balszárny vezető csoportjai jelentős szerepet játszanak. A Pártvezetőség viszont dicsélen szerepet tölt be és leszereli a sztrájkot. A rendőrség hajsztát indít a baloldal ellen. A tömegek balra tolódása azonban folytatódik.

A fiatal szovjethatalomra rákényszerített március 3-i breszti rablóbékét, s a március 5-én Romániára rákényszerített ugyancsak rabló békediktátumot

a Monarchia megkísérelte helyzetének megszilárdítására felhasználni. E háborús „győzelmet” a sovíniszta hangulatkeltés ismételt növelésére használták fel, s megpróbálták végső katonai erőfeszítések révén kompromisszumos békére szorítani az antanthatalmakat. Ismeretes a központi hatalmak 1918 tavaszi és nyári támadásainak teljes kudarca, amely a katonai erőik felbomlásához vezetett. Különösen meggyorsult a bomlás az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében. Ezzel párhuzamosan elmélyült a Monarchia politikai válsága.

1918 júniusában Magyarországon újabb, minden korábbinál hatalmasabb és elszántabb politikai tömegsztrájk robban ki. Rövidesen nagy erővel lépnek fel a Monarchia összes elnyomott nemzetei a nemzeti önállóságért. Megindul a Monarchia szétesése.

A magyarországi munkásmozgalom balszárnyának vezető csoportjai ekkor már konkrét harci programmal rendelkeznek, s kapcsolataik a munkásszervezetekkel megerősödtek. A forradalmi befolyás a hadseregben is gyorsan nőtt. A forradalmi baloldali programja a helyzetnek megfelelően közvetlen feladatként a monarchia haladéktalan megdöntését tűzte ki célul. Emellett a program a tökéletes kizsákmányolás korlátozását, szocialista átalakulást célzó messzemenő követeléseket is tartalmaz.

A magyar háborús kormány 1918. október 23-án megbukik. A polgári ellenzék két pártja — a liberális vagy hirtelen liberálissá vált burzsoák és földbirtokosok, meg a radikális kispolgárság és értelmiség pártja — koalícióra lép a Szociáldemokrata Párttal, hogy megszerezzék a politikai hatalmat és polgári demokratikus reformokat végrehajtva — vagy ígérve — mentse meg a „rendet”. A királyt sürgetik, hogy e koalíció képviselőjét nevezze ki az új kormány miniszterelnökévé.

Amiközben ők hiába kérik a királyt és monarchista vezérkarát e „bölcshetés” megtételére, a baloldali szocialisták vezető csoportjai, egymással szorosan együttműködve, tömegakciókat szerveznek.

1918. október 30-án Budapesten fegyveres felkelés kezdődik, s másnap általános politikai sztrájk rázkódtatja meg az országot. A monarchista hatalom képtelenné válik minden komoly ellenállásra, a polgári demokratikus forradalom győzelmet arat.

A királyság formailag még fennáll, mert a liberális-szociáldemokrata koalíció még a királyt ismeri el államfőnek, aki most már kinevezi a liberálisok vezérét az új kormány miniszterelnökévé.

Az új kormány sietve „befejezett”-nek nyilvánítja a forradalmat; s ezt teszi az SzDP vezetősége is.

A kormánykoalíciót vezető liberális párt meg akarja menteni a monarchiát is. Az SzDP a köztársaság híve, de a Pártvezetőség álláspontja az, hogy e kérdésben a megválasztandó új parlamentnek kell majd döntenie, s csendesíti a tömegeket. A munkásmozgalom baloldali vezető csoportjai viszont tömegfelépéseket rendeznek a köztársaság azonnali kikiáltásáért. A tömegakció oly erős, hogy a kormánykoalíció pártjai meghátrálnak, s november 16-án az általuk összehívott nagygyűlésen proklamálják a köztársaságot.

*

A monarchiát elsöprő megmozdulásokban s az október 30-i fegyveres felkelésben is jelentős szerepet játszottak a volt hadifoglyok, akik Szovjet-Oroszországból a forradalom harcosaiként tértek haza.

1918 folyamán több mint 1/4 millió hadifogoly tért vissza Magyarországra. Közülük többezren aktívan bekapcsolódtak a háborúellenes fellépésekbe; az ő soraikból került ki a katonai zendülések és lázadások szervezőinek és vezetőinek nagyobb része. Hazaérkeztek az oroszországi hadifogoly mozgalomban létrejött magyar kommunista pártcsoportok megbízottai is, akik bekapcsolódtak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt baloldali csoportjának tevékenységébe.

Az oroszországi magyar hadifoglyok között kibontakozott forradalmi mozgalom élén többségükben olyanok álltak, akik a háború előtt részt vettek a magyarországi szocialista mozgalomban. A forradalmi Oroszországban megismerkedtek a leninizmussal és a nagy forradalmi küzdelmek tapasztalataival, a bolsevik eszmék hívei és a Bolsevik Párt tagjaivá váltak. Bekapcsolódtak a szovjethatalom védelméért folyó harcokba, készülve egyben arra, hogy hazatérve Magyarországra, itthon folytassák a küzdelmet a szocialista forradalom győzelméért.

A magyarországi polgári demokratikus forradalom győzelme után a Bolsevik Párt magyar csoportjának csaknem egész vezetősége és sok agitátora és szervezője indult haza Magyarországra. November közepén már nagy részük Budapestre érkezett, köztük *Kun Béla* is, aki az oroszországi magyar kommunista csoportokat irányító moszkvai vezetőség elnöke volt.

A szociáldemokrata baloldal egy része a polgári köztársaság kikiáltása után még megmarad a demokratikus reformok talaján, az ausztromarxisták eszmei hatása alatt áll. Más részük a forradalom továbbfejlesztésének szükségességét hirdeti. Az utóbbiak körében ezekben a napokban élénk vita folyt a teendőkről. El lehet-e érni azt, hogy a Szociáldemokrata Párt a tanács hatalom megteremtéséért kiálljon? Vagy új forradalmi pártot kell-e létre hozni, amely célul tűzi ki a tömegek harcának szervezését és irányítását a tanács hatalom megteremtéséért? *Kun Béla* és társai azonnal bekapcsolódnak ezekbe a vitákba, s fellépésük eredményeként hamarosan elhatározzák, hogy megalakítják a kommunista pártot.

S 1918. november 24-én megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja. A Központi Bizottság elnökéül *Kun Bélát* választották.

A Kommunista Párt megalakulása egyik fontos megnyilvánulása annak a rendkívül mély hatásnak, amelyet a nagy szovjet forradalom Magyarországon kiváltott. A KMP megalakulásával új szakasz kezdődik a magyarországi munkásmozgalomban: megindul a közvetlen harc a szocialista forradalomért.

A KMP megalakulása idején még polgári demokratikus illúziók hulláma borította el az országot. Nem volt hiány reformígéretekből, s nagy volt a várakozás, hogy a polgári-szociáldemokrata kormánykoalíció — amely „népkormány” nevezte magát — teljesítse az ígéreteket. A liberális-szociáldemokrata kormányzat azonban tevékenységét a forradalmi erők visszaszorítására és a tőkés rendszer megmentésére összpontosította. De nem tudták megállítani a tömegek balratolódását, a szocialista forradalom erőinek fejlődését. S hogy ez így történt, ebben felbecsülhetetlen a szerepe a fiatal Kommunista Pártnak, amely a leninizmus eszméivel felfegyverkezve, a szovjet forradalom tapasztalatait messzemenően hasznosítva küzdött a tőkés-földbirtokos rendszer megdöntéséért, a tanácsok hatalmáért.

A magyarországi forradalmi erők harcához nagyszerű politikai segítséget nyújtott *Lenin, Szverdlov és Kamenyev* üdvözlőlevele, amelyet még a KMP megalakulása előtt, 1918 november elején küldtek a Habsburg-monarchiát megdöntő

népeknek. Ez a forradalmi üdvözet, köszöntve a magyar népet, kifejezi azt a meggyőződést, hogy a Habsburg uralmat lerázó tömegek nem fogják hagyni, hogy a magyar bankárok és kapitalisták szipolyozzák őket, s a magyar kormány a „munkások, parasztok és katonák kormánya lesz”. Hasonlóképpen köszönti a széthullott Monarchia többi országainak dolgozóit és internacionalista összefogásra buzdítja őket. „Meg vagyunk győződve róla — szól az üzenet —, hogy ha a német, magyar, cseh, román, lengyel és szlovén munkások, katonák és parasztok a hatalmat saját kezükbe veszik, akkor megkötik a szabad népek dolgozóinak testvéri szövetségét, hogy együttes erővel legyőzzék a kapitalizmust.” Arra hívják fel a széthullott Monarchia népeit, hogy teremtsék meg saját tanácsköztársaságukat, szövetkezzenek egymással és Szovjet-Oroszországgal.

Ezekben a napokban a szociáldemokrata pártok jobboldali és centrista vezetőinek egyik fő érve a tanács hatalom ellen az, hogy az antanthatalmak nem tűrnék el, tehát le kell róla mondani. Az antant előtti behódolás érveivel egyben a saját uralkodó osztályaik előtti behódolást is magyarázzák. A moszkvai üzenet viszont igyekszik tudatosítani a szocializmus minden őszinte hívében, hogy az antant beavatkozását meg lehet hiúsítani, ha a Duna menti népek összefognak egymással és szövetkeznek Szovjet-Oroszországgal. A moszkvai üzenet egyben segíteni igyekezett a szocialista erők küzdelmére a burzsoá nacionalizmus ellen, amellyel az uralkodó osztályok igyekeztek meg hiúsítani a munkásosztály harcát a hatalomért és meggátolni a felbomlott Monarchia népeinek összefogását a szocializmus zászlója alatt.

A budapesti „népkormány” megpróbálta eltitkolni a moszkvai táviratot, de a forradalmi szocialistáknak tudomására jutott az üzenet, és röpiratban leleplezték a kísérletet a távirat eltitkolására.

A moszkvai forradalmi üzenet és az is, hogy lelepleződött az SzDP vezetőségének cinkos közreműködése abban, hogy megpróbálták az üzenetet eltitkolni a nép előtt, hozzájárult ahhoz, hogy a forradalmi szocialisták körében az új párt megalakításáról folyó vita gyorsan véget ért.

A KMP a forradalom fejlődése által előtérbe állított feladatokra irányította a munkások és szegényparasztok figyelmét. A párt központi jelszavai:

a) *Tanácsköztársaság* teremtése, amelyben a *proletariátus diktatúrája* érvényesül; kisajátítják mind a tőkéseket, mind a földbirtokosokat, s szocialista termelési rendet teremtenek.

b) *Szövetség Szovjet-Oroszországgal*.

A KMP vezette forradalmi erők küzdelmei során az üzemi tanácsok, valamint a városi és megyei munkástanácsok és katonatanácsok hatalma mind jobban növekedett. A tanácsok ugyanis a monarchista kormányzat bukása után országszerte létrejöttek. Az üzemi tanácsok forradalmi úton bevezették a *munkásellenőrzést*, majd helyenként kezdték átvenni a gyárak vezetését is.

A kormány és az SzDP vezetősége megkísérelte helyettesíteni az üzemi tanácsokat „üzemi választmányoknak” nevezett paritásos bizottságokkal. Ezek hatáskörét a bérvizályok rendezésére akarták szűkíteni, s feladatuk lett volna segíteni a tőkés üzemi rend megszilárdítását. De sem az üzemi tanácsokat, sem a munkásellenőrzést nem sikerült megszüntetni, még a „vad szocializálás”nak nevezett gyárfoglalások terjedését sem.

A kormány polgári miniszterei megkísérelték feloszlatni a katonatanácsokat és megszilárdítani a régi monarchista tisztikar parancsnoki helyzetét. de ez a kísérlet sem sikerült. Mind az üzemi tanácsok hatalmának erősítéséért,

mind a katonatanácsok elleni merénylet meghiúsításáért kommunisták és baloldali szociáldemokraták együtt léptek fel, s az SzDP soraiban egyre nőtt a KMP-vel együttműködők tábora, egyre hangsúlyosabb lett a KMP-vel való összefogás követelése.

A kormány 1919. február 20-án kegyetlen rendőri hajszát indított a KMP ellen; a párt legtöbb vezetőjét elfogták s megkísérelték szétverni a pártot. Ez a kísérlet is kudarcot vallott. A lefogott és megkínzott kommunisták kiszabadításáért kibontakozó akciókban is szoros együttműködés jött létre kommunisták és szociáldemokraták között.

Ezzel egyidőben a falvakban megindultak a földfoglalások: a nagybirtokokat birtokba vevő nincstelének — elhalasztva a föld felosztását — termelőszövetkezetet alakítva foglalják el a földet, s együttes erővel védelmezik azt. Ugyanakkor megerősödik a megyei munkástanácsok ellenőrző szerepe a megyei közigazgatási hatóságok felett, s március első felében néhány vármegyében a megyei munkástanácsok átveszik a közigazgatási hatalmat.

A polgári demokratikus illúziókat felváltotta a liberális-szociáldemokrata koalícióból való kiábrándulás. A monarchista ellenforradalom szervezkedő erői ezt igyekeztek saját céljaikra felhasználni, a munkásság viszont tömörítette harci sorait, s a falusi szegénység is mindinkább a forradalmi öntevékenység útjára lép.

A rendkívül éles osztályharc tapasztalatainak, valamint a KMP felvilágosító tevékenységének és akcióinak hatására a Szociáldemokrata Pártban is tért nyert a tanáshatalom és a proletárdiktatúra eszméje, s túlsúlyra jutnak a kommunistákkal való összefogás hívei. Március elején az SzDP baloldalának vezetői már a börtönben ülő Kun Bélához fordulnak, pártegyesülési tárgyalásokat kezdeményeznek. A reformista vezetők elszigetelődnek, a centristákon a politikai bizonytalanság lesz úrrá.

A liberális-szociáldemokrata kormányzat tömegtámasza összezsugorodott, mély kormányzati válság állt elő. Fokozta ezt a kormány külpolitikájának válsága is. A liberális kormányzat belpolitikai szükséglete volt az antant „demokratikus” céljai iránti illúziókeltés is, de a győztes imperialista hatalmak ezt nem honorálták, s rablófeltételeket diktáltak az országnak. A liberális-szociáldemokrata koalíció belpolitikája is, külpolitikája is teljes csődbe jutott, az ország mély nemzeti válság állapotába került. A szocialista forradalom zászlója mögött felsorakozó proletariátus az egyetlen osztálynak bizonyult, amely képes volt kivezető utat mutatni a nemzetnek.

A munkásosztály 1919. március 21-én megragadta a hatalmat.

A többrétű forradalmi folyamat — amelynek a KMP adott tudatos irányt — a vártnál gyorsabban megérlelte a szocialista forradalmat. Magyarország proletariátusa, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi példáját követve, megteremtette a Duna-völgye első proletár államát: a Magyar Tanácsköztársaságot.

Ismeretes, hogy az 1919-es magyarországi szocialista forradalom békésen győzött. A Szociáldemokrata Párt — amelynek vezetésében a balszárny túlsúlyra jutott, s a centristákat is maga mellé állította — elfogadta a kommunisták forradalmi alapelveit, és egyesült a Kommunista Párttal. A proletariátus egyesült forradalmi erőivel szemben a kizsákmányoló osztályok széthullott hatalma képtelen volt bármiféle komoly ellenállásra. A liberális-szociáldemokrata koalíciós kormány lemondott, félreállt. A proletariátus nevében az egyesült szocialista-kommunista párt vette át a kormányhatalmat, s meg-

alakította a Tanácsköztársaság forradalmi kormányát. A tanácsok az egész országban átvették a hatalmat.

Azt hisszük, nem érdektelen, ha e nagyjelentőségű forradalmi esemény kapcsán idézzük a Magyar Forradalmi Munkásmozgalom Története című munka következő megállapítását az 1919-es pártegyesülésről:

„A március 21-iki forradalom győzelme és békés jellege elválaszthatatlan a proletariátus politikai egységének helyreállításától. A reformizmus vereséget szenvedett, s ezt a Szociáldemokrata Párt a kommunista program elfogadásával nyilvánosan elismerte. A proletárdiktatúra megteremtése a Kommunista Párt nagy erkölcsi és politikai győzelme volt.

A két párt egyesülésével azonban még nem jöhetett létre az eszmei egység. Meggyorsult a baloldali szocialisták, s részben a centrista befolyás alatt állók politikai fejlődése, közeledtek a kommunista eszmékhez. Ugyanakkor fennállt annak a lehetősége, hogy a centristák, a forradalmi harcokban bizonytalanokká válva, eszmei és politikai zavart keltenek a párt, a tanácsok, a szakszervezetek tevékenységében. Bent maradtak a pártban a jobboldaliak is, akik elszigeteltségük miatt elhallgattak, alkalmazkodtak a számukra kényeszerű helyzethez és várták az események alakulását. A reformisták és centristák veszélyeztették az egyesült párt politikai egységét, gátolták eszmei összefogását.”

A Tanácsköztársaság vezető szerveiben a korábbi KMP tagok kisebbségben voltak, de az SzDP azon képviselőivel együtt, akik szívvel-lélekkel a Tanácsköztársaság híveivé váltak. — szilárd forradalmi többséget alkottak. Nem az volt már a fő ismérve a politikusoknak, hogy ki tartozott korábban a KMP-hez, s ki az SzDP-hez, hanem az, hogy kik vallják érzelmileg is, meggyőződésből is a proletárdiktatúra eszméit, szilárdan küzdve a Tanácsköztársaságért, s kik azok, akik hajlamosak kapitulálni az antant előtt.

A Magyar Tanácsköztársaság 133 napig állt fenn. Itt nem ismertethetem sem a proletárhatalom alkotó kezdeményezéseiben és tettekben gazdag társadalomátalakító munkáját, eredményeit és fogyatékosságait, sem pedig a forradalmi honvédő háborúját, amelyet a hamarosan reátört antantseregek katonai túlereje ellen kellett folytatnia. Minél nehezebbé vált a proletárhatalom helyzete, annál inkább élénkültek a kapituláns mozgolódások, amit az antant megbízottai különböző ígéretekkel messzemenően támogattak. Segítették a fehérgárdisták szervezkedését is, és a proletárdiktatúra ellen „demokratikus” jelszavakkal fellépő centrista-reformista blokk akciót is.

Ez a belső aknamunka nagy szolgálatot tett a túlerővel támadó antantnak a proletárhatalom leverésében. Ezt a magyar proletariátus sohasem felejtette el. De azt sem, hogy a kommunista-szociáldemokrata összefogásnak döntő szerepe volt a szocialista forradalom győzelemre vitelében; az egykori szociáldemokraták nagy része a proletárhatalom leverése után is a szocialista forradalom híve maradt. S akik a vereség hatására az ellenforradalom körülményei között visszatértek a szociáldemokrata álláspontra, azok közül sem mindenki állt be a „bűnbánók”, a Tanácsköztársaságot és a kommunistákat szidalmazók táborába. A kommunistákkal együtt tisztelettel őrizték a nagy forradalmi harcok emlékét és a kommunistákkal vállvetve küzdöttek az ellenforradalom sötét erői, a fasiszmus ellen.

*A magyar munkásosztály útja
a szocialista forradalom második győzelméhez*

Az antantintervenció 1919-ben az ellenforradalom martalékául dobta a magyar népet. A munkásság és a szegényparaszttság végig szenvedte és végig küzdötte a horthysta rendszer, a magyar fasizmus negyedszázados uralmát. Rendíthetetlenül élt körükben a remény, hogy eljön a felszabadulás órája. Éltette az 1919-es proletárhatalom emléke és megingathatatlaná tette a Szovjetunió léte. Mert a forradalmi tömegek állandó és nagy morális-politikai erőforrásaivá vált, hogy a szovjethatalom szétverte az összes ellenforradalmi seregeket és visszaverte az imperialista hatalmak intervencióját, hogy a forradalom vörös zászlója lengett a Balti tengertől a Csendes óceánig.

Rendkívül nehéz volt pártunk útja az ellenforradalom negyedszázados uralma alatt. Mégis sok harcot vívtunk meg. Kisebb akciók sorozata és kiemelkedő harci események is jelzik ezt az utat. Pártunk élén állt annak a nagy, másfél-százezer embert megmozgató tüntetésnek, amely 1930. szeptember 1-én zajlott le Budapesten, munkát-kenyeret s a rendszer pusztulását követelve. Pártunk vezette azt a tüntetést, amely 1942. március 15-én zajlott le Budapesten a háborúból való kilépésért, a hitlerista Németországgal való szakításért, a független, demokratikus Magyarországért. Pártunk kezdeményezésére jött létre 1944 májusában az ország német megszállása idején *Magyar Front* néven a kommunisták pártja, a szociáldemokraták pártja és a Kisgazdapárt részvételével az a Hitler-ellenes szövetség, amely az ország felszabadulása idején megalakította Magyarország új kormányát.

A magyar munkásosztály akkor lett megint a nép döntő többsége által elismert vezető osztálya az országnak, amikor ismét nemzeti katasztrófából kellett kivezetni a hazát. Abból a katasztrófából, amelybe a második világháború során taszította bele a tőkés-földbirtokos uralom. A munkásosztály forradalmi pártja: a Kommunista Párt bizonyult újra az egyetlennek, amely a katasztrófa leküzdésének, a nemzet demokratikus újjászületésének világos programját terjesztette az ország elé, megmutatta az utat e program valóra váltásához és elsősorban mozgósította a népet az új rend megteremtésére.

*

A harc során a kommunistáknak sok nehézséggel kellett megküzdeniök. Az illegalitással, a fasiszta terrorral s a kommunistaellenes propaganda legkülönbözőbb válfajaival. Azzal is, hogy a változó körülmények között folyó küzdelemben a párt tapasztalatai elégtelenek és a szektás hibák gyakoriak voltak. Ezek összefüggtek a Komintern tevékenységében jelentkezett hibákkal. Nem követjük azonban azt a példát, hogy harcunk minden eredményét csak magunknak könyveljük el, hibáinkért pedig elsősorban a Kominternre hárítjuk át a felelősséget. Nem térünk erre az útra, mert saját tapasztalataink szerint ez helytelen.

Pártunk hosszú ideig hibásan állapította meg stratégiai irányvonalát. Közvetlen stratégiai célként a szocialista forradalmat jelölte meg, holott a magyarországi körülmények között ezt meg kellett előznie a fasiszta diktatúra megdöntésének, a demokratikus forradalomnak. Az új szocialista forradalom, mint közvetlen stratégiai cél fenntartása közvetlenül a Tanácsköztársaság megdöntése után még érthető, — arra támaszkodott ugyanis, hogy Euró-

pában egy ideig még forradalmi helyzet volt —, de tartós fenntartása hibásnak bizonyult. Ez az irányvonal egyebek mellett abból a jórészt érzelmi alapokon nyugvó tételből indult ki, hogy ahol egyszer már volt proletárforradalom, ott az új forradalom, bárhogy is alakul a helyzet, csak közvetlen proletárforradalom lehet. A stratégiai cél helytelen megválasztása természetesen szektás irányba befolyásolta a párt taktikáját is.

A Komintern VI. kongresszusának programja a közepes fejlettségű kapitalista országokról, amelyekben jelentősek a feudális maradványok, megállapította, hogy ezekben a demokratikus forradalom megelőzheti a szocialista forradalmat. Nem a Komintern kötelezte a KMP-t, hogy közvetlen szocialista forradalomra vegyen irányt, illetve, hogy feltétlenül tartsa fenn ezt az irányvonalat. A KMP Központi Bizottsága határozott így, elutasítva a módosításra irányuló javaslatot. Holott Magyarországon nemcsak igen jelentős feudális maradványok voltak, hanem fasiszta diktatúra is, amelyet ugyancsak el kellett takarítani az útból.

A Komintern a KMP tagjaihoz írt Nyílt Levelében 1929 őszén megerősítette a párt helytelen irányvonalát. A Komintern tehát ebben szintén hibázott. De az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a Nyílt Levél kibocsátását a KMP Központi Bizottsága kérte, a Komintern elnöksége a KMP képviselőire bízta a levél megfogalmazását, s az általuk beterjesztett szöveget hagyta jóvá. Megpróbálhatja valaki az 1929-es Nyílt Levelét annak igazolására felhasználni, hogy a hibás stratégiai irányvonalat a Komintern „ráoktrojálta” pártunkra, — de ez így nem igaz.

1933—35-ben a KMP módosította taktikáját a mindennapi küzdelemben. Ennek kapcsán elvetette a „csak alulról való egységfront” korábbi szektás tételét, bár a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének mérhetetlen kommunistaeellenessége még semmit sem változott. A KMP viszont megváltoztatta a reformista szakszervezetekben való munka jellegét és célját, s nagyobb figyelmet fordított a polgári demokratikus szabadságjogokért való akciókra. Taktikánk módosításánál felhasználtuk mindenekelőtt a proletár egységfrontért folyó harc franciaországi tapasztalatait; ezek hasznosítására a Komintern is ösztönzött. Ezek a taktikai módosítások a stratégiai irányvonal megváltoztatása irányába hatottak, de a párt stratégiai célja csupán a Komintern VII. kongresszusa után módosult. A párt ekkor közvetlen stratégiai célként a fasiszta diktatúra megdöntését, a demokratikus átalakulást jelölte meg.

Olyan időszak volt ez, amikor a demokratikus átalakulásért való harc egybekapcsolódott a revansista háborús készülődések elleni küzdelemmel, a hitlerista Németországgal való revansista szövetség elleni harccal. Nehéz volt a párt munkája. Nemcsak azért, mert kegyetlen terrorral kellett dacolnia, hanem azért is, mert a hírhedt müncheni egyezményt, s Hitlerék Csehszlovákia és Románia ellen hozott „bécsi döntéseit”, a Hitlerék adta „területgyarapítást” az összes többi pártok lelkesen üdvözölték. A Szociáldemokrata Párt is.

A Kommunisták Pártja volt az egyetlen, amely szembefordult a felkorbácsolts nacionalista szenvedélyekkel, a fasiszta területszerzéssel, amelynek ködfüggönye mögött láncolták hozzá az országot a náci birodalom szekeréhez. A párt a legnehezebb helyzetben sem adta fel a harcot, hogy a demokratikus átalakulásért, a hitlerista Németországgal való szakításért s az ország háborúba vitele ellen küzdve, az antifasiszta nemzeti front kifejlesztéséért fáradozzék.

Az SzDP országos vezetőségével, meg a Kisgazdapárt országos központjával évekig nem sikerült a KMP-nek akcióegységre lépni. A kommunisták és a szociáldemokraták együttműködése mégis széles körűvé vált, kiterjedt az SzDP vezető aktivistáinak egy részére is, különösen szakszervezeti vonalon. Különböző polgári náciellenes csoportokkal is sikerült a KMP-nek együttműködést teremteni. A német megszállás idején pedig létrejött pártunk kezdeményezésére a fentebb már említett Magyar Front. Ekkor sikerült elfogadtatni az SzDP és a Kisgazdapárt vezetőivel is a közös Hitler-ellenes küzdelem politikáját.

Pártunk tevékenységének töretlen jellemvonása volt a szolidaritás a Szovjetunióval. Büszkén tekintettünk az egész világreakció által támadott s az új társadalmat évtizedekig egyedül építő munkás-paraszt államra s a szovjet nép eredményeire. A Szovjetunióval való szolidaritás a forradalmi erők nagyértékű morális fegyvere volt, amelyet nem engedtünk kicsavarni a kezünkől a legrafináltabb és legeszeveszettebb szovjetellenes propaganda által sem.

Az antifasiszta demokratikus összefogásért vívott küzdelemnek is szerves része volt a harc a szovjetellenességgel szemben; a küzdelem sikere nagy mértékben függött a szovjetellenesség visszaszorításától.

Ismeretes, hogy a szovjetellenes propaganda összefonódott a Komintern-ellenes propagandával, tehát az egyes országok kommunista pártja elleni kampányokkal, amelyeket a burzsoázia és fegyvertársai folytattak. Azt állították, hogy a Komintern politikáját a Szovjetunió politikai érdekei határozzák meg, s ennek alapján az egyes kommunista pártokat „Moszkvának alárendelt” pártoknak nyilvánították.

Ennek a szovjetellenes és kommunistaellenes propagandának nem az volt az alapja, hogy létezett a Komintern, hanem az, hogy a kommunista pártok kiálltak a Szovjetunióért, mint a nemzetközi proletariátus hazájáért, a nemzetközi forradalom fő támaszának tekintették, s minden lehető eszközzel segítették küzdelmét a világimperializmus állandó fenyegetésével szemben. A kommunista pártok aggodalommal tekintettek az imperialista hatalmak különféle szovjetellenes-blokk szervezési akcióira. Amennyire tudták, abban is segítették a Szovjetuniót, hogy békés munkájának biztosítása érdekében az imperialisták egymásközi ellentéteit is kihasználja, a szovjetellenes egységfront alakítására irányuló szüntelen kísérleteket megghiúsítsa.

Pártjaink a szovjetellenes háborús tervek megghiúsításáért folyó küzdelmet — mint ismeretes — olyan feladatnak tekintették, amelyet nemcsak a szovjet nép, hanem az egész emberi haladás érdeke diktál.

Ismeretes, hogy a Komintern elsősorban azt tekintette feladatának, hogy segítse a pártokat saját országaik forradalmi erőinek kifejlesztésében, a tömegek mindennapi érdekeiért folyó harcukban, s természetesen munkásosztályuk felkészítésében a forradalomra. Ezt tekintették fő feladatuknak az összes testvérpártok, vállalva a Szovjetunió melletti kiállást is, abban a szilárd meggyőződésben, hogy az egybeesik saját országuk munkásosztályának alapvető érdekeivel. Szolidaritásukat a Szovjetunióval nem a Komintern utasítására vállalták, hanem az pártuk forradalmi meggyőződéséből és a Szovjetunió iránti mélyszéles tiszteletéből következett.

Tudott dolog, hogy a sztálini és más „személyi kultuszok” kifejlődése, a súlyos torzulások, amelyek ennek kapcsán bekövetkeztek, nagy kárt okoztak a kommunista mozgalomnak, fékeztek a szocializmus fejlődését. Drága árat, s nem kis megrendüléssel kellett fizetnünk ezekért. Semmi sem homályosít-

hatta el azonban előttünk annak a hatalmas alkotó munkának történelmi jelentőségét, amelyet a szovjet nép az SzKP vezetésével az ötéves tervek során végzett, azt a hősiességet és erőmegfeszítést, amit a második világháború gigászi küzdelmeiben kifejtett, azt a történelmi szerepet, amit a Szovjetunió a szocialista világrendszer létrejöttében és fejlődésében betöltött.

A magyarországi harci tapasztalatok közül mindenekelőtt a háború alatti küzdelem egyes tanulságaira térek ki. Nehéz feladat elé került pártunk, amikor a náci Németország a Szovjetunióra támadt s a horthysta uralkodó körök Magyarországot is belevitték a szovjetellenes rablőháborúba. Szembe kellett szállni a rablőháborúval, küzdeni a magyar nép igazi érdekeiért, ami egybeesett a Szovjetunió érdekeivel is.

A horthysta uralkodó köröknek háborúhoz fűzött reményei sokirányúak voltak. Hitlerista győzelem esetén kedvezőbb helyzetet reméltek maguknak a hitleri „új Európában”, elsősorban azonban a revansista blokk számára előnyös német—angolszász kompromisszumra vágytak. Abban is bíztak, hogy ha Németországot leverik, az angolszász hatalmak „meg fogják érteni” Magyarországnak a szovjetellenes háborúban való részvételét és megmentik rendszerüket. Angolszász képviselők éppen elég „megértést” tanúsítottak a horthysta kormányok háborús politikája iránt.

Az a polgári tábor, amely tartott a német imperializmustól, a kivárási álláspontjára helyezkedett. Tudomásul vette a háborús részvételt és abban bízott, amit az angol—amerikai uralkodó körökben is oly sokan reméltek: mind Németország, mind a Szovjetunió kimerülésében és angolszász győzelemben. E várakozók tevékenységüket elsősorban arra összpontosították, hogy a kormánytól a bizalmas angolszász kapcsolatok hatékonyabb fejlesztését sürgessék, miközben „megértéssel” voltak a kormány „nehéz helyzete” és a hitlerista Németországgal való szövetség iránt, s tudomásul vették a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódást.

Magyarország hadbalépése után az SzDP vezetőségét szintén a kivárási politika vezérelte. Ugyanakkor nagyon félt attól, hogy az amúgy is igen szűk korlátok közé szorított Szociáldemokrata Pártot és a hasonló helyzetben levő, hatósági ellenőrzés alatt álló szocialista szakszervezeteket feloszlatják. Az SzDP és a szakszervezetek jobboldali vezetői demonstratív módon, nyilvánosan arra intették tagjaikat, hogy szigorúan tartsák magukat a kormány háborús rendelkezéseiseihez, dolgozzanak fegyelmezetten, utasítsanak vissza minden kísérletet a haditermelés megzavarására, teljesítsék kötelességüket „az országgal szemben”. Még arra is felhívta a munkásokat, hogy a kommunista röpirat-terjesztőket adják át a rendőrségnek. A szovjetellenes háború aktív segítségének vállalásával akarták biztosítani legális létüket, miközben szintén az angolszász győzelemben reménykedtek. Ez a szégyenletes politika azonban elmélyíti az ellentéteket az SzDP-ben. Vezetősége sem egységes, de 1941—43-ban az áruló politika túlsúlyban van. Nagy viszont az ellenállás e politikával szemben mind az SzDP szervezeteiben, mind a szakszervezetekben. Az SzDP aktivistái között mind erősebb a kommunistákkal való együttműködők tábora.

A polgári ellenzék különböző csoportjai, valamint az értelmiség számos neves személyisége ugyancsak vállalta a Hitlerellenes nemzeti függetlenségi front jegyében az együttműködést a kommunistákkal. A kormány rendőri akciói során az együttműködők nagy része visszahúzódik, majd ismét aktívabbá válik. A kommunisták által hirdetett antifasiszta összefogás eszméje áttöri a „kivárási politika” falát, és mind több hívet szerez.

Az angolszász orientációt követelők táborában azonban nyomasztó túlsúlyban vannak a kivárási politika hívei. Abban reménykednek, különösen 1943 végén és 1944 elején, hogy az angolszász erők az olaszországi hadművelet meggyorsítják, benyomulnak a Balkánra, elérik Magyarországot, s akkor a magyar uralkodó körök kiugranak a hitlerista háborúból.

A horthysta vezető köröknek volt is ilyen tervük, mert látták, hogy a fasiszta tömb elvesztette a háborút és szerették volna kiügyeskedni magukat a nációkkal való háborús szövetségből, a hitlerista blokkból. Úgy vélték azonban, hogy amíg az angolszászok meg nem érkeznek, addig ők a Kárpátokban a német csapatok segítségével feltartóztatják a Vörös Hadsereget. Élénkítették kapcsolataikat az angolszászokkal — és kitartottak Hitlerék mellett. Vártak az angolszászokra, azok pedig vártak Magyarország kiugrására. A hitlerista vezérkar viszont elhatározta Magyarország megszállását. Ez 1944 márciusában a horthysta kormányzat teljes behódolása mellett ment végbe. Horthyék vállalták a Hitler-kormány minden újabb követelésének teljesítését, még több magyar katonát küldtek a frontra, még több magyar árut Németországba.

Ebben a súlyos helyzetben, 1944 májusában jött létre a Magyar Front, amely a kommunisták javaslatát elfogadva, harcot hirdetett a megszállók ellen, a független demokratikus Magyarországért. A Magyar Front pártjai között, illetve a Magyar Fronthoz csatlakozott többi pártokon belül eltérőek a nézetek a létesítendő új demokratikus rend tartalmát illetően, de egyetértés volt már abban, hogy nem az angolszászokra várás menti meg az országot, hanem saját harca a fegyverszünetért a Hitler-ellenes koalícióval és az átállásért a szövetséges hatalmak oldalára.

Az SzDP-ben ebben az időben a jobboldali vezetők háttérbe szorultak, részben teljes passzivitásba vonultak, mivel a német megszállás után a Szociáldemokrata Pártot is betiltották. Az illegálisban az SzDP vezetése a kommunistákkal való összefogás híveinek kezébe került. Ez segítette elő a kommunisták és szociáldemokraták szoros együttműködését és a Magyar Front létrehozását is. Kommunisták és szociáldemokraták együttesen szervezik a haditermelés szabotálását, ami országos jellegű mozgalommá válik. A kommunisták fegyveres ellenállási csoportokat is szerveznek, míg az SzDP vezetői ez elől ekkor még kitérnek. A Magyar Front polgári résztvevői még szintén kitértek ez elől, de segítettek a terményrekvirálások elleni akció fejlesztésében a parasztság között. Segítettek a politikai üldözöttek és katonaszökevények bujtatásában is, kiknek száma sok ezer, és napról-napra nő.

A Magyar Front pártjai igyekeztek rászorítani Horthyékat is, hogy ragadják meg az utolsó alkalmat, amikor még elősegíthetik Magyarország átállását. Mikor Románia, majd Bulgária is átállt és Finnország is szakított Németországgal, különösen kedvezővé vált a helyzet Magyarország átállására. A magyar kormány azonban habozott. Makacsul abban reménykedett, hogy a Kárpátokban német segítséggel feltartóztatják a szovjet csapatokat, amíg a németek ki nem vonulnak a Balkánról, átengedve azt és utána Magyarországot is az angolszászoknak. Az angolszász megszállás volt egyetlen reményük rendszerük megmentésére. A polgárságot és a kispolgárságot azzal ijesztgették, hogy ha jön a Vörös Hadsereg, akkor jön a proletárdiktatúra; eközben fokozott mértékben terjesztették a proletárdiktatúráról 25 éven át ismételt rágalmakat és a szovjetellenes szidalmakat. Így próbálták igazolni, hogy miért tartanak ki a nációk mellett továbbra is.

A Magyar Front pártjai ekkor már együttesen szembefordultak azzal a híreszteléssel, hogy a Vörös Hadsereg a szovjet rendszert kényszeríti majd az országra. Megmondták az igazságot, hogy a Szovjetunió tiszteletben tartja más népek jogát, hogy maguk döntsék el társadalmi berendezkedésük kérdését, hogy a Vörös Hadsereg felszabadítja Magyarországot.

A Magyar Front pártjai 1944. szeptember 20-án Horthyhoz is fordultak egy memorandummal, követelve a rögtöni fegyverszünet kérését. Kifejezték készségüket arra, hogy együttműködjenek a horthysta hadsereg vezetőivel, ha azok vállalják a magyar hadsereg szembefordítását a náci megszállókkal és az átállást a szövetséges hatalmak oldalára. Követelik, hogy a Magyar Front pártjai és a hadsereg képviselőiből alakuljon koalíciós kormány, amely fegyverszünetet kér a Hitler-ellenes hatalmaktól, gondoskodik róla, hogy a magyar hadsereg lefegyverezze az ország területén levő német csapatokat és hadat üzen Németországnak. A memorandum megállapítja, hogy csak ilyen módon lehet elkerülni, hogy az ország hadszíntérré váljék és ez a feltétele annak is, hogy az elkerülhetetlen demokratikus átalakulás „a társadalmi ellentétek vég-sőkig való kiegyezése nélkül, a magyar demokratikus pártok és a magyar hadsereg együttműködése alapján mehessen végbe”.

A memorandumot a kommunisták terjesztették a Magyar Front intéző bizottsága elé, amely azt elfogadta. A párt az ország helyzetének megfelelően követte tovább azt a politikát, amelyet már korábban kialakított. A párt Központi Bizottságának ekkor nincsen kapcsolata sem az SzKP-val, sem más testvérpárttal, amellyel tanácskozhatott volna, de van átgondolt politikai vonala, melyet még a háború elején, a Komintern általános irányvonalával összhangban dolgozott ki, s amelyet a helyzet alakulásának megfelelően, a hazai erőviszonyok figyelembevételével követ. Ennek a politikának pedig megint-gáthatatlan bázisa a bizalom a Szovjetunió iránt, s az a bizonyosság, hogy a magyar nép felszabadulása elválaszthatatlan a szovjet fegyvereknek a fasiszta haderő feletti győzelmétől.

1944 szeptember végén, midőn a felszabadító szovjet csapatok előretölt egységei dél-keletről már átlépték a magyar határt, a Kommunista Párt kiáltvánnyal fordult az ország népéhez, amelyben ismertette a párt harci céljait. Hangsúlyozza, hogy a párt a szocialista társadalom megteremtéséről soha nem mondott le és ezt soha nem is fogja megtenni, de most nem ez áll közvetlen célként a párt és a magyar nép előtt. A népnek „először szabaddá kell lennie, hogy szabad akaratából dönthessen további társadalmi és gazdasági berendezkedése felett”. A mostani közvetlen cél kettős: *a*) a német imperialista hatalom kiűzésével a független Magyarország megteremtése; *b*) a magyar reakció megdöntésével a demokratikus Magyarország megteremtése. E politika jegyében jött létre a Magyar Front, s a Kommunista Párt akkor is ezt a politikát folytatja tovább, amikor a szovjet csapatok átlépték a magyar határt.

Ennek a politikának együttes érvényesítése végett lépett mind szorosabb együttműködésre a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. A két párt képviselői 1944. október 10-én Budapesten külön együttműködési megállapodást kötöttek. Ez az egységkormány, mely a hitlerista megszállás nehéz napjaiban született, megállapítja, hogy „az új demokratikus Magyarország kialakítását” csakis a munkásosztály „forradalmi egysége, határozottsága és vezetése biztosíthatja”. Az egységkormány megállapítja, hogy mindkét párt vég-célja a szocializmus, de az adott történelmi helyzetben a magyar munkásosztály

ezt a célt „a demokratikus Magyarország megteremtésén keresztül érheti el”. Állást foglalt amellett is, hogy a későbbiek során szükség lesz „a két párt egyesülésével az egységes és egyetlen forradalmi szocialista munkáspárt megalakítására”. Addig is megvalósítandó a munkásegységfront; a két párt tevékenységének összehangolására „azonnali hatállyal összekötő bizottságot alakít”, amelynek egységesen hozott döntései „mindkét pártra kötelezőek”. A két párt állást foglalt amellett is, hogy együttesen biztosítják a felszabadulás nyomán újjászerveződő szakszervezeti mozgalom egységét.

Az SzDP soraiban megerősödött a komunistákkal való szoros összefogás politikája, mert a Kommunista Párt által hirdetett politika bizonyult az egyedül helyes politikának, s a Vörös Hadsereg közelsége növelte a munkásosztály eltökélttségét, hogy az új Magyarország megteremtésében minél erőteljesebben érvényesítse a saját törekvéseit. A Kommunista Párttal való szorosabb összefogás irányában hatott — a Magyar Front polgári résztvevőinél is — az a körülmény is, hogy a horthysta kormány kiugrásához fűzött remény elolvadt, mint forró vízben a jég.

A Magyar Front szeptember 20-i memorandumára Horthy nem is válaszolt. Ehelyett a magyar kormány képviselője elrepült az angolszászok Nápoly melletti főhadiszállására. Ott kérdezték meg, mit is tegyenek a fegyverszünetért, mert a Vörös Hadsereg már Dél-Erdélyben van, a hozzá csatlakozott román csapatokkal együtt szeptember második felében onnan verte ki a betört magyar hadsereget. Nápolyban azt a tanácsot adták — mást nem is adhattak —, hogy Magyarországnak a Szovjetuniótól kell kérnie fegyverszünetet. Ő ellene viselt háborút, s az ő csapatai érték el a magyar határt.

Horthyék szeptember végén küldték el a fegyverszünetet kérő küldöttséget Moszkvába. Ott alkudoztak vagy tíz napig, amikor minden óra számított. Szerettek volna szabad elvonulást biztosítani a Magyarországon tartózkodó német haderőnek és legalább angolszász részvételt Magyarország megszállásában. Csak október 11-én írták alá a megállapodást, amikor a Vörös Hadsereg már a magyar Alföldön mért csapásokat a német—magyar haderőre, egyes alakulatai pedig délkelet felől már 100—120 kilométerre közelítették meg Budapestet. A horthysta vezető körök csak ebben a helyzetben szánták rá magukat arra, hogy a Magyar Front képviselőivel egyáltalán szóba álljanak, de arra ekkor sem voltak hajlandók, hogy a Magyar Front által javasolt koalíciós kormány létrejöttét elősegítsék.

A fegyverszüneti feltételek értelmében Magyarország „önálló, független állam marad, és belügyeibe más állam nem avatkozik bele”, a magyar hadsereg a Magyarországon tartózkodó „megszálló vagy harcoló német csapatok ellen” fordul, s vállalva harcol a Vörös Hadsereggel.

Horthyék nem tették meg a szükséges lépéseket a fegyverszüneti egyezmény végrehajtására, mert eleve a fegyverszünet katonai feltételeinek elszabotálására vettek irányt. Október 15-én Horthy nyilvánosságra hozta a fegyverszüneti megállapodást, de arról előzőleg értesítette a német megszállókat. Átengedték nekik a döntést, vajon sietve elvonulnak-e, amit Horthyék készek voltak tőlük telhetően segíteni — vagy maradnak. A megszállók pedig félretolták a horthysta kormányt, „saját” kormányt ültettek a helyére — magyarországi ügynökeikből. Horthy pedig, teljesítve a megszállók kívánságát, visszavonta fegyverszüneti proklamációját és lemondott az államfői hatalomról a nácik magyarországi ügynöksége, a nyilaspárt vezetője javára. Így végződött a horthysta Magyarország „kiugrási” kísérlete.

Ekkor azonban már megkezdődött Magyarország felszabadulása, s a Vörös Hadsereg által felszabadított országrészen gyorsan megszületett az új, demokratikus hatalom. Megérkeztek a felszabadított területre Moszkvából a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigránsok különböző csoportjai is, hogy bekapcsolódjanak az itthoni munkába, segítsék érvényesíteni a demokratikus nemzeti újjászületés politikáját. Közreműködtek abban, hogy 1944 decemberében Kelet-Magyarországon összeült az új, Ideiglenes Nemzetgyűlés, melynek küldötteit túlnyomóan a Magyar Fronthoz tartozó pártok képviselői alkották.

Megalakult 1944 decemberében az új ideiglenes kormány, melynek jellege hasonló volt ahhoz, amelyet a Magyar Front szeptember 20-i memoranduma sürgetett. Részt vett benne a volt horthysta fegyveres erők három tábornoka is, akik vállalták a közreműködést a nácik elleni harcban. Köztük volt a Kárpátokban levő 1. magyar hadsereg parancsnoka, aki október 15-e után tisztjeinek egy csoportjával átment a Vörös Hadsereghez, s a magyar katonaságot a németekkel való szembefordulásra hívta fel. Ő lett az új kormány első miniszterelnöke.

A felszabadított területeken a Magyar Front, most már az élet újjászervezésére összefogott pártok szövetségéeként, Magyar Nemzeti Függetlenségi Front néven működött tovább. Az élet újjászervezésére a Kommunista Párt terjesztette elő a demokratikus nemzeti újjászületés programját, melyet a koalíciós pártok elfogadtak.

A társadalmi és gazdasági rendet illetően e program fő pontja a 200 holdon (114 hektáron) felüli földbirtok kisajátítása és az elkobzott vetőterület felosztása a parasztok között. Ez a nagybirtokos osztály kisajátításának, az antifeudális agrárforradalom végrehajtásának követelése.

A program tartalmazott a nagytőke hatalmának korlátozását célzó pontokat is: a kartellek és nagybankok állami ellenőrzését, a bányák és kőolajforrások államosítását (a bányák nagyrészt, a kőolajforrások túlnyomórészt külföldi — angol és amerikai — tőke kezében voltak), a villanytelepek állami, illetve községi tulajdonba adását. Harci kérdés volt, hogy ha e követelések megvalósulnak, ez államkapitalista jellegű marad-e, vagy túl lép-e ezen, a szocialista átalakulás irányában.

Az új magyar hatalom olyan körülmények között született, amikor Magyarország még hadszíntér volt. A demokratikus hatalom létrejövele nagymértékben ösztönözte a nemzeti ellenállás fejlődését a még megszállt országrészen. Meggyorsította ott a németek kezében maradt magyar katonai alakulatok, valamint a fasiszta közigazgatási szervek bomlását. Különösen általánossá vált az ellenállás az evakuálásokkal szemben, akadályozva az ország javainak nyugatra szállítását, illetve elpusztítását s a fiatalság elhurcolását.

Fél évig tartott, amíg a front áthaladt Magyarországon. A német vezérkar nagy erőket összpontosított az itteni frontra. A nyugati hadszíntérről is átdobták ide a 6. SS páncélos hadsereget és más alakulatokat, remélve, hogy talán a Duna vonalánál megszilárdíthatják védelmüket, s megtarthatják az ország nyugati felét, mint a náci birodalom védelmének előterét.

Az új demokratikus hatalom elsőrendű feladata volt az élet újjászervezése a felszabadított területeken, és a Vörös Hadsereg hadműveleteinek segítése. Eközben a nemzeti koalíción belül a lappangó ellentétek hamar felszínre kerültek.

Az antifasiszta koalíció a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság, a nációkkal szembefordult burzsoázia és az értelmiség nemzeti frontját testesítette meg. A koalíció balszárnya — a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt zöme, a Nemzeti Parasztpárt túlnyomó része és a Kisgazdapárt demokratikus szárnya — a munkásság, a szegényparasztság és részben a városi kispolgárság politikai képviselője. A koalíció jobbszárnya — ide tartoztak az átállt tábornokok, a Kisgazdapárt képviselőinek nagyobb része s a Szociáldemokrata Párt újjászerveződő jobbszárnyának képviselői — a burzsoázia, a kulákság s az ő politikai uszályukban levő kispolgárság politikai képviselője.

Az ország felszabadulása nyomán talpraugrottak az addig elnyomott forradalmi erők, s megindul gyors fejlődésük. Önbizalmukat, tettekkésységüket nagyon megnövelte, hogy a Vörös Hadsereg, a forradalom hadserege szabadítja fel hazánkat. Azonnal szert tettek olyan fokú szervezettségre és befolyásra, hogy közreműködésük nélkül nem lehetett többé új hatalmat megteremteni Magyarországon. Erejük és befolyásuk azonban nem rögtön válik olyan fokúvá, amely könnyen nélkülözhetővé tehetné volna a kulákságra és a burzsoázia bizonyos részére is kiterjedő széles nemzeti összefogást. A tömegek politikai érettsége csak a további küzdelem tapasztalatai nyomán emelkedett olyan színvonalra, amikor már megértették a szakítás szükségességét mindazokkal, akik céljaik valóráváltását gátolják, az ország fejlődésének útjában állanak.

Tehát a felszabadulás idején a forradalmi erők nehezen vehették volna kezükbe az ország vezetését egyedül, a csupán mérsékelt változásokat kívánó erők pedig meg sem kísérelhették, hogy a forradalmi erőkkel való együttműködés nélkül, a maguk kizárólagos hatalmát teremtsék meg. Így jött létre a széles körű nemzeti koalíció, melynek megteremtését a kommunisták a felszabadulás előtt is szorgalmazták. A nemzetközi körülmények, pontosabban a Szovjetunió és az angolszász hatalmak szövetsége is koalíciós összefogásra ösztönözte a kibővült, Hitler-ellenes front különböző pártjait. A belső erőviszonyok alakulása során, a politikai küzdelem menetében kellett eldöntenie, hogy ebből az összefogásból mely erők részére származik több előny vagy több hátrány.

A koalíció jobbszárnyán helyezkedtek el az angolszász politikai orientáció hívei. Azt remélték, hogy a nyugati hatalmak majd a háború után megadják számukra azt a segítséget, amit 1943—44-ben hiába vártak. Addig akartak most együttműködni a kommunistákkal, amíg megfelelő segítséget nem kapnak az angolszászoktól a forradalmi erőkkel való szakításhoz, az utóbbiakkal való leszámolásra. E politikájukkal összefügg az is, hogy az ország helyreállítását elsősorban a külföldi tőke segítségétől várták, s a külföldi tőke felügyelete alatt vélték megoldhatónak. Ebben van a magyarázata annak, hogy nem léptek fel semmiféle saját programmal, hanem tudomásul vették a kommunisták által előterjesztett programot. Úgy tettek, mintha őszintén elfogadnák. — mert nem tartották tanácsosnak, hogy a népben nagy reményeket keltő programmal nyíltan szembeforduljanak. A végrehajtását viszont kezdettől fogva sabotálni igyekeztek. Tehát a nemzetközi körülmények számukra kedvezőbb alakulását várták, hogy a nyugati hatalmak hatékonyabb segítségével majd kiszorítsák a munkásosztályt a hatalomból és megszilárdítsák a tőkés rendet.

1944 őszén nem volt előre eldöntve, hogy a Vörös Hadsereg hamarabb eljut a Kárpátoktól Bécsig, mint az angolszász erők Róma térségétől Milánóig. Márpedig ez történt, s ezzel természetesen kudarcot vallott Churchilléknek az

a terve, hogy a nyugati csapatok előzzék meg Bécsben a Vörös Hadsereget. Itt jegyzem meg, hogy a jugoszláv történészek kellő vizsgálattal bizonyára megállapíthatják, nem volt-e ennek a körülménynek is némi szerepe abban, hogy a nyugati hatalmak Jugoszláviával szemben meg sem próbálták azt, amit a görög néppel szemben elkövettek, amikor fegyveres beavatkozással reájuk kényszerítették az emigrációból visszatelepített monarchisták hatalmát.

A magyarországi harcok ideje alatt az országban nagy változás ment végbe. Megszületett az új demokratikus hatalom, melynek egyik megteremtője a munkásosztály. A koalícion belüli erőviszonyok alakulásában lényeges változás állt elő a munkásosztály javára, amikor felszabadult Budapest és környéke, ahol a magyar munkásosztály fő erői összpontosultak. Közvetlenül Budapest felszabadulása után a Kommunista Párt fellépett a földreform azonnali végrehajtásáért. Felhívta a földműves szegénységet, hogy községi földigénylő bizottságok alakításával vegye kezébe a nagybirtokok elkobzását és vetésterületük felosztását a földigénylők között. A koalíció jobbszárnya ellenállt e követelésnek, halasztani kívánta a földreformot és mindenképpen másként csinálni, de meg kellett hátrálnia.

1945 tavaszán, mire a háború Európában befejeződött, Magyarországon végbement az antifeudális agrárforradalom. A nagybirtokos osztály, a magyar reakció „történelmi osztálya”, az ellenforradalmi rend egyik fő tartóoszlopa, elvesztette hatalmát és birtokát.

A munkásosztály és a burzsoázia között nagy harc folyt a dolgozó parasztság megnyeréséért. A Kommunista Párt kezdeményezésére és vezetésével végrehajtott földosztás a munkás-paraszt szövetség megerősödésével járt. Ez tovább növelte a munkásosztály súlyát a hatalomban, a Kommunista Párt tekintélyét az egész nép előtt és a demokratikus erők súlyát a Kisgazdapártban is.

Nem sokkal később megindult a harc: ki kit szorít ki a hatalomból.

Létrejött a bukott földbirtokosok, a javaikat féltő bankárok és gyárosok meg a kulákság ellenforradalmi blokkja, amelyhez a régi horthysta hivatalnoki és tisztikar, valamint az egyházi reakció is csatlakozott. A Kisgazdapárt jobboldali vezetői kitárták pártjuk kapuit a reakció erői előtt, amelyek a Kisgazdapárt hátán felkapaszkodva behatoltak a nemzeti koalíció hadállásaiba, a hatalmi szervekbe is, és megindították a harcot a munkásosztály kiszorításáért a hatalomból.

Ez közvetlenül azután bontakozott ki, hogy a világháború a Távols-Keleten befejeződött. Japán kapitulált, s a nyugati hatalmak már nem voltak érdekelve a Szovjetunióval kötött szövetségük fenntartásában. A magyar reakció azt remélte, hogy most már hamar jön számukra az angolszász segítség, mert az amerikaiaknak atombomba monopóliumuk van, Hirosima elpusztításával megrettentették a világot, s most majd rászorítják a Szovjetuniót, hogy hagyja magukra az általa felszabadított népeket és engedjen szabad utat a nyugati beavatkozásnak.

A hirtelen „kisgazdapártiakká” vedlett bukott grófok, földbirtokosok és ügyvédek annyira felbátorodtak, hogy 1945 november-december havában széleskörű rohamot indítottak a kiosztott földek visszaperléséért.

Veszély fenyegette a demokratikus rendet, de a munkásság egységes frontja, mely megszilárdította szövetségét a parasztság széles tömegeivel — beleértve a Kisgazdapárt demokratikus paraszti tömegeit is — visszaverte ezt a rohamot. Rövidesen megindult a forradalmi erők ellentámadása, s most már

a nagytőke hatalmának megtöréséért, a politikai hatalomból való kiszorításáért s egyben gazdasági hatalmának felszámolásáért.

Nem térek most ki e küzdelem ismertetésére, bármennyire is érdekes lenne, hanem csupán jellemvonásaira és eredményeire.

A demokratikus átalakulás fő forradalmi feladatai 1945 tavaszára megoldást nyertek. Nem sokkal utána kiéleződött a harc a demokratikus vívmányok megvédéséért, ami egyben előtérbe tölta a szocialista átalakulásért folyó küzdelem feladatait. Előtérbe kerül tehát a demokratikus forradalom átfejlődése a szocialista forradalomba.

Olyan körülmények között megy ez végbe, amikor a munkásosztály részese a politikai hatalomnak és a nemzet vezető osztályává vált. Államhatalmi pozíciói útján is, s a szakszervezetek által irányított üzemi bizottságok útján is megvalósítja a munkásellenőrzést az ipari termelés felett, s megszilárdítva a szövetségét a nép széles rétegeivel — kiszorítja a burzsoáziát a hatalomból.

A kormánykoalícióból kiszorulnak előbb a régi fegyveres erők átállt tábornokai, majd a kizsáldapárti jobboldal képviselői. Eközben államosítják 1946-ban a szénbányákat, állami kezelésbe veszik az ország öt legfontosabb kohászati és gépgyárát, 1947 novemberében államosítják az összes bankokat és 1948 márciusában valamennyi iparvállalatot, amely legalább 100 embert foglalkoztat, s a kisebbek közül a fontosabbakat.

Ennek a fejlődésnek igen fontos sajátossága volt, hogy a munkásosztály, a Kommunista Párt politikáját követve, a nagytőke hatalmának megsemmisítéséért folyó akcióban a középparasztságot nemcsak semlegesíteni tudta, de nagyrészt aktív közreműködését is megszerezte; s méginkább ez volt a helyzet az értelmiséggel, amely igen tevékenyes résztvevője a kommunisták által hirdetett és vezetett újjáépítési munkának.

E fejlődés eredményeként, békés átmenet útján győzedelmeskedett hazánkban másodszor a szocialista forradalom. Ennek politikai betetőzéseként egyesült 1948 júniusában a Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt. Létrejött a magyar munkásosztály egységes forradalmi szocialista pártja, amelynek megteremtését már a két párt 1944 októberében született megállapodása célként megjelölt.

Felteszik néha a kérdést: hol a határvonal fejlődésünk demokratikus és szocialista szakasza között? Melyik az az *x-nap*, amely a demokratikus forradalom szakaszát elválasztja a szocialista forradalom szakaszától?

Vannak is kísérletek ennek az „*x-napnak*” a meghatározására. Így például történészeink között találkozunk olyan véleménnyel, mely szerint a Kommunista Párt 1946 szeptemberében tartott harmadik kongresszusa a határvonal. E kongresszus határozata hangsúlyozza, hogy „nem a nagytőkének, a népnek építjük az országot”, s megállapítja: a népi demokrácia lehetővé teszi, hogy „országunk a társadalmi fejlődés útján, polgárháború nélkül haladjon a szocializmushoz!” Az ország szocialista átalakítása közvetlen céljá vált.

A pártkongresszus állásfoglalása természetesen nagy jelentőségű az ország továbbfejlődéséért folyó harcban. Az átmenet a szocializmushoz azonban ekkor már egy meglevő folyamat volt. A kongresszusi határozat erre a tényleges folyamatra támaszkodik, annak erőteljes fejlesztéséért száll síkra.

Magyarországon a demokratikus forradalom átfejlődése ment végbe szocialista forradalomba. Az átmenet nem köthető valamely „*X-naphoz*”, mert nem egyetlen kiemelkedő változás, hanem többéves folyamat eredménye.

Ez az átfejlődés az 1945 tavaszi agrárforradalom és a gyáripar 1948 tavaszi államosítása közötti időben ment végbe.

A tőkés rendszer megszilárdulásáért fellépő erők elvesztették a magyar néppel vívott csatájukat. Nem vált valóra reményük, amit a nyugati hatalmak beavatkozásaihoz fűztek. Ilyen beavatkozási kísérletekben nem volt hiány, Magyarország azonban, élvezve a Szovjetunió támogatását, elhárította ezeket a kísérleteket.

Győzedelmeskedett a szocialista forradalom Magyarországon másodszor és visszavonhatatlanul.

Ismeretes, hogy további fejlődésünk során súlyos ellentmondásokba keveredtünk, s az eredmények mellett olyan hibák is bekövetkeztek, amelyek 1956-ban ellenforradalmi lázadás kirobantását is lehetővé tették. Ismeretes az is, hogy a Szovjetunió testvéri segítségével gyorsan úrrá lehettünk a számunkra veszélyes helyzetben, Pártunk Kádár János vezetésével, nagy felelősségérzettel nézett szembe a történetekkel és megtisztítottuk a további szocialista fejlődés útját. Várakozáson felüli gyorsasággal szilárdult meg az 1956-os események után a szocialista rendszer. Várakozáson felüli sikerrel oldottuk meg 1959–61-ben a mezőgazdaság szocialista átalakításának nagy feladatát. S most a magyar nép a szocializmus teljes felépítésén dolgozik, élvezi fejlődésünk vívmányait, eredményeit.

A szocialista világrendszer kialakulása folyamán vált Magyarországot ismét szocialista országgá, s testvéri kapcsolatokat teremtett a testvéri országokkal. Az 1918. november 4-i Moszkvai üdvözlés lenini tanácsa, amely a szét hullott Osztrák-Magyar Monarchia népeit szocialista hatalom megteremtésére és összefogásra hívta fel, a szocialista világrendszer kialakulásával valóra vált a Duna völgyében. Persze nem maradéktalanul, viszont az akkorinál szélesebb méretekben. Összefogtunk egymással és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom országával, amelynek hadserege hazánkat is felszabadította.

Ezen az úton jutott el Magyarországot a szocialista forradalom második győzelméhez és halad tovább a szocializmus teljes felépítése felé, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világot formáló eszméinek teljes valóraváltásáért hazánkban.

Magyarország proletariátusa 1917 novemberében rendkívül nagy lelkesedéssel fogadta a pétervári forradalom hírért, ösztönzést merítve saját harcához orosz testvéreinek győzelmes forradalmából. Ma viszont a szocializmust építő egész magyar nép köszönti a szovjethatalom félévszázados jubileumát ünneplő testvéri szovjet népet, kívánva új sikereket a kommunizmus felépítése útján.

A magyar munkásosztály forradalmi erőinek harcához e küzdelem fejlődésében elsőrendű szerepe volt annak az őszinte tiszteletnek, amellyel pártunk a Szovjetunió Kommunista Pártjára tekintett. A Magyar Szocialista Munkáspárt — a munkásosztály forradalmi hagyományaihoz híven — hű fegyvertársaként áll az SzKP-val egy sorban, s e mély barátság jegyében ünnepli az SzKP-val együtt az Októberi Forradalom félévszázados jubileumát.

A Szovjetunió Kommunista Pártja, a szovjet nép és a nemzetközi proletariátus e nagy ünnepe, úgy véljük, újabb ösztönzést ad a kommunista világmozgalom erőinek tömörítéséhez, melyre oly nagy szükség van, s új erőforrássá válik az imperializmus ellen folyó általános küzdelemben.

Д. Немеш:

Октябрьская Революция и путь Венгрии к социализму

Резюме

В Венгрии под воздействием Великой Октябрьской Социалистической Революции развернулся новый этап в рабочем движении — этап идейного развития и политического укрепления революционного направления. Это привело в ноябре 1918 года к созданию Партии Коммунистов Венгрии, а затем к быстрому развитию сил социалистической революции и в марте 1919 года к возникновению первой пролетарской революции в Венгрии.

В введении даётся краткий обзор пути, пройденного рабочим движением Венгрии в период до образования Партии Коммунистов Венгрии. Затем в статье исследуется вопрос о непосредственном влиянии Великой Октябрьской Социалистической Революции — о первой победе социалистической революции в Венгрии. Революционные события в России дали сильный толчок развитию революционных сил; политическое развитие левого крыла значительно ускорилось. В июне 1918 года разразилась политическая стачка, превзошедшая все прежние и все угнетенные нации Монархии поднялись на борьбу за национальную независимость. Осенью в событиях, приведших к крушению Монархии, а также в вооруженном восстании 30 октября значительную роль сыграли в Венгрии бывшие военнопленные, вернувшиеся из Советской России, среди них Бела Кун, вернувшийся в середине ноября и избранный председателем Центрального Комитета Партии Коммунистов Венгрии, созданной 24 ноября 1918 года. Началась непосредственная борьба за социалистическую революцию. Борьбе революционных сил большую помощь оказало приветствие Ленина, Свердлова, Каменева народам, свергнувшим Монархию, посланное в начале ноября — оно стремилось помочь осознать искренним сторонникам социализма, что вмешательство Антанты можно отклонять, если народы Дунайского Бассейна объединятся друг с другом и вступят в союз с Советской Россией, оно стремилось помочь борьбе социалистических сил против буржуазного национализма, с помощью которого господствующие классы хотели помешать борьбе рабочего класса за власть и воспрепятствовать объединению под знаменем социализма народов рухнувшей Монархии.

В статье обрисовывается многосторонний революционный процесс, приведший к возникновению Венгерской Советской Республики, затем дается очерк пути, пройденного венгерским рабочим движением до вторичной победы социалистической революции, в условиях контрреволюционного режима. Здесь дается более подробный анализ роли Коминтерна и стратегии Партии Коммунистов Венгрии в этот период. Устанавливается, что в ходе борьбы коммунистам пришлось столкнуться со множеством тяжестей — с нелегальным положением, с фашистским террором и с самыми различными видами антикоммунистической пропаганды; пришлось столкнуться также с тем, что в борьбе среди меняющихся условий опыт партии оказался недостаточным, а сектантские ошибки были частыми. Все это находилось в взаимосвязи с ошибками деятельности Коминтерна. Не пойдем однако по примеру тех, которые присчитывают все успехи борьбы себе, а за неудачи переваливают ответственность на Коминтерн. Не пойдем этой дорогой, ибо по нашему опыту это является неверным.

В период второй мировой войны, когда пришлось снова вывести родину из национальной катастрофы, рабочий класс снова стал признанным большинством народа руководящим классом. Коммунистическая Партия оказалась опять единственной силой, предложившей перед всей страной программу национально-демократического возрождения страны и мобилизовала народ за создание нового порядка.

Солидарность с Советским Союзом являлась всегда непоколебимой характерной чертой деятельности партии. Борьба против антисоветского направления являлась также органической составной частью борьбы за создание антифашистского-демократического единства. Из опыта борьбы партии более подробно анализируются некоторые черты борьбы в период второй мировой войны. В последней стадии войны новая власть в Венгрии была создана в условиях, когда страна была еще ареной войны и возникновение демократической власти в большой степени стимулировало развитие национального сопротивления в части страны, находившейся еще под оккупацией. После освобождения встали на ноги до того угнетенные демократические силы и началось их быстрое развитие. Их готовность к действию значительно повысилось тем, что страна была освобождена Советской Армией. Осенью 1944 года еще не было заранее решено, что Красная

Армия быстрее дойдет от Карпатских Гор до Вены, нежели англо-саксонские силы от Рима до Милана, но произошло именно так и этим-то и потерпел крах план западным войскам опередить в Вене Красную Армию. Югославские историки, выдвигается автором, с помощью соответствующих исследований наверняка смогут установить, не сыграло ли это обстоятельство роли в том, что Западные Державы даже и не помышляли против Югославии о такой вооруженной интервенции, какое имело место в Греции.

В заключение статья характеризует облик и достижения антифеодальной аграрной революции, борьбы рабочего класса и буржуазии за привлечение на свою сторону крестьянства, укрепления нового демократического порядка, борьбы за социализм в Венгрии. В результате этого развития в порядке мирного перехода социалистическая революция победила в второй раз. Автор статьи занимается также вопросом о том, где проходит линия между демократическим и социалистическим периодами развития. Он устанавливает, что произошло перерастание демократической революции в революцию социалистическую в период с аграрной революции весны 1945 года по национализации фабрично-заводской промышленности в 1948 году. Таким образом победила социалистическая революция в Венгрии и на второй раз, несмотря на контрреволюционный мятеж 1956 года, уже окончательно.

В ходе возникновения мировой системы социализма стала Венгрия снова социалистической страной и установила братские узы с братскими странами. Она шагает по этому пути дальше к полной победе строительства социализма, к полному осуществлению в нашей стране идей Великой Октябрьской Социалистической Революции, преобразующих мир.

D. Nemes:

La Révolution d'Octobre et le chemin de la Hongrie vers le socialisme

Résumé

Sous l'effet de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre on assista en Hongrie au développement d'une nouvelle étape du mouvement ouvrier, celle de l'évolution idéologique et du progrès politique de la tendance révolutionnaire. En novembre de 1918 ceci conduisit à la formation du Parti Communiste de Hongrie, puis à l'accroissement rapide des forces de la révolution socialiste pour aboutir en mars de 1919 à la réalisation de la première révolution prolétarienne de Hongrie.

L'introduction préparée à l'étude jette un regard retrospectif sur le chemin qu'avait parcouru le mouvement ouvrier en Hongrie avant la constitution du Parti Communiste. Pour continuer l'auteur se met à analyser l'effet direct de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, c'est à dire la première victoire que la révolution socialiste remporta en Hongrie. En effet les événements révolutionnaires de Russie avaient prêté un vigoureux essor au développement des forces révolutionnaires: l'évolution politique de l'aile gauche du mouvement ouvrier connut un rythme accéléré. En juin de 1918, une massive grève politique s'était éclatée revêtant des dimensions beaucoup plus vastes que celles déclenchées auparavant et tous les peuples opprimés de la Monarchie Austro-Hongroise s'engagèrent en lutte pour arracher leur indépendance nationale. A l'automne, lors des mouvements ayant pour conséquence l'anéantissement de la Monarchie et lors du soulèvement armé du 30 octobre, un éminent rôle revint en Hongrie aux prisonniers de guerre rentrés de la Russie Soviétique, ainsi à Béla Kun qui, le 24 novembre de 1918, fut élu président du Comité Central du Parti Communiste de Hongrie. Des combats immédiats se sont déclenchés pour réaliser la révolution socialiste. Le message adressé au début de novembre par Lénine, Sverdlov et Kaméniev aux peuples ayant renversé la Monarchie contribua grandement aux succès des luttes menées par les forces révolutionnaires. Ce message s'était proposé de rendre conscient aux adhérents du socialisme que l'intervention des puissances de l'Entente pouvait être contrecarrée si les peuples danubiens unissaient leurs forces et s'alliaient à la Russie Soviétique; il entendait soutenir les combats que les forces révolutionnaires livraient au nationalisme bourgeois à l'aide duquel les classes dominantes s'efforçaient de mettre obstacle aux luttes engagées par la classe ouvrière pour la conquête du pouvoir et d'empêcher l'union, sous le drapeau du socialisme, des peuples de la Monarchie décomposée.

L'article esquisse ce complexe processus révolutionnaire qui conduisit à l'instauration de la République Hongroise des Conseils, puis se met à décrire le chemin qu'avait parcouru le mouvement ouvrier du pays, dans les conditions du régime contre-révolutionnaire, pour arriver à la deuxième victoire de la révolution socialiste. Quant à ce problème l'auteur met l'accent sur le rôle du Komintern et sur les objectifs que le Parti Communiste de Hongrie s'était proposés à cette époque sur le plan de la stratégie. Il finit par affirmer qu'au cours de ces luttes les communistes avaient à affronter maintes difficultés, telles la clandestinité, la terreur fasciste et les différentes variantes de la propagande anti-communiste. A celles-ci vint s'ajouter le fait que dans ces combats, déroulant dans des conditions toujours changeant, les expériences du parti se révélaient être peu suffisantes, alors que les erreurs sétaires y étaient nombreuses. Tout cela se trouvait en corrélation avec les déficiences observables dans l'activité du Komintern. Nous nous refusons cependant à suivre cet exemple d'inscrire tous les succès enregistrés par nous à notre propre actif et de renverser le blâme au Komintern. Nous ne nous engagerons pas dans cette voie, car selon nos expériences ce serait une attitude fort incorrecte.

Pendant la deuxième guerre mondiale, lorsqu'il fallait une fois de plus faire sortir la patrie d'une catastrophe nationale, la classe ouvrière devint à nouveau la classe dirigeante reconnue par la grande majorité du peuple hongrois. Le Parti Communiste était alors le seul à soumettre au pays le programme national de la renaissance démocratique et à mobiliser le peuple afin d'instaurer l'ordre nouvel.

L'activité du parti se caractérisait tout le temps d'une solidarité témoignée à l'égard de l'Union Soviétique. Les luttes menées contre l'esprit anti-soviétique constituait la partie organique des combats livrés pour le rassemblement des forces antifascistes et démocratiques. Quant aux expériences combatives du parti l'article soumet à l'analyse les enseignements des luttes menées pendant la deuxième guerre mondiale. Dans la phase finale de la guerre le nouveau pouvoir hongrois naquit dans des conditions où le pays était encore le champs des opérations militaires; la naissance du pouvoir démocratique contribua grandement au développement de la résistance nationale dans les territoires occupés de la Hongrie. Après la libération du pays les forces révolutionnaires, jusque-là opprimées, se redressèrent et connurent un développement rapide. Leur activité se trouvait appuyée du fait que c'était l'Armée Rouge qui avait libéré le pays. A l'automne de 1944 il ne fut encore point décidé si ce serait cette armée qui, partant des Carpathes, arriverait la première à Vienne, ou bien ce seraient les forces anglo-saxonnes venues de Rome qui la devanceraient pour approcher Milan. En fait ce fut la première variante qui se réalisa, si bien que la supposition suivant laquelle les troupes occidentales devaient devancer l'Armée Soviétique fut vouée à l'échec. En procédant à une analyse fouillée du problème — écrit l'auteur — les historiens yougoslaves pourraient en effet poser la question de savoir si cette circonstance n'entra pas en ligne de compte auprès des puissances occidentales pour ne pas tenter en Yougoslavie une intervention telle qu'elles avaient entreprise en Grèce.

Pour terminer l'article se penche sur l'étude des traits caractéristiques des révolutions agraires antiféodales, sur ceux des luttes livrées par la classe ouvrière et la bourgeoisie pour se gagner la paysannerie, analyse les particularités des combats engagés pour la consolidation de l'ordre démocratique et pour la réalisation du régime socialiste et soumet à l'examen les résultats y obtenus. Succès de ce développement la révolution socialiste finit par triompher à nouveau et cette fois par la voie d'une transition pacifique. L'auteur n'omet pas de s'étendre sur le problème suivant: où se situe la démarcation entre les étapes démocratique et socialiste de l'évolution. La période allant du printemps de 1945, date de la révolution agraire, à 1948, année de la nationalisation de l'industrie manufacturière, vit le passage de la révolution démocratique à celle socialiste. C'est ainsi que la révolution socialiste a triomphé une nouvelle fois et, en dépit de la contre-révolution de 1956, elle remporta une victoire irrévocable.

C'est au cours du développement du système mondial socialiste que la Hongrie devint à nouveau un pays socialiste qui établit des rapports fraternels avec les pays frères. Voilà le chemin qu'elle suit pour construire le socialisme et pour réaliser dans le pays les idées de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre transformant l'aspect du monde.

P. N. Fedoszejev:

A Nagy Október történelmi tapasztalatainak nemzetközi jelentősége

A Nagy Október megnyitotta a világtörténelem szocialista évszázadát. Az emberek milliói ettől az időponttól számítják a történelem új korszakát. A kommunizmus első évszázadának fele immár mögöttünk van. A mostani jubileumi esztendőben az emberiség a marxizmus—leninizmus eszméi diadalának jegyében lép az évszázad második felébe.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom gyökeres fordulatot jelent az egész emberiség történetében, a kapitalizmusból a szocializmusba való világ-történelmi méretű átmenet kezdetét. Október vihara két szembenálló táborra szakította a világot. Megindult a világforradalmi folyamat láncreakciója. Az Októberi Forradalom hazája a felszabadító mozgalmak központjává vált. Gigantikus hatására a forradalmi áradat hullámai szerteáradtak Nyugatnak és Keletnek. A kizsákmányolók hatalmának megdöntése és a népek áttérése a szocializmus útjára a világ számos országában, a dolgozó emberek küzdelmének felerősödése a monopóliumok uralma ellen a tőkés országokban, a népek felszabadulása a gyarmati elnyomatás alól, az imperialista agresszió ellen, a népek közötti békéért küzdő békevilágmozgalom kibontakozása — a jelenlegi világfejlődésnek ez a főiránya. A Nagy Októberben gyökeredző szocialista világrendszer ma már a forradalmi energiák hatalmas forrása, a szocializmus, a nemzeti felszabadulás és a béke ügyének diadaláért küzdő néptömegek megbízható támasza az egész földkerekségen. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a maga gyakorlati példájával nemcsak bebizonyította, hogy a dolgozók kizsákmányolók feletti győzelmének megvan a reális lehetősége, hanem a világon első gyakorlati példáját nyújtotta annak, hogy miként, milyen utakon kell haladni a győzelem felé.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme eltéphetetlenül összekapcsolódik Leninnek, a forradalom nagy teoretikusának és szervezőjének nevével. Október 50. évfordulója nem más, mint a lenini eszmék gyakorlati alkalmazása, történeti próbája és igazolása, a leninizmus alkotó továbbfejlesztése.

Ez a magyarázata annak, hogy jelenleg a társadalomtudományok számára különösen nagy jelentőséget nyernek azok a feladatok, amelyek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójával és Lenin születése 100. évfordulójának előkészítésével függnek össze. Ezek számunkra nemcsak kimagasló történelmi dátumok. A főfeladat abban áll, hogy a marxizmus—leninizmus elmélete és taktikája alapján tudományosan megvilágítsuk a felszabadító küzdelmek és a társadalom szocialista átalakítása világtörténelmi tapasztalatait. E tapasztalatok figyelmes számbavétele nélkül lehetetlen a tudományos

kommunizmus azon kérdéseinek gyümölcsöző kidolgozása, amelyek napjainkban vetődnek fel.

Félévszázada tartanak immár az egész világon a heves viták Október történelmi örökségének megítéléséről. A kommunisták a forradalomban a stratégia és taktika tanulságos példáit, a tapasztalatok kimeríthetetlen forrását látják, amely segítségükre van a mai feltételek között kialakuló legfőbb problémáik megoldásában. A kommunizmus ellenfelei viszont mindegyre azt szeretnék bizonyítani, hogy az Októberi Forradalom nem volt egyéb a történelem véletlen kitérőjénél, hogy távolesik az emberiség fejlődésének fő országútjától, hogy tapasztalatainak nincs általános érvényű jelentőségük.

Az effajta vitákban maga a történelem a legfőbb és tévedhetetlen ítélőbíró. Teljességgel igazolta Lenin jóslatát, mely szerint Oroszország proletariátusa nyomán az Október mutatta úton más népek is végighaladnak, hogy a mi forradalmunk egyes alapvető vonásai feltétlenül megismétlődnek világméretben is. Ezt bizonyítja több olyan ország tapasztalata is, amelyek dolgozói egyszersmindenkorra végeztek a kapitalizmussal. Ezt bizonyítja az elmúlt ötven esztendő egész világfejlődése is.

Az Októberi Forradalom s a hazánkban folyó szocialista építés természetesen nem merítette és nem is meríthette ki a szocializmushoz és kommunizmushoz vezető átmenet formáinak és módszereinek egész gazdagságát és sokféleségét. Minden nép, valamennyi testvérpárt hozzájárult és hozzájárul a marxizmus—leninizmus forradalmi taktikájának és elméletének gazdagításához, növelik tudásunkat a társadalmi haladás törvényszerűségeiről és a fejlődés útjairól. Az új feltételek új problémákat vetnek fel, a forradalmi harc megoldásához új megközelítést tesznek lehetővé. Az orosz kommunisták tapasztalata azonban, mint erre Lenin rámutatott „a világ minden országának mutat egyetmást, méghozzá igen lényegeset, elkerülhetetlen és nem is távoli jövőjükből”.¹

Midőn e tapasztalatok jelentőségéről szólnunk, természetesen korántsem mechanikus másolására gondolunk, hiszen az csak hibára vezethet. Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy elsajátítsuk az Októberi Forradalom azon tapasztalatait, azokat, a forradalom menete során jelentkező legfőbb törvényszerűségeket, amelyek számbavétele nélkül a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyáltalán lehetetlen. Ezek közé tartozik a marxista—leninista párt vezette munkásosztály vezetőszerpe a néptömegek harcában, a munkásosztály szövetsége a parasztság alapvető tömegeivel s a dolgozók egyéb rétegeivel, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése és a szocialista tulajdonviszonyok létrehozása, a különböző nemzetek és államok munkásosztályának és valamennyi dolgozójának internacionalista szolidaritása. És nem lehet nem észrevennünk, hogy sok olyan kérdést, amelyek felvetődnek a különböző országokban s a nemzetközi munkásmozgalom érdeklődésének középpontjában állnak, az Októberi Forradalom idején felvetődtek s a forradalom és a Szovjetunióban folyó szocialista építés során megoldódtak. Éppen ezért Október 50. évfordulója számunkra nem pusztán jubileumi megemlékezés, hanem egyben a kommunista mozgalom elméleti fegyvertárának alkotó áttekintése is. Áttekintve gondolatban a megtett utat, láthatjuk, hogy a világszocializmus által az utóbbi 50 esztendő során elért hatalmas eredmények eltéphetlenül kapcsolódnak a leninizmus eszméinek megvalósulásához és fejlődéséhez, az Októberi Forradalom tanulságainak alkotó átvételéhez és továbbfejlesztéséhez.

¹V. I. Lenin Művei. 31. köt. 6. l.

Ezzel szemben e tapasztalatok ignorálása, tagadása vagy meghamisítása mindenképpen károsnak bizonyult és bizonyul egyik vagy másik ország munkássága ügyének, megfosztja azt perspektívájától, zsákutcába vezet.

Midőn az Októberi Forradalom több lényeges vonásának fontosságát hangsúlyozzuk, korántsem a presztízs vagy az elsőbbség szempontjai vezetnek bennünket, ellenkezőleg, mindenekelőtt azokból az objektív körülményekből indulunk ki, amelyek a történelem első győztes szocialista forradalmának és az első szocialista ország ezt követő fejlődésének tapasztalatait változatlanul nemzetközi jelentőségűvé emelik.

Melyek ezek a körülmények?

Mindenekelőtt figyelembe kell venni, hogy az Októberi Forradalom nagy-kiterjedésű országban zajlott le, amelyet a társadalmi fejlettség rendkívül tarka képe jellemezett. Mondhatnánk, hogy Oroszország az egész akkori világ kicsinyített mása volt. A fejlett monopolista kapitalizmus elemei megfértek benne a feudális, sőt törzsi maradványokkal; hatalmas modern ipari és kulturális központok: Moszkva, Petrográd és más városok kialakulását az ország egészének gazdasági és kulturális elmaradottsága kísérte. A termelés koncentrációja és következésképpen a proletariátus koncentrációja tekintetében Oroszország a többi országhoz képest csaknem a legelső helyet foglalta el. Ugyanakkor az orosz falvak tengere életmódjában és technikájában az elmúlt századokban élt még, az ország távoli nemzetiségi vidékei pedig a gyarmati és félgyarmati népek színvonalán éltek. Oroszország Európa és Ázsia, Nyugat és Kelet mezsgyéjén állt. Az oroszországi forradalom a forradalmi mozgalomnak nem valamiféle különálló ága volt, hanem egybefogta az imperializmus elleni forradalmi küzdelem valamennyi alapvető áramlatát és irányzatát. A munkásmozgalom erőteljes fellendülése egybekapcsolódott a parasztforradalom kitöréseivel, az elnyomott népek nemzeti-felszabadító küzdelmének soha nem látott fellángolásával, az imperialista háború befejezéséért indított össznézeti mozgalommal. Októbernek éppen ez a sajátossága magyarázza tapasztalatai különböző vonatkozásainak nemzetközi jelentőségét, annak lehetőségét, hogy felhasználhatók mind a vezetők és államok, mind pedig az imperialisták által rabságba taszított gyarmatok és félgyarmatok világában. Ilyenképpen az Októberi Szocialista Forradalmat minden sajátossága mellett azok az ellentétek váltották ki, amelyek nemcsak a cári Oroszországot jellemezték, hanem az imperializmus és a kapitalizmus általános válsága korszakának egész polgári társadalmát is. A forradalom, éppen ezért, egész sor olyan folyamatot demonstrált, amelyek közösek valamennyi, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet megvalósító ország számára. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy Oroszország rövid idő alatt a forradalmi harc legkülönbözőbb formáinak sokaságát élte át: a legális és illegális, a békés és viharos, a föld alatti és a nyílt küzdelem, a körökben folyó s a tömegmozgalom, a parlamenti és a fegyveres harc formái rendkívül gyorsan váltakoztak. A harc taktikai formáinak gazdagsága, az elvszerűség és a hajlékonyság eltéphetetlen egysége, a változó helyzetnek megfelelően a harcformák változtatására való képesség — mindennek napjainkban is teljes mértékben megvan a maga jelentősége.

Az Októberi Forradalom tapasztalatainak általános jelentősége a legszorosabban összefügg a leninizmus nemzetközi jellegével. Lenin mint Marx követője igazi internacionalista volt. Elméleti és politikai tevékenységét nem korlátozta saját országának határai közé, hanem igen nagy figyelemmel vette számba a nemzetközi munkásmozgalom többi csapatának tapasztalatát is.

Lenin hallatlan pontossággal tanulmányozta az európai proletariátus, a keleti népek nemzeti mozgalmainak, a különböző demokratikus mozgalmaknak valamennyi formáját, összevetette ezeket a mi országunk konkrét helyzetével, az oroszországi forradalmi mozgalmak tradícióival. Lenin felismerte és tudatában volt annak, hogy az egyes országok forradalmi tapasztalatában mi az, ami egyedi, átmeneti, sajátos jellegű, s mi az, ami benne általános, alapvető, ami valamennyi mozgalom sajátja. Lenin meg tudta különböztetni a sajátosságokat, a véletlen történeti kitérőket, sohasem emelte ezeket az általános törvényszerűség szintjére, és viszont sohasem ignorálta azokat az általános törvényszerűségeket, amelyek érvénye valamennyi országra kiterjed. Ezért van a leninizmusnak egy ország határain túlmutató jelentősége, ezért lett a leninizmus a marxizmusnak, mint internacionalista tanításnak a folytatása, ezért lett az egész nemzetközi munkásosztály hatalmas elméleti fegyverévé.

Nem véletlen, hogy a leninizmus a burzsoá ideológusok és propagandisták állandó támadásainak van kitéve. Hangos és rikoltozó üvöltésükbe belevegyül a „jobboldali” és „baloldali” opportunisták hangja, akik igyekeznek bizonyítani, hogy az Októberi forradalom tapasztalata korlátozott jelentőségű, hogy a leninizmus nem alkalmazható más népek és országok számára.

A modern reformisták, a „jobboldali” revizionisták azt állítják, hogy az Októberi Forradalom tapasztalata nem alkalmazható a gazdaságilag fejlett nyugati országokban, hogy a leninizmus egyáltalában elavult, s hogy ideje helyettesíteni az evolúciós szocializmus valamely koncepciójával. Azt bizonygatják, hogy a mai feltételek közepette megszűnt a tőkés társadalom forradalmi átalakításának szükségessége, minthogy az — állítólag — „túlnőtt az osztályellentéteken” és csaknem a küszöbén áll annak, hogy automatikusan átnőjön valamiféle „demokratikus szocializmusba”. Lényegében ez nem más, mint új helyzetben megismétlése azoknak az ósdi illúzióknak, hogy a tőkés harc nélkül lemondanak politikai és gazdasági előjogaikról, hogy a dolgozók érdekei nem mondanak ellent az uralkodó osztályok érdekeinek. Az igaz, hogy a világ erőviszonyainak megváltozása a szocializmus javára, a munkásmozgalom erősödése, arra kényszeríti a kizsákmányoló osztályokat, hogy rugalmasabb politikát folytassanak, hogy esetenként még egyes kompromisszumokra és engedményekre is hajlamosak legyenek a kizsákmányoló rendszer megőrzése érdekében. A modern imperializmus objektív lehetőségeinek leszűkülése korántsem jelenti, hogy ragadozó étvágya is megcsappant, hogy reakciós lényege is megváltozott volna. Hiszen bárki meggyőződhetik róla, hogy a fejlett tőkés országok munkásosztálya helyzetében bekövetkező egyes javulások nem maguktól, hanem elkeseredett osztályharc eredményeként jönnek létre. Nem tapasztalhatjuk-e, hogy a „szociális demokráciáról” folytatott fecsegés függőnye mögött Nyugat-Németországban hogyan erősödik lépésről lépésre a teljesen meg nem semmisített fasizmus? Nem világos-e, hogy a vietnami irtóháború tüze az imperializmus, és mindenekelőtt legfőbb támaszának, az USA „hadiipari komplexumának” agresszív lényegét tükrözi?

A Szovjetunió, valamennyi szocialista ország, a kommunizmus erői világszerte — internacionalista kötelességükhöz híven — határozottan fellépnek az amerikai agresszorok ellen, akik halált és pusztulást hoznak Vietnam földjére. Vietnammak eddig is megadtuk és a jövőben is megadjuk a szükséges segítséget.

Az imperializmus kizsákmányoló, agresszív természete mindinkább lelepleződik. Érthető, hogy ilyen feltételek közepette arról beszélni, hogy a

kapitalizmus önszántából lelép a történelem színpadáról, hogy békésen átnő a szocializmusba, annyit jelent, hogy dezorientáljuk a munkásmozgalmat és segítségére vagyunk a burzsoá pro pagandának.

A „baloldali oportunizmus” képviselői azt állítják, hogy az Októberi Forradalom és az Szovjetunióban folyó szocialista építés tapasztalatai nem alkalmazhatók a keleti országokban, hogy kialakult a forradalom saját koncepciója, amelynek szerzői állítólag túlszárnyalták a leninizmust és a forradalmi elmélet „csúcsát” hódították meg. Mao Ce-tung és követői, akik a valóság osztály-elemzését zavaros „katonai-stratégiai” elmeszüleményekkel helyettesítik, úgy vélekednek, hogy Október tapasztalatai ma azért nem alkalmazhatók, mert a forradalom „a városból a faluba” haladt, most viszont a történelem menetét a falunak a városra irányuló nyomásának kell meghatározni a világméretben. Most a „világ-falu” (vagyis a fejlődő országok) háborúja került napirendre — állítják — a „világ-város” (vagyis a magas fejlettségi fokon álló termelőerőkkel rendelkező országok) ellen. Elképzelésük szerint a „világ-falu” bekeríti a „világ-várost”, vagyis az ázsiai, afrikai, latin-amerikai felkelések bekerítik Észak-Amerikát és Nyugat-Európát és megsemmisítik az imperializmust.

Kelet és Nyugat effajta geopolitikai szembehelyezése azt a veszélyt rejti magában, hogy a fejlődő országokat elszigeteli a szocialista világrendszerből, a nemzetközi munkásmozgalmatól és segítségére van az imperializmusnak abban, hogy szétválassza a forradalmi világerőket, fokozza a fiatal nemzeti államokra nehezedő nyomást, bátorítja bűnös agresszív elképzeléseit. Az effajta koncepció alapja nem más, mint hitetlenség a munkásosztály forradalmi lehetőségeiben, a társadalom szocialista átalakításában, a proletariátus és a proletárpárt vezetőszerének tagadása, arra való törekvés, hogy mindent vezényszavak és kényszerítés segítségével oldjanak meg, annak tükröződése, hogy nem tudnak s nem is akarnak számolni a társadalmi fejlődés törvényeivel.

A kalandorhajlam a kül- és belpolitikában gyökerében ellentétes a leninizmus szemmelével. A nemzetközi kommunista mozgalom nem első ízben kerül szembe a kispolgári hisztéria hasonló kitöréseivel. Elegendő emlékeztetnünk Trockij és a trockisták tevékenységére, akik kezdetben, a leninizmussal ellentétben Október tapasztalatait a hírhedt „permanens forradalom” álláspontjára helyezkedve tárgyalták, később pedig, midőn a világforradalom késlekedett, pánikba estek, azt hirdették, hogy a szocializmust nem lehet felépíteni egy országban, a forradalom elfajulásáról, „thermidorról” kezdtek szónokolni. Napjainkban a marxizmus—leninizmus elferdítése Mao Ce-tung és csoportja részéről azt a célt szolgálja, hogy igazolja a maga kispolgári kalandorságát, nacionalizmusát, hegemonista törekvéseit. Az ún. „kulturális forradalom” tragikus következményei Kínában ismételtelen megmutatják, mennyire veszedelmes minden eltérés a tudományos kommunizmustól, milyen nagy jelentősége van annak a küzdelemnek, amely azért folyik, hogy helyesen értelmezzük a Szovjetunió és más szocialista országok tapasztalatait, hogy megvédjük a lenini tanítások tisztaságát.

Az Októberi Forradalom stratégiájának és taktikájának mely fő kérdései állnak a kommunisták figyelmének középpontjában?

Az Októberi Forradalom alapvető stratégiai kérdése a forradalom mozgó erőinek, a proletariátus vezető szerepének, a munkásosztálynak a dolgozók nem-proletár tömegeivel, különösen a parasztsággal kötendő szövetségének, a nemzeti-felszabadító mozgalmakhoz való viszonyának a kérdése volt. E

kérdésnek napjainkban a tudományos kommunizmus elméletének „jobb” és „bal” oldali elferdítése elleni küzdelem szempontjából elvi jelentősége van. A leninizmus feltárta a narodnyik-eszer elméletek tarthatatlanságát, amelyek a falunak a szocialista forradalomban döntő szerepet tulajdonítottak; ugyanígy visszautasította a parasztság forradalmi szerepének lehetőségét tagadó menzsevik elméletet is.

A forradalom során testet öltött az a Lenin által kifejtett tétel, hogy a történeti folyamatban a proletariátusnak összehasonlíthatatlanul nagyobb a szerepe, mint a lakosság összetételében elfoglalt részaránya. Oroszország számbelíleg viszonylag nem nagy proletariátusa, maga mögé tömörítve a dolgozó néptömegeket, döntő szerepet játszott a szocialista forradalomban és a forradalom vívmányainak megvédésében.

A Szovjetunió Kommunista Pártja osztálypolitikájának alapja a munkásosztály szövetsége a dolgozó parasztsággal.

„A szocialista forradalom győzelmének — mondotta Lenin — . . . elengedhetetlen feltétele a saját munkájából élő dolgozó és kizsákmányolt parasztság teljes szövetsége a munkásosztállyal — a proletariátussal — valamennyi előrehaladott országban.”²

Lenin — az agrárkérdés alapos feldolgozására támaszkodva — meghatározta a falu égető szükségleteit és a pártnak a parasztsággal kapcsolatos politikáját. Az agrárkérdés lenini programja és taktikája lehetővé tette, hogy a munkásosztály oldalára állítsák a parasztság legszélesebb rétegeit, létrehozzák a forradalmi erők döntő túlsúlyát a burzsoáziával és a földesurakkal folytatott küzdelemben, majd pedig azt, hogy biztosítsák a mezőgazdaság szocialista átszervezését.

Az elmúlt fél évszázad bebizonyította, hogy a munkás-paraszt szövetségről szóló lenini tanítás általános érvényű. E szövetség létrehozása egy sor európai és ázsiai országban, továbbá Kubában a szocialista forradalom győzelmének legfőbb feltétele volt. A munkásosztály hatására a tőkés világban a parasztmozgalmak mindinkább határozottan imperialista ellenes arculatot öltenek. A gazdaságilag gyengén fejlett országokban a parasztságot és a munkások egysége legszembetűnőbbben a félf feudális és feudális viszonyok felszámolásáért folyó harcban nyilatkozik meg, amelyeket ott az imperializmus erői mesterségesen konzerválnak. A fejlett országokban az osztályszövetség egyik legfőbb alapja az, hogy a dolgozó parasztság és a monopóliumok érdekei közvetlenül összeütköznek. Igaz, hogy annak következtében, hogy a parasztság felbomlása itt lényegesen előrehaladt, a parasztkérdés súlya itt csökkenőben van. De annál nagyobb jelentőségre tesz szert ezekben az országokban a proletariátus és a lakosság középrétegeinek: a városi kispolgárságnak, az értelmiségnek és a munkálkodó nép azon rétegének szövetségéért folyó harc, mely politikai tekintetben kispolgári álláspontot foglal el.

A munkásosztály mindenütt a szocializmusért folyó küzdelem élvonalában van.

Történelmileg rövid idő alatt hazánk és több más ország munkásosztálya betöltötte a társadalom szocialista átalakításában misszióját a valamennyi dolgozó tömeggel kötött szövetség alapján. A mai körülmények között, midőn a Szovjetunióban a kommunizmus építése van folyamatban, a munkásosztály továbbra is megőrizte vezető szerepét a társadalom életében. A munkás-

² V. I. Lenin Művei. 26. köt. 334. l.

osztály, amely számbéli, gazdasági és kulturális tekintetben egyaránt hatalmasan megnövekedett, a kolhozparasztsággal és a szocialista értelmiséggel egyetemben az egységes szovjet társadalmat alkotja, amelyben az osztálykülönbségek fokozatos elmosódása megy végbe. A Kommunista Párt, amely eredetét és lényegét tekintve a munkásosztály pártja, az egész nép élcsapata, vezetője lett. A gazdasági életben a munkásosztály, a hatalmas szocialista iparra támaszkodva a kommunizmus anyagi-technikai bázisa megteremtésének feladatán munkálkodik. A szellemi élet területén a munkásosztály vezető szerepe abban nyilvánul meg, hogy tudományos ideológiája: a marxizmus—leninizmus az egész nép kommunista öntudata formálásának és fejlesztésének alapjává vált.

A nemzetközi munkásosztály a különböző országokban eltérő feltételek között vívja a maga harcát; de világméretben bebizonyosodott az az igazság, hogy a proletariátus szerepe a történeti folyamatban mérhetetlenül nagyobb, mint a lakosság egészéhez viszonyított aránya. A munkásosztály teljesítette és feltétlenül teljesíteni is fogja történelmi küldetését: a néptömegek vezetését a kapitalizmus megdöntése és a kommunizmus győzelme érdekében.

A szovjet forradalom nagy és bonyolult kérdése volt a fiatal szovjet köztársaság viszonya az Orosz Birodalom elnyomott nemzeteihez és nemzetiségeihez, valamint a keleti gyarmati népekhez. Lenin határozottan küzdött minden olyan kísérlet ellen, amely szembe akarta állítani a nemzeti felszabadulás ügyét a szocialista forradalom feladataival. Lenin kidolgozta a munkásosztály és a nemzeti-felszabadító mozgalmak szövetségének elméletét és taktikáját.

1916 őszén, vagyis nem sokkal a cári kormány megdöntése előtt, Lenin így írt: „Mi mindig az előrehaladott országok munkásainak és minden elnyomott ország munkásainak, parasztjainak, rabszolgáinak minél szorosabb egymáshoz való közeledése és egybeolvadása mellett voltunk, vagyunk és leszünk . . . Mi arra fogunk törekedni, hogy ezeknek az elmaradott és nálunknál elnyomottabb népeknek, a lengyel szociáldemokraták gyönyörű kifejezésével élve, „önzetlen kulturális segítséget nyújtsunk, vagyis segítségükre legyünk a géphasználatra, a munka megkönnyítésére, a demokráciára és a szocializmusra való áttérésben.”³

A leninizmus eszméire támaszkodva a Szovjet hatalom országunk valamennyi népét egységes, összetartó családdá tömörítette, nemcsak a népek politikai egyenjogúságát vívta ki, hanem a korábban elmaradott peremvidékek olyan óriási gazdasági és kulturális fejlődését is, hogy ezek valósággal történeti ugrást hajtottak végre a középkorból a szocialista haladás felé.

Az Októberi Forradalom győzelme, a szocialista világrendszer kialakulása új perspektívákat tártak fel a gazdasági fejlettség színvonala tekintetében hátramaradott országok népeinek felszabadító mozgalma előtt. Ebben a tekintetben különös figyelmet érdemel Leninnek az a gondolata, hogy ott, ahol a proletariátust fejletlensége akadályozza abban, hogy betöltse a forradalmi mozgalom vezetőjének szerepét, az élcsapat szerepét betöltheti más szocialista nemzetek győzelmes proletariátusa. Ez az eszme először az Októberi Forradalom időszakában realizálódott, midőn létrejött az orosz munkásosztály és az Oroszország nemzetiségi peremvidékein élő parasztság szövetsége. Ez a szövetség segítette a korábban elnyomott népeket abban, hogy kitörjenek az évszáza-

³ V. I. Lenin Művei. 23. köt. 63. l.

dos elmaradottságból; gyakorlati bizonyítást nyert, hogy van lehetőség a korábban elmaradott népek fejlődésének nem-kapitalista útjára.

Az első időszakban, midőn a Szovjetuniónak a világfejlődésre gyakorolt befolyása anyagi szempontból viszonylag kicsiny volt, az imperializmus pedig még erősen tartotta karmai között a gyarmati peremvidéket, annak lehetőségei, hogy egy szocialista ország munkásosztálya szövetséget kössön más országok parasztságával nemzetközi méretekben, meglehetősen korlátozottak voltak és gyakorlatilag csak Mongóliában váltak valósággá, amely szilárdan a szocializmus útjára lépett. A mai feltételek közepette, midőn a szocialista országok erkölcsi és anyagi befolyása hatalmasan megnövekedett, az effajta lehetőség általánossá vált. A fejlődés nemkapitalista útja napjainkban győzedelmeskedhetik még a legelmaradottabb országokban is, azzal a feltétellel, hogy szövetségeket köt a nemzetközi munkásosztállyal és mindenekelőtt a győztes szocialista országokkal.

A jelenkori nemzetközi felszabadító mozgalmak jellegzetes vonása, hogy társadalmi bázisuk még inkább kiszélesedett. E folyamat fejlődésének egyik legfőbb tényezője az ázsiai, afrikai és latin-amerikai népek forradalmi mozgalmának nagy lendülete volt, amelynek nyomására a kapitalista gyarmatbirodalmak összeomlottak. Ez az imperializmus ellen irányuló, a nemzeti felszabadulásért folyó, jellegét tekintve általános demokratikus harc szorosán összefonódik. beletorkollik a munkásosztály szocializmusért és kommunizmusért folyó küzdelmének áradatába. Beigazolódik az a lenini jóslat, hogy „a világforradalom elkövetkező döntő csatáiban a földkerekség lakossága többségének kezdetben a nemzeti felszabadulásra irányuló mozgalma a kapitalizmus és az imperializmus ellen fordul.”

Az Októberi Forradalom egyik legégetőbb kérdése a békének, a béke jelszavának a forradalmi folyamat fejlődésére gyakorolt hatása volt. A tomboló világháború bonyolult feltételei között pártunknak sikerült a békéért folyó harcot összekapcsolnia a szocializmusért folyó küzdelemmel, s ezen az alapon sikerült a maga oldalára állítania a dolgozók jelentékeny tömegeit s a tizmilliós hadsereg jelentős részét, ami megkönnyítette a forradalom győzelmét.

A Nagy Október előestéjén Lenin ezt írta:

„No és a béke kérdése, napjaink e legfontosabb kérdése . . . A proletariátus ebben a kérdésben igazán az *egész* nemzetnek, *valamennyi* osztály minden egészséges gondolkozású és becsületes emberének, a kispolgárság óriási többségének képviselőjeként lép fel, hiszen csak a hatalom birtokába jutott proletariátus fog *azonnal* igazságos békét felajánlani valamennyi hadviselő népnek, csak a proletariátus nyúl majd igazán *forradalmi* rendszabályokhoz (a titkos szerződések nyilvánosságra hozatala stb.) annak érdekében, hogy minél hamarabb, minél igazságosabb békét érjen el.”⁴

A Nagy Október a béke jelszavával győzedelmeskedett. A szovjetállam elvetette a nemzetközi küzdőtéren a rablás és az erőszak politikáját. A békedekrétum, mint ismeretes, Október első dekrétuma volt és a szocialista állam külpolitikájának alapelvét demonstrálta. Október után két irányvonal alakult ki a világpolitikában: a népek biztonságának és szabadságának irányvonala, amelyet a szocializmus képviselt, s az agresszió és a háború irányvonala, amelyet az imperializmus követett. Napjainkban is fontos helyet tölt be a békeharc és óriási szerepet játszik az imperialista reakció ellen a demokráciáért folyó

⁴V. I. Lenin Művei. 26. köt. 85. l.

általános küzdelemben, a kapitalizmus ellen a szocializmusért vívott harcban.

Az olyan általános demokratikus követelések megvalósításáért folyó küzdelemben, mint a politikai demokratizmus, a nemzeti felszabadulás, a béke, a munkásosztály egyre nagyobb szerepet játszik. A különböző „baloldali” opportunistáktól eltérően, a kommunisták abból indulnak ki, hogy a demokratizmus maximuma teremti meg a legjobb feltételeket a szocializmus győzelmé számára.

Az általános demokratikus követelések s a nemproletár dolgozók legszélesebb tömegeit maga köré tömörítő proletáriátus szocialista célja egybekapcsolásának eszméje a proletárforradalom lenini elméletének egyik alapja volt. A proletáriátusnak a demokráciáért folyó küzdelme rendkívül fontos szerepet játszott az Októberi Forradalomban, a szocialista forradalom győzelmé megvívásában más országokban.

A munkásosztály a tőkés világban a demokráciáért folytatott küzdelmével azt bizonyítja a dolgozó tömegeknek, hogy demokratikus céljaik következetes megvalósításának és megőrzésének egyetlen biztosítéka a szocializmus. A proletáriátus demokratikus és szocialista céljainak nem szembeállítására, hanem azok egysége — ez az Októberi Forradalom egyik legfontosabb tanulsága.

Ilyenképpen az Októberi Forradalom teljes mértékben igazolta a szocialista forradalom mozgatóerőiről, a munkásosztály és a dolgozók nemproletár tömegei közti szövetség lehetőségéről szóló marxista—leninista tanítást, a gyakorlatban bebizonyította a bolsevizmus stratégiai irányvonalának helyességét.

Ha az Októberi Forradalom tapasztalatainak a szocialista forradalom stratégiája, a forradalom mozgató erői meghatározásának szempontjából ma is elvi jelentősége van, úgy nem kisebb a fontossága a hatékony taktika, a forradalom megvalósításának gyakorlati formái és útjai tekintetében sem.

Rendkívül aktuális és tanulságos, többek között, Októbernek a szocialista forradalom győzelméért folytatott harc formáira, ezek változtatására, a békés és nem békés eszközök alkalmazására vonatkozó tapasztalata. A szocializmus ellenségei Októbert véres csataként ábrázolták, arra számítva, hogy ezzel elijesztik a többi ország dolgozó tömegeit a társadalom forradalmi átalakításáért folytatott harctól. Az Októberi Forradalom megvilágításában egy másik véglet is jelentkezett, amely a forradalmat majdhogynem könnyű kis csetepaténak ábrázolja, amely áldozatok és vérontás nélkül ment végbe. A valóságban Október tapasztalatában találunk példákat mind a békés, mind a fegyveres küzdelemre, amelyeket attól függően alkalmaztak, hogy miként alakult az objektív helyzet, főként pedig aszerint, hogy a kizsákmányoló osztályok milyen ellenállást tanúsítottak.

Lenin alaposan elemezte a forradalmi harc formáinak összekapcsolódását és váltakozását az orosz forradalom fejlődésének februártól októberig terjedő időszakában. A februári forradalom után olyan helyzet állt elő, hogy az „Áprilisi tézisektől” a júliusi napokig a bolsevik párt a forradalom békés fejlődésére vett irányt a „Minden hatalmat a szovjeteknek” jelszóval.

A forradalom békés fejlődése abban az időszakban azért volt lehetséges, mert egyetlen osztály, egyetlen számottevőbb erő sem tudott volna szembeállni s nem tudta volna megakadályozni, hogy a teljes államhatalom a szovjetek kezében összpontosuljon. Annak ellenére, hogy ezidőben a szovjetekben a kispolgári pártok voltak többségben, a forradalom ekkor végbemehetett nem

fegyveres, hanem a szovjetekben folytatott politikai harc útján, s ezáltal a legkedvezőbb és legkevésbé fájdalmas alakot ölthette.

Midőn az ellenforradalmi ideiglenes kormány beleövetett a júliusi tüntetésbe és a tényleges hatalom átment a katonai diktatúra kezébe, a békés fejlődés lehetetlenné vált. A bolsevik párt kitzúzte a fegyveres felkelés jelszavát, s ennek előkészítése került munkájának középpontjába.

1917 őszén, a Kornyilov-lázadás szétzúzása után ismét lehetőség nyílt a forradalom békés fejlődésére. Lenin, felfedve a „Minden hatalmat a szovjeteknek” jelszó jelentőségét és osztálytartalmát e feltételek közepette, megvilágította, hogy a kérdés így áll: vagy a forradalom békés fejlődése, vagy a legélesebb, véres polgárháború, ami végső soron a proletariátus győzelméhez vezet. „Ha a Szovjetek kézbevennék az egész hatalmat, akkor most még — és valószínűleg ez az utolsó esélyük — biztosíthatnák a forradalom békés fejlődését, azt, hogy a nép békésen válassza meg küldötteit, a pártok békés harcát a Szovjeteken belül, a különböző pártok programjának kipróbálását a gyakorlatban, a hatalom békés átmenetét az egyik párt kezéből egy másik párt kezébe.

A forradalom fejlődésének egész menete, az április 20-i mozgalomtól kezdve a Kornyilov-lázadásig, azt mutatja, hogy ha ezt a lehetőséget elszalasztják, akkor elkerülhetetlen a legélesebb polgárháború a burzsoázia és a proletariátus között.”⁵

Ismeretes, hogy a kispolgári pártok vezetői elvetették ezt a lehetőséget. A fegyveres felkelés maradt az utolsó eszköz, amely képes volt biztosítani nemcsak a proletárforradalom győzelmét, hanem a dolgozó tömegek alapvető általános demokratikus követeléseinek megvalósítását is.

Miután teljesen kimerítették a forradalom békés továbbfejlesztésének lehetőségét, a bolsevikok ezzel együtt sokban meg is alapozták a fegyveres felkelés sikerét. A felkelés támaszkodhatott a dolgozók óriási többségének támogatására, akik saját tapasztalatukon győződtek meg arról, hogy más út nem maradt.

Ilyen az oroszországi szocialista forradalom győzelméért folytatott harc békés és nembékés formái felhasználásának gyakorlati oldala.

Milyen következtetések levonására jogosít fel ez a tapasztalat?

Október példáján bebizonyosodott, hogy nem a forradalmi harc ilyen vagy olyan formáinak abszolutizálása, hanem egybekapcsolásuk, a békés módszerekről a nembékés módszerekre (és megfordítva) való gyors áttérés képessége a burzsoázia feletti győzelem elengedhetetlen feltétele.

Október tapasztalata, továbbá, megmutatta, hogy a harc formájának megválasztása mindenekelőtt azoktól a módszerektől függ, amelyeket a kizsákmányoló osztályok a forradalmi erők elleni harcukban alkalmaznak. A kizsákmányoló erőszakára a munkásosztály kénytelen erőszakkal felelni, a becsapásra és a demagógiára — a meggyőzés és a példa erejével. Döntő jelentősége van a tömegek egységének, szervezettségének és aktivitásának. Súlyosan esik a latba a kispolgári pártoknak a döntő pillanatban elfoglalt álláspontja is. Ha a reakció oldalára állnak, csökkentik a forradalom békés fejlődésének lehetőségét. Ha támogatják a munkásosztályt, növelik ezt az eshetőséget.

A forradalom békés fejlődését és a fegyveres felkelés gyors sikerét Oroszországban főként két körülmény tette lehetővé:

1. olyan össznépi szervezet megléte, mint amilyenek a szovjetek voltak

⁵ Uo. 53. l.

Oroszországban, amelyeknek keretei között kibontakozhatott a békés politikai harc a lakosság alapvető tömegei, a munkásosztály és a kispolgárság képviselői között. A szovjetek, osztálytartalmukat tekintve, a munkás- és a parasztozalmak szervei, diktatúrájuk kész formái voltak. A győzelmes fegyveres felkelés eredményeképpen a szovjetek a proletárdiktatúra államformájává lettek.

2. A munkások és katonák részvétele a mozgalomban. Október tapasztalata megmutatja, hogy általában a forradalom győzelméért és különösen a forradalom békés útjának győzelméért vívott harcban milyen nagy jelentősége van a hadsereg megnyerésének.

1917-ben Lenin az oroszországi forradalom békés fejlődésének lehetőségét ritka kivételnek tekintette. Idővel a forradalom békés fejlődésének lehetőségei kibővültek. Így volt ez például Közép- és Dél-Kelet Európa több országában, ahol a hitleri Németország ellen vívott háború sikeres befejezése után, amely a fegyveres harc legelkeseredettebb formája volt, a demokratikus átalakulás átnövése a szocialista forradalomba jobbra békés úton zajlott le. A keleti országok nemzeti-felszabadító harcában alapjában a fegyveres harc módszerei domináltak, a szocialista útra való áttérés viszont néhány országban békés átalakulás formájában ment végbe. Napjainkban — a helyzettől függően — a kommunista pártok hol a forradalom békés fejlődésére, hol annak nembékés útjára alapozzák politikájukat. A történelmi tapasztalat már nem egyszer megmutatta az uralkodó osztályoknak azt a képességét, hogy a hatalom burzsoádemokratikus formáiról gyorsan áttérjenek a terrorisztikus formákra; ennek megfelelően ezen országok munkásosztályának is készen kell állnia arra, hogy a békés formákat nembékésekkel cserélje fel.

Lenin precízen megalapozta a párt taktikáját mind a forradalom békés fejlődésének esetére, mind pedig a fegyveres felkelés vezetését illetően. A sikeres fegyveres felkelés tudományos megalapozása Lenin alábbi tétéleiben nyert kifejezést:

„A felkelésnek, hogy sikere legyen, nem összeesküvésre, nem pártra, hanem az élénjáró osztályra kell támaszkodnia. Ez az első feltétel. A felkelésnek a *nép forradalmi lendületére* kell támaszkodnia. Ez a második feltétel. A felkelésnek az érlelődő forradalom történetében beállt olyan *fordulóponton*ra kell támaszkodnia, amikor a nép élénjáró rétegeinek aktivitása a legnagyobb, amikor az *ingadozás* az ellenségek soraiban és a *forradalom gyenge, felemás, határozatlan barátainak soraiban* a legerősebb. Ez a harmadik feltétel. A felkelés kérdéseinek feltevésében ez a három feltétel különbözteti meg a *marxizmust a blanquizmustól*.⁶

Lenin már az 1905. évi forradalom tapasztalatai alapján elméletileg kiértékelte és kidolgozta a partizánháború taktikai alapelveit. Lenin feltárta az egyéni terrort alkalmazó terrorista csoportok cselekményei s a partizánharc közötti gyökeres különbséget. Ha a terror egyes értelmiségi csoportok összeesküvése, egyes személyek ellen irányuló bosszú volt, úgy a partizánfellépések nem bosszú-, hanem katonai cselekmények. Arra vannak hivatva, hogy felkészítsék és neveljék a harci egységeket és a tömegek katonai vezetőit és az erősödőben levő tömegfelkelés szerves részévé kell válniuk. A partizánharc sikerének zálogát Lenin abban látta, ha ezt a mozgalmat a párt irányítja. A partizán harci fellépések legfőbb közvetlen feladatául „a kormányzati, rendőri és katonai apparátus szétzúzását és a lakossággal erőszakoskodó, a lakosságot

⁶ Uo. 23. 1.

megfélemlíteni igyekvő aktív feketeszázas szervezetek elleni könyörtelen harcot” jelölte meg.⁷ A harci egységek először a gyárakban és az üzemekben alakultak meg, majd ez a mozgalom kiterjedt a falusi körzetekre is. S Lenin felhívott arra, hogy alakítsanak harci egységeket mind városon, mind falun. Rámutatott arra, hogy a földesurak és a rendőrség ellen irányuló parasztfelkelések nem egyebek, mint „hosszantartó *partizánháború*, amelyet időről-időre félbeszakít a *katonai felkelés* számos, egyre szélesebbkörű és egyre egységesebb *kirobbanása*”.⁸

A tömeges partizánmozgalom szerepéről Lenin a legfőbb tételeket az Októberi Forradalom előkészítésének és végrehajtásának, majd a polgárháború tapasztalatai alapján fogalmazta meg. A partizánháború Lenin által kidolgozott elvei fontos összetevői az osztályharc- és forradalom-elméletnek.

Összegezve a forradalmak tapasztalatait, Lenin megalapozta a kommunis-ták más pártokkal kapcsolatos taktikáját a hatalomért folytatott harc s a szocialista kormányzat kialakítása idején, a szocialista forradalom platform-ján a forradalmi blokk-alkotás, az elvszerű koalíció feltételeit, a marxista—leninista párt vezetőszerpe mellett.

Napjainkban több ország számára aktuális jelentősége van a szocializ-musra való áttérés lehetőségének a többpárt rendszer feltételei között. Eseten-ként felvetődik, hogy a kérdés ilyenfajta feltevése nem egyeztethető össze a leninizmussal s Október tapasztalatai is állítólag ezt bizonyítják. Ez azonban koránt sincs így.

Február és Október között a bolsevikok élesen bírálták a kispolgári pár-tokat megalkuvásuk, a burzsoá pártokkal való együttműködésük miatt. Ugyan-akkor azonban Lenin egyáltalán nem vetette el elvileg a mensevikekkel és az eszerekkel való együttműködés lehetőségét — azzal a feltétellel, hogy az utób-biak szakítanak a burzsoá reakcióval. Elegendő arra emlékeztetnünk, hogy midőn a Februárt követő első időszakban a bolsevik párt kiadta a „Minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót, a szovjetekben a többség a mensevikek és eszereké volt. Következésképpen maga a „Minden hatalmat a szovjeteknek” jelszó ebben az időben azt jelentette, hogy a forradalom fejlődése a többpárt rendszer feltételeinek megőrzése között megy végbe.

Ugyanígy 1917 őszén, midőn a fővárosi szovjetekben a bolsevikok meg-szerezték a többséget, Lenin ismételten arról beszélt, hogy lehetőség nyílt a kis-polgári pártokkal való blokk létrehozására, ami lehetővé tette volna, hogy a hatalom egésze akadálytalanul átmenjen a szovjetek kezébe. A kispolgári pár-tok vezetői azonban visszautasították ezt a lehetőséget. Ezáltal rendkívül meg-gyorsították az általuk irányított politikai csoportosulások válságát, ezek 1917 őszétől kezdve nagyon hamar veszítettek tömegbefolyásukból.

Miután felléptek a szovjetek II. kongresszusán az ellen, hogy a hatalom a szovjetek kezébe kerüljön, továbbá a békéről és a földről szóló dekrétumok ellen, a jobboldali eszerek és mensevikek, akik pedig még nemrégén hatalmas politikai erőt képviseltek, végérvényesen lelepleződtek és megszűntek bármi-féle önálló politikai tényező szerepét is játszani az ország politikai életében. Megvilágítva a bolsevikok politikáját ebben a kérdésben, Lenin ezt írta:

„Nem a mi bűnünk, hogy az eszerek és a mensevikek eltávoztak. Fel-ajánlottuk nekik a hatalom megosztását . . . mi koalíciós szovjet kormányt

⁷ V. I. Lenin Művei. 10. köt. 150. l.

⁸ V. I. Lenin Művei. 11. köt. 350. l.

akartunk alakítani . . . Ha ők nem akartak közösen dolgozni, annál rosszabb rájuk nézve.”⁹

Némiképp másként alakultak a kapcsolatok a baloldali eszerekkel. Jelen-tős ingadozásaik ellenére, a baloldali eszerek egyes fontos kérdésekben a bolse-vikokkal egy frontban léptek fel. Egy részük aktív részt vállalt az októberi fegyveres felkelés előkészítésében és végrehajtásában. Mindez lehetővé tette számukra, hogy ebben az időben megőrizhették befolyásukat a parasztság jelentékeny részére.

A II. szovjetkongresszus által megválasztott Központi Végrehajtó Bizott-ságban a baloldali eszereké volt a helyek csaknem $\frac{1}{3}$ része. Bizonyos ingadozás után képviselőik beléptek a Lenin vezette Népbiztosok Tanácsába is. Az egyet-len feltétel, amelyet a bolsevikok a baloldali eszerekkel való lojális együtt-működés feltételéül megszabtak, az volt, hogy fogadják el a szovjethatalom elveit, a szocializmus felé teendő fokozatos, de határozott lépések szükségessé-gét.

Igaz, a bolsevikok és a baloldali eszerek blokkja nem volt hosszú életű. 1918 tavaszán, a breszti béke aláírásával kapcsolatban, amely az országban a kispolgári sovinizmus hullámát váltotta ki, a baloldali eszerek vezetői kilép-tek a szovjet kormányból s rövidesen a nyílt fegyveres ellenforradalom útjára léptek. Egy részük, tovább folytatva a harcot a szovjet kormány ellen, hamarosan elveszítette a tömegek támogatását. Szembehelyezkedtek a néppel és tel-jesen csődbe kerültek. Másik részük támogatta a munkás-paraszt hatalmat s a későbbiekben egybeolvadt a bolsevikokkal. A bolsevik párt viszonylag rövid idő alatt nemcsak Oroszország munkásosztályának vált igazi vezetőjévé, hanem a dolgozó parasztságnak, a nemproletár dolgozó tömegek széles köreinek is. Korántsem azért következett ez így be, mert a párt a hatalom egyedüli birtok-lására törekedett, hanem azért, mert korábbi egész forradalmi tevékenységével, egész politikájával és taktikájával meghódította a nép bizalmát, a kispolgári pártok vezetői viszont átesapódtak a reakció oldalára. Visszautasítva a forra-dalom ellenségeinek azt a rágalmát, mely szerint a bolsevikok a hatalom egye-düli birtoklására törektek, Lenin ezt írta:

„A burzsoá firkászok és azok, akiket a burzsoázia megfélemlített, kórus-ban azzal vádolnak bennünket, hogy hajthatatlanok vagyunk, hogy kérlelhe-tetlenek vagyunk, hogy nem akarjuk megosztani a hatalmat más pártokkal. Ez nem igaz, elvtársak! *Mi felajánlottuk és felajánljuk a baloldali eszereknek, hogy osszák meg velünk a hatalmat. Nem a mi hibánk, hogy ők visszautasították ajánlatunkat.*”¹⁰

Október volt az első gyakorlati kísérlet arra, hogy a munkásosztály pártja a szocialista forradalom véghezvitelében együttműködjék kispolgári csoporto-sulásokkal. De a rendkívül nehéz körülmények következtében, amelyek között a világon elsőként győzelmes szocialista forradalom fejlődése végbement, ezt az együttműködést csak korlátozottan sikerült megvalósítani. Sokkal széle-sebbkörűen nyilvánult meg ez a tendencia más országok forradalma során. Figyelembe véve a történeti tapasztalatokat, a szociáldemokraták, a kispolgári csoportok képviselőinek jelentős része, egyes esetekben pedig még bizonyos pol-gári elemek is — a nép többségének érdekeivel összhangban — a döntő pilla-natban a kommunisták vezette imperialista ellenes erők oldalára álltak.

⁹ V. I. Lenin Művei. 26. köt. 260—270. l.

¹⁰ V. I. Lenin Művei. 26. köt. 311. l.

Az egységfront és a népfront taktika hatékony kifejezése volt a munkásosztály és a dolgozók más rétegei között kötött szövetségnek, a kommunisták és más pártok együttműködésének. Ez a taktika, amelyet gyakorlatilag a spanyol dolgozóknak a fasizmus és a reakció ellen vívott hősiesség időszakában, majd Franciaországban a háborúelőtti években alkalmaztak gyakorlatilag, megmutatta, hogy van lehetőség arra, hogy a haladó társadalmi fejlődés platformján széleskörűen tömörítsék a népi erőket.

Napjainkban, midőn további eltolódás következett be az erőviszonyokban a szocializmus javára, a többpártrendszer perspektívája a szocializmusra való áttérés feltételei között egyes országok számára különösen nagy jelentőségűvé válik. Ez a perspektíva nemhogy nem mond ellent Október tapasztalatainak, hanem közvetlen folytatása s az új helyzetnek megfelelő továbbfejlesztése annak, amit elsőnek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom során a lenini párt vezetése alatt kíséreltek — és valósítottak is — meg.

A Nagy Októberi Forradalom megifjította hazánkat, a termelőerők és a kultúra fejlődésének hatalmas ösztönzőit hozta létre. Lenin útmutatásaira támaszkodva a párt minden intézkedést megtett a forradalom katonai védelmének biztosítására, az ország védelmi képességének megszilárdítására.

A szocializmus építésének legfontosabb feltétele a gépi nagyipar létrehozása volt, amely képes a mezőgazdaság átalakítására is.

A másik legfontosabb feladat a mezőgazdaság szocialista átalakítása volt. Lenin hatalmas érdeme abban van, hogy megnyitotta e feladat megvalósításának gyakorlati útját a szövetkezetek és állami gazdaságok fejlesztése révén.

Ma egyre nagyobb befolyást gyakorolnak világszerte a felszabadító mozgalmakra a szocialista országokban folyó gazdasági építés eredményei, amelyek ma már a világszocializmus szilárd gazdasági bázisává váltak.

Lenin a szocialista társadalom felépítése programjának feltétlen részeként jelölte meg *az ország lakossága kulturális színvonalának gyökeres felemelését, a kulturális forradalom megvalósítását.*

Az álforradalmi szájhősökkel és hangoskodókkal szemben, akik ignorálták a kulturális örökséget, Lenin a szocialista kulturális forradalmi főfeladatát abban látta, hogy — leküzdve a polgári ferdítéseket és maradványokat — féltve óvjuk a kultúra minden értékét, amelyeket az emberiség korábbi fejlődése során létrehozott, átértékeljük azokat a munkásosztály szemszögéből, s a széles dolgozó tömegek közkinésévé tegyük. „Birtokba kell venni azt az egész kultúrát, amelyet a kapitalizmus hagyott hátra és fel kell építeni belőle a szocializmust. Birtokba kell venni az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet. Enélkül nem építhetjük fel a kommunista társadalom életét.”¹¹

Lenin műveiben és beszédeiben a proletárforradalom, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet valamennyi fontos kérdése alapos, alkotó kidolgozást nyert. Gyakorlati megvalósításuk óhatatlanul tükrözte Oroszország történeti fejlődésének sajátosságait. Ám a munkásosztály ügyének győzelméért folyó harc Lenin által kidolgozott alapelveinek jelentősége messzire túlmutat egy ország keretein, igazi világtörténelmi jelentősége van.

Mindazok a hatalmas átalakulások, amelyek az elmúlt ötven esztendő alatt hazánkban végbementek, eltéphetetlenül összefüggnek a szovjet munkásosztály, a szovjet nép tevékenységével. Ennek tudatában is tisztában vagyunk azzal, hogy a szovjet nép eredményeit nagy mértékben köszönheti a nemzet-

¹¹ V. I. Lenin Művei. 29. köt. 57—58. l.

közi munkásosztály, a nemzetközi forradalmi mozgalom internacionalista szolidaritásának.

Az oroszországi szovjethatalom megszilárdításáért, Október eredményeinek biztosításáért a polgárháború frontjain a világ különböző országaiból sok ezer internacionalista vett részt. Az imperialisták becsapással és erőszakkal sok ország katonáit vonták be az intervencióba. De a szovjethatalom oldalán önként és hősiessé küzdöttek az intervenciók és a fehérgárdisták ellen s védelmezték Október vívmányait magyarok és lengyelek, bolgárok és jugoszlávok, csehek és románok, franciák és finnek, németek és osztrákok, kínaiak és mongolok és sok más ország képviselői. A dolgozók internacionalista egysége a legvilágosabban az Oroszország elleni imperialista intervencióval szemben kibontakozott mozgalomban jutott kifejezésre, amely „El a kezekkel Szovjetországától!” jelszó alatt zajlott.

A szovjet emberek a szocialista építés időszakában az egész világ dolgozóinak forró szimpátiáit és sokoldalú támogatását érezték.

Különösen széleskörű volt a dolgozók szolidaritása a fasizmus elleni küzdelem éveiben. Európa és Ázsia népeinek nemzeti-felszabadító harca egybefonódott a szovjet Nagy Honvédő Háborújával, amely a világimperializmus rohamcsapatainak szétzúzásában döntő szerepet játszott.

A világ népeinek testvéri szolidaritását, amely megnyilvánult a polgárháború éveiben, a szocialista építés időszakában, a Nagy Honvédő Háború alatt, soha semmi sem törölheti ki hazánk népeinek emlékezetéből.

A tőkés országok munkásosztályának a békéért, demokráciáért és szocializmusért vívott harca, a nemzeti-felszabadító mozgalomnak soha nem látott lendülete ma is fontos tényezői a szocialista országok nemzetközi helyzete megszilárdulásának, népeinek a szocialista és kommunista építés során kifejtett erőfeszítései kedvező feltételeinek biztosításának.

Ugyanakkor az Októberi Forradalom, a szocializmus győzelme a Szovjetunióban, a szocialista világközösség létrejötte és megszilárdulása hatalmas ösztönzői voltak a forradalmi folyamat fejlődésének az egész világon, igen előnyös feltételeket teremtettek a forradalmi erők tevékenysége számára a tőkés országokban.

Elegendő emlékeztetni arra a szerepre, amelyet a Szovjetunió felszabadító küldetése játszott a második világháború éveiben. Európa és Ázsia leigázott népei, felkelve függetlenségük védelmére, nem kevés súlyos csapást mértek azokban az években a német és a japán fasizmusra. Saját erőikből mégsem futotta, hogy győzelmet arathattak volna az állig felfegyverzett hódítókon. Ezért volt a nemzeti függetlenségért indított küzdelemnek a demokratikus és a szocialista forradalom győzelmének legfőbb kiinduló pontja az, hogy a néptömegek forradalmi energiája és önfeláldozása összefonódott a szovjet hadsereg modern fegyvereinek erejével, a Szovjetunió katonai-gazdasági potenciáljának hatalmával. Ez országok tapasztalata kézzelfoghatóan bizonyítja azoknak a kísérleteknek teljes tarthatatlanságát, amelyek szembeállítják a forradalom fejlődésének külső és belső tényezőit. S ha azt a kérdést, hogy győz-e vagy sem a szocialista forradalom valamely országban, mindenekelőtt a belső erők döntenek is el, az imperialista ellenforradalom „exportjának” megakadályozása napjainkban csak internacionalista alapon, a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista világközösség sokoldalú támogatásával oldható meg.

A forradalmi elmélet és gyakorlat lenini megközelítésének néhány sajátosságáról szóltunk a fentiekben. Ezeknek a jelenlegi feltételek között különös

jelentőségük van, minthogy elkülönítik a valódi forradalmárokat azoktól, akik forradalmi jelszavak mögé rejtik a tudományos szocializmustól nagyon is távol eső céljaikat.

Napjainkban a szocializmus, a béke és a nemzeti felszabadulás győzelméért vívott eredményes harcnak a szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom egységének növelése, a világ munkás- és nemzeti-felszabadító mozgalmai szövetségének megszilárdítása a legfőbb feltétele.

Október világtörténelmi jelentőségű tapasztalatai, a leninizmus elméletének és taktikájának gyakorlati megvalósításából leszűrt tapasztalatok felbecsülhetetlen jelentőségűek a társadalom forradalmi átalakításáért napjainkban folyó küzdelem szempontjából.

Az Októberi forradalom 50. évfordulója megszilárdítja a szocializmus legyőzhetetlenségébe vetett hitünket. És most, jobban mint bármikor, messzire hangzanak Lenin látnoki szavai:

„Nem lehet kétséges, hogy az Októberben megkezdődött nemzetközi szocialista forradalom, a nehézségek és akadályok ellenére, ellenségeinek minden erőfeszítése ellenére, győzni fog.”¹²

П. Н. Федосеев:

Об интернациональном значении исторического опыта Великого Октября

Резюме

50-я годовщина Октябрьской революции является практическим применением историческим испытанием и подтверждением ленинских идей, дальнейшим их развитием. Поэтому имеет особое значение учет всемирно-исторического опыта Октября, измерение возможностей его практического применения в освободительной борьбе наших дней.

Опыт Октябрьской революции имеет международное значение. Это вытекает из объективных условий, особого положения России, вытекает из того, что там как бы проявлялись в концентрированном виде все противоречия империализма. Кроме того, ленинизм являлся присовокуплением опыта всего международного рабочего движения того времени, его значение, следовательно, также выходит за рамки одной страны.

Против ленинизма выступают как «слева» так и «справа». «Правые» оппортунисты твердят о том, будто изменилась природа империализма, «левые» же, напротив опыта Октября, пропагандируют субъективистскую теорию о якобы новой революционной роли «мировой деревни», т. е. развивающихся стран. Большое значение имеет против обоих уклонов борьба за чистоту ленинских учений.

Одним из важнейших и ныне актуальных вопросов опыта Октября является вопрос о движущих силах, о руководящей роли рабочего класса. Большую роль сыграло ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством в деле победы социалистической революции во всех странах социализма и оно имеет и сегодня актуальное значение. Рабочий класс сохраняет свою руководящую роль внутри этого союза также в период строительства коммунизма. Потвердилось и то, что роль пролетариата в общественных процессах является неизмеримо большим, нежели его удельный вес по сравнению с общим числом населения.

Победа Октябрьской Революции осуществила ленинскую теорию и тактику о союзе рабочего класса с национально-освободительным движением. Одним из важнейших моментов является положение о том, что революционным руководителем отсталых народов может стать пролетариат страны победившей социалистической революции

¹² V. I. Lenin Művei. 27. köt. 154. l.

Таким образом для них становится возможным некапиталистический путь развития. В наши дни эта возможность реализуется во всемирных масштабах.

Великий Октябрь победил под знаком мира. В его победе также сыграла значительную роль борьба за осуществление демократических задач.

На примере Октября подтвердилось, что для победы имеет первостепенное значение не абсолютизация той или иной формы борьбы, а сочетание различных форм и методов, их умелая смена в соответствии с изменением положения.

В связи с вооруженными методами революционной борьбы ныне являются особенно актуальными те принципы, которые были выработаны Лениным в связи с партизанской войной.

Октябрь дал пример также на возможность и формы сотрудничества партии рабочего класса и мелкобуржуазных партий. Это имеет особое значение в странах, в которых сказывается возможность на борьбу за социализм при сохранении многопартийной системы.

В достижениях советского народа большую роль сыграло то обстоятельство, что трудящиеся мира всегда оказывали солидарность со страной Октября. В то же время создание Советского Союза, социалистического содружества и их достижения оказывают стимулирующее влияние на развитие мирового революционного движения и оказывают им всемирную поддержку против экспорта контрреволюции империалистами. Главным условием этого является единство всех революционных сил.

P. N. Fédosséiev :

La portée internationale des expériences historiques de la Grande Révolution d'Octobre

Résumé

Le 50e anniversaire de la Révolution d'Octobre signifie l'application dans la pratique des idées léniniennes, leur épreuve historique et marque en même temps le développement créateur du léninisme. Pour ces raisons la prise en considération des expériences historiques d'Octobre, l'application de celles-ci dans nos combats quotidiens et l'estimation des possibilités qu'elles y offrent ont une importance toute particulière.

La portée de l'expérience de la Révolution d'Octobre est valable à l'échelle internationale. Cela s'ensuit des conditions objectives, de la situation particulière où s'était trouvée la Russie à l'époque et de ce fait que c'était ce pays où s'étaient quasi concentrés tous les antagonismes de l'impérialisme. De plus, le léninisme s'affirma comme la sommation des expériences qu'avait acquises l'ensemble du mouvement ouvrier international, dès lors sa signification dépasse les frontières d'un seul pays.

Contre le léninisme on agit de «droite» et de «gauche». Les révisionnistes de droite se prononcent pour le changement de la nature du capitalisme. «Ceux de gauche» diffusent — à l'encontre des expériences d'Octobre — la théorie subjectiviste du rôle révolutionnaire des pays orientaux, celui du «village mondial». Les combats menés contre ces deux espèces de déviation pour la pureté des enseignements léniniens ont une importance toute particulière. Un des problèmes cruciaux qui se rattache aux expériences d'Octobre et qui ne perd pas son actualité est celui qui est lié aux forces motrices de la révolution et au rôle dirigeant de la classe ouvrière. L'enseignement que Lénine avait professé sur l'alliance ouvriers-paysans avait un notable rôle dans la victoire de la révolution socialiste; cet enseignement a gardé sa validité dans tous les pays socialistes. Au sein de cette alliance la classe ouvrière maintient son rôle dirigeant, même dans la période de l'édification du communisme. Il s'est avéré que le rôle du prolétariat dans les processus sociaux est incomparablement plus notable que sa proportion par rapport au total des populations.

La Révolution d'Octobre a réalisé la théorie que Lénine avait élaborée et justifié la tactique qu'il avait appliquée quant à l'alliance entre la classe ouvrière et les mouvements nationaux de libération. Un des importants aspects s'en exprima par le fait que le rôle du dirigeant révolutionnaire des peuples retardataires pouvait être assumé par le prolétariat du pays, où la révolution socialiste avait déjà triomphé. De cette manière le chemin non-capitaliste de l'évolution s'est ouvert devant eux. Actuellement cette possibilité se réalise partout au monde.

Le Grand Octobre remporta la victoire par la devise de la paix. Un notable rôle revint dans cette victoire aux luttes engagées pour la réalisation des objectifs démocratiques.

L'exemple d'Octobre a démontré que, pour assurer la victoire, on ne choisirait pas l'absolutisation d'une forme quelconque de la révolution, mais on tenterait d'en concilier les différentes formes et d'y procéder à un choix adéquat.

Quant à la tactique militaire de la révolution les principes que Lénine avait élaborés en rapport avec la guerre des partisans sont d'une actualité toute particulière.

Octobre a également offert des exemples quant aux possibilités et aux formes d'une collaboration entre le parti ouvrier et les partis petits-bourgeois. Celles-ci sont d'une importance toute particulière dans certains pays où, en présence d'un régime politique à plusieurs partis, des moyens se présentent pour faire triompher la révolution socialiste.

La solidarité que les travailleurs du monde avaient manifestée à l'égard de la Révolution d'Octobre avait sa part à elle dans les succès obtenus par le peuple soviétique. En même temps l'existence de l'Union Soviétique et la naissance de la communauté socialiste, ainsi que les succès de celles-ci ont un effet stimulateur sur le développement des mouvements révolutionnaires éclatés dans le monde entier. L'existence des pays socialistes leur prête de l'appui contre l'exportation idéologique contre-révolutionnaire des impérialistes. Mais afin d'y résister, toutes les forces révolutionnaires se doivent de se concentrer.

Hajdu Tibor:

A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben*

Az első világháború végén Magyarország történelmi sorsfordulóhoz ért, amelyben a külpolitikai fejlemények döntő szerepet játszottak. A Monarchia felbomlása már a katonai összeomlás előtt elkerülhetetlen volt. 1918 elején Wilson híres 14 pontja csillantotta meg urai szemében az utolsó reménysugárt: csak a Habsburg birodalom nemzetiségei autonóm fejlődésének biztosításáról szólt, szemben az antant titkos egyezményeivel, amelyek már korábban elkötelezték aláíróikat a Monarchia nagy részének felosztására. Az osztrák és magyar uralkodó osztályok külpolitikája azonban elszalasztotta az egyetlen szalmaszálát, s a háború sorsának megfordulása végleg eldöntötte a Monarchia sorsát is.¹ Bűnös és rövidlátó nemzetiségi politikájuk következményeit örökül hagyták a forradalomban uralomra jutott rendszerre. A polgári demokrácia egész külpolitikája reménytelen kísérlet volt: megszabadulni ettől az örökségtől.

1. A fegyverszüneti szerződések

Már az első lépés: a fegyverszünet megkötése is súlyos nehézségekbe ütközött. Hiába hitte az utca embere, hogy ha egy kormány elrendeli a feltétel nélküli fegyverletételt, ezzel a vérontás véget is ér. A Monarchia országok és parlamentek felett álló hadsereg-főparancsnoksága csak annak a császárnak volt hajlandó engedelmeskedni, akinek nem engedelmeskedett már senki. Az AOK² Berlin felé kacsintva húzta a háborút és halogatta a fegyverszüneti tárgyalásokat. A fegyverszünet megkötése olyan emberek kezében volt, akiket a megfelelő formások betartása jobban érdekelt, mint katonáik sorsa, s felelősséget sem éreztek senkivel szemben. Hiszen világos volt, hogy az új Ausztriában Károly (akire felesküdték) nem lesz császár, Andrássy nem lesz külügyminiszter, a Weberek és a Waldstättenek nem lesznek tábornokok. Minden nap emberéletek százait jelentette és a feltételek romlását is. Weber tábornok mégis azt javasolta: szállítsák el gyorsan Venetóból a kukoricatermést, s „ezért gazdasági szempontból a fegyverszüneti tárgyalások, valamint a kiürítés késleltetése nagyon kívánatos lenne”.³ Mikor már nem volt más hátra, mint a feltétel nélküli

* Részletek a polgári demokratikus forradalom történetéről szóló monográfiából.

¹ Az USA kormányának állásfoglalásait 1918 októberében a 14 pont túlhaladott voltáról stb. lásd: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bpest. 1964. 239—240. l.

² Armeeoberkommando.

³ Österreichisches Kriegsarchiv (ÖK). AOK. F. 678. Weber (a fegyverszüneti bizottság vezetője) jelentése az AOK-nak 1918. okt. 18-án.

fegyverletétel, akkor a király még habozott 1—2 napig; majd Andrassy várt 1—2 napig; majd az AOK húzta a tárgyalás megkezdését az olasz hadvezetőséggel (amelynek tényleg nem volt sürgős), míg végül Weber néhány kísérőjével október 30-án, jó három héttel a fegyverszüneti bizottság létrehozása után, átlépte a frontvonalat. Az olasz fél először nem akarta fogadni őket, arra hivatkozva, hogy küldetésük időpontja szokatlan, célja a folyamatban levő, győztes olasz offenzíva feltartóztatása — diplomáciai eszközökkel. Linder Bélának, a Károlyi-kormány hadügyminiszterének első dolga volt felszólítani a magyar csapatokat, hogy tegyék le a fegyvert s egyben közölni az AOK-val: nem ismeri el jogosultnak Magyarországot nevében fegyverszünet kötésére. November elsején Linder parancsot adott, hogy minden magyar vagy magyar területen álló csapat szüntesse be a harcot.⁴ Ehhez IV. Károly csak másnap járult hozzá, noha Linder parancsában hangoztatja: „a magyar kormány és a magyar nemzet e lépésért minden felelősséget magára vállal”.⁵ A parancsot a balkáni haderők főparancsnokának, Kövess tábornagynak és a Romániát megszálló német csapatokat vezénylő Mackensen tábornagynak így valószínűleg csak 3-án adhatták át.

A magyar kormány követelését, hogy saját képviselőt küldhessen Padovába, ahol a tárgyalások folytak, az AOK nem akceptálta, pedig maga Károlyi akart oda utazni. Végül a kormány kénytelen volt hozzájárulni, hogy Weber delegációja tárgyaljon Magyarországot nevében.⁶ Hiszen úgymint Párizsból diktáltak a feltételeket, amelyek „olyan súlyosak, hogy azok a fegyverletételtől csupán formailag különböznek”.⁷

A Weber-féle fegyverszüneti bizottság a hadihelyzet ismeretében lehetetlen javaslatokkal ellátva ment Padovába. Elég talán annyit említeni, hogy eredeti utasításaik szerint a megszállt olasz területeket néhány hónap alatt kellett volna kiüríteni.⁸ Padovában maguk is belátták, hogy egy felbomlott állam bomlófélben levő hadseregének képviselői nem szabhatnak feltételeket, s el kell fogadniuk az olasz részről tárgyaló Badoglio tábornok által november 1-én átnyújtott fegyverszüneti pontokat. Utóbbiakat a szövetségesek versaillesi legfelsőbb haditanácsa október 31-én hagyta jóvá,⁹ az olasz hadvezetőség javaslatai és kívánságai alapján.

A padovai szerződés szembetűnő fogyatékosága, hogy bár elvileg a szövetségesek és a Monarchia között kötött fegyverszünet, pontjai csak az olasz frontra, illetve az olasz érdekszférára vonatkoznak. Ezt létrejöttének módja magyarázza: más lett volna, ha a magyar kormánynak lehetővé teszik a részvételt a tárgyalásokon, de az AOK-t már nem érdekelte Magyarország

⁴ Hadtörténelmi Levéltár (HL). A polgári dem. forradalom iratai. 44. cs.

⁵ Uo. OL. Nemzetiségi Min. II—100/1918. — *József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam.* VII. köt. Bpest. 1934. 616. l.

⁶ OL. Az 1918. dec. 1-i minisztertanács jegyzőkönyve. — *Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története.* Bpest. 1945. 255. l. — OL Nemzetiségi Min. II—100/1918 (az AOK távirata Webernek). — *Memoirs of M. Károlyi.* London. 1956. 133. l. Vö. még *Nyékhegyi Ferenc: A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés.* Bpest. 1922. 34. l. — *Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen.* 2. köt. (Kézirat, Károlyi Mihályné tulajdonában.)

⁷ Károlyi nyilatkozata nov. 3-án. Népszava, 1918. nov. 5.

⁸ *Nyékhegyi* i. m. 6. l. — ÖK. AOK. F. 678. — Österreichisches Staatsarchiv. (ÖS) Min. d. Äussern Politisches Archiv (AP), Karton rot 966. 224. l.

⁹ *Alfred D. Low: The Soviet Hungarian Republic and the Paris Peace Conference.* Philadelphía. 1963. 13. l. — ÖK. AOK. F. 678.

sorsa, s így számára egyszerűbb volt szemet húnyni az olasz félnek előnyös korlátozás fölött.¹⁰

A fegyverszüneti feltételek részletesen meghatározták a svájci határtól Dalmáciáig a kiürítendő övezetet, amely nagyjából azonos volt az Olaszország által igényelt területtel (vagyis a londoni szerződéssel). A demarkációs vonal a Monarchia balkáni frontjára nem vonatkozott, eltekintve attól, hogy általánosságban előírta „a háború kezdete óta Ausztria-Magyarország által fegyveres erővel megszállott minden terület” kiürítését.¹¹ Miután Horvátország elszakadása a magyar kormány által elismert, befejezett tény volt (ha egy pillantást vetünk a térképre, látjuk, hogy ez egyet jelentett Bosznia elvesztésével), a demarkációs vonalnak a dualista Monarchia magyar részére vonatkozó szakasza tulajdonképpen nem az olasz és az osztrák-magyar, hanem az olasz és a szerb (jugoszláv) hadsereget volt hivatott egymástól elválasztani. Mivel a Károlyi-kormány a Drávát tekintette Magyarország déli határának, a padovai demarkációs vonal Magyarország területét sehol sem érintette: gyakorlatilag csak Olaszország és Ausztria közötti egyezmény volt. A magyar kormányt ilyen egyezmény nem elégíthette ki, ezért igyekezett az AOK távol tartani Magyarországot megbízottait a tárgyalásoktól,¹² a balkáni francia-szerb haderőkkel való érintkezést viszont teljesen átengedte a magyaroknak.

Az olasz hadvezetés a *sacro egoismo* nevében gondoskodott érdekeiről, s így az általa igényelt területeknek a szerb hadsereg megérkezése előtti megszállásáról, hiszen tudnivaló volt, hogy az új Jugoszlávia nem ismeri el a délszláv vidékeket is Olaszországnak ígérő londoni szerződést.

A fegyverszüneti feltételek a továbbiakban előírták a tüzérség felének, minden vasúti és hadianyagnak, valamint nagy mennyiségű haditengerészeti anyagnak és hajónak a kiürítendő területen hagyását, Ausztria-Magyarország haderőinek leszállítását 20 békelétszámú hadosztályra, az összes hadifoglyok „viszonság nélkül” átadását, a német csapatok kivonását a Monarchia területéről 15 nap alatt, illetve az azon túl ott maradóknak internálását.

Különösen fontos a szerződés 4. pontja, amely egyben megmagyarázza, miért fogadhatták el Versaillesban Olaszország kívánságát a demarkációs vonal fenti módon történt megállapítására. E pont szerint: „A szövetségeseknek feltétlen joguk lesz csapataikat az Ausztria-Magyarország területén lévő összes vasutakon, utakon és vízvonalakon szabadon irányítani s a szükséges oszt-

¹⁰ A fegyverszüneti bizottságnak volt egy magyar nemzetiségű tagja, Nyékhegyi Ferenc alezredes. Ez a schwarzgelb hazafi a tárgyalások során jóformán meg sem szólalt és tiltakozás nélkül aláírta a hazája sorsát homályban hagyó szerződést, hogy 1922-ben kiadott könyvecskéjében a korszellemnek megfelelően rágalomokkal árasza el a Károlyi-kormányt, mert szerinte feleslegesen írta alá a belgrádi egyezményt. A tényekkel csak Badoglioznak egy nem hivatalos kijelentését tudja szembeöközni. Badoglio valóban azt felelte Weber kérdésére, hogy a többi fronton az addigi országhatárookra kell visszavonni a Monarchia csapatait, de hangsúlyozta: ez a kijelentése „tiszán informatív, bármilyen tárgyalási jelleg nélkül”, tehát nem hivatalos nyilatkozat. (ÖK. AOK. F. 678. Weber 1918. nov. 1-i jelentése. — *Nyékhegyi*: i. m. 17. l. — OL. Az 1918. november 28-i minisztertanács jkv.-e.)

¹¹ *Nyékhegyi*: i. m. 12. l. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44/a cs. (Nyékhegyi 1918. nov. 29-i beadványa.)

¹² Hogy az ún. „közös” intézmények felelős vezetői mennyire *nem* képviselték a magyar állam érdekeit ezekben a sorsdöntő napokban, annak másik bizonyítéka Andrassy viselkedése; a berni követség november 2-i sürgetésére, hogy küldjenek ki egy tárgyalóképes magyar politikust, akit bevonnának az antanttal folyó félhivatalos tárgyalásokba, nemleges választ adott. (ÖS. AP. Karton rot 966. 524—525. l.)

rák-magyar szállítóeszközöket igénybe venni. Ausztria-Magyarország mindazon stratégiai pontjait, amelyekre szükségük lesz, a szükséges idő tartamára haderejükkel megszállani, ott tartózkodni, s a rendet fenntartani.”¹³

Ezek súlyos feltételek voltak, az AOK mégsem utasíthatta vissza őket, hiszen a hadsereget 1–2 napnál tovább együtt tartani lehetetlen volt. Weber, noha azt a parancsot kapta, hogy „minden feltétel elfogadandó, mely nem érinti a becsületet vagy nem bír a kapituláció jellegével”,¹⁴ tudta: másról, mint kapitulációról szó sem lehet, de a kardbojt becsülete kedvéért kifogásokat tett, mielőtt mindent aláírt volna. November 1-i jelentésében még azt is lehetségesnek vélte, hogy a feltételek keménysége fokozza a Monarchia délszláv népeinek harci kedvét — az entente ellen.¹⁵

A fő felelősség mégsem őt, hanem a királyt és az AOK vezetőit illeti, akik tovább medítáltak: magukra vállalják-e a megalázó feltételek elfogadásának ódiúmat? Egymásra próbálták háritani a felelősséget, miközben múltak a drága órák.

A király legnagyobb gondja még most is a „szövetségi hűség” megszegése volt. November 2-án korán reggel felhatalmazta Arz vezérkari főnököt a feltételek elfogadására, ha az ellenség kinyilatkoztatja, hogy a Monarchia területét nem használja fel Németország megtámadására.¹⁶ Hiába jelentették nap nap után a Monarchia diplomatái: a Habsburg-ház utolsó mentsége elfordulni Németországtól.¹⁷

Az AOK sürgetése ellenére a király egész nap habozott. Délután összehívta az Államtanácsot, amelynek ülésén megjelent Arz vezérkari főnök mellett Cramon tábornok is, a német hadsereg képviselője az AOK-nál. Károly bejelentette: a fegyverszünetet haladéktalanul el kell fogadni, mert „a front teljesen összeomlott. A magyar csapatok önhatalmúlag visszavonultak.”¹⁸ Ő azonban a szerződés 4. pontját nem írja alá, ezért lemond a főparancsnokságról, s azt (a távollevő) Kövess tábornagra ruházza. Az Államtanácsot szólította fel a kapituláció elrendelésére, ennek nevében viszont Victor Adler közölte: nem veszik át a felelősség terhét, fejezze be a háborút az, aki elkezdte. Így még az Államtanács is meghosszabbította egy nappal a háborút. Igaz, hogy ellenkező esetben a polgári sajtó a vereség szégyenét a szociáldemokrácia nyakába varrta volna, amint Magyarországon Károlyival tette; éppen ezért kell Károlyi és Linder magatartását e kérdésben — legalább morális szempontból — magasabbra értékelnünk, mint Adlerét.

Másodikán este összeült a Koronatanács és kénytelen-kelletlen elfogadta a fegyverletételt. Néhány órával előbb Badoglio közölte Weberrel a feltételek pontos szövegét (előzőleg csak a Párizsból távirati úton küldött szöveg állt rendelkezésére), amely szerint a harcot csak az aláírás után 24 órával szüntetik

¹³ ÖK. AOK. F. 678. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44/a cs. — *Nyékhegyi*: i. m. 13–14, 63–64. l. Low joggal jegyzi meg, hivatkozva Clemenceau 1918. okt. 31-i állásfoglalására: „a magyar szerzők igyekeztek e pont jelentőségét redukálni vagy elsiklani felette. Tény, hogy a padovai fegyverszünet IV. pontja már megengedte Ausztria-Magyarország lényegében bármely területének megszállását” (i. m. 14. l.).

¹⁴ *Nyékhegyi*: i. m. 8. l.

¹⁵ ÖK. AOK. F. 678.

¹⁶ ÖS. AP. Karton rot 966. 532. l.

¹⁷ Ld. az antant-diplomatákkal állandó kapcsolatban álló berni követség jelentéseit október második felében és november első napjaiban. ÖS. AP. Karton rot 966. 143, 208, 522, 547. stb. l.

¹⁸ ÖK. AOK. F. 678.

be. Ugyanakkor megindult az olasz hadsereg utolsó támadása, amely tartós ellenállásba már nem ütközött. A szerződés módosulásáról Bécsben még mit sem tudtak, mégis halogatták a döntés közlését Weberrel: a király az éjszaka folyamán ismét megpróbálta rábírní a nemzetgyűlést a felelősség átvállalására — eredmény nélkül.¹⁹

Egy becsületes katona profilja villan fel itt a dokumentumok mögül: Schneller ezredes, Weber futárja a hadseregparancsnokságok véleményére támaszkodva kierőszakolta a vezérkarnál, hogy az éjszaka folyamán visszaterhessen Padovába és közölhesse a várt engedélyt. Hajnalban Aquavivában parancs várta, hogy forduljon vissza, miután a nemzetgyűlés nem vállalkozott a neki szánt szerepre. Könyörgésére Waldstätten, a vezérkari főnök helyettese azt felelte: saját felelősségére tovább utazhat, de nem hivatkozhat az előbb kapott fegyverletételi parancsra. Végre vállalta valaki a felelősséget; Schneller árkon-bokron át sietett Padovába, ahol Weber 3-án délután — voltaképpen határozott utasítás nélkül — aláírta a fegyverszünetet. Mikor vitázni próbált Badoglioval a harc 24 órás folytatásáról, utóbbi kijelentette: nézeteltérés esetén semmisnek tekinti a megállapodást és ezt közli Versailles-al.²⁰

Waldstätten az éjszaka folyamán a hadseregparancsnokságokkal is közölte a fegyverletétel híret, s 3-án hajnalban őket is felszólította a korábbi parancs semmisnek tekintésére: a 11. hadsereg vezérkari főnöke azonban közölte vele, hogy a csapatok a harcot már beszüntették s az annak újrafelvételét elrendelő parancsot képtelen végrehajtani velük. Ezután — 3-án hajnalban — az AOK megismételte a harc beszüntetését elrendelő éjszakai parancsát.²¹

Így a front már a fegyverszünet aláírása előtt felbomlott. A másfél napot, amely a harc beszüntetésétől a fegyverszünet életbelépéséig eltelt, az olasz hadsereg, páncélautókkal a visszaözoñlő katonák elé kerülve, több mint 300 000²² védekezni képtelen ember foglyulejtésére használta fel. Az olaszok nem szegték meg a fegyverszünetet, amint azt a közvélemény hitte, csak kihasználták a számukra kedvező helyzetet.

Az olasz támadás mellett a magyar kormány sürgetésének is lehetett némi része a háború befejezésében, ha akarátát a tárgyalásokon nem is érvényesíthette.²³

Lehetséges lett volna az olasz feltételek visszautasításával vagy időben történő ismertetésével megakadályozni az olasz front katasztrófáját? Kövess tábornagy így válaszol a kérdésre:

„A front összeomlása, különösen az asiagoi fennsíkon álló 11. hadseregé, november 3-án sajnos már teljes volt. Az ellenségeskedések beszüntetése miatt a derék, hűséges és állhatatosan kitartó csapatok fogságba estek ugyan — a harcok beszüntetésének halogatása azonban a haszon és cél nélküli halált hozhatta volna még sokak számára e derekak közül.”²⁴ A felelősség azokat terheli, akik nem szánták el magukat az elkerülhetetlen kapitulációra még akkor, mikor a csapatoknak parancsolni tudtak.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. Weber nov. 6-i jelentése, továbbá Weber nyilatkozata az Innsbrucker Nachrichtennek (megj. 1932. febr. 13.).

²¹ Uo.

²² *Supka Géza*: A nagy dráma. Miskolc 1924. 481. l.

²³ Lásd Károlyi és Kunfi nyilatkozatát. Népszava, 1918. nov. 5.

²⁴ ÖK. AOK F. 678. Kövess jelentése az osztrák hadügyminisztériumnak 1918. december 5-én.

Az olasz hadsereg azonnal átlépte a demarkációs vonalat — erre az idézett 4. pont feljogosította — észak felé, hogy felvonulási területet nyerjen a Dél-Németország elleni támadáshoz. Egyébként november 5-én a 11. hadsereg parancsnoka kérte az olaszokat a Trient – Brenner és Franzensfeste – Bruneck vonalak megszállására, védelmiül saját felbomlott hadseregének fosztogató és erőszakoskodó katonái ellen.²⁵

November 3-án Weber azt jelentette ugyan, hogy az olaszok közlése szerint a padovai fegyverszünet a Monarchia mindegyik frontjára vonatkozik, de alig érkezett meg Budapestre a padovai fegyverszünet híre, a kormány november 4-én már értesítést kapott: a balkáni francia és szerb haderőkkel külön fegyverszünetet kell kötnie.²⁶

Linder megpróbált arra hivatkozni, hogy a padovai szerződés (amennyiben a megszállott területek kiürítését írja elő) az országhatárt teszi meg demarkációs vonalnak,²⁷ de egy percig sem volt kétséges: a magyar kormánynak meg kell egyeznie az antant balkáni seregei parancsnokával, Franchet d'Espéreyvel, s még örülhet, mert ezúttal nem az AOK tárgyal nevében.

Az AOK maga is számított arra, hogy tárgyalásokat kell folytatnia a balkáni fronton is. Ezért már október 14-én a Külügyminisztérium elé terjesztette a déli frontra vonatkozó külön fegyverszüneti egyezmény tervezetét.²⁸ Az olasz delegációval egyidejűleg október 11-én fegyverszüneti bizottságot küldött ki Kövess tábornagy Szerbiából visszavonuló hadseregéhez. Laxa tábornok vezetésével.²⁹ A bizottság tagja volt a magyar Dormándy alezredes is. A Monarchia felbomlásával Magyarország örökölte, földrajzi helyzeténél fogva a balkáni front problémáját. Ezért a kormány november 4-én felkérte Kövesst, lépjen érintkezésbe Franchet-vel, és egyben elhatározta: haladéktalanul miniszteri szintű bizottságot küld ki a tárgyalások folytatására.³⁰

November 4-én Dormándy az antant által felszabadított Belgrádba ment és már aznap délután jelentette Lindernek: a padovai fegyverszünet csak az olasz frontra vonatkozik és a franciák tárgyalni kívánnak a magyar kormánnyal. Egyben közölte is a várható feltételeket.³¹

Franchet-nek több oka volt arra, hogy ne érje be a padovai egyezménnyel a balkáni fronton. Először, a padovai egyezmény valóban nem állapított meg pontos demarkációs vonalat sem a szerb, sem a román frontra. Utóbbira annál kevésbé, mert Románia csak november 5-én üzent ismét hadat a központi hatalmaknak. (A november 5-i minisztertanácson Linder kérte is diplomáciai misszió kiküldését Romániába. Erre nem került sor és Franchet Románia nevében is tárgyalt. Franchet nem is állt kapcsolatban az olasz hadvezetéssel. Mikor értesült a padovai egyezményről, kérdést intézett Versailles-hoz, „vajon ezen fegyverszünet a balkáni fronton is alkalmazandó-e”, és tárgyaljon-e a

²⁵ *Nyékhegyi*: i. m. 46. l. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44. cs. — ÖK. AOK. F. 678.

²⁶ ÖK. AOK. F. 678. Weber november 3. délutáni jelentése. — OL. Az 1918. nov. 5-i minisztertanács jkv-e.

²⁷ *Böhm Vilmos*: Két forradalom tüzeiben. 2. kiad. Bpest. 1946. 57–61. l.

²⁸ ÖS. AP. Karton rot. 966. 194. l. A Külügyminisztérium egyetértett a javaslat-tal, mint az iratokból kitűnik.

²⁹ HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44/a. cs.

³⁰ OL. Az 1918. nov. 4-i minisztertanács jkv-e. — *Károlyi*: id. kézirat. — *Juhász Nagy*: i. m. 260–261. l. — *Breit József*. A magyarországi 1918/1919. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. I. köt. Bpest. 1925. 34. l.

³¹ OL. Az 1918. nov. 5-i minisztertanács jkv-e. — *Világ*, 1918. nov. 6.

magyarokkal. Igenlő választ kapott, azzal, hogy szorítkozzék a Diaz-féle fegyverszüneti feltételek Magyarországra való alkalmazására. Másodszor, Franchet meg akarta semmisíteni Mackensen seregét, majd Magyarországon keresztül Németország ellen vonulni. Harmadszor, a belgrádi egyezmény volt hivatva a szövetséges Jugoszlávia érdekeinek védelmére. Végül — bár eljárása enélkül is indokolt volt — szerepet játszhatott Franchet személyes becsvágya és a francia—olasz vetélkedés is.³²

A magyar kormány nem tehetett mást, mint hogy elfogadja a minőségi különbségtől eltekintve is vagy háromszoros túlerőben levő Franchet tárgyalási ajánlatát. Előnyös volt mielőbb személyes érintkezést találni a francia hadvezetéssel, amely a továbbiakban döntő szóval vett részt a közép-európai kérdések rendezésében.

Budapesten csupán arról folyt vita, ki menjen Belgrádba. Míg a függetlenségi párti miniszterek Károlyi utazása mellett kardoskodtak, Jászi és a szociáldemokraták, Károlyi presztizsét féltve, Berinkeyt kívánták küldeni, így szabadabb kezet is remélve a tárgyalások folytatásánál. Mások attól félték, hogy ha Károlyi elhagyja a fővárost, új forradalom tör ki.³³ Linder már közölte Belgráddal, hogy az igazságügyminiszter folytatja magyar részről a tárgyalásokat.³⁴ Az utolsó percben mégis úgy döntöttek, hogy latbavetik Károlyi személyes tekintélyét.

A Károlyi vezette delegáció november 7-én a Millenium büszke nevét viselő hajón érkezett Belgrádba. Tagjai voltak: Jászi, Bokányi (a Munkástanács képviselője), Hatvany Lajos (a Nemzeti Tanács képviselője) és Csernyák százados (a Katonatanács részéről). A fegyverszüneti bizottságot több szakértő kísérte. Belgrád népe a kikötőben hangos ovációval üdvözölte a békét hozó küldöttséget. Annál ridegebb volt Franchet, aki este 7-kor fogadta Károlyit. A k.u.k. hadsereg volt városparancsnokának villáját petróleumlámpák bizonytalan fénye világította meg, kellemetlenül emlékeztetve arra, hogy a központi hatalmak visszavonuló csapatainak még volt idejük tönkre tenni a szerb főváros villanyvilágítását. Károlyi bemutatta kísérőit a tábournoknak, aki meghallván, hogy Csernyák a Katonatanácsot képviseli, így kiáltott fel: ilyen mélyre sülyedtek önök! (Károlyi nyugodtabban hagyta el Pestet magával víve a kiszámíthatatlan Csernyákot.)³⁵ Bokányit viszont megkérdezte: ért-e franciául? s felszólította Hatvanyt, fordítsa le szavait „a munkások vezérének... mert ez elsősorban a szegény embernek szól. Az nem utazhatik el Svájcba, ha baj van, mint gróf Károlyi.”³⁶ Míg Károlyi felolvasta francia nyelvű memorandumát, Franchet napoleoni pózban hallgatta s néha indulatosan közbeszólt, kiigazítva a magyar miniszterelnök neki nem tetsző megállapításait. A kérdésre, van-e felhatalmazása Magyarországgal tárgyalni, határozott, igenlő választ adott.³⁷

³² Paul Azan: L'armistice avec la Hongrie. L'illustration, 1921. nov. 5. *Batthyány Tivadar*: Beszámoló. Bpest. É. n. II. köt. 18—19. l.

³³ Károlyi: id. kézirat. — PI Arch. 614. fond 1. cs. Berinkegy kihallgatása a Népbiztos-per 1920. júl. 26-i tárgyalásán.

³⁴ OL. Nemzetiségi Min. II—100/1918. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44. cs.

³⁵ Károlyi: id. kézirat.

³⁶ A diadalmas forradalom könyve. Bpest. 1918. 59. l. — *Hatvany Lajos*: Egy hónap története. Bpest 1918. 156. l.

³⁷ Memoirs of M. Károlyi. 132. l.

Károlyi beszédének vezérmotívuma az volt, hogy az új magyar kormány nem vállal felelősséget a régi rendszer háborújáért, demokratikus, németellenes programját hangoztatta. Az ország átmeneti megszállása ellen nem emelt kifogást, de kérte ennek amerikai, olasz, angol vagy francia (tehát nem cseh, román, szerb) csapatok által való végrehajtását.³⁸

Franchet — aki azért utazott Nišből Belgrádba, hogy személyesen találkozhasson Károlyival — nem tanúsított olyan sértő magatartást, amint azt később kiszínezték, sőt Károlyival a körülményekhez képest tisztelettel beszélt, s felszólította a magyar népet: tömörüljön az egyetlen magyar politikus köré, akinek személye garancia az antant számára, s akivel egyedül hajlandó tárgyalni. Másrészt megjegyzéseiben s előre elkészített válaszbeszédében egyaránt hangoztatta: legyőzöttekkel tárgyal, semlegességi nyilatkozatukat csak két héttel korábban akceptálhatta volna, s nem most, a Monarchia összeomlása után.³⁹ Mikor Károlyi a wilsoni elvekre hivatkozott, kicsinylően legyintett, majd felszólította, ne Magyarország, csupán a magyar nemzet nevében beszéljen, s megfenyegette a magyarokat: ha engedetlenkednek, „rájuk uszítja” a nemzetiségeket. Ezután ismertette fegyverszüneti feltételeit.

Ezek szerint a demarkációs vonal a déli fronton a Nagy-Szamos felső folyásától Marosvásárhelyig, a Maros mentén egészen a Tiszáig, majd Szabadkától, Bajától, Pécestől északra húzódott, és Pécestől nyugatra a Drávához kanyarodva ezt a folyót, tehát a horvát határt követte. A többi pont hasonló volt a padovai egyezményhez, azzal a különbséggel, hogy a szerb hadsereg részére kiadandó katonai anyagokat stb. sorolta fel. November 19-ét szabta meg a német csapatok elvonulása határidejének. Noha Franchet hangsúlyozta a csehszlovák állam elismerését, nem jelölte meg az északon kiűritendő területet: a magyar delegáció ezt természetesen nem is szorgalmazta. Viszont táviratot küldött Versaillesba, amelyben az aláírást ahhoz a feltételhez köti, hogy a szövetségesek a béketárgyalásig garantálják a magyar határokat s addig az egész ország igazgatását a magyar állam kezében hagyják. Franchet heves vita után vállalta a távirat továbbítását, sőt elküldése után közölte: törölte azt a (17.) pontot, amely szerint az antant a polgári igazgatást is átveheti ott, ahol lázadás tör ki, és a magyar kormány nem tudja biztosítani a rendet. Ez jogcímet adott volna legalább is minden nemzeti terület megszállására. Törlése tehát diplomáciai siker, de gyakorlati jelentőség nélkül, mert, mint később kitűnt, az antant és szövetségesei a győztesek jogán többször is megváltoztatták a demarkációs vonalat s mindenütt átvették — a szláv és román lakosság egyetértésével — a polgári közigazgatást is.

Franchet a szerződésben kiszolgáltatni előírt lovak, vagonok stb. számánál részben engedményeket tett, részben nem zárkózott el a további alku elől. Károlyi ezek után hajlott a szerződés aláírására,⁴⁰ végül mégis úgy döntött a magyar fél, hogy ezzel megvárja a távirat eredményét, s a delegáció a 8-ára virradó éjszaka 1/2 1-kor elhagyta Belgrádot.

A további fejlemények ismeretében azt kell mondanunk: az aláírás elodázása inkább ártott, mint használt. Mégis meg kell értenünk, hogy Károlyi éknak önmaguk igazolására s lelkiismeretük megnyugtatólására szolgált tiltakozásuk ilyen demonstrálása.

³⁸ Memoirs of M. Károlyi. 133. I — Népszava, 1918. nov. 9.

³⁹ P. Azan: i. m.

⁴⁰ OL. Az 1918. nov. 8-i minisztertanács jkv-e.

November 10-én Károlyi — miután Franchet közölte a versaillesi távirat szövegét — összehívta a minisztertanácsot, majd a Nemzeti Tanácsot is. Clemenceau válaszában felkérte Franchet-t: „gróf Károlyival csak a katonai kérdéstről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával”.⁴¹ Ez a magyar tárgyalási kísérlet határozott elutasítása volt. Közben megindult a jugoszláv hadsereg előnyomulása a Franchet által megjelölt demarkációs vonal felé. Kisebb cseh egységek átlépték Nyugat-Szlovákia határát. Ilyen körülmények között a kormány nem tehetett mást: ajánlotta a Nemzeti Tanácsnak a „katonai egyezmény” aláírását, amitől főleg azt remélték, hogy a határon felsorakozó román hadsereget megállítja a Maros vonalán. A Nemzeti Tanács tagjai sem láttak más lehetőséget: Hock János, Ábrahám Dezső (a „szegedi kormány” leendő elnöke) és mások felszólalása után *egyhangúlag* elhatározták a belgrádi egyezmény aláírását.

Linder tárcanélküli miniszter Dormándy alezredes kíséretében 11-én Belgrádba utazott, ahol egy francia és egy szerb tábornok mellett november 13-án aláírta a szerződést. A szerb megbízott fel akarta vétetni a megállapodás szövegébe a magyar közigazgatás azonnali elmozdítását, de Henrys tábornok akceptálta Linder tiltakozását⁴², mivel az egyezmény kifejezetten katonai jellegű volt. Hogy a megszálló csapatok azután mit tesznek a közigazgatással, abba a francia parancsnokság már nem kívánt beavatkozni.

A fentiek, valamint az itt nem ismertetett, Ausztriában publikált bőséges forrásanyag⁴³ alapján nem lehet kétséges, hogy a Károlyi-kormánynak sem oka, sem lehetősége nem volt a padovai fegyverszünetre hivatkozva megtagadni a belgrádi egyezmény aláírását. Azért foglalkoztam mégis ilyen részletesen Padova és Belgrád összehasonlításával, mert az ellenforradalmi írárok tömegével kívánták bezonyítani, hogy Magyarország megszállásának oka nem a háborús vereség, nem is a nemzetiségek szabadságmozgalma, hanem a belgrádi egyezmény aláírása volt.⁴⁴ Csak megismételhetem Juhász Nagy mentségét: „A történetíró gyakran abban a kellemetlen helyzetben van, hogy egészen abszurd feltevésekkel kell foglalkoznia, melyeket mégsem hagyhat figyelmen kívül, mert azok behatoltak a köztudatba, sőt ennek nyomán a történelembe is.”⁴⁵ Bár formailag vitatható, hogy szükség volt-e a belgrádi egyezményre, ez a kérdés csupán a magyar felet érdekelte. Noha elég meggyőző Franchet érvelése — ő nem volt Diaznak alárendelve és saját frontján neki kellett megállapítani a fegyverszünet feltételeit, már csak azért is, mert folytatni akarta a harcot a német hadsereg ellen,⁴⁶ ezért nem is szabott, úgymond, keményebb kikötéseket — Párizsban mindenkinek a véleménye többet számított a magyar kormányénál, s ha a román kormány kérésére többször túlléptek a belgrádi egyezményen, anélkül, hogy kikérték volna Károlyi hozzájárulását, a győztes hadsereg egyik

⁴¹ *Juhász Nagy*: i. m. 266. l. — Népszava, 1918. nov. 12. — A tilalomban Benešnek is része lett volna *Pitor Wandjecz* szerint: France and her Eastern Allies. 1919—1925. Minneapolis. 1962. 20. l.

⁴² *P. Azan*: i. m.

⁴³ Lásd Kerchnawe, Arz és mások emlékiratait, a hivatalos osztrák és német dokumentumkiadványokat stb.

⁴⁴ Ide tartozik elsősorban *Nyékhegyi*: i. m., továbbá Rubint Dezső, Sréter István, Hermann von Kövess tábornokok, Gratz Gusztáv és mások írásai. Részletesebb ismeretüket ld. *Supka Géza*: i. m. és *Siklós András*: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Bpest. 1964.

⁴⁵ *Juhász Nagy*: i. m. 271. l.

⁴⁶ Franchet nyilatkozata Supkának. Világ, 1924. nov. 1.

legmagasabb rangú tábornokának óhaját is akceptálták volna, ha hiúságból saját, külön fegyverszünetet akar kötni. Más a kérdés lényege: a demarkációs vonal és egyéb megállapodások állandó és egyoldalú megváltoztatása a szövetségesek részéről teljesen érdektelenné tette a két egyezmény közti eltéréseket.

Nyékhegyi Badoglio kijelentésére hivatkozik: Magyarország demarkációs vonala a régi határ. Batthyány szerint: ha ez igaz, „úgy hadbíróság elé kellene állítani az egész Weber-féle fegyverszüneti bizottságot, elsősorban pedig annak egyetlen magyar tagját, Nyékhegyi Ferenc alezredest, amiért elmulasztották ezt a rendelkezést a szerződésbe felvételni.”⁴⁷ Ennyi találékonytságot Nyékhegyiről is fel kell tételeznünk: Badoglio azonban kijelentését a számára több mint közömbös kérdés elhárítására tette s nem hivatalos nyilatkozatként. A szerződés szövege viszont azt bizonyítja: az olasz hadvezetés a Párizsból kapott általános rendelkezések mellett a saját frontjára állapította meg a demarkációs vonalat, s Franchet azonos feltételek mellett ugyancsak lerögzítette azt — a saját frontjára nézve. A szövetséges haderők főparancsnoka mind Diaznak, mind Franchet-nek megszabta jogait és teendőit a fegyverszünet kérdésében.⁴⁸ Badoglio is közölte, hogy a balkáni fronton a kiűrités határidejét Franchet fogja megállapítani, tehát kifejezetten előírta a vele való tárgyalást. A magyar kormány megpróbált arra az álláspontra helyezkedni, hogy a demarkációs vonal a határ, és csak a határidő és egyéb részletkérdések megbeszélésére küld delegációt Belgrádba,⁴⁹ de ezt Franchet nem is vette komolyan.

Ha összehasonlítjuk a két egyezmény szövegét, világos, hogy a magyar kormány számára a belgrádi hátrányos volt, amennyiben magyar területeket is érintett, s míg a padovai az olasz — tehát a magyarral alig ütköző —, ez a jugoszláv érdekeket szolgálta. Előnyös volt viszont mint a független magyar állam első hivatalos elismerése. Előnye volt továbbá, a Károlyi-kormány szempontjából, hogy Franchet a románlakta területeknek a Marostól északra fekvő részét egyelőre magyar megszállás alatt hagyta, Szlovákiát nem említette,⁵⁰ s ezzel néhány hétre elodázta azok elszakadását. Mindkét szerződés lehetővé tette további területek megszállását: végeredményben tehát a magyar kormány nem vesztett semmit a belgrádi aláírással, viszont kapcsolatot teremtett a győztesekkel. Hamarosan kiderült, hogy a győztesek és a magyar fél között két fontos eltérés van a szerződés értelmezésében. A magyar kormány a régi Magyarország területére illetékesnek érezte magát a békeszerződés aláírásáig; a szövetségesek pedig a magyar Nemzeti Tanácsot és kormányát csak a magyar nemzet képviselőjének ismerték el, ugyanúgy, mint a román vagy szlovák Nemzeti Tanácsot a román, illetve a szlovák nemzet politikai megtestesülésének. Ezt Franchet elég durván megmondta Belgrádban, de a magyar politikusoknak időre volt szükségük, hogy felmérjék szavai súlyát. A békekonferencia nem arról volt hivatva dönteni, hogy Szlovákia vagy Horvátország Magyarországhoz tartozzék-e — ez már eldőlt —, hanem arról, hogy a magyar nyelvterületre épülő Magyarország határai pontosan hol húzódnának. Mikor arról beszéltek, hogy a demarkációs vonalnak nincs köze a végleges határokhöz, ennek igazi értelme szerint teszem azt Baját vagy Pécsét még Magyarországnak adhatták, noha átmenetileg megszállás alá kerültek. Szlovákia egyesülése

⁴⁷ *Batthyány*: i. m. II. köt. 24. l.

⁴⁸ *Low*: i. m. 13. l. (Foch emlékiratai alapján.)

⁴⁹ HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44. cs., 44/a. cs.

⁵⁰ „The Belgrade armistice . . . came as a shock to the Czechoslovaks” írja Wandycz i. m. 62. l.

Csehországgal azonban befejezett dolog volt, és a cseh csapatok szlovákiai bevonulása a győztesek felfogása szerint nem sértette meg a fegyverszünetet. Ez az eltérés jelentkezett a régi közigazgatás meghagyásáról szóló pontnál is.

A másik különbség: mikor egyes területeknek a szövetségesek által való megszállását elfogadták, a magyar fél a nagyhatalmakra gondolt. Ezek viszont kisebb szövetségeikre is, sőt elsősorban rájuk vonatkoztatták ezt a jogot.

2. Sikertelen kísérletek a nemzeti kérdés megoldására a forradalom után (1918 november)

A háború befejezése, a fegyverszünet megkötése és a független, polgári demokratikus magyar köztársaság létrejötte után a Károlyi-kormány a régi Magyarország területi integritásának megóvását tekintette legfőbb feladatának.

Az ország „területi integritásának” vagy akárcsak nagyobb felének megtartása két okból is lehetetlen volt 1918 második felében. Először, mert a meg egyezéssel béke utolsó lehetőségének elutasítása s az antant-haderők felülkerekedése után a győzelem várományosai végleg megegyeztek abban, hogy a reális viszonyoknak megfelelően elősegítik az őket támogató, egészben vagy részben elnyomott nemzetek egyesülését és függetlenné válását. Másodsor, mert a Wekerle-kormány, Tiszáénál semmivel sem különb nemzetiségi politikájával, csak növelte a román és szláv néptömegek elszakadási vágyát.

Horvátország elszakadása a budapesti forradalom előtt befejezett ténynyé vált, ezen a Magyar Nemzeti Tanács sem próbált már változtatni. Csehszlovákia elismerése hadviselő félként a nyugati kormányok részéről⁵¹ természetesen feltételezte Csehország és Szlovákia egyesülését. Az 1916-os bukaresti titkos szerződés (amely Romániának juttatta Erdélyt, Kelet-Magyarországot és a Bánátot) érvénye formailag vitatható volt, miután Románia a breszti béke után kényszerült különbékét kötni a központi hatalmakkal. Az antant később többször hivatkozott is a szerződés érvénytelenségére, ha túlzottnak találta a román igényeket, de maga sem tulajdonított nagy jelentőséget a kikényszerített kapitulációnak, annál kevésbé, mert most csatasorba akarta állítani kidőlt szövetségesét Mackensen még harcoló hadserege ellen. Az USA külügyminisztériuma október végén, majd november 5-én nyilvánosan közölte: elismeri a románok nemzeti egységének elvét, anélkül, hogy kötelezően elfogadná Románia területi igényeit.⁵²

Így az összeomlás pillanatában a magyar területi integritás megszüntetése s nemzeti államok kialakítása a győztesek nyíltan hangoztatott szándéka volt. Mivel az antant szándékai egybeestek a szóban forgó területek lakossága többségének óhajával, nehezen képzelhető el olyan erő, amely a megvalósulás útjába állhatott volna. Csupán az lehetett kérdéses: mi történik a vegyes lakosságú területekkel, ahol pl. magyar-német többségű városokat román illetve szlovák falvak tengere vett körül (Kassa, Nagyvárad, Pozsony) vagy a német többségű nyugat-magyarországi járásokkal és a kárpát-ukránokkal, akiknek elszakadását nem a győztesek érdekei, az ő számukra *csak* nemzeti törekvések indokolták.

⁵¹ Beneš E.: Nemzetek forradalma. Pozsony. 1936. — Juhász Nagy: i. m. 298—300. l. — Andrássy Gyula: Diplomácia és világháború. Bpest. 1920.

⁵² Low: i. m. 12. l. Ennek serkentő hatását a magyarországi román nemzeti mozgalomra ld. Juhász Nagy: i. m. 301. l. — Az Ujság, 1918. nov. 8.

Ma már nyilvánvaló, hogy a Károlyi-kormánynak, mint polgári demokratikus nemzeti kormánynak, egyetlen ésszerű álláspontja lehetett volna: elismerni a nemzetiségek elszakadási jogát s egyben magyar nemzeti szempontból előnyös határokat javasolni. Ilyen módon sem lehetett a trianoni békében megvontaknál *sokkal* jobb határokat elérni, de *valamivel* jobbakat esetleg igen. Így alkura kerülhetett volna sor a magyar és a csehszlovák stb. burzsoázia között, például, az akkor színmagyar Csallóköz vagy a Ruténföld egy része kérdésében.⁵³ Ebben az esetben is a magyar kormány marad alul a vitában, de érveit valamennyire figyelembe vehették volna. Azt a politikát viszont, amely jogot formált arra, hogy a Magyar Nemzeti Tanács által egyetlen szlovák nélkül alakított magyar kormány igényt tartson az uralomra egész Szlovákia felett, csak magyar nacionalisták vehették komolyan. A magyar álláspont példátlan abszurditása — hogy egy legyőzött ország részére követeljen olyan területeket is, amelyeknek lakossága többségében a győztesekhez kívánt tartozni — csak arra volt jó, hogy mint képtelenséget, egyszerűen figyelmen kívül hagyják. (Az új Ausztria egy percig sem próbálkozott Csehország megtartásával, csupán annak és Dél-Tirolnak, Szlovéniának németlakta területeire emelt igényt, csekély eredménnyel.)

A kormány külpolitikájának pozitív vonása volt, hogy kinevezése percétől kezdve komolyan vette háborúellenességét és minden tőle telhetőt megtett a fegyverszünet minél gyorsabb megkötéséért. Ennek jelentősége azonban elveszett az események rohanásában és a külföld nem azt látta az új magyar kormány külpolitikájában, ami megkülönböztette a Tiszákétól, hanem azt, ami közös volt bennük: a ragaszkodást a területi integritáshoz.

A nemzetiségi politika legfőbb intézője, Jászi, arra sem volt hajlandó, hogy igazi, tehát területük belső ügyeinek önálló intézését biztosító autonómiát adjon az egy tömbben élő nemzetiségeknek: az egységes államon belül nemzeti-ségi megyéket, illetve járásokat kívánt kialakítani, ahol idővel a tisztviselők is a többséget alkotó nemzet fiaiból kerültek volna ki. A külügy, hadügy, pénzügy, a közlekedés, gazdaságpolitika, jogalkotás a magyar állam hatáskörébe tartoztak volna.⁵⁴ A nemzetiségeknek csupán polgári szabadságjogokat, a közigazgatásra, valamint a közoktatásra kiterjedő megyei önkormányzatot és a demokratikus berendezkedésnek megfelelően a réginél nagyobb parlamenti képviseletet ígértek. November 2-án szabadon bocsátották a háború alatt internált nemzeti-ségi politikusokat,⁵⁵ Lovászy néhány nappal később engedélyezte a nemzeti-ségi községek iskoláiban az anyanyelvi oktatást, megszüntette az elemi iskola 1—2. osztályában a kötelező magyar nyelvtanítást, és elrendelte a középiskolákban a vidék nemzeti-ségi nyelvének tantárgyként való bevezetését.⁵⁶ Mindez szép lett volna az Eszterházy-kormánytól 1917-ben, de Károlyitól, Jászitól, Kunfitól a nemzetiségek már többet vártak.

A kormány kezdettől fogva tárgyalni kívánt a nemzetiségek vezetőivel s tárgyalási készségben ezeknél sem volt hiány. A román és a szlovák Nemzeti Tanács már a forradalom napján üdvözölte a magyar Nemzeti Tanácsot⁵⁷ s pél-

⁵³ Ld. Hodža nyilatkozatát, Világ, 1918. dec. 1.

⁵⁴ Jászi nyilatkozatai: Világ, 1918. nov. 6., 14. — Ld. még *Jászi Oszkár: Magyar kálvária, magyar feltámadás*. 2. kiad. Bécs. 1920 és *Magyar Törvénytár*. 1919. évi törvények. Bpest. 1919. 20. stb. 1.

⁵⁵ Világ, 1918. nov. 2.

⁵⁶ Kővágó László disszertációja (kézirat). — Népszava, 1918. nov. 22.

⁵⁷ Népszava, 1918. nov. 1.

dájukat követték a kisebb nemzetiségek is. A tárgyalások sikerét mégis eleve kilátástalanná tette a kölcsönösen megnyilvánuló nemzeti elfogultság.

A kormány politikája különböző irányzatokból alakult ki. Jászi Keleti Sváje elméletét támogatta hivatalosan a Károlyi-párt is, de soraiiban már a forradalom első heteiben hamarosan felszínre kerültek a külpolitikai ellentétek. A wilsoni ábránd szétfoslása, az igazi antant-politikával való megismerkedés után Jászi és Károlyi teljesen irányt vesztett, a nyugati imperializmus és a keletről kibontakozó internacionalista forradalom között állva, kispolgári szemléletüknek megfelelően „a világ demokratikus és szociálisan gondolkodó közvéleményéhez”⁵⁸ fordultak. A külpolitikában azonban nem volt kispolgári kiegyenlítődes, s nem lehetett a realitásoktól független politikát folytatni. Ezért a Károlyi-párt többsége, amely Lovászy körül kezdett tömörülni, a wilsoni illúzió után elfogadta a wilsoni valóságot és „a sok rossz tapasztalat ellenére is mindent az antanttól remélt”.⁵⁹ Őket támogatták a tegnapi németbarátok is, akik a forradalom vörösre színeződését látva a francia szuronyok mögött kerestek védelmet vagyonuknak, fogyó hatalmuknak és az antantot próbálták megnyerni — sikertelenül — Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia ellen.

A szociáldemokrata politika alapja a wilsoni illúziók melengetése volt. A Népszava szerint a wilsonizmus „a polgári demokráciának ama árnyalatához tartozik, amely küzd az imperializmus és a fináncetöke túlkapásai ellen”, tehát „nagyon tévednek azok a magyar kávéházi politikusok, akik szerint az egész wilsoni rendszer amerikai blöff”.⁶⁰ Másrészt a Népszava elítélte a polgári sajtó hamar újramezdett nacionalista uszítását, figyelmeztette őket: „az antantot nem verhetjük meg”,⁶¹ elvben elismerte az önrendelkezés, sőt az elszakadás jogát is.⁶²

A Népszava hasábjain helyet kapott a proletár nemzetköziség eszméje is: az imperializmus világának „gyilkos és szörnyűségekkel telt anarchiájából csak a nagy nemzetközi megváltó, csak a szocializmus szabadíthat ki”.⁶³ Az SZDP-nak a durva nacionalizmustól ment ideológiája azonban a gyakorlatban nem érvényesült, miután a sovinizmust elítélő vezetői is lebecsülték a nemzeti kérdést. Ezért a kormányban figyelmét a belpolitikára összpontosította, a külügyek és a nemzetiségi tárgyalások intézését átengedte a polgári pártoknak, s így gyakorlatilag hozzájárult az integritás védelmének nacionalista politikájához.

A burzsoázia támogatta a kormány külpolitikáját, amennyiben az az uralma alatt álló területeknek az antant segítségével való megtartására irányult: akármilyen csekély volt a siker valószínűsége, meg kellett játszani a pacifizmus békés rózsaszínét is. A sajtójában hamarosan újramezdett sovinszta izgatással, uszítással és provokációkkal, mint a román és szlovák parasztok elleni atrocitások vagy a hazatérő cseh, német, olasz, orosz foglyok kifosztása, viszont nyomást is gyakorolt a kormányra és előkészítette a talajt a nemzeti gyűlölet új fellángolására.

⁵⁸ *Károlyi*: id. kézirat.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Wilson. Népszava, 1918. nov. 19.

⁶¹ Hát újra háború van? Népszava, 1918. nov. 20.

⁶² Népszava, 1918. nov. 14. és 21.

⁶³ Az egyedüli nemzetköziség. Népszava, 1918. nov. 22.

A magyarság többségét tevő parasztság és egyéb kispolgári rétegek számára nem volt közömbös a határok kérdése; bár a nemzetiségek elnyomásából csak kisebb részüik húzott hasznot, joggal féltek, hogy maguk vagy rokonaik megízlelhették a nemzetiségi sorsot, az ország kisebbedésének gazdasági hátrányairól nem is beszélve. A világháború szörnyű vérvesztése után azonban — amelynek nagyobb felét a parasztság viselte — kevés hajlandóságot árultak el, a közvetlenül érintettekén kívül, hogy egyes területek védelméért fegyvert fogjanak, s figyelmük inkább a szántóföldek, mintsem az ország várható új határaitra irányult.⁶⁴ A progresszív értelmiség, amely e gondokat tudatosabb fokon próbálta megfogalmazni, nem találhatott kiutat az évszázados bűnök labirintusából. A nemzetiségi béke érdekében közzétett felhívásának szép és igaz szavai visszhangtalanul csengtek.⁶⁵ A Habsburgok és a reakció uralmának elmúlta magával hozta a nagy nemzeti állam végét. Ezt a hangulatot fejezik ki Tóth Árpád sorai:

Oh nemzetem, szép, lankatag, ős fajom,
Jaj, hogy lehet, hogy most, mikor újra kelsz
S nyujtóznál végre hosszán, vígan,
Zsibbadozón a tagok leválnak?
... Míg boldog népek új lakodalma zeng,⁶⁶

A szocialista munkásság, anélkül, hogy érdektelen lett volna a nemzeti kérdés megoldása iránt, azt elsősorban a szocializmus győzelmében látta, ezért nem is lelkesedett az SzDP által a polgári pártok nacionalista politikájához nyújtott támogatásért.

Elmondhatjuk tehát, hogy bár a magyar nemzet különböző osztályai általában rokonszenvvel kísérték a kormány igyekezetét a régi határok megőrzésére, ez a rokonszenv különböző feltételekhez volt kötve, s csak a közvetlenül érintettekénél jutott el az aktív támogatásig. Ilyen külső és belső feltételek között kellett kialakítania a Károlyi-kormánynak a független magyar külpolitikát.

A fegyverszünet megkötése után a független Magyarországnak tisztáznia kellett külpolitikai helyzetét és megkezdeni diplomáciai kapcsolatainak kiépítését. Nyilvánvaló volt, hogy az új Magyarország államjogi kapcsolata Ausztriával megszűnik. Stöger-Steiner, az utolsó közös hadügyminiszter november 6-án felszólította a k.u.k. hadsereg tisztjeit, hogy nemzetiségüknek megfelelően jelentkezzenek saját nemzeti tanácsaiknál.⁶⁷ Ezzel a közös hadsereg feloszlott, november első napjaiban beszüntették tevékenységüket a közös minisztériumok és egyéb szervek is.

⁶⁴ Jól tükrözi e kettős szemléletet — amelyből hiányzik a készség a belenyugvásra, de a fegyveres ellenállásra is — Móricz Zsigmond megnyitó beszéde a Vörösmarty Akadémia 1918. dec. 1-i ülésén. Közli: Mindenki újakra készül... szerk. József Farkas. 2. köt. Bpest. 1962. 98. l.

⁶⁵ Megjelent 1918. nov. 3-án. Közli: Mindenki újakra készül... 2. köt. 11. l. Az aláírók között látjuk sok ismert név mellett Ady Endrét, Babits Mihályt, Balázs Bélát, Bartók Bélát, Kodály Zoltánt, Lukács Györgyöt, Madzsar Józsefet, Rippl-Rónai Józsefet, Varga Jenőt.

⁶⁶ Megjelent Pesti Napló, 1918. nov. 17-én. (A Nehéz órán c. versből.)

⁶⁷ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának archívuma. 57. f. 5968. dos. 102. fil.

Magyarországnak a legsürgősebben Ausztriával kellett felvennie a diplomáciai kapcsolatot. Ezt követelték a likvidálásra váró közös ügyek, a gazdasági egymásraultaltság, a háborús vereség következtében előállott hasonló helyzet, a szomszédság. A mindkét ország kormányában résztvevő szociáldemokrata pártok baráti viszonyban álltak egymással. Magyarország és a november 12-én köztársasággá alakult Ausztria hamarosan követeket cseréltek: Magyarország bécsi követe Harrer Ferenc, Budapest liberális-demokrata alpolgármestere lett. A két ország képviselői már november 25-én gazdasági rekompenzációs szerződést írtak alá. Magyarország gabona és vágómarha, Ausztria ipari nyersanyag, bőr és papír szállítását vállalta.⁶⁸

Folytak más irányú tárgyalások is: a radikális Supka Géza, majd Krejcsi Rezső prágai követ lett, míg Csehszlovákiát Stodola Kornél, ismert szlovák nemzeti politikus képviselte Budapesten. Balla Aladár függetlenségi képviselő november 9-én Gömbös Gyula százados, katonai attasé kíséretében Zágrábba utazott, de missziója nem járt sikerrel, mert Horvátország, némi ingadozás után, csatlakozott az egységes délszláv államhoz. Balla néhány nap után visszatért a magyar fővárosba.

November közepén érkeztek Budapestre a galíciai ukrán nacionalisták képviselői, Petrusевич vezetésével. Több napig tárgyaltak Garamival, gazdasági, közlekedési és hírközlési egyezményt írtak alá.⁶⁹

Bédy-Schwimmer Rózát svájci követté nevezték ki. Több baloldali újságíró — köztük Kéri Pált és Bölöni Györgyöt is — Svájcba küldtek nem hivatalos tájékoztató céljával.⁷⁰

Németországgal sem ekkor, sem később a forradalmak során, nem cserélt követet Magyarország, bár egy időben szó volt arról, hogy az ottani szocialista vezetőket jól ismerő Buchinger menjen Berlinbe követnek, aki ezt maga is ambicionálta.⁷¹ A két ország kapcsolata rossz volt, középpontjában kényes ügy állt: a Mackensen-hadsereg sorsa. A Romániát megszállva tartó német hadsereg a Monarchia kapitulációja után kénytelen volt Magyarországon keresztül visszatérni Németországba. Az átvonulás határideje november 19., az akkori szállítási viszonyok között nem volt betartható; ez éles vitákra adott okot. Linder jól látta, hogy az antantban bizonyos szimpátiát ébreszt, ha minél több kellemetlenséget okoznak Mackensennek és lehetőleg lefegyverzik.⁷² A nagytőke és az arisztokrácia ezt a szövetségi hűsége hivatkozva ellenezte, egyrészt, mert félt a német szénzállítások elmaradásától, másrészt, mert politikai céljait segíthette egy aránylag fegyelmezett német hadsereg jelenléte.⁷³ Végül a kormány megígérte a hadsereg internálását, de megengedte a katonáknak, hogy egyenként hazaszivárognak: Mackensent december 16-án internálták Károlyi egyik rokonának főtáborába. Ez ügyes megoldás volt, sőt túlságosan ügyes ahhoz, hogy az antant komolyan vegye a magyar kormány németellenességét.

Súlyosabb probléma volt a nemzetiségekkel való megegyezés. Miután a különböző tárgyalásokon kitűnt, hogy az antant nem respektálja Magyarország területi integritását, a Károlyi-kormány legalább azt akarta megakadályozni,

⁶⁸ G. Soós Katalin: A nyugat-magyarországi kérdés (1918—1919). Bpest. 1962. 10. 1.

⁶⁹ Népszava, 1918. nov. 20.

⁷⁰ OL. Az 1918. nov. 4-i minisztertanács jkv-e. — Világ, 1918. nov. 9.

⁷¹ Buchinger Manó: Tanúvallomás. Bpest. 1936.

⁷² OL. Az 1918. nov. 5-i minisztertanács jkv-e.

⁷³ Kaas Albert und Lazarovits Fedor: Der Bolschewismus in Ungarn. München. 1930. 30. 1.

lyozni, hogy a román, jugoszláv és cseh hadsereg a békekonferencia előtt bevonuljon a nemzetiségi vidékekre, kész helyzet elé állítva Párizst. A katonai ellenállás teljesen kilátástalan volt, ezért a Nemzeti Tanács pártjai szívesen fogadták volna, mint kisebbik rosszat, a határnak vagy a nagyobb városoknak s nem utolsósorban Budapestnek nyugati csapatok által való megszállását. Ettől remélték a status quo fenntartását a béketárgyalásokig, s arra is számítottak, hogy a győztes hadsereg jelenléte csillapítóan hat a forradalmi tömegmozgalmakra.

Linder már november 1-én felszólította az AOK-t: „amennyiben az ellenségnek Magyarországot még kell szállnia, azt is követeljük a tárgyaláson, hogy ide angol vagy francia megszálló csapatokat küldjenek”.⁷⁴ A Károlyi vezette belgrádi küldöttség nem kért Franchet-től megszálló csapatokat, de mikor Linder a szerződés aláírására Belgrádba utazott, azzal a hírrel tért vissza: Henrys tábornok parancsnoksága alatt egy francia hadosztály jön Budapestre.⁷⁵ A közlés ellen senki sem emelt kifogást, sőt megkezdték a rekvirálást — kaszárnyákat a legénység, kastélyt Henrys számára. A sajtó már 3 hadosztályról írt és 18-ika körül folyt is némi előkészítő tevékenység,⁷⁶ hogy aztán hirtelen minden abbamaradjon. Helyettük november végén Vix alezredes, Franchet budapesti helytartója ütötte fel rezidenciáját a magyar fővárosban.

A belgrádi szerződés aláírása után létrejött katonai fegyverszüneti bizottság ügyvezetője, Stielly százados november 30-án már a kormány nevében Vixhez intézett jegyzékben kérte a határmenti városok megszállását francia, olasz vagy angolszász csapatok által.⁷⁷ A néhány hete még németbarát úri közvélemény lelkesen támogatta az ilyen terveket. A Szlovákiából menekült magyar tisztviselőknek a Royalban tartott „igen látogatott” értekezlete egyenesen felkérte a kormányt: „hasson oda, hogy a franciák sürgősen szállják meg a felvidéket, mert a rend helyreállítása egyedül ily módon biztosítható”.⁷⁸ A francia hadvezetés számára azonban célszerűtlen volt saját csapatait alkalmazni, rossz színben is tűnhetett volna fel ilyen nyílt imperialista lépéssel s a forradalmi talaj kikezdhetette a francia katonák fegyelmét. Természetes volt hát, hogy elfogadta a környező államok számára is célszerű követelését: ezek állhatatosan maguknak vindikálták a nekik ígért területek rögtöni megszállásának jogát.

Legelsőnek a jugoszláv hadsereg foglalta el a számára jóváhagyott vonalat, miután Szerbia végigvitte a háborút az antant oldalán s a győzelem pillanatában reguláris hadserege állt a magyar és horvát határon, amelyet csak át kellett lépnie.

A Magyar Nemzeti Tanács Horvátország függetlenségét elismerve nem mondott le a nagyrészt szerb-német lakosságú Bácskáról és Bánátról. A belgrádi szerződéssel viszont hozzájárult a délszláv-lakta vidékek, sőt azontúl egy

⁷⁴ Népszava, 1918. nov. 2. — *Böhm*: i. m. 52–53. l. — OL. Az 1918. nov. 5-i minisztertanács jkv-e. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. 44. cs.

⁷⁵ *Károlyi*: id. kézirat. — HL. A polgári dem. forradalom iratai 31. cs. (Stielly százados 1918. nov. 17-i jelentése Újvidékről).

⁷⁶ Népszava, Világ, 1918. nov. 19. — A fővárosi rendőrségnek már angol és francia nyelvű fegyverviselési engedélyt is nyomattak. (HL. A polgári dem. forradalom iratai. 5. cs.)

⁷⁷ HL. A polgári dem. forradalom iratai. HM 1918. Katonapolitikai osztály.

⁷⁸ Világ, 1918. nov. 20. Ld. még: A magyar nacionalizmus kialakulása és története, 251. l.

széles színmagyar sáv megszállásához. Budapesten még javában vitatkoztak a belgrádi egyezmény aláírásáról, mikor a jugoszláv hadsereg, november 7-én, megkezdte a bevonulást az abban meghatározott területre; 13-án, amikor Linder aláírta az egyezményt, már Szabadkán volt, s néhány nappal később elérte a kijelölt vonalat, amely ettől kezdve a Tanácsköztársaság kikiáltásáig lényegében változatlan maradt. Magában foglalta az egész Bánátot (a békeszerződés által később Romániának ítélt részét is), elérte Szeged déli határát, majd Baján át, Bátaszéken és Pécsváradon keresztül Pécestől északra fordult. Somogy megyének (december elején) a Kadarkút, Lábod, Tarany, Berzence községek, illetve a Dráva által határolt délkeleti részét szállták meg, viszont a demarkációs vonalon innen maradt Baranya északi és északnyugati része, Sásd ideiglenes székhellyel. Néhány helyen (Bares, Arad) átlépte a jugoszláv hadsereg az előírt vonalat, de mikor a magyar kormány tiltakozott Franchet-nél, kiigazította azt az egyezménynek megfelelően.⁷⁹

A délszláv lakosság örömmel fogadta a szerb hadsereg bevonulását, a magyarok aggodalommal.⁸⁰ Mind a horvátországi, mind a Bácska-bánáti délszláv vezetők között volt némi ingadozás a Szerbiához való csatlakozást illetően,⁸¹ mert félték, hogy az ószerbiai burzsoázia magához ragadja az új Jugoszlávia kormányát: miután azonban Magyarországgal együtt maradni nem akartak, második délszláv állam létrehozása pedig nem látszott reálisnak, egyelőre eloszlottak az ellentétek. November 25-én már összeült a Bácska-bánát-baranyai szerb népszkupstina és átvette a terület igazgatását. A délszláv többségű városokban és községekben a nemzeti tanácsok hamar kicserélték a régi közigazgatást. A magyar városokban és falvakban, így elsősorban Pésetten, melynek végleges hovatartozása még bizonytalan volt, megmaradt a régi közigazgatás, bár szoros katonai ellenőrzés mellett.⁸²

A Délvidék nagyszámú német lakossága (a szocialista munkásságot kivéve) nem játszott jelentős politikai szerepet. Számukra hátrányos volt a Monarchia felbomlása, az új körülmények között inkább Magyarországhoz szerettek volna tartozni. Ezért a magyar impérium alatt maradt területeken így is foglaltak állást. A Magyarországon maradás azonban számukra nem volt *annyira* előnyös, az elszakadás *annyira* hátrányos, hogy a már megszállott vidékeken csatlakozzanak a magyar ellenálláshoz, sőt, hamarosan alkalmazkodtak az új helyzethez.⁸³ Hasonló volt a magatartásuk Erdélyben, Szlovákiában is.⁸⁴

A magyar kormány és a délszláv nemzetiségi vezetők között november első felében megindult tárgyalások hamarosan abbamaradtak;⁸⁵ az utóbbiak által igényelt terület teljes egészében szerb megszállás alá került már november folyamán, tehát az alkudozás részükre szükségtelen volt.

⁷⁹ OL. Nemzetiségi Min. VII. 651/1918. — Népszava, 1918. nov. 21., 24. — Kaposvári AL. Az 1919. jan. 23-i megyegyűlés jkv-e.

⁸⁰ *Kövágó László*: A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Bpest. 1964. 151—153. l. — OL. Nemzetiségi Min. VIII. 808/1918.

⁸¹ *Kövágó*: i. m. 73—75. l. — Isztorija Jugoszlavii. Moszkva. 1963. 2. köt. 40. l.

⁸² *Hajdu Gyula*: Hareban elnyomók és megszállók ellen. Pécs. 1957. — OL. Az 1918. nov. 23-i minisztertanács jkv-e.

⁸³ OL. Nemzetiségi Min. iratai.

⁸⁴ OL. Nemzetiségi Min. VI. 40/1919. (A pozsonyi német néptanács felirata a magyar kormányhoz, melyben kéri, tekintsen el a város katonai védelmétől, mert hovatartozását úgysem ez dönti el.)

⁸⁵ *Kövágó*: i. m.

A Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának legsötétebb pontja a vend parasztság részben nemzeti jellegű mozgalmának vérbefojtása, több mint 130 halottal.⁸⁶ A statáriális vérengzést elrendelő Zala megyei főispánt ugyan leváltották, ha meg nem is büntették, de a kicsiny vend népcsoportot érdemi tárgyalásokra nem méltatták.

November elején a szervezés alatt álló cseh hadsereg egységei átlépték a határt, hogy elősegítsék a szlovák nemzet csatlakozását az egységes csehszlovák államhoz. A cseh határhoz közel eső megyék szlovák népe, amely a forradalom után fellázadt a régi közigazgatás ellen, örömmel fogadta a bevonuló csapatokat. Még inkább a szlovák polgárság, mert utóbbi a rend helyreállítását is remélte tőlük: erre a magyar hatóságok képtelenek voltak.⁸⁷ A megszökött csendőrök helyett akcióba lépő magyar nemzetőrség főleg nyugaton az erősen nacionalista jellegű parasztmozgalmak résztvevőiből sokat kivégzett,⁸⁸ de ezzel csak helyi és múló hatást ért el.

A szlovák burzsoázia számára nem maradt más út, mint a Csehszlovák Köztársaság létrehozása — ezt még a Hlinka-féle szélsőséges szlovák nacionalisták is kénytelenek voltak elfogadni, noha Prágában végül elvetették az általuk követelt széles körű szlovák autonómiát.⁸⁹

November 8-án aránylag kis létszámú cseh alakulatok lépték át a határt Nagyszombat, Trencsén és Csaca-Zsolna irányában.⁹⁰ Ezeket a városokat el is foglalták és rögtön sok szlovák férfi csatlakozott hozzájuk.⁹¹ Ennek ellenére a november 15-e körüli magyar ellentámadás, amelynek helyi csapatok mellett fő erőt a Budapestről kiküldött rohamegységek, köztük a Heltai Viktor által vezetett tengerészek képezték, gyors sikerrel járt. A csehszlovák hadsereg szervezése éppen, hogy megindult, az osztrák, német és lengyel határt is megszállva kellett tartania. Nem csoda, ha — mint az akció irányítója, Šrobár írja — a szervezetlen, rossz felszerelésű csapat, „amelyet az első ütközet után pánik fogott el, szerteszaladt, mint a farkasok megtámadta birkanyáj. Ez a katonaság azonban, még amikor békésen városainkban volt elszállásolva, olyan gyalázatos dolgokat művelt, hogy többet ártott a cseh névnek, mint amikor szétverten, hanyatt-homlok menekült.”⁹² Az érem másik oldala, hogy Heltai Viktor és a magyar rendcsináló csapatok egy része is eleget ártott a magyar névnek okatlan kegyetlenkedéseivel, ráadásul Heltai az államkasszát összetévesztette a saját zsebével, amiért néhány hasonszőrű társával együtt hamarosan le kellett tartóztatni.

A magyar ellentámadás néhány nap alatt sikerrel járt,⁹³ az események további menetét azonban alig befolyásolta. Károlyi és Bartha november 11-i kiáltványára, melyben tiltakoztak a határ átlépése ellen és kilátásba helyezték a fegyveres ellenállást,⁹⁴ Kramař csehszlovák miniszterelnök november 14-én

⁸⁶ Uo. 102—103. l.

⁸⁷ Ld. a garamszentkereszti h. főszolgabíró jelentését: OL. Nemzetiségi Min. VII. 491/1918.

⁸⁸ *Václav Král*: A csehszlovák burzsoázia intervenciós háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Bpest. 1956. 32. l.

⁸⁹ *J. Kramer*: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918—1920. Československý časopis historický. 1961. No 3.

⁹⁰ *Juhász Nagy*: i. m. 325. l. — *Népszava*, 1918. nov. 9., 12.

⁹¹ *Juhász Nagy*: i. m. 325—326. l.

⁹² *Idézi Král*: i. m. 35—36. l.

⁹³ *Breüt József*: i. m. 85—88. l.

⁹⁴ *Juhász Nagy*: i. m. 304. l.

közölte: mint az antant által elismert hadviselő félnek, joguk van megszállni a fegyverszünet szerint a stratégiailag fontos pontokat. Ugyanakkor, nem alap nélkül, hivatkozott a közrend felbomlására Szlovákiában. A magyar kormány újabb tiltakozásában — kezdeti katonai sikerein felbuzdulva — kinyilatkozta, hogy nem ismeri el a szlovák népakarat megnyilvánulásának a túróc-szentmártoni deklarációt, mert nem előzte meg népszavazás.⁹⁵ Furcsa álláspont volt ez: hiszen a magyar kormányt is forradalom segítette hatalomra, s a Magyar Nemzeti Tanács éppúgy a spontán megnyilvánuló népakaratra apellált, mint a szlovák.

A harcok, anélkül, hogy valamit eldöntöttek volna, mindkét oldalon felszították a nacionalizmust.⁹⁶ A szlovák burzsoázia ennek ellenére is kénytelen volt együttműködni a magyar nemzetőrsegekkel a parasztmozgalmak megfékezésére. Sőt Budapestre küldte november végén egyik legtekintélyesebb vezetőjét, Hodža Milánt, puhatolózni: milyen engedményekre hajlandó a magyar kormány az integritás érdekében. Hodža tárgyalásai teljes kudarcra végződtek. *Átmenetileg* beérte volna a széles körű autonómiával (azt nyíltan megmondta, hogy végleges megoldásnak csak az egységes Csehszlovákiát tekinti),⁹⁷ s talán meg is egyezik Jászival, ha a Károlyi-párt többsége nem sokallja még Jászi óvatos ígéreteit is.⁹⁸ A forradalom óta először felharsanó sovinszta uszítás kérésától kísérve,⁹⁹ Lovász és Nagy Ferenc miniszterek elleneztek mindenféle autonómiát, Berinkey aggályoskodott, Búza és Batthyány csupán Nyugat-Szlovákiának kívánt autonómiát adni. Jászit csak az SzDP és Károlyi határozott támogatása mentette meg a bukástól.

Az erdélyi románság igen erős nemzeti mozgalma a román hadsereg megjelenése előtt is bizonytalanná tette a magyar kormány uralmát. A falvakban a hatalom már november elején teljesen kicsúszott a közigazgatás kezéből, s még a városokban is csak a román nemzeti tanácsok segítségével volt fenntartható. A román vezetők, maguk is félve az „anarchiától”, igyekeztek korlátozni a tömegmozgalmakat és ennyiben néhány hétig erősítették a magyar kormányt.¹⁰⁰ Kezdetől fogva visszautasítottak azonban minden olyan ajánlatot, miniszteri vagy főispáni pozíciók vállalására stb., ami Magyarország integritásának akár közvetett elismerését jelenthette.

November 9-én, azon a napon, mikor Románia formálisan hadat üzent Németországnak, a magyarországi és erdélyi románok Aradon működő Nemzeti Tanácsa memorandumot intézett a kormányhoz. „Az események rohamos fejlődése folytán azon meggyőződésre jutottunk, hogy a népek önrendelkezési jogának értelmében, valamint nemzetünknek és a vele egy területen élő kisebbségeknek érdekében a közrend, vagyon- és személybiztonság megóvása céljából már most át kell vennünk Magyarországnak és Erdélynek románok által lakott vidékei fölött a teljes kormányzó hatalmat.” Az igényelt területhez tartozik egész Erdély, a Székelyfölddel együtt, Bánát, Arad, Bihar, Szatmár, Szilágy

⁹⁵ Népszava, 1918. nov. 21.

⁹⁶ Ezt az SzDP-ben is felismerték: ld. az 1918. nov. 20-i Népszava „Hát újra háború van?” c. cikkét.

⁹⁷ Hodža nyilatkozata: Világ, 1918. dec. 1.

⁹⁸ OL. A minisztertanács 1918. nov. 28., 29. és dec. 1-i jkv-i. — Károlyi: id. kézirat.

⁹⁹ Réz Mihály nyílt levele Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterhez. Budapesti Hírlap, 1918. nov. 26. stb.

¹⁰⁰ Erdély története. Bukarest. 1964. 2. köt. 430. l.

megyék, „valamint Békés, Csanád és Ugocsa megyék román területei”.¹⁰¹ Az ultimátumnak is beillő memorandum november 12-re kérte a választ: e napon Jászi személyesen utazott Aradra. Kíséretében volt többek között Bokányi Dezső és Ábrahám Dezső is. A román Nemzeti Tanács küldöttségét J. Maniu vezette.¹⁰²

Az aradi tárgyalásokon tisztázódott a két fél ellentétes álláspontja. Jászi csak a területi integritás keretein belül volt hajlandó engedelményekre. Maniu viszont kereken kijelentette: nem autonómiát, teljes szuverénitást kívánnak. Az állami hovatartozás kérdésében maga a román nép hivatott dönteni. A román vezetők nem tűzték még ki egyértelműen az elszakadás programját, hiszen Bratianu kifejezetten kérte őket: „ne csináljatok forradalmat megérkezésünk előtt . . . a román csapatok háta mögött és nem azok előtt akarunk nemzeti mozgalmat.”¹⁰³ Viták is folytak még az új Nagy-Románia demokratizálásáról. 14-én este kézzelfogható eredmény nélkül fejeződtek be a tárgyalások. A román küldöttek, különösen V. Goldis, hangsúlyozták Jászi iránti személyes megértésüket és bizalmukat: az Acélgárda, az Űrmánczyak által felbérelt rendcsináló különítmény és más magyar csapatok kegyetlenkedéseinek elpanaszolásával viszont igen kínos helyzetbe hozták, mint maga írja.¹⁰⁴

Miután a románok nem voltak hajlandók ígéretet tenni a magyar állam kereteiben való megmaradásra, Jászi ragaszkodott a régi reakciós közigazgatási apparátus fenntartásához, nem ismerve el hatalmi szerveknek a román nemzeti tanácsokat. Jászi átmeneti kompromisszumot javasolt a békekonferencia döntéséig, hogy legalább a magyar impérium látszatát fenntartsa — ez a próbálkozása sem járt sikerrel.

Közben gyors ütemben folyt a román-hadsereg újjászervezése: egyes csapatok már az aradi tárgyalás napjaiban átlépték a határt és megszállták a szorosokat.¹⁰⁵ A román Nemzeti Tanács november 20-án deklarációt adott ki, melyben ünnepélyesen állást foglalt a románlakta területek Nagy-Romániához való csatlakozása mellett. A román hadsereg fő erői november 23-án lépték át a határt és november végére nagyjából elérték a belgrádi szerződésben megjelölt demarkációs vonalat.¹⁰⁶ Ezzel szétfoszlott az az illúzió is, hogy a Marostól délre eső területet francia vagy más nyugati csapatok szállják meg. December elsején a gyulafehérvári román nemzetgyűlés több mint százezer ember részvételével, nagy lelkesedéssel kimondta a csatlakozást a román királysághoz.¹⁰⁷

Hiába adta ki a magyar kormány a román támadás másnapján, november 24-én a nemzetiségekhez intézett kiáltványát, a Kárpát-medence egységének hirdetése süket fülekre talált mindenütt. Erdély és a román többségű kelet-magyarországi megyék elszakadása gyakorlatilag befejezett tényvé vált. Ezzel a határon túlra került egy milliónál jóval több magyar is. Ami az erdélyi szászokat illeti, miután Erdély hovatartozása minden kétséget kizáróan eldőlt, a

¹⁰¹ OL. Nemzetiségi Min. IX. 240/1918.

¹⁰² *Jászi Oszkár*: Visszaemlékezés a román nemzeti komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Cluj-Kolozsvár. 1921. — *Uő.*: Magyar kálvária . . . 170—171. l.

¹⁰³ Erdély története 2. köt. 439. l.

¹⁰⁴ *Jászi*: Visszaemlékezés. . . 6. l.

¹⁰⁵ Népszava, 1918. nov. 14. — *Juhász Nagy*: i. m. 334. l.

¹⁰⁶ *Juhász Nagy*: i. m. 335. l. — Népszava, 1918. nov. 26.

¹⁰⁷ Erdély története 2. köt. 448. l.

medgyesi gyűlésen kimondták csatlakozásukat Romániához, és ezt január 15-én hivatalosan közölték a szebeni román kormányzótanáccsal.¹⁰⁸

Csak az ukrán (ahogy akkor nevezték: rutén) nemzetiségi burzsoáziával sikerült egyelőre megegyezni. Az ukrán nép szervezetlen volt, a nacionalista vezetők viszont nem mertek határozott lépéseket tenni a Nyugat-Ukrajnához való csatlakozás felé, várva, hogy ott eldőljön a harc a bolsevikok, az ukrán nacionalisták és Lengyelország között. Hasonló okból az antant sem döntött még az ukránok lakta ún. Ruténföld sorsáról. Az ukrán polgári vezetők körében azok kerültek előtérbe, akik megelégedtek széles körű autonómia követelésével a magyar állam keretein belül.¹⁰⁹

A német kisebbség mozgalmi közül az osztrák határon élő negyedmillió csoporté bírt nagyobb jelentőséggel, s végül a mai Burgenland elcsatolásához vezetett. Az osztrák államtanács november 17-i határozatában jelentette be igényét erre a területre.¹¹⁰

A Jászi-féle nemzetiségi politika tehát már a forradalom első heteiben csődöt mondott. Elavulttá, retrográddá tette a nemzeti érzés felébredése, amit csak fokozott a Monarchia összeomlása s a román, jugoszláv, csehszlovák egységtörekvéseknek kedvező külpolitikai helyzet. A Károlyi-kormány nem sokat tehetett a régi rendszer súlyos örökségének terhével vállain — fizetnie kellett a mások által elvesztett háborúért. Annyiban mégis hibás volt, hogy a területi integritás politikáját követte, bár annak realitásában maga is kételkedett,¹¹¹ de a róla való önkéntes lemondás ódiúmat magára venni nem merte, annál kevésbé, mert az összes magyar politikai pártok és irányzatok által nyújtott egységes támogatás alapja a területi integritás védelmének mindenek fölé helyezése volt. Az új kormányt legalább egy fél évszázad választotta el felfogásában a Tiszáktól és Apponyiktól, ahhoz azonban még mindig túlságosan nacionalista volt, hogy elismerje a nemzeti tanácsok önrendelkezését és a rajtuk keresztül megnyilvánuló népakaratot, ami nem biztosíthatta az immár elvesztett integritást, de talán elejét vette volna a sovinizmus eluralkodásának s a nemzeti ellentétek továbbmértékezésének.

A külpolitikai orientációt megrontotta az a tévhit, hogy az antant fő célja még a német imperializmus elleni harc, noha az előtérbe már a zsákmány felosztása, az életképes új rend kiépítése és a bolsevizmus elleni küzdelem került. A magyar diplomácia egy évet késve nem illeszkedett bele ebbe az új helyzetbe. A sovinizta sajtó berkeiből a diplomáciai kudarcok láttán felhangzott a fegyveres ellenállás követelése. Ez a felelőtlen uszítás csak a kormány helyzetének gyengítésére volt jó: nem hogy visszájára fordította volna a megváltoztathatatlan, hanem inkább még siettette bekövetkezését. Mint a Szmracsányi-féle Érsekújvár-vidéki népfelkelés, amely a harc megkezdése előtt összeomlott. Az ilyen fegyveres akció csak ott járt sikerrel (Balassagyarmat), ahol a bevonuló hadsereg túllépte a Párizsban megállapított demarkációs vonalat.

¹⁰⁸ Világ, 1919. jan. 16.

¹⁰⁹ V. V. Uszenko: Vpliv Velikoj Zsovntnyevoj Szoocialiszticnoj Revoljuciji na rozvitok revoljucijnovo ruhu v Zakarpatti v 1917—1919 rr. Kijev. 1955.

¹¹⁰ G. Soós: i. m. 8. l.

¹¹¹ Jászi: Magyar kálvária . . . 45. l.

3. *Erdély és Szlovákia elszakadása. A „Keleti Svájc” koncepció és Jászi bukása (1918 november – 1919 január)*

Bár elképzelései már Aradon csődöt mondtak, 1919 január elejéig Jászi Oszkár szötte a magyar külpolitika fő szálait. Tisztában volt azzal, hogy az antantot minden a szövetséges csehszlovák, délszláv, román nemzetekhez köti és semmiképpen sem állhat velük szemben a magyar kormány pártjára. Ezért elsősorban a szomszédos nemzetekkel való megegyezésre törekedett. Miután azonban semmit sem tudott ajánlani nekik, amit a magyar állam nélkül ne nyerhettek volna el, s ragaszkodott Magyarország területi integritásának túlhaladott elvéhez, a volt nemzetiségekkel való megegyezési kísérletek csak kudarccal végződhetnek. A kormány egy részének még Jászi kispolgári nacionalizmusa sem volt elég következetesen „nemzeti”.

A kormánypártok eltérő elképzeléseinek közös nevezője a területi integritás legfeljebb kisebb engedmények árán való megőrzése volt, demokratikus belső reformok segítségével. Ez a törekvés távol esett a realitások világától. Joggal írta kormányának Ausztria budapesti követe: Budapesten mindenütt maximális remények uralkodnak „a magyar integritás megőrzése lehetőségének tekintetében, amit az objektív szemlélő nem tekinthet másként, mint utópiát” és „a naivitás, amellyel a Károlyi-kormány hisz abban, hogy egy veszített háborút politikai győzelemre tud fordítani, valóban mindig zavarba hozza az embert”.¹¹²

Jászi és és Hodža tárgyalásai során felszínre kerültek a külpolitikai ellentétek a kormányon belül. Jászi azt hitte, hogy kielégítheti a szlovákokat korlátozott autonómiával, az országos képviselőház és a magyar hivatalos nyelv fenntartásával. Arra sem szánta el magát, hogy hozzájáruljon az autonóm szlovák kormány és nemzetgyűlés létrehozásához, a közoktatásügy átadásához e kormánynak, s ragaszkodott Kelet-Szlovákia bizonyos fokú különállásához. abban a reményben, hogy a keleti részen jobban sikerül érvényesíteni a magyar befolyást. Ellenezte a szlovákoknak azt a kívánságát is, hogy a városokban készítsenek új adatfelvételt a nemzetiségi megoszlásról. (A falvakra vonatkozó, kevésbé torzító régi hivatalos statisztikát elfogadták volna.) A Károlyi-párt többsége túlzottnak tartotta Jászi engedményeit, s heves támadásokat intéztek ellene. Bartha, Berinkei, Buza és Lovászy ragaszkodtak a közös parlamenthez, noha Hodža leszögezte, hogy külön nemzetgyűlést akarnak¹¹³ — az országos parlamentet a nemzetgyűlések delegációi pótolták volna — Lovászy kategorikusan tiltakozott az ellen, hogy a megszállott területeken a köztisztviselők esküt telessenek, akár kényszer hatása alatt is, az új imperiumra, ami pedig állásuk elvesztését vonta maga után.¹¹⁴ A vita késedelmet okozott a hűségeskü engedélyezésében s hozzájárult ahhoz, hogy a földönfutóvá vált tisztviselők ezrei lepjék el a fővárost.

Buza Barna még később is ellenezte az igen mérsékelt ukrán és német autonómia megadását, s kétségbevonta, hogy az érintett népek maguk kívánják-e ezt. Hiába figyelmeztette Kunfi: „Hogy a németekkel ügyünket rendez-

¹¹² Cnobloch 1918. dec. 27. és 1919. febr. 8-i jelentéséből. Id. *Low*: i. m. 41. l. (Más, a bécsi Staatsarchivban található dokumentumokkal együtt, kénytelen vagyok ezeket is Low munkája alapján ismertetni, mivel az 1918 novembere után keletkezett magyar vonatkozású iratokba magyar kutató nem nyerhetett betekintést 1967 előtt).

¹¹³ OL. Az 1918. dec. 1-i minisztertanács jkv-e.

¹¹⁴ OL. Az 1918. dec. 17-i minisztertanács jkv-e.

zük, az legalább annyira a mi érdekünk, mint a németeké”,¹¹⁵ és „ha a tótok a mi követeléseinket nem fogadják el, nincs fegyver a kezünkben, hogy álláspontunkat rájuk kényszerítsük”.¹¹⁶

Az SzDP ideológiájának megfelelően elítélte a nemzeti kérdés erőszakos eszközökkel való megoldását, mind a szomszéd államok, mind a magyar kormány részéről.¹¹⁷ Kunfi és a hozzá közelálló az vallották: „Ha a nem magyar ajkúak nem akarnak velünk egy államban élni, kísérletet sem szabad tenni kényszereszközök alkalmazására.”¹¹⁸ A pártvezetés többsége azonban nem tette magáévá ezt az álláspontot — az egyedüli marxista álláspontot —, és bár pártolta a megegyezést a nemzetiségekkel, tartózkodott attól, hogy befolyását latba vesse a sovinizmus feltörő áradata ellen. A párton belüli ellentét a minisztertanácsban is felszínre került. A Lovászy lemondását megelőző vitában Kunfi kijelentette: „Az eddigi alappal szemben meg kellene próbálni úgy rendezni a dolgokat, hogy ez a kormány azon a Magyarországon kormányozzon, amely az etnográfiai egység határain belül fog kialakulni. Erre az alapra kell helyezkedni, mert ez a konzekvenciája a háború elvesztésének.”¹¹⁹ Garami nyíltan vitába szállt Kunfival: ő „lehetetlennek tartja”, hogy a magyar kormány lemondjon „minden jogáról a nemzetiségek javára”.

A szomszéd államok nacionalista aktivitása is csak a magyar nacionalizmus ellenreakcióját válthatta ki. Így a kormány politikájának vezérelve Jászi doktrínája maradt ugyan, de ez a gyakorlatban a sovinizmusnak tett engedmények terhével megbénítva, folytonosan elkésve, az egyértelmű cselekvés felelőssége elől deklarációkba menekülve jelentkezett, s egy napra sem tudta feltartóztatni a győztesek akaratának érvényesülését.

November közepén a cseh csapatok benyomulási kísérletét abban a reményben verték vissza, hogy miután egyik fegyverszüneti egyezményben sem volt szó Szlovákia megszállásáról, a csehszlovák kormány csupán akciója sikere esetén szerezheti meg ehhez a nagyhatalmak utólagos hozzájárulását.

November 24-én a némileg megerősített cseh csapatok, Nagyszombatot elfoglalva, újra megkezdtek az előnyomulást. A cseh fegyveres erő még mindig gyengébb volt a Szlovákiában elhelyezett magyar alakulatoknál,¹²⁰ bár a szlovák lakosság mindenütt támogatta,¹²¹ sokan be is álltak az új állam hadseregébe. Miközben egyaránt döntés nélkül folytak a szlovákiai harcok s a budapesti tárgyalások, Párizsban Beneš elérte, hogy Foch kötelezze a magyar kormányt Szlovákia kiűritésére.¹²² November 30-án a csehszlovák kormány formálisan dezavualta Hodžát, mint aki fontos kérdésekről felhatalmazás nélkül tárgyal. Ezt a lépést még Jászi sem értette meg rögtön,¹²³ csak mikor alig három nappal később Vix alezredes átnyújtotta Franchet jegyzékét.

A jegyzék szerint a csehszlovák államot a szövetségesek elismerték és

¹¹⁵ OL. Az 1919. jan. 27-i minisztertanács jkv-e.

¹¹⁶ OL. Az 1918. dec. 1-i minisztertanács jkv-e.

¹¹⁷ Ld. a Népszava cikkeit az ún. „Magyarország Területi Egységének Védelmi Ligája” ellen: 1918. dec. 3. (Társadalmi mozgalom . . .), dec. 6. (Honmentés vagy ellenforradalom), dec. 7. (A forradalom ellenségei) stb. — A területi integritás illúziójáról: dec. 25. (Békességet, munkát, boldogságot!).

¹¹⁸ Népszava, 1918. dec. 5. A területi integritás hazug jelszava.

¹¹⁹ OL. Az 1918. dec. 18-i minisztertanács jkv-e.

¹²⁰ V. Král: i. m. 22. l.

¹²¹ Ezt a tényt még Breit is elismeri: mint írja „egyes városok és falvak melegen üdvözölték, sőt be is hívták a cseheket” (i. m. 1. köt. 87. l.).

¹²² Wandycz: i. m. 20., 63. l.

¹²³ Ld. az 1918. dec. 1-i minisztertanács jkv-ét.

jogosult Szlovákia megszállására, már csak a fegyverszüneti szerződés alapján is. A jegyzék nem állapított meg végleges határokat, de kétséget sem hagyott afelől, hogy a győztesek Csehországot és Szlovákiát egységes államnak tekintik. Egyben felhívta a magyar kormányt, vonja vissza csapatait a később közlendő demarkációs vonalra.¹²⁴ Ebből a magyar kormány megállapíthatta, hogy nem pusztán a fegyverszünet végrehajtásáról van szó, hiszen az nem írta elő a magyar hadsereg kivonását a szövetségesek által megszállt területekről.¹²⁵

Károlyi válaszjegyzékében és a magyar nemzethez intézett kiáltványában közölte: enged a kényszernek, mert „minden erőszak csak ronthatná helyzetünket a nemsokára összeülő békekonzferencia előtt”, de tiltakozik a jegyzék és főleg ama felfogás ellen, mintha Szlovákia elszakadása befejezett tény volna.¹²⁶ Egyben hitelt tett a területi integritás sérthetlensége mellett. A Népszava fentebb említett, A területi integritás hazug jelszava c. cikke egy napon jelent meg a kormány nyilatkozatával, anélkül, hogy az SzDP hivatalosan fellépett volna a kormány külpolitikája ellen. A polgárság és főleg a földbirtokosok viszont látva, hogy Károlyi nem tud különösebb előnyöket elérni a győzteseknél, nyíltan megindították propagandájukat a kormány ellen és szervezkedésüket a Károlyi-párton belül.

December 7-én¹²⁷ mégis maga Bartha volt kénytelen megegyezni az ideiglenes demarkációs vonalról Hodžával, akinek az *autonómia mérvére* vonatkozó követeléseit még egy héttel előbb túlzottaknak tartotta. A megállapított vonal a Dunától és az Ipolytól északra húzódott, majd Kassától északra kanyarodott a régi határhoz. Bár Hodža hangsúlyozta, hogy csak ideiglenes megállapodásról van szó, Prágában nagyon elégedetlenek voltak ismételt engedékenységgel.¹²⁸ Vix azonban karácsony előtt átadta Franchet új jegyzékét; ez megállapítja a békekötésig érvényes magyar—csehszlovák határvonalat, amely a jegyzék szerint megegyezik „a szlovák föld történelmi határaival”.¹²⁹ Az ideiglenes határt, amely tehát a jegyzék szerint sem pusztán demarkációs vonal, Pozsonytól Rimaszombatig a Duna és az Ipoly képezi (az említett két város Csehszlovákiához tartozik), majd Rimaszombattól az Ung torkolatáig húzódik s annak folyását követi az Uzsok-dombig.

A jegyzékek átnyújtását követően megtörtént Szlovákia kiürítése. Az időközben 2 légiós hadosztállyal megnövelt csehszlovák hadsereg, Piccione olasz tábornok parancsnoksága alatt, december 26-án bevonult Eperjesre, 29-én Kassára, 1919 első napján pedig Pozsonyba. Január 20. körül Szlovákia kiürítése befejeződött. Egyes alakulatok az Ipolytól délre is folytatták az előnyomulást, azonban Böhmt tiltakozása után — aki azzal fenyegetőzött, hogy megszüntetik a fegyverszállítást Lengyelország részére — Vix felszólítására a csehszlovák hadügyminisztérium január 31-én elrendelte a visszavonulást a demarkációs vonalra.¹³⁰

¹²⁴ OL. Az 1918. dec. 3-i minisztertanács jkv-e. — Népszava, 1918. dec. 5. — *Juhász Nagy*: i. m. 348. l. — *Breit*: i. m. 1. köt. 168. l.

¹²⁵ OL. Az 1918. dec. 4-i minisztertanács jkv-e.

¹²⁶ Károlyi válaszjegyzékét és kiáltványát a magyar nemzethez az 1918. dec. 5-i lapok közlik, ld. még *Juhász Nagy*: i. m. 348—349. l.

¹²⁷ *Juhász Nagy*: i. m. 350. l.

¹²⁸ *Krdl*: i. m. 40. l. — *Wandycz*: i. m. 63. l. — A Bartha—Hodža-féle vonalat ld. HL. A polgári dem. forradalom iratai 33. cs. 321. sz. parancs.

¹²⁹ A jegyzéket közli *Breit*: i. m. 1. köt. 171. l.

¹³⁰ OL. Az 1919. jan. 27-i minisztertanács jkv-e. — OL Nemzetiségi Min. VIII. 288/1919.

Árva és Szepes megyék egy részét még 1918 végén megszállták a lengyelek.

A csehszlovák állam létrejöttét a szlovák nép örömmel fogadta. Nyugat-Szlovákiában aktívabb volt a csatlakozási mozgalom, mint keleten, ennek okát azonban nem abban kell keresnünk, hogy talán a keleti szlovákok a magyar integritás hívei lettek volna, hanem elszigetelt földrajzi helyzetükben és nemzeti kultúrájuk alacsonyabb fejlettségében. A városok és Dél-Szlovákia magyar lakossága elkeseredéssel fogadta az impérium-változást, amit mindkét részről katonai atrocitások kísérték.¹³¹ A magyar kormány erőtlensége következtében az első napok fegyveres ellenállási kísérleteit kénytelen passzivitás váltotta fel. A szervezett munkásság nem lelkesedett a változásért, Pozsonyban a Munkástanács a kommunisták támogatásával átvette a hatalmat, de önmagában nem tudta megakadályozni a csehszlovák hadsereg bevonulását.

A magyar és a csehszlovák állam viszonya a határviták miatt, hasonló politikai rendszerük ellenére, rossz volt. Csehszlovákia hátráltatta a Magyarország számára létfontosságú szénimportot,¹³² a magyar katonai vezetők fegyveres akciókra tüzeltek, de a kormánynál nem találtak meghallgatásra.¹³³ Szlovákia helyzete a Tanácsköztársaság kikiáltásáig változatlan maradt.

Még be sem fejeződött a küzdelem Szlovákiáért, mikor az erdélyi kérdés került előtérbe. Arad óta érdemi tárgyalásck magyarok és románok között nem folytak. Gazdasági, rendfenntartási ügyekben, a kölcsönös sérelmek megvizsgálása céljából állandó volt az érintkezés az erdélyi románság képviselőivel, de ez nem terjedt ki az alapkérdésre: az erdélyi románok önrendelkezési jogára, hovatartozására.

Az erdélyi román parasztság és értelmiség lelkes híve volt az egyesülésnek a Regáttal. Románia igényei azonban még elbírálásra vártak, a Bánátra Jugoszlávia is számot tartott, a Királyhágó és a Tisza közti terület elosztásának módja sem dőlt még el.

December elsején Gyulafehérvárott mégis megszületett a magyarországi románság letagadhatatlan megnyilatkozása a román nemzet egysége mellett. Másnap pedig Franchet engedélyt adott a román hadseregnek az erdélyi városok megszállására.¹³⁴ Néhány nap múlva megindult a román csapatok lassú előrenyomulása. A gyenge magyar egységek, utasításaiknak megfelelően, komoly harcra nem kezdtek, de több ízben összetűztek az ellenséges erőkkel. Ezek a céltalan csetepaték egyetlen eredményt hoztak: a román—magyar viszony elmérgesedését, ami az adott helyzetben csak a hamarosan kisebbségi sorba került magyarok helyzetét rontotta. Amúgy is mélyebbek voltak itt a nemzeti ellentétek, mint akár a Délvidéken, akár Szlovákiában: hozzájárult ehhez a vallási különbség, s a nemzetiségeket élesen elválasztó más körülményekkel együtt, a román falusi nép elmaradottsága, elesettsége, az elnyomatásuk különös durvasága, ami még fokozódott az 1916-os román betörés után. másrészt a román kormányzat drasztikus módszerei. (Az erdélyi román szociáldemokraták és haladó, polgári demokraták igyekeztek az unió kimondását demokratikus és szociális vívmányokhoz kapcsolni, egyrésziük a köztársaságot is követelte, a reakciós királyi rendszernek azonban sikerült az egyesülés

¹³¹ A polgári dem. forradalom iratai. HL HM 681/1918. dec. 21-i napijelentés stb.

¹³² OL. Az 1918. dec. 23-i minisztertanács jkv-e.

¹³³ OL. Az 1919. febr. 12-i minisztertanács jkv-e.

¹³⁴ *Juhász Nagy*: i. m. 354. l.

nemzeti vívmányát helyzete megszilárdítására kihasználni.) A gyűlölködés mindkét oldalon tettelegességre, bántalmazásokra, nem egyszer kölcsönös mézszárlásra vezetett. A magyar vagyonos osztályok is itt szították legjobban a tüzet, hiszen számukra a legnagyobb veszteséget Erdély elszakadása jelentette.

Az erdélyi magyarság tragikus helyzetbe került: november 28-án Marosvásárhelyen tartottak nagygyűlést, hogy előre ellensúlyozzák Gyulafehérvár hatását.¹³⁵ December 22-én Kolozsvárott mintegy 60 000 magyar rendezett ellen-Gyulafehérvárt.¹³⁶ Demonstrálásnál, propagandánál többre azonban alig futotta az erdélyi magyarság erejéből. Nagyrészt soraikból állították ki az ún. székely hadosztályt, a Károlyi-kormány leginkább használható, de sovén, ellenforradalmi beállítottságú katonai egységét, ám ez nem ellensúlyozhatta a román hadsereg számbeli fölényét, fegyelmezettségét és a francia támogatás nyújtotta biztonságát.¹³⁷

A budapesti kormány Fényes Lászlót és Rónai Zoltánt küldte Erdélybe, megvizsgálni az ellenállás esélyeit. „Huszonnégy óráig nem tudjuk tartani a frontot” — mondta nekik a székely hadosztály parancsnoka: ez volt az általános vélemény.¹³⁸ A kormány nem szánta el magát katonai ellenállásra vagy a polgári ellenállás kezdeményezésére, elvetette a székely köztársaság proklamálásának gondolatát is.¹³⁹ Böhm hadügyi államtitkár 1918. dec. 22-i rendeletében közölte a csapatokkal: a kormány bejelentette tiltakozását Vix alezredesnél minden további előrenyomulás ellen, de egyben azt is, hogy ha az antant „mégis meg fogja szállani a kérdéses területeket és továbbra is követeli ezen területek katonai kiűritését és erőszakkal fog követelésének érvényt szerezni, vérontás elkerülése végett nem fogunk fegyverrel ellentálni. Ez szükséges — fűzi hozzá Böhm —, mert a fegyver ellenállás az országba benyomult ellenséges erőkkel szemben végeredményben sikerrel aligha járhat . . .”¹⁴⁰

Így a román hadsereg, anélkül, hogy erről a magyar kormánnyal hivatalos megállapodás született volna, december első felében bevonult a Székelyföldre, valamint Beszterce-Naszód megyébe. Formálisan a belgrádi szerződésre hivatkozott, de ennek szövegével ellentétben a román lakosság aktív segítségével mindenütt elűzték a magyar közigazgatást. December 24-én a 6. román hadosztály bevonult Kolozsvárra. Január közepén a román csapatok a Máramarossziget — Nagybánya — Zilah — Csucsa — Vaskoh vonalat érték el. Aradot, ahol magyarok és románok között véres összetűzésre került sor, francia csapatok szállták meg.

Nagyjából ez volt a szembenálló frontok helyzete a Vix-jegyzék átnyújtásakor, 1919. március 20-án is. E két hónap alatt napirenden voltak a csatározások, betörések, járórharcok, amelyek csak fokozták a nemzeti gyűlöletet mindkét oldalon. A kölcsönös kegyetlenkedések is elmérgesítették Magyaror-

¹³⁵ OL. Nemzetiségi Min. IX. 905/1918.

¹³⁶ *Juhász Nagy*: i. m. 355. l.

¹³⁷ Berthelot tábornok Budapest megszállásával fenyegetett ellenállás esetén. (PI Arch. Agoston vallomása a népbiztos-per 1920. júl. 19-i tárgyalásán.)

¹³⁸ *Fényes László*: A forradalom okai és a Tisza-bűnper vádja. Bpest. 1922. — *Fényes László*: A székely katonaságról. Népszava, 1930. jan. 31. — Apáthy erdélyi főkormánybiztos hasonló nyilatkozatát ld. *Jászi*: i. m. 174. l.

¹³⁹ OL. Az 1918. dec. 17-i minisztertanács jkv-e. — HL. A polgári dem. forradalom iratai. HM Kat. pol. 31.130/1918.

¹⁴⁰ OL. Nemzetiségi Min. II. 1070/1918.

szág viszonyát Romániával, amely nem sokkal volt jobb a hadiállapotnál s a legrosszabb a szomszédos államokkal kialakult relációk közül. Miután a csucsai fronton innen maradt néhány százezer román holmi helyi, kulturális autonómiát el sem fogadott volna, panaszai „orvoslását” a katonaságra és a karhatalomra bízta. Márciusban Soós Károly tábornok elrendelte és erőszakkal, nem egyszer vérontás árán végrehajtatta az Arad megyei román nemzeti gárdák lefegyverzését.

1919. január 24-én a román parlament ünnepélyesen ratifikálta¹⁴¹ a Bukovinával, Besszarábiával és Magyarország románlakta területeivel való egyesülésről szóló törvényeket. Párizsban a románlakta terület egyesítésének elve kezdettől fogva vitán felül állt. Bár a román kormány erőszakos és a nagyok döntésének prejudikálni hivatott lépéseit rossz szemmel nézték,¹⁴² ez szándékaik lényegén alig változtatott.

Erdély megszállása után hevesebbé vált Románia és Jugoszlávia versengése a Bánátért. Ezért december 30-án francia csapatok vonultak be Szegedre, majd fokozatosan megszállták a Bánátot, három hadosztályukkal mintegy kordont vonva a román és délszláv hadsereg közé.¹⁴³

Január közepére, mikor Károlyit ideiglenes köztársasági elnökké választották és megalakult a Berinkey-kormány, magyar impérium alatt az ország magyarul lakta középső részén kívül csak a mai Burgenland, a Ruténföld, a vend vidék és néhány szlovák község, valamint a mai Erdélynek Csucsáig terjedő nyugati fele maradt.

A magyar közigazgatást az elszakadt területeken rögtön megszüntették: ahol a bevonuló hadseregek eltűrték volna, a lakosság űzte el. Csak a franciák megszállta, magyar és vegyes lakosságú városokban (Szeged, Arad), valamint a délszláv csapatok által elfoglalt magyar vidékeken nem vették még át az igazgatást. A magyar nemzeti tanácsokat feloszlatták. A politikailag nem exponált tisztviselők nagy része megmaradhatott, annál inkább, mert sokan felfedezték aktuálisá vált nemzetiségi származásukat. A magyar kormány többszöri heves vita után elhatározta a hűségeskü letételét megtagadók fizetésének folyósítását.¹⁴⁴

A magyar kormány — a józanabb Ausztriával ellentétben — nem adta fel az integritás elvét, s csak lassan tört utat a felismerés, hogy a Monarchia térképének átrendezése a nemzetiségi elv alapján a győztesek megmásíthatatlan elhatározása. Arra a logikus következtetésre meg éppen alig jutott valaki, hogy amennyiben a párizsi békekonferencia eltér a nemzetiségi elvtől, azt nem a magyar állam javára fogja tenni. Ez a merev szemlélet is gátolta, hogy a kapcsolatok a szomszéd államokkal túl menjenek a gazdasági, közlekedési okokból nélkülözhetetlen minimumon.

A magyar kormány állásfoglalása megnehezítette az elszakadt területek magyarsága számára a változott viszonyokba való beilleszkedést. Gazdasági, egzisztenciális helyzete és ideológiája egyaránt az uralkodó osztályból, az értelmiségi és hivatalnok rétegből váltotta ki leginkább az ellenállást. A néptől, a

¹⁴¹ *Varjassay Lajos*: Gróf Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós. Timișoara. 1932. 37—39. l.

¹⁴² *Sherman David Spector*: Rumania at the Paris Peace Conference. New York. 1962. 76—80. l. — *Harold Nicolson*: Peacemaking 1919. London. 1933.

¹⁴³ *Breit*: i. m. 133. l. — *Juhász Nagy*: i. m. 422. l.

¹⁴⁴ OL. A minisztertanács 1918. dec. 21-i jkv-e.

magyar dolgozóktól való elszigeteltségük, idegenségük azonban alig tett lehetővé számukra mást, mint a menekülést vagy a passzív rezisztenciát.

A magyar nemzeti gondolat „legtisztábban” a parasztságban élt: a nemzeti függetlenség óhaja nem azonosult a nemzeti elnyomás igényével. Ezért a forradalom napjaiban a paraszti érdekközösség áttörte a nemzeti előítéletek falát. A forradalom első hetei után a kormányok nacionalista politikájának megfelelően s a megszállás tapasztalatai nyomán fellobbant a nacionalizmus az elszakadt vidékek magyar parasztságában is. Szervezetlenségük, tagoltságuk és a háborús fáradtság, nem utolsó sorban pedig bizalmatlanságuk az urak és az urakra támaszkodó kormány iránt, útját állta, hogy a nemzeti érzés helyi összecsapásokon túlnövő mozgalommá szélesedjék. Nagyrészt a parasztságon mulott, hogy csődöt mondott az 1919 elején megindult toborzás, öt hét után a kívánt 70 000 helyett csak 5000 újonc jelentkezett.¹⁴⁵ Nagyon kevés parasztleány volt hajlandó katonasorral felcserélni a szülőfalujában maradást és vele a várható kisebbségi sorsot. A hídvégárdói (ma: Borsod megye, edelényi járás) lelkész emlékezése szerint, mikor a faluban megjelent a főszolgabíró, „hogy a csehek ellen a leszerelt katonákat önkéntes belépésre felszólítsa . . . három úri emberen kívül senki sem volt hajlandó a csehek ellen harcba menni. Azt mondták: „eddig harcolt a paraszt meg a cigány, most menjenek az urak s akik itthon voltak!”¹⁴⁶

A munkásság helyzetét befolyásolta a nemzeti hovatartozás a legkisebb mértékben. Munkát mindenütt kaptak, a nemzeti elnyomás az egyén számára sokkal kevesebbet jelentett városban, mint falun, jobban el is mosódtak a nemzetiségi határok, a különböző nemzetiségű munkások együtt dolgoztak s nem egymással volt számadásuk. Ha a munkásmozgalom internacionalizmusa sértetlen marad a háborúban, a munkásság többet tehetett volna a nemzeti ellentétek csökkentésére. A sorsközösség és a szocialista ideológia egy táborban tartották a különböző nyelven beszélő munkások többségét. A munkásság szállt szembe a megszálló hadseregekkel, nem „magyar érzésből”, mint azt a korabeli magyar sajtó hirdette, hanem a forradalomban szerzett jogai védelmére. Az, hogy egyes szociáldemokrata vezetők, Róth Ottó a Bánáthban vagy Vincze Sándor Erdélyben, a magyar nemzeti törekvések szolgálatába próbálták állítani a munkásságot — mint Fluérás és társai a másik oldalon —, gyengítette a munkásmozgalom egységét, de eredeti célján nem változtatott. Átmenetileg, mivel a szociáldemokraták mindkét oldalon az antant kegyeit keresték, s a kommunista szervezetek gyengék voltak még — a volt nemzetiségi munkások egy része is a burzsoá nacionalizmus hálójába került. A magyar munkásságot ettől legalább megóvta Jászi külpolitikájának nyilvánvaló csődje.

Az integritás és vele a magyar nemzeti egység politikája az új év beköszönésekor elvesztette talaját. A nagytőke urai levonták a konzekvenciát: ha a nemzetiségi területek elszakadnak, „a gazdasági imperializmus álláspontjára kell helyezkednünk, minek gazdasági szervezeteink amúgy is megfelelnek”.¹⁴⁷ A földjüket és hatalmukat féltő nagybirtokosok már nehezebben követhették ezt a mozgékony álláspontot. A számukra túl radikális Jászi támogatása ezzel értelmét is veszítette: ennek a felismerésnek nagy része volt a Károlyi-párt kettéválásában és a kormányválságban.

¹⁴⁵ Böhm: i. m. 211. l.

¹⁴⁶ PI. Arch. 605. fond 2/12.

¹⁴⁷ Reiss Jenő felszólalása a Külügyminisztériumban a béketárgyalások előkészítésére tartott megbeszélésen, 1919 elején. A magyar nacionalizmus kialakulása . . . 255. 1.

Jászi, miután tárgyalásai a nemzetiségek elismert vezetőivel kudarcot vallottak, ellenpropagandával és nemzetiségi ellenpártok szervezésével próbálkozott. A minisztertanácsban azzal indokolta ezt a fordulatot, hogy „a tótokkal és románokkal lehetetlen megegyezni. Viszont az entente körében mind több jel vall arra, hogy a megegyezéses béke mégis diadalt fog aratni.” Ezen kijelentések után helyesnek tartja, hogy a „különböző parciális nemzetiségi mozgalmakat . . .” ha nem is nyíltan és hivatalos formában, de kellő erővel támogassa a magyar kormány.¹⁴⁸ Kísérletei nem jártak érdemleges sikerrel, de csökkentették az igazi nemzetiségi pártokkal való megegyezés amúgy is csekély lehetőségét. A magyar állam pénzén szervezkedő vezetők támogatását könnyű volt elnyerni, de ez csak látszateredményeket hozhatott.

Egy Dvorcsák nevű kalandor elnökletével alakult meg az ún. Keleti Tót Nemzeti Tanács, amelynek feladata lett volna éket verni a keleti és nyugati szlovákok közé. Programja, az autonóm Kelet-Szlovákia a magyar állam kötelékében, nem talált visszhangra. A hatás fokozására 1918. december 11-én Kassán kikiáltották a Keleti Tót Köztársaságot.¹⁴⁹ Az akciót az SzDP is támogatta, a ruttkai párttitkár lett a „szociális ügyek minisztere” a rövid életű kormányban. Jászi annál kevésbé tudott hatást elérni az ilyen bábkormányokkal, mert láthatólag maga sem vette komolyan őket,¹⁵⁰ még az általuk „követelt” autonómiát sem iktatták törvénybe. A csehszlovák hadsereg bevonulása után Dvorcsákék sietve kerekét oldották.

Még ennyi eredményt sem értek el a hatóságok által szervezett nyugat-magyarországi horvát „néptanácsok”, melyeknek feladata a német elszakadási mozgalom ellensúlyozása lett volna.¹⁵¹ Pénzzel és közigazgatási nyomással próbálták megoldozni a nyugat-magyarországi németeket is.¹⁵²

November végén létrehozták „Magyarország népeinek testvéri szövetségét”, amelyhez csatlakoztak „a Magyarországi Rutének Néptanácsa (Ungvár), a Keleti Tótok Tanácsa, a bácskai szerbek és bunyevácok, a szepesi németek, a győri németek, az aradi románok és más városok” nemzetiségi lakóinak állítólagos képviselői.¹⁵³ Jászi más kreatúráival együtt ez a szövetség is gyorsan eltűnt a történelem süllyesztőjében. Folytatta viszont tevékenységét az Országos Propaganda Bizottság, melynek fő feladata a területi integritás propagálása volt. Többszáz agitátora között nagyrészt haladó szellemű, de politikai tapasztalatokkal nem rendelkező fiatal emberek voltak, akik többnyire csak elrontották a nemzetiségi tömegek naivitására építő propagandát. A népköztársaság reformjait eltűlő, „földművesek és munkások tanácsa” s egyéb nem létező szervek aláírásával ellátott plakátjaik esetleges hatását is eleve lerontotta, hogy jobb híján a közigazgatási tisztviselőkre bízták terjesztésüket.¹⁵⁴

A román sziguranca ügynökei derűs megjegyzések kíséretében terjesztették fel megtekintésre az elmenekült főszolgabírák címére küldött csomagokat.¹⁵⁵ „Nem akad sem Turóchan, sem Liptóban egyetlen főbíró vagy körjegyző,

¹⁴⁸ OL. Az 1918. dec. 28-i minisztertanács jkv.-e.

¹⁴⁹ OL. Nemzetiségi Min. VII. 814/1918.

¹⁵⁰ Ld. Jászi nyilatkozatait a „Keleti Tót Köztársaságról”: Világ, 1918. dec. 7., 15.

¹⁵¹ Ld. Kővágó László disszertációját.

¹⁵² G. Soós: i. m.

¹⁵³ Népszava, 1918. nov. 27.

¹⁵⁴ PI Arch. 605. fond.

¹⁵⁵ Az RKP KB Archivuma. 57. fond.

aki ezeket a plakátokat ki merné ragasztatni”, — írta Jászinak egy szlovákiai szabadkőműves-társa — ez „életveszélyes feladat”.¹⁵⁶

Miután a Károlyi-kormány a nemzetiségek pártjaival kiegyezni nem tudott, a népre apellálni nem akart, manőverei pedig kudarcot vallottak, külpolitikája, vagyis az a kísérlete, hogy valamiképpen rávegye a nemzetiségeket az elszakadásról való lemondásra, megbukott. Jászi levonta ennek konzekvenciáit s lemondott. 1919. január 19-én bekövetkezett felmentése és miniszteriumának likvidálása után a külpolitika irányítását teljes egészében Károlyi vette kezébe.

4. Magyarország és az antant¹⁵⁷

A kormányból átalakulása után kiváltak a Batthyány—Lovászy-féle szélsőséges nacionalisták, de hiányzott Jászi is, aki ismerte a nemzetiségi kérdést. Ugyanakkor a hadsereg vezetése, Bartha, majd Festetics bukása után végképp kicsúszott az ellenforradalom kezéből s az SzDP irányítása alá került. Így az elkeseredett provokációk gyakorlatát a tiltakozz, de ne állj ellent a gonosznak, szociálpacifista doktrínája váltotta fel. Annál is inkább, mert Károlyi külpolitikájának középpontjába az antanttal való megegyezést állította. Az integritás fenntartásába vetett remények szertefoszlottak, ha ezt nyíltan kimondani óvakodtak is. A béketárgyalások esélyeiről ennek ellenére még mindig túlságosan vérmes reményeket tápláltak. Az új kormány alapján véve lemondott a szlovákok, románok és délszlávok megnyeréséről, de nem szűnt meg remélni, hogy az antanttól az etnográfiai határoknál többet kap: ez persze a Jásziénál nem kisebb naivitás volt. Tekintetbe kell vennünk azonban, hogy olyan emberekről van szó, akik egy fél évszázadon át változatlan világban nőttek fel s ha ismerték is belső gyengeségét és tarthatatlanságát, gondolatviláguk mégis ennek keretei közt mozgott.

Az új kormány kevésbé foglalkozott tehát a délszláv, szlovák, román kérdéssel, s figyelmét az antant megnyerésére összpontosította. „Külpolitikánkat a wilsoni elvekre alapítom — szögezte le újév előtt Károlyi. „Nekünk egy elvünk van: Wilson, Wilson és harmadszor is Wilson . . . Amerikára az a feladat vár, hogy átgyúrja egész Európát, kiirtsa belőle a reváns gondolatát és olyan békét teremtsen, amely nem hagyja egyetlen nép lelkében sem a keserűség fullánkját. Meg fogja csinálni a népek szövetségét.”¹⁵⁸ Károlyi és környezete, sőt a szociáldemokraták is, hittek Wilson pacifizmusában, abban, hogy az USA ellensúlyozni fogja európai szövetségesei imperializmusát. Arra is számítottak, hogy a háborúba belefáradt népek Nyugaton is demokratizálni fogják az államokat, s a megerősödő szociáldemokrácia Wilsonnal összefogva legalább is a népszavazás elve alapján állapítja meg a határokat.

Jászi kevesebb illúzióval tekintett a Nyugat felé. „Az entente politika Janus-arcát én mindig tisztán láttam — írja Jászi —, s kezdettől fogva döbbenve kérdeztem: mikor fogja ábrázatának imperialista felét ellenünk fordítani.

¹⁵⁶ OL. Nemzetiségi Min. VII. 632/1918.

¹⁵⁷ Miután erről a témáról nemrég adatokban igen gazdag feldolgozás jelent meg (L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918—1919. Bpest. 1965), vázlatos áttekintésen kívül csupán néhány, általam fontosnak tartott szempont kiemelésére szorítkozom.

¹⁵⁸ A Magyar Munkásmozgalom Története Válogatott Dokumentumai. 5. köt. Bpest. 1956. Szerk. Gábor Sándorné stb. 413. l.

másik felének demokrata-pacifista mosolya helyett? E tekintetben Károlyinak kevesebb kételye volt: ő szinte mindaddig hitt az entente célkitűzései őszinteségében, amíg a saját testünkön nem tapasztaltuk ki a kapitalista üzletemberek minden hipokrizisét és elvtelenségét.”¹⁵⁹ Mégis, még ő is meg volt győződve arról, hogy „elsősorban Károlyival szemben, ki annyiszor és oly példátlan bátorsággal exponálta magát az entente politikájáért, a győztes szövetségesek messzemenő jóindulatot fognak tanúsítani . . .”¹⁶⁰ Wilsonnak a 14 ponttól egyre inkább eltérő nyilatkozataiból azt a konzekvenciát vonta le: „éppen nekünk magyaroknak minden okunk megvan arra, hogy az eredeti wilsoni állásponhoz ragaszkodjunk”.¹⁶¹

A nemzeti önátlatás politikájának megfelelően a kormány elsőnek Svájcba küldött felelős diplomatája, Bedy-Schwimmer Róza, sietett megnyugtanni a közvéleményt, megcáfolja a titkos szerződésekről szóló „híreszteléseket”.¹⁶²

A struccpolitika nem járt eredménnyel. A bécsi angol katonai misszió vezetője gúnyosan jegyzi meg emlékirataiban: Károlyi „abban a reményben társult a szocialistákkal, hogy az antant kevésbé drasztikusan bánik el a legyőzött Magyarországgal, ha kormányzata élén egy liberális és pacifista áll. Ebben tévedett. Az antant a soron következő szerződéseket anticipálva fektetett le bizonyos megszállási határokat Magyarországon, azokat pedig (*a békeszerződések* — H. T.) az utódállamok javára állapították meg, ami elég természetes volt az adott körülmények között.”¹⁶³

A kormány próbálkozott az antant megnyerésével, a nagyhatalmak vezetői azonban szóba sem álltak vele. Az antant közép-európai terveit szerződések, szövetségi érdekek határozták meg, s ezek *alapjában véve* egybeestek az addig elnyomott nemzetek függetlenségi törekvéseivel. Az antant politikáját is az érdek igazgatta, s a népkormány sem gazdasági téren, sem a bolsevizmus elleni harcban, sem más tekintetben nem ígérhetett olyat, ami indokolhatta volna a győztesek szándékainak revízióját. Utóbbiak tisztában voltak azzal, hogy szövetségeseik igényeit bizonyos magyar nemzeti érdekek sérelme nélkül nem elégíthetik ki, ezért nem is törekedtek érdemi tárgyalásokra a békekonferencia döntéséig, azt pedig készek voltak szükség esetén erőszakkal is érvényre juttatni. Újév felé már nehéz volt nem észrevenni, hogy az antant ügyet sem vet Károlyiék közeledési kísérleteire, semmiképpen sem bánik jobban velük, mint más legyőzött országok kormányaival. Ez volt a fő oka az 1919 januári kormányválságnak is. A Károlyi-párt jobbszárnya felismerte, hogy az antant megnyeréséhez elsősorban nem az szükséges, hogy a kormány a reakciótól határolja el magát — amely a győztesekre különösebb veszélyt nem jelentett —, hanem a bolsevizmussal szembeni erőteljesebb fellépés. Károlyi és az SzDP azonban erre *a kívánt mértékben* még nem volt kapható.

A kormányválsághoz hozzájárult a nagybirtok és a nagytőke csalódottsága is. Őket Károlyiék pacifista és antantbarát szózatai sohasem hatották meg, de az összeomlás után abban reménykedtek, hogy esetleg optimista

¹⁵⁹ *Jászi*: Magyar kálvária . . . 8. l.

¹⁶⁰ Uo. 45. l.

¹⁶¹ Fenti gondolatmenetet ld. Világ, 1918. nov. 3. A nemzetiségi béke felé. (Jászi nyilatkozata.) Lemondása után kritikusan beszélt Wilsonról s eljutott annak kimonodásáig, hogy a határoknál fontosabb az érdekelt államok együttműködése. (Világ, 1919. jan. 28.)

¹⁶² *Népszava*, 1918. nov. 13.

¹⁶³ *Thomas Cuningham*: Dusty Measure. London. 1941. 316. l.

nyilatkozataik „háttérében valami titkos megállapodás van, megállapodás a győző hatalmakkal, elsősorban Franciaországgal . . .”¹⁶⁴ Mikor kiderült, hogy ilyesmiről szó sincs, a nagy vagyonok urai, akik hajlandók lettek volna bizonyos reformokat eltérni a kedvező külpolitikai orientáció érdekében, nyíltan szembefordultak a kormány külpolitikájával, felelőssé téve azért, mert a a Tiszák és Wekerlék által hátrahagyott esődöt nem tudta hetek alatt likvidálni.

Az arisztokrácia a kormány háta mögött kapcsolatot teremtett az antant-missziókkal. Az ausztriai Anschluss-törekvések ébren tartották a németbarát irányzatokat is, de a győztesek tilalma egyelőre elzárta ezek útját.¹⁶⁵

Az uralkodó osztályok azt is nagyon szívesen vették volna, ha Magyarországot nyugati csapatok szállják meg a békekonferenciáig, hogy elkerüljék a csehszlovák és román hadseregnek a békeszerződést „anticipáló” előnyomulását, és védelmet kapjanak az erősödő forradalmi mozgalmak ellen.

A főispánok, megyei nemzeti tanácsok, nagybirtokosok, a helyi közigazgatás tömegesen fordultak ilyen kérésekkel részint a kormányhoz, részint az antant-csapatok képviselőihez.¹⁶⁶

A nyugati imperializmus legharciasabb bajnokai: Churchill, Foch, Franchet is követelték a Fekete-tengeri szovjetellenes intervenció megkezdése után Magyarország antant-megszállását.¹⁶⁷ Javaslatukat elvetették, mert az USA s az entente polgári politikusainak többsége is óvakodott az ennyire közvetlen beavatkozástól. Vix december közepéig sűrűn ígerte az ország és Budapest francia megszállását,¹⁶⁸ december végén azonban közölte, hogy a megszállást a szükséges mértékben a jugoszlávok mellett a román és a csehszlovák hadsereg végzi el. Budapestre csupán néhány száz francia és gyarmati katonára érkezett december 11-én,¹⁶⁹ akik később némileg felszaporodott létszámmal az antant-misszió épületeit és a csepeli szikratávirót őrizték.

A kormányban november végén, december közepén Lovászyék kardoskodtak az antant-megszállás mellett. Az elkecseregett helyzetből kiutat keresve Jászi és Garami is javasolta: „rá kell bízni a kormányzást a francia katonaságra”.¹⁷⁰ Hasonló kijelentést tett Kunfi és Károlyi is. December végén a kormányválság megoldása és a Károlyi-párt jobbszárnyának végleges kiválása után azonban ez a kérdés lekerült a napirendről. Úgy látszott, hogy a demarkációs vonal a békekötésig változatlan marad, a kommunistákkal való demonstratív leszámolás hívei kiléptek a kormányból, s Párizs elutasító magatartása értelmetlenné tette a kérést, amelyet csak a jobboldal ismételt meg reménytelenül újra és újra.

Az 1919. január 18-án megnyílt párizsi békekonferencián az a nézet uralkodott, hogy Magyarországgal nem érdemes előzetes tárgyalásokat folytatni, mivel a területi integritás fenntartásának az entente-körökben fantasz-

¹⁶⁴ *Bánffy Miklós*: Emlékeimből. Bpest. 1943. 98. l.

¹⁶⁵ A győztes hatalmak már a fegyverszüneti tárgyalások kezdetén közölték, hogy az Anschlusst semmilyen formában sem engedik meg: ÖS. AP Karton rot 966. 522—548. l.

¹⁶⁶ A magyar nacionalizmus kialakulása . . . — *Juhász Nagy*: i. m. 405. l. (Lovászy kérése Vix-hez.) — *Dietsz Károly*: Októbertől augusztusig. Bpest. 1920. 109. l. („Ha az entente-hatalmak 20 ezer katonával megszállják Budapestet: nincs bolsevizmus.”)

¹⁶⁷ Ld. *Nagy Zsuzsa*: i. m. 13. l. — *Spector*: i. m. 105. l.

¹⁶⁸ Népszava, 1918. dec. 15.

¹⁶⁹ Uo. 1918. dec. 12.

¹⁷⁰ OL. A minisztertanács 1918. dec. 16-i ülésének jkv-e. Ld. még a dec. 17. és 18-i ülés jegyzőkönyvét is.

tikusan ható követelését a nyugati elképzelések kisebb korrekcióival úgysem csillapíthatták volna.¹⁷¹

A Horthy-korszak történeti publicisztikájában uralkodó felfogás, hogy a forradalom győzelme előtt a Monarchia jövője még nem dőlt volna el, gyakran kísért mai történetírásunkban, ha más gondolatmenet alapján is. Pedig 1918 nyarán már elvégeztetett a Monarchia s vele a régi Magyarország sorsa is. Elsősorban azért, mert a nem magyar nemzetiségek döntő többségében az elszakadási vágy elhatározássá érett. De azért is, mert a győztesek felismerték: közép-európai érdekeiket a győzelem után a Habsburg-birodalom likvidálásával tudják a legjobban biztosítani.

A háború első felében London és Párizs szövetségese nem a területi kérdésekben óvatos USA, hanem a telhetetlen cári imperializmus volt: ezt sokan elfelejtik. A cári rendszer célja független, de Oroszországtól függő helyzetben levő szláv államok létrehozása, a Monarchia lengyel-ukrán területeinek megszerzése volt. Már az 1914. október 1-i szerződésben elismerte Románia jogát a Monarchia románlakta területeire.¹⁷²

Az antant 1917 januári válaszát Wilson békefelhívására Czernin úgy értelmezte, mint „az Osztrák-Magyar Monarchia és Törökország megsemmisítésének meghirdetését”.¹⁷³

Ezt az elképzelést rögzítette a londoni és bukaresti titkos szerződés is. Az előbbi Trentino, Dél-Tirol, Fiume és Dalmácia elcsatolása mellett feltételezi Horvátország elszakadását is, az utóbbi Romániának ígéri Bukovina, Erdély és az egész Bánát mellett a mai Magyarország keleti szegélyét is, több várossal.¹⁷⁴

1917 elején az orosz forradalom és az USA hadbalépése felcsillantották a Monarchia fennmaradásának lehetőségét¹⁷⁵ — ha területveszteségek árán is — különbéke kötése esetén. 1918 elején az antant, szorongatott katonai helyzetében, megegyezett volna IV. Károllyal — ő azonban sem a német szövetség felbontására, sem a kemény feltételek elfogadására nem volt képes.

A németek utolsó erőfeszítése, az 1918 tavaszi offenzíva kudarca után az antant és az USA győzelme már csak idő kérdése volt. Az orosz forradalmat követően fellendült nemzeti mozgalmakat csak úgy tarthatták távol a bolsevizmus kísértésétől, ha a nemzeti burzsoáziát igényei kielégítésével megerősítik. 1917-ben egy időre úgy tűnt talán még Franciaország számára is,¹⁷⁶ hogy a konzervatív Monarchia még ellensúlyozhatja a forradalom továbbterjedését, 1918-ra bizonyossá vált, hogy a szláv és román burzsoázia nacionalizmusa sokkal alkalmasabb a bolsevizmus feltartóztatására, mint a korhadt és forradalmaktól terhes Monarchia. Hiába figyelmeztette Andrássy 1918 október végén az ellenség vezetőit „a veszedelemre, amellyel Ausztriát és Magyarországot úgy, mint

¹⁷¹ *Low*: i. m.

¹⁷² *Isztorija diplomatii*. 3. köt. pod red. A. A. Gromiko stb. Moszkva 1965. 16—17., 25. l. Oroszország 1916-os szándékairól ld. ŐS. AP Karton rot 954. A stockholmi követ 1916. szept. 26-i jelentése.

¹⁷³ ŐS. AP Karton rot 954. Czernin levele a királyhoz 1917. január 14-én. Tisza azonos felfogására ld. uo. levelét Mérey Kajetánhoz.

¹⁷⁴ *Czernin*: i. m. 377—380. l. — *Spector*: i. m. 35—36. l.

¹⁷⁵ Ezeket a lehetőségeket állítja előtérbe *Zsigmond László*: *Az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok c. tanulmányában* (Századok, 1959. 1. sz.).

¹⁷⁶ ŐS. AP Karton rot 966. 464. l. (Jelentés Franciaország és a Monarchia svájci követsége megbízottainak 1917. okt. 30-i tanácskozásáról.)

az egész világot a bolsevikok fenyegetik”, mert „nem is kérdéses”, hogy a Monarchia romjain megszülető bolsevik forradalom „Nyugat-Európára is át fog azután terjedni”.¹⁷⁷

1918 júniusa és októbere között rohamosan csökkent a különbéke esetén még remélhető előnyök mérve: Bulgária és Törökország kapitulációja után a Monarchia végzete visszavonhatatlanul beteljesedett. Az USA hadbalépésekor még csak a nemzetiségek autonómiáját követelte a Monarchia felosztása helyett, anélkül persze, hogy lekötötte volna magát a Habsburg-birodalom integritása mellett.¹⁷⁸

1918 tavaszán, a különbéke-tárgyalások sikertelen befejeződése után Wilson engedett az antant követelésének. Nicolson szerint „megengedte, hogy saját doktrínáját flagránsan megsértő módon húzzák meg Németország, Ausztria és Magyarország határait”.¹⁷⁹

A 14 pont fentebb említett 1918 októberi kommentárja vagy Lansing novemberi jegyzéke Romániához nem sok kétséget hagyott az USA megváltozott szándékai felől. W. Lippmann kapitány 1918. december 5-i jelentése a területi kérdésekről meg sem említi a magyar igényeket, egyik legfőbb problémaként a Bánát elosztását jelöli meg — Románia és Jugoszlávia között.¹⁸⁰

Egy mai amerikai történész — mítosznak nevezve a hiedelmet, hogy az összeomlás előtt csak a franciák akarták megszüntetni a Monarchiát — annak bemutatására, mennyire átgondolták már az új határok hátrányait is, idézi Seymournak, az amerikai béke delegáció egyik fő szakértőjének 1918 nyarán leírt szavait:

„A javasolt határok felosztanak egy történelmi államot. A többi nemzetiségek számára igazságos és célszerű határok magyar szempontból nézve igazságtalanok. A magyarok nyolc évszázadon át uralkodtak Magyarországon. Nagy részüknek (közel 25%) ama nemzetiségi csoportok uralma alá helyezése, amelyeket ők, mint alsóbbrendűeket, mint jobbágyokat kezeltek, heves irredentizmust, eljövendő egyenlenségeket és háborút fognak okozni.”¹⁸¹ Ennek tudatában az általa javasolt határok csak kevésbé különböztek Masaryk követeléseitől.

Az angol kormány, egyes Monarchia-barát körök aggályai ellenére, a győzelem előestéjén elhatározta magát a Monarchia likvidálására. Az angol külügyminiszter már 1918 októberében közölte amerikai kollegájával: az angol kormány elismeri a csehek és szlovákok egységes államát.¹⁸² Az angolok álláspontja a párizsi konferencia megnyitása után sem tért el lényegesen a többi antant államétól, és alapján véve elfogadta a Csehszlovákia által igényelt déli és délkeleti határokat.¹⁸³

Bár a különböző viták és nehézségek során fel-felmerült a dunai konföderáció gondolata, sohasem jutott el odáig, hogy komoly tárgyalás alapjául szolgáló javaslat formájában jelentkezzenek.

¹⁷⁷ ÖS. AP Karton rot 966. 2., 530., 548. l.

¹⁷⁸ The intimate Papers of Colonel House. Arranged by C. Seymour. London. 1926—28. 3. köt.

¹⁷⁹ Nicolson: i. m. 203. l. Vö. uo. 177. l.

¹⁸⁰ Papers Relating to the Foreign Relations of the US. The Paris Peace Conference (PPC). I. köt. Washington, 1942. 287—288. l.

¹⁸¹ Low: i. m. 24. l.

¹⁸² PPC 2. köt. 376—377. l.

¹⁸³ Low: i. m. 24. l.

A francia külpolitikának a németekkel való megegyezésre hajló irányzata, a Monarchiával rokonszenvező konzervatív-royalista körök¹⁸⁴ kezdettől fogva gyengébbnek bizonyultak a kompromisszum ellenzőinél. Clemenceau kormányra jutása után békeprogramjába vette Magyarország felosztását s közép-európai befolyásának kiépítését Románia és a szláv államok segítségével.¹⁸⁵

Olaszországnak a tengerparttól eltekintve nem voltak igényei Magyarországgal szemben. Viszont ragaszkodásával azokhoz a területekhez, amelyek Ausztria számára a legfontosabbak voltak, elősegítette a Monarchia s így közvetve a régi Magyarország bomlását is.

A békekonferencia munkája március végéig nem sokat haladt előre, a magyarországi helyzet alakulását mégis döntően befolyásolta a nagyhatalmak magatartásából, előzetes megállapodásaiból levonható következtetések által.

A Párizsban jelenlévő csehszlovák, jugoszláv és román diplomaták természetesen saját államaik maximális igényeit képviselték Magyarország rovására is. A párizsi konferencia a győztesek konferenciája volt, ahol vitás kérdésekben eleve a győzteseknek adtak igazat.¹⁸⁶ A bizottságokat is ilyen szemléletből kiindulva hozták létre: volt pl. csehszlovák és román határmegállapító bizottság, de nem volt magyar határmegállapító bizottság.

Ezért bármennyire ésszerű volt a Károlyi-kormány törekvése, hogy képviselőit bebocsássák a konferenciára, utólag könnyű belátnunk, nem sokat érhetek volna el. A Magyarországot érintő kérdésekben a békekonferencia e kezdeti időszakában a döntő szó Franciaországé volt. Olaszország eredménytelenül próbálta ellensúlyozni a franciák balkáni befolyásának növekedését.

Már néhány nappal a konferencia megnyitása után előtérbe került a Szovjet-Oroszország elleni intervenció kérdése. Ez előnyös helyzetet biztosított Magyarországgal szemben azoknak az országoknak, amelyek részt kértek a katonai intervencióban.

A Tízek Tanácsa 1919. január 24-i nyilatkozatában megróttá azokat, akik a békekonferencia döntéseit fegyveres akciókkal kívánják előre befolyásolni; február elején létrehozták a csehszlovák és román határmegállapító bizottságot. Beneš 1919. február 5-én terjesztette elő a csehszlovák területi igényeket, amelyeket a bizottság elé utaltak.

A csehszlovák egység kérdése nem képezte vita tárgyát, csupán Szlovákia déli határa. Beneš túlnyomóan magyar lakosságú vidékeket is igényelt, s ezt gazdasági, katonai, közlekedési szükségletekkel támasztotta alá. A bizottságban az általa kért vegyes és magyar lakosságú területek nagyobb részét — ha nem is egészét — Csehszlovákiának ítélték, némi angolszász tiltakozás után a sokat vitatott Csallóközt is.¹⁸⁷ A népszavazás lehetőségét még a demokratikus gondolkodású Masaryk elnök is elutasította.¹⁸⁸ Elfogadták azt a kívánságot

¹⁸⁴ Ezek az utolsó percig igyekeztek jobb belátásra bírni IV. Károlyt — eredménytelenül. (ÖS. AP Karton rot 966. 208., 461., 522. l.)

¹⁸⁵ Ld. a békekonferencia alapelveit vázoló hivatalos francia javaslatot a fegyverszünet napjaiból: PPC. 1. köt. 366. l.

¹⁸⁶ *Low*: i. m. 36. l. Így ítél Nicolson is, aki pedig nem titkolja elfogultságát a magyarok, e „turáni törzs” ellen, amely „sokat rombolt és semmit sem alkotott” (i. m. 34. l.).

¹⁸⁷ *Wandycz*: i. m. 56—68. l. — *Low*: i. m. 22—23. l. — *Nicolson*: i. m. 252. stb. l. — PPC. 4. köt. 543. l.

¹⁸⁸ Nyilatkozatát közli a Népszava, 1919. jan. 11-i száma.

is, hogy a mai Kárpát-Ukrajnát Csehszlovákiához csatolják. Beneš erről szóló memorandumában elismerte, hogy ennek sem történelmi, sem etnikai alapja nincs, de súlyosabban estek a latba a katonapolitikai megfontolások: főleg a közös csehszlovák—román határ, amely elzárja az orosz forradalom átjutását a Kárpátok vonalán. Beneš autonómiát ígért a ruszinok számára. (E kérdésben a végleges döntés csak később, májusban született meg.¹⁸⁹)

Elvetette a bizottság azt a tervet, hogy Csehszlovákia egy aránylag keskeny sávot kapjon Nyugat-Magyarországból, s így Ausztriától Magyarországot csehszlovák—jugoszláv korridor válassza el. Ezt az irreális ötletet Jugoszlávia is érdeklődés nélkül fogadta.

Az 1919. február 1-én létrehozott román bizottságban az igények megvitatása lassabban haladt előre. Főleg azért, mert Bratianu, az 1916-os szerződésre hivatkozva, ellenezte, hogy a Bánát egy része Jugoszláviához tartozzék, bár a román politikusok nagy része is hajlott a kompromisszumra ebben a kérdésben.¹⁹⁰ Hogy a határok várható megvonásáig elejét vegyék az összeütközéseknek, február 17-én a bizottság javasolta semleges zóna felállítását a román és magyar csapatok között.¹⁹¹ A vita, az olasz—jugoszláv ellentétekkel párosulva,¹⁹² lassította a jugoszláv határok megállapítását is.

A magyar kormány kísérletei, hogy akár nem hivatalos megbízottakkal képviseltesse magát a békekonferencia színhelyén, rideg elutasításra találtak. Károlyi nagy reményeket fűzött Sigray Antal gróf kiküldetéséhez, aki jó amerikai kapcsolatokkal rendelkezett, mégis visszautasításra talált Lansingnál és House-nál is.¹⁹³

A magyar kormánynak csak arra nyílt módja, hogy felvegye az érintkezést a Hoover és Coolidge-féle, továbbá a bécsi angol, francia, olasz katonai és diplomáciai missziókkal. Ez persze nem volt egyenértékű a személyes jelenléttel Párizsban, ráadásul az angol és francia katonai körök még kevesebb megértést tanúsítottak a magyar problémák iránt, mint a nagyhatalmak politikai vezetői.

Budapesten a győztéseket hivatalosan Vix alezredes képviselte, Franchet budapesti helytartója és a belgrádi egyezmény végrehajtásának ellenőre közel négy hónapon át. Böhm, aki mint hadügyi államtitkár, majd mint miniszter sokat tárgyalt vele, így jellemzi: „tudatlan, belsőleg is brutális érzésű, a royalista ellenforradalommal szimpatizáló katonatiszt . . . A teljhatalmú diktátor, aki Magyarország népével és közgazdasági életével rendelkezik, nem ismeri Magyarországot még annyira sem, mint a négy elemi végzett rossz tanuló. Közgazdasági kérdésekben annyira járatlan, mintha soha az ország hírét sem hallotta volna. Föllépésében a győző brutalitása nyilatkozik meg. Megtestesítője a régi osztrák-magyar hadsereg császári és királyi őrmestere típusának.”¹⁹⁴

Vix annál jobban uralkodott a magyar kormány fölött, mert lényeges ügyekben tárgyalási joggal nem rendelkezett. Olyan volt, mint a kézbesítő,

¹⁸⁹ *Wandycz*: i. m. 68. l.

¹⁹⁰ *Nicolson*: i. m. 224—225. l.

¹⁹¹ *Spector*: i. m. 104. l.

¹⁹² *L. Nagy Zsuzsa*: Az olasz érdekek és Magyarország 1918—1919-ben. Történelmi Szemle, 1965. 2—3. sz.

¹⁹³ *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia . . . 52—53. l. — PI Arch. 704. fond. (Sigray 1919. jan. 2-i jelentése Károlyihoz stb.)

¹⁹⁴ *Böhm*: i. m. 97. l.

aki átadja a fizetési meghagyást, de nem veszi át a fellebbezést. Károlyi tisztában volt Vix-el, de nem tudhatta, mikor továbbít Párizsból vagy Belgrádból érkezett utasítást és mikor rendelkezik más kezdeményezésre vagy saját szakállára.

Vix nyújtotta át az újabb és újabb területek kiürítését megparancsoló jegyzékeket. A győztesek és missziója nevében különböző anyagi és más követelésekkel lépett föl. Egyetlen alkalommal 25 millió korona kifizetésére kötelezte a magyar kormányt.¹⁹⁵ Ugyanakkor a blokád enyhítésére vonatkozó kéréseiket hanyag nemtörődomséggel kezelte. A belpolitikát is megpróbálta befolyásolni: rosszállását fejezte ki Bartha és Batthyány lemondatása miatt,¹⁹⁶ cenzúrázta a táviratokat, állandóan követelte a kommunistabarát, főleg pedig az antant-missziókat bíráló cikkeket közlő lapok betiltását. Vix hasonló fellépései eredményük vagy eredménytelenségük mellett elősegítették a kormány tekintélyének csökkenését.¹⁹⁷

Amilyen rossz viszonyban volt a Vix-misszió a kormánnyal, olyan jól érezték magukat tisztjei az arisztokrácia estélyein. A konzervatív körök komoly politikai támogatást nem kaptak ugyan az antant-misszióktól, viszont áskálódásaikkal fokozták a győztesek bizalmatlanságát a népköztársaság iránt.

Január elejétől a különböző antant-megbízottak gyakran keresték fel Budapestet.¹⁹⁸ Ezek — kormányuk és a maguk álláspontjának megfelelően — több vagy kevesebb megértést tanúsítottak Magyarország iránt. Sok kormánypárti és ellenzéki politikussal tárgyaltak, Pogánytól Bethlenig. A határvitákban kevésbé érdekelt amerikaiak, a franciákkal konkurráló olaszok a megbeszéléseken rugalmasabbak voltak, mint a franciák, gyakorlatilag azonban ők sem tudtak más politikát képviselni a magyar kormánnyal szemben. Mindnyájan kifogásolták a kormány erélytelenségét az erősödő kommunista mozgalom üldözésében. A román hadsereget irányító Berthelot tábornok egyenesen azt ajánlotta Kratochvil ezredesnek: ahol bolsevikit találnak, a fal szélén koncolják fel.¹⁹⁹ Cunighame ezredes március elején lefolyt széles körű budapesti tárgyalásainak középpontjában a bolsevizmus állt.²⁰⁰ Pogány, Böhm és Károlyi egyaránt figyelmeztették a kommunista párt erősödésére, ő viszont arra intette őket, hogy nyugodjanak bele a területi veszteségekbe, és energiájukat a polgári ellenzékkel összefogva, a kommunisták elleni harcra fordítsák. Károlyin jótanácsokkal nem lehetett segíteni, az a próbálkozása pedig, hogy felhasználja Coolidge-t és Cunighame-et Vix ellen, eredménytelenül végződött. A bécsi missziók vezetői visszatértek székhelyükre — Vix maradt.

¹⁹⁵ OL. Az 1918. dec. 14-i minisztertanács jkv-e.

¹⁹⁶ Uo.

¹⁹⁷ Memoirs of M. Károlyi. 146., 151. l. — Böhm: i. m. 101. l. — Garami Ernő: Forrongó Magyarország. 2. kiad. Leipzig—Wien. 1922. 107. l.

¹⁹⁸ L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonzferencia . . . — Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság. (Disszertáció kézírata.)

¹⁹⁹ Kratochvil nyomán id. Györfly Sándor: Adalékok az antant hatalmak magyarországi politikájához. Századok, 1954. 4. sz.

²⁰⁰ Ld. Cunighame: i. m.

5. Jászi bukásától a Vix-jegyzékig (1919 január — 1919 március)

A januári kormányválság és a Berinkey-kormány megalakulása annyiban hozott változást a külpolitika irányítása terén, hogy a kettősség Jászi minisztériumának megszűnésével, majd a fegyverszüneti ügyeket tárca nélkül intéző Linder lemondásával megszűnt. Károlyi, mint köztársasági elnök, megtartotta a külügyminisztérium és a külpolitika általános irányítását.²⁰¹

Felmerült ugyan korábban Batthyány, majd Szilassy Gyula báró külügyminiszteri kinevezése,²⁰² de Batthyány annál jobban eltávolodott a kormány külpolitikájától, minél inkább közeledett az a realitásokhoz, Szilassy pedig — aki a háború alatt mint athéni követ egyike volt a Monarchia néhány haladó és reális gondolkodású diplomatájának — bizonyára felismerte, hogy a külpolitika viteléhez Károlyi tekintélyére van szükség.

Bár diplomáciai kapcsolatok létesítésére egyelőre kevés lehetőség nyílt, s a fontosabb tárgyalásokat Károlyi és miniszterei személyesen folytatták, megindult a külügyi szolgálat kiépítése. Az új minisztérium tisztviselői főleg a közös külügyminisztérium magyar diplomatái, továbbá más régi (miniszterelnökségi stb.) hivatalnokok közül kerültek ki. A forradalom után kinevezett radikális államtitkárok egyikét már decemberben le kellett váltani: a nehézkes, doktrinér módjára dolgozó Diner-Dénes Józsefet, akinek hibáit a Ballhausplatzon nevelt diplomaták ügyesen kihasználták. Lemondott Biró Lajos is, hogy visszatérjen a számára sikeresebb írói pályára. A minisztérium adminisztratív vezetője a rövid bécsi követsége alatt bevált Harrer Ferenc lett, aki különösebb saját iniciatíva nélkül megbízhatóan hajtotta végre Károlyi instrukcióit.

1919 elején a nemzetiségi politika gyakorlatilag a német és ukrán kisebbség helyzetének rendezéséből állt. A két el nem szakadt nemzetiséget egy-egy jelentéktelen, magyarbarát nemzetiségi politikus képviselte a kormányban.

A magyarországi ukránok állásfoglalását legerősebben a mindenkori ukrájnai helyzet befolyásolta. Az ukrán Vörös Hadsereg visszaszorította Nyugat-Ukrajnába a szívósan védekező nacionalistákat, február 5-én bevonult Kijevbe. A válságba került ukrán nacionalista állam aránylag csekély vonzerőt gyakorolt a magyarországi ukránokra, a Vörös Hadsereg viszont még messze volt, csak március 21. után érte el a Dnyeszter vidékét.

1919 január közepén a fehér ukrán hadsereg átlépte ugyan a Kárpátokat, 16-án megszállta Munkácsot, Csapot és Máramarosszigetet, alig egy nap múlva azonban már kénytelen volt visszavonulni.²⁰³ Ezután törekvései a „Ruténföld” megszállására alábbhagytak, szorult helyzetében erre ereje sem maradt, viszont szüksége volt a magyar kormány fegyverszállításaira. Ennek megfelelően a Ruténföldön a magyar kormánnyal való kiegyezés hívei kerekedtek felül, Volosin és Stefán vezetésével. Ezt elősegítette a magyarországi ukránok politikai aktivitásának csekély volta s a ruténföldi munkásmozgalom fejletlensége: a Ruténföld igazgatásában még a Tanácsköztársaság alatt is inkább az ügyvédek és papok politikai klikkjeinek harca érvényesült, mint a népakarat.

Az 1918. december 10-én (Budapesten) megtartott ukrán nagygyűlés kidolgozta a magyarbarátok követeléseit. Ezek figyelembe vételével hamaro-

²⁰¹ OL. Az 1919. jan. 23-i minisztertanács jkv-e.

²⁰² *Károlyi*: id. kézirat.

²⁰³ *Breit*: i. m. 148. l.

san megjelent az 1918/X. néptörvény, amely szabályozta a magyarországi ukránok nemzeti autonómiáját.²⁰⁴ A törvény kimondja, „Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinlakta részeiből Ruszka Krajna néven autonóm jogterület (kormányzósági terület) alakíttatik”. Ruszka-Krajna a belügyekben önkormányzatot nyert, azzal a kikötéssel, hogy „a nem ruszin nyelvű népesség helyhatósági és kulturális autonómiája biztosíttatik”. A belügyek körét nagyon leszűkítette a törvény 3. §-a, amely szerint a magyar országgyűlés hatáskörébe tartozó „közös ügyek” a következők: „külügy, hadügy, pénzügy, állampolgárság, magánjogi és büntetőjogi törvényhozás, továbbá a gazdasági, a közlekedési és szociálpolitikát érintő ügyek”. Vagyis az adminisztratív közigazgatás és a közoktatás kivételével minden. Az elszakadás jogáról szó sem esett. A ruszin nemzetgyűlésnek felelős „ruszkakrajnai kormányzóság” a „ruszkakrajnai miniszter felügyelete és ellenőrzése alatt áll”.

Rögtön ki is nevezték a ruszkakrajnai minisztert, az ukrán származású Szabó Orest, volt belügyminiszteri tanácsos, majd Ung megyei főispán, a Ruténföldről szóló munkák szerzője személyében, aki több-kevesebb sikerrel igyekezett összeegyeztetni az ukrán politikusok és a magyar kormány elképzeléseit. Ruszka-Krajna kormányzója a kalandor Stefán Ágoston ügyvéd lett.

Az 1918/X. néptörvény olyan volt, mint Jászi egész nemzetiségi politikája: az érdekeltek keveselték, a magyar nacionalisták felháborodottan sokallták és Jászit támadták érte.²⁰⁵ Arra sem volt alkalmas, hogy a többi nemzetiségben — mint az első, nemzetiségi jogokat szabályozó törvény — illúziókat keltsen a nekik nyújtandó autonómia mérve iránt. Az említett fehér-ukrán expedíciónak is része lehetett abban, hogy a január 21-én Huszton összeült ukrán kongresszus állást foglalt az Ukrajnához való csatlakozás mellett,²⁰⁶ de ennek nem volt gyakorlati következménye, noha kétségkívül jobban meggyezett az ukrán nép akaratával, mint Stefánék politikája.

Közben Sáros, Zemplén és Ung megyékben a csehszlovák hadsereg védelme alatt folyt a Csehszlovákiához való csatlakozást propagáló ukrán politikusok toborzása.

A KMP tevékenységének hatására viszont megelégnék a munkásmozgalom Munkácson és környékén. A magyar kormány, hogy ura maradjon a helyzetnek, március 4-én lebonolyította a rutén kormányzótanács megválasztását.²⁰⁷ A minisztertanács Szabó Orest kérésére Budapestről Munkácsra tette át a rutén minisztérium székhelyét.²⁰⁸ A magyar kormány kelletlenül adott több jogot, az ukrán nép követelése egyre hangosabbá vált, így ellentétek támadtak a kormány, illetve a közte és a rutének között lavírozó „rutén kormányzótanács” viszonyában is.²⁰⁹

A német nemzetiségi kérdés elsősorban Nyugat-Magyarországon jelentkezett. Az osztrák határ mentén több mint negyedmillió német élt s a Monarchia

²⁰⁴ Magyar Törvénytár. 1919. évi törvények. 20. l.

²⁰⁵ Ld. a Pester Lloyd 1919. jan. 2-i cikkét, id. Schönwald Pál disszertációja (kézirat). — *M. Troján*: Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanács hatalomért az 1918—1919-es években. Századok, 1964. 1—2. sz. — *V. V. Uszenko*: i. m.

²⁰⁶ *M. F. Lebov*: Vengerszkaja szovjetszkaja reszpublika 1919 goda. Moszkva. 1959. 75. l. — *N. P. Bazsenova*: Narisz isztorii revolucijno-vizvolnogo ruhu trudjasjih Zakarpattja v 1917—1923 rr. Uzsgorod. 1962.

²⁰⁷ *M. Troján*: i. m.

²⁰⁸ OL. Az 1919. márc. 8-i minisztertanács jkv-e.

²⁰⁹ Ruszka Pravda (Munkács), 1919. ápr. 12.

felbomlása vitássá tette a Dunántúl nyugati szegélyének hovatarozását.²¹⁰ Az osztrák Ideiglenes Alkotmányozó Nemzetgyűlés november 22-i nyilatkozatában magának követelte az ún. Nyugat-Magyarországot, amely Ausztria és főleg Bécs élelmezése szempontjából is igen fontos volt. A jobboldali pártok azért kardoskodtak, hogy szállják meg akár erőszakkal is a mai Burgenlandnál valamivel nagyobb területet, agitációjukkal szerették volna kirobbantani a Bécshez húzó árutermlő német parasztság felkelését. Az osztrák szociáldemokraták szintén programjukba vették Nyugat-Magyarország megszerzését, de ezt népszavazással vagy diplomáciai úton akarták elérni.²¹¹

A vitát a szociáldemokraták javára döntötte el, hogy Ausztria helyzete nem engedte meg a fegyveres fellépést s a gyér magyar élelmiszerszállítmányok elmaradását sem kockáztathatta meg. Nem véletlen, hogy három nappal a mérsékelt osztrák nyilatkozat elhangzása után kötötték meg az Ausztria számára is igen előnyös magyar—osztrák áruszállítási szerződést.²¹²

A gazdasági és politikai kapcsolatok a szomszéd államok közül továbbra is Ausztriával voltak a legintenzívebbek. Harrer Budapestre rendelése után Charmant Oszkár lett a bécsi követ, a diplomáciai érintkezés azonban nem korlátozódott az ő személyére. Miniszterek, pártvezérek jártak sorra, egymás után Bécsbe. A kapcsolat Ausztriával, ha nem is volt jónak nevezhető, jobban alakult, mint a szomszéd országok bármelyikével. A határkérdés, az eltérő gazdasági, kereskedelmi érdekek, a közös vagyon felosztásának, a közös pénzrendszer likvidálásának bonyolult problémái így is növelték az ellentéteket.

A külügy- és hadügyminisztérium közös likvidációs bizottságot hozott létre Bécsben a „közös ügyek” felszámolására. November közepén Bécsben értekezletet tartottak a közös intézmények felszámolásáról. Itt Magyarországot Diner és Harrer, Ausztriát Otto Bauer, Csehszlovákiát Tusar képviselte.²¹³ A kereskedelmi együttműködés is kialakult, 1918. november 5-től a Berinkey-kormány bukásáig mintegy 15 gazdasági, kereskedelmi, államközi szerződést kötöttek.²¹⁴ Magyarország elsősorban élelmiszert szállított, cserébe papírt, fémeket, bőrt, textilt, vegyszereket és más iparcikkeket importált. A magyar fél szorgalmazta a szénvásárlást, de Ausztria maga is szénhiánnyal küzdött.

Voltak kereskedelmi megállapodások helyi szervek (pl. Sopron és Wiener-Neustadt) között,²¹⁵ egyre nagyobb méreteket öltött a határmenti csempészet, amit — tekintettel az áruhiányra — mindkét állam elnézően kezelte.

Nyugat-Magyarországon a magyar kormány az autonómia és más német követelések gyors megadásával erősíthette volna a magyar államközösség megcsappant vonzerejét. A kormány azonban csak három hónapos huzavona után 1919 január végén adta ki „a magyarországi német nép önrendelkezési jogáról” szóló néptörvényt. Hogy miért ilyen későn, arra választ ad a törvényt elfogadó minisztertanács jegyzőkönyve: Buza Barna, aki a lehangosabban képviselte a kormányban a nacionalizmust Bartháék kiválása után,²¹⁶ ellenezte a német autonómia megadását, túlzottnak nevezve a törvény mintaképeül

²¹⁰ *G. Soós*: i. m. 6. l.

²¹¹ *Gábor Sándorné*: i. m.

²¹² *G. Soós*: i. m. 10. l.

²¹³ *Világ*, 1918. nov. 16.

²¹⁴ *Gábor Sándorné*: i. m. III. fej.

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Nézeteinek kifejtését ld. *Buza Barna*: Magyarország igaza. Bpest. 1919.

szolgáló rutén autonómiát is, s végül kiharcolta a német területek konkrét felsorolásának elhagyását, ami a törvény jelentőségét nagyban csökkentette.²¹⁷

A törvény az összefüggő területeken élő német lakosságnak közigazgatási autonómiát ad. Az autonóm ügyek intézésére német nemzetgyűlés alakul, a német állampolgárokat a törvény biztosítja, hogy „velük szemben az érintkezési nyelv a közös ügyekben is a német lesz”. A törvény egyebekben az ukrán „néptörvény” másolata, de a németek sajátos helyzetének megfelelően „a Renner-féle terv”²¹⁸ ismert elveit alkalmazza. A német kormányzóságok területén kívül élő németeknek kulturális és helyhatósági önkormányzatot ígér.²¹⁹ Német miniszterré a jelentős politikai szerepet sohasem játszott Junker János, volt szegedi táblabíró-t nevezték ki.

Miután a novemberi vérengzések nem csillapították le Vas és Zala megyék vend-horvát délnyugati részének parasztságát, a kormány december 6-án elhatározta vend nyelvű vármegye alakítását, Muraszombat székhellyel.²²⁰ Kormánybiztossá a vendek egyik vezetőjét, Obál Bélát nevezték ki. Jászi a minisztertanácsi határozaton túlmenően külön vend és (a Muraközben) külön horvát megyét akart, de még be sem fejeződtek a tárgyalások, mikor egy 4000 horvát önkéntesből álló irreguláris csapat karácsonykor átkelt a Dráván és megszállta a Muraközt, amelynek lakossága örömmel csatlakozott Horvátországhoz.

A délszláv csapatoknak a Murától északra fekvő vend vidék elfoglalására tett kísérlete nem járt sikerrel. Visszatérésük után a kormány halogatta a vend megye megalakítását, ami természetesen fokozta a vend parasztság elszakadási vágyát.²²¹

A Berinkey-kormány utolsó tette a nemzetiségi politika terén a Szlovákia önkormányzatáról szóló néptörvény kiadása volt, 1919. március 12-én. Ez az értelmetlen lépés hónapokkal Szlovákia elszakadása után, csak a csehszlovák kormány provokálására volt jó. Valójában ez a törvény a Jászi-féle minisztérium örökségének elkésett feldolgozása; a Jászi-féle rutén törvény mása.²²² A szlovák nép megosztása érdekében azonban három kormányzóságra tagolja Szlovákiát. A nyugat-, kelet- és közép-szlovákiai kormányzókat első alkalommal a Magyar Népköztársaság elnöke nevezi ki. Erre, valamint a „tótországi” miniszter kinevezésére már nem került sor. Nem került sor a románok örendelkezését „szabályozó” hasonló törvény kiadására sem, noha ezt a minisztertanács többször is elhatározta.²²³

A Berinkey-kormány az integritás elvéhez ragaszkodva, a nemzetiségek, illetve a szomszéd országok irányában passzív, defenzív taktikát követett: külpolitikájának alfája és omegája az antant jóindulatának megnyerése volt. Az egyetlen eredmény, amit így elért, a román hadsereg feltartóztatása a „csucsai fronton”.

A hadműveletek februárban és márciusban szüneteltek. A hadügyminisztériumban Stromfeld és munkatársai terveket dolgoztak ki Erdély, illetve

²¹⁷ OL. Az 1919. jan. 27-i minisztertanács jkv-e.

²¹⁸ Ld. Kunfi felszólalását a minisztertanács fenti ülésén.

²¹⁹ Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 20. l.

²²⁰ OL. Nemzetiségi Min. XII/1918 tétel. — OL. Az 1918. dec. 6-i minisztertanács jkv-e. — *Kövágó*: i. m. 108., 132. l.

²²¹ *Kövágó*: i. m. 143—154. l.

²²² Az 1919. évi törvények gyűjteménye. 252. l.

²²³ OL. Az 1919. febr. 14. és márc. 6-i minisztertanács jkv-e.

Pozsony visszafoglalására; ezeket azonban a kormány elutasította.²²⁴ Jászi távozása a koncepciójáról való lemondást is jelentette anélkül, hogy a kormány új nemzetiségi politikát dolgozott volna ki.

A Külügyminisztérium feladata volt a külkereskedelem koordinálása is, gazdaságpolitikai osztálya, illetve az irányítása alatt álló Magyar Áruforgalmi Iroda útján.²²⁵ A nagy áru-, főleg szénhiány az egész gazdasági élet megbénulásával fenyegetett, ezért a kormány alkalmazottain kívül a legismertebb politikusokat és üzletembereket küldte tárgyalni a szomszéd országokba és Svájcba, Biró Páltól Buchinger Manóig.

A szomszéd államokkal is főleg gazdasági tárgyalásokra, áru- és nyersanyag-import biztosítására törekedtek, a politikai, diplomáciai kapcsolat minimális volt. Romániában, sőt a nagyszebeni erdélyi román kormány mellett sem volt magyar képviselő, néhány sikertelen tárgyalás után a minisztertanács elutasította a nagyszebeni kormány meghívását, hogy magyar küldöttség utazzék Szebenbe a gazdasági kapcsolatok megvitatására.²²⁶ Budapesten Erdély János mint román követ működött, de a magyar kormány hivatalosan nem ismerte el. A kapcsolatok fenntartását Romániával és Jugoszláviával a hadügyminisztérium fegyverszüneti bizottsága látta el.²²⁷

Ezzel szemben praktikusán elég sűrű kapcsolat áll fenn különböző magyar és román helyi, gazdasági szervek között. A kölcsönös gyűlölködés ellenére erre kényszerítette őket az áruhiány, az éhínség anarchiával fenyegető veszedelme. Főleg Magyarország volt érdekelve a kereskedelem helyreállításában, hiszen az elszakadt vidékeken az áruellátás bőségesebb és rendezettebb volt, mint a piacaitól és áru-forrásaitól elzárt, önálló gazdasági élettel még nem rendelkező megmaradt területen. Így Ágoston Péter, mint Bihar megye főispánja, a magyar kormány megbízásából szerződést kötött „Románia illetékes közegeivel” liszt és szén és olaj szállítására iparcikkekért Bihar részére.²²⁸ Váradon és Szebenben más gazdasági tárgyalások is folytak január—február folyamán.²²⁹

A Hodži-féle tárgyalások sikertelensége és Hodža hazarendelése után Csehszlovákiával is elsősorban katonai és gazdasági jellegű megbeszélésekről tudunk.

Jugoszláviával nem volt diplomáciai kapcsolat Balla Aladár hazatérése után, gazdasági tárgyalásokat viszont Baloghy Ernő és mások folytattak. Németországot Budapesten csak a főkonzul képviselte, aki azonban főleg konzuláris jellegű ügyekkel foglalkozott.

A legélénkebb diplomáciai tevékenységet Bécs mellett Svájcban fejtették ki a magyar kormány hivatalos és félhivatalos megbízottai. Fő feladatuk az antanthoz vezető szálak szövögetése volt, de ehhez meg kellett szerezni a svájci kormány jóindulatát is. Ezért a Berinkei-kormány kinevezésével egyidejűleg visszahívták Bedy-Schwimmer Rózát, aki közismert és régi pacifista

²²⁴ OL. Az 1919. febr. 12-i minisztertanács jkv-e. — *Breit*: i. m. 135. l.

²²⁵ OL. Az 1919. febr. 4-i minisztertanács jkv-e. — OL Küm. 1919. Gazdaságpolitikai osztály iratai.

²²⁶ OL. Az 1919. febr. 18-i minisztertanács jkv-e.

²²⁷ OL. Az 1919. febr. 12-i minisztertanács jkv-e.

²²⁸ Szabadság (Nagyvárad), 1919. jan. 10.

²²⁹ Uo. 1919. jan. 14., febr. 4. — *Varjassy Lajos*: i. m. 1932. 27—29. l. — *Világ*, 1919. jan. 28.

létére már csak mint nő sem tudta elnyerni a gyengébb nem politikai szereplésétől idegenkedő svájci kormány támogatását. Utóda báró Szilassy Gyula lett; a polgári forradalom után a kevés magasrangú régi tisztviselő közé tartozott, akik beosztásukat az új, demokratikus Magyarország kiépítésében való közreműködésre használták fel, nem pedig maguk és osztályuk érdekeinek védelmére. Svájcban mégsem érhetett el túl sokat, mert a semleges állam gondosan ügyelt arra, hogy ne mutasson feltűnő szimpátiát a legyőzöttek iránt. Kijárta a hozzájárulást „de facto konzulátus” létrehozásához Zürichben, de ezt a posztot a Berinkey-kormány már csak a bukása előtti napokban töltötte be.²³⁰ Szilassy és mások megbeszéléseket folytattak jugoszláv diplomatákkal is. A tárgyalások főleg a gazdasági kapcsolatok terén jártak eredménnyel.²³¹ Kereskedelmi, áruszállítási kérdésekben, a vasúti és más közös javak felszámolására vonatkozóan több megállapodás született.²³²

Több együttműködési készséget mutatott Olaszország, amely Ausztriával, de főleg Jugoszláviával határvitákat folytatott, Franciaországgal a nagyhatalmi státusért viaskodott és így Magyarországon potenciális szövetségesét látta.²³³ Az olasz szövetség gondolatával nálunk is többen rokonszenveztek, így maga Károlyi, továbbá Charmant Oszkár bécsi követ, akinek láthatóan az volt az elképzelése, hogy Olaszországgal és Romániával kell összefogni Jugoszlávia ellen.²³⁴ Római tárgyalásainak eredményeképpen a Szentszék, amely a háború alatt sem látta szívesen a két katolikus hatalom — a Monarchia és Olaszország — ellenségeskedését, felajánlotta pápai nunciatura létesítését Budapesten. Vass János vallásügyi miniszter Bécsben folytatott megbeszéléseket erről az ottani nunciussal. A kormány hetekig vitatta a nunciatura ügyét: Károlyi és pártjának tagjai örömmel fogadták az ajánlatot, amely rést ütött Magyarország diplomáciai elszigeteltségén. A szociáldemokraták és Szende viszont attól tartottak, hogy a közeledés a Vatikánhoz az ellenforradalmat erősíti. A március 17-i minisztertanács Károlyi álláspontja győzött, de realizálására már nem maradt idő.

Bár az olasz diplomácia el volt szánva Magyarország óvatos támogatására Jugoszláviával szemben, helyzete Párizsban nem ígért annyi előnyt, hogy magyar partnere ki merje hívni a szomszédos Jugoszlávia és a mindenütt jelenlevő francia imperializmus haragját. Ezért az olasz tárgyalások nem vezettek érdemleges megállapodásra. A teljesség kedvéért említést tehetünk a semleges Hollandiába küldött megbízottokról (Csernyák Imre, Bánffy Miklós): ezek nem értek el eredményt.²³⁵

Március elején a kormány megkezdte a Párizsba küldendő delegáció előkészítését, anélkül, hogy a meghívás időpontjára valami konkrét ígéretet kapott volna. A béke delegációba a kormány első garnitúráját jelölték, Károlyi és Berinkey vezetésével, diplomaták és néhány jobb nevű konzervatív politikus mellett (Apáthy István, Teleki Pál).²³⁶ Ugyancsak a béke-előkészítés volt a

²³⁰ OL. Az 1919. márc. 17-i minisztertanács jkv-e.

²³¹ Bővebben ld. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia . . . 65—67. l.

²³² OL. Az 1918. nov. 25. és dec. 3-i minisztertanács jkv-e stb.

²³³ *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia . . . 59—64. l. — *Ugyanó*: Az olasz érdekek és Magyarország . . . 257—263. l.

²³⁴ *Károlyi*: id. kézirat.

²³⁵ *Bánffy Miklós*: i. m. 176., 188. l.

²³⁶ OL. Az 1919. febr. 12-i minisztertanács jkv-e.

feladata a Külügyi Tanácsnak, amelynek vezetője Jászi lett, miniszteri rangban. A tanács működésére már nem került sor.

*

Ha elkészítjük a polgári forradalom külpolitikájának mérlegét, azt kell mondanunk: kísérletei az antant-államok megnyerésére kudarccal végződtek s elszigeteltsége 1918 novemberétől 1919 márciusig alig csökkent. A szomszéd államok viszont ez idő alatt kivétel nélkül szorosabbra fűzték kapcsolataikat Párizssal, s így Magyarország helyzete relative romlott.

A magyar polgári forradalom kormánya elkövette a történelemben oly gyakran megfigyelhető hibát: miután vezetői a magyar imperializmus ellenzékéként, éveken át követelték az átállást az antant oldalára és a kiegyezést az elnyomott nemzetiségekkel jogaik kiszélesítése útján, uralomra jutva azt a politikát követték, amely a korábbi években járhatott volna némi eredményre, de mire megvalósítására módjuk nyílt, a változott körülmények irányváltozást tettek szükségessé. A proletariátus vagy a burzsoázia egyértelmű osztálypolitikája vállalkozhatott csak erre, a Nemzeti Tanács pártjának érzelmi momentumokkal telített kispolgári, tehát őszinte és rövidlátó nacionalizmusa alkalmatlan, vezetőinek szemlélete képtelen volt a helyzethez illő politika vitelére.

A magyar forradalom előtt két út állt: beilleszkedni a kapitalista világrend átalakulásába, az új erőviszonyok adta helyzetbe és elfogadni a győztesek diktátumát — mint azt egy évvel később az ellenforradalom tette —, vagy pedig a nemzeti kérdés burzsoá megoldásával szemben a forradalmi népek összefogását keresni.

Az események kimenetele, a kapitalizmus provizórikus stabilizációja a 20-as években irreálisnak tünteti fel ma előttünk az európai forradalom, a világforradalom győzelmének 1919-es perspektíváját. Az egykorú dokumentumok vizsgálatából kitűnik, mennyire komolyan számoltak ezzel a lehetőséggel mindkét fél — a nemzetközi tőke és a proletariátus — vezetői, milyen erőfeszítések árán tudták előbbieket elodázni a kikerülhetetlen véget.

A nincsteleneke nemzetközi összefogásának a Duna-medencében megvolt az objektív lehetősége. A német forradalom sorsa határozta meg végső soron a közép-európai fejlődés útját, s 1919 elején még nem dőlt el a harc Németországban: Liebknecht és Luxemburg megöletését követte még februárban a Ruhr-vidéki, márciusban a thüringiai és berlini általános sztrájk, a brémai, majd a müncheni tanácsköztársaság.

A nyugat-európai, elsősorban a németországi forradalom elmaradása, Szovjet-Oroszország sikeres izolálása következtében Közép-Európában a nacionalizmus átmenetileg legyőzte a szocializmust és lehetővé tette a kapitalista konszolidációt. Utólag könnyen beláthatjuk, mennyire lebecsülték a proletárforradalom hívei a nacionalizmus jelentőségét és hatását a néptömegekre. A realitások tudomásulvétele azonban nem igazolja az olyan másnapos bölcseségeket, hogy a forradalmároknak kötelességük lett volna lemondani a proletárpolitikáról és a burzsoá-nacionalizmus táborába szegődni, amíg „megérnek” az új forradalom feltételei. (E nézetek egy részét Kővágó László ismerteti a Valóság 1966 októberi számában.)

A magyar polgári forradalom kormánya a győztes hatalmaktól remélte nemzeti követeléseinek kielégítését, amitől viszont a szociális feszültség enyhülését is várta. Ezért még a kormányban résztvevő szocialisták sem a szomszéd

népek forradalmával való összefogásra törekedtek, hanem a Nyugat kegyeinek elnyerésére. Ennek érdekében a kormány óvakodott minden kapcsolattól az orosz szovjet-kormánnyal, sőt Vix kívánságára letartóztatta a budapesti szovjet Vöröskeresztes missziót,²³⁷ hadianyagot szállított a Szovjetország ellen harcoló fehér ukrán hadseregnek. A Petljuráékkal létesített gazdasági és politikai kapcsolatokat főleg Garami ápolta²³⁸ mindaddig, amíg Vix meg nem parancsolta, hogy azon túl a Petljurának szánt municiót is az intervencióban nagyobb eredménnyel részt vevő lengyel nacionalistáknak szállítsák. A KMP vezetőinek letartóztatásában is része volt a katonai missziók nyomásának.²³⁹

Az SzDP nemzetközi kapcsolatait, így elsősorban az 1919 februárjában tartott berni konferenciát a területi integritás védelmezésére használta fel — a legcsekélyebb eredmény nélkül.²⁴⁰ A Népszava szükségesnek tartotta elméletileg is revideálni a marxizmus ismert álláspontját a haza kérdésében.²⁴¹ Olyan helyzetben tette ezt, mikor nemcsak a kommunista párt leplezte le a nacionalizmus ellenforradalmi szerepét,²⁴² de a polgári értelmiség legjobbjai is azt hirdették: „Nem a hazafiságra tanít bennünket az Idő! Emberségre tanít! . . . nem a föld a haza; és nem szabad abba a tévedésbe esnünk, amibe a régimódi háborús „hazafiak” estek: akik ezrével áldozták föl a szent magyar életeket, a területekért, az élettelen földért.”²⁴³

A kommunisták Magyarországon és a szomszédos országokban egyaránt a dolgozók nemzetközi összefogásáért, az országhatárokat eltörlő forradalomért léptek fel. Szervezeti erejük azonban 1919 elején kevés volt ahhoz, hogy a megvalósulás útjára vigyék a munkásság internacionalista törekvéseit.

1919 január második felében és februárban olyan helyzet alakult ki a régi Magyarországi nemzetiségi területein, amely különösen alkalmas talaj lehetett volna a dolgozók összefogására a különböző színű nacionalizmus ellen.

Január 21-én az erdélyi vasutasok és postások nagy része sztrájkot indított. A január 25-e körül véget ért sztrájkot más szakmák munkásai is támogatták. A sztrájkolók béremelést, jobb élelmezést és demokratikus reformokat követeltek, többek között a nemzetiségek demokratikus jogait. Előzőleg, január 17-ikén kezdődött meg a zsilvölgyi munkások és bányászok sztrájkja. A Zsilvölgy román többségű munkássága, amely a forradalom után gyakorlatilag a hatalom birtokában volt, tiltakozva a román királyi csapatok terrorja ellen kimondta, hogy „szocialista köztársaságot” alakít. Január 21-én fegyveres felkeléssel válaszoltak a megszálló csapatok erőszakos beavatkozására. Nem a

²³⁷ *Hajdu Tibor*: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1961. 3. sz.

²³⁸ OL. Az 1919. febr. 28-i minisztertanács jegyzőkönyve. — OL. KÜM. gazd. pol. H/9. d/1919. — Festetics Sándor nyilatkozata. Az Est, 1954. okt. 27. — *Friedrich István*: Néhány visszaemlékezés. Pesti Napló, 1934. okt. 21.

²³⁹ *Spector*: i. m. 110. l. — *Garami*: i. m. 108. l. stb.

²⁴⁰ *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért. II. Októberi forradalom — emigráció. Bpest. é. n. 63—65. l. — Népszava, 1919. febr. — Vörös Újság, 1919. febr. 13. Rabló-pandur. — 1919. febr. 18. A testőrök.

²⁴¹ 1918. nov. 17. Hazátlan bitangok. — 1918. nov. 27. A haza védelme.

²⁴² Vörös Újság, 1919. febr. 13. Undorító nacionalista . . . 1919. márc. 6. Békét akarunk!

²⁴³ *Babits Mihály*: Az igazi haza. Új Világ, 1919. 1. sz. Közli Mindenki újakra készül . . . 2. köt. 508—511. l.

román jobboldali szociáldemokraták ígéretei, elszigeteltségük készítette őket hősi utópiájuk feladására.²⁴⁴

Február 4-én sztrájkba léptek Szlovákiában a komáromi, érsekújvári, nyitrai, zólyomi vasutasok és postások. A sztrájkhoz, amelyet csak katonai segítséggel sikerült leverni február 20-ra és több halottja is volt, sok helyen az ipari munkások és más dolgozók is csatlakoztak. A munkások sztrájkmozgalmát katonalázadások kísérték.²⁴⁵

Február 21-én általános sztrájk kezdődött Pécsen, Szabadkán és a Bánáton. Ez a sztrájk 2—3 napig tartott, a pécsi munkások és bányászok pedig csak március 10-én fejezték be.²⁴⁶

A magyar kormány és a szintén „sztrájkoló” magyar hivatalnokok magyar nemzeti demonstrációnak igyekeztek feltüntetni ezeket a megmozdulásokat, amelyek valóban a csehszlovák, román, jugoszláv nacionalizmus ellen is irányultak, de a magyar nacionalizmus ellen is. A magyar kormány politikája távol állt a munkások összefogásának gondolatától, s nem tudott mit kezdeni ezzel a tömegmozgalommal. Így az osztályharc ismét háttérbe szorult a nemzeti ellentétek frontja mögött.

A magyar hadsereg létrehozásának kísérlete megbukott, a többszöri átszervezés ellenére is.²⁴⁷ A „népkormány” a népekre apellálni nem mert, számbajöhető fegyveres ereje nem volt, így sorsa teljesen Párizs jóakarától függött. A Nyugat tudta, hogy a tervezett békeszerződés katasztrófát jelent a magyarországi rendszer számára, de nem segíthetett rajta -- a játszmában, ahol nyertesek vannak, vesztesnek is kell lenni.

Nem kívánom itt ismertetni az ún. Vix-jegyzék történetét, amely betetőzte és nyilvánvalóvá tette a Népköztársaság külpolitikai csődjét, sem Károlyi szatmári beszédét, amely megelőzte, és a wilsonizmustól való elfordulás előhírnöke volt. Csupán annyit: az antantbarát külpolitika kísérletét épp úgy a történelem logikája diktálta, mint kudarcát. Franchet budapesti helytartója, amikor átadta az előző napon Belgrádból érkezett párizsi jegyzéket, nem tudta befolyásolni annak tartalmát, vagy átnyújtása idejét, mint ahogy nem is sejtette, hogy érzéketlen ujjaival Pandora szelencéjét nyitja föl.

T. Хайду:

Внешняя политика венгерской буржуазной демократии 1918—1919 гг.

Резюме

Статья знакомит читателя с внешней политикой буржуазно-демократической политики 1918—1919 года в Венгрии, т. е. с политикой правительств Карольи и Беринкеи. В этих месяцах внешняя политика можно сказать доминировала над всей государственной жизнью, ведь после поражения в войне именно в этот период откололась большая часть старой, т. н. исторической Венгрии, большей частью населенная не-венгерскими народно-

²⁴⁴ PI Archivum 605. fond. — Vörös Újság, 1919. jan. 28. Erdély. — *V. Liveanu: Din istoria luptelor revolutionare din România. București. 1960. 568, 634. l.*

²⁴⁵ *Martin Victor: Slovenská Sovietska Republika v r. 1919. Bratislava. 1955. 60—61. l.* — Vörös Újság, 1919. jan. 25. Új hadsereg.

²⁴⁶ PI Archivum 605. fond. Baranya megye. — *Hajdu: i. m. 236—237. l.* — *Kövágó: i. m. 164. l.* — Vörös Újság, 1919. febr. 15. Akárcsak Ukrajnában . . .

²⁴⁷ *Böhm: i. m. 166—168. l.*

стями. Таким образом статья занимается также отдельными вопросами переговоров с национальностями, военного дела и внутренней политики. В то же время, являясь частью более обширной монографии, она не занимается высшей точкой её внешнеполитической деятельности — ролью в крушении буржуазной республики и в победе пролетарской революции пресловутой ноты Вика. Не занимается далее детально с дипломатическими связями с Австрией и с другими мелкими государствами.

Первая часть статьи знакомит с перемирием, заключённым и от имени Венгрии в Падове (3 ноября 1918 г.) и заключенном Венгрией в Белграде (13 ноября 1918 г.). Примыкая к старой дискуссии, она старается доказать, что после упущения последних возможностей на сепаратный мирный договор, венгерское правительство с оговоркой своего принципиального протеста, чего оно и не пропускало, не смогло ничего иного делать, нежели принимать диктат победителей, если не хотело воспротивиться всей системе парижской мирной конференции.

Вторая и третья часть статьи знакомит с неудачными попытками правительства Кароли заключить соглашение с соседними странами и с народностями, провалившимися благодаря анахронистической политике венгерского правительства, цеплявшегося за территориальную целостность страны.

Четвертая часть дает краткий обзор о взаимоотношениях между Венгрией и парижской мирной конференцией, т. е. победившими империалистическими державами, рассматривая, насколько были они определены данной обстановкой и насколько — прежними договорами и обещаниями.

Наконец, пятая часть знакомит с политикой правительства Беринкеи, потерпевшей провал, его неудачными попытками добиться доброжелательной позиции Парижа. Она поднимает вопрос, насколько имела бы реальную возможность политика, проводимая правительством революции, главным образом его членами-социалдемократами и радикалами, ориентировавшаяся на революционную волну, поднимавшуюся в то время по всей Европе.

T. Hajdu:

La politique étrangère du régime bourgeois-démocratique en 1918—1919

Résumé

La présente étude décrit la politique étrangère qu'avaient pratiquée les gouvernements Károlyi et Berinkey pendant la révolution bourgeoise de 1918—1919. Au cours de ces mois la politique étrangère avait quasiment dominé l'ensemble de la vie d'Etat, car la défaite eut lieu dans cette même période qui était aussi celle où furent détachés du corps de la Hongrie historique les territoires habités dans leur majeure partie par des peuples allogènes. De ce fait l'article n'omet pas de s'étendre sur les négociations engagées avec les minorités nationales du pays; il s'occupe aussi des problèmes attachés à la défense nationale et à la politique étrangère. Partie d'une monographie plus volumineuse cette étude ne décrit pas en détail le dénouement où déboucha en fin de compte l'activité de politique étrangère, ni le rôle que la fameuse note Vix avait à jouer dans la chute de la république bourgeoise et dans la victoire de la révolution prolétarienne. Elle ne consacre pas une analyse détaillée aux relations diplomatiques maintenues avec l'Autriche et avec certains pays de moindre étendue.

Pour commencer l'étude rend compte de l'armistice conclu à Padoue au nom de la Hongrie (3 novembre 1918) et de celui de Belgrade conclu par la Hongrie (13 novembre 1918). Fondé sur une discussion ouverte auparavant l'auteur de l'étude cherche à démontrer que, ayant manqué les dernières possibilités de conclure une paix à part et tenant compte de la complète désagrégation de la situation militaire, le gouvernement hongrois — s'il ne voulait nettement s'opposer au système de la conférence de paix de Paris, se vit contraint — bien qu'il ne cessât de protester en principe — d'obéir au diktat des puissances victorieuses.

La deuxième et la troisième parties de l'étude décrivent les tentatives, encore qu'avortées, du gouvernement Károlyi visant à conclure des compromis avec les pays

limitrophes et avec les minorités nationales du pays; ces efforts firent cependant naufrage sur la politique anachronique de ce même gouvernement cramponné à l'idée de l'intégrité territoriale. La quatrième partie donne un bref aperçu sur les relations créées à la conférence de Paris entre la Hongrie et les puissances impérialistes victorieuses; sous ce rapport l'auteur soumet à l'examen le problème de savoir dans quelle mesure celles-ci se trouvèrent définies par la situation donnée et par les accords et promesses antérieurs. La cinquième partie relate la politique étrangère échouée du gouvernement Berinkey et ses tentatives avortées visant à gagner la sympathie de Paris. Pour terminer l'auteur de l'étude cherche à répondre à la question de savoir quelle eût été la réalité d'une attitude politique suivie par le gouvernement et, avant tout, par ses membres social-démocrates et radicaux, pour s'orienter vers la vague révolutionnaire observable partout en Europe.

Az 1917. évi orosz forradalmak és az európai szocialista munkásmozgalom

A februári forradalom nyugat-európai szocialista visszhangja

Európa szocialistái félévszázadon át várták, remélték a cári rendszer összeomlását, de a nyugati nagy polgári demokráciák szocialista pártjait a februári forradalom végül mégis váratlanul érte.

Oroszországot illetően az angol, francia és belga szocialisták 1916 telén inkább csak attól tartottak, hogy a cári kormányzatban a német különbéke hívei kerekednek felül, s ők a Nyugaton magukra maradnak, egyedül kell kivívniuk a „végső győzelmet”. A februári forradalom győzelme után átmenetileg fellélegeztek, de csakhamar tapasztalniuk kellett, hogy újfajta erők szabadultak el Oroszországban. A francia és angol pártvezetők a forradalom győzelmének másnapján mindenesetre sietve ünnepélyes nyilatkozatokat adtak ki, amelyekben üdvözölték a „demokrácia diadalát” Oroszországban. Ehhez azonban mindjárt az első napokban hozzáfűzték azt a reményüket, hogy a felszabadult orosz nép velük karöltve fogja ezután elhozni Európa népeinek a szabadságot.

A francia szocialista parlamenti frakció nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy a francia forradalomhoz hasonlóan az orosz is megvalósította a parlamenti rendszert, s ezzel együtt az orosz nép kezébe adta védelmének ügyét, miközben megteremtette az orosz nép egységét is. E felhívásban a francia szocialisták egyúttal Németország és Ausztria-Magyarország proletariátusát is felhívták, hogy „kövessék az orosz példát”.¹

A CGT vezetősége ugyancsak távirati üdvözetet küldött az orosz proletariátusnak, de ezt nem a Pétervári Szovjetnek címezte, hanem a szakszervezeti szövetség azon vezetőinek, akik korábban a cári kormány háborús erőfeszítéseit is támogatták. A táviratban a CGT nevében Jouhaux üdvözölte az orosz szabadságot, majd ehhez hozzáfűzte: „A CGT forrón kívánja, hogy elérkezzék a népek találkozásának órája és hogy a nagy példát a központi hatalmak proletariátusa is kövesse.”²

Mind a szocialista párt, mind a CGT távirata azonos jegyeket viselt magán. Üdvözölték ugyan a forradalmat, de ehhez kettős reflexziót fűztek: az orosz katonák küzdjenek a fronton tovább, másfelől pedig a német és osztrák proletariátusnak kell csak az orosz példát követnie. Az orosz forradalomtól tehát megtagadták az egyetemes proletár-szocialista törekvéseket, másfelől dezavualni igyekeztek saját tömegeik szemében a Pétervári Munkástanács nagy visszhangot verő békefelhívását — mint aminek a megvalósítása egyelőre „sajnos” nem aktuális.

¹ L'Union des Métaux, 1917. febr. — máj.

² Uo.

Ekkoriban az orosz forradalommal egészen durva visszaélések is történtek. Vandervelde például a maga 1917. május 1-i beszédében azt bizonygatta Marx sírjánál, hogy az Internacionálé nem halt meg, egységes láncba fogta a francia, angol és belga sovinszta szocialistákat és a német pacifista ellenzékieket, illetőleg radikális baloldaliakat — azon az alapon, hogy valamennyien a német militarizmust támadják. Megemlékezett az orosz forradalomról is, mint ami az Internacionálé erejének bizonyítéka —, de mindezt csak azért mondta el, hogy az új mozzanatokkal is a régi következtetésének igazát támassza alá: fegyveres győzelmet kell Németországban elérni. Az orosz forradalomra történő utalás így Vanderveldénél félrevezető szerepet töltött be.³

Az erőfeszítések azonban csak kétes eredményre vezettek. Éppen az 1917. május 1-én Párizsban a baloldali ellenzéki szervezet, a Comité des reprises internationales rendezésében 10 000-es nagygyűlésen határozatot fogadtak el, amely hangsúlyozta „a népeknek mindenütt meg kell szabadulni kormányaiktól, hogy a munkás és katonaküldöttek kezébe menjen át a hatalom. Az orosz forradalom a nemzetközi forradalom előhírnöke.”⁴

Ugyancsak erjesztőleg hatott a pétervári forradalom a leszerelő katonákra, s főként az értelmiségiekre, akik egyre inkább az orosz megoldásban látták számukra is a kivezető utat. A háborúban sebesült, s a háborúból kiábrándult, a tőkés rendszerrel szembe forduló értelmiségiek, Henri Barbusse, Paul Vaillant-Couturier, Marcel Martinet, Romain Rolland, bármilyen is volt korábbi szellemi fegyverzetük, lehetnek szindikalisták és pacifisták, katolikusok és apolitikusok — most valamennyien türelmetlen, elégedetlen forrongó központjává lettek az értelmiségieknek — s mind az orosz híreket várták.⁵

A szociálsoviniszta megfélemlítő nyilatkozatok legnagyobb ellenereje azonban a hagyományos táborból, a CGT baloldali ellenzékéből és a párt bal szárnyából állt.

³ Népszava, 1917. máj. 26.

⁴ *Alexandre Zévaes*: Histoire du socialisme et du communisme en France de 1871 à 1947. Paris. 1947. 367. l.

⁵ *David Cauté*: Communism and the French Intellectuals. 1914—1960. London. 1964. 59—68. l.— A Svájcban élő orosz forradalmárokkal — főként Lunacsarszkijjal — szoros baráti kapcsolatban álló Romain Rolland már a februári forradalom első híreire igen érzékenyen reagált, de érdekes módon rendkívül sok jogos fenntartással, kritikusan nézett a jövő elé. Március 16-i naplójegyzése is ezt bizonyítja: „De bármily fontos esemény is ez Oroszország jövője szempontjából, a jelen bajaira nem várok tőle orvosságot. Miljukov győztes pártja még harciasabb, még nacionalistább, mint a detronizált cárizmus . . .” Rolland már ezekben a napokban is a svájci internacionalista forradalmárok lépéseit kísérte nagyobb figyelemmel, de ekkor még a proletárforradalom sikereiben nem reménykedett. A legjobb esetben — Lunacsarszkijjal egyetértve — arra számított, hogy a Munkástanács révén valamilyen kettős hatalom jön létre, s e keretben a munkások érdekei is érvényesülhetnek. (*Romain Rolland*: Napló a háborús évekből. 1914—1918. Bpest. 1960. 164—176. l.)

Rolland nézőpontja később valamelyest változott, amikor megtudta, hogy Lenin Pétervárra érkezvén, áprilisban meghirdette a bolsevikok proletárforradalmi programját. Rolland ekkor a hírmagójára feljegyezte: „Leninek ez a szózata első riadója annak a világforradalomnak, amely érezhetően ott lappang már a háborús láztól gyötört emberiségben. A tárgyalást megnyitották. Megkezdődött a forradalom” (i. m. 183. l.). Június elején Rolland már valósággal a jövő történeti távlatából követeli meg a Journal de Genève-től, hogy az orosz helyzetet a valóságnak megfelelően mutassa be: „Mire jó az olyan politikai vagy társadalmi ellenfél megrágalmazása, akinek történelmi fontosságát nem lehet letagadni? Nem gondolnak arra, hogy fél évszázad se kell, s talán úgy beszélnek Leninről, Trockijról és társairól, mint ahogy ma beszélünk Gerecnről, Mazziniról és a fiatal Európa harcostársairól?” (i. m. 196. l.)

A háborús politikát jóváhagyó többségi szocialisták, illetőleg a CGT vezetőinek ez a magatartása a baloldali, háborúellenes kisebbségek élénk tiltakozását váltotta ki Franciaországban. A Vasmunkások Szövetsége, amely a háború során mindvégig antimilitarista és internacionalista álláspontot foglalt el, s Franciaországban a szakszervezeti baloldali ellenzék legfontosabb pillérént képezte, március 24-iki vezetőségi ülésén határozatot hozott — amelyet azonban a napilapok nem közöltek. A vasasok a CGT központi táviratán túlmenően az orosz forradalmárokat nemcsak a cári rendszer megdöntéséért köszöntötték, hanem azért is, mert a burzsoáziától kiverekedtek a 8 órás munkanapot, hogy Oroszországban minden jel szerint köztársaságot honosítanak meg — s nem utolsó sorban mert a gyors, annexió nélküli békéért léptek fel.⁶

Később, a szaklap soronkövetkező február—májusi számában a szakszervezeti vezetőség nagyobb május 1-i beköszöntőjében tért vissza az orosz forradalom kérdésére. E nyilatkozatban hangsúlyozták, hogy a CGT többségi vezetői tulajdonképpen a háború idején „falaztak” a cári politikának, alig-alig szóltak a szibériai deportálásokról, Lengyelországról, az örmény vérengzésekről. Az ünneplés az ő részükről így meglehetősen torz volt, hiszen még Franciaországban az a kormány is üldözte az orosz forradalmárokat, amelynek különben szocialista miniszterei voltak. Ezt eléggé beszédesen bizonyította a Golosz, majd a Nase Szlovo franciaországi betiltása, valamint Trockijnak az országból való kiutasítása 1916 telén. Amikor az orosz emigránsok tiltakozni akartak, ennek útját állták, s követelték tőlük, hogy változtassanak politikájukon. A nyilatkozat végül utalt arra, hogy az orosz forradalmárok valamennyien Zimmerwaldisták, amit a francia szocialisták és a CGT nagy igyekezettel titkol el a munkásközvélemény elől. Ezzel szemben ők hangsúlyozzák ezt a tényt, mert meg vannak győződve arról, hogy a békét csak a proletariátus együttes akciója hozhatja meg.⁷

A szakszervezeti ellenzéknel félénkebb volt a szocialista pártellenzék, amely jóllehet szintén elmarasztalta a háborús kormányokat, s hibáztatta az Internacionálét tétlenségéért, megfogalmazásaiban és következtetéseiben nem ment olyan messzire, mint a vasasok. A háborúval kapcsolatban általános érvényűleg kijelentették, hogy mindkét hadviselő koalíció imperialista, hódító politikát folytat, s ezért egyiknek fegyveres győzelme sem hozhatja igazi békét. Orosz vonatkozásban pedig hozzáfűzték: elleneznék a német—országi különbéké megkötését, de sürgették a béke általános rendezését, s ennek érdekében a Nemzetközi Szocialista Irodától is lépéseket követeltek.⁸

A szocialista parlamenti frakció nyilatkozatát azonban e napokban a legenergikusabban a párizsi orosz emigránsok bírálták. A Párizsban megjelentetett Nacsalo c. újság (a Nase Szlovo jogutódja) szerkesztősége a következő nyilatkozatot adta ki: „Önök üdvözlik az orosz forradalmat, köszöntik azokat, akik egy népnek, 180 millió embernek láncait összetörték. A háború harmincadik hónapjában Önök újra megtalálták hangjukat, hogy követ hajítsanak az orosz reakció ellen. Nem titkoljuk, hogy üdvözlő szavaik teljesen hidegen hagynak minket, minthogy az Önök lángoló beszédeiben csöppnyi őszinteséget és politikai becsületességet sem látunk! Hogyan lehetséges, hogy Önök, akik harminc hónapon át II. Miklós legengedelmesebb szövetségesei voltak, akik

⁶ l'Union des Métaux, 1917 febr.—máj.

⁷ Uo.

⁸ 2° Circulaire de la Minorité du Parti Socialiste. Paris. 1917 máj.

elküldték megbizottukat Carszkoje Szeloba, aki⁹ ott kezét szorított a Véres Cárral és Rasputinnal, most, hogy a forradalom megtörtént, követ hajítanak a III. Köztársaság tegnapi bálványára!”

A Nacsalo szerkesztői ezután rámutattak, hogy a francia szocialisták mindvégig hallgattak, amikor a cári Oroszországban a szocialistákat és a nemzetiségeket üldözték. Végül, ami a francia hivatalos üdvözetek azon részét illeti, amelyek a központi hatalmak szocialistáit hívták fel az orosz példa követésére — a Nacsalo kijelentette: „foglalkozzanak Önök mindenekelőtt saját feladatukkal, emlékezzenek arra, hogy minden nép főellensége saját országában található.”¹⁰

Végül a közvetlen franciaországi visszhanghoz tartozik, hogy a vasasok említett szaklapjában Lozovszkij hat oldalas cikkben számolt be az orosz forradalomról s annak előzményeiről. Lozovszkij hangsúlyozta, hogy a háború idején Oroszországban a mensevikeknek csak egy része hirdette meg a németellenes nemzeti függetlenségi háború jelszavát, s hogy ezt a külföldi Szervező Bizottság tagjai sem osztották, sőt még a hazai legális lapokban az értelmiségiek is ostorozták ezt a felfogást. Lozovszkij nyomatékosan aláhúzta azt is, hogy a küzdelemnek Oroszországban nem szakadt vége. A Munkástanács kimutatta, hogy az Ideiglenes Kormány egyes tagjai a régi cári hódító célokat kívánják továbbra is megvalósítani, de a Munkástanács elérte, hogy a kadetek is nyilvánosan dezavualták e programpontokat, sőt azt is elismertették, hogy a Munkástanács közvetlenül az Ideiglenes Kormány beleegyezése nélkül is létesíthet külföldi munkásszervezetekkel kapcsolatokat. A vasasok láthatólag ebben a vonatkozásban is vállalták a további küzdelmet — az orosz forradalmi szocialistákkal együtt.

A francia munkásmozgalom két fő tendenciája az orosz kérdésben még egy ponton csapott össze. A március-végi napokban kormány szinten szocialista állami „követekként” bízták meg oroszországi küldetéssel a francia Albert Thomast, az angol William Thorne-t és a belga Hendrik De Mant, hogy az orosz szocialistákat az Antant támogatására bírják. A szocialista többségi parlamenti frakcióban ekkor felvetették, hogy a kormány megbízottak mellett „kötetlenebb formában” parlamenti képviselők is utazzanak Oroszországba, lényegileg hasonló céllal. A delegációnak Marcel Cachin, Ernest Lafont és Marius Moutet lett volna a tagja, — de a párt kisebbségi, pacifista irányzata a küldetést hevesen ellenezte, hiszen jogosan tarthattak attól, hogy a „követek” az orosz munkásszervek békekezdeményezését bénítanák meg. A Cachin—Moutet küldöttség március 31-én mégis elindult s április 13-án Pétervárra érkezett. Az orosz szocialisták — még a mensevikek is — fenntartással fogadták a küldötteket, tartottak azok háborús elvakultságától, s Cachin naplója szerint a Munkástanácsban Kerenszkij kijelentette, hogy az orosz szocialisták mind zimmerwaldisták, míg a francia küldöttek közül senki sem az.¹¹ A francia képviselőket ezután a front-városokba, majd a katonák közé vezették, hogy ott elérjék a kívánt érzelmi hatást, de a következmény más volt, mint amit vártak. Cachin és társai megdöbbenéssel tapasztalták, hogy senki sem óhajtja folytatni a háborút, általános a meggyőződés, hogy Németországban és Ausztria-

⁹ Albert Thomas 1916. évi pétervári látogatására történik itt utalás.

¹⁰ L'Union des Métaux. 1917 febr.—máj.

¹¹ Marie Louise Cachin Jacquier: Marcel Cachin en Russie. Democratie Nouvelle, 1967. 4. sz.

Magyarországon is hamarosan forradalom robban majd ki, s éppen ezért tényleges katonai inváziótól, az új, demokratizmus felé haladó világban nem tartottak. Mindenki az Internacionálé újjáéledéséről és Stockholmról beszélt. Konstantinápolyról és a hódító célkitűzésekről már sehol nem hallottak beszélni. A szocialista küldöttség oroszországi útja így végül ellentétes eredményt hozott, mint amit vártak: a békevégyat Párizsban is komolyabban kellett venni.

A francia munkásmozgalmi reagálásoktól nem sokban tért el az angol sem. Március első felében az angol szocialisták még kevésbé vártak Oroszországban jelentősebb fordulatot. Amikor pedig az első olyan hírek eljutottak Londonba, amelyek a kormány, a hadsereg és a дума ellentétéről, a zavargásokról számoltak be, a Labour jobbszárnyán állók változatlanul csak amiatt aggódtak, hogy Pétervárott olyan felelős, parlamentáris kormány alakuljon, amely egyszerre megfelel a nép igényeinek és a háború követelményeinek.¹²

Március 20—22. között az orosz forradalom méreteiről már Angliában is többet tudtak meg a szocialisták. A kormányt Buchanan követ informálta, aki egyúttal azt kérte a kabinettől, hogy hassanak a Labour vezetőire oly irányba, hogy ezek üdvözleteikkel Kerenszkijt és Csheidzét támogassák a keleti front fenntartására.¹³ A kormány közvetítésére nem is nagyon volt szükség. A New Statesman változatlanul a február—március eleji értékeléseit hangoztatta, ezt csak egy ponton módosítva: az orosz katonai vereségekért most egyszerre már a cári rendszert okolta, s az új parlamentáris uralomtól várta, hogy a keleti front megszilárduljon, sőt a németekkel szemben az oroszok újra kezdeményezők legyenek.¹⁴

A Munkáspárt és az angol szakszervezetek vezetői hasonló értelmű, a franciákéra emlékeztető táviratokat küldtek Pétervárra. Miként azonban az ilyen állásfoglalások Párizsban sem voltak egyedül jellemzőek, a baloldali áramlatok Londonban is alámosták hegemoniájukat. S ebben a párizsiakhoz hasonlóan a londoni orosz forradalmi emigrációnak is része volt. Georgij Csicserin, a londoni orosz szocialista csoportok titkáráként ismertette a forradalom után a közös gyűlésen elfogadott határozatot, amelyben először is hangsúlyozták: a forradalom bebizonyította, hogy a háború viszonyai között is elérhet eredményeket a radikális munkásmozgalom. Az orosz emigráció tiltakozott az ellen, hogy a februári orosz eseményeknek a Nyugaton egyszerűen németellenes élt kívántak adni, s abból eltagadják egyfelől a szociális élt, másfelől az általános háborúellenes tartalmat. Végül a párizsi Nacsalozhoz hasonlóan, tiltakoztak az ellen, hogy Henderson és a szakszervezeti vezetők az orosz munkásokat a háború folytatására szólítsák, s ráadásul úgy tüntették fel magukat, mint akik a forradalmat támogatják — hiszen eddig csak akadályokat gördítettek eléje.¹⁵

A Független Munkáspárt, éppen mivel a háborút első pillanattól kezdve elszántan támadta, s a szociális követeléseket is sokkal inkább napirenden tartotta — igaz rokonszenvvel nyilatkozott a februári forradalomról, még hozzá nemcsak olyan értelemben, hogy azt befejezettek tekintette volna. Bruce Glasier, a párt egyik vezető egyénisége és publicistája, a forradalom másnap-

¹² New Statesman, 1917. márc. 17.

¹³ M. M. Karlíner: Rabocseje dvizsenyije v Anglii v godü pjervoj mirovoj vojnü. Moszkva. 1961. 251. l.

¹⁴ New Statesman, 1917. márc. 24.

¹⁵ The Labour Leader, 1917. márc. 22.

ján nagy cikket írt „Orosz forradalom: remények és félelmek” címmel. Ebben azt hangoztatta: a régen várt esemény bekövetkezett. Oly régóta várták, hogy már nem is bíztak benne. Most nem ismerik még a részleteket, hiszen a híreket kétszeres cenzúra (a pétervári és a londoni) is megszűri, de a cári rendszert már megdöntötték, s ennek már örülhetnek. További kérdés, hogy a forradalom mennyire volt a munkásság vívmánya, mekkora a szocialisták befolyása, igaz-e, hogy a munkások szembenállnak az Ideiglenes Kormány-nyal, s vajon megvalósul-e a köztársaság Oroszországban. B. Glasier éles szavakkal bírálta a Munkáspárt és a szakszervezetek hivatalos üdvözlését, amelyet Oroszországba küldtek:¹⁶ „ki veheti ki ebből a nyilatkozathból, hogy az orosz munkásosztály élet-halál harcban állott, hogy felszabadítsa Oroszországot a cár és az orosz bürokrácia oly hosszú katonai despotizmusa alól. Mi bízunk abban, hogy orosz elvtársaink nem hiszik el, hogy ez a nyilatkozat háborúpárti szenvedélyével képviseli az angol szocializmus és munkásmozgalom rokonszenvének és érdekeinek mértékét.”¹⁷

A Labour Leader következő számában a lap vezércikkírója s a háború idején tulajdonképpeni szellemi vezetője, Philip Snowden írt nagyobb összegező cikket az orosz eseményekről. Snowden ezekben az években a parlamentben, a sajtóban és nagygyűléseken elszánt háborúellenes pacifista fellépéseivel tűnt ki. Heti politikai körképeit is ez a felfogás jellemezte. Az orosz forradalom margójára feljegyezte: egyelőre még kevés új hírhez jutottak, de ezek mind azt bizonyítják, hogy a proletariátus szerepe a forradalomban jóval nagyobb volt az előzetes feltételezéseknél. A szociáldemokrata pártot nem sikerült szétverni, s az a kísérlet is kudarcot vallott, hogy Mihály nagyherceget a cári trónra ültetve, elejét vegyék a forradalom kibontakozásának. Snowden biztosra vette hogy az elkövetkező időkben a népi tömegek és a középosztály imperialistái (itt Miljukovra és a kadetekre utalt) között még újabb összecsapásokra kerül sor, hiszen Miljukov háborúpárti, amíg a tömegek internacionalisták és gyors békét követelnek. Snowden egyúttal megemlékezett az angol parlament álszent nyilatkozatáról is, amelyben az orosz forradalmat köszöntötte — de miként hangsúlyozta, Bonar Law sakkal inkább az elhunytat siratta, mint az újszülöttet magasztalta.¹⁸

A februári forradalom köszöntésére Londonban mindjárt az első napokban, március 24-én, az orosz emigránsok kezdeményezésére rokonszenvgyűlés volt, amelyben 7000-en jelentek meg, s több ezren nem is fértek be a terem-be. A gyűlésen az emigránsok mellett nagy létszámban jelentek meg a londoni zsidó munkásszervezetek, néhány szakszervezet s a politikai szocialista szervezetek közül a Brit Szocialista Párt tagjai. A gyűlésen határozatot fogadtak el.

¹⁶ A Munkáspárt és a Szakszervezetek által elküldött táviratban többek között ez állt: „Nagy Britannia munkássága nagy rokonszenvvel figyeli az orosz nép erőfeszítéseit, hogy megszabaduljon a reakciós elemek hatalmától, amelyek akadályozzák előrehaladását a győzelem felé. A munkások Nagy Britanniában és Franciaországban már rég felismerték, hogy a despotizmust Németországban le kell győzni. ha szabad utat akarnak teremteni az európai nemzetek békés fejlődése számára. Ez a meggyőződés inspirálta őket, hogy hallatlan erőfeszítéseket tegyenek, és mi biztosan nézünk az orosz munkások segítségének elébe, hogy elérjük a célt, aminek szenteltük magunkat. Őszintén hisszük, hogy befolyásolni fogjátok követőiteket annak belátása érdekében, hogy az erőfeszítések mindenfajta feladása katasztrófa lenne a frontárokban levő elvtársaink számára, a közös, a szocialista megújodást célzó terveinkre nézve.” (The Labour Leader, 1917. márc. 22.)

¹⁷ The Labour Leader, 1917. márc. 22.

¹⁸ The Labour Leader, 1917. márc. 29.

amely a cárizmus megdöntését köszöntötte — de a jövő harcairól, feladatairól nem tett említést.¹⁹

A március 24-i gyűlést a Független Munkáspárt vezetői és a Munkáspárt baloldali ellenzéki tagjai formális jeladásnak tekintették, s a maguk részéről hasonlót — de még nagyobbat — kívántak szervezni. Ennek programját a köztiszteletben álló régi baloldali pártvezető, a londoni szegénynegyed parlamenti képviselője, George Lansbury így fogalmazta meg: tudott dolog, hogy a háború során mind az angol, mind a nemzetközi munkásmozgalom meghasonlott, s az is, hogy ezekben az években mélyreható változások történtek. Mégis a közös nagy küzdelem a kizsákmányolók ellen tovább folyik, s ennek győzelemre vitele közös ügy, amit ennek a megtartandó nagygyűlésnek is érzékeltetnie kell. „Orosz barátainknak tudniuk kell . . . , hogy mi itt Nagy-Britanniában készek vagyunk arra, hogy az első adódó alkalommal egyesüljünk külföldi forradalmi barátainkkal az új szociális rend megteremtésében . . . Vasárnap lelkesítő felhívást adunk ki majd az egész világ munkásaihoz, felszólítván őket, hogy merítsenek erőt az orosz példából . . . , mert ami Oroszországban megtörtént, azt más országokban is megtehetik, ahol a szabadságért küzdenek, mert a reakció nemcsak az orosz nép fölött uralkodott.” Lansbury ezután kijelentette, hogy az angol szocialistáknak jelenleg alkotmányos szabadságjogok érvényesüléséért kell kiállniuk, s a kis népek önállóságát, önrendelkezési jogát (itt külön megemlékezett Írországról) biztosítani kell.²⁰

Míg a baloldaliak olyan következtetéseket vontak le a februári forradalomból, hogy nekik is tenni kell valamit a társadalmi forradalomért és békéért, a francia és angol munkásmozgalom hivatalos vezetői éppen e pillanatokban vállalkoztak arra, hogy Oroszországban is útját állják a forradalom továbbhaladásának. ekkor döntöttek úgy, hogy hivatalos pártdelegációk indulnak az orosz helyzet tanulmányozására, és az ottani szocialisták befolyásolására. A mozgalom jobbszárnyán állók ekkor is „világosabban” beszéltek. A New Statesman már ekkor úgy vélekedett: az oroszországi problémák abból származnak, hogy „a szélső baloldal”, és részben a Munkástanács is olyan követeléseket támaszt, amelyeket nem lehet teljesíteni.²¹

Amikor felmerült a gondolat, hogy a kormány jóváhagyásával (vagy egyes kezdeményezésére) olyan nyugati szocialista delegációk induljanak Pétervárra, amelyek a háború folytatására készítenének, a baloldali kisebbségek a Nyugaton tüstént felemelték tiltakozó szavukat ez ellen. Snowden a Labour Leader hasábjain kijelentette: „szégyenletes, hogy akadnak szakszervezeti emberek, akik odaadják magukat ilyen gyalázatos taktikának”.²² Bruce Glasier pedig egyfelől az orosz szocialisták kezdődő angliai üldözéséről tett említést, másfelől arra utalt: „a francia forradalom első napjaitól Nagy-Britanniában nem voltak ilyen népes gyűlések, amelyen egy külföldi forradalmát mint saját országuk példáját magasztalták.”²³ Glasier olvasóival ismertette a Csicserinnel és Majszkijjal lefolytatott beszélgetését is. Majszkij Glasier szavaival „jó humorral” szemére vetette, hogy a Labour Leader március-végi számában ő még kételkedett abban, hogy az orosz forradalomban a proletariátus nagyobb szerepet játszott. Ők ebben első perctől fogva biztosak voltak — csupán az

¹⁹ The Herald, 1917. márc 31.

²⁰ Uo.

²¹ New Statesman, 1917. márc 31.

²² The Labour Leader, 1917. ápr. 5.

²³ Uo.

nem világos, hogy az alkotmányos monarchia és a köztársaság híveinek elkerülhetetlen összeesapása milyen eredménnyel fog zárulni, minthogy az előbbieket a múlt hagyományaira és a tudatlanságra támaszkodhatnak. Csicserin különösen a parasztság állásfoglalása miatt aggódott. Ami pedig az angol szocialista munkásküldöttség orosz útját illeti, Csicserin és Majszkij kijelentette, hogy ők MacDonalddal és Snowdennel inkább rokonszenveznek, mint Hendersonnal, s mindenképpen szükségesnek tartanak, hogy a Független Munkáspárt vezetői legalább a küldöttség tagjai legyenek, ha a Pétervári Munkástanácsnál nem akarnak ellenérzést kelteni. A Független Munkáspárt ezt a felkérést örömmel fogadta, megbízottait kijelölte, s egyúttal kifejezte reményét, hogy a kiutazásnak az angol kormány sem állja útját. Ugyanekkor furcsa fordulat történt. A megelőző félévszázadban mindig az angol munkások léptek fel az orosz szabadság megadásáért, az orosz üldözöttek védelmében, most viszont a Független Munkáspárt kérte a Pétervári Munkástanács közbenjárását, hogy az angol üldözött pacifisták érdekében járjon el. Ugyanekkor megszületett a Független Munkáspárt Országos Vezetőségének hivatalos határozata is, amelyben „forró és szívbeli jókívánásaikat” küldték az orosz forradalmároknak, de ők nemcsak a cárizmus megdöntéséért köszöntötték őket, hanem „a nemzetközi szolidaritás” és a „béke ügyének” előmozdításáért is.²⁴

A Független Munkáspárt rendezésében megtartott nagygyűlés szép sikert hozott. 25 000 ember jelent meg, s a két főszónok két nagytekintélyű szakszervezeti vezető: a bányász Robert Smillie és a szállítómunkás Robert Williams volt, a párt politikai vezetői közül W. Anderson és G. Lansbury emelkedett szólásra.

A nagygyűléssel párhuzamosan P. Snowden a parlamentben intézett interpellációt a kormányhoz, amelyben dezavualta az Oroszországba induló hivatalos munkáspárti küldöttséget, annak kormány-indítékairól, illetőleg pénzügyi támogatásáról érdeklődve. — Snowden azt a kérdést is feltette, hogy a Független Munkáspárt vezetőinek látogatása elé gördítene-e a kormány akadályokat. A kormány nevében választ adó Bonar Law pénzügyminiszter mindkét kérdés elől kitért.²⁵

A nagygyűléssel szinte egyidejűleg tartották meg a Független Munkáspárt soros húsvéti pártkonferenciáját is, ahol Jowett elnöki megnyitó beszédében köszöntötte már az orosz forradalmat, majd a pártvezetőség által beterjesztett „orosz-határozatot” erősítették meg egyhangúlag. Jowett beszédében hangsúlyozta, hogy az orosz február hozta meg Európa népeinek a tavaszt. Ugyanilyen értelemben szólalt fel a konferencián a párt több más vezetője is.²⁶

A konferencia forró baráti hangulatát a londoni orosz forradalmi emigráns kolónia is értékelte. Míg a Labour Party közeledését visszautasították, a Független Munkáspártról az orosz szocialisták megbízásából Csicserin kijelentette: „bátor kiállása a háború ellen és a nemzetközi szolidaritás mellett kétségtelenül jelentős esemény az angol munkásmozgalmában”, s éppen ezért a húsvéti konferencián hozott határozatot nem tekintik formális, üresen kongó szavaknak. Csicserin hangsúlyozta, hogy az orosz szocialisták nagy többsége — s itt egyaránt utalt a bolsevikokra és az internacionalista mensevikekre — hú

²⁴ The Labour Leader, 1919. ápr. 5.

²⁵ The Labour Leader, 1917. ápr. 12. — Valójában a kormány tényleg fedezte a költségeket.

²⁶ Uo.

maradt az Internacionálé szelleméhez, majd hangsúlyozta, hogy igazi békét csak a proletariátus hozhat. Nyilatkozatát így folytatta: „De nem lehet kétséges, hogy internacionalista politika csak akkor lehetséges, ha hamarosan válsagra talál más országok proletárjainál. Az orosz forradalom sorsa nemcsak orosz elvtársainktól, hanem más országok munkásaitól is függ.” A legnagyobb tragédia származna abból — folytatta Csicserin —, ha az orosz munkások magukra maradnának. Ezt Európa imperialista kormányai is felfogták, ezért küldték a háborúpárti angol munkásdelegációt Pétervárra. Csicserin hangsúlyozta: „a tét az egész világra nézve rendkívüli fontosságú”, — s a manőverekkel szemben kérte az angol internacionalisták segítségét. A nyilatkozatot a bizottság titkáráként Csicserin, a bizottság elnökeként Ivan Majszkij ellenjegyezte.²⁷

Az angol delegáció többszörös kritikájának annyi eredménye mindenesetre lett, hogy William Thorne, aki Angliában a „végső győzelem pártiak” egyik vezetője volt, egyáltalán nem beszélt, O’Grady, a szakszervezetek soros elnöke pedig nem érintette Pétervárot a háborút. A demonstráció tehát már e kora áprilisi napokban sem sikerült úgy, ahogyan azt eredetileg tervezték.²⁸

A februári forradalom hatása a Központi Hatalmak országaiban

Az orosz forradalom hatása egyetemes volt, de a háborús körülmények közepette a visszhang is némiként eltért az angoltól és franciától.

Ezt az óvatosan általánosító jellemzést is csak fenntartással lehet leírni, hiszen a radikális internacionalistákra valóban az volt jellemző, hogy az államhatárokon felül tudtak emelkedni, s e téren nem volt különbség oroszok és bolgárok, németek és franciák vagy angolok között. A legtisztább örömhangozók éppen az üldözött német baloldali radikálisok köréből hallatszottak, jóllehet ezek kevés hírforrással rendelkeztek, nem láthatták tisztán az orosz forradalom távlatait, de szinte ösztönösen érezték, tudták, hogy a nagy gát átszakadt. Luxemburg fogságában többszörösen átérezte e fordulat jelentőségét: „az oroszországi nagyszerű események életelixirként hatnak rám. Minden, ami onnan érkezik, valóságos menekvés számunkra, s attól tartok, nem is értékelték megfelelőképpen, hogy az, ami ott győz . . . a mi ügyünk. Ennek az egész világra meghatározóan kell hatnia, s ez meg is fog történni, a forradalomnak egész Európára ki kell sugároznia, s szilárdan meg vagyok győződve, hogy egy új korszak kezdődik, s a háború már nem tarthat sokáig.”²⁹

Ugyanezekben a napokban a szabadon levő Clara Zetkin ugyancsak az orosz forradalom példájával akarta a háborúellenes német szocialistákat forradalmi elhatározásra, illetőleg ezt megelőzően a forradalmi elvek körülhatárolására készíteni — „a tisztulás, az öneszmélés” érdekében.³⁰

²⁷ The Labour Leader, 1917. ápr. 19. — Ugyanekkor a New Statesman, miközben szintén rögzítette a Munkástanács és az Ideiglenes Kormány ellentétét, a két szerv között közvetítő Kerenszkij sikerében bízott. — Ezen túl figyelmeztette a radikális munkáspolitikusokat, hogy jobban tennék, ha nem a bizonytalan német forradalomban biznának, hanem saját régebbi szövetségeseikben. A munkáspolitikusok közül főként Csheidzében reménykedtek ekkor (1917. ápr. 14.).

²⁸ The Labour Leader, 1917. ápr. 26.

²⁹ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin. 1966. 2. köt. 305. 1.

³⁰ Clara Zetkin: Válogatott beszédek és írások. Bpest. 1961. 404. 1.

A német baloldali, radikális szocialisták gondolatmenete kristálytisza volt — de a másik póluson a jobboldaliak is következetesek voltak magukhoz: hallani sem akartak forradalomról. Ha az angol, francia sovíniszta szocialisták, de más szocialista körökből és más tartalommal, azzal fordultak hozzájuk, hogy az orosz mintára ők is döntsék meg a reakciós monarchiát —, akkor ezt Noske már az első napokban sietve elhárította, mikor a parlamentben tiltakozott a Hohenzollernek és Romanovok, illetőleg a két ország állapotainak összevetése ellen, hiszen — úgymond — Németországban rendelkezésre áll az általános választójog és adva vannak a legalitás, a szabadságjogok keretei. Noske nyomában pedig a radikálisoktól 1914—1916 között megasztított Vorwärts szintén azt bizonygatta, hogy Németországban forradalomra, a monarchia megdöntésére nincs ok — bízhatnak a legális, fokozatos fejlődésben.³¹

A köztársaság megteremtését így „levették a napirendről”, ahogyan nem szóltak a forradalom szociális vívmányairól és követeléseiről sem. Ami pedig a Pétervári Munkástanács nagy feltűnést keltő békefelhívását illetve — Németországban néhány újabb, általánosságban elhangzó békenyilatkozat mellett a sajátos felelet az volt, hogy míg Párizs és London szociálszocialistái a március—áprilisi napokban főként azon fáradoztak, hogy az oroszokat a frontárkokban tartsák — a berlini szociálszocialisták ekkor már a német—országos különbéké lehetőségeit latolgatták, amiből számukra nagyonis előnyös távlatot véltek felfedezni: az erőviszonyok teljes megváltozását, sőt az annyira óhajtott háborús győzelem esetleges megszerzését.

A német háborús kormányt ugyanakkor pontosan tájékoztatták, hogy a munkások között, helyi szocialista pártszervezetekben milyen nagy érdeklődéssel tárgyalták az orosz forradalom híreit.³² Bethmann Hollweg kancellár ezután sietve több reform fogantatását ígérte — a háború utánra, aminek eldöntésétől évek hosszú során át visszariadtak. Ilyen volt mindenekelőtt a választójogi reform, a hírhedt porosz háromosztályos rendszer megváltoztatása — amiről még március 14-én megszületett a határozat. Ezt követte a császár április 7-i úgynevezett „húsvéti üzenete”, amely ezt az ígéretet császári szóval is megerősítette.

A felülről megígért reformok alábástyázták a német szociáldemokrata párt Ebert és Scheidemann vezette többségi irányzatát és azt a következtetéseiket, hogy egvelőre a háborút meg kell nyerni, utána pedig majd a „győztesek népének” kiharcolhatják némi tömegnyomással, de forradalmi erőszak nélkül is a kívánt reformokat. E lépéseket szükségesnek tartották, minthogy még az Ebertnél és Scheidemannnál tovább jobbra álló Eduard David sem tekintette az ígéreteket kielégítőnek, s úgy vélte, hogy a porosz katonatiszti szoldateszka túlságosan erős maradna.³³

A lényeges azonban részükről az orosz forradalomtól, illetőleg a forradalmi módszerektől való elhatárolódás volt. Politikájuk változatlanul a háborús erőmegfeszítés és kitartás tételéből indult ki, s szemben állt az orosz szocialisták axiómáival: az internacionalizmussal, a békével és a forradalmi megoldással.

³¹ *Walter Bartel*: Die Linken in der deutschen Sozialdemokratie im Kampf gegen Militarismus und Krieg. Berlin. 1958. 425. l.

³² E napokban von Loebell porosz belügyminiszter tette aggódva szavá: az emberek azt gondolhatják, hogy Oroszországban valamennyi „liberális” követelés teljesítését egy csapásra elérték, amiért itt Németországban hosszú ideje küzdöttek — s ez a megoldás rokonszenvenessé válhat (*W. Bartel*: i. m. 427. l.).

³³ Das Kriegstagebuch des Reichstagsabgeordneten Eduard David. 1914—1918. Düsseldorf. 1966. 4. köt. 223. l.

A többségi pártvezetők és a spartakista radikálisok között közbülső helyet foglaltak el a német szocialista pacifisták. A Kautsky—Haase és Ledebour körül tömörülő „békepárt” 1915 tavaszától, nyarától külön koncepciót képviselt, 1916 tavaszán a párt parlamenti frakciója is kettészakadt, ekkor megalakult a Szociáldemokrata Munkaközösség s az éleződő ellentétek, a nemzetközi események visszahatása során ezt a csoportot végül Scheidemann és Ebert jóváhagyásával a német pártból 1917 januárjában végleg kizárták. A kizárt, békét sürgető ellenzék 1917 áprilisában, Gothában tartotta meg alakuló kongresszusát. Az áprilisi kongresszuson a pártvezetők (Haase, Ledebour, Dittmann és Kautsky) rendkívül óvatosan fogalmaztak, nyitva hagyták a kikaput az anyapártba való visszatéréshez. Orosz vonatkozásban pedig az új párt (Németországi Független Szociáldemokrata Párt) orgánuma szintén azt hangsúlyozta, hogy az orosz forradalom módszereit nem szabad sematikusán lemásolniuk, minthogy nekik Németországban más feltételek között kell tevékenykedniük. Az orosz hatás gyümölcsöző voltát elismerték, de ehhez következtetésként hozzátették: a harc az orosz események morális hatása alatt parlamenti keretek között megy végbe.³⁴

A „függetlenek”, vagyis a német „balközép” álláspontját a radikálisok „Spartakus-röplapjaikon” bírálták: „vagyis a bölcsesség kétségbevonhatatlan bizonyítéka: Oroszországban forradalmakat csinálnak, Németországban azonban a Reichstagban harcolnak”. Ezekután a spartakisták a függetlenek álláspontját joggal minősítették a parlamenti kretenizmus újabb jelentkezésének. A függetlenek szerint a hatalmas államapparátus és hadsereg a forradalmakat lehetetlenné teszi — a spartakisták az ilyen érveléssel szemben éppen az orosz februári forradalom sikerére hivatkoztak.³⁵

Ezt tette Zetkin is, aki külön figyelmeztető üdvözetet küldött az alakuló kongresszus küldötteinek: „konferenciátokra az oroszországi hatalmas népi megmozdulás veti rá a fényét. E megmozdulás mozgatója, lelke egy olyan szociáldemokrácia vezette fiatal proletariátus, amely a háború napjaiban is a nemzetközi szocializmus mocsoktalan lobogóját hordozta a tömegek élén. Remélem és kívánom, hogy tárgyalásaitok és határozataitok méltók legyenek korunk e felemelő eseményéhez! Tanuljunk minden népek és minden idők legnagyobb történelmi tanítómesterétől, a forradalomtól!”³⁶ Zetkin intelmét a konferencián nem fogadták meg, a függetlenek nem indultak el a forradalmi úton. Az orosz február, illetőleg az orosz forradalom értékelése azonban Németországban is sokféle áttétellel, de kikristályosítólag hatott az egyes csoportosulásokra.

A nagy történelmi pillanatban azonban a német „függetlenek” nem tudtak a követelmények színvonalára emelkedni, jóllehet nemcsak a német radikálisok figyelmeztették őket felelősségükre. A Kautskyhoz személy szerint és felfogásban is közelálló Martov március végén értesítette Kautskyt, hogy az orosz forradalom jól halad, „jobban, mint én magam hittem”, hogy a plehanovi nacionalizmust sikeresen leküzdötték — s miként Martov megfogalmazta, „ezen már Scheidemann sem ségíthet”.³⁷

³⁴ W. Bartel: i. m. 429—430. l.

³⁵ Uo.

³⁶ Clara Zetkin: i. m. 408. l.

³⁷ Martov 1917. márc. 25-i levele Kautskyhoz. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) K. D. XVI. 422.

Az osztrák szocialista pártellenzék egyik vezetője, Robert Danneberg, aki szintén a szocialista „békepárthoz” tartozott, de egy időben a zimmerwaldi mozgalom jobbszárnyát is támogatta, s így bátrabb volt, mint Kautsky, március végén arról írt a berlini „tanítómasternek”, hogy a Stürgkh-merénylet után fogságban levő Friedrich Adler jelezte neki: sokkal többet szeretne tudni az orosz eseményekről. A pártvezetőség Danneberg feltételezése szerint biztosan örül a fordulatnak, de ő a következő megjegyzést fűzte ehhez: „de én éppen arra gondolok, hogy milyen nagy feladatot tölthetne be a német szociáldemokrata párt ebben a helyzetben, nemcsak a maga, hanem egész Európa számára, ha a Scheidemannok nem veszítették volna el teljesen eszüket.” Most érkezett el igazán az alkalom — fejtegette Danneberg —, hogy a német párt az 1870-1871-es évekhez hasonlóan újra felemelje szavát az annexiók nélküli azonnali békéért.³⁸

Mindkettőjükénél kritikussabb levelet kapott Kautsky a bolgár tesznyákoktól, a párt titkárától, a baloldali zimmerwaldista Georgij Kirkovtól. Kautsky levelére reagálva Kirkov megjegyezte: „valóban igaz, hogy az orosz forradalom nemcsak a közeli béke kilátásait növelte, hanem a legjobb kilátásokat is megnyitotta előttünk. Csakhogy ennek sikere nemcsak az orosz proletariátus és az orosz parasztság magatartásának belső faktoraitól függ, hanem a külső tényezők összehatásától is” — vagyis attól, hogy milyen határozottan lépnek fel a proletárpártok más országokban. Kirkov utalt arra, hogy eddig a német szociáldemokrata vezetők az orosz cárizmusra, „a kozák veszélyre” hivatkozva, követelték „a honvédő politika támogatását” és a szocializmus elárulását. Tehát most mi lesz a német proletariátus válasza: „cár nincs, és mit tesz majd a német monarchizmus ellen?” Kirkov már levelében jelezte, abban biztosak, hogy a párt és a szakszervezetek vezetői továbbra is kitartanak végzetes politikájuk mellett, s a Vorwärtsset igazán keserves feladat volt olvasni az orosz forradalom után. Számukra még mindig rejtély, hogy egy olyan erős pártban, mint a német, ez miként történhetett meg. Kirkov megkockáztatta azt a véleményt, hogy a német proletariátus erejét már 1914 előtt túlbecsülték, míg a monarchista reakcióét alábecsülték. Ennek ellenére bíznak abban, „hogy a német proletariátus is kimondja a maga orosz szavát”. Mindehhez Kirkov még hozzáfűzte, hogy náluk az orosz forradalom igen jó hatást keltett, mind a frontokon, mind a hátszországban. Végül Blagoev üdvözlését is tolmácsolta és búcsúzóként következett a ceterum censeo: „mindannyian bátor szót várnak Öntől és energikus felhívást Németország és az egész világ forradalmi erőihez.”³⁹ A bolgár tesznyákoknak azonban csakúgy csalatkozniuk kellett Kautskyban, mint a német spartakistáknak és Zetkinnek. Kautsky és a német függetlenek e „bátor szót” nem mondták ki.

*A nyugati szocialista pártok a Munkástanács
és az Ideiglenes Kormány ellentétéről*

A nyugati szocialisták — részben az ott élő orosz forradalmi emigránsok jóvoltából — nagyon hamar tisztába jöttek azzal, hogy az oroszországi erjedés egyfelől — két döntő ponton — aligha érhet egyhamar véget, másfelől

³⁸ IISG. K. D. VII. 305. — A magyar szocialisták magatartására e cikkben — részben mivel a témakörrel már számos publikáció jelent meg — nem térünk ki.

³⁹ IISG. K. D. XIV. 370.

hatásában nem korlátozódhat egy országra. E két kérdés: a belső osztályharc kiéleződése és a béke megteremtése volt. E kettős prizmán át vizsgálták az oroszországi eseményeket, s mindegyik csoport korábbi meggyőződése szerint foglalt ezekben állást.

A francia és angol szélsőségesen háborúpárti körökben szinte semmit sem változott az a szemléletmód, ahogyan a pétervári forradalmat márciusban fogadták. A *New Statesman* április derekán odáig is elment, hogy elimerte Oroszország konstantinápolyi igényeit, csakhogy erős hadsereget tudjanak Németország ellen felvonultatni.⁴⁰ Ugyanezen célból utazott azután több francia és angol szocialista delegáció is Oroszországba.

A nyugati munkásmozgalom másik pólusán a békepárti baloldal szintén Oroszországra „vetette figyelő szemét” —, de éppen ellenkező előjellel. Ők Oroszországtól, a Munkástanácstól várták a béke közelebb hozatalát. Aggasztotta ezeket a köröket, amikor Miljukov, az Ideiglenes Kormány külügyminisztereként új hódító beszédeket tartott, de fellelégeztek, amikor arról értesültek, hogy Miljukov és a kormány meghátrált a Pétevári Munkástanács akarata előtt. Április végén 31 munkáspárti képviselő (szinte valamennyien a Független Munkáspárt tagjai) köszöntö meg a Munkástanácsnak, hogy a béke gyors helyreállítására szólította fel Európa népeit.⁴¹

E kettős tendencia érvényesült a későbbiekben is. 1917. április 23-án Albert Thomas, a francia kormány aktív minisztere, Pétervárra érkezett, ahol tüstént tárgyalásokat kezdett Kerenszkijjal és Miljukovval, közvetíteni próbált közöttük, a hadsereg ütőképességének fokozására törekedett, s a pacifista tendenciák ellensúlyozására fejtett ki erőfeszítéseket, ideértve azt, hogy a stockholmi szocialista nemzetközi konferencia kilátástalanságát is többszörösen aláhúzta.⁴²

Április végén Thomas már azt hitte, hogy eredményeket ért el, amikor az Ideiglenes Kormány a nyugati szövetségesek háborús programja számára tetsző háborús választ adott, amit Miljukov különnyilatkozata is kidomborított. Május elején azonban, amikor a Munkástanács szembeszegült Miljukov politikájával, éppen ennek nyomán robbant ki a kormányválság. E válságos napokban Thomas lázasan siettetta a diplomáciai kapcsolatok elmélyítését a két kormány között, látogatást tett a vezérkarnál, ahol a főparancsnok arra kérte: vesse latba befolyását, hogy a Munkástanácstól olyan határozatot kérjen, amely a hadsereget támadásra szólítja.

Májusban új problémák mutatkoztak. Miljukov az angol diplomácia támogatására számítva, agresszívebbé vált, Thomas viszont Kerenszkijt támogatta, mivel a liberális burzsoázia és a mensevikek, eszerek együttműködése nélkül lehetetlennek tartotta a front és a kormány fennmaradását. Mikor a Munkástanács részt kért a kormányzásban, Miljukov és Gueskov lemondott — illetőleg a forradalmi mozgalmak őket a kormányból kibuktatták —, Thomas a kormány segítségére sietett, s egyike volt azoknak, akik a legfáradhatatlanabban tevékenykedtek azért, hogy az új irányzatot a francia, angol és amerikai kormányzat egyaránt támogassa.⁴³ A küzdelem a nyugati pártokban azonban

⁴⁰ *New Statesman*. 1917. ápr. 14.

⁴¹ *Labour Leader*, 1915. máj. 3.

⁴² Albert Thomas Vivant. Paris. é. n. (1957). — *Douchan Drachkovitch*: Albert Thomas diplomate. 118—119. l.

⁴³ I. m. 120—123. l.

még változatlanul nyílt volt, s az egyik terület, ahol ezek az összecsapások ismétlődően megtörténtek, — az oroszországi események sajtóértékelése volt.

A május eleji oroszországi kormányválságot a *New Statesman* úgy kommentálta, hogy Pétervárott pusztán Lenin és fanatikus pacifista követői okoznak gondot. Később szintén az Ideiglenes Kormány növekvő nehézségeiről írt, ezt pusztán azzal egészítve ki, hogy ezek érthetők egy olyan országban, ahol a polgárság létszáma és aránya oly kicsi, s ahol a néptömegek, a munkás-ság is annyira várja a béke gyors megkötését. Az adott körülmények között a *Statesman* változatlanul Kerenszkijtől remélte a helyzet stabilizálását.⁴⁴ A kormány átalakulásakor a szerkesztőség érezhetően fellelegzett, ekkor már azt hitték, hogy a Munkástanács képviselőinek kormánybalépte lényeges változást hozott.⁴⁵ Reményeikben azonban ismét csalatkoztak, s keserűen írtak arról, hogy a keleti front változatlanul csendes, s a belpolitikai, szociális feszültség sem szűnt meg.⁴⁶

A Statesmannal homlokegyenest ellenkező véleményt hangoztatott a *Labour Leader*. Snowden éppen a Miljukov-nyilatkozat után rettent meg, minthogy az imperialista politika oroszországi felerősödésétől tartott, amelyet különben — mint megjegyezte — a Nyugatról mesterségesen is tápláltak. E hírek alapján biztosra vette, hogy még súlyos összeütközésekre kerül majd sor. Snowden ugyanitt a hazai és francia sovinszta szocialistákkal vitába bocsátkozva hangsúlyozta, hogy Leninnek és a bolsevik, az eszer, a mensevik forradalmároknak azért kellett Németországon át hazautazniuk, mert Nagy-Britannia és Franciaország egyszerűen megtagadta tőlük ugyanezt a lehetőséget. Bizonyítékként Csernov esetét idézte, aki az eszer háborúellenes emigráció vezéralakja volt, s emiatt az útlevelet szintén megtagadták tőle, s az engedélyt csak magának Kerenszkijnek erőlyes közbejárására adták meg.

A *Labour Leader* május végén nagy örömmel fogadta Miljukov⁴⁷ és Gueskov kibukását a kormányból, s Snowden ekkor nevezte a parlamentben a februári forradalmat „a nemzedék legnagyobb politikai eseményének”, ahol különben MacDonalddal hangot adtak újra azon meggyőződésüknek, hogy Európa népei csak az orosz forradalom után létrejött Ideiglenes Kormánytól, illetve a Munkástanácstól várhatják a béke közeli megteremtését. Mindez azonban csak úgy lesz valósággá, ha ehhez Nagy-Britannia is segítséget nyújt. MacDonald e parlamenti beszédében már jelezte, hogy Oroszországban alkalmasint felléphetnek ellenforradalmi erők, de ezeket Nagy-Britanniának nem szabadna támogatnia. Majd ugyanitt szinte támadásba ment át, s Kerenszkijre hivatkozva sürgette, hogy az angol békeszerető csoportosulásoknak is rá kell szorítaniuk a vezető politikusokat imperialista célkitűzéseik feladására.⁴⁸

E napokban MacDonald több beszédet is mondott, amelyek Oroszországot és a forradalmat érintették — hiszen ekkor szinte csak percek kérdése volt, hogy mikor utazhat Pétervárra a Független Munkáspárt képviselőjében. Az angol szélsőjobboldali lapok felháborodására a kormány kénytelen volt megadni számára az útlevelet, hiszen a Pétervári Munkástanáccsal és az orosz kormánnyal mint meghívó féllel nem akart nyíltan szembe kerülni. MacDonald e beszédeiben ismételtlen aláhúzta az orosz kormány békekezdeményezéseinek

⁴⁴ *New Statesman*, 1917. máj. 12.

⁴⁵ *New Statesman*, 1917. máj. 19.

⁴⁶ *New Statesman*, 1917. máj. 26.

⁴⁷ *The Labour Leader*, 1917. máj. 10.

⁴⁸ *The Labour Leader*, 1917. máj. 24.

rendkívül gyümölcsöző hatását.⁴⁹ Többek között ennek következtében válhattott — mint hitték — hovatovább reálissá a stockholmi nemzetközi szocialista értekezlet is, amely újabb megütközéseket váltott ki a nyugati szociáldemokrata pártokban a béke, illetőleg a fegyveres győzelem hívei között.

Május végén az angol munkásmozgalom baloldali erői demonstratív nagygyűlés megrendezésére készültek — amely az orosz forradalom, a stockholmi konferencia és a béke ügyét kapcsolta össze. Noha a találkozó szervezői és résztvevői nem tekintették feladatuknak a proletárforradalom kivívását, a mozgalomra mégis radikalizáló hatást gyakoroltak, s a szocialsovinizmussal, a háború folytatásával ténylegesen szembehelyezkedtek.

A Leedsben június 3-án tartott nagygyűlésre országszerte felfigyeltek mind a nagy hallgatóság, mind a különféle irányzatokat képviselő személyek megjelenése és beszédei folytán. Véleményeltérés nélkül sürgették a béke előmozdítását, s a gyűlés díszelnöke, az 1889. évi nagy harcok veteránja, Tom Mann megnyitó szavaiban hangsúlyozta, hogy ilyen gyűlést még egy, de akár 6 hónapja sem tudtak megtartani. A siker bizonyítja — fejtegette — a közvélemény megváltozását. Ezt azonban nemcsak a kormánynak kell kritikusán mérlegelnie, hanem a szakszervezeti vezetőknek is. Az elnökségben helyet foglaltak munkáspártiak, a Független Munkáspárt, a Brit Szocialista Párt, szakszervezetek és nőszervezetek képviselői. A Pétervári Munkástanács külön táviratot küldött a leedsieknek, amelyben kifejezték reményüket, hogy a konferencia megbízottaival Stockholmban is találkozni fognak.⁵⁰

Az egybegyűltek azonban enélkül is nagyon is tisztában voltak az orosz kezdeményezés jelentőségével, amire — jóllehet a konferencián érthetően a saját feladatok, illetőleg az általános európai béke megteremtése került előtérbe — szintén ismételten kitértek. A bányászvezér Robert Smillie megállapította, hogy az angol kormány antipátiával fogadta és őszintén üdvözölte az Ideiglenes Kormány megalakulását. MacDonald azt fájalta, hogy „a szervezett munkásmozgalom ebben az országban elveszítette kezdeményező-képességét”. Hangsúlyozta, hogy „most az orosz forradalom új lehetőséget adott . . . amíg a háború tart, addig élhetnek is ezzel”, s az orosz mintára a kormányokkal szemben külön nemzetközi munkásdiplomácia megteremtését sürgette, aminek egyik fő állomása a stockholmi konferencia lehet. MacDonald békehatározat-javaslatát csakúgy elfogadták a jelenlevők, mint a második indítványt, amelyet Ph. Snowden terjesztett elő az orosz forradalom s az Ideiglenes Kormány békepolitikájának üdvözlésére.⁵¹ Az angol értékelésekbe ehelyütt nem kis hibák csúsztak, hiszen a szavak alapján túlságosan egyértelmű pozitív bizonyítványt állítottak ki a Kerenszkij-kormány békeszeretéről.⁵² E kormány nyilatkozatai azonban mégis jellegzetesen eltértek az angol

⁴⁹ The Labour Leader, 1917. máj. 31.

⁵⁰ The Labour Leader, 1917. jún. 7.

⁵¹ Uo.

⁵² A június 3-i gyűlés határozataiban érvényesült az a körülmény is, hogy a megrendezésben és a konferencia irányításában is a döntő szó a Független Munkáspárt „felelős” parlamentáris vezetője, J. R. MacDonaldé és Ph. Snowdené volt, akik ekkor lázadókként léptek fel, „forradalmi” beszédek is tartottak, de minden távolabb állt tőlük annál, hogy valóban tényleges forradalmat hajtsanak végre, avagy ezeket csak elősegítsék, sürgessék. Így jött létre az az ellentmondásos helyzet, hogy MacDonald és Snowden „tüzes beszédek” tartottak a forradalmi érzelmű shop-stewardoknak és baloldali szocialistáknak, „akiknek magatartását alapján helytelenítették”. (G. D. H. Cole: History of the Labour Party from 1914. 33. l.) Cole véleményét osztotta egy

és francia kormányétól, s az adott időpontban támogatást nyújtottak e nyugati országokban azoknak, akik tényleg a népek békéjét akarták azonnyomban megteremteni.

Az orosz befolyásnak még egy jellemző tünete volt Leedsben. Itt is elhatározták a jelenlevők, hogy Munkás- és Katonatanácsokat állítanak fel béke- és társadalómátformáló céljaik keresztülvitelére — amit azonban nem volt erejük megvalósítani.

Az angol antimilitarista baloldal az orosz februári forradalom után felfokozott bizalommal viseltette a Pétervári Munkástanács és Kerenszkij iránt — de mindennek, mint a nyilatkozatok és újságcikkek bizonyítják, minden esetben háborúellenes, a saját imprializmust támadó éle volt. S ez a sajátos kapcsolat még 1917 nyarán sem szűnt meg. Az angol baloldaliak még mindig az Ideiglenes Kormányra és a Munkástanácsra hivatkoztak — amikor saját kormányuk politikájával szemben léptek fel. Ilyen értelemben idézték még 1917 júliusában is az eszer Csernov és a mensevik Csheidze szavait, mikor ezek mind a nyugati kormányok imperialista politikáját bírálták. A Labour Leader csak később, július végén, augusztus elején bizonytalanodott el, amikor az ellentétek már félreérthetetlenül a Munkástanácsban robbantak ki, bolsevikok és mensevikek kerültek egymással szembe, s azok a mensevikek, akik korábban békepárti nyilatkozatokat tettek Kerenszkijel együtt, újabb offenzívát indítottak el.⁵³ A *New Statesman* szerkesztői viszont éppen ekkor nyugodtak meg, hogy reményeik végre valóra váltak, a rend helyreállt, s a keleti front megélné.⁵⁴

Az orosz forradalom 1917 tavaszán, nyarán azonban nemcsak úgy hatott a messzi nyugati országokra, hogy a szélső háborúpártiakat a forradalmi mozgalom ellen hangolta, míg a baloldaliak az orosz mozgalomból merítették erőt.⁵⁵ Az egyenes, direkt következmények mellett jeleztük, hogy az orosz forradalom nélkül a nemzetközi szocialista — stockholmi pacifista jelszavakkal összeülő — konferenciára sem kerülhetett volna sor. S ezzel állt összefüggésben egy további jelenség: az orosz forradalom egy sor háborúpárti szocialistát is eltántorított a szociálszocializmus táborából, egyesek pacifisták, mások egyenesen radikálisok lettek.

Mindez összefüggésben volt azzal, hogy az Oroszországba érkezett nyugati szocialisták rendre azt tapasztalták, hogy az orosz szocialisták, de általában az orosz néptömegek véget akarnak vetni a háborúnak. Ezt jelentette a Párizsba visszaérkező Cachin—Moutet—Lafont küldöttség, s más megfontolással, de

másik éleszemű kortárs, Beatrice Webb is, aki naplójába a gyűlés után feljegyezte: „beszédeiket olvasván az ember azt hihetné, hogy osztják a pétervári szélsőbaloldali gondolatait és érzéseit. De ki tételezhetné fel MacDonaldról, vagy az Andersonokról, vagy még a Snowdenekről is, hogy egy orosz típusú forradalmat vezessenek — még akkor is, ha erre az angol munkásosztályban meglenne a hajlandóság.” (*Beatrice Webb: Diaries 1912—1924. London. 1952. 88. l.*)

⁵³ *The Labour Leader*, 1917. júl. 26., aug. 9., 16.

⁵⁴ *New Statesman*, 1917. júl. 14., 21., 28.

⁵⁵ E jelenségre utal a Független Munkáspárt másik orgánuma, a *Socialist Review* reagálása is. A folyóirat május—júniusi számában MacDonaldról szerkesztői méltatása után Ivan Majszkij elemezte a forradalom hajtóerőit, hangsúlyozta, hogy ez 1789 óta a legnagyobb forradalom, s hogy az Ideiglenes Kormány mellett az igazi demokratikus-radikális kezdeményező erő a Munkástanácsból indul ki. Majszkij azt is érzékeltette, hogy a forradalom nem ért véget, s hogy a továbbiakban vagy a háborús politika, vagy a további forradalmi erjedés érvényesül. A lap július—szeptemberi számában ismét MacDonaldról írt lelkes cikket az orosz forradalomról és a június 3-i leeds-i konferenciáról. A Független Munkáspárt értéktétele így nem változott a nyári fordulat után sem.

Albert Thomas is megerősítette ezt a következtetést, amikor olyan jelentéseket küldött, amiből kitűnt, hogy az orosz hadsereg nem számíthatnak. Mikor május 27-én a francia szocialista pártválasztmány összeült, Cachin ezen már kijelentette „én láttam az orosz forradalmat, s együtt érzek vele”, ami napnál fényesebben bizonyította, hogy a szocialista többség orosz koncepciója megváltozott.⁵⁶ Ezt bizonyította azután az is, hogy a többségi Vincent Auriol és a kisebbségi Pressemane közös határozati javaslatot terjesztett be, amely üdvözölte „az orosz elvtársak kezdeményezését” az Internacionálé újjáalakítására.⁵⁷ A fordulat — vagy legalábbis félfordulat — megtörtént Párizsban, a szocialista párt, amely eddig határozottan hátat fordított Stockholmnak, végül is nem térhetett ki a meghívás elől, de ezt nem a Holland-Skandináv Bizottság megkeresésére, hanem a Pétervári Munkástanács sürgetésére fogadta el.⁵⁸

Hasonló módosulás történt az angol Labour Party magatartásában is. A francia delegációhoz hasonlóan a pártvezér és kabinetminiszter Arthur Henderson 1917 júniusában indult hosszabb agitációs és tájékoztató körútra Oroszországba. Tapasztalatai, majd az 1917 évi orosz nyári offenzíva összeomlása őt is meggyőzték arról, hogy a párt álláspontján változtatni kell, s el kell menniük Stockholmba. A pártvezetőség ugyanekkor még az ellenkező következtetésre hajlott, amit kormánykörökből is támogattak. Henderson hazaérkezése után is ellenállásba ütközött a pártvezetőségben, s MacDonalddal együtt Párizsba küldték, hogy a franciákkal koordinálják nézeteiket. Az angol kor-

⁵⁶ Az eseményeket Romain Rolland a maga számára így értelmezte: „a francia szocialista párt kebelében váratlan színpadi fordulat játszódhatott le. A harcias többség Pétervárra küldte két tagját, Cachint és Moutet-t, hogy nyerjék meg saját elveiknek az orosz forradalmárokat. De úgy látszik őket nyerték meg . . . ilyenformán nem is olyan hiú a reménységünk az orosz forradalomban . . .” (*Romain Rolland*: i. m. 187. l.). — Az év nyarára Rollandban megerősödött az orosz forradalom történeti jövőjébe vetett hit. Ez tört meg azután júliusban a bolsevikok illegitimitásba szorítása és üldözése után, amit Rolland tüstént ellenforradalomnak minősített (201. l.).

⁵⁷ *Annie Kriegel*: *Aux origines du communisme français. 1914—1920. Paris. 1964. I. köt. 165—166. l.* — A határozat után Cachin nyáron már a stockholmi útlevél kézbesítését várta — de nem kapta meg, mert, Pétain szerint, a francia küldöttség stockholmi szerezplése dezorganizálólág hatott volna a francia katonákra (*Maria Louise Cachin Jacquier*: i. m. *Democratie Nouvelle*, 1967. 4. sz.).

⁵⁸ Ez a döntés azonban nem volt még mindig egyszer s mindenkorra meghatározó. Albert Thomas a távolból mind a pártot, mind a francia, sőt az angol kormányt is úgy befolyásolta, hogy a stockholmi konferencián való részvétel, illetőleg annak engedélyezése ellen döntsének. (Albert Thomas Vivant. 124—129. l.) Mikor a kormányelnök a konzervatív jobboldali pártok s a katonai parancsnokok és különböző erők (közte a Thomas-féle szocialista jobbszárny) hatására megtagadta az útlevelet, a párt kezdetben még egységesen tiltakozott, de utána ez az egység ismét felbomlott, amit még fokozott az, hogy június végén Thomas visszatért Oroszországból, s útjáról olyan helyzetképet festett, hogy Kerenszkijnek sikerült stabilizálnia kormányát. E kérdésben a párt vezetőinek véleménye ismét megoszlott, miként a kormányban való képviselői ügyében is. Az egység nem állt helyre a párt XIV., bordeaux-i kongresszusán sem, amelyet 1917. október 6—10-én tartottak meg. Az azonban a viták ellenére is világossá vált, hogy a pártban a küzdelem a jobb- és balközép között folyt, a szélsőséges sovinszta szárny csakúgy elszigetelődött, mint a Pierre Brizon vezette francia mérsékelt zimmerwaldisták. (*Daniel Ligou*: *Histoire du Socialisme en France. 1871—1961. Paris. 1962. 295—297. l.*) A vezetést ekkor utoljára a Renaudel vezette jobb-közép még kezében tudta tartani. Ez pedig érdemben az orosz forradalmi módszerek, és egyúttal a nemzetközi szocialista tárgyalások, békekésérletek elutasításával volt egyértelmű, ha formailag Renaudel és a pártvezetők rugalmasabbak is voltak, több szót ejtettek békekésérletekről és feltételekhez kötött konferenciáikról, mint egy évvel korábban, a februári forradalom és a Pétervári Munkástanács békefelhívása előtt.

mány erőszakos lépéseket foganatosított ezután a még kormánytag Henderson ellen, ami az ellentéteket csak növelte. Ezekután ült össze a Labour Party 1917. augusztus 10-iki rendkívüli pártkongresszusa, ahol végül is 1,846.000 szavazattal 550.000 ellenében elfogadták a Henderson-féle indítványt, amely a korábbi határozatokat módosítva, a stockholmi jelenlét mellett döntött, igaz, a párt konzervatív jobboldalának olyan engedményt tettek, hogy a küldöttség közé a szocialista szervezetek (vagyis a Független Munkáspárt) képviselőit nem vették be.⁵⁹

Az angol szocialista baloldal ennek az eredménynek is örült, majd a következő hetekben részben éppen megint az orosz szocialisták segítségével igyekezett elérni, hogy őket is meghívják Stockholmba.⁶⁰ A helyzet azonban csakhamar ismét változott. Az angol és francia kormány megtagadta az útleveleket, a stockholmi általános konferencia elmaradt, a tárgyalások primátusát újra a hadszínterek vitatták el. A Független Munkáspárt köreiből és az angol munkásmozgalom balszárnyán kétségbeesetten írtak arról, hogy a kormányok és a monopóliumok mesterkedése következtében a népeknek még egy háborús telet kell megélniük.⁶¹ Speciális orosz vonatkozásban pedig külön vészjelzést adtak, hogy a háború folytatása esetleg a forradalom elvetelésére vezethet, az orosz reakciót erősíti, a hadsereg szerepét növeli.⁶² E jövendölések igazolódtak a Kornyilov-puccs idején, amelyet az angol szocialista lapok zömében elítéltek. Kivételek azonban ezúttal is akadtak. A Statesman, amely örült a bolsevikok és pacifisták mozgalmai 1917 nyári elfojtásának, szeptember elején megértéssel fogadta, amikor a „rend helyreállítása” érdekében Kornyilov a hadseregben újra visszaállította a halálbüntetést, s hogy ezt a Kerenszkij-kormány is jóváhagyta.⁶³ Később az orosz offenzíva összeomlásáért is Lenint és a bolsevikokat tette felelőssé.⁶⁴ E napokban a lap Buchanan angol nagykövet és a francia Albert Thomas példájára Oroszország összeroppanásával számolt, s azt latolgatta, hogy Oroszország talán már csak a háború után fog ismét talpra állni. A Kornyilov-puccsot a Statesman sajátos módon annyiban ítélte „hibának”, hogy a tábornok „hazafias” érzéseit a reakció kihasználta és Kerenszkij ellenében felhasználta. A lap örült annak, hogy az Ideiglenes Kormány felülkerekedett, sőt szerintük meg is erősödött, de sajnálta, hogy ezzel a hadsereg ismét meggyengült, s aggasztotta, hogy a Pétervári Munkástanácsban a bolsevikok befolyása megnőtt. Egyelőre abban bizakodott, hogy Kerenszkij körül olyan bal-közép kormány alakul, amely egyaránt urrá lesz a szélső jobboldal s a szélső baloldal (vagyis a bolsevik, illetőleg spontán forradalmi) erők fölött.⁶⁵ A Statesman értékelése természetesen lényegesen eltért a Független Munkáspárt lapjaitól, amelyek mélyen átéreztek a Kornyilov-puccs veszélyét, s maradtalanul örülni tudtak az orosz munkások sikereinek.⁶⁶

⁵⁹ G. D. H. Cole: A history of the Labour Party from 1914. London. 1948. 34—36. l.

⁶⁰ I. m. 36—38. l.

⁶¹ The Herald, 1917. szept. 29.

⁶² The Herald, 1917. szept. 1.

⁶³ New Statesman, 1917. szept. 1. Kornyilov-párti volt a szociálszocialista Hyndman-féle Justice is.

⁶⁴ New Statesman, 1917. szept. 8.

⁶⁵ New Statesman, 1917. szept. 22.

⁶⁶ Forward, 1917. szept. 22. Az angol baloldali szocialisták véleményét osztották a franciák is, s ehelyütt a szindikalisták, szocialisták és a mozgalom keretein kívül elhelyezkedő baloldali értelmiségiek egységet alkottak. Romain Rolland és Guilbeaux, akik külön.

1917 nyarától azonban már az angol munkásmozgalom balszárnyán is belső véleménykülönbségek mutatkoztak az orosz helyzet értékelésénél. Míg a Labour Party hivatalos nyilatkozatai a Kerenszkij-kormány támogatására vallottak, a Független Munkáspárt körében inkább azt szerették volna, ha az Ideiglenes Kormány helyett a Munkástanács kezében összpontosult volna a nagyobb hatalom. A Munkástanács jellegét, az országos orosz politika belső távlatait, a szocialista forradalom lehetőségét azonban a Független Munkáspárt orgánumai sem tisztázták, a bolsevik álláspontot ezek sem ismertették. Időnként azt a kérdést megkockáztatták, hogy a liberális polgárságot a munkások a hatalomból viasszaszorítanák, de hogy ezek nélkül tisztán munkáskormány alakuljon, ezt a lehetőséget fel sem tételezték, legfeljebb a párt néhány szélső baloldali tagja jutott el ideig.

Ezen a ponton vált el a Független Munkáspárttól fokozatosan a Brit Szocialista Párt, amelynek lapja, a *The Call* már július 26-án azért ítélte el a párt- és osztályközi koalíciót, mert az tönkreteszi a forradalmat.⁶⁷ A Kornyilov-felkelés után pedig eljutott arra a következtetésre, hogy „a Munkástanácsnak kézbe kell vennie a hatalmat . . . ez a forradalom megvédésének egyedüli útja.” Október 18-án a *Call* már csak precizizozta megállapításait: kifejezte reményét, hogy az összeülő Szovjet-kongresszus elutasítja „a burzsoa pártokkal való koalíció megkötését”, s „igazi forradalmi hatalmat létesít az országban”.⁶⁸ — E véleményalkotásával a Brit Szocialista Párt valóban egyedülálló példát nyújtott a Nyugaton — hiszen még november előtt helyeselte a tiszta munkás, szocialista forradalmi hatalom megteremtését.

Mindez különösen kirívó, ha ismét szembeállítjuk a munkásmozgalom szélső jobboldalán álló, a liberális elemekkel összeszövődő *New Statesman* korabeli állásfoglalásaival. E lap október elején a Dumát megdölt, levitézlett szervnek tekintette, ezzel szemben a Munkástanács és Kerenszkij együttműködésében, az „alkotmányos rend” megszilárdulásában bízott, amit Kerenszkij mellett Ceretelli és Szkobeljev érdemének tudott be.⁶⁹ Bízott a hadsereg megszilárdulásában is, majd november első napjaiban pétervári különtudósítója tollából hosszabb beszámolót tett közzé, amely szintén a rend fokozatos helyreállítását hangoztatta, amiben egyfelől a kormány tekintélyére, másfelől a vidéki munkástanácsok, a mensevik és eszer küldöttek mérsékletére következett — amivel szemben szerinte a bolsevik radikális elemek elszigetelődtek. A nem teljesen megnyugtató, de a rend szempontjából a tudósító szerint javuló helyzetben csak a gazdasági bajok, az élelemhiány okozhat gondot. Mégis, szerinte a munkások többsége sem a forradalmi megoldást kívánja, hanem „a

ben is szoros kapcsolatban maradtak az orosz forradalmi emigrációval, a bolsevikokkal már 1917 júliusától, a bolsevikok illegálisításba szorításától ellenforradalomról beszéltek. Igaz, Rolland egy pillanatra enyhített ítéletén, s azt latolgatta, hogy a Kerenszkij-kormányzat szociális vonatkozásban rejt magában valami haladó elemet is (Csernov agrár-reform tervezeteire gondolt). — *R. Rolland*: i. m. 201—202. l. Később azonban értéktétele teljesen kiforrott: „A szövetségesek eltíporják az orosz forradalmat. A maximalistákat üldözik. A hadseregben visszaállítják a halálbüntetést. A szerencsétlen Kerenszkij egy háb-Danton szerepét játssza Anglia és Wilson kezében” (i. m. 206. l.).

⁶⁷ *A. L. Morton—George Tate: The British Labour Movement. London. 1956.* 273. l.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ *New Statesman*, 1917. okt. 13.

gyümölcsözőbb empirikus” fejlődéshez fog igazodni.⁷⁰ Napokon belül kiderült, hogy a kétfajta értékelés közül a Call és nem a Statesman reményei teljesültek.

Sajátos helyet foglalt el a nemzetközi munkásmozgalomban az olasz szocialista párt, amelynél az első elvi tisztázódás még a világháború előtt, az 1911. évi olasz–török háború idején végbement, a nacionalisták és végletes reformisták már akkor kiszorultak a pártból. A világháború kirobbanása, majd Olaszország 1915. évi hadbalépése után az olasz szocialisták háborúellenesek és internacionalisták maradtak, s egyik fő erejévé lettek a zimmerwaldi mozgalomnak. Ennek azonban a centrumában helyezkedtek el, s elhárították Lenin és a Zimmerwaldi Baloldal forradalmi követeléseit. Az orosz februári forradalom után az olasz szocialista párt orgánumai mind üdvözölték a cárizmus megdöntését, de a párt jobbszárnyát vezető Treves és Turati a *Critica Sociale* hasábjain ennek, valamint az Egyesült Államok háborúba lépésének olyan szintet adtak, hogy az Antant összetétele megváltozott, s mindinkább hajlott a háború támogatására. Ezt a pártvezetést kézben tartó baloldali áramlat, Serrati és Lazzari vezetésével opponálta és a párt központi lapjában hangsúlyozta, hogy ők nem változtatnak álláspontjukon, a háborút mindenképp elítélik. Turati és a „méréselt reformisták” az orosz helyzetet illetőleg elképzelhetetlennek ítélték a proletár és szocialista megoldást, azt fejtegették, hogy a forradalomnak a polgári demokratikus keretben kell maradnia. Az Avanti és a baloldal viszont a Munkástanács igényeivel értett egyet és társadalmi reformokat tartott szükségesnek.⁷¹ Később, a mensevikek kormánybalépése után az Avanti is megértéssel viseltetett az Ideiglenes Kormány iránt, de ismertette Lenin álláspontját is, megvédte a bolsevikokat a rágalmaktól, jelezte, hogy a bolsevikok a forradalmat nem tekintik lezártnak. A háborút azonban a mensevik értelmezésben elfogadták: hangoztatták, hogy az orosz részről csupán védekező jellegű.⁷²

Mikor megkezdődött a bolsevikok üldözése, s a polgári lapok Kerenszkijre és a háború folytatására esküdtek, az Avanti ismét kiállt Lenin mellett. Gramsci pedig az *Il Grido del Popolo* 1917 augusztus végi számában hangsúlyozta: „az orosz maximalisták (vagyis a bolsevikok — J. J.) ez maga az orosz forradalom. Kerenszkij, Ceretelli és Csernov ez a forradalom jelene. A maximalisták ennek folytatását, ritmusát jelentik”. Az év őszén, szeptember—októberben a vita tovább éleződött. A szocialista párt balszárnyán állók az orosz példa követését sürgették, Turati és a jobbszárny a *Critica Sociale*-ban azt húzta alá, az orosz és olasz viszonyok teljesen eltérőek, így a feladatok is mások. Turati Kautskyhoz hasonlóan csak a demokratizmus elmélyítésére gondolt, amikor a baloldali fiatalok forradalmi lépéseket sürgették. Ilyen hangulatban robbant ki az 1917. augusztus 23-i turini spontán népi felkelés is — amely hamarosan elbukott, de a baloldaliak ennek tanulságaként nem azt vonták le, hogy „soha többé”, hanem azt hangoztatták, hogy a kísérletet más-kor jobban kell megismételniük. Az év őszén az olasz csapatok hatalmas katonai vereségei a belpolitikai feszültséget még csak növelték, s ehhez járultak

⁷⁰ *New Statesman*, 1917. nov. 3. A Statesmanhez közelálló B. Webb e napokban szintén úgy írt Oroszországról, hogy az ottani anarchikus állapotok visszavetették az országot, s az angol Független Munkáspártiak szemére vetette, hogy idealizálják az orosz forradalmat és a munkástanácsok rendszerét. Ehelyett ő is fokozatos fejlődést tartott kívánatosnak. (*B. Webb: Diaries*. 97. l.)

⁷¹ *K. E. Kirova: Revolucionnoje dzvizsenyje v Italii. 1914—1917*. Moszkva. 1962. 301—305. l.

⁷² *I. m.* 306—310. l.

azután a novemberi forradalom hírei — amely után a párt fiatal baloldali vezetői: a torinói Gramsci és a firenzei Bordiga egy illegális találkozón már a hatalom meghódítását tűzte ki a munkások feladataként. Az olasz munkásmozgalom előtt is új távlatok nyíltak meg.

*A központi hatalmak szociáldemokrata pártjai
és a forrongó Oroszország (1917 április—október)*

A februári forradalom után, az 1917-es évben a német politikai helyzet teljesen cseppfolyóssá vált, „minden megváltozott és minden maradt a régi-ben”, ami kihatott a szociáldemokrata párt, de a független szocialisták állásfoglalásaira is. A békenyilatkozatok ellenére a háború folytatódott, s a demokratikus reformigéretnek ellenére a „liberálisabb” Bethmann Hollweg-kormányt a katonák, a Hindenburg—Ludendorff csoport megbuktatta, a liberális-polgári ellenzék is elégedetlenkedett, de nem igen tört ki a parlamenti keretek közül, s a kormány a belső ellenzékkel (ezúttal a Scheidemann—Ebert—David csoport tiltakozásával) nem törődve, megindította a korlátlan buvárhajóharcot.

Ebben a helyzetben, más összefüggésben, de a német kormány és a „hónvédő” szociáldemokraták számára az orosz kérdés változatlanul és elsőrendűen a „különbéke” összefüggésében vetődött fel. A különbékénél azonban voltak lényeges hangsúlybeli különbségek. Victor Adler a februári forradalom utáni első bécsi munkásgyűlésen már hangsúlyozta, hogy a cári kormány megdőlésével új lehetőség nyílt a béke megkötésére, hiszen az orosz nép ugyanúgy békét követel, „mint mi”. Adler értelmezésében azonban benne foglaltatott a status quo antehoz való visszatérés s az általános békerendezés. Emellett Adler óvott attól, hogy a cári rendszer bukása után vérmes reményeket tápláljanak átütő német—osztrák katonai offenzívákról, az orosz belpolitikai helyzetről pedig feltételezte, hogy a liberális burzsoázia és a proletártömegek között még újabb, s előre nem látható kimenetelű összeütközések lesznek. Adler figyelme azonban mindenképp az előbbi elérésére irányult.⁷³

Adler véleménye nem egyedül volt mérvadó a központi hatalmak szociáldemokrata mozgalmában. Eduard David, a német pártvezetőség és a parlamenti frakció igen befolyásos tagja a status quo ante, illetőleg a korabeli megfogalmazásban „annexió és kárpótlás nélküli” béke koncepcióját sohasem fogadta el, kelet felé a balti területek (Lettország, Litvánia) megszerzésére törekedett és elkeserítette, amikor még a „többségi szociáldemokrata párt vezetői körében is azt tapasztalta, hogy az előbbi felfogás terjed.”⁷⁴

A német szociáldemokrata pártvezetők ekkoriban kifejezetten orosz különbékére gondoltak, David azzal a titkos záradékkal, hogy a keleti diktátum után a nyugati országokkal szemben is hasonlókat elérhetnek. Ebert és Scheidemann a német nagyhatalmi pozíció megővésével, de kevésbé agresszív-hódító törekvésekkel, szintén a helyzeti előny elérésében bízott. Ebert 1917. május 1-én írta a következő sorokat fiának: „biztos, hogy a béke felé közeledünk. Az orosz hadsereg mind jobban dezorganizálódik, az orosz nép békét akar. Mi mindent megteszünk, hogy az orosz szocialistákkal kiegyezünk.

⁷³ Népszava, 1917. márc. 31. — Adler következtetéseit a magyar szociáldemokraták is osztották.

⁷⁴ Das Kriegstagebuch . . . 225—230. l.

Remélem, hogy ez hamarosan sikerül. A franciáknak és az angoloknak utána engedniük kell majd.”⁷⁵

Ezeket a számításokat zavarta meg azután az a körülmény, hogy Hender-son, Thomas és a többi nyugati szocialista küldött Oroszországba utazott, hogy a német különbéke helyett a háborúban való kitartásra buzdítsa az orosz liberális és mensevik-eszer vezetőket. Scheidemann e mozzanatokat vette figyelembe, amikor újra a békét követelte, de a német parlamentben szokatlan formában, ami ott nagy vihart robbantott ki. Scheidemann ugyanis kijelentette, hogy amennyiben az esetleges orosz és angol békeajánlatokat a német kormány elutasítaná, s hódító háborút folytatna, biztosan német forradalom lenne erre a válasz.

Scheidemann e nyilatkozatában nyilván szerepet játszott mind az áprilisban az országot végigszántó sztrájkhullám, mind pedig a katonalázongások és a belső politikai válságok. A forradalmi erjedést azonban a párt egyáltalán nem segítette elő, sőt mindent megtett annak fékezésére, s változatlanul hirdette a „kitartás” politikáját. Még az orosz különbéke kérdésében is az orosz frontot májusban bejáró David úgy vélekedett, hogy Oroszországnak nagyobb szüksége van a békére, ezért ők „még várhatnak”, s ilyen értelemben tett jelentést a kormánynak és a német szociáldemokrata pártvezetőségnek.⁷⁶

A német pártvezetők magabiztossága 1917 nyarán tört meg. Stockholmi tárgyalásaikon tapasztalniuk kellett teljes elszigeteltségüket, látták a belső hazai elégedetlenség fokozódását, a kimerültség jeleit. A kormányt békepolitikára sarkallták, de a kormány ezt csakúgy elhárította, mint a belpolitikai élet demokratizálását. Június végétől, július elejétől Scheidemann és David is elveszítette hitét a német átütő győzelem lehetőségében, s a többségi párt képviselői is gyakrabban kezdték hangoztatni fenntartásaikat a kormánnyal szemben.⁷⁷ Orosz vonatkozásban állandó kapcsolatban maradtak németbarát orosz, lengyel, litván és finn szociáldemokratákkal, a maguk erejéből támogatták a különbéke koncepciót, s ez kötötte le minden erejüket. Pesszimisták lettek, elégedetlenek voltak — de a kormánypolitika radikális elítélésére, s méginkább annak virtuális keresztvezésére sohasem gondoltak. Scheidemann parlamenti interpellációig ment el, Ebert pedig június végén feljegyzést írt a kancellárnak, amelyben az ország kimerültségére hivatkozott, s egy esetleges katasztrófa lehetőségére riasztott⁷⁸ — ez volt a maximum, ami a német szociáldemokrata vezetőktől tellett. Amikor pedig 1917 július—augusztusában sor került a matrózlázongásokra, akkor ők is ezeknek megfékezésére vetették be erejüket. A német munkásmozgalom irányítói 1917 nyarán akcióképtelenek voltak. A szociáldemokrata vezetők már nem hittek 1914—1917 közötti politikájuk sikerében, de nem is merték dezavualni, s főként más politikát megkezdeni. A „független szocialisták” pedig, jóllehet együttéreztek az elégedet-

⁷⁵ Friedrich Ebert: Schriften, Aufzeichnungen, Reden. Dresden. 1926. I. köt. 364. l.

⁷⁶ Das Kriegstagebuch . . . 230—231. l. — Scheidemann szerint Davidnak az orosz fronton az orosz Munkástanács küldöttével is találkoznia kellett volna a béketárgyalások előmozdítására — de az orosz delegáció nem volt tárgyalóképes. Philipp Scheidemann: Der Zusammenbruch. Berlin. 1921. 150—151. l.

⁷⁷ A nyári időpont megjelölése természetesen nem abszolút mérce. Volt, akinél a háborús fáradtság, illetőleg vereségérzés hamarabb fellépett. Scheidemann szerint a német—osztrák 1917 áprilisi pártkonferencián már békét sürgettek, s azt sajnálták, hogy Czernin felfogását és politikáját a német kormány nem támogatja. Ph. Scheidemann: Memoiren eines Sozialdemokraten. Dresden. 1928. I. köt. 428. l.

⁷⁸ F. Ebert: i. m. 380—382. l.

lenekkel, nem vezették a matrózok lázongásait, de szóvá tették sérelmeiket, ellenzékiek voltak, de támadásba nem mertek lendülni — gyengének tudták magukat az államaparátussal szemben — s továbbra is kivártak. 1917 szeptemberében Haase és Ledebour elment a stockholmi III. zimmerwaldi konferenciára, elfogadták a német szociáldemokrata vezetőkötől eltérő alaptételt, hogy a békét tömegmozgalmakkal kell kikényszeríteni — de náluk ez egyelőre akadémikus kijelentés maradt, a forradalmi gyakorlattól még visszariadtak. 1917 őszén Németországban változatlanul csak a radikális baloldali szocialisták, a spartakisták adtak ki olyan felhívásokat, röplapokat, amelyek a munkásokat a matrózok követésére hívták, ők voltak, akik a forradalmi cselekvés szükségességének tudatosítására törekedtek.⁷⁹ A spartakisták azonban ekkor még túl gyengék voltak a siker biztosításához. A fordulatot e téren is az új orosz forradalom hozta meg.

Az osztrák párt politikája sem sokban változott. Némi módosulást az hozott, hogy az osztrák párt skandináv közvetítéssel elérte, hogy az Ideiglenes Kormány az orosz hadifőcsászból hazaengedte Otto Bauert, aki az év szeptemberében érkezett Bécsbe, s egyúttal fő „orosz szakértő” lett. Az ellenzéki Danneberg erről úgy írt Kautskynak, hogy Bauer sokat tud Oroszországról, az általános pártpolitikát illetőleg az ellenzékekkel ért egyet, de keze kötve van, nem léphet fel határozottan.⁸⁰ A pártvezér Victor Adler szintén örült Bauer megérkezésének, mint Kautskynak írta „valósággal fellelegezhetett”, mert most már biztosítva látta, hogy a párt jobboldali túlzóinak szárnyát szegik. Igaz, Bauert „egy kissé túlságosan bolseviknek” találta, és úgy vélte, hogy kis időnek „el kell telnie, amíg a régi környezethez hozzászokik” — a pártvezetésbe való bekapcsolódását azonban fenntartás nélkül nagy örömmel fogadta.⁸¹

Maga Bauer szeptember 28-án küldte első „jelentkező” levelét Kautskynak, amelyben egyúttal jelezte, hogy fő vonalaiban egyetért vele, azaz a német „független szocialista” pártellenzékkel. Ami oroszországi tapasztalatait illette, ezekről ennyit írt: „Oroszországról sokat mesélhetnék, de ez írásban aligha lehetséges. Elvileg Martov és barátainak álláspontján állok. A tulajdonképpeni mensevikek lehetetlen politikát folytattak.” Bauer ehelyütt az 1848-as tapasztalatokat idézte, s a meghátrálás veszélyét taglalta, Cavaignacra és az ellenforradalmi veszélyre utalt. Másfelől azonban a bolsevikokkal sem értett egyet, mert azok erejüket túlbecsülték, s „veszélyes kalandorpolitikát űztek”. Ezúttal ismét történeti párhuzammal élt, s a jakobinus hibákat említette. A kettős túlzó irányzat között a marxista centrumot Martovban látta megtestesülni. Az eszerek — hangsúlyozta — ugyanúgy megoszlanak, mint a szociáldemokraták. Az internacionalista centrumot náluk a Csernov körül csoportosulóknak jelölte meg, akik jelenleg balra tolódnak. Bauer hangsúlyozta, hogy a parasztok és katonák nagyon forradalmiak, a helyzetet előre senki nem tudja áttekinteni, lehetséges, hogy a háború elhúzódása végül a forradalmi mozgalmat lefejezi, mert a hadi események révén a hadseregben sikerül a hierarchikus fegyelmet visszaállítani. A forradalom megmentésére ezért ő is a mielőbbi béke

⁷⁹ W. Bartel: i. m. 459—463. l.

⁸⁰ IISG. K. D. VII. 311. Danneberg különben a Der Kampf 1917 októberi számában szóvá tette, hogy a szunnyadó európai munkásmozgalmat az orosz forradalom ébresztette fel, és Zimmerwaldnak adott igazat. Hozzátette, hogy most a nyugati munkáspártokon van a sor, nekik kell a béke kikényszerítésével megmenteni az orosz forradalmat.

⁸¹ Victor Adler: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Gesammelt und erläutert von Friedrich Adler. Wien. 1954. 639, 646. l.

megkötését sürgette. Ennek érdekében szeretett volna hatást gyakorolni az angol és francia szocialistákra, nehogy ezt a magasabb érdeket saját szempontjaik miatt kereszttezzék.⁸²

Az osztrák és német pártellenzékkel szoros elvi és baráti kapcsolatokat fenntartó Rudolf Hilferding hasonlóképpen vélekedett az előadódott helyzetről: „a világ változik, még hozzá másként, mint ahogyan azt bármely irányzat is várta, s ezekkel a változásokkal kell lépést tartani. Az orosz forradalom sikerében nem kételkedik, de ezt ki kell egészíteni a nyugati országok munkás-eredményeivel — amire azonban véleménye szerint csak valószínűleg a háború után kerülhet sor.”⁸³

A német, osztrák pártellenzék érdeme és rendkívüli fogyatékoságai e levelekből jól kiviláglanak. Üdvözölték volna a békét és a mélyreható társadalmi átalakulást Oroszországban csakúgy, mint Európa nyugatibb államai-
ban — de a forradalmi cselekvéstől tartózkodtak, inkább csak rokonszenvező szemlélői voltak az eseményeknek, mintsem azok előkészítői avagy vihar-
madarai. Ez utóbbiak az osztrák zimmerwaldista baloldali radikálisok közül kerültek ki, de ezek a német spartakistáknál jóval kisebb befolyást gyakoroltak a munkásokra. S mindkét csoportot, mind a balcentrumot, mind a baloldali radikálisokat Victor Adler a maga méginkább szemlélődő, békét óhajtó, de azért semmit sem tevő, kockáztató álláspontja az 1917 októberi pártkongresszuson még könnyedén vissza tudta szorítani.⁸⁴ Az osztrák párt távol állt attól, hogy „orosz módra” beszéljen és cselekedjék.⁸⁵

Az októberi szocialista forradalom visszhangja

Az előzőekben is csak rövid áttekintését adhattuk e rendkívül bonyolult összetételű kérdéskomplexum felmérésének. Méginkább áll ez a szocialista forradalom kisugárzására, hiszen ez különböző helyeken több szakaszban, változó erősséggel történt meg, s vázlatunk az eddiginél is hiányosabb lesz.

Az angol munkásmozgalomban az októberi forradalom újfajta reagálásokat és következményeket váltott ki, ha ezek nem is voltak olymértékben látványosak és gyorsak mint a februári forradalom utániak. Minthogy a Brit Szocialista Párt és a Call került már november előtt is a legközelebb a bolsevi-

⁸² IISG. K. D. II. 500.

⁸³ IISG. K. D. XII. 630.

⁸⁴ Az osztrák baloldali radikálisok 1917 nyarán aktívabban léptek fel, az ifjak körében konferenciákat hívtak össze. Az októberi pártkongresszuson kétfajta, a párt külkapcsolatait érintő javaslatot terjesztettek elő. Egyfelől azt indítványozták, hogy az osztrák párt csak a német független szocialistákat ismerje el, másfelől Luxemburnak, Liebknechtnek és Zetkinnek kívántak külön köszöntő táviratokat küldetni. A küldöttek többsége a javaslatokat elvetette és V. Adler nyomására a pártegység tételét fogadta el alapul. (*Leopold Hornik: Die Zimmerwalder Linke und die Linksradikalen in Österreich. Weg und Ziel. 1955. szept.*)

⁸⁵ V. Adler előadói beszédében hangsúlyozta az orosz forradalom nagy nemzetközi jelentőségét, a nemzetközi viszonyok megváltozását, mint ami mind megkönnyítette és meg is követelte a béke előmozdítását. A gondolat sor végén azonban a munkásmozgalmi, szocialista, forradalmi feladatokat megtagadta, egyenesen azt húzván alá, hogy ők Ausztriában a reformizmust, sőt a miniszterializmust sem vennék tragikusan. (*V. Adler: Aufsätze, Reden und Briefe. IX. köt. Wien. 1929. 204—205. l.*) Adler októberi érvelése azt mutatta, hogy Adler az októberi tapasztalatokból is csak mensevik jobbszárny következtetéséig: a koalíciós politikáig jutott el.

kok szocialista forradalmi elképzeléséhez, nem meglepő, hogy a forradalom után is lelkesen köszöntötték a győzelmet. A Call november 29-én így írt: „Szocialisták — és ezúttal nem botcsinálta szocialisták — ragadták magukhoz a hatalmat . . . Az első alkalom, hogy megvalósult a proletár diktatúra . . . A bolsevikok sikerét a városi munkások és egyszerű katonák rokonszenve kíséri . . . béke és kenyér, a háborús nyereszkedők és a mohó földesurak letörése, ez az, amit Lenin és barátai meg akarnak szerezni honfitársaiknak és az egész nyomorsújtotta világnak. Készek vagyunk-e arra, hogy segítsünk neki?”⁸⁶

A Call ezután is számtalan cikkben foglalkozott az orosz bolsevik forradalommal, majd pedig 1918 januárjában a Brit Szocialista Párt vezetősége is határozatot hozott, amelyben üdvözölte a „történelmi fordulatot” jelentő forradalmat, mint amely „nagy lépés a földbirtokosok és tőkések teljes felszámolása felé vezető úton”. Egyúttal felszólították a Labour Partyt, hogy a maga súlyával kényszerítse az angol kormányt az új szovjet kormány elismerésére.⁸⁷

A novemberi orosz híreket ugyancsak lelkesen fogadták azok a munkások, illetőleg munkáskörök, amelyek már korábban is radikalizmusukkal tűntek ki. Ez annál feltűnőbb volt, mert a Labour Party baloldali vezetői — G. Lansbury — és a Független Munkáspárt szószólói kezdetben megzavarodva álltak az új tény előtt, minthogy másra számítottak, inkább koalíciós kormányzást vártak, amelyet a szocialisták csak egyre nagyobb mérvben befolyásoltak volna, anélkül, hogy a proletárdiktatúra eszközét alkalmaznák. A független munkáspártiak bizonytalankodása ellenére a skót „viharsarokban”, a Clyde-iparmedencében nagy népgyűléseket tartottak az orosz forradalom tiszteletére — amelyet ezúttal is összekötöttek az azonnali annexiónélküli béke követelésével.⁸⁸ S mindez kiegészült egy részben hagyományos, részben új követeléssel: az orosz forradalom védelmével. Ennek első szimptomái már február után az Ideiglenes Kormány elismertésénél is érződtek, de mindez ekkor új tartalmat kapott, hiszen az angol radikális szocialisták voltak az elsők és egyedüliek, akik Nagy-Britanniában igen határozottan szembeszegültek a korai angol imperialista, intervenciós törekvésekkel.

A Független Munkáspárt eddig radikális lapjai, a Labour Leader, a Herald és a Socialist Review az első meglepetés idején elzárkózott a kommentálástól, félreértésnek, elhamarkodott lépésnek jelezte a forradalmat, később pedig mintegy a februári forradalom befejező aktusáról írtak, de egyúttal éreztették, hogy túl messzire mentek, hiányolják a nyugaton meghonosodott demokratikus feltételeket, s elhibázottnak tekintik a proletárdiktatúrát. A Brit Szocialista Párt, a Szocialista Munkáspárt és a radikális shop stewardok felfogása így november után még inkább eltért attól a csoportosulástól, amely 1917 teléig vezette az angol munkásmozgalom baloldali ellenzéki áramlatát.

A Független Munkáspárt és orgánumai, noha éreztették fenntartásaikat, mégsem fordultak szembe egyértelműen a győztes munkásforradalommal. Sőt e kérdésben küzdöttek az intervenciós kormányálláspontokkal, hivatkoztak az oroszországi viszonyokra — és a szovjet kormány javára is megértést követeltek. Ily módon közbülső helyzet foglaltak el, s a sajátos angol spektrumban inkább a forradalom mellett állottak, mintsem ellene lettek volna, ha Snowdennek és MacDonaldnek nem is lehetett semmi köze a bolsevikokhoz és a forradalmi gyakorlathoz.

⁸⁶ A. L. Morton—G. Tate: i. m. 274. l.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ William Gallacher: *Revolt on the Clyde*. London. 1949. 137. l.

Az angol munkásmozgalom jobboldalai azonban félreérthetetlenül rokonszenveztek volna azzal, ha „az órát visszaállítják”. A *Statesman* aggódomba jósolta, hogy feltehetően megkötik a szovjet—német különbékét, miközben panaszkodott az oroszországi káoszra, hangsúlyozta, hogy a bolsevikok nem tudják az országot vezetni. Hosszabb helyszíni tudósításokat közöltek a bolsevikok tehetetlenségének bizonyítására. Következtetésük világos volt: a bolsevikok nem maradhatnak hosszabb ideig hatalmon. Mindehhez csak egy tanács-talan kérdőjelet tudtak hozzáírni: azt, hogy mi lesz utána, azt senki sem tudja — szolt a cikk.⁸⁹

Az angol munkásmozgalom tömegeire kezdetben a Labour Party vezetőinek gyakorlatias válasza hatott: a pillanatnyi angol problémákra terelték a figyelmet. Az orosz forradalom hírei fokozatosan terjedtek, míg ők maguk háborúban álltak. A kormány pedig nyomban megértette, hogy újabb lépéseket kell tenni annak megértetésére, hogy ez „a nép” háborúja. Mihelyt a szovjet kormány nyilvánosságra hozta a titkos diplomáciai egyezményeket, ami napnál fényesebben megvilágította az imperialista célkitűzéseket, — az angol kormány kibocsátotta a maga háborús célkitűzéseit. A Munkáspárt 1917 decemberében rendkívüli kongresszust hívott össze — ugyancsak ilyen céllal, ahol a leg-agresszívebb németellenes nacionalisták már elszigetelődtek, de a háborús erőfeszítéseket mégsem vonták kétségbe.

1918 januárjában azonban a Labour Party rendes évi konferenciáján már új front nyílt. Nyilvánvalóan jórészt az orosz forradalomnak lehetett köszönni, hogy a konferencián a párt új programot fogadott el, a híres „Labour and the New Social Order”-t, amely a társadalom struktúrájának megváltoztatását is igényelte. Mikor azonban a szovjet kormány követeként Litvinov az orosz proletárdiktatúra követésére hívta fel a küldötteket — szavait feltűnő csend követte.⁹⁰ A Labour Party zöme mindvégig távol állt e forradalmi módszerek elfogadásától, s jöllehet 1918 februárjában a Független Munkáspárt orgánumai, a Labour Leader és a Herald mint az orosz forradalom sikerét megértéssel fogadta a breszt-litovszki békeszerződés megkötését és Szovjet-Oroszországnak a háborúból való kiválását, s az egész angol szervezett munkásság kész volt az orosz forradalmi kormány megvédésére, a szovjetrendszer gyakorlatát csak a Brit Szocialista Párt, s shop stewardok, néhány kisebb szocialista egyesülés és néhány baloldali független munkáspárti tekintette Nagy-Britanniában is példamutatónak. Ha azonban az orosz október ilyen közvetlen példamutató hatása korlátolt is volt, hónapokkal, évekkel később a vonzerő sok vonatkozásban növekedett, s főként a hatás több áttételen át terjedt, ami megnyilvánult mind a sztrájkmozgalomban, a radikálisabb munkáskövetelések felállításában, mind a kormány részéről is bevezetett szociálpolitikai intézkedések sorában.

Franciaországban az 1917-es esztendő a sztrájkok és a katonalázadások éve volt. Ezzel párhuzamosan erősödött a szocialista pártban és a CGT-ben

⁸⁹ *New Statesman*, 1917. dec. 8, 15.; a Hyndman és a Nemzeti Szocialista Párt tulajdonában levő *Justice* még türelmetlenebbül bolsevik-ellenes volt, s azt fájlalta, hogy Kerenszkij nem működött együtt Kornjilovval a bolsevikok ellen (*Justice*, 1917. nov. 29.).

⁹⁰ *B. Webb*: i. m. — Egyes szélsőséges szociálszocialisták tiltakoztak Hyndman fellépése ellen. Hyndman cikket is írt egy polgári lapban a szovjet rendszer ellen, majd — részben az eszer menekült barátainak hatására — szovjetellenes intervenciót sürgetett. G. B. Shaw szerint, aki az új szovjethatalommal érzett együtt, Hyndman „Churchillebb volt Churchillnél” (*Chuchichi Tsuzuki*: H. M. Hyndman and British Socialism. Oxford, 1961. 238—239. l.). — De Hyndman esete csak kirívó kivétel, ami nem jellemezte a munkásmozgalmat.

a háborúellenes ellenzék. Mindezzel szemben — s a november 7-i forradalom másnapján — november közepén megalakult a Clemenceau-kormány, amely a kormányelnök szavaival „háborút folytatott a fronton és a hátszágban” egyaránt. A harcias kormányprogram, valamint annak ellenére, hogy Clemenceau megfenyegette Léon Jouhauxt: szükség esetén katonasággal megszállja Párizst, amiért a CGT-re hárítja a felelősséget, a CGT decemberi pártkonferenciája (a háború kezdetétől a harmadik) lépéseket követelt az annexió és kárpótlás nélküli béke megkötésére. A konferencián a baloldal gyengén szerepelt. Egyes aktivistái (Monatte, Dumoulin) még a fronton szolgáltak, mások pedig — miként a zimmerwaldista Merrheim — a CGT egysége érdekében inkább belenyugodtak a közös indítványokba. Így született a konferencián olyan határozat, amely egyszerre üdvözölte Wilson 14 pontját és az orosz novemberi forradalmat. Csak néhány küldött tiltakozott a kettősség ellen.⁹¹

Az orosz helyzet az év telén még egyszer napirendre került Franciaországban, mikor Clemenceau elvágta annak lehetőségét, hogy francia szocialista küldöttség indulhasson Pétervárra.⁹² A francia baloldali ellenzék azonban az év végén veszített erejéből, s minden figyelmét a háború, illetőleg a béke gyorsabb megkötése kötötte le. A háború még francia földön folyt, s a munkásmozgalmak forradalmi erői nem is tudták kibontakoztatni támadásukat, — csak a háború után, ha az orosz szocialista forradalom iránti rokonszenv terjedt is, s a munkások, párt- és szakszervezeti vezetők, értelmiségiek körében ennek mind számosabb jele mutatkozott.⁹³

Igen heves volt a központi hatalmak munkásszervezeteinek reagálása a novemberi forradalomra.⁹⁴ Bécsben már november 11-én több mint 20 000 munkás részvételével tartottak nagygyűlést, amelyen határozatban üdvözölték a szovjet kormányt és a bécsi kormánytól az azonnali béketárgyalások megkezdését követelték. Hasonló gyűlésekre került sor Grazban, Linzben, Salzburgban és több más városban is. Az olykor spontán tömegmozgalommal egyidejűleg a szociáldemokrata pártvezetőség is üdvözlő táviratot küldött a szovjet kongresszusnak, amiben ugyancsak utaltak arra, hogy az osztrák munkások békét kívánnak.⁹⁵

⁹¹ Robert Brecy: *Le mouvement syndical en France. 1871—1921.* Paris — La Haye. 1963. 99—100. l.

⁹² Daniel Ligou: i. m. 298. l.

⁹³ Lásd Jacques Sadoul beszámolóit, amelyeket Pétervárról küldött a szocialista vezetőknek, köztük Cachinnel, valamint — részben később — a szakszervezeti ellenzék megnyilvánulásait (*A. Kriegel, R. Bracy*: i. m.).

⁹⁴ A magyar visszhangra ehelyütt nem térhetünk ki.

⁹⁵ A békekezdeményezésekkel kapcsolatban megemlítendő, hogy a novemberi forradalom híre alig érkezett Budapestre, máris magyar pártküldöttség kereste fel Victor Adlert november 12-én, s azt javasolta, hogy a két német szociáldemokrata párttal együtt közös értekezleten egyeztessék elképzeléseiket a bolsevikok fegyverszüneti egyezmény, illetőleg békeszerződési indítványaival kapcsolatban. (*V. Adler*: *Briefwechsel* . . . 645. l.) Adler kitért az azonnali válaszadás elől és Kautskyhoz, valamint Eberthez fordult, tőlük kérdezte meg, hogy hasznosnak és kivihetőnek tartanának-e egy ilyen konferenciát. Miután mindkettőjüktől kétszeresen nemleges válasz érkezett — sem az értekezlet hasznát, sem azt nem látták megvalósíthatónak, hogy a két egymással küzdő német szociáldemokrata párt közös feladat elvégzésére együttműködjenek (i. m. 647—650. l.). Adler ezek után a tervet elejtette s minderről értesítette a magyar pártot. Buchingerhez írott levelében Eberthez hivatkozott, hozzátette, hogy ő sem hisz a megmozdulás sikerében, amit átvitt a Troelstra által kezdeményezett konferenciára is. Ilyen értekezleten ugyanis a Szovjetországot elhagyó mensevikek is fórumhoz jutnának, amit Adler nem tekintett célszerűnek. (*P. I. Arch. Buchinger gyűjtemény. 1917.*)

A pártban megerősödtek a baloldali ellenzék pozíciói. A pártellenzék decemberben különkiáltványt jelentetett meg, amelyben többek között megírták: „az orosz nép és az orosz forradalom példát mutatott nekünk arra, hogy miként kell a békét elérni”. A baloldali ellenzék e tanítás gyakorlati megfogadásáig nem jutott, a pártegység megbontására, a proletárdiktatúra tényleges megteremtésére nem gondolt, de az orosz forradalom iránt nagyobb tisztelettel viseltettek, mint a német független szocialisták némelyike. Az „orosz szakértő” Bauer 1917. december 17-i, Kautskynak írott levelében jelezte: kíváncsi, hogy milyen lesz az orosz forradalom nyugati hatása. „Mindenesetre Lenin és Trockij az ügyüket idáig várakozáson felül ügyesen bonyolították le.”⁹⁶ Majd amikor Kautsky és a német „független szocialisták” fenntartásaikat, kritikájukat hangoztatták,⁹⁷ Bauer 1918. január 4-én így írt Kautskynak: „Ezeket a támadásokat nem tartom sem helyeseknek, sem célszerűeknek. A támadások igazságtalanok, mert Lenin és Trockij nem járhatott el másként, mint ahogy eljárak, mivel az európai proletariátus nem tudott semmiben sem segíteni az oroszoknak, és így vajmi kevés joguk van, hogy valamit is kérjenek tőlük és hogy a forradalmat mások érdekében feláldozzák. Másrészt célszerűtlenek, mert a német munkások fejét mégsem úgy tudjuk forradalmasítani, hogy a forradalomtól elveszjük a kedvüket.”⁹⁸ Bauer itt kitér arra is, hogy ő is rosszul mérte fel korábban a helyzetet, mert a béke lehetőségét nem vette eléggé figyelembe. A bolsevikellenes mensevik vádakát a katonai összeesküvésről és személyi diktatúráról egyszerűen gyerekesnek minősítette. Utalt arra, hogy a bolsevikok csak Cromwell independenseinek példájára jártak el, amikor a Dumát berekesztették. Hivatkozott arra, hogy a mensevikek és eszerek is hozzájárultak a bolsevik lapok betiltásához, majd hangsúlyozta: ő mindig Martovval érzett együtt, de a bolsevikok győzelméről — írta — csak a mensevikek vezetői tehetnek, akik nem fogadták meg Martov tanácsait. Majd végezetül intette Kautskyt, hogy a független lapokra és Bernsteinre hasson olyan irányban, hogy azok ismerjék fel a harcok társadalmi, szociális vonatkozásait is. Bauer kritikái észrevételeit — ha nem is oly markánsan — Hilferding is osztotta, aki Kautsky bolsevik-ellenes cikkeit fenntartással fogadta, s ezt 1917. december 3-i levelében meg is írta a szerzőnek.⁹⁹

Az orosz forradalom védelme nemcsak levélpapíroson mutatkozott meg. Amikor a német—osztrák hódító imperializmus rákényszerítette a breszt-

⁹⁶ IISG. K. D. II. 502.

⁹⁷ Bauer és Hilferding Kautsky bírálatánál Kautskynak a *Leipziger Volkszeitung* 1917. november 15-i cikkére utalt, amelyben Kautsky ugyan szintén üdvözlö a forradalmat s a szovjet békekezdeményezéseket — de ugyanitt a forradalom sorsának bizonytalanságára is kitért, majd saját németországi feladataikról szólva kijelentette, hogy az orosz és német viszonyok eltérőek, s ezért nekik a béke mellett a demokratizálásért kell fellépniük, nem pedig a forradalom kivásáért. Kautsky álláspontját — mint látni fogjuk — a spartakisták, Luxemburg, Liebknecht, Zetkin erőteljesen bírálták. A *Leipziger Volkszeitung* hasábjain Kautskynak Franz Mehring válaszolt igen éles, polemikus hangnemben, rámutatva, hogy Kautsky csak visszafelé pillant, illetőleg hosszú évtizedes botorkálást ír elő a proletariátusnak akkor, amikor ütött a forradalmi cselekvés órája. (Idézi *Walter Bartel*: i. m. Kautskynak az orosz forradalom különleges körülményeiről kialakított véleményét osztották az angol független munkáspárti vezetők s az olasz szocialisták Turati—Treves szárnya is. Zibordi 1917 telén a párt beharcairól szólva említette, hogy a baloldaliak az orosz példát kívánják követni. Treves még messzebb ment, s kifogásolta a bolsevikok harei módszereit, de támadta az antant-hatalmak szovjetellenes intervencióját is (*Critica Sociale*. Milano. 1959. I. köt. 394—404., 423—426. l.).

⁹⁸ IISG. K. D. II. 503.

⁹⁹ IISG. K. D. XII. 631.

litovszki békeszerződést, akkor ez Ausztria-Magyarországon és Németországban viharos erejű hatalmas sztrájkhullámot indított el — amely már az év végi forradalmak előhírnöke volt.¹⁰⁰

Németországban szintén azonnali reakciókat indított el a pétervári győzelem. A bekövetkezett fordulatról a szociáldemokrata Vorwärts és a független szocialista Leipziger Volkszeitung november 9-én adott hírt. November 14-én a Leipziger Volkszeitung már így írt: „Ezekben az órákban, mi német proletárok tiszta szívünkől együtt érzünk harcoló orosz elvtársainkkal. Ők a mi ügyünkért is harcolnak. Ők az emberiség és a béke előharcosai.” A „függetlenek”-nél is nagyobb örömmel fogadták természetesen az orosz híreket a társadalom teljes átalakítását remélő a szovjet forradalomtól. Felfogását osztották a többi német baloldali radikális szocialisták. Luxemburg az októberi forradalmat „világtörténelmi jelentőségű eseménynek” ítélte, s Kautskyval szemben, aki már ekkor megpendítette a bolsevik forradalom bukását, amire Oroszország elmaradottságából, elszigeteltségéből következtetett — Luxemburg ellentétes gyakorlati következtetésekre jutott. Nem tagadta az orosz forradalom megdöntésének lehetőségét, sőt az aggasztotta is,¹⁰² de éppen e veszély elhárítására sürgette, hogy a fejlett országok, s mindenekelőtt a nagyhatalmak proletariátusa siessen az orosz proletariátus segítségére, és „ne, nézzék nyugodtan, hogy az oroszok halálra vérezenek”. Különben is, Luxemburg egész egyéniségétől idegen volt e „hűvös szemlélődő” magatartás. Mint november 24-i, Luise Kautskyhoz írott levelében hangsúlyozta, jobb egy elbukott forradalom, mint „élve maradni a hazáért”. Egyébként biztosra vette, hogy sok más nagy eseményt várhatnak az elkövetkező években, s mint hozzáfűzte, „csak azt szeretném, ha a történelmet már nemcsak vasajtók mögül nézhetném”.¹⁰³

Clara Zetkin a függetlenek lapjában, a Leipziger Volkszeitung november 16-i számában tett hitet az orosz forradalom mellett: „Az orosz forradalom béke-műve új, sorsdöntő helyzetet teremtett a népek számára. A Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetje túlnyomó többségében a bolsevikok vagy maximalisták pártjához tartozó radikális szocialistákból áll, akik sohasem pártáltak a baloldali polgári pártokkal, hanem kezdettől fogva azt a nézetet képviselték, hogy a forradalom létét és nagy művét egyes-egyedül a proletariátus

Clara Zetkin a függetlenek lapjában, a Leipziger Volkszeitung november 16-i számában tett hitet az orosz forradalom mellett: „Az orosz forradalom béke-műve új, sorsdöntő helyzetet teremtett a népek számára. A Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetje túlnyomó többségében a bolsevikok vagy maximalisták pártjához tartozó radikális szocialistákból áll, akik sohasem pártáltak a baloldali polgári pártokkal, hanem kezdettől fogva azt a nézetet képviselték, hogy a forradalom létét és nagy művét egyes-egyedül a proletariátus

¹⁰⁰ A januári sztrájk lefolyására helyütt nem térhetünk ki, történelmi feldolgozására az utóbbi időkben került sor. Oszttrák vonatkozásban lásd Rudolf Neck munkáit: Weg und Ziel, 1953. jan., 1955. szept.

¹⁰¹ K. Liebknecht: Válogatott beszédek és írások. Bpest. 1954. 427. l.

¹⁰² Rosa Luxemburg: Letters to Karl and Luise Kautsky from 1896 to 1918. New York. 1925. 207. l.

¹⁰³ E veszéllyel a bolsevikok is számoltak. Lenin ezért fordult a világ munkásaihoz segítségért, ezeket a tetteket sürgette az első szovjet diplomata is a különböző országok munkásgyűlésein. (Többek között Litvinov is aggódott a jövő miatt, s ez állt 1918 január-februári munkáspárti konferenciákon való fellépései mögött. (B. Webb: i. m. 106. l.)

diktatúrája és az biztosíthatja, ha minden hatalmat a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei vesznek át . . . Az ideiglenes kormányok alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy a forradalom művét folytassák: eltékozták örökségüket, mert elsősorban a vagyonos osztályok képviselői voltak, s így érdekeik előtt tiszteletteljesen meghátráltak. A mensevikekhez, az orosz szocialisták jobbszárnyához és a szociálforradalmárokhoz tartozó miniszterek ezen döntő módon változtatni nem tudtak. Ők a kormányoknak nem urai, hanem foglyai voltak. Mindez különösen a külpolitikában mutatkozott meg, amely nem törekedett elég határozottan és egyértelműen a gyors békekötésre, de megmutatkozott a halaszthatatlan agrárreform és az ipari, a szociális területen is . . . A forradalmi demokrácia, élén az orosz forradalmi proletariátussal, másodikban lép a népek elé mint a béke bajnoka . . . A béke elérhető közelségbe került, ha a népek forró békevágya olyan tudatos békeakarattá sűrűsödik, amely úgy formálja a történelmet, ahogyan formálnia kell.”¹⁰⁴

A Független Szocialista Párt ugyancsak üdvözlőtáviratot küldött: kifejezték azt a reményüket, hogy az orosz proletariátus a többi ország munkásságával együtt megteremti a hódítás és kárpótlás nélküli békét. November 12-iki keletű felhívásában e párt ugyancsak világtörténelmi jelentőségűnek nevezte az orosz forradalmat és sürgős békenagygyűlések megtartására szólított — amelyeket azonban a hatóságok betiltottak. A tilalom ellenére november elején sok helyütt került sor tüntető felvonulásokra. November 18-án (2000 főnyi), majd 20-án újabb békedemonstrációnak lehettek a berliniek tanui. Berlin mellett megmozdultak Halle, Leipzig, Mannheim munkásai is.¹⁰⁵

A kialakult helyzetben a német szociáldemokrata párt elnöke, F. Ebert is egy helyi nagygyűlésen, november 18-án, üdvözölte az októberi forradalmat, s a német proletariátus nevében fogadalmat tett annak támogatására. Mindezekelőtt azonban október békevonatkozásairól ejtett szót.¹⁰⁶ A német kormány és a szociálszoviniszta német szociáldemokrata vezetők ugyanis november után újra visszatértek már-már eltemetettnek hitt tervükhöz: az orosz—német különbéke megkötéséhez, amely az utolsó percben kiránthatta volna őket az egyre súlyosbodó háborús nehézségekből, a vereség veszélyes örvényéből.¹⁰⁷

¹⁰⁴ *Clara Zetkin: Válogatott beszédek és írások.* Bpest, 1961. 417—419. l. — Később Zetkin még részletesebben ismételte meg gondolatait, több történelmi adalékkal támasztva alá következtetéseit e lap november 30-i számában. (I. m. 420—425. l.)

¹⁰⁵ *Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung.* Berlin, 1966. 3. köt. 23—24. l.

¹⁰⁶ I. m. 25. l. Ebert beszéde bizonyította a tömegek forradalmi hangulatát, ha ő maga nem is érzett együtt a proletárforradalommal.

¹⁰⁷ Az orosz különbékének egész sajátos tábora akadt a német szociáldemokrata párt szélső jobboldalán is. A Sozialistische Monatshefte köre (Max Schippel, Ludwig Quessel és a szerkesztő Joseph Bloch) már 1914 előtt is gyarmati imperialista törekvéseivel tűnt ki, s ez a csoport Németország legfőbb ellenségének Nagy-Britanniát tartotta. A háború folyamán is hívei voltak a kiegyezésnek, a februári forradalom után e javaslatukat újra előadták s aláhúzták, hogy az új kormány amúgyis lemond a terjeszkedő politikáról, minthogy nyilván a belső nehézségekkel és társadalmi reformokkal lesz elfoglalva. Kerenszkij bukásának és a bolsevikok győzelmének ez a csoport azért örült, mert az angol befolyás felszámolását látták e fordulatban, s azt, hogy a várva várt orosz—német béke végre mégis megköthető. A revizionizmus legtekintélyesebb orgánumának munkatársai régóta elleneztek kelet felé minden területi hódítást. Valóságos bismarcki érveléssel fejtegették, hogy nekik igazi orosz—német jószomszédi kapcsolatra van szükségük, s ezt a területi hódítások lehetetlené tennék. A Sozialistische Monatshefte egyelőre felretette forradalomellenes meggyőződését is, számára az elsődleges kritérium a háború alakulása, Németország, illőtől-g Nagy-Britannia ügye volt. S ilyen összefüggésben kész volt a szovjet kormánnyal békét kötni — méghozzá oroszellenes hódító lépések nélkül. (Die Sozialistischen Monatshefte, 1917. szept. 12., okt. 10, 14, 28., nov. 14, 28.)

Eduard David, a legagresszívebb vezetők egyike november elején még úgy írt naplójában, hogy a keleti béke lehetősége elhalványult. Az új forradalom után első bejegyzései arról tanúskodnak, hogy reményei feléledtek, cikkeket írt, új tárgyalásokba kezdett. A szovjet békejavaslatokat és a forradalmi módszereket azonban csak tudomásul vette, anélkül, hogy pillanatig is foglalkoztatta volna a bolsevikok felhívása, hogy a munkások a front másik oldalán is forradalmi módon lépjenek fel. Azt azonban ő is tudta, hogy „a cári rendszer összeomlásával minden megváltozott”. David és a szociáldemokrata többség ez ügyben szembekerült még a függetlenekkel is,¹⁰⁸ akik bátrabban léptek fel, de a Ludendorff-féle végzetes német imperialistákkal is, akik szerintük a politikai taktikát sutba dobva, a breszt-litovszki békével mindent elrontottak.¹⁰⁹ Eddig jutott el David — a januári hatalmas német sztrájkmozgalom azonban nem az ő, és nem is a német szociáldemokrata vezetők kezdeményezésére és vezetésével bontakozott ki. Ez is inkább spontán módon, illetőleg a spartakisták, a szociáldemokrata baloldali ellenzék, a „függetlenek” jóvoltából — és a Davidok, Ebertek ellenére jelezte a német szervezett munkásság különvéleményét és akaratát. Október hatására 1917 telére a német munkásmozgalom oly mértékben radikálódott, hogy a német szociáldemokrata vezetők feje fölött már átsaptak a hullámok. A munkásság egészét befolyásolni, visszatartani, fékezni és időnként megtéveszteni még tudták — vezetni már nem. Az orosz szocialista forradalom hatására a szomszédos Németország vált 1918-ra az egyik „legrobbanóbb” országgá.¹¹⁰

Я. Емниц:

Революция 1917 года в России и социалистическое рабочее движение в Европе

Резюме

Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России вызвала иные отклики в социалистических партиях стран Антанты и в рабочем движении государств Центральных держав. Английские, французские и бельгийские социалдемократические руководители приветствовали революцию, но в то же время они стремились к

¹⁰⁸ A Reichstagban ekkor a függetlenek vezetőjeként Haase tiltakozott a béketüntetések betiltása miatt, kétségbe vonta a német kormány békeszándékainak őszinteségét, amelyeket egyfelől a katonai parancsnokságok ténykedése és terrorja, másfelől az Oroszország rovására elhangzó hódító szándékok árnyékolnak be. Haase azt is éreztette, hogy nem egyszerűen német—ország különbékét, hanem általános békét követelnek, s ennek akadályát nem a Rajnától nyugatra jelölte meg — hanem a hazai német állapotokban. (Népszava, 1917. dec. 2.) Haase felszólalása során viharos összecsapásra került sor közte és Noske között, amit követett David és Ledebour összeszólalkozása. A két csoportosulás között ezekben a napokban mély elvi különbség volt.

¹⁰⁹ Das Kriegstagebuch . . . 257—269. l.

¹¹⁰ Cikkünkben pusztán az októberi forradalom közvetlen hatására térhettünk ki, s így nem éreztethettük azokat a későbbi reakciókat, amelyeket a Szovjetunió léte, a szovjet szocialista berendezkedés a nyugati tőkés országokban kiváltott. Így ez a pillanatnyi helyzetkép feltétlenül torzít, mivel a hatás az itt bemutatottnál jóval nagyobb, enélkül az 1917—1918 óta megvalósuló szociálpolitikai rendelkezések, szakszervezeti jogok, a társadalom struktúrájában bekövetkezett változások mind-mind megmagyarázhatatlanok lennének. E folyamat felmérése és bemutatása azonban nem lehetett ennek az írásnak feladata, miként az sem, hogy az európai semleges országok szocialistáinak állásfoglalásait itt összefoglalja.

тому, чтобы удержать Россию в войне против Германии и таким образом они считали революционно оконченным. В этих же странах левые, революционные и требовавшие мира пацифистские силы искренно приветствовали революцию и поддержали резолюцию о мире Петроградского Совета. У партий стран Централных Держав вопрос встал таким образом, что необходимо заключить мир с Россией и так освободятся энергии для Западного Фронта. На этой позиции стояли также многие из шовинистов немецкой социал-демократической партии. Напротив этому, левые и пацифисты и здесь с радостью принимали происшедшее изменение. С апреля по сентябрь английские и французские шовинистические лидеры социалдемократов стремились укрепить позицию Временного Правительства и парализовать Совет, затормозить революционные силы. Левая оппозиция надеялась в этих странах в укреплении Совета, от этого она ожидала также и скорого заключения мира. Революционные же группировки в Западных странах а также в Германии все более надеялись и в том, что в конце острых классовых боёв в России можно ожидать социалистическую революцию. Репрессии Временного Правительства левые социалисты подряд осуждали.

Весть об Октябрьской социалистической революции вконец поразила социалистов на Западе. Радикальные группы в Германии, в Велико-Британии приветствовали создание диктатуры пролетариата, осознали, что в истории открылась новая глава, но реагирование прежней пацифистской оппозиции не было однозначным. Они приветствовали революцию, так как она покончила с контрреволюционными тенденциями и принесла мир, но систему диктатуры пролетариата они не одобряли и, главное, не смотрели формой, за которой им на Западе следует идти. Эту позицию занимали английская Независимая Рабочая Партия и немецкая Независимая Социалистическая Партия. Срединное место занимали австрийские оппозиционеры-пацифисты — Отто Бауэр, Роберт Даннеберг и Рудольф Гильфердинг, возражавшие против того, что немецкие независимые слишком отгораживают себя от русских революционеров, от дела русской революции. В то же время в кругу официальных руководителей социал-шовинистов вновь усилилась надежда, что удастся заключить сепаратный мир с Россией.

В качестве непосредственного отклика на Октябрьскую социалистическую революцию западные правительства опубликовали новые заявления о мире и в то же время заявили о новых социальных и политических реформах. Революция таким образом повлияла не только непосредственно в сторону революционизирования, но и через посредство иных трансмиссий содействовала в том, чтобы рабочие европейских стран получили более благоприятные условия борьбы.

J. Jemnitz:

Les révolutions russes de 1917 et les mouvements ouvriers socialistes d'Europe

Résumé

Les répercussions que la révolution bourgeoise démocratique russe de 1917 avait suscitées au sein des partis socialistes des pays de l'Entente avaient différé de celles que cette révolution avait provoquées dans les mouvements ouvriers des pays des Puissances Centrales. Bien que les chefs social-démocrates anglais, français et belges eussent salué la révolution, ils portaient des efforts afin de maintenir la guerre entre la Russie et l'Allemagne; ce faisant ils croyaient pouvoir mettre fin à la révolution. Dans ces mêmes pays les pacifistes tendances oppositionnelles étaient sincères à féliciter le déclenchement de la révolution et ne manquaient pas de soutenir la proclamation de paix du Conseil des Ouvriers de Pétersbourg. Quant aux partis des Puissances Centrales le problème se posa de la manière suivante: il faut conclure une paix séparée avec la Russie, afin de transmettre les forces au front d'Ouest. Cette conception trouva maints adhérents parmi les social-démocrates chauvins d'Allemagne. Par contre ceux de gauche et les pacifistes se réjouirent dans ce pays aussi à la venue de ce changement. Dans la période allant d'avril à septembre 1917 les chefs social-chauvins anglais et français tendaient à consolider la position du Gouvernement Provisoire et, tout en sollicitant la répression des forces révolutionnaires, il entendaient paralyser l'activité du Conseil des Ouvriers. Dans ces mêmes

pays l'opposition de gauche se fiait au raffermissement du Conseil des Ouvriers, dont dépendait la conclusion de la paix. Les pays d'Ouest, ainsi que les groupements révolutionnaires allemands espéraient de plus en plus que l'exacerbation des luttes sociales en Russie finirait par aboutir à la réalisation de la révolution socialiste. Quant aux mesures de répressailles du Gouvernement Provisoire, celles-ci furent successivement condamnées par les socialistes de gauche.

La nouvelle de la révolution socialiste d'octobre n'était pas en fin de compte sans surprendre les socialistes des pays d'Ouest. En Allemagne et en Grande-Bretagne les groupes révolutionnaires radicaux saluèrent la venue de la dictature du prolétariat, car ils se rendirent compte de ce qu'une nouvelle ère commença dans l'histoire; cependant la prise de position de l'ancienne opposition de gauche était loin d'être unanime. Elle salua la révolution en tant que celle-ci mit fin à l'existence des tendances contre-révolutionnaires et amena la paix, mais n'admit pas le système de la dictature du prolétariat et surtout elle ne la considéra pas de nature à être suivi dans les pays occidentaux. C'était cette même conception professée par le Parti Ouvrier Indépendant d'Angleterre et par le Parti Indépendant Socialiste d'Allemagne. Entre eux se situèrent les pacifistes politiques oppositionnels d'Autriche, tels Otto Bauer, Robert Danneberg et Rudolf Hilferding qui objectèrent aux socialistes indépendants allemands de se délimiter nettement des révolutionnaires russes et de la cause de la révolution russe. Mais après la victoire de la révolution d'octobre, les milieux officiels des social-chauvins allemands caressaient l'espoir de pouvoir conclure une paix séparée avec la Russie.

À la suite des répercussions immédiates qu'eut la révolution socialiste d'octobre, les gouvernements des pays occidentaux ne tardèrent pas à publier de nouvelles manifestations de paix et à proclamer des réformes sociales et politiques. Ainsi, la révolution ne se limita pas à exercer un effet direct sur le révolutionnement, mais, au travers de plusieurs étapes intermédiaires, elle finit par assurer de meilleures conditions de vie aux ouvriers des pays d'Europe.

Milei György—Józsa Antal:

A magyarok részvételéről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban

Tanulmányunkban szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét a hadifogoly magyar forradalmárok, internacionalisták 1917 és 1921 közötti években, Szovjet-Oroszország területén kibontakozott mozgalmának legfontosabb eseményeire, a mozgalom jelentőségére és helyére az oroszországi polgárháborúban, valamint a magyar forradalmi mozgalmak, a magyar nép történetében.

Az első világháború idején orosz fogságba esett katonák számáról pontosan ellenőrzött adatok nem állnak rendelkezésünkre. Az eddig feltárt adatok szerint 1917-ig bezárólag összesen több mint két millió hadifogoly élt Oroszországban. Ezek közül mintegy 500 ezer volt magyar nemzetiségű. A magyarok alkották az orosz hadifogságban levők legnépesebb nemzetiségi csoportját.

A cárizmus nagyjából ugyanazt a politikát folytatta a hadifoglyokkal szemben, mint a központi hatalmak az orosz hadsereg fogságba esett katonáival: a hadifoglyok helyzetét (elhelyezését, ellátását, munkábaállítását stb.) szabályozó nemzetközi egyezményeket, mindenekelőtt a hágai egyezményt, amely már eleve kiváltságokat biztosított a tiszteknek, inkább csak a tiszték esetében tartották be. A légénységet a kizsákmányolás és harácsolás alanyává tették. Ugyanakkor politikai és katonai céljaiknak megfelelően, mesterségesen szították a nemzeti ellentéteket, a gyűlölködést. A cári hatóságok pl. már a hadifoglyok csoportosításánál és elhelyezésénél megpróbálták elkülöníteni az Osztrák-Magyar Monarchiából odakerült elnyomott, többségükben szláv nemzetiségű hadifoglyokat, s szembeállítani őket az osztrákokkal és a magyarokkal. Az utóbbiakat elsősorban a birodalom távoli vidékeire irányították: Turkesztánba, Szibériába, Távolszelekre. A cseh, a szlovák, a horvát, a szerb és a román foglyok többségét Oroszország európai részén helyezték el, s igyekeztek önkéntes osztagokat szervezni belőlük a központi hatalmak ellen. Az osztagokat polgári nacionalista politikusok irányították, akiknek tevékenysége nehezítette, gátolta a hadifoglyok közeledését a forradalmi mozgalomhoz, a bolsevikokhoz.

A magyar hadifoglyok körében nem alakult ki antant-barát mozgalom. Ezért a cári hatóságok semmiféle nyílt politikai szervezkedést, propagandát nem engedélyeztek közöttük, kedvezményeket nem adtak nekik. Ez ugyan sok hátránnyal járt, de az, hogy nyílt polgári-nacionalista agitációval sem befolyásolhatták őket, szabadabb utat hagyott a forradalmi eszmék és szervezkedés számára.

A hadifoglyokat táborokban helyezték el. A tiszteket külön, az urali, szibériai és távoli-keleti laktanyák egészségesebb helyiségeiben, viszonylag kényelmesen, a közkatonaikat többnyire barokkokban, földkunyhókban, halhatatlan zsúfoltságban, gyakran a legelemibb egészségügyi feltételek híján. A szűkös élelmezés, a ruhanemű pótlásának elmaradása a szokatlan éghajlati viszo-

nyok között azt eredményezte, hogy a járványoknak és az éhínségnek tízezerrel estek áldozatul a hadifogoly közkatónak. A tisztek nem egy esetben közönyösen szemlélték a hadifogoly katonák szenvedéseit, s legfeljebb helyenként adománygyűjtéssel, jótékonykodással nyugtatták meg lelkiismeretüket. Hathatós segítséget azonban nem nyújtottak.

A hadifogoly tisztek és a legénység feltűnően különböző helyzete, a tisztek önzése és nemtörődömsége kiélezte az ellentéteket a közkatónak és a tisztek között. Ez az ellentét mintegy a hazai, antagonisztikus osztályellentétek folytatása volt, amelyek a háborús szenvedések, a fogság megpróbáltatásai következtében elmélyültek, felszínre törtek, s később, a hadifoglyok haladó, szocialista elemeinek és főként az orosz forradalmaknak a hatására, mind szélesebb körben váltak tudatosabbá.

Az, hogy otthonról, a hazából hathatós segítség nem érkezett, s hogy a tisztek különleges bánásmódban részesültek, mindinkább szembefordította a hadifogoly tömegeket az otthoni uralkodó osztályokkal, „az urakkal” — akik a háborúba küldték és a fogságban magukra hagyták őket. A magyar hadifoglyok elkeseredését fokozta, hogy az osztrák és főként a német foglyok ellátását és érdekvédelmét kormányaik jobban, hathatósabban biztosították. A hadifoglyok úgy érezték, hogy otthoni elnyomott, kizsákmányolt és jogtalan helyzetük folytatását, sőt rosszabbodását kapták „jutalmul” a „hazáért hozott áldozatokért”.

A magyar hadifoglyok nagy többsége a parasztság sorából került ki. Igen jelentős részük a forradalmi hagyományokat őrző agrárproletár volt. Szép számmal voltak ipari munkások is közöttük, otthoni arányaikat meghaladó számban a munkásmozgalom aktív résztvevői (Jancsik Ferenc, Vántus Károly, Hechfelder Lipót, Karikás Frigyes, Rabinovics József és sokan mások).

A hadifogságba esett fiatal tartalékos tisztek között számos haladó gondolkodású, sőt a munkásmozgalomban aktívan tevékenykedő értelmiségi volt (Kun Béla, Ligeti Károly, Szamuely Tibor, Pór Ernő, Münnich Ferenc, Dukesz Artur, Ember Lajos és mások).

A jobboldali szociáldemokratákat többnyire felmentették a frontszolgálat alól, ezért a hadifogságban túlsúlyba kerültek a párt radikálisabb elemei, akikben a háború és a hadifogság tapasztalatai csak mélyítették szocialista meggyőződésüket, amely azután az oroszországi forradalmak és a bolsevikok hatására még szilárdabbá, határozottabbá vált.

A hadifogolytáborokban az otthoni munkásmozgalom résztvevőinek vezetésével már 1915–1916-ban kis marxista körök alakultak. Tagjaik felvilágosították a foglyokat a háború okairól, a hazai társadalmi és politikai viszonyokról, a szocializmusról, sőt emeltek a szovinizmus ellen és a munkások, a dolgozók internacionalista szolidaritása mellett. Ilyen körök működtek a skotovói, szretjenszki, taskenti, szamarkandi, orenburgi, ivanovo-voznjeszenszki, szerpuhovi, don-rosztovi hadifogolytáborokban és másutt. E csoportok nem ritkán nemzetiségi összetételüket tekintve is internacionalisták voltak. Tagjainak felkészültségét, aktivitását tekintve kiemelkedik a tomszki csoport, amelynek élén 1916 közepétől a hazai szociáldemokrata mozgalom fiatal, tehetséges baloldali vezető egyénisége, Kun Béla állt. A csoporthoz tartoztak: Seidler Ernő, Münnich Ferenc, Reiner Károly, Jaross Béla, Szilágyi Imre, Rabinovics József és mások, köztük több osztrák is.

A táborokban a forradalmi csoportok összeütközésbe kerültek a hivatásos tisztek vezetése alatt álló táborparancsnokságokkal, később a táborbizottságok-

kal. Ezek a tisztek a hadifogságban is a hazai militarista rend, fegyelem és szellem fenntartására törekedtek. Ők voltak a nacionalista, sovíniszta és monarchista nézetek legfőbb hordozói és terjesztői. Ilyen irányban tevékenykedtek az ugyancsak tisztek által létrehozott kulturális szervezetek, vallási csoportosulások is. A tisztek kezében mindenkor erős fegyver volt a hazai megtorlással való fenyegetés.

Az oroszországi férfilakosság mozgósítása, a fokozódó munkaerőhiány arra készítette az orosz hatóságokat, hogy a hadifoglyokat is bevonja a mezőgazdasági és ipari termelésbe, a kommunális munkába, a bányászatba, a vasúti és csatornaépítésbe stb. Eleinte csak a cseh, a szlovák, a lengyel, a szerb, a horvát foglyokat, később a németeket, az osztrákokat és a magyarokat is munkába állították. Ezzel a foglyok nagy része kiszabadult a tisztek és altisztek hatása alól, a hadifoglytábor izoláltságából.

Különösen sok hadifogoly dolgozott a Donyec-medencében, Dél-Oroszország mezőgazdaságában, az Uralban, a moszkvai ipari körzetben, a murmanszki és más vasútvonalak építésén. 1917 áprilisáig több mint másfél millió foglyot alkalmaztak a termelő munkában.

Az orosz Fővezérkar 1917. augusztus 1-i kimutatása szerint az iparban, bányászatban és a közlekedésben foglalkoztatott foglyok az összmunkáslétszám 20—25%-át tették ki.¹ Ezen belül a dél-oroszországi, kelet-ukrajnai szénbányászatban a munkások 26.42%-a, a kohóiparban 27.47%-a, a vasércbányászatban pedig 60%-a volt hadifogoly.² Hasonlóan magas volt a hadifoglyok aránya az urali iparvidéken is. A hadifogly munkások ebben az időben az oroszországi proletariátus rendkívül sajátos és jelentékeny részét alkották, mint ahogyan a mezőgazdaságban dolgozó több mint 400 ezer hadifogoly³ is az oroszországi mezőgazdasági munkások sajátos rétegét képezte. Helyzetükből adódóan a munkán levő hadifoglyokra is hatottak azok a tényezők, amelyek mind elviselhetetlenebbé tették Oroszország munkásainak és parasztjainak életét. A dolgozó foglyok között 1915—1916-tól már az európai Oroszországban is százezrével voltak magyar munkások és parasztok, akik együtt dolgozva az orosz munkásokkal és parasztokkal, egyre gyakrabban lelték meg a közös nyelvet, mind gyakrabban értették meg osztályérdekeik közösségét. A hadifoglytáborokba addig legfeljebb csak hírek szivárogtak be az orosz dolgozóknak a cárizmus, a földesurak és a tőkésök ellen vívott harcáról. A kint dolgozó hadifoglyok azonban már nemcsak szemtanúi, hanem olykor aktív résztvevői is voltak e harcoknak. A hadifoglyok a katonai fegyelem szabályai szerint voltak kötelesek dolgozni. Mégis gyakran megtagadták a munkát, ha a fellendülő sztrájkmozgalmak idején sztrájktrófként próbálták felhasználni őket. A bolsevik munkások és a legöntudatosabb hadifoglyok között kapcsolat és együttműködés alakult ki. Ennek eredményeként például a taganrogi vasgyárban 1916 januárjában kitört nagy sztrájk során a vállalatnál dolgozó magyar hadifoglyok is csatlakoztak a sztrájkoló orosz munkásokhoz.⁴ Hasonló megmozdulások

¹ *E. Satan*: Bezzabotica i vojennoplennije. (Golosz Revoljucii, Ogyessza. No. 98. 4. nojabrja 1917. g.)

² *Ju. I. Kirjanov*: Vlijanije Mirovoj vojni na izmenenija csizslennosztyi i szosz-tava rabocsih Rosszii. Voproszi Isztorii, 1960. 10. sz. 91—92. l.

³ Sztatyisztyika Truda, 1918. 2—3. sz. 31—32. l.

⁴ CVIA. f. 2000, op. 2. d. 35, 11. 52—54. — Lásd *N. A. Popov*: Revoljucionnija visztuplénijija vejennoplennih v Rosszii. Voproszi Isztorii, 1963, 2. sz. 78. l.

zajlottak le a donyeci és az urali bányákban, a vasútépítéseken és másutt. Az érdekközösség tudata és a közös munka megerősítette az orosz és a hadifogoly magyar munkásokban a nemzetközi szolidaritás érzését.

*

Az 1917 februári oroszországi polgári demokratikus forradalom előtt és alatt lezajlott sztrájkokban és tüntetéseken az orosz munkások között több városban (Moszkva, Tver, Ivanovo-Voznyeszenszk, Perm, Kazany, a doni Rosztov) ott voltak a hadifogoly munkások, köztük a magyarok kisebb csoportjai is.

A februári forradalom győzelmét a magyar hadifoglyok túlnyomó többsége örömmel fogadta. Abban reménykedtek, hogy vége lesz a háborúnak, a hadviselő felek békét kötnek, és ők visszatérhetnek hazájukba. A forradalmi beállítottságú hadifoglyok az OSzDM(b)P Központi Bizottságához, a helyi pártszervezetekhez vagy a munkások és parasztok szovjetjeihez intézett leveleikben üdvözölték Oroszország népeinek bátor harcát, s annak az óhajuknak adtak hangot, hogy részt vehessenek e küzdelemben. Az ő hangulatukat fejezte ki Kun Béla, a tomszki hadifogolytáborból 1917 április elején az OSzDMP tomszki bizottságához írt levelében, amelyben egyebek között ezt olvassuk: „... Mint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt erdélyi bizottságának tagja és a proletariátus aktív harcosa (akit a körülmények Tomszka vetettek), köszöntöm Önt s Önnel együtt a győzelmes orosz szociáldemokráciát, köszöntöm a proletariátus nemzetközi szolidaritása jegyében... Feszülten várom azt a napot, amikor együtt folytathatjuk közös ügyünket: a világ proletáriájának felszabadítását: amikor a szociáldemokrácia, teljesítve a világ proletariátusának történelmi hivatását, diadalra viszi a világ felszabadításának nagy ügyét...”⁵

A bolsevikok pártja volt Oroszországban az egyetlen olyan párt, amely a proletár internacionalizmus elveinek talaján állva nemzetiségre való tekintet nélkül kész volt védelmezni a hadifoglyok érdekeit. A hadifogoly munkásokban és parasztokban az osztálytestvéreket, a szocialista forradalom leendő katonáit, a forradalom sajátos tartalékát látta. A bolsevik párt itt is Lenin útmutatásait követte, aki többek között a „Levelek a távoból” című írásában (az egyik 1917 márcusi levélben) a forradalom szövetségeseiről szólva megállapította, hogy „... az orosz proletariátus szövetségese minden hadviselő ország és általában minden ország proletariátusa”.⁶

A bolsevikoknak a hadifoglyokkal kapcsolatos politikáját a Pravda 1917. június 3-i (16-i) számában megjelent cikk fejtette ki részletesen. A cikkből kiderül, hogy a bolsevik párt Központi Bizottságának Irodája már 1917 márciusában azzal a javaslattal fordult a Petrográdi Szovjet Végrehajtó Bizottságához, hogy fogjanak hozzá a hadifoglyok helyzetének tisztázásához. Ez a felhívás az akkori osztályerőviszonyok között nem vezetett eredményre. A bolsevikok azonban feladatul tűzték a helyi szervezeteik elé, hogy igyekezzenek a szovjetek segítségével könnyíteni a hadifoglyok helyzetén. El kell érni — írták — „... hogy elvtársainkat ne tizedelje az éhség, a kimerültség, a skorbut... Azt a körülményt, hogy Oroszországban százezreivel tartózkodnak a központi

⁵ Nasa Zsizny (Tomszk), 1917. ápr. 12. Magyarul közli: Párttörténeti Közlemények, 1962. 1. sz. 110. 1.

⁶ Lenin Művei. 23. köt. Bpest, Szikra. 1951. 334. 1.

hatalmak proletárijai, arra kell felhasználnunk, hogy megerősítsük hozzájuk fűződő béke-kapcsolatainkat, pártkapcsolatainkat, hogy ápoljuk a munkás szolidaritás érzését, közös ellenségünk, a világ imperialistái elleni egységünket . . .”

A hadifoglyok problémájának ilyenén kezelése elkerülhetetlenül befolyásolta, hogy melyik oldalra áll majd a hadifoglyok többsége. Orientálódásuk irányára talán még ennél is jobban hatott, hogy sokuk számára mind rokonszenvesebbé vált a bolsevikok békepolitikája.

A mintegy kétmillió hadifogoly, kétmillió kiképzett katona a forradalom viharában vergődő Oroszországban potenciálisan nagy erőt képviselt, s ez természetesen nem kerülte el az orosz ellenforradalom belső és külső híveinek, vezetőinek a figyelmét sem. A februári forradalom után a korábbinál is nagyobb lendületet vett az eredetileg nemzeti felszabadító jelszavakkal létrehozott cseh-szlovák, szerb, román katonai egységek szervezése, felfegyverzése és kiképzése. Az ideiglenes kormány, a katonai vezetés a proletárforradalomra és békére törekvő bolsevikokkal, a forradalom növekvő erőivel szemben szövetségésének tekintette az e foglyokból létesített egységeket.

Ilyenformán az oroszországi forradalmi és ellenforradalmi erők egyaránt potenciónalis szövetségeseiknek tekintették a hadifoglyokat. A bolsevikok a hadifogoly munkásokat és parasztokat, bármely nemzetiséghez tartoztak, az ellenforradalom erői pedig a cseh-szlovák, a szerb, a román hadifoglyokat. A forradalom, illetve az ellenforradalom oldalára való állításukért változó sikerű harc folyt, amely bár nem döntő, de nem elhanyagolható, időnként és helyenként pedig fontos része volt a szövetségések megnyerésére irányuló politikának. A harc időnként már csak azért is éles volt, mert részben azonos hadifogoly rétegek megnyerésére törekedett mindkét fél, hiszen a szláv foglyok óriási többsége is munkás és paraszt volt.

A foglyok bevonása a forradalom és az ellenforradalom harcába — mértékét, formáját tekintve — az erőviszonyoktól, a szükségtől és a lehetőségtől függően nagyon változó volt. Ami a foglyok katonai felhasználását illeti — ebben a legális katonai szervezkedés lehetőségével élő, az antant támogatását élvező ellenforradalom összehasonlíthatatlanul előnyösebb helyzetben volt, s ez a helyzet egy ideig 1917 novemberében sem változott.

Közvetlenül a februári forradalom győzelme után, rövid időre és távolról sem mindenütt, megjavult a hadifoglyok helyzete. Szabadabban mozoghattak, az orosz munkásokkal együtt jobb bért, kedvezőbb munkafeltételeket vívtak ki maguknak. Több városban a szocialista hadifoglyok illegális csoportjai félegálisan, sőt helyenként legálisan dolgozhattak, tagjaik száma, befolyásuk nőtt. A vállalatoknál, üzemekben dolgozó hadifoglyok az orosz munkásokkal együtt vettek részt a tömeggyűléseken, a sztrájkokban; a május 1-i felvonuláson, az Ideiglenes Kormány háborús politikája ellen irányuló júniusi tüntetéseken. Ebben az időben léptek be a bolsevik párt soraiba az első magyar hadifoglyok: Kun Béla, Münnich Ferenc, Pór Ernő, Gavró Lajos és mások.

A hadifoglyoknak az orosz néptömegekhez való közeledése nem illett bele az Ideiglenes Kormány terveibe. A fronton új támadásra készülődtek. Ezzel kapcsolatban a polgári, sőt még a mensevik sajtóban is tudatos hajsza indult, elsősorban a német, az osztrák és a magyar hadifoglyok ellen, több helyütt pogromokat rendeztek. A bolsevikok elleni leplezetlen terror így szorosan együtt járt a sovíniszta indulatok felszításával, aminek nem ritkán a hadifoglyok estek áldozatul.

A hecckampánnyal párhuzamosan az Ideiglenes Kormány erőfeszítéseket tett, hogy a szláv, a román és az olasz hadifoglyok egy részét nacionalista jelzavakkal maga mellé állítsa, a háború folytatására buzdítsa és az ellenforradalom fegyveres tartalékává, eszközévé tegye. Ez a politika, mint ismeretes, az antanthatalmak tevékeny közreműködésével ért is el bizonyos eredményeket. Igaz, az Ideiglenes Kormány már nem tudta saját megmentésére felhasználni a csehszlovák, a szerb, a román, az olasz és más katonai alakulatokat, amelyeknek egy része felbomlott, s csak egy részük vált szovjetellenes erők egyik támaszává.

A hadifoglyok többségét nem sikerült megnyerni a háborús, nacionalista politikával. Ellenkezőleg. A békereményeikben csatlakozott hadifoglyok egyre inkább az Ideiglenes Kormány ellen hangolódtak. Növekedett azoknak az öntudatos magyar hadifoglyoknak a száma is, akik egyesével vagy kisebb csoportokban csatlakoztak a bolsevikokhoz és beléptek a Vörös Gárdába. A folyamat elsősorban az iparban és a bányákban dolgozó hadifoglyok körében indult meg. Több táborban is fokozódott a forradalmi erjedés. A forradalom hulláma elérte a mezőgazdaságban dolgozó hadifoglyokat is. Az orosz parasztság viharrá erősödő földkövetelő és földfoglaló mozgalma kinyitotta az ő szemüket is. Talán az ő esetük példázza a legvilágosabbban, hogy a magyar hadifoglyok tömeges közeledését a bolsevikokhoz mindenekelőtt otthoni társadalmi helyzetük határozta meg. Az oroszországihoz hasonló otthoni problémáik megoldásának útjait, lehetőségeit fedezték fel. Részletes elemzést is helyettesít e kérdésben Ligeti Károly néhány találó sora, amelyeket Omszkból írt 1917. szeptember 11-én (augusztus 29.): „Az orosz forradalmat a mi véreink közül legtisztábban a magyar paraszt érti meg. Ő föl tudja fogni egész mélységében és forradalmi nagyságában azt a lépést, amit az orosz paraszt tesz, amikor önkezeivel ácsolt ügyetlen „szazsen” (öl) fájával kimegy csapatostul a határba és elméri egymás között a bárói, grófi, hercegi és papi földeket. Az évszázadok óta tartó földért való véres küzdelemnek csendőrszuronyok alá szorított harcosa, a magyar paraszt ökölbe szorított kézzel, kitágult, véres lángoló szemekkel nézi a földmérő muzsikokat — és haza gondol, haza gondol . . .”⁷

*

1917 októberében, amikor Oroszország munkásai és parasztjai Lenin felhívására fegyverrel a kézben véghezvitték a szocialista forradalmat, a felkelők soraiban ott voltak az első külföldi vörös gárdisták is. Számos magyar volt köztük, akik bátran harcoltak Moszkvában, Petrográdon, Tverben, Kijevben, Kurszkban, Penzában, Kazanyban, a doni Rosztovban, Taskentben, több urali városban, a Donyec-medencében, Kubanyban, Szibériában, például Irkutszkban és a Távól-Keleten. 1917 novembere és 1918 januárja között összesen mintegy 40 városban vettek részt magyar hadifoglyok a helyi szovjethatalom létrehozásáért és megerősítéséért vívott első fegyveres harcokban. Számuk egy-egy helyen ritkán haladta meg a néhány vagy néhány tucat főt. Voltak azonban helységek, ahol százával csatlakoztak a szovjethatalom harcosaihoz, így a Donyec-medencéhez, a Kubány és a doni Rosztov körzetéhez tartozó városokban és falvakban. A hadifogoly internacionalisták összlétszáma — néhány ezer fő — elenyésző volt a forradalom oldalán fegyverrel küzdő oroszországi munkások és katonák milliói mellett.

⁷ HIL. Filmtár. 33. dob.

A hadifoglyok tömeges mozgósítására a forradalom oldalán az Októberi napokban sem szükség, sem lehetőség nem volt. A béke, a föld jelszavával felépő bolsevikok mögött hatalmas munkás- és katonatömegek sorakoztak fel. A proletár forradalom, a szovjethatalom diadalútjában csak kevés helyen találkozott hosszabb, komolyabb ellenállással. Ezek felszámolására elegendő belső erővel rendelkezett. (Az ellenforradalom, bár megkísérelte, nem tudta ekkor hathatósan felhasználni a forradalom ellen a hadifoglyokból alakított nacionalista egységeket.) A hadifogly munkások és parasztok részvétele az Októberi Forradalomban, a szovjet hatalom fegyveres *kivívásában* ilyenformán *katonailag*, egyes helyeket nem számítva, nem volt jelentős. De fontos volt erkölcsi és politikai szempontból, mert egyrészt aláhúzta a forradalom nemzetközi jelentőségét, dokumentálta a külföldi proletariátus együttérzését, másrészt e harcokban edződtek az internacionalisták mozgalmának kezdeményezői, későbbi vezetői, s itt szereztek egész életükre szóló tapasztalatokat.

A mozgósítás lehetőségének hiányáról beszélve, arra a körülményre gondolunk, hogy a hadifogly munkások és parasztok nagy tömege, a forradalom e különleges tartaléka ekkor még nagyrészt mozdulatlan, szervezetlen volt, amelyhez előbb hozzá kellett férni, a foglyokkal meg kellett értetni a körülöttük zajló eseményeket, rádöbenteni őket helyükre és érdekeikre ezen események alakulásában. Ezt pedig csak a foglyok nyelvét értő forradalmárok egész országot behálózó, tömegeket átfogó szervezetei oldhatták volna meg. Ilyenek pedig február és október között csak a csehszlovák, a délszláv és a román szocialisták számára léteztek. A magyar, a német és az osztrák szocialisták legális szervezetei — a hadifoglyok többségével szemben alkalmazott terror következtében — nem alakulhattak ki. Csak a proletárforradalom győzelme után nyílt lehetőségük arra, hogy megteremtsék legális, erős szervezeteiket. Ezek kialakulásához a szovjethatalom kedvező feltételeket teremtett.

A hadifoglyok zöme örömmel üdvözölte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét. Október előtt a bolsevikoknak a békével és a hadifoglyok helyzetének javításával kapcsolatos programja, október után e program megvalósítása hatott a hadifogly munkásokra és parasztokra. A szovjet kormánynak a háború beszüntetése, a fegyverszünet és a béke megkötése érdekében tett határozott lépései és első eredményei vonzották a forradalom legelső heteiben a hadifoglyokat a Vörös Gárda soraiba és az internacionalista szocialista szervezetekbe.

Az 1917 novembertől 1918 januárig alakult internacionalista csapatok sok esetben nem voltak hosszúéletűek. Az internacionalista vörösgárdisták jó része, különösen Oroszország európai részeiből, amint helyreállt a rend s lehetőség nyílt rá, hazautazott. A távol eső körzetekben azonban, például Szibériában, az osztagok fennmaradtak, fejlődésnek indultak.

Az Októberi Forradalom győzelme gyökeres változást hozott a hadifoglyok életében. A forradalom megvalósította azokat az elképzeléseket, amelyeket a bolsevikok még október előtt dolgoztak ki, megszüntette a táborok börtön-rendszerét, az erőszakot és a kizsákmányolást. A hadifoglyok ugyanolyan bért kaptak munkájukért, mint az orosz munkások. Érvényt szereztek a nyolcórás munkaidőről szóló törvénynek. A szovjet kormány külön szervezet alakított a hadifoglyok körében végzendő munka céljára, az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság Összoroszországi Hadifogly Irodáját (1918 áprilisától: Centroplenbezs), amely mindent latba vetett a hadifoglyok helyzetének javítása, majd később hazaküldésük érdekében.

A szovjet kormánynak a proletárhatalom megszilárdításához, célkitűzéseinek megvalósításához mindenek előtt békére, az imperialista hatalmak, s elsősorban a Szovjet-Oroszország határán, sőt területén nagy fegyveres erőkel rendelkező központi hatalmak várható támadásának elodázására, vagy mint maximumra, e támadás lehetőségének kizárására volt szüksége. Ez azonban csak úgy volt remélhető, ha az imperialista hatalmak országaiban, minde- nek előtt Németországban és Ausztria-Magyarországon a néptömegek forradalmi fellépése gyors és demokratikus békére kényszeríti a kormányokat, vagy megdönti azokat. A központi hatalmak országaiban erősödő forradalmi erjedés meggyorsítása tehát nemcsak az illető országok békére és haladásra vágyó népeinek volt érdeke, hanem a fiatal szovjet államnak is. Ezért a béke megvalósításának, a fenyegető imperialista támadás elhárításának fontos eszköze volt a béke és forradalom eszméinek terjesztése a központi hatalmak hátszögében és fronton levő katonái között. A béke és a társadalmi haladás kérdésében így találkoztak a szovjethatalom és az illető országokból származó hadifogoly munkások és parasztok érdekei. A bolsevikok joggal remélték, hogy a dolgozó osztályok sorából való hadifoglyok hazatérve a béke és a forradalom szószólói, s ezzel a szovjethatalom szövetségesei, segítői lesznek. Úgy tekintettek rájuk, mint a világimperializmus elleni küzdelem leendő harcosaira, a forradalmi Oroszország őszinte barátaira. A hadifoglyok „azzal, hogy szolidárisnak nyilvánítják magukat a forradalmi Oroszország békeprogramjával, óriási szolgálatot tesznek az általános, demokratikus és igazságos béke megkötése ügyének . . . Erejükhez mérten ők is közelebb hozzák azt a pillanatot, amikor hazájuk dolgozó tömegeinek soraiban harcba mehetnek az életüket tönkretévő imperializmus ellen, a szocializmusért és a népek testvériségéért” — írta erről 1917 decemberében az „Izvesztyija VCIK” című lap.⁸

Az elmondottakból következik, hogy a bolsevikok a forradalom győzelmét követő időszakban nemzetközi jellegű feladatok megoldására hívták harcba a forradalom különleges, a háború által teremtett tartalékát: a hadifogoly munkások és parasztok tömegét.

A foglyokkal azonban csak a magyar, a német, a cseh, a szlovák, a román és a szerb szocialisták értethették meg, hogy a békéért nekik is tenniük kell, hogy a békét kezdeményező, s új, emberibb világot teremtő szovjethatalom megvédése közös érdek és feladat. Ezért a szovjet szervek készséggel nyújtottak segítséget az országszerte szervezkedési engedélyt, támogatást kérő hadifogoly szocialistáknak. A szervezkedés elsősorban ott indult meg, ahol már addig is volt illegális szocialista szervezet, ahol a hadifoglyok képviselői fegyverrel a kézben tettek hitet a béke és a forradalom mellett.

A szocialista hadifoglyok a bolsevikok segítségével most már nyíltan hozzáfogtak szervezeteik megalakításához és a széles körű agitációhoz. Igyekeztek megértetni a hadifoglyok tömegeivel Október eszméit, a bolsevikok politikáját. A mozgalom néhány hónap alatt jelentős méreteket öltött. Mindenütt, ahol nagyobb tömegű hadifogoly volt együtt, többnyire egymástól függetlenül, önállóan megalakultak a külföldi munkások és parasztok — nevükben és célkitűzéseikben sokféle — nemzetközi szociáldemokrata szervezetei, szövetségei, tanácsai. De mindannyian egységesek voltak abban, hogy támogatták a szovjet hatalmat és békétörekvéseit.

⁸ Izvesztyija VCIK (Petrográd), 1917. dec. 15.

Tomszkban és a közeli városokban nagyarányú szervező munkát fejtett ki a magyar bolsevikok csoportja, Kun Béla, Münnich Ferenc és mások vezetésével.

1917. december 3 (16)-án nagygyűlést tartottak a moszkvai és Moszkva melletti táborokban levő hadifoglyok. Felszólították a nemzetközi proletariátust, nyújtson támogatást az oroszországi szocialista forradalomnak. December 16 (29)-én Petrográdon hatalmas tüntetés és nagygyűlés zajlott le a béke és a népek közötti barátság jelszavával. A tüntetők újjongva üdvözölték a nemzetközi proletariátusnak az utcán menetelő képviselőit, a hadifoglyokat.

Már 1917 decemberében megalakult a Moszkvai Katonai Körzet internacionalista szociáldemokrata hadifoglyainak Bizottsága, amelyet 200 küldött választott meg, majdnem 20 000 hadifogoly képviselőjében. A küldöttek egyértelműen a bolsevikok mellé álltak és határozatukban leszögezték: „A moszkvai körzet hadifoglyainak küldöttközgyűlése üdvözli az OSzDMP politikáját. Ez a párt a háború kitörésének pillanatától kezdve az internacionalizmus álláspontján állt, most pedig minden erejét arra összpontosítja, hogy véget vessen a rettenetes világháborúnak, s harcol az internacionalizmus diadaláért. A gyűlés mély hálájáról biztosítja a Népbiztosok Tanácsát, amiért demokratikus békekötésre szólította fel a hadviselő feleket . . .”⁹ A moszkvai szervezet létrehozásában Jancsik Ferenc, Rudnyánszky Endre, Karikás Frigyes, később Szamuely Tibor játszott jelentős szerepet a magyar szocialisták közül.

Valamivel később hasonló szervezetek keletkeztek Petrográdon is Holländer Sándor és Rudnyánszky Endre kezdeményezésére, majd Omszkban Ligeti Károly, Jekatyerinburgban Pór Ernő, Szamarában Iványi János, Csitában Steinhardt János vezetésével. 1918 március végéig jóval több mint száz városban jött létre hadifogoly szervezet. A kezdeményezők szinte mindenütt a hazai szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalmak régi aktív résztvevői voltak. Alakuló gyűléseken és megbeszéléseken a hadifoglyok egyöntetűen üdvözölték az orosz proletárforradalmat, kijelentették, hogy készek támogatni és követni példáját saját hazájukban. Egyben követelték a központi hatalmak kormányaitól: fogadják el a szovjet kormánynak a hadisarc és annexiók nélküli békére vonatkozó méltányos javaslatát.

Ebben az időben az internacionalisták szervezetei magyarokat, osztrákokat, németeket, cseheket, szlovákokat, románokat, szerbeket, horvátokat tömörítettek. Taglétszámuk hamarosan több helyütt sok száz, néhány helyen pedig egy-két ezer főt is elért. A magyar tagok száma sok helyen, különösen Szi-bériában, nagyobb volt, mint a többi nemzetiségé.

1918 januárjában Petrográdra érkezett Kun Béla. Itt megismerkedett Leninnel és a forradalom más vezetőivel. Ekkor kezdődött lázas tevékenysége annak érdekében, hogy tömörítse és mozgósítsa a magyar és más internacionalista erőket. Ettől kezdve rendszeresen cikkeket írt a „Pravda”, valamint a „Die Fackel” és a „Der Völkerfriede” c. lapokba, nemzetközi és magyar vonatkozású kérdésekről.

A Külügyi Népbiztosság Nemzetközi Propagandaosztálya segítségével 1917. december 14 (27)-én jelent meg a „Nemzetközi Szocialista” c. magyar nyelvű forradalmi újság. Szerkesztését, Petrográdra érkezése után, Kun Béla irányította. A lap, amelyet elsősorban az osztrák-magyar hadsereg Ukrajnában,

⁹ Izvesztija Moszkovszkovo Szovjeta rabocsih i szoldatszkih gyeputatov, 1917. dec. 23.

Lengyelországban és Romániában állomásozó egységeinek magyar katonái körében terjesztettek, de eljutott a hadifoglyokhoz is, részletesen beszámolt a Breszt-Litovszkban megindult béketárgyalások menetéről. A magyar hadifoglyok, amint az leveleikből, gyűléseik határozataiból kiviláglik, élénk figyelemmel kísérték a tárgyalásokat.

1918 elején már más városokban is megjelentek magyar nyelvű lapok: Omszkban februárban a „Forradalom”, Ligeti Károly szerkesztésében, valamivel később Szamarában az „Ébredés”, Penzában a „Világszabadság”, Tomszkban a „Népszava”, Irkutszkban a „Világszabadság”.

1918. február 18-án a német imperialisták, felrúgva a fegyverszüneti szerződést, megtámadták a régi hadsereg leszerelése következtében védtelenné vált szovjetországot. Néhány nappal később Szovjet-Ukrajnában megkezdődött az osztrák-magyar csapatok intervenciója is.

A Szovjet Köztársaság kormánya megrázó felhívásban szólította polgárait a szocialista haza védelmére. Szinte órák, napok alatt szervezték meg a Vörös Hadsereg első alakulatait.

1918. február 23-án a „Nemzetközi Szocialista” c. lap hasábjain a magyar hadifoglyok forradalmi bizottsága is fegyverbe szólította a munkásság és parasztság soraiból kikerült hadifoglyokat. „Be mindenki a forradalmi magyar hadseregbe — hangzott a felhívás —, forradalmi magyar csapatok állítsák meg útjukban a rablók siserehadát . . .

Jertek testvéreink a mi vörös hadseregünkbe, megmenteni az orosz forradalmat, megkezdni fegyverrel a kézben a magyar munkások, magyar parasztok felszabadítását!”

A breszti béketárgyalásokon Németország és a Monarchia imperialista kormányainak képviselői békeszólamoktól hemzsegő beszédeket mondtak. Sok hadifogly készpénznek vette ezt a farizeuskodást. Ezért mélységes csalódást okozott nekik, hogy a fegyverszünetet saját kormányuk rúgta fel, s ezzel bizonytalanná tették a közelinek vélt hazatérésüket. Elkeseredésük a központi hatalmak imperialistái ellen fordult. Érzelmeknek és elszántságuknak viharos gyűléseken és tüntetéseken adtak hangot Petrográdon, Moszkvában, Szerpuhovban, Kosztromában, Ogyesszában, Omszkban, Tomszkban és más városokban.

A „Nemzetközi Szocialista” felhívása nyomán megalakult egy magyar internacionalista osztag, amely Kun Béla és Pór Ernő vezetésével részt vett a Narvánál az orosz forradalom bölcsőjének, Petrográdnak védelmében.¹⁰

Ezen kívül a tveri és a moszkvai internacionalisták egy-egy osztaga is itt küzdött a német intervenciók csapatok ellen. Összesen több száz hadifogly forradalmár, köztük sok magyar fogott fegyvert a szovjet fővárosért.¹¹

Ogyesszában, Herszonban, Kijevben és Ukrajna más városaiban is léptek be magyar hadifoglyok a szovjet egységekbe, s harcoltak a Monarchia és Németország megszálló csapatai ellen.¹²

A moszkvai internacionalisták agitátorokat küldtek a frontra.¹³ A táma-

¹⁰ *Kun Béla*: Válogatott írások és beszédek, Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. II. köt. 234. l.; *A. L. Frajman*: Revoljucionnája zasesita Petrográda v fevralje-marte 1918 g. Moszkva—Leningrad. Izd. Nauka. 1964. 225. l.

¹¹ CGASZA f. 3. op. 1. d. 78. l. 285; *A. L. Frejman*: i. m. 225., 248., 251. l.

¹² Odessaer Zeitung, 1918. márc. 1. sz.; HIL Első világháború iratai 3389. cs. 57. pall.; Centralnij Muzej Szovjetszkoj Armii. B-8424.

¹³ CPA IML, f. 549. op. 1. d. 95. l. 46 i ob.

dás hírére meggyorsult az internacionalista osztagok szervezése Moszkvában, Omszkban, Tomszkban és más városokban.

A magyar, osztrák és német internacionalisták intenzívebb katonai szervezkedése lényegében tehát csak ekkor és a saját imperialistáik elleni harcban kezdődött. Létszámukat, fegyverzetüket, szervezettségüket tekintve, most sem alkottak még jelentékeny katonai erőt.

Ez a tény ékes cáfolata a korabeli antant-diplomácia azon állításának, hogy a német vezérkar a hadifoglyok segítségével akarta elfoglalni a szibériai vasútvonalat, s hogy az internacionalisták szervezése és felfegyverzése ezzel lett volna kapcsolatos. E képtelen állítást világgá kürtölték, hogy ezzel előkészítsék saját országuk közvéleményét a Szovjet-Oroszország ellen irányuló intervencióra. Így történt, hogy a japán és az amerikai imperialisták az állítólagos német veszélyre hivatkozva tették partra Távol-Keleten csapataikat.¹⁴

A valóságban a központi hatalmak kormányai többször és erélyesen tiltakoztak a magyar, a német és az osztrák hadifoglyok forradalmi szervezkedése, felfegyverzése, az internacionalista csapatok alakítása ellen.¹⁵ Ez erősen gátolta 1918 tavaszán az internacionalisták felfegyverzését. Csak azok számára vált lehetővé a Vörös hadsereg soraiba lépés, akik előzőleg orosz állampolgárságot szereztek.

A szovjet kormány 1918. március 3-án rendkívül súlyos feltételekkel volt kénytelen békeszerződést kötni Németországgal és Ausztria-Magyarországgal. De a békekötés lélegzétvételi szünetet s ezzel életlehetőséget biztosított az első lépéseit tevő munkás-paraszt állam számára.

A béke új helyzetet teremtett az internacionalista mozgalom számára. A békeszerződés mindkét felet kötelezte, hogy szervezeten fogjon hozzá a hadifoglyok repatriálásához, s tartózkodjék a másik fél kormánya és állami, illetve katonai intézményei ellen irányuló mindennemű agitációtól és propagandától. A német és az osztrák-magyar kormány erre hivatkozva követelte ismételtén a hadifoglyok körében folyó forradalmi propaganda beszüntetését, az internacionalisták felfegyverzését. A szovjet kormányservek eleget tettek a békefeltételeknek, leállították a hadifoglyok körében folytatott agitációs munkát. Megszűnt a „Nemzetközi Szocialista” is, amely addig a Külügyi Népbiztosság támogatásával jelent meg. De a szovjet kormány a béketárgyalásokon is állhatatosan védelmezte a hadifoglyok jogát a szabad politikai szervezkedéshez és azt a saját területén meg is valósította.

A magyar és más nemzetiségű külföldi kommunista internacionalisták, meggyőződésükhöz híven, folytatni akarták a hadifoglyok körében a szocialista eszmék terjesztését, nem akarták letenni a fegyvert, amelyet a forradalom védelmére vettek kézbe. Tudták, hogy a hadifoglyoknak a békekötés után megkezdődő tömeges hazaindítása felelősségteljes feladatot ró rájuk: megértetni a hazatérőkkel a háború okait, megmutatni nekik a béke kivívásához, a jobb, emberibb élethez vezető utat.

¹⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia. Washington. 1931. II. köt. 262—263. l.

¹⁵ Az osztrák-magyar hadügyminisztérium 1918. ápr. 19-én küldött ez ügyben éles hangú memorandumot. (Kriegsarchiv. K. u. K. Kriegsministerium. Abt. 10/Kgf. No. 31420. 1918. (13. fasc. 10/7. 7) 315; HIL 70/1963. — Ugyanezen a napon a német kormány is tiltakozó jegyzéket juttatott el a szovjet kormányhoz a hadifoglyok forradalmi szervezkedése ellen. (Dokumenti vnyesnyej politiki SzSzsZR. t. I. Moszkva, 1957. 121. l.)

Ezért a forradalmár hadifoglyok, hogy ne kerüljenek összeütközésbe a békefeltételekkel, politikai menedékjogot kértek és kaptak a szovjet kormánytól. Létrehozták saját szervezeteiket, amelyek át tudták fogni az egész mozgalmat és gondoskodni tudtak arról, hogy a különböző nemzetiségű hadifoglyok között Szovjet-Oroszország egész területén meginduljon az anyanyelven folyó széles körű agitációs munka.

A szervezeti feladatok megvalósítása útján nagy lépést tett előre Németország, Ausztria-Magyarország és Bulgária hadifogoly internacionalista szociáldemokratáinak tanácskozása, amely a Moszkvai Hadifogoly Bizottság kezdeményezésére 1918. március 14-én ült össze Moszkvában. A tanácskozás úgy döntött, hogy áprilisa összehívja Moszkvába a forradalmár hadifoglyok oroszországi kongresszusát. Szó volt a kommunista csoportok létrehozásáról is.¹⁶

1918. március 24-én alakult meg az első magyar kommunista szervezet, az OK(b)P KB Magyar Kommunista Csoportja.¹⁷ Megalakításában és további munkájában — a központban és vidéken egyaránt — főleg azok a magyar hadifoglyok vettek részt, akik már otthon, a háború előtt aktív szereplői voltak a munkásmozgalomnak, majd Oroszországban megismerkedtek a leninizmussal, megértették jelentőségét, legfontosabb tanításait, s ezek hívei, propagandistái és megvalósítói lettek. A csoport elnöke Kun Béla, ismertebb tagjai Pór Ernő, Szamuely Tibor, Rudnyánszky Endre, Iványi János, Jancsik Ferenc, Karikás Frigyes voltak.

A Magyar Csoport elfogadta az OK(b)P elméleti és gyakorlati platformját, célul tűzte ki a kommunizmus eszméinek terjesztését és a reformizmus elleni harcot. A volt hadifogoly magyar kommunisták szovjetországi tevékenységük folyamán két szorosan összefüggő feladatot tartottak szem előtt: 1) elősegíteni a forradalmi munkásmozgalom fejlődését Magyarországon; 2) tőlük telhetően kivenni részüket a szovjet népnek a külső és belső ellenség ellen vívott harcából.

A csoport 1918 folyamán óriási munkát végzett annak érdekében, hogy a lenini tanítások, a proletárforradalom eszméi elterjedjenek a magyar hadifoglyok körében. 1918 őszeig, a központi moszkvai csoporton kívül, az európai Oroszország minden jelentős városában, ahol nagyobb számú hadifogoly élt, megalakult a magyar kommunisták csoportja (Asztrahany, Kurszk, Orel, Perm, Szamara, Szaratov, Szimbirszk, Tambov, Voronyezs, Rjazany, Szerpuhov, Caricin, Tver, Kazany, Jekatyerinburg, Nyizsnij-Novgorod stb.). E csoportok lényegében a hivatásos forradalmárok, a munkásmozgalomban már korábban is tevékenykedő hadifoglyok szervezetei voltak, több száz magyar kommunistát egyesítettek. A magyarok tevékeny részvételével 1918 folyamán más szervezeti alapon (tömegpárt jelleggel) külföldi kommunista szervezetek alakultak Szibéria és Turkesztán sok városában. Több ezer magyar kommunistát tömörítettek soraikban. A volt hadifoglyokból alakult különböző nemzetiségű kommunista csoportok közül a magyar csoport — létszámát, szervezettségét, a vezetők felkészültségét tekintve — rövid idő alatt a legnagyobb és legtekintélyesebb szervezetté volt.

1918. április 3-tól kezdve, hetenként kétszer, 15—20 000 példányban megjelent a Magyar Csoport „Szociális Forradalom” című lapja.

¹⁶ CGAOR SzSzSzR, f. 3333. op. 19. op. 1. l. 151.

¹⁷ CPA IML. f. 17. op. 4. d. 97. l. l.

1918 folyamán Szovjet-Oroszország területén még 12 városban adtak ki különböző magyar nyelvű újságokat. A csoport kiadta magyar nyelven Marx és Engels művét, a „Kommunista Párt Kiáltványá”-t. Első ízben jelentek meg magyarul Lenin és más bolsevik vezetők munkái. Napvilágot látott a magyar csoport vezetőinek néhány írása is. Fontos esemény volt Kun Béla „Mit akarnak a kommunisták?” című írásának megjelenése, amelyben első ízben fejtette ki, népszerű formában, magyar nyelven a lenini eszméket, a magyar dolgozók előtt álló feladatokkal összefüggésben.

A magyar csoport iskolát is szervezett, ahol 1918 folyamán több mint száz agitátort képeztek ki, hogy szervező, felvilágosító munkát végezzenek a hadifoglyok, az internacionalista vöröskatonák és az Ukrajnában állomásozó osztrák-magyar megszálló csapatok körében.

A magyar kommunisták rendszeresen gyűléseket tartottak a hazainduló hadifoglyok között. Nem utolsó sorban ennek a magyar nyelvű felvilágosító munkának köszönhető, hogy a magyar hadifoglyok mind jobban megértették a forradalom eseményeit és tanulságait.

A hadifoglyok körében végzett politikai munka szempontjából nagy jelentősége volt az internacionalista hadifoglyok összoroszországi kongresszusának, amely április 14-től 18-ig ülésezett Moszkvában. Munkájában több mint 200 küldött vett részt.

A kongresszus különösen nagy figyelmet szentelt az internacionalista alakulatok megszervezésével kapcsolatos kérdéseknek, s annak a problémának, hogy milyen módszerekkel terjesszék a hadifoglyok, különösen a hazaindulók körében a forradalom eszméit. Felszólította a hazatérőket, hogy a fegyvert, amelyet majd a kezükbe adnak, hogy folytassák az imperialista háborút az olasz vagy a francia fronton, használják fel a saját felszabadításukra. „... Fordítsd fegyvereidet azok ellen, akik miatt szenvedtél, akik miatt vérezteél: a háború hiénái, az imperialista rablóbanda ellen... Hazatérő hadifogly munkások, parasztok! Legyetek előharcosai a proletárok nemzetközi szociális forradalmának...” - hangzott a felhívás.¹⁸ A küldöttek tiltakoztak a Németországban és Ausztria-Magyarországon levő orosz hadifoglyokkal szemben alkalmazott bánásmód ellen és követelték helyzetük megjavítását.

A kongresszus elhatározta, hogy „Külföldi Munkások és Parasztok Nemzetközi Forradalmi Szocialista Szervezete” elnevezéssel megalakítja a hadifoglyok országos szervezetét. Megválasztották a szervezet Központi Végrehajtó Bizottságát (CIK), amelybe valamennyi nemzetiség képviselői bekerültek, köztük a magyar Jancsik Ferenc és Vántus Károly, a német Franz Waltz, a román Michal Guiu, a jugoszláv Ivan Sztrobénic, a cseh Richard Reiner, a bolgár Georgi Mihajlov (Dobrev) és a lengyel Stanislaw Barczynski.¹⁹ A bizottság vezetésével — 1918 szeptemberi adatok szerint — 55 helyi hadifogly-szervezet tömörült, összesen több mint 100 000 taggal, ebből legalább 40 000 volt a magyar.²⁰

A kongresszus után a hadifogly kommunisták vezetésével kiterjedt felvilágosító munka indult meg a hazatérő foglyok között, akik mély megértéssel fogadták a békéről, a szocializmus új világáról és az ezekhez vezető forradalomról szóló szavakat. 1918 folyamán, október végéig, Ausztria-Magyarországra

¹⁸ Muzej Revoljuci SzSzsZR, Moszkva. D—413-15 E.

¹⁹ GAOR Moszkov. obl. f. 66, op. 3. d. 1201, l. 116.

²⁰ CGAOR SzSzsZR, f. 3333 op. 19. d. 1. l. 251.

700 ezer, s ebből a soknemzetiségű Magyarországra több mint 300 000 hadifogoly tért haza Oroszországból.²¹ Otthon sokan közülük bekapcsolódtak — gyakran kezdeményezőként — a mind nagyobb hullámokat vető forradalmi mozgalmakba, annak ellenére, hogy a Monarchia állami és katonai szervei igyekeztek minden eszközzel elejét venni ennek a folyamatnak: különleges karanténtáborokat állítottak fel, „hazafias” agitációt szerveztek, büntetőzáslóaljakat állítottak fel. A hadifogoly magyar kommunisták tevékenységének egyik legjelentősebb eredménye volt a hazatérők forradalmasítása. Az oroszországi forradalmi tapasztalatokat terjesztő és alkalmazó százczek meggyorsították az itthon kibontakozó forradalmi erjedést.

A moszkvai kongresszussal egy időben zajlott le Irkutszkban a közép- és kelet-szibériai hadifoglyok kongresszusa, amely megalakította a „Külföldi Kommunista (Szociáldemokrata) Munkások Szibériai Pártját”, kidolgozta programját és szervezeti szabályzatát, határozatot hozott egy német és egy magyar nyelvű lap kiadásáról (utóbbi „Világforradalom” címmel), és Központi Végrehajtó Bizottságot választott. A bizottságnak a magyar kommunisták közül Fichter Imre, Fried Dezső és Ember Lajos lett a tagja. Az elfogadott szervezeti szabályzat leszögezte, hogy a párt tagjának kötelessége védelmezni az orosz forradalmat, „szükség esetén fegyverrel is”.²²

Áprilisban és májusban megalakultak az OK(b)P más külföldi csoportjai is (német, román, jugoszláv, cseh-szlovák stb.). Munkájuk irányítására és koordinálására 1918 májusában Moszkvában az OK(b)P Központi Bizottsága mellett megalakították a Külföldi Csoportok Központi Föderációját. Elnökévé Kun Bélát, a magyar csoport nagytekintélyű vezetőjét választották. A Föderáció megalakítása voltaképpen lépést jelentett a III., Kommunista Internacionálé létrehozása felé.

A Központi Föderáció befolyása, elsősorban természetesen az európai Oroszországban, gyorsan növekedett. Szorosan együttműködött a „Külföldi Munkások és Parasztok Nemzetközi Forradalmi Szocialista Szervezetének” Központi Végrehajtó Bizottságával egészen 1918 szeptemberéig, amikor is az utóbbi szervezet megszűnt. Erre az időre ugyanis a repatriálás következtében erősen csökkent a hadifoglyok száma, az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja pedig kiterjesztette tevékenységi körét.

A Föderáció vezetésével nagyarányú agitációs, propaganda- és szervezőmunka bontakozott ki. 1918 tavaszától Moszkvában összesen hat — magyar, német, cseh és egyéb nyelveken megjelenő — lap kiadását szervezte meg. Ezek a lapok elérték a százczes példányszámot és elterjedtek az egész országban.

Lenin 1919-ben, a párt Központi Bizottságának a VIII. kongresszus elé terjesztett beszámolójában igen nagyra értékelte a külföldi csoportok munkáját: „Meg kell mondanom, hogy ezekből kirajzolódik az igazi alapja annak, amit a III. Internacionálé érdekében tettünk . . . — mondotta. — Propagandát és agitációt folytattunk az Oroszországban tartózkodó külföldiek között és egész sor külföldi csoportot szerveztünk. Ezeknek a csoportoknak elég jelentős számú tagját teljes egészében beavattuk a fő politikai tervekbe és az általános politikai feladatokba olyan értelemben, hogy megismerttük velük a vezérvonalakat. Azokból a hadseregekből, amelyeket az imperialisták kizárólag saját érdekeik-

²¹ CGASZA f. 28.361. op. 3. e. hr. 466. sztr. 9—10, HIL. Első világháború iratai. 3389. cs. 44. pall.

²² Világforradalom, Irkutszk, 1918. máj. 15. 1. sz.

ben létesítettek, több százezer hadifogoly ment vissza Magyarországra, Németországba, Ausztriába és munkájuk eredményeképpen a bolsevizmus bacilusai teljesen elárasztották ezeket az országokat.”²³

A Breszt-Litovszkban aláírt békediktátum biztosította lélegzetvételi szünet idején a szovjethatalom vidéken is megszilárdult és csak Dél-Oroszországban folytak harcok Kornyilov, Alekszejev és Krasznov tábornokok tiszti és kozák alakulatai, s az Ural déli részén Dutov atamán bandái ellen.

Az imperialista hatalmak egyike sem nyugodott bele, hogy Oroszországban a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály vette kezébe a hatalmat. A német csapatok megszállták Litvániát, Lettországot, Észtországot, Nyugat-Belorusziát, az osztrák-magyar hadsereggel együtt pedig Ukrajnát. Német és török csapatok vonultak be Grúziába. A központi hatalmak Ukrajnában, Dél-Oroszországban és a Kaukázusban a szélsőséges monarchista, valamint a nacionalista ellenforradalmi áramlatokat, szervezeteket támogatták.

Oroszország kiválása a háborús koalícióból az antanthatalmakat kedvőtlen helyzetbe hozta. Ezért az antant főleg azokat az ellenforradalmi erőket támogatta Oroszországban, amelyek hajlandóknak mutatkoztak a németek elleni háború továbbfolytatására. Egyelőre kisebb erővel ugyan, de 1918 április elején megkezdődött az antanthatalmak nyílt intervenciója is a Távolszelesten, majd Murmanszkban és Archangelszkben folytatódott. Előzőleg már támogatták a szovjethatalom megdöntésére irányuló szervezkedéseket is. Miután a szovjetek a Távolszelesten és Kelet-Szibériában kezükbe vették a hatalmat, az ellenforradalmi elemek gyűjtőhelye Mandzsúria lett. 1918 elejétől a japán militaristák támogatásával keleten Szemjonov, Gamov és Kalmikov atamánok zsoldosainak betörései nyugtalanították a lakosságot.

Kezdetben a helyi szovjetek fegyveres ereje szállt szembe a betörő bandákkal. A frontra vonuló vörösgárdistákhoz szép számmal csatlakoztak internacionalisták, köztük nagy számban magyarok. Tekintettel a veszélyre, megerősítették a táborőrségeket, amelyek az orosz hadsereg leszerelése következtében már internacionalista hadifoglyokból álltak. E táborőrségek alkották a csitai, az irkutszki, a blagovescsenszki, vlagyivosztoki, tomszki, omszki stb. osztagok magját, melyek a Bajkálon-túli Front kötelékében, Szergej Lazo parancsnoksága alatt sikeresen harcoltak. Júliusig a front csapatai szétzúzták Szemjonov bandáit, s az atamán Mandzsúriában keresett menedéket.

Az internacionalisták — köztük több száz magyar — részt vettek 1918 tavaszán az Orenburg, Troick, Kraszno-Ufimszk és Cseljabinszk körzetében a Dutov bandái ellen vívott harcokban, melyek szintén a szovjet csapatok győzelmével végződtek.

Az antant nem nyugodott bele a kudarcba s 1918 májusában fokozta erőfeszítéseit a szovjethatalom megdöntésére. Május végén robbant ki a Penzától Vlagyivosztokig vasúti szerelvényeken keletre tartó csehszlovák hadtest lázadása, amelynek burzsoá nacionalista vezetői nem ismerték el a breszt-litovszki békét, s ezért a hadtestet a francia vezérkar rendelkezésére bocsátották. Tervbe vették a hadtest elszállítását Oroszországból, de az antant képviselői úgy döntöttek, hogy a csehszlovák egységeket a szovjethatalom elleni harcra használják fel.²⁴

²³ Lenin Művei. 29. kötet. 155—256. l.

²⁴ Lásd: A. H. Klevanszkij: Csehszlovackije internacionalishti i prodannij korpusz. Moszkva. 1965. 165—254. l.

Előre kidolgozott terv szerint a május 26-át követő napokban a jól felszerelt, szervezett csehszlovák ezredek — összlétszámuk ekkor mintegy 45 000 fő volt²⁵ — a helyi ellenforradalmi erőkkel szorosán együttműködve, Penzától Irkutzkig hatalmukba kerítették a transzszibériai vasútvonal egyes szakaszait. A támadás egyik ürügye az a légből kapott állítás volt, hogy német, osztrák és magyar hadifoglyok segítségével meg akarják akadályozni a légió alakulatainak eltávozását Oroszországból, ezért lefegyverzik őket, és átadják a központi hatalmaknak.

Az intervenció és a polgárháború új szakaszhoz érkezett. A Vörös Hadsereg szervezése még a kezdetén tartott, a csapatok mozgósítása, kiképzése, összpontosítása időt vett igénybe, s az ellenforradalmárok ezt a kritikus időszakot akarták felhasználni arra, hogy halálos csapást mérjenek az első munkás-paraszti államra.

Tekintettel a fenyegető veszélyre, a szovjet kormány a Vörös Hadsereg önkéntes alapon való kiegészítéséről áttért a dolgozó osztályok általános hadkötelezettségének a bevezetésére, és május 29-én elrendelte a leginkább veszélyeztetett körzetekben és a munkásmozgalom központjában a munkások és a szegényparasztiak mozgósítását.

Az OK(b)P magyar csoportja — a csehszlovák, a német, a román, a jugoszláv csoporttal együtt — fokozott erőfeszítéseket tett az internacionalista alakulatok szervezésére. A „Szociális Forradalom” hasábjain Kun Béla és Szamuely Tibor szenvedélyes hangú cikkben hívta fel a hadifoglyokat a Szovjet Köztársaság támogatására. Június 16-án az OK(b)P Külföldi Csoportjainak Föderációja hasonló felhívást intézett az Oroszország területén tartózkodó külföldi állampolgárokhoz.²⁶ Júniusban alakult meg a Nemzetközi Vörös Hadsereg Szervező Bizottsága. Munkájában Szamuely Tibornak kiemelkedő szerepe volt.

A jól felszerelt és kiképzett egységekkel tervszerűen támadó csehszlovák légionisták első csapásait az egymástól függetlenül, elszigetelten küzdő városok helyi vörösgárdista alakulatai, a riadóztatott munkások és a helyben levő internacionalista csapatok kísérelték meg felfogni. Jellemzésül megemlítjük, hogy Penza 2000 védőjéből 700, Szamara 4000 szovjet harcosából mintegy 600 volt internacionalista — cseh, magyar, német, kínai, szerb.²⁷ Katonai kiképzettségük, fronttapasztalataik révén számarányukat meghaladó jelentőségük volt e harcokban az internacionalista osztagoknak. Az internacionalista csapatok hasonló arányban és módon vettek részt a más Volga menti, urali városok egész sorában — Cseljábinszkban, Permben, Jekatyerinburgban, Szimbirszkben, Kazányban, Szizrányban, Zlatousztban, Orenburgban, Troickban és másutt. A támadó ellenforradalmi erőkkel vívott egyenlőtlen küzdelemben sok magyar internacionalista vesztette életét. Nevükhöz számos olyan hősi epizód fűződik, mint a szamarai Kommunisták Klub és a Troicki Passzázs védelme, melyek e harcok történetének legszebb lapjai közé tartoznak.

A Volga mentén és az Ural középső vidékén 1918 nyarán kialakult a Keleti Front, amely a Szovjet Köztársaság védelme szempontjából kulcsfontosságúvá vált. A Volga mentén kibontakozó harcok színhelyére a munkás- és

²⁵ A. E. Antonov: Bojevoj vo szemnadeatij god! Vojennoje Izd. Moszkva. 1961. 63. l.

²⁶ Welt-Revolution (Moszkva), 1918. jún. 16.

²⁷ Ju. Scserbakov: Inosztrannyije internacionaliszi na Vosztočnom fronte (1918 g) — Internacionaliszi v bojah za vlaszty Szovjetov. Izd. Mysl. Moszkva. 1965. 302—304. l.

lett ezredekkel együtt érkeztek az internacionalista zászlóaljok és ezredek, köztük az 1. (később 216.) ezred a cseh internacionalista, Jaroslav Častek parancsnoksága alatt. Helyettese a magyar Varga Gyula András volt.

Az Ob folyón Münnich Ferenc parancsnoksága alatt Tomszkból hajón visszavonuló internacionalisták és a Jekatyerinburgban hadifoglyokból szervezett alakulatok alkották a magvát a Keleti Front északi szárnyán harcoló 3. hadsereg internacionalista alakulatainak. Ide érkezett a Moszkvában és környékén szervezett, internacionalistákból álló osztagokkal Kun Béla is, aki a liszvai frontszakasz katonai tanácsának tagjaként személyesen részt vett a harcokban.

A Volga menti városok védelméért vívott véres júniusi harcokban mintegy 4000 külföldi internacionalista küzdött a szovjetek oldalán. Nagy százalékuk magyar volt.²⁸ Ebben az időben a fronton levő harc képes egyéb szovjet egységek létszáma (beleértve a helyi erőket is) 20 000 főt tett ki.²⁹ Június végére a Keleti Frontra irányított egységekkel együtt a harcolók létszáma már elérte az 50 ezer főt.³⁰ Nőtt azonban az internacionalisták száma is, a frontra érkezett osztagok egy részét internacionalisták alkották.

A hadműveletek úgy alakultak, hogy a Szibériában elszigetelten küzdő szovjet erőknek a forradalom központjából lehetetlen volt közvetlen segítséget nyújtani. A helyi pártszervezetek és szovjetek a munkásságon kívül támogatókra találtak az ott tartózkodó nagyszámú hadifoglyok között is.

Az ellenforradalmárok lezárták a vasúti közlekedést, meggátolták a hadifoglyok hazautazását. Ahol megkaparintották a hatalmat, ott eltörölték a hadifogly legénységnek az Októberi Forradalom után nyújtott kedvezményeket, visszakényszerítették őket a fogolytábor drótkerítése mögé, a tiszteknek visszaadták a cári időben élvezett előjogokat, amelyeket a hadifogly forradalmi szervezetek a táborokban megnyirbáltak.

A történelem iróniája, hogy a sovinszta beállítottaságú magyar tisztnek az általuk megvetett cseh burzsoá nacionalistáktól várták és nyerték vissza privilégiumaikat. Sovinszta érzéseiket legyőzte közös osztályérdekeik felismerése.

Mindez a még szovjet kézben levő városokban a hadifoglyokat önvédelemre készítette. Jobban megértették mint addig, hogy a szovjethatalom jelenti számukra is a békét, az emberséges bánásmódot, a hazatérés lehetőségét. Az internacionalista szervezetek felhívására a hadifoglyok tömegei fogtak fegyvert. A táborokban védelmi osztagok alakultak, melyek nem tartoztak sem a Vörös Hadsereg, sem a Vörös Gárda kötelékébe. Ezeket ideiglenes jelleggel szervezték, az ellenforradalmi lázadás leveréséig.³¹ A harcok folyamán azonban a védelmi osztagok tekintélyes része beolvadt a Vörös Hadseregbe.

Lényegében ekkor, a csehszlovák légióknak az antanthatalmak kezdeményezésére megindított szovjetellenes támadásakor, annak reakciójaként öltött tömegméreteket az internacionalisták katonai mozgalma, s vált, mindenekelőtt a Volga menti és a szibériai harcokban, katonailag is számottevő erővé.

A szibériai vasút mentén folyó harcok, melyek 1918 május—szeptember között megakadályozták a csehszlovák hadtest alakulatainak egyesülését,

²⁸ *Ju. Scserbakov*: i. m. 304. l.

²⁹ *Sz. M. Klajckin*: Na zascsitye Oktjabrja. Moszkva, Izd. Nauka. 1965. 207. l.

³⁰ Lásd uo.

³¹ Fáklya (Krasznnojarszk), 1918. jún. 8.

lehetetlenné tették a hadtest Omszktól keletre levő ezredeinek az urali harcokban való bekapcsolódását, lekötötték a Vlagyivosztokban partraszállt japán, amerikai, francia és angol erőket és az itt bevetett orosz ellenforradalmi alakulatokat. Ezzel nem kis mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a szovjet kormánynak éppen ebben a kritikus időszakban kellő ideje maradt a Vörös Hadsereg megerősítéséhez.

Az omszki szovjet fegyveres erői, melyeknek kötelékébe tartozott Ligeti Károly internacionalista osztaga is, 1918 május végén, június elején önfeláldozó harcokkal késleltették a cseh csapatok egyesülését.

Omszktól keletre az ellenállást a Központi Szibériai Szovjet (Centroszibir) szervezte. A helyi munkásságon kívül a hazatérésüket váró ezért a szibériai vasútvonal mentén összpontosuló hadifoglyok közül azokra támaszkodott, akik késznek mutatkoztak fegyvert fogni a szovjet hatalom védelmére.

Közép- és Kelet-Szibériában s a Távols-Keleten az internacionalista alakulatok szervezésében a magyarok közül nagy munkát végeztek: Fried Dezső, Lányi Imre, Liskay Lajos, Balla Gáspár, Müller Armand.

Az internacionalista alakulatoknak fontos szerepük volt a Bajkál tó partján 1918 június végétől augusztus közepéig lezajlott védelmi harcokban, valamint a vlagyivosztoki szovjet megdöntése után, június végén kialakult ún. távols-keleti uszurijszki fronton. A Bajkál fronton harcoló mintegy 18 — 20 ezer szovjet harcos közül közel tízezer,³² az uszurijszki front 10 — 14 ezer vöröskatonája közül 4000 — 4500 az internacionalisták, nagyobb részt a magyarok közül került ki.³³

Szergej Lazo, aki 1918-ban a kelet-szibériai szovjet csapatok egyik szervezője volt, elismeréssel nyilatkozott a magyar internacionalisták erényeiről: „... Jól harcolnak a nemzetköziek — jelentette ki egy katonai tanácskozáson. — Túlnyomó többségük magyar (80 — 85%), a többiek osztrákok, németek. Ti tudjátok, én híve vagyok annak, hogy velünk együtt harcoljanak, ez adja soraink nemzetközi jellegét. Mindannyian, mint volt katonák, harci tapasztalattal rendelkeznek. A harcban lelkesek, lendületesen küzdenek. Hűek a forradalomhoz...”³⁴

Az elszigetelten küzdő kelet-szibériai és távols-keleti szovjet csapatok helyzete egyre kedvezőtlenebb lett. A japánok augusztus folyamán újabb csapatokat vetettek harcra, amerikai, angol és francia alakulatok szálltak partra Vlagyivosztokban. A túlerő szeptemberben elfojtotta a szovjetek hatalmát. Szibériában a külföldi intervenciók kreatúrái, eszerek és mensevikek kerültek hatalomra, majd Kolcsak admirális vezetésével monarchista, ellenforradalmi kormány alakult.

A bajkái és az uszurijszki fronton harcoló internacionalisták tekintélyes része elesett. Az életbenmaradtak vagy a tajgába vonultak vissza, vagy a fehérek fogságába kerültek. Az utóbbiak közül az ellenforradalmárokat sokat kivégeztek.

Másképpen alakult a Vörös Hadsereg fő erőtől elvágott orenburgi és troicki internacionalisták sorsa. Egy részük Orenburgból szovjet Közép-Ázsiá-

³² VHA OČsNR pro Rusko. Stab 2. div. kr. 12. II. 78; CGASzA, f. 28 361. op. 3. d. 450. I. 36; *L. I. Jakovlev*: Intyernacionalnaja szolidarnosztj trudjásés ihszja zarubezsnih sztran sz narodami Szovjetszkoj Rosszii, 1917—1922. Moszkva, Izd. Nauka, 1964. 147. l.

³³ *V. P. Golionko*: V ogyne borbi. Moszkva, Goszpolitizd. 1958. 78. l.; VHA OČsNR pro Rusko. Stab 2. div. kr. 12. II/78. 1918. aug. 14-i csehszlovák jelentés.

³⁴ *Szergej Lazo*: Voszpominánijija i dokumenti (Visszaemlékezések és dokumentumok). Moszkva, OGIz. 1938. 33. l.

ba vonult vissza és a turkesztáni szovjet seregeket erősítette. Más részük az N. D. Kasirin és V. K. Bljüher parancsnoksága alatt álló partizánhadereghez csatlakozott, a troicki osztag egyik zászlóalját alkotta, s részt vett az ellenforradalmárok hátában szeptemberig végrehajtott rendkívül nehéz, de sikeres hadjáratban. Bljüheret e ragyogó fegyvertényért elsőnek tüntették ki a Vörös Zászló Renddel.

1918 nyarán és őszén a német imperializmus segítségét élvező Krasznovszki és az antant hatalmaknál kilincselő Gyenyikin tábornok Caricin körzetében egyesülni kívánt a szibériai ellenforradalmi erőkkel, hogy így Közép-Oroszország iparvidékétől elvágja a mintegy 100 000 főt kitevő észak-kaukázusi szovjet csapatokat, az Asztrahanyból a Kaspi tengeren Turkesztánba vezető útvonalat, s nem utolsó sorban a dél-oroszországi gabonatermő vidékeket és olajforrásokat.

Caricin körzetének védelme hadászati jelentőségre tett szert. Szeptember közepén létrejött a Déli Front.

Caricin és Asztrahany az internacionalisták dél-oroszországi politikai és katonai szervezésének központjaivá váltak. Az egyik zászlóalj, melyet Moszkvában szerveztek, s a parancsnoka Wienermann Lajos volt, 1918 júliusában indult a frontra és Novouzenszk körzetében került bevetésre. Az Asztrahanyból küldött erősítésekkel a zászlóaljból ezred lett, s Wienermannot kinevezték az internacionalista ezred, majd dandár parancsnokának. Rábízták a Keleti Front déli szárnyán az alekszandrov—gáji frontszakasz védelmét. 1918. október 10-i adat szerint egységéhez 500 gyalogos, 300 lovas, 15 géppuska és 4 löveg tartozott.³⁵ Csapatái szeptember—október folyamán, Csapajev egységeivel együttműködve, jelentős sikereket értek el, több várost felszabadítottak. Wienermann hősiességéről, bátorságáról legendák keltek szárnyra. A csatamezőn esett el októberben. Holttestét Moszkvába szállították, s a Vörös téren temették el katonai pompával. Halála után az általa szervezett és vezetett internacionalista lövész- és lovasezredek az ő nevét viselték, s Görbe Péter parancsnoksága alatt még hónapokig vívtak véres csatákat a fehér kozákok ellen. Ezek során szoros együttműködés alakult ki Csapajev egységeivel.³⁶

Asztrahanyban Gavró Lajos, Sugár Jenő, Pados István, Dömök Lajos, Kovács Imre, Eröss Miklós és mások részvételével több internacionalista alakulatot szerveztek, köztük egy ezredet is, amely részt vett az urali kozákok, valamint az észak-kaukázusi arcvonalon Bicserahov ellenforradalmi erőivel vívott harcokban. Amikor Bicserahov Dagesztánban garázdálkodó bandái 1918 őszén ostrom alá vették Petrovszkot, a város munkásaival és parasztaival együtt küzdött 80 magyar internacionalista tüzér és géppuskás. Az ellenség támadását többször visszaverték, de végül mind egy szálig életüket áldozták a munkások hatalmáért.³⁷

A Déli Front csapatainak soraiban több internacionalista alegység és egység harcolt. Összetételüket tekintve, a magyarok mellett szép számmal találhatunk a fennmaradt névsorokban cseh, szlovák, délszláv, német, kínai és más nemzetiségű vöröskatonákat.³⁸

³⁵ *J. Kutujakov*: Razgrom uralszkij bjeloj kazacsej armii. Moszkva. Gosz. Vojennoje Izd. 1931. 13. l.

³⁶ Szociális Forradalom, Moszkva, 1918. okt. 16. és 23.; *A. Kladi, V. Konratyev*: Bratyja po oruzsiju. Moszkva, Izd. Szoc. Ek. Lityaraturi. 1960. 60—91. l.

³⁷ Szociális Forradalom, Moszkva, 1918. okt. 12.

³⁸ Az álnevek elterjedt használata, amit a hazai megtorlás elkerülése indokolt, nagyon megnehezíti a rendelkezésre álló forrásanyag alapján a tényleges nemzetiségi összetétel megállapítását.

A magyar internacionalisták kivették részüket a háországban fellobbanó ellenforradalmi lázadások leveréséből; 1918 áprilisában az anarchisták felszámolásánál, július elején a moszkvai eszer lázadás leverésénél és a Keleti Front főparancsnoka, a baloldali eszer Muravjev által vezetett szimbirszki ellenforradalmi fordulat elfojtásánál tűntek ki. Ott találjuk őket Jaroszlavban, Livenben és más helységeken, ahol a szovjet kormány erői az ellenforradalmi lázadókkal harcban álltak.

*

1918 október—novemberére Ausztria-Magyarországon forradalmi helyzet alakult ki, amely végül a néptömegek forradalmába torkolt.

Az októberi magyar polgári demokratikus forradalom a munkások, katonák és parasztok elemi erejű megmozdulásának eredményeként győzött. Polgári demokrata és szociáldemokrata koalíciós kormány került hatalomra, amely felemás intézkedéseivel nem elégíthette ki a széles néptömegek követeléseit, nem teremthette meg a feltételeket a magyar társadalom gyorsabb fejlődése számára.

Az OK(b)P Magyar Kommunista Csoportjának vezetői, élükön Kun Bélával, a leninizmus elméletének fényénél felismerték, hogy Magyarországon is megérték a társadalom szocialista átalakításának feltételei, hogy a leninizmus alaptételei az imperializmusról, a szocialista forradalomról, a proletariátus diktatúrájáról, a munkásosztálynak és a parasztságnak a proletár hegemonia jegyében való szövetségéről a magyar társadalom legfontosabb problémáinak megoldásához is megadják a kulcsot. Ezért kötelességüknek tekintették, hogy a lenini tanításokat széles körben népszerűsítsék a magyar hadifoglyok között. Munkájuk eredményeként a hazai munkásmozgalom száz és száz hadifogságba esett résztvevője értette meg mélyebben Október tanulságait, ismerte meg Lenin, a bolsevikok tanításait, politikáját, s vált ezek meggyőződéssé hívévé, terjesztőjévé. A hadifogoly magyar kommunisták az élőszo és a sajtó útján a magyar (s hozzátehetjük: a magyarországi) hadifoglyok százezreinek segítettek megérteni azt, amit az orosz forradalomban láttak, tapasztaltak. Különösen a béke kivívásának, a föld kisajátításának és a proletárhatalom megteremtésének forradalmi útja, a kizsákmányoló osztályok hatalmának megdöntése vésődött mélyen százezrek szívébe, elméjébe. A megszerzett tapasztalat és tudás a hazatértek segítségével rövid idő alatt milliókhoz jutott el a már forrongó, új utat kereső hazában.

A hadifogoly magyar kommunisták 1918 folyamán éberren figyelték a távolból a magyar munkásmozgalom forradalmi nekilendüléseit és megtorpanásait. Leleplezték a reformista szociáldemokrata vezérek megalkuvását. Az események hatására mind szilárdabban meggyőződtek arról, hogy a munkásmozgalom minden egészséges, forradalmi elemének, csoportjának bevonásával meg kell teremteni a magyar munkásosztály új, forradalmi pártját, hogy a magyar proletariátus csak ebben az esetben készülhet fel a szocialista forradalom megvalósítására.

Október végén és november első napjaiban, amikor összeomlott a Monarchia és győzelmet aratott a polgári demokratikus forradalom, az OK(b)P Magyar Csoportjának vezetői felismerték, hogy nem szabad tovább halogatni a forradalmi elméletre támaszkodó, forradalmi politikát megvalósító munkáspárt létrehozását. A volt magyar hadifogoly kommunisták Moszkvában október 24-én és november 4-én értekezletet tartottak. A résztvevők egyhangúlag a

Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakítása mellett foglaltak állást, és úgy döntöttek, hogy Magyarországra küldik a csoport tagjainak többségét, kivéve természetesen azokat, akik még a Vörös Hadsereg sorában harcolnak.³⁹ 1918 végén — 1919 elején a Magyar Kommunista Csoport 80 vezetője tért haza, közöttük Kun Béla, Pór Ernő, Szamuely Tibor, Vántus Károly, Jancsik Ferenc, Rabinovics József, Sidler Ernő, Kellner Sándor, Münnich Ferenc, Karikás Frigyes, Mészáros Gábor és még sok más elvtárs, akik a magyar kommunista mozgalom kiemelkedő vezetői lettek. Különösen nagy szerepet játszott Kun Béla, aki az orosz forradalom idején széles körű tapasztalatokra és elméleti ismeretekre tett szert, és képes volt arra, hogy meggyőzze, magával ragadja és a proletariátus ügyéért harcra szervezze az embereket. E kommunista csoport kezdeményezésére, a baloldali szociáldemokraták és a forradalmi szocialisták számos képviselőjével együtt — akik szintén felismerték az új, forradalmi párt szükségességét — 1918. november 24-én megalakult a Kommunisták Magyarországi Pártja, amely rohamra szervezte és vezette a proletariátust a munkáshatalomért, a Tanácsköztársaságért. A magyar munkásmozgalom s a magyar nép történetében a néphatalomért vívott forradalmi harc új szakasza kezdődött.

Az oroszországi magyar hadifoglyok kommunista szervezetei múlhatatlan érdemeket szereztek a magyar munkásmozgalom továbbfejlesztésében a leninizmus tanításainak közvetítésével. Utódaik voltak ők ebben azoknak a felvilágosult nemceseknek, egyházi és világi értelmiségieknek, akik a XVIII. század végén, a XIX. század első felében közvetítették a francia forradalom, a polgári haladás eszméit. Egyenes utódai és követői voltak azoknak a vándor mesterelegyeknek, munkásoknak, akik a XIX. század második felében a nyugat-európai országokból magukkal hozták a szocializmus, a marxizmus eszméit.

Az oroszországi magyar kommunisták ottani előkészítő tevékenysége és itthoni kezdeményezése rendkívül meggyorsította azt a forradalmi folyamatot, amely elvezetett a kommunista párt megalakulásához, szervezeteinek kibontakozásához, a tömegek megnyeréséhez, és a Tanácsköztársaság kikiáltásához.

Nem e tanulmány feladata bizonyítani, hogy az 1918—1919-es magyar forradalmak, az 1918-ban kibontakozó kommunista mozgalom a magyar társadalom antagonisztikus ellentmondásainak a talaján jöttek létre, s nem véletlen, nem gyökértelen, nem egyszerűen kívülről exportált események voltak a magyar történelemben. Ezek ma már tudományosan bizonyított tények. Ennek nem mond ellent az, hogy Október közvetlen magyar résztvevői és tanítványai — a hadifogoly kommunisták és a forradalom „bacilusaitól megfertőzött” százazrek, illetve az ő tevékenységük — nélkül elképzelhetetlen lett volna, hogy már 1918-ban megalakuljon a Kommunisták Magyarországi Pártja, s hogy olyan rohamos legyen a kommunista eszmék térhódítása a magyar munkásmozgalomban. Mindez egyik, és nem jelentéktelen előzménye az 1919-es magyar Kommun megrementésének.

A Magyar Kommunista Csoport Oroszországban maradt tagjai az OK(b)P segítségével folytatták munkájukat a hadifoglyok és internacionalista vöröskatonák körében. 1918 végén — 1919 elején tevékenységük fő jelszava: „Mindenkinek a magyar forradalmi frontra!” Ennek szellemében nagy erőfeszítéseket tettek azért, hogy a nemzetközi alakulatokhoz nem csatlakozott magyar hadifoglyok tízezrei mielőbb haza induljanak. Velük együtt sok kommunista is (a

³⁹ Az 1918. okt. 24. és nov. 4-i értekezlet dokumentumait lásd Párttörténeti Közlemények, 1964. 2. sz. 164—171. l.

Tanácsköztársaság kikiáltásáig összesen körülbelül 300) hazatért. A magyar csoport számos helyi szervezete megszűnt, mert tagjainak többsége hazautazott Magyarországra.

A magyar csoport tevékenyen részt vett a Kommunista Internacionálé megalakításának előkészítésében. Vezetői (részben már a KMP képviselőjében) részt vettek a III., a Kommunista Internacionálé első alapító kongresszusának munkájában.

A magyar csoport változatlanul egyik legfontosabb kötelességének tekintette, hogy mozgósítsa a magyar hadifoglyokat a Vörös Hadseregbe, s elősegítse a meglévő nemzetközi alakulatoknál az internacionalista harci szellem fenntartását és erősítését.

* /

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának hírére Szovjet-Oroszország dolgozói, köztük az internacionalisták, gyűléseket tartottak, üdvözölték és segítőkészségükről biztosították az új, testvéri Tanácsköztársaságot. Az a tény, hogy a nemzetközi porondon megjelent a Magyar Tanácsköztársaság és bejelentette, hogy Szovjet-Oroszország és Ukrajna szövetségesének tekinti magát, megváltoztatta a még szovjet területen levő magyar állampolgárok jogi helyzetét. Amikor a Magyar Tanácsköztársaság az imperialista antanthatalmak csatlósai támadásának elhárítása céljából minden erejét megfeszítette, a magyar tanácskormány, a proletár internacionalizmus elveit követve, Kun Béla aláírásával 1919 májusában parancsot adott ki, amellyel mozgósította az Oroszország és Ukrajna területén tartózkodó 18 és 45 év közötti magyar dolgozókat.⁴⁰

A tanácskormány elrendelte, hogy minden munkás és paraszt hadifogoly jelentkezzen szolgálatra Szovjet-Oroszország és Ukrajna erre kijelölt szerveinél. A következő hónapokban gyors ütemben nőtt az orosz és az ukrán Vörös Hadsereg Ukrajnában állomásozó nemzetközi alakulatainak létszáma. A magyar internacionalisták csatasorba állásának egyik fő motívuma az volt, hogy mielőtt erre lehetőség nyílik, otthon akarták folytatni az osztályellenség ellen Oroszországban már megkezdett harcot. Többségük megértette, hogy amikor a kolcsakista és más fehérgárdisták ellen harcolnak, ugyanúgy védelmezik a Magyar Tanácsköztársaságot, mint ahogyan a Magyar Vörös Hadseregnek az egykori orosz hadifoglyok soraiból kikerült katonái magyar földön szolgálnak Szovjet-Oroszország ügyének védelméért.

A Keleti Front és a Turkesztáni Front csapatainak soraiban harcoló magyar vöröskatonák közül is sokan haza akartak utazni, hogy otthon védelmezzék a Tanácsköztársaságot. A Kolcsak-seregek támadásai, Turkesztán elszakíttósága és szorongatott helyzete azonban lehetetlenné tette, hogy e kívánság azonnal teljesülhessen. Ez késztette Szovjet-Oroszország kormányát arra, hogy felhívást intézzen a magyar vöröskatonákhoz: „A ti helyetek, magyar elvtársak, az orosz vörös fronton van, a Kazányba, Szamara-ra és Uralba vezető utakon, hogy szétzúzhassuk a fehér handákat.” Lenin is helyeselte a kiáltványt, és kifejezte azt a meggyőződését, hogy a magyar internacionalisták folytatják a harcot a fronton az orosz ellenforradalom ellen.⁴¹

A turkesztáni és a keleti fronton levő magyar kommunisták azonban ezt eleinte csak nehezen tudták megmagyarázni az internacionalistáknak, akik már

⁴⁰ Centralnij Muzej Szovjetszkoj Armii, Moskva. No. 17. 898.

⁴¹ CGASzA, f. 33988, op. 1. d. 33, l. 14.

évek óta vágyakoztak haza, s otthon szerettek volna részt venni az új, szocialista rend megteremtésében. Nehéz volt maradni azoknak is, akik megértették, hogy erre szükség van. Éppen ezért tisztelet és dicsőség illeti őket önfeláldozásukért, azért a hősiességért, amellyel hazájuk határaitól sokezer kilométernyire a dolgozó osztályok közös ügyéért küzdöttek és véreztek.

A magyar tanács hatalom győzelme után tárgyalások kezdődtek, hogy összehangolják a magyar, az ukrán és az orosz-szovjet fegyveres erők hadműveleteit. Szamuely Tibor népbiztos a magyar kormány képviselőjében Kijevbe repült, majd Moszkvába utazott és tárgyalásokat folytatott Leninnel, Antonov-Ovszejenkóval és Podvojszkijjal, s más szovjet politikai és katonai vezetőkkel. Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna segítségével az antant ellenforradalmi erőinek gyűrűjében levő Tanács-Magyarország számára létkérdés volt.

A Keleti Front és a Déli Front csapatai ekkor súlyos harcban álltak Kolcsak és Gyenyikin seregeivel. 1919 nyaratól kezdve a fő veszélyt az antant maximális támogatását élvező, Moszkva felé törő Gyenyikin csapatai jelentették. A szovjet kormány nehéz katonai helyzetében mégis mindent megtett, hogy érezhető segítséget nyújthasson a Magyar Tanácsköztársaságnak. A Magyarországhoz legközelebb eső Ukrán Front parancsnoka, Antonov-Ovszejenko 1919 április elején hadműveleti tervet dolgoztatott ki törzsével, és az erre vonatkozó parancsokat is kiadta. Sajnos, e tervek megvalósítását keresztülhúzta a 6. ukrán szovjet hadosztály eszer parancsnokának, Grigorjevnek vezetésével 1919. május 7-én kirobbant lázadás. A szovjet csapatok május végén a lázadást elfojtották, de közben a lengyel burzsoá csapatok Franciaországból erősítést kaptak és megszállták majdnem egész Galíciát, a román királyi csapatok pedig benyomultak Bukovinába. Ukrajnában Petljura nacionalista csapatai kaptak új erőre. Tanács-Magyarország és Szovjet-Ukrajna elszigetelése ténnyé vált. A gyűrű áttöréséhez igen nagy erők kellettek volna. Ezek bevetésére azonban csak a keleti és a déli front veszélyes meggyengítése árán kerülhetett volna sor. Ezért a Magyar Tanácsköztársaság meggyengítése érdekében a szovjet hadvezetés erőteljesen szorgalmazta az internacionalisták szervezését. A Jaroslav Častek cseh kommunista vezetése alatt álló Nemzetközi Vörös Hadsereget Szervező Parancsnokság 1919 júniusában Nyizsnij-Novgorodból Kijevbe, az Ukrán Front körzetébe tette át tevékenységének központját. A parancsnokság munkájában jelentős szerepet töltöttek be a magyarok közül Varga Gyula, mint a parancsnokság titkára. Lipsitz Ernő, Papp József, Lukács József, Garasin Rudolf, Gyuricza Sándor és mások. Az Ukrán Hadügyi Népbiztosság mellett, Boskovits Gyula vezetésével rövid ideig szintén működött egy párhuzamos, internacionalista csapatokat szervező parancsnokság. Öggyesszában és Kijevben egy-egy internacionalista hadosztály felállítását tervezték. A viszonylag kis embertartalék — a Szibériában rekedt hadifogoly tömegek felszabadítása ekkor még nem történt meg — a magyar és a szlovák tanácskormány mozgósítási parancsa ellenére sem tette lehetővé, hogy az internacionalistákból egy dandárnál több egységet szervezzenek. A dandárt, melynek első parancsnokává Jaroslav Časteket nevezték ki, 1919. július 14-én a Nyugati Front XII. hadserege alá rendelték. Létszáma ebben az időben 4—5000 fő.⁴² (Az Ukrajnában levő összes internacionalisták száma ekkor tízezer körül mozgott.) A dandár kötelékébe tartozó ezredek már június végétől kezdve súlyos harcokat vívtak a Kijev felé törő ellenforradalmi erőkkel. A dandár Kijev fel-

⁴² CGASza, f. 103. op. 1. d. 23. l. 156—160.

dása után a csernyigovi seregcsoport kötelékében vett részt az Oszter városáért folyó harcokban.

Különös figyelmet érdemel Gavró Lajos 3. (519) internacionalista lövész-ezrede. Az ezred vöröskatonái sikeres harcaikkal nagymértékben öregbítették az internacionalisták hírnevét. Kijev eleste után az ezred a város közelében, az ellenforradalmárok hátában sikeres portyákat hajtott végre, s mikor később megindult a Vörös Hadsereg ellentámadása, az előnyomuló szovjet csapatok soraiban ott volt Gavró ezrede is, s részt vett Kijev felszabadításában. Az ezredet Vörös Zászlóval, parancsnokát, Gavró Lajost Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki.⁴³

Az I. internacionalista lövészdandáron és a 3. internacionalista lövész-ezreden kívül még több nemzetközi ezred és zászlóalj harcolt a Déli Front és a Nyugati Front állományában. Közöttük volt az I. internacionalista önálló lovasosztály is, melyet később ezreddé szerveztek át. Parancsnokai között találjuk Garasin Rudolfot, Gyuricza Mátyást, Horváth Istvánt és Papp Józsefet.⁴⁴

Az első magyar szocialista állam megsegítésére alakult egységekbe szép számmal jelentkeztek csehek, románok, dél-szlávok, németek, lengyelek, kínaiak és más nemzetiségű internacionalisták.

Amikor a nemzetközi alakulatokat Ukrajnában vonták össze, a magyar kommunista csoport (a továbbra is működő Föderációval együtt) Kijevbe helyezte át működésének központját. Május végén megalakult az Ukrán Kommunista Párt Magyar Csoportja. Lázás munka kezdődött az internacionalisták körében. Az orosz és az ukrán alakulatokkal együtt készülődtek, hogy áttörjék az ellenséges gyűrűt, amely elválasztotta őket a Magyar Tanácsköztársaságtól. A csoport kiadta a Vörös Újság című lapot, amelyben közölték a tanácskormány mozgósítási parancsát, a Kijeven át Leninhez utazó Szamuely Tibor kiáltványát és sok más cikket, közleményt a magyarországi és a szovjet-oroszországi helyzetről. Kedvező hírek érkeztek a Keleti Fronton Kolcsak felett aratott győzelemről, a Magyar Vörös Hadseregnek az északi fronton elért sikereiről. Hamarosan jöttek azonban rossz hírek is: a Gyenyikin csapataival folytatott harcokban a Vörös Hadsereg átmenetileg vereséget szenvedett, egész Ukrajnában romlott a katonai helyzet, s ami a magyar internacionalistákat a legsúlyosabban érintette: a Magyar Kommünt levették. Sokan meginogtak, elvesztették hitüket.

A magyar kommunista internacionalistáknak nem csekély érdemük volt abban, hogy az internacionalista harcosok többsége a súlyos csapás után felocsúdott, s még nagyobb odaadással védelmezte a munkások és parasztok első hazáját a külső és belső ellenséggel szemben.

1919 végére a nemzetközi alakulatok jelentékeny része elvérzett a Gyenyikin és Petljura ellen vívott harcokban. Át kellett szervezni és fel kellett tölteni e csapatokat. A frontról átszervezésre kivont internacionalista alakulatokat, az újonnan jelentkező volt hadifoglyokat a Katonai Bizottság 1919 őszétől kezdve az OSzSzSzk 5. tartalékhadseregének a rendelkezésére Kazányba irányította. Ez a Volga parti tatár város majdnem egy évig volt az internacionalista alakulatok szervezésének és kiképzésének a központja.

*

⁴³ Goszudarsztvennij Arhiv Moszkovszkoj Oblasztyi f. 2191. op. 1. ed. hr. 474.; CGASzA, Szbornik prikazov RVSSzR za 1919 g. No. 273.

⁴⁴ *Garasin Rudolf*: Vörös sipkás lovasok. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1967.

1919 augusztusától a Magyar Kommunista Csoport ismét Moszkvában dolgozott. Augusztus 6-án tartott ülésén határozatot hozott a Magyarországi Forradalmi Bizottság megalakításáról.⁴⁵ A bizottság a magyar tanácskormány-nak, a KMP Központi Bizottságának, a Központi Bizottság Külföldi Irodájának tagjaiból és más kommunistákból állt. A Magyarországi Forradalmi Bizottság a megdöntött Tanácsköztársaság emigráns kormányának tekintette magát. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy minden erejével küzd a második magyar proletárdiktatúráért, a széttűzött pártszervezetek illegális újjászervezéséért, gondoskodik az Ausztriába emigrált és a Magyarországon bebörtönzött magyar kommunistákról stb. Rövid időre (augusztus—szeptember) a bizottság kezében összpontosult az internacionalista alakulatok szervezésével kapcsolatos munka is. Tevékenységét 1920 elején szüntette be.

Az OK(b)P Magyar Csoportja egyik igen fontos feladatának tekintette, hogy a széttűzött KMP sorait minél több, a polgárháborúban megedződött párttaggal erősítse. „A magyar proletariátus súlyos, véres veresége után reánk hárult az a feladat, hogy kiegészítsük a magyar munkásosztály élenjáró sorait, a magyarországi proletár mozgalomnak új kádereket, önfeláldozó és öntudatos munkásokat adjunk” — állapítja meg a Magyar Csoport 1919. évi tevékenységéről szóló beszámoló.⁴⁶ Közben a csoport egyetlen pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy Szovjet-Oroszországban is segíteni kell a harcot az ellenforradalom és a gazdasági bomlás ellen.

Már 1919 augusztusában megjelent Moszkvában a magyar kommunisták új hetilapja, a Vörös Újság. Azt a munkát kívánta folytatni, amelyet a Kommunisták Magyarországi Pártjának központi lapja, a Vörös Újság megkezdett. Szeptemberben ismét megnyílt a moszkvai magyar pártiskola, amely az év végéig már 36 agitátort képezett ki. Egy részüket Magyarországra küldték illegális munkára, másik részük Szovjet-Oroszország különböző városaiba, a nemzetközi alakulatokhoz került pártmunkára.⁴⁷

E munka fontosságát növelte az is, hogy 1919 végén, 1920 elején a Vörös Hadsereg sikeres hadműveletei következtében egyre újabb városok szabadultak fel Dél-Oroszországban, a Kaukázusban, az Uralban, Szibériában, később a Távols-Keleten, és helyreállt a kapcsolat a sokáig elszigetelt Turkesztánnal. E helyeken az 1918-as ellenforradalmi lázadások következtében ott rekedt mintegy 150 ezer magyar hadifogoly is felszabadult.

*

Szibériában 1918 nyarán—őszén a fehérek tömegesen, könyörtelenül leszámoltak a szovjethatalom híveivel. Százával vetették börtönbe, kínozták meg, lőtték agyon az elfogott magyar kommunistákat, internationalistákat, — köztük a sebesülten elfogott, hosszú ideig börtönben tartott Ligeti Károlyt is. A szibériai fehérterror magyar áldozatainak száma több ezerre tehető. A hadifoglyok százezres tömege ismét a cári időkre emlékeztető elbánás alá került a táborokban és a munkahelyeken. A hón várt és 1918-ban megkezdődött hazautazást a szibériai ellenforradalom évekkel elhalasztotta. Mindez hallatlan elkeseredést, sokakban azonban elszántságot váltott ki.

⁴⁵ PI Archivum, F. 966/3. 34. öe. 1. l.

⁴⁶ CPA IML, f. 17. op. 4. Obs. d. 35. 11. 19—21.

⁴⁷ Uo.

A volt hadifogoly tiszték memoárjaiban, sőt egyes tudományosnak minősített munkákban is gyakran olvashatjuk, hogy az internacionalisták között a magyarok az Októberi Forradalom után kizárólag anyagi előnyök reményében léptek be a Vörös Gárdába, a Vörös Hadseregbe, a forradalmi szervezetekbe. E durva leegyszerűsítéssel szemben beszédes bizonyíték az a forradalmi mozgalom, amely a Kolcsak-uralom alá került Szibériában bontakozott ki a magyar hadifoglyok között. A fehérterror másfél-két éves szibériai uralma alatt az illegális bolsevik szervezetekhez, a partizánosztagokhoz való tartozás, az ott végzett munka börtönt, életveszélyt jelentett, lemondást és önfeláldozást követelt mindenkitől. Mégis ezer meg ezer magyar hadifogoly vállalta a harcot a szovjethatalom visszaállításáért. A kolcsakistáknak különösen sok gondot okozott az omszki illegális magyar bolsevik szervezet, amelynek több mint 300 tagja volt. A szervezet munkáját Somogyi József és Radó Ödön irányította. Az illegálitásban dolgozó magyarok az orosz bolsevikkal és más internacionalistákkal együtt részt vettek az omszki munkások három felkelésének előkészítésében és végrehajtásában. (1918. december 22., 1919. február 1. és november 14.)⁴⁸

Pataki Ferenc, akit forradalmi tevékenysége miatt 1918 nyarán Krasznójarszkban börtönbe zártak és akit 1919-ben partizánok szabadítottak ki a kolcsakisták „halálvonatából”, a cseremhovi szénmedence partizánmozgalmának lett a vezetője. A cseremhói partizánoknak oroszlánrésziük volt Kolcsak elfoglalásában és az aranyvonaton szállított orosz aranykészlet visszaszerzésében az ellenforradalmi erőktől. A felszabadított területen Pataki a cseremhovi Forradalmi Bizottság elnöke lett⁴⁹

1919-ben széles körű földalatti kommunista mozgalom bontakozott ki a krasznójarszki hadifogolytáborban. Tagjai agitációt folytattak a hadifoglyok között, lapokat adtak ki, kapcsolatot létesítettek a városban működő illegális bolsevik szervezetekkel, segítették a bebörtönzötteket, a fölkelő katonákat stb. Az ellenforradalmárok felfedték a szervezetet, és vezetőit — Dukesz Arturt, Forgács Dezsőt, Ludwig Kálmánt és másokat — 1919. augusztus 1-én agyonlőtték.⁵⁰

A magyar kommunisták részt vettek a szibériai bolsevikk illegális harcában Barnaulban, Irkutszkban, Tomszkban, Csitában, Blagoveszenszkben, Habarovszkban, Vlagyivosztkban és más városokban is.

A magyar internacionalisták hősiiesen küzdöttek a szibériai partizánegységekben. 1918 nyár végén, a szovjethatalom megdöntése után, több magyar internacionalista osztag a tajgába húzódott és a helyi lakossággal együtt partizánharcot vívott az intervenciósok és a fehérgárdisták ellen. Sok magyar internacionalista vesztette életét e harcokban, köztük Fichter Imre, a szibériai külföldi kommunisták pártjának elnöke, Ember Lajos, az irkutszki „Világforradalom” c. lap szerkesztője. Magyar internacionalisták is harcoltak a polgárháború legendás hőseinek vöröspartizán osztagaiban, Szergej Lazo, Kalandarsvilli, Ssetinykin és Kravcsenko, Mamontov és Gromov parancsnoksága alatt. Csak

⁴⁸ CGAOR, Moszkva, f. 236. op. 1. d. 20; f. 5451. op. 20. d. 13. — Lásd még *I. Matvejev*: Az örök barátság forrásánál. Bpest. Kossuth Könyvkiadó. 1961. 86—100. l.

⁴⁹ Goszudarsztvennij Muzej Revoljucii v. SzSzsZR, Moszkva. Inv. No. 1849/1—3.; *I. Matvejev*: i. m. 142—153. l.

⁵⁰ Vörös Újság (Omszk), 1921. aug. 1.

az altáji partizánalakulatokban 7000 külföldi internacionalista küzdött,⁵¹ jelentős részük magyar volt. A partizánseregek hatalmas területeket, számos várost (Barnaul, Krasznojarszk, Irkutszk stb.) felszabadítottak, akadályozták, majd lehetetlenné tették a Kolcsak-seregek utánpótlását, később menekülését. A felszabadító partizánerek soraiban küzdő internacionalisták élén olyan kitűnő szervezők és parancsnokok álltak, mint Fried Dezső, Kapitány Gyula, Kendra András, Müller Armand, Müller Ernő, Zalka Máté.

A felszabadított szibériai városokban a magyar illegális kommunisták és a partizánok kezdeményezésére, a helyi bolsevik szervezetek segítségével nagyarányú szervező munka indult a magyar hadifoglyok körében. Ezrével léptek be a Vörös Hadseregbe, hogy feltöltsék azoknak az internacionalista alakulatoknak a sorait, amelyek az 5. hadsereg kötelékében vettek részt Szibéria felszabadításában. Omszkban több internacionalista alakulatot szerveztek, amelyek a Vörös Hadsereggel nyomultak tovább keletre, belső karhatalmi feladatokat oldottak meg. Egy részük később a lengyel és a Vrangel-fronton került bevetésre. 1920 márciusában egy teljesnek nem mondható összesítés 9600, többségében magyar internacionalistáról ad számot.⁵² A további hónapokban ez aszám gyorsan növekedett.

1920. január 13-án Lenin az 5. hadsereg Forradalmi Katonai Tanácsához intézett táviratában hozzájárult, hogy a magyar és a német internacionalistákból egy hadosztályt állítsanak fel Irkutszkban.⁵³ A hadosztály első nemzetközi ezrede Krasznojarszkban és Acsinszkban alakult meg, Varga István parancsnoksága alatt. Az ezrednek jutott osztályrészül, hogy a szovjet köztársaság aranykészlétét, melyet a partizánseregek szereztek vissza a fehérektől, Kazányba kísérje.⁵⁴

*

A magyar internacionalisták jelentős szerepet játszottak a szovjethatalom védelmében Közép-Ázsiában, amely 1918 elejétől szinte állandóan Szovjet-Oroszországtól elszakítva harcolt a fehérkocák és burzsoá földesúri nacionalista bandák gyűrűjében. Ezeket az erőket az angol intervenciók támogatták. Súlyos és bonyolult helyzet alakult ki. Annak idején a cárizmus, az őslakosság esetleges felkelésétől félve, nem vezette be az általános hadkötelezettséget. Ennek következtében Turkesztánban az orosz telepeseken kívül nagyon kevés volt a katonaviselt férfi. A szovjethatalomért küzdve, menet közben kellett megszervezni és kiképezni azokat az üzbég, kirgiz, türkmén, kazah, tadzsik szegényparasztokat, akik készek voltak életüket áldozni a munkás-paraszt hatalomért.

A bekerített Turkesztán hosszú ideig nem kaphatott segítséget a központi ipari körzetekből. A polgárháború kiéleződésének első időszakában, 1918 második és 1919 első felében a felfegyverzett internacionalista hadifoglyok a különböző vállalatoknál dolgozó orosz és ukrán munkásokkal vállatve álltak ellent az ellenforradalom és az angol intervenciók nyomásának. A turkesztáni Vörös Hadsereg állományának jelentős részét internacionalista — többségében magyar vöröskatona — alkotta.

⁵¹ V. Kopilov: Proletarszkaja szolidarnosztj v period grazdanskvoj vojni v SzSzsR. Vojenno-isztericeszkij zsznal, 1964. 2. sz. 13. 1.

⁵² CPA IML, f. 549. op. 5. d. 62. l. 47 i ob.

⁵³ CPA IML, f. 2. op. 1. d. 12.528. 1. l.

⁵⁴ A. Kludt, V. Kondratyjev: Bil o zolotom pojezde. Moszkva, Goszpolitizdat. 1962; Ágoston Jenő: Az aranyvonat (Párttörténeti Közlemények, 1958. 1. sz. 215—219. l.).

1918 közepén és második felében a helyi bolsevik szervezetek segítségével több városban (Taskentben, Szamarkandban, Kokandban, Csardzsouban, Kaganban stb.) megalakultak a külföldi internacionalisták közös kommunista szervezetei. Decemberben már 13 városban működtek kommunista szervezetek, amelyek 2.200 párttagot tömörítettek. December 8-án megalakult a Turkesztán Autonóm Szovjet Köztársaság Külföldi Munkás-Paraszt Kommunista Pártja.⁵⁵ A párt szervezeti szabályzatában külön pont szögezte le, hogy a párt minden tagja egyidejűleg katona is, és köteles fegyverrel a kézben védelmezni a szovjet köztársaságot az ellenforradalommal és az anarchiával szemben.⁵⁶ Nagyszabású nevelőmunkát végzett a magyar kommunisták „Világ-szabadság” c. lapja, amely Taskentben jelent meg.

Számos magyar hadifogoly dolgozott a népgazdaság különböző ágaiban, többen közülük vezető tisztséget töltöttek be. Az Oroszország központi részétől elszakított Turkesztánban harc közben kellett létrehozni az önálló hadiipart. A termelésben dolgozó internacionalisták ezrével éltek úgy együtt a helyi munkásokkal, hogy állandóan kezük ügyében volt a puska, s az első parancsóra hadba vonultak, a harci feladat teljesítése után pedig visszatértek munkájukhoz.

A Turkesztáni Köztársaság Szovjet Központi Végrehajtó Bizottsága 1919. március 26-án kelt, az Ashbadi Front csapatairól szóló jelentésében közli, hogy a létszám meghaladta a 6000 főt, s 2/3 része internacionalista.⁵⁷ Valamivel alacsonyabb volt az utóbbiak aránya más frontokon. Így az orenburgi, az aktyubinszki, valamint a kokandi belső fronton a harcosoknak kb. egyharmada volt internacionalista. Később, amikor a helyi erők mozgósítása és kiképzése jelentősen előrehaladt, az arányok természetesen megváltoztak.

Nagy és dicsőséges harci utat tett meg az I. turkesztáni nemzetközi ezred és a 3. nemzetközi ezred, amelyek előbb Közép-Ázsiában és Észak-Kaukázusban, majd Ukrajánban küzdöttek. Ezeket az ezredeket az ellenforradalom elleni harcukért Vörös Zászló Renddel tüntették ki. Az internacionalisták harcoltak Frunze seregében, részt vállaltak Buhara és Hiva felszabadításában. A turkesztáni internacionalisták magyar résztvevői és parancsnokai közül Béres János, Bocz Károly, Gábor József, Székely József, Sziklai Sándor, Teichner Zsigmond, Vrabcz Miklós és mások neveit együtt emlegetik a közép-ázsiai szovjet köztársaságok más polgárháborús hőseivel.

*

Amikor a Vörös Hadsereg felszabadította Szibériát, sok tízezer magyar hadifogoly is visszanyerte szabadságát. A bolsevikok segítségével számos városban — kezdetben egymástól függetlenül — újra megalakultak a külföldi, köztük a magyar munkások és parasztok önálló kommunista szervezetei. Később a központból kiküldött agitátorok helyreállították velük, valamint a turkesz-

⁵⁵ Pártarchiv. Üzb. filiala IML. f. 60. op. 4. d. 37. l. 2—3; CPA IML. f. 549. op. 1. d. 4. ll. 49—55. — A turkesztáni külföldi kommunisták tevékenységéről részletesen lásd *I. Sz. Szologubov: Inoztrannije kommuniszi v Turkesztjanye* (1918—1921 gg.). Taskent, 1961, valamint *Zsilák András: A Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártja, a Turkesztáni Szövetséges Tanácsköztársaság területén* (1918—1919). Párttörténeti Közlemények, 1962. 3. sz. 62—89. l.

⁵⁶ Világ-szabadság (Taskent), 1919. máj. 21. Közli MMTVD. 6/b. köt. 579. l.

⁵⁷ *Iz isztorii grazdanszkoj Vojni v SzSzSzR.* 2. köt. Moszkva, Goszpolitizdat. 1961. 734—735. l.

táni szervezetekkel a kapcsolatot, és megkezdték az egységes szervező és politikai nevelőmunkát. Nagy segítséget nyújtott ehhez az OK(b)P magyar agitációs és propaganda osztályainak I. országos értekezlete 1920. március 22—23-án. Munkájában 19 magyar kommunista szervezet küldöttei vettek részt. A küldöttek 1161 magyar kommunistát és 2600 tagjelöltet képviseltek.⁵⁸ A szibériai szervezetek egy része, valamint a turkesztániak még nem vettek részt a tanácskozáson.

Az OK(b)P 1919 decemberében elfogadott szervezeti szabályzata értelmében az értekezlet határozatot hozott, hogy a Szovjet-Oroszország területén levő összes magyar kommunista szervezeteket egységesen át kell alakítani az OK(b)P kormányzósági és városi szervezeteinek keretében működő agitációs és propaganda osztályokká. A munka egységes irányítására megválasztották a magyar agitprop. osztályok Központi Irodáját, mint az OK(b)P Központi Bizottságának alárendelt szervet. Ezzel megszűnt az OK(b)P Magyar Csoportja, majd később a Központi Bizottság mellett működő Külföldi Csoportok Föderációja is. A magyar kommunista szervezetek szerves részesivé váltak az OK(b)P szervezeteinek. A következő hónapokban mindenütt, ahol nagyobb tömegben voltak magyar kommunista hadifoglyok, megalakultak a magyar agitációs és propaganda osztályok (szekciók).

*

Kolcsak és Gyenyikin csapatainak leverése után a szovjetország háromhónapos lélegzétvételi szünethez jutott. 1920. április 25-én az antanthatalmak kezdeményezésére és támogatásával a burzsoá-földesúri lengyel kormány csapatai indítottak támadást Szovjet-Oroszország ellen.

Az OK(b)P újra harcba szólította a szovjet dolgozókat, nemzetiségi osztályai, a magyar csoport is fokozta toborzó tevékenységét a Turkesztánból és Szibériából nyugati irányban hazatérő hadifoglyok között. A lengyel támadás ismét lehetetlenné tette a hadifoglyok zavartalan hazautazását. A hívó szóra számosan közülük fegyvert ragadtak. A keleten felszabadult, valamint a Kazanyban szervezés alatt álló internacionalista alakulatokat a lengyel arcvonalra irányították.

A Nyugati Front és az ukrán földön küzdő Dél-Nyugati Front Belorusz-szia területén harcoló csapatait a Vörös Hadsereg legedzettebb alakulataival erősítették meg: a 25. Csapajev-hadosztállyal, G. I. Kotovszkij lovasdandárjával és Sz. M. Bugyonnij I. lovas hadseregével, melyeknek állományában számos magyar internacionalista harcolt.

A szovjet Dél-Nyugati Front csapatai május 26-án lendültek ellentámadásba. Az 1. lovas hadsereg, áttörve az ellenség védelmét, délről a Kijevet megszálló 3. lengyel hadsereg hátába került. Ugyanakkor a 12. hadsereg erői átkeltek a Dnyeperen, és északról karolták át a lengyelek kijevi csoportosulását. A 3. lengyel hadsereg megsemmisült, s június 12-én Kijev felszabadult. Ebben a hadműveletben a 12. hadsereg 24. lövészadosztályának állományában részt vett a 216. internacionalista lövészezred, amelyet május folyamán vezényeltek a lengyel arcvonalra. Az ezredet júliusban és augusztus elején hadműveletileg ideiglenesen a legendás híró 1. lovashadseregnek rendelték alá.

Az 58. lövészadosztály állományába tartozó 519-es internacionalista ezred, majd a 173. dandár Gavró Lajos parancsnoksága alatt nem kis érdeme-

⁵⁸ A konferencia jegyzőkönyvét lásd: CPA IML. f. 17. op. 1. d. 92. 11. 1—3 iob.

ket szerzett a 3. lengyel hadsereg bekerítésében és szétzuzásában, Kijev felszabadításában, majd a front csapatainak nyugati irányú sikeres előrenyomulásában. Ennek elismerését jelentette a Gavró mellére tűzött második Vörös Zászló Rend.⁵⁹

Július 4-én Tuhacsevszkij parancsnoksága alatt megindult a Nyugati Front csapatainak nagyarányú támadása is. A szovjet csapatok augusztus elején Varsóhoz közeledtek. Európában a burzsoáziát rémület fogta el. Ekkor ajánlotta fel segítségét Horthy ellenforradalmi kormánya a lengyel burzsoáziának, azzal a hátsó gondolattal, hogy a lengyelek segítségével maga is fegyverhez jut, és a bolsevizmus elleni védekezés címén megszállhatja Kárpát-Ukrajnát. Magyar ellenforradalmi tisztek indultak Lengyelországba. Tekintélyes részük a Vörös Hadsereg soraiban harcoló néhány ezer magyar internacionalista erkölcsi erejének megtörésén munkálkodott. Röplapokat írtak, és ezeket a lengyel vezérkar és Vrangel által rendelkezésükre bocsátott repülőgépekről terjesztették.⁶⁰ Propagandájuk többnyire kudarcot vallott. A lengyel arcvonalra vezényelt internacionalisták, értesülve Horthy magyarországi véres terrorjáról, alig várták, hogy mielőbb szemtől-szembe kerüljenek és leszámoljanak a hazai ellenforradalmárokkal.

Varsó előterében a Vörös Hadsereg támadása nem járt eredménnyel, s a lengyelek augusztus 17-én indított ellentámadása a szovjet csapatokat visszavetette. Ebben a nehéz helyzetben Gavró brigádja megőrizte harcképességét és aktív védelmi harcot folytatott.⁶¹

Június 6-án, amikor a Vörös Hadsereg Kijev körzetében harcban állt a lengyel csapatokkal, Vrangel tábornok a Krim félszigetről indított támadást. Hadseregét a nyugati imperialista hatalmak a legkorszerűbb harci felszereléssel látták el.

Az OK(b)P Központi Bizottsága 1920. augusztus 2-án elhatározta, hogy Vrangel ellen jelentős erőket összpontosítanak, és létrehozzák a Déli Frontot. A front parancsnokává M. V. Frunzét, a kiváló hadvezért nevezték ki. A Déli Front Forradalmi Katonai Tanácsának tagjaiul Sz. I. Guszevet és október 1-én Kun Bélát nevezték ki. Kun röviddel azelőtt szabadult ki az osztrák internálásból, ahová a Tanácsköztársaság megdöntése után került. Kun tevékenyen részt vett Vrangel szétzuzásának megszervezésében. Különös figyelmet fordított az internacionalista alakulatok szervezésére. Nagy személyes bátorságról tett tanúságot, amikor fegyvertelenül elment Mahno, az anarchista vezér táborába, hogy tárgyaljon vele.⁶² Sikerült ideiglenes egyezséget kötnie, Mahno egy időre beszüntette a Vörös Hadsereg elleni harcot, késznek mutatkozott fellépni Vrangel ellen.

A Vrangel-frontra több internacionalista alakulat érkezett. E. Kouzelo cseh kommunistát október elején Kun Béla megbízta, hogy a Déli Front körzetében internacionalista lövészdandárt szervezzen.⁶³

A Déli Front csapatainak soraiban harcoló internacionalista alakulatok összetételéről még nem sikerült pontos képet alkotnunk. A kahovkai hídfő

⁵⁹ CGASzA f. 1491. op. 1. e. hr. 3. 1. 139; Gavró Lajos nemrégén fellelt visszaemlékezésére, amely feleségének, Rovenszkaja N. P. tulajdonában van; CGASzA, Szbornyik prikazov RVSzR za 1924 g. No. 50.

⁶⁰ HIL. Magyar hazatérés vezetője. Varsó. 1920. 240—243. fől.

⁶¹ CGASzA, f. 2942. op. 1. e. hr. 3. 11. 210., 240.; f. 1491. op. 1. e. hr. 16. 1. 12., stb.

⁶² Sz. (M.) *Bugyonij*: Kun Béla. Magyar Nemzet, 1966. febr. 20.

⁶³ CGASzA, f. 10. op. 1. e. hr. 16. 1. 118.

körül harcoltak, Vrangel csapatainak Észak-Tauriában történt szétzúzásaiban, a krimi erődtmények elfoglalásában szép számmal vettek részt magyar internacionalisták, köztük Zalka Máté. Sokan közülük névtelenül porladnak a Törökárok előtti tömegsirokban.

Krim felszabadítása után mintegy két hónapig Kun Béla a Krimi Forradalmi Bizottság elnöki teendőit látta el s nagy érdemeket szerzett a szovjet-hatalom kiépítésében és megszilárdításában.

*

Amikor 1920. szeptember 26—29-én lezajlott a Szovjet-Oroszország területén működő magyar szekciók második országos értekezlete, a küldöttek már 76 magyar agit. prop. osztályról adtak számot, 2240 taggal és 1152 tagjelölttel.⁶⁴ Ezek a szervezetek egységes elv szerint épültek ki az egész országban. Röviddel az értekezlet előtt Kun Bélával az élen a KMP Központi Bizottságának és a Magyar Tanácsköztársaság egykori kormányának több tagja is bekapcsolódhatott a munkába. Így a magyar osztályok tagjai a Bolsevik Párt tapasztalatain kívül a Magyar Kommun tanulságaival is megismerkedhettek.

Az értekezlet résztvevőit az a meggyőződés vezérelte, hogy az európai forradalmi apályt hamarosan a forradalmi mozgalom rohamos fellendülése váltja fel. Ezért szovjet-oroszországi tartózkodásukat ideiglenesnek tekintették. Minden magyar kommunista kötelességének tekintette, hogy készüljön a Magyarországon rá váró feladatokra. Ugyanakkor, mint internacionalisták, mint az OK(b)P tagjai, kötelességüknek tartották, hogy minden erejükkel részt vegyenek Szovjet-Oroszország erősítésében. Ezen elvek értelmében a magyar szekciók második értekezlete két határozatot hozott: „Közvetlen feladataink Szovjet-Oroszországban”, és „Tézisek az OK(b)P-hez tartozó magyar szekciók tagjainak magyarországi feladatairól”.

Az első a magyar kommunisták napi feladataira hívta fel a figyelmet: részt kell venniük Szovjet-Oroszország gazdasági helyzetének javításában, a belső rend helyreállításában, erősíteniük kell a párt sorait. Az értekezlet a legfontosabb feladatok között jelölte meg olyan kommunista harcosok nevelését, akik Magyarországon is elő tudják segíteni a proletárforradalom megvalósulását.

A magyar kommunisták magyarországi feladataival kapcsolatos tézisek abból az optimista feltevésből indultak ki, hogy az új forradalmi fellendülés elsősorban a délkelet-európai országokban: Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában kezdődik. Úgy vélték, hogy ez a magyar proletariátusnak is lehetővé teszi, hogy harcba induljon a második Tanácsköztársaságért. A Szovjet-Oroszországban élő s a proletárforradalom és a polgárháború tapasztalataival felvértezett magyar kommunisták — állapította meg az értekezlet — lehetőség szerint térjenek haza, és segítsenek a proletariátusnak felkészülni az előtte álló forradalmi harcokra. Erősítsék a KMP sorait, forradalmasítsák a szakszervezeteket, vezessék harcba a szegényparasztságot és a katonákat.

A tézisek meghatározták azoknak magyar kommunistáknak a feladatait is, akiknek illetőségi helyük szerint Csehszlovákiába, Romániába, Jugoszláviába kellett visszatérniük: harcoljanak az ottani magyar sovinszták ellen,

⁶⁴ Az OKP Magyar agitációs osztályainak II. Összoroszországi értekezlete (1920. szept. 26—29. Moszkvában) M. 1920. OKP Magyar Agit. Oszt. Központi Irodája kiadása. 21. l.

kapcsolódjanak be a kommunista pártok, illetve a baloldali szociáldemokraták tevékenységébe, és segítsék elő az olyan egységes, erős kommunista párt létrehozását, amely az illető ország valamennyi nemzetiségének proletárjait összefogja. Példamutató, a proletár internacionalizmus szellemétől áthatott a téziseknek a Romániába hazatérőkre vonatkozó része, amely kimondta, hogy „Románia erdélyi részeiben az úgynevezett Magyar Szociáldemokrata Párt sovíniszta, Horthy Magyarországot támogató politikájával, valamint az erdélyi román szociáldemokraták opportunista irányzatával szemben arra kell törekedni, hogy a régi Románia forradalmi kommunista elemeivel egyetértésben egységes és centralizált, minden nyelven beszélő munkást magába foglaló kommunista párt alakuljon”.⁶⁵ Alapelvét tekintve hasonló volt a Csehszlovákiába és Jugoszláviába hazatérőknek szóló utasítás is. A bolsevik párt nevelte magyar nemzetiségű kommunisták, akik Csehszlovákiába, Romániába és Jugoszláviába tértek vissza, becsülettel teljesítették az eléjük tűzött feladatokat. Sokan közülük együtt a Szovjet-Oroszországból már 1918-ban hazatért és a Tanácsköztársaság megdöntése után emigrációba kényszerült volt hadifogoly magyar kommunistákkal az ottani baloldali szocialista csoportok, majd a kommunista pártok tagjaként fontos szerepet tölthettek be a proletár erők tömörítésében.

A magyar szekciók második értekezletének határozatai céltudatosabbá, egységesebbé és hatékonyabbá tették a magyar kommunisták munkáját, közelebb vitték őket Szovjet-Oroszország mindennapi életéhez, alaposabbá tették felkészülésüket a hazatérésre.

1920—1921-ben nagyarányú politikai nevelőmunkát végeztek a magyar agitációs és propaganda osztályok helyi szekciói, kormányzósági irodái és Központi Irodája. A moszkvai iskolában 1920 folyamán hét agitátortanfolyamon összesen 282 hallgató végzett. Agitátor iskola működött Omszkban, Novonyikolajevszkban, Irkutzkban, Taskentben, Krasznojarszkban, Kazanyban is. Ezekben sok száz magyar kommunista és pártonkívüli is elsajátította a marxizmus—leninizmus alapjait. Minden magyar agitprop osztály rendezett tanfolyamokat és előadássorozatokat.⁶⁶ Ily módon 1920—1921-ben összesen több ezer magyar kommunista és internacionalista harcos az OK(b)P-ben, a szovjet szervezetben vagy a Vörös Hadsereg alakulatainál elsajátított tapasztalatokon kívül anyanyelvén is szerzett politikai ismereteket. Ez nagy szerepet játszott a kommunista mozgalom új káderei és a pártonkívüli magyar vöröskatonák, valamint a hazakészülő magyar hadifoglyok nevelésében.

A széles körűen kibontakozó pártoktatást az is elősegítette, hogy kiadták magyarul Lenin munkáit, az OK(b)P programját, a „Kommunizmus ábécéje” c. tankönyvet és a magyar kommunista vezetők több írását. Moszkván kívül Omszkban, Taskentben, Irkutzkban, Jekatyerinburgban, Novonyikolajevszkban, Barnaulban és más városokban is jelentek meg magyar nyelvű újságok.⁶⁷

A többnyire csak sorkiképzésben részesült magyar internacionalisták a polgárháború frontjain harc közben győződtek meg arról, hogy mennyire szükséges a katonai ismeretek magasabb fokon való elsajátítása. Számosan jelentkeztek a Vörös Hadsereg parancsnokképző tanfolyamaira, de — mivel

⁶⁵ Lásd uo. 75. l.

⁶⁶ Lásd a magyar agitációs és propaganda osztályok Központi Irodájának jelentését az 1920. évi munkáról. CPA IML, f. 17. op. 1. d. 92. II. 26—28.

⁶⁷ Uo.

az oktatás orosz nyelven folyt -- komoly nehézségekkel küzdöttek. Taskentben a szovjet katonai szervek 1919 decemberében hozzájárultak, hogy a V. I. Lenin nevét viselő katonai instruktorképző iskolán magyar részleget állítsanak fel. 1920 elején Omszkban szerveztek magyar nyelvű parancsnokképző tanfolyamot, amely végül is 1920 júniusától Moszkvában, a gyalogsági parancsnokképző kurzuson nyílt meg. Szeptemberben a hallgatók egy részét a Vrangelfrontra, másik részét Bakuba, az ott megnyílt magyar vörös parancsnokképző iskolára vezényelték. Ezen iskolák munkájában kiemelkedő szerepe volt Kapitány Gyulának, az osztrák-magyar hadsereg egykori vezérkari tisztjének, a szibériai partizánharcok résztvevőjének. Előadott, szervezett, szabályzatokat írt, melyek nyomtatásban is megjelentek, s a magyar internacionalisták iskolán kívül katonai kiképzésének is fontos forrásaivá váltak.

A bakui iskola hallgatói fegyverrel a kézben támogatták az azerbajdzsán, a gruz és az örmény szovjetek harcát. 1921 februárjában részt vettek Gruzia fővárosa, Tbiliszi felszabadításában.⁶⁸

Harcolva tanultak a taskenti internacionalisták is. 1920 augusztusának végén kimentek a frontra, hogy segítsék a bokharai dolgozók felkelését az angol imperialisták támogatását élvező emir feudális rabszolgatartó uralma ellen.⁶⁹

1920 őszétől Moszkvában megnyílt a II. vörösparancsnokképző iskola, amelynek hallgatói 1921-ben a tambovi kormányzóságban harcoltak Antonov bandái ellen.⁷⁰

1921 elején a bakui iskolát felsőfoku különleges katonai iskolává szervezték át. Az év második felében az iskola Petrográdra költözött, ahol 1922 őszéig állt fenn.⁷¹ Hallgatói közül a Vörös Hadseregnek olyan megbecsült parancsnokai kerültek ki, mint Lówy Gyula és Kidais Viktor, akik a Hadügyi Népbiztosságon felelős pozíciókat töltöttek be, Ince Béni, aki évekig Rosztov város helyőrségének volt a parancsnoka és sokan mások.

A magyar internacionalisták hősiiesen helytálltak a belső karhatalmi alakulatok — a VCsK, a CsON, a VOHR — soraiban. Harcoltak a helyi ellenforradalmi bandák ellen, többek között Tulában, Ufában, Tjumenyben, Ukrajnában — Petljura és Mahno bandái —, Turkesztánban az ellenforradalmi baszmacs-mozgalom ellen.

1920 második felében a szovjet és a magyar kormány tárgyalásainak eredményeképpen újra megkezdődött a hadifoglyok cseréje, repatriálása. Az látszott legkevésbé kockázatosnak, ha a kommunisták és a leszerelt magyar vöröskatonák a hadifoglyok utolsó hazatérő tömegeivel együtt utaznak. De így is volt mitől tartaniuk. A horthysta kormány nagy apparátussal készülődött a kommunista és a velük szimpatizáló hadifoglyok fogadására. Az országban uralkodó fehérterror halállal és börtönnel fenyegette a kommunista párt tagjait, a polgárháború volt résztvevőit. A magyar szekciók Központi Irodája, viták után, a KMP Központi Bizottságának tagjaival egyetértésben, mégis úgy döntött, hogy mozgósítja a magyar párttagokat és hazairányítja őket illegális munkára.⁷² Ebben a döntésben a hadifogolycsere nyújtotta viszonylag kedvező

⁶⁸ PI Archivum F. 966/1. 12. öe.

⁶⁹ Vörös Újság, Taskent, 1921. jan. 22.

⁷⁰ PI Archivum F. 966/1. 12. öe.

⁷¹ Uo.; CPA IML, f. 17. op. 1. d. 10. 1. 33.

⁷² PI Archivum F. 966/1. 5. öe. 136—137. l.

lehetőségen kívül az is közrejátszott, hogy a forradalmi mozgalom új fellendülését várták Európában.

A magyar kommunisták ezrei a politikai iskolákon erőltetett ütemben készülődtek az előttük álló nehéz és veszélyes munkára. Egy jelentéktelen kisebbségtől eltekintve, a várható veszedelmek ellenére, bátran vállalták a párt által rájuk bízott feladatot.

1920 október elejétől kezdve a következő év végéig körülbelül háromezer kommunista tért haza Magyarországra és a környező államokba. Ugyanezen idő alatt több ezer magyar vöröskatonát is repatriáltak, akiket a Forradalmi Katonatanács 1921. április 20-i 907. sz. parancsa alapján szereltek le.⁷³ A Központi Iroda mellett bizottságot alakítottak a leszerelt vöröskatonák ügyeinek intézésére, amely már 1921 április végéig hatezer harcost küldött haza, akiknek nagyobb része „... Kolcsak idejében partizáncsapatokban harcolt az ellenforradalom ellen, másik része pedig lent a Wrangel-fronton aratott győzelmet orosz testvéreivel együtt az antant bérencein”.⁷⁴

Történetírásunk eddig mostohán bánt a szovjet-országi magyar kommunisták 1920–1921-es mozgósításával és hazavezénylésével, ezrek hősi vállalkozásával. Tettüket elsősorban a közvetlen eredmények elmaradása, a vezetők hibás helyzetértékelése, a mozgósítás lebonyolításának fogyatékossgai és a frakcióharcok szemszögéből vizsgáltuk, ha egyáltalán foglalkoztunk vele. Úgy véljük, ideje, hogy majd 50 év távlatából a magyar kommunisták e tettének néhány kevésbé ismert, pozitív oldalára irányítsuk a figyelmet.

Pontos adatunk nincs még arról, hogy összesen hány kommunista és vöröskatona tért haza az 1920/21-es mozgósítás eredményeképpen. A rendelkezésre álló adatokból azonban kitűnik, hogy jelentékeny erőről volt szó, amely kedvező feltételek esetén nagy segítséget nyújthatott volna a harcoló magyar proletariátusnak. A remények azonban csak részben váltak valóra. Az európai forradalmi mozgalom — mint ismeretes — ezekben az években nem öltött olyan méreteket, hogy befolyásolhatta volna a magyarországi helyzetet. A hazatért kommunisták nagy része nem tudott bekapcsolódni az illegális munkába. A horthysta hatóságok sokukat azonnal elfogták, internálták. Nem keveset közülük megölték vagy megnyomorítottak a hírheft csóti táborban. Majdnem valamennyiüket a legszigorúbb rendőri, csendőri felügyelet alá helyezték. Mégis sokan bekapcsolódtak a KMP munkájába, Orosz Nándor, Müller Ernő, Gosztola István, Gógös Ignác, Hunya István és mások jelentékeny szerepet játszottak az illegális pártszervezetek helyreállításában és újjászervezésében. Többen, főként vidéken, önállóan fogtak hozzá pártszervezetek alakításához. Sokan bekapcsolódtak a legális munkásmozgalomba, a szakszervezetek, az SzDP és az MSzMP munkájába. Többségüknek nem sikerült kapcsolatot teremteni vagy tartani a KMP-vel, de hívek maradtak a szocializmus eszméihez.

A több ezer hazatért kommunista mellett Magyarországon, a legszerényebb becslés szerint is, mintegy 150–200 ezer Szovjet-Oroszországot megjárt, forradalmat látott volt hadifogoly élt. Köztük több tízezer olyanok, akik 1917 és 1921 között rövidebb-hosszabb ideig a Vörös Gárdában, a Vörös Hadsegregben vagy a partizánok soraiban fegyverrel küzdöttek a proletárhatalom oldalán. Sokan közülük ébren tartották és terjesztették környezetükben a

⁷³ A hazavezényeltekre vonatkozó részadatokat lásd PI Archivum F. 966/1. 7. öe. 80. l.; CPA IML. f. 17. op. 1. d. 93. l. 94.; d. 10. l. 33. stb.

⁷⁴ PI Archivum F. 966/3. 35. öe. 21–22. l.

forradalmi eszméket, hirdették a Szovjet-Oroszországgal való barátságot. Számszerűen föl nem mért, de aligha lebecsülhető az ő szerepük azon aktív forradalmárok nevelésében, akik 1944—45-ben szerte az országban talpraugrottak és új irányban indították meg az életet hazánkban. A felszabadulás napjaiban ezer meg ezer kommunista és vöröskatona — akik annakidején Oroszországban vettek részt a szovjethatalomért vívott harcokban —, az elsők között lépett be a Magyar Kommunista Párt soraiba, sok helyütt ők kezdeményezték a néphatalom helyi szerveinek megalakítását.

A volt magyar hadifogoly kommunisták többségének repatriálásával fölöslegessé váltak az OK(b)P magyarszervezetei. 1921 folyamán sorra megszűntek a helyi és kormányzósági magyar szekciók. A magyar agitációs és propaganda osztályoknak az OK(b)P Központi Bizottsága mellett működő Központi Irodája 1921. szeptember 29-i határozatával feloszlatta önmagát. A visszamaradt magyar kommunisták, a Tanácsköztársaság Szovjet-Oroszországban élő emigránsaival együtt, közvetlenül az OK(b)P helyi szervezeteinek tagjai lettek. Mint egyszerű munkások és vezetők, mint vöröskatonák és parancsnokok segítették a szocializmus építését a Szovjetunióban.

Lenin pártjának magyar neveltjeit ott találjuk 1919 után az illegális KMP soraiban, Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia és számos ország kommunista mozgalmában, majd a spanyol polgárháború frontjain harcoló internacionalista brigádokban, a második világháború idején a Szovjet Hadsereg soraiban. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyar katonái közül sokan megérték a felszabadulást, s 1945 után a népi szocialista Magyarország építését vezető kommunisták soraiban dolgoztak. 1956-ban ősz fejjel is kivették részüket a szocializmus vívmányainak fegyveres védelméből.

*

Amikor a magyar internacionalisták hősi tetteiről beszélünk, mindenképpen felvetődik a kérdés: összesen mennyi volt Október és a polgárháború magyar harcosainak a száma?

Erre vonatkozóan csak egyes részadatok állnak rendelkezésünkre. Így tudjuk, hogy a Vörös Hadsereg nemzetközi egységeiben 1918 szeptemberében a frontokon több mint 50 ezer külföldi katona és parancsnok harcolt.⁷⁵ Korabeli adatok szerint ezeknek mintegy 60%-a volt magyar. Tudni kell azonban, hogy 1918 szeptemberéig sok ezer internacionalista vörösgárdista, vöröskatona, rövidebb-hosszabb szolgálat után a hazatérő hadifoglyok százezreivel együtt visszautazott hazájába, s hogy több frontszakasz adatait nem vehették figyelembe. Szeptemberre Szibériában az internacionalista osztagok zömét megsemmisítették. A fenti számban nincsenek benne a különféle rendfenntartó, élelem-szerző csapatokban szolgáló internacionalisták sem. Az 1918 szeptemberi adat természetesen kiegészül még az 1918 végén, 1919-ben, 1920-ban, 1921-ben Oroszország központi és déli részein, Ukrajnában, a felszabaduló Volgamentén, az Uralban, Szibériában, Távols-Keleten és Turkesztánban a Vörös Hadseregbe, a belső rendfenntartó osztagokba, a partizánseregekbe belépett magyar hadifoglyok számával. De még megközelítően pontos összesítő adatok sem állnak rendelkezésünkre, így csupán az 1930-as években végzett becslésekre támaszkodhatunk. Ezek szerint 1917—1922 között, a polgárháború egész ideje alatt, a különböző frontokon, a különféle szovjet fegyveres alakulatokban, egyénen-

⁷⁵ CPA IML. f. 17. op. 1. d. 155. 11. 3—4.

ként rövidebb-hosszabb ideig, összesen mintegy 85—100 ezer volt hadifogoly magyar internacionalista állt csatasorba a szovjetek hatalmáért, a szocializmus győzelméért.

A Vörös Hadsereg sok millió harcosa mellett, akik a polgárháború frontjain küzdöttek, természetesen igen szerény szám ez. Ennek megfelelően szerény a szerep is, amelyet a magyar internacionalisták játszottak a bolsevikok vezette oroszországi munkások és parasztok győzelemmel végződött emberfeletti erőfeszítésében. E mellett az összegezés mellett azonban, amely a polgárháború egészére vonatkozik, a magyar (és más nemzetiségű) internacionalisták szerepe, jelentősége a polgárháború egyes szakaszaiban — 1918 nyarán és őszén a Keleti Fronton, 1918 nyarán Szibériában, 1918 őszén és 1919 folyamán Turkesztánban, s kisebb mértékben, bizonyos értelemben 1919 nyarán Ukrajnában — túlnőtt a polgárháború egészében játszott szerepük jelentőségén. Az említett időben — amikor még csak szerveződött és viszonylag kis létszámú volt a Vörös Hadsereg, amikor a középparasztság tömegei még nem támogatták aktívan a szovjethatalmat, azokon a területeken, ahol a proletariátus viszonylag fejletlen volt — az internacionalisták katonailag is jelentős szerepet vállaltak az intervenció és a belső ellenforradalmi erők feltartóztatásában.

Ha e mellett figyelembe vesszük, hogy a hadifogoly magyar internacionalisták létszáma messze meghaladta a más nemzetiségű hadifoglyok közül kikerültekét, hogy az ellenforradalom oldalán csak elvétve harcoltak magyar hadifoglyok, s ha magyar viszonylatban mérlegeljük a helyzetet (az 1848—49-es magyar forradalom, valamint a Tanácsköztársaság hadseregének legmagasabb látszáma kétszázezer körül mozgott), úgy joggal állapíthatjuk meg, hogy a mintegy százezer magyar internacionalista részvétele a világtörténelem fordulópontját jelentő csatákban, az emberi haladás oldalán, ragyogó fejezete a magyar nép történetének.

A világháborúban és a fogságban meggyötört magyar internacionalisták részvétele az első győzelmes munkás-paraszt hatalom megvédéséért és megszilárdításáért folyó harcban — tömeges népszavazás volt, vérrel és étellel, a szocializmus ügye mellett. Szóból, írásból, példából, sokan pedig szívük és elméjük legbensőbb parancsára megértették, hogy a maguk szabadságát és békéjét, a maguk földjét és kenyerét védik, amikor a fehérgárdisták és a külföldi imperialista betolakodók ellen fegyverrel és munkával egyaránt győzelemre segítik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború küzdelmeiben születő új világot.

Д-р. Милев — А. Йоса:

Об участии венгров в Великой Октябрьской Социалистической Революции и гражданской войне

Резюме

Около двух миллионов солдат (среди них 500 тысяч венгров) стран Центральных Держав, попавших в плен в России, были своеобразным потенциальным резервом революции или контрреволюции в России. За привлечение их на свою сторону большевики боролись на классовой основе, лозунгами мира и революционного прогресса, силы контрреволюции же — националистическими лозунгами, призывами к продолжению войны.

До октября 1917 года к рабочим, крестьянам России приближались главным образом военнопленные, находившиеся на работе. Несколько участников отечественного рабочего движения вступили в большевистскую партию. Под их руководством в рядах Красной Гвардии небольшие группы участвовали в Октябрьских боях. Помимо сотен тысяч рабочих и солдат, завоевавших советскую власть, роль интернационалистов являлась демонстрацией интернациональной солидарности.

После Октября социалисты-военнопленные, примкнувшие к большевикам, по всей России создавали революционные организации. Считаясь со скорым возвращением сотен тысяч военнопленных на родину, большевики мобилизовывали их в качестве международного резерва в интересах быстрого распространения идей мира и революции.

Во время февральской офензивы германских войск началась организация вооруженных групп интернационалистов. Скорое заключение мира (3 марта) снова замедлило военную организацию.

Начало интервенции держав Антанты, организованный ими мятеж чехословаков, выступление белогвардейских войск, наступление Центральных Держав весной-летом 1918 года, застали советскую власть неподготовленной. В это время развернулась мобилизация в центрах мятежа (Урал, По-Волжье, Сибирь, Туркестан) военнопленных, живших компактно, умевших обращаться оружием.

Местные красные гвардии, рабочие отряды и вооруженные группы интернационалистов принимали на себя первые удары контрреволюционных войск, препятствовали их быстрому объединению, обеспечивая время для организации красной армии. Летом-осенью 1918 года, местами даже в 1919 году на упомянутых местах тысячи, а затем и десятки тысяч воинов-интернационалистов (60—85% их составляли венгры) сыграли значительную роль и в военном отношении в деле защиты советской власти.

В последующие годы венгры также тысячами боролись на различных фронтах гражданской войны, но их роль была, разумеется, значительно скромнее в многомиллионной Красной Армии, чем она была в 1918 году. За весь период революции и гражданской войны на более-менее продолжительное время боролись около 85—100 тысяч наших соотечественников за победу и укрепление пролетарской революции.

Организаторами движения были сделавшиеся из социалистов-военнопленных венгерские коммунисты. Ознакомившись с ленинским учением, с опытом Октября, они, с помощью живой речи и печати, а затем возвращающихся на родину военнопленных (их число до ноября 1918 года достигло 300 тысяч человек), доносили могучее слово революции новым сотням тысячам на родине. Эта работа содействовала ускорению революционного брожения, развернувшегося уже к этому времени в Венгрии. Из борцов венгерского рабочего движения руководители коммунистов-военнопленных были первыми, осознавшими, что в Венгрии также созревают условия социалистической революции, что победу революции рабочий класс может обеспечить лишь созданием своей новой, революционной партии. Инициатива коммунистов-военнопленных, вернувшихся на Родину под руководством Бельи Куна, ускорила начавшуюся уже кристаллизацию левого крыла в венгерском рабочем движении и сделала возможным создание уже в ноябре 1918 года Коммунистической Партии Венгрии. Этим было создано одно из необходимых условий завоевания рабочей власти в Венгрии. Коммунисты-военнопленные посредством ленинизма стали наследниками тех венгров, которые содействовали распространению на Родине идей французской революции и буржуазного прогресса, а затем социализма и марксизма.

Венгерские участники-воспитанники Октября сыграли важную роль в венгерском и международном рабочем движении последующих десятилетий, в завоевании и строительстве народной власти после освобождения.

Движение венгерских интернационалистов в Советской России является одной из ярких страниц венгерской истории, значительным вкладом венгерского народа в дело прогресса человеческого общества.

Gy. Milei — A. Józsa:

La participation des Hongrois à la Grande Révolution Socialiste d'Octobre et aux guerres civiles

Résumé

Les près de deux millions de soldats, dont 500 mille hongrois, tombés prisonniers de guerre en Russie, ont constitué des réserves spéciales et potentielles des forces révolutionnaires et contre-révolutionnaires russes. Pour se les gagner les bolchéviques se réclamaient de la base de classe et avaient recours aux devises de la paix et du progrès révolutionnaire, alors que les forces contre-révolutionnaires se servaient de slogans nationalistes incitant à la continuation de la guerre.

Avant octobre 1917, c'étaient surtout les prisonniers de guerre obligés au travail qui s'étaient rapprochés des ouvriers et des paysans de Russie. Plus d'un partisan du mouvement ouvrier de Hongrie a adhéré au Parti des Bolchéviques. Conduites par eux et encadrées dans les rangs de la Garde Rouge de modestes troupes ont engagé les combats dans plusieurs villes. A côté des centaines de mille d'ouvriers et soldats ayant conquis le pouvoir des soviets le rôle des internationalistes revêtit l'aspect de solidarité internationale.

Après la victoire de la Révolution d'Octobre les prisonniers de guerre socialistes se mirent, partout dans le pays, à créer des organisations révolutionnaires. Dès avant la rentrée dans leurs pays, des centaines de mille de prisonniers de guerre ont été mobilisées par les bolchéviques, afin de diffuser le plus rapidement possible l'idée de la paix et de la révolution.

C'était dans la période de l'attaque lancée par les troupes allemandes que l'on avait commencé l'organisation des troupes internationalistes. La conclusion de la paix (3 mars) venait de ralentir l'organisation militaire.

L'intervention des puissances de l'Entente, l'émeute tchécoslovaque organisée par elles, l'entrée en lutte des troupes de la garde blanche, l'avance des puissances centrales au printemps et à l'été de 1918, étaient autant de facteurs qui ont mis à l'épreuve la capacité combative du pouvoir des soviets. C'était alors que prit un essor la mobilisation des prisonniers agguerris vivant en masse aux foyers des émeutes (Oural, régions de la Volga, Sibirie, Tourkestan). Les gardes nationales locales, les troupes d'ouvriers et les détachements internationalistes étaient les premiers à résister aux coups des armées contre-révolutionnaires, à empêcher leur union rapide et à assurer, ce faisant, du temps pour l'organisation de l'Armée Rouge. A l'été et à l'automne de 1918, et par endroits même en 1919, des milliers de soldats internationalistes (dont 60—85% hongrois) ont joué dans ces territoires un notable rôle, même sur le plan militaire, quant à la défense du pouvoir des soviets.

Au cours des années ultérieures, des milliers de Hongrois ont lutté sur les différents fronts de la guerre civile, mais leur rôle dans le cadre de l'Armée Rouge, dont l'effectif avait monté à plusieurs millions, est devenu nécessairement plus modeste qu'il ne l'était en 1918. Durant la période de la révolution et de la guerre civile, 85—100 mille de nos compatriotes ont lutté, plus ou moins longtemps, pour la victoire et la consolidation de la révolution prolétarienne.

Les organisateurs du mouvement ont été les communistes hongrois, recrutés parmi les rangs des internationalistes socialistes. Ayant pris connaissance des enseignements léniniens et forts des expériences d'Octobre, ceux-ci se mirent, à l'aide de la propagande orale et par la presse, à diffuser parmi plusieurs centaines de mille de prisonniers de guerre, puis, par l'intermédiaire de ceux rentrés dans le pays (jusqu'à novembre de 1918 leur nombre s'est élevé à 300 mille), parmi les larges masses de Hongrie, l'idée de la révolution. Ce travail a contribué à l'accélération de la fermentation révolutionnaire qui s'était développée en Hongrie. Parmi les militants du mouvement ouvrier hongrois, les chefs des prisonniers de guerre communistes étaient les premiers à reconnaître qu'en Hongrie les conditions de la révolution socialiste sont en maturation et que la victoire de la révolution ne saurait être assurée qu'à condition de créer le parti ouvrier révolutionnaire de type nouveau. C'était l'initiative des prisonniers de guerre communistes rentrés avec en tête Béla Kun, qui a accéléré la cristallisation de l'aile gauche dans le pays et permit, en novembre de 1918, de créer le Parti Communiste de Hongrie. Ceci

a constitué une des conditions indispensables à la conquête du pouvoir ouvrier en Hongrie. Fondés sur les idées léniniennes, les prisonniers de guerre communistes ont pris la succession de ces Hongrois qui avaient diffusé, dans notre pays, les idées de la Révolution française et celles du progrès bourgeois, ainsi que les conceptions du socialisme et du marxisme.

Après la chute de la République Hongroise des Conseils le mouvement organisé dans la Russie Soviétique par les prisonniers de guerre hongrois a éduqué jusqu'en 1921 de nombreux militants qui se sont ralliés au mouvement ouvrier hongrois révolutionnaire.

Ceux qui de la part des Hongrois ont pris part à la Révolution d'Octobre et ont été ses disciples, ont eu, au cours des décennies suivantes, un notable rôle dans les mouvements ouvriers hongrois et international, dans la conquête et dans la consolidation du pouvoir du peuple, instauré après la libération du pays.

Le mouvement que les internationalistes hongrois ont organisé dans la Russie Soviétique constitue un des chapitres lumineux de l'histoire hongroise d'avant la libération, car il était un effort porté par le peuple hongrois pour le progrès social de l'humanité.

Halász Sándor:

Adatok a szovjet – magyar kapcsolatok történetéhez 1917–1919

*A testvéri szövetség eszméjének térhódításáról a Nagy Októberi
Szocialista Forradalom győzelmétől a Magyar Tanácsköztársaság
kikiáltásáig terjedő időszakban*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme eredményeként a társadalmi és nemzeti elnyomás megtestesítőjévé vált Oroszország helyén létrejött szovjet állam azonnal meghirdette a népek és országok közötti kapcsolatok új elveit és megkezdte azok gyakorlati megvalósítását.¹ Ez a tény hatalmas csapást mért a központi hatalmaknak az Oroszország elleni háború céljait szolgáló propagandájára, mivel a háború folytatása indokolásául szolgáló legfőbb érv a cárizmus megdöntésével visszájára fordult.

Az Októberi Forradalom győzelmének híre gyorsan eljutott Magyarországra, s a magyar dolgozó tömegekben a szolidaritás és a megbecsülés érzését váltotta ki. Az osztályszolidaritás tudata mellett közrejátszott ebben egyrészt az 1905–1907. évi első orosz polgári demokratikus forradalom sikeréhez fűzött remények emléke, másrészt a háború indokolását szolgáló hivatalos politika érveinek említett visszahatása. Az Októberi Forradalom győzelmének visszhangja arról tanúskodott, hogy a magyar dolgozó tömegek ösztönösen megérezték a saját helyzetük, a nemzeti és társadalmi felszabadulás feladatai és az internacionalista szolidaritás közötti összefüggést.

Budapesten szinte már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének másnapján elhangzott a követelés az első proletárállam iránti szolidaritási megnyilvánulások szervezésére. Csak megemlítjük az 1917. november 9-én tartott vasutasgyűlés hangulatát és légkörét, amelyen Landler Jenő szónoklata köszöntötte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét.² A magyar dolgozó tömegek az MSzDP vezetőitől követelték a hatalomra jutott orosz proletariátus és állama iránti szolidaritási akciók haladéktalan megszervezését. Azt követelték a párt vezetőitől, hogy világosan foglaljanak állást a Szovjet-Oroszországhoz való viszony kérdésében, mégpedig a proletár internacionalizmus szellemében. A MSzDP vezetősége 1917. november 10-én tartott ülésén elfogadott kiáltványával tett eleget ennek a követelésnek. A kiáltványban meghirdette a kormány kényszerítését a Szovjet-Oroszországgal való fegyverszüneti és béketárgyalások megkezdésére, valamint felhívást tartalmazott a „német, francia és angol proletártestvérekhez . . . hogy . . . tegyék meg ebben a sorsdöntő órában gyorsan és becsületesen szocialista és proletár kötelességüket, használják fel erejüket a kormányok és imperialista osztályok hatalmának megtörésére és így a béke kivívására”.³

¹ A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötven éve. SzKP KB tézisei. Társadalmi Szemle, 22. évf. (1967), 7. sz. 5–7. l.

² Magyar Vasutas, 1917. nov. 10.

³ Népszava, 1917. nov. 21. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (a továbbiakban: MMTVD) 5. köt. Összeáll. Gábor Sándorné, Fehér

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméről szóló hírek és a dolgozó tömegek első szolidaritási megnyilvánulásai légkörében született kiáltvány, elsősorban a német, francia és angol munkásokhoz intézett és idézett része jelölte meg helyesen a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal elkezdődött új történelmi korszakban a nemzeti és társadalmi felszabadulásért folyó harc összefüggését a proletárinternacionalizmusból fakadó kötelezettségekkel. Más kérdés és az MSzDP vezetőinek kétarcúságára utal, hogy a kiáltványnak a címzettekhez 1917. november 17-én táviratban elküldött szövege már nem volt olyan következetes az új helyzetben a munkásmozgalom előtt álló feladatok megjelölésében, ugyanis a fentebb idézett rész a következő, jóval enyhébb megfogalmazásban szerepelt: „Ugyancsak kérésünkkel és intelmünkkel a nagy nyugat-európai államok munkáspártjaihoz is fordulunk, Németország, Franciaország és Anglia öntudatos munkásságához, . . . lássák be, hogy az emberiség és a munkásosztály szempontjából nincsen nagyobb érték, mint a béke.”⁴ Azonban ez a visszatáncolás a kiáltvány eredeti megállapításától nem befolyásolta a magyar dolgozó tömegek állásfoglalását, egyrészt azért, mert nem tudtak az eredeti szöveg módosításáról, másrészt, mert magatartásukban a nagy példa iránti lelkesedés játszotta a döntő szerepet.

A magyar dolgozó tömegek szolidaritási megnyilvánulásainak harcosságát csak fokozta az Októberi Forradalom első dekrétumainak, felhívásainak és gyakorlati tevékenységének megismerése. Ezzel egyidőben a magyar uralkodó körök taktikázása a Szovjet-Oroszországgal folytatott béketárgyalások során csak olajat öntött a tűzre. Az uralkodó körök politikájával való szembe fordulás 1918 januárjában országos politikai tömegsztrájk kitörésében és az orosz példa követését mind erősebben hangoztató követelésekben nyilvánult meg. A munkásosztály tömegei a nemzeti és társadalmi felszabadulás orosz útjából azt a következtetést vonták le, hogy ha Oroszországban lehetséges volt a nemzeti és társadalmi elnyomás rendszerének megdöntése és a hatalom meghódítása a proletariátus által, akkor Magyarországon sem állhatja semmi sem útját a nemzeti és társadalmi felszabadulás hasonló módon történő végrehajtásának. Ezt a meggyőződést és elhatározást csak határozottabbá tette az a felismerés, hogy támaszkodhatnak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmére nyomán született proletárállam tapasztalataira és feltétlen segítségére, annál is inkább, mert a Magyarországon végigvitt nemzeti és társadalmi átalakulás egyben közvetlen támogatást is nyújt az Oroszországban győztes proletariátus harcához.

A Magyarországon az orosz példa követésére kibontakozott mozgalomban is igazolódott Lenin felismerése és előrelátása az orosz proletariátus történelmi szerepéről a nemzetközi proletariátus felébresztésében a nemzeti és társadalmi felszabadulás követendő útjának megmutatásával, a proletár internacionalizmus és nemzetközi szocializmus elveinek forradalmi megújítása és a kapcsolatok ezen elvek szellemében történő helyreállítása terén. A bolsevik párt a proletárforradalom előkészítése és végrehajtása során az orosz munkás- és paraszt tömegek előtt feltárta a hatalom meghódításáért folyó harcuk nemzetközi jelentőségét, amikor rámutatott, hogy: „nekünk mindenkinél inkább

András. Bpest, Szikra. 1956. 18. l. A pontokkal jelölt rész a nyugat-európai szociáldemokrata pártok példakép szerepét méltatja.

⁴ *Buchinger Manó*: Küzdelem a szocializmusért. I. köt. Bpest, é. n. I. köt. 263. l.

kötelességünk megvédeni a nemzetközi szocializmus becsületét”,⁵ hogy „a hatalom meghódítása nemcsak békét, kenyeret és szabadságot hoz, hanem a többi országban is meggyorsítja a proletár forradalomnak győzelmét”.⁶

A nemzeti és társadalmi haladás gyökeres végrehajtásának a nemzetközi proletariátus mozgalmára gyakorolt hatásáról vallott lenini felfogás a nemzeti és nemzetközi feladatok oszthatatlanságát testesítette meg. Ez a felfogás az egymásra várás taktikája helyett a proletár internacionalizmust és a forradalom végrehajtását úgy foglalta szintézisbe, hogy a munkásmozgalom több évtizedes harcában kikovácsolódott alapelvéhez, a nemzetköziséghez való hűséget a saját nemzeti és társadalmi felszabadulás szolgálatába állította.

Oroszországban a proletárforradalom végrehajtása szemléletes oktatást adott arról, hogy a nemzeti és társadalmi felszabadulás sikeres végrehajtása hogyan járul hozzá a nemzetközi munkásosztály felszabadulásáért folytatott harcához, arról, hogy a munkásosztály nemzeti osztagainak forradalmi harca saját felszabadulásukért jelenti a legnagyobb segítséget a nemzetközi munkásosztálynak a társadalom gyökeres átalakításáért folyó küzdelméhez.

Magyarországon az uralkodó körök az 1918. januári országos politikai tömegsztrájk követelésében és helyenkénti elhúzóadásában felismerték a nemzeti és társadalmi elnyomás régi rendjét fenyegető veszélyt, és minden eszközt felhasználtak a sztrájk gyors letörésére. A megfélemlítés és taktikázás a munkásosztály alapvető tömegeit azonban nem tudta eltéríteni elhatározásuktól, amelyek kitartottak azon felismerésük mellett, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után a várakozás és kivárás helyett a nemzeti és társadalmi átalakulás gyökeres végrehajtására van szükség, amelynek sikeréhez kedvező lehetőségek jöttek létre, minthogy az első proletárállam megszületésével kedvezően alakultak a külső körülmények is a saját felszabadulásért folyó harcához.

A felismerés ereje az MSzDP vezetőségét is az Októberi Forradalomban született szovjet állam melletti szolidaritás szavakban való hangoztatására kényszerítette — az orosz taktika alkalmazását Magyarországon akadályozó körülmények és feltételek döntő szerepének kiemelése és hangsúlyozása mellett. Ez a koncepció jellemezte az általános tömegsztrájk leszerelése után 1918. február 10-én tartott rendkívüli pártkongresszuson a pártvezetőség beszámolóját⁷ is, míg a beszámolóval szemben egyes felszólalások — köztük Nyisztor György — a magyar munkásság forradalmi elszántságának érettségére mutatnak rá.⁸ A magyar tömegeknek az általános politikai tömegsztrájk során kinyilvánított elszántsága a forradalmi út követésére azzal a következménnyel járt, hogy a rendkívüli pártkongresszus a szovjet állammal való szolidaritás követelésének elvben helyt adott.

A politikai tömegsztrájknak ez az eredménye további eltolódás feltételeit teremtette meg mind a párton belül a baloldal javára, mind a néptömegekben a nemzeti és társadalmi felszabadulás orosz példa által mutatott útja iránti vonalom fokozódására, minthogy a munkássajtó a szovjet-oroszországi eseményeket viszonylag rendszeresen és fokozatosan, egyre pozitívabban mál-

⁵ Lenin Művei 36. köt. Bpest. 1958. 445. l.

⁶ Lenin Művei 24. köt. Bpest. 1952. 341. l.

⁷ Lásd: MSzDP 1918. febr. 10-én tartott rendkívüli pártülésén a pártvezetőség beszámolóját. Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban: PIA) A/XV 1/1918/21.

⁸ MMTVD 5. köt. 93. l.

tatta.⁹ Anélkül, hogy túlbecsülnénk ennek jelentőségét, megállapítható, hogy a munkássajtó vitathatatlan szerepet játszott a nemzeti és társadalmi felszabadulásnak az orosz proletariátus által véghezvitt útja megismertetése terén. Ezzel elmélyítette azt a felismerést, hogy Magyarországon is, pontosabban az Osztrák-Magyar Monarchiában is, a gazdasági és társadalmi berendezkedésnek, a kormányzati rendszernek, a bel- és külpolitikának gyökeres megváltoztatására, *az uralkodó osztályok hatalmának felszámolására van szükség*, amelyhez hasznosítható tapasztalatokkal és tanulságokkal a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szolgál. Sajátos kölcsönhatás érvényesült a szovjet állam bel- és külpolitikájának megismerése, a szolidaritás érzésének elmélyülése és a saját feladatok felismerése között.

A Szovjet-Oroszországra való támaszkodásra és támogatás nyújtására irányuló törekvést elmélyítette az uralkodó osztályok politikájának merevsége és páni félelmet tükröző reagálásuk, valamint felháborodásuk a Szovjet-Oroszországban végrehajtott alapvető jelentőségű intézkedéseknek a munkássajtóban való publikálása és viszonylag együttérző méltatása miatt. A kormányzati köröknek az a lépése, hogy a munkásmozgalom baloldali személyiségeinek percbefogásával állítsa helyre tekintélyét, csak világosabbá tette a leszámolás elkerülhetlenségét. Ebben a helyzetben a MSzDP baloldalának válaszlépése — a Hamburger Jenő elleni perben vád tárgyává lett röplapot a Népszava hasábjain leköszölte¹⁰ — emlékeztette a tömegeket az 1918 januárjában már kinyilvánított út helyességére és ismételten felhívást jelentett az elkerülhetlen összeütközésre való felkészülésre.

A hadihelyzet alakulása a nyugati fronton, az uralkodó osztályok egész bel- és külpolitikája, elnyomó intézkedései feletti felháborodás, a növekvő szimpátia a szovjet állam iránt, — amely nemcsak sikeresen helytállt a belső ellenforradalmárok és intervenciók egyesített támadásával szemben, hanem a gazdasági-társadalmi viszonyok gyökeres átalakítását demonstráló új alkotmányt adott ki — hazánkban a robbanás elemeinek felhalmozódásához vezetett.

A nemzeti és társadalmi felszabadulásért folyó harcban a Szovjet-Oroszországgal való együttműködés eszméje térhódításának, s egyben Magyarországon a dolgozó tömegek forradalmasodási folyamatának fontos tényezője volt a keleti fronton hadifogságba esett közel félmillió magyar munkás és paraszt viszonya az első proletár forradalomhoz. A magyar munkás és paraszt hadifoglyok legjobbjából szerveződő csoportok részvétele a szovjet hatalom megteremtéséért, kiterjesztéséért és a belső ellenforradalmi csoportok elleni védelmezéséért folyó küzdelemben, — Magyarországon az erről szóló hírek és tudósítások megismerése,¹¹ — közel hozta a dolgozó tömegekhez az Októberi Forradalom eseményeit. A magyar hadifoglyok bekapcsolódása Szovjet-Oroszország életébe érthető módon közrejátszott abban, hogy a bolsevik párt vezetése alatt a társadalom gyökeres átalakítása érdekében folyó egész tevékenység ily módon saját ügyé is vált. A volt magyar hadifoglyok túlnyomó többségének azonosulása a szovjet állam harcaival és a társadalom gyökeres átalakítására irányuló tevékenységével nemcsak összekötő kapcsolatot jelentett, hanem befo-

⁹ Lásd: Népszava, 1918. márc. 22., máj. 14., jún. 4., júl. 3., 31., aug. 11., szept. 3. stb.

¹⁰ Népszava, 1918. szept. 14.

¹¹ Népszava, 1918. jan. 18., Zalai Közlöny, 1918. febr. 19. stb.

lyásoló tényezővé vált a magyar dolgozó tömegek számára a nemzeti és társadalmi felszabadulás felé vezető út keresésében.

A szovjet állam testvéri magatartást és megértést tükröző gondoskodása a volt hadifogoly munkás és paraszt tömegek szükségleteiről, ugyancsak az érdeklődés és megbecsülés, szolidaritás és azonosulás érzelmi és tudati szálait erősítette.¹² A háborúban ellenséges ország munkás és paraszt tömegei iránti bizalom olyan megnyilvánulásai, mint a gazdasági lehetőségek és politikai jogok tekintetében teljes egyenjogúság biztosítása a szovjet dolgozókkal, a hadifoglyok önálló gazdasági és politikai szervezeti létrehozásának engedélyezése, valamint a szovjet hatalom védelmezésére kész volt hadifoglyok felfegyverzése — Magyarországon szuggesztív hatást váltott ki.

A hadifoglyok helyzetének javulása Szovjet-Oroszországban legközvetlenebbül vezetett el az összehasonlításhoz a Magyarországon még uralkodó állapotokkal, ahol a munkás és paraszt tömegek helyzetét a gazdasági és politikai jogfosztottság, a háborús terhek és élelmezési nehézségek fokozódása, a rendkívüli elnyomó intézkedések fenntartása és kíméletlenebbé válása egyre elviselhetlenebbé tette. Az összehasonlítás eljuttatta a tömegeket ahhoz a felismeréshez, hogy a bajok gyökerét a hatalmon levő kormányzati rendszerben, a gazdasági és társadalmi berendezkedésben keressék, hogy a bajok orvoslása tekintetében az orosz tapasztalatokból merítsék a példát, hogy a szenvedést, nehézségeket és megpróbáltatást hozó országot úgy változtassák hazájukká, ahogy azt az orosz proletárok tették. Az adott helyzetből következett, hogy a nemzeti és társadalmi felszabadulásért folyó harcukban természetes szövetségessnek a fiatal szovjet államot tekintették, felismerve, hogy harcukban olyan segítségre és megértésre, mint a szovjet államnál az antant hatalmaknál nem számíthatnak.

A szovjet állam segítségében, megértésében és együttérzésében való bizonyosságot növelte, hogy a szovjet állam számtalan módon kifejezésre juttatta köszönetét és elismerését azért a támogatásért, amelyet a nemzetközi proletariátus — közte a magyar proletariátus — harcához nyújtott. Szovjet-Oroszországban a magyar dolgozók harcával való együttérzést nem gyengítette a breszti békekötés során a magyar kormánykörök által követett politikának az a súlyos következménye sem, hogy Ukrajna megszállása során rendfenntartó erőként magyar csapatok felhasználására is sor került.¹³ Ez a tény sem tudta elhomályosítani Szovjet-Oroszország népei előtt, hogy a magyar dolgozó tömegekben a szovjet állam iránt táplált igazi érzések és törekvések, amelyek már az 1918-as januári országos politikai tömegsztrájk idején megnyilvánultak, a bekövetkezett események ellenére is változatlanok. Ugyanis Szovjet-Oroszország népei előtt tudott volt, hogy az 1918-as januári sztrájk során a magyar dolgozó tömegekben megvolt az elszántság az internacionalizmus legkövetkezetesebb formában való megvalósítására — a nemzeti és társadalmi felszabadulás végigvitele útján.¹⁴ A magyar dolgozóknak eme szándékát

¹² Népszava, 1918. jan. 16.

¹³ Jellemző tényként említjük, hogy a Pravda 1918. febr. 17. (márc. 2.) számában annak közlése mellett, hogy Ausztria-Magyarország Ukrajna megszállását készíti elő, egy másik közleményben beszámol a magyar internacionalisták szervezkedéséről Omszkban.

¹⁴ A Pravda 1918. jan. 12. (26.) számában „Leng a vörös zászló” címmel vezércikkben méltatta a magyar dolgozók 1918 januárjában tartott általános politikai tömegsztrájkját.

az uralkodó osztályok csak a legkíméletlenebb elnyomó intézkedések alkalmazásával tudták megakadályozni.

Szovjet-Oroszország népei bizonyosak voltak abban is, hogy a közös úton való haladás eszméje előbb-utóbb valósággá válik.¹⁵ Ezt a meggyőződést bizonyossággá fokozta a közös sors-vállalást demonstráló volt magyar hadifogoly munkás és paraszt tömegek bekapcsolása a szovjet állam életébe, belső és külső ellenségei ellen vívott harcaiba. A fegyvert fogó magyar hadifogoly munkások és parasztok helytállása Szovjet-Oroszországban, a magyar uralkodó körök elvakult politikája ellenére is építette a magyar és szovjet népek közötti testvéri együttműködés hidját.

A volt magyar hadifogoly munkásokból, parasztokból és értelmiségiekből szerveződött egységek felsorakozása a szovjet hatalom védelmére többszörös missziót teljesített. Helytállásuk ugyanis közvetlen segítségnyújtást jelentett a magyar dolgozó tömegek nevében, s ez a körülmény Szovjet-Oroszországban a magyar dolgozók iránti bizalom és megbecsülés szilárd alapjait rakta le. A segítségnyújtás közvetlen szerepe mellett a magyar hadifogoly kommunisták egész propaganda tevékenysége ugyancsak fontos feladatot teljesített. A magyar dolgozó tömegek harcainak a szovjet sajtóban történő ismertetése, találékony formák és módszerek alkalmazása útján a szovjet állam politikájának és építő munkájának a magyar dolgozó tömegek körében való megismertetése,¹⁶ közrejátszott az internacionalista eszmék erősödésében. A magyar kommunisták felvilágosító tevékenysége a magyar dolgozó tömegekre olyan mély hatást gyakorolt, amely alapját képezte annak a feltevésnek, hogy az uralkodó körök megfélemlítő hadjárata nem sokáig lesz képes útját állni Magyarországon az orosz proletariátus mutatta út követésének, a nemzeti és társadalmi felszabadulás érdekében.

A magyar kommunisták agitációs és felvilágosító tevékenységet fejtettek ki az Ukrajnát megszálló csapatok magyar és németajkú katonái között is.¹⁷ Ez a tevékenységük azt példázta: felhasználtak minden lehetséges eszközt és módot annak érdekében, hogy egyengessék a nemzeti és társadalmi felszabadulás útját, erősítsék a katonaruhába öltözött munkások és parasztok között a jövővé átalakulás társadalmi bázisát. A felvilágosító munkának olyan eredményei, mint a fellázadt csapatok kivonása Ukrajnából,¹⁸ közvetlen hozzájárulást jelentettek a magyar és ukrán népek nemzeti és társadalmi felszabadulásához és — az uralkodó kormánykörök akarata ellenére — a népek egymásra találásához.¹⁹ Az agitáció hatására fellázadt csapatok kivonása a katonák közvetlen érdekeinek is megfelelt.

¹⁵ A Petrogradszkaja Pravda, 1918. júl. 18-i számában ilyen szellemben méltatta a magyar dolgozók 1918 nyarán kibontakozott sztrájkharcát.

¹⁶ A találékonyság példájaként említjük meg, hogy a Népszava svájci tudósítóján, Bresztovszki Edén keresztül Szovjet-Oroszország számos, fontos bel- és külpolitikai vonatkozású dokumentumának Magyarországon való publikálását elősegítették. E kapcsolat révén elsőként a Lenin által írt: „Tézisek az alkotmányozó gyűlésről” kerültek leközlésre a Népszava 1918. máj. 22-i számában.

¹⁷ CGASzA (Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Szovjetszkoi Armii — a Szovjetunió Vöröshadseregének Központi Állami Archivuma) f. 28361. op. 2. ed. hr. 27. l. 11—12.

¹⁸ PIA H-c -29.

¹⁹ CGAOR Sz.Sz.Sz.R. (Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyabrszkoi Revoljucii Sz.Sz.Sz.R. A Szovjetunió Októberi Forradalom Központi Állami Archivuma inv. 275 a).

A volt hadifogoly tömegek élén álló magyar kommunisták szovjet-oroszországi tevékenységüket a hazai munkásmozgalom szerves részének tekintették, melyet az is bizonyított, hogy minden erővel igyekeztek a leghatékonyabb módon elősegíteni a nemzeti és társadalmi felszabadulás ügyét Magyarországon. Ez a törekvésük a legközvetlenebb módon találkozott a magyar dolgozó tömegek velük szemben támasztott igényével és várakozásával, akik tőlük várták a nemzeti és társadalmi felszabadulás megoldására váró kérdéseiben az Októberi Forradalom tapasztalatainak alkalmazását Magyarországon. Szovjet-Oroszországban kifejett sokoldalú tevékenységük jogos várakozást keltett hazatérésük iránt. Előkészítette számukra a talajt az 1918 októberéig hazatért közel háromszázezer hadifogoly elbeszéléseiben tevékenységük fő jellemvonásának megerősítése: a magyar kommunisták annak tudatában harcoltak, szerveztek és agitáltak Szovjet-Oroszországban, hogy ezzel elősegítik a nemzeti és társadalmi felszabadulást Magyarországon.

A magyar polgári demokratikus forradalom előestéjén, 1918. október 25-én Moszkvában tartott ún. előtanácskozáson már a magyar kommunisták a rájuk váró kettős feladat elvégzésének módozatairól folytattak beható eszmecsere-t. E tanácskozáson megvizsgálták az otthon rájuk váró feladatokat és a pártalapítás kérdését, valamint elemezték a még Szovjet-Oroszországban levő hadifogoly tömegek tevékenységének és harcának összekapcsolását Magyarországon a nemzeti és társadalmi felszabadításért folyó küzdelemmel, a hazatérésükig terjedő időszakban is.

A magyar kommunisták a nemzeti és társadalmi felszabadulásért folyó harc vezetésére való elhivatottságának fontos tényezője volt, hogy az első proletárforradalomba és a szovjet állam szocializmust építő munkájába való bakapcsolódásuk mellett is szinte „benne voltak” a hazai dolgozó tömegek forradalmi harcában, mivel alaposan tanulmányozták azokat az eseményeket és folyamatokat, amelyek az Októberi Forradalmat követő esztendőben Magyarországon végbementek. A hadifogoly magyar kommunisták a történelmi felelősségtől áthatva elemezték az uralkodó osztályokkal való összecsapás objektív és szubjektív feltételeinek érlelődését. Erről tanúskodott elhatározásuk a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakításáról, az 1918. november 4-én (Moszkvában) tartott gyűlésen és az ott elfogadott határozat a magyar kommunista vezetők hazatéréséről.²⁰

A magyar kommunisták hazatérése a magyar dolgozó tömegek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után kibontakozott forradalmi harcának teljesen új fejezetét nyitotta meg. A KMP megalakulása 1918 novemberében a magyar dolgozó tömegeknek a szovjet állammal való testvéri szövetség létesítésére irányuló mozgalomnak fejlődésében is mérföldkő volt, minthogy lezárta a mozgalom érzelmi és ösztönös alapokra épülő szakaszát, s nyitó akkordjává vált a szövetség létesítésére irányuló tudatos szakasznak.

A KMP programszerű állásfoglalása a magyar dolgozó tömegek és a mozgalom élére került baloldali csoportosulások által is képviselt ösztönös törekvéseket a szovjet állammal való testvéri együttműködés kialakítására szervesen egybekapcsolta a nemzeti és társadalmi felszabadulás ügyével, világossá tette azt az adott viszonyokból fakadó összefüggést, hogy a testvéri együttműködés a szovjet állammal — a nemzeti és társadalmi felszabadulást ért folyó harc elválaszthatatlan alkotó eleme. A KMP világos útmutatást adott,

²⁰ Társadalmi Szemle, 13. (1958) évf., 11. sz. 92—95. 1.

amikor rámutatott arra, hogy csak a polgári demokratikus forradalom átnövése proletárforradalomba, a proletariátus hatalmának megteremtése és a Szovjet-Oroszországgal való sokoldalú testvéri együttműködés megvalósítása biztosíthatják az adott körülmények között a nemzeti és társadalmi felszabadulás feltételeit, hogy e céloknak és feladatoknak következetes végrehajtása a legkövetlenebbül szolgálja a nemzeti érdekeket — miközben a leghathatósabb hozzájárulást is jelenti a nemzetközi proletariátusnak a felszabadulásért folyó harcához.

A KMP állásfoglalásának helyességét a testvéri együttműködés szükségességéről és jelentőségéről a két ország nemzeti és társadalmi fejlődése tekintetében teljes mértékben igazolták a bekövetkező események. A testvéri együttműködés szükségességéről vallott világos és egyértelmű állásfoglalás széles tömegeket hódított meg olyannyira, hogy az MSzDP is kénytelen volt ezzel a ténnyel számolni és lavirozásra kényszerült. Az 1919. február 9-én összehívott kongresszusán az MSzDP vezetősége egyrészt rokonszenvéről biztosította az orosz proletariátust, s elvileg nem zárta ki bizonyos körülmények között az orosz módszerek alkalmazásának lehetőségét, de az adott viszonyok között mégis a proletárdiktatúra ellen foglalt állást, és a polgári demokratikus kormányzat támogatását javasolta.²¹

Ez a fából-vaskarika állásfoglalás nem elégitette ki a kongresszusi küldötteket, s még kevésbé a széles dolgozó tömegeket. A felszólalók között Pogány József küldött joggal emelte ki, hogy a szovjet hatalom sikerei és gyors térhódítása Ukrajnában a testvéri együttműködés új lehetőségeit vetik fel, hogy az antant hatalmak Szovjet-Oroszországgal szembeni ellenséges magatartása változóban van, s ideje az egyoldalú nyugati orientáció helyett számbavenni a tényleges valóságot és világhelyzetet.²² De hivatkozhatunk a Szovjet-Oroszország iránti szimpátiával akkor sem és később még kevésbé vádolható Weltner Jakab emlékirataira, amelyben elismerte a testvéri együttműködés gyakorlati megteremtését követelő tömegnyomás erejét: „A magyar—oros szövetség eszméje gyorsan tért hódított és a közvéleménybe vitt jelszavak valóságos nemzeti mozgalomnak tüntették fel — írja Weltner — az Oroszországgal szövetséges Magyar Tanácsköztársaság megalakítását.”²³ Majd rámutatott, hogy a kommunisták „ügyesen bevitték a köztudatba, hogy az ország helyzetén akkor tudunk változtatni, ha Oroszország felé tájékozódunk”.²⁴

A magyar dolgozó tömegek szolidaritási megnyilvánulásaiiban igazolódott a Nagy Októberi Szocialista Forradalom által adott példa, amely nem tette függővé a proletár internacionalizmustól a nemzeti és társadalmi felszabadulás ügyének valóraváltását, hanem a nemzeti és társadalmi felszabadulás végigvitele reakciójaként számolt a proletár. internacionalista támogatás feltétlen bekövetkezésével.

²¹ Népszava, 1919. febr. 10.

²² Népszava, 1919. febr. 13. Pogány József felszólalásában az antant hatalmak magatartására vonatkozó kitétel a párizsi békekongferenciának 1919. jan. 22-én a szovjet kormányhoz közvetett módon intézett meghívására utal a Hercegszigeti Konferenciára. A meghívást a szovjet kormány elfogadta, de a konferenciára az antant hatalmak magatartása és egymásközi ellentétei miatt nem került sor. Lásd: Dokumenti Vnyesnyej Polityiki Sz.Sz.Sz.R. Moszkva, 1958. II. köt. 42—48. l.

²³ *Weltner Jakab*: Forradalom, bolsevizmus, emigráció. Bpest. 1929. 140—141. l.

²⁴ Uo.

A magyar dolgozó tömegek a példa nyomán ösztönösen és érzelmi alapon léptek erre az útra és a létrejött első proletárállamnak saját nemzeti és társadalmi felszabadulásuk végigvitelével kívántak segítséget nyújtani és a testvéri együttműködésben rejlő lehetőségeket valóra váltani. A testvéri együttműködést a magyar dolgozó tömegek szolidaritási megnyilvánulásai Magyarországon és a volt magyar hadifoglyok aktív részvétele Szovjet-Oroszországban a szovjet hatalom megvédéséért folyó harcokban szilárdan megalapozta. Mindez mély rokonszenvet, testvéri együttérzést váltott ki Szovjet-Oroszország dolgozó tömegeiben.

A Kommunisták Magyarországi Pártja a bolsevik párt példája nyomán mélyen elemezte a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után kialakult helyzetet, a nemzeti és társadalmi felszabadulás, a proletár internacionista segítségnyújtás és a proletár internacionista segítségre való támaszkodás tényezőit a társadalmi haladás érdekében szintézisbe foglalta. A Kommunisták Magyarországi Pártjának programja megtestesítette a nemzeti és nemzetközi feladatok egységét és oszthatatlanságát. Ez a program, amely megfelelt a nemzeti érdekeknek, nemcsak elnyerte a széles dolgozó tömegek támogatását és egyben kiváltotta az MSZDP nyugati orientációs és kivárással taktikájától való elfordulásukat, hanem 1919. március 21-én a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásához vezetett. A proletariátus hatalomrajutása Magyarországon a testvéri együttműködés eszméi proletár államok közötti gyakorlati megvalósításának kezdetét is jelentette.

*Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság
közötti sokoldalú szövetség létrejöttéről és fejlődéséről*

A nemzeti és nemzetközi feladatok egységét a legközvetlenebbül demonstrálta a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttével a szocializmus forradalmi bázisának kiszélesedése, a szocializmus erőinek újabb térhódítása — más oldalról a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttét bejelentő „Mindenkire” című kiáltvány közlése a fegyveres szövetség létesítéséről Szovjet-Oroszországgal.²⁵ A „véd- és dac-szövetség” bejelentését a testvéri együttműködés eszméjének addigi térhódítása, a társadalmi rendszerek azonossága alapján, továbbá a nemzetközi imperializmus fenyegetése folytán nemcsak Magyarország és Szovjet-Oroszország dolgozó tömegei tekintették természetszerű lépésnek, hanem az imperialista országok katonái és kormánykerei is. Azt mondhatjuk, hogy a szövetségi viszony gyakorlatilag megerősítést nyert a Magyar Tanácsköztársaság részéről felajánlott szövetségre vonatkozó javaslat szovjet-országi fogadtatásával — nemcsak a vezetők, hanem a széles dolgozó tömegek körében is. Ezt bizonyítja a OK(b)P VIII. kongresszusa által megerősített üdvözetben adott válasz: „Oroszország munkásosztálya minden tőle telhetőt megtesz megsegítésük érdekében.”²⁶ A szövetségi viszony ilyen úton történő létrejöttében is tükröződött a szocialista országok közti kapcsolatok különbözősége a kapitalista országok közötti kapcsolatoktól.

²⁵ MMTVD VIa. köt. Összeáll.: Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 3—4. l.

²⁶ Uo. 6. l.

A Szovjet-Oroszország és Magyarország közötti kapcsolat megkülönböztető vonását az országok közötti hagyományos kapcsolatokról Kun Bélának az 1919. március 24-én az antant hatalmakhoz küldött jegyzéke a következő módon jellemzi: „Az Oroszországgal való szövetség nem formális diplomáciai szövetség, sokkal inkább -- ha használhatjuk ezt a kifejezést -- egy 'entente cordiale', a két fél alkotmányának azonos szerkezetén alapuló természetes barátság, amely a magyar kormány felfogása szerint semmiképpen nem hozható kapcsolatba agresszív egyesüléssel.”²⁷

A természetes barátságon alapuló szövetségi viszony nem követelt formális megerősítést. Enélkül is kibontakoztak a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttének pillanatától kezdve a két ország közti kapcsolatok. A szocialista elvek szellemében a két ország között egyenjogúságon alapuló szövetségi viszony jött létre. Ezzel kapcsolatban csak utalunk a nagyszámú üzenetváltás hangnemére, a számtalan alkalommal kifejezésre juttatott elismerésre a Magyar Tanácsköztársaság létrejöttével nyújtott segítségről.

A szocialista elvekből következett a kölcsönös segítségnyújtásra vonatkozó készség számtalan gyakorlati megnyilvánulása is a Magyar Tanácsköztársaság egész fennállása alatt. A legközvetlenebb feladatának tekintette mindkét ország, hogy felkutassa azokat a legkézenfekvőbb és lehetséges formákat, amelyek alkalmazásával közvetlenül konkrét segítséget adhat a másik szocialista országnak. Nem vitás, hogy a két ország közti természeti adottságokban, területi nagyságban, stratégiai helyzetben levő objektív különbségek a Magyar Tanácsköztársaság számára kézenfekvővé tették a Szovjet-Oroszországgal való kapcsolatokban a külső támasz, a nagyobb erővel való egyesülésben rejlő lehetőségek realizálását, formai deklarálás útján.

A Magyar Tanácsköztársaság számára az imperialista hatalmakkal szemben kedvezőbb diplomáciai, katonai és politikai pozíció biztosítása vetette fel a szövetségi viszony formai deklarálásának szükségességét az antant hatalmakhoz küldött, a két ország közti viszony jellegét magyarázó távirat után is. A deklarálás sajátos módon, de formális szerződés megkötése nélkül történt meg. Az amerikai rádió április 2-i adásában hivatkozott a részben felfogott, Budapestről Moszkvába küldött szerződéstervezetre és annak 4. pontját szószerint idézte is. A szovjet hírközlő szervek nemcsak hogy nem cáfolták meg ezt a hírt, hanem két napilap, a „Petrográdszakaja Pravda” 1919. április 9-én és az Ukrajnai Hadügyi Népbiztosság „Krasznaja Armija” című lapja 1919. április 12-én az amerikai rádió említett adását leköszölte -- sőt az utóbbi lap pozitív zárómegjegyzéssel kommentálta.

A szikratávirón küldött üzenetek vétele akkor rendszeres volt, s ezért sem lehetett kizártnak tekinteni a közlés megtörténtét. Ezt a feltevést látszik igazolni Csicserin külügyi népbiztos távirata ukrán kollégájához, az amerikai rádió adásának napján: „Mi másképpen válaszolunk Kun Bélának. Válaszunk másolatát ma korán reggel közvetlen vonalon elküldtük Önnek.”²⁸ Az amerikai rádiótól átvett közlemény a Krasznaja Armija című lap 1919.

²⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference V. köt. 18. 1. Vö. *L. Nagy Zsuzsa*: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Bpest. 1965. 103. l.

²⁸ CGAOR U. Sz. Sz. R. (Centralnij Goszudarsztvennij Archiv Oktyábrszkoj Revolucii U. Sz. Sz. R. — Ukrajnai Szövetséges Szocialista Köztársaság Októberi Forradalom Központi Állami Archivuma) f. 2. op. 1. ed. hr. 304. l. 3.

április 12-i számában „A Szovjet Köztársaságok Szövetségéhez” címmel jelent meg: „A Kun Bélától származó szerződés kötésre vonatkozó javaslat 4. pontja így hangzik: A Szövetséges Szocialista Köztársaságok mindegyike — Oroszország, Magyarország és Ukrajna — kötelezik magukat, hogy mindenre kiterjedő anyagi támogatást nyújtanak egymásnak a szomszédos burzsoá köztársaságok imperialista törekvései miatti (esetleges) harcban és a saját területi épségük védelmezéséhez.”

A javasolt szerződés megkötésére ekkor nem került sor, minthogy pillanatnyilag a Magyar Tanácsköztársaság konkrét helyzete ezt nem tette indokoltá. Viszont a Magyar Tanácsköztársaság megtámadása után a sokoldalú segítségnyújtás keretében ismét felmerült — ez alkalommal Csicserin külügyi népbiztos részéről — a szövetségi viszony formális deklarálásának kérdése. Csicserinnek az ukrán külügyi népbiztoshoz, Rakovszkijhoz 1919. április 28-án intézett táviratában ezt olvashatjuk: „Magyarország kétségbeejtő helyzete, amely a kommün létét fenyegeti, kényszerít bennünket minden lehetségest elkövetni megmentése érdekében . . . Jelenleg a románok megtisztítják Besszarábiát és Magyarországra támadnak. Nem gyakorolhatnánk-e a szövetségi viszony deklarálásával nyomást a románokra és kényszeríthetnénk őket, hogy keletre forduljanak. A három kis reakciós állam közös cselekvése már úgymint befejezett tény, közöttük szövetségi viszony létesítése nem rontja helyzetünket, viszont Magyarországgal a mi szövetségünk formális bejelentése kellő intelműl fog szolgálni arra, hogy nemcsak Besszarábiáról van szó. Ezzel (a szövetség bejelentésével) kiváltott támadás ellenben kényszerítheti a románokat, hogy Budapestet hagyják békében.”²⁹ A szerződéses viszony formális bejelentésére ekkor sem került sor, viszont Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna 1919. május 1-én Romániához intézett ultimátuma félreérthetetlen nyíltsággal fejezte ki, hogy Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna kormányai már nem hajlandók tovább tűrni a román kormány kihívó cselekedeteit és véget kívánnak vetni az erőszaknak. Az ukrán kormány május 2-i újabb jegyzéke pedig félreérthetetlenül leszögezte, hogy: „Ukrajna munkásosztálya nem engedheti meg, hogy Szovjet-Magyarország és Szovjet-Ukrajna között Bukovina leigázott legyen.”³⁰ Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna ezen lépései, mint ismeretes, elérték a kívánt hatást és döntő szerepet játszottak a román támadás megállításában.

A szocialista országok közötti sajátos formában létesített szövetségi viszony — a hagyományos diplomáciai formák alkalmazása nélkül is — valóságos szövetségi viszony volt. A Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország közötti kapcsolatok valóban nem voltak jellemezhetőek a hagyományos diplomáciai kifejezésekkel, minthogy e kapcsolatok a szolidaritás és barátság, a testvéri segítségnyújtás és együttműködés elveit testesítették meg a gyakorlatban az élet minden területén.

A szövetségi viszony ápolása nem korlátozódott a kormányok közötti együttműködésre, bár a katonai segítségnyújtás kérdései megkövetelték a kormányok operatív tevékenységét. Együttműködésük a néptömegek testvéri együttérzésében és cselekvésében vált valóra, törekvéseiket kifejező kormányaik vezetésével. Példaként megemlíthjük az egymás országaiban levő hadifoglyaikhoz intézett kölcsönös felhívásokat. Csicserin külügyi népbiztos 1919. március 24-én a Magyarországon levő orosz hadifoglyokhoz intézett

²⁹ CGAOR U. Sz. Sz. R. f. 2. op. 1, ed. hr. 304. l. 6—8.

³⁰ Dokumenti Vnyesnyej Polityiki Sz. Sz. Sz. R. Moszkva. 1958, II. köt. 152. l.

felhívása utat nyitott a testvéri együttérzés gyakorlati megvalósulásához. A felhívás azt kérte a Magyarországon tartózkodó orosz hadifoglyoktól, hogy amiként a magyar hadifoglyok az orosz dolgozók és kizsákmányoltak oldalára álltak és az orosz vörös katonákkal együtt harcoltak, felismerve minden ország dolgozóinak és kizsákmányolt tömegeinek közös érdekeit, úgy az orosz hadifoglyoknak is kötelességük, fegyverrel a kézben, támogatni a Magyar Tanácsköztársaságot és belépni a magyar Vörös Hadseregbe.³¹ Hasonló értelmű felhívást adott ki a Magyar Tanácsköztársaság képviselője 1919. március 28-án a Szovjet-Oroszországban élő magyar hadifoglyokhoz és vörös katonákhoz: „Az imperialisták nyomásának feltartásával Szovjet-Oroszország frontjain életünkkel és vérünkkel védjük a magyar proletárdiktatúrát. A forradalmi proletár-öntudat azt követeli minden vörös katonától, hogy férfiasan helytálljon ott, ahová a proletár forradalom közös érdekei parancsolták, legyen ez a Kaukázus, az Ural, Turkesztán, vagy Ukrajna.”³² A testvéri együttműködésnek ezek a kézenfekvő első lépései fokozták azt a morális politikai hatást, amelyet az együvértartozás tudata jelentett, s ugyanakkor konkrét és kölcsönös segítségnyújtás is volt. Ismeretes, hogy a zömében orosz hadifoglyokból szerveződött nemzetközi ezred a legkritikusabb helyzetben, a Magyar Tanácsköztársaság utolsó katonai akcióiban is helytállt.

A szocialista tanácsköztársaságok közötti szövetség morális-politikai hatása, közvetlenül megnyilvánuló ereje sokkal mélyrehatóbb volt, semhogy számokban kifejezhető lenne, vagy hogy csokorba gyűjthetők lennének azok az események, amelyek belőle táplálkoztak — hiszen akkor a Magyar Tanácsköztársaság egész fennállása időszakában végbement majd minden eseményt mérlegre kellene tenni mind Magyarországon, mind Szovjet-Oroszországban, s különösen Szovjet-Ukrajnában.

Az OK(b)P VIII. kongresszusa határozatának a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére vonatkozó útmutatásának végrehajtása egyik központi kérdésévé vált Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsa és Szovjet-Ukrajna szovjetjei központi végrehajtóbizottsága tevékenységének. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy ezt a feladatot az egész szovjet nép által adott megbízatás-ként kezelték, továbbá az is, hogy a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére vonatkozó tevékenység-szülte morális-politikai hatás gyakorlati tettek sarkalló erővé vált, mivel az ukrán nép is megértette, hogy a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére irányuló minden lépés közvetlenül segíti Szovjet-Ukrajnát, s közvetve egész Szovjet-Oroszország nemzetközi helyzetének megszilárdulását.

A Magyar Tanácsköztársaság minden belső eseménye nemcsak kedvező méltatást kapott, hanem további elképzelések ihletőjévé vált, indokolva a szovjet köztársaságok közti területi érintkezés megvalósulásának szükségességét, vagy a még további tervekben a közvetlen együttműködésben rejlő kölcsönös lehetőségeket a belső gazdasági, politikai, katonai és diplomáciai helyzet tekintetében. Néhány kiragadott példa útján csak érzékeltetni kívánjuk a testvéri együttműködés lázas alkotó és tettek sarkalló légkörét Ukrajnában.

A magyar Vörös Hadsereg megalakításának híre az ukrán hadügyi népbiztosság lapjának vezércikk-szerzőjét „Éljen a magyar Vörös Hadsereg” címmel a következő sorokra ihlette: „Mostantól kezdve az oroszországi szovjet

³¹ PIA. Szu. TK. 344. sz. távirat, oroszul.

³² PIA. Szu. TK. 390 sz. távirat, oroszul, 1919. ápr. 2.

köztársaságok Vörös Hadserege nincs egyedül. Segítségére sietnek a magyar vörös ezredek, melyek létrehozása kétségtelenül gyors ütemben fog végbe-menni. Az oroszországi Vörös Hadsereg szervezésének tapasztalatait... a magyar elvtársak sikerrel fogják hasznosítani. Ez lehetővé teszi, hogy elkerüljék azokat a hibákat, amelyek még elkerülhetetlenek voltak a világ első — az oroszországi — Vörös Hadserege létrehozásánál,” majd arra a következtetésre jut, hogy „az ukrán Vörös Hadsereget keskeny földszáv választja el a Magyar Tanácsköztársaságtól, s hogy keresztül haladjanak ezen a sávon, nem sok időre lesz szükség.”³³ Néhány nap múlva ugyanez a lap ismét foglalkozott a kérdéssel, s tovább megy a következtetésben: „A fiatal Magyar Tanácsköztársaság létezésének első óráitól kezdve hozzákezdett saját vörös hadserege megszervezéséhez és a szovjet köztársaságoknak véd- és dac-szövetséget ajánlott... Oroszország és Magyarország az ellenséges rabló államok gyűrűjében vannak. Az orosz munkások és parasztok egyesülése a magyar munkásokkal és paraszttal képes lesz szétörni ezt a gyűrűt.”³⁴

A katonai és politikai téren való együttműködés elsődleges kezelése mellett gyorsan felvetődtek az átfogó gazdasági együttműködésben rejlő lehetőségekre vonatkozó elképzelések. Említenünk kell, hogy a harkovi újság a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltását üdvözlő cikkét a következő felhívással fejezi be: „Ukrajna munkásai és parasztjai! Új szövetséges sietett segítségünkre. Új szövetségesünket komoly veszély fenyegeti. Erőink minden megfeszítésére van szükség, hogy egyesüljünk vele, segítségünk neki. A magyar munkások és parasztok forradalmi lelkesedése szolgáljon lelkesítő forrásul erőink megfeszítésére, lerombolt *gazdaságunk gyors helyreállításához.*”³⁵ Ugyancsak Harkovban az ukrán népgazdasági tanács fémosztálya néhány hét múlva gazdasági együttműködési tervvel fordult *Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsához*. Bizottság kiküldését javasolta Magyarországra mezőgazdasági felszerelési tárgyak, gépek, berendezések vásárlása céljából. Ennek előfeltételeként kérték, hogy kormányuk eszközöljön ki a Magyar Tanácsköztársaság kormányánál hitelnyújtást.³⁶

A gazdasági együttműködés terveiről szólva különös figyelmet érdemel a Magyar Tanácsköztársaság — eddig az irodalomban ismeretlen — javaslata *Szovjet-Oroszországhoz* 20 millió rubeles hitelnyújtási kérelem ügyében. Az Osztrák-Magyar Monarchia területén létesült államok ún. likvidáló bizottságában merült fel olyan javaslat, hogy a Magyar Tanácsköztársaságnak történő kifizetés mellett Szovjet-Oroszország nyújtson 20 millió rubeles kölcsönt a Szovjet-Oroszországban ezen államok hadifoglyainak hazaszállításával megbízott szerveknek. A javaslat már április közepén felmerült,³⁷ megegyezésre május 16-án került sor.³⁸ Az ügyben többszöri távirat-váltásra került sor: 1919. május 17-én,³⁹ 1919. június 4-én.⁴⁰ A javaslat jelentőségét az adja, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a hitelügylet révén gazdasági kapcsolatokra lépett

³³ Krasznojaja Armija, 1919. márc. 27.

³⁴ Krasznojaja Armija, 1919. ápr. 1.

³⁵ Izvesztyija Harkovszkovo Szoveta i Gubiszpolkoma, 1919. márc. 25.

³⁶ CGAOR Ü. Sz. Sz. R. f. 1738, op. 1. ed. hr. 66, l. 63.

³⁷ Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) K-73-1920, 2-cs. 13 té. 2176/1919.

³⁸ OL. K-73—1919—1922, 14. té. 50203/1919.

³⁹ Uo. 613/50203 sz. távirat, német nyelven.

⁴⁰ Uo. 684/50203 sz. távirat, német nyelven.

volna Ausztriával és Csehszlovákiával. A javaslat sorsáról ismeretes, hogy az 1919. május 17-én Ukrajnában felfogott táviratot továbbították Moszkvába.

A távirat elküldött és Szovjet-Ukrajnában felfogott, majd Moszkvába továbbított szövege arra mutat, hogy a hitelügyletben rejlő gazdasági és politikai lehetőségek tisztázására vagy a Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztossága és valószínűleg Külügyi Népbiztossága sem fordított kellő figyelmet, és az utolsó pillanatban a sifrirozás során került sor a távirat szövegének olyan módosítására (az utolsó mondat elhagyásával),⁴¹ amely nem tette lehetővé, hogy a szovjet kormány előtt világossá váljék a Magyar Tanácsköztársaságnak a hitelkérelem teljesítésében való közvetlen érdekeltisége. A távirat elküldött szövege így hangzott: „Hadifogságban sínylődő elvtársaink helyzetének megkönnyítésére a Magyar Tanácsköztársaság Kormányának kölcsönt szándékozik felvenni. A Magyar Tanácsköztársaság Kormányának biztossága kérdezi, hogy kész-e az orosz kormány a hitelért kezkeskedni? — Külügyi Népbiztosság.”⁴² Az így megfogalmazott hitelnyújtási kérelem tekintve, hogy a szovjet kormány eddig is messzemenően gondoskodott a Szovjet-Oroszországban élő magyar hadifoglyokról a hitelkeretekben való megállapodás nélkül is, — nemcsak érthetetlen volt, hanem félreértésre is adhatott okot. Sajnos, az 1919. június 4-én elküldött újabb távirat is — bár megemlíti, hogy a kért hitel összege 20 millió rubel —, csak hivatkozott az előző táviratra, s nem tért ki a hitel rendeltetésére és indokolására, tervezett felhasználási módjára és a Magyar Tanácsköztársaságnak ahhoz fűződő érdekire. A távirat elküldésének dátuma viszont arra enged következtetni, hogy Szamuely Tibornak a szovjet kormánnyal pár nappal korábban befejeződött moszkvai tárgyalásai során ez a kérelem nem került szóba.⁴³

A gazdasági együttműködés tervei között a magyarországi repülőgép- és alkatrészgyártó kapacitás Szovjet-Ukrajna részére történő igénybevételére vonatkozó ismert javaslat⁴⁴ mellett csak utalunk Szovjet-Ukrajna Munkás- és Paraszt Honvédelem tanácsa 1919. július 15-én elfogadott határozatára,⁴⁵ amely a korábbi egybevágó javaslatához hasonlóan, de más területen írta elő az együttműködés kezdeményezését. A határozat kötelezte Szovjet-Ukrajna Népbiztosságok Tanácsát, hogy vesse fel a Magyar Tanácsköztársaság Kormányára előtt a nagy és részben kihasználatlan magyar töltény- és patrongyártó kapacitás felhasználását Szovjet-Ukrajna részére, új kapacitás létesítése helyett. Mindkét javaslat a meglevő adottságokra támaszkodva kereste és kutatta a szocialista

⁴¹ Uo. A távirattervezet szövegében az arra vonatkozó rész, hogy a kölcsön felhasználói a volt Osztrák-Magyar Monarchia területén alakult államok lesznek, ki lett húzva.

⁴² CGAOR USzSzR f 2. op. 1 ed. hr. 518. l. 31.

⁴³ Szamuely Tibor 1919. máj. 31-én tért vissza tárgyalásairól Magyarországra, vö. a 40. sz. jegyz.

⁴⁴ A javaslatot említi *Hajdu Tibor: Adatok a Magyar Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatainak történetéhez c. tanulmánya* (Vö. Párttörténeti Közlemények 7. [1961] évf. 3. sz. 199. l.). Az újabb forrás alapján az előzmények váltak ismeretessé. 1919. máj. 27-én küldi el Rakovszkij kérését Kun Bélához 3 repülőgép azonnali átadásáról a Budapesten tartózkodó szovjet pilóták segítségével, majd 1919. jún. 16-án ugyanő újabb kéréssel fordult Kun Bélához 10 P-5 típusú repülőgép átadása ügyében magyar repülőszeméllyel. — CGAOR U.Sz. Sz. R. f. 2. op. 1. ed. hr. 304, l. 24, 30, 31.

⁴⁵ P. A. IIP. KPU. (Partyijnij Archiv Insztyituta Isztorii Partyii Kommunyisiztyi-cesejszkoj Partyii Ukrajni — Ukrajna Kommunista Pártja Párttörténeti Intézetének Párt Archivuma (f. 1. op. 4. ed. hr. 108, l. 133).

tanácsköztársaságok között a gazdasági téren való együttműködés célszerű lehetőségeit.

A szocialista tanácsköztársaságok szövetsége a szakembereket a gazdasági együttműködésre vonatkozó, konkrét elképzelések kidolgozására készítette. Ezek a tervek, bár nem kerültek megvalósításra, nagy morális és politikai hatást gyakoroltak a szocialista tanácsköztársaságok közvéleményére. Csak hivatkozunk a Magyar Tanácsköztársaságból tervezett geológiai és bányászati szakemberek több csoportjának a Donyec-medencébe való kiküldetésére vonatkozó terv nagy visszhangjára, mind Magyarországon, mind Szovjet-Oroszországban. Az egymást váltó expedíciók részt vettek volna a Donyec-medence helyreállítási munkálataiban, és segítettek volna a termelés megszervezésében. Ennek alapján viszont a Magyar Tanácsköztársaság rendszeres szénzállítmányokban részesült volna. A terv nemcsak nagy publicitást kapott, hanem a tervben körvonalazott elképzeléseken túlmenően a szocialista köztársaságok közötti átfogó gazdasági együttműködés lehetőségeinek nagy politikai jelentőségű kérdése is előtérbe került.⁴⁶

A Szovjet-Oroszország, Szovjet-Ukrajna és a Magyar Tanácsköztársaság közötti hatékony eszmei-politikai, gazdasági és katonai együttműködés nagy feladatokat és követelményeket támasztott a diplomáciai érintkezés eszközeivel és formáival szemben. Az eszmei és politikai együttműködés egyedül, önmagában véve is nagy feladatokat rótt a diplomáciai érintkezés eszközeire, minthogy az a szuverenitás legteljesebb tiszteletbentartása mellett kiterjedt a kölcsönös konzultációra, egymás kölcsönös tájékoztatására a tervezett politikai, katonai intézkedésekről — tervekről nem is szólva —, s különösen nagy helyet foglaltak el az egymást kölcsönösen érintő katonai és gazdasági együttműködés kérdései.

A sokoldalú együttműködés lebonyolítását szolgáló diplomáciai érintkezés eszközei között első helyen kell hivatkozni a rádió- és szikratávíró kapcsolat ebből következő fontosságára és rendszerességére. Említést kíván, hogy a Moszkvával létesült rendszeres rádió- és távíró összeköttetés mellett, ettől függetlenül, Budapest és Kijev között is Nyikolájev helység rádió- és távíró állomásán keresztül rendszeres rádió- és távíró összeköttetés volt. A Nyikolájevben működő rádió- és távíró állomás működési idejének jelentős része minden nap a Magyar Tanácsköztársasággal való üzenetváltásokra, információ adására és vételére volt fenntartva, ahogy erről az állomás 1919. június 7. és 1919. augusztus 3-a közötti munkanaplója tanúskodik.⁴⁷ A Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos információkra vonatkozó igényről és azok fontosságáról tanúskodik, hogy Szovjet-Ukrajna Külügyi Népbiztossága hetenkénti többszöri megjelenéssel bulletint adott ki, mely a Magyar Tanácsköztársaságból érkező információkat dolgozta fel, illetve a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatos világpolitikai eseményekről tájékoztatott.

A szocialista tanácsköztársaságok közötti nagyszámú információ-csere és az egyre növekvő igények a rádió- és szikratávíró állomások munkájában túlterheltségre és feszültségre vezetett. A túlterheltség enyhítése céljából ugyanakkor mindkét oldalon keresték a megbízható, még hatékonyabb technikai eszközök létesítését, ugyancsak számolva a közvetlen együttműködés és segítségnyújtás lehetőségével. A Magyar Tanácsköztársaság Szociális Terme-

⁴⁶ Krasznaja Armija, 1919. ápr. 12. A tanácsköztársaságok gazdasági szövetsége.

⁴⁷ CGAOR U. Sz. Sz. R. f. 2. op. 1. ed. hr. 248. 1 38—41.

lés Népbiztosságán 1919. április 24-én — mai kifejezéssel élve — tárcaközi megbeszélésen vizsgálták a közvetlen telefonvonal létesítésének és újabb rádió-állomás beszerzésének kérdését, valamint a drótnélküli összeköttetésre vonatkozó kísérletek gyorsításának lehetőségeit. A Moszkva—Budapest közvetlen telefonösszeköttetés létesítése érdekében felvetődött Magyarország részvétele az ország területén kívüli szakasz helyrehozásában. A konkrétságot mutatja, hogy az értekezlet vizsgálta az ehhez szükséges 224 ezer kg bronzhuzal beszerzésének lehetőségét. A telefonvonal állapota a magyar területen helyreállítást és felújítást nem igényelt és alkalmas volt a Moszkva—Budapest közvetlen telefonvonalba való bekapcsolásra. A sürgősség miatt, valamint a hadihelyzetből és a technikai kivitelezés nehézségeiből előrelátható bizonytalanság miatt az értekezlet a második rádió-távíró állomás mielőbbi beszerzésére és felállítására utasította a Magyar Posta- és Távirtda Vezérigazgatóságot. Az értekezlet a drótnélküli összeköttetésre vonatkozó kísérletek továbbfolytatását és gyorsítását szolgáló rendelkezést hagyott jóvá.⁴⁸ Hasonló erőfeszítések történtek Szovjet-Oroszországban és Szovjet-Ukrajnában is a technikai felszereltség javítására a hatékony, rendszeres, megbízható diplomáciai együttműködés érdekében.

A rádió- és távíró kapcsolat, valamint a viszonylag rendszeres, repülőgépekkel is bonyolított futárszolgálat esetlegességéből és veszélyességéből fakadó bizonytalanság és nehézségek miatt különös szerep hárult a sokoldalú együttműködés lebonyolításában a Magyar Tanácsköztársaságnak a Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsai mellé akkreditált ügynevezett politikai külképviselőre. A Magyar Tanácsköztársaság politikai külképviselője széleskörű felhatalmazással rendelkezett, rendszeres érintkezésben állt Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna kormányaival. Szerepe különösen fontos volt a katonai együttműködés kérdéseinek operatív döntéseket igénylő tárgyalásai alkalmával, a még kinnlevő magyar hadifoglyok és a magyar internacionalisták összevonására vonatkozó intézkedések előkészítése során.

Különösen nagy szerep hárult a Magyar Tanácsköztársaság politikai külképviselőre a Kárpátokon való áttörés céljából — a „Fegyverrel a kézben haza!” jelszó valóraváltása érdekében — felállított internacionalista brigád létrehozásával összefüggő bonyolult szervezési, katonai, politikai kérdések megoldása, az egybehangolás és egyéb feladatok terén. Az utóbbi kérdés kifejtése hosszabb tanulmány feladata, de a Magyar Tanácsköztársaság politikai külképviselője tevékenységének, hatékony közreműködésének érzékeltetése céljából a külképviselő vezetőjének, Rudnyánszky Endrének 1919. május 7-én Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsa elnökéhez, H. Rakovszkijhoz intézett táviratából idézünk; „A terv, amelyről szó van, Ön előtt ismeretes, és amennyire én tudom, az Ön véleménye is arra hajlik, hogy a Magyarország felé vezető folyosót Bukovinán keresztül kell létesíteni. Ezt az irányt javasoltam én is, és ma értesítettem Kun Béla elvtársat, hogy szerintünk ez jobb az ő javaslatánál, a déli irányba történő előrenyomulásnál. A következőképpen vélekedem a feladatokról: a Szovjet-Oroszországban levő internacionalistákat Nyizsnyij-Novgorodban kellene összpontosítani, nagyon rövid idő alatt ezredbe szervezni és Kijevbe küldeni. Ott kellene őket egyesíteni a többi internacionalistákkal, azokkal, akik egyidejűleg Ukrajnában kerülnek összevonásra . . . Úgy vélem, hogy Kijevben lehetséges lesz 5—6000 fős brigádokat alakítani azokból, akik Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna Vörös Hadseregében már 10—12

⁴⁸ OL. K-64, cs. 1919. F. -1/b. té. 22463/1919-II.

hónapja harcolnak és egészen kiváló harcosokká váltak. Rajtuk kívül azokból a színmagyar volt hadifoglyokból, akik jelenleg úton vannak hazafelé, szintén reméljük 3—4000 fő mozgósítását. Kijevben lehetne őket összpontosítani és az első időszakban társadalmi munkára felhasználni őket fegyelmezés (értsd: gyakorlatozás és kiképzés, — H.S.) érdekében, majd frontvezeti alakulatokat lehetne belőlük alakítani. Ezeken az erőkön kívül természetesen szükséges a lehetőségek szerint mennél több erősítést gyűjteni. Amikor minden készen lesz, személyesen, a hadosztállyal együtt szándékozom Kámenyeck-Podolszk-ba menni és a hadosztállyal együtt Bukovinán keresztül áttörni. E terv valóra-váltásához az Ön és az ukrajnai szovjet kormány legnagyobb segítségnyújtására van szükség.” Az eredeti táviratra Rakovszkij következő tömör megjegyzése került: „Egyetértek.”⁴⁹ Ez a terv Szamuely Tibor Moszkvában és Kijevben tartott tárgyalásai során — melyek fő kérdése a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére irányuló elképzelések és tervek egybehangolása volt — ugyancsak fontos szerepet játszott.

Az idézett dokumentumból is érzékelhető, hogy a Magyar Tanácsköztársaságnak Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsai mellé akkreditált politikai külképviselete fontos szerepet töltött be a Tanácsköztársaságok közötti sokoldalú együttműködés megvalósításában. A katonai együttműködés egyik fő célkitűzése az volt, hogy a területi érintkezés révén hatékony, sokoldalú együttműködés előfeltételeit teremtsék meg vagy legalábbis a Kárpátokon keresztül történő áttörés révén hatékony segítséget nyújtsanak a Magyar Tanácsköztársaságnak.

Ez a fő célkitűzés a katonai és stratégiai helyzetben bekövetkezett kedvezőtlen változások ellenére is a Magyar Tanácsköztársaság fennállásának egész időszakában az állandó figyelem, a konkrét politikai és katonai szervezőmunka kiemelt, fontos kérdése volt. Ennek bizonyítására csak két dokumentumra hivatkozunk. Rudnyánszky Endre 1919. július 15-én kelt újabb feljegyzésében Szovjet-Ukrajna Népbiztosok Tanácsa elnökéhez, H. Rakovszkijhoz a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére Szamuely Tibor ottlétekor kidolgozott tervek megvalósításával foglalkozik. A feljegyzés egyrészt sürgette a tervek megvalósítását, másrészt — a változott helyzetnek megfelelően — újabb javaslatokat tett.⁵⁰ N. Podvojszkijnak, Szovjet-Ukrajna hadügyi népbiztosának 1919. július 3-án kelt feljegyzése H. Rakovszkijhoz, ugyancsak a Magyar Tanácsköztársasággal létesítendő területi érintkezés megvalósításának bel- és külpolitikai, gazdasági és katonai stratégiai jelentőségét méltatta, mind a Magyar Tanácsköztársaság helyzetének megszilárdítása, mind Szovjet-Ukrajna helyzetének megerősítése terén.⁵¹

Jelen tanulmány csak néhány újabb adalék kiemelésére vállalkozhatott, amelyek következtetni engednek az 50 évvel ezelőtt született Októberi Forradalom országa és a nyomdokaiba lépő Magyar Tanácsköztársaság közötti sokoldalú együttműködés előzményeire, elveire, gyakorlatára és közvetlenségére.

⁴⁹ CGAOR U. Sz. Sz. R. f. 2. op. 1. ed. hr. 304, l. 36—41.

⁵⁰ CGAOR U. Sz. Sz. R. f. 2. op. 1. ed. hr. 105, l. 69—71.

⁵¹ CGAOR Sz. Sz. Sz. R. f. 1235, op. 93. ed. hr. 579. l. 34—36.

*Ш. Халас:*Данные к истории советско-венгерских связей
1917—1919 гг.

Резюме

Отклики победы Великой Октябрьской Социалистической Революции в Венгрии свидетельствовали о том, что венгерские трудящиеся массы инстинктивно осознали организационную связь между своим положением, задачей национального и общественного освобождения и интернациональной солидарностью. Движение солидарности в Венгрии со стороны трудящихся масс в январе 1918 года, в ходе всеобщей политической массовой стачки дошло до требования национального и общественного освобождения.

Осознанию неотделимости национальных и интернациональных задач содействовало активное включение венгерских военнопленных в России — тех же рабочих и крестьян в жизнь и борьбу первого пролетарского государства. Мероприятия первого пролетарского государства, экономическое и политическое освобождение масс военнопленных, их юридическое уравнивание с советскими трудящимися, многосторонняя деятельность венгерских коммунистов оказывали значительное воздействие на венгерские трудящиеся массы. В борьбе за разрешение вопросов национального и общественного освобождения, в распространении идеи, требования братского сотрудничества с Советской Россией деятельность венгерских коммунистов с помощью применения находчивых форм и методов оказывала все более значительное влияние в Венгрии.

Возвращение на родину венгерских коммунистических руководителей, образование Партии Коммунистов Венгрии и ее программа означали эпоху в распространении идеи братского сотрудничества, закончили период движения солидарности, основанный на инстинктивных и эмоциональных факторах. Позиция Партии Коммунистов Венгрии, исходя из неделимости национальных и интернациональных задач, вставила в синтез факторы национального и общественного освобождения, оказание помощи на основе пролетарской солидарности и прислонение на пролетарско-интернациональное оказание помощи. Правильность позиции были подтверждены историческими событиями и стремление к братскому сотрудничеству было поддержано широкими кругами трудящихся.

Создание Венгерской Советской Республики привело к созданию социалистических взаимосвязей нового типа между социалистическими советскими республиками, к идее братского сотрудничества, к практическому ее осуществлению. Идеино-политическое, экономическое и военное сотрудничество между советскими республиками выдвинулось в качестве практической задачи. Планы по сотрудничеству, дело осуществления территориального общения оказывали большое моральное и политическое влияние. Органы дипломатического общения между советскими республиками, как общение по радио и телеграфу, внешнеполитическое представительство Венгерской Советской Республики в Советской России и Советской Украине и т. п. активно и эффективно содействовали в том, чтобы идея братского сотрудничества, усилила к практическому ее осуществлению сыграли важную политическую и моральную роль. Связи между советскими республиками были проникнуты идеями солидарности и дружбы, оказания братской помощи и сотрудничества.

*S. Halász:*Contributions relatives à l'histoire des relations
soviéto-hongroise, 1917—1919

Résumé

Les répercussions que la Grande Révolution Socialiste d'Octobre avaient eues en Hongrie témoignent de ce que les masses travailleuses hongroises reconnurent les corrélations organiques qui ont existé d'une part entre leur propre situation et les tâches de la libération nationale et sociale et la solidarité internationale de l'autre part. En jan-

vier de 1918, le mouvement de solidarité des masses travailleuses en Hongrie a abouti, au cours de la massive grève politique déclenchée à l'échelon international, jusqu'à réclamer la libération nationale et sociale.

La reconnaissance de l'indivisibilité des tâches nationales et internationales se vit facilitée du fait que les prisonniers de guerre hongrois, ouvriers et paysans, se sont ralliés d'une manière active aux luttes et à la vie du premier Etat prolétarien. Les mesures prises par le premier Etat prolétarien, la libération économique et sociale des masses de prisonniers de guerre, leur égalisation avec les travailleurs soviétiques, l'activité multilatérale des communistes hongrois se sont révélées autant de facteurs qui ont eu une profonde influence sur les masses travailleuses hongroises. Quant aux luttes engagées pour la solution des problèmes surgis sur le plan de la libération nationale et sociale, quant aux exigences visant à propager l'idée d'une collaboration fraternelle avec l'Union Soviétique les communistes hongrois étaient fort habiles à trouver les formes et méthodes grâce auxquelles leur activité avait une influence de plus en plus notable en Hongrie.

La rentrée des chefs communistes hongrois, la constitution du Parti Communiste de Hongrie et son programme ont marqué la pierre milliaire dans la diffusion de l'idée de coopération fraternelle et ont mis fin à cette étape du mouvement de solidarité qui s'était fondée sur des facteurs instinctifs et sentimentaux. En partant du principe de l'indivisibilité des tâches nationales et internationales la prise de position du Parti Communiste de Hongrie a créé l'unité des facteurs de la libération nationale et sociale, du soutien internationaliste prolétarien et ceux de l'appui sur cette aide internationaliste prolétarienne. La justesse de cette prise de position se vit approuvée par les événements historiques; les efforts visant à la création d'une collaboration fraternelle ont bénéficié de l'appui des larges masses travailleuses.

La proclamation de la République Hongroise des Conseils a conduit à l'établissement des relations socialistes de nouveau type entre les républiques socialistes des conseils, à l'idée d'une collaboration fraternelle et à sa réalisation dans la pratique. La collaboration idéologique-politique, économique et militaire entre les républiques socialistes des conseils revêtit une importance pratique. Les projets ayant trait à cette collaboration, la cause de la réalisation des relations territoriales ont eu une grande influence tant sur le plan moral que dans le domaine politique. Les organes de relations diplomatiques entre les républiques des conseils, tels la radio, la télégraphie, la représentation diplomatique hongroise dans la Russie Soviétique et dans l'Ukraine Soviétique etc., ont grandement contribué à l'important rôle moral et politique rempli par l'idée de collaboration fraternelle et par les efforts déployés en vue de sa réalisation. Les rapports établis entre les républiques des conseils se voyaient dominés par le principe de la solidarité, de l'amitié et par ceux d'une collaboration et d'une entreaide fraternelle.

KÖZLEMÉNYEK

Zsilák András:

Az Októberi Forradalom törvényszerűségei és a magyar forradalmak*

Lenin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségét egyrészt a világ forradalmi mozgalmának fejlődésére gyakorolt hatásában, másrészt abban látta, hogy Október egyes alapvető vonásai valamennyi ország proletárforradalmában meg kell hogy ismétlődjenek. Ez utóbbi értelmében Lenin az orosz forradalmat mintának tekintette. Egyúttal azonban óva intett attól, hogy az „orosz minta” fogalmát Október egyes alapvető vonásain túlmenően értelmezzük és hogy az egyes alapvető vonások megvalósulásának sajátos oroszországi formáira is vonatkoztassuk. Lenin, miközben mélységesen elítélte az európai szocialista vezeték többségét azért, mert az orosz szovjethatalom, a szovjethatalom fejlődése orosz történetének ilyen vagy olyan sajátosságát összetévesztették a nemzetközi jelentőségében vett szovjethatalommal s tagadták Október egyes alapvető vonásainak egyetemes érvényét, elméletileg nyomorúságosnak, gyakorlatilag pedig nevetségesnek tartotta a bolsevik taktika sablonizálására való törekvéseket is.

Közismert, hogy Lenin az első magyar proletárforradalom győzelmének történelmi jelentőségét is elsősorban abban látta, hogy a proletárdiktatúrára való átmenet formája Magyarországon más volt mint Oroszországban. A forradalom békés győzelme — amely Lenin szerint igen értékes és a maga idejében rendkívül ritka lehetőség volt —, sajátos módon határozta meg az események alakulását, többek között a magyar proletariátus viszonyát a demokratikus burzsoáziához és a régi államapparátus jelentős részéhez. Különösen eredetinek és tanulságosnak tartotta Lenin a munkásosztály, a szocializmus egységének azonnali helyreállítását kommunista program alapján. De, többek között éppen az átmenet sajátos körülményeiből és a munkásmozgalom különböző irányzatainak gyors egyesüléséből fakadó veszélyek miatt tartotta szükségesnek felhívni a forradalom vezetőinek figyelmét arra, hogy taktikájukat a magyar valóságnak megfelelően dolgozzák ki. „Teljesen kétségtelen — üzenté 1919. március 23-án Kun Bélának —, hogy a magyar forradalom sajátos feltételei között hibás lenne a mi orosz taktikánk minden részletében való pusztá utánzása.”

A Magyar Tanácsköztársaság fennállásának 133 napja természetesen kevés volt ahhoz, hogy sokoldalúan igazolja az Októberi Forradalom egyes alapvető tapasztalatainak egyetemes érvényét. A korai intervenció pedig megakadályozta, hogy a magyar forradalom specifikus vonásai is a maguk teljességében érvényre jussanak. Egy dolog azonban bizonyos: a magyar forra-

* A Moszkvában 1967. márc. 29—31-én *A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről* tartott történész tanácskozáson elhangzott felszólalás.

dalom, Lenin szavaival élve, a vakot is látóvá tette abban, hogy a forradalom ilyen vagy olyan formája mit sem von le a proletárdiktatúra szükségességére vonatkozó orosz tapasztalatok nemzetközi érvényéből.

Összehasonlíthatatlanul több nemzetközi jelentőségű tapasztalatot nyújtanak a második világháború után lezajlott népi demokratikus forradalmak, amelyek elsősorban a nemzetközi körülmények sajátos alakulása folytán a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc korábnál szorosabb összefonódása, a demokrácia és a szocializmus erői szélesebb összefogásának jegyében zajlottak le. Bár a népi demokratikus forradalmak objektív és szubjektív okok egész sorának következtében nem egy időben bontakoztak ki, fejlődésük alapvető vonásai mégis közösek voltak. A forradalom minden népi demokratikus országban antifasiszta, demokratikus mozgalomként kezdődött, amely mozgalom többszakaszos folyamatként s az országok többségében békésen, szocialista forradalomra nőtt át. Ebből az azonosságból következett a különböző országok forradalmi átalakulásának számos közös vonása is. Így többek között az, hogy a munkásosztály a már a forradalom első szakaszában létrejött demokratikus hatalomnak nemcsak részese, hanem vezető ereje is volt. Ennél fogva a forradalom már ebben a szakaszban túllépte a polgári demokratikus kereteket, a szocialista forradalom elemeit is tartalmazta. A népi demokratikus átalakulás első szakaszában végrehajtott államosítások növelték a népgazdaság államkapitalista szektorát, s ezzel a hatalomban részesülő munkásosztály a népgazdaság jelentős hányada felett már a szocialista forradalom győzelme előtt közvetlenül is rendelkezett.

A népi demokratikus forradalmak alapvető vonásainak közössége azonban nem azt jelenti, hogy ez az átalakulás az oroszországi átalakulás formáitól ugyan eltérő, mégis minden országra érvényes sablon alapján ment volna végbe. Ez már azért sem volt lehetséges, mert sem a forradalmi helyzet kialakulása és forradalomra fejlődése, sem a szocialista forradalomra való átmenet az egyes országokban kronológiailag nem esett egybe. Amíg pl. Jugoszláviában a népi felszabadító háború már 1943 végén a szocialista forradalom jellegét öltötte, addig más országokban a forradalom első, demokratikus szakasza is csak a háború utolsó hónapjaiban kezdődött, kezdetől fogva túllépve a polgári demokratikus kereteket, létre hozva a népi demokratikus államhatalmat, mint a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának egyik válfaját. Sőt Romániában az 1944. augusztus 23-i felkeléssel elkezdődő forradalom kezdeti szakaszában nem, vagy alig ment túl a polgári demokratikus kereteken, s csak több hónapig tartó elkeseredett harcban fejlődött egyértelműen népi demokratikus forradalomra, létrehozva a Gróza-kormány képviselte munkás-paraszt demokratikus államhatalmat. E különbségeknél fogva a demokratikus forradalom átnövése szocialista forradalomra egyes országokban rövidebb, másokban hosszabb idő alatt, egyik helyen mérsékeltbben, másutt radikálisabban ment végbe. Sajátos vonások figyelhetők meg az egyes országok gazdasági életének fejlődésében is. A régi agrárviszonyokat a népi demokratikus országok többségében már 1945-ben radikálisan és teljesen felszámolták. Csehszlovákiában viszont hosszabb ideig tartó, többszakaszos folyamatként történt ugyanaz. Ezzel szemben Csehszlovákiában a fontos ipari üzemek jelentős részét már 1945-ben államosították, amit a népi demokratikus országok egy részében csak 1946—1948 között valósítottak meg, de ugyancsak nem egyforma ütemben.

A Kelet- és Délkelet-Európa országaiiban lezajlott népi demokratikus forradalmak említett közös vonásai a magyarországi forradalomban is érvényre

jutottak. Ugyanakkor Magyarország több szempontból is sajátos helyzetben volt. Az első magyar proletárforradalom megismétlődésétől rettegő uralkodó osztályok féktelen kommunista üldözése, a Tanácsköztársaság megdöntését követő fehérterror-szörnyű emlékei, a bécsi döntések által kiváltott nacionalista örület, Magyarország látszatönállósága a háború idején, mind olyan tényezők voltak, amelyek nehezítették az antifasiszta mozgalom széleskörű kibontakozását. Ezért a forradalmi helyzet is Magyarországon viszonylag későn, a háború utolsó szakaszában jött létre és fejlődött forradalomná. Külön is említésre méltó, hogy 1944 márciusa után a németek nagylétszámú katonai erőt vontak össze Magyarországon, ami ugyancsak nehezítette a nemzeti felszabadító mozgalom, különösen a fegyveres ellenállás szervezését és késleltette a szovjet hadsereg magyarországi hadműveleteinek a befejezését. Ez utóbbi következtében az a sajátos helyzet állt elő, hogy a forradalom, a hat hónapig tartó hadműveleteket követve, fokozatosan terjedt ki az egész országra. Következésképpen az 1944 végén felszabadított keleti országrészek demokratikus átalakulása 1945 tavaszán, az ország teljes felszabadulása idején előbbre tartott mint a Dunántúlon, s ez a regionális egyenetlenség a forradalom későbbi fejlődésében is kifejezésre jutott.

A megoldásra váró feladatok és az adott politikai erőviszonyok azonban a forradalomnak országszerte demokratikus jelleget kölcsönöztek. De, mivel a fasizmus teljes felszámolása, a társadalmi élet demokratizálása és az agrárkérdés megoldása érdekében a burzsoázia legreakciósabb része, a német fasisztákkal együttműködő monopolista nagytőkés csoportok ellen is harcot kellett folytatni, a forradalom kezdettől fogva több volt a szokásos polgári demokratikus forradalomnál. Bár az 1944 decemberében megalakult ideiglenes kormányban a két munkáspárt képviselői együttvéve is kisebbségben voltak, sőt a kormány élén horthysta tábornok állt, az új hatalom már ekkor a munkások és parasztok forradalmi demokratikus diktatúrájának sajátos válfaja volt. Az ideiglenes államhatalomnak ez a jellege világosan kifejezésre jutott a kommunista párt 1944. november 30-án nyilvánosságra hozott program-tervezetében, amelyet a december 2-án megalakult Magyar Nemzeti Függetlenségi Front is elfogadott, majd az ideiglenes nemzetgyűlés kormányprogrammá nyilvánított. A kommunista párt programtervezetének kormányprogrammátétele önmagában is bizonyítéka volt annak, hogy a munkásosztály vezető szerepet töltött be a forradalomban.

Az ideiglenes nemzetgyűlésben és a kormányban helyet foglaló burzsoá elemek előtt természetesen nem volt kétséges, hogy a program megvalósítása kedvező feltételeket fog teremteni a forradalom továbbfejlődéséhez. Ezért a program polgári kereteken túlmutató pontjait csak kényszerűségből, a számukra kedvezőtlen erőviszonyok láttán fogadták el, abban reménykedve, hogy állami pozícióikat és a kispolgári tömegek politikai konzervativizmusát felhasználva lassítani tudják majd a forradalmi átalakulás ütemét, s ezzel a tőke korlátozására vonatkozó programtételek valóra váltását is megakadályozhatják.

A program megvalósítása körül tehát kezdettől fogva harc folyt, amely a német megszállók Magyarországról való kiűzésének előrehaladásával egyre élesebb formákat öltött. E harc során a kommunista párt arra törekedett, hogy követeléseivel minél kevésbé zavarják az antifasiszta nemzeti összefogást, ezért az ország figyelmét a demokratikus feladatok megvalósítására összpontosította. Bár az üzemi bizottságok a felszabadulás napjaitól kezdve ellenőrizték

a tőkés termelést és korlátozták a kizsákmányolást, a program olyan tőkeellenes követeléseit, mint a kartellek és nagybankok állami ellenőrzése, a villanytelepek, a kőolajforrások, a bauxit, a szén- és ércbányák állami tulajdonba vétele ideiglenesen háttérbe szorultak. Ily módon a legfontosabb demokratikus feladatokat, elsősorban az agrárforradalmat és a közigazgatási reformot úgy sikerült megoldani, hogy közben erősödött a munkásegységfront és a munkásosztály vezető szerepe a forradalomban, nőtt a kommunista párt tekintélye és tömegbefolyása, s egyúttal a Függetlenségi Frontban testet öltött antifasiszta nemzeti egység is lényegében sértetlen maradt.

Magyarország teljes felszabadulása, majd a Hitler-ellenes háború befejezése után új helyzet alakult ki. A fasizmus elleni fegyveres harc befejezésével a magyar antifasiszta nemzeti erők összefogásának, együttműködésének alakulását egyre inkább az ország belső problémái határozták meg.

1945 nyarán, tehát az említett demokratikus feladatok megvalósítása után, az ország újjáépítése került napirendre. Tekintettel arra, hogy az újjáépítés elsősorban a lerombolt ipari üzemek helyreállítását, a folyamatos termelés feltételeinek a megteremtését jelentette, a tőkés tulajdonosok érdekelve voltak ebben a munkában. Az újjáépítés azonban eleve napirendre tűzte a forradalom továbbfejlődésének kérdését, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a munkás-paraszt demokratikus diktatúra egyre teljesebb válásának körülményei között, állami támogatással, a munkásosztály aktív részvételével és ellenőrzése alatt újjáépített iparban újabb tőke-korlátozó intézkedésekre fog sor kerülni. Ezért a burzsoázia egyrészt saját tőkéjének elvonásával, másrészt az üzemek helyreállításához nyújtott állami hitelek spekulációs célokra való felhasználásával igyekezett hátráltatni az újjáépítést. A burzsoáziának ez a magatartása szükségessé tette, hogy a népi állam fokozottabban beavatkozzék a tőkés termelésbe.

Bár a tőkés termelésbe való állami beavatkozás formái is igen tanulságosak voltak, a figyelmet elsősorban a forradalom továbbfejlődésének ama sajátos vonására kell felhívni, hogy 1945 nyarától Magyarországon az újjáépítés volt a hatalomért folytatott küzdelem egyik legfontosabb frontszakasza. A pozitív építő munka és a hatalomért folytatott harc e sajátos összefüggésére a kommunista párt már 1945 májusában felhívta a munkások figyelmét, hangsúlyozva, hogy a munkásosztály szerepe az ország vezetésében arányos lesz az újjáépítésben elért teljesítményével. Nem véletlen tehát, hogy a politikai harcok is ebben az időben éppen az újjáépítés és a vele kapcsolatos tőkekorlátozó állami intézkedések körül élesedtek ki. A politikai harcok előterébe a munka és a tőke közti ellentétek kerültek, s ezzel a forradalom fejlődése is új szakaszhoz, a szocialista forradalomba való átnövés szakaszához érkezett el. Az átnövés azonban ugyancsak fokozatosan, a demokratikus vívmányok védelméért és kiszélesítéséért, valamint számos szocialista jellegű feladat megoldásáért egy időben folytatott harc eredményeként ment végbe.

Ebből következett, hogy a forradalom fejlődése során az osztályerők nem hirtelen csoportosultak át, s a politikai küzdelmek is a Függetlenségi Fronton, illetve a kormánykoalíción belül folytak. A reakció ugyanis, számolva az adott osztályerőviszonyokkal, nem lépett fel nyíltan a népi állam ellen, hanem a Kiszgazdapártot megszállva, a Függetlenségi Frontot igyekezett a forradalmi fejlődés megakadályozásának eszközévé tenni oly módon, hogy benne a Kiszgazdapárt vezette burzsoá-kispolgári-paraszti blokkot túlsúlyra juttassa s ezzel megtörje a munkáshegemoniát. A demokratikus tradíciókkal és nagy

tömegbefolyással rendelkező Kisgazdapárt heterogén összetételére és politikai ingatagságára épülő ellenforradalmi taktika hatásosnak bizonyult: a Kisgazdapárt hamarosan a legkülönbözőbb reakciós erők gyűjtőpártjává, a forradalmi átalakulás fő akadályozójává vált. A „demokratikus” fedezékre lelt ellenforradalmi blokk az 1945 novemberi parlamenti választásokon elért 57%-os kisgazdapárti győzelem birtokában, 1945 végén — 1946 elején válságot idézett elő a Függetlenségi Frontban.

A válság megoldásának az volt az egyetlen feltétele, hogy a kommunisták vezette munkásosztály kiszorítsa a burzsoáziát a Függetlenségi Frontból és a kormánykoalícióból anélkül, hogy ezzel megbontaná a demokratikus erők egységét. A kérdés megoldását azonban bonyolította, hogy Magyarország felnőtt lakosságának többsége ekkor pártokba, mégpedig a reakció említett taktikája következtében szinte kizárólag a koalíció négy pártjába — a Magyar Kommunista Pártba, a Szociáldemokrata Pártba, a Nemzeti Parasztpártba és a Független Kisgazdapártba — tömörült. Ezért nemcsak a burzsoáziának a Függetlenségi Frontból való kiszorítása, hanem a demokratikus erők egységének a megőrzése is a választók abszolút többségének bizalmát élvező Kisgazdapárt magatartásának alakulásával volt kapcsolatban. Bár a Kisgazdapárt tagsága és választói különböző módon vélekedtek a párt jobboldali politikájáról, a reakciónak mégis megvolt az az előnye, hogy egységesen, egy párt keretében léphetett fel a Függetlenségi Front három pártra oszló baloldala ellen. A reakció elleni harc eredményessége tehát attól függött, hogy a baloldal egységes és szervezett fellépésével sikerül-e a reakciót a Függetlenségi Frontból kiszorítani s ezzel magát a Kisgazdapártot is a szocialista forradalomra való átmenet tevékeny részesévé tenni.

A Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács részvételével 1946 márciusában megalakult Baloldali Blokk többé-kevésbé egységes fellépésének eredményeként a munkásosztály nemcsak megőrizte, hanem meg is szilárdította vezető szerepét a népi államban, ami lehetővé tette, hogy a Kommunista Párt a „felülről” és „alulról” folyó harc taktikáját alkalmazza s a harcnak mindig azt a formáját részesítse előnyben, amely a „demokratikus” fedezékre lelt reakció leleplezését és a forradalom fokozatos fejlődését a leginkább szolgálja. A kommunisták eme taktikája alapján folytatott harc során sikerült a reakciót a Függetlenségi Frontból kiszorítani s ezzel a kormánykoalícióban is az erőviszonyokat a demokrácia és a szocializmus erőinek javára megváltoztatni. Az 1947 augusztusi parlamenti választásokon a reakció kénytelen volt a Függetlenségi Fronton kívül saját zászlaja alatt részt venni. Bár a reakciós pártok a választásokon, elsősorban a klérus befolyása révén, a szavazatoknak több mint egyharmadát kapták, a Baloldali Blokk és a reakció fő erőitől megszabadult Kisgazdapárt választási szövetségének több mint 60%-os győzelme nyilvánvalóvá tette a reakció közeli és teljes vereségét.

A választások után a Függetlenségi Front négy pártjának képviselőiből megalakult kormány összetétele és az új parlament által elfogadott programja már jelezte, hogy megtörtént az átmenet a szocialista forradalomra, mégpedig a társadalmi osztályok és rétegek többségének aktív közreműködésével.

A szocialista forradalomra való fokozatos átmenet és a proletárdiktatúra győzelme Magyarországon tehát az antifasiszta harcban létrejött demokratikus pártszövetség és a kormányzás parlamenti formáinak fennmaradásával ment végbe. Ennélfogva a proletárdiktatúra szükségszerűen a többpárt-rendszeren

kellett hogy alapuljon, és a kormányzás parlamenti formáinak nagy részét is meg kellett tartani. Mindez azonban nem olyan kényszerű megoldás volt, amely csorbította a munkásosztály hatalmát és akadályozta a szocializmus építését. Ellenkezőleg, a forradalom sajátos fejlődése következtében a kommunista párt politikáját, a szocializmus építésének gondolatát a dolgozó, különösen a kispolgári-paraszti tömegek nagy része ekkor nem közvetlenül, hanem a demokratikus pártok közvetítésével fogadta el s a munkásosztály szövetsége a kispolgári-paraszti rétegekkel is lényegében e pártok közvetítésével valósult meg. Már pedig a proletárdiktatúra győzelme, de különösen a két munkaspárt egyesülése után a demokratikus pártokban korábban megindult tisztulási folyamat meggyorsult, s e pártok egyértelműen állást foglaltak a munkásosztály vezette munkás-paraszt szövetség, a proletárdiktatúra és a szocializmus építése mellett. Létük tehát nem akadályozta, hanem elősegítette a legszélesebb dolgozó tömegek aktív bekapcsolódását a szocialista építőmunkába. Mindez természetesen fokozott türelmet és megértést követelt a munkásosztálytól és vezető pártjától. Türelmet és megértést demokratikus partnerei iránt, akik az általuk képviselt tömegek kételkedése és bizonytalansága következtében számos kérdésben ugyancsak bizonytalanok voltak. A tömegek bizonytalanságának eloszlátása azonban az építőmunkában való aktív részvételük révén volt lehetséges s ez utóbbi szempontjából volt a demokratikus pártok létének nagy jelentősége.

Közismert, hogy az 1950-es évek elején az MDP-ben eluralkodó szektás politika következtében a demokratikus pártok csak a szocializmus építésének legkezdetén tölthették be a forradalmi fejlődés sajátos folyamatából fakadó pozitív szerepüket, és a kormányzás parlamenti formáinak köre is leszűkült. Ennek ellenére a szocializmus építésének egyetemes érvényű tapasztalatai Magyarországon még ma is számos olyan sajátos vonással egészülnek ki, amelyek a forradalom kezdeti időszakára vezethetők vissza.

Erich Donnert:

A petrográdi októberi felkelés 1917-ben

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából különös figyelmet érdemelnek az 1917-es év eseményei, a történelmi szakkutatás területén és a forradalmi stratégia és taktika fontos elméleti kérdéseinek vizsgálatánál egyaránt. Még ma is rendkívül fontos kutatási téma magának az októberi felkelésnek, előkészítésének és lefolyásának története. Ez érvényes mind az esemény egyes részleteire, mind a fegyveres felkelés előkészítésének idején a lenini felkelés-koncepció körüli elméleti vitákra. A következőkben a kutatási probléma e két oldalának néhány fontosabb aspektusáról lesz szó.

A petrográdi októberi fegyveres felkelés előtörténete eddig még nincs kellőképpen feltárva, ami összefügg azzal, hogy a forrásanyag a fontos részproblémák szempontjából még mindig hozzáférhetetlen.¹ Vonatkozik ez elsősorban Lenin szerepére és felkelés koncepciójára. Lenin egyes írásai és levelei, melyekben a bolsevikok vezére felkelésre szólítja fel a pártot, forráskritikailag nincsenek analizálva, s részben csak másolatuk ismeretes. Hiányzik például Lenin híres október 24-i levelének eredetije.² A sztálini személyi kultusz körülményei között — melyek igen kedvezőtlen hatással voltak az októberi forradalom történetének kutatására — a forrásanyag kibővítése csak igen korlátozott mértékben volt lehetséges. Leninről és a fegyveres felkelésről például alig jelent meg visszaemlékezés, sőt a forradalom után megjelent forráskiadványok és visszaemlékezések után- és újranyomását is megtiltották. A SzKP XX. kongresszusa után nagy lendületet vett a Szovjetunióban az októberi forradalom történetére vonatkozó kutatás. Már eddig is kiváló munkák jelentek meg,³ s ezeket számos olyan írás követi majd, mely az októberi forradalmat Lenin lángese és a bolsevik párt által vezetett munkás-, katonai- és matróztömegek műveként ábrázolja. Éppen ennek a momentumnak, a munkások, katonák, matrózok forradalmi szerepének megvizsgálása az, ami — a már rendelkezésre álló irodalom ellenére — részleteiben még kutatásra vár.

Az októberi felkelés előtörténete és lefolyása még ma is tárgya a szovjetellenes történeti, publicisztikai és biográfiai munkák végnélküli áradatának. Az októberi forradalom történetét eltorzító historiográfia egyik fő irányzata Trockij műveig vezethető vissza. Sztálin érdeme — egyebek között — Trockij történelemferdítéseinek visszautasítása is. Persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szovjet hatalom első éveiben az

¹ Vö. elsősorban a gyűjteménykötetet: Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrogragyev. Moszkva 1964, valamint: Ocserki po isztoriografii szovetszkovo obcsesztva. Moszkva. 1965. Csehszlovák részről *M. Reiman*: K otázce přípravy říjnového ozbrojeného povstání v Petrohradě v r. 1917. Přispěvky k dějinám KSČ 6 (1965), 818—929. 1. (Fontos kiegészítő forrás- és irodalomutalásokkal).

² Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrogragyev. 462., s. köv. 1.; 478. l. Lenin 1917. okt. 24-i levelét első ízben Trockij tette közzé 1924-ben, egy másolat alapján. Nincs tisztázva, hogy a levél miként került éppen annak a kezébe, aki ellen irányult.

³ A forrásokat és feldolgozásokat már egyetlen történész sem képes egymagában áttekinteni. Ezzel kapcsolatban utalunk néhány idevonatkozó, forrás- vagy irodalmi áttekintést nyújtó munkára, így pl. Ocserki po isztorii szovetszkovo obcsesztva. Moszkva. 1965; Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrogragyev.; *V. T. Nyizsnyikov*: K taktikye partii bolsevikov v szovetah v period podgotovka Oktyabrszkoje revolucii. Ucsomije zapiszki, 1965. 34. sz. 3—36. l.; *A. R. Csernih*: V. I. Lenin i literatura ob Oktyabre i szovetszkoje vlaszti. Isztorija SzSzsZR. 1964. 2. köt. 3—13. l.; *I. I. Minc*: Lenin i pobeda vooruzsonnovo voszsztanyija v Petrogragyev. Voproszi isztorii KPSzS, 1964. 11. sz. 3—15. l.; *ua.*: Problemi isztorii Velikoj Oktyabrszkoje szocialiszticeszkoje revolucii v programme Kommunyiszticeszkoje partii Szovetszkovo Szojuza. Voproszi isztorii, 1962. 11. sz. 9—21. l.; *ua.*: Osznovnije etapi izucsenyija isztorii Velikoj Oktyabrszkoje szocialiszticeszkoje revolucii za rubezsom. Zarubezsznaja literatura ob Oktyabrszkoje revolucii. Moszkva. 1961. 3—331. l.; *ua.*: Ob osvvescsenyii nyektorih voproszov isztorii Velikoj Oktyabrszkoje szocialiszticeszkoje revolucii. Voproszi isztorii KPSzS, 1957. 2. sz. 10—34. l.; *V. I. Ruszljakova*: Razrabotka isztorii Oktyabrszkoje revolucii posle XX. szjezda KPSzS. Voproszi isztorii, 1960. 5. sz. 85—102. l.; *E. N. Gorogyeckij*: K harakterisztikye isztoriografii Velikoj Oktyabrszkoje szocialiszticeszkoje revolucii. Isztorija SzSzsZR. 1960. 5. köt. 85—98. l.; vö.: még *G. N. Golikov*: Geschichte der Großen Sozialistischen Oktoberrevolution. Berlin. 1962.

októberi forradalom folyamatának történetét számos részletkérdésben Sztálin maga is eltorzította, ami főleg abban nyert kifejezést, hogy Lenin szerepét kisebbítette: mint a bolsevikok egyszerű vezérént ábrázolta; ugyanakkor Trockij szerepét túlértékelték s a felkelés kiemelkedő vezéréként tüntették fel.⁴ Sztálin mindenekelőtt azt állította, hogy Leninnek a felkeléssel kapcsolatos állásfoglalása nemcsak hogy eltért a bolsevik KÖ többi tagjának felfogásától, de Lenin be is látta „hibáit”.⁵ Ezt a felfogást képviselte Trockij is. Trockij és Sztálin e felfogása olyan történészek mint William Henry Chamberlin, Stefan C. Possony, Otto Anweiler, Louis Fischer⁶ és mások közvetítésével a szovjetellenes történetírás közkincsévé vált, s az ma is. A kommunistaellenes historiográfia Trockij történeti munkáiból számtalan érvet merített a győzelmes felkelés, az októberi forradalom, valamint az állítólagos erőszakkomplexus, azaz az orosz forradalmi mozgalom anarchista és puccsista jelenségei közötti kapcsolatot kimutatására.⁷

A próbálkozásoknak, melyek a kommunistaellenes történetírásban mind a mai napig folynak azirányban, hogy kapcsolatba hozzák egymással Lenint és az anarchista erőszak teoretikusait, semmilyen alapjuk nincs. Az általános irányvonalat ehhez már E. Bernstein megadta, aki Marxra is a blanquizmus bélyegét igyekezett rástútni; őt követte a prominens kadetok, szocialforradalmárok, mensevikok csatasora, kiknek erre vonatkozó megnyilvánulásait a későbbi szovjetellenes történetírók a legkülönbözőbb változatokban ismételték és ismételték mind a mai napig. Új elméleti szempontok a Bernstein óta kialakult „államesinytörténetírásban” alig akadnak.⁸

Az orosz forradalommal foglalkozó kommunistaellenes történetírás nem annyira az októberi forradalomhoz vezető okok feltárásával, mint inkább annak kifejtésével törődik, hogy miért nem lehetett a forradalmat megakadályozni. Lenin és a leninizmus megítélésénél az Oroszországgal foglalkozó szovjetellenes történészek, mint már említettük, gyak-

⁴ Sztálin véleménye Trockijnak az októberi forradalomban játszott szerepéről nem egységes. A Pravda 1918. nov. 7-i jubileumi cikkében például így ír: „A forradalom lelke elejétől végéig a párt Központi Bizottsága volt, élen Lenin elvtársal. Vlagyimir Iljics akkoriiban Petrográdon, a viborgi városrészen, illegális lakásban tartózkodott. Október 24-én este a Szmolnijba hívták, hogy vezesse a mozgalmat. (A felkelés egész gyakorlati szervezése a Petrográdi Szovjet elnöke, Trockij közvetlen irányítása mellett történt. Határozottan állíthatjuk, hogy a helyőrség gyors átállását a szovjetek oldalára és a Forradalmi Katonai Bizottság ügyes munkamódszerét a párt mindenekelőtt és főleg Trockij elvtársnak köszönheti. Ebben a munkában Antonov [— Ovszejenko — E. D.] elvtárs és Podvojszkij elvtárs volt Trockij elvtárs fő segítése.” — (Az itt zárójelben levő szövegrész Sztálin műveinek alább idézett magyar kiadásából hiányzik. A szövegrész fordítása készült: J. W. Stálin Werke, Bd. 6. Berlin. 1952. 293. és köv. 1. — a ford.) Ez az állásfoglalás, melyre Trockij mindig hivatkozott, még változatlanul megtalálható Sztálin 1932-ben megjelent, az októberi forradalomról c. könyvében, bár Sztálin időközben korrigálta véleményét. 1924. nov. 19-én elhangzott, Trockizmus vagy leninizmus c. beszédében például már a következők álltak: „Térjünk most át arra a legendára, amely arról szól, hogy Trockijnak különleges szerepe volt az Októberi Felkelésben. A trockisták fokozott buzgalommal terjesztik az olyanféle híreket, hogy az Októberi Felkelés lelke és egyetlen vezetője Trockij volt. . . . Távol áll tőlem, hogy tagadjam Trockij kétségtelenül fontos szerepét a felkelésben. De meg kell mondanom, hogy Trockij az Októberi Felkelésben semmiféle különleges szerepet nem töltött be és nem tölthetett be, hogy ő, mint a Petrográdi Szovjet elnöke, csak a Trockij minden lépését irányító illetékes pártfórumok akaratát hajtotta végre. . . . ebben tulajdonképpen nincsen semmi furcsaság, mert sem a pártban, sem az Októberi Felkelésben semmiféle különleges szerepe nem volt és nem lehetett Trockijnak. aki Október időszakában pártunk számára viszonylag új ember volt. . . . mihelyt Trockij megszerte volna a Központi Bizottság akaratát, már nem lett volna többé befolyása a dolgok menetére.” (J. V. Sztálin Művei, 6. köt. Bpest. 1951. 360—362. l.) Ezzel egyidőben Sztálin elismerte Lenin kiemelkedő szerepét is. A továbbiakban így ír: „Ez persze nem azt jelenti, hogy az Októberi Felkelésnek nem volt meg a maga meghíltetője. Nem, az Októberi Felkelésnek volt meghíltetője és vezetője. De ez Lenin volt, nem pedig valaki más. (Uo. 362—363. l.) Vö. még: J. I. Minc: V. I. Lenin a pobeda Oktyabrszkovo voozruzsannovo voszttanyija v Petrogragy. Voproszi isztorii KPSzSz, 1964. 11. sz. 3—15. l. különösen a 14. l.; V. I. Lenin i pobeda Oktyabrszkovo voozruzsannovo voszttanyija v Petrogragy. Lenin i Oktyabrszkovo voozruzsannovo voszttanyija, 31. l. és a következő l.

⁵ Sztálin 1920. ápr. 23-án, Lenin 50. születésnapján mondott beszédében Lenin szerénységét elsősorban azzal a bátorsággal akarta érzékeltetni, mellyel „hibáit” és „balfogásait” beismerte. Vö. I. V. Sztálin Művei, 4. köt. Bpest. 1950. 335—337. l. Vö. még Minc: i. m.

⁶ W. H. Chamberlin: Die russische Revolution 1917—1921. 2. köt., Frankfurt/Main. 1958; E. H. Carr: The Bolshevik Revolution 1917—1923. 1—3. köt., London. 1950; G. D. H. Cole: Communism and Social Democracy 1914—1931. London. 1958; St. T. Possony: Das Jahrhundert des Aufstiegs. München. 1956. Ua.: Lenin. Eine Biographie. Köln. 1965; O. Anweiler: Die Rätebewegung in Russland 1905—1921. Leiden. 1958 (és számos cikk); L. Fischer: Das Leben Lenins. Köln/Berlin. 1965.

⁷ Különbösen Trockijnak az orosz forradalom történetéről írt munkája: L. Trockij: Geschichte der russischen Revolution. 2. köt. Berlin. 1931—1933 (de egyéb életrajzi és önéletrajzi írásai is).

⁸ Vö. többek közt V. I. Bilik: K voproszu ob oszvescsenyii predposzilik i pricin podedi Oktyabrszkoi revolucii v burzsuznoj isztiorigrafii. Lenin i Oktyabrszkovo voozruzsannovo voszttanyije v Petrogragy. 435—447. l.; A. Cseljagyinov: Izmslenijija antikomunizisztov ob Oktyabrszkoi revolucii i taktikke Komunizisztivcseszkoi partii. Krityka antikomunizisztivcseszkih izmslenij ideologov imperializma. Moszkva. 1965. 46—63. l.; N. Kuzmin: Falszifikacija isztorii KPSzSz v burzsuznoj lityerature. Uo. 13. l.; Zarubeznaja lityeratura ob Oktyabrszkoi revolucii. Szerk. I. I. Minc, Moszkva. 1961. — Sz. I. Kuznyeova—B. F. Stein: Oktoberrevolution, ausländische Intervention und Bürgerkrieg in Russland im Spiegel der englischen und amerikanischen Geschichtsbetrachtung. Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswiss. Beiträge (1957; 5), 590—603. 1. E. Donner: Die Geschichte des vorrevolutionären Russlands in der westdeutschen Osteuropa- und Russlandforschung, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 13 (1965; 5), 810—825. 1. kül. 822. l.; P. Fedosejev: Materializisztivcseszkije ponyimanyije isztorii i „teorija naszillija”. Kommunizist (1964; 7), 51—66. l. (rövidített német fordítás az Aus der Internationalen Arbeiterbewegung 13. [193], 1964. számából, 2., 4., 5., 15. l.).

ran nyúlnak vissza a kadetok, szociálforradalmárok vagy mensevikok eszméi tárházába, ahol a marxizmust és a leninizmust örömmel ábrázolják a kommunista világnézet két teljesen eltérő, egymással ellentétes koncepciójaként. A bolsevikok és történelmi szerepük gyalázására így minden felhasználódik, amit a leninizmus ellenségei és ellenfelei valaha is felhoztak. Azon az alapon, hogy „az ellenségem ellensége a barátom”, még Trockij is gyanún felül álló értesülési forrássá válik, és igénybeveszik a korabeli viták, a szovjet-ellenes emigráns- és renegát-történetírás anyagát egyaránt, rendszerint teljesen kritikátlanul, első forrásként dolgozva fel azokat.⁹

Lenin szeptember közepén a párt Központi Bizottságához írt levelében állást foglalt a küszöbön álló fegyveres felkelés mindenkit foglalkoztató kérdésében. A Marxizmus és felkelés¹⁰ című, világhírűvé vált iratról van szó. A felkelés szervezése és vezetése kézbentartásának szükségességére Marx és Engels már a tudományos kommunizmus kidolgozásának első fázisában utaltak. Hiszen azok a tapasztalatok, melyeket az 1848-as német forradalom alatt szereztek, igen tanulságosak voltak egy proletárfelkelés megvalósításánál. Engels, aki maga is aktívan részt vett a badeni felkelésben, a felkelések minden más teoretikusánál korábban megértette, hogy a fegyveres felkelés régi formája, a barrikádharcok és Bastille-ostromok ideje lejárt. A jövő proletárforradalmainak és felkeléseinek egészen más arculata és szervezete kell legyen. Engels messzeteleket írja: „A forradalomnak modern harcserzőkkel és modern hadművészettel kell harcolnia modern harcserzőkkel és modern hadművészet ellen”.¹¹ Az 1852-i New York Tribune-ben Forradalom és ellenforradalom Németországban címmel Marx neve alatt megjelent cikksorozatában Engels utolérhetetlen határozottsággal fogalmazta meg Marx és a saját álláspontját a felkeléssel kapcsolatban. Így írt: „A felkelés művészet, akárcsak a hadviselés vagy bármely más mesterség, és bizonyos cselekvési szabályoknak van alávetve, s ezek, mellőzésük esetén, a romlását okozzák annak a félnek, amely mellőzte őket. Az ilyen szabályok, mivel logikusan következnek a felek sajátosságából és az adott esetben fennforgó körülményekből, olyan világosak és egyszerűek, hogy 1848 rövid tapasztalatai a németeket elég jól megismertették velük. Először is, sohase játssz a felkeléssel, hacsak nem vagy teljesen felkészülve arra, hogy vállalj játékok következményeit. A felkelés számvetés, fölötte határozatlan mennyiségekkel, amelyeknek az értéke mindennap változhat; a veled szemben álló erők oldalán van a szervezetség, a fegyelem és a megszokott tekintély minden előnye; hacsak nagy túlerőt nem játszol ki ellenük, legyőznek és megsemmisítenek. Másodszor, ha már ráléptél a felkelés útjára, cselekedj a legnagyobb határozottsággal, s mindig támadóan. A védekezés minden fegyveres felkelés halála, elveszejtje a felkelést, még mielőtt az összemérné erejét ellenségeivel. Üss rajta ellenfeleiden, élve erők szétszórtak, biztosíts új sikereket, ha mégoly csekélyeket is, de naponta; őrizd meg az erkölcsi főlnyit, amelyet az első sikeres megmozdulással elértél, gyűjtsd ilymódon a te oldaladra azokat az ingadozó elemeket, akik mindig a legerősebb lökést követik és akik mindig a legbiztonságosabb oldalt keresik; kényszerítsd ellenségeidet visszavonulásra, mielőtt még összevonhatnák erőiket ellened; vagyis Dantonnak a forradalmi taktika eddig ismert legnagyobb mesterének szavaival: „*de l'audace, de l'audace, encore de l'audace!*”¹²

Lenin felkelés-koncepciója és forradalmi stratégiája Engels 1852. évi klasszikus taktikai utalásainak alapos figyelembevételével nélkül nem érhető. Lenin szó szerint így ír: „A felkelésnek, hogy sikeres legyen, nem összeesküvésre, nem pártra, hanem az élenjáró osztályra kell támaszkodnia. Ez az első feltétel. A felkelésnek a *nép forradalmi lendületére* kell támaszkodnia. Ez a második feltétel. A felkelésnek az érlelődő forradalom történetében beállt olyan *fordulópontonra* kell támaszkodnia, amikor a nép élenjáró rétegeinek aktivitása a legnagyobb, amikor az ingadozás az ellenségek soraiban, és a *forradalom gyenge, felemás határozatlan barátainak soraiban* a legerősebb. Ez a harmadik feltétel. A felkelés kérdésének feltevésében ez a három feltétel különbözőtételi meg a marxizmust a

⁹ Vö. E. Donnert: Die Geschichte des vorrevolutionären Russlands in der westdeutschen Osteuropa- und Russlandforschung, Zs. f. Geschichtswiss. 13 (1965: 5), 824. s. köv. 1. Szovjet részéről: V. I. Billik: K voproszu ob oszvescsenijii prepozilok i pricin pobedi Oktyabrszkoi revolucii v. burzsuaznoj isztiorografii. Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsennoje vosztanyije v Petrograzye. 435—447. 1.

¹⁰ V. I. Lenin: Levél a Központi Bizottsághoz, Művek 26. köt. Bpest. 1952. 4. s. köv. 1.

¹¹ F. Engels: Mik a feltételei és kilátásai a Szent Szövetség háborújának egy forradalmi Franciaország ellen 1852-ben? Marx—Engels Művei, Bpest. 1967. 7. köt. 470. 1.

¹² Marx—Engels Művei, 8. köt. Bpest. 1962. 87—88. 1. Lenin az idézett szavakat tévesen Marxnak tulajdonította, mivel annakidején az ő neve alatt jelent meg. A felkelés kérdésében Lenin ezért mindig Marxra és nem Engelsre hivatkozik. E téren a szovjet szakkutatás is helyesbítésre szorul. Vö. V. I. Lenin: Marxismus und Staat. Berlin. 1960. 106. s. köv. 1. ahol az illető Marx (sic!) szemelvény található. Marx nézetei a felkelés kérdésében egyébként tökéletesen egyeztek Engelsével.

blanquizmustól. De ha egyszer ezek a feltételek adva vannak, akkor lemondani arról, hogy a felkelést *művészetként* kezeljük, annyit jelent, mint elárulni a marxizmust és elárulni a forradalmat.¹³

A felkelés kérdésével kapcsolatosan idézett álláspontokból világosan kitűnik, hogy Lenin felkelés-konceptiója gyökeréig marxista. Leninnek a felkelés elméleti fegyvereit a marxizmus, s nem a blanquizmus, a tkacsovizmus vagy éppen a necsajevizmus adta a kezébe.¹⁴ A Lenin forradalmi és felkelési koncepciójában található „orosz örökség”, melyet olyan mértéktelenül elkoptatott a kommunistaellenes történetírás, éppen a marxizmus eleven lelkének ismeretéből fakadt: Oroszország konkrét történelmi helyzetének tudományos analiziséből. Ez a helyzet — ha a proletárforradalmat győzelemre akarták vinni Oroszországban — parancsolólag megkövetelte a fegyveres felkelés előkészítését.

A régi hatalom a szeptemberi és októberi napokban vulkán tetején élt. Számptalan jel utalt a nép tudatának mélyén zajló hatalmas földalatti mozgásra. A levegő elektromosságtól volt terhes. Érezni lehetett, hogy előbb-utóbb kitör a mindent megtisztító zivatar. Hogy ez melyik napon, melyik órában fog megtörténni, természetesen még bizonytalan volt. Mindenesetre a küszöbön állt az új forradalom.¹⁵ Lenin Marxizmus és felkelés című írásában párhuzamot vont az akkori és a júliusi helyzet között, hogy rámutasson: megvannak a hatalomátvétel és a győzelmes felkelés feltételei. Megállapította, hogy júliusban a proletár- és szegényparaszt-osztály még nem állt a bolsevikok mögött, most viszont már bolsevizálódtak a fővárosok szovjetjei. Júliusban Lenin szerint még hiányzott a nép általános forradalmi lendülete. Most azonban már megvolt, amit a szovjetek sokhelyütt végbement hatalomátvétele és a parasztfelkelések világosan bizonyítottak. 1917 júliusában a proletariátus ellenségeinél és a határozatlan kispolgárság soraiiban a politikai irányvonal tekintetében nem volt észlelhető nagy ingadozás. Most már az ingadozás óriási. A főellenség, az imperializmus — a szövetséges és a világimperializmus — már ingadozni kezdett a győzelemig folytatott háború és az Oroszországgal kötéendő különbke között. Júliusban egyéb adottságok mellett elsősorban az az elkeseredés, a Kerenszkij és a szociálforradalmárok ellen érzett izzó gyűlölet hiányzott, ami most lángolt.¹⁶

Hogy milyen ingadozás lett úrrá Oroszország kispolgári demokráciáján, azt megmutatja az Ideiglenes Kormány fejének, Kerenszkijnek a működése. Kétségbeesetten igyekezett a közeledő áradat útját állni azzal, hogy az utolsó percen a béke felé fordulás színezetét próbálta adni háborús politikájának. Az előparlamentben ezt mondta: „Mi békét akarunk, de jogos békét, és soha nem fogunk fejet hajtani, soha nem fogunk meghódolni az erőszak előtt... Bármi nagyok legyenek is a mostani megpróbáltatások, barátaink bizvást számíthatnak együttműködésünkre...”¹⁷ És egy amerikai lap tudósítójának adott interjújában a következőket mondta: „Az orosz forradalmat csak a béke mentheti meg.”¹⁸ Külügyminiszterének, Mihail Terescsenkonak ugyanakkor az utolsó percig utasításokat adott a „háború folytatásához szükséges eszközök” felhasználására vonatkozóan, s Alekszandr Verhovszkij hadügyminisztert néhány nappal az októberi felkelés előtt menesztették, mert erőlyesen követelte a békekötést. Két nappal azelőtt, hogy Kerenszkij szakácsnőnek öltözve, a szövetségesek segítségével, egy hátsó kapun át elhagyta a kormánypalotát, még azzal dicsekedett Buchanan brit követ előtt, hogy semmit se kíván jobban, mint egy bolsevik felkelést, mondván: „Csak azt kívánom, bár jönnének, akkor leverném őket.”¹⁹

A válság megérett. A bolsevikoknak kellett kézbevenni a hatalmat.²⁰ Gyors cselekvésre volt tehát szükség. A nép beleunt a kormány ingadozásába. Látszott, hogy az

¹³ V. I. Lenin: Marxizmus és felkelés. Művek 26. köt. 4—5. l.

¹⁴ Ezt ma már a kommunistaellenes történetírás is elfogadja. Louis Fischer például ezt írja: „Nincs bizonyíték rá, hogy ő (Lenin — E. D.) követője lett volna Tkacsovznak, akit egyszer — elutasítólag — megemlített, sem arra, hogy Szergej Nyecsajev (1847—1882) hatása alatt állt volna, hiszen neve Lenin terjedelmes munkáinak egyetlen iratában, beszédében, levelében sem fordul elő soha.” Vö. L. Fischer: Das Leben Lenins. Köln/Berlin. 1965. 66. l. A bizonyító idézeteket, melyekben Lenin Blanquiról nyilatkozik, összeállította St. T. Passuy: Lenin. Eine Biographie. Köln. 1965. 595. l. Ezt a szovjetellenes Lenin-életrajzt anyaggazdagsága ellenére sem szabad elfeledni, s a tákolmányok közé kell sorolni. Ezt a tényt maguk a kommunistaellenes recenzensek is elismerik, pl. G. v. Nauch: Das Historisch-Politische Buch 14. évfolyamában (1966; 1, 1—3. l.).

¹⁵ V. I. Lenin: Beszéd és határozati javaslat Noginnak a Népbiztosok Tanácsából való kilépéséről tett nyilatkozatával kapcsolatban. Művek 26. köt. 296—297. l.

¹⁶ V. I. Lenin Művei, 26. köt. 4. s. köv. 1.

¹⁷ E. Hölze: Lenin 1917. München. 1957. 77. l.

¹⁸ Uo. 76. l. Vö. Kerenszkijnek a „Köztársaság tanácsa” előtt mondott utolsó beszédét is. The Russian Provisional Government 1917. 3. köt. 1408. sz. 1772. s. köv. 1.

¹⁹ G. Buchanan: Meine Mission in Russland. Berlin. 1926. 239 l.

²⁰ Vö. V. I. Lenin: A bolsevikoknak kell kézbe venni a hatalmat. Művek 26. köt. 1—3. l. Ua. A válság megérett. Uo. 59—70. l.

ország fővárosaiban lezajló győzelmes felkelés magával fogja ragadni a parasztságot. A bolsevikok formális többségének kivárása, tekintettel az új ellenforradalmi cselzővések szemellátható előkészületeire, naiv dolog lett volna. A forradalmi apparátust, mely a hatalmat átvehette, a szovjetek és a többi demokratikus szervezetek alkották. Ezeket az irányadó gondolatokat Leninnek a bolsevikoknak kell kézbevenni a hatalmat²¹ című, a Marxizmus és felkelés-sel csaknem egyidejűleg a KB-hez intézett írása tartalmazta.

Miután az augusztus—szeptemberi újráválasztásokkal mindkét főváros szovjetjei bolsevizálódtak, ugyanez a folyamat a többi kormányzósi városban is lezajlott. Proklamálták a teljes hatalom átadását a szovjeteknek. A Petrográdi és Moszkvai Szovjet a II. Szovjetkongresszus október 25-re történő összehívását kezdeményezte. Most jelentkeztek teljes élességgel a bolsevikok stratégiája és taktikája körüli elvi ellentétek. A Petrográdi Szovjet említett határozatával kapcsolatban az új elnök, Leo Trockij kijelentette, hogy 1917. október 25-vel a Szovjetkongresszusznak kell átvennie a hatalmat, azaz a hatalomátvételt legális aktusként kell végrehajtani.²² Zinovjev és Kamenyev terjedelmes felhívást küldtek szét a párttagoknak, melyben a következő állt: „A történelem, a nemzetközi proletariátus, az orosz forradalom és az orosz munkásosztály előtt nincs jogunk rá, hogy a fegyveres felkelés lapjára tegyük fel az egész jövőt.” Követelték, hogy a bolsevikok erős ellenzéki pártként vegyenek részt az alkotmányozó gyűlésen, mely „forradalmi munkájában csak a szovjetekre tud majd támaszkodni”. Innen a képlet: „Alkotmányozó gyűlés és szovjetek — ez az a kombinált államtípus, melynek elébe nézünk”.²³ A bolsevik kisebbséggel rendelkező Alkotmányozó Gyűlést, azaz a burzsoázia szervét és a szovjeteket, a proletariátus szerveit kellett volna a kettős uralom egy békés rendszerévé „kombinálni”. Zinovjev és Kamenyev elutasította Lenin véleményét a bolsevikok azonnali hatalomátvételéről, arról beszélt, hogy a proletariátus pártja nőni fog s programját egyre szélesebb tömegekkel érteti majd meg. Ez a nézetük összeegyeztethetetlen ellentétben állt a lenini felkelés-konceptióval.

Grigorij Zinovjev és Leo Kamenyev, Trockij sógora a bolsevik párt Központi Bizottságának vezető tagja volt. Zinovjevet, a párt szónokát, agitátorát és újságíróját, a háborús száműzetés alatt Lenin közvetlen harcostársát, az alapjáig feldúlt, végtelen Oroszország láttán mélyeséges kételkedés fogta el a forradalom lehetőségeit illetően. Úgy látta, mindent egy fejtellenül viselkedő, műveletlen tömeg hömpölygő áradata készül szétzuzni, ledönteni, elnyelni. A politikai bénaság érzése már akkor erőt vett Zinovjeven, mikor Leninnel a razlivi fűkunyhóban élt. Most teljesen kapitulációs hangulatba esett, de politikailag nem vált tétlenné. Mikor a KB azt ajánlotta Leninnek, hogy veszélyessé váló razlivi fűkunyhó-lakhelyét cserélje fel a biztonságos finnországi tartózkodással,²⁴ Zinovjev egy petrográdi titkos szálláson keresett menedéket, ahonnan személyes kapcsolatot tarthatott fenn a KB Petrográdon működő tagjaival. Zinovjev házigazdájától, Emil Kulske-től tudjuk, hogy Zinovjev és a KB között kezdettől fogva személyes kapcsolat állt fenn.²⁵ Lenin ebbe nem volt beavatva. Zinovjev a titkos összejöveteleken többek között Rikov, Sztálin, Smilga és más KB-tagokkal találkozott. Zinovjev a KB-n belül egy olyan csoportot gyűjtött maga köré, mely szembefordult Lenin felkelés-konceptiójával.²⁶

Zinovjev már augusztus 30-án közzétett a Pravdában Mit ne tegyünk címmel egy, a fegyveres felkelés előkészítése ellen irányuló cikket.²⁷ Mikor szeptember 15-én a KB

²¹ Vö. a 20. jegyz.

²² Vö. V. I. Lenin Művei 26. köt. 561. l. a 26. sz. szerkesztőségi jegyzet.

²³ Protokoll Centralnoho Komiteta RSZDR (b). Avguszt 1917 — febrál 1918. Moszkva. 1958. 86. s. köv. l. Vö. még: Die russische Revolution 1917 (Dokumente). Kiad. M. Hellmann, München. 1964. 294. s. köv. l. A parlamentáris kérdéshez általában: N. F. Szávin: Oktyabrszkoje vooruzsonnoje vosztanyije i Predparlament. Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje vosztanyije v Petrogragye. 222—231. l.

²⁴ M. H. Kiuru: Gyejatyelosztya bolsevisztszkih organizacij v Finljanyii v period podgotovki i pobedi Velikoj Oktyabrszkoj szocialiszticeszkij revolucii. Kandidatszkaja gyszertacija. Moszkva, 1959. Bojevoj rezerv revolucionnoho Petrograda 1917. Iz isztorii ruszszkih bolsevisztszkih organizacij v Finljanyii. Petrozavodszk, 1965.

²⁵ E. Kalszke: Tovarics Zinovjev sz ijulja po oktyabr 1917 goda. Krasznaja letopisz 5/1922; I. I. Minc: V. I. Lenin i pobjeda vooruzsonnoho vosztanyija v Petrogragye. 10 l. és köv. l.

²⁶ Minc: i. m. 11. l.; vö. még: M. H. Kiuru: V. I. Lenin v Finljanyii v 1917 g. Konferencija po itogam nauesnoj rabotj kafedr obcseszty. nauk Petrozavodszkovo univverszityeta za 1964. g. Petrozavodszk. 1965. 32—68. l.; Ju. K. Latuka: Lenin v podpolje v Finljanyii. O Lenine. Vospominanija zarubeznych szovremennyikov. Moszkva. 1962. 181—186. l.; M. Uszenyusz: Lenin v Finljanyii. Uo. 178. l.; N. Podvojszkij: Lenin v 1917 g. Moszkva. 1917. P. N. Michrin: Die illegale Arbeit Lenins in den letzten Monaten vor der Oktoberrevolution, Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswiss. Beiträge (1957; 11), 1303—1323. l.

²⁷ Okt. 4-én a Rabocsij Putyban megjelent Zinovjev cikke „A Szovjetkongresszusról”, melyben nem nyíltan ugyan, de polemizált Leninnel és ellenezte bármiféle megbeszélést a fegyveres felkelésre vonatkozóan. Ugyanezt az opportunistá platfformot propagálta ezután Zinovjev és Kamenyev 1917. okt. 24-ig. Vö.: E. N. Gorogyekij: Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje vosztanyije v Petrogragye 474. l.

megvitatta Lenin Marxizmus és felkelés című, valamint A bolsevikoknak kell kézbevenni a hatalmat című levelét, a Zinovjev felfogásával egyetértő Kamenyev azt javasolta, hogy égessék el őket. Ezt a javaslatot azonban elvetették és Lenin írásaival minden nagyobb pártszervezet megismerkedett.²⁸

Október 7-én Lenin illegálisan Petrográdba érkezett, hogy átvegye a felkelés vezetését. A KB-ben három irányzat állt szemben egymással: Leniné, aki ellenezte a felkelés bármiféle halogatását, Kamenyevé és Zinovjevé, aki ellenezte a felkelést, és Trockijé, aki a Szovjetkongresszus által történő hatalomátvétel mellett foglalt állást. Október 10-én a KB-ben megtörtént a döntés.²⁹ Lenin győzött. A KB elfogadta a Lenin által megfogalmazott határozati javaslatot a fegyveres felkelésről. A határozat szövege a következő: „A Központi Bizottság megállapítja, hogy mind az orosz forradalom nemzetközi helyzete (felkelés a német hadiflottában, mint a legkirívóbb megnyilvánulása annak, hogy a szocialista világforradalom egész Európában érlelődik, továbbá az a veszély, hogy az imperialisták békét kötnek egymással, abból a célból, hogy az oroszországi forradalmat megfojtsák), mind a hadihelyzet (az orosz burzsoáziának, valamint Kerenszkijnek és társainak az a kétségen kívül álló elhatározása, hogy Petrográdot átadják a németeknek), valamint az, hogy a proletárpárt megszerezte a többséget a szovjetekben — mindez, kapcsolatban a parasztfelkeléssel és a nép bizalmának pártunk felé fordulásával (a moszkvai választások), végül egy második Kornyilov-lázadás szemmel látható előkészítése (csapatkivonások Petrográdból, kozáksapatok összevonása Petrográd alatt, Minszk körülzárása kozákokkal stb.) — mindez napirendre tűzi a fegyveres felkelést. Megállapítva tehát, hogy a fegyveres felkelés elkerülhetetlen és teljesen megérett, a Központi Bizottság felhívja a pártszervezeteket, hogy vegyék ezt irányadóul, és minden gyakorlati kérdést (az Északi Terület Szovjetkongresszusa, csapatkivonások Petrográdból, a moszkvaiak és a minszkiek akciója stb.) ebből a szempontból tárgyaljanak meg és döntenek el.”³⁰

A KB még ugyanazon az ülésen elhatározta a KB Politikai Irodája, a későbbi Politbüro felállítását; ennek teljes jogú tagjai Lenin, Zinovjev, Kamenyev, Trockij és Sztálin, póttagjai Szokolnyikov és Bubnov voltak. A Politbüro vette át a felkelés teljes vezetését. Elnöke Lenin volt.³¹

A Központi Bizottság tíz szavazattal két ellenszavazat ellenében elfogadta Lenin határozati javaslatát a felkelésről. A két ellenszavazatot Kamenyev és Zinovjev adta le. Azzal a kapituláns tézissel álltak elő, hogy Oroszország még nem érett a szocialista forradalomra és a proletariátus még túl gyöngé.³² Trockij, aki nem lépett fel nyíltan a felkelés ellen, eddigi álláspontját képviselte; a felkelést ne kezdjék meg a Szovjetek II. kongresszusának összeülése előtt. Rikov, Nogin és Miljutyin, a KB hasonlóan ingadozó tagjai nem voltak jelen az ülésen s így nem adhatták le szavazatukat, de erősen szimpatizáltak Zinovjev és Kamenyev nézeteivel.

Lenin a Politbüroba való felvétellel igyekezett Zinovjevet és Kamenyevet szilárdan a párthatározatokhoz kötni és a pártra káros, valamint a felkelés és a forradalom sikerét veszélyeztető cselekedeteiket megakadályozni. Zinovjev és Kamenyev azonban a pártfegyelmet megsértve a KB előtt elmondott véleményükkel, melyben állást foglaltak a határozattá lett felkelés ellen, közvetlenül a nagyobb pártszervezetekhez fordultak. Az október 11-i új kijelentés megismételte azokat a nézeteket, melyeket Zinovjev már augusztus 30-án és október 4-én nyilvánosan képviselt. Újból elhangzott: „Az Alkotmányozó Gyűlés plusz a szovjetek; ez az állami intézmények kombinált típusa, mely felé haladunk... A Szovjetkongresszus október 20-ra volt kitérve. Ez minden proletár és félproletár szervezet gyülekezési helye kell legyen... Szilárd meggyőződésünk, hogy a fegyveres felkelés kikiáltása most nem csak pártunk, de az orosz és az nemzetközi forradalom sorsát is kockára tenné.”³³

A KB többsége ezalatt megkezdte a fegyveres felkelés előkészítését. A Petrográdi Szovjetben határozat készült a csapatok elszállítása ellen, s október 12-én a párt Központi Bizottságának utasítására megalakult a Petrográdi Szovjet mellett működő forradalmi Katonai Bizottság, mely magához ragadta a helyőrség feletti parancsnoklást és így legá-

²⁸ Protokoli Centralnovo Komityeta, RSZDRI (b) 55. I. V. I. Lenin Művei. 26. köt. 1. szerk. megj.

²⁹ Protokoli Centralnovo Komityeta, 63. s. köv. I.; Lenin élete. Bpest. 1961. 389. I.

³⁰ V. I. Lenin: Határozat. Művei 26. köt. 186. I. Vö. V. I. Starcev: O vibore momenta dlja Oktyabrszkovo vooruzsonnoje vosztanyija. Lenin i Oktyabrszkovo vooruzsonnoje vosztanyije. 68—81. I.

³¹ Protokoli Centralnovo Komityeta. 86. I.; 48. Lenin Művei 26. köt. 566. I. (szerk. megj.); Lenin élete. 389. I.

³² Protokoli Centralnovo Komityeta. 86. s. köv. I.

³³ Die russische Revolution 1917. Kiad. M. Hellmann. 294—297. I.

lis felkelési törzskarrá vált. Fő támasza a Vörös Gárda kellett legyen. A Petrográdi Szovjet mellett működő Forradalmi Katonai Bizottság Trockij vezetése alatt állt, tagjai többek közt Dzerzsinszkij, Antonov-Ovszejenko, Podvojszkij voltak. A petrográdi helyőrség Katonai Bizottságai megígérték, hogy minden támogatást megadnak bármilyen, a forradalom érdekében a front és a hátország kapcsolatának megteremtésének szükséges intézkedéshez. A Balti Flotta matrózai is biztosították segítségükről Petrográd forradalmárait.³⁴

Október 16-án, Lenin elnökletével ismét összeült a KB, mégpedig kibővített ülésen. Lenin az október 10-i ülés óta pontos utasításokat dolgozott ki a felkelés végrehajtásához, ismét kiemelve a marxizmus felkeléssel kapcsolatos álláspontját. Az október 16-i ülésen Zinovjev és Kamenyev megint fellépett a KB felkelésre vonatkozó határozata ellen, de újfent visszautasították őket. Lenin és a felkelés 19 szavazatot kapott 2 ellenszavazat (Zinovjev és Kamenyev) és négy tartózkodás ellenében. Zinovjev felkelés elleni határozati javaslata 6 szavazatot kapott, 15 ellenszavazat és 3 tartózkodás mellett. A szavazástól való tartózkodások azt mutatták, hogy a KB-nek voltak ingadozó tagjai, s ezek zavaros nézetei más szervezetek, például a Forradalmi Katonai Bizottságok céltudatos tevékenységét is akadályozták. Az október 16-i határozat ismételten a fegyveres felkelésre hívott fel. Így hangzott: „A gyűlés minden tekintetben helyesli és teljes egészében támogatja a Központi Bizottság határozatát, felhívja a szervezeteket, továbbá a munkásokat és a katonákat, a fegyveres felkelés mindenre kiterjedő és sürgős előkészítésére, a Központi Bizottság által e célból létrehozott központ támogatására és szilárdan meg van győződve róla, hogy a Központi Bizottság és a Szovjet kellő időben fogja kijelölni a támadás kedvező pillanatát és célszerű módjait.”³⁵

A felkelési előkészületek koordinálása és a fegyveres felkelés győzelmének biztosítása céljából a KB zárt ülésén egy KB-n belüli katonai központ, a Forradalmi Katonai Központ felállítását határozták el, melynek tagjaiul Szverdlovot, Sztálint, Dzerzsinszkijt, Bubnovot és Urikijet nevezték ki. Az idevonatkozó határozatban ez állt: „A KB egy Forradalmi Katonai Központot szervez . . . ez a központ a Forradalmi Szovjetbizottság állományába vétetik fel,”³⁶ azaz a KB Katonai Központja a Petrográdi Szovjet Trockij vezetése alatt álló Forradalmi Katonai Bizottságába olvad be.

Az október 16-i KB-ülés vitái igen élesek voltak. Kamenyev összeesküvés taktikával vádolta Lenint és kijelentette, hogy lemond KB-tagságáról.³⁷ A KB elfogadta Kamenyev lemondását, de kötelezte rá, hogy szüntesse be a KB elleni támadásait. Kamenyev és Zinovjev most a párt elleni nyílt lázítás útjára lépett. Leninnek határtalan keserűséggel tudomásul kellett vennie, hogy rá és a pártra újból a legnehezebb megpróbáltatások várnak.

Október 17-én a mensevik-internacionalista V. Bazarov Maxim Gorkij félmensevik lapjában, a Novaja Zsizny-ben közleményt jelentetett meg, melyből kitűnt, hogy Kamenyev és Zinovjev a szerkesztőségnek egy, a küszöbön álló felkelés ellen irányuló nyilatkozatot adott le.³⁸ Egy nappal később, október 18-án ez a Kamenyev által megfogalmazott állásfoglalás meg is jelent a Novaja Zsizny-ben. A szerző hangsúlyozta: „Nem csak nekem és Zinovjevnek, de az elvtársak, a gyakorlati emberek egész sorának az a véleménye, hogy fegyveres felkelés kezdeményezése most, a társadalmi erők adott viszonya mellett, a Szovjetkongresszustól függetlenül és néhány nappal annak megnyitása előtt megengedhetetlen, a proletáriátusra és a forradalomra nézve katasztrófális lépés lenne . . . Mindent a legközelebbi napok fegyveres felkelésének lapjára tenni elkeseredett lépést jelentene. Pártunk túl erős, előtte túl nagy jövő áll ahhoz, hogy ilyen lépéseket tegyünk . . .”³⁹

³⁴ V. L. Verhosz: K isztorii izucsenija gyejatyelnosztyi vojennik organizacij RSzDRI (b) v 1917. g. Voproszi isztorii KPSzSz. 1965. 6. sz. 108—118. 1.; E. N. Gorogyckij: V. I. Lenin v Petrogradskom vojenno-revolucionnom komitetye. Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrograge. 144—166. 1.; Ju. Sz. Tokarev: K voproszu o szozdanyii Petrogradszkovo vojenno-revolucionnovo komiteta. Uo. 167—180. 1.; F. M. Kocsakov: K voproszu o szozstave ciszlennoztyi i raspolozsenyii Petrogradszkovo garnyizona nakanunye Oktyabrszkoje vooruzsonnovo voszsztanyija. Uo. 292—299. 1.; G. E. Rejzberg: Protokoli Petrogradszkovo vojenno-revolucionnovo komiteta kak isztorcsezkij izstocsnik. Izstocsnikovegyenyije isztorii szovetszkovo obcsesztva. Mocszka. 1964. 36—63. 1. Vö. még Lenin Művei. 26. köt. 568. 1. az 59. szerk. megj.

³⁵ V. I. Lenin: az OSzDMP Központi Bizottságának 1917. okt. 16-i (20-i) ülése. Művei 26. köt. 187—189. 1. Protokoli Centralnovo Komiteta. 104. 1.; Lenin Művei. 26. köt. 466. 1. 50. szerk. megj., Lenin élete. 390. 1.

³⁶ Protokoli 104. 1.; Lenin élete 392. 1. N. Podvojszkij: Vojennaja organizacija CK RSzDRP (b) i vojenno-revolucionnij komitet 1917 g. Krasznaja letopisz, 1923. 8. sz. Vö. még A. L. Szidorov megjegyzéseit: Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrograde. 109—112. 1.

³⁷ Protokoli. 105. 1.

³⁸ Protokoli, 115. s. köv. 1.; Minc: i. m. 11. 1.; Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrograge. 27. 1.

³⁹ Protokoli. 116. 1. Vö. még Minc: i. m.

Kamenyev nyilatkozata egyenlő volt a Központi Bizottságnak küldött hadüzenettel, hiszen egész nyilvánosan hírül adta az ellenforradalomnak a bolsevik párt felkelési előkészületeit. A Lenin felkelési követeléseit támogató Trockij ugyanekkor folytatta a KB-ban elterjedt parlamentáris illúziók táplálását. Továbbra is ragaszkodott hozzá, hogy a felkelés minden körülmények között kapcsolódjék a Szovjetkongresszus összehívásához, ami a fölkelés elhúzódásához vezetett és annak meghiúsulását is okozhatta volna.⁴⁰

Zinovjev és Kamenyev már semmiképpen nem menthető eljárása arra készítette Lenint, hogy a legnagyobb következetességgel lépjen fel ellenük. Még október 18-án a következőket írta a párttagokhoz intézett levelében: „Amikor telefonon közölték velem Kamenyev és Zinovjev nyilatkozatának . . . teljes szövegét, nem hittem a fülemnek . . . ilyen hallatlan sztrájktrés tényével szemben a hallgatás bűn volna . . . Hadd alapítsák meg Zinovjev és Kamenyev urék a maguk pártját néhány tuat fejvesztett emberrel, vagy az Alkotmányozó Gyűlés képviselőjelöltjeivel. Munkások ilyen pártba nem fognak belépni . . . Nehéz idő. Nehéz feladat. Súlyos árulás.”⁴¹ Egy nappal később, október 19-én a párt Központi Bizottságához írt levelében Lenin azt követelte, hogy Kamenyevet és Zinovjev-et zárják ki a pártból: „Önmagát becsülő párt nem tűrhet soraiban sztrájktrést és sztrájktrőket . . . Minél alaposabban vesszük fontolóra Zinovjev és Kamenyev fellépését a párthoz nem tartozó sajtóban, annál kétségtelenebb lesz előttünk, hogy eljárásuk teljesen kimeríti a sztrájktrés tényét . . . a kibuvó . . . egyenesen alávalóság . . . Kamenyev és Zinovjev *elárulták* Rodzjankónak és Kerenszkijnek saját pártjuk Központi Bizottságának határozatát a fegyveres felkelésről . . . A Központi Bizottság két tagja a kapitalisták előtti körmönfont hazugsággal *elárulta* nekik a munkások határozatát. A válasz erre csak a Központi Bizottság határozata lehet és kell is, hogy legyen: „A Központi Bizottság megállapítja, hogy Zinovjev és Kamenyev a párthoz nem tartozó sajtóban való fellépésükkel teljesen kimerítették a sztrájktrés tényét és ezért mindkettőjüket kizárja a pártból.” Nem könnyű nekem ezt írni egykor hozzám közelálló elvtársakról, de az ingadozást ebben a dologban bűnnek tartanám, hiszen az olyan forradalmi párt, mely nem bünteti meg a tekintélyes sztrájktrőket, *elpusztul* . . . Minél tekintélyesebbek a sztrájktrők, annál inkább kötelességünk haladéktalanul megbüntetni őket kizárással.”⁴²

Lenin követelése és a forradalom sztrájktrővével szemben tanúsított magatartása a KB-n belül csak gyenge támogatásra talált, mivel sok elvtárs Lenin felkelés-koncepciójának lényegét és a felkelés szükségességét egyáltalán nem, vagy csak részben ismerte fel. Október 20-án összeültek a KB elérhető tagjai — Lenin és Zinovjev nélkül —, hogy tanácskozzanak Zinovjev és Kamenyev ismételt sztrájktréséről. Szverdlov felolvasta Lenin követeléseit. Trockij, aki a két sztrájktrő magatartását élesen elítélte, kész volt támogatni Kamenyev kizárását a KB-ból, de ellenezte Lenin követelését Zinovjev és Kamenyev pártból való kizárására vonatkozólag. Szverdlov és Dzerzsinszkij ugyanilyen értelemben beszéltek.⁴³ Maga Zinovjev úgy nyilatkozott még ugyanaz nap a Rabocsij Puty című lapban, hogy a „kis vitát”, melyet a fegyveres felkelés kérdésében Leninnel folytat, el kell tenni „jobb időkre”.⁴⁴ A Rabocsij Puty felelős szerkesztője Sztálin volt. Sztálin nemcsak hogy a KB megkérdése nélkül közölte le Zinovjev Lenin elleni állásfoglalását, de még személyes szerkesztőségi megjegyzést is fűzött hozzá, melyben a következőket írta: „Mi a magunk részéről reméljük, hogy Zinovjev nyilatkozatával ez a kérdés elintézettnak tekinthető. Lenin elvtárs cikkének éles hangja semmit sem változtat azon, hogy elvben egy gondolkodásúak maradunk.”⁴⁵

Sztálin ezzel a Lenin által sztrájktrőnek nyilvánított Zinovjev és Kamenyev pártjára állt. Ilyen magatartást tanúsított a KB aznapi, október 20-i ülésén is, ahol szintén szembefordult Lenin véleményével. Ő, Miljutyin és Urickij pártolták Zinovjevnek a vita elnapolására vonatkozó javaslatát. Szokolnyikov; Sztálin szerkesztőtársa a Rabocsij Puty-nál egyetértett Sztálinnak a Zinovjev-levélhez fűzött megjegyzéseivel. Sztálin felajánlotta lemondását a szerkesztői posztról, de újból bizalmat szavaztak neki, s maradnia kellett. Kamenyev pártból való kizárása ügyében Sztálin megjegyezte: „A pártból való kizárás nem univerzális gyógyszer; óvniunk kell az egységet.”⁴⁶ Kamenyevnek a KB-ból való kiválását végül öt szavazattal három ellen elfogadták. Kamenyevet és Zinov-

⁴⁰ Lenin élete. 391. l.

⁴¹ V. I. Lenin: Levél a bolsevik párt tagjaihoz. Művei 28. köt. 213. s. köv. 1.

⁴² Ua. Levél a Központi Bizottság tagjaihoz. Művei 28. köt. 220—221. l.

⁴³ Protokoli, 107. l.; Lenin élete 392. l.

⁴⁴ Vö. még *Minc*: i. m. 11. l.; Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije v Petrograje. 27. l.; Lenin élete. 392. l.

⁴⁵ Vö. uo.

⁴⁶ Protokoli. 107. l.; *Minc*: i. m. 11. l.; Lenin i Oktyabrszkoje vooruzsonnoje voszsztanyije. 28. l.

jevet hat szavazattal ismételtlen kötelezték, hogy ezután tartsa tiszteletben a KB határozatait és támogassa a központi irányvonal megvalósítását. A KB október 20-i ülése ezenkívül leszögezte, hogy a KB egyetlen tagja sem léphet fel a KB határozatai ellen.⁴⁷

Lenin, amint értesült a döntésekről, levélben közölte Szverdlovval, hogy a KB-nak Zinovjev és Kamenyev ügyében hozott határozatával nem ért egyet: „Ha Zinovjev és Kamenyev ügyében *Őnök* (Sztálin, Szokolnyikov és Dzerzsinszkij) kompromisszumot akarnak kötni és *ellenemre* azt az indítványt teszik, hogy az ügy kerüljön pártbíróság elé (a tények világosan mutatják, hogy Zinovjev is szándékosan *szabotált*): az halogatás.”⁴⁸ Lenin Szverdlovhoz írt leveléből nemcsak Leninnek a sztrájkterő Zinovjev és Kamenyev ügyében tanúsított elvi szilárdsága tűnik ki, hanem az a meggyőződése is, hogy a KB az új intézkedésekkel akarata ellenére késleltette a felkelést.

Zinovjev írta később Lenin egy életrajzában akkori magatartásáról: „Lenin titokban előkészíti a felkelést, erősíti a kétkedőket, ösztökéli a habozókat, az azonnali akció érdekében beszél és ír. És sikere van. Most már mindnyájunk előtt világos, hogy Leninnek igaza volt. Egy vékony fonálon függött minden. Ha októberben nem vettük volna kézbe a hatalmat, Savinkov és Palesinszkij novemberben szétzúzott volna bennünket . . . Most minden világos, de akkoriban az események viharában Lenin széles látóköre, zseniális intuíciója kellett ennek kimondásához: »Egy héttel se később; most vagy soha.«”⁴⁹ Lenin, aki 1922 decemberében írt közismert, végrendeletének számító levelében emlékezik meg erről a helyzetről, utalt rá, hogy egyáltalán nem véletlen epizódról volt szó akkoriban.⁵⁰ Nem így Sztálin. Még 1924-es, Trockijjal folytatott polémiájában is arról beszélt, hogy az 1917-es októberi napokban Zinovjevnek és Kamenyevnek csupán átmeneti nézeteltérése volt Leninnel, „mert Kamenyev és Zinovjev leninisták, bolsevisták voltak”.⁵⁰ Sztálin odáig ment, hogy Leninnek a forradalom győzelmében játszott kiemelkedő szerepét is vitássá tette. Ebben az összefüggésben például a következőket mondta: „Lenin leveleiben néha szándékosan előreszalad, előtérbe helyezi azokat a *lehetőséges* hibákat, amelyeket elkövethetnek és előre bírálja ezeket a hibákat, azzal a céllal, hogy figyelmeztesse a pártot és bebiztosítsa a hibák ellen, vagy néha felfúj egy »apróságot« és »elefántot csinál egy szunyogból« ugyanazzal a pedagógiai céllal.”⁵¹

A KB október 10-i és 16-i, a felkelésről hozott határozatai nem tűzték ki a fegyveres felkelés időpontját.⁵² Igen világos tájékoztatást adtak azonban a felkelésről és megszüntették a megvalósításához szükséges gyakorlati intézkedéseket. Lenin írásaiból, Zinovjev, Kamenyev és mások, többek közt a kadet Miljukov nyilatkozataiból egyaránt kitűnik, hogy a felkelés határideje alkalmasint október 20. lehetett, ami azután néhány nappal eltolódott.⁵³

De nemcsak Zinovjev és Kamenyev—Sztálin és más KB-tagok által támogatott opportunistá platformja volt az egyedüli veszély, mely kérdésessé tette Lenin felkeléskoncepciójának megvalósulását és ezzel a forradalom sikerét. Ehhez járultak még a KB tagjai közt elterjedt s mindég újjáéledő alkotmányos illúziók, melyek konkrétan a Szovjetkongresszus és az Alkotmányozó Gyűlés mindenhatóságában való hitben mutatkoztak meg. Ennek az opportunistá platformnak a főszónoka Trockij volt.

Lenin már A válság megérett című, szeptember végén, október elején írt cikkében élesen támadta Trockij felfogását, mely szerint a felkelés időpontját a Szovjetkongresszus összeülésétől kell függővé tenni, vagy bizonytalan időre el kell halasztani. Azt írja: „ . . . a legkevésbé sem kétséges, hogy a bolsevikok, ha belecsnénék az alkotmányos illúziók, a Szovjetkongresszusban és az Alkotmányozó Gyűlés összehívásában való »hit«, a Szovjetkongresszusra való »várakozás« stb. csapdájába, nem kétséges, hogy az ilyen bolsevikok a proletárigy *szánalmas árulóinak* bizonyulnának. A proletárigy árulói volnának, mert magatartásukkal elárulnák a német forradalmi munkásokat, akik megkezdték a felkelést a flottában. Ilyen körülmények között »megvárni« a Szovjetkongresszust stb. — az *internacionalizmus elárulása*, a nemzetközi szocialista forradalom

⁴⁷ Protokoli. 107. l.; Lenin élete. 392. l.; Lenin i Oktyabrszkoje vooruszonnoje voszstanyije, 31. l.

⁴⁸ V. I. Lenin: Szocsinyenijja. 34. köt. 5. kiad. Moszkva. 1962. 434. l.; Lenin élete. 392. l.; *Minc*: i. m. 12. l.

⁴⁹ G. Zinovjev: Lenin. Berlin. 1920. 33. l.

⁵⁰ V. I. Lenin: Levél a kongresszushoz. Művei 26. köt. Bpest. 1958. 601. l.

⁵¹ J. V. Sztálin: Trockizmus vagy leninizmus? Művei 6. köt. Bpest. 1951. 380. l.

⁵² Uo. 374. l. Vö. még A. L. Frajman: O preodolenij poszledszvij kulta licnosztyi Sztalina v iszledovanyij isztorij Oktyabrszkoje vooruszonnoje voszstanyija, Lenin i Oktyabrszkoje vooruszonnoje voszstanyije, 35—67. l.; uo. 460. l.

⁵³ Az időpont kérdését az eddigi kutatások még nem tisztázták kellőképpen. Vö. V. I. Sztarcev: O vibore momenta dlja Oktyabrszkoje vooruszemovo Voszstanyija. Lenin i Oktyabrszkoje vooruszonnoje voszstanyije. 76. l.

⁵⁴ Okt. 18-án Miljukov az előparlamentben tartott beszédében óva intett a „parlamenten kívüli rendszabályoktól”. Vö. *Minc*: i. m. 13. l.

ügyének elárulása. Mert az internacionalizmus nem frázisokból, nem szolidaritásnyilatkozatokból, nem határozatokból áll, hanem *tettek*ből . . . Nos, mit tegyünk? Aussprechen, was ist: „meg kell mondani, ami van”, el kell ismerni az igazságot, hogy nálunk a Központi Bizottságban és a párt vezető köreiből van egy irányzat vagy vélemény, azoké, akik a Szovjetkongresszus *megváltása* mellett, a hatalom azonnali kézbevétele *ellen*, az azonnali felkelés *ellen* vannak. Ezt az irányzatot vagy véleményt *le kell győzni* . . . Mert egy ilyen pillanatot elszalasztani és „megvárni” a Szovjetkongresszust, kész *idiotizmus*, vagy teljes árulás. A német munkások teljes elárulása. Nem várhatunk addig, amíg náluk *megkezdődik* a forradalom! . . . „megvárni” a Szovjetkongresszust kész idiotizmus, mert ez azt jelenti, hogy *h e t e k e t* mulasztunk, márpedig most hetek, sőt napok döntenek el *m i n d e n t* . . . Kénytelen vagyok a *központi bizottsági tagság alóli felmentésemet kérni*, amit ezennel meg is teszek, fenntartva magamnak a jogot az agitációra a párt alsó szervezeteiben és a pártkongresszuson. Mert mély meggyőződésem az, hogy ha „megvárjuk” a Szovjetkongresszust és most elszalasztjuk az alkalmat, *r o m l á s b a d ö n t j ü k* a forradalmat.”⁵⁴ Más helyen is ugyanezt követelte Lenin: „Jobb *mindent* egy kártyára feltenni, a felkelésre, a hatalom kézbevételére — azért, hogy átadjuk azt a Szovjetkongresszusnak,”⁵⁵ és „Várni — bűn a forradalommal szemben”.⁵⁶

Lenin e szavaiból világosan kitűnik, hogy a bolsevikok vezetője kitartott elhatározása mellett: a forradalom ügyeiben „kemény lesz, mint a kő”.⁵⁷ Trockij opportunistá álláspontjának kipellengérezésére részben ugyanazokat az érveket használta fel, melyeket már a háborús emigráció alatt szembeállított vele. Trockij parlamentáris kirohanásai mindenféle frázissal párosultak, arról, hogy az orosz forradalom fennmaradása szempontjából milyen jelentősége van a nyugati forradalomnak. Mint Trockij legtöbb téves felfogása, ez is abból a téziséből fakadt, hogy a szocialista forradalom egymagában nem győzhet Oroszországban. A józan és realista Leninnek kellett megmagyaráznia Trockijnak, hogy az adott pillanatban nem frázisokkal kell parádézni, hanem forradalmárként cselekedni. Mikor Trockijnak később, életrajzában erről kellett írni, nagy zavarban volt, s meghamisította a való tényeket; így írt: „Néhány véletlen és meglepetés jelből azt hitte (u. i. Lenin — E. D.), hogy a fegyveres felkelés kérdésében túlságosan várakozó vonalat követtek. Ez az aggály a október folyamán néhány levélben nyert kifejezést.”⁵⁸

Trockijnak Lenin erős pressziója alatt rá kellett állnia, hogy a Petrográdi Szovjet mellett működő Forradalmi Katonai Bizottság keretén belül a felkelési előkészületeket sűrösse, de a fegyveres felkelést eközben még mindig kizárólag az elnöklete alatt álló Petrográdi Szovjet ügyének tekintette. Trockij akkori nyilatkozataiból világosan látszik, hogy a tömegek felkelését a forradalom második láncszemének tekintette. A Forradalmi Katonai Bizottság által rendezett nagy csapatszemle alkalmával patetikusan, a katonákhoz fordulva kijelentette: „Legyen tehát ez a ti mostani szavazásotok eskü, hogy minden erőttökkel és áldozatkészségetekkel támogatjátok a Szovjetet, mely vállalta a nagy feladatot, a forradalmat dicsőséges győzelemre vinni, s amely földet, kenyeret és békét fog adni.”⁵⁹ A támadásra a jelet csak akkor akarta megadni a Petrográdi Szovjet mellett működő forradalmi Katonai Bizottság elnöke, Trockij, ha az ellenforradalom a támadást már megindította. A felkelésnek a védekezésből kellett volna kiobbannia; ez az eljárás mód szöges ellentétben állt Lenin felkelés-konceptiójával és Engels fent idézett útmutatásaival. Arra a kérdésre, hogy mikor lesz a felkelés, Trockij, mint a Forradalmi Katonai Bizottság elnöke az Északi Terület Szovjetjében, melyet saját felfogásához igyekezett hangolni, így válaszolt: „Minden becsületes ember tudja, hogy a Petrográdi Szovjet nem tervez fegyveres felkelést . . . Még nem tűztük ki a határidőt. Az ellenfél azonban már bizonyára kitűzte. *Ki fogjuk várni*, a támadást visszaverjük és kijelentjük, hogy az ellenforradalom első kísérletére, mellyel fel akarja oszlatni a kongresszust, ellentámadással válaszolunk . . .”⁶⁰

Trockij, a tüzes temperamentumos szónok és forradalmi agitátor a felkelés kivitelezését illetően tehát szégyenlősen habozónak bizonyult. Csak Leninnek Trockij kivárási elmélete ellen irányuló erélyes támadásai növelték némileg október 10. óta az aktivitást. A KB-n belüli viták azonban, főleg azok, melyeket a Zinovjev—Kamenyev csoporttal

⁵⁴ V. I. Lenin: A válság megérett. Művei 26. köt. 66—67. l.

⁵⁵ Ua. Levél a finnországi hadsereg, flotta és munkások területi Bizottsága elnökéhez. Uo. 55. l.

⁵⁶ Ua. Levél a Központi Bizottsághoz, a Moszkvai Bizottsághoz . . . Uo. 131. l.

⁵⁷ M. Szeydenitz: Stalin oder Trotzki. London. 1938. 64. l.

⁵⁸ L. Trockij: Mein Leben. Berlin. 1961. 312. l.

⁵⁹ W. H. Chamberlin: Die russische Revolution. 1. köt. Frankfurt am Main. 1958. 279. l.

⁶⁰ Izvesztija 1917. okt. 10.; vö.: V. I. Sztareev: O vibore momenta dlja Oktyabrszkoje voozusznonovo voszsztanija. Lenin i Oktyabrszkoje voozusznonnoje voszsztanija. 76. l.

folytak, késleltették a felkelést. Lenin ezért október 18-tól személyesen is bekapcsolódott a felkelés előkészületeibe. D. A. Pavlov munkás lakásán találkozott a KB Forradalmi Katonai Központja és a Petrográdi Szovjet tagjaival, így Vlagyimir Antonov-Ovszejenkoval, Nyikolaj Podvojszkijjal és Vlagyimir Nyevszkijjal, tájékozódott a helyzetről és fontos utasításokat adott. Különös figyelmet fordított Lenin a vörös parancsnokok helyes kiválasztására, azok kiképzésére és katonai tapasztalataikra az utcai harcokban. Mikor megtudta Podvojszkijtől, hogy az egyetlen egyet sem ismer személyesen parancsnokok közül, szemrehányóan megrázta a fejét és így szólt: „Ejnye, ejnye, hát így állunk a katonai szervezet elnökével? Hogy fogja vezetni a felkelést, ha nem tudja, milyenek a parancsnokai?”⁶¹ Podvojszkij emlékezett rá, hogy éjfél már régen elmúlt, mire Lenin megbeszélése a Vojenka vezetőivel végetért. „Mintha szárnyaim nőttek volna, úgy repültem haza — írja Podvojszkij visszaemlékezéseiben. — Fejembem pörölycsapásként zúgtak a lenini szavak: »A tömegek mellettünk vannak. Meg kell szervezni katonai irányításukat. Minél több fegyvert kell adni a kezükbe — erre van szükség.«”⁶²

Még ezen az éjszakán talpra állt az egész bolsevik katonai központ. Lenin gondolatai mindinkább anyagi erővé váltak. A párt Központi Bizottságának többsége a forradalom és a párt sorsára oly döntő kérdésben, az azonnali fegyveres felkelés kérdésében Lenin mögé állt. A felkelés előkészületeit lázas igyekezettel siettették. Ütött a polgári-földbirtokos Oroszország utolsó órája.

Október 24-én ülést tartott a Petrográdi Szovjet bolsevik frakciója. Az ülésről jegyzőkönyv nem maradt fenn. Megvan viszont M. Zakov október 25-i levele, melyben rögzítette a 24-i tárgyalásokat.⁶³ Zakov szerint a Petrográdi Szovjet elnöke, Trockij a hatalomátvételt a szovjetek ügyének tekintette, ami fegyveres felkelés nélkül is eldölhet. A küszöbön álló fegyveres felkelés iránti kérdésekre Trockij ugyanolyan értelemben válaszolt, mint az Északi Terület Szovjetjének: „Ezek esztelen hírek . . . Mi nem készültünk elő semmiféle felkelést. De a kormányzat tudomásunk szerint azon van, hogy támadást készítsen elő a munkás- és katonaküldöttek Petrográdi Szovjetje ellen.”⁶⁴ Sztálin, aki szintén felszólalt, tájékoztatta a megjelenteket a Forradalmi Katonai Bizottságban szembenálló két irányzatról: az azonnali felkelés vonaláról és arról a vonalról, mely előbb erőit akarja — defenzív módon — összevonni, s mintegy szemlét kíván tartani a felfegyverzett forradalom felett. Ő, Sztálin, a második irányzathoz tartozik.⁶⁵

A felkelés így némi késedelemmel, csak október 24-én éjjel kezdődött meg. Trockij még mindég a Szovjet döntését, mások a kormány támadását akarták kivárni.

Trockij kivárásai stratégiájánál távolról sem forradalmi cselről vagy hadifortélyról volt szó. A Forradalmi Katonai Bizottság elnöke, bár lepezetten, de egyedüli helyes eljárásnak az októberi forradalom után is a saját magatartását állította be. A kommunista-ellenes történetírás teljesen kritikátlanul átvette Trockij tézisést s propagálja azt a mai napig. Trockij vonala a felkelés előestéjén a KB fővonalává vált. Ez készítette Lenint a felkelés ügyéről szóló utolsó levél megírására, mely aztán meghozta a döntést. Ezt írja: „Eltársak! Ezeket a sorokat 24-én este írom, a helyzet a végtelenségig kritikus. Napnál világosabb, hogy a felkelés halogatása most már igazán egyértelmű a halállal. Minden erőmmel meg akarom győzni az elvtársakat arról, hogy most minden egy hajszálon függ, hogy olyan kérdések vannak napirenden, amelyeket nem tanácskozások, nem kongresszusok döntenek el (még Szovjetkongresszusok sem), hanem egyes-egyedül a népek, a tömegek, a felfegyverzett tömegek harca . . . Le kell tartóztatni, ha török, ha szakad, még ma este, ma éjjel a kormányt . . . Nem szabad várni! Mindent elveszíthetünk!! . . . A történelem nem bocsátja meg a késedelmeskedést a forradalmároknak, akik ma győzhetnek (és ma egész biztosan győzni fognak), holnap viszont azt kockáztatják, hogy sokat veszítenek, azt kockáztatják, hogy mindent elveszítenek . . . A hatalom kézbevétele a felkelés feladata; politikai célja a hatalomrajutás után fog tisztázódni. Végzetes dolog vagy üres formáság volna megvárni az október 25-i ingadozó szavazást; a népek joga és kötelessége, hogy az ilyen kérdéseket ne szavazásokkal, hanem az erő lathatásával döntse el; a népek joga és kötelessége, hogy a forradalom kritikus pillanataiban irányítsa

⁶¹ Lenin élete. 391. l.

⁶² Uo. 391. l. Vö. még Nyikolaj Podvojszkij feljegyzéseit Lenin katonai tevékenységéről az októberi felkelés alatt: Über Lenins militärische Tätigkeiten. Berlin. 1957. 13. s. köv. l.; valamint *W. Antonov-Ovszejenko*. Im Jahre siebzehn. Berlin. 1958. 5. s. köv. l.

⁶³ Proletarszkaja revolucija, 1922. 10. sz. 89. l. Vö.: *A. L. Frajman*: O preodolennii poszledsztvij kulta licnoszty Sztalina v iszszledovanyii isztorii Oktyabrszkovo vooruzsonno voszsztanyija, 55. s. köv. l.; *H. M. Asztrahan*: K. voszroszu o nacsale Oktyabrszkovo vooruzsonno voszsztanyija. Uo. 86. és köv. l.

⁶⁴ *Asztrahan*: i. m. 86. l.

⁶⁵ *Frajman*: i. m. 56. l.

képviselőit, még legjobb képviselőit is, és ne várjon rájuk. Ezt bizonyította valamennyi forradalom története és mérhetetlen volna a forradalmárok bűne, ha elszalasztanák a pillanatot, amikor tudják, hogy tőlük függ a *forradalom megmentése*, a béke felajánlása. A kormány ingadozik. Meg kell neki adni a *kegyelemdőfést*, ha törik, ha szakad! Az akció halogatása egyértelmű a halállal.”⁶⁶

A bolsevik vezetők most belevetették magukat a harcba. Még Kamenyev is elfoglalta a helyét. Lenin erre az időre a már ősz Margarita Fofanova elvtársnő lakásán rejtőzött el, aki még emlékszik ezekre a sorsterhes órákra. Október 25-én, a szigorú kijárási tilalom ellenére sem találta Lenint a lakásában, helyette azonban egy cédulát ezekkel a szavakkal: „Oda mentem, ahová nem akarta, hogy menjek”;⁶⁷ a Szmolnijba ugyanis, az októberi felkelés főhadiszállására. Az utolsó órában itt adta meg a döntő utasításokat.

Az ideiglenes kormány tisztjelölteket vezényelt ki saját védelmére. A petrográdi hadiiskola növendékeit is riadókézsültségbe helyezték. A forradalmi legénységű Aurora cirkáló a kormányzattól parancsot kapott a kifutásra. Az ellenforradalom az utolsó percben megpróbálta a hatalmat még egyszer magához ragadni. Első támadása az akkor Rabocsij Puty címmel megjelenő Pravda épülete ellen irányult. Október 25-én, a korreggeli órákban a tisztjelöltek szétrombolták a szerkesztőséget. Lenin erre azt követelte, hogy az összes forradalmi egységek a lehető leggyorsabban nyomuljanak előre Petrográd felé, vonjanak össze túlerőt az ellenforradalmi csapatok ellen, szállják meg minden körülmények közt a telefonközpontokat, a távirati irodát, a pályaudvarokat és hidakat, vonják be kis csapatokban az elszánt civil elemeket, mindenekelőtt a munkásifjúságot a fontos operációkba, Petrográd körülzárásához és elvágásához, és bánjanak el kímélet nélkül az ellenséggel.⁶⁸

Október 25-én délelőtt már minden fontos épület, tér és átjáró a forradalmárok kezén volt. A Téli Palota felé vezető utcákat megszállták, s az ottani csapatok átálltak a proletárharcosok oldalára. Kerenszkij menekült. Ugyanaznap, 10 órakor a Forradalmi Katonai Bizottság ismertette Lenin nyilatkozatát, melyben hírül adja a forradalom győzelmét. Így hangzott: „Oroszország polgáraihoz! Az Ideiglenes Kormány meg van döntve. Az államhatalom a petrográdi proletariátus és helyőrség élén álló Forradalmi Katonai Bizottság kezébe ment át, amely a Munkás- és Katonaküldöttek Petrográdi Szovjetjének szerve. Az ügy, amelyért a nép harcolt: a demokratikus béke haladéktalan felajánlása, a földesúri földtulajdon megszüntetése, a termelés munkásellenőrzése, Szovjet Kormány alakítása — biztosítva van. Éljen a munkások, katonák és parasztok forradalma!”⁶⁹

Így került a hatalom a bolsevikok kezébe, így valósult meg Lenin felkelés-konceptiója. Győzött az októberi forradalom.

⁶⁶ V. I. Lenin: Levél a Központi Bizottság tagjaihoz. Művei 26. köt. 232. l.

⁶⁷ W. Goldstein: Das Revolutionskomitee sass in der Twerskaja. Neues Deutschland, 1965. nov. 27.

⁶⁸ Illustrierte Geschichte der russischen Revolution. Berlin. 1923. 356. s köv. l. Vö. még V. Sz. Vaszjukov: Krah vojenno-polityiceszkoi avantyuri Vremennovo pravityelsztva letom 1917 g. Isztorija SzSzsZr. 1965. 5. köt. 25—40. l.; H. M. Asztrahan: O zsenzkom batalonye, zasciscsavsem Zimnij dvorec. Uo. 93—97. l.

⁶⁹ V. I. Lenin Művei 26. köt. 234. l.

Farkas Márton:

Forradalmi erjedés az osztrák-magyar hadseregben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után

Az orosz februári polgári demokratikus forradalommal hatalomra jutott Ideiglenes Kormány 1917. július 1-én megindított offenzívája összeomlott. Ez, valamint az 1917 októberében a délnyugati fronton, Caporettonál végrehajtott sikeres áttörés a központi hatalmak általános katonai helyzetét átmenetileg megjavította. A katonai helyzet átmeneti javulása azonban nem változtatta meg a központi hatalmak hadászati helyzetét, mint ahogy nem tudta mérsékelni a hátszág háborús válságát sem. Sőt az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági, társadalmi és politikai válsága a jelzett időszakban annyira elmélyült, hogy az állam vezetői a további hadviselést a Monarchia összeomlásával tartották egyenlőnek.¹

A közös minisztertanács 1917. szeptember 24-i ülésén foglalkozott a Monarchia katasztrófális élelmezési és gazdasági helyzetével, s úgy ítélte meg, hogy a katonai különítményekkel végrehajtott élelmiszer-rekvirálások fokozásával, különféle segélyakciókkal, Németországtól kért gazdasági segítséggel, majd az árpa és kukorica élelmezési célokra való felhasználásával kell a közellátásból hiányzó 10.08 millió q gabonát pótolni, hogy a közeli összeomlást elkerüljék.² Az élelmezési válság azonban a hozott intézkedések ellenére 1917 novemberére olyan súlyossá vált, hogy a városi lakosság és a falusi szegénység körében a Monarchia számos területén éhínség lépett fel: különösen Galícia, Lengyelország, Tirol, Vorarlberg, Magyarországon Szabolcs, Szatmár, Bihar, Pozsega és az erdélyi megyék lakossága szenvedett az éhségtől.³ Az éhség mellett — annak ellenére, hogy az árak maximálását megkísérelték — a fokozódó inflációval fellépő drágaság is élezte a társadalmi feszültséget.

A tömegek elkeseredését fokozta a polgári és katonai hatóságok, a csendőrség, a rendőrség és a rekviráló különítmények brutalitása, a „végső győzelem” érdekében megkövetelt — s mind kevesebbet érő bérral kifizetett — többletmunka, a gazdagok és úrgazdagok, az „otthonmaradtak” és felmentettek bűnös üzelmei, a nemzetiségi dolgozókkal szemben alkalmazott különösen durva bánásmód.

A hátszág eseményei közvetlen hatást gyakoroltak a három év óta harcban álló hadsereg katonáira.

Az osztrák-magyar hadsereg zöme 1917 novemberében az oroszországi és a délnyugati (olasz) fronton helyezkedett el, egyes jelentékenyebb erői Romániában, Szerbiában és részben Albániában teljesítettek megszálló feladatokat, ill. az utóbbi két országban közvetlen harci érintkezésben állottak a Balkánon partraszállt antant-csapatokkal. Jelentéktelen erői Franciaországban és a Közel-Keleten, főleg Palesztinában harcoltak. 1917 végére az osztrák-magyar hadsereg élő és anyagi ereje, valamint harci értéke nagymértékben csökkent. A rohamos csökkenésre mutat az a tény, hogy bár 1917 ősztől a hadseregfőparancsnokság szállásmesteri hivatalának összesítése szerint 8,42 millió főt vonultattak be, mégis mintegy 4 millió fővel apadt a fegyveres erő létszáma.⁴

A hadvezetőség — a caporettoi siker ellenére — rendkívül aggodalommal tekintett az 1918. év elé, mert a haderő rohamos létszámcsökkenése nemcsak vérveszteségből,

¹ A. Polzer-Hoditz: Kaiser Karl. Zürich—Leipzig—Wien. 1929. 334. 1.

² Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Bpest. 1966. 599. 1.

³ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien (a továbbiakban: KAW) Generalzensur und Nachrichtenbüro (a továbbiakban GZNB), Zensurabteilung D. No. 49/7—1917. nov. 25.

⁴ Österreich-Ungarns letzter Krieg (Herausgeben vom Österreichischen Bundesministerium und Kriegsarchiv). Wien 1930—1937 (a továbbiakban: ÖÜLK) VII. köt. 35—41. 1. Megjegyzendő, hogy az összesítés minden kategóriában a valóságosnál kedvezőbb képet mutatott. Legújabb adatok szerint pl. egyedül az orosz hadsereg mintegy 2,1 millió osztrák-magyar foglyot ejtett. (Jéssa Antal: Az internacionalisták katonai szerepe a Nagy Októberi Szocialista Forradalom oroszországi és ukránjai harcaiban. Kézirat. 219. és köv. 1.)

sebesülésekből és betegségekből, hanem részben az ellenséghez való átállásból és a hátszói szökésekből, bujkálásokból adódott. Ez utóbbi a katonák háborúellenes harcának tömegesen alkalmazott módszere volt, különösen a szláv, román és olasz nemzetiségek körében. Becslések szerint 1917 őszéig mintegy 300 000 cseh és szlovák, 200 000 délszláv és több mint 100 000 román katona adta meg magát az orosz hadseregnek.⁵

Az ellenséghez való átállás mellett az 1917 őszéig tapasztaltaknál jóval nagyobb mértékben emelkedett a frontra induló menetalkulásokból történő szökések, a hátszói nagyvárosaiban, erdőiben vagy hegyeiben való bujkálások, a frontvonalak mögötti „lógások” és a „harci cselekményekből való önkényes kivonások” száma.⁶ Ferry tábornok csendőrfelügyelő az 1917. év végén készített hivatalos jelentésében csak Magyarország területén 81.065 főre becsülte a „lógások”, belső dezertőrök számát, jöllehet a hadvezetőség a legkíméletlenebb büntetéseket alkalmazta ellenük, ha kézrekerültek.⁷

A létszámcökkenés — vagy ahogy a hadsereg főparancsnokság nevezte: a „fogyték” — ütemére jellemző, hogy 1917. április 1. és december 31. között 600 000 fővel csökkent a hadsereg létszáma. Ez az apadás az újabb veszteségekből, a háborús kényszer-gazdálkodás esődjé miatti leszerelésekből (bányászok, őstermelők), a dezertálásokból, valamint az 51—52 évesek kényszerű hazaküldéséből származott.⁸

A hadvezetőség 1918 várható létszámszükségletét 1,5 millió új katonaköteles bevonultatásával igyekezett fedezni. Az 1917. december 8-i magyar minisztertanácsi ülésen tárgyaltak szerint azonban ez a létszám nem volt biztosítható. A minisztertanács szerint mindössze 950 000 fő bevonultatásával lehetett számolni.⁹

Az emberutánpótlás annál inkább megoldhatatlannak bizonyult, mivel 1917 végéig a felgyógyult bevonultak száma alatta maradt a betegek és sebesültek számának. Ha ehhez hozzávesszük az 1917-ben elesetteket és fogságba kerülteket (kb. 100 000 halott és 150 000 fogoly), a rendelkezésre álló pótlás egyáltalán nem fedezte a veszteségeket. Így pl. a XX.XVIII. sz. menetalkulatok összeállítása (1917 december) csak 90 000 főt eredményezett.¹⁰ A hadsereg főparancsnokság tehát tisztában volt azzal, hogy a hadsereg személyi állományát teljesen pótolni immár lehetetlen. Noha az állami és katonai hatóságok ismételen kísérletet tettek a felmentettek 1,8 milliós tömegének átrostálására, a kiküldött „superbizottságok” munkája eredménytelen maradt. A megidézettek nagy része már a „szemlérlől” is kivonta magát, a bizottságok pedig a megjelentek tekintélyes részét felmentették. (A felmentéseket hivatalosan a háborús gazdálkodás szükségleteivel indokolták.)¹¹

Mindehhez hozzájárult a csapatok hallatlanul nehéz, szinte már végzetessé válóan rossz anyagi és technikai ellátottsága. Az 1917 őszétől fellépő élelmezési válság, a fegyver- és lőszerutánpótlás hiánya, a szállított lőszernek silány minősége, a ruházat, fegyvernű és lábbeli teljes lerongyolódása, a frontheadereg személyi állományában a teljes apátia érzését váltotta ki, majd a legénységet a forradalmi eszmék iránt rendkívül fogékonyá tette.¹²

Mindezzel a hadvezetőség is tisztában volt, s minden áron biztosítani igyekezett a hadsereg — elsősorban a frontalkulatok — anyagi és technikai ellátását. A hátszói erőforrásait, készleteit kíméletlenül igénybe vették, a munkásosztály és a többi dolgozók többletmunkáját fegyveres erőszakkal biztosították (katonai kényszer az üzemekben, rekvirálások, karhatalmi alakulatok bevezetése stb.).¹³ Fokozódott a Monarchia által megszállt területek (Lengyelország, Románia, Szerbia) kizsákmányolása is.¹⁴

⁵ Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bpest. 1966. 97. 1.; OL Me. 1918. XVI. res. 25.291.

⁶ Hadtörténelmi Intézet és Levéltár, Budapest, első világháborús gyűjtemény (a továbbiakban HIL K. u. k. Mil. Komdo. Bpest iratai). 776. cs. Pers. Nr. 707/III—1917. okt. 29.

⁷ Lásd *Siklós András*: Magyarország története 1917—1919. Bpest. 1962. 31. 1. A hátszói és a front mögötti területeken bujkáló dezertőrök számának, nemzetiségi összetételének pontos megállapítása az adatok hiánya miatt lehetetlen. — Lásd HIL AOK I/10/00. HGkomdo. Go. v. Borojević, Verlautbarungen, 1917 október. A büntető rendszabályokra lásd: HIL HM eln. 14—15/b. osztály iratai 82. cs. HM 10647/15. s. — 1918-ban: AOK Auf des Gen. Stabes Op. Nr. 45—21³—1917. szept. 21.

⁸ A. Arz: Zur Geschichte des Grossen Kriegs. Wien. 1924. 216. l.

⁹ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Összeállította: Iványi Emma (a továbbiakban MM.K.). Bpest. 1960. 362. l. Itt a behívdandó kategóriák szerinti részletezése is megtalálható.

¹⁰ HIL 3601. cs. HM Eln. 142059/4—1917. dec. 5.

¹¹ HIL 3601. cs. HM 197/229/15. a—1917. szept. 2.

¹² A. Arz: i. m. 219—221. l. HIL Honvéd főparancsnokság iratai. 775. cs. HM 15085/eln. 1—1917. szept. 30. HIL AOK I/1/4. AOK Auf Chef des Gen. Stabes Nr. 100.071—1917. júl. 18.; HIL Honvéd főparáság iratai. 776. cs. 4354/31. sz. 1917. nov. 3.

¹³ Lásd HIL 3615. cs. HM. eln. iratok 1917. aug.—dec.

¹⁴ Mindezekre lásd HIL 3617. cs. HM 318880/8—1917. szept. 11.; HIL AOK I/1/3. cs. Vorsitzender des Gemeinsamen Ernährungs-ausschusses. E. Nr. 2126—1917. aug. 20.; HIL AOK I/1/3. cs. AOK Qu.-Abt. Nr. 181—414—1917. dec. 20.; HIL AOK I/1/3. cs. AOK Auf Chef des Gen. Stabes Nr. 100. 071. Beilage 2.

Kényszerrendszabályokat, szigorú takarékosági intézkedéseket foganatosítottak magában a hadseregben is. Ezek nagy része elsősorban a hátszói csapatokat sújtotta (helyőrségi, kórházi és a front utánpótlását biztosító póttestek alakulatai). A mögöttes országrészek csapattestjeinél sorozatos rendelkezésekkel és parancsokkal csökkentették az élelmiszeradagokat, megtörő intézkedésekkel elfojtották a ruházattal, cipőellátással kapcsolatos panaszokat, szigorú fenytést mértek a csalán- és répaleves miatt elkeseredésükben lázongásokban kitörő, olykor éhségükben fegyveresen fosztogató katonákra.¹⁵

A hadsereg forradalmi erjedésében a belső tényezők mellett döntő szerepe volt az Októberi Forradalom hatásainak. S mivel a szovjet kormány békekezdeményezéseiről a lövészárkbarátkozás révén az orosz front katonái értesültek a legkorábban, az egész osztrák-magyar hadsereg további sorsának alakulásában a keleti arcvonal alakulatainak forradalmi erjedése játszott kiemelkedő szerepet.¹⁶ Annál is inkább, mivel a keleti fronton a harci cselekmények 1917 novemberében megszűntek, és a hadvezetőség e csapatok jelentős részét később a hátszóiába, majd a délnyugati frontra irányította át. Ez a többi, hátszói és más arcvonalbeli csapatok forradalmi erjedését is elősegítette.

A szovjet kormány békefelhívása rendkívül nagy visszhangot váltott ki a hadviselő államok s különösen a Monarchia népeiben. Az orosz békekezdeményezés elfogadását, a béketárgyalások megkezdését sürgették azok a munkásmozgalmak, sztrájkok, tüntetések, amelyek a Monarchia nagy városaiban: Bécsben, Budapesten, Prágában, Brnmben, Pilsenben, Wiener-Neustadtban, Krakóban, Grazban és Laibachban robbantak ki.¹⁷ A munkástömegek nyomására november 11-én az osztrák és a magyar szocialdemokrata párt egyaránt kiállt a szovjet kormány békefelhívásának elfogadása és a béketárgyalások megindítása mellett. 1917. november 25-én a budapesti munkásság az iparcsarnoki nagygyűlésen követelte az annexió nélküli békét, és testvéri üdvözlését küldte az orosz munkásoknak. A békéért való harc jegyében december 1-én Budapesten, december 2-án Miskolcon, Pécsen, Szegeden, Temesvárott, Aradon, Kassán és Pozsonyban rendeztek tömeggyűléseket. A munkásosztály békedemonstrációi mellett monarchiaszerte paraszt- és nemzetiségi megmozdulások követelték a háború azonnali befejezését: ilyenekről tudunk Lengyelországban, Morvaországban, Karintiában, Magyarországon Bihar, Zemplén, Kolozs és Torda megyékben.¹⁸

A hadvezetőséghez befutott jelentések szerint a munkás- és parasztmozgalmak egy része már túlmélt az Oroszországgal kötendő béke követelésén, az orosz forradalom iránti puszta rokonszenvyilvánításon, és az orosz példa követését sürgette.¹⁹

A hátszóiában lezajló események hírei a hadvezetőség minden erőfeszítése ellenére eljutottak a frontalakulatokhoz, amelyek közül a keleti arcvonal csapatai ekkor már érintkezésben voltak az orosz hadsereggel. A katonaszovjetek kezdeményezésére az orosz katonák 10–20 főnyi csoportokban átlépték az arcvonalat és elindultak a központi hatalmak lövészárkai felé. Senki sem lőtt rájuk. A Monarchia hadvezetősége egymás után kapta a jelentéseket arról, hogy „a legénység a keleti front egész hosszában fraternizál az oroszokkal, az állásokat mindenütt megnyitja, az oroszokat vendégül látja, felfedi előttük a védelmi rendszer összes titkait és a szovjet kormány békefelhívásán túlnemöleg mohón szívja magába a bolsevik agitátorok antimilitarista és rendszerellenes propagandáját.” A hadseregfőparancsnokságnak küldött jelentések beszámoltak arról, hogy más esetekben osztrák-magyar katonák látogatják meg az orosz lövészárkokat, ahonnan nagy mennyiségű „állam- és rendszerellenes felforgató” röpirattal térnek vissza. November végén a fraternizálás tömegmértűvé vált, az arcvonalakat elválasztó drótakállyokat eltávolították, fegyvertelenül „ki-be sáltak” egymás lövészárkaiban, élelmiszert, különböző használati cikkeket cseréltek, és elkeseredetten tárgyalták, hogy a Monarchia kormánya és hadvezetősége még mindig nem döntötte el a szovjet kormány békeajánlatának elfogadását.²⁰

¹⁵ HIL 3617. cs. HM 420227/8—1917. dec. 3. A napi kenyérfejadagot 200 gr-ban állapították meg, bevezették a heti 3–4 hústalan napot. KAW GZNB Zensurabt. D Res. 4915 K. u. k. Zensurstelle Wien. Na. Nr. 2930—1917. dec. 2. ¹⁶ A békedekrétum mellett a szovjet kormány több felhívást intézett közvetlenül a frontkatonákhoz. Így pl. a németekhez „An die deutschen Soldaten!” Lásd W. I. Lenin: Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung. Berlin. 1957. 414—416. l.

¹⁷ A GZNB 1917. nov. 25-én összefoglaló jelentést adott a szovjet kormány békefelhívása nyomán kirobbant munkásmozgalmakról. A jelentés szerint mindenütt az „azonnali békét, a szovjet békefelhívás elfogadását” követelték. (KAW GZNB Zensurabt. D.-Nr. 4917—1917. nov. 25.)

¹⁸ A lakosság körében dúló éhínség csak fokozta a békéért való harcot. A parasztság a rekviráló különítmények brutalitása miatt is tiltakozott. Vö. KAW GZNB Zensurabt. D. Nr. 4915—1917. nov. 22., 4938—1917. dec. 1.

¹⁹ KAW GZNB Zensurabt. D. Res. 4915 Na. Nr. 2390—1917. dec. 2.

²⁰ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (a továbbiakban: MFFVD) 5. kötet. Bpest, 1956. 31—32., 33—34. l.; HIL M. kir. 38. ho. iratai 334. cs. 1202/1917. dec. 3., no. 1203/8. sz. 1917. dec. 3. ban: 1445, 1493 és 970 jelzetű táviratok.

A barátkozások nagy élménye magával ragadta az osztrák-magyar hadsereg katonáit. Ezrével születtek agitátorok, akik a katonák között „bolsevik propagandá-
iratokat” osztogattak, és a béke mellett, a fennálló társadalmi rendszer igazságtalanságai
ellen agitáltak.²¹

A katonákra lenyűgöző hatást gyakorolt, hogy az orosz legénység eltávolította
gyűlölt tisztjeit és szovjetjei révén maga vette kezébe a hatalmat. Imponáló volt továbbá
az a demokrázizmus, amely az orosz hadseregben kialakult: a közös elhatározás és döntés,
a legénység akarátának, jogainak tiszteletbentartása. Nem kellett sok időnek eltelnie
ahhoz, hogy az osztrák-magyar hadsereg közvéleménye mindezt észrevegye és összeha-
sonlítsa saját viszonyaival: míg az orosz szocialista forradalom azonos jogot adott
minden nemzetiségnek, az osztrák-magyar fegyveres erők nemzetiségi katonája saját
bőrén tapasztalta ennek ellenkezőjét.²²

A forradalmi lövészárók-barátkozás eredményeként 1917 decemberére a keleti
arcvonalon levő osztrák-magyar katonák többsége annyira hatása alá került a szovjet
békefelhívásnak és a forradalmi eszméknek, hogy nemcsak a harci cselekmények megszü-
ntetését, a békét követelte, hanem ezeket a gondolatokat az arcvonal mögött is terjesztette.
A hadvezetéség elhárító szervei jelentették, hogy a vonaton hazautazó szabadságot vagy
leszerelt katonák útközben lázítanak és forradalmi röpiratokat terjesztenek az állomá-
sokon, helyőrségekben, laktanyákban, a városok munkásnegyedeiben és a falusi szegény-
nép körében.²³

A frontcsapatokhoz kimenő hazai levelek cenzurája megerősítette az elhárító szer-
vek jelentését. A levelekből kitűnt, hogy a hátsországi lakosság a szabadságos és leszerelt
katonák „izgatása alatt” áll, sőt maga is „a szovjet kormány békefelhívásának elfogadá-
sára és szocialista felforgató eszmékkel” bujtogatja a frontkatonákat. Ezeket az eszmé-
ket a lakosság a békével, a nemzeti önrendelkezési joggal, a nyomor és a szenvedés meg-
szüntetésével azonosítja.²⁴ Hasonló eredményt mutatott a hátsországba küldött levelek
cenzurája is. A katonák hozzátartozóikhoz intézett leveleikben nemcsak a legnagyobb
gyűlölet hangján írtak a háborús szenvedésekről, a tisztek és altisztek kegyetlen báná-
smódjáról, a jegyzők, szolgabírák, valamint a rekviráló csapatok otthoni viselt dolgairól és
magatartásáról, hanem lelkesedéssel számoltak be az oroszokkal való „testvéri kibékülés-
ről” és az orosz forradalom vívmányairól.²⁵

A forradalmi erjedés jeleit csakhamar tapasztalni lehetett a hátsországi alakulatok-
nál is. Ezek sem tudták kivonni magukat a hátsországi forradalmi erjedésének hatása alá,
jóllehet kapcsolatok nem volt elmélyült: ezek kiépülését a hadvezetéség minden erővel
megakadályozni igyekezett. Ezért a hátsországi csapatok forradalmi erjedése 1917
decemberében még éppen csak megindult.²⁶ A délnyugati arcvonal alakulatainál vagy a
balkáni hadszíntéren a forradalmi erjedés ekkor még nem volt tapasztalható, mivel azo-
kat mind a hátsországtól, mind a keleti arcvonaltól többszáz, sőt ezerkilométeres távol-
ság választotta el.

*

1917 november közepén az osztrák-magyar hadvezetéség, mérlegelve a hadsereg-
ben bekövetkezett eseményeket, az állam súlyos politikai és gazdasági helyzetét, a had-
sereg anyagi és élő erejének csökkenését, valamint az Oroszország katonai kiválásával
átmenetileg megjavult általános katonai helyzetet, a szovjet békekezdeményezés elfoga-
dását és a fegyverszüneti, majd ezt követően a béketárgyalások megindítását javasolta.
Stratégiai és taktikai elképzelése az volt, hogy a fegyverszünet és a békekötés lehetővé
teszi, hogy a központi hatalmak csapataik nagy részét a nyugati, ill. délnyugati frontra
dobják át. Ez pedig meghozhatja a katonai győzelmet vagy legalábbis olyan kompromisz-
szumos békére kényszerítheti az antantot, amellyel a dualista Monarchia fennmaradását
biztosítani lehet.²⁷

²¹ KAW Ministerialkommission per. Kriegsministerium iratai. 216. cs. KM Evb. Abt. 5. Nr. 23373 Res. — 1917.

²² KAW GZNB Zensurabt. D. Res. No. 4933—K. u. k. Zensurkommission an Kgf. in Bp./ad Ex. Nr. 10—1918. I.

²³ KAW GZNB Zensurabt. D. Res. No 2700—1918. jan. 1.

²⁴ Uo. A bécsi Zensurstelle jelentette pl., hogy 90.000 átvizsgált levélből 60.000 a szovjet kormánnyal kötendő béke mellett foglalt állást, a katonákat a harci cselekmények azonnali beszüntetésére szólította fel, s egyben hitet tett a „szocialista forradalmi eszmék” mellett.

²⁵ Uo.

²⁶ A hátsországi alakulatok között folytatott agitációban igen nagy szerepet játszottak az antimilitarista cso-
portok (később forradalmi szocialisták) röplapjai.—Ld. MMTVD 5. köt. 52. l.; A magyar forradalmi munkásmozgalom
története. I. köt. Bpest. 1960. 134. l.

²⁷ A. Arz. I. m. 199—205. l.; O. Czernin: Im Weltkrieg. Berlin und Wien. 1919. 230. l.

A hadseregfőparancsnokság egyben azt remélte, hogy az Oroszországra kényszerített béke lehetővé teszi meghatározott orosz területek gazdasági kirablását, amelynek révén a Monarchia válságba jutott hadigazdálkodását „injekciózni” tudják (nyersanyag, félkész- és készárúk) s egyúttal a hadsereg és a polgári lakosság élelmezését is megjavíthatják. Nem kisebb szerepet játszott a hadvezetőség tervében az a megfontolás, hogy a „külső béke” lehetőséget nyújthat az „állam- és társadalomellenes elemek” felszámolására, a hadsereg „megrendült fegyelmi állapotának” helyreállítására, „hadikimerülésének”, „hadifáradtságának” megszüntetésére.²⁸

Míg azonban a hadvezetőség a végleges döntéshez eljutott, rendkívül heves harcok folytak magán a főparancsnokságon és az uralkodó osztályok egyes csoportjain belül. Az ellentétek rugója a szovjet békekezdeményezés mindaddig példátlan és az uralkodó osztályok szempontjából rendkívül veszélyes voltában rejtett. A hadseregfőparancsnokságnál nagy felháborodást váltott ki, hogy a szovjet kormány a hadviselő kormányok mellett a néptömegekhez is fordult, és felszólította őket a béke kiharcolására, sőt kezességet vállalt azért, hogy az orosz hadsereg nem támadja hátba a keleti front német (és osztrák-magyar) alakulatait.

Nem kevésbé meglepően hatott a Monarchia vezető köreire a nemzetek önrendelkezési jogának a békedekrétumban való elismerése, ami meghatározhatta a Monarchia elnyomott népeinek elszakadási törekvéseit. Az imperialista hatalmakhoz intézett, az annexió- és hadikárpótlás nélküli békére való felszólítás pedig az uralkodó osztályok hódító törekvéseinek volt frappáns elítélése azért a rabló politikáért, amelyért a háborút már 3 éve folytatták.²⁹

De a legnagyobb aggodalmat mégis az a történelmi tény keltette, hogy a fegyverszüneti és békeajánlatot a győztes szocialista forradalom kormánya tette, amelynek lelkesítő példája a Monarchia társadalmi rendje megdöntésének perspektíváját hordozta magában. Az osztrák-magyar vezetőkörök a „bolsevista forradalom” „európai veszélyét” kezdettől fogva felismerték, s ha erejük lett volna, a tárgyalások egyszersmindenkori elvetésével a forradalmat katonai erővel fojtották volna meg. A „Pétervárra masirozás és rendesinálás”-hoz azonban hiányzott az erő.³⁰

Az adott helyzetben a hadsereg-főparancsnokság nem tehetett mást, mint hogy a tárgyalások felvételét javasolta egy olyan állam kormányával, amelynek pusztá léte is „veszedelem volt mind a Monarchia, mind pedig a hadsereg számára”. A döntésben az a számítás is közrejátszott, hogy a fegyverszüneti és béketárgyalásokon olyan feltételeket és szankciókat kényszeríthetnek Oroszországra, amelyek — a hadvezetőség elképzelése szerint — megakadályozzák a szocialista eszmék továbbterjedését és a hadsereg forradalmasodását.³¹ A hadvezetőség úgy látta, hogy a „bolsevizmus terjedésének megakadályozására” összesen 40 hadosztályt szükséges továbbra is a keleti fronton tartani.³²

Az osztrák-magyar hadvezetőség és a kormányok tehát egyelőre lemondtak az Oroszország elleni közvetlen fegyveres intervencióról. Ehelyett előtérbe helyezték az antant hatalmakkal szembeni katonai presszió taktikáját, amely a kompromisszumos béke előrészét célozta. A fegyveres intervencióra későbbi időben, kedvezőbb körülmények között gondoltak, ha csak addig a szovjet hatalom belső nehézségek miatt (ellenforradalom, ukrán és egyéb szeparatista törekvések) belátható időn belül magától össze nem omlik.

A hadseregfőparancsnokság 1917 november közepétől — a német hadvezetőséggel egyetértésben — azon fáradozott, hogy Szovjet-Oroszországgal a fegyverszüneti, majd a béketárgyalások mihamarabb meginduljanak és a központi hatalmak számára kedvező eredménnyel járjanak.

A központi hatalmak közös fegyverszüneti bizottsága Hoffmann német tábornok vezetésével december 3-án Breszt-Litovszkban érintkezésbe lépett az orosz parancsnokság megbízottaival, és 6-án, 10 napra, majd december 15-én egy hónapra (1918. január 14-ig) szóló fegyverszüneti egyezményt írtak alá. Ez a Fekete-tengertől a Keleti-tengerig terjedő arcvonalra és az ázsiai török—orosz arcvonalra volt érvényes. Mivel a fegyverszünet hatálya az arcvonal déli szakaszán levő román csapatokra nem terjedt ki, a központi hatalmak hadvezetősége külön bizottságot küldött ki, amely a román had-

²⁸ Vö. *A. Arz.* i. m. 199—205., 207—225. 1.

²⁹ Vö. *ÖULK VII.* köt. 4—5. 1.

³⁰ „Biztos, hogy ez az orosz bolsevizmus európai veszély... ha erőnk volna, bizonyára nem tárgyalnánk ezekkel az emberekkel (a szovjet békeidegációval), ellenben Pétervárra masiroznánk, és rendet csinálnánk; ez az erő azonban hiányzik.” *Czernin.* i. m. 229. 1.

³¹ *A. Arz.* Kampf und Sturz der Kaiserreiche. Wien. 1937. 98. 1.

³² *A. Arz.* i. m. 210. 1. Arz vezérkari főnök nov. 20-án fejtette ki, hogy 40, egyenként 5.000 főnyi hadosztályt kell felsorakoztatni „a saját határok biztosítására és a bolsevizmus továbbterjedésének feltartóztatására”.

sereg, valamint az ottani orosz hadsereg képviselőivel 1918. december 8-án Foksaniban hasonló tartalmú fegyverszüneti szerződést írt alá.³³

Az orosz fegyverszünet 1917. december 7-én déli 12 órakor lépett életbe. A szerződő felek általános elvként kimondották, hogy a határ mindkét fél első vonala, amelynek átlépése tilos. Az arcvonalat szakaszokra osztották és december 8-ig minden szakaszon kijelöltek egy-két átkelő helyet, amelyeket az illetékes hadosztályparancsnokoknak térképen rögzítettek és a fegyverszüneti bizottságnak jelentettek. A fegyverszüneti egyezmény kimondta, hogy a központi hatalmak alakulatainak sem tiszti, sem legénységi állományú egyénei nem érintkezhetnek az orosz hadsereg tagjaival. Az érintkezést csak az ún. tolmáctisztek és helyetteseik számára engedélyezték. Aki ezt megszegi, szigorúan megbüntetik. A szerződés kimondta, hogy repülőgépek a határvonalat 10 km-nél jobban nem közelíthetik meg, és tiltotta a léggömbök felszállását is. Ezek a pontok, amelyeket a központi hatalmak rákényszerítettek a szovjet félre, a frontbarátkozás és a forradalmi agitáció felszámolását célozták. A szerződés egy további pontja kimondta, hogy a gyalogság a határvonaltól 5 km-re, a tüzérség pedig 15 km-re tarthat gyakorlatot. A központi hatalmak ehhez a ponthoz azért ragaszkodtak, hogy a szovjet fél ne tiltakozhassék a fegyverszüneti szerződés aláírása után a német és osztrák-magyar hadseregnél bevezett gyakorlatok ellen, amelyeknek célja a forradalmasodó katonák fegyelmezése volt.³⁴

A fegyverszüneti szerződés végül előírta, hogy a szovjet fél a német és osztrák-magyar hadifoglyokat majd csak a béketárgyalások szabta feltételek szerint küldheti haza — addig mind a német, mind az osztrák-magyar hadvezetőség elzárkózik a volt hadifoglyok fogadásától. Ha a többi pontból következtetni lehetett a szocialista forradalomtól rettegő központi hatalmak félelmére, ez a rendelkezés világosan kifejezte azt. Mind a német, mind az osztrák-magyar hadvezetőség birtokában volt ugyanis az oroszországi hadifoglyok „politikai fertőzőitőségéről” szóló bizalmas híreknek, s bár a hadsereg feltöltéséhez nagy szükségük lett volna a hadifoglyok százazreire, az adott helyzetben inkább lemondtak róluk.

A fegyverszüneti megállapodással biztosított fegyvernyugalmat a „személyi állomány rendbeszedésére”, a „megbomlott fegyelem helyreállítására”, a politikai „vétkesek” kiemelésére és megbüntetésére igyekeztek felhasználni. A parancsnokok a csapatokat nap mint nap fegyelmező gyakorlatoknak vetették alá, éjjel-nappal riadóztatták, hogy a „stramm és engedelmes magatartást” helyreállítsák. A nehéz gyakorlatok szünetében a tisztek előadásokat tartottak a „hazatérés utáni feladatokról”, „a nyomor okairól”, „a serény munkálkodás és az uralkodó iránti hűség hazaépítő hasznáról”. Az előadások után a táborig lelkészek vallásos gyakorlatokkal vonták el a legénység szabadidejét.³⁵

A személyi állomány további „fertőződéseknek” megakadályozása végett a hadsereg főparancsnokság haditörvényszéki eljárást rendelt el azokkal a személyekkel szemben, akik az oroszokkal barátkoznak. A vonatkozó utasítás kimondta: „... általánosan újból kihirdetendő és iskolázandó, hogy az oroszokkal való barátkozás és beszélgetés szigorú tiltalmát megbocsáthatatlan fegyelmetlenségből esetleg mégis megszegő csapatrészek vezetői és parancsnokai, és pedig elsősorban a szakasz- és századparancsnokok, nyomban haditörvényszéki vizsgálat alá vonatnak. Az összes alparancsnokok szakadatlan, intézményes ellenőrzésre kötelezendők, akiknek erejétől és körültekintésétől elvárom, hogy a hadsereg hírnevét kockáztató ily oktan fegyelmetlenségeket semmi szín alatt meg nem tűrnek.”³⁶ Az orosz hadsereg tagjaival való érintkezést kizárólag a fegyverszüneti bizottsági tagokra és az ún. propaganda tisztekre korlátozták.³⁷

1917. december 4-én az egész arcvonalra kiterjedő parancsal csendőrkülönítményeket vezényeltek az állás- és szálláskörletekbe, valamint az első vonalakba, részben azért, hogy az osztrák-magyar katonaság és az oroszok közé beékeljék őket, részben pedig azért, hogy a csendőrség a szigorú parancs megszegőit azonnal letartóztassa.³⁸ Az intézkedés egyben az orosz közeledés elriasztását is célozta. A csendőrkülönítmények

³³ HIL M. kir. 40. honv. ho. iratai, 1065. cs. K. u. k. 11. Korpskomdo. Na. Nr. 1650—1917. dec. 7., 401/14. op. sz. —1917. dec. 12.

³⁴ HIL M. kir. 38. ho. iratai. 334. cs. Op. 2177/1917. dec. 7. (A XXVII. német tartalékhadtest táviratilag kiadott I. C—17526/1917. sz. parancsa.)

³⁵ HIL M. kir. 40. ho. parság iratai, 1965. cs. 404/5—I. Op. szám.

³⁶ Az AOK parancsának szó szerinti idézete a M. kir. 38. ho. irataiban. HIL 334. cs. Op. 1203/3. 1917. dec. 4.

³⁷ HIL M. kir. 40. ho. iratai. 1065. cs. Heeresfrontkommando Erzherzog Josef, Op. Nr. 5460—1917. dec. 17; M. Kir. 38. ho. iratai 334. cs.: közli a XXVII. tart. hadtest utasítását AOK rendelet alapján Op. 102/9—1917. dec. 3. sz. alatt.

³⁸ Csendőrkülönítményeket eddig az első vonalakban nem, legfeljebb a szálláskörletekben, azaz a front mögötti területeken használtak fel a legénység ellenőrzésére és fékmentartására.

ellenőrzésére csendőrtiszteket helyeztek ki, és személyükben tették őket felelőssé a parancs végrehajtásáért.³⁹

A fenti intézkedésekkel egyidőben jelent meg a hadvezetőségnek a front- és hátszaki alakulatok politikai megbízhatóságának ismételt felülvizsgálását elrendelő parancsa.⁴⁰ A parancs kiadásával a hadseregfőparancsnokságnak az volt a szándéka, hogy a csapatparancsnokságok kövessenek el mindent a politikailag megbízhatatlan elemek kiemelésére és olyan politikai megfélemlítés gyakorlására, amellyel elejét vehetik a hadsereg további forradalmi erjedésének.

A parancs kimondta, hogy az arcvonal- és hátszaki parancsnokságok, katonai intézmények, ha valamelyik beosztottjukról politikailag a legcsekélyebb mértékben is terhelő jelentést kapnak, kötelesek az illetőről ún. Auskunftsblattot, vagyis (bűnügyi) nyilvántartó lapot kiállítani, s azt a terhelt születése és lakása szerinti illetékes rendőrpáncsnoksághoz, vagy katonai helytartóhoz, tartományi kormányzósághoz, Magyarországon pedig az illetékes főispánhoz haladéktalanul megküldeni. Ezek a szervek a legrövidebb időn belül kinyomozták a terhelt magánéletét, kapcsolatait, főleg addigi politikai tevékenységét („nemzetiségi izgatás”, „szociális háborgás”, „sztrájkban való részvétel” stb.). A nyilvántartó lap 9. rovatában két megjelölés között kellett választani: „bedenklich” — „nicht bedenklich” („aggályos” — „nem aggályos”). A 10. rovatba a nyomozás eredményét kellett bevezetni, felsorolva azokat a vádpontokat, amelyek a terhelt ellen felmerültek.⁴¹ A kitöltött nyilvántartó lapot visszaküldték az illetékes katonai parancsnokságnak.

Az első pillanatban túlságosan bürokratikusnak tűnő, valójában azonban jól átgondolt nyomozás- és vizsgálatsorozat lefolytatásához a katonai és polgári hatóságok teljes erővel hozzáfogtak, bár a hadvezetőség tisztában volt azzal, hogy csak több hónap után várható eredmény. Az akció sikeréhez a hadseregfőparancsnokság és mindkét állam-kormányja igen nagy reményeket fűzött. Így pl. a magyar igazságügyminisztérium, a budapesti kerületi katonai parancsnokság és a honvédelmi minisztérium képviselői már 1917. december 4-én tartott megbeszélésükön megállapodtak, hogy a letartóztatások következtében megtelt katonai börtönökön kívül a budapesti rendőrségi gyűjtőfogházban 200 kiemelt „főbűnös” számára helyet biztosítanak és a gyűjtőfogház igazgatója köteles gondoskodni különleges őrizetükről. Ausztriában az oberhollabrumi kerület Sitzendorf nevű községének határában hasonló célokból büntető táborot állítottak fel.⁴²

A hadsereg forradalmi erjedése ellen hozott intézkedések és büntető rendszabályok azonban egyáltalán nem, vagy alig hoztak eredményt. Annál kevésbé, mert a német csapatok egy részének nyugatra történt átszállítása következtében az osztrák-magyar hadsereg arcvonala mintegy 800 km-rel megnyúlt s így az orosz hadsereggel való érintkezési felület megnagyobbodott.⁴³ A mintegy másfélezer km-es arcvonalon szétszórt osztrák-magyar hadsereg katonáinak ellenőrzése szinte megoldhatatlan feladatnak bizonyult, a fegyelmező rendszabályok alkalmazása sok helyen kudarcba fulladt. A kudarcral párhuzamosan aggasztó volt, hogy a hadsereg anyagi és élelmenellátásán egyelőre nem sikerült javítani, sőt az a december 22-én meginduló béketárgyalások után tovább rosszabbodott. December végén újból olyan jelentések érkeztek, hogy az éhező katonák a megszállt területek lakosságát fosztogatják.⁴⁴ Mind több jelentés számolt be olyan esetekről is, hogy osztrák-magyar katonák átszöknek az oroszokhoz, élelmet koldulnak tőlük, egy részük vissza sem tér.⁴⁵

Az oroszokkal való érintkezés tehát minden óvintézkedés és büntető rendszabály ellenére szinte zavartalan maradt, a barátkozás változatlanul tovább folyt. A hadsereg-

³⁹ HIL M. kir. 38. ho. iratai. 334. cs. Op. 2126—1917. dec. 4-i rendelete közli a XXVII. tart. hadtest. parancsát. A rendelkezés nyomán a csendőrségnél létszámiány lépett fel, ezért a Belügyminisztérium az 1917. dec. 13-i magyar minisztertanács felhatalmazása alapján Szurmay Sándor honvédelmi miniszterrel 3500 főnyi „megbízható katonaság” átadását kérte. Ehhez a honvédelmi miniszter hozzájárult. A „megbízható alakulatokat” a hátszágban helyezték el. (Ld. MMJK. 367. 1.)

⁴⁰ HIL AOK I/10/2 cs. Isonzo Hads. Res. Verl. (Qu-Abt.). Nr. 25016—1917. dec. 4.; HIL 3599 cs. AOK Evb. 18 000 v 1917. A parancsot a KM 5. osztálya és a HM eln. 1. osztálya is kiadta Nr. 23373 res. 1917. III. 20893/el. 1—1917. sz. alatt. A parancsot már 1917. szept. 20-án kiadta a KM. végrehajtására azonban a frontesemények miatt nem került sor.

⁴¹ Magyarországon ezen kívül a budapesti rendőrfőkapitányságot, a törvényhatósági jogú városok rendőrkapitányságait, a községi illetőségűeknél a főszolgabírói hivatalokat kellett bekapcsolni a nyomozásba. Ld. HIL 3599 cs. AOK Evb. 1800 v 1917.

⁴² KAW Mil. Komdo. Bp. Nr. 11096—17/1917; HIL 3601. cs. HM 964—1917. dec. 7. sz.

⁴³ A. Arz: i. m. 216. 1.; HIL M. kir. 38. ho. iratai 334. cs. Op. 1217/4/1917. dec. 18.

⁴⁴ HIL AOK I/10/2. Res. Verlaubt. des Komdos d. Isonzo-A.: QÜ. Abt./Res. Q. Nr. 25370 MA—1917. dec. 11. említi a keleti és a délnyugati fronton előfordult fosztogatásokat.

⁴⁵ HIL M. kir. 40. ho. iratai. 1065 cs. 7. AK Qu. Abt. 42906—1917. dec. 30.; HIL 2368. cs. 16. honv. gy. ddr. parnok No. 434—1917. dec. 26.

főparancsnoksághoz befutott jelentések elmondták, hogy a katonáknál újbóli és újbóli nagymennyiségű orosz forradalmi röpiratot találtak. Megkísérelték ugyan ezeket elko-
bozni, illetve összegyűjteni, de az ilyen intézkedések hatékonyságában maguk a parancs-
nokok is kételkedtek.⁴⁶ Más jelentések arról adtak hírt, hogy az osztrák-magyar csapa-
tok előretolt tábori őrsői mögött az orosz katonaság akadálytalanul „össze-vissza járkál”,
és bolsevik propagandát űz, amelynek hatására a „megfertőzött” osztrák-magyar
katonák egy része már az állam és társadalmi rendszer megdöntésének elkerülhetetlen
szükségességéről beszél.⁴⁷

Mind több aggodalmat okozott az is, hogy a hadifoglyok egy része — elsősorban
Ukrajnából, illetve Belorussziából — a harci cselekmények megszűnése után elindult
hazafelé. A szovjet kormánynak sem ideje, sem lehetősége nem volt arra, hogy a szét-
szórtan hazafelé tartó hadifoglyokat feltartóztassa. Így az osztrák-magyar arcvonalak
előtt hol kisebb, hol nagyobb tömegben „hazatérők” kérték bebocsátásukat, vagy egy-
szerűen átlépték az arcvonalat.

A hadvezetőség a hadifoglyokkal szemben eleve a legnagyobb bizalmatlansággal
viseltetett, bár azok politikai beállítottságáról csak akkor szerzett pontos értesülést,
amikor a keleti arcvonal csapatparancsnokságai a hazatérők többségének „bolsevik
fertőzöttségét” jelentették. A hadseregfőparancsnoksághoz beérkezett bizalmas jelenté-
sek szerint a hadifoglyokat bolsevik agitátorok „állam- és társadalomellenes” szerve-
zetekbe tömörítik, s a hadifoglyok körében mind többen veszik át azok forradalmi agitáció-
ját. A hadvezetőségnél általános megdöbbenést váltott ki, hogy a hadifoglyok szervezete
1917. december 20-án Pétervárott gyűlést tartott, amelyen az osztrák-magyar katonák
— nemzeti különbség nélkül — követelték a szovjet kormány békekezdeményezésének
elfogadását és fogadalmat tettek, hogy hazatértük után harcolni fognak a szocialista
forradalom győzelméért.⁴⁸

Jóllehet a december folyamán hazatértek nem tartoztak a hadifogoly szervezetek-
hez, a szocialista forradalom eszméinek hatása igen erős volt köztük és az osztrák-ma-
gyar frontalakulatok most már nemcsak az orosz katonaság, a polgári lakosság, hanem
a hazatérők forradalmi agitációja is elérte. Az agitáció elsősorban a szovjet békekezdemé-
nyezést és a népek önrendelkezési jogának a szocialista forradalom gyakorlatában való
megvalósítását hangsúlyozta, de mindinkább a Monarchia társadalmi és államrendjének
megdöntését is tartalmazta. Bár e tevékenység szervezetlen volt, mégis rendkívül hatá-
sosnak bizonyult.⁴⁹

A hadvezetőség mellett, hogy a szovjet kormányt szerződésszegéssel vádolta,
elrendelte, hogy a hazatérők közül az „aggályosokat” azonnal emeljék ki és állítsák bírósá-
g elé, a többieket pedig irányítsák a hátszági póttestekhez.⁵⁰

Csakhamar tapasztalniuk kellett azonban, hogy a hazatért hadifoglyok a póttés-
teknél „antimilitarista és szocialista agitációt” fejtettek ki — aminek következménye-
ként hirtelen felszókott a hátszági dezertálások száma, — s ugyanakkor a keleti front
csapatainál sem csökkent a „háború- és államellenes” agitáció.

*

A hadvezetőség mindezek miatt rendkívül nagy aggodalommal tekintett a háború
negyedik éve elé. Aggodalmát fokozta az a körülmény, hogy az Oroszországgal folytatott
békétárgyalások megszakadtak. Ezért mind a német, mind az osztrák-magyar hadveze-
tőség arra kényszerült, hogy a nyugati ill. délnyugati arcvonalra történő átcsoportosítást
lelassítsa, s az eredetileg tervezett 40 hadosztálynál jóval nagyobb erőt tartson a keleti
fronton „a saját határok védelmére”, illetve „a bolsevizmus feltartóztatására”. Ezek
az alakulatok a központi hatalmak imperialista törekvéseit leleplező orosz forradalmi
agitáció hatása alatt maradtak.

Fokozta a helyzet súlyosságát az 1918 januárjára kialakult gazdasági és belpoli-
tikai helyzet. Különösen az ismét súlyosbodó élelmiszeri válság okozott gondot a had-
seregfőparancsnokságnak. Az 1917 őszi katonai segédlettel előteremtett készletek 1918
január elejére kimerültek és a Monarchia ipari körzetei, városai és egyéb önellátásra kép-
telen területei (Tirol, Vorarlberg, Karintia, Erdély egy része), továbbá Magyarországon

⁴⁶ HIL M. kir. 38. ho. iratai, 334. cs. AOK auf Chef des Gen. Stabes Op. geh. 2239—1917.

⁴⁷ HIL M. kir. 48. ho. iratai, 1965. cs. M. kir. 80. hegyi ddr. parság. Op. 361/5—1917. dec. 17.

⁴⁸ KAW GZNB Zensurabt. D. Präs. Nr. Res. 4900. 9. 1. 2. 1918.

⁴⁹ KAW KM Präs. b. 53—1/1—1918. AOK Chef des Gen. Stabes Op. geh. Nr. 604—1917. dec. 18.

⁵⁰ Uo.: HIL HM eln. 14—15/b. osztály iratai, 62. cs. AOK Op. Nr. 29—903. — 1917. dec. 23.

az agrárproletariátus által sűrűn lakott Szabolcs, Szatmár, Csongrád és Bihar megyék éhínség előtt állottak.⁵¹

Az élelmezési válság átmeneti enyhítéséhez szükséges 30 000 vagon gabonát a hadvezetőség és a kormányok mindaddig a Magyarországon bevezetett újabb kíméletlen rekvirálással kívánták előteremteni, amíg Szovjet-Oroszország, a szeparatista Ukrajna és a Román Királyság készleteire rá nem tehetik a kezüket.⁵²

Ezért 1918 január elején minden eddiginél súlyosabb rekvirálásokat rendeltek el. Ezt követően maximálták a hús, zsír, nyersbőr, faggyú, élőállat árát és elrendelték egyes takarmánynövényeknek emberi táplálékul való felhasználását.⁵³

Az élelmezési válság mélypontján és a válság megoldására fogantatosított intézkedések napjaiban vált ismertté, hogy Breszt-Litovszkban a január 12-én folytatódó béketárgyalásokon a központi hatalmak ismét annexiók, rabló feltételeket nyújtottak át a szovjet félnek. A Monarchia népeit a központi hatalmak e lépése felháborodással töltötte el, s eddig nem tapasztalt nagyságrendű tömegmozgalmak rázkódtatták meg az osztrák-magyar államot. Január 14-én Ausztriában 200.000 munkás lépett sztrájkba. E nagy megmozdulás egy hétig tartott s átterjedt Csehország és Galícia ipari körzeteire is.⁵⁴ Magyarországon 1918. január 17-én országos tiltakozó sztrájk bontakozott ki. Január 20-án a városligeti Iparcsarnoknál százezres tömeg tüntetett a békéért.

A hátszági tömegmozgalmak hírei eljutottak a keleti frontra, és arra ösztönözték a katonákat, hogy az orosz katonaszovjetek által hozzájuk juttatott, a forradalmi harc új formáit, konkrét feladatait megjelölő agitációs anyagokat a lehető leggyorsabban juttassák el a hátszágba. A hazai hírek mellett cselekvésre sarkallta a katonákat a frontcsapatok tűrhetetlenné vált élelmisszer-, ruházati cikk, valamint fegyver- és lőszerellátása is.⁵⁵ A hadseregfőparancsnokságnak csakhamar jelentették, hogy a Galicián és Lengyelországon keresztül a Monarchiába induló szállítmányoknál lázító tartalmú röpiratok és brosúrák ezreit kobozták el és a szállítmányparancsnokságok meg vannak győződve arról, hogy az elkobozások ellenére nagy mennyiségű lázító anyag került be a Monarchia területére.⁵⁶ A hazautazó katonák állomásokon, útbaeső városokban, falvakban a szóbeli agitáció eszközt is felhasználták.⁵⁷ Arról is érkeztek jelentések, hogy a Monarchia területén az orosz hadifogoly-táborokban szervezett agitáció folyik, nemcsak a foglyok, hanem az őrszemélyzet körében is.⁵⁸ Az 1918. február 7-i minisztertanácsi ülésen a belügyminiszter előadta: „a fronton keresztül sok lázító röpiratot csempésznek be Oroszországból s a nálunk levő orosz hadifoglyok nagyban terjesztik a forradalmi propagandát, sőt megállapították azt is, hogy a „Katonák, testvérek” c. „lázító nyomtatvány” a kaszárnyákba is becsempésztetett.”⁵⁹

A vizsgálati jelentések hangsúlyozták, hogy bár a parancsnokok az „aggályosok” felkutatására változatlanul nagy erőfeszítéseket tettek, a csapatokat az eddiginél is „szigorúbb fegyelem” alá kényszerítették, vértanú motázásokat és szigorú cenzúrát rendeltek el a „hazaárulóknak és bujtogatóknak mégis sikerült meglapulniok és romboló eszméiket akadálytalanul terjeszteniök”⁶⁰

A hadvezetőségnek a fokozódó forradalmi erjedés megfékezésére hozott megtorló intézkedései és azok kíméletlensége azt mutatták, hogy a hadseregfőparancsnokság 1918 január második felétől — a hátszági nagy sztrájk és tömegmozgalmak lelkesítő példája nyomán — forradalmi jellegű mozgalmak, lázadások, esetleg felkelések kirobbanásával számolt a hadseregen belül. Kérdés volt azonban, hogy a kitörés milyen csapatoknál következik be. A forradalmi erjedés ugyanis a keleti frontról fokozatosan, egyre erős-
bb

⁵¹ ÖULK VII. köt. 555—557. l.

⁵² Czernin: i. m. 324—325. l.; HIL I/2/14. cs. AOK Chef des Gen. stabses Op. Nr. 100—461—1918. jan. 10.

⁵³ KAW GNZB Zensurabt. D. Res. No. 5022—1918. dec. 1-ben található az osztrák és magyar honvédelmi miniszter és élelmezési miniszter említett rendelkezései.

⁵⁴ Prágában mintegy 150.000 munkás sztrájkolt és utcai tömegtüntetéseken követelte a béke megkötését, a cseh nép önrendezkedési jogát és a köztársaság kialakítását. (Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Bpest. 1966. 105. l.)

⁵⁵ A hadvezetőség erősen korlátozta az élelmisszeradagokat, a kenyérlisztet buronyával, korpával helyettesítette, nem pótolta az elrongyolódott ruházatot stb. (HIL 3617. cs. HM 29987/8—1918. jan. 26.; A. Arz.: i. m. 213—214. l.)

⁵⁶ HIL 3584. cs. K. u. k. Zentraltransportleitung. Nr. 30606—1918. jan. 20.; HIL 3613. cs. Heeresbahnkmdo Bef. Nr. 50.

⁵⁷ KAW AOK Op. Nr. 12427—1918. jan. 29. HIL M. kir. 20. hov. ho. iratai, 667. cs. Napló, jelzet. 765. sz. — 1918. febr. 13.

⁵⁸ KAW KM Präs. b. 53—13—1918. jan. 18. szerint a somorjai hadifogolytáborban nagymennyiségű röpiratot foglaltak le.

⁵⁹ MMJK 380. l.

⁶⁰ KAW KM Präs. b. Nr. 672—1918. febr. 8. és KM Präs. b. 53—14/2—3. parancsa alapján; HIL 3584. cs. HM 2149/eln. 1—1918. febr. 8.

hatásfokkal áterjedt a hátszágai csapatokra. Sőt az 1918 januári nagy tömegmozgalmak közvetlen hatásaként a forradalmi erjedés ekkor a legerősebben a hátszágai csapatoknál mutatkozott. Ebben közrejátszott, hogy a mögöttes országrészek egységei, a helyőrségi csapatok és a front utánpótlását biztosító pöttestek — a frontesapatokhoz viszonyítva — anyagi ellátottság tekintetében sokkal rosszabb helyzetben voltak.⁶¹ Döntő szerepe azonban annak volt, hogy a frontról szabadságra érkező katonák és a hazatérő hadifoglyok, akiket szintén a pöttestekhez irányítottak, forradalmi agitációjukat elsősorban közöttük folytatták, mint ahogyan az orosz hadifoglyok is főleg közöttük terjesztették a forradalom jelszavait. Így érthető, hogy a helyőrségi és pöttest-állomány a hátszágai forradalmi erők antimilitarista és forradalmi harcának hatása alá került; annál is inkább, mivel közvetlenül látta és tapasztalta a háború vámszedői, a láncoló és harácsoló elemek üzelmeit.

*

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a forradalmi erjedés 1917 novemberében az osztrák-magyar fegyveres erők keleti fronton álló csapatainál kezdődött meg, és 1918 januárjában áterjedt a hátszágai alakulatokra is. A forradalmi eszmék elterjedésében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének elsődleges szerepe volt. A forradalmi erjedés azonban nem következett volna be, ha az Osztrák-Magyar Monarchia történelmileg meghaladott és az imperialista világháborúval válságba jutott gazdasági, politikai és társadalmi rendszere nem teremtette volna meg a forradalmi eszmék elterjedésének objektív és szubjektív feltételeit. Mivel ezek a feltételek adva voltak, a Monarchia népeinek forradalmi erői, megtermékenyítve az októberi forradalom eszméitől, belsőleg is elősegítették a hadsereg forradalmi erjedését. A hadsereg főparancsnokság akciói, amelyek e folyamat megállítására irányultak, rendre kudarcba fulladtak. Ebben a helyzetben a hadvezetőség elsőrendű fontosságúnak tartotta a Szovjet-Oroszországgal való imperialista béke azonnali megkötését. Ettől remélte — többek között — a hadsereg forradalmi erjedésének felszámolását is. Reményeit növelte, hogy a magyarországi, ausztriai és csehországi tömegmozgalmak január végén átmenetileg visszaestek.

A hadsereg főparancsnokság azonban csalódott számításában: amellett, hogy január végéig a keleti fronton nem sikerült megkötni a békét, időközben, január 19-én Szabadkán, a 86. közös gyalogezrednél lázadás robbant ki „Le a háborúval!”, „Éljen a béke!”, „Éljen a szocialista forradalom!” jelszavakkal. 1918. február 1-én a nemzetek önrendelkezési joga, az annexió nélküli béke jelszavaival fegyveres felkelés tört ki Cattaróban, a Monarchia második legnagyobb haditengerészeti támaszpontján. Alig két héttel a cattarói felkelés után, február 11-én Mostarban a 22. közös gyalogezred, majd február 14-én Trebinjében az 53. közös gyalogezred lázadt fel hasonló forradalmi jelszavakkal.

Ezek az események már a hadsereg s az egész rendszer felbomlása felé mutattak.

⁶¹ A hadvezetőség a takarékosági intézkedéseket mindig a hátszágai csapatoknál kezdte. A „békés garnizon-életet” emellett a testi bántalmazások és a nemzeti gyűlölködés megnyilvánulásai keserítették meg. Vö. HII. 3601. cs. HM 479219/eln. 13. A — 1918. jan. 27.

TÖRTÉNETI IRODALOM

R. PALME DUTT:

AZ INTERNACIONÁLE

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966, 397 l.)

A szerző a magyar kiadáshoz írott előszavában kifejti, hogy tudomása szerint hasonló jellegű munka, amely az Internacionálék történetének immáron egész évszázadát összefoglalná — még nem született. Dutt könyve ennyiben valóban tényleges hiányokat pótol, az olvasó sok mindent tudhat meg, amit egyébként csak könyvek sorozatából, avagy csak igen körülményesen találhatna meg. Emellett a szerző nemcsak állást foglal az Internacionálé ügye mellett, hanem lendületesen érvel, vitatkozik is — valósággal agitál a szocializmus ügye mellett. A könyv a nagyközönségnek szól, nem a kutatóknak, és nem is olyan kutatómunka terméke, amely új részeredményeket, vagy merőben új koncepciót nyújt a szakértők számára.

A könyv az ily módon megválasztott kifejtési módban részletesen bemutatja az I. Internacionálé történetét, vázlatosabban a II. Internacionálé első, majd záró korszakát, kitekintést ad az 1920—30-as évek munkásmozgalmáról, végül pedig a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéséről 1945 után.

E hatalmas témát a szerző teljes egyenletességgel nem tudta megoldani. Nem véletlen, hogy a leginkább sikerült résznek az I. Internacionálé korszaka tekinthető, hiszen erről már eddig is több igényes, olykor kitűnő összefoglaló született, s itt elég ha Mehring vagy Szttyeklov munkáira utalunk. Dutt az I. Internacionálé esetében kettős megközelítési módot választott. Egyfelől kronológiailag, az egyes kongresszusok során ismerteti a fejlődésmenetet, másfelől tematikus csoportosításban — miután mintegy bevezetőként ismertette az Internacionálék angol—német—francia előtörténetét — a kongresszusok alfejezeteinél összefoglalót nyújt a társadalmi tulajdon elfogadtatásáról, a szakszervezetek és sztrájkok vitáiról, a szövetszervezetek kérdésében elfogadott elvekről, a politikai tevékenységről, illetőleg az önálló párt megteremtésének követeléséről stb.

A II. Internacionálé esetében Dutt az előtörténetet rendkívül rövidre méretezte. Ezt követően azonban bemutatta az Internacionálé megalakulását, az első évek küzdelmét az anarchizmus ellen, később pedig központi kérdésként a revizionizmus elleni harcot jelölte meg. Az opportunizmus és revizionizmus jelentkezését Dutt már az 1890-es évek kezdetétől jelzi, a századfordulónál már elhatalmasodásáról ír. Foglalkozik Bernstein, Kautsky szerepével, a millierandizmussal és viszonylag részletesebben a fábianizmussal. Ezúttal a tematikus csoportosításban a forradalom vállalása, a forradalomelmélet kérdései, a gyarmatosítás komplexuma és a háború ellenzése került. A nemzetközi munkásmozgalomnak e hosszabb, hősi korszakában a szerző különösen nagy figyelmet fordít Marx és Engels munkásságára. Dutt sokszínűen ábrázolja véleményüket, illetőleg befolyásuk érvényesülését olyan fontos kérdésekben, mint az internacionalizmus és kompolitizmus, a nemzeti kérdés, a szakszervezeti tevékenység, a szövetszervezetek fontossága és annak korlátai, a katonai leszerelés lehetőségei a tőkés társadalmi viszonyok közepe, a forradalom és reform összefüggései, az opportunizmus, illetőleg a voluntarista, anarchista jelenségek a munkásmozgalomban. Az eszmei iránymutatás mellett Dutt érzékelteti azt is, hogy kettejüknek mekkora szerepe volt az I. Internacionálé életrekeltségében, vezetésében, s hogy Engels a II. Internacionálé korai időszakában is közvetlenül bekapcsolódott szinte a szervező, részletmunkák elvégzésébe is.

Az I. világháború éveinek a szerző újabb főfejezetet szentelt, de az elvi principiumok változása, majd az Internacionálé 1914. évi összeomlása után túlságosan tömören mutatja be a sovinszta, pacifista és forradalmi áramlatot, valamint a nemzetközi szocialista háborúellenes konferenciákat, majd pedig nagyobb helyet az 1917. évi forradalmaknak biztosít.

Dutt ezt követően újabb főfejezetben konfrontálja a két, pontosabban rövidesen három Internacionálé megszületését. Ezúttal azonban a kezdeti periódusnál, az elvi

jellemző tételek rögzítésének bemutatásánál ehelyütt nem megy messzebb, ehelyett a történeti korszakok szerint a leglényegesebb általános munkásmozgalmi jegyek alapján halad tovább. Így választja meg a mondanivalóját, a fejezetek beosztását is. Ily módon foglalkozik a forradalom apályával, a szocializmus egy országban való felépítésével, a trockizmus jelenségével, a fasiszmus jelentkezésével, az antifasiszta harccal, a szociáldemokrácia felelősségével, a kommunista mozgalom fogyatékosságaival, az egységfront eredményeivel és hiányosságaival, a szocializmus építésének sikereivel és árnyoldalaival a Szovjetunióban. Mindez a felsorolás mutatja, hogy Dutt ezúttal sokszor többet, de sokszor kevesebbet is adott, mint az Internacionálék történetét, hiszen a maguk kifutásában 1919 és 1939 között egyik Internacionálé útját sem követheti a könyv alapján nyomon az olvasó.

Ezt követően a szerző újabb főfejezetben végigkíséri a II. világháború legfontosabb elvi-történeti eseményesorát a megbékítés kísérletétől a háborún át a fasiszmus bukásáig, s egyúttal a hidegháború csíráinak jelentkezéséig.

Az 1945 utáni korszakról Dutt három fejezetben, majd egy epilógusban nyújt képet. Az első nagyobb főfejezetben az európai népi demokratikus országok létrejöttét, a kínai forradalmat, s egészében a szocialista vilárendszer megszületését vázolja fel, ehelyütt külön kitérve a szocializmus és a nemzeti mozgalmak összefüggésére. További nagyobb fejezetben vizsgálja a nemzetközi kommunista mozgalom közös értekezleteinek és kapcsolatainak történetét a Tájékoztató Iroda megszületésétől, az SzKP XX. kongresszusán át a kommunista és munkáspártok 1960. évi nyilatkozataig. Végül külön fejezetben elemzi a magyar olvasó előtt kevésbé ismeretes Szociáldemokrata Internacionálé 1951. évi újjászületésének előtörténetét, folyamatát, a szociáldemokrata mozgalom jellegét, a marxizmus teljes visszautasítását, az akcióegység elhárítását. Az epilógusszerű zárófejezetben, amelynek maga a szerző is a „Távlatok” címet adta, Dutt elsősorban a marxizmus igazát, történeti igazolódását bizonyítja, állást foglal a kommunista mozgalomban jelenleg folyó vitákban s az Internacionálék évszázados tradíciójára hivatkozva és támaszkodva tesz hitet a kommunizmus és béke mellett.

A vázlatos felsorolásból kitűnik, hogy Dutt a munkásmozgalomnak szinte minden fontosabb problémájára reflektált. Miközben a hatalmas tényanyagot világosan rendszerezi, s egészében a szocializmus előrehaladását sikeresen világítja meg, mégis úgy tűnik, hogy a könyv számos ponton javításra is szorul.

Így a könyv koncepcióját érinti az, hogy Dutt túlságosan befeléfordulva írta meg az Internacionálék történetét, előtérbe kerültek a belső viták, de az, hogy az Internacionálék programja, szervező munkája és eszmei kezdeményezésére mit ért el a proletariátus — ez elhomályosodik, s még később, 1917 után is csak annyiban világosodik meg, ha a proletariátus valahol a politikai hatalmat már megszerezte. Nem tudunk egyetérténi a szerzővel azzal a módszerrel, hogy szinte az 1930-as évekig, ha a munkásmozgalomban problémák adódnak, azt néhány vezető szubjektív rossz tulajdonságára, ártó tevékenységére, vagy egyenesen ártó szándékára vezeti vissza. A fent jelzett szereplők (Proudhon, Lassalle, Schweitzer, Tolain, az angol trade unionok vezetői, Bakunyin, Bernstein stb.) Dutt könyvében egyértelműen az árnyékos oldalra kerülnek, s pozitív szerepükről a szerző egyáltalán nem tesz említést, s így befolyásuk szinte érthetlenné válik. E beállításban egyúttal érzékelhető egy olyan merev szembeállítás, mikor a rossz vezetőkről és jó tömegekről írnak, feltételezve, hogy a forradalmi tömegeket mindig csak a reformista vezetők tartják vissza az elhatározó lépéstől. Végül az általános észrevétel-nél maradva — ismételjük — hiányoltuk, hogy 1919—1939 között az Internacionálék története nem rajzolódik ki világosan.

Az elmondottaknál több részletkérdésben is találtunk javításra szoruló megállapítást. Így a blanquistákról szólva Dutt nem ismerteti a blanquisták konkrét tevékenységét az 1860-as években. Az 1866-os háború esetében csak a Főtanács vitáira utal, az egyes szekciók, lapok állásfoglalását nem ismerteti. Nem vet világot az Internacionálé eszmeinek terjedésére Kelet- és Közép-Európában, sőt a spanyol, olasz, de még a svájci és belga mozgalom alakulása is homályban marad. Az 1870-es háború esetében Dutt állást foglal Bebel és Liebknecht igazsága mellett, de nem ismerteti a Braunschweigi Választmány és Engels véleményét, holott az eltért ettől s így az akkori problémákat leegyszerűsíti, de végeredményben egyúttal Bebel és Liebknecht érdemeit is csökkentti.

Az I. Internacionálé utolsó periódusát illetően Duttnek nyilvánvalóan igazsága van az 1872 utáni visszaesés hangsúlyozásában, de hiányoltuk, hogy a centralizációval járó problémákat megint nem érzékelteti súlyuknak megfelelően. Utal az 1877. évi genti kongresszusra (egy helyütt, a 78. oldalon hibásan Genf áll), de máskor is tetek kísérletet az Internacionálé újjáélesztésére, s úgy véljük, hasznos lett volna annak kimutatása, hogy a tendencia végigkíséri a munkásmozgalmat.

A II. Internacionálé közvetlen megalakulása után Dutt már felveti, hogy a május 1. megünneplésénél csakhamar opportunizmus érvényesült, mikor az ünnepnapot Németországban áthelyezték az első vasárnapra. Dutt azonban a történeti adottságokat nem világítja meg, s nem emlékezik meg arról sem, hogy éppen a konkrét helyzetben Engels is egyetértett a módosítással. Az erfurti kongresszus esetében Dutt egyértelműen csak a jobboldali veszélyt tartja a pártra nézve riasztónak, ami megintcsak eltér Engels és Bebel korabeli véleményétől, akik az anarchista velleitásokat, a fiatalok voluntarizmusát is gyakorta bírálták. Dutt csak azt jelzi, hogy Engels a programtervezetet bírálta, de az homályban marad, hogy a kongresszuson elfogadott programmal Engels is meg volt elégedve.

A II. Internacionáléval foglalkozó résznél egyéb problémák is adódnak. Újra jelentkezi látjuk azt az egy időben általánosan elfogadott véleményt, miszerint Engels halála és Lenin fellépte között tulajdonképpen semmi érdemleges nem történt. Így elsikkad az Olyan vezetők szerepe, mint Plehanov, Guesde, Bebel, Labriola, Jaurès, Hardie és mások. Mindez összefügg azzal, hogy Dutt túlságosan félreérthetetlenül állapítja meg, hogy Marx már élete utolsó évtizedében egyértelműen az orosz forradalomtól várta Európa számára a forradalmi lökést, ami Marx előtt csak egy lehetőségnek tűnt fel, s nem az egyetlennek. Dutt nem vizsgálja meg azt sem, hogy a kelet-európai és orosz objektív helyzet s a nyugati vagy közép-európai között mi volt a különbség, s ez mit jelentett az egyes pártok számára. Általában a forradalom ügye érdekében megköveteli a pártszakítást, a jobboldallal való szakítást, de ezt sem elemzi konkrét feltételek alapján, módszere kizárólag deduktív.

Nem vizsgálja kellő alaposággal az 1900-as években oly fontos ún. centrista irányzat ideológiáját, inkább csak helyzeti szerepéből indul ki, nem analizálja, hogy például Bebel és Kautsky ortodoxiája mennyiben marad el a követelmények mögött. Megállapítja, hogy a II. Internacionálé túlságosan európai volt, de nem veti el, hogy alapjában lehetett-e volna ekkor más is. Ugyanitt nem tér ki arra, hogy a II. Internacionálé mit tett a gyarmati népek érdekében. Egészében elmegy az olyan problémák mellett, hogy egy Jaurès, vagy Bebel lehetett ugyan a „civilizációs misszió” elméletileg hibázatható felfogás híve, gyakorlatban mégis küzdöttek a megvalósuló gyarmatosítás ellen. Végül az 1914 előtti korszaknál nem érezzük elég meggyőzőnek a munkásarisztokrácia és a munkásosztály tömegének szembeállítását, mert noha ilyen különbségtételre nyilván szükség van, a munkásmozgalom politikai és szociális szerkezeti areulata között az összefüggések mindig összetettebbek voltak.

Néhány észrevételt fűzünk az 1914 utáni fejezetekhez is. Sajnáljuk, hogy Dutt könyvében oly kevés hely jutott az I. világháború alatt kibontakozó munkásmozgalomnak, mindenekelőtt a zimmerwaldi mozgalomnak. 1918 után ha már nem csak az Internacionálé, hanem a munkásmozgalom történetét ábrázolta, akkor a munkásság nyugat-európai eredményeit is be kellett volna mutatnia a forradalmi hullám éveiben. A forradalom apályát azonban Dutt — úgy véljük — túlságosan egyértelműen számolja 1923-tól, hiszen 1921-től már megfigyelhetők a hanyatlás jegyei.

A könyv egyik nagyon érdembeni megállapítása, hogy a fasizmus és az ellenforradalmi diktatúra rendszerét nem szabad összetéveszteni. Dutt ehelyütt a fasizmus jegyeit árnyaltan ábrázolja is. Az antifasizma harc tapasztalatairól azonban többet olvastunk volna s a szociálfasizmus terminológia jelentkezését 1928 helyett 1924-től kellene keltezni. Ehelyütt a szöveget is egyértelműbben elmarasztalóvá tennék, minthogy Dutt nál úgy szólván csak taktikai, fogalmazási botlásá s szelidül a talleyrandi értelemben vett hiba.

Az adott keret lehetőségei közé sorítva Dutt megfogalmazásai, ítéletei az 1930—1940-es évekből is olykor túl sommásaknak, végtelenségnek tűnnek, a könyv azonban ezekben a fejezetekben is érdekes olvasmány, hiszen egy sokat tapasztalt szerző bátor gondolatait olvashatjuk benne korunk sorsdöntő kérdéseiről. A könyv egészéből az érdeklődő sokat megtudhat a marxista, forradalmi szemlélet és gyakorlat alakulásának hosszú folyamatából.

JEMNITZ JÁNOS

A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETE 1941—1945. 3. KÖT.

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1965. 534 l.)

A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja a legsúlyosabb és a legszörnyőbb háború volt, amelyet a szovjet népek hazája valaha is átélt. A szovjet állam életének sorsdöntő időszaka, történelmének leghősiesebb háborúja volt. A fasizmus felett aratott győzelem a világszocializmus fejlődésének új korszakát nyitotta meg. A Nagy Honvédő Háború igaz-

ságos, felszabadító háború volt, amelyben a kommunista párt vezette szovjet fegyveres erők döntő vereséget mértek a német fasizmus hadigépezetére. Ez a háború tűzpróbája volt a szovjet szocialista társadalmi és államrend életképességének, és igazolta fölényét a kapitalista társadalmi renddel szemben. Megmutatta a kommunista párt kül- és belpolitikájának helyességét, bizonyosságot tett a párt és a dolgozó tömegek megbonthatatlan kapcsolatáról, a Szovjetunió népeinek összeforrottságáról és a marxizmus—leninizmus zászlaja alatt alkotott szilárd egységről.

Ennek a háborúnak a történetét dolgozta fel hat kötetben P. N. Poszpelov vezetésével a szovjet történész és hadtörténész munkaközösség. A szerzők között számos olyan hadtörténész van, aki a Nagy Honvédő Háborúban magasabb egység parancsnoka volt, vagy Frontparancsnokság vezérkarában töltött be parancsnoki szerepet. A szerzői kollektívának ilyen irányú összetétele is hozzájárult ahhoz, hogy a szintézist adó kötetekben a téma hatalmas nemzetközi irodalmának és a levéltári forrásoknak tudományos feldolgozása ötvöződjék a háborúban részt vett magasabb parancsnokok személyes katonai tapasztalataival.

A 3. kötet a Nagy Honvédő Háború és általában a második világháború 1942 november — 1943 december közti periódusát tárgyalja. Ebben az időszakban következett be a döntő fordulat a szovjet—német arcvonalon a Vörös Hadsereg javára s ennek következtében az antifasiszta koalíció számára is.

1942 őszén a németek nemcsak továbbra is birtokukban tartották a megszállt területeket: Észtországot, Lettországot, Litvániát, Belorussziát, Ukrajnát, Moldvát, az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság számos nyugati és déli területét és a Karél Finn Köztársaság egy részét, hanem mélyen előrenyomultak kelet felé, a Volga alsó folyása és a Kaukázus irányába. Továbbra is körülzárva tartották Leningrádot és még mindig ott álltak 150—200 km-re Moszkvától.

Az ideiglenesen megszállt területeken több mint 80 millió ember élt. Az ország elvesztette legfontosabb iparvidékeit és mezőgazdasági termőterületét. A megszállt területeken termelték a nyersvas 71, az acél 58, a villamos energia 42 százalékát, és ide esett a Szovjetunió vetésterületének 47 százaléka. Jelentősen csökkentek a szovjet állam anyagi erőforrásai és embertartalékai.

A hitleri Németország és a Szovjetunió elleni harcban majdnem egész Európa hadigazdasági erőforrásait felhasználta.

Az angolszászok nem nyitották meg a nyugat-európai második frontot.

Mindez lehetővé tette, hogy a német ipar 1942-ben lényegesen növelje a fegyver-, harcokcsi- és repülőgépgyártást, ellássa technikai eszközökkel az újonnan felállított hadosztályokat, amelyeket a Vörös Hadsereg ellen vetettek be.

A szerzők széles forráskutatással, szemléltető statisztikai adatokkal mutatják be, hogy a kommunista párt és az egész szovjet nép hogyan teremtette meg 1942 őszére a zökkenésmentesen dolgozó hadigazdaságot.

A hatalmas szovjet hadiipar főként az Ural, Szibéria és Kazahsztán növekvő kohászati, fűtőanyag- és energetikai bázisaira támaszkodott. Az ország keleti területe ellátta a Vörös Hadsereget harcokcsikkal, repülőgépekkel, tüzérségi és gyalogsági fegyverzetrel. E vidékek bruttó termelése 1942-ben, az 1940-eshez viszonyítva, majdnem kétszeresére növekedett. A szovjet ipar 1942-ben 24 700 harcokcsit és 25 400 repülőgépet adott a Vörös Hadseregnek, s e téren felülmulta a fasiszta Németország iparát.

A népgazdaság haditermelésre való átállításának munkájából a kolhozparasztság is derékasan kivette a részét. A férfilakosság legmunkaképesebb része bevonult a hadseregbe. Sok gépkocsit és traktort igénybevettek az arcvonal számára. E súlyos helyzet ellenére a szocialista mezőgazdaság komolyabb fennakadás nélkül ellátta élelmiszerrel a lakosságot és a hadsereget, az ipart pedig nyersanyaggal.

A jól megszervezett hadigazdaság lehetővé tette a haditermelés állandó növelését. A Vörös Hadsereg egyre több fegyvert és harcászkozt kapott. Javult a csapatok technikai ellátottsága. A katonák megedződtek a harcban és tapasztalatokat szereztek. A hadseregparancsnokok tökéletesítették a hadászati, hadműveleti és harcászati vezetést.

Az ellenség 1942 nyarán, kiharználva az európai második front hiányát, sok hadosztályt dobott át Nyugat-Európából a szovjet—német arcvonalra. A német politikai és katonai vezetés az 1942-es nyári támadással meg akarta semmisíteni a Vörös Hadsereget és befejezni az európai kontinensen a háborút. A második világháború fő hadszíntere a szovjet—német arcvonal volt. A háború sorsa a Sztalingrádban és körzetében dúló csata kimenetelétől függött.

Ezt a történelmi tényt a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban a második világháború után megjelent emlékiratok és történelmi művek többször is megkísérelték és megkísérlék meghamisítani.

Egyes nyugati tekintélyes művek, mint az Encyclopaedia Britannica, az Encyclopaedia Americana és mások, mindössze néhány, általánosságban mozgó megállapítást szentelnek a történelmi jelentőségű sztálingrádi csatának (Encyclopaedia Britannica. Chicago—London—Toronto. Vol. 21. p. 304, vol. 23. p. 791; Encyclopaedia Americana. New-York—Chicago, 1949. Vol. 29. p. 558).

Egyes angol és amerikai katonai vezetők és publicisták, miközben mindenképpen kisebbitik a sztálingrádi csatának a második világháború alakulására gyakorolt hatását, eltúlozzák az észak-afrikai hadjárat, különösen pedig az el-alameini ütközet jelentőségét.

A 3. kötet a tényanyag szigorú logikai rendszerben történő felvázolásával mutat rá a nyugati történet-, hadtörténetírás hamisítására és vitatkozik a félreérthetetlen politikai tendenciájú koncepcióival.

A népek hadtörténelmében a háborúk főhadszínterét vagy főhadszíntereit az ott résztvevő hadseregek nagyságának, harctevékenységének méretei és a harctevékenységek közvetlen s közvetett következményei határozták meg.

A recenzió e kérdés szempontjából kívánja tényanyaggal kiegészíteni a 3. kötet szerzőinek bizonyítási rendszerét.

Egy háború főfrontját a már említett ismérveken kívül meghatározza az is, hogy melyik fronton semmisítik meg az ellenség főerőit. A német és csatlós hadseregek döntő veszteségei a szovjet—német arcvonalon voltak. Jellemzően mutatja ezt az a tény, hogy a német hadsereg vesztesége halottakban és eltűntekben a lengyel, norvég, franciaországi és a balkáni hadjáratokban 97 136 fő volt. Tehát harmadrésze a Vörös Hadsereg sztálingrádi ellentámadásánál elszenvedett veszteségeknek. A sztálingrádi csatában a német hadsereg 1/4-e veszett el.

Az ellentámadás tervének kidolgozása a Főparancsnokság és a három Front (Sztálingrádi, Doni, Délnyugati Front) parancsnokság közös munkája.

A 3. kötet érdekes tényanyaggal mutatja be, hogyan kezdődött az ellentámadás. 1942. november 19-én kezdődött meg a sztálingrádi térségben levő ellenséges hadseregek bekerítése. November 23-án a Délnyugati Front 4. harcokosi hadteste Szovjetszkij-nél egyesült a Sztálingrádi Front 4. gépesített hadtestével, s így két hitleri hadsereg 22 hadosztálya (330 000 ember) körül bezárult a gyűrű.

*A német hadsereg erőinek front szerinti megoszlása
(1941—1945)*

Időpont	A szárazföldi hads. össz. létsz.		A szovjet—német arcvonalon		Az egész hads. %-a	A többi arcvonalon		Az egész hads. %-a	A megszállt területen*		Az egész hads. %-a
	ho.	dd.	ho.	dd.		ho.	dd.		ho.	dd.	
1941. VI. 22.	214	7	152	2	69,6	2	—	0,9	60	5	29,5
1942. I. 1.	222	11	156	7	70,0	3	—	1,3	63	4	28,7
1942. VII. 1.	239	5	182	4	76,3	3	—	1,2	54	1	22,5
1943. I. 1.	293	5	207	4	70,8	6	—	2,0	80	1	27,2
1943. VII. 1.	294	5	195	2	66,0	8	—	2,7	91	3	31,3
1944. I. 1.	315	10	198	6	62,7	19	1	6,2	98	3	31,1
1944. VII. 1.	333	8	172	5	51,8	98	—	28,8	63	3	19,4
1945. I. 1.	288	24	169	20	60,6	105	4	34,9	14	—	4,5

* Azokról a megszállt területekről van szó, melyeken front nem volt. A táblázat nem foglalja magában az olasz és a csatlós országok csapatait. A csatlós országok fegyveres erői csak a keleti fronton voltak. Olaszország hadereje 1943. augusztus 1-től az angol—amerikaiak számára már nem jelentett akadályt.

*Az európai és afrikai frontok a kiterjedés, az időtartam,
a harcselekmények jellege szerint
(1941. VI. 22.—1945. V. 9.)*

A front helye	A front kiterjedése km-ben	A front időbeli tartama (napokban)	Aktív harctevékenység ideje		Passzív harctevékenység ideje	
			napok	%	napok	%
Szovjet—német arcvonal (1941. VI. 22.—1945. V. 9.)	3000—6200 km-ig	1488	1350	93,0	98	7,0
Észak-afrikai front (1940. X. 6.—1943. V. 13.)	350 km-ig	1068	309	28,8	759	71,2
Olaszországi front (1943. VII. 10.—1945. V. 2.)	300 km-ig	663	492	74,2	171	25,8
Nyugat-európai front (1944. VI. 6.—1945. V. 9.)	800 km-ig	338	293	86,7	45	13,3

A szerzők napról-napra ábrázolják az elkeseredett küzdelmet. Bemutatják, hogyan akarták a német tábornokok felmenteni bekerített két hadseregüket. Hadművelési összefüggésükben elemzik a Doni Front harcait a fasiszta felmentési kísérletek szétzúzására. Külön ki kell emelni azt a plasztikus ábrázolási módot, amellyel a kötet bemutatja a bekerített német hadsereg légi úton való ellátásának megakadályozását.

A sztálingrádi csata győzelmes befejezése után (1943. február 2.) a fasiszta német hadsereg elvesztette a hadászati kezdeményezést és azt a háború végéig nem tudta visszaszerezni a Vörös Hadsereggel szemben.

Meggyőzően elemzik a szerzők a Vörös Hadsereg harcászati, hadművelési művészetének ugrásszerű fejlődését.

Rendkívül érdekes és tanulságos az a leírás, amelyben kritikailag mutatják be a Vörös Hadsereg támadó hadműveleteinek fejlődését.

A háború előtt a Vörös Hadseregben a támadó csapatokat „csapást mérő” és „lekötő” csoportokra osztották. A harcok tapasztalatai azt mutatták, hogy ez a felosztás téltlenségre kárhozhatja a „lekötő” csoportot. Ezért az 1942-ben és 1943-ban kiadott szabályzatok — igen helyesen — megszüntették a csapatok ilyen tagozódását. Ugyanakkor megkövetelték, hogy a parancsnokok az erők és eszközök zömét a főcsapás irányában összpontosítsák, a mellékirányokban pedig aktívan tevékenykedjenek.

A hadosztályok és ezredek harcrendjüket a sztálingrádi ellentámadásban és az 1942—43. évi téli hadműveletekben az új szabályzatok előírásainak megfelelően építették fel.

Meg kell azonban jegyezni, hogy az 1942—43. évi téli támadó hadműveletekben a hadosztályok harcrendjét a Vörös Hadsereg parancsnokai nem egy esetben két lépcsőben építették fel, illetve a hadosztály egylépcsős harcrendjén belül az ezredek két lépcsőben támadtak. A harcrendek felépítésénél tehát nem alkalmaztak sablont. A mindenkorai konkrét helyzet (a terep, az ellenség védelme, saját csapatok helyzete, de legfőképpen a kapott feladat) figyelembe vételével a parancsnokok kezdeményező és alkotó elhatározásokat hoztak.

A szovjet csapatok az 1942—43. évi téli támadó hadműveletekben az új harcrendekkel sikeresen áttörték az ellenség támpontszerű védelmét.

A 3. kötet nagy értéke, hogy folyamatosan leírja és vizsgálja azokat a támadó és védelmi hadműveleteket, melyeket a Vörös Hadsereg logikusan folytatott a sztálingrádi csata után. Külön fejezetek foglalkoznak Észak-Kaukázus, Felső-Don felszabadításával; Ukrajna felszabadításának kezdetével és a leningrádi ostromzár szét-törésével.

Az 1942—43-as téli vereségük után a náci katonai vezetők 1943 nyarán vissza akarták szerezni a hadászati kezdeményezést a Vörös Hadseregtől és ezen az alapon reméltek egy kompromisszumos békekötési lehetőséget a nyugati hatalmaktól.

A szovjet—német arcvonal katonai helyzetét az jellemezte, hogy a sztálingrádi ellentámadást és az azt követő további támadó hadműveleteket a szovjet Főparancsnokság összekapcsolta az északi frontszakaszon Leningrád, Gyejnanszk, Velikije-Luki, a középső frontszakaszon Rzsev és Vjazma térségében mért csapásokkal. Támadást vezetett Orjol, Brjanszk irányában is. A németek szempontjából a legveszélyesebb volt az arcvonal déli szakaszán Kurszk, Harkov, Rosztov irányában folytatott széles arcvonalú szovjet támadás, minthogy az az arcvonal déli szakaszán levő német erőik bekerítésének és megsemmisítésének veszélyét jelentette.

A német Főparancsnokság kettős elhatározásra jutott. Egyrészt jelentős erők összehívásával a Voronyezsi és a Délnyugati Frontok támadását akarta megállítani, másrészt ellentámadást akart indítani Harkov körzetében, hogy az ottani szovjet erők megsemmisítésével magához ragadja a hadászati kezdeményezést.

A terv végrehajtásának érdekében a német Főparancsnokság meggyorsította a Don térségéből a megmaradt csapatrészek visszavonását, valamint a páncélos és gépesített hadosztályok áteszortosítását Rosztov térségéből Krasznoarmejszkij térségébe.

A kötet helyesen s kritikusan mutat rá, hogy a Délnyugati Front parancsnoksága az ellenségnek ezt a mozgását helytelenül értékelte és azt gondolta, hogy a fasiszták a Donyecig akarnak visszavonulni. Ezért a Frontparancsnokság a támadást nyugati irányba fejlesztette ki, ahelyett, hogy felkészült volna a várható ellentámadás visszaverésére.

A németek ezalatt az idő alatt friss erőkkel létrehozták Bjelgorod-Taganrog térségében a Déli Hadseregcsoportot, 17 gyalog és 13 páncélos hadosztályból. Megerősítették 3 hadsereggel a Voronyezsi Fronttal szemben védekező Középső Hadseregcsoportot is.

A megindított német ellentámadás a szovjet csapatokat kedvezőtlen helyzetben érte, mert a csapatok széles arcvonalon harcoltak, elszakadtak a hadtápbázisuktól és így löszerben, üzemanyagban hiány állott be. A személyi állomány az addigi három hónapos és az erőltetett ütemű támadó hadműveletek következtében kimerült. Így a német ellentámadás következtében a szovjet csapatok kénytelenek voltak visszavonulni és Harkovot, Zolosevet, Tomarovkát és több más helységet feladni. A németeknek azt a törekvésüket azonban, hogy Bjelgorodon át Kurszkig törjenek előre, a szovjet erők megakadályozták.

Az arcvonal 1943 március végére megmerevedett. Bolhov, Mcenszk, Maloarhanglusz, Rilszk, Szumi, Bjelgorod kelet, majd dél, az északi Donyec és a Miusz folyók vonalán. Így jött létre a kb. 170 km szélességű és kb. 200 km mély kurszki kiszögellés, mely mélyen benyomult a német eszortosításba és mindkét fél számára hadászati kezdeményezési lehetőséget biztosított.

A német Főparancsnokság abból kiindulva, hogy a Harkov alatti ellentámadással leküzdötte a válságot és a hadászati kezdeményezés látszólag ismét az ő kezébe került, arra az elhatározásra jutott, hogy a kurszki kiszögellésnél levő szovjet csapatokat bekerítve megsemmisíti, és így kedvező feltételeket teremt a keleti irányú támadás továbbfejlesztésére.

A szerzők helyesen emelik ki, hogy a német helyzetértékelés alapján elhibázott volt. A kezdeményezést a nácik a harkovi ellentámadással még nem szerezték vissza, mert ezzel nem érték el hadászati eredményt és nem változtatták meg alapvetően a katonai helyzetet a szovjet—német arcvonalon.

A kurszki támadásra a „Citadella” tervet Hitler 1943. április 15-én hagyta jóvá.

A terv szerint két támadó csoporttal (18 gyalogos, 14 páncélos, 1 gépesített hadosztály) kellett a kurszki védőkre csapást mérni és Kurszkot elfoglalva a kiszögellésben levő szovjet erőket megsemmisíteni.

A szovjet Főparancsnokság az 1943 tavaszi támadás és a németek harkovi ellentámadásának megállítását után a csapatokat védelemre rendelte, hogy biztosítsa az elért eredményeket. A hosszabb hadműveleti szünetet arra használta fel, hogy a csapatokat felkészítse a támadás folytatására.

A szovjet Főparancsnokság az 1943. április 8-i helyzetértékelés után arra a megállapításra jutott, hogy a németek, mivel nem rendelkeznek elegendő tartalékkal, elsősorban páncélosokkal, keskeny szakaszon fognak támadni a minél gyorsabb eredmény elérése érdekében. Így tehát a legcélszerűbb, ha a szovjet csapatok nem támadnak, hanem védelemben felmorzsolják a tartalékokkal nem rendelkező támadókat és azután friss erőkkel véglegeesen szét lehet zúzni a fasisztáknak ezt a fontos eszortosítását.

A kurszki védelemre három Frontot (Központi, Voronyezsi, Sztjeppei) hozott létre. Elrendelte a Főparancsnokság, hogy a német támadás kifulladására után, sőt ha a helyzet majd engedi, ezzel egyidőben a Nyugati, Brjanszki és a Sztjeppe Frontok menjenek ellentámadásba, a védelmi harcokat folytatott két Front pedig csatlakozzék az ellentámadáshoz.

Az 50 napos kurszki csatában a szovjet csapatok 70 német gyalogos hadosztályból 30 hadosztályt, 20 páncélos és gépesített hadosztályból 7 hadosztályt semmisítettek meg. A fasiszták vesztesége félmillió ember (tiszt és katona) volt.

A német fasiszta csapatok kurszki veresége a Nagy Honvédő Háború egyik legfontosabb és döntő eseménye volt. A Vörös Hadseregnek ez a győzelme a második világháború alakulását is rendkívül nagymértékben befolyásolta. Kudarcba fulladt a hitleri Németországnak az a kísérlete, hogy egy hatalmas nyári támadással a maga javára fordítsa a háború menetét, megővja a fasiszta tömböt a széthullástól és enyhítse Sztálingrád politikai-katonai következményeit. A Vörös Hadsereg fegyvereinek erejével keresztülhúzta a fasiszta Németország messzemenő katonai-politikai terveit. „Utolsó ütközet Németország győzelméért” — így nevezték a kurszki csatát a hitleristák. A csatát elvesztették, és a közelgő katasztrófa félelmetes képe teljes nagyságban kirajzolódott a fasiszta állam és hadserege előtt.

A kötet szerzőinek hadművészettörténeti elemzése az olvasó előtt kidomborítja a kurszki csata jelentőségének olyan vonását is, amely szerint a Vörös Hadsereg 1943 nyarán annyira megerősödött, hogy egyedül is képes volt a fasiszta Németországot megsemmisíteni.

A Nagy Honvédő Háború folyamán, szemben a német fasiszta hadsereggel, a Vörös Hadsereg súlyos vereségekkel a háta mögött a sztálingrádi csatában — de különösen a kurszki csatában — mégis tudott újat adni hadművészetével.

A kurszki csatában a szovjet csapatok alkalmazták először a harcokosi magasabb egységeket önálló védelmi feladatra, rendszerint a második védővonal védelmében.

A kurszki csatában a szovjet csapatok, szemben a korábbi gyakorlattal, amikor csak teheték, mindig arra törekedtek, hogy az ellenség védelmének leggyengébb pontjára mérjenek csapást, illetve, hogy megkerüljék az ellenséges támpontokat. 1943. július 12-én pl. a Nyugati Front 11. gárda hadseregének állományába tartozó 8. gárda lövész hadtest balszárnyával szemben az ellenségnek Peresztrjajzs körzetében, a védelem peremvonalában jól megerősített támpontja állt. Ezért a főcsapást a hadtest jobbszárnyán a 11. gárda lövész hadosztály mérte, amellyel szemben az ellenség védelme a leggyengébb volt. A Nagy Honvédő Háború előző szakaszaihoz képest a kurszki ellentámadásban már maradéktalanul tudott érvényesülni az a háború előtt kidolgozott harcászati elv, amely szerint nemcsak a főcsapás irányát kellett helyesen kijelölni, hanem — az ellenséggel szembeni döntő fölény biztosítása végett — a hadosztály és a hadtest főerőit is feltétlenül a kiválasztott irányban kellett összpontosítani.

A kurszki ellentámadás új fejezetet nyitott a szovjet tüzérség fejlődésének történetében. Erre az időre a Vörös Hadsereg tüzérsége mennyiségileg és minőségileg egyaránt jelentősen megerősödött. A Főparancsnokság tartalékát képező különböző tüzér magasabb egységei és csapatok száma megnőtt. Kurszknál a csapatok új, 57 mm-es ezredágyút és új (ürméret alatti és üres) páncéltörő gránátot kaptak. Ezek eredményesen semmisítették meg az új német páncélosokat, a „Tigris”-eket és a „Párduc”-okat.

A történelmi valóságot adja vissza a kötet, mikor megállapítja, hogy a kurszki csata — fenti tényezők következtében — legfontosabb eredménye: befejezte a Sztálingrádnál megkezdődött fordulatot a háború menetében. A német fasiszta hadsereg az egész szovjet—német arcvonalon kénytelen volt hadászati védelembe átmenni.

Guderian német tábornok így ír a kurszki csatáról: „A Citadella hadművelet kudarcra következtében döntő vereséget szenvedtünk. A nagy nehézségek árán feltöltött páncélos hadosztályok a súlyos veszteségek miatt hosszú időre kiestek a harcból.”

A kurszki csata befejezése után megkezdődtek az 1943 őszi-téli hadjáratok Ukrajna, Bjelorusszia felszabadításáért. Ezeket a harcokat a kötet ugyancsak sokoldalúan, sok forrásra alapozottan mutatja be az olvasónak.

A szerzők tények alapján mutatják meg, hogy a szovjet nép, a Vörös Hadsereg erkölcsi arculatának kialakításában milyen döntő szerepe volt a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának.

A háborús helyzet azt követelte, hogy a párt szervező és nevelő munkáját az új helyzetnek megfelelően átalakítsa. A háború a néptől és a hadseregtől szervezettséget, eszmei szilárdságot követelt. Ilyen feltételek között nőtt meg a hadseregben a pártmunkások szerepe és felelőssége.

A párt nevelő munkája, vezető szerepe maradéktalanul érvényesült a Vörös Hadseregben. Mutatja ezt, hogy 1943 végére 60 000 alapszervezet és 2,5 millió párttag volt a Vörös Hadseregben.

A szovjet nép és a hadsereg a háború nehéz éveiben még szorosabban tömörült a párt köré.

A kötet a tömeges hősiesség konkrét példáin keresztül plasztikus képet ad a Vörös Hadsereg erkölcsi arculatáról.

A szovjet csapatok ideiglenes sikertelenségei, a kényszerű visszavonulások súlyos próbára tették a Vörös Hadsereg erkölcsi szellemét. A hadtörténelem arról tanúskodik, hogy éppen a hazai földön való visszavonulás az a körülmény, amikor a hadsereg személyi állománya kétségbeesik, elveszti a győzelembe vetett hitét, s nem hisz már tisztjeinek, az ország vezetőinek. Ilyen esetekben a katonák és tisztek általában elvesztik a háború perspektíváját, pánikba esnek. A Vörös Hadsereggel azonban nem ez történt, mert a hadsereg erkölcsi szelleme magas volt, s ezt a hadsereget az egész nép támogatta. A megpróbáltatások csak megacélozták a végső győzelembe vetett hitüket.

A szovjet katona magas erkölcsi erejét mindvégig megőrizte. A szovjet katona morális arculatának főbb vonásai: a magasfokú szocialista öntudat, a szovjet patriotizmus, az új típusú, a legmagasabb típusú hazaszeretet, mérhetetlen bizalom a pártban, a szovjet államban. Kiapadhatatlan optimizmus jellemzi a szovjet társadalmi rendszer legyőzhetetlen voltába vetett hitét. A szovjet katona és tiszt akarati cselekvését, minde nélkülött a tudatosság és a célratorés jellemzi, amelyek alapját a haza iránti szent kötelesség érzése és az a tudat képezi, hogy felelős a reá bízott feladatok végrehajtásáért a szocialista haza védelmében. A szovjet katona és tiszt alapvető akarati tulajdonságai: az állhatatosság és önuralom, uralkodni önmagán minden körülmények között, a halálfélelem leküzdésére való képesség, határozottság, fegyelmeztség.

Ez a kép tárul az olvasó elé, mikor pl. a 26. és a 24. harcokosi hadtest hősiességének, vagy a mintegy 30 négyzetkilométer kiterjedésű „Kis föld” héthónapos védelmének történetét olvassa.

A kötet külön fejezetben foglalkozik a partizánokkal.

A szovjet partizánmozgalom szervezete, fegyverzete, harceljárása az egész mozgalom fejlődésével együtt alakult, változott, s alapvető formája 1942 tavaszára valósult meg. Ekkor már a partizánosztatok egyrészt önálló hadműveleteket, másrészt a Vörös Hadsereg hadműveleteivel összehangolt hadművelési tevékenységeket hajtottak végre. Fegyverzetük magában foglalta a tüzérségi lövegeket, számos esetben harcokocikat. A Vörös Hadsereggel folyamatos hírósszeköttetésben voltak, nagyteljesítményű rádiókkal, sőt 1942 közepére a főbb partizánosztatoknak állandó repülőgép összeköttetésük volt a Vörös Hadsereggel. Ezek a partizánosztatok az ellenség nagy erőt kötötték le. Bjelorussziában, Ukrajnában, a brjanszki erdőségekben, Leningrád területén és másutt, mélyen az ellenséges csapatok mögött egész partizánövezetek és szovjet kerületek alakultak.

A szovjet partizánmozgalom hatalmas sikerét mutatja, hogy a hős partizánok több mint 300 000 fasiszta katonát semmisítettek meg; csak a Krim-félszigeten 19 000 ellenséges katonát pusztítottak el. Felobbantottak 3000 vasúti szerelvényt, 1191 páncélost, 476 repülőgépet és 890 katonai raktárt.

A Nagy Honvédő Háború története 3. kötete a szovjet hadtörténetírás egyik reprezentatív alkotása.

A szerzői kollektíva azonban több esetben nem eléggé kritikusan mérlegelte értékeléseit.

Nem elemezték a Főparancsnokság néhány helytelen hadászati irányítását.

Értékeln kellett volna pl., hogy hiba volt a Főparancsnokság részéről 1943 február—márciusban a Dombasz—Harkov térségében folyó hadműveletekhez a hadászati tartalékok meg nem szervezése. Éppen ezért hadászati indokolatlannak tűnik fel a kötetnek a hadműveletekről tett azon megjegyzése, hogy a Délnyugati és a Voronyezsi Front balszárnya ellen indított ellenséges ellentámadás szétzúzására nem volt elegendő erő.

Ugyancsak a kritikai értékelés hiányát veti fel az, hogy a kötet nem elemzi azokat az okokat, amelyek miatt az 1942/43-as téli hadműveletekben hiányos volt a frontok, hadseregek viszonylatában a csapatok vezetése is. A frontok közötti összeköttetés megszervezését a Főparancsnokság nem követelte meg elég erélyesen.

A könyv szerzői nem bírálták az utánpótlás megszervezése nélküli előnyomulást pl. Zsitomir, Vityebszk térségében.

A kötetnek egyik legnagyobb hiányossága, hogy elhanyagolta a tárgyalt időszakban a Honvédő Háború egész menetének ábrázolását. Pl. a könyv második részében nem tudjuk meg, hogy mi történt a karéliai fronton. Ez is mutatja a hadászati értékelés fogyatékosságát.

A jelenkorra is fontos tanulságot szolgáltat volna, ha a szerzők sokoldalú kritikával mutatták volna meg a tüzérség nem teljes kihasználásának következményét — elsősorban hadművelési és hadászati viszonylatban.

A kötet fordítása és szerkesztése Dr. Auer Kálmán, Zalai Edvin és Székely Béla gondos munkája. Külön érdeme a Zrínyi Katonai Kiadónak, hogy a katonai szakki-fjezések pontos fordítására, használatára nagy gondot fordított.

Kár, hogy a jegyzetekben a hivatkozott, de magyarul is megjelent könyvek esetében nem a magyar kiadást adták meg a fordítók.

A Nagy Honvédő Háború története 1941—1945 3. kötetének magyar nyelvre való fordítása értékes marxista könyvet tett könnyen használhatóvá szakemberek és olvasók számára egyaránt.

HORVÁTH MIKLÓS

A NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚ TÖRTÉNETE 1941—1945. 4. KÖTET

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1966. 648 l.)

A múlt év végén a Zrínyi Katonai Kiadó megjelentette a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja Történetének 4. kötetét. Ez a könyv a háború harmadik időszakának egy részét, az 1944-es esztendő gazdasági, politikai, katonai, diplomáciai eseményeit tárgyalja. Olyan korszak tárul fel lapjain, amely a második világháború történetében kimagasló helyet foglal el. A Vörös Hadsereg ebben az évben teljesen megtisztította a fasiszta hódítóktól a szovjet földet, s ragyogó győzelmi sorozatát folytatva, a leigázott, megszállt országok dolgozóinak rokonszenvétől kísérve és aktív támogatásával felszabadította: Romániát, Bulgáriát, Lengyelországot, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia keleti területét és Norvégia északi részét.

Hadműveleteivel a német „Észak”, „Közép” és „Észak-Ukrajna” hadseregcsoportokra mért csapásaival a Barents-tengertől a Kárpátokig áttörte az ellenség hadászati védelmét és szétzúzta a varsói hadászati irányt védő erőit. Az 1944-es nyári sikeres támadásaival és az ellenség főerőinek lekötésével beváltotta a szövetségeseknek tett ígérését, jelentős hadászati segítséget nyújtott az 1944. június 6-án Normandiában partraszállt amerikai—angol csapatoknak. A Dél-Ukrajna hadseregcsoport szétverésével pedig szét-törte a német védelem Balkánt tartó láncszemét és kedvező feltételeket teremtett Hitler dunamenti csatlósainak a fasiszta blokkból való kilépéshez.

A szovjet hadsereg az 1944. évi hadjárataiban teljesen megsemmisített, illetve foglyul ejtett 126 hadosztályt és 25 dandárt, 47 hadosztálynak és 20 dandárnak olyan nagy veszteséget okozott, hogy azokat feloszlatták (410. l.).

A Wehrmachtra és Németország csatlósainak csapataira 1944-ben mért csapások csödbe juttatták a fasiszta államok koalícióját, a háború áttevődött Németország és szövetségeseinek területére.

A Vörös Hadsereg világraszóló győzelmei és fölénybe kerülése, valamint a leigázott európai népek felszabadító mozgalma arra készítette az Egyesült Államok és Anglia vezető köreit, hogy siessenek az európai második arevonal megnyitásával, hogy legalább Nyugat-Európában és Olaszországban akadályozzák meg a kapitalista rend megdöntését. Ezt hangsúlyozva a könyv azt is megmutatja, hogy a második front megnyitása az anti-fasiszta koalíció jelentős politikai és katonai eredménye volt. Demonstrálja a szövetségesek szándékát, hogy a harcot a német hadsereg teljes szétzúzásáig folytatják. Meghiúsította a hitlerista vezetésnek az antifasiszta koalíción belüli összeütközésekre épült terveit. Bekövetkezett az, amit Hitler minden áron elkerülni kívánt: hadserege két aktív hadászati arevonal közé került.

A nemzetközileg elszigetelődött Németország helyzete katonailag teljesen reménytelené vált. A haditermelés 1944 augusztusától katasztrofálisan csökkent. A hadsereg az elszenvedett veszteségeket már nem tudta kiheverni. A fasiszta vezetés krízisbe került, aminek egyik megnyilvánulása az 1944. július 20-i Hitler elleni merénylet volt. Guderian 1944. november 2-i veszteség jelentésében beismeri, hogy a szárazföldi csapatok a szovjet—német arevonalon augusztusban, szeptemberben és októberben 672 ezer embert vesz-tettek. Feltöltésre azonban a csapatok ezen idő alatt (a felgyógyultakkal együtt) mind-össze 201 ezer főt kaptak (410. l.). A keleti arevonal állománya tehát három hónap alatt majdnem félmillióval csökkent.

Ezek röviden a Nagy Honvédő Háború 1944-es esztendejének legfontosabb katonapolitikai eredményei, amelyeket a kötet részletesen, színesen, gazdag forrás- és kép-

anyag felhasználásával, eddig kevésbé, vagy egyáltalán nem ismert dokumentumok közreadásával mutat be.

A kiadvány egyik jellemző vonása, hogy a szovjet csapatok harcéri tevékenységét részletesebben, a hadművészet kérdéseit pedig elemzőbben tárgyalja, mint a 2. és 3. kötet. Mégis tartalmát tekintve nem szűk katonai leírása a hadieseményeknek, hanem a háborút viselő szovjet nép társadalmi, gazdasági eredményeinek, nehézségeinek, katonai sikereinek, erkölcsi-politikai megnyilvánulásainak és hazaszeretetének sokoldalú bemutatása.

A kötet első része az 1944 kezdetére kialakult katonapolitikai helyzettel és a szovjet hadsereg január–május folyamán végrehajtott támadó hadműveleteivel foglalkozik. Az olvasót megismerteti a leningrádi-novgorodli ütközetrel, a Jobbparti-Ukrajna és Krim felszabadításával.

A második rész: az 1944. évi nyári-őszi hadjárat eseményeit tárgyalja. Fejezetei bemutatják a felek helyzetét, terveit a hadjárat elején, a szovjet csapatok támadásait a Karél-földszorozon, Dél-Karéliában, az ellenség „Észak” és „Közép” hadseregcsoportjának szétzúzását, Beloruszria, Nyugat-Ukrajna és a balti szovjet köztársaságok felszabadítását. Ezzel párhuzamosan a könyv ismerteti ezen területek lakosainak életét a német megszállás alatt s a fasiszta hódítók ellen folytatott partizán harcait, a felszabadító csapatoknak nyújtott segítséget és a dolgozók aktív részvételét a népgazdaság helyreállításában.

A második részben találjuk meg azokat a fejezeteket, amelyek a szovjet hadsereg Közép- és Délkelet-Európa népeinek felszabadításáért folytatott hadműveleteit, harcait mutatják be. Ezek ismertetése mellett a szerzők jelentős figyelmet szentelnek a lengyel, a csehszlovák és a jugoszláv ellenállási mozgalomnak, a partizán harcok eseményeinek.

Külön fejezetek foglalkoznak a volt csatlós államok: Románia, Bulgária, Magyarország, Finnország háború alatti bel- és külpolitikájával, csapataik vereségével, ellenállási mozgalmival, felszabadításával és a fasiszmus elleni harcban való részvételével.

A harmadik rész (két fejezet) a második világháború mellékhadiszínterein 1944-ben lezajlott hadieseményeket tárgyalja. Jelentős helyet kaptak ebben a részben: a második arcvonal megnyitásának, a fasiszta megszállók kiűzésének problémái Közép-Olaszországból, Franciaországból, Belgiumból és a háború Csendes-óceáni, ázsiai kérdései.

A kötet befejező része (három fejezet) a szovjet kormány és a kommunista párt gazdasági, ideológiai és kulturális tevékenységével, a szovjet fegyveres erők 1944. évi győzelmeinek nemzetközi jelentőségével és az antifasiszta koalíció helyzetével foglalkozik. Ezek a fejezetek feltárják a Vörös Hadsereg 1944. évi történelmi győzelmeinek forrásait, a kommunista párt által vezetett szovjet nép szerepét a sikerek feltételeinek megteremtésében, a katonák, tisztek és tábornokok hősiességének, lángoló hazaszeretetének és katonai tudásának jelentőségét az ellenség szétzúzásában. A szerzők jól érzékeltetik, hogy a történelmet a néptömegek formálják, hogy az 1944-es esztendő győzelmét a szovjet nép vívta ki.

A továbbiakban néhány olyan problémát érintünk, amelyek ebben a kötetben kerültek először alapos és mély elemzésre. A kommunista párt szerepének bemutatásával párhuzamosan a szerzők leleplezik a Sztálin körül kialakított személyi kultusz káros hatását. A háború alatt és még utána is 1953-ig a történettudomány, a hadtudomány, szinte valamennyi irodalmi mű Sztálin szerepét, különösen hadvezéri tevékenységét erősen felnagyította, eltúlozta. „Azokat a sikereket és győzelmeket — írják az 511. oldalon —, amelyeket a szovjet nép és hadserege a kommunista párt vezetésével ért el, egy embernek — Sztálinnak — tulajdonították. Őt tekintették minden fontos haditervező megalkotójának, a »Vörös Hadsereg lángeszű hadvezérének«. A szovjet csapatok 1944-es legnagyobb hadműveleteit „sztálini csapatoknak” nevezték, a front- és hadseregparancsnokokat, a kimagasló hadvezéreket és politikai munkásokat pedig egy ember elgondolásai és tervei egyszerű végrehajtóinak tüntették fel.”

A kötet szerzői Sztálin — mint párt-, állami és katonai vezető — érdemeit az ellenség szétzúzásában elismerve bemutatják, hogy a sikerek és győzelmek főszereplői: a harcteren és a háterszágban egyaránt a szovjet emberek milliói voltak.

Sztálinnak a háború alatt — így 1944-ben is — elhangzott beszédei és nyilatkozatai, minthogy azok a népet és a hadsereget az ellenség szétzúzására mozgósították, pozitív szerepet játszottak. Egyes megállapításait azonban túlságosan feldicsérték, azokat a háborúról és a hadseregről szóló kiváló marxista-leninista értékelésnek tartották. A szerzők bírálják Sztálinnak az 1944 novemberében — a Nagy Októberi Forradalom 27. évfordulóján tett azon megállapítását, hogy : „az agresszív nemzetek . . . rendszerint jobban fel vannak készítve egy új háborúra, mint a békeszerető nemzetek . . .”, és ahogy ezt történelmi törvényszerűségnek nevezte. Ez hibás tétel. A második világháború előtt valóban a helyzetet az jellemezte, hogy a hitleri Németország katonailag jobban fel volt

készülve, mint ellenfelei. Ez azonban még nem törvényszerűség. Sztálin ezzel a tétellel az ország és a hadsereg felkészítése során elkövetett mulasztásokat szándékozott igazolni (511. l.).

Egy másik figyelmet érdemlő értéke a kiadványnak, hogy az olvasó ebben a kötetben talál először adatokat a szovjet fegyveres erők létszámviszonyaira. A működő frontok 1944 elején a szovjet—német arcvonalon 6 millió 165 ezer emberrel, 92 650 löveggel és aknavetővel (sorozatvetők nélkül), 5628 harcokocsival és rohamlöveggel, 8506 repülőgéppel rendelkeztek. Az ellenség három hadsergescsoportjának állományába: 4 millió 906 ezer fő, 54 570 löveg és aknavető, 5400 harcokocsi és rohamlövveg, 3073 repülőgép tartozott. A szovjet fegyveres erők főlénye tehát 1944 elején előérő tekintetében 1,3-szoros, lövegekben és aknavetőkben 1,7-szeres, harcokocsikban és rohamlövvegekben 1,4-szeres, repülőgépekben pedig 2,7-szeres volt (17. és 18. l.).

Az 1944. évi téli hadjárat során (január—május) a német hadseregre mért csapások eredményeként a nyári—őszii hadjárat kezdetére (június) az erőviszony a szovjet hadsereg javára még kedvezőbben alakult. Az arcvonalon működő frontok állományába 6 millió 425 ezer katona és tiszt, 92 557 löveg és aknavető, 7753 harcokocsi és rohamlövveg és 13 428 repülőgép tartozott. Ezenkívül a főhadiszállás tartalékában 514 ezer ember, 4493 löveg és aknavető, 2232 harcokocsi és rohamlövveg, s 1359 repülőgép volt. A csapatok személyi állománya tehát több mint 200 ezer fővel, a harcokocsi és rohamlövvegek száma 4357-tel, vagyis 77%-kal, a harci repülőgépeké pedig 5969-el, azaz 68%-kal növekedett. Csupán a lövegek és az aknavetők száma maradt a régi. A tüzérség tüzereje azonban ezidő alatt mégis nőtt, mert a csapatok nagyobb úrnéretű új lövegeket kaptak (105. és 106. l.).

A német hadsergescsoportok ugyanakkor 4 millió katonával és tiszttel, 48 635 löveggel és aknavetővel, 5250 harcokocsival és rohamlövveggel, 2796 repülőgéppel rendelkeztek. Az arány tehát: előérőben 1,7, lövegekben és aknavetőkben 1,8, harcokocsikban és rohamlövvegekben 1,6, repülőgépekben pedig 4,9-szeres volt (106. l.).

Mit bizonyítanak ezek a számok? Mindenek előtt leleplezik a nyugat-európai és az amerikai sajtóban gyakran közölt fantasztikus adatokat a szovjet csapatok állítólagos rendkívüli nagy számszerű emberi és technikai fölényéről. A szovjet csapatok erőfölényének bizonyítására általában két módszert alkalmaznak. Az egyik: hadosztályokat, hadseregeket hasonlítanak össze, de figyelmen kívül hagyják a szervezeti és létszámbeli különbségeket. A másik módszerük, hogy a hadműveletek főcsapás irányában létrehozott erőeszköz-főlényt publikálják. Közben azonban elhallgatják, hogy ezt a szovjet hadművelleti és harcászati vezetési keskeny arcvonalszakaszon egyesén, merészen végrehajtott összpontosításokkal alakította ki. A célzatos elferdítések indítéka, hogy kisebbsétek a szovjet hadművészet eredményeit és leplezzék a Wehrmacht katasztrofális vereségét, a német hadművészet csődjét.

Már szóltunk arról, hogy ez a könyv az előzőekhez viszonyítva nagyobb figyelmet fordít a hadművészet kérdéseire. A szerzőknek sikerült jól bemutatni, hogy a szovjet fegyveres erők hadászati tevékenységének egyik sajátossága az 1944. évi nyári—őszii hadjáratban, hogy az nemesak egyes irányokban bontakozott ki, hanem a szovjet—német arcvonal teljes szélességében. A hadászati, hadművelleti feladatokat, egymást követő nagymélységű folyamatos hadműveletek során valósították meg: azaz csapásokat mértek szélességében és mélységében egyaránt. Ezeket a hadműveleteket rendszerint két-három front, ritkábban egy vívta meg. Jelentősen megnövekedett a hadműveletek mélysége (400—600 km) és üteme (napi 30—35 km-ig). Ebben a hadjáratban a szovjet csapatok 500—600 km széles arcvonalon három nagy hadászati áttörést hajtottak végre (Jobbparti-Ukrajnában, Belorussziában, Romániában). A Iasi—kisinyovi áttörés után például a délnyugati hadszíntéren — a 2. és 3. Ukrán Front egységei 1944 végéig 1200 km-t nyomultak előre. Egy másik jellemző sajátossága az 1944. évi nyári—őszii hadjáratnak, hogy ebben tovább fejlődött a nagy ellenséges csoportosítások bekerítésére és megsemmisítésére irányuló hadművészet.

Jelentős helyet kap a műben a Vörös Hadseregnek a Délnyugati hadszíntéren kibontakozott támadása: Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország felszabadítása. Különös figyelmet érdemel, hogy az 1944-ben Magyarország területén lezajlott hadműveletek (a debreceni és a budapesti) és ezzel kapcsolatban hazánk második világháborús története ebben a kötetben nyert részletes feldolgozást. A könyv a magyarországi események ismertetésére 34 oldalt szentelt. A szerzők nemesak a harcok menetét adják, nemcsak a szovjet harcokos hősies küzdelmét ismertetik, hanem a magyar dolgozók, az illegálisba kényszerített kommunista párt tevékenységét is bemutatják. A csatlós államok közül Magyarország felszabadítása volt a legkörülményesebb, mivel a magyar uralkodó osztály a szovjet hadsereg által teremtett kedvező feltételeket a fasiszta szövetségből

való kiválásra nem használta fel. Horthy a fegyverszünetet 1944. október 11-én megkötötte ugyan, de végrehajtása érdekében semmit sem tett, sőt maga teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a németek lemondassák. „Horthy — mondja a könyv — ahe-lyett, hogy a hadsereget a megszállók ellen fordította volna és a Vörös Hadseregre támaszkodva elűzte volna őket a magyar földről, elárulta a nemzetet és az ország érdekeit. Minden feltételt megteremtett ahhoz, hogy a németek „szövetségessé váló hűtlenség” miatt elszigeteljenek, lemondassák a kormányzói tisztágról; Németország számára megfelelő kormányt alakítsanak és elfojtsák a magyar hadsereg egy részének engedetlenségi kísérleteit” (318. l.). Szálasi fasiszta kormánya folytatta a háborút. Ennek következtében a Vörös Hadsereg nemcsak a német csapatok, hanem a német alárendeltségben megmaradt magyar egységek ellen is kénytelen volt a harcot folytatni.

Ezért a 2. Ukrán Front haditanácsa a szovjet csapatok Magyarországra történt benyomulásával és az országban bekövetkezett helyzetváltozással kapcsolatban a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottságának 1944. október 27-i határozatára felhívással fordult a magyar néphez. Ebben az ország lakosságának tudomására hozta, hogy a Vörös Hadsereg nem azért lépett az ország följére, hogy területet szerezzen, vagy megváltoztassa a fennálló társadalmi rendszert, hanem csupán a háborús szükség miatt „nem mint hódító, hanem mint a magyar nép felszabadítója, a német fasiszta elnyomás alól” (318. l.). A szovjet katonai parancsnokságok, a politikai és a pártszervek különös gondot fordítottak a szovjet katonák és a magyar lakosság közötti normális viszony kialakítására. A Duna—Tisza közének felszabadításában főszerepet játszó 53. hadsereg haditanácsának a személyi állományhoz intézett felhívása a következő megállapítást tette: „Az ellenséggel szembeni bosszú érzését a véres háború igazi bűnösei ellen tápláljuk . . . Nem szabad összetéveszteni Magyarországnak a német és a magyar fasiszma által kétszeresen leigázott lakosságát a bűnös magyar kormánnyal” (uo.). A 2. Ukrán Front parancsnokának október 30-i parancsában pedig ez állt: „Az ellenséget rendkívüli gyűlölettel kell verni és irtani, de a békés lakossággal igazságosan kell bánni” (uo.). A csapatok politikai szervei a pártpolitikai munkát és a szovjet harcosok internacionalista nevelését ezek értelmében végezték.

A szovjet csapatok internacionalista szellemtől áthatott tevékenysége jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar lakosság a megtévesztő propaganda ellenére felismerte az igazságot, a Vörös Hadsereget felszabadítóként üdvözölte és a lehetőségekhez mérten harcát támogatta.

Végezetül a szovjet hátországról és a szovjet külpolitikáról közölt fejezetekre kívánjuk még felhívni a figyelmet. A szerzők tények sokaságával bizonyítják, hogy a SzKP és a szovjet kormány az 1944-ben elért ragyogó eredményeket igyekezett felhasználni az antifasiszta koalíció további erősítésére, kiszélesítésére és a háború utáni békés egymás mellett élés biztosítására. „Az 1944-es esztendő a Szovjetunió és a szövetségesek tárgyalásainak újabb sikerei tették emlékezetessé. A társadalmi rendszerek különbözősége és a nemzetközi kérdések megoldásának ebből következő, eltérő elgondolásai ellenére — a szövetségesek főként a Szovjetunió fáradozásainak eredményeként — megtalálták a háború, a béke és a biztonság kérdéseinek mindkét fél számára elfogadható igazságos, demokratikus elveken alapuló megoldását (535. l.). Ezt bizonyítják az európai határozatok, amelyeket a három hatalom képviselői 1944-ben Londonban (az Európai Tanácskozó Bizottságban), Moszkvában és a Dumbarton Oaksi értekezleten hoztak.

Lehetetlen a pár oldalas ismertetésben a műben szereplő valamennyi problémát érinteni. Ezért csak a legjellemzőbbekre vállalkozhatunk. Befejezésül még csak annyit kívánunk elmondani, hogy a 4. kötetet, amely jelentős hozzájárulás a Nagy Honvédó Háború hadtörténelmének megismertetéséhez, komoly politikai, szakmai és tudományos felkészültséggel rendelkező kollektíva állította össze. Az első háromhoz hasonlóan ezt a könyvet is jól áttekinthető térképek, vázlatok, fényképek, jegyzetek és más illusztrációk színesítik. Összességében a 4. kötet megjelenésével igen értékes kiadvány került a magyar olvasó kezébe, amely rengeteg tényanyag, dokumentum közreadásával megismerteti az 1944. esztendő gazdasági, katonai, politikai és diplomáciai stb. eseményeit, a fordulat utáni év világtörténeti jelentőségű győzelmeit.

ÖLVEDI IGNÁC

OCSERKI ISZTORII ISZTORICESZKOJ NAUKI V SzSzsZR. I—III.

(Moszkva, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsZR. 1955—1963. 692, 862, 831 l.)

A SZOVJETUNIÓBELI TÖRTÉNETTUDOMÁNY VÁZLATOS TÖRTÉNETE

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadásában megjelent háromkötetes munka — melynek megalkotásában a legnevesebb szovjet történészek vettek részt (az I. kötet főszerkesztője M. N. Tyihomirov, a II. és III. köteté M. V. Nyeckina) — a Szovjetunió népei történetírásának átfogó keresztmetszetét adja. Átfogó az ismertetendő műben nyújtott kép, mivel a kezdetektől 1917-ig tárgyalja a Szovjetunió minden népének történetírását; és a főbb irányzatok alapos elemzésén túl az orosz történettudomány fontosabb kutatási területeit, valamint a történelem segéd- és rokottudományainak oroszországi fejlődését is bemutatja.

A téma középpontjában természetesen az orosz történelem kérdéseinek oroszországi kutatása áll. A legrégebbi idők Szovjetunió területén élő emberének történelmi ismereteire a népi énekek és mondák utalnak. Pontosabb adatok maradtak fenn ezekről az ismeretekről az osztálytársadalom kialakulása, illetve az írásbeliség elterjedése utáni időkből. A történetírás IX—XVII. századi fejlődésével kapcsolatban a kötet a gazdag évkönyv-irodalom elemzését adja. Az évkönyvek értékelésekor egyházi jellegüket és tendenciózságukat emeli ki. Érdeme, hogy az egyes emlékeket sokoldalúan elemzi, és vitába száll az orosz történetírás kezdeteit jelentő évkönyvek helytelen, burzsoá értékelésével.

A XVIII. század első negyede az orosz történettudomány fejlődésében is gyökeres fordulatot eredményezett. A Tudományos Akadémia megalapítása jelentős hozzájárulás volt a történelmi ismeretek terjesztéséhez, valamint az orosz és az európai történettudomány közötti kapcsolatokat megteremtéséhez. Negatívuma, hogy elsősorban német származásúak irányítják, és így nemzeti jellege nem tud kellőképpen kidomborodni.

A XVIII. és a XIX. század dereka közötti évszázad során magasabb szintű lesz Oroszországban a történetkutatás, és ekkor alakulnak ki a további fejlődésére végig jellemző irányzatok. A konzervatív nemesi és burzsoá történészek fő törekvése annak igazolása, hogy Oroszország fejlődése alapvetően eltér a nyugat-európai fejlődési vonaltól. Ez szerintünk az orosz történelmi fejlődésre kétségtelenül jellemző sajátos vonások abszolutizálása, ami helytelen. Idealista filozófiai alap, az önkényuralom magasztalása, az állam osztályokfelettségének hirdetése jellemzi az ún. hivatalos, illetve az ún. állami irányzatokat, melyeket olyan ismert történészek képviselnek, mint N. M. Karamzin, M. P. Pogogyin, Sz. M. Szolovjev és K. D. Kavelin. Haladó társadalmi nézetek és ezen alapulva helyesebb történetnézetet jellemzi az első nagy orosz gondolkodókat (V. N. Tatyiscsov, M. V. Lomonoszov, A. Ny. Ragyiscsev). Hasonlóan értékeli a könyv a dekabristákat. Értékelésükkel kapcsolatban hiányossága viszont az, hogy nézeteik kialakulásánál a szerzők nem veszik eléggé figyelembe a haladó európai gondolkodók hatását.

Az 1960-ban kiadott második kötet a XIX. század második felének történetírását tárgyalja. A nemesi és burzsoá történettudományban ugyanazok az irányzatok élnek tovább, amelyek már a század első felében is jellemzőek voltak. A korszak történetírásának két igen fontos új sajátossága van. Az egyik az, hogy erre az időszakra esik a forradalmi demokraták tevékenysége, akiknek az orosz történelemre vonatkozó megállapításait a könyv szerzői igen nagyra értékeli, és ennek megfelelően alapos részletességgel elemzi. A XIX. század második felében az orosz történetírás másik új vonása a marxista tanítások elterjedése. Ezzel kapcsolatban a kötet külön fejezete foglalkozik a marxizmus klasszikusainak az orosz történelem sajátosságairól — elsősorban a XIX. századi gazdasági struktúra alakulásáról — szóló megállapításaival.

A harmadik kötet a XIX. század vége és 1917 közötti periódust, mint az orosz történettudomány lenini korszakának kibontakozását tárgyalja. Ennek során behatóan elemzi azokat a lenini megállapításokat, amelyek sok történelmelmi probléma tisztázását, a történelmi materializmus továbbfejlesztését és számos konkrét történelmi helyzet helyes értékelését tették lehetővé. Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című munkája pedig frappáns példája annak, hogy a helyes elméleti alapokból kiindulva, a történelmi materializmus módszerének alkalmazásával hogyan kell bizonyos történelmi folyamatokat kutatni, feldolgozni, értékelni. A szerzők hangsúlyozzák annak a történettudományban is jelentkező éles ideológiai harcnak a jelentőségét, amelynek során Lenin a különböző helytelen és reakciós irányzatokkal szemben megvédte a történelmi materializmust, sok új elméleti megállapítással és gyakorlati eredménnyel gazdagítva azt.

A Lenin által is bírált legális marxista irányzatról a könyvben adott értékeléssel nem értünk egyet. Bár tény, hogy P. B. Sztruve, M. I. Tugan-Baranovszkij és Sz. M. Bulgakov elferdítik a marxizmus lényegét és kísérletük egyfajta revizionizmus, de a cárizmus elleni ideológiai harcban érdemeik.

Az Oroszország történetét helytelenül értékelő irányzatok között tárgyalja a kötet az ökonomisták és a mensevikek történelemfelfogását. Megállapítja róluk, hogy sok kérdésben sematikusak, nem számolnak Oroszország konkrét adottságaival. A fejezet szerzője ezen az irányzaton belül mint legjellemzőbbet G. V. Plechanovnak „Az orosz társadalmi gondolkodás története” című munkáját elemzi. Érdemeként kiemeli, hogy gazdag anyag alapján dolgozta ki a problémát. Két alapvető hiányosságra azonban felhívja a figyelmet. Az egyik az, hogy Plechanov eltűzözza a földrajzi környezet szerepét a történelmi fejlődésben; a másik pedig, hogy tagadja a XVII. század előtti Oroszország feudális jellegét. A kötet Plechanovot tárgyaló fejezete — igen helyesen — konkrétan bemutatja azokat a helytelen nézeteket, amelyekre Lenin reflektált és amelyek bírálata során az orosz társadalom fejlődésének helyes értékelését adta.

A legújabban feltárt anyag alapján mutatja be a könyv, hogy Lenin mellett a bolsevik irányzaton belül még kik segítették elő az orosz történetírás lenini korszakának kibontakozását. Elsőként a lenini forradalmár gárda kiemelkedő alakjait tárgyalja (N. N. Baturin, A. G. Slihter, Sz. G. Saumjan, Ja. M. Szverdlov, V. V. Vorovszkij), akik nem hivatásos történészek ugyan, de koruk és a korábbi forradalmi mozgalmak történetét a politikai harchoz szükséges színvonalon a lehetőségekhez képest alaposan elemzik.

Külön fejezet foglalkozik M. N. Pokrovszkijjal, aki mint hivatásos történész először kísérelte meg Oroszország egész történetét marxista alapon feldolgozni. Nagy érdeme a kötetnek, hogy az 1940–50-es évek ferdítéseivel szemben tárgyilagosan értékeli Pokrovszkij munkásságát. Pokrovszkij legnagyobb érdemének a fejezet szerzője azt tartja, hogy Lenin elméleti megállapításait először és helyesen — a proletariátus osztályszempontjainak figyelembevételével — a gyakorlati történetkutatásba ő ültette át. A Pokrovszkij által adott értékelésekben néhol jelentkező egyoldalúságot — például a gazdasági alap meghatározó szerepének túlhangsúlyozását — azzal magyarázhatjuk, hogy munkái a hibás nézetekkel folytatott viták során jöttek létre. Legtöbb megállapítása azonban ma is megállja a helyét. A szláv népek őshazájára, életmódjára, a Kijevi Oroszország feudális jellegére vonatkoznak ezek elsősorban, ha a feudalizmus lényegét nem is a legpontosabban határozta meg. Az első keleti szláv állam kialakulásával kapcsolatos megállapítását, amely lényegében a normann és az anti-normann elmélet közötti kompromisszum, a fejezet szerzője nem fogadja el, ami szerintünk vitatható. Burzsoá hatás jelentkezése Pokrovszkijnál a kereskedelem és a kereskedelmi tőke meghatározó szerepének hangsúlyozása az orosz állam fejlődésében. A kötetben erről a kérdéstről található megállapítással szemben megjegyezzük, hogy a kereskedelmi tőke jelentőségének egyoldalú lebecsülése a XVI–XVIII. századi orosz gazdasági és társadalmi fejlődésben helytelen.

A korszak orosz történetírásának másik fő sajátossága — a lenini vonal kibontakozásával párhuzamosan — a burzsoá történetírás válsága, amely a társadalmi rend változásán alapul. A fejezet szerzője a válság jeleként kiemeli, hogy a korszak polgári történészei tagadják a társadalom fejlődésének törvényszerű voltát, mellőzik az orosz múlt haladó hagyományainak kutatását, és a fő súlyt a nagyhatalmi sovinizmus dicsőítésére, igazolására fektetik. A legkiemelkedőbbek munkásságának viszont ekkor is pozitívuma, hogy nagy mennyiségű új anyagot dolgoznak fel. Jellemző a kötet objektivitásra törekvésére, hogy a polgári történettudomány válságát nem egyoldalúan mutatja be, hanem rávilágít annak bonyolultságára. Igen alaposan elemzi a polgári történettudomány filozófiai alapjait és ennek a filozófiai alapnak — agnoszticizmus, szubjektív idealizmus stb. — a gyengeségével is alátámasztja, hogy a korabeli történetírásban tendenciaként a hanyatlás jelei tapasztalhatók. A válság megnyilvánulásaként értékelik a szerzők az eklekticizmus jelentkezését is. Leginkább megfigyelhető ez a kollektív és gyűjteményes munkákban, de jellemzője a kor legelismertebb történészei által készített monografikus feldolgozásoknak is. Ez utóbbi a szerzők történetelméleti nézeteire jellemző eklekticizmus tükröződése.

A XIX. századi nagy polgári történészek — Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevskij — nyomdokain indul a korszak egyik legismertebb történetkutatója, P. N. Miljukov. Elődei tanításához híven az orosz állam osztályfelettségét, a történelem menetét meghatározó voltát hangsúlyozza. A történelem alakulására is hatást gyakorló „társadalmi öntudat” véleménye szerint Oroszországban csak a XVIII. századtól kezdett kialakulni, ekkor is I. Péter, illetve II. Katalin reformjainak segítségével. Ugyancsak az orosz történelemmel kapcsolatban vonja le azt a helytelen következtetést, mely szerint Orosz-

országban minden lényeges átalakulás külső okok miatt következett be. Legnagyobb munkájában, melynek címe „Vázlatok az orosz kultúra történetéből”, már a szellem-történetírás hatása figyelhető meg. A tudomány, a biológiai sajátosságok, a pszichikum, a nagy egyéniségek történelemformáló szerepét állítja előtérbe. A szociológia és a történet-tudomány kapcsolatát helytelenül értelmező polgári irányzatok hatásával is találkozunk Miljukovnál. Oroszország elmaradottságát a népsűrűség alacsony voltával magyarázza.

Gyakori témája a tárgyalt korszak monográfiáinak a XVI—XVII. századi orosz állam problematikája. Sz. F. Platonov például a központosított orosz állam kialakulásában a nacionalista szempontokat tartja meghatározónak. Megállapításai IV. Iván értékelésében is változást jelentettek. Míg az egyik legtekintélyesebb burzsoá történész, V. O. Kljucsevszkij a rettegett cár intézkedéseit (helytelenül) politikai esztelenségnek tartotta, addig Platonov „Fejezetek az orosz történelemből” című művében ésszerű intézkedések rendszerének nevezte az opricsnyinát. Megjegyezzük, hogy az 1940—50-es években a szovjet történeti irodalom Platonov megállapításait az erősen központosított nemzeti állam szükségességéről és kialakulása okairól eléggé egyoldalúan — mondhatni elismerően — értékelte. Újabb viszont igen helyesen — ebben a kötetben is — az erős központi államhatalom kialakulása objektív feltételeinek hangsúlyozása mellett rámutatnak a Platonovnál meglévő hiányosságokra is. Nevezetesen arra, hogy Platonov nem gazdasági és társadalmi okokkal magyarázta a moszkvai fejedelmek által egyesített központosított orosz állam létrejöttét (aminek a hangsúlyozása alapvető a kérdés tisztázásánál), hanem azzal, hogy a nemzeti öntudatára (!) ébredt orosz nép a cárbán (III. Iván) látta függetlensége biztosítékát.

A pozitívizmus oroszországi képviselői közül N. P. Pavlov-Szilvanszkij a legérdekesebb. Pozitívuma, hogy az orosz történelem menetét a kezdetektől az európai fejlődés szerves részeként értékeli. Hibája, hogy a helyes megállapítást felszíni, jogi formák hasonlóságából, nem a gazdasági és társadalmi élet általános és közös törvényszerűségeiből vonja le. Figyelemre méltó még az a megállapítása — bár ezt a vele foglalkozó fejezet nem emeli ki —, mely szerint az abszolút monarchia átmenet a rendi monarchia és a modern polgári állam között.

Új vonása a korszak történetkutatásának a gazdaság- és társadalomtörténeti kérdések iránt megnyilvánuló fokozottabb érdeklődés. A marxista történet szemlélet és a polgári irányzatok eklektikus összeolvadása figyelhető meg N. A. Rozskov munkáiban. „A moszkvai Oroszország mezőgazdasága a XVI. században” c. műve témáját és módszerét tekintve jó kísérlet. Véggkövetkeztetései azonban hibásak. Elismeri, hogy a marxizmus helyesen látja meg a gazdaság, a társadalom és a politika szerepét a történeti fejlődésben, de hiányolja a pszichikum jelentőségének hangsúlyozását. A történelmi materializmusnak ezt a hiányosságát ő kívánja pótolni, nem a legsikeresebben. Az orosz gazdaságtörténet kutatásában P. I. Ljascsenko munkássága emelkedik ki, aki ismerte a marxizmus tanításait, de nem minden esetben helyesen is alkalmazta.

A korszak polgári történettudományának sajátosságaival kapcsolatban meg kívánjuk jegyezni, hogy a kötet nem emeli ki eléggé a két legjellemzőbb történetkutatói módszer lényegét. Az egyik a formális-jogi ismerveket állítja előtérbe és a jogi formákat kiszakítja gazdasági-társadalmi összefüggésükből. A másik a szociológia és a történettudomány kapcsolatának helytelen értelmezésével tűnik ki.

Mint a bevezetőben említettük, mindhárom kötet foglalkozik az orosz történettudomány egyéb kutatási területeivel is. Az ókori világ történetének kutatása a XIX. század első felében kezdődik, tudományos szintre azonban csak a század második felében emelkedik. Míg az ókori Kelet történetének tanulmányozása elsősorban filológiai jellegű, az antikvitás kutatásában — főként a Fekete-tenger menti görög városok feltárásával és az előkerült anyag feldolgozásával — már jelentős eredményekkel találkozunk. A XIX. század végén és a XX. század elején az ókori Kelet kutatásában B. A. Turajevnek és tanítványainak van nagy érdeme. Bár a marxizmustól távol áll, kiemelkedik kora keletkutatói közül, mert nem rasszista alapról kiindulva foglalkozik Kelet népeinek történetével. Az antikvitás orosz kutatói ekkor is jelentős eredményeket érnek el. Elsősorban az archeológiai kutatások hoznak felszínre sok új anyagot. Az anyag feldolgozásában azonban érezhető hatását a polgári történettudomány ekkori általános válsága. A fejlődést tagadó ciklikus elméletek kerülnek előtérbe, ami megnehezíti az ókor gazdasági és társadalmi viszonyainak objektív megismerését. A pozitívizmus a görögösg történetének tanulmányozásában érezette főleg hatását.

A középkori egyetemes történet tudományos szintű kutatása Oroszországban a XIX. század második felében indult meg. Két fontosabb irányzat különböztethető meg. Az egyik a konzervatív, idealista, pozitívista iskolák képviselőiből áll, a liberális-burzsoá iskolához tartozó történészek alkották a másikat. Ez utóbbiak nemzetközi

szinten is elismert szakértői az egyetemes középkor-történet kutatásának. Burzsoá történészek, de hat rájuk az ekkor már Oroszországban is elterjedő marxizmus. Közülük többen elismerik a gazdasági alap meghatározó szerepét, néhányuk pedig a tömegmozgalmak tanulmányozásában ér el komoly eredményeket. M. M. Kovalevszkijnek az obscsinával kapcsolatos megállapításait maga Engels is nagyra értékelte és fel is használta.

Kovalevszkijnek az újkori egyetemes történet kutatásában is vannak érdemei, de ezen a téren I. V. Lucsickij munkássága a legjelentősebb. Mindketten elsősorban Franciaország XVIII. századi történetével foglalkoztak. Igen színvonalas Je. V. Tarle munkássága, aki történelmi életrajzaival alkotott maradandót.

Az oroszországi történettudományban mindig fontos helyet foglalt el és már igen korán megindult Bizánc történetének kutatása. Ellentétben sok európai irányzattal az orosz bizantinológusok már a XIX. században az európai középkor szerves részeként értékelték a bizánci történelmet. Hasonlóan kedvelt kutatási terület Oroszországban a szláv népek története. Az e téren elért tudományos eredmények — elsősorban a forrás-publikációk — igen jelentősek. Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a konzervatív irányzatok képviselői részéről a délszláv népek történetére iránt megnyilvánult igen élénk érdeklődés az orosz nagyhatalmi politika igazolására irányuló törekvessel magyarázható. A tudományos érdemeken túl hasonló törekvés lendítette fel az ázsiai népek történetének tanulmányozását.

Az oroszországi forráskiadás a IX—XVII. századi év- és törvénykönyvek kiadásával vette kezdetét a XVIII. század végén. 1812 után újra nagy lendületet vett és ekkor már tudományos jellege is előtérbe került. A források publikálásában két törekvés érvényesült. Az egyik minden feltárt emléket szó szerinti kiadását, a másik a források érthetőbbé, felhasználhatóbbá tételért tartotta szem előtt. A tudományos forráskritika megteremtője Oroszországban A. A. Sahmatov, aki a történelmi emlékeket fejlődésükben vizsgálta. Ő bizonyítja be, hogy az orosz évkönyvek nem mechanikus másolások, hanem mindegyik egy-egy irodalmi igényvel, a megrendelők érdekeinek megfelelően készült munka, ha a szerzők fel is használtak korábban meglévő évkönyveket. A keltezetlen források időrendjének megállapítását segítették elő a tanítványai által kidolgozott oklevél- és évkönyvtípusok, melyek az írásmód, a betűforma és a szerkezeti felépítés alapján differenciálódtak. A XIX. századvégi forráskiadás új és igen pozitív vonása, hogy nagy számban publikálnak — főleg a zemsztvo-bizottságok jóvoltából — a középkori gazdaság és társadalom történetére vonatkozó anyagot.

A történelem rokon- és segédtudományainak fejlődését a XIX. században a Fekete-tenger környéki ásatások és Bizánc, valamint a keleti népek történetének kutatása lendítették fel. A polgári történettudomány válsága itt is éreztette hatását. Az archeológia például elvesztette szoros kapcsolatát a történetkutatással és majdnem öncélúvá vált. Igaz viszont, hogy az etnográfia ugyanekkor jelentősen előrelép. Az oklevélkutatásban előtérbe kerülnek a magánoklevelek. Különösen A. Sz. Lappo-Danyilevszkij tevékenysége jelentős, mert a jobbágyok magánokleveleinek feltárásával a társadalomtörténet kutatására irányította a figyelmet.

Alapos elemzését adja az itt ismertetett munka a Szovjetunió nem orosz népei történetírásának. Az ukrán történettudomány egyik fő jellemzője, hogy szoros kapcsolatban fejlődik az oroszországi történetkutatással. A cárizmus reakciós rendszere gátló, míg a haladó orosz irányzatok progresszív hatással vannak fejlődésére. A XIX. század végén és a XX. század elején a reakciós nacionalista tendenciák is előtérbe kerülnek, de döntő szerepet nem képesek játszani. A mai balti köztársaságok népeinél a XIX. század végéig nem alakult ki a nemzeti jellegű történetírás, mert egész kulturális életük a német-ség irányítása alatt állt. A konzervatív nemesi és burzsoá balti-német történészek viszont reakciós jellegűk ellenére alapos felkészültségű kutatók voltak. A kaukázusi népek történetírása a korai feudalizmus idején igen fejlett volt. A VI—IX. századi grúz és örmény krónikái szerkesztésben és előadásmódban felülmúlják a korabeli európai munkákat. Az a körülmény, hogy a következő évezred során ez a terület a különböző hatalmak vetélkedésének áldozata lett, megbénította a kulturális fejlődést. Változást csak majd e területek Oroszországgal történt egyesülése hozott, amit a szerzők kissé egyoldalúan, csak pozitívan értékelnek. Helyesen látják viszont a munkásszozgalmat kiemelkedő grúz vezetőinek szerepét, akik népük történetét a lenini tanítások szellemében értékelték. A közép-ázsiai területek népeinek korai történelmi ismeretei arab hatást mutatnak. Jelentősebb önálló eredmények a szocialista forradalom győzelméig nem is születtek. Az orosz történészek, hivatalnokok és tisztek érdeme, hogy foglalkoztak e területek történelmi emlékeinek kutatásával, és az ő tevékenységük eredményeként bontakozhatott ki a közép-ázsiai népek történetírása.

Befejezésül néhány, mindhárom kötetre vonatkozó megállapítást kívánunk tenni. Annak ismételt hangsúlyozása mellett, hogy az ismertetett mű rendkívül értékes vállalkozás, néhány hiányosságra szeretnénk rámutatni. Legkevésbé a téma periodizációjával tudunk egyetérteni. A szerkesztők és a szerzők ugyanis a Szovjetunió népei történetírásának periodizálásánál az orosz történelemben szokásos korszakbeosztást alkalmazzák. Kétségtelen, hogy a gazdasági alap meghatározza a társadalmi tudatot, ez esetben az ennek szerves részét képező történettudományt. Helyes törekvés a történetkutatás történetét szoros kapcsolatban tárgyalni a gazdasági-társadalmi fejlődéssel. Ez azonban egymagában nem lehet meghatározó, mivel a társadalmi tudat egyes elemeinek fejlődése sok esetben bonyolult áttételeken keresztül függ össze az alappal. Ezen túlmenően az orosz történettudomány belső fejlődése nem csupán a belső viszonyoktól függött, hanem hatottak rá — különösen a XVIII. századtól — a különböző európai irányzatok is. A Nyugat-Európa és Oroszország fejlődése közötti jelentős fáziskülönbség miatt az orosz történettudomány fejlődésére gyakorolt külső hatás igen figyelemre méltó.

1861-et korszakhatárként elismerni az orosz történettudomány fejlődésében véleményünk szerint vitatható. A könyv alapján is az derül ki, hogy az orosz polgári történetírás legnagyobb alakjai a XIX. század első és harmadik negyede között tevékenykedtek. Ezért ellentmondásos például olyan jelentős történészek értékelése, mint Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij. A munkásságukat tárgyaló fejezetrészek bevezetőjében a szerzők a korabeli burzsoázia társadalmi nézeteinek haladásellenességét állapítják meg, majd hangsúlyozzák az osztály nézetei és a történettudomány közötti lényegi összefüggést. Az egyes kutatók tárgyilagos elemzése során viszont a legjelentősebbek munkásságát nagyra értékelik.

Elfogadjuk azt a megállapítást, amely szerint a nagy gondolkodóknak — még ha nem hivatásos történészek is — gyakran átfogóbb, helyesebb képük lehet a történelmi fejlődés egészéről, mint sok kutatómunkát végző történésznek. Vitathatónak tartjuk viszont forradalmi demokrata történetírói irányzatról beszélni. Kétségtelen, hogy a legjelentősebb forradalmi demokraták bizonyos történelmi kérdésekről helyes elméleti megállapításokat tettek. Ezeknek a megállapításoknak az alapján kutató történészt azonban nem tárgyal az ismertetett munka.

A történetírás lenini korszakának 1895-től való datálását sem lehet egyértelműen elfogadni, mint ahogy ezt a szovjet történeti irodalomban erről a kérdésről folyó vita bizonyítja. A történelmi folyamat marxista—leninista módszerrel történő tudományos kutatása ugyanis csak az 1920-as évek végén indult meg.

Az előforduló ismétlődések problémáját szintén meg kell említenünk. Egyes orosz kutatók munkáját több helyen is értékelik a szerzők. Először az orosz történettudomány keretein belül tárgyalják egész tevékenységüket, majd az általuk kutatott tudományterület, vagy közép-ázsiai nép elemzésénél ismét találkozunk velük. A III. kötetben például a lenini forradalmi gárda kiemelkedő személyiségeinek történelmi nézeteit minden egyes kaukázusontúli nép történetírásának tárgyalásánál megtaláljuk.

Az egyes irányzatok, illetve képviselőik elemzése előtt többször találkozunk annak a lenini figyelmeztetésnek a hangoztatásával, mely szerint mindenkit aszerint kell értékelni, amit a megelőző korhoz képest adott. Az egyes történészek konkrét tárgyalásaik azonban igen sok esetben más mércével mérnek a szerzők.

Nem tartjuk eléggé tárgyilagosnak az orosz és a nyugat-európai történelmi gondolkodás viszonyának értékelését. A szerzők az idealista nyugati filozófiai irányzatok hatását a reakciós orosz történészekkel kapcsolatban kimutatják, de a Marx előtti haladó európai gondolkodók és a haladó orosz történészek nézetei közötti összefüggés elemzése nem eléggé alapos.

A fenti észrevételektől függetlenül azonban elmondhatjuk, hogy a három kötet jó áttekintést ad a történettudomány fejlődéséről, elvi és módszertani megoldásaival hasznos útbaigazítást nyújthat a magyar történetírás történetének egyre halaszthatatlanabbá váló feldolgozásához.

MENYHÁRT LAJOS

KUN BÉLÁNÉ:

KUN BÉLA

(Budapest, Magvető. 1966. 419 l.)

Kun Béláról, a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom kiemelkedő harcosáról még nem készült olyan biográfia, amely összegezné mindazt, ami egy kommunista tevékenységében a legfontosabb. Elméleti és gyakorlati munkájának, elvhűségének, érdemeinek és hibáinak részletes elemzése még hiányzik. Kun Béláné könyve előlegezte az egyéni színeket.

Kun Béláné vállalta a forradalmár feleség nehéz, megpróbáltatásokkal terhes sorsát, és a legsúlyosabb időkben is szilárdan helytállt. Igazi élettárs volt. Sorából olyan feleség képe tárul elénk, aki maga ugyan nem vett részt a forradalmi harcokban, amelyeknek Kun Béla kiemelkedő katonája volt, de megértő szeretetével segítette élettársát. Ebből következik, hogy a Kun Béla emberi arculatáról rajzolt kép széles skálájú, színekben gazdag, s amit a feleség a forradalmár tevékenységéről közvetlenül nem tudhatott, azt harcostársai visszaemlékezéseit és korabeli dokumentumokat felhasználva tárja elénk könyvében.

A memoár gyermekkorától egészen 1928-ig kíséri végig Kun Béla életútját. Megismerjük a középiskolás Kun Béla Petőfi életéről és költészetéről írt pályamunkáját. A költőről írt ifjúkori dolgozat mintha egyben saját hitvallása lenne, elkötelezettség az ifjú eszmény követésére: „Petőfi lelkének viharzó hangja . . . a kiváltságos osztályok ellen, a nép elnyomói ellen fordul, az elnyomottak védelmére forradalmi szilajsággal lép fel . . . A forradalomban az óvatosságnak kevés tere van, a merész és bátor fellépés dönti el a forradalmak sorsát s biztosítja a sikert . . .” (15—16. l.)

A bátor fellépés jellemezte Kun Bélát, a fiatal kolozsvári újságíró. Fiatalon a szociáldemokrata párt tagja, rövidesen népgyűlések szónoka, a nincstelenek jogainak védelmezője. Nyugtalan szellemű, minden új befogadására kész, aki lelkesen fogadja az irodalom megújulását jelző „Holnap”-osokat is. Huszonegy éves volt, amikor először letartóztatták, mert éleshangú röplapban támadta a munkások ellen csendőrszuronnal fellépő hatalmasokat.

Az első világháború kitörése után rövidesen behívják, és 1916-ban fogságba esik. 1917-ben már tagja a Bolsevik Pártnak, és élete végéig rendíthetetlen harcos, hivatásos forradalmár. Szovjet-oroszországi tevékenységéről, a magyar és a nemzetközi hadifogoly-mozgalomban végzett irányító munkájáról, részvételéről a fegyveres harcokban sok mindent tudunk. A könyv a hadifogolytársak visszaemlékezését idézve, ismereteinket néhány érdekes részlettel egészíti ki.

Kun Béla 1918 novemberében hazajött, hogy forradalmi harcra vezesse a magyar munkásokat. Az élettárs sorai elénk tárják, hogy a családját szerető férfi a közösség ügyét mindenek fölé helyezte. Az asszonyi szívnek ezt nem egyszer nehéz volt elviselni, de közös életük első percétől meg kellett tanulnia: a „nagy család”, a munkásosztály ügye előbbre való. A fennmaradt iratok talán többet mondanak a forradalmi fellendülés időszakáról, a párt megalakulásáról, a proletárhatalomért folyó harcról, a Tanácsköztársaságról, mint e könyv. De ennek az időszaknak forró légkörét, hősi erőfeszítését a szerző sorai híven érzékeltetik.

A kommunisták februári letartóztatásának tényét kiegészíti a személyes élmény. A látogatások alkalmával a fogház személyzetének magatartása olyan politikai hőmérő, amely mindig pontosan mutatja a forradalmi helyzet lázgórbéjét. Híven érzékelteti a szerző azt a sokirányú, megfeszített munkát, amelyet Kun Béla végzett március 21. előtt és után a többi kommunistaival, s a kommunistává vált baloldali szociáldemokratákkal együtt. Felvillantja egy-egy harcostárs egyéniségének valamilyen vonását és elevenebben állnak előttünk, mint ahogy eddig ismertük őket a történelmi művekből. Érdeme a munkának, hogy nem szűkkeblű a nevek említésénél, jellemük, tevékenységük méltatásánál. Bizonyos mértékig csalódást okoz azonban, hogy a Tanácsköztársaság tényleges vezetőjéről nem tudhatunk meg többet. A családjára ekkor alig jutott ideje, és „ezért van ebből az időszakból kevés személyes emlékem Kun Béláról” — írja a szerző.

A Tanácsköztársaság megdöntése után az osztrák kormány által nyújtott menedékgölg elszakította a magyar kommunistákat családjuktól, elzárta a külvilágtól, de nem nyújtott teljes biztonságot számukra az ellenforradalmárok kísérleteivel szemben. A könyv megismertet bennünket azokkal a veszélyekkel, amelyek az internált kommunis-tákat fenyegették.

Elevenebb a kép, amelyet a szerző olaszországi tartózkodásáról rajzol. 1920 tavaszán, amikor már közeleink látszott, hogy Kun Béla Szovjet-Oroszországba utazhat, biztonságban akarta tudni családját. Ezért elfogadta az őt meglátogató két olasz képviselőnek azt a javaslatát, hogy küldje feleségét és gyermekeit (a második még csak útban volt) Olaszországba. Itt Kun Béláné mellett nem állhatott ott férje, hogy határozott egyéniséggel életét irányítsa. Egyedül kellett megküzdnie gyermekei s a maga biztonságáért, így élményei mélyebbé, emlékei elevenebbé váltak. A faszizmus előretörésének, a jó és rossz benyomásoknak, a segítőkész és rosszindulatú emberek cselekedeteinek ábrázolása talán ebben a részben a legplasztikusabb.

Kun Béla időközben már Szovjet-Oroszország forradalmárainak soraiban harcolt, a fronton és a Kommunista Internacionáléban dolgozott. Feleségét kiutasították Olaszországból, visszatért Bécsbe és ott várta, hogy újra együtt lehessenek. Közben érkeztek a hírek: A Magyar Tanácsköztársaság volt vezetője a Krímben, mint a Forradalmi Haditanács tagja, részt vesz a Vrangel-hadsereg felszámolásában; 1921-ben a vereséggel végződő németországi márciusi akció egyik vezetője. Szerepét a krími harcokban a könyv szép dokumentumokkal igazolja. A márciusi akcióval kapcsolatos bírálatokat már subjektívebben ítéli meg. Igaz, nem kívánhatjuk a szerző teljes objektivitását. A személyes érzések mellett bizonyára az a szándék is befolyásolhatta az írásban, hogy a későbbi sok alaptalan és méltatlan vádval szembeállítsa a valóság pozitívumait. Ezért egyoldalúbb a kép, amikor az emigráción belüli ellentétokről van szó, s ezért nem emlékeznek meg Lenin egynémely bírálatáról. Lenin sokra becsülte Kun Béla munkáját, hűségét, odaadását, de ha hibát követett el, ugyanúgy nyíltan bírálta, mint másokat.

1921-ben, röviddel Németországból való visszatérte után, Lenin az Urálban végzendő pártmunkával bízta meg Kun Bélát. Két évi eredményes uráli munka után, 1923-tól hosszabb moszkvai tevékenység következett, felelősségteljes feladatok a Kommunista Internacionálé munkájában. Színesebbé, gazdagabbá válik a kép, amikor a család ismét együtt van Moszkvában. Megismerjük azt az áldozatkész munkát, amit Kun Béla végzett a Magyarországon bebörtönözött kommunisták kiszabadításáért, majd a szovjet életbe való beilleszkedésükért. Számos epizód érzékelteti, hogy milyen súlya, tekintélye volt Kun Bélának a magyar elvtársak és a nemzetközi kommunista mozgalom képviselőinek körében. Fő feladatai mellett gyakran és örömmel járt az üzemekbe, előadásokat tartott, vitákban győzte meg a munkásokat a szükséges, helyes politikáról és az orosz munkások ragaszkodással, megbecsüléssel vették körül.

Moszkvai tevékenységét megszakította közben egy bécsi út, részvétel a KMP kongresszusán. Azután Berlinben végez pártmunkát, majd illegálisan Bécsbe megy, hogy irányítsa a hazai mozgalmat. Az osztrák rendőrség azonban letartóztatta. Veszélybe került, mert Horthy Magyarországára kikérte, hogy bosszút állhasson a proletárhatalom vezetőjén. Korabeli dokumentum idézi Kun Béla bátor szembeszállását az osztrák bírósággal. Megmozdult a nemzetközi munkásság, hogy megakadályozza kiváló harcosának kiadatását. A Szovjetunió kikérte Kun Bélát és az osztrák kormány hozzájárult távozásához, így térhetett vissza Moszkvába.

Kis és nagy családja, a szovjet nép, a magyar emigránsok szeretete várja visszatértekor és a munka, amely éltető eleme.

Itt megszakad az életrajz s a további idők tragikumát csak néhány oldalon jelzi a szerző. — A fehér lapok még megírásra várnak.

Kun Béla élete összefonódik a párt életével, így életrajza megírása során érthetően még sok vitás kérdés merülhet fel. A valóság árnyalt, sokrétű. Hú képre van szükségünk, amelyen minden vonás kirajzolódik. Természetesen nem léphetünk és nem is lépünk fel azzal az igénnyel, hogy az élettárstól várjuk mindannak elvégzését, ami a marxista történések feladata. Úgy tekintjük e könyvet, mint segítséget az elkövetkező munkához, mint figyelmzettetést arra az adottságra, amellyel történelmünk kimagasló harcosának tartozunk.

GÁBOR SÁNDORNÉ

SZAMUELY TIBORNÉ, SZILÁGYI JOLÁN:

EMLÉKEIM

(Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 1966. 272 l.)

Szamuelyné Szilágyi Jolán visszaemlékezései a személyes élmények, tapasztalatok mellett mind a magyar, mind a nemzetközi munkásmozgalom érdekes időszakának és több színterének problémáira világítanak rá. Az emlékeket, eseményeket a század elejére visszanyúlva az erdélyi szülői háztól 1933-ig, a hitleri Németország bemutatásáig idézi fel a szerző.

A kötetet a gyermekkor, a szülői ház felelevenítése indítja. Szerző hangulatosan állítja elének a székelyudvarhelyi otthont, a népes családot, a gondoktól nem ment életet, a történelemtanár apa küzdelmét a miniszteriális szűklátókörűség ellen, s a család jólétének biztosításáért, a küzdelmet, mely végülis eredménytelen, s a család lassan felbomlik.

A szerző életében nagy fordulatot hozott a család Pestre költözése, ahol a festészet, rajz, képzőművészetek iránti érdeklődése most már nem korlátozódott csupán múzeumlátogatásokra: az iparművészeti iskolán, esti tanfolyamokon festeni tanult. Az új környezet, a festő iskola kiszélesítette látókörét, ismeretségi körét. A rajztanfolyamon Kernstok és Vaszary korrigáltak, barátnője révén (Révész Ilus) olyan ismeretségi-baráti körbe került, ahol Babits Mihály is gyakran megfordult. A művészvilággal való emberi-baráti kapcsolatát mélyítette el az 1917 nyarán Nagybányán eltöltött idő.

Az első háború végére Szamuelyné családjából már csak az öt testvér marad együtt. Ő maga egyre nagyobb érdeklődést mutat a társadalmi-politikai problémák iránt. Ezek foglalkoztatják a festő-szabadiskola tagjait, Rippl-Rónait, Kernstokot, Kmettyt, Bernáth Aurélt s a többieket is.

A polgári demokratikus forradalom idején Szamuelyné már nemcsak a Galilei-kör aktív tagja, de Gosztonyi Mária közvetítésével bekapcsolódik a Kommunisták Magyarországi Pártjának munkájába is.

A kötet több fejezete foglalkozik a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság időszakával. Ezeket egyéni melegség, kor- és hangulatidéző erő hatja át. Szerző bepillantást ad az 1919 elején illegálisba kényszerített KMP tevékenységébe, a Tanácsköztársaság történetének főbb eseményeibe. A forradalmak ideje egyéni életének is kiemelkedő állomása: ekkor ismerkedik meg Szamuely Tiborral s köti hozzá az életét.

A Szamuely Tibor életéről korábban megjelent terjedelmes monográfia anyaga mellett, amely nagy mértékben támaszkodott Szamuelyné segítségére is, e kötet anyaga nem annyira új tényekkel, eseményekkel, mint inkább a megvilágítás, az aspektus eltérő, különböző módjával. Színesen ismerteti, hogyan bujtatták Szamuelyt 1919. február 20-a után, hogyan folytatta tovább tevékenységét a KMP, hogyan készült a Vörös Újság, hogyan vett részt ebben a munkában Szamuely Tibor.

Mozaik-szerűen, de viszonylag részletesen tárgyalja a Tanácsköztársaság történetét, egy-egy fontos eseményét, Szamuely Tibor sokoldalú tevékenységét, bőven foglalkozik májusi oroszországi repülőútjával stb. Szamuely hozta magával a Lenin-fiúk számára azokat a jelvényeket, amelyeket Lenin maga küldött számukra. E jelvényt Szamuelyné rajza is bemutatja, s igen sok további rajzot, fényképet közöl, amelyek eddig nem voltak ismertek Szamuely Tiborról.

A kötet e része arra törekszik, hogy Szamuely Tibor egyéniségét sokoldalúan világítsa meg, hogy az olvasó ne csak a forradalom töretlen hűségű harcosát lássa benne, hanem a megnyerő tulajdonságokkal rendelkező embert is. Szerző utal arra, hogy Szamuely Tibor tevékenységének értékelése még a Tanácsköztársaság vezetői körében sem volt egyértelmű, az ellenforradalmárok pedig a legélesebben támadták.

Szilágyi Jolán írása nem történeti monográfia, s így érthető, hogy nem a korszak egészének, teljes problematikájának felvázolására törekedett, s nem ad olyasfajta elemzést, sokoldalú vizsgálatot, amelyet szakmunkától meg kellene kívánnunk. Viszont sok érdekes, emberi epizódot mesél el a Tanácsköztársaság vezetőiről, felvillantva egyéniségüket, magatartásukat (Fogarasi Béla, László Jenő, Havas doktorék stb.).

A Tanácsköztársaság bukását követő nehéz időkről, a fehérterror alatt szenvedő Budapest életéről személyes élményektől, szenvedésektől áthatott képet fest a szerző. Nem csak férje élete-halála akkor még nem tisztázott problémájának súlya nehezedett rá, nem csak azok a megröbáltatások, amelyeket neki magának kellett elszenvednie, hanem a testvérei sorsa felett érzett aggodalom is.

1919 őszétől az emigráció hosszúra nyúlt évei következtek. Ennek első állomása Bécs volt, ahová kalandos módon, a budapesti csehszlovák követ vicházmasterének

segítségével jutott el, majd Olaszország következett, Hevesi Gyula családjának meghívására. Ez az út, az olaszországi képzőművészet alkotásaival való személyes találkozás élménye, rendkívüli volt Szamuelyné, a festő számára. Mind az Olaszországra, mind az emigrációra vonatkozó fejezetek jól illusztrálják, hogy a régi galileisták, baloldaliak, kommunisták a világban szétszóródva is mindenütt számontartották, segítették egymást.

Szamuelyné mozgalmal életútján a következő állomás Moszkva volt, ahová a Komintern vendégeként érkezett, s ahol Varga Jenő és felesége segítettek. E részben egy-egy villanásnyi képet kapunk a korabeli Moszkva művészeti életéről, a magyar emigrációról, a hétköznapokról, az ételmezési és lakáshelyzetről stb. Szamuelyné Moszkvában a Sztroganovszkij festőiskolába járt, megismerkedett Liszickijjel, a szuprematistákkal, Malievicsel, de a költő Majakovszkijjal is. A magyar festőket nem csak ő képviselte: Tooth Viktor, majd Uitz Béla, Ék Sándor is Moszkvába érkezett.

A Komintern III. Kongresszusán ismerkedett meg a szerző Leninnel s készített róla rajzokat. Ezeket a kötet közreadja.

A könyv további részében a németországi, elsősorban berlini viszonyokkal ismerkedik meg az olvasó, ahol Szamuelyné álnéven, illegálitásban élt egészen 1933-ig. Résztvett a Német Kommunista Párt munkájában, s kamatoztatta rajztudását: illusztrációkat, címlapokat, linóleummetszeteket készített, plakátokat festett, dekorációt, jelszavakat készített. (Ezek közül többet közöl a könyv.)

A legtöbb újat a Németországról, Berlinről szóló fejezetek adják az olvasónak. Érdekesége a visszaemlékezésnek, hogy felvillantja egy berlini kerületi pártszervezet életét, munkáját, de érdekesen jellemzi a John Heartfield szerkesztette Roter Krüppel c. lap szerkesztőit, munkatársait (Gross, Schilichter, Dallos László).

Berlin ekkor a magyar politikai, művészeti emigrációnak is egyik legjelentősebb centruma: Moholy Nagy László, Kernstok Károly, Kemény Alfréd, Komját Aladár, Gábor Andor, Lukács György, Révai József, Balázs Béla és mások kapnak említést a könyvben.

A visszaemlékezés — felidézve a németországi belpolitikai küzdelmek jelentős állomásait —, nem csak a KP agitációs-politikai munkájáról, de a művészeti élet sok területéről is színes portrét rajzol. Sok ponton utal azokra a nehézségekre, amelyek mind a kommunista mozgalom munkájában, mind az emigrációs életben jelentkeztek.

Szamuelyné, mint emlékeinek elbeszélője, nem törekedett arra, hogy teljes képet adjon akár az osztrák, olasz, akár a német politikai életről, politikai harcokról; véleménye, megállapításai a személyes élményekben, tapasztalatokban gyökereznek. A műfaj adta kereteket nem akarjuk vitatni. Azt azonban nem hallgathatjuk el, hogy szívesen olvastunk volna arról, éppen a szerzőtől, a hosszú évek mindennapjaiban szerzett gazdag tapasztalatok birtokosától, hogyan csapott össze, ütközött meg a kommunista mozgalom a náci felfelé törekvő szervezkedésével. Természetesen nem a történetész elemzését hiányoljuk, hanem azokat a személyes élményeket, tapasztalatokat az életviszonyokról, a német tömegek gondolkodásáról stb., amelyek e kérdésekre az életrajz műfaján belül valamelyes választ adhattak volna.

L. NAGY ZSUZSA

FÖLDREFORM 1945

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1965. 573 l.)

„... a magyar társadalom legégetőbb kérdését és legnehezebben megoldható problémáját a magyar föld jelenti” — írja az Orosházai Hírek 1945. január 16-i számában, akkor, amikor a földreform körüli viták és csatározások, a nagybirtokrendszer szétzúzása még csak a jövő feladata volt. Hogy a lap milyen igazságot fejezett ki, azt a „Földreform 1945” c. kötet előszavában M. Somlyai Magda színvonalas tanulmánya és Jenei Károly, Szabó Ferenc, Hársfalvi Péter összeállításában, Karsai Elek közreműködésével közölt 171 dokumentum pregnánsan bizonyítja. Az előszót készítő Somlyai Magda és a földreformról szóló iratokat összeállító közösség jó és hasznos munkát végzett, színvonalas kötetet adtak az olvasóközönség kezébe, amely nemcsak témája, de szerkesztése és jól megválasztott dokumentum közlése alapján — túlzás nélkül állíthatjuk — érdekesítő olvasmány.

M. Somlyai Magda terjedelmes és színvonalas bevezető tanulmánya (153 oldal) a földreform történetét tárja az olvasó elé. Szerző ugyan távolabbi feladatnak tartja még az 1945-ös földreform „részletes és teljes” történetének megírását, munkája azonban az

1945-ös földreform összefoglaló történeti monográfiája, amely részben történetileg, részben statisztikailag elemzi a földreform legfontosabb eredményeit, összehasonlító vizsgálattal tárgyalja a földreform hatását az ország különböző típusú területein. Az összehasonlításnál azonban hiányérzetünk is támad. Úgy érezzük, hogy a szerző a földreform tisztántúli eseményeit szélesebben és meggyőzőbben ábrázolja — nagyobb forrásanyag alapján —, amely mellett az északi területek és a Dunántúli eseményeinek a leírása hiányosabb és szürkébb. A hasonlóságok és különbségek felsorakoztatása kissé elnagyolt, nem elég mélyre törő. Úgy érezzük, hogy ezt a hibát a dokumentumok összeállítása során is elkövették. Kétségtelen, hogy a Tiszántúli szerepe volt a legpozitívabb a földreform végrehajtásában; ez azonban nem zárja ki, hogy a vidék szerepének primátusa mellett teljességre, a bonyolult kép egészének sokoldalú megrajzolására törekedjünk. Erre szükség van azért is, mert így megvan a veszélye annak, hogy az 1945-ös földreform egészéről szóló értékképletünk — akaratlanul is — egyoldalúvá válik.

Somlyai Magda tanulmányában az 1945-ös agrárátalakulás tisztántúli eseményei kerülnek a vizsgálat középpontjába. Ennek okát abban látjuk, hogy a feldolgozás anyaggazdagsága egyenletlen. A tisztántúli vidék agrárátalakulásának illusztrálására gazdagabb forrásanyagot vonultat fel, mint az ország egyéb részeire. A Tiszántúllal való nagyobb foglalkozást persze megkövetelte a pozitívabb szerep mellett az a körülmény, hogy itt jelentkezett a legtöbb ellentmondás, hiszen a földreform nem tudta kielégíteni az agrárproletariátus földéhségét. De talán hozzájárult egy érzelmi motívum is: Somlyai mondataiból kicsendül, hogy a vidék szegényparasztsága áll legközelebb a szerzőhöz.

M. Somlyai Magda vázlatosan végigkíséri az elmúlt száz esztendő agrárküzdelmeit, melyek középpontjában a földrészt állt. „Az a körülmény — írja —, hogy az „1848-as forradalom s a forradalmi korszakot lezáró 1867. évi kiegyezés nem oldotta meg a magyarországi agrárkérdést, hogy a »porosz« típusú agrárfejlődés szűk határu falvakba, bizonytalan agrárproletár sorba kényszerítette a parasztságot s deformálta polgárosodását, újkori történelmünknek egy évszázadán végig húzódog, hol lappangva gyülemelő, hol robbanva feltörő fő ellentmondása, a magyar demokrácia sorsdöntő kérdése volt” (8. l.). A magyar agrárstruktúrát a szélsőségek túlsúlya jellemezte — egyik oldalán a hatalmas latifundiumok, másik oldalán az elaprózott, életképtelen törpebirtokok, s mögöttük a nincstelenek milliós tömegei, akiknek a századforduló után pusztja megélhetése is bizonytalanabbá vált. A mezőgazdasági munkásság öntudatosabb része a XIX. század végén még a jobb munkafeltételekért, a biztosabb megélhetésért küzd, de miután ezt sem tudja kiharcolni, mint végső szalmaszálba a kisparcella reményébe kapaszkodik. Szerző történeti áttekintést nyújt a munkásmozgalom és a parasztság — elsősorban az agrárproletariátus — viszonyáról, kimutatva, hogy a szociáldemokrata párt minden pozitív törekvése mellett sem tudta kellően megfogalmazni és kifejezni a paraszti — elsősorban a demokratikus — törekvéseket. Ennek okát a párt megalkuvó vezetésében és az elméleti tételekhez való merev dogmatikus ragaszkodásban látja. Egyetértünk szerző értékelésének fő mondanivalójával, néhol azonban állításai nem elég meggyőzőek, megállapításai kissé elnagyoltak s nem elég árnyaltak. Úgy érezzük, hogy néhol figyelmen kívül hagyja a történelmi lehetőségeket, s túlságosan magas mércét állít a SzDP elé, elmarasztalván azt a szocialista nagyüzemi célhoz való merev ragaszkodásért, s figyelmen kívül hagyja, hogy ebben az időben a nemzetközi munkásmozgalom, közte a bolsevikok is ezt az elvi álláspontot képviselték. Vonatkozik ez a megállapításunk — más formában — a Tanácsköztársaság agrárpolitikájának szerző által történt megítélésére is. Szerző helyesen hangsúlyozza, hogy a Tanácsköztársaság agrárpolitikájában jórészt még a szociáldemokrata elmélet érvényesült, s Lenin agrárélmélete még nem vált uralkodóvá. Azonban Lenin agrárélméleteként Leninnek a Kommunista Internacionálé II. kongresszusára írt agrár-téziseit kéri számon a Tanácsköztársaságtól (15. l.), s a tézisek születését ennek érdekében 1920-ból 1917-re helyezi át.

Szerző áttekintve a két világháború közötti agrárprogramokat, arra a következtetésre jut, hogy a kormány, az uralkodó osztályok a földrészt „nem akartak foglalkozni” (20. l.), a jobboldal csak demagógiájával hívta fel magára a figyelmet, a kispolgári demokrácia felemás, mérsékelt reformkoncepciója nem volt alkalmas a társadalmi kérdés megoldására. Legtovább ment és legpozitívabb követelést fejezett ki a Márciusi Front radikális földreform-programja és a Komintern VII. kongresszusa után a politikáját megújító kommunista mozgalom, amely az agrárkérdés megoldását a fő ellenség, a fasiszmus elleni harcnak rendelte alá, s olyan agrárátalakulás végrehajtásáért szállt síkra, amely a nemzeti függetlenség és a demokratikus Magyarországért való harc híveit egyesíthette, összefoghatta.

A bevezetés a történeti előzmények ismertetése után a földreformrendelet megalkotását ismerteti: a földrészt körül köteleződtött vita a földreform tartalma, végrehajtásá-

nak időpontja és a végrehajtás módozatait érintő kérdésekben kulminált. A vita eldöntésében döntő szerepet játszottak főleg a tiszántúli földmunkás és szegényparaszti erők, akiknek idősebb nemzedéke a társadalmi küzdelmek során több esetben ízelte meg a kudarc, a vereség keserű ízét, s most megérezte, hogy a fasizmus nemzetközi veresége győzelmük forrása lesz a földért folytatott harcban. A hirtelen támadt szabadsággal élni akartak, s tartalommal kívánták megtölteni. Somlyai Magda leírásának — e kép megrajzolásának — értékét nemcsak az igényes szakmai munka fémjelzi, de a leírás módja is. A sorok közül kicsendül, érzedik, hogy szerző a Debrecen felé közeledő, vagy az éjszakába húzódo szenvedélyes gyűléseken vitázó szegényparasztok oldalán áll, velük érez, közéjük tartozik. Érezzük a kor légkört, a felgyülemlett szenvedélyeket, a tettkesztséget, a harc jogosságát, igazát. Történelemszemlélete pártosan objektív történelemszemlélet: nemcsak regisztrál, hanem a haladás mellett állást, pártot foglal, a haladó erők osztályálláspontján áll; „csak a küzdő értheti meg a küzdőket” — Somlyainál ez a felfogás írásának minden sorában, minden mondatában érződik: tanulmánya ezért meggyőző, magával ragadó.

A földreform a népi demokrácia első nagy csatája volt és szilárdságának próbakövévé vált. Somlyai Magda helyesen emeli ki, hogy „a magyarországi reakcióra mért egyik legnagyobb csapás a felszabadulás utáni első hónapokban az új államhatalom létrejötte után az agrárreform volt”. A magyar népi demokrácia első legjelentősebb vívmánya volt, mert a születő és formálódó új államhatalom demokratizmusának tartalmát — népi tartalmát — és e demokrácia mélységét példázta, bizonyította. „A földreform — írja — egyszerre két irányból is rendkívül erősítően hatott demokratikus fejlődésünkre. Egyrészt úgy, hogy a politikai hatalmat vesztett földbirtokos osztályt megfosztotta legfőbb gazdasági bázisától, másrészt azáltal, hogy száz meg száz-emzerek erejét, támogatását, hitét biztosította a demokrácia számára” (92. l.). A földreformrendelet sietős megalkotásával és gyors végrehajtásával a magyar népi demokrácia és a kommunista párt — a demokratikus átalakulás motorja — nemcsak taktikai érettségét bizonyította, de azt a mély politikai belátást is, hogy a demokrácia akkor lesz következetes és erős, ha a nemzeti felszabadulás ügyét összeköti a paraszti tömegek legégetőbb gazdasági-társadalmi követelésével: a nemzeti megújódást összeköti a társadalmi megújódással. „Földreformot akarunk! Földhöz juttatunk sok száz-ezer földnélküli és szegényparasztot, hogy gyarapítsuk a magyar nemzeti erőt és évszázadokra megszilárdítsuk a demokratikus magyar államrendet.” (Az ideiglenes nemzetgyűlés szövege.)

A földreform a fasizmus elleni harc eredménye volt, ezért a földtörvény arra törekedett, hogy széles nemzeti egységet biztosítson a fasizmus maradványai elleni harchoz. „Nem lehetett megkockáztatni, hogy bármelyik paraszti réteg — itt természetesen elsősorban a kulákokról volt szó — szembeforduljon a földreformmal s ezzel veszélyeztesse annak sikerét” (94. l.). Élharcosai azonban a szegényparasztok voltak — elsősorban a Tiszántúli szegényparasztszjai —, akiknek „földet akaró indulata” ösztönzőleg hatott és társadalmi háttérrel adott a földreformtörvény gyors megalkotásához, mert a „földkérdés megoldását tekintették a legfontosabb problémának”.

A szerző helyesen hangsúlyozza — bár az okok mélyebb vizsgálatát mellőzi —, hogy a szegényparaszság földet követelő hangja az ország egyes vidékein eltérő volt, a Dunántúlon pl. több problémát jelentett a földosztás lebonyolítása, lassabban bontakozott ki a paraszti akarás, tompább volt a hang, kisebb a tettkesztség.

A földreform végrehajtását a szerző három szakaszra osztja. A harc élessége — a reakció megerősödése miatt — a harmadik szakaszban, 1945 őszén fokozódik. Ez az időszak a reform eredményeinek megszilárdításáért vívott politikai harc periódusa. Gazdag levéltári és egyéb forrásanyag alapján mutatja be a reakció támadását, a támadók módszereit, taktikáját: Mindszenty pásztorlevelét, a kisgazdapárti jobboldal parlamenti mesterkedéseit, az Országos Földbirtokrendező Tanácson belül jelentkező visszahúzó törekvéseket. 1945 őszén és 1946 tavaszán a baloldali erők a kommunista párt vezetésével ellentámadást kezdeményeztek a földreform vívmányainak megvédésére, és az 1946. IX. tc. kivívásával végleg biztosították az újgazdák jussát, visszaverve a földreform jobboldali revízióját követelő reakciós erőket.

A szerző ezután ismerteti a termelés megindítását a kiosztott földeken, bemutatva azt a heroikus küzdelmet, melyet a gazdasági felszereléssel alig vagy egyáltalán nem rendelkező újgazdák folytattak a tulajdonul juttatott föld megmunkálására. Helyesen hangsúlyozza, hogy „a földreform sikerét vagy sikertelenségét végül is az döntötte el, hogy az újgazdák tudnak-e a tulajdonukba adott földeken eredményesen gazdálkodni vagy sem” (111. l.).

A termelés megindítására — háborús rombolás után — igen nehéz gazdasági körülmények között került sor. Az új gazdaságok megerősödését azonban két alaptényező

nagyértékben segítette: a földreform során gazdasági egzisztenciához jutott úgazdák határtalan akarása és áldozatvállalása, s a népi demokratikus állam gazdasági-politikai segítségével: a népi állam olyan segítő forrásokat tudott nyitni, amelyek csak népi demokratikus rendszerben válhatnak anyagi erővé.

A zárófejezet a földreform eredményeivel és jellegével foglalkozik. A földreform számszerű eredményeit bemutatni megbízható statisztika hiányában igen nehéz. A szerző az 1945-ös — a földreform országos eredményeiről készült első statisztikai felmérés és az 1949-es népszámlálás vonatkozó részét együtt veszi alapul a számszerű eredmények kimutatásához. Széles statisztikai adatanyag alapján mutatja meg azt a szerkezeti változást, amelyet a földreform eredményezett a birtokstruktúrában, s ennek megfelelően a parasztság társadalmi rétegződésében. Illusztrálására csak két adatot emelnénk ki: az 1 holdon aluli gazdaságok száma 1935-höz képest 66.8%-kal csökkent, az 5–10 holdas gazdaságok száma 94.1%-al nőtt (142. l.). Szerző azonban — igen helyesen — a demokratikus agrárátalakulás jelentőségét nemcsak abban látja, hogy a földreformmal megváltozott a magyar agrárstruktúra; a magyar agrárfejlődés élére a paraszt került, felváltva az úri nagybirtokot a mezőgazdaság vezetésében, hanem abban is, hogy a parasztság számára elhozta a társadalmi egyenjogúság tudatát és gyakorlatát.

A szerző szerint az 1945-ös földreform agrárforradalom volt: négy oldalt szentel állításának bizonyítására, de az oldalakat elolvassva nem érezzük magunkat meggyőzve. Úgy érezzük, hogy a szerző megmarad az agrárreform — agrárforradalom klasszikus értelmezésénél s ezek érvényesülését vagy hiányát keresi az 1945-ös agrárátalakulásban. Igaz — maga is hangsúlyozza —, hogy a „jobb áttekinthetőség kedvéért” egyszerűsíti le a kérdést. A leegyszerűsítés azonban nem mindig szerencsés módszer. Ennek során a szerző is kénytelen az 1945-ös agrárátalakulást többféle terminológiával kifejezni, ami az olvasó számára zavarólag hat. Néhol az agrárforradalmat és az agrárreformot teljesen elválasztja, másutt majdnem egymást fedő fogalmakként kezeli. Igaza van a szerzőnek, amikor kiemeli az 1945-ös agrárátalakulás forradalmi alaptulajdonságát. Megítélésünk szerint azonban nem a formai jegyekre kellene a vizsgálatot összpontosítani és azt vizsgálni, mennyiben volt reform, illetve forradalom, hisz a kettő egysége kétségtelen. Szerintünk a hangsúly azon van, hogy az 1945-ös agrárátalakulás minőségében, lényegét tekintve új típust jelent az agrárátalakulások történetében: népi demokratikus agrárátalakulást, melyre az agrárreform és agrárforradalom klasszikus ismérvei és formai jegyei csak részben alkalmazhatók.

Az általunk felsorolt hiányosságok lényegesen nem csökkentik a kiadvány szakmai értékét. Megítélésünk szerint mind a tanulmány, mind a közölt dokumentumanyag — melynek gondos összeállítása és jegyzetelése példamutató — hosszú ideig alapvető kézikönyve marad a kor iránt érdeklődő közönségnek, szakembereknek és oktatóknak. Örömmel üdvözljük a Levéltárak Országos Központjának és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének közös jubileumi kiadványát. A kötet komoly és hasznos hozzájárulás a marxista történeti irodalom termékeihez.

SZAKÁCS KÁLMÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

SZOVJET FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE

VOPROSI ISZTORII 1966. 11. szám. — V. A. SISKIN: *Az Októberi Forradalom és a szovjet állam gazdasági kapcsolatai a tőkés világgal (1917—1918)* (3—19. l.) elsősorban a breszti tárgyalások alkalmával és a központi hatalmak viszonylatában bizonyítja alapvető határozatok és állásfoglalások idézésével, hogy a szovjet kormányzat a kezdettől fogva törekedett a gazdasági kapcsolatok kiépítésére a tőkés országokkal, bár különösen fontosnak tartotta a kapcsolatokat olyan országokkal, ahol munkáshatalom van (pl. 1918 januárja után Finnországban). Leninnek ezt az álláspontját erősen védenie kellett a baloldaliakkal szemben, akik gyakorlatilag lehetetlennek látták az együttműködést a tőkés országokkal, néhányan pedig még elvben is elképzelhetetlennek minősítették. Lenin irányítása mellett a breszti béke után már az együttműködés konkrét formáit (szerződések, árucseré, kölcsön) is keresték. — A. JA. GRUNT: *Az „új barikádtaktika” és az 1905-ös és 1917-es fegyveres felkelések* (20—31. l.) Kautsky felfogását elemzi, aki 1905 előtt Engelsre hivatkozva a fegyveres felkelést már szinte lehetetlennek tartotta, de 1905 hatása alatt kezdett újfajta barikádtaktikáról beszélni, s ennek lényegét a barikádok és a partizánharc egybekapcsolásában látta. A szerző kimutatja, hogy már az 1905-ös felkelésnél sem a barikád volt a lényeges, hanem, legalább is csíráiban, a támadó harc, amely 1917-ben győzelemre vezetett. Elveinek kidolgozásában Lenin Engels megállapítására támaszkodott, amely szerint a felkelés is művészet. — A. A. AHTAMZJAN: *Az 1918-as breszt-litovszki tárgyalásokról* (32—46. l.) február 9—10. (január 27—28.) eseményeinek pontos rekonstrukcióját állítja a középpontba, hogy tisztázza a német ultimátum problémáját, mert ebben a vonatkozásban eddig a formális ultimátum és a tényleges ultimátum kérdését összekeverték. A tényleges ultimátumot a németek már a tárgyalások során felvetették, meg akarták szakítani a tárgyalásokat, de

a felelősséget a szovjet félre akarták hártani. Trockij szakította meg a tárgyalásokat, s ezzel nagy kárt okozott. A forma szerinti ultimátumot csak február 21-én adták át a németek. — I. V. BESZTUZSEV: *Az emberiség jövőjére vonatkozó elképzelések fejlődése a Marx előtti társadalmi gondolkodásban* (47—64. l.) az ősközöségtől kezdve vizsgálja a fejlődést, megállapítja, hogy először a prezentizmus uralkodik, a múltat és a jövőt egyaránt olyanak képezik, mint a jelen. A kezdetleges vallási dogmák is ezen az alapon állnak, s azok az elképzelések, hogy a jövő más lesz, ezek ellenére lépnek fel. Ismerteti a fejlett vallások elképzeléseit, különösen a keresztény eszkatológiát. Az elképzelések másik csoportját az utópiákban látja, ezeket a szerint kell osztályozni, hogy milyen társadalmi formációt idealizálnak (Platon pl. a rabszolgatartót stb.). Az utópiszmus középső helyet foglal el a vallási elképzelések és a tudományos megállapítások között. Az utópiszmus a marxizmus megjelenéséig felfelé ívelő szakaszban volt, azóta hanyatlik. Az emelkedő szakaszban öt korszakot különböztet meg Besztuzsev. Az első a korai kínai utópiáktól és Platontól tart az antik világ végéig, a második korszak a középkori utópiákat foglalja magában, a harmadik a reneszánsz és a felvilágosodás (a XVIII. sz. első harmadának végéig), ebben polgári és szociális utópiák egyaránt megjelentek, de van ezek sorában is bizonyos fejlődés. A negyedik korszak a XVIII. század másik két harmada, nagyjából Meslier-től Babeufig, amelyre jellemző a szakítás a vallással, a filozófia eredményeinek a felhasználása, a politikai harc konkrétabb programja. Az ötödik szakasz a XIX. század első fele, ennek jellemzői a francia forradalom tapasztalatainak kritikai feldolgozása, az utópia összekapcsolása a proletariátus mozgalmával, a klasszikus filozófia és közgazdaságtan eredményeinek a felhasználása, törekvés a fejlődés törvényszerűségeinek kimutatására. Ebben a szakaszban

az utópizmus bizonyos válságba is jutott. Az elképzelések harmadik fajtáját a történetfilozófiai elméletekben látja Besztuzev, ezeket három típusba sorolja, az egyik a hajdani aranykorból kiindulva csak hanyatlást lát, a másik ciklikus fejlődést, állandó újrakezdeéseket, a harmadik pedig haladást, de ennél a harmadik típusnál is Marx és Engels fellépése előtt erős providencialista hatások érvényesülnek. — *A vita-rovatban* G. A. MELIKISVILI: *A legrégibb osztálytársadalmak jellegének kérdéséhez* (65—80. l.) az ázsiai termelési mód vitájához szól hozzá. Az ókori keleti államokban a lakosság legnagyobb részét nem mint rabszolgát zsákmányolják ki, inkább korai feudális jellegű kizsákmányolásról lehet beszélni, de egyéb kizsákmányolási formák is jelen vannak. Ezért javasolja, hogy az osztálytársadalmakon belül meg kell különböztetni a korai, fejlett és kései vagy átmeneti osztálytársadalmakat. A korai osztálytársadalomban a termelőszközköz feletti magántulajdon még nem alakult ki teljesen, rabszolgatartó és feudális formáció egyaránt kialakulhat belőle. A feudalizmus a legfejlettebb kapitalizmus előtti formáció, ezért olyan általános. A termelőerők fejlettségi színvonala és a formáció jellege közt nem lehet közvetlen kapcsolatot megállapítani. Az ázsiai termelési mód jellegzetességei (a rabszolgatartó és feudális kizsákmányolási formák egymás mellett megléte) más kontinenseken is megtalálható, tehát más-képp kellene nevezni. — N. I. PAVLENKO: *A kapitalizmus oroszországi kialakulásának vitás kérdései* (81—102. l.) először a Lenin által a XVII. századra vonatkozólag kimondott „új korszak” elnevezéshez szól hozzá, úgy látja, hogy a XVI. és a XVII. század közt nincs éles határvonal, a kereskedők még nem burzsoák, csak kereskedelmi tőkéről van ekkor szó. Az oroszországi piac nem tőkés alapon jött létre, hanem a kisárutermelés alapján a XVII. században és a XVIII. század első felében, bár a tőkés kooperáció is előfordul ekkor szórva. A manufaktúra vonatkozásában Pavlenko azon az állásponton van, hogy a feudális típus az uralkodó. A kapitalizmus kezdeteiről a XVIII. század második felétől kezdve beszélhetünk. — V. F. TRIBUC tengernagy: *Hanko helyőrségének kiűritése* (103—116. l.) a Finn-öbölben levő hadikikötő kiűritését ismerteti, erre 1941 november—december folyamán került sor, miután a helyőrség öt hónapon át tartotta magát az ellenség hátában. — V. B. LOPUHIN: *Emberek és politika* (116—128. l.) c. emlékiratai befejező részében az 1917-es év eseményeit mondja el az Októberi Forradalom pillá-

natáig. — JU. M. GARUSJANC röviden ismerteti Szun Jat-szen életrajzát (129—134. l.), ez a bevezető MA HSIANG: *Tíz év Szun Jat-szennel* (134—150. l.) c. visszaemlékezéséhez, amely 1961-ben jelent meg Pekingben. Ma Hsiang 1915—1925-ig Szun Jat-szen testőre, majd szárnysegéde volt. — Z. N. TYIHONOVA: *Ivan Trojan — a francia ellenállás hőse* (151—155. l.) rövid életrajzot ad a fiatalon emigrációba ment, később a spanyol polgárháborúban önkéntesként részt vett forradalmárról, aki a Francia Kommunista Párt tagjaként részt vett az ellenállási mozgalomban, mint a szovjet hadifoglyok Központi Bizottságának tagja. 1944-ben a németek kivégezték.

A szerző öt jelentését közli, amely a franciaországi szovjet hadifoglyok helyzetét ismerteti. — V. M. DALIN és L. I. ZUBOK A. Z. Manfred hatvanadik születésnapja alkalmából tekintik át röviden eddigi munkásságát (169—170. l.), I. I. KOSZTJUSKO az ugyancsak 60 éves I. A. Hrenov tevékenységét (170—171. l.). — V. I. SZTARCEV: *Kerenszkij futása* (204—206. l.) összegezi Kerenszkij 1917. október 25-én délelőtt 10 és 12 közt történt elmenekülését Petrográdról.

1966. 12. szám. — *A Nagy Moszkvai Csata* (3—22. l.) az eseményt méltató rövid bevezető után 11 dokumentumot közöl (egy készülő forráskiadványból) a csatáról. — L. K. JERMAN: *Oroszország demokratikus értelmisége az 1905—1907-es forradalomban* (23—38. l.) bevezetőben utal az értelmiség belső differenciáltságára, azután időrendben ismerteti az értelmiségek állásfoglalását a forradalom mellett, rokonszenvvel vagy konkrét tevékenységgel. Az értelmiség felső rétegeiből a legtöbben szembefordultak a forradalommal, az alsóbb rétegek egyre inkább közeledtek az aktív részvételhez. Az októberi kiáltvány bizonyos megingást okozott az egész értelmiségben. A polarizálódás 1905 decemberében volt a legnagyobb, amikor sokan részt vettek a fegyveres felkelésben. — B. N. TOPORNYIN: *A többpártúság történeti tapasztalatáról Csehszlovákiában* (39—52. l.) ismerteti a csehszlovákiai pártok (elsősorban az egykori nemzeti szocialista, ma csehszlovák szocialista párt és a néppárt) fejlődését 1945—1948 során és 1948 után, rámutat arra, hogy a mai többpártrendszer előzményei még az ellenállás idejére nyúlnak vissza. s az első köztársaság hagyományait is gyökereznek. — A. SZ. KAN: *Norvégia külpolitikája a második világháború éveiben* (53—65. l.) a levéltári anyag hozzáférhetetlen volta miatt a kiadott források alapján válaszol a külpolitika fejlődéséről, amely a

háború kitörésétől a semlegesség alapján állt, a Szovjetunióval igyekezett a jószomszédi viszonyt fenntartani, ezért nem engedett át Norvégia angol-francia csapatokat a szovjet—finn háború idején. 1940 áprilisa után az emigráns kormány továbbra is ezt a jószomszédi viszonyt akarta fenntartani, s még 1945 után is megmutatkozik ez a törekvés. — B. C. SZAPOZSNYIKOV, V. B. VORONCOV: *MacArthur emlékezik . . . Az amerikai megszálló politika történetéből Japánban* (66—81. l.) MacArthur emlékiratainak megállapításait cáfolja meg sorra az 1951-ig eltelt időszak elemzése alapján: az amerikai tábornok fellépett a valóban demokratikus mozgalmak ellen, s politikájával a tőkés rendszer megerősítését szolgálta. — M. A. BARG: *A burzsoá történetírás a középkori társadalom szociális szerkezetéről* (82—99. l.) voltaképpen az arisztokrácia eredetére és helyzetére vonatkozó nézeteket vizsgálja, a francia és belga történetírásban három irányzatot különböztet meg: Marc Bloch iskolája szerint a gazdasági és társadalmi fejlődés minden fordulótával új elit születik, a régi arisztokrácia eltűnik vagy hozzáidomul az újhoz. Verriest az arisztokráciát (amelyet élesen megkülönböztet a lovagságtól) ősi eredetű, zárt osztálynak tartja. Génicot eklektikus álláspontot képvisel: ő is alapján véve zárt osztálynak tartja, amely azonban állandóan kiegészül új elemekkel. Ezt a három álláspontot lehet megkülönböztetni a nyugat-német és svájci történetírásban is. — *A vita-rovatban* T. JU. BURMISZTROVA: *A nemzet elméletének néhány kérdése* (100—110. l.) a már több számon keresztül folyó vitához szól hozzá, a terület, nyelv és gazdasági élet egysége mellett a nemzeti jellem és kultúra egységét tartja ismérvekné, ezt a kettőt pontosan elkülönítve egymástól. Meg kívánja tartani a burzsoá nemzet elnevezést, van átmeneti, szocialista és kommunista nemzet is. — Sz. I. PRUZSINYIN, V. K. ARSZENKIN, F. I. VERJOVKIN, I. I. KUZMINKOV és A. V. SZANCEVICS: *A „nemzet” fogalmáról* (110—116. l.) összefoglaló címen külön hozzászólásokkal közölnék P. M. Rogacsev és M. A. Szverdlin vitacikkéhez (ld. Századok 1966. 6. sz. 1396—1397. l.), általában dicsérik a kezdeményezést, bár a részletekben módosításokat javasolnak. — G. M. KRAMAROV közli emlékiratait az 1905 decemberi felkelésről a Don-menti Rosztovban (117—124. l.). — Befejeződik MA HSZIANC Szun Jat-szennel foglalkozó emlékiratának közlése (125—138. l.). — V. I. BUGANOV összefoglaló ismertetést ad az orosz évkönyveket tárgyaló szovjet történeti irodalomról. — T. M. ISZLAMOV rövid élet-

rajzi vázlatot ad Czóbel Ernőről születése 80. évfordulóján (189—190. l.) s javasolja válogatott írásainak oroszra való fordítását. — M. N. KOLOKOLOVA és V. M. KATANOV áttekinti a 400 éves Orjol város fejlődését (192—196. l.). — *A történelem rejtélyei* c. rovatban V. V. SEVOROSKIN ismerteti a még meg nem fejtett krétai írások problematikáját (209—212. l.).

1967. 1. szám. — I. I. MINC: *A hatalom első válsága 1917 áprilisában Oroszországban* (3—26. l.) megnyitja a jubileumi évben az Októberi Forradalom történetével kapcsolatosan minden számban kiemelt tanulmányok sorát. Elsősorban április 18—22. eseménytörténetét mondja el, aztán sok adatot sorakoztat fel a petrográdi események országos visszhangjára, a felháborodás megnyilvánulásaira. A katonai diktatúra tervét ideiglenesen el kellett ejteni. Kerenszkij április 26-án javasolta koalíciós kormány megalakítását a mensevikek és eszerek bevonásával. A petrográdi szovjet május 1-én 44 szavazattal 19 ellen 2 tartózkodás mellett megszavazta a koalíciót, két nappal később az egyes frontszakaszok főparancsnokainak tanácskozása is ezt javasolta, különben lehetetlennek tartotta egy újabb támadás megindítását. A mensevik és eszer párt vezetői ekkorra már anyagilag is érdekelték voltak a háború folytatásában. — A. Sz. SZICSEVA: *Hogyan számolták fel a munkanélküliséget a Szovjetunióban* (27—36. l.) sok adatot sorakoztat fel arra, hogy a munkanélküliek sorában a szakmunkások aránya egyre csökkent. A kormányzat az előző rendszer súlyos örökségét nem tudta egy csapásra felszámolni. A munkanélkülieket közmunkákra foglalkoztatták vagy segélyeket adtak. Az iparosítás megkezdésével rohamosan csökkent a munkanélküliek száma, 1931 végén már nem is tartották őket nyilván. 1928—31 közt nagyrészt átképzéssel és más munkahelyre való átirányítással oldották meg a munkábaállítást. 1930-ban láttak hozzá a pedagógusok és orvosok körében mutatókhoz munkanélküliség felszámolásához. — L. V. CSEREPNYIN: *Alekszandr Blok és a történelem* (37—59. l.) része egy készülő nagyobb munkának, amely általában az orosz klasszikusok történetisémeletét vizsgálja. Blok történeti nézeteit kialakulásukban mutatja be a szerző, hangsúlyozza, hogy Blok új Oroszországot akart, sokat foglalkozott a nép és az értelmiség viszonyával. A februári forradalom után az ideiglenes kormány által életrehívott vizsgálóbizottságban dolgozott, s így egészen közelről került kapcsolatba a legfrissebb múlttal. Az Októberi Forradalom után erősen megmutatkoztak egyéniségének belső ellentmondásai, idea-

lista szemlélete. A forradalomban általában pusztulást látott, s az Októberi Forradalmat inkább a korai római császárkorhoz tartotta hasonlónak, mint a nagy francia forradalomhoz. — I. I. ZSIGALOV: *Nagy-Britannia és a „Közös Piac”, 1961–1963* (60–74. l.) Anglia belépési kísérleteit és ezek belföldi hátterét vizsgálja. Anglia korábban nem akart belépni a Közös Piacba, mert gazdasági helyzete biztosítottak látszott. 1961-ben azonban a monopóliumok már a belépés mellett voltak. A konzervatívok közül viszont sokan ellenezték. Következő ellenzője csak az angol kommunista párt volt. A munkásosztály egy része is a belépés mellett foglalt állást, mert sikerült az életszínvonal javulása révén megnyerni (1938–61 közt a reálbérek 50%-kal növekedtek). Viszont később éppen az fordította szembe a munkásokat a belépéssel, hogy bizonytalanná vált volna a teljes foglalkoztatottság. Végeredményben a közvélemény egyre inkább ellenezett, ezért nem fogadta el a MacMillan-kormány 1963 januárjában a francia és nyugat-német követeléseket. — A. I. NYEUSZIHIN: *A prefeudális korszak mint a törzsi-nemzetiségi szervezettől a korai feudalizmushoz vezető fejlődés átmeneti szakasza* (75–87. l.) az átmeneti korszak sajátosságát abban látja, hogy a régi és az új elemei szintézisben vannak, s így sajátos társadalmi struktúra alakul ki. A prefeudális korszakban még a lakosság többségét a szabad közösségi tagok teszik ki, de már születőben vannak az egyenlőtlenség vonásai. A földközösség fejlődésében három szakaszt különböztet meg, az ősi, közösségi szakasz után következik az, ahol a földet már a méltóság szerint osztják szét használatra, e ebből fejlődik ki a szomszédsági, már nem vérségi közösség. A korai germán államok fejlődését konkrétan vizsgálva úgy látja, hogy előbb jött létre az állam, azután kezdődött a feudális viszonyok kialakulása. A prefeudális társadalmi struktúra maradványai ott voltak meg sokáig, ahol a germánok nem kerültek kapcsolatba a rabszolgatartó társadalommal. A prefeudális korszak a földközösség második szakaszával kezdődik, már nem osztálytalan társadalom, de még nem osztálytársadalom, ezért nem tekinthető külön társadalmi formációnak. Pontosan időhöz kötni nem lehet, nem is kronológiai fogalom, hanem stadiális, az ősközösség és a korai feudalizmus közötti korszakot jelenti, más elnevezést is lehetne rá találni. — A vita-rovatban V. I. KOZLOV: *A nemzet elméletének néhány problémája* (88–99. l.) a folyóirat hasábjain eddig lezajlott vitát tekinti át, s úgy látja, az ismérvek között a „lelki alkat” a leg-

problematikusabb. Közös nemzeti kultúráról nem lehet beszélni, csak ennek bizonyos közös elemeiről. A nemzeti öntudat fontos ismérv (ezt a gyakorlatban is elismerik pl. a népszámlálásoknál). Az alapvető problémát azonban a nemzet és az állam viszonyában látja. A gazdasági élet közössége közvetve, többek között éppen politikai formák révén (egységes államterület) hat. Nyugat-Európában a nemzet és az állam azonossága általános, Kelet-Európában viszont nem ez a tipikus. A soknemzetiségű államokban nem lehet az egyes nemzetek egységes gazdasági területéről beszélni. Az államiság fontos voltára utal, hogy Latin-Amerikában pl. a politikai határok teremtették meg a nemzeteket. A gazdasági élet egysége tehát csak ott ismerve a nemzetnek, ahol saját állammal is rendelkezik. Az önálló államiság viszont nem alapvető ismérve a nemzetnek, de az biztos, hogy ha jelentkezik az erre irányuló törekvés, akkor már beszélhetünk a nemzetetválás kezdeteiről. — M. G. ISZRIN: *Az etterstedi foglyok levelei* (100–107. l.) több levelet közöl, amelyet 1943–44 során az Oslo mellett levő hadifogolytábor szovjet foglyait váltottak a norvég ellenállókkal, akik egyes hadifoglyokat meg is szöktettek. — A. SZ. GOLEMBÁ: *Antonio Gramsci ifjúsága és ércse* (108–118. l.) egy készülő színes életrajz részlete, gyermekkorától moszkvai és bécsi tartózkodásán át 1924-ben való hazatéréséig mutatja be az olasz munkásvezér életútját. — P. V. KOSZTYIN: *Meg nem üzent háború a munkásmozgalom ellen* (118–130. l.) az amerikai titkos szolgálat tevékenységét mutatja be a munkásság szervekedése ellen, ebben a közleményben az első világháború végéig. — V. T. PTHALO az 1920-as évektől napjainkig mutatja be a szovjet ipar trösztösítésével foglalkozó irodalmat (131–137. l.). — V. A. TYURIN az Indonézia középkori és újkori történetével foglalkozó indonéz és holland burzsoá történetírás áramlatait és főbb munkáit ismerteti (159–165. l.). — Sz. B. OKUNY, N. N. BELJANCSEV: *Létezik-e „Fjodor Kuzmics titka”?* (191–201. l.) L. D. Ljubimov cikkére válaszolnak (ld. Századok 1966. 6. szám. 1397–1398. l.), megcáfolják érveit, s egybehangzón azt feltételezik, hogy Fjodor Kuzmics valószínűleg arisztokrata volt, akit valamilyen vétsége miatt megbüntettek, de semmi komoly érv sem szól amellett, hogy I. Sándort kellene benne látni. — Z. V. UDALCOVA, A. P. KAZSDAN: *Kik voltak a vandálok?* (201–204. l.) az egyik kazanyi egyetemi publikációban még 1965-ben is felvetett gondolattal vitakoznak, hogy a vandálok szlávok lettek volna, s így

Afrika felől is került volna szláv elem a bizánci birodalomba. Ezt a már Šafáriknál megtalálható elméletet, amelyet álzafafias szálakkal szoktak megtűzdelni, persze könnyű tudományosan megcáfolni. — P. F. LEBEGYEV néhány adalékot hoz az Internacionálé himnuszának a történetéhez (208—212. l.).

1967. 2. szám. — I. M. PUSKARJOVA: *Az oroszországi februári forradalom historiográfiája* (3—21. l.) megállapítja, hogy nem volt kedvelt téma, nincs is a kérdéstről alapos monográfia. Ismerteti a kutatás fejlődését a kezdetektől, a harmincas évektől kezdve jelentkező leegyszerűsítő szemléletet, s az újabban feléledő érdeklődést, amely a kormány, a liberális tábor és a demokratikus tábor bonyolult összefüggéseit és kölcsönhatásait vizsgálja. A további teendőket a februári mozgalom helyi eseményeinek kutatásában, az értelmiség szerepének feltárásában, a szovjetek történetének megírásában látja. — JA. SZ. GROSZUL, N. A. MOHOV: *A történet-tudomány a Moldvai SzSzK-ban* (22—44. l.) három korszakot különböztet meg, 1917—1948-ig (amikor a történeti kutatás intézményei kiépülnek), 1948-tól a XX. kongresszusig, és azután attól napjainkig. Az első korszakban csak néhány emigráns munkásságáról számolhatnak be, ill. a román megszállás alatt illegálitásban működő kommunisták tevékenységéről. Csak 1940-től, ill. Moldva végleges felszabadításától van a kutatásnak nagyobb lehetősége. Az 1948 utáni munkákat kronologikusan mutatják be, az államilakulási előtti időben hangsúlyozzák a Balkánról való bevándorlás jelentőségét. A moldvai történeti kutatás eddig túlságosan csak a hazai történettel foglalkozott, ezt jobban össze kell kapcsolni az orosz és az egyetemes történettel. — N. N. VORONYIN: *A régi Oroszország történelem és művészet* (45—58. l.) elsősorban a régi építészet és a történelem kapcsolatát vizsgálja, figyelemmel arra, hogy a feudalizmus a XVII. sz. elejéig haladó volt Oroszországban, a falu uralkodott a város felett. A művészeti alkotások a nép alkotásai. Az utóbbi évtizedek kutatásai jelentősen növelték az ismert műalkotások számát. 1909-ben 40 X. — XIII. századi műemléket tartottak nyilván, ma több mint 150 a számuk, s ezek közül nem egészen 60 maradt fenn egészében, a többit a régészet hozta felszínre. A templom nemcsak kultikus épület volt, hanem a társadalom életének általános központja. Az építészeti stílusban megmutatózó változatok bizonyítják a feudális széttagoltságot. Sok templom fontos történeti események emlékét őrzi. Más épületek az osztályharc élességéről tanús-

kodnak (erődítmények). A díszítés sohasem vált öncélúvá, mindig mértéktartó. A többi művészeti ág alá volt rendelve az építészetnek. A festészet már elég korán különböző etnográfiai típusokat ábrázolt. A XIV—XV. században a templom belsejének átalakulása (a kórus megszünte, az ikonosztász felmagasítása) a feudális hierarchiát hangsúlyozta. A festészetben azonban a részletekben olykor felbukkan a társadalomkritika. S ugyanakkor vannak történeti epizódok is, amelyeket csak képi ábrázolásról ismerünk. Az alapvető tendencia az étellel való kapcsolat növekedése, a művészet elvilágiasodása. — JE. V. KOVALJOV: *A columbiai partizánharc anti-feudális és antiimperialista gyökere* (59—71. l.) először eseménytörténetileg ismerteti az 1947—1948 óta folyó partizánháborút, amely ellen a kormányzat négy ízben kísérelt meg, sikertelenül, döntő támadást. A háborúnak eddig 200—250 ezer halálos áldozata van. A harc oka a társadalmi viszonyokban rejlik, elsősorban az agrárviszonyokban. A 100 hektárnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők az összes birtokosok 3,6%-át teszik ki, de övük a föld 64,2%-a, míg az 5 hektárnál kisebb földről rendelkező 55,1%-é a föld 4,2%-a. A partizánharc tehát antif feudális jellegű. A nagybirtokosok azonban szoros kapcsolatban állnak az amerikai imperializmussal, amerikaiaknak is egyre több földbirtokuk van itt. Ezért a mozgalom anti-imperialista is. A helyzet megoldására olyan tervet vetettek fel, hogy a kisbirtokok tönkretételével erősítsék a nagybirtokot, de ugyanakkor a mezőgazdasági munkások szabad költözésével iparosítsák az országot. Ez a mezőgazdasági termelés tönkretétele volna, s a szűk piac miatt mégsem vezetne iparosodásra. Ezért a hazai burzsoázia és az amerikaiak egyaránt ellenzik, helyette agrárreformmal próbálkoznak, ennek eredményei azonban jelentéktelenek. Igazi agrárreformot csak a partizánok által felszabadított vidéken hajtottak végre. A mozgalom további fejlődését gátolja a munkásosztály megosztottsága és a munkás-paraszt szövetség hiánya. — M. JE. ORLOVA: *A függellen Írország történelmi sorsa* (72—88. l.) az 1921 előtti fejlődésről is rövid áttekintést ad, s úgy látja, hogy 1921 után a feladat az elért nemzeti vívmányok gazdasági és társadalmi reformokkal való továbbfejlesztése lett volna. A burzsoázia zöme azonban továbbra is a nemzeti kérdést állította az előtérbe (a sziget megosztott volta), s ezért állandóak voltak az ellentétek Angliával. A második világháború alatt Írország semleges maradt, de így nem vett részt a fasizmus elleni harcban,

s kizárta magát számos háború utáni fontos eseményből. Ezért kénytelen volt a háború után a Marshall-segítségét elfogadni, hogy teljesen el ne szigetelődjék. A külföldi tőke behatolása az iparba és a mezőgazdaságba gazdasági fellendülésre vezetett, de az országnak be kellett hódolnia Anglia előtt, nemzeti követeléseit nem vethette már fel. Ezzel a burzsoázia korábbi belső ellentétei (együttműködés az angolokkal vagy nem) megszűntek. További fejlődést csak társadalmi reformok hozhatnak. — A. N. CSISZROZVONOV: *A németalföldi polgári forradalom négy száz esztendő* (89—103. l.) a múlt század első felétől napjainkig tekintti át a forradalommal foglalkozó holland és belga történetírás legfontosabb munkáit és az alapvető koncepciókat, a kálvinista, katolikus stb. áramlatokat. Legújabbban is akad még a forradalmat pozitívan értékelő haladó polgári munka, de egyre több a forradalom társadalmi lényegét tagadó reakciós ábrázolás. A szovjet történeti irodalom alig foglalkozott a problémával. A további kutatás területét abban látja, hogyan alakult a gazdasági fejlődés a forradalom alatt és után, szükségesnek tartja a nép szerepének hangsúlyozását a forradalom menetében. Foglalkozni kell a vallási áramlatokkal, egyáltalában a felekezetek arányaival, hiszen erre vonatkozólag csak találgatásokra vagyunk utalva. Meg kell vizsgálni a nemzetközi kapcsolatokat a korszakban, és megnyugtató választ kell találni arra a kérdésre, miért az északi tartományokban győzött a forradalom. — JU. F. IVANOV: *A huszitizmus előtti Csehország történetéhez* (104—114. l.) felveti a kérdést, vajon Csehország a feudalizmus emelkedő vagy hanyatló szakaszában volt-e az adott korszakban. Az eddigi cseh marxista irodalommal szemben (amelyet részletesen felsorol) a korabeli forrásokot vizsgálva úgy látja, hogy nem a feudalizmus általános válságáról volt szó, hanem a természetes gazdálkodáson alapuló nagybirtok válságáról. A nagybirtok kínosan és nehezen idomult hozzá az árutermelés és pénzgazdálkodás viszonyaihoz, ezért indít támadást a parasztság ellen, ez vezet a huszita felkelésre, de általában Csehországban ebben a korszakban a feudalizmus még emelkedő szakaszában van. — A vita-rovatban N. A. TAVAKALJAN: *A „nemzet” fogalmának néhány kérdése* (115—123. l.) úgy véli, hogy az egységes terület nem azonos az államisággal. A nyelvet alapvető ismérvek tartja. Visszatér a nemzeti jellem Engels említett kategóriájához is, úgy látja, hogy a nemzeti jellemnek vannak olyan vonásai, amelyek minden nemzetnél megtalálhatóak (pl. a

munkaszeretet). A nemzeti hovatartozás tudata csak akkor ismérve a nemzetnek, ha a nemzet többi ismérvével összefonódva jelentkezik. Genetikusan tehát az első ismérvek a nyelvet tartja, azután jön a terület, a gazdasági élet egysége, a nemzeti hovatartozás tudata és ötödikként a nemzeti jellem. A burzsoá és szocialista nemzet elnevezés mellett foglal állást. s bemutatja, hogy az előbbi öt ismérv milyen új tartalommal telítődik a szocialista nemzet esetében. További különbségként utal arra, hogy a szocialista nemzeteknél a nemzethez való tartozást már nem kell titkolni, ahogy ez a burzsoá nemzetek között megtörténhet, s a szocialista nemzet megalakulása sokkal gyorsabb folyamat, mint a burzsoá nemzeté. — A. A. ISZBAH: *Maurice Thorez, a munkás, a Francia Kommunista Párt vezetője* (124—133. l.) színes életrajzot ad a második világháború végéig. — P. V. KOSZTYIN folytatja cikkét az amerikai titkos szolgálat munkásellenes tevékenységéről (134—143. l.) néhány dokumentum fordításban való közlésével, az első világháború végétől a világgazdasági válságig. — N. F. VARGIN a polgárháború alatti partizánmozgalom eddigi irodalmát ismerteti (144—151. l.). — V. SZ. SULGIN az orosz egyház XVIII. század előtti történetével foglalkozó munkákat tekinti át, úgy látja, hogy a szovjet történetírás nagyrészt a XIV—XVI. századi eretnekmozgalmakkal és a központi hatalom és az egyház XV—XVI. századfordulói ellentétével foglalkozott, de elhanyagolta pl. a raszkol jelentős népi mozgalmának a feldolgozását. — A. I. PERKSI a család és a házasság korai formáival foglalkozó szovjet néprajzi irodalomról ad áttekintést (157—163. l.). — F. A. MOLOK, N. N. SZOKOLOVA: *Egy titkos levéltár eltűnése* (215—217. l.) felelevenítik azt, hogyan próbálták meg az amerikaiak 1946-ban megszerezni Frank Csehszlovákiában elásott titkos archívumát. Az anyagot csak a csehszlovák hatóságok közbe lépésére adták át, de nem tudni, vajon az egészet-e. — D. D. KULINICS: *Anna Jaroslava Franciaország királymője* (217—218. l.) összefoglalja a Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem leányára vonatkozó ismereteket: I. Henrik francia király második felesége volt, s 1060-tól a kiskorú I. Fülöp helyett régens. Minthogy már Henrik életében közismerten kapcsolatai voltak Valois Raoullal, lehetséges, hogy a Valois-dinasztia már 1060-ban lépett a francia trónra, nem 1327-ben (ha Raoul volt I. Fülöp atyja), de legalább is Anna régensége idején a vele házasságot élő Raoul az első Valois francia trónon.

1967. 3. szám. — A. V. IGNATYEV: *Az Ideiglenes Kormány külpolitikájának csődje* (3—16. l.) megállapítja, hogy a kormány először csak néhány kérdésben módosította a cári rendszertől öröklött külpolitikát, hajlandó volt Lengyelország önállóságát elismerni, de annál erősebben hangsúlyozta a tengerszorosok kérdését. Az áprilisi válság után Tyerescsenko módosítja a hadicélokát: Németországgal szemben a régi határ helyreállítás (s Franciaország számára is csak Elzász-Lotharingia visszaszerzése), az annexió és hadikárpótlás nélküli béke orosz formulájának a jegyében, viszont az Osztrák-Magyar Monarchia tekintetében a nemzeti önrendelkezést kívánja megvalósítani, a tengerszorosokat pedig semlegesíteni. A menlevekek és eszerek ekkor még önálló külpolitikát folytattak (a nemzetközi szocialista konferencia összehívása). A júliusi fordulat után a kormány hivatalosan javasolta szövetségeseinek a háborús célok összehangolását, valójában azonban nem gondolta ezt komolyan. A háborút tovább akarták folytatni, bár mindenki látta, hogy ez lehetetlen. Október 12-én Tyerescsenko kifejtette a minimális hadicélokot, ezek lényege a háború előtti terület megtartása volt. Ezt a „nemzeti” külpolitikát már a mensevikek és eszerek is teljes mértékben támogatták. A kormány legtitkosabb célja persze az volt, hogy szövetségesei megindítsák az intervenciót az orosz forradalom ellen. — A. V. SZMIRNOV: *Szakmai változások a Szovjetunió munkássztyálynak összetételében* (17—29. l.) az automatizálás következményeit elemzi az utolsó évtizedben országos statisztikai adatok alapján, megállapítja, hogy bizonyos szakmunkás-kategóriák (esztergályos, marós) aránya nő, viszont az egyszerű fizikai munkát igénylő ágak általános visszaesést mutatnak. A szakmunkások kiképzése főképp a munkahelyeken történt meg ezekben az években. — H. P. STROD: *A Baltikum XVIII—XIX. századi agrártörténete a Német Szövetségi Köztársaság burzoá történetírásában* (30—41. l.) rámutat arra, hogy a balti területet a Nyugat és Kelet közti átmeneti területnek tartják. A termelőerők szerepét a történeti fejlődésben vagy tagadják, vagy pedig a technikai fejlődésre szűkítik le. A paraszttól való megfosztását mint fontos társadalmi jelenséget tagadják. Általában jellemző, hogy nem nagy monográfiák készülnek a tárgykörből, hanem csak kisebb népszerű munkák, amelyek a nyugat-német revansizmus szolgálatában állnak. — F. P. PETROV: *A baráti kapcsolatok fejlődése Bulgária és Csehszlovákia közt* (42—52. l.) a középkori hódítók elleni

közös küzdelmeiktől tekinti át a barátság előzményeit, különösen a XIX. században, azután részletesen ismerteti a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat a felszabadulás utáni két évtizedben. — V. B. KNYAZSINSZKIJ: *Az integráció politikájának szerepe Nyugat-Európa társadalmi fejlődésében* (53—69. l.) megállapítja, hogy az integrációs törekvések amerikai nyomásra kezdődtek, ma viszont már a nyugati országok szembefordulnak az Egyesült Államokkal, s egymás között is két csoportra oszlottak. Az imperializmus korában ugyanis az integráció tendenciája mellett állandóan jelen van a szembenállás tendenciája is. A vezető politikusok kísérleteket tesznek „szociális harmónia” megteremtésére. A tényleges eredmény az, hogy a nyugati országok dolgozó tömegei csakugyan közelebb kerülnek egymáshoz, s így előbb vagy utóbb közös akcióba kezdhetnek. — V. A. RUBIN: *A kínai politikai gondolkodás két forrása* (70—81. l.) szerint az ókori kínai filozófia alapproblémája az volt, hogyan kell kormányozni. Erre a konfucianizmus adta meg az egyik választ, azzal, hogy az uralkodónak atya módjára kell gondoskodnia népe jólétéről. Ezt a humanista álláspontot támogatta az i. e. IV. században a legista irányzat legjelentősebb képviselője, Sang Jang. A legizmus szerint a nép csak anyag, amelyet az uralkodó formál, az uralkodót semmi erkölcsi törvény sem köti, egyetlen célja a hatalom megszerzése és növelése. Az állam és a család közötti elvi különbséget egyik irányzat sem ismerte fel. A legisták még az uralkodó osztály tagjait sem nagyon akarták a műveltségben részesíteni. A IV. században a legizmus kultúraellenes rombolásaival teljesen diszkreditálta magát, gyakorlatilag azonban a későbbiekben a császári konfucianizmus valójában a legizmus eszméivel telítődik. — A vitarovatban N. P. ANANCSENKO: *A nemzettől az emberek nemzetközi közösségéig* (82—96. l.) ugyancsak a nemzetfogalomról folyó vitához szól hozzá, a legfontosabb ismérvek a gazdasági egységet látja, de erősen hangsúlyozza valamennyi ismérv változó jellegét. Az eddigi vitázók elhanyagolták a nemzetközi elemek szerepét a nemzetek fejlődésében. A szerző az emberi közösségek egynemű sorát látja a következőkben: nemzetség, törzs, nép (narodnoszty), nemzet, internacionális közösség. Ezek mind konkrét, történetileg kialakult emberi közösségek. A nemzetet ebben a perspektívában kell vizsgálni. Hangsúlyozza az állam fontosságát. A nemzetek megalakulása előtti korban a nemzetközi kapcsolatok csak esetlegesen voltak, csak ettől kezdve válnak egyre

fontosabbakká. A nemzeti keret már a nemzetek megalakulásától kezdve a termelőerők fejlődésének követi. A Szovjet-unió már egy nemzetközi közösség felé fejlődik, amelynek ismérvei az egységes tervezettség, az egységes államiság, a közös marxista—leninista ideológia. De még vannak nemzeti formák is. A nemzetfogalomra visszatérve úgy látja, hogy a nemzet a kapitalizmussal együtt jelentkezik, ismérvei az esetek többségében az egységes nyelv és állam, ill. két kultúra és ideológia, a kizsákmányoló és a kizsákmányoltaké, bár vannak a kultúrának bizonyos közös elemei, elsősorban a nemzeti öntudat. A termelőerők fejlődése készíti elő a nemzetközi közösséget. — K. A. MERECKOV tábornagy: *A polgárháború harcterein* (97—108. l.) visszaemlékezéseinek első részét közli, 1918—19 eseményeiről. — N. N. JAKOVLEV: *Hogyan lett elnök Kennedy* (109—125. l.) részletesen ismerteti az első közleményben Kennedy családját és Kennedy fejlődését az 1950-es évek végéig, külön kitér a hősiességről írt könyvére, amely 10 amerikai politikus példányát mutatja be a hősiességet, s ennek lényegét a többséggel való szembeszállásban látja. — V. R. KOPILOV ismerteti az utóbbi tíz évben az internacionalistáknak a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban való részvételére vonatkozólag megjelent irodalmat, nagyrészt szovjet szerzők munkáit (126—134. l.). — V. F. KOLOMIJCEV a mai Franciaország problémáival foglalkozó szovjet munkákat elemzi (134—141. l.). — N. M. MENYSOVA röviden beszámol az 1966. szeptember 15—22. Moszkvában tartott IV. szovjet—angol történeztudománykonferenciáról (160—161. l.), az ott tartott előadások közül paritásokat alapon egyet-egyet közöl a folyóirat (az angol előadásnál azzal a megjegyzéssel, hogy számos megállapításával nem ért egyet). — A. M. ANFIMOV: *A földesúri nagybirtok szervezetének és gazdálkodásának néhány kérdése Oroszországban a XIX—XX. század fordulóján* (160—168. l.) arra a végső megállapításra jut, hogy a nagybirtok inkább akadályozta a mezőgazdaság fejlődését, mint segítette, még akkor is, ha a földbirtokos intenzív gazdálkodást folytatott. — F. THOMPSON: *Földbirtokosok, bérlők és a mezőgazdaság commercializálódása Nagy-Britanniában 1815—1914* (169—177. l.) a mezőgazdaság második forradalmát a trágázás elterjedésében látja, a harmadikat a gépesítésben, különösen a második forradalom angliai hatását mutatja be. — V. F. PETROV széleskörű áttekintést ad a nemzetközi kapcsolatokra és az USA külpolitikájára vonatkozó

mai amerikai irodalomról, az elméleti munkákat is beleszámítva (178—190. l.). — JA. I. STERNBERG ismerteti Kőpeczi Béla könyvét a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatairól (190—192. l.). — N. K. SZTRELKOVA eseménytörténetileg ábrázolja a kettőshatalom létrejöttét a februári forradalom idején (207—211. l.). — I. A. SZTUCEVSKIJ életrajzi portrét rajzol Theodora bizánci császárnőről, Justinianus feleségéről (215—218. l.).

1967. 4. szám. — G. N. GOLIKOV, J. SZ. TOKAREV: *V. I. Lenin Áprilisi Téziseinek tanulmányozásához* (3—20. l.) részletes forráskritikai apparátussal állapítja meg, hogy a Tézisek vázlatát valószínűleg április 3-án, Stockholmból a finn határ felé utaztában állította össze Lenin, a végleges szöveget pedig április 4-én reggel. A márciusi iratokkal való egybevetés azt mutatja, hogy a gondolatok már március folyamán megérelmődtek. A saját burzsoázia elleni polgárháború jelszava az adott pillanatban nem talált volna támogatásra. A „minden hatalmat a szovjeteknek” jelszót Lenin a mensevik-eszer többségű, vagy az idővel bolsevik többségűvé váló szovjetekre egyaránt értette. — G. L. MARJAHIN: *Az adópolitika fő szakaszai a Szovjetunióban* (21—32. l.) utal arra, milyen kemény jövedelmi forrása volt ez a burzsoá államnak (1913-ban a szeszmonopólium jövedelmével együtt az állami jövedelmek 62%-a). A szovjet adópolitika első szakasza az átmeneti szakasz, ahol az adóztatás osztályjellege érvényesül, ezt mutatja a jövedelmi adó bevezetése, a szükség pedig ezen kívül még a terményadót kényszerítette ki. 1923-ra ezt felszámolják, s falun is pénzben szedik az adót. Jól kiépített adókiivetési apparátus hiányában ekkor növelni kellett a fogyasztási adók szerepét. 1925-től még inkább kiéleztek a jövedelmi adó progresszivitását, a szegényparasztság egy részének az adóját teljesen elengedték. Az 1930-as évektől kezdve az osztálymegkülönböztetés már szükségtelenné vált. Ez az adópolitika második szakasza, míg a harmadik szakasz a kommunizmus építésére való áttéréssel kezdődik, jellegzetessége 1953-tól új rendszerű mezőgazdasági adó bevezetése, s bizonyos adónemek fokozatos csökkentése, ill. megszüntetése. — A. MARGULAN: *Csokan Valihanov orosz kortársai nyilatkozataiban* (33—46. l.) ismerteti az 1835—1865 élt kazah tudós és demokrata orosz kapcsolatát: Dosztojevskij barátja volt, Szemjonov Tjan-Sanszkij is jól ismerte. — N. A. SZIMONYIA: *A „nemzeti szocializmusok” szerepéről a keleti országok forradalmaiban* (47—58. l.) úgy látja, hogy ezek az utópi-

kus szocialista nézetek itt is, mint a múlt századeleji Európában az éretlen osztályviszonyoknak felelnek meg. A jobboldali szociáldemokrácia, amely az erősen fejlett tőkés Nyugat terméke, tartósan nem talált visszhangra a keleti államokban. Az itteni arisztokrácia is átveszi az utópikus szocialista gondolatokat, mert elsőrendű ellenfele a hazai burzsoázia. A szocialista gondolatok híveinek zöme azonban a kispolgárságból kerül ki, amely a népi egység illúzióját hirdeti. Ez az utópikus szocializmus ma nem reakciós, mert szükséges átmeneti szakaszt jelent. Nemzeti színezetét az adja meg, hogy a gyarmati rendszer ellen fordul. Persze az egykori európai utópikus szocializmushoz hasonlóan lehet a további haladás gátjává is. Igen sok áramlatot foglalhat magába, a szíriai és iraki Baath-párt pl. baloldali csoportoktól egészen félfasiszta jobboldali csoportosulásokig sok mindent egyesít. Szun Jat-szen is ennek a kispolgári szocializmusnak a képviselője volt, ennek minden illúziójával, s így llerzenre emlékeztet. Csak hogy a nemzetközi viszonyok ma mások, s így negvan a lehetősége annak, hogy ez a kispolgári utópia a tudományos szocializmus irányába fejlődhesen. — M. A. BARG, Sz. D. SZKAZKIN: *A középkori európai parasztság története és feldolgozásának elvei* (59—76. l.) egy készülő összefoglaló munka elvi kérdéseit vetik fel a megindulás alkalmával, utalva arra, milyen jelentős hagyományai vannak a parasztságtörténeti kutatásnak már az orosz polgári történetírásban. A legújabbban megjelent nyugati szintézisek agrártörténetet adnak, de nem a parasztság történetét, mert a régebbi jogi stb. szemlélet ellenhatásaként ezeket a kérdéseket teljesen elhanyagolják. Így ezek az összefoglalások csak az árutermelő mezőgazdaság történetét nyújtják. A parasztság történetét csak marxista alapon lehet feldolgozni, de ennek is sok problémája van. Mindenekelőtt az, hogyan viszonylik a parasztság története a feudalizmus történetéhez. Az egész környező világot a parasztek szemével kell tekinteni. Meg kell találni a fejlődés lényeges tényezőit és azt a szerepet, amelyet ezek a paraszti tudatban betöltöttek. A parasztság és egyéb tényezők közt háromféle lehet a kapcsolat: vagy olyan lassan változó tényezők ezek, hogy gyakorlatilag állandóknak tekinthetők (pl. a földrajzi környezet), vagy állandóak, de jellegükben változóak (a művelési módok), vagy jellegükben azonosak, de funkciójukban változóak (pl. az államiság). A feudalizmus három nagy szakaszán belül meg kell találni a parasztság fejlődésének fő tényezőjét, ez a korai

szakaszban az allódiium, a virágzó középkorban a paraszti udvar, a későközépkorban pedig ugyancsak a paraszti udvar, de a dologi elemek túltengésével. A fő téma tehát a parasztság kialakulása, a feudális rendszer funkcionálása, ill. felbomlása. Ennek figyelembevételével közlik a főbb fejezetcímek vázlatát (71—72. l.). Külön fontos kérdésnek tartják a XIV—XV. századi válság vizsgálatát. A tőkés viszonyok kialakulását csak a feudális rendszer bomlásából érthetjük meg, a kettő között azonban néha évszázados eltérés is lehet. A második jobbágyság, amelyre különös gondot kívánnak fordítani, voltaképpen megközelíti a földesúri ideált, mert a földet a földesúrnak adja, s a parasztot majdnem rabszolgává teszi, de ugyanakkor épp ezzel tönkre is teszi a mezőgazdaságot. — A vita-rovatban L. P. LASUK: *A nemzet előtti etnikai kapcsolatok formáiról* (77—92. l.) az első etnikai közösséget a törzsből látja, amelyben még igen fontos a származás egységének tudata. A későbbiekben is a nemzetséghez való tartozás az előfeltétele a nagyobb etnikai közösséghez való tartozásnak. Ezt a kritériumot csak lassan váltja fel más. A görög, római és germán példán mutatja be, hogy a törzset először nagyobb területális közösségek váltják fel, s azután alakulnak ki a nagyobb egységes etnikumok. E nagyobb etnikumok (az orosz narodnoszty) kritériumai: a közös nyelv, közös terület, közös név, az együvértartozás tudata, és bizonyos állampolgári érdekek közössége. — K. A. MEREKOV marsall befejezi visszaemlékezéseit a polgárháború éveire (93—102. l.). — Az eseménytörténeti rovatban K. F. SACCILLO: *Mjaszozjedov ezredes „pere”* (103—116. l.) ismerteti egy cári csendőrtiszt élettörténetét, akit 1915-ben a németeknek való kémkedés vádjával kivégeztek, valójában csak azért, hogy elterelje a figyelmet a sorozatos vereségekről. — N. N. JAKOVLEV folytatja *Hogyan lett elnök Kennedy* c. tanulmányát (117—132. l.), az elnökválasztás eseményei mellett 1961/62 fordulójáig kíséri figyelemmel Kennedy tevékenységét. — P. JA. BUKSPAN ismerteti a XIX. század első felének oroszországi iparával és kereskedelmével foglalkozó újabb szovjet munkákat (133—143. l.). — Sz. L. TYIHVINSZKIJ a Japánnal foglalkozó szovjet történeti irodalomról ad áttekintést a japán történelem egyes korszakai szerint (143—156. l.). — A folyóirat tájékoztatót ad a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára készül kiadványokról (171—176. l.), F. Sz. VEJNBERG a Politizdat, V. I. POGUGYIN a Miszl és G. N. PASZTYERNAK a Progress kiadó terveit ismerteti. — T. JU. SZERGEJEV:

V. I. Lenin visszatérése Oroszországba 1917 áprilisában (204—205. l.) a visszatérés részleteit ismerteti. — A. A. FORMOZOV: *Az első orosz történeti-régészeti folyóirat* (208—212. l.) az 1818—1830 P. P. Szvinyin kiadásában megjelent Otye-csesztvenniji Zapiszki (Ilazai Feljegyzések) tevékenységét ismerteti, amely a szakemberek első fóruma volt. — N. M. MOLEVA: *A „Potemkin-falnak”* (212—215. l.) elmondja, hogyan készítettett Potyomkin herceg II. Katalin látogatása alkalmából festett falvakat. Díszleteket, hogy a jólét illúzióját keltse a császárnőben. A titok hamarosan kiszivárgott, s már a XIX. század elején közmondásossá vált a dolog. — V. L. AFANASZJEV: *Egy sziget három elnevezése* (215—217. l.) Haiti, Española és San Domingo elnevezésében a sziget történetének tükröződését mutatja be.

1967. 5. szám. — A. P. POGREBINSZKIJ: *Oroszország pénzügyi helyzete Október előestéjén* (3—14. l.) megállapítja, hogy az ideiglenes kormány meghagyta az állami kiadások régi rendszerét, sőt új bürokratikus intézményeket hozott létre. Ez csak növelte a kiadásokat. Az állami jövedelmek viszont egyre csökkentek, — az adók a burzsoázia és a földesurak szabotálása miatt, mert félték vagyonuk elvesztésétől. Az 1917. június 12-i jövedelmi adótörvény maximálisan a profit 20%-át vette el adóként, de ez is visszariasztotta a burzsoáziát. A hazai kölesönök nem hoztak eredményt, külföldi kölesönt is csak az USA-tól kapott a kormány, gyakorlatilag ez sem volt több 200 millió dollárnál. A bankbetétek csökkentek. Így a kormány csak újabb fedezetlen papírpénz kibocsátásához folyamodhatott, ennek mennyisége október végéig közel 10 milliárd rubelt tett ki (szemben az egész háború alatt addig kibocsátott 8 milliárddal). — N. A. MANAKOV: *Leningrád gazdasági élete a blokád éveiben* (15—31. l.) a gazdasági kérdéseken túlmenően is sok adatot közöl arról, hogyan élt a 3600 km² területre összehúzóított lakosság a blokád 900 napja alatt. 1942 tavaszától már normalizálódtak a viszonyok, növekedett az ipari termelés. Az ellátást a Ladoga-tavon keresztül szervezték (pl. a tó fenekén lefektetett olajvezeték segítségével). A város peremén kertetek hoztak létre az élelmezés részleges megoldására. A lakosság hősiessége és a hátország segítsége mentette meg a várost. — V. I. KORECKIJ: *Az 1575-ös rendi gyűlés és az opricsnyina részleges újjáélesztése* (32—50. l.) ismerteti az ellenzék erőteljes fellépését a kinevezéses alapon összehívott rendi gyűlésen. IV. Iván ezért a gyűlés sok részvevőjét kivégeztette, s újra két

részre osztotta az országot, az apanázs-fejedelemségre és az országra, s ennek élére egy megkeresztelt tatárt állított nagyfejedelmi címmel. A fő csapás ezúttal nem a bojárság, hanem az egyházi nagybirtok ellen irányult. A kormányzat a gazdasági nehézségekkel nem törődve fokozta az önkényuralmat, szinte már keleti deszpotiára emlékeztetett. Ez kiélezte az ellentéteket, s mindez együtt vezetett a XVII. század elején a nagy parasztháborúhoz. — A. SZ. GROSSZMAN: *A német—olasz kapcsolatok 1939-ben* (51—69. l.) a publikált források alapján mutatja be, hogy ezek a kapcsolatok elég rosszak voltak az adott időpontban. Az olasz kormány elégedetlen volt a német gazdasági behatolás miatt. A háborúra még 2—3 éven át fel akart készülni. Nehezményezte, hogy a németek fontos lépésekről (pl. Csehszlovákia megszállása) nem tájékoztatják előzetesen. Áprilisban ugyan rekompensációképpen megszállhatta Albániát, s a német kormány a Földközi-tengert olasz érdekszférának nyilvánította, valójában azonban ide is behatolt. Májusban ugyan megkötötték a német—olasz szövetséget, de Mussolini augusztusban már el akart szakadni a németektől, a közvetlen háborús előkészületek hallatára, vagy egy új München szervezője szeretett volna lenni. Ez az előzménye annak, hogy Olaszország a szövetség ellenére nem lépett be azonnal a háborúba. — L. A. BERJOZNIJ: *Valóban felfedezés történt?* (70—81. l.) E. O. Reschauer, a tokiói amerikai nagykövet, Japán történetével foglalkozó történész A new look at modern history c. munkáját bírálja. A pluralista álláspontot elfoglaló szerző a mai ázsiai és afrikai országokat is kielégítő történetfilozófiát akar összeállítani. Kerüli az indusztriális társadalom és a nyugatosodás kifejezéseket. Modernizálást emleget, s a modern technikai fejlődés eredményét a több információból és a több energiából látja. Ezeket tekinti a modernizálás mutatóinak, vagyis teljesen elvonatkoztat a gazdasági-társadalmi struktúrától. A két legfontosabb tényezőnek a gazdaságot és a politikát tartja, elismeri szoros kölcsönhatásukat, de teljesen egymástól függetlenül tartja őket tárgyalandóknak. A gazdasági fejlődés szerinte egyéges tendenciát mutat a gazdasági szabadságtól az irányított gazdálkodás felé. A politikában viszont divergencia van egyrészt az ideális demokrácia, másrészt a totalitarizmus, az abszolút diktatúra felé. Ezt az elméletet a japán fejlődésre is próbálja konkretizálni, de sikertelenül. Azzal, hogy azt hirdeti, az osztálykülönbségek felszámolása forradalom nélkül sok-

kal természetesebben elérhető, a szocializmusban hívó ázsiai tömegek számára akarja elméletét vonzóvá tenni. Valójában persze bizonyos formális elemek kiemelésével és a gazdasági-társadalmi struktúra negligálásával az egész elmélet csak új-fajta variánsa az egységes ipari társadalom elméletének, amely a kapitalizmus örökkévalóságát hirdeti. — A vitarovatban V. M. MASSZON: *A korai osztálytársadalom kialakulása az Ókori Keleten* (82—94. l.) a fejlődés felvázolásából azt az általános tanulságot vonja le, hogy a királyi hatalom kialakulása, bürokratikus közigazgatási apparátus kiépülése, az arisztokrácia gazdasági kiváltságai, az írás megjelenése, az osztályok kialakulása mellett ezekben a korai államokban még az ősközösségi rendszer számos vonása fennmarad. Mindez együttvéve azonban nem indokolja, véleménye szerint, hogy külön ázsiai termelési módról beszéljünk. — *Februártól Októberig. Az események részvevői beszélnek* (95—109. l.) szerkesztéségi megbeszélés anyagát közli, ahol a forradalmi események részesei mondták el visszaemlékezéseiket a februári forradalom menetéről, az áprilisi eseményekről és Lenin hazatéréséről, végül az Októbert közvetlenül megelőző időszakról, a Kornyilov-kísérletről és a Forradalom petrográdi és vidéki harcairól. — Az eseménytörténeti rovatban M. Sz. SZTROGOVICS: *A reakció összeesküvése Jaurès ellen* (110—123. l.) a gyilkos elleni, felmentéssel végződött per anyagát ismerteti. — N. N. JAKOVLEV befejezi tanulmányát: *Hogyan lett elnök Kennedy* (123—131. l.), a merénylet órájáig ismerteti az eseményeket, utal arra is, milyen új légréteget teremtett Kennedy a Fehér Házban. — V. P. IVANOV ismerteti a szakszervezetek húszas évekbeli és harmincas évek eleji történetével foglalkozó háború utáni szovjet irodalmat (137—143. l.). — A szovjet tudósok alkotó életútját bemutató rovatban Sz. D. SZKAZKIN és JE. V. GUTNOVA a 60 éves Jakov Alekszandrovics Levickijét méltatják (166—168. l.), Sz. D. SZKAZKIN, V. M. HVOSZTOV és N. N. BOLHOVITYINOV az ugyancsak 60 éves Alekszej Leontyevics Narocsnyickij tevékenységét (168—169. l.), V. I. KORECKIJ a 70 éves Nyikolaj Alekszandrovics Szmirnovot méltatják (170—171. l.). — L. G. MELNYIK ismerteti a NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában az ipari forradalom kérdésével foglalkozó újabb irodalmat. — PAMLÉNYI ERVIN: *Molnár Erik emlékezete* (204—207. l.) méltatja Molnár Erik történetírását. — A. V. ADO: *Új adatok a Le Chapelier-törvényről* (209—212. l.) ismeretlen francia levéltári anyagot idéz annak bizonyítására, hogy a vidéki burzsoázia felhasználta a tör-

vényt a mezőgazdasági munkásság fékentartására. — V. N. GINYEV: *A kronstadti incidens 1917 májusában* (213—215. l.) a kronstadti szovjet ügyet mutatja be, amely kezébe vette a teljes hatalmat. Lenin akkor úgy látta, hogy ez ártott a pártnak, de annak bizonyítéka volt, hogy egyes helyeken a forradalom már megelőzte a fővárost. — M. Sz. ALPEROVICS a mexikói címer eredetét magyarázza meg (217—218. l.).

NOVAJA I NOVEJSAJA ISZTORIJA 1966. 6. szám. — JE. P. KANGYEL: *A Marx és Engels által az 1850-es években a szektáság ellen vívott harc történetéből* (3—18. l.) megállapítja, hogy ezzel eddig a történetírás sokkal kevesebbet foglalkozott, mint a reformizmus elleni harcokkal. A szektarianizmus a proletariátus mozgalmának gyermekkorára, amikor még nem érett meg az önálló mozgalomra. Az utópikus szocializmus le nem küzdött maradványairól van szó. Ezért léptek fel a klasszikusok az utópikus szocializmus epigonjai, az 1840-es évek francia egalitaristái és az „igazi szocializmus” ellen. A szerző különösen a Kommunisták Szövetségén belül Willich és Schapper frakciója elleni harcukat mutatja be: eltölték az értelmiség elleni fellépésüket, s Willichnek az elképzelését, hogy az elmaradott németországi viszonyok közt a községek útján valósítsák meg a kommunizmust. A kölni per után már nyíltan is felléptek a szektások ellen. A szerző emlékeztet Engels taktikájára, aki szerint elméleti vitát nem érdemes velük folytatni, mert nincs elméletük, gyakorlati politikai vitát pedig azért nem, mert az csak személyeskedésekre vezet. Jobb őket magukra hagyni, a valóság majd rádöbbeníti őket tévedéseikre. — B. N. TOPORNYIN: *A népi hatalom helyi szervei fejlődésének fő szakaszai Csehszlovákiában* (19—27. l.) az 1940 óta illegálisan alakuló Nemzeti Bizottságok fejlődését vizsgálja. A felszabadulás idején kommunista vezetés alatt álltak, s a hatalom ténylegesen a kezükben volt. A Kassai kormányprogram szerint is a hatalom helyi letéteményesei voltak, a Nemzeti Front pártjai elvben egyenlő arányban voltak képviselve, minthogy azonban sokhelyt ezek a pártok nem mind működtek, a cseh tartományokban ekkor a helyi szervezetek 43% volt a kommunisták aránya, a felsőbb (járás- és kerületi) bizottságokban 44%, a vezetésben még ennél is jóval magasabb. Az 1948-as alkotmány is fontos feladatokat bízott rájuk, az 1950-es évek második felében pedig a szocialista demokrácia kiszélesítésében volt nagy szerepük. Az 1960-as alkotmány értelmében nemesak

hatalmi, hanem kormányzati, vagyis végrehajtó szervek is. A CSKP 13. kongresszusa 1966-ban a demokrácia további kiszélesítésében jelölte ki legfőbb feladatukat. — A. A. GALKIN: *A német fasizmus politikájának néhány sajátossága a munkásosztály viszonylatában* (28–44. l.) részletesen ismertetésre került a Valóság 1967. évi 2. számában. — L. I. ZUBOK: *Az USA expansionistáinak ideológiája a századfordulón* (45–56. l.) ismerteti Spencer szociáldarvinizmusát, az angolszász elit-öntudatot, a terjeszkedést keresztény frazeológiával igazoló irányzatokat, A. T. Mahannek a tengeri hatalom jelentőségét bizonygató elméletét, amelynek értelmében az USA-nak expansionistának kell lennie, s végül a Nyugat és Kelet nagy harcáról beszél, nyíltan gyarmatok szerzését sürgető irányzatot, amelynek Th. Roosevelt volt a legfontosabb képviselője. — Sz. M. VORONCOVA: *Az agrárreform Mexikóban: a célok és a realitás* (57–71. l.) megállapítja, hogy 1910-ben a falusi lakosság 97%-a földnélküli volt. Az agrárreform az 1915-ös törvénnyel és az 1917-es alkotmánnyal kezdődött, s 1934-ig terjedő első szakaszában csak lassan haladt előre. A nagybirtoktól elkobzott földet nem egyéni gazdaságoknak adták, hanem az ún. ejidoknak, vagyis legalább 20 emberből álló szervezeteknek. 1934-ben azonban a szántóterület 78,2%-a még mindig a nagybirtok kezében volt. 1934–1940 közt a második szakaszban L. Cardenas elnöksége idején meggyorsult a reform menete, az addig összesen kiosztott 10 millió hektárral szemben a második szakaszban 17,6 millió hektárt osztottak ki. 1939-től kezdve azonban megint lelassult a reform menete, s bár a legújabb időkig összesen kb. 45–46 millió hektárt osztottak szét, ebből csak 10 millió a szántóterület. 1960-ban az ejidok kezében a szántóterületnek 43,4%-a volt (1940-ben 47,4%-a). A nagybirtok közben tökéletes nagyüzemmé alakult át. A kérdést csak a kommunista párt által javasolt radikális agrárreform oldhatja meg, amely a birtok területét 25 hektárnyi öntözött területen maximálja. — I. R. GRIGULEVIC: *Az inkvizíció bünei Spanyolországban, XVI–XIX. sz.* (72–85. l.) az itt közölt első részben 1649-ig vizsgálja a fejlődést, megállapítja, hogy bár hivatalosan csak 1569-ben vezették be, s 1573-ban volt az első autodafé, valójában 1523 óta működött az inkvizíció, s az erőszakkal megkeresztelt indiánokat büntette a válástól való eltérése miatt. Számos konkrét példát mutat be az inkvizíció kegyetlen vallatási módszereire, amelyek következtében sokan behaltak a kínvallatásba, s csak holttestüket tudták kivégezni. —

A közlemények rovatában JU. M. GARUSJANG: *Szun Jat-szen és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom* (86–89. l.) azt bizonyítja, milyen fontosnak tartotta a kínai forradalom vezetője Október tanulságait, a Minkuo Zsipaó c. sanghái napilapban sokat foglalkozott propagálásával. — HERBERT STEINER: *Ausztria munkásosztálya az 1866-os osztrák–porosz háború után* (90–93. l.) utal a munkásmozgalmi szervezkedés megnövekedett lehetőségeire s arra, hogy a nagynémet sovinizmussal szemben erősödött a munkásság internacionálizmusa. — V. A. NYIKITYIN: *A mccarthyizmus — a burzsoá demokrácia válságának kiéleződése az USA-ban* (94–104. l.) az izolacionista és szovjetellenes körök álláspontját képviselő szenátor 1950–1954 közti tevékenységét mutatja be. — V. A. MAZOHIN: *Svájc semlegessége a második világháború éveiben: mítosz és valóság* (105–113. l.) kimutatja, hogy a hivatalosan meghirdetett semlegesség mellett Svájc jelentős gazdasági segítséget nyújtott a tengelyhatalmaknak, s politikailag is hajlott az „új európai rendbe” való beépülésre. Ezért is tiltották be 1940-ben a kommunista pártot. 1943-ban az ország német megszállását csak a Szovjet Hadsereg sikerei akadályozták meg. — A szerkesztőség cikkeket kíván közölni a történettudomány és a bélyegyűjtés kapcsolatáról filatéliával is foglalkozó történetesek tollából. — A. I. GUKOVSKIJ: *A történettudomány és a filatélia* (114–117. l.) Lapesinszkijnek erről a kérdéstről a Voproszi Isztorii 1966. évi 3. számában írt cikkét (ld. Századok 1967. 1–2. sz.) el-tűltöztettnak tartja. A filatélia lehet történeti segédtudomány, ritka esetekben forrás is, de jelentőségében nem állítható egy helyre pl. a numizmatikával. Viszont fontos a propaganda történetéhez, s ilyen irányú kiértékeléséhez filatéliai szakismeretek is szükségesek. Maga a szervezet és a bélyegyűjtéssel kapcsolatos üzleti vállalkozások is megérdemlik a tanulmányozást. — I. M. MAJSZKIJ: *Levelek egy naplóból* (118–128. l.) 1933–34. évi londoni nagykövetségi működése idején készült naplójából idéz, ebben az első folytatásban 1933 végéig, elsősorban a szovjetbarát Vansittart külügyminiszterhelyettségével való kapcsolatát tárja fel. — V. B. KNYAZINSZKIJ: *A nyugalat-európai integráció történetéhez* (129–139. l.) bemutatja a kérdéssel foglalkozó irodalmat, s két csoportot különböztet meg. Az egyik az integrációt szükségszerű történeti tendenciának tartja, a másik kritikusan vizsgálja, s úgy látja, hogy a megváltozott nemzetközi helyzetben másfajta viszonyok kialakítására van szükség. — G. Sz. FILATOV ismerteti az

olasz fasizmus és az ellenállási mozgalom történetével foglalkozó olasz irodalmat az 1920-as évek végétől (140—150. l.).

1967. 1. szám. — A. M. TYELEFUSZ: *Gazdasági reformok az európai szocialista országokban* (3—16. l.) áttekinti a tervgazdálkodásban már az 1950-es évek derekán bevezetett könnyítéseket, s azután ismerteti az 1964 óta kezdeményezett újabb reformokat, amelyeket elsősorban a NDK-ban és Csehszlovákiában a munkaerő utánpótlás nehézségei tettek szükségessé. Az új gazdasági reformok lényege a távlati, 15—30 éves tervek bevezetése, nem csupán a mennyiségi növekedésre való törekvés, hanem az egyes ágazatok arányos fejlődése, az új alapokon nyugvó átképzés. A NDK és Bulgária már bizonyos eredményekről is számolhatnak be. — V. B. VORONCOV: *MacArthur: egy katonai karrier kezdete és vége* (17—33. l.) az amerikai tábornok életrajzát mutatja be családi környezetétől kezdve: a középnyugati, délnyugati és déli monopolizált csoportjához tartozott, akik Roosevelttel ellen akarták elnökjelöltként fellépnetni. Ezeknek a csoportoknak viszonylag kevesebb a kapcsolatuk az európai tőkével. Ezért volt a tábornok is az ázsiai orientáció híve, s ezt mindig erőszakos módszerekkel folytatta. Ez a szélsőséges módszer okozta végül bukását is, 1951-ben. — N. RUSZAKOV: *Epizódok a maffia történetéből* (34—43. l.) az itt közölt első részben a szicíliai titkos szervezet kialakulását mutatja be, elődjét a múlt században a nagybirtokosok szolgálatában álló, ezért földhöz juttatott gabellotti társadalmi rétegében látja. A századforduló nagy kivándorlási hullám az Egyesült Államokba is eljuttatta a titkos szövetkezést. A két világháború közt a maffia összefonódott a fasizmussal, Amerikában pedig a gengster-szervezetekkel. — I. R. GRIGULEVICUS folytatja a spanyol-amerikai inkvizícióról szóló tanulmányát (44—57. l.), közöl néhány vállalási jegyzőkönyvet, megállapítja, hogy a XVIII. században az inkvizíció már a felvilágosodás és az önállóság hívei ellen irányult, s még a függetlenségi harcok idején is működött. Medina chilei történész volt az első az 1880-as években, aki eredeti levéltári anyag alapján tárta fel az inkvizíció történetét. Egyházi részről ma is akadnak védelmezői. — V. G. GRIGORJEV: *Az amerikai imperializmus és a kubai forradalom 1959—1961 április* (58—66. l.) eseménytörténetileg ismerteti az USA ellenséges cselekményeit egészen a kudarcba fulladt fegyveres támadásig. — Sz. I. VISZKOV: *A Nagyparasok Nemzeti Szövetsége és az USA külpolitikája, 1945—1950* (67—75. l.) a Szövetség (NAM) kiadványai

alapján mutatja be, milyen komoly befolyást gyakorol az amerikai külpolitikára (pl. a német kérdésben, amikor meghíúsította a nyugati megszállási övezetekben a következetes demokratizálást stb.). — V. N. VINOGRADOV: *A romániai munkásmozgalom, 1911 augusztus—1916 augusztus* (76—85. l.) bemutatja a munkásság küzdelmét a háborúba való belépés ellen, amelyben a Racovschi vezette centrum is a belépés ellen foglalt állást. — FRANCISCO R. PINTOS: *Az osztályharc Felső-Peruban a függetlenségi háborúk idején* (86—89. l.) az 1810—1826 közt kibontakozott partizánháborút elemzi, s kimutatja, hogy ez a nagybirtokon munkára kényszerített indiánok osztályharca volt kizsákmányolásuk ellen. — JUR. KOROLKOV: *Doktor Kersten és naplója* (90—101. l.) részletes idézetekkel mutatja be Himmler egykori háziorvosának naplóját, amely sok politikai kérdésre is fényt derít. — Befejződik I. M. MAJSZKIJ londoni naplójegyzeteinek közlése (102—113. l.), itt 1935 elejétől Eden moszkvai útjáig tárgyalja az eseményeket. — N. A. KOVALSZKIJ áttekintést ad a Vatikánnal foglalkozó nyugat-európai munkákról (125—133. l.) s rámutat arra, hogy újabban már nemcsak kommunista és ateista, hanem katolikus részről is hangzanak el bíráló megjegyzések. — F. A. GARANYIN a chilei Népfrentkormány (1938—41) időszakával foglalkozó irodalmat tekinti át (134—141. l.).

1967. 2. szám. — M. M. MUHAMEDZSANOV: *V. I. Lenin és a nemzetközi szocialista ifjúság az első világháború éveiben* (3—13. l.) azt a harcot mutatja be, amelyet Lenin folytatott a szocialista ifjúsági szervezetek megnyeréséért, így különösen az 1915 áprilisában Bernben tartott nemzetközi ifjúsági konferencia alkalmával, ahol a bolsevikok kisebbségben voltak, de Lenin javaslatára mégsem hagyták ott a konferenciát, mint eredetileg akarták. A Bernben létrehozott nemzetközi irodával Lenin állandó kapcsolatot tartott, kimutatta pl. a leszerelés programjának helytelenségét, s azt bizonyította, hogy minden országban a saját burzsoázia ellen kell fordítani a fegyvereket. Ezt az iroda tagjai idővel be is látták. A zimmerwaldi konferencia után Lenin a baloldal nézeteit terjesztette, Svájcban is ért el eredményeket ifjúsági körökben. A tanulmány 1917 áprilisáig tárgyalja Lenin tevékenységét. — P. N. POSZPELOV, A. F. SZMIRNOV: *Karl Marx a lengyel kérdés szerepéről az európai politikában. Új anyagok* (14—28. l.) egy 1863-ban Marx által tervezett és részben elkészített röpiratot és a hozzá készült anyaggyűjtést ismerteti, a mely 12 ívet tesz ki. A röpirat címe „Né net-

ország és Lengyelország” lett volna. Az egyes fejezetek elkészült variánsai azt bizonyítják, hogy Marx itt is már régebben ismert koncepcióját kívánta kifejteni: a három felosztó monarchiát a lengyel arisztokrácia támogatta, hogy megtartsa feudális kiváltságait. A gyenge burzsoázia helyett a nemesség állt a forradalmi mozgalom élén. Kifejtésre került volna a nemesség felemás politikája a parasztkérdésben, és a lengyel kérdés nemzetközi vonatkozásai a XVII. század derekától a XIX. század derekéig. 1863 májusában Marx egyéb munkái és a helyzet gyors változása miatt feladta a röpirat tervét. Az elkészült részeket és a hozzá tartozó anyaggyűjtést most szovjet—lengyel együttműködésben készülnek kiadni, a NDK történéseinek bevonásával. Az anyag egy részét 1961-ben az amsterdami társadalomtudományi intézet megjelentette, Werner Conze és Dieter Hertz-Eichenrode bevezető tanulmányaival. A kiadás azonban távolról sem teljes és erősen tendenciózus. Conze bevezetője pedig azt próbálja bizonygatni, hogy Marx saját elméletével ellentétben nem mutatta ki a nemzetközi politika gazdasági és társadalmi alapjait, korábbi munkákra hivatkozva úgy véli, hogy Marx megkülönböztetett nagy és kis nemzeteket, az utóbbiak jogát az önállóságra pedig tagadta. Erős oroszellenességet is belemagyaráz Marx megállapításaiba, így tehát a kiadvány teljesen meghamisítja Marx nézeteit. — ALBERT SOBOUL: *A társadalomtörténet statisztikai tanulmányozásának néhány kérdése* (29—38. l.) eredetileg Franciaországban, majd Moszkvában tartott előadása. Soboul úgy látja, hogy a társadalomtörténet első sorban az elképzelések és törekvések története, s alapjában leíró jellegű. Rövid áttekintést ad a társadalomtörténeti kutatás franciaországi előzményeiről: a kutatók először a gazdasági konjunktúra vizsgálatára törekedtek, később került sor a társadalmi struktúra vizsgálatára. Az árak és bérek vizsgálata csak akkor hoz hasznot, ha azt is felderíti, mi volt ennek a társadalmi jelentősége. Számszerű, kvantitatív elemzésre szükség van, de ez is csak akkor hasznos, ha nem élettelen, nincs megfosztva társadalmi tartalmától. A társadalomtörténetnek a demográfia és gazdaságtörténet kvantitatív megállapításaira kell alapoznia. De értékelnie is kell a számszerű eredményeket. Egyéni példák is hasznosak lehetnek, mint egy tipikus társadalmi helyzet illusztrálása. A társadalomtörténet is csak akkor teljes, ha eljut a szociálpszichológia vizsgálatáig. — HECTOR P. AGOSTI: *A függetlenség másfél évszázadának filozófiája* (39—48. l.) az argentinai marxista

filozófusnak a La Plata-i egyetemen 1966-ban tartott előadása az argentin függetlenség évfordulója alkalmából. Rámutat arra, milyen gyorsan ment végbe a latin-amerikai nemzetek kialakulása, hangsúlyozza, hogy alapvető egyezések mellett milyen sok különbség is adódik. Az akkori fejlődés analógiája zajlik le most Ázsiában és Afrikában. Argentína a fejlettebb államok közé tartozik, 1960-ban lakosságának 64,5%-a városlakó volt. A mezőgazdaságban is erősen fejlődik a kapitalizmus. A lakosság 75%-a proletár. Erős az ipar koncentrációja. A múlt század eleji átalakulás azonban félbeszakadt forradalom volt, mert a forradalomban részt vevő osztályok különböző célokat követtek. Rámutat arra, hogy az argentin fejlődésnek vannak haladó hagyományai, azok az erők és jelenségek, amelyek elősegítették a kapitalizmus kibontakozását. Ma azonban önálló tőkés fejlődésre van szükség. Ezt eddig nem a külföldi tőke beáramlása akadályozta meg, hanem az, hogy nem történt meg a feudális agrárstruktúra felszámolása. Szétrombolja azt az illúziót, hogy Anglia és az Egyesült Államok támogatták a spanyol gyarmatok szabadságharcát, utal arra, hogy csak 1825-ben, ill. 1823-ban ismerték el Argentína függetlenségét. Ezt a függetlenséget ma újból ki kell harcolni, mert az ország gazdasága az imperialista monopóliumok kezében van. — N. N. JAKOVLEV: *Harry Truman: politikai arckép* (49—65. l.) tanulmánya első felében Truman életrajzát mutatja be elnökségének kezdetéig és elnöki működését 1950 áprilisáig. Míg Roosevelt 1945 márciusában még a szövetségesek segítségét hangsúlyozta, Truman, aki maga is bevallotta, hogy nem alkalmas különösebben az elnöki tisztség ellátására, ezt az egyéset rombolta szét, különösen az atombomba bevetésével és további kommunistaellenességével, amellyel összetákolta a NATO-t és háborús pszichózist teremtett már 1948-ban. — E. L. NYITOBURG: „*Az ezer gyilkosság elnöke*” (66—82. l.) Gerardo Machado-y-Morález 1925—1933 közti kubai diktátor működését mutatja be. Machado amerikai segítséggel tartotta magát uralmon és véres diktatúrát vezetett be, ugyanekkor minden eszközzel megkönynyitette az amerikai tőke behatolását. A néptömegek fokozódó elégedetlensége miatt a burzsoázia és az értelmiség egy része ABC néven félfasiszta titkos szervezetet hozott létre megbuktatására. 1933-ban az elégedetlenség olyan nagy volt, hogy az Egyesült Államokból Sumner Welles küldték ki nagykövetnek azzal a feladattal, hogy közvetítsen. Augusztusban azonban kitört a forradalom, a diktá-

tornak menekülnie kellett. Hogy az alkotmányos formákat betartsák, amerikai segítséggel összeszedtek az elmenekült vagy elbűjt képviselők és szenátorok közül hármat, akik éjjel gyertyafénynél felmentették Machadót az elnöki tisztség alól. A hatalom visszaszerzésére 1933 végén tett kísérletei eredménytelenek voltak, 1939-ben halt meg az Egyesült Államokban. Az USA egyidőre kénytelen volt liberálisabb rendszert bevezetni Kubában. — V. T. BUCSEN: *Eugene Debbs a Nagy Októberi Szocialista Forradalomról* (83—90. l.) ismerteti az amerikai Szocialista Párt vezetőjének pozitív állásfoglalását a forradalommal kapcsolatban, s megállapítja, hogy élete vége felé közel került a kommunistákhoz, bár megmaradt a Szocialista Párton belül. — I. I. ZSIGALOV: *A politikai harc Angliában a Karib-tengeri válsággal kapcsolatban 1962 őszén* (91—98. l.) visszaemlékezései mellett nagy sajtóanyagot megmozgatva bizonyítja, hogy az angol közvélemény nagy része ellenezte Kennedy fellépését, s ezért a Munkáspárt vezetői is kénytelenek voltak szavakban elítélni. A közvélemény felháborodását fokozta az angol kormány megaláztatása, az ti., hogy az amerikai kormány nem konzultált vele, csak közölte elhatározását. Az erős ellenzéki hangulat miatt a kormány nem is tudta teljes mértékben támogatni az USA-t. Az egész eseménysor erősen hozzájárult a konzervatív kormány helyzetének meggyengítéséhez. — L. JA. CSERKASZKIJ: *A Szovjetunió atomlevegőverzéséről vívott harca történetéből* (99—107. l.) az 1962—1966 közti fejleményeket foglalja össze, s úgy látja, hogy a Szovjetunió szilárd álláspontjának következtében kedvezőek az előfeltételek az atomfegyverek további elterjedésének a megállítására, ezt mutatja az ENSz-közgyűlés 1966 novemberi határozata, amely elfogadta a szovjet javaslatot. — A. V. ADO: *A parasztfelkelések és a nagy francia forradalom politikai története* (108—119. l.) az 1789—1792 közt lezajlott felkelések summázása alapján megállapítja, hogy ezeknek politikai jelentőségük is volt, s a parasztság körében észrevehető volt bizonyos politikai öntudatosodás. A nemzetgyűlés iránti bizalom és a harmadik rend egyenlőségével kapcsolatban keletkezett illúziók szerte-foszlóban voltak. A parasztmozgalmak fellendülése egy kivétellel mindig egybeesett a forradalom nagy politikai válságával. — O. P. CUKANOV: *Kubitschek elnök gazdasági politikájához, 1956—1961* (120—126. l.) a brazil elnök elképzelésének lényegét abban látja, hogy külföldi tőke segítségével akarta meggyorsítani az ország ipari fejlődését, ezért ötéves programot

dolgozott ki. A gazdasági kulcspozíciók azonban imperialista kézbe kerültek, s a kedvezőtlen fizetési mérleg megjavítása érdekében az ország új külföldi kölcsönökre szorult. Az elnöknek kétségtelenül sikerült bizonyos eredményeket elérnie az iparosodásban, alapvető célját azonban nem tudta megvalósítani. — L. JU. SZLJOZKIN: *Bosszút forralva. Hogyan kezdődött a kubai forradalom amerikai historiográfiája* (127—137. l.). kimutatja az első megjelent értékelések antikommunista koncepcióját. — A. D. KOLPAKOV: *Írország az orosz és szovjet történeti irodalomban* (138—144. l.) a századfordulótól, s elsősorban Tarle munkásságától kezdve mutatja be az ír történelemmel foglalkozó munkákat, s hangsúlyozza, mennyi még a teendő. — *Klara Zetkin kiadatlan leveleiből* (145—147. l.) címen közlik 1914. november 8-án az angol szocialista és munkásszervezeteknek a nemzetközi nőtanácshoz e szervezet fel-szólítására küldött válaszát, amelyben a nők nemzetközi összefogását sürgeti. — M. V. TROJAN ismerteti Liptai Ervin: *A Magyar Tanácsköztársaság c. könyvét* (159—160. l.).

ISZTORIJA SzSzSzR 1966. 6. szám. — H. S. INOJATOV, L. M. LANDA: *Az Októberi Forradalom Közép-Ázsiában téma szovjet historiográfiája* (3—25. l.) három periódusban tárgyalják a problémakörrel foglalkozó irodalmat, a húszas évek elejétől a harmincas évek derekáig, amikor a szilárd marxista alapon folyt a kérdés kutatása, a XX. kongresszusig, és végül a legbővebben a XX. kongresszus utáni korszakban. — V. I. MILLER: *A régi hadsereg demokratizálásának kezdete a februári forradalom napjaiban. A petrográdi szovjet 1917. március 1-i ülése és az 1. sz. parancs* (26—43. l.) igen részletesen ismerteti az ülés lefolyását, ahol a hadsereg kérdése azért került elő, mert a Duma ideiglenes bizottsága meg akarta nyerni a katonákat, s a tisztek is visszatértek a forradalom után csapataikhoz. Az ülésen később megjelenő katonaküldöttek beavatkozása határozta meg a Szovjet állásfoglalását és az ismeretes parancs kiadását. — P. G. RINDZJUNSKIJ: *A Központi Oroszországban élő parasztok pénz- és terményszolgáltatás révén való kizsákmányolása intenzívitásának meghatározásáról a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első felében. I. D. Kovalcsenko és L. V. Milov tanulmányáról* (44—64. l.) a folyóirat 4. számában megjelent cikkhez (ld. Századok 1967. 3. sz.) fűz erösen kritikai észrevételeket. A szerzők nem határolták el pontosan az egyes paraszti kategóriákat, ezért következtetések kétes értékűek. Valószínűtlennek lát-

szik, hogy a gazdagabb parasztok valóban viszonylag kisebb pénzszolgáltatással tartoztak, mint a szegények. A terhek annyira egyenlőtlenül oszlottak meg, hogy az átlagok kiszámításának nincs tudományos jelentősége. Nem derül ki a tanulmányból, hogy a szolgáltatások leszámítása után milyenek voltak a paraszti gazdaság reális lehetőségei. A földesurak nem törekedtek annyira a kizsákmányolásra, ahogy azt a szerzők ábrázolják, nem tették tönkre a parasztokat az eredeti felhalmozásra emlékeztető módszerekkel. A parasztok jövedelmei gyorsabban nőttek, mint a pénzszolgáltatás, tehát nem lehet a paraszti gazdaság hanyatlásáról beszélni. A sokféle mellékfoglalkozás, a paraszti munkaerő szélesebbkörű bevonása éppen a falusi termelőerők gyors fejlődésére vezetett, s ez volt a feudalizmus bomlásának legfontosabb tényezője. — A folyóirat részleteket közöl V. V. SÜLGIN *Évek c. megjelenés előtt álló könyvéből*. V. VLAGYIMIROV bevezetőjében (65—70. l.) ismerteti Sulgin pályáját: 1907 óta a Duma tagja volt, a jobboldalhoz tartozott, Gye nyikin oldalán részt vett a polgárháborúban, azután Jugoszláviában élt emigrációban. 1931 óta nem folytatott politikai tevékenységet. 1944-ben a Szovjet Hadsereg letartóztatta, 1956-ban szabadon bocsátották. Az emlékiratokból közölt részletek (70—91. l.) a II. Duma első üléseire, 1911-re és Kokovcov szerepére vonatkozó anyagot közölnek. — A. M. KACVA: *Az újtók az OSzSzSzk nehéziparában, 1959—1962* (92—105. l.) ismerteti az újtók és racionalizálók össz-szövetségi társaságának tevékenységét, az újtók munkásságát, az újtásokkal foglalkozó üzemi tanácsok szervezetét és működését. — M. B. PERELMAN: *Pjotr Gribakin munkás a pétervári „Harcí szövetség a munkásosztály felszabadítására” tagja* (105—110. l.) összefoglalja az 1905 után a börtönben elpusztult munkás életére és forradalmi tevékenységére vonatkozó szövevényes adatokat. — B. B. KAFENGAUZ: *A vecse a régi Pszkóban* (110—123. l.) a pszkovi évkönyvek alapján rekonstruálja a városi népgyűlés szervezetét, ügymenetét, jogkörét és tevékenységének formáit. — Sz. M. TROJICKIJ ismerteti az 1960-as években Szibéria feudalizmuskori történetére vonatkozólag megjelent munkákat (124—132. l.). — ČESTMÍR AMORT: *A „Barbarossa-terv”. A Wehrmacht főparancsnokságának iratai alapján* (148—167. l.) az iratok fotokópiáinak felhasználásával mutatja be a Szovjetunió elleni támadás előkészítését 1940 júliustól, a megszállási rezsimre és a német világhuralomra vonatkozó elképzeléseket. — M. F. MELNYIKOV:

A belorusz erdők legendái. Egy helytörténeti kutatás története (183—195. l.) egy eddig ismeretlen partizáncsapat működésére vonatkozó kutatás eddigi eredményeit, az adatok feltárásának menetét mutatja be. — N. Sz. GUDKOVA ismerteti a Politizdat kiadó 1967-re tervezett kiadványait a Szovjetunió történetéről (212—214. l.). 1967. I. szám. — I. I. MINC: *A szovjetek megalakulása, 1917 február—március* (3—17. l.) rövid bevezető szöveggel pontos felsorolást ad betűrendben (az orosz birodalom nagyobb egységeit, Oroszországot, Ukrajnát, Belorussziát, Moldvát, a Baltikumot, a Kaukázusontúlt és Közép-Ázsiát külön-külön tárgyalva) az egyes szovjetek megalakulásának időpontjáról, s arról, milyen területre vonatkozott a joghatósága, s milyen küldötték szovjetjének nevezte magát. — A. P. SELJUBSZKIJ: *Az Északi Front a februári forradalom napjaiban* (18—26. l.) részletesen ismerteti a főparancsnok, Ruzszkij tábornok állásfoglalását, aki először a főhadiszállás parancsait fogadta el, azután az ideiglenes kormány mellé állt. A tisztikar állásfoglalása azonban keveset számított a katonák fokozódó szembeszállása miatt. — M. I. CSUGUNOV: *Magyar internacionalisták Tomszkban, 1917—1918* (27—33. l.) nagyrészt tomszki levéltári anyag alapján számol be a magyar hadifoglyok mozgalmairól és csatlakozásukról a forradalomhoz. Az Antant megkísérelte ennek megakadályozását. A magyar internacionalisták közül különösen Kun Béla szerepét hangsúlyozza. — N. Sz. KINJÁPINA: *A „munkáskérdés” a cárizmus politikájában a XIX. század második negyedében* (34—52. l.) a levéltári anyag beható elemzésével mutatja be a kormányzat tervezeteit és intézkedéseit. Ezek eleinte a gyárosok érdekében könnyítették meg a parasztok mozgását az országon belül. 1835-ben a két fővárosra kiterjesztett általános rendelet szabályozta a munkáltatók és munkások viszonyát, nagy engedményeket téve a burzsoáziának, de ugyanakkor bizonyos könnyítéseket is adva a munkásoknak. 1845-ben megtiltották a fiatalokúak éjjeli munkáját. Az 1848-as forradalmak idején azonban — a hazai spontán mozgalmak erősödése miatt is — a kormányzat már szociális problémát látott, s átmenetileg olyan intézkedéseket hozott, amelyek egyúttal gátolták az ipar további fejlődését. Erről a politikáról azonban a kormányzat hamarosan letért, s ismét a burzsoázia számára kedvező politikát kezdett az 1850-es évek végétől. — L. N. GUMILEV: *Az éghajlati ingadozások szerepe az eurázsiai sztyeppövezet népeinek történetében* (53—66. l.) a történeti források és a régészeti anyag

egybevetése alapján táblázatot állít fel időszámításunk 20 századáról, s kimutatja, hogy a három eurázsiai övezetben (a nyugati és keleti száraz és a nedvdűs övezet) az egyes századokban nedves vagy száraz éghajlat uralkodott, s ezt kapcsolja össze a nagy vándorlásokkal. — L. M. DRIOB-ZSEVA: *A köztársaságok szociális egységéről és a nemzeti kapcsolatok fejlődéséről a Szovjetunióban* (67—82. l.) százalékos statisztikai adatokkal mutatja ki, hogy a társadalmi struktúrát tekintve egyre esélyesebbek a különbségek az egyes köztársaságok közt pl. a munkások és alkalmazottak számarányát vagy a szellemi és fizikai munka közti arányokat tekintve. Ugyancsak csökkennek a szakképzettségben mutatkozó különbségek. Az orosz nyelv erősen terjed, s a nemzetek közti érintkezés általános eszköze. Statisztikailag nem mutatható ki, de tény, hogy nő a különböző nemzetiségiek közötti házasságok száma, persze itt még nagy különbségek állnak fenn. Részleges szociológiai vizsgálatok igazolják az egyes nemzetek közötti elfogultságok eltűnését. — V. G. JELJOMIN: *Az újú hazafiak agitációs és propagandatevékenysége az ellenség hátsó részében, 1941—1943* (82—93. l.) megmutatja az illegális komszomol-szervezetek szerepét az ellenállás kibontakozásában, a németek gazdasági intézkedéseinek szabotálásában. — M. J. JUČAS: *A bérmunka a livóniai földesúri falu paraszti gazdaságában a XVIII. század második felében* (93—103. l.) számos részletet elemzése alapján bizonyítja, hogy a pénzszolgáltatással tartozó módos parasztek bérmunkásokat tartottak, a bérmunkást általában paraboknek nevezték, s gyakran szökött parasztek közül került ki. — A folyóirat megkezdi a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban részt vett szovjet történeteszek életének rövid ismertetését, itt L. V. GAPOCSKO Vlagyimir Ivanovics Nyevszkij életét tárgyalja (105—110. l.), JU. N. AMIANTOV Mihail Sztyepanovics Oiminszkijét (111—116. l.), O. D. SZOKOLOV Mihail Nyikolajevics Pokrovszkijét (117—122. l.). — A folyóirat folytatja V. V. SULGIN: *Évek c. emlékiratai egy részének közlését* (123—144. l.), itt az 1915-től a februári forradalomig terjedő időszakból. — A. JA. AVREH: *V. V. Sulgin „Napok” és „Évek” c. munkái* (145—159. l.) összeveti most kiadásra kerülő emlékiratai közel egy félszázaddal korábban megírt Napok c. emlékiratával, s vitába száll Sulgin most is vallott felfogásával, hogy csak a cári vezetők butasága tette szükségyszerűvé a forradalmat. Avreh kimutatja a két orosz forradalom objektív szükségyszerűségét. — V. F. ZAHARINA kritikusan vizsgálja az

1870—1880 közötti narodnyik mozgalommal foglalkozó, 1963—66 megjelent szovjet irodalmat (160—177. l.). — JU. I. KIRJANOV, M. G. PANKRATOVA: *Új tendenciák az 1917-es oroszországi forradalmak előtörténetének amerikai historiográfiájában* (191—207. l.) pozitívnak tartják, hogy újabban az amerikai történészek már az 1914 előtti gazdasági és társadalmi helyzetben keresik a forradalmak gyökereit. A régi előítéletektől azonban még nem tudnak teljesen szabadulni, s ezért nem látják eléggé érettnek az oroszországi proletariátust. — V. K. JACUNSZKIJ: *A Szovjetunió történelmi atlasza* (219—228. l.) az 1966 októberében elhunyt kiváló tudós beszámolója a két kötetben készülő atlaszról. Számbaveszi a külföldi tapasztalatokat, elsősorban a lengyel és eszeshlovák atlaszokat, s kimondja, hogy a szovjet munka azoknál kevésbé részletes lesz. Közli mellékletben az I. (1917-ig terjedő) kötet tervezett 263 térképének a jegyzékét is. — V. I. POGUGYIN ismerteti a Miszl kiadó 1967-es kiadási tervét a Szovjetunió történetét tárgyaló munkák vonatkozásában (228—230. l.).

1967. 2. szám. — *Október 50. évfordulója és a hazai történelem tanulmányozása* (3—10. l.) címen vezércikk értékeli az utóbbi években a szovjet korszak történetének feltárásában elért eredményeket, különösen Lenin tevékenységét, a szovjetek, a munkásosztály szerepét illetően. A forráskiadványok is egyre jobbak. A legfontosabb feldolgozandó témák a hadsereg és a forradalom kérdése, a nemzeti felszabadulási mozgalom és a forradalom viszonya, a nemzetiségi kérdés megoldása a Szovjetunióban. — A. JA. GRUNT: *A moszkvai munkásküldöttek szovjetjének megalakulása 1917-ben* (11—28. l.) az eddigi felfogással szemben megállapítja, hogy nem a bolsevikok egyedül hozták létre, hanem az eszerek és mensevikek is kezdeményezték, épp azért, hogy a vezetést a kezükben tarthassák. Márc. 1-én alakult meg a szovjet, az első Végrehajtó Bizottság 44 helyéből 16 jutott a bolsevikoknak, 9 a mensevikeknek, 7 az eszereknek, 3 a Bundnak, a többi tömegszervezeteknek. Ezután az ápr. 11-én választott szovjet összetételét elemzi, előrebocsátva azt, hogy Moszkvában sokkal több a kisüzem, mint Petrográdon, tehát a munkásosztály is eleve fogékonyabb a kispolgári befolyásra. A 700 küldött nagy többségét mégis éppen a nagyüzemek küldték, 205 bolsevik volt a küldöttek közt, 172 mensevik, 110 eszer. 602 tag orosz, a többi 13 nemzetiséget képviselt. 511 tag paraszti származású. Néhány kivételtől eltekintve a tagok túlnyomó

többsége 50 évnél fiatalabb volt. — Sz. V. TYUTYUKIN: *A lenini referátumok a háborúról, 1914 ősze* (29—42. l.) nagyrészt visszaemlékezések alapján igyekszik rekonstruálni a Lenin által tartott előadások mondanivalóját. A legjelentősebb október 11-én Lausanne-ban volt, ahol Lenin Plehanovval szemben fejtette ki álláspontját. Az előadások fő mondanivalója minden esetben a szocializmus elleni harc volt. — *A proletár forradalom katonái* címen új rovatot nyitott a folyóirat, az üdvözlő sorokat JE. D. SZTASZOVA, a SzKP legidősebb tagja írta még 1966 végén, nem sokkal halála előtt (43—44. l.). — B. D. KARGAJEVA: *A Korosztylev-testvérek* (44—52. l.) G. A. és A. A. Korosztylev életét mutatja be a forradalom előtt és a szovjet korszakban. — M. D. BEDNOV: *A hivatásos forradalmár, csekista, államférfi* (53—58. l.) V. N. Mancev életrajzát adja. — *Október katonái beszélnek* (58—62. l.) címen néhány részletet közölnek az 1927-ben a forradalom részvevőihöz küldött kérdőívekre beérkezett válaszokból. — JE. R. OLHOVSKIJ: *A „Fekete Földosztás” historiográfiájához* (63—81. l.) az egyéni terrort ellenző narodnyik szervezet történetével foglalkozó munkákat veszi számba, a szervezet tagjainak visszaemlékezéseitől kezdve. Hangsúlyozza, hogy ez a szervezet sem jelentett egységes irányzatot, tagjai később négy irányban fejlődtek tovább, vagy marxisták lettek, vagy a Narodnaja Volja szervezethez csatlakoztak, vagy a liberális narodnyikokhoz, vagy megpróbálták eredeti álláspontjukat módosított formában fenntartani. — N. A. KAZAKOVA: *Makszim Grek mint „önzellen”* (82—95. l.) a XVI. században élt szerzetes munkáit elemelve kimutatja, hogy a kolostori állapotok és a feudális egyház leplezésére törekedett. — Az Októberi Forradalomban részt vett történészek sorában megint háromról hoz adatokat a folyóirat: VLGYIMIR DMITRIJEVICS BONCS-BRUCJEVICTől egy önéletrajzot és beszámolót saját tudományos tevékenységéről (96—105. l.), VILGELM GEORGIJEVICS Knorinra vonatkozó visszaemlékezéseket (105—111. l.), és N. M. DRUZSINYIN és JE. MICKEVICS visszaemlékezéseit Szergej Ivanovics Mickevicsre (111—118. l.). — G. Z. IOFFE: *Az 1917-es februári forradalom angol-amerikai historiográfiájának fejlődéséről* (137—159. l.) nagyjából a nem sokkal a forradalom után kiadott, részben emigránsoktól származó irodalmat bírálja, amely a forradalom okát csak a rossz hadvezetésben látta, s a februári forradalmat, mint népporradalmat szembeállította a bolsevikok állítólagos puccsával. Ezek a hamis nézetek még sok újabban megjelent

angolszász feldolgozásban is tovább élnek. — N. I. KOPICSEV: *A NDK történései a szovjet-német kapcsolatokról és a nemzetközi viszonyokról* (160—166. l.) az Októberi Forradalommal foglalkozó munkákat nem érintve ad számot az utóbbi évek terméséről. — *A külföldi kortársak szemével, 1917—1929* (167—184. l.) szemelvényeket közöl időrendben C. Zetkin, Bertrand Russel, H. Barbusse és mások korabeli nyilatkozataiból és írásaiból. — *Bohumil Šmeral Szovjet-Oroszországról 1920-ban* (184—189. l.) a CSKP egyik alapítójának útibeszámolójából hoz idézeteket. — D. A. RAVIKOVICS: *A történelmi és műemlékek védelme az OSzSzSzK-ban* (192—206. l.) 1917-től napjainkig mutatja be a műemlékvédelem fejlődését. — I. D. KOVALCSENKO, L. V. MILOV: *Még egyszer a pénzszolgáltató parasztság kizsákmányolási fóka vizsgálatainak módszeréről. Válasz P. G. Rindzjunszkijnak* (223—230. l.) fenntartják megbírált tanulmányuk megállapításait, utalva arra, hogy csak a pénzszolgáltatás növekedési tendenciáját akarták megmutatni. Az átlagok számítását Lenin is fontos módszernek tartotta. — D. Sz. LIHACSOV: Sz. N. Azbelev: *A textológia mint történelmi segédtudomány* (230—235. l.) kiemeli, hogy a tanulmány szerzője csak az ő megállapításait idézi és bírálja, de nem használja a kérdés széleskörű egyéb irodalmát, s ez önállótlanúságra vall. — A Viktor Kornejevics Jacunszkijról írt nekrológ (237—245. l.) közli az 1893—1966-ig élt kiváló történész munkáinak bibliográfiáját is.

SZOVJETSZKOJE SZLAVJANOVEGYE-NYIJE 1967. 1. szám. — L. JA. GIBANSZKIJ: *Az osztályviszonyok Jugoszláviában 1944—1945-ben* (3—18. l.) a felszabadulás utáni helyzet sajátosságát eleve abban látja, hogy a hadsereg és a rendészeti szervek a kommunista párt ellenőrzése alatt voltak. A Tito—Šubašić egyezmény azonban még biztosított a burzsoázia számára bizonyos legális szervezkedési lehetőséget, s elsősorban Anglia is igyekezett befolyást gyakorolni, bár ugyanakkor Jugoszlávia újjáépítéséhez nyugatról nem jött tényleges segítség. Az 1945 novemberében tartott választásokon a választók 1/5-e bojkottálta a választásokat vagy az ellenzékre szavazott. A demokrata és a radikális párt nyíltan ellenzéki volt. A régi politikai pártok vezetőinek többsége azonban kompromittálta magát a háború idején, ezért nem vehetett már részt a politikai életben. Az ellenzéki pártok a városi és falusi középrétegekre tudtak hatást gyakorolni. A többi párt megmaradt a

Nemzeti Felszabadulás Frontján belül a JKP-tal szövetségben, azzal a céllal, hogy elvonja a tömegeket a kommunistáktól. A megmaradás a szövetségben belül viszont meg is akadályozta a tömegek szembefordulását a kommunistákkal. A kommunista párt volt az egyetlen össz-jugoszláv párt, a többi mind valamelyik szövetségi köztársaság nemzeti pártja volt. Ezért nem jött létre olyan országos parasztpárt, amely konkurálhatott volna a kommunista párttal. — B. P. MATEEV: *A kollektivizálás a Szovjetunióban és a szövetkezeti mozgalom Bulgáriában az 1930-as években és a 40-es évek elején* (19—27. l.) a bolgár szerző sok adatot hoz fel, hogy a Szovjetunióban járt parasztlakók, közgazdászok stb. megismertették a termelőszövetkezeti mozgalom eredményeit. Sokan ennek Bulgáriában az adott pillanatban való megvalósításától a kapitalizmus megdöntését várták, ami persze lehetetlen volt. A BKP azért hasznosnak látta a mozgalom kibontakozását. A burzsoázia éles sajtókampányt indított ellene. Az eredmények szerények voltak, de ismertté tették a gondolatot a parasztság körében. — A. I. NYEDOREZOV: *K. Gottwald szerepe a csehszlovák munkásmozgalom forradalmi vonalának megvalósításában* (28—31. l.) születésének 70. évfordulója alkalmából méltatja tevékenységét. — HRISZTIAN KATEV: *A forradalom győzelméért harcolók sorában* (51—55. l.) bolgár forradalmár visszaemlékezései, aki 1912 óta vett részt a munkásmozgalomban, 1919—1920 mint tengerész terjeszti a kommunista sajtót, 1920-ban a Vörös Hadseregbe áll be. — M. M. SZUMAROKOVA: *Új adatok Filip Filipović forradalmi tevékenységének kezdetéről* (56—59. l.) a szerb forradalmárnak az első világháború alatti tevékenységét és 1918—19 fordulóján rövid budapesti tartózkodását ismer-teti. — A. SZ. MILNYIKOV, T. A. MILNYIKOVA: *Az első cseh újság Oroszországról* (60—64. l.) az 1719-től kezdve kiadott

Cseh Futár vagy Cseh Hírlap c. újság orosz vonatkozású híryanagát elemzi, amely nagyrészt orosz forrásokból származik. Az újságot Karel František Rosenmüller adta ki.

1967. 2. szám. — HENRYK JABLONSKI: *Az oroszországi szocialista forradalom hatása a második lengyel köztársaság jellegére* (3—11. l.) összefoglalóan mutatja be az 1917—1919-es lengyelországi forradalmi fellendülés hatását, a demokratizálódást, amelynek sok vívmányát az 1921-es alkotmány is kénytelen volt elfogadni. — V. I. ZLIDNYEV: *Az Októberi Forradalom és a bulgáriai irodalmi fejlődés* (12—23. l.) 1944-ig vizsgálja a Forradalommal foglalkozó bolgár szépirodalmat, elsősorban költészetet. — M. M. FREJGYENBERG: *A dalmát város kereskedelme a XIII—XIV. században* (24—37. l.) a XIII. század derekától, az első forrásoktól a XV. század elejéig, a velencei uralomig vizsgálja a fejlődést elsősorban Trogir, Zadar és Šibenik közjegyzői oklevelei és Split 1358/59. évi vámtörvényének töredékei alapján. — L. SZ. KISKIŃ: *Mire emlékeztetett egy régi fénykép?* (62—65. l.) egy 1897-ből származó csoportképet mutat be, amely Tolsztoj pétervári látogatása alkalmával készült, ismerősök (pl. Repin) és családtagok mellett két szlovák is látható, az egyik Albert Škarvan, aki elsősorban a gondolkodót értékelte Tolsztojban és filozófiai nézeteinek volt a híve, a másik Vladimir Krivoš, aki elítélte Tolsztoj filozófiai nézeteit, de nagy művészként becsülte meg. — I. D. OCSAK közli az 1891-ben született Vladimir Čopić jugoszláv kommunista 1929-ben Moszkvában írt önéletrajzát (66—68. l.). — M. A. BIRMAN ismerteti az 1918—1944 közt Bulgária új- és legújabbkori történetével foglalkozó főbb bolgár történettudományi irányzatokat (69—75. l.), és kiemeli azt, hogy már ekkor milyen jelentős szerepet játszottak a marxista történészek és filozófusok.

A szovjet folyóiratszemplét összeállította: Niederhauser Emil.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A CENTENÁRIS KONGRESSZUS

A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulója alkalmából 1967. augusztus 22-én a Magyar Tudományos Akadémián *ünnepi közgyűlés* előzte meg a háromnapos tudományos tanácskozást, amely iránt külföldön is nagy érdeklődés nyilvánult meg.

Az ünnepi közgyűlés elnökségében *Ember Győző* akadémikus, *Nemes Dezso* akadémikus és *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tag foglalt helyet.

Ember Győző akadémikus, a Társulat elnökhelyettese a jubileumi közgyűlést megnyitó beszédében megemlékezett arról a fájdalmas veszteségről, amely a Társulatot érte *Molnár Erik* akadémikusnak, a Társulat elnökének elhunytával. A résztvevők néma felállással adóztak *Molnár Erik*, valamint az elmúlt közgyűlés óta elhunytak — *Barta István*, *Markó Árpád* és *Révész Imre* — emlékének.

Ezután *Berend T. Iván* egyetemi tanár, főtítkárr tartotta meg az igazgatóválasztmány beszámolóját a Társulat múlt évi tevékenységéről és változta a jövő feladatait. A beszámoló elfogadása után *Ember Győző* ismertette a *Molnár Erik*ről elnevezett emlékérem alapítását, s az ünnepi közgyűlés alkalmából átadta az első emlékérmeket *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tagnak, majd *Léderer Emma* egyetemi tanárnak és *Szabó István* egyetemi tanárnak. Ezután a közgyűlés részleges tisztújítást hajtott végre: *Ember Győző* akadémikust a Társulat elnökévé, *L. Nagy Zsuzsa* kandidátust, a Történettudományi Intézet munkatársát titkárává választotta.

A közgyűlés után a megválasztott delegációk megkoszorúzták a Társulat volt elnökének, *Molnár Erik*nek, valamint a Társulat régebbi vezetői közül *Horváth Mihály* és *Szilágyi Sándor* sírját. Az emlékbeszédeket *Pach Zsigmond Pál*, *Pamlényi Ervin* és *Benda Kálmán* mondotta a síroknál. Ugyancsak augusztus 22-én Társulatunk első elnökének, *Mikó Imre*nek emlékére *Ember Győző* márványtáblát lepezett le.

A tudományos tanácskozás augusztus 23-án délelőtt *Berend T. Iván* társulati főtítkári elnökle a alatt *Ember Győző* akadémikus „A Magyar Történelmi Társulat 100 éve” című előadásával kezdődött. Az előadó a Társulat alapítása körülményeinek ismertetése után részletesen kitért a Társulat fő korszakainak, majd az 1948 óta eltelt időszak elemzésére. A korreferensek közül *H. Balázs Éva* kandidátus, egyetemi docens a Társulat könyvkiadási tevékenységével; *Incze Miklós* kandidátus, tudományos kutató a Társulat közlönyével, a Századokkal foglalkozott. *Kosáry Domokos* kandidátus, tudományos kutató a Társulat alapítóinak, első nemzedékének történetzempléjét fejtegette; *Sinkovics István* egyetemi tanár pedig azt vizsgálta, hogyan népszerűsítette Társulatunk a történettudomány eredményeit. *I. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője a Társulat létrejöttének előzményeit ismertette. A vitában felszólt *Spira György* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa és *L. Tajták* kandidátus, eperjesi főiskolai tanár.

Augusztus 23-án délután *Pach Zsigmond Pál* társulati alelnök, akadémiai I. tag elnökle a alatt került sor *Pamlényi Ervin* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője előadására „A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta”. A hozzászólók közül *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője és *Lackó Miklós* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa a munkásmozgalom, *Nagy László* kandidátus, a Hadtörténeti Intézet munkatársa pedig a hadtörténetírás vonatkozásában egészítette ki az előadást. *Pach Zsigmond Pál*, a Történettudományi Intézet igazgatója *Molnár Erik* társadalomtörténeti kutatásainak jelentőségét méltatta. *P. Sugar* amerikai történész a magyar történetre vonatkozó angol nyelvű irodalmat ismertette. A lengyel Társulat nevében *S. Russoczky* főtítkárr szólt fel.

Augusztus 23-án este Társulatunk Elnöksége fogadást adott a centenárius kongresszus alkalmából a Hungária Étteremben. A fogadáson résztvettek az Elnökség tagjai,

a tudományos tanácskozás előadói és hozzászólói és a kongresszus alkalmából hazánkba érkezett mintegy félszáz külföldi történész.

Augusztus 24-én délelőtt *Székely György* társulati alelnök, egyetemi tanár elnöklése alatt folytatódott a tudományos tanácskozás. Először *A. Elianu* román küldött üdvözölte a kongresszust, majd *Elekes Lajos* akadémiai 1. tag tartotta meg a „Történeti ismeret és szocialista tudat” című előadását. A felkért hozzászólók — *Köpeczi Béla* és *Szabolcsi Miklós* akadémiai 1. tagok — főleg az irodalomtörténet aspektusából közeledtek a témához, melynek vitájában felszólalt *P. Avramov* bolgár, *N. Petrović* jugoszláv, *G. Schilfert* NDK küldött. A szovjet delegáció nevében *I. Sunkov* akadémikus üdvözölte a kongresszust. Végül *Perjés Géza* tudományos kutató szöveget hozta az előadáshoz.

Augusztus 24-én délután az Akadémián Képes Termében 1867 történelmi problémáiról tartott megbeszélésre került sor a külföldi és hazai szakértők, érdeklődők részvételével. A beszélgetést *Hanák Péter* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője vezette; bevezetőt *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens mondott.

Augusztus 25-én, a kongresszus utolsó napján *Ember Győző* társulati elnök, akadémikus elnöklése alatt *Mátrai László* akadémikus „A művelődéstörténet néhány módszertani problémája” címmel tartott előadást, melyhez *Földes Éva*, a pedagógiai tudományok doktora, *Makkai László* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa és *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár tartott korreferátumot. *V. Bogdanov* zágrábi professzor *Szabó Ervin* jelentőségéről beszélt. Befejezésül *Ember Győző*, a Társulat elnöke értékelte az ünnepi közgyűlés és tudományos tanácskozás eredményeit. (A kongresszus előadásait, hozzászólásait a Századok követhető száma közli.)

A centenáriumi alkalmából Társulatunk Elnökségének tagjai közül *Elekes Lajos*, *Ember Győző* és *Székely György* a Munka Érdemrend arany fokozata kormánykitüntetésben részesültek.

A kongresszus alkalmából az Akadémián *kiállítás* rendezésére került sor, mely válogatást mutatott be a Társulat kiadványaiból, irataiból. Vidéki csoportjaink külföldi vendégeinket *előadások* tartására hívták meg. Augusztus 26-án a jól sikerült *tihanyi autóbusszkirándulás* fejezte be a Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi közgyűlést és tudományos tanácskozást.

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1967. május 23-án ülést tartott, melyen *Berend T. Iván* főtítkári előterjesztése alapján megvitatta a centenárius közgyűlés és tudományos ülésszak programját.

Igazgatóválasztmányi ülés

Társulatunk Igazgatóválasztmánya *Ember Győző* akadémikus elnökletével 1967. június 19-én ülést tartott. *Berend T. Iván* főtítkári beszámolója után a vitában felszólalók — *Benda Kálmán*, *Filla István*, *H. Balázs Éva*, *Iványi Emma*, *Kosáry Domokos*, *Pach Zsigmond Pál*, *Pálffy Ilona*, *Spira György*, *Varga Endre* — a társulat tagságáról, feladatairól, szervezeti problémáiról, a népszerű történelmi folyóirat létesítésének szükségességéről szöveget, valamint a centenárius ülésszak technikai kérdéseivel foglalkoztak.

A salgótarjáni országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és Nógrád megye Tanácsa 1967. március 30.—április 1. között országos történész vándorgyűlést rendezett Salgótarjában, az Acélárugyár 100., az üveggyárak alapításának 75., valamint a Budapest—Salgótarjáni Vasút megnyitásának 100. évfordulója alkalmából. A vándorgyűlés, amelyen az ország különböző részeiből vettek részt történészek és pedagógusok, az üzemtörténetírás helyzetével, metodológiai kérdéseivel és szervezeti problémáival foglalkozott.

Hankó Jánosnak, a megyei tanács elnökhelyettesének megnyitó szavai után *Hanák Péter* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „Az üzemtörténet kutatásának problémái” címmel tartott bevezető előadást. Először a hazai üzemtörténetírás kialakulásával és kibontakozásával foglalkozott. Véleménye szerint az eddigi feldolgozá-

sok arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az üzem fogalma, társadalmi-gazdasági alkotóelemeinek szerves komplexitása, tehát az üzemtörténetnek nemcsak a tárgya, de metodikája sincs pontosan tisztázva.

A továbbiakban Hanák Péter azt a kérdést vizsgálta: miként fogták fel a szerzők a rész és az egész, az üzem és a környezet, ill. az üzem és az iparág kapcsolatát. Felvetette az iparági kapcsolatok mellett a földrajzi-társadalmi környezettel való kölcsönhatások ábrázolásának elhanyagolását, valamint az országos történeti fejlődés sémáinak mechanikus átvételét. Kifejtette, hogy a szóvá tett aránytalanságok, módszertani problémák elsősorban az üzem komplex jellegéből adódnak. Hiszen az üzemtörténetírás műszaki-kémiai, közgazdasági-gazdaságtörténeti, szociológiai és történettudományi ismereteket kíván meg a feldolgozóktól. Utalt a forrásanyag egyenetlenségeiből, szétszórtságából következő nehézségekre, melyek az üzemtörténeti munkákban levő aránytalanságok, hiányok vagy túlburjánzások okozói lehetnek.

Előadása második részében Hanák Péter az üzemtörténetírás módszertani problémáinak tisztázásával foglalkozott. Legfontosabb módszertani feladatként az üzem komplex jellegének megfelelő komplex feldolgozást jelölte meg. Ennek megvalósítása érdekében javasolta a kutatói kollektívák kialakítását, amelyekben a munkát a történelemnek kell irányítania. Az üzemtörténész legfontosabb feladata — mutatott rá az előadó —, hogy a könnyebb megoldás, a technikatörténeti, gazdasági, mozgalmi hosszmetaszetek helyett kitapintsa az alkotóelemek csomópontjait, kimutassa a nagy horderejű gyári, iparági, helyi és országos események keltette hullámok hatását, visszaverődését az üzemi tevékenység minden területén. Az üzemtörténetírás másik jelentős feladata: felhívni a figyelmet az üzemnek, mint egyszerre termelési és társadalmi szervezetnek kettős kötődésére; hiszen az üzem az egész ipari struktúrának és a tájnak — városnak, területnek — is szerves része, s e kettős kötődés az országos gazdasági és politikai történet egészében oldódik fel. Ezzel kapcsolatban felvetette az alábbi feladatokat: az üzem egyedi arculatának minél konkrétebb kidolgozása, a gyártársadalom szociológiai vizsgálata — mely eddigi üzemtörténeti irodalmunk leggyengébb oldala — s végül az egzakt összehasonlítás. Befejezésül az előadó méltatta az üzemtörténetírás jelentőségét, szépségét, s utalt az üzemtörténetírók összefogásának szükségességére. (Az előadás teljes szövege a Századok következő évfolyamában jelenik meg.)

A bevezető előadás után *Kabos Ernő*, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa számolt be a Csehszlovák Országos Üzemtörténeti Bizottság szervezésében 1966 őszén Prágában szovjet, csehszlovák, NDK-beli, lengyel és magyar történészek részvételével tartott nemzetközi üzemtörténeti konferenciáról. Az előadó — aki a tanácskozáson az MSZMP KB Párttörténeti Intézetét képviselte — a konferencia elé terjesztett írásbeli jelentések és az ott elhangzott felszólalások alapján főbb vonásaiban ismertette az üzemtörténeti kutatások helyzetét és problémáit az egyes országokban. Különös figyelmet fordított azokra a módszerekre és formákra, amelyek a szocialista országokban eszteréagázó tevékenység elvi irányítása és szervezeti koordinációja terén kialakultak.

A konferencián — a csehszlovák delegáció magas színvonalú elaborátuma nyomán — behatóan megvitatották az üzemtörténet legfőbb elvi kérdéseit. A vita főleg az üzemi és az üzemtörténet fogalmának értelmezése, az üzemtörténet jellegének, tárgyának, a történetírás egészében elfoglalt helyének, társadalmi funkciójának tisztázása tekintetében jutott fontos konklúzióra. A kérdések marxista felfogását a konferencia sokoldalú elemzéssel világította meg, összevetve azt a tőkés országokban folyó és egyre szélesedő polgári üzemtörténeti tevékenység jellegzetességeivel is. E történetírás ág magyarországi művelői számára örvendetes tanulság — hangsúlyozta az előadó — a szocialista üzemtörténetírás általános fellendülésének ténye, amelyről a konferencia tanúságot tett. *Kabos Ernő* véleménye szerint teljes egyetértéssel regisztrálhatjuk azokat az elvi jelentőségű megállapításokat is, amelyeket az üzembről, mint sokoldalú és bonyolult gazdasági, technikai és társadalmi egységről, s ebből következően az üzemtörténetírásról — mint komplex jellegű történetírási ágazatról — a konferencia kialakított.

Incze Miklós kandidátus, tudományos kutató hozzájárulásában elsősorban az üzemtörténet levéltári forrásaival foglalkozott. A legnagyobb problémának nevezte a vállalati iratanyagnak — a primér forrásanyagnak — gyakori hiányát. Ilyen esetben döntő forrás a nagybankok iratanyaga. Az ipari és banktőke összefonódása következtében a vállalatok — elveszetteknek vélt — iratanyagai az érdekelt bankok irattárában megtalálhatók. Különösen fontos források a bankok ipari osztályainak iratai, hiszen itt található az üzemekre vonatkozó, elsődleges statisztikai források. A következőkben a hozzájáruló ismertette a kutatás szempontjából fontos további forrásokat, ún. cégbírósi iratok, könyvelés, műszaki osztályok iratai, gazdasági minisztériumok iratai stb. Befejezésül utalt a források kezelésének, felhasználásának helyes módjára, melynek

segítségével kell eljutni a felszínen zajló események mélyebben fekvő okainak és szélesebb összefüggéseinek megértéséhez és megmutatásához.

Hanák Katalin gyak. gimnáziumi tanár a Magyar Pamutipar történetének megírása közben szerzett tapasztalatok alapján, a szociológiai megalapozású társadalomkép, gyártársadalmi modell felvázolásának problematikáját elemezte. Véleménye szerint a múlt és a jelen gyártársadalmát tárgyaló fejezetek különbsége a két társadalom strukturális felépítésének különbözőségében rejlik. Az ún. pamutcsaládok sorsának megelevenítése, ábrázolása alapján arra a következtetésre jutott, hogy az üzemtörténeti kutatások komoly mértékben hozzájárulhatnak egy új határtudomány, a történelmi szociológia kialakításához.

Sárközi Zoltán levéltáros (Országos Levéltár) összegezte azt a munkát, amelyet a gazdaságtörténetírás terén eddig az Országos Levéltár IV. osztályának tudományos munkatársai végeztek. A továbbiakban elemezte a forráskiadványok, üzemi monográfiák készítése közben felmerült szakmai és módszertani problémákat.

Nádasi Magda egyetemi hallgató az üzemtörténetírás alkalmi, jubileumi jellegéről beszélt. Kifejtette, hogy a gyártörténetírás folyamatos, tudatos, szervezett tudományos munkát igényel, s ebből arra következtetett, hogy az üzemtörténetírás nem lehet függvénye semmiféle jubileumnak, mert az károsan befolyásolja a mű elkészítésének tudományos szintjét.

Ránki György, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese egy salgótarjáni idegenforgalmi tájékoztató kiadványból kiindulva, rámutatott arra, hogy bár a feudális uralkodó osztály alkotó érdemeit elismerjük, mégis a hazai ipar polgári megteremtőinek elismerésével adósok vagyunk. Az üzemtörténetírás feladata az üzem megszervezőinek, a tőkés fejlődés kimagasló egyéniségeinek tudományos értékelése.

Az országos történész vándorgyűlés első napi tanácskozásának eredményeit *Berend T. Iván* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára foglalta össze. Az üzemtörténetírás helyzetéről szólva szembeötlőnek tartotta szervezeti és mennyiségi lemaradásunkat a külföldi eredményekhez viszonyítva. Kiemelte a pécsi „iskola” és az Országos Levéltár IV. osztályának munkásságát; majd a Hanák házaspár könyvéről szólva — fordulatként értékelte a magyar gyártörténetírás történetében. A továbbiakban az üzemtörténetírás jellegét vizsgálta. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a vándorgyűlés után a Történelmi Társulat vidéki csoportjaira, az Országos Levéltár IV. osztályára, a Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékére, a Történettudományi Intézetre s a Párttörténeti Intézetre támaszkodva létre kell hozni az üzemtörténetírás összefogó irányító szervét, a Társulat üzemtörténeti szekcióját.

A vándorgyűlés második napjának bevezető előadását *Jenei Károly* osztályvezető (Országos Levéltár) „A salgótarjáni ipari üzemek története” címmel tartotta. Bevezetésül a salgótarjáni szénbányászat kezdetét mutatta be, majd a Szent István kőszénbányatársulat megalakulását ismertette. A továbbiakban szólt a Pest—Salgótarján vasút megépítéséről. Részletesen ismertette a salgótarjáni szénbányászat, valamint az egymás után gyors ütemben alakuló ipari üzemek történetét a századfordulőig. Foglalkozott az előadó — részletes statisztikai adatok alapján — a világháborúnak a tarjáni iparvidékre gyakorolt gazdasági, társadalmi és szociális kihatásaival is. Kitért az iparvidék munkásmozgalmának főbb eseményeire, külön tárgyalva a forradalmak korszakát.

Jenei Károly részletesen ismertette a nógrádi szénmedence, az acélgyár s a többi, kisebb ipari üzem termelésének alakulását az ellenforradalmi rendszer éveiben; ugyanakkor vázolta a munkásosztály helyzetének alakulását is. Előadásában egészen az államosításig kísérte figyelemmel a salgótarjáni iparvidék történetét.

Molnár Pál művelődési osztályvezető (Salgótarján) hozzászólásában a Salgótarjáni Acélgyár történetének második világháborús korszakát elemezte, majd a felzárkózást követő eseményekről szólt.

Kovács János múzeológus (Salgótarján) a nógrádi iparvidék műszaki hírességeinek tudományos tevékenységét ismertette.

Liznyánszky Antal ny. főmérnök (Salgótarján) az 1881-ben végrehajtott fűzőről, a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság megalakulásáról szólt, majd a koncentráció hatásával kapcsolatban kifejtette, hogy a konzern az első világháború előtti Magyarország leggazdaságosabb és legszervezettebb kohóipari vállalkozásává vált, amelynek működésére a külföldi tőkések is felfigyeltek.

Szilágyi Gábor levéltáros (Országos Levéltár) hozzászólásában vázlatosan ismertette — főleg fel nem tárt forrásanyag felhasználása alapján — Salgótarján egyik nagymúltú ipari üzemének, a mai Salgótarjáni Acélgyár elődjét képező Salgótarjáni Vasfomító Társulatnak kialakulását és működését.

Vaszkó Ákos tudományos munkatárs (Közlekedési Múzeum) a vasúttörténet szempontjából elemezte az üzemtörténetkutatás problémáját, majd a salgótarjáni vasút kérdéseivel foglalkozott.

Szabó Károly szakfelügyelő (Balassagyarmat) az ipartörténet felhasználásának fontos szerepét elemezte a középiskolai oktató-nevelő munkában.

Az országos történetész vándorgyűlés résztvevői üzemlátogatásokat végeztek, megtekintették a salgótarjáni bányüzemet, majd autóbuszkirándulást tettek Salgó és Somoskő várához.

A salgótarjáni vándorgyűlés közvetlen konzekvenciájaként a Magyar Történelmi Társulat életrehívta az üzemtörténeti szekciót, amely feladatául tűzte az üzemtörténeti kutatások országos segítését, szervezését. A vándorgyűlés sikere igazolta, hogy az újonnan alakult szekció életképes, valóságban létező igényt van hivatva kielégíteni, s munkája új színnel gazdagítja a Magyar Történelmi Társulat tevékenységét. Az üzemtörténeti szekció vezetősége megalakult; elnöke *Jenei Károly*, alelnöke *Incze Miklós*, titkára *Szekeres József* lett.

Tudományos előadásorozat

1967. április 7-én a Magyar Történelmi Társulat tudományos előadásorozata keretében *Komjáthy Miklós* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezető helyettese „A magyar történelmi segédtudományok utolsó negyedszázada” címmel tartott előadást. Bevezetőül megállapította, hogy a negyedszázados korszak kezdetét Kumorovitz B. Lajos nagy pezséttani tanulmányainak megjelenése jelzi a negyvenes évek elején. Kumorovitz a segédtudományi kutatásokat nemcsak a háborús idők nehézségein segítette át, hanem megszakítatlan tudományos és fáradságtalan oktatói tevékenységével kiváló medievista nezenedéket nevelt fel. A segédtudományi tanszék mellett az Országos Levéltár volt a segédtudományi kutatások másik otthona. Az előadó kiemelte annak jelentőségét, hogy Ember Győző újra megindította 1954-ben a Levéltári Közleményeket, viszonylag tág teret biztosítván, a levéltártudomány mellett a diplomatikának, paleográfának, irattannak stb. Az 1951-ben indult Levéltári Szemle (1960-ig Híradó), a Levéltárak Országos Központjának sokszorosított folyóirata is megnyitotta hasábjait a segédtudományi kutatásoknak.

Az előadó hivatkozott Kumorovitz, Mezey, Gerics és Kubinyi tanulmányára, amely a Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1965-ös évfolyamában foglalta össze a magyar segédtudományi kutatások felszabadulás óta elért eredményeit, s annak adatait továbbiakkal egészítette ki. Majd a magyar oklevéltan standard munkájához, Szentpétery Magyar Oklevéltanához viszonyítva igyekezett, néhány kimagasló eredményt véve alapul, megállapítani, mutatkozik-e fejlődés az elmúlt negyedszázad során s ha igen, ez mily mértékű. Kumorovitz a magyar magánjogi írásbeliség kezdeteit vizsgálta. Eredményei, amelyek társadalomtörténelmi elmélyüléssel bontották ki az ősi jogi szóbeliségből a XI. század végére kialakuló írásbeliség szálait, azt bizonyítják, hogy diplomatikánknak ezt a fejezetét újra kell írni. — Kumorovitz tisztázta oklevelezésünk nemzetközi viszonylatban is egyedül álló, sajátos jelenségét, a magyar királyi káptalan részvételét a királyi udvar írásbeli munkájában. Ez irányú, régebbi kutatásait szoros kapcsolatba hozta a budavári ásatások legújabb eredményeivel s ezeket beépítve a XIV. századi bírósági reform történetébe, oklevéltanunk ide vágó megállapításait teljesen újraértékeltte. — A legkevésbé sem ún. segédtudományi mű Mályusz Elemér „A magyar rendi állam Hunyadi korában” című, novumban gazdag munkája, s mégis, ha összevetjük Hunyadi kancelláriájáról írt megállapításait azzal, amit erről Szentpétery írt, merőben új kép bontakozik ki előttünk. A Hunyadi-kor társadalmának széles spektrumú vizsgálatából kibomló eredményeket tovább fejlesztette Bónis György. Főképp ami az országtanáccsal összefonódott kancelláriában a bíróság túltengését illeti. Bónisra is, ki ezt kétségbevonta, illik Hajnal Istvánnak korán elhunyt, kiváló tanítványáról, Istványi Gézáról írt megállapítása: „Úgy hajolt az írásmlékek apróságai fölé, mint a természettudós a mikroszkóp fölé. Parányi jelek mögött egész szociális világot látott meg.”

A kiragadott példák is világosan illusztrálják, hogy diplomatikánk fejlődése a sok nehézség ellenére sem állt meg az elmúlt negyed század folyamán, s hogy nem egy módosítani való akad Szentpétery standard munkáján. Az előlépés sehol sem volt oly nagy, mint a paleografia területén, amelyet Hajnal István, a használati írást helyezvén vizsgálódásai központjába, emelt elsőrendű segédtudományi studiumból társadalomtörténeti megalapozottságú művelődéstörténeté. Hajnalnak kezdetben a nyugati polgári történetírás által, főképp Amerikában kissé fanyalogva fogadott eredményei nyomán

ma már világszerte újra fogalmazódott a paleográfia célkitűzése. Posztumusz munkájának kiadója, Mezey László s Jakó Zsigmond Hajnal művét valóban alkotó módon fejlesztették tovább. Hajnal nagy felfedezéséből, az írás társadalmi determináltságának tételéből kiindulva a feudális értelmiségi réteg történetének vizsgálata, osztályhelyzetének meghatározása terén értek el komoly eredményeket.

A Társulat tudományos előadássorozata keretében 1967. május 11-én *Berend T. Iván* egyetemi tanár „Az amerikai történettudomány néhány problémája” címmel tartott nagy érdeklődést kiváltó beszámolót amerikai tanulmányútjáról a Magyar Tudományos Akadémián. Bevezetésül kijelentette, hogy az általánosítás igénye nélkül, pusztán néhány jellemző vonást szeretne kiemelni az amerikai történettudomány helyzetével, a történetészkepzéssel kapcsolatban. Hangsúlyozta, hogy ellentétben Európával, ott sokkal praktikusabb a történetmunka. A történeti kutatás nem annyira múltba fordul, hiszen az ország története sem olyan régi. Azonkívül előszeretettel foglalkoznak olyan kérdésekkel, melyeknek közvetlen politikai, társadalmi érdekességük van. A legfrissebb, aktuális kérdésekre reagálnak. A politika is meghatározza a tudomány természetét, hiszen a kormányziszervek az intézményeknek megrendeléseket adnak; a professzorok szinte állandóan dolgoznak a kormányziszervek számára.

A következőkben a Kelet-Európa kutatási helyzetével foglalkozva megállapította, hogy az főleg az utóbbi 10 évben vett nagy lendületet. A kutatás ugyanis eleinte kizárólag a Szovjetunióra összpontosult. Ebben az esetben is nyilvánvaló a történeti érdeklődés és a politikai vonal összekapcsolódása. Jelenleg szó van önálló kutatóintézmények létrehozásáról, a magyar nyelv oktatása is fellendülőben van.

Az előadó a továbbiakban elemezte a gazdaságtörténet helyzetét az Egyesült Államokban. Véleménye szerint a kutatás szervezetiileg gyenge, önálló tanszékek sem működnek. A történeti tanszékeken dolgozó kutatók módszereikben megegyeznek európai kollégáikkal, míg a közgazdasági egyetemeken dolgozó gazdaságtörténészek modern, erősen matematizáló iskolát alkotnak. A fejlődési tendenciákat hosszú távon vizsgálják, a történeti fejlődést képletekben fejezik ki. A két iskola nem kiegészíti, hanem szembenáll egymással. Viszont az utóbbinak több kiemelkedő képviselője van, sok új eredményt produkált s így jó hatással van a gazdaságtörténeti kutatásokra.

Előadásának második részében Berend T. Iván részletesen ismertette az amerikai egyetemi rendszer sajátosságos — a mi oktatási rendszerünktől eltérő — vonásait. Külön foglalkozott a történet- és tudósképzés formáival. Befejezésül azt a kérdést elemezte: milyen hatása van az USA-ban a magyar tudósok szakmai szereplésének? Megállapítása szerint az amerikaiak tájékozottsága az itteni helyzetről rendkívül gyenge, s ezért igen fontos a dogmatizmustól mentes, tényekre alapozott szakmai érvelés.

A Társulat 1966—67. évi tudományos előadássorozata keretében 1967. június 15-én *Hanák Péter* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „Az 1867. évi kiegyezéshez vezető út kérdései” címmel tartott előadást. Bevezetésül leszögezte, hogy a kiegyezés problémáihoz az előzményekből, az 1848-as forradalomból kiindulva kíván közelíteni, s a forradalmat egyetemes, főleg közép-kelet európai összefüggéseiben szeretné érinteni. A nyugati fejlődéssel összehasonlítva — hangsúlyozta Hanák Péter — a polgári átalakulás feltételei e tájon kedvezőtlenebbek voltak, s lényeges eltérést jelentett a minőségileg különböző feudális gazdasági-társadalmi és heterogén etnikai struktúra, az állami, politikai, nemzeti megosztottság. Az adott kereteken belül a közép-kelet-európai polgári átalakulásnak többféle variációja volt lehetséges.

Rátérve a magyar forradalom tematikájára, először elemezte a forradalomnak a Habsburg-monarchia feudális-abszolutista rendszerének megdőltében betöltött szerepét. Kifejtette, hogy történelmileg nem indokolt az az újabbban felelevenedett felfogás, mely a forradalmat és szabadságharcot szétválasztja, s a szabadságharcot pusztán nemesi felkelésként ábrázolja. Hangsúlyozta viszont, hogy megalapozatlan a forradalomban rejlő demokratikus tendenciák túlzása, hiszen a vereséghez jelentősen hozzájárultak az osztályviszonyokból és a nemzeti fejlődésből következő objektív ellentmondások.

A következőkben az előadás a forradalom eredményeinek és vereségének hatását vizsgálta a polgári átalakulás további menete szempontjából. A jobbgyfelszabadítás és a polgári jogegyenlőség maradandó vívmánya a fejlődést több lényeges vonatkozásban meghatározta. A feudális tulajdonviszonyok megszüntetése döntő akadályokat hátrított el a tőkés viszonyok kifejlődésének útjából. Viszont a rendezés nem változtatta meg gyökeresen az osztályerőviszonyokat, s kiéleződött a földbirtokosok és a parasztság, illetve a parasztság és az önkényuralmi hatóságok ellentéte.

A továbbiakban az előadó az 1848-as forradalmak veresége után felülkerekedő, konszolidálódott konzervatív európai hatalmi rendszert vizsgálta. Itália és Németország egyesítésének példájával bizonyította, hogy a jelentős katonai erővel, részleges önálló-

sággal rendelkező népek is felülről, a nemzeti dinasztikiák vezetésével és a hatalmak állandó ellenőrzést jelentő támogatásával valósították meg a nemzeti önrendelkezést, illetve nemzeti egységet. Ugyanakkor kifejtette, hogy más volt a hatalmak álláspontja a Monarchia fennmaradását illetően, s így forradalmi áttörésnek az 1850—60-as években csekély esélye volt.

Az előadás második részében Hanák Péter a magyar vezető réteg forradalom utáni állásfoglalását vizsgálta a polgári átalakulás fő kérdéseit illető megoldás elvei és módszerei szempontjából. Az úrbírendezést illetően a földbirtokosok különböző csoportjai, s a megyék nem foglaltak el egységes álláspontot. Igen gyakori volt a földbirtokosok és volt jobbágyok pere, összeütközése. Az előadó példakkal igazolta, hogy a nemzeti radikális irányzathoz tartozó földbirtokosok is kíméletlenül léptek fel parasztjaik ellen. E kérdés vizsgálata tehát azt igazolta, hogy az abszolutizmusellenességben összefűződő szálak gyengének bizonyultak az osztályellentétek következtében kialakult szakadék áthidalásához.

A szabadságharc és az önkényuralom tapasztalatai alapján a vezető réteg nagy része belátta, hogy a nemzetiségi kérdésben túl kell lépni a 48-as alkotmányon. Hanák Péter ezután bemutatta az egyes csoportok, irányzatok e tekintetben széles skálán nyugvó álláspontját, s megállapította, hogy a „magyar politikai nemzet” és a területi integritás elve s a nemzeti egyéniségek elismertetésén alapuló autonómia igénye közötti ellentét megakadályozta a tényleges összefogást. A 48-as alap demokratikus kibővítésére irányuló hazai törekvések gyengése a 48-asságot egyre inkább a magyar önállóság közjogi értelmezésére korlátozta, s a külső fegyveres segítség kivárására szorította. Így tehát a mindinkább közjogivá szűkülő 48-asságtól vezetett mozgalom nemzeti összefüggésében is, belsőleg is mindinkább elszigetelődött, s egyikből sem tudott kitörni.

Befejezésül az előadó elemezte azokat a tényezőket, amelyek befolyásolták a 60-as évek első felében a magyar vezető réteg gondolkodását, politikáját — s a kiegyezés felé vezettek. Utalt a birtokos nemesség gazdasági problémáira, a tőkés gazdálkodásra való áttérés nehézségeire, melyek a politikai konszolidációt kívánatosá tették. Bécs és a nemzetiségek tárgyalásainak eredményességétől való félelem, a külpolitikai helyzet egyaránt elsegítették a kiegyezés feltételeinek megérését. Hanák Péter előadását a kiegyezésnek, a magyar uralkodó osztály, valamint a birodalom egésze szempontjából — nemzetközi és belső helyzetét tekintve is — reális voltát fejtegetve fejezte be.

Az előadás felkért hozzászólója, *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens, az előadás egyes megállapításainak kiegészítésére, árnyaltabb tételére szorított. Erőteljesebben hangsúlyozandónak mondotta azokat a különbségeket, amelyek a polgári átalakulás alkapkérdésében, a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában jelentkeztek az 1848/49-es magyar jogszabályok, elvi határozatok és érvényesítésük, ill. az abszolutizmus-kori szabályozás között. E vonatkozásban konkrétan utalt a maradványföldek, a majorsági zsellérség és a dézsmás szőlők stb. sorsára, valamint a földesúri kártalanításnak még az 1848-as törvénnyel is ütköző módjára.

A nemzetiségi kérdésben erősen hangsúlyozva a pozícionálisan kedvezőbb helyzetbe jutó magyar politikai vezetőréteg nagyobb felelősségét a tényleges összefogás elmulasztásáért, a kiegyezési tendencia győzelméhez vezető tényezők között felemlítendőnek tartotta, hogy a haladó törekvések mellett a nemzetiségek körében is jelentkeztek retrográd politikai irányzatok.

A külpolitikai vonatkozásokat illetően a felszólaló véleménye szerint a kiegyezési törekvések uralkodóvá válása az 1860-as évek folyamán a magyar politikai vezetésben nem csupán következménye volt az egykorú európai fejlődés konzervatív tendenciájának, hanem bonyolult kölcsönhatásban is állott vele. *Szabad György* véleményét az olasz—magyar viszony alakulására való hivatkozással támasztotta alá.

Végül a kiegyezés realizálásával foglalkozva kijelentette, hogy a kiegyezés realitásnak tekinthető, mint minden olyan politikai döntés, amely ténylegesen végrehajthatónak, ilyen értelemben realizálhatónak bizonyult. Viszont utalt arra, hogy a kiegyezés nemcsak a fejlődés objektív követelményeinek nem nyújtott megfelelő keretet, hanem még létrehozóinak, a realpolitikus Deákéknak subjektív reményeiről is bezonyította illúzió voltukat, hiszen a Habsburg-birodalom Kossuth által már egykorúan elkerülhetetlennek ítélt felbomlásának idejére sem a birodalomban élő nemzeti tényleges közeledését nem mozdította elő, sem előnyöket a magyarság általuk vélt érdekei szempontjából a kiegyezés teremtette „rendezett állapottal” nem biztosított.

Az előadásokat követő vitában elsőknek hozzászóló *Tolnai György* az önálló tőkés fejlődés kérdését elemezte. *Spira György* a kiegyezés realizálásával, a történeti fejlődésben elfoglalt helyével foglalkozott. *Györfly Sándor* és *Vas Zoltán* felszólalása után *Hanák Péter* válaszolt a vitában felmerült kérdésekre.

A tanári tagozat hírei

1967. május 24-én a tanári tagozat gimnáziumi szakmódszertani csoportja a Ságvári Endre gimnázium III. osztályában bemutató tanítást szervezett. A Nagy Erzsébet gyak. vez. tanár által tartott összefoglaló óra anyaga: Függetlenségi törekvések 1526—1849. A bemutatót élénk vita követte.

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet országos történelemtanítási konferenciát rendezett a Magyar Tudományos Akadémián. A konferencia keretében a Századok és a Történelemtanítás című folyóiratok iskolai felhasználásáról olvasóanketra került sor. A konferencia részletes ismertetését a Századok következő száma tartalmazza.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Délvidéki Csoportja rendezésében 1967. május 16-án Pécsen *Berend T. Iván* főtktár „A tőkefelhalmozódás problémája Magyarországon az utolsó száz évben” címmel tartott előadást.

Ónodi emlékülés

Az ónodi országgyűlés 260. évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja a helyi szervek közreműködésével 1967. május 31-én tudományos emlékülést rendezett Miskolcon.

A tanácskozással résztvevőt *Varga Gáborné*, a megyei Tanács elnökhelyettese üdvözölte, majd *Köpeczi Béla* akadémiai I. tag, egyetemi tanár „Az ónodi trónfosztás és a nemzetközi helyzet” címmel tartott bevezető előadást. Rámutatott arra a körülményre, hogy a XVI. és XVII. században a magyar nemesség Habsburg-ellenességéhez szinte végzetesen társult a török szövetség gondolata, hiszen a Porta mindig késznek mutatkozott segítséget nyújtani Bécs ellen. A török nagyhatalom hanyatlása viszont nehéz helyzet elé állította a függetlenség harcosait; Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt új szövetségeseket kellett keresni.

Elemmezve a szabadságharc első éveinek nemzetközi helyzetét, megállapította, hogy 1706 végére világossá vált: Franciaország eddigi támogatása nem elegendő, többre van szükség és újabb szövetségeseket is kell szerezni. E célkitűzések megvalósításának egyik eszköze volt a Habsburgok trónfosztása. Ismertette a detronizáció előkészítését, a Rozsnyón összehívott szenátusi ülést és az Emlékiratok állásfoglalását.

A továbbiakban az előadó azt a kérdést vizsgálta: az interregnum kimondása hozott-e olyan külső és belső eredményeket, amelyeket a kuruc vezetők vártak tőle? Válaszolta a francia követtel és Miksa Emánuel bajor választóval folytatott tárgyalásokat és megállapította: az ónodi trónfosztás feltétlen helyes volt abból a szempontból, hogy segített tisztázni a kuruc szabadságharc és Franciaország kapcsolatát. Ugyanakkor a detronizáció megkönnyítette a kuruc diplomácia akcióit a más hatalmakkal kialakított kapcsolatok rendezése tekintetében is. Ebben a vonatkozásban legjelentősebbként az Oroszországgal megkötött varsói egyezményt értékelte, mely bizonyította, hogy Rákóczi önálló és szerteágazó külpolitikát folytatott rendkívüli leleményességgel, rugalmassággal, előrelátással keresve a kuruc szabadságharc lehetséges szövetségeseit. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy a trónfosztás kimondása kevésbé váltotta be a hozzáfűzött belső reményeket, hiszen a nemesség nem akadályozta meg abban, hogy már 1708 folyamán át ne pártoljon a Habsburgokhoz.

Befejezésül a trónfosztás eszmétörténeti vonatkozásairól szólt az előadó — nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt. Megállapította, hogy a trónfosztás az 1849-es detronizációnak, majd az 1918-as polgári forradalom hasonló végzésének volt az előzménye, s ez a történelmi példa táplálta a polgári nemzeti ideológiát, mely hosszú időn keresztül haladó szerepet játszott.

Ezután *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „Az ónodi országgyűlés történelmünk távlatában” című előadása következett.

Az előadás azt a kérdést kísérte végig, hogy a szabadságharc vezetői előtt volt-e lehetőség, hogy a trónkérdést illetően, vagy a háború terheinek elosztásáról más törvényt hozzanak, mint amelyet Ónodon törvénybe iktattak. Az előadó kifejtette, hogy a jobbagység osztályharcát követően már 1705 nyarán nyilvánvalóvá vált, hogy a háború terheit az egyes osztályok anyagi helyzetéhez igazodva kell elosztani, s a belső helyzet is megérett arra, hogy eldőljék a háború célját: „engedelményekért folyik-e a harc a Habsburg-birodalom keretein belül, vagy az önálló magyar állam megteremtéséért?”

A miskolci tanácskozáson, 1706 tavaszán kompromisszumos megoldás született — mondotta az előadó —, de ennek hatására nagy erővel robbant ki az eddig lappangó nemesi ellenállás a szabadságharc vezetőivel szemben.

R. Várkonyi Ágnes a továbbiakban azokat a belső okokat vizsgálta, melyek a szabadságharcot vezető nemesség és a vármegyei nemesség között kibontakozó ellentétekhez vezettek. Többek között beszélt Rákóczinak az új államapparátus kiépítésére, tagjainak kiválogatására irányuló tevékenységéről, a hadiszállítást megszervezéséről. Részletesen foglalkozott a Nánáson lezajlott gyűléssel, ahol a nemesek tiltakoztak a kormányzási módszerek ellen, s Rákóczit vádolták, hogy a nemesi szabadság megcsorbítására fogott fegyvert.

Az előadó a továbbiakban arról a hatalmas politikai munkáról szólt, mely annak érdekében folyt, hogy a szabadságharc egész tábora rátérjen a háború folytatása és a koncentráltabb erő kifejtés útjára. A továbblépés nagy akadályát, a vármegyéek rendi ellenállását Rákóczy a katonaság segítségével mozdítja el az útból. Ez után kerülhetett sor a rozsnyói tanácsülésre, ahol kidolgozták az 1707 tavaszán megrendezendő országgyűlés programját. S az út most már egyenesen vezetett Ónodra, ahol mindkét kérdésben döntés született: „elszakították azt az utolsó szálát is, amely az országot a közös király személyében a Habsburg-birodalommal fűzte egybe, s kimondták a közteherviselést.”

Az emlékülés első korreferense *Váradí Sternberg János* egyetemi docens (Uzgorod) a Kijevben, az Akadémia könyvtárában megtalált, Forgách Simon latin nyelvű emlékiratáról, majd az orosz—magyar kapcsolatokról beszélt. Hangsúlyozta az orosz és magyar diplomácia között fennálló érdekközösséget, hiszen Oroszország számára fontos volt Ausztria gyengítése, s Péter a kuruc diplomácia segítségével kívánt közeledni Franciaországhoz, hogy ezáltal kilépjen diplomáciai elszigeteltségéből. *Benda Kálmán* kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa hozzászólásában a Habsburgok detronizálásával megürrült magyar trón betöltésére irányuló kuruc törekvéseket ismertette. Rákóczy kezdetől fogva elutasította azt a gondolatot, hogy magát koronáztassa királlyá. Olyan uralkodót akart, akinek személye katonai és diplomáciai téren is erőgyarapodást jelent az országnak. Jelöltje Miksa Ernánuel bajor választófejedelem volt, akit még a török kiűzése körüli harcokból Magyarországon is ismertek, s aki, mint a francia király szövetségese, diplomáciai és katonai vonalon szorosabbra fűzhetne volna az ország és a Habsburg-ellenes tábor kapcsolatait. A kuruc szabadságharc romló katonai helyzete végül is megghiúsította a magyar trón betöltésére irányuló tárgyalásokat. *Deák Gábor* könyvtárigazgató (Miskolc) a szabadságharc tanításának didaktikai és metodikai kérdéseiről beszélt. *Gottreich László* tudományos munkatárs az ónodi országgyűlés katonai vonatkozásairól számolt be. *Román János* levéltárigazgató (Miskolc) Ónod község történetét ismertette. *Soós Imre* levéltárigazgató (Eger) korreferátumában Telekessy István egri püspök kurucokri tevékenységéről beszélt. Telekessy volt az egyetlen katolikus főpap, aki az ónodi országgyűlés trónfosztó határozatát aláírta, ezért személyét a polgári történetírás mint a kuruc mozgalom kiemelkedő alakját mutatta be. Az újabb kutatások viszont azt derítették ki, hogy a főpap elhagyta a szabadságharc ügyét. A korreferátum azt a kérdést tette vizsgálat tárgyává, Rákóczy hogyan bírta rá a nagyteknélyű, 75 éves főpapot a szabadságharc területén való maradásra, s milyen szolgálatokat várt tőle a mozgalom számára. *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatóhelyettese Rákóczy és a birtokos nemesség közti ellentétek kérdésével foglalkozott korreferátumában. Kifejtette, hogy a rendek az új országszervezés munkájával idegenül álltak szemben, s alkotó közreműködés helyett a nemesi szabadságon esett sérelmekkel hozakodtak elő; a maguk választotta fejedelemmel szemben is gravaminális politikát folytattak, akárcsak előbb Bécs ellenében. A jobbmódú nemesség valójában az alsóbb társadalmi rétegektől való elkülönülés mellett tört lándzsát, s nem tekinthető véletlennek, hogy akkor robbant ki a túróci követek véres tragédiája, midőn arról folyik a tárgyalás, hogy a szegényebbek rézpénzen is kiválthassák zálogbavetett birtokaikat. Még érzékenyebben érinti a birtokos urakat az adózás kérdése, s még Rákóczy közvetlen környezetében is akadnak, akik szemében a nemesi szabadság egyértelmű az adómentességgel. A köz érdekében fáradozó fejedelem a magánérdekbe süppedt rendek részéről mind kevesebb támogatásra talált szabadságharcot folytató s új országot építő munkájában.

Az emlékülés tudományos eredményeit *Berend T. Iván* egyetemi tanár elnöki zárszavában értékelte.

Délután az emlékülés résztvevői megkoszorúzták Ónodon az országgyűlés emléktábláját. A Társulat nevében *Köpeczi Béla* mondott beszédet. Ezután a vár s az iskolában elhelyezett történelmi kiállítás megtekintésére került sor. Június 1-én a tudományos emlékülés résztvevői meglátogatták a megye történelmi nevezetességű helyeit *Filep Antal*, a sárospataki múzeum igazgatója vezetésével.

BESZÁMOLÓ JÓZSA ANTAL KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Józsa Antal: „Az internacionalisták katonai szerepe a Nagy Októberi Szocialista Forradalom oroszországi és ukrajnai harcaiban. Tárgyalások a hadifoglyok kicseréléséről Breszt-Litovszkban és Petrográdon, 1917. november 7. — 1918. március 3.” című kandidátusi disszertációját 1966. április 6-án vitatták meg. A disszertáció historiográfiai bevezetője a polgári történetírás termékeinek kritikai áttekintése után megállapítja, hogy a téma marxista feldolgozásában az első jelentős lépést a szovjet történettudomány végezte el, s különösen a XX. kongresszus után jelentek meg fontos munkák, többek között L. I. Jakovlev, N. D. Kondratjev, V. M. Usztyinov, L. I. Zsarov, Ju. Scserbakov, I. Matrejev, I. Sz. Szologubov s mások tollából. Ugyancsak jelentősek a csehszlovák, lengyel, német, bolgár, jugoszláv kiadványok, melyek az utóbbi időben láttak napvilágot. A magyar marxista irodalomban Milei György végezte el az úttörő munkát. Figyelemre méltó publikációi jelentek meg Györkei Jenőnek; Szántó Zsuzsa, Sziklai Sándorné, Zsilák András disszertációt írtak e témából, összefoglaló tudományos igényű monográfia azonban az oroszországi hadifoglyokról és a soraikból kikerült internacionalistákról a mai napig nem jelent még meg.

Az első világháborúban, abszolút számokban Oroszország, százalékosan a Monarchia szenvedte el a legnagyobb veszteséget hadifoglyokban. Míg Oroszországban 1000 lakosra 5, Ausztria-Magyarországon 18 hadifogoly esett. Abszolút számban ez — bár az osztrák és magyar burzsoá történetírás tendenciózusan kisebbitette — osztrák, magyar, szovjet levéltári adatok alapján, mintegy 2 110 000 főt tesz ki.

Mivel magyarázható ez a nagy szám — szemben a németek 200 000-es hadifogoly-vesztésévével? A kétségtelenül fontos katonai tényezők mellett figyelembe kell venni a Monarchia belső szociális és nemzetiségi ellentéteit. A közös hadsereg, illetve a Landwehr és a honvédség soraiban harcoló cseh, szlovák, délszláv katonák tömegesen adták meg magukat a velük rokon nyelvet beszélő orosz és szerb csapatoknak, néhány esetben nemzeti, szeparatista törekvéseik támogatását remélve. Az osztrák-magyar hadifoglyok legnépesebb csoportját azonban a magyarok alkották. 1917-ig a Magyarország területéről behivottak 32%-a esett a cári csapatok fogságába, főleg az 1914—15-ös harcok, valamint az 1916-os Bruszilov offenzíva idején. Ez természetes, hiszen a Monarchiában a magyarság volt a számbelileg legnagyobb nemzet, s mivel a lakosság túlnyomó többségét a mezőgazdaság foglalkoztatta, a felmentések aránya jóval kisebb volt, mint az iparilag, s különösen a hadiipar szempontjából fejlettebb Ausztriában és Csehországban. A fogságba esésben — nemzetiségi különbség nélkül — fontos szerepet játszott az is, hogy a baloldali érzelmű katonák megadásukkal a háború elleni tiltakozásukat igyekeztek kifejezni.

A magyar hadifoglyok nagy száma — mintegy 1/2 millió — azonban egyedül nem magyarázza meg azt, hogy az internacionalisták soraiban is a magyarok harcoltak a legnagyobb számban, illetve arányban. A századforduló agrárszocialista mozgalmi, a baloldali munkások hatása a hadifoglytáborokban jelentősen érintették hatásukat, különösen azután, hogy a hadifoglyok közvetlen kapcsolatba kerültek az oroszországi forradalmi munkásosztállyal, részben a termelésbe való bekapcsolódás, részben olyan internacionalisták közvetítésével, mint Kun Béla, Poór Ernő stb.

A világháborúban egymással szemben álló két fél katonapolitikai kelléktárából nem hiányoztak az olyan eszközök sem, melyek az ellenfél hátországi nehézségeit voltak hivatottak növelni, illetve hadsereg-morálját süllyeszteni. A központi hatalmak az ír mozgalom támogatásán kívül csapatokat szerveztek a fogságbaesett ukrán, grúz, lengyel, balti katonákból s — jóllehet egészen más szármásból — elnézték, sőt elősegítették az orosz hadifoglyok és a svájci emigrációban élő bolsevikok kapcsolatait. Az antant a burzsoá-nacionalista szeparatista törekvéseket támogatta, s a cári propaganda az elnyomott szláv nemzetiségek felszabadítását hirdette. Ez jelentkezett a hadifoglypolitika-

ban is akkor, amikor a szláv foglyokat a frontokhoz közel, míg az osztrák, német és magyar katonákat távoli, szibériai és turkesztáni táborokban helyezte el, külön tiszt és legénységi táborokban, természetesen különböző ellátással. Az előbbieket a cári hadvezetés igyekezett katonailag megszervezni, és a központi hatalmak ellen bevetni — lásd pl. a cseh légiót —, míg az utóbbiakat — mintegy 1 600 000 embert — főleg a haditermelésben és a mezőgazdaságban foglalkoztatta. Az üzemben dolgozó hadifoglyok könnyen utat találtak a haladó szocialista elemekhez, marxista csoportok alakultak körükben, amelyek felvették a kapcsolatot a bolsevik párttal. Szabotázsra buzdították őket tisztjeik is, természetesen a központi hatalmak érdekeit figyelembevéve.

A cárizmus megdöntése új periódust nyit a hadifoglyok történetében. A petrográdi szovjet külön albizottságot hozott létre, melynek a hadifoglyok helyzetét kellett megvizsgálnia. Ezt az eszközök és a menseviek később felszámolták, a bolsevik sajtó azonban többször is foglalkozott a hadifoglyok helyzetével, követelve embertelen körülményeik megváltoztatását.

A kormány megszüntette a kedvezményeket, a burzsoázia uszítása nyomán szaporodtak a pogromok, a gyárakból elbocsátották a hadifoglyokat. Az orosz munkásokkal való szembeállításuk azonban nem mindig sikerült, mert a bolsevik párt felvilágosító munkája ezt megakadályozta. A bolsevikok, az orosz munkások és parasztok mellett számítottak a szocialista érzelmű hadifoglyokra, akiknek támogatása a fegyveres felkelésben helyenként nem elhanyagolható tényező lehetett.

A német hadvezetés még az amerikai csapatok tömeges megjelenése előtt igyekezett a döntést kicsikarni nyugaton. Ezért békét akart kötni Oroszországgal, hogy az itt felszabaduló csapatokat is bevehessék. Mivel a két fél — a központi hatalmak és a bolsevikok — objektíve ugyan különböző alapú — törekvése egybeesett, a hadifoglyok örömmel fogadták a Kerenszkij-kormány bukását, a bolsevikok győzelmét, s a közeli hazatérésben reménykedve, sokan résztvettek a petrográdi, moszkvai s más harcokban. Felvették a harcot — bár sokszor a nemzeti ellentétektől vezérelve — a bolsevikok ellen fellépő cseh és délszláv alakulatokkal is. Nagy számban léptek be, különösen vidéken, a Vörös Gárdába, amit elősegített az ellenforradalmárok hadifogoly-ellenes terrorjával szembeni védekezés szükségessége is. Eddigi ismereteink szerint az említett időszakban Tverben, Penzában, Kazányban, Rosztovban, Nyikolajevszkben, Ijubimben és főleg Szibériában, Turkesztánban, ahol a munkásság a helyi lakosság 1—2%-át tette ki, játszottak jelentős szerepet a hadifoglyokból alakult vörösgárdista osztagok.

A háború s a tőkés szabotálása következtében csökkenő termelés munkanélküliséget idézett elő, s ezt csak növelte a leszerelő orosz katonák elhelyezkedési nehézségeit. Érthető, hogy a hadifoglyok zömét 1917 végéig elbocsátották. Tömegesen tértek vissza a táborokba. A napok alatt többszörösére duzzadt létszám ellátási nehézségeket okozott, melyet csak növelt az igazságtalan elosztási rendszer. Az osztrák-magyar hadifoglyok, a svéd és dán vöröskereszt útján eljuttatott illetménynek nemzetiségenként 1/12 részét kapták, s a magyarok, akik az összlétszám felét tették ki, rendkívül nehéz helyzetbe kerültek. Ezért a nemzetiségi különbségek eltörléséért és a tisztek kiváltságos helyzete ellen harcot indítottak.

Igy a hadifoglytáborokban éles polarizálódás ment végbe. A tisztek nagy része s a hozzájuk csatlakozó nem öntudatos hadifoglyok akik a többséget tették ki, noha támogatták a központi hatalmak és Szovjet-Oroszország békekötését, élesen szembekerültek a közben létrejött internacionalista csoportokkal. A hadifoglytáborok leszerelő őreit a bolsevikok az utóbbiakból pótolták, s ezek több táborban lefoglalták a tisztek külön illetményét és szétosztották a legénység között, akiknek nagyobb mozgásszabadságot biztosítottak, míg tisztjeiket szigorúan őrizték. A hadifoglyok ellátását nehezítette az osztrák-magyar és német fél állásfoglalása a petrográdi tárgyaláson, ahol a hadifoglyok helyzetével foglalkozva visszautasították a szovjet félnek azt a javaslatát, hogy mindegyik ország vállalja magára a területén élő hadifoglyok ellátási költségeit, és erőfeszítéseiket egyedül a tisztek kiváltságos helyzetének visszaállítására irányították. Tovább nehezítette a helyzetet a központi hatalmak meginduló támadása, mely lehetetlenné tette a segélyek eljuttatását a hadifoglytáborokba.

Az imperialista támadás kivédésére a szovjet hatalom — mivel az orosz hadsereg leszerelése miatt kedvezőtlen helyzetbe került — kénytelen volt felhasználni az ellenséges hadországában végzett propagandát a kényszerű felbomlasztására. A hazatérő hadifoglyok forradalmi élményeik mellett nagy mennyiségű röplapot vittek magukra, amelyet terjesztve, magyarázva az osztrák-magyar és német katonák között, igyekeztek azok osztályöntudatára hatni, s a rabló, imperialista terveket ezáltal megghiúsítani. Számos bel- és külpontiikai tényező mellett a hazatérő hadifoglyok ilyen tevékenysége megnehezítette az intervenció előkészítését és megkezdését.

Az internacionalistáknak a szovjethatalmat támogató tevékenységének legfontosabb területe az ellenforradalmi erők elleni fegyveres harc volt. Bár számuk nem volt nagy, súlyuk katonai tapasztalataik révén jelentős. Osztrák-magyar források szerint 1918 tavaszáig mintegy 85 000 magyar hadifogoly ajánlotta fel szolgálatait a Népbiztosok Tanácsának. Bár csak kisebb részüket fegyverezték fel — nagyobb részüket tartalékoknak tekintették —, bátran küzdöttek és jelentős szerepet játszottak 1917 végén és 1918 elején a három legjelentősebb ellenforradalmi góc: az Ukrán Központi Rada, Kaleygin és Kornyilov Don-mentén összpontosuló csapatai és az Orenburg környékén tevékenykedő Dutov kozákjainak szétverésében.

Liptai Ervin opponensi véleményében hangsúlyozta: „Józsa Antal disszertációja olyan témát dolgoz fel, amely az egyetemes és a magyar történelem vonatkozásában egyaránt kiemelkedő jelentőséggel bír.” Legnagyobb érdemét abban látta, hogy minden eddiginél részletesebben, széles körben folytatott kutatásokra alapozva, a történelmi összefüggésekre ágyazva mutatja be az internacionalisták szerepét. Foglalkozik a központi hatalmak és Oroszország gazdasági, katonai, politikai helyzetének a téma által megkívánt elemzésével, ezeknek a hadifogoly-tömegekre gyakorolt hatásával. Az egyes hadvezetőségek hadifogoly-politikájának megvilágítása lehetővé teszi a szerzőnek, hogy az eddigieknél sokkal alaposabb, realisabb választ tudjon adni arra a kérdésre, hogy miért vettek részt olyan nagy arányban az internacionalisták soraiban a magyar hadifoglyok. Kimutatja, hogy míg az Osztrák-Magyar Monarchia szláv katonáit a cári vezetés támogatta reakciós céljai érdekében, addig a magyar hadifoglyokkal szemben megkülönböztetést alkalmazott. Meggyőzően világítja meg a hadifoglyok és az orosz munkások, illetve a bolsevikok kapcsolatait, melyek mind elősegítették, hogy a magyarok aránytalanul nagyobb számban vegyenek részt a forradalom és a polgárháború harcaiban. Igen értékesnek tartotta azt a részt, amely a hadifoglyokkal kapcsolatos diplomáciai tárgyalásokat mutatja be.

Kifogásolta azonban, hogy a cím ellenére, amely azt ígéri, hogy a disszertáció az internacionalisták katonai szerepét minden nemzet vonatkozásában tárgyalja, egyes fejezeteken a magyar nézőpont uralkodik. Ennek okát abban látja, hogy a szerző először kizárólag a magyarok szerepével foglalkozott, s csak kutatásai során jutott arra a felismerésre, hogy a kérdést ilymódon lehetetlen megnyugtató módon megoldani. Javasolta ezért a jelöltnak, hogy munkáját a szláv, német, osztrák és más hadifoglyok mozgalmával kapcsolatosan bővítsse ki.

Egyetértett azzal, hogy a kutatómunka gazdaságossága megkövetel bizonyos munkamegosztást, mégis kifogásolta, hogy Józsa a témának csak katonai oldalát dolgozta fel, hivatkozva arra, hogy a kérdés politikai oldalával Milei György foglalkozik. Véleménye szerint a probléma ilyen szétválasztása nem célszerű s ennek tulajdonítja, hogy a disszertáció egyes fejezeteiben túlteng az adatközlő, eseménytörténeti aspektus, neheztve ezzel a fővonal figyelemmel kísérését. Az adatok egy részét lábjegyzetben lehetett volna megemlíteni, s ez is segíthette volna a jelöltet abban, hogy elkerüljön néhány felesleges ismétlést, s a helyenként mozaikszerű előadásmódot.

Nem tartja eléggé bizonyítottnak a szerző néhány megállapítását. Különösen azon esetekben, amikor a magyar hadifoglyoknak az átlagosnál jelentősebb forradalmi magatartást tanúsít, illetve néhány, az internacionalistákra vonatkozó számadatot önkényesen fogad el. Véleménye szerint az orosz hadvezetés nem harcászati, hanem stratégiai és hadműveleti tekintetben volt fölényben az osztrák-magyar vezérkarral szemben. Túlzottnak tartja azt a megállapítást, hogy a Bruszilov-offenzíva alkalmával az osztrák-magyar katonák ugyanolyan arányban estek önkéntesen fogságba, mint a szláv katonák. Itt nem politikai okok játszottak közre, hanem az orosz hadsereg gyors előretörése, a nagyarányú bekerítések. Nem fogadható el az a megállapítás, hogy „hadifogoly csak az lesz, aki önként adja meg magát”. A fogságbaesés körülményeinek csak egy fronton való vizsgálata nem elegendő általános következtetések levonására.

Véleményét összefoglalva kijelentette, hogy a jelölt fontos, úttörő jelentőségű munkát végzett az internacionalisták szerepének bemutatásával a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az azt követő polgárháborúban. A disszertáció gyengéi nem állnak arányban pozitívumaival, ezért javasolja elfogadását.

Zágoni Ernő opponensi véleményében azt hangsúlyozta, hogy „a választott téma tudományos igényű feldolgozása nemcsak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jellegének mélyebb feltárását teszi lehetővé, de egyben közvetlen segítséget is nyújthat a nacionalizmus megnyilvánulásainak lektüzdéséhez, népünk internacionalista szellemű neveléséhez.” Kiemelte a disszertáció azon érdemét, hogy a magyar történettudományban először tesz kísérletet a téma széleskörű levéltári kutatásokra épülő, marxista szellemű, tudományos igényű feldolgozására. Sikeresen birkózott meg a nehézségekkel

— a hiányos anyaggal, az internacionalisták szerepének túlbecsülésével — s kutatásának fő iránya az volt, hogy a magyar internacionalisták tevékenységét a soknemzetiségű hadifogoly-mozgalom szélesebb összefüggéseiben mutassa be.

A disszertáció pozitívumai: az értékes hadifogolytatisztikák, a foglyok területi elosztásával, a termelésben végzett szerepükkel foglalkozó alfejezetek. Helyeselte, hogy a szerző az internacionalisták szerepét a fővárosban és az egyes területeken részletesen elemzi. Legnagyobb erénye a gazdag forrásanyag: szinte valamennyi hozzáférhető könyvészeti, sajtó- és levéltári anyagot feldolgozott.

A munka arányai nem minden esetben a legerősebbek. Néhány része a fő vonal rovására tartalmaz olyan kitekintéseket, melyeknek elhagyása elősegítené az egységesebb képet. Elsősorban a háború jellegével, a frontpropagandával, a hadsereg bomlasztásával, a központi hatalmak hadifogoly-politikájával stb. foglalkozó részekre, valamint a lényegében nem a témához tartozó petrográdi és breszt-litovszki tárgyalásokkal foglalkozó harmadik fejezetre vonatkozik ez. Nem tartotta helyesnek az oroszországi események túlságosan részletes ismertetését, mely a figyelmet eltereli a tulajdonképpeni témáról. Kifogásolta, hogy másodrendű tényezők — zsúfoltság, rossz ellátás, nemzetiségi megkülönböztetés stb. — szerepének kissé egyoldalú hangsúlyozásával elhanyagolja az osztályszempontokat, a munkásmozgalmi tényezőket, melyek elsősorban és döntően alakították ki a hadifoglyok forradalmi internacionalista szemléletét.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikájával kapcsolatban megjegyezte, hogy abban a változás és a pacifista álláspontra helyezkedés már 1915 tavaszán megkezdődött és a zimmerwaldi konferencia után meg is erősödött, mint ezt az MSzDP 1915. szeptember 6-i országos bizalmi értekezletén elfogadott határozat is tükrözi. Károlyi és az MSzDP politikája bár sok tekintetben hasonló volt, mégis két lényeges különbség nem hagyható figyelmen kívül. Károlyi már 1916-ban követelte a különbékét, összekapcsolva az ország függetlenségének gondolatával. Ezeket a követeléseket az MSzDP vezetői csak 1918 októberében fogadták el, amikor már nem is tehettek mást.

Ugyancsak vitathatónak tartotta a jelölt néhány értékelését az oroszországi forradalmi eseményekkel és a bolsevikok politikájával kapcsolatban. A kettős hatalom kialakulása nem csupán, és nem is elsősorban a mensevik vezetők árulásával magyarázható, hanem főleg a kialakult osztályerőviszonyokkal, s ebben az összefüggésben a kettős hatalom létrejötte valóban szükségszerű volt. Így a forradalmat csakis az osztályerőviszonyok megváltoztatása útján lehetett előre vinni, az Ideiglenes Kormány fennmaradásában nem pusztán a szovjetek vezetőinek szubjektív véleménye döntött.

Az OSzD/b/MP katonai szervezetei júliusi konferenciájának határozata még nem jelenti a miliciának állandó hadsereggé történő átszervezését, de már itt jelentkezik az útkeresés, s a konkrét elképzelések már ekkor olyan milícia megerősítésére irányultak, amely már bizonyos mértékig magában foglalja volna az állandó hadsereg egyes elemeit is.

Opponensi véleményét összefoglalva hangsúlyozta, hogy a jelölt munkáját, hasznos, új eredményt felmutató disszertációnak tartja. Hibái a téma feldolgozásának nehézségeivel magyarázhatók. Józsa Antal megalapozott elméleti és szakmai ismeretekkel rendelkező kutató; részére a kandidátusi fokozat megítélését javasolja.

Milei György hozzászólásában kiemelte a disszertáció jelentőségét, majd arról szólt, hogy az elmúlt félévszázadban két irányzat alakult ki az internacionalisták szerepével foglalkozó történések között: az egyik lebecsülte, a másik eltúlozta harcaik, részvételük jelentőségét. Mindkét táborban találkoznak polgári és szocialista országok történéseivel. Józsa Antal igyekszik objektíven mérlegelni, mégis egyes helyeken — pl. Irkutszkban, a csehek ellen stb. — döntőnek tünteti fel beavatkozásukat a harcok végső kimenetelében. Néhol a számadatai is túlzottak. Például Turkesztánban 1918 elején 5000 internacionalistáról ír, holott ekkor az itteni hadsereg a maga egészében sem tett ki ennyit. A magyar internacionalisták összlétszámát illetően viszont a Józsa becslése szerinti 85 ezerrel szemben a 100 ezret tartotta reálisnak.

Sziklai Sándorné egyetértett azokkal, akik a disszertáció érdemeit méltatták. Helyesnek tartotta volna azonban, ha a munka arányainak kialakítása során a jelölt jobban figyelembe veszi a témával kapcsolatos korábbi disszertációkat, s az azokban a szibériai és turkesztáni harcokról már kifejtettek ismétlése helyett a munka terjedelmét inkább az ukránjai események irányában bővítette volna. Véleménye szerint a disszertáció választott időhatárai nem teszik lehetővé az internacionalisták szerepének átfogó megvilágítását; a tárgyalt időszakra vonatkozóan helyes lett volna a hadifoglyok forradalmi mozgalmára nagyobb figyelmet fordítani. A magyar internacionalisták összlétszámával kapcsolatban vitákra utalva, véleménye szerint a százezres létszám felel meg a valóságnak, a polgárháború egész időszakára vonatkoztatva. Historiográfiaiban jobban értékelné a moszkvai magyar kommunista csoport vonatkozó anyaggyűjtő tevékenységét; a felhasz-

nált források széles körét pedig a Párttörténeti Intézetben összegyűjtött visszaemlékezésekkel tovább bővítené.

Németi Lajos, volt internacionalista hadifogoly, saját emlékeire és tapasztalataira hivatkozva, nagyra értékelte a Józsa Antal által adott képet; hangsúlyozta az internacionalisták öntudatát, s rámutatott az ukrainai szervezkedés nehézségeire.

Józsa Antal válaszában megköszönte az opponensek értékes észrevételeit, s rámutatott arra, hogy a munka arányait a Hadtörténeti és a Párttörténeti Intézet között a témával kapcsolatos munkamegosztás nagymértékben befolyásolta: ezért dolgozta fel elsősorban a kérdés katonai vonatkozásait. A politikai, munkásmozgalmi aspektusokat nem mellőzte, de had- és nem párttörténetet írt, s a belső arányok így természetesen mások.

A magyar internacionalisták szerepét — mint azt Liptai Ervin nagyon helyesen megállapította — csak valamennyi más nemzetiségű internacionalista tevékenységével párhuzamosan lehet igazán tudományosan feldolgozni. Ezért a disszertációt ilyen irányban bővíteni kívánja újabb részletkutatások segítségével.

A mozaikszerű feldolgozás a dolog természetéből következik, hiszen a hadifoglyokból alakult osztagok szétszórta, kis egységekben harcoltak a Vörös Gárda és a Vörös Hadsereg soraiban, s ezt igen nehéz valamennyire is összefoglalóan előadni. Hangsúlyozta, hogy a politikai motívumok jelentős szerepet játszottak a hadifogságba esésnél. Nehéz ugyanis csupán hadművelési okokkal magyarázni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának miért volt tízszer nagyobb hadifogolyvesztése, mint Németországnak a keleti arcvonalon.

A magyar internacionalisták számát illetően elmondotta, hogy a 85 000-es létszám a Hadseregfőparancsnokság egyik becslése, amely 1918 tavaszára vonatkozik, amikor a 85 000 önként jelentkezőnek csak egy kis részét fegyverezték fel. Ez nem mond ellent annak az elterjedt becslésnek, hogy az egész polgárháború idején 1918 és 1922 között hosszabb vagy rövidebb ideig a különböző frontokon mintegy 100 000 magyar internacionalista harcolt.

Összefoglalva a magyaroknak az internacionalisták közötti viszonylag magas arányának okait, a hazai osztályviszonyok, a magyar hadifoglyok nagy száma mellett rámutatott arra, hogy antantbarát magyar burzsoá-nacionalista mozgalom a hadifogságban nem alakult ki. A magyar nacionalizmus a forradalmi hullámmal szemben defenzívába szorult, tevékenysége a hadifoglyoknak az orosz eseményektől való távoltartására korlátozódott.

Zágoni Ernő véleményével szemben azt fejtegette, hogy a februári forradalom után kialakult kettőshatalom nem szükségszerűen jött létre, hanem több lehetőségből ez lett a valóság. Lenin áprilisi téziseire hivatkozva Zágoni Ernő megállapította, hogy a tényleges hatalom az Ideiglenes Kormány kezében van. Ezzel kapcsolatban a jelölt idézte Gucsikov levelét Alexejev tábornokhoz, amiben előbbi kijelenti: „az Ideiglenes Kormány nem rendelkezik valamelyest is reális hatalommal és rendeleteit ... olyan mértékben hajtják végre, ahogyan a ... szovjet engedélyezi, mert ő rendelkezik a tényleges hatalom legfőbb elemeivel, a csapatokkal, postával, vasutakkal és távíróval. ... az Ideiglenes Kormány csak addig marad fenn, amíg ezt a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetje megengedi.” Később Lenin is korrigálta megállapítását, s rámutatott arra, hogy a tényleges hatalmat gyakorlati szovjetek eszer és mensevik vezetői adták át a hatalmat az Ideiglenes Kormánynak.

Az OSzD(b)MP katonai szervezeteinek 1917 júliusában hozott határozatában — amelyre Zágoni Ernő hivatkozott — nem látja a miliciáról az állandó hadseregbe való áttérés elemeit. Az opponens véleményétől eltérően, utalt arra, hogy Engels a forradalmi haderő létrehozásánál egyaránt lehetőséget tartotta a miliciát és az állandó hadsereget. A polgárháború éveiben a szovjet hadszervezetben az állandó haderő és a milícia együtt létezett, kiegészítve egymást. Az 1924—25-ös katonai reformok a szovjet hadszervezetben a területi miliciarendszert honosították meg.

A hozzászólásokra válaszolva arra mutatott rá, hogy ha túlzónak tartják is megállapításait az internacionalisták szibériai szerepére vonatkozóan, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a hadifogoly tömegek, mint potenciális erő, hozzájárultak a szibériai békés átmenethez.

Az opponensek, bár jelezték, hogy bizonyos részletkérdésekben nem értenek egyet, elfogadták a jelölt választát. A bírálóbizottság javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Józsa Antalnak a történettudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.

BIBLIOGRÁFIA

A NAGY OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A POLGÁRHÁBORÚ MAGYARORSZÁGI IRODALMÁNAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

I. A felszabadulás előtt kiadott munkák

1. 1918—19-es kiadványok

Lenin [V. I.]: Állam és forradalom. Ford. Rudas László. Bp. 1919, KMP. 111 (1) l. (Kommunista könyvtár (6.)) U.az: (3. kiad.) Bp. 1919, KMP. 112 l. (Kommunista könyvtár).

Lenin: A burzsoá és proletárdemokráciáról a 3. Internacionálé moszkvai kongresszusán. — elvtárs előadása. Bp. 1919, 15 l. (Vörös könyvtár 1.)

Lenin elvtárs előadása a burzsoá és proletár demokráciáról a III. Internacionálé moszkvai kongresszusán. Bp. (1919), Kiad. a Vörös könyvtár kiadóhivatala. 15 l. (Vörös könyvtár 1. sz. 2. l.)

Lenin: Harc a kenyérért. — elvtárs beszéde. Elmondta az orosz szovjet-köztársaság birodalmi központi végrehajtóbizottságának rendkívüli ülésén. Ford. Mikes Lajos. Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 32 l.

Lenin: A harc útja. Levél a taktikáról. Kun Béla bevezetésével. Bp. 1919, Magyarországi Szocialista Párt. 45, 3 l.

Lenin, V. I.: A harc útja. 1. Levél a taktikáról. 2. Beszéd a Tanácsok harmadik kongresszusán. Ford. Rudnyánszky Endre. 2. (magyarországi) kiad. (Kun Béla) (előszavával). (Bp. 1919), Kommunisták Magyarországi Pártja. IV, 23 l. (Kommunista könyvtár (1.))

[*Lenin V. I.*]: Hogyan fognak élni a kommunizmusban azok, akik dolgoznak? A szellemi és fizikai munkás elhelyezkedése a kommunista társadalomban. Bp. 1919, 31 l. (Vörös könyvtár 2—3.)

Lenin V. I.: Két levél az amerikai munkásokhoz. (1918. aug. 20.; 1919. jan. 21.) Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 24 l.

Lenin elvtárs levele az amerikai proletariátushoz. (1918. aug. 20.) Bp. (1919), 15 l. (Vörös könyvtár 10. sz.)

Lenin V. I.: A polgári demokrácia és a proletárdiktatúra. A kommunista Inter-

nacionálé elvi állásfoglalása a polgári demokrácia és a proletárdiktatúra kérdésében. Kiadta a 8. moszkvai kongresszus az Internacionálénak legszélesebb körű terjesztése céljából. Ford. Krejcsi Ágost. (Bp. 1919), Közoktatásügyi Népbizottság. 8 l.

Lenin V. I.: A szovjet hatalom legközelebbi feladatai. Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 38 l.

Bucharin [N.]: Az imperializmus diktatúrájától a proletárdiktatúráig. Ford. Rajczy Dezső. Bp. 1919, K[ommunisták] M[agyarországi] P[ártja], 48 l. (Kommunista könyvtár (13.))

Bucharin [N.]: A kommunisták (bolsevisták) programja. Ford. Rudnyánszky Endre. 2. magyarországi kiad. Bp. 1919, KMP. 106 l. (Kommunista könyvtár (7.)) — (3. kiad.) Bp. 1919, Népszava. 93 l. (Szociológiai Munkáskönyvtár I. 6.)

Bucharin [N.]: Le a nemzetközi rablók! Ford. Hancsó Kálmán. Bp. 1919, KMP. 31, 1 l. (Kommunista könyvtár (14.))

Bucharin [N.]: Osztályharc és forradalom Oroszországban. Ford. Szamuely Tibor. 2. (magyarországi) kiad. Bp. 1919, KMP. 62 l. (Kommunista könyvtár (9.))

Gorkij Maxim: Woodrow Wilson vagy Lenin. — felhívása. Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 4 l.

Gorter Hermann: A világorradalom. Ford. Mikes Lajos. Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 96 l.

Karpinszkij [V.]: Hogyan tért észre az orosz nép? (A háború és a forradalom egyszerű magyarázata.) Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 31, 1 l.

A Kommunista Internacionálé kiáltványa a világ proletárijaihoz. Ford. Bodó Pál. Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbizottság. 12 l.

Kőhalmi Béla: Szindikalizmus és leninizmus. Bp. 1919, 15 l. (Vörös könyvtár 15—16.)

Az Oroszországi Kommunista Párt programja. Elfogadta a 8. pártkongresszus 1919. márc. 18—23-án. Bp. 1919,

KMP. 30 l. (Kommunista könyvtár (18.))
Rabinovits József: Az orosz forradalom.
 Bp. 1919, Közoktatásügyi Népbiztosság.
 24 l.

Révai József előadása 1919 április
 19-én (A burzsoá és a proletárdiktatúra.)
 Bp. 1919. (Soksz.)

Révai József: Polgári forradalom —
 proletárforradalom. (Bp. 1919), Köz-
 oktatásügyi Népbiztosság. (4) l.

Trotsky Leo: Munka, fegyelem és rend
 mentik meg a proletárságot. A Kommu-
 nisták Országos Pártjának moszkvai városi
 kongresszusán, 1918. évi március hó 28-
 ikán mondott beszéd. Ford. Bodó Pál. Bp.
 1919, Közoktatásügyi Népbiztosság. 16 l.

Trotsky Leo: Munka, fegyelem és rend
 mentik meg a szovjetköztárságot. —
 a városok konferenciáján tartott beszédéből
 az orosz kommunista pártban. Bp. 1919,
 32 l. (Vörös könyvtár 4—5.)

Világháború és világforgalom. A nép-
 biztosok nevében kibocsátotta Lenin—
 Csicserin—Trotsky. Ford. Hancsók Kál-
 mán. Bp. 1919, 29 l. (Vörös könyvtár
 11—12.)

2. 1920—1944 közti kiadványok

Bodor Sándor: Kétféle munkanélküli-
 ség. 100% 3. évf. 8. (1930. jún.) sz. 357—
 359. l. (A kapitalista országokban és a
 Szovjetunióban.)

Bucharin Nikolaj: A kommunisták
 programja. Wien 1921, Elbemühl ny. 79 l.

Bucharin N.—*Preobrazsensky*: A kom-
 munizmus ábécéje (Első rész.) Wien 1922,
 Verlag der Arbeiter-Buchhandlung. 95 l.
 (Az OK(b)P programjának népszerű ma-
 gyarázata.)

Dimitrov: A Szovjetunió és a kapi-
 talista országok munkásosztálya. Dolgozók
 Lapja 1937. nov. különszám és Dolgozók
 Lapja. Bp. 1955, 102—106. l. (A Nagy
 Okt. Szoc. Forr. 20. évf. alk.)

Dolgozók Lapja 1937. nov. különszám.
 Dolgozók Lapja. A Kommunista Magyar-
 országi Pártja (A Kommunista Inter-
 nacionálé szekciója) központi lapja (1937—
 1938.) Bp. 1955, Szikra. 97—116. l. (A
 Nagy Okt. Szoc. Forr. 20. évf. alk.)

Eisenstein I.: A Potemkintől a „10 nap,
 mely megrengette a világot”-ig. II. Több,
 mint százezer ember a felvevőkészülék
 előtt. 100% 2. évf. 4. (1929. jan.) sz. 167—
 171. l.

A forradalom útja. (Wien, 1927, Arbeiter-
 buchhandlung). 256 l. (Az Okt. Forr. 10.
 évf. alk.)

Haller János: Miért győzött a forradalom
 az elmaradt Oroszországban. Társa-

dalmi Szemle 1932. 2. évf. 9. (nov.) sz.
 393—399. l.

A Kommunisták Magyarországi Pártja
 Központi Bizottsága: A Kommunisták
 Magyarországi Pártjának üdvözlője. Dol-
 gozók Lapja 1937. nov. különszám és
 Dolgozók Lapja. Bp. 1955, 97. l. (A Nagy
 Okt. Szoc. Forradalom 20. évf. alk.)

Lenin: Az államról. (Az előadást — tar-
 totta 1919. július 11-én a szovjetfunkcio-
 náriusok központi iskolájában.) Kiadja: a
 Kommunista Magyarországi Pártja (a
 Kommunista Internacionálé szekciója). Bp.
 (1934?), (1), 1—17., (1) l. (Soksz.)

Lenin: Burzsoá és proletárdemokrácia.
 Lehet-e egyenlőség a kizsákmányolt és
 kizsákmányoló között? (Bp. 192?, Kom-
 munisták Magyarországi Pártja). (2), 16
 (6) l. (Soksz.)

Lenin: Harc a diktatúráért. Wien
 (1925?). Arbeiterbuchhandlung. (Munka
 és Tudás könyvtára 7.)

Lenin: Hogyan építsük a pártot. Szer-
 vezeti kérdésekről. H. n. (193?), 132 l.

Lenin: A proletárfjúság feladatairól.
 Wien, 1920, Elbemühl ny. 18 l. (Ifjú-
 munkás könyvtár 3.)

Markos György: Az orosz ipar fejlődése
 Nagy Pétertől — Sztálin-ig. (Bp. 1940),
 Cserépfalvi. 189 l. (Kék könyvek 9.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom
 20. évf. alk. (A Kommunista
 Internacionálé Végrehajtó Bizottságának
 felhívása.) Dolgozók Lapja 1937. nov.
 különszám, és Dolgozók Lapja. Bp. 1955,
 98—101. l.

Nemes László: „Vihar Ázsiában”. 100%
 2. évf. 5. (1929. febr.) sz. 226—228. l.
 (Pudovkin filmjének ismertetése.)

Preobrazsensky E.: Az orosz októberi
 forradalom harmadik évf. alk. (Ford.
 Kiska Viktor.) Berlin 1921, Németországi
 Egyesült Kommunista Párt Magyar Cso-
 portja. (Kommunista Kiskönyvtár 7.)

Radek, K.: Az új társadalom születése.
 Társadalmi Szemle 1932. 2. évf. 5. (jún.)
 sz. 198—201. l. (A Berliner Tageblatt
 1932. május 8-i vezércikkének fordítása.)

Rudas László: A kommunista forradalom
 alapelvei. Wien, 1920, Elbemühl ny.
 19 l. (Ifjúmunkás könyvtár 1.)

A Szovjetunió húszéves harca a világ-
 békéért. Dolgozók Lapja 1937. nov. külön-
 szám, és Dolgozók Lapja, Bp. 1955, 111—
 116. l. (A Nagy Okt. Szoc. Forr. 20. évf. alk.)

Sztálin: Lenin és a leninizmus. Ford.
 Natonek István. Előszót írt hozzá Landler
 Jenő. Wien (1926), Arbeiterbuchhandlung.
 122 l. (Munka és Tudás könyvtára 10.)

Zinovjev G.: Az orosz forradalom és a
 nemzetközi proletariátus. (Ford. Rud-

nyánszky Endre.) Berlin 1920, Németországi Kommunista Párt Magyar Csoportja. 20 l. (Kommunista Kiskönyvtár 1.)

II. A felszabadulás után megjelent munkái

1. Lenin munkái és a róluk szóló irodalom

Lenin V. I.: Az agrárkérdésről. Gyűjtemény Lenin műveiből. 1—2. köt. (Szerk. Fedor János.) Bp. 1950, Szikra. 676; 816 l.

Lenin V. I.: Az alkotmányozógyűlési választások és a proletárdiktatúra. Bp. 1952, Szikra. 30 l. (A marxizmus—leninizmus kis könyvtára. 81. sz.)

Lenin V. I.: Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatairól a forradalomban. (1917.) (Bp. 1945), Szikra. 126 l. — Ua.: Bp. 1948, 122 l. (A marxizmus—leninizmus kiskönyvtára 24—25.) — Ua.: 2. kiad. 1949, 160 l. (A marxizmus—leninizmus kiskönyvtára 16—17, 24—25.) — Ua.: (Bp.) 1967, Kossuth. 206 l.

Lenin V. I.: Az államról. A Szverdlov Egyetemen 1919. július 11-én tartott előadás. Bp. 1952, Szikra. 26 l.

Lenin V. I.: A baloldali elhajlásról. (Bev. Szirmai István, sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. XVI, 402 l.

Lenin V. I.: „Baloldaliság” — a kommunizmus gyermekbetegsége. (Pécs) 1945, Szabadság ny. 116 l. — Ua.: (Bp. 1945), Szikra. 116 l.

Lenin V. I.: „Baloldaliság” a kommunizmus gyermekbetegsége. Kísérlet a marxista stratégia és taktika népszerű tárgyalására. Bp. 1948, Szikra. 107 l. (A marxizmus—leninizmus kiskönyvtára 19—20. sz.) — 2. kiad. Bp. 1951, Szikra. 126 l. — Ua.: (Bibliofil kiadás) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 192 l. — Ua.: Bp. 1962, Kossuth, 164 l. (A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 2.)

Lenin V. I.: A demokráciáról és a diktatúráról. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 283 l.

Lenin V. I.: Hogyan szervezzük meg a munkaversenyt? Bp. 1948, Szikra. 64 l.

Lenin V. I.: Az ifjúsági szövetségek feladatai. Beszéd az Oroszországi Kommunista Ifjúsági Szövetség 3. Összoroszországi Kongresszusán. 1920. okt. 2-án. (Szeged 1945), Szikra. 32 l. Ua.: Bp. 1948. Ua.: 1960, Ifjúsági Lapkiadó. 40 l.

Lenin V. I.: Jelentés a békéről 1917. október 26-án. Társadalmi Szemle 1947. 786—790. l.

Lenin V. I.: Művei. 23. köt. 1916 augusztus—1917. március. Bp. 1951, Szikra. VIII, 453 l., 2 t.

Lenin V. I.: Művei. 24. köt. 1917 április—június. Bp. 1952, Szikra. VIII, 656 l.

Lenin V. I.: Művei. 25. köt. 1917 június—szeptember. Bp. 1952, Szikra. VIII, 580 l., 1 t.

Lenin V. I.: Művei. 26. köt. 1917 szeptember—1918 február. Bp. 1952 Szikra. IX, 618 l.

Lenin V. I.: Művei. 27. köt. 1918 február—július. Bp. 1952, Szikra. IX, 657 l., 2 t.

Lenin V. I.: Művei. 28. köt. 1918 július—1919 március. Bp. 1952, Szikra. X, 574 l., 3 t.

Lenin V. I.: Művei. 29. köt. 1919 március—augusztus. Bp. 1953, Szikra. X, 634 l., 2 t.

Lenin V. I.: Művei. 30. köt. 1919 szeptember—1920 április. Bp. 1953, Szikra. X, 594 l., 3 t.

Lenin V. I.: Művei. 31. köt. 1920 április—december. Bp. 1951, Szikra. X, 605 l., 1 t.

Lenin V. I.: Művei. 32. köt. 1920 december—1921 augusztus. Bp. 1953, Szikra. X, 612 l., 2 t.

Lenin V. I.: Művei. 36. köt. 1900—1923. Bp. 1958, (Kossuth Kiadó). XIII, 795 l.

Lenin V. I. összes művei. 33. köt. Állam és forradalom. (A marxizmus az államról.) Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. (2. kiad.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XVIII, 314 l., 5 t.

Lenin V. I.: A nehézipar fejlesztéséről és az ország villamosításáról. Bp. 1956, Szikra. 228 l.

Marx—Engels—Lenin: A nemzeti kérdésről. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége. (Bev. Aratók Endre.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. XXVI, 532 l.

Lenin V. I.: A nemzetköziségről és a hazafiságról. (A gyűjteményt összeállította Vujovits Erzsébet.) Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 180 l.

Lenin—Sztálin: Az októberi forradalomról. Gyűjtemény Lenin és Sztálin műveiből. Bp. 1949, Szikra. 299 l.

Lenin V. I.: A proletárforradalom és a renegát Kautsky (1918). Bp. 1948, Szikra. 115 l. (A marxizmus—leninizmus kiskönyvtára 28—29. sz.)

Lenin V. I.: A proletárforradalom katonai programja. Bp. 1952, Szikra. 23 l.

Marx—Engels—Lenin—Sztálin: Proletár nemzetköziség és hazafiség. Szemelvények Marx—Engels—Lenin—Sztálin műveiből. Bp. 1952, Szikra. 497 l.

Lenin V. I.: A revizionizmus ellen. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. XXI, 607 l.

Lenin V. I.: A szakszervezetekről. Bp.—

Bratislava, 1959, Tánicsics Kiadó—Práca Kiadó. 673 l.

Lenin: A szocialista gazdálkodásról. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 291 l. (A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 8.) („A szocialista gazdaság irányításáról” c. válogatás átdolg., bőv. kiadása.)

Lenin V. I.: A szocialista gazdaság irányításáról. (A gyűjteményt összeállította Vujovits Erzsébet.) Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 155 l.

Lenin V. I.: A szovjet államapparátus munkájáról. Bp. 1956, Szikra. 295 l.

Lenin V. I.: Válogatott művei. 1. köt. Bp. 1945, Szikra. VIII, 813 l. (Marx–Engels–Lenin Intézet.) (A 2. köt. egyáltalán nem jelent meg. Az 1. köt. is csak egyetlen példányban ismeretes.)

Lenin V. I.: Válogatott művek. 1–2. köt. Bp. 1948–1949, Szikra. 1104; 1087 l. — 2. kiad. Bp. 1949. — 3. kiad. Bp. 1954, Szikra. 1091; 1076 l.

Kenyeres Julia: Lenin a proletárdiktatúra államáról. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 92–117. l.

Práger Miklós: Adalékok Lenin nevének és műveinek elterjedéséről Magyarországon. Társadalmi Szemle 1954. 9. évf. 1. sz. 104–112. l.

Práger Miklós: Lenin műveinek magyar kiadásairól. Párttörténeti Közlemények 1960. 6. évf. 1–2. sz. 34–41. l.

Sándor Pál: Lenin könyvek Horthy-Magyarországon. Emlékek. Magyar Filozófiai Szemle 1960. 4. évf. 3. sz. 355–361. l.

Bolgár Elek: Lenin Műveinek 22. és 23. kötete. Társadalmi Szemle 1952. 7. évf. 8–9. sz. 774–784. l.

Fedor János: V. I. Lenin Műveinek 23. kötete. Könyvbarát 1951. 7. sz. 4–5. l.

Fedor János: Lenin Műveinek 24. kötete. Könyvbarát 1952. 2. évf. 4. sz. 23–25. l.

Nemes Dezső: Lenin műveinek 25. kötete. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 4–5. sz. 442–454. l.

Morozov V.: V. I. Lenin Műveinek harmadik kötete. Anyag- és Adatszolgáltatás 1950. 11. sz. 34–42. l.

Réti László: Lenin műveinek 24. kötete. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 1. sz. 72–83. l.

Szántó Rezső: Lenin műveinek 30. kötete. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 555–568. l.

Burdzsalov E.: V. I. Lenin műveinek harmincegyedik kötete. Anyag- és Adatszolgáltatás 1950. 37–47. l.

Fedor János: Lenin műveinek 31. kötete. Könyvbarát 1951. 3. sz. 4–5. l.

Fogarasi Béla: Lenin műveinek 31.

kötete. Társadalmi Szemle 1952. 7. évf. 2–3. sz. 168–178. l.

Komor Imre: Lenin Műveinek 31. kötete. Munka 1951. 2. sz. 3–5. l.

Kuznyecov K.: V. I. Lenin Műveinek harmincketedik kötete. Anyag- és Adatszolgáltatás 1951. 2. sz. 48–57. l.

Varga Iván: Lenin műveinek 32. és 33. kötete. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 9. sz. 650–662. l.

2. Általános munkák

Anpilogov G.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. (Ford. Lovas György.) Bp. 1952, Szikra. 108 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 15.)

Balogh Sándorné: A Szovjetunió első diplomáciai kapcsolatainak kialakulása Közel- és Közép-Keleten. (1917–1921). Századok 1965. 99. évf. 5. sz. 503–513. l.

Balogh Sándorné: A Szovjetunió története szovjet korszakának kérdései a Voproszi Isztorii hasábjain. Századok 1966. 100. évf. 4–5. sz. 939–946. l.

A békés egymás mellett élés — a Szovjetunió lenini külpolitikája. Szerk. (és bev.) Andrej Gromiko. (Ford. Hetényi Pál.) Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 289 l.

A Bolsevikok Pártja az Októberi Szocialista Forradalom előkészítése és véghezvitele időszakában. (1917. ápr.—1918.) (Ford. Lovas György.) Segédanyag az SZK(b)P története tanulmányozásához. Bp. 1951, Szikra. 183 l.

Boros Ferenc: Adalékok a Kommunista Internacionálé alapító kongresszusának történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1963. 9. évf. 1. sz. 105–128. l.

Burdzsalov E. N.: Hogyan győzött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom? (Ford. Makai Imre.) Bp. 1949, Szikra. 217 l.

Burdzsalov E. N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítése és győzelme. (Ford. Gál Éva.) Bp. 1953, Szikra. 187 l. (A SzK(b)P Pártfőiskolájának anyaga. A Szovjetunió történetének tanszéke.)

Csugajev D. A.: Harc a szovjet hatalom megszilárdításáért. (Ford. Pál Jenő, Márkus György.) Bp. 1953, Szikra. 107 l. (A SzK(b)P Pártfőiskolájának anyaga. A Szovjetunió történetének tanszéke.)

Dányi Károly: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tanítása a középiskolában. Történelemtanítás 1967. 12. évf. 1. sz. 17–20. l.

Darvas József: Az Októberi Forradalom fényénél... Forum 1949. 883–886. l.

Dobos Rózsa: Oroszország gazdasági helyzete 1917-ben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt.

cialista Forradalom előestéjén. A proletárhatalom első gazdasági intézkedései. Közgazdasági Szemle 1958. 5. évf. 11. sz. 1178—1186. l.

Dokumentumok. (A szovjet irodalmi csoportok és irodalompolitika fejlődéséről, 1918—1934.) Helikon 1966. 12. évf. 1—2. sz. 69—148. l.

Dolmányos István: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 224 l., 8 t.

Dolmányos István: A Szovjetunió története. II. (1917—1961.) Bp. 1963, Tankönyvkiadó. Soksz. 301 l.

Egyetemes történelmi kronológia. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához. Szerk. Pamlényi Ervin. 2. 1789—1960. Írták Gunst Péter, Jemnitz János, Márkus László. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 379 l.

Együtt a világ dolgozóival! Tények, okmányok, feljegyzések a külföldi országok dolgozóinak testvéri segítségéről és a Szovjetunió népeivel való szolidaritásáról. (Ford. Z. Vidor Emma.) Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 387 l.

Elek Tibor: A szocialista forradalmak általános és különleges vonásairól. Felsőoktatási Szemle 1957. 6. évf. 6. sz. 340—350. l.

Fedor János: A forradalom útja Oroszországban. Bp. 1957, Gondolat. 267 l.

Fogarasi Béla—Illés Béla: Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Bp. (1945), MSzT. 56 l. (Jó szomszédság könyvtára.)

Foster William Z.: A 3. Internacionálé. (Ford. Gábor Jozefa.) Bp. 1956, Szikra. 232 l. 1 t.

Francev J.—Hvosztov V.: A leninista külpolitika — békepolitika. Bp. 1950, Szikra. 78 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 122.)

Gladkov J. A.: A szovjet tervgazdaság építése 1917/18-ban. (Ford. Nemes József.) Bp. 1951, Tervgazdasági Kiadó. 295 l.

Golikov G. N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Rövid történelmi vázlat. Szovjet történelmi tanulmányok. 1. Bp. 1955, 9—196. l.

Gorogyeckij J. N.: A népi tömegek harca a szovjet kultúra megteremtéséért (1917—1920). Szovjet történelmi tanulmányok. 1. Bp. 1955, 325—357. l.

Gyulay Ferenc: A haladó orosz statisztika szerepe a forradalmi mozgalmakban és októberi időszakában. Statisztikai Szemle 1957. 35. évf. 10. sz. 790—791. l.

Gyurkó László: A második forradalom. Valóság 1966. 9. évf. 1. sz. 13—26. l.; 4. sz. 1—14. l.

A harmincéves Szovjetunió. 1917—1947. (Sajtó alá rend. Rudas László.) Bp. 1947, Corvina. 290 l.

Irodalom — forradalom 1917—1919. Az orosz és magyar forradalmak egykorú irodalmi dokumentumok tükrében. (Gyűjt.), szerk. és jegyz. ell. Remete László. (Bev.) Komját Irén. Bp. 1956, Magvető. 452 l.

Ivasin I. F.: A nemzetközi helyzet a Nagy Októberi Forradalom időszakában. Szovjetoroszország külpolitikája 1917—1918-ban. (Ford. Gál Éva.) Bp. 1952, Szikra. 55 l. (A SzK(b)P Pártfőiskolájának anyaga. Nemzetközi kapcsolatok tanszéke.)

Johancsik János: Lenin és az 1917-es orosz forradalmak. Történelem 1966. 5. sz. 5—32. l.

Józsa Antal: A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolyesere. (1917. dec. 22.—1918. okt. 31.) Hadtörténelmi Közlemények 1965. 12. évf. 2. sz. 256—282. l.

Justus Pál: Tíz év, amely felforgatta a világot. 1848—1948. Száz év a szabadságért. (Szerk. Szendrő Ferenc.) Bp. 1948, 181—194. l.

Kalinjin M. I.: A Komszomol dicső útja. Gyűjtemény. (Ford. Szabó Mária.) Bp. 1953, Ifjúsági Kiadó. 127 l.

A Komszomol története. (Írta A. N. Acarkin, J. A. Szmirnov stb.) (Bev.) V. Szemicesasztnij. Ford. Hernádi László, Lénárt György, (S.) Nyirő József. A verseket ford. Simon Lajos. (Ill.) Háty Károly.) Bp. 1959, Móra Kiadó. 494 l.

Kovács István: Az első szovjet alkotmányról. Magyar Tudomány 1957. 2. köt. 11—12. sz. 493—511. l.

(*Köves Erzsébet*): Szépirodalmi művek a SzKP történetének tanulmányozásához. (Bibliográfiai segédkönyv.) (Közreadja a) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1954, 400 l.

(*Köves Erzsébet*): A Szovjetunió története a szovjet szépirodalomban 1917—1952. Ajánló bibliográfia. (Közreadja a) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1952, 115 l.

Lengyel István: A breszti béke. Élet és Tudomány 1964. 19. évf. 8. sz. 253—256. l.

Ljubimov Sz. P.: Lenin „Az ifjúsági szövetségek feladatai” c. beszédéről. Bp. 1949, Szikra. 43 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 69.)

Lozacssov-Jelizarov Georgij J.: Feledhetetlen évek. (Visszaemlékezések.) (Ford. Szabó Tamás.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 308 l., 8 t.

Lukács Tibor: Október és a tudomány. Természettudományi Közönlöny 1958. 2. évf. 10. sz. 433—434. l.

A magyar és a nemzetközi munkásmozgalmak története. A marxizmus—leninizmus esti egyetemek tananyaga. 1848—

1945. (Szerk. Csonka Rózsa, Móró István.) Bp. 1964, Kossuth Kiadó. 433 l.

A magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története. 1848—1945. A marxizmus—leninizmus esti egyetem tankönyve. (Szerk. Csonka Rózsa, Szabó Agnes.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 495 l.

Majorov Sz. M.: A szovjet kormány harca 1917 végén az általános demokratikus békéért. Szovjet történeti tanulmányok. 1. Bp. 1955, 229—250. l.

Markos György: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől—Sztálinig. 3. átdolg. kiad. (Bp.) 1945, Cserépfalvi. 228 l. (Kék könyvek.)

Meskov N. M.: A munkásosztály harca a középparasztsággal való szövetségért 1918-ban és 1919 elején. Szovjet történeti tanulmányok. 1. Bp. 1955, 285—323. l.

Molnár Erik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Magyar Tudomány 1957. 2. köt. 11—12. sz. 439—445. l.

Molnár Erik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Századok 1957. 91. évf. 1—4. sz. 1—7. l.

Molnár Erik: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 7—8. sz. 1—9. l.

A munkásmozgalom története. 1. (1917-ig). Tananyag az alaptanfolyam 1—6. témájához. 2. (1917—1945.) Tananyag a munkásmozgalom története alaptanfolyam 2. évf. számára. 7—12. téma. (Közreadja a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1959.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az ifjúság. (Írta) L. A. Új Március 1951. 2. sz. 1—6. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom felszabadította a nép szellemi erőit: Szovjet Kultúra 1950. 10. sz. 5—8. l.

Nemes Dezsdő: Nemzetközi munkásmozgalom. 2. kiad. Bp. 1949, Szikra. 207 l.

A nemzetközi munkásmozgalom története. (1.) 1848—1945. (Írta Óvári Miklós, Gyovai Gyula stb.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 309 l.

A nemzetközi szakszervezeti mozgalom története kialakulásától a második világháborúig. Bp. 1956, Népszava. 226 l.

Okmányok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború idejéből. (Közli) Kun József. Hadtörténelmi Közlemények 1957. 4. évf. 3—4. sz. 297—321. l.

Az Októberi Forradalom és a Szocialista Építés Központi Állami Levéltárának Útmutatója. Levéltári Híradó 1952. 2. évf. jun.—márc. sz. 10—15. l.

Olvasókönyv a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. 1848—1945. (Kiad. a

Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottsága Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetemének Magyar és Nemzetközi Munkásmozgalom Tanszéke. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 611 l.

Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. (Válogatott dokumentumok.) Egyetemi segédkönyv. 3/1. köt. A Szovjetunió a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az újjáépítés időszakában. (1917—1926.) Szerk. Honfi József, Józsa Antal, Popovics György. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 671 l.

Reed John: Tíz nap, amely megrengette a világot. (Ford. Nyilas Vera.) Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 285 l.

Reiman P.: A Kommunista Internacionálé megalakulásának történetéből. A Béke és a Szocializmus Kérdései 1959. 2. évf. 2. sz. 58—66. l.

Remete László: Így látták a kortársak. Az 1917—1918-as magyarországi sajtó az orosz proletárforradalomról. Összeáll. (bev.) és az összekötő szöveget írta. — (Bp.) 1957, Kossuth Kiadó. 248 l., 12 t.

Rudas László: A szovjethatalom születése. A harmincéves Szovjetunió 1917—1947. (Sajtó alá rend.: Rudas László.) Bp. 1947, 12—25. l.

Sayers Michael—Kahn Albert E.: A nagy összeesküvés. Ford. Házi Endre. Bp. 1947, Szikra. 436 l. — Ua. 1948. 432 l.; Ua. 1949.; Ua. 5. kiad.; Ua. 6. kiad. 1950, 387 l.

Scsetyinyin B. V.: Lenin a szocialista demokrácia fő vonásairól és sajátosságairól. Külföldi jogi cikkek gyűjteménye 1966. 6. évf. 1. sz. 12—21. l.

Sesztakov A. V.: A Szovjetunió rövid története. Ford. Vándor Éva. Bp. (1946). MSzT. 220 l. (Jószomszédság könyvtára.) Ua. 2. kiad. 1948, Új Magyar Kiadó. (Sorozaton kívül.)

Szebenyi Péter: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom tanítása az általános iskolában. Történelemtanítás 1967. 12. évf. 1. sz. 2—9. l.

A szocialista alkotmányok fejlődése. (Szegeden, 1964. dec. 9—11. között rendezett államjogi konferencia anyaga. Szerk. Kovács István.) Bp. 1966, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 221 l.

Szovjet történeti tanulmányok. 1. (Szerk. Niederhauser Emil. Ford. a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkaközössége.) Bp. 1955, Akadémiai Kiadó. 556 l.

A Szovjetunió harminc éve. (A Magyar—Szovjet Művelődési Társaság kiállítási anyagának ismertetése.) Bp. (1948), 63 l.

A Szovjetunió Kommunista Pártja kongresszusainak, konferenciáinak és köz-

ponti bizottsági plenumainak határozatai. 1898—1954. 1. r. 1898—1924. (A moszkvai Marx-Engels-Lenin-Sztálin Intézet kiadásának fordítása.) Bp. 1954, Szikra. 972 l.

Az SzKP központi bizottsága tézisei a Szovjetunió Kommunista Pártja fennállásának 50. évfordulójára. Új Március 1953. 3. évf. 6—7. sz. 53—70. l.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának ötven esztendeje (1903—1953). Bp. 1953, Szikra. 31 l.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának ötven esztendeje (1903—1953). Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1953. 31. sz. 3—4. l.

A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának Története. Rövid tanfolyam. Szerk. a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja Központi Bizottságának kommissziója. (Pécs 1945), MKP. 296 l. Ua. Debrecen, Szabadság ny. 372 l.; Ua. Szikra. 444 l.; Ua. 1948, 314 l. — 22 cm.; Ua. 3. kiad. 1949.; Ua. 4. kiad.; 5. kiad. 1950, 468 l.; Ua. 6. kiad. 1951.; Ua. 7. kiad. 1953.; Ua. 8. kiad. 1954.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. 925 l.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának története. (Írta) B. N. Ponomarjov, V. M. Iivosztov stb. Bp.—Kijev, 1964, Kossuth Kiadó — Goszpolitizdat. 815 l.

A Szovjetunió szakszervezeti mozgalmanak története. 1. r. (Szerk. A. M. Pankratova. Ford. Loránt László Endre.) Bp. 1955, Népszava. 166 l.

A Szovjetunió szakszervezeti mozgalmanak története. (Munkaközösség vez.: N. P. Antropov. Ford. Kabos Ernő.) Bp. 1963, Tánácsos Kiadó. 570 l.

A Szovjetunió története. Szerk. A. M. Pankratova. (Ford. Hadrovics László.) 3. köt. Bp. 1950, Szikra. 523 l., 9 t., 1 tk.

Sztyepanov M.: A Bolsevik Párt, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének szervezője. (Ford. Mádi János.) Bp. 1953, Szikra. 287 l.

Szuprunyenko N. I.: Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság megalakulása. Szovjet történeti tanulmányok. 1. Bp. 1955, 251—284. l.

(*Tiszay Andor*): Vörös Október, zászlódat mi visszük. (Szöveggyűjtemény a Nagy Októberi Forradalom 36-ik évfordulójának ünnepére.) (Szerk. és összeáll. —.) (Közreadja a) Fővárosi Szabó Ervin könyvtár. Bp. 1953, 194 l.

A tudományos szocializmus és a munkásmozgalom története. 2. köt. (1. r.) Szerk. Farkas Sándor. (2. r.) (Írták Korom Mihály, Pintér István, Szántó György.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó (Jegy-

zet az egyetemi és főiskolai hallgatók számára. 1959—1960.)

Útmutató pártunk története tanulmányozásához 1—3. Bevezetés a nemzetközi munkásmozgalom történetébe. (Összeáll. a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet Marxizmus—Leninizmus Tanszéke.) 4. A magyarországi munkásmozgalom az 1848—1849-es forradalomtól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. 5. A Kommunista Magyarországi Pártjának megalakulása és harca a proletárforradalom győzelméért. A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1955—1956. (Pedagógus továbbképzés.)

Világtörténet. (Főszerk. J. M. Zsukov. (Kiad.) a Szovjetunió Tudományos Akadémiája.) 7. köt. (Fel. szerk.): A. A. Guber. (Ford. Mucsi Ferenc.) Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 807 l., 14 t., 12 ték.

Volin B. M.: Sztálin elvtárs „Az októberi forradalom és az orosz kommunista taktikája” c. művéről. Bp. 1949, Szikra. 62 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 68.)

Williams A. R.: Leninnel októberben. (Részlet — Tíz hónap Leninnel c. könyvből.) Élet és Irodalom 1959. 3. évf. 3. sz. 3. l.

3. A forradalom és a polgárháború vezetőinek életrajzai és munkái

Bugyonnij Sz. M.: A megtett út. (Önéletírás. 1. köt.) (Ford. Apostol András.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 441 l. 1 t.

Dzerzsinszkij F. E.: Válogatott cikkek és beszédek. 1908—1926. (Ford. Gellért György, Nyíró József.) Bp. 1951, Szikra. 390 l.

German Jurij: Történetek Dzerzsinszkij életéből. (Ford. Rákos Ferenc.) Bp. 1949, Új Magyar Kiadó. 191 l. — Ua. 2. kiad.: Ua. 3. kiad. 1950, 170 l.; Ua. 4. kiad. 169 l.

Kon F.: F. E. Dzerzsinszkij, Lenin és Sztálin pártjának rettenthetetlen harcosa. (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1950, Szikra. 93 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 88.)

Ljuborov G. N.: Félix Dzerzsinszkijről. (Ford. Siklósi Mihály.) Bp. (1952), MSzT. 46 l.

Frunze M. V.: Válogatott művei. 1—2. köt. Bp. 1959, Zrínyi Kiadó, 591; 594 l.

Berezov P.: Frunze élete. (Ford. Nánási György.) Bp. 1950, Szikra. 134 l.

Kirov Sz. M.: Válogatott beszédek. 1912—1934. (Ford. S. Nyíró József.) Bp. 1951, Szikra. 339 l., 1 t.

Morozov V. F.: Szergej Mironovics Kirov a nagy bolsevik államférfi. Bp. (1949), Új Magyar Kiadó. 31 l.

Gyurkó László: Lenin, Október. Munka-napló. Kortárs 1964. 8. évf. 8. sz. 1294—

1901. l., 10. sz. 1625—1629. l., 1965. 9. évf. 4. sz. 615—619. l., 10. sz. 1600—1609. l., 11. sz. 1759—1764. l.

Horváth Márton: Lenin harca a békéért. Társadalmi Szemle 1950. 356—362. l.

Lenin élete. (P. N. Poszpelov [vezetésével] írta P. N. Fedoszejev, L. F. Iljicsov stb. Ford. Kulcsár Aurél.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 673 l., 23 t.

Lenin élete képekben. Bp. 1950. Szikra. 88 l.

Lenin, Vladimir Iljics életének és tevékenységének rövid rajza (Szeged) 1944 [1945] Szikra. 320 l. Ua. A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet kiadásának fordítása. Bp. 1946, 255 l. 8 t.

Lenin, Vlagyimir Iljics. Rövid életrajz. Bp. 1955, Szikra. 309 l., 10 t.

Ordzsonikidze Zina: Egy bolsevik útja. G. K. Ordzsonikidze élete. Bp. 1950, Szikra. 384 l.

Sztálin rövid életrajza. Bp. 1945, Szikra. 67 l.

Szverdlov J. M.: Válogatott cikkek és beszédek. 1917—1919. (Ford. Jakabfi István.) Bp. 1950, Szikra. 224 l.

Szverdlova K. Ty.: Szverdlov élete. — [visszaemlékezéseit feldolg. és sajtó alá rend.] (A. J. Szverdlov. Ford. Kulcsár Aurél.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 552 l. 8 t.

Vorosilov K. J.: Cikkek és beszédek. (Ford. Z. Vidor Emma.) Bp. 1954, Szikra. 800 l., 1 t.

4. A forradalom előkészítése

Csermenszkij D. J.: Oroszország az imperialista háború időszakában. A második forradalom Oroszországban (1914—1917 március). (Ford. Boross Júlia.) Bp. 1953, Szikra. 107 l. (A SzK(b)P Pártfőiskolájának anyaga. A Szovjetunió történetének tanszéke.)

Dolmányos István: A februári forradalom. A nagy októberi szocialista forradalom prologusa. Népszabadság 1967. 25. évf. 61. sz. 4. l.

Galántai József: Felkészülés a proletárforradalomra. Lenin áprilisi tézisei. Népszabadság 1967. 25. évf. 89. sz. 4. l.

Karavajev P. N.: Október előtt. (Emlékezések.) (Ford. Z. Vidor Emma.) Bp. 1953. Szikra. 195 l.

Karinty Frigyes: Békeusztók, háborús apostolok 1917 júliusában. 1848—1948. Száz év a szabadságért. (Szerk. Szendrő Ferenc.) Bp. 1948, 198—199. l.

Lenyuel István: 1917 áprilisa: a forradalom békés lehetősége. Élet és Tudomány 1967. 22. évf. 15. sz. 684—687. l.

Lenin V. I.: Áprilisi tézisek. (A magyar fordítás szövegét részben Lenin: Váloga-

tott Műveinek 2. kötetéből vették át.) Bp. 1949, Szikra. 78 l.

Lenin V. I.: Levelék a távolból. Első levél. Az első forradalom első szakasza. Bp. 1952, Szikra. 19 l.

Pamlényi Ervin: Elkezdődött Péterváron. Magyar Nemzet 1967. 23. évf. 61. sz. 9. l.

Petrov I.: Az Oroszországi Szocialdemokrata (bolsevik) Munkáspárt 6. kongresszusa. (Ford. Tolnai Pál.) Bp. 1953, Szikra. 143 l.

(*Rákos Ferenc*): A Nagy Október felé. (N. Mor „A Nagy Október előkészítése” c. tanulmánya nyomán összeáll. —) Bp. (1949), Új Magyar Kiadó. 62 l. — 19 cm. (A Szovjetunió a szocializmus országa 1.) Ua. 2. kiad. (1950); Ua. 3. kiad.

Sztyepakov Vlagyimír: A februári forradalom. A monarchia bukása Oroszországban. Magyar Nemzet 1967. 23. évf. 49. sz. 9. l.

Sztyepakov V.: Ma ötven éve Lenin hazatért Oroszországba. Magyar Nemzet 1967. 23. évf. 89. sz. 9. l.

Vaszilkova A. I.: A Bolsevik Párt gazdasági platformja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. Szovjet történeti tanulmányok. 1. Bp. 1955, 199—228. l.

Volin B. M.: Lenin áprilisi tézisei. (Ford. Tolnai Pál.) Bp. 1952, Szikra. 58 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 160)

5. A polgárháború

Az amerikai—angol imperialisták a szovjet nép adáz ellenségei. Cikkgyűjtemény. Összeáll. G. Grabcsenko. Bp. 1953, Szikra. 295 l.

A Bolsevikok Pártja a külföldi katonai beavatkozás és a polgárháború időszakában. (1918—1920.) (Ford. Kerek Ernő.) Segédanyag a SzK(b)P története tanulmányozásához. Bp. 1951, Szikra. 143 l.

Cserepanov (A. I.): Veszélyben a szocialista haza! A Vörös Hadsereg megalakulása és első harcai. (Ford. Szentesi Ede.) Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 164 l.

Frunze M. V.: Lenin és a Vörös Hadsereg. Hadtörténelmi Közlemények 1958. 5. évf. 1—2. sz. 3—24. l.

Grinyisin D. M.: Lenin katonai tevékenysége. (Ford. Lénárt György, Rózsa István, Nyirő József.) Bp. 1963, Zrínyi Kiadó. 616 l. (Tisztek könyvtára 14.)

Ignatyev V.: Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 8. kongresszusa. (Ford. Rózsa István.) Bp. 1952, Szikra. 88 l.

Józsa Antal: Adalékok az osztrák-magyar intervenció bukásának történetéhez Ukrajnában. (1918 február—novem-

ber.) Hadtörténelmi Közlemények 1958. 5. évf. 3—4. sz. 18—43. l., 1 térk.

Lenin V. I.: A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról. 1—2. köt. Bp. 1958, Zrínyi Kiadó. 813; 955 l.

Lenin V. I.: Katonai levelezés (1917—1920). Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 431 l.

Liptai Ervin: Lenin és a szocialista hadtudomány. Hadtörténelmi Közlemények 1960. 7. évf. 2. sz. 3—23. l.

Nógrádi Sándor: A Bolsevikok Pártja a külföldi intervenció és a polgárháború szakaszában. Bp. 1951, Szikra. 30 l. (A Magyar Dolgozók Pártja Pártfőiskolájának előadásai 11.)

A polgárháború a Szovjetunióban, 1918—1922. (Írta: munkaközösség. Vez. N. I. Satagin. Ford. Hollós Alfréd, Szepesi Gyula.) Bp.—Kijev 1964, Kossuth Kiadó—Politvidav Ukrajini. 521 l., 12 t., 1 térk.

A polgárháború a Szovjetunióban 1918—1922. (Rövid történet.) (Írta G. G. Alakszberdov, N. F. Kuzmin stb. Ford. Hollós Alfréd, Szepesi Gyula.) 2. bőv. kiad. (Bp.) 1964, Kossuth Kiadó. 521 l.

A polgárháború legendás hőse, Csapájev halálának 30. évfordulója. Honvéd 1949. 9. sz. 90—91. l.

Rosztunov (I.): Lenin és a hadtörténelem. Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 1. sz. 194—211. l.

Sztrokov A.: Lenin és a szovjet hadtudomány. Hadtörténelmi Közlemények 1957. 4. évf. 3—4. sz. 10—20. l.

Vorobjov V. F.: Sztálin elvtárs — a polgárháború frontjain aratott győzelem megszervezője. Ford. S. Nyirő József. Bp. 1949, Szikra. 70 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 77.)

Zujev F.: Szovjetoroszország külpolitikája a külföldi katonai intervenció időszakában. (Ford. Nyirő József.) Bp. 1952, Szikra. 71 l. (A SzK(b)P Pártfőiskolájának anyaga. Nemzetközi Kapcsolatok Tan-széke.)

6. Magyarok részvétele a forradalomban és a polgárháborúban

Achárny Kornél: Magyarok véráldozatai az orosz polgárháborúban. Bp. 1946, Faust. 47 l.

Békés István: Október magyar hősei. (Bp.) 1955, MSZT. 48 l.

Csepri József: Egy deszki öreg paraszt emlékezése a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra, Leninre. (Varga István.) Tiszatáj 1958. nov. sz. 6. l.

Csizmádia Ernő: Magyarok a nagy októberi forradalomban. Valóság 1947. 753—761. l.

Csugunov M.: Magyar internacionalisták harca a szovjethatalomért Szibériában. Párttörténelmi Közlemények 1959. 5. évf. 2. sz. 195—206. l.

Fazilhodzsajev K.: Hogyan vették ki rúgúket a magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból Üzbegisztánban. Borsodi Szemle 1961. 5. évf. 5. sz. 556—560. l.

Fekete Gábor: Újabb dokumentumok az oroszországi magyar internacionalistákról. Magyar Nemzet 1962. nov. 7. 18. évf. 261. sz. 9. l.

Földes Péter: Száz ezer. (Magyar hadifoglyok az Októberi Forradalomban.) A forráskutatást Hetés Tibor végezte. Ill. Biai Föglein István.) Bp. 1957, Móra Kadó. 408 l. 16 t.

Friedrich Sándorné: A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és az intervenciók elleni harcban résztvett internacionalista emlékezései. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve, 5. és kiny. Eger 1959. 197—209. l. (Az Egri Pedagógiai Főiskola füzetei 130.)

Gadzsijev Agyil-Gerej: Magyar katonák a dagesztáni szovjethatalomért vívott harcokban. Hadtörténelmi Közlemények 1962. 9. évf. 1. sz. 296—303. l.

Giszil Pál: Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Magyar Csoportja megalakulásának 40. évfordulójára. (— visszaemlékezése). Párttörténelmi Közlemények 1958. 4. évf. 2. sz. 181—188. l.

Györkei Jenő—Józsa Antal: Adalékok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a Szovjetunió polgárháborújában részt vett magyar internacionalisták történetéhez (1917—1922). Hadtörténelmi Közlemények 1957. 4. évf. 3—4. sz. 21—69. l., 4 t.

Györkei Jenő—Józsa Antal: Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. Összeáll. és a bev. tanulmányt írták —. (Közread. a) Hadtörténelmi Intézet. Bp. 1957, 243 l. 12 t., 2 térk.

Józsa Antal: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 2. sz. 625—669. l.

Józsa Antal: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 1963. 10. évf. 2. sz. 105—145. l.

Józsa Antal: Az osztrák-magyar hadsereg frontpropagandája és az internacionalista hadifoglyok szerepe az októberi forradalom idején lezajlott katonabarátkozásokban. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 13. évf. 2. sz. 326—351. l.

Józsa Antal—Gazsi József: A magyar hadifoglyok hazatérése Szovjet Oroszor-

szágból. (1918. III. 3.—1918. X. 31.) Hadtörténelmi Közlemények 1961. 8. évf. 2. sz. 792—854. l.

Kassai Géza: A nagy vihar hullámai. Visszaemlékezés (a Nagy Októberi Forradalomra). Kortárs 1959. 3. évf. 12. sz. 923—942. l.

Kun Béla: Válogatott írások és beszédek. 1—2. (Sajtó alá rend. Vass Henrik, Friss Istvánné, Szabó Éva. (Bev.) Münnich Ferenc.) (Kiad.) a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 490 l., 9 t.; 524 l., 8 t.

Lengyel István: Oroszországi magyar hadifogoly emlékek. A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 1. Bp. 1959.

Lénin üzent. Visszaemlékezések. (Összeáll. és kiad. a Legújabbkori Történeti Múzeum.) (Bp. 1960). Soksz. 45 l., 5 t.

Ligetfi Károly: Válogatott írásai. 1917—1957. (Összegyűjt. és vál. Györkei Jenő. Bev. Sziklai Sándor.) (Közreadja a) Hadtörténelmi Intézet. Bp. 1957, Kossuth Kiadó. 150 l., 4 t.

Lukács János: Magyar—oroszl kapcsolatok 1914 óta. (Bp.) 1945, 28, 4 l. (Officina könyvtár. U. S. 6.)

Magyar internacionalisták visszaemlékezései. (Írták) Szatmári Sándor, Hobula János stb. Hadtörténelmi Közlemények 1957. 4. évf. 3—4. sz. 3—9. l.

Matvejev I. V.: Magyar internacionalisták részvétele a szovjet hatalom megteremtéséért és megszilárdításáért vívott harcban Szibériában (1917 február—1921). Századok 1959. 93. évf. 2—4. sz. 335—355. l.

Milei György: Kun Béla 1917—1918-ban Tomszkban megjelent írásai. Közli —. Párttörténeti Közlemények 1962. 8. évf. 1. sz. 108—130. l.

Milei György: A magyar hadifoglyok kommunista szervezeteinek kialakulása és tevékenysége Szovjetországon 1917—1918. Magyar—oroszl történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Bp. 1956, 315—406. l.

Milei György: Az OK(b)P Magyar Csoportja a KMP megalakításáért (1918. október—november). Párttörténeti Közlemények 1964. 10. évf. 2. sz. 160—171. l.

Milei György: A szovjetországi magyar kommunista hadifoglymozgalom eszmei arculatának néhány kérdése (1918). Párttörténeti Közlemények 1956. 2. évf. 3. sz. 35—69. l.

Molnár Zoltán: Egy magyar vöröskatonai emlékei. Új Írás 1961. 1. évf. 10. sz. 869—881. l.

Müller Armand: A forradalom tüzeiben. Egy vörösgárdista osztagparancsnok visszaemlékezései 1917—1920. (Ford. Honfi

József.) Bp. 1959, Zrínyi Kiadó. 188 l. (Fegyver a munkáskézben.)

Münnich Ferenc: Magyar internacionalisták a Szovjetunióban. Pártélet 1966. 11. évf. 10. sz. 3—8. l.

Münnich Ferenc: „Magyar internacionalista”. A harmincéves Szovjetunió. 1917—1947. (Sajtó alá rend. Rudas László.) Bp. 1947, 26—28. l.

Az Októberi Forradalom [duna]pentelie katonája. (Varga László sztálinvárosi halász emlékeiből.) Csillag 1955. 9. évf. 11. sz. 2257—2264. l.

Szántó Zsuzsa: Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. A Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve, 5—6. 1963—1964. Bp. 1966, 191—216. l.

Sziklai Sándor: Egy magyar parasztfiú az orosz forradalomban. Vagyunk az ifjú gárda. Emlékezések az ifjúmunkás mozgalomra. 1900—1944. (Szerk. Lányi Ernőné.) Bp. 1957, 53—63. l.

Szubbajev N.: Az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Kazán Kormányzósági Bizottsága mellett működő külföldi kommunista csoport tevékenysége (1918—1919). Párttörténeti Közlemények 1959. 5. évf. 2. sz. 207—220. l.

Tamás István: Új dokumentumok a magyar internacionalisták harcairól. Szovjet és magyar történészek közös vállalkozása. Népszabadság 1962. nov. 6. 20. évf. 260. sz. 2—3. l.

Terbe Lajos: Szibériai magyar lapok 1915—1921. Bibliográfia az omszki Forradalom és Vörös Újság részletes ismertetésével. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1958. Bp. 1959, 258—284. l.

Terbe Lajos: A Szovjetunió európai részében megjelent magyar lapok 1917—1921. Bibliográfiai és sajtótörténeti vázlat. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1959. Bp. 1961, 241—259. l.

Terbe Lajos: Oroszországban, illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok. (1915—1921.) Kiegészítések és pótlások két korábbi dolgozatunkhoz. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1963—1964. Bp. 1966, 286—298. l.

Tolna megyeiek a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. (Szekszárd). 1957, Szekszárdi ny. 35 l.

Vajda Péter: Szibériai találkozások. (Szibériában élő magyarokról.) Népszabadság 1962. nov. 4. 20. évf. 259. sz. 6. l.

Vályi-Nagy József: Az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalma... a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig terjedő időszakban. Debrecen 1963, 75—99. l. Klny. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom 9. Ser. 1. Series marxistica-leninistica 1.

Vérsi Endre: A Nagy Október magyar katonái. Csillag 1952. 5. évf. 11. sz. 1283—1289. l.

Vilček Anna: Harmincezer kilométer a Szovjetunióban. Magyar vörösgárdisták nyomában. Magyar Nemzet 1966. 22. évf. 186. sz. 10. l.

Zsilák András: A Külföldi Munkások és földművesek Kommunista Pártja a Turkesztáni Szövetséges Tanácsköztársaság területén (1918—1919). Párttörténeti Közlemények 1962. 8. évf. 3. sz. 62—89. l.

Zsilák András: Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg internacionalista egységeinek szervezésében (1918—1919). Történelmi Szemle 1961. 4. évf. 3. sz. 347—360. l.

7. A forradalom nemzetközi jelentősége és hatása

Aidit D. N.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az indonéz nép felszabadító harca. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1955. 44. sz. 6. l.

Alekszandrov G.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméinek átalakító ereje. (Ford. Zalai Edvin.) Bp. 1950, Szikra. 20 l. (Marxista ismeretek kiskönyvtára 130.)

Bagdas Haled: Az októberi forradalom és az arab kelet. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1955. 46. sz. 3. l.

Cogniot Georges: Az Októberi Forradalom elvei és a jelenlegi revizionizmus. A revizionizmus a legfőbb veszély. Cikkgyűjtemény. Bp. 1959, 168—188. l.

Csu Te: Az októberi forradalom és a kínai nép. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1950. 44. sz. 2. l.

Duclos Jacques: Az 1917-es októberi szocialista forradalom 38. évfordulója és Franciaország. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1955. 44. sz. 2. l.

Duclos Jacques: Az Októberi Szocialista Forradalom 33. évfordulója és Franciaország. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1950. 44. sz. 8—9. l.

Duclos Jacques: Az Októberi Forradalom történelmi példája és a középrétegek. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1951. 44. sz. 5. l.

Kádár János: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 1—6. l.

Kállai Gyula: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a kultúra. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 60—72. l.

Kállai Gyula: A Nagy Októberi Forradalom és jelentősége. Társadalmi Szemle 1949. 784—793. l.

Kassai Géza: Kisépek sorsfordulója a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Bp. 1955, Szikra. 63 l.

Kisfaludi-Ströbl Zsigmond: Október eszméi. Szovjet Kultúra 1954. 6. évf. 10. sz. 1—2. l.

Komor Imre: Október — az egész emberiség tanítója. Társadalmi Szemle 1953. 8. évf. 10—11. sz. 937—948. l.

Komor Imre: Október megváltoztatta a világot. Társadalmi Szemle 1955. 10. évf. 11. sz. 20—33. l.

Marty André: Felkelés a Fekete-tengeren. (Ford. Murányi-Kovács Endre.) (Bev.) Marcel Cachin. Bp. 1950, Hungária. 110 l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a tömegek történelemformáló szerepe. Anyag- és Adatszolgáltatás 1954. 11. sz. 1—6. l.

Az Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentősége. Pártélet 1964. 9. évf. 10. sz. 3—10. l.

Pajetta Giancarlo: Az októberi forradalom hatása Olaszországban. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1955. 44. sz. 4. l.

Pieck Wilhelm: Az Októberi Forradalom tanulságainak jelentősége a német népek a békéért és Németország egységéért folytatott harcában. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1950. 44. sz. 4—5. l.

Rozental M. M.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az új ember kialakulása. Bp. 1949, Szikra. 50 l. (Marxista ismeretek kis könyvtára 14.)

Rubinstejn N. L.: Sztálin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nemzetközi jelentőségéről. (Ford. Remsey Sándor-né.) Bp. 1952, Szikra. 31 l.

Sándor Vilmos: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom. Magyar Tudomány 1957. 2. köt. 11—12. sz. 481—491. l.

Simon Gyula: A Nagy Októberi Forradalom tantása. Bp. 1952, 36 l. (Pedagógus továbbképzés. Történelem. Általános iskolai nevelők tananyaga 1.)

Sztálin I. V.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom. — „Az októberi forradalom nemzetközi jellege” c. cikkéből összeállítva. Kiad. a Honvédelmi Minisztérium. (Bp.) 1949, 63 l. (A honvédség politikai kiskönyvtára 16.)

Sztyepanova J.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom új korszakot nyitott meg az emberiség történetében. Anyag- és Adatszolgáltatás 1950. 10. sz. 1—4. l.

Vas Tibor: A Nagy Októberi Forradalom jelentősége és hatása a szocialista jog fejlődésére. Bp. 1952, 22 l. (A Magyar Jogászszövetség 1952/53. évi szakmai továbbképző előadásorozata.)

Verhovcev I.: Az Októberi Forradalom

megnyitotta a népek testvériségének és barátságának korszakát. Anyag- és Adatszolgáltatás 1953. 10. sz. 1—2. l.

Vu Ju-csang: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom zászlaja legyőzhetetlen. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1953. 45. sz. 1. l.

Wandel Paul: Október nagy tanulságai a német nép számára. Tartós Békéért, Népi demokráciáért 1953. 46. sz. 4. l.

Zawadzki Alexander: A nagy október eszméi a szocialista építés új győzelmeire lelkesítik a lengyel népet. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1955. 44. sz. 3. l.

8. A forradalom magyarországi hatása

Andics Erzsébet: Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténetéhez. Századok 1949. 83. évf. 1—4. sz. 24—78. l.

Andics Erzsébet: Vengerszkoe rabocsee dvizsenie v period pervoj mirovoj vojnü i vlijanie Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkaj revolucii. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1952. tom. 1. nr. 2. 237—280. l., nr. 3. 387—416. l.

Aranyossi Magda: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság hatása a magyar nőmunkásmozgalomra 1917—1919-ben. Századok 1954. 88. évf. 2—3. sz. 267—284. l.

Aranyossi Magda: Vlijanie Velikoj Oktjabr'szkoj szocialiszticeszkaj revolucii i Vengerszkaj Szovetszkaj Reszpubliki na zsenszkoe dvizsenie v Vengrii v 1917—1919 gg. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1956. tom. 3. nr. 3. 249—292. l.

Arató Endre: Magyar, cseh és szlovák munkások együttműködése a Nagy Októbert követő forradalmi fellelülés időszakában. (1917—1920.) Századok 1959. 93. évf. 1. sz. 49—69. l.

Arató Endre: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása és a nemzetiségi kérdés. Történelemtanítás 1958. 5. sz. 5—8. l., 6. sz. 1—4. l.

Dokumentumok a KMP megalakulásáról. Közli: Milei György. Társadalmi Szemle 1958. 13. évf. 11. sz. 92—98. l.

Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. Történelmi Szemle 1958. 1. évf. 1—2. sz. 154—173. l.

Gábor Sándorné: Dokumentumok Szovjet-Oroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. Közli: —. Párttörténeti Közlemények 1961. 7. évf. 1. sz. 209—227. l.

Gábor Sándorné: Az oroszországi forradalmi mozgalom visszhangja a magyar

dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben. Párttörténeti Közlemények 1958. 4. évf. 2. sz. 136—147. l.

Hajdu Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjetoroszország kapcsolatainak történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1961. 7. évf. 3. sz. 86—123. l.

Hajdu Tibor: Magyar—szovjet szövetség 1919-ben. Élet és Tudomány 1961. 16. évf. 45. sz. 1411—1414. l.

Hajdu Tibor: A Magyar Tanácsköztársaság történetének néhány kérdése. Századok 1958. 92. évf. 1—4. sz. 364—387. l.

Hajdu Tibor: Március huszonegyedike. (Adatok a Magyar Tanácsköztársaság kialakításának történetéhez.) Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 89 l. (Ertekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 15.)

Hajdu Tibor: Károlyi Mihály és az 1918—19-es forradalmak. Századok 1963. 97. évf. 5. sz. 1092—1102. l.

Hajdu Tibor: Michael Károlyi and the revolutions of 1918—19. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1964. 10. tom. 3—4. nr. 351—371. l.

Hajdu Tibor: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 217 l., 12 t.

Hajdu Tibor: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben. Bp. 1958, Kossuth Kiadó, 275 l.

Hanák Péter: A világháború és a Monarchia felbomlása. *Siklós András*: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Magyarország története. II. köt. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin. Bp. 1964. Gondolat. 257—359. l.

Illés Béla: Mit jelent a győzelmes Októberi Szocialista Forradalom a magyar dolgozó parasztságnak? Bp. (1949), MDP. 40 l.

Irányelvek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának megünneplésére Magyarországon. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 118—138. l.

József Farkas: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom közvetlen hatása a magyar írók eszméi fejlődésére. Párttörténeti Közlemények 1958. 4. évf. 2. sz. 73—98. l.

Kun Béla: A forradalom szülési fájdalmai. Válogatott írások és beszédek. I. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 139—141. l. (Pravda 1918. jún. 27.)

Kun Béla: Levél V. I. Leninhez. Válogatott írások és beszédek. I. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 188—189. l. (1919. jan. 5.)

Kun Béla: A magyar forradalom születésének történetéből. Válogatott írások és beszédek. I. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 170—173. l. (Pravda 1918. júl. 24.)

Kun Béla: Tanács-Magyarország a Szovjetunió szövetségese. A Magyar Ta-

nácsköztársaság ötödik évfordulójára. Válogatott írások és beszédek. II. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 136–140. l. (Pravda 1924. márc. 21.)

Kun Béla: Üdvözet az orosz szovjet-kormánynak. Válogatott írások és beszédek. I. Bp. 1966, Kossuth Kiadó. 201. l. (Pravda 1919. márc. 23.)

Liptai Ervin: A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1965, Kossuth Kiadó. 475 l., 16 t. (Népszerű történelem.)

A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 1. köt. (Közreműk. Erényi Tibor, Gábor Sándorné stb.) (Bp.) 1966, Kossuth Kiadó. 277 l.

A magyar munkásmozgalom története. 1867–1945. (Írta) (Király József, Labádi János stb.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 246 l. (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar munkásmozgalom története szakosított tanfolyam számára. 1960–1961. 1. évf.)

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 5. köt. A magyar munkásmozgalom a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő forradalmi fellendülés időszakában. 1917. november 7.–1919. március 21. (Összeáll. Gábor Sándorné, Fehér András stb.) (Szerk. a MDP Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete.) Bp. 1956, Szikra. 775 l., 5 t.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. március 21.–1919. augusztus 1. I. r. 1919. március 21.–1919. június 11. (Összeáll. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella.) (Szerk.) a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1959, Kossuth Kiadó. IX, 745 l.

A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 6. köt. 2. r. (Gábor Sándorné–Hajdu Tibor–Szabó Gizella): A Magyar Tanácsköztársaság. 1919. június 11.–1919. augusztus 1. (Függelék: Milei György: Az OK(b)P magyar csoportja és a magyar internacionalisták tevékenysége Szovjet-Oroszországban. 1919. március 21.–1919. augusztus eleje.) (A bibliográfiát [összeáll.] Práger Miklós.) (Szerk. a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 786 l.

A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. Tanulmánygyűjtemény. Szerk. Sarlós Márton. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 319 l.

A Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelmeiről. Tanulmányok. Bp. 1944, Szikra. 271 l.

A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. Előadásgyűjtemény. (Szerk. Gábor Sándorné.) Bp. 1960, Kossuth Kiadó. 387 l.

A magyarországi munkásmozgalom 1917–1919. A Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1958, Kossuth Kiadó. 271 l. (Tananyag a Magyar Szocialista Munkáspárt Magyar Munkásmozgalom története tanfolyama számára.)

Márkus László: A leninizmus hatása a szociáldemokrata történetfelelősekre a Tanácsköztársaság idején. Századok 1960. 94. évf. 4. sz. 626–645. l.

Milei D. [György]: K isztorii szozdanija Vengerszkoj Kommunisticeszkoj Partii. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1961. 7. tom. 3–4. fasc. 321–354. l.

Milei György: A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakításának történetéhez. Párttörténeti Közlemények 1958. 4. évf. 4. sz. 23–82. l.

Milei György: A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról. (Bp.) 1962, Kossuth Kiadó. 77 l. (Munkásmozgalom-történeti tanulmányok.)

Milei György: Mikor alakult a KMP? Párttörténeti Közlemények 1965. 11. évf. 3. sz. 124–141. l.

„Mindenki újakra készül . . .” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 1. köt. Szerk., (bev.) és a jegyzeteket írta József Farkas. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 654 l. (Irodalom — szocializmus.)

„Mindenki újakra készül . . .” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 2. köt. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. (Szerk. és jegyz.: József Farkas.) Bp. 1962, Akadémiai Kiadó. 970 l. (Irodalom — szocializmus.)

„Mindenki újakra készül . . .” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. 3. köt. (A Tanácsköztársaság szépirodalma.) (Szöveggyűjtemény.) Szerk. és jegyz. el!.) József Farkas. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 741 l. (Irodalom — szocializmus.)

Molnár Erik: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Történelmi Szemle 1959. 2. évf. 1–2. sz. 1–7. l.; Magyar Tudomány 1959. 4. köt. 4. sz. 171–177. l.

Molnár E[rik]: Le rôle historique de la République Hongroise des Conseils. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1959. 6. tom. 3–4. nr. 229–238. l.

Mucsi Ferenc: Az 1917-es oroszországi februári forradalom hatása Magyarországon. Századok 1958. 92. évf. 5–6. sz. 685–698. l.

Münnich Ferenc: A magyar nép a Nagy Októberi Szocialista Forradalom útján. (Bp.) 1957, Kossuth Kiadó. 39 l. (Az MSzMP Központi Bizottsága politikai akademiája.)

Münnich Ferenc: Az Októberi Forradalom és a magyar Vörös Hadsereg. Hadtörténelmi Közlemények 1959. 6. évf. 1. sz. 3—38. l.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság tanítása. (Szerk. a V[allás- és] K[özoktatásügyi] M[inisztérium] Nevelésügyi Főosztálya.) Bp. 1950, Közoktatásügyi Kiadó. 44 l. (Szocialista nevelés kiskönyvtára 8.)

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Magyarországon. Társadalmi Szemle 1952. 7. évf. 11. sz. 1155—1167. l.

Nemes Dezső: Az első magyar szocialista forradalom. Századok 1958. 92. évf. 1—4. sz. 1—11. l.

Nemes Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Századok 1959. 93. évf. 1. sz. 1—48. l.

Nemes Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a magyar forradalmi erők fejlődése 1917—1919-ben. Századok 1957. 91. évf. 1—4. sz. 8—45. l.

Nemes Dezső: Az Októberi Forradalom és a magyar nép harca az imperialista háború és a monarchia ellen. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 41—59. l.

Nemes Dezső: A Szovjetunió iránti szeretet és bizalom a magyar nép tömegeiben. (1919—1945.) Magyar Történelem Kongresszus. 1953. jún. 6—13. (Közreadja a) Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1954. 504—532. l.

Pamlényi Ervin: A februári forradalom magyar visszhangja. Magyar Nemzet 1967. 23. évf. 79. sz. 9. l.

Petrák Katalin: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom visszhangja a fővárosi sajtóban (1917, november—december). Párttörténelmi Közlemények 1958. 4. évf. 1. sz. 96—147. l.

Réti László: Az 1919-es magyar proletárforradalom — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első követője. Párttörténelmi Közlemények 1958. 4. évf. 3. sz. 86—107. l.

Réti László: Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1954, Szikra. 87 l.

Réti László: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Magyarországon és a magyar forradalmak. (1918—1919.) Magyar Történelem Kongresszus. 1953. június 6—13. [Közreadja a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1954, 426—461. l. és a Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelmeiről. (Tanulmányok.) [Közreadja a] Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Bp. 1954. 7—110. l.

Siklós András: Az 1918—1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp. 1964, Tankönyvkiadó. 105 l. (Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma 1.)

Siklós András: Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása. Polgári demokratikus forradalom és szocialista forradalom Magyarországon (1917—1919). (Boríték-cím: Magyarország története 1917—1919.) Bp. 1959, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Soksz. 165 l.

Svéd László: Utat tör az ifjú sereg. A forradalmi ifjúnunkásmozgalom kialakulása Magyarországon. A Kommunista Ifjúsági Szövetség tevékenysége a Tanácsköztársaság időszakában. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 342 l., 8 t.

Szabó Gyula: Latinka Sándor harctéri feljegyzései (1916—1918). Hadtörténelmi Közlemények 1959. 6. évf. 2. sz. 253—259. l.

Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Bp. 1963, Kossuth Kiadó. 272 l.

A szovjet Vörös Hadsereg 51. lovas-hadosztálya 459. lövészeszedének szolidaritása a magyar munkásosztállyal. (1919. augusztus 7—8.) Közli: Szabó Ágnes. Párttörténelmi Közlemények 1959. 5. évf. 3—4. sz. 278—279. l.

Velikaja Oktjabr'szkaja szocialiszticeszkaja revolucija i Vengrija. Szbornik sztatej. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 183 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 17.)

A vörös lobogó alatt. Válogatott írások a magyar kommunista ifjúsági mozgalom történetéből. 1917—1919. (Összeáll. Svéd László.) Bp. 1955, Ifjúsági Kiadó. 495 l., 28 t.

9. A forradalom évfordulói

Sztálin (I. V.): A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 27. évfordulója. — beszéde ... 1944. nov. 6-án. — A hadsereg főparancsnokának napiparancsa 1944. nov. 7-én. (Pécs 1945), Új Dunántúl. 22 l.

Molotov V. M.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulójára. — beszéde a Moszkvai Szovjet ünnepi ülésén. Bp. 1945. (Athenaem ny.) 20 l. Ua. 30 l.

Kovács Károly: A szocialista forradalom harmincadik évfordulójára. Gazdaság 1947. 945—951. l.

Molotov (V. M.): A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 31. évfordulójára. — beszéde a Moszkvai Szovjet ... ülésén. Bp. 1948, Szikra. 24 l.

A Győzelmes Szocialista Forradalom harminckettedik évfordulójára. Magyar-Szovjet Közgazdasági Szemle 1949. 369—376. l.

Fogarasi Béla: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 34. évfordulójára. Társadalmi Szemle 1951. 745—756. l.

Az Októberi Forradalom évfordulójára. Köznevelés 1951. 853—854. l.

A Szovjet nép a kommunizmus felépítéséért és a békéért vívott harc újabb sikereinek jegyében ünnepelte a Nagy Október harmincegyedik évfordulóját. Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle 1951. 10—11. sz. 337—346. l.

A haladó emberiség legnagyobb ünnepe. Köznevelés 1952. 8. évf. 21. sz. 633—634 l.

Háy László: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 35. évfordulója. Propagandista 1952. 8. sz. 12—15. l.

Kassai Géza: Az Októberi Forradalom 35. évfordulójára. Társadalmi Szemle 1952. 7. évf. 11. sz. 1093—1110. l.

Vorosilov K. J.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 36. évfordulója. — beszéde a moszkvai szovjet 1953. nov. 6-i ünnepi ülésén. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1953. 46. sz. 1. l.

Szaburov M. Z.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 37. évfordulója. — beszéde a moszkvai szovjet 1954. nov.

6-i ünnepi ülésén. Tartós Békéért, Népi Demokráciáért 1954. 46. sz. 1—2. l.

Dicsőséges Október. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójának emlékére. (Szerk. biz.: Berkesi András, Molnár Géza stb.) Kiad. a B. M. Orek Politikai Főoszt. (Bp.) (1957), 406 l.

Háy László: Negyven esztendő, amely megváltoztatta a világot. Társadalmi Szemle 1957. 12. évf. 6. sz. 25—40. l.

Illés Béla: Negyven esztendő. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára.) Élet és Irodalom 1957. 1. évf. 18. sz.

Az MSzMP és az SzKP tézisei a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. (Bp.) 1957, Kossuth Kiadó. 85 l.

Óvári Miklós: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára. Pártélet 1957. 2. évf. 4. sz. 3—9. l.

Rózsa László: A 46. évforduló. Pártélet 1963. 8. évf. 10. sz. 3—10. l.

Szénási Géza: Gondolatok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 48. évfordulóján. Magyar Jog 1965. 12. évf. 11. sz. 481—486. l.

Készítette az MTA Történettudományi Intézetének Bibliográfiai Csoportja.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

К 50-летию Великой Октябрьской Социалистической Революции

СТАТЬИ

<i>Д. Немеш</i> : Октябрьская Революция и путь Венгрии к социализму	827
<i>П. Н. Федосеев</i> : Об интернациональном значении исторического опыта Великого Октября	851
<i>Т. Хайду</i> : Внешняя политика венгерской буржуазной демократии 1918—1919 гг.	869
<i>Я. Емниц</i> : Революции 1917 года в России и социалистическое рабочее движение в Европе	917
<i>Дь. Милей—А. Йожа</i> : Об участии венгров в Великой Октябрьской Социалистической Резолюции и гражданской войне	950
<i>Ш. Халас</i> : Данные к истории советско—венгерских связей 1917—1919 гг.	989

СООБЩЕНИЯ

<i>А. Жилак</i> : Закономерности Октябрьской Революции и венгерские революции	1008
<i>Э. Доннерт</i> : Октябрьское восстание 1917 года в Петрограде	1014
<i>М. Фаркаш</i> : Революционное брожение в австро-венгерской армии после победы Великой Октябрьской Социалистической Революции	1026

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	1036
ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	1061
ХРОНИКА	1089
БИБЛИОГРАФИЯ	1094

T A B L E S D E S M A T I È R E S

Au cinquantenaire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre

ÉTUDES

<i>D. Nemes</i> : La Révolution d'Octobre et le chemin de la Hongrie vers le socialisme ..	827
<i>P. N. Fedosséiev</i> : La portée internationale des expériences historiques de la Grande Révolution d'Octobre	851
<i>T. Hajdu</i> : La politique étrangère du régime bourgeois-démocratique en 1918—1919 ..	869
<i>J. Jemnitz</i> : Les révolutions russes de 1917 et les mouvements socialistes d'Europe ..	917
<i>Gy. Milei—A. Józsa</i> : La participation des Hongrois à la Grande Révolution Socialiste d'Octobre et aux guerres civiles	950
<i>S. Halász</i> : Contributions relatives à l'histoire des relations soviéto—hongroises, 1917—1919	989

COMMUNICATIONS

<i>A. Zsilák</i> : Les lois de la Révolution d'Octobre et les révolutions hongroises	1008
<i>E. Donner</i> : Le soulèvement d'octobre à Petrograd en 1917	1044
<i>M. Farakas</i> : Effervescence révolutionnaire dans l'armée austro-hongroise après la victoire de la Grande Révolution Socialiste d'Octobre	1026

LITTÉRATURE HISTORIQUE	1036
RÉPERTOIRE DES REVUES	1061
CHRONIQUE	1089
BIBLIOGRAPHIE	1094

CONTENTS

On the 50th Anniversary of the Great October Socialist Revolution

ARTICLES

<i>D. Nemes</i> : The October Revolution and Hungary's Road to Socialism.....	827
<i>P. N. Fedoseyev</i> : The International Significance of the Historical Experience of the Great October	851
<i>T. Hajdu</i> : Foreign Policy of Bourgeois Democracy in 1918—1919	869
<i>J. Jemnitz</i> : The Russian Revolution in 1917 and the European Socialist Labour Movement	917
<i>Gy. Milei—A. Józsa</i> : Hungarians Participating in the Great October Socialist Revolution and in the Civil War.....	950
<i>S. Halász</i> : Data to the History of Soviet—Hungarian Relations in 1917—1919 ..	989

REVIEW ARTICLES

<i>A. Zsilák</i> : The Necessaries of the October Revolution and the Hungarian Revolutions	1008
<i>E. Donnert</i> : The October Uprising of Petrograd in 1917	1014
<i>M. Farkas</i> : The Revolutionary Ferment in the Austrian-Hungarian Army after the Victory of the Great October Socialist Revolution	1026

HISTORICAL LITERATURE	1036
REVIEW OF REVIEWS	1061
CHRONICLE	1089
BIBLIOGRAPHY	1094

INHALTSVERZEICHNIS

Zur 50. Jahreswende der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution

STUDIEN

<i>D. Nemes</i> : Die Oktoberrevolution und Ungarns Weg zum Sozialismus.....	827
<i>P. N. Fedosejew</i> : Die internationale Bedeutung der geschichtlichen Erfahrungen der Grossen Oktoberrevolution	851
<i>T. Hajdu</i> : Die Außenpolitik der bürgerlichen Demokratie 1918—1919.....	869
<i>J. Jemnitz</i> : Die russischen Revolutionen des Jahres 1917 und die europäische sozialistische Arbeiterbewegung	917
<i>Gy. Milei—A. Józsa</i> : Über die Teilnahme von Ungarn an der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution und am Bürgerkrieg	950
<i>S. Halász</i> : Beiträge zu den sowjetisch—ungarischen Verbindungen 1917—1919....	989

BEITRÄGE

<i>A. Zsilák</i> : Die Gesetzmäßigkeiten der Oktoberrevolution und die ungarischen Revolutionen	1008
<i>E. Donnert</i> : Der Oktoberaufstand in Petrograd im Jahre 1917.....	1014
<i>M. Farkas</i> : Revolutionäre Gärung in der österreichisch-ungarischen Armee nach dem Sieg der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution.....	1026

BUCHBESPRECHUNGEN	1036
ZEITSCHRIFTENSCHAU	1061
CHRONIK	1089
BIBLIOGRAPHIE	1094

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1967. VIII. 31. — Példányszám: 1950 — Terjedelem: 25,2 (A₄) iv

67.64341 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.

Csekkbefizetési számla: 05.915,111—46. MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft

Következő számaink tartalmából

A Századok következő száma közli a Magyar Történelmi Társulat fennállásának 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepi közgyűlés és tudományos tanácskozás anyagát.

Benczédi László: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában

Berend T. Iván—Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában

Diószegi István: A Deák-párt és a német egység

Dolmányos István: Lex Apponyi (Az 1907. évi iskolatörvények)

Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz

J. Le Goff: Van-e Annales-iskola?

Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875—1899)

Szabolcs Ottó: Adatok a modern értelmiség kialakulásához Magyarországon

Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Kelet-Európában

V. Windisch Éva: Kovachich Márton és a magyar tudományszervezés első kísérletei

E számunk munkatársai

Csurdi Sándor a MTA Történettudományi Intézet gyakornoka — *Erich Donnert* a lipcsei egyetemen az Európai Népi Demokráciák Intézete munkatársa — *Farkas Márton* a MTA II. Osztályának főlőadója — *P. N. Fedoszejev* akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnöke, a Szovjetunió Kommunista Pártja KB mellett működő Marx—Engels—Lenin Intézet igazgatója — *Gábor Sándorné* kandidátus, a MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Hajdu Tibor* kandidátus, a MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *Halász Sándor* kandidátus, a Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola tudományos munkatársa — *Horváth Miklós* kandidátus — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Józsa Antal* kandidátus, hadtörténész (Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Milei György* kandidátus, a MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Nemes Dezső* akadémikus, a MSzMP KB Pártfőiskolájának igazgatója — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Ólvedi Ignác* kandidátus, hadtörténész (Bp.) — *Szakács Kálmán* kandidátus, egyetemi docens (ELTE) — *Zsilák András* kandidátus, a MSzMP KB Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Molnár Erik*: **A marxizmus szövetségi politikája 1848—1889.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 492 l. Ára: 55,—Ft.
- Szabó István*: **A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 215 l. Ára: 44,— Ft.
- H. Balázs Éva*: **Berzeviczy Gergely a reformpolitikus 1763—1795.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 387 l. Ára: 70,— Ft.
- Révai József*: **Válogatott történelmi írások I—II.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 325+509 l. Ára: 65,— Ft.
- Szabad György*: **Forradalom és kiegyezés válaszútján.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 644 l. Ára: 110,—Ft.
- Sőtér István*: **Eötvös József.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 347 l. Ára: 65,—Ft.
- A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1.—1931. augusztus 24.** A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 622 l. Ára: 60,— Ft.
- Kónya István*: **A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 243 l. Ára: 48,— Ft.
- Ságvári Ágnes*: **Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 308 l. Ára: 34,— Ft.
- Molnár János*: **Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 266 l. Ára: 45,— Ft.
- Max Weber*: **Gazdaság és társadalom.** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1967. 334 l. Ára: 45,— Ft.
- Appianos*: **A római polgárháborúk I—II.** Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hahn István. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 502+582 l. Ára: 145,— Ft.
- N. N. Jakovlev*: **Franklin Delano Roosevelt.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 519 l. Ára: 38,— Ft.
- I. M. Majszkij*: **Utazás a múltba.** Budapest, Gondolat Kiadó. 1967. 675 l. Ára: 46,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

51593

SZÁZADOK

1-6

Jy - 1328

A tartalomból:

**A Magyar Történelmi Társulat alapításának
100. évfordulója**

Ünnepi közgyűlés és tudományos ülészek

**TANULMÁNYOK — A TÖRTÉNELEM-
OKTATÁS KÉRDÉSEI — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE —
FIGYELŐ—KRÓNKA**

1968 JUN 24

101. ÉVF.

1967. 6. SZÁM

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÜNNEPI KÖZGYŰLÉSÉN KIOSZTOTT
MOLNÁR ERIK EMLÉKÉREM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., URI UTCA 51-53.

101. ÉVFOLYAM 1967. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ,
ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SINKOVICS ISTVÁN,
SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALAPÍTÁSÁ-
NAK 100. ÉVFORDULÓJA

ÜNNEPI KÖZGYŰLÉS ÉS TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

MOLNÁR ERIK EMLÉKEZETE

Pach Zsigmond Pál: Molnár Erik emléktáblája előtt.... 1117

Pach Zsigmond Pál: Molnár Erik társadalomtörténet-
írásáról 1119

AZ ÜNNEPI KÖZGYŰLÉS

Berend T. Iván: Főtitkári beszámoló 1126

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

Ember Győző: A Magyar Történelmi Társulat száz éve.... 1140

KORREFERÁTUMOK

H. Balázs Éva: A Történelmi Társulat könyvkiadásának
száz éve 1169

Incze Miklós: A száz esztendő Századok..... 1174

Kosáry Domokos: A Társulat társadalmi bázisa és annak
hatása a történetiszemléletre 1177

Sinkovics István: A történettudomány és a népszerűsítés 1180

R. Várkonyi Ágnes: A Történelmi Társulat megalakulásá-
nak előzményeihez 1185

Spira György: Hozzászólás 1190

*

Pamlényi Ervin: A magyar történetírás fejlődése a felsza-
badulás óta 1191

KORREFERÁTUMOK

- Erényi Tibor*: Munkásmozgalom-történeti irodalmunk helyzetéről, fejlődéséről 1205
Lackó Miklós: A legújabbkori történet kutatásának néhány kérdése 1208
Nagy László: Hadtörténetírásunk fejlődése a felszabadulás óta 1212

*

- Elekes Lajos*: Történeti ismeret és szocialista tudat 1216

KORREFERÁTUMOK

- Köpeczi Béla*: A társadalmi tudat rétegződése Magyarországon 1229
Szabolcsi Miklós: Az irodalom és a művészetek szerepe a történeti tudat kialakításában 1233
Perjés Géza: Hozzászólás 1234

*

- Mátrai László*: A művelődéstörténet néhány módszertani problémája 1236

KORREFERÁTUMOK

- Földes Éva*: A kulturális fejlődés néhány kérdése 1242
Makkai László: Társadalmi pszichológia — társadalmi mentalitás 1246
Székelgy György: Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszerű feladatairól 1248

*

- Konferencia 1867 történelmi problémáiról 1251

*

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK FELSZÓLALÁSAI

- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának üdvözlőlevele a Magyar Történelmi Társulathoz 1254
P. Avramov, L. Tajták, N. Petrović, G. Schülfert, A. Elián, S. Russoczki és *P. Sugar* felszólalásaiból 1254

*

AZ ÜLÉSSZAK BEZÁRÁSA

- Ember Győző*: Elnöki zárszó 1261

TANULMÁNYOK

- Galántai József*: Osztrák—magyar egyezkedés. 1865—1867. 1265
Vigh Károly: Bajesy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt 1311

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

- Benczédi László*: A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában 1357

TÖRTÉNETI IRODALOM

- H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (Ism. *Mályusz Elemér*) 1365
Horváth Zoltán: Teleki László (Ism. *Diószegi István*) 1370

<i>Lackó Miklós</i> : Nyilasok, nemzetiszocialisták (Ism. <i>Tilkovszky Loránt</i>)	1373
<i>Ságvári Ágnes</i> : Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948 (Ism. <i>Balogh Sándor</i>)	1376
<i>Bakács István</i> : A magyar nagybirtokos családok hiteltűgyletei a XVII—XVIII. században (Ism. <i>Varga János</i>)	1380
<i>Pogány Mária</i> : Tőkés vállalkozók és kubikus bérmunkások a Tisza-szabályozásnál a 19. sz. második felében (Ism. <i>Kolossa Tibor</i>)	1383
<i>Pándi Ilona</i> : Osztályok és pártok a Bethlen-konzolidáció időszakában (Ism. <i>Szabolcs Ottó</i>)	1384
<i>Ókori Keleti Történeti Chrestomathia</i> (Ism. <i>Ferenczy Endre</i>)	1386
<i>D. Cauté</i> : Communism and the French Intellectuals. 1914—1960 (Ism. <i>Köpeczi Béla</i>)	1387
Isztoriografija novogo vremeni sztran Evropü i Ameriki (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1390
<i>D. J. Melnyikov—L. B. Csornaja</i> : A kétarcu admirális (Ism. <i>Merényi László</i>)	1394
Anuarul Institutului de Istorie și Archeologie (Ism. <i>Szász Zoltán</i>)	1396
<i>S. Bünger</i> : Friedrich Engels und die britische sozialistische Bewegung von 1881—1895 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1396
<i>Ju. A. Piszarjev</i> : Oszvobozhit' noje vizsenye jugoszlavjanszkih národov Ausztró-Vengrii 1905—1914 (Ism. <i>Kövágó László</i>)	1400
Amerikai történeszek az Osztrák-Magyar Monarchiáról (<i>Deák István</i>)	1402
<i>P. Burian</i> : Die Nationalitäten in Cisleithanien und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/9 (Ism. <i>Trócsányi Zsolt</i>)	1412
Europa und Amerika in der Welt von morgen (Ism. <i>Mérei Gyula</i>)	1414
Contrasts in Emerging Societies. Readings in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century (Ism. <i>Katus László</i>)	1418
<i>C. M. Cipolla</i> : Guns, Sails and Empires (Ism. <i>Makkai László</i>)	1422

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok	1424
--------------------------	------

FIGYELŐ

Látogatás a Hadtörténeti Múzeumban (<i>Barta Gábor</i>)	1446
--	------

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	1449
Ankét a történelemszemlélet és nemzeti kérdés tárgykörének újabb vitairódalmáról	1454
A XIII., moszkvai nemzetközi történelemszakkongresszus programja	1461
A közép-európai várostörténet kérdései a Lengyel—Magyar Történész Vegyesbizottság varsói ülészakán (<i>Székely György</i>)	1464
A X. Magyar—Csehszlovák Jogtörténettudományi Konferencia (<i>Varga Endre</i>)	1469
Beszámolóok Zimányi Vera és Molnár János kandidátusi disszertációinak vitáiról (<i>Hegyí Klára, Vida István</i>)	1474

MOLNÁR ERIK EMLÉKEZETE

Pach Zsigmond Pál:

Molnár Erik emléktáblája előtt*

Tisztelt Egybegyűltek, kedves Elvtársak!

Immár több mint egy éve, hogy eltávozott körünkől Molnár Erik elvtárs; s a hitetlenséggel vegyült megrendülés — amire halálhíre döbbenett — még ma is gyakran urrá lesz rajtunk.

Nem tudjuk hinni, hogy a megtörhetetlennek látszó férfit — aki nem akart ismerni fáradságot, betegséget — alkotóereje teljében elragadta a halál.

Nem tudjuk hinni, hogy a hajlíthatatlan kommunista tudóst, a szenvedélyesen vitázó marxistát, a ragyogó szellemű és tiszta jellemű embert már nem kereshetjük fel ennek az épületnek az igazgatói szobájában vagy a Benczur-utcai lakás tágas könyvtárszobájában, ahol nap mint nap annyi órát töltött könyvei, kéziratái fölé hajolva, — nem ismerve pihenést, vakációt, az elméleti munkából való kikapcsolódást.

Hiszen mintha most is hallanánk rövid, olykor szinte pattogó, mégis bizalmat árasztó, rokonérzést, meleg emberséget sugárzó szavait. Mintha most is hallanánk feszesen szabatos, célra-lényegre törő, híresen tömör mondatait, — amelyek mindegyikébe gondolatsorok kvintesszenciáját sűrítette, — amelyek mindegyike elmélyülésre készítetett, új eszmemeneteket sugallt.

Az élet elevenségével tolnak fel bennünk az emlékképek: annak a tizenhét évnek a képei, amelyet Intézetünkben töltött.

A képe annak, amikor 1949 őszén, régi intézeti épületünk könyvtártermébe lépve, két közvetlen teendőt tűzött a kollektíva elé: a marxizmus — leninizmus történeti elméletének alkotó elsajátítását, és, a szovjet történettudomány beható tanulmányozásának érdekében, az orosz nyelv megismerését, — az első feladat megoldásához rögtön hozzá is segítve: ezekből az intézeti körben tartott értékes elméleti előadásaiából nőtt ki később Dialektikus materializmus és társadalomtudomány c. műve.

A kép, amikor 1955 őszén, a római nemzetközi történészkongresszusról hazatérve, a széleskörű tudományos tájékozódás, a provincializmus leküzdése feladatát hangsúlyozta, — mint feltételét annak, hogy hatékonyabban vívassuk eszmei harcunkat a nyugati, burzsoá történeti irányzatokkal; egyben mélyebben, igazabban ragadhassuk meg történelmi fejlődésünk nemzeti sajátosságait.

Amikor 1956 tavaszán a marxizmus—leninizmusról mint klasszikus alapjainak megtartásával mindegyre megújuló, lebírhatatlan és mindig diadalmas elméletről szólt, s újabb reneszánszának nyitányaként méltatta a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusát, — egyben a marxista történettudománynak is új nagyszerű fellendülését jósolva meg.

* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében 1967. augusztus 21-én elhangzott avató beszéd.

Amikor az 1956-os ellenforradalom időszakában magatartásával azt sugallta, amit később egyik híres előadásában így fogalmazott meg: a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc szempontjából teszi fel. Az igazi kérdés most is ez: kivel tartunk, — azokkal-e, akiknek tevékenysége tudatosan vagy öntudatlanul a kapitalizmus helyreállítására irányul, — vagy pedig azokkal, akik a hibákat kijavítva, tovább akarják építeni a szocializmust.

Amidőn 1958—59-től fogva — amikortól az imperializmus politikai és propagandagépezete újabb erőfeszítést tett, hogy megpróbálja a nacionalizmust felszítani Közép- és Kelet-Európában, s ennek egyes szocialista országokban kezdtek jelei is mutatkozni, — nyilvános és intézeti előadásoknak, vitáknak, beszélgetéseknek hosszú sorában ragadta meg a kérdést, minden korábbi fellépésénél határozottabban szállva síkra a nacionalizmus maradványai ellen a közgondolkodásban, a történettudományban, — a maga hajlíthatatlan, makacs, túlzástól sem ment módján, szilárd, internacionalista elvi alapján.

Amikor a legutóbbi években a nem kevésbé döntő fontosságú kérdés: a marxizmus szövetségi politikája történeti kialakulásának szentelte kutatásai zömét, — tanulmányaiban és beszélgetéseiben újabb és újabb oldalait villantva fel a problémakörnek, Marx, Engels és Lenin újabb és újabb szempontjaira, történeti megjegyzéseire hiva fel a figyelmet, — élete ez utolsó művén mindvégig munkálkodva.

A kép, amikor 1965 őszen, a bécsi nemzetközi történészkongresszuson az előadását követő vitában, ott ült a bécsi egyetem előadótermének padjában, s szorgalmasan jegyzett; majd szabatos biztonságu, higgadt, de a marxizmus szenvedélyétől és a marxizmus hirdetésének szenvedélyétől átfűtött, franciául is tömör-korrektan csengő mondataiban adta meg a frappáns választ; másnap pedig, egy még hevesebb légkörű vitaülésen elnökölve, emelkedett hangú zárszóban tett hitet a forradalmak történetformáló jelentősége mellett, — olyan módon és tartalommal, hogy az barátban és harcostársban lelkesedést, ellenfélben és ellenségben is tiszteletet parancsolt: a tudomány, a meggyőződés iránti tiszteletet.

A kép, amikor 1966 tavaszán, a Magyar Történelmi Társulat legutóbbi közgyűlésének elnöki megnyitójában — hiszen ő látta el az elnöki funkciót a Társulat 100 éves történetének utolsó decasában — elvi értékelést adott történettudományunk utóbbi éveinek eredményeiről és problémáiról, s megjelölte a következő évek fő feladatait, — többek közt 1967 évfordulóinak: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulójának megünneplését, a Magyar Történelmi Társulat centenáriumának megünneplését, amelyekből kész volt méltó részt vállalni.

Ezeket az évfordulókat azonban már Molnár Erik elvtárs nélkül kell megülnünk, s Intézetünk további fejlődésének feladatait is nélküle kell megoldanunk. Vagy inkább: személyes részvétele, irányítása, közreműködése nélkül ugyan, — de az ő tevékenységét, életútját folytatva, páratlanul gazdag tudományos hagyatékának szellemében, — az alkotó marxizmus—leninizmus szellemében, amelynek kiemelkedő magyar reprezentánsa volt.

Amidőn most emléktábláját avatjuk, nem emlék ő a mi számunkra, hanem élő valóság. Amikor nevét kőbe vésve olvassuk, eleven arcát, alakját látjuk. Úgy érezzük, itt van és itt is marad velünk, mint atyai barát, tanácsadó és örök utitárs.

Pach Zsigmond Pál:

Molnár Erik társadalomtörténet-írásáról*

A felszabadulás óta eltelt időszak hazai történetírás-történetének — amelyről Pamlényi Ervin előadása érzékletes képet nyújtott — aligha van markánsabb alakja, jelentősebb egyénisége a körünkben immár egy éve eltávozott Molnár Eriknél; aligha van történetírásunkra termékenyebben ható műve két társadalomtörténeti köteténél: az Árpádkort, illetőleg a Mohács előtti történetünket tárgyalóknál.

A magyar társadalom története — ezt a címet adta köteteinek; tudatosan *társadalomtörténetet* kívánt írni.

Mit jelentett nála ez a szándék, hogyan értelmezte a társadalomtörténet tárgyát, feladatát, módszerét?

Első kötete első együttes kiadásának előszavában erről így ír: „E munka tárgya a magyar társadalom történetének legkorábbi szakasza. Ehhez képest bemutatja az ősi osztály nélküli társadalmat, annak felbomlását s a helyén létrejött osztálytársadalmat.” Szemléletének „alapja a társadalom törvényszerű szerkezete és fejlődése . . . Új benne . . . az, hogy elsőnek alkalmaz egy meghatározott tudományos módszert a forrásanyag feldolgozásánál. Ez vonja maga után tárgyalásmódjának gyakran polemikus formáját, azokkal szemben, akik e módszer szerepét eljátszottnak hirdetik.”¹

Nyílt és világos beszéd ez az 1944 januári keltezésű előszóban: a társadalomtörténeti munka célja a történelmi materializmus a magyar történelemre való alkalmazhatóságának bizonyítása, — a gazdasági viszonyok meghatározó szerepének kimutatása, — a társadalom törvényszerű szerkezetének és fejlődésének ábrázolása, — annak feltárása, hogy az osztálytársadalom és állam kialakulásáról, szélesebben: a társadalmi formációk váltásáról szóló marxista tanítás a kulcsa a magyar társadalom sajátos és egyedi fejlődésmenete megértésének is.

Aligha kell bizonygatni: mindez forradalmi fordulatot jelentett a magyar történetírásban, — olyan fordulatot, amelyhez csak Révai Józsefnek újabbkori történetünkről, kivált 1848—49-ről adott elemzése fogható.

S hadd idézzünk még egy mondatot Molnár Eriktől, — immár második társadalomtörténeti kötetének előszavából. A részproblémák „reális kapcsolatainkban s így teljességükben csak akkor vetődnek fel — írja —, ha figyelmünket az *egész* történeti fejlődésre fordítjuk. A rész csak az egészben, az egészszel való összefüggésében világosodik meg.”²

* A Magyar Történelmi Társulat centenáris tudományos ülésszakán 1967. augusztus 23-án elhangzott felszólalás.

¹ A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bpest. 1945. 3—5. l.

² A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bpest. 1949. 5. l.

A társadalomtörténeti *szintézisnek* az idézett mondatokban jelzett igénye nemcsak arra vonatkozik, hogy a szerző egész történelmi korszakok összefoglaló áttekintésére vállalkozott, hanem arra is, hogy a *társadalom egész életműködésének* történetét tűzte céljául tanulmányozni, a társadalom egész életfolyamatát: a termelőerőktől, a gazdasági alaptól — az osztálystruktúrán keresztül — egészen a felépítményi jelenségekig.

E körben nincs szükség szólni ez átfogó célkitűzés nagyszabású megvalósításáról; nincs szükség méltatni általános és részleteredményeit, szempontjait: Mindez történettudományunknak ma már közkincse, árpádkori történetírásunknak marxista alapvetéséhez tartozik, — még akkor is, ha az első társadalomtörténeti kötetről összefoglaló értékelés mindazóta sem jelent meg.

Éppen ez a tény, az első kötet elvitázhatatlan historiográfiai jelentősége engedi meg, hogy ezúttal csupán egy megjegyzésre szorítkozzam, és — pedig — éppen Molnár Erik szelleméhez méltóan — kritikától nem mentes megjegyzésre. A nagyszabású mű rendkívüli szabatossággal, logikus következetességgel fejt ki a meghatározó hatást, oksági kapcsolatot a gazdasági viszonyoktól egészen a felépítményig, *odafelé*; de — hogy képletesen szóljak — még nem járja be ezt az utat ugyanilyen következetességgel, mély elemzéssel *visszafelé*; még nem szentel ugyanennyi teret, elmélyedést a felépítményi jelenségek *visszahatásának*.

Molnár Erik történetírói fejlődésének, a társadalomtörténetről alkotott felfogásának és megvalósító gyakorlatának *következő* etappját, éppen ebben a tekintetben, az első kötet második, átdolgozott kiadása és a vele szinte egyidőben, ugyancsak 1949-ben megjelent második társadalomtörténeti kötet jelzi.

Ha — mint a szerző annakidején egy heves légkörű vitaülésen megjegyezte — első kötete voltaképpen kritika nélkül maradt, illetőleg egy Kosuth-díj volt a bírálata, akkor második kötete, már széleskörű vitát, éles reagálást váltott ki. Ez volt a fordulat éve után a marxista történettudomány első emlékezetes vitája, első ugynevezett „Molnár-vitája” — longus post hoc ordo sequitur idem decus petentium —, s maga is serkentő szerepet vitt történettudományunk fejlődésében.

Ma már azonban — sőt nemcsak ma, hanem jónéhány év óta — az is világos előttünk, hogy ez a vita nemcsak a marxizmus uralomrajutását jelezte történetírásunkban, hanem azt is, hogy a marxista elméletet dogmatikus vonások terhelték meg; világos, hogy a vita számos megállapítását revideálni kell, és pedig Molnár Erik javára.

E feladatot ellátni — mi helytálló, mi nem az akkori kritikából — persze meghaladná a jelen hozzászólás kereteit. Most csupán egyetlen mozzanatot érintenék: mit jelentett az első kötet második kiadása és a második kötet Molnár Erik történetírói fejlődésében, a társadalomtörténetről alkotott felfogásának további érlelődésében?

Úgy ítélem meg, igen fontos állomást: a visszahatások, *kölcsönkapcsolatok* dialektikus elemzésének fokozott igényét s valóraváltását.

Főleg a felépítményi jelenségek *egyik* csoportjára: a *politikai* felépítményre áll ez.

Hallgassuk csak meg az első kötet második kiadása előszavának — amely lapidáris tömörséggel veszi számba a módosításokat az első kiadáshoz képest — egyik passzusát: „A munka, átdolgozott formájában, . . . az államnak

az osztálytársadalom kialakulásában jelentős szerepet juttat. A magyar államban, amely, mint osztályállam, az ország meghódított őslakosságának s a behurcolt rabszolgáknak a fékentartására jött létre, a magyar dolgozók osztályalávetésének az eszközét látja.”³ S a mű valóban a korábbinál jóval nagyobb figyelmet fordít az állam szerepére a dolgozó szabadok alávetésében, a politikai felépítmény hatására az osztályviszonyok kiteljesedésében. Ha a szerző műve első kiadásában arra a kérdésre koncentrált: a gazdasági-társadalmi fejlődés, az osztályviszonyok kialakulása hogyan tette szükségessé az államalapítást, — most ehhez a vele szorosán összefüggő másik kérdés részletesebb kifejtése társult: az államalapítás, az új típusú politikai felépítmény megjelenése hogyan hatott vissza az alapra, hogyan vált maga is a feudális osztálytársadalom kibontakozásának előrelendítőjévé.

S ez a dialektikus, az anyagi viszonyok és a politikai felépítmény kölcsönhatását érzékeltető szemlélet jut kifejezésre a társadalomtörténeti mű második kötetében is. Gondoljunk csak rá, milyen figyelmet fordít rendiség és centralizáció problémájára, a mátyási monarchia értelmezésére, ennek gazdasági és osztályfeltételeire, egyben *visszahatására* a gazdasági és osztályfeltételekre. Társadalomtörténeti módszertanának, a marxista metodológia konkrét alkalmazásának további gazdagodását jelenti ez, — még akkor is, ha az egész kérdéskört persze nem tudta véglegesen lezárni, s egyes értékelései utóbb továbbfejlesztést vagy helyesbitést tettek szükségessé.

Ha végigtekintünk a második kötet hatalmas anyagán, gondolatokban rendkívül gazdag előadásán, talán egy, általánosabb jellegű hiány érzete merülhet fel bennünk: a gazdasági alapot és osztálystruktúrát vizsgáló s immár a politikai felépítményre, ill. annak visszahatására is kiterjedő fejtegetések mellett — miként az első kötetben is — kisebb súllyal szerepelnek vagy éppen hiányoznak az *ideológiai* felépítményt vizsgáló fejezetek, eszmétörténeti elemzések.

Aligha tévedünk tehát, ha Molnár Erik történetírói pályájának, a társadalomtörténetről vallott felfogása és gyakorlata további kristályosodásának *harmadik* nagy állomását abban az időszakban látjuk, amikor figyelmét egyre szélesebben terjeszti ki ideológiatörténeti problémákra is; amikor — kritikusan és önkritikusan — ismételten szóvá teszi: „eddig történetírásunk egyik gyengéje, hogy elhanyagolta az ideológiai tényezők vizsgálatát”⁴ Erre az 1956-ot követő években, életútjának utolsó évtizedében került sor.

Persze nem előzmények nélkül. Már az 50-es évek első felében — amikor második társadalomtörténeti kötetének, jogos érzése szerint, túlzott kritikája a harmadik kötet már folyamatban levő munkálataitól eltérítette — a filozófia, a „nagy teória”, a történelmi materializmus (marxista tevékenységének másik nagy területe) felé fordul. Mindig is szíve, érdeklődése tárgya volt ez (gondoljunk csak korábbi, *Dialektika* című munkájára), de most kettősen az. A kritikát, mégha túlzott is, elsősorban úgy értelmezi: ismét a klasszikusokhoz kell fordulnia, hogy további ösztönzéseket nyerjen a materialista történet szemlélet problémáinak elméleti kimunkálásához és konkrét alkalmazásához.

³ A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Második kiadás. Bpest. 1949. 5. l.

⁴ Ideológiai kérdések a feudalizmusban. Történelmi Szemle, 1961. 10. sz. — Lásd: Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bpest. 1965. 29., 44. l. (A továbbiakban csupán erre, a vitacikkeket egybegyűjtő kötetre hivatkozunk.)

Ezirányú újabb vizsgálódásaiból születő műveiben (A történelmi materializmus ideológiai előzményei, A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái, Dialektikus materializmus és társadalomtudomány) már egyre nagyobb teret nyer a *tudatformák* történeti értelmezése, a társadalmi pszichológia és ideológia kérdései. És már ekkor erősen foglalkoztatja a nacionalista ideológia szerepe, a történeti szemléletünkben megbúvó ilyen színezetű maradványok.

A döntő lökést azután az 1956-os időszak adja meg: a burzsoá múltból örökölt, revizionista és dogmatikus forrásokból táplált nacionalizmus felburjánzása, az eszmei elbizonytalanodás jelenségei, a nacionalista ideológia jelentékeny befolyása.

Hogyan következnek be — teszi fel magának a kérdést — olyan történelmi szituációk, amikor egyének és csoportok, akárcsak ideiglenesen is, nem osztályhelyzetüknek, osztályérdekeiknek megfelelően, hanem ellenkezőleg cselekednek; amikor a lét-tudat meghatározottság hosszabb-rövidebb időn át bizonyos körön belül nem érvényesül; amikor az ideológia nem tükrözi, hanem elfedi a létérdekeket és osztályviszonylatokat; amikor a tudat „átmenetileg elszakadhat osztályalapjától, és átmenetileg . . . a cselekvést meghatározó önálló erővé válhatik.”⁵ — Így jut el a *hamis tudat* marxista kategóriájához.

Hamis tudatnak (Marx és Engels nyomán) egyrészt azt nevezi, amikor „a történetileg cselekvő emberekben nem válnak tudatossá összeütközéseiknek valódi, anyagi hajtóerői”⁶, vagyis nincsenek tudatában annak, hogy valaképpen meghatározott osztályérdekeket képviselnek; másrészt azt, amikor a tudat nem tükrözi adekvát módon a létet, az osztályhelyzetet, az anyagi érdekeket, hanem felemásan, eltorzítva, vagy éppen feje tetejére állítva, áltató, osztálymegtévesztést szolgáló ideológiai alakzatként.⁷ Ilyen eredetűnek tekintik azoknak a dolgozó embereknek a magatartását, akiknek tevékenysége öntudatlanul, más szóval: hamis tudati elemektől — köztük nacionalista elemektől — befolyásolva, a szocializmus érdekei ellen irányul.⁸

A hamis tudat formáit is figyelembe véve vizsgálja tehát újabb tanulmányaiban a történelmi cselekvés keletkezését.

A társadalmi jelenségek, történelmi cselekvések alapvetően gazdasági meghatározottságúak, de nem vezethetők le mechanikusan az anyagi érdekekből. Mert mindannak, ami az embert mozgatja — hangsúlyozza Engels tételét —, a fejen kell keresztülmennie, az anyagi hajtóerőknek *eszmei motívumokká* kell alakulniok, hogy tettere váltódjanak,⁹ — ideológiák nem ritkán bonyolult labirintusán kell utat találniok, — keveredve *régi*, idejüket múlt, korábbi objektív viszonylatokat tükröző, társadalmi alapjukat vesztett, mégis megrögződött gondolatokkal, — vagyülve *más* osztályoktól származó, más szociális talajról sarjadt tudati elemekkel; a szociológia nyelvén azt is mondhatjuk: megrögződött vagy átvett értékrendszerekkel és magatartásnormákkal; s mint a szociológusnak a jelenre nézve, úgy a történésznek a múltra nézve ezt is, a bonyolult transzmissziókat is ki kell bogoznia.

⁵ Ugyanott 73., 75. l.

⁶ Ugyanott 68., 96. l.

⁷ Ugyanott 45. l.

⁸ Vö. ugyanott 1. l.

⁹ Ugyanott 64., 29. l.

És Molnár Erik mint történész a múlt felé fordul, hogy geneziséstől próbálja nyomon követni a magyar társadalom ideológiai alakulását; Molnár Erik mint történész a múlt felé fordul, hogy megírja társadalomtörténete első s második kötetének és a félbeszakadt harmadiknak nagyrészt hiányzó ideológiatörténeti fejezeteit, — hiszen „az ideológiai fejlődés ismerete nélkül a történeti fejlődést nem lehet teljesen megérteni, a maga teljességében átfogni.”¹⁰

Ideológiai kérdések a feudalizmusban — ezt a címet viseli egyik átfogó írása, amely mintegy bevezeti történetiszemléletünk nacionalista maradványaival kapcsolatos vitacikkeit, — egyben azt a legújabb és sajnos immár legutolsó Molnár-vitát, amelynek utóhullámai mindmáig gyűrűznek, s amely (túlhajtásaival, vitatható megállapításaival együtt is) megint csak hosszú időre pezsdtette fel, mozgatta meg marxista történettudományunkat.

Megírja tehát a korábbi kötetéből nagyrészt hiányzó ideológiai fejezetek vázlatát, alapvetését, hogy társadalomtörténeti művét igyekezzék teljessé tenni.

De lássuk világosan. Itt nem valami formális-didaktikus értelemben való teljessé tételről van szó: a *gazdaságtörténeti*, az *osztálystruktúráról* és a *politikai* viszonyokról szóló fejezetek egyszerű kiegészítéséről az addig elmaradt *eszmétörténeti* fejezetekkel.

Arról sincsen szó, mintha valami önmagában álló kultúrtörténet vagy ideológiatörténet művelésében látná a magyar történészek vagy szűkebben a Történettudományi Intézet feladatát, mintegy részben kisajátítva az irodalomtörténészek vagy a filozófiatörténészek terrénumát.

Még kevésbé van szó bárminő elvi engedményről a következetes, hajlíthatatlan marxista álláspontból a gazdasági viszonyok elsődleges szerepéről, a materialista monizmusból. Szó sincs bármiféle engedményről valamilyen hajlékony eklekticizmus vagy éppen homályos dualizmus felé, — amelynek veszélye néha ott kísért még a kifejezetten marxista törekvésű társadalomtudományi-szociológiai vizsgálódásokban is, csakúgy, mint társadalomtörténeti fejtegetésekben, — hogy csupán a közelmúltban megjelent Max Weber-fordításkötet e tekintetben is tanulságos előszavára utaljak.

Molnár Erik felfogásában még árnyéka sincs az ilyféle elméleti engedékenységnek. „A marxizmus az osztályérdekeknek, az anyagi érdekeknek tulajdonít elsődrendű fontosságot a történetben”, „bennünket történészeket elsősorban az anyagi osztályharc, az anyagi érdekellentétek kérdései érdekelnék” — hangsúlyozza lépten-nyomon ideológiatörténeti fejtegetéseinek kapcsán is.¹¹

Miről van tehát szó? *A történelmi-társadalmi mozgás bonyolult mechanizmusa* nyomon kísérésének igényéről, a dialektikus történetiszemlélet teljesebb, finomabb kifejtéséről, alkalmazásáról. Arról, hogy a társadalmi cselekvéseket, egyének és osztályok történelmi magatartását végső soron és alapvetően gazdasági rugók határozzák meg, de az anyagi érdekeknek ideológikus-tudati formákat kell öltetniök, hogy egyéni és társadalmi cselekvéssé érlelődjenek, tetté váljanak. A tudatformák pedig nem feltétlenül tükrözik adekvát módon az anyagi létet, hanem bonyolult közvetettségekkel, áttételekkel, átvételekkel. Következésképpen a marxista történésznek, a *társadalomtörténet* kutatójának nem lehet úgy eljárnia, hogy csupán az objektív

¹⁰ Ugyanott 29. l.

¹¹ Ugyanott 72., 75. l.

osztályviszonylatokat rekonstruálja a történeti forrásokból gazdagon, széleskörűen, s aztán ebből elméletileg vezesse le az azoknak megfelelő tudatformákat, — hanem ugyanolyan beható kutatást kell folytatnia az ideológiák történetére, — teljes szélességében kell feltárnia az osztályok és rétegek tudatvilágát, pszichikumát: az osztályhelyzetüknek *megfelelő*, adekvát vonásokkal, valamint az *inadekvát* mozzanatokkal, megkövesedett vagy más osztályoktól átvett, illetve illetve más osztályok által rájuk kényszerített, kevesebb vagy több sikerrel propagált eszmei elemekkel, ideológiai hatásokkal.

Az ideológia a társadalmi élet olyan sajátos szférája, amelyben széles lehetősége van a más szociális talajról sarjadó képletek hatásának, szétáramlásának, átvételének, illetőleg szándékos átvitelének. Persze abban, hogy egy társadalmi osztály, réteg vagy egyén mit és hogyan vesz át e más szociális eredetű ideológiai elemekből, jelentős részben saját osztályhelyzetétől függ. Ámde az osztálytársadalmakban az uralkodó osztály anyagi hatalmával együtt ideológiai hatalommal is rendelkezik: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok” — idézi Molnár Erik többször is a Kommunista Kiáltvány tételét.¹² A marxista történészeknek tehát, amikor a társadalmi osztályok, rétegek tudattartalmait rekonstruálja a feudális vagy a tőkés társadalom fejlődésének meghatározott szakaszán, egyben feladata szétkülönböztetni: mi az elnyomott osztályok gondolatvilágában az *osztályhelyzetükből sarjadó*, azt tükröző eszme, — mi az uralkodó osztályok (uralmi helyzet által alátámasztott) ideológiai *ráhatása*, — s hogyan próbálják az elnyomottak az őket ért eszmei befolyásolásból származó ideológiai elemeket a *maguk képe*re formálni, a maguk objektív helyzete, osztályharca követelményeihez idomítani. Mindezek az elemek *együtt* alkotják a történelmi cselekvés ideológiai motivációját.

Ebbe a nagy összefüggésbe helyezi el tehát Molnár Erik az „eszmei tényezőt”, így állítja be a társadalomtörténet *egészébe* az ideológiatörténetet. A társadalomtörténésznek, aki társadalmi osztályok és rétegek cselekvésének, történeti magatartásának rugóit a maguk teljességében kívánja feltárni, kettős feladata van. Egyrészt a politikai, filozófiai, vallási, jogi és egyéb tudatformák mögött, az eszmék burkában meg kell látnia és fel kell tárnia a végső soron meghatározó *anyagi-gazdasági hajtóerőket*. Másrészt a „lehántott” ideológiai burkokat, tudatformákat magukat is a magatartás olyan *közvetlen eszmei motivációjának* tekintenie, amelyek hozzájárulása révén születik a tett, a történelmi-társadalmi cselekvés.

Az eszmei köntösben a gazdasági meghatározottság felderítése, egyben a gazdasági meghatározottság bonyolult ideológiai közege, sokrétű kölcsönhatásokon át történő érvényesülésének felderítése (amikor az okozat maga is okká, a cselekvést meghatározó erővé válik) — ez a marxista *ideológiatörténeti* kutatásnak (a történésztől önálló munkát, egyben az irodalomtörténészekkel, filozófusokkal és más társadalomtudósokkal való élettéljes együttműködést megkívánó) *társadalomtörténeti* jellegű feladata.

Molnár Erik ezt az elvi álláspontját nyomtatásban kiadott munkáin túlmenően is kifejtette. A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa 1962 végén vitautlést tartott a társadalomtörténeti kutatás feladatairól, módszereiről. Az előterjesztésben és a vitában a marxista társadalomtörténet tárgyának különböző, szélesebb és szűkebb értelmezései nyertek kifejtést.

¹² Ugyanott 34., 46., 94., 144. l.

A legátfogóbb interpretációt Molnár Erik a következőképpen fogalmazta meg¹³: „A társadalomtörténet a társadalom fő folyamatának története. Marxista szellemben ez azt jelenti: az osztályok fejlődésének, az alapvető osztályok és a közbeeső osztályok, rétegek és ezek kölcsönhatásának és fejlődésének története. Ez a fogalmazás kimeríti a gazdasági, politikai, ideológiai történetet is . . . Szakítani kellene azzal az eddigi magatartással, hogy fejből konstruált ideológiát tételezzünk, ahelyett, hogy a történeti forrásokból igyekeznénk azt a történeti valóságnak megfelelő helyre állítani. A társadalomtörténeti kutatás egyik feladatának az osztályok és rétegek ideológiájának kutatását kell kitűzni. Itt rendkívül nagy szerepe van az irodalomnak, művészettörténetnek stb. Jobban rájuk vagyunk utalva — ebben az esetben —, mint fordítva.”

Ez a formulázás ma is helytálló, vitathatatlan, — ma is programot nyújt Társulatunknak, marxista társadalomtörténet-írásunknak.

¹³ Gyorsírással jegyzőkönyv, 10. l.

AZ ÜNNEPI KÖZGYŰLÉS

Berend T. Iván:

Főtitkári beszámoló

Tisztelt Jubileumi Közgyűlés!

Több mint egy év telt el Társulatunk legutóbbi közgyűlése óta. A mai napon, amikor ismét összeültünk, nemcsak a közgyűlés mindig ünnepi hangulata vesz körül bennünket, de az a különlegesen felemelő érzés is melegít, hogy ezúttal centenáris, ünnepi közgyűlésre ülhattünk össze. Olyan kiemelkedő csemény ez Társulatunk életében, amit nemzetközi Tudományos Konferenciával is kiemelünk közgyűléseink hagyományos rendjéből. A jubileumi közgyűlésen, amikor Társulatunk száz éves múltjára tekintünk vissza, amikor legutóbbi, majdnem negyedszázadunk történetírói tevékenységét vetjük historiográfiai vizsgálódás alá, s elsősorú metodológiai problémákat, a történetírás tudatformáló erejének kérdését tűzzük megbeszéléseink napirendjére, nem feledkezhetünk meg a Magyar Történelmi Társulat mindennapjairól sem. Társulatunk jelene, tevékenységének jövője közgyűlésünk természetes napirendje. S most, amikor az igazgatóválasztmány jelentését a közgyűlés elé terjeszthetem, talán nem is járhatnánk el Társulatunk szellemében másként, talán nem is kezdhethetnénk meg második évszázadunkat méltóbban, mint hogy az elmúlt közgyűlés óta eltelt időszak tevékenységének összegezésével, tanulságainak levonásával és a következő évek tevékenységi irányának, programjának vitára bocsátásával keressük a minél eredményesebb és hasznosabb társulati tevékenység útjait.

Nem lehet ünneprontás, ha visszaemlékezésünket annak megállapításával kezdjük, hogy az elmúlt év rendkívül nehéz és kedvezőtlen periódus volt Társulatunk életében. Az elmúlt év ezen kellemetlen és kedvezőtlen mozzanatainak sorában hadd említsük meg a régi, sok éven keresztül nagyon eredményesen működő tisztikar, elsősorban Székely György főtitkár leköszönését és megújított, sok vonatkozásban kevés vagy kicsiny tapasztalattal rendelkező új tisztikar munkábalépését. Hogy ezt az átállást valóban zökkenők nélkül sikerült végrehajtanunk, az jórészt annak köszönhető, hogy az Igazgatóválasztmányban, az Elnökség és a Titkárság tagjai között is több tisztségviselő biztosította a munka folyamatosságát, és Székely György Társulatunk alelnöki tisztségében nagy segítséget adott az új tisztikar munkája megindításához.

A tisztújítással kapcsolatos átállást követően nem sokkal, váratlanul elhunyt Molnár Erik akadémikus, Társulatunk elnöke, aki egy évtizeden át irányította a munkát. Több mint szimbolikus jelentőségű, hogy elmúlt közgyűlésünk után még ő vezette Elnökségünk első ülését, s új munkaprogramunk elveit még az ő irányításával alakíthattuk ki. Mi, egy egész történészgeneráció, mindannyian tanítványai, rendkívül fájlalva és mindég érezve hiányát, az ő szellemében próbáltunk nekilátni e program végrehajtásához.

E veszteség társulati életünkben is pótolhatatlan. Rendkívüli erőfeszítéseket igényelt, hogy e hiányt áthidalva, munkánk hétköznapijaiban a program maradéktalan végrehajtásához hozzáláthassunk. Az Elnökség saját soraiból Ember Győző akademikust, alelnökünket bízta meg az elnöki teendők ellátásával, és az ő személye és úgyszeretete biztosította tevékenységünk folyamatosságát, előrehaladását.

A Társulatot ért veszteségek és nehézségek áthidalására tett erőfeszítések sorában hadd említsem meg a Titkárság áldozatkész munkatársainak nevét, különösen és elsősorban Borus Józsefét, aki a leghozzáértőbbnek bizonyult és aki a főtitkár hosszabb távolléte idején ellátta a főtitkári teendőket is. Valamint Nagy Zsuzsáét, akit Kerekes Lajos kiválása után bízott meg az Elnökség a titkári teendők ellátásával, s aki kimeríthetetlen áldozatkészséggel és hozzáértéssel töltötte be a centenárium előkészítésével megbízott titkár rendkívül hálátlan, nehéz posztját. Hadd köszönjem meg a titkári apparátus munkatársainak, elsősorban Bossányi Lászlónénak, hogy átsegítette a titkársági gépezet munkáját azon első nehézségeken, amelyeket Fügedi Erik kiválása és az apparátus személyi változása hozott.

Tisztelt Közgyűlés! Az elmúlt közgyűlés által megszabott munka-programnak megfelelően társulati munkánknak továbbra is egyik legfontosabb területét képezte a hagyományos emlékülések, vándorgyűlések szervezése, tudományos programjának lebonyolítása. Az elmúlt évben jórészt helyi csoportjaink igen intenzív kezdeményezése folytán rendkívül sűrű programot bonyolíthattunk le ezen feladataink teljesítése során. 1966 szeptemberében, a Közgyűlés után első alkalommal Szigetváron került sor emlékülésre, amelyen Sinkovics István professzor a török elleni védelem problémáiról tartott előadást és a népes hozzászóló gárda sorában több külföldi történész kolléga is fellépett. Ugyanezen hónapban rendeztük meg Nyíregyházán és Tarpán a jólsikerült emlékülést, amelyen Várkonyi Ágnes tagtársunk előadása és számos hozzászólás biztosította a magas tudományos színvonalat. Novemberben a Széchenyi-emlékülésen Spira György képviselte előadásával a Társulatot. Februárban Cegléden Simon Péter értékelte az első földmunkáskongresszus jelentőségét. Márciusban Salgótarjában rendeztük meg ezévi vándorgyűlésünket, melyen Hanák Péter előadása nyomán az üzemtörténetírás módszertani kérdéseivel foglalkoztunk. Kabos Ernő tájékoztatása alapján a hazai és külföldi üzemtörténeti kutatás és szervezés problémáit vitattuk meg. Jenei Károly előadása adott alapot a salgótarjáni üzemek történetének elemzéséhez. Emléküléseink sorát végül a kiváló Miskolc-ónodi ülés zárta, melyen az ónodi országgyűlés évfordulóján Köpeczi Béla és Várkonyi Ágnes előadásai járultak új tudományos eredményekkel a Rákóczi-szabadságharc kutatásához.

Összegezve elmondhatjuk, hogy mindezen emléküléseink, vándorgyűléseink tudományos szempontból jól sikerült rendezvényeknek értékelhetők. Az elhangzott előadások és hozzászólások jól reprezentálták történetkutatásunk eredményeit és előrehaladását, hiszen nem egyszer új kutatási részeredmények, sőt tényekre alapozott értékelések is emlékülési, vándorgyűlési előadások kapcsán kerültek kidolgozásra és előadásra. Ugyanakkor nagyon jól szervezett programok segítették ezen emlékülések és vándorgyűlések sikerét; üzemlátogatások, városnézések, történelmi emlékhelyek meglátogatása, sőt első alkalommal még külföldi kirándulással egybekötött program is járult ezen rendezvények sikeréhez. Ezeknek köszönhető, hogy mindezen rendez-

vényeink igen népesek, jóhangulatúak voltak, és a résztvevők azért is eredményesnek tartották azokat, mert a szakmai okulás mellett a történeztársadalmon belüli emberi relációk egészséges fejlődését is előmozdították.

Az Igazgatóválasztmány mégis úgy látja, hogy emléküléseink programja, minden eredménye és sikere ellenére kicsit egysíkú volt. Függetlenségi hagyományaink ápolása kicsit egyoldalúan jutott érvényre, és nem tükrözötte kellően azoknak a vitáknak tanulságait, amelyek az elmúlt években zajlottak, s melyek során Molnár Erik oly határozottan és útmutatóan fejtegette ki álláspontját, találkozó Társulatunk tagsága jelentős tömegének egyező, támogató nézeteivel. Szükségesnek látszik tehát, hogy következő programjaink kialakítása során gazdagítsuk és szélesítsük emléküléseink és vándorgyűléseink tematikáját. Nem feladva, korlátozva vagy szűkítve a függetlenségi mozgalmak hagyományainak fontos és helyes ápolását, egészítsük ki ezen ünnepek, vándorgyűlések programját, hogy teljesebben fejazzék ki a tematikai téren előttünk álló feladatokat.

Társulatunk Elnöksége, a hagyományos, nagymúltú társulati munka területei közül további erőfeszítéseket tett a kiadói tevékenység ellátására. Vörös Károly titkár munkája számos folyamatban levő tárgyalásban és több rendelkezésre álló kéziratban ölt testet. Különösen pozitív, hogy a korábban megindított életrajzi-sorozat kiadványunk kéziratai szépen gyülekeznek és H. Balázs Éva lelkes tevékenysége nyomán már közvetlen kiadás előtt áll az első hét darab, mindenek előtt a II. Fülöpről, Szolimánról, Podjebrádról és Angliai Erzsébetről szóló füzetek, majd a XIV. Lajosról, Nagy Péterről és XII. Károlyról szóló tanulmányok. Az elmúlt év kiadási tevékenységével azonban nem lehetünk elégedettek. Barta István halálával egyik legértékesebb kiadványsorozatunk maradt gazdátlanul, és pillanatnyilag még pontos tervek sem állanak rendelkezésre e hiány áthidalására. Az elmúlt évben csupán H. Balázs Éva Berzeviczy-életrajza jelenhetett meg, mint a Társulat egyetlen központi kiadványa. Tevékenységünk tanulsága e téren, hogy a jövőben több kezdeményezéssel kell fokoznunk kiadói tevékenységünket.

A hagyományos munkaterületek közül a továbbiakban hadd említsem meg a *tanári tagozat* munkáját, amely Unger Mátyás vezetésével a hagyományos vágányokon az elmúlt évben is szép sikereket ért el. Elsősorban a tanári tagozat előadássorozatát kell említenem, amelynek megszervezésében Filla István tagtársunk is komoly szerepet vállalt. Ezen előadássorozat keretében Sinkovics István, Spira György, Vass Henrik, Benczédi László előadásai igen értékesek voltak. Tematikájukban a török időktől, 1848-on keresztül, a feudáliskori haza- és nemzetfogalom problémáját érintve, társadalmi fejlődésünk legutóbbi tíz évének kérdéseiig terjedtek.

Ez a széles témaválasztás feltétlenül komoly segítség a tanári munkához és a tanári tagozat munkájának fontos eredményeit jelenti. Nem véletlen, hogy az előadások változatlanul népszerűek, többségükben látogatottak voltak, és biztosítékot nyújtanak a további előadássorozatok sikeréhez is.

Ugyancsak jól működtek a tanári tagozat szakcsoportjai, Nagy Erzsébet és Gyapay Gábor vezetésével. Sajnos azonban programukba foglalt egyik lényeges célkitűzésünket, az általános iskolai szakcsoport megszervezését személyi okok következtében nem sikerült végrehajtanunk. E feladat megoldására a jövő évben kerülhet majd sor.

A tanári tagozat munkájának kiszélesedését jelenti, új szint hozott a tanári tagozat munkájába, hogy megjelent első kiadványa a Párttörténeti

Intézettel közösen, Vágó Mária és Vértes Róbert Forrásszemelvények a magyar munkásmozgalom történetéből, ami segítséget nyújt a középiskolai munkához és értékes társulati tevékenységként értékelhetjük.

A tanári tagozat tevékenysége tehát, mint korábban, az elmúlt évben is intenzív volt. Ez mégsem feledtetheti, hogy Társulatunk hatóköre a tanári társadalomban korántsem kielégítően széles. A kerekén 1100—1200 főnyi budapesti középiskolai történelemtanári karnak előadásainkkal csak mintegy 10%-át, nagyjából mindig ugyanazon „törzshallgatóságát” tudjuk elérni. E szám önmagáért beszél, és nyilvánvalóvá teszi, hogy igen sok kiaknázatlan lehetőségünk van még. De nem áltathatjuk magunkat, hatókörünk szélesítése nem egyszerűen az előadási témák jó vagy még jobb megválasztásától, nem az előadók nevétől és népszerűségétől függ, hanem mindenekelőtt attól, hogy sikerül-e megfelelő, hatásosabb új módszereket is találnunk vagy sem. Mivel Társulatunk egyik legfőbb tevékenységi területéről van szó, ez az útkeresés és újabb kibontakozás különösen fontos.

A Társulat munkájában, mint korábban, az elmúlt évben is igen fontos szerepet játszott a Társulat közlönyének, a *Századoknak* tevékenysége is. A legutóbbi beszámoló óta a Századok hét száma jelent meg 4 kötetben, másfélezer oldal terjedelemben.

A szerkesztőbizottság két alkalommal ülésezett és foglalkozott érdemben a megjelent számokkal és a folyóirat terveivel. Az elmúlt év 7 számából kiemelhetjük a megjelenés sorrendjében Pintér Istvánnak, Sz. Ormos Máriának, Mályusz Elemérnek, Boros Ferencnek, Jemnitz Jánosnak és Molnár Jánosnak cikkeit. Ugyanakkor arra is érdemes emlékeztetni, hogy több fontos külföldi — szovjet, olasz, angol, német — tanulmány is napvilágot látott Társulatunk közlönyének hasábjain. Ugyancsak lényeges és éppen jelen jubileumi közgyűlésünkkel összefüggésben álló kezdeményezés volt, hogy a szerkesztőbizottság, a centenáriumi év alkalmából, új rovatot indított a folyóiratban a Történelmi Társulat és a Századok múltjából címmel, amelyben érdekes bevezetővel ellátott forráspublikációk láttak napvilágot. — Rendszeresen jelentek meg a lapban a már ismert és közkedvelt tájékoztató rovatok, amelyeknek összeállításában Niederhauser, Borus, Szabolcs, Mann, Stier, Szász és Vida tagtársaink működtek eredményesen közre.

A Századok szerkesztőségének munkájában — és ezt is érdemes megemlíteni — változatlan gondot okoz a beérkező cikkek nagy terjedelme és az átfutás sokat emlegetett, mindig bírált hosszú ideje.

Egészében véve megállapíthatjuk, hogy a Századok munkatársai, elsősorban Pamlényi Ervin valamint Incze Miklós, Tilkovszky Lóránt, Glatz Ferenc tagtársak, a szerkesztőbizottság Elekes Lajos elnökségi tag vezetésével, jó munkát végzett. A Századok elmúlt évi tevékenysége kapcsán is eredményesen működött közre azon feladatok megoldásában, amelyek a magyar marxista történetírás fejlesztése, a publikációs tevékenység és a korszerű tájékoztatás terén a Társulat közlönyére vártak.

Tisztelt Közgyűlés! Az elmúlt évben, a múlt közgyűlés vitájának és programadó álláspontjának megfelelően, az Elnökség és az Igazgatóválasztmány állásfoglalásai alapján a Titkárság erőfeszítéseket tett a társulati munka programjainak gazdagítása, munkaterületeinek további kiszélesítése terén, új kísérletek, illetve régi tevékenységi formák felelevenítése formájában is. Ezek sorából néhányat ki szeretnék említeni: a Társulati munka ez évi új színpoltjai sorából hadd említsem első helyen a központi, budapesti előadás-

sorozat felelevenítését. Az Elnökség amikor először tárgyalta az előadásorozat ügyét, kettős jelleget kívánt kölcsönözni neki; egyrészt olyan műhelymunkákat, beszámolókat kívánt a Társulat tagjai elé tárni, amelyek új tudományos, kutatási eredményeket, szakmai érdekességeket képviseltek. A másik rendeltetése a központi előadásoknak, az elképzelések szerint, a történész társadalmat foglalkoztató elvi-szakmai viták nyilvános megrendezése képezte volna. Az elmúlt évben hat előadást tartottunk. Erényi Tibor: A magyar forradalmi munkásmozgalom története című kötet megvilágításában munkásmozgalmi kérdésekről, Borus József: A moszkvai csata előzményeiről új forrásanyagok tükrében, Dolmányos István: A februári forradalom története kutatásának új eredményeiről, Komjáthy Miklós: A magyar történeti segédtudományok utolsó negyedszázadáról; a főtítkár az amerikai történet-tudomány néhány problémájáról s legutóbb Hanák Péter az 1867. évi kiegyezés 100. évfordulóján rendezett előadásunkon a kiegyezés értékeléséről tartott előadást. — Ezek általában értékes, jó előadások voltak, amit ezúttal külön is szeretnék megköszönni az előadóknak, akik nagy segítséget nyújtottak ezzel a Társulat munkájának kiszélesítése terén. Ugyanakkor azonban ezen előadások sikeres, értékes, eredményes voltának hangsúlyozása mellett és ellenére is le kell szögeznünk, hogy az előadások nem töltötték be maradéktalanul azt a célkitűzést, amelyet az Elnökség és Igazgatóválasztmány korábban ezen előadásoknak adni kívánt. Nem elégítettük ki azt a kettős igényt, nem biztosítottuk a témaválasztás során azt a kettős jelleget, melyről az előbb említést tettünk. Az előadások többsége jórészt új kutatások eredményeinek, új feltárt forrásokból levonható következtetések ismertetéséből állott, és meg kell vallani, hogy az esetek többségében csak mérsékelt érdeklődést váltott ki. (25—100 fő közötti hallgatói létszámmal.) Nyilvánvaló, hogy ebben szerepet játszott a témaválasztás és a témák jellegének bizonyos egyoldalúsága, szerepet játszott mindenekelőtt az, hogy olyan időszakban, amikor a leghevesebb, legérdekesebb viták szántották a történész-társadalom egész területét, akkor a Történelmi Társulat központi előadásai nem tűzték napirendre ezeket a vitás kérdéseket. Felesleges lenne részletekbe bocsátkozni: a történelem-szemlélet, az optimizmus vagy pesszimizmus, a nacionalizmus („kisorsszág”) problémái rendkívül széles, mondhatjuk nemcsak történész, hanem azon kívül álló tömegeket is foglalkoztattak s ezeket a kérdéseket is vitára lehetett volna tűzni.

Megállapíthatjuk tehát, hogy amennyire helyes, jó kezdeményezés volt a központi előadások rendszerének felújítása, annyira fontos az aktuálisabb, jobb témaválasztás. A központi előadásokat erőteljesebben vitafórum jellegűvé kell alakítanunk, hogy élénken, frissen reagálhassunk mindazon szakmai és elvi kérdésekre, amelyek a történész-társadalomban jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy ez esetben az ülések látogatottsága is növekszik és a Társulat nagyobb szolgálatot tehet a történészközvélemény, sőt általában a szélesebb értelmiségi közvélemény formálása terén is.

Az új formák és színek keresésében a társulati munka gazdagítása sorában említendő meg az a kísérleti erőfeszítés, ami a Társulat szervezeti erősítése terén történt, amely azt szolgálta, hogy a Társulat vezetősége jobb kapcsolatba kerüljön a tagsággal, hogy a társulati munka hatóköre szélesüljön. Ennek a célkitűzésnek jegyében indítottuk meg a sokszorosított formában megjelent Tájékoztatót, amelynek két példánya jelent meg az elmúlt évben, s az Igazgatóválasztmány úgy látja, hogy ez a Tájékoztató jó kiegészítés

a Századok krónika-rovatához, megtalálta saját hangját, témáját és stílusát. Ez természetesen csak mint szerény első lépés járulhat hozzá a jobb tájékoztatáshoz, a társulati munka jobb szervezésével. Szükséges hangsúlyozni, hogy tovább szeretnénk fejleszteni a Tájékoztatót és jobban kívánjuk az előrebocsátott célokat munkálni. Szeretnénk, ha a Tájékoztatóra a tagság is rendszeresen észrevételeket tenne, s a közgyűlések, igazgatóválasztmányi ülések között a Tájékoztató lenne az a fórum, amelyen vitázni lehet a következő programokról vagy elmúlt rendezvényekről. Ugyanakkor a Tájékoztató Hírvonatát is szeretnénk gazdagítani, ehhez pedig közléseket kérnénk. Jó lenne, ha Társulatunk tagjai várnák és szeretnék a Tájékoztatót, ha vonzóvá tudnánk tenni azt tagságunk számára.

A szervezeti élet elősegítése, társulati tevékenységünk kifejlesztése jegyében a Társulat titkársága, Elnöksége rendszeres üléseket tartott és, mint az Igazgatóválasztmány tagjai felfigyelhettek rá, hosszabb idő után először került sor a választmány, talán most már nem túlzás így fogalmazni, rendszeres összehívására azzal a céllal és rendeltetéssel, hogy az Elnökség számot adjon munkájáról és kikérje a választmány véleményét az elmúlt és következő munkához, ami a társulati demokratizmus fejlesztésének feltételül figyelmet érdemlő, bár — mint még visszatérünk rá — szerény lépése. Ugyancsak a szervezeti tevékenység megerősítését és ezzel a társulati munka fellendítését célozza az a törekvés, hogy vidéki csoportjaink és a budapesti központ közötti kapcsolat megszilárduljon. Erre is történtek szerény kezdeményezések, és egynéhány vidéki csoporttal a kapcsolat máris javult, azonban ezt még korántsem tekinthetjük megfelelőnek és kielégítőnek. Vidéki csoportjaink munkája az elmúlt évben a fellendülés világos jeleit mutatta. Különösen vonatkozik ez a Társulat Déldunántúli Csoportjára, ahol gazdag rendezvény-program, a helyi rádióban rendezett előadás-sorozat érdemel külön említést. A Társulat legfrissebb, 1965-ben szervezett Nógrádi Csoportjának lendületes munkakezdése és színvonalas rendezvény-sorozata, a salgótarjáni vándorgyűléssel kapcsolatos nagyon pozitív tevékenysége emelhető ki. A Keletmagyarországi Csoport rendezvényei mellett az Alföld című folyóirat szerkesztőségével való kapcsolat további jó kísérlet a társulati munka területeinek gazdagítására. Végezetül a Keletdunántúli Csoport munkájával kapcsolatban érdemel említést az Alba-Regia napok történelem-programjának megszervezése és lebonyolítása.

Néhány esetben vidéki csoportjaink egyike-másika a helyi munka színesítése érdekében fővárosi előadókat hívott meg, Borus József titkár, a főtitkár s a titkárság más tagjai maguk is tartottak előadásokat, melyek szakmai tartalmuk mellett a Titkárság és a vidéki csoportok közötti kapcsolat szempontjából is nagyon hasznosnak bizonyultak.

Nyilvánvaló tehát, hogy több vidéki csoportunk tevékenysége további feladatokat ró a Társulat központi vezető testületeire is.

Az új formák és új munkaterületek sorából végül hadd említsem meg a *szekciók szervezése* terén tett előrehaladást is. A múlt közgyűlésen elég nagy hangsúlyt kapott a szekciók szervezésének feladata, és alapos előkészületek után az elmúlt évben került sor a Társulat első szekciójának létrehozására. A salgótarjáni vándorgyűlés kapcsán, az ottani zászlóbontás után alakult meg a Társulat Üzemtörténeti Szekciója, amely Jenei Károly és Incze Miklós vezetésével megkezdte munkáját. További terveink is vannak e téren, melyekre beszámolónk második részében még visszatérünk.

Az elmúlt év munkájáról számot adva, végezetül a centenáris közgyűlésről kell röviden szólnunk. Miután a mai nappal közgyűlésünk már megkezdődött, valóban elegendő lesz néhány rövid tájékoztató mondat: centenáris közgyűlésünk előkészítése során a Társulat vezető testületei arra törekedtek, hogy e különlegesen ritka alkalmat megfelelő módon ünnepelhessük. Ezt szolgálta, hogy centenáriumunknak igyekeztük megteremteni a megfelelő külsőségeket, fontos kegyeleti aktusokat kezdeményeztünk, hogy Társulatunk alapítóinak, jeles munkásainak nevét megörökítsük: ma délelőtt lepleztük le Társulatunk alapítójának, Mikó Imrének emléktábláját a róla elnevezett utcában. A Fővárosi Tanács honorálta kezdeményezésünket, és rövidesen utcát neveznek el Társulatunk másik alapítójáról, Ipolyi Arnoldról, a II. kerületben, és most egy éve elhunyt elnökünkről, Molnár Erikről a XI. kerületben.

Örömmel jelenthetem be, hogy Népköztársaságunk Elnöki Tanácsa ezen évfordulónk alkalmából Társulatunk jelen munkásaira is gondolt, s azokat, akik az elmúlt két évtizedben talán legtöbbet tettek a Társulatért, Ember Győző elnökhelyettesünket, Elekes Lajos és Székely György elnökségi tagunkat ill. alelnökünket, volt főtítkárainkat a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntette ki.

A centenárium alkalmából — s ezt is nagy örömmel jelenthetem be — sikerült megvalósítani korábbi elképzelésünket, s Társulati Emlékérmet létesítettünk, melyet a felejthetetlen Molnár Erikről neveztünk el. A remekbe sikerült bronz plakett, melyből most első alkalommal az Elnökség három darabot ítelt oda, s melyet minden közgyűlés alkalmából osztunk majd, hivatott különlegesen kiemelkedő történezteljesítmények, életművek, történeti iskolák megteremtése s ezzel együtt esetenként a társulati munka elismerésének kifejezésére. Centenáris közgyűlésünk tudományos ülészsaka napirendjének megválasztásánál Társulatunk múltjának feldolgozása mellett a historiográfia és metodológia területeire koncentráltuk szakmai programunkat. Úgy gondoltuk, ez nem csak stílszerű s az alkalomhoz simuló, hanem történettudományunk viszonyunk elhanyagolt területeire hívja fel a figyelmet, tehát tudománypolitikai szempontból is hasznos lehet.

Külön szeretném azonban hangsúlyozni, hogy jubileumi ülésünk mai közgyűlési és hólnap kezdődő tudományos programját a legteljesebb egységként kezeljük. Ma az elmúlt év társulati tevékenységéről és a következő 3—4 év programjáról esik szó, de társulati munkánk elmúlt és elkövetkező útjának nagyobb távlatai, munkánk legfőbb eszmei problémái a tudományos ülészsak keretében külön kiemelt, elmélyedt vizsgálódást tesznek lehetővé.

Reméljük, a szakmai program igazolni fogja elképzeléseinket.

A centenáris közgyűlés előkészítése során nagy súlyt fordítottunk arra is, hogy e ritka ünnepi alkalmat felhasználjuk a Társulat nemzetközi kapcsolatainak, az egész magyar történeztársadalom nemzetközi kapcsolatainak ápolására, további fejlesztésére. Ezért fáradtságot nem ismerve, törekedtünk a rendelkezésre bocsátott anyagi források bővítésére, s az Akadémia II. Osztálya, valamint néhány történeti intézmény segítségével mintegy 18 külföldi vendég meghívására kerülhetett sor oly módon, hogy tartózkodási költségeiket magunkra vállalhattuk. Ezeket a forrásokat arra használtuk fel, hogy a baráti, szocialista országok Történelmi Társulatainak, történeztudományeinek delegációit vendégül láthassuk. A meghívottak körét azonban nem szűkítettük csupán ezen delegációkra és saját, bár jócskán kibővített.

de változatlanul szűkös erőforrásainkra. Azt az elvet alakítottuk ki, hogy meghívunk minden olyan jelentősebb külföldi történészt, aki munkásságát magyar történetkutatásra, illetve Magyarországot is érintő Közép-Kelet-Európa történetkutatásra koncentrálja. Ennek megfelelően a szocialista országok történészei közül, az előbb említett körön túl, további 50 meghívót küldtünk ki, s az érdeklődést mutatja, hogy ezek alapján Lengyelországból és a Német Demokratikus Köztársaságból 8—8 történész érkezik. Mintegy 40 meghívót küldtünk nyugati országok történészeinek is, s a legkülönbözőbb, közöttük tengerentúli országokból nagyobb számmal jelentkeztek kollégák, hogy saját költségükre is részt kívánnak venni centenáris közgyűlésünkön. Végül is mintegy 40 külföldi történész részvétele emeli nemzetközi jellegű rendezvényé most megkezdődött közgyűlésünket. Ez egyrészt lehetőséget nyújtott arra, hogy majd minden országból felkérjünk egy-egy kollégát, hogy a magyar történetírás és az illető ország történelemkutatói közötti kapcsolatokról szóljon, ami remélhetőleg megfelelő képet nyújt majd hazai történetírói tevékenységünk nemzetközi visszhangjának jobb megismerésére és egyben a külföldön folyó, Magyarországra vonatkozó kutatások teljesebb megismerésére is. Ugyanakkor programba iktattunk, mint a meghívóból is látható, egy kötetlen eszmecserét az 1867. évi kiegyezésről is, hogy külföldi kollégáinkat tájékoztathassuk hazai történetírásunk idevágó eredményeiről, nézetkülönbségeiről, s módot teremtsünk a korszakkal foglalkozó külföldi kollégákkal folytatandó eszmecserére.

Tisztelt Közgyűlés! Mint a centenáris közgyűlés meghívójából is kitűnik, rendezvényünk hivatott az egész magyar történettársadalom tevékenységét reprezentálni. Előadóink, felkért hozzászólóink széles körből kerültek ki; helyet biztosítva a rokontudományok képviselőinek is, kifejezve a társulati tevékenység jellegét. A közgyűlés és tudományos ülészak előkészítéséről most már valóban felesleges többet beszélni. *Alia iacta est*, most már beszéljenek az események, s ezek remélhetőleg nem szólnak majd a rendezők ellen. Annyi bizonyos, hogy bármiként is sikerül majd jubileumi közgyűlésünk, semmiképpen sem tükrözheti az előkészítésbe fektetett rendkívül nagy munkát, ami a közgyűlésnek nemzetközi jellege folytán majdnem hogy meghaladta társadalmi alapon működő Társulatunk erejét.

Tisztelt Közgyűlés! Az Igazgatóválasztmány elmúlt évi munkájáról szóló beszámolóját azzal szeretném zárni, hogy a Társulat nagyon nehéz körülmények között, súlyos veszteségek után és azok ellenére megpróbált helytállni és megkísérelte a társulati munka folyamatosságát biztosítva még bizonyos újabb színekkel is gazdagítani a hagyományos területeken folyó munkát. A Társulat munkájának történeti tudatformáló tevékenysége, a hagyományos és újabb formák révén, ha nem is ért el különlegesen új, nagy eredményeket, de talán figyelmet érdemlő apró hozzájárulás volt a történészek előtt álló feladatok megvalósításához.

Mindenképpen hasznos volt ez a tevékenység az elmúlt közgyűlésen megújított tisztikar számára. Mindannyian sok tapasztalatot halmozhattunk fel, s ez lehetővé teszi, hogy a következő évekre szóló programjaink merészebbek és mégis megalapozottak lehessenek.

Tisztelt Közgyűlés! A tények ma már önmagukért beszélnek, s lehetlenné teszik azt a szkepticizmust, ami egyes körökben önmagának a társulati tevékenység jogosultságának szólt. Ez korántsem jelenti azonban, hogy a társulati munka jellegét, irányát, további útjait automatikusan tisztázott-

nak tekinthetnénk. A Társulat szerepe természetesen nem lehet olyan, mint azokban az évtizedekben, amikor még nem érvényesült az Akadémia tudományirányító tevékenysége, és még nem létezett a tudomány eredményeinek népszerű terjesztésére hivatott Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. A változott helyzet, bár korántsem tette szükségtelemmé a Történelmi Társulat munkáját, e munka jellegét alaposan megváltoztatta, s az elmúlt két évtizedben sok gondot okozott társulati tradícióink ápolása s a hagyományos keretek valóban hasznos, eredményes kitöltése. Az elmúlt évi közgyűlés és az azóta megtartott elnökségi és igazgatóválasztmányi ülések vitái nagyban hozzájárultak a nézetek tisztázásához. Jubileumi, centenáris közgyűlésünk hivatott azonban hosszabb távra megszabni további utunk irányát. Mi legyen ez az irány? Megítélésünk szerint két fő veszélyt kell elkerülnünk: nem szabad a társulati munkának népszerű ismeretterjesztéssé válnia, hiszen ez esetben a TIT mezőire csapnánk át, s rosszabb eszközökkel csak rosszabb eredményeket produkálhatnánk. A szomszédos ismeretterjesztés területeivel határainkat erősítve, ugyanakkor nagyon kell vigyáznunk, hogy ne falazzuk túl szűkre köreinket! Ne szorítkozzék a Társulat lényegében a kutatók körére, hiszen akkor az Akadémia fellegvárát kívánná reprodukálni, és megint hasonlíthatatlanul rosszabb feltételek között. A megoldást egyedül az kínálja, ha Társulatunk sajátos, az egész történettársadalmat átfogó jellegéből kiindulva munkánkat egyszerre, egyidejűleg szélesíteni és mélyíteni is kívánjuk. Mi legyen tehát munkánk iránya? A professzionista történészek pótolhatatlan, mindenkire kiterjedő szakmai együttműködési műhelyét kell megteremteni, de egyidejűleg erősebben összekapcsolni kutatót és tanárt. A gyakorlat mutatja, hogy számos, a történettársadalom számára fontos, szükséges és értékes munkát nem láthat el más. Vitathatatlan társulati feladat pl. a minden történettársadalmi szintre, fővárosi és vidéki kutatókra egyaránt kiterjedő tudományos megbeszélések rendezése, hiszen ezek a mindenkit foglalkoztató elvi, szakmai kérdések megvitatására intézeti kutatót, egyetemi oktatót, helytörténészt, levéltárost ültetnek egy asztal köré. Vitathatatlan feladat tanár és kutató szakmai és személyi kapcsolatainak szervezeti-ileg is biztosított megteremtése. S éppen ezen sajátos társulati feladatok gondozása, az egész történettársadalomra kiterjedő tevékenységi kör teszi indokolttá, hogy szóvá tegyük: nyerve el a Magyar Történelmi Társulat, mint a legátfogóbb történész-társadalmi szervezet, azt a jogot, hogy minden fontos szakmai kérdésben hozandó döntés előtt hallathassa szavát, hogy részt nyerve a döntések előkészítésében — természetesen nem döntések meghozásában —, ami történettársadalmunk irányításának demokratizálását, jobb egységét segíthetné elő. Úgy véljük, mindez reális igény, s a Társulat fennállásának 100 éves évfordulóján talán nem is hangozhat tolakodásnak megfogalmazása. A Társulatnak egyébként is feladata lehet, s feladattá kell is válnia, hogy a maga társadalmi eszközeivel kapcsolódjék be, járuljon hozzá a történeti intézményekre szabott feladatok megoldásához. Vitathatatlan társulati feladat pl. a központilag egyébként nehezen felkarolható szakmai területek munkálatainak ösztönzése, a várostörténet, gyártörténet, helytörténet, a forrástudományok stb. fellendítésére tett sajátosan és jellegzetesen társulati tevékenység, ami felhívhatja — mint ahogyan nem egy esetben máris felhívta — a figyelmet a történész-intézményekben sok helyütt elmaradt munkálatok felkarolására. S megtalálhatjuk azon területeket, melyeken a szakember a legfrisebb eredményekkel szólhat az érdeklődőhöz, hiszen ez válto-

zatlanul fontos a kutatónak, hasznos a történelem társadalmi tudatformáló feladatának ellátásához. Műhelyelőadások és vitaülések, tudományos ülésszakok, vándorgyűlések és emlékülések tehát jól választott programmal jövőbeni tevékenységünk legfontosabb területét alkotják.

A következő évek vándorgyűléseinek és emléküléseinek programjából hadd említsük a következő évre tervezett zalaegerszegi vándorgyűlést, melyet a helytörténeti kutatás témájának szentelünk. Ez alkalommal általános módszertani témák, Zala megyei konkrét kutatási eredmények bemutatásával együttesen kerülnek majd napirendre. Kecskemét várossá alakulásának 600. évfordulója, Győr fennállásának 700 éves jubileuma a várostörténet jegyében zajló emlékülések megrendezését kívánja, ami az Akadémia várostörténeti albizottsága és a várostörténettel foglalkozó egyéb intézmények támogatásával is találkozók majd.

Az elmúlt évek jó tapasztalatai alapján felmerülhet az a lehetőség is, hogy jól szervezett szakmai országjárásokat rendezzünk, melyek ülésszak, előadások nélkül, értő helytörténészek, régészek és muzeológusok szakvezetésével, történelmi tájak meglátogatásával sok szakmai ismeretet és élményt nyújthatnak a résztvevőknek. (Nem véletlen, hogy e javaslat éppen a Miskolc-ónodi emlékülés után született, amikor a résztvevők a szakmai program után nemcsak a kirándulás öreimeit élvezték, de az árpádkori vizsolyi templom, a bódogkővár-aljai vár, a sárospataki templom-restauráció és a Vármúzeum megtekintése Filep Antal vezetésével szakmai élményszámba is ment.)

A következő években Társulatunk nagyobb, több esetben nemzetközi jellegű tudományos ülésszakokat is rendez, illetve közreműködik ilyenek rendezésében. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulóján központi tudományos emlékülést rendezünk. A Tanácsköztársaság 50. és a felszabadulás 25. évfordulója alkalmából pedig 1969-ben illetve 1970-ben a történész-intézményekkel együttesen több napos, nemzetközi ülésszakot készítünk elő. Megtisztelő számunkra, hogy a Tudományos Akadémia II. Osztálya és a Történeti Bizottság Társulatunkat is felkérte ezen nagy évfordulók méltó tudományos megünneplésének megrendezésére. Több intézmény szétaprózott ülésszakai, vitái és megemlékezései helyett így mód nyílik majd együttesen, magas tudományos és vita-szinten emléket állítani történelmünk ezen legnagyobb eseményeinek. A Társulat központi helyzete lehetővé teszi, hogy a felkérések értelmében az ülésszakok tudományos programjainak összeállítását és lebonyolítását elvállalja. Az ülésszakok szervezésének bokros technikai teendői és nemzetközi jellegéből adódó feladatai természetesen a nagyobb apparátussal rendelkező tudományos intézetekre és intézményekre várnak. Helyes kezdeményezés az együttes lebonyolítás és Társulatunk, különösen jelen centenáris közgyűlésünk szervezésének tapasztalatait is figyelembe véve, alkalmas lesz a koordináló-rendező tevékenység betöltésére.

Az elkövetkező 3—4 év programjában tervbe vettük más társulati rendezvények lebonyolítását is. Külföldi résztvevőkkel kerül sor a történelem-tanítás szakmódszertana tárgyában rendezendő konferenciára, valamint az üzemtörténetirással foglalkozó munka-értekezletre is.

Az igen intenzív tudományos életben kívánunk biztosítani a fővárosi központi tudományos előadás-sorozatnak is, de okulva a felújítás már említett tapasztalataiból, az érdeklődést jobban felkeltő, a történész-társadalmat erősen foglalkoztató témák középpontba állításával.

Most nem lehet feladatunk, hogy részletes programot vázoljunk fel. Nagy érdeklődésre tarthat azonban számot Mőd Aladár legutóbb megjelent és az elmúlt évek vitáinak sűrűjéből merítő tanulmánykötetének megvitatása. Szép kezdeményezésnek tekintjük egyes kiváló kollégák, iskolateremtő meseterek 60—70. születésnapjának előadás keretben történő megünneplését, amire néhány esetben sor kerülhet. Az Általános Munkássegylet megalapításának századik évfordulója a magyar munkásmozgalom első lépéseinek tudományos vizsgálatára kínál alkalmat. Időközönként a legfőbb történettudományi intézmények terveiről, folyó érdekes munkálatairól kérhetjük az intézmények vezetőit nyilvános tájékoztató előadásokra. Természetesen a központi tudományos előadássorozat keretében a kollégák érdekes folyó kutatási munka-eredményeiből is meríteni kívánunk, ugyanúgy, ahogy folytatni akarjuk elmúlt évi kezdeményezésünket egy-egy érdekesebb külföldi tanulmányút tanulságait összegező beszámolók beiktatásával is.

Az elmúlt évnél nagyobb mértékben szeretnénk viszont folytatni vidéki csoportjaink előadássorozatainak segítését, fővárosi kutatók vidéki előadásaival történő színesítést.

Áttérnénk a Társulat másik fő működési területére, a tanári tagozat programjának ismertetésére. A tagozat a hagyományos keretek között folytatja előadássorozatát. A tanári tagozat érdeklődő tagjai számára az ősztől a kiegyezésről, az Októberi Forradalom kutatásával kapcsolatos új eredményekről, a politikai katolicizmus XIX—XX. századi történetéről és más témákról rendezünk előadásokat Szabad György, Dolmányos István, Zsigmond László, Vass Henrik és mások közreműködésével.

Munkánkban fontos új szint jelent, hogy a Tagozat fokozott figyelmet kíván fordítani a történelemtanítás eléggé elmaradott módszertani problémáira, s ezért közvetlenül jelen centenáris közgyűlésünk után rendezi meg — az Országos Pedagógiai Intézzel együttműködve — az első magyarországi országos történelemtanítási konferenciát. Hozzá kell tenni, hogy nemcsak alkalmi összejövetelről van szó, hanem egy hosszabb távra szóló munkálat elindításáról és közvetlenül az előbb már jelzett, 1969-ben megrendezésre kerülő nemzetközi szakmethodikai konferencia előkészítéséről, amellyel az 1965-ös berlini, 1967-es prágai nemzetközi találkozások sorozatát folytatjuk majd, remélhetőleg elősegítve a hazai történelemtanítás-módszertani kutatásokat.

A Tanári Tagozat következő évekre szóló programjában fontos helyet foglal el a szakcsoportok munkájának kiszélesítése. A gimnáziumi és szakcsoportok mellett már folytak előkészületek a különlegesen nehéz feladatot, de munkánk fontos kiszélesítését jelentő általános iskolai szakcsoport létrehozására.

Remélhetőleg sikerrel jár majd és népszerűvé válik a tanári tagozat klubestjeinek kezdeményezése.

Ismételten hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy mindezzel nem tekinthetjük kimerítettnek jövő lehetőségeinket, sőt azon tevékenységi köröket sem, amelyekre szükségünk lenne. Úgy véljük, még nem mondhatjuk el, hogy valóban megtaláltunk minden formát, minden járható utat. Reméljük, jelen közgyűlésünk vitája s a következő évek tevékenysége során tovább haladhatunk majd.

Az Igazgatóválasztmány azonban máris úgy látja, hogy társulati munkánk egyik kiemelkedő eredménye lenne, ha népszerű történelmi folyóiratot alapíthatnánk. Ilyen folyóiratra nagy szükség lenne, s ezzel sokszorosára

novelhetnénk a történelemtanárok, valamint a történelem iránt érdeklődők azon körét, amelyekhez eljuthatnának a történetkutatás legújabb eredményei. A népszerű folyóirat megteremtése érdekében egyéb történész-intézményekkel együttműködve megkezdtük az előkészítő munkálatokat. Remélhetőleg következő közgyűlésünk már nem a tervek és teendők, hanem az elmúlt időszak legfőbb munkaeredményeinek összegezése során térhet vissza erre a kérdésre.

A Tanári Tagozat mellett, mint már beszámoltunk róla, az elmúlt év kimozdította eddigi nyugalmi pontjából a tagozat-, illetve szekcióalakulás ügyét. Az üzemtörténeti szekció létrejötte, vezetőségének megalakulása természetesen csak az első lépést jelenti, s most készülnek a szekció tervei, most indultak meg tájékoztató tárgyalásai, amelyek lehetővé teszik majd, hogy Társulatunk gazdájává, szervezőjévé és segítőjévé váljék az amatőr történészek százait mozgató, sok tizezres gyári kollektívákat közvetlenül érdeklő, eddig össze nem fogott gyártörténeti kutatótevékenységnek. A szekció programját most korai lenne még felvázolni, mert ez azzal a veszéllyel járhatna, hogy a realitások helyett elképzeléseinket és vágyainkat fogalmazzunk csupán meg. Mindenesetre Társulatunk munkájának a következő években érdekes, értékes színtöltje lehet az üzemtörténeti szekció munkálkodása.

S hogy tagságunk számára minél tartalmasabb programot biztosítsunk, tovább kívánjuk folytatni szekciószerező munkánkat is. Közvetlenül előttünk álló feladat, s tulajdonképpen már ideai tervünkben is szereplő és előkészítendő célkitűzés realizálását jelenti majd a forrástudományi szekció létrehozása, mely levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok és számos kicsiny, elhanyagolt forrástudományi terület munkásainak nyújt lehetőséget közös szakmai kérdéseik intenzívebb ápolására, megvitatására.

Az Elnökség egyébként elhatározta, hogy rövidesen felméri a szekcióműködés tapasztalatait, szükségleteit, és módszeresen áttekinti a számításba jövő, szükséges szekciók lehetőségeit. Nem felesleges azonban ismételtén lezögezni azt az elvet, hogy a szekciók létrehozásában nem valamiféle szigorú logikai rendet kívánunk követni, s nem akarunk tudományági arányosságokat szem előtt tartani. Vezető elvünk e téren meglehetősen praktikus, de úgy véljük, egyedül követhető: csak olyan szekciók szervezésére vállalkozunk, amelyek iránt valóságos igények jelentkeztek, melyek nem feleslegesen megrögzítettek, nehezen életben tartható, vagyis szükségtelen organizációk.

A centenáris közgyűlésünk utáni években nyilvánvalóan a társulati élet növekvő fontosságú területévé válnak a jelenleg már működő és várhatóan megalakuló tagozatok, illetve szekciók.

Rövidebben szeretnénk szólni a társulati munka eddig még nem említett területeinek jövőbeni programjáról. A már említett keretek között folytatni kívánjuk kiadói tevékenységünket, ami az életrajzi sorozat elkészült és előkészületben levő darabjai révén — mint már említettük — feltehetőleg intenzívebbé válik majd. Fel kívánjuk eleveníteni a Barta István halálával gazdátlanul maradt Kossuth Iratok sorozatának munkálatait. Folytatást kíván a tanári tagozat említett új kezdeménye, és várható az üzemtörténeti szekció kiadói tevékenységének jövőbeni megindulása is. Külön említést érdemel, hogy néhány vidéki csoportunk kiadói tevékenységének kibontakozása is küszöbön áll. A talán legerősebb pécsi csoportunk készülő tanulmánykötete s a legfiatalabb nógrádi csoportunk folyamatban levő munkálata a salgótarjáni üzemtörténeti vándorgyűlés anyagának kiadására min-

denesetre nagyon biztató. Az említett tervek arra utalnak, hogy a központi kiadói tevékenység mellett a továbbhaladás fontos lehetőségét nyitná meg a decentralizáltabb, nagyobb tagozati, szekció- illetve csoportkezdeményezést kívánó kiadói munka. Erre annál is inkább szükség lesz, mivel a gazdasági élet irányítási rendszerében beálló küszöbön álló változások a szakmunkák kiadási lehetőségeit kedvezőtlenül befolyásolhatják.

A kiadói tevékenység mellett tagságunk munkájának elősegítésére nagyobb mértékben kívánunk élni a pályázati rendszer adta lehetőségekkel is. Társulatunk történetében egyedülálló pályázatok kiírására került sor az elmúlt hetekben. Az 1918. évi októberi polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság közelgő 50. évfordulója alkalmából a Hazafias Népfrent, Művelődésügyi Minisztérium, Párttörténeti Intézet és a Munkásmozgalmi Múzeum által a Társulatnak felajánlott 50 ezer forint, valamint a Károlyi Mihályné által létesített 30 ezer forintos pályadíjak kutatók nagy számát ösztönözhetik arra, hogy méltó emléket állítsanak ezen történelmi eseményeknek.

Ezek a pályázati kiírások, amelyekért köszönetet mondunk az adományozóknak, arra utalnak, hogy kellő kezdeményezés esetén Társulatunk úgyszólván állandó pályázati rendszert építhet ki, aminek fontosságáról és előnyeiről felesleges lenne szólni. Amint most az említett 50 ezer forintos pályázat előteremtésében Molnár János elnökségi tagunk lelkes fáradozását emelhetjük ki, ugyanúgy biztosak vagyunk benne, hogy hasonlóan lelkes munkálkodással Társulatunk vezetői személyileg és vezető testületei együttesen ugyancsak nagyhorderejű pályázat kiírásával járulhatnak hozzá a felszabadulás negyedszázados jubileumának ünnepségeihez. A jövőben azonban nemcsak nagy történelmi évfordulók alkalmából gondolhatunk pályázatok kiírására, hanem a pályázati rendszert össze kell kapcsolnunk a szekciók természetes tevékenységével. A gyártörténeti kutatást csakugy mint egyéb, jövőben alakulandó szekciók területébe vágó munkálatokat pályázatok kiírásával ösztönözhetjük, s ezzel a szekciós tevékenység fontos elemeit alakíthatjuk majd ki. Úgy véljük, hogy a közgyűlés egyetértésével találkozunk, ha ilyen irányú kezdeményezésekhez kérjük hozzájárulását.

A következő 2—3 év teendőinek mégoly vázlatos felrajzolása alapján is széleskörű, intenzív tevékenység programja bontakozik ki. Olyan fellendülés indul és erősödik meg, olyan feladatok végrehajtása közben és előtt állunk, amelyek Társulatunk működésének, szervezeti rendjének terén is új követelményeket támasztanak.

Az elmúlt évben a közgyűlés és igazgatóválasztmány fórumain, de különösen a mindennapi tevékenység során figyelmet érdemlő szervezeti ellentmondások jelentkeztek. A nagyobb feladatok végrehajtása — különösen a centenárium nemzetközi jellegű ülésszakának előkészítése — nagyobb szervezeti erőt és fegyelmet követelt. A társulati tagság fogalma azonban tisztázatlan, valóságos tagságunk határai úgyszólván megállapíthatatlanul szétfolynak. Az alapszabályok számos ponton ellentétbe kerültek a sok éves gyakorlattal; felesleges pl. évente közgyűlést tartani, ahogy az eredetileg szerepel az alapszabályokban. Még súlyosabb, hogy a társulati élet valódi demokratizmusának kibontakoztatása is saját szervezetünk állította falakba ütközik. Az operatív tevékenységet betöltő Titkárság minden fontos kérdést alapszabályok szerint az Elnökség elé terjeszt. Az Elnökség munkája rendszeres, sőt a kiterjedt munka következtében majdnem hogy elvi-operatív jellegűvé vált. Legkomolyabb törekvéseink ellenére sem sikerült azonban

megtalálni az igazgatóválasztmány igazi helyét, hiszen gyakorlatilag másodszori elvi döntések kerülhetnének ezen szélesebb fórum elé. A nehézkesség és felesleges áttételek szervezeti rendjére mi sem jellemzőbb, mint magának a közgyűlési beszámolóknak az útja, mely az elnökség elvi állásfoglalása, iránymegjelölése után a Titkárságon született, kész formájában az Elnökség elé került, hogy mint az Elnökség beszámolója kerülhessen az igazgatóválasztmány elé, hogy azután mint az igazgatóválasztmány beszámolóját terjesztessük a közgyűlés elé. Tulajdonképpen minden fontos ügynek ezt az utat kellene járnia, pontosabban két közgyűlés között csak az igazgatóválasztmány szintjéig. Ez azt jelentené, hogy minden érdemi kérdést legalább háromszor tárgyalnánk, minden érdemi döntés hónapokat venne igénybe, s részben ugyanazon személyek, a Társulat legaktívabb munkásai egy-egy ügygel sorozatosan lennének kénytelenek lekötni energiáikat. Nem véletlen tehát, hogy ez a szervezeti felépítés szükségszerűen akadályozza a társulati demokratizmus fejlődését, az igazgatóválasztmány valóságos és szükséges irányító szerepének kialakulását.

Úgy véljük, helyesebb lenne, ha visszatérnénk a Társulat régebbi szervezeti hagyományaihoz, ami egyben a jelenleg működő társadalmi egyesületek, társulatok működésében úgyszólván általános szabály, és kiküszöbölennék a többszörös áttételek nehézkes és végső soron nem kellően demokratikus szervezeti rendjét. Azt javasoljuk, hogy az operatív-elvi ügyintézés szintjének emelése érdekében az elnök mellett Társulatunk is emelje az al-elnökök létszámát, s a választott igazgatósági tagság megszüntetésével szűkítse az Elnökség létszámát, lehetővé téve az Elnökség és Titkárság állandó együttes üléseinek rendszerét. Ezzel egyidőben pedig az igazgatóválasztmányt kellene valóságos elvi irányító, rendszeresen ülésező testületté emelni.

A társulati munka eredményesebbé tétele, a megnövekedett feladatok által támasztott igények, valamint a valóban demokratikus társulati irányítás megvalósítása tehát egyaránt megkövetelik, hogy napirendre tűzzük a Társulat jelenleg érvényes alapszabályainak felülvizsgálatát és módosítását. Bejelenthetjük, hogy az Elnökség az igazgatóválasztmány tagjai sorából Ember Győző vezetésével bizottságot küldött ki, mely e munka elvégzésére, a közgyűlés által megszabott irányban hivatott, s mely alapos vizsgálódás után javaslatokat terjeszt az igazgatóválasztmány, illetve a közgyűlés elé.

Amikor az elmúlt közgyűlés óta végzett munkáról számot adunk, s a következő évekre vonatkozó terveinket vázoljuk, hangsúlyozni szeretnénk, hogy az immár 100 éves Magyar Történelmi Társulat csak akkor tehet eleget fontos társadalmi, szakmai feladatkörének, ha tradícióihoz, jellegéhez híven, egész történéstársadalmunk közös intézményeként, a magyar történéstársadalom bizalmát és támogatását élvezve tevékenykedhet. Vitákkal és ülésszakokkal, kiadványokkal és szervezeti előrehaladással, mind megannyi terünkkel és tettünkkel a magyar történetírás és -tanítás, a történéstársadalom magasabb szakmai és eszmei szintjéért, a szakmán belüli jobb emberi kapcsolatok megvalósításáért munkálkodunk. Úgy véljük, az igazgatóválasztmány jelen előterjesztésével és tervezett munkájával jó uton halad e célok előmozdítására, s ha eddigi tevékenységünkkel korántsem elégedetten, de a jó ügy képviselőiténél tudatában vágthatunk neki Társulatunk története második évszázadának.

Kérjük a Tisztelt Közgyűlést, hagyja jóvá a Társulat vezető szerveinek eddigi működését és most előterjesztett programját.

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

Ember Győző:

A Magyar Történelmi Társulat száz éve

A Magyar Történelmi Társulat száz éves története szorosan összefügg Magyarország történetének utolsó száz évével. Azok a fordulópontok, amelyek Magyarország történetét az utolsó száz évben korszakokra és szakaszokra tagolták, a Magyar Történelmi Társulat száz éves történetének is határvévei. Történetünk utolsó száz éve bővelkedett jelentős fordulatokban, s ezek társulatunk történetét is meghatározták.

Már társulatunk megalakulásának éve: 1867 is fordulópontot jelentett a magyar történetben. A polgári korszak neoabszolutista szakasza zárult és dualista szakasza kezdődött ebben az esztendőben, az osztrák—magyar kiegyezéssel. E szakasz az első világháború végével, az Osztrák-Magyar Monarchia széthullásával fejeződött be. A dualizmus fél évszázadával esett egybe társulatunk történetének első, ezideig leghosszabb periódusa, amelyben a felindulás kezdeti évtizedeit utóbb a visszaesés évtizedei követték.

Az 1918-as forradalom és az 1919-es Tanácsköztársaság hónapjai hazánk történetében új korszak hirnökei, társulatunk történetében az elzárkózásból és a meg nem értésből származó szünet átmeneti periódusát jelentették.

Országunk történetének következő szakasza, amely a Tanácsköztársaság megdöntésétől a második világháború végén bekövetkezett felszabadulásunkig tartott, társulatunk történetének második periódusa volt. Társulatunk története ebben a periódusban is kezdetben megélné, majd fokozatosan el-lanyhult, egyre inkább elszigetelődött a szélesebb rétegek történelmi érdeklődésétől.

Felszabadulásunk már nem csupán egy szakaszt zárt le hazánk történetében, a polgári korszaknak utolsó szakaszát, hanem lezárta az egész polgári korszakot, s egyben új, szocialista korszaknak az alapját teremtette meg. Innen számíthatjuk társulatunk történetének harmadik, ma is tartó periódusát, noha a döntő fordulat társulatunk életében, miként országunkban is, csak néhány évvel később, de felszabadulásunk egyenes folyamányaként, következett be. Társulatunk története ebben a periódusban hazánk történetét hűen tükröző gyors fejlődést mutat.

*

Társulatunk történetének egybefonódását az országos történettel nem tekinthetjük a véletlen játéknak. Társulatunk társadalmi szerv volt, szervesen kapcsolódott az ország társadalmához, működésével szolgálva az adott uralkodó osztály érdekeit.

Történetének első két periódusában társulatunk az akkor uralkodó osztályok, mégpedig elsősorban a feudális fő- és köznemesség és kisebb mér-

tékben a polgárság — egy kizsákmányoló kisebbség — érdekeit fejezte ki. Történetének harmadik, ma is tartó periódusában, a népi demokratikus, majd szocialista fejlődés idején pedig a parasztsággal szövetséges munkásosztály — a döntő többség — érdekeit fejezi ki, amelyek messzemenően egybeesnek valamennyi dolgozó érdekeivel.

Társulatunk tehát nem tisztán tudományos, hanem egyben politikai jellegű társadalmi szerv. Önként vetődik fel a kérdés, hogy a kettős jelleg: a tudományos és a politikai, nem mond-e ellent egymásnak, nem zárja-e ki egymást.

A politika maga is tudomány: az országvezetés elméletének és gyakorlatának a tudománya. Mint minden tudomány, rászorul más tudományok támogatására, nem nélkülözheti azok eredményeit. Különösen nem nélkülözheti a történettudomány megállapításait, a múltnak az ismeretét. A politikának támaszkodnia kell a történelemre, a történelemnek szolgálnia kell a politikát. E szolgálat önmagában a történelem tudomány jellegét azonban a legkevésbé sem homályosítja el. A kérdés azon dől el, hogy a történelem miként teljesíti ezt a szolgálatot.

Minden tudománynak alaptörvénye, hogy az igazság megállapítására kell törekednie. Ez az alaptörvénye a történettudománynak is. Abban a pillanatban, amikor ezt az alaptörvényt megszegi, megszűnik tudomány lenni.

A politika, ha a történelemre mint tudományra kíván támaszkodni, elsősorban azt a segítséget igényelheti tőle: tárja fel és hitelesen mutassa be, hogy a múltban mi, hogyan és miért történt. A marxizmus—leninizmus értelmében a történettudományi kutatómunka akkor vezet hiteles és tudományos eredményekhez, ha a múltat is pártosan szemléli, ha az elnyomottak, a kizsákmányoltak, a munkásosztály oldaláról tekinti.

A történelem azonban a politika szolgálatában csak addig marad tudomány, amíg minden tudomány alaptörvényét: az igazságra való törekvést nem szegi meg. Ugyanez vonatkozik a történelmi társulatokra is. Társulatunk száz éves múltjának megítélésében ez lényeges szempont.

*

Társulatunk megalakulása 1867-ben nemcsak tudományos, hanem társadalmi közéletünknek is jelentős eseménye volt. „Az új alakulás társadalmi közszükséglet volt” — írta 1917-ben Lukinich Imre, társulatunk akkori főtitkára és félszázados történetének összefoglalója.¹ Ma divatos kifejezéssel élve úgy mondhatjuk, hogy társadalmi igényt elégített ki.

Horváth Mihály, a jeles történész, akinek jelentős szerepe volt társulatunk megalakulásában és működésének első évtizedében, 1865-ben genfi számkivetéséből írt levelében még azért nevezte történetkedvelő nemzetnek a magyart, mert az „csakis a múltakban találhat némi írt a jelen sebeire, meríthet erőt, kitartást bajainak elviselésére”.² 1867-ben már ő is másképpen látta a jelent, a múlt iránti érdeklődés, a történetkedvelés azonban változatlanul megvolt és kielégítésre várt a nemzetben.

Erre a társadalmi igényre alapozták társulatunkat megalapítói. Úgy ítélték, hogy a magyar történettudományt a társadalom ügyévé kell tenniük,

¹ Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867—1917. Bpest. 1918. 25. l.

² Idézi Lukinich: i. m. 21. l.

fejlesztésére a társadalom támogatását kell megnyerniök és biztosítaniok. „Meg kell nyernünk — mondotta gróf Mikó Imre, társulatunk első elnöke, az alakuló közgyűlésen — a hazai történelem összes kedvelőinek részvétét, erkölcsi és anyagi támogatását, nagy és kis Maecenasokat — kik nélkül sehol sem virágozik tudomány, sem művészet.”³ Horváth Mihálynak, az alakulóban levő társulat ideiglenes elnökének szavait idézem továbbá, amelyeket 1867. május 15-én, társulatunk első közgyűlésén mondott: „Bár az államok évenként ezreket áldozzanak e célra közpénzeikből, bár egyes tudományos intézetek, mint Akadémiánk, hazafias buzgalommal működjenek is e téren: a nemzeti becsület igényeinek a hazai történelem körül még koránt sincs elég téve. Ebben is, mint a haladás, a polgárosodás minden egyéb térein, csak a társadalom maga felelhet meg teljesen a nemzeti igényeknek.”⁴

A „nemzeti becsület igényeinek a hazai történelem körül” tettek eleget azok a férfiak, akik társulatunkat 1867-ben megalakították. Megérdemlik, hogy kegyelettel emlékezzünk meg róluk.

Thaly Kálmán, társulatunk első titkára, aki a legtöbbit fáradozott a megalakulás körül, a társulat folyóirata, a Századok első számának első cikkében a társulat keletkezéséről számolva be azt írta, hogy az Akadémia történeti osztályának tagjai között „már régebb idő óta fölmerült egy szélesb alapokra fektetendő, a történetírókat és bűvárokat a közönséggel szorosabb érintkezésbe hozandó történelmi társulat eszméje”.⁵ Az akadémikus történészek mellett nem kisebb érdemük volt az alapításban a dunántúli történetkedvelőknek, akik 1863-ban társulatba tömörültek és folyóiratot indítottak.⁶ Több közülük az Akadémiának is tagja volt.

Pesty Frigyes volt az, aki 1867 elején javasolta Ipolyi Arnoldnak, hogy hívjon egybe értekezletet a társulat ügyének megbeszélésére. Ipolyi az értekezletet február 2-ra hívta össze. Ezen az értekezleten Ipolyi elnökletével Henszlmann Imre, Nagy Iván, Pesty Frigyes, Ráth Károly, Rómer Flóris, Thaly Kálmán, Torma Károly és Wenzel Gusztáv vettek részt. Ez az értekezlet határozta el társulatunk megalakítását. Megvitatták a társulat alapelveit és az alapszabályok tervezetének kidolgozásával Thalyt bízták meg, aki mellé egy szűkebb körű bizottságot küldtek ki, amelynek Ipolyi, Pesty és Rómer voltak a tagjai.

Thaly szokása szerint nagy hévvel és lendülettel dolgozott, úgyhogy február 7-én az értekezlet már újból összeülhetett. Ezen az újabb értekezleten

³ Századok, 1867. 16. 1.

⁴ Századok, 1867. 9. 1. — Az uralkodó — mondotta Horváth Mihály ebben a beszédében — „történelmi kútfők kiadására és régészeti bűvárlatokra” évi 10.000 forintot utalt ki. „De sem ez, — tette hozzá — sem az Akadémia történelmi bizottmányának buzgalma ma nem fog teljesen célt érni, míg a történelmi tanulmányokat maga a társadalom nem veszi pártolása alá.” Uo. — Társulatunk első, 1868-ban Kolozsvárott tartott vándorgyűlésén is hangsúlyozta, hogy „történelmi tudományunk is csak a közérdekeltség szárnyain emelkedhetik a kifejlés azon fokára, amelyen az más mivelt nemzeteknél immár tényleg létezik”. Századok, 1868. 522. 1. — Szilágyi Sándor társulati titkár abban látta a társulat rendeltetését, hogy „ébredtartsa az érdeklődést a közönségben a magyar történet iránt: közvetítőül szolgáljon az Akadémia s a nagy közönség közt”. Emlékkönyv a Magyar Történelmi Társulat negyedszázados fennállásának évforduló napján 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlése alkalmára. Bpest. 1892. 13—14. 1.

⁵ *Thaly Kálmán: A Magyar Történelmi Társulat keletkezése. Századok, 1867. 1. 1.*

⁶ A Dunántúli Történetkedvelők Társulatának folyóirata a Győri Történelmi és Régészeti Füzetek volt. *Lukinich: i. m. 19. 1.*

a korábbiakon kívül Csengery Antal, Horváth Mihály és Toldy Ferenc is részt vett. Elsődleges bizottsággá alakultak, amelynek elnökévé Horváth Mihályt, tollvivőjévé pedig Thaly Kálmánt választották. Megvitatták az alapszabálytervezetet és megbízták Thalyt, hogy a vita eredményének megfelelően dolgozza azt át. Megbízták egyben azzal is, hogy nyomasson belépési íveket. Elhatározták, hogy 100 belépő esetén a társulatot formálisan is megalakítják.

A belépők száma április végére elérte a 300-at. Horváth Mihály május 15-re összehívta az első közgyűlést, amelyet az Akadémia épületében tartottak. Társulatunknak az Akadémia adott szállást. Ezen az első közgyűlésen csupán az alapszabályokat fogadták el, amelyeket a belügyminiszter már május 26-án megerősített.

Június 13-án ült össze az alakuló közgyűlés, ugyancsak az Akadémia épületében. Ezen a közgyűlésen az elnököket és a 45 tagú választmányt választották meg. Elnökké gróf Mikó Imrét, másodelnökké Horváth Mihályt, harmadelnökké Ipolyi Arnoldot választották.

A választmány első ülését még június 13-án megtartotta. Ezen az ülésen azonban véglegesen még nem határoztak, Thalyt ideiglenes titkárnak, Pestyt pedig ideiglenes pénztárnoknak választották meg.

Az új elnök a választmány következő ülését július 2-ra hívta össze. Ezen az ülésen a társulat titkárává Thaly Kálmánt, pénztárnokává Pesty Frigvest, jegyzőjévé Pauler Gyulát, ügyészévé Fischer Kálmánt választották. A társulat folyóiratának, a Századoknak a szerkesztésével a titkárt bízták meg. A szerkesztőbizottság elnöke Horváth Mihály, tagjai Pesty Frigyes, Toldy Ferenc és a szerkesztő-titkár lettek.⁷

Társulatunk elindult történetének immár száz esztendő útján.

*

A megalakulást előkészítő tárgyalások során társulatunk alapítói között kétféle nézet volt arra vonatkozólag, hogy milyen legyen a társulat jellege: szűkebb körű tagsággal tisztán tudományos, avagy tágabb körű tagsággal tudományos és egyben társadalmi is.⁸ Ez utóbbi nézet győzött, ami természetes is, hiszen a kitűzött célt elérni, a történettudományt a társadalom ügyévé tenni, fejlesztésére a társadalom támogatását biztosítani csak így lehetett.

Az elfogadott és megerősített alapszabályok szerint „taggá választhatik minden hazai történetkedvelő”. Kétféle tagság volt: alapító és évdíjas. Alapító tag az lehetett, aki a társulat céljaira legalább 100 forintos alapítványt tett. Az évdíjas tagok évi 5 forintnyi tagdíjat fizettek.⁹

Azok, akik a társadalom érdeklődésére és támogatására számítottak, az első évtizedekben nem is csatlakoztak. 1867 végén a társulatnak 62 alapító

⁷ Társulatunk megalakulásáról Thaly és Lukinich idézett munkáin kívül ld. *Szilágyi Sándor* 1892-i titkári jelentését (Emlékkönyv . . . 14—16. l.), továbbá *Glatz Ferenc* tanulmányát: *A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok*, 1967.

⁸ Glatz Ferenc idézett tanulmánya derített fényt a két nézet küzdelmére. Az első elgondolás szerint a társulat szűkkörű, csak „hivatott történészek” egyesülete lett volna, mint a Kisfaludy Társaság. Csengery Antal és Toldy Ferenc szállt szembe ezzel a nézettel, s az alapítók többségét meg is győzte annak helytelenségéről. Pesty Frigyes és Ráth Károly védte az eredeti elgondolást. Utóbb Pesty is csatlakozott a többséghez, Ráth azonban sértődötten visszavonult. *Századok*, 1967. 236., 240—241. l.

⁹ A társulat 1867-i alapszabályait Glatz Ferenc közölte idézett tanulmányában. *Századok*, 1967. 264—267. l.

és 551 évdíjas tagja volt.¹⁰ 1881-ben az alapító tagok száma már 211-re, az évdíjasoké 1630-ra emelkedett.¹¹ Egyes családok és személyek kiadványok megjelentetésére, pályázatok kitűzésére ajánlottak fel nagyobb összegeket. Az Akadémia is támogatta társulatunkat, amelynek anyagi gondjai fennállásának első 25 évében nem voltak. A negyedszázados ünnepi közgyűlésen Szilágyi Sándor titkári jelentésében azt állapíthatta meg, hogy „sikereinknek két főfactora volt: a nemzet, mely éppen a kitűzött cél elérhetéséért támogatásával és rokonszenvével mozdította elő törekvéseinket, s az Akadémia, mely nemcsak szállást adott nekünk, hanem vállalatunkat anyagi támogatásban is részesíti”.¹²

A társulat célját az 1867-i alapszabályok így határozták meg: „a hazai történettudomány minden ágának művelése, megkedveltetése és iránta minél szélesbtkörű érdekelttség ébresztése”.¹³ A tudományos célkitűzés mellett, vele egyenlő jelentőséggel, ott találjuk tehát a társadalmi célkitűzést is. Társulatunk nemcsak a történettudomány művelését, hanem a társadalom történeti tudatának a kialakítását és fejlesztését is céljaul tűzte ki.

A történeti tudat fontosságát a társadalom életében társulatunk alapítói és első vezetői nyomatékosan hangsúlyozták. „Eszélyes, érett nemzet múltjából merít a jelenre oktatást, történetét veszi jövője kalauzául” — mondotta első elnökünk, gróf Mikó Imre, társulatunk 1868. évi közgyűlésén.¹⁴ „A nemzeti érzelmenek a történelem tudománya képezi leghatékonyabb dajkáját” — állapította meg Horváth Mihály társulatunk első közgyűlésén. „Minden nemzetnek — tette hozzá — legelső kötelességei közé tartozik a maga történelmének buzgó tanulmányozása.”¹⁵ Ugyanók részletesebben is kifejtették elgondolásukat a társulat társadalmi, történeti tudatformáló szerepéről. Gróf Mikó Imre társulatunk alakuló közgyűlésén így beszélt erről: „Midőn a történetkedvelők egész seregét hozza érintkezésbe az ily egyesület az adatokat bíráló tudományos törekvésekkel: mind szélesebb-szélesebb körben terjed azon kritikai szellem, mely a nemzet tudósait a kor színvonalán álló művek írására, a nemzetet az ily művek megértésére, élvezésére képesíti, s a történelmi igazságok, a nemzet multjában rejülő összes tanulságok közkinccsökké tétele által a politikai érettség magas fokára emeli az egész nemzetet.”¹⁶ Horváth Mihály is a társadalom „történeti érzék”-ének kialakítását és fejlesztését jelölte meg az első közgyűlésen, mint a társulatnak még a tudomány művelésénél is fontosabb célját. „A kormányok — mondotta — és egyes tudományos intézetek halomra gyűjthetik a történelmi kincseket: de mily korlátolt ezek haszna, ha csak néhány szaktudós kezein forognak s a társadalomba, a nemzet nagy tömegébe nem hatolnak be! Csak két feltétel alatt lehet virágzó állapotban a nemzet történelmi irodalma: ha ti. a kútfő-gyűjtemények gazdagok, a nemzeti élet minden ágazataira kiterjedők, és — mi nem kevésbé lényeges — ha a nagyközönségben érdekelttség létezik azok iránt és élénk a

¹⁰ Századok, 1868. 134. l.

¹¹ *Lukinich*: i. m. 45. l.

¹² Idézett Emlékkönyv 23. l.

¹³ Glatz id. tanulmánya. Századok, 1967. 264. l.

¹⁴ Századok, 1868. 360. l. — „Művelt népnek semmi nem oly biztos tanácsadó, mint saját története” — fejtette ki ugyanezt a gondolatot a társulat 1869. évi közgyűlésén. Századok, 1869. 347. l.

¹⁵ Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 5. l.

¹⁶ Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 16. l.

történeti érzék.” Ennek érdekében tartotta helyesnek, hogy társulatunk ne szűk, hanem tág körű egyesület legyen. „Emez (ti. a történeti érzék) — folytatta — csak a társadalom kebelében fejlődhetik, csak úgy foglalhat nagyobb tért. ha történelmi társulatok keletkeznek, oly társulatok, melyek tagjaikat nem egyedül tudósokból nyerik, hanem amelyekbe csekély pénzáldozattal minden hazafi és nemzete történelmét kedvelő, dicsőségét szíven hordó minden polgár beléphet, és szabadon, minden korlátozástól menten működhetik a történetnyomozás tágas mezején.”¹⁷

*

Társulatunk első vezetői azt is kifejtették, hogy a „történeti érzék”-re, a „politikai érettség magas foká”-ra miért van szüksége a nemzetnek. Ezzel társulatunk politikai rendeltetését határozták meg, azt, hogy miért és miben kell a politikát szolgálnia.

Horváth Mihály egészében progresszív jellegű politikai célokat tűzött a társulat elé. Úgy találta — és nem alaptalanul —, hogy a kor egyik legfontosabb kérdése a „nemzetiség” problémája.¹⁸ Ennél is fontosabbnak ítélte azonban a haladást. „A fejlődés, a haladás — mondotta társulatunk első közgyűlésén — a népek legközelebbi célja; a külön nemzetiség csak ösztön arra, hogy a haladást egyéniségük sajtóságos zománcában tüntessék fel, s az elsőbbségért versenyre keljenek a nemzetcsalád többi tagjaival.”¹⁹ Horváth Mihály szerint tehát a fejlődés, a haladás, azon belül a nemzetiség — azaz a *polgári fejlődés* — volt az a politikai cél, amelyre társulatunknak törekednie kellett.

Társulatunk első elnöke, gróf Mikó Imre, már sokkal konkrétabb politikai célt tűzött ki a magyar történettudomány elé. Felismerte, hogy a soknemzetiségű Magyarországnak legnagyobb problémája soknemzetűsége. Mint a magyar uralkodó osztály tagja azonban tagadta a nemzetiségek igényeinek jogosultságát, és velük szemben az 1868-as nemzetiségi törvényben is kifejezett egységes magyar nemzetállam koncepciójához hozott fel történeti érveket. „Magyarország népei — mondotta társulatunk 1868. évi közgyűlésén — egy politikai és történeti egységet képeztek századok óta, s azt kell képezniük ezután is. Ezt Közép-Európa sorsa, a Monarchia érdeke kívánja.” Majd e megállapítást indokolva — kifejtve a magyar nemesi nacionalizmus hagyományos érveit — így folytatta: a „Hunnia földén talált egész csoport néptöredéket a magyar egyesítette rendezett állammá; ... ma e föld táján az alkotmányos szabadságot ő képviseli, élő gát az éjszaki és déli szlávság terjeszkedni törekvő árja ellen. Mai határai közt, csonkítatlan fennmaradása: erőkifejtésének feltétele, Európa és a civilizatio érdeke; gyöngülése, megcsönkítése: amazok veszélyeztetése.”²⁰

¹⁷ Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 9—10. l. — Ugyanakkor a társulat jövőjébe vetett szilárd hitének is kifejezést adott. „Hitünk, bizodalomunk rendíthetetlen — mondotta —, hogy a nemzet meghallgatja és követendő szózatunkat, s nem hagyandó cserben indítványunkkal, melynek célja nemcsak az, hogy a még rejtekben levő történelmi emlékeinket napvilágra hozza, hanem ezzel párhuzamosan, s tán még inkább, hogy a hazai történet iránt részvétet, érdekeltséget ébresszen a nagy közönségben, és kifejtsé, megszilárdítsa annak történelmi érzékét.” Uo.

¹⁸ „Ha korunk oly élénk, oly zagyva munkásságában — mondotta a társulat első közgyűlésén — a történelem lombikába vetett elemek közül az uralkodó fogalmakat akarjuk felkeresni: úgy találjuk, hogy ezek egyikét a nemzetiség fogalma képezi.” Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 3. l.

¹⁹ Uo. 4. l.

²⁰ Századok, 1868. 361—362. l.

Ez már nem általános, hanem nagyon is konkrét, nagyon is határozott politikai célkitűzés volt. Fél évszázad elteltével azonban bebizonyosodott, hogy az „ősi magyar alkotmány”, amely a feudális uralkodó osztály jogait és kiváltságait bástyázta körül, a bástyán kívülrekedt tömegek felé nem bizonyult olyan összetartó erőnek, amilyennek ez az uralkodó osztály vélte, az összetartó erejéről szóló tan nem bizonyult annak a történelmi igazságnak, aminek ez osztály tagjai, köztük társulatunk első elnöke is, hirdették.

*

Első vezetői társulatunknak nemcsak társadalmi és politikai szerepét jelölték ki, hanem behatóan foglalkoztak tudományos tevékenységével is, azzal a kérdéssel, hogy mit kell tennie a magyar történettudomány fejlesztése érdekében.

Gróf Mikó Imre „a magyar történetírás magasb szintre emelését” tűzte ki általános célul. Ennek érdekében első feladatként a történetírók körének szélesítését jelölte meg. Széles körű anyagfeltárást tartott szükségesnek.²¹ Hangsúlyozta annak fontosságát, hogy a hivatásos történészek kutatásait a társadalom megfelelő anyagi támogatásban részesítse.²²

Horváth Mihály is részletesen kifejtette elgondolását társulatunk és általában a magyar történetírás tudományos feladatait illetően. „Felfogásom szerint — mondotta 1868-ban Kolozsvárott, társulatunk első vándorgyűlésén — háromra van a jelenben szüksége történetírásunknak. Egyik a kútfők kritikai megrostálása s megállapítása; másik az anyag hézagosságainak kiegészítése; harmadik az élvezhető s tanulságos élvezetet nyújtó, művészi alakú feldolgozás.” Érdekes, hogy csak a két első feladatot, azaz a források kritikai feltárását és a még tisztázatlan kérdésekre — ma úgy mondanók: fehér foltokra — vonatkozó anyaggyűjtést minősítette a társulat hatáskörébe tartozónak, a harmadikat, a művészi feldolgozást nem. „E harmadik — folytatta fejtegetését — egyes kitűnőbb tehetségekkel megáldott tudósok feladata lévén, tulajdonképpen nem tartozik társasági működéseink körébe; de annál inkább a két első.” „E kettő teszi — fejezte be — ez idő szerint történetírásunk legnagyobb feladatát.”²³

A források kritikai feltárásának, az anyagközlésnek előtérbe helyezése távolról sem jelentette azt, hogy Horváth Mihály a feldolgozó munkát le-

²¹ „Tovább kell mennünk” — mondotta társulatunk alakuló közgyűlésén. „Szélesebb körben szerezni a tudománynak mivelőket: a levéltárak ismerői, búvárlói közt, azon szerényebb körökben, melyek anélkül, hogy a tudós névre tartanak igényt, anélkül, hogy az Akadémia figyelmét jeles munkáikkal magukra vonni idejük vagy becsüvagyuk volna, mint kedvelői a tudománynak, annak egy vagy más ágával, vagy csak egy részletével foglalkoznak, egyik vagy másik megye, város, avagy község, egyik és másik család levéltára kincseit, városok, községek, vagy csak családok történeteit ismerik, vagy azokhoz, s így az összes haza történeteikhez is, adalékokat nyújtani képesek.” Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 15—16. l.

²² „Gondoskodnunk kell — folytatta ugyanakkor —, hogy szaktudós hazánkfiai által a történetnyomozás érdekében utazásokat, méréseket, helyfelvételeket, oklevél-másolásokat lehessen eszközöltetni; igyekeznünk kell jutalmakat tűzni, jeles munkákat díjazni, a tehetséget serkenteni.” Uo.

²³ Századok, 1868. 524—525. l. — A források kritikai feltárásának fontosságáról már társulatunk első közgyűlésén is beszélt. „A valóság, a hűség és alaposág mindenekelőtt a lelkiismeretes történetnyomozást, a kútfők szintoly szorgalmas, mint ítéletes fürkészését, az adatok összes tömegének felbúvárlását és megrostálását teszik múlhatatlan kötelességünké.” Thaly idézett tanulmánya. Századok, 1867. 7. l.

becsülte. Úgy vélte azonban — s mint annyi egyebet elődeink megállapításai-
ból, ezt ma is érdemes megszívlelnünk —, hogy a forrásfeltárásnak, az anyag-
közlésnek a feldolgozást meg kell előznie, hogy azok nélkül feldolgozás nem
lehetséges. Azért van rájuk szükség — mondotta —, „hogy ekként nemzetünk
múltjának minden elemeit összegyűjtven és rendezven, oly történelmét
írassuk meg nemzetünknek, mely ennek hűséges képe legyen a szellemi és
anyagi, társadalmi és politikai munkásságában egyaránt”.²⁴

Kolozsvári beszédében Horváth Mihály részletesen is elmondotta, hogy
a forrásfeltárásban és az anyagközlésben társulatunknak és történetírásunk-
nak mit kell tennie. Első feladatként a magyar őstörténet kútfőinek, az elbe-
szelő forrásoknak a kritikai kiadását jelölte meg. Azután azokról a „hézagossá-
gok”-ról szólott, amelyeket történetírásunknak meg kell szüntetnie, még-
pedig a történetírás legfontosabb forrásainak, „okmányok”-nak felkutatása
és közlése révén.²⁵ E téren már — mondotta — sok történet, de még „tömérdek
a tennivaló”.²⁶ Legsajnálatosabb, hogy „nemzetünk belső társadalmi életének
részletei”,²⁷ „a nemzeti művelődés, civilizáció története még felette hiányosan,
hézagosan, halványan van megvilágítva”. A feudális történetírás jellegzetes
témáival szemben a polgári történetírás célkitűzéseire irányította a figyelmet.
„Történetnyomozóink és íróink legtöbbjei — folytatta — eddigelé hasonlít-
hatatlanul több gondot fordítanak az élet azon zajosabb, bár gyakran csak
rombolást tartalmazó részeire, melyek a politikai és hadi eseményekben nyi-
latkoztak, mint ama bár csöndes, de a nemzeti fejlődés, haladás tekintetében
annál fontosabb jelenetekre, melyek a társadalmi viszonyok, a családi élet, a
polgári foglalkozások, az érzület és szellemiség körében nyilvánultak. Ez teszi
pedig érdekesebb, fontosabb és tanulságosabb részét minden nép történetének,
mert ez jelzi a fejlődés, haladás irányát s fokait, a népek tökélyesbülését s
emelkedését az emberi eszmény felé. — Fájdalom, történetírásunk ezen leg-
fontosabb mezeje eddigelé legkevésbé műveltetett. Ezt kell tehát ezentúl
legbuzgóbb művelés alá fogunk, hogy történetírásunk az előrehaladt kornak,
melyben élünk, színvonalára emelkedjék, s legyen azzá, aminek lennie kell:
valóságos tudomány, az élet oktatója, az értelmi s erkölcsi, szóval emberi
haladás óramutatója.”²⁸

²⁴ Uo. Századok. 1867. 6. 1.

²⁵ „Első teendő őstörténetünk kútfőinek kritikai megrostálása s tudományos megállapítása.” „Az ily elkészülő kútfő-gyűjtemény kiadása, mint mindenütt, nálunk is csak országos költségen leendő eszközölhető. — Valamint pedig ebben halhatatlan érde-
met szereshetne magának történelmünk iránt társulatunk: úgy nem csekélyebb munkás-
sági tér nyílik annak történelmi anyagunk hézagosságának kiegészítésében. — A króni-
káknak s más koriratoknak próbakövei s kiegészítő részei az okmányok. A történetírásra
főleg az okmányok nyomják az igazság és hitelesség minden kétséget kizáró bélyegét.
Ezekből meríthető legbővebben ama sajátos színezet is, melyet a kor, az egyének s a körül-
mények viszonyai öntenek el az eseményeken, s melynek hű kifejezése szintoly előnyös
a történeti elbeszélésre, mint a festőművészetben a világlátás foka s árnyalatai.” Száza-
dok, 1868. 525. 1.

²⁶ „Még számos nagy fontosságú tény, sőt egész korszakokat homály borít. Még
számos jelentékeny szerepet játszott egyéniségek élet- s jellemrajza felette hiányos.” Uo.

²⁷ „Minők például a társadalom erkölcsi s értelmi tekintetben való haladása, a
koronként uralkodó eszmék s érzelmek, erkölcsök s irányok, vélemények s hiedelmek
az egyházban s iskolában, a nyilván és családi életben; a polgári foglalkodások főbb nemei-
nek, az iparnak, kereskedelemnek és művészetnek időnkénti állapota s fejleményei.” Uo.
526. 1.

²⁸ Uo. 527. 1.

A magyar történetírás akkori színvonalához mérten előremutató volt ez a program. Történéseink nagy buzgalommal és lelkesedéssel fogtak hozzá a program megvalósításához, társadalmunk érdeklődéssel kísérte és megértéssel támogatta munkájukat. Fennállásának első két évtizedét társulatunk fénykorának is tekinthetjük.

*

Találó az a megállapítás, hogy történéseink a társulat megalakulását követő évtizedekben a kaliforniai aranyásókhoz²⁹ hasonlóan fogtak hozzá a történettudomány ekkor ismertté és hozzáférhetővé vált kincsesbányáinak, a levéltáraknak a kiaknázásához. Nemcsak a központi kormányhatóságok levéltáraiban vett új lendületet a kutatás, hanem feltárultak a vidéki: megyei, városi, főleg pedig az egyházi és a családi levéltárak is. Döntő szerepük volt ebben társulatunk vidéki vándorgyűléseinek, amelyeket a magyar nemzeti tudat erősítése céljából elsősorban a nemzetiségi vidékek központjaiban tartottak.

Társulatunk 1867-i alapszabályai a társulati célok elérésére szolgáló eszközök között „a szakképességek és szakkedvelők egyesítése, történettudományi dolgozatok írása és kiadása” mellett „nyilvános gyűlések és kirándulások” tartását jelölték meg. Ez utóbbiaknak, a vándorgyűléseknek „levél- és könyvtárak, műemlékek tanulmányozása és ismertetése” volt az elsődleges célja,³⁰ de nem kisebb jelentősége volt ezeken a „kirándulásokon” a történések és a történetkedvelők találkozásának, a történettudomány és a társadalom közötti eleven és gyümölcsöző kapcsolat kiépítésének.

Első vándorgyűlést 1868-ban Kolozsvárott tartotta társulatunk. Ezen a gyűlésen Horváth Mihály közelebről is meghatározta e „találkozások” célját, mégpedig történetírásunk „hézag”-ainak pótlásában. A gyűlések célja az, mondotta, „hogy évenként néhány levéltárat kiaknázva, azoknak tartalmáról célszerű regestákat készítve, róluk kimerítő tudomást vehessünk. E regesták műve, a jövőben hazánk más vidékeinek levéltáraiban is folytatva, egykor történelmi anyagunk összes kincsét evidentiába fogja állítani a történetíró előtt, s lehetővé teendi oly mű megalkotását, mely nemzeti és társadalmi életünknek minden oldalról hű képét tüntesse fel.”³¹

A vándorgyűlések az 1860-as és 1870-es években sűrűn, szinte minden évben, az 1880-as években már ritkábban, de még rendszeresen követték egymást.³² És habár Horváth Mihály elgondolása egy „regesták művé”-ről,

²⁹ Gróf Klebelsberg Kunó, társulatunk elnöke mondotta az 1918. évi közgyűlésen, hogy „a történelem mezején is elmúlt a kaliforniai aranykeresés kora”. Századok, 1918. 225. l.

³⁰ Glatz Ferenc idézett tanulmánya. Századok, 1967. 264. l.

³¹ Századok, 1868. 527—528. l. — Figyelmeztet, hogy ne csak a „esattanós tárgyra” vonatkozó adatokat gyűjtsék. „Ne hanyagoljunk, ne mellőzzünk el semmit, mivel elvontan, magában nézve csekélynek, érdektelennek látszik, mert sok ily aprólékos, hasonnemű adat, egybeállítva, gyakran eleve nem is sejtett világot vet, kivált a miveltségi történet körében, a legfontosabb viszonyokra.”

³² A vándorgyűlések 6—12 napig tartottak. 1868-ban Kolozsvárott, 1869-ben Hont megyében, 1870-ben Vas megyében, 1871-ben Zemplén és Ung megyében. 1872-ben Kassán és Szepes megyében, 1874-ben Zólyom, Turóc és Bars megyékben, 1875-ben Nyitra megyében, 1876-ban Gömör megyében, 1877-ben Pozsony megyében, 1878-ban Kassán és Abatújvár megyében, 1879-ben Marosvásárhelyen, 1881-ben Sáros megyében, 1883-ban Sopron városban és megyében, 1887-ben Déván és Hunyad megyében, 1889-ben Máramaros megyében volt vándorgyűlés. Részletesen szól róluk Lukinich idézett művében.

amely a levéltárak „összes kincsét” tartalmazza, utopisztikusnak bizonyult, igen sok értékes anyag került napvilágra, amelyeknek és a felhasználásukkal készült közleményeknek és tanulmányoknak a megjelentetésére a társulat folyóirata, az évenként tízszer, egyre növekvő ívszámában megjelenő Századok elégtelennek bizonyult.

A társulat folyóirata a Századok címet vette fel, ilyen című történelmi folyóirat indítására kapott 1865 elején Pesty Frigyes engedélyt, amellyel azonban nem élt.³³ Induláskor, 1867-ben, így határozták meg rendeltetését: „Feladata a hazai történelmet minden nemű e szakba tartozó kisebb-nagyobb közlemények által művelni, előbbre vinni, érdekeit híven és serényen képviselni, iránta minél nagyobb érdekltséget gerjeszteni, s szakkedvelőket, vagy inkább szakértőket képezni.” E célkitűzésnek megfelelően elsősorban feldolgozásokat várt munkatársaitól, de hajlandó volt — „bevezetéssel, kellő magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátva” — kisebb terjedelmű forrásanyagot is közölni, főleg magyar nyelvűeket, hogy így „a tágabb körű, nem annyira szaktudós közönség számára is élvezhető legyen”. Idegen nyelvű forrásnak a közlésére csak fordítással, vagy legalább magyarázattal együtt vállalkozott, „kivált az első években, míg a közönség az ily komolyabb — és sokak előtt szárazabb — természetű közleményekhez hozzá nem szokik”. Harmadik rovatában a magyar vonatkozású történelmi irodalom ismertetését, negyedikben — a tárcában — pedig a hazai és a magyar történelemmel is foglalkozó külföldi történettudományi intézményekkel, továbbá egyes magyar történészek munkásságával kapcsolatos híreket szándékozott közölni.³⁴

A források közlésére már 1867-ben terbevettek külön folyóiratnak a megjelentetését. E terv megvalósítására azonban csak 1878-ban került sor, mégpedig olyan módon, hogy az Akadémia történelmi bizottsága az általa kiadott Magyar Történelmi Tárt megszüntette, ezzel egyidejűleg pedig a bizottság anyagi támogatásával társulatunk megindította a negyedévenként megjelenő Történelmi Tárt, azzal a rendeltetéssel, hogy az „ezenkívül kiválóképen művelődési történetünk anyagainak tárházául szolgáljon”, s a Századokat az anyagközléstől mentesítse.³⁵

Források közlését társulatunk — Horváth Mihály ismertetett célkitűzésének megfelelően — eddigi története során mindig egyik legfontosabb feladatának tartotta. Folyóiratain kívül külön forráskiadványokat is megjelentetett. Ezeknek jelentős része főúri családok iratait tartalmazta. Ilyenek voltak történetének első periódusában: a zichy és vásonkeői gróf Zichy család idős ágának okmánytára (11 kötet), Teleki Mihály levelezése (7 kötet), a római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára (2 kötet), Székely Oklevéltár (2 kötet), Házi történelmi emlékei (2 kötet), Hazai Oklevéltár (1 kötet), Gyarmati Balassa Bálint költeményei (1 kötet), Mihály havasalföldi vajda Erdélyben (1 kötet bevezető feldolgozással).

³³ *Lukinich*: i. m. 21. l.

³⁴ Századok, 1867. 81—82. l. — A társulat választmánya még 1867-ben úgy határozott, hogy a Századok „honi szerzők által önállólag írt — s nem fordított — jeles értekezéseket a külföldi vagy világtörténelemből” is közölhet, de „csak ritkán és igen megválogatva”. — Ugyanakkor a szerkesztőbizottság Nagy Ivánnal és Szilágyi Sándorral bővült. Századok, 1867. 306. l.

³⁵ Századok, 1878. 103. l. — A Századok „ezenkívül csak monographiákat s . . . más, amennyire lehet az előadás művészies követelményeit is kielégíteni törekvő dolgozatokat hozzon” — jelentette be Horváth Mihály, akkor már társulatunk elnöke, az 1878. évi közgyűlésen.

Súlyt helyezett társulatunk monografikus feldolgozások megjelentetésére is. E téren legjelentősebb vállalkozása 1885-ben a Magyar Történeti Életrajzok című sorozat megindítása volt. Az életrajzok nagyobb olvasóközönség számára, de tudományos igényűek készültek. 1917-ig bezárólag minden évben megjelent egy évfolyam — összesen 33 —, benne 1—4 történeti személy rövidebb-hosszabb életrajzával. Összesen 56 életrajz került a közönség kezébe.

E sorozaton kívül nagyobb monografikus kiadványa történetének első periódusában nem volt társulatunknak. A kisebb feldolgozások sorában Ipolyi Arnoldnak 5 színvonalas, esszé-jellegű tanulmányát,³⁶ 5 társulati pályadíjat nyert értekezést³⁷ és egy kisebb Szent István-életrajvet³⁸ találunk.

Megjelentetett továbbá társulatunk 1917-ig 9 beszámolóit vándorgyűlésekről (különlenyomatként a Századokból), 11 társulati névkönyvet, 1 emlékkönyvet negyedszázados fennállásának ünnepére 1892-ben, 1 évkönyvet 1895-ben, az 1884-ig megjelent társulati kiadványok cím- és tartalomjegyzékét, a társulati kiadványok olasz nyelvű jegyzékét 1903-ban, a Századok 1867—1890. évi folyamainak repertóriumát, 1867—1876. évi folyamainak név- és tárgymutatóját, 1867—1916. évi folyamainak tartalommutatóját. A Századok 1912-től kezdve mellékletként közölte a magyar történeti irodalom bibliográfiáját.

*

Bár sem alapszabályai, sem vezetőinek megnyilatkozásai erre kifejezetten nem utaltak, társulatunk lett a magyar történettudomány szervezője és irányítója. Az Akadémia megfelelő osztálya és bizottsága, amelynek ez a szervezés és irányítás feladata lehetett volna, nem vállalkozott reá.³⁹

Tudatos és különösen céltudatos szervező és irányító munkáról nemigen beszélhetünk. De maga az a tény, hogy a társulat működött, folyóiratokat adott ki, könyveket jelentetett meg, egybefogta a történészeket és válogatott azok munkái közül, szervezést és irányítást is jelentett. Történészeink a társulatot kezdettől fogva a magyar történettudomány központi szervének, a Századokat központi folyóiratának tekintették, hivatottságukat a szervezésre és irányításra önként elismerték.⁴⁰

Társulatunk első vezetői — miként láttuk — célul tűzték ki a történetírók körének szélesítését. A társulat kebelében, folyóirata körül, valóban szépszámú történetszakutatói gárda alakult ki. Sokan közülük nem szakszerűen felkészült történészek voltak, hanem autodidakták, akik a mesterség csínját-binját, az egyik jobban, a másik kevésbé, munka közben maguk sajátították el. Társulatunk ilyen módon történészeink szakmai felkészítésében is jelentős szerepet

³⁶ Besztercebánya műveltségtörténeti vázlata. A magyar nemzetegység és államnyelv történeti alakulása, A magyar iparélet történeti fejlődése, A magyar műtörténeti emlékek tanulmánya, A magyar hadtörténelem tanulmánya.

³⁷ A Magyar Történeti Jellemrajzok című kötetben 3 értekezés jelent meg: *Lánczy Gyula*: Széchenyi Pál érsek s a nemzeti politika, *Deák Farkas*: Wesselényi Ferenc nádor, *Jedlicska Pál*: Pálffy Miklós. A másik két értekezés: *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara és *Szabó Dezső*: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526.

³⁸ Szent István király emlékezete.

³⁹ Századok, 1937. 389—390. l.

⁴⁰ Erre legjellemzőbb, hogy a dunántúli történetkedvelők egyesületüket 1867 szeptemberében feloszlatták és beleolvadtak a társulatba. Századok, 1867. 215. l.

játszott. Az első generációt követő második már kellő felkészültséggel ült le a források közé, vette kezébe a tollat.⁴¹

*

Még ha itt nem is bocsátkozunk a feudális és polgári történetírás szemléletének kritikájába — ez a historiográfia feladata elsősorban —, akkor sem hallgathatunk el néhány kritikai észrevételt a periódus egészére vonatkozólag. Már a negyedszázados évforduló ünnepén megállapította az akkori elnök, gróf Szécsen Antal, hogy a társulat „működésének első idejében a jelen kor történetétől majdnem teljesen eltekintett”. Úgy vélte azonban, hogy ezt helyesen tette, mivel „a jelen kor történelme mindenhol közel áll a napi események föladataihoz, ellentéteihez és gyakran szenvedélyeihez is”.⁴² Ezt a nézetet természetesen ma már nem tudjuk osztani, ez a felfogás azt tükrözte, hogy az akkori történettudomány nem akarta feltárni a súlyos társadalmi és nemzeti kérdések gyökereit.

Horváth Mihály részletesen megjelölte, hogy a magyar történetnek melyek azok a „hézagai”, amelyeket ki kell tölteni, melyek azok a fehér foltok, amelyeket el kell tüntetni. Az ő útmutatásán túlmenőleg azonban nem készült terv a „hézagok” kitöltésére, a fehér foltok eltüntetésére. Mint ahogyan nem tervszerűen kutatták a kincset a kaliforniai aranyásók sem. Ki mit talált jó szimata és szerencsés keze révén, azt közölte és dolgozta fel. Így is rengeteg értékes adat került napvilágra a társulat folyóirataiban, köteteiben, a „hézagok” azonban továbbra is nyitottak maradtak, a fehér foltok nem színesedtek meg.

Horváth Mihály arra figyelmeztette történészeinket, hogy a legkisebb adatokat se hanyagolják el. Azt azonban nem mondotta, hogy a nagy témákat kerüljék. Márpedig ezt tették. Az életrajzokon kívül, amelyek nagyrészt a politikai történet keretébe sorolhatók, a történelem egyéb ágaiban nagyszabású, a társadalom érdeklődését kiváltó művek társulatunk gondozásában nem születtek, egyébként is ritkaságnak számítottak.⁴³

⁴¹ Társulatunk első negyedszázadának vezéralakjai — állapította meg Hóman Bálint társulati elnök 1937-ben — „felismerték a részletkutatás fontosságát, a monografikus feldolgozások szükségét, a forráskritikai szempontok és általában a tudományos módszer jelentőségét. Elmerültek a speciális kutatásban és ily vizsgálódásokra ösztönöztek a környezetükbe került fiatalokat”. „Előharcosaivá lettek a kor szellemének és a tudomány irányának megfelelő speciális kutatásnak és módszeres munkának. Autodidakta létükre is nevelőivé és mestereivé lettek az első módszeresen képzett és rendszeres részletkutatómunkára nevelt magyar történettudós generációnak.” Századok, 1937. 392. l.

⁴² Idézett Emlékkönyv 9. l.

⁴³ „Történészeink — mondotta társulatunk elnöke, gróf Klebelsberg Kunó 1922-ben erről a periódusról — kezdtek kizárólag szaktársaik számára írni, a kiadott közlemények között túl sok volt az adalék, bizonyos félelem, bizonyos horror mutatkozott a főbenjáró, nagy kérdésekkel, a főeseményekkel való foglalkozástól, inkább harmadrangú részletkérdésekkel pepecseltek, nem voltak tekintettel a művészi compositio és előadás követelményeire, az újabb kort elhanyagolták, a legújabb kort pedig szinte kerültek. Mindezért a nagyközönség érdeklődése elfordult a történelemtől, a választott témák és azok feldolgozási módja nem tudták a közérdeklődést megragadni és lekötöni.” Századok, 1921—22. 610—611. l. — Hóman Bálint is azt állapította meg társulatunk történetének második negyedszázadáról, hogy „a kutatás és forrásközlés aprólékos szempontjai érvényesültek a magasabb tudományos szempontok rovására. A múlt század nyolcvanas éveiben felnövekedett történettudósnemzedék a tárgyilagos történeti igazság, a pozitív tények megállapítására törekvő részletkutatásban látta hivatását. Analitikus kritikával dolgozta fel kisebb korszakok, intézmények, személyek történetét, pontosan körülhatárolt szűkebb tárgykörben mozogtak forráskiadványai is.” „Ilyképpen a Társulat munkássága hovatovább egészen apró részletkérdések tisztázásában, kisebb szövegek és szöveginterpretációk közlésében merült ki.” Századok, 1937. 393—394. l.

A magyar történetírás adós maradt olyan alapvető munkákkal, amelyeket minden ország történészeinek előbb-utóbb el kell készíteniök. Fejérpataky László másodalelnök 1913-ban kénytelen volt megállapítani, hogy „ha kiadványaink s a történelem körébe vágó dolgozataink hosszu során végigtekintünk, be kell vallanunk azt, hogy igazán alapvető publicatióknak és bizonyos segédkönyveknek, amelyhez a kutató lépten-nyomon nyúlni kénytelen, nagy híjával vagyunk”. „Kiadványaink, közléseink nagy részét az esetlegességnak és a gyors termelés vágyának köszönhetjük.”⁴⁴

A témaválasztás aprólékosságával a feldolgozás művészi igénytelensége párosult.

Mindez azzal a következménnyel járt, hogy története első periódusának második felében a társadalom érdeklődése társulatunk iránt csökkent, működésében a hanyatlás jeleit figyelhetjük meg.⁴⁵

*

E jelek különböző területeken mutatkoztak meg⁴⁶. Azt még nem tekinthetjük megtorpanásnak, hogy társulatunk első — mai kifejezést használva — vidéki csoportjának, a kolozsvári állandó bizottságnak 1868-ban történt megalakulását^{46a} nem követte további ilyen bizottságok alakulása. A vidéken önálló, helyi történelmi és régészeti társulatok szerveződtek.

Azt sem tekinthetjük megtorpanásnak, hogy az első két — ugyancsak mai kifejezéssel élve — társulati szekciónak, a céhtörténeti és a hadtörténeti bizottságnak 1877-ben történt megalakulása⁴⁷ után nem alakultak további ilyen bizottságok.

Már aggasztó tünet volt, hogy a vidéki vándorgyűlések szinte folyamatos sorozata 1889-ben megszakadt. Ezután már csak egy vándorgyűlést rendeztek, 1909-ben, Liptó megyében.⁴⁸

Társulatunk kezdetben nem csupán a szó legszorosabb értelmében vett történészeket egyesítette, hanem a történeti segéd- (helyesebben forrás-) tudományok művelőit, a régészeket, a művészettörténészeket és a néprajzosoakat is. A kort azonban a specializálódás irányzata jellemezte. 1878-ban a régészek megalakították az Országos Régészeti Társulatot, amely a művészettörténészeket is magához vonzotta. 1883-ban megalakult a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, ennek tagjai azonban többnyire társulatunknak is tagjai maradtak, illetve lettek. Nem mondhatjuk el ezt az 1889-ben alakult Magyar Néprajzi Társaság tagjairól.

⁴⁴ Századok, 1913. 242—243. l. — Fejérpataky szerint „magyar történelmi kritikai bibliographia” és „történelmünk alapvető kútfőinek teljesen új, a történelmi kritika minden eszközével kiadása” a legsürgetőbb feladatok.

⁴⁵ Századok, 1893. 195. l.

⁴⁶ Pontos dátumhoz kötni a hanyatlás kezdetét nem lehet. Első tünete Ipolyi Arnold elnök halála (1888) után mutatkoztak, nagyobb méreteket Szilágyi Sándor halála (1898) után öltött.

^{46a} A kolozsvári állandó bizottság első elnöke gróf Lázár Imre, első jegyzője Szabó Károly lett. Századok, 1868. 576. és 730. l. Hivatalos címe: A Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága. Pecsétje azonos volt a társulati pecséttel, csak köriratukban különböztek. — „A politikai uniót követte itt a tudomány uniója” — mondta a kolozsvári bizottság megalakulásáról Szilágyi Sándor 1892-ben. Idézett Emlékkönyv 17. l.

⁴⁷ A céhtörténeti bizottság első elnöke a kezdeményező Rómer Flóris, a hadtörténeti Salamon Ferenc lett. *Lukinich*: i. m. 46—47. és 52—53. l.

⁴⁸ Uo. 105—106 l.

Társulatunk tagjainak száma csökkenni kezdett. 1881-ben — mint már említettük — 211 alapító és 1630 évdíjas tagja volt.⁴⁹ 1910-ben már csak 1357 volt az évdíjas tagok száma.⁵⁰

A létszámcsökkenés azt vonta maga után, hogy csökkenteni kellett a társulati kiadványok terjedelmét, illetve számát. A Századok 1867-ben évi 30 ívvel indult. 1877-ben már évi 60 ívben jelent meg.⁵¹ Az ívszámot 1909-ben 55-re, 1911-ben 50-re kellett csökkenteni.⁵² Legszomorúbb következménye a társulati jövedelmek megfogyatkozásának 1911-ben a Történelmi Tárnak, a Társulat forrásközlő folyóiratának a megszüntetése volt. Láttuk, hogy társulatunk kezdettől fogva milyen nagy súlyt helyezett a forrásközlésre. Éppen ezért enyhén szólva különösen hangzott a választmánynak az az indokolása, hogy „a kútforrások publikálása a magyar történettudomány népszerűsítésére és terjesztésére alakult Társulatnak voltaképpen nem feladata”.⁵³

Az anyagi nehézségeken a kormánytól és a fővárostól 1911-ben kért és kapott segély sem tudott gyökeresen segíteni.⁵⁴

A társulat választmányának havi ülésein megjelenő vendégek száma is csökkenni kezdett az 1880-as évek végén. Ennek ellensúlyozására 1891-ben bevezették a nyilvános felolvasó üléseket, amelyek iránt kezdetben jelentős érdeklődés mutatkozott.⁵⁵ Utóbb képek vetítésével és zeneművek bemutatásával is igyekeztek nagyobb közönséget vonzani, a várt taglétszámnövekedés és anyagi megerősödés azonban így sem következett be.⁵⁶

Az érdektelenség nemcsak a nagyközönség körében növekedett, hanem a tagságra is kiterjedt. Az érdeklődés hiánya miatt választmányi üléseket nem lehetett megtartani, sőt 1905-ben az évi rendes közgyűlést is el kellett halasztani.⁵⁷

Olyan országos nagy történelmi ünnepeken, mint Budavár visszavételének 200. évfordulója, meg a millénium, társulatunk is méltóképpen szerepelt. Társadalmi tekintélye külsőségekben nem szenvedett csorbát, társadalmi hatóerejének tartalmi hanyatlását azonban ez éppúgy nem ellensúlyozta, mint bel- és külföldi történettudományi kongresszusokon való szereplése.⁵⁸

*

Társulatunknak a magyar földbirtokos-nagytőkés uralkodó osztállyal való szoros összefonódottságából természetszerűleg következett, hogy mind az 1918-as októberi forradalommal, mind pedig az 1919-es Tanácsköztársasággal szemben elutasítólag foglalt állást.

1917-ben az akkor megválasztott társulati elnök, gróf Klebelsberg Kunó még úgy látta, hogy „a birodalomépítő Árpádok rakta cyclopikus alapfalak

⁴⁹ Uo. 45. 1.

⁵⁰ Uo. 107. 1.

⁵¹ Uo. 45. 1. — A példányszám ekkor 1800 volt.

⁵² Uo. 108. 1.

⁵³ Uo. 108. 1.

⁵⁴ Uo. 108. 1.

⁵⁵ Uo. 85. 1.

⁵⁶ Uo. 105. 1.

⁵⁷ Uo. 103. 1.

⁵⁸ Az 1885. évi magyar történetkongresszust társulatunk rendezte. E kongresszuson külön foglalkoztak a történelem oktatásának kérdésével is, azzal a kérdéssel, amely később nyert nagy jelentőséget társulatunk életében. *Lukinich*: i. m. 64—65. 1.

repedés nélkül tartják ma is a magyar állam ezredéves épületét”.⁵⁹ Az 1918. december 5-i választmányi ülésen azonban már azzal a nagyon jellemző mondattal jelentette be a világháború végét és Magyarország államformájának köztársasággá történt átalakulását, hogy „az Űrnak kifürkészhetetlen végzése szerint még nem bűnhődte meg eléggé e nép a múltat és jövődőt”.⁶⁰

Ebből a szemléletből következett, hogy a Tanácsköztársaság idején társulatunk nem működött, a Századok nem jelent meg. A választmány 1919. január 16-i ülésén még csatlakozott a Területvédő Ligához, legközelebbi ülését azonban már csak december 11-én tartotta.

Társulatunk vezetői mind az 1918-as forradalomról, mind az 1919-es Tanácsköztársaságról a legdurvább becsmérlés, forradalomellenesség hangján szölkáltak az ezután következő években. A választmány igazoló bizottságot küldött ki a társulati tagok viselkedésének megvizsgálására,⁶¹ s e bizottság jelentése alapján két személyt: gróf Károlyi Mihályt és Obál Bélát kizárt, ötöt pedig törölt a társulati tagok sorából.⁶²

A magyar nép története rehabilitálta őket.

*

A Tanácsköztársaság leverése után a korábbi uralkodó osztály újra kezébe vette a hatalmat. Társulatunk, továbbra is szorosan összefonódva ezzel az uralomra visszakerült osztállyal, újra megkezdte működését, történetének második periódusába lépett. E szakaszra 1917 és 1932 közötti elnökének, gróf Klebelsberg Kunónak az egyénisége és tevékenysége nyomta rá bélyegét.

Klebelsberg politikus volt, a művelődés ügyének a politikusa, nem pedig historikus. A politika szolgálatába állította, pontosabban a korábnál fokozottabban és tudatosabban állította oda a történettudományt, társulatunkat. Azt hirdette ugyan, hogy a Történelmi Társulatnak „elvileg mindig politika-mentesnek kell maradnia”⁶³, hogy „a politika veszedelmet jelent az összes tudományszakokra nézve”, és hogy „a fertőzés veszélye egyik diszciplinánál sem olyan nagy, mint éppen a történelemnél”.⁶⁴ A gyakorlatban a tudomány művelését mégis szorosan összekapcsolta a napi politikával, alárendelte annak. Hangsúlyozta ugyan, hogy ez a kapcsolat nem mehet a tudomány rovására, éles határvonalat kell vonni a tudomány művelése és annak politikai hasznosítása között.⁶⁵ Ez elméletben szépen hangzik, senki sem kifogásolhatja, de a gyakorlatban a tudomány szabályainak tiszteletben tartása önmagában még nem nyújtott biztosítékot a tudománnyal való visszaélés ellen. Ha a történelem pl. valamilyen kérdéssel célzatosan nem foglalkozik, hiába tárgyalja a sorra vett egyéb kérdéseket a tudományos követelmények legszigorúbb figyelembevételével, már megszűnik tudomány lenni. A Klebelsberg által irányított művelődéspolitikai megszabta a történelemnek, hogy milyen kérdésekkel foglalkozzék és melyeknek a tárgyalását mellőzze. Történettudományunk

⁵⁹ Századok, 1917. 209. l.

⁶⁰ Századok, 1919. 109—110. l.

⁶¹ Századok, 1919—20. 313. l.

⁶² Századok, 1919—20. 422. l.

⁶³ Századok, 1928. 598. l.

⁶⁴ Századok, 1928. 593. l.

⁶⁵ Századok, 1928. 593. l.

és benne társulatunk az első világháborút követő negyedszázadban is, annak Klebelsberg elnökségének idejére eső első szakaszában is, tudományos jellegének rovására is szolgálta az ellenforradalmi korszak politikáját.

Klebelsberg a maga politikáját neonacionalizmusnak nevezte. Ennek lényege a magyarság „nemzeti megerősítése” volt, mégpedig elsősorban a művelődés területén. Azt akarta elérni, hogy a magyarság kulturális fölényben legyen a szomszédos népekkel szemben. Erre a fölényre alapozta a revíziós igényeket.

A Trianon utáni magyar politika középpontjában ugyanis az 1918 előtti Magyarország teljes területének visszaszerzése állott. A Klebelsberg-féle neonacionalizmusnak is ez volt a főcélja.⁶⁶ Az „ősi magyar alkotmány” összetartó ereje, a magyarság kivételes államalkotó képessége mellett azonban most már a kulturfőlény is — mind a jelenben, mind a múltban — bevonult az érvek sorába. Ez is történelmi argumentum volt.

A történelemnek a neonacionalizmus igazolásában kivételes fontosságú szerep jutott. „A magyar történelem — mondotta Klebelsberg — sokkal több, mint egy tudományszak, s számunkra nemcsak okulás és tanulás, hanem nemzetünknek egyenesen éltető eleme.”⁶⁷ „Valójában a történelem — hangoztatta egy másik alkalommal — nem retrospectív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktanul rohan a veszedelembé, a vesztébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha a történetírást pártolja.”⁶⁸

A fennálló társadalmi rend, az ellenforradalmi rendszer védelme — íme a másik, nem kevésbé jelentős politikai cél, amelyet a történelemnek szolgálnia kellett.

1918 és 1919 után a magyar uralkodó osztálynak nem kellett bővebben magyarázni, hogy a fennálló társadalmi rend védelmére miért van szükség. Az sem szorult bővebb fejtegetésre, miért fontos annak megakadályozása, hogy „nemzetközi befolyások és külföldi példák behatása alatt elmosódjék itt a sajátos nemzeti”.⁶⁹

*

Klebelsberg nemcsak beszélt arról, hogy a társadalomnak saját rendjének védelme érdekében a történetírást támogatnia kell, hanem meg is szerezte ezt a támogatást. Megszerezte mind az államtól, mind pedig magánosoktól. Gazdasági, pénzügyi kérdések iránt is meglepő fogékonysággal rendelkezett,⁷⁰ ami alkotási vágygal és szervező képességgel párosult.

Társulatunk már történetének első periódusában is — noha távolról sem céltudatosan — bizonyos mértékig szervezője, irányítója is volt a magyar történettudománynak. Klebelsberg alapvető fontosságot tulajdonított annak, hogy az újabb célkitűzések szellemében történészeink szervezetten és terv-

⁶⁶ Századok, 1919—20. 325. l.

⁶⁷ Századok, 1919. 103—104. l.

⁶⁸ Századok, 1928. 604. l.

⁶⁹ Századok, 1917. 213. l.

⁷⁰ Hivatkozom 1920-i hollandiai akciójára a magyar történetírók megsegítése érdekében; saját társulati nyomda és könyvkiadóvállalat szervezésére az 1920-as évek elején. Századok, 1919—20. 307—309. l. Uo. 1921—22. 156. l.

szerűen dolgozzanak. Ennek biztosítását tartotta társulatunk főfeladatának. „Tévedés lenne azt hinni — mondotta —, hogy tudományos egyesület maga tudományt űzhet. A tudományos munka az egyén legszemélyesebb megnyilatkozása. Az egyesület csak kedvező előfeltételeket teremthet, s egyik főfeladata, hogy szervezze a tudományos munkát.” „A nagyüzemek korát éljük — fejtegette — anyagi és szellemi téren egyaránt. A történelem mezején is elmúlt a kaliforniai aranykeresés kora.”⁷¹ „A modern kor igényeinek és követeléseinek a forráskutatás terén . . . nagy tudományos collectív vállalkozások felelnek meg, melyeknek eredménye hatalmas sorozatos kiadványokban ölt testet.”⁷²

Társulatunk életében és az egész magyar történettudományban az előző évtizedek hanyatlása után az 1920-as években valóban serény munka jeleit figyelhetjük meg. Akkor a hazai levéltárak feltárulása adott lendületet a kutatásnak, most a bécsi levéltáraké.

Történészeink már korábban is tudták, hogy a bécsi levéltárak forrásértéke a magyar történelem számára a XVI. századtól kezdve a Habsburg-uralom végéig vetekszik a magyar levéltárakéval. Kutattak is bennük. A nagyarányú, a szervezett kutatás azonban csak 1920 után indult meg, éppen társulatunknak, elsősorban Klebelsbergnek a kezdeményezésére.

Már 1917-ben kifejtette, hogy a magyar történettudomány megszervezésének legsürgősebb feladatai közé tartozik bel- és külföldi kutatóintézetek felállítása.⁷³ A belföldi intézet megszervezését ő már nem érthette meg. A bécsi intézet azonban rövidesen létrejött, kezdetben mint társulatunknak bécsi expedíciója,⁷⁴ majd mint Bécsi Magyar Történetkutató Intézet, amely kezdeményezőjének halála után annak nevét vette fel. Magyar* történészek, idősebbek és fiatalok, az intézet tagjaiként hosszabb-rövidebb időre otthont találtak a gárdapalota méteres vastagságú falai között, s zavartalanul áshatták be magukat történelmünk bécsi kincsesbányáiba.

Társulatunk hagyományainak megfelelően a Klebelsberg-féle programban is a forrásközlés maradt a tudományos társulati tevékenység súlyponti területe. Az eltérést a korábbiaktól egyrészt a forráskutatás iránya, másrészt az jelentette, hogy a munka tervszerű lett, s előtérbe kerültek az újabb és legújabb kor történetének forrásai.

Az újabb kor kezdetének 1686-ot, Buda visszafoglalásának évét tekintették. Úgy találták — és igazuk volt —, hogy e korszak, amelyet 1848-ig számítottak, története még ismeretlen, pedig ismerete a jelenkori viszonyok megértéséhez is nélkülözhetetlen.⁷⁵ Az 1848-as záróhatárt később, miután a bécsi levéltárak anyaga egészen 1918-ig hozzáférhető lett, eddig az évig terjesztették ki,⁷⁶ de a kiegyezés utáni időből mindössze egy kötet jelent meg.

⁷¹ Századok, 1918. 225. l.

⁷² Századok, 1918. 226. l.

⁷³ „A belföldi történeti intézet célja — mondotta — inkább a történelem segédtudományainak és a történeti kutatás módszerének teljes és gyakorlati elsajátítása. A külföldi intézeteké pedig, hogy tagjaik a legfontosabb levéltárak, gyűjtemények és emlékek felhasználásával már önálló tudományos munkásságot fejtsenek ki. — Róma és Konstantinápoly mellett intézetet kell majd szerveznünk Bécsben, melynek levéltárai nagy részét őrzik nemzeti történetünk emlékeinek.” Századok, 1917. 217—218. l.

⁷⁴ Századok, 1919—20. 330. l.

⁷⁵ Századok, 1917. 231. l.

⁷⁶ Századok, 1919—20. 331. l.

De ezen az újabb és legújabb korszakon belül is azokat a kérdéseket kívánták elsőbbségben részesíteni, amelyeket a korábbi, inkább politikai érdeklődésű történetírás elhanyagolt, amelyekre már — miként láttuk — Horváth Mihály is ráirányította — de nem elég sikerrel — történeiszink fi-gyelmét. A társadalom, a gazdaság, a közigazgatás, a művészet történetét jelölték meg mint a történettudomány elsősorban művelésre szoruló területeit. Történelmünk „hézag”-ainak kitöltése újra napirendre került. A Fontes azon-ban — mint arról még szó lesz — a valóságban Széchenyi írásainak és a nemzetiségi kérdés forrásanyagának publikálásával (a kötetek zöme ezt adta) inkább a „konzervatív reform” politikáját és a kultúrfőlnény, a magyar szupremácia történettudományi igazolását szolgálta.

Ilyen elgondolások alapján, ezzel a célkitűzéssel indult meg társulatunk nagyszabású vállalkozása, Magyarország újabbkori történetének forrásai című kiadványsorozata, a közismert Fontes. A nagy vállalkozás tervezetét részlete-sen kidolgozták. Hangsúlyozták a tervszerűséget. „A legnagyobb súlyt fogjuk helyezni arra — mondotta Klebelsberg —, hogy a kötetek ne ötletszerűen jelenjenek meg aszerint, amint egyik vagy másik kutató épen anyagot ajánl fel közzétételre, hanem előre akarjuk megállapítani az egész sorozatos vállalat tervét és az egyes tárgykörök fontossága szerint a művek megjelenésének sorrendjét.”⁷⁷

A Fontes megtervezésével egyidőben egy másik nagyszabásúnak elgon-dolt forrásközlő sorozat terve is felmerült, Károlyi Árpád indítványára. Eredetileg Diplomáciai források Magyarország újkori történelméhez címen akarták e sorozatban a Habsburgok konstantinápolyi, továbbá Velence kon-stantinápolyi és bécsi követeinek a jelentéseit kiadni Magyarország török kor-szakából. Az elgondolás azután bővült, a követjelentéseken kívül más for-rásokra is kiterjedt.⁷⁸ Ténylegesen *Magyarország törökkori történetének for-rásai* lett a sorozat címe.

Mindkét sorozatnak kidolgozták a részletes szabályzatát. Külön sza-bályozták a társulat bécsi történelmi kutatásait és részletes utasítást adtak ki az újkori történelmi források kiadására.⁷⁹

A két sorozat közül csak az első, a Fontes bizonyult életképesnek, ha ké-sőbb engedtek is a tervszerűségből. A másodiknak, a törökkori történelmi forrá-soknak csak egyetlen kötete jelent meg, az sem követjelentéseket tartalmazott.

Társulatunk folytatta és befejezte két nagy forrásközlő sorozatát, ame-lyeket még történetének előző periódusában kezdett: megjelentette a Zichy-okmánytár 12. és Teleki Mihály levelezésének 8. kötetét.

Más forráskiadványa történetének második periódusában nem jelent meg.

A forráskiadványok mellett feldolgozások közzétételét is feladatának tekintette társulatunk, de kétségtelen, hogy ezen a területen messze elmaradt a forráspublikálásban elért eredményei mögött.

Történetének előző periódusában a Magyar Történelmi Életrajzok soro-zatában jelentette meg a legtöbb és legjelentősebb feldolgozást. Ez a sorozat a világháború után megszakadt. Folytatását — módosított programmal — tervbevették ugyan, de nem került reá sor.⁸⁰

*

⁷⁷ Századok, 1918. 225—230. 1.

⁷⁸ Századok, 1918. 225—230. 1., 1919—20. 332. 1.

⁷⁹ Századok, 1919—20.

⁸⁰ Századok, 1921—22. 623. 1.

Az életrajz-sorozat folytatásának elmaradása annál is inkább érzékenyen érintette társulatunkat, mert az életrajzokon keresztül szóló elsősorban a művelt nagyközönséghez, a történelem iránt érdeklődő szélesebb rétegekhez, saját tagságának jelentékeny részéhez is.

Már pedig erről a közönségről lemondani, tisztán tudományos egyesületté válni, amely csak a szakemberekkel törődik, csak azok számára ír, továbbra sem akart. A történeti tudat ápolását és erősítését — láttuk, mily célból — a társadalom minél szélesebb körében továbbra is elsőrangú rendeltetésének tartotta.⁸¹ Társadalom és történelem szoros kapcsolatát a történet-tudomány virágzása legfőbb feltételének vallotta.⁸²

A történeti tudat és a történelem iránti érdeklődés — már láttuk, milyen okok következtében — társulatunk történetének már előző periódusában, annak második felében, elhalványult, megcsökkent. Ez a helyzet a világháború után sem változott. Társulatunk vezetősége látta ezt, „igen nagy baj”-nak találta, és segíteni akart rajta.⁸³

Nem valami csodaszere volt szükség, hanem egyszerűen arra, hogy olyan könyveket, olyan tanulmányokat írjanak történészeink, „hogy azt minden műveltebb ember ne csak megértse, hanem érdeklődéssel, élvezettel fogadja be lelkébe”.⁸⁴ Társulatunk ilyen munkák megjelentetését határozta el.⁸⁵ „A jó könyvnek — hirdette elnöke — be kell jutni minden igaz magyar házba.”⁸⁶

Felismerte társulatunk a történelmi propaganda jelentőségét is. Úgy vélte, hogy ezt az eszközt is fel kell használnia; „komoly, jól megírt történelmi munkákra” gondolt.

Súlyt helyezett társulatunk — ha törekvése nem is járt a kívánt sikerrel — a szélesebb olvasó közönség érdeklődésének kielégítésére még azoknál a kiadványainál is, amelyek elsősorban szakemberek, történészek számára készültek, a Fontes-sorozat köteteinél. A közlésre kerülő források elé olyan terjedelmes bevezetéseket kívánt meg, „melyek a kiadott forrásokat kerek gondolatkörré foglalják össze s történelmünk egészébe beillesztik”. Úgy vélte, hogy az ilyen köteteknek más tudományágak művelői, elsősorban a közgazdászok és a politikusok is hasznát fogják látni.⁸⁷

A Fontes-kötetek valóban terjedelmes bevezetésekkel jelentek meg, amelyek egy-egy kérdés széleskörű történelmi feldolgozását tartalmazták. Volt közöttük több olyan, amely csakugyan számot tarthatott nem szakmabeliek érdeklődésére is, a legtöbbet azonban bizony csak történészek használták. A nagyközönség számára szóló egyéb, az elgondolásokban felmerült kiadványok megjelentetésére Klebelsberg elnöksége idején nem került sor.

Csak részben valósult meg a társulat vezetőségének az a törekvése is, hogy a Századokat tehermentesítse a nagyközönséget nem érdeklő „szak-közlemények”-től, hogy történetírásunk e központi folyóiratában csak olyan írások jelenjenek meg, „melyek minden művelt ember érdeklődésére számot

⁸¹ Századok, 1921—22. 610. 1.

⁸² Századok, 1923—24. 233—234. 1.

⁸³ Századok, 1923—24. 233. 1.

⁸⁴ Századok, 1923—24. 234. 1. Klebelsberg beszédéből.

⁸⁵ Századok, 1921—22. 157. 1.

⁸⁶ Századok, 1921—22. 158. 1.

⁸⁷ Századok, 1917. 221—222. 1.

tarthatnak”.⁸⁸ A tehermentesítésre szánt Levéltári Közlemények 1923-ban csakugyan megindult, a Századok azonban továbbra is inkább a szakmabeliek, mint a nagyközönség számára készült.

Az 1923-ban indult nagy vállalkozásnak, a Magyar Történettudomány Kézikönyvének a kötetei azonban Klebelsberg idejében rendszeresen jelentek meg. Jelentős elhatározás volt e kézikönyv munkálatainak elindítása, sajnálhatjuk, hogy csak 13 kötete jelent meg. Van köztük természetesen olyan, amelyet ma már nem használhatunk, de vannak időtállóak is.

*

Bármennyire hangoztatta is elnöke ennek fontosságát, társulatunk az 1920-as években nem került szorosabb kapcsolatba a társadalommal, mert célkitűzései csak szűk osztályérdeket szolgáltak.

Klebelsberg halála után az ő örökébe lépő új társulati elnök, Hóman Bálint, mindjárt 1934-ben, első elnöki megnyitójában kénytelen volt megvallani, hogy „munkásságunkkal az utóbbi évtizedekben már csak a magunk legszűkebb szakkörének érdeklődését tudtuk biztosítani”. A társulatnak — mondotta — „vissza kell térnie ismét arra az útra, amelyet . . . alapítói kijelöltek. Minden eszközzel törekednie kell továbbra is a magyar történettudomány színvonalának fenntartására és emelésére, de ki kell részét vennie e nemzet életében irányító szerepre hivatott művelt és okulni vágyó társadalmi rétegek neveléséből is. Ki kell elégítenie azt az érdeklődést, amellyel társadalmunk ma a történeti múlt felé fordul. Elő kell segítenie az állami, gazdasági, társadalmi berendezkedés új formáinak a magyar történeti fejlődéssel összhangzó kialakulását.” A történettudomány új „szintétikus” irányzatát alkalmasnak tartotta arra, hogy közelebb hozza „a tudományt a történetkedvelő és abból okulni vágyó művelt közönséghez”. „Ezt a kedvező helyzetet — fejtegette tovább — ki kell használnunk s a benne rejlő lehetőséget meg kell ragadnunk anélkül, hogy a tudomány komolyságát veszélyeztető alacsonyrendű »népszerűsítés« útjára lépni. Újra ki kell építenünk a kapcsolatokat Társulatunk és a művelt magyar társadalom közt, mert ha ez a Társulat és vele együtt mindazok a szaktudományos társulatok, amelyek hazánkban a történeti tudományok művelésére hivatottak, nem veszik ki részüket a nemzetnevelő munkából, ha tovább folytatják — nevezzük nevén — kriptogám életüket, nemcsak kötelességüket mulasztják, hanem saját létüknek alapjait is megrendítik.” E társulatoknak „meg kell találniok azokat a korszerű eszközöket is, amelyekkel közel férközhetnek a magyar társadalom lelkéhez és előmozdíthatják a társadalom történeti műveltségének a gyakorlati politika és nemzetnevelés szempontjából egyaránt kívánatos gyarapodását”.⁸⁹

Világos beszéd volt ez, a korszerű nemzetnevelés programja, érteni lehetett belőle, érthetünk mi is, még ha nem is tudnók, hogy akkor hangozott el, amikor Gömbös Gyula vette át az ország kormányát, és az ország fasiszálódása egyre gyorsabb ütemben haladt előre.

Hóman elnökségével társulatunk történetének második periódusában új, hanyatló szakasz kezdődött. Ezt a szakaszt hanyatlónak tartjuk még az előzőhöz viszonyítva is.

⁸⁸ Századok, 1921—22. 149. 1.

⁸⁹ Századok, 1934. 389—390. 1.

Domanovszky Sándor, társulatunk alelnöke és a Századok szerkesztője azonban — ha nagyon óvatosan és tapintatosan is — szót emelt a Hóman-féle célkitűzés ellen. Hogy társulatunk — mondotta — a tudományos eredmények népszerűsítésében másképpen jár el, mint alakulása idején tette, „az a tudomány fejlődésével függ össze. De nem szabad elfelejtenünk, hogy közönségünk iskolázottsága sem a hetvenévelőtti és hogy Magyarország ma már nem lehet el egy határozottan tudományos jellegű történeti folyóirat nélkül.”⁹⁰ Ami pedig a Hóman által hangsúlyozott célt, a „gyakorlati politika” és a „nemzetnevelés” szolgálatát illeti, nyilván erre szánta válaszul Domanovszky azt a megállapítást, hogy „a tudományos célkitűzés pedig csak egy szempontot ismer: az igazság keresését. Minden tudományosságnak ez a veleje, amelytől nincs eltérés.”⁹¹

Azt azonban Domanovszky is elismerte, hogy a társulatnak a tudományos eredmények fölhasználása terén a nemzet történeti tudatának fejlesztése érdekében előbbre kell lépnie. De — mondotta — „a népszerűsítés nem azonosítható a könnyebb fajsúlyú közlemények közreadásával. A népszerűsítésnek céltudatos nevelésnek kell lennie.” „Ez elsősorban a centrális jellegű Történelmi Társulatnak a föladata.”⁹²

Egyben bejelentette, hogy a társulat — a fentieknek megfelelő népszerűsítés szolgálatára — új kiadványsorozatot indít Történelmi Könyvtár címen.⁹³

Abban egyébként a Hóman-féle politikai koncepció sem tért el a Klebelsbergitől, sőt a világháború előttitől, hogy a történeti Magyarország alapján állott. A „nagy magyar gondolat”-nak, a „szentistváni nemzetállam eszméjé”-nek a szolgálatát tartotta elsődleges céljának.⁹⁴ A fasizmus államelmélete azonban, amely a vér, a faj, a népiség mítoszára épült, nehezen volt összeegyeztethető a nagy magyar nemzetállam eszméjével. Hóman megkísérelte ezt az egyeztetést, de nem sok sikerrel.⁹⁵

*

Noha lényeges különbségek is voltak Klebelsberg és Hóman elnökségének idejére eső szakaszai közötti, társulatunk történetét a két világháború között egyazon periódusnak tekinthetjük, amelyet alapjában azonos célok és eredmények határoztak meg és jellemeznek.

E célok és eredmények egyben egész történetírásunkat is meghatározták és jellemezték ebben az időszakban. Társulatunk szervező és irányító szerepe a magyar történettudományban döntően érvényesült.⁹⁶ A társulat kiadásában megjelent művekből egész történetírásunkra következtethetünk.

Társulatunknak és történettudományunknak legnagyobb vállalkozása továbbra is a Fontes maradt. A megjelenés üteme némileg csökkent, de a teljesítmény így is elismerésre méltó volt.

⁹⁰ Századok, 1936. 356—358. l.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Ezt a sorozatot eredetileg Klebelsberg tervezte. Századok, 1927. 395—396. l.

⁹⁴ Századok, 1935. 389. l.

⁹⁵ Századok, 1938. 419. l.

⁹⁶ Századok, 1937. 389. l.

Már említettem azt a sajnálatos ténytet, hogy a Magyar Történettudomány Kézikönyve munkálatai megszakadtak, az utolsó kötet 1934-ben jelent meg.

Megnőtt a feldolgozásokat tartalmazó kötetek száma, bár még nem érte el a forrásközlésekét. A kornak legnagyobb szabású és hatású feldolgozó munkája, Hóman Bálintnak és Szekfű Gyulának előbb 7, majd 5 kötetben kiadott Magyar Történet-e, továbbá a 4 kötetes, már jóval kisebb jelentőségű, de ugyancsak sok családhoz eljutott Egyetemes Történet nem társulatunk gondozásában jelent meg. Társulatunk gondozta azonban a sok szerző kisebb tanulmányaiból összeszerkesztett 5 kötetes Magyar Művelődéstörténetet, amelynek már — éppen sokszerzőjűsége miatt — korántsem volt olyan sikere, mint a másik két nagy vállalkozásnak.

A még Klebelsberg által tervezett, de csak Hóman idejében megindult, komoly igényű, de elsősorban a művelt nagyközönségnek szánt sorozatnak összesen még csak 10 kötetje sem jelent meg. Ezek közül voltak olyanok, amelyeknek témája jól volt megválasztva, amelyek valóban számot tarthattak a nagyközönség érdeklődésére, de akadtak olyanok is, amelyeknek tárgya nem illett ebbe a sorozatba.

Bár mind a népszerű sorozat, különösen pedig a Fontes tervszerű szerkesztésben készült, mégis jelentek meg olyan kötetek is, amelyeknek kiadását nem fontosságuk indokolta, hanem csak az, hogy akadt éppen szerző, aki jelentkezett velük. Így is több nagyfotosságú téma került megvilágításra, illetve feldolgozásra, a magyar történetnek — Horváth Mihály szavai szerint — több „hézagát” kitöltötték, — mai kifejezéssel élve — fehér foltját eltüntették.

Jó néhány Fontes-kötetnél felvethető a kérdés, hogy vajon témája forrásközlést igényelt-e, nem lett volna-e elegendő a bevezetésként közölt, a kiadott forrásanyagot szinte teljesen kimerítő terjedelmes feldolgozás.

De ennél is indokoltabb az a kérdés, hogy vajon a legnagyobb hézagok kitöltésére, a legfehérebb foltok eltüntetésére törekedtek-e. Erre a kérdésre bizony nem kell felelnünk. De vajon csodálkozhatunk-e ezen, ha ismerjük társulatunk és az uralkodó osztály szoros összefonódottságát, ha tudjuk, hogy egyrészt a nagymagyar állameszme, másrészt a fennálló társadalmi rend védelme határozta meg azt a politikát, amelynek szolgálatába szegődött?

Magyarországon 1918 és 1919 után — ha korábban nem is — mindenki tudhatta, hogy a társadalom osztályokra tagolódik, hogy az osztályok között ott van a munkásosztály is, hogy ez a munkásosztály Európának legnagyobb országában már megkezdte a világ első szocialista államának felépítését. Mindenki tudhatta, hogy élt és tanított Marx, Engels és Lenin. Történetírásunk azonban a munkásosztály történetét szinte teljesen mellőzte; fegyvereit a materialista történetnézet ellen fordította, s az ellenforradalmi rendszer szovjetellenességének történeti megalapozására törekedett.

De volt a társadalomnak parasztosztálya is, ez is harcolt az uralkodó osztály ellen. Ez a harc sem érdekelte történészeinket, sőt, ellenkezőleg, céljául tűzte ki az osztályok békés együttműködésének történeti bizonyítását.

Az a küzdelem, amelyet a magyar uralkodó osztály, a magyar rendek az idegen uralkodóház, a Habsburgok ellen vívtak, már foglalkoztatta a korszak történetírását. De nem ez, hanem a Habsburgok magyarországi politikájának — gyakran közvetett — igazolása állott érdeklődésének középpontjában. Legyen elég ennek bizonyosságaként megemlíteni, hogy a Fontes-soro-

zatban Széchenyi iratai és művei 13 kötetben jelentek meg, Kossuthéi ellenben csak háromban, azok is mind az emigráció idejéből. Ennél a Habsburg főherceg nádorok is nagyobb teret kaptak.

A Magyarországon élt nemzetiségek történetével — fentebb láttuk, milyen nacionalista célkitűzéssel — részletesen foglalkozott történetírásunk, de nem gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyaikkal, hanem politikai törekvéseikkel.

Társulatunk folyóiratát, a Századokat ugyanilyen állásfoglalás jellemezte. A szovjet történelmi irodalomról például hiába keresünk beszámolókat hasábjain.

A felszabadulásnak kellett elkövetkeznie, hogy — miként történetünk minden vonatkozásában — történetírásunkban és társulatunk életében gyökeres fordulatot hozzon.

*

A fordulat — miként országunk életében — társulatunkéban sem azonnal a felszabadulás után következett be. Alapját azonban a Szovjetunióknak és szövetségeseinek a hitleri fasizmus és a vele szövetséges magyar uralkodó osztály fölötti győzelme teremtette meg, amit fokozatosan követett az ország politikai, gazdasági, társadalmi rendjének, továbbá kulturális és tudományos szervezetének gyökeres átalakulása.

Társulatunk a második világháború után 1946 márciusában tartotta első közgyűlését, amelyen új vezetőségét megválasztotta. Az idők változását egyelőre csak annyi mutatta, hogy a 14 tagú elnöki tanácsban 2 marxista történész is helyet kapott.⁹⁷ Az új elnök 1947 júniusában úgy nyilatkozott, hogy „társulatunknak nem sok oka és módja van ünnepelni”,⁹⁸ a Századok szerkesztője pedig az 1947-ben megjelent felszabadulás utáni első szám első oldalán „az összeomlásból ránk szakadt roppant nyomorúság”-ról beszélt.⁹⁹

Voltak azonban olyan történészek is, akik másképpen gondolkodtak. A közgyűlés 1949 márciusában új vezetőséget választott, amely egészen új alapokon, új irányban szervezte meg, indította el társulatunk munkáját.

„Az újonnan megválasztott vezetőségtől — mondotta Andics Erzsébet elnök — mi sem áll távolabb, mint hogy a Történelmi Társulat munkájának bármilyen értékes tapasztalatán, bármilyen maradandó eredményén magát könnyelmű, vagy fennhéjázó módon túltegye.” Elismerőleg szólt társulatunk történetének első periódusáról, amelyben ő is két szakaszt különböztetett meg.¹⁰⁰ Kemény bírálatot mondott társulatunk történetének második periódusáról. „A hivatalos magyar történelemtudomány — különösen az elmúlt negyedszázados korszak folyamán — egészen durván és leplezetlenül, egészen közvetlenül és kézzelfoghatóan kiszolgált a fejlődéssel egyre nyíltabban

⁹⁷ Bolgár Elek és Molnár Erik. Századok, 1945—46. 313. l.

⁹⁸ Századok, 1947. 1. l.

⁹⁹ Századok, 1945—46. 1. l.

¹⁰⁰ „Sokat tanulhatunk a Társulat munkájából, hogyha fennállásának első korszakát nézzük.” „E korszakban a Társulat hatalmas anyaggyűjtő munkát végzett.” „Értett ahhoz, hogy a nemzeti társadalom aránylag jelentékeny rétegeit bevonja ebbe a munkába, szoros kapcsolatot teremtsen velük, együtt éljen és fejlődjön azokkal. A társulat életének második korszakában, a XX. század elejétől kezdve ez a szép hagyomány, sajnos, már kiveszőben volt. Kétségtelen azonban, hogy ettől a korszaktól is tanulhatunk mégpedig magas szakmabeli tudást, fejlett történelemkutató technikát és módszereket, szigorú kütfővizsgálatot, legalábbis a részletkutatásoknál.” Századok, 1948. 1. l.

szembehelyezkedő, a magyar nemzet széles rétegeivel lassan minden kapcsolatot elvesztő magyar uralkodó osztályokat, amely körülmény nem maradt hatott a legsúlyosabb következmények nélkül ennek a történetírásnak a szavahihetőségére és szellemi színvonalára.”¹⁰¹ Kifejtette, hogy „a hivatalos magyar történetírás mindmáig alapvetően feudális és klerikális történetírás volt, amely nem ismerte el még a polgári történetírás alapvető tételeit sem”.¹⁰² Ez a történetírás — mondotta — a magyar uralkodó osztályokhoz hasonlóan „a XX. század elejétől kezdve, de különösen az 1918/19-es forradalmak leverése után egyre reakciósabbá vált”.¹⁰³ „Ennek a magyar népet megtévesztő történelemírásnak — mondotta — nagy része volt abban, hogy az országot lelkiismeretlen vezetői katasztrófába tudták vinni.”¹⁰⁴ Összefoglaló ítéletként azt állapította meg, hogy „ez a történetírás — mindenek előtt az ellenforradalmi korszak történetírása — nem állta ki az élet próbáját. A tényleges történelmi fejlődés meghazudtolta ezt a történetírást, az események, a világ és országunk alakulása behizonyították a csődjét.”¹⁰⁵

Kemény szavak voltak ezek. Sok bennük az igazság, még ha nem minden történésziünk, nem egész történetírásunk volt is ilyen.

Az elnöki megnyitó — a teendőkről szólva — utalt arra is, hogy „nekünk történészeknek, az egész Történelmi Társulatnak nem egy tekintetben és éppen a legfontosabb kérdésekben előlről kell kezdeni a munkát”. Részletesen elemezte korábbi történetírásunk hibáit, amelyeknek következtében „nem volt képes a magyar társadalom fejlődését helyesen megvilágítani, fordulatainak igazi okait feltárni.”¹⁰⁶

Valóban, történetírásunkban új munka indult meg, társulatunkban új élet kezdődött. A döntő fordulatot az jelentette, hogy történetírásunk a marxizmus—leninizmus elméletét fogadta el alapul. „A munka elvégzésének — mondotta az 1949-es közgyűlésen Mőd Aladár — itt is első és elengedhetetlen feltétele a népi demokrácia vezetőrejeknek, a munkásosztálynak és elméletének, a marxizmus—leninizmusnak vezető szerepe. Ez . . . előfeltétele annak is, hogy a régi Magyarország történetét valójában megértsük, a magyar történelmet feltárjuk és azt népünk politikai öntudatának szilárd bázisává tegyük.” Ez természetesen azt is jelentette, hogy történetírásunk nyíltan vállalt politikai szerepet, nyíltan vallotta magát „pártos”-nak, azaz haladónak, a haladó osztályok oldalán harcolónak. „A történelem — mondotta Mőd Aladár — az élet tanítómestere, a tapasztalat gazdag forrása, de csak akkor és azok számára, akik ezt a történelmet a haladásért, a felszabadulásért küzdő népek és a haladó osztályok álláspontjáról vizsgálják. Azok számára, akik a történelmet nem szakítják el az élettől, nem szakítják el a jövőért való küzdelemtől. Az élettől, a jövővel való kapcsolatot pedig a mi korunk és a mi történészeink számára a szocializmus erőivel, a munkásosztállyal és elméletével való kapcsolat jelenti.”¹⁰⁷

Mindez azt is jelentette, hogy történetírásunkban és társulatunkban is átvették a kommunista történészek a vezetést.¹⁰⁸

¹⁰¹ Századok, 1948. 1—4. 1.

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Századok, 1948. 6. 1.

¹⁰⁵ Századok, 1948. 8. 1.

¹⁰⁶ Századok, 1948. 1—4. 1.

¹⁰⁷ Századok, 1948. 389. 1.

¹⁰⁸ Uo.

De nem zárták ki a munkából a nem kommunista történészeket sem.¹⁰⁹ És történészeink — egy-két kivétellel — örömmel vállalták az új alapon induló munkát.

Az 1949-es fordulat nemcsak társulatunk tartalmi munkáját helyezte új alapra, hanem megváltoztatta annak gazdasági alapját is. A felszabadulás előtt társulatunkat — bizonyos állami támogatással — a társadalom tartotta fenn, részben a tagdíjakból, részben adományokból. 1949-ben e tekintetben is gyökeresen megváltozott a helyzet. Társulatunk működésének anyagi feltételeit ettől kezdve teljes egészükben államunk biztosítja. Korábban nem ismert lehetőség nyílt az anyagi gondoktól mentes munkára.

Az új alapokon nagy lendülettel indult meg a társulati munka. Az új korszak társulatunk életében felemelkedést hozott, — noha, mint tudjuk, nem volt mentes hibáktól, a személyi kultusz és dogmatizmus okozta torzulásoktól.

A társulati tevékenységnek még azok a keretei is, amelyek változatlanok maradtak, vagy csak kis mértékben módosultak, új tartalommal teltek meg.

Társulatunk — mint már említettük — az új korszakban nyíltan hirdette, hogy a történettudomány pártos, hogy a haladást pártolja, a haladásért harcoló osztályok oldalán áll, az ő szempontjából nézi, ábrázolja és értékeli a múlt és a jelen eseményeit. Éppen pártosságából következik, hogy nem zárkózik el a jelen történetének vizsgálata elől sem.

Főfeladatának természetesen továbbra is a történettudomány művelését tekintette társulatunk. Mégpedig a magyar történetnek azokat a korszakait és kérdéseit szándékozott elsősorban vizsgálat alá venni, amelyeket a korábbi, feudális és klerikális beállítottságú történetírás elhanyagolt.

Nem kisebb fontosságot tulajdonított annak, hogy a társadalommal a legszorosabb kapcsolatban maradjon, kialakítsa annak szocialista szemléletű történeti tudatát. Éppen ezért a társulati tagság körét nem szűkíteni, hanem bővíteni akarta. „Fel kell újítanunk — mondotta Andics Erzsébet — azt a hagyományt, hogy a Történelmi Társulat munkájába bevonja a történelem iránt érdeklődők legszélesebb rétegeit, nemcsak a történelemtanárokat, nemcsak a főiskolák és egyetemek hallgatóit, hanem a középiskolák és dolgozók iskolája felsőbb osztályainak diákjait, az üzemek és szövetkezetek történelmi kérdések iránt érdeklődő dolgozóit is.”¹¹⁰ Számított arra, hogy „a felszabadult magyar nép soha nem tapasztalt érdeklődéssel fordul történelmi múltja felé, melynek hű és igaz feltárásától rengeteg tanulságot, ösztönzést és útmutatást vár jelenlegi küzdelmeiben, gazdaságot, államot, kultúrát és nem utolsósorban önmagát újjáformáló munkájában”.¹¹¹ Segít majd a múlt tapasztalataival „acélkeménnyé edzeni és minden viharral szemben megingathatatlaná tenni a magyar nép új politikai öntudatát”.¹¹²

Társulatunk vállalta a kutatómunka megszervezését és irányítását is, mind a budapesti központban, mind pedig vidéken. „Az egyes alapvető témakörök feldolgozására munkaközösségek létrehozását” tartotta szükségesnek, ki is jelölve ezeket a témaköröket.¹¹³

¹⁰⁹ Századok, 1948. 16. 1.

¹¹⁰ Századok, 1948. 17—18. 1.

¹¹¹ Uo. 17. 1.

¹¹² Századok, 1948. 389. 1.

¹¹³ Századok, 1948. 17—18. 1.

A nekilendülő munka együttjárt a szervezeti keretek bővülésével, elsősorban a vidéki csoportok számának növekedésével. Jelenleg már 7 vidéki csoportja van társulatunknak: a déldunántúli Pécsen, a nyugatdunántúli Győrött, a keletdunántúli Székesfehérvárott, a délalföldi Szegeden, a keletmagyarországi Debrecenben, a borsod-zempléni Miskolcon és a nógrádi Salgótarjánban. A központban tanári tagozat működik. Nemrég alakult meg, ugyancsak a központban, az üzemtörténeti szekció. További szekciók megalkulása is folyamatban van.

Társulatunk tudományszervező és művelő, nem különben történeti tudatformáló tevékenységének eredményei és egyben eszközei e korszakban is a társulati kiadványokon mérhetők le.

Míg a korábbi korszakokban a társulati kiadványok között a forrásközlések voltak túlsúlyban, az arány most a feldolgozások javára megváltozott.

A Fontes-sorozatot továbbra is folytattuk, tartalma azonban lényegesen megváltozott. Kossuth műveinek 11 kötete, a magyar jakobinusok iratainak 3 kötete és az 1848/49-es nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepéről eddig megjelent 2 kötet jól mutatja az új irányt, a haladó hagyományok kutatását és feltárását, a korábban elhanyagolt kérdések vizsgálatát.

Ezt az új irányt tükrözi társulatunk 1950-ben indult, a nagyközönségnek szánt, de tudományos igénnyel készült feldolgozásokat tartalmazó sorozata, amelynek 31 kötete jelent meg. Sajnálatos, hogy a sorozat 1956 után nem folytatódott.

Ugyancsak sajnálhatjuk, hogy 1955-ben megszakadt egy másik, szintén a szélesebb rétegeknek szánt sorozat, *A történettudomány kérdései*, amely a Századokban megjelent érdekesebb cikkek — összesen 14 — különnyomatait tartalmazta.

E két, feldolgozásokat közlő sorozatot volt hivatva pótolni egy, a Hazafias Népfronttal közösen indított, ugyancsak a történeti tudat fejlesztésére hivatott forrásközlő sorozat, amelynek 1960 és 1963 között 5 kötete jelent meg.

A Tudománytörténeti tanulmányok című sorozat, amelynek 1961 és 1963 között 4 kötete hagyta el a sajtót, már a szűkebb szakközönség számára készült historiográfiai monográfiákat fogott egybe.

Sorozatokon kívül 15 kötet vegyes jellegű központi kiadványa jelent meg meg társulatunknak ebben a periódusban, részben forrásközlések, részben monográfiák és tanulmánykötetek, nagyrészt szakmabeliekhez szólók, de akadt köztük olyan is, amelyet jóval nagyobb közönségnek írtak, mint pl. A magyar nép története című rövid áttekintést.

A központi kiadványokon kívül az 1960-as években már két vidéki csoportunk is jelentetett meg kiadványokat, helytörténeti jellegű forráskiadványt, tanulmánykötetet, községtörténetet, üzemtörténetet, életrajzot. Követésre méltó kezdeményezés.

Miként kiadványaink tükrözik is, 1956 némi változást hozott társulatunk tevékenységében. Az ellenforradalmat megelőző és követő politikai események társulatunk életére is éreztették hatásukat. Történészeink egy csoportja az ellenforradalom idején — mint országunk annyi más helyén — társulatunkban is arra készült, hogy a vezetést átveszi a kommunistáktól. Szándékukat nem tudták megvalósítani. A társulat vezetésében azonban változás történt. A közgyűlés Molnár Eriket választotta meg a társulat elnökévé. Társulatunk történetének utolsó 10 évére az ő egyénisége nyomta rá a bélyegét.

Molnár Erik — korábban viselt politikai tisztségeiről nem is szólva — élete utolsó tizedében betöltötte a történettudomány vezető funkcióit: elnöke volt az Akadémia Történettudományi Bizottságának, igazgatója Történettudományi Intézetének, elnöke társulatunknak is. Volt ennek a helyzetnek hátránya is. Legnagyobb előnye abban mutatkozott meg, hogy az ő vezetése alatt, az ő tekintélyének varázslatára helyreállt — viszonylag gyorsan — a nyugalom a történészek sokrétű és sokfelé húzó táborában, a történettudományban is megvalósult a párt politikai irányvonala, következetes harc indult meg a dogmatizmus és revizionizmus ellen, a marxizmus alkotó alkalmazásáért. Maga Molnár Erik következetes marxista történészként mindig a kellő időben, a kellő helyen emelte fel szavát, amikor azt látta, hogy a marxizmus érvényesülését a magyar történettudományban az eltévelyedés, a félreértés vagy félremagyarázás veszélye fenyegeti.

A fő veszedelmet — nem alaptalanul — a nacionalizmusban találta meg. Abban a magukat marxistáknak valló történészeket sem elkerülő nacionalizmusban, amely szem elől téveszti a marxizmusnak azt az alaptételét, amely szerint a történeti események megítélésénél az osztályharc szempontjai az elsődlegesek.

Az elmúlt évtizedben — megjelent kiadványai ezt nagyon jól mutatják — társulatunk helyzete a korábbihoz viszonyítva módosult tevékenységének két fontos területén, a tudományszervezésben és a tudományos eredmények terjesztésében a társadalom szelesebb rétegeiben.

Ami a szervezést és a vezetést illeti, e tekintetben társulatunkat tulajdonképpen nem terheli felelősség. Ez 1949 óta az újjászervezett Akadémiának, azon belül a II. Osztálynak, még közelebbről a Történettudományi Bizottságnak volt a feladata. A kezdetben szoros együttműködés lassanként meglazult s a társulat szerepe a történettudományi kutatómunka szervezésében és vezetésében visszaszorult. Ennek oka részben az, hogy feladatai egy részét átvették az Akadémia illetékes hivatalos szervei, részben egyébként is bizonyos decentralizáció következett be.

Ami a társadalommal való kapcsolatot, a társadalom történeti tudatának ápolását és fejlesztését, vagy ahogyan általában nevezni szokták: a tudományos ismeretterjesztést illeti, kezdetben igen szép eredményeket ért el 1949-ben újjáalakult társulatunk. Nemcsak kiadványaival, hanem előadásaival is — külön előadói részlege volt —, tanári tagozatával is igen jól terjesztette történetírásunk legújabb eredményeit. Itt a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megalakulása okozott törést. E társulat átvette társulatunktól annak előadói részlegét, át a történelmi ismeretterjesztés feladatát. Azóta sem sikerült tisztázni, hogy a történelmi ismeretterjesztésben mi a TIT és mi a mi társulatunknak a dolga. Mert hogy feladata a TIT mellett is van ezen a területen, az nyilvánvaló.

A nagyszerű vándorgyűlések, amelyeket szintén a TIT-tel karöltve rendez, igen hasznosak, de megnyugtató megoldását e kérdéseknek nem tudják biztosítani. E megoldás megtalálása, általában társulatunk társadalmi jellegének fokozottabb kidomborítása, annak a pontosabb és részletesebb megállapítása, hogy mik az elsőrendű feladatai a tudományos munka szervezésében, irányításában és művelésében, a társadalom történeti, szocialista megalapozottságú tudatának ápolásában és fejlesztésében, általában a szocializmus továbbépítésének előttünk álló éveiben — ezek története második századának küszöbén legfontosabb tennivalói.

FÜGGELÉK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FŐBB TISZTSÉGEINEK VISELŐI

1867—1967

Elnökök

Mikó Imre gróf	1867—1876
Horváth Mihály	1877—1878
Ipolyi Arnold	1878—1886
Kemény Gábor báró	1887—1888
Szécsen Antal gróf	1889—1894
Teleki Géza gróf	1894—1913
Thallóczy Lajos	1913—1916
Klebelsberg Kunó gróf	1917—1932
Hóman Bálint	1933—1944
Eckhart Ferenc	1946—1949
Andics Erzsébet	1949—1958
Molnár Erik	1958—1966
Ember Győző	1967—

Első alelnökök

Horváth Mihály	1867—1877
Ipolyi Arnold	1877—1878
Kemény Gábor báró	1878—1887
Szécsen Antal gróf	1887—1889
Pulszky Ferenc	1889—1897
Thaly Kálmán	1898—1909
Csánki Dezső	1909—1933
Domanovszky Sándor	1933—1944
Váczy Péter	1946—1949

Másod alelnökök

Ipolyi Arnold	1867—1877
Kemény Gábor báró	1877—1878
Pulszky Ferenc	1879—1889
Thaly Kálmán	1889—1897
Pauler Gyula	1898—1903
Zsilinszky Mihály	1903—1909
Fejérpataky László	1910—1923
Domanovszky Sándor	1923—1933
Betöltetlen	1933—1943
Lukinich Imre	1943—1944
Kosáry Domokos	1946—1949

Alelnökök

Kosáry Domokos	1949—1955
Ember Győző	1949—1967
Pach Zsigmond Pál	1949—
I. Tóth Zoltán	1955—1956
Réti László	1955—1958
Szabó István	1958—1962
Révész Imre	1962—1966
Székely György	1966—

Titkárok

Thaly Kálmán	1867—1875
Szilágyi Sándor	1875—1898
Nagy Gyula	1899—1908
Borovszky Samu	1908—1912

Főtitkárok

Barabás Samu	1913—1914
Iványi Béla	1914
Betöltetlen	1915
Lukinich Imre	1916—1943
Kossányi Béla	1943—1944
Benda Kálmán	1946—1949
Vigh Károly	1949—1950
Elekes Lajos	1950—1958
Székely György	1958—1966
Berend T. Iván	1966—

Titkárok

Iványi Béla	1913—1914
Lukinich Imre	1914—1916
Gagyai Jenő	1916—1918
Baranyai Béla	1918—1922
Kossányi Béla	1922—1943
Fügedi Erik	1946—1949
H. Balázs Éva	1949—1966
Spira György	1949—1958
Győrffy Sándor	1950—1958
Incze Miklós	1952—1958
Simon Péter	1955—1958
Erényi Tibor	1958—1962
Kislaki Károly	1958—1962
R. Várkonyi Ágnes	1958—1962
Borus József	1962—

Korom Mihály	1962—1966
M. Somlyai Magda	1962—1966
Dolmányos István	1966—
Kerekes Lajos	1966—1967
Vörös Károly	1966—
L. Nagy Zsuzsa	1966—

A Századok szerkesztői*

Thaly Kálmán	1867—1875
Szilágyi Sándor	1875—1898
Nagy Gyula	1898—1908
Borovszky Samu	1908—1912
Gombos F. Albin	1912—1913
Domanovszky Sándor	1913—1943
Hajnal István	1931—1943
Mályusz Elemér	1931—1935
Wellmann Imre	1938—1943
Eckhart Ferenc	1943—1944
Berlász Jenő	1943—1944 (helyettes szerkesztő)
Berlász Jenő	1945—1947
Andics Erzsébet	1948—1956 (főszerkesztő)
Elekes Lajos	1948 (felelős szerkesztő)
Hanák Péter	1948—1955 (szerkesztőségi titkár)
Ember Győző	1949—1955 (felelős szerkesztő)
Hanák Péter	1956 (felelős szerkesztő)
Pamlényi Ervin	1956—1958 (szerkesztőségi titkár)
Molnár Erik	1956—1958 (szerkesztőbizottság elnöke)
Elekes Lajos	1959—1961 (főszerkesztő)
Pamlényi Ervin	1959— (felelős szerkesztő)
Elekes Lajos	1962— (szerkesztőbizottság elnöke)

KORREFERÁTUMOK

H. Balázs Éva:

A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve

A Magyar Történelmi Társulat száz éves könyvkiadásának részletező áttekintése szinte a magyar történetírás száz esztendejének történetét jelen-
tené. A Társulat ugyan sosem terjeszthette ki irányítását a történelmi publi-
kációk egészére, mégis azzal, hogy bizonyos kiadványok megjelentetését szor-
galmazta, bizonyos kiadvány-típusokat pedig mellőzött, más intézmények

* Nem a tisztségviselés, hanem az évfolyamok évszámai szerint.

tevékenységére is hatott. A pozitív és negatív hatás épp úgy elemzést érdemelne, mint a könyvek, sorozatok egyenként és összességükben. Egy hozzászólás szűkreszabott keretei azonban csak azt teszik lehetővé, hogy vázlatosan áttekintsük: miként kapcsolódott a Társulat könyvkiadása azokhoz a célkitűzésekhez, melyeket mindenkori vezetősége maga előtt látott, és főként miként függött azoktól a társadalmi erőktől, melyek a Társulat működését elősegítették. Az már előjáróban leszögezhető: a Magyar Történelmi Társulat történetében mindvégig fontos szerepet játszott a könyvkiadás. Ez ösztönözte, kissé irányította is a tudományos kutatómunkát, megőrizte és terjesztette ennek eredményeit. A kiadványok ügye természetesen együtt változott a Társulat társadalmi-pénzügyi feltételeivel, az ideológiai és módszertani fejlődéssel, tudományunk belső szerkezetének, szervezeti kereteinek alakulásával.

A Társulat működésének első évtizedeiben a történettudomány és a segédtudományok valamennyi ágának átfogó, irányító szerve volt. Vezetői a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának tagjai voltak, professzorok az egyetemen. Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Szilágyi Sándor szorosan kapcsolták össze a társulati munka egészét a kiadványok ügyével. Az ország különböző területein tartott vándorgyűlések, egyes arisztokrata családok levéltárainak megtekintése maga után vonta okmánytárak kiadását, melyeknek költségeit az érintett családok viselték. Így jelentek meg a Zichy család, a Teleki család okmánytára, Teleki Mihály levelezésének kötetei, a Hazai levéltár, a Székely levéltár és a csonkán maradt művelődéstörténeti publikáció, a Házi történelmünk emlékei is. Az arisztokrata, nemesi családok ízlése, igénye nagymértékben befolyásolta az egyéb kiadványokat is, keletkezésüktől egészen a példányszám megállapításáig.

Az Akadémia 1878-ban anyagi támogatás biztosításával átadja a Társulatnak, átlag évi 40 ív terjedelemmel, a Történelmi Tárát, mely arra hivatott, hogy a Századokat (évi 50—60 ív) mentesítse a forrásközlések terhétől. A Történelmi Tár levéltárakból felbukkanó iratokat, félfeldolgozásokat nyújtott olvasóinak, inkább a kuriózumokat kedvelő dilettánsok örömeire. Nemcsak támogatásból élt, voltak előfizetői is, de sokkal kisebb érdeklődést váltott ki, mint az 1885-ben megindított Magyar Történeti Életrajzok sorozata. Ennek Horváth Mihály életrajzi írásai adtak indítást, jellegét is ő szabta meg: a tudomány színvonalán álló, de egyúttal vonzó előadás elvét. Míg a Századok példányszáma 1300—1900 között mozgott, az Életrajzok átlag 1300 példányban jelentek meg kb. 40 ív terjedelemben. Nem tanulság nélküli, ha a korabeli jegyzőkönyvekből az 1907. évi adatokat kiragadjuk: a Századok ívenként 80, a Tár 40, az Életrajzok 50 korona honoráriumot biztosított a szerzőknek. Az egykori kimutatások szerint az életrajzok előfizetői elsősorban főúri, nemesi családok tagjai, ugyanők tűznek ki pályadíjakat egy-egy újabb életrajz megírására. Megjegyzendő azonban, hogy az ország távoli pontjainak középiskolái is az előfizetők sorában vannak, tehát az értelmiségi olvasók sem hiányoznak. Az adatok azonban azt mutatják, hogy a társulati kiadványokat, korabeli történetírásunk egész tematikáját és tendenciáit csak annak alapján ítélni lehet meg, ha számításba vesszük, hogy a kiadványok anyagi fedezetét elsősorban arisztokraták és nemesi birtokosok biztosították, s a szűk szakmai körökön túl ők a történelmi munkák olvasói is.

1899-ben Szilágyi Sándor meghalt, a társulati élet fellazult, rendszertelenné vált. A kiadványok helyzetén ez nagyon is érzékelhető. Része volt ebben a természetes szakmai differenciálódásnak, mely a 70-es évek végétől

fokozatosan ment végbe, és mely kivonta a Társulattól a régészeket, a genealógia és heraldika művelőit, a néprajz kutatóit, majd elkülönült a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle Köre is. A társulati tagok, a támogatók száma lecsökkent. Szerencsétlen vállalkozások, mint a Századok sok pénzt felemészítő név- és tárgymutatója csak fokozták a társulati kiadványügy egyre súlyosbodó válságát.

1911-ben a Társulat titkára a közgyűlésnek sajnálattal bejelenti, hogy az Akadémiával a Történelmi Tár kiadására vonatkozó szerződést kénytelenek felbontani. Szerepel az indokolásban az, hogy nem hivatása a Társulattal a feldolgozatlan, „kútfőszérű” anyag kiadása, de elsődleges az anyagi probléma. „A nyomdai árak évről évre növekednek, a tagsági díj pedig nem nagyobb, mint volt ezelőtt negyven évvel.” Az Életrajzok sorozata is csak vegetál; az első világháború utolsó évében, 54-ik kötetével le is zárul. A mindinkább az irodalomtörténet felé forduló sorozat kötetei a raktárban heverték: ez volt a kézzelfogható jele a kiadványügy válságának. A forradalmakat érlelő társadalmi változások közepette a társulati kiadványok ideológiai-módszertani vonatkozásban megrekedtek. A nemesi olvasóközönség megrikult és helyét nem foglalta el más társadalmi réteg. A nehézségeken csak ideig-óráig lehetett egy-egy befolyásos elnök révén segíteni.

Ilyen alapon esett a választás 1917-ben az akkori kultuszállamtitkára, Klebelsberg Kunóra. Elnöki beszédében, a Monarchia felbomlásának előestéjén a magyar „kultúrfölény” bizonyítása és biztosítása érdekében szintetikus munkálatokra hívta fel a figyelmet, az új kor kutatására, a modern állami és társadalmi berendezkedés alapjául szolgáló intézmények történetének feltárására. Klebelsberg — tudós tanácsadóktól is sugalmazott — programját az ellenforradalmi korszakban valósította meg a Társulat. Kiadványai módszertani és tartalmi szempontból immár nem egyszerűen retrográdak voltak, hanem szakmailag ugyan magasrendű, de ugyanakkor a „korszerű reakciót” képviselő munkák. Mint az az 1923. évi főtítkári beszámolóból kitűnik, a Társulat végleg elvesztette korábbi nemesi támogatóit és — alkalmi kivételektől eltekintve — a nagytőkét sem tudta megnyerni: „A történelmi nevek és nagy vagyonok képviselői Társulatunk fenntartásához semmivel sem járultak hozzá. Ezt a jövő történetírói számára kultúrtörténelmi adalékként kénytelenek vagyunk megállapítani” — mondja a jelentés. A kiadványokkal kapcsolatos elszámolások azt tanúsítják, hogy a Társulat a második világháború végéig jóformán teljesen állami szubvencióra és pénzintézetek alkalmi adakozására volt utalva.

A két világháború közötti társulati könyvtermést áttekintve elsősorban a Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, a Fontes sorozatról kell szólni. Az eredeti elgondolás szerint ez a forráskiadvány-sorozat négy osztályra: általános történelmi, közigazgatási, művelődési és végül társadalmi-gazdasági osztályra tagozódott volna. A vállalkozás nagyon körültekintően indult: mint-hogy az akadémiai kiadványszabályzat középkori források publikálására vonatkozott, az új utasítások megszerkesztésénél, melyben elsősorban Domonvsky Sándor, Hóman Bálint és Károlyi Árpád működtek közre, az újkori témákhoz alkalmazkodtak. Leszögezték, hogy egyes kérdésekre csak a leglényegesebb anyagot kell közölni. A mellékes iratokat kivonatosan, egy-egy jellemző idézettel lehet az iratot megelőző vagy követő magyarázathoz illeszteni. A lehetőségekhez képest művészi szintű bevezető tanulmányt igényeltek az egyes kötetek élére, megszabták a közlési elveket, a szövegekben

eszközölhető változtatásokat, megállapították a magyarázatok szempontjait és technikáját.

A tematika alakulását elsősorban a szubvencionáló állam politikai célkitűzései, bizonyos társadalmi-személyi igények és a bécsi levéltár addig zárolt anyagának megnyitása, a megalakuló, eleinte a Társulat égisze alatt működő bécsi Magyar Történeti Intézetben folyó kutatások szabták meg. A Fontes tervezett „gazdasági-társadalmi osztálya”, melyben a földművelés, állattenyésztés, bányaugy, ipartörténet stb. kérdéseit dolgozták volna fel, — teljesen háttérbe szorult. Viszont, miután megnyerték a vállalkozás védnökéül József Ferenc főherceget, József nádor élete és tevékenysége kap központi helyet a tematikában. Az 1921. évi főtítkári jelentés hangsúlyozza, hogy József nádor volt az, „aki az osztrák államférfiakkal szemben törhetetlen energiával védelmezte a magyar nemzet érdekeit, s ezzel lehetővé tette a magyarság kulturális és gazdasági megerősödését”. A bevezető tanulmány és a forráspublikáció szerzőjének, Domanovszky Sándornak az érdeme, hogy a máig befejezésre váró ötkötetes mű mégis a XVIII—XIX. század fordulójának hatalmas társadalmi tablója, Mályusz Elemér pedig Sándor Lipót nádor iratait tartalmazó kötetében az 1790/91-es országgyűlésről, a nemesi reformmozgalomról ad képet. A nemzetiségi kérdésekkel foglalkozó köteteket Szekfű Gyulának a magyar államnyelvért folytatott küzdelmekről szóló műve vezette be. A magyar államférfiak közül Széchenyi István iratainak kiadása került előtérbe, Kossuth Lajostól csak emigrációs iratai egyrésze került kiadásra. A felszabadulásig 44 kötete jelent meg a Fontes-nek. Ezek értéke változó, a legtöbbjük magán viseli a korszak politikai-szemléleti hibáit. A fiatal történész-nemzedék azonban módszerben, az iratkiadás elveinek érvényesítésében sokat tanulhat e kötetekből.

Az ellenforradalmi korszakban természetesen nemcsak forráskiadványok készültek. Az infláció, a papírhiány, a könyvkiadók minimális érdeklődése azonban megnehezítette a kezdeményezéseket. Fokozatosan kialakult azonban a Társulat együttműködése a Franklin-, ill. a Révai-könyvkiadóval. Így megindulhatott Hóman Bálint kezdeményezésére a magyar történet „új szintetikus feldolgozása előkészítése, a módszertani tudatosság növelése” érdekében a Magyar Történettudomány Kézikönyve sorozat, elsősorban egyetemi hallgatók számára, — ebből főként a segédtudományokkal és a bizánci forrásokkal foglalkozó kötetek bizonyultak időtállóknak. A Magyar Történelmi Társulat Könyvei c. sorozat monográfiákat tett közzé, változatos tematikával. Az igényes, szép kötetek mellett olyanok is megjelentek, melyeket áthatott a nacionalizmus és a faji türelmetlenség. Egyes személyek tiszteletére, vagy évfordulók alkalmából kiadott Emlékkönyvek tarkítják még a társulati kiadványok képét — ezek közül színvonalával kiemelkednek a Károlyi- és a Domanovszky-Emlékkönyv. A tanártársadalom, az ún. művelt olvasóközönség érdeklődéssel fogadta a Magyar Művelődéstörténet 5 kötetét, mely a történet-szek és a rokontudományok művelőinek nagy közös vállalkozása volt. Ez a kiadvány erényeivel és ideológiai hibáival egyaránt arra int, hogy ma, sokkal kedvezőbb körülmények között, marxista felkészültséggel mielőbb szükséges lenne hasonló munkálathoz látni.

A felszabadulás után az 1949-ben újjászervezett Társulat merőben új helyzetben látott munkához. A marxizmus elméleti és módszertani követelményeinek tett eleget kiadványaival; a tudományos célkitűzések megvalósítása mellett megsokszorozódtak a népszerűsítés lehetőségei is. Monográfiák,

forráskiadványok, népszerű sorozatok éveken keresztül szinte kizárólag társulati impresszummal jelentek meg. — Később a régi és újabb alapítású történelemszervezetek egyre gazdagabb kiadási programmal léptek fel, s így a feladatok jelentős részét magukra vállalták. Ugyanekkor szorosabbá vált a Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolata, amelynek a Társulat a kiadványok területén is teljes elvi és anyagi támogatását élvezte.

A legjelentősebb társulati forráspublikációk ismét a Fontes sorozatban jelentek meg. Ezek — a régi tematikával szemben — a függetlenségi harcokkal és osztályküzdelmekkel foglalkoznak. II kötet jelent meg Kossuth Lajos irataiból, egy híján mind korán elhunyt kiváló kollégánk, Barta István szerkesztésében. Andics Erzsébet a magyar forradalom és szabadságharc főúri ellenzékének iratanyagát, Benda Kálmán a magyar jakobinusok iratait közölte, és megkezdődött a Rákóczi-kor diplomáciai iratainak publikálása is. Egyéb iratkiadásokon kívül számos monográfiát jelentetett meg a Történelmi Társulat, így Eckhart Ferenc, Elekes Lajos, Mályusz Elemér, Nemes Dezső, Pach Zsigmond Pál műveit és a Tudománytörténeti Tanulmányok kötetét, melyek a magyar történetírás számottévi alakjainak tevékenységét, irányzatait dolgozzák fel.

Számos társulati kiadvány szólt a szélesebb olvasóközönséghez. Több kiadást ért meg a magyar történet első marxista összefoglalása. A Századok fontosabb tanulmányai a Történettudomány kérdései c. sorozatban kerültek publikálásra. Igen sikeres volt a Művelt Nép könyvkiadónál megjelentetett sorozat: életrajzok, társadalmi mozgalmak, lényeges gazdasági-társadalmi problémák tudományos kutatásokon alapuló, de széles olvasóközönségnek szánt feldolgozásai. A 60-as évek elején a Társulat és a Hazafias Népfront együtt indították meg ún. „könyvtárukat”, mely újkori társadalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott, és bevezető tanulmányok kíséretében propagatív erejű forrásanyagot közölt.

Ez a kivonatos felsorolás is jelzi, hogy az elmúlt 18 évben sok és változatos kiadványa jelent meg a Társulatnak. Ezek példányszáma viszonylag nem volt magas, minthogy a szakirodalmi munkák iránt a kereslet általában csekély. A példányszám azonban korántsem tükrözi az olvasók számát: a társulati kiadványok szinte kivétel nélkül egyetemi kötelező olvasmányok lettek, évente többszáz hallgató forgatja, tanulmányozza őket.

A múlt és a jelen áttekintése azt jelzi, hogy a Társulatnak, mint társadalmi szervezetnek, fontos és sajátos feladata az, hogy a kiadványok terén is összekötő kapocs legyen az egyre differenciálódóbb kutatási területek művelői között, a szaktörténészek és történettanárok között. A Társulat egyik letéteményese volt és maradt az egyre időszerűbb komplex kutatás igényének, így a művelődés- és tudománytörténet írásának, a valóban tudományos ismeretterjesztésnek, a színvonalas népszerűsítésnek. A Társulatnak kezdeményező lehetősége következtében sajátos szükséglete és funkciója, hogy kapcsolatot teremtsen különböző társadalmi szervezetekkel, intézményekkel, kiadókkal, és hogy felkarolja a friss, korszerű tudományos törekvéseket, igyekezve fiatal kutatókat is bevonni munkájába.

A történettudomány hazai eredményeinek közzétételében az elmúlt száz esztendőben rendkívül jelentős volt a Történelmi Társulat szerepe. Bizonyos, hogy, múltjának tanulságait is kamatoztatva, a jövőben is nagyban hozzájárul tudományunk fejlődéséhez.

Incze Miklós:

A száz esztendő's Századok

A Magyar Történelmi Társulat számos kiadványa között vitathatatlanul a Társulat 100 éves folyóirata: a Századok a legismertebb. Történetírásunk folyamatosan, rendszeresen megjelenő 100 éves központi orgánumának megindulása a magyar polgári történetírásnak olyan pozitívuma, amelynek hagyományai napjaink szocialista, magasabbrendű körülményei között is hatnak, a hagyományai folytatódnak.

A Magyar Történelmi Társulat megalakulása után közvetlenül, 1867 július elején indult útjára a Századok: történetírásunk rendszeresen, akkor tíz számban, füzetenként 3—5 ív, évi 40 ív terjedelemben megjelent központi orgánuma.

A Századok indulását több, a kor viszonyaihoz mérten színvonalas történeti, vagy a történettudományt is művelő, annak termékeit publikáló folyóirat — Delejtű, Tudományos Értekező, Győri Történelmi és Régészeti Füzetek — megjelenése előzte meg az 1850/60-as évek fordulójának és az 1860-as évek első felének a megelőző évtizedénél a tudományos fejlődést serkentőbb légkörében.

Ezeknek, valamint a Századok 1865. évi alapítási kísérletének történetét, annak tanulságait történészeink a közelmúltban gondosan kimunkálták. E munkálatok fényében aligha tévedünk, ha azt a következtetést vonjuk le, hogy két tendencia ütközéséről volt itt szó: a folyóirat a széles közönséghez, a hazai történetkedvelők széles táborához szóljon-e, s kizárólag a nemzeti történetet — annak is lényegében a XVIII. századig terjedő részét — művelje-e, vagy pedig elsősorban a szaktörténészeket, a történettudomány valódi művelőit egyesítve széles, egyetemes — és tegyük hozzá: polgári — nézőponttal, látókörrrel és kitekintéssel munkálkodjék-e?

A folyóirat indulását megelőző történettudományi (vagy részben történettudományi) lapok indulása történetének, jellegének és működésének bemutatására most nincs terünk. Elegendőnek véljük utalni Várkonyi Ágnes idevonatkozó munkásságára s a legközelebbi múltban a Századokban napvilágot látottakra — Glatz Ferenc és Mann Miklós írásaira —, de feltétlenül alá kívánjuk húzni ezen előzmények fontosságát.

Az említett tendenciákat tekintve arról is szó volt, hogy nemzeti történetünket szélesebben, egyetemes történeti összefüggéseiben és magát az egyetemes történetet is művelve, azaz a kor viszonyai között haladó polgári módon vagy pedig a polgári színezetű nemesi nacionalizmus leszűkített, nemzeti történetünket önmagában tekintő és önigazoló módján kell-e felfogni és művelni.

E tendenciák harcából — a kiegyezés osztálytartalmát tekintve nem véletlenül — nem a polgári-értelmiségi, hanem az immár polgári színezetű hagyományos nemesi irányzat került ki győztesen a tudománypártoló arisztokrata gróf Mikó Imre és a 67-essé vált Horváth Mihály vezetésével, aminek a Századok kezdeti irányításában nem Pesty Frigyesnek, a folyóirat 1865. évi alapítási kísérlete vezetőjének a vonala, hanem Thaly Kálmán szerkesztősége felelt meg. „Távol legyen tőlem — írta annakidején Pesty —, hogy a magyar történetet mellékessé akarjam tenni, — ez mindig kiváló fáradságunk tárgya lesz. De az általános történetet azért szeretném figyelembe venni, mert nehe-

zemre esett mindig jobb íróinknál is gyakran tapasztalni tájékozatlanságukat, az általános tudományok mezején és az ún. megyeház ablakából való bölcseledést, félszeg, szűk látókörű felfogást.” Thaly szerkesztői feladatmegjelölése viszont — a Társulat céljára vonatkozó 1867. március 10-i felhíváshoz simulóan — az említett és uralkodóvá vált tendenciát tükrözte: a folyóirat „feladata a hazai történelmet mindennemű, e szakba tartozó kisebb-nagyobb közlemények által művelni, előbbrevinni, érdekeit híven és serényen képviselni, iránta mindnagyobb érdekeltséget gerjeszteni, szakkedvelőket, vagy inkább szakértőket nevelni”.

Thaly szerkesztősége idején (1867—1875) a folyóiratnak az indulás, a kezdet számos nehézségével is meg kellett küzdenie, és e mozzanatok rá is nyomták bélyegüket erre az időszakra. Thaly ügyesen kialakított profillal igyekezett ugyan érdekessé és élénké tenni a folyóiratot — a füzetek 1—2 tanulmányt és forrásközlést, könyvbírálatokat és tárcarovatot (azon belül társulati híreket, irodalmi szemlét, vegyes közléseket) tartalmaztak —, de a kezdeti problémák jellemző mozzanatai mellett Thaly szakmai fogyatékosságait és emberi hibáit is tükrözték az első évfolyamok: a szerkesztő gyakran kiigazított, csillag alatt vitatkozott a szerzőkkel.

E hibák fokozatosan elidegenítették a laptól az indulásakor köré gyülekezett történészek egy részét. Ez azután — egyéb személyi ellentétekkel együtt — Thaly távozásához vezetett. Az a polgári színezetű, romantikus köznemesi történetfelfogás azonban, amit ő honosított meg a lapnál, tartósan hatott. A nemesi történetfelfogás továbbélése nyilvánult meg Thaly szerkesztősége idején abban is, hogy a Századok kizárólag a nemzeti történet felé fordult és időben — az emlékbeszédeket és a történeti irodalom ismertetéseit nem tekintve — a Rákóczi-felkelésnél nem haladt tovább.

Szilágyi Sándor, a különböző irányzatokat a Századok hasábjain egyensúlyba hozó és össze is békítő szervező, majdnem negyedszázados szerkesztősége idején (1875—1899) a nemesi nacionalista szemlélet árnyaltabban, finomabb eszközökkel dolgozva élt tovább. A tárcarovat 1876-tól kibővül. többszínűvé, frissebbé válik, s Szilágyi haladóbb, a hagyományos nemesi történetfelfogástól eltérő szemléletű szerzőktől is jelentet meg cikkeket és felkarolja a szakszerűen — részben külföldi egyetemeken is — képzett fiatalabb történészgeneráció tagjait, akik főleg a Különféle rovatban jelentkeztek kisebb művekkel (Fejérpataky, Károlyi Árpád, Márki, Acsády, Tagányi, Domanovszky). Ebben az időben nemzeti történetünket lényegében 1815-ig tárgyalták a folyóiratban megjelent tanulmányok. A század végére a lap jelentősen felfejlődött: mind terjedelmét — évi 60 ív —, mind példányszámát — 2000 —, mind tartalmát és változatosabb rovatait tekintve érdekesebbé vált, jó, bő és korszerű apparátust adott a történészek és a történetkedvelő olvasóközönség kezébe. (Szemléltetésükppen ide iktatjuk a tárcarovat akkori felosztását: Magyar Történelmi Társulat, nekrológok, önálló cikkek, folyóiratok szemléje, iskolai értékesítők, repertórium, történeti könyvtár, új könyvek, vegyes közlések, vidéki társulatok.)

A 80-as években Szilágyi mellett szerkesztőbizottság is működik. Ez a 90-es évekre elhal, ugyanakkor Nagy Gyula társulati jegyző jut jelentősebb szerephez Szilágyi oldalán a folyóirat szerkesztésében.

A XX. század elején — Nagy Gyula, Borovszky Samu, Gombos F. Albin, e jónevű történészek irányítása ellenére — a Századok fellendülése megtorpan. Jelentkeznek ugyan modernebb, polgári törekvések, de ezek az

uralkodó és mind sovínisztábbá váló nemesi történet szemléletbe ütköznek. 1912-ben a folyóirat évenként (1918-ig) megjelenő magyar történeti irodalommal, történeti repertóriummal bővült (amit azután csak 1936-ban kezdtek újra). Ugyanakkor a Századok a dualizmus időszakában rendszeresen foglalkozott a nemzetiségek, a szomszéd népek történetírásával, ez a foglalkozás azonban nem érte el azt a fokot, amit a probléma társadalmi súlya és jelentősége megkívánt. Ugyanígy nem foglalkozott kellőképpen a folyóirat a kapitalizmus korszakában a polgárság történetével és persze a polgári forradalmi átalakulás idején a polgársággal szövetséges parasztság történetével sem. A polgárság szerepe, történeti útja a dualizmus egész időszakában háttérbe szorult.

Ezután 30 éven át (1913—1943) Domanovszky Sándor — később Hajnal Istvánnal, Mályusz Elemérrrel, majd Wellmann Imrével együtt — irányította a Századokat.

A két világháború között a Századok szerkesztése az ellenforradalmi rendszer történetfelfogásához igazodott, követve a Magyar Történelmi Társulat akkori — Klebelsberg Kunó, majd Hóman Bálint társulati elnökök által képviselt — felfogását, megrekedve az immár nemcsak konzervatív, hanem ellenforradalmivá vált történetfelfogás nacionalizmusában, ugyanakkor a nemzeti történet Habsburg-barát koncepciójától bizonyos mértékig elhatárolódva. Ugyanakkor ebben a korszakban a Századok — a kezdeti visszaesés és hatókörének szűkülése után — fokozatosan hasznosította azokat az elsősorban módszertani eredményeket, amelyeket a történettudomány nemzetközileg elért.

A felszabadulás utáni első években a Századok nem követte az ország életében bekövetkezett korszakos változást. Fordulatot e tekintetben a Társulat marxista történészek vezetésével megvalósult átalakulása hozott. A szerkesztőbizottság Andics Erzsébet vezetésével, Ember Győző, Elekes Lajos és Hanák Péter közreműködésével látta el feladatát. Az így életre keltett Századok legfontosabb funkciója a magyar marxista történetfelfogás meghonosítása és elterjesztése volt — nem mentesen persze az akkori történetfelfogásunkban jelentkezett torzulásoktól. Az utolsó tíz évben — ebben az utolsó 5 esztendőben megnövekedett terjedelemmel — a Századok tevékenyen kapcsolódott bele az alkotó szellemű marxizmus korunkra jellemző reneszánszába.

Feladataink között kell perspektívában említenünk a tanulmányok és közlemények terjedelmének csökkentését, az egyetemes történeti szemlélet fokozottabb érvényesítését, több kifejezetten egyetemes történeti tanulmány megjelenését és az 1945 utáni történet — sok tanulsággal járó — fokozottabb művelését.

Kosáry Domokos:

A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre

Száz év története, és e száz év történetének áttekintése, igen sok problémát vet fel. Sok vitathatót is. Egy rövid hozzászólás keretében lehetetlen volna ezekhez sorra mind reflexiókat fűzni. Mondanivalómat most tehát szándékosan csak egy-két kérdésre fogom leszűkíteni.

A Magyar Történelmi Társulat és vállalkozásai, főleg a Századok, mint központi orgánum megteremtésével a magyar történetírás, a polgári korszak elején, olyan jelentős pozitívumokat hozott létre, amelyek nemcsak akkor segítették elő egy új, magasabb szint elérését, hanem azóta is, ma is tovább működnek, élnek, folytatódnak.

Társulatok és folyóiratok azonban nem légyeres térben születnek, hanem adott társadalmi feltételek, adott osztályviszonyok között. A Történelmi Társulat fő társadalmi bázisa akkor az a polgárosult, liberális köznemesség volt, amelynek Magyarországon a polgári-nemzeti átalakulás vezetése jutott osztályrészül. Főként ez a jelentős politikai vezető szerepet játszó réteg kereste az egykorú történetírásban saját történelmi tudatának megfogalmazását. E fő vonal körül helyezkedtek el és sokban ehhez igazodtak a polgári származású (és elég nagy számban egyházi pályán induló) történész-értelmiségiek is. Nemcsak azért, mert a magyar történészek még a németeknél is jobban függtek az államhatalomtól, hanem alapvetően azért, mert az értelmiség mindig egy társadalmi osztályhoz kapcsolódik, annak szempontjait fogalmazza meg, és ez az osztály ekkor még elsősorban a köznemesség volt.

Midőn a Magyar Történelmi Társulat eredményeit és hagyományait mérlegre tesszük, és a jót emelt fővel adjuk tovább a jövőnek, azt is meg kell mondanunk, hogy a magyar polgári történetírásból igen sok feudális eredetű, nemesi vonás is tovább érvényesült. Igaz, a Társulat nem átlagszinten, maradéktalanul, szélső formában, közvetlenül fejezte ki az uralkodó osztály nézeteit, hanem megszurten, árnyaltabban, finomabb szakmai eszközökkel, magasabb szinten, a provinciális túlzásokat lenyesve. Gondoljunk csak arra, hogy Pesty Frigyes a Századok hasábjain már 1869-ben élesen visszaütötte a hun-szittya eredet kalandos és tudománytalan ábrándjait, amelyek pedig a nemesi történetiszemlélet régi, és utóbb is makacsul felbukkanó elemei közé tartoztak. Kétségtelen azonban, hogy alapvetően a Társulaton belül is a liberális, és egyre konzervatívabban liberális nemesség állapontja érvényesült.

Ennek egyik jellemzője az, hogy a nemesség elsősorban önmaga múltját keresi és hajlamos azt a nemzeti történettel azonosítani. A Társulat vidéki kirándulásain egyébként sem haszon nélkül, de érezhető, lelkes rokoniforgulással fedezi fel mindenütt elsősorban a helyi családi, nemesi levéltárakat és leveles ládákat. A nemzeti múlt így egy kissé családi történet jellegét ölti fel. Ebből nagy mértékben kimaradnak a társadalom nem-nemes osztályai. Innen a parasztság és a polgárság fejlődésével és általában a gazdaság- és társadalomtörténettel kapcsolatos témák nagymérvű elhanyagolása, amely a forrásközlések egyoldalúságaiban is kifejezésre jutott. A Történelmi Társulat

hasábjain igen sok rendszertelen „tallózással”, a feudális uralkodó osztály belső életét tükröző mozzanattal, esküvővel, végrendelettel, hozományi leltárral stb. találkozunk. A 34 évfolyam (1878—1911) tárgymutatója azonban a parasztság címszót nem ismeri, és jobbágyról is csak egyetlen ízben tud. Voltak, természet szerint, ezen túlmenő, polgári irányban tovább mutató törekvések is. A Társulat kezdeti időszakában, midőn még a pozitívizmus első, haladóbb irányzatának hatása érvényesült, Zsilinszky Mihály XVIII. századi parasztmozgalmakról írt (1870), Ipolyi Arnold pedig az ipartörténet, sőt általában, francia példára hivatkozva, a modern ipari fejlődés fontosságát hangsúlyozta (1877). Szóhoz jutott utóbb a Századok hasábjain Acsády Ignác és Márki Sándor is. Az utóbbinak Dózsa-könyvével szemben azonban a Századok 1883-ban szükségesnek látta a nemesség védelmére kelni. 1514 nemesi megtorlását persze a bíráló is elítéli, de hozzáteszi: „Azt sem fogja azonban senki tagadni, hogy méltóbban történelmi, ősi hibát . . . Európának egy aristocratiája sem tett jobban jóvá, mint a magyar, mikor 1848-ban a jobbágy-ságot föltétlenül felszabadítá --- minden átmenet nélkül aláásva az emaga létalapját s ez által csorbát ütve a nemzetén is.” Utóbb Tagányi Károly a Századokban ismerteti a magyar gazdaságtörténet forrásait (1893), de a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle bevezetőjében (1894) azt is hangsúlyozni kénytelen, hogy „a legújabb időkig” felségsértés volt Magyarországon „anyagi dolgokkal, a népek valódi szükségleteivel tudományosan foglalkozni”. Voltak tehát haladóbb törekvések, de ezek a nemesi hagyomány túlsúlyán nem változtattak.

Ez utóbbinak egy másik jellemzője volt a nemesség politikai szerepének visszamenőleges idealizálása, a rendi mozgalmaknak minden vonatkozásban nemzeti szabadságküzdelmekként való feltüntetése. Az új, nemzeti liberális történetírás legjelentősebb alakja, a Társulat első alelnöke, Horváth Mihály, 1871-ben, Fessler új kiadásához írt bevezetőjében azt írta, hogy „a magyar nemzet legfőbb törekvése” ezer éven át „a szabadság kiépítésére és megtartására irányult”, a jobbágyok és a nemzetiségek viszonylatában is. Így homályba tűnt az alapvető osztályellentét jobbágy és nemes között, viszont előtérbe került a Habsburg-hatalom és a nemesség között, illetve a hazai feudális uralkodó osztályon belül, annak különböző rétegei, csoportjai között kialakult politikai konfliktusok története. A főnemeseket abban az esetben bírálta visszamenőleg a köznemesi felfogás, ha az udvarhoz húztak és nem a nemesi-nemzeti programot támogatták. Ha ez utóbbit támogatták, ha ennek élére álltak, a nemesség elfogadta vezetésüket, utólag is. Sőt a jelenben és még a Társulatban is. Szilágyi Sándor 1897-ben titkári jelentésében, némi szemrehányással mondta, hogy a Társulatnak még sok mindent el kell érnie. hiszen „vaj hányan vannak azok közül, kiknek ősei vérükkel vésték be nevüket nemzetünk történetébe s múltunk kiemelkedő alakjaivá lettek, hányan vannak társulatunk kötelékében az utódok közül? Ezeket a múlt, melyben őseik szerepeltek, alig érdekli.” De ha egy főnemest érdekelt a történetírás, akkor, mint az egykorú társadalom más pontjain, más egyesületekben, itt is hamar az élre került. Így lett a Társulat elnöke gr. Szécsen Antal, pedig egykor Metternich híve volt, vagy utóbb gr. Teleki Géza, akiről nekrológban is megírták, hogy történésznek nem volt tekinthető.

A nemesség sorait a múlt megítélésében is megosztotta, az egész időszakon át, 1867 híveinek és ellenfeleinek politikai vitája. A vita, több árnyalattal, a történetírásban is kifejezésre jutott. E kérdésben a Társulat általá-

ban mérsékelt, közvetítő, bár túlsúlyban inkább 67-es álláspontot képviselt. Ezt az tette lehetővé, hogy társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban alapjában véve mindkét tendencia ugyanazon nemesség osztályuralmát és nemzeti hegemóniáját akarta, más-más úton, biztosítani. Az újabb kutatások világosan kimutatták, hogy Thaly Kálmán, szakmai hiányosságaitól eltekintve, a múlt megítélésében függetlenségi politikusként sem mutatkozott haladóbbnak, mint 67 hívei.

A harmadik fő jellemző, ezzel összefüggésben, a nemzeti hegemónia történeti igazolására irányuló törekvés, a régi Magyarország határain belül. A Társulat és a Századok ezt is árnyaltabban, finomabb eszközökkel igyekezett megfogalmazni. Ipolyi Arnold viszonylag konciliáns hangon beszélt a nemzeti egységről és arról, hogy Magyarországon a különböző etnikumok nem álltak egymással harcban, meg hogy Magyarország történetét nem a nem-magyarok kizárása, hanem inkább beengedése, az „idegenek felvétele” jellemezte, persze magyar vezetés alatt. Thaly Kálmán mármaroszigeti beszédében (1889) már élesebben hangsúlyozta, hogy a történelem adja azon „összetartó vaskapcsokat”, amelyek „e különféle fajoktól lakott ország oly számos nemzetiségét egységes nemzeté” tömörítik, és amelyek nélkül „az egész könnyen szétbomolhatnék”. Pulszky Ferenc alelnöki beszédében (1893) azért javasolta a nemzet „összes életének”, tehát a politikai eseményeken túlmenően anyagi és szellemi fejlődésének is feltárását, mert szerinte mindez együtt tette képessé a nemzetet arra, hogy az „idegen, gyakran ellenséges” elemeket beolvassza vagy maga mellé állítsa. Szilágyi Sándor 1898-ban azzal lép fel a Nyugat-Európából importált, „kozmpolita” eszmék ellen, hogy ezek éppen ezt a „szétzúllás ellen” védő, egységes nemzeti történelmet veszélyeztetik. A különböző megfogalmazások mögött mind ott van az „egységes politikai nemzet” fikciója és a nemzeti hegemónia igénye.

A köznemesi szemlélet hagyományainak továbbélését, utóbb, elősegítette a nemesség történelmi szerepének ellentmondásossága, kétarcúsága is. A nemesség, mint 1848/49 vezető osztálya, azokhoz is szólni tudott, akik a nemzeti múlt haladó, forradalmi hagyományait kutatták. Mint kiváltságok makacs védője pedig, évszázadokon keresztül, azokhoz is, akik saját koruk forradalmaitól megrettenve a konzervatív receptet keresték az uralkodó osztály jelene és jövője érdekében. Hogy a régi maradványok elleni küzdelem miként alakult a felszabadulás után, arról nem kell itt szólnunk, mivel történetírásunk e szakaszával külön előadás foglalkozik. Utalnunk kell azonban arra, hogy ez a nemesi terhelésű polgári nacionalizmus a két világháború közti korszak történetírásában nagy mértékben tovább érvényesült. Igaz, e történetírás, témáit vagy személyi összetételét tekintve, polgárabb jellegű volt a korábbinál. 1919 után azonban a polgárság is átkerült az ellenforradalmi nacionalizmus oldalára. Ennek talaján nőtt fel a hazai történetírás minden „hivatalosan” szóhoz jutó irányzata. A Társulat és a Századok ezúttal sem a szélső változatokat, hanem a közeputat, illetve, ezen belül, a szellemtörténettel szemben is a köznemesi hagyományt képviselte. A konzervatív reform mintaképét sem annyira Széchenyiben, hanem. Szekfűtől eltérően, 1790 nemesi mozgalmaiban próbálta megtalálni (1923), és Szabó Ervin bírálatával szemben szükségesnek tartotta a nemességet megvédeni.

Zárjuk le azzal, hogy azon történészek életművében, akik egy évszázaddal ezelőtt a Magyar Történelmi Társulatot létrehozták, nem a számonkérhető hiány a lényeges, hanem ami akkor új volt és bátor előre lépés: az új

korszak feladatainak vállalása és közben időtálló pozitívumok alkotása. Az utókornak azonban, ha kész éppen ebből a példából a tanulságot bátran levonni, az egészet kell mérlegre vetnie, a fenti problémákkal és a negatívumokkal együtt. Az utókornak, vagyis most nekünk. Nekünk, akik részben még magunk is a régiből érkeztünk el az újhoz, úgy kell mérlegre vetnünk és tisztáznunk hagyományt, eredményt, teendőt, tévedést, magunkét és elődeinkét egyaránt, hogy minél kevesebb tehertétellel, minél jobban és ésszerűbben végezhessük el a ma és a holnap tudományos feladatait, amelyeket élénk szab új társadalmunk, népünk minden új, felnövő nemzedéke s helyünk a szomszéd népek közt és a nagyvilágban.

Sinkovics István:

A történettudomány és a népszerűsítés

A Magyar Történelmi Társulat 100 éves története alatt a Társulat munkája általában két feladat megoldására irányult. Az egyik a történetírás fejlődésének előmozdítása, a másik a történettudomány eredményeinek népszerűsítése. Hozzászólásom ebben az utóbbi kérdésben szeretné kiegészíteni Ember Győző referátumát.

Az 1867 és 1967 közti időszakban Magyarország társadalmá nagy fordulópontokon haladt keresztül, és természetesen ennek megfelelően változott történetnézőlétele is. Egyúttal azonban az is, hogy a különféle korok mit értettek népszerűsítésen, és kikhez, hogyan akarták a történettudomány eredményeit eljuttatni. A népszerűsítő munka nem szerepelt mindig egyforma súllyal a Társulat programjában. A változások bemutatására három szakaszt emelek ki a Társulat múltjából.

1. *Az alapítás ideje és az első évtizedek.* Az első közgyűlésen elnöklő Horváth Mihály hangoztatta, hogy a nagyközönségben kívánnak érdeklődést ébreszteni és történelmi érzékét kívánják kifejleszteni. Majd az első elnök, Mikó Imre azt jelölte meg feladatul, hogy az egész nemzetet a múltjában rejlő tanulságok közkinccsé tétele által a politikai érettség magas fokára kell emelni. Mindketten a művelt közönségre gondoltak, amelyet alkalmassá akartak tenni történeti munkák megértésére. Ettől várták a Társulat fenntartását és támogatását is. Ez az érdeklődők körét osztálysikon nagyjából az uralkodó osztályban és az értelmiségben jelölte meg. A népszerűsítés célját szolgálta a Magyar Történelmi Életrajzok sorozata, amely a magyar történelem ismert és kevésbé ismert szereplőin keresztül igyekezett a múlt iránt érdeklődést kelteni, a kiadványt gazdag képanyaggal tették szemléletessé. A Társulat elgondolásaira jól rávilágít a Budapesten 1885 júliusában tartott kongresszus. Itt a népszerűsítés kérdése is ismételten előkerült. Rómer Flóris, a kitűnő régész külön előadásban foglalkozott azzal, hogyan kell kifejleszteni a történeti érzéket a közönségben, nem írott források vagy feldolgozások útján, hanem szemléltető lehetőségek (ünnepi menetek, színpadi előadások, kiállítások, múzeumok stb.) által. A kongresszus felvetette, hogy a romboló hatású ponyva helyett „Jó könyvek” sorozatot kell indítani, amelyben történelmünk hagyományait és nagy alakjait hozzák közelebb a néphez. Hangsúlyozták,

hogy a könyvsorozatra a Társulat csak javaslatot tehet, a megvalósítás a kormányzat feladata. A vita során az is kiderült, hogy a tervezett könyveket nem a művelt közönségnek szánták, hanem kifejezetten a népnek, és ezért emelték ki, hogy a nép ízléséhez kell igazodni.

Komoly helyet foglalt el a kongresszus programjában a történettanítás kérdése, amelyet behatóan vizsgáltak meg az alsó foktól az egyetemig. Márki Sándor a középiskolai, Marczali Henrik pedig az egyetemi történetoktatással foglalkozott, és javaslataik, amelyek olykor komoly vitákat váltottak ki, jórészt még ma is megfontolást érdemelnek. Ilyen javaslat pl., hogy a középiskolában az egyetemes történet súlyát növelni kell, ifjúsági könyvtárakat, múzeumokat kell felállítani, iskolai atlaszokat, történelmi képeskönyveket, fali táblákat kell készíteni. Az egyetemi történeiszképzés keretében egyrészt összefoglaló előadásokat akartak, amelyek Magyarország történetét napjainkig tekintik át, másrészt viszont egy-egy korszak elmélyült tárgyalását a kútfők alapján elemző előadásokban kívánták adni. Az egyetemes történeti előadásoktól is megkövetelték a források és a történeti irodalom bemutatását. Figyelmet érdemel az az irányelv, hogy minden személy, esemény tárgyalásában azt kell alapul venni, milyen helyük van az emberiség egész fejlődésében. Két külön intézet terve is felvetődött. Az egyik az egyetemen a történettudomány módszerét tanítsa, a másik az egyetem elvégzése után nyújtson támogatást a kutatómunkába fogó fiataloknak. Szélesíteni akarták a történeti műveltséggel bírók körét. Az egyetemes történet ismeretére nemcsak a leendő történettanároknak, de a jogászoknak, a politikusoknak és a teológusoknak is szükségük van. A magyar történet tanítását pedig a műegyetemen is be kell vezetni.

2. *A két világháború közötti korszak.* A Társulatnak komoly érdemei voltak a forráskiadványok terén, viszont népszerűsítő tevékenysége eléggé háttérbe szorult. A havonként rendszeresen tartott felolvasó üléseken általában 40—50-en jelentek meg, és csak akkor növekedett meg ez a szám, hogyha olyan témáról volt szó, amely szélesebb körök, főleg a középiskolai tanárság érdeklődésére számíthatott, vagy az előadó személye vonzott nagyobb hallgatóságot. A Társulat vezetőségét nem egyszer foglalkoztatta az a kérdés, hogyan lehetne kapcsolatot teremteni a Társulat és az értelmiség között. Ennek érdekében történtek is kezdeményezések, de általában nem sok sikerrel. Így pl. felújították a vándorgyűléseket, amelyek a Társulat működésének első szakaszában voltak eredményesek. Akkor azonban elsősorban a vidéki levéltárak forrásanyagának feltárása állott a középpontban. Volt úgy, hogy a résztvevők kötelezettséget vállaltak a kutatómunkára. A felújított vándorgyűlések a vidéki városokban, főleg az értelmiségi körök érdeklődésére számítottak. Minthogy azonban ilyen ülésekre csak nagy ritkán került sor, mélyebb hatást nem tudtak gyakorolni. A népszerűsítő kiadványok több eredményt ígértek. De a Magyar Történelmi Társulat Könyvei sorozatban viszonylag kevés munka jelent meg, és azok közül sem volt mindegyik alkalmas, hogy szélesebb körök olvasmánya legyen. A legjelentősebb kezdeményezés a Magyar Művelődéstörténet volt. Nem elsősorban azért, mert sok történészt mozgósított, hanem azért, mert a múlt kevéssé ismert oldalainak, az anyagi és szellemi kultúrájának, a mindennapi életnek bemutatásával széles körök történelmi ismeretét kívánta elmélyíteni. A cikkek szemléletükben az ellenforradalmi korszak történetírásának hibáit mutatják, a kötetek fő hiányossága, hogy a tanulmányok mozaikok, amelyek nem rendeződnek egységes

képbe. Az öt kötet a nehézségek ellenére is tervszerűen megjelent, szép kiadásban, a Varjú Elemér által kiválasztott gazdag illusztrációs anyaggal. A Révai Testvérek Irodalmi Intézet, amely a kiadást vállalta, nagy erőfeszítéseket tett terjesztésére. A Társulat a népszerűsítő feladaton túlmenően még azt a célt is maga elé tűzte, hogy a részére járó tiszta jövedelmet ásatásokra, elpusztult magyar falvak, várak feltárására fogja fordítani. Mindez a helyes elgondolás azonban nem lehetett valósággá, és az utolsó kötetek már a háború alatt láttak napvilágot, ez pedig a terjesztés nehézségeit is érthetővé teszi. Miután a Századok olvasótábora csak a szakemberek szűk körére szorítkozott, többször is felvetődött az a terv, hogy egy második, népszerűsítő folyóiratot is kellene indítani. Az elgondolás feltétlenül indokolt is lett volna, és a Társulat vezetősége sem zárkózott el előle, megvalósítására mégsem kerülhetett sor.

3. *A Magyar Történelmi Társulat újjászervezésétől, 1949-től napjainkig.*

A magyarországi társadalom érdeklődését a marxista–leninista történetírás eredményei iránt az újjászervezett Társulat fokozott ütemben és minél nagyobb mértékben igyekezett kielégíteni. Ennek érdekében mindjárt kezdetől több előadást rendeztek Budapesten és vidéki városokban. Megalakult az Előadói Szakosztály, amely a nagyközönség érdeklődésére számító, népszerűsítő előadásokat szervezett a fővárosban és vidéken egyaránt azzal a kifejezett szándékkal, hogy a munkásság és parasztság művelődési igényét szolgálják. Egyúttal a Társulat több kiadvánnyal is segítette a történetírás eredményeinek megismertetését. Az első összefoglalás, ami a közönség kezébe került, A magyar nép története (Rövid áttekintés) volt. A középiskolai tankönyvek szövegéből állították össze, és a Művelt Nép Könyvkiadó adta ki. Ugyanitt népszerű kiadványsorozat is indult, amelynek egyes kötetei gazdag, ismeretlen forrásanyagot értékesítettek, de úgy, hogy az olvasmányosság követelményeire is gondoltak. Ugyancsak helyes kezdeményezés volt A Történettudomány Kérdései c. sorozat megindítása, amely a Századok egyes tanulmányait külön füzetekben tette közzé. A Szikra népszerű formában jelentette meg az 1953-ban tartott Nemzetközi Történészkongresszus egyes előadásait. A Társulat említett sorozatai az ötvenes évek közepén megszűntek. Néhány éve új népszerű kiadványok közzététele indult meg (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára). Az egykori „rövid magyar” néven emlegetett összefoglalás helyett több évi munkával készített 2 kötetes Magyarország története, amely összegezte és több ponton továbbfejlesztette marxista történetírásunk eredményeit, nem a Társulat, hanem a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete kiadványaként jelent meg.

A népszerűsítő munkában változást hozott 1953-ban a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat megalakulása, amely 1958-ban a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nevet vette fel. Ez a társulat egyetlen szervezet keretében oldja meg a különféle tudományzakok eredményeinek népszerűsítését előadásokkal, előadássorozatokkal, klubestekkel, kiadványokkal. Az Előadói Szakosztály munkáját is a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat vette át, a Magyar Történelmi Társulat azonban természetesen továbbra sem mondhatott le a történetírás eredményeinek népszerűsítéséről. De a közönség körét és az eredmények ismertté tételének formáit meg kellett keresni. 1954-ben a Társulat elnöke, Andics Erzsébet a pedagógusokat, az egyetemi hallgatókat, a sajtó embereit, más tudományágak művelőit jelölte meg, mint olyanokat, akikhez a legújabb eredményeket el kell

juttatni, még pedig a felsoroltak érdeklődése által meghatározott szinten. A Társulatnak külön Tanári Tagozata alakult, amelynek munkáját külön vezetőség irányítja. Az eltelt másfél évtized alatt a Tagozat munkája eleinte hasznos volt, majd egy időben visszaesett, de 1962-ben történt újjászervezése óta ismét igen eredményes.

A Tanári Tagozat tevékenysége nem alap nélkül számít a népszerűsítés középponti kérdésének, mert azzal, hogy a Társulat az általános és középiskolai történettantást segíti, közvetve a társadalom legnagyobb részének történeti alpműveltsége kialakításában vesz részt. Azok az ismeretek, első benyomások, amelyeket ki-ki az iskolából hozott magával, a legmaradandóbbak, és mintegy alapját adják a további történeti ismereteknek. Nagyon sokszor itt alakul ki a történeti érzék, érdeklődés, amire azután a további népszerűsítő munka mint alapra építhet. Igaz, hogy a Társulat már 1885-ben — mint láttuk — behatóan foglalkozott a történettantás kérdésével, és fontos javaslatokat is tett. De a Tanári Tagozat munkája minőségileg más, mert a Tagozat nem áll meg itt, hanem maga rendszeresen és tervszerűen összefogja a történettanárokat és megoldást keres a történettantás felvetődő kérdéseiben. Ennek a munkának igen sokféle formájával találkozhattunk az elmúlt másfél évtized alatt. Lassanként, több kísérletezés után alakultak ki a megfelelő keretek. A Tagozat a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképző Csoportjával együttműködve gondoskodik a fővárosi történettanárok továbbképzéséről úgy, hogy a történetírás egy-egy kérdéséről felkért szakemberek előadást tartanak, ankétot vezetnek. Az ankétok között különösen gyümölcsöző az általános iskolai és középiskolai tankönyvek vitája, ahol a tanárok elmondják a tanítás során felgyűlt tapasztalatokat a tankönyvíróknak, egyúttal megismerhetik a tankönyvírás elvi és gyakorlati kérdéseit. Ugyancsak hasznosnak bizonyultak az olyan ankétok, ahol az oktatás egy-egy sajátos kérdését vitatták meg (pl. oktatófilmek, szakkörök munkája stb.).

A Tanári Tagozat másik fontos munkaterülete a tanárok tudományos munkájának segítése. A tanárok számára természetesen sokféle lehetőség is kínálkozik, de munkájuk értékben azzal növekszik, hogyha szorosan összefügg iskolai oktató-nevelő tevékenységükkel, azt mintegy kiegészíti és segíti. Ebből a szempontból a legfontosabb a történeti szakmódszertan művelése, aminek előmozdítására a Tagozat iskolatípusok szerint munkacsoportokat alakított (középiskolai, technikumi, felnőttoktatási és szakköri). A munkacsoportok feladata, hogy bemutatókkal, vitákkal egy-egy speciális területen alakítsák ki a helyes módszertani elveket, amelyeket azután általánosítani kell. Szakmódszertani eredményeinek bemutatására a Tagozat külön rovatot kapott a Századok-ban (A történelemoktatás kérdései). A Tagozat egyúttal nagyobb kiadványokkal is támogatni kívánja a történelemtanárokat. Az első ilyen a Párttörténeti Intézettel együtt kiadott „Szemelvények a magyar munkásmozgalom történetéhez”, mintegy 20 ív terjedelemben. Ugyancsak segíti az iskolai munkát a helytörténet művelése. Ennek érdekében a Társulat pályázatokat hirdet tanárok részére és elősegíti a kiemelkedő munkák megjelentetését. A helytörténet fellendítésére a helytörténet módszertanának kérdéseit széleskörű vitákon tisztázták.

A tanári Tagozat elsősorban a budapesti történettanárok és szakfelügyelők munkáját segíti, vannak azonban alkalmak, amikor a vidéki tanárok, szakfelügyelők is részt vesznek a vitákon. Igen hasznos kezdeményezés volt, hogy a társulati vándorgyűléseken a különféle történeti kérdések megvilágítása és

megvitatása kapcsán külön előadásokon és vitákon tanárok közreműködésével tisztázták az illető kérdés oktatásának elveit, módszerét. Olykor a vándorgyűléseken önálló tematikával tűztek napirendre szakmódszertani kérdéseket. Ugyancsak a történelem valamennyi oktatójának bevonására nyílik lehetőség a történelemtanárok nyári egyetemén, amelyet a Magyar Történelmi Társulat az Országos Pedagógiai Intézettel és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal együtt rendez. A nyári egyetem egyúttal jó alkalom arra, hogy tapasztalatcserét létesítsenek külföldi történettanárokkal. Eddig a szomszédos országokból való pedagógusok vettek részt. A Tagozat e külföldi szakmai kapcsolatok kiépítését ezenkívül is feladatának tekinti. Ugyancsak a tanárok széles körét mozgósítja az Országos Történelemtanítási Konferencia, amelyet a Magyar Történelmi Társulat az Országos Pedagógiai Intézettel együtt rendez.

A Magyar Történelmi Társulat komoly eredményeket ért el a történettanítás egységesítése és fejlesztése terén, ami a múlttal szemben jelentős többlet a Társulat tevékenységében. Külön kell választani az országos hatókörű rendezvényeket és a történettanárokkal folytatott rendszeres, „hétköznapi” munkát, aminek formáira már az előbb rámutattam. Ebben az utóbbiban a Társulat a tanárok kisebb csoportjának munkáját irányítja. A budapesti történettanároknak mintegy 10%-a vesz részt rendszeresen a munkában, a vidéki tanárok arányszáma még jóval kedvezőtlenebb. Ez a tény egyúttal megjelöli a soron levő feladatokat: a közös munkába rendszeresen bevont pedagógusok körének további szélesítését Budapesten és még inkább vidéken. Ezekkel az utóbbiakkal a Tanári Tagozat a központban rendszeresen nem tud foglalkozni, a Társulat vidéki csoportjaira vár a tennivaló, hogy a Budapesten bevált minta szerint a tanárok munkáját megszervezzék.

Kevésbé sikerült megtalálni a kapcsolatot az 1954-ben megjelölt többi csoporttal. Még a legtöbb szál az egyetemekhez fűzi a Társulatot. A történettanítás kérdése szorosan összefügg a tanárképzéssel, és így a Tanári Tagozat munkája nem egyszer érinti az egyetemen folyó oktató-nevelő munkát is. De a Társulatnak ezen kívül is több kapcsolata van az egyetemekkel. A Századokat és a Társulat egyéb kiadványait jól fel lehet használni a szemináriumi munkában, és a Társulat által rendezett vitaüléseken az egyetemi hallgatók részvétele fejlődésüket szolgálja. A hallgatók számára megbecsülés, ha a Társulat hivatalosan tagjai közé fogadja őket (ezért is rendezni kellene a tagság fogalmát és körét), és nagy élmény, hogy a legjobbak a Századok munkatársi gárdájában is helyet kaphatnak egy-egy ismertetéssel, közleménnyel. Még arra is lehet gondolni, hogy a fiatalok egy-egy disszertáció-részlettel is jelentkezzenek a Századok hasábjain.

A sajtó képviselőivel és más tudománysszakok művelőivel nem sikerült rendszeres kapcsolatot teremteni, és a TIT működése óta jóformán teljesen megszűnt a Társulat népszerűsítő munkája a társadalom szélesebb köreiben. A TIT budapesti József Attila Szabadegyeteme történeti előadásai, amelyek a hallgatóságtól középiskolai alpműveltséget kívánnak, nem vonzanak nagy tömegeket, látogatottabbak azok az előadássorozatok, amelyeket kivisznek az üzemekbe. A vidéki szervezetek munkájáról is nagyjából ugyanez mondható el. A Magyar Történelmi Társulat népszerűsítő munkája számára még mindig vannak olyan lehetőségek, amelyeket ki lehet használni. A kínálkozó két fő terület: kiadványok megjelentetése és előadások tartása. Az első területen olyan munkák kiadására kell törekedni, amelyek a nagyközönség érdeklődésére számíthatnak. Ilyenek az összefoglaló feldolgozások, az életraj-

zok, a magyar fordításban megjelentetett elbeszélő források, diplomáciai emlékek, levelek stb. Ide sorolhatjuk továbbá a helytörténeti munkákat, amelyek elsősorban annak a falunak, városnak, tájegységnek stb. az érdeklődését váltják ki, amelyeknek a múltját örökítik meg. A történettudomány eredményeiről folyamatosan számot adhatna a havonként megjelenő népszerű folyóirat, amely rövid cikkeket hozna és egyúttal a történetírás szempontjából értékelné azokat az alkotásokat (regények, színdarabok, filmek stb.), amelyek a legszélesebb körökhöz eljutnak és történeti műveltségüket alakítják.

Az előadásoknak nem lehet céljuk, hogy megosszák a TIT előadások iránti érdeklődést, sőt még szorosabb együttműködésre van szükség a két társulat között. Új területeken kell keresni a lehetőségeket népszerűsítésre, az eredmények közismertté tételére. Egyrészt szükség volna havonkénti központi előadásokra, úgy azonban, hogy meghirdetésükről a sajtó és a rádió útján a közönség idejében értesüljön. Másrészt ki kell használni és tovább kell erősíteni azt az érdeklődést, amely a helyi hagyományok, emlékek, a ma előzményeinek megismerése iránt kétségtelenül megnyilvánul. A helytörténeti, üzemtörténeti szekciókra fontos feladat vár, az ilyen kérdésekkel foglalkozó, különféle munkahelyeken dolgozó szakemberek összefogásában, munkájuk összehangolásában és irányításában. Egyúttal azonban ezektől a szekcióktól lehetne várni olyan előadásokat is, amelyek az illető üzemben, faluban feltétlenül érdeklődést tudnának ébresztetni. Így lassanként új és új területek nyílnának a Magyar Történelmi Társulat népszerűsítő munkája számára, amelyre a Társulatot a történetírásnak mai társadalmunkban elfoglalt helye és egyúttal a múlt hagyományai is kötelezik.

R. Várkonyi Ágnes:

A Történelmi Társulat megalakulásának előzményeihez

A Magyar Történelmi Társulat 1867. évi megalakulása nemcsak a 100 esztendő működésének kezdete, hanem záróköve a Társulat létéért vívott csaknem negyedszázados szívós munkának és harcnak. Ebben az időben dolgozták ki a Társulat célját, működésének módszerét, s a történetírók társadalmi szervezete is jóval a megalakulás előtt létrejött. Sőt túlzás nélkül mondhatjuk, hogy mindaz, ami a Társulatot életképessé tette; 100 esztendő változásain átsegítette, és a hanyatlás korszakai után újra meg újra felvirágoztatta, — mindez a reformkor és az 1848/49-es forradalom és szabadságharc gyümölcse. Olyan történetírók munkájának eredménye, akiket e negyedszázad nagy történelmi változásai neveltek a nemzeti múlt szeretetére, igazságra törő felelősségérzésre és arra, hogy országuk históriáját egyetemes igényű elhivatottsággal műveljék.

Méltó, hogy ez ünnepi megemlékezés órájában őket idézzük, a magvetőket, akik vállalták a munka dandárját, noha öröm és elismerés érte alig jutott.

A történettudósok társulása régi eszme Magyarországon. Míg azonban a históriaírás nem több, mint öncélú anyaggyűjtés, míg nem tesz többet, mint

illusztrálja és igazolja a fennálló rendet, míg nem szolgál többre mint a kiváltságos rétegek dicsőítésére és mulattatására, addig a történészek társulása sem léphetett ki a megvalósulás színterére, a jámbor óhajok és a műhelyfalak között kigondolt tervek világából. Csak a kor követelménye teremtheti meg a történettudósoknak közös munkára, közös célokkal összefogó életképes közösségét.

Ilyen helyzetbe került a polgári átalakulás küszöbén, az önálló nemzetteválás teremtő pillanatait élő országban a múltbeteintés tudománya. A reformkor olyan feladatok elé állította, amelyek megoldására az íróasztala mellett elszigetelten körmölgető történettudós egymaga nem elegendő. Ám a történettudósok olyanfajta tömörülését, mely a steril tudományosság hamis szölamaival tér ki e feladatok élől, a korszak nem vállalja. Amint legutóbb Tilkovszky Lóránt tanulmányában kimutatta — a reformkor elvetélte azt a társulati kezdeményezést, mely a jelent kirekesztette volna a történettudomány érdeklődésének köréből. De ösztönözte és felnevelte azt a történészközösséget, mely társadalmi elhivatottsággal, haladó történetszemléleti elvek jegyében kereste a közös munka formáit. Míg az első kezdeményezés nem vonzotta a kor történetíróinak jelentősebb képviselőit, az utóbbi olyan történetírók nevéhez fűződik, mint Péczely József, Wenzel Gusztáv, Teleki József, Rómer Flóris, Horváth Mihály, Vasvári Pál — hogy néhány kiragadott, de korántsem ötletszerűen kiragadott nevet említsünk meg.

A történészek e közössége a Természettudományi Társulaton belül vert gyökeret. A Magyar Orvosok és Természetkedvelők vándorgyűlésein megfogant elgondolás először a kolozsvári vándorgyűlésen öltött testet, ahol is a történettudomány a természettani, földrajzi, csillagászati és archeológiai szakosztályban kap helyet. A szakosztály elnöke Kemény József, titkára Wenzel Gusztáv, tehát vezetőségében a történészek kerültek többségbe, míg a természettudományokat a másodelnök, Jedlik Ányos képviselte. Hamarosan azonban a szakosztály kettéválk, és az utolsó reformkori vándorgyűlésen, Sopronban. 1847-ben már külön sectio az ún. „archeológiai osztály”, amely a régiségtant, a történettant és a statisztikát foglalja magába.

Vajon ebben a szervezeti kerethen a történészek társadalmi közössége megerősödhetett-e, nem került-e egészségtelen alárendelt viszonyba a természettudományokkal? Látnunk kell mindenekelőtt, hogy a történettudomány és a természettudományok közös szervezete nem magyar sajátosság. A XIX. század első felében a tudósok társulásait csak a társulati eszme szülőföldjén, Németországban jellemzi a szakágazatok szerinti különállás. Franciaországban a Congrès Scientifique, vagy Olaszországban a Congresso dei Scienziati még közös szervezeti kerete a tudományok különböző területeit művelőknek. Éppenséggel jellemzője a kor tudományos életének, hogy a természettudományok vagy a társadalomtudományok művelői nem zárkoznak még szakmájuk bástyái mögé, kapcsolatot teremt közöttük a régi enciklopedikus hagyomány, a differenciálódás hiánya, főleg pedig annak a nagy társadalmi feladatnak, a polgárosulás kiteljesítésének közössége, melyet minden tudományág művelője magáénak vallott.

A Természettudományi Társulat keretei között meginduló történészi közösségi munkát olyan törekvések jellemezték, melyek a Történelmi Társulat legjobb hagyományaiavá lettek.

A vándorgyűléseket a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kezdeményezték, de jelentőségét a történészek azonnal felismerték és sikerrel állí-

tották azt a történettudomány szolgálatába. Előkelő historikus találkozáskor, vagy kedélyes kirándulásnál jóval többnek tekintették már az első pillanattól kezdve. Nem a kikapcsolódás, hanem a fokozott, intenzívebb munka alkalmát látták benne, nem a szakma különállását hangsúlyozták vele, hanem éppen ellenkezőleg, közösségét az ország távoli szögleteinek lakóival is. Felismerték, hogy a vándorgyűlés fóruma és tápláló forrása is a történettudománynak. Itt a közönség mintegy egyenes adásban kapja meg a történettudomány eredményeit, a történettudós pedig az országrész gondjaival, történelmi emlékeivel, levéltárainak kincseivel megrakodva, mintegy megújulva térhet vissza dolgozószobájába. A korabeli történettudomány egyik legnagyobb gondja: hozzájutni a még kiváltságos osztály birtokolta forrásanyaghoz, bejutni a nemesi, főúri levéltárakba. A reformkori vándorgyűlések ezen a téren is úttörő munkát végeztek. A soproni vándorgyűlés előkészítésére Horváth Mihályt és Henszlimann Imrét kérték fel — „minek következtében — írja Horváth 1847. március 14-i levelében — Sopron megyét be kell utaznom, s történeti nevezetességeit kifürkészve, levéltárait átvizsgálnom; azt pedig már csak azért is szívesen teszem, mivel csak most nyílik alkalom a különben féltékenyen őrzött Eszterházy levéltárat Kismartonban megtekinteni.”

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek célját történettudós, Teleki József, a Hunyadiak korának szerzője fogalmazta meg tömören és a Történelmi Társulat későbbi kirándulásainak is programot adó érvénnyel. „A tudományok bő kincseit . . . a hely színén tapasztalatilag merítő . . . a nemzetnek nemcsak szívébe, hanem minden ereibe is átvívó, és így a szobatudósok porlepte asztalairól a társalgási életbe áttöltető . . .” társulat feladata a tudósok egyesítése, hogy egymást segítve, az ország különböző vidékén elszigetelve dolgozók között egységet teremtve, a tudományosság egyetemes és a polgárosulás nemzeti fejlődését segítsék elő.

Nemcsak célkitűzéseikre jellemző az egyetemes és a nemzeti gondolat egysége, hanem a meginduló munkára is. Alig néhány zaklatott esztendőre futotta a Természet-tudományi Társulat keretei között szervezkedő történészek idejéből. Csak néhány barázda a történelem addig műveletlen nagy határaiban, ami munkájukat jelzi. Am ez a munka úttörő jelentőségű és egy évszázadra programot adó. Szembefordulnak Horvát István őszinte hazafiságtól hevített — de bizony tudománytalan — romanticizmusával. Itt szólaltatnak meg először jobbágy-instanciákat. A vendéglátó város története minden vándorgyűlés egyik központi programja. Nem a nemesség múltja, vagy a hadiesemények egymást váltó sorozata érdekli a történelmi szakosztály historikusait, hanem elsősorban a kézművesség, az ipar, a kereskedelem, a jobbágyok és a városlakók útja a feudalizmusban, mindent egybevéve a polgárosulás, vagy korabeli kifejezéssel élve, a művelődés története. Elméleti törekvéseik Bajza Athenaemával s a Kossuth körül tömörülő liberális nemességgel kapcsolták őket össze. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a történészek első társadalmi közösségét a reformkor haladó áramlatai táplálták; antifeudális, polgáris felfogás. A magyar múltból immáron nemcsak egy osztály, hanem az egész társadalom képét akarták a nemzetnek — a megszülető új nemzetnek — felmutatni. S e történészekben megvolt a bátorság és az erő, hogy ne az egetverő dicsőség és a hajdani nagyság romantikus ballasztjaival terheljék meg a polgári átalakulás útjára lépő magyar társadalmat.

Azután olyan idők jöttek, amikor karddal írták a históriát. Am e reformkori indítások az 50-es években is továbbélnek. 1848/49 összes sajtó-

ságával, eredménveivel és tanulságaival részben megerősítette, gazdagította ezeket az indításokat, részben pedig elszigetelte. Tudott dolog ugyanis, hogy a forradalom és szabadságharc tanulságait igen különböző, sőt ellentétes előjelekkel vonták le a hazai történelem gondolkodói és munkásai is. Most kezdődik a romantika hosszúra nyúló másodvirgázása, s az a tendencia, mely a kiváltságait vesztett nemesi osztály kiváltságait a magyar történelemben és a magyar történettudományban prolongálja. De ezzel szemben erősen él a felfogás, hogy a nép a történelem fenntartó ereje, a múltbeli előrehaladás hordozója, a magyar múltnak az akkori, máig éró főáramlatait az addig elnyomottak még ismeretlen világában kell keresni. A két tendencia mérkőzése bonyolult folyamat, nemcsak táborokon belül zajlik, hanem egy-egy történetíró felfogásában is birokra kel egymással. Nincs terünk arra, hogy ezt akárcsak vázlatosan is jellemezzük. Csupán a társulati törekvésekkel kapcsolatban szólhatunk róla néhány szót.

Furcsa módon akkor tudatosodik a történészek társadalmi közösségét megteremtő eszme legfőbb munkaprogramja, mintegy tudományos jelentősége, amikor a nyilvános társulásnak semmi lehetősége nincs, és ilyen társulást legalább is forma szerint nem tapasztalunk: az abszolutizmus viszonyai között, az 1850-es években. Ekkor világosodik meg és — igazolódik is be —, hogy a kor követelte nagy feladatok elvégzésére az egyes történetíró önmagában kevés, az egyes historikus élete rövid ahhoz, hogy mindazon a tudnivalón, melyek szakmája korszerű műveléséhez szükségesek, az alfától az omegáig egymaga rágja át magát. Közös munkára, közös vállalkozásokra van szükség, társadalmi segítségre a szó anyagi és elméleti értelmében egyaránt. Éppen a szabadságharc leverése után, mikor a bukás a történetírókat szétszórta, nem is a haza, de mondhatjuk a világ szegleteibe, ekkor jön létre a történészek kisebb vagy nagyobb alkotó közössége. Ekkor alakul ki az a nagyszabású történészlevezés, mely a hazai tudományos áramkörbe kapcsolja az emigránsokat, Szalay Lászlót és Horváth Mihályt, s mely a napi megbeszélés és a tudományos viták közvetlenségével fűl össze éveken át egymást személyesen nem is ismerő historikusokat. Ha egyszer valaki megírja a Magyar Történelmi Társulat történetét, annak külön fejezetet kell szánnia e levelezési hálózat kialakulására, hiszen a Társulat közvetlen elődjéül szolgáló Dunántúli Történetkedvelők munkája is erre épül, ezt építi tovább, hogy a megalakuló Társulat titkáranak e levelezési kapcsolatokban már megszervezetten és összefogottan adja át a hazai történész-társadalmat.

Az abszolutizmus viszonyai között jönnek létre a közös történész-munka olyan műhelyei is, mint Nagykovács, Kolozsvár, Sárospatak, Győr és Temesvár. Ezek polarizációs ereje a korabeli történettudomány életében rendkívül szembetűnő. Kis történészesoportok dolgoznak ezeken a helyeken, vagy egy-egy erős hivatástudattal áthatott történetíró gyűjt itt valamilyen nagyobb vállalkozásra össze historikusokat. Nagykovács Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Temesvárott Pesty Frigyes, Győrött Ráth Károly, Rómer Flóris, Sárospatakon Pálkövi Antal és Debrecenben Révész Imre — hogy csak a kiemelkedő neveket említsük. E vidéki központok kisugárzó ereje olyan erős, hogy nemcsak egy vidék vagy országrész történészközpontjai lesznek ideig-óráig, nemcsak távoli városok történetíróit nyelik meg közös vállalkozásokra, hanem Pesten, az Akadémia pártfogása alatt élő historikusok is hozzájuk fordulnak. Munkájukat egyetemes igény, korszerűsége törekvés jellemzi. Ha a volt kiváltságos osztályról írnak, akkor nem szépítenek, de

inkább az elnyomottakra figyelnek. Az egész népet szeretnék történelmére megtanítani. A megújuló romantika légkörében harcolnak a romantika ellen. „Én a szépért az igazat à la Jókai — fel nem áldozhatom” —, írja Szabó Károly —, miközben maga is nem egy a multat megszépítő tévedés áldozata. Új módszereket dolgoznak ki, a múlt feltárásának olyan megközelítésével próbálkoznak, melyeknek jelentősége csak napjaink történetírásában teljeseedik ki. Hiszen ezeknek az 50-es évekbeli törekvéseknek egyre kevésbé kedvezett az idő.

Az évtized sajátos „vándorgyűlései” is kettős lehetőséget hordoznak magukban. Az irodalmi és történelmi évfordulók (Hunyadi győzelmének, majd Szigetvár védelmének megünneplése, a Kölcsey-, Kazinczy-, Kiskaludymélnapok) olyan események, ahol a történetírók is találkozót adnak egymásnak. Rádöbbenhetnek itt, hogy az egyszerű embereket mennyire érdekli a múlt, de arra is, hogy ez az ország szomjas, nem csupán az igazságra, hanem az önbizalomra is. Éppen ezt az utóbbit használja ki már ezeken a nemzeti ünnepeken a külsőségekben kielégülő, jelszavakban tobzódó, a múlt tanulságai helyett a kor fölötti dicsőség ábrándjait kergető, újraeledő nemesi romantika. Gibbont a Capitolium romjai ihlették meg, de Róma történetét gazdag barátjának kastélyában írta meg; az 50-es években súlyos megélhetési gondok közepette folyik a történetírói munka. Végül az anyagi gondok, a közönséghiány, az új mecénások, a kiegyezésre hajló politikai légkör sorra mind megterheli, lefészekezi a korábbi évek törekvéseit.

A vidéki központokból kinövő két nagyszabású történetész-társulati közösség, az 1859-ben megalakuló Erdélyi Múzeum Egylet és a 60-as években munkálkodó Dunántúli Történetkedvelők Társasága már saját kebelén belül teremt csatateret és kompromisszumokra alkalmas területeket a két törekvésnek. De erősen és szívósan élnek tovább a reformkori hagyományok is. Így az egyetemesség, a más tudományokkal való közösség eszméje az Erdélyi Múzeum Egyletben s a történetírókat nagy vállalkozásokra való összefogás gondolata a Dunántúli Történetkedvelők körében. A dunántúliak Monografusok Társaságának is nevezték magukat, mert Magyarország történetét akarták megírni közös szempontok alapján, olyan mélységekben, hogy abban a nép, az ipar, a mezőgazdaság története is a korábbiaknál jóval nagyobb szerepet kapott volna. A munkát a kor gondolkodásának megfelelően megynként osztották fel maguk között. Továbbfejlesztik a reformkori vándorgyűléseket, felismerik, noha e kérdésben végül sem ők, hanem a körülmények döntenek, hogy a Természettudományi Társulat keretei között, az adott viszonyok mellett — önálló elképzeléseiket nem tudják megvalósítani. Súlyos anyagi áldozatokat vállalva ostromolják a közönséget, s arra törekednek, hogy a tudományos kérdésekben csak a szakértelem lehessen a döntő, s ne a születési és a vagyoni kiváltság. Az ilyesfajta törekvések azonban a kiegyezés felé haladó Magyarországon, de a forradalmak után józan reggelre virradó Európa polgárságának körében is egyre illuzorikusabbakká váltak. Így a történetész-társulat úttörői, mikor 1867-ben immáron deresedő fejjel a végre megalakult Magyar Történelmi Társulat első ülésein részt vehetnek, ha szembenéztek fiatalkori önmagukkal, talán akkori elgondolásait látták merésznek s romantikusan egyszerűnek.

Spira György:

Hozzászólás

Nagy örömmel és sok tanulsággal hallgattam végig azt az alapos és rendszeres áttekintést — mondotta többek között —, amelyet Ember Győző Társulatunk múltjáról adott, s úgy érzem, mindnyájan hálával tartozunk elnökünknek, amiért úttörő vállalkozásával lehetővé tette, hogy végre kerek képet alkothassunk a Társulat első évszázadának történetéről. Ezt a képet azonban lehet és kell is tovább finomítani és precizizálni, s éppen ezért próbálok most hevenyészetten hozzászólni az előadásnak ahhoz a részéhez, amely a Társulat életének általam legjobban, közvetlen tapasztalatok alapján ismert szakaszával, utolsóelőtti évtizedével foglalkozott.

Magam is úgy gondolom, hogy a Társulat történetének szóbanforgó, 1949-cel kezdődött szakasza nagy fellendülésnek volt az időszaka, de olyan fellendülésé, amelyre árnyékok is vetültek. Az árnyoldalak megrajzolásában azonban némileg eltérnék Ember Győzőtől. Azon a véleményen vagyok ugyanis, hogy — bár az 1949-i újjáalakuló közgyűlés elnöki székfoglalója csakugyan túlzottan elmarasztaló képet festett az előző korszak történetírásáról (s kivált azért hibáztatandó, mert méltánylás nélkül hagyta e korszak többé vagy kevésbé ellenzéki történetíróinak tevékenységét) — az 1949-ben érvényre jutott tudománypolitika legfőbb gyengéi nem a múlt megítélésében, hanem a jelen alakításában ütköztek ki. 1949 után a Magyar Történelmi Társulat is teret engedett helyes gondolatok mellett súlyos tévedéseknek, amelyek — még ha merőben jó szándékokból fakadtak is — történeti képünk eltorzulására vezettek. Ami pedig a Társulat szervező tevékenységét illeti: való igaz, hogy az 1949-i közgyűlés elnöki székfoglalója — mint Ember Győző utalt rá — munkalehetőséget kínált minden dolgozni kívánó becsületes magyar történésznek, s az is igaz, hogy erre a felhívásra egy-két kivétellel mindenki pozitív választ adott, megjegyzendő azonban, hogy a jelentkezők közül sokakat — s részben éppen a Horthy-korszak 1949-ben hallgatással mellőzött többé vagy kevésbé ellenzéki történetíróinak némelyikét — az elhangzott ígérettel szöges ellentétben egyáltalán nem fogadták tárt kapuk.

Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a legtöbb ballépést ezen a téren a magyar történettudomány intézményei közül korántsem a Társulat követte el. Ellenkezőleg: éppen a Társulat biztosított munka- és közlési lehetőséget több történetkutatónak, akik különben teljességgel a történettudomány perifériáira kerültek volna. Ez pedig annak a harcnak volt köszönhető, amely a Társulaton és a Társulat vezetőségén belül folyt ezekben az években ilyen és hasonló kérdések körül. Lehetetlenné tenni azonban ez a harc sem tudta, legfeljebb valamelyest szűkebb térre szorította az uralkodó tudománypolitikai irányzat hibáinak érvényesülését.

Miért hoztam szóba mindezeket? Nem kívánom titkolni, hogy a most általam feszegetett kérdések engem személyesen is érintenek, hiszen az említett harcban magam is részt vettem. Erre a hirtelenjében rögtönzött felszólásra mégsem ez indított. Hanem annak tudata, hogy az itt röviden szóvá tett régi bajok nagyrészt már kiküszöbölődtek ugyan, teljesen azonban még mindig nem a tegnapi. Arra szerettem volna hát ösztönözni, hogy a Társulat — legjobb hagyományaihoz méltóan — lépjen fel az eddiginél is gyökeresebb, maradéktalan kiküszöbölésük érdekében.

Pamlényi Ervin:

A magyar történetírás fejlődése a felszabadulás óta

Tudománytörténeti szempontból is messzemenően indokolt volt Társulatunk elnökségének az az elhatározása, hogy ünnepi tudományos ülésünk napirendjére tűzte történettudományunk felszabadulás utáni fejlődésének áttekintését, megvitatását. Nem kétséges: 1945 után — ha nem is egyik napról a másikra, hanem egy néhány éves átmeneti periódus során — a régihez viszonyítva valami egészen más, valami gyökeresen új kezdődött, ami nem csak egyszerűen új fejezetet jelent, hanem *pontot* tesz egy sokévszázados fejlődés — a magyar feudális és polgári történetírás korának — végére és tudományunk fejlődésének valóságosan új, minőségileg magasabbrendű korszakát, a magyar marxista történettudomány fejlődésének korszakát nyitja meg. Több mint két évtizede annak, hogy ez a fordulat megkezdődött, s ez alatt az idő alatt nemegyszer álltunk meg, hogy visszatekintsünk az addigi útra, felmérjük eredményeinket és hibáinkat. S minél élénkebbek voltak a viták egy-egy ilyen mérlegkészítés alkalmából, annál hasznosabb volt az összegezés a továbbiak szempontjából; egy tudomány forradalmi átalakulása — mert ez történt — csak úgy haladhat előre, ha — mint Marx mondja a proletárforradalmakról, — folytonosan bírálja önmagát, visszatér ahhoz, amit már elvégzett, s alaposan kigúnyolja első kísérleteit, gyengeségeit és gyatraságait. Tehát nemcsak az eredmények számbavétele, hanem ez a folyamatos önbírálat — fejlődésünk egyik feltétele — teszi szükségessé most is a visszajelentést.

Ez a gyökeresen új a történettudományban — amit említettünk — teljesen elválaszthatatlan, mert logikus következménye annak a gyökeresen újnak, ami a felszabadulás után egész népünk történetében bekövetkezett. A tulajdonviszonyokban bekövetkezett alapvető változások nélkül, a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság hatalomrajutása nélkül, az egész új társadalmi rend nélkül, röviden a régi ellenforradalmi Magyarország összeomlása, a népi demokratikus, szocialista forradalom kibontakozása és győzelme nélkül nem képzelhető el a kulturális forradalom sem; ezek voltak egyúttal a marxista történettudomány térhódításának, kibontakozásának elsőrendű, legfontosabb feltételei is.

De ha a felszabadulás és az azt követő forradalmi fejlődés meg is teremtette az alapvető feltételeket, nem valósította meg egyszersmind azt a fejlődésmenetet, amelynek részesei és munkásai lehettünk. Azok között a hajtóerők között, amelyek ezt lehetővé tették, realizálták, elsősorban azt kell kiemelnem, hogy milyen mértékben változott meg a tudomány szerepe általában a megelőző kapitalista korszakkal szemben, arra kell utalnom, mennyire elválaszthatatlan és szoros általában a szocialista rendszer és a tudomány

kapcsolata, szocializmus és tudomány mennyire feltételezi egymást. S ha ez áll — mint ahogy áll — a tudományra általában, vonatkozik különösen a történettudományra, melynek nagyon is előkelő, nagyon is fontos szerep jutott a marxista elméletben, a marxista tudományosságban, hiszen a történelem menetének helyes értelmezése, az ebből levonható és kimutatható törvényszerűségek alapozzák meg a legeggyértelműbben a szocialista rend győzelmének törvényszerűségét is. A történelmi fejlődés törvényszerűségeinek ismerete szerves része az egész marxista világnézetnek; innen van a történettudomány, a történetfelfogás kimagasló jelentősége, szerepe a mi társadalmunkban.

Történettudományunknak ez a funkciója annál jelentősebb, mert egybeesett népünk széles rétegeinek erősen fejlett történelmi érzékével, érdeklődésével. Ennek a ténynek természetesen nem csak pozitív oldala volt; hiszen ez a történelmi érzék, érdeklődés sokaknál, eredetét, gyökerét tekintve a régebbi magyar, nemesi-polgári történetfelfogáshoz nyúlt vissza, abból származott, ha azóta más-más jellegű elemekkel is gyarapodott. Ez a történelmi érzék, érdeklődés tehát, mikor tudományunk fejlődésének nagy hajtóereje, nagy lendítőereje volt, ugyanakkor nehéz feladatokat is hártított reá: ébren kellett tartania és ki kellett elégítenie ezt az érdeklődést, de ugyanakkor meg kellett tisztítania idealista-nacionalista elemeitől és a marxista problematika irányába fordítani. Nem mondhatjuk azt, hogy ezt a feladatot teljes sikerrel oldottuk meg, hiszen volt olyan periódus, mikor az érdeklődés csökkenésének jeleit lehetett észlelni, volt olyan periódus is, mikor sokak történelmi tudatában — már a gyógyulás során hirtelen visszatérő magas láz gyanánt — váratlanul újra túlsúlyba kerültek a rég leküzdöttnek vélt téveszmék és elfogultságok.

Úgy gondolom, általánosan ismeretes volta miatt itt elég csak utalnom a történettudomány fellendülésének tényezői, hajtóerői között a Párt és a kormány hathatós és állandó támogatására, érdeklődésére és segítségére, amely nem csak a kutatási feltételek és eredmények publikálásának nagyvonalú és áldozatkész anyagi támogatásában nyilvánult meg, — noha ez sem elhanyagolható tényező —, hanem abban is, hogy soha se nélkülöztük és ma sem nélkülözzük azt az eszmei segítséget, amely a tudományunk fejlődése során felmerült problémákat megvilágítja és megoldásuk helyes módjaira javaslatokat tesz.

Külön kell szólnunk a szovjet történettudomány szerepéről a magyar marxista történetírás fejlődésében. A lendítő erők, a hajtóerők felsorolása közben nem hangsúlyozhatjuk eléggé ennek jelentőségét. És itt nem csak arról a hatalmas tapasztalati anyagról volt szó, amelyet pl. a tervezés, a tudományos szervezet kialakítása, vagy a munkamódszerek alkalmazása tekintetében volt lehetőségünk elsajátítani a szovjet történettudománytól, hanem elsősorban arról, amit a marxizmus alkalmazása terén profitáltunk belőle. Nyilvánvaló, hogy hosszú-hosszú kerülőutakat, kitérőket takarítottunk meg, hogy sok gyermekbetegség — ha nem is valamennyi — ellen kaptunk védőoltást, hogy szinte készen vehettük át egy negyedszázados fejlődés tapasztalatait, eredményeit.

Többször szóváltottuk — s itt erről is nyíltan, őszintén kell beszélnünk —, hogy a szovjet példa akkori, nem egy esetben kritikátlan átvétele, másolása később sok problémát, nehézséget okozott. Úgy gondolom azonban, hogy itt nem csak a példában volt a hiba, noha kétségtelen, hogy mi, akkor, a szovjet

történettudományt fejlődésének olyan stádiumában ismertük meg, mikor a személyi kultusz talán legerősebben nyomta rá bélyegét. Másrészt azonban azt is tudnunk kell, hogy mi voltunk azok, akik akkor ezen a fokon megrekedtünk, ahelyett, hogy eredményeit felhasználva, új utakat is kerestünk volna; kevés történetészünk volt, aki már akkor is világosan látta: a marxizmus olyan tudományos rendszer, amely azt követeli, hogy továbbfejlesszék.

Történettudományunk fejlődésének végül — de nem utolsósorban — jelentékeny hajtóereje volt történészeink kitartó és lankadatlan törekvése arra, hogy, elvetve a régi, immár csődbejutott történetírás téziseit, új, egységes és tudományos felfogást alakítsanak ki népünk történetéről. Az *egységest*, és *tudományost* külön is aláhuznám: szinte valamennyi történetírónkat vonzotta az a lehetőség, hogy olyan elmélet birtokába jusson, mint a marxizmus, amellyel feloldva a régi történetfelfogás kiáltó ellentmondásait, a történeti élet jelenségeinek legszélesebb körét egységesen tudja megmagyarázni. A régi történetírás közmondásossá vált filozófiai elmaradottságával, legjobb esetben eklekticizmusával szemben ez a lehetőség nagy vonzóerőt gyakorolt, fokozott kutatásra serkentett, — noha nem egyszer a vulgarizálás veszélyeit is felidézte. A marxista történetfelfogás egységének ezt a jelentőségét a régebbi polgári történetírás olyan jelentős személyiségei, mint Szekfű Gyula vagy Mályusz Elemér egyformán felismerték, nem egyszer hangsúlyozták.

Mielőtt megkísérelnék most felvázolni történetírásunk útját a felszabadulás után, egy pillantást kell vetnünk az előzményekre is, hiszen enélkül ez az út nem is lenne teljesen megérthető. Előbb kiemelten hangsúlyoztuk, hogy a felszabadulás után gyökeres fordulat következett be a történettudomány területén is. Úgy gondoljuk azonban, hogy ez a gyökeres fordulat nem azt jelentette, hogy a magyar nép történetének marxista koncepciója egyik napról a másikra pattant ki történészeink agyából; ilyesmi egyébként is a tudománytörténetben ritkán figyelhető meg. A mi történetírásunkat is erős szálak fűzték a marxista előzményekhez, azoknak a munkásságához, akik ennek a felfogásnak egyes komponenseit már a felszabadulás előtt kidolgozták. De új történetírásunk a polgári történetírás egyes irányzataitól sem teljesen függetlenül indult útjára; ami már csak azért is természetes, hiszen nem egyszer személy szerint is ugyanazok folytatták tovább a munkát a felszabadulás után.

Noha a marxista történetfelfogás magyarországi fejlődésének rajza még nincs teljesen kidolgozva, — pedig szép és fontos feladat lenne, — ennek főbb etappjait már meglehetősen ismerjük. Ismerjük úttörőit, a szociáldemokrata agitátorokat, teoretikusokat, akik az előző század utolsó harmadában, a jelen század elején, az első magokat elhintették és akikről — hibáik, tévedéseik ellenére — nem szabad megfeledkeznünk. Az 1918—19-es forradalmak korának beköszönte előtt, illetőleg a polgári demokratikus forradalom alatt a szocialista tanítók, tanárok körében már kijegecesedtek az új, szocialista koncepció körvonalai, amelynek összefoglalását akkor az új tantervek nyújtották. Ezt a sok vonatkozásban még dogmatikus, merev, de alapvető fordulatot jelző gondolatkört termékenyítették meg azután a Tanácsköztársaság idején a leninizmus eszméi, amelyek szélesebb körben akkor lettek ismertek hazánkban. Ennek a szakasznak a végén áll Szabó Ervin alakja, aki lezárja ezt a periódust, de egyszersmind átvezet a következő időszakra is. Mert ennek az új koncepciónak a kikovácsolása ezután folytatódott, kifejtését ott találjuk a Társadalmi Lexikonban, a hazai és külföldön megjelenő legális és illegális

kommunista folyóiratokban; folytatódott az a munka Molnár Erik tanulmányában a harmincas években és csúcspontját érte el Révai József munkásságában. Ha tehát azt mondjuk, hogy 1945 gyökeres fordulatot hozott azzal, hogy uralkodóvá tette nálunk a marxista történeti felfogást, tudnunk kell azt is, hogy ez a történetírás mély gyökereket eresztett már akkor a magyar történeti gondolkodásba, s igazabb és hitelesebb tolmácsolását jelentette történelmünknek, mint a hivatalos történetírás bármelyik eddigi változata, irányzata.

Mint ahogy újonnan kialakuló történetírásunk nem volt teljesen független a magyar történettudomány polgári irányzataitól sem. Nem csak annyiban nem, hogy őszinte megbecsüléssel fordult polgári történetírásunk olyan kimagasló haladó alakja felé, mint Horváth Mihály, s nem csak annyiban nem, hogy újra kiadta Acsády jobbagyságtörténetét, s gyakran idézte Márki Dózsa-életrajzát is. De Révai József történetfelfogása, amely az utolsó száz esztendő történetére vonatkozólag a magyarországi népfrontpolitika, a németellenes, antifasiszta összefogás idején nyert összefüggőbb kifejtést, szintén tartalmazott olyan elemeket, amelyek szükségszerűen egybeestek a régebbi történetírás egyes irányzatainak a nemzeti függetlenség kérdésében kialakított értékeléseivel. (Csak zárójelben megjegyezve: hogy ez akkor mennyire a történelmi szükségszerűség parancsa volt, azt mutatja az is, hogy még Szekfű Gyula is, aki pedig élete javarészét, egy hatalmas életművet szánt e felfogás cáfolatára, ezekben az években szinte megváltozott hangon kezdett szólni és Kossuthot kezdett mondani ő, akitől addig csak Széchenyiről hallottunk.)

De sok más szál is vezetett át a múltból a jelenbe, ami természetszerű is; hiszen polgári történetírásunk nagyjai között kimagasló tehetségek voltak, akiket a kor bénított meg, vagy fordított reakcióba. S ha ennek a polgári történetírásnak eszmei hagyatékával már le is számoltunk, ki tagadhatná, hogy nem egy jellemző vonását sikerült hasznosra fordítanunk, s például Hajnal István mesteri forráskritikája, a társadalmi jelenségek elemzésében mutatkozó finom módszere, Domanovszky Sándor példamutató módszeressége, akkor hasznos gazdaságtörténeti pozitívizmusa, Szekfűnek a demokrácia felé való fordulatában mutatkozó morális bátorsága, előadásának varázsa ösztönző erővel hatott később is.

Ilyen szálak vezettek el az 1945 utáni korszakhoz, amely historiográfiai-lag még a legkevésbé feltárt. Sok útbaigazítást tartalmaznak azok a beszámolók, amelyeket Molnár Erik tartott 1951-ben, 1955-ben, legutoljára 1960-ban felszabadulásunk 15. évfordulóján; és az az elemző áttekintés, amely Pach Zsigmond Pál tollából jelent meg 1965-ben, a Századok hasábjain. Az egész időszak megítélése szempontjából jelentős forrásértéke van Andics Erzsébet 1949-es társulati elnöki székfoglaló beszédének, valamint a különböző vitaanyagoknak, elsősorban a Századok 1953 végi kibővített szerkesztőbizottsági ülése referátumának és hozzászólásainak. De hogy még ezek birtokában is mennyire nehéz a valóságnak megfelelő képet nyújtani, arra nagyon is meggyőzően mutatott rá Székely György éppen Molnár Erik utolsó akadémiai beszámolójával kapcsolatban, 1960-ban.

Marxista történetírásunk felszabadulás utáni fejlődésében, — ma visszapillantva, úgy tetszik — négy periódust különböztethetünk meg, amelyek többé-kevésbé elhatárolhatók egymástól. Az első 1945-től 1949-ig, a Történelmi Társulat újjáalakulásáig terjed. Ennek az időszaknak a fő tartalmát a marxista történetfelfogás meghonosodása, kibontakozása jelzi. Ekkor jelennek meg

Révai József addigi tanulmányai, jelentős újabb munkáival együtt. Napvilágot lát Molnár Erik Árpádkori társadalomtörténete, megjelennek Andics Erzsébet tanulmányai, s Mőd Aladár könyvének új kiadása. Megindul a marxizmus klasszikusainak publikálása; egy-egy kötet a magyar szellemi élet komoly eseménye. Készülnek az első tervek, az első általános és középiskolás tankönyvek, lassan kezdenek kialakulni a kutatás szervezeti keretei. Megindul a szervezett pártoktatás, ezzel kapcsolatban készülnek az első párttörténeti áttekintések, 1948-ban megalakul a Munkásmozgalmi Intézet.

Az időszak másik lényeges folyamata, amely ettől teljességgel elválaszthatatlan, a polgári történetírással folytatott küzdelem, ami élénk vitákban, összecsapásokban folyik. Ennek során, a népi demokratikus forradalom előrehaladtával párhuzamosan, erősödik a marxista történetírás pozíciója. A korszak végén visszavonul a polgári történetírás utolsó kombattáns gárdája, a Keleteurópai Tudományos Intézet kutatócsoportja, amely ugyan a keleteurópai kapcsolatok ápolásával, polgári demokratikus felfogásával messze került a régebbi, hivatalos történetfelfogástól, de a nyugati polgári demokráciák és történetírásuk iránti szimpátia még távol tartja e kört a marxizmus igényétől. A periódus végén átalakul a Századok, amely addig közömbösen, szinte ellenségesen szemlélte a forradalmi fejlődést. Első, új száma az 1848—49-es szabadságharc és forradalom történetével foglalkozik. Ekkor jelenik meg az évfordulónak szentelt időtálló értékű tanulmánykötet is 1848—49 történeti problémáiról.

A Magyar Történelmi Társulat újjáalakulásával indul meg a következő, nagy eredményeket felmutató, de hibákban sem szűkölködő periódus, amelynek mérlegét nem könnyű megvonni. Egyfelől ugyanis hatalmas fellendülés mutatkozik; a lázas munka, az alapvetés esztendői ezek. Szervezeti szempontból erre az időre esik a Történettudományi Intézet, a Munkásmozgalmi Intézet tevékenységének kibontakozása, a Tudományos Tanács, majd az Akadémia II. Osztálya működésének kezdete, a levéltári szervezet átalakítása, a Központi Előadói Iroda tevékenysége, a Történettudományi Bizottság megalakulása. — egyszóval ekkor épülnek ki történettudományunk mai szervezetének alapjai. A Társulat mint a történészek társadalmi szervezete ebben az időben valódi vezetőszerpet tölt be. Tudományos szempontból: lényegében erre az időszakra esik, mint legjelentősebb teljesítmény, az egyetemi tankönyvek három kötetének megtervezése és elkészítése, a Kossuth-émlékkönyv, az első népszerű történelmi összefoglalás, a gazdaságtörténeti sorozat első kötetei, a Magyar Munkásmozgalmak Története Válogatott Dokumentumainak megindulása, az első párttörténeti-füzetsorozat, Kossuth Lajos iratainak kiadása. Ekkor indul meg a magyar jakobinusok mozgalmát feltáró forráspublikáció, továbbá a Zsigmondkori Okmánytár, s megjelennek az Iratok az ellenforradalom korában első kötetei is. Gyors ütemben látnak napvilágot, — néha még az elmélyült kutatás előtt, — a Társulat ismeretterjesztő, népszerű sorozatának sokat forgatott kötetei is. Történészeink a Társulat útján bekapcsolódnak az előadásos ismeretterjesztésbe. Rendszeressé válik a Századok megjelenése; s mellette, egyelőre még sokszorosított formában az egyes intézmények is kiadják saját közleményeiket, értesítőiket is; köztük különösen fontos feladatot lát el a Történettudományi Intézet Értesítője, amely a szovjet történettudomány eredményeit közvetíti. Rendszeresen folyik az ideológiai továbbképzés; kialakulnak az egyes munkaközösségekben a marxista és volt polgári történészek együttműködésének kitűnő formái;

így készülnek a parasztságtörténeti tanulmánykötetek. Az összefogásra jó alkalmakat nyújt a Kossuth-évforduló; nemzetközi kapcsolatainkat erősíti az 1953-as Történeti kongresszus. A Századok számait végiglapozva, fontos, később sokat idézett tanulmányokat találunk az egyház szerepéről a középkorban, a tatárjárásról, Hunyadiról, Rákóczi hadjáratairól, a majorsági gazdálkodásról, a magyar jakobinusokról, a mezőgazdaság kapitalista fejlődéséről és a parasztmozgalmakról a XIX. század első felében, az 1848—49-es forradalomról és szabadságharcról, különösen Kossuthról, Bálcscsuról, majd a későbbi időszakból az Általános Munkásegyletről, a Bethlen—Peyer paktumról, a néptömegek helyzetéről a válság idején stb.

Ezeket a nagy eredményeket azonban, amelyek lényegében marxista történetírásunk alapvetését jelentették, komoly hibák árnyékolták be. A jövő kutatás feladata lesz majd azt mérlegelni, hogy ezekből a hibákból mennyi tartozik az akkori legfelsőbb politikai vezetésre, mennyi a személyi kultusznak arra a légkörére, amely nálunk is meghonosodott, mennyi a történettudomány akkori irányítóira, és mennyi művelőire. Tény azonban, hogy ezekben az években egészségtelen vonások is megjelentek a történetész-közéletben: türelmetlenség az idősebb polgári tudósokkal szemben, indokolatlan mellőzések, sértő hangú kritikák, olyanokkal szemben is, akiknek útja nem is nagyon messze esett a miénktől. Kitűnő tudósok a történetész-közélet perifériáira szorultak. Mindezt elősegítette a vezetésnek kevés kézbe való centralizálása, amely útját szegte nem egy demokratikus törekvésnek. Nem volt megfelelő a légkör maguk között a kommunista történészek között sem: erre mutatott például Molnár Erik társadalomtörténete II. kötetének nagyon is hűvös fogadtatása. Az osztályharc állandó élesedésének elmélete és a személyi kultusz, — melynek kiáltó példája volt a Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány című tanulmány —, bizalmatlanságot, gyanakvó légkört szült. És ez a légkör óhatatlanul nyomot hagyott a tudományos munkán is. A *tévedéstől való félelem* sok történészt kezét, gondolkodását megkötötte, az egyszerűbb, a vulgárisabb megoldások felé hajtotta. Ezen felül — mint Molnár Erik egy alkalommal jellemezte — történetírásunk a történeti anyag feltárásában még nem juthatott messzire, viszont a marxista tematikának lehető teljes kimerítésére törekedett, és ennek következtében a sematizálás hibájába esett. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hiányzó történeti anyagot a marxizmus--leninizmus általános tételeivel pótolta, a meglévő anyagot pedig a marxizmus—leninizmus általános tanításának illusztrálására használta fel. Ezzel, meg a személyi kultusszal függött össze az ún. citatológia, amely a klasszikus megállapításokat eredeti összefüggéseiből kiragadva, tudományos megalapozottság nélkül is nyakra-főre idézgette. S ha ez utóbbiak gyermekbetegségek voltak is, mélyükön egy akutabb baj, a dogmatizmus rejtőzött, amely kerékkötője volt a marxizmus fejlődésének és hosszú ideig megakadályozta, hogy szembenézzen a történeti fejlődés által felvetett újabb problémákkal.

A Századok 1953 végi szerkesztőbizottsági ülése jelzi ennek a periódusnak a végét, az itt elhangzott beszámoló és sok hozzászólás is, — mélyreható kritikával tárta fel a helyzetet és jelölte meg a hibák kijavításának útját.

Az elkövetkező három esztendőt lassú, vontatott vissza-visszaeső kísérletek a hibák kiküszöbölésére, másfelől a korszak végén a revizionizmus egyre erősebb támadásai jellemzik. Az országos politika ingadozásai — ha letompítottan is, — érződnek a történetészfronton; erősödik a nacionalizmus, egyesek a hamis-aktualizálások elvetésének helyes programjával együtt elvetik a

pártosságot is, tért hódítanak újra a pozitivista, objektivistá tendenciák. A végső periódusban, 1956 nyarán az irányítást részben már a történészfronton kívüli politikai erők ragadták magukhoz, amelyek célja már csak a dezorganizálás, a bomlasztás volt. Propagandájuknak, nézeteiknek a történettudományban is — csak úgy mint országosan — sokan estek áldozatul azok közül is, akik tulajdonképpen csak a hibák következetes kijavítását akarták elérni.

Az ellenforradalom után meginduló új periódus még túlságosan friss ahhoz, hogy periodizáció tárgya lehessen vagy hogy időt álló mérleget lehessen róla felállítani. Annyi bizonyos, hogy történettudományunk aktívan részt vett abban az ideológiai küzdelemben, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt ebben az évtizedben folytatott a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásáért, tisztaságának megőrzéséért, egyszerre küzdve a dogmatikus nézetek újjáéledése és a revizionizmus meg-megújuló támadásai ellen. Ennek a harcnak egyik meglehetősen exponált frontszakasza volt a történettudomány, amelyben a fejlődés, az eszmei tisztázódás, a kezdeti, — igaz, kissé hosszúra nyúlt — szakasz bizonytalanságai, zavarai után a többi társadalomtudományéhoz hasonló ütemben, mértékben következett be.

Figyelemreméltó ebből a szempontból, hogy magát ezt az egy évtizedes fejlődést is többféleképpen kísérlik meg értelmezni, jellegét meghatározni. Vannak ugyanis, akik úgy látják, hogy az elmúlt tíz esztendő eredményei egyenes folytatása a marxizmus 1945 utáni térhódításának és meggyökerezésének. Ezek szerint ez nem más, mint — kisebb kitérő utáni — folytatása annak, amit az ellenforradalom megakasztott. Másrészt pedig felmerül az a megfogalmazás is, hogy ez a fejlődés azért lehetett olyan gyorsütemű és eredményes, mert szakítást jelentett az előző korszak felfogásával; az a jó benne, amiben attól különbözik, amiben megtagadja előzményeit.

Aligha tévedünk, ha mindkét értékelést elmarasztaljuk abban, hogy elhanyagolja a dialektika elemeit és nem vesz tudomást arról, hogy az elmúlt tíz esztendő a történettudományban egyfelől a megőrzés és folytatás, másfelől az újrakezdés és magasabb szintre emelés mozzanataival jellemezhető: megőrzésével és folytatásával mindannak, ami a megelőző időszakban helyes és eredményes volt a marxista elméletnek a magyar történelemre való alkalmazásában, másrészt pedig egyszermind újrakezdése és magasabb szintre való emelése azon történeti kérdések tárgyalásának, amelyek megoldásában akkor a dogmatizmus és személyi kultusz következtében tévútra kerültünk. Történettudományunk tíz esztendő útja, úgy gondolom, csak ebben a dialektikus összefüggésben mérhető fel helyesen.

Arra nincs lehetőség, hogy ennek az előadásnak a keretében módszeresen végighaladva, valamennyi kutatási területen az egész végzett munkáról beszámoljunk. De talán nem felesleges, legalább jelzésszerűen érinteni a leglényegesebb eredményeket, a megjelent munkák tükrében, ilyen módon is érzékeltetve egész munkánk problematikáját, jellegét.

Röviden érintve tehát csak az egyes korszakokat: ebben az időszakban tovább folyt és elmélyült a magyarországi feudalizmus kialakulásának, korai és virágzó szakaszának beható vizsgálata. Olyan fundamentális kutatások eredményei láttak napvilágot, mint a Zsigmondkori Oklevéltár újabb kötetei, az Árpádkori történeti földrajz első kötete. A monografikus munkálatok közül kiemelkedik a feudális földmagántulajdon problematikáját tárgyaló kötet, amely beható forráselemzés alapján rajzolja meg a királyi, világi és egyházi földtulajdon kialakulásának — eddig többféleképpen értelmezett —

folyamatát. A középkori magyar állam története című nagyszabású monográfia pedig marxista irodalmunkban elsőnek tett kísérletet arra, hogy a magyar állam fejlődésének beható analízisével együtt, egyszersmind probléma-történetet is nyújtson, azaz összeállítsa a kulcskérdésekkel kapcsolatos álláspontokat, és azokat magas marxista szempontból értékelje, s ahol szükséges, meggyőzően bírálja.

Gazdag forrásfeltárási munka alapozta meg történelmünk XVI—XVII. századi, oly sokat vitatott fejezetét. Ez a feltárás elsősorban gazdaságtörténeti jellegű volt, mint az Urbáriumok kiadása, a Dézsmajegyzékek közzététele. a Jobbágytelek és parasztgazdaság című kötet adatsorainak publikálása. De voltak közöttük politikai és diplomáciatörténeti jellegűek, mint pl. a Rákóczi-szabadságharc külpolitikájának megítéléséhez nélkülözhetetlen Ráday Iratok II. kötete.

Egész történetünk szempontjából döntő probléma vizsgálatát tűzte ki céljául az a már kiadott, és még nem publikált forrásokon alapuló munka, amely a XV—XVII. századi nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés menetét elemzi és hasonlítja össze. Ez a kötet részletesen megvilágította, hogy a XV. század végén, XVI. század elején Magyarországon meginduló gazdasági-társadalmi fejlődés menetén mennyiben tér el a korábbi magyar fejlődéstől, hogyan kanyarodik el egyszersmind az egyidejű nyugat-európai úttól és hogyan viszonylik a kelet-európai fejlődéshez — mennyiben azonos vele, illetve milyen sajátosságokat mutat fel. Magától értetődő, hogy e munka legfontosabb végkövetkeztetése, az ti., hogy a XVI—XVII. század hazánkban nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet ideje, hanem legfeljebb csak annak előtörténete, nem a bomló hanem a kései feudalizmus kora, — messzemenő következtetéseket hoz magával, nemcsak az egész későbbi gazdasági és társadalomtörténeti problematikánk felfogására, hanem pl. az ideológia-történetre is.

E korszak politikai történetéből a Bocskayra, a két Zrínyire vonatkozó monográfiák és gyűjtemények emelkednek ki. Érdemes eredményeket ígérnek máris a Rákóczi-kor társadalmi viszonyaira, különösen a szabadságharc és jobbágykérdés kapcsolatára vonatkozó tanulmányok, míg éppen a közelmúltban nyert végleges kifejtést egy impozáns monográfiában a legfontosabb külpolitikai reláció, a Rákóczi-szabadságharc francia kapcsolatainak története.

Az Egyetemi tankönyvek II. kötetének ez időszakra eső átdolgozása, az első kiadással kapcsolatban felmerült kritikai szempontok, elméleti vonatkozásban is sok újat hoztak, és elősegítették a marxista álláspont kikristályosodásának folyamatát, többek között egy olyan fontos kérdésben, mint az osztályharc és a függetlenségi küzdelmek összefüggése.

Ha a XVIII. század története kissé háttérbe is szorul, annál nagyobb érdeklődéssel fordultak kutatóink a feudalizmus válsága, a polgári nemzeti fejlődés, a forradalom és szabadságharc kora felé. Most nyertek befejezést még az előző időszakban megkezdett olyan fontos forráskiadvány-sorozatok, mint a magyar jakobinusok iratai, s nemrég elhunyt kollégánk, Barta István fáradhatatlan buzgalmából előrehaladt a Kossuth-sorozat legfontosabb, 1849-ig terjedő része, legutóbb Kossuth fiatalkori iratainak és az országgyűlési tudósításoknak a kiadásával. Újabb kötettel gazdagodott az arisztokrácia 1848—49-es ellenforradalmi tevékenységét bizonyító forráspublikáció is.

Gazdaságtörténeti vonatkozásban a bécsi udvar 1790—1815 közötti gazdaságpolitikáját bemutató kötetet kell említenünk, továbbá a

jobbágyi földbirtoklás típusairól készített alapvető monográfiát, végül azt a munkát, amely az egyik Eszterházy-birtokkomplexum gazdálkodását vizsgálja egy nagyon is fontos periódusban, a feudális gazdálkodásról a kapitalista gazdálkodásra való áttérés idején.

Fellendültek a biográfikus jellegű kutatások. A Berzeviczy Gergelyről, Wesselényi Miklósról, a fiatal Kossuthról, Teleki Lászlóról készült életrajzok bizonyítják ennek a népszerű műfajnak nagy lehetőségeit.

A pozitívumok között kell említenem a Széchenyi-kérdés nyugvópontonra jutását is. Részben Barta István tanulmányai és Széchenyi-válogatása, részben a Széchenyi 1848-as tevékenységét elemző kötet úgy hisszük hosszabb időre ható érvennyel jelölték ki Széchenyi helyét a magyar polgári átalakulásért folytatott küzdelem frontján. A szabadságharc sorsára is jelentős hatást gyakorló nemzetközi tényezők ismertetése a diplomáciai előzmények feltárásával párosult a Habsburgok és Romanovok szövetségének kialakulását tárgyaló munkában. Megjelent, sok év után, a forradalom és szabadságharc összefoglaló története is.

Egyre inkább tűnnek el a fehér foltok annak a hetven esztendőös periódusnak a területén, amely a magyar polgári forradalomtól a kiegyezésen át a polgári demokratikus forradalomig vezet. Talán az itt folyó kutatásokban tört magának leginkább utat az a helyes, a „hungarocentrizmussal” szakító szempont, hogy Magyarország történetét mint soknemzetiségű ország történetének összefüggésében kell vizsgálni. Ez, a megélnékülő társadalomtörténeti érdeklődéssel párosulva, nemzetközileg is jelentős kezdeményezésekhez vezetett mind a kiegyezés mind Magyarországnak a Habsburg-monarchiában elfoglalt helye, mind a nemzetiségek társadalmi fejlődése, mind a monarchiai agrárnépesség társadalmi rétegződésének vizsgálata tekintetében.

A forráskiadási munka részben a korszak elejére irányult, ebből az abszolútizmuskori munkás- és parasztmozgalmak okmánytárát említeném, részben a századforduló utáni évekre és az első világháború idejére, a közös és magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadására. A munkásmozgalmot behatóbb ismeretere irányuló törekvések ebben az időszakban két nagyobb monográfiában realizálódtak, amelyek nyomán immár tisztán állnak előttünk a szakszervezeti mozgalom kezdetei és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége történetének első szakasza. A nemzetközi kapcsolatokat a Magyarország és az I. Internacionálé című tanulmánykötet tárta fel. Előrehaladt a belpolitikai viszonyok, pártviszonyok feltárása is: ebből a szempontból jelentős a legutóbb megjelent, az 1861-es országgyűlés történetét tárgyaló munka, valamint az 1901—4-es parlamenti ellenzék tevékenységének és a koalíció bukása utáni belpolitikai fejlődés vizsgálata.

Gyors ütemben hozta be történetírásunk az elmúlt esztendőkből az 1918—19-es forradalmi periódus, a Magyar Tanácsköztársaság történetének feldolgozásában mutatkozó régebbi lemaradást. Ez részben a 40. évfordulónak köszönhető, de még inkább annak, hogy itt mutatkozott a legnagyobb szükség a személyi kultusz okozta torzítások gyökeres felszámolására. E hibák kiküszöbölésében, a forradalmakhoz vezető út, az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság történetének a valósághoz hű, reális ábrázolásában nagy érdemei vannak a Párttörténeti Intézet munkatársainak, akik nemcsak három hatalmas dokumentumkötetben, — és külön a szociális és művelődéspolitikai dokumentumainak a kiadásával — segítették elő a szélesen, vidéken is

kibontakozó kutatómunkát, hanem az elméleti kérdések felvetésével és kidolgozásával is. Így tisztázódott ez évek során Károlyi Mihály történeti szerepe, elméleti érvényű kifejtést nyert a békés átmenet kérdése, helyes megvilágításba került a két párt egyesülése 1919 márciusában, az eddiginél differenciáltabb értékelésben részesült a szociáldemokraták tevékenysége, és megtörtént az agrárkérdés elvi vonatkozásainak kidolgozása is. Károlyi Mihály, Landler Jenő, Szamuely Tibor, Stromfeld Aurél és a közelmúltban Kun Béla írásainak, beszédeinek gyűjteményei is megjelentek, és külön monográfiák tárgyalták az agrárkérdést, az állam szerepét, a jogalkotást, a pénzügyi politikát, a nemzetiségi kérdés egyik fontos szektorát, a Tanácsköztársaság hadtörténetét, az ellenforradalmi mozgalmakat s végül legújabbban a párizsi békekonferencia politikáját a Tanácsköztársasággal kapcsolatban.

Kétségtelenül még mindig van néhány alig, vagy egyáltalán nem felderített térréum a Tanácsköztársaság területén belül — talán leginkább a gazdasági élet és az ideológiai fejlődés ismerete tekintetében. — De ha figyelembe vesszük, hogy elkészült és megjelent a Tanácsköztársasággal kapcsolatos egész történeti irodalom kritikai értékelése, valamint a Tanácsköztársaság történetének jól használható népszerű összefoglalása is, akkor bátran elmondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság története most már nemcsak szavakban, hanem történeti irodalmunkban is elnyerte a jelentőségének megfelelő súlyt, a megfelelő helyet.

Az ellenforradalmi rendszer belpolitikájának feltárása; a haladó erők, a kommunisták harcának ábrázolása; és a nemzetközi viszonyok, elsősorban a német és a magyar fasizmus kapcsolatainak vizsgálata; — ezek voltak a Tanácsköztársaság megdöntését követő 25 esztendő története kutatásának fő irányai. Ezt a célt szolgálták az „Iratok az ellenforradalom történetéből” című forráskiadványsorozat értékes bevezetőkkel ellátott III. és IV. kötetei, más forráskiadványok, többek között a Prónay-napló, Zadravec emlékirásai, a „Horthy Miklós titkos iratai”, a magyarországi zsidóság tragikus sorsát bemutató forrásgyűjtemény, valamint a második magyar hadsereg pusztulásának dokumentálása szintén hozzájárultak ahhoz, hogy szélesebb körök is, — amelyekben érezhetően megnőtt az érdeklődés a közelmúlt története iránt, — e források kétségbevonhatatlan bizonyossága alapján — sajátmaguk alkossanak hiteles képet az ellenforradalmi rendszer igazi arculatáról.

A monográfiák hosszú sora egészítette ki, vitte tovább ezt a munkát: így „Az ellenforradalom története Magyarországon” című kötet, amely az 1919—21-es kezdeti szakasz fő kérdéseit, beleértve a rendszer jellegét is, tisztázta. Nemrégiben megjelent a szélső jobboldali mozgalmak története, amely szorosán kapcsolódik a fasizmus bukásának már előbb megjelent rajzához.

A Horthy-rendszerrel szembenálló, a magyar nép igazi érdekeit képviselő haladó erők, a kommunista mozgalom történetét újabb három terjedelmes dokumentumkötet alapozta meg. Meggyőző és sokoldalú kifejtést nyert többek között nagyobb munkákban a Kommunisták Magyarországi Pártjának agrárpolitikája a huszas években, a munkásegység kérdése a háború első éveiben, és végül a függetlenségi mozgalmak története.

A nemzetközi viszonyokat, a magyar külpolitikát, 1936 és 1944 között eddig három, a magyar külügyminisztérium iratait tartalmazó forráskiadvány világította meg. A monográfiák közül kiemelkedik az, amely a Bethlen-kormánynak a fasiszta Olaszország irányában „aktivizálódó” külpolitikáját

elemzi. Két nagyobb munka szól a Teleki-kormány külpolitikájáról a második világháború előestéjén, míg egy másik a magyar—német kapcsolatok alakulását kíséri végig 1933-tól.

Megemlítendő, hogy legutóbb a „Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919—1929” című munkával befejezést nyert a gazdaságtörténeti munkáknak az a sora, amely most már 1790-től 1950-ig összefüggő képet ad a magyarországi iparfejlődésről. Érdekes társadalomtörténeti kutatások vonatkoztak továbbá egyrészt a munkásosztály összetételére, másrészt pedig az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisára.

Fellendült, ha még mindig nem is a kívánatos mértékben, népi demokráciánk történetének kutatása is. Ez túlnyomórészt még mindig az 1948-ig terjedő időre korlátozódik; — igaz, hogy itt egyre terebélyesedik, elméleti vonatkozásokban, mint a széleskörű vita is mutatja, egyre gazdagabb.

Az elmúlt tíz esztendő folyamán összefoglaló feldolgozást nyertek a Magyarországon folyó felszabadító harcok, a felszabadulás utáni népmozgalmak története, a nemzeti bizottságok szerepe, a földreform története, az 1945—47-ben lejártszódt politikai tömegmozgalmak és küzdelmek, valamint az egyház és az állam kapcsolatainak alakulása.. Talán legtovább haladt előre itt is a gazdaságtörténet, amely módszeresen átvizsgálta a gazdasági fejlődést, illetőleg a gazdaságpolitikát 1950-ig. Helyesbítenem kell: történeti kutatásunk még itt sem állt meg, hiszen rendelkezünk egy összefoglalással a népi Magyarország 15 esztendejének történetéről, néhány érett tanulmánnyal, s legújabban egy nagyszabású, elemző monográfiával, az ellenforradalom történetéről és végül a „Húsz év” című tanulmánykötettel, amelynek szerzői a felszabadulás utáni két évtized gazdasági és kulturális fejlődésének átgondolt mérlegét állították fel.

Ezekre a kutatásokra támaszkodva, ezekre épülve készültek az elmúlt tíz esztendő nagyobb méretű szintézisei. Ezek sorából mindenekelőtt „A magyar forradalmi munkásmozgalom története”-t kell kiemelni. Az eddig megjelent első kötetből és a második kötet már ismert fejezeteiből megállapítható, hogy a forradalmi munkásmozgalom történetének ez az új *szintézise*, kiküszöbölve a korábbi torzításokat, szilárd, tudományos megalapozottságú és magas eszmei színvonalon álló képet ad az elmúlt száz esztendő legnagyobb történelemformáló erejének, a magyar munkásosztálynak küzdelmes, dicsőséges történetéről.

A másik nagyobb méretű összefoglalás a kétkötetes tudományos-népszerű „Magyarország története”. Több szerző munkája, amely mindvégig egészében színvonalasan tükrözi, nem egy helyen ki is egészíti, tovább is viszi történet-tudományunk mai kutatási eredményeit. És ki kell emelnünk még két jelentős kollektív munkát, amelyek együttesen a magyar parasztság száz éves történetét adják: az egyik az 1848—1849 közötti földmunkás- és szegényparasztmozgalmakkal, a másik a parasztság kapitalizmuskori életével foglalkozik.

Megélénkült az egyetemes történeti kutatás is. A megjelent munkákat áttekintve, sok olyant találunk köztük, amely valamelyik ponton a magyar történet problematikájához kapcsolódik. Vannak köztük népszerű összefoglalások is egy-egy ország történetéről, de vannak, egyre növekvő számban olyanok is, amelyek lényeges egyetemes történeti problémákat önálló forráskutatás alapján oldanak meg. Ez utóbbiak közül kiemelkedik a német imperializmus és militarizmus 1918—1923 közötti újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezőit vizsgáló monográfia, amely pontos adatokat szolgáltat ennek

a mai napig is nagyon időszerű problémának történeti előzményeihez. Nem kevésbé tanulságos, napjainkban is, a II. Internacionálé és a háború kérdését nagy külföldi forrásanyag alapján feldolgozó monográfia.

De nemcsak itt, hanem sok más területen is érezhető kutatási területünk bővülése. Ha nem is nagy számban, de megjelentek már historiográfiai munkák Thaly Kálmánról, Acsádi Ignácsról, a Széchenyi-irodalomról, a szociáldemokrata történet-felfogásról, a magyarországi szellemtörténetről, sőt legújabban a mai nyugat-német történetírásról is. Kétségtelenül emelkedik a helytörténeti munkák tudományos színvonala és mennyisége, ha még mindig vannak is elriasztó kivételek. Magasabb szinten indult új fejlődésnek a várostörténet, napvilágot látott néhány jól sikerült gyártörténet. A kutatók körében általában nagy az érdeklődés a technikatörténet és az ipartörténet iránt. Egyre sürgetőbbben hangzik fel az igény a művelődéstörténeti összefoglalások iránt is: itt azonban még csak az elvi kérdések tisztázásánál tartunk.

Az új történeti problémák, az új kutatási ágak természetesen tudományunk módszertani gazdagodását is magukkal hozták. Szemléleti, de módszertani kérdés is a nemzetközi összehasonlítás módszere, amellyel máris figyelemreméltó eredményeket értek el, nemcsak a gazdaságtörténet területén, de a politikai történetben is, például a fasizmus különböző megjelenési formáinak vizsgálatánál. Elsősorban a feudális korszakra vonatkozólag dolgoztak ki finom módszereket a történeti statisztika művelői. Bizonyos szociológiai módszerek hasznosítása szükséges volt a munkásosztály összetételének elemzésénél, vagy a gyártörténeti munkák készítése során. Ha lassan is, de előrehalad a különböző társadalomtudományi ágak, történeti stúdiumok művelőinek törekvése a komplex módszerek gyorsabb bevezetésére, többek között egy olyan igényes témakörben, mint a szocialista tudat kialakulásának és fejlődésének vizsgálata.

Sokszínűbbé, változatosabbá vált marxista történetírásunk az elmúlt évtizedben műfaji szempontból is. Alkalmasabbá arra, hogy szakkörökön kívül szélesebb rétegeket is meggyőzzön történetfelfogásunk igazáról. Említettük már a biográfiának, ennek az igazán népszerű műfajnak a térhódítását. Történeti és irodalmi folyóirataink hasábjain polgárjogot nyert a történeti esszé, a maga kötetlenebb, közvetlenebb előadási módjával. És ami megítélésem szerint a legfontosabb: magasabb színvonalra emelkedett a népszerű tudományos irodalom, amelynek oly nagy szerepe van a történelmi tudat formálásában.

Nem lenne azonban teljes ez a beszámoló, ha ezzel az időszakkal kapcsolatban is nem jeleznék néhány olyan problémát, amelynek megoldása még előttünk áll.

Eszmei szempontból — úgy gondolom nem kétséges — továbbra is nagy figyelmet kell fordítanunk a dogmatikus nézetek leküzdésére, amelyek még gyakran felütik fejüket, úgy hiszem, nem programmatikusan, hanem inkább csak kényelmességből, megszokásból, beidegződöttségből. Bonyolultabb feladat már a nacionalizmus elleni harc; nacionalista nézetek sok formában ma is jelentkeznek. Következtesen újra és újra rá kell mutatnunk a jövőben is az egyes kérdések megítélésében mutatkozó nacionalista maradványokra, anélkül azonban, hogy egyetlen percre is szem előtt tévesztenénk a nemzeti kérdés óriási jelentőségét a múltban és a jelenben. Ez a harc most meglehetősen bonyolult feltételek között folyik. A magyar történészek azonban ma is azon az állásponton vannak, hogy minden ország marxista történészeinek a saját

népük körében mutatkozó, a saját történettudományukban felmerülő nacionalista törekvések, maradványok ellen kell elsősorban küzdeni. Történettudományunk rendkívül élesen bírálta és bírálja ma is az 1848—49-es forradalom és szabadságharc nemesi-polgári vezetésének hibáit a nemzetiségi kérdésben, rendkívül élesen bírálta és bírálja ma is a magyar uralkodó osztályok elnyomó, sovíniszta politikáját a dualizmus korában, és semmi kívánnivalót nem hagy hátra kritikája az ellenforradalmi Horthy-rendszer irredenta, revíziós, sovíniszta külpolitikája felett. Meggyőződésünk, hogy mindenütt csak ez az út vezet a marxista történetírás egységéhez, a nacionalista maradványok felszámolásához.

A jövőben az eddiginél nagyobb gondot kell fordítanunk történettudományi kutatásunk struktúrájának arányosabbá tételére, korszerűsítésére. Gondosabban, szervezettebben kell az egyetemes történeti kutatómunkát irányítani, ki kell terjeszteni jó néhány oly nép, olyan ország történetére is, amellyel ma még nem foglalkozunk. Másrészt fejleszteni kell a segéttudományok kutatását, és el kell készíteni — a már meglévő nagybecsű levéltári leltárak mellé — egy sor olyan segédeszközt (történeti atlaszt, lexikont), amelyek a mindennapi munkához nélkülözhetetlenek. Beszéltünk már s a kongresszuson még szó lesz a művelődéstörténet kérdéseiről. S végül, ami talán a leglényegesebb, meg kell kezdenünk történettudományunk módszertani kérdéseinek tisztázását, kidolgozását, pontosabban: fel kell zárkóznunk ahhoz a munkához, amely a Szovjetunióban, de más szocialista országokban is e vonatkozásban már évek óta, nagy ütemben folyik. Meggyőződés, hogy a további fejlődésnek ez egyik leglényegesebb feltétele.

Meg kell javítani tervezési, szervezési munkánkat is. Az 1945 utáni évtized nem egy vonatkozásban túlzott centralizációjával szemben az elmúlt tíz évben bizonyos decentralizáció jelentkezett: az intézményeken belül a munka tervszerűen folyt, de az intézmények között nagyon is laza volt az együttműködés, s fontos viták is a széleskörű tudományos nyilvánosság helyett gyakran a szűkebb közösségekben zajlottak le. Ismeretes, hogy Akadémiánk II. Osztálya jóváhagyta azt a tervet, hogy a következő évek — talán egy évtized — erőfeszítéseit egy nagyterjedelmű, valószínűleg tízkötetes összefoglaló magyar történet elkészítésére kell koncentrálni. Úgy gondolom, ennek érdekében szükséges is, érdemes is — de elkerülhetetlen is — megteremteni az intézményekben, egyetemeken és másutt dolgozó történészek jó együttműködését és olyan módszereket kialakítani, amelyekkel az egyéni érdeklődést az eddiginél jobban összhangba lehet hozni a közvetlenül előttünk álló kollektív feladatokkal.

Végül további munkánkban jobban szem előtt kell tartanunk munkánk végső, és mindenekfelett való célját, azt ti., hogy elősegítsük népünk szocialista tudatának kialakulását. Nem szabad azt hinnünk, hogy ez a tudat *csak* a történelem helyes felfogásából táplálkozik; ugyanakkor bizonyos, hogy a történelemről alkotott képnek igen fontos helye van benne. Szorgosan és fáradhatatlanul kell keresni a módszereket, és megragadnunk a lehetőségeket, amelyek segítségével e tudat alakulását befolyásolni tudjuk. Nagyobb gonddal és felelősséggel kell az általános és középiskolai történelemtankönyvekkel törődnünk, s folytatnunk kell az eddiginél rendszerebben a tanárok munkájának megsegítését. De arra is kell törekednünk, hogy a marxista történeti felfogás jobban érvényesüljön a filmekben, szépirodalmi alkotásokban, a televízió és a rádió műsoraiban is. S itt azután felmerül azonnal az

igény egy népszerű történelmi folyóiratra, amely gyorsan és hatékonyan tudna bírálatával segíteni s persze pozitív módon is közreműködnék a marxista szemlélet megszilárdításában. Van azonban a kérdésnek egy olyan oldala is, amely rajtunk múlik, s amely, nézetem szerint, egyik legnagyobb akadálya annak, hogy tudományunk szélesebb hatósugarú legyen: s ez az előadás, a stílus kérdése, amely megint műfaji problémákkal is összefüggésben van. Bármennyire fájdalmas is, tudomásul kell vennünk, hogy tudományos szempontból kiemelkedő monográfiáink egy része szűk hatókörrel rendelkezik: hiányzik még történetirodalmunk mai műfajainak sorából az a széles sodrású, magával ragadó lendületű, egyéni stílusú, klasszikus értelemben vett elbeszélő történet, amely egy-egy korszakról, egy-egy kimagasló történelmi személyiségről hiteles és emlékeztető képet tud nyújtani, olyat, amelyet például a nagy szovjet történetíró, Jevgenij Tarlé nyújtott Napoleonról. És úgy gondolom, ezen a területen, történettudományunk eredményeinek közvetítése területén, még egy fontos feladat vár ránk: egy valóban népszerű magyar történet elkészítése. A kétkötetes összefoglalás, a Magyarország története, minden bizonnyal elfoglalta helyét egy széles értelmiségi réteg könyvespolcán: de a magyar történészeknek igazi nemzeti feladatuk lenne, munkásosztályunk, parasztságunk kezébe nem ötvenezer, hanem sokszázezer példányban eljuttatni a magyar nép emelkedett stílusban írt, gazdagon illusztrált, hiteles, tudományos történetét.

Referátumom túl hosszúvá nyúlt, noha még sok témát nem is érintettem. Befejezésül hadd utaljak még történettudományunk hivatására, néhány különlegesen fontos területen.

A magyar történettudományra, amint a múltban, úgy a jövőben is, fontos feladat vár a *polgári történettudománnyal folytatott vitában*. A legutóbbi években azt tapasztaltuk, hogy a mai polgári történettudomány fokozott érdeklődéssel fordul a magyar történet problémái felé, így a feudális korszak, a nemzetiségi kérdés története, a Monarchia története felé és tovább is, a népi demokratikus korszak, sőt az 1956. évi ellenforradalom históriájáig. Akadnak ezek között a munkák között objektív, rokonszenvező alkotások is, sok közülük azonban — szubjektív indítékoktól függetlenül — vagy a régi, nálunk már túlhaladott felfogást vetíti elénk, vagy nagyon is világos politikai célokat követ. A magyar történettudomány feladata és elsősorban azé, hogy bátran belebocsátkozzék a polgári történettudománnyal folytatott polémiába, és ezekkel a nézetekkel a maga tudományos álláspontját állítsa szembe.

Fontos feladatot teljesít a marxista történetírás a magyar társadalomtudományi kutatásban is. Talán nem vagyunk szerénytelenek, ha úgy látjuk, hogy társadalomtudományunk egy sor ágának marxista fejlődése szoros összefüggésben van azzal, mennyire megbízható, egzakt és tudományos képet nyújt történetírásunk a múlt gazdasági és társadalmi fejlődéséről, arról az alapról, amelyen az irodalmi vagy művészeti fejlődés, a jogi vagy politikai felépítmény nyugszik.

A világ marxista tudományosságán belül végül az a hivatás vár a magyar történettudományra, hogy következetesen, a béke, a demokrácia szellemében, a proletárinternacionalizmus szellemében munkálkodjék a marxista történetírás egységéért, ezzel a szocialista országok egységéért; az a hivatás vár reá, hogy megszabadulva a dogmatizmus minden nyűgétől, a nacionalizmus minden fékjétől, korunk viszonyaira alkalmazva, bátran és szabadon alkotóan fejlessze a marxista elméletet, s a maga szerény eszközeivel is hozzájáruljon a marxizmus mai, nagy megújulásához.

KORREFERÁTUMOK

Erényi Tibor:

Munkásmozgalom-történeti irodalmunk helyzetéről, fejlődéséről

Pamlényi Ervin előadásában szólt a magyar munkásmozgalom-történeti irodalom helyzetéről, fejlődéséről is. Az általa elmondottakhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni. Véleményem szerint az utóbbi tíz év folyamán munkásmozgalom-történeti irodalmunk nemzetközi viszonylatban is jelentős és méltányolt haladást ért el. Ez a haladás megmutatkozott mind mennyiségi, mind minőségi viszonylatban. Elég hivatkozni a már megjelent és kéziratban elkészült monográfiákra, amelyek a magyar munkásmozgalom-történet fontos kérdéseinek, eseményeinek egész sorát világítják meg, továbbá azokra az értékes tanulmányokra, amelyek a Párttörténeti Közlemények hasábjain láttak napvilágot. A forráspublikációk közül megemlítem a Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből című háromkötetes sorozatot, amely átfogó képet ad az 1919—1945 közötti időszakról, továbbá az 1945 utáni párthatározatok gyűjteményének már megjelent, illetve sajtó alatt lévő köteteit. Forráspublikáció készült a magyar internacionalisták szovjetországi küzdelméről is.

A minőségi fejlődés legfontosabb tényezőjének az egészséges, marxista történeti szemlélet kialakulását tartom. Amikor erről a szemléletről beszélek, természetesen magam sem gondolok arra, hogy valamilyen abszolút értelemben vett, százszázalékos eredményt értünk el. Magát a marxista szemléletet sem foghatjuk fel természetesen dogmatikusan, valamilyen teljesen befejezett és lezárt történeti produktumként. Véleményem szerint azonban az utolsó tíz év folyamán megjelent munkásmozgalom-történeti munkák igen jelentős részének szerzői szem előtt tartottak néhány olyan tényezőt, amely nélkül valóban alkotó, tudományos munka nem képzelhető el. A munkásmozgalom-történet területén — figyelembe véve az előadásban is említett előzményeket — örvendetesen megnövekedett a történelmi forrásanyag, mindenekelőtt a levéltári anyag becsülete. Emellett a forráskutatás kiterjedt a sajtóanyag és a memoárok eddig nem egyszer elhanyagolt területeire. Nem kevésbé üdvözölhető jelenség, hogy a szerzők nagy része helyesen, megfelelő forráskritikával használta anyagát és éppen az ilyenfajta anyagkezelés révén ismerte fel saját tapasztalatából is, hogy a marxista szemlélet és módszer kizárólag az ilyen módon megalapozott történezmunka során nyilvánulhat igazán meg. A forrásanyag becsületének megnövekedése önmagában is egyik hatékony eszköze volt a korábban gyakori konstrukciós gyakorlat kiküszöbölésének.

Ez az eredmény egyáltalán nem lenne üdvözölhető akkor, ha valamilyen álobjektivitásnak adott volna helyet. Bár ilyen tendenciák is jelentkeztek, ezektől a művek legnagyobb része mentes maradt. További eredménynek tekintem, hogy a szerzők jelentős része, a művek tanúsága szerint, szakított a korábban gyakori, leszűkített, provinciális szemlélettel. Mindinkább nyilvánvalóvá vált előttük, hogy a szocialista mozgalom maga is eleve internacio-

nalista lévén, története csak a nemzetközi összefüggések alapos mérlegelésével érthető meg. Az elért eredmények nem maradéktalanul és minden konfliktus nélkül jöttek létre. Még a legutóbbi időkben is találkozhattunk olyan állásfoglalásokkal, amelyek egyáltalán nem voltak mentesek az egyoldalúságtól. Volt példa arra, hogy a hazai események ábrázolása mögül hiányzott a nemzetközi háttér, ami által természetszerűleg a valóságos arányok eltolódtak. Találkoztunk egyoldalú, prekoncepciált értékelésekkel is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy még mindig csak a történeti igazságtézés elején vagyunk, és ha vannak is eredményeink, ezekben még mindig nem láthatunk mást, mint a kezdet biztató jelenségeit.

Figyelemre méltó jelenség, hogy — ha szerény mértékben is — egyes intézmények, illetőleg egyes szerzők megkezdték a nemzetközi munkásmozgalmat történetével való önálló foglalkozást. Ezen a területen jó eredmények születtek. Meg kell emlékezni arról is, hogy a helytörténeti kutatásnak az utóbbi években bekövetkező fellendülése elősegítette az országos munkásmozgalmatörténeti kutatómunkát.

Foglalkozni kell — ha röviden is — a legutóbbi évek hazai párt- illetve munkásmozgalmatörténetírásának új, kialakuló koncepciójával. Ez a koncepció magában foglalja mindenekelőtt magának a szocialista mozgalom fogalmának tágabb, történelmibb értelmezését. De ezen túlmenően történészeink zöme a maga gyakorlati munkája során tapasztalhatta, hogy a történeti valóság megközelítésére mennyire alkalmatlan a munkásmozgalmat múltjának leszűkített vizsgálata. Mindinkább utat tört magának az a felfogás, amely szerint a munkásmozgalmat fejlődése szervesen összefügg magának a munkásmozgalmat fejlődésével, ami viszont elválaszthatatlan a gazdasági, társadalmi alakulás menetétől. Ha a legutóbb megjelent és legjobban sikerült munkásmozgalmatörténeti munkákat vizsgáljuk, arra a megállapításra jutunk, hogy a szerzők lényegében helyesen oldják meg a témájuk szempontjából objektívnek, illetve szubjektívnek tekinthető faktorok értékelését és köztük a határvonal meghúzását. Tanúi voltunk előremutató, korszerű szociológiai módszerek alkalmazásának is. Úgy vélem, olyan munkáról van szó, amely az egész történetírói tevékenység szempontjából jelentős, hiszen csak az objektív és szubjektív tényezők felismerése, elkülönítése és egymásra gyakorolt hatásuknak vizsgálata óv meg bennünket — már amennyire ez egyáltalán lehetséges — az önkényes ítélekezéstől, ahisztórikus követelmények támasztásától. Tisztában kell lennünk azzal, hogy megfelelő módszerek kialakítása, a kívánatos gazdaság- és társadalomtörténeti stúdiumok hiánya következtében könnyen visszaeshetünk a régi, vagy egy új — esetleg ellenkező előjelű — sematizmus politikailag káros, tudományos szempontból helytelen és morálisan romboló örvényébe.

Ha eredményeinket összevetjük feladatainkkal, kitűnik, hogy még nagy munka áll előttünk. Erőfeszítéseinket szerintem főleg két területre kell koncentrálni. Egyrészt fokozott gyorsasággal és ezzel együtt fokozott igényességgel kell folytatni az alapvető történeti és elvi kérdések monografikus feldolgozását, majd ezt követően — de ahol az lehetséges, ezzel a folyamattal párhuzamosan — meg kell kezdeni egy többkötetes munkásmozgalmi szintézis elkészítésének munkálatait. Ennek során hasznosítani lehet A magyar forradalmi munkásmozgalmat története c. mű elkészítésének tapasztalatait, részletesebben ki lehet fejteni olyan problémákat is, amelyek ebben a könyvben nem, vagy csak alig kaptak helyet.

Megemlítem azt is, hogy a Párttörténeti Intézet a jövőben is folytatja azoknak a történeti kérdéseknek tudományos megvilágítását, amelyeknek közvetlen politikai aktualitásuk van. Ebben az összefüggésben kiemelem a párt szövetségi politikájának fejlődéséről már megjelent tanulmánygyűjteményt és azt a befejezés előtt álló monográfiát, amely a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésével foglalkozik. Folyamatban van fontos elvi-történeti kérdések átfogó vizsgálata is. Áttekintés készül a magyar szociáldemokrácia történeti útjáról, valamint a Komintern és a KMP kapcsolatairól. Mindezek a munkálatok hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a magyar kommunista mozgalom múltjáról, küzdelmeinek jelentőségéről hiteles történeti kép alakuljon ki. Nagy feladatot rónak ránk a közelgő évfordulók, amelyek kapcsán az olvasó kezébe kívánjuk adni az 1918-as polgári demokratikus forradalom, valamint a Magyar Tanácsköztársaság történetét, továbbá egy olyan tanulmánykötetet, amely az illegális KMP szervezeti fejlődésével foglalkozik.

Ami a művek kronológiai megosztását illeti, távolról sem akarom azt állítani, hogy egy könyv hatásfoka, vagy éppen tudatformáló ereje annál nagyobb, minél újabb, hozzánk időben közelebbálló korszakkal foglalkozik. Mégis, a jövőben erőteljesebben kell törekedni a népi demokratikus fejlődés immár közel negyedszázados történetének feltárására. Felszabadulásunk közelgő 25. évfordulója jó alkalmat és lehetőséget nyújt majd ennek a feladatnak — természetesen csak részleges — megoldására. Biztató jelenségnek tartom ezen a területen a már eddig megjelent munkákat — mindenekelőtt a „20 év” című tanulmánykötetet —, továbbá azt a Párttörténeti Intézetben lezajlott ülésszakot, amely az utolsó tíz év társadalmi-gazdasági fejlődésével foglalkozott.

Éppen a tudatformálás, a hatásfok intenzitásának igénye irányítja rá a figyelmet arra a problémára, amelyről befejezésül még szólni akarok. Szerintem munkásmozgalmi — és persze nemcsak munkásmozgalmi — történetírásunk műfajilag még mindig szegényes; az ebben a tekintetben elért fejlődés minimálisnak mondható. A művek jelentős része még mindig abban az adatközlő stílusban íródik, az értekezésnek azt a műfaját képviseli, amelynek nálunk már több évtizedes hagyománya van. Ez a műfaj aligha alkalmas stíliserények felmutatására, és nem felel meg az olvasmányosság sokat hangoztatott követelményének.

Műfaji, de természetesen nemcsak műfaji kérdést érint a munkásmozgalmi életrajzok csak nagyon kis mértékben csökkenő hiánya. Úgy vélem ez — természetesen néhány más nehézségen kívül — mindenekelőtt a személyiség történeti szerepével kapcsolatos bizonytalanságra vezethető vissza. Ha ezen a területen elméletileg előre haladnánk, úgy minden bizonnyal több és jobb munkásmozgalom-történeti életrajzot, pályaképet adhatnánk az olvasók kezébe.

Ha áttekintjük eddigi munkánkat — és végső fokon minden ünnepi ülésszaknak ez a legfontosabb célja —, nincs okunk elégedetlenségre. A lehetőségek és körülmények által megszabott területen elért eredmények biztást tekinthetők olyan alapvetésnek, amelyre a jövőben építhetünk.

Lackó Miklós:

A legújabbkori történet kutatásának néhány kérdése

Pamlényi Ervin szélesívű előadásához kapcsolódva, a történetkutatásnak arról a területéről szeretnék röviden szólni, amely a felszabadulás utáni korszak szülötte: a legújabbkori, ezen belül főleg a Horthy-korszakról szóló történetkutatásról.

Ismeretes, hogy a feladat újszerűsége miatt, s mert egy új marxista történészgárda kinevelődéséhez is időre volt szükség, a szorosabban vett legújabbkori történetkutatás sok nehézség közepette vette kezdetét. A figyelem — érthetően — két fő irányba fordult. Egyrészt az addig teljesen hiányzó munkásmozgalom-történeti kutatások felé: a munkásmozgalom beágyazása a legújabbkori magyar történetbe, a munkásmozgalomnak a magyar történet szerves — és jövőt hordozó — részeként való felmutatása első és sürgető feladatként jelentkezett. A másik irány: az ellenforradalmi korszak leleplezése, uralkodó osztályai népellenségének, a dolgozó nép elnyomatásának, nyomorának bemutatása. Ez a munka — egyoldalúságai és kezdetlegességei ellenére — kétségtelenül fontos politikai-ideológiai funkciót teljesített a maga idejében. Eredménye egy széleskörű, jórészt brosúra-irodalom létrejötté volt; időtállóbb munkák meglehetősen kis számmal születtek.

Ismeretes az is, hogy a legújabbkori történetkutatásra 1948 után súlyos teherként nehezedett a személyi kultusz dogmatikus és szubjektivisták szemlélete; talán alig volt történeti korszak, amelynek tudományos feltárását e szemlélet oly mélyen érintette volna, mint az 1919 utáni időszak kutatását. Az ekkor létrejött — egyébként meglepően kisszámú — munka, s az egész modern korra vonatkozó történetiszemlélet hibáit, torzulásait stb. nem szükséges itt most újból felsorolni. Csak egy — kellően talán nem méltányolt — gondolatot emelünk ki: az 1945 előtt született, az ellenforradalmi korszakról szóló kommunista és szocialista politikai irodalom kezdeményezéseinek tematikai és módszertani háttérbeszorulását. Ez az irodalom (főleg Lukács, részben Révai történeti-publicisztikai munkái) — ha távolról sem hibátlanul — nagy éleslátással, a magyar valóság, a magyar sajátosságok mély ismeretével, a problémák erősen társadalom- és ideológia-történeti megközelítésével tűnt ki; az 1949-et követő években ezek az eredmények vagy kiiktatódtak, vagy sematikussá torzított megállapításokban éltek tovább. Az erőfeszítések, amelyeket a zömében új, fiatal történészek kollektívák keretében vagy egyéni munkák során az újonnan alakult Történettudományi Intézetben, Párttörténeti Intézetben tettek, vajmi kevés eredményt hoztak: a sokszor már eleve nem átgondoltan, a legtöbbször helytelenül felfogott „aktualizálási” szándékkal kialakított témákkal évekig küzdöttek, s még jó, ha egy-egy munkában az egyoldalú, hibás szemléletet nagyobb forrásanyag publikálása legalább valamelyest ellensúlyozta.

Az 1953 utáni első kezdeti eredményeket le nem becslve, megállapítható, hogy a legújabbkor történetének tudományos feltárása csak 1956 után, az ideológiai-politikai zűrzavar és válság leküzdése, a marxista gondolat fellendülése talaján érkezett új szakaszba. Az azóta eltelt egy évtized alatt a mar-

xista történetírás elismert ágává vált, tematikája kitereltesedett, monográfiák, tanulmányok és forráskiadványok sokaságát hozta létre, melyeknek pusztán számbavétele is hosszú oldalakat követelne. Ebben a munkában — úgy gondolom — más intézményekkel karöltve, a várankozásnak megfelelően vette ki részét a Történettudományi Intézet, amely egyébként számbelileg is a legtöbb kutatásra függetlenített legújabbkori történetst foglalkoztatja, s ahol Ránki György gondos, inspiratív irányítása alatt igen sok új kezdeményezés történt.

Csak a legfőbb munkákat emelve ki, jelentős eredmények születtek a gazdaságtörténet területén. Első összegezésben ma már rendelkezésünkre áll az 1919—1944 közötti korszak összefüggő, nagyjából egységes szempontok alapján kidolgozott gazdaságtörténete. E munkálatok fényt derítettek az 1919 utáni korszak gazdasági fejlődésének olyan — mindaddig nem, vagy nem helyesen ismert — problémáira, mint az ország gazdasági szerkezetének alakulása 1919 után; az uralkodó körök gazdaságpolitikája az egyes szakaszokban; az állami beavatkozás, az állammonopolista kapitalizmus mértéke és formái; a külföldi tőke tényleges szerepe az ország gazdaságában; a hadigazdálkodásra való átállás folyamata és formái stb. Ezen túlmenően, a gazdaságtörténeti kutatások szilárdabb alapot nyújtottak a politika- és munkásmozgalmatörténet s az utóbbi években bontakozó ún. „társadalomtörténet” (az egyes társadalmi osztályok és rétegek arculatának, társadalmi tudatának fejlődéstörténete) számára. Öröndetes jelenség továbbá, hogy az utóbbi 1—2 évben — elsősorban a korszerű marxista közgazdaságtan új fellendülése eredményeként — újabb kezdeményezések történtek a legújabbkori gazdaságtörténet tematikai és módszertani továbbfejlesztésére (így pl. az összehasonlító módszerek bevezetése, a regionális, közép-kelet-európai fejlődés sajátosságainak feltárása terén), bár e kezdeményezések eddig még publikált művekben nem igen nyertek rögzítést.

Az eredmények természetesen még kezdetiek, s voltaképpen néhány monográfiára korlátozódnak. Csak első összegezését, nagyvonalú áttekintését nyújtják a korszaknak, a gazdasági élet több fontos szektorát csupán vázlatosan érintik. Hiányosak még legújabbkori agrártörténeti ismereteink (a mezőgazdaságot a fentebb említett munkák nem tárgyalják részletesen: kifejezetten agrártörténeti monográfia csupán egy-kettő jelent meg. A tennivalók sokaságához képest emellett meglehetősen szűk az alapos közgazdasági ismeretekkel is rendelkező kutatók köre.

A legkiterjedtebb kutatómunka a Horthy-korszak *politika- és munkásmozgalmatörténete* terén folyt. Eredménye egy egész sor alapos — persze tudományos értékét tekintve nem egyenletes színvonalú — monográfia, forráskiadvány, s kisebb-nagyobb résztanulmányok, vitacikkek egész sokasága. A figyelem elsősorban a korszak két nagy fordulójára fordult: az ellenforradalom első éveire s a második világháború korszakára felé.

Az 1919 utáni első évek történetéről közzétették a fehérterror korszakának legfőbb dokumentumait, s a fehérterror éveinek átfogó politikátörténetét tárgyaló terjedelmes monográfiát. Igen hasznos forráspublikációnak bizonyult Horthy Miklós titkos iratainak minden tudományos követelményt is kielégítő kiadása, valamint Karsai Eleknek a 20-as évekről s az 1944-es esztendőről szóló forráspublikációi; Prónay Pál naplója. Elkészülték vagy rövidesen befejezettek azok a monográfiák, amelyek a 30-as évek elejétől 1944-ig, szisztematikusan feltárják az ellenforradalmi korszak politikátörténetét: a Bethlen-

kormány bukásának s a Károlyi-kormány működésének története (Márkus László), a Gömbös-kormány időszaka (Kónya Sándor), a Darányi-korszak (Stier Miklós), a Teleki- és Bárdossy-kormány (Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula), a Kállay-kormány (Pintér István, Ságvári Ágnes), a német megszállás (Ránki György) időszaka, a szélsőjobboldali mozgalmak (Szakács Kálmán, Lackó Miklós) és a fasizmus bukásának (Korom Mihály) története.

A korszak diplomácia-történetének feltárására irányuló nagyszabású munkálatok eredményeként — hogy csak a fontosabbakat említsük — elkészült a „Diplomáciai iratok” című, hat terjedelmes kötetre tervezett forrás-publikáció három kötete (Ádám Magda, Kerekes Lajos, Juhász Gyula); rövidesen megjelenik a német külügyminisztérium magyar vonatkozású irat-anyagának publikációja stb. A Horthy-rendszer külpolitikája a 30-as évektől több monográfiában is feldolgozást nyert: az Anschluss (Kerekes Lajos), az 1939—41 közötti időszak (Juhász Gyula, Kis Aladár) külpolitikájának története.

Mindehhez eléggé terjedelmes tanulmány- és vita-anyag kapcsolódik, mely a magyarországi fasizmus problematikáját (a Történelmi Szemle fasizmus száma, csehszlovák—magyar vita a fasizmusról), a Horthy-korszak nacionalizmusát (Eötvös Loránd tudományegyetemi ülészek), uralmi rendszerét (Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjéről) stb. elemzi.

Külön részletes ismertetést és elemzést igényelne a korszakról szóló munkásmozgalom- és párttörténeti irodalom.

Nem kifejezetten tudományos ösztönzésre lendült fel, de a történet-kutatás számára is nagy segítséget nyújt az utóbbi években szaporodó memoár-irodalom: Dobi István, Z. Nagy Ferenc, Veres Péter és mások visszaemlékezései.

Az elért eredmények, a legfigyelemreméltóbb munkálatok e vázlatos összegezése után szeretnénk felhívni a figyelmet néhány olyan hiányosságra vagy problémára, amely komolyan gátolja a legújabbkori történetkutatás további lendületes előrehaladását.

1. Az egyik *a kutatások nem kellő összehangoltsága*. Ez főleg azok számára káros, akik nem valamelyik központi kutatóhelyen dolgoznak. Az Akadémia távlati tudományos terve, melyben, mint ismeretes, nagy helyet foglalt el a legújabbkori kutatás, ebből a szempontból csak részben oldotta meg az összehangolás feladatát. Ez a helyzet nem egyszer átfedésekre, nem eléggé átgondolt és tervszerű téma-választásokra vezet. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy tartósan ún. „fehér foltok” állnak fenn a legújabbkori magyar történet feltárásában (így pl. igen hiányos az 1920-as évek történetének, vagy a már említett agrár-történetnek a kidolgozása).

Az összehangolás gyengesége nemcsak a történettudományon belül, hanem a rokontudományok kapcsolatában is megmutatkozik. E rokontudományok (irodalomtörténet, szociológia és statisztika, filozófia, közgazdaságtan stb.) az elmúlt években óriási fejlődésen mentek keresztül, de keveset tanultunk tőlük — s ők is mitőlünk. Csak az utóbbi időben történtek lépések az intenzívebb kapcsolatok felvételére (pl. Szigeti Józsefnek a magyar szellem-történetről szóló könyve megvitatása; a hatkötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyvről tartott történész-irodalomtörténész vita), de ezek is mintegy utólagos viták voltak, már megjelent műveket vettek vizsgálat alá.

2. A fenti probléma annál égetőbbben jelentkezik, mert sok jel azt mutatja, hogy — bár még igen sok teljesen feltáratlan terület van — a legújabbkori kutatások *kezdeti fázisa a befejezéshez közeledik*. Ezt az eddigi fázist az

jellemezte, hogy sikerült feltárni a korszak legfontosabb és a történészeknek leginkább a kezük ügyébe eső forrásait. Mivel valamelyest is tudományos részletességgel szinte semmi sem volt feltárva, minden téma újat hozott, szinte minden kutató viszonylag könnyen jutott új eredményekre. Ez azonban csak az első — gyakran nem is olyan mély — szántás volt; a továbbhaladás sokkal igényesebb feladatot jelent.

Alapos kidolgozásra várnak a Horthy-korszak jellegével és uralmi rendszerének alakulásával kapcsolatos problémák. Ezt a kérdést azért emeljük ki, mert egyike azon problémáknak, amelyekben — bizonyos alapvonások egyöntetű megállapítása mellett — az eddigi munkákban gyakoriak az eltérések.

Az ún. társadalomtörténeti kutatások (Balázs Béla, Lackó Miklós, Ránki György és mások munkái) bizonyos előrehaladása mellett kevés tudományos eredményt mutathatunk fel a legújabbkori *eszmétörténet s a politikai gondolkodás története* kidolgozása terén; azon a területen tehát, amely a leginkább érintkezik társadalmunk mai problémáival. Ez az elmaradás egyaránt főnnáll a korabeli retrográd irányzatok s a kommunista-szocialista irányzat vonatkozásában (a párttörténeti munkák se foglalkoznak kellő súllyal és mélységben a marxista ideológiai és politikai gondolkodás magyarországi történetével).

3. Az új, eddiginél bonyolultabb feladatok, de a már eddig elkészült munkák is felhívják a figyelmet a módszertani s a tudományos kutatók fejlődésével kapcsolatos kérdésekre. Ezek közül kettőt emelünk ki:

a) A legújabbkori *forráskritika* problémáit. Ismeretes, hogy a korszak forrásanyaga sajátos kettősséget mutat: a ránk maradt *elsődleges* források mennyisége viszonylag kicsiny és hiányos, a másodlagos források viszont hallatlan bőségben állnak rendelkezésre. Ez a helyzet különösen fontossá teszi az alapos *forráskritikai* munkát. E téren azonban még sok a hiányosság, felületesség, a kevésbé tapasztalt kutatók hajlamosak kritikátlanul egyes „sokat-igérő” másodlagos források hüvöletébe esni.

b) A forráskritikai problémák összefüggnek a tudományos kutatók szakmai fejlődésének hiányosságaival. A kutatók tetemes része két szempontból is sajátos egyoldalúságban szenved: egyrészt csak saját szűkebb kutatási témakörében (gazdaságtörténet, politikátörténet, párttörténet) járatos, — megalapozottabb gazdasági és eszmétörténeti ismeretekkel kevesen rendelkeznek. Másrészt csupán — a legtöbbször néhány évre terjedő — szűk korszakokban otthonosak. (Ez az egyoldalúság bizonyára kevésbé áll fenn az egyetemeken oktató történészek körében.) Az új, komplexebb feladatok, amikor nem arról lesz szó, hogy egy kutató pl. néhány év történetét dolgozza fel a kormánypolitika vagy a pártpolitika szempontjából, hanem igényesebb, átfogó témák kerülnek előtérbe, a kutatók túl szűk területre koncentrált beállítottsága és kutatási módszerei a fejlődés komoly akadályává válhatnak.

Amit a legújabbkor történeti feltárásában elértünk, elsősorban azzal függnek össze, hogy az elmúlt évtizedben — ha sok szempontból még csak részlegesen és hiányosan is — sikerült meghonosítani a marxista történet-szemléletet. E szemléleten belül különösen két szempont nagyjelentőségű — éppen azért, mert jórészt csak az utolsó évtizedben szereztünk érvényt nekik: a tények feltétlen tisztelete s a jelenségek osztály-szempon-tú vizsgálata. Ez utóbbit természetesen nem vulgarizáltan, eltorzított formájában értjük, hanem a maga összetettségében, szem előtt tartva az áttételek, közvetítések egész láncolatát.

Nagy László:

Hadtörténetírásunk fejlődése a felszabadulás óta

Pamlényi Ervin nem foglalkozott referátumában a történettudomány speciális ágának, a hadtörténetírásnak helyzetével. Hozzászólásomban ezért e tudományág huszonkét éves fejlődéséről kívánok rövid áttekintést nyújtani a rendelkezésre álló idő keretei között.

Noha a hadtörténetírás helyének és feladatainak pontos meghatározása még vita tárgyát képezi kül- és belföldön egyaránt, nagy vonalakban azért már ma is meg tudjuk határozni alapvető feladatait:

A történettudomány és a hadtudomány szerves részeként feltárja és értékeli a háborúk, a hadseregek és a hadművészet fejlődésének történetét. A marxista—leninista hadtörténetírás a hadtörténelmet a gazdaság- és társadalomtörténettel (mindenekelőtt az osztályharcok történetével) szoros összefüggésben és kölcsönhatásaiban vizsgálja, mivel a háború a politika folytatása más, erőszakos eszközökkel. Továbbá azért, mert az erőszak eszközeit képező hadsereg — annak szervezete, fegyverzete, anyagi ellátása és hadművészete — az adott gazdasági és társadalmi viszonyok fejlettségi fokától függ. A marxista hadtörténetírás a kutatás eredményeit hasznosítja a honvédelmi nevelésben, a hadsereg tisztikara parancsnoki gondolkodásának és marxista katonai műveltségének szélesítésében, s a hadtörténelmi példák felhasználásával aktívan részt vesz a hadsereg katonai és politikai nevelésében.

A hadtörténetírás olyan speciális tudományág, amelynek szakszerű műveléséhez elengedhetetlenül szükséges a magas fokú történelmi és katonai képzettség. A kellő szintű történelmi ismeretek, valamint a tudományos kutatómunka tapasztalatainak hiánya egyik alapvető oka volt annak, hogy a két világháború közötti hadtörténetírás színvonala jelentős mértékben elmaradt a polgári történetírásétól. Markó Árpád, Gyalóky Jenő vagy Tóth Zoltán ma is elismerést érdemlő munkássága nem pótolhatta a tudományág egészének általános hiányosságait. A magyar polgári hadtörténetírás kibontakozását és fejlődését emellett nagy mértékben hátráltatta az a körülmény is, hogy a tervszerű, irányított tudományos feldolgozó munka szervezeti keretét biztosító Hadtörténelmi Intézet a felszabadulás előtt nem létezett. Csupán a Hadtörténelmi Levéltár szűk keretei között folyt némi feldolgozó munka, döntő zömében az első világháború történetére vonatkozóan. Ily módon a felszabadulás előtti időben szervezett és megfelelő szinten irányított hadtörténetírásról csak erős megszorítások között beszélhetünk.

A polgári magyar hadtörténetírás mennyiségi és minőségi téren egyaránt mutatkozó hiányosságainak pótlása a magyar marxista hadtörténetírásra hárult. Nemcsak marxista szempontok alapján kellett újra értékelni és újra írni a magyar hadtörténelmet, hanem számos fontos területét először eseménytörténeti síkon is fel kellett kutatni, mert teljesen vagy részben úgynevezett fehér foltot képezett. Az öröklött adósságok gyors törlesztését azonban több lényeges szervezeti és személyi feltétel hiánya gátolta.

Igy például az, hogy a tervszerű, irányított hadtörténetírás szervezeti keretét biztosító Hadtörténelmi Intézet csak 1953-ban jött létre, addig csak a Hadtörténelmi Levéltár néhány fős, úgynevezett irodalmi alosztálya fog-

lalkozott feldolgozó munkával, kevés kivétellel inkább csak megemlékező jellegű cikkek szintjén.

Ugyanakkor kilenc éven át szünetelt a tudományos publikálást biztosító folyóirat, a „Hadtörténelmi Közlemények”, amely a felszabadulás után csak 1954-ben indult meg ismét.

A legnagyobb hiányosságok azonban személyi területen voltak. Az ellenforradalmi korszak hadtörténetírói — Markó Árpád kivételével — különböző okok miatt nem vettek részt a felszabadulás utáni magyar hadtörténetírás kezdeti munkájában sem. Így nélkülözni kellett még azokat a tapasztalatokat is, amelyeket ők szereztek e tudományág művelése területén.

A magyar hadtörténetírás folyamatosága a felszabadulás után — néhány cikktől eltekintve — tulajdonképpen évekre megszakadt. Ennek döntő okát a szervezeti keret, a folyóirat hiánya s a felszabadulás előtti hadtörténet-szek tevékenységének teljes megszűnése mellett az új hadtörténész-káderek hiányában kell keresnünk. Akik részt vettünk a magyar marxista hadtörténetírás megindításában, az 1950-es évek első felében még többé kevésbé egyformán tapasztalatlanok voltunk. A tudományág olyan tanulóit, akiknek nem voltak tanítói, megfelelő szakképzettséggel és tapasztalatokkal rendelkező irányítói. Ez nagy nehézségeket okozott mind a szükséges ismeretek elsajátítása, mind pedig a helyes tudományos munkamódszer kialakítása terén. Az a körülmény, hogy a felszabadulás utáni magyar hadtörténetírás nem rendelkezett olyan képzett és tapasztalt szakemberekkel, mint általában történettudományunk, — párosulva a feladatok tisztázatlanságával és egy időn át a kellő megértés hiányával — törvényszerűen rányomta bélyegét e tudományág fejlődési ütemére.

Mindez hozzátartozik a felszabadulás utáni magyar marxista hadtörténetírás helyzetének reális felméréséhez. Ezek az objektív és szubjektív tényezők nemcsak meghatározták e tudományág fejlődését, hanem magyarázatot adnak nem egy joggal felvethető hiányosságra is.

Kezdeti nehézségeink nem igazolhatják azonban azokat, akik hajlamosak alábecsülni a hadtörténetírásnak mint tudományágnak a fontosságát, jelentőségét, s nem veszik figyelembe e nehézségek ellenére elért — a későbbiek folyamán ismertetésre kerülő — eredményeinket. Figyelmén kívül hagyják azt a tényt, hogy a magyar nép történetének sajnálatosan nagy részét tölti ki a gazdasági-társadalmi fejlődésünket érzékenyen befolyásoló, sőt néha hosszabb időre meghatározó háborúk időszaka, s hogy e háborúk történetének szakszerű (a katonai terminológiát is ismerő és pontosan használó) feldolgozása — a háborúk politikai jellegének meghatározása; a küzdelmeket vívó hadseregek osztályviszonyainak feltárása, osztályjellegének elbírálása; e háborúk visszahatásának vizsgálata a politikára, a gazdasági, társadalmi alapra stb. — olyan fontos feladat, amely csakis a történészek és hadtörténészek eddigénél szorosabb s kölcsönös együttműködésével oldható meg megnyugtató módon.

Az együttműködésre módot nyújt az a körülmény, hogy a felszabadulás utáni magyar marxista hadtörténetírás a kezdeti nehézségek ellenére már eddig is több önálló monográfiát és másfél-száz nagyobb tanulmányt produkált, zömmel az utolsó tíz év alatt. E munkák többsége időtálló eredményekkel bővítette mind a történettudomány, mind a hadtudomány fejlődését. Az elért eredmények részben olyan külső munkatársak nevéhez fűződnek, mint Barta István, Esze Tamás, Kovács Endre, Perjés Géza, Urbán Aladár és mások; részben olyanokéhoz, akik időközben más munkaterületre kerültek, mint

Benczédi László, Borus József, Liptai Ervin, Sztana Béla, Tóth Gyula és mások --- de alapvetően azok szorgalmas kutatómunkája nyomán jöttek létre, akik jelenleg is a Hadtörténelmi Intézetben vagy a Zrínyi Katonai Akadémia hadművészettörténeti tanszékén dolgoznak.

A felszabadulás utáni hadtörténelmi munkák megjelenése jórészt nagyobb történelmi évfordulókhoz kapcsolódott. Így az 1848/49-es magyar polgári forradalom és szabadságharc százéves, a Rákóczi-szabadságharc kétszázötven éves, a Bocskai-szabadságharc háromszázötven éves, a Magyar Tanácsköztársaság harcainak negyvenéves, felszabadulásunk tíz-, majd húszéves és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom ötvenéves évfordulóinak megünnepléséhez. Ez a körülmény az első időkben azt eredményezte, hogy a sokszor rövid határidő a forráskutatást szűkítette, a megemlékezés ünnepélyessége pedig nem egy alkalommal háttérbe szorította a nemzeti önismeret elmélyítéséhez szükséges kritikai szempontok maradéktalan érvényesítését. A kampányszerűségből fakadó időhiány az utolsó tíz évben már egyre kevésbé befolyásolta munkásságunkat, annál inkább erőink mennyiségi elégtelensége. Emiatt ma sem tudunk a magyar hadtörténelem minden periódusával foglalkozni, hanem szelektálni kell fontossági sorrendben, előtérbe állítva a legújabbkori témákat. Már csak ezért is nagy szükség lenne arra, hogy minél több történész foglalkozzék hadtörténelmi vonatkozású témákkal is.

E rövid hozzászólás keretében nincs mód a megjelent hadtörténelmi munkák részletes ismertetésére, elemzésére. Csupán hivatkozni lehet néhány átfogó műre és azokra a témákra, amelyekről nagyobb, s új kutatási eredményeket tartalmazó művek születtek.

Több kötetes összefoglaló jellegű munkák készültek „Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához” valamint „Az egyetemes és a magyar hadművészet története” címmel. Előbbi az intézet kollektívájának első szárnypróbálgatása volt, utóbbi azonban már jelentős új kutatási eredmények és részlettanulmányok alapján készült. Eredményeink között kell megemlíteni a „Kossuth Emlékkönyv” katonai vonatkozású tanulmányait, továbbá az 1849 eleji katonai problémákkal foglalkozó disszertációt, a Bem Józsefről, a Béri Balogh Ádámról írt biográfiákat, a Magyar Vörös Hadsereg harcait feldolgozó nagy monográfiát, a 2. Magyar Hadsereg pusztulásáról valamint a magyar partizánok harcáról szóló dokumentumköteteket, a Horthy-hadsereg szervezetével foglalkozó kiadványt, a Magyarország felszabadításáról írt műveket, a spanyol polgárháború történetét feldolgozó kiadványokat, a kuruc hadsereg belső életét feltáró dokumentumkötetet, a magyar internacionalisták harcaival foglalkozó kiadványokat, a Zrínyi Miklós és koráról, valamint a Bocskai-szabadságharcról készített műveket, továbbá olyan katonai elméleti munkákat, mint pl. a Horthy-rendszer katonai ideológiáját elemző kötetet, vagy a fegyverek szerepével, továbbá a hadsereg anyagi ellátásának problémáival foglalkozó hadtudományi munkákat, fegyvernemtörténeti feldolgozásokat vagy a szinte jelenig nyúló hadtörténelmi munkákat a Magyar Néphadsereg történetéről.

A másfélszáz nagyobb tanulmány zömében a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum 1954 óta rendszeresen megjelenő folyóiratában, a „Hadtörténelmi Közlemények”-ben látott napvilágot. Ezek az írások a korai középkortól napjainkig számos eseménytörténeti és elméleti témakört — többségében legújabbkori témákat — dolgoztak fel. Számos tanulmány foglalkozott a török- és a Habsburg-ellenes harcok történetével, vagy a középkori stratégia

valamint a zsoldosság problematikájával is. A folyóirat állandó rovatai, a „Hadtörténelmi Okmánytár” és a „Hadtörténelmi Bibliográfia” értékes kiegészítő részét képezik hadtörténetírásunknak.

Ha a megjelent monográfiák és tanulmányok alapján összehasonlítjuk a felszabadulás utáni magyar marxista hadtörténetírás eredményeit a két világháború közötti időszak hadtörténeti irodalmáéval, biztató képet kapunk. Hadtörténetírásunk termékei azon túl, hogy marxista—leninista történet-szemlélet alapján íródtak, jelentős részükben új levéltári kutatásokra támaszkodnak, s a külföldi — mindenekelőtt a szovjet — hadtörténetírás gazdag tapasztalatainak felhasználásával készültek. Noha e művek általában nem voltak mentesek a marxista történetírásban előfordult hibáktól — a személyi kultusz időszakának dogmatikus citátumaitól, bizonyos romantizáló tendenciáktól, vagy az átmeneti osztályösszefogások nem eléggé differenciált bemutatásától, sőt némely esetekben a nemzeti momentumok túlzott hangsúlyozásától — mindezek ellenére önelégültség nélkül megállapíthatjuk, hogy már eddig is túlszárnyalták a magyar polgári hadtörténetírás eredményeit és szakmai színvonalát.

További célunk a marxista—leninista elméleti alap elmélyítésén, a forráskutatások kiszélesítésén, az egyetemes hadtörténeti kitekintés bővítésén túl az eddig feldolgozott témák mellé újak felsorakoztatása is. Így foglalkozni kívánunk például a szomszéd népekhez fűződő hadtörténelmi kapcsolatainkkal, a semlegesség problémájával, a partizánmozgalom történetének megírásával, az ellenforradalmi korszak katonai történetének feldolgozásával, a népi demokratikus forradalom és a hadsereg problematikájával, az állam és a hadsereg kapcsolatával, a hadsereg erkölcsi-politikai viszonyainak alakulásával, a harmadik világ katonai problémáival és egyéb új témákkal. Arra törekszünk, hogy munkánk színvonalának emelésével egyre hatékonyabban és eredményesebben folyhassunk bele a Magyar Néphadsereg és az egész magyar nép szocialista tudatformálásának fontos munkájába.

Elekes Lajos:

Történeti ismeret és szocialista tudat

Az alábbi előadás egy nemrég elkészült nagyobb tanulmány gondolatmenetét követi; ezt tartalmazták az előzetesen kiküldött tézisek is, amelyek záradékában utalás történt arra, hogy magában az előadásban az idő korlátozottsága miatt csupán néhány főbb összefüggésre lesz mód kitérni. A tanulmány, illetőleg az előadás tárgya: *történelmi ismeret — szocialista tudat.*

Mint a címből kitűnik, a feladat annak vizsgálata, minő szerepet játszanak a történelem köréből származó nézetek, ismeretek a társadalmi tudatviszonyok, közelebről az országunkban fejlődő-bontakozó szocialista tudatviszonyok formálásában. Úgy véltük, a kérdés elméleti premisszáinak tisztázásához elengedhetetlen az objektív és szubjektív hitelesség lényegének, mibenlétének megvilágítása. Ennek kielégítő tárgyalásához pedig okvetlenül szükséges két — szorosan értve nem is egészen a tárgyhoz tartozó — problémakör előzetes áttekintése. Az egyik: van-e korunkban, amelyben az emberek tudományos érdeklődését általában a műszaki-technikai felfedezések iránti növekvő fogékonysággal szokás jellemezni, van-e ebben a korban számottevő érdeklődés a történelem kérdései, az onnan nyerhető ismeretek iránt, s ha igen, milyen jellegű az és mire irányul elsősorban? A másik: ha van ilyen érdeklődés, van-e olyan tudományosság, amely képes azt kielégíteni, amely adekvát módon tükrözi a történelmi folyamatok lényegi összefüggéseit, és alkalmas a korszerű érdeklődés, igény, szükséglet kielégítésére, továbbá: melyek azok a sajátos módszertani és felfogásbeli problémák, nehézségek, amelyeket a kutatónak, az ismeretet elsajátítónak a tudományos megismerés e specifikus, körülhatárolható területén le kell küzdenie. Mint ismeretes, mindkét kérdés-körben élénk viták folytak és folynak, sőt talán azt is lehetne mondani, éppen ezekben összegeződnek, ezekre vezethetők vissza azok az igen erőteljes nézetkülönbségek, amelyek napjaink marxista és nem-marxista tudományosságának eszmecseréiben megfigyelhetők.

Az említett tanulmány két első részében az imént jelzett problémákkal foglalkozik. Eredményeinek részletezésére most nem lévén alkalom, az első kérdéskörrel kapcsolatban röviden csak a következőket jegyezzük meg. Korfordulónon általában növekszik az érdeklődés a történelmi folyamatok, az ezek lényegének megvilágítására alkalmas tudományos eredmények iránt. Sokak (főleg nyugati, polgári szakemberek) véleményétől eltérően úgy látjuk, az érdeklődés napjainkban sem csökken, hanem inkább növekszik — a műszaki-technikai és természettudományos eredmények iránti érdeklődés növekedésével nem ellentétben, hanem éppen azzal is összhangban és főleg: nagy változásokat érlelő, a fejlődés hatalmas távlatait nyitó korunk jellegének, helyének alaposabb megértése igényével — az érdeklődés az emberiség felemelkedésének nagy történelmi folyamata és az ennek átfogó perspektíváit

híven kifejező tudomány, a történelem iránt. Ahol ezzel ellentétes jelenségeket figyelhetünk meg (bőven akad példa erre is), ott nem annyira az igény, az érdeklődés hiányáról van szó, mint inkább arról, hogy a kutatás adott formája — koncepciója, módszere, elért eredménye — nem adekvátan, nem eléggé híven, nem eléggé tudományosan öleli fel tárgyát, nem eléggé tudja kielégíteni a vele szemben támasztott társadalmi igényt, szükségletet.

A tanulmány a továbbiakban arra az eredményre jut, hogy az adekvát ismereteket nyújtani képes tudomány a marxi—lenini eszmeiségen alapul és attól — legkorszerűbb formáiban — semmiképpen sem választható el. A történelmi megismerés nemzetközi vitafórumokon taglalt kulcskérdéseit ennek értelmében a marxista—leninista eszmeiség bázisáról, a korszerűen alkalmazott marxista—leninista társadalomtudományi metodika eszközeivel igyekszik megközelíteni. A tárgyalás e részének tengelyébe a társadalmi törvény fogalmának szabatos értelmezése, a lényegi teljesség módszertani alapkövetelménye, a megismerés tudományos pontosságának és egzakt kifejezésének lehetősége, a megismerés illetőleg a reprodukálás, a kifejezés művészi — művészire emlékeztető — sajátosságainak valamint az ábrázolás életteljességének és valóság-hűségének problémája, a hagyomány és a hagyományozás (helyesebben a meghaladva-megőrzés keretében történő aktív elsajátítás) értelmezése kerül. A tulajdonképpeni tárgyalás előkészítéseként foglalkozik a tanulmány a történelem marxi—lenini felfogásának magyarországi elterjedésével és hatásaival, az ezeket keresztvevő más hatások jellegével, a tudatmozgás alapformáinak összetettségével és a folyamattal, amelynek kibontakozása során a társadalmi fejlődés, a történelem szabatos felfogása, adekvát értelmezése mindinkább előretör, a tudatformák mozgásában-fejlődésében mindinkább kiemelkedő szerephez jut, a fejlődő-erősödő szocialista tudat valóban jelentős serkentőjévé, esetenként meghatározó tényezőjévé válhat. Ebben az összefüggésben tárgyalja a tanulmány a korszerűen — korunk lehetőségeinek és követelményeinek megfelelő módon — felfogott történelmi távlat, távlatos történelemszemlélet kiemelkedő jelentőségét

A továbbiakban néhány részletet fogunk ismertetni a tanulmánynak a törvény értelmezését és ezzel kapcsolatban a lényegi teljesség követelményét, a tudomány művészi vonásait, a haladás kritériumait, illetőleg az értékelés problémáját és a történelmi távlat politikai-ideológiai eligazító szerepét tárgyaló fejtegetéseiből.

A történelem a nagy, átfogó emberi-társadalmi távlatok törvénytudománya. Sok része lehet fontos, tanulságos önmagában is. Legfőbb fontossága azonban egészének tanulságában áll: abban, hogy úsidőkbe vesző kezdeteitől máig vezető, jövőt ígérő hatalmas ívében képes megragadni, érzékeltetni, serkentő tanúságtételre szólítani az emberiség felemelkedésének törvényszerű menetét, távlatos életútját. Ez az, amiben semmiféle más tudomány nem helyettesítheti, s ez az, amiért semminő igaz tudományosság, semminő igaz emberi műveltség, művelődésigény nem nélkülözheti.

Tudománynak a modern nyelvhasználatban — sőt idestova már vagy száz-százötven esztendeje — az ismeretek olyan rendszerét szokás nevezni, amely a valóság lényeges összefüggéseinek törvényszerű formulában kifejezett vagy kifejezhető feltárásán alapul. Viták folynak a törvény, törvényszerűség, lényeges összefüggés fogalmainak konkrét értelmezése körül, de arról már nem, hogy ezek valaminő értelmezésben a tudományosság követelményrendszerének alapvető, meghatározó részét alkotják.

Felfogásunk szerint a világban megfigyelhető mindenfajta mozgás törvényszerű — tehát végső soron törvényszerű formulával is kifejezhető — viszonyulások része, függvénye, eredője. (Nem kívánjuk ezzel kétségbevonni a véletlen kategóriájának jogosultságát, ellenkezőleg, a magunk részéről is hangsúlyozni óhajtjuk annak esetenként igen nagy fontosságát. Jelenlegi okfejtésünk szempontjából azonban ezt a kérdéskört egyelőre mellőzhetőnek véljük.)

A társadalomban, következésképp a történelemben a törvényszerűség emberi cselekvésekben, azok bonyolult és többszörös kölcsönhatása révén, mintegy azok összegeződése, eredője gyanánt, tendenciálisan érvényesül. A társadalmi törvényszerűségnek ez az értelmezése, amelyet a marxizmus—leninizmus klasszikusai több alkalommal megvilágítottak és nem egy oldalról — gyakran idézett, hihetőleg jól ismert helyeken — részletezőbben is megmagyaráztak, csak a következetesen dialektikus és a következetesen materialista gondolkodás számára érthető.

A társadalomban, történelemben megfigyelhető törvényszerűségek a mozgás rendkívüli összetettsége és bonyolultsága folytán érvényesülnek tendenciálisan. Ez az esetek legtöbbszörében azt jelenti, hogy az összefüggések elmosódottan, kusza tömkelegként mutatkoznak a kutató előtt, hogy fő vonalaikat — ideértve az uralkodóvá váló tendenciát is, kivált annak kezdeti szakaszát és csíraformáit — nehéz pontosan kitapogatni.

Az, hogy a törvényszerűség a társadalom életében, a történelemben tendenciálisan érvényesül, nem azt jelenti (mint sokan vélik), hogy csak közelítő valószínűséggel érvényesülne vagy csak közelítő valószínűség hitelével lehetne ábrázolni. A törvényszerűség — törvény nemcsak a természet, hanem a társadalom fejlődésében is. Csakhogy a társadalmi mozgás bonyolult valóságában számtalan egymást érintő, keresztező, kölcsönösen erősítő vagy gyengítő más tendencia mellett, esetleg azok rovására, azok leküzdése útján érvényesül, nem egyszer olyan területeken, amelyek a véletlenek, a véletlenszerű jelenségek tömeges jelentkezését is törvényszerűnek kell minősíteni. Mindez együtt azt jelenti, hogy a társadalmi-történelmi törvényszerűség sokkal bonyolultabb körülmények közt keletkezik és érvényesül, mint a valóság bármely más területére jellemző bármily bonyolult törvényszerűség. Következésképpen hiteles, szabatos megállapításához sokkal több tényezőt kell pontosan számításba venni, mint az anyagmozgás bármely más területén. Az eredmény a legpontosabb mérés esetén sem olyan biztos, mint valamely óramű vagy egy kémiai folyamat matematikai eszközökkel rögzített képlete. Nem csupán a felmérés optimális esetben is fogyatékos, mert nem mindenre (esetleg nem is minden fontos összefüggésre) kiterjedő — jelenlegi eszközeinkkel ki sem terjeszthető — volta miatt, hanem elsősorban azért, mert a mozgás bonyolultsága következtében a fejlődés irányát, tendenciáját, jellegét és eredményét meg lehet ugyan állapítani (ugyancsak a felmérés optimális eredményességéről szólva), de már pontos vonalát, kibontakozásának ütemét, kifejtését konkrét módját és idejét csak megközelítően lehet jelezni.

A törvényszerű lényegi összefüggések meghatározása a tudomány minden területén igen nagy tényanyag mozgósítását, igen kiterjedt jelenségtömeg ismeretét és sokoldalú, beható elemzését követeli. A történelemben, tekintve a társadalmi mozgás különleges bonyolultságát, ez az általános követelmény fokozottan érvényes. A tények alapos ismeretét, beható elemzését említik olykor a „teljes” tárgyismeret, „teljes” adatbázis stb. elnevezéseken, mindezekkel az ismeret teljességének elvileg jogos igényét juttatván kifejezésre.

Az ismereti teljesség a történettudományban két, nem egészen egybeeső fogalmat takar. Az egyik értelmezésében jelentheti az ún. történelmi tények — a történelmi folyamat részei, elemei, megtörtént dolgok, események stb. — teljes ismeretét, a másik ezzel részint egyező-egybeeső értelmezésében pedig jelentheti az ezek feltárásához, megismeréséhez utat nyitó adatok, források — az „anyag” — ismeretének teljességét. A kettő megkülönböztetése nagyon is indokolt mind a kutatás, mind az ismeretek elterjesztése, az objektív és szubjektív hitelesség metodikai feltételeinek megerősítése szempontjából. A lehető teljesség igényének hangsúlyozása mindkét vonatkozásban indokolt, elmulasztása pedig felettébb sajnálatos következményekkel járhat. Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a teljesség követelménye sehol, a történettudományban sem értelmezhető másként, mint a lényeg megismerése alapvető követelményével összhangban és annak függvényeként.

A lényeg a történelmi folyamatban, következőleg az ezzel foglalkozó tudományban is a törvényszerűség. Mint ismeretes, a történelmi törvényszerűségek sokrétűek. A legfontosabbakat a filozófia is számon tartja, a történelmi materializmus legáltalánosabb formulázásában. Sokukkal foglalkozik — saját diszciplinájának keretében és annak összefüggésrendszerében — a szociológia vagy a gazdaságtudomány.

Az utóbbi évek tisztázó és rendszerező vitái, megbeszélései — főként a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának történelmi, társadalomtudományi, filozófiai osztályai, megfelelő kutatóintézetei és folyóiratai által kezdeményezett vagy irányítottak — sokban segítettek teljesebbé tenni ismereteinket a társadalmi-történelmi törvényszerűségek jellegéről, érvényesülésük módjáról, kutatásuk korszerű feltételeiről. Sokban segítettek annak pontosabb körvonalazásához is, melyik tudománynak mi a specifikus feladata, lehetősége az érintett területek vizsgálatában. Hozzájárultak a társadalmi-történelmi törvényszerűségek kutatásában elsőrenden érdekelt tudományok: filozófia, szociológia, történelmi tudományok, gazdaságtan azonossági és érintkezési pontjainak, továbbá — ami korábban kevésbé lévén tisztázott, nem egyszer okozott félreértéseket — kutatási feladataik és lehetőségeik sajátos tulajdonságainak megvilágításához is. Bár az ilyen természetű vizsgálódásokat nem tekintjük lezártnak s eredményeiket korántsem tartjuk minden tekintetben megnyugtatónak, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy számottevő előhaladás történt egyebek közt a történettudomány specifikumainak teljesebb, pontosabb körvonalazása irányában is. Alátámasztást, megerősítést nyert az a marxista szakemberek körében egyébként korábban sem tagadott álláspont, hogy a történettudomány középponti döntő feladata a fejlődés menet fő vonalának, az ezt kifejező törvényszerű összefüggésnek (összefüggéseknek) a kimutatása. Egyúttal azonban ugyanilyen hangsúllyal jutott kifejezésre az a marxista szakemberek java számára szintén nem vitás, de korábban — dogmatikus, sematikus, egyszerűsítő nézetek hatására — nem mindig kellő nyomatékkal hangsúlyozott és nem is mindig kellő következetességgel érvényesített álláspont, amely szerint a történettudomány feladata nem merül ki a fejlődés menetét meghatározó, fő irányát kifejező törvényszerűségek feltárásában, sem ezek kellő mennyiségű anyaggal történő illusztratív alátámasztásában. A történettudománynak egyebet is kell nyújtania: azt a különleges többletet, amit más tudomány nem nyújthat s ami nélkül a két előbbi feladat bármily tökéletes elméleti megoldása is csonka marad, mert nélküli (vagy legalábbis nem teljes mértékben birtokolja) a valósághűség egyik fontos kritériumát: az élet-

teljességet. E specifikusan történettudományi feladat két részre bontható. Egyrészt az adatok tömegének alapos elemzése útján megállapított törvényszerűséget, amelyet tételesen is kívánatos megfogalmazni (ez lehet a filozófus feladata, de jobb, ha már azt is, legalább első szinten, történész végzi), nem elegendő csak így — tehát tételes, tételszerű megfogalmazásban, esetleg többkevesebb bizonyító adat kíséretében — bemutatni, hanem úgy kell érzékeltetni, amint a valóságban érvényesült. Tehát ellentmondó tények, tendenciák, jelenségszoptok kusza tömegében, az élet eleven valóságában, amint az egymást keresztező szálak tömkelegéből fokozatosan kibontakozik. Történelmileg valóságúen. Másrészt (a feladat előbb említett részével szoros összefüggésben) le kell írni, el kell beszélni, érzékeltetni kell az emberi lét, a társadalmi fejlődés, az élet konkrét körülményeit, a maga teljes gazdagságában, bonyodalmisságában, valóságos vagy látszólagos történeti összevisszaságában, rendezetlenségével együtt. Mert csak így válik világossá a rendezetlenségbe rendet vívó elem, a törvénnyé emelkedő uralkodó tendencia valóságos jelentősége; így válik érthetővé, érzékeltetővé az, ami az emberi történelemben valóban nagy: a küzdelem — a hősi harcok és mellettük a hétköznapi életteljesítmények — heroikus jelentősége, az tehát, ami által, amiben a törvény keletkezik és megvalósul, ami az emberi felemelkedés emelője és biztosítója. Így válik érthetővé, ismerhetővé, életközeli emberivé a történelem cselekvő hőse: az ember, aki a felemelkedés nem könnyű, emberi útján járva, tetteivel azt vagy éppen ellentétét szolgálja, aki küzd és tetteinek összességében a törvény forrása és megvalósítója, hatásának alanya és tárgya egyszerre. A történelem az élet mestere lehet, nagy tanítója marxista értelmezésben is. Főként ilyen felfogásban és ennek megfelelő ábrázolásban.

Megítélésünk szerint ezen a ponton kell kissé közelebről szemügyre vennünk a hajdan sokat, napjainkban ismét gyakrabban — de nem mindig, sőt többnyire nem valami szerencsésen — felvetett kérdést: mennyiben művészet a történelem? Vagy ha nem az, van-e mégis valami olyan vonása, tulajdonsága, ami a művészethez közelíti, s a kérdés vizsgálóiban — nem a kérdés lényegének tudatos elferdítőiben, hanem a valóság, az igazság felderítésének őszinte híveiben — ilyen utalások, analógiák felhasználásának szükségérzetét kelti? A kérdés felvetésének időszerűségét látámasztja az a körülmény, hogy a fentebb említett, a társadalmi-történelmi törvényszerűségek jellegét sok oldalról megvilágító szovjet vitákon is megfogalmazták, igaz, a hagyományostól lényegesen eltérő — mondhatni azzal homlokegyenest ellenkező — formában, akként ugyanis, vajon nem ott keresendő-e az esetleges érintkezés alapja, hogy a művészetnek is, mint a tükrözés sajátos formájának, van valami olyan vonása, ami gyökerében a tudományéval azonos vagy legalábbis közelrokon. Úgy véljük, a kérdés ilyen megközelítése nem indokolatlan. S ha a kérdésre akkor, ott adott választ nem is tekinthetjük mindenben kielégítőnek (sem a kérdés feltevőjének, sem a vita egészének nem volt célja ennek az újszerűen felmerült problémának a végérvényes tisztázása), annyira ennek tanulságai nyomán is feljogosítva érezzük magunkat, hogy a dolog bennünket tárgyunk szerint elsődlegesen foglalkoztató vonatkozásairól néhány hipotetikusként szánt megjegyzést kockáztassunk. Azért itt és nem később, mert a probléma magva nézetünk szerint (és gyakran hallható, olvasható más nézetekkel szemben) nem elsősorban a kifejezési mód, az ábrázolási forma problémái közt, hanem a lényeg megismerésének — a történelmileg lényeges adekvát megismerésének és adekvát, életteli kifejezésének — alap-

vető, lényegi, tartalmi problémái közt keresendő, és helyes megoldása csak ebben a keretben képzelhető.

Tárgyunk szempontjából különös figyelmet érdemel a sűrítés eljárása, amely a művészetek esetében a típus-alkotás lényeges mozzanata. Nem a művészi típus-alkotás szorosan művészi (formára is kiterjedő) követelményeiről kívánunk szólni. Azt kérdezzük, vajon a tudós — nem csupán a történész! — nem alkalmaz-e időnként, egyes tudományokban eléggé gyakran olyan eljárásokat, amelyek lényeges tartalmi jegyeikben a típus-alkotásnak a művészeteknél megfigyelhető eljárására emlékeztetnek. Megítélésünk szerint ilyen eljárásokat szükségképpen és gyakran alkalmaz minden tudomány, amely a tények konkrét leírását is feladatának tekinti, nem éri be a tények elemzéséből levont absztrakt eredmény (képletszerű vagy bárminő más elvont formában történő) közlésével. Természetesen az ilyenféle párhuzamokat, bármennyire tetszetősek sőt megnyugtatók, túlságba vinni nem szabad: a hasonlóság, esetleg azonos vonások mellett nagy gondot kell fordítani az eltérések alapos mérlegelésére is. Előbbi analógiánkhoz visszatérve, ki kell emelnünk, hogy a művészt a típus-alkotás tevékenységében a valóság csupán a legtágabb értelemben korlátozza: nem állíthat olyat, ami valaminő összefüggésben — akár képzelete sugártörésében — nem lehet igaz. A tudóst ezzel szemben szorosan kötik a tények, éspedig a legszűkebb, a legszorosabb értelemben. A történész nem állíthat olyat, amit adatai — a források — nem bizonyítanak ténybelileg is. Ha adatai hézagosak, áthidalásukat megkísérelheti feltevések, hipotézisek útján, de csak meglévő adatainak szigorú pillérei közt, az ezek által igazolt irányban és ezek által nagy valószínűséggel kijelölt módon. És akkor is köteles közölni, hogy amit most mond, az csak feltevés, nem teljes értékű tudományos megállapítás. A típus-alkotásban vagy az ehhez hasonló műveleteknél tehát sok a hasonlóság, esetleg azonosság a tudós és a művész munkája közt, de azzal az igen lényeges, el nem hanyagolható különbséggel, hogy a művészt a valóság csak a legtágabb értelmezésben köti, a tudóst ellenben a legszorosabb, legtényszerűbb, legaprólékosabb adatszerű valóságűsége kötelezi. Mindamellett úgy véljük, nem volt helytelen felhívni a figyelmet a tudományos és a művészi eljárás, valóság-ábrázolás egyes — lényeges eltéréseik ellenére is sok hasonlóságot, részben azonosságot mutató — párhuzamaira. Már csak azért sem, mert nézetünk szerint részben itt kereshető a történettudomány művészi vonásairól, művészettel rokon sajátosságairól kialakult, napjainkban újból erősen hangoztatott vélemények valóságtartalommal bíró (tehát nem valamely szándékolt félremagyarázásból vagy kellő megfontolás híján keletkezett félreértésből eredő) reális magva.

Van azonban egy olyan, mélyebben fekvő összefüggés, amelyre még az előbbieknél is nagyobb figyelmet kell fordítanunk, ha fontosságához illő szabadsággal igyekszünk körvonalazni a problémát: miben kereshető végül is a történettudomány művészettel érintkező, azzal rokon vagy legalábbis arra emlékeztető vonásainak gyökere. Nézetünk szerint ebben az esetben is — mint mindig, ha valamely tudomány lényeges tulajdonságairól van szó — a vizsgált tárgyból, annak természetéből, sajátosságaiból és tudományos kutatásának ezekből következő, ezekkel összefüggő specifikumaiból kell kiindulnunk. A történelmet, magát a folyamatot, gyakran hasonlították drámához. Utaltak a görög drámára, amelyben a néző bizonyos mértékig szereplője sőt szerzője is lehet annak, ami a színmű keretei közt végbemeleg. A hasonlat, mint minden hasonlat, sántít. Van azonban egy igen figyelemre-

méltó mozzanata: az aktív részvétel, amellyel — legalább a fent jelzett fel-fogás szerint — a görög dráma szemlélője a cselekménybe bekapcsolódhat. Néző is, de cselekvő részes is. Van-e jogosultsága ennek az egybevetésnek? Van-e valami hasonlóság a színpadi dráma cselekvő-szemlélője és az eleven dráma: a történelmi folyamat kutató-részese, formáló-szemlélője közt? Kétségtelen, hogy van. Ezt a hasonlóságot régen, sokan felfedezték és újra felfedezték. Elemzésével azért nem mentek sokra, mert többnyire téves irányból: a kutató-szemlélő (a vizsgálódó tudós) oldaláról közelítették meg és érdeklődésének részvétellel vegyes aktivitásában egyfajta akaratlan szubjektivizmus alapját, indítékát vélték fellelni. Tehát az analógiát és az erre okot adó tényt veszedelmesnek minősítették a tudományos tárgyilagosság szempontjából, s ezért az ilyenféle magatartást tudós részéről megengedhetetlennek nyilvánították. Ajánlották, hogy a tudós kutató vonja ki magát az ilyenféle, tárgyilagosságát károsan befolyásoló tényezők hatása alól. Ha ez nem lehetséges, mondjon le arról, hogy tevékenységét tudományosnak véleményezzék.

Minden társadalomtudomány tárgya az ember vagy valamilyen alkotása, életnyilvánítása. Nem érthető-e, nem természetes-e, hogy az ember önnönmagát és tevékenységét különös figyelemmel vizsgálja? Hogy effajta vizsgálódásaiban a személyes indíték nagyobb és nyilvánvalóbb szerephez jusson, mint másféle, más tárgyra vonatkozó vizsgálataiban? Szempont-tévesztés ebből arra következtetni, hogy az érdeklődés ilyen irányulása szükségképpen eredményez valamiféle szubjektivizmust. A tárgyilagosság: tudományos módszer, ellenőrzésre alkalmas valóság-kritériumok kérdése. Az érdeklődés alapja, irányulása más dolog. Itt röviden csak annyit: nincs az emberi — akár tudományos, akár művészi — érdeklődésnek olyan területe, amelyen az érdeklődés tágabb értelemben „személyi”, azaz emberi-társadalmi indítéka ne volna kimutatható. S talán az sem szorul bővebb bizonyításra, hogy az érdeklődés kielégítése során az eredményesen vizsgált tudományos tárgy bizonyos értelemben „emberiesedik”, emberivé — mert emberi-társadalmi tudatvilágunk elemeitől — válik, ha mégoly távol esik is az emberi lét közvetlen tartományaitól, s ha megismerése, tudati birtokbavétele mégoly elvontan általános, képletszerű formulák segítségével történik is. A metodika konkrét követelményei a tárgy természete szerint változnak. A tárgyilagosság — mondjuk szabatosan: a valóság-hűség — követelménye minden tudományra kötelező. De e követelmény érvényesítésének konkrét, szakszerű formái megint csak változnak, megint csak a vizsgált tárgy természete, a tudományterület ezzel összefüggő szabályai szerint. Aligha kíván sok magyarázatot (noha valamikor s részben még napjainkban is sok, megítélésünk szerint nem egy vonatkozásban felesleges vitát váltott ki), hogy az embertárgyú tudományoknak nem csupán érdeklődési, hanem vizsgálódási módjában is érvényesül, és pedig nem szubjektivista torzítás következtében, hanem a tárgy természete szerint érvényesül az emberközpontúság.

Ezzel azonban olyan pontra érkeztünk, ahol újabb érintkezést kell feltételeznünk a szükségképpen, kifejező funkciójuknál fogva emberközpontú művészetek és a tárgyuknál fogva szükségképpen emberközpontú tudományok, így általában a társadalomtudományok és kiváltképpen a minden lényeges emberi-társadalmi tevékenység gyűjtőmendencéjéül szolgáló, minden erre vonatkozó ismeret átfogó áttekintésére hivatott tudomány: a történelem közt. Ha van tudomány, amelynek rendszerezett tényeiben a küzdő ember mintegy időben-térben megsokszorozva szemlélheti önmagát, az leginkább

éppen a történettudomány. Nem azért, mert így írják. Hanem mert ez a tárgya, mert ez a történelem.

Szükségtelen itt fejtegetnünk, milyen hatásokat — ne kerüljünk a szót: milyen élményeket — vált ki, válthat ki a történelem aktív részeseiből (bármelyikünkiből!) a történelem tényeinek, összefüggéseinek, messzeható folyamatainak ismerete. A hatás élményszerűségével, ennek személyiségformáló és társadalmi tudatformáló jelentőségével fejtegetéseink más helyen amúgy is foglalkoznunk kell. Itt csak annyit kívánunk még egyszer hangsúlyozni: tárgyánál, emberközpontúságánál fogva minden társadalomtudomány és specifikusan a történelem sajátos viszonyulást, érdeklődési módot vált ki vizsgálójából és a vizsgálódás során éppen a tudományos tárgyilagosság, helyesebben a valóságűség lehető teljessége érdekében sajátos eljárásokat, megismerési és megismertetési módokat követel. E sajátos megismerési és megismertetési módok némelyikét nevezték olykor intuíciónak, mások beleélésnek vagy átérzésnek és még sokféleképpen; az említett elnevezések mindegyikéhez egész sor elhibázott, alapjaiban téves elmélet, idealista fikció, erőltetett elmélkedés tapad, ezért egyiket sem használjuk szívesen. E fogalmak helyes és helytelen értelmezésének taglalása helyett most csupán arra hívjuk fel a figyelmet újból, a fentebb már elmondottak alapján, hogy a megismerés alaptörvényei a történettudományban sem mások, mint bármely más tudományban; emellett vannak a megismerésnek az emberközpontú társadalomtudományokra együtt, továbbá a történelemre specifikusan vonatkozó külön szabályai, amelyek csak a tudományosság imént említett általános szabályaival együtt, azoknak alárendelve és azok keretében ellenőrizve használhatók, amelyek nélkül azonban ezek a tudományok éppen jellegüket, specifikus vonásaikat és — éppen a történelemlről szólva helyes ezt kiemelni — tudatformáló szerepük, hatásfokuk nem csekély részét veszítenék el.

A fentebb mondottakkal nem óhajtottuk kétségbevonni, hogy a tudományban, közelebről a történettudományban a közlési-kifejezési formának megvannak a maga nagyon is pontosan kitapintható, körülhatárolható követelményei. Azt sem, hogy ezek némelyike — nem ugyan a követelmény, hanem inkább a lehetőség, legfeljebb a kíváncsóság szintjén — érintkezést mutat a művészetek területéről ismert, ott valóban követelménynek tekinthető formákkal. Tartalom és forma viszonylatának erre a vonatkozására a történelmi ismeretek terjedésének, történetírás és történelemtanítás hatásfokának tárgyalása során lehetne visszatérni. Azt kívántuk ezúttal érzékeltetni, hogy amennyiben van érintkezés történettudomány és művészet közt (amint nézetünk szerint is van), akkor azt nem a tudományosság területén kívül, hanem annak szorosan vett, tárgyszerűen felfogott keretei közt lehet és kell kitapintani és a szükséghez — vagyis a tárgy követelményeihez mérten, azoknak megfelelően — érvényesíteni. Ami összefoglalóan azt jelenti, hogy a történettudománynak tárgyából következően valóban van „művészi” — a művészetekkel tartalmában, tárgyában és módszerében rokonítható — eleme; ennek helyes felismerése és következetes érvényesítése azonban nem gyengíti, hanem ellenkezőleg: erősíti a történettudomány törvénytudományi jellegét, mert azt teszi lehetővé, hogy a törvényszerű folyamatot életteljesebben, tehát objektíve és szubjektíve hitelesebben, „igazán”, azaz valóságűen ábrázolhassuk.

Viták tárgya volt és az ma is: van-e egyáltalán haladás (értelmezhető-e úgy a fejlődés, mint emelkedő-előrehatoló tendenciájú mozgás), és ha igen, mi

lehet a reális mutatója. Az idevonatkozó szakirodalom futó áttekintése nyomán is igenlő és tagadó válaszok, megfelelőnek vélt érvek sokaságát lehetne felsorolni, megítélésünk szerint kevés haszonnal. Attól sem remélünk sokat, ha az igenlő válaszok nem csekély sorából kikülönítjük azokat, amelyekkel a kritérium idealista, teleologikus vagy utopisztikus megfogalmazása miatt nem érthetünk egyet. Történetfelfogásunk egyértelmű magyarázatot ad a fejlődés alapjairól az ember legsajátabb: létfeltételeit termelő munkájával biztosító tevékenységében, amellyel egyúttal önmagát, embervoltát, egész történelmét és vele kultúráját, benne világismeretét létrehozza, mindezek létrejöttét megalapozza, lehetővé teszi. A fejlődés pozitív eredményének, a haladásnak a döntő ismérvét sem kell, nem is helyes másban keresnünk. Hangsúlyozzuk a megszorítást, amely szorosan összefügg a termelés fogalmának marxista értelmezésével: mértékül soha nem elegendő a termelőerők színvonala, hanem csak az egész termelési mód, benne a termelési (társadalmi) viszonyok egészének mérlegelése szolgálhat eligazításul. A fejlődés, az elért eredmények felmérését ezen a ponton nem áll jogunkban megszakítani. Az emberi-társadalmi lét egészének átfogó értékelése lehet a teljes értékű, tudományos felmérésnek, a haladás üteme és mértéke tekintetében tökéletesen megbízható, tudományos állásfoglalásnak alapja. De mindez függvénye, járulékos kiegészítője csupán a termelési mód fejlődésének mérésében adott, viszonylag könnyen és viszonylag egzakt módszerekkel elérhető, minden értékeléshez alapvető eligazítást szolgáltató, fentebb döntőként jellemzett marxista kiindulásnak.

A haladást azonban ebben a fentebb körülírt, viszonylag könnyebben megragadható és viszonylag egzaktabban ábrázolható értelmezésében sem mindig könnyű tetten érni, érzékelni és hitelesen érzékeltetni. Nem könnyű a nagy korfordulókon sem, még kevésbé a lassú, vontatott, esetleg elkanyarodásokkal vagy visszaesésekkel megterhelt fejlődésmenetek esetében. Legáltalánosabb vonásait, amelyeket a marxizmus társadalomelmélete az egymást követő gazdasági-társadalmi formációk tanában foglalt össze, viszonylag könnyű megvilágítani, bár — mint az utóbbi éveknek az „ázsiai termelési mód” kérdése körül kiélesedett vitái megmutatták — korántsem mindig könnyű a fejlődés konkrét ténytömegének sok elágazását a formációk klasszikus modelljének egyszerű, sima képleteivel egyeztetni. Annyi bizonyos, hogy a marxizmus, az eleven élet folyton megújuló, önmagát kiegészítő elmélete a modelleket, bármily tökéletesek, csupán eligazító segédeszközül használja fel. Napjaink vitái s még inkább korunk történelmének sok nagyon is eleven tanulsága arra figyelmeztetnek, hogy modelljeink — ha valakinek jobban tetszik, használja nyugodtan a gyakran rossz mellézközüvel alkalmazott elnevezést: sémáink — nagy vonalakban valóban hiven kifejezik a fejlődésmenet fő vonalának fő szakaszait. De önmagukban is állandó finomítást kívánnak, hogy befogadhasák a valóság végtelenül sokágú változatgazdagságát; amellet új meg új tények feltárását, ezek mind mélyebb elemzését követelik azért, hogy kereteiket a szükséghez: a valóság egyre teljesebben feltáruló lényegi összefüggéseinek egyre adekvátabb kifejezése követelményéhez igazíthassuk.

Ebben a felfogásban a haladás lényegéről, üteméről, egyetemességéről alkotott képünk alapjaiban érvényes marad, részeiben azonban folyamatosan mélyül és differenciálódik. Egyre jobban fel fogjuk ismerni, fel kell ismerünk a fejlődés fő vonalától — leggyorsabb menetütemű részeitől — eltérő,

attól elmaradó fejlődésmenetek tanulmányozásának fontosságát, egyebek közt a fő fejlődésmenet jellemző vonásainak, nem utolsó sorban kiemelkedő felgyorsulásának teljesebb megértése kedvéért is. Aligha kíván bővebb magyarázatot: a marxista tudományosságot eddig nagyrészt lekötötte (és erőinek jelentős részét ma is leköti) a fő fejlődésiránnyal, fejlődésmenettel összefüggő kérdéseknek és azok közvetlen tanulságainak tisztázása. Bizonyos mértékig az is érthető, ha ezeket a tanulságokat nem egy esetben közvetlenül igyekezett alkalmazni más — többé vagy kevésbé eltérő — fejlődésmenetek vizsgálatakor. Napjainkban a sajátosságok beható tanulmányozásának igénye egyre nagyobb nyomatókkal érvényesül s ez — amennyiben együtt jár a lényegi egyezések, az alapvető törvényszerűségek területén megfigyelt és kétségtől érthetően bizonyos azonosságok szem előtt tartásával — bizonyosan sokkal fogja gazdagítani, mélyíteni ismereteinket a haladás konkrét formáinak és egyetemes érvényességének kérdéskörében is.

Tudjuk, voltak és vannak, akik a történettudományban azért óvtak és óvakodtak mindenféle értékeléstől, mert attól tartottak, hogy ez tudománytalan eljárások forrása, például történetietlenül alkalmazott utókorai szempontok visszavetítésének ürügye lehet. Ha ilyesmi történik, amint történt nem egyszer, az valóban súlyos hiba. A hibát azonban elkerülhetjük, ha pontosan alkalmazzuk a történelmi értékelés egyetlen lehetséges mértékét: miként viszonyul a vizsgált tárgy, jelenség a történelmi folyamat egészéhez, a történelmi haladás akkor időszerű formáihoz, akkori eredményeihez és lehetőségeihez. Az értékelés ilyen fajtája, ha a fentebb mondottak értelmében vett szigorú kritikával és elfogulatlanul végezzük, semmiféle torzításnak, történelmietlen visszavetítésnek nem ad helyet. A történettudományos megismerésnek pedig, legalábbis a történettudomány marxista értelmezésében, elengedhetetlenül fontos része, — talán nem túlzás azt mondani: legfontosabb része, végső értelme.

Az értékelés biztonságának elvi alapja — a tudományosság marxista értelmezésében — a tudományos kutatás pártossága. Nem célunk itt fejtegetni a marxista pártosság fogalmát. Különös fontosságát sem hangsúlyoznánk ekkora nyomatókkal, ha az utóbbi idők hazai és külföldi vitáiban nem tapasztaltunk volna némi bizonytalanságot a fogalom értelmezése, jelentőségének elbírálása körül. A pártosság azt jelenti, hogy a kutató valamely történetileg kialakult társadalmi osztály — a marxizmus esetében a munkásosztály — álláspontján áll; innen elemzi és értékeli a fejlődés tendenciáit, megismerhető összefüggéseit. A társadalmi fejlődés valóságos tartalmának felismerése szempontjából a marxista pártosság a teljes hűség — ebben az értelemben: a teljes objektivitás, tárgyilagosság, szabatosság — lehetőségét biztosítja mindenekelőtt annak következtében, hogy a teljes felszabadulásért, az emberi világért küzdő, annak létrehozásában elemien érdekelt (és elodázásában nem érdekelt) osztály eszmei képviselőjét hamis ideológiák elvileg nem fékezik az igazság, a teljes igazság feltárásában. Ha a marxista tudományosság valamelyik képviselője a pártosság elvének hangoztatása közben vétett az igazság, a valóság-hűség tudományos követelménye ellen, akkor az nem azért történt, mert pártos volt, hanem azért, mert nem eléggé volt — nem eléggé marxista-leninista módon volt — pártos.

Még egy rövid szót a mindenkori jelen szerepéről, nem annyira az értékelés, mint inkább az érdeklődés és a látásmód alakítása tekintetében. Sok vád érte a történettudományt, mert képviselői — úgy mondják — nem-

zedékenként újraírják a történelmet. Ez a vád részben igaz, részben rosszindulatú hamisítás. Az nyilvánvaló, hogy — a pártosságról imént mondottak értelmében is — minden történelmi osztály, minden társadalmi rendszer más-ként szemléli és másként értékeli a múltat, a jelenéhez vezető utat. Más kérdésekre keres benne választ, ennek az érdeklődésnek megfelelően vizsgálja a múlt roppant tényanyagát. Ismert dolog, a hajdankor történetíróit a dinasztikiák és a nagy emberek érdekelték, a közelmúlt és napjaink kutatóit egyre inkább a történelem igazi formálói, az egyszerű emberek tömegei. Ugyanannak a ténynek — azonos körülírása esetén is — más lehet az értékelése: a múlt történetírása elhallgatta vagy elítélte, napjaink történetírása igyekszik megillető helyükre emelni a parasztháborúk, népi mozgalmak résztvevőit. S meglehet (meg is történt), hogy az ilyen igyekezet túlzásokra vezet, a mindig ellentmondásos fejlődés szép vagy rút, pozitív vagy negatív oldalainak egyoldalú kiemelésére. Éppen a marxista pártosságon alapuló tudományos történetfelfogás és a megfelelő kutatómódszer következetes érvényesítése teszi lehetővé, hogy mindezeket a torzításokat — saját hibáinkat és tévedéseinket is — meghaladva, teljes valósághűséggel ismerjük meg és mutassuk fel a történelmi folyamat igazi arcát, mozgató erőit, jelenünkön át jövőnkbe mutató hatalmas ívét.

A történelem megismerése a jelent és a jövőt szolgálja, első renden azért, hogy — mint fentebb tárgyaltuk — megvilágítja az idáig vezető utat. Megmutatja annak részleteit is, de megmutatja — és ez a döntő — egész hatalmas vonulatát. Perspektívába, történelmi távlatba emeli a jelent. A magunk részéről ebben látjuk eszmei-politikai, ideológiai nevelőhatásának, tudatformáló funkciójának lényegét. Ez azonban azt is jelenti, hogy a múltat a jelen szemszögéből, szabatosabban: a jelenig elért eredmények szintjéről kell szemlélnünk, nem hagyván figyelmen kívül a jelen fejlődési tendenciáiban kirajzolódó, tudományos igényvel körvonalazható távlatait sem. Marxilenini eszmeiség igényével csak ilyen módon foghatjuk fel a jelen sokat vitatott szerepét a múlt, a történelem megítélésében. A jelen szerepének felismerése sőt előtérbe állítása tehát nem azt jelenti, mintha akár hozzátenni akarnánk valamit is a múlt megmásíthatatlan tényeihez, akár elvenni akarnánk azokból valamit. A jelen és a jövő egyaránt tudományos alaposságra, pontosságra, valósághűségre kötelez. De a társadalmi fejlődés más-más szintjének jelenéből tekintve a valóság: a történelmi folyamat más-más oldalát fordítja felénk. Más oldalai, más vonásai azok, amelyekből a mindenkori jelen a maga módján feltett kérdésekre választ vár és tanulságot merít. Korábbi korok, előző társadalmak jelenét, a történelem akkori vizsgálóit egyes kérdések foglalkoztatták. Nagyrészt olyanok, amelyek bennünket már alig vagy egyáltalán nem érdekelnek. Mi igényt tartunk a tudományos teljesség megismerésére, de elsősorban a lényegét, a mozgás irányát, az ezt elsődlegesen meghatározó tényezőket kutatjuk. Állítjuk, hogy a fejlődés törvényszerűen haladó folyamat, amelyben az uralkodóvá váló tendencia ellentétes tendenciák leküzdése közben, ellentmondásosan, emberi-társadalmi cselekvésben érvényesül. Azt valljuk, hogy az egyetemes emberi haladás útja törvényszerűen vezetett a szocialista viszonyok kialakulásáig. Országunkban ezek a viszonyok kialakulóban, erősödőben vannak. Ezeknek az ismeretében, ezek elért szintjéről visszatekintve kell értelmeznünk, értékelnünk a megtett utat, a történelem — történelmünk — szocializmust formáló jelenünkig vezető folyamatát. Ez természetszerűen magával hozza, hogy nem egy vo-

natkozásban megváltozik a történelmi folyamat egészének távlata mellett egyes részleteinek optikája is. Nem csupán arról van szó, hogy több figyelmet fordítunk a múltban a tömegek életére és küzdelmeire, hogy különleges figyelmet fordítunk — kell, hogy fordítsunk — azokra az eseményekre és folyamatokra, amelyekben jelenünk közvetlen előzményeit, előkészületeit láthatjuk, hanem arról is, és talán mindenekelőtt arról, hogy a fejlődés egészét, annak kiemelkedő mozzanatait, leginkább előremutató, a haladás mindenkor döntő mértéke szerint legnagyobbra becsülhető tényeit is úgy tekintjük, mint a jelenünkben elért, minőségileg új magasabb fejlődési fok elérésének lépcsőzetes előfokait. Egyaránt jelenti ez mindannak megbecsülését, ami múltunkban az egyetemes és azon belül a hazai előrehaladás ügyét szolgálta, és mindennek olyan felfogását, ami a múlt értékeiről a jelen értékeire, a jövő tennivalóira irányítja figyelmünket. Ha a történelem politikai nevelő és mozgósító hatásáról beszélünk, — nézetünk szerint jogosan beszélhetünk erről is, — akkor mindenekelőtt az imént jelzett összefüggésre kell gondolnunk.

A történelem ismeretének a politikai eligazításban játszott — természetesen nem egyedül döntő, de nem is elhanyagolható — szerepét a marxista-leninista tudományosság mindig elismerte. Értelmezésében éppúgy voltak vulgáris torzítások, mint a marxi-lenini eszmeiség, pártosság alapkövetelményeinek értelmezésében is. Ezek jelentkeztek egyebek közt a történelmi tények tanulságainak úgy húsz esztendővel ezelőtt elterjedt (nyomokban, igaz egyre ritkábban, mindmáig fellelhető) ún. aktualizálásában. Azóta mindenki (vagy majdnem mindenki) előtt nyilvánvaló, hogy aktualitás és aktualizálás nem ugyanaz. Míg az egyik — az előbbi — egyáltalán nem idegen a tudományosságtól, a másik — kivált annak idején gyakori, erőltetett formáiban — szükségképpen ellentétbe kerül vele. Ilyenformán állunk a történelmi ismeretek politikai eligazító szerepével is. Vulgáris értelmezésben, közvetlen politikai irányításnak tekintve a történelmi ismeretek e funkcióját, nyilvánvalóan hibás eredményre jutunk. Nem közvetlen irányításnak értve, hanem a történelmi távlatosság, a nagyobb összefüggések áttekintése követelményének részeként fogva fel, a tudományosan megalapozott politikai gondolkodás igen fontos összetevője lehet. A politikai gondolkodásban a történelmi távlatosság bizonyos fokig védelmet nyújt mind a szűklátókörűség, mind az ábrándozó távlobatekintés — mindkét esetben: a politikai irrealizmus — veszedelmeitől. Amivel természetesen megint nem azt óhajtjuk állítani, hogy e veszélyekkel szemben az egyedüli vagy akár a legfontosabb biztosíték a történelmi műveltség, a történelmi kategóriákban való gondolkodás, a történelmi távlatok felmérésének képessége volna; azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy a biztosítékok rendszerében, a politikai gondolkodás tudományos megalapozásának összetevői közt e tényezők szerepe sem jelentéktelen. Folyó vitáink köréből jó néhányat említhetnénk, amelynek mondanivalója valamilyen oldalról az imént tárgyalt témákhoz kapcsolható. Csupán egyre utalunk közülük, a realizmus igénye és annak értelmezése körül kibontakozottra. Az igény hangoztatói bizonyára nem gondoltak arra, hogy ez a szóhasználat éppen a történetírás vonatkozásában némileg zavaró képzeteket idézhet: volt ugyanis — és nem egy vonatkozásban máig hat — a magyar történetírásnak olyan ága, amely ezt a kifejezést a politikában a megalkuvó-egyezkedő állásfoglalások méltatására foglalta le. Senki sem köteles erre gondolni, ha a realizmus követelményét hallja említeni; de aki ma és éppen a történettudomány vonatkozásában támaszt ilyen követelményt, helyesen teszi, ha eleve elhatárolja

álláspontját az ilyen félreértés lehetőségeitől. Egyébiránt a realizmus, a realitásokkal — egyszerűbben: a valósággal — való alapos és körültekintő számvetés igen kívánatos, mondhatni kötelező nem csupán a tudományban, hanem a politikában is. A történettudományban ez a marxi-lenini eszmeiség alapkövetelményeinek, a valóságűség és a lényegi teljesség elveinek lehető megvalósítása útján érhető el. A politikában ugyancsak a marxi-lenini eszmeiség következetes érvényesítése útján, a célkitűzések tudományos — történelmi távlatokat is figyelembevevő — megalapozása segítségével.

A történelem ismeretének ideológiai és politikai eligazító, irányjelző funkciójával kapcsolatban idekívánkozik néhány észrevétel a hagyomány, mint társadalomformáló, főleg társadalmi tudatformáló tényező megítéléséről. Mint ismeretes, nem egy polgári társadalomtudományi (és politikai) irányzat úgy tartotta számon a történelmet, — magát a folyamatot is, nemkülönben a folyamatosságában gyökerező történetiséget, valamint az ismeretén alapuló történelmi gondolkodást, — mint a tartós hagyományozás, például kultúrájával átadása és átvétele által döntő módon meghatározott emberi-társadalmi viszonylatok összességét. Ebben a hangsúly a hagyomány megőrző, megtartó funkciójára esik, ami kétségtelenül megfelel mind a társadalomtudomány (szociológia vagy történelem), mind a politika minden konzervatív: a meglévő megtartását minden körülmények közt elsőrendű érdeké, értéké nyilvánító irányzatának. A konzervatív tudományos és politikai törekvésekkel szembe forduló irányzatok — elfogadván a hagyomány megtartó-megőrző funkciójáról kialakult elképzelést — annak káros hatását hangsúlyozták, a haladást gyorsító-elősegítő fejlődési tényezőkre gyakorolt bénító nyomását állítván előtérbe. Úgy véljük, a hagyomány ilyen értelmezése mindkét felfogásban szűkkörű és megtévesztő. Nem arra gondolunk elsősorban, amire már sok évvel ezelőtt felhívták a figyelmet a világ és a mi országunk marxista történettudományában, hogy ugyanis vannak jó és rossz hagyományok, vannak a konzervatív értelmezésnek funkciójukban megfelelően visszahúzó hagyományok és vannak előremutató törekvések, amelyek a történelmi tapasztalatok későbbi, a maga korában a haladás oldalán álló szemlélője számára pozitív tanulságok forrásává, esetleg serkentő példaképpé válhatnak. Természetesen ez is igaz. Van azonban egy ennél tágabb, általánosabb összefüggés, amelyet a kérdés helyes megítéléséhez figyelembe kell venni. A hagyomány valóban rendkívül fontos szerepet játszik minden emberi társadalom fejlődésében, végső soron az egész emberiség, az egész emberi civilizáció fejlődésében is. A kultúra felhalmozásának Lenintől oly nagy figyelemmel kísért ténye nélkül bajosan volna megérthető. Csupán azt nem szabad elfelejtenünk, hogy a hagyomány, a hagyományozás sem a kultúra vonatkozásában, sem az emberi-társadalom lét semelyik más területén nem jelent pusztá átadást és passzív átvételt, befogadást. Az egyén fejlődésében éppúgy, mint társadalmak vagy egész társadalmi formációk fejlődésében az átvétel aktív mozzanata, az elsajátítás eleme a döntő. Ez pedig az egyén esetében is, még inkább társadalmi osztályok vagy egész társadalmi rendszerek esetében az átvétel olyan módját jelenti, amely magában foglalja a kritikai felülvizsgálat, az ezen alapuló kiválasztás és selejtezés lényeges elemét. Az ilyen módon történő átvétel — a hagyományozás kategóriájába besorolt (főleg kulturális) átvételek jelentős része is — a meghaladva-megőrzés fogalmi körébe sorolható, és csak ebben az összefüggésben érthető helyesen. Legyünk tehát körültekintőbbek, amikor hagyományokról (akár jókról, akár rosszokról) és ezeknek a törté-

nelmi folyamatokban betöltött valóságos szerepéről szólunk. Ne feledjük az aktív elsajátítás, a meghaladva-megőrzés éppen történelmi szemszögből — a fejlődés menetének és távlatának helyes megítélése szemszögből — alapvetően fontos mozzanatát.

A meghaladva-megőrzés dialektikus törvénye szembeszökően érvényes a történelmi fejlődés alapvető folyamataira. Ennek a ténynek az eddiginél gondosabb figyelembe vétele sokat segíthet a történelmi mozgás egészének pontosabb felderítésében, nemkülönben egyes — egyébként nehezen értelmezhető, nehezen megvilágítható — jelenségeinek szabatosabb értelmezésében és értékelésében is. Ennek, valamint általában a dialektika követelményeinek szakszerű, szabatos alkalmazása kétségtelenül megkönnyítheti a történettudományunkban és az eredményei iránt érdeklődők szélesebb köreiből — azidőszertől folyó viták érdembeli eldöntését, tisztázatlan kérdéseknek a marx-lenini eszmeiség követelményeivel, a korszerű tudományosság igényeivel összhangban álló megoldását. Úgy véljük, a történettudományunkban — vagy történelmi problémák megítélésével kapcsolatosan tágabb körben, esetenként a napisajtó részvételével — a közelmúltban lefolytatott és napjainkban folyó eszmecserek egyik legfőbb tanulsága éppen ez. Az eszmecserek léte mutatja a történelem ismerete iránt növekvő társadalmi igényt és az ismeretek pontosságára, szabatosára iránt mind a szaktudomány képviselői, mind a társadalom szélesebb rétegei részéről megnyilvánuló, növekvő igényességet. Egyben az eszmecserek tartalmi és módszerbeli fogyatékosai jelzik azt is, hogy még sok a tennivaló a marx-lenini eszmeiség követelményeinek teljes érvényesítése, hatásuk teljes kibontakoztatása terén. Ami egyúttal azt is jelenti, sok a tennivaló a korszerű történelmi ismeretek kialakítása és elterjesztése, szocialista tudatformáló hatásuk teljes érvényre juttatása vonatkozásában is. Az érdeklődés tényei, a mondanivalóval egyre inkább lényegi kérdésekre koncentrálnak a viták élénkítése, a szakirodalom és az oktatás húsz éve gyarapodó eredményei jelzik e munka eredményes folytatásának lehetőségeit. A fentebb tárgyalt problémák jelzik a nehézségek természetét, amelyekkel a feladat további részeinek megoldása során számolni kell.

KORREFERÁTUMOK

Köpeczi Béla:

A társadalmi tudat rétegződése Magyarországon

A magam részéről a társadalmi tudat általánosabb problematikájához szeretnék hozzászólni, még pedig abból a szempontból, hogy miként rétegződik, tartalmilag hogyan differenciálódik és milyen mértékben érvényesül nálunk a szocialista társadalmi tudat hegemoniája.

Mint ismeretes, a társadalmi tudat a politikai ideológia, a jog, az erkölcs, a vallás, a tudomány és a művészet, a filozófia formáiban nyilvánul meg és az emberek társadalmi létét tükrözi vissza, hol adekvát módon, hol pedig torzítottan. Minden osztálytársadalomban a társadalmi lét különbözősége folytán

többféle társadalmi tudat alakul ki, ami természetesen nem jelenti azt, hogy ne volna az uralkodó osztály érdekeit kifejező uralkodó társadalmi tudat. A társadalmi tudatot egyébként nemcsak eszmék és nézetek jellemzik, hanem pszichikai tényezők, érzelmek és hangulatok is, amelyekre azért érdemes külön felhívni a figyelmet, mert a múltban keveset törődünk velük, elhanyagoltuk a szociálpszichológiai vizsgálatokat s azok hasznosítását a tudat kutatásában.

A szocializmust építő társadalom osztálytársadalom, éppen ezért nem meglepő, ha különböző társadalmi tudatokat fedezhetünk fel benne, még ha ezek jelentkezése nem is pontosan ugyanolyan okokkal magyarázható, mint az előző osztálytársadalmakban. A szocialista fejlődésben mutatkozó egyenlőtlenségek és ellentmondások, az egyes osztályok és rétegek között még meglévő gazdasági, társadalmi, kulturális különbségek tükröződnek a társadalmi tudatban is. Emellett társadalmunkban különösen nagy jelentősége van a régebbi osztálytársadalmak által ránk hagyott tudati elemeknek és azoknak a hatásoknak, amelyek a kapitalista világból áradnak szét. Mindezeket tekintetbe véve illúziók nélkül kell vizsgálnunk társadalmunk valóságos tudati állapotát és ezen belül a szocialista tudat uralkodóvá válásának folyamatát. A társadalmi tudati állapot felméréséhez sajnos nem rendelkezünk megfelelő tudományos módszerekkel és eszközökkel: statisztikai adatokat, szociológiai kutatásokat, a kulturális helyzet és a viták adta tanulságokat tudjuk csak felhasználni. Így az eredmények is meglehetősen korlátozott értékűek.

Ha meg akarjuk rajzolni az ország tudati térképét, abból a tényből kell kiindulnunk, hogy Magyarország lakosságának több mint a fele a felszabaduláskor húsz éves volt, vagy még meg sem született, ami azt jelenti, hogy ez a népesség nem ismerhette meg a kapitalizmust, csak az új társadalmi rendet érzékelte, amelyben a termelőeszközök már a nép tulajdonába mentek át, s ennek folytán új termelési kapcsolatok alakultak ki. E nagy társadalmi változások természetesen nem eredményezték a tudat automatikus átalakulását, bár az új társadalmi rend kezdettől arra törekedett, hogy a rendelkezésre álló összes ideológiai tényezőkkal tudatos módon biztosítsa a szocialista tudat hegemoniáját. A tudatformálás egyik legfőbb eszköze a kulturális forradalom volt, amely mindenekelőtt az iskolákat nyitotta meg a munkások és a parasztok előtt is. Ennek a törekvésnek eredménye, hogy míg 1949-ben az összes aktív keresők 13,3%-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel, 1963-ban már 28,8%-a, 1949-ben 4,2 százalékuk tett érettségit, 1963-ban 8,7 százalékuk, 1949-ben 1,8 százalékuk végzett egyetemet vagy főiskolát, 1963-ban 3,4 százalékuk. Mindez azt jelenti, hogy 1963-ban az aktív keresők általában kétszer annyian végeztek el a megfelelő iskolatípust. Azóta ez az arány tovább javult, bár egy 1963-as felmérés szerint a szakmunkások 54%-a, a mezőgazdasági, fizikai foglalkozásúaknak pedig 77%-a az általános iskola nyolc osztályát sem végezte el. Itt persze tekintetbe kell venni, hogy mindenekelőtt az idősebb korosztályokról van szó.

Az iskolán kívüli ideológiai munka szempontjából a legjelentősebbek a tömegkommunikációs eszközök, a televízió, a rádió és a sajtó, amelyek a legszélesebb rétegekhez tudnak eljutni. Egy 1964-es Központi Statisztikai Hivatali felmérés szerint, amely még csak 675.000 előfizetőt tartott számon, televíziót nézett rendszeresen a vezetőállásúak, értelmiségiek 88 százaléka, és hogy a másik végletet mondjam, a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 49 százaléka. Az egyes foglalkozási rétegek között viszont alig volt különbség

a rádióhallgatás vagy az újságolvasás szempontjából. Feltehető, hogy ma már a televíziónézés szempontjából is nagyjából ugyanaz a helyzet.

Sokkal változatosabb a kép, ha az igénybevétel szempontjából a mozi, a színház, a könyv és a zene területét vizsgáljuk, e tekintetben ugyanis az egyes rétegek között a különbségek lényegesen nagyobbak iskolai végzettség, életkor és jövedelem szerint. A differenciáltságot csak egyetlen adattal kívánom dokumentálni. A már említett Központi Statisztikai Hivatal-i felmérés szerint a mezőgazdasági fizikai dolgozók 34 százaléka olvas könyvet, a nem-mezőgazdasági fizikai dolgozók 57, az értelmiségiek 93 százaléka.

A kérdés most már az, hogy a társadalom az említett eszközökön keresztül milyen tartalmakkal tud hatni a tudat alakítására. A politikában, legalább is az általános kérdéseket nézve, világos különbséget lehet tenni szocialista és nem-szocialista tendenciák között, s a párt politikájának alapján meg lehet határozni az e téren folyó tevékenység fő irányait. Sokkal bonyolultabb a helyzet a tudomány és a művészetek terén.

A szocializmus azzal, hogy vállalta az emberiség haladó kulturális örökségét, azt is vállalta, hogy az értékekkel együtt az előző osztálytársadalom bizonyos ideológiai elemeit is terjeszti. Ezt még a legdogmatikusabb politika sem tudta megakadályozni. Bebizonyosodott az is, hogy helytelen elzárkózni a kapitalista világ most születő értékes alkotásai vagy tudományos eredményei elől, amelyek magukkal hordoznak polgári ideológiai anyagot is. Emellett magában a szocialista társadalomban is jelentkeznek — nyílt vagy kevésbé nyílt formában — nem-szocialista nézetek, amelyek különösen a tudományban és a művészetben nyilvánulhatnak meg. Mindezek után világos, hogy a mi kulturális apparátusunk nem terjeszthet csak ún. tiszta szocialista kultúrát. Mulatságosnak kell tartanunk azt az álradikalizmust, amelyet a francia egzisztencialisták folyóiratában, a „Les Temps Modernes” 1967 áprilisi számában olvashatunk, ahol azt vetik a szemünkre — többek között —, hogy a kultúra területén nem vittük végbe a forradalmat, mert nem számúztuk az iskolákból és egyetemről a régi tanárokat, irányzatokat és módszereket. Biztos, hogy oktatási és kulturális intézményeink nagyobb következetességgel és eredményesebben is dolgozhatnának ideológiai szempontból, de a tény tény marad: csak tiszta szocialista kultúrát nem tudunk terjeszteni. Eddig jórészt az ideológiai területekről beszéltem. Még ellentmondásosabb azonban a helyzet az erkölcs és az ízlés síkján, ahol a szocialista normák csak kialakulóban vannak. Világos, hogy e tekintetben intézményeink kevesebb újat tudnak nyújtani s nehezebben tudnak szabadulni bizonyos régebbi beidegzésektől vagy külföldi hatásoktól. Egyébként ha nincs tiszta szocialista kulturális környezet, ebből az is következik, hogy az ideológiai-pszichikai harcot vállalni kell a nem-szocialista kultúrákkal szemben, és ez nem valamiféle jelszó kérdése, hanem a szocialista társadalom építésének elengedhetetlen követelménye.

Milyen mértékben fogadják most már el a társadalom egyes rétegei a szocialista tudat különböző elemeit? E tekintetben egyelőre csak megközelítésekre vállalkozhatunk. Kétségtelen, hogy ma a szocializmus politikai ideológiája gyakorolja a legszélesebbkörű befolyást. Párttagságunk csaknem 600.000 főt számlál, a KISz-hez 750.000 fiatal tartozik, sok pártönkívüli fogadja el a párt politikáját. A gazdasági, a társadalmi, a politikai élet a szocializmus politikájának a támogatására hívja fel a nagy tömegeket is, akik tisztességgel veszik ki részüket e munkából. A szocialista politikai tudatot közülük is sokan vallják — még pedig aktív módon. Széleskörűen terjesztjük a

marxizmus filozófiáját nemcsak az iskolákon keresztül, hanem a pártoktatás és a tömegkommunikációs eszközök útján is. Ez persze nem jelenti azt, hogy a szocializmust politikailag helyeslő, sőt esetleg a marxizmus filozófiai alaptételeivel egyetértő emberek körében ne hathatnának nem-szocialista politikai és filozófiai nézetek. Elég csak itt a nacionalizmus példájára hivatkozni, amely kétségtelenül régi ideológiai és pszichikai maradvány, de amelyet mai politikai problémák is táplálnak.

A szocialista tudattal filozófiailag a vallásos világnézet és érzés áll szemben, amely széles rétegekre hat, s amely részben az egyéni problémák, részben az egyén és társadalom közti összeütközések, részben a meggyökeresedett tradíció miatt sokáig tovább él a szocialista társadalomban. Tegyük ehhez hozzá, hogy itt nem egyszerűen valamiféle spontán továbbélésről van szó, hanem a vallásos világnézetet tudatosan terjesztik és nemcsak a templomokban, hanem például az iskolákban is. A szülők a gyermekek 12—13 százalékát iratják be az általános iskolákban hittanórákra, a középiskolákban 1—2 százalékukat. Szeretném hangsúlyozni, hogy a vallásos világnézet nem áll szükségszerűen szemben a szocializmus politikájával, sőt a vallásos ember és a kommunista együttműködhet a szocializmus építésében, de a vallásos világnézet külön tudati réteget képvisel, és bizonyos körülmények között más tudatformákra is hathat.

Bonyolultan alakul az ideológiai jellegű tudat-formák szempontjából az értelmiség helyzete a szocializmusban. Az értelmiség egy része nemcsak a szocialista politika képviselője, hanem a marxizmus—leninizmus legtudatosabb terjesztője, sőt bizonyos kategóriákban továbbfejlesztője is. Ugyanakkor az értelmiség egyes rétegei ma, részben a személyi kultusz által kiváltott válság miatt is, felmerülő problémáikra nem feltétlenül a marxizmusban keresik a választ, hanem más filozófiákban, így például a neo-pozitivizmus vagy az egzisztencializmus egyes változataiban. Mindez még inkább meg kell, hogy győzzön bennünket arról, hogy a szocializmusban távolról sem szűnt meg az ideológiai harc.

Sokkal nehezebb meghatározni a többi tudatréteget társadalmi elterjedésük és az egyes tudatformák tartalmi minősítése szempontjából. Gyakori az az ellentmondás, hogy egyesek elfogadják a szocialista tudat politikai vagy filozófiai elemeit, az erkölcs vagy az ízlés terén viszont polgári vagy kispolgári hatás alá kerülnek. E két területen ugyanis a régi tudatformák, amelyekbe nagyon sok pszichikai elem vegyül, erőteljesen tartják magukat, sőt a szocializmus építésének egyes szakaszaiban fel is erősödhetnek.

E strukturák elkülönített vizsgálata távolról sem jelenti azt, hogy ne látnánk a kölcsönhatásokat az egyes tudatformák és rétegek között és hogy statikusan szemlélnénk ezt a helyzetet. A marxista történettudomány nagyon sokat tehet abban az ideológiai-pszichikai küzdelemben, amelyet a szocialista tudat hegemoniájáért kell folytatnunk. Magyarországon a nem-szocialista irányzatok is bőségesen hivatkoznak — ismert okok miatt — történelmi érvekre, s a régi történetírás maradványai — ha sokszor áttételesen is — tovább élnek a nem-szocialista tudatformákban és kultúrákban. Különösen két kérdés-komplexumot emelnék ki, amelyre marxista választ kellene adnunk. Az egyiket így fogalmazhatnám meg: mi volt és mi most a magyar nép helye a világban és különösen Európában? A másik így hangzik: van-e társadalmi fejlődés, s ha igen, ebbe hogyan illeszkedik be a szocializmus építése világviszonylatban és különösen Magyarországon? Az első kérdéscsoport a szocialista hazafiság és

a nacionalizmus, a nemzetközi tájékozódás és a provincializmus, a kis nép és a nagyvilág ellentét-párjait érinti. A második a történelmi optimizmus és peszsimizmus, a fejlődés és a változatlanság, az örök emberi és a történelmi vitáját idézi. Azt hiszem, hogyha a történettudomány hatni akar, nagy gondot kell fordítania ezeknek a „végső kérdéseknek” feldolgozására és megválaszolására. E kérdések megválaszolásánál tekintetbe kell venni a tudatformák általános állapotát, azok értelmi és érzelmi telítettségét. Nyilvánvaló, hogy más eszközöket szükséges felhasználni ott, ahol a racionális mozzanatok állnak előtérben, és ismét mást, ahol az érzelmié. Emellett tudnunk kell, hogy milyen társadalmi rétegekhez fordulunk, amelyek, mint láttuk, ma főleg az iskolázottság, a foglalkozás, a jövedelem és a kor szerint különböznek egymástól, és e különbségeket tekintetbe véve kell megválasztani módszereinket. Csak az általános tudati helyzetet tekintetve vevő, a differenciált szemlélettel dolgozó marxista történettudomány tudja megváltoztatni a régi nézeteket, beidegzettségeket, és csak ez képes az új szocialista elemeket erősíteni. Így lehet igazán *a mai élet tanítómestere*.

Szabolcsi Miklós:

Az irodalom és a művészetek szerepe a történeti tudat kialakításában

Bevezetőül azt vizsgálta, milyen helyet tölt be az irodalmi-művészeti anyag a szocialista tudat szerkezetében, megvilágítva annak részben tudatos, részben nem-tudatos hatását a világnézet kialakításában. Foglalkozott az esztétikai tényezők szerepével, majd az irodalmi tudat heterogén, kiegyensúlyozatlan voltára mutatott rá. Az irodalmat, művészetet mint történeti folyamatot és képződményt tekintve, vitába szállt az ahisztorikus, fenomenológiai, strukturalista megközelítési módokkal, de egyben figyelemztetett az irodalmi mű specifikumainak tiszteltetésére. Utalt az irodalom s a történelem, illetve a művészet és a társadalom kapcsolatának bonyolult sokrétűségére, s érintette a művelődéstörténeti problematikát: a társadalmi tudat kulturális részének eredete, összetevői ismeretében rajzolható csak meg egy korszak komplex képe.

Felszólalása további részében a történelem irodalmi ábrázolásának kérdéseivel foglalkozott. Mint elmondotta, részint a történettudomány eredményeire, részint régi beidegzésekre, hiedelmekre, módszerekre támaszkodik az irodalom történelemábrázolása. A mai magyar irodalomban a történelemábrázolásnak három típusa ismerhető fel: a „népi” eredetű történetiszemléletet, a romantikus-gicces történetiszemléletet tükröző és a marxista történetiszemlélet alapján álló. Mint rámutatott, ez utóbbinak is vannak gyengéi. Vizsgálta az új történettudományi felismerések behatolását az irodalomba, s foglalkozott a történeti életrajzok, történelmi regények, dokumentum-művek, mint átmeneti műfajok kérdésével. Majd azt vizsgálta, hogy az irodalomban ábrázolt történelem hogyan válik az alapját képező történetiszemlélet széleskörű terjesztőjévé, illetve, hogy az irodalmi és történeti megismerés milyen kölcsönhatással van egymásra, s hogy az emberábrázolás problémái hogyan jelentkeznek az irodalomban és a történetírásban.

Befejezésül összefoglalóan felvetette a kérdést: mennyiben jellemzik a mai magyarországi szocialista tudatot a marxista történetfelfogás eredményei? — s ezzel kapcsolatban foglalkozott a marxista és nem-marxista elemek sajátos vegyületeinek kérdésével. Feladatként jelölte meg a történeti és művészeti anyag szervezettebb egységét a középiskolai, egyetemi oktatásban, ismeretterjesztésben; a művelődés elemeinek szétválása elleni küzdelmet; a törekvést az egységes világnézetre, világlépre, erre alapuló kultúrára.

Perjés Géza:

Hozzászólás

Perjés Géza hozzászólásának első részében a történettudományról mint törvénytudományról és a statisztikai módszerek alkalmazásának szükséges voltáról beszélt. — Elekes Lajos referátumában a történettudományt úgy jellemezte, mint törvénytudományt — mondotta, épp ezért talán nem lesz hasznos, ha ezzel a kérdéssel kapcsolatban megemlékezünk a történeti statisztika, közelebbről a matematikai statisztika módszereiben rejlő lehetőségekről.

Azóta, hogy a XVII. század elején, a politikai aritmetika két nagy úttörője, Graunt és Petty bátran hadat üzent a „merőben minőségi összehasonlításoknak”, másokra hagyva mindazt, „ami az emberek állhatatlan szellemétől, bizonytalan vélekedésétől, vágyaitól és szenvedélyeitől függ”, és ehelyett „számokkal, súlyokkal és mértékekkel” akarta leírni a világ jelenségeit, állandóan kísértett a kvantifikációra való törekvés a társadalmi tudományokban. Hogy a legújabb időkig a kvantifikáció mégsem hozott döntő eredményeket, annak oka a matematikai statisztikának aránylag késői kifejlődése, ami útjában állt annak, hogy a társadalmi életben érvényesülő véletlen tömegjelenségeket adekvát módon írhaszák le. Bár a valószínűségi elmélet egyik alap-törvényét, a nagy számok törvényét először statisztikusok és demográfusok fogalmazták meg, a matematikai statisztika módszereinek kifejlesztéséhez a döntő lökést a természettudományok, majd a közgazdaságtan adta meg.

A kvantitatív szemlélet fejlődésében fordulópontot jelentett az a felismerés, hogy a természeti és a társadalmi törvényszerűségek nem úgy különböznek egymástól, hogy a természetben csak funkcionális összefüggések vannak, amelyekben az ok egyértelműen és közvetlenül határozza meg az okozatot, a társadalmi életben viszont ilyen összefüggések nincsenek, hanem inkább úgy, hogy a természeti jelenségek helyi és időbeli állandósága igen nagy, míg a társadalmi jelenségek hallatlan változatosságával állunk szemben, egyébként azonban mind a természetben, mind pedig az emberi társadalomban a *stochasztikus, statisztikai törvényszerűségek* uralkodnak, azaz valamely *a* előzményt követhet *b, c, d, e* stb. következmény, viszont ugyanúgy valamilyen *a* következmény létrehozásában közreműködhet *b, c, d, e* stb. előzmény. A modern fizika nagyszerű eredményei éppen ezeknek a törvényszerűségeknek matematikai leírásával függnek össze.

A stochasztikus összefüggések matematikai kifejezése viszont beláthatatlan lehetőségeket rejt magában a társadalmi tudományokban. Amennyiben ugyanis a matematikai statisztika módszerei alkalmasak arra, hogy a társadalmi élet rendkívül bonyolult összefüggéseit leképezzék, sőt annak kifejezésére is, hogy az *a* előzmény *b, c, d, e* stb. következményei milyen valószínűségi szinten realizálódnak, illetve az *a* következményt előidéző *b, c, d, e* stb. okok súlya az *a* létrehozásában mekkora, — ha tehát a matematikai statisztika mindezt lehetővé teszi, akkor a történeti kutatás klasszikus általánosítási folyamatai eddig nem látott biztonsággal és pontossággal mehetnek végbe. Természetesen nem arról van szó, hogy a matematikai statisztika merőben új, eddig esetleg nem is sejtett törvényszerűségek felfedezéséhez segít hozzá — bár kétségtelen, hogy bizonyos esetekben erre is sor kerülhet, — hanem arról, hogy az eddig csak verbálisan kifejtett és esetleg csak a hipotézis szint-

jén feltett, verifikálatlan törvényszerűségek bizonyos valószínűségi határok között egzakt megfogalmazást és bizonyítást nyerhetnek.

Így viszont remélhetjük, hogy megszűnik az a kettősség is, amelyre Elekes Lajos utalt, hogy ti. a társadalmi folyamatok lényegének a megfogalmazása a filozófus és a szociológus dolga, a társadalmi élet összetettségének a leírása pedig a historikusé. A matematikai statisztika ugyanis egyszerre alkalmas a lényeg kifejezésére — ti. alkalmas arra, annak kimutatására, hogy valamely *a* következmény létrehozásában a *b*, *c*, *d*, *e* stb. előzmények közül melyik a legdöntőbb — ugyanakkor, éppen, mert minden esetben számbaveszi a *b*, *c*, *d*, *e* stb. előzményeket, az élet teljességét kifejező komplex ábrázolást is biztosítja, sőt éppen, mert minden esetben kifejezi az addig figyelembe nem vett, — tehát a *b*, *c*, *d*, *e* stb.-n felüli, ún. reziduális tényezők hatását is, kimondottan rákényszerít az élet sokszerűségét tükröző komplex kutatásra.

Hozzászólása következő részében Perjés Géza a filozófia és történettudomány kapcsolatairól, a társadalmi tudat vizsgálatáról beszélt. Sürgette a tudományosan megalapozott közvéleménykutatást a történetírás hatására vonatkozólag. Végül Nemeskürty István könyve bírálatának hiányosságairól szölt.

Mátrai László:

A művelődéstörténet néhány módszertani problémája

A Magyar Történelmi Társulat 1966. évi kecskeméti vándorgyűlése nem csupán ráterelte a szakemberek figyelmét a művelődéstörténet fontos és a szakma fejlődése szempontjából nagyon aktuális voltára, hanem az ott kibontakozó vita már pedzette azokat a módszertani nehézségeket is, melyek ez elhanyagolt történetírói ágazat intenzívebb művelése során bizonyára fel fognak majd merülni.

Az akkor és ott utolsónak felvetett probléma: a politikai eszmék történetének kérdése talán a legjobb kiinduló pont ahhoz, hogy az alkotó marxista kultúrtörténet módszertani nehézségein túljutni próbáljunk. *Elvben* azért könnyen megközelíthető ez a terület, mert hisz ez a társadalmi tudatnak az a része, mely legközelebb esik az alaphoz, s így nyilván minimális „áttétellel”, hamisító közvetítéssel kapcsolódik ahhoz. A történetírói *gyakorlat* szempontjából viszont azért kézenfekvő ezzel kezdeni a módszertani elemzést, mert a politikai eszmék története olyan klasszikus témakör, melynek tudományos polgárjoga talán a legrégebb az összes kultúrhistoriai feladatok közül. Elég csupán a Cambridge History ama régi gyakorlatára utalni, amely minden köztörténeti korszak tárgyalása után elemzi a lezajlott folyamatokhoz tartozó (azokat részben tükröző, részben magyarázó, részben — mondjuk ki — mozgató politikai és államfilozófiai) eszméket, eszmei áramlatokat és az elmélet fokára eljutó koncepciókat.

Mindez a magától értetődő megállapodottság azonban még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a politikai eszmék *marxista* története is már tisztázott módszertani fegyverzettel rendelkezik. Sőt, megfordítva: éppen a marxista igényesség hozza magával azokat a többlet-feladatokat, melyek megoldásához nem elégségesek a politikai eszmetörténet eddig szokásos és kialakult módszerei.

Nem vitatjuk azt a határkérdést, hogy nem a jogtudomány művelői-e a valóban illetékesek e diszciplína művelésére, és általában is tartózkodni igyekszünk minden elméletieskedéstől (lévén ez a legkártékonyabb veszély, mely minden módszertani fejtegetést állandóan fenyeget). Ehelyett két konkrét példán demonstrálnám a marxista szándékú politikai eszmetörténet reális nehézségeit.

Az egyik *Albert Fuchsnak*, a korán elhunyt kiváló osztrák marxista történésznek és írónak az alkotása, a „Geistige Strömungen in Österreich 1867—1914”. E művét a szerző két kötetre tervezte: az elsőben a politikai eszmék, a másodikban a kulturális irányzatok történetét kívánta megírni. A szerző korai halála miatt csak az első kötet készülhetett el, ennek kellene tartalmaznia a voltaképpen politikai eszmék, irányzatok, elméletek történetét.

Elég a fejezetek címein végigtekintenünk, hogy felismerjük legott a legfőbb módszertani nehézségét: liberalizmus, munkásmozgalom, pszichoanalízis, katolicizmus, etc. jelzik a politikai eszmék akkori osztrák frontjának szerkezetét, és ez azt jelenti, hogy a kulturális (vagyis filozófiai, művészi, világnézeti, tudományos) eszmék elkerülhetetlenül „összekeverednek” a szó pontos értelmében vett politikai eszmékkel és a kulturális irányzatok a politikai törekvésekkel, harcokkal. Maga a szerző érzi a problémát, hogy eljárása csupán ideiglenes áthidalás, de nem megoldás: a politikai irányokat és kulturális áramlatokat a „szellemi áramlatok” közös nevezőjére hozza. Jelen összefüggésben nem annak a kritikai megállapítása lényeges, hogy a marxista szerző (legalábbis terminológiai értelemben) közel sodródott-e a szellemtörténeti pozícióhoz, hanem annak a pozitív kiemelése, hogy sürgős módszertani (és történetfilozófiai) feladat annak marxista feltárása, amit a szellemtörténeti iskola „szellem”-nek nevezett. Amikor a marxista történész „társadalmi tudat”-ról beszél, ezen — legalábbis részben és adatszerűségeiben — ugyanazt az eszmei kontinuumot érti, amit a polgári historikus szellemnek nevez. És — ismét csak a konkrét, történeti tartalmat, a tényeket tekintve — ez a társadalmi tudat jórészt ugyanazt jelenti, mint a strukturalisták típusai vagy a neopozitivisták „vontkozottatási rendszerei”. A különbség — talán nem is kell részletesen kifejteni — mégis kardinális: míg a polgári iskolák az itt rejlő problémát olyan álmegoldással intézik el, hogy a talált struktúrákat (vagy azok foglalatát, a szellemet) abszolutizálják, végső, további magyarázatra már nem szoruló tényezővé szubsztancializálják, addig a marxista kutató a történeti analízisben nem állhat meg ezen ponton, hanem vissza kell vezetnie a talált szellemi jelenségeket (a terminust mi is nyugodtan használhatjuk) a maguk tényleges társadalmi bázisára — összes „oldalági” korrelátumaikkal együtt. Ennek a „visszavezetésnek” nagy módszertani nehézségei vannak, a keresett kölcsönhatások bonyolult „finomszerkezete” csak kevésbé ismert még, és a vulgarizálásban zátonyra jutott kísérletek példája fékezi a vállalkozó kedvet. De mindezek a nehézségek sem vétethetik le a szakma fejlődésének napirendjéről a marxista kultúrhistoria fokozottabb művelését, hiszen nem csupán a történész szakma hic et nunc helyzete, de a tudományok fejlődésének egyetemes, nemzetközi tendenciái is mind abba az irányba mutatnak, hogy a közeljövő társadalomtudományi „felfedezéseinek” legnagyobb lehetőségei éppen a tudati problémák jobb megoldásának terén mutatkoznak.

Ugyanide mutat — bár más módszertani aspektusból — második konkrét példánk is. *E. Winter* kutatásaira gondolunk, aki több évtizedes munkával, kevés teoretikus előkészítéssel és kitekintéssel, de széles tárgyi alapon és szerencsés kutatói ösztönrel vizsgálja azokat a politikai és kulturális áramlatokat, melyek egy-egy történeti korszak korai szakaszára esnek: a Fröh-Humanizmus-t, a Fröh-Aufklärung-ot és a Fröh-Liberalizmus-t. Nem tekintve itt most azt a módszertani érdekességet, hogy Winter kutatásai sok tekintetben alátámasztják a most elkészült magyar irodalomtörténet „ölelkező”-periodizációját — egyrészt arra kell rámutatnunk, hogy Winter monográfiái a politikai és kulturális eszmeáramlatoknak ugyanazt a tisztázatlan promiszkuitását mutatják, mint első példánk; másrészt feltétlenül bírálunk kell azt a pozitivista jellegű tartózkodást, mellyel Winter — aki pedig a „született”, forráskutató történész biztonságával mozog imponáló anyagismeretének tárházában — konzekvensen tartózkodik általánosabb jellegű törvényszerűségek megállapításától, s így minden műve megmarad az eszmék mozgásának deskripciójánál.

Gyakori módszertani hiba a tudományok hosszú történetében: hogy elkerüljük a megalapozatlan, elsietett következtetéseket — inkább semmiféle következtést nem vonunk le. Ám ki tegye meg ezt, ha nem maga a történész, aki leginkább otthonos az általánosítást tápláló történeti valóságban, a tények „cáfolhatatlan” világában? Rossz munkamegosztás volna az, ha történészeink ezeket a kényes kérdéseket átengednék a nagyobb szintetizáló kedvű filozófusoknak.

Pedig nem csupán a lehetősége van meg a mélyebb, „törvénykutató” történetírásnak ezeknél a kultúrhistoriai összefüggéseknél, de e nélkül nem valósítható meg egy másik fontos követelmény sem (amely ugyancsak megfogalmazást nyert a kecskeméti konferencián), az nevezetesen, hogy a kultúrhistorikusnak meg kell találnia a valós kapcsolatot az eszmék mozgása és az osztályharcok mindenkori hullámválása között, hiszen enélkül nem csupán a marxizmus magasabb igényeinek nem teszünk eleget, de általában is megrekedünk a deszkriptív félgyművek szintjén. Előbbi példaimnál maradván próbáljuk megvilágítani, hogy mennyiben adhatna többet egy filozófikusabb igényű művelődéstörténeti szemlélet, methodika, a kutatási határok másuttal való kitérése in extenso és — főleg — in intenso.

Az eszmék keletkezésének és „korai” történetének szabályait kutatva, feltétlenül fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy van-e valami közös jelleg e korai ideológiákban és — ha igen — akkor mi az. A humanizmusból kiindulva, a jozefinizmust — szerintem helyesen — reform-katolicizmusként leírva etc.: kézenfekvő a következtetés, hogy — legalábbis ezek — a haladó eszmék a mindenkori uralkodó osztály benső ellenzékének ideológiájaként jelennek meg a történelem, az osztályharcok porondján. Történészek feladata a kérdést megnyugtató módon megválaszolni, de a helyes válasz köztörténeti fontossága épp annyira nagy lenne, mint történetfilozófiai hordereje.

Egy másik ilyen általánosabb összefüggés jól megfigyelhető a hozzánk időben legközelebb álló liberalizmus témáján. Egyrészt, mert a tudat együtt, de nem egyszerre mozog a léttel: nem meglepő, hogy eszmeáramlatok mögött éppennyű elfordulhat a történelem színpada, mint egyének gondolkodásmódja alatt. Ezt minden kultúrhistorikus naponta tapasztalhatja, mégsem vállalkozott ezideig senki annak a megfigyelésére, hogy mi a tényleges, konkrét szerkezete az alap és felépítmény ilyen radikális elmozdulásának. Pedig: amint alig képzelhető méltóbb és izgalmasabb feladat a pszichológus számára, mint nyomon követni a személyiség történetének „pálfordulóit”, elfogadott értékrendszerének elavulttá válását, egy szóval: kiüregedését — ugyanúgy egyike a legszebb történetírói feladatoknak annak megfigyelése és megfejtése, hogy a tartalmi szempontból teljesen azonosnak megmaradó eszmerendszer, ideológia hogyan válhat haladóbb reakcióssá pusztán azáltal, hogy körülötte minden megváltozott az alaphoz végbemenő döntő elváltozások következtében. Nem kétséges, hogy pl. a liberalizmus története 1750 és 1914 között olyan folyamat, melynek monográfiája klasszikus példán figyelhetné és fejthetné meg alap és felépítmény változó korrelációinak törvényeit.

Az eszmetörténetnek az osztályharcok mindenkori összefüggéseiben való ilyen vizsgálata már ismert feladatok elmélyültebb, valósabb megoldására inspirál. De alkalmas lehet ez a módszer (vagy szemlélet) teljesen új szerű feladatok felismerésére is, olyan történeti problémák megvilágítására, melyek eddig a kutatók látószögén kívül estek (hogy finoman fejezzük ki magunkat). Ilyen feladat mutatkozik pl. a volt Osztrák-Magyar Monarchia

népeinek kultúrhistoriájában. Amidőn ugyanis a Monarchia mint gazdasági-politikai bázis 1918-ban szétesett, megszűnt létezni, nem szűnt meg ugyanakkor létezni az a kulturális felépítmény, mely a nemzeti kultúrák különbsége ellenére is bizonyos mértékben jellemezte az itt élő népek gondolkodását: az alap és felépítmény összefüggésének törvényei szerint továbbélt még jóideig az emberek tudatában, az irodalom és művészet alkotásaiban, és elsősorban innen ered az a különös, idegenszerű, irreális jelleg, mely az itt élő népek társadalmi tudatformáit Franz Kafkától Robert Musilon keresztül Krudy Gyuláig annyira közösen jellemzi, s melynek megjelölésére annyira kapóra jött az elidegenedés divatos jelzője. (Csak mellékesen hadd jegyezzem meg, hogy ezeknek a kultúrhistoriai tényeknek valós köztörténeti vonatkozásaik is vannak, aminő pl. az a körülmény, hogy az egykori Monarchia intézményeiben és atmoszférájában felnevelkedett tisztviselők és diplomaták nagy része tovább dolgozott az új, nemzeti államok apparátusában, s így — mint pl. Gratz Gusztáv, Kánya Kálmán vagy Bethlen István — közvetlenül a politikai cselekvés terére is átvihette” a Monarchia szellemi örökségét: amint Kónya Sándor volt szíves erre figyelmeztetni.)

Ha mármost megkísérelnők elvi, módszertani célra megfogalmazni azokat a tanulságokat, melyek az érintett értékes, pozitív kultúrhistoriai vállalkozások negatívumaiból adódnak — még a hazai termést is felhasználhatnók következtetéseink logikai bázisának szélesítésére, megbízhatóságának fokozására. Egyik — még hozzá nagyon pozitív — hazai példánk lehet az elkészült irodalomtörténeti szintézis, amelynek főérdeme (legalábbis a jelen aspektusban), hogy tudatosan, módszeresen törekszik arra, hogy mind az elvtelen, dezorientáló faktológiát, mind pedig az elemi történeti kategóriákra való rövidzárlatos hivatkozás sematizmusát elkerülje. A helyes módszertani célkitűzés komoly eredményeket hozott: az elkészült mű tényekben gazdag anélkül, hogy elvi konturokban szegény lenne. Kultúrhistoriai és eszmétörténeti szempontból mégis fájdalmas hibájaként (helyesebben: hiányaként) kell itt megfogalmaznunk, hogy a helyes módszertani megfontolásból alkalmazott „ölelkező” periodizáció nem hozta meg a tőle kitelhető, legfontosabb eredményt, nevezetesen az osztályharcok dimenzióiban végbemenő eszmei mozgás tényleges finomszerkezetének az eddigieknél részletesebb és pontosabb leírását, ábrázolását. Ebből ugyanazt a módszertani következtetést kell levonnunk, mint végül felhozandó utolsó példánkból is, azt nevezetesen — és ez lesz rövid referátumomnak voltaképpen végkövetkeztetése is —, hogy *egyrészt* nem rendelkezünk ma még a művelődéstörténethez szükséges árnyaltabb, differenciáltabb (természetesen marxista tudományosságú) kategória-rendszerrel, *másrészt*, már meglevő és használatos fogalomkészletünk logikai hierarchiája, az általuk jelölt jelenségeknek a történelem valóságában betöltött dinamikus korrelációja sem tisztázott még eléggé.

Ezt mutatják egyik legnépszerűbb, legvonzóbb és legnehezebb történetírói vállalkozásunknak, a Gondolat-Kiadó által tervezett „Európa nagy korszakai” c. művelődéstörténeti monográfia-sorozatnak eddig megjelent kötetei, Wittman Tibor, Makkai László és Hankiss Elemér alkotásai. Meghajtva a vállalkozás úttörő jellegének és az elért eredményeknek feltétlenül kijáró elismerés zászlaját e művek előtt, legott meg kell állapítanunk, hogy mindkettő ugyanazokkal a módszertani nehézségekkel küzdött (s ezért egészen hasonló hiányokban szenved), mint a korábban jellemzett kultúrhistoriai vállalkozások: a kellően fundált kategória-rendszer (vagy egyszerűbben:

rendezett fogalomkészlet) hiányában. Ennek következménye, hogy a német-alföldi kötet gazdagabb gazdaság- és köztörténeti vonatkozásokban, de kultúrhistoriai állaga nemcsak szegényebb, de szét is töredezik, nem nyújt egységes, összefüggő történeti víziót. Az angol kötet ezzel szemben gazdag tudomány- és irodalomtörténeti körképet ad, de laza, hézagos marad a gazdaság- és köztörténeti alap rajza. Nyilvánvaló, hogy mindkét kötet szerzőinek hiányzott (ahogy valamennyiünknek hiányzik) az a módszeresen végiggondolt, a történeti valóság hierarchiája szerint rendezett kategória-rendszer, mely az alap és felépítmény teljes egészét összefogja, s így értelmes, áttekinthető, de ugyanakkor valós képet tud adni egy-egy kor anyagi és szellemi egészéről. Mondanunk sem kell, hogy e kategória-rendszernek nem az a feladata, hogy a valóságot szkématiszikus módon „megszűrje” (hiszen az így létrejövő történeti deskripció talán még rosszabb a spontán anarchisztikus deskripciónál), hanem az, hogy koordináta-rendszerében jobban felismerhetőek legyenek azok a sokszorosán alá- és a mellérendelt kapcsolatok, melyek a társadalmi lét és a társadalmi tudat kölcsönhatásait minden korban, ill. csakis egyes korokban, ill. csak egyetlen korban jellemzik.

Akinek még nem kellett találkoznia a marxista kultúrtörténet nehéz feladatával, az előtt talán túlságosan is filozófikus aggályoknak tűnnek e kategóriális, módszertani problémák. A „gyakorló” művelődéstörténész azonban naponta találkozik velük, s e találkozása — kérdezzük csak meg — igen gyakran jár zavarral, tanácstalansággal és — nem egyszer elkedvetlenedéssel. Azt hihetnénk, hogy ha a filozófusoktól nem is, de annál nagyobb segítséget kaphatnának kutatóink a „jelen történéseitől”, a szociológusoktól, hiszen ők ugyanazt a kategória-rendszert alkalmazzák a jelenre, melyet a történész, a „múlt szociológusa” is alkalmaz a múltra. *Elvben* ennek valóban így kellene lennie. Ha azonban csak futó áttekintést vetünk napjaink marxista szociológiájára (számunkra ugyanis ez az egyedül releváns), látni fogjuk, hogy a szociológusok is éppen azt a differenciált kategória-rendszert, azokat a funkcionális-szerkezeti törvényeket nélkülözik a legjobban, melyekre nézve a kultúrhistorikus tőlük szeretne módszertani tanácsot, történetírói ihletést nyerni. Nyílt titok, hogy szociológusaink is a történelmi materializmus alapkategóriáit kívánják intenzív irányban továbbépíteni, a történetfilozófiai alapelvek és az osztályharcos valóság közötti területet igyekeznének résztörvényszerűségek felfedezésével átvilágítani, de ezen igyekezetükben ma még jobbra csak ott tartanak, hogy — jobb híján — a polgári szociológia egyes kategóriáit próbálják alkalmazni e „közti terület” bonyolult, de nagyon is valós jelenségeire.

Tisztelt ünnepi ülés! Éppen egy nagymúltú szakmai társulat jubiláris ülésén kézenfekvő dolog, hogy bizonyos módszertani nehézségek mérlegelésekor — mielőtt megelégednénk a nehézségek terméketlen regisztrálásával, avagy a leküzdésükre irányuló, de semmire sem kötelező program eltervezésével — egy futó tekintetet vessünk arra a történeti pillanatra, amikor e módszertani kérdések felmerülnek. A kecskeméti történészkonferencia sok helytálló utalást tett már arra vonatkozóan, hogy miért vált aktuálissá, elsőrendű tudományos feladattá a kultúrhistoria intenzív művelése a marxizmus—leninizmus eszmerendszerén belül, mint a nemzetközi méretekben folyó osztályharc ideológiai-tudományos frontjának egy igen megélelt szakasza. További távlatokat nyer a kultúrhistoria aktualitása, ha a Kecskeméten elhangzott utaláson túlmenve az egyetememes tudomány- és gondolkodástörténet per-

spektívájából próbáljuk meg ábrázolni a művelődéstörténet aktuálissá válásának folyamatát.

Nem véletlen és nem elszigetelt jelenség az, amit a „szubjektív tényezőkhöz objektív fontossága”-ként szoktunk egyre sűrűbben emlegetni: ez csupán ismeretelméleti-módszertani vetületében való megfogalmazása egy sokkalta szélesebb, jelentősebb, a társadalomtudományok egészét érintő fejlődési tendenciának, a társadalmi fejlődésből eredő tudományos szükségszerűségnek. Amint a burzsoázia uralmának megszüntetése nem befejezése, hanem csak kezdete a voltaképpeni szocializmusnak — ugyanugy a polgári tudomány tévedéseinek kimutatása csak kezdete a marxista tudományosság voltaképpeni, pozitív és teljes kiépülésének. Erre figyelmeztet a történeti kutatás területén a kultúrhistoria egész problematikája. Filozófiai és módszertani kritikánk a polgári történetírással szemben sok tekintetben hasonlatos a polgári radikalizmus valláskritikájához: meglegszünk a polgári nézetek téves, antimarxista voltának kimutatásával, de nem törődünk a téves polgári válaszok mögött rejlő kérdések helyes megválaszolásával. Amennyire helyes továbbá, ha keményen visszaverjük azokat a R. Aron vagy Karl Popper-féle támadásokat, melyeket a marxista történetfilozófia alappillérei ellen intéznek felreérthetetlenül reakciós politikai szándékkal — annyira helytelen volna fel nem ismerni, hogy amint a filozófiában aktuálissá vált a marxista „antropológia” pozitív kiépítése és szembeállítás a legkülönbébb idealista koncepciókkal, ugyanúgy a történettudományban is foglalkoznunk kell azokkal a „tudati”, de valós összefüggésekkel, melyeket eddig a polgári tudomány kiszajátított magának, elvéve ezzel a jóízű marxisták kedvét e témáktól. Azért pl., mert az ún. strukturalizmus „örök emberi”, korok feletti struktúrákat vél felfedezni a történelemben (erősen emlékeztetve a freudizmus kultúrfilozófiájára) —, ez nem jelentheti azt (ma már), hogy ne keressük azokat a korszakokon átnyúló s ebben a vonatkozásban általánosabb jellegű összefüggéseket (pl. pszichológiai, erkölcsi etc. vonatkozásban), melyek ténylegesen léteznek, s melyeknek elismerése egyáltalán nem a marxista osztályharc-elmélet feladását, hanem — ellenkezőleg — annak alkotó alkalmazását, intenzívebb művelését jelenti.

Nem lenne stílszerű a „futurologia” divatos babérajaira pályázni a hivatásos praeteritológusok, a történészek körében, De megengedhető talán egy tudománytörténeti extrapolációt a jelenből kivetíteni a szakma jövőjére, melyért Társulatunk is hivatászerűen felelős. A szaktudományok fejlődése, az információ-áradat végtelenbe növekedése, a filozófiai szintű integrációnak a fokozódó differenciálódás által (és persze a valóság anyagi egységének egyre jobb megismerése révén) szükségszerűen fellépő követelménye — és korunk tudományos életének számos más jellegzetessége mind és egyre világosabban abba az irányba mutat, hogy az „ideológiátlan” műszóval „vonatkoztatási rendszereknek” nevezett jelenségeket sürgősen és intenzíven kutatnunk kell mindenütt, ahol csak találkozunk velük. A filozófus és pláne a filozófiatörténész számára bizonyos elégtétel az, ha azt látja: végre a filozófiától legtávolabb álló szaktudományok is kezdik felismerni, hogy határterületeik és axiómáik filozófiai tisztázása nélkül éppen a nagy szakmai öntudattal reklámozott új eredményeik nem vezetnek sehová, veszítik el tudományos továbbépíthetőségüket, nemkülönben gyakorlati alkalmazhatóságukat. Hogy csak egymástól egészen távolálló példákat említsünk: a modern általános nyelvészet pl. az információ-elméletet a maga számára nagy lelkesedéssel felfedezte, büszkén hátat fordíthatni vélt a hagyományos és a marxista filozófiának, min-

den kutatói érdeklődésével a matematikai logika formalizmusa felé fordult — és ma már ott tart, hogy vagy felismeri saját ráutaltságát a szolid filozófiára, vagy a játékos amatőrködés ingoványába téved, tudóskodó csoportoknak nemzetközi jellegük ellenére is magánjellegű szalon-tevékenységévé változik. Másik — az ellentett pólusról vett — példaként szolgálhat a modern polgári pszichiátia, amely éppen a lét és tudat viszonyának klasszikus filozófiai problematikájától elzárkózva, de e kérdések szakmai sürgetésének engedni kényszerülve a „lételelmzés”-nek (Daseinsanalyse) nevezett szemléletmódban nem tesz egyebet, mint a Heidegger-féle egzisztencializmust és a Husserl-féle fenomenológiát szőröstül-bőröstül „beemeli” a pszichiátriának mégis csak természettudományos-materialista jellegű fogalomtárába — elképezhető, hogy minő eredménnyel.

A világszerkezet és a legkülönfélébb tudományok területén észlelhető hasonló jelenségek mind arra vallanak, hogy nem csupán megérett, de sürgető feladattá vált a marxizmus emberkoncepciójának pozitív kidolgozása. Hegel csupán felvetette, de idealizmusa miatt megoldani nem tudhatta az emberi totalitás, az objektum és szubjektum dialektikájának gigantikus problematikáját. A marxizmus átfogó szemléletmódja, a világ birtokbavétele során önmagát megteremtő ember koncepciója az a módszertani kulcs, melynek birtokában e nehéz kérdések valós, materialista megoldása lehetségessé válik. E megoldás a szubjektív és tudati tényezőknél is szélsőképpen a nekik kijáró történeti fontosságot tulajdonítja. Ez pedig a történeti kutatás mindennapjainak nyelvére lefordítva annyit jelent, hogy a kultúrhistoria jelentősége a jövőben olyan mértékben fog növekedni, amilyen mértékben történetírásunk az alkotó marxizmus új és nehéz feladatait vállalni fogja.

KORREFERÁTUMOK

Földes Éva:

A kulturális fejlődés néhány kérdése

Három kérdéskörhöz szeretnék hozzászólni, illetve ezekkel kapcsolatban néhány gondolatot felvetni. Ezek:

A kultúra-fogalom történeti alakulásának néhány érdekes állomása. A kultúra fogalmának, igényének fejlődése, különös tekintettel a forradalmi mozgalmakra, s e fejlődés tanulságai.

Hogyan tágul, módosul ez a fogalom azáltal, ha a marxista történetírásban elfoglalja méltó helyét *az egész ember, a sokoldalú ember, a dolgozó ember*, mint társadalmi lény.

A *történelmi-társadalmi pszichológia* vizsgálatának néhány problémája: közgondolkodás, közízlés, közerköles fogalma.

Végül: A kitűnő francia művelődéstörténész, Robert Mandrou történetpszichológiai kísérletének néhány tanulsága.

Mátrai László előadásának téziseiben utalt a kultúra-fogalom tisztázatlanságára. Még messze vagyunk attól, hogy e fogalom *teljes tartalmát* felfedjük. Ehhez azonban feltétlenül hozzátartozik az is, hogy e fogalom történeti ala-

kulását egyszer majd *lényegi* teljességében, most csak néhány érdekességét és tanulságát érintve, nyomon kövessük és néhány példa kapcsán azt vizsgáljuk meg közelebbről: mit is jelent, illetve mit is jelenthet ebben a vonatkozásban a „*meghaladva megőrzés*” marxista koncepciója.

Még távol álltam attól, hogy a kultúra tartalmának alakulását közelebbről vizsgáljam, amikor ezzel a problémával először találkoztam az 1420-ból származó táborita-cikkelyek kapcsán, amelyek híven tükrözik a szegénynép gondolat- és ábrándvilágát többek között az új kultúrára, a műveltség új formáira vonatkozó elképzeléseiket is. A táborita cikkelyek — való igaz — elvetik a szellemi műveltség majd minden eredményét, amelyeket az emberiség a régi társadalom keretei között felhalmozott. Elvetik a múltban felhalmozott tudást, mert hamisnak tartják, de nem vetik el az *igazi tudást*, a tudásnak, a kultúrának a társadalmi igazsággal, a felkelt nép igazságával egybeeső formáját.

A táborita cikkelyek nem azt jelentik, amivel ellenfeleik vádolták Tábor lakóit: a kultúra tagadását, — hanem az új utak, új kultúra keresését, olyanét, amely nem kevesek kiváltsága, hanem amelyet mindenki elérhet, magáévá tehet. A nép országa — hirdetik — nem a tudatlanság, hanem a mindenki által egyaránt elérhető tudás birodalma lesz, ahol, mint olvassuk: „Valamennyien királyok lesznek és tudósok . . .” Ahogyan nem lesz többé se szegényember, se elnyomott, ugyanúgy nem lesz tudatlan sem. — Már a táboritákkal szemben ellenséges érzületű kortársak is felfedték azt az ellentmondást, amely a táborita szegénynép látszólagos — szerintük a cikkelyekkel bizonyított — kultúra-ellenessége és a tábori valóságos helyzet között fennállott, amikor minden gyereket — fiút és leányt — anyanyelvén, csehül tanítottak olvasni, írni.

„Jobban teszi az, aki öt szót beszél úgy, hogy a nép megértse, mint tízezeret üvöltve, barbár módon” — hangoztatják a táborita prédikátorok.

Íme a nép szemszögéből mint változik meg a „barbár” fogalma is. Valaha — eredetileg is, később is — azt jelentette, aki nem ismerte az uralkodó osztály klasszikus nyelvét, szokásait, kultúráját. Most Tábor papjai azokat tartják barbároknak, akik ahelyett, hogy öt értelmes szót beszélnének a nép nyelvén — in sensu populi —, tízezer szót hadarnak el bár klasszikus, de a tömegek számára érthetetlen nyelven.

Igy változik a feudális társadalmi rend, az osztálytársadalom felbomlásával, az új kialakulásával együtt a műveltség, a műveletlenség fogalma.

Vagy nézzük egy évszázaddal később a münsteri kommúna példáját: az ostromlott városban rendszeres színházi előadások, népi játékok, táncok folynak, amelyekről az ellenséges érzületű kortárs, Gresbeck is feljegyzi: „Olyan az egész kép, mintha festő műve volna . . .” S a városban mindenfelé anyanyelvű iskolákat állítanak; új könyveket nyomtatnak, s a felnőtt olvasástudatlanok okulására a városkapukra és más egyéb helyekre a betűismeretre tanító lapokat szegeznek ki . . .

A tábori és münsteri példát még számos hasonlóval lehetne tetézni, amelyek mind azt bizonyítanák, hogy a kultúra új típusainak kialakulása és régebbi eredményeknek ezekbe való beolvasztása, a kritikai elsajátítás útján lényegében a meghaladva megőrzés dialektikus kategóriájára emlékeztető módon történik. Ebben a folyamatban bizonyos értelemben megmutatkozik a felhalmozódás mennviségi összefüggése is, de nem ez a döntő, hanem a minőségi; az új minőség létrejöttékor a régiből átvett javak, eredmények meny-

nyisége csökkenhet és általában csökken is, hogy azután már az új irányban új elemekkel bővüljön.

Ebből a szemszögből vizsgáljuk meg egy az előbbieknél némileg későbbi korból a sokak által kultúraellenesnek tartott Rousseau társadalmi-pedagógiai törekvéseinek tanulságait. Rousseau sokat emlegetett kultúraellenesége sem akármilyen kultúra, hanem *az adott kultúrának*, a feudális társadalmi egyenlőtlenséggel összefüggő konkrét formái ellen irányul: inkább vesszen a civilizáció — hirdeti —, semmint állandósuljon az igaztalanság. . .

S milyen is valójában az az Emil, aki 15 éves koráig csak egy könyvet ismer: Robinson történetét?

„Emil átfogó szellem -- olvassuk —, nem ismeretei révén, hanem mert képes ezek megszerzésére. Nyílt és értelmes elme, mindenre kész, és amint Montaigne mondja: ha nem művelt, legalább művelhető („sinon instruit, du moins instruisable”). . . Az én célom nem az, hogy átadjam neki a tudományt, hanem hogy megtanítsam, — hogyan tegyen rá szert, ha szüksége van rá, hogy megtanítsam értékelni, mit ér a tudomány, és megtanítsam arra, hogy az igazságot mindenekfelett szeresse” — így Rousseau. A könyvekben található ismeretanyag birtoklásának és az új ismeretek elsajátítására való képességek kialakításának ez a naiv elszakítása és szembefordítása Rousseau szemléletének egyik jellegzetes vonása; de egyáltalán nem fejez ki kultúraellenességet általában, hanem csupán éles szembefordulást kora uralkodó kultúrájával és ehelyett újnak igénylését. Éppen ezért nem véletlen, hogy ilyenirányú nézetei ugyancsak hatottak a Francia Forradalom kultúra-fogalmának kialakítására is.

E néhány példával főképpen azt kívántuk érzékeltetni, milyen törvényszerűségek fedezhetők fel a kultúra felhalmozásának folyamatában, és milyen változások mutathatók ki a kultúra fogalmának értelmezésében olyankor, ha új osztály igényeit, szükségleteit kifejező törekvések érvényesülnek az aktív kritikai elsajátítás társadalmi műveletében.

Talán nem szükséges mondanunk, hogy a megfigyelt összefüggéseknek, szabályszerűségeknek van bizonyos jelentőségük, érvényességük a művelődéstörténeti fejlődés későbbi szakaszainak tanulmányozására is. Itt csupán azt kívánjuk megjegyezni: a fejlődés minden lényeges vonatkozásában, e téren is minőségileg újat jelent a munkásosztálynak, ideológiájának és benne kifejeződő politikai, kulturális törekvéseinek a színrelépése. Ebben a keretben bontakozik ki, válik teljessé az igény a műveltség egész addig felhalmozott kincsének, legalábbis e kincs legjelentősebb részeinek átvételére, tudatos átminősítésére és új szinten való továbbfejlesztésére. Ebben a keretben bontakozik ki az igény az egész ember, a dolgozó ember mint társadalmi lény összes ismereteinek és képességeinek mindenoldalú kibontakoztatására. A kultúra fogalma ezzel minden előzőnél teljesebbé, átfogóbbá, tartalmasabbá válik, magába olvasztva egyebek között olyan jelenségeket is, amelyek *a dolgozó ember* mindennapi életével, gondokodásmódjával, magatartásformáival függnek össze. Itt érvényesülhet a maga átfogó teljességében és mélyen differenciált tartalmában a társadalmi pszichikum problémája is.

Ezzel függ össze az a problémakör, amelyet „közizlés”, „közgondolkodás” fogalmi kategóriáival, ezek történeti használatának lehetőségeivel összefüggésben igyekszünk körvonalazni.

Ezzel kapcsolatban azonban mindjárt felvetődik a probléma: lehet-e osztálytársadalmakban és ha igen, mikor és milyen mértékben közizlésről,

közgondolkodásról beszélni. Az előző megbeszélések azt bizonyították, hogy még az épülő szocializmus viszonylatában is óvatosan kell bánnunk ezekkel a kategóriákkal, differenciálni kell, megvilágítani konkrét tartalmukat. Régebbi korokban, főként a nemzettévalás folyamatát megelőzően, még nagyobb tartózkodás, még nagyobb óvatosság kívánatos. Kétségtelen, hogy lehetnek és vannak a gondolkozásnak, esetleg az ízlésnek, a tágabban értett művelődés egyéb területeinek közös vagy nagyjában közös elemei a régebbi társadalmak, például a feudális osztálytársadalom különböző osztályainak, rétegeinek esetében is. Egészében azonban úgy tűnik, hogy ilyen esetekben helyesebb legalább fő vonásaiban megkülönböztetni az alapvető osztályok kultúrájának tartalmát, esetleg olyan mértékig, mint Lenin erre a kapitalizmus vonatkozásában rámutat, és nem egy, hanem két kultúráról beszélni. A XVI., XVII. század kultúrájáról írva, de megállapításait általános érvényűvé terjesztve a kitűnő francia művelődéstörténész, Robert Mandrou „Histoire de la civilisation française” című munkájában egyenesen arról beszél: „Nous disons toujours la civilisation française: le pluriel est plus prudent et plus juste hier comme aujourd'hui” — „Mindig francia kultúráról beszélünk, pedig a többszám használata bölcsőbb, pontosabb volna tegnap ugyanúgy, mint ma” — hangoztatja.

S ugyancsak Mandrou, ugyanebben a művében a „fény százada”, a felvilágosodás kora Franciaországának európai hatásáról, „a francia Európáról” írva, szintén megállapítja: ez a hatás természetesen nem terjedt ki a paraszti osztályokra, a városi dolgozókra. „A XVIII. század francia Európája, amelynek a monumentális öröksége olyan impozáns, mindvégig egy kis arisztokratikus kisebbség ügye marad” — írja Mandrou.

Egy másik, ugyancsak francia példa. Az 1965-ös bécsi történelemszimpozsusz számára készült — a nagy témák sorában — *François Furet*-nek, a Sorbonne tanárának tanulmánya: *La „Librairie” du Royaume de France au XVIIIe siècle — A Francia királyság „könyvtára” a XVIII. században*, — amelyben, mint a kultúrtörténet számára fontos és érdekes adalékot elemzi a szerző Franciaország könyvtermését 1723 és 1789 között.

A sok szempontból érdekes és tanulságos, a művek jellegére is kiterjedő elemzésből csak egy szám adatot emelünk ki: 1723 és 1789 között 31,716 nyomdatermék látott napvilágot Franciaországban. Kísérletet tesz a tanulmány annak megállapítására is, hogy kik olvasták ezeket a műveket.

Érdekesen vizsgálja meg e korszak „másik arcát” egy Maggiolo nevű tanító, tanfelügyelő múlt századvégi tanulmánya, amely azt vizsgálja, hogy az előbb említett időszak egy szakaszában — ugyancsak a felvilágosodás századában — 1786 és 1790 között a házasságkötések alkalmával hány francia férfi és nő tudta az anyakönyvben a nevét aláírni. A névaláírás még nem jelent feltétlenül betűismeretet — sem az olvasás, sem pedig az írás vonatkozásában, mégis csak Franciaország egy kis, mintegy negyed részén, az északi sávon haladta meg a nevét aláírni tudó férfi lakosság aránya a 60%-ot, másutt 35—60% között, legnagyobbrészt azonban 25—30% között mozgott ez utóbbiak számaránya, sőt egy egészen jelentős területen 20% alatt maradt, és olyan vidékek is akadnak, ahol az 5%-ot sem érte el. Természetesen lényegesen rosszabb volt a helyzet a nők vonatkozásában.

Ez a tény is világosan bizonyítja, hogy a Furet tanulmányban szereplő 31,716 nyomdatermék a lakoságnak viszonylag kis rétegéhez juthatott csak el. Mindezek a példák azt is kétségtelenné teszik, hogy indokolt két kultúráról, sőt esetleg több kultúráról is beszélni.

Végezetül néhány szóval érintenénk Robert Mandrou munkáját (*Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique*), amelyet — mint történetpszichológiai kísérletet — számos vonatkozásban követendő példaként említ B. F. Porsnyev (*Voproszi Filozofii* 1962. 5. sz.).

Mandrou maga is kísérletnek tartja több szempontból úttörő munkáját, s utal azoknak a tudományterületeknek a hiányosságaira, amelyek a kultúrtörténet történetpszichológiai vonatkozásai kidolgozásának, az emberi élet teljessége, sokrétűsége megismerésének és megismertetésének ma még útját állják. Ezek közé sorolja a történelmi-társadalmi pszichológia, a munkapszichológia kidolgozatlanságát, egy-egy kor nevelési modellje ismeretének a hiányát, amely pedig — a családi neveléstől egészen a tömegek neveléséig — véleménye szerint a leghitelesebb képét nyújthatná a korszak gondolkodásának, kultúrájának.

E nehézségek ellenére sem eredménytelen Mandrou kísérlete. Munkájának igen komoly értéke a törekvés az egyszerű ember és életviszonyainak a megközelítésére. Ez a törekvés többé-kevésbé sikerrel is jár addig, amíg az „*homme physique*”-ről, az ember elemi életkörülményeiről van szó. Kevésbé sikerült az „*homme psychique*” — a szellemi élet, a gondolkodás, a tudattartalom megvilágítása vonatkozásában, még kevésbé a társadalmi környezet, az ember és társadalom kapcsolatainak ábrázolásában.

És pedig nemcsak azért, amire Mandrou maga is hivatkozik, — hogy ti. a forrásanyag korlátai őt ebben erősen akadályozták —, hanem nézetünk szerint legalább olyan mértékben azért is, mert elhárítja magától azt a lehetőséget, amelytől különben nem idegenkedik, hogy ti. felhasználja a marxista dialektika eszközeit, noha ezek lehetővé tennék számára, hogy a rendelkezésére álló anyagból is helyesebb megállapításokra jusson. Utal ugyan — többek között — a hamis tudat marxista kategóriájára, mint olyanra, amivel a további kutatások során érdemes foglalkozni. Ő maga azonban nem él ezzel a lehetőséggel. Elismeri az osztályharc létét, az osztályharc fontosságát, de csak alá- vagy mellérendelt tényezőként kezeli, és így eligazító, anyagának értelmezése szempontjából is elsőrendű fontosságát nem tudja érzékeltetni. Ebből fakad művének számos — maga által is érzékelt — hiányossága. Az út azonban, amelyen elindult, feltétlenül tanulságos a marxista kutatóknak is. Munkája pedig említett fogyatékoságai ellenére, részben éppen azokon keresztül, figyelemre méltó szempontokat nyújthat a kibontakozó marxista művelődéstörténetírás számára is.

Makkai László:

Társadalmi pszichológia — társadalmi mentalitás

Az előadás teljes joggal hangsúlyozza azt, hogy a művelődéstörténetnek az „egész embert”, annak szubjektív oldalával együtt kell vizsgálnia. Ezt a szubjektív oldalt előszeretettel nevezik „társadalmi pszichikumnak”. Nem szavakon való nyargalás, ha a kifejezés problematikus voltára való rámutatással kezdem hozzászólásomat, mert a művelődéstörténet tárgyának elhatárolásáról van szó. Pszichikumon általában az ember pszichikai mechaniz-

musát értjük, holott a művelődéstörténet tulajdonképpeni tárgya nem az évezredek során változatlan pszichikai mechanizmus, hanem az általa és benne létrejövő gondolati tartalmak. Ezért helyesebb társadalmi mentalitásról beszélni. Felvetődik a „társadalmi gondolkodás” terminus lehetősége is, ez azonban a mentalitásnál gazdagabb fogalom, amennyiben magában foglalja az emberi gondolkodás alkotásait, mint objektív tényeket, és a tulajdonképpeni szubjektív oldalt, azt, hogy a társadalom hogyan él ezekkel a gondolatokkal. Ez utóbbi a mentalitás.

A mentalitás egy adott társadalomnak a ráhagyományozott társadalmi memóriában való aktív, alkotó részesedése. Ráhagyományozott, és nem átöröklött társadalmi memóriáról beszélek, mert van átöröklött memória is, a feltétlen reflexekben. Ez azonban az embert mint speciést és egyedet s nem mint társadalmat és benne egyént jellemzi, és így nem tárgya a történelemnek, a társadalom fejlődéséről szóló tudománynak. Társadalmi (és nem biológiai) mindaz, ami társadalmilag hagyományozódik, azaz nem génekben, hanem az érzéklésen át jut az emberi agyba. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az emberi biológikumot és a társadalmat mereven elválasztjuk egymástól, hiszen a társadalmi a biológikumra rétegződik, ill. abban gyökerezik. Itt egyszerűen a társadalmi tudományoknak szükséges elhatárolásáról és viszonylagos autonómiájáról van szó, ami megköveteli a terminológiai fegyelmet is. A biológikumot és a társadalmat módszertanilag éppen azért kell világosan szétválasztani, hogy tényleges összefüggéseiket annál tisztábban láthassuk. Különösen fontos ez a mentalitás vizsgálatánál, mert ez a lét struktúrájának egy olyan gondolati modellje az emberi agyakban, amelynél a fogalmakhoz, fogalomkomplexumokhoz emocionális értékelések és specifikus reagálási reflexek, azaz nagyon is biológiai-pszichikai folyamatok kapcsolódnak. Ez a gondolati modell a valóság szerkezeti összefüggéseinek egyszerűsített, éspedig a gondolkozó ember szempontjából lényeges vonásokra egyszerűsített mása, amely a valóság struktúráltságát is tartalmazza, amennyiben elemei összefüggenek egymással. Aktív mechanizmus abban az értelemben, hogy az objektív valóságnak benne reflektált elemeit az adott struktúrán belül képes új, imaginárius összefüggésekbe rendezni s ezáltal a múltban vagy a jövőben lejátszódó folyamatokat gondolatilag reprodukálni. Aktivitásához az is hozzátartozik, hogy a reprodukált összefüggéseket és folyamatokat az emberi érdekeknek megfelelően emocionálisan értékeli és cselekvési indítékokká alakítja. Ez az, amit a társadalmi memóriában való aktív részesedésnek nevezek, s amit úgy is ki lehet fejezni, hogy az egyén nemcsak elsajátítja, hanem maga is cselekvően alakítja és továbbadja a társadalmi memóriát.

A gondolati modell a tükrözött valósághoz képest hézagos és torzult, az már a szubjektív szelekció folytán is, amely az objektív valóságnak csak az adott emberi érdekek szempontjából lényeges vonásait építi magába, és az a valóság adekvát megismerésének különböző akadályai, mint pl. a tudományos gondolkodás fejletlensége vagy az osztályérdekek miatt is. Ameddig azonban a termelő erők és a termelési viszonyok tűrhető egyensúlyán belül maradnak ezek a hézagok és torzulások, addig a modell jól szolgálja az eligazodást, nem történnek benne strukturális változások, ami persze nem azt jelenti, hogy semmiféle változás nem történik benne. Ellenkezőleg: a strukturális változást a részletváltozások egész sora készíti elő s végül kényszeríti ki.

Abból, hogy a mentalitás strukturális stabilitását a termelőerők és a termelési viszonyok egyensúlyához kötjük, következik az az egyébként triviá-

lis tény, hogy a mentalitás a társadalmi formációhoz s ezen belül osztályokhoz, rétegekhez kapcsolódik. Minden társadalmi formációnak jellegzetesen saját mentalitása van, így beszélünk ősközösségi, feudális, kapitalista, szocialista mentalitásról. A mentalitás legdöntőbb elemei azok, amelyek az embernek a természetben és a társadalomban elfoglalt helyét jelölik ki, ezekhez kapcsolódik minden tudatforma és tudattartalom. Lényegében arról van szó, amit világképnek, világnézetnek nevezünk. Érdekes volna itt arról beszélni, hogy hogyan hatják át kölcsönösen egymást a természetfilozófiai és társadalomfilozófiai vélekedések, felismerések és hogyan kapcsolódnak össze többé-kevésbé egységes világképbe, de ez most messze vezetne. Meg kell itt elégednem azzal, hogy utalok a Technikatörténeti Szemle 1967. évi számában „Gép, mechanika és mechanisztikus természetfilozófia” című cikkemre, amelyben ezt a problémát kíséreltem meg elemezni. Most csak a szoros összefüggést szeretném hangsúlyozni, annál inkább, mert a történeti kutatásban a részjelenségeknek az egészből való kiszakítása súlyos tévedésekre vezet (előresiető tudat vélt esetei): ezt különösen a fogalmi kategóriák elemzésénél, minden mentalitáskutatás alapvetésénél kell szem előtt tartani.

A társadalmi gondolkodás kutatójának első feladata a kritikailag vizsgált fogalmakból az adott korszak adott társadalmának gondolati modelljét rekonstruálni, abban a tudatban természetesen, hogy ezzel ő maga egy másodlagos modellt alkot, amelyben módszerei felkészültségéhez és forrásadottságaihoz képest kisebb-nagyobb hézagok és torzulások keletkeznek. Ha egyébre nem, arra mindenestre jó a mentalitásnak modellként való felfogása, hogy figyelmezteti a történészt: akarva, nem akarva maga is modellben gondolkodik, s jobb, ha ezt tudatosan, állandó önkritikával teszi.

Székely György:

Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszerű feladatairól

Bevezetőül kiemelte, hogy nem művelődéstörténész, hanem olyan történész, aki a művelődéstörténet elemeit, eredményeit a teljes történeti szintézis lényeges részének tartja, és az ilyen szintézisbe a maga részéről is beépíteni akarja, az ilyen munkához hozzá kíván járulni. Mint ilyen történész üdvözölte Mátrai Lászlónak a művelődéstörténeti kutatás néhány módszertani problémájáról tartott előadását, amelynek mondani-valójával és figyelemfelhívásával mélységesen egyetért, azt igen időszerűnek tartja. A hozzászólást megkönnyíti, hogy az előadó a társadalmi és nyelvészeti tudományok problémáit és eredményeit imponálóan ismeri és hogy megközelítési módja, a politikai eszmék történetének elemzése utat nyit a történeti kutatás bekapcsolódásának a fontos témakörbe. A politikai és kulturális eszmék szerkezetének tisztázása, az ideológia és osztályharc összefüggéseinek feltárása valóban szerves és fontos része, aktuális feladata történettudományunknak, és az előadó által megmutatott módszertani kérdések, a változó alap és felépítmény korrelációja mozgásának felvetése, feltárásának igénye gazdag lehetőségeket ad az immár halaszthatatlan feladathoz a történészek számára. Míg a másik két hozzászóló a művelődéstörténet néhány konkrét és izgalmas problémáját elemezte, s ebből kiemelésre érdemes az uralkodó kultúra és az új, haladó, népi kultúra viszonya, ellentéte, egymást bíráló értékelése, több kultúra egymás melletti léte, az előadást ilyen oldalról a harmadik hozzászóló nem kívánja kiegészíteni, csak utal arra, hogy a problémakörbe tartozó fontos, mind az egyetemes, mind a magyar történelmet illető kérdés a humanizmus, a renaissance jellege, helye a bonyolult társadalmi összefüggésben.

A hozzászólás más lehetőséget választ, a magyar kutatás előtti feladatokhoz kapcsolódik. Annyit el kell ismerni, hogy a művelődéstörténet kutatásában számottevő elmaradás mutatkozik történetírásunkban, illetőleg csak az ilyen eredményes munkálkodáshoz szükséges előzetes lépések történtek meg. De megtörtént a gyümölcsöző tapasztalatsere és együttműködés elkezdése a rokontudományokkal, mint az irodalomtörténet, művészettörténet, régészet stb. Itt talán kilépve az előadás kereteiből kell megemlíteni az anyagi kultúra történetének helyét, szerepének kérdését a művelődéstörténetben, az agrár- és ipari technika, üzemsztruktúra, társadalmi és osztályösszefüggések vonatkozásában. Ennek a fontos gyakorlati kérdésnek ma elméleti jelentősége is van a polgári történettudományban oly nagy helyet elfoglaló technogizmus, a termelőerők abszolutizálása miatt. A hozzászóló ezután a nézete szerint a művelődéstörténetbe is tartozó fontos kérdéssel, a nemzetérválás problematikájával foglalkozott, ami aktuális vitakérdése történettudományunknak, de annál sokkal kiterjedtebb problémakör. A mai polgári tudományosság behatóan kutatja mint a nemzettudat problematikáját, a marxista kutatás mint a nemzetérválás igen komplex kérdéskörét, amiben már tudatos a történet és a rokontudományok képviselőinek együttműködése. A kérdés tudatosnak számottevő eredményei, de nem lebecsülhető módszertani és megoldási problémái vannak. Éppen most, a reformáció emlékévében arra az összefüggésre is fokozottan felfigyel a tudományos kutatás, hogy a közép- és kelet-európai nemzetek kialakulásában milyen szerepe volt a reformáció irodalmának, az anyanyelvűség előtérbe, ill. felszínre kerülésének, akár Lengyelországot, akár Magyarországot, az itt élt népek kulturális fejlődését tekintjük. A kérdéskör ezekben az országokban azáltal is bonyolódik, hogy a reformáció hordozóinak társadalmi köre és e körökben a reformáció funkciója nem esik teljesen egybe a reformáció klasszikus típusaival, s hogy nincs megnyugtatóan kimunkálva a magyarországi városi, mezővárosi reformáció kérdése. Ha arra gondolunk, hogy a haladó, ill. a kibontakozó marxista történettudomány már milyen régen foglalkozott ezekkel a kérdésekkel (gondoljunk csak Czóbel Ernő Heltai-kutatásaira, amelyeket marxista irodalomtörténetünk, s nem történetkutatásunk munkált tovább), akkor is igazolva láthatjuk Mátrai László észrevételeit a történetírás mulasztásairól, a művelődéstörténeti feladatvállalás elodázásáról. De éppen a rokontudományokkal együttműködés, az irodalom- és nyelvtörténeti kutatások figyelemmelkísérése ezekben a vonatkozásokban is gazdagítja a történeti szintézist. A problémakörnél világosan látszik a reformáció előrelendítő szerepe a nemzetérválásban, de tisztában kell lennünk azal is, hogy ez nem mechanikusan érvényesült. Hozzunk erre csak egyetlen, lengyel példát. A katolikus Wit Korczewski dialógusában (1553) a Wittenbergből visszatérő, latinul beszélő lutheránus diákhöz így szól katolikusként maradt paraszt apja: „Te lengyel vagy, beszélj hát lengyelül, mint én magam, az egyszerű ember, hogy megérthesselek.” Ez az irodalmi fordulat jelzi, hogy a nemzeti nyelv használata, a latinsággal szembefordulás a kor olyan általános követelményévé lett, hogy a katolikus vitairodalom is élt vele, amint a protestáns irodalom után a katolikusban is bevonták a dialógusok vitaközö feléi közé a parasztokat. És talán ezen a ponton lehet felidézni, de bővíteni is azt a nagyon aktuális problémakört, amivel tudományosságunk az utóbbi időben elég sokat foglalkozott: a jobbágyok tudatának, műveltségének kérdése, illetve hogy ebben mennyire szerepelt és milyen eredetű volt a nemzethez tartozás érzése, tudata. Ennek nemesi-egyházi eredete mellett milyen mértékű volt az antifeudális ideológia szerepe? Ezeknek a kérdéseknek a Német Demokratikus Köztársaság történései által kimunkált szintjéhez képest jelentős az elmaradásunk, sok feladatunk van. A reformáció korabeli nemzetérválási szakasz kérdéseibe ezek is beletartoznak, és ezért széleskörűen kell kutatnia a művelődéstörténetnek a befogadó közönséget, a befogadott ideológia átalakítását, gazdasági-társadalmi összefüggésekbe kell méginkább állítania a jelentékeny irodalomtörténeti eredményeket. A hozzászóló ehhez a kérdéskörhöz kapcsolta a nyelvtudománnyal való együttműködés kérdéseit. Ennél abból a különbségből indult ki, hogy rokontudományaink közül az irodalom- és művészettörténet, a régészet a történetiség irányában fejlődött az utóbbi időszakban, és kiemelte a Magyar Történelmi Társulat aktív szerepét az ilyenirányú tapasztalatsere szervezésében. Ennek a történetiségnek az igényei megmutatkoztak az irodalomtörténeti és művészettörténeti periodizációkban (Klaniczay Tibor, Dercsényi Dezső, Zádor Anna), egyes irodalomtörténeti, művészettörténeti és régészeti művek komplex módszerében. Ezekről eltért a nyelvtudomány fejlődése, ahol másirányú adósságok törlesztése miatt is a történetiség nem játszik többé olyan szerepet, mint egykor. Mégis egyet kell érteni Mátrai László téziseiben is kiemelt véleményével: meg kell találnunk a kapcsolatot nyelvtörténet és kultúrhistoria között. A hozzászóló a magyar nyelv debreceni nemzetközi konferenciájának tapasztalatai alapján reményét fejezte ki, hogy ilyen irányú pozitív együttműködés szélesebb körben létrejön. A régebben — főként az

őstörténet és a művelődéstörténet széles munkaterületén — oly szorosan együttműködő és sok eredményt hozó, közösen felmutató hagyományos nyelv- és történettudomány kapcsolatait az új lehetőségeknek megfelelően kell kialakítani, és ebben éppen a nemzetnévadás hosszú időszakokat felölelő kutatása az egyik legfontosabb alap. Ezen a téren adódik sok közös feltárni való a nyelvhasználat szerepének változásai és társadalmi összefüggései, a nyelvtan fejlődése és funkciója, az irodalmi nyelv nemzeti köztudatban játszott szerepe területén. Ezzel kiszélesedhetik az együttműködés a történészek által is szórva-nyosan érdeklődéssel kísért vagy éppen művelt őstörténet, névtörténet, a szókincs fejlődése mellett. A modern marxista nyelvtudományban előtérbe kerülő nyelvjárástörténet eredményei és elméleti összefüggései is új lehetőségeket adnak a nemzetnévadás történeti kutatásának. Mindezt a gyakorlati feladatot a 10 kötetes magyar történet előtérbe állítja.

Konferencia 1867 történelmi problémáiról

1967. augusztus 24-én a Történelmi Társulat centenáriumi ülészaka keretében vitát rendezett az Akadémia Tudós Klubjában az 1867 évi osztrák—magyar kiegyezésről. A „beszélgetés” — amint a hivatalos program nevezte — néhány nappal előzte meg azt a pozsonyi nemzetközi kongresszust, amelynek hasonlóképpen a dualista Monarchia létrejötte volt a tárgya, s a Magyarországra látogatott történészek jórésze is a szlovákiai tanácskozásra készült. Így a budapesti nem akart a pozsonyinak prekonferenciája lenni, csak rövid, baráti eszmecsere egy évszázados problémáról, amelynek tartalmát, jelentőségét éppen egy százada vitatják politikusok, publicisták, történészek.

A megbeszélést *Hanák Péter* nyitotta meg. Utalt a két centenárium — 67 és a Magyar Történelmi Társulat megalakulása — közti összefüggésre, majd *Szabad György* tartott rövid bevezetőt. Előjáróban azokról a múltbeli, de némileg még továbbbélő leegyszerűsítésekről szólt, amelyek egyoldalúan vagy csak a magyar nemzeti jogok feláldozását, vagy csak a magyar hegemon törekvések érvényesülését, a paritás elvének teljes valóra váltását, ill. a nemzetek fölötti állam tendenciáinak jelentkezését látják a kiegyezéssel kialakított dualista rendszerben.

1860—61-ig a magyar politikai vezetőréteg ingadozott a két alternatíva, a kossuthi és a Deák-féle megoldás között. Kossuth a nemzetiségeknek teendő nagyobb engedményekkel, a polgári szabadságjogok kiterjesztésével akarta előmozdítani az elszakadást a Habsburgoktól, konföderációs távlatok felé is mutatva. Deákek tábora hajlott arra, hogy a 48-asnál szorosabbra fűzze Ausztria és Magyarország kapcsolatait, engedményeket tegyen az abszolutizmusnak, s cserében biztosítsa a magyar vezetőréteg hegemoniáját Magyarországon, befolyását a dualista Monarchia vezetésében. A nacionalista érvelés juttatta — legalábbis a parlamentben — döntő fölényhez Deák irányzatát.

A kiegyezés biztosította a magyar vezetőréteg hegemoniáját a Monarchia keleti felében, a paritást a delegációkban s a közös költségek felosztásában. Mindez — nem kevésbé az abszolutizmus fontos elemeinek tovább életetése folytán — nem jelentette, hogy az egyenjogúság a dualista Monarchia tényleges vezetésében is érvényesült volna. Az egységes birodalmi piac — mondotta Szabad György — elősegítette a gyors gazdasági fejlődést. A történeti vizsgálat során azonban alig választható el a gazdasági közösség jótékony hatása a feudális viszonyok felszámolásának a kapitalista fejlődés kibontakozására gyakorolt alapvető befolyásától. S a feudalizmusból örökölt gazdasági-társadalmi struktúra egyedül nem magyarázhatja dualizmuskori gazdaságunk sajátosságait: agrárjelleg túlsúlyát, az iparosodás elmaradottságát és szerkezeti aránytalanságait.

A fejlettebb és fejletlenebb népek együttélésében — amint ez a Monarchiában is volt — elkerülhetetlenül összefonódnak a pozitív és a negatív tényezők. Azonban amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés bázisán megérték a nemzeti önrendelkezési törekvések, a nemzetek — cserében az együttélés pozitívumaiért — már nem fogadták el negatívumait. Az együttélésnek a feudalizmus idején létrejött keretei kényszerűkké váltak, s a parancsolt egység mindenütt a felbomlás útjára került. De a széttagolódásnak ez a folyamata magában hordta saját ellentmondásait is: nem kevéssé éppen az együttélés pozitívumai folytán olyan új egységtörekvések csiráit, amelyek a szabaddá váló, egyenjogú népek önkéntes összefogásának célkitűzése felé mutattak. Ennek feltétele a népek önrendelkezésének előzetes megteremtése volt, olyan követelmény, amelynek éppen érvényesülését kívánták megakadályozni a kiegyezést létrehozó, a dualizmust fejleszteni nem, csak fenntartani képes erők.

A vita résztvevői elismeréssel szólottak Szabad referátumáról. Egy részük azonban vitatta annak néhány, különösen a Monarchia gazdasági fejlődésére vonatkozó megállapítását. *J. Kořalka* (Csehszlovákia) utalt arra, hogy a Monarchia sokrétű problémáit csak a szűk nemzeti szempontokon felülemelkedve lehet helyesen érteni és magyarázni. Szerinte a kiegyezés gazdasági következményei a referátumban jelzethnél jóval előnyösebbek voltak Magyarországnak számára. 1867 után a Monarchia keleti felének nemzetközi presztízse megnövekedett; Európa bizonyos korlátozásokkal önálló államnak ismerte el.

Ránki György vitába szállt történetírásunkban korábban általánosan elfogadott nézetekkel, amelyeknek hatása — az ipari fejlődést illetően — Szabad álláspontjában ma is fellelhető. Utalt az iparfejlődéssel kapcsolatos nézetek elméleti gyökereire az 50-es években. Magyarország dualizmuskori gazdaságát vizsgálva tagadta, hogy az ország agrárjellege, Cislajtániához viszonyított elmaradottsága, az ipari fejlődés lassú üteme, elsősorban a dualizmus következménye lett volna. Véleménye szerint az 1867 és 1890 közötti korszakot eddig egyoldalúan vizsgálták, csak azt hangsúlyozták, hogy gyenge volt az iparfejlődés. Figyelmen kívül hagyták, hogy a kiegyezést követő negyedszázadban teremtődtek meg nálunk az ipari forradalomnak Kelet-Európára jellemző előfeltételei: a jelentős agrárnövekedés és tőkeakkumuláció; egy olyan infrastruktúra kiépítése ment végbe, amelyre az 1890-es évektől a világháborúig tartó gyorsabb gazdasági fejlődés épülhetett. Magyarország vitathatatlan gazdasági elmaradottsága tehát véleménye szerint csak annyiban tekinthető a 67-es rendszer következményének, hogy az elősegítette a történelmileg adott társadalmi-politikai struktúra konzerválását, de nem lehet a gazdasági fejlődés problémáit kizárólag vagy akárcsak elsősorban a kiegyezés megkötéséből levezetni.

A Monarchia nem biztosított ideális gazdasági fejlődést népei számára — állapította meg részben Ránkival vitázva *M. Pisch* (Csehszlovákia). Ismeretes, hogy nagyfokú pauperizáció ment végbe a Monarchiának elsősorban nemzetiségek lakta vidékein. Nem tekinthető véletlennek, hogy a századfordulón a kivándorlók jelentős tömegeit éppen a szlovákok adták. A kapitalista iparosítás — vetette közbe *Ránki* — nem zárja ki, sőt bizonyos fokig feltételezi nagy tömegek elszegényedését. Egyébként — jegyezte meg — hozzászólásában nem volt szándékában azzal a kérdéssel foglalkozni, hogy a dualizmuskori gazdasági növekedés hogyan érintette a Monarchia, ill. Magyarországot

egyres nemzeteit, csupán a növekedés ütemének s gazdasági tényezőinek kérését elemezte.

A megbeszélés több résztvevője tett kiegészítő megjegyzéseket Szabad György kényszerűen szűkre szabott előadásához. *P. Sugar* (USA) a magyar politikai irányzatok részletezőbb bemutatását kérte számon a referenstől. A történetírónak — mondotta a továbbiakban — azt kell mérlegelnie, vajon a Monarchia népei eszoka társadalmukkal eljutottak volna-e a világháborúig a társadalmi fejlődés azon fokára, ahová a Monarchia keretei közt eljutottak. *R. Plaschka* (Ausztria) az 1866—67-es történelmi mulasztásról beszélt: Kö-niggrätz után szükség és lehetőség lett volna egy konstruktív birodalmi reformra, nagyarányú nemzeti rendezésre. A kiegyezéssel ez az átalakítás torzóban maradt. *N. Petrović* (Jugoszlávia) azt fejtegette, hogy a Habsburg-birodalom válságát — ami végsősoron a kiegyezéshez vezetett — hogyan mélyítette el az 1860-as években kibontakozó balkáni krízis. *M. Hübl* (Csehszlovákia) a két birodalomfél politikai rendszerének eltérő vonásaira utalt: a magyarországi nemzeti és általános polgári szabadságjogok korlátozottabb voltára. A kiegyezést — mondotta *Komjáthy Miklós* — megalkotói nem hátsó gondolatok nélkül hozták létre. Az osztrák fél szűkíteni, a magyarok bővíteni tervezték. A merev szisztéma azonban további formálásra alkalmatlannak bizonyult.

Szabad György köszönetet mondott a vita résztvevőinek figyelmükért és megjegyzéseikért. Ránki Györgynek válaszolva határozottan kijelentette, hogy gazdaságtörténelmi megállapításaitól teljesen idegenek az ötvenes években más, akkori történészek által képviselt leegyszerűsítések, majd megjegyezte, hogy Magyarországon a századforduló idején az agrárnépesség aránya az összlakosságon belül nemcsak a nyugati országokénál volt magasabb, hanem a cári Oroszországnál is, amely pedig később indult el a kapitalista fejlődés útján. E ténnyel nyilvánvalóan szorosan összefügg, hogy a ritkábban lakott Magyarországról magasabb volt — a főként szlovák és magyar — kivándorlók aránya, mint a sűrűbben lakott Ausztriából. Mindez együtt a politikai szabadságjogok korlátozásával, amely nemcsak nemzetiségiéket, hanem magyarokat is sujtott, talán érthetőbbé teszi, hogy a „magyart uralkodó nemzeté tévő” kiegyezésnek nemcsak létrehozói és haszonélvezői, hanem ellenzői és áldozatai közt is oly sok volt a magyar.

A résztvevők elégedettek voltak a megbeszéléssel, ami ismét bizonyította, hogy a hasonló eszmecserék szükségesek és hasznosak.

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK FELSZÓLALÁSAI

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának üdvözlete a Magyar Történelmi Társulathoz

A Magyar Történelmi Társulatnak a Szovjetunió történészeitől

A Szovjetunió történészei forrón üdvözlik magyar kollégáikat a Magyar Történelmi Társulat 100 esztendőjének jubileuma alkalmából.

A Magyar Történelmi Társulat, amelyet 100 esztendővel ezelőtt Magyarországon történetének egyik jelentős fordulóján hoztak létre, nagy szerepet játszott a testvéri magyar nép 1000 éves történelmének tanulmányozásában és népszerűsítésében. A Történelmi Társulat terjeszti a történeti ismereteket, a haza s a haza kultúrája és története iránti szeretetre nevel.

A patriotizmus, amely a Történelmi Társulat legtöbb képviselőjét mindig is jellemezte, új tartalmat és új hangsúlyt kapott a szocialista Magyarországon. A magyar történészek — továbbfolytatva és fejlesztve a Társulat legjobb hagyományait — az utóbbi évtizedekben jelentős eredményeket értek el a magyar történelem kulcskérdéseinek kidolgozásában. A marxizmus—leninizmus világszemléletére támaszkodva a magyar történészek Magyarország történetének valójában tudományos történetét alkotják meg — az őskortól napjainkig.

Bennünket, szovjet történészeket különös örömmel tölt el az az alkotó szellemű vita-léggör, amely a történeti folyamat elvi kérdései körül kibontakozott s amely ma a magyar történészek életét és munkásságát olyannyira jellemzi. A történettudomány további fejlődését előmozdító eme viták kezdeményezője az elhunyt Molnár Erik akadémikus volt, aki hosszú éveken át volt a Társulat elnöke.

A szovjet történészek nemcsak figyelemmel kísérik magyar barátaik munkásságát, hanem lehetőség szerint készek együttműködni is magyar kollégáikkal a magyar történet egyes kérdéseinek kimunkálásában. Reméljük, hogy a Magyar Népköztársaság, a Szovjetunió és a többi népi demokratikus ország történészeinek együttműködése szüntelenül erősödni és bővülni fog.

A Szovjetunió történészei szívből köszöntik a Magyar Történelmi Társulat tagjait jubileumuk alkalmából és alkotó munkájukhoz további újabb sikereket kívánnak nekik.

CSUBARJAN
a SzU TA Történeti Osztályának
tudományos titkára

ZSUKOV Je. M. akadémikus,
a SzU TA Történeti Osztályának
titkára

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK HOZZÁSZÓLÁSAI

Petár Avramov (Bulgária):

Petár Avramov, a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet főmunkatársa „A történelmi ismeretek szerepe a dolgozók szocialista tudatának kialakításában” címmel tartott korreferátumot.

Bevezetőben hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy a Magyar Történelmi Társulat megalapításának 100. évfordulóján rendezett konferencián helyet kaptak olyan témák is, melyek minden ország történészeit érdeklik. Hiszen az olyan kérdések, mint pl. a történelmi ismeretek és a szocialista tudat kialakulása közötti összefüggés, vagy a történelmi módszertan — a szocialista országok történettudományának legfontosabb kérdései. Jelezte, hogy hozzászólásában a bolgár tapasztalatok alapján kívánja röviden fel-

vázolni, hogy a történelmi ismeretek miként gyakorolnak hatást a dolgozók szocialista tudatára.

Kiindulva abból a marxi tételből, hogy az osztálytársadalmak története társadalmi osztályok közötti harc és az alacsonyabb társadalmi rendnek a progresszívebb társadalmi renddel való felváltásának története — körvonalazta a történettudomány legfontosabb társadalmi funkcióit. Ezek: a múlt tapasztalatával felfegyverezni a jövő feladatainak elérésére; részt venni a dolgozók — a szocialista és kommunista társadalom építői — szocialista tudatának kialakításában. Minél inkább teljesíti a történettudomány ezt a sosságánknál értékesebb társadalmilag. A történettudomány, a történetkutatás hatá-szerepét, a kérdése — melynek része a dolgozók szocialista tudatosságának emelése is — igen komolyan foglalkoztatja a bolgár történészeket.

Az előadás ezután áttekintette a bolgár marxista történetírás hagyományait, megemlékezett Dimitár Blagoev, Todor Pavlov, Georgi Bakalov, Zsák Natan érdemeiről; arról, hogy milyen sokat tettek a tudósok a század eleje óta annak érdekében, hogy a bolgár nép történetét a maga valóságában láthassuk. A szocialista forradalom győzelme után a polgári nézetek visszaszorultak a történetírásban, s az ország, a Kommunista Párt, a bolgár munkásmozgalom múltjának igen sok problémája került napvilágra. Az 1954-ben megjelent „Bulgária története”, a nyomás előtt álló „A Bolgár Kommunista Párt története” című munkák (ez utóbbi a BKP Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet kiadványa lesz), és egy sor kisebb-nagyobb, marxista alapokon nyugvó tanulmány, monográfia mutatja, hogy a bolgár történetírás a szocializmus építésének éveire eső történelmi időszak feldolgozásából mennyire kivessi részét. Külön kiemelte az előadó, hogy „részletes elemzésre kerülnek azok a problémák, amelyek szocialista társadalmunkban a KP vezető szerepével kapcsolatosak”.

A történelmi ismereteknek a dolgozók szocialista tudatára gyakorolt hatása fokozódott azáltal is, hogy az elmúlt években nagy számban készítették fel kutatókat, illetve propagandistákat, az újabb kutatások s a történelmi ismeretterjesztés feladatainak elvégzésére. Nagy jelentőséggel bír az a tény is, hogy az alsó- és felsőoktatásban, az ismeretterjesztés minden területén tudományos, marxista—leninista alapokon adják elő a történelmet. Nehéz természetesen válaszolni arra a kérdésre, hogy milyen feladata van, hol a helye a történelmi ismereteknek az ideológiai hatás tényezőinek és eszközeinek teljes rendszerében és az állampolgárok szocialista tudatának formálásában. Mégis vannak a társadalmi tudatnak olyan területei, amelyeken a szocialista időszakban lényeges változások mentek végbe, s melyek éppen az egész nép közkincsévé váló tudományos történelmi ismeretek eredményeinek tekinthetők.

1. A bolgár történettudománynak jelentős érdemei vannak a nacionalizmus, a nagy-bolgár sovinizmus legyőzésében, s a dolgozóknak az igazi szocialista patriotizmus és proletár internacjonalizmus szellemében történő nevelésében. Noha az Októberi Forradalom s a kommunista eszmék hatása a nagy-bolgár sovinizmus és a fasiszta ideológia „nem tudtak mélyen gyökeret verni Bulgáriában, mégis a bolgár burzsoázia — nem kis hatással — hódító törekvései érdekében felhasználta a faji ideológiát, a »balkáni hegemonia« eszméjét”. Ennek szolgálatába állították a történettudományt is, mely a bolgár nép történetének tényeit meghamisította, eltorzította. A szocialista forradalom győzelme után a fasiszta, sovinizsista, nacionalista ideológiai maradványokat kiküszöbölték, s ebben a történelmi ismeretek rendkívül fontos szerepet játszottak.

2. Kétségtelen a történeti ismeretek hatása a dolgozók tudatára abban a tekintetben is, hogy a bolgár nép helyesen alkothasson fogalmat magának a néptömegeknek a történelemben vitt szerepéről. Amíg a burzsoá történetírás Bulgária történelmét rendszerint mint az uralkodók történetét mutatta be, s a népi mozgalmakat, a haladó forradalmi harcokat csak mint anarchista lázadásokat ábrázolta, addig a marxista bolgár történetírás a történelmi fejlődés valóságos törvényszerűségeit tárja fel, elemzi a népi mozgalmak okait, társadalmi gyökereit. (Az előadó itt utalt a bogomil mozgalom, az Ivajlo-féle felkelés, a Bizánc-törökellenes harcok, az 1876-os nemzeti forradalom, az 1918 szeptemberi, az 1923 szeptemberi és az 1944. szeptember 9-i forradalmak történetének feltárására.) Igen fontos, hogy e mozgalmak története kapcsán világossá lesz a dolgozók előtt a munkásosztály vezető szerepének szükségessége. Ugyanakkor elősegíti az igazi hazafiság, az igazi nemzeti büszkeség kialakítását.

3. A történettudománynak kötelessége a dolgozókat a BKP ügyéért, a kommunizmus eszméért való odaadás szellemében nevelni. Ezt a feladatát úgy teljesítheti a történettudomány, hogy rámutat: a történelem osztályok harcainak története, tudományosan bizonyítja, „hogy a leghaladóbb társadalmi szerep, amely szervesen összefügg a dolgozók érdekeivel, a BKP szerepe volt és marad”. Ez a párt képes valamennyi haladó erőt tömöríteni, s vezetni a kommunizmus felépítésére. A kommunista eszmék szeretete

az egyik legjellemzőbb sajátossága a szocialista állampolgárok tudatának. Abban, hogy a Kommunista Párt eszméi meghódítsák a bolgár nép többségét, a történelmi ismeretek szerepe vitathatatlan.

Befejezésül Petár Avramov utalt arra, hogy a történelmi ismeretek és a szocialista tudat kialakításának kapcsolatát más vonatkozásokban, más területeken is megvilágíthatnánk (pl. háború és béke viszonya stb.), de hozzászólása keretében nem vállalkozhatott a kérdés kimerítőbb vizsgálatára.

Ladislav Tajták (Csehszlovákia)

FelSZólalásában a magyar történettudomány 1860—70-es években történt fellendülésének a szlovákiai történészekre gyakorolt hatásáról, a szlovákiai és magyar történészek ez évekbeli kapcsolatairól, dialógusairól és a Szepes Megyei Történelmi Társulat működéséről szövelt.

Megállapította, hogy a magyar Történelmi Társulat megalakulása és a Századok megjelenése hatással volt a magyarországi nemzetiségek, így a szlovákok történelemtudományának fejlődésére is. Ezt a hatást — mint arról Zsilinszky Mihály a Századok hasábjain 1869-ben beszámol — jelezte, hogy a szlovákiai történészek is történelmi társulat megalakításának tervével foglalkoztak, s ennek mintegy előzményeként megjelentették a Biele Uhorsko című „történelem-politikai folyóiratot”. Tajták utalt azokra a vitákra, amelyek a folyóirat szerzői és Zsilinszky Mihály között támadtak, s melyek kiszélesedő dialógus formájában a Letopis Matice Slovenskej és a Századok hasábjain folytatódtak. A „közös téma” a politikai jelentőséggel bíró államalakulás megítélésének kérdése volt, melyben Zsilinszkyon kívül Pesty Frigyes, Sasinek, Záborszky, Szabó Károly mondotta el véleményét. A hozzászóló megállapította: „a szlovák és magyar történészek között ezekben az években eléggé intenzív tudományos dialógus volt, melyen természetesen erősen érződött a kor jellegzetességének és történeti módszerének hatása. E dialógusban mindkét fél nem egyszer élesen védelmezte álláspontját és koncepcióját. De az ellentétes nézetek mellett is nagy jelentősége volt: a történelemtudomány terén hozzájárult az álláspontok megvilágításához és egyes jelenségek és hatások tárgyilagosabb magyarázatához. Társadalmi téren e dialógus a nemzetiségi kérdést objektívebb szinten tartotta, és a társadalmat realisztikusabb szemlélés megértéséhez vezette. A szlovák történelemtudomány kétségtelenül hozzájárult a nemzeti öntudat fejlesztéséhez, és hatással volt a szlovák nemzeti mozgalom célkitűzéseire. A további fejlődésről röviden megállapíthatjuk, hogy az uralkodó osztályok szerencsétlen nemzetiségi politikájá ez a termékeny és kölcsönösen hasznos dialógust mindkét nemzet kárára megszakította.”

A korreferátum második felében a Szepes Megyei Történelmi Társulat tevékenységét vizsgálta röviden. Elmondotta, hogy a Felvidék területén rendezett társulati vándorgyűlések (1871 — Zemplén, 1872 — Szepes, 1874 — Zólyom, 1875 — Nyitra, 1876 — Gömör, 1879 — Liptó, 1881 — Sáros megyében) igen segítettek a helytörténeti irodalom fellendülését, noha „a megyei társadalom körében voltak kísérletek a vándorgyűlések tudományos hivatását politikai célokra is felhasználni”.

A Szepes megyei vándorgyűlés után egy évtizeddel, 1883. december 18-án alakult meg a Szepes Megyei Történelmi Társulat. Már a szervezkedés éveiben — 1885-től — megjelentette a Társulat Évkönyvét, melynek különösen első kötetei emelhetők ki tematikai gazdagságuk miatt. Városokról, várakról, iskolatigról, történelmi emlékművekről, a megye koraközépkori történetéről, helységneveiről, különböző egyháztörténeti kérdésekről íródnak e tanulmányok. Az 1914-ig megjelenő Évkönyvek mellett 1909-től negyedévenként láttak napvilágot a Közlemények Szepes vármegye múltjából című szakfolyóirat számai. Rendszeressége, színvonalassága révén a közlőny hamarosan a megyei helytörténeti kutatás központjává lett. Kevesebb sikerrel jártak azok a munkálatok, melyeknek célja a vármegye monográfiájának megírása volt. Noha igen alapos, hatalmas levéltári anyagot megmozgató tanulmányok születtek egyes részkérdésekről, Sváby Frigyes, Hradszky József, Divald Kornél tollából, az anyagi lehetőségek szűk volta és a még mindig nem elegendő részlettanulmányok miatt az összefoglaló monográfia megírásáról le kellett mondani. A Társulat világháború előtti munkásságát még Wágner Károly, Bárdossy János és Schmauk Mihály forráskiadásai gazdagították.

A világháború utáni fejlődést röviden érintette csak a hozzászóló. Az államjogi változások a társulati működés feltételein is változtattak: olyan helyzet állt elő, amikor a Társulat eddigi társadalmi bázisát képező, elsősorban magyar és német szepességi társadalmi elit helyett a többségi szlovák lakosság kulturális igényeinek kielégítése került

napirendre. Noha a Társulat Közleményeit még 1921-ben, 1923-ban, 1926-ban, 1932-ben kiadta, hanyatlása mindjobban látszott. Tevékenységének értékelését azonban az szabja meg, hogy „vidéki feltételek között képes volt a tudományos munkát szervezni és az érdeklődést tagjai körén túl is elbentartani a kulturális élet iránt”.

Befejezőképpen emlíndottani, hogy a Slovenská Historická Spoločnosť értékeli a Szepes Megyei Történelmi Társulat munkáját; ma a szépesi történészek e társulat kelet-szlovákiai választmányának keretében dolgoznak, mely szintén elismeréssel kapcsolódik a Szepes Megyei Történelmi Társulat haladó hagyományaihoz.

Nikola Petrović (Jugoszlávia)

A Szerb Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete képviselőjében tolmácsolta a jugoszláv történészek szívélyes jókívánásait. A Magyar Történelmi Társulat 100 éves tevékenységéből — a korábbi időszak sok pozitív eredményét is értékelve — mindenekelőtt a felszabadulás utáni időszak magyar történetkutatását méltatta, amely a marxizmus alkalmazásával következetes, céltudatos harcot folytat az egykori uralkodó osztályok ideológiai öröksége, nem utolsósorban a nacionalizmus maradványai ellen. A jugoszláv marxista történészek élénk érdeklődéssel kísérik magyar kollégáik munkáját, és a maguk részéről is rendkívül fontosnak tartják a szocialista országok történészeinek szorosabb együttműködését, amelyre Pamlényi Ervin előadása utalt. Különösen jelentősnek tartják ezt azon szocialista országok vonatkozásában, amelyek népei a Habsburg-Monarchia keretei közt hosszú ideig együtt éltek. Elfogulatlan vélemény-csere szükséges a még nyitott kérdések tisztázására, különösen a nagy történelmi fordulópontok, így az 1848—49-es forradalom, az 1867-es kiegyezés, a Monarchia 1918. évi felbomlásának értékelése tekintetében. Véleménye szerint a magyar marxista történetkutatás nyíltan és becsületesen feltárta az 1848—49-es magyar forradalom gyengeségét és hibáit. Marx és Engels álláspontját a magyar forradalom kérdésében helyesnek és az újabb kutatások által igazoltnak látja, eltekintve Engels túlzásaitól néhány másodrendű kérdésben. Megvitatandó kérdésnek tartja, hogy az eddig polgári demokratikusnak minősített 1918 októberi forradalmat nem volna-e helyesebb már kifejezett szocialista elemekkel rendelkező demokratikus népi forradalomnak tekinteni. A forradalom győzelme az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséhez vezetett, s ez, mint kifejtette, rendkívül jelentős fejlemény volt a fiatal szovjet köztársaság szempontjából is: a forradalmi mozgalmak nyomása alatt álló utódállamok hadseregei nem jelentettek számára olyan veszélyt, mint korábban a Németországgal szövetséges egységes Monarchia. Pamlényi Ervin referátumához csatlakozva, maga is hangsúlyozta, hogy „saját népünk történetét a nagy világtörténelmi folyamat elválaszthatatlan részeként kell szemlénünk, ha nem akarjuk a tudományos módszereket nacionalista előítéletekkel helyettesíteni”. A természettudományok területén neveltséges volna a magkutató vagy világűr-kutatás tényeit amerikai, szovjet, magyar vagy jugoszláv szemszögből megítélni, megvilágítani, közzétenni. A történettudománynak hasonló objektivitásra és egzaktyságra kell törekednie a múlt tudományos feltárásában.

Gerhard Schilfert (Német Demokratikus Köztársaság)

a Német Történelmi Társulat elnöksége nevében üdvözölte a magyar testvértársulat jubileumi közgyűlését. Mint mondotta, a német és magyar történészek progresszív kapcsolatai messzire nyúlnak vissza; szép feladat és hasznos együttműködési lehetőség is volna e kapcsolatok feltárása. A szocialista országok történészeinek szoros együttműködéséhez kedvezőnek ítélte a feltételeket és csatlakozva Elekes Lajos előadásához, a szocialista tudatformális tekintetében a történettudományra, történelemoktatásra, a tudományos történelem-szemlélet terjesztésére háruló feladatok terén látja az egyik legdöntőbb együttműködési lehetőséget és szükségletet. Elmondotta, hogy a Német Demokratikus Köztársaságban történészek és a történelmet oktató pedagógusok a Német Történelmi Társulat kezdeményezésére, Schilfert és Weitendorf referátuma alapján, melyet a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft közölt, behatóan foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy, más tárgyakkal való komplex együttműködésben, milyen fontos szerepet kell a történelemnek betöltenie az ifjúság szocialista erkölcsre nevelésében. Ezzel összefüggésben hangsúlyozta a progresszív történelmi tradíciókhoz való kapcsolódás jelentő-

ségét: a haladó hagyományok ápolása, a jelen és a jövő számára való gyümölcsöztetése nélkülözhetetlen a szocialista kultúrforradalomban. Majd arról szölt, hogy korunk fő kérdései, a háború és béke, az európai kollektív biztonság, az imperializmus, agresszió és annexió elleni harc tekintetében a szocialista öntudat tudományos történet szemléleti komponensének mily nagy jelentősége van. De a történettudomány nem csak a múlt megismerésének és a jelen problémái közt való eligazodásnak, hanem a tudományos előrelátásnak is eszköze. A Német Demokratikus Köztársaság történettudománya feladatul tűzte ki, hogy prognózist dolgoz ki az 1980-ig terjedő időszak fejlődési tendenciáiról, s ennek megfelelően alakítja ki saját távlati munkaprogramját. Ebben a szocialista országok, köztük a Magyar Népköztársaság történetseivel való szoros és termékeny együttműködésnek igen fontos szerepet szánnak.

Alexandru Elian (Románia)

A Román Népköztársaság Akadémiája és bukaresti „Nicolae Iorga” Történeti Intézete nevében felszólaló A. Elian professzor elmondotta, hogy örömmel vesz részt az illusztris Magyar Történelmi Társulat megalakulásának 100. évfordulója alkalmából rendezett ünnepeken.

Magyarország fővárosában, ahol a XVIII. század végén és a XIX. század elején a szellemi és erkölcsi haladás néhány nagy román munkálója élt, és ahol Gheorghe Sineai-t nemes baráti kapcsolat fűzte olyan nagy magyar történészekhez mint Benkő József, Kovachich Márton György és Cornides Dániel, a felszólaló megrendüléssel és hálával idézte fel a Magyar Történelmi Társulat néhány kiváló tagjának az emlékét. Meghajol a Társulat volt nagy főtitkárának, a korabeli legismertebb román történészek körében nagy megbecsülésnek örvendett Szilágyi Sándornak az emlékezte előtt. Hasonló kegyelettel emlékezett meg a felszólaló olyan kiváló magyar történészekről, akik az élők sorából eltávoztak, — Pesty Frigyesről, Kőváry Lászlótól, Marczali Henrikről, Konecz Józseftől Veress Endréig, Tóth Zoltánig és Molnár Erikig —, akik egyrészt megértést és együttérzést tanúsítottak a román népnek a szabadság nevében vívott harcai iránt, másrészt az intellektuális becsület és kölcsönös megértés szellemében működtek kutatásaikban együtt román kollégáikkal és ezzel mindenkor követendő példát mutattak.

A magyar történészek — mondotta Elian professzor — egyébként joggal vívták ki minden országban kollégáik elismerését. A magyar történettudományt az európai történetírás legnemesebb hagyományaival összekapcsoló, Thuróczy és Bonfini nevével fémjelzett immáron öt évszázados kiváló humanista iskola örököséiként figyelmüket a kutatás és koruk történeti gondolata legkülönbözőbb aspektusai sem kerülték el. A magyarországon ma elkészült olyan munkák, amelyek Európa vagy Kelet-Európa történetére vonatkoznak, olyanok, amelyek a társadalom vagy az agrárviszonyok történetét, vagy akár a diplomácia történetét dolgozták fel, olyan kiadványok, amelyek a történeti demográfiával, vagy általában a történeti segédtudományokkal foglalkoznak, a magyar történeti forráskiadványok, a nemzeti és nemzetközi vonatkozású bibliográfiák, a tudományos világ legnagyobb érdeklődésére tarthatnak számot. A fenti eredményekhez járulnak a régészet, a művészettörténet, az irodalom- és az eszmetörténet területén elért szép sikerek és a napjainkban olyannyira fontos elméleti és módszertani kérdések vizsgálata.

Nem lehet eléggé méltányolni azt a segítséget, amelyet a 100 éve fennálló Magyar Történelmi Társulat nyújtott a Magyarországon folytatott történeti kutatásoknak ahhoz, hogy e magas színvonalat elérjék. A román történészeknek nagy örömeire szolgál — mondotta befejezésül Elian professzor —, hogy a Társulatnak és tagjainak elismerésüket fejtegetik ki és további munkájukhoz sok sikert kívánhatnak. *Sua semper gloria vivat!*

Stanislaw Russocki (Lengyelország)

A Magyar Történelmi Társulat megalakulása 100. évfordulójának jelentősége — mondotta Russocki professzor — túlnó a tisztán nemzeti kereteken. A „Gesta Hungarorum” és a Béla király névtelen jegyzőjének krónikájával kezdődő magyar történetírást, valamint napjainkban a magyar történettudomány szervezetét kísérik főleg azokban az országokban különös figyelemmel, amelyek Magyarországgal évszázadok óta baráti kapcsolatot tartanak fenn.

Ember Győző és Pamlényi Ervin beszámolója és a délelőtti és délután folyamán elhangzott számos hozzászólás arra indítja a felszólalót, hogy néhány megjegyzést fűzzön ahhoz a képhez, amelyet a középkori Lengyelországról a magyar történetírás kialakított

Magyarországnak és Lengyelországnak a történelem folyamán hasonló sors jutott osztályrészül. Mint Európa közepén fekvő országok, viszonylag későn kezdték el államuk és nemzetük kialakítását. Az antik világ öröksége nem volt rájuk közvetlen befolyással. Társadalmuk és intézményeik kiépítése közepette hol a Karolingok, hol az Ottók példáit követték, és igyekeztek azokat a helyi viszonyok és lehetőségekhez képest átalakítani, illetve ezekhez igazítani. A századok folyamán Magyarország és Lengyelország gazdasági és társadalmi szerkezetének hasonlósága sokkal szembetűnőbb volt, mint pl. Lengyelországé és Csehországé, holott ez utóbbi szláv állam volt. Végül a két országnak igen gyakran azonosak voltak a barátai és az ellenségei.

A két ország régi történetírását nacionalizmussal vádolják. S hogy ez így van, az igen bizonyult okokra vezethető vissza. Először is arra a körülményre, hogy a két országban folytatott történeti kutatások csak önmagukra támaszkodtak. Társadalmaink történetét izoláltan kutattuk, az összehasonlítást mind a részletekben, mind általános vonatkozásban elhanyagoltuk. Olyan tudósok, mint Divéky Adorján és J. Dabrowski munkái csak kivételek, amelyek a szabályt erősítik. Jelenleg magyar részről Perényi és lengyel részről Felczak erőfeszítései a két ország történetének bemutatására inkább csak a nagyközönség, semmint a tudósok szükségleteit elégíthetik ki.

A politikai és társadalmi rend Közép-Európában 1944/45 után bekövetkezett nagy átalakulásai különösen kedvező feltételeket teremtettek azon nemzetek közeledéséhez, amelyek a szocialista társadalom felépítésének közös útjára léptek. A történelmi materializmus módszerét elsajátítva a lengyel és magyar történészek olyan eszköz birtokába jutottak, amelyek alapján — a mindenki számára közös tudományos módszer alapján — képesek összehasonlító kutatásokat folytatni. Ebből a helyzetből most már csak a gyakorlati következtetéseket kell levonni. A történettudományban alkalmazott összehasonlító módszerről legutóbb rendezett viták világosan bizonyítják, hogy a különböző etnikai csoportokat magukban foglaló országok között strukturális analógiák vannak.

Olyan kérdések tanulmányozásával mint a parasztság helyzete, a társadalom szerkezete a középkorban, a feudális gazdálkodás vagy az árpádkori államszervezet egyre több olyan lengyel történész foglalkozik, akik az összehasonlító kutatások során saját országuk problémáira keresnek választ. Megállapítást nyert pl., hogy Lengyel- és Csehországhoz képest Magyarországon a pénzgazdálkodás sokkal korábban (XI. század) honosodott meg. Ugyancsak megelőzték a magyarok a lengyeleket a rendi társadalom kialakításában és az államapparátus megszervezésében. Ezek a vélemények a források tanulmányozásán és néhány monográfia ismeretén alapulnak. De mi jelenleg ezekről a kérdésekről a magyar kutatók véleménye? A lengyel történészek erről nem tudnak. Az is fennáll, hogy magyarul vagy lengyelül írott könyveket általában nem olvasnak. Nincs tehát más megoldás, mint ismertebb nyelveken kiadott munkákat felhasználni.

Szinte resteltem bevallani, hogy a Lengyelországban még ma is leginkább használatos kézikönyv az A. Timon: Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte című munka. Ugyanez a helyzet a parasztságtörténettel is, ahol Acsády Ignác oroszra fordított munkája a kézikönyv, holott ez már túlhaladottnak látszik.

A magyar intézményekről Franciaországban Eszláry tollából legutóbb megjelent összefoglaló munka úgy tűnik, nem érdemeli meg a tanulmányozást, és pedig nemcsak módszertani okokból nem. Az Acta Historica-ban, vagy az Études Historiques és a Nouvelles études historiques négy kötetében kiadott tanulmányok igen tanulságosak, de helyszűke miatt túlságosan sommásak. Ugyanez vonatkozik olyan tudósok, mint Mályusz, Bónis és Holub időnként idegen nyelven megjelenő igen értékes munkáira is.

Úgy tűnik — folytatta a felszólaló —, hogy mind a magyaroknak, akik Történelmi Társulatuk második századának küszöbére érkeztek, mind a lengyeleknek, akik Társulatuk fennállása első évszázadának végén tartanak, igen fontos feladatot kell közösen megoldaniuk: valóságos és nemcsak névleges együttműködést kell kialakítaniuk a történeti kutatás különböző területein. A kölcsönös tudományos tájékoztatás, kis munkacsoportok találkozója alkothatná azt a minimális programot, amelyet a két Társulatnak napirendre kellene tűznie. E tervek megvalósítása, nem is olyan távoli jövőben, biztosíthatná a két évszázada ikertestvérnék tekintett Társulat közötti szorosabb kapcsolatot.

Végezetül, a Lengyel Történelmi Társulat nevében, a felszólaló annak a reményének adott kifejezést, hogy a jövőben gyümölcsöző kapcsolatokat alakulnak majd ki a két intézmény között.

Peter Sugar (Amerikai Egyesült Államok)

Felszólalásában a magyar történelem amerikai kutatásáról beszélt. Vázolta a magyar történelem iránti érdeklődés kialakulását az angolszász államokban, és megállapította, hogy a magyar történészek munkája felkeltette az érdeklődést az ország határain túl, és ma mindenhol foglalkoznak tudósok magyar történelemmel. Az Amerikai Egyesült Államokban ez az érdeklődés sokkal később fejlődött ki, mint Európában, és komolyan csak a második világháború után figyeltek fel az amerikaiak Magyarországra.

Ezután a magyar történelem oktatásának helyzetéről szólt az Egyesült Államokban, majd behatóan ismertette a rendelkezésre álló, Magyarország történetével foglalkozó angol nyelvű szakirodalmat.

Felszólalásának első részében a pillanatnyilag rendelkezésre álló szakirodalomról tájékoztatta a hallgatóságot. Noha a bibliográfiákban 18 címet lehet találni az általános magyar történetre vonatkozólag, ezek közül egyik sem olyan, hogy azt fenntartás nélkül akár diáknak, akár tanárnak ajánlani lehetne. Nem áll jól a magyar történelem oktatása tudományos irodalomjegyzékek, bibliográfiák tekintetében sem. Kevesen ismerik és nehéz hozzájutni azokhoz a jegyzékekhez — mondotta —, amelyeket a második világháború óta magyar szakértésaink állítottak össze és adtak át a történettudományok nemzetközi kongresszusainak.

Röviden szólt a következőkben az amerikai történeti folyóiratokról, illetőleg ezeknek magyar vonatkozású cikkeiről. Jelezte, hogy a jövő évben *Central European History* címmel új kiadvány indul, amelyben magyar vonatkozású cikkek is helyet fognak kapni.

Az összefoglaló munkák jellemzése után rátért azoknak a könyveknek ismertetésére, amelyek a magyar történelem egyes periódusaival foglalkoznak. A tudományos szempontból leginkább kielégítő műveket ezek között találjuk. Itt említette Macartney professzor köteteit, Marczali Henrik egyes munkáit; sajnálattal konstataálta, hogy Erdélynek nincs angolnyelvű története, sem magyar, sem román szerző tollából.

A Magyarországgal foglalkozó angol irodalomra utalt történész részére a legkiemelkedőbbek az Osztrák-Magyar Monarchia éveivel foglalkozó művek. Részletesen ismertette a továbbiakban az első világháborúra, az 1919- és 20-as évekre, a két világháború közti időszakra, a második világháború történetére, végül a szocialista Magyarország történetére vonatkozó munkákat. Külön megemlékezett az 1956-os események angol nyelvű irodalmáról. Összefoglalólag azt állapította meg, hogy az egész angolnyelvű irodalom nem elegendő ahhoz, hogy jó képet adjon Magyarország történetéről.

Röviden beszámolt P. Sugar a készülő munkákról is. „Eltételeztem — mondotta — bővebb keretű Kelet- és Közép-Európával foglalkozó munkáinktól, amelyekben most már megfelelő részt szentelünk Magyarországnak, szépen növekszik a Magyarországgal foglalkozó doktori disszertációk száma.” Említett néhány, már a kiadóknak átadott munkát is: kettő ezek közül Eötvös Józseffel, egy Tisza Istvánnal foglalkozik, egy másik a XVIII. század második felének magyarországi eseményeit írja le, végül elkészült egy kétkötetes Széchenyi-életrajz első kötete is.

Felszólalása befejező részében utalt arra, hogy több magyar könyv fordítására lenne szükség, és érdekes volna összeállítani egy-egy kötetben a különböző magyar szaklapokban megjelent, egy bizonyos témával foglalkozó cikkeket.

AZ ÜLÉSSZAK BEZÁRÁSA

Ember Győző:

Elnöki zárszó

Tisztelt Közgyűlés, kedves vendégeink!

Ünnepi közgyűlésünknek, tanácskozásainknak végére érkeztünk. A százéves forduló alkalmat adott, és ezt az alkalmat fel is használtuk arra, hogy áttekintsük társulatunknak száz év alatt végzett munkáját, behatóbban elemezzük a felszabadulás utáni magyar történetírást, megvitassuk történettudományunknak és a társadalom történelmi nevelésének néhány fontos módszertani kérdését.

Tanácskozásainkon külföldi vendégek is részt vettek, s így azok nemzetközi jelleget nyertek. Tíz országból érkezett 40 külföldi történészt üdvözölhattünk körünkben. Többen közülük nem csupán üdvözölték jubiláló társulatunkat, hanem hozzá is szóltak az előadásokban felvetett kérdésekhez, javaslatokat tettek történészeinkkel való szorosabb együttműködésre. Tevékeny közreműködésükért, amellyel tanácskozásaink színvonalát emelték, őszinte köszönetet mondok.

Elégedettek lehetünk a résztvevő magyar történészek számával és szereplésével. Az előadások és a hozzászólások érdeklődést váltottak ki. A felkért hozzászólókön kívül ugyan kevesen szólaltak fel, de több felszólalásra az időkeretek nem is nyújtottak lehetőséget. Az egyik kérdés tárgyalását így sem tudtuk a tervezett időkeretben befejezni. Nagyobb viták így nem bontakoztak ki, de ilyenekre — éppen közgyűlésünk ünnepi jellege miatt — nem is számítottunk.

Társulatunk jubileumára hivatalos szerveink is felfigyeltek, társadalmunk is tudomást vett róla. A társulatunk iránt megnyilvánuló társadalmi érdeklődéssel azonban távolról sem lehetünk elégedettek. De ezért a társadalmat nem hibáztathatjuk, erről csak mi magunk tehetünk.

Száz év tükrében jól megláthattuk társulatunk működésének eredményeit és hiányosságait, problematikus kérdéseit. Gazdag tapasztalatokat nyújt ez a száz esztendő, amelyeknek hasznos gyümölcsötzetésével a siker nagyobb reményével kísérrelhetjük meg a most induló új évszázad küszöbén eredményeink fokozását, hiányosságaink felszámolását, problémáink megoldását.

Problémáink között szinte egyetlen olyan sincsen, amellyel száz éves múltunk folyamán valamilyen formában már ne találkoztunk volna. Persze, sok közülük új formában és főleg új tartalommal vetődik fel, megoldásukat immár új társadalmi és tudományos viszonyainknak megfelelő módon kell megkísérelnünk.

E problémákról, megoldási lehetőségükről legyen szabad egyéni véleményemet elmondanom, anélkül, hogy társulatunk hivatalos álláspontjának elébe kívánnék vágni. A hivatalos társulati álláspont kialakítására természetesen társulatunk megfelelő szervei az illetékesek.

Első és talán legfontosabb problémánk társulatunk társadalmi jellegének a kérdése. Társulatunkat ma már nem a társadalom, hanem az állam tartja fenn, anyagi alapjáról az állam gondoskodik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem társadalmi, hanem állami szerv. Társulatunknak ma még szüksége van arra a támogatásra, amelyet az államtól, az államon keresztül kap. Ezen túlmenően azonban a jelenleginél nagyobb mértékben lenne szüksége a társadalomnak közvetlen támogatására is.

Ennek a közvetlen társadalmi támogatásnak legegyszerűbb formája a társulati tagdíjak fizetése. Volt idő, láttuk, amikor társulatunk a tagdíjakból tartotta fenn magát. Jelenleg a tagdíjakból befolyó összeg jelentéktelen. Egyrészt kicsiny a tagdíj, másrészt kevés a tag. Ebbe nem nyugodhatunk bele.

Súlyt kell helyeznünk, mégpedig az eddiginél jóval nagyobb súlyt, tagjaink számának növelésére. Jelenleg még a történettudomány művelői, a történelem oktatói, a történelmi ismeretek terjesztői közül sem mindenki tagja társulatunknak. De azzal sem elégedhetnénk meg, ha ezek mind tagjai lennének, és csak ezek lennének tagjai társulatunknak. Száz éves történetünk tapasztalatai arra tanítanak, hogy társulatunk akkor élte virágkorát, amikor a történelemnek nemcsak munkásai, hanem kedvelői, a történelem iránt csupán érdeklődők is ott voltak tagjai sorában. Ezt a helyzetet nem szabad idejét múltnak tartanunk, arra kell törekednünk, hogy újra ez legyen a helyzet. Szembe kell szállnunk azzal a nézettel, mint ahogyan elődeink már száz évvel ezelőtt szembeszálltak és leszámoltak vele, hogy társulatunk a történészek szűkkörű elitje legyen, amelybe csak a legkiválóbbak juthatnak be. Társulatunknak a társadalom legszélesebb rétegeire kell épülnie és támaszkodnia, mindenkit meg kell nyernie tagjául, aki a történelem iránt érdeklődik, aki a történelmet szereti.

Nem mondhatunk le, miként elődeink sem mondtak le, a kis és nagy mecénásokról. De e mecénásokat ma már nem ott kell keressük, ahol száz évvel ezelőtt találták meg elődeink. Mecénásaink ma már nem családok, nem személyek kell, hogy legyenek. Károlyi Mihályné alapítványát kivételnek tekinthetjük. De kereshetünk és találhatunk mecénásokat a tanácsok, az üzemek, a vállalatok, a szövetkezetek körében. Az új gazdasági irányítási rendszer mellett feltelhetőleg könnyebb lesz mecénásokat szereznünk.

Második alapvető problémája társulatunknak, hogy mi legyen a szerepe a történettudomány szervezésében és irányításában. Ez elsősorban az Akadémia feladata. Az Akadémia illetékes szerveinek kell megállapítaniok a magyar történettudomány hosszabb-rövidebb időre szóló terveit, szétosztani a tervfeladatokat a történelmet művelő tudományos (vagy részben tudományos) intézmények között, hogy azok még tovább bontsák ezeket a terveket az egyes dolgozókra. Ezek az intézmények és fölöttük az Akadémia illetékes szervei kötelesek ellenőrizni a tervek végrehajtását. Mi hát akkor a társulat dolga — tehető fel a kérdés. Vannak a történelemnek olyan művelői is, akik nem tudományos intézményekben, hanem a legkülönbözőbb egyéb helyeken dolgoznak. Legyen elég csak a pedagógusokra hivatkoznom, kivéve a főiskolákon, azaz részben tudományos intézményekben dolgozókat. A történelemnek ezeket a munkásait kell a társulatnak megszerveznie és nyilvántartania. Az ő képviselőitükben kell részt kérnie és kapnia az akadémiai szervek által készített történettudományi tervekben, kell a tervekben mint egyik — és nem is legjelentéktelenebb — történettudományos intézményünknek szerepelnie. Ezt tartom egyik szerepének a történettudomány szervezésében és irányításá-

ban. De van ezen kívül más, nem kevésbé jelentős szerepe is. Ez pedig az, hogy történeéseinket társadalmi úton, társadalmi eszközökkel mozgósítsa a történettudomány művelésére, segítse őket ebben a munkájukban. Szép dolog, hogy ma már annyi történettudományi intézményünk van. De ha mégannyi lenne is, a társadalmi támogatást, a társadalmi összefogás segítő erejét akkor sem nélkülözhetnék. Társulatunknak az a dolga, hogy a különböző tudományos intézményekben és az ilyen intézményeken kívül dolgozó történészeket a maga szervezeti egységeiben, csoportjaiban, tagozataiban, szekcióiban összehozza, biztosítsa, hogy tudományunk neves művelői találkozzanak annak névtelen munkásaival, segítsék, támogassák azokat.

Ilyen módon nemcsak szervező és irányító munkát végez, hanem hozzájárul történészeink szakmai fejlődéséhez, a megfelelő tudományos utánpótlás biztosításához is. Segít általánossá tenni a marxi-lenini történet szemléletet és annak módszereit.

Harmadik alapfontosságú problémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a történettudomány művelésében, milyenek legyenek — legyenek-e egyáltalában — a társulati kiadványok. A legutóbbi évek tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy nem könnyű problémával állunk itt szemben. Két kérdés vár válaszra: mit és hogyan jelentessünk meg. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy történettudományunk szervezete ma már egészen más, mint felszabadulásunk előtt volt, ma már számos intézményünk jelentet meg kiadványokat, olyanokat, amelyeket azelőtt csak az Akadémia vagy társulatunk adott ki. A forrásközlés ma már más intézmények terveiben is szerepel, elsősorban a levéltárakéban, de a történetkutató intézetekében is. Nyilvánvaló, hogy társulatunknak a történeti források közlésében ma már nem lehet olyan szinte kizárólagos szerepe, mint történetének első két periódusában volt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy forrásokat most már ne publikáljon, ne folytassa megkezdett nagy sorozatait. Elsősorban két területen tartom fontosnak a Társulat kiadvány publikáló tevékenységét. Az egyik területet a tudományos intézményeken kívüli történészek munkái jelentenék. Ezeket — forráskiadványokat és feldolgozásokat egyaránt — társulatunknak kellene gondoznia és megjelentetésükről — ha arra érdemesek — gondoskodnia. A másik a széleskörű olvasóközönséghez szóló munkák, ugyancsak forráskiadványok és feldolgozások egyaránt. Társulatunk tudományművelő tevékenységében a súlyt ezekre a művekre kellene helyezni, nem pedig a csupán szűk szakmai érdeklődésre számot tartó kiadványokra. Mégpedig azért, mert csak ezek a munkák szolgálják társulatunk alapvető, társadalmi jellegéből következő rendeltetését, a társadalom nevelését, történeti tudatának ápolását és fejlesztését. Tudományművelő tevékenységét tehát társadalomnevelő hivatásának, történeti tudatformáló rendeltetésének a szolgálatába kellene állítania. Történettudományunk mai szervezeti fejlettsége nemcsak kívánja, de egyenesen követeli a munkamegosztást, a feladatok differenciálását. E munkamegosztás keretében társulatunknak, nézetem szerint, az említett kiadványokat kellene vállalnia. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a munkamegosztás kérdését napirendre tűzni tudományunk szervezésre és irányításra hivatott szerveinknek egyik legsürgetőbb feladata lenne, valamennyi történettudományi intézményünk vonatkozásában.)

Társulatunk tudományművelő és kiadványgondozó tevékenységéről vallott véleményem természetesen nem vonatkozik, illetve csak módosultan vonatkozik folyóiratunkra, a Századokra. A Századok nemcsak társulatunk-

nak, hanem egész történettudományunknak folyóirata, a központi történelemszervező szerv. Mint ilyennek természetesen egész történettudományunk szolgálatában kell állnia, annak a törekvéseit kell tükröznie, szolgálnia. Kívánatos lenne azonban, hogy a Századok a jövőben az eddiginél nagyobb súlyt helyezzen társulati jellegű, azaz nem tisztán szakmai, hanem a művelt nagyközönségnek is szóló cikkeknek a közlésére.

Negyedik alapproblémája társulatunknak, hogy miként vegyen részt a társadalom nevelésében, a társadalom történeti tudatának formálásában, egyszerűbben szólva: a történelmi ismeretterjesztésben. Száz éves történetéből láttuk, hogy ez mindig legnehezebb problémája volt, hogy megoldani, a társadalomhoz közelférközni, a társadalomra valóban hatni, s ennek fejében a társadalomtól támogatást is kapni, csak fennállásának első évtizedeiben tudott. Most még nehezebbé teszi ennek a problémának a megoldását, hogy él és virul a társulatunknál jóval bővebb anyagi forrásokkal rendelkező TIT, amely a történelmi ismeretek terjesztését szintén feladatának, sőt — egyesek nézete szerint — kizárólagos feladatának tekinti. A probléma tehát úgy jelentkezik, hogy a történelmi ismeretterjesztésben mi a TIT feladata és mi társulatunké. Ezt a kérdést a legsürgősebben napirendre kell tűzni, és mindkét felet megnyugtató megoldásért kell megtalálni. Nézetem szerint a megoldás alapja az lehetne, hogy társulatunk a történettudomány művelésével, e célra alkalmas, széleskörű közönségnek szóló, de tudományos igényű kiadványaival terjessze a történelmi ismereteket. Ilyen igényűek legyenek a társulati előadások is. A legszűkebbkörű történelmi ismeretterjesztésnek, a történészek körében folyónak, előadások és vitaulések formájában, természetesen ugyancsak társulatunk munkakörébe kell tartoznia.

A vándorgyűléseket, amelyek a legújabb időben szép sikerrel követték egymást, továbbra is jó eszköznek tartom arra, hogy elősegítsék történészek egymás közötti és a társadalomhoz fűződő kapcsolatainak erősödését. Eszköznek, de mindig a társulati célok szolgálatában, nem pedig öncélúan.

Még egy problémára kívánok rámutatni. Társulatunk megalakulása idején — láthattuk — minden történelemszervet magába foglalt. Azóta a történettudomány számtalan ágra szakadt, s ez ágak művelői is elszakadtak egymástól. Pedig a történet egy és oszthatatlan. Nem egészséges, ha kutatói egymástól elszakadva, egymás munkáját alig ismerve dolgoznak. Társulatunknak szép feladata lehetne a történelem különböző ágait művelő történészeket társadalmi úton, társadalmi eszközökkel is közelebb hozni egymáshoz. Ennek gyümölcsöző voltát mostani tanácskozásaink is bizonyították, egyik — nem jelentéktelen — eredményüket ebben látom.

Megköszönve mind külföldi vendégeinknek, mind hazai közönségünknek részvételüket, Akadémiáinknak és más intézményeinknek a társulatunknak nyújtott támogatást, nem utolsó sorban pedig a rendezői gárdának, első sorban társulatunk titkárságának fáradságos, de sikeresnek bizonyult munkáját, ünnepi közgyűlésünket és az annak keretében tartott tudományos tanácskozást befejezettnek nyilvánítom.

A Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulóján tartott ünnepi közgyűlés és tudományos ülés szak előadásait, korreferátumait és hozzászólásait a szerzők által rendelkezésünkre bocsátott szövegek alapján közöljük.

TANULMÁNYOK

Galántai József:

Osztrák—magyar egyezkedés 1865—1867

Az osztrák—magyar kiegyezés évszázados fordulóján szembeötlő, hogy a közép- és délkelet-európai kis népek s hazánk szempontjából is oly fontos ezen eseményről újabb, a mai ember szemléletét kielégítő *monografikus* feldolgozások nem jelentek meg s elavult régebbiek is csak egyes vonatkozásairól állanak rendelkezésre. Másrészt kétségtelen, hogy szinte minden régebbi vagy újabb munka, mely a fél évszázadon át fennállott dualista Monarchia történetével átfogóan vagy történetének egyes részkérdéseivel foglalkozik, a kiegyezés problémáját így vagy úgy érinti és értelmezi. Némi leegyszerűsítéssel, de talán alig túlozva azt mondhatnók, hogy a történetírás még az utóbbi évtizedekben is inkább csak *értékeli* a kiegyezést, mint *ábrázolja*.

Az évszázados történeti esemény monografikus feldolgozásainak hosszú késedelmére többé-kevésbé indokolt magyarázatot találhatunk többet is. A monografikus feldolgozásokhoz általában történeti távlat kell, aminek terjedelme igen viszonylagos. Egyes esetekben néhány év is elegendő, máskor egy évszázad sem. A kiegyezés — mint a fél évszázadon át fennállott dualizmus nyitánya és megalapozása — e rendszer idején természetszerűleg nem válthatott „történetivé”. Megítélése a dualista birodalom mindkét felében azonnal élénk politikai viták és összecsapások tárgya lett, s a kiegyezés értelmezése körüli politikai harcok — különösen a századfordulótól — mind élesebbé és hevesebbé váltak. Az akkoriban készült feldolgozások magukon viselik e körülmények bélyegét: a kiegyezés különböző megítélésében, a dualista rendszer fenntartásában, átalakításában vagy megbuktatásában érdekelt elmentéses politikák tükröződtek. S bár a kiegyezés rendszere a dualista Monarchia összeomlásával végérvényesen történetivé vált, a kiegyezés problémája most a birodalom bukásának okai, méginkább az eziránti „felelőség” körüli talán még szenvedélyesebb politikai viták keretében vetődött fel, és ez a tárgyalási mód a külföldi — különösen az osztrák — történetírásban még napjainkban is kísért. A bécsi egyetem magyar származású — időközben elhunyt — tanárának, J. Miskolcynak 1959-ben megjelent „Magyarország a Habsburg-Monarchiában” c. könyvét a kiadó a borító címlapon a következő szavakkal ajánlja: „Melyik nép vétkes a Habsburg-Monarchia lerombolásában? Ezt a kérdést, melyet a politika minduntalan felvet, kutatja (ti. a szerző — G. J.) egész terjedelmében.”¹

¹ „Welches Volk trägt Schuld an der Zerstörung der Habsburger-Monarchie? Diese Frage, von der Politik oft und oft aufgeworfen, wird in ihrem vollen Umfang erforscht . . .” (J. Miskolczy: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien-München, Verlag Herold).

A kiegyezés monografikus feldolgozásainak késedelmében jelentős szerepe van annak is, hogy e kérdés ilyen igényű megközelítése a történetírói szakszerűség szempontjából igen nehéz. A XIX. század végén jelentős történetírók, akik ezen esemény egyes oldalaival foglalkoztak, és nagyon jól tisztában voltak munkáik fogyatékoságaival, a részletes és alapos feldolgozás későbbi lehetőségeiről is igen szkeptikusan nyilatkoztak, amit legalábbis a történetírás eddigi eredményei még nem cáfoltak meg teljesen. A maga korának egyik legjelentősebb magyar liberális történetírója, Beksics Gusztáv a kiegyezés egy részskérdésével foglalkozó történeti munkájában írta 1883-ban: „A kiegyezés történetének megírására még nem érkezett el az idő. Sőt azt hiszem, a kiegyezés történetének részleteit s az események háttérét később sem fogja apróra kifesthetni a történetírás. Akkor sem, midőn a források már hozzáférhetőek lesznek.” Az események háttérére vonatkozó részletek ugyanis — vélte Beksics — nem lettek rögzítve oly módon, hogy a történész számára később kielégítő forrást képezhetnének.² De Beksics ekkor még számított a 60-as évek politikai vezető embereinek későbbi emlékirataira. Hasonlóan vélekedett a kiegyezés kulisszatitkainak egyik legalaposabb ismerője — de e „titkoknak” csak csekély mértékben feltárója — Falk Miksa is. 1892-ben, éppen 25 évvel a kiegyezés után írta: „Ezen kiegyezés éveken át tartó tárgyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megírva sincsen és egyhamar nem is lesz megírható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb író tollát is megbénítják, másfelől az anyag sincsen még teljesen együtt.”³ A neves osztrák történetíró, H. Friedjung, aki a századforduló korában a 60-as évek osztrák történelmének legkiválóbb szakértője volt, Beksicséhez hasonló szkepszissel vélekedett. 1896-ban befejezett nagy művének megírásakor ő már lemondott az emlékiratokról is. „A modern Ausztria vezető politikusai közül némelyek megrajzolták azt a szerepet, amelyet hazájuk sorsában játszottak, de a lényeges dolgokról hallgatnak mindannyian.” Mivel Friedjung e hallgatást azzal magyarázta, hogy nem kívánják feltárni az uralkodói elhatározásokban formát kapó politika összetevőit, s tudatosan úgy jelentetik meg Ferenc József császárt, mint „homályba burkolt alakot”, a részletkérdések tisztázását az utókortól várta.⁴

Beksics és Friedjung történetírói tevékenysége óta rendkívül megnövekedett a kiegyezés korára vonatkozó hozzáférhető forrásanyag mennyisége, melynek feldolgozása még jelentős részben feladat. Az elvégzendő munka során alapvető fontosságú a bécsi politika számos, még mindig ismeretlen *részletének* feldolgozása. Ennek hiánya igen nagy nehézséget okoz azoknak, akik a kiegyezés nagy problémáján belül a magyar politika szálait s részleteit bogozzák. Beksics nem alaptalanul állapította meg a kiegyezés vonatkozásában, hogy „a magyar politika csak a bécsinek ismerete mellett érthető meg teljesen”.⁵ Emellett a feljegyzések hiánya itt még nagyobb mértékben fennáll, hiszen a kiegyezésbe torkolló magyar politika fontos faktorai — a különböző liberális irányzatok — az állami adminisztráció kötelékein kívül állottak, s

² *Beksics Gusztáv*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Második, javított és bővített kiadás. Bpest. 1883. 219. l.

³ *Falk Miksa*: Kor és jellemrajzok. Bpest. 1903. 241—242. l.

⁴ *Friedjung Henrik*: Harc a német hegemoniáért. Bpest. 1902 (az ötödik német nyelvű kiadás fordítása). I. köt. 258. l.

⁵ *Beksics*: i. m. 219. l.

ugyanakkor legjelentősebb politikusai — pl. Deák és Andrassy — nem vezettek naplót vagy rendszeres feljegyzést.⁶

Az osztrák — magyar kiegyezés története kutatásának ezen körülményei fokozottan utasítanak a levéltárakban rendelkezésre álló még kellően fel nem dolgozott forrásanyagok maximális kihasználására. E tanulmány elsősorban két források csoport feldolgozásával kíván hozzájárulni a kiegyezésbe torkolló hosszú folyamat *befejező* szakaszának, a kiegyezés *közvetlen előzményeinek* történeti rekonstruálásához. A hazai és külföldi történetírás alig fordított figyelmet a kiegyezésnél fontos szerepet játszó, Bécsben székelő Magyar Kancellária 1865—66. évi iratanyagaira.⁷ Hasonló a helyzet az 1865—68. évi magyar országgyűlés könnyebben hozzáférhető, de igen terjedelmes kiadott tárgyalási irataival is.⁸

A kancellária iratanyagának központi jelentősége nem igényel különösebb fejtegetést. A bécsi kormányzat magyarországi politikája e kormányzáskor keresztül változott át kormányzati realitássá. Ezért a bécsi Magyar Kancellária a hivatalos Bécs magyar politikájának legtapinthatóbb útőere, melynek lüktetése a fennmaradt iratanyagból rekonstruálható. Másrészt a kancelláriába futottak be a helytartó helyzetjelentései az ország állapotáról, valamint információi a különböző ügyekről. Így ezen iratanyag feldolgozása a kiegyezés közvetlen előzményeiről az eddiginél konkrétebb történeti kép alkotására nyújt lehetőséget. Indokolást kíván a magyar országgyűlési iratok jelentősége, hiszen később, a dualizmus korában aligha tekinthetők az országgyűlési tárgyalások a magyarországi politikai élet tükörképének. Talán éppen ez a magyarázata annak, hogy különösen az újabb történeti munkákban csak igen halványan jelenik meg a magyar országgyűlés kiegyezéskori szerepe. Pedig a magyar országgyűlés összehívása körüli 1865-ös küzdelmekben, majd az országgyűlés 1866. évi vitáiban meglehetősen hűen tükröződnek — gyakran a részletekig — a kiegyezés magyar politikájának összetevői és motívumai.

*

A polgári forradalom Közép-Európa feudális társadalmi és politikai rendjét a XIX. század derekának évtizedei során forgatta fel és alkotta újjá olyannyira, hogy ezzel megteremtette itt is a polgári társadalmat.

⁶ Ezt a hiányt Deákot illetően csak részben pótolhatta Kónyi munkája (*Kónyi Manó: Deák beszédei. I—VI. köt. I. kiad. 1882—1898; 2., bővített kiadás 1903*), mely Deák beszédein és írásain túlmenően tartalmazza Lónyai, Csengeri, Gorove, Horváth Boldizsár, Tisza Kálmán stb. naplószerű feljegyzéseit. Ezek sok támpontot nyújtanak Deák és általában a magyar liberálisok politikájának megítéléséhez. Ami Andrassyt illeti, Wertheimer 3 kötetes monográfiája (Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest. 1910) a naplószerű feljegyzés hiányát egyáltalában nem pótolja, és sajnos ugyanezt kell megállapítani a budapesti Országos Levéltárban őrzött Andrassy-család irattárával kapcsolatban is, mely Andrassy levelezésének és iratainak csak töredékeit tartalmazza.

⁷ E terjedelmes, rendezett iratanyag a budapesti Országos Levéltárban (rövidítve, a további jelzetekben: O. L.) kutatható. Az iratok lnyomóm részben magyar, kisebb részben német nyelvűek. Az állag törzsszáma: D—185.

⁸ A kiadatlan iratok az Országos Levéltárban található az „Országgyűlési Levéltár” gyűjteményében. A kiadottak megtalálhatók: „Az 1865 dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai” cím alatti kötet sorozatokban. Mind a képviselőház, mind a főrendiház iratai három-három sorozatban: 1. Napló (az ülések gyorsírói feljegyzése), 2. Irományok (az üléseken előterjesztett iratok), 3. Jegyzőkönyv (az egyes ülések tárgyának rövid rögzítése). Legfontosabbak a képviselőházi Napló és Iromány kötetek.

E közép-európai polgári forradalom kiemelkedő eseményei a forradalmi 48-as és 49-es esztendőben zajlottak le, de a forradalom sem időben, sem eseményeiben nem korlátozódott egyetlen — bármily döntő jelentőségű — esztendőre éppúgy, ahogy a korábbi angol vagy francia forradalom sem. A nagy átalakulás, melynek a Habsburg-birodalomban kezdete és csúcspontja is az 1848-as, illetve 49-es esztendő, itt sem szűkölt egy vagy két évre, s az 50-es és 60-as évek válságsorozatai és kísérletei után lényegében csak az 1867-es esztendő eseményeivel zárult le. „Ausztriában — állapította meg Lenin — a polgári demokratikus forradalom 1848-cal kezdődött és 1867-tel fejeződött be.”⁹

A Habsburg-Monarchián belül lezajló polgári forradalmat befejező 1867-es esztendő egyik legfontosabb eseménye a birodalom két legerősebb nemzete közti kiegyezés. A forradalom 1867-es befejezése nem azonosítható egyszerűen az osztrák—magyar kiegyezés mozzanatával, hanem magába foglalja mindazokat az egyéb társadalmi és politikai változásokat és folyamatokat is, melyek a birodalomban erre az esztendőre sűrűsödve — részben valamivel előbb, részben valamivel utóbb — a 60-as években végbementek. De a kiegyezés mindezekkel a folyamatokkal és változásokkal oly szervesen összekapcsolódik, hogy a forradalom lezárásának központi mozzanataként tekinthető. Ily módon az osztrák—magyar kiegyezés a közép-európai polgári forradalom s mindenekelőtt a Habsburg-Monarchián belüli polgári forradalom összefüggéseiben jelenik meg.

Az 1848-as forradalmak bukása után még több mint 10 éven át, körülbelül az 1859—61-es évek eseményeinek zárulásáig nyitott kérdés volt, hogy a közép-európai polgári forradalom — és azon belül a Habsburg-Monarchiában lezajló forradalom — végül is milyen úton oldja meg a polgári rend megteremtését: a feudális alaposabb eltörlésével, avagy igen jelentős feudális maradványok megőrzésével. Amíg ez a kérdés nyitott volt, addig az is, hogyan oldja meg a forradalom a nemzeti kérdések komplexumát, s megmarad-e a Habsburg-Monarchia, avagy felbomlik. A 60-as évek középső esztendeiben a kompromisszumos tendencia annyira túlsúlyra került, hogy a polgári átalakulás menetét meghatározta. A Habsburg-Monarchiában e kompromisszum első jelentős — bár fennállásának négy éve alatt stabilis soha nem vált — átmeneti eredménye az 1861-ben kialakult ún. februári, schmerlingi alkotmányos rendszer volt, amelyet két éves egyezkedési periódus (1865—66) után a forradalmat lezáró, félévszázadon át fennálló 67-es rendszer követett.

Az osztrák—magyar kiegyezés története tehát tág értelemben magában foglalja a közép-európai polgári forradalom — különösen a Habsburg-Monarchiában lezajló forradalom — kompromisszumba torkolló egész menetét. A kiegyezés előtörténete szűkebb, speciális értelemben — s e tanulmánynak ez a tárgya — nem más, mint a Habsburg-Monarchia 1861-ben kialakított schmerlingi rendszerének — amely a polgári és a feudális egyfajta kompromisszumát és a centralizmust jelentette — átalakulása a 67-es rendszerré, amely a polgári és a feudális másfajta kompromisszumát és a dualizmust képviselte.

A marxizmus, mely a polgári forradalomban a polgári és feudális bármely fajtájú kompromisszumával szemben a feudális gyökeres kiirtását képviseli, és ezért *elvileg* még a polgáriból viszonylag igen sokat megvalósító kompro-

⁹ Lenin Művei 20. köt. Bpest, Szikra. 1955. 417. l.

misszumos megoldást is elveti a radikális javára, egyáltalán nem közömbös a kompromisszum különböző irányzatainak harcában, különösen ha a radikális megoldások ideje elmúlt. Hiszen ekkor arról van szó, hogy a polgári társadalom a feudális maradványok korlátaik közt viszonylag mégis szabadabban és gyorsabban fejlődik, avagy lehetetlenül lelassul és zsákutcába torkollik. Oly kérdés ez, amely a proletariátus harcának feltételei szempontjából egyáltalán nem közömbös.

A Monarchia 1861-ben kialakított „alkotmányos” rendszere furcsa képet mutatott. A „német centralizmus chartája — amint Charmatz nevezi — nem helyezte az alkotmányosságot Ausztriában szilárd alapra. Bármennyire is csalóka volt külsőleg, csak korlátozta és leplezte az abszolutizmust, de nem irtotta ki minden formájában.”¹⁰ Figyelemreméltó, hogy a schmerlingi alkotmány rendkívül szűk bázisát mai méltatásaiban is jelzik. Hugo Hantsch az ausztriai centralista bürokrácia és a liberális nagypolgárság kompromisszumaként fogja fel.¹¹ Az új alkotmány tehát szűk bázisra épült Ausztriában is. Ehhez járult még, hogy centralista jellege miatt visszautasításra talált azokban a tartományi gyűlésekben, amelyekben az osztrák-német centralizmussal ellentétes erők érdekeinek képviselője volt túlsúlyban. Így nemcsak a magyar országgyűlésben, de az erdélyi, a horvátországi és a velencei tartománygyűléseken is. Később a csehek és a lengyelek is szembefordultak a centralista alkotmánnyal. Így az egész birodalomnak szánt alkotmány ténylegesen még a „szűkebb” Reichsrat-ban képviselt birodalmi részekben sem funkcionált. Több tartományban — különösképpen Magyarországon — csekély módosítással az abszolutisztikus kormányzás folytatódott.

A korlátozott alkotmányosság a birodalom egyik részén s az abszolutizmus a másikon, oly ellentmondást szült, mely huzamosabb időn át nem volt fenntartható. Ezt az ellentmondást Schmerling azokban a tartományokban, ahol az összetétel erre lehetőséget adott, a „divide et impera” elv alkalmazásával akarta feloldani oly módon, hogy az engedetlen nemzetiséggel szemben annak ellenfeleit bátorítja, s amikor a talaj már kellően előkészített, ezek javára a tartománygyűlés választói rendszerét megváltoztatja, és a választást az őt támogató nemzetiség javára befolyásolja. Ez a módszer Erdélyben sikerrel járt, ahol a nemzetiségi összetétel különösképpen lehetőséget adott a „divide et impera” elv Schmerling számára eredményes alkalmazására. 1863-ban az így létrehozott erdélyi országgyűlés elfogadta a februári alkotmányt, és követeket küldött a bécsi Reichsrat-ba. Bár Schmerling hasonló módszerekkel kívánt eredményt elérni Magyarországon is, egyelőre itt ő maga sem látott kilátást a sikerre. Amellett Schmerling kétes értékű győzelmét Erdélyben ellensúlyozta az a kudarc is, amely a csehekkel és lengyelekkel érte: a cseh képviselők, majd a lengyelek is, akik kezdetben részt vettek, később kivonultak a birodalmi tanácsból.

Pedig éppen ebben az időben a német kérdés alakulása miatt egyre sürgetőbbé vált Ausztria számára a belpolitikai konszolidáció. Hiszen az egész schmerlingi rendszer a legszorosabban összefüggött azzal a külpolitikai céllal, hogy a centralizált szerkezetű és belsőleg megszilárdult Ausztria megszerzi a

¹⁰ R. Charmatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. Leipzig. 1909. I. köt. 49. és 5. l.

¹¹ Hugo Hantsch: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien-München. 1953. 51. l.

vezetést a német államok felett, elüti ettől a porosz versenytársat és kialakítja a nagy német birodalmat. A belső kudarcok mind súlyosabb megítélés alá estek, ahogyan közeledett a döntés ideje a külpolitikában.

Bismarck mint porosz miniszterelnök 1862-ben nyíltan meghirdette Németország „vérrel és vassal” való egyesítését Poroszország uralma alatt és Ausztria kizárásával. 1864-ben Poroszország és Ausztria még együtt harcoltak Dánia ellen Schleswig és Holstein birtokáért, s a megszerzett tartományokat felosztották egymás közt. De ez az együttműködés volt az utolsó közös fellépésük és egyben a katonai viszály közvetlen kiindulópontja is, hiszen Poroszország nem titkoltan igényt tartott az Ausztria fennhatósága alá került Holsteinre is. A porosz vezérkar Moltkeval az élén ekkor már dolgozott az Ausztriával való katonai összecsapás tervein. Bismarck politikájában fontos helyet kapott a Habsburg-Monarchia belső átalakulásának olyan irányú előmozdítása, mely a magyarok súlyát növeli.¹² Ennek hatása is jelentkezik az osztrák belpolitikában.

A februári rendszer fennállásának negyedik évében, 1864-ben Schmerling belső nehézségei is egyre növekedtek. Így az újabb külpolitikai bonyodalmak közepette a februári rendszer elfogadtatásának addigi sikertelenségei és az ennek következtében előálló zavarok mind súlyosabb megítélés alá estek nemcsak az udvari körökben, ahol a „liberális” Schmerlinggel szemben mindig bizalmatlanok voltak, hanem Schmerling eredeti táborában, az osztrák liberálisok körében. az „alkotmánypártban” is. A párton belül kialakult és erősödött a magyarokkal kompromisszumos megegyezést kívánó „autonomista” csoport.

Az osztrák liberálisok jelentős köreinek ekkoriban megváltozott a fel fogása a magyar kérdésben. Ennek okai elsősorban a német kérdés újabb alakulásaiban gyökereznek, abban, hogy a német hegemoniáért immár elkerülhetetlennek látszó közeli összecsapásban biztos hátvédnek akarták tudni Magyarországot. Ez a változás azonban nem befolyásolta Schmerlinget. Ellenkezőleg, mivel most már addigi saját táborában is oppozíciója volt, azt a következtetést vonta le, hogy elérkezett számára az utolsó lehetőség, a döntő cselekvések ideje. Legsürgetőbb központi kérdésnek tekintette ő is most a magyar ügyet, akárcsak a dualizmusra hajló osztrák autonomisták, de ő nem a dualista elv engedményével akart megoldást, hanem azzal, hogy erőszakkal végrehajtja Magyarország beiktatását a februári rendszerbe. Ennek előkészítéseként egy sor oktrojálást tervezett a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén, és arra készült, hogy megváltoztatja a magyar országgyűlés választási rendszerét a *divide et impera* szellemében. Ezek után jöhet az országgyűlés összehívása. Az államminiszter arra számított, hogy egy így előkészített és befolyásolt választás eredményeként összeülő magyarországi országgyűlés el fogja fogadni a birodalmi alkotmányt, s ha nem, országgyűlés nélkül közvetlenül választat követeket a bécsi Reichsratba. Arról a szándékról, hogy Magyarországgal rövidesen el akarja fogadtatni a birodalmi alkotmányt, mely szerinte a megoldás egyetlen lehetősége, többször is nyilatkozott az 1864 novemberében összeült bécsi birodalmi tanács képviselőházában, ahol eredménytelen magyar politikájáért állandóan bírálták. Így 1864. december elsején a válaszfelirati vitában (a felirati tervezet sürgette a magyar és

¹² Lásd erre *Gonda Imre*: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bpest. 1960.

a horvát országgyűlés egybehívását és a viszály alkotmányos rendezését) kijelentette: „a kormány kötelességének tekintem, a választók figyelmét oly férfiakra irányozni, kiket azon érzet vezet, hogy a legközelebbi országgyűlési ülészakban Magyarország és a Lajtán inneni országok közt a kiegyezésnek létre kell jönni. A kormány nagyon oktanul cselekednék, ha nem így járna el . . .” Majd március 31-én a költségvetési vitában, melyben az ellenzék újra bírálta sikertelen magyar politikájáért, megismételte: „A magyar országgyűlés irányában nem lehet más politikát követni, mint azt reábirni, hogy ismerje el a birodalmi alkotmányt.”¹³

Terveinek végrehajtásában Schmerling szilárdan építhetett az új kancellárra, Zichy Hermann grófra. De némi felfogásbeli különbség mutatkozott egyrészt az államminiszter és a vele egyetértő kancellár, másrészt a helytartó — akit a kormányban Eszterházy támogatott — és a megyekormányzók többségének helyzetmegítélése közt. Az utóbbiak hivatali állásuk folytán természetesen közlebről ismerték a magyarországi hangulatot. A birodalmi alkotmány elfogadtatására irányuló cselekvés idejét a kompromisszumra hajló hangulat folytán ők is elérkezettnek látták, de éppen ennek sikere érdekében elleneztek a tervezett oktrojálásokat és a divide-elv alkalmazását, különösképpen azt, hogy a választási rendszert a nemzetiségek előnyére megváltoztassák. A kancellár és a helytartó közt lényegében ott volt a differencia, hogy Zichy magáévá tette azt a Schmerlingi módszert, hogy a magyarok ellenállását a birodalmi alkotmánnyal szemben a nemzetiségekre támaszkodva törli le, Pálffy helytartó ezzel szemben a magyar hegemonia híve volt a soknemzetiségű Magyarország területén, és arra számított, hogy ha a magyar társadalom *tömegeinek* törekvéseit elfojtják, akkor a magyar *wakkal* most meg tudják találni a megoldást.

A helytartó hangulatjelentései, melyek szigorúan belső használatra szóltak, nagy figyelmet érdemelnek. 1864. december 4-én felszólította a megyei és kerületi kormányzókat, a polgármestereket és rendőrigazgatási főnököket, hogy tegyenek jelentést „a kormányzatokra, illetőleg felügyeletőkre bízott területen uralkodó hangulat felől”. A beérkezett jelentéseket a kancellár számára 1865. február 22-én összesítette: A „beérkezett jelentésekből . . . kitűnik, miszerint a közhangulat a múlt év végével az ország minden vidékein általában véve megnyugtató volt, s jöllehet a birtokos osztály eddigi passzivitásából, vagy közönyös magatartásából legnagyobb részt mindeddig alább nem hagyott, a közjogi kiegyenlítés mielőbbi megtörténtét mégis országgyűlés útján kívánatosnak, sőt mind anyagi mind erkölcsi tekintetben szükségesnek ismeri be, mely körülmény . . . a békés kiegyezkedés keresztülvitelét remélni engedi”.¹⁴ Hasonló jelentéseket kért a helytartó három hónappal később az első évnegyedről, melyeket május 27-én összesített: „Mi mindenek előtt a politikai hangulatot illeti, ez, valamint a múlt év végével, úgy az érdekelt évnegyedben is általában véve megnyugtatónak mondható, sőt annyiban kedvezőbbnek jelezhető, hogy az értelmiség az ideiglenes¹⁵ behozatala óta tanúsított közönyösségéből kibontakozni és a birodalmi tanácsnak főképp a magyar ügyre vonatkozó tárgyalásai iránt különösebb érdekeltséggel visel-

¹³ Stenographische Protokolle der Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrates. III. Session (vom 12. November 1864 bis 17. Juli 1865) I. köt. 110; II. köt. 901—902. 1. — Lásd *Könyvi*: Deák beszédei. 2. kiadás, III. kötetben is.

¹⁴ OL. D-185 556/1865.

¹⁵ Az 1861. évi országgyűlés feloszlása utáni provizórium.

tetni kezdett. Az ebbeli érdekeltségnek habár csak magán körökben történt nyilvánulásait jóformán mindenütt, vagy legalább túlnyomólag a békülékenység szelleme, vagyis az ország törvényes jogainak és érdekeinek az összbirodalom érdekével méltányos összhangzásba hozása szükségességének érzete látszott átlengeni . . . A fenebb említett körülmények azon hiedelemre jogosítanak, miszerint a nagy többség mérsékletes higgadtsága a mindenestre kisebbségben álló tulzók eszméin győzedelmeskedni fog.”¹⁶

Az oktrojálásokról 1865 elején Schmerling letett, de a választások Csehországban, Galiciában és Erdélyben alkalmazott *divide et impera* módszeről nem. Erre mutat az, hogy a kancellár megkerülve a helytartót — aki e módszert ellenezte és a magyar hegemonia alapján állott — közvetlenül a főispánokhoz fordult 1865. január 30-i keltezésű körlevelében. Ebben azt kéri, hogy szigorúan bizalmasan, minden tanácskozás mellőzésével *saját nézetét* nyilvánítsa, hogyan gondolja a választást lebonyolító központi megyei választóbizottmány alakítását, és különösen nyilatkozzék arról, hogyan lehetne a választókerületeket a kormánypolitika szempontjából előnyösebben felosztani. Itt félreérthetetlenül a megosztás módszeréről volt szó: „Több, kivált vegyes nemzetiségű megyékben a képviselői választó-kerületek nem a népesség számának helye arányára tekintettel osztattak fel.”¹⁷ Nyilvánvaló, hogy az Ausztriában hirhedtté vált schmerlingi „Wahlkreisgeometrie”¹⁸ bevezetését tervezték. A főispánok, illetve megyei kormányzók azonban nem akarták megérteni a kancellár szándékait, és csupán ketten javasoltak változást a választókerületi beosztáson, de ezek sem nemzetiségi, hanem vallási, illetve kormányzati szempontból.¹⁹ A kancellária elégedetlenül összegezte a befutott válaszokat: „Az itt fekvő 41 megyekormányzói jelentésből sajnálattal lehet tapasztalni, miszerint ezen megyei kormányzók túlnyomó nagy része a fennforgó fontos tárgy tekintetében nem látszanak a politikai kormányzati elvek azon színvonalán lenni, melyet az úgy s annak nagy hordereje utókövetkezményeiben szükségképpen ezen megyei kormányzóknál föltételez.”²⁰ Valószínűleg Pálffy-nak nem kis szerepe volt abban, hogy a főispánok „félreértették” a kancellár intencióit. A helytartó számos alkalmat találhatott arra, hogy a megosztó politika szellemében a nemzetiségekre támaszkodni akaró kormányzat szándékait keresztezze. Erre utal egy példa: az aradi főispán egyik beszédében a nemzetiségi kérdéstről schmerlingi szellemben beszélt. Erre a helytartó nyomban figyelmeztette, hogy kijelentése „oly értelmezésre is nyújthat alkalmat, mely a nemzetiségi igények kielégítésére nézve a méltányosság, a meglévő viszonyok és még a lehetőség korlátain túl levő reményekre és várákozásra is jogosulást foglalna magában”.²¹

Ha az oktrojálás és a választási eljárás tekintetében volt is eltérés a bécsi kormány és a magyarországi végrehajtó apparátus vezetői között, abban a tekintetben, hogy minden ellenzéki megnyilvánulást vaskézrel letörjenek, teljes egység volt. Különösképpen arra vigyáztak, hogy a politikai élet fel-

¹⁶ D—185. 561/1865.

¹⁷ D—185. 115/1865.

¹⁸ Lásd *E. Priester*: Kurze Geschichte Österreichs. II. köt. Wien. 1949. 416. l.

¹⁹ A befutott válaszokat lásd D—185 116/1865; 120—123/1865; 134—140/1865; 143—150/1865; 153/1865; 156—159/1865; 171—176/1865; 189/1865; 196—198/1865; 202—203/1865; 215, 234, 239, 242, 267/1865.

²⁰ D—185 115/1865.

²¹ D—185 93/1865.

élenkülése mozgásba ne hozza az „alsóbb” rétegeket. A helytartót, a volt zsandárparancsnokot itt nem kellett biztatni. Február 16-án utasítást küldött a főispánoknak: „Biztos forrásból merített értesülésem szerint, az ország több részében már most is mutatkoznak az ellenzék részéről előidézett választási mozgalmak, melyek valószínűleg a közönség kevésbé művelt osztályára is kiterjesztetni céloztatnak . . . Ily választási mozgalmak . . . egyáltalán nem tűrhetők . . . A tisztikart, különösen pedig a szolgabírókat bizalmas úton ugyan, de hathatósan utasítani szíveskedjék, miszerint a lehető legnagyobb eréllyel oda működjenek, hogy a községekben a nép alsóbb osztályához tartozó választók körében . . . választási fondorlatok mindjárt kezdetben határozottan visszautasíttassanak.” A helytartó március 26-án utasítást kér a kancellártól, miként járjon el a Hont megyében tervezett ellenzéki tanácskozásokkal szemben. A maga részéről el akarja tiltani, különösképpen azért, mert „ezen mozgalmakban oly egyének is vehetnének részt, melyek választási joggal felruházva nincsenek”. A kancellár azt válaszolja, hogy engedélyezze a Hont megyei magánjellegű tanácskozásokat, de amennyiben az „nyilvános politikai tevékenység jellemét öltene magára, különösen pedig az alsóbb néposztály bevonása által nem szabados gyűléssé alakíttatni szándékoltnék, annak érellyes megakadályozása” szükséges.²²

Mivel az élénkülő politikai életet szűk korlátok közt akarta tartani, a sajtó szigorú ellenőrzése 1865 tavaszán a kormányzat egyik fő gondjává vált. Január 27-én Pálffy helytartó amellet foglalt állást, hogy az 1852-es sajtótörvényt — esetleg némi kiegészítéssel — hagyják érvényben, de semmiképpen se vezessék be a Lajtán túl érvényben levő liberálisabb 1862-est.²³ Pálffy vállalta azt a neveléses és komisz szerepet, hogy gyakran sajtóeljárást indított olyan esetekben is, amikor hazai lapok bécsi lapok cikkeit átvették. Ezek a cikkek a 62-es törvény szerint legálisak voltak Bécsben, de az 52-es szerint tiltottak Pesten. Pénzügyi és adóügyi kérdésekben sem lehetett a pesti lapokban a bécsi mintájára írni.²⁴ Február elején Pálffy szigorú sajtóügyi utasítást ad ki beosztottjainak, amiről a kancellárt értesíti: „Az ország minden sajtó közegét újra oda utasítottam, hogy nem csak most, hanem az egész átmeneti korszak alatt a sajtót szigorúan ellenőrizzék; kiemelvén azonban határozottan, hogy a kiegyenlítésre váró ügyek nyugodt, szenvedélytelen tárgyalását, mely szándékos mellékcélok nélkül a viszonyok észszerű felvilágosítására szolgál — ne akadályozzák.”²⁵ A sajtó kordában tartása a helytartó és a kancellár iratváltásának állandó témája. „Választási izgatásokat hírlapok útján — írja Pálffy március 12-én — aggályosoknak s mellőzendőknek kell tekintenem . . . Szükségesnek tartom, hogy a hírlapok a követválasztási izgatásokban már most meggátoltassanak.”²⁶ Május 27-én írja: „Nem mulaszthatom el különösen kiemelni több megyekormányzónak abbéli javallatát, miszerint a közvélemény alakulására nagy befolyással bíró sajtó irányában mindenestre nagyobb vigyázatot s szigort kellene gyakorolni, mint 1861-ben.” Ehhez a fejtegetéshez hozzáfűzi a maga javaslatát is: „Az országgyűlés anélkül, hogy annak egybehívása szükségtelenül hónapokkal előbb meghirdettetnék, a törvény szerinti lehető legrövidebb idő alatt mintegy meglepőleg hivatnék

²² D—185 335/1865.

²³ D—185 118/1865.

²⁴ D—185 9/1865.

²⁵ D—185 95/1865.

²⁶ D—185 336/1865.

egybe, hogy így az ellenzéknek tömörülésre és sorakozásra érkezése ne lenne.”²⁷

A szigorú cenzúra nem csak a sajtó, hanem a könyvkiadás területén is érvényesült. Jellemzően mutatja ezt Horváth Mihály könyvének sorsa. A „Magyarország történelme” című munkájának hatodik kötete, mely II. Lipóttól a bécsi kongresszusig tárgyalta az eseményeket, 1864 elején már ki volt nyomtatva, de a pesti cenzúra 31 helyet jelölt meg, amelyek nem bocsáthatók keresztül. Heckenast kiadó fellebbezésére e helyek számát 21-re, majd a kancellária 12-re szállította le.²⁸ A Schmerling—Zichy—Pálffy trió további enyhítésre nem volt hajlandó.

A kormányzat a sajtót nemcsak cenzúrával, hanem finomabb módszerekkel is befolyásolta. A hivatalos sajtón („Sürgöny”) túlménoen jelentős szubvenciókat juttatott az irányát támogató vagy ahhoz közelálló lapoknak, illetve szerkesztőinek. Így a konzervatív irányú „Pesti Hírnök” szerkesztője, Török János rendszeresen havonta 500 forintot kapott, Kecskeméthy Aurél havi 200-at. Szubvenciót kapott a „Temesvarer Zeitung” szerkesztője is.²⁹ Egyébként 1865 első felében a lapok példányszáma emelkedett. Az első évnegyedben Buda-Pesten 65 időszaki lap jelent meg 69 519 példányban.³⁰ A második évnegyedben 67 lap 80 655 példányban. Amint a helytartó össze-sítése megállapította: „A nagyobb magyar politikai napilapok mindegyiké-nek szaporodott az előfizetője, kivéven a «Pesti Hírnök»-ét, melyé 100-zal fogyott.”³¹ A legtöbb példányban a Pesti Napló jelent meg (az első évnegyed-ben 3750, a másodikban 3800 példány).³²

A kancellár és a helytartó közt felfogásbeli különbség mutatkozott Eötvös lapengedély iránti kérelmének elintézésénél. A helytartó ellenezte engedélyezését, mint írta: „Kívánatosnak vélném általában azon elvet fel-állítani, hogy a közjogi kérdés elintézéséig újabb politikai lap megindítására engedély ne adassék.” A kancellár viszont úgy véli, Eötvös személye garancia arra, hogy a lap „ha nem kormányirányú is, de valószínűleg mérsékelt s hig-gadt tartalmú leend”, és ezért pártolja a kérelmet.³³

Bár a kormányzat a hangulatot a maga szempontjából kedvezőnek ítélte meg, tartott attól is, hogy a politikai élet élénkülésével a néhány hónappal korábban felfedett Nedeczky—Almássy-féle titkos szervezkedéshez hasonló megismétlődhet. Az emigráció ilyen irányú hatására is számított. Ezért egy-részt a megtért „bűnösök” hazatérését mind inkább engedélyezték — 1865 januárjában Szemere Bertalan kapott büntetlen hazatérhetési engedélyt, mellyel rövidesen élt is³⁴ —, másrészt rendőrsége éberem figyelte az emigráció hazai kapcsolatait. A helytartó április 26-án jelenti: mutatkoznak olyan jelen-ségek, melyek az „emigrációnak az ellenzékhez tartozó egyéniségekre sza-kadatlanul gyakorolt befolyásaira engednek következtetni”.³⁵ Május 8-án pedig arról küld jelentést, hogy értesülései szerint a választásokra Kossuth legidősebb fiát haza akarja küldeni.³⁶ Ez a hír nagy ijedelmet váltott ki, s

²⁷ D—185 561/1865.

²⁸ D—185 103/1865.

²⁹ D—185 64/1865; 166/1865.

³⁰ D—185 75/1865.

³¹ D—185 416/1865.

³² D—185 1336/1865.

³³ D—185 286/1865.

³⁴ D—185 27/1865; 79/1865.

³⁵ D—185 438/1865.

³⁶ D—185 469/1865.

mivel itt nyilván illegális határátlépésről és tartózkodásról lehetett szó, a megrémült kancellária rögtön leküldi Kossuth fiainak személyleírását.³⁷ A kancellár a hazaiak olaszországi kapcsolataitól annyira fél, hogy még azt is megakadályozza, hogy az Akadémia a firenzei Dante-ünnepélyen képviseltesse magát. „miután az ünnepély előreláthatólag az osztrák kormányra nézve ellenszenves tüntetésekre is alkalommal fog szolgálni”.³⁸

A magyar politikai közvélemény Schmerling országgyűléssel kapcsolatos terveiből csupán az országgyűlés összehívásának tényét fogadta pozitíve, de mind az előkészítés módszereit, mind az összehívandó országgyűlés számára a kormány által kitűzött célt — ui. a februári alkotmány elfogadását — szinte egységesen elítélte. Ebben a *tagadásban* a konzervatív és liberális irányzatok egységesek, képviselői gyakran együtt léptek fel. Ez a tagadás gyakran most is tüntető passzivitásban mutatkozott. De a passzivitás már nem fő jellemzője az ellenzéki politikának. Mind a magyar konzervatív, mind a liberális körökben jól tudták 1864 végén—1865 elején, hogy a döntés ideje — legalábbis a Schmerling-kormánnyal — elérkezett. A konzervatívok Bécsben fokozták tevékenységüket. Apponyi és köre íratta Ludassy Mórral és adatta ki szerző feltüntetése nélkül a „Drei Jahre Verfassungstreit” című röpiratot, mely gyilkos támadás volt Schmerling rendszere ellen.³⁹ 1864 novemberében Apponyi Bécsben lapot indított „Debatte” címen, Ludassy szerkesztésével. Schmerling megpróbálta a lapot elhallgattatni, de Apponyiéknak megvoltak a kapcsolataik a legfelsőbb körökben. Mivel a Debatte az osztrák sajtótörvény hatálya alatt állott, szabadabban írhatott a hazai sajtónál, és kiadói megtalálták a módját az itthoni terjesztésnek is. A Debatte mind élesebben támadta Schmerlinget. A konzervatívok fokozódó aktivitása a liberálisok szempontjából most azzal a veszéllyel járhatott, hogy kifogják vitorláikból a szelet. Veszélyesebbé kezdett válni az, ami Eötvöst, Andrássyt, Lónyait, Keményt már régóta nyugtalanította, hogy a magyar politika különböző irányzatainak arculata, az elválasztó határvonalak meglehetősen elmosódtak. Schmerlinggel szemben ekkor nemcsak a liberális tábornak Deák mögött csoportosuló egysége tűnt töretlennek, hanem a Schmerlinggel szembeni fellépésben a konzervatív tábor legjelentősebb irányzata, az országbírói állásból 1863-ban menesztett Apponyi György gróf és köre, együtt haladt a liberálisokkal.⁴⁰

1864 végén Deák is aktívabb fellépésre határozta el magát. Egyelőre az alkotmányjog terén. A Schmerling-rezsim elején a 61-es országgyűlés feloszlata után a februári alkotmány további rákényszerítését a magyarokra a Schwarzenbergtől eredő elmélet felelevenítésével igazolták: a forradalommal a magyarok eljátszották jogaikat a régi alkotmányukra. Ezt a „Verwirkungstheorie”-t főleg Perthaler fejtegette. Bár ez az érvelés is végig megmaradt, később háttérbe szorult, és a birodalmi alkotmány elfogadtatása érdekében arra hivatkoztak, hogy az nem ellentétes a régi magyar törvényekkel, mivel azok a reáluniót, vagyis a birodalmi egységet magukba foglalják. E felfogás számára a konzervatívok is szolgáltattak érveket.⁴¹ Az osztrák közjogászok

³⁷ D—185 629/1865.

³⁸ D—185 427/1865; 483/1865.

³⁹ „A gróf lakásán — írja Ludassy — egy államférfiúi társaság előtt felolvastam az iratot. Általános helyeslés kíséretében. Egy szót sem kívántak rajta változtatni” (*Könyvi*: i. m. 414. l.).

⁴⁰ Lásd erre *J. Miskolczy*: i. m. 130. l.

⁴¹ *Ferenczy Zoltán*: Deák élete. Bpest. 1904. II. köt. 367. l.

köréből Lustkandl lépett fel ezzel 1863-ban megjelent könyvében (Das Ungarisch-Oesterreichische Staatsrecht). Lustkandl az 1861-es országgyűlés Deák által szerkesztett birodalmi alkotmányt elutasító feliratait azon az alapon támadta, hogy azok — szerinte — kiforgatják a régi magyar törvényeket, melyekkel pedig a birodalmi alkotmány nem ellentétes. Deák a Budapesti Szemle I. füzetében — majd később önállóan is — megjelent tanulmányában válaszolt, és védte az 1861-es feliratok állításait.⁴² Deák munkája körül nagy vita folyt, de Bécsben sem mindenütt talált elutasításra. Az osztrák liberális körökben nem csekély hatása volt és alaposan megtépázta Schmerling magyar politikájának egész elvi alapvetését. Schmerling magyar politikájának oppozíciója az osztrák liberálisok táborában, az alkotmánypártban is egyre erősödött. Az alkotmánypártban egyre több híve lett a dualisztikus alapon megvalósuló kiegyezkedésnek.

Schmerling magyar politikájának mind élesebb ausztriai bírálatát most azzal hátrította el, hogy nincs más lehetőség, mivel a magyar álláspont mereven ragaszkodik 48-hoz és semmiféle egyéb megoldást nem fogad el. Így célt érni csak az ő módszereivel lehet. Ebben a helyzetben jelent meg a Deák által tollbamondott cikk a Pesti Naplóban („húsvéti cikk”), illetve az ugyancsak általa diktált cikkek a bécsi Debatteban („májusi program”). Ezekben konkrét javaslatot tett az osztrák—magyar kiegyezés kompromisszumos megoldására. Schmerling, akinek pozíciója ekkorra már fent és lent olyannyira meggyengült, bukott emberré vált. Az osztrák—magyar viszony fordulatát nem Deák cikkei indították el. Deák felismerte a fordulatot, és rögtön nyújtotta programját. A fordulat a bécsi politikában következett be, mégpedig a német kérdés alakulása folytán. Halász Imre helyesen állapította meg: „Csakis a »nagynémet« program bukásának, az évszázados német császári politika vereségének volt következménye, hogy 1865-ben velünk ismét szóba állottak.”⁴³

⁴² Az utóbbi években megjelent munkákban és tankönyvekben is elterjedt az a téves megállapítás, hogy Lustkandl a „Verwirkungstheorie”-t képviselte. Ezért érdemes hosszabban idézni Deák erre vonatkozó megjegyzését: „Ha L. úr azok közé tartoznék, kik Magyarország ellenében az alkotmány-vesztés elméletét állítják fel, s nem tagadják ugyan, hogy Magyarországnak volt alkotmányos önállása, voltak törvényes jogai, hanem azt mondják, hogy a nemzet azokat elvesztette s többé vissza nem követelheti: nem felelünk volna munkájára, mert azzal, a ki a törvényes jog ellenében a fegyverre hivatkozik, mint jog-alapra, vitatkozni nem lehet. De L. úr nem osztja e nézetet, s munkája kezdetén tiltakozik az alkotmány-vesztés elmélete ellen. Azonban ő is azon végezelhez akar jutni, melyhez az alkotmány-vesztés elmélete vezet: Magyarország alkotmányos önállásának és jogainak megtagadásához; s e célját az által véli elérhetőnek, ha tényeket forgat el, a törvényeket kénye szerint magyarázza, az idézett törvények szövegében olvassa a sorok közt, a mi ott nincs, a mi pedig a sorokban van, azt saját elmélete szerint értelmezi; szóval: nem saját nézeteit alkalmazza az adatokhoz, hanem az adatokat idomítja nézeteihez. Ily módon igyekszik a magyar közjogból mindazt, a minek létezését nem szereti, elvitatni s kiforgatni.

Az alkotmány-vesztés elmélete a magyar közjognak múltját érintetlenül hagyja, csak a jelent támadja meg, hogy a jövőnek tabula rasát csináljon. L. úr a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ez által jog-alapot készítsen azoknak, kik a jövőt saját elméletök szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad: de czéluk ugyanaz.” (Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. 170—171. l.) Egyébként a régebbi irodalom ezt a kérdést helyesen tisztázta: „Ezekben az években a jog elméletén kívül egy másik irányzat is került felszínre, ti. az, mely a Magyarország és Ausztria közti realuniót történelmi alapon a magyar közjogból akarta bebizonyítani. Erre volt célozva Lustkandl Wenzel terjedelmes műve.” (Ferenczy Zoltán: Báró Eötvös József. Bpest. 1903. 237. l.)

⁴³ Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911. 109. l.

Ha a kiegyezkedési periódust bevezető politikai fordulat mindenekelőtt Bécsben következett is be, kétségtelen, hogy a magyar birtokos osztály kompromisszumos hajlandóságai a 60-as évek derekán erősebbek voltak, mint korábban. Ez összefügg helyzetének azon változásaival, melyek a Schmerling-éra alatt következtek be.

A 60-as évek elejének gazdasági és gazdaságpolitikai folyamatai a Habsburg-Monarchiában azzal a veszéllyel fenyegették a magyar középbirtokos ságot, hogy azt mint osztályt felszámolják. A Schmerlingi államhatalom gazdaságpolitikája és általános irányzata ugyanis az osztrák nagyburzsoázia és az egész birodalom nagybirtokos arisztokráciája érdekeit tartotta szem előtt, s nem volt tekintettel a magyar középbirtokososztályra, mi több, kifejezetten gyengítésére törekedett. Ennek az osztálynak most legalapvetőbb sürgető létérdekévé vált, hogy az államhatalmat Magyarország területén kézbe vegye, vagy legalábbis olyan befolyást tudjon reá gyakorolni, hogy érdekeit az képviselje. Ehhez nem kellett függetlenség, ehhez elegendő volt a bécsi centralisztikus állam dualisztikus átszervezése. Dualista átalakulás esetén ennek az osztálynak elég ereje van -- még a Lajtán túliakkal és a magyar nagybirtokkal messzemenő kompromisszum esetén is -- arra, hogy a magyarországi államhatalomban érvényesítse befolyását osztályának megmentésére, hogy az állam általános irányát és gazdaságpolitikáját ilyen értelemben alakítsa.

Mindezekon túl itt volt a nemzetiségi kérdés újabb alakulása a 60-as évek elején, ami a középbirtokos osztály helyzetének is egészen más színezetet adott. A Habsburgok 50-es évekbeli abszolutizmusáról írja Marx: „Összállamú reakciónk Magyarországon még inkább megmentőik, a szlávok, mint legyőzötteik, a magyarok ellen irányult.”⁴⁴ Mivel az 50-es évek abszolutizmusa mind a magyarokat, mind a magyarországi nemzetiségeket sújtotta, a közös ellenséggel szemben közeledtek egymáshoz. Ez az abszolutizmus tehát nem veszélyeztette a magyar hegemoniát a nemzetiségekkel szemben. De az 1861-es rendszer más fordulatot adott ennek a problémának. Most a bécsi kormányzat komolyan készült arra, hogy a februári alkotmányt elutasító magyar és a magyar többségű erdélyi országgyűléssel szemben a magyarországi nemzetiségekre támaszkodva törje meg az ellenállást. Ezt a politikát a Schmerling-kormány Erdélyben sikerre is juttatta. Míg az 50-es években a magyar liberálisoknak nem kellett attól tartaniok, hogy a Béccsel szembeni passzív ellenállás a magyarországi nemzetiségek malmára hajtja a vizet, most annál inkább. A magyar hegemonia fenntartása pedig mind a magyar nagybirtokos arisztokrácia, mind a liberális középbirtokos osztály politikájának alappozitívuma volt. Így az 50-es évek abszolutizmusával szemben lehetett passzív ellenállást képezni, de a Schmerlingi gazdaságpolitikával és nemzetiségi politikával tartósan aligha. Ez a politika viszonylag rövid idő alatt felmorzsolhatta a középbirtokos osztályt, és a politikai szintért az összességükben többségben levő nemzetiségeknek juttathatta.

Tegyük mindehhez hozzá a külpolitikai szituáció olyan változását, már a 60-as évek első felében, mely semmi reménnyel nem kecsegtetett Magyarországnak szempontjából előnyös fordulattal. Így most már nagyjából képet alkotunk ezen osztály helyzetének lényeges új vonásairól a 60-as évek első felében.

⁴⁴ Marx—Engels Művei. 7. köt. Bpest. 1962. 532. 1.

A „húsvéti cikk” — a Pesti Napló 1865. április 16-i számában — névtelenül jelent meg, de szerzőjének személyével azonnal tisztában volt mindenki. Azt is megértették mindenütt, hogy egy szakasz lezárását és egy új kezdetét jelzi. Addig a liberális politika „hivatalos” iránya az 1861-es platform volt, melynek lényege a ragaszkodás az 1848-as áprilisi törvényekhez. A húsvéti cikk lényege viszont az ebből engedő, kompromisszumos készség kifejeződése a liberális tábor elismert vezére részéről: „Készek leszünk mindenkor törvénytiszta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatóságának biztonságával összhangzásba hozni.” A húsvéti cikket gyakorta úgy tekintik, mint törést Deák politikájában. Valójában Deák politikája nemcsak 1865—67-ben, hanem a polgári forradalom egész időszakán át mindig a kompromisszum volt, de ő nagyon jól tudta — és tapasztalatai alaposan kitanították —, hogy a kompromisszumhoz nem elég az *egyik* fél ilyen irányú érdeke és készsége. A bécsi udvari politika az 1848-as márciusi forradalmak utáni kényszerhelyzetében kész volt a kompromisszumra, az áprilisi törvények elfogadására. De 1848 nyara óta a magyar politika igényei iránt ilyen hajlandóságot nem mutatott. *Ebben* a helyzetben ragaszkodik Deák a 48-as törvényekhez, illetve az 1861-es feliratokhoz. De abban a pillanatban, amikor Bécsből ismét a kompromisszumos megegyezés hajlandósága mutatkozik — és ez 1865 elején történik meg —, Deák azonnal ismét nyíltan kifejezi a maga készségét is a kompromisszumra. Mi több, a Debatte májusi cikkeiben a kompromisszum teljes struktúráját és megvalósítási útját felvázolja.

A „májusi program” mint legfőbb alapvetet hangsúlyozza az egyenjogú dualizmust. A két egyenjogú államrész közös ügyeit meglehetősen tágan a következőkben jelöli meg: az uralkodó háztartása, a külpolitika, a hadsereg, a közös ügyekre tartozó kiadások, a vám- és kereskedelmi politika, a közvetett adórendszer és a kereskedelmi törvényhozás általános elveinek megállapítása. A közös ügyek intézésére javasolta: „E két tényező mindegyike egy, a szükséges meghatalmazással ellátott küldöttséget választ és a két küldöttség egymás közt és a koronával egyességre jut a közös ügyek iránt.” A májusi program a továbbiakban az *udvar* és a magyar országgyűlés közt meginduló kiegyezési tárgyalások alapfeltételeként jelöli meg a magyar felelős minisztérium kinevezését és a magyar országgyűlés kiegészítését az erdélyi és horvátországi követekkel. Ez után kerülhet sor az országgyűlésre. „Az országgyűlés a 48-iki törvények alapján egybehivatik és ugyanezen év választó törvénye szerint választatik meg. A trónbeszédben az uralkodó előadja kívánásait a Monarchia új rendje iránt. Az országgyűlés erre föliratában válaszol és a dietális tractatus a szokott módon megindul . . .” Az országgyűlés szerepének ilyen felfogása és a deáki kiegyezkedési program élesen szembenállott a Schmerlingi centralisztikus tervekkel. Hogy Schmerling menesztése és politikájának feladása a kiegyezkedés egyik előfeltétele, arra Deák félreérthetetlenül utalt húsvéti cikkében.⁴⁵ Deák kiegyezési tervének nemcsak megjelenési módja (a konzervatívok lapjában), de tartalma is mutatta a hagyományos liberális és konzervatív politika határvonalának elmosódását, hisz nagyon hasonlított Dessewffy Emil 1861 júliusában készített munkálatához, és lényegében megegyezett Apponyi György 1862 végén készített kiegyezkedési koncepciójával.⁴⁶

⁴⁵ A húsvéti cikket és a májusi programot lásd *Könyvi*: i. m. 401—408., 422—429. l.

⁴⁶ Lásd erre Halász megállapítását is. I. m. 198. l.

A *húsvéti cikket* a hazai közvélemény általános egyetértéssel fogadta. A magyar törvények, illetve az ezek összességében kifejezett magyar alkotmány olyan módosítása, hogy az összhangban legyen a birodalom szilárd fennállhatásával — ez a kompromisszumos elv akkor lényegében az egész hazai liberális táborban elfogadott volt. Eötvös a cikk megjelenése után néhány nappal így ír Falk Miksának fogadtatásáról: „Cikke egészen véve jó hatást tesz, mert mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb. Egy rész a birodalom érdekeit, melyek mindenké fölé emeltetnek, más az ősi álláspont megtartását, a harmadik Schmerlingre irányzott s találó csapást lát benne, de az egésznek azon jó hatása mindenesetre volt, hogy marasmusunkban egy kissé elektrizált.”⁴⁷

Korántsem ilyen egyértelmű a vezető liberális politikusok és általában a politikai közvélemény reagálása az *májusi programra*. Amit ebben Deák a kiegyezkedés folyamatáról ír (előbb felelős minisztérium és a magyar korona integritásának visszaállítása, azután országgyűlés a 48-as törvények alapján s a *dietales tractatus* . . .), abban általános az egyetértés. Ugyancsak általánosan elfogadott a dualisztikus elv, a szigorú jogi egyenlőség. De a közös ügyek konkrét felsorolásában és ezek kezelési módjában a vélemények még a Deákhoz viszonylag legközelebb álló liberális vezetők koncepciójában is így avagy úgy eltérnek. Deák, aki azokban a napokban a konzervatív Sennyeyvel jóformán naponta találkozott,⁴⁸ nem egyeztette programját még Andrássyval és Eötvössel sem, nem is beszélve az 1861-es határozatiokról.

Deák programját a liberálisok más vezetői túl messzemenőnek találták, de még azok is, akik nagyjából egyetértettek, azt tartották, hogy nem kellett volna egyszerre ennyit a közös ügyek terén felajánlani, hanem az alkudozások során lehetett volna fokról-fokra idáig elérkezni. Általános volt az a felfogás, hogy Deák itt Apponyieék befolyása alá került, vagy legalábbis cselszövéseik áldozata lett.⁴⁹ Még Andrássy is kifogást emelt, pedig ő a kompromisszum kérdésében a legmesszebbmenően engedékenyek közé tartozott. Ő azért opponálta — persze nem nyilvánosan — Deák programját, mert az a delegációk közös tanácskozását és közös szavazását is magába foglalta. Andrássy viszont a delegációkat csak üzenetek útján akarta érintkeztetni, valahogy úgy, ahogyan a parlament alsó és felső háza érintkezik.⁵⁰

Naplófeljegyzések s e tárgyú levelek vagy nyilatkozatok hiányában Deák indítékainak részletei a májusi program elkészítésekor ismeretlenek, s így feltételezésekre vagyunk utalva. A húsvéti cikk megfelelt a hazai viszonyoknak, de Schmerling megbuktatásához elégtelen volt. A bécsi helyzet alakulása, a Schmerling-kormány megingása valóban sürgetett egy konkrét pozitív programot és feltétlenül olyant, amely, ha nem is elfogadott a bécsi politika Schmerling ellen forduló irányainál, de tárgyalási kiindulópontként megfelel. Hogy Deák Bécsben jelentette meg cikkeit — innen veszik át a magyar lapok —, az is arra utal, hogy itt a bécsi politikai helyzet fontos indíték lehetett, és ez a cikkek tartalmára is befolyással volt.⁵¹

⁴⁷ *Falk*: i. m. 246. l.

⁴⁸ *Könyi*: i. m. 477. l.

⁴⁹ Lásd Ghiczy levelét Deákhoz 1865. máj. 26-án. *Könyi*: i. m. 429—430. l.

⁵⁰ *Uo.* 436—437. l.

⁵¹ Beksics is erre utal, amikor azt írja, hogy Deák a Pesti Napló és általában Magyarország „passzivitását” fenn akarta tartani és a konkrét programot Bécsnek szánta. (*Beksics*: Kemény Zsigmond . . . 302. l.)

A liberálisok táborában a májusi program megjelenésével megkezdődik a kiegyezkedés konkrét módjának, a deáki téziseknek nyilvános fejtegetése.

A hűsvéti cikket, illetve a májusi programot néhány uralkodói gesztus követte, jelezve, hogy kedvező fogadtatásra találtak. Április 30-án Ferenc József testőrök és katonák kíséréte nélkül megtekintette a pozsonyi lóversenyt.⁵² Ez után adományt juttatott el az Akadémiának,⁵³ majd június 6—9-ig Pestre látogatott, melyre az alkalmat az Országos Gazdasági Egyesület kiállításának megtekintése adta.⁵⁴

Az uralkodó látogatása után végrehajtják Bécsben a rezsimváltozást. Még az uralkodó Pesten tartózkodásakor visszaállítják a Helytartótanács régebbi testületi hatáskörét, és a helytartó a Helytartótanács elnökévé válik.⁵⁵ Június végén a kancellári székbe Majláth György gróf került,⁵⁶ majd később július közepén a tárnokmesteri és egyben helytartótanácselnöki posztra Sennyei Pál báró lépett.⁵⁷ Mindketten az 1863-as Apponyi-féle memorandum társszerzői. Június végén Schmerling lemondott, Rainer szabadságot kért. Mindkét kérelem elfogadást nyert. Július végén bezárták a Reichsratot, és megalakult a Belcredi-kabinet.

Megkezdődött a kiegyezkedés periódusa.

*

A Schmerlinget felváltó Belcredi-kormány a februári alkotmány elfogadását mereven erőszakoló addigi politikát — anélkül, hogy céljait világosan tisztázta volna — a kompromisszumos készség politikájával cserélte fel, és a magyar országgyűlés előkészítésében is más utakra tért. A magyarországi kormányzatot Bécs a Schmerlinggel szembenálló magyar főuraknak adta át, gondosan ügyelve arra, hogy a magas pozíciókba a liberálisokkal kapcsolatban álló konzervatív elemek kerüljenek. Így járt el a kancellár (gróf Majláth György) és a korábbi helytartó funkcióját ellátó tárnokmester (báró Sennyei Pál) kinevezésénél.⁵⁸ A Helytartótanács egyéb tisztségviselőinek megválasztásánál is tekintettel voltak a liberálisokra. Így a korábban liberális színezetű Bartal Györgyöt nevezték ki a Helytartótanács első elnökhelyettesévé. A felsőbb kormányzati körökben túl liberálisnak tartották őt, de Sennyei jóállt érte: „Jelleme biztosít arról, hogy midőn a hivatal elvállalása által a magas kormány irányaihoz csatlakozik e téren szilárdul és híven meg is fog állani.” Az új főispánok kinevezésénél is érvényesültek ezek a szempontok. 1865 augusztus és szeptember hónapjában — tehát a Belcredi-kormány hivatalbalépése után közvetlenül — 24 új főispánt neveztek ki, vagyis a főispáni

⁵² Előkészítését ld. D—185 430/1865.

⁵³ *Könyvi*: i. m. III. köt. 410—411. l.

⁵⁴ Előkészítését ld. D—185 562/1865.

⁵⁵ D—185 618/1865.

⁵⁶ D—185 641/1865.

⁵⁷ D—185 729/1865; 750/1865; 762/1865.

⁵⁸ L. Lorenz a Hantsch prof. által 1962-ben kiadott „Gestalter der Geschieke Österreichs” c. kötetben azonban túl sokat állít, amikor azt mondja, hogy Majláth „Deáknak és elvbarátainak bizalmasa” volt (425. l.). Deák az adott helyzetben a konzervatívok közül valóban őt látta legszívesebben a kancellári székben, amint erről Kemény Zsigmond levele Falk Miksához tudósít (*Falk*: i. m. 72. l.), de bizalmi embere nem volt, mi több, viszonyuk meglehetősen hívös volt. Kemény Zsigmond ezen leveléből az is kitérnik, hogy megállapodás volt, miszerint „ezen urak a magyar országgyűlés bizonyos stádiumában le fognak mondani. Majd meglátjuk — írta —, teljesítik-e ígéretöket.”

kar mintegy felét kicserélték.⁵⁹ Az új főispánok személyének kiválasztásánál érvényesülő szempontokra jól rávilágít Sennyei felterjesztése a Zemplén megyei régi főispán leváltása érdekében és különösen jellemző az új főispán személyére vonatkozó javaslatának indokolása. A régi főispán (Lehoczky László) „hideg s visszatartó modora miatt azon négy éven által, melynek folyama alatt a vármegye élén állott, magának a vármegye közönségének hajlamát s azon bizalmat, mely a jelen átmeneti időszak nehézségeinek megoldását kölcsönös előzékenység útján közvetíthetné, megnyerni képes nem volt”. A javasolt új ember vizont (gróf Sztáray Viktor) „családi összeköttetésénél és egyéni jelleménél fogva Zemplén vármegyében köztisztviselőként és kedvességben áll s ennél fogva az ottani hangulatra mérséklő befolyást gyakorolna”.⁶⁰ Hasonlóan megerősítették a városok vezetését: ahol az illetékes főispán nem látszott erre alkalmasnak, más királyi biztosokat neveztek ki a szabad királyi városokhoz.⁶¹ A sajtóra most a korábbiaknál is nagyobb figyelmet fordítottak. A kormány befolyását egyrészt azzal próbálták erősíteni, hogy a kormány-irányú sajtónál személyi változtatásokat készítettek elő: így pl. Kecskeméthy Aurélt akarták a hivatalos Sürögöny szerkesztésével megbízni, mivel — olvashatjuk a helytartóság felterjesztésében — „az országgyűlési választások, s az országgyűlés alatt, különösen a »Sürögöny« vezérletét kitűnőbb journalistikai tehetségre kívánnám bizni”.⁶² A sajtó erősítésének másik módja a nem hivatalos sajtó kormány számára kedvező irányzatainak fokozott szubvencionálása volt. 1865 második felében Török János „Pesti Hírnök”-e mellett jelentős szubvenciót kapott Vas Gereben „Népbarát” c. lapja, valamint a Pap Zsigmond által szerkesztett pesti román lap, a „Concordia”.⁶³

Az új kormányzat, támaszkodva a korábban ellenzéki konzervatívokra, meg akarta szerezni a liberálisok vagy legalábbis egy részük támogatását, s így akarta biztosítani az összeülő országgyűlésen a kormány pozícióját. Az újonnan kinevezett Hont megyei főispán, báró Majthényi László nézete jól tükrözi ezt a politikai koncepciót: „Felfogásom szerint — írta 1865. október 10-én a kancellárnak — a célba vett kibontakozásnak szerencsés siker csak úgy jósolható, ha a volt conservatív párt szabadelvűbb színezetű része és a volt ellenlék mérsékeltbb elemei között fúzió jó létre”.⁶⁴

A kormányzat magyarországi változott módszereire rávilágít az új kancellár főispánokhoz küldött első — augusztus 26-ról keltezett — bizalmas körlevele: „A kormány . . . a törvényes állapotok országgyűlés útjani való-sítását tűzte ki törekvése céljául . . . a megyei kormányzók részéről az ingerlékenyebb kedélyek kíméletes csillapítása, a gyakran kisebbszerű események által is fölizgatható közvélemény megnyugtatósa, s egyedül a trón és haza egyesült érdekeinek szentelt kormányirányzat tapintatos ismertetése tekinte-

⁵⁹ A kinevezésekre vonatkozó iratokat lásd O. L. D—185 808/1865; 809/1865; 899/1865; 916/1865; 917/1865; 926/1865; 932/1865; 933/1865; 950/1865; 951/1865; 972/1865; 981/1865; 1007/1865; 1037/1865; 1051/1865; 1080/1865; 1100/1865; 1105/1865; 1111/1865; 1176/1865; 1177/1865; 1183/1865; 1184/1865. Októberben még további két új főispánt neveztek ki: 1331/1865; 1360/1865.

⁶⁰ D—185 1135/1865.

⁶¹ D—185 1018/1865; 1046/1865; 1152/1865. stb.

⁶² D—185 604/1865.

⁶³ D—185 78/1866.

⁶⁴ D—185 1300/1865.

tében teljes megnyugvással számítok . . . A kormánynak főleg oda kell törekednie, hogy kivált a választási mozgalmak küszöbén a közigazgatási gépezet működésében fennakadást ne szenvedjen.”⁶⁵ A kormányzat az ellenzéki felépésekkel szemben a korábbiakhoz képest mérsékeltabb módon járt el. Ugyanakkor a magyarországi sajtót és általában a könyvkiadást, a kulturális életet alig enyhített szigorral kézben tartotta. Ezen a téren most sem hiányoztak a szigorú rendőri közbelépések. Így pl. amikor a kormányzat tudomására jutott, hogy az „Életképek” 1848. évi Petőfi és Jókai által szerkesztett évfolyama közkezen forog, annak terjesztését és olvasását „forradalmi, vallásellenes és közerkölcsileg is botrányos tartalma miatt” eltiltotta.⁶⁶ Általában mindent, ami a szabadságharcos 48-ra emlékeztetett, szigorúan tiltottak: Petőfi honvéd egyenruhás képét a kancellár szigorú utasítására eltávolították az Oszterbamm-féle, majd a Lauffer-féle könyvkereskedés kirakatából: „Ő Felsőge határozott parancsa folytán — írta a kancellár a tárnokmesternek — felkérem Nagyméltóságodat, miszerint e képnek tüsténti eltávolítása iránt azonnal intézkedni és erről posta fordultával értesítést adni méltóztassék.”⁶⁷

A kormányzat különös szigora a sajtó és a kulturális megnyilvánulások terén abban leli magyarázatát, hogy elsősorban ezen az úton juthatott le a néptömegekhez a politikai élet megélénkülésének kihatása. August Lang bécsi író „Abraham Lincoln” c. darabjának előadását Sennyei 1865. október 11-én keltezett iratában azért ellenzi, mert „a színházi közönségnek kevésbé képzett osztályára politikai tekintetben igen kártékony befolyást gyakorolhatna”.⁶⁸ Hasonló lényegű „kulturpolitikára” utal Horváth Mihály könyvének (Magyarország történelme VI. kötet) további sorsa. Mint láttuk, a Schmerling-kormányzat cenzúra-hatósága a már kinyomott könyv terjesztését megtiltotta. Most — 1865 novemberében — a kancellária feloldja a lefoglalást s igen jellemző indokolással: „e munka tetemesb ára miatt nagy elterjedésre nem számíthat”.⁶⁹ De Horváth Mihály nyomban újabb gondot adott a kormánynak. Genfben megjelent három kötetes munkája: „Magyarország története 1848 — 1849” címmel. Erről a kancellária már másképpen vélekedett: „Annak általános olvasása és terjesztése különösen a jelen körülmények közt az országban kívánatosnak éppen nem mutatkoznék.” Az 1852-es, még mindig érvényben levő sajtótörvény alapján el is tiltják.⁷⁰

A Belcredi-kabinet hivatalba lépése után az országgyűlés közeli összehívása jegyében élénkült fel a magyar politikai élet. Ezt az élénkülést és irányát jól mutatja a legjelentősebb pesti lapok példányszámának emelkedése: A Pesti Napló példányszáma 1865 folyamán 900-zal, a Honé ugyancsak 900-zal emelkedett. Az emelkedés közel fele mindkét lapnál az utolsó évnegyedre esett. Csökkenés az utolsó évnegyedben csak a kormány által támogatott egyes lapoknál és Eötvös lapjánál mutatkozott.⁷¹

A politikai tervek, készülődések, törekvések középpontjában 1865 második felében a kompromisszumos kiegyezkedés állt, aminek megvalósítása

⁶⁵ D—185 945/1865.

⁶⁶ D—185 1087/1865. szept. 15.

⁶⁷ D—185 1262/1865; 1273/1865.

⁶⁸ D—185 1256/1865.

⁶⁹ D—185 1095/1865.

⁷⁰ D—185 1216/1865; 1397/1865.

⁷¹ D—185 1336/1865.

azonban a még össze sem hívott országgyűlésre vár. Éppen ez a sajátos helyzet fékezője is a politikai platformok kikristályosodásának.

A frontok tisztázódása ugyanis Schmerling bukása után sem következett be. Ennek egyik oka a bécsi politika akkori homályossága volt, ami bizonyára abból következett, hogy magyar politikájának konkrét céljait maga sem tisztázta. A Belcredi-kormány a Pragmatica Sanctio alapján — a magyar korona tartományainak integritásával és ezen belül a magyar hegemonia elismerésével — kompromisszumot keres a februári centralista alkotmány teljességének merev elfogadásához ragaszkodó és a *divide et impera* elve alapján dolgozó Schmerling-kormányzattal szemben, az nyilvánvaló volt. De hogy milyen mértékig fog eltérni a februári alkotmány centralizmusától és mennyiben fog ragaszkodni az októberi diploma elveihez, az egyelőre homályban maradt. Beksics szerint „Belcredi, az osztrák miniszterelnök föderalista volt. Eszterházy, aki a fejedelem bizalmát nagy mértékben bírta, az októberi diploma alapján állott és a dualizmust nem tartotta helyes megoldási módnak.”⁷² Eötvös, aki az osztrák liberális körökkel szorosabb kapcsolatban állott, a kormánypolitika *egy*es vonásait hamar felismerte. 1865. augusztus 10-i, Andrássy Gyulához írott levelében arról tudósít, hogy Belcredi a kancelláriák, helytartóságok és megyék szerkezetével kívánja az állami adminisztrációt átépíteni a birodalomban, a centralizmus helyébe nem dualizmust tervez, hanem „ha lehet még több egymástól független, sőt ellenséges részekre osztanak fel a birodalmat”⁷³. A magyar kormányzások új embereinek kiválasztása sem adott elég támpontot a kormány szándékainak teljes megítéléséhez. A liberálisoktól Apponyinál és Sennyeyinél valamelyest távolabb álló Majláth kancellári, s ugyanakkor a korábban liberális és velük változatlanul kapcsolatban álló Bartal helytartótanács-alelnöki kinevezése a kormány kiegyezkedési programjának *tartalmára* ugyanis nem adtak támpontot, mint ahogy a tartománygyűlések novemberre való összehívása és az 1861 februári birodalmi képviseltről szóló törvény szeptember 20-i felfüggesztése is csak a kompromisszumos egyezkedési készséget mutatták, azt, hogy a bécsi kormány most eltér az eddigi, a februári rendszerhez mereven ragaszkodó iránytól, de nem mutatták az új irány tartalmi programját. Az erdélyi és horvátországi tartománygyűlésekkel kapcsolatos eljárásból annyi nyilvánvalóvá vált, hogy a kormány a magyar korona egységét elismerte, s a decemberre összehívott magyar országgyűléssel mint Erdélyt és Horvátországot is képviselő testülettel kíván tárgyalni. Ezzel a deáki program szerinti egyik előfeltétel a kiegyezkedési tárgyalások megindulásához — a magyar korona egységének elismerése — megvalósult. A másik előfeltételről — ui. az országgyűlésnek felelős magyar kormány ki nevezéséről — azonban Bécs nem nyilatkozott.

A magyar politika frontjainak tisztázatlansága 1865 második felében nemcsak abból következett, hogy a bécsi kormány a maga terveit homályba burkolta és majd csak az országgyűlés megnyitásakor tárta fel többé-kevésbé világosan, hanem az ország belső politikai viszonyaiból is. A birtokos osztályok és az általuk képviselt polgárság hangulatában és magatartásában 1861 után egyre erősödött, majd 1865-ben — amikor a bécsi változások mutatkoztak — általánossá vált a kompromisszumos kiegyezkedés felé fordulás. De a megyei politikai élet és országgyűlés hiányában s a sajtócenzúra viszonyai közt le-

⁷² A magyar nemzet története X. köt. Bpest. 1898. 636. l.

⁷³ *Könyvi*: i. m. 444–447. l.

hetetlen volt felmérni ennek konkrét tartalmát. A vezető magyar politikusok országgyűlés összeülése előtti óvatos tartózkodásának tehát az a legfőbb oka, hogy mivel a kiegyezkedés *módjáról* nem folyt még politikai vita a politizáló magyar rétegekben — hiszen az abszolutizmus és a centralizmus ellen folyt a harc, s ennek jelszava a jogfolytonosság volt —, most nem tudhatták előre az új frontok alakulását.

A Deák, Andrássy, Eötvös, Lónyai stb. nevével jelzett mérsékeltlib liberális tábor, melynek többsége az országgyűlésen 1861-ben igen-igen labilis volt, most kerülte az „eszmék tisztázását”. Ebben nagy szerepet játszott a félelem attól, hogy a közöttük levő taktikai és a kiegyezkedés konkrét kérdéseire vonatkozó ellentétek kiéleződhetnek, ami felbonthatja egységüket, és így többségüket az országgyűlésen eleve lehetetlenné teszi. Eötvös és Deák közt most is fennállott a korábbi ellentét. Eötvös tevékeny akciót sürgetett, Deák viszont tartózkodóan óvatos volt. „Az emberek — írta Eötvös Andrássynak július 18-án Deákról — főképp miután nyilatkozataival fellépett, mostani tértelenségét rosszul kezdik venni.”⁷⁴ Augusztus 1-i levelében arról ír, hogy „Mailáth és az ó-conservatívok naponkint több terrénomot nyernek”, s ugyanakkor az ő irányuk „mindig több tért és hívőket vesz és utoljára tekintélyes minoritásba marad és mint oppositio léphet föl.”⁷⁵ „Teljes meggyőződésem — írja augusztus 10-én —, hogy Deáknak jószándékú manőverjei, melyeket Kemény nagyon is buzgón támogat, pártunk desorganisatióját vonják maguk után. Már most is teljes dissolutióban vagyunk.”⁷⁶ Eötvös azt akarja, hogy határozott akcióval különüljenek el mind a konzervatívoktól, mind a határozatiaktól. S éppen ez az, amit az óvatos Deák egyelőre nem akart. Eötvös Andrássyt is hiába biztatta állandóan, hogy a passzív Deák helyett cselekedjék. Lónyai ugyanakkor éppen ellenkezőleg a konzervatívok és felirati liberálisok tartós összeolvadásán munkálkodott. A delegációk kérdésében az Andrássy és Deák közti májusi súrlódások sem simultak el.

A liberálisok mérsékelt szárnyának vezeterei az eszmék nyílt vitáját nemcsak belső ellentéteik miatt kerülték, hanem azért is, mert nem tudhatták előre sem a konzervatívok, sem a „határozati” liberálisok felé az országgyűlési erőviszonyok alakulását, de legfőképpen azt nem, hogy milyen lesz a bécsi politika iránya, s azzal szemben avagy amellett, és milyen oldalú szövetkezéssel kell politikai vezető szerepüket a kiegyezkedésben az országgyűlésen biztosítani. A konzervatívoktól és a határozatiaktól való együttes elhatárolás kisebbségbe hozhatja őket, ha viszont elhatárolódnak a konzervatívoktól és összefognak a határozatiakkal, akkor nemesak kormányképességüket veszélyeztethetik, de még az országgyűlés összehívását is késleltethetik, ha pedig a határozatiaktól határolják el magukat, és a konzervatívokkal fognak össze, akkor posszibilitásuk a bársonyszékek iránt fokozódhat, de összefogásukban a vezető szerep minden bizonnyal átcsúsznék a konzervatívok kezébe, s amellet az országgyűlési többség is kérdéses vagy labilis lenne. A politikai rezon tehát az eszmék tisztázatlanságát előnyösebbnek ítélte ekkor táborukban.

A konzervatívok tartózkodása főleg arra vezethető vissza, hogy a mérsékelt liberálisokkal összeolvadó álláspont igen előnyös volt számukra, hisz országgyűlési többséget politikájuknak csak így nyerhettek, s ez nagyban

⁷⁴ O. L. Andrássy-család. 1. cs. 6. sz.; lásd még *Könyi*: i. m. 438—439. l.

⁷⁵ *Könyi*: i. m. 440—443. l.

⁷⁶ Uo. 444—447. l.

emelhette politikai fontosságukat Bécs szemében. A mérsékelt liberálisok egyes vezérei, különösen Eötvös és Trefort, nem alaptalanul aggódtak amiatt, hogy a konzervatívok húznak majd hasznót a felemás helyzetből, mások — így pl. a Deákhoz legközelebb álló Kemény Zsigmond — remélték, hogy a konzervatívok önként átadják majd nekik adott pillanatban a vezető szerepet.⁷⁷

Az 1861-es határozatiak vezéreinek tartózkodása ezen csoport politikai funkciójából szervesen következett. Ők nem akarták akadályozni a kiegyezést, 1861-ben maguk is elősegítették a felirat győzelmét, mert saját győzelmük azonnal elvágta volna a további tárgyalások lehetőségét. Még kevésbé akarták megakadályozni az egyezkedést 1865-ben, amikor erre a kilátás realisabbá vált, de ők ugyanakkor ezen egyezkedés bírálóiá kívántak válni a lojális ellenzék szerepében.⁷⁸ Lojalitásukat a kompromisszum iránt egyébként még Pálffy helytartó is nyugtázta 1865. július 5-i jelentésében, melyben Jókai lapjáról a „Hon”-ról a következőket írta: „. . . ezen lap a sajtó szabadabb mozgása óta is mérsékelt irányt látszik követni, és az annyira óhajtottó békés kiegyenlítés művét eddigelé kellő higgadságot tanúsított czikke által komolyan előmozdítani törekszik”.⁷⁹ Lojális magatartásukra utal az is, hogy Ghyczy, aki Deák májusi programjával, azt túl messzemenőnek tartva, elégedetlen volt, októberben egységre jutott vele. Ghyczy a Deákkal folytatott beszélgetéseiről beszámolt Tisza Kálmánnak: „én amikor szűkmarkú akartam és véltem lenni, magányos okoskodásaimban mégis sokban tovább mentem, mint ő menni akar”.⁸⁰ 1865 őszén a határozatiak vezérei maguk sem tudták, hogy táboruk mekkora és milyen konkrét állásponttal tudják politikai funkciójukat betölteni, hogy milyen programmal tudják a kiegyezést elősegíteni, de úgy, hogy ugyanakkor annak bírálóiá is váljanak.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a magyar sajtó valamennyi irányzatában kerülnek az élesebb vitát, és Deák májusi programját általában inkább csak árnyalatnyi eltérésekkel méltatják és fejtegetik. Szász Károly jegyzi fel az országgyűlés megnyitása előtti és a megnyitást közvetlen követő hetekről: „Most az egész ország s minden képviselő (programozó képviselő-jelölt még imént) Deák nézetei s politikája hívének vallja magát . . . Láttunk embereket, jobbról és balról, kik még csak az alig múltban is Deák ellen küzdöttek, most egyszerre nagy neve tekintélye alá bűni.” Az országgyűlés megnyitását közvetlen megelőző napokról írja: „Pártok vannak e perczen is — bár kissé most visszavonulva, s mintegy lesben.”⁸¹ Az egy esztendővel későbbi, a kiegyezkedés módja körüli éles és szenvedélyes vitákhoz hasonlónak ekkor nyoma sincs. A kormánnyal, illetve helyi exponenseivel szemben is általában

⁷⁷ Lásd *Beksiacs*: i. m. 288. l.

⁷⁸ A határozati párt, illetve az abból kinövő balközép taktikáját — ami ezen irányzat egész politikai helyzet-rendszeréből következett — jól jellemzi Gratz Gusztáv: „A balközép rendszerint megvárta, amíg a Deák-párt a maga álláspontját nyilvánította, azután egy jól kimért lépéssel — de semmi esetre sem többel, — tovább ment a Deák-pártnál, ami olyan benyomást keltett, mintha a párt nem annyira a maga programjának megvalósítása érdekében fejtene ki oppozíciót, mint inkább az opponálhatóság kedvéért alakítaná ki a maga programját.” (*Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. köt. 27. l.).

⁷⁹ D—185 725/1865.

⁸⁰ *Könyvi*: i. m. 465. l.

⁸¹ Egy képviselő naplójegyzetei. Pest. 1866. 3., 6. l. (Szerző megjelölése nélkül jelent meg. A szerző személyiségének azonosítására ld. *Szinyeyi*: Magyar írók élete és munkái. 13. köt. 431. l.)

tartozkodó lojalitás mutatkozik, amit jellemzően mutat az új főispánok beiktatása. Fejér megye új főispánja meglepéssel jelenthette, hogy „a megye minden színezetű előkelő tagjai” körében „a kormány üdvös szándokai iránti teljes bizalom tanúsított”. Voltak „megelőzőleg . . . némely megyei tagok által magánértekezletek, hol óvások, ellentmondások s más efélék hozatnak indítványba”, ezek azonban a befolyásos arisztokraták tevékeny „köz munkálása folytán elmaradtak”.⁸² Árva megye új főispánja „az összes értelmiségnek mostani józan hangulatáról” tudósít.⁸³

Mind Bécs magyar politikájának bizonytalanságai, mind a magyar politika különböző irányzatainak kiforratlansága az osztrák–magyar viszony alakulásának újabb irányával kapcsolatban szorosan összefüggtek azzal is, hogy a külpolitikai helyzet — ezen belül elsősorban a német kérdés — alakulása illetve további mozgásának iránya rendkívül zavarossá vált. Hogy a kormányváltozás nem jelent külpolitikai irányváltást Bécsnek a német államok felett hegemoniára igényt tartó politikájában, azt szemléletesen mutatta az, hogy a Schmerling-kormány külügyminisztere, Mensdorff gróf a helyén maradt. Ez is kifejezte, hogy a kormányváltozás belpolitikai változást jelent, s éppen az addigi külpolitika továbbfolytatása érdekében. De 1865 őszén még nem formálódott ki a porosz—olasz szövetség, és Franciaország politikája is bizonytalan pont volt. Mindezek következtében — bár az osztrák és porosz összecsapás már elkerülhetetlennek tűnt⁸⁴ — annak közelebbi avagy távolabbi időpontban való bekövetkezése, valamint a győzelemre esélyes fél megítélése nyitott kérdések voltak. Ez pedig az osztrák—magyar viszony rendezésére új alapokon megkezdődött politika körén belül mind osztrák, mind magyar részen alapvető probléma volt.

A kiegyezkedés felé mutató hazai hangulat a Magyarország teljes függetlenségét képviselő — immár erősen megfogyatkozott — magyar emigrációt cselekvésre sürgette. Az összecsapáshoz közeledő külpolitikai ellentétek újabb akciók kilátásával kecsegtettek, habár korántsem oly mértékben mint 1859-ben. Kossuth naplófeljegyzésében írja: „Ausztia s a szövetséges olasz—porosz hatalmasságok között immár elkerülhetetlen háborúnak kilátása, az ebből eredő Magyarországra nézve kedvezővé válható helyzet, a némileg biztató hírek, melyek Berlinből már pár hét óta hozzám érkeztek s mindenek felett a kötelességérettől eredő eltökélt szándék elkövetni mindent mi a jelen kedvező helyzetnek Magyarország megmentésére felhasználását előmozdíthatja, kívánságot ébresztett bennem megújítani az olasz kormánnyal az összeköttetéseket . . .”⁸⁵ A Firenzében élő Pulszky, akinek bensőséges viszonya Kossuthal 1861 óta megszakadt, s 1865-ben már a hazatérés módját kereste. de aki a magyar emigráció tevékenységéről változatlanul jól volt informálva, írja emlékiratában, hogy 1865 őszén és azt követően, amikor folytak a tárgyalások az Ausztia elleni porosz—olasz szövetség érdekében. Bismarck Klapkával, Komáromyval, Csákyval kereste a kapcsolatot, de Kossuthal nem, sőt küldötteit nem fogadta. Pulszky ezt azzal magyarázza, hogy Bismarck „igen

⁸² D—185 1053/1865.

⁸³ D—185 1091/1865.

⁸⁴ 1865 novemberében Ausztia elutasította a poroszok utolsó egyezkedő kísérletét, azt az ajánlatát, hogy Holsteint pénzkárpótlás ellenében önként engedje át. Hasonlóan elutasították azt az olasz ajánlatot, hogy hasonló alapon engedjék át Victor Emanuelnak Velencét.

⁸⁵ Kossuth Lajos iratai. VII. köt. Bpest. 1900. 187. l.

jól tudta, hogy Klapka és társai legfeljebb szabadcsapatot szervezhetnek, de felkelést nem idéznek elő, ha pedig Kossuth szövetségét elfogadná, ez az osztrák birodalom teljes felbomlását jelentené, mit a porosz államférfi semmiképpen sem kívánt, Magyarország függetlenségét álomnak tartotta, s egyéb célja nem volt, mint az, hogy Ausztria befolyását Németországra megsemmisítse, s a dinasztíát arra bírja, hogy súlypontját kelet felé keresse”.⁸⁶ Bismarcknak nem nemzeti vezérre volt szüksége, hanem kalandorokra. Valóban ilyen jellegű volt Komáromy és Csáky vállalkozása és annak módja, melyet később Kossuth is kalandorságnak ítélt.⁸⁷ Csak egy ilyen vállalkozás illeszkedett bele a porosz vezérkar által „testvérháborúnak” felfogott hadjáratba.⁸⁸

A magyarországi politikai élet tengelyébe — miután megjelent szeptember 17-én a magyar országgyűlést december 10-re összehívó és szeptember 20-án a februári alkotmányt felfüggesztő királyi rendelet — az őszi hónapokban mindinkább a november végén — december elején lebonyolítandó választások előkészületei kerültek. Az új kormány szakított az országgyűlés előkészítésének schmerlingi módszerével, elejtette a megosztó politikát, és a választást a 48-as választói törvény szerint kívánta lebonyolítani. De mindent megtett annak érdekében, hogy a választások ne pezsdítsék fel túlságosan a politikai életet, s legfőképpen arra ügyelt, hogy az alsóbb rétegek mozgásba ne jöhessenek. Ez a magyarázata annak, hogy a kormány, mely most magyar politikájának főcéljaként — mint az augusztus 26-i, főispánokat tájékoztató kancellári körlevélben olvashatjuk — „az országgyűlési tárgyalások mielőbbi nyugalmas megkezdését” tekintette, jórészt érvényben hagyta az 1861. november 5-i provizóriumot s ennek megfelelően „a megyék jelenlegi kivételes szerkezetét”. Tehát a megyei politikai élet nem nyert fórumot, a megyei bizottmányok — melyek a 48-as törvény szerint a régi megyegyűlések helyébe léptek — nem funkcionálhattak. A kancellár a kormány irányáról tájékoztató körlevélben ezt az eljárást azzal indokolta, hogy a kormány nem akarja a helyhatósági rendszer rögtöni visszaállításával a megyét „könnyen fölmerülhető szenvedélyes rázkódtatások küzdőterévé tenni, melyeknek kihatásai a tágabb köröket sem hagyják érintetlenül”.⁸⁹

A kormánynak komoly fejtörést okozott, hogy a 48-as törvények értelmében a megyei illetve városi bizottmányoknak kellett a megyében illetve városban a választást előkészíteni (választókerületekre való felosztás, központi választói bizottmány alakítása stb.). A kormány a választást a 48-as törvény szerint akarta lebonyolítani, de a kormánytól nem függő bizottmányok működésétől tartott. Végül szeptember 17-én kelt királyi leirat újak választása helyett elrendelte az 1861-ben felosztatott bizottmányok összehívását. Ezt a leiratot egyelőre nem akarták Magyarországon nyilvánosságra hozni, de mivel a Wiener Zeitung közölte és onnan átvették a hazai lapok, a Helytartótanács elnöke arra kényszerült, hogy lehozza a hivatalos „Sür-

⁸⁶ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom. Bpest. 1958. II. köt. 431. l.

⁸⁷ Lásd: Iratai VII. köt. III. fejezet: „Csáky és Komáromy-féle üzelmek”.

⁸⁸ G. Ritter így ír erről: „Maga Moltke ezt az 1866-os »testvérháborút« (Bruderkrieg) — joggal — csupán mint kabinetháborút fogta fel, és ellentétbe állította a modern nemzeti háború »létharcával« (Existenzkampf)”. (Staatskunst und Kriegshandwerk. I. köt. 2. kiad. München. 1959. 252. l.).

⁸⁹ D—185 945/1865.

göny"-ben.⁹⁰ A leirat eredetileg szándékolt bizalmas kezelésének oka nyilvánvalóvá válik abból a körlevélből, melyet a leirat kibocsátása utáni napon a kancellár a főispánokhoz küldött. Ebben először is hangsúlyozza: „Az 1861. évi november 5-én kelt legfelsőbb kézirat folytán felosztott megyei és városi bizottmányok visszaállítását legfelsőbb helyen a végből hozám javaslatba, hogy azok az 1848. V. tc. 7.§-ban említett közgyűlések helyettesítéséül a választókerületek s központi választói bizottmány alakításával megbizathassanak . . . Az eként visszaállítandó megyei bizottmányok minden politikai vagy közigazgatási vitatkozás föltétlen kirekesztésével csupán és egyedül a közgyűléseknek a fennidézett törvényzikk által korlátolt teendőjére lévén hivatva, a megyei főispánok feladata leend tapintatos óvatossággal eleve is oda működni, hogy a bizottmányok e korlátokon túl ne terjeszkedjenek.”⁹¹ Továbbmenően a kancellár utasítja a főispánokat, hogy előzőleg „a közhangulatot gondosan kelend mérlegelniök”, és ha úgy látják, hogy „a bizottmány összehívása előreláthatólag csak rendzavaró kísérleteket, vagy éppen botrányos jeleneteket eredményezhetne”, akkor ő úgy véli: „inkább lennék hajlandó a választási . . . előkészületek kisebb jelentőségű alakszerűségét áldozatul hozni”. Amennyiben nem látja biztosítottnak a bizottmány szándékolt működését, „ő császári és apostoli királyi Felsege legfelsőbb parancsa folytán ezennel felhatalmazom, hogy . . . a bizottmány összehívása nélkül”, vagy ha az összehívott bizottmány hatáskörét a szándékolton túl terjesztené, „annak rögtöni feloszlata” után az 1861. évi választóbizottmányt hívja össze, vagy ha ezzel sem boldogul, ő maga alakítson „bizalmas értékezet útján” újat. Végül ismételten utasítja a főispánokat, hogy „a kormány irányzatával elmentés netaláni térfoglalási törekvéseket rendíthetetlen szilárdsággal” gátolják meg.⁹² Ez a kancellári körlevél szigorúan bizalmas természetű volt, de nem maradt titokban. Az Arad megyei főispán azzal akarta a sima lebonyolítást biztosítani, hogy a kormány készségét az erélyes fellépésre az aradi városi bizottság tagjaival közölte, a körlevelet előttük ismertette. Így az megjelent az aradi német újságban, s onnan más lapok is átvették. A kancellár felháborodott leiratot intézett a főispánhoz: „A kormány célzatának ezen időszerűtlen leleplezését annál inkább sajnállanom kell, mert a mondott körirat egyedül a főispánok kellő tájékozásául bocsátatott ki.”⁹³

A balszerencsés indítások után a kormányzat annál nagyobb aktivitással dolgozik azon, hogy a választások folyamát a számára megfelelő szűk mederben csurgassa le. A kancellár szeptember 22-én a tárnokmesternek, illetve a Helytartótanács elnökének küldött leiratában ismételten hangsúlyozza a visszaállított bizottmányokra nézve, hogy „működési körük a választókerületek s központi választói bizottmányok megalakításán túl nem terjedhet . . . a hatóságokhoz menesztendő intézvényben azon körülményt, miszerint a bizottmányok *egyedül* a választói kerületek, s központi választó bizottmányok alakítása végett lesznek egybehívandók, különösen hangsúlyoztatni méltóztassék”.⁹⁴ A Máramaros megye főispánjának küldött kancellári leiratból ugyanis kiderül, hogy bár a bizottmányok jogot kaptak a választókerületek új beosztására, a kormány nem szándékozott ilyen irányú változá-

⁹⁰ D—185 1146/1865.

⁹¹ D—185 1073/1865.

⁹² Uo.

⁹³ D—185 1193/1865.

⁹⁴ D—185 1097/1865 (a kiemelés az eredetin).

sokat hozatni: „A választókerületeket illetőleg köriratomban azon elv, hogy azoknak 861 évi fölosztása *mindenesetre* változatlanul fenntartassék, kifejezve nincsen ugyan... , ebből azonban még korántsem következik, hogy a 861 évi választókerületeknek múlhatatlanul változást kelljen szenvedniök.”⁹⁵

A kancellár legfőbb gondja azonban ezekben a napokban is az „alsóbb” rétegek politikai aktivitásának elhárítása. Szeptember 27-én e tárgyban külön körlevelet intéz mind a főispánokhoz, mind a főpapokhoz. A főispánoknak küldött körlevél hangsúlyozza: „Gondoskodnia kell arról... hogy kivált a befolyásolásnak inkább kitett alsóbb néposztály... a kormány irányzatával ellentétes célokra föl ne használtassék... hogy a választók tömegét képező alsóbb néposztály... önző pártoskodások által ne gátoltassék...” stb. stb.⁹⁶ Hasonló tartalmú a főpapokhoz intézett körlevél is: „A választói jogosultság az alsóbb néposztályra is kiterjedvén, szükségesnek tartom arról idejekorán gondoskodni, hogy e néposztály... kormányellenes... célok elérésére eszközül ne használtassék... E célt pedig akként vélem legbiztosabban elérhetőnek, ha az illető lelkészek, kik lelkipásztori hivatásuknál fogva e néposztállyal közvetlenül érintkeznek, hiveiket a pártoskodás, csábítás s kicsapongások veszélyeire figyelmeztetendik.”⁹⁷ A főpapok készséges intézkedésére példaként idézünk a veszprémi püspök október 4-én kelt körleveléből: „... ha a követválasztások alkalmával lélekvesztő csábításokkal vennének körül, önző célok elérésére eszközül ne szolgáljatok... béke s nyugalomszerető alkalmas férfiak megválasztásához járuljatok... ne hagyjátok magatokat elragadtatni érdekleső pártmozgalmak által, ne adjátok szavazatokat oly férfiak részére, kiknek múltja nem elegendő kezesség arra, hogy a legmagasb trón s a főrrón szeretett haza jól felfogott közös érdeke szerint jövőtöket megalapítsák...”⁹⁸

A megyei bizottmányi ülések, bár kisebb-nagyobb zökkenőkkel — mert több helyen tiltakoztak a bizottmányok jogkörének csorbitása ellen —, de a kormány által megkívánt módon október hónap folyamán lezajlottak.⁹⁹ Ezt követte az országgyűlési képviselők november végi és december eleji választása. Bár egyes helyeken éles volt a feliratiak és határozatiak vagy konzervatívok és liberálisok személyi összecsapása, vagy a nemzetiségi ellentétek váltottak ki zajos jeleneteket — a mezőkövesdi, szentgróti, galántai kerület választásán véres verekedésekre is sor került —, mégis a választásokon általában inkább a politikai ellentéteket kiváltó kérdéstől való tartózkodás mutatkozik. Ebben fő szerepet játszott a politikai frontok fentebb tárgyalt tisztázatlansága, továbbá az, hogy mind a konzervatív, mind a liberális irányú magyar urak maguk is félték attól, hogy a kiegyezkedés körüli politikai küzdelmekbe népi rétegek is beavatkoznak. A szigorú ellenőrzés és egyéb politikai megfontolások mellett ez is nem utolsó sorban oka annak, hogy a választási küzdelem mérsékelt és a sajtó hangja visszafogott volt. Ebből a szempontból az is jellemző, hogy a választásokat szinte az utolsó percekben tartották. Az országgyűlés megnyitása december 10-re ki volt tűzve, s a 48-as törvény szerint 4 héttel előbb kell a választásokat megejteni. A választások azonban november közepe után kezdődtek. Az országgyűlésen Deák is csak említést

⁹⁵ D—185 1151/1865.

⁹⁶ D—185 1145/1865.

⁹⁷ D—185 1129/1865.

⁹⁸ D—185 1249/1865.

⁹⁹ Lásd D—185 1250/1865, továbbá a 41. csomó számos iratát.

tett arról, hogy „a választások nem négy héttel, hanem az utolsók alig 4 nappal történtek az országgyűlés megnyitásának határideje előtt,”¹⁰⁰ de tiltakozás a liberálisok köréből sem hangzott el. A választásokon a liberálisok rendkívül nagy fölényt szereztek a konzervatívokkal szemben. A liberális irányú képviselők túlnyomó többsége pedig Deák irányát követte.¹⁰¹

Az országgyűlés december 14-i megnyitása már csak a kiegyezkedési politika e központjának létrehozásával is új helyzetet teremtett. A magyar országgyűlés ekkor a magyar politikai életnek valóban központjává vált. Ezt csak részben magyarázza az, hogy a magyar politika korábbi egyéb központjai — sem az 1848 előtti megyegyűlések, illetve az 1848 utáni megyei bizottmányok, sem az 1848—49-es évek felelős kormányzata — a Magyarország irányában még mindig abszolutisztikus bécsi politika következtében nem funkcionálhattak, s a sajtócenzúra a sajtó politikai szerepét továbbra is korlátozta, s hogy így az országgyűlés jóformán az *egyetlen* politikai fórum és eszköz volt a magyar politika nyílt kifejeződésére és alakítására. Az országgyűlés politikai jelentőségét nemcsak ezen körülmények adták meg, hanem elsősorban az, hogy akkor nagy tekintélyt élvezett Magyarország minden politikai tényezője előtt. A problémák megoldását és rendezését minden irányzat az országgyűléstől várta. Ezekben a hónapokban nemcsak a választójoggal rendelkező s az országgyűlésen ténylegesen képviselt társadalmi rétegek, hanem a politikai jogokból kirekesztett osztályok is az országgyűlés felé fordultak, innen várták — bár mint később kiderült, hiába — nyomasztó problémáik megoldását, melyek az ország függéséből, a feudalizmusnak csak felemás lebontásából eredtek. Az ország lakosságának többségét alkotó nem magyar nemzetek, a Habsburg-abszolutizmus valósága nyomán kiábrándulva a korábbi ígéretekben, bár képviselőik együttvéve is törpe minoritásban voltak a magyar országgyűlésben, innen várták — és mint kiderült, hasonlóan hiába — a magyarországi nemzetek viszonyainak megfelelő rendezését. Az országgyűlés tekintélye tehát jórészt korábbi, a 30-as és 40-es évekbeli funkciójából, valamint ennek folytatásaként megjelenő 1861-es szerepléséből következett, amikoris az ország egyes alapvető problémáinak pozitív irányú megoldásaival próbálkozott, részben pedig a pillanatnyi sajátos körülményekből táplálkozott. Majd csak később vált nyilvánvalóvá, hogy ez a bizalom, a paraszti milliók és a nemzetiségek részéről túlnyomóan illúzió, hogy az országgyűlés már csak a magyar társadalom felső rétegeinek érdekében tud cselekedni.

Az országgyűlés megnyitása új helyzetet teremtett azért is, mert az uralkodói trónbeszéd körvonalaiban tartalmazta a kormány addig ismeretlen kiegyezkedési programját.¹⁰² Az uralkodói trónbeszéd és Deák májusi programjának összehasonlításánál azonosságot találunk nemcsak abban, hogy mindkettő a Pragmatica Sanctiot teszi meg kiindulópontul, hanem abban is, hogy bár sok tekintetben különbözően értelmezik azt, most mindkét program a Pragmatica Sanctióból az alkotmányosság körülményei között következteti birodalmi közös ügyek létezését és azok közös kezelését. A Pragmatica Sanc-

¹⁰⁰ Képviselőházi Napló 1865. dec. 20. I. köt. 11. l.

¹⁰¹ Podmaniczky Frigyes szerint az országgyűlés kezdetén a konzervatív csoport 21 tagot, a Deák-párt 180 tagot, a balközép 94-et és a szélbal 20 hívet számlált. (*Könyvi*: i. m. 502. l.). Az erdélyi képviselők folyamatos megérkezése túlnyomóan a Deák-párt erejét növelte.

¹⁰² Képviselőházi Irományok 1. sz.

tionnak ilyen interpretációval közös kiindulási alapként történő elfogadása elsősorban azért jelentős, mert ezzel a felek kölcsönösen feladták a merev ragaszkodást az ugyanakkor hangsúlyozott másik és ellentétes platformhoz, egyrészt a 48-as törvények teljességéhez, más részről a februári alkotmány rendszeréhez. Ez a kiindulási azonosság azonban korántsem szüntette meg az ellentéteket. A közös ügyek körét ugyanis az uralkodói trónbeszéd az októberi diplomában meghatározottakkal azonosította, kezelésük módját pedig a februári alkotmányban lefektetett elvekkel. Ebben a bécsi és a deáki program alapvetően eltért. A trónbeszéd, bár az októberi diploma és a februári pátens elfogadását kívánta, ugyanakkor megadta a lehetőséget arra, hogy azok figyelembevételével más javaslatokat tehesen az országgyűlés a közös ügyek körének és kezelési módjának meghatározására. Ez alapvető különbség volt az 1861-es bécsi állásponttal szemben. Akkor a magyar országgyűléstől a februári alkotmány feltétlen elfogadását kívánták, most viszont a magyar országgyűlés felhatalmaztatott a kezdeményezésre. Ezt kedvezően fogadták. A trónbeszéd most elismerte a 48-as törvények alaki törvényességét, de tagadta tényleges érvénybe léptetésének lehetőségét azok módosítása előtt, ami igen rossz hatást váltott ki az országgyűlésen. „Sokan elégtelennek valának a trónbeszéd tartalmával — írta Szász Károly az »Egy képviselő napló-jegyzetei« című röpiratában —, mert az bár kiindulási alapul a Sanctio pragmatica-t jelöli, a jogeljáráselméletet határozottan elveti, s az 1848-iki törvényeket alakilag kétségbevonhatatlannak elismeri, de ép e törvények revisióját, s kiváltkép a kormányzat formájára (parlamentari kormány) nézve túlságosan nyomatékozza s a birodalom egységét és a felségi jogokat igen élesen emeli ki.”¹⁰³ Nyilvánvalóvá vált, hogy a májusi programban hangsúlyozott kiegyezkedési két előfeltételnek csak egyikét teljesíti a bécsi kormány: a magyar korona egységének helyreállítását, de a felelős minisztérium kinevezését nem. Ez pedig alapvető kérdés volt. A most kialakuló és jogi csúrés-csavarásnak tűnő vitában, — hogy ugyanis előbb a 48-as törvények helyreállítása és azután módosítása történjék-e meg, avagy előbb a kiegyezkedési megállapodás és csak azután a 48-as törvények eszerinti módosított formában való tényleges életbe léptetése, — valójában arról szó, hogy a kiegyezkedési tárgyalások idején a kormányzati hatalom Magyarországon kinek a kezében legyen: a csupán az uralkodónak felelős bécsi kabinet, avagy a magyar országgyűlésnek felelős kormány kezében. A jogi vita tehát alapvetően fontos tartalommal bírt: a magyarországi hatalom kérdése körül folyt a harc, s hogy a birodalom új struktúrájára való átmenet időszakában, ill. annak kialakítása idején kinek kezében van a hatalom a Lajtától keletre, döntő jelentőségű lehetett az egész új rendszerre és az abban megvalósuló hatalom jellegére nézve. A történeti irodalom gyakran ironikusan tárgyalja azt a jogi szörszálhasogatást, ami e kérdés kapcsán a magyar országgyűlésen és a sajtóban mutatkozott. E viták szövegét tekintve valóban humoros, hogy milyen fontosságot tulajdonítottak aprólékos jogi meghatározásoknak, jogtörténeti mozzanatoknak. Ha azonban a jogi forma mögötti lényegét nézzük, akkor ezek a viták bármennyire is nevetséges formában, de lényeges tartalommal folytak. Friedjung ezt helyesen ismerte fel: „Mind a két fél, a kormány épp úgy, mint a nemzeti párt tisztában volt annak fontosságával, hogy a tárgyalások alatt

¹⁰³ Egy képviselő naplójegyzetei. 13. l.

hatalom legyen a kezében. Ebben a kérdésben, amely több volt formalitásnál, nem is tudtak eleintén dűlőre jutni.”¹⁰⁴

Ily módon az országgyűlés megnyitása után a felelős minisztérium kinevezéséért folyó harc került előtérbe. Ebben a liberális tábor — a 61-es felirati és határozati szárny — egységes volt. Bár a Deák-párti képviselők most lényegesen többen voltak, mint a határozatiak, Bécs felé imponáló túlsúlyt csak az országgyűlés képviselőházának közel teljes egységével érthettek el. A Deák-pártiak és a határozatiak közösen léptek fel a bécsi kormánnyal szemben, a felelős minisztériumért folyó harcban.¹⁰⁵ A frontok alakulására tehát az országgyűlés megnyitása, a trónbeszéd tartalma megadta az irányt. Az országgyűlés elején az egész válaszfelirati vitában a liberális tábor egységesen lépett fel, és közben élesen elhatárolódott a konzervatívoktól, mert a konzervatív tábor valamennyi irányzatának képviselői most többé-kevésbé nyíltan mint a bécsi kormány támogatói léptek fel azzal, hogy a kiegyezkedési átmeneti időszakban a kormányhatalmat Magyarország területén a bécsi kormány kezében kívánták hagyni. A konzervatívoknak minden okuk megvolt arra, hogy a kiegyezkedés tető alá hozásának ezt a módját pártolják, melyet a trónbeszéd is körvonalazott. Nem egy képviselőjük elhatárolta magát az októberi diploma és a februári alkotmány lényeges tartalmi elemeitől, de abban, hogy a hatalom egyelőre a központi kormány kezében maradjon, egyetértettek. Az országgyűlés képviselőházában ugyanis a liberális tábornak szinte kizárólagos többsége volt. A parlamentnek felelős kormány alakulása ezért a konzervatív arisztokráciát teljesen elűheti a magyarországi közvetlen hatalmi funkciótól. Ezzel szemben a bécsi központi kormány magyarországi adminisztrációja túlnyomóan éppen a konzervatívokra támaszkodott, különösképpen Schmerling bukása után. Mi több, az uralkodói trónbeszédben körvonalazott eljárás éppen azt célozta, hogy a birodalmon belül a kiegyezkedéssel nagymértékű önállóságot — bár az ekkori kormányelképzelés szerint nem dualista alapon — elnyerő Magyarországon a hatalom a konzervatív nagybirtokos arisztokrácia kezében legyen kizárólagosan, ill. a liberálisok bevonása csak takarja e tényleges tartalmat. A konzervatív politikusok elgondolása az volt, hogy a nyilvánvalóan hosszúra nyúló kiegyezkedési tárgyalások idején éppen azért, mert a hatalmi pozíciók Magyarországon kezükben vannak, módot fognak találni arra, hogy a liberális tábor jobbszárnyával mindinkább összeolvadva biztosítsák e hatalom számára a parlamenti bázist is.

A képviselőház 1866. január 27-én 30 tagú bizottságot alakított a válaszfelirati javaslat elkészítésére.¹⁰⁶ E bizottságban — mely január 31. és február 6. között tartott négy ülésén elkészült javaslatával — váltak szét először a konzervatív és liberális irányok, s ugyanakkor alig-alig mutatkozott meg a különbség a liberális táboron belül. A bizottságban a konzervatív Apponyi teljesen elszigetelődött, és erőtlen magyarázkodásokra szorult. Hasonló volt a helyzet a válaszfelirati javaslat képviselőházi vitájában is, amely február 15-től 23-ig tartott.¹⁰⁷ Ebben a vitában azonban már megmu-

¹⁰⁴ *Friedjung*: i. m. I. köt. 160. l.

¹⁰⁵ „A magyar konzervatívokkal szemben — írja Hegedüs Loránd —, kik az októberi diploma óta nem akarnak távozni kormányhelyeikről, Deák Tisza Kálmán pártját tartja mindvégig alkalmas támadó eszköznek.” (*Hegedüs Loránd*: Két Andrassy és két Tisza. Bpest. 1941. 69. l.)

¹⁰⁶ Képviselőházi Napló. I. köt. 146., 147. l.

¹⁰⁷ Uo. 154—300. l.

tatkoztak a liberális táboron belüli különböző irányzatok, s nemcsak a régi feliratiak és határozatiak vonatkozásában, hanem a Deák-párton belüli különbségek is. A válaszfelirati vitában azonban előtérben állt a valamennyi liberális irányzat által egységesen támogatott követelés: a 48-as törvények nemcsak alakí, hanem tényleges érvényességében való elismerése, vagyis ami a lényeg: dualizmus és a parlamentnek felelős kormány azonnali kinevezése. Bármennyire is előtérbe állították a szóokok ezt a kérdést, amely a bécsi politikával szembeni éles ellentétet emelte ki és ennyiben, de csakis ennyiben hasonlított ez a vita az 1861-es évihez, ugyanakkor alapvetően eltért attól, mert szinte valamennyi, a 48-as törvények tényleges helyreállítását követelő felszólaló ugyanakkor többé-kevésbé részletesen fejtegette konkrét kiegyezkedési elgondolását. Ebben megmutatkozott a magyar politikai közvéleménynek a kiegyezkedés felé forduló általános hangulata, melyre a felszólalók nem alaptalanul gyakran hivatkoztak is.

Figyelemre méltó, hogy a felszólalók a kiegyezkedéssel kapcsolatos fejtegetéseikben az egyezkedés szükségességét túlnyomóan azzal indokolták, hogy az országnak nincs elég ereje arra, hogy jogos igényeinek teljességét kivívja, és ezért kell kompromisszumos megoldást keresnie. Erre a mozzanatra azért kell itt rámutatni, mert a kiegyezés melletti érvelés 1866 második felében — mint látni fogjuk — jellegében megváltozik. A kiegyezkedés ezen indokolása nemcsak a liberális felszólalók fejtegetésére volt jellemző, hanem a bécsi kormány politikáját képviselő személyek is hasonlóan érveltek. Így pl. a Helytartótanács alelnöki posztján álló Bartal az önálló hadsereg kérdésével kapcsolatban mondotta: „Van-e morális erőnk, hogy nemzetünknek e szerintem is jogos követelését közeljövőben, minden rázkódtatás nélkül érvényesítsük?” S felel rá: „Tagadnunk alig lehet, elég erősek nem vagyunk.”¹⁰⁸ A képviselőház zajos ellenkezése közepette jelenti ki a konzervatív Zsedényi Ede, hogy „mi igenis mindnyájan a 48-ki törvények alapján állunk” (a zajongás arra irányult, hogy éppen ő mondja ezt), de „teljes végrehajtása” lehetetlen, mert az „véges erőnk hatáskörén kívül fekszik!”¹⁰⁹

A február 26-án átadott válaszfelirat határozottan követelte a felelős magyar kormány kinevezését, mert „az ország most is folytonosan abszolút kormányzat alatt áll”.¹¹⁰

Amint a kiegyezkedés gyors megvalósítása iránti reményeket Magyarországon a decemberi trónbeszéd hűtötte le, úgy a hasonló reményeket Bécsben a válaszfelirat tartalma. A válaszfelirat átadása után 2 nappal Deák javaslatot terjesztett be egy bizottság választására, melynek feladata a közös viszonyok körének és kezelésük módjának meghatározása, ill. az erre vonatkozó javaslat kidolgozása.¹¹¹ Deák előterjesztését a képviselőház másnap megszavazta. Ily módon az országgyűlés a kiegyezés további előkészítését nem tette függővé a kormányzati hatalom tekintetében fennálló alapvető ellentét megoldásától. A március 3-án felolvasott uralkodói leirat ugyancsak ebbe az irányba terelte az országgyűlés munkáját.¹¹² Az első nagy összecsapás tehát nem vezetett törésre, mint 1861-ben, ami ismét mutatta a kiegyezkedési

¹⁰⁸ Uo. 164. l., febr. 15-i ülés.

¹⁰⁹ Uo. 180. l., febr. 16-i ülés.

¹¹⁰ Képviselőházi Irományok IX. sz.

¹¹¹ Képviselőházi Napló. I. köt. 328. l.

¹¹² Képviselőházi Irományok XVI. sz.

készség erejét mind Bécsben, mind a magyar országgyűlésben. Az országgyűlés munkájának súlypontja most áttevődött a közösiügyi kérdésekkel foglalkozó 67 tagú, illetve az általa kiküldött 15 tagú albizottságha.¹¹³ Itt a Deák-párti többség a konzervatív Apponyi támogatásával és a liberális balszárny (Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Ghyecz Kálmán, Ivánka Imre) ellenkezésével szemben — amely ellenkezés nem a közös ügyekre általában, hanem a közös ügyek *delegacionális kezelésére* vonatkozott — a májusi program szellemében konkretizálta, közjogi megfogalmazásba öntötte a birodalom dualista szerkezetére épített reáluniós programját. Mivel itt nem a magyarországi kormányhatalom jelenlegi gyakorlásáról volt szó, hanem a birodalom átalakításának tervéről, a liberális jobbszárny és a konzervatív „balszárny” között egység, míg a liberális jobb- és balszárny között ellentét dominált. Az utóbbiak közötti ellentét azonban ekkor nem volt túlságosan éles, mivel nem az alapvető kérdésre, ugyanis a közös ügyek — vagyis a birodalmi egység — elismerésére vonatkozott, hanem kezelésük módjára. Június végére elkészült a 15-ös bizottság 65 pontból álló kiegészítési javaslata, melynek kinyomtatását a 67-es bizottság elrendelte. A nyilvánosság elé tárták a 15-ös albizottság kisebbségének javaslatát is.¹¹⁴

Az országgyűlés 1865 decemberétől 1866 júniusáig tartó szakaszában a birodalom Lajtán inneni és túli része közti viszony kérdései mellett csak epizódyszerűen vetődött fel a sürgetően megoldásra váró *ugyanilyen fontos* kérdés: a magyarországi nemzetek viszonyának rendezése. E kérdést a magyar országgyűlésen hangadó magyar politikusok mindaddig nem akarták tárgyalni, amíg az osztrák — magyar kiegyezést tető alá nem hozták. Ebben az eljárási módban egyrészt tükröződött az a nacionalista megfontolás, hogy a kiegyezés a magyar pozíciók megerősödését eredményezi a magyarországi nem magyar nemzetekkel szemben, és ezért ez utóbbi kérdést csak az előbbi lezárása után kívánatos tárgyalásra tűzni. Másrészt egyes magyar politikusokat, akik a nem magyar nemzetek igényei iránt több-kevesebb megértést mutattak, e kérdés feszegetésétől egyéb motívumok tartottak vissza: azon megfontolás, hogy a bécsi politika mindig előszeretettel alkalmazta a *divide et impera* elvet és attól tartottak — nem is alaptalanul —, hogy a magyarországi nemzetek viszonyával kapcsolatos kérdések előtérbe kerülését az osztrák politika most is kiaknázhajta a maga hatalmi igényeinek Magyarországgal szembeni általános érvényesítésére, ami kedvezőtlenebb megegyezést eredményezhet. Ez a megfontolás a nemzetiségi politikusok egy részénél is szerepet játszott. A magyarországi nemzetiségek vezetői ugyanis 1865-ben — ellentétben a legerősebb ausztriai nemzetiség, a csehek vezetőivel¹¹⁵ — többnyire nem voltak általában a dualizmus ellen, hanem azért küzdöttek, hogy a birodalom akár dualista átalakításával együttjáróan a magyarországi nemzetiségi kérdés az autonómia

¹¹³ Lásd *Könyi*: i. m. III. köt.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ A dualizmussal élesen szembehelyezkedő cseh álláspont leghatározottabban Palacký 1865 április—májusában Prágában közzétett cikksorozatában fejeződött ki. A cikksorozat a következő évben „Österreichs Staatsidee” címmel könyv formájában is megjelent. A május 16-i befejező cikkben írta: „A nap, melyen a dualizmus proklamáltatik, ellenállhatatlan természeti szükségyszerűséggel a pánszlávizmusnak — annak legkevésbé örvendetes alakjában — születésnapjává fog válni: a dualizmus vezérei lesznek a keresztapái. Ami azután következni fog, az olvasó elképzelheti magának. Mi szlávok szembenézünk vele, bár jogos fájdalommal, de félelem nélkül. Mi voltunk Ausztria előtt, mi leszünk utána is.” (*F. Palacký*: Oesterreichs Staatsidee. Prag. 1866. 77. l.)

alapján nyerjen megoldást. Nem általában a dualizmust ellenezték, hanem azt, hogy ez a többi nemzetek feletti osztrák és magyar hegemoniával kapcsolódjék egybe. Ezt a magatartást az magyarázza, hogy a magyarországi nemzeti ségek sem az 50-es évek abszolutizmusa, sem a 60-as évek provizóriuma idején nem érték el nemzeti céljaikat, s így a dualista átalakulás — ha autonómiával kapcsolódik egybe — kedvezőbb megoldás lehetett számukra az addigiaknál. Kivételt képeztek itt az erdélyi román nemzet vezetői, kik az 1863-as megoldással megelégedettek voltak, mert akkor az erdélyi országgyűlésen döntő befolyásra tettek szert. Ezért az erdélyi románság vezetői az új erdélyi országgyűlésbe történő választásoktól való távolmaradást latolgatták, mivel nyilvánvaló volt, hogy ez ismét kimondja az uniót. Szeptember 21-én Balázsfalván tartott megbeszélés eredményeként a görög kath. román érsek nyílt levelet intézett Şagunához, a görög keleti román érsekhez, hogy kezdeményezzenek közösen egy román kongresszust, mivel a Kolozsvárra összehívott erdélyi országgyűlés nyilvánvalóan ismét magyar többségű lesz.¹¹⁶ A magyarországi románság vezetői viszont a magyar országgyűlési választásokban aktíván részt vettek.¹¹⁷ A román politikusok közül különösen a Temes megyei Babeş Vince, a szerbek közül az újvidéki Miletic Szevetozár okozott nem csekély gondot az osztrák-magyar hegemonián alapuló kiegyezésen munkálkodó kormánzatnak. Az előbbi ellen a Temes megyei főispán panasza alapján a hatósági fellépést is fontolgatták, de végül is a kancellár döntött: „Célszerűbbnek tartanám egyelőre Babeş Vince irányában megtorló intézkedésekhez nem nyúlni.”¹¹⁸ Majd azt a megoldást választották, hogy Babeşt, aki királyi táblai ülnök volt, megidéztték felettesével, a királyi személynökkel.¹¹⁹ A személynök azonban nem sokra ment vele, s azt javasolta, hogy a feltűnő fegyelmi eljárás helyett legmagasabb helyről figyelmeztessék, hogy politikai szereplésének iránya összeférhetetlen hivatalával. Ezt az eljárást a tárnokmester is helyesli, de mivel közben Babeşt képviselővé választják, a kancellár úgy dönt, hogy egyelőre ne lépjenek fel ellene.¹²⁰ Miletic Szevetozárt, akiről a Bács-Bodrog megyei főispán jelentette, hogy „sem a birodalmi, sem a magyarországi állásponhoz nem idomított szerb érdekek képviselője”,¹²¹ lapengedély megadásával („Zastava” címmel Pesten indított szerb lapot) próbálta a kormány ellenőrzése alá vonni. Mint a tárnokmester írta: „Nagyobb befolyással lehet a kormány, ha folyamodót lapszerkesztési engedményben részesíti.”¹²² A kormánynak könnyebb dolga volt a szlovák nemzetiséggel, itt — nem utolsósorban katolikus egyházi segítséggel — sikerült elszigetelniök a szlovák nemzeti érdekek képviselőit. A Gömör megyei főispán elégedetten jelenthette: „Itten a nemzetiségi pretensziók csakis egynéhány lutheránus pap, rektor és jegyző fejében forognak . . . fanatizmusok dacára a tót népre a követelt és hirdetett befolyással nem bírnak.”¹²³ A magyarországi német nemzetiség eleve „a birodalmi vagy magyarországi állásponhoz” tartotta magát.

¹¹⁶ Lásd a „Concordia” (Pesten megjelenő román lap) 75. számát, továbbá D—185 1204/1865.

¹¹⁷ Körlevelüket a román lelkészekhez és választókhöz lásd O.L. D—185. 1580/1865; további hasonló körlevél: 1564/1865.

¹¹⁸ O.L. D—185. 1436/1865. A főispán újabb feljelenetését ld. 1472/1865.

¹¹⁹ D—185 1492/1865.

¹²⁰ D—185 1779/1865.

¹²¹ D—185 1339/1865.

¹²² D—185. 9/1866.

¹²³ D—185 1634/1865.

Az országgyűlés 1865 decemberétől 1866 júniusáig terjedő tárgyalási időszakában csak epizódszerűen vetődött fel a magyarországi nemzetiségi kérdés. Ugyanakkor ezek az epizódok is oly sokatmondóak, hogy, különösen egy évszázad távlatából, vagyis a későbbi fejlemények ismeretében, az országgyűlés legfontosabb mozzanatai közé kell azokat sorolni, s egyben a kort tárgyaló régebbi munkák egyik legjelentősebb hiányosságának kell tekinteni, hogy ezekre a mozzanatokra többnyire utalás sem történik. A kiegyezkedési időszak központi kérdése ugyanis nemcsak az osztrák—magyar viszony új alapokra helyezése, hanem ugyanolyan központi kérdés az is, hogyan alakul a dualista szerkezetűvé váló birodalom egyik és másik felében az ott élő nemzetek viszonya. Az egész államrendszer perspektívája szempontjából ezek azonos fontosságú kérdések voltak, erre mutatott a megelőző két évtized, de különösen az 1848-as forradalom története.

Az osztrák—magyar kiegyezés dualista alapon alkalmas lehetett arra, hogy a birodalom két legerősebb nemzete között többé-kevésbé tartós egyensúlyt teremtsen. De a két legerősebb nemzet közti reális egyensúly önmagában nem oldhatta meg a nemzeti kérdések egész komplexumát ebben a térségben, s így az egész birodalom szempontjából nem jelenthetett tartósan szilárd alapot. Tartós megoldáshoz csakis az vezethetett, ha a kiegyezkedő nemzetek vezető osztályai saját területükön a többi nemzetekkel a tartós együttélés és a polgári fejlődés igényeinek megfelelő viszonyokat tudnak kialakítani. A kiegyezkedés időszakának tehát nemcsak a kiegyező felek — vagyis a legerősebb nemzetek — közti reális viszony megtalálása volt a feladata, hanem a kiegyezőknek a többi nemzethez való viszonyának megfelelő rendezése. Ezért a kiegyezkedés időszakában ez utóbbi probléma épp oly fontos, mint maga a kiegyezés. Az a körülmény, hogy a bécsi kormány nemcsak a februári alkotmányt szüneteltette, de a tartománygyűléseket is lényegében kikapcsolta a kiegyezkedési tárgyalások idején, azt mutatta, hogy az osztrák-német hegemonia enyhítését vagy az arról való lemondást csak Magyarország irányában tervezik. Belcredi akart támaszkodni a tartománygyűlésekre is, de csak a magyar igények visszaszorítására, s nem az osztrák-német hegemonia Lajtván túli felszámolására.¹²⁴ Az osztrák centralisták pedig épp azért lettek akkor hivei a dualizmusnak — a külpolitikai megfontolásokon túlmenően —, mert ebben látták legalább a Lajtván nyugatra elterülő birodalmi rész osztrák centralizmuson alapuló szerkezetének biztosítékát. Hasonlóan sokatmondóak a nem magyar nemzetek kérdéseivel kapcsolatos epizódok a magyar országgyűlésen. Ezek mutatják, hogy az országgyűlési többséget szilárdan kézben tartó magyar vezető osztályok a kiegyezkedést Ausztriával nem kapcsolták egybe a magyarországi nemzetek viszonyainak kielégítő rendezésével, ellenkezőleg az osztrák—magyar kiegyezésben támaszt kerestek saját nemzeti-ségeik magyar hegemonia elleni törekvéseivel szemben, mint ahogyan lényegében ugyanez jellemezte az osztrák-német vezető osztályok kiegyezkedési politikáját is.

Már a válaszfeliratot elkészítő bizottságban felvetődött a magyarországi nemzetek viszonyának problémája, bár ez ott nem váltott ki vitát. Deák ki-

¹²⁴ „Jedenfalls tat Belkredis Regime auf Grund seiner langen konservativ-bürokratischen Tradition nichts, um die Stellung der Slaven als Gegengewicht gegen die magyarischen und deutschen Forderungen zu stärken.” (Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz—Köln. II. köt. 135. I.)

jelentésével, hogy a horvátok mint politikai „nemzet” állanak a hazában, a más nem magyar ajkúak pedig csak mint a politikai magyar nemzet részét képező „nemzetiségek”, itt egyetértettek.¹²⁵ A válaszfelirati javaslat képviselőházi tárgyalásánál azonban már komolyabb vitára került sor. A felirati javaslatnak azt a kitételét, hogy a magyar korona államegysége, a birodalom másik részével „mint önálló szabad nemzet más önálló szabad nemzettel” kíván érintkezni,¹²⁶ a nemzetiségi képviselők megváltoztatni kívánták oly módon, hogy itt mindkét vonatkozásban többes számot használjanak. Ilyen tartalmi módosítási javaslatokat nyújtottak be még a vita megkezdése előtt.¹²⁷ Majd a vitában Sztratimirovics György szerb képviselő mondotta: itt is, ott is „nem egyetlen egy, hanem több nemzet” létezik. Ekkor Deák, akinek igen nagy tekintélye volt az országgyűlésen, megpróbálta a kialakuló vitát elvágni azzal, hogy a felirat mondanivalója szempontjából teljesen mindegy, hogy egyes vagy többes számot használnak, mert hiszen itt a birodalom két felének viszonyáról van szó, függetlenül attól, hogy a két résznek önmagában milyen a tagolódása, s ez utóbbi kérdés majd a nemzetiségi ügyek tárgyalásakor kerül napirendre. De Deák közben kijelentette: „Azt tartom, hogy Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van.”¹²⁸ A nemzetiségi képviselők természetesen ezzel nem elégedtek meg, és több felszólaló, elsősorban szerb és román nemzetiségiek, támogatták a módosítási javaslatot. Papp Zsigmond román képviselő eközben így felelt Deáknak: „Midőn ezen kényes tárgytól . . . függ a honnak nagyszerű ereje és jövőendő boldogsága, azt ne vegyük oly könnyen, mintha ignorálni lehetne, hogy a magyar nemzetiségen kívül e hazában más nemzetiségek is léteznek. Ezt el kell ismernünk és ez által minden további félreértések elháríthatnak.”¹²⁹ Mivel a már fentebb említett okokból a nemzetiségi képviselők többségükben nem kívánták a kérdés túlságos feszegetését, a vitaepizódon könnyen túlhaladtak.

Két hónappal később már komolyabb formában és élesebben került a probléma, bár ugyancsak epizódszerűen, vitára. Április 21-én a képviselőház egy javaslatot tárgyalt a megoldásra váró kérdések előkészítése végett kiküldendő bizottságokról. Itt szerepelt a nemzetiségi kérdés tárgyában előterjesztendő törvényjavaslat elkészítésére egy 40 tagú bizottság alakítása.¹³⁰ Szerb nemzetiségi képviselők pótindítványt terjesztettek elő, melyben javasolták, hogy e bizottságba a tagokat az ország nemzetiségeinek kellő figyelembevételével, számuk arányában válasszák meg. E javaslattal szemben elsőnek Deák kért szót és a képviselőház magyar nacionalista beállítottságú többségének nagy helyeslése közepette ismét fejtegette a magyar nacionalizmus alapkategóriáját, azt, hogy Magyarországon csak „egy politikai nemzet” létezik, a magyar. Bizottságok összetételénél — mondotta — már csak azért

¹²⁵ Lásd *Kónyi*: i. m. III. köt. 533. l.

¹²⁶ *Irományok* IX. sz. (I. köt. 24. l.).

¹²⁷ O. L. K—2. (Országgyűlési Levéltár, Képviselőházi elnöki és általános iratok 1865—68/144; 1865—68/184; 1865—68/188.

¹²⁸ Ez a deáki megfogalmazás a horvátokra nem terjedt ki. Ugyanis a korabeli magyar közjogi felfogás szerint „Magyarország” közjogi fogalma nem foglalta magában Horvátországot. Magyarországot Horvátországgal együtt a „Magyar Birodalom” fogalma tartalmazta.

¹²⁹ Képviselőházi Napló I. köt. 266. l. 1866. febr. 21.

¹³⁰ Nemzetiségi képviselők még márciusban írásos indítványt nyújtottak be a nemzetiségi kérdést tárgyaló 30 tagú bizottság kiküldésére (eredetijét lásd O. L. K—2 1865—68/251, továbbá a Képviselőházi *Irományok* közt: 23. és 24. sz. alatt).

sem vehetnek figyelembe nemzetiségi szempontokat, mivel a képviselőházba nem nemzetiségek, hanem az ország polgárai küldenek képviselőket, „kik valamennyien azon egy hazának polgárai, ugyanazon egy politikai nemzetnek tagjai”. A nemzetiségeket felé annyi előzékenységet tanúsított, hogy ígéretet tett: a bizottságba be fogják választani a különféle nemzetiségek tagjait is.

Deák fellépése most nagyobb vitát váltott ki. A nemzetiségi képviselők egymás után szólaltak fel, és élesen bírálták az „egy politikai nemzet” felfogását: „A nemzetiségeket nem a politikai nemzet kiegészítő részeiül tekintem, hanem az ország kiegészítő részeiül . . . építsünk új házat, melyben mindannyian elférünk, nem egyik a másik fölött, hanem egyik a másik mellett” (Hodosiu József). „A nemzetiségek a politikai összetetnek oly alkotó részleteit képezik, melyek egymáshoz viszonyítva nem szub-, hanem koordinálva vannak.” (Miletii Szvetozár) stb. Ezeket a felszólalásokat a képviselőház többsége zajongással és közbeszólásokkal kísérte. Ebben a tekintetben alig volt különbség a konzervatívok és a liberálisok különböző irányzatai között. A konzervatív Zsedényi a nemzetiségek fellépését egyenest „izgatásnak” nevezte, míg Apponyi közbeszólásában helytelenítőleg arra utalt, hogy a nemzetiségek mint „részvényesek” akarnak helyet foglalni a hazában. A liberális balszárny fellépése sem határolódik el ettől, de itt az osztrák megosztó politikától való félelem is tükröződik: „Mindnyájan azt kívánjuk — mondotta Ivánka Imre —, hogy szabadon fejlődhessenek a különböző erők, de azt, hogy elkülönítve és külön nemzetre oszolva egymással versenyezzünk, ezt a hazának egy őszinte barátja sem kívánhatja.” Ez az epizód sem váltott ki túlságosan nagy vitát, de most már egész mélységében feltárulhatott az országgyűlés előtt e probléma nagysága. Ezzel utalt az egyik nemzetiségi képviselő is: „A nemzetiségi kérdés e házban az országgyűlés előtt még ex professo nem került szőnyegre, hanem előkerült úgyszólván incidentaliter; azonban valahányszor felkerült, mindannyiszor kisebb-nagyobb mértékben felvillanyzott benünket, sőt némileg el is keserített. Ebből azt következtethetjük, hogy a seb bizonyára sokkal mélyebben rejlik, mint ahogy annak igen gondos és ápoló orvosi kezekre nem volna szüksége.”¹³¹

A horvát kérdést, melyet a magyar országgyűlés a magyarországi nemzetiségi kérdéstől elkülönítve, az autonómiával rendelkező Horvátországgal történő tárgyalás útján kívánt szabályozni, az országgyűlés ezen időszakában nem tárgyalták a képviselőházban. Az országgyűlés március közepén 12 tagú bizottságot választott a horvát országgyűlés küldöttségével való tárgyalásra. A két országgyűlés küldöttsége április 21-én megkezdte tárgyalásait. Ellentétek voltak a Horvátországnak adandó autonómia mértékében, de különösen a Muraköz és Fiume hovartartozásának kérdésében. A bizottság még az elnapolás előtt, június 26-án beadta jelentését a képviselőháznak.

Az országgyűlési tárgyalásokat a közvélemény nagy érdeklődéssel és várakozással kísérte. Erre utal a sajtó példányszámának ugrásszerű emelkedése 1866 első felében, és igen figyelemreméltó ezen emelkedés eloszlása az egyes lapoknál. A Pesti Napló példányszáma az első évnegyedben 1200-zal nőtt és elérte az 5800-as példányszámot, a második évnegyedben viszont csak további 50-nel emelkedett. A balközép lapja, A Hon az első évnegyedben 800-zal nőtt s a másodikban további 600-zal, s elérte a 3800-as példányszámot. Eötvös lapja (Politikai Hetilap) az első évnegyedben 400-zal, a másodikban további 100-zal csökkent, s így 1000 példányon állott. A kormány nem hiva-

¹³¹ Képviselőházi Napló II. köt. 46—64. l. 1866. ápr. 21.

talos sajtóalapjából pénzelt „Magyar Világ” példányszámát az első évnegyedben hallatlanul megemelték (2600 példánnyal), de a második évnegyedben máris 500-zal visszaesett. Az ugyancsak a kormány által pénzelt Népbarát példányszámát is megemelték 300-zal, de a második évnegyedben csökkent 70-nel. A második évnegyedben a hivatalos Sürgöny is csökkent 200-zal. A Pester Lloyd az első évnegyedben 2440 példánnyal szaporodott, de a másodikban már 890-nel csökkent. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az országgyűlés kezdetén a politikai érdeklődés fokozódását a kormány is megpróbálja kiaknázni, de a liberális lapokkal nem tudott lépést tartani.¹³²

Kétségtelen, hogy Bécsben és Pesten a legbefolyásosabb politikusok körében messzemenően megvan ezekben a hetekben a kompromisszumos egyezkedés szándéka. Mégis a tárgyalások holtpont felé mutatnak. Beksics találóan jellemez: „Bécsben épp úgy tudták, mint Pesten, hogy a kiegyezésnek létre kell jönnie, csak hogy Bécsben más kiegyezést terveztek, mint a magyar fővárosban.”¹³³

A holtpont felé mutató kiegyezkedési tárgyalások és a mind súlyosabbá váló gazdasági helyzet mellett azonban újra a külpolitika problémái nyomulnak előtérbe. 1866 koratavaszán a porosz—osztrák viszony már a katonai összetűzésig éleződött. Március végén—április elején a magyarországi politikai körökben mindenki a már küszöbönálló porosz—osztrák háborúról beszélt.¹³⁴ Június 17-én kitört a háború. A birodalom északi és déli határainál, a poroszok és olaszok ellen megkezdődtek a hadműveletek.

A háború kitörése tulajdonképpen közelebb hozta a bécsi kormányt a magyar országgyűlés Deák mögött álló többségi irányzatához. Ez megmutatkozott abban, hogy a háború kitörésekor a 15-ös albizottság kiegyezési munkálatának tető alá hozását egyaránt sürgetőnek tartották, másrészt abban, hogy az országgyűlés elnapolásában ugyancsak egyetértés volt. Deák már április végén azt az álláspontot foglalta el, hogy a háború kitörése esetén az országgyűlést el kell napolni. Akkor a 15-ös albizottság még nem készült el, ezért Deák úgy képzelte, hogy a bizottságok közben folytathatják a munkát.¹³⁵ A háború kitörésekor az albizottság munkájából már nem sok volt hátra; ezért ekkor Deák a bizottsági munka befejezéséig el akarta húzni az országgyűlés elnapolását, de tovább nem. Hozzá közel álló politikusok körében is volt olyan nézet, hogy az országgyűlés folytassa a munkát, de végül is Deák álláspontja győzött.¹³⁶ Deák és a hozzá közelálló liberális vezető politikusok nagy része a 15-ös bizottság munkálatának elkészítését és az országgyűlés elnapolását azért tartották szükségesnek, mert mind a háború győzelmes, mind vereséges kimenetele esetén, politikájuk számára ezt ítélték legkedvezőbbnek. Győzelem esetén várható volt, hogy a bécsi politika kompromisszumos hajlandóságai csökkennek és ismét erőre kap az 1865-ig érvényesülő centralisztikus irányzat.¹³⁷ Ebben az esetben a 15-ös bizottság által elkészített munkálat

¹³² D—185 123/1866; 466/1866; 983/1866; 984/1866.

¹³³ *Beksics*: I. Ferenc József és kora (A magyar nemzet története. X. köt. Bpest. 1898. 639. 1.).

¹³⁴ *Könyi*: i. m. III. köt. 650. 1.

¹³⁵ Uo. III. köt. 650. 1.

¹³⁶ Uo. 678—685. 1.

¹³⁷ Wertheimer azt írja: „Nem lehet szabadulni attól a gondolattól, hogy Beleredi és valamennyi híve titokban azért számítottak győzelemre Poroszország fölött, hogy a diadalmas hadsereg segítségével Magyarországot újból alávessék a maguk akaratának.” (*Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bpest. 1910. I. köt. 248. 1.).

válhat a további küzdelem alapjává, s nem a 48-as, illetve ahhoz igazodó 61-es, immáron alaposan megtépázott platform, melyet ők sem tartottak erre alkalmasnak. Az országgyűlés elnapolása ebben az esetben is előnyösnek tűnt számukra, mert időt nyerne az új helyzetben megvalósítható politika kidolgozására. Vereség esetén számítottak arra, hogy a magyar politikai közvéleményben eltolódás következhet be a 48—49-es nemzeti radikalizmus irányába. Ennek visszatartására alkalmasnak ítélték a 15-ös bizottság platformját, amely szembeállítható a 48-as és 49-es alappal. Az országgyűlés elnapolását ebben az esetben különösen fontosnak tartották, mert megszakítatlan ülésezése azzal az eredménnyel járhat, hogy a politikai közvélemény körében végbemenő eltolódás azonnal tükröződik egy új országgyűlési többség alakulásában, és így országgyűlési, ill. képviselőházi többségi határozatban rögzíthető. A bécsi kormány különösen ez utóbbi lehetőség miatt forszírozta a maga részéről az országgyűlés elnapolását. Június 23-án Deák Lónyait kérte meg, intézze el Majláthtal, hogy az országgyűlést június 30-ig ne napolják el, de a kancellár ilyen hosszú várakozást a hadi események miatt lehetetlennek tart, és legfeljebb június 27-ig ad haladékot.¹³⁸ Ezekben a napokban Deák igen aktív: 24-én levelet ír Andrásynak, a 15-ös bizottság elnökének: „Mi a munkával elkészültünk. Csengery holnap azt leiratja és kedden összehívhatod a tizenötös bizottságot revízió végett . . . s nem kellene szombatig várunk, hanem már csütörtökön beadhatnánk azt a 67-es bizottságnak.”¹³⁹ Az országgyűlés elnapolása — miután a 15-ös bizottság így elkészített munkáját a 67-es bizottság kinyomtatni rendelte — június 26-án megtörtént.

A háború kitörése felfüggesztette, de nem zavarta meg a kompromisszumos kiegyezkedés folyamatát, legalábbis a magyar politikai életben legbefolyásosabb Deák-párti irányzat szempontjából. De könnyen megzavarhatták azt a néptömegek körében keletkező osztrákellenes mozgalmak. A nép körében a habsburgiánus Ausztria iránti gyűlölet igen mély volt, és elevenen élt a szabadságharc leverését követő szörnyűségek emléke. Amellett a néptömegek saját bőrükön érezték a kiszolgáltatott Magyarországgal szembeni 50-es valamint a 60-as évek első felének bécsi politikája és gazdaságpolitikája súlyos következményeit. Így érthető, hogy bár a politikai vezetőréteg kiegyezkedés felé mutató hangulatában nem állott be lényeges változás a háború kitörésével, a kancellár június 28-án valamennyi főispánhoz és polgármesterhez körlevelet intézett, melyben „kettőzött éberségre . . . s netaláni izgató tüntetések, vagy éppen rosszakaratú merényletek esetén mellétekintetek által nem lanosztható férfias, elszánt cselekvésre” szólította fel őket, valamint arra, hogy „a közélet észlelhető mozzanatait különös figyelemmel kísérjék”, s minden „fondorlatot és rendezarást hivatalos hatalmuk egész súlyával” toroljanak meg.¹⁴⁰ A július 3-i königgrätzi vereség fokozta a néptömegek „nyugtalanosságát”, de a bécsi és a Deák-párti politikusokra a háború kitöréséhez hasonlóan hatott. Mi több, ekkor egy ideig a kompromisszumos kiegyezés azonnali megvalósulása lehetségesnek is látszott. Most ugyanis Bécs számára nemcsak az volt fontos, hogy Magyarország felől ne érje támadás, hanem az is, hogy a magyarok részéről aktív támogatást kapjon a poroszok ellen, akik — a háború

¹³⁸ *Könyvi*: i. m. IV. köt. 2. 1.

¹³⁹ O. L. Andrásy-család I. cs. 16. sz.

¹⁴⁰ D—185 755/1866.

továbbfolytatása esetén — észak-magyarországi hadműveletre készültek és arra, hogy felhasználják a porosz szolgálatban álló magyar Klapka-légiót is. Ellensúlyozására magyarországi önkéntes csapat felállítását már előbb elhatározták Bécsben, s az anyagi eszközök összegyűjtését megkezdték.¹⁴¹ Július 7-én pedig az uralkodó kiáltványt adott ki, melyben felszólította Magyarország lakosságát önkéntes katonai jelentkezésre.¹⁴² Kidolgozták egy önkéntes magyar lovascsapat szabályzatát is.¹⁴³ A poroszellenes háború támogatására a magyar politikai közvélemény nagy részében — mindenekelőtt a tehetősebb rétegek viszonylatában — megvolt a hajlam, feltételezve természetesen a nyitott közjogi kérdések kielégítő lezárását. Az „alsóbb” néprétegek körében korántsem volt ilyen lojális a hangulat. Csongrád megye főispánja jelenti július 11-én: „Eddigelő ugyan még csoportosulások s tényleges renitencia nem tapasztaltatott, — szájról szájra keringenek azonban oly nemű fenyegetések, mely szerint mindenre készebbeknek nyilatkoznak, mint gyermekeiket szerintök mérsárszékre vitetni engedjék.”¹⁴⁴ Felsőmagyarország királyi biztosa is arról ír jelentésében, hogy ami a népet illeti, „méltán lehetne némely megyében attól is tartani, hogy a kezébe adott fegyvert egész más célokra használná fel.”¹⁴⁵ Az „Alföld” c. lap cikkei miatt pedig a sajtórendtartás „teljes szigorával” léptek fel.¹⁴⁶

A königgrätzi vereséget Deák és a hozzá közel állók nem akarták felhasználni arra, hogy a májusi programon — ill. a 15-ös bizottság platformján — túllépjenek és Magyarország Monarchián belüli közjogi elhelyezkedése szempontjából ezekhez képest előnyösebb megoldást keressenek, de e program megvalósításához ragaszkodtak, különösképpen ahhoz, hogy liberális politikusokból álló felelős kormányt azonnal nevezzenek ki. Július 9-én Andrassy Sennyei kérdésére, hogy most mi az ő programja, így felelt: „Programom első pontja, hogy ti csináljatok helyet másoknak, olyanoknak, kik iránt a nemzet bizalommal van; ott van Deák, ruházátok reá a felelőséget és a dolog menni fog.”¹⁴⁷ Ezekben a napokban írta Trefort Andrassy-nak: „A monarchia le van alázva, mint sohasem volt. Én ezt nagy szerencsétlenségnek tartom.” Most van itt fellépésük ideje, melynek célja: „Az ausztriai monarchiát regenerálni, s okos, s alkotmányos alapokra fektetni.”¹⁴⁸ Néhány nappal később azt írja néki: „Ragadd meg a gyeplőt, híj bennünket össze, s pedig mielőbb, s lépjünk fel cselekvőleg.”¹⁴⁹

Mivel a bécsi kormánynak ekkor számítania kellett arra, hogy Magyarország ki nem elégítése és a porosz támadás folytatása esetén a nemzeti radikalizmus erősödhetik Magyarországon, s esetleg az „alsóbb” néprétegek körében felkelésre is sor kerülhet, és nemcsak egy ilyen lehetőséggel szemben, hanem a porosz elleni háború aktív támogatására is a Deák, Andrassy, Eötvös stb. által képviselt liberális irányzatban szövetségest remélhetett, most komolyan fontolgatta egy parlamentnek felelős liberális kormány kinevezését,

¹⁴¹ O. L. D—185 735/1866; 744/1866; 756/1866, 770/1866; 781/1866, 816/1866.

¹⁴² O. L. D—185. 796/1866.

¹⁴³ O. L. D—185. 840/1866.

¹⁴⁴ O. L. D—185. 842/1866.

¹⁴⁵ D—185. 929/1866.

¹⁴⁶ D—185. 988/1866.

¹⁴⁷ *Könyvi*: i. m. III. köt. 579. l. 1. kiad.

¹⁴⁸ O. L. Andrassy-család. 1. cs. 18. sz. A levél kelte: júl. 12.

¹⁴⁹ Uo. 18. sz. A levél kelte: júl. 16.

amely azután a kiegyezkedés közjogi szerkezetét a 15-ös albizottság többségi platformjának megfelelően oldja meg. Július 19-én Ferenc József fogadta Deákot, aki a kihallgatáson a Königrätz előtti programot képviselte és Andrássy elnökletével alakuló kormányt kívánt.¹⁵⁰ Andrássy ezekben a napokban állandóan Bécsben tárgyalt és háromszor is volt a császárnál kihallgatáson.¹⁵¹ Ezekben a napokban élénk tárgyalások folytak Lónyai és az osztrák liberális párt vezetői között is. Tárgyalt Schindlerrel, Kaiserfelddel és másokkal is. Lónyai e tárgyalásokról feljegyzi, hogy az osztrák alkotmánypárt legkülönbözőbb frakcióinak vezetői most már elfogadták a 15-ös albizottság dualista munkálatát a megoldás alapjaként.¹⁵²

A porosz hadsereg azonban nem kívánta kiaknázni győzelmét további előrenyomulás érdekében, a porosz kormány július 26-án előzetes, majd augusztus 23-án végleges békét kötött azon az alapon, hogy Ausztria elismerte kiszorulását a német szövetségből. Ilymódon a pillanatnyi kényszerhelyzet elmúlt, és most a bécsi kormány visszatért a háború előtti politikájához, és a magyarországi kormányzat gyepelőjét ismét konzervatív kézbe kívánta juttatni. Most már csak arra volt hajlandó, hogy Sennyei elnökletével és konzervatív többséggel alakuló kormányba beveszi Andrássyt, Eötvöst és Lónyait is.¹⁵³ R. Kann jellemzése a Belcredi-kabinet politikájáról ezen időszakra vonatkozóan találó: „Mind nyilvánvalóbban és fájdalmasabban mutatkozott, hogy a birodalom dualista felosztásának magyar feltételeit el kell fogadni. Még reménykedtek, hogy ezt a megállapodást konzervatív magyar kormányzattal és nem — amint ez történt — a liberálisokkal kötik. De a koronának e tekintetben is csalódnia kellett reményeiben.”¹⁵⁴

A magyarországi Sennyei-kormányzat eközben a katonai kudarcok folytán rendkívül megcsappant tekintélyét a katonai hatóságokkal való zsörtölődésekkel próbálta ellensúlyozni. Sennyei augusztus 12-én tiltakozott az újabb újoncozás valóban hallatlanul rövidlátó szabályzata ellen, és állását kötötte elhalasztásához, mivel az „nemcsak a kormány iránti bizalmat ásná alá visszahozhatatlanul, hanem a legsajnosabb következmények előidézésére nyújtana alkalmat”.¹⁵⁵ Jellemző egy másik eset is: A katonai parancsnokság két képviselő (Maróthy János és Domahidy Ferenc) ellen intézkedéseket foganatosított. „A legközelebbi országgyűlésen — jelenti a tárnokmester augusztus 15-én — emiatt szenvedélyes kifakadások várhatók.”¹⁵⁶ Kéri az ügy áttételét a polgári bírósághoz. Sennyei itt a vád elejtésével akart a maga számára politikai tőkét kovácsolni. Az uralkodó el is rendelte a polgári hatóság illetékességét.¹⁵⁷ De a katonai hatóság az iratok átküldését megtagadta azzal, hogy az időközben jött bűnbocsánat folytán az ügy lezárult.¹⁵⁸ Mivel ez keresztülhúzta Sennyei politikai tőkét kovácsoló számítását, követelte, hogy az ügyet mégis tegyék át a polgári hatósághoz és majd az állapítsa meg a továbbiakat.¹⁵⁹

¹⁵⁰ *Kónyi*: i. m. III. köt. 1. kiad. 583. l.

¹⁵¹ *Kónyi*: i. m. IV. köt. 2. kiad. 3., 6. l.

¹⁵² Uo. 4, 17, 37, 44—45. l.

¹⁵³ Ezeket a tárgyalásokat ld. *Kónyi*: i. m. IV. köt. 19—38. l.

¹⁵⁴ *Kann*: i. m. 2. köt. 132. l.

¹⁵⁵ D—185. 1014/1866.

¹⁵⁶ D—185. 1027/1866.

¹⁵⁷ D—185. 1072/1866.

¹⁵⁸ D—185. 1115/1866.

¹⁵⁹ D—185. 1145/1866.

Deák és a hozzá közelálló politikusok, Andrássy, Lónyai, Eötvös egyaránt elutasították, hogy a konzervatív politikusok túlsúlyával konzervatív-liberális kormány alakuljon. Ez a megoldás valóban nem felelt meg a kialakult viszonyoknak. A liberális jobbszárny most egyre inkább attól tartott, hogy a nemzeti radikalizmus felé tolódó közvéleményben elvesztheti túlsúlyát, és kiegyezkedési programjával az országgyűlésen kisebbségben marad. A konzervatívokkal közös kormány feltétlen ezzel az eredménnyel jár. A liberális jobbszárny más politikát dolgoz ki, amelynek lényege az, hogy egyre hevesebben követeli a parlamentnek felelős kormány kinevezését, és ezzel biztosítja a maga számára mind a közvélemény legszélesebbkörű támogatását, mind az újból összeülő országgyűlésen a többséget, másrészt változatlanul ragaszkodva a korábbi kiegyezkedési platformhoz, a mellette való érvelése új motivációt nyert. Az 1866-os esztendő őszén kialakuló nagy sajtóvitában a deáki májusi program, ill. a 15-ös albizottság többségének platformja melletti érvelés főtónusa nem azonos már az 1866 első félévének országgyűlésén elhangzott érvelésekkel. Ott, mint láttuk, főleg arra hivatkoztak, hogy nincs elég erő más megoldás kiküzdésére. Most viszont az érvelés főtónusa: *nem érdek* messzebbmenő önállóság kialakítása, mert ez a birodalomnak, mint egységnek erejét gyengíti, holott a dualista szerkezetűvé átalakuló birodalom erejének minél teljesebb megőrzése és gyarapítása most a magyar politika legfőbb érdeke. Ez a motivációs változás nem csupán agitációs fogás volt, hanem a kiegyezés felfogásának tényleges módját tükrözte, és egyben magyarizatot ad arra is, miért nem aknázták ki a helyzetet Deák a königgrätzi vereség után. Ezzel a változással szorosan összefügg az is, hogy ezekben a hónapokban a magyar liberálisok mérsékelt irányzata és az osztrák liberálisok között szövetség alakul ki a birodalom dualista átalakításának alapján. Ennek eredményeként a november végétől ismét üléselő stíriai és felső-ausztriai Landtagokban a többség a dualista alapú kiegyezést határozottan kívánta. A stíriai Landtagban Kaiserfeld kijelentette: „A béke Magyarországgal a lét vagy nemlét kérdését jelenti Ausztria számára, és ezt a békét gyorsan meg kell kötni. A tágabb Reichsratban csak nemzeti és nem politikai pártok alakulhatnak, ami a parlamenti kormányzást lehetetlenné teszi. Ez csakis a szűkebb Reichsrat és a magyar Landtag által lehetséges.”¹⁶⁰ Ilyen irányban tevékenykedett az új külügyminiszter (1866 október elejétől), Beust is, aki külpolitikai tervei érdekében követte ezt a belpolitikát. Az októberi diploma talaján álló Eszterházy kiválása a kormányból erősítette Beust pozícióját és gyengítette Belcrediét.

A magyar liberális balszárny viszont követte a közvélemény hangulatában bekövetkezett hullámozást, és 1866 őszén visszavonta a 15-ös albizottság kisebbségeként rögzített programját, mely közös ügyek létét tudomásul vette, de kezelésük módját kívánta másként megvalósítani, és most a közös ügyeket tagadva a tiszta perszonális unió álláspontjára helyezkedett.¹⁶¹

A közvéleményben bekövetkezett eltolódást a háború alatt és azt követően jól mutatja a sajtó példányszám-hullámozása: A 3. évnegyed elején a konzervatív Magyar Világ 3000-ről 1700-ra esett vissza, a Pesti Napló 550-nel csökkent. Ugyanakkor A Hon 400-zal emelkedett.¹⁶² Jókai 1866 őszén kérte

¹⁶⁰ Neue Freie Presse, 1866. dec. 11.

¹⁶¹ Lásd Tisza Kálmán cikkei augusztus első felében, Ghiczy Kálmán cikkei szeptember közepén A Honban, de különösen A Hon októberi számaiban.

¹⁶² D—185. 924/1866.

„A Hon esti lapja” engedélyezését is.¹⁶³ A kormány által támogatott lapok mind jelentősebben visszaestek, bár a szubvenció emelkedett.¹⁶⁴ Amellett a kormány által támogatott pesti román lap, a Concordia „kétcses magatartást” kezdett mutatni, amiért a szubvenció leállítását latolgatták.¹⁶⁵ A negyedik évnegyed elején — általános időszaki jelenség az akkori sajtókiadásban — valamennyi lap példányszáma csökkent. A Pesti Napló és A Hon is egyaránt 700—700 példánnyal.¹⁶⁶ De ezt a visszaesést az év végére A Hon teljesen kiegyenlíti, míg a Pesti Napló csak 400 emelkedést ér el.¹⁶⁷ A hivatalos Sürgöny, melynek szerkesztését Kecskeméthy Aurél átvette, az átmeneti periódusban most első ízben mutat 1866 végén emelkedést.¹⁶⁸

Az 1866. november 19-én ismét összeülő országgyűlést minden oldalról nagy érdeklődés előzte meg, mert itt lehetett lemérni, milyen mértékű a politikai eltolódás. A klubok alakításakor kiderült, hogy bár a Tigris-szállóban tanyázó balközép javára erősödés ment végbe, az Európa-szállóban székelő Deák-klub szilárd többsége változatlanul megmaradt. A két párt most elleneségesen szembenállva várta az országgyűlés megnyitását. Együttműködésüknek vége szakadt.

Az elnapolás után ismét munkához látó országgyűléshez intézett királyi leirat lényeges eltérést mutatott az egy évvel korábbival szemben. Míg ott még az októberi diploma és a februári pátens szerepelt a közös ügyek körének és kezelési módjának kiindulásaként, itt a közösügyi albizottság (15-ös bizottság) munkálata, mint megfelelő kiindulópont nyugtáztatott. A leirat ugyanakkor annyiban azonosságot mutatott az egy évvel megelőzővel, hogy most is a kiegyezkedés kérdéseinek és a 48-as törvények módosításának megoldása után hajlandó csak a felelős minisztérium kinevezésére. Ez azonban itt, miután az országgyűlés 15-ös albizottságának munkálatával szemben Bécs nem jelzett áthághatatlan különbséget, most valóban meglehetősen formális jellegű. Mégis a válaszfelirati vita középpontjába az a kérdés kerül, folytassa-e a közösügyi bizottság a munkát a felelős kormány kinevezése előtt, vagy sem. A kormány kinevezésének követelésében általános az egység, s a felirati tervezetnek erre vonatkozó részét mindkét liberális irányzat elfogadja. A 13. pontot azonban, amely arra utal, hogy a 67-es bizottság mindenképpen folytatja munkáját, a liberális balszárny ellenezte. Ennek a pontnak a védelme alkalmat adott a Deák-pártiaknak, hogy kiegyezési álláspontjukat indokolják, elsősorban annak fejtegetésével, hogy az *mint szövetség* miért érdekük. Legvilágosabban Horvát Boldizsár szólott, akinek ez a kiállása is hozzájárult ahhoz, hogy tárcát kapott a februárban kinevezett kormányban: „a königráti vereség Ausztriát alapjaiban megrendíté, a nélkül azonban, hogy Magyarországnak pozitív előnyt nyújtott volna. A helyzet ránk nézve csak annyiban változott, hogy a veszély azóta nem annyira Ausztria részéről, hanem más oldalról fenyeget bennünket, s hogy az új ellenség ellen épen az lehetne legtermészetesebb szövetségeseink, aki eddig legnagyobb ellenségünk volt... Ausztriát ugyanazon elemek fenyegetvén dissolutióval, melyek Magyar-

¹⁶³ D—185. 1334/1866.

¹⁶⁴ D—185. 74/1867.

¹⁶⁵ D—185. 1315/1866.

¹⁶⁶ D—185. 1227.

¹⁶⁷ D—185. 76/1867.

¹⁶⁸ D—185. 1404/1866; 76/1867.

országot, az érdekközösség a legtermészetesebb szövetség alapját képezné.”¹⁶⁹

Igen jellemző, hogy a válaszfelirati vita legnagyobb vihart kiváltó kérdése most mégsem a két liberális táborot megosztó probléma volt, hanem a nemzetiségi kérdés, amely ismét napirenden kívül „epizódszerűen” került elő december 15-én, de a válaszfelirati vita legnagyobb vitát kiváltó mozzanata lett. Most, amikor az osztrák és magyar *hegemoniát* rögzítő kiegyezés már küszöbön állott, nem volt indoka annak, hogy a dualizmusban nyilvánvalóan alárendelt helyzetűnek szánt egyéb nemzetiségek vezetői visszafogják hangjukat.

Miletić Svetožár újvidéki szerb képviselő tiltakozott az ellen, hogy a képviselőház magyar többsége az Ausztriával történő kiegyezést a többi nemzetiséggel való megegyezés *elé* helyezi: „A mi nemzetünk ez ignorálást úgy értelmezi — mondotta —, hogy az országgyűlés azon véleményben van, miszerint könnyen fog velünk elbánni, ha Ausztriával és a koronával kiegyezkedik.” Miletić jól rátapintott a lényegre. Itt — mondotta továbbá — német — magyar szövetkezés alakul ki a szlávok ellen, pedig ha a szlávokkal és románokkal egyenjogúan rendeznék a dolgokat, akkor mind az orosz, mind a német abszolutizmussal szemben erős támaszt nyernének. Különösképpen tiltakozott az ellen, hogy „ez országban a nemzetekre a magyar nemzetiség pecsétje nyomatik”.

Miletić után azonnal Deák kért szót. Ismét hangsúlyozta az egy politikai nemzet nacionalista kategóriáját: „Mi annak: »magyar nemzet« mindig azt az értelmet adtuk, hogy Magyarország politikai nemzetisége egy, mely magában foglal minden más nemzetiséget”, s a nemzetiségek igénye csak e kereten belül vehető figyelembe. Deák a továbbiakban azt bizonygatta, hogy Miletić ellentmondásba keveredik, amikor az alkotmány helyreállítását kívánja — tehát nem ellenzi a dualista kiegyezést —, és ugyanakkor a nemzetiségekkel történő előzetes megegyezést akarja, hiszen — mondotta Deák — a helyreállítandó magyar alkotmány nem ismeri a nemzetiségi federalisztikus elvet, amelyet Miletić képvisel. Nyilvánvaló, hogy az alkotmányjogban magát elbánó Deák nem volt képes arra, hogy a Magyarország nemzetiségi összetételéből adódó új követelményeket reálisan figyelembe vegye, holott a probléma 1848 óta teljes nagyságában megmutatkozott már. Ez a „rövidlátás” nyilvánvalóan a Deák által képviselt osztályérdekekből fakad, mely érdekeket ez az osztály mint „nemzeti” érdekeket mutatott fel.

Deák felszólalása most nem tudta megakadályozni egy nagy vita kibontakozását. Az ily módon kialakuló vitában számos nemzetiségi képviselő szólalt fel, és az eddigi legnagyobb vita alakult ki a nemzetiségi kérdés körül. Ez is mutatta, hogy a probléma politikai vezetése már kezd kicsúszni a kiegyezkedő magyar liberálisok kezéből. Ez nem csekély hatással volt rájuk a kompromisszumos kiegyezkedés meggyorsítása érdekében.

A kompromisszumos kiegyezkedés megvalósítása, a birodalom belső stabilizálása mind sürgetőbbé vált Bécs számára is, ahol a Mensdorffot felváltó Beust külügyminiszter személyében a kormányban ez dinamikus segítőtársa is talált. Beust jegyzi meg emlékiratában, hogy amikor belépett a kormányba, a legnagyobb jelentőségű belső kérdésnek tekintette a kiegyezés megvalósítását, melynek „a Monarchia külhatalmi állása szempontjából döntő súlya volt”.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Képviselőházi Napló. III. köt. 15. l., 1866. dec. 1.

¹⁷⁰ Beust: Aus drei Viertel-Jahrhundert. II. köt. Stuttgart. 1887. 68. l.

A tárgyalások folyamán — írja E. Zöllner — „Beust és Andrássy, kik jól megértették egymást, sürgető csoportot képeztek, míg az óvatos Deák és Ferenc József inkább fékezőleg hatottak.”¹⁷¹ Andrássy is megjegyezte később Beust emlékirata megjelenésekor: „A milyen helytelen volt Beust fölfogása a kövendő külügyi politikáról, épp olyan találó és helyes volt ítélete a monarchia belső helyzetéről.”¹⁷² December végén — január elején megtörténtek a megállapodások egyrészről a bécsi kormány, másrészről Andrássy, Lónyai, Eötvös között a 15-ös albizottság munkálatának egyes módosításairól, és a 67-es bizottság 1867. január 28. és február 6. között, ezek figyelembevételével kidolgozta a maga javaslatát. Most már semmi akadálya sem volt az országgyűlésnek felelős kormány kinevezésének, ami Belcredi időközben bekövetkezett bukása után¹⁷³ február 17-én meg is történt.¹⁷⁴ Az Andrássy-kormány hivatalbalépésével a kiegyezkedés deáki programjának minden előfeltétele megvalósult.

A képviselőház március 7-i és 8-i ülésén a kiegyezkedés ellenpólusát képviselő nemzetiségi probléma ismét előkerült. Miletic megint rámutatott arra, hogy az országgyűlés magyar többsége és az ezt képviselő kormány azzal a szándékkal húzza-halasztja a nemzetiségi kérdés napirendre tűzését, hogy „az ügy addig halasztassék, míg a hatalom egészen meg nem szilárdul, s az erőhatalom, s sajtótörvény és a többi a magáét meg nem teszik”.

Ilyen előzmények után került az országgyűlés elé március végén a 67-es bizottság által elkészített közösügyi javaslat. Ennek vitájában határozottan kirajzolódott a kiegyezkedésnek szövetséggkötési felfogása, mégpedig oly módon, hogy erre a szövetségre egyrészt a közös külpolitikai veszélyekkel szemben (a nagy expanzív erőt képviselő cári Oroszországgal és a porosz vezetésű Németországgal szemben), másrészt a magyar és az osztrák vezető osztályok hegemoniáját egyaránt fenyegető szláv nemzetiségi törekvésekkel szemben van szükség.

A kiegyezés ilyen felfogását talán a legvilágosabban Szász Károly fejtegette ki: „Most éjszakon egy óriás rémként ólálkodik, s talán ha Halicsra sikerül rávetnie medvetalpát, közvetlen kedves szomszédunk leend egyik felől; a másik oldalon egy nagy Németország tömörül szemünk előtt; a harmadikon a délszláv birodalom fenyegető árnyrajzai emelkednek ki a düledező Porta málló romjainak porfüstjéből: s mi e három egymással ellentétes hatalom közé geographiai helyzetünknel fogva oly formán vagyunk beszorulva, mint a dió a diótörőnek két oldala és srófja közé.”¹⁷⁵ Nyilvánvaló, hogy a felszólaló két, jellegében teljesen különböző dolgot egy kalap alá vett. Az egyik veszély, amellyel szemben a délkelet-európai kisebb népek szövetkezése valóban indokolt, külpolitikai jellegű: az erősebb cári orosz és német terjeszkedés. A másik veszély egészen más jellegű: az osztráknak és magyarnak alárendelt helyzetű nemze-

¹⁷¹ *Erich Zöllner*: Geschichte Österreichs. München. 1961. 411. l.

¹⁷² *Kónyi*: i. m. IV. köt. 72. l.

¹⁷³ Belcredi helyét egyelőre Beust foglalta el. Márc. 7-én belépett a kormányba Taaffe gróf, aki júniusban miniszterelnök lett. Beust pedig mint Reichskanzler a külpolitikát irányította.

¹⁷⁴ A kormány tagjai: miniszterelnök és honvédelmi miniszter gróf Andrássy Gyula; vallás- és közoktatásügyi miniszter báró Eötvös József, pénzügyminiszter Lónyai Menyhért; igazságügyi miniszter Horváth Boldizsár; belügyminiszter báró Wenkheim Béla; kereskedelmi Gorove István; közlekedési Mikó Imre; a felség személye körüli miniszter gróf Festetich György. — Egy uralkodói rendelet rögtön rendezte a miniszterek „címét” is: hivataloskodásuk alatt „nagyméltóságú” urak voltak (D—185. 235/1867).

¹⁷⁵ Képviselőházi Napló. IV. köt. 40. l. 1867. márc. 23.

tiségek nemzeti mozgalma az, amit Szász Károly a délszláv veszélyben összefoglalt. Mig az első típusú veszéllyel szembeni szövetségés történelmileg indokolt volt, a második típusú „veszéllyel” szembeni szövetségés a hegemoniára igényt tartók kapcsolata. Valamely erősebb szomszédos hatalom szövetségét kellene elnyernie e veszélyekkel szemben Magyarországnak — mondja Szász Károly — akkor is, „ha egyikkel már meg nem volna szövetségünk, melyet most csak szorosabban akarunk körvonalazni. A harcoss joggal magára csatolja fegyverét, pajzsát, mikor a csatába kell indulnia.”¹⁷⁶

Egy másik Deák-párti képviselő ugyanezt a gondolatot fejezi ki: „Ha veszélyes a szövetség Ausztriával Magyarországra nézve, melyik európai állam lenne az, mely Magyarország alkotmányát, különösen pedig nemzetiségét meg tudná védeni?”¹⁷⁷ A kiegyezés egyik bírálójával vitatkozva egy ugyancsak Deák-párti képviselő így érvelt: „Egy süllyedő hajó megmentésére vállalkozunk, azt mondta tegnap tisztelt képviselőtársam. Igenis emelt fővel ismerjük el, hogy mi elég önzők vagyunk a hajó megmentésének munkájában részt venni, mert a munka sikerében saját létezésünk föltételét is látjuk.”¹⁷⁸ Szentkirályi Mór így érvelt: „Ha tehát ezen épületet, melyben mi is egy elkülönzött termet foglalunk el, anélkül, hogy önmagunknak kárt ne okozunk, nem rombolhatjuk le, vagy pedig éppen lerombolni nincs érdekünkben: akkor azt hasznunkra csak úgy fordíthatjuk, ha mi is — mint többi lakosai — tehetségünk szerint tatarozásán és jó karban tartásán iparkodunk: mert különben az épület összerogy, és azokkal együtt minket is megsemmisít.”¹⁷⁹

A kiegyezés szövetségi felfogása — a külhatalmakkal és a nemzetiségekkel szembeni értelemben — tehát dominált a 67-es bizottság javaslatát támogató felszólalók érvelésében. Egyeseknél megjelent az a vágyalom is, hogy a dualista szerkezetű birodalom súlypontjává előbb-utóbb Magyarország válék, s ilymódon a magyar nacionalizmus birodalom-konceptiója még a szent-istváni korona terjedelmén túlmenően is idővel megvalósul. Mint az egyik felszólaló mondotta: elkerülhetetlen, hogy az új alakulás „magvával és nehézkedési pontjával Szent István birodalmát ismerje el”.¹⁸⁰ Egy másik felszólaló szerint pedig „a viszonyok hatalma a birodalom súlypontját szükségkép Magyarországra ruházta”.¹⁸¹

A hosszú vitát, mely a közösügyi javaslat nagy többséggel történő elfogadásával végződött, Deák felszólalása zárja. Miután hosszasan fejtegette a közösügyi munkálat összefüggését a régi magyar alkotmánnyal, és azt bizonygatta, hogy hasonlót bármikor korábban is elfogadtak volna, ha arra lehetőség nyílik, fejtegetését azzal a gondolattal zárta, hogy mindenképpen szövetségezni kell vagy most Ausztriával, vagy később a szomszédos kis népekkel, és ilyen körülmények között az előbbi a legelőnyösebb: „Az állam ereje nem abszolút fogalom. Lajos és Mátyás korában nemcsak azért volt Magyarország nagy és erős, mert fejedelmei bölcsék, népe vitéz volt, hanem azért is, mert akkor Európa legnagyobb országai közé tartozott. Anglia Skóciával nem volt egyesülve; a mostani Franciaország több részre volt szakadva; Németország, Olaszországnak sok ura volt; Oroszország Lengyelországgal sem bírt megkü-

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Uo. 46. l.

¹⁷⁸ Uo. 49. l.

¹⁷⁹ Uo. 61. l., márc. 26.

¹⁸⁰ Uo. 31. l., márc. 21.

¹⁸¹ Uo. 36. l., márc. 23.

deni; csak a török erő volt hatalmas és tekintélyes. Most azonban mily nagyok az európai államok dimenziói! A 20 millió népességű Olaszországot értelmes népével, virágzó kereskedelmével, sok jó kikötőjével még nagyhatalomnak sem tekinti a világ! Föl bírna ezek közt állani Magyarország beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé? Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani (ui. ha az Ausztriától való elszakadásra törekednénk — G. J.), nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal együtt kellene intéznünk? nem kellene-e azokat közösen kezelnünk? és nem volnánk-e kénytelenek a delegatiók eszméjével akkor is megbarátkozni? Ismétlem, t. ház! ne taszítsuk el magunktól a békés kiegyenlítés ezen módját! Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek tennők ki, mint elfogadása által.”¹⁸²

Az osztrák — magyar kiegyezésnek befejező vitája a magyar országgyűlésen a kiegyezkedés leglényegesebb tartalmát tárja fel. Világosan mutatja, hogy a magyar politikai vezetőréteg az osztrák — magyar kiegyezést egyrészt a külpolitikai veszélyek, másrészt a belső nemzetiségi törekvések ellenpólusként fogta fel. 1866 első felében — Königrätz előtt — ebben a felfogásban még nemcsak a Kárpát-medencében hegemoniát igénylő magyar nacionalizmus tükröződött, hanem a magyarországi nemzetiségekkel gyakran kacérkodó és magyar politikájában akkor még lényegében abszolutisztikus és konzervatív, a magyarok felett hegemoniát igénylő bécsi politikával szembeni védekezés is. Königrätz után, 1866 végén és 1867 első hónapjaiban azonban a kiegyezés felfogásának alapmotivációjává a szövetségi gondolat vált. Ilyen értelemben is igaza van Beksicsnek, amikor azt írja, hogy a porosz győzelem „fordulópont Ausztriával való kiegyezésünk történetében”.¹⁸³ De a kiegyező magyar urak a szövetkezést Ausztriával nemcsak a külpolitikai veszélyekkel szembeni indokolt védekezés értelmében fogták fel, hanem a Lajtán túli osztrák és Lajtán inneni magyar hegemoniát lazítani akaró nemzetiségi törekvésekkel szembeni értelemben is. Ez utóbbi mozzanat már utal az osztrák — magyar kiegyezés illetve következményei fő negatívumára: csupán a birodalom két legerősebb hegemon nemzetének viszonyát rendezte többé-kevésbé reálisan, ugyanekkor a birodalom többségét alkotó egyéb nemzetek igényeit figyelmen kívül hagyta, nemzeti törekvéseiket visszaszorította. Hangsúlyoznunk kell, hogy itt mind a Lajtán túli osztrák, mind a Lajtán inneni magyar hegemonia érdekében szövetkeztek, s mindkét fél a szomszédos hegemoniát s annak szilárdságát a saját hegemoniája fontos biztosítékának tekintette. Egyes mai külföldi polgári munkákban ugyanis — valószínűleg nem politikai célzat nélkül — megfélelkeznek arról, hogy a kiegyezés két hegemon nemzet hatalmát jelentette, s míg a magyar hegemoniát leplezetlenül kimutatják (s ebben teljesen igazuk van), az osztrák hegemoniát az „übernationalismus” síkjára emelve elleplezik.¹⁸⁴ Pedig a kiegyezés súlyos következményei *nemcsak* abból fakadtak, hogy ez a szövetkezés a Lajtán inneni magyar hegemoniát megerősítette — amint gyakran írják —, hanem legalább annyira, ha nem méginkább, abból is, hogy a Lajtán túl az osztrák uralmat biztosította, s az

¹⁸² Uo. 117. l., 1867. márc. 28.

¹⁸³ *Beksics*: i. m. 309. l.

¹⁸⁴ Lásd pl. *F. Walter—H. Steinacker*: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München. 1959. Különösen a 26—27. oldalon.

osztrák uralkodó osztályok számára még Magyarországgal szemben is — annak jogi értelemben messzemenően azonos statusza ellenére — a hegemonia bizonyos elemeit fenntartotta.

A kiegyezési törvényjavaslat országgyűlési elfogadása után már gyorsan haladtak a dolgok. Június 8-án megtörtént Ferenc József királlyá koronázása, majd a magyar kiegyezési törvény szentesítése. Ausztriában a júniusban megalakult Taaffe-kormány feladata volt az osztrák alkotmánynak a dualizmushoz igazodó módosítása és elfogadtatása a Reichsratban, ami az év végén megtörtént, és gyorsan szentesített. Kialakult az osztrák és a magyar törvényekben rögzítve a Habsburg-monarchia dualista szerkezete.

Й. Галантай:

Австро-венгерские переговоры 1865—1867 гг.

Резюме

История австро-венгерского соглашения в широком смысле включает в себя весь ход буржуазной революции в Средней Европе, особенно революции в монархии Габсбургов, окончившейся компромиссом. Предистория соглашения («Аусгляйх»-а) в более узком, специальном смысле, это и является предметом изучения данной статьи, — это превращение системы Шмерлинга, созданной в Габсбургской Монархии в 1861 г. и означавшей определенный компромисс феодального и буржуазного начал а также централизм, в систему 67 года — представлявшую иной компромисс буржуазного и феодального начал а также дуализм.

Разработкой двух группировок источников статья имеет целью прибавить новые данные к исторической реконструкции окончивающей стадии длинного процесса, приведшего к соглашению, непосредственных его предпосылок. Отечественная и заграничная историография уделяла мало внимания документальным материалам венгерской канцелярии, заседавшей в Вене и сыгравшей важную роль при заключении соглашения. Подобное положение сложилось и с опубликованными документами венгерского парламента 1865—1868 гг., более достигаемыми, но необыкновенно объёмистыми.

Более детальное рассмотрение этих источников последнего периода переговоров, непосредственно предшествовавшего соглашению, показывает, что венгерские руководящие круги принимали австро-венгерское соглашение в качестве антипода как против внешнеполитических опасностей, так и внутренних национальных движений. В первой половине 1866 года — до Садовой — в этой позиции отражался не только венгерский национализм, требовавший себе гегемонии в бассейне Карпатских гор, но также оборона против абсолютистической, претендовавшей на гегемонию над венграми и в то время ещё консервативной политики венского двора, часто заигрывающей с национальностями Венгрии. Однако, после Садовой, в конце 1866 и в первых месяцах 1867 гг. основной мотивацией принятия соглашения стала мысль о союзе. Венгерские политические руководящие круги, шедшие на компромисс, смотрели на союз с Австрией не только в смысле мотивированной внешнеполитическими опасностями обороны, но и в смысле обороны против национальных устремлений, угрожавших в Цислейтании австрийскую, а в Транслейтании венгерскую гегемонию. Этот последний мотив уже указывает на главный недостаток австро-венгерского соглашения, т. е. на его последствия — он урегулировал более мене реально лишь взаимоотношение двух наиболее сильных наций империи, в то же время игнорировал претензии остальных наций, составлявших большинство населения империи, как в Транслейтании, так и в Цислейтании, их национальные стремления оттеснили на задний план.

J. Galántai:

Négociations de compromis engagées entre 1865 et 1867

Résumé

L'histoire du compromis austro-hongrois comprend, dans un sens plus large, tout le processus de la révolution d'Europe centrale — en premier lieu celle déroulée dans la monarchie des Habsbourg — révolution qui finissait par déboucher dans le compromis. La protohistoire du compromis — prise au sens plus restreint du mot — et, comme telle, constituant le sujet de la présente étude, n'est autre que l'histoire de la transformation du régime de la Monarchie établi en 1861 par Schmerling marquant une espèce de compromis entre élément bourgeois et élément féodal, en système de 1867 représentant le dualisme, compromis d'autre nature entre bourgeois et féodaux.

C'est en se fondant sur la mise au point de deux groupes de documents que la présente étude se propose de contribuer à la reconstitution de l'histoire de l'étape finale de ce long processus qui aboutit au compromis et à la reconstitution de l'histoire des antécédents directs de ce même compromis. L'historiographie hongroise et celle étrangère n'avaient guère porté de l'attention aux dossiers datant de 1865 et 1867 de la chancellerie hongroise siégeant à Vienne. Il en était de même pour l'ample matériel de sources édité qui concerne les débats ouverts à la diète hongroise de 1865—1868.

Si l'on soumet à une analyse fouillée ces documents qui ont trait à la période de négociations ayant directement précédé le compromis, on se rend compte de ce que la couche dirigeant la politique hongroise envisagea d'une part le compromis austro-hongrois comme un contre-poids des dangers qui surgirent sur le plan de la politique étrangère et d'autre part comme un moyen de défense contre les aspirations des nationalités du pays.

Dans la première moitié de 1866 — période précédant la bataille de Königgrätz — cette conception ne reflétait pas uniquement le nationalisme hongrois se réclamant l'hégémonie dans le bassin des Carpathes, mais recelait aussi l'idée d'une défense contre la politique de Vienne, flirtant souvent avec les nationalités du pays, politique d'aspect absolutiste et conservateur qui visait à s'assurer l'hégémonie sur les Hongrois. Mais à la fin de 1866 et dans les premiers mois de 1867 — période succédant à Königgrätz — le leitmotif de la conception de compromis s'incarna dans l'idée d'alliance. La couche dirigeant la politique hongroise, prête à s'allier à l'Autriche, considéra cette alliance non seulement comme une défense justifiée contre les dangers qui la menaçaient de l'étranger, mais aussi comme le contre-poids des aspirations des nationalités qui s'efforçaient de relâcher l'hégémonie autrichienne transleithane et celle hongroise cisleithane. Ce dernier phénomène ne fit que relever le côté le plus négatif du compromis et de ses conséquences: à savoir que ce régime n'arriva à régler d'une manière plus ou moins réaliste que les rapports des deux nations détenant l'hégémonie au sein de l'Empire; quant aux autres nations trans- et cisleithanes, constituant la majorité de la population de l'Empire, il continua de réprimer leurs aspirations nationales.

Vigh Károly:

Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt

Marxista történetírásunk — főleg az ellenforradalom utáni konszolidáció óta — mind nagyobb figyelmet szentel Magyarországnak második világháborús szerepének. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének nagyigényű vállalkozása: a *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához (1936—1945)* több kötetben teszi közzé a második világháborúval kapcsolatos magyar külpolitikai okmányokat és újabb jelentős kiadványsorozat foglalkozik a német külügyminisztérium magyar vonatkozású anyagának megjelentetésével. Részben az eddig publikált forráskiadványokra támaszkodva írta meg Kerekes Lajos az *Anschlussról* szóló művét és Juhász Gyula a *Teleki-kormány külpolitikáját* feldolgozó munkáját. Ránki György vitairata: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről* jórészt ismeretlen dokumentumok segítségével cáfolja a Horthy-emigráció memoár-irodalmában fellelhető történethamisítást az ellenforradalmi Magyarország háborús felelősségéről.

A Horthy-rendszer hivatalos magyar külpolitikáját feltáró kiadványok csupán a magyar kormánykörök állásfoglalásait és döntéseit tükrözik. Bár kétségtelen, hogy ezek az elhatározások alapvetően kihatottak az ország sorsának alakulására a második világháború során, mégis véleményünk szerint nem lehet érdektelen a kormánnyal szemben álló demokratikus ellenzéki pártok és személyiségek külpolitikai koncepciójának a vizsgálata sem. A Magyarország külpolitikai történetével foglalkozó eddigi kiadványok szükséges kiegészítését képezhetik az ilyen tárgyú tanulmányok. Ezért úgy gondoljuk, hogy az ellenforradalmi korszak egyik legjelentősebb ellenzéki polgári politikusának, Bajcsy-Zsilinszky Endrének a világháború alatt megjelent külpolitikai tárgyú műveiről, továbbá a kormányelnökökhöz és Horthyhoz benyújtott emlékiratairól, valamint parlamenti megnyilatkozásairól, beszédeiről és cikkeiről készített még oly vázlatos feldolgozás is sokban gazdagíthatja ismereteinket a demokratikus ellenzék külpolitikai koncepciójáról.

Bajcsy-Zsilinszky a Független Kisgazdapárt külpolitikai vezérszónoka volt a képviselőházban, aki — valamennyi ellenzéki politikust beleértve — a legbehatóbban foglalkozott a magyar külpolitikával. A magyar történelem alapos ismerete, külpolitikai tájékozottsága, nagy műveltsége és bátor antifasiszta magatartása tették őt alkalmassá arra a vezető szerepre, amelyet a második világháború éveiben a magyar demokratikus ellenzék soraiban betöltött, mint a magyar függetlenség és szuverenitás védelmezője, az önálló magyar külpolitika bátor hirdetője.

Nagyívvelésű és harcokban gazdag politikai pályájának legpozitívabb szakasza esik a második világháborúra. Ekkorra válik igazán nagy politikussá.

aki nem egy cikkében és megnyilatkozásában hangoztatja, hogy a külpolitika kérdéseinek megoldása elválaszthatatlan a belső problémák megoldásától.

Külpolitikai koncepciójának jellegzetességeit kutatva, elsősorban németellenességét kell hangsúlyoznunk. A Magyarországot fenyegető német veszedelmet még Hitler hatalomrajutása előtt felismerte. Ha majd egyszer valaki elkészíti publicisztikájának mérlegét, akkor azt kell megállapítania, hogy cikkeinek fő témája már a 20-as évek második felétől kezdve a német kérdés, a Drang nach Osten, és ezzel összefüggésben kísérte figyelemmel a hazai svábság politikai és kulturális tevékenységét is. Az 1928-ban alapított „Előörs” című lapjában pl. „A német veszedelem” c. vezércikkében így fogalmazza meg programját: „Ráeszméltetni a magyarságot a német veszedelemre. Arra is, ami idebent van, arra is, ami kívülről fenyeget!”¹

Még 1933-ban, Hitler és a náci párt hatalomra kerülése után is csak kevesen látták olyan világosan a náci Birodalom fenyegető rémét, mint Bajcsy-Zsilinszky.² Amikor Gömbös Gyula 1933. június 18-án — elsőként a külföldi kormányfők közül — személyesen is felkereste Hitlert, a magyar parlamentben Bajcsy-Zsilinszky Endre intézte a legélesebb támadást a miniszterelnök ellen. Gazdasági és politikai szempontból egyaránt helytelenítette Gömbös útját és megállapította, hogy az elmúlt 14 év alatt nem siklott a magyar külpolitika olyan téves vágányokra, mint most a berlini úttal. A látogatás külföldi visszahangjáról szólva, kijelentette, hogy Gömbösnek ezzel a látogatással sikerült az egész európai közvéleményt Magyarország ellen fordítania. Kitért a beszédeben Hitler dunavölgyi terveire, amelyeket leplezetlenül elárul a „Mein Kampf” című könyve. És most a magyar miniszterelnök sorompót nyit a német imperializmus számára — hangoztatta. Végül ezekkel a drámai erejű szavakkal fejezte be felszólalását Bajcsy-Zsilinszky:

„... Magyarországon ezer éven át nem volt német világ s nem is lesz és ebben a harcban, ha kell, elmegyünk a golyóig és az akasztófaig.”³

Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájában a német kérdés soha nem kerül le a napirendről. Amikor ellenzéki pártja, a Nemzeti Radikális Párt felkészül az 1935. évi parlamenti választásokra, Bajcsy-Zsilinszky a párthívein keresztül az egész közvéleményhez fordul, amikor kijelenti: „Bizonyosra veszem, hogy Magyarország lassan oldozkodnia kell a túlságos és eddig nem sok jóval kecsegtető németbarátságból.”⁴ És nem sokkal később, Gratz Gusztáv volt külügyminiszter cikkére válaszolva, így figyelmeztet: „... a mai európai helyzetben a harmadik birodalom politikájával való egyhúron pendülés jelent számunkra a legnagyobb veszedelmet és a legnagyobb kockázatot.”⁵

¹ A német veszedelem, Előörs, 1928. aug. 26. sz.

² Keresztury Dezső mondja el visszaemlékezéseiben, hogy amikor Berlinből jövet — ahol 1928-tól 1936-ig az egyetem magyar lektora volt — felkereste Bajcsy-Zsilinszkyék asztaltársaságát, természetesen a németországi változásokról faggatták. Ő nagyon pesszimista módon ítélte meg a helyzetet és nem rövid átmeneti állapotnak értékelte a nácik hatalomátvételét. Balla Antal, Pethő Sándor és mások letorkolták a fiatal irodalmárt, mondván, hogy Hitlerék nem kormányképesek és hamarosan megbuknak. Ma is jól emlékszik arra a jelenetre, amikor Bajcsy-Zsilinszky a maga ismert temperamentumával kelt az ő védelmére, és Balláékkal szemben nagy veszélyt látott a hitleri német birodalom létezésében.

³ Homály a berlini út körül... Szabadság, 1933. jún. 25. sz.

⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre beszéde a Nemzeti Radikális Párt budai, első kerületi pártvacsoráján. Szabadság, 1935. jan. 27. sz.

⁵ Gratz Gusztáv és Bajcsy-Zsilinszky Endre levélváltása a német kérdésben, Szabadság, 1935. febr. 10.

A legnagyobb küzdelmet — mind-bel-, mind külpolitikai tekintetben — Gömbös ellen vívta Bajcsy-Zsilinszky. A Szabadság című hetilapjában a vezércik-keket rendszerint ő írta, és ezek az írások gyakran foglalkoznak a magyar külpolitika kérdéseivel. Bajcsy-Zsilinszky lankadatlan erővel és szívóssággal harcolt Gömbös egyoldalú náci barát külpolitikai orientációjával szemben. Különösen az ellen a gyakran hangoztatott gömbösi tétel ellen hadakozik, amely „a hatalmas német erő létezésének állandó mérlegelését” írja a magyar politika első kötelességévé. Erre válaszol Bajcsy-Zsilinszky olyan reálpolitikai józansággal, amihez hasonlót hiába keresünk a Horthy-korszak ellenzéki politikusainak akkori nyilatkozatai között: „Ha ugyanakkor a hatalmas francia erőt, a hatalmas brit erőt, a hatalmas olasz erőt és a hatalmas szovjet-orosz erőt is hasonlóan »állandó mérlegelés« tárgyává tesszük — írja lapjában —, akkor még csak rendben van a dolog. De hogy miért kellene nekünk magyaroknak az osztrákoknál és cseheknél is jobban »mérlegelnünk a hatalmas német erőt« és egyoldalúan csak a német erőt, . . . — ezt nehéz valami különleges misztikum bekapcsolása nélkül magyar ésszel mérgetni.”⁶

Bajcsy-Zsilinszky a náci birodalom fenyegető veszélye ellen a közép-és kelet-európai országok között elsősorban az Ausztriával, Lengyelországgal és Jugoszláviával kiépítendő szorosabb szövetségtől reméli feltartóztatni a német Drang nach Ostent. A nagyhatalmak közül az olasz orientáció mellett a francia és angol kapcsolatok megjavítását szorgalmazza. Ezért örvend a spanyol polgárháború után létrejövő angol—francia közeledésnek, és megállapítja: „Magyar szempontból az angol—francia egyetértés helyreállításának önmagában csak örülni lehet.” Majd nem kis mértékben a fasiszta hatalmak agresszív lépéseinek hatására, valamint Rajniss Ferenc és más szélsőjobboldali politikusok szorosabb német szövetséget sürgető megnyilatkozásaira válaszolva, drámai hangú felhívást intéz a magyar közvéleményhez: „Kiáltom, üvöltöm a magyar lelkiismeret felé: nem vagyunk szövetségesei Németországnak és nem is leszünk, nem vállaljuk és nem is vállalhatjuk a vakmerő nagynémet külpolitika szörnyű kockázatait. *Los von Berlin!*”⁷

Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai koncepciójában a fasiszta Olaszország a magyar uralkodó osztály külpolitikájának megfelelően úgy szerepelt, mint Horthy-Magyarország egyik legbiztosabb külpolitikái támasza. De azzal párhuzamosan, ahogy Olaszország mind szorosabbra fűzte kapcsolatait a hitleri Németországgal és vált a náci európai agresszív politikájának elsőszámú segédcapatává, Bajcsy-Zsilinszky is kiábrándult az olasz „szövetségeseiből”. Felismerte, hogy mennyire hiábavaló Horthyék reménye a Berlin—Róma tengely vélt funkcióját illetően. Bajcsy-Zsilinszky még idejében rádöbönt arra, hogy a hitleri Drang nach Osten-nel szemben Mussolini Itáliája képtelen megvédeni Magyarországot. Különösen Ausztria elejtése és kiszolgáltatása Németországnak hatott kijózanítólag Bajcsy-Zsilinszkyre. Amikor a német külügyi hivatal szócsöve, a Deutsche Diplomatisch-Politische Korrespondenz a római csoport országainak (Olaszország, Ausztria és Magyarország) budapesti tanácskozásai alkalmával azt a kinyilatkoztatást tette, hogy a Harmadik Birodalom a Dunavölgyét, a „Südostraum”-ot a maga „életterének” tekinti, ahonnan nem engedi magát kisémmizni, ekkor írta Zsilinszky

⁶ Azt mondja Gömbös Gyula . . . Magános és egyoldalú vitám a miniszterelnökkel a magyar külpolitikáról, Szabadság, 1935. jún. 2. sz.

⁷ Los von Berlin! Szabadság, 1936. júl. 5. sz.

nagy feltűnést keltő cikkét Magyarországnak a tengelyhatalmakhoz való csatlakozása ellen. »Lebensraum«-nak sohasem fogjuk tekinteni magunkat — írta — és . . . fenn kell tartanunk magunknak azt a jogot, hogy a római csoporton kívül álló országokkal saját érdekeink szerint külpolitikai és gazdasági kapcsolatokat létesítsünk. Németországgal csak úgy, mint a nyugati demokrata nagyhatalmakkal. Más szavakkal . . . ezután sem csatlakozhatunk a Róma—Berlin tengelyhez.”⁸

Egyébként Bajcsy-Zsilinszky németellenes publicisztikai tevékenységének csúcspontja a „Német világ Magyarországon” c. röpirata, mely Katona Jenő szerkesztésében a Korunk Szava népkönyvtára sorozat 12—13. füzeteként látott napvilágot 1937-ben. Ebben az esztendőben a náci propaganda fokozta tevékenységét Magyarország irányában, hogy azután egy évre rá az Anschluss-szal és Csehszlovákia feldarabolásával megalapozza azt a szélső-jobboldali, fasiszta előretörést, amely különösen az 1939-es országgyűlési választásokon vált nyilvánvalóvá.

Bajcsy-Zsilinszky ebben a röpiratban hangoztatta: „Mi nem szólhatunk bele egy idegen . . . nagyhatalom politikai dolgaiba. De viszont *nem tekintetjük egészen belső ügynek a német nemzeti szocialista eszmevilágot, mihelyt az kilép a maga természetes medréből és árvízként próbál terjeszkedni, vagy amikor nemzetközi és általános emberi alaptörvényeket dönget.* Mindjárt nem német birodalmi belső ügy, mihelyt a velünk barátságos . . . Ausztria önállóságát aknázza alá és fenyegeti elsöpréssel . . . Vagy amikor Magyarországon a hazai német kisebbség lelkét akarja a magyarságtól elfordítani, hirdetvén egy államhatárok felett álló német birodalmiságot, amelynek minden német származású ember született állampolgára. . .

S ahogy kardot rántott Szent István a német dunai terjeszkedés ellen, ekként kell nekünk visszavernünk politikai és művelődési téren egyaránt mindazokat a kísérleteket, amelyek ezeréves sikertelenség után most akarják megalapozni itt Magyarországon a német világot.”

Végül a röpirat ezekkel a sorokkal fejeződik be:

„Jól jegyezzék meg maguknak a német szellemi és politikai hódítás hazai szálláscsinálói: Attila, Árpád és Szent István birodalmában, az egész középső Dunavölgyében soha sem volt német világ és soha nem is lesz!”

A magyar politikai életben és publicisztikában senki sem mert ilyen bátor hangnemet megütni a német és fasiszta veszedelemmel szemben. Különben is Gömbös óta a sajtószabadságot „külpolitikai érdekből” nagymértékben korlátozták. Bajcsy-Zsilinszky Endre ezért az ország demokratikus és antifasiszta politikai erőinek a véleményét tolmácsolta, amikor Teleki Pál miniszterelnöki kinevezése után követelte a sajtószabadság visszaállítását.

Ekkor még Bajcsy-Zsilinszky bizalmatlanul tekint a Szovjetunióra, és a tengelyhatalmak halálos öleléséből a nyugati nagy demokratikus hatalmak segítségével szeretné kiszabadítani az országot. Ezért hangoztatja cikkében:

„Az elmúlt kilenc hónap alatt elég súlyos hiba volt eltitkolni Európa előtt, hogy itt igen régi és jól megalapozott és számottevő rokonszeny él a nemzet értelmiségében, széles rétegeiben a nyugati demokrata nagyhatalmak iránt és a tengelypolitikához való »hűség« sohasem jelentheti akár a francia—

⁸ Nem csatlakozhatunk a tengelyhez, Szabadság, 1938. jan. 16. sz.

magyar, akár az angol—magyar, akár az amerikai—magyar kapcsolatok könnyelmű szétszakítását.”⁹

Amikor azonban hivatalosan közölték, hogy a szovjet kormány ünnepélyes külsőségek között adja vissza Magyarországnak a cári orosz csapatok által zsákmányolt 48-as zászlókat, Zsilinszky minden magyar politikuson és publicistán túlesz e nagylelkű gesztus értékelésében. „Az orosz gesztus” című cikkében ezt írja:

„Moszkva hazaküldi a világosi fegyverletétel során Paszkievics herceg seregének kezébe jutott s a Kreml hadimúzeumában őrzött magyar szabadságharcos zászlókat. Olyan gesztus ez, melyet a magyar közvélemény méltán értékel igen nagyra . . . Talán nem járunk messze az igazságtól és nem festünk magunknak vele hamis ábrándképeket, ha ebben a gesztusban, *túl az udvariasságon* (eredeti kiemelés — V. K.) bizonyos *szimbólikus üzenetet* (eredeti kiemelés — V. K.) vélünk fölfedezni. Azt az üzenetét Szovjet-Oroszország vezetőinek és a szovjetorosz népnek, hogy nincsenek ellenséges szándékaik Magyarországgal és a magyar nemzettel szemben. A szimbólumot pedig abban látjuk, hogy éppen a szabadságharc zászlóit küldik nekünk vissza. . .”

Majd miután feleleveníti cikkében a világosi fegyverletétel körülményeit, alig fél évvel Hitler és Horthy szovjetellenes háborújának megindítása előtt, így száll síkra a szovjet—magyar közeledés és jószomszédtság érdekében:

„Mindig emberséges ellenfelek voltunk, bárhol kerültünk egymással szemben. De fölrévül a kérdés a 48-as zászlók hazaküldésének hírére: vajon valóban történelmi kényszer-e, hogy nekünk, oroszoknak és magyaroknak, ellenfeleknek kell okvetlenül lennünk? Nem képzelhető el annak a történelmi barátságának a megújulása, amely valójában az orosz és magyar történelem nagyobbik felében, túlnyomó nagy részében, az Árpádok alatt különösen oly tisztán, majdnem törvényszerűen érvényesült?”¹⁰

*

A fentiekben Bajcsy-Zsilinszky publicisztikájából és beszédeiből adtunk szemelvényeket 1928-tól 1941-ig, Magyarországnak a második világháborúba való belépéséig. Ez az anyag korántsem teljes, de ahhoz feltétlenül elégséges, hogy e szemelvényeken keresztül bemutassuk Bajcsy-Zsilinszky alapvető német- és náciellenességét, amely vörös fonálként húzódik végig publicisztikáján és jellemzi egész politikai tevékenységét.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy Bajcsy-Zsilinszky beszédeiben és cikkeiben az integer történelmi Magyarországból indul ki, és a dunavölgyi kérdések megoldásával kapcsolatban döntő szerepet vindikál Magyarországnak. A Budapest—Belgrád tengely kiépítésén fáradozva, 1940-re már nem egyedül, hanem egy széleskörű magyar—délszláv konföderáció keretében kíván érvényt szerezni a magyar területi követeléseknek. Külpolitikájának e nacionalista vonásai mellett az is vitathatatlan, hogy irreális elemek és elfogultság is vegyültek külpolitikai nézeteibe. Így pl. a régi történelmi barátság érzelmeitől fűtve, túlzott jelentőséget tulajdonított a két világháború között Lengyelország szerepének és súlyának, valamint az is igaz, hogy — hasonló okokból,

⁹ Sajtószabadságot! Magyarország, 1939. febr. 28. sz.

¹⁰ Az orosz gesztus, Független Magyarország, 1941. jan. 13. sz. A 48-as zászlók átadására márc. 23-án került sor.

mint Lengyelország esetében — erősebbnek vélte a fasiszta Olaszországot és sokáig hitt abban, hogy Mussolini Itáliája megvédi Ausztriát, Magyarországot és az egész dunai térséget a hitleri Drang nach Osten-nel szemben. Az már a francia külpolitika gyengeségeivel és a kisantant-államokhoz fűződő szoros politikai szövetségével magyarázható, hogy nem sikerült felkeltenie Franciaország érdeklődését a magyar kérdés iránt, pedig Bajcsy-Zsilinszky hangsúlyozottan nagy teret szentelt cikkeiben és megnyilatkozásaiban a francia külpolitikai orientációnak. Ami a szovjet—magyar viszonyt illeti, Bajcsy-Zsilinszky, aki kezdettől-fogva helytelenítette a szovjetellenes háborúban való részvételünket, sőt a korrekt jószomszédi viszonyon túl helyeselt volna — Romániával szemben — egy közös diplomáciai akciót, mindezt összeegyeztethetőnek tartotta a Szovjetunióval szemben hangoztatott fenntartásaival és következetesen vallott kommunistaellenes állásfoglalásaival.

Bajcsy-Zsilinszky még Teleki életében 1941-ben megjelent nagyszabású történetpolitikai tanulmányában összegezte külpolitikai koncepcióját.¹¹ Munkájának egyik legfőbb és maradandó értéke az a szigorú és fájdalmas önvizsgálat, ahogy elemezni próbálja azokat az elkövetett hibákat, amelyek Magyarországot az első világháború katasztrófájába és akkori súlyos helyzetébe sodorták. Ezért adta munkája első részének „*Az eltévedt lovas*” címet, és igyekezett Ady mélyen szimbólikus versébe ágyazni történetpolitikai szemléletét. „*A magyar nemzet eltévedt hosszú európai története során — írta —, talán először igazán a kettős Monarchia félszázados életének úgy a fele táján. Letévedt az ősi útról. Inkább, mint Mohács után.*”¹² Sokat mond könyvének első fejezetcíme is: „Hol vétettük el az utat?” Önkéntelenül is Szekfű Gyula professzor jut az eszünkbe, aki hasonló önvizsgálatot végzett a második világháború befejező szakaszában, a Magyar Nemzet hasábjain nagy feltűnést keltett cikksorozatában.¹³ Bajcsy-Zsilinszky a 90-es éveket jelöli meg, mint kritikus periódust, amikor „*belső legyöngülésünk párhuzamosan következett be alkotmányos és külpolitikai önállóságunkról való lemondásunkkal*”.¹⁴

A milleniumi korszak görögtüzében mutatja fel Bajcsy-Zsilinszky a szerinte méltatlanul elfelejtett, félreismert és lebecsült Ugron Gábor alakját, aki szinte magányos óriásként harcolt Budapesten és Bécsben az önálló magyar külpolitikáért, a Balkán-népek önállóságáért és függetlenségéért. Közben Bajcsy-Zsilinszky Ugront idézi, nem nehéz felismerni azt a meglepő hasonlóságot, ami a két politikus nézetei között fennáll. Nem kétséges, hogy Bajcsy-Zsilinszkynek a magyar történelem értékelésével kapcsolatban kialakult eszmerendszerére nagy befolyást gyakorolt Ugron Gábor.

A másik nagy szellemi ösztönzője Bajcsy-Zsilinszkynek Ady Endre, akit szintén megszólaltat történetpolitikai művében. Számos politikai versét idézve jut el a híres sorokig:

„Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz
Végül egy erős akarat?
Hiszen magyar, oláh, szláv bánat
Mindigre egy bánat marad.”

¹¹ Helyünk és sorsunk Európában. Budapest, Gergely R. kiad. 1941. 361. l.

¹² Uo. 5. l.

¹³ Szekfű Gyula: „Valahol utat veszítettünk”. Magyar Nemzet, 1943. nov. 7., nov. 21., dec. 5., dec. 19., 1944. jan. 1., jan. 16. számai.

¹⁴ Bajcsy-Zsilinszky: i. m. 42. l.

De Bajcsy-Zsilinszkynél a közös dunavölgyi sors értelmezése során még igen átsüt a nacionalizmus izzása, amikor a magyar nemzet „dunai elsőilöttségi” jogáról írva megállapítja: „. . . a középső Dunavölgyének — tehát Dunavölgye legfontosabb részének — egyetlen állandó érvényű megszerzője évezredek távlatában egyegyedül a magyar nemzet volt s hogy a dunavölgye függetlenségének és önállóságának védelmében is Magyarorszáttal illeti az elsőség.”¹⁵

Csak amikor műve befejező részében a szerző a dunai kibontakozásról ír, t el a délszlávokkal való szoros összefogás és a dunai népek egyenrangúságá- k a hangoztatásáig. Itt olvashatunk a „magyar—délszláv paritás”-ról és ról a felismerésről, hogy „az évezredek birodalmi eszménket nem bírjuk a agunk erejéből megvalósítani, hanem csak a dunai népek egyenrangúságára apozott szoros együttműködéssel”.¹⁶

Akkor, 1941 elején, a hitleri Németország balkáni offenzívájának elő- tén, a dunavölgyi és balkáni kis népek függetlenségét és együttműködését agnsúlyozni e területeken kívüli „birodalmi koncepciók”-kal szemben — reérthetetlenül a Harmadik Birodalom agressziója elleni védekezés céljait olgálta, még ha a „birodalmak”-on Zsilinszky kétségtelenül a Szovjetunióra gondolt.

Végül is ez volt a legfőbb mondanivalója Bajcsy-Zsilinszky történet- olitikai tanulmányának!

Befejezésül arról kell szólnunk, amiért a „Helyünk és sorsunk Európá- an” című Bajcsy-Zsilinszky-könyvet a magyar hatóságok elkobozták. Mi- el a munka át volt szöve a magyar történelemből vett aktuálpolitikai példá- zgatásokkal, és szinte az egész mű nem volt más, mint egy hatalmas erejű iltakozás azzal szemben, hogy „a magyar szellemet, vagy a magyar államot alaminő mondvacsinált »germán-keresztény kultúrközösség«-be, vagy valami asonló regionális elgondolásba”¹⁷ beillesszék, „külpolitikai érdekből” a köny- vet alig, hogy megjelent a könyvkereskedésekben, elkobozták. Molnár Sándor, aki Teleki Pál megbízásából foglalkozott német- és nyilasellenes propaganda- nunkával, a Bajcsy-Zsilinszky könyvével kapcsolatos eseményekre így em- ékszik vissza:

„Zsilinszky felajánlotta Telekinek a »Helyünk és sorsunk Európában« c. könyvének kéziratát. A miniszterelnök jól ismerte a szerző politikai hitvallá- sát, németellenességét, elolvasta a kéziratot és e szavak kíséretében adta át azt Kovrignak: »A németeknek nem fog tetszeni, de ez magyar ügy. . .« Teleki nemcsak sejtette, de tudta is, hogy a könyv megsebzí majd a németek érzékenységét, és emiatt — akár csak Lajos Iván híres Szürke könyvével kapcsolatban — támadásban lesz része, mégis vállalta a következményeket. A könyv 1941 márciusában 3000 példányban megjelent és — ahogy sejtteni lehetett — a német követ a Jugoszlávia elleni támadás előestéjén tiltakozott a magyar—délszláv együttműködést hirdető »Helyünk és sorsunk Európában« megjelenése ellen. Teleki hívatta Kovrigit és közölte vele: »hivatalosan el- kobozzuk a könyvet, de a rakományt át kell adni a kiadónak, hogy őrizze meg

¹⁵ *Bajcsy-Zsilinszky*: i. m. 132. 1.

¹⁶ Uo. 331. 1.

¹⁷ *Bajcsy-Zsilinszky*: i. m. 337. 1.

jobb időkre». Szerencsére a könyv négyötöde alig két hét alatt elfogyott. . . Bajcsy-Zsilinszkynek „Helyünk és sorsunk Európában” c. műve m írására a döntő ösztönzést a jugoszláviai útja adta, amelyre 1940 február ban került sor. Ezt szimbolizálja a könyv fedőlapja is, ahol egy általa elk zelt magyar—délsláv konföderáció földrajzi körvonalai láthatók.

Bajcsy-Zsilinszky belgrádi útját barátja, Németh Imre író-újságíró kés tette elő, aki előzőleg már járt ott, és meglehetősen tudósításokban számolt be : ról, hogy milyen magyarbarát hangulat uralkodik Jugoszláviában. Bajcsy-Z linszky felkereste Telekit és beleegyezését kérte tájékoztató jellegű belgrá utazásához. Miután Teleki helyeselte misszióját, Németh Imre társaságáb. február 2-án elindult a jugoszláv fővárosba. Azért választották ezt az id pontot, mert azokban a napokban zajlott le Belgrádban a Balkán-állam külügyminisztereinek a tanácskozása, és Bajcsy-Zsilinszky más Balkán-p litikusokkal is akart találkozni. Ettől függetlenül is kedvező volt a helyz az utazás számára, mert már folytak a magyar—jugoszláv barátsági szerződ előkészítő munkálatai.

Bajcsy-Zsilinszky előtt megnyíltak Cvetkovics miniszterelnök és Cincá Markovics külügyminiszter szobái, de találkozott Macsek horvát parasz vezérrel is. A megbeszélések rendkívül szívélyes, meleg baráti légkörben za lottak le. A jugoszláv államférfiak és Bajcsy-Zsilinszky a közös német veszél elleni védekezés érdekében megtalálták a közös nyelvet.

Bajcsy-Zsilinszkyre — akinek a jugoszláv nép egyszerű fiaival is vo alkalma beszélgetni — rendkívül mély benyomást gyakorolt az a szabadság szeretetet sugárzó elszánt hangulat, ami Jugoszlávia-szerte uralkodott. Ű barátairól kijelentette: „Ha újra hazát és népet kellene választanom, melyér élnem és halnom kell, magyar népem után ezeket választanám!”¹⁹

Bajcsy-Zsilinszky nagy reményeket fűzött Teleki Pál kormányelnöksé géhez. Azt remélte, hogy az ő vezetésével sikerül feltartóztatni az ország bel és külpolitikájára nehezedő német nyomást. Azonban Bajcsy-Zsilinszky vágyai csak részben teljesültek. Bár a belpolitikában a Volksbund és a nyila sok megfékezése terén Teleki ért el eredményeket, de nem tudta ellenőrzés alá vonni az egyre nagyobb hatalomra és befolyásra szert tevő katonai ka marillát, és képtelen volt megakadályozni a tisztikar soraiban erősödő nyilas fasiszta propagandát, amelynek végzetes következményei 1944. október 15 után mutatkoztak meg.²⁰ Különösen sikertelenül szállt szembe Teleki a né met—magyar kapcsolatok szorosabbra fűzését sürgető belső erővel és az azokat támogató hitleri Németországgal.

A nyugati hatalmak ellen is irányuló és katonai vonatkozásokat is tartalmazó háromhatalmi egyezmény létrejött 1940. szeptember 27-én Német ország, Olaszország és Japán képviselői között a magyar külpolitika számára két alternatívát tett lehetővé: távortartania magát az egyezménytől, hogy az

¹⁸ Molnár Sándor: Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor palotában. Bpest. 1965. 55—57. l. Kézirat. Molnár Sándor fenti visszaemlékezéseit megerősíti Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1944. jan. 18. OSZK. kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

¹⁹ Németh Imre: Bajcsy-Zsilinszky Endrével Belgrádban, Bpest. 1965, 19. l. Kézirat. A Nemzeti Múzeum visszaemlékezés-gyűjteménye.

²⁰ Teleki lemondási szándékára és a hadsereggel kapcsolatos ellentéteire lásd bővebben: Horthy Miklós titkos iratai. Bpest. 1965. III. kiad., 233—252. l. és *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. Bpest. 1964. 216—220. l.

antikomintern-paktumhoz 1939. január 13-án történt csatlakozás után Magyarország elkötelezettsége a fasiszta hatalmak irányában ne súlyosbodjék egy újabb szerződésvállalással; illetve csatlakozni a háromhatalmi egyezményhez és vállalni ennek minden fenyegető ódiomát. A Teleki-kormány a két alternatíva közül az utóbbit választotta. Sztójay berlini magyar követ önként vállalt siető ügybuzgósága folytán Csáky külügyminiszter már szeptember 27-én, az egyezmény megkötése napján (!) a minisztertanács elé terjesztette a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás kérdését, amit a kormány elfogadott.²¹ Ilyen előzmények után került sor november 20-án az egyezmény aláírására. Ezzel a Teleki-kormány végzetes módon *önként* oda láncolta magát a tengelyhatalmak háborús szekeréhez, egy olyan időpontban, amikor erre a döntésre a magyar kormányt semmiféle külső kényszer nem szorította. Az a reménye sem vált be Horthyéknak, hogy Magyarország, mint első csatlakozó, előjogokat élvez, mert néhány nappal az egyezmény aláírása után Románia és Szlovákia is csatlakozott a paktumhoz.

A magyar országgyűlés 1941. február 4-én tárgyalta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás törvényjavaslatát. Mindössze három magyar képviselő akadt, akik az egyezmény törvényerőre emelése ellen szavaztak, és ezek közül az egyik Bajcsy-Zsilinszky Endre volt. Álláspontját eredetileg egy nagy beszédben kívánta megindokolni, de végül is az utolsó pillanatban Teleki kérésére elállt a fasiszta paktumhoz való csatlakozás elleni nagyszabású tiltakozástól és csupán a külügyi bizottságban mondotta el csatlakozásellenes érveit. Azonban beszédét — amely több példányban fennmaradt — egy február 18-án kelt kíséreléssel megküldte Teleki Pálnak.

„Engedd meg, hogy elküldjem Neked azt a beszédemet, melyet elmondottam volna és el kellett volna — szerintem — mondanom a hármasegyezményhez való csatlakozásunkról szóló javaslat vitájában. Főleg azért küldöm el, hogy igazoljam, kezdettől fogva sem valami brutális, támadó élű beszédet akartam mondani. . .” — írja Bajcsy-Zsilinszky.²²

Maga az el nem mondott beszéd kitűnő politikai és történeti érvekkel ad ragyogó elvi alapot a csatlakozás elutasításának. Az elutasítás legfőbb indoka gyanánt a magyar történelem tanulságaira hivatkozik, és Zrinyi Miklós szavait idézve mondja ki a végkövetkeztetést: „Egy számbelileg nem nagy nép igazán nagy kockázatot . . . csak a maga létének védelmében vállalhat.” Ezért a törvényjavaslat ellen szavaz, mert az egyezmény „esetleg idegen érdekek szolgálatába szólít bennünket”.²³

Bajcsy-Zsilinszky intelmei hiábavalónak bizonyultak, és Teleki az elszármított és önkéntesen felajánlott csatlakozással — újabb területszerzések és „előnyök” reményében — súlyos történelmi felelősséget vállalt magára.

A német kormány rögtön kihasználta a számára kedvező lélektani pillanatot, és amikor még 1940. szeptember 28-án értesült Magyarország csatlakozási szándékáról, kérte a német ún. „tancsapatok” átvonulását Romániába. A Teleki-kormány a második bécsi döntés és az olyan szövetségi szerződéshez való „lelki csatlakozás” kinyilvánítása után, amelynek keretében előrelátóan Románia is helyet foglal, nem tagadhatta meg a német katonai erők

²¹ *Juhász Gy.*: i. m. 222—223. 1.

²² Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Teleki Pálhoz 1941. febr. 18-án, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

²³ Bajcsy-Zsilinszky el nem mondott beszéde 1941. febr. 4-én, uo.

átvonulását hazánkon. Teleki a „szellemi approbáció” hangoztatásakor nem számolt azzal sem, hogy a német csapatok átengedése Angliát milyen fontos diplomáciai állásfoglalásra készíti. A budapesti angol követ 1940 novemberében kormánya nevében tiltakozott a német katonai átvonulás ellen²⁴, ezt követően Barcza londoni magyar követ az angol kormány ama hivatalos álláspontját ismertette kormányával, hogy bár Románia már nem szövetségese Angliának, de „amennyiben Magyarország eltűrné, hogy területén idegen haderők oly állam ellen vonuljanak át, mely Angliával szövetséges viszonyban vagy barátságban van, azt az angol kormány már határozottan ellene irányuló barátságtalan cselekedetnek volna kénytelen tekinteni. Ezért ebben az esetben a velünk való diplomáciai kapcsolatait — sajnálatára — meg kellene szakítani. Ha pedig Magyarország ezen haderők tartózkodását területén és az ott levő katonai művek használatát is megengedné, sőt katonailag csatlakozva megtámadna egy Angliával szövetséges államot, úgy ez casus belli volna.”²⁵

Az angol kormány hivatalos nyilatkozatának Teleki személyes felelőssége szempontjából is rendkívüli jelentősége van. Ugyanis előre mutat a jugoszláv események irányába, és ennek az állásfoglalásnak az ismeretében nem remélhette Teleki, hogy az angol kormány néhány hónap múlva megváltoztatja álláspontját, szemet huny a jugoszláv-ellenes német agressziót segítő magyar akciónak és nem szakítja meg Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat. És valóban: Teleki nem tudta feltartóztatni és más irányba terelni az eseményeket. Rá kellett döbennie arra, hogy a jugoszláv kérdésben az uralkodó körökön belül egyedül maradt, mert Horthy, a hadsereg, a kormány fele és a parlamenti többség ellene foglaltak állást, és ugyanakkor az angol és amerikai kormány megbélyegezték Horthy-Magyarországot, amiért Németország oldalán részt vesz a jugoszláv-ellenes agresszióban. Mindez elég volt ahhoz, hogy az öngyilkossági gondolatokkal már korábban is foglalkozó Teleki Pál 1941. április harmadikának hajnalán önkézevel vessen véget életének. A kormányzóhoz intézett búcsúlevelében bűnösnek mondta magát, mert nem tudta őt visszatartani attól, hogy a „gazemberek oldalára” állva, Magyarország vállalkozzék a „hullarabló” szerepére.²⁶

Mindezt azért kellett előre bocsátani, mert Bajcsy-Zsilinszky akkori és későbbi küzdelmeiben rendkívül nagy szerepet játszott a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás kérdése és a magyar—jugoszláv viszony alakulása. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy alig néhány nappal a Jugoszlávia elleni német agresszió megindulása után, 1941. április 11-én Teleki utódának, Bárdossy Lászlónak eljuttatott első emlékiratában is erről a két kérdésről esik szó.²⁷ Az emlékirat — kiegészítve az el nem mondott beszédben felsorakoztatott politikai és történeti érveket — a nemzetközi jogból és a diplomácia-történetből merített bizonyítékokkal mutat rá a csatlakozási okmány jogi bizonytalanságaira és a csatlakozás formájának „capitis diminutio” voltára. Majd a magyar—jugoszláv barátsági és tanácskozási szerződésről szólva megállapítja, hogy az a magyar és délszláv népek között köttetett, és ezért

²⁴ *Juhász Gy.*: i. m. 233. l.

²⁵ *Uo.* 234. l.

²⁶ Teleki Pál búcsúlevele Horthy Miklóshoz. Magyarország és a második világháború, szerk. Zsigmond László. Bpest. 1959. 329. l.

²⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre első emlékirata Bárdossy László miniszterelnökhöz 1941. április 11-én Magyarország nemzetközi helyzetéről és külpolitikájáról, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában. Másolat.

azt „legalább eszmeileg továbbra is fennállónak kellene tekintenünk, s ahhoz szabunk *politikai* magunktartását”. Végül figyelmezteti az emlékirat Bárdossy miniszterelnököt a „magyar quislingizmus” kifejlődésének veszélyeire és követeli az ország önállóságának és szuverenitásának fokozottabb védelmét.²⁸

Bárdossyról leperegtek Bajcsy-Zsilinszky intelmei, történeti, politikai és jogi argumentumai, hiába figyelmeztette őt Bajcsy-Zsilinszky emlékiratában: „De most aztán álljunk meg a sarkunkon és ne tovább!” Bárdossy túltette magát ezeken a figyelmeztetéseken és még a jugoszláv konfliktusnál is súlyosabb ügybe rántotta bele hazáját: miután a hitleri Németország 1941. június 22-én hitszegő módon megtámadta a Szovjetuniót, Bárdossy néhány nappal később, június 27-én napirend előtti felszólalásában bejelentette a parlamentben a hadiállapotot a Szovjetunióval. A rendkívül hiányosan és korszerűtlenül felszerelt magyar haderő egységei a náci hadigépezet oldalán megkezdték a békés szovjetország elleni agresszív hadműveleteiket. Ezzel az önként vállalt lépéssel Magyarország végzetes módon belépett a második világháborúba.

Magyarország lakosságának antifasiszta, demokratikus tábora már kezdetben felismerte ennek a súlyos lépésnek várható tragikus következmé-

²⁸ Bajcsy-Zsilinszkynek Bárdossyhoz intézett emlékiratából az alábbi részletek közlését tartjuk feltétlenül indokoltnak:

„A magyar országgyűlés képviselőháza 1941. február 4-én két nemzetközi szerződést szavazott meg: „Magyarországban a Japán, Németország és Olaszország között Berlinben 1940. évi szeptember 27. napján kötött háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozásáról” és „a Belgrádban, 1940. évi december hó 12-én kelt magyar—jugoszláv barátsági szerződés becikkelyezéséről” szóló törvényjavaslatokat. Az előbbit óriási szótöbbséggel, de nem egyhangúlag; a másodikat egyhangúlag . . .

Voltunk néhányan, akik súlyos aggodalmakat tápláltunk államunknak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása iránt s fölemeltük tiltakozó szavunkat mind az országgyűlés külügyi bizottságaiban, mind — legalább szavazásunkkal — a képviselőház plénuma előtt. Kezdetből fogva tragikus félreértések, belső ellentmondások és érdekütközések csiráit sejtettük, sőt jelöltük meg benne. Ez ma már a múlté. De annál inkább a legforróbb jelen feladatára, hogy az ország alkotmányos tényezőinek komoly és végleges — esetleg végzetes — elhatározásai előtt gondos vizsgálattal számotvevünk Magyarország nemzetközi helyzetéről, jogi és politikai szempontból egyaránt, de a belőlük adódó kötelezettségekről, lehetőségekről és tennivalókról is . . .

Aláírtunk egy diplomáciai jegyzőkönyvet s azt törvényerőre emeltük, amely szerint akkor tartozunk katonai erővel a háromhatalmak oldalán beavatkozni, ha e hatalmak valamelyikét a háborúban még nem szereplő állam megtámadná. Ilyen támadás a három szerződő hatalom egyikét sem érte. Magyarországot tehát az aláírt jegyzőkönyv betűje és értelme szerint semminemű katonai beavatkozási kötelezettség nem terheli Jugoszlávia ellen. Akkor sem terhelné, ha nem volna a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást megerősítő törvénnyel egyidőben törvénybe iktatott barátsági szerződésünk Jugoszláviával . . .

Magyarország egy „jegyzőkönyvben csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez és egy ünnepélyes nemzetközi szerződésben fogadott kölcsönösen örök barátságot Jugoszláviával . . .

. . .nem lett volna szabad csorbítanunk az ünnepélyes szerződésben megfogadott barátságot és békét — tisztán jogi kötelezettségeink számbavételével — olyan *közvetett* katonai segélynyújtással sem, melynek során átengedtük állami területünkön a német haderőt Jugoszlávia ellen, sőt katonai felvonulási terepül engedtük államunk területét felhasználni egyik baráti hatalomnak a másik baráti hatalom ellen . . .

Ha helyesen értelmezzük — a magyar történet szellemében — a magyar—délsláv kapcsolatokat és a múlt év decemberében kötött magyar—délsláv barátsági szerződést, a jövőben sem lehetünk egyszerűen hasonlóvezői a szemünk előtt folyó jugoszláv összeomlásnak. A magyar—délsláv barátsági szerződést tehát Európa újrajrendezésének eléréséig lényegileg, legalább eszmeileg továbbra is fennállónak kellene tekintenünk s ahhoz szabunk *politikai* magunktartását.”

nyeit. Miután az országgyűlésben nem bocsátották vitára a hadiállapot bejelentését, a demokratikus ellenzék képviselőinek nem volt módjuk tiltakozni és felelősségre vonni a kormányt súlyos és alkotmányellenes lépéséért.

A polgári ellenzék képviselői közül Bajcsy-Zsilinszky látta meg a legvilágosabban, hogy mit jelent Magyarországnak a második világháborúba taszítása. A magyar miniszterelnökhöz 1941. augusztus 5-én eljuttatott mintegy 40 oldalas emlékirata immár a második nagy figyelmeztetés volt, amit Bárdossyhoz intézett.²⁹ Az emlékirathoz csatolt kísérőlevélben összefoglalta a memorandumban részletezett helyzetelemzésének végkövetkeztetéseit. Ezekből idézzük az alábbiakat:

„Igyekeztem tárgyilagos lenni. S épen e tárgyilagosság érdekében, gondolatmenetem lehető hibátlansága és következtetéseim szilárdsága kedvéért s azért, hogy más gondolkodásúak számára is elfogadhatóvá tegyem konzekvenciáimat: mondom valószínűnek a Harmadik Birodalom háborúvesztését. Valójában azt biztosra veszem. Ma már nagyon komoly szakképzett katonák is így gondolkoznak.³⁰ Szerintem így kellene gondolkodnia s erre az eredményre kellene jutnia a magyar hadvezetőségnek is. Ebből a szinte kétszerkettő törvényszerűségével következő összeomlásból idejében ki kell vonnunk magunkat. . . Nem ugrott utánunk sem Bulgária, sem Spanyolország, sem Japán. Igazán megvan a suprema lexünk, erkölcsi és politikai jogunk arra, hogy most már csak a magunk nemzeti és állami léte pusztá megmentésével törődjünk. . . A szerbiai, a norvégiai, a hollandiai események előrevetik a közelgő német végzet árnyékát. . . Ezért minden nap elveszett, sőt rettentő veszedelmeket gyűjt számunkra, amelyben nincs valaminő lépés belső ellenállásunk megszilárdítása és az orosz háborúból való kivonulásunk felé.”

A memorandum első részében „Magyar ballépések” cím alatt foglalkozik a jugoszláv eseményekkel, majd élesen bírálja a hivatalos magyar sajtópolitikát, amely megengedhetetlen módon gyalázza a demokratikus tábor országait és vezető államférfiait. „Legutóbb a szovjet ellen való fölösleges gyalázkodás van soron” — írja. Ezután felsorolja azokat az indokokat, amelyekből kiderül, hogy miért tekinthető súlyos hibának Magyarország belebonyolódása a szovjet-ellenes háborúba. „Az igazság az — írja —, hogy mi támadtuk meg Oroszországot, holott a magyar történelmi magatartás mindig csak védekezés lehet mind keleti, mind nyugati irányban.”

Az emlékirat második része „A világ körülöttünk ma és holnap” címet viseli, és az akkori nemzetközi helyzet beható elemzésével foglalkozik. A harmadik fejezetben: „Veszedelmek, lehetőségek, tennivalók”, a magyar tör-

²⁹ Memorandum Magyarország mai nemzetközi helyzetéről és politikájának jövő alakulásáról Bárdossy László m. kir. miniszterelnökhöz. A memorandum két változatban található özv. Bajcsy-Zsilinszkyne tulajdonában: az első változat augusztus 1., a végleges szöveg augusztus 5. dátummal készült. Idézeteink e végleges szövegből valók. Eredeti a Külügyminisztérium Levéltárában. Idézi *Karsai Elek*: A budai vártól a gye-pűig 1941—1945. Bpest, 1965. 22—29. l.

³⁰ Erdemes itt megjegyezni, hogy ugyanakkor, amikor Bajcsy-Zsilinszky már a szovjet háború kezdetén szakképzett katonákra hivatkozva állítja, hogy Németország elveszti a háborút, Kállay Miklós az emlékirataiban így védekezik azokkal szemben, akik a szemére vetik neki, hogy kezdetben a német katonai győzelmek hatása alá került: „Bárkihez fordultam 1942 elején, egyetlen katonai szakértő sem erősítette meg Németország végső vereségébe vetett hitemet.” *Kállay M.*: Hungarian Premier, New York, 1954. 221. l. Jellemző, hogy nem a magyar miniszterelnök katonai „szakértői” látták helyesen a háború várható fejleményeit, hanem egy ellenzéki politikai katonabarátai.

ténelem tanulságaira hivatkozva megállapítja, hogy „még akkor sem volna szabad csatlós szerepre vállalkoznunk Németország oldalán, ha a német győzelem volna valószínű”. Bár erről nincs szó, mi mégis „nemcsak önkéntesen, de egyenesen lelkesedést mutatva mentünk bele ebbe a háborúba s főleg minden megfogható magyar cél nélkül”. Mindebből levonja azt a végkövetkeztetést, hogy elérkezett a magyar passzív ellenállás megkezdésének ideje. Hivatkozik arra, hogy Teleki Pál pisztolya mondta ki az utolsó német. „Nos, ezt a német újból ki kell mondani, ha meg akarjuk menteni nemzetünket és országunkat és e határozott és elszánt »nem« kimondásához talán megvan, de legalább is közeledik az alkalom, akkor amikor újból magyar katonai erőt követelnek nem Magyarország önvédelmének érdekében, hanem egy támadó hadjárat szolgálatára. . .” Bajcsy-Zsilinszky tiltakozik az ilyen politika ellen, „mely a magyar állameszmével és a magyar hivatással éles és kiegyenlíthetetlen, történelmileg évezredek ellentétben álló nagy-német célok szolgálatába állítaná népünk katonai erejét”. (Eredeti kiemelés.)

Bajcsy-Zsilinszky ezzel a második memorandumával sem érte el a kívánt célt Bárdossynál. Történetpolitikai tanulmányzámba menő emlékiratának súlyos érvei és nyomasztó igazságai nem akadályozták meg Bárdossyt abban, hogy még tovább lépjen a háború útján. A magyar háborús katasztrófa egyik legfőbb előidézője felelős a magyar történelem ítélszéke előtt a magyar gyorsadtestet ért súlyos veszteségekért és kormányelnöksége alatt kezdődött a második magyar hadsereg szervezése, hogy aztán elinduljon a Don-kanyar, Voronyezs felé. . .

Elemezve Bárdossy szerepét, cselekedeteit és értetlenségét Bajcsy-Zsilinszky bőségesen felsorakoztatott érveivel szemben, igazat kell adnunk Ránki Györgynek, aki megállapította, hogy „a magyar kormánykörök politikai vonala már a 30-as évektől kezdve mindinkább a németekkel való együttműködésre épült, s ez az együttműködés logikusan érte el tetőpontját 1941-ben, amikor a német hadsereg a kontinens szinte korlátlan uraként megindult, hogy elsöpörje a magyar kormányzat számára oly gyűlöletes és félelmetes bolsevista kolosszust”.³¹

Teleki tragikus öngyilkossága, a jugoszláv események és Magyarország siető részvétele a Szovjetunió elleni agresszióban nagymértékben keresztet tettek a Teleki-féle külpolitikai vonal elképzeléseit. Teleki — a több vasat a tűzben tartani elmélet alapján ismert angolszász orientációja miatt is — több bizalmi emberét kiküldte az Egyesült Államokba, akik vezető amerikai politikusokkal, közéleti személyiségekkel és tudósokkal léptek kapcsolatba, hogy megmagyarázzák Magyarország politikai helyzetét és a hitleri Németország egyre erősödő nyomása miatt elkerülhetetlennek vélt kompromisszumokat. A politikusok közül Teleki Eckhardt Tibort, a Független Kisgazdapárt vezérét küldte ki Amerikába. Z. Nagy Ferenc mondja el visszaemlékezéseiben, hogy Eckhardt a szűkebb párthiveinek adott búcsúvacsorán beszélt amerikai küldetéséről és adott tanácsokat a pártnak a háború alatt követendő magatartást illetően.³² Azonban Eckhardt Teleki váratlan halála és a Bárdossy-kormány szerencsétlen lépései után már csak kevésé tehetett eleget eredeti missziójának.

³¹ Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Bpest. 1964. 152—153. l.

³² Z. Nagy Ferenc: Ahogy én láttam . . . Bpest. 1965. 153—154. l.

A szélsőjobboldal természetesen nem jó szemmel nézte Eckhardt amerikai küldetését és tevékenységét, de a hivatalos kormánykörök is kénytelenek voltak állást foglalni személyével kapcsolatban. Ennek fő okát az képezte, hogy jól értesült körök szerint Jagow budapesti német követ magyarázatot kért a Külügyminisztériumban Eckhardt amerikai küldetése miatt.³³ A Pester Lloyd és a Reggeli Magyarország 1941. október 7-én — láthatólag kormányirányításra — éles cikkeiben támadta Eckhardtot és szemére vetette, hogy mint a magyar törvényhozás tagja, a magyar kormány politikája ellen csinál külföldön propagandát. Másnap már az egész sajtó foglalkozott Eckhardt-tal és lehozta a Magyar Távirati Iroda közleményét, amely kivonatossan ismertette Eckhardt Amerikában kibocsátott kiáltványát. A Kisgazdapárt vezetősége erre azonnal összeült és október 9-én Pálkövéről haza sürgönyözte Bajcsy-Zsilinszkyt. Az eseményről Bajcsy-Zsilinszky ezt írja naplójában:

„Okt. 10. Pártértekezlet az Eckhardt-ügyben. Útban volt egy nyilatkozat a párt részéről, amelyet a mi embereink Eckhardt megtagadásának mondtak volna, ellenségeink pedig sunyi bujkálásnak! Ellene foglaltam állást, de nem döntöttünk, mert a képviselők (közül) többen nem voltak jelen. . .

Okt. 15. Hajnalban haza Pestre. Este pártértekezlet. Egyhangúlag kerestül megy az az indítványom, hogy az E.-ügyben nem nyilatkozunk. Tildy és Nagy Feri jól viselték magukat. Nagy öröm és elégtétel volt ez az egyhangúság.”³⁴

Ilyen előzmények után került sor 1941. október 22-én az Eckhardt-ügy tárgyalására a képviselőházban, ahol Vajna Gábor nyilas képviselő összeférhetetlenségi bejelentést tett Eckhardt ellen. Végül is Eckhardtot megfosztották képviselői mandátumától és magyar állampolgárságától. Bajcsy-Zsilinszkynek döntő szerepe volt abban, hogy a Független Kisgazdapárt nem tagadta meg vezérét, ahogy azt Bárdossy — a németekre való tekintettel — szeretne volna. Bajcsy-Zsilinszky a Hitlernek nyújtott csatlós-szolgálat időszakában felismerte azt a magyar külpolitikai érdeket, ami Eckhardtnak az amerikai tevékenységéhez fűződött.³⁵ Ezen a tényen nem változtat az a körülmény, hogy Eckhardt Amerikában hűtlen lett a kisgazdapárt politikai irányvonalához, és a felszabadulás után a horthysta emigráció táborába állt.

*

Magyarországon a Szovjetunió elleni támadás első hónapjaiban, 1941 őszen, a kezdeti nagy német katonai sikerek és tényeres hatására még sokan hittek a „Blitzkrieg”-ben és főleg abban, hogy a hitleri haderő győzelmet fog aratni a keleti háborúban. A moszkvai csata előtt, ahol a Vörös Hadsereg az első vereséget mérte a Wehrmacht csapataira, a magyar hivatalos kormánykörök, a rádió és a sajtó s az egész szélsőjobboldal e kezdeti győzelmek hatása alá került. Ez a német-imádat már olyan méreteket öltött, hogy nem számolva az ország külpolitikai érdekeivel, mindent a nagynémet politikai és katonai célkitűzések szempontjából ítél meg. Aláásta ez a propaganda a

³³ *Saly Dezső*: Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939—1944. Bpest. 1945. 397—398. l.

³⁴ Bajcsy-Zsilinszky naplója, 1941. szept. 30-tól 1942. febr. 26-ig, özv. Bajcsy Zsilinszky Endréné tulajdonában.

³⁵ Bajcsy-Zsilinszky levelezése, feljegyzései az Eckhardt-üggyel kapcsolatban özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

nemzeti önbecsülést, háttérbe szorította az ország függetlenségének és szuverenitásának eszméjét és megelégedett a csatlós-szerep betöltésének vállalásával Németország oldalán.

Ez a szellem tükröződött az országgyűlés költségvetési vitájában is. És miután a külügyi tárca költségvetési tárgyalásán Csicsery-Rónai István előadó hangot adott „az új Európáért” vívott harc terén betöltött csatlós-szerepnek, a vitában felszólaló Bajcsy-Zsilinszky Endre a baloldali ellenzék nagy tetszésnyilvánítása mellett jelentette ki: „Ha valaha a magyar nemzetet másokat szolgáló csatlósszerepre akarná bárki felhasználni a nagy német nép ellen, én épp úgy ellene fordulnék, mint ahogyan ellene vagyok minden gondolatnak és elképzelésnek, amely a németek mellett kívánná csatlósszerepre szorítani a magyart, bárki ellen.”³⁶

Bajcsy-Zsilinszky beszédének befejező részében a csatlósszereppel szemben a magyar állami önállóság és függetlenség s az önvédelem eszméit hirdetve, felhasználta az alkalmat, hogy kijelentse:

„A hármasegyezményhez való csatlakozásunkat mindig helytelenítetem, ellene is szavaztam. De még ennek az egyezménynek jogi szerkezete, szelleme és eddigi gyakorlata is és általában a nemzetközi háborús jog újabb rendkívül rugalmas gyakorlata, megítélésem szerint igenis ad lehetőségeket a mainál önállóbb magyar külpolitikára, anélkül, hogy vállalt kötelezettségeinket megtagadnunk kellene.”

Nagyhatású beszédét Bajcsy-Zsilinszky ezekkel a szavakkal fejezte be:

„T. Ház! Kossuth Lajos szellemének eleven sugallata hiányzik itt mind fájdalmasabban ebben az országban. Kossuthé, akit halála után újból száműzésbe küldöttek és állandó száműzésben tartanak azóta is újabb történetíróink és maga e Trianon utáni szomorú hús esztendő megszükkült politikai szelleme és gyakorlata. Én Kossuth Lajos halhatatlan szelleme és vezérlő keze után kiáltok. Őt költögetem a magam szerény eszközeivel, nemzetem mai nehéz helyzetében: ébredj Kossuth Lajos, aki sohasem haltál meg a magyar nép lelkében és ösztöneiben, ébredj és világosítsd meg minden jó magyarok elméjét és erősítsd meg szívét, az újból ránszakadó szorongattatások idején! A költségvetést nem szavazom meg.”³⁷

Miközben Bajcsy-Zsilinszky az Eckhardt-üggyel foglalkozott és a külügyi tárca vitájára készült, egyre riasztóbb hírek érkeztek a visszacsatolt bácskai területről. A katonai és csendőri brutalitások napirenden voltak. Főleg Újvidéken és Zombor környékén tombolt a terror. És Bajcsy-Zsilinszky a délszláv lakosság ellen megnyilvánuló hatósági terror közepette hangoztatta a parlamentben Jugoszláviával kapcsolatban:

„Az állam összeomlott, de ezek az erős délszláv népek, ha kegyetlen megpróbáltatáson áthajszoltan és megtépázva is, de itt vannak. Sorsuk tragikus, de nem volnánk magyarok, ha megtagadnánk természetes részvétünket irányukban és nem volna sem illő, sem magyar dolog szerencsétlenségükben és szenvedéseik tetőfokán fejükre olvasni egy és más elkövetett politikai tévedésüket. Hanem igenis annál erősebb hangsúllyal akarom megmondani, hogy a magyarság rokonszenve a délszláv népek iránt és pedig egyszerre a szerbek és a horvátok iránt, változatlan.”³⁸

³⁶ Képviselőházi napló, 1941. november 21. 521. l.

³⁷ Uo.

³⁸ Képviselőházi napló, 1941. dec. 5. 459. l.

Rátérve beszédében a magyar alkotmányosság és a náci, valamint magyar csatlósai által hangoztatott „új Európa” kérdéseire, kijelentette: „Semmiesetre sem lehet a magyar állam és a magyar nemzet szerepét önkéntesen vállaló részese egy olyan Európának, amely Seyss-Inquart hollandiai főbiztos elgondolását tenné magáévá s megszüntetné a számbelileg kisebb nemzetek politikai és állami önállóságát, szuverenitását. És nem lehet Magyarország részese olyan új Európának sem, amely megszüntetné a magyar önkormányzati államrendszert és az Imrédy képviselő úr által európainak mondott nemzeti szocializmus rendszerébe »tagolná be« nemzetünket és államunkat.”³⁹

Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepciójának kialakulására döntő hatást gyakoroltak a német- és Habsburg-ellenes függetlenségi harcok tradíciói.

Ezért szenvedélyesen tanulmányozta a magyar történelmet. Barátai, munkatársai egyaránt vallják, hogy történelmi műveltsége tiszteletet parancsolt. Háborúba való sodródásunk első esztendejében, amikor a hitleri Németország nyugaton és Magyarorszáig körül egyik ország után a másikat gázolta le, Bajcsy-Zsilinszky írásaiban és beszédeiben vörös fonálként húzódtak végig a függetlenség, a szabadság, a nemzeti szuverenitás eszméi. Amikor 1941 decemberében vállalta, hogy a Népszava híres karácsonyi számában cikket ír a magyar külpolitikáról, ő, aki ismertetett novemberi beszédében Kossuthot ébresztette az áporodott levegőjű magyar parlamentben, a magyar munkásság lapjában írt cikkének ezt a címet adta: „Kossuth és a magyar külpolitika”.⁴⁰ 1848 forradalmi örökségének ápolására hívja fel a figyelmet, amikor így ír:

„Most azonban a magyar sors olyan fordulat elé érkezett, amikor haza kell hívunk húsz éves szellemi száműzetéséből Széchenyi István nemes és nagy ellenfelét, Kossuth Lajost. . .” Majd meghirdetve az antifasiszta ellenállás gondolatát, hangoztatta: „Bármennyire is bizonytalan a harc kimenetele, de nem hozhat végleges bukást egy nagylelkű és bátor nemzet számára, ha minden erejével kiáll nála sokszorta hatalmasabb erőkkel szemben is. . .”

A magyar antifasiszta baloldal: kommunisták, szociáldemokraták, haladószellemű polgári csoportok, a népies irányzat képviselői egyetértettek Bajcsy-Zsilinszky történet szemléletével, ami a Kossuth-kultusz ápolását illeti, sőt az illegális KMP ideológusai nem egyszer maguk kezdeményezték ezt a kultuszt. Hadd utaljunk itt csupán Révai József és Mód Aladár cikkeire, tanulmányaira, valamint a Kossuth-rádió adásaira!

Azonban még a magyar progresszió táborán belül is akadtak, akik kezdetben nem helyeselték a kossuthi szabadságharcos hagyományok hangoztatását, az ellenforradalmi rendszer hivatalosan propagált Széchenyi-kultuszának rovására. Maga Szekfű Gyula történész-professzor is ezek közé tartozott, és amikor Magyar Nemzet-beli cikkében fölényes modorban visszautasította Bajcsy-Zsilinszky „beavatkozását” a történelem szaktudományába, Bajcsy-Zsilinszky „Félreértett Széchenyi, száműzött Kossuth” címen kívánt válaszolni. Mivel válasz-cikkét a Magyar Nemzet nem volt hajlandó leközoľni, 1942 januárjának derekán tollat ragadott és megírta 137 oldalas „levelét” Szekfű Gyulának. Ezt követte Szekfű május 30-i válasza, majd Bajcsy-Zsilinszky július 5-i viszontválasza. A kettőjük között lezajlott

³⁹ Uo. 465—466. l.

⁴⁰ Népszava, 1941. dec. 25.

történetiszemléleti vitát Tilkovszky Lóránt ismertette a Valóság hasábjain.⁴¹ Nem kívánunk a vitával újból foglalkozni, csupán a Bajcsy-Zsilinszky-levél néhány olyan pontját szeretnénk kiragadni, ami kiegészítheti eddig taglalt külpolitikai koncepcióját.

Bár a tanulmány alapvető mondanivalója: érvek felsorakoztatása a Hóman—Szekfű-féle „keresztény germán kultúrközösségi” és labanc szellemű történetiszemlélet ellen, mégis Bajcsy-Zsilinszky érvelései és megfogalmazásai sokszor csapnak át romantikus magyar nacionalista hangnembe. Pl. a magyar állameszméről szólva, azt hangsúlyozza, hogy ez „az egyetlen józan és nagyvonalú nép- és államszervező gondolat a Kárpátok-övezte középső Dunavölgyében, mind a nyugati germán, mind a keleti szláv világbirodalommal szemben. Egyiknek sem tartozéka, egyiknek sem kiegészítője, egyiknek sem része, egyiknek sem természetes szövetsége, hanem önálló egyensúlyozó, kiegyenlítő, összekapcsoló erő a magyarság vezetése alatt, a többi még kisebb dunai nép és néptöredék számára”.⁴²

Bajcsy-Zsilinszky a középkori magyar állam történeti funkcióját valló felfogását transzponálta a jelenbe, holott a középkori Magyarországnak még az Árpádok alatt sem volt ilyen „kiegyenlítő, összekapcsoló és összehangoló” szerepe a germán és szláv világ között.

Bajcsy-Zsilinszky vitáirátát sokszor átfűti a romantikus nacionalizmus érzése, s a magyar történelmi múlt németellenes hagyományait túlértékelve mondja ki, hogy a magyarság újból ráébredt „európai küldetésének roppant föladataira”, és elutasítja magától a „segédnépi szerepet”, valamint a „politikai és lelki” beilleszkedést „a szomszédos német világba”.⁴³

Tanulmányának utolsóelőtti fejezetében a gyakorlati politika kérdéseivel foglalkozik és egy új „cordon sanitaire” felélesztésével közép-európai rendezés alapjává teszi meg a Varsó—Buda—Belgrád tengelyt,⁴⁴ bár elborzadva látja: miként hever romokban 1941 áprilisa óta az ő „legszebb” és „legrealisabb nagy magyar” elgondolása: a Buda—Belgrád tengely.⁴⁵ Végül „A jövő felé” c. zárófejezetében összefoglalja kül- és belpolitikai programját. Külpolitikai téren számot vet ugyan a németek háborús vereségével, de úgy véli, hogy Magyarország számára ezután a főveszélyt a volt kisántánt államok fogják jelenteni. Véleménye szerint fenntartandó a Nagyrománia felszámolásával kapcsolatban érdekelt országok „természetes érdekközössége”, és felhívja a figyelmet a lengyel—magyar és a testvérnépekhez (finn, török, bolgár) fűződő barátság fontosságára, valamint a délszlávokkal szembeni teljes jóvátétel nagy horderejére.

Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepciójának legfontosabb elemei találhatóak meg fent ismertetett történetpolitikai tanulmányában. A gyakorlati politikai harc során azonban Bajcsy-Zsilinszky fő feladatát abban látta, hogy energiáit egyre inkább a hitleri Németország elleni küzdelem és a magyar szuverenitás újbóli kivívása érdekében vessen latba.

⁴¹ *Tilkovszky Lóránt*: Bajcsy-Zsilinszky Endre történetpolitikai vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1959. évf., 6. sz.

⁴² Bajcsy-Zsilinszky levele Szekfű Gyulához 1942. márc. 15-én. 47. l. OSzK. Kéziratár, Szekfű-hagyaték.

⁴³ Uo. 90. l.

⁴⁴ Uo. 129—130. l.

⁴⁵ Uo.

Bajcsy-Zsilinszky naplóját olvasgatva, úgy tűnik, hogy 1942 januárjának eseményei az országon belül és a frontokon rendkívül mély benyomást gyakoroltak rá. Ez érződik a Bárdossyval szembeni magatartásában is. A német haderő Moszkva előtti veresége, Bárdossynak az Egyesült Államokhoz intézett hadüzenete, valamint Ribbentrop magyarországi látogatása, Keitel érkezése és ezzel összefüggésben Bárdossy kolozsvári beszéde az újabb katonai erőfeszítések szükségességéről, Bajcsy-Zsilinszkyt arra készítették, hogy a miniszterelnökhöz intézett levélben hangot adjon súlyos aggodalmainak.

Levelében idézi Bárdossy kolozsvári beszédének alábbi mondatait: „Gondoljatok arra, hogy nehéz küzdelemben állunk s ebbe bele kell vetnünk minden erőnket, mert egész Európa sorsában most dől el a mi sorsunk is. Szembe kell néznünk ezzel a ténnyel s az ebből levonható konzekvenciákat akarnunk kell és vállalni is fogjuk!”

E súlyos kijelentésekről írja Bajcsy-Zsilinszky:

„Ezekből a mondatokból az én aggodalmaskodó és nemzetünk sorsáért remegő magyar lelkem valami olyan elhatározást vél kiolvasni, hogy a közeli jövőben az eddiginél is nagyobb mértékben és nagyobb katonai erővel állunk oda nem az új Európa, hanem a már most megbukott és az emberiség történetében világ végéig Káin-bélyeget hordó mai német ügy mellé. Nemcsak erkölcsi gyalázat várna a mi nemzetünkre, ha pribékszerepre vállalkoznánk — román stílusban⁴⁶ — és egyben egész évezredes históriánk szellemével ellentétben az emberiség lelkiismerete előtt soha nem menthető e legújabb és minden történelmileg voltnál reménytelenebb nagynémet imperializmus szolgálatában, hanem nemzetünk és államunk végső pusztulása is. Nem köthetjük magunkat, a mi nemzetünk sorsát ehhez a hullához, hogy vele rothadjunk.

Iszonyú a történelmi felelősség, ami Rád nehezedik. . .”⁴⁷

Bajcsy-Zsilinszky ezután rátér a délvidéki eseményekre, feleleveníti az előző évi áprilisi memorandumában foglaltakat és tiltakozik a bácskai katonai és csendőrterror ellen. Majd kifejti ismert álláspontját a Varsó—Budapest—Belgrád szövetség külpolitikai koncepciójára vonatkozólag. A lengyel—magyar—jugoszláv együttműködést hangsúlyozva, a Teleki-féle külpolitikához való visszatérést javasolja Bárdossynak. Ellenkező esetben — mint írja — a miniszterelnök beáll „a nagynémet politika sodrába”.⁴⁸

⁴⁶ A fasiszta román kormány még jun. 22-én Hitler oldalán bekapcsolódott a szovjetellenes háborúba.

⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky levele Bárdossy Lászlóhoz 1942. jan. 21-én. Naplófeljegyzéséből kiderül, hogy a levelet előzetesen főleg Tombor Jenő barátjával vitatta meg. A fogalmazvány-példány dátuma: 1942. jan. 19., özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

⁴⁸ Amikor Bajcsy-Zsilinszky levele további részében Teleki külpolitikáját az „évezredes magyar história” hagyományaiból vezeti le, — úgy véljük — ezzel a túlzással csak nagyobb nyomatókat akart adni fenti javaslatának. Hiszen láthattuk, hogy pl. a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás miatt milyen bírálatban részesítette Teleki Pált. Egyébként Bajcsy-Zsilinszky nemcsak Bárdossynál, hanem utódánál, Kállaynál is gyakran hivatkozik a Teleki-féle külpolitikára. Szerintünk nem azért, mert Teleki külpolitikájával mindenben egyetértett, hanem, hogy a szuverenitásnak és függetlenségnek legalább azt a mértékét sikerüljön visszaszerezni, ami az ő idejében még megvolt, hogy azután az önálló külpolitikai cselekvés birtokában Magyarország fokozatosan megszabaduljon a csatlósszereppel járó kötelekektől s főleg: kilépjen a háborúból. Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai erőfeszítései a Kállay-kormány idején ennek a koncepciónak a logikus következményei voltak.

Ettől óva inti Bárdossyt, és levele végén Bajcsy-Zsilinszky megismétli korábbi megállapítását a germán Európa bukásáról, és felveti a kérdést: mi lehet ilyen körülmények között a magyar politika célja, és válaszol is rá: „Az önvédelem!” Ezért leírja végkövetkeztetését: „Aki egyetlen további katonát ad idegen célra, idegen háborúba, azzal én és a velem gondolkodók életre-halálra szembenállanak és ha kell szembe is szállnak.”

Bajcsy-Zsilinszkynek a dél-bácskai vérengzéssel kapcsolatban az ottani lakosság védelme és a terror megszüntetése, valamint a bűnösök felelősségrevonása érdekében végzett fáradozásai — lévén azok főleg belpolitikai természetű kérdések — nem tartoznak tanulmányunk keretébe. Amugy is önálló feldolgozást igényelne Bajcsy-Zsilinszkynek a magyar—délszláv megbékélés érdekében kifejtett tevékenysége. Itt csupán annak elmondására szorítokunk, hogy Bajcsy-Zsilinszky olyan nagy horderejű és súlyos ügynek tekintette a délvidéki pogromot, hogy naplójában még önmagának is szemrehányást tesz, amiért más dolgok: a Szekfűhöz adresszált történetpolitikai tanulmány, a képviselőházi beszéd stb. miatt a délvidéki memorandum ügyével nem tudott eleget foglalkozni.⁴⁹ Pedig a legkevesebb szemrehányás éppen Bajcsy-Zsilinszkyt illeti, mert egyik híve, Talpassy Tibor révén január 21-én délben 2 és 3 óra között eljuttatta figyelmeztető memorandumát Bárdossy miniszterelnök kezébe.⁵⁰ A fent már ismertetett emlékiratában megírta Bárdossynak, hogy január 21-én kezdik Feketehalmy-Czeidnerék a pogromot Újvidéken és — mint ismeretes —, folytatták 22-én és 23-án. Bajcsy-Zsilinszky kérésére Bárdossy ugyan telefonált Újvidékre, de annak a báró Fernbach főispánnak, akiről Bajcsy-Zsilinszky megírta, hogy nem megbízható, és a németek zsoldjában áll. Az is jellemző Bárdossyra, hogy amikor Deák Leó zombori főispánt kereste, megelégedett azzal a közléssel, hogy a főispánt nem tudják kapcsolni és nem firtatta: miért. Ugyanis, ha nem elégszik meg ezzel a válasszal, akkor megtudhatta volna, hogy a németek és a magyar katonai kamarilla számára megbízhatatlan Deák Leó ekkor már a zombori vármegyeház foglya volt és annak telefonvonalait Feketehalmy-Czeidner elvágta.⁵¹

Miután Bajcsy-Zsilinszky látta, hogy Bárdossyhoz hiába fordult, elhatározta, hogy memorandumban tájékoztatja a kormányzót az eseményekről és azonnali intézkedést kér. Ezt a készülő emlékiratot jelentette be 1942. január 30-án Horthy Istvánhoz intézett levelében,⁵² amelyben rávilágított az ügy nemzetközi jelentőségére és esetleges jövőbeni kihatásaira, idézve Roosevelttel amerikai elnöknek a náci kegyetlenkedések miatt a lengyel nemzethez intézett kiáltványából a következő szavait: „Tartsák emlékezetükben a szörnyűségeket, amiket ártatlan lengyel férfiakon, asszonyokon és gyermekeken elkövettek.”

⁴⁹ Naplójának 1942. jan. 19-i bejegyzésében olvashatjuk, hogy felkereste őt Popovics Milán szerb képviselő, és elmondta neki a jan. 10. táján lezajlott zsabylai vérengzés történetét. „Valósággal megdermedtem” — írja Bajcsy-Zsilinszky arról a hatásról, amit Popovics közlései gyakoroltak rá.

⁵⁰ *Talpassy Tibor: Igaz ügyért* (Bajcsy-Zsilinszky küzdelme az újvidéki ügyben), Észak-Magyarország, 1965. márc. 16. — márc. 20.

⁵¹ Uo.

⁵² Bajcsy-Zsilinszky levelei Horthy Istvánhoz 1942. jan. 30-án, febr. 5-én, 10-én és 17-én. Másolatok. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

Bajcsy-Zsilinszky szerint a délvidéki események után csak két dolog történhet: „vagy Magyarország, Magyarország kormányzója és kormánya torolja meg ezeket a nemzetünket, nemzeti presztizsünket, becsületünket sárba tipró bűnököt, a magyar törvény erejével, vagy esetleg mások, esetleg sokszorosan, akár a vérbosszú szörnyű törvénye szerint, akár valaminő békét diktáló nemzetközi fórum zöld asztalánál, de akkor már nem az igazi bűnösökkel, hanem a mi szerencsétlen drága magyar nemzetünkkel szemben.”

Bajcsy-Zsilinszky hiába fordult február 4-én 25 oldalas emlékiratban magához a kormányzóhoz és tárta fel a délvidéki terror-akciók szörnyű részleteit, kérve kormányzói biztos sürgős kiküldését, erre nem került sor és Bajcsy-Zsilinszkynek még hosszú és szívós küzdelmet kellett folytatnia, hogy végül is a felelősségrevonás megtörténjék. Azonban — mint ismeretes — a főbűnösök Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök jóvoltából és Albrecht főherceg segítségével Ausztriába szökhettek a hírosági ítélet elől.

*

Különböző kül- és belpolitikai események következtében Bárdossy pozíciója annyira megingott, hogy 1942. március 9-én Horthy Kállay Miklóst, Gömbös egykori munkatársát nevezte ki miniszterelnöknek. Ha Bárdossy lemondásának valódi indokait keressük, természetesen nem a hivatalos indoklást, egészségi állapotának megrendülését kell elfogadnunk. A magyar emigráció memoár-irodalmának azt a retrospektív állítását nem tehetjük magunkévá, hogy Kállay azért jött, mert — mint ahogy Horthy írja emlékiratában — „politikája arra irányult, hogy Magyarország sorsa felett a szabad rendelkezés lehetőségeit visszaszerezze, s ha mód van rá, visszatérjen a nem hadviselő állapotba”.⁵³ Mi is hajlamosak vagyunk Ránki véleményéhez csatlakozni, aki szerint nem jelent *döntő fordulatot* Kállay kinevezése a magyar külpolitikában.⁵⁴ Bárdossy távozása egyébként elsősorban azzal a belpolitikai eseménnyel függött össze, hogy ellenezte Horthy István kormányzóhelyetessé történő megválasztását. Politikáját a legtalálóbban Kállai Gyula jellemzi a magyar függetlenségi mozgalomról szóló művében, amikor azt írja, hogy Kállay nem más politikát folytatott, „hanem csak másképpen folytatta ugyanazt a politikát, melyet már Bárdossy is követett”.⁵⁵ Ehhez tegyük hozzá a magunk részéről: amennyiben változott a Kállay-féle politika Bárdossyéhoz képest, annak főokát a nemzetközi helyzetben, a frontokon bekövetkezett változások, a fasiszta koalíció katonai vereségei okozták.

Maga Kállay — *utóbb* — így fogalmazta meg külpolitikai célkitűzéseit: „Elkerülni a szovjet rendszerbe való felszívódást és kiutat találni abból a dilemmából, amelybe az oroszok és németek közti helyzetünk állított bennünket — nos ez volt az a történelmi feladat, amelyet magamra kellett vállalnom.”⁵⁶ Ezzel szemben képviselőházi bemutatkozó beszédében Kállay 1942. március 19-én az addigi külpolitikai irányvonalnak megfelelően hangoztatta:

⁵³ Ránki: i. m. 162. l.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936—1945. Bpest. 1965. 5. kiad. 139. l.

⁵⁶ Nikolas Kállay: Hungarian Premier. A personal account of a nation's struggle in the Second World War. New York. 1954. 77. l.

„Az én programom, tevékenységem, munkám röviden ebben az egy mondatban foglalható össze: minden rendelkezésünkre álló energiánkat ennek a háborúnak — és hangsúlyozom — a mi háborúknak szolgálatába kell állítani, mert bennünket nem idegen érdekek visznek ebbe a háborúba, mi elsősorban és legelsősorban magyar érdekekért harcolunk.”⁵⁷

Bajcsy-Zsilinszky kezdetben nagy várakozással tekintett Kállay kormányelnöksége elé, és azt remélte, hogy az új miniszterelnök külpolitikájában jobban fognak érvényesülni a magyar érdekek. Személy szerint is örült Bárdossy bukásának, aki a külügyi bizottság egyik ülésén — ahol Bajcsy-Zsilinszky különösen a délvidéki események miatt élesen bírálta a miniszterelnököt — annyira elragadtatta magát, hogy kijelentette Bajcsy-Zsilinszkyról: „Nem érdemli meg, hogy magyar képviselő legyen.”⁵⁸ Ha a képviselői mandátumtól nem is tudta megfosztani Bajcsy-Zsilinszkyt, feltételezhetően komoly szerepe lehetett abban, hogy nevét kihagyták a külügyi bizottság tagjainak sorából. Kivüle Peyer Károlyt is ez a sérelem érte.

Bajcsy-Zsilinszky az első levelét Kállayhoz a külügyi bizottságból való kihagyása miatt írta. Feltetzi a kérdést Kállaynak: „Hát Peyer Károly, vagy Bajcsy-Zsilinszky Endre jelenti ebben az országban a fölforgatást? Maróti-Meizler, Csia Sándor, Matolcsy Mátyás, Imrédy Béla, Rajniss Ferenc lehetnek tagjai a képviselőház külügyi bizottságának, de mi ketten nem?” Majd így folytatja: „Ne méltóztassál rajta csodálkozni, hogy én, a régi szegedi ellenforradalmár, összekapcsolom a pártom és magam sérelmét a szociáldemokrata pártéval. Nagyon komoly megfontolás alapján teszem ezt. Végre nem hunyhadtunk szemet az új világháború valószínű kimenetele előtt. . .” A továbbiakban kiemeli a szociáldemokrata pártok és a munkásság jelentős szerepét a szövetséges táboron belül a fasiszta koalíció elleni harcban. És ezzel összefüggésben a magyar szociáldemokrata pártról ezeket a figyelemre méltó sorokat írja:

„Igazán vaknak kellene lennie annak, aki nem látja, hogy a szociáldemokrata munkásság mennyire természetesen, mennyire nem taktikából, mennyire a dolgok természetes kiérlelődése során képviseli mind lelkesebben és mind öntudatosabban a magyar nemzet szellemét, hivatását, a magyar állam belső szabadságát és külső függetlenségét, az őszinte és magyar szellemű demokráciát. Méltóztassál elolvasni a Népszavának számait, akár évekre is visszamenőleg: hol található a magyar szellemnek az a tisztult hangja a szélsőjobbali lapokban, mint ezeken a hasábokon?”⁵⁹

Kállay válaszában azzal hárítja el Bajcsy-Zsilinszky levelét, hogy ő nem támogathatja egy ellenzéki képviselő külügyi bizottsági tagságát. Bajcsy-Zsilinszky viszontválaszában⁶⁰ azt hangsúlyozza, hogy itt mind az ő, mind Peyer esetében elvi kérdéstről van szó, és az ő kihagyásuk a kormánypárti többséggel rendelkező külügyi bizottságból a parlamentarizmusra nézve veszedelmes precedenst jelenthet.

Bár Bajcsy-Zsilinszkyt nagyon bántotta, hogy a külügyi bizottságból kihagyták, de ez a sérelem nem kedvetlenítette el, lankadatlan erővel és szí-

⁵⁷ Magyarország és a második világháború. 400. 1.

⁵⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Tasnádi Nagy Andrásnak, a képviselőház elnökének 1942. márc. 14., özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

⁵⁹ Bajcsy-Zsilinszky levele 1942. márc. 10-én Kállay Miklós miniszterelnökhöz. OSzK, Kéziratár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/29.

⁶⁰ Uo.

vóssággal küzdött a baloldali ellenzéki erők élvonalában. Az 1942-es esztendő politikai fejlődése szempontjából is sokat jelentett: a Népszava 1941. évi karácsonyi számába írt cikke a magyar külpolitikáról, a Történelmi Emlékbizottság megalakulása 1942 februárjában, a március 15-i tüntetés, Szakassits Árpád, Kállai Gyula és más baloldali értelmiségiek kihozatala a Hadik-laktanyából és az internálótáborból, tanúvallomása a Schönherz-perben és kiállása a kommunisták hazafisága mellett stb. Mind-mind egy-egy állomás volt Bajcsy-Zsilinszky küzdelmes politikai pályáján a szervezett munkásszótárhoz, a szociáldemokratákhoz és kommunistákhoz vezető antifasiszta szövetség útján.

A kommunista párt által kezdeményezett antifasiszta akciókról Pintér István írt tanulmányt, s ebben elemzi a függetlenségi mozgalom polgári szárnyához tartozó egyes csoportok: „Szekfüék, Baráti-Huszár Aladárék, Bajcsy-Zsilinszkyék” politikai nézeteit, és megállapítja róluk, hogy „nemcsak az ország függetlenségét féltették Hitlertől és a magyar náciktól, hanem az ezeréves magyar múltat, a nemzet pusztta létét és a magyar nemzet európai, mindenekelőtt Duna-medencei elhivatottságát”.⁶¹ E csoportokról szólva, kissé sommásnak tűnik az a megállapítása, hogy bár Bajcsy-Zsilinszky, Szekfü és még sokan mások 1942 elején már eljutottak annak felismeréséhez, hogy a külső és belső felszabadítás elválaszthatatlanul összefügg, de a belső társadalmi felemelkedésen „nem egészen ugyanazt értették, amit a dolgozó tömegek”. Majd még élesebben fogalmazva, Pintér ezt írja róluk: „Hirdették, hogy a »polgárság mellé« fel kell emelni a munkásságot és parasztságot, de úgy, hogy a polgárság legyen a hatalom elsődleges birtokosa, a tömegek szociális felemelkedése pedig ne vonja maga után a polgárság megterhelését.”⁶²

Véleményünk szerint helytelen a Történelmi Emlékbizottság polgári szárnyáról ilyen sommás megállapításokat tenni, mert — ha külpolitikai kérdésekben csak alig — de belpolitikai, szociálpolitikai vonatkozásokban lényeges véleménykülönbség volt éppen a szerző által kiemelt Bajcsy-Zsilinszky, Szekfü és Baráti-Huszár között. Magától Bajcsy-Zsilinszkytól meg egyenesen távol állt az a — Pintér által — neki is tulajdonított felfogás, hogy „a polgárság legyen a hatalom elsődleges birtokosa”, mint ahogy hamis az a beállítás is, amely szerint Bajcsy-Zsilinszky a tömegek — s így a parasztság — szociális felemelkedését csak olyan mértékig kívánta, hogy az „ne vonja maga után a polgárság megterhelését”. Bajcsy-Zsilinszkyról, az „Egyetlen út a magyar paraszt” szerzőjéről el lehet mondani, hogy romantikus paraszt-szemlélete elfogulttá tették őt a magyar paraszt irányában, amelyet idealizált, de még politikai ellenfelei sem mondhatták róla, hogy a polgárság érdekeinek a szószólója volt! Ezzel nincs ellentétben az a kétségtelen tény, hogy valójában polgári politikus volt, aki Magyarország demokratikus újjászületését a kiszegdák és szociáldemokraták szövetsége révén képzelte el. A Tildynek 1944. február 26-án írt levelében is ezt vallotta: „... a kiszegdapárti — szociáldemokrata szövetség lehet a gerince a jövő demokratikus Magyarországa kibontakozásának...” — olvashatjuk Bajcsy-Zsilinszky sorait.^{62a}

⁶¹ *Pintér István*: A Magyar Történelmi Emlékbizottság és az 1942. március 15-i tüntetés. Századok, 1966. évf. 2—3. sz., 352. l.

⁶² Uo. 352—353. l.

^{62a} OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/112.

Bajcsy-Zsilinszky politikai fejlődésére nagy hatást gyakorolt a kommunistákkal, szociáldemokratákkal és a plebejus baloldallal együtt vívott függetlenségi és antifasiszta harc élménye. Mindez kihatott külpolitikai állásfoglalásaira is. Talán a legjellemzőbb példát erre a Schönherz-tárgyaláson szolgáltatta, amikor a Vezérkari Főnökség különbírósa előtt, 1942. szeptember 29-én elhangzott tanúvallomásában Boda ügyésznek arra a kérdésére, hogy az ország függetlenségét nem látja-e Oroszország részéről veszélyeztetve, a következőket felelte: „Én ma sokkal inkább látom Magyarország függetlenségét más oldalról veszélyeztetve.” Mindenki megértette — olvassuk az egyik vádlott, Orosz Dezső visszaemlékezéseiben —, hogy Németországra céltzott.⁶³

Schönherz kivégzésével és társainak elítélésével kapcsolatban Bajcsy-Zsilinszky megírja Kállaynak, hogy a baloldal elleni súlyos eljárások és ítéletek nincsenek arányban a szélsőjobboldalhoz tartozó, sokkal súlyosabb bűncselekmények elkövetői ellen kiszabott enyhe ítéletekkel, ugyanakkor figyelmezteti a miniszterelnököt:

„Az orosz ellenállás esetleges megszilárdulása s a német győzelmi esélyek esetleg rohamos csökkenése amúgy is könnyen kiválthat a munkástömegekben, azok kevésbé fegyelmezett elemeiben bizonyos erősödő rokonszenvet. Erre a tűzre csak olaj az olyan hadbírói ítélet, amelynek én is tanúja voltam.”

Bajcsy-Zsilinszky, aki veszélyesnek tartotta a szovjet-szimpátiák növekedését a tömegekben, az államközi kapcsolatokban mégis a jóviszony szükségességének hangoztatója volt. Ebben döntő szerepet játszott az a feltetelezése, hogy az Erdély egészének megszerzésére irányuló magyar törekvések a szovjet külpolitika támogatásával számolhatnak. Ebből az aspektusból teszi fel a kérdést Kállaynak a kommunistaüldözéssel kapcsolatban:

„A legnagyobb gonddal kellene kerülni minden olyasmit, aminek a legtávolabbról is provokáló színezete lehet s folytatólagos ráduplázást jelenthet a Bárdossy-kormány súlyos politikai tévedéseire.”⁶⁴

Bajcsy-Zsilinszky 1942. szeptember 22-én keltezett, mintegy 77 oldal terjedelmű emlékiratában elérkezettnek látta az időt arra, hogy miután a Kállay-kormány fél éves tevékenysége alatt lényegében elődje politikáját folytatta, néhány kül-, valamint belpolitikai vonatkozásra felhívja a figyelmet.⁶⁵

A bevezetésben Bajcsy-Zsilinszky hivatkozik a Bárdossynak átnyújtott emlékirataira és megjegyzi, hogy ebben az elaborátumában folytatni szeretné egy év előtti gondolatfűzését, és levonni annak további következtetéseit. Mindenek előtt megállapítja: soha sem csinált titkot abból, hogy külpolitikailag is ellenzékben van az egymás után következő, „de lényegében azonos rendszerű és beállítottágú kormányok” politikájával szemben.

Az emlékirat I. része „Átmeneti világháborús mérleg” cím alatt elemzi a két szemben álló világkoalíció erőviszonyait, és arra a következtetésre jut, hogy a demokratikus tábor győzni fog. A II. rész — Virtuális Magyarország, virtuális magyar politika — foglalkozik a magyar történelem tanulságaival,

⁶³ PI. Archivum, Orosz Dezső visszaemlékezése, H—o—28.

⁶⁴ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz 1942. okt. 17-én. OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

⁶⁵ Emlékirat Magyarország miniszterelnökéhez nem sokkal az özönvíz előtt. OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/32.

amelyet úgy összegez, hogy Magyarország „mindig szemben állott és a világ végéig szemben kell álljon minden nagynémet birodalmi eszmével”. A továbbiakban a Bárdossy-kormány súlyos felelősségéről ír a Jugoszlávia és a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel miatt.

A közép- és kelet-európai országokkal foglalkozik a „Magyarország és szomszédai” című rész. Főleg az erdélyi kérdést taglalja részletesen. A „Mit kérhet és mit vár a magyar ellenzék a kormánytól?” c. IV. részben hangsúlyozza, hogy milyen rendkívüli jelentősége van annak, ha az ellenzék külpolitikai kérdésekkel is foglalkozik. Megállapítja, hogy a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Polgári Szabadságpárt politikusai „idáig inkább túlságosan is óvatosak voltak a kormányzat bírálataiban, sem mint könnyelműek és lelkiismeretlenek”. Nagyobb szólásszabadságot kér az ellenzék számára a sajtóban és a parlamentben, fellép a szociáldemokrata munkások elleni „jogrendellenes túlkapások”, a tömeges internálások miatt. Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy kétségtelen: a szocialista munkásmozgalomnak van egy szélső baloldali szárnya is, mely a bolsevizmussal rokonszenvez titokban, de ez a szárny erősödni fog akkor, ha a kormányzat változatlanul folytatja a munkásmozgalom üldözését.

Végül — mint írja — utoljára hagyta a leglényegesebb kérdést: a *nem-et* mondás egyre sürgetőbb szükségét. Felhívja a miniszterelnököt: ne adjon több katonát Hitlernek, akadályozza meg az ország gazdasági kifosztását és szeresse vissza az országnak a Bárdossy-kormány alatt elvesztett szuverenitását és önrendelkezését. Mindezt „*nem sokkal az özönvíz előtt*” követeli Kállaytól.

Bár Bajcsy-Zsilinszky 1942-re már kiszorult a külügyi bizottságból, ahol sokkal nyíltabban bírálhatta a kormány külpolitikáját, a képviselőház szélesebb plénuma előtt minden alkalmat megragadott, hogy az országos, sőt nem egyszer nemzetközi visszhangot is kiváltó felszólalásaival meghirdesse a független, szabad és demokratikus Magyarország gondolatát. Jellemző a Kállay-kormány sajtópolitikájára, hogy Bajcsy-Zsilinszkynek a honvédelmi vitában elmondott beszédéből a cenzúra törölte azokat a Zrínyi-idézeteket, amelyek az idegen segítség elfogadásának veszedelmeiről szóltak és a képviselőházban nagy vihart keltettek.⁶⁶

Bajcsy-Zsilinszky életében és parlamenti küzdelmei során a legnagyobb vihart a délvidéki ügyben elmondott interpellációja váltotta ki 1942. december 2-án.⁶⁷ Beszédét sűrűn szakították félbe a kormánypárt jobbszárnyához és a fasiszta pártokhoz tartozó képviselők fülsiketítő tiltakozásai és a személyét sértő gyalázkodásai. Nem is tudta befejezni beszédét. Az interpelláció el nem mondott folytatását kénytelen volt megküldeni Kállay miniszterelnöknek. Csatolt kísérfelleveléből tudjuk meg, hogy Kállay határozottan helytelenítette interpellációját, de végül is Bajcsy-Zsilinszkyre bízta a dolgot és rá hári-totta a felelősséget annak elmondásáért.⁶⁸ Az interpelláció szövege nagyrészt ismeretes. Ma már azt is tudjuk, hogy Bajcsy-Zsilinszky egyetlen kérdéssel sem foglalkozott annyit, mint a délvidéki ügygel. Ismert memorandumain, parlamenti beszédein kívül erről tanúskodik naplója és irathagyatékának vaskos dossziéja, amely a gyalázatos pogrommal kap-

⁶⁶ *Saly*: i. m. 563. l.

⁶⁷ Képviselőházi napló, 1942. dec. 2. 318. sz. ülés.

⁶⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz 1942. dec. 6-án; özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

csolatos levelezését, feljegyzéseit és egyéb dokumentumokat: pl. a kihirdetett statárium plakátjait stb. tartalmazza. Mindezt azért kellett hangsúlyoznunk, mert Horthy az emlékirataiban teljesen elhallgatja, hogy Bajcsy-Zsilinszky szólaltatta meg a nemzet jobbik énjének a hangját és lelkiismeretét a szörnyű pogrommal kapcsolatban. Ezzel szemben Horthy képes volt azt a valótlanúságot leírni, hogy „különösen Kállay Miklós, a későbbi miniszterelnök szorgalmazta erőlyesen újabb hadbírói eljárás folyamatbátételét”.⁶⁹

*

A második világháborúban az 1943-as év hozta a döntő fordulatot: a sztálingrádi csatától a kurszki győzelemig a szovjet hadseregnek sikerült megtörnie a náci hadigépezet erejét, és ezzel megkezdődött a német haderő kiűzése a Szovjetunió területéről; a szövetséges angolszász csapatok kiverték a tengelyhatalmak erőit Afrikából és a háborút Olaszország földjére tették át. Mussolini bukása, az olasz kapituláció megmutatta a tengelyhatalmak csatlós országainak, hogy a hitleri Németország teljes veresége küszöbön áll. Magyarország is számolni kellett a bekövetkezett katonapolitikai helyzettel, és mind Horthynak, mind kormányának ebből le kellett volna vonnia az ország megmentése érdekében szükséges következtetéseket. Az antifasiszta erők is nagy megpróbáltatás előtt állottak. Számolni kellett azzal, hogy a reakciós magyar uralkodó osztály — élén Horthyval — alkalmatlannak bizonyul arra, hogy az országot kivezesse a hitleri háborús szövetség helyzetéből és átvigye az antifasiszta világkoalíció táborába. Erre az esetre a demokratikus pártoknak és más németellenes erőknek kellett volna a kezdeményezést magukhoz ragadniok és az ország számára oly rendkívül nehéz, történelmi jelentőségű feladatot megoldani. Azonban sem a magyar uralkodó osztály, sem a demokratikus front táborra nem volt képes arra, hogy megmentse az országot a második világháború katasztrófájától.

Az ellenzéki politikusok közül leginkább Bajcsy-Zsilinszky ismerte fel, hogy mi a teendő — ahogy Dobi István írja visszaemlékezéseiben —, „az adott helyzet reálpolitikai megítéléséből, az ország állapotának, a háború alakulásának, a széles tömegek felismert igényeinek és szükségleteinek mérlegelése, fontolgatása alapján”.⁷⁰ Már az elmúlt év vége — különösen a délvidéki ügy fejleményei — nagyon igénybe vették energiáját,⁷¹ ennek ellenére tovább harcol, tárgyal, levelez, emlékiratokat szerkeszt Kállaynak, a kormányzónak, de a leghíresebb memorandumot már a Kisgazdapárt nevében nyújtja át és a béketárgyalásokra gondolva, megírja „Transylvania” című angol nyelvre lefordított munkáját, amely a genfi Kündig-cégnél jelenik meg 1944-ben.

Ennek a gazdag és szerteágazó tevékenységnek homlokterében azok a kérdések állottak, amelyek kapcsolatban voltak Magyarországnak a háborúból való kilépésével, illetve a hitleri Németországgal szembeni önvédelmi harccal.

⁶⁹ *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires. 1953. 230. 1.

⁷⁰ *Dobi István*: Vallomás és történelem. II. köt. Bpest. 1962. 204. 1.

⁷¹ 1943. jan. 12-én írja egyik barátjának: „... félig betegen, de egészen kimerülve érkeztem, mert hetek óta igen nagy zaklatottságban élek, főleg a zsidó munkaszolgálatosok ügyében árasztanak el kérésekkel barátok és ismeretlenek, melyeket nem tudok elhárítani. Végre is én nem államférfi vagyok, hanem egyszerű politikus közkatona, aki a cserkész jelszó szerint ott igyekszem segíteni, ahol lehet.” Levélmásolat két példányban özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

A sűrűsödő események és problémák megoldása változatos harci formákat követelt volna az ellenzékétől: a beadványoktól és memorandumoktól egészen a tömegek mozgósításáig. Azonban azt láthatjuk, hogy még a memorandum-harcban is jóideig egyedül maradt Bajcsy-Zsilinszky Endre, baloldali ellenzéki képviselőtársai nem követték őt még ezen az úton sem. A memorandum-akciókkal kapcsolatban Bajcsy-Zsilinszky elgondolása az volt, hogy mivel egyfelől a háborúra való tekintettel és a német fegyverek árnyékában korlátok közé szorult a szabad parlamenti kritika, másfelől pedig amúgy is elnapolták az országgyűlést, ezért a parlamenti ellenzék a kormány elnökéhez forduljon konkrét panaszaival és kívánságaival.

Maga Bajcsy-Zsilinszky — amíg a német megszállók nem ütötték ki a kezéből a tollat és a fegyvert — nem szűnt meg felhívni a miniszterelnök és a kormányzó figyelmét a megoldásra váró bel- és külpolitikai kérdésekre. Még 1943 januárjából fennmaradt egy memorandum-töredéke, amely hét pontban foglalta össze a tennivalókat. Külpolitikai vonatkozásban a legfontosabb követelése a magyar alakulatok hazahozatala a Szovjetunióból és a békeelőkészítés feladataira való tekintettel a külügyminiszteri tárca betöltése. Ezen kívül a hadihelyzet alakulásával, a szövetségesek győzelmeivel összefüggésben részleges kormányrekonstrukciót javasol, és ellenez minden további zsidóellenes intézkedést, mert ez „tisztesség és műveltség” fokmérője lesz a béketárgyalásokon.⁷²

Bajcsy-Zsilinszky rendkívül nagy figyelemmel kísérte a kormány bel- és külpolitikai intézkedéseit és a kormányelnök — aki egyben külügyminiszter is volt — megnyilatkozásait. Az ország 1943 januárjában és februárjában a 2. magyar hadsereg voronyezsi katasztrófájának a hatása alatt állt. A németek sztálingrádi csatavesztésével bekövetkezett a döntő fordulat a keleti háborúban, és Kállay március elején a Baross Szövetség ülésén — hosszú idő óta először — mondott beszédében csak nagyon szűkszavúan és óvatosan érintette a voronyezsi vereséget. Ugyanakkor kiállt a szovjetellenes háború folytatása mellett és kijelentette:

„Magyar célok vitték katonáinkat a messzi orosz hómezőkre, a magyar célok teszik számunkra kötelezővé, hogy idehaza az eddiginél is nagyobb erővel fejlesszük és fegyverezzük fel hadseregünket . . . Mert ha áttöri ezt a bástyát a keleti rém, akkor nincs megállás, nincs feltámadás . . . Ennek a most folyó háborúnak elvesztése . . . nemcsak nemzetek, de egy egész világ el-tűnését jelentené!”⁷³

Ugyanezekben a napokban Imrédynek és Bárdossynak jelentek meg a Kállay-féle szózáttal összhangban álló cikkei, de Bajcsy-Zsilinszky cikkét a cenzúra nem engedélyezte. Bajcsy-Zsilinszky nem nyeli le sérelmét, és tollat ragad, megírja Kállaynak, hogy „Három nemzet: finnek, törökök, magyarok” című cikke, melyet a polgári liberális Újság számára írt, ismételt cenzurázás után sem jelenhetett meg. Ezzel szemben panasz tárgyává teszi, hogy Bárdossy történethamisító cikkei a Pester Lloyd hasábjain és Imrédy „szemérmetlenül háborús uszító” írása szabadon megjelenhetnek.⁷⁴

⁷² Bajcsy-Zsilinszky 1943. jan. 16. keltezésű memorandumtervezete, 6 oldal, töredék, OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/34.

⁷³ Szabad Szó, 1943. márc. 7. sz.

⁷⁴ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz 1943. márc. 10. OL. — 1943, B—F. Kállay miniszterelnök levelezése.

A szélsőjobb, főleg az Imrédy-párt, amely a keleti fronton bekövetkezett események ellenére újabb magyar seregtetek kiküldését követelte a harctérre, 1943 májusában koncentrált támadást intézett a németellenes beállítottságú és liberális gondolkodású Nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter ellen. Főleg azok az emberséges rendeletei bősztítették fel a magyar fasisztákat, amelyekkel enyhíteni igyekezett a zsidó munkaszolgálatosok helyzetén. A németek előtt ismeretes volt az az álláspontja, hogy a magyar haderőt fokozatosan ki kell vonni a Szovjetunióból, ezért német, sőt olasz körök (maga Anfuso budapesti olasz követ) is nyomást gyakoroltak a kormányra és a kormányzóra Nagy Vilmos menesztése érdekében.⁷⁵

Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki jó barátságban volt Nagy Vilmossal, s akit Kiss Jánossal és Tombor Jenővel együtt több ízben felkeresett, egyenlőtlen harcba kezdett Nagy Vilmos pozíciójának megmentése érdekében. Az ügyvel kapcsolatban levelet intézett Kállay Miklóshoz, amelyben helytelenítette Nagy Vilmos leváltását, és részletesen kitért arra a sokszor hangoztatott megállapítására, hogy a magyar hadsereg tele van német származású tábornokokkal, akiknek túlnyomó többsége a nagynémet érdekek gátlástalan kiszolgálója. Ezzel kapcsolatban utalt Werth Henrik volt vezérkari főnök személyére, akit Horthy annak idején csak nagy nehezen menesztett. A kormányzót ért bírálat érződik a levél alábbi soraiból:

„Udvari» szempontok itt nem számítanak. Mikor szegény Teleki Pál előtt szóváttem, jónéhány hónappal a Jugoszlávia ellen való örült és egész katonai történelmünket megcsúfoló operettháborunk előtt, hogy milyen ferde és lehetetlen állapot, mikor ilyen nehéz időkben egy magát németnek valló közepesen aluli tehetségű tábornok, a maga szűk egyéniségében egyesíti a magyar hadsereg főparancsnokságot és vezérkari főnökséget — Werth Henrik — nagy elődöd keserű mosollyal azt mondta nekem: »Mit tegyek, ha a Kormányzó Úr tartja és ragaszkodik hozzá?« De nem eddig van . . . a Kormányzó Úrnak is látnia kell, hogy át kell csoportosítania a magyar honvédség vezető pozícióit.”

Végül rátérve Kállaynak a Sportszarnokban május 29-én tartott beszédére, amelyben először határolta el magát a Bárdossy-kormány politikájától, a következőket írja:

„A beszédednek azonban szerény véleményem szerint természetes konzekvenciái is vannak s ezek között a legelső, hogy mindazok, akik a nemzetünk ellen elkövetett halálos bűntettben vétkesek, vezető politikusok és katonák, kímélet nélkül félreállíttassanak.”⁷⁶

Bajcsy-Zsilinszky nem elégedett meg a Kállayhoz intézett levéllel, hanem a kormányzónak megküldött emlékiratában az ő figyelmét is felhívta Nagy Vilmos távozásának hátrányos következményeire, a németeket kiszolgáló tábornokok leváltásának fontos érdekeire.

„Elérkeztünk ahhoz az időponthoz — írja Bajcsy-Zsilinszky —, amikor Magyarország léte kerül kockára, amikor az eddigieknél is élesebben és határozottabban kell kifejezésre juttatnunk politikánkban — katonai politikánkban is — nemzetünk önállóságát, államunk függetlenségét és Magyarországnak semmiféle más nép érdekeivel nem azonosítható érdekeit.”⁷⁷

⁷⁵ *Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938—1945.* Bpest. é. n. 143. l.

⁷⁶ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz 1943. jún. 5. OSzK. Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/86.

⁷⁷ *Nagybacsoni Nagy Vilmos: i. m. 150. l.*

A Kállay-kormány — mint az utóbbi években publikált dokumentumokból kiderült — 1943 februárjában kezdte meg a nyugati hatalmak megbízottaival a puhatolózó tárgyalásokat, közvetlenül azután, hogy Sztálin-grádnál és El Alameinnél döntő fordulatra került sor a második világháború hadtörténetében. De Horthy és Kállay még 1943 nyarán is úgy képzelték, hogy elegendő, ha elhatárolják magukat a nyugati hatalmakkal szembeni háborútól és ugyanakkor folytathatják a Szovjetunió elleni harcot. Az utolsó pillanatig arra számítottak, hogy egy angolszász balkáni partraszállás esetén majd leteszik a fegyvert a nyugati hatalmak csapatai előtt és azt remélték, hogy a szovjet háborúban való részvétel miatt nem vonják őket felelősségre. A Kállay-kormánynak ez a külpolitikai „koncepciója” eredményezte azt a kivárási taktikát, ami Hitler gyanúját is felkeltette, de ugyanakkor a passzivitás az angolszász köröknek sem tetszett. Maga Kállay írja emlékirataiban: „Abból a feltevésből indultunk ki, hogy habár az angol—amerikai hatalmak messze vannak Közép-Európától, politikájuk mégis elér hozzánk. Így feltételeztük, hogy az angol—amerikai csapatok az orosz katonák előtt érik el ezt a térséget, és Közép- és Kelet-Európa jövőjét az angol—amerikai politika (az atlanti egyezmény) fogja szabályozni.”⁷⁸

Ilyen körülmények között nem csoda, ha Bajcsy-Zsilinszky Endrét — aki a polgári ellenzék tagjai közül a legtovább volt hajlandó elmenni a németekkel való szembefordulás terén⁷⁹ — mélységesen aggasztotta a Kállay-kormány taktikázása, az a passzív várakozás, ahogy az uralmát átmenteni akaró magyar uralkodó osztály az események elé nézett. „Fokozódó aggodalmaskodással és belső szorongással figyelem a világeseményeket. Közben egyre riasztóbbnak látom Magyarországot politikai, diplomáciai, katonai, nemzeti és gazdasági-szociális készületlenségét, szemben a torlódó s egyre sürgetőbbé váló feladatok töménytelenségével.” Ezekkel a szavakkal vezeti be Bajcsy-Zsilinszky Magyarország miniszterelnökéhez intézett 46 oldalas emlékiratát.⁸⁰

A „Politikai készületlenségünk” című fejezetben írja: a legfőbb ideje, hogy a magyar kormány is számításba vegye a háromhatalmi szövetség háborús vereségét.

„Ennek a számbavételnek azonban nemcsak hogy nyomát nem látjuk a t. Kormány politikájában — sem a sajtó, sem a cenzúra, sem általában a véleményszabadság kezelése körül —, hanem ellenkezőleg, változatlanul erőlteti Nagyméltóságod kormányzata a »nemzeti egység« olyan mechanikus szemléletét, mely *sem a való tényeknek, sem az ország érdekeinek nem felel meg.*”

Bajcsy-Zsilinszky itt és az emlékirat más részeiben arra céloz és azt fejti ki, hogy a szélsőjobb polgárháborús helyzet szítására törekszik, hogy azután német segítséggel átvegye a hatalmat. Nemcsak a nyilasok és Imrédyék, de a kormánypárton belüli jobbszárny is elégedetlenségét nyilvánította Kállay politikájával szemben, és Magyarország „totális” háborús erőfeszítéseit ki-

⁷⁸ Kállay M.: i. m. 397. l.

⁷⁹ Kállay írja emlékirataiban az ellenzék politikusairól: „A Kisgazdapárt parlamenti képviselőinek az állásfoglalása nem volt egészen világos. Ingadoztak a falusi lakoságnak és Eckhardt amerikai barátainak szempontjai között, bár Bajcsy-Zsilinszky közvetlen hívei határozottan a radikális döntés mellett foglaltak állást. A Polgári Szabadelvű Párt vezetője, Rassay, a mérséklet híve volt, ugyanúgy Peyer is . . .” Kállay: i. m. 213. l.

⁸⁰ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Emlékirat Magyarország miniszterelnökéhez. A másolat példányon dátum és aláírás hiányzik. Özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

vánta. A Magyar Megújulás Pártja és a MÉP jobbszárnya Kállaynak át-nyújtott emlékirataikban fejtették ki ezzel kapcsolatos elképzeléseiket.

Bajcsy-Zsilinszky a szélsőjobboldali, fasiszta Magyarországgal szemben beszél a „másik Magyarország”-ról, amelyet a baloldali ellenzék képvisel. Kállayval szemben ő nem tud elképzelni nemzeti egységet a hazaáruló és polgárháborúra törő szélsőjobboddallal. Az ellenzék szerepéről, kossuthi szelleméről beszélve, kijelenti: „Szerintem súlyos, mondhatnám *végzetes felelősséget* visel a mai magyar kormány a tekintetben, hogy *ez a másik Magyarország idejében* megmutathassa magát befelé és kifelé egyaránt szóló érvénnyel s kellő felkészültséggel nézhessen az ország megmentésének roppant föladatai elé . . .”

Bajcsy-Zsilinszky memorandumának legfőbb értéke, hogy nem vállal közösséget a Kállay-féle nemzeti egységpolitikával és a magyar fasizmussal, sőt felhívja a miniszterelnököt a polgárháborús jelenségek elfojtására.

Külpolitikai vonatkozásban az emlékirat rámutat „diplomáciai készültségünk”-re, és név szerint is javaslatokat tesz a „hivatalos” és „nem hivatalos” diplomáciai szolgálat németellenes és jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező személyekkel történő megerősítésére. — Az emlékirat fogyatékos-ságai közé tartozik, hogy ekkor még Bajcsy-Zsilinszky is bízott az angol-szászok balkáni partraszállásában, és túlzott jelentőséget tulajdonított Törökország szerepének. Remélte, hogy a török haderő hadbalépése esetén a Balkánra nem teszi a lábát a szovjet hadsereg. Az emlékirat a lengyel orientációt is főleg a lengyel—magyar közös határ érdekében hangsúlyozta. Összegezve azokat a célokat, amelyeket Bajcsy-Zsilinszky az emlékiratban a kormányzat elé tűzött: sürgős belpolitikai, diplomáciai, katonai és szociális intézkedések a „történelmi Magyarország helyreállítása” érdekében. Ekkor még hitt abban, hogy annak ellenére, amilyen szerepet Magyarország játszott a hitleri Németország oldalán a második világháborúban, a 24. órában végrehajtni óhajtott kormányzati intézkedésekkel egy ilyen célkitűzés elérhető. Bár Bajcsy-Zsilinszky túl sokáig táplált illúziókat Horthy és Kállay személyét illetően és hitt Magyarország délkelet-európai vezető szerepében, egyre jobban felismerte, hogy egy nemzeti érdekű külpolitika nem valósítható meg a magyar társadalom szerkezetének demokratikus átépítése nélkül.

A társadalmi és politikai valóság helyes felismeréséhez nagy segítséget nyújtottak Bajcsy-Zsilinszkynek azok a kommunista értelmiségiek és a Kisgazdapárt polgári tagozatának balszárnyán álló fiatalok, akikkel az antifasiszta küzdelem időszakában került szoros kapcsolatba. Ennek a kommunista, haladó szellemű értelmiségnek a hatása már felismerhető a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó memorandumában (1943. július 31.), amelyet Bajcsy-Zsilinszky Endre Tildy Zoltánnal együtt a Kisgazdapárt nevében nyújtott át a miniszterelnöknek.⁸¹ Ebben Bajcsy-Zsilinszky figyelmezteti a kormányt, hogy „bizonyos katonai és politikai jelek és megfontolások arra engednek következtetni, hogy a Balkán mégsem válik döntő jelentőségű csaták színhelyévé”. Ezért azt javasolja, hogy Magyarország lépjen ki a háromhatalmi szövetségből, a háborúból és térjen vissza a Teleki-féle semlegességi politikához. A legfontosabb feladattal kapcsolatban az emlékirat hangsúlyozza: „... Magyarországnak

⁸¹ A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt emlékirata Magyarországi külpolitikai és belpolitikai kibontakozásáról Kállay Miklós miniszterelnökhez. Fűzli Pintér István, Századok, 1965. 1—2. sz. 172—198. l.

minden politikai, jogi igazságával és katonai erejével szembe kell szállnia nemcsak egy esetleges német megszállás kísérletével, hanem még egy német katonai átvonulással is, még akkor is, ha milliós haderőnk hiányos felszerelésével nem volna elég erős egy átmeneti német megszállás elhárítására.”

Tekintettel arra, hogy az emlékiratot Pintér István a Századok hasábjain teljes terjedelemben leközölte, még csak vázlatosan sem kívánjuk ismertetni annak főbb pontjait. Csupán a memorandum értékelésével kapcsolatban szeretnénk néhány észrevételt fűzni az emlékirat publikálójának a Történelmi Szemlében írt cikkéhez.⁸² Egyetértünk Pintér Istvánnak a megállapításával, hogy az emlékirat helyes külpolitikai célkitűzések mellett reakciós és nacionalista törekvéseknek ad hangot. Véleményünk szerint ez volt a memorandum fő hibája. De vitába kell szállnunk a szerzőnek azzal a megállapításával, hogy „a memorandum legsúlyosabb hibája az volt, hogy nem a néphez szólt” és „nem a dolgozó tömegekre akart elsősorban támaszkodni”.⁸³ A Kiszgazdapárti memorandum fő célkitűzése — szerintünk — az volt, hogy megfogalmazza a polgári ellenzék álláspontját a háború és a béke nagy kérdéseiről, ezt a kormány tudomására hozza, és a külföldi sajtó révén ismertté tegye a szövetségesek táborában. Egyébként még az is vitatható, hogy a memorandum egyáltalában nem jutott el a tömegekhez. Kállay és Bajcsy-Zsilinszky között a memorandum-kérdésben lezajlott vita, a Kiszgazdapárt szeptemberi megyei nagyaktivái és egyes rendőrségi jelentések — amelyekről később lesz szó — azt bizonyítják, hogy a memorandumot a Kiszgazdapárt terjesztette és propagálta. Más kérdés az, hogy a demokratikus ellenzék úgy tudta volna helyesen betölteni történelmi szerepét, ha a kormányzatra gyakorolt befolyásolási törekvések mellett nagyobb súlyt helyezett volna a néptömegek és elsősorban sajtó párhíveinek a felvilágosítására. Az adott helyzetben a kormányzatra gyakorolt politikai nyomásra „fent” és a néptömegek politikai felvilágosítására „lent” egyaránt szükség lett volna. Hogy az utóbbira csak minimális mértékben került sor, annak nem csupán a belügyi kormányzat volt az oka, hanem azért a Kiszgazdapárt vezetősége is hibáztatható.

Ezek után szeretnénk rátérni az emlékirat néhány vonatkozására, amelyekről eddig még nem esett szó.

Kállay a már idézett emlékiratában foglalkozik Bajcsy-Zsilinszky memorandumával is. Ezt írja a memorandumról: „... magam aláírtam volna, ha történetesen nem vagyok miniszterelnök. Legnagyobb érdeme, hogy ment volt az elfogultságtól, helyesen állapította meg a múlt hibáit és helyes orvoslást javasolt.” Majd valamivel lejjebb így folytatja: „Amit a Kiszgazdapárt javasolt, szóról-szóra az én álláspontom volt. Olyan módon akartam megvalósítani, hogy a minimumra csökkentsem a velejáró kockázatot.”⁸⁴

Ahány állítás, annyi valótlan! Maga Kállay írja emlékirataiban, hogy Bajcsy-Zsilinszky eredetileg nyilvánosságra akarta hozni a memorandumát, és csak az ő tanácsára állt el ettől a szándékától.⁸⁵ Amikor Kállay tudomására jutott, hogy a memorandum mind belföldön, mind külföldön ismeretessé vált, inkorrektsséggel vádolta és súlyos szemrehányásokkal illette ezért Bajcsy-

⁸² *Pintér István*: Az 1943 őszi kiszgazda-szociáldemokrata szövetség. Történelmi Szemle, 1965. 4. sz., 423—446. 1.

⁸³ *Uo.* 430. 1.

⁸⁴ *Kállay*: i. m. 243—244. 1.

⁸⁵ *Kállay*: i. m. 243. 1.

Zsilinszkyt.⁸⁶ A hozzá intézett levelében azt állította, hogy a parlamentnek 90%-a áll szemben Bajcsy-Zsilinszkyvel a memorandum miatt, amit a Kisgazdapárt — mint írja — „szerencsétlenül utcára dobott”. Mindennek a betetőzése, hogy Kállay, aki emlékirataiban olyan dicshimnuszokat zengedez a kisgazdapárti memorandumról, annyira nem vette komolyan a baloldali ellenzék legjelentősebb politikai állásfoglalását, hogy el sem olvasta! Bajcsy-Zsilinszky — több más panaszával együtt — egy Kállaynak írt levelében teszi szóvá ezt a felháborító tényt. Levelének ez a része így hangzik:

„Azt írod memorandumunk tartalmára vonatkozólag, hogy mivel élőszóval ismertettük Előtted, *utóbb nem olvastad el.* (Kiemelés tőlem — V. K.) Elég fájdalmas számunkra, hogy annyi keserves magyar töprengésnek eredménye, ez a memorandum, melybe épp úgy a szívünk vérért adtuk, mint Te első költségvetési beszédedbe, melyre szombaton hivatkoztál: a magyar politikai értelemnek és lelkiismeretnek ez a jajkiáltása még azt sem érdemelte meg Részedről, hogy elolvasd. Olyan lekicsinylése ez a mi utolsó pillanatban jelentkező kibontakozási tervünknek, hogy azt csak a legmélyebb fájdalommal vehetjük tudomásul.”⁸⁷

Az sem érdektelen, hogy mi volt a kormányzónak a véleménye a memorandumról. Pintér István a Századokban közzétett cikkében idéz Bajcsy-Zsilinszky naplófeljegyzéseiből, amelyeket a kormányzói kihallgatás — 1943. augusztus 25. — után készített. Ehhez kiegészítésül csak annyit, hogy Horthy egyetlen elismerő szót nem mondott az emlékiratról, csak „a veszedelmekről beszélt” — ahogy Bajcsy-Zsilinszky feljegyzéseiben olvashatjuk. Talán ezzel a negatív értékeléssel és elutasító magatartással függ össze, hogy Horthy a kisgazdapárti emlékirat tényét csak épp, hogy megemlíti memoárjaiban, de nem mond véleményt róla. Ellenben később, amikor a kormánypárt jobbszárnyának 1944 februárjában beterjesztett emlékiratáról ír, megjegyzi, hogy a kisgazdapárti emlékirat lekicsinyli a kommunizmus veszélyét, ezért nem tartja alaptalannak a kormánypárti jobboldal figyelmeztetését: „Ha Németország alulmarad, ez a bolsevizmus győzelmét jelenti és akkor jaj Európának!”⁸⁸

A memorandum nemzetközi visszhangjával kapcsolatban Bajcsy-Zsilinszky megírja Bethlen Istvánnak, hogy a svájci szocialisták orgánuma, a Berner Tagwacht október 15. száma bő kivonatban leközölte annak főbb pontjait. „Persze ez kellemetlen a kormánynak — írja Bajcsy-Zsilinszky —, nekünk is kényelmetlen, de már nem lehet rajta segíteni s mi bizony sem letagadni, sem a dolgokért magunkat mentegezni (az indiszkrécióért valóban semmi felelősség nem terhel bennünket) nem fogjuk. Az ország szempontjából pedig inkább hasznos, mint káros ez a svájci közlés, mert így Maniuek emlékiratainak van némi magyar ellensúlya a világsajtóban.”⁸⁹ Egyébként a svájci sajtón kívül nemcsak a semleges országok lapjai írtak a memorandumról, hanem a Times és a Pravda is beszámolt róla.⁹⁰

Még csak annyit a memorandummal kapcsolatban, hogy bár nem került nyilvánosságra és így nem hathatott szélesebb tömegekre, de Kállay miniszter-

⁸⁶ OSzK. Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/140.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Horthy Miklós: Emlékirataim. 247. l.

⁸⁹ OSzK, kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/76.

⁹⁰ Jelentés Honti Ferenc, a Független Kisgazda Párt külföldi megbízottja 1943 szeptember eleje és 1946 november vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről. Genf. 1946. 20. l.

elnöknek már említett szemrehányó levele — amelyben azt írja, hogy „itthon minden illetéktelen kézben” ott van a memorandum — arra mutat: nem kevesen ismerték. Ezt a feltevésünket megerősíti a m. kir. rendőrség magyar-kanizsai kapitányságának 1943. november 8-i jelentése is, amely közli a Belügyminisztérium közbiztonsági osztályával, hogy Raffai István helybeli lakos postán megkapta a következő című anyagot: „Feltűnő szemelvények a Kisgazda Párt Emlékiratából (Előterjesztve a miniszterelnök úrhoz, 1943. VII. 31.)”. A mellékelt három és fél sűrűn gépelt oldalas másolat 25 pontba foglalva röviden ismerteti a memorandumot.⁹¹

Kállay — néhány nappal a kisgazdapárti emlékirat átnyújtása után — augusztus 5-én fogadta a baloldali ellenzék vezetőit, és tájékoztatta őket a politikai helyzetről, valamint a magyar kormány szándékairól. Kállay — többek között — kifejtette, hogy Mussolini bukása (július 25-én) semmivel sem könnyítette meg Magyarország helyzetét, már ami a háborúból való kiugrás lehetőségét illeti. Az ellenzék vezetői közül Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán, Rassay Károly, Peyer Károly és Kéthly Anna vettek részt a megbeszélésen. Egyedül Bajcsy-Zsilinszky volt az, aki nem fogadta el Kállay helyzetelemzését, a többiek belátták: nem lehet a „sötétbe ugrani”, előbb komoly biztosítékokat kell kapni az angolszászoktól.⁹² Bajcsy-Zsilinszky ezzel szemben azt mondta, hogy a kockázatot mindenképpen vállalni kell, mert más kiút nincs. Kállay így idézi emlékirataiban Bajcsy-Zsilinszky véleményét: „Emlékeztetett arra, hogy mindig azt szoktam mondani, a magunk útját kell járnunk. Bajcsy-Zsilinszky szerint a kockázat vállalása a mi utunk. Az egyetlen különbség köztünk, hogy ő kész céljai érdekében vállalni a kockázatot, míg én kockázat nélkül akarom azokat elérni.”⁹³ Kállay meghamisítja a tényeket, amikor csak a kockázatvállalás kérdésében lát különbséget kettőjük között. Mint ismeretes: mind bel- mind külpolitikai téren számos lényeges kérdésben eltértek a nézeteik egymástól. Pl. a külpolitikában Bajcsy-Zsilinszky kezdettől fogva ellenezte a szovjetellenes háborút, Kállay viszont még a voronyezsi katasztrófa után is a szovjetellenes háború szószólója volt, és abban reménykedett, hogy a nyugati szövetségesek szemet hunynak Horthy-Magyarországnak, amiért a németek oldalán tovább folytatja a harcot a „bolsevista veszély” ellen.

1943 augusztus folyamán a külpolitikai helyzet kritikussá vált és Magyarországtól megkövetelte volna a cselekvést, a kockázatok vállalását. A nyugati hatalmak is megalégelték már Kállayék diplomáciai puhatolózásait, és konkrét tetteket, így mindenekelőtt a háborúból való kiugrást szorgalmazták. Azonban a katonai ügyek két legfőbb irányítója, Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Szombathelyi Ferenc, a honvédevezérkar főnöke nem így látták a helyzetet.

Mivel különösen Szombathelyinek volt kulcs helyzete és nagy hatalmat összpontosított a kezében, Bajcsy-Zsilinszky felkereste őt abból a célból, hogy megkísérelje helyes irányba befolyásolni a vezérkari főnöknek Magyarország katonapolitikai helyzetéről vallott nézeteit. Bajcsy-Zsilinszky nem volt jó véleménnyel Szombathelyiről, nem egyszer elmarasztalta őt a délvidéki vérengzés ügyében tanúsított elnéző magatartásáért, és szembe került vele a

⁹¹ OL, BM. VII. res. 1943—7—18953.

⁹² *Karsai Elek*: A budai vártól a gyeprüig. 328—329. l.

⁹³ *Kállay*: i. m. 245—246. l.

Schönherz-perben is. Ennek ellenére, az ország létfontosságú érdekeire való tekintettel elszánta magát erre a beszélgetésre.

Bajcsy-Zsilinszky naplófeljegyzései tájékoztatnak bennünket a köztük két ízben, augusztus 16-án és augusztus 26-án lezajlott vitáról.⁹⁴ Szombathelyi a beszélgetés elején a Schönherz-ügyre terelte a szót, és azzal indokolta eljárását, hogy „a hazai kommunista párt lázadásra, a kormány elkergetésére” szólította fel a népet röplapjain keresztül. Felmutatva egy röplapot, kijelentette: „Ez a röplap megnyugtatta az én lelkiismeretemet, hogy nekem mint a magyar vezérkar főnökének nem lehetett másképp cselekednem, mint ahogy cselekedtem.” Bajcsy-Zsilinszky nem értett egyet ezzel az érveléssel: „Politikailag igen szerencsétlen dolognak gondoltam — olvashatjuk a feljegyzésben — bármi kommunistának is halálra ítéletét Szovjetország és Magyarország jövődjé viszonya és Magyarország érdeke szempontjából.” Egyébként Bajcsy-Zsilinszky leírja feljegyzéseiben a Schönherz-ügyben vállalt szerepét, különböző mentőakcióit, majd ezekkel a szavakkal zárja le naplójának ezt a részét: „Ez az ügy engem nagyon fölindított . . .”

Rátérve jövetelének tulajdonképpeni tárgyára, Bajcsy-Zsilinszky kifejtette, hogy „a háborút a németek elvesztették és Magyarországnak meg kell találnia a kibontakozás és megmenekülés módját”. Szombathelyi — aki főleg a Tombor Jenő segítségével elkészített katonai memorandumra reflektált, amely tulajdonképpen kiegészítője volt a kisgazdapárti memorandumnak — 1943 augusztus végén is ezt hangoztatta: „Még nem olyan biztos, hogy elvesztették, még sokféle fordulat történhet. De különben is a háború mindig lutri: annak van igaza, aki nyer.”

Amikor Bajcsy-Zsilinszky azzal válaszolt, hogy ő már évekkal ezelőtt megmondta a külügyi bizottságban — még 1941 őszén —, hogy a németek el fogják veszteni a háborút, Szombathelyi feleltant:

„Ez a politikusok dolga. Én, mint vezérkari főnök, csak a harcot képviselhettem . . . A kemény harcot és csak azt az álláspontot képviselhettem, hogy mikor mód van rá, hogy igazi harcokban kifejlesszük hadseregünk harcképességét . . . akkor én is csak azt mondhattam, hogy nekünk ebben részt kell vennünk . . .”

Bajcsy-Zsilinszky nem alaptalanul írja ezzel a cinikus és ostoba érveléssel kapcsolatban:

„Őszintén megdöbbsentem, hát lehetséges az, hogy egy nemzet azért lépjen háborúba, egy előre reménytelen háborúba, hogy mint egy felsőbbrendű manőveren begyakorolja magát? Ez elég ok a magyar vezérkar főnöke számára, hogy vállaljuk egy ilyen háború irtózatos kockázatát?”

Miután Bajcsy-Zsilinszky emelt hangon kijelentette, hogy a Szovjetunió elleni háború nem a magyar nemzet érdekeit szolgálta, Szombathelyi láthatóan ingerülten válaszolt:

„De hát mit akartok tulajdonképpen, kilépni a háborúból? Hogyan? Így össze vagyunk fonódva (és mutatta) a németekkel. Nem engedhetnek ki az obligóból . . .”

Majd hosszú vitára került sor köztük a német—magyar viszonyról és történelmi kapcsolatokról, aminek a végén Bajcsy-Zsilinszky kijelentette:

⁹⁴ *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Naplófeljegyzések, 1943. augusztus 29. OSzK, Kéziratár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/9.*

„Akárhogy is van, kegyelmes uram, Magyarországot meg kell mentenünk, ezért kockázatot is kell vállalnunk, mindenkinek vállalni a maga felelősségét. Abból kell kiindulni, hogy egykor Werth Henriknek és László tábornoknak meg Bárdossy volt miniszterelnöknek felelniök kell háborúbalépésünkért . . .”

Bajcsy-Zsilinszky vitája Szombathelyivel néhány nappal később folytatódott.⁹⁵ Bajcsy-Zsilinszky Szombathelyinek a katonai helyzetről készített emlékiratát bírálva, amely a „német—magyar sorsközösség” alapjaira helyezkedett, szenvedélyes hangon kifejti:

„. . . küzdöttem régi idők óta az ellen a szerencsétlen babona ellen, hogy mi sorsközösségben vagyunk a németekkel . . . Csak a tények kifecsketésével lehet ezt az ezeréves élet-halál harcot sorsközösségnek minősíteni . . .”

Bajcsy-Zsilinszky rátérve a német származású vezérkari tisztek szerepére és hatására a magyar tisztikar németbarát szemléletének a kifejlődése terén, tényként állapítja meg:

„Sajnos a magyar tisztikar a Werth Henrikek szellemében alakult ki és egy szörnű német szuggesztíó alá került . . .”

Mindebből Bajcsy-Zsilinszky azt a következtetést vonja le, hogy el kell távolítani a tisztikarból azokat, „akik túlságosan beleszédültek a német—magyar sorsközösség agyrémébe”.

Levele végén Bajcsy-Zsilinszky így fogalmazza meg a katonai vezetők legfőbb kötelességét az adott helyzetben: „A vezető katonák feladata szerintem az, hogy megkönnyítsék . . . kiválásunkat a háborúból, melyet bűnös államférfiak és bűnös katonák a nemzet nyakába akasztottak . . .”

Magyarország szerencsétlenségére ezekben a döntő hónapokban és hetekben a másik legfontosabb katonai állás betöltője, Csatay Lajos honvédelmi miniszter is a német érdekek szemszögéből ítélte meg a helyzetet, amikor a minisztertanács augusztus 24-i ülésén beszámolt a Hitlernél tett látogatásáról és kijelentette: „. . . nekünk szükségünk van a németek jóindulatára. . . Érdeünk, hogy mennél jobban harcoljon a német az orosz ellen . . .” Még arra is hajlandó volt Csatay, hogy vakon teljesítve Hitler és vezérkarának kívánságát, a minisztertanács ülésén a keleti frontról visszavont magyar haderő jugoszláviai bevetése mellett foglalt állást. Javaslatát azonban — különösen Keresztes-Fischer belügyminiszter éles ellenzése után — elvetették.⁹⁶

Bátor, határozott és az események színvonalára emelkedni tudó politikai vezetés kijelölhette volna az adott helyzetben szükségessé váló katonai feladatokat is. Azonban a Kállay-kormány még az olasz kiugrás után sem látott okot arra, hogy változtasson a passzív kivárás politikáján. Kállay a szeptember 14-i minisztertanácsos ismertette azt az álláspontját, amit az olasz kiugrással kapcsolatban a kormányzó elé terjesztett. E szerint:

„A magyar kormány Olaszország kapitulációja következtében a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozásának jogérvényét megszüntnek tekintí, ebből azonban *semmiféle következményt sem von le*. (Kiemelés tőlem — V. K.) Ennek folytán jelenleg nem lát okot és módot arra, hogy a magyar—német viszonyon változtatást eszközöljön.”⁹⁷

⁹⁵ Bajcsy-Zsilinszky levele Szombathelyi Ferenchez, 1943. szept. 1. OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/109.

⁹⁶ OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1943. aug. 24. 169. cs.

⁹⁷ OL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. szept. 14. 169. cs.

Ez a formula lényegében azt jelentette, hogy a kormány változatlanul kitart a passzív kivárás taktikája mellett. Kállay — aki a minisztertanács ülésén már nem beszélt lelkendezve, mint korábban, a Szovjetunió elleni háborúról, hanem „dicstelen hadjárat”-nak nevezte —, azzal kívánta erősíteni az olasz kiugrással kapcsolatos álláspontját, hogy elmondta: Bethlennel, gróf Károlyi Gyulával, gróf Esterházy Móriccal, egykori miniszterelnökökkel, valamint Kánya Kálmán volt külügyminiszterrel együtt kihallgatáson jelent meg a kormányzónál, ahol mind a négy politikus örütségnek tartotta, ha a magyar kormány kilépne a háromhatalmi egyezményből és annak érvényét nem ismerné el.

A baloldali ellenzéki pártok — megmaradva a szelíd memorandumozás keretei között — 1943. szeptember 10-én Bajcsy-Zsilinszky megfogalmazásában emlékiratban ismertették álláspontjukat Kállay-val az olasz kapitulációval kapcsolatban:

„Olaszország föltétel nélkül való fegyverletételével nemcsak a háborúból való kilépésünkre, nemhadviselő magatartásunk deklarálására nyílt meg az alkalom — hangzik az emlékirat —, hanem . . . jogilag bekövetkezett a restitutio in integrum . . .

Az alulírott ellenzéki pártok képviselői azt a szilárd meggyőződésüket kívánják kifejezésre juttatni az emlékiratukban, hogy Magyarország megmentésére a t. kormánynak immár sürgősen cselekednie kell. . . Úgy érezzük, hogy az utolsó pillanat érkezett el arra, hogy végzetes következmények megelőzésére, semlegességünket visszanyertén és azt deklarálva, kivonuljunk ebből a háborúból s ezzel egyben a kisebbik kockázatot vállalja Magyarország.”⁹⁸

Bár a Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt és a Rassay-féle Polgári Szabadság Párt együttes állásfoglalása nem változtatta meg a kormány politikáját, a parasztság, munkásság és a demokratikus érzelmű polgárság pártjai sem változtattak harci módszereiken és továbbra sem apelláltak a tömegeikre. Pedig mind a Szociáldemokrata Párt, mind a Kisgazdapárt szervezetei aktivizálódtak 1943 folyamán. A vidéki városok rendőrkapitányságainak 1943-ból származó, havonta felterjesztett helyzetjelentéseiből kiderül, hogy megélenkült a szociáldemokrata pártélet, ismét rendszeresen tartottak összehívott értekezleteket stb.⁹⁹ Még 1943 nyarán létrejött a Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazdapárt szövetsége, amelyhez a Polgári Szabadság Párt is csatlakozott. A Békepárt örömmel üdvözölte az ellenzéki erők összefogását, de hamarosan kiderült, hogy a két nagy ellenzéki párt szövetségének külpolitikai alapja „az ország angolszász megszállására irányuló spekuláció volt”.¹⁰⁰ Ez a körülmény fékezte e pártok politikai aktivitását. Az akkori helyzetben már arra lett volna szükség, hogy az ellenzéki pártok „a háborúval elégedetlen, a független, demokratikus Magyarország gondolatát magáénak valló, érte áldozatokra is képes tömegekkel *együtt* lépjenek fel a kormány háborús politikája ellen.”¹⁰¹

⁹⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele 1943. szept. 10-én Kállayhoz az olasz kapitulációval kapcsolatban. OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

⁹⁹ OL, Belügyminisztériumi iratok eln. res. 1943. 4. tétel.

¹⁰⁰ *Kállai Gyula*: i. m. 187. l.

¹⁰¹ Uo. 193. l.

A Független Kisgazdapártban is fokozódott a politikai aktivitás 1943-ban. Szeptember folyamán különösen sikeres megyei választmányi üléseket tartottak. Három ilyen megyei nagyválasztmányi ülésről tudunk, és mind a háromnak külpolitikai előadója Bajcsy-Zsilinszky volt. Az elsőre szeptember 7-én Nagyváradon került sor, amelyen teljes számban megjelentek Bihar vármegye kisgazdapárti szervezeteinek községi küldöttei, köztük azok a parasztemberek, akik 1929-ben hozzá kezdtek a párt megszervezéséhez.¹⁰² Szerencsére a gyűlésről készített beszámoló, benne Bajcsy-Zsilinszky-beszédének szövegével, megmaradt és a Bajcsy-Zsilinszky-hagyatékban megtalálható.¹⁰³ A beszéd három kérdéssel foglalkozott: mit csinált a magyar parasztság a háború nehéz éveiben, hogyan teljesítette kötelességét — főleg külpolitikai vonatkozásban — a Kisgazdapárt és végül: mi a teendő. Bajcsy-Zsilinszky nagyhatású beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be — miután az ügyeletes rendőrtiszt felszólította őt beszédének befejezésére — „Ki kell vonulnunk ebből a háborúból, melyet a nemzet zöme, főleg parasztsága és munkássága nem akart s amelybe alkotmányunk világos rendelkezései ellenére vitt bele bennünket a Bárdossy-kormány.”

A párt vezetői — köztük Bajcsy-Zsilinszky — Nagyváradról Kolozsvárra utaztak, majd onnan Miskolcra, ahol 1943. szeptember 12-én tartotta választmányi ülését a felsőmagyarországi szervezet. Pártay Tivadar, a választmányi ülés elnöke, írja visszaemlékezéseiben,¹⁰⁴ hogy Borsod, Gömör, Zemplén, Abauj és Heves megyékből összesen mintegy ezer főnyi tagság gyűlt össze. Bajcsy-Zsilinszky javaslatára a szónokok megegyeztek abban, hogy a beszédek fő témája az olasz kapitulációval kapcsolatban kialakult helyzet legyen. A főelőadást Bajcsy-Zsilinszky tartotta a külpolitikai helyzetről és „a tőle megszokott eréllyel és szangvinitással követelte, hogy a kormány azonnal hozza haza az áldozatul dobott csapatokat a hadinüveleti területről, kezdjen tárgyalást haladéktalanul a Szovjetunióval és kössön azzal különbékét”. Majd a nemzeti egységről szólva kijelentette, hogy csak olyan nemzeti egységet hajlandó a Kisgazdapárt szolgálni, amely a kossuthi szabadságeszmének nyugszik. Bajcsy-Zsilinszky utolsó nyilvánosan elmondott beszédét e szavakkal fejezte be: „Életünket és vérünket a szabad, független, demokratikus Magyarorszáგért!”¹⁰⁵

A gyűlésen részt vettek a helybeli Szociáldemokrata Párt vezetői, Reisinger Ferenc és Rónai Sándor is. Rónai Sándor mondta el visszaemlékezésében, hogy rendkívül mély benyomást gyakorolt a gyűlésen megjelent szociáldemokrata munkásokra Bajcsy-Zsilinszky népét és országát féltő, igaz hazaszeretettől átfűtött előadása.¹⁰⁶ A beszéd és a gyűlés sikerét még jobban felfokozta az a körülmény, hogy „a négy vármegyébe hazatérő szekeres, biciklis stb. parasztemberek úgyszólván minden útbaeső kocsmában pótgyűlést

¹⁰² Mintegy 22 évvel a nagyváradai gyűlés után, 1965 őszén Bihari Nagy Lajossal, a Független Kisgazdapárt volt Bihar megyei elnökével, a Legújabbkori Történeti Múzeumnak végzett gyűjtőmunka során jártam Berettyóújfalun, Bojton és Nagykerékiben. Felkerestük a Kisgazdapárt veterán harcosait. Megható volt, hogy ezek a 60–70 éves parasztemberek milyen szeretettel és ifjonti lelkesedéssel idézték vissza emlékezetükbe a nagyváradai gyűlés eseményeit, Bajcsy-Zsilinszky nagyhatású beszédét.

¹⁰³ OSZK, kéziratár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/21.

¹⁰⁴ Pártay Tivadar visszaemlékezései, Nemzeti Múzeum.

¹⁰⁵ Szabad Szó, Életünket és vérünket, 1943. szept. 19.

¹⁰⁶ Rónai Sándor szóbeli közlése a szerzőnek, 1965 júniusában.

tartottak, ahol az összegyűlt falusiaknak beszámoltak a hallottakról. Magyarázták, bővítették, eltúlozták a gyűlésen hallottakat, olyannyira, hogy azon a szeptemberi vasárnap estén egész Felső-Magyarországon szétfutott a hír: kiléptünk a német szövetségből, békét kötöttünk a Szovjetunióval és jönnek haza a fiaink.”¹⁰⁷

A miskolci gyűlés és Bajcsy-Zsilinszky beszédének a híre eljutott Kállay miniszterelnökig is. Bajcsy-Zsilinszky, aki nem sokkal a miskolci gyűlés után felkereste Kállayt, hogy a már többször sürgetett lépések megtételére bírja őt, a miniszterelnök részéről barátságtalan fogadtatásban részesült. Kállay szemrehányással illette őt a miskolci beszéd miatt, és különösen a Szovjetunióról, valamint a szovjetellenes háborúról elhangzott kijelentéseit kifogásolta. Bajcsy-Zsilinszky október 2-án eljuttatta Kállaynak szabadon elmondott beszéde rekonstruált szövegét, és kísérőlevelében is a Szovjetunióval kapcsolatos „appeasement” sürgős létrehozását hangsúlyozta. Az inkriminált beszédre vonatkozóan feltette a kérdést Kállaynak:

„De miért kelljen eltitkolnunk. . . azt a tényt, hogy Szovjetország valóban barátságosan közeledett felénk nemcsak a szabadságharcban zsákmányo lt magyar zászlók ünnepélyes visszaküldésével, hanem megfelelő komoly diplomáciai aktus formájában is. . . s hogy a Te bűnös és gyarló elődöd a miniszterelnöki székben ennek dacára üzenté meg, alkotmányellenesen, a háborút Szovjetországának.”¹⁰⁸

Ezután konkrétan céloz arra, hogy a szövetséges hatalmak küszöbön álló értekezletén (a teheráni értekezletről van szó, ahol végleg eldőlt, hogy nem lesz balkáni angolszász partraszállás) nyilvánvaló megegyezés születik arról, hogy a Szovjetunió is ott lesz a megszálló csapatok és hatóságok, azaz „a jövő rendjét megszabó világtényezők között”. Ezért így folytatja kérdésfeltevéseit Kállayhoz:

„Miért vállaljuk éppen mi magyarok a Szovjetunió legnagyobb dühét Bárdossy bárgyú és magyartalan politikájának mentegetésével? Végre is nem Bárdossyt kell megmenteni, hanem Magyarországot! Pusztuljanak a lelkiismeretlen és tehetségtelen túlbuzgalom és szolgaszellelem, az idegen érdekeket szolgáló underitő álnacionalizmus politikai és katonai képviselői, a Bárdossyak és Werth Henrikek, itt most Magyarország sorsáról van szó.”

Figyelemre méltó Bajcsy-Zsilinszky levelének az a része, amelyben a kormány és az ellenzék között munkamegosztást ajánl fel Kállaynak az ország megmentése érdekében halaszthatatlanná vált feladatok megoldására. „Lehetetlen enélkül az összjáték nélkül kimenteni Magyarországot a katasztrófából” — állapítja meg Bajcsy-Zsilinszky. Mint ismeretes, Kállay nem bizonyult méltó partnernek ehhez az összjátékhoz, Bajcsy-Zsilinszky minden erőfeszítése és igyekezete, hogy Kállayt és Horthyt cselekvésre bírja, eredménytelennek bizonyult. Ő maga is rájött arra — ha későn is —, hogy hamis illúziókat táplált arról az együttműködésről. 1943 végén és 1944 elején írt leveleiből már a kiábrándultság, elkeseredés és elkedvetlenedés hangjai olvashatók ki.

Mi az oka annak, hogy Bajcsy-Zsilinszky még az olasz kiugrás után sem fordult szembe Kállayval, amikor meggyőződhetett annak teljes tehetetlen-

¹⁰⁷ *Pártay Tivadar*: i. m.

¹⁰⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklósnak, 1943. okt. 2. OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky-hagyaték, 28/91.

ségéről, arról, hogy Horthy kedvelt miniszterelnöke továbbra is a passzív kivárási politikát, vagy, ahogy emlékirataiban írta: a „nem kockáztatni” elvet tette magáévá? Erre a kérdésre válaszolva, megállapíthatjuk: Bajcsy-Zsilinszkynek Horthy és Kállay személye iránt túlonúl sokáig táplált bizalma abból a Horthyékkel közös félelemből fakadt, hogy ha megbomlik a belső front, zűrzavar, anarchia ütheti fel a fejét, és akkor megisméltódnak az 1918—1919-es események. Bajcsy-Zsilinszky a kormányzat vezetőihez eljuttatott számos emlékiratában és levelében hangot adott ezzel kapcsolatos aggodalmának. A másik ok, amiért Bajcsy-Zsilinszky nem szakított Kállayval, külpolitikai természetű: attól tartott, ha egy kedvezőtlen katonapolitikai helyzetben a baloldal a hazafias érzésű néptömegekre támaszkodva megkísérli a maga kezébe venni az ország sorsának intézését, a németek megszállják az országot. Viszont 1943 nyarán, az olasz kiugrás után már alkalmasnak ítélte a helyzetet a háborúból való kiválás végrehajtására és a németekkel szembeni ellenállás sikeres megszervezésére. Ettől kezdve Bajcsy-Zsilinszky egyre éle-
sebben bírálta Kállay politikáját, és minden eshetőségre készen állott.

Bajcsy-Zsilinszky és baráti köre már 1943 októberében számolt a német megszállással, de nem várta az eseményeket tétlenül. Kiss János ny. altábornagy katonai tanulmányt készített az ország önvédelméről, esetleges német megszállási szándékkal szemben. Bajcsy-Zsilinszky azzal a megjegyzéssel küldte meg Kállaynak az elaborátumot, hogy ezzel azonosítja magát Tombor Jenő ny. ezredes, valamint Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter. Bajcsy-Zsilinszky ezekre a szakvéleményekre támaszkodva írta Kállaynak, hogy „Magyarországnak semmi szín alatt nem szabad behódolnia egy német megszállási szándéknak” — és hozzá tette: „a magyar ellenállást akkor is vállalni kell, ha ez nem kecségtetne — hiányos fölszerelésünk és tisztikarunk jó részének németimádó s még mindig német győzelmet váró beidegzettségei miatt valószínű sikerrel”. Befejezésül figyelmeztette a miniszterelnököt: „Biztos tudomásom van arról, hogy a németek puccsa készülnek. . . Ma még van idő rá, hogy a tisztességes magyarság minden lelkileg és testileg épkezé-
láb eleme fölkészüljön erre a gázságra.” Bajcsy-Zsilinszky azt is megírta Kállaynak, hogy mi a fölkészülés legfontosabb teendője: „Idejében félre kell állítanotok, vagy el kell pusztítanotok a német szellem és a német birodalmi gondolat hazai Landsknechtjeit.”¹⁰⁹

Bajcsy-Zsilinszky — aki tudja Kállayról, hogy katonai kérdésekben analfabéta — a következő megjegyzéssel küldi meg a katonai memorandum egyik példányát Keresztes-Fischer belügyminiszternek: „Úgy gondolom, ez az emlékirat nagyon erős érv a miniszterelnök úr túlságos katonai pesszimizmusával szemben.”¹¹⁰

Habár a Békepárt és Bajcsy-Zsilinszky nem szűnt meg figyelmeztetni a német megszállás fenyegető veszedelmére, Horthy és Kállay — mint ismeretes — minden előkészület és ellenállás nélkül hódoltak be Hitlernek. A Kállay-kormány „nem kockáztatni” elve és passzív kivárási taktikája a nyugati hatalmak mérvadó köreiből is nemtetszést szült. Ez tükröződik Ullein-Reviczky stockholmi magyar követ jelentéséből is, aki Böhm Vilmos londoni

¹⁰⁹ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1943. okt. 31., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/91.

¹¹⁰ Bajcsy-Zsilinszky levele Keresztes-Fischer Ferenchez, 1943. nov. 16., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték 28/93.

tárgyalásai alapján úgy tolmácsolja a Foreign Office és a Munkáspárt általános véleményét, hogy az 1943-as év magyar politikája nem más, mint az elszalasztott alkalmak sorozata.¹¹¹

A Békepárt körlevele, majd 64 oldalas memoranduma, amelyet az 1943. évi őszi parlamenti ülészek előtt megküldtek a képviselőház és a felsőház németellenes beállítottságú tagjainak, leleplezte a Kállay-kormány tehetetlen, nemzetvesztő politikáját, harcra szólította fel a tömegeket a közeledő veszély elhárítására, a különbéke kivívására, és megmutatta a demokratikus Magyarország fejlődésének a perspektíváját. „Kállay politikája csődöt mondott. . .” — állapította meg a memorandum — és hozzátette, hogy a reakció külpolitikájának a következménye az ország teljes külpolitikai elszigetelődése. A memorandum levonja ebből a súlyos helyzetből a szükséges következtetéseket: „A reakció és a nemzet útja végérvényesen és visszavonhatatlanul kettévált, együtt tovább nem élhetnek, valamelyiknek pusztulnia kell.”¹¹²

Pintér István idézett cikkében hangsúlyozza, hogy a Békepárt követeléseiben lényegében csak egy, de a leglényegesebb kérdésben mentek túl a kisgazdapárti memorandumon: „A Békepárt a tömegekkel együtt, Bajcsyék a tömegek nélkül akarták a kiugrást megoldani.”¹¹³ Ennél az idézett mondatnál nem tartom szerencsésnek a „Bajcsyék” megjelölést, mert ugyan Bajcsy-Zsilinszky szerkesztette a memorandumot és Tildyvel együtt a Kisgazdapárt nevében nyújtotta be, de ismeretes, hogy nem ő volt a párt vezetője, hanem a Tildy—Nagy Ferenc—Varga Béla triumvirátus állt a Kisgazdapárt élén. A sommás „Bajcsyék” megjelöléstől függetlenül is köztudomású, hogy éppen Bajcsy-Zsilinszky Endre volt az egyetlen polgári politikus, aki a németek elleni kockázatvállalást hangsúlyozta, és ő maga 1944. március 19-én fegyveresen szállt szembe a Gestapo pribékjeivel, majd amikor október 15-én kiszabadult, az illegáltságban a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága elnökeként szervezte a nemzeti ellenállást!

A Békepárt memoranduma és körlevele egyébként mély benyomást tett az ellenzéki képviselőkre és fokozta harci elszántságukat az 1943-as megajánlási vitában. A honvédelmi tárca vitájában a Kisgazdapárt nevében felszólaló Bajcsy-Zsilinszky Endre élesen bírálta a honvédelmi politikát. Parlamenti beszédéről — „felsőbb utasításra” — a sajtó nem közölhetett tudósítást. Bajcsy-Zsilinszky levélben tiltakozott Kállaynál az ellene alkalmazott „sajtópolitikai nyaktiló” ellen¹¹⁴ — és folytatta képviselőházi küzdelmét. Elérkezett 1943. december 9., csütörtök, amikor a költségvetési vita hatodik napján utoljára szólalt fel a magyar képviselőházban. Így kezdte beszédét:

„Tisztelt Ház! Nem kívánok jóslatokba bocsátkozni, de az az érzésem, hogy ez az utolsó megajánlási vita a magyar országgyűlésben a mostani második világháború alatt.

Rettentő felelősség terhel itt valamennyiünket, nemcsak a kormányt és a kormánypártot, az ellenzékét is Magyarország megmentésének, jövője biztosításának, a történelmi Magyarország újjáépítésének nagy műve körül.

Bennünket a világeseményekből legfőképpen az érdekel, mi lesz az ügy-

¹¹¹ *Karsai*: i. m. 340. l.

¹¹² *Kállay Gyula*: i. m. 192—193. l. és *Karsai*: i. m. 378—382. l.

¹¹³ *Pintér István*: Az 1943. őszi kisgazda-szociáldemokrata szövetség. 443. l.

¹¹⁴ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1943. nov. 28., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

nevezett kis nemzetekkel, főleg pedig: hogyan élhetjük a jövőben szabadon a magunk életét s betölthetjük-e a magunk hivatását, itt, Európa szívében.

Erős a hitem, hogy az emberiség új fejlődése az egyéni, népi, nemzeti szabadság és önkormányzat, a teljesebb szociális igazság, a mostaninál tisztább demokrácia, az úgynevezett kis népek nagyobb megbecsülése és nagyobb, főleg szellemi akciószabadsága, teljesebb önrendelkezése irányában halad. És a vajdó történelem sodrában felvetődik a sorsdöntő kérdés enlekiismeretünk előtt: hogyan illeszkedjék bele a magyarság, a magyar nemzet, a magyar állam a nemsokára megszülető világdemokrácia eszméi és intézményei keretébe.”

Beszéde további részében belpolitikai kérdésekkel foglalkozott, majd hangoztatta, hogy a magyar állam szabadságának és függetlenségének visszavívása csak Kossuth Lajos szabadságharcos szellemében történhet.

Kállay Miklósnak egyre inkább kellemetlen tehertételt jelentett Bajcsy-Zsilinszky Endre, akitől szabadulni akart. Egyre kevésbé tudta elviselni Bajcsy-Zsilinszky erkölcsi-politikai fölényét, jogos bírálatának igazságait, harrosságát, mindazt, amit Bajcsy-Zsilinszky jelentett akkor a magyar politikai életben. A nemzet lelkiismeretét szólaltatta meg, akit nem lehetett megfélemlíteni, elhallgattatni, aki zavarta Kállay köreit, az általa inaugurált passzív kivárási politikát. Pedig közben, 1943 november végén a szövetséges hatalmak Teheránban megállapodásra jutottak a második front kérdésében, és így szertefoszlottak Horthy és Kállay reményei egy balkáni angolszász partraszállást illetően.

Kállay Bajcsy-Zsilinszkyvel szemben hasonló magatartást tanusított, mint Bárdossy. Bárdossy intézkedésére hagyják ki Bajcsy-Zsilinszkyt 1942 tavaszán a külügyi bizottságból, mire a közben miniszterelnökké kinevezett Kállay mossa kezeit. Azonban másfél év múlva már ő ad utasítást a sajtónak, hogy ne közöljék parlamenti felszólalását. De ezzel sem éri be: a szélsőjobboldali nyomásnak engedve, passzivitásra akarja kárhozhatni Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy elhallgattatva őt, zavartalanabban folytassa „hinta-politikáját”.

Keserű hangú levélben teszi szavá Bajcsy-Zsilinszky Kállaynak¹¹⁵, hogy immár két évtizede „védtelenül kiszolgáltatott üldözött vadja a magyar politikának” és mostanában sokszor kell gondolnia Ugron Gáborra, s ilyenkor megenyhül, panasza elnémul és megbékél sorsával. „Mert ha a germán orgyilkosok el nem pusztítanak — írja —, még életemben érhetem meg másfél évtizedes keserves harcaimnak igazolódását.” Kállaynak azzal a közléssel kapcsolatban, hogy „konkrét tervek vannak a parlament előtt, indítványt akarnak tenni” ellene, Bajcsy-Zsilinszky így felel: „Nem kell mondanom, ismersz annyira, hogy a magam személyében a végsőkéig vállalom a rám háruló felelősséget, mindenkivel és minden elképzelhető erőtenyezővel, veszedemmel szemben.”

Levele végén a passzivitásnak azt a formáját vállalja, hogy megígéri Kállaynak: egyelőre nem látogatja a Kisgazdapárt vidéki gyűléseit.

Újabb levélében, két héttel később¹¹⁶ Bajcsy-Zsilinszky már a mandátumról való lemondás gondolatával foglalkozik:

¹¹⁵ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1943. dec. 5., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

¹¹⁶ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1943. dec. 18., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

„S vajon nem használok-e többet hazámnak, ha pontot teszek a magam és más elvbarátaim két oldalról való üldöztetésének s lemondván mandátumomról, végre nyomatékot adok többszörös tiltakozásomnak s a mai kormányzattal való legélesebb szembefordulásomnak.

Tudom, hogy ezzel a lépésemmel pillanatnyilag nagy könnyebbséget szereznek Neked és kormányodnak a németek irányában. . .”

A kormányzati körök — és maga Kállay — nemcsak védtelenül kiszolgáltatottá Bajcsy-Zsilinszkyt a magyar fasiszták gyalázkodásainak és támadásainak, de ők maguk is arra törekedtek, hogy Bajcsy-Zsilinszky — „saját érdekében” — vonuljon vissza. Ha a személye ellen irányuló hajsza és üldöztetés miatt Bajcsy-Zsilinszky foglalkozott is a mandátumról való lemondás és a visszavonulás gondolatával, ilyen szándékain végül is mindig felülkerekedett nemzete és országa iránt érzett aggodása, s úgy hitte, neki tovább kell folytatnia küzdelmét a független, szabad és demokratikus Magyarországért.

A végzetes 1944-es esztendő második napján levelet küld Horthynak,¹¹⁷ amelyben felháborodásának ad kifejezést, hogy bár 1943. augusztus 25-i kihallgatásán már szóvá tette, a délvidéki vérengzés tetteseit mindmáig le sem tartóztatták és egyre késik a bírósági ítélet. Felveti azt a jogos aggodalmát Horthynak, hogy a bűnösök „nem fognak-e megszökni az ítélet és az ítélet végrehajtása elől”. Bajcsy-Zsilinszky aggodalmai nem bizonyultak alaptalannak, a négy főbűnös még a bírói ítélet meghozatala előtt — Albrecht főherceg segítségével — Bécsbe szökött. Bajcsy-Zsilinszky a szégyenletes szökésért nemcsak a vezérkari főnököt teszi felelőssé: „erkölcsileg, politikailag felelősek vagytok érte — írja Kállaynak, — mert minden más kisebb dolgot félretéve kellett volna valósággal kierősakolnod, mint Magyarország miniszterelnökének, a vádlottak letartóztatását idejében, mint ahogy én idejében figyelmeztettek a veszedelemre”.¹¹⁸

A délvidéki pogrom főbűnöseinek szökése ismét ráirányította a demokratikus világ közvéleményének a figyelmét a gyalázatos ügyre, éppen abban az időben, amikor a Kállay-kormány külpolitikai csődje már nyugati körök megítélése szerint is nyilvánvalónak tűnt. Még egy utolsó lehetőségre hívták fel a nyugati kapcsolatokkal rendelkező Kállay—Bethlen csoport figyelmét: amint a Vörös Hadsereg eléri a Kárpátokat, a magyar kormány azonnal szakítson a németekkel és kérjen békét a Szovjetuniótól. Horthy és Kállay azonban még a lehetőséget is kizárta egy ilyen békekezdeményezésnek.¹¹⁹

Kállay — egyre kilátástalanabbá váló helyzetében — tárgyalásokat folytatott a baloldali ellenzék különböző csoportjaival, hogy megnyerje őket politikájának. Február tizedike táján került sor egy ilyen megbeszélésre Kállaynál, amelyen a Kisgazdapárt részéről Bajcsy-Zsilinszky, Tombor Jenő és Barankovics István vettek részt. A tárgyalások nem vezettek eredményre, a megbeszélések során áthidalhatatlan szakadék tátongott Kállay és a Bajcsy-Zsilinszky-csoport helyzetelemzése és nézetei között. Bajcsy-Zsilinszky — az ő szokásos módján, valószínűleg még aznap — írásban reagált az ott elhangzottakra. 1944. február 11. keltezésű levelét Rozsnyói Ágnes tette közé a

¹¹⁷ Bajcsy-Zsilinszky levele Horthynak 1944. jan. 2., OSzK, kéziratár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/86.

¹¹⁸ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklósnak, 1944. jan. 18. Másolat, özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában.

¹¹⁹ *Karsai*: i. m. 400—401. l.

Századokban.¹²⁰ Ez a levél szervesen beilleszkedik a Kállayhoz küldött levelek sorába, amelyből — különösen 1942 végétől — kiolvashatjuk a bírálókat egyre fokozódó erejű hangját a Kállay-kormány kül- és belpolitikájával szemben. A kettőjük közti politikai kapcsolat megromlása terén fordulópontot az 1943. évi kisgazdapárti memorandum jelentett. Ehhez járult Bajcsy-Zsilinszky szeptemberi miskolci beszéde, valamint a november végén és december elején lezajlott megajánlási vita. Már a Kállayhoz intézett december 5-i levél után nem hat a meglepetés erejével Bajcsy-Zsilinszky 1944. évi februári levele, amely betetőzi, összegezi a Kállay-kormányról és Kállay személyéről kormányralépése óta kialakított nézeteit. Ezért írta Kállaynak: „Ha magamnak néhanapján szemrehányást csinállok, inkább azért teszem, hogy itt-ott talán megalkuvó voltam kormányoddal szemben való kritikámban.” És nem sokkal lejjebb így folytatja: „Úgy érzem, majdan legfeljebb azért kaphatok jogos gáncsol, hogy nem voltam ezekben az időkben elég éles és határozott. . .” Mindebből és utolsó beszélgetésükből levonja a maga személyére vonatkozólag a szükséges konzekvenciákat: „Legutóbbi beszélgetésünk során megerősödtem abban a meggyőződésemben, hogy nekem sokkal élesebben kell distanzsziroznom magamat kormányod politikájától, mint ahogy eddig tettem. Nem a magam, hanem az ország jövője érdekében.”

Végül a jövőt illetően hangsúlyozza: „Ha Quisling-kormány jön és még élek, fegyvert fogok ellene.”

A kommunistákon kívül nincs még egy politikusa akkor Magyarországnak, aki olyan világosan látta volna az adott helyzetben szükséges teendőket az ország megmentése érdekében. Saját pártjában is sok megmérettéssel néztek arra irányuló erőfeszítéseit, hogy — ha kell kockázat vállalásával — lépjen ki az ország a háborúból és forduljon szembe a németekkel. Mindig keveselte a tempót, kárhóztatta a határozatlanságot, a Kállay-politikához hasonló passzív kivárást, amivel a kisgazdapárti képviselők jórésznél találkozott. Ezért írta 1944. március 4-én Tildy Zoltánnak: „Én nem mondok le arról a reményről sem, hogy eljön majd az az idő, amikor valamivel élesebb megvilágításban és tisztábban fog állni a párt képviselő tagjai előtt az én sokszor megnyilvánult elégedetlenségem az *ütem és a határozottság kérdésében*.”¹²¹

Az 1944-es esztendő sorsdöntő márciusi napjaiban is tudta: mi a teendő. Amikor Kállay a külföldön akkreditált követekhez március 1-én intézett körlevelében még mindig azt a meggyőződését hangoztatta, hogy a szovjet hadsereggel szemben „meg tudjuk védeni a Kárpátokat”¹²² és ugyanakkor teljes tétlenséget tanúsított a Magyarországot valóban fenyegető német katonai előkészületek iránt, Bajcsy-Zsilinszky a Kállaynak megküldött utolsó levelében a várható német megszállás elleni felkészülést szorgalmazta.¹²³

¹²⁰ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklósnak, 1944. febr. 11. özv. Bajcsy-Zsilinszky Endréné tulajdonában levő másolat. Az eredetijéről azt állítja Rozsnyói Ágnes a Századok 1965. évf. 1—2. számában, hogy valószínűleg febr. 20—25. között íródott. A levél másolati példányán feltüntetett dátum kétségtelenné teszi a fenti, általam közölt keltezt.

¹²¹ Bajcsy-Zsilinszky levele Tildy Zoltánhoz, 1944. márc. 4., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/112.

¹²² *Ránki György*: i. m. 245—246. l.

¹²³ Bajcsy-Zsilinszky levele Kállay Miklóshoz, 1944. márc. 16., OSzK, Kézirattár, Bajcsy-Zsilinszky hagyaték, 28/91.

„Komoly és megbízható forrásból értesültem arról, katonai részről is megerősítették, hogy a közeli napokban súlyos megpróbáltatások szakadnak hazánkra: állítólag hat német hadosztály gyülekezik a nyugati határon azzal a céllal, hogy bevonuljon Budapestre és megszállja Magyarországot.”

Bajcsy-Zsilinszky a német fenyegetéssel szemben két alternatívát látott: *eltűrni*, vagy *ellenállni*. — Ő a pillanatnyi katonai erőviszonyoktól függetlenül is az ellenállás mellett foglalt állást. Kállay az emlékirataiban részletesen foglalkozik a március 19-ét megelőző napok eseményeivel és kiemeli, hogy a megkezdett politikuskok közül egyedül Bajcsy-Zsilinszky javasolta a fegyveres ellenállást:

„Sokan jöttek el hozzám. Bethlen, Rassay, Kánya, Eszterházy Móric, Peyer, Chorin, Bajcsy-Zsilinszky, Stern Samu, a zsidó hitközség elnöke és sokan mások. Mindegyik a maga vérmérsékletének megfelelően adott tanácsot. Bajcsy-Zsilinszky, aki magával hozta Kiss János nyug. tábornokot, a legelszántabb ellenakciót és a munkásság felfegyverzését ajánlotta.”¹²⁴

Horthy, Kállay és a magyar uralkodó osztály nem tudta és nem is akarta magát elszánni arra, hogy az országot március 19-én hajnalban előzőnlő náci haderővel szemben a néptömegeket magában foglaló nemzeti felkelés élére álljon. A Kállay-féle „hintapolitika” betetőzésekképpen a német haderő ellenállás nélkül szállhatta meg Magyarországot. Csak egy budai bérház IV. emeletén ütköztek a megszállók fegyveres ellenállásba: ott lakott Bajcsy-Zsilinszky Endre. . .

*

Tanulmányunk végére értünk. A fentiekben megkíséreltük érzékeltetni azt az utat, amit az ellenforradalmi korszak legjelentősebb ellenzéki polgári politikusa a szabad, független és demokratikus Magyarországért folytatott harcában 1944. március 19-ig végig járt. Aránylag részletesebben vizsgáltuk ennek az útnak azt a szakaszát, ami a Kállay-kormány időszakára esik. Ezt kellett tennünk, mert az antifasiszta erők küzdelmével összefüggésben és a bekövetkezett események logikájának megfelelően ez a periódus Bajcsy-Zsilinszky életének harcokban, politikai tevékenységben különösen gazdag és jelentős időszaka.

A hangsúlyt szükségszerűen a külpolitikai kérdésekre helyeztük, nemcsak azért, mert Bajcsy-Zsilinszky volt ezekben az esztendőkbén a Független Kisgazdapárt külpolitikai vezérszónoka, hanem mert tevékenységének döntő része valóban a külpolitikai kérdésekkel függött össze. A közölt dokumentumok szemelvényeiből is kiderül, hogy az antifasiszta nemzeti ellenállásnak ez a vezéralakja milyen fáradhatatlan, szívós és heroikus munkát végzett annak érdekében, hogy a magyar kormányokat és Horthyt rábírja az ország megmentéséhez szükséges intézkedések megtételére. A kép természetesen nem teljes, még külpolitikai vonatkozásban sem. Majd ha a belpolitikai, társadalmi kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásairól, nézeteiről szóló levelezését, publicisztikáját, történetpolitikai tanulmányait is szemügyre vehetjük, akkor bontakozhat ki csak előttünk Bajcsy-Zsilinszky Endre teljes életműve.

De eddig ismert szellemi hagyatékából is kirajzolódik előttünk külpolitikai koncepciója. Ennek korán jelentkező eleme: a németellenesség már 1928 óta nyíltan megvallott programja volt, hogy 1933: Hitler és a nemzeti-

¹²⁴ *Kállay*: i. m. 268. l.

szocializmus németországi hatalomrajutása után mártírhaláláig egyre nagyobb erővel és állhatatossággal hirdesse a „ceterum censeo”-t, a hitleri Németországból fenyegető veszedelmet. Legjelentősebb külpolitikai írásaiban (Helyünk és sorsunk Európában, a Szekfűvel kapcsolatos vitáiratóban, a Német világ Magyarországon c. röpiratában, újságcikkeiben) és parlamenti beszédeiben egyaránt fő motívum a német kérdés. A magyar és az európai történelem beható tanulmányozása során is arra a megállapításra jut, hogy Magyarország számára ezeréves fennállása alatt a legfőbb veszélyt a német hatalom különböző formái jelentették.

Amennyire realisan látja Bajcsy-Zsilinszky a hivatalos magyar külpolitika németbarát orientációjából az országra leselkedő veszélyt, olyan irreális eszközökkel és szemléletmóddal küzd annak elhárításáért. Romantikus nacionalizmusával a területi integritás álláspontjára helyezkedik, és a közép-kori Magyarország kis népeket „egyensúlyozó, kiegyenlítő, összekapcsoló” szerepét és erejét transzponálja át a jelenbe, a második világháború időszakába. Bár hangoztatja a közép- és délkelet-európai kis népek egymásra utaltságát és összefogásának szükségességét a „különböző birodalmi koncepciók” (tehát gyakorlatilag a német és szovjet hatalmak) ellen, de ebben az összefogásban — megint csak Szent István és Mátyás birodalma példáját idézve — vezető szerepet követel Magyarország számára. A volt kisantant államok közül egyedül Jugoszláviával kapcsolatban képzel el egy modus vivendit és élete végéig a magyar—délsláv barátság és megbékélés híve marad. Nagy jelentőséget tulajdonít Lengyelország kelet-európai szerepének, és a nagyománys lengyel—magyar barátság jegyében hirdeti meg a Varsó—Buda—Belgrád tengelyt a nyugati és keleti „birodalmi koncepciók” ellen. Máskor meg Finnországtól Törökországig sorakoztatja fel képzeletében a kelet-európai kis népeket, s ilyenkor óhatatlanul a rosszemlékű „cordon sanitaire” egy válfajára kell gondolnunk. Sokat foglalkozik — a magyar külpolitika útjait keresve — Franciaországgal és Olaszországgal is. Számos tanújelét adja francia-barátságának, de nem veszi észre, hogy a kisantant-államok miatt nincs semmi realitása a magyar—francia közeledésnek. Olaszországtól különösen sok külpolitikai segítséget remél Magyarország számára, mígnem csalódás éri, amikor Mussolini—behódolva Hitlernek—1938-ban hozzájárul az anchlussához, majd 1940-ben a németek oldalán hadbalépve teljesen a német politika járszalagjára kerül.

A Szovjetunió Bajcsy-Zsilinszky külpolitikai koncepciójában 1940-től kezdve mind pozitívabb szerepet tölt be, és ha fenntartásai nem is szűnnek meg a szocialista rendszerrel, a kommunistákkal szemben, nem lát külpolitikai ellentétet a Szovjetunió és Magyarország között, olyannyira, hogy tiltakozik a Moszkvának küldött Bárdossy-féle hadüzenet, a szovjetellenes háború ellen. Bajcsy-Zsilinszky az antifasiszta harc frontján a kommunistákkal és más baloldali politikai csoportokkal együtt küzdve, 1944 őszén eljut egészen a Molotovhoz és a Malinovszkijhoz küldendő levél megfogalmazásáig, és a szovjet hadsereg oldalán kívánja vezetni a „másik Magyarország” harcát az ország felszabadítása érdekében a hitleri Németországgal és hazai csatlósáival szemben. Így az eredetileg „két pogány közt egy hazáért” koncepció Bajcsy-Zsilinszkyknél az antifasiszta harc küzdelmei és tapasztalatai nyomán gyakorlatilag egyértelműen a hitleri Németország elleni engesztelhetetlen és megalkuvás nélküli harccá módosult, amelyet a kommunisták szövetségében becsülettel megvívott — egészen a sopronkőhidai mártíriumig.

K. Bug:

Борьба Эндре Байчи-Жилински за независимость и суверенитет Венгрии во время второй мировой войны

Резюме

Эндре Байчи-Жилински был самым значительным буржуазным политическим деятелем венгерского антифашистского национального сопротивления во время второй мировой войны. Будучи парламентским представителем и ведущим оратором по внешнеполитическим вопросам Партии Мелких Сельских хозяев, при дебатах по военным кредитам, в своих интерpellационных выступлениях, а также в своих меморандумах, посланных премьерминистрам Бардоши и Каллаи, он с самого начала воспротивился участию Венгрии на стороне Германии во второй мировой войне, требовал вывести венгерские войска с территории Советского Союза и даже выступления страны из войны. Он боролся за восстановление независимости и суверенитета Венгрии. В мемурандах и в аудиенциях у Хорти, а также у политических и военных руководителей он подвергал критике политику выжидания, проводимую правительством, служению немецким интересам, требовал устранения пронацистских политических деятелей и военных руководителей, настоял на военной подготовке и сопротивлении против надвигавшейся немецкой оккупации страны.

Автор показывает эту деятельность вождя буржуазной оппозиции и анализирует его внешнеполитическую концепцию во время второй мировой войны прежде всего на основе разработки наследия Байчи-Жилински. При этом он занимается также статьями Байчи-Жилински, затрагивающими основные вопросы внешней политики Венгрии.

Из статьи становится очевидным, что Байчи-Жилински еще рано, до прихода к власти Гитлера, пришел к выводу о том, что самой главной проблемой внешней политики Венгрии является устранение германской политики «Дранг нах Остен». И хотя в ходе этого он создавал себе иллюзии относительно роли Италии Муссолини, или преувеличивал внешнеполитическую роль и вес Польши и стремился обеспечить руководящую роль Венгрии на Юго-Востоке Европы, все же, в решающий период он занимал правильную позицию в вопросах внешней политики Венгрии. Таким образом антикоммунистически и антисоветски настроенный политический деятель дошел в годы второй мировой войны до политики сотрудничества с коммунистами, социалдемократами и всеми другими противогерманскими силами, вплоть до принятия антигитлеровского вооруженного советско-венгерского сотрудничества.

K. Vigh:

Endre Bajcsy-Zsilinszky et ses luttes pour l'indépendance et la souveraineté de la Hongrie pendant la deuxième guerre mondiale

Résumé

Pendant la seconde guerre mondiale Endre Bajcsy-Zsilinszky fut le politicien bourgeois le plus remarquable de la résistance nationale antifasciste de la Hongrie. Comme député parlementaire du Parti Indépendant des Petits Propriétaires et étant son porte-parole sur le plan de la politique étrangère, lors des débats de vote déroulés à la chambre des députés, dans ses interpellations, ainsi que dans ses mémorandums soumis aux présidents du conseils Bárdossy et Kállay il s'opposa dès le début à ce que la Hongrie participe aux côtés des Allemands à la deuxième guerre mondiale; il exigea de retirer les troupes hongroises de l'Union Soviétique et réclama la sortie de la guerre. Il ne cessa de lutter pour reconquérir l'indépendance et la souveraineté du pays. Dans ses mémorandums et lors de ses audiences obtenues auprès de Horthy et auprès des dirigeants politiques et militaires il persévérât à critiquer l'attentisme du gouvernement et le service des

intérêts des Allemands; il réclamait l'éviction des politiciens et des dirigeants militaires pro-nazis et sollicitait la préparation de l'armée et de la résistance contre l'occupation allemande qui était à attendre.

C'est en mettant au point la matière de l'héritage de Bajcsy-Zsilinszky que l'auteur de l'étude se met à représenter l'activité susindiquée de la personnalité dirigeante de l'opposition bourgeoise et à soumettre à l'analyse sa conception de politique étrangère dans la période de la deuxième guerre mondiale. Ce faisant il s'occupe également de ses études consacrées aux problèmes cruciaux de la politique étrangère et à sa conception de l'histoire.

L'étude fait ressortir que Bajcsy-Zsilinszky s'était très tôt rendu compte — dès avant l'accession au pouvoir de Hitler — de ce que le problème crucial qui s'imposa à la Hongrie dans le domaine de la politique étrangère c'était de détourner le *Drang nach Osten* des Allemands. Et s'il lui arriva de fonder des espoirs sur l'Italie de Mussolini et de surestimer le rôle de puissance de la Pologne et s'il entendait assurer la suprématie de la Hongrie en Europe sud-orientale, il sut, dans la période décisive, choisir une attitude adéquate quant aux problèmes de politique étrangère. C'est ainsi, que, après avoir longtemps professé des conceptions anticommunistes et antisoviétiques, il arriva dans les années de la seconde guerre mondiale, à la politique de l'union avec les communistes, les social-démocrates et avec toutes les forces anti-allemandes du pays jusqu'à assumer la coopération armées soviéto-hongroise anti-hitlérienne.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Benczédi László:

A haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korszakában*

Aki figyelemmel kíséri a történetkutatók újabb tájékozódását, s számon tartja történettudományunk újabb vitáit és eredményeit, annak feltűnhet, hogy marxista történetírásunk *egészén* belül megnövekedett, illetve állandóan növekvőben van a *társadalomtörténeti* és *ideológiatörténeti* érdeklődés. Ez kétségtelenül új szín, sőt talán azt is mondhatjuk, új szakasz történettudományunk fejlődésében. Ha valaki pl. arra vállalkoznék, hogy megírja immár közel 20—25 éves marxista történetírásunk historiográfiáját, úgy többek között bizonyára arra az eredményre jutna, hogy a kezdeti *túlnyomóan* politikai történeti érdeklődés és szemlélet igazában a 60-as években mélyült el társadalom- és ideológiatörténeti irányban.

Ez a változás természetesen összefügg szocialista társadalmunk fejlődésével, pontosabban szólva: azokkal a változó és fejlődő társadalmi és ideológiai szükségletekkel, amelyeket történetírásunk hivatott kielégíteni. Népi demokratikus fejlődésünk kezdetén ropant erővel vetődött fel annak a szükségessége, hogy a fiatal magyar demokrácia keresse és megtalálja a maga történeti gyökereit, vagyis hogy 1945 után felépülő új világunkat fiatal marxista történetírásunk mint a haladó történeti tradíciók örökösét és kiteljesítőjét mutassa be. Ennek megfelelően *Révai József* már 1947-ben arról beszélt, hogy „a mi hazafiságunk abból indul ki, hogy a demokráciát nem lehet a semmiből építeni, hanem arra kell építeni, ami a magyar múltban haladó és becsületes . . . A magyar demokrácia nem kezdheti el a nemzet időszerűségét önmagával. Nem 1944—45-tel kezdődik a magyar nemzet története . . . Mi nem újra kezdtük, hanem folytatjuk a nemzet életét.” Látható, hogy ebben a felfogásban a *múlttal* való kapcsolaton, a *kontinuitáson* volt a hangsúly, azon a szerves összefüggésen, amely a szocializmusért küzdő kommunista párt programja és történelmünk minden progresszív öröksége között fennáll. Ezért volt jellemző történettudományunkra csakúgy, mint történettudományunkra, egész ideológiái oktató-nevelő munkánkra a magyar történeti haladás ún. „fővonalának” kutatása, ábrázolása és a társadalom széles köreiben, illetve ifjúságunk egészében való tudatosítása.

Ismeretes azonban, hogy ez az alapjában véve helyes és szükséges történet-ideológiai tájékozódás később — a személyi kultusz éveinek egészégtelenné és öszintétlenné vált légkörében — bizonyos egyoldalúságra, sőt torzulásokra vezetett. Akkora buzgalommal vetettük magunkat, a párt akkori vezetőinek útmutatásai nyomán, a haladó hagyományok kultuszába, hogy lassan szem elől tévesztettük, sőt már-már meg is feledkeztünk róla, hogy e haladó hagyományok csupán a magyar történeti *progresszió*, ámde nem a magyar történelem *egészének* fővonalát alkotják. Vagyis igazunk volt — százszor is igazunk —, hogy *Dózsa György* — *Esze Tamás* — a magyar jakobinusok — *Petőfi Sándor* és *Táncsics Mihály* — 1918 és 19 — a mi múltunk legszentebb öröksége, s abban sem tévedtünk, hogy *Hunyadi János*, *Zrínyi Miklós*, *II. Rákóczi Ferenc* és *Kossuth Lajos* a haza áldozatos szeretetének mindmáig élő és ható példaképei. Ámde azt tévesztettük szem elől, hogy ha a magyar társadalomtörténet *egészének* fő-„vonalát” akarjuk felrajzolni (nem szerencsés ez a szó, de akkoriban gyakran használtuk), akkor nemcsak ezek a fenti nevek adják a támpontokat, hanem 1945-ös felszabadulásunkig mindvégig, sajnos, *Werbőczyé*, *Zápolyaié*, a *Tiszáké* és *Horthy Miklósa* is. Sőt, a haladó hagyományok ápolásának *egyoldalú* kultusza végeredményben odavezetett, hogy történelmünket — a marxi tudományosság szellemétől eltérően — nem annyira a gazdasági és társadalmi fejlődés *törvényszerű folyamataként*, mint inkább a nagyszabású vállalkozások lelkesítő példatáraként fogtuk fel és véstük társadalmunk tudatába.

* A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata t.án 1967. febr. 22-én elhangzott előadás.

Ebben a megfogalmazásban persze kétségtelenül van némi túlzás és kiélezettség. De így talán még világosabbá és plasztikusabbá válik, miről is van napjaink történešvitáiban szó. Történetírásunk újabb társadalom- és ideológiatörténeti tájékozódása valójában történeti köztudatunknak ezt a fent említett egyoldalúságát van hivatva kiküszöbölni. Arról van tehát szó, hogy a magyar múlt Dózsa György, Zrínyi Miklós vagy Rákóczi Ferenc nevével fémjelzett csúcsait múltunk *egészének* térképére kell berajzolnunk, vagyis a csúcsok mellett a lejtőket, völgyeket, szakadékokat, lapályokat, sőt mocsarokat is fel kell tüntetnünk. Csak múltunk *teljességének* birtokában tudunk, úgy gondolom, korunk bonyolult és változó világában a biztató jövő felé helyesen tájékozódni.

*

Ismeretes, hogy társadalmunk történeti tudatában milyen fontos, sőt talán, mondhatjuk, központi helyet foglal el a hazafias-nemzeti öntudat, illetve ideológia. Ennek vannak pozitív, a jövő felé mutató, s ezért továbbra is ápolandó és fejlesztendő elemei, de ugyanakkor — nem tagadható — vannak a múltban ragadt, káros, félrevezető vonásai is. Hogy ebben a kérdéésben tisztán lássunk, hogy az egészséges magot kihántsuk a kóros szövedékek közül, a hazafias-nemzeti tudat tartalmát genezisében, kialakulásában, a maga *történetiségében* kell elemeznünk. Nem véletlen tehát, hogy történeti kutatásainkban, ideológiatörténeti vizsgálatainkban az elmúlt években éppen a hazafias-nemzeti tudatra vonatkozó kutatások és elemzések kerültek előtérbe. Ismeretes az is, hogy ebben az új tájékozódásban főként a nemrég elhunyt kiváló marxista tudós, *Molnár Erik* akadémikus tanulmányainak, vitaindító cikkeinek volt kezdeményező szerepük.

Itt már magában a kérdésfeltevésben is egy roppant jelentős előrelépés, módszertani újítás történt — legalábbis a magyar történetírás viszonylatában. Igaz, ilyen irányú vizsgálódások folytak már a 30-as években is Magyarországon, ámde az akkori kísérletek, a szellemtörténet tudománytalan felfogásának szinte osztatlan uralma idején, marandó tudományos eredményt nem produkáltak. Ami pedig a szélesebb történeti közfelfogást illeti, túlzás nélkül megállapíthatjuk: a hazaszeretetet és az abból táplálkozó nemzeti öntudatot korábban csaknem kizárólag *érzelmi-indulati* jelenségként fogtuk fel, az emberekben szinte *természetileg* bennlevő adottságként szemléltük, amely tudományos történeti elemzésre, közelebbi vizsgálatra nem szorul. Ebben a felfogásban persze van annyi igazság, hogy az embereket többnyire eltéphetetlen és mélyen *humánus* érzelmi szálak fűzik szűkebb, sőt tágabb környezetükhöz, szülőföldjükhöz, otthonukhoz, az emberi világukat körülvevő természeti tájhoz. S a „haza” szónak (latinul: patria), amely etimológiailag nyilván a „ház”-szóból veszi az eredetét, volt is egy ilyen elsődleges, s egyben hosszú századokon át élő otthon- illetve *szülőföld*-értelme és jelentése. Félreérthetetlen pl. a „ház”-nak ez a szűken felfogott jelentése a Borsod megyei Szentsimon falu lakosainak azon 1682-ből fennmaradt panaszában, amelyben arról írtak, hogy az átvo-nulok német hadak minden jószágukból kipusztították őket, s emiatt (szó szerint idézve): „már egynéhányan el is bújdotanak szegények közölünk, s akik még egynéhányan *nyomorult hazánkban* lézengünk is, azok is többire minden nap koldulással eszik kenyereket”. (Kiemelés itt is és más forrásszövegeknél is tőlem — B. L.)

A „haza” szóhoz hasonlóan a „nemzet” vagy „nemzettség” (natio) szónak, s a hozzákapcsolódó népneveknek (dícsérő, felmagasztaló, vagy ócsárló, becsmérő jelzők kíséretében) is van egy ilyen, a fejlődés alacsony, primitív fokáról áthagyományozódott jelentése. Ezt a vonást, mint ismeretes, Molnár Erik a primitív társadalmak gazdaságilag zárt jellegéből származtatta, azaz abból az ellenszenvből eredeztette, amelyet a tradicionális keretek között élő népek minden *idegenség*, távolság, más nyelvvél, más erkölcsökkel, szokásokkal stb. szemben éreznek. Ugyanakkor azonban, úgy vélem, el kell fogadnunk azt az érvelését is, hogy ez az idegenségtől való idegenkedés *önmagában* sem a politikai cselekvésnek, sem a történeti fejlődésnek soha és semmikor mozgató rugója nem volt.

Visszatérve már most eredeti kérdésünkhöz, kétségtelen tehát, hogy a haza és a nemzet képzetéhez jelentős érzelmi elemek és motívumok is kapcsolódnak. Az elmúlt évek történettudományos tájékozódásában mégis azt tekinthetjük az elvileg új mozzanatnak, hogy a haza és nemzet képzetét az *érzelmi* szférából a társadalmi *tudat* szféráiba emeltük, azaz amit korábban hallgatólagosan pusztán az emberi természet mintegy örök, változatlan, metafizikus adottságaként tételeztünk, azt most egy-egy adott társadalom tudati, azaz történetileg kialakult, állandóan változó és fejlődő *ideologikus felépítményeként* vettük bonécs alá. Másként kifejezve, a korábbi statikus, állóképserű felfogással szemben a társadalmi valóságnak ezen a területén is a *történetiséget*, a fejlődést, a dinamikát keressük.

Felvetődhet a kérdés: vajon indokolt-e egyáltalán ez a lépés, s ha igen, akkor miért, mi ennek a haszna, mik ennek a vizsgálódásnak a szemléleti következményei? Erre a kérdésre ezúttal nem annyira a folyamatok extenzív leírásával, mint inkább a magam XVII. századvégi kutatói gyakorlatából kiindulva, *induktív* módszerrel, egyes forrásszövegek elemzésével és értelmezésével szeretnék választ keresni.

Ismeretes, hogy történetileg érthető okokból kevés korszak volt a magyar történelemben, amelyben a haza- és nemzetfogalomnak és a hozzájuk kapcsolódó kifejezések, mint „igaz magyarság”, „véreink”, a „magyar vér felbuzdulása” stb. oly nagy számban fordulnának elő, mint az ország három részre szakítottóságának másfélszázada, „a két pogány közt egy hazáért” küzdő magyarság XVI—XVII. százada. S természetes, hogy ez így van! A „két malomkő”, a „tűz és víz” közé szorult magyar társadalom kétségbeeséséből, szenvedéséből fakad az önfenntartásnak ez a pátosza, amelynek klasszikus kifejezését elsősorban a költő és hadvezér *Zrínyi Miklós* hagyományozta ránk. Talán nem túlzás az a megállapítás, hogy a magyar nemzeti öntudat egész modernkori fejlődésének egyik legmélyebb, szinte kimeríthetetlen történelmi rezervoárja volt történelmünknek ez a XVI—XVII. százada. De ez volt egyben persze az a kor is, amely a maga érzelmileg fűtött hazafias pátoszával az „osztályok felett álló haza”, az osztályellentéteket háttérbe szorító, mindenkire kiterjedő, *egységes nemzet* megtevesztő és hamis képzetét is hagyományozta az utókorra.

Mert itt jönnek újabb ideológiatörténeti vizsgálódásaink kontroll-kérdései elő: vajon mindenki — főúr, nemes, polgár, katona, jobbágy, zsellér — ugyanazt értette „haza” és „nemzet” alatt, egyesítette-e őket a haza és a nemzet szeretete? s akár igen, akár nem, egyáltalán ki mit értett ezeken a fogalmakon? Ha pl. akár Bocskai, akár a császárpártiságról közismert Esterházy Pál nádor hazáról és nemzetről írtak és beszéltek, ugyanazt gondolták, ugyanabban az értelemben használták, mint azt előbb a szentsimoniaknál láttuk? Nyilvánvalóan nem! Az ő fogalom- és szókincsükben „haza” és „nemzet”, a szűkebb értelemben felfogott szülőföld-jelentésen túl, már egy átfogóbb, területileg az egész országra kiterjeszkedő értelmet, s mindjárt hozzátehetjük, egyben *határozott társadalmi-politikai* élt, jelentést kapott. Ezek a képzetek náluk már nem csak, sőt nem is elsősorban érzelmi-indulati tartalmat, hanem főként politikai szándékot és törekvést, egyezőval ideológiai tartalmat takartak. A haza- és nemzetfogalom azonban, mint ideológia felépítmény, már természetesen történelmi elemzés alá vonható és vonandó jelenség.

Ha már most az volna a célunk és szándékunk, hogy a hazafias-nemzeti ideológia *progresszív* arculatáról vagy haladó hagyományairól vessünk számot a késői feudalizmus időszakában, azt a megoldást kellene választanunk, hogy Zrínyi Miklós vagy II. Rákóczi Ferenc programját, átfogó politikai koncepcióját vesszük elemzés alá. Ha viszont újabb társadalom- és ideológiatörténeti kutatásainkat kívánjuk áttekinteni, akkor nem a kiemelkedő nagy egyéniségekről, hanem a korabeli társadalom — a nemesség és a jobbágyság — numerikus, számszerű többségéről, *statisztikai* átlagáról kell szólnunk, mert napjaink marxista történetírásában, mint láttuk, elsősorban a nagy egyéniségek közötti távolságok betérképezéséről, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek megállapításáról van szó!

A kérdés tehát konkrét formában így tehető fel: milyen képzetet élt a hazának és a nemzetnek, illetve a haza és a nemzet szabadságának a késői feudalizmus időszakában egyik oldalon a feudális uralkodó osztályban — a főurakban és a nemesi tömegekben — a másik oldalon az elnyomott jobbágyságban?

Az előbbi kérdésre — a forrásanyag adottságaiból következően — természetesen összehasonlíthatatlanul könnyebb a válasz, mint az utóbbira, hiszen a jobbágyság gondolatvilágára utaló forrásadatok, mint ismeretes, valóságos ritkaságszámba mennek. Ami mármost a *nemesi hazatudatot* illeti, egy 1676-ból származó folyamodványt szeretnék bemutatni, amely igen tömör összefoglalását adja a nemesi gondolkodásnak. Írója — a panaszos — Tunyogi Sámuel, Gönc városában lakó nemes ember, később Thököly ezerekeskapitánya, aki a „kuruc király” bukása után a császáriakhoz állt, s a török ellen harcolva vesztette életét a hazáért 1689-ben. Amolyan igazi katonameger volt, akinek emberi-vitézi tulajdonságairól a korabeli levelezésekben többnyire elismerő véleményeket olvashatunk. 1676-ban az a méltánytalanság érte, hogy állítólagos pénzbeli tartozása miatt a kassai kamara elfogatta őt. Tunyogi ekkor Abaúj megyéhez fordult sérelmével, s arra kérte a megye tisztikarát, hogy járjon közbe érte a kamaránál. „Eünk vérük hullásával és testük szakadásával védelmezték a nemesi szabadságot” — írta —, amely most, íme, őbenne labefactaltatott, azaz sérelmet szenvedett. Márpedig az őt ért sérelem a megye egész nemesi közönségének a sérelme, mert — mint írja — a *nemesi szabadság* „nem csak egy személy, hanem egész haza”.

Tunyogi értelmezésében tehát a haza nem más, mint az elődök vére hullásával szerzett nemesi szabadság. De idézhetünk más példákat is. *Győr megye* nemességét Esterházy Pál 1682-ben insurgáltatni akarta Thököly ellen. A győriek visszaírtak: Szécsény György kalocsai érsek, győri püspök és főispán a nemesek „kereskedésre való portékái” után vámat szedet. Ha régi nemesi szabadságukban — mármint a vámmentes kereskedésben — meg nem tartják őket, hogyan insurgáljanak? — *A Komárom megyei nemesek* pedig egyenesen ezt írták Esterházyknak válaszul: „Egy prelátusnak jobbágya, mintha nagyobb szabadsága volna az nemes embernél, szabadon jár, kereskedik, vámat sehol nem ad, mi pedig mindenütt sarcoltatunk. Kire nézve tartozunk-e ilyen szabadságot vérünket ontani (ti. a hazáért), nagyságod böles ítéleti rajta.” Itt tehát a haza szabadsága a jobbágysággal szemben biztosított kereskedelmi előjogokat, vámmentességet jelentette a nemesség szemében.

A nemesi hazatudatnak ez az *osztályjellege*, jobbágyellenessége azonban természetesen korántsem korlátozódott a Habsburg-párti, császárbárát politikai tábor nemességére. Az újabb, társadalomtörténeti kutatások, éppen ellenkezőleg, arra mutatnak, hogy e téren nem volt *lényeges* eltérés a Habsburg-párti és a Habsburg-ellenes nemesség között. Mindenesetre szó sincs arról, amire esetleg gondolhatnánk, hogy Habsburg-oldalon álltak a jobbágy- és népellenes nemesek, a Habsburgok ellen pedig felsorakoztak a jobbágysággal nemzeti összefogásra kész, népbarát nemesek. Nem, a jobbágysághoz való *alapvető* osztályviszonyban nem volt *lényeges* eltérés labanc és kuruc nemesek között.

Ezt az összefüggést jól megvilágítja a korai kuruc mozgalom kiemelkedő nemesi alakja, a mártírhalált halt *Bónis Ferenc* példája. Róla ritka forrásadottságok következtében viszonylag részletes képet tudunk alkotni, s — bármilyen meghökkenítő, illúzióromboló is ez a kép első pillantásra — nem valószínű, hogy itt valamiféle extrémításról, rendkívüliségről lenne szó. Bónis Ferenc, mint ismeretes, az első, 1670. évi kuruc nemesi felkelésnek volt aktív résztvevője, aki a mozgalom gyors összeomlása után is fegyverben maradt, de Barkóczy- és Homonnai-katonák elfogták, Spork német generálishoz hurcolták, aki fogolyként küldte őt Bécsbe. Zrínyi Péteréssel egy napon, 1671. április 30-án a császári abszolutizmus urai őt is kivégeztették. Mindmáig irodalmi emlék őrizte róla a legteljesebb képet, korabeli hazafias költészetünk egyik legszebb darabja, a „*Bónis Ferenc keserve*”, amelyről egyes irodalomtörténeti kiadványaink felteszik, hogy esetleg csakugyan maga a halál előtt álló Bónis Ferenc szerezte. „Feketített gyással beborult magyar nép. — Ha elnézem, benned nincsen egy pontnyi ép — Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép — Ki miatt csak oly vagy, mint szenyvedendő kép.” Vagy nézzük, amit önmagáról és a hazáról mond: „Sérelmes sebedet én gyakran kötöztem — Borral és olajjal szívesen öntöztem — Javaidall magam sohasem töltöttem — Sőt a magamét is néha ráköltöttem — Oltalma megromlott sorsodnak voltam én — Nem is igyekeztem soha a magamén, úgy mint a magadén — Ügyed keserülvén, mind azért szállott rám most ez lángoló szén.” — Legújabb irodalomtörténeti összefoglalásunk jogural állapítja meg erről a versről: „A halállal bátran szembenéző hazafi számvetését és utolsó üzenetét tolmácsolja. A kuruc nemesi versek hazafias pátosza, engesztelhetetlen németgyűlölete itt a halál árnyékában férfias helytállással, példamutató jellemzilárd-sággal párosul. Nagyobb és tisztább lírai szenvedély hatja át, mint bármely más korabeli verset.”

Bónisról azonban eddig feltáratlan levéltári forrásokból az utóbbi időkben más adatok is előkerültek. Ezek az újabb adatok a hazafias mártír Bónis Ferenc másik, *társadalmi*, földesúri arculatát mutatják meg. A Bónis-család levéltárából pl. a következőket tudhatjuk meg: 1670 első hónapjaiban Nádasdy Ferenc gróf 3 türelmetlenül sürgető levélben szólította fel Bónist, hogy az általa 2 éve árendált Füzér vára és a hozzátartozó 4 falu után járó árendapénzt fizesse meg. A levelek ismétlése arra mutat, hogy minधिába. Március 21-én, tehát 2 héttel a hegyaljai felkelés kitérőse előtt írt levelében Nádasdy egyenesen azzal vádolta meg Bónist, hogy „csak azért vontattya az mi pénzünknek megfizetését, hogy *valami háborúságos időt remélvén* . . . az mi jószágunkat csak ingyen akarja bírni, melyben kegyelmed fölöttébb megcsalatkozik. Bizonyos legyen azért kegyelmed benne — folytatja Nádasdy — hogyha hova hamarébb a mi pénzünket meg nem szerzi . . . kinszerítünk az contractusnak erejével kegyelmed ellen juridice procedalnunk”. — A kilátásba helyezett bírósági eljárásra azonban már nem kerülhetett sor, mert a sokak által előre sejtett és tudott „háborúságos idő”, ti. az 1670. évi első hegyaljai felkelés valóban kirobbant — és (mint azt Nádasdy előre gyanította) Bónis valóban foglalként jelentkezett Füzér várában. A további fejleményekre az egri káptalan hiteleshelyi levéltárának protocollumai adnak felvilágosítást. Az 1670. május 19-én Nádasdy Ferenc kívánságára felvett vallomásokból a következő részleteket lehet összeállítani. A ribillió kitérőse után Bónis beállított Füzér várába, s a várbeli hajdúkat feleskette

a maga hűségére. A katonák és a várbeli szegénynép között azt terjesztette, hogy Rákóczi Ferenc fiúról-fiúra neki adományozta Fűzér várát. Többek hallottak tőle ilyesféle kijelentéseket: „immár megadta Isten, amit kívántam, egy pénz nélkül” — vagy: „jól járánk, feleségem, mind a vár, mind a pénz mienk”.

A kihallgatott több mint 50 tanú vallomásából egyébként a majorkodó, robotoltató középnemes jellegzetes alakja tűnik elénk. Keménykezü, erőszakos földesúr, aki nem ismert kíméletet javai gyarapításában. Idézzünk talán erről is egy-két tanúvallomást: Varga Jakab pálházai jobbágy vallotta: „azelőtt ha ide helyben az várhoz fát kellett hozni, három nap volt az úré egy hétben csak, de most egész hét, és azt mondgya (mármint Bónis), hogy de gyehennára valók, ha mind ökröstől gyehennára mentek is, az enyémmnek csak meg kell lenni, mert sok pénzt attam érettetek. Magunk erejével szolgáltat minden fele, Szegibe is (ti. saját majorságához), ki miatt annyira elszegényettünk, hogy harmada is szántóföldiünknek parlagon maradt, nem vethettük be...” stb. Vagy pl. Recskó Tamás fűzéri jobbágy így vallott: „Bónis uram fűzéri jószág bírásának idejétől fogva rendkívül szolgáltatta a szegénységet, nem tartván meg az három napi szolgálatban, hanem minden héten másfél hónapig is (ti. egyfolytában) dologra hajtotta. Hazajöttek ugyan mindenkor szombatnap, de hétfőn megint elűzte, s az nagy kemény téli idő miatt kinek lábát, kinek fülét vette meg a hideg, s némelyeket magát is . . . haza érkezvén, mindgyárt hivatott Szegibe, és mivel az régi szokott szolgálathoz akarták volna magukat tartani, s nem mentenek, ezen fatenst be hivatván az udvarba, s rútol szidalmazván levonatta, s igen megverette, annak utána felvitette az várba, s vasban verette, az után is egy néhányat veretett meg, hogy mindgyárt el nem mentek.” — Vagy nézzük Tamás Mihály pálházai jobbágy vallomását: „Ezen fatens öccse bement az udvarba, s előfogatta Bónis, úgy elverte maga három ízben, hogy azóta sem él, sem hal, csak úgy kintlódik.” — Így aztán érthető, hogy Bónis Ferenc árendálása idején tucatjával szöktek a jobbágyok a fűzéri várhoz tartozó falvakból, méghozzá nem is akármilyen, hanem magukat jól bíró, 4 és 6 ökrös emberek. Magának a tanúvallomásnak is az volt a nyilvánvaló célja, hogy az „elidegenedett” jobbágyoknak a nyomára jöjjenek.

Ezek alapján itt áll tehát előttünk a földesúr Bónis Ferenc képe. Cáfolja ez, vagy semmissé teszi talán a halállal bátran szembenéző hazafi képét? Erre a válasz csak az lehet: semmiképpen se, *csupán kiegészíti*, a szintelen olaj-nyomatot hús-vér emberré teljesíti. A kuruc hazafiak Thaly Kálmán-féle testetlen árnyait a korabeli történeti alakok *Móricz Zsigmond* által nyújtott gazdag, bővérű, jó és rossz tulajdonságokból gyúrt, olykor ellentmondásos, de mindenképpen igaz és *emberi* ábrázolásaihoz közelíti. — Ami pedig történetírásunk és -szemléletünk elvi-tartalmi kérdéseit illeti, ez a példa talán alkalmas arra, hogy megvilágítsa: mit kell a politikai történet társadalom- és ideológiatörténeti kiszélesítésén érteni, hogyan kell az *osztályszempontok* eddigieknél következetesebb szem előtt tartását értelmezni. Röviden szólva: a „két pogány közt egy hazáért” tragikus időszakában sem szűnt meg a feudális társadalom osztálytagozódása, s az alapvető osztályellen-tét — a történelem felszínén lejátszódó bonyolult események mélyén is, minden ellenkező látszat ellenére — vörös fonálként húzódott végig a százak egészén.

Visszatérve már most a haza- és nemzettudat különféle változataihoz, fel kell tennünk a kérdést: hogyan viszonyult a hazafogalom nemesi változatához, amely hazán — mint láttuk — a nemesi kiváltságok és szabadságok foglalatát értette, a jobbágyok haza- és nemzetképe? Nyilvánvaló, hogy erre nem lehet egysíkú, kategorikus választ adni. A nemesség Werbőczianus osztály-hazáját a jobbágyság, mint osztály természetesen nem tehetné a magáévá, illetve a nemesi osztályérdek ezt nem is engedte, illetve engedhette meg neki. Majd csak jó másfél-két évszázad múlva, a polgári átalakulás küszöbén érkezett el a polgárosuló reform-nemesség élenjáró része, hogy az „érdekegyesítés” alapján szükségét érezze a jobbágyság befogadásának az „alkotmány sáncai”, azaz a polgárosuló nemzet keretei közé. A XVI—XVIII. századi késői feudalizmus idején — hiszen éppen ezért nevezzük a feudalizmus kései szakaszának — minderről természetesen még nem volt szó! Az ország három részre szakadása után, úgy tűnik, jelentős jobbágytömegek eszmevilágában hosszú ideig még meg sem fogant a hazának ez az egész országra kiterjedő, szélesebb jelentése. Ha az ilők viszontagságai, a török előnyomulása, a hadak pusztításai következtében a jobbágyok kiszakadtak eredeti paraszti környezetükből, s katonává váltak, akkor természetesen előbb-utóbb megismerkedtek a hazának és nemzetnek ezzel a szélesebb, nemesi értelmezésével. A haza fogalma és a haza védelme ekkor számukra vagy az életre szóló katonai hivatást jelentette, vagy kiváló vitézi tettek jutalmazásaként a „nemesség szerzés”-t, birtok- vagy hivataladományozást, amikoris egyéni-*leg* a feudális uralkodó osztály soraiba emelkedtek, mintegy „betömtek” a feudális-nemesi nemzet keretei közé. Legnagyobb tömegeik a Bocskai által adományozott *hajdúszabadság*, vagy más erdélyi fejedelmek, illetve egyes földesurak *katonatelepítései* révén emel-

'kedtek ki és különültek ezáltal el a jobbágyság nagy tömegeitől. Ami a termelő, illetve ertermelésben megmaradó jobbágytömegeket illeti, sok jel arra mutat, hogy a nemesi elhódított haza- és nemzetfogalom még a XVII. században is csupán egy lassú és hosszán fokúzódo *folyamat* eredményeként terjedt el az ő körükben. Ennek a folyamatnak egyik időzatatát, állomását mutatja egy, szintén az 1670. évi első hegyaljai nemesi felkelés lénszakából fennmaradt forrásszöveg, egy tanúvallatási jegyzőkönyv, amely a Zempkin megyei *Tussa falu* szegénységének gondolatvilágába, fogalomkészletébe ad betekintést. A jegyzőkönyvből arról értesülhetünk, hogy a helység földesura, *Tussay Miklós* 1673-ban őt is kivégezték a császáriak), a német seregek közeledésére tábörba szólítottta a jobbágyokat, ámde a falu, hitese emberei utján, ezt a választ küldte földesurának: Igz falu egyátallyában nem megyen hadba öfelsége ellen, hanem *ha el kell menniek* a házához, csak öfelségéhez való hűségek mellett menniek el, mert ök nem méltók, hogy az császárra támadgyanak". — Mellözük itt most azt az egyébként érdekes körülményt, hogy a jobbágyok szavaiból hogyan esendül ki a „jó király"-ba vetett ismeretes paraszti alúzió, sőt az „öfelség"-vel szembeni lojális alázat, s ne menjünk be annak a boncoltatásába sem, hogy ha 1670-ben még nem is, 2 évvel később — amikor saját életükben, mintegy a saját bőrükön) érezték meg nagyon is kézzelfogható, közvetlen formában a német császári seregek garázda uralmát — már tömegesen keltek fel hasonló felszólításra. Figyelmünket itt most erre a sajátos szóhasználatra összepontosítsuk: „ha el kell menniek a házához". Íme, a nemesi haza-képzet XVII. századvégi sajátos paraszti látásban, mint valami bizonytalan távoli „dolog", ami *nem* az ő világuk, amihez nekik külső kényszerítésre mintegy, el kellene menni, de azt ekkor még megtagadják.

Ismeretes, hogy a haza és a jobbágyság viszonyában a XVII. század végén, a Rákóczi-szabadságharc előestéjén, illetve a szabadságharc folyamán történt meg a döntő fordulat. Az egész országban berendezkedő kíméletlen Lipót-féle abszolutizmus — a magán növekvő állami adóival és katonai terheivel — ekkor már valóban széles jobbágytömegeket tett fogékonyvá a haza és a nemzet eszmevilága iránt. S az is köztudott, hogy az eredetileg nemesi tartalmú hazafias-nemzeti ideológiának ekkor a parasztlak már plebejus-osztályharcos tartalmat adtak, s azt a Habsburg-császári uralmon kívül az úri osztályal is szembe fordították. A kuruc szegénylegény-költészetben a plebejus-demokratikus hazaszeretethez az a tisztá, férfias hangja szólalt meg, amelynek radikalizmusát, őszinte és igaz emberi vágyát még 1848-ban is egyedül a „dicsőséges nagyuraknak" nyakravalót küldő *Petőfi Sándor* költészetében hallhatjuk viszont.

Ez a demokratikus paraszti nemzeteszmé azonban szükségképpen rövidéletű volt és lehetett a késői feudalizmus korában. A szatmári béke véget vetett annak a történeti helyzetnek, amikor a parasztlak osztályelnyomtatása és az idegen uralomtól elszenvedett sérelmei szorosan kapcsolódtak egymással. 1711 után a parasztlak osztályharcos törekvései ismét különváltak a nemzeti ideológiától, s a hazafias-nemzeti ideológia visszahúzódott verböcziánus nemesi osztályalapjára. A hazafias-nemzeti ideológia főáramlata tehát a késői feudalizmus idején mindvégig feudális-nemesi jellegű maradt, amelyen a plebejus-demokratikus nemzeti öntudat rövid időre kibontakozó áramlata alapján véve nem tudott változtatni.

Itt azonban a kép teljessé tételéhez még két kérdéssel szembe kell néznünk. Az egyik az volna, hogy vajon nem volt-e a hazafias-nemzeti ideológia nemesi és paraszti változatán kívül más, pl. városi-polgári indítású patriotizmus is a korabeli Magyarországon. — A másik kérdés pedig, amit fel kell még vetnünk, úgy hangzik, vajon nem volt-e a feudális nemzeti ideológiának olyan változata, amely a nemesi tömegek verböcziánus gondolkodásával szemben modernebb, korszerűbb gondolati anyagokat tartalmazott, s az adott viszonyok között mégis csak a történeti haladás, a progresszió irányába mutatott.

Ami az első kérdést illeti, természetesen igaz, hogy — elsősorban az önálló erdélyi fejedelemség időszakában — igen jelentős korszerű, *polgáris szellemű útkeresések*, kulturális, egyházi és tudományos törekvések jelentkeztek a reformáció mozgalmában, vagy egy-egy Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós és mások munkásságában. Ök azonban, bármily tiszteletreméltó volt is a teljesítményük, inkább művelődés- és tudománytörténeti szempontból alkottak jelentőset, társadalmi és politikai szempontból átfogó eszmerendszert nem dolgoztak, s természetesen nem is dolgozhattak ki. Hiszen ami városi polgárságunkat illeti, ismeretes városi fejlődésünk megtorpanása, hosszú stagnálása, s közmert a magyarországi városi polgárság nagyrészt idegen (főként szász-német) etnikai összetétele is. Nem meglepő tehát, hogy a magyar nemzeti tudat alakulásában a polgáris elemeknek nem volt jelentős szerepük, urbánus-városi tradíciók e téren nem maradtak ránk a feudalizmus korából.

Hosszabban kell időznünk a másik kérdésnél, a feudális nemzeti ideológián *betül*

jelentkező progresszív tendenciáknál. Itt a központosított nemzeti királyság, a *nemzeti centralizáció és abszolutizmus* jelentené, illetve jelenti azt a programot, amely a feudális gazdasági és társadalmi rend alapján is a jövőbe mutat, a történeti haladást szolgálja. Ilyen program körvonalairól beszélhetünk elsősorban természetesen *Zrínyi Miklósnál*, s a megvalósítás bizonyos kísérleti tendenciáiról *Bethlen Gábornál*, *II. Rákóczi Ferencnél*, de bizonyos mértékig még *Thököly* felvidéki fejedelemsége esetében is. De ma már e tekintetben is óvatosabban gondolkodunk és reálisabban látunk, mint, mondjuk, 15 évvel ezelőtt. Mert az egyéni programon, terven, jószándékon túl ma már elsősorban azt vizsgáljuk, milyen *objektív* gazdasági-társadalmi adottságai voltak a haladó politikai törekvések megvalósításának. A centralizált államhatalom, az abszolút monarchia fennállására és támogatására, a fejlődés kezdeti szakaszán, elsősorban a fejlődő városoknak, a manufaktúratulajdonosoknak és kereskedelmi vállalkozóknak volt, illetve *lett volna* szükségük. De hol volt ilyen a XVIII. század vége előtt a késői feudális kori Magyarországon? S ha ilyen nem volt — márpedig nem volt —, akkor milyen gazdasági és társadalmi bázisa lehetett volna egy erős kézben tartott, centralizált független nemzeti államnak? Mert, igaz, Zrínyi akarta a feudális magyar nemzeti és állami függetlenséget, de vajon akarta-e a nemességnek az a bizonyos statisztikai átlaga, numerikus többsége. Társadalomtörténeti forrásaink beható vizsgálata, bizony, ebben a tekintetben erős kétségeket támaszt.

A nemesség tömegeinek — s ezt kendőzetlenül, szépítgetés nélkül meg kell állapítanunk — valójában kapóra jött és osztályszempontból kedvező, mondhatnánk, ideális volt a Habsburg-uralom magyarországi fennállása. Persze nem a lipóti abszolutizmus képében, hanem abban a kompromisszumos formájában, ahogyan az az 1606-os bécsi és az 1711-es szatmári béke után kialakult. Hogy miért, arra talán a hononai *Nagy-mihályi Ádám* szavával lehetne a legtömörebben válaszolni, aki — egy kamarai feljegyzés tanúsága szerint — a következőképpen indokolta meg Thököly iránt érzett mélyeséges ellenszenvét: „Nem szeretem az olyan királyt, aki gyakran kertem körül jár, az asztalgajmát számlálja, s pecsényémnek a szaga az orrát üti, hanem olyat, aki messze lakik tőlem és akinek csak hírért hallottam.” Erről van tehát szó: a közellakó nemzeti király ellenőrzése, állami adóztatása alól a nemesek kevésbé tudták kivonni magukat, a messze lakó király azonban viszonylag nem zavarta köreiket, nem nyúlt bele, nem bolygatta meg a nemes-jobbágy kialakult, tradicionális kizsákmányolási viszonyát. — S hozzá kell tennünk: míg Zrínyi, vagy Rákóczi csupán néhány, legfeljebb egy-két tucat olyan politikailag és erkölcsileg magas tudatosságú munkatárssal rendelkezett, aki segítette volna őt az erős központi hatalom kiépítésének nagy munkájában, a Nagymihályi Ádámok ezrével, sőt tízezérel éltek az országban, ők adták tömegeikkel azt a társadalmi közeget, amelynek nyúlós és nehéz anyagában a progresszív törekvéseknek utat kellett volna maguknak törniök. Rákóczinál azonban kétségtelenül számításba kell már vennünk azt is, hogy az 1708-as sárospataki végzés realizálása és a szabadságharc győzelme esetén egy olyan új és népes szabad katonai réteget nyerhetett volna, amely esetleg kedvező kilátásokat biztosíthatott egy erős nemzeti állam kiépítése és megszervezése számára.

Ezek után az volna most már hátra, hogy összegezzük az eddig mondottakat, következtetéseket vonjunk le a felsorolt történeti példákhoz. Az előadás elején szó volt már arról, hogy újabb vizsgálatainkban a hazafias-nemzeti ideológia területén is fokozottan igyekezzünk érvényesíteni a *történetiség* követelményét, s a hazafias-nemzeti öntudat állandó és változatlan szó- és fogalomburkában is a változó, fejlődő, dinamikus társadalmi tartalmakat keressük. Nos, a lényeg itt van: a késői feudalizmus korában a hazafias-nemzeti ideológia fő, túlnyomó és meghatározó tartalma a nemesi osztálykiváltságok biztosítása, a jobbágykizsákmányolás szabadsága volt. A nemesi tömegek osztályérdekeltsége szempontjából a nemzeti függetlenség kivívása, a nemzeti állam létrehozása a késői feudalizmus időszakában még nem volt a nemzeti ideológia attribútuma, velejárója. Ez a követelmény, az önálló nemzeti állam létrehozása csak történelmünk XIX. századában vált — itt nem részletezhető okok következtében — az akkor már polgári elemekkel telítődő nemzeti ideológia szerves és kiszakíthatatlan részévé. A burzsoá nacionalizmus egyik történeti torzítása épen az volt, hogy egy, valójában csak a XVIII. század végétől kezdve kifejlődött polgári jellegű nacionalista eszmerendszert és követelményt, a társadalomtörténeti vizsgálatok és elemzések mellőzésével, történetietlenül visszavetített, mintegy rendező elvül használt és alkalmazott a korábbi századokban. Csupán a marxi történetfelfogás osztályszemlélete alapján lehet erről a sokszorosán összekuszált, rendkívül sokrétű és ellentmondásos területről tiszta képet alkotni. Itt is érvényes az az alapelv, amely minden helyes történeti felfogásnak a kiindulópontja: egy-egy kor társadalmi valóságát nem más, későbbi, fejlettebb korok gondolati

anyagának visszavetítésével, hanem csakis saját ellentmondásainak a feltárása útján, a saját társadalmi- és osztályvalóságából kinövő gondolati anyagok fényénél és segítségével tudjuk megismerni.

S ha már most a még tágabb szemléleti következtetések felé tekintünk, ezek a vizsgálatok elősegítik, hogy határozott különbséget tudjunk vonni — a szavak, kifejezések és a fráziskészlet minden hasonlósága ellenére — feudális és polgári hazafias tudat között. Ha viszont ezt a különbségtételt meg tesszük, akkor egy újabb lépéssel meghúzzhatjuk a *döntő* határvonalat polgári és szocialista nemzettudat, illetve öntudat között. S ez még jobban elmélyíti és megszilárdítja bennünk annak tudatát, hogy a kibékíthetetlen osztályellentéteken nyugvó feudális és polgári-burzsoá nemzeti öntudat után a szocialista nemzethez való tartozás tudata a nemzeti öntudat első, történetileg teljesen kifejlett és megérett változata, amely egyben kialakulásának pillanatától kezdve utat nyit a szocialista országok közösségi tudata, s még tágabban a földkerekséget átfogó proletárinternacionalizmus felé.*

* Az előadásban idézett szövegek és felhasznált forrásanyagok lelőhelyei a következők: *Révai József* említett előadása elhangzott 1947. aug. 12-én „A magyar értelmiség útja” címmel. — A *szeintsimoniák* panaszlevele az Országos Levéltár székesi kamarai levéltárában, a Repraesentationes, informationes et instantiae c. állag 3256. csomójában, 1682. ápr. 9. (praes.) kelettel található. — *Tinyogi Sámuel* idézett folyamódványa 1676. dec. 30. (praes.) kelettel uo. fekszik. *Győr és Komárom megyék* leveleit ld. OL. Pál nádor iratai 666/4506. és 666/4573. alatt. — *Nádasdy Ferenc* Bónis Ferencnek küldött missilisei a Bónis-család levéltárában (OL.), a fasc. 3-ban, 1670. febr. 5., 22. és márc. 21-é kelettel található. — A *Bónis Ferenc* ügyében felvett tanúvallatási jegyzőkönyvet ld. az Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára Protocollum Seriale P. Nro. 92. alatt. (Ez úton is köszönetet mondok *Ila Bálintnak*, aki erre a rendkívül értékes forráscsoportra a figyelmemet felhívta, s az abban való kutatást számomra lehetővé tette.) — *Tussa* falu lakosságának üzenete egy 1672. jún. 9-én, a leleszi konvent által felvett tanúvallatási jegyzőkönyvben maradt fenn, OL. NRA. 1737/5. sz. alatt. — Végül *Nagymihályi Ádám* idézett kijelentése Zathureczki I.ászló 1686. jún. 23-án kelt levelében olvasható. OL. Repraesentationes stb. a fasc. 3264-ban.

TÖRTÉNETI IRODALOM

H. BALÁZS ÉVA:

BERZEVICZY GERGELY, A REFORMPOLITIKUS (1763–1795)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 388 l.)

Ötödfél évtizede, hogy ismerkedni kezdtünk a korrallal, amelyben az előttünk fekvő könyv hőse élt. Közben, úgy hittük, minden mozgalmassága ellenére, meg is feledkeztünk róla. Most, a munka olvasása közben egyszerre oly erővel ébredtek fel emlékeink, hogy szükségesnek tartjuk mindjárt előljáróban bevallani: szenvtelen tárgyilagossággal nem tudunk bírálói kötelességünknek eleget tenni. Akkor, hogy nagyjában is tájékozódjunk, hosszú időt kellett a forrásanyag összegyűjtésére fordítanunk. Kijegyzéseink most, hogy újból beléjük lapozunk, sok mozzanatot varázsolnak szemünk elé, egyszerre juttatva eszünkbe a XVIII. század utolsó évtizedének fordulatait s a levéltárakat, amelyekben az iratokat annak idején kezünkbe vettük. A visszaemlékezés fájdalmas. A háború a kor forráskészletében kegyetlen pusztítást végzett, egyedülálló értékeket semmisítve meg. Ezek felől a mai kutató már csak a korábbi feldolgozások hivatkozásából, idézeteiből tájékozódhat, esetleg szerencsés esetben egy-egy hiányzó akta pótlására is alkalmasat nyerve. Bizonyára a veszteség átérzése okozza, hogy szemünk az egykor eléje került írásokat nem engedi kiesni látómezejéből s mintha csak meg akarná hosszabbítani életüket, emlékezetünk őrizgeti, ha már nem is tartalmukat, legalább vonásaikat.

Magunk előtt látjuk tehát az államtanács tagjainak votumait, amelyeket II. József, II. Lipót és I. Ferenc számára felvilágosítás és tanács gyanánt leírtak, éppen úgy tanítva a heterogén birodalom kormányzására koronás urukat, mint a hatalmi-politikai viszonyok megértésére és emberi jellemek megismerésére a késői kutatót. Talán ennek a terjedelemre is jelentős aktatömegnek az elpusztulása a legnagyobb károsodás, amely — a nápolyi Anjou-levéltár mellett — világviszonylatban a történeti forrásanyagot százdunkban érte. Mária Terézia uralma második felétől a Staatskonferenz felállításáig soha többé nem fogják tudni a történészek megállapítani, azon felül, amit a korábbi kutatás tisztázott, melyik intézkedés fakadt az uralkodó közvetlen elhatározásából s melyik tanácsosainak kezdeményezéséből. Berzeviczy életének megismeréséhez az államtanács levéltára nem nélkülözhetetlen ugyan, monografusa mégis sajnálhatja megsemmisülését. Mert ha Berzeviczy a hivatali élet oly alsó fokáig jutott is csak el, hogy neve aktán nem került az államtanács elé, életrajzírója elől az a forrásanyag tűnt el, amely a kor fontos kormányzati, tehát közigazgatáson felül álló kérdéseiről kitűnő bürokrátnak csak a lényegre szorító fogalmazásaiban könnyen áttekinthetően tájékoztat.

A következő források csoportjában merőben más jellegű. Ez az 1795-ben működését beszünető szabadkőműves páholyok iratanyaga, amely Dégen, a Festetics-család kastélyában pusztult el. Viszonylag sok darabját kivonatolta és közzétette a hangyaszorgalmú Abafi Lajos öt kötetes, sajnos, csonkán maradt német munkájában és rövid, 1795-ig terjedő magyar áttekintésében. Ő sokat törődött az iratokkal a levéltári megőrzés érdekében is. Könyvszerűen bekötötte a kéziratokat, liturgikus munkákat, jegyzőkönyveket, ugyanígy a leveleket, feljegyzéseket konvolutumokba összefoglalva s ezzel az olasz levéltárakból jól ismert eljárással megtette az anyag védelmére, ami módjában állott. Monografiája a feldolgozás az eredeti forrástól elválasztó szakadékok iskolás példa módjára érzékelteti. Abafi a XIX. század végi szabadkőműveseknek kívánta megmutatni őseit, de kora racionalista szellemében. Tehát csak a tényeket írta le, a valóság megállapítására törekedett, mit sem gondolva a szabadkőművesség mitológiájára. Szóra sem érdekesítette a liturgikus könyveket, nem törődött az őskeresők fantasztikus történeti meséivel, próbálkozásaikkal, hogy a templáriusokat vagy az essenusokat kapcsolatba hozzák rendjükkel. Mivel nem érezte a történetiség fogalmába beletartozónak annak számára vételét, hogy egy kor milyennek képzele el múltját, s így figyelmen kívül hagyta azt a kéziratot, amely nem aktaszerű, aligha fogja most már bárki is megállapítani, hogy milyen elképzelések hatottak közre a magyar szabadkőművesség arculatának

megformálásánál. Közelebből Berzeviczy monografusa számára főleg azok a páholy-ülési jegyzőkönyvek lennének értékesek, amelyekben a megjelentek sajtókezelő feljegyezték nevüket. Mi ma is látni véljük a Nagylelkűség-páholy barnás színű, itatóspapírra emlékeztető ívét a jellegzetes aláírással: „Magr. Orpheus Kazinczy” s az Első ártatlanság-páholy jegyzőkönyveit (1784—1789) Kovachich, Podmaniczky, Balogh, Fodor s társaik közt Berzeviczy nevével.¹

A szerző szemszögéből nézve különösen fájdalmas veszteség Vay István naplójának a berkeszi levéltárral együtt bekövetkezett pusztulása. A füzetkék, amelyeket írójuk puritán takarékossgal nyolcadrétre hajtogatott ívekből a középkori diákok módjára állított össze, majd az ő írásukhoz hasonlóan apró betűvel latinul rótt tele, olyan politikusnak gondolatairól és tetteiről számoltak be, aki mellett Berzeviczy mint patvarista egy egész évet töltött el. Egyszerű viszonyok között, minden luxus hijával. A mindössze három szobás kúria tágas ebédlőjében vetették meg esténként ágját, s az a körülmény, hogy saját dolgozószobája nem volt, a fiatalember időbeosztását és életrendjét kedvezőtlenül befolyásolta. Csakhogy a házigazda mint a reformátusok egyik vezére mellékesen odaadón és hozzáértően egyháza iskoláinak problémáival foglalkozott: oly szakértelemről téve tanúságot, hogy II. József átvitte az állami szolgálatba s tankezületi főigazgatóvá nevezte ki. Távol hitsorsosaitól, a katolikus jellegű pécsi kerület élére helyezte, amiben egyébként kultúrpolitikájának sarkalatos elve jutott kifejezésre. Célját el is érte. Az a Vay, akit Berzeviczy még úgy ismert meg, hogy gondosan elkerüli a találkozást a katolikus püspökökkel, néhány év múlva a pécsi nagyprépost barátja, 1790-ben pedig Pápan átutazóban feleségestül Eszterházy Károly egri püspök szívélyesen fogadott vendége, aki fesztelenül beszélget a házi gazdával s ül le vele kártyázni. Az érintkezés, a modor megváltozása mögött Vay világnézetének módosulása rejtett, a türelmi rendszer eredményeül. Nem a felekezeteket elválasztó különbségek elmélyítését, hanem az őket összefűző szálak erősítését látta már feladatának az 1792/3 fordulóján működő rendszeres bizottságok tárgyalásain, ahol könnyű szívvel belenyugodott, hogy felekezetei hitelvei szűk térre szoruljanak, a minden vallásával egyező ellenben „communis theologia”-ban olvadjanak fel. Lépésétől a vallási türelem további erősödését, a társadalomnak nemzetéi választását akadályozó egyik tényező szívvel belenyugodott, hogy felekezetei eredményeül pedig egy pesti közös egyetem felállítását várta. Bármennyire fűzte azonban őt, akár mint Kazinczyt személyes érdeke a császári rendszer fennmaradásához, az elhatározó pereben, amidőn osztályának érdeke válaszút elé állította, a nemesi nacionalizmus támogatói közé állott.

A szerző világosan felismerte, hogy ilyen mentor Berzeviczy politikai gondolkozását, életfelfogását és munkamódszerét egyaránt elhatározóan befolyásolhatta, de mert Vay élete elkerülte a kutatók figyelmét — erre jellemző, hogy Marczali három kötetes József-monografiájában neve elő sem fordul —, a hatás lemérésére, a forrásanyag megsemmisülése miatt, kísérletet sem tehetett. Vay naplóiból olyan utalásokat, amelyekből kivétel volt, mint vélekedett Berzeviczyról, mi sem tudunk idézni, mivel csak az 1790—1795 évi feljegyzéseket olvastuk át, s mert nem gondoltunk arra, hogy mi leszünk a nagyértékű kútfő egyetlen tanulmányozói, erősen válogattunk, mit is jegyezzünk ki. Mentségünkre szolgáljon, hogy a naplót szükség esetén bármikor kezünkbe vehetőnek képzeljük, iratoknak filmre vétele pedig évtizedek előtt még ismeretlen volt. Azt viszont az enyészet torkából kiragadott adataink így is egyértelműen tanúsítják, hogy Vay István, akit az 1790-es köznevelési mozgalom egyik vidéki előharcosának tekinthetünk, a kulturális kérdésre iránt oly melegen érdeklődött, hogy egyháznak hivatását is a művelődés terjesztésében látta. Tágabb határok közt érvényesülő törekvései központjában pedig mint ha — immár felekezeti kötöttségektől mentesen — egy tudós társaság megalapítása állott volna. Ennek tervéről nemcsak a bizottsági munkálatokról beszámolvva szólt, hanem más alkalmat is megragadott, hogy próbálkozzék a gondolat megvalósításával. Így 1793-ban, amidőn a nádornak átnyújtva a svájci Albrecht Haller „Uzong. Napkeleti történet” című művének Őri Fülep Gábor által készített fordítását, mindjárt a főherceg figyelmébe ajánlotta a tudós társaság szervezését. Érdeklődésének irányát olvasmányai tanúsítják. Aki 1792-ben a francia forradalom eszméit védelmező Thomas Paine, 1794-

¹ Jancsó Elemér megállapításához, hogy Berzeviczy részt vett Kármán Józseffel együtt az 1792. nov. 17-i ülésen (A magyar szabadságharc irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században. Cluj, 1936, 220., 227. l. IX. 17. sajtóhiba) némi kiegészítéssel járulhatunk. Az ülés a két budai páholy — Hallgatóság és Első ártatlanság — egyesülését mondta ki Unio (Vereinigung) néven s rajta, valamint a nov. 24-i ülésen Berzeviczy — mint az Első ártatlanság régi tagja — megjelent. Egyébként Kármán neve nem ekkor szerepelt először a déli levéltár anyagában, hanem a pesti Hét csillag-páholy 1792. június 16-i jegyzőkönyvében (15. köt.), amely szerint ekkor felvételt nyert a német radikális polgári jellegű páholyba. Ugyanennek a páholynek a páholynek a másik pestivel, a Nagylelkűséggel való egyesülését megünnepelni jött el az 1793. márc. 15-i ülésre Kazinczy.

ben Condorcet-t tanulmányozta, bizonyára már egy évtized előtt is tudott oly gondolatokat közölni patvaristájával, amelyekhez ennek szabadkőműves és göttingai olvmányai szervesen kapcsolódhattak. A berkeszi kúriában eltöltött év igazi maradandó hatása Berzeviczy életének későbbi, közéleti tétlenségre szorított szakaszában nyilvánult meg. Azt, hogy nemcsak elfoglaltságot lehet találni egy protestáns egyházkerület kormányzásában, hanem hazai adottságaink között a társadalom javára szolgáló munkát is, Berzeviczy Vay példájára vizsgálódva érthette meg.

Kétségtelenül súlyos a pusztulás, amely a felhozott példák szerint hazai történetünk forrásanyagát érte, de szerencsére nem végzetes. A történettudomány lényegéhez tartozik, hogy általában esetlegesen fennmaradt töredékekből próbálja az egykori építményt elképzelni és az olvasónak bemutatni. A szerző jól ismeri a sajtóságos történeti módszert és biztos kézzel alkalmazza. A hiányzó, az örökre elveszett adatokat a megmaradt kütfők fokozottabban gondos felkutatásával igyekezett pótolni. Első sorban Berzeviczy hagyatékának áttanulmányozásával, melyet, miután a család kakaslomnici levéltárával Budapestre került, még a Nemzeti Múzeum épületében a fiatal Székfű Gyula vett számba. Nem mentesen egy-egy tévedéstől, amelyek a későbbi kutatókat is félrevezették. A szerző időt és fáradságot nem sajnálva kijavította a hibákat, könyve jegyzeteiben kötelességszerűen felhívja rájuk a figyelmet, amivel saját munkájának ellenőrzését is megkönnyíti. Berzeviczy személyi hagyatékán kívül nem mulasztotta el a tágabb rokonság iratait átvizsgálni, elsősorban a Horváth Stansith család Lócsén őrzött levéltárában találhatóakat. Azon nem is csodálkozunk, hogy Mauksch Tóbiásnak Késmárkon az evangélikus egyház birtokában levő naplójára figyelmes lett. A kézirat oly szembe-tűnő, hogy a látogató érdeklődését önkéntelenül magára vonja. Ellenben már kutatói leleményesség kellett ahhoz, hogy Teleki Lászlónak a Magyar Tudományos Akadémia-kézirattárában őrzött egyetemi jegyzeteit értékesítse, s így tájékozódjék, milyen stúdiumok kötötték le általában a magyar diákokat a göttingai egyetemen, amidőn Berzeviczy ott folytatta tanulmányait. Helyesen gondolt arra, hogy azok a magyarok, akik az övéhez hasonló társadalmi és gazdasági viszonyok közül kerültek ki, oly érdeklődést tanúsíthattak az előttük feltárolt tudományszakok iránt, mint amilyen őt is vezette, s így analógia segítségével pótolható az adatok hiánya. Megszívlelésre méltó és külföldi szellemi kapcsolataink megismerésénél más korokban szintén sikerrel alkalmazható módszer!

Mindezeknél fáradságosabb kutatás előzhette meg a szerzőnek azokat a megállapításait, amelyeket Berzeviczynek a Helytartótanácsban végzett hivatalos tevékenysége és irodalmi munkássága közti kapcsolatokról tett. Reflexiói még nem tekinthetők véglegeseknek, mivel Berzeviczy könyvei 1795 után jelentek meg, tehát azokat a második kötet fogja tüzetesen megtárgyalni. Csak elismeréssel fogadhatjuk, hogy a szerző már most, a bürokratát jellemezve, kiemelt a hőse által fogalmazott aktákból egyeseket, amelyek tárgya a nyomtatott munkákban így vagy úgy, de feltűnik. Felfogása a személyiség egységét bizonyítja, ismét követésre méltóan. Az elgondolás, amíg a szerzőnél gyakorlatilag alkalmazott módszertani elvvé lett, nincs előzmények nélkül s talán tanulságos röviden vázolnunk a hozzá vezető utat. Marczalinál, amidőn II. Józsefről írt, de kortársainál is, amidőn akták alapján ismertettek egy-egy problémát, a Helytartótanács és a kancellária mint személytelen hivatali testületek szerepelnek. Valóban, ha nem készült votum separatum, az egész közösség állásfoglalását jelentette felterjesztésük. Éppen az 1790-es évek politikai harcai közt rögzítették azonban meg ismételten az udvar hívei, hogy mindkét kormányzó testület állásfoglalása gyakorta változik aszerint, hogy a tanácsülésen ki a referens. Talán az ügyek előterjesztésében a gyors egymásutániság, talán az előadók ügyes érvelése okozta, hogy azonos jellegű kérdésekben ellenkező döntések történhettek. Ez a megfigyelés már a két világháború között elfogadtatta az elvet, még ha nem is általánosan, hogy iratküldésekben a Helytartótanács és a kancellária referensének nevét szükséges feltüntetni. A meggondolás még messzebb menően érvényesült, amikor a kutatás rájött, hogy tanulságos az uralkodó elé nem került akták fogalmazványainál is megállapítani, ki volt az ügy intézője. Sajtóságos véletlen, hogy éppen Berzeviczyről, tehát a ranglétra legalsóbb fokán álló fogalmazóról derült ki, hogy a magyar színház pártolása azért tulajdonítható a Helytartótanács érdemének, mert az ügyek az ő kezén mentek keresztül. H. Balázs most megváltoztatta a nézőpontot: nem a kérdés, a probléma felől vizsgálta az akták útját, hanem az intézkedő bürokrata tevékenységének területét mérte fel. Mily sok fáradság árán sikerült az anyagot megtalálnia, s mily akadályok leküzdése áll egy-egy megállapítás mögött, azt csak a levéltári szakemberek tudják, maguk az eredmények pedig a II. kötetben vonhatók majd le.

A lelkiismeretes gondossággal összegyűjtött anyagból a szerző lebilincselően érdekes könyvet írt. Szemben a Magyar Történelmi Társulat két világháború közti sorozatá-

val, a Fontes-kötetekkel a feldolgozás terjedelme felülmúlja a szövegközlését. Oly mértékben, hogy a H. Balázs által kiadott forrásszöveg mintegy 20%-kal elmarad az olvasásra szánt monográfia mellett, ennek mintegy csak függeléke, míg az említett sorozatban fordított arány érvényesült. Mindkét szerkesztési eljárásnak van létjogosultsága, egyik nem teszi feleslegessé a másikat. Szekfű vagy Miskolczy a kötetekben közölt aktákat arra szánták, hogy bizonyító anyagul fognak szolgálni, s hogy a késői kutatók könnyen felhasználhassák adataikat, részletes felvilágosító jegyzeteket fűztek azokhoz. H. Balásznál a magyarázatok teljesen hiányzanak, ezt azonban észre sem vesszük, mert már előzőleg, az életrajzban értelmezést nyert tartalmuk és valamennyi célzásuk. Amit megint megkönnyített az a körülmény, hogy a Berzeviczy és legközelebbi rokonai — anyja, nagybátyja — közt váltott levelek eleve nem számíthatnak oly sokoldalú értékesítésre, mint pl. a Staatskonferenz aktái.

A szerző írói tehetségének jele, hogy az alapjában véve hétköznapi levelek az ő előadásában fontosaknak bizonyulnak. Ezt azzal érte el, hogy az egyéni életsorsot, valamennyi epizódjával, típusosnak fogta fel. Tagadhatatlan, hogy a Berzeviczy személyéhez kapcsolódó irások eleve általános érdeklűek. Ilyeneknek érezte leveleit unokája, amidőn ezzel a címmel adta ki azokat: „Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert“ (Leipzig. 1897), s így fogta fel Marczali is, amidőn „Az 1790/I-diki országgyűlés” (Budapest. 1907) függelékében két levelet, a nevek elhagyásával, lenyomatott. Bizonyos, hogy Berzeviczy tehetsége vonja magára mágnesként az általános figyelmet és nagyra hivatottsága kényszeríti a kutatót, hogy mindennapi életében többet lásson, mint mások sorsában. Minden egyéni szeretetreméltóság kevés volna azonban ahhoz, hogy másfélszázad múlva különös rokonszenvet érezzünk Berzeviczy iránt. Ezt azzal sikerült a szerzőnél elérnie s azzal fogja közvetve a könyv olvasóit megnyerni, hogy a társadalmi réteg, amelynek képviselője, akkor történeti szerepre volt hivatott, s a reá váró feladat elvégzéséhez rendelkezett mind a szükséges képességekkel, mind a nélkülözhetetlen eltökéltséggel. Olyan friss életerőtől duzzadó réteg képviselője, amelyet a társadalmi fejlődés emelt fel. Ami azután Berzeviczy sorsát egyénileg különösen rokonszenvenessé teszi az utókor szemében, az a részvét, amelyet felébreszt a látvány, hogy törekvései, minden jószándéka ellenére, nem érnek célt.

Nagy nehézségek árán jutott el odáig, hogy szerény hivatali állást kapjon. Ez nem anyagi okokból volt számára nehezen elviselhető. Ő, a kor etatista felfogásának megfelelően, úgy hitte, hogy az állam szolgálatán keresztül dolgozhat a legeredményesebben a köz és benne önmaga érdekében. Abban a reményben igyekezett a göttingai egyetemen nem egyszerűen gyarapítani ismereteit, hanem ezeket korszerűkké tenni, azután német-alföldi, angliai, párizsi útjain látókörét bővíteni, hogy majd hazatérve felkészüléséhez méltó területen élhetti ki munkakedvét. Reményeiben csalatkozott. Ha pár évvel idősebb, s akkor jelentkezik a császárnál audiencián, amikor a központi hivatalok kapui megnyíltak a protestánsok előtt, bizonyára alkalmazást nyer Bécsben a kancellárián. Amikorra azonban hazatért, az íróasztalokat már lefoglalva tartották a nálánál pár évvel idősebbek. Nehéz lehetett számára a várakozás és elkedvetlenítő, amikor sorra kiderült, hogy Bécs helyett Budán, kancellária helyett Helytartótanácson, fogalmazói munka helyett segédhivatalira számíthat, s még az iktatói állást is csak pártfogók közbenjárására tudja elnyerni, olyanokat ütve el az évi 400 forintot fizetéstől, akik évek óta — Sággy kiadóhivatali járulnok már 39 esztendeje — robotoltak a hivatalban kiviva maguknak főnökük elismerését.² Berzeviczy nem panaszkodhatott, hogy segédhivatali munkaköre miatt társasága lenézi. Ha nem is képzettsége és tehetsége, összeköttetései senkit sem hagyhattak kétségben afelől, hogy esetében csak átmeneti megoldásról van szó, aminek következtében be is fogadták őt maguk közé rokonai és mágnások egyaránt. Valóban, pontosan egy év elteltével, 1790. január 12-én fogalmazó lett. Nem valami felterjesztés eredményeül. Kinevezéséről a kancelláriát még utólag sem kellett értesíteni, még kevésbé engedélyt kérni, ami az állás jelentéktelenségét mutatja. A Helytartótanács saját elhatározásából emelte fel őt az iktatói tisztii állásból fogalmazóvá.³ Új munkaköre szerény volt, de ő, akár színházról kellett javaslatot készítenie, akár közigazdasági ügyről, úgy járt el, amint a társadalmi viszonyok megkívánták. Saját sorsában a nemes-ség, sőt az egész ország hátrányos helyzetét érezte. Az általános gazdasági elmaradottságon azért is segíteni kívánt, hogy az államnak önmagához hasonló szolgáló magasra ívelő pályá váljék szabaddá. A reformátorok társaságába — de nem a jakobinusok, a „sza-

² Helytartótanács. Dep. gremiale ordinarium, 1789. Fons 1, nr. 28; Berzeviczy sk. folyamodványa 1789. jan. 16. (uo. nr. 27.)

³ Dep. gremiale ordinarium. 1790. Fons 1, nr. 2. Iktatókönyv: Ex concluso consilii, Berzeviczy wird von d. Proth. off. zur offenen Concepistensstelle erhoben.

badság és egyenlőség katekizmusát" vallók szövetségébe — szintén az a megmondolás vezethette el, hogy egy bécsi gyámkodás alól kiszabaduló Magyarország magasabb színvonalú és boldogabb életet tudna biztosítani lakosságának, mint a jozefinista hagyományoknak hátat fordító. Az 1790-es nacionalista mozgalom irányítói, Berzeviczy pártfogói nem látták ily komornak a helyzetet, mert nem is érezték annak súlyosságát. Amíg ők az 1790-i amnesztia birtokában óvakodtak, nyílt fellépéssel magukra vonni az udvar neheztelését, Berzeviczy és társai, kevesebb lévén veszteni valójuk, a tervezésben és szervezkedésben egyaránt messzebb mentek. Ők úgy gondolták, hogy a felvilágosodás elveit, amint azok érvényesülését II. József engedélyezte, összeegyeztethetik 1790 nacionalista radikalizmusával. A terv kudarca Berzeviczy pályájának végzetes és végleges kettétörését jelentette. A császárváros mellett eltörpülő, de a fővárossá fejlődés útján mégis meginduló Budát el kellett hagynia. Többé nem dolgozhatott azon, hogy Buda és Pest magyar művelődési központtá váljanak, s nem remélhette, amire pedig nem hiányzott rátermettsége, hogy gazdasági megerősödésüket valaha is előmozdíthatja. Haza kellett térnie a szülői házba, amely kellemes pihenést nyújthatott rövid időre a munkában elfáradtnak, de mint végleges tartózkodási hely a reménytelenség szimbóluma. Megint csak nem egyedül Berzeviczy, hanem a nemesség egy rétegének sorsát jelképezve. Ez a tragikus vonást nem nélkülöző fordulat reménytelenséggel s talán előre is érzett tartósságával az abszolutizmusnak nemcsak győzelmét, hanem állandó berendezkedését is jelezte. Az olvasó méltán kíváncsi, hogyan és mily mértékben sikerült Berzeviczynek elkerülnie a tettvágyó embert különösen sújtó kényszerű téttlenség bénító következményeit. Nincs kétségünk, hogy a szerző ugyanazzal a megértő képességével, amellyel a tehetség kibontakozását végig kísérte, a II. kötetben meg fogja mutatni olvasóinak, hogyan volt képes elkerülni hőse a lelki összeomlást.

A munka azonkívül, hogy művészi előadásban bemutatja Berzeviczy egyéniségének fejlődését, a kor több lényeges mozzanatát tisztázza. A szerző ily irányú megállapításából két problémát emelünk ki. Az egyik a köznemesség elégedetlenségének tervszerű politikai akciói fejlődése. Marczali előtt homályban maradt II. József életének végső szakasza, s az sem volt előtte ismeretes, hogy a császár egyáltalán mit tudott a magyar elégedetlenség mozgalmáról. Marczali tájékozatlansága azzal magyarázható, hogy monográfiája írásakor még nem voltak hozzáférhetők a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv bizalmas iratai. Az 1790-nel kezdődő ilyen természetű anyaggyűjtemény, a Privatbibliothek csak 1920-ban tárult fel a kutatók előtt, az pedig még ekkor sem lett közismert, hogy II. Józsefnek Beer udvari tanácsoshoz, a bécsi rendőrség vezetőjéhez intézett sajtókezű — egyébként lakonikus — utasításait a Habsburgok családja, legszemélyesebb leveleit tartalmazó Sammelbände sorozatban kell keresni. H. Balázsnak sem volt még módja ezeket az iratokat tanulmányoznia, közvetve azonban, éles logikával sikerült megállapítania a legfontosabb részleteket, amelyeknél többet talán a későbbi kutatások sem fognak napfényre hozni. A másik mozzanat annak tisztázása, hogy milyen gazdasági tényezők befolyásolták az 1790-es köznemesség s vele együtt Berzeviczy politikai állásfoglalását és gondolkozását. A szerző egyrészt az elszámolások, gazdasági iratok, feljegyzések tükrében áttekinti a Berzeviczy-család anyagi helyzetének alakulását, másrészt a Szepesség, a Hegyalja s általában Északkelet-Magyarország különleges viszonyait találó vonásokkal rajzolja meg. Történetírásunk ily vizsgálódások végzésére elhatározó ösztönzés a marxizmustól nyert. Korábban, ha fel is merült — inkább ösztönösen mint tudatosan — a vágy, összefüggést találni egy-egy országrész vagy táj életében a gazdasági alapok és a politikai gondolkodás között, a tájékozódást megakadályozta, hogy a vizsgálódás biztos módszere még nem volt ismeretes. A történettudomány immanens fejlődése rávezethette volna ugyan a magyar kutatókat, hogy mint járjanak el, erre azonban nem került sor. Viszont a világnézet általános megváltozása történetírásunkat egyszerre tette ily problémák iránt fogékonnyá, ugyanakkor azok megoldására képtessé. A marxizmus ezzel megszüntette történetírásunknak polgári viszonylatban is szembetűnő elmaradottságát. H. Balázs könyvét, ami modernségét és plasztikus élet-szerűségét illeti, nyugodtan a kiváló hamburgi professzor, O. Brunner nálunk is jól ismert szép munkája mellé állíthatjuk. Bár az „Adeliges Landleben und europäischer Geist” (Salzburg. 1949) írója és szerzőnk merőben ellentétes megmondolásokból indultak ki, ha munkáik módszer dolgában mégis lényeges hasonlóságot tüntetnek fel, ebből a tényből bizonyára szabad arra következtetnünk, hogy a történettudomány fejlődésének napjainkban van általános irányvonala, amely az egyes nemzetek történetírását, az elválasztó szakadékok felett, összefogja.

Kár volna tagadni, hogy az egységet ma még inkább csak érezzük. A kultúra alapvető azonosságának gondolatát a történettudomány valamennyi nép körében azzal szolgálná eredményesen, ha a kongresszusi tárgyalásokra kitűzött nagy témákon kívül

a hétköznapi munkában is a fontos, figyelemre joggal számot tartó problémákkal foglalkoznék. Nem oly külpolitikai akció további adatok alapján történő megvilágítására lenne szükség, mint amilyen az 1790-es köznemesi mozgalom volt. Annak ellenére, hogy ez világtörténeti témának látszik, hiszen Porosz- és Szászországgal kerestek az elégedetlenség kapcsolatát, ugyanók Angliára is gondoltak, Belgiummal pedig egy történeti pillanatra analóg helyzetbe kerültek. A kérdést lényegében már régen tisztázták Wertheimer, Marczali, Gragger egyrészt diplomáciatörténeti érdeklődésükhöz illően, másrészt Goethe egyéniségétől lebilincselőde irodalmi vonzalomból. Sajátságos, hogy a kérdés, amelyet végleg elintéztünk hittünk, új levéltári kutatásra ösztönözte a neves történészt, W. Andreast. Mással nem, csak azzal tudjuk a jelenséget magyarázni, hogy vannak témák, amelyek elcsépelésük után is még mindég új megállapítások megtételének reményével áltathatják akár a legkitűnőbb szakembereket. Ugyanakkor H. Balázs könyvéből sajnálattal látjuk, hogy az utóbbi félévszázad alatt nem haladt előre a szabadkőművészet történetének feldolgozása. A két világháború között a fasizmus támadása világszerte megakadályozta a higgadt vizsgálódást, hiszen a forradalmárság vadjá védekezésére és tagadásra kényszerített. A tartózkodás ma már csak az önimádat malmára hajthatja a vizet. Szükség volna ezt a valóban világtörténeti szerepet játszó szervezetet, amely Amerikát és Európát valamennyi népének vezető rétegét összefogta a XVIII. században, végre igazi jelentőségében, menten minden apologetikus célkitűzéstől, megismernünk. A szociológiai szemlélet világszerte észrevehető megerősödésétől bizonyára joggal reméljük, hogy a sok apró adat bányásztatása után átfogó, a lényegyet megragadó munkák fognak készülni. Magyarország ebben a tevékenységben, forrásanyagunk elpusztulása után, közvetlenül már aligha tud részt venni, a közvélemény alakulásának — lényegében azonos — vizsgálatához azonban, sajátos módszer kifejlesztésével, mégis hozzá járulhatna. Az 1790/1-i országgyűlés által kiküldött ún. rendszeres bizottságok munkáinak a közgondolkodást befolyásoló szerepének tisztázására célunk. Valamikor lenyűgöző hatással volt ránk a magyarországi rendiség akaratajének és élni vágyásának ez az utolsó fellobbanása, amint egyik, 96 folió kötetes sorozatában szemünk elé került (Századok, 1923. 20. 1.). Felfogásunkkal sajnos magunkra maradtunk, bár az ellenvetések nem győztek meg, hogy méltatlan ideálért lelkesedtünk. Csak részletekre korlátozódó kifogásokat hallottunk évtizedeken keresztül, holott azt vallottuk, hogy a gondolatoknak, s egyedül nekik, hatalmukban van új életre támadni, s megváltozott történeti szituációban cselekvő erővel érvényesülni. A sokunk fájdalomra oly korán eltávozott Barta Istvántól reméltük, hogy a reformkor eredetét kutatva meg fogja mutatni, hogy a polgári Magyarország kialakulásának folyamatában milyen szerepe volt egy feudális gondolatrendszernek csak azzal, hogy egységes közvélemény kibontakozását segítette elő. Nagy munkája még töredékeiben sem készült el, az előtanulmányok pedig csak sejtetik, mit veszítettünk. A helyzet változatlanúságára tarthatjuk jellemzőnek, hogy H. Balázs most szintén azt teszi, amit mi évtizedek előtt: felhívja a figyelmet egy kézirat sorozatra. Kívánjuk, történetírásunk fejlődése érdekében, hogy a lehangoló kép mielőbb megváltozzék, s ezzel Berzeviczy egész nemzedéke ne csak a részvét szavához jusson hozzá, hanem korunk közfelfogásának igaz értékeléséhez is. Elsősorban a szerző munkájának második kötetétől várjuk a nagy, de szép feladat megoldását.

MÁLYUSZ ELEMÉR

HORVÁTH ZOLTÁN:

TELEKI LÁSZLÓ 1810—1861

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. I—II. köt. 502 + 374 l.)

A magyar nemzeti mozgalom fejlődése a XIX. század közepén az állami berendezkedés tekintetében világos alternatívát teremtett: a Habsburg-birodalmon belüli különállás és a teljes állami függetlenséget. Másképpen: hatvanhatot és negyvenkilencet. A nemzeti köztudat Deák és Kossuth nevében személyesítette meg a vagylogosságot. A magyar területiális nacionalizmus másik lényeges komponense tekintetében azonban nem állt fenn alternatíva. A területi integritást és a történelmi Magyarország fölötti magyar fennhatóságot a köztudat Kossuth és Deák neve mellé egyaránt odagondolta és oda is gondolja mindmáig. Nem is alytalannul. A magyar nemzeti mozgalom egész története nem tud felmutatni olyan politikai irányzatot vagy számottevő pártcsoportot-

sulást, amely a soknemzetiségű Magyarország politikai berendezkedését másképp, mint vitathatatlan magyar szupremáciával elképzelné tudta volna. A reformkor és szabadságharc nemzedékéből csupán egyetlen személyiség akadt, aki rádöbbsent, hogy Szent István Magyarországnak is vége: Teleki László. Horváth Zoltán kétkötetes biográfiájának ez a felismerés a gondolati gerince.

Előljáróban minljárt le akarjuk szögezni teljes egyetértésünket a Teleki-prezentálás Horváth Zoltán által alkalmazott módjával. Köztudott dolog ugyan, hogy negyvenkilencben és különösen az emigráció időszakában születtek tervezetek a magyarországi nemzetiségi kérdés valamiféle megoldására. Ezek azonban, beleértve a szegedi projekt de pacificationt és a kiuthayai alkotmánytervezetet, a nyelvhasználat különböző fokú engedélyezésének körében mozogtak. Amit Teleki 1849-ben követel és egy évtized múlva újra ajánl, jóval több ennél: „statutárius jog”, majd „provinciális diéta”. Nem kulturális engedmények, hanem politikai engedmények megtétele, nem a municipiális érdekek szavatolása, hanem a territoriális jogok törvényesítése. A nemzeti kérdés polgári kori megoldásának legmagasabb szintje ez: a soknemzetiségű ország *föderatív* átszervezésének programja. Persze még mindig nem az *integritás* feladásának célkitűzése. Erre a következő korszakban majd csak az internacionalista irányvételű munkásmozgalom lesz képes. És nem is Magyarországon. Horváth Zoltán nagy érdeme, hogy a nemzeti kérdés „kulturális” és „föderatív” alapon történő megoldását élesen elkülöníti egymástól. (A szupremáciáról való lemondást azonban helyenkint indokolatlanul a területi integritásról való lemondással azonosítja. Jobbnak találtuk volna ebben a vonatkozásban is a világos elhatárolást.).

A megállapítás a kor problémáiban való jártasságra, éles tudományos ítélőképes-ségre vall. A felismert igazság kimondása egyben történetírói bátorságra is. Nem arra gondolunk itt elsősorban, hogy Teleki jelentőségének kiemelése egyben a kortársak szerepének óhatatlan kisebbitését jelenti, és az eljárás nem számíthat osztatlan egyetértésre. Inkább arra, hogy a Teleki-program kidomborítása éles polemia azzal a ma is közkeletű negyvennyolc-felfogással, amely csak azért bírálja a magyar nacionalizmust, mert nem tett idejében engedményeket Szent István Magyarországnak fenntartása érdekében, és amely vonakodik elismerni, hogy a magyar nemzeti kérdés negyvennyolc-egyvenkilences megoldása a forradalommal és a haladás ügyével való egybevetésére ellenére is a más nemzetek törekvései elleni erőszakot jelentette. A gondolat bátor érzékeltetését történetírásunk egésze szempontjából üdítőnek tartjuk. A tudományos előrehaladás érdekében, de főként a tudomány társadalmi funkciója tekintetében. A kelet-európai nemzeti kérdés fél évszázada megoldást nyert, de korántsem valamennyi jogos igény kellő méltánylásával. A sérelmek miatt még annak jogossága is elhomályosult, ami történelmileg indokolt és elkerülhetetlen volt: a soknemzetiségű ország felbomlása. A régóta esedékes megértés és tudomásulvétel segíti a megállapítás: már száz év előtt is akadt magyar politikus, aki a nemzeti kérdés negyvennyolcas megoldását éles kritikával illette. Horváth Zoltán könyve jelentős mértékben hozzájárul nemzeti köztudatunk pozitív formálásához.

Horváth könyvének Teleki nemzetiségi koncepciójának kialakulása és formálódása adja a gondolati gerincét, a monográfia azonban a gazdag politikusi-intellektusai pálya egyéb részeire is körültekintő gondnal kiterjeszkedik. Még hozzá úgy, hogy egyben a keretnek rajzolt köztörténet kérdéseiben is állást foglal. Az állásfoglalás sok egyéni szint mutat, felfogásában és előadásmódjában egyaránt, a kiadói előszónak az az állítása azonban, hogy Horváth Zoltán felfogása „sok vonatkozásban eltér történetírásunk általánosan vallott nézeteitől”, eltúlozza a dolgot. Arról van szó mindössze, hogy Horváth Zoltán mai történetírásunk eredményeit magáévá téve és azokkal azonosulva, megpróbálja hasznosítani a szabóervini tradíció valóban felhasználható részeit. Nem kíván különleges bizonyítást, hogy a magyar nemzeti mozgalom reális megítéléséhez, negyvennyolc elfogulatlan szemléletéhez nagyon is időszerű a marxista gondolat magyar őseinek ébresztgetése. Hogy Horváth Zoltán közben néhány valóban bizonyítatlan állítást is fenntart, annak a munka egészében nincs különösebb jelentősége. A Teleki-problémák megoldásában persze lehet vitathatóság találni, de hát ez felfogás dolga. A magunk részéről elismerve a szerző minden invenciózusságát és ötletességét, az egyik legizgatóbb Teleki-probléma, az öngyilkosság magyarázatát találjuk nem teljesen kielégítőnek. A Horváth-által rajzolt Teleki-konfliktus, a romantikus forradalmár hivatás és a hazai kompromisszum hajlandóság ellentmondása persze nagyon tetszetős, de a dokumentumokkal bizonyíthatatlan. Sem Horváth munkájában, sem az általa most és korábban kiadott dokumentumok között nem lelünk nyomát annak, hogy Teleki a hazai politikai vezetőréteg magatartásával, állásfoglalásával elégedetlen lett volna. Megnyilatkozásaiból inkább a hazai erő iránti bizalom csendül ki. A szerző talán közelebb jutott volna a kibogozhatatlan

rejtély megoldásához, ha nagyobb figyelmet szentel a magyar és német kérdés összefüggésének, amelyről Teleki utolsó beszédtervében oly nagy részletességgel szól.

Horváth Zoltán szemelláthatólag sokat adott munkájában a történetírói hozzáértés külső jegyeinek bizonyítására. Az ilyen törekvés csak helyeselhető. A keresett szakszerűség azonban helyenkint aggályoskodó precizitásba csapott át. Ha csak dicsérhető, hogy az első kézből közölt levéltári forrásokat a lábjegyzetben eredeti nyelven is adja, úgy ez elmarasztalendő az idegennyelvű monográfiák és cikkek esetében. Nem helyeselhetjük, hogy a szerző a hivatalos leveleket a külső-belső címzés és megszólítás feltüntetésével, az iraton előforduló összes jelzéssel együtt közli. A modern forrásközlés általában eltekint ezekről a helyigényes, semmitmondó formuláktól. Bántó dolog az is, hogy az olvasó egyetlen alkalommal sem láthatja helyesen leírva a sokat idézett bécsi levéltár: a Haus-, Hof- und Staatsarchiv nevét. Gondosabb, szakszerűbb kiadói munkával ezek a hibák kiküszöbölhetők lettek volna.

A fentiekben teljes egyetértésünket fejeztük ki a Teleki-prezentálás módjával, azzal, hogy Horváth Zoltán a nemzetiségi kérdés megoldását teszi a biográfia leginkább hangsúlyos részévé. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy hasonló nyíltsággal közöljük a munka egészét érintő fenntartásainkat is. Ellenvetéseink a szerző szemléletmódjával, a történelem objektív mozgatórugóiról alkotott ítéletével kapcsolatosak. Az a véleményünk, hogy a szerző Teleki László és más személyiségek szándékainak és tetteinek megítélésénél nem veszi kellőképpen számításba a cselekedetek történelmi meghatározottságát. Ez leginkább a magyar nacionalizmus szerepének értelmezésénél tűnik ki. Nem szükséges talán ismételni, hogy mennyire jogosultnak tartjuk a magyar nemzeti mozgalom területiális tartalmának történelmi kritikáját. Erős hangsúllyal óvni szeretnénk azonban az olyan beállítást ellen, amely a magyar nacionalizmus megszemélyesítőitől az adott helyzetre nézve is megtagadja az eljárás lehetőségének elismerését. Horváth Zoltán véleménye szerint a magyar kormány negyvenkilenc májusi, az ország területi integritását leszögező álláspontra „az adott történelmi helyzet lehető legteljesebb félreértésére, félreismérésére mutat”. A szerző az elmarasztaló ítéletét még egy történelmi feltételezéssel is hangsúlyossá teszi: „ha nem került volna sor az orosz intervencióra, akkor is — végleg szembehelyezkedve a nemzetiségek jogos igényeivel — (az állásfoglalás) megpecsételte volna a szabadságharc sorsát”. Magától érthető az ezek után, hogy a szerző az összes fenntartások ellenére Teleki László programjában látja a megoldást, amelyet nem csak történelmi távlatból nevez „egyedül józan és értelmes programnak”, hanem az adott helyzetre nézve „egyetlen reménnyel kecsegtető kivezető útnak” tekint. Úgy hisszük, mindenki egyetért velünk, ha leszögezzük, hogy a magyar nacionalizmusnak, mint a tömegek közé hatoló és anyagi erővé váló eszmének ebben a korban volt funkciója. A nacionalizmus volt az erő, amely a gazdasági egységgé integrált országnyi terület egy nyelvet beszélő lakosságát politikai közösséggé, polgári nemzetévé forrasztotta. A nacionalizmus azonban csak a történelmileg kialakult teljes tartalmának érvényesítésével, a nemzeti szempontból is túlzásnak, szélsőségeknek minősülő jegyeinek kibontásával töltötte be szerepét. A magyar nacionalizmus két alappillére: a Habsburgbirodalom belüli különállás és a történelmi Magyarország fölötti magyar szupremácia közül az utóbbi kétségkívül ilyen szélsőségeknek minősült. 1848 történetének ismeretében azonban nem lehet kétségbevonni, hogy a magyar forradalmi-nemzeti organizációnak éppen a magyar szupremáciát tagadó nemzetiségi ellenállás volt az első indítéka, és a félfüggetlen magyar nemzeti állam éppen a horvát, a szerb, majd a román ellenállás leküzdésén kovácsolódott rendkívüli teljesítményekre képes politikai közösséggé. A szélsőség, a túlzás nemcsak a magyar nacionalizmus sajátja, és nem kizárólag nálunk játszott az előrelendítő motor szerepét. A megalakuló polgári nemzeti állam általában nagyobb terület fölötti uralomra aspirál, mint amelyet etnikai értelemben valójában magának mondhat. A nagy francia forradalom szinte a győzelem másnapján napirendre tűzte a természetes határok jelszavát. A megalakuló (és az etnikai állomány egészét magában sem foglaló) német nemzeti állam francia területeket ragadott magához, és magától érthetőnek tekintette (mint ahogy a negyvennyolcas forradalom is annak tartotta) a lengyel területek német birtokát. Az első világháború után Kelet-Európában végbemenő nemzeti átalakulás is jelentékeny német, ukrán és magyar kisebbség alávetését eredményezte. Az etnikai értelemben vegyes vagy idegen területek megszerzéséért kifejtett erőfeszítés, majd a szerzéssel feltámasztott külső fenyegetettség és belső feszültség a nemzet és a nemzeti állam további összekovácsolódását, összeforradását mozdította elő az európai államok történetének egész nemzeti korszakában. Talán fölösleges is utalni e jelenség továbbélésére napjaink Európán kívüli történetében. A hegemoniára való törekvés, amelynek jelenlétét Horváth Zoltán a kor nacionalizmusában konstatálja, a helyzet mélyebb elemzése és a jelenség általánosítása után aligha tekinthető „az elvi

alapokról való letérésének”, sokkal inkább a nemzeti állam megalakulására vezető nacionalizmus sine qua non-jának. Az ország területi integritásához való ragaszkodás a magyar kormány részéről éppen ezért nem a helyzet félreismerése volt, hanem tevékenysége egész keretét megszabó politikai szükséglet. A történetírónak, miközben a mai kor szükségleteihez igazodva elhatárolja magát a nacionalizmus minden árnyalatától, a tudomány legfőbb hivatásáról sem szabad megfeledkeznie: a történelem jelenségeit teljes objektív meghatározottságukban kell ábrázolnia.

A feltételek kellő mérlegelésének és méltánylásának hiánya a magyar nemzeti mozgalom külső körülményeinek ábrázolásánál is megmutatkozik. Horváth Zoltán véleménye szerint a kelet-európai népek összefogása negyvenkilencben kellő ellensúlya lett volna a nagyhatalmi intervenciónak. Tíz évvel később az emigráció bátortalansága, a hazai felkelés megindításának elmulasztása miatt alakult kedvezőtlenre a nemzetközi politika. Az emigráció ugyanakkor ettől az időponttól kezdve elveszítette létjogosultságát. A fenti megállapításokkal szemben nem kívánjuk saját véleményünket részleteiben kifejteni. Csupán arra akarunk utalni, hogy a magyar nemzeti mozgalom földrajzi és demográfiai adottságaiból következően és sok tekintetben célkitűzéseiből adódóan a nagyhatalmi politika és az európai nemzeti átalakulás függvénye volt, és a hatás — kölcsönhatás dolgában inkább a receptív fél szerepével kellett megelégednie. A szerepek felcserélése csakis az objektív feltételek kellő méltánylásának hiányával következhet be. A jelenség: az objektív feltételek kellő mérlegelésének hiánya persze korántsem elszigetelt jelenség történetírásunkban. A szubjektívizmus különféle megnyilvánulásai ellen sokféleképpen lehet küzdeni, és az egyik eszköz a magyar marxista történetírás pozitív hagyományainak kibontása és felélesztése lehet. Horváth Zoltán egész munkásságát és különösképp Teleki-életrajzát historiográfiai tekintetben éppen azért tartjuk jelentősnek, mert a tradíciók felélesztésével előbbre vitte történelemszemléletünk tisztulását. A szabó-ervini iskola történelmi determinizmust kétségbevonó hagyományainak felélesztése és militáns képvisellete azonban nem segíti, hanem éppen visszafogja a nagyon is esedékes folyamatot. Horváth Zoltán magas színvonalú Teleki-életrajza jobban szolgálná a nemzeti köztudat és a tudományos gondolkodás tisztulásának ügyét, ha szerzője ebben a vonatkozásban kritikusan bánt volna marxista gondolkodásunk e tiszteletreméltó örökségével.

DIÓSZEGI ISTVÁN

LACKÓ MIKLÓS:

NYILASOK, NEMZETISZOCIALISTÁK. 1935—1944

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 347 l.)

A magyar nemzetiszocialista mozgalmak egy évtizedes történetéről ez a könyv nyújtja az első tudományos áttekintést. Régóta érezhető hiányt pótol ezzel: a nemzetiszocialista mozgalmak és a velük kapcsolatos politika beható ismerete nélkülözhetetlen az ellenforradalmi korszak utolsó évtizedének, s ezen belül közelebbről az 1944—45-ös nyilas uralom előzményeinek megértéséhez. Olyan téma ez, amelyről nem lehet anélkül írni, hogy sorainkat ne hassa át az indulat, de Lackó könyvében ez nem akadály a szigorúan tudományos megközelítésnek: ha helyenként gúnyolódik is a bemutatott nyilas figurák, demagóg mozgalmak és zavaros ideológiáik felett, mégis elmélyült tudományos elemzésre méltatja azokat, mert történetírói felelősségtudata, amelyről kötete utószavában vall, fontos eszközét látja ebben „annak, hogy eltorlaszoljuk az utat a fasiszta embertelenség — esetleg más, új formában jelentkező — áramlatai előtt”.

Gazdag és sokoldalú forrásanyagra támaszkodott a szerző. A levéltári források közül alapvető jelentőségű volt számára a horthysta politikai rendőrség főnökének, Sombor-Schweinitzer Józsefnek „A magyar nemzetiszocialista mozgalmak története” című, 1943-ban készült összefoglalása, amely azonban nem tette feleslegessé a csendőrség nyomozó osztályának parancsnoksága által a jobboldali mozgalmakról hetente kiadott összesítő jelentések felhasználását. A magyar nemzetiszocialista mozgalmak térhódításának megrajzolásához a szociáldemokrata párt által 1937-ben végzett ezirányú felmérésnek a Párttörténeti Intézet archívumában őrzött iratanyaga, illetve az Országos Levéltárnak az 1939-es országgyűlési választásokra vonatkozó anyaga nyújtott jelentős segítséget. A német Külügyi Hivatal magyar vonatkozású iratanyagából GFM jelzettel

(German Foreign Ministry) felhasználta néhány irat a magyar nemzetiszocialista mozgalom német kapcsolataira világít rá, közelről sem mérítve ki azonban e tekintetben e gazdag forrásanyag lehetőségeit. Nagyon fontos forrást jelentettek továbbá a nyilasok és más háborús bűnösök ellen a felszabadulás után lefolytatott népbírósági pereknek a szerző számára hozzáférhetővé tett anyagai. Felhasználta a nyilas pártprogramokat, az egységtárgyalások 1940-ben kiadott okmányait, egykorú nyilas röpiratokat és leleplező jellegű korabeli nyilas-ellenes kiadványokat, valamint a nyilas „ideológusok” (Szálasi, Vágó, Málnási, Roosz stb.) munkáit. Tanulmányozta C. A. Macartney könyvét (October Fifteenth), amely horthysta és nyilas emigránsok visszaemlékezéseire, illetve kicsempészett irataira támaszkodva sok eddig ismeretlen adattal járult a téma megvilágításához, nem különben a nyilas emigráns Vágó Pálnak ezzel kapcsolatban Macartneyhez intézett terjedelmes nyílt levelét, amelyet, megfelelő kritika alkalmazásával, a magyar nemzetiszocializmusra vonatkozóan ugyancsak lényeges ismeretek forrásaként használhatott fel. A nyilasok parlamenti tevékenységéről az országgyűlési napló kötetei alapján tájékozódhatott. Felhasználta a nyilas sajtót, de figyelemmel kísérte azt is, amit a korabeli polgári és munkássajtó a nyilasokról írt. A moszkvai magyar kommunista emigráció elméleti folyóiratában, az Új Hangban e vonatkozásban megjelent elemző tanulmányokra is többször, méltán hivatkozik. Nyilvánvalóan ismeri mindazt — ha szükségtelen is ezekre maradéktalanul utalni —, amit nyilasokról, nemzetiszocialistákról publicisztikai jelleggel írtak; támaszkodik történész kollégáinak azon munkáira, amelyek témájához, illetve annak a korszaknak bel- és külpolitikai viszonyai közt való elhelyezéséhez segítséget nyújthattak.

A munka Lackó történetírói kvalitásai közül ezúttal is különösen a korszak társadalomtörténeti és ideológiatörténeti kérdései iránti mély érdeklődésére hívja fel a figyelmet, s kiváló készségére ezek beható elemzésére, összefüggéseik feltárására. Meggyőzően ábrázolja könyvében, mint aktivizálódnak a gazdasági válság éveiben a magyar reakció szélsőjobbszárnyát képező középbirtokos, keresztény újbuzsós, katonatiszti-hivatalnoki rétegek; miként gyökeredzik agrárizmustól és a „keresztény gondolat”-tól átszótt nacionalista, antiszemita ideológiájuk az ellenforradalom talajában. Vizsgálja az olasz fasiszmus és a német nemzetiszocializmus hatását ezekre a rétegekre és ideológiájukra, s programjukon keresztül jellemzi az innen kisarjadó első magyar nemzetiszocialista pártalakulásokat. Tárgyalásának középpontjába azonban Szálasi mozgalmat állítja, amely a kevésbé jelentős különböző magyar nemzetiszocialista mozgalmak közül olyan tömegmozgalomává tudott növekedni, hogy az adott bel- és külpolitikai viszonyok közt komolyan számolni kellett vele.

A Nemzet Akaratának Pártjától a Magyar Nemzeti Szocialista Párton, a Hungarista Mozgalom és Párton keresztül a Nyilaskeresztes Párthoz vezetett az a felfelé haladó görbe, amely mind taglétszám, mind tömegbefolyás szempontjából 1939-ben jelezte a mozgalom csúcspontját; ettől kezdve — az 1940 őszi újabb, de csak átmenetinek bizonyuló fellendéstől eltekintve — a mozgalom egyre lejjebb tendált, mint tömegmozgalom meg is bukott; Szálasi 1944 őszi hatalomátvétele e leszálló szakasz mélypontján következett be. Lackó könyve nemcsak felrajzolja ezt az alattomos „lázgörbét”, hanem sokoldalúan meg is világítja, milyen tényezők hatására alakult így a mozgalom fejlődése. Bemutatja, hogy a szociális problémák megoldása, valamint a területi-revizíós nemzeti célok elérése felé — úgymond — utat nyitó nemzetiszocialista hatalomátvétellel való kecsgetés mint dagasztotta kezdetben a mozgalom vitorláit. Ezekből azonban a kormány hamarosan jórészt ki tudta fogni a szelet azért, hogy maga hirdetett föld-reformot, és hozott zsidótörvényeket, hogy maga fűzte szorosra a szálakat azokkal a fasiszta hatalmakkal, amelyekben a nyilasok a Magyarországon is követendő „korszak” reprezentánsait látták, s hogy maga is el tudott érni egymást követő, számottevő revíziós sikereket.

A magyar nemzetiszocialisták hatalomátvételi reményei arra a támogatásra alapozódtak, amelyben a náci német birodalom részesítette őket. Ez a nekik nyújtott támogatás azonban nem hatalomrajuttatásukat, hanem az uralmon levő kormány általuk való „puhítását” célozta. Míhelyt ugyanis ez, hatalmához ragaszkodva, a nyilasok felajánlkozásai ellenében maga is késznek mutatkozott kiszolgálni a német kívánságokat, szabad kezet kapott a németektől a hatalomrajutás kilátástalansága miatt egyébként is visszaeső nyilas mozgalom jelentős mértvű visszaszorítására. A szovjetellenes háborús erőfeszítések időszakában a német és magyar kormány szoros együttműködése különösképp tehetetlenségre kárhóztatta a nyilas mozgalmat, s mikor a Kállay-kormány német szempontból nyugtalanító manőverei nyomán Magyarország német megszállására került sor, akkor sem a nyilasok szolgálatait vették igénybe, hanem a kormánypárt szélsőjobbszárnyáról és Imrédy pártjából kerültek ki a Sztójay-kormány tagjai. Amikor

1944 októberében Szálasi mégisesak hatalomra jutott, ezzel a németek valóban magyarországi utolsó ütőkártyájukat játszották ki.

Lackó könyvének nagy érdeme, hogy megfelelő figyelmet szentel annak az összefüggésnek is, amely a magyarországi nemzetiszocialista mozgalom és a hasonló romániai mozgalom, a vaskardisták sorsával kapcsolatban mutatkozik, s ezáltal megadja a nyitját számos olyan kérdésnek, amely a magyarországi nyilas mozgalom perspektívái, a magyar kormánynak a nyilasokkal szemben folytatott politikája tekintetében különben homályban maradna. A magyarországi nemzetiszocialista mozgalom német kapcsolatai tekintetében nagyon figyelemreméltó az a megállapítás, hogy a németek állásfoglalása nem fogható fel monolitikusan egységesnek, hiszen a budapesti német követség és a német Külügyi Hivatal, a náci pártszervek, a „népi-német” szervek és a magyarországi vonatkozásban is egyre növekvő szerephez jutó SS vonala korántsem fedte egymást teljesen, s ennek megfelelően ezek támogatása is megoszlott az egyes — hozzájuk különböző erősséggel kötődő — magyarországi nemzetiszocialista frakciók között.

A nyilas mozgalom társadalmi bázisát elemezve, jól érzékelhetően különbözteti meg annak mérsékeltabb úri középosztályi szárnyát a „radikális” kispolgári szárnytól, bemutatja ezek egymásközi ellentéteit, a „szalonnyilasok” erőfeszítéseit a „forradalmár mozgalmisták” háttérbeszorítására a mozgalmon belül, hogy ily módon a sikerrel nem keesgethető puccs helyett az „alkotmányos” politikai küzdelem útját próbálják járni a kormánnyal szemben, amely a nyilas puccsistákat — nem is minden alap nélkül — közönséges bűnözőkként kezeli, de az úri-nyilasokkal maga is modus vivendit keres. Kitérő jellemzéssel mutat be néhány jellegzetes úri-nyilas, illetve mindenre elszánt mozgalmista figurát, s Szálasi, az „eszméért” üdöztetést szenvedett vezért, aki a mozgalom e két szárnyának összefogására lett volna hivatott. Az 1940 őszén létrejött nyilas egység azonban nem volt hosszútávú: az úri-nyilas szárny (Hubay-Pálffy-Baky-csoport) 1941 szeptemberében elhagyta Szálasi Nyilaskeresztes Pártját, — melyben így a „párt-szolgálatos” kispolgári és lumpen-elemek jutottak túlsúlyra, — s Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven önállósulva, Imrédy Magyar Megújulás Pártjával lépett szövetségre. Szálasi sem Imrédyvel nem volt hajlandó egyezkedni, sem a Sztójay-kormány által szorgalmazott szélsőjobboldali összefogásba nem volt bevonható; az 1944 októberi fordulat térítette vissza hozzá az 1941-ben elpártolt úri-nyilas szárny nagy részét.

Nehéz kérdéshez nyúl a szerző, amikor azt vizsgálja, milyen mértékben tudott Szálasi hozzáférközni a munkásosztályhoz. A korabeli munkásosztály szociális összetételének, egyes rétegei öntudatbeli elmaradottságának, a munkásmozgalom, s különösen az illegális kommunista párt helyzetének ismeretében érthetővé válik, hogy a „munkásszervezést” igen fontosnak tartó nyilasok szociális demagógiája, ilyeneként és időnként ezen a vonalon is számottevő befolyásra tehetett szert, amit például az 1940 őszi nagy bányászsztrájk nyilas részről megkísérelt kihasználása különösen szembeütően mutat. Az illegális kommunista pártnak, a szociáldemokrata pártnak és a szakszervezeteknek nem volt ádázabb ellenfelük a magát „proletárpárt” gyanánt kellető Nyilaskeresztes Pártnál, amely, miközben „nemzeti szellemmel” kívánta telíteni a munkásosztályt, a függetlenségi mozgalom ellen elkecseregett harcot folytatott.

A nyilas „ideológiáról”, amelyet Szálasi mániákus lelkivilágára, zavaros, különös és modoros kifejezéseire tekintettel nem szokás komolyan venni, Lackó könyvéből sok mindent megtudhatunk. Így mindenekelőtt azt, hogy abban mennyire középponti szerepet játszott az a kérdés, hogyan emelkedhetne ki a magyarság „megesonkítottágából”, hogyan találhatná meg újra „Duna-medencei szerepét, hivatását”, milyen változtatások szükségesek az állam belső szerkezetében, hogy újra felépíthető legyen a „magyar birodalom”. A „hungarista” gondolat ebben a vonatkozásban annyit jelentett, hogy a magyarság úgy nyerheti vissza Duna-medencei vezetőszerpét, ha nemzetiségi önkormányzatot helyez kilátásba az egykori Nagy-Magyarország népeinek, s ezek területi autonómiáinak föderatív szövetségeként épül fel „Hungária”. Ha Lackó munkájának kereteit nem haladta volna meg, hogy összevesse ezt az elképzelést egyéb korabeli hasonló elképzelésekkel, világosabbá válnék, hogy korántsem egyedülálló, speciálisan nyilas eszmével állunk szemben.

Az 1940 évi Hubay-Vágó-féle nemzetiségi törvényjavaslatlalt kapcsolatban Lackó helyesen céloz arra a módosulásra, hogy „Hungária” most már nem területi autonómiák, hanem népcsoport-autonómiák együttese, és e módosulás mögött meglátja a nyilas felajánkozást a magyarországi német kisebbség népcsoportjogi szervezkedésének engedélyezését követelő német birodalom felé. De míg a törvényjavaslat betérjesztésének e követelés érvényesítése szempontjából kihasználható voltát indokoltan hangsúlyozza, ezúttal is kételkedik abban, hogy a nyilasok birodalmi koncepciója ellenkezett volna a Duna-medencére vonatkozó német elképzelésekkel. Pedig a német hatalmi törekvések

e térség német függésbe hozott kis államok közti megosztását célozták, és így ténylegesen szembenálltak a Duna-medence magyar vezetés alatti, akár „szentistváni”, akár „hungarista” birodalomban való egyesítésével, még ha e birodalom létrehozásának engedélyezése, támogatása fejében a német érdekek messzemenő kiszolgáltatását helyezték is magyar részről kilátásba. Ez a körülmény nem kisebbíti a nyilasok történelmi szerepének bűnösségét; mint ahogy a könyvben is érintett nyilas — volksbundista ellentétek sem változtatnak azon a tényen, hogy egyaránt eszközök voltak a német hatalmi politika kezében.

Lackó könyvének jelentőségét azon túl, hogy marxista történeti irodalmunkat igen érdemlegesen gazdagította, az adja meg, hogy az ellenforradalmi korszak történeti feldolgozásához a magyar nemzetiszocialista mozgalom útjának felrajzolásával, társadalmi bázisának és ideológiájának elemzésével, kapcsolatainak kimutatásával, minden további részletkutatás számára nélkülözhetetlen alapot fektetett le.

TILKOVSKY LORÁNT

SÁGVÁRI ÁGNES:

NÉPFRONT ÉS KOALÍCIÓ MAGYARORSZÁGON 1936—1948

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 306 l.)

A népi demokratikus korszak politikai történetének egyik legfontosabb kérdését tárgyalja Ságvári Ágnes „Népfront és koalíció Magyarországon” c. könyvében. „A jelen tanulmány az antifasiszta küzdelemben eredt koalíció és népfront kapcsolatát mindenekelőtt a szocialista forradalom szemszögéből közelíti meg, valamint a szövetségi politika és harci módszerek változásában követi nyomon” — olvassuk a könyv bevezetőjében, majd valamivel később a népi demokratikus korszakra vonatkozóan az alábbi pontosítást találjuk: „A népi demokratikus fejlődést is kizárólag egy meghatározott, de döntő aspektusból, az osztályok és pártok szövetsége kölcsönhatásának szempontjából tárgyaljuk” (7—8. l.).

A könyv első fejezetében, amely „A népfrontmozgalom és a koalíciós kormányzat elvi megalapozása 1935—1944” címet viseli, válaszolja fel a szerző a kommunista pártok szövetségi politikájának új vonásait a fasiszmus ellen, a békéért és a függetlenségért folytatott küzdelemben. S ezen belül is kiemelkedő helyet szán a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának, és állást foglal a kongresszusnak a kommunista mozgalomban betöltött szerepét illetően: „Ha a kommunista pártok szövetségi politikájának szemszögéből nézzük, ki kell emelnünk, hogy kezdettől fogva korszakos, tehát stratégiai jelentőségű változásokról van szó. Nem csupán jelszavak, fogalmak módosításáról folyt a vita. Új tézisek megalkotása került napirendre, olyan új típusú átalakulás feltételei körvonalazódtak, amely a különböző társadalmi rétegekkel kötendő szövetséget reális, tartós alpra helyezi, ezen keresztül szilárdabbá válik a szocialista társadalmi rendszer megteremtésének lehetősége” (23. l.). A munkásegység megteremtése és a népfrontmozgalom kibontakoztatása szempontjából — a fentiekkel összefüggésben — az európai országokat a szerző lényegében három csoportra osztja. Az első csoportba azok a nyugat-európai országok kerültek, amelyekben mind a Kommunista Párt, mind a Szociáldemokrata Párt legalísiman működött, a másodikba, ahol a fasiszmus mind a két munkáspártot illegálisba kényszerítette, a harmadikba pedig azok a főleg közép- és délkelet-európai országok, amelyekben a legalitást élvező, bár általában kisebb politikai súlyú szociáldemokrata pártok mellett a kommunista pártokat illegálisba szorították, vagy ahhoz közel álló sorsra jutottak.

A két világháború között Magyarországon, helyesen mutat rá a szerző, a harmadik csoportra jellemző helyzet alakult ki azzal, hogy a munkásegység megteremtésének és a népfrontmozgalom kibontakoztatásának az útjában még egyéb, döntően a történelmi fejlődés sajátosságaiból adódó akadályok is tornyosultak. S ez valóban abban is kifejezésre jutott, hogy „... a Kommunista Magyarországi Pártja kivételével — amelynek azonban szervezeti-politikai hatása távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy befolyásolni, vagy az általa befolyásolt tömegek erejével kényszeríteni tudja az ellenzéki pártokat és mozgalmakat — a népfrontmozgalom támogatása szempontjából számba vehető alapvető osztályok és politikai pártjaik, objektív érdekeik egyezése ellenére sem jutottak

el az antifasiszta harc szükségességének felismeréséhez" (60. l.). A második világháború sok szempontból kétségkívül új helyzetet teremtett. De nem azonnali módon és nem egyértelműen hatott az antifasiszta tömörülés irányába. Hiszen a hivatalos Magyarország a fasiszta nagyhatalmaktól, elsősorban a hitleri Németországgal való szövetségtől várta legfőbb külpolitikai törekvésének, a területi revízióknak a megvalósítását. A „területgyarapítást" azonban, amely a háború idején is folytatódott, a legálisan működő ellenzéki pártok vezetői is helyeselték, lényegében támogatták. Így az ellenforradalmi rendszer tömegbázisa a háború idejére nem hogy gyengült volna, hanem átmenetileg inkább kiszélesedett. A Jugoszlávia elleni háborúba való bekapcsolódás, majd a Szovjetunió katonai megtámadása és annak következményei, valamint a nemzetközi antifasiszta koalíció létrejötte azonban fokozatosan kijózanítólag hatottak, s olyan erőket is közelítettek a függetlenségi mozgalomhoz, amelyek korábban távoltartották magukat attól, vagy egyenesen szemben álltak azzal. Egyidejűleg, szélesedő körben, erősödött az a felismerés is, hogy kommunisták nélkül ilyen összefogás a siker reményében nem nagyon valószínű meg. Ez a felismerés jutott kifejezésre a kommunisták és baloldali szociáldemokraták 1941-es tárgyalásainak megindulásában, amely jóval később, 1944-ben az ismeretes egységkormány aláírásához vezetett, továbbá a Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán és Nagy Ferenc növekvő befolyásával megújulni látszó Kiszgazdapárt közlekedésében. Mindezek együttes eredményének is tekinthető a Történelmi Emlékbizottság megalakulása, a Népszava 1941-es karácsonyi száma mellékletének megjelenítése és nem utolsósorban az 1942-es márciusi tüntetés Budapesten a béke, a haladás, a független demokratikus Magyarország mellett. Ezt az erősödő, kibontakozásnak induló folyamatot törte meg a fasiszma terrorja mellett a Szociáldemokrata Párt és Kiszgazdapárt 1943-as szövetsége, e két pártnak a Kállay-kormány hinta-politikájával kapcsolatosan táplált illúziója. A két párt említett szövetsége természetesen nem önmagában — hiszen az lehetett volna a függetlenségi mozgalom kibontakozásának lényeges tényezője is —, hanem céljában s e pártok azzal összhangban levő magatartásával zilálta szét a függetlenségi mozgalmat. A Szociáldemokrata Párt és a Kiszgazdapárt 1943-as szövetségét értékelve Ságvári Ágnes is arra a következtetésre jut, hogy „bizalom Kállayban és bizalmatlanság a forradalmi baloldallal szemben —, tétova felajánlkozás az angol-százoknak és merev szembenállás a velük szövetséges Szovjetunióval: szinte megpecsételte az ellenzéki pártok, vele a függetlenségi mozgalom legális szervezésének sorsát" (73. l.).

A függetlenségi mozgalom sorsának további alakulása szempontjából sorsdöntő esemény volt az ország 1944 márciusi német megszállása, amely a hinta-politika esődjét és egyúttal az ellenzéki pártok legális működésének a megszüntetését is jelentette. Az a körülmény, hogy a korábban legalitásban élvező ellenzéki pártoknak sok tekintetben osztozniuk kellett a kommunisták sorsában, mind a Szociáldemokrata Párt, mind a Kiszgazdapárt tömegeiben, sőt bizonyos fokig a vezetőiben is érlelte azt a meggyőződést, hogy az adott körülmények között egyetlen járható út a kommunisták javasolta célkitűzések elfogadása és az azokért vívott harc vállalása. Ennek szellemében került sor 1944 májusában a Magyar Front létrehozására a kommunisták, szociáldemokraták és kiszgadzák részvételével, amelyhez a legitimista Kettős Kereszt Szövetség, valamint a Nemzeti Parasztpárt is csatlakozott. Ez az összefogás, természetesen módosult formában és tartalommal, nemcsak a hitleri Németország és belső szövetségesei elleni harcnak teremtette meg a kedvezőbb feltételeit, hanem a felszabadulás utáni kibontakozásnak is alapvető tényezőjévé vált. Ez azonban, Ságvári Ágnes könyvéből kitűnően is, nem volt magyar sajátosság, hiszen „a függetlenségi mozgalomban létrejött politikai vagy pártszövetség mind több országban állami kormányzati formává vált, amelyet bizonyos országokban a belpolitikai erőviszonyok mellett a nemzetközi szerződések is megerősítettek" (86. l.).

A szerző könyvének második fejezetét „a pártkoalíció, mint a munkásegység és az osztályszövetség formája" kérdésének szenteli. Ennek keretében elég sokoldalúan mutatja be a felszabadulást követő politikai és társadalmi folyamatokat, többek között a MKP és a többi párt szervezkedését, legális tevékenységüknek a megindulását, az Ideiglenes Nemzetgyűlés által létrehozott Ideiglenes Kormány összetételét, működését, s nem utolsó sorban annak eredményeit. Az elemzés és a következtetések újszerűségének aláhúzása mellett, a szerző megállapításait, sőt érvelését nem érezzük azonban mindig meggyőzőeknek. Ez utóbbiak közé sorolható az is, hogy egyes horthysta főtiszteknek és Teleki Gézának az Ideiglenes Kormányba való bevonását hibának vagy vévedésnek minősíti (95. l.). A felszabadított országokban, Európában, nyugaton és keleten egyaránt a belső helyzet tényei mellett nemzetközi megállapodások is befolyásolták a kormányok összetételét, s ezt nem lehet Magyarország esetében sem figyelmen kívül hagyni. Ezt támasztja alá a MKP Központi Vezetőségében lefolyt és idézett vita is (95. l.). Továbbá a szóbanforgó kérdés megítélésénél azt sem lehet elhanyagolni, hogy az Ideig-

lenes Kormány Magyarország területének teljes felszabadítását megelőzően és a második világháború befejezése előtt jött létre. A további kutatásokra vár annak megvilágítása, hogy a felszabadulás után a nem dolgozó osztályokhoz, rétegekhez tartozó, de a németekkel valamilyen formában szembeforduló csoportok hol és hogyan jutottak politikai képviselőkhöz, s ezzel is összefüggésben, hogy — az általánosan ismertekén túlmenően, — milyen tényezők együtt hatásaként, eredményeként vált a Kisgazdapárt gyűjtő-párttá, olyaná, amilyenek, lényegében helyesen, a szerző bemutatja: „1945 nyarán szervezetileg és — ami még ennél is fontosabb — politikailag kikristályosodott a magyar közéletnek a két munkáspárt mellett legnagyobb politikai pártja, a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt. Ez időre már a régi paraszti törzsgárda, Dobi István, Kovács Béla mellett felsorakozott az antifasiszta, de kevésbé demokrata Nagy Ferenc-féle csoport és a határozottan baloldali gondolkodású értelmiségi csoport (Ortutay Gyula, Mihályfi Ernő stb.). Mellettük ott találjuk a nyugat felé tekintő burzsoáz köröket, a restaurációra készülő dzsentriket meg azokat, akik „földművelésből”, azaz földbirtokaik jövedelméből élnek. A Kisgazdapárt támogatóinak — mondhatnánk tanácsadóinak — körében találjuk a Gyáriparosok Országos Szövetségének vezérkarát is” (127—128. l.).

Viszonylag részletesebben foglalkozik a szerző könyvében az 1945 novemberi nemzetgyűlési választásokat követő „burzsoáz” támadás és a népi demokratikus erőkné annak mintegy visszahatásaként kibontakozó ellentámadásával. A népi demokrácia ellenségeinek a fellépését azonban, különösen abban az időben, csak némi leegyszerűsítéssel lehetne „burzsoáz” támadásként felfogni. Hiszen akkor nem a kapitalizmus és a szocializmus erőinek összecsapásáról volt szó, még csak nem is egyszerűen a polgári demokráciához való visszahátrálásról, hanem esetleg a két világháború közötti uralmi rendszer „demokratikusabb” kiadásban való visszaállításáról. A támadás éle ismeretes, a kiosztott földek visszavételére irányult, és a további követelések is végső fokon a polgári szabadságjogok korlátozását célozták. S mindez olyan időpontban zajlott le, amikor az ország újjáépítése, az államhatalmi és államigazgatási szervek demokratizálása, a köztársasági államforma megteremtése, a feudalizmus örökségeként megmaradt címek és rangok, valamint az azokkal járó előjogok eltörlése, a női egyenjogúságnak demokratikus szellemű biztosítása, a nemzetáruló háborús bűnösök felelősségre vonása, az egyház és állam szétválasztása stb. még megoldásra várt. A fentiekből is következően a népi demokratikus erők ellentámadásának a célja nem irányult lényegében másra, mint a demokratikus, ha úgy tetszik, polgári demokratikus vívmányok védelmére és továbbfejlesztésére. Az egymással összeütköző frontok célkitűzéseiből következtetni lehet azok összetételére és arculatára is. Így a népi demokratikus erők táborában ott voltak azok a „burzsoáz” csoportok is, amelyek a polgári demokratikus vívmányokért együtt harcoltak a kommunistákkal, anélkül, hogy a szocializmus céljával akkor, vagy egyáltalán egyetértettek volna. Ugyanakkor a másik táborban sem csak horthysta katonatisztek, hivatalnokok, arisztokraták, a felsőbb egyházi körök képviselői és a fasiszta rendszer kiépítésében, védelmében részt vállaló burzsoáz körök voltak megtalálhatók, hanem olyanok is, akik, ha a Horthy-rendszer vagy a népi demokrácia, s főleg annak várható jövő távlatai között választhattak, akkor inkább az előbbit választották.

A helyzetet és a „frontokat” is nem kis mértékben bonyolította egyébként a Kisgazdapártban kialakult állapot. Ennek jellemzésére azonban nehezen lehetne elfogadni a szerző azon értékelését, hogy „... a választás és az azt követő időszak felszínre hozta és meggyorsította azt a tendenciát, amely a felszabadulással vette kezdetét, de az év őszén már a társadalmi és állami élet központi problémája lett, mégpedig a Kisgazdapárt egyértelmű burzsoáz párttá válását” (133. l.). A Kisgazdapárt 1945 őszén nem egy vonatkozásban több és kevesebb is egy „burzsoáz” pártnál. A felszabadulás után jelentős dolgozó-paraszti, sőt számottevő kis- és szegényparaszti tömegekkel is rendelkezett. Igaz, ez a vezetésben jó ideig nem jutott, illetőleg nem eléggé jutott kifejezésre. De nehéz lenne kétségbe vonni, hogy még a párt vezetésében is voltak következetes képviselői a népi demokráciának. Ezzel egyidejűleg a vezetők másik része, többsége, nagyjában az 1947-es országgyűlési választásokig szívós harcot folytatott a népi demokratikus fejlődéssel szemben. Sőt 1945—46 fordulóján, amikor teret engedett a régi rend képviselői követelésének, illetőleg magáévá tette azokat, akkor akarva-akaratlanul lemondott a polgári demokratikus követeléseknek, vagy azok egy részének a megvalósításáról is. A fentebbi, többségében félreérthető fogalmazásra utaló megjegyzéseink indokoltságát támasztják alá Ságvári Ágnesnek összefoglaló jellegű megállapításai, illetőleg következtetései is, amelyekben azt hangsúlyozza, helyesen, hogy „1946 tavaszán, amikor a válság lezajlott, nem általában a burzsoázia szorult ki a hatalomból, hanem csupán azok az elemek, amelyek közvetlenül a választások előtt szerveződtek politikai csoporttá,

s a választási küzdelemben, még inkább a választás után kibontakozó eles politikai összehúzóerőkben fogalmazták meg konzervatív politikai álláspontjukat, indítottak akciókat és váltak külön politikai tényezőkké" (143. l.).

Ságvári Ágnes könyvének harmadik, „Népi demokrácia vagy polgári demokrácia 1946—1947” c. fejezetében — Révai Józsefnek a Szabad Nép 1946. szeptember 22-i számában megjelent sorait idézve — abból indul ki, hogy „1946 őszén már nemcsak a politikai pártok és csoportok, hanem az egyszerű emberek is tudták, vagy ösztönösen érezték, hogy a stabilizáció megvalósításával s a hamarosan bekövetkező békekötéssel demokráciánk fejlődése választóra lép” (147. l.). Ezek után behatóan elemzi a MKP III. Kongresszusa utáni kommunista politika tartalmát és jellemző sajátosságait, bemutatja a többi koalíciós párt (FKGP, NPP, SzDP) tömegeiben végbemenő változásokat, nem különben az említett pártok jobboldalának megélnkülését, a kommunistaellenes egyezkedési kísérleteket, különböző szövetségeket, esetleges pártegyesüléseket, és nem utolsósorban az erőteljes változásban levő nemzetközi helyzetet, mint a belső erőviszonyok alakulásának egyik alapvető tényezőjét. S mindezt azoknak a konkrét kérdéseknek a számbavételével eleventi meg a szerző, amelyekkel kapcsolatosan kifejezésre jutott, tükröződött az egymással szembenálló vagy szembe került erők harca. Kár, hogy a szerző figyelmét nagyrészt elkerülték azok a gazdasági jellegű problémák, amelyek ugyancsak befolyásolták a belpolitikai erőviszonyokat, pontosabban a különböző osztályok, politikai csoportosulások egymás elleni harcát. A népi demokrácia jövőjét eldöntő lépésekre azonban valóban mégsem került sor a szóban forgó időszakban. Lényegében egyet lehet érteni a szerzőnek a kialakult helyzetet jellemző azon soraival, hogy „az 1946-os év nem hozta meg a döntést. A Kisgazdapárt nem tudta a fejlődést a burzsoá demokrácia keretei közé szorítani, illetve stabilizálni. A Kommunista Párt sem tudott a népi demokrácia irányában lényeges áttörést végrehajtani. Nem alakult ki olyan helyzet sem fent, a pártok vezetésében, sem lent, a tömegek körében, hogy döntő politikai fordulatot hozott volna ez az esztendő” (177. l.).

Az események további menetét, s ezzel a népi demokrácia sorsát is alakító tényezőként az 1947 elején kipattant köztársaság-ellenes összeesküvés és következményei léptek elő. A szerző igen körültekintően igyekezett az összeesküvés jellegét és a Kisgazdapárttal való összefüggését ábrázolni. Ebben a tekintetben is előrelépést jelent általában ez a könyv a korábban megjelent írásokhoz képest. Néhány helyen azonban kissé szemiatikusnak érzi az olvasó az elemzést. Nem nagyon lehet egyetérteni — például — az olyan véleménynel, mintha korábban a demokrácia és a reakció harca legtöbbször nem világos, félreérthető kérdések körül folyt volna (181. l.). Nagyrészt elmarad az okok feltárása akkor, amikor az összeesküvéssel kapcsolatos paraszti érdektelenségről esik szó (191. l.). A passzivitás, a parasztság körén túlmenően is, valóban az elég súlyos gazdasági helyzettel is magyarázható. De ez még sem szolgálhat elégséges magyarázatul. Nem lehet elfeledkezni arról, hogy a párizsi béke előkészítése, a békekötés eredményei, a csehszlovák—magyar lakosság-csere kérdései és azok reakciós magyarázatai milyen hatást gyakoroltak elég széles közvéleményre. Ez utóbbiak legalább annyira lekötötték, sőt elterelték a figyelmet, mint a politikai élet más eseményei. Arról már nem is beszélve, hogy a közvéleménybe „bedobott” és bizonyos körök által felfúj és eltorzított fakultatív vallásoktatás kérdése mennyit ártott még az 1947-es választások szempontjából is a Kommunista Párt és a népi demokratikus erők tömegbefolyásának. Az előbbiről megemlékezik ugyan a szerző, de az utóbbiról itt még csak említést sem tesz.

Nem lehet észrevétel nélkül hagyni a könyv azon értékelését sem, mely szerint az 1947 májusáig lezajlott folyamattal, a Dinnyés-kormány megalakulásával „eldölt a polgári demokrácia — népi demokrácia vita” (199. l.). Erre egyelőre még várni kellett, bár kétségtelen igen nagy lépés történt abban az irányban, hogy ez végleg eldőljön a népi demokrácia javára, amely természetesen tartalmát tekintve nem ugyanazt jelentette most már, mint 1945-ben vagy 1946-ban. Nem igazolja a szerzőt egyébként a megújulásnak induló Kisgazdapárt törekvéseit kifejező Filó Sámuelra való hivatkozás sem, hiszen Filó, mint a Nemzetgyűlés 1947. június 1-i ülésének kisgazdapárti vezérszónoka, azt szögezi le, hogy „... a Független Kisgazdapárt eljutott oda, hogy a régi békési program alapján azok az emberek vegyék kezükbe a párt vezetését, akik annak idején a békési programot alkották” (201. l.). Ellenkező előjelű pontatlanságnak tűnik az a megállapítás, hogy 1947 nyarán „... sok aktív kommunista párttag akkor még nem tette magáévá a szocialista átalakulás gondolatát” (215. l.).

Minden korábbi munkánál bővebben és színesebben mutatja be Ságvári Ágnes a magyarországi ellenzéki csoportosulások, pártok létrejöttének körülményeit, magukat az ellenzéki pártokat, valamint az 1947-es országgyűlési választások előkészületeit. Nem érezzük viszont eléggé árnyaltnak a könyv negyedik fejezetének („Népfront a proletár-

diktatúra kivívása időszakában 1947—1948”) bevezetőjében szereplő értékelést a lezajlott választásokról. Csak példaként említjük meg azon véleményét, hogy az 1947-es országgyűlési választások eredményeként „... a Viharsarokban, ahol a szocialista agrármozgalmak hagyományai hatottak, a kommunisták megszilárdították befolyásukat”. Ez nem egészen pontos, mert itt a párt egyes helyeken 1945-höz viszonyítva éppen szavazatokat veszített (251. l.). De az sem látszik eléggé bizonyítotttnak, hogy a Szociáldemokrata Párt mellett a választásokon „egyértelműen csak a szocialista munkások tartottak ki” (252. l.).

A választást követő időszak belpolitikájának és e politika távlatainak az elemzésénél nagy figyelmet fordít Ságvári Ágnes a második világháború befejezése óta a nemzetközi helyzetben végbement változásokra és azok várható magyarországi következményeire. Úgy annyira, hogy a nemzetközi és a hazai viszonyok összefüggéseinek és kölcsönhatásának elemzése a könyv számottevő érdemének tudható be.

A fentiek szellemében, különösen a nemzetközi életben akkor kiformalódóban levő két tábor tényének jelentőségét húzza alá a szerző, amikor azt hangsúlyozza, hogy „az imperializmus keleteurópai stratégiájának a célja az egész világ számára vonzó példát nyújtó és Kelet-Európa világpolitikai elhelyezkedését gyökeresen megváltoztató népi demokratikus fejlődés megakadályozása volt... A Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakulása válasz volt milderre:... Közös stratégia kidolgozása az imperializmussal szembenálló erők hatékonyságát fokozó egységes fellépés feltételeinek kimunkálása...” (270—271. l.). Ehhez még azt tennénk hozzá, hogy az amerikai imperializmus célja, az elmondottak mellett, a Szovjetunió nemzetközi tekintélyének és helyzetének nemcsak közvetett, de közvetlen aláásását is tartalmazta. Az imperialista törekvések elhárítása pedig nemcsak a kommunista és munkáspártok tevékenységének az összehangolását követelte meg, hanem a Szovjetunió és a népi demokratikus fejlődés útján járó országok állami közeledését is. Ságvári Ágnes könyvében az előbb elmondottakkal összefüggésben vázolja fel a Magyarországon végbement folyamatokat, amelyek 1948-ban, a két munkáspárt egyesülésével, a proletárdiktatúra kivívásához vezettek. Minden kérdésre nem ad és nem is adhat természetesen a könyv megnyugtató és végleges választ. Elemzéséhez mégis az alkalommal egy kérdéssel kapcsolatosan fűznék csak észrevételt. S ez ama véleményére vonatkozik, amely a két munkáspárt egyesülése helyett a pártok különállásának fenntartását is elképzelhetőnek tartotta volna. Úgy véljük, ez esetben a szerző egy más viszonyokra alkalmazható helyes elméleti tételt részesített előnyben a valóság tárgyilagos elemzésével szemben.

Ságvári Ágnes könyve fogyatékoságaival együtt is hasznos és értékes munka. Új ismeretekkel, újabb összefüggések feltárásával gazdagítja a korszakkal foglalkozó történeti irodalmunkat. Ezért méltán lehet ajánlani a korszak kutatóinak, a történelem-zsok tanároknak, sőt a szélesebb olvasó közönségnek is.

BALOGH SÁNDOR

BAKÁCS ISTVÁN:

A MAGYAR NAGYBIRTOKOS CSALÁDOK HITELÜGYLETEI A XVII—XVIII. SZÁZADBAN

(Történeti Statisztikai Kötetek. Budapest. 1965. Központi Statisztikai Hivatal
Könyvtára. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya. 166 l.)

A Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban látott napvilágot Bakács Istvánnak a magyar nagybirtokos családok XVII—XVIII. századi hitelügyleteivel foglalkozó tanulmánya. A szerző nem kívánta művében a jelzett századok hitelviszonyainak egészét átfogni, még kevésbé a vizsgált jelenségekről a végső ítéletet kimondani. Mindössze a társadalom egy meghatározott szektorát teszi a hitelélet szempontjából vizsgálat tárgyává, sőt kutatásai jelenlegi forrásadottságaink folytán csupán hat nagybirtokos-család pénzügyeire korlátozódnak. Munkája mégis az olyan úttörő jellegű vállalkozások közt tartható számon, amelyeknek eredményei alapul és kiindulópontul szolgálhatnak a további kutatások számára.

Ezek az eredmények részben módszertaniak, részben tartalmiak. A XVI—XVII. századi hitelélet a történettudománynak eddig alig érintett területe volt. Vizsgálatát a historikusok — véleményünk szerint — nem azért mellőzték, mert nem ismerték fel annak a pénzgazdálkodás szempontjából döntő fontosságát, hanem azért, mert az ezirányú vizsgálat a téma és a források jellegéből következően oly aprólékos és türelmet

igénylő munkát kíván, amely a kutató kitartását anélkül teszi próbára, hogy kiszámítható időn belül látványos eredménnyel kecsegtetne. Tiszteletre méltó tehát, hogy Bakács vállalta az úttörő hálátlan szerepét, egyszersmind a munkával együttjáró veszélyek kockázatát.

Mindenekelőtt megállapítja, hogy a hitelügyletek történetének megismeréséhez egy-egy iratfajta önmagában való vizsgálata elégtelen, egyszersmind össze is foglalja azokat az irattípusokat, amelyeknek vallatása és egymással történő szembesítése nélkül a jelzett korszakban bármiféle hiteltörténeti stúdium lehetetlen. Ezeket az irattípusokat ő a kötelezvényekben, az adósságkimutatásokban, az assignatiókban, a kamatnyugtákbán, a másolati könyvekben, a kötelezvények lajstromában és a betáblázási jegyzőkönyvekben jelöli meg. Hozzá tehetjük, hogy a hitelügyletekre nem csekély forrásanyagot szolgáltatnak még a családi levéltárak missilis-gyűjteményei, amelyeket a szerző bőven hasznosít ugyan, de anélkül, hogy mint forráscsoporttal, külön foglalkoznék velük, továbbá a XVIII. századra vonatkozóan a Helytartótanács Alapítványi Osztályának iratanyaga, amelynek a kutatás körébe vonására ezúttal nem volt közvetlenül szükség.

A munka az Esterházy-, a Széchényi-, a Károlyi-, a Zichy-, a Pálffy- és a Bathyány-családok hitelügyleteit kíséri részleteiben nyomon, persze az egyes családoknál nem azonos, hanem a források-kínálta időhatárok között. Precíz statisztikai táblázataiból mindenekelőtt kiderül, hogy nagybirtokosaink — akár kölcsönvétel, akár kölcsönadás formájában — lényegesen nagyobb hitelügyleteket bonyolítottak le, mint amekkorákról eddig tudtunk. (Pedig a jobbágyoktól exemptiók fejében felszedett összegek nem is szerepelnek az adatsorokban, holott több vizsgált családról ismeretes, hogy éppen bizonyos pénzösszeg ellenében mentette fel kötelezettségei alól megszabott vagy határozatlan időre egyik-másik jobbágyát.)

Fejtegetései egyszersmind azt is bizonyítják, hogy kölcsönt egyaránt kérő és nyújtó főúri családjaink e műveletek következményeképp átmenetileg, sőt a XVIII. század közepére egyesek annyira végelesen eladósodtak, hogy — akár zárgondnoknokság útján, akár más módon — állami közbelépéssel kellett rajtuk segíteni. Itt említendő két fontos megállapítása, amelyet vizsgálatai igazolni látszanak. Az egyik szerint a kamatot Magyarországon elsősorban szabályozó 1647:144 tc. meghozatalára az uszarakamat elburjánzása késztette a rendeket, a másik szerint a hitbizományokat legalizáló 1687:9 tc. többek közt épp a családi vagyon csorbulásával fenyegető mértéktelen kölcsönfelvételt kívánta megakadályozni.

A szerző rámutat, hogy kölcsönpénz felvételére részint a nagyobb jövedelemszerzés igénye, részint a hadviseléssel együttjáró kiadások készítették a nagybirtokosokat, valamint arra is, hogy a pénzkölcsönnek pénzbeli kamatkötelezettséggel egybekötött formája a vizsgált évszázadokban azért juthatott egyre fokozódó szerephez a zálogkölcsönnel szemben, mert a tárgyalat korban, tehát a főúri mezőgazdasági üzem alapformáinak és intézményeinek meggyökeresedése idején, egyes birtokrészek elzálogosítása már nem bizonyult célszerűnek. E következtetés minden bizonnyal helytálló, ha csak a nagybirtokra vonatkoztatjuk. Mert az sem hagyható figyelmen kívül, hogy egyrészt a nagybirtokos hiteligénylő e korban *talált* olyan hazai vagy külföldi tőketulajdonost, aki kamat ellenében kapható volt a hitelezésre, másrészt pedig a közép- és kisbirtokosok körében a zálogkölcsön épp a XVII. században élte virágkorát. Mindez egyik oldalról a pénzgazdálkodás bizonyos előrelépését jelzi, másik oldalról viszont épp a pénzgazdálkodás alacsony színvonala mellett bizonyít. Az utóbbit látszik igazolni az a körülmény, amelyet a szerző meggyőző adatokkal támaszt alá, hogy a nagybirtokosok házikasszáját terhelő adósságok közt tekintélyes hányadot képviselnek a leányág birtokrésze fejében követelt és a feleségeknek hozományul kikötött, de kifizetni évtizedeken át sem tudott összegek.

Két évszázadon keresztül persze a pénz értékváltozásainak beható ismerete nélkül nem nagyon mérhető a hitelösszegek reális vásárlóereje, márpedig e vonatkozásban még csak a kutatás kezdetén tart a történettudomány. Bakács, számolva e hiánnyal, hoz ugyan néhány téjékoztatást nyújtó adatot, de nyilván plasztikusabb lenne a kép, ha az olvasó az egyes kölcsönügyletek bonyolódásának helyén és időpontjából kaphatná meg a mindenkori folyó árak adatait.

A hitelnyújtók csoportjait bogozva a munka kimutatja, hogy, a kölcsönösszeg nagyságát tekintve, első helyen a főnemesek és az egyház állanak, őket követik sorrendben a köznemesek, majd a tisztviselők — alkalmazottak —, katonák, és végül — gyakran aránylag elenyésző summával — különféle polgári személyek, sőt a polgári elemek irányában fennálló kötelezettségek jelentős része nem is tényleges tőkekölcsönből, hanem áruhitelből ered. Bakács statisztikai vizsgálatai nyomán úgy látja: mivel az egyházi eredetű hitelek a vizsgált családok tőke- és kamattartozásában a XVIII. század folyamán

egyre csökkenőbb hányadot képviselnek, az egyházi intézmények a XVIII. század közepére tőkeszegénnyé válnak. Noha a kor nagy egyházi építkezései és az egyházi birtok majorsági termelésének megszervezése a szerző nézetét látszanak alátámasztani, e megállapítás helyessége mégis erősen kétséges. Mert mi a bizonyítéka annak, hogy a birtokososztály más rétegeinek nem az egyházi tőke volt-e már ekkor is a fő kölcsönforrása, amint ez a következő évtizedeket illetően vitathatatlanul megállapítható? A kérdésre csak az egyházi intézmények hitelügyleteinek közelebbi vizsgálata adhat megnyugtató feleletet.

Újszerű az a gondolat, amely az államadóságok emelkedésének a belföldi hitelviszonyok szempontjából serkentő hatást tulajdonít azzal az indoklással, hogy a mobil tőkék tulajdonosai előtt nagyobb bizalomnak örvendtek a földtulajdonos kölcsönkérők, mint a fizetésképtelen államhatalom. (De az már kérdéses, hogy ennek bizonyítéka-e a kamatlábat szabályozó 1647:144. tc., amelyet munkája más helyén épp a szerző értékel úgy, mint az uszorakamat letérésére irányuló törekvést.)

Számos más elgondolkoztató megállapítás is található a tanulmányban, amelyek akkor is figyelmet érdemelnek, ha a szerző a megállapítás alapjául szolgáló jelenségeknek nem mindig tudja egyértelmű magyarázatát adni. Rámutat például az amúgy se magas — 6%-os — kamatlábnak a XVIII. század közepe táján részlegesen megfigyelhető csökkenésére; arra, hogy a vizsgált időszakban milyen hosszúlejáratúak, sőt nem is határidőre adottak a kölcsönök; hangsúlyozza, hogy a nagy uradalmi pénztárak bizonyos fokig a takarékpénztárak, a hitelvételeiről kiállított kötelezvények pedig a fizetőeszköz szerepét töltötték be stb. A hitelnyújtások indokait keresve egy sajtóságot jelenséget fedez fel. Azt, hogy külföldi hitelnyújtók esetében a magyarországi birtokosok számára történő hitelfolyósítást gyakran csakhamar követi a kölcsönadó honfiúsítása. Ez pedig arra enged következtetni, hogy egyesek Magyarországra irányuló pénzkölcsöneikben a honfiúsítás, ezen keresztül pedig a magyarországi birtokszerzés jogi feltételének megteremtését látták.

Fogasabb kérdés, milyen szempontok vezették a hazai földesúri és egyházi tőketulajdonosokat, amikor pénzüket más nagybirtokosnak adott hitelek formájában kamatoztatták. Azon az általános törekvésen kívül, hogy a pénzt hevertetés helyett mindenki gyümölcsöztetni igyekezett, nyilván az okok sokféleségével kell számolnunk. Nem érdektelen, amit a szerző megállapít: a tőkével rendelkező földesurak földvásárlás céljaira is odaadták pénzüket birtokos társaiknak, ha saját birtokaiktól távolos, és így számukra kevésbé értékes terület vétele forgott szóban.

Nehezen fogható meg, hogy a kölcsönt kérő földesurak, nevezetesen a hat vizsgált birtokos család, mire fordították a hitelképp kapott összegeket. E téren semmiféle általános érvényű következtetés nem vonható le, hiszen soha és sehol nem történt olyan könyvelés, amely a kölcsöntőke felhasználásáról pontos kimutatást vezetett volna. Azt hitelt érdemlően mutatja ki a szerző, hogy a különféle egyéni okokon kívül (váratlan megszorulás, váltságdíj, hozománybiztosítás, régi kölcsönök tisztázása stb.) számos hitelakció időben egybeesik különféle építkezésekkel, használati tárgyak, értékcikkek stb. vételével, de méginkább régi zálogos jószágok visszaváltásával, vagy — gyakran nem is kicsiny területű — fekvő vagyon vásárlásával, azaz a birtokgyarapítás szándéka előkelő helyet foglal el a hitelügyletek indítékai sorában. Vizsgálódásainak az a negatív eredménye is sokatmondó, hogy a nagybirtokosok kölcsönvételei ipari jellegű létesítmény tervével egyetlen esetben sem hozhatók kapcsolatba.

Bakács a végső mérlegeléskor is mértéktartással jár el, amikor megállapítja, hogy a XVII—XVIII. századi Magyarországot a vizsgált családok viszonylag nagy névértékű kölcsönügyletei ellenére is a tőkeszegénység jellemezte. Az viszont aligha fogadható helyeslőleg, hogy a magyarországi nagybirtok alacsony részesedését a XVIII. század közepének államkölcsöneiben ugyancsak a tőkehiány bizonyítékaként értelmezi, holott ebben számos más tényező is közrejátszhatott.

A gondolatébresztő tanulmány ismét bizonyíték arra, hogy egyrészt a történeti kutatás nem egy területen csak finom és részletes műhelymunkával juthat közelebb történelmünk ma még fehér foltjainak eltüntetéséhez, másrészt a statisztikai módszer, ha nem reked meg a számregisztrációnál, és nem fullad öncélú számfetiszizációba, számos új kérdés felvetését eredményezheti, vagy nyitott problémák tisztázását segítheti. Ezért lenne célszerű a hiteltörténeti kutatások kiterjesztése mind a XVIII. század második és a XIX. század első felére, mind pedig a XVII—XVIII. század más társadalmi rétegeinek és osztályainak hitelügyleteire. Az e jellegű kutatások fontosságát is, a Történeti Statisztikai Kötetek létjogosultságát is, a statisztikai módszernek a történeti kutatásban betöltött hasznos szerepét is újlag igazolja Bakács széleskörű forrásanyagra épült és nagy műgonddal megírt munkája.

POGÁNY MÁRIA:

**TÖKÉS VÁLLALKOZÓK ÉS KUBIKUS BÉRMUNKÁSOK
A TISZA-SZABÁLYOZÁSNAÁL A 19. SZ. MÁSODIK FELÉBEN**

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 39. Budapest,
Akadémiai Kiadó. 1966. 120 l.)

Magyarország kapitalista fejlődésének alapvetően fontos etapja volt a múlt század második felében a közlekedés kiépítése: a vasútépítés és a folyamok szabályozása. Az utóbbinak nemcsak közlekedési jelentősége volt, hanem az árvízvédelem, mocsaras területek lecsapolása révén hatalmas természetátalakító munkát is jelentett, új kultúrta kialakítását, a mezőgazdaságilag művelhető terület jelentős növelését. A vasútépítések és vízszabályozások nagyarányú közmunkák keretében történtek, melyek a tőkés vállalkozók és munkások seregét mozgósították; ezáltal a polgári társadalom két alapvető osztálya: a tőkés, illetve a bérmunkás osztály kialakításában is fontos tényezővé váltak. A magyarországi tőkés fejlődésnek ezt a problémakörét vizsgálja meg Pogány Mária tanulmánya a legjelentősebb vízszabályozási munkákat, a Tisza-szabályozás levéltári forrásanyagában.

A tanulmány tömör bevezetése igen jól összefoglalja a vízszabályozások történelmi előzményeit, jelentőségét és szervezeti kereteit; különösen kiemelve Széchenyi nagyszabású koncepcióját, mely a Tisza-szabályozás végrehajtásának alapja lett és nagyrészt meg is valósult.

A tanulmány első része a Tisza-szabályozásban részt vett tőkés vállalkozókkal foglalkozik. Ezek többsége két csoportba sorolható: egyrészt kereskedőtőkés, többnyire gabona- és fahasználással foglalkozó üzletemberek, másrészt építőipari képesítéssel rendelkező szakemberek, akik rendszerint építési vállalkozók is voltak. A nyolcvanas években bankár, gyáros, ügynök is feltűnik a vállalkozók között. Az előbbieket mellett néhány földbirtokos és tisztviselő, mint vállalkozó, inkább kivételnek tűnik. Arra is volt példa, hogy az ármentesítő társulat, vagy egy község lakosai részvénytársasági formában maga vállalkozott a munkálatok kivitelezésére. A nagyobb szabású átvágási munkálatokat rendszerint jelentős tőkés vállalkozók hajtották végre, a kisebb töltés-építkezésekben számos kis vállalkozó is részt vett. A szerző figyelmeztet arra, hogy az utóbbiaknak csak kis része szerepel az iratokban.

A nagyobb tőkésök között akad néhány ismerős név, akiknek üzleti tevékenységét ezúttal új oldalról ismerjük meg. A szerző számos vállalkozást részletesen bemutat, ismerteti az elvégzett munkát és igyekszik számításokat végezni az elért vállalkozói haszonra nézve. Az utóbbi csak nagyon hozzávetőlegesnek tekinthető, a fejezet végén a szerző maga is említi a nehézségeket; a vállalkozót terhelő kiadásokat, költségeket, a haszon megoszlását a fő- és alvállalkozók között nem tudta figyelembe venni. Azonban így is meggyőzően bizonyítja, hogy a hazai burzsoázia tőkefelhalmozásának igen jelentős forrásai voltak a terménykereskedelem és malomipar mellett a nagy közmunkák, köztük a vízszabályozási munkálatok.

A tanulmány második része a kubikos-munkásság kialakulásával, valamint munkaes bérvizonyaival foglalkozik. A magyar agrárproletariátus e fontos rétegének történetéhez már jelentős néprajzi anyagot gyűjtöttek össze (elsősorban Katona Imre), a levéltári forrásokban azonban először Pogány Mária végzett kutatásokat. A kubikosréteg kialakulását a tőkés munkaszervezeti és bérezési formák kialakulásából vezeti le. Nagyon plasztikusan mutatja be az ármentesítési munkálatok átalakulását a feudális robottól az ingyen közmunkák és a szorkványos napszámberén aluli fizetésen át tisztán bérmunkások alkalmazásáig napszám- illetve szakmánybérezéssel. Igen érdekes, új adatai szerint a szakmánybérezés már 1815-ben és 1825-ben feltűnt, de ekkor még természetesen kivételes jelenség. A szakmányos bérmunka általánossá tétele az abszolutizmus alatt alakította ki a hivatásos kubikos szakmunkás-réteget, mint ezt a neve is mutatja. Az átalakulás fokozatosságára jellemző, hogy az abszolutizmus alatt még igen nagy mértékben vették igénybe a közmunkát is. A tőkés fejlődésben számottevő szerepet játszott a közmunka-váltság. A szerző helyesen világítja meg az alföldi mezővárosok sajátos gazdasági és társadalmi tényezőit, melyek előmozdították a kubikos-réteg kialakulását.

A tanulmány ezután a munkások toborzásával, vándorlásával, fluktuációjával foglalkozik. Érdekes adatai szerint az ötvenes években az ármentesítés munkásainak kb. 71%-a alkalmasszerűen, 1—5 hétig dolgozott. Később a nagyobb vállalkozók már állandóbb munkásgárdával rendelkeztek. A szerző ezután a kubikosbanda történelmi

előzményeit, fő vonásait, a bandagazda szerepét jellemzi. Külön foglalkozik korabeli adatok alapján a szertárosi, munkafelügyelői és gátóri beosztással, rámutat a szakmányos és a napszámos munka különbségeire. Számos adatot közöl a bérekre és a munkateljesítményekre, a korabeli árak alapján pedig pregnánsan szemlélteti a kubikos keresetek reálértékét, összehasonlítva a vállalkozók hasznával. Beszámol a kubikusok sérelmeiről, bérviisszaélésekről, az élelmezés és szállás problémáiról. Végül röviden vázolja a földmunkásság társadalmi és politikai öntudatosodásának folyamatát, bérharcaikat, politikai szervezkedésüket és a földmunkásság munkaviszonyaival foglalkozó 1899: XLI. törvényt.

Kívánatos lett volna, hogy a szerző egy legalább vázlatos időrendi összeállítást közöljön a jelentősebb ármentesítési munkálatokról, lehetőleg a hozzávetőleg átlagos munkáslétszámmal.

A tanulmányban többször történik utalás egyes problémák megoldásához további kutatások szükségességére. Valóban, érdekes és hasznos volna hasonló kutatásokat végezni a vasútépítések, budapesti és más jelentősebb középítkezések esetében is. Nagyobb és jelentősebb feladat volna az építkezésekben részt vevő vállalkozók teljes üzleti tevékenységének felderítése, ami lényeges hozzájárulás lenne a hazai burzsoázia történetének megírásához. Pogány Mária tanulmánya hasznos kezdeményezés és jó alapot nyújt a további kutatásokhoz.

KOLOSSA TIBOR

PÁNDI ILONA:

OSZTÁLYOK ÉS PÁRTOK A BETHLEN-KONSZOLIDÁCIÓ IDŐSZAKÁBAN

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966. 250 l.)

Pándi Ilona könyvében nem kisebb feladatot tűzött maga elé, mint hogy bemutassa az ellenforradalmi rendszer első évtizedének társadalmi geneziséjét és politikai életét. Gyakran alig vagy csak hézagosan feltárt történelmi kérdések bonyolult szövevényéből kellett megrajzolni a korszak egyes társadalmi osztályait és rétegeit, és létrehozni ennek az önmagában is oly sok ellentmondást tartalmazó korszaknak történelmi szintézisét. Így azután — amint maga a szerző is írja — „rengeteg hibalehetőséget rejt magában a feldolgozás; nem foglalkozhat minden fontos problémával egyforma mélységben, s nem léphet fel a teljesség igényével. A Bethlen-féle konszolidációs korszak néhány vonását kutatja csupán, ezzel kíván hozzájárulni az egyes történelmi, ideológiai, politikai problémák gyökerének feltárásához.”

Kiindulópontja, hogy Magyarországon mind a fehérterror, mind a bethleni konszolidáció éveiben fasizmus volt. A könyv e fasizmus osztálytartalmát, mechanizmusát és azokat a sajátos magyarországi formákat kutatja, amelyek megkülönböztették a fasizmus klasszikus német és olasz formájától. Kimutatja a magyarországi fasizmus nagytőkés-nagybirtokos jellegét, de az utóbbi évek kutatásaiból bőven merítve keresi azt a szélesebb bázist, amelyre támaszkodva e rendszer fenntarthatta uralmát. Így jut el a dzsentrihez és a befolyásuk alatt álló kispolgári erőkhöz, amelyek szerinte „mindenekelőtt a nagytőke és a nagybirtok hatalmi bázisát” jelentették, majd a bethleni-koncepció megvalósulása folyamatában utal más erők, elsősorban a parasztság megnyerésének kísérletére, és az SzDP-vel való kiegyezésre. Az ellenforradalom táborát azonban egyáltalán nem egysíkúan látja, feltárja a benne rejlő ellentétes erőket is. Megállapítja, hogy: „Gömbös és Bethlen egyaránt az uralkodó osztályok ellenforradalmi érdekeit képviselték, de eltérő koncepciójuk — amely már az uralmi formát is érintette — olyan ellentéteket alakított ki az ellenforradalom táborában, amely mindvégig rányomta bélyegét a magyar fasizmusra”.

Pándi szemléletesen érzékelteti Bethlen kifinomult lavirozó, ugyanakkor erőszakos politikai taktikáját, bizonyítani igyekszik fasiszta lényegét, s ennek érdekében vitatkozik Bethlen frazeológiájával. Mégsem eléggé győzi meg az olvasót a bethleni politika lényegéről, hiszen ezt a sajátos magyar parlamentarizmuson nyugvó rendszert maga is csupán átmeneti taktikai megoldásnak tekinti, nem pedig a bethleni „megoldás” lényegének. (ld. pl. 22. l.)

A könyv második részében a szerző az osztályerőviszonyokat mutatja be az egyes társadalmi osztályok felsorakoztatásával. Az 1920-as évek magyar társadalmának struktúrájában először az uralkodó osztályok vonulnak fel, amelyekben „a reakciós vonások

megerősödtek, csak a fasiszta diktatúrában látták biztosítottnak uralmukat". Ezeket az uralkodó osztályokat belső ellentétek szaggatták, s különböző csoportjaik között összekötő kapcsolatot volt Horthy Miklós kormányzó személye". Az uralkodó osztályok akarátának a végrehajtó ereje a hatalmasra duzzadt állami apparátus volt — s ennek helyes történelmi felismerését az a tévedése sem csökkenti, hogy a szerző szerint az általa tárgyalt korszakban létszámuk jelentősen növekedett. Ezt különben könyve későbbi részében a tisztviselő-leépítésekről írva lényegében maga is korrigálja.

A vitás és vitatható kérdések egész sora nem a szerző érdemeit vagy történetírói erőnyeit csökkenti, hanem a további kutatások szükségét húzza alá. A könyv nagyon helyesen és a történelmi igazságot felismerve különös figyelmet szentel a középrétegeknek és az értelmiségnek, de még senki sem tisztázta marxista módon a középrétegek és az értelmiség fogalmát és történelmi szerepét. Érdemes lenne tovább vizsgálni pl. azt a kérdést, hogy a „középrétegek” egyértelműen csak reakciós befolyás alatt állhattak-e, vagy bizonyos helyzetekben bizonyos körök progresszív eszmék hordozói is lehetnek-e (vö. 46. l.). Sőt egyáltalán, hogy mit értünk Magyarországon középrétegek alatt, milyen a középrétegek és az ún. „keresztény történelmi intelligencia” egymáshoz való viszonya, vagy „általában az értelmiség, a szellemi munkás fogalma azonosult-e a középrétegek fogalmával” (55. l.), vagy pl. a valóságban kialakult-e a dualizmus korában olyan jellegű kispolgárság, mint Nyugat-Európában. Csupán ez jelenti-e a demokratikus tradíciók hiányát, vagy lényegesen összetettebb kérdés-e ez ennél? (49—50. l.) Mindenesetre a szerző kétségtelen érdeme, hogy elsőnek igyekszik bemutatni — ha a könyv adta terjedelem ennek erős korlátokat szabott is — a magyar középrétegeket és értelmiséget saját sokszínűségükben, ellentmondásaikkal és különböző törekvéseik között.

Nem sokkal kevesebb teret szentel a könyv a korabeli parasztság és munkásosztály megrajzolásának sem. Itt az előkutatások bőségesebbek, az adatok feltártaabbak, az eredmények kiérleltebbek. A falusi élet differenciálódásáról, a parasztságon belüli ellentétekről, a földmunkásmozgalmak helyzetéről, a hatóságok fellépéséről és hatalmi módszereiről sok új adalékot sorakoztat fel ez a fejezet. A végső képlet — a szegényparasztság magárahagyottsága és megfélemlítése. A munkásosztály sem kevésbé differenciáltan jelenik meg a könyvben, s a szerző érdeme, hogy megfelelő erkölcsi bátorsággal vizsgálja meg az ellenforradalmi propaganda hatását is a munkásosztály soraiban.

A könyv legsikerültebb része az egyes politikai pártoknak és ezeken keresztül a politikai — elsősorban parlamenti — életnek a bemutatása. Először találkozunk a bethleni korszak valamennyi számottevő politikai pártjának rövid, összefoglaló bemutatásával — nem statikusan, hanem a politikai helyzetek gyorsan változó dinamizmusában. Három részben tárgyalja a pártokat, külön a kormánytámogató erőket, a jobboldali és a polgári liberális ellenzékét és a munkáspártokat. Nem ismeretlen kérdés, de igen szemléletesen és jellemző statisztikával szemlélteti az egyes pártok képviselőinek osztályösszetételét, mellyel a párt politikájának lényegét is képes némileg érzékeltetni. Mind a kormánypárt, ill. kormánytámogató erő, mind a többi pártok bemutatását — a könyv témájának megfelelően — a bethleni konszolidációs korszakkal kezdi, s ha ezt a könyv témáját tekintve meg is értjük, mégis hiányérzetünk támad mind a kispártapárt Bethlen kezébe kerülésének előzmény nélküli megérthetése kérdésében, mind a KMP 1925 előtti működése, belső problémái bemutatásának hiánya miatt. A kormánypárt leírása adekvát módon tükrözi azt a bonyolultságot, heterogenitást és belső ellentmondásosságot, amelyet a szerző igen világosan összefoglalt, s amelynek szinte végső képlete ez a megállapítás: „A legitimista és szabad királyválasztó, a merkantil és agrárius érdekeltségű elemek, a szélsőjobboldali fajvédők . . . és a mérsékelt liberálisok ellentétei mindvégig feszítették a pártot, melyet mindenek előtt Bethlen kiváló taktikája és az ellenforradalmi közös érdekek kötőanyaga tartott össze” (161. l.).

Nem kevésbé finom és tömör a jobboldali „keresztény” ellenzék rajza a legitimisták Andrásy vezette csoportjától a totális diktatúrát áhító gömbösi szegedieken keresztül, a forradalomtól való rettegésükben szociális reformokat követelő keresztényszocialistákig. Az egyes csoportok elemzése és a közöttük levő vélemény- és érdekelletét bemutatása után — Kozma régi megállapításával egyetértőleg — vonja le a tanulságot: „A baloldali erő gyűlölete erősebb összekötő kapcsolatot volt közöttük, mint taktikai eltéréseik” (165. l.).

A liberális polgári ellenzékét igen érdekesen elemzi a szerző. S ha azzal nem is teljesen érthetünk egyet, hogy liberalizmusuknak vérszegény tradíciói voltak csupán (171. l.), s azzal sem, hogy épp a liberálisok látóköreit bélyegzi — általában — rendkívül szűknek (171. l.), feltétlenül igazat kell adni Pándi Ilonának abban, hogy a liberálisok Bethlent támogató politikájának egyik fő tényezője feltétlenül a két rossz közül (a másik a szélsőjobb!) a kevésbé rossz erősítésének elképzelésén nyugodott. Erőtlenységük talán

inkább — az adott politikai helyzet lehetőségein túl — viszonylag szűk tömegbázisukon nyugodott, s különösen vonatkozik ez a haladóbb radikális erőkre.

A munkáspártok kérdésének szentel — érthetően — részletesebb teret a könyv következő része. A legújabb kutatási eredmények felhasználásával mutatja be a Szociáldemokrata Párt politikájának fény- és árnyoldalait. A KMP 1925 évi tevékenységét vizsgálva, bővebben foglalkozik a szektás vonásokkal, amivel kétségtelenül a történelmi igazságot szolgálja, hiszen ezt egy évtizeden át kevésbé munkálták ki. A kettő aránya és egybevetése az átlagolvasóban mégis azt az optikai csalódást keltheti, hogy az SzDP az 1920-as években objektíve pozitívabb szerepet töltött be, mint a KMP. A könyv írásmódja és szerkezete azt mutatja, hogy nem elsősorban a céhbeli történészek, hanem a szélesebb olvasóközönség számára jelent meg, hiszen a történelmi elemzéseken túl elmondja történetírói törekvéseit, célkitűzéseit, tanulságait is az olvasó számára. Éppen e jellege miatt szélesebb politikai értelemben is hasznos ez a könyv, s a benne felvetett számos kérdés további részletkutatásra serkent még részletesebb elemző művek közreadása érdekében.

SZABOLCS ORR

ÓKORI KELETI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA. ÓKORI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA I.

Szerkesztette Harmatta János

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1965. 412 l.)

Az Ókori Keleti Történeti Chrestomathia hétéves munka eredményeképpen látott napvilágot, és mint a magyar ókori keletkutatás reprezentatív tudományos produktuma, méltán megérdemli a megemlékezést.

Az Ókori Kelet történetének kutatása főleg az utolsó félévszázad ásatásai és leletfeltárásai nyomán egész sor új területre terjeszkedett ki (Hatti, Elam, Nuzi, Mari, Urartu, Ugarit, Alalah, Persepolis). Jelentékenyen kitágult az ókori keleti (ékirásos) kultúrák időbeli határa. Hatalmasan felduzzadt az új kutatások eredményeképpen az ókori keleti történet forranyagának a mennyisége is. E források megfajtése és publikálása napjainkban is nagy ütemben folytatódik, de még mindig igen jelentős a kiadatlan források száma.

Az újonnan megismert és kiadott források nagy fontossága és azok a nehézségek, melyek e források megfajtése körül még mindig fennállnak, indokoltá teszik az ókori keleti források modern nyelvű publikációit. *H. Gressmann* (Altorientalische Texte und Bilder zum alten Testament, 1926—1927. 1.—2.), *V. V. Sztruve*: Chrestomatija po isztorii drevnego mira I. Drevnij Vosztk. Moszkva. 1950, majd *J. B. Pritchard*: Ancient Near-Eastern Texts. Princeton. 1955² és *Imbert, Sautel, Boulet-Sautel*: Histoire des institutions (Themis. Textes et documents.) Paris. 1957. művei után legutóbb jelent meg *V. V. Sztruve* és *D. G. Reder*: Hresztomatija po isztorii drevnego Vosztoka. Moszkva. 1963 c. műve, mely nemcsak az ókori Közel-Kelet, hanem India és Kína ókori történetének is számos forrását közreadta orosz fordításban. A Harmatta János által szerkesztett magyar Chrestomathia ez utóbbi mű tanulságait ugyan már nem használhatta fel, de annál nagyobb dicséretet érdemel, hogy a nagymúltú szovjet ókori keletkutatás reprezentatív kiadványával a magyar ókori keleti történeti Chrestomathia vállalhatja az összehasonlítást.

A magyar ókori keletkutatás csaknem minden számottevő kutatója részt vállalt a kötet munkájában. Dávid Antal, Hahn István, Harmatta János, Kákossy László, Komoróczy Géza, Tókei Ferenc, Tóttóssy Csaba, Varga Edith és Wessetzky Vilmos lelkiismeretes és magas színvonalú szakmunkáját éppen úgy feltétlen dicséret illeti, mint a szaklektorok gondosságát és Harmatta János körültekintő, a különböző igényeket összehangoló és a legmagasabb követelményeket szem előtt tartó szerkesztő munkáját. A Chrestomathia természetesen nem vállalkozhatott valamennyi, de még a legfontosabb forrászövegek közlésére sem. Mégis a legjellegzetesebb és legnagyobb jelentőségű ókori keleti források jelentékeny részét megtalálja ebben a gyűjteményben az érdeklődő. A kötet terjedelmének korlátai magyarazzák, hogy nem tartalmazza a már korábban magyar

nyelvre fordított források valamennyijét. Nem szerepel a jogi kódexek között továbbá sem a Codex Urnammu, sem a Codex Esnunna, sem az ún. újbabiloni törvények töredéke. Nagy értékét jelenti a Chrestomathiának számos olyan szöveg közlése, melyeket csak legújabbán fedeztek fel, és megfejtésük, valamint közreadásuk a kötet munkatársai részéről tudományos szempontból is nagyfontosságú teljesítménynek minősül.

FERENCZY ENDRE

DAVID CAUTE:

COMMUNISM AND THE FRENCH INTELLECTUELS. 1914—1960

(London, André Deutsch. 1964. 422 l.)

KOMMUNIZMUS ÉS A FRANCIA ÉRTELMISÉGIK. 1914—1960

Nem mindennapi, hogy egy angol kutató vállalkozik a Francia Kommunista Párt és az értelmiségiek közti kapcsolatok elemzésére. Sok francia kommunista és antikommunista írását olvashattuk, de kívülálló részéről erről a sokat vitatott problémáról ilyen nagy terjedelmű könyv tudomásom szerint még nem jelent meg. David Caute polgár, de ismét jó lesz hangsúlyozni, hogy angol polgár, ami azért érdekes, mert mint ilyen, úgy látszik, jobban csodálkozik azon, hogy értelmiségiek tagjai lehetnek kommunista pártoknak, mint egy kontinensünkön élő társa. A szerző nem is tagadja, hogy erre az angol módon kiélezett kérdésre akar megfelelő választ adni.

Bevezetőjében mindenképp tisztázza, hogy kit tekint értelmiséginek, hangsúlyozva, hogy elfogadja a Francia Kommunista Párt meghatározását, tehát írókat, filozófusokat, tudósokat, művészeket és az ún. szabadfoglalkozások művelőit sorolja ebbe a kategóriába, de elsősorban az alkotó értelmiségiekkel kíván foglalkozni. Módszere — mint mondja — történelmi, és elutasít minden pszichoanalitikus, szociológiai vagy akár egzisztencialista megközelítést. A választás az értelmiség szerepéről mindig egyéni, de ez nem történik légűres térben, hanem Franciaország, a Szovjetunió és általában Európa politikai és társadalmi viszonyai között. Ő maga ebben a történelmi kontextusban akarja tehát vizsgálni annak a francia értelmiségnek a helyzetét, amely részben szervezetileg is a párthoz tartozik, részben ún. ideális kommunista, aki a marxizmus alapvető tételeit, sőt a párt politikájának fő vonalait is elfogadja, de bizonyos kérdésekben fenntartásokkal él és szervezetileg nem kötelezi el magát.

A Francia Kommunista Párt értelmiségi politikájának vizsgálatánál abból indul ki, hogy az az értelmiség megnyerésében nemcsak a réteg „politikai és kulturális idealizmusára épít”, hanem ún. elproletáriusodására is, amelynek megváltoztatására hív fel. Ezt a politikát a következő szempontok határozzák meg: az első a presztizskérdés, tehát az értelmiséginek mint nagy tudósnak, írónak felhasználása a párt tekintélyének növelésére. A második a szakmai kiválóság hasznosítása, amely lehetővé teszi más értelmiségiek politikai befolyásolását. Ehhez hozzáteszi, hogy „természetesen” a vezetés gyanúsak tartja, ha egy értelmiségi a párt ideológiai színvonalát akarja emelni. A harmadik célkitűzés, hogy az értelmiségieket felhasználják rövidlejáratú feladatok elvégzésére a különböző szervezetekben, vagy esetleg a pártsajtóban. A negyedik a politikai újságírásba való bevonásukat foglalja magában. Az ötödik az, hogy az értelmiségit mint alkotó marxistát a tömegek politikai és kulturális nevelésére alkalmazzák. A szerző megpróbálja ezeket az ún. elveket illusztrálással különböző példákkal, de ezek sem tudják elfelejtetni azt a határozottan történetietlen megközelítési módot, amellyel tételeit „kiszúrta”. Az elméleti fejtegetések között nagy szerepet szán az elidegenedés és a fegyelem ellentét-párjának. Szerinte a francia értelmiségieket elsősorban az vonzza a párthoz, hogy az kétségtelenül munkaspárt, s ők, mint „osztályuktól elidegenedett” lények ebben a politikai erőben keresnek támaszt. Az értelmiség azonban helyzeténél fogva hajlik arra, hogy ne fogadja el a fegyelmet, és szerinte a szabadság és a fegyelem megtartása közti viszony alakulása különböző időszakokban nagy mértékben befolyásolta az értelmiség és a párt kapcsolatát. Az elidegenedés és a pártfegyelem problémájának olyan leegyszerűsítésével találkozunk e rövidke néhány oldalon, hogy ezzel igazán kár volna most vitatkozni.

Így veti meg David Caute könyvének „elméleti alapjait”, s ezután következnek a történelmi fejezetek, kronológiai sorrendben. Itt mindjárt meg kell mondanunk, hogy míg az elméleti fejtegetések rendkívül soványak és apriorisztikus antikommunizmust sugallnak, addig a történelmi fejezetek széleskörű kutatómunkára és általában gazdag dokumentációra támaszkodnak.

Az első fejezet 1914-től 1927-ig ismerteti az értelmiségiek és a francia marxisták, illetve a párt megalakulása után a Francia Kommunista Párt közötti kapcsolatokat. Az események bemutatása e fejezetben általában objektív, s dicséretes az is, hogy a szerző nagy súlyt helyez a viták és eltérő nézetek értékelésére. Egy-két megállapításával azonban nem lehet egyetérteni. Vitatja például azt, hogy Anatole France csatlakozott volna a Francia Kommunista Párthoz, de érvei nem meggyőzők. Azt írja, hogy 1922. április 26. után a francia író neve eltűnik a kommunista sajtóból, amit a szakítás jeleként fog fel. A helyzet az, hogy még 1922. július 18-án is levelet írt Marcel Cachinhez, amelyben ez a híres mondás szerepel: „On croit mourir pour la patrie; on meurt pour les industriels.” A kérdést persze tisztázni kell, de nem David Caute adatai alapján. Az értelmiségen belüli vitákkal kapcsolatban foglalkozik a francia trockisták tevékenységével. Mint ismeretes, B. Szuvarin 1924-ben Trockij oldalára állt és megalapította Franciaországban az ún. kommunista ellenzékot, amelyhez egyes értelmiségiek is csatlakoztak. A szerző helyesen utal e csoport politikai és ideológiai ellentmondásaira.

A második fejezet 1927-től 1934-ig tárgyalja a feltett kérdést, és különös részletességgel beszél a szürrealisták, a trockisták és a kommunisták ellentétéről, ismertetve részben Barbusse, részben Romain Rolland, részben Aragon útját. Mindenütt igyekszik felhívni a figyelmet az ideológiai-filozófiai ellentmondásokra, néhol túlzott leegyszerűsítéssel is.

Az 1934-től 1939-ig terjedő időszakban mindennek előtt a fasizmus elleni kommunista harcot mutatja be, amely egyesítő tényező volt a baloldali értelmiség számára. Elemzi a francia értelmiség álláspontját a Szovjetunióval kapcsolatban, és nagy figyelmet fordít a bíráló vélemények bemutatására. Hangsúlyozza azonban, hogy még a moszkvai perek sem tudták megváltoztatni a francia szélső baloldali értelmiség álláspontját, mert a fasiszta veszély és a szovjet társadalom új valósága jobban hatott rájuk. Megállapítja egyébként, hogy polgári részről is sokan elfogadták a perek jogosságát, így például J. Davies moszkvai amerikai nagykövet. A szerző nem szimpatizál a második világháború után az antikommunista hajszában oly nagy szerepet játszott Artur Köstlerrel a perek „mitizált” megítélésében, és inkább az egzisztencialista Maurice Merleau-Ponty véleményét fogadja el, aki szerint a perbefogottak búnei politikai természetűek voltak és azok is csak egy adott történelmi perspektívában, amelyet Sztálin állított fel. D. Caute azt is hangsúlyozza, hogy Romain Rolland a perek hatására sem ingott meg szovjetbarátságában, és végig rokonszenvezett a kommunistákkal.

Az 1939—1940 közötti időszakban fő problémája az, hogy miként viselkedtek a kommunisták a szovjet—német megnemtámadási szerződés ügyében. Szerinte Sztálinnak taktikailag igaza lehetett e szerződés megkötésében, de, különböző véleményeket idézve, helytelennek tartja, hogy ezt a lépést igyekeztek megideologizálni. Bár a Szovjetunió álláspontja bizonyos megengedést eredményezett a francia kommunista értelmiségiek között, elismeri, hogy a többség hű maradt a párthoz. A „fura háborúval” kapcsolatban azokra az ellentmondásokra próbálja irányítani a figyelmet, amelyek a kommunisták magatartásában jelentkeztek a haza védelmének kérdésében. Szerinte a párt 1940-ben nem gondolt nemzeti ellenállásra a hitleristákkal szemben, ellenkezőleg, a kapituláció után a német parancsnokság engedélyével jelent meg az Humanité. Azt állítja, hogy 1940. június 19-én került kiadásra egy szám, de ezután, valószínűleg Vichy közbelépésére, az újságot betiltották. A július 1-én és 4-én megjelent illegális számok még mindig a német katonákkal való fraternizálásra hívták fel a párizsi munkásokat. Mindezt bizonyítani nem tudja, mert ezek a számok nem álltak rendelkezésre, szerinte eltűntek a Bibliothèque Nationale-ból és sejtetni engedi, hogy ez az „eltűnés” inkább „eltüntetés” volt. A francia marxista történétírók már számtalanszor foglalkoztak ezzel a kérdéssel és tisztázták az igazságot, de úgy látszik, ez még mindig nem elég. Hadd utaljunk ezzel kapcsolatban Vercors-nak, a jeles francia írónak De Gaulle tábornokhoz írt és nem rég közzétett levelére, amelyben személyes tapasztalataival bizonyítja, hogy a kommunisták a szovjet—német háború megindulása előtt is harcoltak a hitleristák ellen.

Az 1940—1945-ös periódus ismertetésének fő vonala az, hogy az első időben megkülönbözteti a párt és egyes kommunisták részvételét az ellenállásban. Tehát sok kommunista áldozta életét a megszállók elleni küzdelemben, ezekről fel lehet tételezni, hogy jóhiszeműek voltak, a párt azonban taktikázott. Eljárásának jellemzésére hadd álljon itt néhány mondat: „1941 júniusától kezdve minden fenntartást feladtak (ti. a kommunisták), a brit imperialistákat hűséges demokratákká változtatták, De Gaulle, a kriptofasiszta, hirtelen a köztársasági erény megtestesítője lett. A kommunisták minden bizonnyal oportunisták lettek, de nem jobban, mint új szövetségeseik, akik most első alkalommal keblükre ölelték a Szovjetuniót.” Az persze igaz, hogy a történelmi körülmények miatt változott a párt politikája, még pedig nem is jelentéktelen kérdésekben.

Az is biztos, hogy a személyi kultusz a törvénytelenégeken kívül sok hibát követett el azzal, hogy minden taktikai lépést a végső ideológiai alapelvekhez vezetett vissza. Mindez azonban nem hatalmazza fel D. Caute-ot arra, hogy elvtelenséget és következetlenséget vessen a kommunisták szemére (még ha „pártatlanságának” igazolására az angolszász hatalmakat is „eláztatja”). Adott esetben ezt teszi a nemzeti kérdésben is, amikor pusztán a taktikai hasznosság szempontjaival próbálja magyarázni a kommunisták részvételét az ellenállásban.

A következő korszak, amelyet feldolgoz, 1945-től 1956-ig tart, s ennek keretében részletesen ismerteti a felszabadulás utáni nagy kommunista előretörést az értelmiség körében, majd pedig azokat az okokat, amelyek arra vezettek, hogy legalább egy részük eltávolodjék a párttól. Fő törekvése itt is az, hogy a párt politikájának opportunizmusát bizonyítsa. Ebből a látószögéből nézve tárgyalja a kommunista értelmiségiek és az ún. idealisták viszonyát, akikről tulajdonképpen azt akarja bebizonyítani, hogy orruknál fogva vezették őket.

D. Caute antikommunizmusa nem a vulgáris fajtához tartozik, és ezért például elismeri, hogy a Kravcenko-per tulajdonképpen a kommunistákat szolgálta, hogy Küstler provokációja sem volt eredményes. A koreai háború ügyét és az ezzel kapcsolatos tiltakozást azonban olyan hűvös objektivitással kezeli, hogy az ember kételkedik abban, vajon a szerző milyen igazságot tud egyáltalán szolgálni. Különböen e korszak kommunista politikájának ellenmondásait főleg négy témakörben akarja bemutatni. Ezek: a nacionalizmus, az antiszemitizmus, a kolonializmus és a francia kultúra védelme. Mindenek előtt arra törekszik, hogy a francia kommunista értelmiségiek Szovjetunió iránti megbecsülését és ragaszkodását állítsa pellengérré. Eljárása ugyanis az, hogy ismerteti, milyen nézeteket vallottak a francia kommunista értelmiségiek, az említett négy téma közül a három elsőben akkor, amikor a Szovjetunióról, a szovjet kormány álláspontjáról volt szó, vagy amikor másutt a világon bukkantak fel ugyanezek.

1956 és 1960 között fő témája a személyi kultusz leleplezése a XX. kongresszuson és a magyar ellenforradalom, s azt hangsúlyozza, hogy ezek nyomán egyes értelmiségiek miként fordultak szembe a Francia Kommunista Párttal. Kénytelen elismerni, hogy még a megrázó kódtatások ellenére is a párt és a kommunista értelmiség többsége szilárd egységet tudott alkotni. Megint egy példa D. Caute nagyon is vitatható eljárására. Idézi azoknak a francia kommunistáknak a cikkeit, akik 1956 végén próbálták elemezni a magyarországi eseményeket, elismerve azokat a hibákat is, amelyeket a magyar párt elkövetett. Ehhez hozzáteszi: „Bírd (az egyik kommunista szerző) azonban a tipikus kommunista eljárást követi, amikor a bajokért a legújabbban kegyvesztett bűnbakra hárítja a felelősséget, olyan bajokért, amelyek mélyen gyökereznek a kommunista elméletben és gyakorlatban.” A baj tehát a lényegben, azaz a kommunizmus létében van, most már nem is csak az opportunizmusról és a taktikázásról esik szó. Ebben az időszakban egyébként a fő figyelmet azok munkásságára fordítja, akik szakítottak a párttal. Mindezek után megrajzolja három jeles francia író, Gide, Malraux és Sartre politikai portréját, amelyek nem tűnnek ki különös mélységükkel, de amelyek annak bizonyítását szolgálják, hogy igazi értelmiségiek nem tarthatnak ki a párt mellett.

Könyvének befejező részében D. Caute megpróbálja összefoglalni, hogy a különböző értelmiségi területeken miként hatott a marxizmus. Szembeszáll olyan véleményekkel, amelyek egyetlen okkal magyarázzák a tudósok és művészek vonzódását a munkásosztály pártjához, és hangsúlyozza, hogy több út is vezet a kommunizmushoz. Ami most már a marxizmus hozzájárulását jelenti a tudomány és a művészet fejlődéséhez, azt fejtegeti, hogy ez kevésbé volt termékeny, még ha voltak is jelesebb kommunista tudósok és művészek. A tudományról és a művészetéről szóló fejezetek rövid összefoglalók, amelyek főleg bibliográfiai adatokkal és vitaismertetőkkel tűnnek ki.

Zárófejezetében nem ismeri el a volt-kommunisták egyedüli illetékességét a párt tevékenységének megítélésében, s elveti Raymond Aron és mások leegyszerűsítő véleményét arról, hogy a kommunizmus ópium, vagy mítosz az intellektueleknek. Szerinte az értelmiségiek s főleg az ún. idealisták választásának vannak tiszteletreméltó okai. A baj az, hogy ezek az „idealisták” nem veszik észre: a párt sztálinista szűrőként áll a munkások és az értelmiségiek között. De D. Caute nemcsak a pártot ítéli el, hanem az általa sztálinistának nevezett intellektueket is, akik a Központi Bizottságot és a Titkárságot körülveszik, s akik minden körülmények között kitartanak a párt politikája mellett.

Már említettük, hogy D. Caute munkája kitér az adatgazdagságával, azt is elismertük, hogy nem azonosítja magát a legvadabb antikommunista elképzelésekkel és azokkal a rágalomokkal, amelyeket a kommunista értelmiségiekre szoktak szórni. Azonban a könyv „történeti módszere” ellenére sem elég történeti. A szerző arra az alapvető kér-

ülésre nem ad választ, hogy minden ellentmondás és megrázkódtatás ellenére miért marad fenn, sőt erősödik a Francia Kommunista Párt, és miért tud vonzást gyakorolni az értelmiségiekre. A párt politikájának változásait nem köti a történelmi körülményekhez, s így valamiféle abszolút módon elképzelt és a marxizmust alapvetően félreértő következetesség nevében ítélkezik. A történelmi elemzés hiányát mutatja az is, hogy nem állítja szembe az egyes történelmi korszakokban a kommunista politikát a polgári politikával, a kommunista értelmiséget a nem-kommunista, vagy éppen antikommunista értelmiséggel. Az álláspontok módosulását ugyanis nem egyedül a párton belüli viták magyarázzák, hanem elsősorban és döntő módon az osztályharc.

David Cauter olyan értelmiségi mezében tetszeleg, akinek joga van ítélni eleveken és holtak fölött az ún. örök eszmények jegyében. Bármennyire igyekszik azonban harmadikutas álláspontjának megfelelően egyenlő mértékkel mérni kommunisták és antikommunisták között, „erkölcsi” felháborodása és intellektuális fölényessége mindenk előtt a kommunisták felé vág, akikről szeretné leválasztani az „idealista” értelmiségieket. Jellemző, hogy ez az igyekezete nemcsak az angolszász világban talált visszhangra: könyve nemrég megjelent franciául is.

KÖPECZI BÉLA

ISZTORIOGRAFIJA NOVOGO VREMENI SZTRAN EVROPÛ I AMERIKI

(Moszkva, Izd. Moszkovszkogo Universziteta. 1967. 670 l.)

AZ EURÓPAI ÉS AMERIKAI ORSZÁGOK ÚJKORI TÖRTÉNETÉNEK HISTORIOGRÁFIÁJA

A moszkvai egyetem által szerkesztett és kiadott kötet széleskörű hazai, sőt nemzetközi összefogással készült. Felelős szerkesztője I. Sz. Galkin professzor volt. Az egyetem mellett több más szovjet és külföldi tudományos intézmény munkatársai, egyetemi oktatói is részt vettek a kötet megírásában; a magyar fejezetet Lederer Emma egyetemi tanár írta, román és NDK-beli vezető történészek készítették el a német, ill. a román fejezetet.

A bevezetőben a szerkesztőbizottság a historiográfia feladatát hat pontban szabja meg. Az 1. a történelmi megismerés társadalmi alapjainak a feltárását teszi a historiográfia feladatává, a 2. pont szerint a megismerés elméleti és módszertani alapjait kell tanulmányozni, a 3. a kutatás tematikájának az elemzését említi, a 4. a kutatás alapjául szolgáló forrásbázist, új forrás csoportok bevonását, az 5. a módszer kérdését, a források értelmezését tartja megvizsgálandónak, a 6. pedig a történelmi kutatás szervezeti formáit. Ezt a feladatkört a kötet az újkori történetével foglalkozó történelmi kutatásra konkretizálja, tehát a történetírásnak azt az ágát kívánja vizsgálat alá vonni, amely a kapitalizmus megjelenésével és kibontakozásával foglalkozik, a jelen kötetben 1917-ig tárgyalva a fejlődést. Egy készülő újabb kötet majd az új- és legújabb korról foglalkozó, 1918—1963 közötti történetírást vizsgálja meg.

Az egész anyagot a kötet négy nagy részben tárgyalja, mindegyik rész elején rövid bevezető mutat rá a megfelelő korszak leglényegesebb általános vonásaira. Az első rész a polgári szociológiai és történelmi gondolkodás születését mutatja be a XV—XVIII. században, külön fejezetben tárgyalva a humanista történetírást, az angol forradalom időszakának történetírását, azután a felvilágosodás történetírását Franciaországban, Angliában, Németországban, az Egyesült Államokban, Oroszországban, s végül a fejlődést a nagy francia forradalom időszakában.

A második rész a XIX. század első felét tárgyalja, a marxizmus létrejötte előtti korszakot, ennek lényegét a francia forradalom nagy hatásában látja, s a liberalizmus és a romantika uralmában, megkülönböztetve a romantika kétféle irányzatát, nemesi és liberális válfaját. Utal a felvilágosodás racionalizmusával szemben a historizmus megjelenésére, amely a fejlődést, a genetikus tárgyalást állította az előtérbe, de felhívja a figyelmet ennek retrográd oldalára is, a szerves fejlődés hangsúlyozására a forradalmi ugrással szemben. Ezen a részen belül az egyes fejezetek Franciaország, Anglia, Németország, Oroszország, az Egyesült Államok történetírását és a lengyel történetírást tárgyalják.

A harmadik rész a század második felének a történetírását elemzi. A korszak lényeges vonását abban látja, hogy a polgári történetírás elveti a korábbi spekulációt, érdeklődik a gazdaság- és társadalomtörténet iránt, a pozitivistá filozófia uralma alatt

áll, de továbbra is, sőt még erősebben hangsúlyozza az evolúciót a forradalommal szemben. Sok új forrást tár fel, új témák iránt érdeklődik, ugyanakkor erős támadást intéz a marxizmusban megtestesülő haladó történelmi gondolkodás ellen. A korszak vége felé az amúgy is minden belső egység híján való pozitívizmust az irracionális, agnoszticizmus, idiografizmus váltja fel. A marxista történetiszemlélet fölénye a polgári elképzelésekkel szemben egyre világosabban domborodik ki. Ezen a részen belül az első fejezet alapos áttekintést ad Marx és Engels történeti vonatkozású munkásságáról. A fejezet nemcsak módszertani elveiket és konkrét történeti műveiket mutatja be, hanem hangsúlyozza, milyen erőteljes harcot vívtak a marxizmust dogmává süllyesztő szemlélettel szemben. A további fejezetek azután megint egyes országok történetírását mutatják be, Anglia, Franciaország, Németország, az Egyesült Államok fejlődését (Anglia kivételével két-két fejezetben, az 50—60-as, ill. a 70—90-es évek történetírását), az orosz történetírással három fejezet is foglalkozik (a forradalmi demokraták történeti nézeteit, azután a polgári történészeket, s végül Plehanov munkásságát tárgyaló), majd az olasz, a lengyel és a csehszlovák történetírás következik.

Végül a negyedik rész a polgári történetírás kezdődő válságát tárgyalja a század elején az Októberi Forradalomig. Megállapítja, hogy a kutatás módszerei tovább tökélesednek ebben a korszakban, ekkor születnek meg a nagy szintézisek egyes országok történetéről, sőt a világtörténetről, a kis európai országok történetírása ekkor önállósul. Ez azonban a polgári történetírás utolsó fellobbanása, mert fokozatosan teret nyernek az antidemokratikus, sőt antiliberalis nézetek. Ahogy közeledik a kapitalizmus csődje, úgy térnek el a polgári történészek egyre inkább a törvényszerűségek elismerésétől, mélységes pesszimizmus uralkodik el a történetíráson. Az újonnan feltárt nagyszámú tényanyag megingatta a pozitívizmusnak az egyenes vonalú fejlődésbe vetett hitét. A történészek körében megoszlás megy végbe, egyesek teljesen reakciós álláspontra helyezkednek, mások elfogadják a materialista filozófiai alapot, ismét mások a két irányzat közt valamiféle közvetítő álláspontot próbálnak elfoglalni. A már a század végén feltűnő irracionális mellett (amely a német történetírásban mutatkozik meg a legvilágosabban) különösen az angolszász pragmatizmusnak van sok híve. Az igazi történetírást ekkor már a marxisták képviselik. Az első nagy fejezet ezen a részen belül Lenin munkásságát elemzi, ismeretelméleti és periodizációs elveit, hangsúlyozza, milyen hatalmas tényanyagra épül fel mindegyik munkája, azután ismerteti a polgári forradalmakkal, a munkásmozgalom fejlődésével, annak országonkinti sajátosságaival, az imperializmussal, a háborúval, a nemzeti és gyarmati kérdéssel foglalkozó munkáit. Ezzel kapcsolatban szögezi le azt az igen helyes és fontos megállapítást, hogy a marxizmus nem azért igaz, mert hasznos és általános érvényű, hanem azért hasznos és általános érvényű, mert az objektív igazságot tükrözi. A további fejezetek megint az egyes országok történetírásának a fejlődését mutatják be: Anglia, Franciaország, Németország, az Egyesült Államok, Oroszország, Olaszország után a lengyel történetírás, az osztrák és a magyar történetírás a dualizmus korában, a csehszlovák történetírás a század elején, azután a még korábban nem tárgyalt országok, ahol ennek megfelelően a XVIII. század végétől, vagy akár a felvilágosodástól ismertetik a történetírás fejlődését: a román, a bolgár, a jugoszláv és spanyol történetírás után a latin-amerikai államokét (Argentína, Brazília, Mexikó, Chile és Kuba), s végül a három skandináv ország történetírását.

A kötetet a szokásos névmutató mellett válogatott bibliográfia zárja le, amely a marxizmus—leninizmus klasszikusainak vonatkozó munkái mellett nagyjából az utolsó két évtizedben megjelent szovjet és külföldi munkákat nevezi meg (a magyar fejezethez pl. Gunszt Péter, Lederer Emma, Pamlényi Ervin és R. Várkonyi Ágnes Acsádyról, Marczaliról, Horváth Mihályról és Thaly Kálmánról szóló könyveit, ill. tanulmányát).

Az egyes fejezeteken belül az illető ország általános helyzetét s a történetírásnak ebből fakadó sajátosságait kiemelő bevezető sorok után többnyire az egyes történészek portréit kapja az olvasó, ill. a történeti gondolkodásban fontos szerepet játszó filozófusok vagy szociológusok munkásságát elemzik. A polgári történetírók után pedig a marxista történetírás kezdeteiről is kapunk áttekintést.

Nyilvánvaló, hogy a roppant nagy anyagot feltáró, mint a felvázolt beosztásból is kitűnik, széles körre kiterjedő, sokoldalú mű részletes tartalmi ismertetése szerfelett megnövelné az ismertetés kereteit, ehelyett inkább néhány gondolatot vetnénk fel a munka egészével kapcsolatban.

Maguk a szerkesztők is hangsúlyozzák bevezetőjükben, hogy az első ilyen kísérletről van szó a szovjet történettudományban, amely a középkori historiográfiáról vagy a Szovjetunió népei történetírásának fejlődéséről már egynéhány igen értékes és hasznos szintézist adott közre (gondoljunk csak Je. A. Koszminszkij akadémikus sajnós befejezetlen munkájára a középkor historiográfiájáról, vagy a Szovjetunióbeli történetírás

fejlődéséről szóló szintézisre, amelynek ezidáig négy kötete jelent meg). S mint első kísérlet, természetesen nem lehet mentes a hiányosságoktól (3. 1.).

De talán nem is hiányosságokról kellene beszélni, hanem problémákról, amelyek továbbérlelt és további feldolgozást kívánnak. Hiszen nyilvánvaló, hogy még ilyen hatalmas terjedelem mellett is (a szöveg közel 60 szerzői ívet tesz ki, s arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy tankönyvnek is készült, tehát anyagát ez a szempont is korlátozta) nem tárgyalhatja a munka egy-egy ország történetírásának a fejlődését részletesen, hanem csak a legfőbb vonásokra és a legfontosabb szereplőkre térhet ki.

Az egyik kérdés, amelyet fel szeretnénk vetni, a következők: a munka legtöbb fejezete (elsősorban a nagy népek történetírását tárgyaló fejezetekről van szó) első helyen a történeti gondolkodás, vagy mondhatnánk úgy is, a történetiszemlélet, történetfilozófia kérdését tárgyalja, s ennek megfelelően nagy helyet kapnak filozófusok és szociológusok, vagy a történeti kutatással ugyancsak nem foglalkozó közírók, akik azonban egy-egy korszak történeti gondolkodására rányomták egyéniségük bélyegét, s így valóban sokkal fontosabbak, mint a szaktörténészek. A történeti gondolkodás fejlődésének bemutatásában, úgy érezzük, a munka valóban kitűnően oldotta meg feladatát, erről a kérdéstről minden lényegeset elmond, minden fontos személyiséget felvonultat, s akár tankönyvnek tekintjük, akár (hiszen ennél több is) a szakemberek számára írt szintézisnek, ebben a tekintetben valóban mindent megad, ami fontos.

Ez azonban persze azt jelenti, hogy az eleve megszabott terjedelem jelentős része ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására jutott. Hegel, aki alkalmasint soha életében nem járt levéltárban, nem írt történeti tanulmányt, több helyet kap, mint sok szaktörténész, aki egész életét a források feltárásának és feldolgozásának szentelte. Ilyen terjedelmű és igényű szintézisnél ez óhatatlan is. Inkább azt sajnáljuk, hogy a szűkebben vett történetírás fejlődésénél is csak néhány jelentős történész munkáját elemzik az egyes fejezetek, s nem adnak inkább képet egyes irányzatokról, vagy a kutatás tematikájáról, legföljebb csak néhány általános megjegyzést. (Meg kell említeni ezzel kapcsolatban, hogy a német és az olasz történetírással foglalkozó fejezetek némiképp más jellegűek, ezek valóban irányzatokat mutatnak be.) Nyilván terjedelmi korlátoknak kell betudnunk azt is, hogy — persze jónéhány — kivételtől eltekintve nem mutatják be a történeti tematika és az értékelés összefüggését az illető ország konkrét helyzetével és feladataival (elsősorban a német, s ugyancsak az olasz fejezet kivétel ez alól is). Pedig ez a vizsgálati módszer (amelyet a bevezetőben a követelmények közt a szerkesztők maguk is felvetnek) roppant instruktív volna.

A másik kérdés magával a címmel és a témával függ össze. A könyv, mint láthatjuk, nem a történetírás történetét mutatja be, hanem csupán az újkorral, vagyis a kapitalizmus korával foglalkozó történetírást, s egyéb korszakokat csak ott érint, ahol ez az újkor tárgyalásával összefügg, ahogy erre a bevezetőben is utalás történik. Vagyis az ókori és feudális-kori történelemmel foglalkozó történetírás kimarad. A gyakorlatban persze ez nem sikerül mindig, mert egyes szereplőknél (akár A. I. Herzenről, akár Max Weberről legyen szó), óhatatlanul rá kell mutatni általános történeti koncepciójukra, amely pedig nagyjából a kapitalizmus előtti történeti fejlődésre épül, s azt kívánja magyarázni. S minthogy a kapitalizmus épp ebben a korszakban bontakozik csak ki (gondoljunk a kelet-európai népek történetírására), itt is sok esetben olyan történetírók nézeteire kell kitérni, akik az itteni értelemben vett újkorral nem is foglalkoztak. A bolgár történetírásról szóló fejezet — teljesen jogosultan — Paiszij Hilendarszki, a jugoszláv Rajić, a román az erdélyi triász tárgyalásával kezdődik, egyik sem nevezhető olyanoknak, aki az újkorral foglalkozik. Más kérdés persze, hogy egész fellépésük összefügg az újkor kezdeteivel, pontosabban a kapitalizmus kezdeteivel, vagy inkább esirálva. Továbbá: az ókor és középkor kiiktatása miatt nem látszik világosan az a nagy változás, amely a polgári történetírás kutatási, forráskiadási módszereinek és elveinek a fejlődésében elsősorban éppen ebben a korszakban bekövetkezett, hiszen ez főképp az ókori és középkori témák kapcsán történt meg. A szerkesztők maguk is tisztában vannak ezzel, utalnak is rá, s említik pl. a mabillonisták tevékenységét, vagy Niebuhr, vagy a Monumenta Germaniae Historicát, de természetesen egy-egy mondatnál többet nem tudnak erre szánni. Teljes képet tehát csak az adna, ha nem az újkori történetírás historiográfiáját tárgyalnák, hanem az újkori történetírás történetét, bármilyen korszakkal foglalkozzék is az (ahogy a Szovjetunió-beli történetírásról készített szintézis teszi).

Az országokkinti, ill. népekkinti tárgyalás, ha nem is az egyetlen lehetőség (mert elképzelhető volna az egyes irányzatok szerinti tárgyalás is, országhatároktól függetlenül, tehát a konzervatív, liberális, demokratikus vagy forradalmi demokratikus és marxista történetírás tárgyalása), mégis számos előnnyel jár, hiszen lehetővé teszi, hogy plasztikusan mutassák be a szerzők a történeti tematika és feldolgozás összefüggé-

sét az illető társadalom korabeli alapvető kérdéseivel (ahogy ez jónéhány esetben meg is történik a könyvben), de vannak buktatói is, mert pl. az olasz felvilágosodás történetírásáról nem szól külön fejezet, ami érthető is, de ennek következtében Vico és egész történetiszemlélete mindössze egy lábjegyzetben kerül említésre az első rész bevezetése kapcsán (12. l.). Pusztán technikai szempontból is, meg egyébként is indokolt, hogy a kisebb népek történetírását egy-egy fejezetben tárgyalják, s ekkor nyúlnak vissza a kezdetekig. Sajnálatos, hogy a magyar fejezet viszont csak a dualizmus korát tárgyalja, mert ha másutt a már előbb felsorolt előzményekig nyúltak vissza a szerzők, akkor a magyar fejezetnek is Katonával és Prayval kellett volna kezdődnie. Az osztrák történetírásról szóló fejezetet pedig a német történetírásról szóló fejezetek mellé kellett volna elhelyezni, hiszen a nagynémet — kisméret problematika mindkettőben lényeges szerepet játszik. Ugyanakkor pedig, ha amúgy is egy fejezetről van szó, nem kellett volna azt 1900-nál korszakolni, mert így néhány fejezetben előfordul, hogy ugyanazokról a szereplőkről két ízben is van szó, 1900 előtti és utáni tevékenységük kapcsán.

A harmadik és negyedik rész különválasztása, amely egészében véve teljes mértékben indokolt, amúgy is okoz bizonyos ismétléseket. Windelbandról és Rickertről pl. mindkét részben van szó. Néhány történésznek pedig 1917 utáni munkásságát is érinti a könyv, ami megbontja a kötet egységét.

Az országonkinti tárgyalás azzal is jár, hogy az egyes fejezetek többnyire az illető ország történetét tárgyaló történetírást vizsgálják. A negyedik rész francia fejezete pl. a Lavissee-Rambaud szerkesztésében megjelent nagy egyetemes történeti szintézisnek még az újkori vonatkozásában is csak francia tárgyú fejezeteit elemzi, ugyanakkor a negyedik résznek az orosz történetírással foglalkozó fejezete csak három történetész tárgyal, akik elsősorban nem orosz, hanem francia vagy általában egyetemes történettel foglalkoztak (M. M. Kovalevszkij, I. V. Luicsickij és Je. V. Tarle), de — a korábbi orosz fejezetektől eltérően — az orosz történelemmel foglalkozó történészek munkásságára nem térnek ki (pedig a polgári történészek közül legalább P. N. Miljukovot érdemes lett volna tárgyalni, s M. N. Pokrovszkij történetírói munkásságának zöme is az 1917 előtti korszakra esik).

Felvetődhet az a megoldás, hogy ezt a munkát voltaképpen kétféle úton, két külön művé kellene továbbfejleszteni: az egyik lenne az újkori történetírás története, ahogy arra már előbb utaltunk, a másik pedig csakugyan az újkori történetének historiógráfiája. Ebben az esetben viszont nem országonkint kellene tárgyalni a kérdéseket, hanem a tárgyalat korszakok szerint; pl. a korai polgári forradalmak, a nagy francia forradalom, a restauráció, az 1848-as forradalmak, a német és az olasz egység, a gyarmatosítás, az imperializmus kialakulása stb., s akkor azt kellene megmutatni, hogy az egyes irányzatok, vagy azok lemarkánsabb képviselői hogyan tárgyalták e témákat.

A lengyel történetírásról szóló fejezetek véleményünk szerint Lelewel a kellelőnél pozitívabban ábrázolják, mert csak futólag mutatnak rá felfogásának hibáira, elsősorban a „nemzeti demokrácia” egyoldalú kiemelésére, s ebből következőleg a varsói történeti iskolát sokkal pozitívabbnak ábrázolják a krakkóiánál, ami a varsóiak gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti érdeklődése miatt részben indokolt, de a kettő közti választóvonalat éppen a XVI—XVIII. századi lengyel fejlődés megítélése húzta meg, s ebben a kérdésben a krakkói iskola realisabb képet adott.

A Justus Möserről adott kép nem eléggé világos, mert nem látszik meg belőle, mi az ő, a szerves fejlődést hangsúlyozó felfogásában az alapvetően reakciós, forradalomellenes (67—68. l.). Talán Condorcet-t erősebben lehetett volna hangsúlyozni, mint Barnave pozitívumait (97—98. l.). Schlosserrel kapcsolatban az illetékes szerző nem oldja fel azt az ellentmondást, hogy a haladó, demokratikus gondolkodású történész elsősorban a nép története iránt érdeklődött, világtörténete viszont mégis a korszak felfogásának megfelelően politikai történetet ad csupán (154—155. l.). Knappnak a poroszországi (még csak nem is az egész poroszországi, hanem csak a régebbi porosz tartományokbeli) jobbágyfelszabadításról szóló munkáját úgy idézi a szerző, hogy az olvasónak az a benyomása támad: általában a jobbágyfelszabadításról szól egész Európában (307. l.). A harmadik rész csehszlovák fejezete Karel Sabina 1848 utáni munkásságát is egészében pozitívan értékeli, s nem utal arra, hogy az egykori forradalmi demokrata 1848 után rendőrségi besúgó lett. A fejezet egyébként túlnyomórészt a cseh történetírás fejlődését mutatja be, a szlovákról alig esik szó, s azon belül is véleményünk szerint Štúrnak az ötvenes években írt munkáját (A szlávok és a jövő világa) nem lehet egészében csak pánszláv munkaként elkönyvelni (399. l.). Franz Mehringet túlságosan röviden tárgyalja a negyedik rész német fejezete, holott éppen Mehring az, aki igen alapos történeti munkákat írt marxista módszerrel (491. l.). A magyar fejezetben túlzás azt mondani, hogy a magyarországi nemzetiségeket a nemzetiségi törvény elemi politikai jogaiktól is megfosztotta, hisz éppen a

törvény be nem tartása végezte el ezt (556. l.). Marezali nem 1938-ban, hanem 1940-ben halt meg (559. l.). Szabó Ervin — Mehringhez hasonlóan — sokkal részletesebb tárgyalást érdemelt volna (564. l.). A csehszlovák fejezetben félrevezető azt mondani, hogy L. Niederle P. J. Šafárik nézeteit vette át (568. l.), hiszen éppen a legalapvetőbb kérdésben, a szlávok autochton voltának vagy bevándorlásának a kérdésében került szembe Šafáriknak a bevándorlást tagadó romantikus nézeteivel. A jugoszláv fejezet túlnyomóan a szerb történetírás fejlődését tárgyalja, a horvát és szlovén történetírásról keveset mond (596—598. l.), holott ebben a korszakban a szakmai mesterség szempontjából különösen a horvát történetírás igen jelentős.

Az apróbb kifogások mellett persze ugyanakkor sok igen találó részletmegjegyzésre is lehet utalni: hogy a felvilágosodás történetírói közül még a legjelentősebbek is megkerülték a forrásfeltárás aprólékos munkáját (59. l.), hogy a XIX. század első felében az angol történetírás érdeklődése a gazdaságtörténet és a keleti országok iránt milyen szoros kapcsolatban állt Anglia korabeli helyzetével (134. l.), hogy Itáliában a romantika nem reakciós jellegű (369. l.), s hogy ugyanitt a pozitívizmus antiklerikalizmusa miatt mennyire haladó (372. l.), hogy a XX. század elején különösen Angliában mennyire erősödik a pesszimizmus a társadalmi gondolkodásban (441. l.), hogy a XX. századi dán történetírásban a polgári történetírás válsága a források hiperkritikájában nyilvánul meg (536. l.) — a sort még lehetne folytatni. Igen világosan mutatja meg a kötet azt is, milyen hatással volt az első világháború a történetírásra, hogy korábban haladó, demokratikus nézeteket valló történészek is mennyire áldozatul estek a nacionalizmusnak és a sovinizmusnak.

S ilyen találó, pontos és plasztikus megfogalmazást még számtalant lehetne idézni. A kötet első kísérletként is jól sikerült, megjegyzéseink csak továbbfejlesztését, kiegészítését célozhatják. Az újkori történetírásnak ez az első marxista szintézise egészében igen meggyőzően mutatja be a marxista—leninista történettudomány fölényét a polgári történetírással szemben, anélkül, hogy ez utóbbinak tényleges érdemeit a források feltárása, a kutatási módszerek finomodása, a tematika kiszélesedése terén elhallgatná. Reális és jó munka, s az ismertető végül is csak melegen tudja ajánlani mindenkinek, hogy olvassa el a könyvet.

NIEDERHAUSER EMIL

D. J. MELNYIKOV—L. B. CSORNÁJA:

A KÉTARCÚ ADMIRÁLIS

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1966.)

A XX. századi német militarizmus történetének kétségtelenül egyik legérdekesebb alakja Canaris tengernagy. Érthető, hogy életével és tevékenységével a nyugati történetírás az elmúlt egy-két évtizedben elég sokat foglalkozott. A legtöbb ilyen tárgyú munkára az jellemző, hogy valóságos legendát fonnak Canaris személy köré. „Vitéz harcosnak”, „kiváló hazafinak”, „Hitler ellenfelének” igyekeznek beállítani. A tények azonban mást mutatnak. Melnyikov és Csornaja „A kétarcú admirális” című népszerű-tudományos könyvükben a valósághoz hűen mutatják be a tengernagy alakját.

„Canaris bonyolult figura volt, cselekedetei olykor rejtélyesek... nem egészen egyértelműek” (10—11. l.) — írják a szerzők, helyesen állapítva meg, hogy „pályájának minden egyes állomásán legendát igyekezett fenni maga köré; arra törekedett, hogy megtévessze, félrevezesse, elbolondítsa az embereket” (19—20. l.). Bemutatják, hogy Canaris egyéniségére fiatalkorában is jellemző volt a kétarcúság. Tengerészeti pályája kezdetén pedig már megmutatkozott, hogy nem annyira katonának, mint inkább felderítőnek, „diplomáciai és kvázi-diplomáciai tárgyalások” emberének való. Balkáni, latin-amerikai, majd spanyolországi tevékenységében is sok rejtélyes elem mutatkozott. Az első világháborúban is inkább kémkedéssel foglalkozott. Az 1918-as forradalom után a változott körülmények között a szociáldemokrata Noske-csoportnak ajánlotta fel szolgálatait, s a Spartacus-mozgalom elfojtásában jelentős részt vállalt. Eddig ismeretlen — megdöbbentő — anyagot tárt fel a könyv, amikor logikus és cáfolhatatlan érveléssel bebizonyítja: Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolásában Canarisnak nem kis szerepe volt (bár — rá jellemző módon — „alibiről” igyekezett magának gondoskodni!).

Hitler tette Canarist admirálissá és az Abwehr főnökének. Canaris fejlesztette hatalmassá ezt a kémkedési főhivatalt. A könyv érdekesen jellemzi vezetői elveit: „Nem

felderítőkre, hanem hivatalnokokra volt szüksége, nem önállóságra, hanem engedelmességre, nem intellektusra, hanem szervezetre" (61. l.). Az Abwehr nagy szerepet játszott Hitler háborújában. Canaris szervezetének keze benne volt Lengyelország megtámadásának előkészítésében éppúgy mint a nyugati hadjáratban, a francia ellenállók elleni „éjszaka és kód" akciókban éppúgy, mint a nyugati hadjáratban, a francia ellenállók elleni „éjszaka és kód" akciókban éppúgy, mint a Szovjetunió ellen működő „Brandenburg-hadosztály" gaztetteiben. Franco és Henlein, Tiso és Quisling egyaránt ügynökei voltak.

Canaris 1942-ig mindenben kiszolgálta Hitler hódító terveit, de ez nem jelenti azt, hogy a náci vezetők egyes csoportjaival ne lettek volna ellentétei. Reálisan tárgyalja a könyv Heydrichkel való szembenállását. Azt is jól mutatja be, hogy kapcsolatai az angolszászokkal 1942-ig még nem voltak jelentősek, hiszen ekkor még bízott a „harmadik birodalom" győzelmében. (A szerzők nem vonnak le olyan túlzó következtetéseket, mint D. Hamšik — J. Pražák „Merénylet Heydrich ellen" c. könyvükben teszik. Utóbbiak feltételezése szerint 1942-ben az angol titkosszolgálat azért szervezte volna meg Heydrich halálát, „hogy megóvják Canarist a bukástól" [i. m. 196. l.]

A volgai csata után Canaris felismerte, hogy Hitler veresége elkerülhetetlen, ezért jó lenne tőle megszabadulni, és a Szovjetunió elleni háborút az angolszászok támogatásával folytatni. A szerzők sokoldalúan mutatják be az admirális 1942—44 közötti ilyen irányú ténykedését, leleplezve „Hitler-ellenességének" igazi mivoltát. Egyúttal azonban kellő értékére szállítják le Canaris „angolszászbarátságát" is, hiszen tevékenysége ebben a kérdésben is kétarcú volt, s a nyugati szövetségesek hadseregeinek sem adott lényeges segítséget. Úgyesen taktikázott; „ha tett valamit, mindig az ellenkezőjét is tette, hol az egyik, hol a másik irányban cselekedett; ez megzavarta ellenfeleit a fasiszta vezető rétegben, és alibit teremtett számára a jövőt illetően" (126. l.). A Gestapo — bár gyanakodott rá és nyomozott utána — sokáig nem tudott ellene bizonyítékot találni. Az 1944-es Hitler elleni merénylet során is megnyilvánult kétarcúsága. Tudott az összeküvérsről, de nem vett részt benne. Taktikája azonban ezúttal már nem tudta megmenteni a letartóztatástól, majd a kivégzéstől. Miért végezték ki? A szerzők szerint: a bukásukat érző más náci vezetők is az angolszászokban reménykedtek, viszont „tudták, hogy Canarisnak módja lesz megelőzni őket, és a hátuk mögött, főképpen pedig az ő rovasukra" megegyezni a Nyugattal (uo.), s ezért tartották szükségesnek, hogy félretegyék az útból.

Érdekes a könyv két magyar vonatkozása. Az egyik az 1941 júniusi kassai bombázással függ össze. Ennek kapcsán a könyv annyiban ad újat a már ismert tényekhez képest, hogy feltárja Canaris személyes szerepét ebben a provokációban (107. l.). A másik érdekes adat az admirálisnak Hain Péteréhez fűződő kapcsolatait tárja fel. A magyar defenzív osztály „Szentpétery nevű munkatársa igen jó viszonyban volt a tengernaggyal. Canaris a magyaroknál jártakor néha még politikai szabadszájúságot is megengedett magának. Egy ízben kijelentette: »Végeredményben már elvesztettük a háborút.« . . . cserébe a magyar ügynökök Canarisra bízták a legföltettebb államtitkokat. Canaris többek között a magyar felderítőktől értesült a magyar hadsereg vezetésében lábrakapó német-ellenes hangulatról" (113. l.). Erre érdemes felfigyelni.

Melnyikov és Csornaja könyvének van néhány hiányossága. A források megjelenése számos esetben (különösen, amikor eddig ismeretlen anyagot tár fel) szükséges lett volna. Nem ártott volna a bővebb kritikai elemzés a Canarisszal foglalkozó nyugat-német és angolszász történelmi munkákról. Ezenkívül néhány helyen sokat foglalozik nem közvetlenül a tárgyhoz tartozó anyaggal (mint a 133—137. lapokon a fasiszta vezetők magánéletének részleteivel).

E hiányosságok azonban nem változtatnak a mű alapvető értékén. Már említett érdemeit kiegészíti az olvasmányos, érdekfeszítő stílus. Végeredményben az olvasó jól megrajzolt, reális portrét kap a német militarizmus egyik leg többet emlegetett vezetőjéről. Egész politikája (akár a császárt szolgálta, akár Noskét; akár segítette Hitlert, akár el akart szakadni tőle) a német nagyburzsoázia és junkerek többségének felfogását tükrözte. Amikor szemben is állt a hatalmon levők egyik-másik csoportjával — a német uralkodó osztályok egészének érdekében tette ezt.

MERÉNYI LÁSZLÓ

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

(Iaşi. Editura Academiei Republicii Populare Romine. I. köt. 1964. 212 l.)

A Iaşi-i történeti és régészeti intézet évkönyvét *I. Saizu, D. Şandru, L. Eşeanu*: Adalékok a moldvai néptömegek anyagi viszonyainak megismeréséhez 1940—1944 c. tanulmánya vezeti be. Jelentős levéltári anyag támasztja alá a munkásság és parasztság életkörülményeinek romlásáról alkotott képet. *A. Loghin, S. Davicu, L. Eşeanu*: A paşcani vasutasok harca 1933 január—februárban c. tanulmánya bemutatja, hogy az 1933-as munkásmozgalmi fellendülés idején a paşcani vasutasok komoly szerepet játszottak, s mint harcos hagyományok hordozói, jelentős támogatást nyújtottak az egész ország vasúti és olajmunkásainak sztrájkjaihoz. *Constantin Cihodaru*: A fejedelmi tanács és a nagygyűlés Moldvában a XV.—XVII.-században c. tanulmányában a fejedelmi tanács értelmezésével foglalkozik. Források alapján kimutatja, hogy az államalakítás előtti vajdaságok hagyományai nyomán kialakult 12 tagú tanács a kenézek tanácsának folytatása, uralta az igazgatást, bíraskodást, külpolitikát. Jelentősége azonban a fejedelmi hatalom erejétől függően ingadozott. Az időként egybehívott nagygyűlés (sfatul de obşte), melyen, úgy tűnik, nemcsak rangosak vettek részt, főként uralkodóválasztásnál hallatta szavát, a török uralom alatt főleg pénzügyi, paraszti teherviselési kérdésekkel foglalkozott. *Leon Şimanschi* a „Documente privind Istoria Romîniei” „A” sorozatának (Moldva, XIV—XVI. század) dokumentumaival foglalkozik, az iratok hitelessége szempontjából. *Ionel Dirdala* az 1929—33-as gazdasági válság idején lezajlott Dél-Bukovina-i parasztmozgalmakkal foglalkozik. *V. M. Russu* az állami javak eladásáról szóló 1866-os és 1868-as törvények keletkezéséről és végrehajtásáról ír. Rámutat, hogy az 1868—1871 között árubocsátott 321 állami birtokból mindössze 5-öt vettek meg parasztok, s ez is mutatja, hogy a törvények nem jártak hozzá a paraszti földhiány csökkentéséhez.

Ecaterina Negruşi-Munteanu I. S. Sturza moldvai fejedelem (1822—1823) egyik igazgatási reformjával foglalkozik, melyben az ún. „slujitori” (szolgálók), altiszti kategória kiválasztási módját változtatta meg. Az eddig falusi adózókból álló, évente meghatározott nap állami szolgálatra kötelezett „kistisztviselők” a terv szerint a hivatali központok népéből választandók ki, ami a stabil tisztviselőréteg kialakítása felé vezető út egyik állomását jelentette. *D. Ciurea* a moldvai feudális monopóliumok kérdéséről ír röviden, a XVIII. századig terjedő időszak vonatkozásában. *C. A. Stoide* Eustatie Dabija (1661—1655) suceavai pénzverdével foglalkozik, itt ugyanis tekintélyes mennyiségű lengyel pénztáratot is készítettek. A pénzverde, bár valamelyest hozzájárult a pénzforgalom fokozásához, ugyanakkor zavart is okozott a fejedelemség gazdasági életében, valamint Moldva és Lengyelország viszonyában.

Emil Virtosu a török, görög, örmény stb. forrásokban Moldva elnevezésére használt Bogdania megjelölés eredetét keresi. Állítása szerint a Bogdania név nem I. Bogdantól (1359—1365), hanem a török Bug-dan („ökör-ország”) összetételből származik. *N. Grigoraş* egy 1666-ból származó pecsétnyomó öntő formáját, valamint a Iaşi-i Trei Ierarchi kolostor harangtornyának 1638-as feliratát ismerteti. *Ilie Corfus* Mihail Viteazul a mai lengyel történeti kutatásban címmel közöl összefoglalást. A folyóirat recenziót közl többek között *P. Renouvin*: Histoire des relations internationales VIII. kötetéről, *Dan Berindei*: Bukarest 1459—1862 c. könyvéről, a berlini akadémia *Renaissance und Humanismus im Mittel- und Osteuropa* (1962) és a Studia Historica sorozat *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie* c. (1963) 53. kiadványáról.

SZÁSZ ZOLTÁN

SIEGFRIED BÜNGER:

FRIEDRICH ENGELS UND DIE BRITISCHE SOZIALISTISCHE BEWEGUNG
VON 1881—1895

(Berlin. 1962. 242 l.)

F. ENGELS ÉS A BRIT SZOCIALISTA MOZGALOM 1881—1895 KÖZÖTT

A munkásmozgalm-történetkutatás időről-időre mindig visszanyúl az angol munkásmozgalm harmadvirágzásához, hiszen a történetírás számára bizonyos fokig még mindig feloldatlan, örök talányt képez, hogy abban az országban, amely az ipari fejlődés szempontjából leghaladottabb volt, ahol a politikai viszonyok sem voltak kedvezőt-

lenek, ahol ott élt Marx és Engels, miért olyan későn, vontatottan, egyenetlenül és vég-eredményben mégiscsak gyengén bontakozott ki a valóban szocialista igényű munkásmozgalom. A problémafelvetők és elemzők között már ott volt Marx és Engels is. Az angol szocialista úttörők (Hyndman, Bax, Morris), majd az angol munkásmozgalom történetének elismert feldolgozói után S. Bünger részben eddig még feltáratlan forrásanyagok, másrészt kiterjedt sajtó- és könyvészeti anyag alapján jó elemzőkészséggel világitotta meg a fő összefüggéseket.

Bünger írása témában körülhatárolt, s részben ezzel függhet össze, hogy az események kifejtésének háttérénél a politikai eseménytörténet érzékeltetésére szorítkozik, a munkásosztály helyzetének számszerű adataira, belső strukturális változásaira alig tér ki. Bünger is utal a munkásarisztokráciára, de hogy ez adatszerűen mit jelent a mozgalomban, mikor mekkora volt a súlya — ezt az olvasó számára Bünger sem magyarázza meg. A szerző ugyanakkor az olvasó tájékozódását megkönnyíti, mikor a konzervatív és a liberális párt mozgását, e pártok belső elmozdulatait, a munkáskérdésekkel szemben elfoglalt álláspontját megvilágítja. A munkásmozgalom fakóbb napjaiból pedig életre kelti a választójogi küzdelmek, a szakszervezkedés és a szövetkezési mozgalom harcosságait, megállapítván — s ezt az értékelést magunk részéről is csak üdvözölhetjük —, hogy az 1860—80-as évek sem tekinthetők pusztán „komor fejezetnek”. (Zárójelben megjegyezzük, hogy Bünger összértékelésének érdeme mellett helyenként mégis alábecsülte e korszak eredményeit. Bünger könyvének megjelenése óta az újabb feldolgozó irodalom éppen arra mutatott rá, hogy az I. Internacionálénak tartósabb, kiterjedtebb hatása volt az angol szakszervezetekre, mint azt általában hitték [lásd: *Henry Collins and Chimen Abramsky: Karl Marx and the British Labour Movement*. London. 1965].)

Bünger az új korszak kezdetén a liberális párt soraiban végbemenő erjedés mellett az 1878—79-es gazdasági depresszió elhúzódására utal, amelynek nyomán a tőkésék több helyütt bérleszorításra törekedtek, ami a szociális ellentéteket fokozta. Ugyanekkor a munkanélküliség 11—12%-ra emelkedett; a munkások által sok szakmában kivívott 9 órás munkanap ismét veszélybe került, a munkaidőt 10 órára hosszabították meg. Bünger e jelenségekkel hozza kapcsolatba a szakszervezetek belső polarizálódását, újfajta, harcosabb szakszervezeti irányzatok keletkezését, vezetők fellépését.

Bünger nagy gondnal vizsgálja azokat a szocialisztikus elméleti szárnypróbálgatásokat, amelyek az 1880-as évek kezdetét jellemezték. Itt kitér azokra a csoportosulásokra, amelyek a liberális pártból leszakadva, az írek jogait, a gyarmati népeket védelmezve, vagy földállamosítást, szekularizálást, köztársasági államformát követelve e demokratikus célkitűzésekért küzdve lassanként szocialista programpontokat is magukévá tettek. Másfelől a szerző figyelmesen elemzi Engelsnek az 1881 évi Labour Standard-ben megjelent cikkét, amelyben Engels már ekkor a független munkáspárt megteremtéséért, az önálló politikai parlamenti munkásképviseletért szállt síkra.

Bünger külön fejezetet szentelt a Democratic Federation megszületésének (1881), amelyből 1884-ben bontakozott ki a Social Democratic Federation, Nagy-Britannia tulajdonképpeni szociáldemokrata pártja. Bünger bemutatja a Demokrata Federáció vezető személyiségeit, akik közül többen még az I. Internacionálé harcosai voltak (A. Weiler, E. Beesly). A Federáció irányát, ütemét viszont már új vezetők szabták meg, elsősorban H. M. Hyndman. Bünger ehelyütt nyomatékosan érzékelteti, hogy az új politikai szervezetben kezdetben még az általános demokrata törekvések domináltak (földállamosítás, ír autonómia, a lordok háza megszüntetése stb.). A szerző ugyancsak nagy részletességgel elemzi Hyndman személyes tulajdonságait, s Marx—Engels írásai nyomán éles reflektorfénybe állítja annak hibáit: nagyravágását, karrierizmusát, diktatóri hajlamait, sovinizmusát. Az események, történeti mozzanatok hosszú példasora alapján Bünger Engels és Marx vádjait messzemenően igazolja. Pusztán annyit tesz ezekhez hozzá, hogy az egykorú angol viszonyok között Hyndmannek vannak érdemei is, s miközben olykor népszerűsítő műveiben szinte plagizálta — megjelölés nélkül — Marx írásait, e tevékenységével mégis hozzájárult a marxizmus eszméinek terjesztéséhez. Bünger a mérleg felállításakor Engels és Hyndman angol vitapartnerei (Morris, Aveling, Eleonore Marx stb.) levétörédékei alapján túlságosan is olyan egyenetlet von meg, amely Hyndman ezen 1880-as évekbeli tevékenységéről is rosszallást tükröz — aminél, az ugyancsak újabb irodalom figyelembevételére alapján, bizonyos részletkorrekciókat szívesen láttunk volna (*T. Tsuzuki: H. M. Hyndman and the British Socialism*. Oxford. 1961). Természetesen itt nem Hyndman személyes ellenszenves vonásainak elpalástolására vagy megmásítására gondolunk, miként azt is elengedhetetlennek tartjuk, hogy a szerző nagy precizitással kimutassa, miben tért el Hyndman felfogása a marxizmustól. Mégis, úgy hisszük, tévedés lenne Hyndmanben csakis a rosszat látni, csak az árnyoldalakot megmutatva, valamiféle negatív hőst életrekelteni benne. Hiszen pusztán ellenfelei

hibája révén aligha maradhatott volna egy nemzedéken át az angol szociáldemokraták vezetője, s nem tartott volna ki mellette néhány olyan szocialista, akikről Engelstől Leninig a kortársak, s természetesen Bünger is jó véleménnyel van.

Bünger — könyvének eme hiánya mellett — a memoire-irodalom és a publikált levelezések, sajtóanyag alapján meggyőződen bizonyítja, hogy a Federáció mennyire szűk körben mozgott, a személyes motívumok mily nagy szerepet játszottak működésében. Felvillantja néhány harcostárs profilját (Belfort Bax, H. H. Champion, William Morris, Edward Aveling, Harry Quelch, James MacDonald, John Burns, Edward Carpenter stb.) megállapítván, hogy az értelmiségiek nagyobb szerepet játszottak a Federációban, mint a munkások. Bünger következtetését azonban már nem érezzük bizonyítottnak, mikor ezzel magyarázza a Federációban kirobbanó belső ellentéteket. Hiszen az elvi-taktikai nézeteltérések valóban fennálltak, így indokolatlannak tűnik a vizsályt mintegy „értelmiségi betegség”-nek feltüntetni. Az ellentéteknél különösen kettő látszik a rövidesen (1885-ben) bekövetkező szakadásnál perdöntőnek: Hyndman nacionalizmusa, illetőleg a pártvezetésben megmutatkozó diktátori hajlamai.

Bünger lelkiismeretesen megvilágítja Engels álláspontját is a szakadás idején. A Szociáldemokrata Federációtól Engels nem várt sokat. Láttá végzetes elszigeteltségét, szektaszerűségét, vezetői közül csak Avelingben és Baxben bízott, de őket is nem igazán képzett, de ugyanakkor végtelenen szobatudósi, vagyis igazi mozgalmi vezetésre alkalmatlan személyeknek tartotta.

E probléma a könyvben ismételtelen felbukkan, kitűnik, hogy Engels az angol munkásmozgalom esetében, miközben egyfelől a fokozott elvszerűséget kérte számon, másfelől mennyire tartott a szektariánus elzárkózottságtól. Bünger a ténymegállapításoknál, értékelések felidézésénél talán csak egy lépéssel mehetett volna messzebb: annak érzékeltetésével, hogy az angol szocialisták csak nehezen küzdhették le a doktrinerséggel vegyes szektariánus szemléletet a velük szemben olyannyira ellenséges világban. S ezért nem véletlen az, hogy nemcsak a Szociáldemokrata Federáció, hanem 1885-ben a Hyndmantól elszakadó és kezdetben Engels jókívánásaitól kísért Szocialista Liga is szektás maradt, s jöllehet még Hyndmannek is vannak antiszektás gondolatai, cikkei — ezek nem váltak tényleges politikai gyakorlat ösztönzőivé. Ily módon a szektariánizmus még sokáig ott kísértett az angol szocialista munkásmozgalomban.

A szerző nagy átérzéssel eleveníti meg a Szocialista Liga pozitív tevékenységét. Igaz, hogy a parlamentáris, szakszervezeti küzdelmet a vezetők merev szemlélete bénította, másfelől azonban nagy erőfeszítéseket tettek, hogy hetilapjuk révén a szocialista eszméket terjesszék, s internacionalizmusuk mindenképpen dícséretes volt, akár az ír, akár az egyiptomi angol elnyomó-imperialista politika megbélyegzését tekintjük.

A Szocialista Liga működésénél Bünger kitér az 1884—85-ös években a munkanélküli tüntetések szervezésére, ami ekkor új színt hozott az angol munkásmozgalomba, másfelől viszont ugyanitt nem érzékelteti, hogy ez a mozgalom végeredményben zsákutcába futott. Hiszen egyetlen olyan munkásmozgalmi irányzat sem érhetett el tartósabb sikert, amely pusztán, avagy csak főként a munkanélküliekre támaszkodott.

A Szocialista Liga azonban nem pusztán szocialista elveket hirdetett meg. Amellett, hogy Bax, Aveling, Eleonore Marx Hyndmannel szemben a marxi elvek pontosabb tolmácsolását adták, a Ligában csakhamar az anarchista tendenciák törtek felszínre, s lassanként a Ligán belül az anarchista irányzat lett a domináló. Ennek főbb ismérveit Bünger a szervezeti fegyelmezetlenségben, illetőleg voluntarizmusban jelölte meg. A Ligán belül pedig 1885—1886-ban három csoportosulást különböztetett meg: az anarchistát (ennek hangadója J. Lane volt), az antianarchistát, amelyre Engels gyakorolt befolyást, s amelynek élén B. Bax és E. Aveling állott, végül egy közbülsőt, amelynek reprezentatív alakja a nagybefolyású, az egész Ligát vezető William Morris volt, de aki elvileg kevésbé volt kiegyensúlyozott, s gyakran ingadozott a kétfajta ellenzék között. Bünger egyúttal rávilágít arra is, hogy Bax-Aveling programjait többször Engels fogalmazta, s hogy ezekben a programokban a gyakorlati munkásküzdelmek, reformok, parlamenti harc választójogi, községpolitikai küzdelmek szükségességét taglalták. A Bax-csoport azonban elszigetelt maradt, minthogy Morris mindvégig határozottan antiparlamentáris felfogást hirdetett, s etekintetben az anarchistákkal tartott. Morris egyúttal a párt havi folyóiratát is finanszírozta, írásaival befolyásolta. Így az ő állásfoglalása e kérdésekben a Ligában meghatározó jelentőségű volt, s végeredményben a Ligát tévútra terelte. (Megjegyezzük, Morris személye és felfogása mélyrehatóbb elemzést követel meg.)

A szerző rávilágít más tendenciákra is. Így az olvasó megismerkedhet a Szociáldemokrata Federációban fellépő új ellenzékkel, amelynek egyik vezetője Champion volt, aki antiparlamentáris élel támadta Hyndmant, a másik Tom Man és John Burns, akik viszont a szakszervezeti tevékenységet kérték Hyndmantól számon. Bünger felhívja a

figyelmet egy másik jelenségre is: míg ugyanis Londonban a Szociáldemokrata Federáció és a Szocialista Liga vezetői az 1880-as években éles harcban álltak egymással, az északi ipari területeken és sok helyi szervezetben a két szocialista párt jól együtt tudott működni. Ezek az alkalmasint, helyi munkásegységtörekvések időnként nagyobb lendületet is kaptak, jelentősebb vezetők karolták fel, de eredményre mégsem vezettek, aminek okait az olvasó Bünger könyve alapján jól megismerheti.

A szerző néhány bonyolultabb, ellentmondásos történeti szereplő, illetőleg politikai áramlat bemutatásánál különösen maradandót nyújt. Míg Hyndmannel szemben érezhető ellenszenvvel viseltetik, Edward Aveling esetében nemcsak politikai érdemeit, a marxista eszmék terjesztését hűzza alá, hanem emberi fogyatékoságait bemutatván, Engels védőszempontjait veszi át. Emberi portrékat kapunk Keir Hardieről, kisebb mértékben Will Thorneről és Tom Manról, az akkori igazi munkásvezetőkéről is. Az olvasó emlékezetében marad az anarchista mozgalom hullámszerűségének okfejtése is. A fellendülést Bünger ugyan kevésbé meggyőzően magyarázza (Kropotkin személyes intellektuális befolyása s a chicagói anarchista munkásvezetők pere), mint a hanyatlást, ami a nagy munkanélküli tüntetések határozott rendőri szétverésén, s egyúttal a közeli forradalmi remények szétfoslásával, a tömegek tehetetlenségének átmeneti felismerésén át vált ekkor köztudottá. Az anarchista, s általában a közeli forradalomban reménykedő voluntarista illúziók szétfoslásával, illetőleg az 1880-as évek második felében kezdődő gazdasági fellendüléssel magyarázza viszont a szerző a fábiánusok megerősödését, akiknek értékelésében Engels megállapításait követi nyomon.

Bünger külön fejezetet szentelt két, az egész nemzetközi munkásmozgalmat érintő megmozdulásnak: a II. Internacionálé 1889. évi megalakulásának s az 1890. évi első nemzetközi május 1-nek. Az első esetben a részletes kifejtés mellett Bünger az angol munkáscsoportosulások, lapok állásfoglalásait is bemutatja, a második esetben pedig május 1-e londoni megünneplésének előtörténetét, majd lefolyását ismerteti. Végeredményben május 1-ét a szakszervezetek, a Hyndman vezette szociáldemokraták s a többi szocialista csoport külön-külön ülte meg — de sikerként lehetett elkönyvelni, hogy a központi jelszót, a 8 órás munkanap elismertetését ekkor a maradi, a liberális párt befolyása alatt álló szakszervezeti vezetők is elfogadtatták. Bünger itt megjegyzi, hogy sokan ekkor azt hitték, hogy a marxistákat-szocialistákat összefogó „8 órás Liga” tartós életű lesz, s általános mozgalmi fellendülést tud biztosítani — de nem így történt. A már megszilárdult trade-unionok mellett nem maradt számára hely — 1891-ben szétporladt.

Külön fejezetben tárgyalja a szerző az ismertebb 1889. évi nagy sztrájkharcokat is. Érdeme, hogy kiterjedt sajtó-memoir és egyéb, különféle jellegű könyvszerzési anyag alapján nem annyira a részmozzanatokat világítja meg, hanem azt, hogy miként váltak a szocialista munkásvezetők e nagy sztrájkok, s a tanulatlan munkások szervezésének ihletőivé, vezetőivé (ehelyütt Annie Besant, Will Thorne, John Burns, Tom Man alakja tűnik fel a könyv lapjain).

A szocialista mozgalomról festett körkép a Független Munkáspárt (ILP) bemutatásával zárul. Ez a fejezet azonban elnagyoltabb az eddigieknél. A szerző itt is bemutatja a vezetőket, viszonylag részletesebben foglalkozik a megalakulással, s érzékelteti, hogy Engels milyen nagy reményeket fűzött az induláshoz, hiszen némi kivárás után pártolólá is fellépett az ILP mellett, noha vezetőinek képességei, képzettsége iránt kezdettől aggályai voltak. Bünger hangsúlyozza az ILP szervezeti gyengeségét, a központi vezetés hiányát, hogy kezdeti radikálisabb irányvétele után a reformizmus felé toldott el, s szerinte ennek tulajdonítható, hogy az ILP sem lett valóban szocialista tömegpárt. Bünger könyvét bőséges bibliográfiai mutatóval és annotált névmutatóval látta el, amivel hasznos segítséget nyújt az érdeklődők tájékozódásához.

JEMNITZ JÁNOS

JU. A. PISZÁRJEV:

**OSZVOBOGYITYELNOJE DVIZSENYIJE JUGOSZLAVJANSZKIH NÁRODOV
AVSZTRO-VENGRII 1905—1914**

(Moszkva, Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzSzR. 1962. 418 l.)

**AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG JUGOSZLÁV NÉPEINEK
FELSZABADÍTÓ MOZGALMA**

Mindig jó érzés kézbevenni az olyan könyvet, amely anyaggazdagságával a témakör ismerője számára is újat tud nyújtani. Ju. A. Piszarjev monográfiája a jugoszláv népek fölszabadulási és egyesülési mozgalmairól megjelent nem kisszámú mű után is hézagpótló jelentőségű, nem utolsósorban azért, mert egyrészt a Monarchia délszláv népeinek mozgalmait összefoglalóan tárgyalja, másrészt mert a főfigyelmet a néptömegek, a munkásosztály és a parasztság mozgalmaira fordítja. Ezen a ponton mutatja Piszarjev monográfiája a legnagyobb eltérést, s ebben van legnagyobb előnye is a jugoszláv kérdéstről külföldön megjelent más művekkel — így R. W. Seton-Watson könyveivel, vagy a szociáldemokrata Hermann Wendelnek a jugoszláv egyesülési mozgalmakról írt munkájával — összehasonlítva. Olyan szintézist kaptunk ebben a munkában, amely az ismert eseményeket sok ismeretlen anyaggal kiegészítve tárgyalja. Különösen értékesnek tekinthető eddig ismeretlen orosz diplomáciai jelentések felhasználása. A délszláv munkás-, paraszt- és egyesülési mozgalmak iránt érdeklődők mintegy 80 oldalnyi gazdag, értékelő forrás- és irodalomismertetést is találhatnak a könyv végén.

A szerző példamutató alaposággal dolgozta fel az eddig megjelent orosz, szerb-horvát, szlovén, német, francia, angol és magyar irodalmat, s mellette nagyszámú egykori újság és folyóirat, valamint szovjet, jugoszláv, csehszlovák és magyar levéltárak — eddig fel nem használt — anyagát.

A tanulmány időhatárául választott két évet kétségkívül helyesen választotta meg a szerző. Az 1905. év a dolgozók erőteljes tömegmozgalmaival, az 1914. év az első világháború kitörésével jelent határozott elhatárolást a megelőző évektől, a közbülső évek pedig részben a dolgozók harcaival, részben a délszláv lakosság nemzeti megmozdulásaival — s a Monarchia kormányainak a nemzeti mozgalom ellen hozott rendszabályaival — bőséges anyagot szolgáltatnak a felvetett probléma tanulmányozására.

A mű első fejezetében a szerző a Monarchia délszláv tartományainak gazdasági és politikai helyzetét ismerteti. Részletesen kitér e területek társadalmi, politikai és jogi viszonyaira, a néptömegek helyzetére és áttekintést nyújt a politikai pártokról. E megalapozás után általában két-két éves időszakokat foglalva egy-egy fejezetbe, tárgyalja az egyes tartományokban lezajlott eseményeket. A több mint féltucatnyi eltérő gazdasági és társadalmi fejlettségű délszláv lakosságú tartomány eseményeinek időrendben való tárgyalása nem könnyű szerkesztési feladat elé állította a szerzőt. E nehézség legyőzésére azt a megoldást választotta, hogy az egyes tartományok gazdasági-társadalmi viszonyait külön-külön mutatja be, míg a mozgalmi eseményeket összefüggően tárgyalja. Az események kétéves szakaszokban való tárgyalása helyenként mesterkéltnek hat. Amíg például az 1905—1907-es évek forradalmi fellendülésének, valamint 1908—1909-nek a boszniai válsággal kapcsolatos eseményei szinte maguktól kínálják e megoldást, addig az 1909—1912-es időszak két fejezetre bontásának indokoltságát nem érezni. Ez a fejezetekre bontás s az események kétévenkénti részértékelése olyan benyomást kelt, mintha az 1905—1912-es évek a délszláv területeken egy szünetnélküli, magasfokú feszültség és soha nem lankadó harc időszaka lettek volna. Ebben a permanens feszültségben csak az első világháború előszele éreztet bizonyos minőségi változást.

Ju. A. Piszarjev témája fő problémáit a következőkben látja: 1905 és 1914 között a Monarchia jugoszláv területein a politikai élet döntő tartalmát a nemzeti-felszabadító harc képezte. A megoldásra váró feladatok között második helyen az agrárkérdést említi, s kiemeli, hogy a délszláv parasztság a földért és a hűbéri viszonyok felszámolásáért folytatott ebben az időben harcot. A délszláv munkásmozgalom jelentős lendületet vett, az első orosz forradalom hatása alatt fejlődött, és szoros kapcsolatban volt a Monarchia más nemzetiségű proletariátusának mozgalmával. A munkásosztály az érlelődő polgári demokratikus forradalom hegemonja lett, gyökeres változást azonban nem tudott elérni a politikai életben, mert a délszláv területek reformista vezetés alatt álló szociáldemokrata pártjai nemcsak hogy nem álltak a proletariátus polgári-demokratikus forradalomért

vívott harcának élére, hanem akadályozták is annak fejlődését. Piszárjev azon a véleményen van, hogy a szociáldemokrata vezetők komoly kárt okoztak a nemzeti felszabadító harc ügyének azzal, hogy a „burzsoá-nacionalizmus egyik váltoját”: a nemzeti kultúraautonómiát hirdették az ausztromarxisták hatása alatt.

A könyv részletesen ismerteti a Monarchia délszláv területeinek politikai mozgalmait, a munkások, parasztok, diákok megmozdulásait. Mindezek alapján a szerző igazolva látja Leninnek 1913-ban tett azon megállapítását, hogy a Monarchia volt, Törökország mellett, Európa másik „beteg embere”, s arra a következtetésre jut, hogy „polgári-földesúri rendszerének belső politikai válsága már az első világháború előestéjén beérőben volt”.

Egy nép nemzeti mozgalmának és dolgozói szociális mozgalmának párhuzamos tárgyalása elkerülhetetlenül felveti a kérdést: milyen viszonyban volt a kétféle mozgalom egymással? Piszárjev ugyan nem teszi fel ilyen formában a kérdést, mégis már könyve címében választ ad rá, amikor tanulmánya tárgyaként Ausztria-Magyarország jugoszláv népeinek felszabadító harcát jelöli meg. Már ezzel is mintegy arra utal, hogy a dolgozók szociális jellegű harcát a nemzeti mozgalom alárendeltjének, segítőjének tekinti. A könyv olvasásakor még inkább erősödik ez a benyomás. Pedig a Monarchia délszláv dolgozói szociális harcaikat általában a német, magyar, cseh stb. nemzetiségű dolgozókkal nemzetközi szolidaritásban vívták. S ha a dolgozók harcainak eredménye egy bizonyos ponton egybe is esett a polgári vezetési harcral, s ez a pont a Monarchia korhadó építményének gyengítése volt, e harcok alapvető jellemvonása mégis a dolgozók internacionalista összefogása volt.

Piszárjev a Monarchia történelmi eseményeiből a nem mindig könnyen elkülöníthető délszláv vonatkozásúakat kétféle módon igyekezett kiválasztani: ahol lehet nemzeti elkülönítéssel, ahol nem, ott területi leválasztással. A területi leválasztásnál jugoszláv területeknek tekinti nemcsak Horvát-Szlavóniát, Bosznia-Hercegovinát, Dalmáciát vagy Krajínát, tehát a tiszta, vagy túlnyomórészt délszláv lakosságú területeket, hanem egyes lakosságú tartományokat is, ahol a délszlávok a lakosságnak csak egy részét, esetleg kisebbségét alkották.

Jugoszláv területeknek tekinti pl. Stájerországot és Karintiát, amelyeknek lakossága mindössze egyharmad, illetve egynegyed részben volt szlovén, vagy a Vajdaságot, ahol a lakosok valamivel több mint egyharmada volt szláv.

Az ily módon előálló problémának egyik része, hogy a jugoszláv mozgalmak területi kiterjedtsége és tömegessége nagyobbnak tűnik, mint az valójában volt. Az arányeltolódást a Vajdaság esetében még fokozza és még mintegy adatokkal is alátámasztja az, hogy Piszárjev a Vajdaság lakosságának nemzetiségi megoszlását nem eredeti hivatalos statisztikák, hanem Vitomir Korać jobboldali horvát szociáldemokrata vezér 1932-ben megjelent könyve alapján ismerteti. Eszerint a Vajdaság lakosainak — a tárgyalt időszakban — 47,1%-a lett volna szerb-horvát, holott *C. A. Macartney: Hungary and her successors* c. művében az 1910-es népszámlálás alapján 33,5% szerb-horvátot mutat ki, s az 1921. évi jugoszláv népszámlálás is csak 36,4%-ot.

Ennél is nagyobb arányeltolódást okoz azonban, hogy pl. a Földmunkás Szövetségről nem derül ki, hogy az egész Magyarországra, annak minden nemzetiségére kiterjedő szervezet, s itt a „Világ szabadság” magyar nyelvű újság. Az olvasó azt a benyomást nyeri, hogy itt délszláv szervezetről és újságról van szó.

Az arányok eltolódásából következik a probléma másik része, nevezetesen, hogy a szerző Krajina, Stájerország és a Vajdaság nemzetiségi kérdésének megoldását is jugoszláv úton véli megtalálni, holott itt a lakosság nemzetiségi megoszlása alapján nem jugoszláv, hanem vegyeslakosságú területre kellett megoldást keresni. Ilyen álláspontot képviselt 1926-tól a jugoszláv KP is, s a felszabadulás után a Vajdaságot a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság is vegyeslakosságú önálló tartománynak tekinti.

Ju. A. Piszárjev Lenin értékelése alapján beszél a szociáldemokraták ausztromarxista álláspontjáról, ami csak helyeselhető. Kevésbé helyeselhető azonban az a módszere, hogy a Monarchia délszláv területeinek szociáldemokrata pártvezetőségeit — nemzetiségi politikájuk elemzését mellőzve — következetesen elmarasztalja abban, hogy ausztromarxista hatás alatt álltak. A „hatásra” való utalás ebben az esetben már csak azért sem meggyőző, mert a szlovén szociáldemokrata küldöttek, az 1897-es brnoi kongresszuson és később is, a nemzeti kérdésben szélsőségesebb kultúr-autonóm állásponton voltak, mint az osztrákok. Miért? Ennek a kérdésnek részletes megvizsgálása nyilván érdekes következtetésekre vezetett volna.

Ju. A. Piszárjev a könyv végén publikált bibliográfiában elítél több jugoszláv történészt, akik megkísérelték megmagyarázni a jugoszláv szociáldemokraták nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontját, mert munkájukban „a szociáldemokrácia reformista

tevékenysége apológiája tendenciáját” látja. Ily módon azután a szerző lényegében a jugoszláv kérdés megoldásának nagyszerb-polgári megoldására irányuló változtatát fogadja el, és elemzés nélkül elveti a szociáldemokraták „ausztromarxista” elgondolásait. Különösen fontos lett volna pedig a délszláv szociáldemokratáknak a balkáni országok föderatív államszövetségének alakítására irányuló célkitűzésének elemzése. Ha esetleg hibásnak is tekintenénk ezt a célkitűzést, mégis csak a jugoszláv szervezett munkásság nemzetiségi programjaként kell értékelnünk, viszont az egyesülési törekvés szerb polgári változtatást úgy kell tekintenünk, mint amelyet a jugoszláv dolgozó tömegek még megvalósultában, 1918 után sem fogadtak el — mint amely egyesítette ugyan a jugoszláv népet, de nem jelentette a jugoszláv egység végleges megoldását.

Befejezésül szeretnénk még egyszer hangsúlyozni, hogy Ju. A. Piszárjev nagy és értékes munkát végzett, s hogy könyvében mindazok, akik az első világháború előtti délszláv problémák után érdeklődnek, a délszláv mozgalmak ismertetésének gazdag, áttekinthető tárházára találtak.

KÖVÁGÓ LÁSZLÓ

AMERIKAI TÖRTÉNÉSZEK AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIÁRÓL*

A dualizmus kora a modern amerikai történetírás tükrében

Közép-Európa történetének tanulmányozása hatezer vagy esetleg tizenegyezer kilométer távolságból (New York illetve California) nem könnyű feladat, e szakmának amerikai művelői mégis szép eredményekkel dicsekedhetnek. Ami a legfontosabb, Közép-Európa története egyre több kutatót foglalkoztat. A „Habsburg Monarchia Bizottság”¹ ma már körülbelül százötven tagot számlál, és a nagyobb amerikai egyetemek mindegyikén akad egy-egy tanár, akinek szakmája a Duna völgye népeinek története. A közép-európai népek történetéről évenként tucatnyi új könyv jelenik meg, és még a kettős monarchia, a kiegyezés korára is jut minden évben néhány új kiadvány. A téma viszonylagos népszerűségét több ok magyarázza: az amerikai kormány és néhány tudományos intézet állandó érdeklődése és támogatása, a sok millió közép-európai bevándorló gyermekeinek és unokáinak gyakran szenvedélyes erőfeszítése, hogy eredetüket felkutassák, és így „önmagukat” megtalálják, és végül, de nem utolsósorban az amerikai egyetemeken tevékenykedő közép-európai eredetű tanárok nagy száma. Elég az amerikai magyar Who is Who?-t (Ki Kicsoda?) átlapozni, hogy elámultan állapítsa meg az olvasó: az Egyesült Államokban ezernél többre rúg a magyar eredetű tanárok száma.

Talál-e az Egyesült Államokban új és jelentős forrásanyagot Közép-Európa történetének írója? Ma, szerencsére, e kérdés többé nem döntő jelentőségű, mert megnyíltak a kutatási lehetőségek, és kevés olyan érdekelt amerikai történész akad, aki az elmúlt években ne látogatta volna meg a bécsi, budapesti, prágai vagy bukaresti levéltárakat. De maga az amerikai forrásanyag sem megvetendő, és a múltban, az utazási nehézségek idején, nem egy értékes, Közép-Európával foglalkozó tanulmány született az amerikai levéltárakban. Említésre méltó a californiai Stanford városában székelő Hoover Intézet, amelynek az első világháborúra és az Osztrák-Magyar Monarchia forradalmi mozgalmaira vonatkozó jelentős iratgyűjteménye ma még nagyrészt feldolgozatlan. Nem kevésbé értékes az amerikai külügyminisztérium levéltára, amely még sok fontos okmányt rejt. A washingtoni nemzeti könyvtár, a Library of Congress, tizenhárom millió kötetet számláló könyv- és harminc millió tételt meghaladó kéziratgyűjteménye szintén elsőrangú forrás. Az amerikai egyetemeken, így a Harvard egyetem könyvtárában, a chicagói és indianai egyetemeken mindenfelé akad kiadatlan közép-európai tárgyú önéletrajz, levélgyűjtemény és emlékirat. A közép-európai történész igazi paradicsoma azonban New York városa.² A városi közkönyvtár, a New York Public Library, nyolc millió kötetet őriz. Rendkívül jelentős a könyvtár külön Slavica és Judaica gyűjteménye. Alig valamivel kisebb a New York-i Columbia egyetem könyvtára, amelynek különösen finn-ugor anyaga kiváló. A Columbia Egyetem könyvtárában megtalálja a kutató Szilágyi Magyar Tör-

* A Századok szívesen adott helyet Deák professzor beszámolójának, noha nem minden kérdésben osztja felfogását; ez az érdekes beszámoló azonban kiinduló pontul szolgálhat a nézetek hasznos megismeréséhez. (Szerk.)

¹ United States Committee to Promote Studies of the History of the Habsburg Monarchy. A bizottság székhelye: Rice University, Houston, Texas. Titkára: R. John Rath professzor.

² Lásd *Solomon Wank*: Resources in New York City for the Study of Habsburg, Austrian and Hungarian History. Austrian History Newsletter. 1962. 3. sz. 55—86. I. Az Austrian History Newsletter (a neve ma: Austrian History Yearbook) a Habsburg Monarchia Bizottság sokszorosított (ma: nyomtatott) időszakos kiadványa.

téneti Életrajzait, a teljes Magyar Nemzeti Bibliográfiát és a Magyar Történelmi Tárat, a Képviselőház (illetve Nemzetgyűlés) Iratait és Naplóját (1861-től 1944-ig), a Főrendiház Iratait és Naplóját (1884-től 1918-ig), és — hogy még két példát említsünk — a teljes Nyugatot, valamint a Századok minden számát. A könyvtár magyar gyűjteménye 20 000 tételre becsülhető.

New Yorkban ma kb. két millió zsidó él, akiknek kulturális tevékenysége rendkívül élénk. A közép-európai zsidóság történetét ezért talán sehol sem lehet olyan eredményesen tanulmányozni, mint ebben a városban. Említettük már a New York-i közönyvtár Judaica gyűjteményét. Figyelemre méltó még a Zsidó Hitfőiskola történelmi gyűjteménye, amely többek között a zsidók életét szabályozó Habsburg-rendeleteket (1594—1846) tartalmazza, úgyszintén a tevékeny YIVO Institute for Jewish Research, amely többek között Rothschild családi iratokat és a magyar fasisztákra vonatkozó érdekes anyagot őriz.

Nem utolsósorban New York bevándorló lakossága maga a történelem kutatójának legjobb forrása. Nemrégiben a Columbia egyetem egy ún. Oral History Project-et kezdeményezett azzal a céllal, hogy hangszalagra vegye az európai politikában vagy társadalmi mozgalmakban valaha szerepet játszott, de önéletrajz megírására nem vállalkozó bevándorlók emlékezeit. A kiválasztott személyek magnetofont kaptak, amelybe kedvük szerint diktálhatták le gondolataikat. A volt európai és főleg kelet-európai politikusok megkeresésében nem kellett messzire menni: nagy részüket a Columbia egyetem környékén, a 60-tól 125-ös utcáig terjedő nyugati városrészben lették meg. New Yorkban található egyébként egy rendkívül érdekes magángyűjtemény is: Joseph Buttinger volt bécsi szociáldemokrata politikus hatalmas magánkönyvtára, amelyben bárki betekinthez Otto Bauer, Julius Deutsch, Victor Adler, Wilhelm Ellenbogen és más osztrák szociáldemokraták kiadatlan írásai.

Az elmondottakból nem szabad az olvasónak arra következtetnie, hogy a közép-európai történelem kutatóinak könnyű a dolguk az Egyesült Államokban. A művelt amerikai olvasó érdeklődése csapongó: gyakran a világpolitika fejleményeinek függvénye. Paradox jelenség, de a népi demokráciákkal való békés együttélés fokozatos megvalósulása értett a tárgykör népszerűségének. Az egyetemeken például a diákok figyelme Közép-Európáról mindinkább Kína, Afrika és Latin-Amerika felé fordul.

Az itteni közép-európa-i történész legnagyobb gondja, hogy tanulmányának helyet biztosítson egy tudományos folyóiratban. A Journal of Central European Affairs, az amerikai Közép-Európa kutatás látványos folyóirata 1964-ben megszűnt, huszonhárom évi fennállás után. Amíg fennállt, S. Harrison Thomson, a csehszlovák történelem szakértőjének szerkesztésében jelent meg a University of Colorado anyagi támogatásával. Ez a negyedévi folyóirat, amelynek minden száma féltucat, általában lelkiismeretesen megírt cikket, tucatnyi könyvrecenziót és néhány okmányismertetést tartalmazott, tartalmának csaknem felét, összesen százöt cikket szentelt a Habsburg-monarchia és az utódállamok történetének.³ Jellemző az amerikai Közép-Európa kutatás irányára, hogy a százöt tanulmány között csak elvétve találunk egy-egy, a középkorral vagy a korai újkorral foglalkozó írást. A Journal munkatársait leginkább a legújabb kor története érdekelte, körülbelül hetven cikk íróját pedig kizárólag a Monarchia felbomlása, annak okai, körülményei és következményei. A Monarchia felbomlásának vizsgálata a második világháborúban vált divattá, amikor a múlt hibáinak latolgatásával egy jobb béke lehetőségeit vitatták a történészek. A cikkírók megállapításai majdnem egyöntetűek: a Monarchia saját hibái miatt veszett el 1918-ban, de a párizsi békeszerződések alkotói a Duna völgyének problémáit még a Habsburgoknál is rosszabbul oldották meg. Ebből következik, hogy érdemes és szükséges egy új, éltrevalóbb közép-európai federáció tervét kidolgozni. Érdekes, hogy a Journal írói Magyarországot, illetve a magyar uralkodó osztályt egyöntetűen elmarasztalták a „közép-európai nemzetközi rend bukásában”. Bírálatak azonban akár jobbról jött (a dinasztia védelmében), akár balról (a nemzetiségek és a társadalmi forradalom szemzőgéből), meglehetősen felületlen volt. Nyelvi nehézségek miatt az amerikai történészek kevésbé ismerik a magyar történelmet, mint Magyarország akármelyik szomszéd népéét. Tény, hogy a százöt cikk közül magával Magyarországgal csak nyolc foglalkozik, és ezek is mind közvetlenül 1956 után jelentek meg a folyóirat hasábjain.

A nemrégiben megszűnt Journal of Central European Affairs-en kívül az elmúlt évtizedekben még tizenhárom amerikai tudományos folyóirat adott helyet a Monarchia és az utódállamok történetének.⁴ A The American Historical Review, The American

³ Lásd *Meredith L. Adams*: The Habsburg Monarchy, Austria and Hungary as Treated in the Journal of Central European Affairs. Austrian History Newsletter, 1962. 3. sz. 32—54. 1.

⁴ Lásd *Günther E. Rothenberg*: The Habsburg Monarchy, Austria and Hungary as Treated in the Journal of Central European Affairs. Austrian History Newsletter 1963. 4. sz. 51—76. 1.

Slavic and East European Review (a neve ma: Slavic Review), Foreign Affairs, The Journal of Modern History stb. folyóiratokban megjelent százhat idevonatkozó cikk háromnegyede az 1789 és 1945 között lefolyt eseményeket tárgyalja, és csak nyolc cikk kutatja a francia forradalom előtti kor történetét. A cikkek legnagyobb része politikai tárgyú és elsősorban a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik.

Ez az egyoldalúság igen rossz helyzetet teremtett a történelemtanításban. Az amerikai egyetemeken ma szinte lehetetlen érdeklődő hallgatóknak angol nyelvű tanulmányt ajánlani a Monarchia francia forradalom előtti (különösen török idők, ellenreformáció, barokk) történetével kapcsolatban. Így például a XVIII. század magyar történetének egyetlen angol nyelvű forrása ma is *Marczali Henrik: Hungary in the XVIII. Century* (Magyarország a XVIII. században) című, becsületben megőszült könyve. A közép-európai Habsburg-területek XVI. és XVII. századbeli történetét a New Cambridge Modern History, tehát egy általános történelemtanítvány idevonatkozó fejezeteiből kell megismerniük a hallgatóknak. Az elmaradás nemcsak az amerikai történészek hibája, hanem — ezt meg kell említenünk — az óhazai történészeké is, akik sem régi, sem új szakmunkák fordításáról vagy terjesztéséről nem gondoskodnak. Tény, hogy nemcsak új, angol nyelvű magyar történelemre van szükség (mind C. A. Macartney, mind Denis Sinor újkeletű magyar történelmei túlságosan rövidnek ahhoz, hogy komoly igényeket kielégítsenek), hanem nagyszámú jelentős monográfiára is. Még szerencse, hogy az ősszmonarchia újabbkori történetéről létezik néhány kiváló angol nyelvű munka, és ezekből valamennyire megismerheti az olvasó Magyarország újabbkori történetét is.

Az ősszmonarchia történetének kevés kiválóbb írója akad, mint az angol A. J. P. Taylor, akinek *The Habsburg Monarchy, 1809—1918*⁵ című műve, Taylor más írásaihoz hasonlóan, már megjelenésekor nagy port vert fel, és sok vitára adott okot. Taylor könyve nem egészen újkeletű, tartalmát a magyar történészek valószínűleg jól ismerik. Elég talán annyi róla, hogy ez a rendkívül szellemes és gondolatébresztő munka az amerikai egyetemi hallgatók legkedveltebb kézikönyve. Taylor, szokása szerint, nem annyira forrásmunkákra, mint inkább saját, legtöbbször kitűnő meglátásaira támaszkodik, és ezért kérdéses, hogy írása, amely oly hévvel és megvetéssel bírálja a Monarchia politikusait, és oly mélyesen alábecsüli mind a Monarchia erejét, mind a Monarchia népeinek kulturális és gazdasági teljesítményeit, nem szorul-e kiegészítésre, illetve ellenvéleményre. Támadható Taylornak az a tétele is, hogy a Monarchiát a különböző nemzetiségek középosztálybeli vezetőinek szellemi forradalma robbantotta szét. Sajnos, az amerikai történészhallgatók másik kedvelt kézikönyve, *Arthur J. May: The Habsburg Monarchy 1867—1914* című műve,⁶ Taylor érvelését nem ellensúlyozza kellőképpen. May, a New York állambeli University of Rochester tanára, elsősorban kézikönyvet írt, amely színesen tárgyalja a Monarchia történetét, de éppen mert egyetemi tankönyvnek volt szánva, eredeti érvelést nem igen tartalmaz. May könyvének nagy érdeme, hogy, Taylor kizárólagos bel- és külpolitikai orientációjával szemben, figyelmet szentel a kulturális, gazdasági és társadalmi fejlődésnek is. May írásából világosan kibontakozik a dualizmus kora belpolitikájának gyengesége, de a gazdasági fejlődés rendkívüli eredményei is. May ítélete a Monarchiáról Taylorénál lényegesen elnézőbb. Bár May meg van győződve arról, hogy a nemzeti mozgalmak fejlődése az idejétmúlt, nemzetek feletti Monarchia felbomlását elkerülhetlenné tette, mégis azzal érvel, hogy a Monarchia néhány tehetséges vezetője, így Ferenc József (?), Andrassy, Beust, Aehrenthal, a felbomlást hosszú ideig elodázták, amivel nagy szolgálatot tettek mind az európai békének, mind — végeredményben — a Monarchia népeinek.

Az amerikai Habsburg-történetírás doyenje Robert Kann, New Jersey állam Rutgers egyetemének tanára. A Habsburg-történelem angolszász kutatói elsősorban Kann könyveihez fordulnak, ha megbízható tájékoztatást, komoly dokumentációt keresnek. Hogy az osztrák születésű Kann professzor minden tétele helyes-e, hogy igaza van-e akkor, amikor a Monarchia teljesítményeit méltatja, vagy egy új közép-európai federáció szükségességét hirdeti, annak megítélése politikai meggyőződés kérdése. Nem kétséges, hogy Kann írásaiban egyaránt érződik a „boldog békevilág” után érzett nosztalgia, és egy modern eszme, az európai népközösség gondolatának megvallása. Kann kétkötetes, ma már klasszikusnak tekinthető műve: *The Multinational Empire. Nationalism and*

⁵ A mű teljes címe: *A. J. P. Taylor: The Habsburg Monarchy, 1809—1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. London. 1948. Új kiadás, 1961.* Az angol Taylort tudatosan illesztettük az amerikai történetírók sorába. Taylor minden könyvét kiadták az Egyesült Államokban is, ő maga mindkét országban majdnem egyformán ismert. A közös nyelv és közös hagyomány következtében az angol és amerikai történészek szorosan összetartoznak, és pl. a Habsburg-monarchia tanulmánykörében az angol és amerikai történészek sem tárgyválasztásukban, sem stílusukban nem különböznek jelentősen egymástól.

⁶ Cambridge, Massachusetts. 1960.

National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848—1918 (A soknemzetiségű birodalom. Nacionalizmus és nemzeti reform a Habsburg-monarchiában)⁷ magyar szakkörökben bizonyosan jól ismert. E részletes tanulmány célja, hogy bemutassa azokat az ellentétes erőket, amelyek egyrészt a Monarchiát összetartották, másrészt szétforgácsolásához vezettek. *Jászi Oszkár*: The Dissolution of the Habsburg Monarchy (A Habsburg-monarchia felbomlása)⁸ hasonló tárgykörű, régibb művének tételével ellentétben Kann nagy jelentőséget tulajdonít a centripetális, a Monarchiát összetartó erőknél és különösen a különféle: konzervatív, jozefinista, centralista, szociáldemokrata összm monarchikus reformterveknek. Kann újabb írása, a magyar történészkörökben erősen bírált *The Habsburg Empire. A Study in Integration and Disintegration* (A Habsburg Birodalom. Tanulmány a teljessé válás és a szétbomlás folyamatairól)⁹ azt tűzi ki feladatául, hogy a Monarchia történetéből levont tanulságokat felhasználja egy közép-európai federáció tervének kidolgozására. Kann véleménye szerint a XIX. században kifejlődött „faji nacionalizmus” ugyan erősen megrázkódtatta a Monarchiát, de fennállását nem veszélyeztette. „Vegyünk tudomásul”, írja könyvében,¹⁰ hogy „a nagyon is elkerülhető világháború nélkül a Monarchia talán még ma is fennállana.” Ebből az író azt a következtetést vonja le, hogy a közép-európai államok egyesülése igenis megvalósítható.

Kann-nak ez az utóbbi műve egy olyan tanulmánysorozat keretében jelent meg, amelynek célja megállapítani, mi az alapja a nemzetközi együttélésnek, szomszéd népek tartós szövetségének. Egyes magyar történészek véleményével szemben itt kell megállapítani, hogy Kann-nak a közép-európai federáció jövőjéről alkotott elképzelései önállóak, noha Nyugaton, és így különösen Ausztriában, sokan osztják Kann véleményét.

E sorok írójának legfőbb célja nem Kann és idősebb történész-társai felfogásának és módszereinek ismertetése. A Monarchia előnyeinek és hátrányainak vitatása többé nem időszerű. A XIX. század történetét politikai síkra vetíteni hiábavaló foglalkozás. Fontosabbnak tűnik helyett azokat a monarchiabeli politikai és kulturális áramlatokat vizsgálni, amelyek meghatározták a XX. század közép-európai fejlődését. Szerencsére a fiatalabb amerikai történész-nemzedék ezeknek az áramlatoknak a tanulmányozását tűzte ki feladatául. Ezekre az újfajta tanulmányokra kívánunk most néhány példával rámutatni.

Tudvalevő, hogy az angolszász országokban a német nemzeti szocializmus és antiszemitizmus mind a történészek, mind az olvasók kedvelt témája. Gondoljunk csak *William L. Shirer*: The Rise and Fall of the Third Reich (A harmadik birodalom tündöklése és bukása) című közel ezer oldalas írására, amely mind Angliában, mind az Egyesült Államokban hónapokig szerepelt a „bestseller”-listán és több millió példányban kelt el. Nem meglepő tehát, ha a fiatal Közép-Európa-szakértők is előszeretettel foglalkoznak a német nemzeti szocializmus és antiszemitizmus osztrák-magyar monarchiabeli eredetének kérdésével.

A közép-európai antiszemitizmus egyik legkiválóbb ismerője P. G. J. Pulzer, a Cambridge-i egyetem volt tanárának, Hugh Seton-Watsonnak tanítványa, akinek az osztrák és német antiszemitizmus keletkezéséről és terjedéséről szóló doktori értekezése most könyvformában is megjelent.¹¹ Pulzer tétele, hogy az antiszemitizmus nem világjelenség, vagy legalábbis annak okait illetően nem szabad általánosítani, hanem minden állam antiszemitizmusa e terület különleges helyzetének a következménye. Miért különbözött olyan élesen az amerikai és angol zsidók gazdasági és társadalmi helyzete Ausztria-Magyarország zsidóságától? Miért nem fejlődött ki komoly antiszemitizmus az angolszász országokban? Hogyan lehet az, hogy a cári Oroszországban zsidók milliói végeztek fizikai munkát, dolgoztak gyárakban, amíg Németországban és Ausztria-Magyarországon a zsidók foglalkozási ágak szerint való elosztása rendkívül egyenetlen volt, és a zsidó gyáripari munkások, a fizikai dolgozók arányszáma mindvégig alacsony maradt? A szerző ezekre a kérdésekre azt válaszolja, hogy Angliában és az Egyesült Államokban az iparosítás elnyelte az aránylag csekély számú zsidóságot és jelentős részüket a proletariátus soraiba tartotta. A cári Oroszországban viszont az igen nagy számú zsidóság az éhhalál elől volt kénytelen fizikai munkát vállalni, a gyorsan épülő nyugat-oroszországi és lengyelországi gyárvárosokba vándorolni. Az Osztrák-Magyar Monarchiában az angol-amerikainál nagyobb számú és az oroszországinál műveltebb és tetterősebb zsidóság több ellenállóróval rendelkezett, és nagyrészt megőrizte függetlenségét. Mi több, a zsidóság — kihasz-

⁷ New York, 1950. Új kiadás: 1964.

⁸ Eredeti kiadás: Chicago, 1929. Új, népszerű papírkötésű kiadás: Chicago, 1961.

⁹ New York, 1957.

¹⁰ Kann: The Habsburg Empire. 24. l.

¹¹ P. G. J. Pulzer: The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria. New York, 1964.

nálva a mások által elhanyagolt lehetőségeket — maga vitte előre az ipari forradalmat, és maga teremtette meg az ipari kultúrát. A Monarchiában nem alakult ki egy osztály-öntudatos zsidó proletariátus, mint pl. a cári Lengyelországban vagy az Egyesült Államok egyes városaiban. Az osztrák-magyar zsidóság tetterős része a burzsoázia sorába emelkedett, a többi jórészt a vagyonosabb elemek életmódját igyekezett utánozni. A polgárosodó zsidóság szerencséjére, vagy szerencsétlenségére, a múlt század ötvenes éveiben kibontakozó osztrák liberalizmus ugyanazokat a célokat követte, amelyeket a frissen emancipált zsidóság is kívánt: így az arisztokratikus kiváltságok megszüntetését, a szabad kereskedelmet korlátozó helyi, paternalista intézkedések eltörlését, egyesített jogrendszer létrehozását stb. Ennek következtében elkerülhetetlenné vált a zsidó burzsoázia és az osztrák liberalizmus szövetsége. Az osztrák liberalizmus rövid uralma idején a zsidó polgárság rendkívüli eredményeket ért el. Bár a monarchiabeli zsidóság arányszáma nem változott, a nagy városokban ugrásszerűen emelkedett a zsidók száma, és ez a városi zsidó polgárság teljesen átalakította az ország gazdasági és kulturális arculatát. Igaz, hogy a gazdag zsidók az összzsidóságnak csak egy töredékét alkották, és a zsidó térhódítás idején évenként átlag 5–6000 galíciai és bukovinai zsidó halt éhen, de ezek a tények sem a zsidó burzsoáziát, sem a növekvő számú antiszemitákat nem érdekelték.

A zsidó burzsoázia tragédiája, írja Pulzer, hogy a szabad piaci gazdálkodás napja olyan hamar leáldozott. Már az 1880-as években kísérlet történt a kötött gazdálkodáshoz való visszatérésre. Így pl. 1883-ban a testületekbe tömörült osztrák keresztény kisiparosok kivívták a kisipari szabadverseny törvényileg elrendelt korlátozását. Ami még jelentősebb: már az 1880-as években kialakult az osztrák konzervatív körök szövetsége a kispolgári tömegekkel (tisztviselőkkel, kiskereskedőkkel, kisiparosokkal) a Pénz hatalmának megtörésére. A kapitalista fejlődés elleni lázadás ugyan nem járt sikerrel, de magukat a kapitalistákat, helyesebben a kapitalizmussal azonosított zsidókat kiszolgáltatta a tömegek gyűlöletének. A konzervatív lázadás fűtőanyaga az antiszemitizmus volt, de az antiszemita szövegek szorosan egybekapcsolódtak a szabad verseny és a liberalizmus elleni jelszavakkal. Az antiszemiták nemcsak a zsidókat szídták, hanem a parlamentáris rendszert is, a jogállamot, a sajtószabadságot (amelyből maguk húzták a legtöbb hasznot) és általában a felvilágosodás minden vívmányát. Pulzer szerint a századvégi osztrák és német antiszemita mozgalom „romantikus középkoriság” jellemezte, amelynek lényege a racionalizmus elvetése és a keresztény erkölcs, a természetjog és a paraszti élet gyönyöreinek hirdetése. Igaz, mindez egy „osztályon felüli” szocializmus hirdetésével párosult, de ez csak azt bizonyította, hogy a század végén már csak valamiféle szociális igazság ígéretével lehetett a tömegekre hatni. Az antiszemitáknak eszük ágában sem volt a szocializmus megvalósítani, és ezért gondosan különbséget tettek a „schaffendes” (alkotó) és a „raffendes” (rabló) tőke között, és amíg az elsőt a keresztény kézben levő nagyiparral azonosították, az utóbbit a zsidó finánciókban vélték felfedezni.

A monarchiabeli zsidóság helyzetét erősen bonyolította a nemzetiségi kérdés, írja Pulzer. A zsidó polgárság és a liberális párt szövetsége nem jelentette azt, hogy a zsidóság mindenütt azonosította magát a liberális párt német nacionalista törekvéseivel. A zsidó burzsoázia nem a németiségbe való beolvadást kereste, hanem — lakhelyének megfelelően — a „történelmi” nemzetbe való beolvadást, legyen az német, magyar vagy lengyel. Így pl. Galíciaiban a magukat németnek valló lakosok arányszáma 1880 és 1910 között 5.4 százalékról 1.1 százalékra csökkent, a lengyelek száma pedig ennek megfelelően emelkedett. Minthogy Galíciaiban a keresztény németek arányszáma a fél százalékot sem érte el, ez a nemzetiségi eltolódás világosan mutatta a galíciai zsidóság fokozatos ellengyelesedését. Budapesten, hogy egy másik, Pulzer által felsorolt példát említsünk, a magukat magyarnak valló zsidók arányszáma 1880 és 1905 között 59.1 százalékról 90.3 százalékra emelkedett, a magukat németnek valló zsidók pedig 35.4 százalékról 8.2 százalékra csökkent. A zsidóság tehát mindenütt egyesült az uralkodó nemzettel, és elkülönült a Monarchia „nem-történelmi” nemzetiségeitől, vagyis a nem-lengyel szlávoktól és a románoktól. Igaz, akadt a század végén néhány cseh-zsidó politikus, a csehországi zsidóság nagy része azonban nemcsak hogy nem támogatta a cseh nemzeti mozgalmat, hanem azt, az erősödő antiszemitizmustól való féltében, erősen támadta. Nem csoda, hogy a szláv nemzeti középosztályokban erősödött az antiszemitizmus, és előállott az a különös helyzet, hogy amíg az ún történelmi nemzetek körében a zsidókat azért támadták, mert ők hozták a szabad versenyt, a szabadgondolkodást és a nemzetköziséget, a „nem-történelmi” nemzetek nacionalista vezetői a zsidókat nemcsak az átkos kapitalizmusért tették felelőssé, hanem a nemzetiségi elnyomásért is és a szláv tömegek kizsákmányolásáért. Így — a magyarokat leszámítva — a Monarchiának minden népe osztotta a zsidó-ellenességnek valamilyen fajtájában. A magyar antiszemitizmus elmaradását, illetve viszonylagos lanyhaságát Pulzer helyesen azzal magyarázza, hogy egyrészt a

magyar úri társadalom nem érdeklődött az üzleti élet iránt, másrészt a magyar kormányzatnak szüksége volt a zsidók támogatására a nemzetiségekkel telített országban.

Végső elemzésben, a monarchiabeli antiszemitizmusnak egyik oka a liberalizmus volt, illetve annak túl gyors sikere, még gyorsabb hanyatlása és az ezzel járó kispolgári elégedetlenség, a másik oka pedig a zsidó burzsoázianak az uralkodó nemzetekkel kötött szövetsége. Pulzer könyvében hangsúlyozza az antiszemitizmus politikai és gazdasági eredetét. Kérdés, nem becüli-e le a kulturális antiszemitizmust? A zsidóellenesség melegegyai Ausztriában az egyházak, az iskolák, a kulturális intézmények voltak. Amikor a politikai antiszemitizmus az 1900-as évek elején az egész Monarchia területén lehanyatlott, ezek az intézmények voltak azok, amelyek a zsidógyűlöletet „átmentették” egy későbbi időpontra. A társadalmi és „szellemi” antiszemitizmus 1918-ban sikerrel ébresztette életre a tetszhalottat: a politikai antiszemitizmust.

A német nemzeti szocializmus közép-európai eredetét kutató tanulmányok közül kiemelkedik A. G. Whiteside, a Queens College (New York) tanárának könyve a „békeidőben” létrejött osztrák-német nemzeti szocialista mozgalomról.¹² Ez a Csehországban alapított német sovínista és antiszemita párt sohasem tett szert nagy jelentőségre, más osztrák-német nacionalista pártoktól sem különbözött túlságosan, mégis az ideológiájának elemeivel a Hitler-féle nemzeti szocializmusnak vetette előre árnyékát. A Deutsche Arbeiterpartei (Német Munkáspárt) 1904-ben alakult a csehországi Trautenauban. Születése szorosan egybekapcsolódott a csehországi németek és csehek összecsapásaival és a csehországi német munkásság kiváltságos helyzetének cseh munkások által való veszélyeztetésével. Az új „Német Munkáspárt” ott szerzett híveket, ahol az igénytelenebb és nagyrészt tanulatlan cseh munkások beözönlése fenyegetni látszott a tanult német munkások helyzetét. A csehországi német munkásság jelentős része — talán éppen kiváltságos helyzete miatt — sem a szabad verseny ideológiáját, sem a szociáldemokrácia eszméit nem tette magáévá, hanem valamiféle céhrendszerhez ragaszkodott, és ezért mozgás- és versenyképtelennek bizonyult. A Deutsche Arbeiterpartei első követői: német nyomdászok, szövőmunkások, szénbányászok stb. lelkesedéssel hallgatták a pártalapító demagógokat, akik a cseh munkások visszaszorítását és a német munkások által élvezett aránylag magas bérek védelmét ígérték. A Deutsche Arbeiterpartei alapítói tetézték sikerüket azzal, hogy nem egyedül a munkásokhoz szóltak, hanem a német alsó osztályok minden rétegéhez, amikor meghirdették a forradalmi Volksgemeinschaft (népközösség) születését. Így a magát fenyegetve érzett csehországi német kisebbségnek mind gazdasági, mind nemzeti igényeit kielégítették.

Az 1907-es első általános és titkos választás alkalmával a Deutsche Arbeiterpartei egy vasuti munkást bejuttatott a birodalmi gyűlésbe. Az új honatya egymagában alakított politikai klubot, ezzel is mutatva, hogy sem a nemzetközi szociáldemokráciához, sem a nagynémet vagy keresztényszocialista polgári pártokhoz nem tartozik. A párt hamarosan huszonöt időszaki folyóirattal rendelkezett, és meglehetősen zajt csapott, legalábbis a csehországi politikában. Ugyanakkor fokozatosan vesztett szociálforradalmár jellegéből, és, amint ez már ilyesfajta mozgalmaknál szokásos, mindinkább a kényelmesebb antiszemitizmusra korlátozta tevékenységét. A párt első „ideológusa”, Walter Riehl, egy állami tisztviselő, ugyan sokat szónokolt a kapitalizmus bűneiről és a nagyipar meg a nagybankok államosításának szükségességéről, de szociális programját felvázolta a népközösség, a társadalmi osztályok határait túllépő német népi egység hirdetésével. Az 1911-es választásokon a párt már 26 000 szavazatot kapott, és három jelöltet juttatott a birodalmi gyűlésbe, de a két évvel később Iglauban megrendezett pártkongresszus már világosan mutatta, hogy ezt a viszonylagos népszerűséget Riehl és hívei csak a legvadabb uszítással és a német kispolgárság „megdolgozásával” érthették el. Az iglauri kongresszus, Riehl befolyására nemcsak Marxot és a „zsidó kézben levő szociáldemokráciát” ítélte el, hanem a papok „fekete internacionáléját” is. A párt másik ideológusa, Rudolf Jung, az alsóbb néposztályok nyomoráért a zsidókat és a „külföldieket” tette felelőssé; a „romboló finánciókéval” szembe helyezte az „alkotó nemzeti”, vagyis ipari tőkét, és a német nép boldogulását a Lebensraum megteremtésétől és a csehek kiűzetésétől tette függővé. A kongresszus egyhangúan meghirdette a nagynémet birodalomban egyesült dolgozók jövő munkaközösségét. Ezekután nem csoda, hogy a párt — amely a világháború alatt meglehetősen csendben volt — 1918 kezdetén nevét Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei-ra (DNSAP) változtatta, és hogy Riehl maga 1919-ben a Münchenben alakult német nemzeti szocialista párt osztrák, csehszlovák és lengyel csoportjainak vezetője lett.

¹² Andrew G. Whiteside: Austrian National Socialism Before 1918. Hága. 1962.

A Monarchia egyes politikai és társadalmi jelenségeit és korunk problémáit sikerrel kapcsolja össze William A. Jenks, a virginiai Washington and Lee egyetem tanára Vienna and the Young Hitler (Bécs és az ifjú Hitler) című művében.¹³ Jenks könyve nem sok újat mond Hitler ifjúkoráról: ezt a tárgyat Konrad Heiden és Alan Bullock Hitler-életrajzai már kimerítették. Az író célja azt a kérdést elemezni, milyen hatást gyakorolt a Monarchia — és különösen Bécs — Hitler egyéniségre. „Micsoda ironia”, kiált fel az író művének bevezetésében, hogy „az a város, amely évszázadok óta kozmopolitizmusáról volt híres, a totalitáriánus nacionalizmus legborzalmasabb hirdetőjét termelte ki.”¹⁴ A Habsburg-dinasztia, amelynek léte Bécshez fűződött, a nyugati embernek azt az immár teljesen elavult meggyőződését jelképezte, hogy a kereszténység csak egy nemzetközösségben virágozhat, és hogy az egyház nemzetek felett szárnyaló szellemi és erkölcsi hatalma megkívánja egy nemzetek feletti politikai szervezet létezését. Bécs maga mindig az idegenek tanyája volt: bennszülött polgárai türelmükről, a külföldiekkel való összeházasodásra érzett készségükről voltak híresek. Mégis, ebben a városban sajátította el Hitler az idegenyűlöletet, és ez a város volt az, amely később, talán minden más német városnál lelkesebben üdvözölte dicsőségben hazatérő volt lakóját.

Jenks Bécsnek színeváltozását jó néhány okkal magyarázza. Ilyen a liberalizmus túl gyors fejlődése és hanyatlása, a német nacionalizmus növekedése, a vallási élet elsékélyesedése, és főleg: a gyors iparosodás következtében beálló súlyos társadalmi megrázkódás. A Bécsbe özönlő, munkát kereső bevándorlók szörnyű lakásinséget, rossz közbiztonságot teremtettek, és a bécsi kispolgárból idegenyűlő sovínisztát faragtak. Bécs a századforduló idején, minden látszólagos tündöklése ellenére végtelen nyomor fészke volt, ahol a lakosság jelentős része — így Hitler is — inségthonokban tengődött, vagy éppen csatornáknak, hidak alatt ütötte fel tanyáját. Mások egy-két szobás lakásokban zsúfolódtak össze, és 1890-ben egy városi bizottság olyan házra is akadt, ahol harmincegy szoba-konyhás lakásban 276 személy lakott. A liberális pártot a bécsi politikában felváltó tömegmozgalmak: a keresztényszocialista párt, a szociáldemokrácia és a különböző nagynémet szervezetek a kispolgárok elégedetlenségéből és a proletárok szegénységéből merítették erejüket. Hitler, a lumpenproletár, mind a három mozgalmat figyelmesen tanulmányozta, és mind ideológiájukból, mind gyakorlatukból később azt alkalmazta, amire szüksége volt tervei megvalósításához.

A Monarchia első világháborús történetéről az utóbbi időkben három angol nyelvű mű jelent meg. Az egyiknek amerikai, a másik kettőnek angol a szerzője. Az olvasó megbocsátja, ha egy amerikai történészre vonatkozó cikkben ismételtlen megemlékezünk angol szerzők műveiről, de a véletlen úgy hozta, hogy a három könyv mindegyike angolszász történész-körökben mostanában divatos, új irányzatokat képvisel, és ezért érdemes műveiket ide besorolni.

Joachim Remak, az University of California tanára: Sarajevo. The Story of a Political Murder (Szarajevo. Egy politikai gyilkosság története)¹⁵ című könyvében Ferenc Ferdinánd meggyilkolásának előkészítését és végrehajtását tárgyalja nagy részletességgel. Az író óráról órára követi, és ezzel az olvasó számára megleveníti az esemény hőseinek lépéseit. Ez a részletező módszer nyugati történészek között ma meglehetősen elterjedt, és az olvasók körében igen népszerű. Veszélye, hogy hatásvadászathoz, történelmhamisításhoz vezethet. Remak ezt a veszélyt szerencsésen elkerülte: könyvének dokumentációja megbízható, leginkább a bécsi Verwaltungsarchiv és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv irataira támaszkodik. A szerző nagyszámú emlékiratot és magánlevelet is átolvasott, és személyesen beszélt a merénylet életben levő szentanúival, valamint a Princip-per résztvevőivel. A könyv különös érdeme, hogy — az eddigi szokástól eltérően — nemcsak a gyilkosság megszervezésével és politikai hátterével foglalkozik, hanem rendkívül érdekesen ír a merényletben résztvevő fiatal szerb hazafiak életéről, terveiről és 1914 utáni sorsukról.

Remak meggyőzően bizonyítja, hogy az 1903-as belgrádi királygyilkosságot követő osztrák—szerb ellentét bármilyen pillanatban háborúhoz vezethetett. A szerb hazafias mozgalom radikális szárnya semmiféle erőszaktól nem riadt vissza, hogy célját, a Szerbiát megvalósítsa. Magát a merényletet a szerb kémelhárító szervezet, illetve annak fanatikus vezetője, Apis készítette elő. Minthogy a jugoszláv levéltárak idevonatkozó iratai még mindig zárlat alatt vannak, az író nem ad végleges választ arra a kérdésre, hogy vajon a szerb kormány tudott-e a merénylet tervéről, és ha igen, akkor valóban megpróbálta-e erről az osztrák-magyar vezetőséget értesíteni. Annyi bizonyos, hogy a kémel-

¹³ New York. 1960.

¹⁴ Jenks: i. m. 1. l.

¹⁵ London. 1959 és New York, 1959.

hárító iroda és a titkos hazafias szervezetek a szerb kormánytól függetlenül működtek, és nem egyszer a kormányt ellentétes politikát folytattak. A merénylet elkövetőiről Remak kedvező képet fest. Gavriilo Princip és társai tisztességes, népüket rajongásig szerető, gyakran művelt ifjak voltak, akik szívesen vállalták tettük következményeit a szerb nemzet és a szociális demokrácia érdekében. Érdekes, hogy az osztrák bíróság, amely a huszonöt vádlott ügyét tárgyalta, ezt a körülményt valamennyire méltányolta, és a vádlottakkal udvariasan bánt, nem egynek közülük meg is kegyelmezett. Az osztrák bíróság jogtisztelete a Monarchia háborús történetének egyik fénypontja. Más kérdés, miért pusztult el Princip és több társa néhány éven belül a Monarchia börtöneiben. A tragédia nagyságát fokozta, hogy 1917-ben az emigráns szerb kormány Apist kivégeztette. Bár a kivégzés nem állott kapcsolatban a szarajevói ügygel, a merénylet szervezőjének korai halála megfosztotta a történelmet a legfontosabb tanúvallomástól.¹⁶ Tény az, hogy a háború végét csak hárman éltek meg a merénylet aktív résztvevői közül, és ezekből ma csak ketten vannak életben. Ami az osztrák vezető köröket illeti: őket Ferenc Ferdinánd halála meglehetősen hidegen hagyta, és a háborút nem felháborodásból, hanem jól megfontolt számításból üzenték meg Szerbiának.

Harry Hanak, a leicesteri egyetem tanára, Remakhoz hasonlóan új utakon jár. *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War (Nagybritannia és Ausztria-Magyarország az első világháborúban)*¹⁷ című könyvében az angol háborús közvélemény változásaival és a változások politikai jelentőségével foglalkozik. Maga a tárgykör előttünk nem ismeretlen: idősebb közép-európaiak bizonyosan emlékeznek arra, milyen fontos hatást gyakoroltak Scotus Viator (R. W. Seton-Watson álneve) és Wickham Steed, a Monarchiának a két bírálója a háború előtti és alatti angol közvéleményre és ezen keresztül a közép-európai népek sorsára. Hanak tanulmányának értéke, hogy az ismert tényeken túlmenően a közvélemény-alakítás kérdését minden oldalról megvizsgálja, amit csak újságok százainak és sok más forrásnak átolvasása tett lehetővé. Sokoldalú tanulmányából elég, ha kiragadjuk az elsősorban magyar vonatkozású részeket.

„Tudvalevő, írja Hanak, hogy a XX. század kezdetéig Ausztria-Magyarország minden nemzete közül a magyar volt (Angliában) a legnépszerűbb.”¹⁸ Az 1848-as forradalom emléke, Kossuth neve, a magyar hivatalos propaganda sikere az Aranybulla, mint a „Magyar Magna Carta”-nak népszerűsítésében, a magyar arisztokraták bőkezűsége és „angolos” viselkedése, a híres magyar vendégszeretet, mind hozzájárultak Magyarország tekintélyének öregbítéséhez. Érdekes, hogy a magyar kormány-propaganda — Hanak példákat sorol fel ennek bizonyítására — még a nemzetiségek durva elnyomását is elfogadtatta az angol vezető rétegekkel, amelyek egy része ebben az időben Spencer és a „társadalmi darwinisták” hatása alatt állt, és maga is szívesen tett különbséget felsőbbrendű és kevésbé életrelvélő fajok között.

Magyar szempontból a döntő angliai változás a XX. század első éveiben állott be, amikor az eredetileg magyar-rajongó Wickham Steed, egy fiatal újságíró Bécsbe látogatott. Steed Bécsben először a kiegyezés osztrák bírálóinak hatása alá került, majd, az osztrákokkal szakítva, a szláv nemzetiségek oldalára állt. *The Habsburg Monarchy (1913)* című könyvében Steed a kiegyezést már a német Drang nach Osten fontos, és a szláv népek szempontjából végzetes állomásának tekintette.

Steed „megtérése” jelentőségében eltörpül R. W. Seton-Watson felfogásának megváltozása mellett. Ez a történész 1906-ban járt először Magyarországon, mint diák és a magyar történelem szerelmese. „Megtérése” Szent Páléhoz volt hasonló: „Hazudtak nekem a magyarok! Hazudtak!” írta Steednek még Budapestről, és valóságos keresztmetszékjelzőként indított a magyarországi nemzetiségi és társadalmi elnyomás leleplezésére. Egy ideig még bízott a magyar uralkodó osztály józanságában, és leleplezéseinek reformszínezetet adott, később azonban végleg szakított a magyarokkal, Ferenc Ferdinánd

¹⁶ Nagy kár, hogy Remak nem ismerte vagy nem használta *Hans Übersberger: Österreich zwischen Russland und Serbien* című munkáját, amely szerb levéltári adatok alapján erősen valószínűsíti azt, hogy a szerb kormány tudott a szarajevói merénylet tervéről, mégha azt esetleg nem is helyeselte. Übersberger munkájának hiányában Remak azokra az összefüggésekre sem mutathatott rá, amelyek Apis szaloniki perét a szarajevói merényletbe fűzték. Mert amíg Remak Apis és társainak justizmordjára nem ismer kielégítő választ, Übersberger rámutat arra, hogy az emigráns szerb kormány Apisék kivégzésével a szarajevói merénylet nyomait igyekezett eltüntetni és egyben megszüadul a veszélyes katonai ellenlábasaikatól. Remak természetesen nem ismerhette a jugoszláv *Vladimir Dedijer: The Road to Sarajevo (A Szarajevóba vezető út)* című legújabb munkáját (New York, 1966), amely a fentiekkel szemben azt bizonyítja, hogy sem a szerb kormány, sem a „Fekete Kéz” nem játszott szerepet a Ferenc Ferdinánd elleni merényletben, hanem az kizárólag a délszláv egységért és forradalmi demokrata eszméért lelkesedő boszniai fiatalok műve volt.

¹⁷ A könyv teljes címe: *Harry Hanak: Great Britain and Austria-Hungary During the First World War. A Study in the Formation of Public Opinion.* London, 1962.

¹⁸ Uo. 2. 1.

táborába lépett, és a trializmus mellett tört lándzsát. Közvetlenül a háború kitörése előtt Seton-Watson a Monarchia fennállását még európai szükségességnek tekintette. A háború csínált belőle politikai forradalmárt. Ferenc Józsefet most a német imperializmus csatlósának nevezte, és Masaryk hű barátjaként a szláv nemzeti és demokratikus forradalom lelkes szószólója lett.

Ahhoz, hogy Seton-Watson és barátai hadjárata sikerrel járjon, először is át kellett alakítaniuk az angol közvéleményt. Szerencséjükre, az angol újságolvasók a háború éveiben amúgyis erős változáson mentek át. Az angol kormány lelkes tevékenységének tulajdonítható, hogy az európai dolgokban eladdig kétségbeesetten tudatlan és általában közönyös angol újságolvasó a háború éveiben fokozatosan elfogadta a nemzeti örendelkezés gondolatát, és annak megvalósítását az Entente-hatalmak szent céljának kezdte tekinteni. Hirtelen támadt jóindulatában az angol polgár a kis államok: Belgium és Szerbia védőjének tekintette magát, és fokozódó utálattal gondolt a népek börtönőreire: a német, osztrák és ottomán monarchiákra. Seton-Watsonra hárult a feladat, hogy a megvalósulásra váró Csehszlovákia és Jugoszlávia ügyét is a lovagias angol nép védelmébe ajánlja.

A közvélemény befolyásolása természetesen nem ment zökkenők nélkül, és — egyes körök részéről — erős ellenállásra talált. A konzervatív csoportok — elég természetesen — hidegen fogadták Seton-Watson és Steed „Új Európa” elgondolását; a katolikus egyház a Habsburgokkal szimpatizált, és erre az oldalra álltak a zsidó szervezetek képviselői is. Az utóbbiak, mint a világon mindenütt (így különösen az Egyesült Államokban), a Központi Hatalmak felé hajlottak, mert féltek a cári reakciótól és antiszemizmustól. Angol zsidó újságírók méltán mutattak arra, hogy Steed maga is dühös antiszemita. Érdekes, és Közép-Európában talán kevésbé ismert tény, hogy a baloldali angol körök: szocialisták és pacifisták is, a Monarchia fenntartása mellett és a szláv függetlenség kikiáltása ellen foglaltak állást. Ennek elsőrendű oka, hogy az angol szocialisták elítélték a nacionalizmust, mert azt haladást bénító, kultúrát romboló erőnek tekintették. Egyik szószólójuk, Henry N. Brailsford, a Monarchia egységének érdekében felelevenítette az osztrák szociáldemokraták érveit: Ausztria-Magyarország egysége gazdaságilag és társadalmilag szükséges, mert lehetővé teszi az iparosítást; a dolgos és osztályöntudatos németajkú munkások a Monarchia elmaradottabb népeinek nevelői; Csehszlovákia megvalósítása gazdasági lehetetlenség, mert tengeri kikötő nélkül egy állam sem állhat meg magában. Brailsford az ausztro-marxista érvekhez hozzáfűzte a maga brit érvelését: egy federalizált közép-európai monarchia Németországot sakkban tudná tartani. A Monarchia felbomlása Közép-Európa balkanizálásához vezetne.

Brailsford meglehetősen messzire ment a Monarchia védelmében: helyeselte egyes német körök (Friedrich Naumann) Mitteleuropa-tervét, mert ezt a monopolkapitalizmus fejlődésében elkerülhetetlen, és ennél fogva szükséges lépésnek tekintette. Végezetül még odafricskázott a maga kormányának is: Hogyan teremthetne éppen az angol kormány egy új európai rendet? „A Sátán nem kergetheti el a Sátánt!”

Brailsfordon kívül még jó egynehány demokratikus-szocialista angol író szállt síkra az Osztrák-Magyar Monarchia mellett. Így pl. a Norman Angell, Ramsay MacDonald, Arthur Ponsonby vezetése alatt álló „Union of Democratic Control”, a cári reakciótól való irtózásában minden szláv nemzeti mozgalmat elítélt. A „Union” a háborúnak semmi értelmét sem látta, és annak gyors befejezését csak a német birodalom és Ausztria-Magyarország területi egységének megőrzése révén látta megvalósíthatónak. Az anneksziók nélkül való gyors békekötés gondolatát olyan tekintélyes angol lapok támogatták, mint a Manchester Guardian, a Nation és a Herald. Jellemző azonban a művelt angol közvélemény megosztottságára, hogy amíg a Cambridge Magazine, a Cambridge-i egyetem lapja, a csehek és délszlávokat barbároknak és a németeket kultúrebereknek nevezte, és a kettős monarchia épségben való megőrzését ajánlotta, az Oxford egyetem tanárai a háború kíméletlen folytatását és a kislelkes örendelkezési jogának elismerését követelték.

Az angol intellektuális körökben dúló elvi háború természetesen sem a politikusokra, sem a tömegekre nem hatott. Az angol kiserember a háború folytatására uszító, imperialista tömeglapok befolyása alá került — ami lényegében megfelelt Seton-Watson terveinek.

Érdemes megemlíteni, hogy az Angliában tevékenykedő csekély számú osztrák és magyar propagandacsoport nem találta meg az utat az angol baloldalhoz. A fiatal Arthur Yolland, akit tevékenységéért a Horthy-kormány később egyetemi tanszékkal jutalmazott, 1917-ben megjelent Hungary című könyvében „a magyar nemesi hagyományokról” lelkessedett. Az angliai magyar Szebenyei József az ultrakonzervatív és német-gyűlölő Morning Postban fejtette ki tevékenységét. Szebenyei cikkeiben a magyarokat a balkáni német törekvések legerősebb ellenzőinek kiáltotta ki, és hogy ezt bizonyítsa, hamisítások-

tól sem riadt vissza. Amint ezt Hanak kimutatja,¹⁹ Szebenyei, állítólagos budapesti leveleiben angol-barát és német-ellenes beszédekkel illesztett magyar politikuskok szájába. Bűnbaknak Tisza István tette meg. Románia beavatkozása után az angol hatóságok Szebenyeit internálták, mire a Morning Post is felhagyott a nemes magyar nemzet támogatásával.

A Monarchia felbomlásával foglalkozó írások közül kiemelkedik az angol Z. A. B. Zeman tanulmánya: *The Break-up of the Habsburg Empire, 1914—1918. A Study in National and Social Revolution (A Habsburg Birodalom felbomlása. A nemzeti és szociális forradalom elemzése).*²⁰

Amint ezt a könyv alcíme is mutatja, Zemannak az volt a célja, hogy a világháború éveiben kifejlődött nemzetiségi és társadalmi mozgalmaknak a Monarchia felbomlására gyakorolt hatását vizsgálja. A szerző, aki leginkább bécsi levéltárak anyagára támaszkodik, és mint aki a szláv nyelveket is jól bírja, két tételt állít fel. Az egyik, hogy a Monarchiát belső erők és nem az Entente-hatalmak bomlasztották fel — ezzel ma már mindenki egyetért; a másik, hogy a háború előtt lejátszódott nemzetiségi küzdelmeknek vajmi kevés közük volt a Monarchia bukásához, azt sokkal inkább a háború alatt megindított radikális nemzeti mozgalmak és főleg a politikai emigránsok okozták. Zeman szerint a háború előtt kifejlődött nemzeti mozgalmak célja nem a Monarchia felosztása, hanem annak reformja volt, és ha akadt is néhány radikális megmozdulás, az 1914 nyarára sokat veszített erejéből és népszerűségéből. Így például a szélsőségesen radikális, mert orosz-barát, rutén nemzetiségi mozgalom ereje 1914-re ellankadt, és helyét felváltotta a Bécs és Berlin által támogatott, mert nagyorosz-ellenes, ukrán nemzeti mozgalom. Ha maradt is 1914-re néhány radikális nemzeti megmozdulás, így például a pán-szerb mozgalom, azokat elsősorban a háború vihara. Kramaf-nak csehországi neo-szláv pártja pedig csak addig virágzott, ameddig létezett a párt bálványja: a cári Oroszország.

A háború első éveiben, írja Zeman, a Monarchia nemzetiségi majdnem kivétel nélkül elfogadták a Monarchia tényét, és általában hűségesen szolgálták a császár és király zászlaját. Ezért nem a hazai ellenállókra, hanem a politikai emigránsokra hárult az a feladat, hogy egy új, radikális nemzeti ideológiát teremtsenek, és azt elfogadtassák az Entente-hatalmakkal.

Az emigránsok érdeme, hogy felfedezték: hazájuk függetlenségét csak a nyugati, polgári nagyhatalmak segítségével vívhatják ki. Masaryknak és társainak ez a felfedezése azonban csak rövid lejáratra volt helyes: történelmi szempontból a nyugati irányzat súlyos hiba volt. Zeman szavaival: „az emigránsok akkor, amikor a nyugati hatalmakhoz fordultak, hazájukat valósággal kiemelték a közép-európai térségből”,²¹ és jövőjét a nyugati hatalmak jóindulatától és erejétől tették függővé.

Az emigránsok szerencséjére a Monarchia a háború idején hibát hibára halmozott, és ezzel igazat adott az emigránsoknak. Érdekes, hogy Zeman a háború előtt elkövetett hibákat, így például a kiegyezést nem tartja végzetesnek, annál nagyobb jelentőséget tulajdonít az olyan háborús „baklövéseknek”, mint például a német katonai hatalomnak való osztrák behódolás, a diktatúra bevezetése és végül a polgári hatalomnak a katonai hatalommal való fokozatos leváltása. A tény az, írja Zeman, hogy a polgári hatóságokkal ellentétben, az osztrák-magyar katonai vezetés teljes mértékben osztozott a szláv emigránsoknak azt a hamis meggyőződését, hogy a szláv népek nem hűek a Monarchiához. Ezért a katonai vezetés a legszigorúbb rendszabályok bevezetését követelte a szlávok ellen, és ezeket a maga hatáskörében, vagyis a fronthoz közel fekvő területeken be is vezette. Ezzel a tábornokok az emigránsok malmára hajtották a vizet. Ha ehhez hozzáadjuk a Monarchia vezetőinek legfőbb hibáját, azt, hogy elvesztették hitüket saját rendszerükben és vezetésre való jogosultságukban, akkor megértjük, miért fordult el tőlük a háború végén a Monarchiának minden népe.

Magyar szempontból érdekes Zeman könyvének az a része, amelyben a szerző a nemzeti mozgalmakkal párosult társadalmi mozgalmakról ír. Hogyan lehetséges az, kérdi az író, hogy az 1918 októberében mindenfelé kitört polgári és nemzeti forradalmak csak Német-Ausztriában és Magyarországon terelődtek szociális síkra? Zeman válasza, hogy a szláv nemzeti vezetők a magyaroknál és osztrákoknál tapasztaltabbak és erősebbek voltak, és ezért sikerült nekik a tömegek forradalmi energiáját nemzeti irányba terelni. Német-Ausztriában és különösen Magyarországon a polgári forradalom vezetői — tapasztalat híján — nem tudtak ellenállni a tömegek szociálforradalmár törekvéseinek. Minthogy

¹⁹ Uo. 165. l.

²⁰ London. 1961.

²¹ Zeman: i. m. 254. l.

azonban a forradalom ebben a két országban sem söpörte el az uralkodó osztályt, azok előbb-utóbb észbekaptak, ellenforradalmat csináltak, és szláv szomszédaihoz hasonlóan „nemzeti politikával” igyekeztek elejét venni egy új társadalmi forradalomnak.

*

Bizvást reméljük, hogy az elmondottak valamelyest fényt vetnek a kettős monarchia problémáival foglalkozó amerikai (és angol) történészek tevékenységére. Befejezésül most még csak annyit, hogy e történészekkel és írásaikkal kapcsolatban nehéz általánosítani. Az Egyesült Államokban élő történészeket sem közös ideológia, sem közös cél nem köti egymáshoz. Hivatásos szervezeteik meglehetősen lazák, leginkább csak találkozók megrendezésére és egy-egy folyóirat kiadására szolgálnak. A kettős monarchia történéseinek külön szervezete, a Habsburg-Monarchia Bizottság legfőbb tevékenysége egy tájékoztató folyóirat kiadásából áll.²² A Monarchia történetével foglalkozó tanárokat és írókat leginkább a személyes barátság fonala fűzi össze. Nem kétséges, hogy szorosabb kapcsolatokra lenne szükség nemcsak egymással, hanem a közép-európai történészekkel is. Ezért volt örvendetes esemény mind a budapesti Habsburg Monarchia kongresszus mind a University of Indiana és a Habsburg Monarchia Bizottság által 1966 tavaszán megrendezett Kettős Monarchia kongresszus. A Bloomington-i találkozóra eljöttek a népi demokráciák történészeinek küldöttségei is. Rengeteg közös feladat vár megoldásra: könyv- és folyóirat-csere, fordítások, új kiadványok terjesztése és népszerűsítése, közös kutatási program. A Monarchia történetének számtalan kérdése vár megírásra. (Így pl. egyetlen magyar történelmi nagyságról sincs használható angol-nyelvű életrajz.) A hiányosságokat az angolszász országok és Közép-Európa fiatal történészeinek kell pótolniuk.

DEÁK ISTVÁN

Columbia University, New York

PETER BURIAN:

**DIE NATIONALITÄTEN IN CISLEITHANIEN
UND DAS WAHLRECHT DER MÄRZREVOLUTION 1848/9**

(Graz—Köln, Verlag Hermann Böhlau Nachf. 1962. 239 l.)

**A LAJTÁN INNENI NEMZETISÉGEK
ÉS AZ 1848/49-ES MÁRCIUSI FORRADALOM VÁLASZTÓJOGA**

A magyar olvasó fokozott érdeklődéssel veszi kezébe Peter Burian könyvét. Ausztria története még ma is jóval kevésbé ismeretes számunkra a szükségesnél, s a címben jelzett probléma egyébként is különleges érdekű: az ausztriai és a magyar 1848 párhuzama még távolról sem kidolgozott, s a választójog kérdése (magyar vonatkozásban Csizmadia Andor alapos, sokoldalúan elemző könyve a tanúság rá) az új rend problémái közt igen előkelő helyet foglal el, feltárása a forradalom menetéről alkotott ismereteinket teszi plasztikusabbakká. A munka jelenleg Nyugat-Németországban élő szerzője több szláv nyelvet ismer, így a Habsburg-monarchia szláv tartományaira vonatkozó irodalmat is módja volt áttekinteni.

A könyv mindenesetre jóval kevesebbet nyújt a jogosan vártnál. Magában témájában is. Miután már eleve kizárja a tárgyalásból a magyar korona országait s a lombard-velencei királyságot, még az örökös tartományoknál is szűkíti a kört: a nemzetiségileg egységes osztrák tartományokkal (Alsó-, Felső-Ausztria, Salzburg, Vorarlberg) nem (ill. csak az összegezésben, néhány bekezdésben) foglalkozik (azzal az indokolással, hogy ezek nemzetiségileg homogén területek). Magát a vizsgált kérdést is lényegében a „liberalizmus-nemzetiségek választójoga-államegység” kérdésre redukálja (látni fogjuk: ezt is eléggé szintelenül ábrázolva). A kötet (előszaván s a problémafelvető bevezetésen túl) 5 főrésze tagolódik. Rövid bevezető fejezet tekinti át az ausztriai Vormärz-et: az osztrák liberalizmus Burian szerint nem ismeri fel a kelet-középeurópai nemzetiségi

²² Említésre méltó pl. *Paul W. Schroeder: American Books on Austria-Hungary* (Amerikai könyvek Ausztria-Magyarországról) című cikke, amely a Bizottság Austrian History Yearbook című folyóiratának 1966-1 számában jelent meg, 172–195. l. A felsorolás jellegű, de élénk bírálatokkal gazdagított tanulmány az utóállamok történelmét is felöleli.

kérdés lényegét (nem számol az állampolgárok több nemzetiséghez tartozásával), a nemzeti mozgalmakat az abszolútizmus elleni harc mellékvágányainak tartják (az éles harcot nem vállaló nemzetiség ezekre fut rá). A német-osztrák liberalizmus rokonszenvez a nemzeti mozgalmakkal, ugyanakkor a birodalomra (azt szükségesnek tartja) veszélyesnek látja őket; megoldási elképzelése: osztrák nemzeti érzés megteremtése s a Habsburg-állam német jellegének megtartása (germanizálás, a nemzetiségek politikai hatalomhoz nem engedése révén). Ez a liberalizmus fél Oroszországtól (azt látja a szláv nemzetiségi mozgalmak mögött). Schuselka szerint Ausztriát Európa szelleme alkotta a közép-európai népeknek az orosz despotizmustól való megmentésére. S a szláv nemzeti vezetők egyrésze is idegenkedik az orosz abszolútizmustól (Havliček), célszerű egészlet lát a Monarchiában (Deym). A képviselő és nemzetiségi kérdés közös kérdéseit vizsgálva, Burian utal rá: Csehországban 1848 előtt felmerül a 2 nemzetiségi kamarából álló országgyűlés terve. Tirolban (ahol a tartománygyűlésen és az évente ülésű „Postulaten-kongressz”-en negyedik rendként a parasztság képviselői is jelen vannak) 1791-től az olaszok is képviselőt kapnak (ha a németeknél kisebb arányban is). Újabb fejezetben ismerteti Burian az 1848 áprilisi birodalmi alkotmány tárgya körébe tartozó vonásait és a birodalmi gyűlés működését. A forradalom után szerinte a régi alkotmányos formák felújítására történnek kísérletek, ilyen formák azonban az egész birodalmat illetően sincsenek, a liberálisok közjogi vákuumot találnak, így követeléseik könnyebben teljesíthetők. A birodalmi gyűlést már 1848 március közepén egybehívják (az 1848. március 12. és 15. közt egymást követő rendeletekben jellege a forradalom menetét követve változik át javaslattevő testületből alkotmányozó nemzetgyűléssé). Helyette azonban egyelőre, 1848 április közepén az alsó-ausztriai rendek meghívására a tartományi gyűlések követői (Csehországot s Galféiát kivéve) ülnek össze egy rendi központi bizottságban. Az új alkotmány tervezetét Pillersdorf belügyminiszter dolgozza ki, belga mintára; az ő parlament-terve: kétkamarás gyűlés, képviselőházában a birtokkal, önálló iparral, biztos értelmiségi jövédellel rendelkezők által választott képviselők (1—1 személy 50 000 lakos után — e tekintetben a frankfurti birodalmi gyűlés volt számára a minta) s a képviselőház konzervatív ellensúlyának szánt szenátussal. A minisztertanács néhány élesebb vonást húz Pillersdorf tervébe: a munkásokat, napszámosokat, szolgákat, a nyilvános játékonyossági szervezetek által támogatott személyeket kizárja a választásból, a városokban 20 000-ben, másutt 50 000-ben szabja meg a választókerületek lélekszámát, közvetett választásokat tart szükségesnek. A májusi—júniusi megmozdulások hatására azonban előbb a szenátus tervének feladására kényszerül a kormány, majd (a Sicherheitskomitee és a bécsi polgári bizottmány követelésére) választójogot ad a munkásoknak is. 1848 júniusában zajlanak le a választások; Burian csak utal az ezek során felmerülő olyan problémákra, mint a város—falu ellentét, felekezeti és nemzetiségi sérelmek keletkezése a választókerületek elhatárolása miatt. A birodalmi gyűlés összehívása kapcsán felrémlik az a veszély, hogy a parlamentben szláv többség lesz, s Ausztria nem marad védgát Oroszországgal szemben; az osztrák liberálisok azonban abban bíznak, hogy az Ausztriát összefogó liberális erő német. Az 1848 júliusában megnyíló gyűlésen a tárgyalási nyelv mindenestre a német, de a képviselők kb. 1/4-e nem tud németül (lengyel, ukrán, román, szlovén és horvát parasztok, de művelt olaszok is); ez problémákat is okoz (az olaszok tolmácsot sürgetnek, a többiek nem tudnak résztvenni a szavazásokon; kritikák hangzának el: a választásoknál nyelvi cenzust kellett volna alkalmazni, javaslatok történnek a németül nem tudó képviselők eltávolítására vagy lemondatására; végre tolmácsok beállítására oldja meg a dolgot). A birodalmi gyűlésen végül sem alakul ki szláv egység, a német vezetőszerepét semmi nem veszélyezteti. A munka III. része az egyes tartományok parlament-kísérleteivel foglalkozik: előbb a már említett rendi központi bizottság 1848 áprilisban kidolgozott (de a valóságba át nem plántált) tartománygyűlés-tervezetét ismerteti (nagybirtokosok, városok és falvak képviselője, magas adócnzus, városi polgárjog és értelmiségi foglalkozás, a parasztnál a birodalmi gyűlés választójoga szerint), majd az egyes tartományok gyűléseit. A IV. rész a kemsieri gyűlés alkotmánytervezetét ismerteti. (Kidolgozója a morva Kajetan Mayer.) Eredményeinek összegezése: 1848-ban Ausztriában megmarad a közjogi kontinuitás, az 1848 előtti parlamenti formák is, az új tartományi gyűlések ezekből fejlődnek ki, csak a birodalmi gyűlést választják majdnem általános választójog alapján. A nemzetiségi szempont általában nem szerepel a választójogi koncepcióban (csak a gyakorlatban éreztetni korlátozó hatását).

Ennyit arról, amit a könyv tartalmaz — az olvasót ti. a munka elolvasása után sokkal inkább érdekelné az, amit az *nem tartalmaz*. A rendkívül igényes, elegáns külsejű kötet ti. módszerben s ebből következően eredményeiben is meglehetősen szegényes. Számunkra már elképzelhetetlen a nyilvánosság elé kerülő munkában a *korábbi irodalom* olyan használata, amelynél terjedelmes, fontos részek *néhány standard munkára* támasz-

kodnak (vagy elsősorban *egyre* — így teszi Burian a cseh tartományi gyűlés esetében: ott Kazbundanak 1848 csehországi eseményeit összefoglaló, 1929-ben megjelent műve a „főforrás”, Burian szerint a mindmáig egyetlen [!] munka, amely a prágai és bécsi levéltárak ily anyagát egyaránt felhasználja, másutt Anton Springer 1863—5-ben megjelent XIX. századi osztrák történetére való hivatkozások túltengésével találkozunk); ugyanezt mondhatjuk a forráshasználatra is (az 1848 áprilisi birodalmi alkotmány kialakulásának ábrázolására pl. aligha tarthatjuk elégségesnek Pillersdorff emlékiratainak, hagyatékának s egy-két fontos forráskiadványnak feldolgozását). Mindez annál szembetűnőbb, mert Burian 12 oldalas [!] bibliográfiát szerepeltet könyvében. De a forráshasználat kérdését ezen túlmenően vizsgálva, nem tarthatjuk kielégítőnek azt a forráshasználati módszert sem, amely csak a közvetlenül az általa kiválasztott (jeleztük: eléggé szűken meghatározott) kérdésre vonatkozó anyagot aknázza ki. A politikai események menetébe Burian csak akkor ágyazza be kérdése vizsgálatát (ami pedig 1848/49 kérdéseinek vizsgálatánál ugyancsak messzemenően lehetséges, de ugyanannyira követelmény is), amikor már lehetetlen kitérni előle. Azt már hiába várnánk ezek után, hogy szerzőnk az európai paralellekre is figyelmet fordítson, s beállítsa az európai fejlődésbe az 1848/49-i ausztriai parlamentáris kísérleteket; azt még kevésbé, hogy a magyar parallelt is vizsgálja. Pedig mindez még az általa kijelölt problematikába tartoznék; olyan problémakörök vizsgálatát már nem is merjük számonkérni rajta, mint a Habsburg-birodalom összetartozásának problémája (azon túlmenően, hogy különböző nyelvű és „kultúrfokú” népek élnek benne, s ezek közül a szlávok így vagy úgy viszonyulnak a cári Oroszországhoz), vagy a nemzetiségi mozgalmak valósága (társadalmi bázisuk, ideológiájuk; Burian módszerére az a jellemző, hogy szerinte 1848 előtt Galiciában nincs lengyel—ukrán nemzetiségi kérdés [!]) vagy a választójog társadalmi kérdései. Iskolás, a társadalmi-történeti valóságot megjelölően kevésbé képes munka Buriané. Olvasóinkat talán nem kell külön emlékeztetni egy „Forradalom és ellenforradalom Németországban 1848/49-ben” című, száztizenegynéhány éves munkára — mennyivel modernebb az ma is, s nemcsak szerzőinek képességei révén! Buriant egy sereg részletkérdésben is joggal róhatjuk meg: szerinte Nyugat-Európában állam és nemzet egy, nincs nemzetiségi kérdés (a flamand, vallon, breton, ír stb. kérdésekről mintha nem is tudna); az osztrák Vormärz-nek a kérdés szempontjából való vizsgálata rendkívül szegényesre sikerült (még a liberális álláspont ábrázolása is; az ellenerőkről, Metternich és Kollowrat álláspontjáról, amelyet a magyar történeti irodalom évtizedek óta jól ismer, szó sem esik, stb.), a nemzetiségek politikai programjának ismertetése rendkívül vázlatos), a birodalmi gyűlésnek nemcsak társadalmi összetételéről nem közöl (egy-két megjegyzésen túl) semmit, de szerkezetéről, működéséről, a politikai életben birt súlyáról, csoportosulásairól sem; a kremsieri alkotmánytervezet azért rója meg, mert az nincs tekintettel a nemzetiségek létszámbeli, műveltségi, társadalmi különbségeire [!], az osztrák probléma (sok nemzetiség, szláv többség) megoldására nem új, egyedi eszközöket használ, hanem a már adott alkotmányos sémákat [!]. stb. A ma már a kérdések sokoldalú elemzéséhez és az állítások széleskörű dokumentációjához szokott magyar olvasó azzal teszi le a könyvet: nem tudja, hogy irigylje-e nyugati kollégáit, akik egy ilyen nivójú munkát is megjelentethetnek (még hozzá az említett elegáns külsőben) vagy egészen ellenkező érzelmekkel legyen-e. Burian könyve mindenesetre nem az a világszínvonal, amit a magyar történészeknek igyekezni kellene utólniük.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

EUROPA UND AMERIKA IN DER WELT VON MORGEN

(Atlantica e. V. [Herausgeber]. Vereinigung zur Förderung der atlantischen Zusammenarbeit. Freiburg, Verlag Rombach. É. n. [1964]. 132 l.)

EUROPA ÉS AMERIKA A HOLNAP VILÁGÁBAN

1963 januárjában Franciaország megvétózta Nagy-Britannia felvételét az Európai Gazdasági Közösségbe (a továbbiakban: EGK). Ez az esemény felszínre hozta az európai tőkés integrációs szervezetek és törekvések már 1958 óta lappangó válságát. 1958-ban hirdette meg ugyanis de Gaulle az „Europe des nations” konföderatív integrációs elméletét az amerikai — nyugatnémet nemzetekfölötti integrációs koncepcióval szemben és annak ellensúlyozására.

A válság megszüntetése érdekében az európai integráció amerikai elgondolás szerinti szupranacionális formájának védelmében, annak a szellemnek és irányzatnak megővése és terjesztése céljából, amely a Marshall-tervben, a NATO-ban, a Montanunióban, az Euratomban, az EGK-ban és a megbukott Európai Védelmi Közösségben megnyilvánult, rendezte meg az amerikai kezdeményezésre párizsi székhellyel létrejött és főleg az amerikaiak támogatásával fenntartott Atlantic Institute németországi tagozata 1963. november 19. és 22. között Loccumban (NSzK) az Evangélikus Akadémián „Európa és Amerika a holnap világában” tárgyú ülészakát. A csaknem 200 meghívott jelenlétében megtartott konferencián elhangzott három nyugat-német és egy-egy amerikai, angol, francia előadás szövegét tették közzé az ismertetésre kerülő kis kötetben. Alfred Müller-Armack professzornak, az ülészak negyedik nyugat-német előadójának mondanivalóját nem közölték, mivel szabadon adta elő gondolatait.

A felkért előadók valamennyien az európai integráció eszméjének a nyugati közéletben ismert hívei. Ennek ellenére felfogásukban — lényeges kérdésekben való egyezések ellenére — nemzeti hovatartozandóságuknak megfelelően elég jelentős különbségek is észlelhetők.

Kurt Birrenbach nyugat-német előadó 1963-ban az August Thyssen-Hütte A. G. felügyelőbizottságának és a Thyssen Gesellschaft für Beteiligungen G. M. b. H. igazgatótanácsának elnöke, a Fritz Thyssen alapítvány alelnöke, a CDU-nak és a Bundestag külügyi bizottságának, a Monnet-bizottságnak tagja, az Atlantic Institute és az International Movement for Atlantic Union alelnöke, akinek szoros kapcsolatai vannak az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezető embereivel, „Európa és Amerika a holnap világában” c. előadásában az Adenauer idejéből ismeretes szovjetellenes, hidegháborús és revansista uszító hangot ütötte meg. Beszélt arról, hogy az Egyesült Államok Nyugat-Európa nemzeti államainak tulajdonképpeni védője a Kelettel szemben. Utalt arra, hogy bár a Szovjetunió győzelme a második világháborúban kettészakította Európát, ez nem fosztotta meg a „szovjet uralom” alatt levő államokat európai jellegüktől, amit nemzeti szubstanciájukért vívott küzdelmük is mutat. A kettéosztott Berlin permanens memento az egész nyugati világnak, „sich mit der Kolonisierung der mittel- und osteuropäischen Nationen nicht in Resignation vor der Gewalt abzufinden” (12. l.). Nyugat államait egységes politikai kötelek helyett csupán az emberi szabadság, méltóság és a politikai demokrácia melletti hitvallás fűzi össze. Valamennyiüket fenyegeti a kommunizmus terjeszkedésének veszélye. A nyugati, európai eszméhez való ragaszkodás és a közös ellenfél által való fenyegetettség köti egymáshoz az európai nemzeti államokat és az Egyesült Államokat. Ez a kettős kapocs volt az alapja a Marshall-terv, a NATO, az EGK stb. megszületésének és ezeknek köszönhető, hogy Európa túlélt a Kelet—Nyugat konfliktust. Mégis: tévesnek bizonyult azok feltevése, akik úgy vélték, hogy az EGK életrehívása önműködően eredményezi majd Európa politikai egységbe forrását is. Birrenbach a továbbiakban bírálta Nagy-Britannia távolmaradását az európai integrációs szervezeteiktől, még élesebben szállt szembe de Gaulle „Europe des nations” elméletével. Ez utóbbival kapcsolatban kiemelte: „ein so konstruiertes Europa wäre ein Europa unter französischer Führung” (20. l.). De Gaulle koncepciójával szemben Birrenbach egyértelműen Kennedy atlanti partnerség eszméje mellé állt, mert szerinte ennek az elgondolásnak valóraváltása biztosíthatná leginkább a gazdaságilag, politikailag egyre jobban konszolidálódó európai államok számára, hogy egyenlő jogon beleszólhassanak a világpolitikai döntésekbe és hogy megszűnjék az USA-nak számukra egyre kellemetlenebbé váló atommonopóliuma. A partnerség biztosítaná a nyugati civilizáció jövőjét, míg az esetleges szovjet—amerikai megegyezés Európa feje fölött Európa kettéosztottságának fenntartását, a nyugati szövetség aláadását jelentené, másrészt „als Vorstufe einer weiteren Expansion nach Westen” szolgálna (27. l.).

Európa ismét hatalmi tényező a világ gazdaságban, a világ első kereskedelmi hatalma lett. Ugyanakkor az Egyesült Államok monetáris sebezhetősége, tartós fizetési mérleg-deficite miatt gazdaságilag meggyengült és gazdasági, politikai tekintetben (a Szovjetuniótól való félelem a békés egymás mellett élés politikája miatt alábbhagyott, és erősödött az Európa önálló politikájára irányuló törekvés) Európával az interdependencia helyzetébe került. Ehhez járult még a szovjet hatalom katonai megerősödése (atomfegyverek, rakéták stb.). Ezt a helyzetet mérlegelve hirdette meg Kennedy az atlanti partnerség életét, amelyben kifejezésre jutott, hogy az USA elvesztvén gazdasági, politikai és katonai monopóliumát a gazdasági, politikai és katonai terhek — tegyük hozzá: és befolyási területek — újrafelosztására kényszerült. Ebből a realiztikus helyzetfelméréseiből levont végkövetkeztéseiben Birrenbach ismét átesap a hidegháborús és neokolonizálási hangnembe: „Diese Partnerschaft soll sich in erster Linie auf die Verteidigung gegen die kommunistische Aggression und auf die Hilfe für die unterentwickelten

Länder beziehen" (31. l.). Európa nem harmadik erő az USA és a Szovjetunió között, hanem az Egyesült Államok szövetségese.

Herbert Wehner, a Németországi Szociáldemokrata Párt országos vezetőségének és a Bundestagnak a tagja „Atlanti partnerség vagy Európa mint harmadik erő” c. előadásában különösen azt emelte ki, hogy a Nyugatnak az atlanti partnerség révén megteremtendő egysége rádöbbené a Szovjetuniót és a többi szocialista országot arra, hogy nekik is érdekük hozzájárulni az igazi békéhez. Amíg a Nyugat megosztott vagy megosztható, és a Szovjetunió erre számíthat, igazi megállapodás nem jöhet létre. Európa az atlanti partnerséggel áll vagy bukik. Európa problémáinak megoldására a nemzeti államok nem elegendők. Nemzetekfölötti összefogásra van szükség, nem pedig „moszkvai zarándokutakra”, mert ezek megfertözik Európát, megbénítják cselekvőképességét és elvezetik Európa egyesítésére irányuló akarátát. Európát egyesíteni kell a nyugati típusú demokratikus szabadság fenntartása, továbbfejlesztése és terjesztése érdekében.

Hans von Groeben, 1958 óta az EGK-bizottság tagja, ugyanolyan hidegháborús módon szólott az integrációs szervezetek létrejöttének okairól, mint Birrenbach. Ugyanakkor azonban — közvetve és akaratlanul — a békés egymás mellett élés politikájának helyességét is igazolták következő szavai: „Freilich besteht die Gefahr, dass das Bewusstsein dieser Gemeinsamkeit sich abschwächt, je mehr die weltpolitische Konstellation in Bewegung gerät, je schwächer infolge des atomaren Gleichgewichts die unmittelbare kriegerische Bedrohung aus dem Osten zu werden scheint” (71. l.). Ennek az enyhülésnek ellensúlyozására tovább kell erősíteni az EGK-t, mint az európai partnerség és az újjárendezés feltételét.

Az amerikai nézeteket kifejtő *George C. Mc Ghee*, 1963-ban az Egyesült Államok bonni követe „Az Egyesült Államok és az atlanti partnerség” c. előadásában a második világháború után kialakult hatalmi erőviszonyok teremtette új helyzetet vázolta és az USA által annak követett politika helyességét bizonygatta, hangsúlyozván, hogy a Szovjetunió politikája miatt és a szovjet támadás veszélyével szemben „kényszerült” elvállalni a nyugati népek „szabadságának” védelmét és tett hitvallást a Marshall-terv szellemének megfelelően az európai integráció mellett, mivel az Egyesült Államok védelmi előőrsét látta Európában. Az Egyesült Államoknak európai szövetségeseire kell bízni magát önvédelme érdekében és e közös, kölcsönös védelemben „der deutsche Beitrag im besonderen fällt schwer ins Gewicht” (75. l.). Utal arra is, hogy az EGK hatalmas erő a világ-gazdaságban és az USA a gazdaságilag, katonailag, politikailag egyesült Európával mint egyenrangú féllel kíván partnerségre lépni. Elutasítja az Európa mint harmadik erő koncepciót, mint a gyengeség jelét, ha ez a Szovjetunió és az USA közti semleges tömböt jelentené. Az egyesült Európát azonban, amely önálló, független erőként játszana szerepet a világpolitikában, az Egyesült Államok partnereként, szívesen üdvözléne harmadik erőként.

Lord Gladwyn, az Atlantic Institute alelnöke, az Európa-mozgalom végrehajtó bizottságának tagja, vállalati igazgató „Nagy-Britannia, Európa, a Commonwealth és az Atlanti Közösség” c. előadásában részletesen kifejtette Nagy-Britanniának 1961-ig folytatott és az integrációval a kooperáció politikáját szembeállító magatartásának indokait. Utalt a nemzetközi helyzetben a Szovjetunió békülékeny politikája nyomán bekövetkezett feszültség-nyhülésre. Kifejtette azt a nézetét, hogy az atom-világháború veszélye időlegesen messzemenően kikapcsolódott, bár szerinte sohasem volt nagyon nagy. A kubai kérdés elintézési módja arról tanúskodik, hogy a Szovjetunió nem akarja a helyzet elmérgesedését. Közvetve tehát ő is igazolta a Szovjetunió békepolitikájának helyességét, de ő sem mulasztotta el, hogy kifejezze bizalmatlanságát a szovjet béke-szándékok őszintesége iránt, és a háborús veszély enyhüléséről szóló fejtegetéseit így zárta le: „jedenfalls nicht (ti. nincs háborús veszély — M. Gy.), solange die amerikanische Armee in Deutschland steht.” Gheehez hasonlóan, de még nagyobb hangsúllyal utalt arra, hogy Európában a prosperitás, az emelkedő életszínvonal, a teljes foglalkoztatottság vagy legalábbis csekély munkanélküliség hatására érezhetően növekszik a nacionalizmus és az az óhaj, hogy vonják ki Európából az amerikai csapatokat. E nézeteket főleg a franciák képviselik, akik az „Europe des nations” elv alapján létesítendő konföderációban vezető szerepre és arra törekednek, hogy ez a szervezet közvetlenül tárgyaljon a Szovjetunióval. Ez a konföderáció tárgyalásait csak a gyengeség és nem [az erő helyzetéből folytathatná a Szovjetunióval, szakítást jelentene a nyugati rendszerrel, lehetővé tenné, hogy a Szovjetunió a maga számára előnyösen oldja meg a berlini kérdést és megszilárdítsa helyzetét az európai szocialista országokban. Az amerikai csapatok visszavonása esetén megerősödnék a francia és az olasz kommunista pártok helyzete is. Ezen az indítékon kívül a világpiaci helyzet is, a világkereskedelem további kiterjesztésének igényei is a gazdasági fellendülés visszaesésének

és bizonyos pangásnak elkerülése végett elengedhetetlenül szükségessé teszik az atlanti partnerséget és Európa egyesítését Nagy-Britannia bevonásával.

A francia álláspontot *Christian de la Malène*, az Európai Parlament tagja fejti ki „Európa az Egyesült Államok partnere, vagy harmadik erő” c. előadásában. Ő is elutasította az Európa mint semleges harmadik erő elvét, mint amely a kommunizmus előretörését szolgálja, ámde az Europe des nations elv szellemében szuverén nemzeti államok konföderációját ajánlotta, és az európai államok érdekeit elsősorban szem előtt tartó összefogást javasolt, amely nem kezelné a magáéival egyenlő fontosságúként más földrészek országainak érdekeit, így az Egyesült Államokéit sem. Önálló, független gazdasági, politikai, katonai egyesülést követelt, mivel a NATO és a többi integrációs szervezet már elavult. Csakis ilyen alapon helyeselné Európa és az Egyesült Államok partnerségét. Élesen szembehelyezkedett a Kennedy-féle partnerség elvével, noha „die kleinen Nationen dem Begriff der Gleichheit der Staaten natürlich stark verhaftet sind, . . . ausserdem. . . die Vereinigten Staaten gar gern mit dieser Haltung zufrieden sind, die ihnen gewissermassen in jedem Fall Stimmenmehrheit innerhalb der atlantischen Gremien sichert” (112—113. l.). Rávilágít arra is, hogy kicsik és nagyok egyenlősége ellenkezik a valósággal — tegyük hozzá: a kapitalista világ valóságával —, hiszen az atlanti szövetséget is a hatalmi hierarchia primátusa alapján igazgatják. — Nem kevésbé figyelemre méltó az a megállapítása sem, amely szerint a fejlődő országok esetében „man wird jedoch sehr wohl erkennen. . . dass diese Länder nicht wirklich unabhängig sind. Es sind Nationen, die . . . in den meisten Fällen Pufferzonen zwischen Ost und West” (ti. bilden — M. Gy.). Es sind Einflusszonen, Pufferzonen (104. l.). Az ő esetükben indokolt javasolni a semleges magatartást, de fejlett, iparosodott nemzetek esetében helytelen a bandungi alapelvek alkalmazását követelni. Élesen kommunistaellenes beállítottságának megfelelően tartózkodó magatartást javasolt a szovjet—kínai nézeteltérések esetében, mivel nincsenek jó és rossz kommunisták, csak kommunisták vannak, és így „müssen wir den russischen und den chinesischen Kommunismus absolut gleich behandeln” (114. l.).

Tömören ennyiben lehetne számot adni a kötetről, noha akadna az előadásokban még számos érdekes megállapítás a német—francia viszony jellegéről, annak történelmükben rejlő okairól, az EGK fejlődéséről, Nagy-Britannia és a Commonwealth államainak kapcsolatairól, az angol—amerikai viszonyról stb.

Éppen az ismertetés szűkreszabott keretei indokolják, hogy a könnyebb áttekintés kedvéért röviden összegezzük az előadások fő mondanivalóját és levonjunk néhány következtetést.

Az értekezlet előadói egyértelműen állást foglaltak a „semleges Európa mint harmadik erő” koncepció ellen. Még élesebben és teljesen egybehangzón utasították el — természetesen de la Malène-t kivéve — de Gaulle „Europe des nations” elgondolását. Éles fényben került megvilágításra az is, hogy de Gaulle integrációs elképzelései erős, független tőkés nyugat-európai államszövetség létrehívására irányulnak, amely önállóan lépne fel a nemzetközi életben, elsősorban az európai államok érdekei szerint intézné az ezeket közösen érdeklő gazdasági, politikai és katonai ügyeket egyes esetekben akár az Egyesült Államok vagy más Európán kívüli hatalmak érdekeivel ellentétes módon. Birrenbach és Gladwyn nyíltan és közvetlenül, de la Malène — a hatalmi hierarchia említése révén — közvetve mutatott rá arra, hogy de Gaulle francia vezetéssel képzeli el Európa egyesítését.

Az előadásokból kitűnik az amerikaiak által hirdetett atlanti partnerség-eszmének bevallott és be nem ismert célja, valamint a partnerek közötti teljes egyenlőség és interdependencia igazi értelme, tartalma is. Ghee rámutatott az atlanti partnerség-eszme katonai hátterére, amikor kifejtette, hogy az Egyesült Államok védelme Európában kezdődik, és hogy ebben a védelmi előtér feladatban az NSZK-nak döntő fontosságú szerepet tulajdonít. Ha ezt a megállapítást összekapcsoljuk Birrenbachnak ugyanerről a kérdéstről följebb idézett hidegháborús, revansista kijelentéseivel, továbbá Wehnernek és Gladwynnek azokkal az utalásaival, amelyek szerint az atlanti partnerségban az egyenjóság elve alapján egyesített Európa az erő helyzetéből tárgyalhatna a Szovjetunióval, világossá válik a Kennedy által hirdetett integrációs szövetségnek általában a szocializmus, főleg pedig a Szovjetunió ellen irányuló éle. Ezek a szavak nem teszik kétségesse, hogy az európai kultúra, szabadság, demokrácia védelméről elhangzott állítások éppúgy szövegek csupán a nehezen leplezhető agresszív célok eltakarására, mint a szovjet expanzív törekvésekről szóló hidegháborús kijelentések is.

Birrenbach és Gladwyn előadása egybehangzón rávilágít a Kennedy-féle partnerség-elmélet gazdasági hátterére is. A Kennedy-round a partnerség jelszava alatt lényegében véve amerikai vezetéssel és az ő érdekeiknek leginkább megfelelő módon ki-

vánná lebonyolítani az európai integrációt. Az atlanti partnerség eszméjének szintén közvetlenül be nem vallott, de az amerikai, angol előadásokból kiolvasható további célja az is, hogy a katonai terhek viseléséből Európa vegye ki az öt megillető részt. Ezen a réven a nyugat-németek atomfegyverhez juthatnának ugyan (az MLF program keretében), de nemzeti jövedelmük egyre jelentősebb részét volnának kénytelenek hadikiadásokra fordítani. Így kevesebb jutna produktív beruházásokra. Távolilag gyengülne tehát Európa, elsősorban az NSzK versenyképessége a világpiacon, és így az amerikaiak javíthatnának mind árukiviteli, mind az új gyarmatosítás jegyében folytatott tőkekiviteli nyersanyagkiaknázási stb.) helyzetükön a fejlődő államokban.

De la Malène följebb idézett szavai a hatalmi hierarchiáról leleplezik az atlanti partnerség hívei által kicsik és nagyok számára egyforma elbánást hirdető szavak által leplezett szándékot: az amerikai vezetés biztosítását az integrált Európában.

Rendkívül tanulságosak és akaratlanul is önbeismerést tartalmaznak de la Malènenek a fejlődő országok valóságos függetlenségét tagadó, ezzel egyúttal a neokolonializmust leleplező megállapításai is.

Nem kevésbé fontosak azok az észrevételek (főleg Gladwyn előadásában), amelyek egyrészt — akarva-akaratlan — arra utalnak, hogy a békés egymás mellett élés politikája gyengíti a nyugati tőkés államoknak a szocialista országok elleni összefogásra irányuló készségét, a Szovjetunió békepolitikája egyre kevésbé teszi őket hozzáférhetővé a kommunista terjeszkedési szándékokról szóló hidegháborús politika számára, másrészt rávilágítanak arra is, hogy a félelmi tényező enyhülése folytán könnyebben felszínre törhetnek a tőkés egymásközi ellentétei, amelyek a nyugati államok gazdasági megerősödésének következményeként egyre több helyen és mind jobban erősödő nacionalista politika formájában és az integráció ellentendenciájaként jelentkeznek.

MÉREI GYULA

**CONTRASTS IN EMERGING SOCIETIES.
READINGS IN THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF
SOUTH-EASTERN EUROPE IN THE NINETEENTH CENTURY**

Válogatta és fordította G. F. Cushing, E. D. Tappe, V. de S. Pinto,
Phyllis Auty, szerk. Doreen Warriner.

(University of London. The Athlone Press. 1965. XIX, 402 l.)

**KIALAKULÓ TÁRSADALMAK ELLENTÉTEI. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY
DÉLKELET-EURÓPA GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ
A XIX. SZÁZADBAN**

A londoni egyetemhez tartozó School of Slavonic and East European Studies kollektívája rendkívül hasznos szöveggyűjteményt szerkesztett a kelet-európai gazdasági és társadalmi fejlődés iránt érdeklődő nyugati olvasók számára. A gyűjtemény 101 válogatott forrásrészlet segítségével ad képet Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia gazdaság- és társadalomtörténetéről a XVIII. század végétől az első világháborúig.

A szemelvények válogatása és csoportosítása többrendbeli összehasonlítás lehetőségét van hivatva szolgálni: a tárgyalt országok közös fejlődési sajátosságainak megállapítását és a nyugat-európai országok fejlődésével való szembeállítását; a délkelet-európai térség belső szerkezeti tagozódásának, elsősorban a magyarországi—romániai „porosz-utas” és a bulgáriai—szerbiai szabadparaszti fejlődés két ellentétes típusának bemutatását; végül pedig a kelet-európai országok XIX. századi fejlődésének összehasonlítását korunk fejlődésben elmaradott országainak problémáival, a hasznosítható tanulságok levonása céljából.

A korabeli európai közvélemény számára Kelet-és Délkelet-Európa volt a fejlődésben elmaradott világ, a mai „harmadik világ” megfelelője. Milyenek látták a nyugati kapitalizmus szemszögéből az egykorú megfigyelők ezt a fejlődésben megrekedt, elmaradott világot? — elsősorban erre a kérdésre ad választ a gyűjtemény, amelynek nagyobb részét az angol, francia, német és olasz utazók és gazdasági szakemberek beszámolóiból

és leírásaiból vett szemelvények teszik ki. A másik csoportot a „hazai” források alkotják, s egyes fontos kérdésekre vonatkozóan — ha szükséges — visszatekintő tudományos feldolgozásokból is idéznek a szerkesztők.

Az összehasonlítás megkönnyítése céljából a válogatás és a csoportosítás minden ország esetében azonos szempontok szerint történt. Az egyes országok anyaga két nagy időrendi csoportra van bontva, a határt Magyarországon 1848, Romániában 1859, Bulgáriában pedig 1878 alkotja. Kivétel Jugoszlávia, ahol regionális felosztást alkalmaznak. A szemelvények nagyobb része minden esetben az első periódusra vonatkozik, s a válogatók szemmel láthatóan a polgári forradalom, illetve a nemzeti függetlenség gazdasági-társadalmi előzményeinek bemutatására helyezték a fókuszot. Először ismertetik a mezőgazdaság általános állapotát, majd a „Társadalmi élet” című fejezetek nyújtják a munka központi mondanivalóját, bemutatva a parasztság életviszonyait, a nagybirtokos arisztokráciát, paraszt és földesúr viszonyát. Az első periódus harmadik része a kereskedelem, ipar és közlekedés fejlődéséről, a polgárság kialakulásáról nyújt képet. A második periódus szemelvényanyaga a feudális agrárviszonyok felszámolásának módját és következményeit, a kapitalista korszak első szakaszának gazdasági-társadalmi fejlődését mutatják be. A szemelvények plasztikusnak állítják elének a kialakuló polgári társadalmak sajátos struktúrájának három pillérét: a parasztságot, a nagybirtokosokat és a polgári rétegeket. Annál meglepőbb viszont, hogy a negyedikről — a tárgyalt korszak utolsó szakaszában még a fejlődésben legelmaradottabb balkáni országokban is számottevő szociális-politikai súlyú színrelépő — munkásosztályról jóformán szó sem esik.

A *Magyarországról* szóló részt *G. F. Cushing* válogatta és fordította, s ő írta a 7 oldalas bevezetést is a 31 szemelvényhez, amelyből 22 az 1848 előtti időszakra vonatkozik. A válogatás gerincét az egykorú nyugati — elsősorban angol — utazók (M. de Serres, R. Townson, R. Bright, J. Paget, Julia Pardoe, F. S. Beudant, M. J. Quin, J. P. Simpson, J. G. Kohl) szövegei adják. A hazai forrásokat Demian és Magda Pál statisztikai leírásai, Újfalyvtyól, Széchenyitől és Kölcseytől vett szemelvények, valamint Petőfi „A magyar nemes” c. verse képviselik. 1848 után szintén a nyugati forrásszemelvények dominálnak: A. J. Patterson, A. A. Paton, R. Recouly, A. de Gubernatis, G. Drage. Részletet olvashatunk Eötvös József jelentéséből a népoktatás állapotáról, Hunfalvy, Lukács Béla és Vargha R. gazdasági leírásaiból, valamint „A puszták népé-”ből. Az agrár-szocialista mozgalmakat Simon Péter könyvéből vett részlet illusztrálja.

Külön foglalkoznunk kell *D. Warriner* kitűnő általános bevezetőjével, amely a „Contrasts and comparisons” címet viseli. Ez a 25 lapos tanulmány összehasonlító módszerrel elemzi a kötetben közölt forrásokból nyert információkat, s több figyelemreméltó megállapítást tartalmaz a vizsgált országok gazdasági fejlődésében fellelhető közös sajátosságokat, tipikus és egyedi vonásokat illetően. Az agrárkérdést tekintni központi jelentőségű problémának, s elsősorban arra a kérdésre keres választ, hogy a feudális agrárviszonyok megszűntetésének módozatai és következményei hogyan hatottak az érintett országok további gazdasági fejlődésére, az agrárstruktúra két ellentétes típusa (a nagybirtok, illetve a kisparaszti gazdaságok vezető szerepével) milyen korrelációban volt a gazdasági növekedéssel, a tőkés gazdaság általános fejlődésével.

Warriner arra a megállapításra jut, hogy egyik típus sem kedvezett a gazdasági növekedésnek. Sem a magyarországi és romániai nagybirtok kapitalizálódása, sem a balkáni országok parasztságának — a nemzeti függetlenség kivívásával egyidejű — szociális kielégítése nem eredményezte a tőkés fejlődés általános és gyors kibontakozását. Magyarország viszonylag gyors növekedési rátáját nem a nagybirtokrendszernek tulajdonítja, hanem az osztrák és a német tőke bonyomulásának. A földbirtokosok a jobbágy-felszabadítás után fokozatosan kapitalista munkaadóvá alakultak ugyan át, de nem váltak tőkés beruházókká. A nagybirtok gazdasági szerepe, hatékonysága és beruházásai nem álltak arányban politikai és szociális túlsúlyával, s a „porosz-utas” országok társadalmi struktúrájának merevsége, csekély mobilitása sem kedvezett a fejlődésnek. A független balkáni államokban viszonylag stabil, szabad és demokratikus paraszttársadalmak alakultak ki — a „porosz-utas” országok parasztságáénál és a nyugati országok ipari proletariátusáénál magasabb életszínvonalallal —, de gazdasági dinamizmus, látható növekedés nélkül. A szerb példa azt mutatja, hogy egy kielégített paraszti társadalom évtizedekig vegetálhat egy megmerevedett és adekvátnak tekintett szinten. A szerbnél dinamikusabb bolgár paraszttársadalom példája pedig arra utal, hogy az adott szinten a parasztság saját erőfeszítései nem elegendőek a fejlődéshez a kormánypolitika hathatós támogatása nélkül.

A tárgyalt négy ország ipari fejlődésében szintén két ellentétes típust állapít meg Warriner, a csoportosulás azonban itt másként alakul, mint az agrárstruktúrák vonatkozásában. Az első típust Magyarország képviseli, mert tulajdonképpen csak itt lehet

beszélni ipari forradalomról — az élelmiszeripar vezető szerepével — és a tőkés gazdaság ezt kísérő általános és széles kibontakozásáról. A másik három országban hasonló jelenséggel találkozunk, mint a mai Közel- és Közép-Keleten, a Kongóban vagy Rhodéziában: szélsőségesen egyoldalú, egy-egy alapvető nyersanyag (román olaj, boszniai vas és fa) kitermelésére koncentrált és a külföldi tőke által nemcsak finanszírozott, hanem közvetlenül is irányított ipari növekedéssel. A legnagyobb hasznot ígérő szektor gyors növekedése mellett jóformán az egész gazdaság szinte érintetlenül megmaradt hagyományos állapotában. Ilyen körülmények között ezen országokban mindvégig döntő szerepet játszott az ipari kitermelés, a falusi háziipar és a kivárosi kézműipar. Bulgária példája jól mutatja a nemzeti függetlenség és az ipari fejlődés közötti viszony ellentmondásos természetét. A korábban virágzó és a tőkés kooperáció egyszerű formáiban megszervezett bolgár ipar elvesztette védett piacát és megsemmisült az importált külföldi gyáripari termékeknek az új országra zúduló áradatában. A függetlenség inkább kedvezett a parasztságnak, mint az elsősorban kereskedő középosztálynak, s az ország inkább agrárjellegűvé vált, mint volt a függetlenségi háború előtt. Ezzel kapcsolatban Warriner találoan utal a modern India analógiájára.

A vizsgált országokban — Magyarország kivételével — nem figyelhető meg a XIX. század folyamán a kapitalista burzsoázia általános felemelkedése, amely dinamikus erőként működve képes lett volna átalakítani a társadalom areulátát. Míg a Nyugaton a kereskedelem bomlasztotta a feudális gazdaságot, s a kereskedők a paraszttal fogtak össze a feudális birtokos osztály ellen, addig Délkelet-Európában éppen fordítva állt a dolog: a kereskedelem fejlődése az agrártermékeket exportáló nagybirtokot erősítette, s ugyanígy hatott a közlekedés forradalma, a vasútépítés is.

Bár az egykorú források a XIX. század utolsó negyedében számos vonatkozásban haladásról beszélnek a délkelet-európai országok gazdasági életében, a fejlődés reális mértékét csak úgy tudjuk megállapítani — hangsúlyozza Warriner —, ha a modern tudomány olyan összehasonlító vizsgálatokra is alkalmas mérőeszközöket alkalmazunk, mint a nemzeti össztermék, a nemzeti jövedelem, vagy a marxista fejlődési periodizáció. Ezzel kapcsolatban azonban a szerző bírálatot gyakorol mind a polgári, mind a marxista beskatulyázási kísérletekkel szemben, amelyek egyaránt a nyugati tőkés fejlődés normáit és mércéit alkalmazzák a kelet-európai országok eltérő viszonyaira, s a nyugati fejlődés vizsgálatából leszűrt tipológiai és periodizációs sémákat igyekeznek ráhuzni a más úton és más ütemben haladó kelet-európai gazdasági fejlődésre, eltorzítva annak valóságos dimenzióit (a nyugati polgári kutatók inkább alábecsülve, a hazai marxista kutatók pedig inkább túlbecsülve a növekedés mértékét és ütemét).

Warriner kimutatja, hogy a gazdasági növekedés Rostow által megállapított szakaszai mennyire nem alkalmazhatók a délkelet-európai országok esetében. A XIX. század első fele kétségtelenül a „tradicionalis társadalmak” időszaka, de mennyire más ez a kelet-európai tradicionális társadalom, mint pl. az egykori angol volt. A XIX. század közepe után Magyarországon, Horvátországon és Szlovéniában megfigyelhető a „nekiindulás (take off) előfeltételeinek” kialakulása, de nem lehet ugyanezt elmondani a balkáni országokról a nemzeti felszabadulást követő időszakban. A társadalmi és politikai kielégítés nem adott közvetlen lökést a gazdasági növekedésnek, sőt Szerbiában és különösen Bulgáriában inkább a nemzeti felszabadulás előtt beszélhetünk gazdasági fejlődésről; az új független államokban a korábban létrejött előfeltételek jelentős része visszafejlődött, elsorvadt. A XIX. század vége felé azonban többé-kevésbé mindegyik országban mutatkoznak a nekiindulás előfeltételei, elsősorban Romániában és leginkább Magyarországon. Rostow szerint Ausztria-Magyarország az első világháború kitörésekor csak az előfeltételek stádiumában volt, Warriner viszont rámutat arra — s ebben egyetérthetünk vele —, hogy Magyarországon 1890 és 1914 között legalább ugyanolyan indokolt lenne a „take off” időszakáról beszélni, mint Oroszország esetében. Végső konklúziója az, hogy a rostowi növekedési tipológia nem alkalmas a kelet-európai országok fejlődésének elemzésére, mert alábecsüli azt.

A kelet-európai országokban uralkodó marxista szemlélet viszont — Warriner szerint — éppen az ellenkező hibába esik: túlozza a gazdasági változások mértékét, elmosza az egyes országok közötti különbségeket, s a nyugat-európai fejlődés sémáját másolja át a lényegesen eltérő sajátosságokat felmutató és más típust képviselő kelet-európai országokra. Az osztály nélküli polgári növekedésemelletekkel szemben Warriner a marxista interpretáció nagy érdemének tekinti, hogy aláhúzza a második jobbágyság döntő fontosságát, a jobbágyfelszabadítást teszi meg a legfontosabb periodizációs határnak, s kiemeli az agrárkérdés és a parasztság szerepét a kelet-európai fejlődésben. Ugyanakkor azonban a feudalizmus végét és a kapitalizmus kezdetét egy fix dátumhoz köti, túl éles és mechanikus átmenetet konstruál, s a formációváltás kétségkívül döntő szociális és

politikai változásából mintegy automatikusan vezet le egy hasonló arányú gazdasági változást, a nyugatihoz hasonló jelegű és méretű kapitalista fejlődést.

Warriner bírálata — úgy véljük — nem indokolt, ha az érintett országok jelenlegi marxista történetírására vonatkoztatjuk, mert olyan jelenségeket érint, amelyek a marxista történetírás; kezdeti szakaszára voltak jellemzőek, s olyan vulgáris és leegyszerűsítő nézetek ellen harcol — teljes joggal —, amelyek ma már túlhaladottnak tekinthetők, s egyre ritkábban bukkannak fel a marxista történeti munkákban. A mai marxista történetírás teljes mértékben egyetért Warrinerrel abban, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet a délkelet-európai országokban rendkívül lassú és kínos volt, kerülő utakkal és ellentmondásokkal terhes. A feudális agrár- és jogviszonyok felszámolása, a nemzeti függetlenség kivívása alapvető szociális és politikai előfeltétele volt a tőkés fejlődésnek, de önmagában nem eredményezhette a gazdaság kapitalista típusú növekedését. Ez utóbbinak számos egyéb, az érintett országok gazdasági és társadalmi struktúrájában, történelmi múltjában rejlő feltételére és akadályára mutat rá Warriner tanulmánya, amely ismételten hangsúlyozza — s teljes joggal —, hogy a feudális viszonyok felszámolásával és a nemzeti függetlenség kivívásával járó nagyjelentőségű szociális és politikai változások és a gazdasági növekedés között nem volt egyértelmű és szoros korreláció, mert ez utóbbit számos egyéb tényező is befolyásolta. Ezen tényezők eredője egy lassú, nehezen nekilendülő, hosszú stagnálások, sőt átmeneti hanyatlások időszakain átvergődő fejlődés, különösen a balkáni paraszttársadalmak esetében. Warriner rámutat arra, hogy ezekben az országokban a bomló feudalizmus méhében több olyan, a jövő gazdasági fejlődés szempontjából biztató jelenség mutatkozott, amely a polgári forradalom és a függetlenség kivívása után nem fejlődött tovább, vagy éppen elsorvadt, megsemmisült. Hasonló jelenségek egész során figyeltük meg magunk is az Osztrák-Magyar Monarchia délszláv-, szlovák- és románlakta területein, s a nemzetközi szakirodalomban is egyre szaporodnak a hasonló megfigyelések, amelyek most már lehetővé teszik a jelenségek szélesebb nemzetközi összehasonlító elemzését (pl. a stockholmi nemzetközi történetészkongresszuson két ilyen előadás is elhangzott: *D. Thorner*: „De-industrialization” in India, 1881—1931. *Première conférence internationale d'histoire économique. Contributions. 217—226. l.* — *A. Wielopolski*: The Economic Regression of Western Pomerania in the Era of Capitalism. Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm. Warszawa. 1960. 239—264. l.).

Warriner végül felveti a kérdést, hogy a tárgyalt négy ország a XIX. század végén valóban fejlődésben elmaradott ország volt-e olyan értelemben, mint ahogy a mai „harmadik világ” elmaradott. A legfőbb hasonlóságot abban látja, hogy az agrárkérdés mindkét csoportban központi jelentőségű volt, így a délkelet-európai agrártörténet tanulmányozása tanulságos lehet a mai problémák szempontjából is. A részleges analógiák ellenére sem tartja azonban indokoltnak, hogy a XIX. századi délkelet-európai társadalmakat valóban hasonlóknak tekintsük a mai afrikai, ázsiai és dél-amerikai társadalmakhoz. Két alapvető különbségre hívja fel figyelmünket. Az egyik az, hogy a XIX. századi balkáni parasztság nem volt olyan szegény, mint a mai elmaradott országok parasztsága, s nem volt olyan nagy szakadék életszínvonaluk és a fejlettebb tőkés országok parasztságának életszínvonalá közt. Az egykorú nyugati utazók egyöntetű megállapítása szerint a balkáni parasztok magasabb életnívón álltak, mint az angol munkásosztály. A másik különbség a lényegesen eltérő gazdasági világhelyzetből adódik. A XIX. század végének és a XX. század elejének gyorsan fejlődő és kiterjedő világgazdasága jó agrárpiacot, olcsó tőkét kínált a délkelet-európai országok számára, Amerika pedig munkát népfeleslegüknek. Az általános gazdasági expanzió viszonyai között gazdaságuk tervezés nélkül növekedhetett. Az 1960-as évek viszonyai között a fejlődés jóval nehezebb, s csak hatékony nemzeti gazdaságpolitika által realizálható.

Warrinerék könyve kétségkívül az utóbbi évek egyik legsikerültebb kísérlete — a nyugati történetírásban — a kialakuló délkelet-európai polgári társadalmak és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet gazdasági problémáinak ábrázolására.

KATUS LÁSZLÓ

CARLO M. CIPOLLA:

**GUNS, SAILS AND EMPIRES. TECHNOLOGICAL INNOVATION AND
THE EARLY PHASES OF EUROPEAN EXPANSION 1400—1700**

(New York, Pantheon Books. 1965. 192 l.)

**ÁGYÚK, VITORLÁK ÉS BIRODALMAK. TECHNIKAI MEGÚJULÁS
ÉS AZ EURÓPAI TERJESZKEDÉS KORAI FÁZISAI 1400—1700**

Az árak és a népesedés gazdaságtörténeti jelentőségének ismert nevű kutatója ezúttal a technika történeti szerepére fordította figyelmét. A kérdés, amelyre könyvében válaszol, a következő: „mi tette lehetővé az európaiaknak, hogy megvalósítsák [a XV. század végén] a drámai és hirtelen átmenetet a bizonytalan védekezés állapotából a merész és támadó terjeszkedés állapotába?” A felelet bennefoglalatik a könyv címében: ágyúk és vitorlák. A korai európai gyarmatosítás sikerének titka a szerző szerint az ágyúval felszerelt vitorlás hadihajó, amelyen a szél és a puskapor nemcsak feleslegessé tették az evezős és harcoló emberi izomerőt, hanem viszonylag kevés ember kezelésében minden addiginál hatalmasabb energiákat szolgáltatottak a helyváltoztatáshoz és a pusztításhoz.

Ennek a félelmetes hatékonyságú „hadigépnek” a létrehozásához úgyszólván minden nyugat-európai nép és ország hozzájárult. A XIV. század elején megjelenő, akkor még igen kezdetleges ágyú a XV. század folyamán tökéletesedett. E kor legjobb bronzágyúit a középkori európai technika élenjáró országaiban, Németalföldön, Németországban és Itáliában öntötték. A kezdeti óriáságyúk divatjával először a franciák szakítottak, akik a XV—XVI. századfordulón viszonylag könnyű bronzágyúikkal átmenetileg fölénybe kerültek a csatatereken. A döntő fordulat azonban Angliában történt meg a XVI. század közepén, ahol francia szakemberek bevonásával először kezdtek tömegesen jóminőségű öntöttvaságyúkat gyártani. Azelőtt is kísérleteztek Európa-szerte öntöttvaságyúkkal, de sikertelenül. Az angol siker technológiai titka ma sem ismeretes teljesen: valószínű azonban, hogy a foszfortartalmú ércék használata és a szürke vas jelentőségének felismerése voltak a legfontosabb mozzanatok. Az öntöttvaságyú minősége sohasem érte el a bronzét, ezzel szemben viszont háromszor-négyszer olcsóbb volt a bronznál, s így alkalmasabb a tömeggyártásra. Az angolok a XVI. század végére már nemcsak saját hajóikat szerelték fel otthon készült ágyúkkal, hanem hatalmas ágyúexportot is bonyolítottak le. Legfőbb vásárlói a hollandiak voltak, akik azután a XVII. század folyamán megszervezték az öntöttvaságyúk gyártását Svédországban, Németországban és Oroszországban is. Az erdők kipusztulása miatt az angol vasipar a kokszolás feltalálásáig hullámvölgybe került, s a XVII. században Anglia is Svédországból szerezte be ágyúsükségletének nagy részét. Az angol ágyúipar azonban, noha többnyire svéd vasat használt, továbbra is megtartotta technikai fölényét, s 1626-ban angol ágyúöntőknek sikerült először a bronzágyúknál könnyebb öntöttvaságyút előállítani. A XVII. század közepén az európai országok hajóhadai nagyjából már öntöttvaságyúkkal voltak felszerelve. Az ágyúk súlya és lassú újratöltése miatt azonban a szárazföldi mozgó hadviselésben mindaddig nem tudták hatékonyan alkalmazni a tüzérséget, amíg 1629-ben a svédek el nem készítették a háromfontos „Regementsstyeke”-t, mely könnyű szállíthatósága mellett háromszor tüzelt azalatt, amíg egy muskétás egyszerűen.

Ahhoz, hogy az ágyú a tengeri hadviselésben másfél évszázaddal hamarabb váljék alkalmazhatóvá, mint szárazföldi ütközetekben, a hajóépítés fejlődése is hozzájárult. A caravella, a carraco, majd a gálya és a kerekhajó előnyeit egyesítő galleon ágyúkat hordozó vitorlás hajók voltak, melyek a portugálok és a spanyolok tengeri uralmát kivítették. A modern hadihajót azonban, ezt a mozgó üteget, mely kiszorította az ókorból örökölt fedélzeti megrohanás hadviselési módját, az angolok és a hollandiak alakították ki. „Az emberi erő korszaka véget ért a tengereken és megnyílt a gép korszaka.”

A szerző ezután szemügyre veszi a keleti népek tüzérségét és hajózását, s jóldokumentált fejtegetésében kimutatja, hogy a muzulmán, az indiai és a kínai haditechnika az európaiakkal való találkozás idején is fejletlenebb volt s elmaradottsága idővel csak nőtt. Az európai ágyúk és vitorlák meghódították a világot. A megtámadott népek megkísérelték átvenni az európai haditechnikát, de ez sohasem sikerült nekik teljesen, mert — mint azt a szerző igen tanulságosan kifejti — társadalmi struktúrájuk alkalmatlan volt az európai technika és haremódor átvételére. Anélkül, hogy kimondaná, a szerző nyilvánvalóan a kapitalizmusnak a feudalizmussal szembeni fölényére utal:

„1500 körül Európa élete egyre inkább új társadalmi csoportok irányítása alá került, amelyek inkább a szervezésre voltak hajlamosak, mint a pompázásra, s többre becsülték a hatékonyságot a lovagiasságnál. S ezek a csoportok számíthattak a gépekhez és a kohászathoz értő, növekvő számú iparos osztályra. Azok a tényezők, amelyek eredetileg az új technika fejlődését mozdították elő, továbbra is működésben maradtak s hatalmasan segítették a további előrehaladást.” Ebből a szerző azt a technikatörténeti tanulást vonja le, hogy „megjelenésükkor a találmányok nem annyira aktuális hasznuk, mint inkább a jövő fejlődés lehetőségei miatt értékesek, és ezt a második minőséget igen nehéz felismerni”.

Befejezésül a szerző a szárazföldi mozgó tüzérség tökéletlenségéből vezeti le azt, hogy a XVIII. századig az európai gyarmatosítás az óvilágban csak tengerparti támaszpontokra korlátozódott. A modern tüzérség tette lehetővé, hogy Európa a szárazföldön is támadóan léphessen fel, először Magyarországon a török ellen, később az egész óvilágban, előidézve azt a világtörténelmi fordulatot, melyet Adam Smith így határozott meg: „Régen a gazdag és a művelt nehezen védelmezte magát a szegény és barbár népek ellen; a modern korban a szegény és barbár védekezik nehezen a gazdaggal és művelttel szemben.”

Cipolla könyve gazdag adatanyagával és meggyőző érvelésével bebizonyítja az európai haditechnika döntő jelentőségét az újkori világtörténetben, de ugyanakkor rámutat arra is, hogy ennek a világhódító technikának a létrejötte sajátos társadalmi feltételektől függött. Ezzel a koncepcióval messzemenően egyetérthetünk, még akkor is, ha a könyvben a gazdasági-társadalmi vonatkozások rajza halványabb, mint szeretnők.

MARKAI LÁSZLÓ

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Történettudományi folyóiratok

ACTA HISTORICA Tom. XII. (1966) 3–4. sz. — A folyóirat megemlékezést közöl Molnár Erikéről (1894–1966), röviden áttekinti tudományos pályáját. — PAULNYI OSZKÁR: *Die anfänglichen Formen des Unternehmens im Edelerzbergbau zur Zeit des Feudalismus*. Az európai nemesfémércbányászat első beszédesebb forrásai a Déli Alpok két bányakörzetéből maradtak fenn. Az admonti apátság Friesach környéki (Zeppen hegy — Karintia) bányabirtoka az egyik, a püspöki Frident a másik. A tanulmány ezt az alig tucentnyi és egyébként már korábban is kimerítően elemzett oklevelet teszi újabb értelmezés tárgyává. Az oklevelekben szoros egyidejűséggel, de egy kezdetibb (Zeppen) és egy előrehaladottabb (Frident) lépcsőben az a folyamat tükröződik, amikor a hatalmi kényszerre épült földesúri sajátüzemet véglegesen a bányász népeség köréből kiemelkedő dolgozó kisvállalkozóknak egy-egy meghatározott bányaművelésre alakult szabad szövetkezései — bányaművelő szövetkezetek, a „Gewerkschaft” csíraformái — váltják fel, s egyre nagyobb részt csikarnak ki maguknak a bányakincs eredeti tulajdonosának, a földesúrnak a rovására annak hasznosító birtoklásából. A változást közvetlenül kiváltó mozzanat a mélyülő bányákat elárasztó bányavíz, azok elfulladásá. Az így fellépő válság mögött azonban igazából a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás húzódik meg. A mélyműveléssel a nemesfémtermelésnek a bányászati részlege önmagában is sokrétűen összetett munkafolyamattá vált, amely a különleges szakmai és az inkább csak nyers erő kifejtést igénylő egyszerű munkáknak az ölelkező láncolatából állott. Az alapvető e sorban a vājármunka, a fejtőrészleg volt. A vājárságnak különleges, mesterszintű szakmai felkészültségében, természetismeretében és apákról fiúkra öregedett technikai leleményében adva volt a válság leküzdéséhez elégséges termelőerő. De mert ez a

munkában, tapasztalaton szerzett, nemzedékről nemzedékre halmozódott tudás a dolgozó személyes képessége volt, az a hatalmi kényszer jellemezte termelési viszonyok közt nem volt a kívánt hatékonysággal a feltornyosult nehézségek leküzdésére mozgósítható. Ehhez gyökeres változásra volt szükség s ezt hozta meg a mester-vājárok szabad vállalkozása, amelynek lényege a dolgozó vállalkozó közvetlen részesedése a bányakincs hasznosító birtoklásából, elsődleges részesedése a munkatermékben a járadékszerű hányadra szorított földesúr-tulajdonossal szemben. A vízközta válság leküzdését az ezüstbányászat fellendülése kíséri. Ez viszont a gyors gazdagodás kecsesgetető lehetőségeivel újfent kíváltja mind a feudális gazdagság, mind a kalmár pénztőke érdeklődését. A dolgozó vállalkozók nyomában szinte azonnal feltűnik a nem dolgozó, hanem csak dolgoztató vállalkozó, a tőkés prototípusa. A bányaművelők szövetkezetei már úgyszólván a születésük pillanatától fogva kezdenek átvenni bányavállalkozók szövetkezeteivé. E változás azonban, a mesterszintű vājárság kiszorulása a „Gewerkschaft”-ból még korántsem jelenti a bányakincs birtoklásának a teljes elvesztését. Termelőerőszámba menő szakmai tudása révén alvállalkozás formájában a tőkés vállalkozóval szemben is képes megtartani a maga számára abban való részesedését. — TILKOVSKY LÓRÁNT: *Volksdeutsche Bewegung und ungarische Nationalitätenpolitik (1938–1941)*. (Első része az 1966. 1–2. sz.-ban.) A magyarországi — mintegy félmillió — német kisebbség küzdelme az ellenforradalmi rendszer kormányainak elnyomó nemzetiségi politikájával szemben a náciizmus németországi hatalomra jutása után egyre inkább annak befolyása alá került. Az 1935-ben politikailag önállósult ún. népinémet irányzat (Volksdeutsche Kameradschaft) a németbirodalmi körök sőt a német kormány hathatós támogatását élvezve tört egyeduralomra a magyarországi németiség felett,

hogy mint a német nép magyarországi „népcsoportjának” (Volksgruppe) elismert képviselője, különleges jogi helyzetet vívjon ki magának az államban, amelynek birtokában betöltheti a náci Németország magyarországi „ötödik hadoszlopá” szerepét. E cél felé jelentős előrelépés történt 1938 őszén, amikor a súlyos belpolitikai nehézségekkel küzdő Imrédy-kormányra egyidejűleg nehezedő külső német nyomás a magyarországi németek népi szövetségének (Volksbund) engedélyezéséhez vezetett. Az Imrédyt a miniszterelnöki székben 1939 februárjában felváltó Teleki Pál erőfeszítései arra irányultak, hogy a Volksbundot egy kultúrregyesület szintjén tartsa; megakadályozza, hogy a „népcsoport” kizárólagos és elismert képviselőjévé küzdje fel magát, s hogy mint ilyen, autonóm módon — valójában a német birodalmi érdekeknek megfelelően — képviselje a hazai németiség politikai, gazdasági, kulturális követeléseit. Ezek az erőfeszítések csak látszateredményekkel jártak: a magyar kormány részéről a belpolitikai, s nem utolsósorban a nemzetiségpolitikai szuverenitás megőrizhetése érdekében a német birodalom irányában tett sorozatos külpolitikai és gazdaságpolitikai gesztusok enyhítették ugyan a német nyomást és lehetővé tették bizonyos taktikázást a Volksbund visszaszorítására, végső fokon azonban a magyar szuverenitás olyan általános aláásásához vezettek, amelynek súlyos következményei nemzetiségpolitikai vonatkozásban sem maradhattak el. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés alkalmával a magyar kormánnyal elfogadtatott diktátum a magyarországi németiség egészét kiszolgáltatta a náci irányzatot képviselő Volksbundnak, s ennek a „népcsoportjogok” minden vonatkozásban való érvényesítésére irányuló törekvése ellenében Teleki már csak igen nehezen talált itt-ott kibívót. 1941 áprilisától a Bárdossy-kormány már nem sok meggyőződéssel próbálta Teleki szellemében fékezni e folyamatot. A Szovjetunió elleni hadbalépés azután 1941 júniusában új szakaszt nyitott a magyarországi németiség tragikus történetében. A Volksbund a német hadigépezet közvetlen szolgálatába állította előbb a magyarországi németiség gazdasági erejét, majd emberanyagát is. A gazdag levéltári forrásanyagon felépülő tanulmány — sajátos nemzetiségpolitikai aspektusból — a tárgyalt időszak magyar kül- és belpolitikájának számos, eddig kevés figyelemre méltatott vonását — így a magyar és a német kormánynak a magyarországi szélsőjobboldali (nyilas) mozgalomhoz való viszonyát — is meg-

világítja, és vitázik a Volksbund bűnös szerepét tisztára mosni igyekvő, Nyugat-Németországban megjelent tendenciózus művekkel. — SZAKÁCS KÁLMÁN: *Krajne pravine dvizsenija v vengerszkoj drevne v tricatue godü.* Tanulmánya elején a szerző a 30-as évek magyar mezőgazdaságának és falvainak, a parasztság gazdasági-politikai helyzetének vonásait vázolva, megmutatja azokat a körülményeket, melyek előidézték, hogy a meginduló fasiszta mozgalmak a parasztság között kíséreltek nagyobb tömegbázisra szert tenni. A parasztokat mindenek előtt a válság okozta nehéz helyzet, politikai iskolázatlanság vezette a nemzeti szocialisták táborába, helyzetük változtatását remélték. Mindehhez hozzájárult: az SzDP falusi politikájának gyengesége; a hatóságok pedig a szélsőjobb szervezkedéseket tevékenységük első szakaszában nem korlátozták. Erősítették a szélsőjobbot a külpolitikai események is: Hitler uralomrakerülése és az osztrák politika alakulása. A szerző ezután a Böszörmény-féle mozgalom történetével foglalkozik: a Párttörténeti Intézet Archivuma a Belügyminisztérium és korabeli kiadványok anyagai alapján megállapítja társadalmi bázisát, leírja a mozgalmon belüli ellentéteket, a kiszakadt csoportok (Meskö, gróf Festetich) célkitűzéseit, azoknak a Böszörményék mozgalmától eltérő társadalmi bázisát. Az alapos társadalmi elemzés után a Böszörmény-féle mozgalom bukását, felbomlását előidéző tényezőket veszi sorra, ismerteti Böszörmény hatalomátvételi tervét, majd a szélsőjobboldali megmozdulások ideológiájának fő alapvonásait kiemelve, még egyszer összefogja a parasztság és nemzeti szocializmus kapcsolatára vonatkozó mondanódját. — ANDICS ERZSÉBET: *Szledujet li podvergaty revizii vzgljadü Marksza i Engelsza na vengerszkuju revoljuciju 1848—1849 godov* című tanulmányát folyóiratunk már ismertette (Századok 1966. 6. sz. 1392. l.). — JÁSZAY MAGDA: *Diars de politique viennoise apres Villafrance a la lumiere des lettres d'un diplomate autrichien.* 35 levelet közöl 1859—1870 közötti évekből, melyek értékes adalékokat nyújtanak Ausztria európai diplomáciájának történetéhez. — G.

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE VIII. évf. (1966) 3. sz. — ZENON GULDON: *A Dnyeper-jobbparti ukrán magnásbirtokok kereskedelmi kapcsolatai Danziggal (Gdańsk) a XVIII. században* című tanulmányában az ukrán főúri birtokok kivételének mértékét, összetételét, a vízi szállítás költségeit és danzigi bevásárlásaiak szerkezetét vizsgálja. A különböző birtokokról szár-

mazó gazdag forrásanyagot táblázatokba gyűjtve szemléletes kutatásainak eredményeit. Megállapítja, hogy a danzigi piacon élénk kapcsolatot fenntartó Dnyeper-jobbparti, majorkodó robotgazdálkodást folytató, ukrán mágnásbirtokok fejlődésére kedvezően hatott a kialakult kereskedelem. — BARTA ISTVÁN: *Paraszti vándormozgalmak a felvidéken 1834/35-ben* című munkájában a paraszti osztályharc egy sajátos megnyilvánulásáról ad számot épp abban az időben, amikor az 1832—36-os országgyűlés haladó ellenzéke megújuló rohamokat vezetett a király által már elutasított úrbéri törvényjavaslat elfogadásáért. Különböző állhírek, félreértett rendelkezések hatására néhány felvidéki megye, elsősorban Pozsony, Nyitra és Bars paraszti lakossága — 1834 késő őszen — hogy kilátástalan helyzetén, nyomorúságán változtasson, felkerekedve, csoportokba gyűlve a jobb megélhetést sejtető déli megyékbe vándorolt. A szerző sokrétű levéltári forrásanyagra támaszkodva részletezi az államapparátus riadalmát, a mozgalom megakadályozását célzó kapkodó intézkedéseit és a létminimumért küzdő parasztlakosokat, kezdetben szinte feltartóztatathatatlant, sokszor csodaváró, de végül alig valamit nyerő költözködését. A tanulmány egyúttal, konkrét elemzés alapján bemutatja az északi és déli megyék között valóban meglévő, a parasztság helyzetében is megnyilvánuló lényeges különbségeket és ezek kialakulásának történelmi körülményeit. — ELEK LÁSZLÓ: *A gyümölcsstermelés alakulása Magyarországon 1895—1959* című tanulmánya a jelzett időhatárok között tekinti át az egyes hazai gyümölcsfajták és a termelési mód fejlődését. A századforduló utáni gyorsütemű terméshozamnövekedésről megállapítja, hogy a termelt gyümölcs mennyiségének növekedése együtt járt a gyümölcsstermelés szerkezetének megváltozásával is: növekedett az intenzív kultúrák iránya (pl. alma, körte, őszibarack) az extenzívek (pl. szilva, meggy) rovására. A felszabadulás utáni fejlődést igyekszik a mezőgazdaságban végbemenő átalakulás alapkérdéseire (pl. földreform, „középparaszttosodási folyamat”, „brigádtérületek” kialakulása) hozzákötni, majd részletesen elemze az 1959-es statisztikai adatfelvétel eredményeit, a gyümölcsstermelés mai helyzetének legfontosabb kérdéseit tárgyalja. — ILA BÉLINT: *A vlach parasztlakosok tretina-adója* címen a szatmári váruradalom megmaradt úrbéri összeírásanyagát, a tretina beszerzéséről készített 1570 évvel kezdődő számadássorozat és a szatmári provizor részére kiadott különböző kamarai utasítások alapján tanul-

mányt közül másfél század metszetében (XVI—XVII. század) a tretina jelentéséről, tartalmáról, a vlach parasztlakos állapotjáról. — FÜGEDI ERIK: *Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen* című tanulmányában a szlovák parasztlakosok vándorlását kíséri nyomon, az egyéni költségekre és megtelepedésre is figyelmet fordítva. A település folyamatait, a politikai események és az országos fejlődés alapján, három nagy időszakra bontva (1690—1710, 1711—40, 1740—80) tárgyalja. Részletezi a vándorlás indító okait, formáját (szökés, földesúri áttelepítés stb.), irányát, mértékét, a letelepülők egzisztenciális problémáit, gazdálkodásuk módját, fluktuációjukat és a költözködés általános eredményeit. Felhasznált forrásai közül a szökött jobbágyság jegyzékei és a hagyományok a származási helyről adnak felvilágosítást, az országos és földesúri összeírások, az úrbéri tabellák mellékletei között fennmaradt szerződések a megtelepedés folyamatát és körülményeit mutatják be. — T. MÉREY KLÁRA: *Egy középnemesi uradalom gazdasági felmérése 1839-ben Somogy megyében* címen — tanulmánya függelékében közölt birtokleírás elemzése alapján — kijelöli a Schmiddegg-uradalom helyét Somogy megye mezőgazdaságának reformkori helyzetében. Ennek megfelelően vázolja a birtok gazdaságának fő ágait, ezek helyzetét, az eredményesség vagy az elmaradás feltételezhető okait, a jövedelem eredetét és mértékét, az alkalmazott munkaerő megoszlását stb. Megállapítja, hogy az árutermelésre törekvő fejlett középnemesi uradalom munkaszervezete és jövedelemelosztása csak színárnyalatokban tér el az általános somogyi képtől; a kirívó magas mezőgazdasági termelékenységet fenntartásokkal kell kezelni. — TÓTH TIBOR: *Adács község birtokviszonyai 1850—1877* c. közleménye a Heves megyei falu reformkori jobbágyság—földesúri viszonyából kiindulva mutatja meg: a parasztság a XVIII. század végétől, nyomkövető birtokprózódás következtében kevés földdel lépett át a kapitalizmus korába. Az elapozódási folyamat kiváltója az, hogy a zárt, „kis területű úrbéres földállomány mind szűkebbnek bizonyult a szaporodó úrbéri népesség számára”. Az 1850-ben készült birtokrészleti jegyzőkönyv adatait összehasonlítja a 27 évvel későbbi adatokkal és kimutatja, hogy a 0—5 holddal rendelkező paraszti réteg javára igen nagy eltolódás tapasztalható: amíg ezek 1850-ben a paraszti gazdaság 60,7%-át adták, addig 1877-ben már 81,96%-át. A falu birtokviszonyainak változásában a polarizáció nem volt erős, nem alakult ki erős gazdagparaszti réteg.

A feudális nagybirtokrendszerrel meghatározottan a jobbágyfelszabadítás utáni paraszttársadalom fejlődésének fő iránya: a proletarizáció. — KOMANOVICS JÓZSEF: *A földreformmal és a potsdami egyezmények végrehajtásával kapcsolatos telepítések Baranyában 1945—46-ban*. Röviden visszatekint a korábbi baranyai telepítési mozgalmakra: a 30-as évekbeli telepítések az egyke és a német anyanyelvű lakosság térhódításának megakadályozását célozták. A felszabadulás után a telepítés hivatott betölteni azt az űrt, mely a potsdami egyezmények értelmében történt kitelepítések miatt keletkezett, ugyanakkor szervezését képezte a földreformnak is: a kitelepített volksbundisták földjét a nincsteleneknek juttatta. A szerző sorra veszi a telepítést szabályozó legfontosabb intézkedéseket, magyarázza megszületésük okait, s bemutatja a telepítéssel foglalkozó intézmények tevékenységét. Főleg a Pécsi Állami Levéltár anyagaira támaszkodva leírja, hogyan ment végbe a ki- és betelepítés, kik jöttek számításba a telepítéseknel, kik mekkora földet, házat stb. kaphattak. A telepítést sok tényező nehezítette: a volt tulajdonosok halogatták birtokuk átadását, gyakoriak voltak a különböző szabotázsok (még gyujtogatások, nyílt összeütközések is előfordultak), az ellátottság tekintetében amúgy is hátrányban levő telepéseket sem válogatták jól meg. Nehezítette a helyzetet, hogy a telepések nagy része egészen más gazdálkodási környezetből került a megyébe. — G.—K.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

XXXVII. évf. (1966) 1. sz. — FÖGLEIN ANTAL *A vármegyei levéltárosi állás kialakulása c. tanulmánya azt a XVIII. század nyolevanas éveiben kezdődő folyamatot vizsgálja (gazdag és az egész akkori államterületre kiterjedő levéltári anyag alapján), melynek során a XIX. század negyvenes éveire a vármegyék legnagyobb részében a megyei tisztikar a függetlenített állású levéltárossal bővül ki, — a megyék illetlen státuszbővítését pénzügyi, de politikai szempontokból is lehetőleg gátolni igyekvő kormányhatóságok nem csekély ellenállása után. A tanulmány közlésével szerzőnek a folyóirat hasábjain még a harmincas években megindult tanulmány-sorozata a vármegyei levéltárak történetéről válik most teljessé. — V. WINDISCH ÉVA *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején c. tanulmánya a kor jeles jogtörténészének és forráskiadójának harcat ismerteti a kamarai levéltár (ahol szerény állású tisztviselőként dolgozott) vezetőségével a levéltári anyag tudományos**

felhasználásának jogáért, majd azt a nagyméretű levéltári feltáró munkát, melyet az 1808. évi országgyűlés banderális bizottságának megbízásából végzett. Kovachich 1810—1815 között tett útjai során átkutathatta Magyar- és Horvátország és Erdély köz- és jelesebb családi és egyházi levéltárait. A cikk ezzel kapcsolatban egyrészt érdekesen ismerteti a kor levéltári munkamódszereit, másrészt Kovachich meglepően modern, komplex forrásszemléletét, majd az 1810—1815 között feltárt anyag alapján Kovachich és Piringer között a kor történeti tudatára is jellemző polémiát a középkori magyar nemesi társadalom szerkezetéről. Végül tételesen felsorolja a Kovachich utazása során feltárt történeti forrásanyag jelentősebb darabjait ill. csoportjait. — A *Forrásközlés* rovatban PROKOPP GYULA az Esztergomi Prímási Levéltár XV. század eleji leltárát közli: a leltárban regeszta-szerűen felsorolt 207, az érsekség földesúri jogaival összefüggő oklevélből 174 ma is azonosítható, és ezek, néhány darab kivételével, ma is a Prímási Levéltár őrizetében vannak. — SÁRKÖZI ZOLTÁN a Felten és Guillaume Kábelgyár köztulajdonba vétele után kiküldött termelési biztos mellé rendelt 5 tagú ellenőrző munkástanács 1919. április 3. — június 11. között készült 13 jegyzőkönyvéből 5-nek szövegét közli: a szövegek jellemző képet adnak a munkástanács sokoldalú tevékenységéről a Munkásköztársaság idején. — A *Krónika* rovatban BENEDEK LÁSZLÓ számol be az Országos Levéltárban régi vízrajzi térképek utáni kutatás kapcsán végzett kiterjedt feltáró munka eredményeiről: mintegy 7000 térképlap került elő és nyert feldolgozást mintegy 5200 kartotéklapon. A cikk röviden utal az ebből nyerhető műszaktörténeti és általános történeti tanulságokra is. — V.

LEVÉLTÁRI SZEMLE XVI. évf. (1966) 3. sz. — LENGYEL ALFRÉD *Az élet megindulása a felszabadulás után c. kiadvány anyagfeltárási munkájának győri tapasztalatai* címen a Győr—Moson megyei nemzeti bizottsági, főispáni és alispáni iratok forrásértékű adatainak közlésével ad képet a város és a megye felszabadulás utáni viszonyairól és ezeknek az iratoknak forrásértékéről. — SÁRY ISTVÁN *A felszabadulás és az élet megindulása Győr város közigazgatási ügymenetének tükrében* címmel e fejlődést Győr város viszonylatában mutatja be. — BÁLINT FERENC—SZABÓ FERENC *Ipartestületi iratok selejtezése* c. cikke egyrészt röviden ismerteti az intézmény történetét, hatáskörének és ügyköreinek kialakulását és a működése

során létrejött főbb irattípusokat, felhíva a figyelmet ezek történeti forrásértékére. A tanulmány igen hasznos segítség minden, elsősorban helytörténeti kutatás számára, ennek a történetileg eddig kevésbé értékelt iratanyagának felhasználásához. — DEGRÉ ALAJÓS Zrínyi Miklós 1645-től haláláig viselt zalai főispánágáról ad ismertést a megyei levéltár számbajöhető forrásanyaga alapján. Zrínyi a főispánága alatti 50 község közül bizonyíthatóan csak 6-on jelenik meg: számára a főispánásgból inkább a török elleni védelem fenntartásához szükséges jövedelem volt a jelentős, magát az igazgatást inkább a helyi nemességnek engedte át. A cikk ismerteti a megye 1657. évi, feltehetően Zrínyi hatása alatt létrejött követi utasítását és Zrínyi néhány jellemző állásfoglalását konkrét ügyekben. — VINCZI KÁROLYNÉ Földeák község levéltárának 1838. évi leltárát közli: jó áttekintést egy alföldi falu reformkori irattermeléséről, ennek fő típusairól és tágabb perspektívában a falusi irásbeliségről is. — A szám BENDA KÁLMÁN *Emlékezzünk régi-ekről* című rádióport-sorozatát közölve, ezuttal a Szegedi és a Győri Állami Levéltárakat bemutató beszélgetések szövegét közli. — SIMONFFY EMIL *A Zala megyei úrbéri földkönyvek* c. tanulmánya részletes elemzést ad ennek az abszolutizmus kori parasztságtörténet szempontjából rendkívül jelentős forrásanyagának keletkezéséről, forrásértékéről és a belőle megválaszolható problémákról. — TEKE ZSUZSA a Szatmár megyei jómódú középbirtokos Újfalussy-család levéltárát ismerteti, mely most került be az Országos Levéltárba, értékes adatokkal egyrészt egy középbirtokos család anyagi viszonyainak történetéhez, másrészt pedig e réteg politikai magatartásának, ideológiájának megismeréséhez. — A levéltárosok 1965-ben publikált helytörténeti munkásságáról szóló áttekintés részletes recenziót ad 31, részben helyi kiadónál megjelent munkáról. — A külföldi levéltárügyet ismertette BORSÁ IVÁN két nagy nemzetközi oklevéles adatgyűjtésnek (Corpus Membrarum Italicarum és Index Actorum Romanorum Pontificum) munkálatairól számol be: előbbinek célja a Földközi-tenger partjain fekvő országokban található pergamen oklevelek összegyűjtése egyelőre az 1301 előtti időszakból, — utóbbi a III. Incétől V. Mártonig (1198–1417) uralkodott pápáknak a világ valamennyi levéltárában található oklevelei regesztáinak összegyűjtését célozza. — V.

TÖRTÉNELMI SZEMLE IX. évf. (1966)
3–4. sz. SZÜCS JENŐ: *A magyar szel-*

lemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához című tanulmánya bevezetőben a közép- és kelet-európai nacionalizmus nemzet-konceptiójának azon sajátosságát emeli ki, hogy a nemzetet „rendszerint egy többé-kevésbé mitizált nemzeti múlt tradícióiból eredeztetni, mint igen ősi organikus közönséget”, és alapjának változatlan, időtlen, korhoz nem kötött tényezők együttesének kontinuitásában látja a lényegét. Majd azt mutatja be, hogy a szellemtörténeti irányzat a maga módszereivel hogyan szolgálta a koncepció történeti alátámasztását. A magyar szellemtörténet azon erőfeszítését, hogy a magyarság sorsát örökérvényűleg megszabó nemzeti jellemvonásokat elemezzen ki a múlt évszázadaiból, a Szekfü Gyula szerkesztésében 1939-ben megjelent „Mi a magyar?” című tanulmánykötet elemzésével demonstrálja. Ennek során utal Szekfüék fasizmus- és szocializmus-ellenes „harmadikutas” attitűdjére. A továbbiakban nyomon kíséri a „nemzet” és „haza” fogalom történeti változásait, s elutasítja azokat a ma is mutatkozó nézeteket — mégha olykor a marxizmus jegyében jelentkeznek is —, amelyek a középkori parasztság osztályharcát nemzetivé mitizálják. Véleménye szerint a középkori parasztnak szülőföldjéhez való ragaszkodása patriotizmusnak nem tekinthető: ez utóbbi meghatározott körülmények között és az uralkodó osztály ideológiai ráhatása következtében létrejövő, nem kontinuos jelenség. — TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Az erdélyi úrbérendezési kísérletek történetéhez* című tanulmányában az 1790/1-i erdélyi országgyűlésről kiküldött úrbéri rendszeres bizottság működését vizsgálja, Erdélyben ez az első érdemi, birtokosnemesi kezdeményezés az úrbéri viszonyok általános szabályozására. Ismerteti a bizottság összetételét, tevékenységének azt a szakaszát, mely az urbárium alapelveinek tisztázását célozta, majd részletezi a bizottság nyomtatásban is megjelent operátumát. Megállapítja, hogy a bizottság munkálata — mely a birtokos nemesség és a kormányzat szempontjainak egyeztetését mutatja — korszerűtlen, sok vonatkozásban visszalépést jelent, egészében véve a „kérdés és a történelmi helyzet megfőlkentő meg nem értéséről tanúskodik”. Ezután ismerteti a bizottsági munkát további, rendkívül viszontagságos útját, mely a különböző hivatalok útvesztőiben a Gubernium és a Kancellária lényegtelen módosításaival a birtokos nemesség és az udvar halogatásába fulladt. A több mint másfél évtizede kész bizottsági javaslatok végül az 1810/11-i országgyűlés elé kerültek, melynek referens bizottsága

ugyan megvizsgálta ezeket, de az elhúzódo országgyűlés feloszlott anélkül, hogy az úrbéri rendszeres bizottság munkálata tárgyalásra került volna; és ezzel ez a kérdés végképp lekerült a napirendről. — **KÖVÁGÓ LÁSZLÓ:** *Allamszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején* című tanulmánya kimutatja, hogy a Tanácsköztársaság alkotmányában is kifejeződő federalizációs terveknek semmi közük a területi integritás helyreállításának gondolatához, amellyel a Tanácsköztársaság szakított, hanem a forradalomnak a szomszédos országokra való áttérjedésének reményével összefüggésben ezen „proletárállamok” szövetségét célozta. Ebben az összefüggésben világítja meg a Magyar Tanácsköztársaság viszonyát az egységes csehszlovák szocialista állam megvalósításának szükségességét valló Szlovák Tanácsköztársasághoz. A tanulmány méltatja a Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját, de bírálja bizonyos doktrínér, ausztrómarxista illetve buharinista hatást mutató vonásait, mindenekelőtt a nemzeti önrendelkezés jelszavának felváltását a „proletár-önrendelkezés” jelszavával. Hangsúlyozza, hogy a szocialista forradalom győzelme nem jár együtt a nemzetiségi problémák automatikus megoldásával; ezek még napjainkban is beható tanulmányozást, sok türelmes erőfeszítést igényelnek. — **GÁBOR SÁNDORNÉ:** *A német-osztrák köztársaság és a magyar tanács hatalom államközi gazdasági kapcsolatairól.* Igen gazdag levéltári, könyvészeti anyag alapján vizsgálja a volt Monarchia két államának kapcsolatait a jelzett időszakban. A Tanácsköztársaságnak az új Ausztria volt egyetlen diplomáciai-gazdasági partnere a nyugati államok közül, ami mindenekelőtt a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása miatt volt igen hasznos Magyarországnak. A szerző bemutatja, mint alakultak a követségek, áruforgalmi irodák, a „hivatalos” csempészek útján e kapcsolatok, s milyen módon enyhített ez a Tanácsköztársaság áruhiányán. Megmutatja azokat a tényezőket is, melyek gátolták e kapcsolatok jobb kiépítését: az osztrák kormánynak a szövetségesek nyomására elrendelt határzárása, a Tanácsköztársaság pénzügyi intézke-

dései. A mindkét félnek kedvező normális viszonyok teljesebb kiépülését a politikai ellentétek és a győztes antant hatalmak beavatkozása akadályozta meg. — **SZABÓ ÁGNES:** *A magyar kommunista emigráció ideológiai munkája 1919—1920. c.* tanulmánya behatóan elemzi azt az elméleti munkát, melyet a Tanácsköztársaság bukása után annak vezetői a párt politikai irányvonalának kidolgozása érdekében folytattak. Mivel a kommunista mozgalom fejlődése lelassult 1919 után, s Európa szerte ugyanakkor a szociáldemokrata mozgalom igen megerősödött, az emigrációban a vita a proletárdiktatúrát védő kommunisták és a burzsoá demokráciát védő reformisták között folyt. A magyar kommunisták a mozgalom belső, taktikai kérdésein túl az állami, politikai élet egyes területeinek helyzetéről, illetve ezek megítéléséről (párt, parlament, szakszervezetek stb.) is vitatkoztak. A Tanácsköztársaság jellegéről, politikája egyes lépéseiről kialakult nézeteik gazdagították a nemzetközi munkásmozgalmat is; az ellenforradalom értékelése pedig segítette a hazai illegális pártépités munkáját. — **TÓTH GÁBOR:** *Az MSzDP falusi szervezőmunkája és tevékenysége Hajdú megyében a gazdasági válság éveiben, a Debreceni Állami Levéltár, a Párttörténeti Intézet Archivumának anyagai, sajtó és visszaemlékezések alapján mutatja meg, miként talált a párt szervező munkája kedvező fogadtatásra, különösen a szegényparasztság körében, s mint fejlődtek a falusi szociáldemokrata szervezetek 1930—1932 áprilisa között. Ekkor a kormány igen erős akciót indított a szociáldemokraták kiszorítására a falvakból, s hogy ez sikerrel járhatott, abban a pártvezetőség megalkuvó politikájának is igen nagy része volt. Nem használták ki a parasztság forradalmosodó hangulatát a munkás-paraszt szövetség megteremtésére. — **BARTHA ANTAL:** *A feudalizmus kialakulásának elméleti kérdései* címmel B. F. Porsnyev: *A feudalizmus és a népi tömegek c. művét* ismerteti, mely egyetemes képet ad a feudalizmusról, ideértve a nomád és az ázsiai földműves népek körében kialakult feudalizmust is. — **G.—K.***

Egyéb tudományos folyóiratok

ACTA LINGUISTICA XVI. köt. (1966) 1—2. füz. — **E. ABAFFY ERZSÉBET:** *A magyar irodalmi norma kialakulásának regionális irányzatai* címen a magyar irodalmi nyelv a franciához és az angolhoz képest megkésett és más jel-

legű kialakulásának érdekes előzményeit tárja föl a XVI. századi soproni nyelvjárásban. Nyelvhasználat tekintetében három csoportot különbözött meg. Az egyik még a soproni dialektust használja, annak feltűnő sajátosságai nélkül. A második

már elveti ezt a nyelvjárást, a harmadik pedig ezenkívül — legalább is írásban — egy másik nyelvjárást tekint követendő mintaképnek, és pedig a Baranya megyében, a Duna-Dráva-szögben otthonos, a hangsúlytalan szótagokban ő-ző nyelvjárást. Ennek a nyelvi normának elterjesztői a baranyai származású papok (Szeremlyéni Mihály, Beythe István) és írók (Tinódi Lantos Sebestyén) voltak. A török fogságba esett Sopron megyei Wathay Ferenc alkapitány kézirati hagyatékában, elsősorban dalaiban már tudatosan jelentkezik ez a nyelvi eszmény.

3—4. füz. — TELEGDI ZSIGMOND: *A nyelvudomány történetéhez („történeti nyelvtan”)* címen J. Grimm német nyelvtana I. kötetének 1819-ben való megjelenését, pontosabban annak előszavát a történeti nyelvudomány megszületéseként értékeli. — INGRID WEINTRITT: *A magyarországi németiség irodalmi nyelve c. tanulmányában* a 220.000 főnyi magyarországi németiség történetének és jelenlegi helyzetének felvázolása után részletes szó- és nyelvtani elemzések során arra a megállapításra jut, hogy a magyarországi németiség irodalmi nyelve elhalóban van. A hazai német újság- és más kiadványok, pl. tankönyvek, naptárak viszont az eddig túlnyomó osztrák nyelvi hatás mellett egyre inkább kelet-német hatást mutatnak. — B.

ANTHROPOLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK X. évf. (1966) 1—3. sz. — LIPTÁK PÁL — BOROSNÉ MARCSIK ANTONIA: *Szeged—Kündomb avarkori népességének ember-tani vizsgálata c. tanulmánya* szerint a telep lakossága az alattányi avarkori népességhez áll legközelebb. „Joggal feltételezhető, hogy ezekben a temetőekben a továbbélő őslakosság csontmaradványai maradtak fenn.” — KISZELY ISTVÁN: *A szentendrei longobárd temető ember-tani vizsgálata c. írása* tekintélyes vizsgálati anyag alapján arra következtet, hogy a temető a VI. századból maradt reánk. — KRALOVÁNSZKY ALÁN: *Antropológiai adatok a honfoglalók sámánhitéhez c. közleménye* egy 1920-ban Tata-Tóváros—Homokbánya területén talált ún. antropomorf leletet elemez orvos-, vallás- és zenetörténeti összefüggésben. A lelet: emberfej formájára kialakított finoman iszapolt, téglavöröre színűre égetett agyag fúvóhangszer. A IX—XI. században lehetett használatban. A szerző a lelet értelmezése során megállapította: „... az első legkorábbi magyar művészeti emberábrázolásunk, legkorábbi orvostörténeti eszközünk, hangszerünk és samán hitű őseink sámánisztikus tárgyi emléke.”

4. sz. THOMA ANDOR: *A vértesszőlősi ember c. írása* ismerteti az 1965-ben napvilágra került két emberi egyén fosszilis maradványait az alsó-paleolitikus Buda-kultúrának vértesszőlősi telepéről. A vértesszőlősi ember a nála későbbi Swanscombe-i emberrel leszármazási kapcsolatban álló *Archanthropus* volt. — H.

ARCHEOLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 93. köt. (1966.) 1. sz. — CSALLÁNY DEZSŐ: *A székely-rovásvás XV.—XVI. században bekövetkezett változásainak részletes elemzését adja a karácsonyfalvi és székelyderzi feliratok alapján.* A vizsgálat eredménye szerint a székely rovásvás nem finnugor, hanem belsőázsiai türk eredetű. — GABLER DÉNES: *Munera pannonica. Magánszemélyek közcélú adományai Pannóniában.* A római városok középítkezéseit zömmel vagyonos polgárok adományaiból, munerából építették. Az adományozást megörökítő feliratokból sok következtetés levonható a városok vezető rétegeinek helyzetére, jövedelmére stb. A tanulmány a pannóniai városok adományozásokra vonatkozó feliratait vizsgálja. Megállapítja, hogy a feliratok zöme a II. századból, Septimius Severus uralkodása idejéből való. Ez is megerősíti a feltevést, hogy ez volt Pannónia gazdasági virágkora. Az adományok zöme (73%) szakrális építkezést szolgál, a drágább középítkezéseket Pannóniában állami költségen végezték. Az adományozók zöme katona, s ez a többi provinciától eltérő pannóniai sajátosság. — KOZÁK KÁROLY: *Félköríves szentélyü templomaink a XI. században c. tanulmányában* megvizsgálva legkorábbi templomaink építkezési módját, arra a következtetésre jut, hogy Magyarország a legelső keresztény templomok a XI. század első felében egy nagy félköríves szentéllyel épült bazilika-stílusban készültek, s csak a XI. század második felében kezdtek épülni három félköríves szentéllyel épült bazilika stílusú templomok. — SZ. CZEGLÉDY ILONA: *Előzetes beszámoló a diósgyőri vár 1964. évi feltárási munkáiról.* Az 1963 őszén és 1964-ben végzett ásatás a várpalota és a külső védőfal közötti területet tárta fel. Ennek alapján most már biztosan megállapítható, hogy Nagy Lajos alatt épült fel, korábbi előzmények alapján a négyzetes alaprajzú négytornyos kővár. Mária és Zsigmond alatt kezdődött a külső védőfal építése, majd Mátyás alatt épült ki bővebben. — ZLINSZKY J.—ZLINSZKYNÉ STERNEGG M.: „*Postes insuper emblemate conspicui*”. A tanulmány Bonfininek a címben idézett szövegét elemzi. A szöveg

Mátyás palotájának leírásakor az ajtókat díszítésére vonatkozik. A közlemény kifejti, hogy a szövegben szereplő embléma terminus berakást, intarziát jelent. A palota ajtóit tehát berakással voltak díszítve. — *H.*

BÉKE ÉS SZOCIALIZMUS. IX. évf. (1966) 12. sz. — EZEKIASZ PAPAIOANNOU *Ciprus függetlenségéért és haladásáért* címen a ciprusi munkáspárt megalakulásának 40. évfordulója alkalmából ismerteti a Ciprusi Kommunista Párt és utódja (1941-től) a Ciprusi Dolgozó Nép Haladó Pártja (AKEL) megalakulásának körülményeit. Meltatja és értékeli a párt tevékenységét a második világháború, majd az angolok elleni fegyveres harc és a zürichi—londoni egyezmények utáni időszakban.

X. évf. (1967) 6. sz. — *A Lengyel Munkáspárt megalakulásának 25. évfordulójára* c. cikk az 1942 januárjában megalakult LMP antifasiszta programját és a megalakulást követő szervezeti fejlődését ismerteti bevezetőben. Részletesebben tárgyalja a párt fegyveres harc szerveinek történetét. A Gwardia Ludowa a LMP irányítása alatt a lengyel ellenállás első és egyetlen olyan szervezete volt, amely rendszeres és tömegmértékű partizánharcot indított. Később — miközben a LMP 1943 áprilisában elítélte a londoni kormány szovjetellenes lépéseit — szoros szövetséget alakított ki a Szovjetunióban megalakult Lengyel Hazafiak Szövetségével és sikeres tárgyalások után 1943 végére a hazai szocialista és paraszti radikális szármányal együtt megalakították a Krajowa Rada Narodową-t, — ez a népi államiság csíráját jelentette —, megalakult az Armia Ludowa a Gwardia Ludowa-ból és a köréje tömörült más demokratikus harci szervezetekből. A cikk a továbbiakban vázlatosan végigkíséri a LMP szerepét és politikáját a népi demokratikus átalakulásban 1948 decemberéig, a Lengyel Szocialista Párttal való egyesülésig, a Lengyel Egyesült Munkáspárt létrejöttéig. — *H. J.*

DEMOGRÁFIA IX. évf. (1966) 3. sz. JACQUELINE HECHT: *A demográfiai gondolat fejlődése Franciaországban.* A francia demográfiai intézet (I.N.E.D.) munkatársának eszméletörténeti esszéje áttekinti a népesedés, a népszaporulat problémájáról, mint társadalmi problémáról alkotott vélemények, felfogások alakulását a francia szellemi életben: ideológiában, filozófiában, szociológiában, közgazdaságtanban, a skolasztikától napjainkig. Az esszé a kérdést ideológiai nézőpontból vizsgálja. Szerinte a népesedésről alkotott véleményekben évszakokon keresztül

két ideológiai alappozíció ütközik össze: az egyik, amelyet kollektivistának nevez, a nagy népességszámot az állam politikai hatalma előfeltételének tekinti, ezért feltétlenül helyesli a népesség növekedését — a másik, melyet individualistának nevez, az egyén jólétét tartja szem előtt, s a túlnépesedést helyteleníti az életszínvonal csökkenése miatt. — FÜGEDI ERIK: *A 18. századi lélekösszeírások története.* A tanulmány előljáróban megállapítja, hogy Magyarországon nem a II. József által elrendelt népszámlálás volt az első hivatalos népesedési adatgyűjtés: Mária Terézia 1769-től kezdve rendszeres évenkénti lélekösszeírást rendelt el. Az adatokat a megyék szolgáltatták a Helytartótanácsnak, jórészt a plébániák anyakönyvi adatai alapján. A kérdőívekkel végzett felmérés vizsgálta az állólakosság állapotát és a demográfiai változásokat. Összeírta a lakosságot nem, kor és vallási megoszlás szerint, vizsgálta a születések, házasságok és halálozások számát. A tanulmány elsősorban módszertani elemzést ad.

X. évf. (1967) 2. sz. — SZABADY EGON: *Százéves a hivatalos magyar statisztikai szolgálat.* A rövid megemlékezés elsősorban Keleti Károly munkásságát méltatja. — *Tíz éves a Demográfia.* Jubileumi cikk a folyóirat tízéves fennállása alkalmából. A folyóirat tevékenységével kapcsolatosan egyben rövid áttekintést ad a magyarországi demográfiai kutatások történetéről. — *Sz.*

ETHNOGRAPHIA LXXVII. évf. (1966) 2. sz. — KISS LAJOS: *Zenétörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben.* Egy Jugoszláviához tartozó magyar nyelvsziget, az Eszék és Vinkovici között fekvő Kórogy, Szentlászló, Haraszi, Rétfalu református községek lakossága által megőrzött és használt virrasztó énekek monografikus feldolgozása. A nyelvsziget népe nagy számban őrzött meg tizenhatodik századi református egyházi dallamokat. — RÖHRICH LUTZ: *Az ördög alakja a népköltészetben.* A tanulmány számos példán ábrázolva kifejti, hogy a keresztény néphitben a korai középkortól kezdve egymás mellett és összefonódva él két tipikus ördög-alak: a démonikus-szörnyű csábító és megrontó, és egy komikus-felsült ördög-figura, akit a furfangos népmesei hősök becsapnak és neveltségessé tesznek. — BALOGH ISTVÁN: *A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században.* A közlemény első része a saját gazdaság szolgáltatában folytatott paraszti személy- és teherszállítást tárgyalja, második része a debreceni fuvaros elemet: kocsisokat, talyigásokat, sze-

kereseket vizsgálja. Az átmenőforgalom Erdélyből a Felvidékre a XVII. században még Debrecen civis polgárságának fő jövedelmi forrása volt. A távolsági szállításokat lebonyolító fuvaros elem a szekeresek, ekkor kb. a civis lakosság negyedét tette ki. A XVIII. században a kereskedelmi utak változásával, az átmenő forgalom csökkenésével a szekeresek száma is csökken. Jelentős mértékben nő azonban a helyi szállításokat lebonyolító szegényebb fuvaros elem, a civis társadalom legalsó rétegét alkotó talyigások száma. A tanulmány részletesen vizsgálja a fuvarozás munkatechnikáját és munkaszervezetét. — NAGY GYULA: *A népi olajútó technológia Baranya megyében*. A Baranya megyei sádsi járásbeli Mekényes egykori német telepes község két, a XVIII. század elején létesült s a XX. század elejéig működött olajútó malmának technikatörténeti szempontú monografikus feldolgozása. — *A Kisebb közlemények* rovatban: BALOGH ISTVÁN: *Adatok a vályog-és faépitkezés történetéhez 1792-ből*; PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: *Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön*; MOLNÁR JÓZSEF: *Adatok vasművességünk ismertetéséhez c. írásokat közli a folyóirat e száma. — Sz.*

FILOLÓGIAI KÖZLÖNY XII. évf. (1966) 3—4. sz. — MÁLYUSZ ELEMÉR: *Thuróczy János krónikája és a Corvina c. tanulmánya azt vizsgálja, hogy a krónika szerzője milyen forrásokot használt. Thuróczy forrásait tanulmányai során, majd a kancellária könyvtárolmányából, végül a Corvina gyűjteményében ismerte meg. Az utóbbiból származó források közvetve megsejtetik Mátyás kulturális ízlését és törekvéseit. — MÉSZÁROS ISTVÁN: *Szalkai László fogalmazási tankönyve 1490-ből c. írásában a tankönyv elemzése mellett egyes részek bemutatásával rámutat művelődéstörténeti értékeire. Számos társadalomtörténeti utalással is találkozunk. Megismerjük a pataki tanárnak, Kisvárdai Jánosnak szellemi profilját. — DÜMERTH DEZSŐ: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükreben. Kollár Ádám működése c. tanulmánya a XVIII. század végének történeti kutatásával foglalkozik. Bécs Kollár Ádám által képviselt törekvéseinek gyökerei a XVII. század első felébe nyúlnak vissza. Az örökségképpen kapott törekvés: a magyar szabadságjogok megsemmisítése és a magyar állam keretei között idegeneknek letelepítése. A szerző a kortási megnyilatkozások elemzésével rajzolja meg Kollár Ádám emberi és politikai vonásait. — TARDY LAJOS: *A. I. Turgenyev és Magyarország c. közleménye Turgenyev göt-****

tingai magyar barátait, ismerőseit mutatja be. Közli a szerző Turgenyev 1804-ben Pesten keltezett leveleit. — V. WINDISCH EVA: *Egy századeleji kulcsregény és politikai háttéré c. írása az Edmund Steinacker vezette hazai német nemzetiségi mozgalom és Adam Müller-Guttenbrunn Götzendämmerung-ja közti összefüggést ismerteti. A fentemlített regény szerzője Steinacker barátja volt, a Deutscher Klub tagja. 1907-ben mint Ferenc Ferdinánd követője, az ő szellemében írta meg kulcsregényét: hirdeti, hogy a magyarországi németek segítséget csak az uralkodótól várhatnak. — H.*

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK LXX. évf. (1966) 5—6. sz. — DEGRÉ ALAJOS: *Szabó Dezső sümegei fegyelmi ügye*. Szabó Dezső ellen sümegei tanár korábban 1913-ban fegyelmi eljárás folyt egy antiszemita kiszólása miatt, amely egyben a katolikus vallás gyalázásának is minősült. A közlemény az eddig — Nagy Péter könyvből — ismertnél nagyobb részletességgel tárja fel az esetet. — POMOGÁTS BÉLA: *Gulyás Pál irodalmi elvei*. Gulyás Pál jellegzetes poeta doctus volt. Már beteges testalkata is magányra predesztinálta; világképének döntő forrásai olvasmányélmények voltak, a filozófiai világképnek életében és irodalmi munkásságában egyaránt kiemelkedő szerepe volt. Indulásakor döntően befolyásolta Spengler koncepciója. Az ő nyomán a modern társadalmat nyomasztó, szellem-ellenes civilizációnak érezte. Vele szembeállította a kultúra vélt ősforrását, a mítoszt, melyben a népi kollektivitás ösztönös erőinek kibontakozását vélte fellelhetni. A Kalevala alapján kereste egy magyar népi mítosz megteremtését. Ebben a körben mozogtak Debrecen lokális hagyományai felélesztését és ápolását célzó törekvései is. — *A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája „A magyar irodalom története” című kézikönyv ötödik és hatodik kötetéről*. A vita 1966. május 4-én zajlott le. A referátumot TAMÁS ATTILA, a korreferátumokat SÜKÖSD MIHÁLY és KOCZKÁS SÁNDOR tartotta. A referátumot a folyóirat teljes terjedelmében közli, a korreferátumokat és a vitát ismerteti. — R. KOCSIS RÓZSA: *A két háború közti magyar baloldali drámai-színpadí avantgard problémájához*. A közlemény kiegészítésként kíván szolgálni a Magyar Irodalom Története kézikönyv hatodik kötete drámatörténeti fejezetéhez. Megállapítja, hogy a húszas években az elsekélyesedett polgári naturalista dráma egyeduralmának ellenhatásaként Magyarországon is baloldali avantgard dramaturgiai

törekvések léptek fel. Ezek kapcsolódtak a korszak modernista, proletkult irányú szocialista drámatörekvéseihez, Mayerhold és Piscator munkásságához, valamint a primitív művészeti formákhoz visszanyúló, főleg képzőművészeti törekvésekhez. Kimagasló szerepe volt az emigrációban Mácza Jánosnak, itthon pedig Palasovszky Ödönnek. — KOVÁCS JÓZSEF: *Szocialista irodalmunk filológiai kutatásának kérdéséhez*. Helyesbítő megjegyzéseket közöl a hatkötetes új Magyar Irodalom története utolsó kötetének a szocialista emigrációs irodalmat tárgyaló fejezetéhez. — BASCH LÓRÁND: *A Baumgarten-alapítvány a végrendeletől az életbelépésig*. A Baumgarten-alapítvány egykori kurátorának irodalmi értékű visszaemlékezése. Az alapítvány életbelépését ábrázolva rendkívül szemléletes képet ad az 1927-es év keresztmetszetében a késői Bethlen-korszak irodalmi életéről. Méltatja az Est-lapok rendkívüli szerepét az irodalom pártolásában. Portrét rajzol Babits és Mikos Lajos alakjáról. Kortársi elfogultságával együtt is figyelemreméltó ábrázolását adja Klebelsberg kultúrpolitikájának. — Sz.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE XIII. évf. (1966) 7–8. sz. — BEREND T. IVÁN: *Az 1946. évi stabilizáció* c. cikkében az „Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948” c. monográfiájának forrásanyagára támaszkodva elemzi a stabilizációt megelőző infláció méreteit, a stabilizáció előkészítését és eredményeit, a stabilizációs kényszerhelyzetből és az akkori helyes kényszerintézkedésekből következő árrendszer sajátosságait.

11. sz. — MOLNÁR FERENC: *Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus* c. vitacikkében azt vizsgálja, hogy mennyiben és hogyan érvényesülnek az imperializmus Lenin által kifejtett sajátosságai és törvényszerűségei a mai világban. Elemzését a lenini imperializmus-elmélet két ismerve — a tőke kivétel és tőkefelesleg, másrészt a világ területi felosztása és a gyarmatok kérdése — köré csoportosítja. — H. J.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE X. évf. (1966) 5. sz. — A folyóirat rövid nekrológot közöl Molnár Erikéről, méltatva életművét. — MOLNÁR LÁSZLÓ: *A marxista szociológiai szakkutatás elméleti kategóriái és a történelmi materializmus* c. tanulmánya a történelem számára is igen fontos társadalmi, szociológiai kategóriák marxista megközelítésére tesz kísérletet. —

SOMOGYI JÁNOS: *Az ifjú Plehanov politikai-ideológiai fejlődése (1876–1883)* c. tanulmánya arra a kérdésre keres választ, hogy miként jutott el Plehanov a narodnyikizmustól a marxizmusig. Cáfolja azt a nézetet, mely szerint a fiatal Plehanov míg a marxizmust magáévá nem tette, a forradalmi demokráta ideológia alapján állott. Az 1860-as évek Oroszországának társadalmi, politikai viszonyait vizsgálja fel, s igyekszik ezek alapján magyarázni a narodnyik ideológia kialakulását, mind jelentősebbé válását az orosz forradalmi mozgalomban. Szerző szerint Plehanov gyakorlati indításból (munkakörök szervezése — 1876; stb.) jutott el a narodnyik eszmék tagadásáig, a munkásosztály jelentőségének felismeréséig. A munkásokat még „a parasztforradalom tartalékának” a „parasztság részének” tekinti, de mind alaposabban ismeri meg helyzetüket, s hamarosan eljut a munkásság önálló szerepének felismeréséhez. A narodnyikizmus nyílt bírálata a narodnyikmozgalom 1879-es szakadása után kezdődik Plehanov írásaiban, majd Oroszország elhagyása (1880) után mind közelebb kerül a marxizmushoz, s rövidesen elméleti síkon is szakít a narodnyikizmussal. A szerző végül ismét mérlegre teszi a különböző korabeli eszmei áramlatok (pozitivistá szociológia, forradalmi demokratizmus) Plehanovra gyakorolt hatását. — G.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 81. évf. (1966) 4. sz. — MEZEY LÁSZLÓ: *A latin írás magyarországi történetéből. III. Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája* c. tanulmány az írástechnikák művelődés- és társadalomtörténeti összefüggésében vizsgálja. A XIII. században az új írásbeliség rendszere megkívánta a nagyobb számú frástudó értelmiséget. A fennmaradt okleveles anyag elemzéséből a szerző arra következtet: „Nem beszélhetünk kifejezetten egyházi és világi írástechnikáról, hanem egy klerikus-notáriusi és klerikus-scriptori praxistról. Amíg a kancellária, az országos méltóságok notariusainak technikája a kor színvonalán álló volt, addig a hiteleshelyek írástechnikája meglehetősen elmaradt volt.” — KÓKAY GYÖRGY: *Rát Mátyás röpírata II. József ellen a magyar nyelv érdekében* c. tanulmánya rámutat azokra az okokra, amelyek a felvilágosodás hazai képviselőinek magatartását egy bizonyos ponton megváltoztatták II. Józseffel szemben. Rát írása a magyar nyelv kiirtása ellen megelőzött minden más tiltakozást. Tiltakozó soraira felfigyelt Herder is. Jellemző, hogy Schlö-

zer erős fenntartással fogadta tanítványa, Rát Mátyás állásfoglalását. — FABÓ IRMA: *A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910—1914* c. írása sajtótörténeti gazdag adatközlése mellett a hazai szabadkőműveség XX. századi történetében is hiteles eligazítást ad. — TARDY LAJOS: *Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése* c. közleménye Dobsa Ferenc rendkívül változatos politikai állásfoglalású életútját ismerteti. Dobsa egyházellenes volt, ugyanakkor hű embere Eszterházy püspököknek. Egyházi patronusai halála után Jénában tanult, majd Pétervárott folytatott orvosi gyakorlatot. Végül „szabad eszmékért Szibériába száműzetett”.

82. évf. (1967) 1. sz. — MÁLYUSZ ELEMÉR: *A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai* c. tanulmánya szerint az augsburgi változat a brünni alapján készült, az eredeti kézirat ismerete nélkül. A „második Attila” jelző megfogalmazását a szerző nem tulajdonítja Thuróczynak. Az augsburgi kiadás rajza szerint hazai eredetű. A költemény versfőiben évszám van elrejtve. Mályusz összevetette a brünni szöveget Domanovszky forráskiadásával; eredménye: „A Thuróczy-kiadás alapjául szolgáló krónika-variáns ahhoz áll a legközelebb, amelyet Domanovszky V3 jeggyel jelzett.” Főképpen a nevekből bizonyítja ezt. — DEZSÉNYI BÉLA: *A Magyar Kurir és a cenzúra 1787—1793* c. tanulmánya első sorban Szacsvey Sándor szerepével foglalkozik. Kiemeli antiklerikális publicisztikáját. Megvilágítja a cenzúra-bizottság működését. A szerző végül is ismerteti Grossinger Rudolf életét és tevékenységét. — TURCEL LAJOS: *A csehszlovákiai magyar folyóiratadalom kezdetei* c. közleménye értékes adatokat ismert a csehszlovákiai magyarok politikai történetéről is.

2. sz. SINKA ERZSÉBET: *A Kelet Népe 1935—1939* c. tanulmánya — az írás elsődlegesen sajtótörténeti célkitűzése mellett — megvilágítja a népi írók egyik csoportjának a belpolitikai élethez való viszonyát. Adatokkal ismerteti az akkori Kiszgazda Párt és a Kelet Népe kapcsolatait. — KINDLOVITS KÁLMÁN: *Régi Irodalmi Szemle (Staré Noviny Literarneho Úmeni)* c. közleménye a XVIII. századi szlovák egyházi értelmiségnek a felvilágosodás eszméit terjesztő folyóiratát ismerteti. — H.

MAGYAR NYELV LXXII. évf. (1966) 2. sz. — RÁSONYI LÁSZLÓ: *A Kiskunság középkori helyneveihez* c. tanulmányában öt török személynévi eredetű kiskunsági helynevet magyaráz.

A Szó- és szólásmagyarázatok rovatából történeti érdeklődésre tarthatnak számont a következők: GRÉTSY LÁSZLÓ az 1811-ben telepitett debreceni szőlős-, ill. gyümölcsösökert, a „Sestakert” nevének első tagját a latin sexta-val hozza összefüggésbe. Az elnevezés szinte a jelzett földterület kiosztásának, felparcellázásának ma már ismeretlen módozatára utalhat. — KUNSZERY GYULA két megoldási javaslatot is tesz nyelvünk rejtélyes eredetű, sokat vitatott mesés országnevével, a Bergengóciával kapcsolatban. Az egyik szerint a svéd Gotia tartomány és a szemközti levő norvég kikötőváros, Bergen nevének összekapcsolásából keletkezett volna. Második magyarázata szerint a görög Boiótia tartomány latin Beócia nevének madárnyelvesített debreceni diáknyelvi változata rejtőznék benne egy ilyen fejlődési soron át: Beócia > (madárnyelvesített) + Bergergócia > Bergengócia. — A *Nyelvtörténeti adatok* rovatban PAPP LÁSZLÓ GYULA 400 évvel ezelőtt, Zrinyi Miklóssal egyidőben elesett vitéz kapitányának, Marinith Horváth Ferencnek 1566. június 6-i végrendeletét, Törzsök GYULA 1622-ből egy kolozsvári ötvösműhely szerszámkészletének jegyzékét, KOVÁCS ISTVÁN pedig nagyszombati szótörténeti adalékokat közöl betűhív írásban.

3. sz. — DEME LÁSZLÓ *Egy meggyőző magyarázat a beszéd eredetéről* címen Grace Andrus de Laguna amerikai antropológusnak új elméletét és módszerét méltatja. A szerző nem a nyelv eredetét, fejlődését teszi vizsgálatá tárgyává, hanem a beszédet. Elemzésében nem a beszéd formája vagy szerkezete a kiindulópont, hanem funkciója. A beszéd társadalmi funkciója — az állati kiáltással teljesen megegyezően — a csoporttagok tevékenységének koordinálása. Az ember ősenek fáról való leköltözése, a felegyenesedés, a kéz felszabadulása, a szerszámok felhasználása, majd készítése, a vadászat, az utódnevelés megváltozott formái és körülményei stb. az ember számára az állatnál jóval hajlékonyabb és hatékonyabb jelzésrendszer kialakítását tették szükségessé, ha mint közösség fenn akart maradni. Megfelelőképp koordinálni kellett az egyéneknek mint csoporttagoknak a tevékenységét. Ezt a fő megállapítást a szerző a nyelvstruktúra részletes elemzésével is alátámasztja. — BENKŐ LORÁND: *Az anonymsusi hagyomány és a Csepel név eredete* c. kétrészes tanulmánya tagadja az Árpád fejedelem állítólagos kun lovászmesterére vonatkozó anonymsusi hagyomány hitelességét s a szigetnek Anonymus nyomán

egy állítólagos török személynévről való elneveztetését, amelyet eddig a magyar nyelvtörténet szinte egyértelműen vallott. A szerző felfogása szerint a sziget az északi részen fekvő, 1258-ban már említett faluról kapta mai, először 1391-ben felbukkanó elnevezését, s más azonos helynevekkel együtt nem személynévre, hanem egy magyar közsőzra vezethető vissza az ország északi és nyugati részein rendkívül elterjedt tájjellegű, növendék', ,sarjadék', ,erdő', ,bokor', ,cserje' stb. jelentésű, valószínűleg finnugor eredetű köznévi szócsalád. Ha Anonymus tényleg nem ismerte ezt a szócsoportot, ez közvetve az ő keleti vagy déli országrészekről való származását bizonyíthatná. Név-magyarozó módszerét ismerve azonban feltételezhető, hogy ismerte, csak — romantikus kún eredetkoncepciójának megfelelően — nem akart róla tudomást venni).

4. sz. — VAS JÓZSEF: *Köszeg magyarneve* c. szómagyarzatában — Schwartz Elemér korábbi magyarzatához csatlakozva — történelmi és nyelvészeti adatokkal bizonyítja, hogy Köszeg városának magyar neve nem a ,kő' és a ,szeg', ,szeglet' főnévkapcsolatból keletkezett összetett szó, hanem szabályos magyar nyelvi fejlemény a későbbi Németújvár területén fekvő Kúszin hegység nevéből. A hegység és vidéke lett birtoka a II. Géza alatt Stájerországból beköltözött Volfer, később Köszegi nevű grófi családnak. A család nemsokára elvesztette Kúszint, és Köszeg lett Vas megyei birtokainak központja. Az új központot azonban továbbra is a régi központ nevével illették. Köszeg német Güns elnevezése a magyar névadástól függetlenül keletkezett. Ennek eredete, továbbá a 802-ben szereplő „castellum Guntionis” helyének meghatározása még megoldatlan feladat. — B.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI. XV. köt. (1966) 3. sz. — ELEKES LAJOS: *Osztályharc és rendi ellentéték a Mohács előtti Magyarországon* című akadémiai székfoglaló értekezésében elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy „miként függ össze az osztályharc és annak konkrét antifeudális formáival a rendi struktúra mint a feudális felépítmény sajátos típusa?” Rövid történeti visszatekintés után bemutatja az áru- és pénzviszonyok, a pénzjáradék terjedésével a jobbágyparaszti osztályharcban mutatkozó változások alaptendeciáit, melyek a XV. század első harmadában eljutnak az országos méretű

mozgalmakig; ezekre a hatalom birto-kosai az elnyomás apparátusának erősítésével válaszolnak. Jelentős mértékben „éppen ezzel függ össze (egyéb, itt nem részletezhető okok mellett) a rendiség, a rendi szervezkedés kibontakozása, a feudális állam rendi-képviselési formájának kialakulása és megszilárdulása Magyarországon”. E kor rendisége még nem foglalt állást a gazdasági-társadalmi fejlődés viszonylag kedvezőbb, szabadabb útját jelző tendenciákkal szemben, mint néhány évtizeddel később, Mátyás halála után. A rendi küzdelmeket ekkor tisztán a feudális, nemesi földesúri jelleg határozta meg, előtérbe kerültek a város- és parasztteljes, a fejlődés menétét gátló tendenciák. A nemesség döntő többségét egyesítette az a törekvés, hogy a föld és a jobbágyok feletti hatalmukat megszilárdítsák, visszaszorítsák a fejlődés szabadabb útját mutató, a feudális úri hatalom fellazítását jelző gazdálkodási formákat. A századforduló és 1514 törvényhozásának, kormányzati intézkedéseinek e törekvés adta legfőbb indítékát. Ez egyúttal a magyarországi rendiség reakcióssá, haladásgátló tényezővé válását is jelzi. Az osztályerőviszonyok — főleg a városok gyengesége miatt — nem kedveztek a jobbágyparasztság osztályharcának, „a magyarországi társadalom nem léphetett a feudalizmus felbomlásának, a kapitalizmus előkészítésének nyugati típusú, viszonylag rövidebb és kevésbé kínos útjára”.

4. sz. — Vezető helyen közli a folyóirat *Cseterki Lajos, Erdei Ferenc és Ránki György* Molnár Erik ravatalánál elmondott beszédeit. Cseterki Lajos a MSZMP KB nevében búcsúzott a Történettudományi Intézet volt igazgatójától, végigkísérte a mozgalommal szorosan kapcsolatban álló életútját. Erdei Ferenc a tudós, az akadémikus munkásságáról szólt, Ránki György pedig a tanítványok nevében méltatta a marxista gondolkodót. — EMBER GYÖZÖ: *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának könyvkiadási tevékenysége 1950—1965*. A filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia tárgykörében megjelent akadémiai kiadványokat vizsgálja. A 292 művet különböző csoportosításokba (ívszám, szakágankénti mennyiségi megoszlás, műfaj szerint) osztályozza, majd külön-külön fejezetben szól az egy-egy tudományágon belül megjelent könyvekről. — VÉRTES LÁSZLÓ: *Az őskori technológia fejlődési ráti* c. tanulmányában azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miképpen lehet az őskori kész-
közök mérhető, mennyiségileg kifejezhető technológiai jellegéből olyan információkat

nyerni, amelyek megvilágítják készítők körülményeit, azok szellemi és manuális fejlettségét. Részletesen ismerteti a vizsgálat módszereit és menetét, megállapítja a vizsgálat felhasználási körét. — Ruzsás LAJOS: *A törökellenes honvédő harc kérdései a XVI—XVII. században* címmel ismerteti a Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmából 1966. szeptember 9—10-én tartott tudományos emlékülést, melyről a Századok 1966. évi 6. száma közölt ismertetést. — BENDA KÁLMÁN: *A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc* című írásában az Esze Tamás születésének 300. évfordulója alkalmából 1966. szeptember 24—26. között tartott vándorgyűlésről számol be. (Ismertetését lásd a Századok 1967. évi 1—2. számában.) — SIMON GYULA: *Emlékezés Waldapfel Jánosra* című előadását közli a folyóirat, mely a neves pedagógus születésének 100. évfordulóján rendezett emlékülésen hangzott el. — G.—K.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK LXVIII. évf. (1966) 2. sz. — GREGOR FERENC: *Amagyarló-és szarvasmarhatenyésztés nyelvi hatása a szlávokra* c. tanulmányában megállapítja, hogy bár a szláv lakosság X—XI. századi jövevényszavainak tanúsága szerint már a honfoglaláskor fejlett lótenyésztéssel rendelkezett, ennek jelentősége eltörpült a szarvasmarha- és még inkább a sertés- és juhtenyésztés mögött. A magyar lótenyésztésnek a XIII., de még inkább a XV. században bekövetkezett fellendülése után még nagyobb lett a távolság a két nép lótenyésztése között. Itt a magyarázata annak, hogy a XVI—XVII. századtól tömegesen kerültek át a szlovák nyelvbe a magyar állattenyésztésből eredő szavak és kifejezések. Korábban a szlovákság csak szorványosan vett át ilyen magyar szavakat.

LXIX. évf. (1967) 1. sz. — NÉMETH GYULA *A magyarországi oszmán-török nyelv* címen Illésházy Miklósnak a Széchenyi Könyvtárban őrzött 1668-ból származó török nyelvkönyve alapján részletes nyelvézeti vizsgálatnak veti alá a magyarországi oszmán-török nyelvet. A török nyelvnek Magyarországon is kiváltságos helyzete volt. A közigazgatásban, hadseregnél hivatalos nyelv volt, ezt beszélték a janicsárok, akik a megszálló csapatok többségét alkották. A magyarországi mohamedán lakosság többsége azonban a boszniai mohamedánok török nyelvét beszélte, akik szláv anyanyelvük mellett többé-kevésbé törökül is tudtak. — B.

PEDAGÓGIAI SZEMLE XVI. évf. (1966) 10. sz. — FÖLDES ÉVA: *Vándorgyűlés a*

kultúrtörténet kutatásának és oktatásának kérdéseiről címen ismertetést nyújt az 1966. április 7-én és 8-án Kecskeméten megtartott vándorgyűlés munkájáról. (A vándorgyűlés ismertetését lásd a Századok 1966. évi 4—5. számában.) — KÖTE SÁNDOR: *A szovjet neveléstörténeti kutatás újabb eredményeiről* címen rövid tájékoztatást ad a Szovjetunióban e tárgykörben folyó munkákról, vázlatosan ismerteti a legjelentősebb műveket, a szovjet iskola- és neveléstudomány történetének feldolgozásához kapcsolódó könyvkiadást és a neveléstörténeti periodizációról kibontakozott vitát. — VÁG OTTÓ: *A pedagógusok az európai népek antifasiszta ellenállási harcában* címmel közölt ismertetésében vázolja a munkásmozgalom iskolapolitikai és pedagógiai törekvéseivel foglalkozó, az NDK-ban működő munkaközösség 1965. november 22—25-ig Potsdamban tartott második nemzetközi konferenciájának munkáját.

12. sz. — ANTALL JÓZSEF: *Közművelődés és iskolaügy Bölöni Farkas Sándor úti-jegyzeteiben* című tanulmányában az „Utazás Észak Amerikában” c. 1834-ben megjelent útleírás alapján részletezi Bölöni Farkas művelődéspolitikai gondolatait, ezek jelentőségét és hatását. A szerző azon túl, hogy kijelöli Bölöni Farkas Sándor helyét a magyar művelődés jeles úttörői sorában, vázolja az útleírás fogadtatását a kortársak részéről, „Széchenyi Istvántól egészen Táncsis Mihályig”. — K.

STATISZTIKAI SZEMLE 44. évf. (1966) 11. sz. — GYULAY FERENC: *Megemlékezés Hunfalvy Jánosról (1820—1888)* c. tanulmányában a tudós polihisztor életrajzának és történetírói munkásságának vázlatosabb ismertetése mellett a hivatalos magyar statisztika megteremtéséért folytatott munkásságát elemzi.

45. évf. (1967) 5. sz. — HORVÁTH RÓBERT: *Széchenyi István és a statisztika* c. tanulmányának bevezető részében felvázolja a Széchenyi-korabeli statisztikatudomány nemzetközi és hazai helyzetét. A XIX. század húszas éveinek végén, amikor Széchenyi irodalmi működését megkezdte, a statisztikatudomány nemzetközi viszonylatban éppen holtpontra volt. Ellanyhult az érdeklődés a régi leíró jellegű statisztika iránt és az új, modern statisztikatudomány még nem született meg. A magyar leíró statisztikai irányzat viszont annak következtében, hogy korán azonosult a hazai viszonyok megismerésére és azok haladó irányú megváltoztatására kibontakozott küzdelemmel, haladó tartalommal töltődött meg. A szerző Széchenyi különböző műveiből hosszan idézve bizonyítja, hogy Széchenyi ezt a kora-

beli magyar leíró statisztikai koncepciót elsajátította és annak eredményeire közírói munkásságában hivatkozott. A tanulmány új megállapítása — Széchenyinek a korabeli nyugati közgazdasági elméletekhez való viszonyáról —, hogy Széchenyi Malthust nem mint a népesedéssel szemben atyját, hanem mint a klasszikus iskola elméleti közgazdaságtani rendszerének és a munkán alapuló értékelmélet kifejtőjét értékelte, Say-al és Ricardoval egy sorban. — *H. J.*

TÁRSADALMI SZEMLE XXI. évf. (1966)
 9. sz. — A folyóirat vezető helyen emlékezik meg Molnár Erikéről (1894—1966), röviden áttekinti életútját, s kiemeli azt a „magasrendű elviséget”, mely kutatásaiban, tudománypolitikai tevékenységében vezette. — **MÓD ALADÁR: Történelemszemléletünk ideológiai kérdéseire** c. tanulmányában egyrészt Pach Zsigmond Pálnak a folyóirat előző számában megjelent tanulmányára, másrészt a Kossuth Klubban a kétkötetes „Magyarország történeté”-ről tartott vitán elhangzott véleményekre reflektált. Véleménye szerint az általa kifejtettek és Pach Zsigmond Pál nézetei között bizonyos közeledés van az osztályharc és a függetlenségi küzdelmek viszonyának kérdésében. Tagadja, hogy az „egyszemélyes szubjektív optimizmus” álláspontjára helyezkedett volna, vagy nem ismerné el a gazdasági viszonyok elsődlegességét a történelmi folyamatok meghatározottságában. Ezután a XVI—XVII. századi árutermelés értékelésének kérdésében vitatkozik Pach Zsigmond Pállal, aki — szerinte — csak a XVI. században tartja pozitívnak a nagybirtokos árutermelés szerepét, s így Bocskay, Bethlen, Zrínyi, Rákóczi progresszív szerepe érthetatlenné válik. Hibásnak tartja azt a felfogást, amely a nemzeti kérdés előtérbeállítását a munkásmozgalmon belül taktikai kérdésnek itéli. Majd a tanulmány második felében Berend T. Ivánnak a Kossuth Klubban elhangzott felszólalásával ebben az értelemben vitatkozik. A forradalmi mozgalmak megítélésével kapcsolatban elmondja: szerinte történetírásunkban a hűvös objektivizmus, az ökonomizmus a veszély, amely a politikának „véletlenszerű jelentőséget” tulajdonít. A „tömegek” és a „vezetés” kérdésében pedig szerinte jobban kell hangsúlyozni az „élesapat, a vezetés felelősségét”. Végül Hanák Péterrel vitatkozva kiemelte a Révai ideológiájában található állandó elemeket, s röviden kitért „történelem és politika” viszonyának megítélésére, mondván: „a múltat

nem önmagáért, hanem a jelen kérdései jobb megértéséért kutatjuk...”

10. sz. — **BEREND T. IVÁN: Az optimizmus és a szubjektívizmus kérdése történelem-szemléletünkben** címmel vitatkozik Mód Aladárnak a témával kapcsolatban korábban írt cikkeivel. Összegezi Mód Aladár álláspontját, majd leszögezi: „a marxizmus optimizmusát a történelmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek felismerése sugározza”, s az, hogy megmutatjuk azokat a belső gazdasági, társadalmi tényezőket, a nemzetközi helyzet alakulását, melyek forradalmi mozgalmaink bukásához vezettek, még nem teszi pesszimistává történelemszemléletünket. Véleménye szerint a politika és a történelem szempontjából mást és mást jelent a szubjektív tényező. „A politikában nem lehet lemondani a különböző lehetőségek realizálásáért folytatott harcról”, míg a történelem „már a kifejlett tényekre, következményekre is figyelmet fordít”. E két megközelítés keveredik Mód Aladár írásaiban. Végül a Horthy-korszak és a fasizmus példáján elemezte az objektív és a szubjektív tényezők elválaszthatóságát ill. összefüggését: Kelet és Délkelet-Európa fasizmusainak sajátosságai és közös vonásai az országok gazdasági, társadalmi viszonyaiban rejlő sajátosságokon vagy közös vonásokon nyugszanak. Ha a történelmi tények vizsgálatánál nem a gazdasági, hanem a politikai szféra kérdéseiből indulunk ki, akkor könnyen juthatunk önkényes hangsúlyeltolódásokra vagy adott törekvések egyoldalú kiemelésére.

12. sz. — A folyóirat beszámol az MSzMP KB Párttörténelmi Intézete és a Pártfőiskola közös rendezésében megartott ülészakról *Tudományos tanácskozás fejlődésünk tíz évének történetéről* címmel Zsilák ANDRÁS tollából. (Az ülészakról a Századok részletes ismertetést közöl az 1967. évi 1—2. számban.) — **PÁNDI ILONA: Néhány gondolat az optimizmus és szubjektívizmus vitájához** címmel vitatkozik Berend T. Iván cikkének azon részeivel, melyek a politikai és a történelmi szempontok szétválasztását sürgették a szubjektív és objektív tényezők szerepének kérdésében. Idézi Marx és Engels egy-egy levelét a Párizsi Kommunéval kapcsolatban, melyekben a történelmi véletlenek, a szubjektív tényezők fontosságát hangsúlyozták. — **PACH ZSIGMOND PÁL: A földesúri árutermelés értékeléséhez** c. cikkében rámutat: alaptalanul állította Mód Aladár korábbi vitáikéban, hogy a földesúri árutermelés értékelésében változott volna álláspontja. Első és legutóbbi írásából vett idézetekkel bizonyítja korábbi és mostani fejtegetései azonosságát. Ezzel

is példázza — mint írja — Mód Aladár „sajátos idézési módszerét”. — *Történelemszemléletünk néhány ideológiai kérdéséről (Zárszó a vitáról)*. A szerkesztőség — röviden kitérve a folyóirat hasábjain is zajló vita egyes központi kérdéseire — a vitát (természetesen nem „a felmerült történeti kérdések”-et) lezárja. Az optimizmus — pesszimizmus kérdésében lényegében egyetért a Pach Zsigmond Pál által kifejtettekkel: a marxista történeti optimizmus és a szigorú objektivitás kapcsolataról mondottakkal, s azzal is, hogy a forradalmak bukásukban is hozzájárultak a nemzet előrehaladásához. Egyetért Mód Aladárral abban a vonatkozásban, hogy ezek a bukások nem voltak eleve elrendelve. Berend T. Iván jogosan szól az objektív tényezők leszűkítése ellen, cikkében azonban nem értékeli kellően a szubjektív történeti tényezők sze-

repét. Szükséges a meg nem valósult lehetőségek (különbséget téve természetesen a lehetőségek között) vizsgálata is. Pándi Ilona jogos ellenvetései a történész és politikus szétválasztásának kérdésében hajlanak egy másik túlzásra is: csaknem teljesen elhalványítja a különbségeket. Marx-idézése kifogásolható: nem veszi figyelembe a Kommün bukásának elkerülhetetlenségéről szóló Marx-sorokat. Az objektív és szubjektív tényezők egymáshoz való viszonyának kérdésében adott legkevesebb újat a vita: az objektív tényezők „szinte egyeduralmát” hangsúlyozó álláspontok „valamilyen történelmi fatalizmus” a szubjektív tényezők túlhangsúlyozóinak véleményei a „történelmi volantarizmus” irányába hatnak. Sürgeti a történészek és filozófusok együttes munkáját. — *G.*

Helytörténeti és helyismereti folyóiratok

FEJÉR MEGYEI SZEMLE II. évf. (1965) 1. sz. — FÜGEDI ERIK: *Fehérvár középkori alaprajza*. Röviden felvázolja az alaprajzkutatás néhány módszertani kérdését, a módszertan gyakorlati próbájaként Fehérvár 1542-es, rekonstruált alaprajzát veti össze a honfoglalás utáni századokból fentmaradt oklevéles és régészeti anyag eredményeivel. Valószínűsíti az útvonalak, középületek elhelyezkedését, s megállapítja: a XIII. század közepére lényegében kialakult az a városkép, mely a török hódoltságig megmaradt. — SZILVÁGYI IRÉN: Wesselényi Miklós egy 1837. május 6-án, Fejér megyei barátjához írott levelét közli, melyben Wesselényi kéri barátját: a bebörtönzött Kossuth Lajos rossz körülmények között élő családját segítse néhány száz forinttal. — FARKAS GÁBOR: *Adalékok Csákvár történetéhez (1918—19)*. Fejér megye főispán kormánybiztosának, a megye Intézőbizottságának és a Nemzeti Tanács Fejér megyei Bizottmányának iratai alapján ad rövid, de igen színes áttekintést a község forradalmak alatti eseményeiről. — LENCSÉS FERENC: *A mezőgazdasági munkásság helyzete a Tanácsköztársaság után (1919—1921)* című közleménye megmutatja a mezőgazdasági munkásság egyre kilátástalanabbá váló helyzetét, s a Földművelésügyi Minisztériumba érkező jelentések bő idézésével illusztrálja: az ország egyes vidékein milyen nagy volt a mezőgazdaságban a munkanélküliség, s mennyire keveset próbált tenni a minisztérium a helyzet javításáért. — SZILVÁGYI IRÉN: *A Vadásztölténygyár történetéből*. A mű-

ködését 1921-ben, Budapesten megkezdő Vadásztölténygyárat a győri hadseregfejlesztési program keretében Székesfehérvárra telepítették. A szerző a gyár 1939—1944 közötti történetét vizsgálja röviden, érintve a beruházási összegeket, a munkásság bérvizonyait, a német megszállítás után kialakult helyzetet. — HERESZNYEI TIBOR: *Az Ikarus Karosszéria és Járműgyár székesfehérvári gyáregysége*. Röviden visszatekint az 1920-as években repülőgépek javítgatásával foglalkozó vállalat történetére, felsorolja: mikor milyen termékeket állítottak elő az üzemben, majd az üzem (1963-tól a budapesti Ikarus-gyár vidéki egysége) jelenlegi helyzetére tesz kitekintést. — MÉSZÁROS JÁNOS: *A mezőgazdaság fejlődése városunkban* című tanulmánya elsősorban a székesfehérvári termelőszövetkezetek történetére vonatkozóan tartalmaz értékes adatokat: a felszabadulás előtti birtokviszonyok változása után kimutatásokkal alátámasztva vizsgálja a termelőszövetkezeti mozgalom átmeneti visszaesésének okait, a munkaerőgazdálkodás, a vetésszerkezet változásait. — A székesfehérvári színészet egyes korszakait kíséri végig CSUKLY ALAJOS: *A székesfehérvári színészet történetéből* c. írása. Az 1818—1825 között játszó „Székes-Fejérvári Nemzeti Színjátzó Társaság” történetét adja elsősorban a korabeli színházi almanachok, a hazai magyar- és németnyelvű sajtó, visszaemlékezések alapján. Röviden kitér a helyi színészet későbbi felendüléseire is, foglalkozik a Vörösmarty színház 1874-ben történt létrehívásával. — A Fejér megyei gyűlések jegyzőkönyvei

és irományai alapján rajzol az 1830–40-es évek oktatási helyzetéről hiteles képet MÓRA MAGDA: *Népoktatás a reformkori Fejér megyében* c. tanulmánya. A „nevelési kiküldöttség” jelentéseit bőven idézi. — A „Fejér megyei Olvasó Társaság”-ot a Madarász-testvérek indítványára 1840-ben alakították. Most előkerült a Társaság alapszabálya, katalógusa, néhány irata, s ezek alapján írja meg történetét KÖNCZÖL IMRE: *Fejér megye reformkori könyvtára* címmel. A szerző igyekszik a megalakulást, a funkcionálást beágyazni a korabeli politikai viszonyokba. — G.

SOPRONI SZEMLE XXI. évf. (1967) 1. sz. — SZÉKELY LAJOS *Sopron város mezőgazdaságának szocialista átalakulása* címen a Soproni Állami Gazdaság, a Dózsa termelészövetkezet és a Haladás szőlőtermelő szövetkezet történetét ismerteti. — CSATKAI ENDRE Karcsay Lajos festőművész (1860–1932) életútját rajzolja meg. — VERBÉNYI LÁSZLÓ *A huszitizmus egyik fő támogatója Sopronban* címmel Venczel cseh király özvegyének, Zsófiának, sógora, Zsigmond császár által 1426-ban Sopronba történt átköltöztetéséről ír; a királynő pártfogója volt Husznak (különben gyóntatójának), sőt Husz halála után a konstanzi zsinat férjével együtt ellene is vádat emelt. Férje halála után Zsófiának huszita kapcsolatai miatt csakhamar vissza kellett vonulnia a kormányzástól, míg végül Zsigmond Sopronba telepítette át sógoróját: a cikk szerint ezzel nyilván összefüggésben van az a körülmény, hogy a város környékén 1427-ben egyeseket már huszitizmussal gyanúsítanak. — CSATKAI ENDRE a soproni nyomdászok 1875–95 közötti, egyesület alapítási kísérleteiről számol be: a több eredménytelen kísérlet után 1895-ben végül engedélyezett nyomdászegyesületből nőtt ki a XX. század elejére a város munkásdalárdája. — FRIED GYÖRGY *Juraj Palkovics soproni kapcsolatai* címen a szlovák felvilágosodás nagy alakjának soproni diákeveit mutatja be, s az itt őt ért hatásokat, kiemelve Palkovicsnak a felvilágosodott Kis Jánossal való meleg barátságát. A soproni evangélikus kollégiumból Palkovics jó emlékekkel távozhatott: Kis János álláshoz is segítette, s ő maga későbbi irodalmi működésében is figyelemmel kíséri Sopront. A cikk bemutatja szlovák nyelvű földrajzi kompendiumának soproni vonatkozásait és szlovák lapjának fontosabb soproni híreit. — CSATKAI ENDRE a soproni értelmiségi fiataloknak a 30-as évek elején, Gerezdes József gyógyszerész vezetése alatt, kötetlen formában kialakult, erősen baloldali

irodalmi köréről emlékezik: a társaság végül egyik, kommunista elveiről ismert tagjának átmeneti letartóztatása után már 1933-ban feloszlott. — CSABA JÓZSEF a Soproni Fialatok mozgalmaról emlékezik: ez már a népi írók mozgalmanak hatására a 30-as évek végén kialakult, szintén kötetlen formájú társulás volt, erős németellenes hangszállal is. Ők hozták le Sopronba Móriczot, Németh Lászlót, Féját, Veres Pétert stb., akik itt nagy sikerű előadásokat tartottak. — IKVAI NÁNDOR az 1954-ben lebontott petőházi Csali csárdát írja le: érdekes és jellegzetes típusát a múlt század beszálló csárdáinak. — HÁZI JENŐ rövid cikke okleveles hivatkozásokkal kategorikusan megállapítja, hogy a középkori Ravó (Roj, Röv) vára a későbbi Zák (ma Burgenlandban Oggau) községgel volt határos. — BRANDT IMRE soproni vonatkozású szemészeti adatokat közöl a XIX. századból. — T. E. a soproni múzeumban a városi levéltár és magángyűjtők anyagából rendezett címertani kiállítást ismerteti. — V.

TISZATÁJ XX. évf. (1966) 11. sz. — TÓTH BÉLA: *Tudósítások a törökországi Szegedről* címen közöl tanulmányt a város török uralom alóli felszabadulásának 280. évfordulója alkalmából. Szeged a török uralom alatt mint szandzsák-székhely, ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi központ továbbra is megőrizte jelentőségét a Dél-Alföldön. A török uralom alatt fellendült a paplan-, a gombkötő-, a paszomántos-, de különösen a bőr- és a késesipar. Az élelmiszeriparból a legjelentősebb a malom- és a mészárosipar volt. A mészárosok mint kalauzok és küldöncök kiváltságos réteget képeztek. A mezőgazdaságban a gabonatermelés visszaesett a kertészet és szőlőművelés mögött. Annál jelentősebb volt az állat-, a marha-, ló-, de elsősorban a juhtenyésztés. A híres szegedi halászságot a török uralom szétzörta a Tisza mentén. A XVI–XVII. században Szeged egyik központja volt a keleti és részben a nyugati közvetítő kereskedelemnek. A tanulmányiro kisértel tesz a kereskedők, kereskedelmi cikkek, a pénz vásárló ereje meghatározására is.

XXI. (1967) évf. 1. sz. — RÁCZ JÁNOS: *A forradalmi erők harca a munkásegység fenntartásáért és további erősítéséért* címen a jobboldali szociáldemokratáknak az általuk 1947 januárjában kieroszakolt üzemi bizottsági választásokon elszenvedett kudarcát ismerteti. A január 5–14-e közt lezajlott részleges választások a jobboldali szociáldemokraták bizakodásával ellentétben nagyarányú kommunista előretörést eredményeztek. Emiatt az SzDP

menetközben visszalépett a kiprovakált választásoktól. A választások során a szociáldemokraták kárára kialakult nagy aránytalanságokat aztán a két munkáspárt képviselőiből alakult hatos bizottság kiküszöbölte. Ezzel sikerült megerősíteni a munkásegységet a szociáldemokrata pártkongresszus előkészítésének és a kiszagdapárti összeesküvés leleplezésének az erők polarizálását hozó kritikus időszakában.

3—4. sz. — SIPOS GÉZA: *A KISz zászlóbontása Szegeden* c. kétrészes tanulmányában azt a folyamatot ismerteti, melynek során az elvi egységet, vonzó programot és eleven mozgalmi életet egyaránt nélkülöző DISz 1956 október folyamán Szegeden széthullott, és ezzel akaratlanul is utat nyitott az ellenforradalmi vezetés alá kerülő, az egyetemi és főiskolai ifjúság ellenforradalmi egységét kialakító Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetségének. Az ifjúsági mozgalom az ellenforradalom fegyveres levereése után is nehezen emelkedett ki a válságból. A DISz felbomlása után megalakult különböző ifjúsági rétegszervezetek, a Magyar Forradalmi Ifjuniók Szövetsége, az Egységes Parasztifjúság Országos Szövetsége, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szövetsége és a Magyar Diákok Nemzeti Szövetsége még az osztályálláspontra való helyezkedés után is nehezen találták meg a megfelelő ideológiai-politikai irányt. Az eszmei-politikai tisztulás a KISz 1957 márciusi zászlóbontásával kezdődött meg. A KISz-be aztán gyorsan, alig két hónap leforgása alatt beolvadtak a különböző rétegszervezetek. Ezzel újból létrejött a magyar ifjúság egysége szervezete a kommunista elvi egység, az ifjúság különböző rétegei szerint differenciáló program s a változatos, sokszínű mozgalmi élet talaján. 1957 tavaszán a tulajdonképpen meg sem szűnt népszerű Úttörő Szervezet is megújodott szervezeti-tartalmi szempontból egyaránt. A KISz I. országos értekezletének időszakában Szegeden már 86 KISz-alapszervezet működött 3444 taggal. — B.

VASI SZEMLE XXI. évf. (1967) 1. sz. — BÉKEFI ANTAL *Adatok Kőszeg zeneleténetéhez 1711—1848* c. tanulmánya (I. rész 1966: 4. sz.) először a kőszegi toronyzenészekre, majd az iskolamesterek zenei tevékenységére, végül a korcsmák és vendéglátók zenészeire vonatkozó gazdag adatanyagot ismerteti, kitérve többek között a zenészek életmódjára, az orgona-

építésre, harangokra. — KATONA IMRE *A Vas megyei kerámikus hagyományok és a magyarszombatfai kerámiagyár* c. tanulmánya (I. rész 1966: 4. sz.) kiemeli a Bathyányak németújvári uradalmába 1622-ben betelepített anabaptista habánok szerepét, akik a tájon már régóta hagyományos jobbágyi fazekasság, népi gerencsérőség egyszerű ólomázás technikáját a fejlettebb ónmázással és fejlettebb formákkal váltják fel. A népi gerencsérőség és a habán kerámia csekély kölcsönhatását illetően a tanulmány a területre egyszerre ható magyar és osztrák befolyás különböző, egymást ellensúlyozó jellegére utal. A tanulmány ezután ismerteti a földesúri szolgálatból az anabaptisták üldözése során kikerült habánok technológiájának átalakulását (melyet az ónmázás technikához szükséges speciális anyagbeszerzés a földesúri pártfogás megszűntével előállt megnehezedésével magyaráz). A habán kerámia harcban a piacokért a helyi gerencsérőkkel, fokozatosan alsóbb társadalmi rétegek használatába kerül; ezt a darabok stílusa is tükrözi. A fajansz korlátozott felhasználási lehetősége azonban biztosítja az ősi ólomázás technikát használó gerencsérők fennmaradását a paraszti piacon még a jobbágyfelszabadítás után is szinte napjainkig, mikor e még élő fazekas hagyomány az új magyarszombatfai kerámiagyárnak szolgál bázisul. — BENCZE JÓZSEF *Vas megye nevezetes tapasztalati (empirikus) gyógyítói* c. tanulmánya (I. rész 1966: 4. sz.) a XVII—XVIII. századig visszanyúló kéziratok ember- és állatorvoslási könyveket ismertet. — HARGITA GÉZA Kresznerics Ferenc, a tudós nyelvész polihisztor születésének 200. évfordulója alkalmából egy tréfás versét idézi, melyet a Vas megye nyugati részét 1809-ben 110 napig megszállva tartó és sarcoló franciák kivonulása alkalmából írt: a benne felhasznált népi szójátékok révén érdekes dokumentuma ez a franciák emlékének a népi tudatban. — HÁZI JENŐ három vas megyei vonatkozású oklevél szövegét közli az 1233, 1279, 1310. évekből; közülük az első egy Szentpétery Kritikai Jegyzéke által nem említett királyi oklevél, melyben a király a németek elleni harcokban kitűnt három testvérnek Vas megyei várföldet adományoz. — CSATKAI ENDRE a sitkei templom egy soproni szobrász által készített szószéke és főoltára körül a munka minőségének értékelése során 1779-ben támadt érdekes perlekedést ismertet. — V.

Kulturális, ismeretterjesztő és szépirodalmi folyóiratok

ALFÖLD XVIII. évf. (1967) 1. sz. — BÀN IMRE a Száz fabula megjelenése 400 éves fordulójának alkalmából Heltai Gáspárról közül rövid méltató megemlékezést, kiemelve a mű korabeli aktualitását, magas szintű művészi ábrázolását, a magyar reneszánsz legszínvonalasabb ironikus stílusát. — SZENDREI ISTVÁN a XVII. században viszonylag szélesen adományozott hajdúszabadságok elvesztésének okait kutatja, rámutatva, hogy ezek minden későbbi bécsi elismertetésük ellenére is a XVIII. században mindig elvesztek akkor, ha valamely nagyhatalmú földesúr érdekeivel ütköztek. A cikk közli a Torda megyei Gyéresnek 1610-ben adományozott, igen széleskörű jogokat biztosító, 1763-ban azonban szintén hatályát veszített szabadságlevelét.

2. sz. — BÍMBÓ MIHÁLY *Történeti szempontok a népi írók mozgalmának megértéséhez* c. tanulmánya (1. rész 1967: 1. sz.) a mozgalom ideológiáját filozófiai logikai elemzésnek veti alá tudatosan elvonkoztatva azt a konkrét irodalmi művek analizisétől. A bevezetőben vizsgálja az ellenforradalomból kiábrándult, döntően kispolgári és paraszti származású értelmiségiek útkeresését kifejező mozgalmakat: A Sarló, az Erdélyi Fialatok, a Szegedi Fialatok törekvéseit, majd a Bartha Miklós Társaságot, mely az elégedetlenkedni kezdő, heterogén ideológiájú értelmiségi fiatalokat fogja össze, végül erősen balra is tolódva. Egyéb kisebb jelentőségű reformtársaságok után a 30-as évek elején indul meg a népi írók mozgalomná szerveződése is. A mozgalom története két periódusra bontható; 1938-ig a Márciusi Front széthullásáig, és ettől kezdve a háború végéig. A mozgalomban szerző a rendszertől eltávolodó és részben azzal szemben is álló középrétegek egy részének elégedetlenségét látja kifejeződni, amelyet azonban a kormány még inkább elviselt sőt diszkrétan bátorított is, mintsem hogy a kommunista befolyást engedje megerősödni. E politika jegyében tett kísérletet megnyerésükre 1935-ben. Gömbös demagóg szándékai és elvtelensége azonban csakhamar lelepleződvn, a mozgalom második periódusában eljut a csúcspontra: a legközelebb jutva ahhoz, hogy nacionalizmusát leküzdve, és túllépve paraszt-központúságán, központja legyen egy, a fasizmus és a vele összefonódott nagybirtok és nagytőke elleni demokratikus munkás-paraszt összefogásnak. A tanulmány ismerteti a balratolódás külső és belső okait, hangsúlyozza azonban, hogy a mozgalom következetlenségei és belső ellent-

mondásai a Márciusi Frontot végül is 1938-ra felbomlasztották, s míg az írók egy része tovább radikálizálódott és határozottan baloldalivá vált, addig nagyobb részük inkább jobboldali irányba indult el: áldozatává válva a felülről való reform demagógiájának. A tanulmány rámutat arra, hogy a népi írók mozgalma kiábrándulásból született, abból keresett kiutat, de nem tudott megszabadulni illúzióitól, s így a mozgalom története maga is kiábrándulások sorozatából áll.

3. sz. — SÁPI LAJOS *A városrendezés múltja Debrecenben* c. tanulmánya a mai város területén összefutó középkori nemzetközi kereskedelmi útvonalak központjában létrejött első településektől kezdve vizsgálja végig a város építészeti kialakulását: a kézműipar a középkori város gyors népesedését eredményezve, a három első települést egyre összefűzve és középen templomos főteret alakít ki. A terjeszkedő várost övező városárok felé tölcéses vásártér felé felépülő utcák mutatnak; a XVIII. század második felétől már a városon kívül is létrejönnek újabb települések. A régi várost (melynek jellegzetes háztípusait is ismerteti) 1802-ben tűzvész pusztítja el: utána már az új európai stílusokban épül ki és alakul tovább a kapitalizmussal együtt növekvő város: a tanulmány részletesen elemzi az e korból megmaradt néhány jellegzetes utcaképet. — V.

MŰEMLÉKVÉDELEM. X. évf. (1966) 4. sz. — CSÁSZÁR LÁSZLÓ *A magyar műemléki kastélyok helyzete és védelmi problémái* c. cikke legfőbb jellemző ismertetésével felsorolja 37 műemlékileg igen értékes, de rosszul kihasznált kastélyunkat, valamint követendő mintaként azokat a kastélyokat, melyek szakszerű helyreállítás során megfelelő felhasználást nyertek. Közülük több eddig kevésbé ismert, anyagi és építészeti kultúrák történetének szempontjából azonban jelentős és a történész figyelmére is méltó épület. — VOIT PÁL a moszvaji kastély építésének történetét ismerteti, gazdag levéltári anyag alapján oszlatva szét az eddigi építetőknek vélt Lamotte grófok francia eredete révén a kastély körül a lakosság között kialakult igen jellemző legendákat; a kastélyt valójában a báró Szepessyék építtették, az antik isteneket parodizáló híres falképeket is ők készítették, pármái metszetek után: Lamotte-kézre a kastély csak később, házasság révén jutott. — BALOGH ANDRÁS a maratonvásári Brunswick-kastély rövid épi-

téstörténetét ismerteti megkísérelvén rekonstruálni a Beethoven martonvásári tartózkodása idején fennálló kora romantikus jellegű parkot. — MOLNÁR VERA a sárospataki r. k. templom 1964—65. évi ásatásáról számol be: a helyreállítás kapcsolatban végzett ásatás tisztázta a későgoti templom történetét és építési periódusait. A cikk megállapítja, hogy a templom a XVI—XVII. században beletartozott a város védelmi rendszerébe és katonai célokat is szolgált. Az ásatások során számos régi sírkő mellett egy hét méter átmérőjű különálló rotunda alapjai is napvilágra kerültek. — G. KRÁMER MÁRTA és TÓTH SÁNDOR a tihanyi apát-sági templom és kolostor 1965. évi felújítását ismertetve rámutatnak a középkori építés három feltehető periódusára; egy XI. századi palmettás kő a veszprémi székesegyház építéstörténetéhez szolgált érdekes (azt már második építési periódusában is XI. századnak sejtető) adatokat. A *Műemlék-stop* rovat Szentendre és Visegrád vidékét mutatja be, — a *Turisták figyelem!* rovat az országos kék jelzés Nagymaros és Füzér közötti szakaszát ismerteti műemléki szempontból.

XI. évf. (1967) 1. sz. — A szám teljes egészében a népi műemlékek problémáival foglalkozik, nagy számú, igen szép fényképfelvétellel. TÓTH JÁNOS *A magyarországi népi műemléki kutatás és védelem és a szabadtéri néprajzi múzeumok* c. cikke a kutatómunkának a történéssz számára is tanulságos eredményeiről számol be. — GALAMBOS FERENC—ROMÁN ANDRÁS a Balaton-környék műemlék jellegű építészeti együtteseit ismerteti a következő csoportosításban: összefüggő, zárt településrészek; összefüggő együttesként védendő pincesorok; kisebb falurészletek, utcaszakaszok, együttesek; érdekes települési vetületei különféle gazdálkodási módoknak és általuk meghatározott életformáknak. — GAZDA ANIKÓ Vas megye szlovének lakta településeinek települési és építészeti sajátosságait ismerteti, kitérve a terület természeti adottságaira és a települések annak megfelelő elhelyezkedésére és növekedésére; az építészeti sajátosságokra és a főbb lakóház-típusokra (egyvégbé épített hosszú ház, hajlított ház, kerített ház); végül a vidékre jellemzőes nyílt tüzelőberendezéseket ismerteti. A tanulmány igen jó összefoglaló leírása egy archaikus építészeti hagyományokat őrző települési rendnek és az életmódnak. — DÜMMERLING ÖDÖN a hollókői (Nógrád m.) népi építészeti rezervátumot ismerteti, — MENDEL FERENC a kiskunhalasi XIX. századi szélmalom most

bevégzett műemléki rekonstrukcióját mutatja be, ismertetve a malom mechanizmusát és azokat az erőfeszítéseket, melyeket egykori gazdái az 1930-as évekig üzemelt malom rentabilitása érdekében kifejtettek. — GILYÉN NÁNDOR a szatmári és beregi festett templombelsőkre hívja fel a figyelmet, rámutatva a földesúri és polgári ízlés megváltozásával a korábbi városi festőasztalos céhek felbomlására a XVIII. században és a mesterek szétszóródására a falvakban. A cikk szép fényképekkel mutatja be a táj legfontosabb, részben XVIII., részben XIX. század eleji festett templombelsőit. — WEINER MIHÁLYNÉ a falvakban található jórészt egyházi jellegű iparművészeti anyagnak az Iparművészeti Múzeum munkatársai által elvégzett felderítését ismerteti az eredmények összefoglalásával, s hangsúlyozza a daraboknak szerényebb kivitelük mellett is művészileg értékes voltát. — V.

NÉPMŰVELÉSI ÉRTESÍTŐ VII. évf. (1966) 1. sz. — NOVÁK JÓZSEF: *A magyar népműveléstörténet kutatásának néhány kérdése*. A tanulmány írója az első egyetemi népműveléstörténeti jegyzet szerzője. Jelen tanulmánya vitairat, amely a jegyzetet ért bírálatra reflektálva fejti ki álláspontját a népműveléstörténet kutatásának alapelveit illetően. Véleménye szerint a népművelés társadalmi mozgalom tudományos ismereteknek a néptömegek között való terjesztésére. Ilyen mozgalom létrejöttének társadalmi előfeltételei: kultúra-közvetítő tömegközlelési eszközök (anyanyelvű műveltség, könyv), művelődésre fordítható szabadidő, a termelés által meghatározott társadalmi igény az uralkodó osztályok és a dolgozó osztályok részéről a művelődésre, a népművelést hordozó haladó ideológia jelenléte. A népművelés ezen előfeltételek alapján általában a kapitalizmus talaján jön létre. Magyarországon a polgári fejlődésért vívott harc során, a felvilágosodás korában alakul ki a népművelés. A tanulmány második részében a szerző közöl egy hipotetikus periodizációtervezetet a magyar népművelés történetének korszakolására, melyet a jegyzetért ért bírálat több tételének elfogadása alapján készített: I. Előzmények (1772-ig). II. A népművelési kezdeményezések kora: Bessenyei, Tessedik munkássága. III. Népművelő társadalmi egyesületek kiépülése (MTA, Magyar Gazdasági Egyesület). (1825 v. 1841—1890). IV. Az intézményes (intézményekkel bíró) népművelés kora 1890—1919 v. 1920. Az állam intézményes népművelő tevékenységének kezdete. V. A központosí-

tott állami népművelés kora. (Az ellenforradalmi korszakot öleli fel.) VI. Az egységes (vagy átfogó) szocialista népművelés kora. A tanulmány harmadik része a népműveléstörténetírás módszertani kérdéseit érintve a forrás- és adatkezelés korrektségének és az általános történeti tájékozottságnak a fontosságára hívja fel a figyelmet.

4. sz. — ÁGH ISTVÁN: *Egy falu változásai*. Riportszerű felmérés a Veszprém megyei Iszkáz község helyzetéről, visszapillantással a népi demokratikus időszakra. Érinti az életszínvonal, a foglalkozási rétegződés, a lakosság politikai és társadalmi mentalitásának, valamint a kulturális ellátottságának alakulását. — Sz.

KÖNYVTÁROS 16. évf. (1966) 8. sz. — KRAJCSÁR IMRE: *Megkerült egy munkásmozgalmi könyvtár* c. írása a szolnoki munkásmozgalmat értékes emlékének, a fűrésztelepi, 1912-ben alapított munkáskönyvtárnak sorsát tárja elénk.

10. sz. — NYILAS MÁRTA: *Százéves a Nyomdász-könyvtár* c. írásából megtudjuk, hogy a könyvtár egyidős az egylettel. 1866-ban a könyvtárnak 500 kötete volt. 1919-ben már 10 000. A legrégebbi szakszervezeti könyvtárban már 1869-ben olvasták Marx Tökéjét.

17. évf. (1967) 2. sz. — SIMAY NORBERT: *A százéves szakszervezeti könyvtármozgalmat ünnepe* c. cikke a Nyomdász Könyvtár százéves történetét idézi. Ebben a könyvtárban kerültek a magyar munkásság kezébe Marx, Engels munkái. A könyvtár fennmaradt irattára dokumentuma a hazai művelődéstörténet szempontjából jelentős. — H.

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS XI. évf. (1966) 4. sz. — TÓTH LÁSZLÓ: *Általános és középiskolai történelemtanításunk főbb feladatairól az 1966–67-es tanévben* címen az iskola-törvény megvalósításának jelenlegi szakaszában adódó munkát részletezi. — SZEKENYI PÉTER: *Az általános iskolai történelemtanítás reformjának első lépései* címen (befejező része az 5. számban) az 5. és 6. osztályban szerzett kezdeti tapasztalatokat ismerteti, az új tanterv, az új tankönyvek adta lehetőségeket és feladatokat körvonalazza.

6. sz. — HEGEDŰS SÁNDOR: *Történelmi alternatívák elemzése* címen az önálló gondolkodásra való nevelés korszerű igényére hivatkozva, a történelmi események elemzésénél, tanításánál az illető esemény alakulásánál megalapozott variációs lehetőségeire történő figyelemfelhívás jelentőségét tárgyalja. Véleménye szerint a lehetőségeket latolgató, elemző

módszer kizárja a mechanikus determinizmus merev és egyszerűsítő álláspontját, a történelmi fatalizmus jelentkezését, és hozzájárul a tanulók logikai készségeinek, kombinatív képességeinek fejlesztéséhez, lehetőséget nyújt, hogy a ma embere okuljon a múlt eseményeiből és hibáiból.

XII. évf. (1967). 1. sz. — Az e számban megjelent cikkek módszertani segítséget nyújtanak, általános és középiskolai tanárok számára, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének tanításához. — K.

ÚJ ÍRÁS. VI. évf. (1966) 11. sz. — P. VINOGRADSKAJA *Október után Moszkvában* címen érdekes képet rajzol a moszkvai forradalmi bizottság első napjainak nehéz, de céltudatos és eredményes munkájáról, a proletariátus munkalendületéről, a tisztviselők három hónapos fizetett sztrájkjáról és a Malinovszkaja által irányított kultúr munka fellendüléséről. Október első évfordulóján Lenin javaslatára művészi emléktáblát helyeztek el a Kremel falában. A leleplezési ünnepségen a sebesült Lenin is beszédet mondott. — MÜNNICH FERENC *Önéletrajzi részlet* címen kalandos diákkorát, világháborús katonaságát, orosz hadifogságba esését s az omszki, majd a tomszki hadifogolytáborban bekövetkezett forradalmi öntudatosodását ismerteti regényes formában. Ezen az úton jutott el társaival együtt az orosz forradalomban való fegyveres részvételig, a Szemjonov kozák atamán és a tomszki ellenforradalmárok elleni harcig.

12. sz. KÖPECZI BÉLA *Esze Tamás emlékére* címmel Esze Tamást mint az egyik legnagyobb jobbágypolitikust és katonai szervezőt mutatja be. A hegyaljai felkelésben és a Rákóczi-szabadságharcban önálló erőként fellépő jobbágyosság nem csupán a maga osztályérdekeiért kötötte fel kardját, hanem az ország függetlenségéért is. Ennek érdekében anélkül, hogy alapvető osztálykövetelését, a hajdú szabadságot feladta volna, kész volt más osztályokkal, főképpen a nemességgel szövetkezni. „Meggyőződésünk, hogy Magyarországon éppen a hosszú időn át tartó idegen elnyomás miatt a nemzet és főleg a nemzeti ideológia — ha feudális alapon is — viszonylag hamar kifejlődött. Nem az úri mákony, hanem ez a fejlődés vezette a magyar jobbágyosságot a függetlenségi eszme elfogadásához és a nagy kuruc szabadságharc kirobbantásához.” A nem nemesi hazafias ideológia kialakulását és tartalmi megejtését tetten lehet érni Esze Tamás megnyilatkozásai-ban. — B.

VILÁGOSSÁG VII. évf. (1966) 11. sz. — HERMANN ISTVÁN „Az ember szabad legyen...” címen a Prométheuszmitosznak felvilágosodás korabeli arculatát mutatja be. A felvilágosodás Prométheusz elsősorban mint a világot megváltoztató, az emberiséget az értelemmel megajándékozó, az istenek ellen forradalmi elszántsággal küzdő titánt emeli mitikus hőssé. Beethoven viszont Prométheuszon túllépve már közvetlenül a forradalmi tömegek hősiességét szólaltatja meg IX. szimfóniájában. Shelley újból felfedezett Prométheusza a polgári világban való keserű családás kifejezője. A Prométheusz-figura később teljesen kiszorul a polgári irodalomból. — FALUS RÓBERT *Prométheusz mártíromsága* címen Kerényi Károly új Prométheusz-könyvével száll vitába. Tagadja, hogy a Leláncolt Prométheusz középső tagja lenne Aiszkhülosz triológiájának, s tiltakozik a mítosz egzisztencialista értelmezése és történeti-etlen átpsichologizálása ellen anélkül, hogy kétségbevonná Kerényi mélyértelmű kérdésfeltevéseinek és élelméjű elemzéseinek tudományos jelentőségét. — SZUHAY-HAVAS ERVIN *Karthágói istennő etruszk szentélyben* címen hírt ad a görög nevén Pyrginek nevezett etruszk kikötővárosban 1964-ben feltárt nagyjelentőségű leletekről. A háromrészes aranylapokon található pun-etruszk feliratok talán lehetővé teszik az etruszk nyelv megfejtését. A két feltárt etruszk szentély Asztarte-kultusza pedig az etruszk vallásra gyakorolt karthágói hatás bizonyítéka.

12. sz. — GECSÉ GUSZTÁV *Jézus-e a Krisztus?* címen a keresztény Jézus Krisztusként rejtőző dualizmust mutatja be: egyrészt a zsidók „isten-emberét” és „szenvédő szolgáját” váró messiását, másrészt a hellenisztikus vallások megváltó, meghaló és feltámadó istenét. Erre az ellentmondásra már a kereszténység ókori racionalista kritikusai is rátapintottak. Ez áll a középkori keresztény eretnek és zsidó, valamint arab valláskritika középpontjában is. A polgári fejlődéssel kibontakozó modern racionalista biblia-kritika jobbra teológiai módszere és apologetikus célzata ellenére is hozzájárult a Krisztus-probléma tudományos feldolgozásának újában álló akadályok eltávolításához. — BERCZKY LÓRÁND *Festészet a katakombákban* címen a keresztény katakombák művészeti stílusainak és szimbólum-rendszerének elemzése alapján kimutatja azt a rendkívül szoros, nemesak formai, hanem tartalmi összefüggést is, amely a korai kereszténység és a keleti hellenisztikus, császárkori vallási kultuszok között fennáll.

VIII. évf. (1967) 1. sz. — SIMON RÓBERT *Arabia az iszlám előestéjén* c. tanulmánya első részében az észak-arab gazdasági-társadalmi-politikai viszonyokat teszi részletes vizsgálat tárgyává az V. században. Az észak-arabok mozdulatlan történelmét a bizánci és az iráni nagyhatalmak versengése hozta mozgásba. Ennek a mozgásnak természetét és jellegét viszont Észak-Arabia lakóinak gazdasági-társadalmi fejlettsége szabta meg. A fejlődés fő tényezőjének azt az ellentmondást lehet tekinteni, amely az iszlám fővárosában, Mekkában az előre törő kereskedelem és a nemzetségi-törzsi társadalom között fennállott. — SÜKÖSD MIHÁLY *A louduni ördögök* c. tanulmányában a daemopathia hysteria kórjának a XVII. századi Franciaországban a louduni orsolyita apácák körében való elhatalmasodásának groteszk és tragikus történetét írja meg. Ennek áldozata egy liberális szellemű katolikus pap, Urbain Grandier lett, akit Johanna apácáfőnöknő és társnői elfojtott és gyűlöletté torzult szerelme az ördögösség vádjával máglyára küldött. — SZUHAY-HAVAS ERVIN *A természet lánc* címen a modern őslénytán kialakulását tárgyalja. A kipusztult ősszállatok kövületeinek, az amerikai mastodon, a szibériai mammut csontmaradványainak felfedezésével szakadás támadt a lényeknek még a Teremtő által elszakíthatatlanul összefűzött láncában. Az amerikai közepes vagy amatőr paleontológusok nem is merték levonni az ebből adódó tudományos következtetéseket, és megalkuvó elméletekkel igyekeztek eltüntetni a szakadást. A francia Cuvier katasztrófa-elmélete — ha nem is a fejlődés, de legalább is a változás elismerésével —, Lamarck evolúció-tana, Erasmus Darwin nottinghami orvosnak fejlődéstana viszont egy új tudomány, a modern őslénytán kialakulását segítette elő.

2. sz. — HAHN ISTVÁN *Papok, remeték, szabadságharcosok Judea pusztájában* címen a holt-tengeri tekercesek kutatásának két évtizedét ismerteti, kiterve a legújabb, a magyar közönség előtt jórészt még ismeretlen felfedezésekre és publikációkra is. A kumráni tekercesek felfedezésének jelentőségét a bibliakutatás szempontjából az adja meg, hogy az eddig legrégebbnek és leghitelesebbnek tartott maszoretikus szöveggel egyenrangúsította a Septuaginta alapjául szolgáló változatot és a szamaritanus Pentateuchuszt. A kumráni közösség is differenciáltabb képet mutat az újabb leletek megvilágításában. Egyre inkább utat tör magának az a felfogás, hogy az esszénus irányzaton belül is különböző, helyileg és időbelileg is differenciált

árnyalatokkal és csoportosulásokkal kell számolnunk. Ami mármost a kumráni közösség és a kialakulóban lévő keresztény közösség közötti kapcsolatot illeti, kétségtelen, hogy a kettő között nemcsak általános hasonlóság, hanem közvetlen hatás is fennáll. Az esszéus irányzatok belüli különböző árnyalatok, csoportosulások ismerete hozzásegít bennünket a korai kereszténységben belüli különböző irányzatok szétválasztásához. — SZABÓ IMRE *A babona és a zsarnokság ellenfelei* címmel a XVIII. századi francia materializmus valláskritikáját elemzi. A francia felvilágosodás filozófiájára kezdetben a deizmus és a materialista ateizmus dualizmusa nyomta rá bélyegét. A deizmus azonban utóbb az osztályharc éleződésével materializmusba csapott át. A francia materialista valláskritikájának jellemző, de mégis alárendelt vonása az immanens bírálat, a vallás és a teológia belső gyengéinek, következetlenségeinek, ellentmondásainak sokszor ragyogóan szellemes és nagyhatású leleplezése. Ennél fontosabb mozzanat, hogy filozófiájuk központi kategóriájának, az anyagnak, az anyag

és a mozgás egységének, az ember állatvilágból való származtatásának tételeivel a vallás alapvető dogmáit támadták. Bár a francia felvilágosodás egyes képviselőitől nem volt idegen a vallás tényleges társadalmi funkciójának felismerése, nagy többségük a vallásban mégsem látott egyebet, mint a tudatlanság és a félelem „antik emlékművét”. — ZEMPLÉN JOLÁN *A modern tudományos világkép kialakulása* címen a klasszikus mechanisztikus fizikai világkép alapjainak Kopernikusz, Galilei és Newton által való megteremtését ismerteti. Kopernikusz heliocentrizmusa megdöntötte a „szemléletes”, a naív hétköznapi tapasztalatnak megfelelő arisztotelészi világregszert. Galilei megcáfolta Arisztotelész mozgáselméletét, a fizikában elsősorban támasztotta alá az új rendszert, és örök időkre megszabta a fizikai kutatások helyes módszertanát. Newton három dinamikai alaptörvénye és az általános gravitációra vonatkozó törvénye viszont döntő csapást mért az egész arisztotelészi teleológikus, kvalitatív és részben idealista világképre. — B.

A magyar folyóiratszemplét összeállították: Bellér Béla (B.), Glatz Ferenc (G.), Horváth Jenő (H. J.), Hölvényi György (H.), Kardos József (K.), Szabó Miklós (Sz.), Vörös Károly (V.).

LÁTOGATÁS A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

Bár cím szerint nem kevesebb mint hat kiállítás tekinthető meg jelenleg a Hadtörténeti Múzeumban, az anyag elhelyezése, csoportosítása révén tulajdonképpen három, időben és tárgyban is valamiképpen összefüggő egész áll össze a látogatók szemében. Időrendi sorrendben haladva az elsőt ezek közül a magyar hadtörténetet a honfoglalástól a török kiűzéséig bemutató három terem alkotja.

A kiállítás első része — a török háborúig — az átvitt időszak nagyságára való tekintettel nagyon helyesen nem törekszik Magyarország háborúinak teljes ismertetésére, hanem, egy általános történeti vezérfonalat megadva, egy-egy jelentősebbnek ítélt esemény sor kapcsán ad képet az érintett korszak hadtörténetéről: hadjáratokról, fegyverzetről, harcmodorról, a hadseregek alkotóelemeinek viszonylagos értékéről. Mivel a korabeli tárgyi emlékek ilyen szempontból meglehetősen keveset mondanak, a rendezők térképek, táblázatok, részletesebb magyarázó szövegek segítségével vételével igyekeznek illusztrálni mondanivalójukat. Különösen jól sikerült ez pl. a huszita székérvár makettje s a hozzá kapcsolódó rajzok esetében.

Hasonló rendszerben indul a második rész — a török háborúk korának bemutatása; a Hunyadi János, majd Mátyás alatt bekövetkező változások — a gyalogság, a zsoldosok előtérbe kerülésének ismertetése; de a lehetőségek szerint egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a korabeli fegyverek, különösen a különböző löfegyverek, amelyek elterjedése és fejlődése alapján változtatta meg a hadseregek képét. De változatlanul fontos funkcióit töltönek be továbbra is a különböző grafikai ábrázolások, amelyek között egyre több a korabeli metszet, rajz, stb., s amelyek felhasználása nagyon sokban járult a korszak ábrázolásának hitelességéhez. Érdekesek az egyes hadseregek (Gusztáv Adolf serege vagy az erdélyi csapatok) felépítését leíró táblázatok is. Különös figyelmet érdemel annak a folyamatnak a kiemelése, amely a jellegzetes végvári-portyázó harcmodor kialakulásához vezetett; s ennek a fejlődésnek a szembeállítását a nyugati hadviselés egyre inkább rendszeressé válásával. A nagyon szép Eger-makett és a végvár-rendszer képes falitérképe sokkal járul hozzá e fejezet szemléletességének biztosításához.

A kiállításnak ez a része — mivel nagyobb helyen rövidebb időszakot tekint át — a jelentős történelmi események szinte teljes láncolatának ábrázolására törekszik. Külön tárlók foglalkoznak Hunyadi János, Mátyás király, Zrínyi Miklós, a legnagyobb erdélyi fejedelmek működésével; az utolsó termet szinte teljes egészében a XVII. század második felétől megélnéknélkül magyar függetlenségi mozgalmaknak szentelték — Zrínyitől Thököly Imréig. Ezzel szemben az ország felszabadításának eseményei — az egy Budavár visszafoglalása kivételével — mintha kicsit háttérbe szorultak volna, ami azonban valószínűleg annak az érezhető törekvésnek a következménye, hogy elsősorban csak a magyar katonaság által véghezvitt haditettek kerüljenek bemutatásra. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a látogató a Habsburgok szerepéről bizonyos mértékig leegyszerűsített képet kap. Annál inkább öröndetes a rendezők törekvése: bemutatni a hadtörténeti fejlődés összefüggését a társadalmi-gazdasági változásokkal (a feudalizmus és a lovagi hadviselés, hadieszközök; vagy az abszolutizmus és az első modern hadseregek megjelenése).

Az egészében igen jól sikerült kiállítás értékét semmiképpen sem csökkenti, ha végül egy-két apróbb problémára hívjuk fel a figyelmet: így a kalandozások a fővezéri hatalomra gyakorolt hatásának nem eléggé differenciált értékelése, vagy pl. hogy egy metszet aláírásán „ferihegyi csata” szerepel, nyilván fehérhegyi helyett.

A második, nagy időrendi egységet az 1848-as forradalomtól az első világháború végéig egy terem sorban berendezett kiállítások alkotják. A forradalom és szabadságharc termeiben az előző kiállításánál érhetően bővebben rendelkezésre álló tárgyi emlékeknek két csoportját láthatjuk: a katonai felszerelés különböző tárgyait — és személyi ereklyé-

ket. Felhasználásukkal — megfelelő magyarázó szövegek, rajzok, valamint korabeli iratok, képek segítségével — az egyes tárlók megismertetnek a nemzetőrséggel, a honvédséggel és annak különböző fegyverneveivel, illetve a horvát, majd az osztrák és részben az orosz hadsereggel. Egy szekrény jut a külföldi légiók és a szabadsapatok emlékeinek. A személyi ereklyék természetesen inkább az események illusztrálásához járulnak hozzá. Végigkísérhetjük a termekben a szabadságharc menetét a Jellasics-elleni harcoktól egészen Világosig, sőt a megtorlásig. Mindezt a rendezők elsősorban mint a magyar nép háborúját törekednek ábrázolni: a kiállított fegyverek, egyenruhák stb. általában jól szolgálják ezt a célkitűzést (kiegyenesített kasza, a gerillaharcokat bemutató festmények stb.). A hadjáratok, csaták s fontosabb politikai események megjelenítésében szerencsésen kerültek felhasználásra korabeli röplapok, újságok, katonai iratok: a magyarázó szövegekre és térképekre szinte csak a jobb megértés kedvéért volna szükség, ha nem kellene a rendezőknek a történelmi értékelés kérdésében is szükségyszerűen állást foglalniuk. E feladat megoldása is sikerült a legtöbb esetben — lásd a békepárt szerepéről mondottakat, vagy a nemzetiségekhez való viszony megítélését —, egy ponton azonban szemléletüket árnyalatlanak érezzük: Görgey szerepéről és személyéről kizárólag csak negatívumokat tudunk meg — ugyanakkor mások esetleges hibáiról vagy tévedéseiről szinte nem is esik szó (pl. Dembinszky szereplése).

A megtorlás és az abszolutizmus éveiből egy általános tablón kívül a legtöbb teret az olaszországi magyar légiónak szentelték (beszámoló a légió tagjairól, harcairól). Az 1867 után felállított m. kir. honvédségnek inkább szervezetről, felszereléséről tudunk meg többet; s az új honvédség népelemző jellegét külön tárló van hivatva bemutatni.

A következő terem már az első világháború kitörésének körülményeit, kezdeteit ismerteti: a szarajevói merényletet, a háttérben feszülő világméretű ellentéteket, a munkásmozgalom helyzetét 1914-ben — azután rátérünk az 1914-es év hadieseményeire, a villámháborús kísérlet kudarcára. Továbbhaladva 1915 és 1916 katonai történetét ismerhetjük meg, míg a helyzet 1917 és 1918 folyamán bekövetkezett változásait egy harmadik terem tárja elénk (kár, hogy az 1917-es év összefoglaló térképe valahogy kimaradt a sorból). Eseménytörténeti táblók, tárlók, számos korabeli dokumentum, térkép, táblázat, fénykép által kísért szövegek nyújtanak világos, összefüggő képet a háború egész menetéről. A kiállított különböző fegyverek hatását fényképeken szemlélhetjük: az emberek és értékek pusztulását, aminek óriási méreteit a szövegek számadatai is alátámasztják.

Közbeékelve — alapjában szintén illusztrációként — a tárlók egy tekintélyes része az egymással szembenálló hadseregek felszerelését mutatja be, egyben vázlatosan tudósítva azok létszámáról, ütőképességéről is. Elrendezésük elve igen ötletesen követi az eseménytörténetet: az egyes országok hadseregeinek tárgyi emlékei általában annak az évnak az anyagához kapcsolódnak, melyben az illető ország valamilyen módon jelentősebb szerepet játszott: így kerülnek a szerbek 1914-hez, az olaszok 1915-höz, az angol-amerikai vitrin pedig az 1917—18-as évhez.

Mintegy külön láncolatot alkotnak a tárlók sorában azok, amelyek a világháború haditechnikájának fejlődéséről adnak számot. A kezdeti stádiumot részben az említett hadsereg-táblók főleg kézi fegyverzete, ill. a tüzérség adja, de azután részben eredeti tárgyakkal, részben jól sikerült makettek segítségével követhetjük a háború fokozatos gépesítését: pl. a légiflották kifejlesztését vagy a harkocsik megjelenését. Helyet kapott itt a tengeri háború egy-két emléke is.

Jelentős helyet töltenek ki a háború végének forradalmi mozgalmi — köztük elsősorban az oroszországi események; az osztrák-magyar haderő bomlása — kitűnő ellenpontot nyújtva a központi hatalmak összeomlását bemutató és az ötéves háború súlyos mérlegét megvonó utolsó képsorokhoz és táblázatokhoz.

A bemutatott anyag harmadik nagy része a *második világháborúval*, s ehhez szorosán kapcsolódva a magyar ellenállással, a felszabadulással, majd a magyar néphadsereggel foglalkozik. Sorra láthatjuk a világháború előzményeit, kitörését, a hadieseményeknek a lengyel háborútól a moszkvai csatáig történő bemutatását, mindehhez Magyarország katonai részvételének, ill. a megszállt országok szenvedéseinek és harcának emlékei csatlakoznak.

Nagy teret foglal el Budapest ostroma, a magyarországi hadműveletek és az új Magyarország megteremtése; ezek mellett kisebb mértékben szentelnek figyelmet a második front megnyitásának, valamint a szovjet hadsereg további előnyomulásának — most már Németország területére. Ezután Magyarország teljes felszabadításának történetét követhetjük szemmel, s ezzel párhuzamosan Németország és Japán összeomlását és kapitulációját — befejezésül pedig felvillannak már a háború utáni évek első eseményei is: a kínai és a görög polgárháborúk jellemzése következik. — Itt érünk át a ki-

mondottan Magyarországgal foglalkozó kiállításra: bőséges anyagot láthatunk a román, bolgár, jugoszláv hadseregek részvételéről Magyarország felszabadításában; majd a Szovjetunió segítségéről a helyreállítás megindításában. Egy teljes terem állít emléket a hazai és a külföldön harcolt magyar ellenállóknak és partizánoknak, s mintegy az ő tevékenységük szerves folytatásaként következik a magyar néphadsereg története; végül a karhatalommal és a munkásőrséggel foglalkozó tárlók után fegyveres erőink mai életének, fegyverzetének, munkájának részletes ismertetése zárja le a kiállítást.

A második világháború és az ország hadtörténete tehát a kiállítások e részének két témája. A szemléltetés a feltűnően nagy számú korabeli irattal, újsággal, röplappal s fényképanyaggal stb. történik; a magyarázó szövegek így rövidek, tömörek lehetnek a megértés megnehezítése nélkül. Különösen nagy teret kaptak az összeállításban azok a dokumentumok, amelyek azt bizonyítják, hogy a Szovjetunió háborúja nem a népek, hanem csak a fasiszta rendszerek ellen folyt. Ezeket jól egészítik ki a magyar politikai és katonapolitikai élet egyes vonásait jellemző iratok, képek; pl. Teleki Pál miniszterelnök búcsúlevelének másolata; a németeknek a magyar katonák elleni atrocitásairól szóló egykorú hivatalos feljegyzések; a Budapest ostromáról készített térképek; a magyar ellenállók tárgyi emlékei stb. Kár, hogy a kísérszöveg néhány esetben túl sommásan tartalmazza a kiállító állásfoglalását: így pl. meg kellene indokolni, hogy Anglia és Franciaország harca Németország ellen a kezdetekben miért minősül igazságtalan háborúnak; az észak-afrikai harcokat miért magyarázza csak olasz hódító törekvésekkel; ugyanakkor meglehetősen elmossa Románia 1944-es átállásának menetét és jelentőségét. Általában nagyon kevés a távol-keleti anyag is.

A múzeumi termek egészének rendezésében megfigyelhető a törekvés, hogy a hadtörténetet kettős nézőpontból állítsák a látogatók elé: egyrészt mint katonai eseménytörténetet, másrészt mint a haditechnika és hadművészet fejlődésének történetét. Még a középkori-törökkori kiállításnál is — ahol az emléktárgy jellege miatt alig látszik elkerülhetőnek az egyhangúság — különböző kisegítő eszközök (makettek, táblázatok stb.) felhasználásával elérték céljukat. E kettős feladatot legharmonikusabban az első világháború teremtorának kiállítása oldja meg. Mindez — és különösen a néphadsereg fegyverzetének közvetlen mellette látható részletes bemutatása — a második világháborús anyag sajnálatos hiányaira irányítja a figyelmet: e résznél a haditechnika milyenségéről, fejlődéséről alig tudunk meg valamit. A légiháborúról, páncélosokról, az elektronikáról és a rakétatechnikáról csak elvétve esik szó: a bemutatott kézfegyverek, egyenruhák s néhány nehezebb fegyver ezt a hiányt nem pótolhatja.

A Hadtörténeti Múzeum mostani kiállításai végül is, kisebb hibáktól eltekintve, sikeresen oldják meg feladatukat. A termeket végigjárva — kisebb időszakokat leszámítva — folyamatos képet kapunk Magyarország katonai történelméről, s mindezt a lehetőségek szerint beágyazva az illető korok egyetemes hadtörténetébe, rámutatva az általános fejlődéssel fennálló párhuzamokra és eltérésekre. Ez a kiállítások egészének egyik legnagyobb pozitívuma.

Barta Gábor

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

Társulatunk Elnöksége 1967. november 14-én *Ember Gyűző* akadémikus elnökléssel ülést tartott, amelyen értékelte a Magyar Történelmi Társulat alapításának 100. évfordulójával kapcsolatos rendezvényeket, majd megvitatta a Társulat jövő évi munkatervének elvi és gyakorlati kérdéseit.

Tudományos ülés a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából 1967. november 3-án a Magyar Tudományos Akadémián tudományos ülést rendezett.

Pach Zsigmond Pál akadémiai 1. tag elnöki megnyitójában felhívta az ünnepi ülés közönségének figyelmét arra a tényre, hogy az Októberi Forradalom ötvenedik évfordulóját csaknem egyidejűleg ünnepeljük a Tőke első kötete megjelenésének századik évfordulójával, tehát „történeti egységben idézzük fel a szociális forradalom tudományos előrelátását és első gyakorlati megvalósítását”. A továbbiakban — elemezve Marx és Lenin munkásságát — *Pach Zsigmond Pál* rámutatott arra, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom „meggyőző erejű történeti bizonyosságát nyújtotta a marxizmus elméletének tudományos megbízhatóságának”.

Dolmányos István kandidátus, egyetemi docens, Társulatunk titkára, „Eszmei viták, módszertani kérdések az Októberi Forradalom kutatásában” címmel tartott előadásának bevezetésében megállapította, hogy a marxista és polgári ideológia párharcából az idők folyamán egész sereg vitakérdés kapcsolódott ki, fokozatosan, mert beigazolódtott a marxista álláspont helyessége. Így a polgári tudományban ma már aligha merik kétségbevonni az Októberi Forradalom nagy történelmi súlyát, jelentőségét; egyre kevésbé szerepel vitakérdésként az a probléma, hogy lehet-e, s kell-e bírálni az antant hatalmak intervenciói politikáját. Különösen érdekes az a fordulat, amely Lenin történeti alakjának megítélésénél mutatkozik a polgári történetírásban.

A továbbiakban az előadó ismertette az Októberi Forradalom legidőszerűbb és legfőbb történeti vitakérdéseit. Rámutatott arra, hogy a polgári történetírás elsősorban cáfolni igyekszik az Októberi Forradalom nemzetközi jellegét és érvényét. Ezért hangsúlyoztatják, hogy az októberi forradalom oroszországi jelenség, melynek nagy a világtörténeti súlya, de az oroszországi változások nem állnak szerves kapcsolatban a világ más részein végbemenő fejleményekkel. Más divatos nyugati elméletek szerint a szovjet hatalom a cárizmus folytatása; s a kommunizmus ázsiai jellegének elméletét is megszerkesztették. Az előadó a fenti elméletek kritikus ismertetése után nyomatékosan aláhúzta, hogy az Októberi Forradalom polgári magyarázatai azonos célt szolgálnak: azt szeretnék elhíttetni olvasóikkal, hogy mindannak, ami Oroszországban történt, semmiféle kapcsolata sem lehet a Nyugattal.

Az előadás további részében *Dolmányos István* elemezte és cáfolta azokat a nézeteket, amelyek a polgári történetírásból nemcsak a marxizmust, de a demokratizmus bármiféle elemét is eltávolítják az Októberi Forradalomtól (pl. októberi egyszerű katonai puccs stb.).

Dolmányos István előadása második részében a szovjet történetírásnak az orosz forradalmak — főleg az Októberi Forradalom — történetének szakszerű feltárására irányuló törekvéseit tárgyalta. A huszas évek munkásságának kiemelése után rámutatott az utolsó évtized kutatómunkájának fontosságára, amely az Októberi Forradalom tör-

ténetének kutatásában elsősorban azt jelentette, hogy kritikusan felülvizsgálják a személyi kultusz korszakának ferdítéseit, túlzásait és Lenin útmutatásainak ismételt mérlegelésével továbbfejlesztik az Októberi Forradalom történetének marxista koncepcióját. A bolsevik párt és az egész forradalmi munkásmozgalom tevékenysége most is az ábrázolás középpontjában áll, de a szovjet történészek — mutatott rá Dolmányos István — arra törekednek, hogy teljes körképet adjanak az oroszországi politikáról és abba illesszék bele a párt küzdelmeit.

Befejezésül az előadó felhívta a hallgatóság figyelmét arra a fontos jubileumi tanulásra: az legyen munkánk, „történelemtanításunk presztizszkérdése, hogy az Októberi Forradalom történetét mély tömegélménnyé formáljuk. Nem nyugodhatunk addig, amíg a forradalom tényeit, szereplőit, összefüggéseit legalább annyira be nem vesszük az emberek legbensőbb érzelm- és gondolatvilágába, mint a nagy francia forradalommal tették száz év alatt az emberi haladás előttünk járó nemzedékei.”

Az előadást követő vitában elsőként felszólaló *Hajdu Tibor* kandidátus, a Párt-történeti Intézet főmunkatársa az Októberi Forradalom magyarországi hatását elemezte. Az orosz forradalmakkal kapcsolatban kiemelte azt a tényt, hogy kimozdították a magyar munkásmozgalmat háborús bénultságából, s elindították a forradalmi fejlődés útján, ugyanakkor politikai manőverekre készítették az uralkodó osztályokat is. A hozzászóló ismertette 1917 novemberének és decemberének munkásmegmozdulásait, a forradalmi szocialisták tevékenységét. Ezután részletesen taglalta a forradalmi szindikalisták s különösen vezetőjük, Szabó Ervin munkásságát. Hangsúlyozta, hogy Szabó Ervin marxista volt „elméleti alapjait tekintve, és a végeredményt tekintve is, amennyiben azonnal felismerte az orosz forradalom igazságát és nemzetközi jelentőségét”. Befejezésül vizsgálta a Monarchia urainak reagálását az orosz forradalommal kapcsolatban, s megállapította, hogy bár a magyar kormány felismerte az orosz proletárforradalom nyújtotta külpolitikai előnyöket, mégis tetteiben az a felismerés vezetett: milyen veszélyt jelent az orosz proletariátus példája az országon belül.

L. Nagy Zsuzsa kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásában az antant hatalmak szovjetellenes politikájának olyan összetevőiről szólt, amelyek újabb kerültek az érdeklődés előterébe. Az antant politikájában egymást keresztező törekvések is jelentkeztek, s ezek nemcsak a győztesek viszonyát befolyásolták, de az oroszországi ellenforradalmárok egységét is megbontották. Mindez jelentős szerepet játszott a szovjetellenes politika kudarcában.

Az ellentétek egyik fő forrása az egyes hatalmak Oroszországgal kapcsolatos terveiből fakadt. A szövetségesek általában Oroszország meggyengítését, bizonyos területeinek leválasztását kívánták saját nemzetközi helyzetük megerősítése érdekében, a részletek tekintetében azonban a vélemények nagyon is eltértek egymástól.

Az ellentétek másik, a szovjet hatalom számára hasonlóan fontos forrása az a nemzetközi különbség volt, amely a módszerek tekintetében kezdettől fogva, bár változó erővel, hangot kapott a szövetségesek között. *L. Nagy Zsuzsa* megállapítása szerint az angolszász politikusok — de Clemenceau is — a tárgyalások, a diplomácia módszereit helyezték előtérbe, míg a katonai vezetőknek elsősorban francia szárnya, de olyan politikusok is, mint Churchill, a fegyverektől várta a megoldást.

A hozzászóló kifejtette, hogy az imperialista hatalmak és az ellenforradalom ellentéteit Lenin kezdettől fogva nyomon követte és elemezte, mint olyan tényezőket, amelyek akadályozzák az egységes összefogást a szovjet hatalom ellen. Lenin részletesen és máig helytállóan mutatott rá mind a hatalmi érdekek ütközéseire, mind a szovjet elleni harc módszerei fölött kialakult vitákra, ellentétekre. A továbbiakban *L. Nagy Zsuzsa* elemezte a lenini politika alapján működő szovjet diplomácia tevékenységét, amely ezeket az ellentéteket igyekezett a maga javára fordítani, majd befejezésül megállapította, hogy a lenini politika — bár felhasználta a diplomácia lehetőségeit a szövetségesek ellen — megszervezte és vezette azt a fegyveres harcot, mely az intervenció kudarcát eredményezte.

Milei György, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa hozzászólásában a szovjet-oroszországi magyar kommunista mozgalom néhány kérdését vizsgálva megállapította, hogy a hadifogoly magyar kommunisták tevékenységének egyik történelmi jelentőségű eredménye volt a 100 ezer magyar internacionalista fegyverbe szállítás és felsorakoztatása a szovjethatalom mellett. Munkájuk másik eredménye 1918—1919 folyamán a hazai történelem alakításában öltött testet. A hozzászóló ezután részletesen ismertette a Magyar Kommunista Csoport — illetve 1920 márciusától a magyar agitációs és propaganda osztályok — 1919 augusztusa és 1921 októbere közötti tevékenységét. Külön kitért arra a nagyszabású szervező és nevelőmunkára, amely a magyar internacionalista vöröskatonák és hadifoglyok között indult meg.

Befejezésül a hadifoglyok hazaszállításával kapcsolatban beszámolt a magyar kommunisták illegális pártmunkára küldéséről. Közülük számosan — dacolva a fehérterrorral — jelentékeny szerepet játszottak az illegális kommunista pártszervezetek helyreállításában, újjászervezésében.

Józsa Antal kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa részletesen ismertette — jelentős részben a moszkvai pártarchivumban folytatott kutatásainak új eredményei alapján — az internacionalistáknak a polgárháborúban betöltött katonai szerepét. Véleménye szerint az internacionalisták szerepe a szovjet nép forradalmi harcainak történetében — 1918 nyarát kivéve — elsősorban erkölcsi jelentőséggel bírt. Hangsúlyozta, hogy nemzeti történetünkben a magyar internacionalisták hősi küzdelmét az 1848—49-es szabadságharc és az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság védelme mellett népünk legjelentősebb, tömegeket megmozgató haladó katonai hagyományaként tisztelhetjük.

Pach Zsigmond Pál elnöki zárszavában rámutatott arra, hogy az „orosz Október nyomán 1918 és 1919 magyar októbere és márciusa tette lehetővé, hogy a magyar forradalom erői felkészülhessenek s élni tudjanak azzal a lehetőséggel, amely az orosz Október újabb ajándékaként 1945 tavaszán feltárult előttünk... Így a felszabadulás óta elért minden demokratikus és szocialista vívmányunk egyben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dicsérete is.”

A tanári tagozat hírei

A Századok és a Történelemtanítás olvasóankétja

Az Országos Történelemtanítási Konferencia harmadik napján, 1967. augusztus 31-én délelőtt került sor a történelmi folyóiratok iskolai felhasználásáról rendezett olvasóankéttra, melyet *Pamlényi Ervin*, a Századok felelős szerkesztője vezetett.

Bevezetőül Pamlényi Ervin vázolta a konferencia célját. Egyrészt a szerkesztőség szeretne tájékozódni arról, hogy az oktatásban lehet-e, s ha igen, milyen módon, mértékben hasznosítani a Századokat. A szerkesztőség ugyanis a folyóiratot nem a történetkutatók zárt kasztja közlönyének tekinti, hanem olyan orgánumnak, amelynek legfontosabb célja minél szélesebb körök folyamatos informálása a történettudomány újabb eredményeiről. De az észrevételeken, kritikán kívül a szerkesztőség szeretne pozitív javaslatokat kapni ezen a konferencián arra vonatkozólag, hogyan tudná a Századok a tanárok munkáját az eddiginél jobban segíteni, hogyan járulhat hozzá ahhoz, hogy a történelemtanítás az eddiginél hatékosabban vegyen részt a szocialista tudat alakításában, formálásában.

A továbbiakban ismertette a szerkesztőség néhány elgondolását erre vonatkozólag. Felvetette egy konzultációs rovat megindításának a lehetőségét; ebben a legjobb történések adhatnának választ a tanárok által feltett kérdésekre. Utalt arra, hogy kezdeményezés történt: a Századok évenként jelentessen meg egy olyan beszámolót, amely az előző év tudományos termését kifejezetten abból a szempontból ismertetné, hogy a publikált eredmények milyen pontokon fejlesztik tovább a tananyagot. Ezt a beszámolót természetesen pedagógusok közreműködésével kellene elkészíteni. Úgy véli, hogy egy ilyen beszámoló, ha minden történelemtanár kezébe eljutna, tovább erősítené a történetkutatás és történettanítás elszakíthatatlan kapcsolatát. A Századok ebből a munkából egyre fokozódó mértékben kívánja a maga részét kivenni. Befejezésül ezekre a tervekre vonatkozólag is kérte a résztvevők véleményét.

Szabolcs Ottó, a Történelemtanítás főszerkesztője bevezető szavaiban hangsúlyozta, hogy a lap a Művelődésügyi Minisztérium módszertani közlönye, mely kizárólag a módszertani kérdések publikálására hivatott. A lap profiljának kérdését elemezve megállapította, hogy vagy egy népszerű történelmi folyóiraatra van szükség, vagy a Történelemtanítás lehetőségeit kellene megváltoztatni, hogy egyben betölthesse a módszertani közlöny és a népszerű folyóirat funkcióit. A fentiekkel kapcsolatban utalt a frissesség és a terjedelmé problémáira.

Az előadó beszélt az egyes számok tervezési kérdéseiről, a tematikus számok megjelentetéséről. Felvetette azt a problémát, hogy vajon a folyóirat egyes számainak egy tárgykör köré való koncentrállása több segítséget jelent-e az iskolai munkában, mint különböző témájú vegyes cikkek megjelentetése. Vitakérdésként jelölte meg a lap tartalmi arányait, beosztását is. Az utóbbi években az egyes rovatok közötti arányok eltolódtak a Módszertan és Szemle rovat javára. E mellett azonban a szerkesztőség gondot fordít

arra, hogy betekintést nyújtson más országok történettanításába, s állandóan közölje a vidéki tanárok módszertani újításait.

Befejezésül a folyóirat olvasottságának kérdésével foglalkozva megállapította, hogy a szerkesztőség szeretné növelni az egyéni előfizetők számát, s egyben biztosítani az intézmények által előfizetett példányok olvasottságát is.

A vitában elsőként hozzászóló *Nyakas László* (Debrecen) a Történelemtanítás olvasottságának fokozása érdekében javasolta, hogy szakmai munkaközösségi értekezleteken kellene megvitatni a folyóirat cikkeit; s bemutató órákon lehetne megvalósítani a lap által javasolt 1—1 órát. A Századokról szólva megállapította, hogy a Történelemtanítás kérdéseit rovat megnyitása fokozta a pedagógusok érdeklődését; a szakfelügyelők felhívhatják a tanárok figyelmét egy-egy érdekesebb cikk tanulmányozására.

Merényi László (Bp.) véleménye szerint elegendő, ha a Történelemtanítás számainak csak a fele tematikus, a többi vegyes legyen, mert így kevésbé fásaszto az olvasónak. Hivatkozva a lengyel példára, sürgette a hazai népszerű folyóirat megvalósítását. Örömet fejezte ki a Századok külső munkatársi gárdájának bővülésével kapcsolatban, majd kifejtette, hogy a tanárok jobban tudnák felhasználni a könyvismertetési rovatot, ha az átfutási idő rövidebb lenne.

Dányi Károly (Bp.) helyesnek tartaná, ha a Századok engedne tudományos szintjéből, s a történelem élményanyagából közölne cikkeket. Ha ez az ötlet megvalósíthatatlan, akkor a népszerű folyóirat létrehozásával kellene az ellentmondást feloldani. A Történelemtanítás tematikus számait nem tartja szükségesnek, s javasolja még több olyan írás közlését, amely a gyakorlatban alkalmazható, felhasználható megoldásokat ismerteti.

Gyapay Gábor (Bp.) felszólalásában helytelenítette, hogy a Századokat több iskola nem fizeti elő. Ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy napjainkban egyre ritkábban találkozunk a tudós-tanár típusával. Véleménye szerint a tárgyalt folyóiratok a tanári továbbképzés alapvető segédeszközei lehetnének. Az iskolai munkaközösségekben s a szakköri foglalkozások alkalmával is folyóiratszemle élénkíthetné az össze-
jövételt.

Kósa János (Szabolcs-Szatmár megye) a vidéki tanárok nagy elfoglaltságával magyarázta a folyóiratok iránti érdektelenséget.

Hollósi Miklós (Bp.) hozzászólásában rámutatott azokra a nehézségekre, amelyekkel a történelemtanár a szakmunkásképző iskolákban szembe találja magát. Ezért a folyóiratok szerkesztőinek segítségét kérte a tanárok továbbképzéséhez.

Porcsalmy János (Debrecen) csatlakozott azokhoz, akik szerint vidéken olvasottság szempontjából nem kielégítő a helyzet. Itt utalt a szakfelügyelet felelősségére. Felvetette, hogy a Történelemtanítás bővebben foglalkozhatna honismereti kérdésekkel is. Javasolta, hogy — hasonlóan a német tanárok folyóiratához — a Történelemtanítás is havonta s nagyobb terjedelemben jelenjék meg.

Szakmáry Gyula (Békéscsaba) üdvözölte Pamlényi Ervin bejelentését, mely szerint ezúttal a tanév kezdete előtt a Századok szándékozik beszámolni az elmúlt év új eredményeiről. Kérte, hogy a közelgő jubileum alkalmából a Századok közölje a Magyar Tanácsköztársaság története kutatásának új eredményeit s az alapvető munkák bibliográfiáját. Dicsérrel emlékezett meg azokról a Századokban megjelent cikkekről, amelyeket a tanárok felhasználhatnak, így pl. Bodó László: „A hadtörténeti irodalom és az életrajzi kisregények szerepe a szocialista hazaszeretetre nevelésben” c. írásáról.

Hadházi Lajos (Nyíregyháza) elgondolása szerint vidéken ankétok szervezésével lehetne fellendíteni a folyóiratok olvasottságát.

Huszka László (Szeged) kérte a folyóiratok véleményét, állásfoglalását a közelmúltban rendezett történelmi vetélkedőkről. Arra is rámutatott, hogy a szakkörök élete nagyobb nyilvánosságot érdemelne a Történelemtanítás hasábjain.

Waczulik Margit (Bp.) annak a jogos véleményének adott kifejezést, hogy mindkét folyóirat nélkülözhetetlen a történelemtanár napi munkájának és önképzésének segítségével. A Századok biztosítja a szakmai ismeretek fejlesztését és útbaigazítást ad a szakirodalomban; ismerteti, bibliográfia és folyóiratszemle rovatai egyaránt fontosak a gyakorló pedagógus számára. A történelemtanítás kérdéseit külön rovat pedig egyenesen a pedagógusmunka támogatója. A Történelemtanítással kapcsolatban utalt a tanárok régi kívánságára, a lap terjedelmének emelésére. A hozzászóló véleménye szerint egységes tematika fokozná egy-egy szám jelentőségét, áttekinthetőbbé tenné a problémákat. Ezzel kapcsolatban is hangsúlyozta, hogy a szerkesztőségnek erőteljesebben kellene irányítani a szerzői gárdát az időszerűbb kérdések kidolgozására. Javasolta, hogy a lap közöljön metodikai bibliográfiát. Érdekes kísérletként felvetette a folyóiratok olvasottságának felmérését, s utalt a folyóiratok felhasználásának lehetőségére a szakköri munkában.

Kronstein Gábor (Bp.) a tematikusan összeállított, informatív jellegű cikkeket hiányolta.

A vitában még többen felszólalva felvetették, hogy a történetírásunk nacionalista maradványairól folytatott vita lezáratlansága, az *Áruló* c. darab értékelése nagyon sok problémát okoz a tanításban, s ebben a helyzetben a történelmi folyóiratok feladata a pedagógusok számára a helyes állásfoglalás megadása.

Pamlényi Ervin válaszában köszönetet mondott a Századokkal foglalkozó hozzászólásokért. Egyetértett azok véleményével, kik hangoztatták, hogy a folyóiratnak szorosabban kell kapcsolódnia a középiskolai történelemtanításhoz. Ismertette a népszerű folyóirat alapítására irányuló kísérleteket, majd a felmerült igényekre reagálva ígérte több, az 1945 utáni korszakkal foglalkozó cikk közlését. A folyóiratokban publikált írások szintjével kapcsolatban hangsúlyozta a szerkesztőség törekvését, amely arra irányul, hogy a cikkek új kutatási eredményeket közöljenek. A vitában felmerült javaslatok közül megvalósíthatónak jelölte meg, hogy a tanárok számára évente rövid összefoglalóban áttekintés jelenjék meg a Századokban a történettudomány legújabb eredményeiről. Hangoztatta, hogy függetlenül tankönyvektől, a tanárok a felmerült vitákkal kapcsolatban állást foglalhatnak a megjelent cikkek alapján is, Végül egyetértett azzal a felmerült igénnyel, hogy a nemzet, haza és hazafiság kérdése körül kibontakozott vitáról a tanárok számára rövid, tájékoztató jellegű összefoglalót kell közölni.

Szabolcs Ottó válaszában a Történelemtanítás olvasottságával, felhasználásával kapcsolatban a szakfelügyelet fontos szerepére hívta fel a figyelmet. Egyetértett a vidéki ankétok megrendezésének gondolatával, s aláhúzta a Művelődésügyi Minisztérium és a Munkaügyi Minisztérium közötti együttműködés jelentőségét. Ő is szükségesnek érzi egy népszerű történelmi folyóirat kiadását, amelyet a diákok is használhatnának — de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a Történelemtanítás nem a diákok számára készül. Örvedetes jelenségnek tartotta a folyóirattal kapcsolatos vitát, ötleteket, melyek ugyan nem minden esetben megvalósíthatók — pl. szerkesztőségi rovat —, mégis sok tekintetben hasznosíthatók. A tematikus számokra vonatkozó vita közvetítő megoldást tesz szükségessé. Végül azokról a megoldható javaslatokról szölt, melyek a vitában felmerültek: így pl. a methodikai bibliográfiáról, a külföldi s hazai történettudományi folyóiratok ismertetéséről stb.

Unger Mátyás zárszavában köszönetet mondott a résztvevőknek, s a kezdeményezést támogató intézményeknek, amelyek létrehozták az első hazai történelem-oktatási konferenciát.

Előadások

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatának felolvasó ülésén 1967. október 18-án *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens „Az októberi forradalom mai szemmel” címmel tartott előadást.

1967. november 29-én *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens „A kiegyezés” címmel tartott előadást a Magyar Tudományok Akadémián.

A vidéki csoportok hírei

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumi Hónap keretében 1967. október 4-én Miskolcon rendezett emlékülést Társulatunk Borsod-Zempléni csoportja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója tiszteletére. *Honfi József* egyetemi adjunktus „Újabb eredmények a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története kutatásában” címmel tartott előadást. A felkért hozzászólók — Szabó Béla (Salgótarján) főelőadó, Nagy József (Eger) főiskolai docens és Deák Gábor (Miskolc) könyvtárigazgató a Nagy Októberi Szocialista Forradalom Borsod, Nógrád és Heves megyei hatásával foglalkoztak.

*

A Magyar Történelmi Társulat Nyugat-dunántúli Csoportja és a TIT Győr-Sopron megyei Szervezetének Történelmi Szakosztálya 1967. november 16-án a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. évfordulója alkalmából emlékülést tartott. *Lengyel Alfréd*nak, a megyei levéltár igazgatójának, a csoport és a szakosztály elnökének megnyitása után *Honfi József* egyetemi adjunktus tartotta meg előadását „Újabb eredmények a

Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének kutatásában” címmel. Az előadó bevezetőjében ismertette azoknak a monográfiáknak, okmánypublikációknak, visszaemlékezéseknek egy részét, amelyek az utóbbi 10 év alatt láttak napvilágot. Külön kiemelte azokat a munkákat, amelyek a jubileumi évben jelentek meg (Minc akadémikus könyve, a 6 kötetes SzKP történet 2. és 3. kötete stb.). Hangoztatta, hogy ezek az eredmények, amelyeket a szovjet történettudomány az Októberi Szocialista Forradalom történetének kutatásában az utóbbi időben felmutatott, több olyan kérdésre adtak választ, amelyekkel a XX. Kongresszus előtt nem igen foglalkoztak. Az előadó érintette a nyugati polgári történetírásnak az októberi forradalom kutatásával kapcsolatban végzett tevékenységét is.

A februári polgári demokratikus forradalomról szólva foglalkozott az ösztönösség és a tudatosság kérdésével, valamint azokkal a pártokkal, amelyek a februári forradalom napjaiban kialakult szovjetekben tevékenykedtek. A továbbiakban a szovjetek július és október közötti történetéről szólt. Ez a kérdés, akárcsak az előbbi, az eddigi történeti irodalomban meglehetősen elhanyagolt volt. Az előadó rámutatott arra, hogy a júliusi napok után a legtöbb szovjetben a nehéz körülmények ellenére is bent maradtak a bolsevikok. A Kornyilov-lázadás kérdésével foglalkozva rámutatott, hogy azokban a napokban az Ideiglenes Kormány gyakorlatilag nem létezett, s ezért újból felvetődött a hatalom átvételének reális kérdése. A Kornyilov-lázadás leverésére, ha csak rövid időre is, de létrejött a szovjetekben levő kispolgári pártok és a bolsevikok egységfrontja. Ez tette lehetővé a viszonylag gyors győzelmet az ellenforradalom felett. Végezetül az előadó a fegyveres felkelés előkészítésének problematikájával foglalkozva egyrészt rámutatott azokra a vitákra, amelyek szeptember közepétől kezdve folytak e kérdés körül a Központi Bizottságban, másrészt felhívta a figyelmet néhány olyan eseményre is, amely a fegyveres felkelés közvetlen előkészítésével volt kapcsolatban, így a Petrográdi Szovjet mellett létrehozott Katonai Forradalmi Bizottság munkájára, az október 22-én rendezett Petrográdi Szovjetek Napjára, valamint a Téli Palota ostromának a Katonai Forradalmi Bizottság anyagai és a visszaemlékezések alapján rekonstruált részletes történetére.

Az előadás felkért hozzászólói — *Molnár Ernő* (Győr) tanár, *Környei Attila* (Sopron) muzeológus és *Naszádós István* (Sárvár) tanár — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom Győr-Sopron és Vas megyei hatásával foglalkoztak.

*

Társulatunk főtítkára, *Berend T. Iván* egyetemi tanár 1967. november 28-án látogatást tett Társulatunk Nyugat-dunántúli csoportjánál. A megbeszélés során a csoport vezetőivel — *Lengyel Alfréd* levéltárigazgatóval és *Dávid Lajos* múzeumigazgatóval — megvitatták a csoport helyzetét, feladatait s terveit.

ANKÉT A TÖRTÉNELEMSZEMLELET ÉS NEMZETI KÉRDÉS TÁRGYKÖRÉNEK ÚJABB VITAIRODALMÁRÓL

Történelemszemléletünkéről és a nemzeti kérdésről, azaz a nacionalizmus elleni eszmei-ideológiai küzdelem és a szocialista hazafiság fejlesztésének feladatairól szóló vita egész szocialista közéletünk egyik legnagyobb hatású, országos érdeklődést kiváltó eszmecseréje. Ezért a Magyar Történelmi Társulat Elnöksége úgy határozott, hogy a kérdés-csoport újabb vitairodalmáról ankétot rendez.

1968. február 27-én a Magyar Néphadsereg Központi Klubjában, *Székelgy György* egyetemi tanár elnökletével *Benczédi László*, a Történettudományi Intézet munkatársa tartott vitaindító előadást. Bevezetésül hangsúlyozta, hogy a történelemszemléleti és nemzeti kérdéssről folyó vita ma már nagy mértékben szerteágazott, s a kérdésnek igen széles körét fogja át, ezért a vitaindító pusztán arra szorítkozhat, hogy a vita egészéről — helyéről és irányáról — vessen fel néhány gondolatot.

A referátum ismertette a kérdés problematikájáról folytatott csaknem tíz éves vita történetét. Az MSZMP KB téziseiről — a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról — megtartott vitákat *Molnár Erik* akadémikus cikksorozata követte, melyben marxista történetírásunk egyes nacionalista maradványokkal áthatott kérdésfeltevésével és értékelésével szemben az osztályharcos internacionalista szemlélet érvényesítése mellett szállt síkra. A cikksorozat szaktudományos kérdéseket felvető széleskörű

történészvita kibontakozását váltotta ki. A vita következő — 1965—66-ra rögzíthető — szakaszában az átfogó történetiszemléleti kérdések kerültek az eszmecsere középpontjába. Olyan nagy fontosságú kérdések, mint az elmúlt 400 éves magyar társadalomfejlődés fő tendenciáinak megítélése, az objektív és szubjektív történeti erők szerepe, történetiszemléletünk optimizmusának vagy pesszimizmusának kérdése jelzik a vita e periódusának főbb csomópontjait. A legújabb — részben publicisztikai — vitairódalom a nacionalizmus elleni küzdelem és a szocialista hazafiság ápolásának jelen és jövő feladatát, ezek tisztázását foglalja magába. E szakaszban nagy teret kapott történelemtanításunk és történeti nevelésünk kérdése, a hazafiság értelmi és érzelmi összetevőinek aránya, valamint az a kérdés, hogy vajon történelmünk illúziók nélküli, realista látása, avagy a nemzeti múlt dicső fejezeteinek hangsúlyozása szolgálja-e jobban a szocialista nemzeti tudat fejlesztését.

A vitaindító a továbbiakban utalt a történészviták progresszív fő tendenciájára, arra a tudati folyamatra, amely összehatásában mélyrehatóan átalakítja társadalmunk gondolkodását. Szaktudományos vonatkozásban megállapította, hogy a nacionalista történetiszemléleti maradványok kiiktatása a magyar társadalomfejlődés törvényszerű menetének a korábbiaknál pontosabb, összefüggőbb és egyben távlatosabb felfogásához segíti hozzá marxista történettudományunkat. A szaktudományos hatás mellett a történészviták legfőbb értelmét abban foglalta össze, hogy történetiszemléletünket végre egyértelműen a szocializmus magaslatára emeli. Történetiszemléletünk illúzióktól való megszabadulása és reálissá válása, mondotta, a munkásosztály felfogásának következetes érvényesülését jelenti a történeti múlt látásában.

A viták negatív melléktenenciáival is foglalkozva, megállapította, hogy a zavarok, félreértések a történetiszemléleti kérdések és a hazafias-nemzeti érzés, illetve öntudat mai, szocialista követelményeinek a keltetésénél szorosabb összekapcsolásából származtak. A vitaindító utalt Molnár Erik cikksorozatának bizonyos egyoldalúságára, továbbá az 1950-es évek történetiszemléletének arra a mulasztására, hogy a szocialista világnézet és a nemzeti öntudat egyesítését nem kapcsoltuk össze a nacionalista tudatelemek kritikájával.

Benczédi László a továbbiakban azt a kérdést elemezte: mi a történészek helye, mi a problémák történész-megközelítésének a funkciója az országos eszmecsereben. E vonatkozásban hangsúlyozta, hogy a vita szétáradása több olyan nézetet is felszínre hozott, amelynek tisztázása elsősorú történettudományunk feladata. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a problémák eredményes megközelítésének további útja: új kutatások, mélyreható elemzések és monografikus feldolgozások elkészítése. „Mai ankétunk is akkor lesz igazán hasznos és előrevivő, ha a történetiszemléleti kérdések és a nemzeti problematika további elmélyült kutatására fog ösztönözni.”

A vitában elsőként hozzászóló *Bartha Antal* kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa felhívta a figyelmet a nemzetközi méretekben folyó nacionalizmus-kutatások és eszmecsere tapasztalataira. Részletesen — a tudománytörténeti előzményekre is utalva — ismertette a szovjet történészeknek a Voproszi Isztorii hasábjain zajló vitáját a nemzet definíció, a nemzetet alkotó tényezők meghatározásáról.

Polemizálva Mőd Aladárnak a Valóságban megjelent cikkével, kifejtette, hogy a szovjet vita jelenlegi stádiuma még nem teszi lehetővé lényegbevágó következtetések levonását. Hiszen a szovjet történészek „még keresik megfigyeléseik közlésének formáit és tudományos kategóriáit”. *Bartha Antal* véleménye szerint csak a problémák exponálása tekinthető oly eredménynek, amely felhasználható lehet vitáinkban.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy a folyamatban levő szovjet vitának — általa ismertett — tudománytörténeti előzményei és a nemzetközi tudományos élet eseményei igazolják, hogy a marxista történettudomány „halaszthatatlan egyetemes történeti jelentőségű feladat megoldása előtt áll, s ezt vállalja is”. A hazánkban zajló marxista történetiszemléleti tisztázódás pedig beletartozik a nemzetközileg történő korszerű vizsgálatokba.

Agh Attila, a Filozófiai Intézet munkatársának véleménye szerint a szocialista hazafiság kérdése elvont és spekulatív marad mindaddig, amíg nem tisztázzuk a szocialista nemzet fogalmát. A szocialista hazafiság fogalma is csak azáltal nyerhet elmélyült tartalmat, ha meg tudjuk határozni: a szocialista nemzet mennyiben minőségileg magasabbrendű forma a polgári nemzethez képest, hiszen éppenséggel ebből következettethünk a szocialista nemzetek közötti viszonyra.

A hozzászóló rámutatott annak fontosságára, hogy a nacionalizmus és a szocialista hazafiság kérdését a konkrét nemzeti összefüggésekben szükséges vizsgálni, azaz kelet-európai vonatkozásban. A magyar nacionalizmus nemcsak általában jelentkezett, hanem konkrétan is, mindenekelőtt a kelet-európai népekkel szemben, míg pozitív tartalma

elsősorban németellenességként nyilvánult meg; s a szocialista hazafiság sem valami absztrakt általánosság, hanem mindenekelőtt a szocialistává vált kelet-európai népekkel szembeni nemzeti előítéletrendszerek leküzdését, s pozitív tartalmak kialakulását tételezi fel, annál is inkább, mert társadalmi-politikai életünk, kultúránk stb. fejlődése az ezekkel az országokkal való kapcsolatok megsokszorozódását, minőségileg magasabb szintre való emelkedését tételezi fel. Ágh Attila véleménye szerint a vitában ez a konkrétizáló mozzanat eléggé elsikkadt, alig esett szó a kelet-európai összefüggésekről, ami pedig a történelmi út és a jelen szituáció felismerése szempontjából egyaránt perdöntő.

Végezetül a hozzászólás felvetette azt a hipotézist, hogy „éppenséggel a kelet-európai szocialista országok közötti baráti viszonyok fejlődése, bizonyos gazdasági, kulturális stb. integráció előrehaladása az a pozitív távlat, amely feloldja majd valamiféle 'kelet-európai szocialista hazafiság' formájában a magyar nacionalizmus 'kis ország vagyunk' komplexumát”.

Szabó Miklós, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásában a nemzeti sajátosságok problémáját elemezte. A nacionalista ideológia típusaiból kiemelte a nyugat-európai államokban kialakult ún. államnemzet elméletet, mely a nemzethez tartozás fő kritériumának az állampolgárságot tekintette. Kelet-Európában, ahol ún. kultúr-nemzet eszmékör alakult ki, a nyelv és az anyanyelvi kultúra volt a nemzet alap tényezője. Magyarországon a nemzeti sajátosságokat reprezentáló ideális nemzeti karakter-ideállá a dzsentri-mentalitás vált. A továbbiakban kifejtette, hogy az alapvető tudati szférák egymáshoz való viszonya nem változatlan; az ösztönös szférával szemben jelenleg a tudatos szféra súlya növekszik.

Berend T. Iván egyetemi tanár hozzászólása bevezetésül kifejtette, hogy a vitához egyetlen történelmi részletkérdés — a dualizmuskori félgymarmati függőség — konkrét vitatásával szeretne hozzájárulni. „Sors és felelősség” c. kötetében ugyanis Mód Aladár kiadta az idevágó, 1960-ban elhangzott felszólalását, melyben az addig használt terminológia pontosításának igényét elfogadva a függőség, a félgymarmati maradványok hangsúlyozása mellett száll síkra. A vita jelentőségét nem maga a konkrét kérdés — mutatott rá Berend T. Iván —, hanem a módszer vitatása adja meg. A félgymarmati kérdésben való állásfoglalás ugyanis a nemzeti kérdés körüli viták egyik általános tendenciáját fejezi ki: a prekoncepciók vagy érzelmi tényezőkből való kiindulás és ennek alapján történő vitakozás módszerét. A viták jelen stádiumában, több éves előzmény után, csakis a tényleges kutatások eredményeinek felvonultatásával vitázhatunk. Ennek nem mond ellent, ha a történettudomány képviselői örülnek a publicisztikai vitának, hiszen a szakszerűség és szakszerűtlenség határvonalait eddig sem az vonta meg, hogy szaktörténész vagy publicista vitakozott-e, hiszen nem egyszer a szaktörténész is laikus módon vitázott, és olvashattunk publicistáktól is tudományos megalapozottságú érvelést.

A továbbiakban a felszólaló utalt a magyar történetírás „kuru” hagyományaira a liberális polgári történetírás dualizmus-szemléletében és a marxista történetírás körében is. Ennek nézeteivel szemben már több fontos eredményt publikált a történettudomány a Monarchián belül hatalmi helyzetben levő, nemzetiségeket elnyomó Magyarország helyének értékeléséhez. Berend T. Iván hozzászólásában felsorakoztatta a gazdaságtörténelmi kutatások legújabb eredményeit, melyek a tőkefelhalmozás, gazdaságfinanszírozás, külföldi tőke felhasználás valamint a gazdasági növekedés dinamizmusára vonatkoznak.

Bemutatta — a tőkefelhalmozás, külföldi tőke felhasználás esetében — az európai fejlődés öt eltérő típusát (angliai, kontinentális nyugat-európai, közép-európai, kelet-európai és a balkáni típust), adatokkal dokumentálva, hogy ezek közül csupán a balkáni típus mutatja fel a félgymarmatira emlékeztető vonásokat, amennyiben ott a külföldi tőke szerepe nem indukálta a gazdaság olyan belső megerősödését, a belső felhalmozás olyan meggyorsulását, ami a gazdaság finanszírozásában a külföldi tőke szerepének gyors háttérbe szorulására vezetett. (Mint Magyarország esetében, ahol a XX. század elején a finanszírozás 75%-a már belső forrásokból eredt.)

Ezt követően a fejlődési dinamizmusról szót, ami Magyarországon a dualizmus korában — átlagos évi 3,5%-kal — elérte az ipari forradalom, jellegzetesen gyors nyugat-európai növekedési rátáját. Ez vezetett a gazdaság és társadalom lényeges szerkezeti változásaira.

Ezek az újabb kutatások egyértelműen mutatnak rá azon okokra, amiért a gazdaságtörténetírás nem a „félgymarmati függőség” fogalmának pontosítását, hanem teljes elvetését választotta. A félgymarmati terminológia — még „finomított” fogalmazással is — és a mögötte meghúzódó szemlélet világosan bizonyítja, hogy a nemzeti elfogultság és egyoldalúság a valóságnak meg nem felelő következtetésekre vezet a történetírásban.

Perjés Géza tudományos kutató felszólalásában először azokkal az aggályokkal fog-

lalkozott, amelyek a Kortársban megjelent cikkével kapcsolatban a történészekben felmerültek. Ezek alapján indokoltnak érezte, hogy cikkeiben felvetette az érzelmi viszonyulás problémáját, melyet felszólalásában azzal egészített ki, hogy a történelem racionális megismerése és a hozzávaló pozitív irányú érzelmi viszonyulás nem hogy kizárja, hanem erősíti egymást.

Ami a haladást illeti, alapos okai voltak — hangsúlyozta a felszólaló —, hogy cikkében a kérdést felvetette. Konkrét kutatómunkája közben tapasztalta, hogy a fogalom nem funkcionál kielégítően. Molnár Erik bátor és világos problémafelvetését olvasva, még inkább megerősödött benne a meggyőződés, hogy elengedhetetlen a kérdés alapos és elfogulatlan vizsgálata.

Perjés Géza kifejtette, hogy a haladás kérdésének vizsgálatát első megközelítésben három aspektusból, három szférában tartja szükségesnek: a) az objektív, a gazdasági szféra; b) a szubjektív, a társadalmi akció szférája; c) a teoretikus-ideologikus szférában.

A XVI—XVIII. század viszonyai között e három szféra vizsgálata alapján megállapította: a három szféra közül döntő jelentőségű az objektív szférában végbemenő fejlődés, a gazdasági növekedés. A második szféra jelentősége a haladás szempontjából jóval kisebb és mindig az objektív szféra függvénye. Az ideológiai-teoretikus szféra jelentősége pedig a haladás szempontjából a legkisebb.

A következőkben az itt nyert szempontokat használta fel XIV. Lajos uralkodásának és Zrínyi működésének megítélésénél. Véleménye szerint ugyancsak nehezen lehet Zrínyi katonai és politikai működését haladónak minősíteni, ez azonban — felfogása szerint — nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy történelmünk egyik legnagyobb alakjának tartsuk.

Mindezek alapján annak a véleményének adott hangot, hogy a haladás fogalma nem mindig segíti elő az értékelést. Végül pedig néhány példán szemléltette, hogy kutatási és pedagógiai szempontból milyen ellentmondásokhoz vezethet a haladás fogalmának erőszakolt és kritikálatlan alkalmazása. Hozzászólását azzal fejezte be, hogy Kortárs-beli cikkének minden sorát változatlanul fenntartja.

Szücs Jenő, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásának bevezetésében utalt a vita azon sajátosságára, mely szerint egy új típusú, szocialista jellegű nemzeti érzés és öntudat kifejlődésének létjogosultságát senki sem vonja kétségbe, viszont jelentős a vélemények eltérése a „tudattartalomnak elképzelt és kívánt struktúráját illetően”. Vitatkozott azzal az elgondolással, mely szerint a történelem nem egyéb mint példatár, amelynek rendeltetése a nemzeti tudat táplálása és erősítése könnyen érthető, népszerű illusztrációkkal. Ezzel kapcsolatban utalt az új Zrínyi-dráma bemutatására és bevezető jelenetére, melynek szemlélete egy régi gondolati modell felújítását tükrözi. Ez a gondolat eredetileg a XVIII—XIX. század fordulójára körül született meg, kiváltképpen a történetírásban, melynek lényeges funkciója éppen abban állt — mutatott rá Szücs Jenő —, hogy a nemzeti történelem kontinuitásának kimutatásával a nemzeti önérzetet táplálja, sőt a „régicímű” felmutatásával mintegy tükröt tartson a kortársak szeme elé. Véleménye szerint a szocialista hazafiság nem függhet attól, hogy mennyire sikerül történelmünk haladó hagyományait mint példákat felsorakoztatni. A szocialista hazafiság csak kis részben a történetírással tartozó ideológiai probléma; alapvetően a szocialista demokrácia szélesedésének, a közügy fogalmának függvénye.

Hozzászólása következő részében elemezte a történelemnek egyoldalú „nemzeti aspektusát” és a nemzeti elv historizálását. Megállapította, hogy a későbbiekben e szemlélet az európai történetírásban nem egyformán jelentkezik. A történeti érvelés nem azonos súllyal játszik szerepet a nemzeti ideológiában, hanem függvénye a nemzeti fejlődés különböző típusainak. Felhívta a figyelmet arra a törvényszerűségekre: mennél inkább megvalósult a polgári nemzet a politikai realitások szférájában, a nemzet annál inkább aktuális politikai téma; mennél kevésbé, annál több a nemzeti ideológiában a történeti elem. A történetírás bizonyos értelemben teoretikusan pótolni hivatott a nemzet modern elméletét, emocionálisan pedig bizonyos értelemben a nemzeti fejlődés hiányait van hivatva ellensúlyozni. Ezért jellemezte a XIX—XX. században a közép-kelet-európai nacionalizmusokat a történelem közvetlen példának erőltetése.

A továbbiakban Szücs Jenő a történetírás és nemzeti ideológia új típusú viszonyát vizsgálta. Mint fontos kérdést vetette fel, hiszen tény, hogy a meglévő, a történelemmel kapcsolatban beidegzett érzelmek és a történetírás újabb tendenciáinak feszültsége napjainkban a nemzeti érzés és öntudat zavarait eredményezi.

A kérdés elemzése során megállapította, hogy a nemzeti történetírás hosszú időn át mint a nemzeti mítoszok kiszolgálója volt a nacionalizmus egyik forrása, hiszen a valóságnál szebb múlt kárpótlást jelentett a kelet-európai népeknél a nemzeti fejlődés ki nem teljesedéséért. Ugyanakkor ez a mitizált történet szemlélet hozzájárult a pszichológ-

giai egyensúly bomlásához; növelte a szakadást a realitás és a vágyak között. Kifejtette, hogy múltunk reális ismertetésére — éppen ezért — marxista történetírásunk hivatott, mindenekelőtt egy kritikus történeti tudat kialakítása révén, — még akkor is, ha ez a törekvés ideig-óráig — akár egy-két generáció életében — a nemzeti tudat zavaraihoz vezet.

Befejezésül azt a problémát elemezte: mi az alapvető különbség a nemzeti ideológiában a polgári és a szocialista modell közt, s ezen belül nemzeti tudat és történetírás viszonyában. Véleménye szerint a polgári nacionalizmusban a „nemzet” az ember számos csoport-lojalitása közt a legfőbb csoport, s ehhez példatár a nemzeti történelem. Ezzel szemben a szocialista nemzeti tudat számára a „nemzet” történeti produktum, hosszas történeti fejlődés eredménye. Nem a legfőbb csoport-lojalitás tárgya, hanem egyik lényeges csoport, mely azonban nem kizáró jellegű. A történelem pedig nem példatár, hanem törvényszerűségeket kutató tudomány. Ennek következtében alapvetően más a történetírás funkciója is a nemzeti öntudattal való viszonylatában. Szücs Jenő hangsúlyozta, hogy a történelem — szakítva azzal a jellegével, hogy minél tetszetősebb analógiákat nyújt az érzelme táplálására — a hibás köröket, a determináltságokat mutatja ki. A kritikus történet szemlélet, mely természetesen tartalmazza a „nemzetinek” tudományos elemzését, éles kritikáját, nem vezet az érzelme elsivárosodásához. Viszont a bizonytalan érzelme kontrolljára vezethet, amire azért is szükség van, mert a nacionalizmusok Kelet-Európa-szerte máig is kiható érzelmi, intellektuális és pszichikai zavarából ez az egyik kivezető út.

Kosáry Domokos kandidátus, Benczédi László referátumának egy mondatára utalva abból indult ki, hogy ha a népet, a társadalmat illetően ugyan nem is, a történetírást illetően voltak néha pesszimista pillanatai. Ez utóbbi ugyanis, igen jó gárdája és szakmai-elméleti felkészültsége ellenére, az adott feltételek közt nehezen tudta véghezvinni, lassan tudja lezárni azt a fordulatot, amely valóban megszabadítja őt egy sor korábbi, főleg nacionalista jellegű elfogultság terhéltől. Történetileg nézve azon egymásra rakódott szemléleti rétegeket, amelyeket a múlt örökölt hagyott, hangsúlyozta, hogy a polgári nacionalizmushoz elég volna a XIX. századig visszamenünk. Mivel azonban nálunk a polgári-nemzeti átalakulást a köznemesség vezette, ez utóbbi elkerülhetlenül magával hozott és tovább adott sok mindent saját hagyományos, a XVI. századig, esetenként még régebbre visszanyúló történeti tudatából. E vonatkozásban azt tartotta lényegesnek, hogy ma ne nézzük a történelmet az egykorúak, különösen (ami a leggyakoribb) az egykori magyar feudális uralkodó osztály középső és alsó rétegeinek szemével. Ne azonosítsuk magunkat az ő nézeteikkel.

A nacionalizmusban tovább élő nemesi elfogultságot mutatkozt meg abban a hajlamban, hogy a köznemesség szerepét visszamenőleg idealizálják, meg hogy olyanféle színezetet adjanak a dolgoknak, mintha a hazai feudális társadalom fő belső ellentéte a köz- és a főnemesség (és nem a kiváltságosak és a nép) közt mutatkozott volna, mintha a rendi kiváltságok védelme egyben mindig a nemzet, az alkotmány, a szabadság védelme lett volna, mintha a nemes, minél szegényebb volt, annál közelebb állt volna a néphez, és minél függetlenebb, eo ipso annál közelebb a haladáshoz.

Történetírásunk, minden irányú felkészültségével, alkalmas arra, hogy az ilyen és más hibák maradványainak kiküszöbölésével új, magas szintű, korszerű, marxista szintézist alkosson Magyarország történetéről. De a feltételek közt akadályokkal is számolnia kell. *Kosáry Domokos* véleménye szerint Benczédi László sok pozitív, előremutató elemet tartalmazó referátuma mintha helyenként túlságosan derülátóan ítélné meg ezeket.

Először is azt, hogy a dogmatizmus éveit alatt, az adott feltételek között, a marxista irodalomban is helyenként tovább érvényesült a magyar nacionalizmus egyik, ún. függetlenségi változata. Ez természet szerint azt is gátolta, hogy a másik, 67-es változat egyébként határozott bírálata reális eredményekre vezessen. Mindezt a referátum kevésbé bírálja, mint Molnár Erik álláspontját, pedig ő, ha nem is értünk vele mindenben egyet, mégis jó irányban kereste a hibát, és a magyar marxista történetírást nem az ő hagyományától kell féltünk.

De nem elég kritikus a referátum a régi, átszüretlen magyar nacionalizmus bizonyos elemeinek újjáéledésével szemben sem. *Kosáry* hangsúlyozta itt, hogy őt is az ellenforradalom korszakában nevelték, nacionalistának, aminek lényegén nem változtat az, hogy *Székfi Gyula* tanítványaként e nacionalizmusnak nem szélső oldaláról indult. Hosszú és keserves küzdelem volt — mondotta —, míg fokról-fokra be kellett látnia, hogy e nacionalizmusnak mennyire nem volt igaza. Ez a nacionalizmus történelmileg több lépcsőn át, legutolsó fórumon 1944-ben megbukott. „És ha most ennek engedményeket próbálnánk tenni, én lennék az első, aki felállna, és azt mondaná: vigyázzunk, ne kezdjük újra!”

Kosáry sajnálatát fejezte ki, hogy ilyenféle jelenségek miatt Perjés Gézával kell vitába szállnia, akinek Zrínyiről és különböző történetstatistikai témákról írt, szakmai tanulmányait sokra tartja, és akinek jószándékát sem óhajtja kétségbe vonni.

Nemeskürty könyvének téves koncepciója és forrásadatainak labilitása azonban nem adhat alibit arra, hogy sértett nemzeti önrzet címén a magyar uralkodó osztályok mentegetésével próbálkozzunk (pl. úgy, hogy más uralkodó osztályok sem voltak jobbak, mindet önrdek vezette, legfeljebb jobb eredménnyel), meg nacionalista hagyományaik felmelegítésére vállalkozzunk. Perjés cikkeiből és megnyilatkozásaiból, egyre növekvő mértékben, akaratlanul is ily mozzanatok bukkannak elő, párosulva módszerani tévedésekkel (pl. hogy a parasztek nézeteit prédikátorok szövegeiből lehetne minden további nélkül megismerni), helytelen összehasonlításokkal (hogy XIV. Lajos Franciaországa nem járt I. Lipót Habsburg-monarchiája előtt), a történelem ésszerű, tudományos megismerésének erősödő tagadásával, az emóciók előtérbe helyezésével, tekintet nélkül a haladás mozzanatára. Kosáry a továbbiak során konkrét példákön mutatta ki e tüneteket, utalva arra, hogy éppen Zrínyi esetében viszont, amelyet Perjés valóban kitűnően ismer, Perjés is elveti a nacionalista legendákat — sőt túlzottan, az érdekek egy részét is.

Borus József kandidátus, a Történettudományi Intézet munkatársa hozzászólásának első részében Sztálin nacionalizmusával foglalkozott. Utalt arra, hogy a problémát Molnár Erik felvetette — részben a marxizmus és nemzeti kérdés kapcsán —, de a vitában nem történt erre reflektálás. Hangsúlyozva a kérdés fontosságát — Sztálin személyiségevel kapcsolatban is — elemezte az e vonatkozásban használható nyugati emlékiratokat. Végül értékelően foglalkozott Sztálinnak a 30-as és 40-es években tett nacionalista jellegű megnyilatkozásaival.

Hozzászólása második részében Molnár Erik kezdeményező szerepét méltatta a nacionalizmus-vitában. Kiegészítve a vitaindító referátumot ismertette, hogy Molnár Erik már a 40-es évek végén írott munkáiban, pl. a jobbágy honvéd szerepével kapcsolatban az illúziókkal szemben foglalt állást. Borus József szerint Molnár Erik nélkül a nacionalizmus-vita nem lehetett volna ilyen mély, problémafelvetéseiben ilyen gazdag. Vitakozott Benczédi László referátumának azzal a megállapításával, mely szerint az 1935-ös Komintern-irányvonalat Molnár Erik „az internacjonalista marxista álláspont taktikai engedniényének tartotta”. Molnár Erik szembeszállt azzal a felfogással, mely szerint az 1935. évi Komintern-határozatok stratégiai változást idéztek volna elő, s leszögezte, hogy a Komintern megtalálta a körülményeknek megfelelő helyes új taktikát. Befejezésül polemizálva Szabó Bálintnak a Népszabadságban megjelent írásával, bizonyította Molnár Eriknek a kérdésben elfoglalt egyértelmű állásfoglalását.

Benczédi László válaszában hangoztatta, hogy a vitaülést őt megerősítette optimizmusában; hiszen történettudományunk, mely valójában konzervatív volt eddig, most emelkedik ki a történelemből azzal, hogy — tudományhoz méltóan — már nem azonosul vele. Majd hangsúlyozta, hogy az ankét szerves része volt annak a hosszantartó tisztulási folyamatnak, amely ma a magyar társadalom egészében zajlik. Befejezésül a hozzászólók által felvetett néhány részletkérdéssel foglalkozott, s ennek keretében főként Perjés Géza és Kosáry Domokos egyes megállapításait vitatta.

Székelly György egyetemi tanár elnöki zárszavában pozitívan értékelte a Történelmi Társulat kezdeményezését, a történelemszemlélet és nemzeti kérdés sikeres ankétja megrendezését. Méltatta Benczédi László alapján helyes felvetéseit, gazdag előadását, jó választ. Hangsúlyozta a kérdés sokágúságát, kiemelte annak a ténynek jelentőségét, hogy a felszólalók közül ketten: Bartha Antal a szovjet vitairodalom bevonásával, Borus József Sztálin felfogásának elemzésével a vitakérdést még szélesebb körbe helyezték. Ez is bizonyítja feladataink kiterjedt voltát, a kérdéskomplexumnak a szomszéd népek viszonylatába való kiszélesítését, az irodalmukban való tájékozódás szükségességét.

A vitaülés nyereségei között emelte ki a kérdés filozófiai (Ágh Attila), pszichológiai (Szabó Miklós), gazdaságtörténelmi (Berend T. Iván), ideológia- és politikátörténelmi megközelítéseit. Hangsúlyozta, hogy a bonyolult kérdéskört csak — a vitában is tapasztalt — modern módszerek birtokában, új szaktudományos kutatások, továbbá adatok alapján, széles egyetemes beagyzásban és az érdekelt tudományágak tervszerű együttműködésével lehet tisztázni, nem utasítva el a helyes, társadalomtudományi igényű írói hozzászólásokat. Itt a kérdések kifejtésében már negyedszázada és ma is szerepet vállaló Darvas Józsefet, Balogh Edgárt említette példa gyanánt.

Megállapította, hogy igazi vitát Perjés Géza, Szücs Jenő és Kosáry Domokos problémákat felvető hozzászólásai jelentettek, amelyek lehetővé tették — egymással is — a további vitát. Az ankét igazolta, hogy a kérdéskomplexum még nem érett meg a lezárásra — a vitaülésnek nem is ez volt a célja —, konkrét kutatásoknak kell a bizonyítéko-

kat, cáfolatokat összegyűjteniök. A kierielt, átgondolt tudományos alkotások fogják majd bizonyítani, hogy melyik elméletnek van igaza. A magar részéről megütközését fejezte ki Perjés Géza Zrínyiről mondott megállapításaival kapcsolatban, mert az ellentétben áll Perjés könyvének anyagával és eredményeivel, mutatva, hogy a szerző a munka közzététele után változtatta meg felfogását. A magar részéről is elvetette az értelem és érzelem elválasztását, szembeállítását a történelemszemléletben. Aláhúzta a magar történelmi folyamat egyetemes párhuzamainak, összefüggéseinek helyes mérce gyanánt való alkalmazását, és polemizált Perjés egyetemes vonatkozású összehasonlításaival. A magar történelem nem kevés mozzanata a haladás és dicsőség szempontjából az angol és francia történelem megfelelő mozzanatai mellé állítható. A Nemeskürty könyve körüli tudományos reflexiók és polémia kapcsán szükségesnek látszik hangsúlyozni azt, hogy az irodalomtörténeti kézikönyv, az irodalmi nyelv- és nyelvjárástörténet-kutatás jelentik a rokntudományok pozitív hozzájárulását az adott korszak súlyponti történeti kérdéseikhez, a nemzetváltás feltárásához.

A továbbiakban Székely György megindokolta a Magyar Történelmi Társulat titkárságának kezdeményezését és elnökségének a vita megrendezését elhatározó döntését, majd elemezte a megbeszélés előzményeit jelentő, feltételeit biztosító tudományos vitákat, gyűjteményes köteteket, amelyekből a nacionalizmus elleni harc mellett a szocialista hazafiság pozitív kifejtése bontakozott ki. Az anket során felmerült problémák tekintetében megjelölte a további tárgyalások útját, lehetőségeit, utalva arra, hogy mennyire szükségesnek érzi a magar történelem fő vonalainak megrajzolását. E vonatkozásban hivatkozott a kétkötetes Magyarország történetére, mint az eddigi egyetlen olyan műre, amelyet szerzői a magar történet egész hosszában a Molnár Erik által felvetett problémáknak megfelelően és széleskörű anyag elemzésével dolgoztak ki. Kiemelte, hogy a magar marxista történetírás kezdettől fogva sokat tett a forradalmi hagyományok és osztályharcos megmozdulások feltárásáért, nemzeti jelentőségének elismertetéséért, de ezek helyét kiküszölvé, ezzel a munkával sokszor lekötve sem rekesztette ki hagyományainkból a politikai haladás nagy egyéniségeit és eseményeit. Ebből a szempontból is jól választotta ki Benczédi László az osztályharcos és demokratikus forradalmi fővonal szimbólumait, Dózsa György, Esze Tamás, Petőfi Sándor és Ady Endre nevét. De a történelmi folyamat sokoldalú felfogása kell nemzeti múltunk realista megítéléséhez, különben a legforradalmibb személyek kiragadása is történelmi pesszimizmusba vezethet, az elbukott vagy ki sem bontakozó forradalmi harcok tragikus példái gyanánt. Másrészt történelmünk említett csúcsai nem is érthetők a teljes vonulaton kívül: Budai Nagy Antal nélkül nincsenek a Hunyadiak, nélkülük Dózsa György; Zrínyi és Thököly nélkül nincs Esze Tamás, nélküle Rákóczi; a reformkor nélkül nincs Petőfi, Petőfi márciusa nélkül nincs Kossuth szabadságharca; munkásmozgalom nélkül nincs Ady forradalmi szerepe, az ő költészete nélkül nincs a munkásmozgalom forradalmi előretörése.

Befejezésül nyomatékosan aláhúzta, hogy a Társulat anketja is része annak a tisztulási folyamatnak, amely a napirendre tűzött fontos eszmei kérdésben kibontakozóban, a történettudomány művelői körében előrehaladóban van. Marxista történelemszemléletünk a teljesebb kérdésfeltevés alapján jelentős eredményeket ért el, szinte ismeretlen fejezetet tárt fel múltunkból, a magar internacionalisták harcaival. A helyi történeti és irodalmi hagyományok gyűjtése és tudományos feldolgozása a munkásmozgalom szerves beépítésével gazdagodott. Mindez elősegíti a nagyobb tervezett szintézis, a 10 kötetes magar történet elkészítését. A Magyar Történelmi Társulat anketja is az erők összefogására kívánt buzdítani, a magar történet egészséges szemléletének kialakításáért, történelmünk egyetemes keretbe helyezésének jobb megoldásáért, a dunavölgyi népek történeti problémáinak és történettudományi vitáinak közös marxista megközelítéséért, a szocialista hazafiság és internacionalizmus történetiszemléleti és világnézeti egységéért.

**A XIII., MOSZKVAI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS
PROGRAMJA**

**A NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSTUDOMÁNYI BIZOTTSÁG 1967. JÚNIUS 1—2.-I,
RÓMAI KÖZGYŰLÉSÉN ELFOGADOTT NAGY TÉMÁK, REFERÁTUMOK ÉS
KORREFERÁTUMOK**

I. NAGY TÉMÁK

1. Módszertan

Főtéma: A történelem és a társadalomtudományok

REFERÁTUMOK:

1. A történelem- és társadalomtudományi módszerek különbsége (NSzK)
2. A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban (Ciprus)
3. A történész és a társadalomtudományok (Anglia)
4. A történelmi ismeretek társadalmi tudatformáló szerepe (Magyarország)
5. Eseménytörténet és struktúratörténet (Olaszország)
6. Kvantitatív módszerek a történet- és társadalomtudományban (Egyesült Államok)
7. Nyelv és történelem (Franciaország)

KORREFERÁTUMOK:

A) *A szám mint tájékoztató elem a történész számára*

1. Kvantitatív gazdaságtörténet. Módszerek, eredmények, perspektívák (Belgium)
2. A gép és a történeti kutatás (Franciaország)
3. A kutatás és a történeti adatanyag automatikus feldolgozása (Szovjetunió)

B) *Az életrajz szerepe és helye a történettudományokban*

1. Életrajz és önéletrajz; a forrás és az ábrázolás problémája (NSzK)
2. Életrajz és történettudomány (Ausztria)
3. Életrajz mint történeti stúdium (Kanada)
4. A történész és az interjú (Hollandia)

2. „A kontinensek története”

Főtéma: A nacionalizmus és az osztályok harca a modernizálás folyamatában Ázsiában és Afrikában

REFERÁTUMOK:

1. Afrikai államok az európai kolonizáció és dekolonizáció nyomása alatt (NSzK)
2. A modern elitek keletkezése Afrikában a XVIII. század derekától (NSzK)
3. Az afrikai és ázsiai államok keletkezésének útjai és formái a második világháború után (NDK)
4. Nacionalizmus és osztályharc a Távol-Kelet modernizálásában (Japán)
5. Minőségi változások a második világháború óta az ázsiai államok fejlődésében (Csehszlovákia)
6. Rabszolgaság és történelem. Összehasonlító tanulmány (Egyesült Államok)

KORREFERÁTUMOK:

A) *Latin-Amerika helye a világtörténet folyamatában a XIX. és XX. században*

1. A latin-amerikai gerillamozgalmak eredete és problémái a XIX. században (NSzK)
2. Latin-Amerika és a világtörténet folyamata a XIX. és XX. században (Szovjetunió)

B) *A határvidék mint probléma a kontinensek történetében (Kanada)*

II. ÓKOR

Főtéma: A politikai egyensúly a Földközi tenger térségében

REFERÁTUMOK:

1. A római állampolgárság (Franciaország)
2. A görög gyarmatosítás nyugaton (Franciaország)
3. A görög politikai egyensúly problémája a Földközi-tengeri világban (Olaszország)

KORREFERÁTUMOK:

1. A „barbár” világ és az antik világ vége (Románia)
2. Az antik világ és a Kelet (Szovjetunió)
3. Konfliktus és kontinuitás az ókori Közel-Keleten (Egyesült Államok)
4. Gondolatok a társadalmi haladásról az ókorban (NDK)
5. Az erdőgazdaság az ókorban (Finnország)
6. Az itáliai civilizáció (Franciaország)
7. Az antikvitásról való felfogás megváltozása a XIX. században (Olaszország)
8. A régi nomád állam politikai struktúrája Mongóliában (Japán)
9. A keleti romanitás kialakulása és fejlődése a római birodalomban (Románia)
10. Az ókori társadalmak társadalmi rétegződése; dinamizmus és tendencia (Szovjetunió)
11. Az urbanizmus társadalmi problémái a Földközi tenger térségében az ókor idején (Spanyolország)

III. KÖZÉPKOR

Főtéma: A feudalizmus, mint történeti mozzanat, mint társadalmi hatóerő, mint termelési mód

REFERÁTUMOK:

1. A feudalizmus kialakulásának történelmi útjai és a középkori társadalom válfajai (Magyarország)
2. A feudalizmus keletkezésének problémái az európai államokban (Szovjetunió)
3. A feudalizmus mint történeti mozzanat, mint társadalmi hatóerő, mint termelési mód (Olaszország)
4. A középkori társadalom dinamizmusa (Egyesült Államok)
5. A közép- és kelet-európai államok szociális és politikai viszonyai a középkorban (Lengyelország)
6. Sajátos vonások a japán feudalizmusban (Japán)

KORREFERÁTUMOK:

1. Családi struktúrák a nyugati középkorban (Franciaország)
2. A középkori világ és a klasszikus ókor (Anglia)
3. Észak- és Közép-Európa népeinek eredete: germánok, szlávok, magyarok (Svédország)
4. A szuverenitás és ennek korlátai a középkorban (Egyesült Államok)
5. Politikai, vallási és társadalmi feszültségek az iszlámban a XI. század közepéig (Dánia)
6. Az iszlám és a kereszténység a Földközi-tengeri gazdasági életben a koraközépkorban (Spanyolország)
7. A szegények és a középkori társadalom (Franciaország)
8. A keresztény társadalom a középkorban, ahogy azt egy nem-keresztény kisebbség látta. Zsidó források a középkor tanulmányozásához (Izrael)
9. A nyugati és a görög egyház keleti missziói a középkorban (Vatikán)
10. A kereszténység eszméje késői elterjedésének okai a balti államokban (Szovjetunió)
11. Bizánc és Oroszország a XI—XV. században: a politikai, vallási, gazdasági, kulturális és művészi aspektusok (Bizánci Kutatási Szövetség)
12. A Fekete-tengeri kereskedelem a bizánci korszak kezdetétől Egyiptomnak oszmánok általi elfoglalása idejéig (Tengerészeti-történeti Bizottság)
13. A Balkán és a Földközi tenger melléke gazdasága a XV—XVI. században (Jugoszlávia)
14. Az iszlám behatása Nyugaton (Anglia)

IV. ÚJKOR

Főtéma: Európa problémái a XVII. században

REFERÁTUMOK:

1. Franciaország és az angol alkotmány-konfliktus a XVII. század közepén (NSzK)
2. Politikai, társadalmi, gazdasági és vallási válság-jelenségek a XVII. században (Dánia)
3. A XVII. század társadalmi és tudományos forradalma (Csehszlovákia)
4. A társadalom szekularizációja a XVII. században (Egyesült Államok)
5. Közép-Európa a XVII. században (Lengyelország)
6. A forradalom a gondolkodásban és a technikában (Anglia)

KORREFERÁTUMOK:

1. A Földközi tenger nyugati medencéjének agrárstruktúrái a XVI—XIX. században (Olaszország)
2. Nemesség és közigazgatás: az állami hivatalnoki hálózat kialakulása Európában a renaissance korában (Olaszország)
3. Az alattvalótól a polgártársig; a felsőbbbségi állam fellazulása a francia forradalom előtt (Finnország)
4. A szervező szellem és a módszeres gondolkodás fejlődése a nyugati gondolkodásban a renaissance idején (Franciaország)
5. A modernizmus (Olaszország)
6. Az ezüst cirkulációja Kelet-Ázsiában a XVI—XVII. században (Japán)
7. A keresztények egysége és Európa egysége az újkorban (Vatikán)
8. A török történelem török—arab—perzsa forráspublikációinak problémái (Törökország)
9. Az Amerikai Egyesült Államok történetének általános tendenciájáról (Szovjetunió)
10. Kelet-európai konzervatívizmus a XIX. században (Egyesült Államok)
11. A gentry az Egyesült Államokban (Egyesült Államok)

V. LEGÚJABB KOR

Főtéma: A világ a két világháború között

REFERÁTUMOK:

1. A parlamentáris demokrácia strukturális problémái az első világháború óta (NSzK)
2. A demokratizálás fogalma és valósága: Németország példája (NDK)
3. A keresztényszocializmus (Belgium és Vatikán)
4. A fasizmus problémái a két világháború között (Magyarország)
5. A nemzeti kisebbségek problémája a két világháború között (Izrael)
6. A szocialista mozgalom Európában 1914-től (Olaszország)
7. A kollektív biztonság problémája (Románia)

KORREFERÁTUMOK

1. A világ mérlege 1917—1918 (NDK)
2. Ideológiai mozgalmak Délkelet-Európában a XIX—XX. század folyamán az első világháborúig (Bulgária)
3. A középosztályok mozgalmi Európában és az Egyesült Államokban (Dánia)
4. A kormányok, az európai népek és a Párizsi Kommün (Lengyelország)
5. A katonalázadások okozta válság a különböző frontokon 1916—1917-ben (Belgium)
6. A kultúrforradalom fő vonásai a Szovjetunióban (Szovjetunió)
7. A lakosság társadalmi struktúrájának változásai a Szovjetunióban (Szovjetunió)
8. Az állam szerepe az USA gazdasági életében (Egyesült Államok)
9. Az európai hatalmak és a Balkán a XX. század elején. 1900—1914 (Jugoszlávia)
10. Az adókényszer a modern államban (Anglia)

VI. A TÁRSULT NEMZETKÖZI SZERVEZETEK ÉS BIZOTTSÁGOK

1. *Parasztmozgalmak és agrárproblémák a XVIII. századtól napjainkig* (A társadalmi mozgalmak története bizottsága)
2. *A munkaeerő mobilizációja és felhasználása a második világháború időszakában* (A második világháború története nemzetközi bizottsága)

VII. TELJES ÜLÉSEK

Megnyitó előadás: Lenin és a történelem (Szovjetunió)

Záró ülés: A középkori orosz művészet és a Nyugat (Szovjetunió)

A KÖZÉP-EURÓPAI VÁROSTÖRTÉNET KÉRDÉSEI A MAGYAR—LENGYEL TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG VARSÓI ÜLÉSSZAKÁN

1966 őszén ismét ülést tartott a Lengyel—Magyar Történész Vegyesbizottság. A tanácskozássra Varsóban került sor. Az október 17—21. között lefolyt ülészakon magyar delegáció vett részt: *Székely György* egyetemi tanár (a magyar tagozat elnöke), *Kovács Endre* tudományos osztályvezető (bizottsági tag), *Rúzsás Lajos* tudományos főmunkatárs (meghívott előadó), *Farkas Márton*, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának képviselője. Lengyel részről a bizottságot fogadta *Tadeusz Manteuffel* professor, intézeti igazgató. A vegyesbizottság október 17-i tárgyalásán részt vett *Stefan Kieniewicz* professor, intézeti igazgatóhelyettes (a lengyel tagozat elnöke), *Janusz Tazbir* docens, tudományos főmunkatárs (bizottsági tag), *M. Wąsowicz* levéltári igazgató és *M. Koźmiński* tudományos munkatárs. A vegyesbizottsági megbeszélés kiterjedt az elmúlt évad végzett munkájára, kölesönös publikációira, a tudományos ülészak végleges programjának megállapítására és az 1967. évi feladatok kijelölésére, továbbá szervezeti kérdésekre. Többek között örömmel nyugtázta a vegyesbizottság, hogy lengyel részről kiadtak egy, a teljes magyar történelmet feldolgozó munkát.¹

A varsói ülészakra a bizottság módszertani jelentőségű és összehasonlító történeti kérdéskört választott, a megbeszélés tárgya a közép-európai városfejlődés problematikája volt a középkorban, jelesen a XII—XVII. században. Az ülést a varsói Történettudományi Intézetben rendezték meg, október 18-án. A délelőtti ülésen *Kieniewicz*, a délutáni ülésen *Székely* professor elnökölt. Az élénk vitában részt vettek *Marian Malowist*, *Stanisław Herbst*, *Aleksander Gieysztor*, *Henryk Samsonowicz*, *Rúzsás Lajos*, *Székely György*. Az ülésen többek között jelen voltak még *C. Bobińska* professzornő és *Wyczański* tudományos főmunkatárs.

Aleksander Gieysztor professor, a nemzetközi várostörténeti bizottság alelnöke a városi és községi szabadságlevelekről, a locatiós privilégium XIII. századi lengyelországi recepciója és kifermálódása témaköréből adott elő. A XII. század óta kibontakozott közép-európai agrár- és városi átalakulás intézményi kifejeződéséről, az ún. német jog (ius teutonicum) élő, vitatott problémájáról beszélt. Ugyanazon folyamat, szerkezeti megújulás két oldala a várospolitika és a falusi kolonizáció fejedelmi és kormányzati programja (melioratio et reformatio terre nostre). De hiba volna elhanyagolni a különféle társadalmi erők komplex játékát, amely a bennszülött és idegen alávetettek figyelemreméltó részvételével változtatta meg a germán, szláv és magyar területek képét. Az emberek közötti függés szálait új színvonalon erősítették meg. Az előadás a városi és falusi szabadságlevelek oklevéltani jellegzetességeit is fel kívánta tární. Fejedelem, püspök, földesúr állította ki, polgárhoz vagy paraszthoz intézve a XIII. századi lengyelországi szabadságleveleket. A bevándorlás növekedése, az újrendszerű városok és falvak számának gyarapodása már jobban feltárt, mint a szabadságlevelek keletkezése, a célzott érdekek és az oklevéltani aspektus. A szomszédos országok tapasztalatainak egybeesése és eltérése is segíthet ezt megvilágítani. A német jog XIII. századi alkalmazását Lengyelország szükségleteire, belefoglalását a városi és falusi szabadságlevelekbe megelőzte a pénzügyi és jogi exempciók terjedése, a korai önállító monarchia béklyóinak levétele a XII. században és az újabb királyok jövedelemnövelő lépéseinek (pravae et novae

¹ *Waclaw Felczak*: Historia Węgier.

consuetudines) visszavonása. Az egyházak a hercegtől nyert immunitás alapján kezdik újjászervezni uradalmi kiaknázását. Gniezno uradalmi esetében 1136-ban ragadható meg a „szabad vendégek” kategóriája, ezek a hospites szláv neveket viselnek és a jobbágytömegből emelkedtek fel a saját erőből történő belső kolonizáció során. A more liberorum hospitem élés tartalma kevésbé ismert, a földesúrral való szóbeli megállapodáson alapulhatott és némi piaci pénzügyi szabadságot adott. A XIII. század elején más hospites tűnnek fel a városokban, a bennszülött elem mellett flamand, vallon, német, zsidó bevándorlók alkotják a többséget. A szabadságok skáláját sok árnyalat alkotja: a fejedelmi index fori irányította forensis várostól a sajátjogú városi közösségig. A mazóviai Plocknak 1237-ben adott szabadságlevél a hospitest a helyi lovagok jogaival ruházta fel. Maradtak lengyel jog alatt élő oppida, amelyek csak a XIV—XV. században tértek át a német jogra. Egyébként a germán és román intézményeket már a XI—XII. század óta beillesztették a lengyelországi társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelenségekbe (pl. villicus = supparius, burgus, burgenses fogalmak). Az Alsó-Sziléziában 1175-től meginduló német betelepülés az évtizedek során más lengyel területekre is kiterjedt, különféle szokásjogokat eredményezett, mégis ezek a ius polonicumtól eltérve a lengyel fejedelmek szemében ius teutonicum-ot alkottak, aminek jellemzője a bevándorlottak cenzus-rendszerének fejedelmi elismerése. A városi szabadságlevelek német jog-bevezetésének alapszövege a magdeburgiak levele Henrik sziléziai herceghez (1201—38), ami valószínűleg Boroszlóra vonatkozott, de a herceg talán nem vette tudomásul. Viszont a herceg tudomásul vette a magdeburgi kiváltság másolatát Złotoryja-Goldberg javára (1211). Az előadó áttekintette a terjedő magdeburgi joggal egyes tájakon versengő szokásokat (flamand, frankóniai, lübecki). Magdeburg kiterjedt közvetlen hatása mellett közvetett befolyását biztosította a sziléziai Środa-Neumarkt (1223 előtti) joga Közép- és Dél-Lengyelországban, valamint Chelmno-Kulm joga (1233) a lovagrendi területen és Mazóviában. A magdeburgi jog latin fordításai és latin szerkesztései (versio Wratislaviensis, XIII. század második fele; versio Sandomiriensis, 1359 stb.) mutatják a lengyel papság és németül nem értő polgárság igényeit, a helyi jelleg változatait. A továbbiakban az előadó a privilegium locationis oklevéltani problémáit vizsgálta lengyelországi megnyilvánulásaikban, amelyek összefüggnek a városi és falusi reformmal. Az oklevelekben a hercegek lemondanak jövedelmeikről, a lengyeljogú terhekről, engedélyt adnak locatiora, sok telepítő egyházi birtokosnak, városúrnak (XII—XIV. század: locare iure teutonico). A német jog bevezetésének másik fő formája a városi és falusi szerződéslevél, a korai XIII. században inkább a hercegi kiváltsággküldés hospeseinek vagy erre utaló szóbeli nyilatkozata a hercegi tanácsban, továbbá a meginduló püspöki, kolostori, világi földesúri locatios kiváltságlevelek. Az utóbbiakat talán a nyugtalan vállalkozók, locatores kezdeményezték. Az első hiteles hercegi városi szabadságlevél 1250-ből való (Brzeg Górný—Brieg locatioja), klasszikus szöveg. A kedvezményezett locator-előljáró mellett már megjelennek a többi polgárok (cives) is. A továbbiakban a szerződéslevél jellegzetesen városi szabadságlevél (XIII—XIV. század). A tanácsnak már fontos szerep jutott a pomerániai Tewiz kiváltságaiban (1258), ami kivételes. A tanácsok kialakulása általában szokásjogi vagy helyi erők játékának eredménye, az örökletes előljárók (advocati) szerepének csökkentésével (XIII. század második fele — XIV. század). Az előadás elemezte a városi privilegium locationis századokra kialakult formáját, összetevőit is. A befejező rész a falusi szabadságlevelek sajátosságait tekintette át. A bennszülött faluk úrbéri megreformálására, a helyi etnikai elemek irtásfalvaira is a német jogot alkalmazták a XIII. századtól felbukkanó szerződéslevelek tanúsága szerint. A falusi locator-scultetus e levelek címzettje.

Gieysztor professzor gazdag tartalmú előadását örömmel üdvözölhettük, mert nemcsak módszerbeli kidolgozottsága és konkrét eredményei tették értékessé, de valóban alkalmas volt a középkori magyarországi fejlődés társadalmi típusaival (az egyöntetű szolgálatot teljesítő falvak szétvándorlása; betelepülő, magyar és szláv hospesek; a cives átalakulása; soltész-intézmény; városbaköltözés) és jogi formáival (városok újjáalapítása; privilegiumlevelek formája, sorsa és rekonstrukciós kísérletei) egybevetésre, az oly szükséges összehasonlító kutatások serkentésére.

Székely György professzor a közép-európai város némely problémája a XIV—XV. században témakört fejtegette. Az előadás kiindulásában a magyar kutatás forrásnehezségeit jellemezte, ami azonban relatív pl. a még nehezebb forrás-feltételek (Moldva) között dolgozó román várostörténészekhez képest. A magyar kutatás a források sokoldalúbb megszólaltatása érdekében vizsgálja az okleveleket a nemzetiségi elemek, a család-történet, az egyháztörténet szempontjából is, felhasználja továbbá a lengyel, sziléziai, cseh, szlovák városok történetéből adódó sok párhuzamot. A budai nemzetiségi ellentétek társadalmi gyökereit kutatva az ipari fejlődés, a céhalakulás adatait állította szembe

a differenciáltabb majna-frankfurti, baseli, heidelbergi, wroclawi, az egyszintű kutnáhorai, az elmaradtabb iporroni, kolozsvári, stockholmi és moldvai városokbeli iparági fejlődéssel. A magyar iparosság és zsellérség előretörését a budai német és magyar kettős plébániaszervezet is lemérte, összevetve a brnoi morva és német, a krakkói német és lengyel kettős plébániaszervezettel. Budát, Krakkót, Kassát a német főplébánia és a helyi nyelvű kápolnabeli prédikátorok jellemezték, amint Prágában is a kétnyelvű népnek kétféle prédikációs nyelv felelt meg. De a németek céhpolgárokra is adtak, így a német és magyar polgárság barátságban élhetett. Az előadó behatóan elemezte a budai tanács alakulását, amelyben már 1385-ben a német bíró mellett 6 német, 5 magyar (nemes és deák !), 1 szláv tanácsstag ült. A XV. század eleji budai patrícius-ellenes megmozdulást az 1350-i prágai mozgalom mellé állította. Mindkét helyen hiába tért vissza a tanácsba a győztes patriciátus, egyeduralmát nem őrizhette meg. Mindenesetre a német patríciusok egy része még Mátyás király alatt is részese a városi hatalomnak. Így még 1433-ban is a budai németek hatalmáról szól forrásunk (Bertrandon de la Broquière), amint ilyen panasz hallik Prágáról a cseh évkönyvírónál 1412-es esemény kapcsán s a svédországi állapotokról az 1460-as években. A német patriciátus elleni ideológia plébániaszervezetük és konfraternitásuk ellen is kiterjedt — ezt a huszitizmus előtti De Theutunicis bonum dictamen panaszja a német fraternitások pénzfelhasználásáról és az 1436-i magyar támadásterv a még sokáig német jellegű Krisztus teste konfraternitás vagyona ellen egyaránt mutatja. Az előadó részletesen elemezte az 1439-i budai felkelést, az 1439 utáni budai német—magyar bíróváltakozást, és a felerészben megosztott tanácsot, az 1441-ben említett budai magyar és német városi közösségeket, majd ezeket a jelenségeket egybevetette az 1381-i zsolnai német—szlovák, az 1458-i kolozsvári szász—magyar, a már IV. Károly alatti berouni német—cseh, az 1379-i plzeňi félig cseh tanáccsal. Amint (a már 1408-ban cseh többségű prágai óvárosi tanácshoz képest) nem jelent előretörést az 1413-i cseh—német felerészben megosztott prágai óvárosi tanács, úgy az 1439 utáni budai állapotok is egyszerre jelentik a magyar polgári siker és a német patriciusi pozícióban maradás egyensúlyát. Az előadás bemutatta a budai plebejusság társadalmi-politikai fontosságát, Hunyadi László kivégzésének a németeket nem kompromittáló körülményeit, majd a bíró- és esküdtlistákat vagyoni adatokkal kiegészítő okleveleket elemzett. Ez utóbbiak rendszeres feltárását jelölte meg eszközként, hogy az adókönyvekkel dolgozó cseh kutatás szintjét megközelíthessük, hogy hozzájárulhassunk a közép-európai város társadalmi struktúrájának feltárásához. Ezért is szükséges az összehasonlító módszerek kidolgozása.

A hozzászólások még szélesebb keretbe helyezték a témát. *Malowist* professzor az 1300 körül kialakuló különbségeket hangsúlyozta Közép-Európa városaira nézve. Hasonlóságok vannak, de a társadalmi mozgalmak jobban differenciáltak. A Hansa, a svéd, a flamand városok igen súlyos harcra és polgári rétegek között nem mindig nemzetiek, a nemzeti momentumot nem lehet nagyon aláhúzni. Lübeck és más Hansa-városok harcát nem a patriciások és kézművesek küzdelme jellemzi, hanem a járadékfelvezető vált és az új kereskedő patricius csoportok harcra. Ahol a patriciátus német, ott erősebb a nemzeti aspektus: a XIV. század közepén bekövetkezett svédországi tanácsmegosztást régebben német, ma svéd győzelemnek tekintik. Az első győzelem az, hogy a tanács fele svéd, fele német. A XV. századi további harc során a Hansa-embereket kiszorítják, de a svéd polgárok németek maradnak. Elsősorban tehát Hansa elleni harc volt ez. Lengyelországban egyáltalán nem volt nemzeti harc, a XIV. század eleji krakkói wójt-felkelés azért sem volt nemzeti jellegű, mert a patriciátus asszimilálódott. Majd német patriciások is segítettek anyagilag a német lovagrend ellen a lengyel királyt. Jóllehet tehát el volt eresztve bizonyos nemzeti elem, ez nem alapprobléma, csak aspektus. *Herbst* professzor azt hangsúlyozta, hogy a nemzeti elem csak a reformáció után került elő a társadalmi küzdelemben. *Lwówban* és másutt a rutén jellegű elem felel meg ennek. *Gieysztor* professzor hangsúlyozta, hogy a vonatkozó irodalom jellege miatt érzékenyek vagyunk a nemzeti kérdésre, mégis a gazdasági-társadalmi tényező mellett beszélni kell a nemzeti kérdésről, tudatról a későközépkorban. A társadalmi csoportok nyelvileg is le voltak határolva, volt szubjektív tudat is. A krakkói felkelés mégiscsak felvetette a nyelvi megkülönböztetést, sőt szétválasztást. Sziléziában is a gazdagok voltak németek. Az osztály- és a nemzeti tudat egybeesett — a község képviselője és a nemzeti (német) kérdés. Volt örökletes bíró, nemes is, pl. Poznań vidékén. A lengyel városok összetételét kevésbé ismerjük. A hozzászóló ezután módszertani kérdéseket vetett fel: a nyugati nagyvárosok arculatával vagyunk tisztában, azok szervezetét vetítjük a többire, a német történelem polgár városai szerepelnek előtérben. Hangsúlyozta a falu fontosságát, Erdélyt az új város és új falu kapcsolatának klasszikus területeként jelölte meg. Meltatta a magyar városalaprajz-, városi úthálózatkutatás eredményeit, a tipikus eredmények kibontását igényelte. A forrásproblémákhoz annyiban esatlakozott, hogy Mazóvia alig

kutatható a XIV. század végéig, a kisebb városok anyaga náluk is nagyon hiányos. Listák, registrumok, bejegyzések csak a XV. századtól vannak. *Samsonowicz* a nemzeti kérdés társadalmi tartalmát elemezte — főleg iparos kérdés ez (vö. Nagy-Novgorod, Bergen). Német a nyakkereskedő, lengyel, svéd, orosz stb. a kiskereskedő és kézműves elem. A hozzászóló elég nagy szerepet tulajdonított a nemzeti kérdésnek. Ami a városok nagyságát illeti, az egybevétést Angliára is kiterjesztette, ahol csak London nagyváros, a többi nem nagyobb, mint a porosz vezetők városok.

Henryk Samsonowicz docens a XV—XVI. századi lengyelországi országos vásárokról tartott előadást az európai gazdasági helyzet háttérével összekapcsolva. Széles körképet és alapos elemzést nyújtott a későközépkori helyi piac és a vásár fogalmi és történeti viszonyáról, a piackörzetekről, termelési körzetekről és a piacról az akkori nemzetközi kereskedelemben. Termelési tájak adták és forgalmazták az egyes árukat: gabona — só és bor (francia) — fa és szörme — ökör (ukrajnai) — hal — sör stb. Közöttük nemzetközi forgalom alakult ki, amit kiegészített a fűszer behozatala. Az előadó ismertette Medina del Campo, Bergen-op-Zoom, Frankfurt am Main központi szerepét a nagy forgalomban. Elemezte a különböző zónák forgalmának időszaki-évszaki összefüggéseit, a fogyasztópiac társadalmi oldalait. Megjelölte a helyi piacok szerepét ebben a rendszerben, figyelemmel a dekoncentrált mezőgazdasági termelésre, a nagykereskedők szerepére és a hitelügyre. Már a XII. századi Lengyelországra 500 piachelyet számolnak. A helyi piac ezek szerint az országhoz kötött, a termelő és fogyasztó közvetlen kapcsolatán alapul, míg a vásár nemzetközi. Ezt a vásárok forrásokbeli leírásával illusztrálta. A numizmatikai összefüggések alapján is elvállik a helyi piac (kis pénzek forgalomban) és a vásár (nagy pénzek, számítási pénzek és váltók a forgalomban). Elbe az egyetemes képbe helyezte kiterjedt világtörténeti ismeretek alapján Lengyelország forgalmi elhelyezkedését. Angol történetek szerint a XIII. századtól fejlődött ki a pomerániai gabonaexport. A XIV—XV. században faexport folyt. Rossz minőségű lengyel posztót a XV. században vittek Nyugatra. A XIV. században magyar átmenő forgalom is indult Lengyelországon keresztül (réz, bor). A Közel-Keletről induló forgalom és az ukrajnai állatexport a genovai, örmény, lengyel kereskedelmet táplálta. Ezek a forgalmi utak élénkítették a XIV. századtól a lengyelországi és pomerániai kereskedővárosokat. Az előadó ismertette kereskedőttestületeiket, árumegállító jogukat. A XV. század közepétől fogva jelentékeny a lengyel gabona, a litván-orosz szörme, az ukrajnai ökör lengyel exportja. Gdańsk átmenőhely, Poznań, Gniezno, Lublin forgalmi állomások gyanánt emelkedtek fel. Jelentős utak vittek Brzesz Litewskiből Lublinon, Mazóvián és Nagy-Lengyelországon át Sziléziába, ill. Lwówból Jaroslawon és Rzeszówon át Szilézia felé. A dél-lengyelországi utakon áramlott a XV—XVI. századi ökörexport Németországba, ahol Leipzig vásárszerepe domborodott ki. *Samsonowicz* ezt a forgalmi rendszert belehelyezte egyfelől a nemzetközi kereskedelembe (Gdańsk-Németalföld tengeri út), másfelől a lengyel társadalmi viszonyokba. A városi árumegállítási joga és nemesi nagybirtok gabona- és ökörexportjának érdekvédelme, az utak és hidak rendbentartása játszottak szerepet ebben. A lengyel mezővárosokra a XVI. században ezért az agrártömegarú megállítása, de egyben a gyenge ipar jellemző.

Az előadást metodikai érényeiért nagy tetszéssel fogadták.

Rúzsás Lajos, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos főmunkatársa a dunántúli mezővárosok XVI—XVII. századi fejlődéséről adott elő. Előadása érdemleges hozzájárulást jelent a magyar várostörténethez, szélesebb keretben fejtegetve azokat a megállapításait, amelyeket a magyar olvasó nem sokkal előbb ismerhetett meg.² Az előadás a mezővárosok típusát, topográfiai sajátosságait (pl. védőfalak hiánya) éppúgy elemezte, mint a korabeli vallási (kálvinista, unitárius) áramlatok küzdelmeinek társadalmi vonatkozásait, az egyházkormányzat és mezővárosi tanács összefüggéseit. Behatóan elemezte többek között Laskó szerepét. Az előadás kitért a tiszántúli és temesközi mezővárosok fejlődésére és balkáni-mediterrán gazdasági kapcsolataira (ilyen vidékekről jövő kereskedők útját jelezte a debreceni és temesvári Kandia-utca). Végül a dunántúli mezővárosok elszegényedésének, kulturális süllyedésének okait és folyamatát mutatta be.

A hozzászóló *H. Samsonowicz* a magyarországi piacok és mezővárosok számának összefüggései felől tudakozódott.

Bemutatásra került a külföldi útja miatt távollévő *Edmund Cieślak* professzornak a poroszországi nagy városok XV. századi privilégiumairól, mint a városi önkormányzat fejlődési szakaszáról készített előadása. Az előadás Gdańsk, Toruń, Elbląg városokat, az

² Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 71. — Series Historica 38. Bpest. 1966.

1454 óta királyi Poroszországnak nevezett terület városait vette tárgyalási alapul, a lengyel mérettel nagy, európai mérettel közepes nagyságú városokat (Gdańsk 20—30, Toruń 10—20, Elbląg kb. 10 ezer lakossal). A terület, ahol feküdtek, 1454-ben felkelt a lovagrend ellen, a lengyel uralom alá visszakerülésért. A változásokat nagyrészt a toruńi béke (1466) erősítette meg. Így a XV. század első felére a lovagrendi, második felére a lengyel királyi politika eltérő módszerei is lemérhetők e három város széles értelmezett önkormányzatának beható, részletesen bemutatott vizsgálatával. A XIII—XIV. században kiépített katonai-centralizált német lovagrendi államban a német többségű igazgatással bíró városoknak sem jutott sok kiváltság, szélesebb rendi jog: A lovagrend a városi falakon belül épített várakat, tartott erős őrséget. A lovagok a komtur befolyása alá helyezett újvárosok alapítását (Toruń 1264, Elbląg 1337, Gdańsk 1380) a korábban erősebben kiváltságolt, de a XV. század derekáig ezt kiterjeszteni nem tudó óvárosok ellen használták fel vetélytársként. A városok ilyen széttagoltsága a XV. század első felében is megmaradt. A lovagrend regále-jognak tekintette a malmok állítását, a borostyánkőkereskedelmet, a pénzverést. A XV. század első felében növekedtek az elmentétek a lovagok és a nagy porosz városok között (a grunwaldi vereség után a lengyel királynak hódoló Gdańsk súlyos bírságolása, az 1416-i népfelkelés leverése után a gdański tanácsválasztás lovagi ellenőrzés alá helyezése), ezért csatlakoztak a lovagrend porosz rendi ellenzékéhez (1440). Az előadás részletesen elemezte a nagy városok szerepét az 1454. évi rendi fegyveres felkelésben a lovagrend ellen, ill. a lengyel királyhoz küldött hódoló követségben.³ A lengyel király iránti nagy szolgálatok Gdańsk, Toruń és Elbląg viszonyát kedvezően határozták meg új urukhoz, privilégiumbővítést kívánhattak. Kereskedelmi téren ezt 1454-ben meg is kapták. Az elnyúló háború költségeinek tetemes részét Gdańsk (15%), Toruń és Elbląg viselték, s 1457-ben az önkormányzat terén nagy királyi kiváltságokat kaptak. A városrészeket egy testté olvaszthatták össze (Toruń és Gdańsk 1457, Elbląg 1478). Az egész városi erődítés a városi hatóságok kezébe került, pénzverési jogokat kaptak; megkapták a városok területén volt lovagrendi malmokat. A nagy porosz városok egy-két évtized alatt behozták elmaradásukat önkormányzatuk kialakításában. Befejezésül az előadás kiemelte a tárgyalat fejlődés más országok város-történetével analóg, de eltérő vonásait is.

A munkaértekezlet tanácskozásait bezárva *Székely György* hangsúlyozta, hogy az ülésszak jelentős szerepet játszott a két országban folytatott várostörténeti kutatások szempontjából, s hozzájárult a közép-európai országokban végbement fejlődés számos közös kérdésének megvilágításához, tisztázásához.

A bizottsági tárgyalászatás annál időszerűbb volt, mert Lengyelország abban az időpontban ünnepelte a második toruńi békekötés (Drugi Pokój Toruński, 1466. október 19.) félevezredes emlékét, idézte fel a lengyel millennium felezőpontját. Ez a békeegyezmény zárta le azt a tizenhárom esztendő fegyveres küzdelmet, amely megtörte a német lovagrend lengyelországi hatalmát. A meggyengült lovagrend elvesztette hódított területeit, Toruń város lengyel fennhatóság alá jutott, a lovagrend Kelet-Poroszországa a lengyel királytól függő hűbérterületté vált. Ezzel a nyugati lengyel és a pomerániai városok történetében, a lengyel tengeri érintkezésekben jelentékeny változások érlelődtek. Ezért a Varsói Nemzeti Múzeum nagy anyagot mozgó kiállításán belül joggal súlypontot képeztek e területekre, városokra vonatkozó történeti és művelődés-történeti dokumentumokból.

A delegáció nemcsak az újjáépített fővárosban fordulhatott meg, ahol már új felhőkarcolókat és a pragai oldalon modern villanegyedet láthatott, de eljutott vidékre is. Az út alkalmas volt az ülésszak tematikájához kapcsolódó későközépkori lengyel városfejlődés érzékeltetésére. Október 19-én és 20-án a magyar delegációt vidéki útra kísérték *Tazbir* és *Kozmihski*. A delegáció megtekintette Golab későrenaissance templomát, Puławy városát (Czartorski-kastély és mezőgazdasági könyvtár), Kazimierz Dolny városát (renaissance lakó- és gabonarakarépületek), végül Lublin városát (műemlékek, tudományos intézmények, modern lakótelepek). A XV—XVI. századi, a Keleti-tengeri kikötők felé irányuló vizsultai gabona-, fa-, só- és vaskivitel, valamint a textil-, festett bőr-, bútor-, üvegáruhözatal, továbbá a sörfőzés virágoztatta fel Kazimierz Dolnyt, ahol a műemléki helyreállítás eredményeit is megcsodálhattuk a renaissance épületeken, a főtér rekonstrukcióján.⁴ Lublin is a XVI. században érte el, hogy vásárai nemzetközi méretűvé lettek (Fekete-tengeri forgalommal is kapcsolatban).

³ Vö. *Aleksander Gieysztor – Stanisław Herbst – Bogusław Leśnodorski*: Millennium. Le millénaire de la Pologne. Varsovie, 1961. 42. 49. l. és *Tadeusz Petrykowski*: Toruń. Poznań, 1957. 15. l.

⁴ Vö. *Mikotaj St. Pajdowski – Andrzej Kęsik*: Kazimierz Dolny. Lublin. 1965.

Bőséges alkalom nyílt Lublinban a két egyetem professzoraival, docenseivel való nyílt tapasztalateserére, az egyetemek megtekintésére. *Kloczowski* professor, a Lublini Katolikus Egyetem tanára ismertette a város társadalom- és művelődéstörténetét. Jártunk a lublini vajdasági levéltárban, láthattuk a város alapvető dokumentumait, gazdaságtörténeti értékű kézíratait. *Kloczowski* tanszékén tanulmányozhattuk a késő-középkori lengyel egyháztörténeti földrajz munkálatait, pl. a szerzetesrendek, a kolostorhálózat változásait.⁵ Kapcsolatba léphettünk *Kazimierz Myśliński*vel, az Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej professzorával is, aki az 1965-ben megjelent lublini várostörténet⁶ egyik szerzője. Tőle kaptunk tájékoztatást a lublini kiváltságlevél (a levéltárban látott 1317-i locatiós városlevél) 650 éves fordulójának tervezett ünnepléséről, a Lengyel Történelmi Társulat keretében is végzett kutatásokról.

Valamennyi magyar küldött számára — a kulturális programon túl — személyes találkozásokat, tudományos beszélgetéseket biztosítottak *Kieniewicz*, *Gieysztor*, *Tazbir* kollégák részvételével.

1966. október 21-én a tárgyalási jegyzőkönyv aláírásával került sor Varsóban az ülésszak ünnepélyes berekesztésére. A hagyományos összejövetel nemcsak a lengyel—magyar történész kapcsolatok erősödéséről adhatott számot, de témaválasztásával a nemzetközi várostörténeti bizottság munkálataihoz s a sorra kerülő moszkvai nemzetközi történészkongresszus egyik tárgyához is hozzájárulást jelentett.

Székelly György

A X. MAGYAR—CSEHSZLOVÁK JOGTÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONFERENCIA

(1967. május 22—24. Budapest)

A Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya, mint arra folyóiratunkban már utalás történt, igen figyelemre méltó munkát végez a tudományág fejlesztése s a vonatkozó kutatások elmélyítése érdekében, amit a vizsgálat alá vett tárgyak belföldi és külföldi eredményeinek egybevetése útján is igyekszik előmozdítani. Az utóbbi célt — a Szakosztály egyéb tevékenységén túl — külön kiemelendő sikerrel szolgálják a már hagyománossá vált magyar—csehszlovák jogtörténeti konferenciák, melyek a két országban évente (vagy évente kétszer) felváltva megrendezésre kerülnek, s érdekes tárgyaikkal és ügyesen levezetett, eredményes megbeszéléseikkel a szorosabb értelemben vett szakágazaton kívül a rokon területek kutatóinak is egyre szélesebb körét vonják magukhoz. Sőt a kör kibővülése nemcsak ebben a vonatkozásban, magyar—csehszlovák viszonylatban említhető. A konferenciák elnevezésében szereplő két országon kívül ugyanis az ismétlődő ülésszakokon más országok reprezentánsai is minden évben részt vesznek, így ez alkalmak a cím szerinti keret helyett egyre inkább a dunavölgyi népek jogtörténettudományi megbeszéléseivé szélesednek ki (egyes kutatók távolabbi országokból is érkeznek). A legutóbbi 1967. évi ülésszakon pl. a szép számmal megjelent magyarok s a külföldiek közül természetesen legnagyobban (9) megjelent csehszlovák résztvevőn kívül Ausztria, Bulgária, Jugoszlávia, a Német Demokratikus Köztársaság (ez utóbbi szintén viszonylag népes delegációval, 6 kiküldöttel), továbbá a Német Szövetségi Köztársaság és Franciaország is képviselve volt.

A konferenciák tárgyalási anyaga mindig bizonyos körülhatárolt téma körül csoportosul, ami a megbeszélések szoros összefogását s ez által eredményesebb tételt biztosítja. A most — ezúttal tizedik alkalommal — összeült konferencia a magánjog újabb alakulásához kapcsolódó kérdésekkel foglalkozott. Az ülésszak tárgykörét a program — átfogóan — így határozta meg: a polgári jog százéves (1848—1944) fejlődése, különös tekintettel a szerződés intézményére. Ez alatt az általános cím alatt, mint látni fogjuk, több konkrét tárgycsoport, illetőleg témakör vonódott össze, s a központi kérdések mellett különböző speciális tárgyak, egyéb jelentős és érdekes civiljogi problémák is szóba kerültek.

⁵ Vö. *Jerzy Kloczowski*: Les ordres mendiants en Pologne à la fin du moyen âge. Acta Poloniae Historica. XV. Warszawa, 1967. 5—38. l.

⁶ Dzieje Lublina. Tom I.

Az ülészak megrendezéséhez a Jogtörténeti Szakosztálynak a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottsága s az Főtűs Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara nyújtott segítséget. A konferencián való részvételre meghívást kapott a Magyar Történelmi Társulat is, melyet az üléseken e sorok írója képviselt.

*

A konferenciáról, melyre mintegy 30 írásos referátum érkezett be, s melyen az elnökség tagjai, a referensek (korreferensek) és szabad hozzászólók részéről több mint 40 felszólalás hangzott el, egyesek több alkalommal szerepeltek s több kérdéssel is foglalkoztak stb., mindezeket külön-külön s az eredeti sorrend szerint idéző, részletes ismeretként, illetőleg tárgycsoportonként összevonva, igyekszünk legalább vázlatos áttekintést nyújtani arról a gazdag, változatos és szétágazó anyagról, mellyel a konferencia foglalkozott. Ez a módszer különben, minthogy egy-egy napra meghatározott témakörök voltak tárgyalásra kitűzve — a témák átkapcsolódásaitól eltekintve — nagyjában az ülészak lefolyásának kronologikus rendjét is érzékelteti.

A konferenciát *Sarlós Márton* ny. egyetemi tanár, a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztályának elnöke nyitotta meg. Beszédében kegyeletos szavakkal emlékezett meg *Benedek Jenőről*, a Magyar Jogász Szövetségnek a közelmúltban tragikus módon (az emlékezetes pozsonyi repülőgép-szerencsétlenség alkalmával) elhunyt főtítkáráról, akinek a Jogtörténeti Szakosztály s a magyar—csehszlovák jogtörténeti konferenciák létrehozásában kimagasló érdemei voltak. A megnyitóbeszéd után *Stefan Luby* akadémikus (Pozsony) a csehszlovák jogtörténészek, *Nizsalovszky Endre* akadémikus az MTA, illetőleg annak Állam- és Jogtudományi Bizottsága s *Márton Lajos* a Magyar Jogász Szövetség nevében üdvözölte a konferenciát.

Az elhangzottak után az első napi vitát, melynek főtémájaként „a magánjogtörténetírás és a magánjogtudomány főirányai az utolsó száz évben Közép-Európában” tárgycsoport volt megbeszélésre kitűzve, *Csizmadia Andor* professor, dékán, a Jogtörténeti Szakosztály ügyvezető elnöke vezette be. Előadásában áttekintést adott az e napon sorra kerülő referátumokról, értékelte azokat a kitűzött tárgy szempontjából, s az utóbbihoz kapcsolva számos további vitakérdést vetett fel. Utána a szokott módon a referátumok szerzői foglalták össze, vagy egészítették ki téziseiket, s néhány egyéb hozzászólás is történt.

A fenti témakör első csomópontját *Horváth Pál* professor előterjesztett anyaga képviselte, aki a dualizmus-kori magyar jogtörténetírás főbb irányait ismertette, visszatekintéssel a XIX. század első feléig. Tanulmánya, a konferencia célkitűzéseinek megfelelően, a magánjogtörténetírást helyezte a tárgy előterébe. — A többi résztvevő országból hasonló referátumok nem érkeztek, a témakör másik tárgycsoportjával, a magánjogtudomány százéves fejlődésével azonban számos belföldi és külföldi kutató foglalkozott, s a mondott tárgy, valamint a hozzákapcsolódó kérdések: a korszak jogtudományi irányzatai, egyes kiemelkedő magánjogászok szerepe, a civiljogi kodifikáció stb. körül élénk eszmecsere bontakozott ki, mely a konferencia további napjaira is átnyúlt, melyet azonban a fentebb említett okból itt összefoglalva ismertetünk.

A megbeszélés belföldi anyagából *Schönwald Pál* kandidátus referátuma az 1861. évi országbírói értekezlet polgári jogi intézkedéseivel foglalkozott, s azt a kérdést vizsgálta: mennyit hagytak meg az „ideiglenes törvénykezési szabályok” az oktrojált osztrák jogrendszerből, s mennyiben állítottak vissza 1848 előtti magyar feudális jogintézményeket. Itt említhető *Nizsalovszky Endre* akadémikus hozzászólása is, mely szintén az országbírói értekezlet történetéhez (az ági öröklés átmentéséről) szolgáltatott érdekes adatokat. *Asztalos László* kandidátus viszont a következő korszakot elemezte, s a magyar burzsoa magánjogtudomány fejlődését kísérte végig a kiagyvezéstől az első világháborúig. Ugyanezt a korszakot tárgyalta *Peschka Vilmos* kandidátus, aki „A magyar magánjogtudomány elméleti alapjai a dualizmus korában” c. referátumában a XIX. és XX. század — nemzetközi — jogtudományi áramlatairól (történeti jogi iskola, pozitivisták jogelmélet, érdekelmélet, szabad jogi iskola stb.) az azok magyarországi hatásáról és képviselőiről adott áttekintést.

A témakörre vonatkozó külföldi referátumok közül ki kell emelni *Hans Lentze* professor (Bécs) tanulmányát, mely a német nyelvterület jogfejlődésének keretébe állítva mutatta be az osztrák magánjogtudomány alakulását a XIX. század folyamán — lényegében a német pandektajog uralomra jutását a korábbi osztrák természetjogi és exegetikus irányzatokkal szemben —, majd a kérdés újabb alakulásába nyújtott betekintést. Hasonló témával foglalkozott német viszonylatban *Hans Thieme* professor (Frei-

burg). Referátuma a pozitivistá jogi formalizmus ellenhatásaként a századfordulón keletkezett szabad jogi felfogás (szabad jogi iskola) kezdeteit, kibontakozását, majd elnyomását a hitlerizmus idején s felújulását a háború után, illetőleg a belőle kiágazott újabb jogi nézeteket ismertette.

Már Thieme professor utalt a német magánjogi kodifikációra, említette az 1900-ban érvénybe lépett birodalmi polgári törvénykönyvet s annak legélesebb egykorú kritikáját, Otto Gierkét, a berlini egyetem híres germanista professzorát. Kifejezetten ezekre a tárgyakkal foglalkozott *Horst Kuntzsche* docens (Berlin). Referátuma röviden vázolta az említett német polgári törvénykönyv létrejöttének körülményeit a kodifikációs munkálatok kezdetétől (1873) a birodalmi gyűlés által elfogadott végleges szöveg kialakulásáig, s behatóan elemezte — Gierke jogelméleti és társadalmi felfogásából levezetve — azt a bírálatot, melyet a nevezett a törvénytervezettel szemben (nagy apparátussal s nem hatás nélkül) kifejtett. Kuntzsche referátumához közvetlenül kapcsolódott *Werner Selnow* docens (Berlin), aki szintén igen behatóan foglalkozott Gierke szerepével és hatásával a fenti tárgyra nézve. Megállapításai szerint az eddigi feudális-germán jogi felfogás képviselőjének tekintett Gierkéről kialakult kép lényegesen módosításra szorul, rendszere, nézetei átértékelést kívánnak. A kérdést s a korszak különböző jogi irányzatainak szerepét — rövidebben — más hozzászólók is érintették, az elhangzott vélemények közt az értékelés tekintetében különbségek voltak.

Gierke rendszerének a vita során szóba került elvei közül a továbbiak szempontjából a közjog és magánjog viszonyát illető állásfoglalása említendő. Szerinte a két — szétvált — jogágazat között a polgári társadalom jogrendszerében ellentét alakult ki, mely megoldásra, áthidalásra vár. A közjog és magánjog viszonyára konferenciánk több hozzászólása is kitért. Így *Jean Gaudemet* professor, az Association Internationale d'Histoire du Droit et des Institutions elnöke (Párizs) a két ágazat elhatárolásáról s a szétválasztásukból eredő (pl. a jogi oktatásban mutatkozó) nehézségekről szólt, s egyben rámutatott, hogy a legújabb (polgári) jogfejlődésben a közjog—magánjog megkülönböztetés jelentősége elhalványulóban van. Más érveléssel, illetőleg magyarázattal hasonló megállapításra jutott *Eörsi Gyula* akadémikus, aki — Gierke művének helyes értékelésére is kiterjeszkedő — hozzászólásában a társadalmi viszonyok alakulásából vezette le a közjog és magánjog elkülönülését a burzsoá ideológia kibontakozásakor, majd a két ágazat elválasztásának nehézségeit a monopolkapitalizmus korában. *Stefan Luby* akadémikus viszont arra mutatott rá, hogy míg az említett jelenség a nem-szocialista jogrendszerekben valóban megfigyelhető, addig a szocialista jogelméletben, így a csehszlovák jogtudományban is, a magánjog és közjog megkülönböztetése újból érvényre jut, „habár nem is egészen a két jogágazat kettősségéről való hagyományos doktrína szellemében”.

Az itt tárgyalt első főtémakörhöz, a magánjog százéves fejlődésének (s a magánjogi kodifikációnak) kérdéséhez még a következő négy referátum tartozott: *Rolf Lieberwirth* professor (Halle) Eugen Hubernek, a jelen század elején a svájci polgári törvénykönyv elkészítésében kiváló érdemeket szerzett magánjogtudósnak hallei egyetemi tanári működéséről szólt. *Karel Telbízov* professor (Várna) a bolgár civiljog fejlődésének főbb irányait ismertette Bulgáriának a török uralom alól való felszabadulásától a legutóbbi időkig. *Vera Petrić* docens (Belgrád) az 1844-ben kibocsátott s bizonyos változtatásokkal 1945-ig érvényben maradt szerb polgári törvénykönyv létrejöttét s Szerbia burzsoá jogrendjének kialakulásában játszott szerepét tárgyalta. Végül *Jaroslav Morávek* levéltáros (Prága) a XVIII. század végétől a XIX. század végéig megjelent osztrák és magyar törvénygyűjteményeket és egyéb hasonló jellegű hivatalos kiadványokat tekintette át.

*

A konferencia második napjára a magánjogi szerződés, illetőleg a szerződési jog százéves fejlődése volt főtémaként kijelölve. Az elnöklést e napon *Valentin Urfus* kandidátus (Prága) látta el. Bevezető szavai után a megbeszélés *Stefan Luby* akadémikus vita-indító előadásával kezdődött. Luby rámutatott arra, hogy a szerződés mint jogintézmény tartalma és funkciója a legutóbbi évszázad alatt nagy mértékben átalakult. Ez különösen a kereskedelmi jogi szerződésről mondható el, a liberális kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba való átmenet korszakában. A monopolizálódás folyamata alatt a különféle ipari és kereskedelmi vállalatok, részvénytársaságok, kartellek stb. működésével kapcsolatban a magánjogi (kereskedelmi jogi stb.) szerződések legkülönbözőbb formái kerültek alkalmazásra, így e problémakör a megbeszélésre úgyszólván kifogyhatatlan témákat szolgáltat. Ugyanez mondható a munkajog és a munkaszerződések alakulásáról is az itt tárgyalt korszakban, mely utóbbira nézve a témakör anyagában természetesen más szerződéstípusok is helyet kaptak.

Luby akadémikus, fenti előadásán kívül, az ülészakra írásban is kidolgozott egy referátumot, mely a polgári jognak s ezen belül különösen a szerződés intézményének Csehszlovákiában az 1918—1944. évek alatt végbement fejlődését tekintette át. A tárgykör megvitatásához a konferencia csehszlovák résztvevői további értékes referátumokkal és hozzászólásokkal járultak hozzá. Így *Leonard Bianchi* docens (Pozsony) az említett témát, a kereskedelmi jogi s általában a magánjogi szerződések szerepét a kapitalizmus korában a gazdasági élet monopolizálódása szempontjából, a csehszlovák polgári köz-társaság viszonylatában dolgozta ki. *Urfus* kandidátus az osztrák kereskedelmi jognak, majd 1918 után Csehszlovákia kereskedelmi jogának, az üzleti szerződések szabályozásának stb. alakulását ismertette. Referátuma a kodifikáció fentebb tárgyalt szempontjából is kiemelést kíván.

Ugyancsak mind az előbbi, mind az e napi témakörbe beletartozott *Weisz Emilia* kandidátus tanulmánya, mely a szerződési jog fejlődését a magyar polgári törvénykönyv tervezetében tárgyalta. Itt említendő továbbá *Gerhard Buchda* professor (Jéna) hozzászólása, aki a kereskedelmi jog köréből a társasági szerződés gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségére s a téma alaposabb feltárásának szükségességére hívta fel a figyelmet.

A fentiekkel, a szerződési joggal összefüggésben meg kell még emlékezni arról az eszmecseréről, mely a szerződés szabadságának, illetőleg a szerződési jog korlátozásának kérdésében kialakult. A vita résztvevői, *Thieme* és *Lentze* professorok, *Kunschke* docens és *Urfus* kandidátus a kérdést sok szempontból, történeti perspektívába állítva vették vizsgálat alá. A megbeszélésen szóba került a szerződési szabadság elvének módosulása a kapitalista társadalmak jogrendjének alakulása szerint, s szóba kerültek a szerződésrendszerbe történő hatalmi (közigazgatási, rendőri, katonai stb.) beavatkozások az állam rendkívüli helyzetében: gazdasági válság, háborús állapot, idegen megszállás, fasiszta diktatúra idején. E tárgyra vonatkozott *Tóth Árpád* adjunktus referátuma is, mely a hadijognak a magántulajdont korlátozó rendelkezéseit és előkészítésüket a dualizmus-kori Monarchiában vizsgálta. Ide tartozott továbbá *Martin Vietor* professor (Pozsony) referátuma és hozzászólása, aki Csehszlovákia 1938—1945 közötti helyzetét elemezte a fenti vonatkozásban: a szerződés intézményének korlátozását, háttérbe szorítását, majd tényleges megsemmisülését ismertette az országra nehezedett kényszerintézkedések, a fasiszta birtokbuzások és jogfosztás, a német megszállók által bevezetett kényszermunka stb. következtében.

A szerződési jog és a szerződési szabadság korlátozásaival a fenti hozzászólók, természetesen, nemcsak az előbb tárgyalt gazdasági, kereskedelmi stb. szerződések, hanem a továbbiak szerint ugyancsak tárgyalásra került munkajogi szerződések viszonylatában is foglalkoztak. Az e napra kitűzött témakör további eseménypontját ugyanis szociálpolitikai és munkajogi kérdések alkották. A tárgycsoportból elsőnek kell említeni *Csizmádia* professor tanulmányát, melyben a szerző Magyarországon polgári korszakának munkaszabályozását és munkaszerződéseit a bennük megnyilvánuló szociálpolitikai tendenciák szempontjából vette vizsgálat alá. A munkavédelemre és társadalombiztosításra vonatkozó jogszabályokat elemezve, végigkísérte azoknak — a társadalmi viszonyokat, a munkásmozgalom helyzetét stb. tükröző — változásait a szóbanforgó évszázad alatt. E tárgyhoz kapcsolódott *Sik Ferenc* adjunktus referátuma is. A tanulmány a korszak szociálpolitikai irányzatainak ismertetéséből kiindulva, azokat a tényezőket kutatta, amelyek az uralkodó osztálynak a szociálpolitika terén kifejtett állásfoglalásában, osztályszempontjainak a szociális intézkedéseknél való érvényesülésében, indítékul szolgáltak.

Az említett további, munkajogi kérdésekkel viszont 3 referátum foglalkozott. *Jaroslav Houser* kandidátus (Pága) a munkaszerződés történeti fejlődését ismertette a kapitalizmus korszakában, csehszlovák viszonylatban. *Ingetraut Melzer* adjunktus (Berlin) a német mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásáról, illetőleg a német mezőgazdasági munkások munkaszerződéseiről tájékoztatott. *Szegvári Katalin* kandidátus a dolgozó nők védelmének s az anyavédelemnek dualizmus-kori szabályozását dolgozta fel.

Az e napra kitűzött változatos témakörhöz még 3 referátum tartozott. *Pecze Ferenc* kandidátus, a szabadalmi jog keletkezésére és egyetemes történetére tett érdekes utalással, a licencia intézményének kialakulását a magyar szabadalmi (találmányi) jogban kísérte végig. *Pap Tibor* professor a magyar családjog (házassági jog) szerződési elemeit vizsgálta a dualizmus korában. Ennek során kitűnt, hogy a magyar törvényhez (1894: XXXI. tc.) képest, mely a kötelező polgári házasságot írta elő, az 1918. évi államfordulat után Szlovákiában bevezetett fakultatív polgári vagy egyházi házasság visszavesztését jelentett. — *Pap* professzoréhoz hasonló tárggyal foglalkozott *Jiří Klabouch* kandi-

dátus (Prága), aki a szerződési szabadság kérdését a házassági szerződésnél az osztrák és cseh jogban vette elemzés alá.

Végül meg kell említenünk, hogy a konferenciának a fentiekben ismertetett második napi üléséről, annak itt érzelgetetni próbált terjedelmes és sokrétű anyagára való tekintettel, kőzohajra, márólég felkérésre, összefoglaló értékelést készített, s azt a következő (harmadik) napi ülés elé terjesztette *Luby* akadémikus.

*

E harmadik — záró — ülés napirendjén a polgári jog fejlődésének egyéb kérdései, az utolsó száz év különböző, eddig nem tárgyalt magánjogi (birtokjogi, öröklési jogi stb.) problémái szerepeltek. Az ülésen *Kovács Kálmán* professzor elnökölt, ez alkalommal a megbeszélést is ő vezette be. A sorra került referátumokról és hozzászólásokról az alábbiakban számolunk be. *Kovács* professzor a polgári kori Magyarország földtulajdonjogának feudális vonásait elemezve, a liberális kapitalizmus korszakából a hitbizomány intézményével, a monopolkapitalista korszakból az ún. vitézi földtulajdonnal foglalkozott, mely utóbbival Horthy rendszere a visszaállított feudális formákat (birtokadomány, hűbéri jellegű kötétségek és kötelezettségek stb.) az ellenforradalom célkitűzései, majd a fasizmus szolgálatába állította. — A magyar magánjogban 1848 után tovább élő feudális maradványokat tette vizsgálat tárgyává *Sarlós Márton* professzor. Referátuma bemutatta, hogyan sikerült a nagybirtoknak a földesúri monopóliumokat (kocsmajog, malomjog stb.) a kapitalista korszakba átmenteni, azokból továbbra is hasznot húzni, s végül is — pl. a kocsmajog állami megváltásáért — még egyszer hatalmas összegeket kipréselni. E tézisekhez fűzött hozzászólásában *Sarlós* professzor azt fejtette ki, hogy az ókonzervatív, feudális magyar nagybirtokos réteggel szemben az 1852. évi ősiségi pátenis előkészítésénél és más alkalmakkor a polgári haladás jelveit a bécsi kormánykörök képviselték: azok törekedtek a polgári földtulajdonjogot Magyarországon uralomra juttatni.

A továbbiakban *Bernáth Zoltán* bíró a birtok (tulajdon) jogintézménye s a birtokvédelem alakulásáról adott áttekintést a magyar jogtörténelem korszakain át a jelen időig, a hangsúlyt a legutóbbi száz év s a szocialista korszak jogfejlődésére helyezve. *Böszörményi-Nagy Emül* bíró a dualizmus-kori magyar öröklési jogot s a kialakulásánál szerepet kapott tényezőkből (a feudális magyar s a polgári jellegű osztrák öröklési jogot stb.) ismertetette. *Tárkány-Szücs Ernő* főelőadó „A régi magyar bányajog magánjogi elemei” cím alatt az 1854—1944 közötti csaknem százéves időszak bányajogát vizsgálta a címben megjelölt szempontból. *Degré Alajos* kandidátus, levéltárigazgató családjogi kérdésekkel foglalkozott: a gyámsági jog fejlődését tárgyalta az 1848. évi átalakulástól 1877-ig, a gyámsági és gondnoksági ügyek polgári kori rendezéséig (1877: XX. tc.). Végül *Buzás József* adjunktus a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szovjet jogalkotás hatását elemezte az 1918. évi magyar polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság civiljogára.

A fenti referátumok és hozzászólások után az ülést s ezzel a konferencia ez évi ülészkát *Kovács Kálmán* professzor zárta be, aki a konferencia eredményét a következőkben foglalta össze: Megállapította, hogy a résztvevők körét ez évben ismét sikerült kiszélesíteni. Igen pozitíven értékelte a jogtörténészek és a civiljogászok — e tudományág-nak mind elméleti, mind gyakorlati művelői — között a konferencián kialakult jó együttműködést. Kiemelte a megbeszélések őszinte baráti légkörét, elmélyült elemző munkáját, melynek révén a polgári jog százéves — s a legutóbbi időig végigkísért — fejlődéséről Európa jelentős nagyságú területére vonatkozólag lehetett sokoldalú ismereteket szerezni, s a résztvevők kölcsönösen sok új szempontot kaptak egymástól további kutatásaikhoz. *Kovács* professzor ezután utalt a referátumok és hozzászólások tekintélyes nagyságú tudományos anyagára, mely könyv alakban kiadva komoly értéket képviselne. Köszönetet mondott az ülészak megszervezéséhez segítséget nyújtó (beszámolónk elején megnevezett) intézményeknek, s bejelentette, hogy a következő, XI. konferencia — Prágában — „az első világháborút záró forradalmi átalakulások állami és jogi problémái Közép-Európában” témakört fogja megvitatni.

Az ülészak berekesztése után este az MTA Tudós Klubjában rendezett fogadás (az előző napokon visegrádi-esztergomi kirándulás, illetőleg operaelőadás) adott alkalmat a kongresszus résztvevőinek személyes kapcsolataik fejlesztésére s a hivatalos megbeszéléseknél kötetlenebb eszmecsereére.

*

A jól sikerült s a jogászok számára kétségtelenül hasznos konferenciáról készült beszámolónkat azonban azzal a sajnálkozó megjegyzéssel kell zárunk, hogy a megbeszélések iránt történész-oldalról nem mutatkozott a megfelelő érdeklődés. A jogtörténet —

mint azt az utóbbi években is többen s több alkalommal leszögeztük — a tudomány olyan ágazata, ahol az érdekelt két szakma, a jogászok és történészek szoros együttműködése nélkülözhetetlen. Ez nagyira magától értetődő, hogy bizonyítása már feleslegesnek látszik. Ennek ellenére az együttműködés terén a szükséges előhaladás még várat magára. Kívánatos volna, hogy e tárgyban mindkét fél lényegesen előbbre lépjen, s a két tudomány szak munkásai között az eddiginél szervezettebb formájú és állandó jellegű kapcsolatok jöjjenek létre. Ezt, folyóiratunk profiljának megfelelően, ezúttal ismét a történészek felé kellett megjegyeznünk.

Varga Endre

BESZÁMOLÓK ZIMÁNYI VERA ÉS MOLNÁR JÁNOS KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Zimányi Vera: „A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágyossága a XVI—XVII. században” című kandidátusi disszertációja, amelynek nyilvános vitájára 1966. április 5-én került sor, egy nagyobb feldolgozás részlete, amely a Vas megye nyugati részén fekvő két nagy Batthyány-uradalom XVI—XVII. századi életét mutatja be.

A disszertáció első fejezete a rohonc-szalónaki uradalom kialakulásával és birtoklástörténetével foglalkozik. A vizsgált két évszázadból részletesen tárgyalja az 1532-es török pusztítás, a Bocskai és Bethlen Gábor vezette hadjáratok következményeit, majd az utánuk következő békésebb évtizedek után a felszabadító háborúk megpróbáltatásait, az uradalmaknak birtoklástörténetileg a XVII. század közepén két, a század végén három részre szakadását.

A második fejezet a „nagybirtoküzem” életét mutatja be. A földesúr saját kezelésében levő majorsági birtokok eredete ezekben az uradalmakban is a középkorba nyúlik vissza. A család már az uradalmak birtokbavételekor viszonylag kiterjedt majorsági földeket nyert, amelyek a XVI. század közepén tovább növekedtek. A századforduló táján feltételezhető, de a források hiánya miatt pontosan nem körvonalazható megtorpanás után a XVII. század folyamán az allodiális szántók és szőlők mennyisége lassan ugyan, de növekedett. Az uradalmakban jelentős nagyságú allodiális üzemek alakultak ki, a majorsági gazdálkodás azonban lassú, ellentétes tendenciák által megszakított fejlődése ellenére sem vált uralkodóvá a XVII. század végéig. E háborús károktól többször sújtott területen a földesúrnak nem a jobbágyok földtől való megfosztása, hanem a pusztta telkek benépesítése, a jobbágyi munkaerő biztosítása volt a fő törekvése.

A XVII. században az uradalmakban a bérmunkának legfeljebb nyomai mutatathatók ki. Az uradalmak személyzete csak az állatállomány ellátására volt elegendő, a szántók, szőlők, kaszálók megművelése a jobbágyok robotmunkájával történt. A robot mennyisége egyre fokozottabban sújtotta a zálogba adott falvak szaporodása miatt csökkenő számú jobbágyosságot. Az uradalmak gabonabevételeiknek kb. 60, borjövödelmüknek kb. 22%-át nyerték a majorsági földekről.

A hármas bevételi forrásból származó (allodiális földek terményei, jobbágyok földesúri adója, az egyháztól bérbevett tizedjövödelmek) hatalmas terménymennyiséget döntően a földesúri háztartás fogyasztotta el, a majorsági alkalmazottak fizetésére vagy piacra csak kis hányal jutott. A pénzjövödelmeknek csak mintegy 10%-a származott gabonaeladásból, a többi a földesúri borkimérésből, ill. a jobbágyok pénzadójából. — A majorsági gazdálkodás felvázolt rendszerében a XVII. század végéig nem következett be lényeges változás: sem a majorsági földek döntő megnövekedésére, sem az árutermelés fokozottabb előtérbe nyomulására, sem pedig a jobbágyok robotmunkájának bérmunkával való helyettesítésére nem került sor.

A harmadik fejezet a jobbágylakossággal foglalkozik. A jobbágyok lélekszáma az 1570-es évekig stagnált, ettől kezdve egyenletesen, majd a XVII. század közepéig hirtelen megnőtt, végül a század utolsó harmadában ismét stagnált. Az egy jobbágyháztartásra jutó telekhányad folyamatosan csökkent, a pusztta telkek aránya a háborús pusztítások idején nőtt. A XIV—XV. századi adatokkal összevetve a községek egész telekben kifejezhető telekállománya két-, ill. négyszeres növekedést mutat. E jelenség oka abban kereshető, hogy a XVI. századig számolási egységgé vált fél ill. negyed telket a XVI. század elejétől új alapegységként, egész telekként fogták fel. Az összes jobbágyháztartáson belül az igaerővel rendelkezők arányszáma a XVII. század folyamán mintegy 20%-os csökkenést mutat.

A jobbágyok adóterheiből az állami adó a háborús években jelentett nagy megterhelést. Az egyházi tizedet az uradalom bérelte és szedte be. A földesúri szolgáltatások közül a terményadók az egyes falvakban meglehetősen állandók voltak, a falucsoportonként változó cenzushoz az 1630-as években új, jelentős teherként járult a szárazkocsnapénz. A robot mennyiségét az uradalmakban nem napok számában, hanem megnövekedő majorsági földekben mérve vetették ki a falvakra. A robotterhek fokozatosan növekedtek, és a XVII. század közepére a nyári hónapokban csaknem korlátlanra váltak. Közvetett, de igen súlyos terhet jelentett a földesúri elővásárlási jog gyakorlása. A szolgáltatások megnövekedése ellen a jobbágyok időnként megmozdulásokkal és a zsellérsors vállalásával próbáltak védekezni.

A jobbágyság zömét a nagyjából önellátók alkották, mellettük fellelhető a szegények bér munkát is vállaló rétege, a másik oldalon pedig egy jómódú, munkásokkal dolgoztató, kereskedést folytató réteg, amelyből a libertinusok nagy része kikerült. A falusi iparosok mesterségüket általában mezőgazdasági tevékenység mellett űzték. A falusi ipar nem mutat finomabb differenciálódást, valamelyes szervezeti fejlődését azonban a XVII. században alakult céhek sora jelzi. A források e paraszti rétegek életkörülményeire: lakására, berendezési tárgyaira, szerszámaira, ruházatkódására és ételmezésére is számos adatot szolgáltatnak.

A disszertáció második része az urbáriumok és egyéb források legfontosabb részeit tartalmazza összevont formában, a számszerűen összegezhető adatokat statisztikai táblázatokba csoportosítja.

Sinkovics István opponensi véleményének bevezetőjében áttekintette az utóbbi évtizedek jelentősebb urbárium-kiadványait, s összevetette velük Zimányi Vera forrásközlő és feldolgozó módszerét. Feldolgozása több, mint bevezetés az anyag felhasználásához: önmagában is megálló tanulmány rajzolja meg az uradalom történetét, melyben a szerző a lehető teljességre törekedve az urbáriumokon kívül az egész forrásanyag adatait értékesíti (talán csak az úriszéki jegyzőkönyveket és az allodiumok számaadományát aknázza ki kevésbé), s megelőző és későbbi forrásokkal, analógiás összevetésekkel egészíti ki ezeket. A szerző forrásközlő módszerére térve Sinkovics István megállapította, hogy Zimányi Vera a hatalmas, teljes szövegében kiadhatatlan forrásanyagból az összesítések, táblázatok segítségével sokat, jól használható formában tudott a további kutatás rendelkezésére bocsátani. Rámutatott azonban a módszer két gyengéjére. Egyrészt, hogy el kellett hagyni a jobbágynévsorokat, s ezzel eltűntek a tényleges háztartások, másrészt, hogy összevont közlés esetén a számítások legkisebb pontatlansága a téves következtetések sorára vezethet, hiszen a szám adatok gyakran többszörösen összefüggenek egymással. Mindezek a gyengék azonban nem a módszertani kezdeményezés létjogosultsága ellen szólnak.

A továbbiakban az opponens kiemelte a disszertáció néhány jelentősebb eredményét. Így a majorsági földek eredetére, a majorsági gazdaságok alakulásának szakaszaira, természetrendényük jelentőségére, a robot uralkodó és a bér munka jelentéktelen felhasználására vonatkozó megállapításait. A további kutatások során is figyelembe kell venni azokat a módszertani megállapításokat, hogy a jobbágyság életszínvonalát nem lehet a jobbágyföld terjedelme és termelőereje alapján mechanikusan lemérni; a források nem egyforma szempontjai miatt csak több összeírás alapján lehet megbízható képet alkotni egy-egy helység vagy uradalom iparosodottságának fokáról; a XVI. század elején az adózási alapegység átértékelése az időbeli találkozás miatt feltehetően összefüggésben állhat a Dózsa-féle parasztfelkeléssel, a jobbágyság sorsának rosszabbodásával. A telekegységre vonatkozó megfigyelést csak sok más uradalom adatainak ismeretében szabad általánosítani.

Sinkovics István végezetül kitért a disszertáció néhány vitatható pontjára. Rámutatott, hogy — a források megoszlása folytán — a XVII. századi rész jóval tartalmasabb, mint a XVI. századi, s hogy magára a termelésre viszonylag kevesebbet tud adni, mint a a társadalomra. Felvetette a téma időbeli kibővítését, hiszen a gazdasági-társadalmi rendszer a török kiűzése után is változatlanul fennállt, s az időbeli kiszélesítésnek az uradalom története sem mond ellent. Felvetette továbbá, hogy a nagyobb pontosság kedvéért a magyar, német és horvát lakosságú falvak csoportjai mellé vegye fel a szerző a vegyes lakosságú falvak csoportját is. Felhívta a figyelmet néhány, az irodalomból átvett pontatlanságra, a fogalmak tisztázására első előfordulásukkor, a középkor fogalmának következtelen alkalmazására. Végül vitába szállt a jelölt azon összegezésével, hogy „a Batthyány-uradalmak majorjai nem szolgálták elsődlegesen az árutermelés céljait, annak ellenére, hogy időnként jelentősebb eladásokra is sor került”. A major eredeti formájában a község által osztott földön a földesúr és családja szükségletére termelt. A XVI. században azonban a majorok megnövekedése az árutermelés talaján tör-

tént, és azon földesúri törekvések része volt, hogy a piac kínálta lehetőségeket a parasz-
tok kizárásával is kihasználja. A közvetítő kereskedelmet is beszámítva, többről volt
tehát szó, mint a megmaradt terméknennyiség esetleges értékesítéséről.

Zimányi Vera egész eddigi munkájának értékelésével Sinkovics István javasolta
a disszertáció elfogadását.

Szendrey István opponens kiemelte, hogy az értekezés olyan korszakot választott
tárgyául, amikor Magyarországon mélyreható gazdasági és társadalmi változás megy
végbe, így eredményei sokszorosan fontosak a fejlődés folyamatának, a vitatott kérdések
tisztázásának szempontjából.

A történeti irodalomban eléggé tisztázottak már a majorsági fejlődés nagy periódusai,
s mind jobban körvonalazódik, hogy a XVI—XVII. század fordulóján bizonyos
„megtorpanás” állott be, amiről a disszertáció is szól. Az opponens felvetette azt a kérdést,
hogy a jelen uradalom esetében „megtorpanás” helyett nem arról van-e szó, hogy a XVII.
század első felében a kicsi, szétszórta majorságok helyett — sokszor azok felszámolásával
— kevesebb helyen, de lényegesen nagyobb kiterjedésű allodiumokat igyekeznek terem-
teni a birtokosok. Ezt a jelenséget egyébként a disszertáció is elemzi. Ugyancsak sokat
vitatott kérdés, hogy volt-e, és ha igen, milyen mértékű volt az erőszakos, közvetlen
földfosztás Magyarországon. A disszertáció bebizonyította, hogy a vizsgált uradalmak-
ban is elsősorban a pusztatelleket, addig közösen használt területeket, irtást vett a föld-
birtokos saját kezelésbe, az erőszakos foglalás mindkét században csekély földterületre
korlátozódott. Az értekezés a kor egyik legfontosabb problémájának tisztázásához
segít hozzá a bérmunka—robotmunka arányainak felmérésével. Kérdéses azonban, vajon
Jobbágy Dániel tervezete a bérmunka súlyának emelésére a jobbágyság ellenállásán túl
realizálható lett volna-e abban az időkazkban, amikor Magyarországon általánosan éppen
az ellenkező tendencia érvényesült.

A majorsági gazdálkodás vizsgálatokor központi kérdés az, hogy a földesúri jöve-
delem egy-egy birtokon döntően majorsági termelésből, vagy a jobbágyságok úrbéres ter-
ményszolgáltatásaiból adódik-e. Ebben a kérdésben az egyik legutóbbi szakmai vita olyan
eredményt hozott, hogy a mezőgazdasági termelésnek csak 5—8%-át adták a majorsági
üzemek, a többi a paraszti gazdálkodásból származott. Ezzel szemben túlzónak látszik
Zimányi Vera megállapítása, miszerint a majorsági eredetű gabona az uradalmak összes
gabonajövedelmének több mint 60%-át adta. Ez a magas arány a szerzőnek azzal a meg-
állapításával is szemben áll, hogy a majorsági gazdálkodás a XVII. század végéig sem
vált uralkodóvá. E kérdés tisztázását elősegítené a pénz-, termény- és robotszolgálta-
tások polarizáltabb vizsgálata.

A jobbágylakosság helyzetét vizsgáló fejezetből az opponens kiemelte az adat-
gazdag, újszerű szempontokat felvető vizsgálatot, a telekhányad és paraszti differen-
ciálódás közti összefüggés eltérő tartalmának felfedezését a XIV—XV., ill. XVI—XVII.
századok között. A szerző számításai a telekátlag változására megerősítik az általánosan
elfogadott adatokat.

Befejezésül Szendrey István néhány kisebb észrevételt tett. Javasolta a többi
nyugat-magyarországi uradalom jórészt már feldolgozott adatainak felhasználását is,
valamint a földesúri joghatóság vizsgálatát az uradalom népei fölött. Ismét kiemelve
a munka érdemeit, javasolta a disszertáció elfogadását.

Zimányi Vera válaszában választa a munka keletkezésének körülményeit, a fel-
merült nehézségeket, különösen a kiadótól kapott kis ívterjedelmet, ami miatt az anyag
jelentős részét a feldolgozás során mellőznie kellett. A munka megírása és megvitatása
között eltelt öt év újabb eredményeit a nyomtatásra kerülő változatban felhasználja.

A munka egyenetlenségei a források megoszlásából adódnak, amelyek a XVI.
században sokkal szűkszavúbbak, mint a XVII. században. Teljesértékű, sokoldalú
képet csak az 1633—1658 közötti évekről lehetett rajzolni, mégis helyesebbnek bizonyult,
minél hosszabb időszak fejlődési tendenciáit vizsgálni. Ugyanakkor a publikálási nehézsé-
gek nem tették lehetővé, hogy a XVIII. század hatalmas anyagát is feldolgozva, a
tárgyalást a jobbágyfelszabadításig, vagy akár csak az úrbérrendezésig kiterjessze. Egy
ilyen „óriásmonográfia” nehezen megoldható elvi-módszertani kérdéseket is felvetne.
Négy évszázad forrásanyagát olyan sűrítésben kellene közzétenni, amely már nem tudná
mentesíteni a kutatókat az eredeti kézbevételeitől. Ilyen hosszú korszakom át inkább csak
egy-egy részletkérdés vizsgálatát lehet végigvinni.

Az opponensek több kisebb észrevételét elfogadva, Zimányi Vera két, leginkább
vitatott kérdéssel foglalkozott részletesen. A Szendrey István által túlzottnak érzett,
általában 60%-os majorsági gabonabevétel nem a majorsági és paraszti egész gabona-
termelés, hanem a majorsági és tizedgabona arányát jelzi. Ebből csak a megfelelő számi-
tások elvégzése után kapjuk meg az egész gabonatermés megoszlását, melynek mintegy

10—12%-a származik a majorsági termelésből. Ez a szám egyben azt is mutatja, hogy a vizsgált két uradalomban kiterjedtebb volt a majorsági gazdálkodás, mint a többi Batthyány-uradalomban. A disszertációnak a gabonabevételre vonatkozó megállapításai annyiban szorulnak kiegészítésre, hogy a nem majorsági gabonabevételekben szét kell választani a dézsmából és a jobbágyok természetbeni adójából származó bevételeket. Ez utóbbi az uradalom falvaiban eltérő nagyságú, de állandó mennyiség volt.

Erősen vitatott és közel sem lezárt a majorsági fejlődés ütemének és az ezzel szorosan összefüggő földesúri és jobbágyi árutermelésnek a kérdése. A források elégtelensége miatt mindkét kérdésre csak elszórt, sokszor közvetett adatok segítségével lehet választ adni. A fejlődés üteméről rajzolt a nem annyira az egyes adatok, mint inkább a forrásokból szerzett összbenyomása alapján a szerző fenntartotta. A piacra vitt áruk mennyiségét, az elfogyasztott terményekhez viszonyított arányát közvetlen adatokkal szintén nem lehet meghatározni, több szempont egybevetésével azonban a fő tendencia kitapintható. Így a népesség a XVII. századra kb. 50%-kal növekedett, s jelentősen emelkedett az uradalomban eltartottak száma is. Ezzel szemben a megművelt területnek csak kismértékű kiterjedése áll, a terméseredmények pedig csökkentek. Mindebből logikusan következik, hogy a XVII. században kevesebb gabona maradt eladásra, mint a megelőzőben. Ez hasonló tendenciát mutat, mint az egyéb, országos adatokból levonható tanulságok: mind a földesúri, mind a paraszti piacratermelés, a gabona vonatkozásában, megtorpant, a piac leszűkült. A második jobbágyságnak a XVI. század folyamán kialakult formája a századforduló körül megroppant, s egy naturalizálódott gazdasági forma vált uralkodóvá, amely a XVII. század közepére kifutotta összes lehetőségét. A gazdaság dezorganizálódott, a népesség stagnált, az állami adók hatalmasra növekedtek, a parasztság tömegei pedig egyre erősebben elszegényedtek.

Zimányi Vera válasza után *N. Kiss István* hozzászólásában rámutatott arra, hogy kétféle allodium-típust lehet megkülönböztetni. Az első csoport, amelyikbe a Batthyány-uradalmak is tartoztak, túlsúlyban robottal termelt, s az alacsony terményjövedelemből valóban csak egy korlátozott felesleget tudott piacra vinni. A másik csoport nagyobb arányban élt a bérmunka adta lehetőségekkel, jelentős készleteket halmozott fel, s ezáltal nemcsak termelési központok, hanem áruforgalmi központok is voltak. — A porta fogalmának átértékelésére az ország más területeiről is sorolt fel adatokat. — Ajánlatosnak tartotta tüzetesebben megvizsgálni a szárazkocsmaváltás térhódításának okait, a hegyvám, bordézsma és allodiális bortermelés méreteit és egymáshoz való arányukat.

Perjés Géza hozzászólásában rámutatott, hogy a Központi Statisztikai Hivatalban létesített történelmi statisztikai kutatócsoport felmérései számára nagy segítséget jelentenek a Zimányi Vera által publikált adatok. A határvédelem megszervezésének kérdéséhez jelentős segítséget adnak a szerzőnek a hajdukról és a hajdútelepítésről tett közlései, a Batthyány-uradalmak katonai kiadásainak elemzése, a nyugat-magyarországi uradalmak marhakereskedelemből származó bevételeinek felmérése. A dolgozat történelmstatistikai vonatkozásait vizsgálva, mind a közölt anyagot, mind a közlés mód-szerét igen értékesnek ítélte. A szerző népesedési adatai szinte egyedülállóak ebből a korszakból. A disszertáció adatait a telekváltozásról, a paraszti és allodiális földek arányáról saját számításainak eredményeivel egészítette ki.

H. Veress Éva a telekproblémát érintve elmondta, hogy Zemplén megyében is egész telekké értékelték a korábbi résztelkeket, csak a cenzusfizetésben tettek köztük különbséget. A kérdés megoldását nehezíti, hogy a cenzusnyilvántartások rendkívül komplikáltak, s a telekhez járó vetésterületet nem határolták el pontosan. A disszertáció megítélésénél kiemelendőnek tartotta, hogy a gazdaságtörténeti kutatásnak a dolgozat megírása és megvitatása közti gyors fejlődése felvet bizonyos tudománytörténeti problémákat. Az efajta kritikai szempontnak azonban a szerző dícséretével kell végződnie, mert stabil eredményei olyan fókák, hogy valóban méltó csatlakozást jelentenek a műfaj korábbi nagy munkáihoz.

Pach Zsigmond Pál, a bíráló bizottság elnöke a majorsági gazdálkodás méreteinek, keretének kérdését vizsgálta. Rámutatott, hogy az allodiális gazdálkodás „uralkodóvá válása”, vagy e jelenség tagadása sokféleképpen értelmezhető. Vonatkozhat az allodiális jövedelmek arányára az uradalom jövedelmein belül, a gabonabevételek megoszlására, ismét mások úgy értelmezik, hogy a majorsági szántó területe nagyobb vagy kisebb a jobbágykezelésben levő szántókénál.

Zimányi Vera — a korábbi 4—5%-os maximum-arányt elvetve — a majorsági szántók 13% körüli arányára következtetett. Ebben a korszakban azonban a szántóterületek megoszlását tekintve még Észterországban és Mecklenburgban — az allodiális gazdálkodás „klasszikus hazáiban” — sem beszélhetünk ennek „uralkodóvá válásáról”. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy az adott időszakra a majorsági gazdálkodás ne

ért volna el igen komoly fokot. A számítások pontosabbá tételére javasolta a szerzőnek, hogy a szántók arányára indirekt úton (gabona-bevételek megoszlása) kapott eredményeket vesse össze a szántóterületekre vonatkozó közvetlen adatokkal. Felhívta a figyelmet, hogy a terményjáradék szerepét, fontosságát a XVII. századi struktúrában az eddigieknél sokkal nyomatékosabban kell elismernünk, különös tekintettel a földesúr által szedett dézsmára. Kiegészítette a szerzőnek a parasztság XVII. századi általános elszegényedéséről, a földesúri és paraszti árutertermelésről rajzolt képét. A robot megnövekedésének alapvetően konzerváló hatása van. Egyrészt hátráltatja azt a differenciálódást, amely a paraszti árutertermelés talaján bontakozik ki. Másrészt a robotoltatáson alapuló majorsági gazdálkodás végső fokon a jobbágyi árutertermelés rovására érvényesül, ezáltal megnyomorítja bázisát, a parasztgazdaságot, amivel saját további fejlődését lassítja le. Tehát nem annyira a rendszer XVII. századi „megroppanásáról” beszélhetünk, inkább arról, hogy „kifutotta magát”, nem tud már továbbfejlődni.

Sinkovics István ismételt ajánlotta az uriszéki jegyzőkönyvek teljesebb kiaknázását, mert ezek a paraszti ellenállás utólréteget jelentőségű forrásai. Annak ellenére, hogy a XVII. században visszaesés volt és csökkent a termékmennyiség, az árutertermelő tendenciákat nem lehet kétségbe vonni. Fenntartotta azt az álláspontját, hogy a témát csak a XVIII. századra is átvive lehetne teljesen kibontani.

Zimányi Vera viszontválaszában elmondta, hogy a majorsági gazdálkodás XVII. századi „megroppanása” helyett valóban inkább a fejlődés megakadásaáról beszélhetünk, ezt azonban ő új fázisnak értékelte. Elismerte, hogy az árutertermelő tendencia, az eladásra törekvés a XVII. században is megmaradt.

Az opponensi vélemények és az elhangzott vita alapján a bizottság javaslatot tett, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Zimányi Verának ítélje meg a kandidátusi fokozatot.

Hegyi Klára

Molnár János: „Ellenforradalom Magyarországon, 1956. Polgári magyarázatok és az igazság” című, 1966. július 6-án nyilvánosan megvitatott kandidátusi disszertációjának az a célkitűzése, hogy a magyarországi ellenforradalomról a Nyugaton megjelent polgári irodalom legfőbb állításait szembesítse a tényekkel, a történeti valósággal. Bevezetésként áttekintést ad a vizsgált írások legfontosabb tartalmi és formai jellemző vonásairól, rámutatva, hogy a szerzők világnézeti beállítottsága, politikai állásfoglalása a domináns elem az 1956 októberi-novemberi események ábrázolásában.

A polgári irodalom a fegyveres támadás kitörésének körülményeiről azt állítja, hogy október 23-án spontán megmozdulás eredményeként forradalom tört ki, amely az akkori kormányzat különböző fellépéseiből eredő véletlen tényezők következtében átalakult fegyveres felkeléssé. A harc cselekmények csak 24-én a szovjet csapatok bekapcsolódása után folytatódtak. A felkelők a fegyvereket a magyar néphadsereg és a rendőrség alakulataitól kapták.

A valóságban a tüntetést, amely a fegyveres támadás fő feltétele volt, különböző politikai körök, mindenekelőtt revizionista csoportok szervezték meg (Petőfi-kör, MEFESz). Október 22–23-án azonban már nem a revizionisták irányították az eseményeket, hanem a tőlük jobboldalibb csoportok. A tüntetés e csoportok befolyására radikalizálódott, nőtt a jelszavak szovjetellenessége, megjelentek az antikommunista szövegek, a nacionalizmus általánossá vált. Az állami és pártvezetésben tehetetlenség és zavar uralkodott. Gerő, valamint a PB és KV akkori tagjai közül többen szektáns magatartásuk miatt nem értették meg a kialakult helyzetet. Ezt tükrözte Gerő beszéde is. A felkelők a fegyvereket a rendőrség és a katonaság egyes csoportjaitól és néhány fegyverraktár kifosztásából szerezték. Mennyiségileg nem volt jelentős, de katonailag döntő fontosságú volt azoknak a fegyvereknek, amelyekkel az illegális reakciós szervezetek és a beküldött kémekek rendelkeztek.

Az október 23. és 28. közötti időszokról a nyugati irodalom keveset szól, inkább néhány részletkérdésre fordítja figyelmét, pl. Nagy Imre ún. fogságára, az október 25-i Parlament előtti tüntetésre stb. Magukról a fegyveres harcokról alig beszélnek, így pl. a 23-ról 24-re virradó éjszaka harci eseményeiről is hallgatnak. Ugyanakkor állításuk szerint csak az ÁVH egységei harcoltak a felkelők ellen.

Október 23-án este a Rádió elleni támadás csak az első, de nem egyetlen fegyveres akció volt. Az éjszaka folyamán több löszerraktár és löszergyár, telefonközpont, gyár és egyéb objektum ellen indult támadás. Budapesten 23-án éjjel 60–70 gyárat támadtak meg, zömmel eredményesen. A fegyveres fellépés fokozta a tömegek polarizálódását. A

helyes állásfoglalások kialakítását elősegítették az MDP KV, a kormány és a SzOT 24-i felhívásai, amelyek bejelentették, hogy ellenforradalmi lázadás tört ki. Egyes helyeken a munkásság fegyveres gyárórságok létrehozásával szállt szembe az ellenforradalmi erőkkel. Vidéki üzemekben röpgyűléseken a dolgozók elítélték a fegyveres felkelést. A KV azonban nem tudta mozgósítani a munkásosztályt. A munkásság fegyvertelen volt. Az eszmei zűrzavar fokozódott, helyi politikai szervek nem tudtak segítséget nyújtani a munkásoknak. Nőtt az ingadozás, erősödött a követelés a szovjet csapatok harcából való kivonására.

A KV október 26-i határozata alapján megkezdődött a munkástanácsok szervezése. Október 28-ig ezeket az üzemi pártszervezetek hozták létre, és nem voltak ellenforradalmi jellegűek, noha egyre inkább revizionista befolyás alá kerültek. Sok ún. nemzeti bizottságot, forradalmi bizottságot is a különböző szintű pártbizottságok irányításával és támogatásával szerveztek meg, ezek jórésze azonban már 28-a előtt kifejezetten a polgári, sőt a szélső jobboldali irányzathoz tartozott.

Október 28-án a revizionista csoportok rákényszerítették saját akaratukat a pártra. Nagy Imre megakadályozta a fegyveres csoportok likvidálását, s aznapi nyilatkozatában megváltoztatta felfogását az ellenforradalmi lázadás jellegéről. A nyilatkozatot elfogadtatták az MDP KV-ével is. Ez ellen a rendkívül bonyolult helyzetben a KV forradalmi szárnya nem tudott fellépni.

A polgári irodalom jellemző vonása, hogy alig szól a revizionista csoportok október 23. és november 4. közötti tevékenységéről, s ezeket azonosítja az értelmiséggel. A polgári szerzők bírálják a revizionisták tevékenységét, aláhúzzák szükségzerű háttérbeszorulásukat, kiemelik a kelet-európai, és különösen a magyar revizionizmus eklektikus jellegét, rávilágítanak arra, hogy ezek az eszmék a korábbi revizionista és polgári nézetekhez képest újat nem adnak.

A revizionisták mindvégig döntően befolyásolták az ellenforradalom alatt az események alakulását. Politikai és szervezési módszereik (mint pl. a küldöttségjárás) 28-29-ig uralkodó módszerek voltak. A revizionista politikai gyakorlatot azonban nagyfokú kapkodás, bizonytalanság és anarchia jellemezte. A revizionista eszmék október 23. és november 4. között nem mentek át lényeges változásokon. A demokratikus forradalomról alkotott koncepciójuk zavaros revizionista felfogás volt, amely fokozatosan és egyre határozottabban polgári jellegűvé vált. Erről tanúskodik az Értelmiség Forradalmi Bizottságnak 28-i nyilatkozata.

A revizionista irányzat öt csoportból állt. Legtekintélyesebb, egyben uralkodó gárdáját Nagy Imre környezete alkotta. Az Írószövetség elnöksége körül tömörült csoport zömmel írókból állt; részben ők fogalmazták a követeléseket, 28-a után azonban főlegre állították őket. A főkapitányságiai nagyjából katonákból és rendőrökből kerültek ki, bár voltak közöttük írók, újságírók is. 30-a után háttérbe szorítják őket a jobboldaliak. Az É. F. B. szervezői, hivatásos politikusok, tudósok, alkalmazottak, rövid ideig alkottak külön csoportot, 30-án, 31-én feloszlottak. Az Országos Nemzeti Bizottságot, amely a legmesszebb vitte a többpárt-rendszer visszaállítására irányuló koncepciót, a november 3-án tartott Petőfi-köri ülésen számolták fel.

A polgári irodalom jelentős teret szentel a munkástanácsok kérdésének. Egyes szerzők, különösen a trockijisták, az ún. tanácsrendszert az ellenforradalom speciális vonásának tekintették. A revizionisták és a polgári demokraták azonban csak felületesen foglalkoznak a munkástanácsokkal. Általában bírálják a tanácsok tevékenységét és egyértelműen hitet tesznek a polgári többpárt-rendszer mellett.

A munkástanácsok helyzete október 29-e után megváltozott. Az ellenforradalmi fegyveres csoportok nyomására és legtöbbször közvetlen közreműködésével újjáválasztották e szerveket. Vezetőik többsége (60—70%-a) horthysta, fasiszta elem, a régi uralkodó osztály tagja lett. Ezek feloszlatták az addigi gyári őrséget, kitiltották az üzemekből a pártot és a szakszervezetet, elbocsátották a kommunistákat, leváltották az igazgatókat. A munkástanácsok különböző követeléseket állítottak össze, amelyek elsősorban politikai jellegű, szovjetellenes és nacionalista követelések voltak, gazdasági kérdések alig szerepeltek közöttük. — A kormányknak nem volt szervezett kapcsolata a munkástanácsokkal, elsősorban az ellenforradalmi nemzeti bizottságok igyekeztek hatalmuk alá rendelni azokat.

A korabeli polgári tudósítások, bár sokat foglalkoztak a fegyveres csoportokkal, azok összetételét nem vizsgálták. Szerintük a felkelők kezdetben diákok voltak, s később munkások is csatlakoztak hozzájuk. Néhány kritikusabb szerző azonban elismerte, hogy a fegyveres csoportok többsége nyilasokból, fasisztákból és kétes elemekből állt.

A fegyveres harcokban valóban részt vettek egyetemi hallgatók, sőt munkásfiatalok is. A felkelők nagy tömegeit azonban kezdettől fogva a lumpen elemek alkották, s

számuk 25-e után megszorodott a börtönből kiszabadultakkal. Szervezettségük azzal függött össze, hogy katonai és politikai vezetők túlnyomó többsége Horthy-tisztekből, ill. politikusokból, kisebb részben nyugatról beküldött kémekből került ki. A fegyveres csoportok egyre inkább a szélsőjobboldali erők hadseregének szerepét kezdték betölteni. A hadsereggé szervezés azért indulhatott meg, mert Maléter és társai egyezsége jutottak velük. Az október 31-én a Kilián-laktanyában tartott értekezlet publikálta a fegyveres csoportok nemzetőrséggé, hadsereggé szervezését. Az új ellenforradalmi hadsereg — bár még a Nagy Imre kormány hívének vallotta magát — a gyakorlatban jobboldali, fasiszta vezetés alá került és uralkodóvá vált benne a lumpen elemek túlsúlya (kb. 70%). Maléter, Dudás és Király Béla voltak vezető alakjai az új fegyveres erőknek.

Az ellenforradalom jobbratolódása nyilvánvaló tény, e fölött a polgári irodalom sem huny szemet. Egyfelől ezt véletlennek tekinti, másfelől nem beszél azokról a szervezett erőkről, amelyek megtestesítették. Csaknem kizárólag a koalíciós pártok tevékenységével foglalkoznak, programjukat azonban nem elemezték. Mentőgetik Mindszenty beszédét, és lebecsülik az ellenforradalmi veszélyt.

A megdöntött burzsoázia ereje gyorsan regenerálódott. Újja alakultak a régi pártok (SzDP, FkGP, NPP stb.) jobboldali vezetés alatt. Jellemző, hogy elszaporodtak a klerikális pártok, és ezek azonnal a nyílt politizálás útjára tértek. Programjuk kurzusos vonásokat tartalmazott. Valamennyi párt a magántulajdon mellett állt ki. Emellett gyorsan létrejöttek a nyílt fasiszta pártok is.

A jobbratolódás és az ellenforradalmi rendszer megszerveződésének kezdeti jeleit valamennyi hatalmi, társadalmi, politikai szerv vezetésében történtek változások. A nemzeti egység különböző szakaszokon ment keresztül, 29. után előbb Győrtől egy a Nagy Imréektől jobbra álló csoportosulás jött létre, majd ez egy antikommunista, szovjetellenes, de a revizionistákat is magában foglaló egységgé alakult. Ennek a nemzeti egységnek is voltak ellenfelei jobbról is, balról is. November 3-a után Nagy Imre szövetséget keresett jobboldali elemekből. A jobbratolódás másik jele a fehérterror kialakulása. A felkelő csoportoknak külön terrorista egységeik voltak. Ezek letartóztatásokat fogantatosítottak, megkezdődött a szocialista rendszer tisztségviselőinek üldözése. Minden ember tevékenységét felül akarták vizsgálni.

Néhány munkástanács, amely kapcsolatban állt a tömegekkel, felismerte a jobbratolódást, a munkásosztály eszméileg azonban teljesen megzavarodott állapotban volt. A pártszervezetek megbénultak. Megnehezítette a tisztánlátást az a bonyolult helyzet, amelybe a Szovjetunió kormánya került. A bonyolult viszonyok, a súlyos helyzet ellenére a forradalmi erők szervezkedni kezdtek. A kerületi pártbizottságok, üzemi pártszervek irányításával üzemekben, s főleg a vidéki ipari centrumokban régi szervezett munkásokból fegyveres csoportok alakultak. Ezzel egyidőben november 1-én megkezdődött a Forradalmi Munkás—Paraszt Kormány megalakítóinak forradalmi tevékenysége.

A disszertáció befejezésül az ellenforradalom néhány tanulságáról beszél. A nyugati irodalom szintén eljut néhány következtetéshez. Így többek között az ellenforradalom sikereinek egyik döntő okaként a párt vezető testületeiben beállt szakadást jelölik meg. Hangsúlyozzák a nacionalizmus, a polgári és polgári demokratikus eszmék szerepét a népi rendszer elleni harcban.

Az 1956-os ellenforradalom a két világrendszer közötti harc egyik epizódja, amelyet szervezetileg és főként eszméileg az imperializmus támogatott. E támogatás eszméi jellege volt az oka annak, hogy a tömegek nem ismerték fel a támadás eredetét és céljait. A hirdett jelszavak és a valóságos célkitűzések között új tátonyott. Az ellenforradalom sajátos vonása, hogy a magyar burzsoázia nem a katonai diktatúrához, és nem az ún. tanács-rendszerhez nyúlt, hanem a többpárt-rendszerhez és a fehérterrorhoz. További sajátosság, hogy a későbbi szektás hibák és politikai gyakorlat különösen nagy súllyal estek latba és később is hatottak. Ezért fonódhattak össze a jelszavak, érthetett mindenki mást alattuk, ezért tévedt meg a tömeg és keveredett össze a vezetés is.

Molnár Erik opponensi véleményében egyetértett a jelölt által az 1956-os eseményekről adott általános értékeléssel. Egyetértett azokkal a speciális vonásokkal is, amelyeket Molnár János az általános értékelés alapján az ellenforradalomról feltárt. Feltette, hogy néhány részletkérdésben vitatkozni lehetne a szerzővel. Így pl. abban, hogy mikor történt a szovjet csapatok segítségül hívása; volt-e eltérés Nagy Imre és híveinek taktikai magatartásában október 23. és 26. között; kielégítően magyarázza-e a szerző a Központi Vezetőség álláspontjának megváltozását az október 28-i ülésen?

Molnár Erik helytállónak tartotta a disszertációban a revizionizmusról, Nagy Imre nézeteinek jellegéről mondottakat, de hozzáfűzte, hogy ennél tovább kell menni. Kijelentette: „Nagy Imre nézeteit elemezni kell és konkrétan ki kell mutatni ezek revizionista-burzsoá tartalmát, amelyek Nagy Imre magatartását meghatározták. Csak ennek

az elemzésnek elvégzése után tudjuk teljesen megérteni azt a szerepet, amelyet a revizionizmus az 1956-os ellenforradalomban betöltött." Ez az elemzés az értekezés szükséges kiegészítése, ezért röviden összefoglalta annak eredményeit.

Nagy Imre elméleti nézeteit 1955 nyaratól 1956 tavaszáig készített írásából ismerjük, amelyek sem akkor, sem az ellenforradalom alatt nem kerültek nyilvánosság elé. Nagy Imre ezekben kifejti, hogy az ún. öt bandungi alapelv a nemzetek közötti viszonyok terén társadalmi és politikai rendszerektől független tényező, azaz a nemzeti függetlenség, amelyet Nagy Imre szerint az öt alapelv összefoglalása, a változó társadalmi rendszerekkel szemben változatlan, abszolút örök érték. Az ún. bandungi alapelvek nem egyik vagy másik osztály érdekeit érintik, hanem az össznemzeti politika alapját képezik, és a munkásosztály a nemzet egyetemes érdekeit nem rendelheti alá a maga osztályérdekeinek. „Nagy Imre szóban forgó írásából kitérünk — mondotta Molnár Erik —, hogy a nemzeti függetlenséget a nemzeti politika döntő és elsődleges tényezőjének tekinti, vagyis azt tartja, hogy a nemzeté szervezett munkásosztály politikájának is döntő és elsődleges feladata a nemzeti függetlenség, ezt az abszolút értéket megóvni. Ennek megfelelően azt állítja, hogy helytelen, antimarxista, kozmopolita tétel a szocializmust nemzetek felettivé nyilvánítani.”

A továbbiakban Nagy Imre arról ír, hogy a nemzeti függetlenségi harcok — nem az osztályharcok — hagyományai ma is elevenen élnek és hatnak. A Tanácsköztársasággal szemben az 1848-as szabadságharcot emeli ki. Kossuthot nemzeti geniusnak nevezi. „A haza minden előtt” jelszavát magasztos eszmének tünteti fel, amelyet minden kommunistának híven és önzetlenül kell szolgálnia. Egyik írása befejező soraiiban, elméleti nézeteit mintegy összefoglalva, Nagy Imre kijelentette, hogy a Kommunista Kiáltvány jelmondatához: „Világ proletárjai egyesüljete!” hozzá kell fűzni a nemzeti érzésnek és hazaszeretetnek a Szózatban megfogalmazott jelmondatát: „Hazádnak rendületlenül légy híve oh magyar!” Szerinte ez a két jelmondat eltipphetetlen elvi és eszmei egységet alkot, s egyúttal bel- és külpolitikai cselekvésünk vezérfonalául szolgál.

Molnár Erik rámutatott, hogy semmi meglepő sincs abban, hogy Nagy Imre a Kommunista Kiáltványra hivatkozik. Nagy Imre revizionizmusa szándéka szerint a szocializmus alapján áll. „Az azonban kétségtelen, hogy Nagy Imre elméleti nézetei a leghamisítatlanabb, legtöményebb nacionalizmust képviselik, és hogy revizionizmusának lényege éppen nacionalizmusból áll.”

Nagy Imre elméleti tételeiből a külpolitikára vonatkozóan gyakorlati politikai következtetéseket vont le. Az ún. bandungi alapelvek, vagyis lényegében a nemzeti függetlenség ellenkezik a hatalmi tömbök politikájával. Magyarországnak el kell kerülnie, hogy a hatalmi tömbök közötti háborúba, tehát a szocializmus és a kapitalizmus nemzetközi méretekben vívott harcába belekeveredjék. Ennek útja a semlegesség, vagy a szocialista kisépkegyüttműködésének politikája. Ezért meg kell szüntetnünk a Szovjetunió-nak való alárendeltséget és a függés maradványait. Molnár Erik a következőképp foglalta össze Nagy Imre programját. „Magyarország és a párt élén olyan vezetésnek kell állani, amely demokratikus alapon, a legszélesebb nemzeti összefogással az országot szuverén jogainak kizárólagos és teljhatalmú birtokosává teszi.” Ebben a programban demokrácia és nemzeti összefogás egyetlen cél szolgált, az ország függetlenségének biztosítását, amely egyértelmű Nagy Imre felfogásában a Szovjetunióval fennálló politikai-katonai kapcsolatok megszüntetésével.

Nagy Imrének a fentebb ismertett nézetei határozták meg magatartását az ellenforradalom idején. Október 23-án úgy látszik még nem látta világosan a mozgalom jellegét, 24-én elrendelte ugyan a statáriumot, de kezdettől fogva ingadozott. A felkelőkkel szemben nem volt hajlandó erélyes rendszabályokat alkalmazni, mert azokat a nacionalista és szovjetellenes jelszavakat hangoztatták, amelyek megvalósítását ő is feladatának tekintette. Október 28-án meghirdette programját, amelyet korábban kidolgozott, s az sok ponton érintkezett a felkelők követeléseivel. Programja objektíve egy jobboldali diktatúra előkészítést segített. „A nacionalista politika — szögezte le Molnár Erik —, amelyet Nagy Imre az osztályok fegyveres összecsapásának idején folytatótt, tevékenyen hozzájárult az ellenforradalom kibontakozásához, de egyúttal leleplezte a nacionalizmus burzsoá ellenforradalmi lényegét is. A szocializmusba oltott nacionalizmus osztályfunkciójának ez a lelepleződése az októberi ellenforradalom legfontosabb tanulságai közé tartozik.”

Molnár Erik kijelentette, hogy a disszertáció „általában kielégíti, sok tekintetben meg is haladja a kandidátusi értekezéssel szemben támasztható elméleti igényeket”, s ezért javasolta a kandidátusi cím odaítélését a jelöltnek.

Berend T. Iván opponensi véleményében először a kortörténetírás problémáival foglalkozott. Megemlítette, hogy míg az 1956-os eseményekről szóló nyugati irodalom

szinte könyvtárnyi (az 1960 decemberével lezárt Beky-féle bibliográfia 2.036 címet tartalmaz, ebből 420 könyv), addig a magyar marxista történetírás csak néhány tanulmányt tud felmutatni. Helyeselte a jelölt témaválasztását, s annak leszűkítését is, amelyben a polgári irodalom legfontosabb állításait veszi kritikái vizsgálódása tárgyául, és nincs szándékában az ellenforradalom történetének egészét kifejteni.

Berend T. Iván a disszertáció érdemei közül kiemelte az ellenforradalom nyugati irodalmának teljességre törekvő áttekintését, különböző irányzatainak, nézetkülönbségeinek és legfontosabb azonosságainak feltárását, valamint a hatalmas és széleskörű forrásanyag használatát és feldolgozását. A disszertáció egyik legkierleltebb mozzanatának nevezte a revizionista csoportok tevékenységének bemutatását, s ugyancsak az értekezés erényei közé sorolta a munkástanácsok szerepének vizsgálatát. Az opponens rámutatott arra, hogy Molnár János mindamellett az ellenforradalom történetét illetően számos új tény, összefüggést tárt fel. Így pl. figyelmet érdemlő a munkástömegek magatartásának bemutatása az október 23-át követő napokban. A jelölt tények egész sorával bizonyítja, hogy a munkások, noha határozottan követelik jogos kívánságaik teljesítését, elutasítják a fegyveres provokációt, elítélik a népi állam elleni támadást.

Helyeselte Berend T. Iván, hogy Molnár János felhívta a figyelmet az ellenforradalom alatt is — elsősorban következményeiben — ható szektáns, dogmatikus tényezőkre. Szóvá tette azonban, hogy csak a disszertáció utolsó lapjain van utalás a korábbi „balos” hatások következményeinek érvényesülésére, az ellenforradalmi események elemzésében ez a szempont nem kap kellő megvilágítást. Nem sikerült a szerzőnek maradéktalanul megragadnia a bonyolult, összetevőiben különlegesen sokszínű, sok indítékú, a legellentesebb erőket egy ideig alaposan összekeverő jelenségek valóságos sokoldalúságát. Ennek legfőbb oka az, hogy az MDP vezetésének „balos”, dogmatikus és törvénytelen-ségekre fajuló vezetési módszereket meghonosító, a tömegek életszínvonalának csökkentésére vezető politikája, amely október 23-át tekintve előzmény volt csupán, nem kap helyet a disszertációban. Az opponens utalt arra is, hogy a revizionizmus hatása, október 23-a utáni szerepe sem választható el a dogmatizmus következményeitől. A revizionizmus hatásáról sem lehet teljes, valóságghú képet alkotni, ha nem jelezzük, hogy a párttagság széles tömegei azért kerülhettek ilyen hatások alá, mert előzetesen éveken keresztül nemcsak súlyos hibák történtek, hanem azért se, mert hiába léptek fel, a Rákosi-féle pártvezetés útját állta az őszinte megújulásnak, aláasta a bizalmat a felső vezetés iránt. Az előző bűnök 23-a után is legalább annyira elevenen hatottak, mint a revizionizmus megalkuvása és meghátrálása.

A disszertáció gyengéi között megemlítette Berend T. Iván a kutatás jelenlegi állásából következő fogyatékoságokat is. Előfordul, hogy nem egyszer erőteljesebb az állítás, mint a bizonyítás. Felvetette például, hogy a szerző szerint október 28-ig a fegyveres csoportok fővárosi és vidéki tevékenysége tudatos, tervszerű cselekvés volt, amely fontos katonai és politikai célokat szolgált egy átfogó taktika részeként. Ez azonban nincs bizonyítva. Hasonlóképpen nem dokumentált az ellenforradalom hadserege és a fosztogató bandák azonosítása sem, s ez utóbbinak a disszertáció indokolatlanul nagy teret szentel.

Befejezésül az opponens utalva a kortörténetírás belső nehézségeire, ismét megemlékezett a disszertáció érdemeiről és javasolta a Bíráló Bizottságnak a kandidátusi cím odaítélését.

A vitában felszólaló *Horváth Miklós* a magyar néphadseregnek az ellenforradalom idején tanúsított magatartásával, szerepével foglalkozott. Tények egész sorával bizonyította, hogy „október 29-ig a magyar katonai fegyveres erők olyan erkölcsi, politikai és harcászulási állapothoz jutottak, hogy helyes felső katonai vezetés mellett ezt az erőt fel lehetett volna használni a fegyveres ellenforradalom leverésére”. Berend Ivánnal szemben Molnár János megállapításával értett egyet, miszerint az ellenforradalmi fegyveres csoportok október 29-ig tervszerűen tevékenykedtek. Fennmaradt egy Király Béla által készített vázlat, amely tanúsítja, hová, mely ezredkekhöz küldte el a fegyveres csoportjait. A tények azonban azt bizonyítják, hogy egyetlen magasabb egységet sem sikerült az ellenforradalom mellett felsorakoztatniok. Horváth Miklós kitért arra a kérdésre, miért esett szét október 29-e után a fegyveres erő. A szétesés egyik alapvető oka szerinte a felső katonai vezetés tehetetlensége volt. Bár október 6-a után az ellenforradalmi veszély nyilvánvalóvá vált, nem dolgozták ki a karhatalmi riadó tervet, noha a riadót elrendelték. A hadsereg belső karhatalmi feladatok ellátására nem volt felkészülve és kiképezve, a belügyi és honvédségi fegyveres erőket elszakították egymástól. A katonai vezetés hibájának tudható be az is, hogy három fontos gócponton: Budapesten, Pécsen és Szegeden nem tartózkodott számottevő katonai erő. Befejezésül hangsúlyozta, a disszertációt jeles alkotásnak tartja, melynek legfontosabb megállapításait eljegyzte.

Ságvári Agnes felszólalását a kortörténetírás problémáival kezdte. Rámutatott

arra, hogy a kortörténetírásnak nemcsak hátránya a források bizonyos hiánya, az idő közelsége, hanem bizonyos értelemben előnye is. Nem kell szembenállnia megcsontosodott tételekkel, felfogásokkal, amelyek e források kezelését is befolyásolhatják, hanem közvetlenül feltárhat új összefüggéseket. A kortörténet műveléséhez bátorság is kell, a mulandó igazság kimondásának vállalása.

A maga részéről is egyetértett Berend T. Ivánnal, hogy az adott időszakban vizsgálni kellett volna a szektáns pártvezetés és gyakorlat hatását. Igazat adott Molnár Jánosnak abban, hogy az október 26-i párthatározat, gyengeségei ellenére is, alkalmas volt a forradalmi erők tömörítésére. De, hogy ez nem történt meg, az azzal függött össze, hogy a szektáns erők voltak azok, amelyek fegyverhez akartak nyúlni, s ez sok tekintetben megbénította a forradalmi erőket. Világosan kimutatható a szektáns vezetés következetlenségeiért való bűnhődés a polgári pártokkal való kapcsolat és a párton belüli harcok terén is. Ha ezeket következetesen végig viszik, akkor a polgári pártok nem jelenhettek volna meg 45-ös arculattal, Nagy Imre és csoportja nem vált volna olyan erőssé, bomlasztó hatása nem érvényesült volna.

Ságvári Ágnes példamutatónak tartotta a disszertációban a politikai irányzatok elkülönítését, fejlődésük tudományos elemzését. Ugyanakkor azonban kifogásolta, hogy a politikai polarizáció bemutatását a szerző nem viszi végig elég következetesen. Horváth Miklóssal vitakozva hangsúlyozta, hogy a polarizáció a hadsereg felső vezetésében is jelentkezett. Sőt, megítélése szerint a polarizáció kimutatható a revizionista csoportok tevékenységében, valamint a munkástanácsoknál is. Rá kellett volna mutatni, hogy a munkástanácsok először a kiábrándulás, a közvetlen demokrácia-hiány miatt jöttek létre.

Külön kitért a felszólaló a többpárt-rendszer problémájára. Magyarországon a szektáns pártvezetés nem törekedett tudatosan a 45 után kibontakozott demokratikus hagyományok továbbfejlesztésére. A közvetlen demokráciának nem voltak hagyományai és ezért fennmaradtak bizonyos illúziók a többpárt-rendszer iránt. Az ellenforradalom alatt azonban objektíve a többpárt-rendszer a proletárdiktatúrától a burzsoá restaurációhoz vezető átmeneti hatalmat reprezentálta. Hangsúlyozta, hogy az 1956-ban jelentkező polgári pártok nem 45 előtti, hanem 45-ös programmal jelentkeztek, a Keresztény Magyar Párt példája, amely a legszélsőségesebb programot adta, kivételnek tekinthető.

Ságvári Ágnes hiányosnak tartotta a revizionizmus ábrázolását, szerinte külön ki kellett volna térni az MDP-n belüli harcokra, vitákra is. Ezzel összefüggésben szükségesnek tartotta volna a pártvezetés és a pártellenzék viszonyának, mindenek előtt az 1956-os kényszerű egység bomlásának, az ellentétek kieleződésének határozottabb bemutatását.

Molnár János válaszában jelezte, hogy disszertációjában nem tűzte ki célul a nemzetközi helyzet és a magyarországi ellenforradalom összefüggéseinek részletes vizsgálatát, a magyar párt- és államvezetés belső helyzetének, a néphadsereg állapotának részletes elemzését. Számos kérdés, pl. a parasztság politikai magatartása, a társadalmi tudat, egyes fogalmak jelentésváltozásai stb. további kutatásokat igényelnek. Berend T. Iván észrevételére kifejtette, hogy a felkelő fegyveres csoportok egységeinek megnevezésére különböző terminológiákat használt. Október 28-áig „fegyveres csoportokról” beszél, október 31-e után idézőjelbe tett ellenforradalmi „hadseregről”. Ekkorra a fegyveres csoportok vezetése volt horthysta elemek kezébe került, összetételükben túlsúlyra jutottak a börtönből szabadultak és más lumpen elemek, amelyek visszaszorították egyéb rétegek, pl. diákok képviselőit. Határozottan tagadta Molnár János, hogy az ellenforradalmi „hadsereget” azonosítaná a fosztogató bandákkal. Rámutatott arra, hogy a magyar ellenforradalom fontos sajátossága a saját jobboldali fegyveres erő gyors és viszonylag szervezett felsorakoztatása. E hadsereg jellemvonásainak, ezek között nem utolsósorban a fosztogatásnak vizsgálata nem mellőzhető. Október 24—25. között a hivatalos kormánypropaganda egyoldalúan eltűzta a fegyveres csoportok már akkor is meglévő fosztogatásait. Ez ellen a revizionista csoportok és maguk a felkelők is eredményesen tiltakoztak. Ez a propaganda káros volt, mert megnehezítette a fegyveresek és a tömegek elkülönülését. Az ellenforradalmi „hadsereg” összetételének megváltozása következtében, különösen november 1. után a fosztogatások elszaporodtak, s ezzel az egykori sajtó és a nyugati irodalom is sokat foglalkozott. Molnár János leszögezte: a „hadseregnek” természetesen nem a fosztogatás jellemvonása, hanem az, hogy az *ellenforradalom* hadserege volt.

Molnár János példákkal illusztrálta, hogy disszertációjában különböző összefüggésekben érintette a szektáns hibák következményeinek érvényesülését. A szektáns hibák és a revizionista csoportok jobbra tolódása között valóban van összefüggés, ennyiben egyetértett Berend T. Ivánnal, fenntartotta azonban véleményét, hogy ez a jobbfelé fordulás tudatos és szervezett volt. Rámutatott, hogy a szektáns hibák hatása az ellenforradalom

idején nagyon gyakran valamilyen hiányban jelentkezett. Pl. a párt és tömegek közötti kapcsolatok fellazulásában, a pártvezetés iránti bizalom meggyengülésében, a szektás pártvezetés tényleges társadalmi ismereteinek, a bonyolult helyzet áttekintésének gyengeségében. E hibákat természetesen dokumentálni meglehetősen nehéz. A revizionista csoportok szervezeten tevékenykedtek az ellenforradalom alatt, szervezeten fogalmaztak politikai programokat és kiáltványokat, szervezeten és tudatosan léptek vissza a szocializmustól a polgári demokrácia felé, szervezeten léptek fel a szovjetellenes nacionalista platform erősítésében, a jobboldali, konzervatív erőknél tett engedményekben.

Disszertációjának témakörét szándékosan szűkítette le az október 23-tól november 4-ig zajló események elemzésére, s ezért nem foglalkozott a korábbi dogmatikus, szektás hibák elemzésével, Nagy Imre 1955–56-os nézeteivel. Molnár Erik ilyen irányú kiegészítésével egyetértett, néhány észrevételt azonban ezzel kapcsolatban tett. Utalt arra, hogy október 23-a után a nacionalista jelszavak azért találtak olyan gyorsan visszhangra, viszonylag széles rétegek között is, mert a korábbi pártvezetés nem tudta megoldani a szocializmus és a nemzeti kérdés összhangját. Rámutatott arra, hogy „az 1956 előtti pártvezetés a szocializmust mint társadalmi formát, rendszert nem tudta igazán a magyar valóságot átformáló erővé tenni. A szocializmus lényegéhez tartozik, hogy a társadalmi-politikai-kulturális viszonyok az osztályviszonyok tekintetében természetesen annak az országnak a konkrét helyzetébe épül bele, amely az átalakítást vállalta. A szocializmus építésének nem formai tényezője, hanem lényegi eleme a társadalmilag adott — ily módon nemzeti — gazdasági és társadalmi viszonyok elemzése és figyelembevétele. Amikor az 1956 előtti pártvezetés nem számolt ezekkel a tényezőkkel, egyben a marxizmus—leninizmus, a szocializmus nemzetköziségét sem tudta — nem is tudhatta — következetesen érvényesíteni.”

Nagy Imre programjának október 23. és november 4. között elsősorban burzsoá-nacionalista, szovjetellenes oldalai tüntek elő. Molnár János hangsúlyozta, hogy Nagy Imrénél a burzsoá nacionalizmus törvényszerűen vezetett el a szocializmus megtagadásához. Október 28-án használta utoljára a szocializmus kifejezést, azután sohasem, pedig november 4-ig hatszor beszélt, csak a demokrácia megjelenést alkalmazta, ez nyilván nem véletlen.

Horváth Miklós észrevételeivel részben egyetértett a jelölt. A hadsereg október 28-i szétesésének okai között ő azonban első helyen a politikai okokat emelte ki, s a katonai vezetők tehetetlenségét következményként értékelte. Bár a hadsereg egyes egységei helytálltak, nem szabad azonban lebecsülni, hogy október 23. után egyes katonák és tisztek is átálltak a felkelők oldalára. Kiemelte, hogy a felkelők október 30. és 31-én fegyveresen a Honvédelmi Minisztériumot és annak irányító centrumait is kézbe akarták venni azért, hogy az ellenforradalmi „hadsereg” legyen az egyedüli úr Budapesten.

Molnár János elfogadta Ságvári Agnesnek a polarizációt és munkástanácsokat érintő észrevételeit. A revizionista csoportok megítélését illetően azonban kijelentette, hogy azokat ő október 23-a után nem tekinti párton belüli csoportoknak. Ezek bomlásával, majd szétesésével még november 4. előtt, eszmei arculatuk általános vonásaival részletesen foglalkozik disszertációjában. Több vonatkozásban helyeselte Ságvári Agnes megjegyzéseit a többpárt-rendszerrel, azzal azonban nem értett egyet, hogy a polgári pártok jelentkezése tipikus lett volna. Szerinte a tipikus — az új, a jövőt mutató — a klerikális, kurzusos pártok nagy számban való megjelenése, félreérthetetlen világos program-megfogalmazásuk. Jogos észrevételnek tartotta, hogy a párt 56 előtt nem tudta eloszlatni a többpárt-rendszerhez fűződő illúziókat, de megállapította, hogy az a rövid idő, amely alatt ezek a pártok elszaporodtak Magyarországon, sok olyan jelet hozott napvilágra, amelyek arra utaltak, hogy a munkástömegek kezdtek megundorodni a többpártrendszerrel.

A Bíráló Bizottság a vita befejezése után hozott határozatában egyhangúan javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését Molnár Jánosnak.

Vida István

СО Д Е Р Ж А Н И Е

100-ОЙ ГОДОВЩИНА СОЗДАНИЯ ВЕНГЕРСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА. ЮБИЛЕЙНОЕ ЗАСЕДАНИЕ И НАУЧНАЯ СЕССИЯ

ПАМЯТИ ЭРИКА МОЛЬНАРА

- Ж. П. Пах*: У мемориальной доски Эрика Мольнара 1117
Ж. П. Пах: О работе Эрика Мольнара по истории общества 1119

ЮБИЛЕЙНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

- И. Т. Беренд*: Отчет генерального секретаря 1126

НАУЧНАЯ СЕССИЯ

- Дь. Эмбер*: 100-летие Венгерского Исторического Общества 1140

КОРРЕФЕРАТЫ

- Э. Х. Балаж*: 100 лет книгоиздательства Исторического Общества 1169
М. Инце: Столетний журнал «Сазадок» 1174
Д. Кошари: Социальная база Общества и его влияние на формирование исторических взглядов 1177
И. Шинкович: Историческая наука и ее популяризация 1180
А. Р. Варконьи: К предпосылкам создания Исторического Общества 1185
Дь. Шпира: Выступление 1190

*

- Э. Памлени*: Развитие венгерской историографии после освобождения 1191

КОРРЕФЕРАТЫ

- Т. Эрени*: О положении и развитии литературы по истории рабочего движения 1205
М. Лацко: Несколько вопросов изучения новейшей истории 1208
Л. Надь: Развитие военно-исторической литературы после освобождения 1212

*

- Л. Элекеш*: Историческое знание и социалистическое сознание 1216

КОРРЕФЕРАТЫ

- Б. Кёпечи*: Дифференциация общественного сознания в Венгрии 1229
М. Саболчи: Роль литературы и искусств в формировании исторического сознания 1233
Г. Перьеш: Выступление 1234

*

- Л. Матраи*: Несколько методологических вопросов истории просвещения 1236

КОРРЕФЕРАТЫ

- Э. Фёльдеш*: Несколько вопросов культурного развития 1242
Л. Маккаи: Общественная психология — общественный менталитет 1246
Дь. Секей: Выступление об актуальных задачах истории венгерского просвещения 1248

*

Конференция об исторических проблемах 1867 года	1251
---	------

*

ВЫСТУПЛЕНИЕ ЗАГРАНИЧНЫХ ГОСТЕЙ. ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЗАСЕДАНИЯ

Приветствие Исторического Отделения АН СССР Венгерскому Историческому Обществу	125
Из выступления П. Аврамона, Л. Тайтака, Н. Петровича, Г. Шилферта, А. Элиана, С. Руссочкого, П. Шугара	1254

*

<i>Дь. Эмбер</i> : Заключительное слово председателя	1261
--	------

СТАТЬИ

<i>Й. Галантай</i> : Австро-венгерские переговоры 1865—1867 гг.	1265
<i>К. Виг</i> : Борьба Эндре Байчи-Жилински за независимость и суверенитет Венгрии во время второй мировой войны	1311

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

<i>Л. Бенцеди</i> : Развитие понятия об отечестве и нации в эпоху позднего феодализма	1357
---	------

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА	1365
-------------------------------	------

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ	1424
----------------------	------

ОБОЗРЕВАТЕЛЬ	1446
--------------------	------

ХРОНИКА	1449
---------------	------

TABLES DES MATIÈRES

100e ANNIVERSAIRE DE LA FONDATION DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE HONGROISE. ASSEMBLÉE GÉNÉRALE ET SESSION SCIENTIFIQUE

LA MÉMOIRE D'ERIK MOLNÁR

<i>P. Zs. Pach</i> : Devant la plaque commémorative d'Erik Molnár	1117
<i>P. Zs. Pach</i> : Sur la conception d'histoire sociale d'Erik Molnár	1119

L'ASSEMBLÉE GÉNÉRALE

<i>I. T. Berend</i> : Compte rendu du secrétaire général	1126
--	------

SESSION SCIENTIFIQUE

<i>Gy. Ember</i> : Les cent ans de la Société d'Histoire Hongroise	1140
--	------

RAPPORTS

<i>É. H. Balázs</i> : Les cent ans de l'édition de la Société d'Histoire	1169
<i>M. Incze</i> : Le centenaire de la revue historique Századok	1176
<i>D. Kosáry</i> : La base sociale de la Société et son influence sur l'historiographie ..	1177
<i>I. Sinkovics</i> : La science historique et la vulgarisation	1180
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Compléments aux antécédents de la fondation de la Société d'Histoire	1185
<i>Gy. Spira</i> : Intervention	1190

*

<i>É. Pamlényi</i> : Le développement de l'historiographie hongroise depuis la libération	1191
---	------

RAPPORTS

<i>T. Erényi</i> : La situation et le développement de la littérature historique du mouve- ment ouvrier	1205
<i>M. Lackó</i> : Problèmes de la recherche sur l'histoire contemporaine	1208
<i>L. Nagy</i> : Le développement de l'histoire militaire hongroise depuis la libération	1212

*

<i>L. Elekes</i> : Connaissances historiques et conscience socialiste	1216
---	------

RAPPORTS

<i>B. Köpeczi</i> : Différentiation de la conscience sociale en Hongrie	1229
<i>M. Szabolcsi</i> : Le rôle de la littérature et des arts dans la formation de la conscience historique	1233
<i>G. Perjés</i> : Intervention	1234

*

<i>L. Mátrai</i> : Sur quelques problèmes méthodologiques de l'histoire de la civilisation	1236
--	------

RAPPORTS

<i>É. Földes</i> : Problèmes du progrès culturel	1242
<i>L. Makkai</i> : Psychologie sociale — mentalité sociale	1246
<i>Gy. Székely</i> : Intervention sur les tâches actuelles de l'histoire de la civilisation hongroise	1248

*

Conférence sur des problèmes historiques de 1867	1251
--	------

INTERVENTIONS DES PARTICIPANTS ETRANGERS. CLÔTURE DE LA
SESSION

Salutation de la Section de la Science Historique de l'Académie des Sciences de
l'Union Soviétique à la Société d'Histoire Hongroise 1251
Extraits des interventions de P. Avramon, L. Tajták, N. Petrović, G. Schilfert,
A. Elián, S. Russocki et P. Sugar 1254

*

Gy. Ember: Discours de clôture du président 1261

ETUDES

J. Galántai: Négociations de compromis engagées entre 1865 et 1867..... 1265
K. Vigh: Endre Bajesy-Zsilinszky et ses luttes pour l'indépendance et la souveraineté
de la Hongrie pendant la deuxième guerre mondiale 1311

LES PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

L. Benczédi: Le changement de la notion de patrie et nation à l'poque du féodalisme
tardif 1357

LITTÉRATURE HISTORIQUE 1365

RÉPERTOIRE DES REVUES 1424

OBSERVATEUR 1446

CHRONIQUE 1449

TABLE OF CONTENTS

CENTENARY OF THE FOUNDATION OF THE HUNGARIAN HISTORICAL ASSOCIATION. SPECIAL GENERAL MEETING AND SCIENTIFIC SESSION

THE MEMORY OF ERIK MOLNÁR

<i>P. Zs. Pach</i> : Before the Memorial Tablet of Erik Molnár.....	1117
<i>P. Zs. Pach</i> : On the Social-Historical Writings of Erik Molnár	1119

THE SPECIAL GENERAL MEETING

<i>T. I. Berend</i> : The Secretary-General's Report	1126
--	------

SCIENTIFIC SESSION

<i>Gy. Ember</i> : The Hundred Years of the Hungarian Historical Association	1140
--	------

COMMENTS

<i>É. H. Balázs</i> : The Hungarian Historical Association's Hundred Years of Publishing	1169
<i>M. Incze</i> : The Centennial "Századok"	1176
<i>D. Kosáry</i> : The Social Basis of the Association and Its Effect on Attitude to History	1177
<i>I. Sinkovics</i> : Historical Science and Popularization.....	1180
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Antecedents of the Foundation of the Historical Association	1185
<i>G. Spira</i> : Contribution	1190

*

<i>E. Pamlényi</i> : The Development of Hungarian History Writing since Liberation...	1191
---	------

COMMENTS

<i>T. Erényi</i> : The Situation and Development of Hungarian Literature on the History of Labour Movements	1205
<i>M. Lackó</i> : Problems of Contemporary Historical Research	1208
<i>L. Nagy</i> : Progress in Hungarian Military Historiography since Liberation.....	1212

*

<i>L. Flekes</i> : Historical Knowledge and Socialist Consciousness	1216
---	------

COMMENTS

<i>B. Köpeczi</i> : The Stratification of Social Consciousness in Hungary.....	1229
<i>M. Szabolcsi</i> : The Role of Literature and the Arts in Shaping Historical Conscio- ness	1233
<i>G. Perjés</i> : Contribution	1234

*

<i>L. Mátrai</i> : Some Methodological Problems of Cultural History	1236
---	------

COMMENTS

*

<i>É. Földes</i> : A Few Aspects of Cultural Development	1242
<i>L. Makkai</i> : Social Psychology — Social Mentality	1246
<i>Gy. Székely</i> : Contribution Concerning the Actual Tasks of the History of Civilization in Hungary.....	1248

*

Conference on the Historical Problems of 1867	1251
---	------

CONTRIBUTIONS BY FOREIGN GUESTS. CLOSING OF THE SESSION

Congratulation of the History Department of the Soviet Academy of Sciences to the Hungarian Historical Association	1254
Abstracts from the contributions of P. Avramov, L. Tajták, N. Petrović, G. Schilfert, A. Elián, S. Russocki and P. Sugar	1254

*

<i>Gy. Ember</i> : Presidential Closing Speech	1261
--	------

STUDIES

<i>J. Galántai</i> : Austro-Hungarian Negotiations for a Compromise. 1865—67.	1265
<i>K. Vigh</i> : Endre Bajcsy-Zsilinszky's Fight for Hungarian Independence during World War II	1311

PROBLEMS OF HISTORY TEACHING

<i>L. Benczédi</i> : Changes in the Conception of Country and Nation in the Period of Late Feudalism	1357
---	------

HISTORICAL LITERATURE.....	1365
----------------------------	------

REVIEW OF REVIEWS	1424
-------------------------	------

OBSERVER	1446
----------------	------

CHRONICLE	1449
-----------------	------

I N H A L T S V E R Z E I C H N I S

100. JAHRESTAG DER GRÜNDUNG DER UNGARISCHEN HISTORISCHEN GESELLSCHAFT. FESTGENERALVERSAMMLUNG UND WISSENSCHAFT- LICHE SESSION

IN MEMORIAM ERIK MOLNÁR

<i>Zs. P. Pach</i> : Vor der Gedenktafel Erik Molnárs	1117
<i>Zs. P. Pach</i> : Über die Sozialgeschichtschreibung Erik Molnárs	1119

DIE FESTGENERALVERSAMMLUNG

<i>T. I. Berend</i> : Bericht des Generalsekretärs	1126
--	------

DIE WISSENSCHAFTLICHE SESSION

<i>Gy. Ember</i> : Hundert Jahre Ungarische Historische Gesellschaft	1140
--	------

KORREFERATE

<i>É. H. Balázs</i> : Hundert Jahre der Buchverlagstätigkeit der Ungarischen Historischen Gesellschaft	1169
<i>M. Incze</i> : Die hundertjährige Zeitschrift Századok	1176
<i>D. Kosáry</i> : Gesellschaftliche Basis der Ungarischen Historischen Gesellschaft und deren Einfluss auf die Geschichtsanschauung	1177
<i>I. Sinkovics</i> : Geschichtswissenschaft und Popularisierung	1180
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Zur Vorgeschichte der Gründung der Ungarischen Historischen Gesellschaft	1185
<i>Gy. Spira</i> : Beitrag	1190

*

<i>E. Pamlényi</i> : Entwicklung der ungarischen Geschichtschreibung seit der Befreiung	1191
---	------

KORREFERATE

<i>T. Erényi</i> : Über Lage und Entwicklung der ungarischen Literatur der Geschichte der Arbeiterbewegung	1205
<i>M. Lackó</i> : Über einige Fragen der Erforschung der Geschichte der allerneuesten Zeit	1208
<i>L. Nagy</i> : Entwicklung der ungarischen Kriegsgeschichtschreibung seit der Befreiung	1212

*

<i>L. Elekes</i> : Geschichtskennntnis und sozialistisches Bewusstsein	1216
--	------

KORREFERATE

<i>B. Köpeczi</i> : Schichtung des gesellschaftlichen Bewusstseins in Ungarn	1229
<i>M. Szabolcsi</i> : Die Rolle der Literatur und der Künste in der Gestaltung des geschichtlichen Bewusstseins	1233
<i>G. Perjés</i> : Beitrag	1234

*

<i>L. Mátrai</i> : Einige methodische Probleme der Bildungsgeschichte	1236
---	------

KORREFERATE

<i>É. Földes</i> : Einige Fragen der kulturellen Entwicklung	1242
<i>L. Makkai</i> : Gesellschaftliche Psychologie — gesellschaftliche Mentalität	1246
<i>Gy. Székely</i> : Beitrag über die aktuellen Aufgaben der ungarischen Kulturgeschichte	1248

*

Konferenz über die geschichtlichen Probleme des Ausgleichs vom Jahre 1867... ..	1251
---	------

BEITRÄGE DER AUSLÄNDISCHEN GÄSTE. ABSCHLUSS DER SESSION

Gruss der geschichtswissenschaftlichen Sektion der Akademie der Wissenschaften der UdSSR an die Ungarische Historische Gesellschaft	1254
Aus den Beiträgen von P. Awramow, L. Tajták, N. Petrović, G. Schilfert, A. Elián, S. Russocki und P. Sugar	1254

*

<i>Gy. Ember</i> : Schlusswort des Vorsitzenden.....	1261
--	------

STUDIEN

<i>J. Galántai</i> : Österreichisch-ungarische Unterhandlungen 1865—67.....	1265
<i>K. Vigh</i> : Der Kampf E. Bajcsy-Zsilinszkys um die Unabhängigkeit Ungarns zur Zeit des zweiten Weltkrieges	1311

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

<i>J. Benczédi</i> : Die Herausbildung der Begriffe Vaterland und Nation in der Epoche des späten Feudalismus	1357
---	------

UCHBESPRECHUNGEN	1365
------------------------	------

EITSCHRIFTENSCHAU	1424
-------------------------	------

BEOBACHTER	1446
------------------	------

CHRONIK	1449
---------------	------

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon 111—010,

MNB egyszámúszám: 46, csekkbefizetési számla: 05,915,111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban,
Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekkszámlaszám: egyéni 61.257,
közületi 61.066. MNB egyszámúszám: 8

Előfizetési díj egy évre: 54,— Ft.

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: **Merkly László**

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. I. 29. — Példányszám: 1950 — Terjedelem: 33,25 (A/5) ív.

68.65021 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Berend T. Iván*—*Ránki György*: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Európában
Diószegi István: A Deák-párt és a német egység
Dolmányos István: Lex Apponyi (Az 1907. évi iskolatörvények)
R. M. Hartwell: A gazdaságtörténet Nagy-Britanniában
Sz. Jónás Ilona: A középkori falvak elnéptelenedésének kérdéséhez
Kirschner Béla: A Tanácsköztársaság kormányzótanácsa lemondásának hatása
Kubinszky Judit: Adalékok az 1883. évi antiszemita zavargásokhoz
J. Le Goff: Van-e Annales iskola?
Mann Miklós: Adatok a Századok történetéhez Szilágyi Sándor szerkesztői korszakából (1875—1899)
Márkus László: Kászonyi Dániel
Szabolcs Ottó: Adatok a modern értelmiség kialakulásához Magyarországon
Székely György: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII—XVII. századi Kelet-Európában
I. Windisch Éva: Kovachich Márton és a magyar tudományszervezés első kísérletei

E számunk munkatársai

P. Avramov kandidátus, a Bulgár Kommunista Párt KB mellett működő Párttörténeti Intézet főmunkatársa — *Balogh Sándor* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Barta Gábor* tudományos gyakornok — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benczédi László* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Berend T. Iván*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Deák István* a Columbia Egyetem (New York) professzora — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Elekes Lajos* akadémiai I. tag, egyetemi tanár (ELTE Bp.) — *A. Elian* a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Ember Győző* akadémikus, az Országos Levéltár főigazgatója — *Erényi Tibor* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet tudományos osztályának vezetője — *Ferenczy Endre* a MTA Könyvtárának tudományos főmunkatársa — *Földes Éva* a pedagógiai tudományok doktora, főiskolai tanár (Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola) — *Galántai József* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Glatz Ferenc* a Magyar Történelmi Társulat tudományos s. munkatársa — *H. Balázs Éva* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Hegyi Klára* a MTA Történettudományi Intézet s.munkatársa — *Horváth Jenő* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Hölvényi György* az Egyetemi Könyvtár tudományos munkatársa (Bp.) — *Incze Miklós* kandidátus, tudományos kutató (Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kardos József* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Katus László* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kolossa Tibor* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Kosáry Domokos* kandidátus, tudományos kutató (Bp.) — *Köpeczi Béla* akadémiai I. tag, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Kövágó László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Lackó Miklós* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Makkai László* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mályusz Elemér* a történettudományok doktora, a MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mátrai László* akadémikus, az Egyetemi Könyvtár igazgatója — *Merényi László* kandidátus (Bp.) — *Mérei Gyula*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Nagy László* kandidátus, hadtörténész (Bp.) — *Niederhauser Emil* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Pach Zsigmond Pál* akadémiai I. tag, a MTA Történettudományi Intézet igazgatója — *Pamlényi Ervin* kandidátus, a Századok felelős szerkesztője — *Perjés Géza* hadtörténész, tudományos kutató (Bp.) — *N. Petrović* a Szerb Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa — *S. Russocki* a Lengyel Történelmi Társulat főtitkára — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *G. Schilfert* a berlini Humboldt Egyetem professzora — *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Spira György* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *P. Sugar* a Washington Egyetem professzora — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet tanára — *Szabolcsi Miklós* akadémiai I. tag, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének üv. igazgatója — *Szabó Miklós* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán* a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *L. Tajták* főiskolai tanár (Převšov) — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Trócsányi Zsolt* kandidátus, levéltáros (Országos Levéltár) — *Varga Endre* kandidátus, ny. h. főig. (Bp.) — *Varga János* kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Vida István* a MTA Történettudományi Intézet s.munkatársa — *Vigh Károly* a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársa — *Vörös Károly* muzeológus (Budapest Történeti Múzeum)

Ára: 10,— Ft

Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779t

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

- Molnár Erik*: A marxizmus szövetségi politikája 1848—1889. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. Ára: 55,— Ft.
- Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század) Budapest, Akadémiai Kiadó. 1966. 216 l. Ára: 44,— Ft.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 206 l. Ára: 43,— Ft.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története II. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 287 l. Ára: 20,— Ft.
- A nagy forradalom krónikája. Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: Dolmányos István. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 429 l. Ára: 60,— Ft.
- A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban (1917—1922). A kötetet összeállították: Milei György, Józsa Antal, Bélay Vilmos, O. Sz. Rjabuhina, L. M. Csizsova, L. I. Jakovlev, V. A. Kondratyev. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 580 l. Ára: 74,— Ft.
- Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi Forradalmak. Tanulmányok. Szerkesztők: L. Nagy Zsuzsa, Zsilák András. Budapest, Akadémiai Kiadó — Kossuth Könyvkiadó. 1967. 495 l. Ára: 45.— Ft.
- Galántai József*: Az 1867-es kiegyezés. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 165 l. Ára: 15,— Ft.
- Páter Zdravec*z titkos naplója. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 308 l. Ára: 28,— Ft.
- Kónya István*: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy korszakban. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 243 l. Ára: 48,— Ft.
- A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—48. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 655 l. Ára: 65,— Ft.
- Babics András*: Az Észak-Mecseki Kőszénbányászat története. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1967. 203 l. Ára: 40,— Ft.
- A kommunista világmozgalom fejlődése. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1967. 329 l. Ára: 22,— Ft.
- Federico Chabod*: Olaszország története 1918—1948. Budapest, Gondolat Kiadó. 1967. 263 l. Ára: 20,50 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

